

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माध्वं सत्यं वदत माध्वतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माध्वरम् ॥
(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

प्रथमोऽध्यायः

सा च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्भरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बै:

सन् १८९९.

प्रकाशकः

R M C LIBRARY	
Acc. No.	1085-12
Class No.	AS. 31. 2
Date	25.8.80
St. Card	Ch
Class.	✓
Cat.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

मुम्बय्यायः

एज्युकेशन सोसायटीमुद्रणालये, मुम्बई.

Presented by
Dr. P C Mahabadi

THIS WORK IS DEDICATED

TO

RÂMKRISHNA GOPÂL BHÂNDÂRKAR, M.A., Ph.D., C.I.E.,

*Honorary Member of the Royal Asiatic Society, London, of
the American Oriental Society, and, of the Asiatic Society
of Italy: Corresponding Member of the Academy
of Sciences, St. Petersburg, and, of the German
Oriental Society: Fellow of the Universities of
Bombay and Calcutta: and Professor of
Oriental Languages, Deccan
College, .*

AS A MARK OF RESPECT AND ADMIRATION

FOR HIS

HIGH SCHOLARSHIP AND HIS EXEMPLARY AND
VIRTUOUS LIFE,

BY THE EDITOR.

PREFATORY NOTES.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and manuscripts upon which this part of Parāśarasamhitā is based.

A.—This copy, printed in Madras in *Telugu* character, was kindly lent to me by my friend Mr. Sāmarāo Vitthal, one of the senior Vakils of the Bombay High Court. But I have scarcely used it and have substituted for it a more accurate palm-leaf manuscript, also in *Telugu* character, which I obtained, a short time after, from another friend, Mr. Venkatswāmi of Madras. This MS. is written, as usual, with a style, has 174 leaves, generally 10 lines on either side of the leaf and 58 letters in a line. It ends with the following colophon:—

लिखितमिदं शालिवाहनशके सप्तचत्वारिंशदधिकषोडशशततमे वर्षे कार्तिक-
कृष्णदशम्यां त्रिरज्जुलपुरे चक्रसुब्बाभट्टेन स्वयजमानस्य श्रीमतः अन्वैयरायलु-
संज्ञकस्य निदेशमनुवर्तमानेना । धर्मवृद्धिर्भवतु यजमानस्य । शुभं भवतु लेखक-पाठ-
कयोः । श्री श्रीः

Mr. Venkatswāmi has, at present, lent me only the *Āchārakāṇḍam*, but he has promised to provide me with the other *Kāṇḍās* later.

B.—This MS. is from the Deccan College Collection (1871—1872). Dr. R. G. Bhāṇḍārakar has kindly allowed me its temporary use. It is written in *Devanāgarī* character, and contains the *Āchārakāṇḍam* only. It has 421 leaves, or 842 pages, 3 lines on a page and 32 letters in a line ; but leaves from 105 to 115 are wanting. It is tolerably correct, but bears no date. The handwriting shews that the copyist belonged to the north-east part of the Bombay Presidency.

C.—I obtained this *Devanāgarī* MS. from my friend, Mr. M. C. Apte, a well-known High Court Pleader of Bombay, and founder of the Ānandāsrama Institution at Poona. It has 373 leaves, 10 lines on a page, and 34 letters in a line. The following is its colophon for the *Āchārakāṇḍam* :—

संवत् १८२० वर्षे शाके १६८५ प्रवर्तमाने अम्बनद्युधि १२ संवत्सरे संपूर्णोऽयं ग्रन्थः।

This MS. agrees closely with B, though it is not a copy of the same.

D.—This MS., also, I obtained from Mr. Apte. It is written in two different hands, the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścitta-kāṇḍam* in one and the *Vyavahārakāṇḍam* in another. The *Āchārakāṇḍam* has 251 leaves or 502 pages, 10 lines on a page and 48 letters in a line. It is not correct, and there are many omissions in it. The following is its colophon for the *Āchārakāṇḍam* :—

श्री शके १६६८ क्षयनामसंवत्सरे आपादवद्यद्वितीया भौम्यवासरे सशिवि समाप्तः

E.—This MS. has been obtained for me by Mr. Apte from Mr. Nārāyaṇa Śāstri Parvanīkar, Rājaguru to H. H. the Mahārāja of Jayapūr. It contains only two *Kāṇḍas*, viz., the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścitta Kāṇḍam*. The former is incomplete; of the 241 leaves, which it purports to contain, those from 143 to 200, both inclusive, are wanting. It has generally 10 lines on each side of the leaf and 46 letters in a line. There are many omissions and mistakes in it.

F.—This MS., belonging to the Deccan College Library (Viśrāma-bāga Collection), has been lent to me by Dr. Bhāṇḍārakar. The *Āchārakāṇḍam* has 341 leaves, 10 lines on a page and 38 letters in a line; it bears no date, but apparently is not less than a century and a half old.

G.—Mr. Apte procured for me this MS. from Śrīmanṭa Ābā Sāheba Śāstri Patavardhana of Baroda. It contains the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścittakāṇḍam*. The *Āchārakāṇḍam* has 393 leaves, 9 lines on either side of the leaf and 34 letters in a line. It is not dated, but is apparently more than 75 years old; it is almost correct, but there are omissions in it. The copyist seems to have been an inhabitant of Mahārāshtra.

H.—This MS. forms a part of the collection of Mahāmahopādhyāya Bāla Śāstri Āgāse of Ratnāgiri and contains only the *Āchāra* and *Prāyaścitta Kāṇḍas*. The first chapter of the

former has 105 leaves. It is dated *Samvat* 1798. The second has 53 leaves. The third has 71 leaves and has the following line at the end indicating its date:—

.. संवत् १७९९ मिति कुआरमासे कृष्णपक्षे ९...

This last named MS. has 13 lines on a page and 44 letters in a line and is carefully written and corrected. The omitted portions are added on the margin. On the whole, it has proved serviceable to me.

I.—This mark has been given to a publication of the Asiatic Society of Bengal. The *Āchāra-kāṇḍam* alone is out. The other two *Kāṇḍas* are not yet completed. Though this edition is based upon a collation of four different copies, it is full of omissions and errors.

J.—This MS. has been kindly given to me by Rājā Mādhavarāo Vināyaka Peśave of Bas-Bareilly, North-West Provinces. It contains the *Āchāra-kāṇḍam* only with Nandapāṇḍit's commentary. I have consulted it in correcting the text of the present part.

K.—This is a work printed in Ganpata Kṛishnājī's Press, Bombay, under the patronage of Seta Mathurādāsa Lavji. It is printed with a Gujarāthi translation. I have used it in ascertaining the readings in the text.

L.—This *Devanāgarī* MS. with Dharanidharā's commentary has been given to me by my friend, Mr. Lālā Viśveśvara Dayāla of Patiala. On the whole, it is correct. It has 81 leaves, or 162 pages, 19 lines on a page, and 29 letters in a line; this calculation does not, however, apply strictly all throughout. This MS. has been equally useful as the foregoing.

M.—This is a work, lithographed in Bombay. It has the title, *Dharmaśāstra-saṅgraha*, and contains 28 *Smṛitis*, but is carelessly edited and is not very reliable.

N. B.—In the 107th chapter of the first part of *Garuda-mahāpurāṇam* there appear 38 *Ślokaś* of Parāśara. Some of

them are from the *Āchārakāṇḍam*, and others from the *Prāyaścittakāṇḍam*. This coincidence is remarkable, but I will fully notice in some future volume of the work.

II.

Brief notice of the works from which the author has quoted so far as this part is concerned.

In this part the author has quoted from more than 136 works. It was my intention to correct these quotations by comparing them with the originals in the respective works; but this task has not been fully successful, owing to the difficulty first of finding all the works required, and, secondly, to those obtained being more or less incomplete.

अङ्गिरः or **आङ्गिरसः**—I have in my possession a *Derand-gari* MS. bearing the title *Angira smṛiti*. It contains 72 verses and treats only the subject of *Prāyaścitta*. The author quotes 28 lines under the name of *Angira*, but none of them appears in this MS.

अत्रिः or **आत्रेयः**—I have secured four different MSS. of this work, viz.: (1) *Laṅka Atri Smṛiti*, containing six chapters, (2) *Atri Samhitā*, containing eight chapters, (3) *Ātreya Samhitā*, in Telugu character containing six chapters and agreeing with the second, and (4) *Vṛiddhātreya Smṛiti*, containing five. The author quotes 22 lines as belonging to Atri, but a few only of them are found in these tracts.

आग्नेयपुराणम्, **आग्नेयम्** or **वह्निपुराणम्**—I own a copy of this work printed at the Bangavāsī Press, Calcutta, in the year 1812 of the *Sālivāhana* era. The author quotes 45 lines, but a few of them only appear in this.

Vanhi Purāṇam.—I am of opinion that *Agnipurāṇam* and *Vanhi Purāṇam* are one and the same (cf. my footnotes on Index pages 2 and 52), but Dr. Rajendra Lāla Mitra thinks that they are two distinct *purāṇas*, and that the latter is a *Upa* or minor, and the former a *Mahā* or major *purāṇam*. His opinion is not, however, based upon an examination of

- *Vanhiparāṇam* itself and it is therefore impossible to say how far it is correct (*vide* Catalogue of Sanskrit MSS. in Bikaner State, No. 465, page 216).

आपस्तम्बः—I have obtained a very useful and excellent work, *Āpastambīya Dharmasūtram*, edited by Dr. G. Bühler, as also another, *Āpastambīya Gṛihyasūtram*, edited by Dr. M. Winternitz. I have also two MSS. of *Āpastamba Smṛiti*, one *Devanāgarī* and the other *Telugu*. The author quotes *Āpastamba* in several places, but does not specify the names of works. Almost all the quoted *Sūtras* are found in the first two works and a few of the verses appear in the MSS. The learned editors of the first two works do not mention how many works of *Āpastamba* are known in the *Āryan Dharma-sūtram*.

आश्वलायनः—I have obtained a printed copy of *Āśvalāyana Gṛihyasūtram* with the *Vṛitti* of Gārgya' Nārāyaṇa. This work is one of the volumes of the Calcutta Series named Bibliotheca Indica. The quoted *Sūtras* are generally found in this work. The verses may, perhaps, be found in *Āśvalāyana Smṛiti*. One of my friends promised, a long time ago, to procure for me a MS. of this work, but unfortunately he has not yet been kind enough to do so.

ऐतरेयोपनिषद्—I have got an excellent copy of this (a publication of the Poona Ānandāśrama series) which Mr. Āpte has kindly presented to me. Almost all the quotations appear in this copy.

कात्यायनः—The author quotes 56 lines from this work. I possess two MSS. of the name of *Kātyāyanasmṛiti*. One of them is in *Devanāgarī* character, and the other in *Telugu*. Each of them has three *Prapāthakās*, each *Prapāthaka* being subdivided into several *Khaṇḍas*. This

work is known also by the name of *Karmapradīpa*.* I have also obtained a MS. from Dr. R. G. Bhāṇḍārakar, No. 194 of the Deccan College Collection A, 1881-1882. It has been wrongly marked अथ गोभिलस्मृतिप्रारंभः on the title page, and in the Deccan College Catalogue, too, it has been noticed under the name *Gobhilaśmrīti*.† A few of the quotations are found in this text.

कूर्मपुराणम्—I have obtained a *Kanarese* MS. of this *Purāṇam*, and also a copy of an edition published at the Bangavāsi Press, Calcutta. The author has quoted freely from this *Purāṇam*, and all the quotations except a few appear in these copies.

कैवल्योपनिषत्—I have secured a copy of this work, lithographed at Benares.

गरुडपुराणम्—I have in my possession a copy of this work published at the Bangavāsi Press in the year 1812 of the *Śālivāhana* era.

गौतमः—I have got several works of Gautama. Some of them are:—

A. *Gautama Dharmasāstram*.—I have secured 5 different copies of this work. Four of them belong to

* Although the author has exclusively used the name "*Katydyana*" for this work in this part, he has subsequently alluded to it under the name *Karmapradīpa*. In the commentary of "*Gobhiliya Grihyasūtra*" of the Bibliotheca Indica Series all quotations from this work are marked as from "*Karmapradīpa*." Also in the Catalogue of Sanskrit MSS. of the India Office Library this work is noticed as "*Karmapradīpa*" (*vide* 460, Part I, page 97). There exists a commentary on this work by Āśādityamiśra, who also calls it by the name *Karmapradīpa*, as is evident from the following .....कर्मप्रदीपार्थविचारः क्रियते मया

† This error was detected neither by the late Dr. Rajendralal Mitra in his Catalogue of Bikaner State Sanskrit Manuscripts (*vide* No. 339, page 149) nor by the compiler of the Government Catalogue of Sanskrit MSS. in Private Libraries of the N. W. P. Part I. (*vide* No. 83, page 26, and No. 94, page 30). I suppose they were led into the error by the opening couplet of the work which begins as follows:—

अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां कैव कर्मणां च

the Ānandāśrama, Poona, of which one has Haradattā's *Mitāksharā*. The fifth is a *Telugu* MS. I have also two other copies : one lithographed in Bombay, and the other a *Telugu* MS. called *Gautama Sūtram*.

B. Śloka Gautama.—The author does not make any reference to this work so far as this part is concerned; but he does so later. The verses he quotes hereinafter as from *Gautama* are found in this work while the *Sūtrās* are found in *Gautama Dharmosūtram*.

C. Vṛiddha Gautama.—The author quotes *Vṛiddhagautama* on four occasions, but none of the quotations appears in my copy. It contains a dialogue between Yudhishtira and Kṛishṇa, and what the author quotes as from the *Āśvamedhika Parva* (Book XIV. of *Mahābhāratam*), appears in the dialogue. This circumstance at once struck me and I suspected that this *Vṛiddhagautama* was but a portion of the said *Parva*. But now the suspicion is no longer less than a fact. Aware of the absence of this portion from every Calcutta, Bombay and Madras edition of *Mahābhāratam* I have been for the last two years searching and getting searched several MSS. of the great epic from the North as well as from the South, and not in vain. On the 9th of November last my friend, Rājā Ravi Varma, of Travancore, kindly lent me the *Āśvamedhika Parva* of the work, which I am glad to say contains the portion I was looking for. It belongs to the Palace library of H. H. the Mahārājā of Travancore. It is written in the ancient *Malayālam* character, and consists of 134½ palm leaves. Generally there are 7 lines on each side of the leaf and 57 letters in a line. This *Parva* not being the last does not bear any date. However, the style of writing and the appearance of the copy indicate a time remoter than 300 years. This MS.

Parva contains 115 chapters. But in the Calcutta, Bombay and Madras printed editions the number of chapters is 92 and the last, i. e., the 92nd chapter, contains 53 *Slokās*. The 92nd chapter of the MS. ends a *Sloka* which is the 38th *Sloka* of the same chapter, i. e., the 92nd in the printed copies; and the remaining 15 *ślokās* of the 92nd chapter in the printed copies form the 93rd chapter in the MS. The omitted portion under reference is contained in 22 chapters and it begins from the 94th chapter in the MS. copy. *When this portion is added to the 92 chapters in the printed copies (which are actually 93) the number of chapters comes up to 114 (actually 115).

The 94th chapter of the MS. copy begins.

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।

धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत् पितामहः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो शुधिष्ठिरः ।

In the work entitled *Vridhdha Gautama Samhitā* these lines run as follows :—

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।

धर्मसंशयकं वृद्ध्यम् किमपृच्छत् गौतमः ॥ १ ॥

गौतमः—

पश्चिमेनापि मेधेन यदा स्नातो शुधिष्ठिरः ।

Every chapter in the MS. ends

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
आश्वमेधिके पर्वणि.

While the chapters of *Vridhdha Gautama Samhitā* end

इति श्रीगौतमीये वैष्णवधर्मशास्त्रे अध्यायः

It is evident from the above comparison that by substituting the name of Gautama for Pitā-maha and Vaisampāyana, by giving the title *Vridhdha-gautama* and by making other similar alterations

* This point has not been noticed by any Sanskrit scholar, upto this time, so far as I am aware.

some one might have attempted to palm off the portion under reference as an original work. This *Vṛiddha-gautama* contains moreover several omissions and alterations, which shall be noticed in some one of the subsequent volumes. Here I may venture to remark that the work alluded to as *Vṛiddha Gautama* by Mādhavāchārya, Hemādri, Aparārka and other ancient authors is yet undiscovered.

देवलः—I have a *Devanāgarī* MS. of this work copied from a *Telugu* one. It contains 78 *Ślohas*. The quotations in the text do not appear in it.

नारदः—I have used a printed copy entitled *Nārada Smṛiti*. It has been edited by Julius Jolly, Ph.D., and published by the Asiatic Society of Bengal. The author in several places quotes *Nārada*, but the quotations are not found in this copy of the *Smṛiti*. However, a few of them appear in the work called *Nāradaśikshā*.

नृसिंहपुराणम्—I have used a printed copy of this *Purāṇam*, published in the *Grantha Ratnamālā* Serial by Messrs. Gopāla Nārāyaṇa and Co., Bombay. It is a very carelessly edited work, but most of the quotations are found in it. I possess another work called *Laghuhārīta Smṛiti*. Possibly it is identical with *Nṛsinhapurāṇam*. *Laghuhārīta* differs from *Nṛsinhapurāṇam* in the number of *Adhyāyās*, the former having seven and the latter five, and in a few readings. Very likely a portion abstracted from *Nṛsinhapurāṇam* has been designated *Laghuhārīta Smṛiti* to pass for an independent work. Though the quotations in the text appear in this *Smṛiti*, the author nowhere mentions its name.

पारस्करः—I have secured a printed copy of *Pāraskara Grihya Sūtram*, with Hariharā's commentary. It is published by one Mr. Laddhārām Śāstri of Bombay. It is tolerably correct. The quotations appear in it.

प्रजापतिः—Dr. Bhāṇḍārkar has kindly lent me a *Devanāgarī* MS. of this work from the Deccan.

College Library. It contains about 100 *Ślokās* but is incomplete. The quotations are not found in it.

प्रमोपनिषद् and बृहदारण्यकोपनिषद्—Mr. Āpte has presented to me these two books. They are publications of the Ānandāśrama Institution. Almost all the quotations are found in them.

बृहस्पतिः—I own a pamphlet called *Bṛihaspati Smṛiti*. It contains nearly one hundred *Ślokās*. The quotations do not appear in it.

बौधायनः—I have obtained an excellent edition of *Bauḥḍāyana Dharmaśāstram*, edited by E. Hultsch, Ph.D., of Vienna. Also I have got another work called *Bauḥḍāyana Smṛiti*. The latter is a *Devanāgarī* MS., and forms a part of the Viśrama Bāga collection of the Deccan College Library. Both the works agree closely. Some of the quotations appear in them. I am led to believe that there must be some other work called *Bauḥḍāyana smṛiti*, quite different from these two works. The learned editor of *Bauḥḍāyana Dharmaśāstram* says nothing of this in his preface. But I shall endeavour to prove in my preface to the next part of the present work that my belief is well founded. Dr. Hultsch's edition, I regret to observe, omits not only sentences but even entire portions.

मत्स्यपुराणम्—I have used a copy of this *Purāṇam* printed and published at the Bangavāsi Press. It is not carefully edited. Some of the author's quotations appear in it.

मनुः—I have collected four different copies of this work. One of them, presented to me by the Baroda Durbar, is that edited and published by the late Honorable Rāo Sāheb V. N. Mandalika of Bombay. It contains the text and seven commentaries. The second contains the text with Kullōka Bhatī's commentary, and is published by Mr. Janārdana Mahādeva Gurjara of Bombay. The rest are merely manuscript copies of the text. The author quotes

more frequently from *Manu* than from any other author. Almost all the quotations are found in the first of these four copies. So far as I am aware, there exists no edition of this work as correct as it ought to be. The quotations, which cannot be traced in any of these four copies, may perhaps be found in some other yet to be discovered.

महाभारतम्—I have used two printed copies of this work. One of them is a publication of Gaṇapat Krishṇāji's Press, Bombay, and the other of Bābu Pratāpa Chandra Roy, C.I.E., of Calcutta. The first has a commentary; the second contains merely the text. The author quotes a great many verses from *Mahābhāratam*. In some places he gives the quotations under the name *Mahābhāratam* and in others under the name of the *Parva*, to which the quotation belongs. Both of the copies I have used are carelessly edited. Some of the quotations appear in them, but especially those, which the author gives under the name of *Āśvamedhika Parva*, cannot be traced in either. However I have recently obtained a MS. copy of this *Parva*, in which all these quotations appear (see *Vṛiddha Gautama* on page 7). Should some learned scholar turn out a more careful and correct edition of this important epic he would, I have no doubt, place the whole reading public under great obligations.

- मार्कण्डेयपुराणम्**—The copy used by me is a publication of the Calcutta Bangavāsi Press, printed in the year 1812 of the *Śālivāhana* era. I find in it most of the quotations, which the author alludes to as being from *Mārkaṇḍeya Purāṇam* or *Mārkaṇḍeyam* and *Mārkaṇḍeyah*.
- The author gives one quotation as from *Madālasā* which is evidently from this *Purāṇam* and is found in the dialogue between *Madālasā* and her son *Alaka* (*vide Adhyāyās* 28 to 36). This circumstance, as well as many others, goes to show that the author sometimes quotes a work under its name or its author's name, or sometimes even in the name of the character concerned in the

quotation. It is likely, therefore, that whatever quotations appear under the name of *Mārkaṇḍeya* and are not found in *Mārkaṇḍeya Purāṇam* may be from Mārkaṇḍeyā's discourse, which may occur in some other *Purāṇas* or in *Mārkaṇḍeya Smṛiti*.

यमः—The author quotes largely from this, but none of the quotations is found in a small tract I have used. This tract contains only *Prāyaścitta Prokaranam*, or the chapter on penance, all in 78 verses. It is undoubtedly incomplete, and I am of the impression that the greater portion of this *Smṛiti* remains yet to be discovered.

याज्ञवल्क्यः—I have referred to four different copies of this *Smṛiti*. One of them is a publication of Gaṇapata Krishṇāji's Press, with a commentary of Vidnyāneśvara. The rest are mere texts: one a Benares lithographed edition, the second a publication by the late Rāo Sāheb Mandalika, and the third a *Telugu* MS. The author's quotations, which are numerous in this part, are all found in all these four copies. It is singular to observe that from chapters 96 to 106, the first part of *Garuda-mahāpurāṇam*, which contains the precepts dictated by Yājñavalkya to other Rīṣis, is exactly the same as *Yājñavalkya Smṛiti* allowing, of course, for slight differences here and there, in readings and for the entire omission in the former of *Vyavahāra*. This portion of *Garuda* comprises in all 377 verses which are all found interspersed among the 702 verses, which form the portion of *Yājñavalkya* under allusion. The portion on *Vyavahāra* not found in *Garudapurāṇam* is, however, found in *Agnipurāṇam*, chapters 253, 254, 255, 256, 257, 258. .

योगसूत्राणि—I have used a Benares copy of this work with *Vyāsaśāstrīya*.

योगियाज्ञवल्क्यः—I am indebted to Dr. Bhāṇḍārkar for allowing me the use of a MS. copy of this work from the Deccan College Collection (No. 363 of 1875-76) as well

as of a MS. copy of *Bṛihad-yogiyājñyavalkya*. The author in this part quotes largely under the name of *Yogiyājñyavalkya*, but these quotations are all found in the latter manuscript.

N. B.—These MSS. came in so late that I am constrained to say that I could not make as good a use of them as I otherwise could have.

लिखितः—I have in my possession a copy of a work, called *Likhita Samhita*, which is an unsystematic collection of 92 verses relating to sacrificial rites and deeds of benevolence and charity. What few quotations the author has as from *Likhita* are not found in this copy.

लिङ्गपुराणम्—I have a copy of this *Paṇḍyam* published at the Bangavâsi Press, Calcutta. The author's quotations are found in it.

ब्राह्मपुराणम्—I have used a copy of this work of the *Bibliotheca Indica* Series. It is incomplete, and the author's quotations, which are only a few, are not found in it.

वसिष्ठः—I have in my possession three different copies of this work. One of them is a part of the Bombay Sanskrit Series, and is edited by the Rev. Alois Anton Fuhrer, Ph.D., Professor of Sanskrit, St. Xavier's College, Bombay. Another is a Benares publication with a commentary, while the third is a Bombay lithograph copy. This work consists of 30 chapters, partly in prose and partly in verse. A few of the quotations under the name *Vasishtha* as well as under the name *Vṛiddhavasishtha* I found in these three copies. I am led to suppose that this *Vṛiddhavasishtha* is a different work altogether, but not having come across any work bearing this title, I cannot, surely, express a definite opinion. I may as well mention here that while at Nâsik, last January, I chanced to see a work entitled *Vṛiddhavasishthasamhita*, but as it dwells wholly on sectarian mutters of the *Vaishnavâs*, I did not use it.

विष्णुः—I possess a copy of a publication of the Asiatic Society of Bengal, edited by Professor Julius Jolly, Ph.D., and entitled *Vishṇusmṛiti*. The author quotes this work very often under the name of *Vishṇu* only in this part, but subsequently his quotations appear under the names of *Vishṇu*, *Gadyavishṇu*, *Slokarishṇu* or *Padyavishṇu*, *Brihadvishṇu* and *Vridhāvishṇu*. The title of the copy I have is quite different from any of these names, and it is difficult to find out whether the former is a different work or one of the latter. Neither the commentator, Nanda Paṇḍit, nor the learned editor of the edition under reference has decided this point. The quotations under the name *Vishṇu*, *Gadyavishṇu* and *Padyavishṇu* used by the author in the subsequent parts are found in my copy.

I have also two other copies of this work. One is a MS. with Nanda Paṇḍita's commentary, and the other a copy of a Bombay lithograph edition. Some of the author's quotations are found in them.

विष्णुपुराणम्—I have a copy of this work printed and published by Messrs. Gopāla Nārāyaṇa and Co., with a commentary, in the *Sālivāhana* year 1809. The author has quoted freely from this *Purāṇam* and almost all the author's quotations are found in this copy.

व्यासः—I have three different works bearing Vyāsa's name. One of them called *Laghuvyāsa* contains nearly 126 verses (31 in the first and 95 in the second chapter). The second called *Vyāsaśamhitā* consists of 4 parts, containing in all nearly 241 verses. The third is entitled *Vedavyāsa-smṛiti*. This last contains only 69 verses. All these three works are incomplete, and only a few of the author's quotations are found in them.

सङ्ख्यः and वृद्धसङ्ख्यः—I own a lithograph copy called *Sankhasamhitā*. It is divided into 18 parts, containing in all about 318 verses. Almost all the author's quotations appearing as from *Sankha* and *Vridhāsankha* (see pages

238, 250) are found in this *Sankhasamhitā*, which fact leaves me in doubt as to its proper designation.

Besides these the author quotes *Śankhalikhitau*. The quotations are in prose. This work, so far as I am aware, is unknown.

शातातपः—There are three different works under the head "*Śātātapa*." I possess only one of them, viz., the one entitled *Śātātapasamhitā*. It is divided into six chapters and contains 232 verses. The following lines are at the end of the sixth chapter:—

इति शातातपमोक्षो विपाकः कर्मणामयम् ।

शिष्याश्च शरभंगाच्च दिनयात्परिपुच्छते ॥

This couplet shows that the work is also called *Karmavipāka*. The late Dr. Rajendra Lāla Mitra held the same opinion (see notices of Sanskrit MSS., Vol. II., page 4). The author's quotations are not found in the copy in my possession.

शिवधर्मः (complete name *शिवधर्मोत्तरम्*)—The author quotes this work only in one place, but the only quotation is not found in the copy I have borrowed from Dr. Bhāṇḍārkar.

शैवपुराणम्—I have with me a copy of this *Purāṇam* (Calcutta Bangavāsi Press publication). The author in some places alludes to this work as *Saivapurāṇam*, and in others as *Vāyusamhitā*. The latter, however, is only the designation of the fifth part of the *Purāṇam*; and what the author quotes as from this occurs in my copy.

• **श्वेताश्वतरोपनिषद्**—The author quotes from this work under the three names *Śvetāśvatarāḥ*, *Śvetāśvatarasākhā* and *Śvetāśvataropanishad*, and all the quotations are met with in the excellent edition of the Anandāśrama Series, a copy of which Mr. Āpte has kindly presented to me. This edition is accompanied by a commentary, supposed to be the work of Śaṅkarāchārya. But to all appearances the

commentary is nothing better than a compilation made by some other person, perhaps a namesake of that renowned philosopher.

संवरैः—I possess a lithograph copy called *Samvarta-smṛiti*, a small pamphlet of 227 verses. Few of the author's quotations are found in it.

सूतसंहिता (A portion of *Skandapurāṇam*),—Mr. Gangādhara Ananta Nijasure kindly obtained for me a copy of this work from Rāosaheb Meṇavalikar Fadnis's library. The author's quotations are found in it.

हारीतः—I have three different works under the name of *Hārīta*.

1. *Laghu Hārīta Smṛiti*.—This contains 6 chapters. Possibly it is a portion of *Nṛisinhapurāṇam*. What quotations Aparārka or other ancient authors give as from *Laghu Hārīta* are not found in this copy.

2. *Vṛiddha Hārīta Samhitā*.—This consists of 8 chapters, and contains 2,587 verses. This work is apparently a modern production. It dwells upon the religious rites of the *Vaiṣṇavās*.

3. *Hārīta Smṛiti*.—Consists of 111 verses and contains ordinances on penances, impurities, &c.

The author's quotations are not found in any of these three copies.

I have, besides, recently secured from Nāsik a *Devand-garī* MS. of a work, bearing the title *Hārītadharmasāstram*. It contains 67 leaves or 134 pages, each page having 16 lines of nearly 34 letters. The following is the colophon to it:—

इति हारीतधर्मशास्त्रे विद्यमानोऽध्यायः ॥ ॥ शिव ॥ ॥ शिवोहमिति
शके १६०८ संवत् १७४६ भाद्रपदमास्ये उत्तरायणे मीढ्यर्तौ उद्येहे मासि
कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां ११ चतुर्थादरे २ अष्टम्यां घटी २१ तदिते काशिविष्णे-
श्वरधरमसिधौ तद्वत्कचरपर(ज)सा लिखितमिदं धर्मशास्त्राख्यं
पुस्तकं समाप्तिमगमत् लेखकपाठकयोः शुभं भूयात् ॥

बाह्यं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं नया ।
अदि शुद्धमस्तु वा नम रोषो न विद्यते ॥

I came across this MS. after my work had already too far advanced, and though, for this reason I have not been able to make a thorough use of it, I have yet cursorily succeeded in tracing in its majority of the author's quotations. This MS., I venture to suggest, is a fresh discovery. I find no mention made of it either by orientalists or antiquarians. The greater portion of this work is in prose, and the style of its composition is similar to *Baudhāyana* and *Vishṇu*.

I have so far described, as succinctly as possible, all the works I have used in the preparation of this part. I have still continued my efforts to secure a fresh supply of works, which I shall of course utilise and describe in the subsequent parts of this work.

20, GIEGAUM, BOMBAY,

V. S. I.

1st December 1892.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
मङ्गलाचरणम्	१ ७	'अपृच्छन्' इत्यस्यार्थः	४४ १२
स्वाश्रयदातृबुक्कराजवर्णनम्	२ १४	ऋषिशब्दार्थः	४५ ३
स्वस्य माता-पितृ-कुल-गोत्रा- दिवर्णनम्	४ ५	पराशरोक्तधर्मानुष्ठाने अ- धिकारिविवेचनम्	४६ ७
प्रतिज्ञा	४ ९	'हितं' इत्यस्यार्थः	५२ १४
प्रयोजनम्	५ ३	नित्यकर्मणामभ्युदयहे- तुत्वम्	५३ २
पराशरस्मृतेः व्याख्यातुं यो- ग्यत्वम्	५ ५	कर्मणां परम्परया मोक्ष- हेतुत्वम्	५९ ३
पराशरस्मृतेः ग्रन्थकृतिः	१४ १	विषयनिर्देशः	६३ ६
पराशरेण व्यवहारो नोक्तः तत्र हेतुः	१५ ४	ऋषीन्प्रति व्यासस्य उत्त- रम्	६५ १४
पराशरस्मृतेः कलिम्प्रति प्रवृत्तत्वम्	२१ ६	व्यासम्पुरस्कृत्य ऋषयो बदरिकाश्रमं गताः	६८ ६
पराशरस्मृतौ आचारस्य सङ्कोचः	२१ ९	पराशरस्य तपोमहिमख्या- पनार्थं बदरिकाश्रम- वर्णनम्	७० ११
गुणोपसंहारे प्रतिज्ञा	३६ २	पराशरस्य अहिंसानुष्ठान- सिद्धिः	७१ ११
ऋषीणां व्यासं प्रति प्रश्नः	३७ २	बदरिकाश्रमे देवालय- बहुत्वम्	७२ ३
अथशब्दार्थः	३७ ५	पराशरदर्शनम्	७३ ६
अतःशब्दार्थः	४० ३	पराशरशब्दनिरुक्तिः	७४ ४
योगोपयोगिविज्ञादिनिरू- पणम्	४० ६		
'एकाग्रं' इत्यस्यार्थः । तत्र पंचविधाः चित्तभूमयः	४२ ४		
'आसीन' इत्यस्य व्याख्या	४४ ६		

पृ० पं०	पृ० पं०
गुरुभक्तिफलम् ७४ १५	तार्किक-प्राभाकर-भाट्टा-
पराशरेण कृतं ऋषीणां	भिमतस्य धर्मस्वरूपस्य
स्वागतम् ७५ १७	स्वीकारः ९० ५
गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतु-	धर्मस्य स्थूल-सूक्ष्मभेद-
त्वम् ७६ १	विवरणम् ९० ८
पराशरम्प्रति व्यासप्रश्नः ७७ ३	पराशरो धर्मस्य निर्णयं
पुत्रः शिष्यो वा रहस्योप-	प्राह ९२ १४
देशमर्हति ७७ ९	कल्पे कल्पे श्रुत्यादिनि-
व्यासो मानवादिधर्मा मया	र्णेतारः भवन्ति .. ९३ १५
श्रुता इत्याह ७८ ८	कल्पस्वरूपम् ९३ १७
साधारणकलिधर्मविष-	कल्पभेदः ९४ १६
यक्रः व्यासप्रश्नः .. ८० १३	प्राकृतप्रलयवर्णनम् ९५ ८
धर्माणां बहुविधत्वम् .. ८० १५	परमात्मनः प्रकृतित्वम् .. ९७ ११
कृतादिषु धर्मस्य स्थितिः ८२ १	मायायाः प्रकृतित्वम् ... ९८ १
कृतयुगधर्मः कलौ न क-	मायाया आत्मशक्तित्वम् .. ९८ ७
र्त्तव्यः ८४ १	श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिः ९९ १०
साधारणो धर्मः ८४ ५	आत्म-ब्रह्मादिशब्दाना-
असाधारणो धर्मः ८५ १	मनेकार्थत्वम् १०१ १
असाधारणधर्मप्रश्नः ... ८७ ६	असतो जगत्कारणत्वनि-
मीमांसकाभिमतं धर्मस्व-	वारणम् १०२ १
रूपम् ८७ ८	परमाणुवादखण्डनम् .. १०३ ३
प्राभाकराभिमतं धर्मस्वरू-	नित्याया ईश्वरेच्छायाः
पम् ८८ १	मनोनपेक्षत्वम् १०३ १७
धर्मस्य दुर्विवेच्यत्वम् .. ८८ ३	अचिन्त्या परमेश्वरस्य
विश्वामित्राभिमतं धर्मस्व-	शक्तिरित्याकारक-
रूपम् ८८ ८	मौपनिषदां मतम् .. १०४ ४
मन्वभिमतं धर्मस्वरूपम् .. ८९ १	असङ्गस्य कथमुत्पादक-
आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो	त्वम् १०५ १
धर्मः ९० २	श्रुतिनिर्णेतारः १०७ १४

पृ०	पं०	पृ०	पं०
षट्त्रिंशत् स्मृतिकर्तारः १०८	३	शापपरिपाकहेतुकाल-	
नेयं परिसंख्या १०८	११	विभागः १२३	६
भारतोक्ता धर्मशास्त्रप्रव-		तारतस्यापादकनिमित्त-	
क्तारः १०९	१	विभागः १२३	१०
धर्मस्य सृष्टिः १११	३	निमित्तकृतं तारतम्यम् १२४	७
धर्मस्य सामर्थ्यम् १११	१३	कलिसामर्थ्यप्रपञ्चनम् १२४	१८
न कश्चित् वेदकर्ता .. ११२	११	कलिवृद्ध्यादि १२५	७
परमेश्वरो वेदस्य व्य-		कृतयुगे तपसः परमत्वे	
ञ्जकः ११३	३	हेतुमाह १२५	१६
उक्तार्थे उपपत्तयः .. ११३	८	प्राणस्वरूपम् १२६	३
स्वातन्त्र्यनिवारणम् .. ११४	६	युगसामर्थ्यवर्णनप्रयो-	
उक्तार्थे अनुषंगन्याय-		जनम् १२८	५
योजनम् ११४	१३	कलौ पापिनामनिन्द्या-	
चतुर्मुखो विप्रकीर्णधर्मा-		त्वात् शास्त्रस्य विप्लवः	
न् सङ्कलयति ११६	१	स्यात्-इति पूर्वपक्षः १२८	१५
चतुर्मुख इव स्वायम्भुवो		पूर्वपक्षनिरासः १३१	१४
मनुरपि ११६	९	तत्तदुगसामर्थ्यम् १३१	१८
प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यम् ११७	१	कलिदोषः १३३	२
धर्मस्य स्वरूपान्यत्वानि-		कलौ निषिद्धानि १३३	७
वारणम् ११७	४	विहितातिक्रम-निषिद्धाच-	
प्रतिज्ञातस्य वैलक्षण्यस्य		रणयोः प्रायश्चित्तम् १३८	४
उपन्यासः ११९	५	चातुर्वर्ण्याचारप्रतिज्ञा १४०	१
तपोविवरणम् १२०	१	धर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थ-	
उक्तार्थे परिसंख्याया अ-		हेतुत्वम् १४२	३
विवक्षितत्वम् १२१	३	पराशरस्य वरप्राप्तिः .. १४२	३
अधर्मप्रापकस्थानवि-		आचारस्य श्रेयोहेतुत्वम् १४३	५
भागः १२२	६	ब्राह्मणस्य असाधा-	
निमित्तविभागः १२३	१	रणधर्माः १४५	१०
		तत्र अभ्यापनम् १४६	३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अध्यापने नियमः.....	१४७	६	अथ यजन-याजननि-		
अध्यापने प्राभाकरमतम्	१४८	१	रूपणम्	१५९	८
अध्ययने न पृथक्विधिः-			तत्र यजनस्य सृष्टिः प्रयो-		
इति गुरुमतम् ...	१४८	९	जनं च	१५९	९
अध्ययनं तु नित्यमित्यन्ये			यजनस्य त्रैविध्यम् ..	१५९	१७
वादिनः	१४९	१४	द्विजातिप्रभृतिसृष्टेर्यज्ञा-		
उक्तार्थे विवरणकारमतम्	१५०	१२	र्थत्वम्	१६०	६
अर्थविचारपर्यंतमध्ययन-			अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां य-		
म्	१५१	४	ज्ञमहिमा	१६०	१४
अध्ययनस्य इतिकर्त्तव्यता	१५१	१३	यज्ञविशेषाः	१६१	५
स्वशाखाया अध्ययनम्	१५२	१३	आधानम्	१६१	८
स्वशाखापरित्यागनिषेधः	१५२	१८	आधानाकरणे प्रत्यवायः	१६१	१२
स्वशाखाध्ययनपूर्वकं अ-			कालादिविशिष्टमाधान-		
न्यशाखाध्ययनम् ..	१५३	३	विधानम्	१६२	१
वेदवृद्धमैशास्त्रस्याप्यध्य-			आधानपूर्वका यज्ञाः ..	१६३	५
यनम्	१५३	६	पाकयज्ञादिनिरूपणम्	१६३	९
पञ्चधा वेदाभ्यासः ..	१५३	१३	अपरा महायज्ञकतवः ..	१६४	५
गुरुमुखादेव वेदोऽध्येतव्यः	१५४	१	नित्य-नैमित्तिकभेदेन य-		
अध्ययने वर्जनीयाः ..	१५४	६	ज्ञानां त्रैविध्यम्	१६४	१
अथ अनध्यायाः ..	१५४	१८	यज्ञानां नित्यत्वम्	१६४	१२
नित्या अनध्यायाः ..	१५४	१९	यज्ञानां नैमित्तिकत्वम् ..	१६६	२
नैमित्तिकाः	१५५	१	काम्यत्वम्	१६६	५
अन्येष्वनध्यायाः	१५५	११	नित्य-नैमित्तिक-काम्यानां		
मन्वादयः	१५५	१५	फलम्	१६६	११
युगादयः	१५६	७	नित्यकर्मलोपे समाधानम्	१६८	१
अष्टकाः	१५७	१	नित्यं न लोपयेत्	१६८	१७
त्रयोदश्यादयो वर्ज्याः ..	१५७	८	त्रैवार्षिकाधिकान्नेन सो-		
श्लेष्मातकादयो वर्ज्याः ..	१५८	११	मयागः कार्यः	१६९	५
अनध्यायानां अपवादः	१५८	१४	तदलाभे दश्यादयः कार्यः	१६९	१२
			अल्पधनस्य यज्ञनिषेधः	१६९	१६

Table of Contents.

5

पृ० पं०	पृ० पं०
सम्पूर्णानुष्ठानाशक्तौ का-	देयस्वरूपम् १८९ १२
म्यं कर्त्तव्यम् १७० ७	अशेषस्य देयत्वे नियमः १८९ १७
याजने विधिः १७१ १	उक्तार्थे अपवादः १९० ६
नियमविधिरयम् १७१ ५	देयविशेषेण फलविशेषः १९० १०
उपवीतित्वविधानम् .. १७३ ८	पात्रविशेषेण देयविशेषः १९१ ५
ऋष्यादिज्ञानस्य याजना-	दाननिमित्तानि १९२ ३
कृत्वम् १७३ १२	अयनादयः १९२ ७
याजने दोषनिवारणम्. १७४ १	दिनक्षयलक्षणम् १९३ १०
अयाज्ययाजने दोषः .. १७४ १५	दानस्य निषिद्धः कालः, १९४ ३
तत्र प्रायश्चित्तम् १७४ १९	उक्तस्य प्रतिप्रसवः .. १९४ ११
दाननिरूपणम् .. १७६ ८	दानस्य प्रशस्ता देशवि-
दानप्रशंसा १७६ १०	शेषाः १९४ ७७
साक्षादानविधानम् .. १७७ ८	प्रतिग्रहनिरूपणम् १९५ ६
वित्तवैयर्थ्यपुरःसरं दान-	तत्र श्रौतो विधिः १९५ ७
विधानम् १७८ १	असत्प्रतिग्रहनिन्दा .. १९५ १०
दानाभावे बाधः १७८ ७	सत्प्रतिग्रहानुज्ञा १९५ १८
दानस्य स्वरूपं इतिक-	अप्रतिग्रहः श्रेयान् .. १९६ १
र्त्तव्यता च १७९ १२	प्रतिग्रहं प्रशंसति यमः १९६ ६
दानस्य चातुर्विध्यम् .. १८३ १४	मनुस्तु विपर्ययमाह ... १९६ ११
फलविशेषः १८४ ६	सामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे
दानपात्रम् १८४ १२	प्रत्यवायः १९६ ७७
पात्रविशेषः १८५ १०	एष एव न्यायः याजना-
शूद्रादीनां पात्रत्वम् .. १८६ ६	ध्यापनयोः १९७ ३
माता-पित्रोः दानम् .. १८६ ९	सदसत्प्रतिग्रहविवेकः .. १९७ ७
अपीत्रम् १८७ ७	सतामसम्भवे असतीऽपि
देवलकस्वरूपम् १८८ ७	प्रतिग्रहः १९७ १०
अन्येऽपि निषेधाः १८८ ११	शूद्रप्रतिग्रहे विशेषः .. १९७ १४
पात्रोपेक्षणे अपात्रदाने च	विशेषान्तरम् १९७ १७
निषेधः १८९ ८	

पृ० पं०	पृ० पं०
असत्प्रतिग्रहोचितो ज्व-	विग्रहवन्तो देवा न सन्ति
स्थाविशेषः.....१९८ ६	तस्मात्तेषां प्रसादो
प्रतिग्राह्यद्रव्यस्य इयत्ता १९८ २०	न यागस्य फलद्वारम् २१३ १
अनापदि राजप्रतिग्रह-	औपनिषद् ईश्वरस्य फल-
निन्दा १९९ ६	दातृत्वं मन्यन्ते ...२१३ ७
उक्तनिन्दाया अधार्मिक-	उक्तमतद्वयस्य न वि-
राजविषयत्वम् ..२०० ६	रोधः २१४ १२
अदुष्टो राजप्रतिग्रहो न	अतिथिलक्षणम् ..२१४-२०
निन्दितः २०० १४	अतिथिपूजाऽकरणे दोषः २१५ १
सत्प्रतिग्रहस्य अनापद्यपि	अतिथिपूजने अभ्युदयो-
विधानम् २०१ १४	ऽपि भवति २१६ २
अयाचिते न दोषः ..२०२ १	हुतशेषम् २१६ १७
वस्तुविशेषाः २०२ ५	हुतशेषमेव भुञ्जीत ..२१६ १८
प्रतिग्रहानधिकारी. ..२०३ १	ब्राह्मणलक्षणम् ..२१७ १३
विदुषो न प्रतिग्रहदोषः. २०३ ९	आह्निकं संक्षिप्याह ..२१८ १२
पूर्वोक्तविषयेषु न्याययो-	उक्तार्थे यवागूपाकन्यायः २१८ १६
जनम् २०४ ५	ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थानम्..२१९ १२
भावनास्वरूपम् २०४ ८	मनसा ईश्वरध्यानम् ..२२० १८
तस्याः षोढात्वम् २०४ १४	श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् २२१ ८
देवतास्वरूपम्. ..२०५ ६	ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् २२२ १५
परमात्मैव मुख्यो देवः	तत्र तृणनियमः २२२ १
तत्स्वरूपं च २०८ १३	कालभेदेन दिङ्नियमः २२२ ४
एकमेव देवं बहुधा व्य-	यज्ञोपवीतस्थापनम् ..२२२ ८
वहरन्ति २०९ १	मतान्तरेण दिङ्नियमः २२४ .१
द्रव्य-देवतयोर्भेदनिषेधः २१० ३	मूत्र-पुरीषे वर्ज्यदेशः . २२४ २४
एकस्मात्फलभेदो न दुः-	अथ शौचप्रकरणम् २२६ २३
सम्पादः २१० १३	गन्धलेपक्षयकरं शौचं
देवस्य फलदातृत्वं मीमां-	कुर्यात्..... २२६ १४
सको न सहते ..२११ १	अभ्युद्वारणासम्भवे विशेषः २२७ ३

पृ०	पं०	पृ०	पं०
शौचयोग्या मृत्तिका .. २२७	६	आचमने वर्ज्याः	२४५ १६
तत्रैव विशेषः	२२७ ८	आचमने सपवित्रता .. २४८	१२
वर्ज्या मृद्विशेषाः	२२७ १५	स्नानानन्तरमाचमने वि-	
शौचे हस्तनियमः .. २२८	१०	शेषः	२४९ १
„ दिङ्मनियमः .. २२८	१३	स्थलविषये विशेषः .. २४९	७
„ मृत्सङ्ख्या .. २२८	१६	आचमनप्रशंसा	२४९ १४
„ इतिकर्तव्यता .. २३०	१२	आचमनाकरणे प्रत्यवायः २५०	१४
मृत्परिमाणम् २३२	२	अथ दन्तधावनविधिः २५१	१
भावशुद्ध्यभावे बाह्य-		काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रः .. २५२	९
शौचेन न शुद्धिः .. २३३	४	दन्तधावने वर्ज्याः	२५२ १४
अथ गण्डूषविधिः २३३	१६	„ वर्ज्यतिथ्यादयः २५३	५
अथाचमनविधिः २३४	१०	अथ दर्भविधिः .. २५४	६
ब्रह्मतीर्थम्	२३५ ७	दर्भोत्पाटनमन्त्रः	२५५ १
आचमनीयमुदकम् .. २३६	१	वर्णभेदेन विनियोगः .. २५५	४
उक्तविषये उपवादः .. २३७	१	कुशाभावे काशाः	२५५ ८
उदकग्रहणप्रकारः .. २३७	४	वर्ज्या दर्भाः	२५५ १४
उदकपानानन्तरभावि-		उत्पाटने कालनियमः .. २५६	३
नी इतिकर्तव्यता .. २३७	११	पवित्रधारणफलम्	२५६ ९
उदकस्पर्शनस्य प्रकारा-		पवित्रप्रकारः	२५६ १५
न्तरम्	२३८ ६	स्नानविधिः	२५८ ३
आचमननिमित्तानि .. २३८	१३	स्नानप्रकारः	२५९ ८
आचमनाभावे दक्षिणक-		स्नाने कालनियमः .. २६०	४
र्णस्पर्शः	२४० १२	„ अघमर्षणम् .. २६०	१४
तृणादिस्पर्शः	२४१ ६	स्नानाङ्गतर्पणम्	२६० १७
क्षिराचमननिमित्तम् .. २४१	१०	वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रः .. २६२	६
आचमनापवादः	२४१ ११	वस्त्रपरिधानम् .. २६२	११
दन्तलघोच्छिष्टम् .. २४३	१	तत्र विशेषः	२६३ ३
आचमनविन्दवोज्झल-		वस्त्रविषये विशेषः .. २६४	३
भा अपि मेघ्याः .. २४४	१४	अहतवस्त्रलक्षणम्	२६४ १२

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अनुत्तरीयस्य कर्ममात्र-			निमित्तान्तरम्.....	२७९	३
निषेधः.....	२६५	३	नैमित्तिकस्नाने विशेषः	२७९	७
तत्र अनुकल्पः	२६५	१५	अथ काम्यस्नानम्	२८०	२
अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः	२६६	३	तत्र कालाः.....	२८०	३
तदुपयोगिमृत्तिकाः ..	२६६	४	अथ मलापकर्षणस्नानम्	२८२	१
अङ्गुलिनियमः.....	२६६	९	तत्र अभ्यङ्गे वर्ज्यावर्ज्याः	२८२	२
पुण्ड्राणामाकारः	२६६	१२	तैलविशेषेण अभ्यनुज्ञा	२८३	१७
” स्थानानि.....	२६७	६	अथ क्रियाङ्गस्ना-		
ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रशंसा	२६८	१	नम्	२८३	१५
अथ स्नानान्तराणि	२६८	५	तस्य क्रियाङ्गत्वम्.....	२८३	१७
मध्याह्नस्नानम्	२६९	९	अथ क्रियास्नानम् ..	२८४	५
मध्याह्नस्नाने अधिकार्य-			उक्तस्नानेषु जलविशेषः	२८४	१४
नाधिकारिणौ	२७०	६	निषिद्धजलम्	२८५	१४
आश्रमभेदेन स्नानव्य-			प्रतिप्रसवः.....	२८६	७
वस्था	२७०	९	उष्णोदकनिषेधः.....	२८६	१०
स्नानस्य समन्त्रता ..	२७०	१२	आतुरस्य उष्णोदकं न		
मृत्तिका	२७१	६	निषिद्धम्	२८७	३
कायप्रक्षालनानन्तरकर्त-			नद्याद्यभावेऽपि	२८७	१२
व्यम्	२७२	१३	उष्णोदकस्नाने विशेषः	२८८	८
मृद्ग्रहणमन्त्राः.....	२७३	६	अथ सन्ध्याविधिः	२८८	१४
गोमयमन्त्राः	२७३	१३	सन्ध्यास्वरूपम्	२८८	१५
अंपामार्गमन्त्रः.....	२७३	१६	सन्ध्यायास्त्रैविध्यम् ..	२८९	८
तीर्थावाहनम्	२७४	३	देवतानामभेदः	२८९	२०
अघमर्षणम्	२७५	११	” वर्णभेदः	२९०	१
ऊरुशोधनम्	२७६	८	उपासनम्.....	२९०	६
अनुकल्पः.....	२७६	१२	सन्ध्याकालः	२९१	१
अथ नैमित्तिकस्ना-			सन्ध्योपासनप्रकारः ..	२९१	८
नम्	२७७	१	प्राणायामलक्षणम् ..	२९१	१६
तत्र निमित्तानि	२७७	२			

Table of Contents.

9

पृ० पं०	पृ० पं०
प्राणायामस्य त्रैविध्यम् २९२ १३	होमकालः ३१२ १४
मार्जनम् २९३ २	अनुकल्पः ३१४ ५
मार्जने तीर्थविशेषः . . २९३ ११	पक्षहोमः ३१४ १७
मन्त्राचमनम् २९४ ११	होमद्रव्यम् ३१५ ६
अघमर्षणम् २९५ १३	आहुतिपरिमाणम् . . ३१६ ६
अर्घ्यप्रदानम् २९५ १६	श्रौत-स्मार्ताभिव्यवस्था ३१७ ६
अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरम् . २९५ ७	अग्नेर्नित्यत्वम् ३१७ १७
उपस्थानम् २९७ १	अथ दिवसस्य विभा-
मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषः २९७ ९	गेषु कर्तव्यम् . . ३१९ ५
कालविशेषः २९७ १५	दिवतापूजनम् ३१९ १३
देशविशेषः २९७ २१	होमानन्तरकृत्यम् . . . ३२० ९
सायंसन्ध्याया उपस्था-	अभिवादनम् ३२२ ९
ने मन्त्रविशेषः . . २९८ १४	अभिवादनप्रकारः . . . ३२३ ३
तत्र न्यायः २९८ १९	अभिवादितेन वक्तव्या
सन्ध्याप्रशंसा ३३० ९	आशीः ३२३ १६
„ ऽकरणे प्रत्यवायः . . ३३० १९	प्रत्यभिवादनम् ३२४ ९
प्रत्यवायस्यानार्तविषय-	गुर्वादौ उपसङ्ग्रहणम् ३२७ ११
त्वम् ३०१ १२	उपसङ्ग्रहणलक्षणम् . . ३२७ १८
मृतकादौ सन्धानिवेधः ३०२ ४	तस्य अपवादः ३२८ १२
अथ सन्ध्याङ्गजपः ३०३ १	अभिवादने वर्ज्याः . . . ३२९ ६
जपयज्ञस्य भेदः ३०३ १५	गुरुलक्षणम् ३३० १५
जपनियमः ३०५ १५	मान्याः ३३२ ३
जपे वर्ज्याः ३०५ १६	माताया गरीयस्त्वम् . . ३३३ ७
देशनियमः ३०७ ८	उपाध्यायाचार्ययोर्लक्ष-
जपङ्गभूता माला . . ३०८ १६	णम् ३३३ १२
ालामणिसङ्ख्या . . ३०९ १०	पित्रोरप्याचार्यो गरीयान् ३३३ १९
ायत्रीजपप्रशंसा . . ३१० ४	बालोऽप्याचार्यो गरीयान् ३३४ ४
अथ होमविधिः . . ३११ ५	ज्येष्ठो भ्राता गुरुवत् . . ३३५ १
तृतारतम्यम् ३११ २१	परमगुरुरपि गुरुवत् . . ३३५ ९

	पृ० पं०		पृ० पं०
अभिवादनप्रशंसा .. ३३६	४	स्थलस्थो जले तर्पणं न	
अथ द्वितीयभागकृ-		कुर्यात्	३५२ १६
त्यम्	३३६ ९	तत्र विशेषः	३५३ ५
वेदाभ्यासप्रशंसा ३३७	१	पात्रविशेषः	३५३ १७
वेदहीनस्य क्रियावैफ-		रिक्तहस्तेन तर्पणं न	
त्यम्	३३७ १३	कार्यम्	३५४ ६
कृत्यान्तरम्	३३७ १७	तिलग्रहणे विशेषः .. ३५४ १६	
तृतीयभागकृत्यम् .. ३३८	१	तिलानां विनियोगविशेषः ३५५ ३	
अर्थसाधनम्	३३८ २	देवादितर्पणे विशेषः .. ३५५ ६	
पोष्यवर्गः	३३८ ८	तिलतर्पणनिषेधः	३५५ १०
स्ववृत्त्या धनसाधनम् .. ३३८ १२		तर्पणीयाः	३५५ ५
उपायान्तराणि ३३९ १६		काण्डधितर्पणम्	३५७ ४
सत्यातिग्रहो विप्रस्यैव .. ३४० ४		वस्वादिनामानि ३५७ १३	
शिलोज्जादिकम् ३४१ १		पितृतर्पणप्रकारः	३५८ ७
शूद्रवृत्तिः	३४२ ४	नामग्रहणे विशेषः .. ३५८ १४	
अथ चतुर्थभागकृत्यम् ३४३	८	„ तर्पणक्रमः .. ३५८ १०	
मध्याह्नस्नानम् ३४३ ९		जीवित्पितृकृतर्पणे विशेषः ३५९ १४	
ब्रह्मयज्ञविधिः	३४३ १३	अवसानाञ्जलिः ३६० २	
„ कालः ३४३ १९		सङ्क्षेपेण तर्पणम् ३६० १५	
देशादीतिकर्तव्यता .. ३४४ १६		यमतर्पणम्	३६१ ३
उपवीतादीतिकर्तव्यता ३४५ १		तत्र नियमः	३६१ १०
इतिकर्तव्यान्तरम् ३४६ ११		तस्य फलम्	३६१ १३
ब्रह्मयज्ञे जप्यम् ३४७ १९		भीष्मतर्पणम्	३६१ १६
„ नानध्यायः .. ३४८ ८		तर्पणप्रशंसा	३६२ ६
अनध्याये जपप्रशंसा ३४९ ४		अकरणे प्रत्यवायः ३६२ ९	
„ अल्पं पठनीयम् ३४९ ९		वस्त्रनिष्पीडनम् ३६३ १३	
आत्म-देशाशुचिले वर्ज्यः ३४९ १३		सूर्याञ्जलिः	३६४ ४
अथ तर्पणविधिः .. ३५० १२		अथ देवार्चनम् .. ३६४ १०	
ब्रह्मगूत्रविन्यासः ३५१ १५			

पृ० पं०	पृ० पं०
देवस्य एकत्वेऽपि मूर्ति-	तत्र अनुकल्पः ३८८ १८
भेदेन भेदः ३६५ १२	उद्धृताश्रदानम् ३८९ ६
वैष्णवमतानुसारिपूजाक्रमः ३६६ १	देवयज्ञादीनां वैश्वदेव-
अग्निपुराणोक्ता पूजा . . ३६७ १	संज्ञा ३८९ १०
बौधायनोक्ता पूजा ३६९ ३	वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वमपि ३९० ५
विष्णुपूजाप्रशंसा ३७१ १८	अथ मनुष्ययज्ञः . . ३९१ १५
शिवपूजाप्रकारः ३७२ ५	भिक्षादिलक्षणम् ३९२ ११
„ बौधायनोक्ता . . ३७२ १६	अतिथिनिरीक्षणम् . . ३९२ १५
शिवपूजाप्रशंसा ३७५ १९	अथ षट्कर्मणि . . ३९३ १०
देवार्चनाकरणे दोषः . . ३७६ ६	उक्तार्थे सम्मार्गन्यायः ३९३ १५
अथ गुरुपूजा ३७६ १२	अतिथिवर्णनम् ३९५ ५
गुरुपूजाफलम् ३७७ १०	द्वेष्यस्य भोजनीयत्वं नि-
अथ वैश्वदेवः ३७८ १	न्दितम् ३९५ १०
वैश्वदेवविधानम् ३७८ २०	मूर्खस्य भोजनीयत्वं नि-
पञ्चसूनाः ३८० १	षिद्धम् ३९५ १६
होमप्रकारः ३८१ १४	अतिथिलक्षणम् ३९६ १८
भक्षसंस्कारः ३८१ १०	अतिथिशब्दव्याख्या . . ३९८ ७
व्यानुकल्पः ३८१ १४	अतिथ्यागमने कर्तव्यम् ३९९ १६
भक्षप्रिकस्य विशेषः . . . ३८२ १४	ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो
भूतयज्ञः ३८२ २०	नातिथयः ४०० ८
गौणाः कर्तारः ३८३ ११	आसनादिदाने विशेषः ४०१ ४
तर्त्रन्तराभावे प्रवसतापि	अतिथिसत्काराकरणे दोषः ४०१ ९
स्वयं कार्यः ३८३ १४	अतिथिसत्कारप्रशंसा . . ४०३ ९
लिहणप्रकारः ३८३ १८	आतिथ्यकर्तृनियमाः . . ४०४ ९
वादिभ्यो ऽन्नम् ३८५ १०	आतिथ्ये गोत्रादिप्रश्न-
अन्नोत्सर्गमन्त्रः ३८५ १७	निषेधः ४०४ १०
नेतृयज्ञः ३८७ ६	देवबुद्ध्याऽतिथिं पूजयेत् ४०५ ६
नेत्यश्राद्धम् ३८७ १४	तत्र हेतुः ४०५ १३
नेत्यश्राद्धप्रकारः ३८८ ४	गोत्रादिप्रश्ने बाधः . . ४०५ १७

पृ० पं०	पृ० पं०
भोजनार्थं स्वगोत्रादिकं	प्राणाहृत्यनन्तरं यन्त्रिका-
न कथनीयम् ४०६ १	यां पात्रमारोप्य भोक्त-
यति-ब्रह्मचारिणोः	व्यम् ४१७ ४
पूज्यत्वम् ४०६ ६	अन्नवन्दनम् ४१७ ११
भिक्षादानफलम् ४०७ १०	वन्दनानन्तरकृत्यम् . . ४१७ १४
„ प्रकारः . . ४०७ १२	जिह्वाग्रसने विशेषः . . ४१८ १३
वैश्वदेवात्पूर्वं तयोरगमने	प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियमः ४१८ १७
कर्तव्यम् ४०८ १	परिषेचनानन्तरो विशेषः ४१९ १
यत्यादिपूजाकरणे प्रत्य-	उक्तविधेः सङ्ग्रहः . . ४१९ १०
वायः ४०८ १३	भोजनप्रकारः ४२१ १३
यतिभिक्षादाने नियमः ४०९ १६	कवलसङ्ख्या ४२५ १८
ऐश्वर्योपेतस्यापि स-	उच्छिष्टशेषणम् ४२२ १४
त्कारः ४१० ६	सायंप्रातश्च भोजनम् ४२२ २२
विभूतिमानां शिरांशः . . ४११ २	भोजने वर्ज्यान्तराणि . . ४२३ १०
अथ भिक्षुकाः ४११ ७	भार्ययासह भोजननिषेधः ४२५ ८
व्याधितादीनां भिक्षाविधा-	अन्येऽपि निषेधाः ४२८ १
नम् ४११ १९	भोजने वाग्यमः ४२७ ७
वैश्वदेवाकरणे दोषः ४१२ १	अन्येऽपि निषेधाः ४२६ १
आतिथ्याकरणे दोषः . . ४१२ ७	पङ्क्तिभेदप्रकारः ४२९ ९
अन्येऽपि भोजनीयाः . . ४१२ ११	भोजने नियमविशेषाः ४२९ १५
पञ्चमहायज्ञप्रशंसा . . ४१३ ६	भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि ४३० १२
अकरणे प्रत्यवायः . . . ४१३ १३	आचमनप्रकारः ४३१ ३
अथ भोजनविधिः ४१३ १७	आचमनानन्तरकर्तव्यम् ४३२ ९
तत्र वर्जनीयाः ४१३ १८	तत्र विशेषः ४३३ ५
भोजनविधिः ४१४ १	ताम्बूलभक्षणम् ४३४ ९
भोजने इतिकर्तव्यता . . ४१४ १६	ग्रहणकाले भोजननिषेधः ४३५ १
शुद्धपात्रे भोजनं कर्त्त-	ग्रहणपूर्वकाले निषेधः ४३५ १६
व्यम् ४१५ १८	बालादौ विशेषः ४३६ ८
यतेः कांस्यपात्रनिषेधः ४१६ १२	

पृ० पं०	पृ० पं०
शक्तस्य भोजने प्रायश्चि-	प्रजापालनमेव राज्ञः प्र-
त्तम्.....४३६ ११	धानं कर्म.....४५२ २
चन्द्रग्रहेयामत्रयस्य अप-	प्रजारञ्जनं कर्तव्यम्...४५३ ४
वादः.....४३६ १४	राज्ञः षड्भागः.....४५३ १४
ग्रस्तास्ते विशेषः.....४३६ १६	युद्धोपकरणानि.....४५४ १०
ग्रहणदिनोपवासः.....४३८ १	दण्डप्रकारः.....४५४ १७
पुत्रिण उपवासो न...४३८ १	दण्डस्य चातुर्विध्यम्...४५५ ५
अवशिष्टदिवसकर्त्त-	दण्डस्थानानि.....४५५ १६
व्यम्.....४३८ १७	ब्राह्मणे न वधदण्डः...४५६ १
सायं वैश्वदेवादौ विशेषः४३९ १७	परसैन्यनिर्जयः.....४५६ १३
अथ शयनप्रकारः ४४० १२	तत्र कालादि.....४५६ १७
सुखशायिनः.....४४१ १७	शत्रुप्रति यानम्.....४५७ १५
शयने वर्जनीयाः.....४४१ २०	बलस्य षड्विधता.....४५८ ६
उक्तस्याकरणे दोषः...४४४ ६	सैन्यरचना.....४५८ ९
क्षत्रियस्य साधारणधर्माः४४४ १६	व्यूहभेदः.....४५८ १०
द्विविधो राजधर्मः.....४४५ ७	सैन्ये सङ्ग्रहाद्याः पुरुषाः४५९ ३
व्रतरहितब्रह्मचारिभिक्षा-	उपरोधः.....४५९ ७
प्रदो ग्रामो दण्ड्यः ४४५ १५	सामादिना शत्रुः साध्यः४५९ १३
विहिताननुष्ठायिनां सर्वे-	देशजयानन्तरकृत्यम् ४६० ६
षां दण्डः.....४४६ ३	मालाकार इव पुष्पं वि-
दण्ड्यदण्डनप्रशंसा..४४७ ४	चिनुयात्.....४६० १२
अदण्ड्यदण्डननिषेधः ४४७ ८	राष्ट्रं मधुदोहं दुहेत्...४६१ ३
द्विविधो दण्डः.....४४७ १२	क्रय-विक्रयादिव्यवस्था...४६३ १३
राज्ञः दण्डयितृत्वम्...४४७ १७	अन्तरङ्गा राजधर्माः...४६२ ९
राज्ञः प्रशंसा.....४४९ ६	बहिरङ्गा राजधर्माः...४६३ २
राजशब्दः क्षत्रियविषयः ४४९ १६	दुर्गसम्पादनम्.....४६३ १८
उक्तार्थे अवेष्टयधिकरणम्४४९ १८	दुर्गभेदाः.....४६४ ४
राजशब्दः क्षत्रियपरः...४५१ १७	दुर्गसंविधानम्.....४६४ ९
	यागादिधर्माः.....४६५ ६

पृ०	पं०	पृ०	पं०
पुरोहितः कर्तव्यः	४६५ १७	पशुपालनम्	४७६ १३
श्रोत्रियात्करो नादेयः	४६६ ७	विक्रयद्रव्याणि	४७६ २०
शाला-प्रपादि कर्तव्यम्	४६६ १५	पशुपालने विशेषः	४७७ १०
भूतपरिज्जाणं कर्तव्यम्	४६७ ६	अर्घविज्ञानादयः	४७८ ६
स्वराष्ट्रं न कर्षयेत्	४६८ १	यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलम्	४७९ १०
राज्ञो दिनचर्या	४६८ ६	अननुष्ठाने दोषः	४७९ १४
दानानन्तरकृत्यम्	४६९ २	अथ शूद्रधर्माः	४७९ १९
अष्टविधं राज्ञः कर्म	४७० ६	द्विजसेवैव तस्य मुख्यो	
पञ्चवर्गः	४७१ २	धर्मः	४८० ३
मध्याह्नकृत्यम्	४७१ ५	अन्येऽपि धर्माः	४८१ ५
अपराह्नकृत्यम्	४७१ १४	विप्रसेवा वृत्त्यर्थोपि	४८२ ९
सायङ्कालकृत्यम्	४७२ १	द्विजातिना शूद्रस्य	
राज्ञः अन्येऽपि धर्मः	४७२ ८	वृत्तिः कल्प्या	४८२ १७
व्यसनानि वर्जयेत्	४७२ १६	द्विजसेवामन्तरेण	
व्यसनवर्णनम्	४७३ १	अन्यत् निष्फलम्	४८३ १
व्यसनिनो नाशः	४७३ १४	विप्रसेवा उभयार्था	
व्यसनानि त्यक्त्वा वर्तेत	४७४ १	इतरसेवा वृत्त्यर्थं	४८३ १
प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयो-		शूद्रेण विक्रयः कार्यः	४८४ ६
विशेषः	४७४ १७	शिल्पान्यपि कर्तव्यानि	४८५ १३
प्रजानामपालने दोषः	४७५ ९	मद्य-मांसादिविक्रयनि-	
वैश्यधर्मप्रकरणम्	४७६ १	षेधः	४८६ १
कुसीदादीनां वैश्य-		समाप्तिश्लोकः	४८७ १२
धर्मत्वम्	४७६ ९		

इति प्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥ श्रीः ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

आचारकाण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका ।)

*वागीशाद्याः सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

†सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्
मज्जन् सज्जेनतीर्थसङ्गनिपुणः सदृत्ततीर्थं श्रयन् ।

लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥ २ ॥

*प्रणम्य मातरं भागीरथीं भागीरथीमिव ।

पितरं गुरुमूर्तिं च हरिं नत्वा पुनः पुनः ॥

पराशरस्मृतैर्व्याख्यां माधवीयां सुविस्तृताम् ।

व्याख्यास्ये बालबोधार्थं सङ्क्षेपेण यथामति ॥

पराशरसंहितां व्याचिख्यासुस्तत्रभवान् माधवामात्यः निर्विघ्नपरितमा-
दिप्रचयगमनार्थं शिष्यशिक्षार्थं च गजानननमस्कारलक्षणं मङ्गलमा-
चरति । वागीशाद्या इति । सर्वार्थानां सर्वेषां कार्याणां उपक्रमे आरम्भे ।
कृतकृत्याः कृतकार्याः । कार्यारम्भे गजाननस्मरणं शास्त्रप्रतिपादितम् ।
†सोऽहमिति । सोऽहं माधवाचार्यनामा । विवेको वेदवाक्यार्थविचारः

L. gives सज्जनसङ्गतीर्थं as a reading from the Kālamādhviya. २. D.
reads यथा for लब्ध्या.

* सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्थयी चतुर्वेदिता
 पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
 अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यदृशप्रत्ययः
 स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्केणक्षमापतिः ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थं शास्त्रं मीमांसाशास्त्रम् । मीमांसाया विचारशास्त्राभिधानं जै-
 मिनीयन्यायमालाविस्तरे स्पष्टम् । तदेव पदवी मार्ग इत्यर्थः । तां प्राप्य ।
 आम्रायरूपे तीर्थे निपाने परं अत्यर्थं मज्जन् । मीमांसाशास्त्रज्ञानमन्तरा
 वेदार्थाकलनस्यासम्भवात् । कीदृशोऽहम् । सज्जनानां विदुषां सङ्ग एव
 तीर्थः मन्त्रिस्तस्य सङ्गेन निपुणः विद्वत्सहवासेन निपुणबुद्धिरित्यर्थः ।
 पुनश्च सतां साधूनां यत् वृत्तं वर्तनं तदेव तीर्थं क्षेत्रं श्रयन् भगवद्भजनार्थं
 पवित्रक्षेत्राश्रयणमपेक्षितमेव । पुनश्च श्रीमान् योयं भारतीतीर्थः भारती
 सरस्वती तस्याः तीर्थोऽवतारः शङ्कराचार्यः तस्मात् लब्ध्या प्रभावलहरीं
 आकलयन् सम्यक् धारयन्नित्यर्थः । भारतीतीर्थ इति शङ्करभगवत एवा-
 बिधानं पञ्चदशीटीकादिषु स्पष्टम् । पुनश्च विद्यातीर्थं विद्यागुरुं उपा-
 श्रयन्तन् अव्याहतं निरन्तरं श्रीकण्ठं शिवं भजे सेवां करोमीति यो-
 जना । अत्र सर्वत्र तीर्थशब्दपर्यायेषु—

‘तीर्थं शास्त्राध्वर-क्षेत्र-पात्रोपाध्याय-मन्त्रिषु ।

अवतारविजुष्टाम्भःस्त्रीरजस्सु च विश्रुतम्’ ॥

इति विश्वकौशप्रामाण्यमनुसन्धेयम् ।

* धर्मपालकं स्वाश्रयं राजानं स्तौति । सत्येति । सत्यमेव यदेकं मुख्यं
 व्रतं तस्य पालकः । द्वौ गुणौ वार्ता-दण्डनीतिविद्यारूपौ यस्यां तादृशी
 बुद्धिर्यस्य । यदाह कामन्दकः । ‘वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विदे इत्यव-
 स्थितिः’ इति । त्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते ऽ सौ त्र्यर्थी । यदुक्तम्—

‘न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।

त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा’ ॥

I. gives कृता for कला. २. D. and I. read विजयताम् for विजयतं
 ३. H. reads बुक्केणः and thus makes it a separate word out of the
 compound बुक्केणक्षमापतिः which is the reading of all other MSS.

* इन्द्रस्याङ्गिरसो मलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर्
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिरन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य बिभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

इति । तथा चतुर्णां राजवृत्तानां वेदिता ज्ञाता । यथोक्तम्—

‘न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा ।

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्’ ॥

इति । पञ्चसु सहायादिषु स्कन्धेषु अङ्गेषु कुशलः । तथाचोक्तं काम-
न्दकीये—

‘सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते’ ॥

इति । षण्णां सन्ध्यादिगुणानामन्वयेन प्राप्या दृढः । यथाहामरसिंहः—

‘सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैषमाश्रयः । षड्गुणाः’

इति । सप्तभिः स्वाम्यादिभिरङ्गैः सुसम्पन्नैः सर्वैः शत्रुकृतोपद्रवादिकं स-
हते तेन न व्याकुलो भवतीत्यर्थः । सप्ताङ्गानि यथा—

‘स्वाम्यमात्यं च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुदृढम् ।

एतावदुच्यते राज्यं सत्स्वबुद्धिव्यपाश्रयम्’ ॥

इति । अष्टौ व्यक्तयो रूपाणि यस्य शिवस्य तस्य लोकपालानां वा कलाधरः ।
जलाद्याः शिवस्याष्टौ मूर्तयः प्रसिद्धाः । नवनिधिः नवसंख्याका निधयो
यस्य । महापद्मादयो नव निधयः प्रसिद्धाः । पुण्यत् वर्धमानं दशानां
इन्द्रियाणां प्रत्ययः अधीनत्वं यस्य । ‘प्रत्ययो ऽधीन-ज्ञापय-ज्ञान-विश्वा-
स-हेतुषु’ इत्यमरः । स्मार्तौष्ण्यायस्य धुरन्धरः श्रीबुक्कणस्वामपतिः विजयते
सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

* स्वस्य महत्त्वं वर्णयति । इन्द्रस्येति । आङ्गिरसो बृहस्पतिः । वैन्यनृ-
पतिः पृथुः तस्य । प्रतीची विप्रकृष्ट-व्यवहितादिप्रतिबन्धरहिता दृष्टि-

१. For गौतमिः Dr. and I. read गौतमः This latter appears to be a mistake, because according to the Rāmāyana of Valmiki the family priest of मिमि was Shatānand, the son of गौतम and not गौतम himself.

*प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपग्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्या कोरकिता यशस्सुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीलितिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥ ५ ॥

†श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ॥ ६ ॥

‡यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

¶स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।

यस्य । अरुन्धत्याः सहचरो वसिष्ठः कुलगुरुः कुलपुरोहितः । अर्नेन
पूज्यत्वं सूचितम् । आश्विनसादयः सप्त यथा इन्द्रादीनां कुलपुरोहिता
मन्त्रिणश्चासन् तथा माधवोऽपि वीरबुद्धिभूषणभूपतेरासीदिति भावः ।

*अधुना स्वस्य नीतिशास्त्रप्रावीण्यं वर्णयति । प्रज्ञामूलेति । प्रज्ञैव मूलं
तदाधारभूता मही च यस्याः । बलं सैन्यादिबलं तदेव उपग्निका अन्ति-
काश्रयः यस्याः । 'स्यादुपग्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । शक्त्या प्रभुशक्त्या
कोरकिता मुकुलिता । सर्वोत्तरं सर्वातिशायिमम् ।

†सम्प्रति स्वकुलं वर्णयति । श्रीमतीति । श्रीमती श्रीमतीनाम्नी ।
मनोबुद्धिसहोदरौ । यथा मनोबुद्धिचोरेकमेवास्पदं तथेत्यर्थः ।

‡स्वस्य गोत्रादिकमाह । यस्येति । याजुषी यजुर्वेदसम्बन्धिनी ।
कुलं गोत्रमित्यर्थः ।

¶एवं इलोकसप्तकेन स्वस्याधिकारं प्रयोजनं चाभिधाय अधुना

१. D. and I. have सर्वोत्तमम् for सर्वोत्तरम्. २. D. and I. read सुमती
३. A. has यस्य जननी for जननी यस्य. ४. I. reads मनोबुद्धी for मनोबुद्धि
and D. and G. read बुद्धिः सहोदरौ. ५. A. has this verse first and the
verse ६ afterwards, ६. A. and D. read भारद्वाजकम् for भारद्वाजं कलं.

पराशरस्मृतजगदीहिताप्तये

पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्तते ॥ ८ ॥

*पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धुभिः ।

मया ऽतो माधवार्येण तद्व्याख्यायां प्रयत्यते ॥ ९ ॥

ननु—नेयं स्मृतिव्याख्यानमर्हति । †तत्प्रामाण्यस्य दुर्निरूप्यत्वात् । यत्तु वेदप्रामाण्यकारणं जैमिनिना सूत्रितं—‘तत् प्रमाणं बादरायणस्यान्यानपेक्षत्वात्’ (पू० मी० १. १. ५)

इति । न तत् पौरुषेयेषु ‡ मूलप्रमाणसापेक्षेषु ग्रन्थेषु यो-

व्याख्यानप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । सेति । पुराणसंहिताः । मात्स्याद्याः तासां पठन-पाठन-व्याख्यानादिद्वारेण प्रवर्तकः । स्मृतीनां या सुषमा परमा शोभा ‘सुषमा परमा शोभा’ इत्यमरः । तस्याः व्याख्यानादिद्वारा पराशरः संशय-विपर्ययादिपराकरणपूर्वकं प्रसारकः । परावरं ऐहिकपारलौकिकं यत् स्मृतं स्मृत्युक्तं जगतः ईहितं तस्य तदर्थज्ञान-तदुक्तैरनुष्ठानादिद्वारा प्राप्तये । पराशरस्मृतिविवरणे प्रवर्तते प्रवृत्तौ भवतीत्यर्थः ।

* अस्या एव स्मृतेर्व्याख्यानप्रवृत्तौ कारणमाह । पराशरेति । पूर्वैः मेधातिथ्यादिभिः ।

† अत्र तच्छब्देन व्याख्यास्यमाणायाः स्मृतेः परामर्शः ।

‡ पौरुषेयाः पुरुषैः मनु-पराशरादिभिः कृताः ग्रन्थाः मूलप्रमाणसापेक्षाः । अतः जैमिनिप्रोक्तं वेदप्रमाणकारणं तेषु योजयितुं न शक्यते । अयं भावः—ग्रन्थास्तावत् द्विविधाः स्वतःप्रमाणाः परतःप्रमाणाश्चेति । अपौरुषेयाणामत एव स्वतःप्रमाणानां वेदानां न प्रमाणान्तरसापेक्षत्वम् । कुतः, अन्यानपेक्षत्वात् । तदितराणां पौरुषेयाणामत एव परतःप्रमाणानां स्मृति-पुराणादीनां मूलप्रमाणसापेक्षत्वम् । कुतः, जैमिनिप्रोक्तस्य अन्यानपेक्षत्वरूपस्य प्रामाण्यहेतोः तत्र अभावात् ।

१. A. reads अगदी for अगदी. २. D. and I. have अथातो for मयातो. ३. A. alone has व्याख्येयं प्रवर्तते. while B. C. and F. have व्याख्यायां प्रवर्तते. ४. All copies except B. C. and F. have पराशर. ५. I. omits ग्रन्थेषु.

जयितुं शक्यते । तर्ह्यस्तु* मूलप्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् ।
तेन । मूलस्य दुर्भणत्वात् । न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । तस्यो-
तीन्द्रियत्वात् । †नाप्यनुमानम् । तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात् ।
नापि‡ पुरुषान्तरवाक्यम् । विप्रलम्भकस्य पुंसो यथादृष्टार्थ-
वादित्वाभावात् ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्ययसम्भवात् । नापि चोदना ।
तस्या अनुपलब्धेः । न खलु स्मर्यमाणानां शौचाद्याचाराणां

* एवं मूलप्रमाणसापेक्षत्वात् अप्रामाण्यं प्रसाध्य पक्षान्तरमुत्थापयति ।
तर्ह्यस्त्विति । अस्याः स्मृतेः धर्मप्रतिपादकत्वात् मूलप्रमाणं धर्मः । स च
प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः दुर्भणः । तद्यथा—मूलप्रमाणभूतो धर्मः न तावत्प्र-
त्यक्षः । ‘ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपन्नं ज्ञानं अव्यपदेशि अव्यभिचारि व्यव-
सायात्मकं प्रत्यक्षं ’ (गौ० सू० १ । १ । ४) भवितुमर्हति । धर्मस्य अती-
न्द्रियत्वात् । तत्र इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाभावः ।

† अनुमानमपि निराकरोति । नापीति । अनुमानं हि प्रत्यक्षसापेक्षम् ।
‘अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च (गौ०
सू० १ । १ । ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षासिद्धौ अनुमानस्याप्यतिद्विः । एवं
‘प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनं उपमानं’ (गौ० सू० १ । १ । ६) अपि न ।
प्रसिद्धस्यान्यस्याभावात् । उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावाच्च ।

‡ शब्दप्रमाणं निवारयति । नापि पुरुषान्तरवाक्यमिति विप्रलम्भकः
विशेषेण प्रलम्भनं विरुद्धं सम्यग्वेदनं करोति यः । एवमेव चोद-
नापि न । ‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः’ (पू० मी० १ । १ । २)
इति शबरस्वामी । तच्च वचनं स्वतः प्रमाणं वैदिकमेव । न मूलप्रमाण-
सापेक्षं पौरुषम् ।

१. न । तन्मू &c., is the reading of B. C. and D. read न । एतन्मूल
&c. २. I. reads दुर्लभत्वात्. ३. All the copies except A. have धर्मस्य
for तस्य. We have adopted A. for धर्मस्य does not agree with the contest-
४. D. adds भ्रान्त before विप्रलम्भ. ५. D. has यथार्थदृष्टार्थ. ६. D. E. G. H.
and I. read नो for न. ७. D. reads only शौचाचाराणां.

मूलभूतां काञ्चिद्विदनां प्रत्यक्षत उपलभामहे । नाप्यनुमेतुं
शक्यते । * शाक्यादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिष्वतिप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत—मन्वादिस्मृतीनां शाक्यादिस्मृतीनां चास्ति
महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्षवेदेनैव साक्षान्मन्वादिप्रामाण्याङ्गीकारात् ।

‘यद्वै किञ्च मनुर्वदत्तद्वेषजम्’ (तै. सं. २, २, ६, २)

इति ह्याम्नायते । न त्वेवं †शाक्यादिस्मृत्यनुग्राहकं किञ्चिद्वै-

* अतिप्रसङ्गं दर्शयति । शाक्येति । शक्रोऽभिजनो अस्य स
शाक्यः । यद्वा—

‘शाक्यक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्माच्च चकिरे ।

तस्मादिक्ष्वाकुर्वन्स्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः’ ॥

इत्यागमात् । शाके भ्राता शाक्याः इक्ष्वाकुर्वन्शीया राजानः । तद्वंशीयत्वा-
त् बुद्धमुनिरपि शाक्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । ‘चैत्यमायतने बुद्धविम्बे-
स्पृन्देऽप्यपादपे’ इति रुद्रः । यद्यपि आश्वलायनोक्तचैत्ययज्ञे (आ. गृ. सू.
१।१२।१) चित्ते भवाश्चैत्या इति द्युत्यस्या शिव-विष्णवादिप्रतिमाः
चैत्यशब्देनोक्ताः तथापि अत्र शाक्यादिप्रणीतचैत्यस्यैव ग्रहणम् ।

† यद्वै इति । मनुः स्वायम्भुवः । यद्वै किञ्च यत्किमपि उक्तवान् तत्सर्व-
मपि भेषजम् । भेषं रोगं जयतीति भेषजम् । जै क्षये, भ्वादिः । तथाचोदा-
हृतं मनुवाक्यं वाचस्पतिमिश्रैः—

‘यः कश्चित् कस्याचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः’ ॥

(यो. भा. टी. पा. १ सू. ६)

सर्वज्ञत्वात् मनोः वाक्यं भेषजवद्विद्वत्कारी तस्मात्सर्वव्यमित्यर्थः ।

‡ शाक्यादीति । आदिप्रदात् चार्वाकादीनां सर्वेषामपि नास्ति-
कानां ग्रहणम् । शाक्यादिवचनानि केवलं वैदिकवचनाननुगृहीतान्येवेति

१. D. has अनुष्ठानं for अनुमानं. २. A. and D. have अथोच्यते for
अथोच्येत. ३. A. D. have मस्यानाम् for स्मृतीनां. V. G. alone has
प्रसृत for प्रसृतः. D. omits the sentence ending with beginning with बह्वै
किञ्चित् &c. अतो नोक्तातिप्रसङ्गः. ५. E. reads बहिःकिञ्चित् for बह्वै किञ्चित्.

दिकं वचोऽस्ति । अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—इति । तत्र । 'यद्वै किंच' इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् ॥

'मानवी ऋचौ धाग्ये कुर्यात्' (तै. सं. २, २, ६, २)

इति विधोय तद्विधिस्तावकत्वेन 'यद्वै किंच' इत्यादेः पठितत्वात् । तस्य च विधेरयमर्थः—इष्टिविरुतिरूपे सोमारौत्रे चैरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ धाग्यासंज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ तौ मानवौ कर्तव्यौ—इति । तत्र मानवत्वमुक्तेनार्थवादेन शस्यते । अतो न स्मृतिप्रामाण्यं वेदेनोक्तं—इति शाक्यादिस्मृतिवदप्रमाणभूता एव मन्वादिस्मृतयः ।

तथा चोक्तम्—

'प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां धान्त्यादिसम्भवात् ।

चोदनाऽनुपलब्धेश्च* श्रद्धामात्रात् प्रमाणता' ॥

इति । अस्तु वा कथञ्चित् मनुस्मृतेः प्रामाण्यं तथापि प्रकृतायाः पराशरस्मृतेः किमायातम् ? । नहि मनोरिव परान । अपि तु वेदविरुद्धान्येव तानि । यथोक्तं भट्टकुमारिलश्रीचरणैः—
'शाक्यादिकचनानि तु कतिपयदमन्तानादिबर्जं सर्वोण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः प्रणीतानि । त्रयीबाह्येभ्यः चतुर्थवर्णनिरवासितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन सम्भाव्यन्ते' (तं. वा. १ । ३ । ४)

* भट्टकुमारिलश्रीचरणैस्तु तन्त्रवार्तिके—

'धान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।

दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वात् चोदनैव लघीयसी ॥'

इत्युक्तम् । चोदना प्रमाणभूतं वेदवाक्यम् । तस्याः कल्पनैव लघीयसी ।

१. I. reads विधानात्. २. G. and H. omit च. ३. In the place of चरौ G. has चर्कं निर्वपतीति. ४. I. reads मानववचनमुक्तार्थवादेन शस्यते. ५. D. reads वेदोक्तमिति for वेदेनोक्तमिति.

शरस्य महिमानं कचिद्वेदः प्रख्यापयति । तस्मान् तदीय-
स्मृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति ।

अत्रोच्यते । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणा-
भावाच्च स्मृतयः प्रमाणम् । यत्तु, —अप्रामाण्यसाधकमनृतवादित्वादिहेतुत्रयमुपन्यस्तम्, तदसिद्धम् । आजन्मसिद्धेषु मनु-
पराशरादिषु अनृतवदन-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेतोः
स्वरूपासिद्धेः । नच आजन्मसिद्धावेवै विवदितव्यम् । पराश-
रादिसद्भावबोधकानामेव मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां तदीय-
सिद्धिबोधकत्वात् । मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्र-
यासिद्धिः केन वार्येत ? । मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां
मन्त्रादीनां स्वार्थे^१ प्रामाण्यमुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे*—

* देवताधिकरणं उत्तरमीमांसायां प्रथमेऽध्याये तृतीयपादे षड्विंशं
सूत्रमारभ्य त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रपर्यन्तमष्टभिः सूत्रैः । 'तत्र मन्वा अपि श्रुत्या-
दिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमि-
त्याचक्षते' इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—'तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः
प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणा-
न्तरविरुद्धः तत्र गुणवादेन । यत्र तदुभयं नास्ति तत्र प्रतीतिशरणैः वि-
द्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । उक्तं च—

१ All copies except A. and I. We adopt the latter have दुर्निरूपं
प्रामाण्यम्. २. A. reads च for नु. ३. All others except A. read सिद्धौ
विवदितव्यम्. ४. We read अवबोधकानां with A. instead of बोधिनाम्
which is the reading of all others. ५. A. reads यभावे for यसद्भावेन,
that of all others. ६. For अननुवादिनां मन्त्रादीनां. A. alone has मन्त्रादि-
स्मृतीनाम्; D. reads अनुवादिनां for अननुवादिनाम् and omits मन्त्रादीनां.
७. A. D. G. and H. read स्वार्थप्रामाण्यम् for स्वार्थे प्रा० &c.

(उ० मी० १.३. अधि० ९) व्यवस्थापितम् । अर्थवादाधिकरणे तु (पु० मी० १. २. अधि० १) स्वार्थप्रामाण्यनिराकरणं विद्वानुवादयोः सावकाशम् । अतः—‘यद्वै किंच’—इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यमस्ति—इति न शाक्यादिप्रातिवन्दी युक्ता । एतदेवाभिप्रेत्य चतुर्विंशतिमते शाक्यादिवाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम् ।

‘अहं चार्वाकवाक्यानि बौद्धादिपठितानि तु ।

विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्’ ॥

इति । नच पराशरमहिम्नोऽश्रौतत्वम् ।

‘स होवाच व्यासः पाराशर्यः’ (तै. आ. १, १, ३, ३७)

इति श्रुतौ पराशरपुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात् ।

यदा सर्वसम्प्रतिपन्नमहिम्नो वेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशरपुत्रत्वमुपजीव्यते तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशर इति । किंच वाजसनेयिशाखायां वंशब्राह्मणे वेदसम्प्रदायप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्परायां पराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयते ।

‘घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्यो जातूकर्ण्यात्’ ।

‘विरोधे गुणवादः स्यात् अनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्वानात् अर्थवादस्त्रिधा मतः’ ॥ इति ।

१. D reads व्यवस्थितम् for व्यवस्थापितम्. २. In A. अपि follows विधिस्तावकस्य instead of अर्थे. ३. B. C. D. E. F. and G. read तद्वै for एतद्वै. ४. A. reads अत्र for अहंत्; though अत्र is not incorrect does not give the sense of अहंत् which is quite suitable here. ५. H. reads वर्तयेत् for वर्जयेत्. ६. C. omits सर्व.

इति । तस्मात् पराशरोऽपि मनुसमान एव ।

एष एव न्यायो वसिष्ठात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः ।
तत्तद्विषयश्रुतीनामुपलम्भात् । 'ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नाप-
श्यन् । तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्' (तै० सं० ३, ५, २, ५)
'अत्रिरददौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय' (तै० सं० ७, १, ८, १)
'अथ हं याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः' ।

इत्याद्याः श्रुतयः । न चैवं सति मन्वादिस्मृतौ कुतो ज्ञा-
दरः?—इति शङ्कनीयम् । मन्वादिस्मृतेर्भेदातिथ्यादिभिर्व्याख्या-
तत्वात् ।

या च मूलभूतचोदनाऽनुपलब्धिरूपन्यस्ता*, साऽध्यसिद्धा ।

'पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठ-
न्ते—देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः'
(तै० आ० २, १०, ७)

इत्यादीनां स्मार्त्तधर्ममूलभूतचोदनानामुपलम्भात्† । 'सतति'

* सर्वेषां स्मृतिप्रतिपादितानां धर्माणां मूलभूताः चोदनाः कुतो
नोपलभ्यन्ते ? इति चेत् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

'शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः ।

नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते' ॥

'पुरुषाणां' अर्वाचीनानां स्मृतिपाठकानां न तु मन्वादीनां स्मर्तृणाम् ।
स्मृतेः मूलभूतं श्रुतिवाक्यं कस्यां शाखायां कुत्र कस्मिन् प्रकरणे वर्तते
इति न दृश्यते तथापि तत् कुत्रापि वर्तयेत् । अतो न निर्मूलत्वं स्मृतेः ।

† अस्तु वा अदृष्टार्थानां पञ्चमहायज्ञादिप्रतिपादिकानां स्मृतीनां
कथंचित् वेदमूलत्वं तथापि—गुर्वनुगमादीनां दृष्टार्थप्रतिपादिकानां स्म-

१. B. C. D. E. and F. read रवर्षासौ for रवसासौ. २. ह is omitted by
B. C. E. F. G. and H. ३. D. have नोदना for चादना.

सततं नित्यमित्यर्थः । यत्रापि शौचादौ* चोदनां नोपलभ्यते
तत्रापि सा सम्भाव्यते । तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः—

‘वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदाढ्यतः ।

सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता’ ॥

इति । मनुना ऽप्येतदेवोक्तम्—

‘श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं भुवि ॥

तीनां कुतो वेदमूलत्वं? इति चेत् । न । गुर्वनुगमादिकं न केवलं दृष्टार्थम् ।
यथोक्तम्—‘धर्मं प्रति यतोऽत्रेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः । तस्मान्कृष्यादि-
वत्तेषामुपन्यासो न युज्यते’ ॥ इति ‘तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान्
पश्चादन्वेति’ इत्यस्यां स्मृतौ ‘श्रेयांसं’ इत्यभिधानात् अदृष्टार्थत्वमस्येव ।
अत्र भाष्यकृद्भिः श्रीशङ्करस्वामिचरणैः ‘दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यं’ इति यदुक्तं
तत्पूर्वपक्षवादातिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति—यांस्तावददृष्टविषयाः स्मृ-
तयः ताः कथञ्चित् कोऽपि अप्रमाणीकुर्यात् । कथं पुनरिमाः दृष्टविषयाः
गुर्वनुगमनादिविषयाः अप्रमाणं भविष्यन्ति—इति ।

* शौचादावपि कचित् चोदना उपलभ्यते । यथा—‘मलवद्वास-
सां सह न संवदेत् । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत्’ इत्याद्याः ।

१. C. only omits नित्यम्. २. चोदना is omitted by all except A.

३. These two are according to the author quoted from Manu; but
the MSS. and published editions of Manu which we have examined
give the following in the place of the first :—

‘श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बन्धौ’ ॥

As, however, the spirit of both is one and the same, and as the one
can replace the other without affecting the context of the preceding
and succeeding texts, we think that the verse quoted by Madhava is
simply a reading of the verse we have given above from Manu.

४. For प्रमितं D. has प्रथितं; and I. प्रापितम्.

यो ज्वमन्येत ते तूभे *हेतुशास्त्राश्रयान्नरः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः' ॥

[अ. २ । ११]

इति । आनुशासनिके अपि—

‘धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं† तु तृतीयं लोकसंग्रहः’‡ ॥

इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशरस्मृतिरिति सिद्धम् ।

* हेतुशास्त्रं बौद्धादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिशास्त्रं वैदिकप्रमाणरहितम् । तस्य आश्रयात् नास्तिकवादावलम्बनेनेत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके—

‘शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।

हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥

न च तैर्वेदमूलतमुच्यते गौतमादिवत् ।

हेतवश्चाभिधीयन्ते, ये धर्मादूरतः स्थिताः ॥

एत एव च ते येषां ‘वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् ।

पाखण्डिनो विकर्मस्था हेतुकाश्चेत एव हि’ ॥

† धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतयः । तत्र धर्मोपदेश एव प्रधानः । इतिवृत्ताख्यानं त्वानुषङ्गिकम् । यद्यपि पुराणादिष्वपि धर्मोपदेशो वर्तते तथापि तत्र इतिवृत्ताख्यानमेव प्रधानम् । धर्मोपदेशस्त्वनुषङ्गिकः । अतः पुराणादिकं न धर्मशास्त्रम् ।

‡ लोकस्य सङ्ग्रहः लोकाचारः शिष्टाचार इति यावत् ।

१. In this verse it is found in the original with slight differences of readings, &c. मूले is found in the place of तूभे. But it is not quite clear which of the two is the reading of *Medhātithi*, *Sarvajñanārāyaṇa* *Kūlookbhatta Rāghavānanda*, and *Nandana*, which *Rāmchandra* and *Govindrāja*, distinctly adopt the reading तूभे for the original मूले.

२. द्विजः is the reading for नरः as found in the original and adopted by all the commentaries. ३. We read प्रथमं with A, but all others read परमं. We cannot find the whole verse in *Mahābhārata Anushāsani Purva*, but the first half of the same is the latter half of the *Manusmṛiti* 2,13; and the commentaries of Mauu read परमं.

पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थकृतिर्विविच्यते ।

द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टोनषट्शतम् ॥

आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।

इष्टप्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात् ॥

‘एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ती’ति श्रुतिर्जगौ—

विहितादाश्रमाचारादिष्टाणि पारलौकिकीम् ॥

प्रसक्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः ।

तन्निवृत्तिः स्फुटां शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ॥

परलोकप्रधानस्य* धर्मस्यैषा द्वयी गतिः—

प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः श्रौते† धर्मे तथेक्षणात् ॥

श्रौतो‡ धर्मोऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।

अयथाविध्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ॥

कल्पसूत्रकृतः† श्रौते‡ प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।

* भगवता महर्षिणा पराशरेण काण्डद्वयमेवोक्तं तत्र हेतुमाह । परलोकेति । धर्मो द्विधा । परलोकप्रधान एतल्लोकप्रधानश्च । तत्र तावत् श्रौतो धर्मः परलोकप्रधानः एतल्लोकोपसर्जनः । तस्यैव विवक्षितत्वात् आचारः प्रायश्चित्तं चेति काण्डद्वयमेवोक्तम् । न व्यवहारः ।

† कल्पसूत्राणि बौधायनीय-आश्वलायनीय-द्राह्यायणीयादिनामभिः प्रसिद्धाः कर्मप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्थाः । तेषां कर्तारः तत्तन्नामकाः ऋषयः । कल्पसूत्रलक्षणमुक्तं भट्टपादैः—

१. A. reads इष्टाभिः; and २. पारलौकिकी for पारलौकिकीम्. ३. A. has स्फुटं for स्फुटा. ४. All but A. G. and I. read ‘श्रौतधर्मे’ for श्रौते धर्मे. ५. D. and I read श्रौतधर्मो for श्रौतो धर्मो. ६. B. C. have अन्वया for भवया. ७. A. alone reads सूत्रे for श्रौते.

असूत्रयन्नुभे एव व्यवहार* तु नाब्रुवन् ॥
 तद्वदेवाथमाचार्यः परलोकप्रधानकम् ।
 स्मार्त्तं धर्मं विवक्षुः सन् काण्डद्वयमवोचत ॥
 ननु†—चोदनया गम्ये व्यवहारेऽपि धर्मता—
 अस्तीति चेदस्तु, सा तु लोके अस्मिन्नुपयुज्यते‡ ॥
 कारीर्यादिश्रौतधर्मो दृष्टैकफलको यथा ।
 लाभ-पूजा-ख्यातिमात्रफला व्यवहृतिस्तथा ॥
 जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजेतुश्च दण्डनम् ।
 तावदेव स्वर्ग-नरकौ विहित-प्रतिषिद्धौ ॥

‘सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ।
 ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ॥
 कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पो अनुष्ठानसाधनम् ।
 सूत्रं तु सूचनार्त्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम्’ ॥ इति ।

* व्यवहारशब्दस्य निरुक्तिर्यथा—

‘वि-नानार्थे, ज्व-सन्देहे, हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः’ ॥

सोऽयं व्यवहारः चतुष्पात् अग्रे तृतीयकाण्डे विस्तरेणाभिधास्यते ।

† अत्र शङ्कते । ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ (पू. मी. १।१।

२) इत्युक्तत्वात् चोदनया व्यवहारोऽपि गम्यते । तस्मात् तस्यापि धर्मत्वं वर्तते । अतो व्यवहारोऽपि वक्तुमुचित एव ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम व्यवहारस्य धर्मता । सा अस्मिन्नेव लोके उपयुज्यते । दृष्टैकफलत्वात् । अयमभिसन्धिः—व्यवहाररूपो धर्मः एत-
 लोकप्रधानः । परलोकस्तु उपसर्जनीभूतः । परलोकप्रधानस्यैव धर्मस्य
 विवक्षितत्वादाचार्येण व्यवहारोऽत्र नोक्तः ।

१. H. and I. have असूचयन् for असूत्रयन्. २. H. and I. read प्रसाधनम् for प्रधानकम्. ३. A. substitutes न तत्र for ननु. ४. For-इस्तु सा तु B. C. E. F. G. H. and I. read-इतुष्टानु; अनुष्ठानुः is correct: but it is not idiomatic. ५. H. has खण्डनम् for दण्डनम्.

ननु*—राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ॥
 प्रत्यवायात् व्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ।
 'अदण्ड्यान्† दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति ।

[अ. ८. श्लो. १२८]

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥
 अत्रुवन् वित्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ।

[अ. ८. श्लो. १३]

साक्ष्ये ऽनृतं वदन् पाशैर्वध्यते वारुणैर्भृशम् ॥
 विवशः शतमाजातीः तस्मात् साक्षी वदेदृतम् ।

[अ. ८. श्लो. ८२]

राजादिः प्रत्यवायो ऽस्तु व्यवहारे किमागतम्? ॥
 व्यवहारोः‡ न राजादेरर्थ-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।
 प्रत्यर्थिनोर्ऽर्थिनो वाऽत्र प्रत्यवायो नहि स्मृतः ॥
 पराजयनिमित्तेन प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ॥

* व्यवहारस्यैतलोकप्रधानत्वमाशङ्कते । नन्विति । राजादीनाम-
 न्यायेन व्यवहारनिरीक्षणे प्रत्यवायोक्तेः । तदपाकरणे प्रायश्चित्तानुष्ठान-
 मपेक्षितम् । तथा सति व्यवहारस्यापि परलोकप्रधानत्वं सिद्धम् ।

† राजादीनां प्रत्यवायविषये मनुवाक्यानि पठति । अदण्ड्यानििति ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम राजादीनां प्रत्यवायः । व्यवहारो न राजादि-
 कृतः । अर्थप्रत्यर्थिनोरेव व्यवहारः । तयोस्तु जयापजयरूपे इष्टानिष्टे
 ऐहिके एव फले । न प्रायश्चित्तादिकम् ।

१. This verse is omitted by B. C. and F. Kúlookabhat and
 Rāghwanand prefer सभां वा न प्रवेष्टव्यम्. २. MSS. read नरः, we
 adopt the original. ३. A. reads वर्षाणि for आजातीः. ४. D. has निमित्ते तु
 for निमित्तन.

ऋणोद्यैर्नरकोक्तिया* सा ज्याचारनिबन्धना ।

अस्तु† वा नरकः शास्त्रविरुद्धव्यवहारिणः ॥

परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।

एतल्लोकप्रधानो यः परलोकोपसर्जनः ॥

स धर्मो व्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्यये ।

प्राधान्ये‡ ज्यास्य लोकस्य स्यादेवास्मायमूलता ॥

गान्धर्वाद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात् ।

‘जग्राह पाठ्ये मृगवेदात्सामभ्यो गीतिमेव§ च ॥

* यातु ऋणापाकरणादिना नरकप्राप्तिरुक्ता सापि आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूलभूता । नरकोक्त्या निन्द्यत्वमेवाभिहितमिति भावः ।

† ननु—‘ऋणानां चानपक्रिया’ (अ. ११. श्लो. ६५) इत्यत्र मनुना ऋणानपाकरणस्योपपातकमध्ये परिगणितत्वात् प्रत्यवाय एव गम्यते । तत्कथमुच्यते आचारनिबन्धनेति ! । एवमेव व्यवहारनिर्णयस्य राजादीनामनुष्ठेयत्वात् अन्यथाकरणे तेषामपि प्रत्यवायः स्यादेव । उभयथापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वं दुर्निवारमित्यत आह । अस्त्विति । व्यवहारस्य परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते न उपसर्जनत्वम् । अतो न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

‡ एतल्लोकप्रधानत्वेऽपि व्यवहारस्यास्मायमूलत्वं स्यादेव । कुतः, तादृशेषु व्यवहारसदृशेष्वेव गान्धर्वादिषु वेदमूलत्वदर्शनात् ।

§ गान्धर्वोपवेदस्य आस्मायमूलत्वप्रदर्शनार्थं भरतोक्तिमवतारयति । जग्राहेति । प्रकारान्तरेणाप्यस्य क्रतुत्वं प्रतिपादितं भरतेन । यथा—

१. A. and D. read ऋणाद्यै for ऋणाद्यैः; and G. has for the same ऋणाद्यैः. २. D. reads निबन्धिनी for निबन्धना. ३. A. substitutes पाठ्य for पाठ्यम्; and I. reads वाक्यम्.

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथवर्णादपि ।
 किं बहूक्त्या ज्यमाचार्यः परलोकैकदृष्टिमान् ॥
 व्यवहारं तु नावोचत् किन्तु सूचितवानमुम् ।
 राजधर्मप्रसङ्गेन 'क्षितिं धर्मेण पालयन्' ॥
 इति ब्रुवन् राजदृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।
 साक्षादिष्टासिहेतुत्वादाचारः* पूर्वमीर्यते ॥
 आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्तमवेषणम् ।
 इहाचारे त्रयो ऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवेरिताः ॥
 आचारतश्चतुर्वर्णधर्मौ साधारणतरो† ।
 शिष्टाचारान्वितस्तत्र धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

* प्रयोगं यश्च कुर्वीत प्रेक्षते वा विधानवान् ।

या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञयाजिनाम्

या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयाच्चरः ॥

इत्यर्थवादेन क्रतुत्वं भवति ।

* आचारस्यैव प्रथममुक्तौ हेतुमाह । साक्षादिति । प्रत्यक्षत्वेन इष्टासि
 हेतुत्वमाचारस्य परलोकप्रधानत्वेन ।

† साधारणः तदितरः असाधारणः । आचारकाण्डे वर्णचतुष्टयस्य
 साधारणो ऽसाधारणश्च द्विविधो अपि धर्म उक्त इति भावः ।

१. सूचितवानमुम् is replaced by सूचितवानृतम् in D. and G. २. A.
 reads पालयेत् for पालयन्. ३. A. alone has इष्यते for ईर्यते. ४. A. and I.
 read नवेरिताः for नवेरिताः. ५. For आचारतः H. substitutes अवता
 ६. All except A. and I. have the following:—शिष्टाचारान्वितं तत्र ध
 साधारणौ भवतौ for the text; this appears to be a mistake when
 take into consideration what has been said in the previous line.

षट्कर्म-क्षितिरक्षाद्याः वर्णोऽसाधारणाः * स्मृताः ।

आचारे प्रथमाध्याये त एते ऽर्थाः प्रकीर्तिताः ॥

कुण्ड्यादिजीवनोपया द्वितीये ऽध्याय ईरिताः ।

चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता आश्रमोक्तितः ॥

उक्तौ तृतीय आशौचविस्तार-श्राद्धसङ्ग्रहौ ।

अध्यायत्रयगा अर्थाः प्रोक्ता आचारकाण्डगाः ॥

तुर्ये† प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।

प्रसङ्गात् पुत्रभेदादि प्रोक्तं च परिवेदनम्‡ ॥

* वर्णानां असाधारणाः विशिष्टा इत्यर्थः । तथा हि । षट्कर्मणि ब्राह्मणस्यैव, क्षितिरक्ष्म क्षत्रियस्यैव, एवं वैश्य-शूद्रयोरपि वाणिज्य-सेवादयः असाधारणा धर्माः प्रतिपादिताः ।

† ननु-आचारानन्तरं व्यवहारः कुतो नोक्तः ? इति चेत् । आचारस्य अन्यथात्वे प्रायश्चित्तगवेषणं कर्तव्यम् । अतः क्रमप्राप्तत्वेन प्रायश्चित्तस्यैव वक्तव्यत्वात् व्यवहारस्य नावकाशः । तुर्ये इति । 'यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम्' इत्युक्तलक्षणस्य महापातकादन्यतमत्वेन नोक्तस्य प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं चतुर्ये ऽध्याये ऽभिहितमित्यर्थः ।

‡ पुत्रभेदादिकस्य परिवेदनस्य च विषयान्तरत्वे अपि प्रसङ्गात् तदुक्तमित्याह । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गस्तु 'द्वौ कृच्छ्रौ परिवर्तितास्तु' इत्यादि-शायश्चित्तकथनरूपः । परिवेदनं तु ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारामहोत्रसंयोगे कनिष्ठस्य तत्करणम् । एतच्चाद्ये मूल एव स्पष्टम् ।

१. All but D. reads वर्णसा-for वर्णासा-; H. substitutes धर्माः for वर्णाः, which in the original is corrected in the margin to धर्माः.

२. All except A. and E. have for the text the following:-कुण्ड्यादिजीवनोपया द्वितीयेऽध्याय ईरिताः ।

प्रकीर्णशेषः संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
 मलावहे* च सङ्कीर्णे तथा चैवोपपातके ॥
 प्रायश्चित्तं षष्ठ उक्तं शुद्धिश्चान्ने रसेऽपि च ।
 अवशिष्टेऽव्यशुद्धिः सप्तमाध्याय ईरिता ॥
 प्रायश्चित्तं गोवधे च^३ सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
 रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ॥
 अगम्यागमने प्रायश्चित्तं दशम ईरितम् ।
 अभोज्यभोजनादौ तदेकादश उदीरितम् ॥
 द्वादशः परिशेषः† स्यात् काण्डयोरुभयोर्स्तथोः ।
 अत्रान्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ॥

* मलावहं मलो दोषः तं आवहति । मलावहलक्षणं यथा—

‘कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधः-कुसुमस्तेयं अधैर्यं च मलावहम्’ ॥

[मनुस्मृ० ११. ७०]

इत्युक्तलक्षणं पापं मलावहमित्यर्थः । सङ्कीर्णं सङ्करीकरणम् । तदपि यथा—

‘खराश्लोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहि-महिषस्य च’ ॥

[मनुस्मृ० ११. ६८]

इत्युक्तलक्षणम् । उपपातकं तु अनेकविधं मन्वादीरभिहितम् ।

† द्वादशेऽध्याये काण्डद्वयस्यापि परिशेष उक्तः । अनुक्तः परिशेषः । अनुक्तानामप्यन्येषां प्रायश्चित्तानामुपलक्षणं ईक्ष्यताम् ।

१. A. reads अवशिष्टा for अवशिष्ट.— २. A. and D. read गोवधस्य for गोवधे च. ३. D. and H. read द्वादशे for द्वादशः. ४. G. substitutes खण्डयोः for काण्डयोः. ५. A. and I. have-तयोः, while all others have-द्वयोः, which seems to be a mistake. ६. A. has स च for अत्र—; for the same D. E. and G. have यस्या—; and H. and I. read स्वाव—.

अनुपातकमुख्येषु* प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित् ।
 नोक्तं तथा रहस्यं च प्रायश्चित्तं च वर्णितम् ॥
 सौम्य-पर्णादिरुच्छ्राणि नोदितान्यत्र कानिचित् ।
 नोक्तः कर्मविपाकश्च† तत्सर्वमुपलक्षितम् ॥
 इत्थं नवभिरभ्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलिं‡ प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम् ॥
 कलौ हि पापबाहुल्यं दृश्यते स्मर्यतेऽपि च ।
 नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यास्तेषामनुजिघृक्षया ॥
 समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च ।
 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः' ॥
 (प. स्मृ. १. ३३; ११. ५१)

* येषामुपलक्षणं वर्तते तान्याह । अनुपातकेति ।

† कर्मविपाकः कृतस्य कर्मणः जन्मान्तरे व्याध्यादिरूपेण परिणामः ।
 स च शातातपसंहितायां विस्तरेणोक्तः—

'प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् ।

नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम्' ॥

इत्यादिना । विस्तरस्तत्रैवानुसन्धेयः ।

‡ नवभिरभ्यायैः विस्तरेण प्रायश्चित्तकथने हेतुमाह । कलिमिति ।
 भगवता पराशरेण कलिं प्रकृत्यैव धर्मा उक्ताः । कलौ च पापबाहुल्यमतः
 विस्तरेण प्रायश्चित्तकथनमपेक्षितमिति भावः ।

१. All but A. and I. read अनुपातकमुक्तेषु for अनुपातकमुख्येषु. The former is not a good reading. २. D. and G. read प्रपञ्चते for प्रपञ्चितम्. ३. A. and I. read प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् for प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्; while H. omits the whole of the first line, vital, कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्. ४. C. reads समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इत्युक्तिमात्रावन्ते च.

108542

इत्युक्तिमादावन्ते च प्रायुक्तैषा कृषालुता ।
 वेदैकदेशाध्ययनं कृष्या विप्रादिजीवनम् ॥
 इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचो भासते स्फुटम् ।
 प्राजापत्यं गोवधे स्यात् ब्रह्मणे^१ सेतुदर्शनम् ॥
 इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते ।
 स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ॥
 कल्पनीया—इति चेत् ब्रूहि* सर्वज्ञमन्य साधकम् ।
 यावँत्यः स्मृतयस्तासां सर्वासामनुसारतः ॥
 साकल्यात्—चेदस्मदादेस्तत्रा[†] शक्तिर्न विद्यते ।
 स्वेन दृष्टास्तु यावँत्यस्तासां—इत्यप्ययुक्तिमत् ॥

* यदुक्तं 'सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते' इति तन्न । गोवधे प्राजापत्यं ब्राह्मणवधे सेतुदर्शनं च न मुख्यव्रतम् । येन सङ्कोचः सिद्ध्येत् । अतः—

‘यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।

प्रायश्चित्तं प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

तस्मात् कृत्स्नमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः ।

ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥’

इत्यादिस्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ त्रैमासिकादिव्रतविधायक-
 स्मृत्यन्तरसद्भावाच्च शक्त्यादितारतम्येन स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य
 व्यवस्थितिः कार्या—इति चेत् हे सर्वज्ञमन्य तस्य साधकं ब्रूहि । सर्वज्ञं विना
 सर्वासां स्मृतीनां ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः
 सर्वज्ञं विना न भवेदित्यर्थः ।

† तदेव विकल्प्य परिहरति । यावत्य इति । साकल्येन सर्वाः स्मृतयो

१. D. H. and I. have इत्युक्तिमादा- for इत्युक्तिमादा- . २. I. reads प्रायुक्ते-
 षा for प्रायुक्तैषा. ३. D. E. G. and I. ब्रह्मणः for ब्रह्मणे. ४. I. reads
 सावँत्य- for सर्वज्ञ- . ५. We take our reading from A. while all other
 read सर्वज्ञे कथम्; this reading does not give good sense to the sentence
 ६. D. reads यावत्यः for यावत्यः. ७. Again D. has यावत्यः for यावत्यः.

कश्चित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितैः ।
 अल्पिकां मानुषी* बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ॥
 अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ।
 हन्तैर्वा† खण्डने शास्त्रं भवेदन्तजलाञ्जलि- ॥
 न खण्डये वारये तु पण्डितमन्यतां तव ।
 शृणु‡ निर्णयमत्र त्वं स्वतःप्रामाण्यवादिनः ॥
 प्रतीते र्ज्ये अखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना ।
 न पराशरवाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे कश्चित् ॥

दृष्ट्वा तदनुसारतः विषयव्यवस्था कर्तव्या-इति चेत् अस्मदादेस्तत्र
 शक्तिर्न विद्यते । स्मृतीनामानन्यात् । स्वेन यावत्यो दृष्टाः तासामनुसारतः
 एव व्यवस्था कर्तव्येति चेत् तदपि अयुक्तिम् । कश्चित् देशे कदाचित्
 काले अन्यस्मृतिदर्शने तद्विरोधे च अव्यवस्थापनेः । अतो न स्मृत्यन्तरा-
 नुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्भवति ।

* यतो मनुष्यस्य बुद्धिरल्पा अतः सा एकस्मिन्विषये न व्यवस्थिता
 भवति । अत एव च निबन्धेषु अपराकादिषु एकवाक्यता न दृश्यते ।
 यदि निबन्धकर्तृणां साकल्येन सर्वं स्मृत्यवलोकने सामर्थ्यं भवेत् तर्हि
 तेषामेकवाक्यता स्यात् । तच्च न भवति ।

† पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । एवं रीत्या मत्कृतपूर्वपक्षस्य खण्डने कृते
 सति विषयव्यवस्थाभावेन परस्परविरोधात् शास्त्रं दन्तजलाञ्जलि भवेत् ।
 परस्परविरोधपरिहाराभावात् अमाह्यं स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ती समाधत्ते ।
 न खण्डये इति । अहं त्वन्मतं न खण्डये अपि तु तव पण्डितमन्यतां वारये ।

‡ निर्णयमाह । शृण्वति । स्वतःप्रामाण्यवादिनः प्रामाण्यस्य स्वतः-
 स्त्ववादिनः, बाधो न चेत् प्रतीते र्ज्ये अखिलमपि शास्त्रं प्रमाणं भवति ।
 निराबाधत्वात् कारणान्तरापेक्षाविरहः ।

१. A. alone has-व्यवस्थितिः for-व्यवस्थितैः. २. D. reads कल्पिता
 for-अल्पिकाः. ३. A. has चारचित्तुम् for चारये तु. ४. D. reads खिले
 सास्त्रं for-खिलं प्रमाणं.

व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधो* ऽस्यानिवारणात् ।

प्रियङ्गु-कोद्रव-त्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ॥

साधनानि यथैकस्यास्तृप्तेर्दृष्टान्यबाधया ।

यथा च स्वर्गं एकास्मिन् विश्वजिज्ञाप्रिहोत्रकम् ॥

अग्निष्टोमश्च दर्शया हेतवो बहवः श्रुताः ।

यथा वा ब्रह्मलोकस्य ह्येकस्य प्राप्तिहेतवः ॥

उपास्तयो विकल्प्यन्ते †शाण्डिल्य-दहरादयः ।

तथैवैकस्य‡ पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः ॥

* अस्य पराशरवाक्यस्य यतो निवारणं न भवति अतः व्रतान्तरोपदेशे न बाधः । स्मृत्यन्तरेषूपलब्धेन व्रतान्तरोपदेशेन पराशरोक्तस्य बाधो न भवतीत्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह । प्रियङ्गुति ।

अधुना वैदिकं दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा एकस्यैव स्वर्गस्य प्राप्तिः विश्वजिज्ञादयो बहवो हेतवः वेदे उपदिष्टाः सन्ति तथापि ते न परस्परस्य बाधका भवन्ति तथेत्यर्थः ।

† शाण्डिल्योपास्तिः छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशे खण्डे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'ऽवाक्यनादर' इत्यन्तेन मन्त्र-जातेनोक्ता तत्रैवानुसन्धेया । दहरोपासनापि तत्रैव अष्टमे ऽध्याये प्रथम-खण्डे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्यत्रोक्ता । आदि शब्देन अन्या अपि वैश्वानरादुपासना अनुसन्धेयाः । औपनिषदोऽयं दृष्टान्तः ।

‡ स्वसिद्धान्तनिष्कर्षमाह । तथेति । उक्तदृष्टान्तत्रये यथा एकस्य प्राप्तिहेतवो बहव उपाया न विरुद्धयन्ते तथैव एकस्य पापस्य निवृत्तौ पराशरोक्तं स्मृत्यन्तरोक्तं च प्रायश्चित्तं मुख्यत्वेनैव तन्निवर्तकं भविष्यति । अतस्तयोर्विकल्प एव । न बाधः ।

१. All others except A. read स्मृताः for श्रुताः, the latter is better.
२. C. D. F. G. and H. have विकल्पन्ते for विकल्प्यन्ते.

व्रतभेदा विकल्प्यन्तां श्रद्धाजाड्यं तु ते वृथा ।

ननु—कै* पञ्चगव्यादिः कुत्र वा मरणान्तिकम् ॥

तयोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसम् ।

क्वा विश्वजित् कामिहोत्रं स्वर्गं साधयतोस्तयोः ॥

विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवातिसाहसम् ।

कर्माधिक्यात्फलाधिक्यमिति† न्यायसमाश्रयात् ॥

* पूर्वपक्षी शङ्कते । नन्विति । समानयोः विकल्पः स्यात् न पुनरल्प-म-
हतोः । यद्येकेन मुनिना कस्यचित् पापस्य निवृत्त्यर्थं पञ्चगव्यादि लघु-
प्रायश्चित्तमुक्तं तस्यैव निवृत्तावन्येन ऋषिणा प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमुक्तं
चेत् तयोरेल्प-महतोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसं भवेत् ।

† समाधत्ते । एवं चेत् स्वर्गसाधकयोः विश्वजिदमिहोत्रयोः अल्पत्वं
महत्वं च वर्तते । विश्वजयपूर्वक्रमनुष्ठातव्यो यागः क । क चाल्पक्रममि-
होत्रम् । स्वर्गसाधने तयोः समविकल्पत्वं वदतः ते अपि अतिसाहसं कुतो
न भवति ? ।

‡ पूर्वपक्षी विकल्पमेवोपपादयति । कर्माधिकादिति । अयमाशयः—
अव्यायास-महायाससाध्यानां कर्मणां यत्र विकल्पः कर्तव्यः तत्र महायास-
साध्यानां कर्मणां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । कः खलु अनु-
मत्तो ज्वायाससाध्यं फलमुत्पादयितुं महायाससाध्यं कर्मानुष्ठीतः ? तस्मात्
सत्यपि समफलत्वे महायासात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यम् । तावता
उभयोः समानत्वेनानुष्ठानयोग्यत्वात् विकल्पोपपत्तेः । अन्यथा तु एकस्यै-
वाव्यायाससाध्यस्य नियमेन अनुष्ठानप्रसङ्गात् । फलाधिक्यकल्पने तु
त्वं भवेत् । यावान् क्लेशः तावत् फलं इति उभयत्र साम्यात् । अत
एवोक्तम्—

‘यत्र स्यात् क्लेशभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कञ्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते ॥’

१. A. reads तथा for वृथा. २. D. अनुक्त—for ननु क. ३. D. has
स्वर्गसाधनयोः for स्वर्गं साधकयोः.

साहसं परिहर्त्तव्यमित्येतदुभयोः समम् ।

न्यायाश्रये* त्वस्मदुक्ता व्यवस्था द्विष्यते कुतः? ||-

इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतो द्वेष्टि ते वचः ।

देशभेदात् कालभेदात् पुंभेदादन्यथाऽन्यथा ॥

विपर्यस्यति शास्त्रार्थ इति पूर्वमवादिषम् ।

अतो आस्यार्थवादांश्च विधिवाक्येषु यद्यथा ॥

इति । तथा सति प्रधानफलस्य स्वर्गमात्रस्य विश्वजिदग्निहोत्र
समानत्वेऽपि उक्तरीत्या महायाससाध्यस्य विश्वजितः अल्पायाससा-
ध्य अपिहोत्रस्य च अवान्तरफलं न्यूनमधिकं च स्यात् । एवं च उभयत्र
प्रवृत्तिर्भवेत् । अतो विश्वजिदग्निहोत्रयोः विकल्पो नानुपपन्न
पूर्वपक्षवादिनो अभिप्रायः ।

सिद्धान्ती वदति । एतदुभयोः समानमेव । विश्वजिदग्निहोत्रं
पञ्चागव्यस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य च उक्तपापनिवृत्तिरूपप्रधानफ-
लात् सम्येन अवान्तरफलस्य न्यूनाधिकभावेन च समविकल्पत्वं भवेत् ।

* पूर्वपक्षी पृच्छति । ननु-यदि उक्तन्यायाश्रयणं तवाप्यभिमतं तर्हि
'स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः कार्या' इति अस्मदुक्ता व्यवस्था
कुतो द्विष्यते? ।

आह सिद्धान्ती । त्वया अव्यवस्थोक्ता अतः ते वचः द्वेष्टि ।

† तदेवाह । देशभेदादिति । देशभेदादिना शास्त्रार्थविपर्ययो भव-
ति । अतः अर्थवादांशमपास्य विधिवाक्येषु वाचनिकं बाधं विना यत्र
यत्प्रतीतं तत् तत्रैव ग्राह्यम् ।

१. D. reads-हर्त्तव्यं मन्ये तदुभयोः for-हर्त्तव्यमित्येतदुभयोः. २. For त्वस्म-
दुक्ता- H. and I. read त्वस्मदुक्ता-; A. has the following- त्वस्मदुक्तया
ऽव्यवस्था दृश्यते कुतः? । इति चेदव्यवस्थोक्ता स्वयातो द्वेष्टितं वचः । ३. A. and
I. have पर्यवस्यति for विपर्यस्यति. ४. A. and G. read अतो for अतो-
५. I. reads नास्यार्थ- for आस्यार्थ-.

प्रतीतं तत्तथा ग्राह्यं बाधं वाचनिकं विना* ।
 स्मृतिव्याख्यातृभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम् ॥
 ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम् ।
 अन्यथा अल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके ॥
 न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः ।
 अथा अल्पं महता नश्येन्नाल्पेनान्यत्तदा वद ॥
 हृदमल्पं महच्छेदमिति ते किं नियामकम् ? ।
 अल्पायास-महायासौ† यद्यल्पत्व-महत्त्वयोः—॥

* ननु—यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्न भवति
 हि प्राचीनैः निबन्धुभिः कुतः तथाविधा व्यवस्था कृतेत्याशङ्क्याह ।
 मृतीति । स्मृतिषु आपाततो विरुद्धवचनदर्शनात् मन्दमतयो मा मुक्तोर-
 ऽस्ति तत्प्रबोधाय तैस्तादृशी व्यवस्था कृता । येन केनचिदल्पेन
 महता वानुष्ठितेन कर्मणा फलनिष्पत्तिर्भूयादिति तेषामाशयः । अन्यथा
 द्वादशवार्षिकेण महता प्रायश्चित्तेन अल्पस्य पापस्य निवृत्तिः न स्मृतः ।
 महापापनिवृत्तिरेक तस्य हेतुत्वेन व्यवस्थितेति भावः ।

† अल्पं पातकं महता प्रायश्चित्तेन न नश्येत् महत् च अल्पेन प्राय-
 श्चित्तेन न नश्येच्चेत् अल्पत्व-महत्त्वनिश्चये तव किं नियामकमस्ति ? न
 किमपीत्यर्थः ।

‡ ननु — नियामकं कुतो नास्ति । अल्पायास-महायासोरेव तयोः नि-
 यामकौ-इति चेत् । इन्त तर्हि महायाससाध्या कृषिमनुतिष्ठन्तो कृषि-
 काः महाव्रता भवेयुः । कथमेनमतिप्रसङ्गं भवान् वारयेत् ! ।

१. B. and F. have—विशेषं for—निश्चयः. २. C. omits the two lines:—
 अन्यथा अल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके । न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था
 तादृशी यतः । ३. D. reads तस्यानिवृत्ति- for न स्यान्निवृत्ति-; and for the
 same G. has तस्यानिवृत्तिः. ४. A. reads तयो for तदा. ५. A. D. E. G.
 and I. substitute अल्पायास- for अल्पायास-

हेतुं, महाव्रतास्तर्हि भवेयुः कृषिकादयः ।
 सिंह-व्याघ्रादिमूत्रादौ प्रयासेबहुलत्वतः ॥
 पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं व्रताङ्गत्वं च ते भवेत् ।
 इतिकर्तव्यबाहुल्यं* महत्त्वं-चेत् तदाऽल्पता ॥
 जलाग्न्यादिप्रवेशस्य प्रसज्येत व्रतान्तरात् ।
 तस्माच्छास्त्रेण† यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम् ॥
 अस्तु‡ वा चैव दुःखस्य बहुलत्वान्महाव्रतम् ।
 यथाऽल्पनाशो महता महन्नाशस्तथा ऽल्पतः ॥

* ननु—इतिकर्तव्यस्य बाहुल्यं महत्वनियामकं भवतु—इति चे
 शास्त्रोक्तस्य जलप्रवेशस्य अपिप्रवेशस्य च इतिकर्तव्याल्पत्वेन अल्प
 प्रसज्येत । एवं सिंह-व्याघ्रादिमूत्रस्यापि पञ्चगव्यात् प्रशस्तत्वं स्यात्
 तदपि तव नेष्टम् ।

† उपसंहरति । तस्मादिति । शास्त्रेण यस्य प्रशंसा उक्ता तदेव महा
 तमिति निर्णयः । एवं सति पञ्चगव्यस्य अल्पायाससाध्यत्वेन अल्प
 भासमानेऽपि गुरुपापनाशकतया विधाममुखेन प्रशंसायाः शास्त्रोक्तत्वात्
 तदपि महाव्रतमेवेति पर्यवसितोऽर्थः ।

‡ ननु—वैधक्येशाधिक्यमेव महाव्रतत्वे हेतुः । अतो न कृषकादिष्व
 तिप्रसङ्गः—इति चेत् अस्तु नाम । तथापि यथा अल्पस्य महता नाश
 अभ्युपेयते तथा अल्पेनापि महन्नाशः कुतो न भवेत् ? । दृष्टान्तमा
 अल्पकेन विस्फुलिकेन तृणराशिर्दह्यते इति प्रसिद्धमेव ।

१. G. and I. have हेतुर्मे- for हेतु म-. २. For प्रयासेबहुलत्वतः A. has
 प्रयासो बहलः भूतः. ३. For पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं. A. reads पञ्चगव्याऽप्रश
 स्तत्वात्. ४. Here our reading coincides with that of A. while
 other MSS. read व्रताङ्गत्वे च ते भवेत् for व्रताङ्गत्वं च ते भवेत्. ५. B. and
 H. have तर्ह्यग्न्यादिप्र- which is corrected to यथाग्न्यादिप्र- on the margin
 of B. for जलाग्न्यादिप्र-; E. and G. have for the same अथाग्न्यादि
 while D. and F. have अस्वाग्न्यादिप्र-. ६. A. reads वाचैव and T. reads वा वै
 for वाचैव; and the whole line is omitted by D.

किं न स्यात्? विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते ।
 विस्फुलिङ्गो* वर्द्धमानो दहत्येवं न तु व्रतम्—॥
 वर्धते, ओ महानाशो निःशेषो न भवेद्यदि ।
 तर्ह्येकदेशनाशो ऽस्तु, तच्छेषस्तूपभुज्यताम् ॥
 अमूर्त्तस्यापि† पापस्य सन्ति भागा यथोचितम् ।
 अन्यथैकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः ॥
 तथा‡ महाव्रतस्यापि भागेनान्ये विनाशिते ।
 व्रतशेषविपाकेन स्मर्यते बहुलं सुखम् ॥

* यदुक्तं 'विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते' इति तत्पूर्वपक्षी दूषयति ।
 विस्फुलिङ्ग इति । विस्फुलिङ्ग एव तृणराशि न दहति । अपि तु दाह्यसंयो-
 गेन महानभिर्भूत्वा दहति । व्रतं तु नैवं वर्द्धते अतो नैतन्तात्प्रकम् ।

सिद्धान्ती आह । अत इति । अस्मात् कारणात् अन्येन व्रतेन महतः
 पापस्य निःशेषनाशो न भवेद्यत् न भवतु नाम । एकदेशनाशस्तु
 स्यादेव । अवशिष्टपापं उपभुज्यताम् ।

† ननु—स्यादेवं, अमूर्त्तस्य पापस्य यदि विभागाः स्युः—इति चेत् आह ।
 अमूर्त्तस्येति । पापस्य विभागाभावे एकेन पापेन बहुविधं दुःखं न भवेत्
 तनु भवति अतः सन्ति पापस्य विभागाः ।

‡ एवं यथा अन्येन व्रतेन महतः पापस्यैकदेशो नश्यति अवशिष्टं
 पापं कर्त्ता भुज्यते तथा महाव्रतस्यैकेन भागेन अस्यस्य पापस्य समूलं
 नाशो भवेत् अवशिष्टभागानां विपाकेन बहुलं सुखं भवेत् ।

१. A. reads तृणराशिर्विदह्यते for तृणराशिर्हि दह्यते. २. B. C. F. and G. have महत्पापो, while E. alone has महत्पापः; D. and I. read महत्पापो for महानाशो. ३. A. omits the following—निःशेषो न भवेद्यदि । तर्ह्येकदेशनाशोऽस्तु and thus reads for the two lines वर्धतेऽतो महत्पापस्तच्छेषः कोपमुज्ज्वलान्. ४. Our reading is that of the most of the MSS., while A. only has कोपमुज्ज्वलान् for स्तूपमुज्ज्वलान्; and D. reads उज्ज्वले for उज्ज्वलान्. ५. For सन्ति भागा यथोचितम् D. reads सविभागा यथोचितम्. ६. A. D. E. G. and I. read भागेनान्ये विनाशिते for भागेनान्ये विनाशिते.

अतोऽल्पं* वा महद्वापि व्रतं पापनिवर्त्तकम् ।
 स्मर्तृणामखिलानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ॥
 न† महाव्रतवैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।
 अल्पेनाशोर्ध्वभाविन्यां सुखाप्तौ चोपयोगतः ॥
 एवं‡ चैकस्य पापस्य व्रतेषूक्तेष्वयं पुमान् ।
 प्रवर्तयति विलम्भात् यस्मिन्कस्मिंश्चिदिच्छया ॥

* कलितमाह । अत इति । व्रतं अल्पं महद्वा भवतु । सर्वमपि ।
 सकलपापानिवर्त्तकं भवति । तस्मात् स्मर्तृणां मन्वादीनां तद्वाक्यव्यवस्था
 कानां निबन्धकर्तृणां पण्डितानां च वाक्यं उक्तरीत्या समञ्जसं भवति
 अत्र—

‘कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्धगृह्युदयकारणम्’ ।

इत्याद्यभिधाय— 108542-

‘एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं चैकशोऽपि वा ।

पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥

योज्याः पापनिवृत्त्यर्थ’—

इत्यादीनि विश्वामित्रादिवचनान्यनुसन्धेयानि ।

† अल्पपापनाशार्थं महाव्रतकरणे तस्य वैयर्थ्यं भवेदिति चेन्न ।
 पापनाशानन्तरं अवशिष्टव्रतपुण्येन सुखाप्तौ तस्योपयोगात् ।

‡ फलमाह । एवमिति । एवं चैकस्य पापस्य नाशार्थं बहुषु व्रतेषु
 केषु सत्सु अयं पुमान् यस्मिन्कस्मिन्नपि व्रते स्वेच्छया विश्वासं प्रवर्त-
 येत् । अन्यथा विषयस्य व्यवस्थितिं जानतोऽजानतो वापि स्मृत्यन्तरे वच-
 नान्तरं स्यान्न वेति शङ्कया कस्मिन्नपि व्रते तस्य विलम्भो न भवेत् अतो
 युक्तमेव व्रतबाहुल्यकथनमिति भावः ।

१. B. C. D. F. and G. read महद्वापि for महद्वापि. २. For अल्प- D. has
 अर्थ-; In the present case अल्प has its superiority over अर्थ. ३. B. C.
 and F. read नाशे तु for नाशोर्ध्व-. ४. D. reads चोपयोगतः for चोपयोगतः.
 ५. A. and I. read प्रवर्ततेऽतिविश्रम्भं for प्रवर्तयति विश्रम्भतः.

अन्यथा नास्य विलम्भो विषयेस्य व्यवस्थितिम् । -

अजानतो जानतोऽपि वचनान्तरशङ्कया ॥

सम्भावितेषु* सर्वेषु व्रतेषु महति व्रते ।

प्रवर्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

कलौ† पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता ।

तैरल्पैरपि तत्पापं निःशेषं विनिवर्त्तते ॥

एतदेव‡ विवक्षित्वा प्रतिजज्ञे विशेषतः ।

पराशरेण यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ॥

§मुन्यन्तरप्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि ।

व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ पूर्वोक्तनीतितः ॥

* ननु--अल्पेषु सत्सु महति व्रते प्रवर्तमानस्य को विशेषः-इति चेदाह । सम्भावितेष्विति । निर्धारणे सप्तमी । श्रेयः प्राप्तिरूपविशेषलाभो भवे-
देत्यर्थः ।

† पराशरस्मृतिविषये विशेषमाह । कलाविति । पराशरोक्तानामेव व्रतानां कलौ मुख्यत्वात् तदुक्तेनाल्पेनापि व्रतेन महतोऽपि पापस्य समप्रत्तेन नाशः । नैकदेशस्य ।

‡ ननु--पराशरोक्तानां कलौ मुख्यत्वं कुतो ज्वगतं?-इति चेदाह । एतदेवेति ।

§ ननु--एवं सति मुन्यन्तरप्रोक्तानां व्रतानां कोपयोगः?-इति चेदाह । मुन्यन्तरेति । पूर्वोक्तनीतितः पूर्वोक्तन्यायेन । अल्पस्य पापस्य नाशार्थं महा-
व्रतानुष्ठाने तत्पापनिवृत्तिपूर्वकमवशिष्टभागेन मुखादिश्रेयःप्राप्तिरिति महतः पापस्य निवृत्तावल्पव्रतानुष्ठाने पापैकदेशस्य निवृत्तिः अवशिष्टस्य पापस्य भोग इति पूर्वोक्तो न्यायः ।

१. For विषयस्य व्यवस्थितिम्. B. C. E. F. G. and H. read विषयवस्था-
व्यवस्थिते: while D. have विषयस्य व्यवस्थितिः for the same. २. All
but A. and G. read तैरल्पैरपि for तैरल्पैरपि. ३. A. has पूर्वोक्तनीतितः
for पूर्वोक्तनीतितः.

मुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्यो न निषेधति ।
 प्रत्युतोदाहरेत्, तस्मात् सर्वोक्तिः सर्वसम्मता ॥
 हन्तेव* सति मीमांसा निष्फला ते प्रसज्यते ।
 शास्त्रान्तरप्रणीतानां गुणानामप्यसंहृतेः ॥
 शृणु† मीमांसकमन्य मुनिवाक्येषु किं बलात् ।
 उत्पाद्यापि विरोधं तु पाण्डित्यं व्यज्यते त्वया ॥
 व्रतान्तरोक्तिमात्रेण न विरोधः प्रसज्यते ।
 समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ? ॥
 स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।
 उपरागे समुच्चयास्तथा व्रतसमुच्चयः ॥

कुत एतदिति चेदाह । मुनिनेति । एकेनोक्तमन्यो न खण्डयेत् प्र
 उदाहरेत् तस्मात् सर्वेषां मुनीनामुक्तिः सर्वेषां सम्मता भवतीति सिद्धं

* पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । हन्तेति विपर्यये । एवं सति येन
 चित् व्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य नाशे सति । मीमांसा निष्
 इत्यत्र उत्तरार्द्धं हेतुः । पूर्वोत्तरमीमांसयोः गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तितः
 तव मते तदव्यवस्थापनात् मीमांसा व्यर्थेति भावः ।

† समाधत्ते । शृण्वति । मीमांसकमन्येति परिहासगर्भं सम्म
 धनम् । मुनिवाक्येषु विरोधे सति त्वदुक्तो गुणोपसंहारः क्रियेत । विरो
 धाभावात्स न कर्तुं शक्यते । ननु-व्रतान्तरोक्तौ सत्यां विरोधो ना
 कथमुच्यते-इति चेत् । न । तत्र समुच्चयस्य विकल्पस्य च सम्भवा
 न कोऽपि विरोधः । दृष्टान्तमाह । स्नानमिति ।

१. For सर्वोक्तिः सर्वसम्मता A. reads सर्वोक्तं सर्वसंमतम्, for the san
 पूर्वोक्तं सर्वसंमतं is also found in I. २. Except A. and D. all "hav
 निःफला for निष्फला. ३. We take our reading from A. though a
 others read संहृतिः for संहृतेः. ४. B. C. E. F. G. H. and I. rea
 उत्पाद्याति-for उत्पाद्यापि. ५. D. and E. have व्यज्यतां तव for व्यज्य
 त्वया, For the same B. C. E. F. and G. read वाक्यतां तव; this seems t
 be a graphical mistake. ६. In the place of जपो B. C. E. F. and C
 insert तपो.

एकेन* नाशिते पापे द्वितीयं चेन्निरर्थकम् ।
 न, तपोरूपतस्तस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् ॥
 चान्द्रायणादावस्वेवां तपस्त्वेन तदीक्षणात् ।
 भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं नष्टपाप्मनः ? ॥
 एवं† तर्हीदृशे स्थाने विकल्पो ऽस्तु निजेच्छया ।
 न्यूनाधिकत्वसन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा ॥

* समुच्चयपक्षमाक्षिपति पूर्वपक्षी । एकेनेति । व्रतेनेति शेषः । अतो समुच्चयो भवतीति चेन्नेत्याह सिद्धान्ती । एकेन व्रतेन पापे नाशितेति अन्यत् तपोरूपत्वेन स्वर्गप्रापकं भवेत् अतो न निरर्थकत्वं तस्य ।

† आह पूर्वपक्षी । चान्द्रायणादीनां तपस्त्वेनाभिधानात् भवदुक्तः समुच्चयो न । अपि तु एकस्य पापनाशकत्वमन्यस्य स्वर्गप्रापकत्वमस्तु । भिक्षाटनं ब्रह्मकपालधारणं च यदुक्तं तस्य तपस्त्वानभिधानात् एकेन आच-
 तव्रतेन नष्टपाप्मनो भिक्षाटनादिकं निरर्थकमेव भविष्यति । एवं सति न तदुक्तः समुच्चयः कथं स्यात् ? ।

‡ समाधत्ते । एवमिति । यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते तत्र गानाभिरुक्तानां व्रतानां समुच्चयः । एकेनैव पापनाशे ऽप्यन्येषां स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् । यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्राच्चावगम्यते तत्र गानाव्रतानां कर्तुरिच्छया विकल्प एव भवतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः ।

ननु — ‘तुल्यबलविरोधे विकल्पः’ इति गौतमोक्तत्वात् न्यूनाधिकत्वानां व्रतानां कथमिच्छया विकल्पः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह । न्यूनाधिकत्वेति । ‘तस्माच्छास्त्रेण यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम्’ इत्यादिग्रन्थेन पूर्वमेवास्योत्तरं दत्तम् ।

१. B. C. and F. read तपस्त्वे च for तपस्त्वेन; for the same D. and G. have तपस्त्वेन; and E. and H. have तपस्त्वेन. All these three readings are equally bad in point of sense. I read, therefore, for

सर्वथापि* स्वयो मोक्षां निर्मूलां बुद्धिकल्पिताम् ।
 कामाकामादिभेदेन नाङ्गीकर्मो व्यवस्थितिम् ॥
 वचनेष्वेव कामादिष्ववस्था लभ्यते यदि ।
 मन्त्रेणाभ्युपगच्छामो वाक्यैकशरणा वयम् ॥
 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा?' ।
 इति न्यायः प्रसज्यत बुद्धिमात्रव्यवस्थितौ ॥
 मीमांसकस्त्वमेतन् स्याद्वाक्यानुसरणेन यम्- ।
 व्यवस्थापनमन्यकु पाण्डित्यवस्थापनं परम् ॥
 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामनो हि जम् ।'
 (म. स्म. ११. ८९)
 इत्यकामरुते पापे नाज्ञा निःशेष उच्यते ॥

* उपसंहारिणि । सर्वथा श्रौति । कामाकामादिभेदेन नाना-
 कानां वचनानां व्यवस्था । बुद्धि कल्पितार्थाणि निर्मूलानि हेतुः । बुद्धि-
 स्थितव्यवस्थायां—एकं कश्चिन् एका विषयव्यवस्था कल्पिता, यदा
 च तद्विपरीता चेत् तत्र कस्या व्यवस्थायाः प्रामाण्यं कस्या वा भय-
 व्यम् । उभयोः प्रामाण्यं नैव स्पृष्टा व्यवस्था । तस्माच्च बुद्धिमात्ररुते
 व्यवस्था युक्ता । पुनरप्य सर्वज्ञताभावात् बुद्धेरप्रतिष्ठानांशेति भा-
 र्ग ननु— यदि वचनेष्वेव कामाकामादिव्यवस्था उपसंभवेत् ते
 अभ्युपगच्छाम इत्याह । वचनेति । वाक्यैकशरणात् मीमांसकवद्वेत्-
 तं ननु—वचनोपलब्धायाः कामाकामादिव्यवस्थायाः स्वीकारो न्यून-
 किं न स्वीक्रियते?—इति चेत्तथाह । कपिल इति । बुद्धिमात्ररुते
 व्यवस्थास्वीकारे उक्तव्यायः प्रसज्येत । तथा तस्मिन् उभौ च यदि ।
 व्याख्याभेदः कथं कृतः । इत्यासीत् । तस्माच्च ता गृह्यते स-
 त् मीमांसका वाक्यवैविचारश्चाकामान् वाक्यनुसरणेन वदन्ति
 व्यवस्थापनं वदेत् मीमांसकतम् । अन्यस्तु पाण्डित्यस्य व्यवस्था-

१. A. reads वदा for वदन्. २. Here our reading is that of M., while all others read बुद्धिमात्रव्यवस्थायां for व्यवस्था-
 the latter of which is more idiomatic.

न तु कामकृते गुह्येरकिञ्चिन्करतोऽप्यने ।
 स्मृत्यन्तरेषु तच्छब्देः सामान्येनाभिधानतः ॥
 विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्यदर्शनम् ।
 मानमेवान्यथा ते स्यात् सर्वज्ञत्वे प्रधिकारिता ॥
 गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शनमित्यनाम् ।
 अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चिन्करतैव ते ॥
 यद्येवम् दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्यं यावती ।

ननु — वाक्यानुसरणे कृतं सति 'इयं विद्युदिः' इत्यत्र 'अकामकृतः
 कृत्वात् अकामकृतस्यैव पापस्य विद्युदिः तत्राभिहितः । कामकृतस्य
 पापस्य बुद्धिर्न भवेत्तेन ब्रूतेन-इति चेन्मैवम् । अन्यस्मिन् गुणोपसंहारेण
 अपि पापस्य गुह्येराभिधानात् अकिञ्चिन्करत्वं नोच्यते । अयमर्थः-
 'विद्युदिः' रित्यादिना अकामकृतस्य पापस्य निःशेषनाशः । कामकृत-
 [अंशतो नाशो प्रभिरितः । ननु सर्वधैरानाशः । स्मृत्यन्तरेषु सामा-
 न्येनाभिधानात् इति तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य विशेषदर्शनपर्यन्तं सामा-
 न्येन प्रमाणमिति परिहरति । विज्ञेयेति ।
 नन्वेवं सति गुणोपसंहारो न भवेत् इत्याशङ्क्याह । गुणेति ।
 यत् दृश्यते तथैव तस्य गुणानुपसंहृत्य अनुष्ठानं कर्तव्यम् ।
 तस्य गुणानामनुपसंहारे तु न कोऽपि दोषः । गुणोपसंहारे नाम
 [अन्येषु प्रतिपादितानां एकजातीयकानां कर्मणा नाम-रूप-
 -पुनरुक्ति- निन्दा- शक्ति- समाप्तिवचन- प्राशङ्कितान्तर्य-
 - अभेदः । तच्च पूर्वमीमांसायां । (अ. २ पा. ४ सू. ८-३२)
 तायां च (अ. १ पा. १ सू. १-१३) विस्तरेणोक्तः ।

reads -किञ्चित्पक्षेऽप्यने for -किञ्चित्करतोऽप्यने. २. (1).
 ३. for तच्छब्दे. ४. D. and B. have -ये for -ये.
 ५. for गुणानुपसंहारेण. while B. in its
 has तदनुपसंहारेण for the same. ६. For-किञ्चित्करतैव
 म् किञ्चित्करतैव. All others except I. read किञ्चित्करतैव
 and I. read यथा च for यथाच. ७. -येरास्य is the reading
 and D. has -आरास्य for -आरास्य

तावत् कार्यं नतूपेक्षा युक्ता वैगुण्यशङ्कया ॥
 प्रायश्चित्ते* तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम् ।
 दृष्ट्वांस्तान्युदाहृत्य संहारिण्ये गुणांस्ततः ॥
 विषयस्य व्यवस्थां च मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये- ।
 प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वैर्निबन्धनकृतस्तथा ॥
 यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्तता- ।
 विवक्षिता, नेतरस्य निषेधो च विवक्ष्यते ॥
 तद्विवेकाय कुर्वे हं व्याख्यां पाराशरस्मृतः ।
 (इति टीकाकारोपक्रमणिका)

प्रारीप्सितग्रन्थे† श्रोतृबुद्धि-मनःसमाधानाय सम्बन्धाधि-
 कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयमादौ भोक्तव्येनो-
 निबध्नाति-

* स्वकर्तव्यं प्रतिजानीति । प्रायश्चित्त इति । मया यावन्ति स्मृत्य-
 राणि दृष्टानि तेभ्यो गुणोपसंहारं कृत्वा विषयस्य व्यवस्थां करिष्यामि
 मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वस्मृतिभ्यः गुणोपसंहाराभावेऽपि न नि-
 योजनत्वमिति भावः ।

स्वसिद्धान्तमुपसंहरति । यदिति । तद्विवेकाय कुत्र कस्य प्रशस्तता-
 न्येतद्विवेचनाय ।

† उपोक्तत्वेनागतं विवेचनं समाप्य ग्रन्थं व्याख्यास्यमाण आद-
 वतरणमारचयति । प्रारीप्सितेति । प्रारम्भमिष्टः प्रारीप्सितः । अनुबन्ध-
 जनेनेत्यनुबन्धः । अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्टयपरम् । 'प्रयोजनं न
 दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् ग्रन्थप्रवृत्तौ प्रयोजनमपेक्ष-
 तम् ।

१. For वैगुण्यशङ्कया D. वै गुणशङ्कया. २. D. संहारिण्ये for संहारि-
 ण्ये. D. व्यवस्थेयं for व्यवस्थां च. ४. P. has पूर्वनिबन्धन- for पूर्व विषय-
 ५. A. reads ततः for तथा. ६. A. omits नन्. ७. A. reads नोपबध्नाति
 for नोपनिबध्नाति.

‘अयातो हिमशौलाग्रे देवदारुवनालये ।

व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छचूषयः पुरा ॥ १ ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।

शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २ ॥

अयेति । अथ शब्द आनन्तर्यार्थः । अनन्तरमपृच्छन् इत्य-
न्वेतुं योग्यत्वात् । आरम्भार्थतायाम्, ‘आरभ्य ते अपृच्छन्
इत्यनन्वयः स्यात् । प्रश्नार्थत्वे अपि स एव दोषः । पृच्छन्ते अ-
पृच्छन्-इति पुनरुक्तिश्च । कात्स्न्यार्थतायां, हस्ममपृच्छन्-इति
सम्यप्यन्वये सम्बन्धो न सूचितः स्यात् । आनन्तर्यार्थतायां तु
तत्प्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य उत्तरकालीनप्रश्नस्य च हेतुहेतु-
मद्भावः^१ सूचितो भवति ।

।म् । एवं तत्प्रतियोगी विषयो अपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः । विषयकालसया
वृत्तिसम्भवात् । उक्तोपयाभितत्वात् सम्बन्धो ऽप्यपेक्षितः । एकमधिका-
पि । तदभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात् ? तस्मादनुबन्धचतुष्टयमप्यपेक्षितं
तात्त्रादौ । एतच्च मीमांसायां (१. १. १) वार्तिके च द्रष्टव्यं विस्तरेण ।

• ‘मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्न-कात्स्न्येष्वपि अथ’ इति कोष्ठोक्तेष्वथ-
दार्थेषु सर्वेषु प्राप्तेषु आरम्भादीनामर्थानामसम्भवं प्रतिपादयति । आर-
म्भार्थतायामित्यादिना ।

† आनन्तर्यं हि पूर्वपररूपप्रतियोगिद्वयविरूप्यम् । हेतोः पूर्ववर्तिन-
यमात् । तपोर्मये पूर्वस्य हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते ।

१. अथ I. संक्षिप्तपुराणे राजान्तरैश्च ‘सप्तविंशत्युत वन्दे विस्तरेण विपदयम् ।
अथ यथाशक्त्यैव आरम्भमन् ॥’ इति मङ्गलानन्तरप्रश्नोक्तौ वसति । अथ
विपदयमन्त्रोक्तौ च ऽप्युक्तम् । २. D. reads - पुराणम् for - वयात्तम् । ३. B.C.
and G. read पृच्छन्ते अपि for प्रश्नार्थत्वे अपि. ४. A. reads - कालि-
न-कालीन-.

ननु- 'हृदयस्याग्रे ज्वल्यत्यथ* जिह्वाया अथ वक्षसः' (तै.सं. ६.३.११) इत्यत्र सत्यप्यानन्तर्ये हेतुहेतुमद्भावो नास्ति— इति चेत् । नायं दोषः । तत्रापेक्षितस्यानुष्ठानक्रममात्रस्याभिधानात् । प्रकृते तु सामग्री-तत्कार्ययोर्यः क्रमविशेषः स एव परिगृह्यते । मुख्यत्वात् । विलम्ब-व्यभिचारयोरभावेन हि मुख्यत्वम् । न खलु सत्यां सामग्र्यां कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा । एतच्च 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' (शा. सू. १. १. १) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रपञ्चितम् । सामग्री च प्रश्नस्य, प्रष्टव्यविषयं सामान्यज्ञानम्^१ । अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनात् । धर्मविषयन्तु सामान्यज्ञानं 'धर्मेण पापमपनुदति' (म. ना. उ. २२. १) । 'धर्मं चे' (तै. उ. १. ११. १) इत्यादिदेवदवाक्याध्ययनादुपजायते । तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः^२ । अथवा 'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति विशेषणात् युगान्तरधर्मज्ञानानन्तर्यमस्तु ।

* यत्ते आलभनीयस्य पशोरवदानत्रयं विहितम् । त्रयस्यापि युगपद्वितुमशक्यत्वात् क्रमो ज्वल्यमपेक्षितः । स च हृदयस्याग्रे अनन्तरं जिह्वा अथ वक्षसः इति श्रुत्या दार्ष्टिकः ।

† निर्देशस्यास्य सावधारणत्वात् प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं विशेषज्ञानाभावश्च प्रश्नहेतुरित्यवगम्यते ।

‡ नन्दपाण्डितस्तु—'अथ उपनयनानन्तरं' इत्याह । धरणीधरो अपि 'अथ' शब्द उपनयनानन्तर्यार्थं इत्याह । तच्च युक्तमिति प्रतिभाति । उपनयनानन्तर्यं स्वाध्यायस्य बहुमुचितम् । विशेषधर्मविषयकस्य प्रश्नस्य अध्ययनानन्तर्यमेव मवितुं युक्तमिति सुषियो विदाकुर्वन्तु ।

१. D. and G. add अपेक्षिते to ज्ञानम्, thus making ज्ञानमपेक्षितम्.
२. A prefixes तत् to विशेषेण, and thus reads तद्विशेषेण. १. E. reads चर for चर.

ननु—प्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वात् मात्रे-
त्यं अथशब्देन कुतो नाभिधीयते? । मृदङ्गादिभ्यनिवदयश-
ब्दभ्रवणमात्रेण मात्रैस्त्यसिद्धिरिति ब्रूमः । अत एवोक्तम्—

‘ॐकारश्चाथशब्दश्च शिवेतौ ब्रह्मणो मुक्तात् ।

कण्ठं भित्त्वा त्रिनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ’ ॥

इति । एवं तर्हि ॐकारो ऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न । तस्य
श्रुतिमौत्रविषयत्वात् । अत एवाचार्यैः प्रपञ्चसारे ऽभिहितम् ।

‘अस्य तु वेदादिस्त्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ’ इति ।
ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-
पर्यालोचनेनापि ॐकाराथशब्दयोरेकविषयव्यवस्था सिद्ध्य-
ति । त्रैवर्णिकमात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा । ॐकारार्थं
तथाविधः । ‘सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री-गूढार्यं नेच्छन्ति’

* सावित्रीम् गायत्रीम् । प्रणवं ओङ्कारम् । यजुः यजुर्वेदः तम् । यजुर्लक्ष-
मुक्तं पूर्वमीमांसायाम् । तथा च-‘यत्र पादकृता अवस्था सा ऋक् । विशि-
काचित् गीतिः साम’-इत्यभिधाय ‘शेषे यजुः शब्दः (जै.सू.१.३०)’
स्मिन् सूत्रे ‘या न गीतिः न च पादबद्धं तत् प्रक्षिष्टपठितं यजुः’
कम् । लक्ष्मीः श्रीबीजम् । ‘स्त्री-गूढी नाधीयताम्’ इति श्रुत्या सर्वेषा-
ं वेदानामभ्ययननिषेधे सति अत्र यजुरभ्ययननिषेधो दोषाधिस्यमूच-
येति केचित् ।

1. B. C. E. F. and H. read संवत्सरे for सांगल्यन्. २. B. C. and F. read संवत्सरे in the place of सांगल्यन्- here also. ३. B. C. F. and I. substitute -सिद्धिरिति for -सिद्धिरिति. ४. D. omits ब्रूमः. ५. A. omits १. ६. All except A. omit मात्र. ७. B. C. and F. omit the whole of following :—‘अस्य तु वेदादिस्त्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ’ इति । ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते. ८. A. omits च. ९. A. has तस्मात् and I. has सूत्रयोः for सूत्राव.

(नृसिंहपू. ता. १.३) इति श्रुतं: । अपशब्दस्य पौरुषेयप्रस्थानां
'च सर्ववर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकशास्त्राध्यायिनां नाशेष-
धर्मज्ञानं यस्माच्च युगान्तरधर्मावगत्या न कलिधर्मावगतिः
तस्मात्, 'इति हेतुर्विदुष्यः ।

अशेषधर्ममूलभूतानां विमर्शीर्णानन्वयेदवाक्यानां योग-
दृष्ट्यैव ग्राह्यत्वात्, तस्याथ दृष्टेयौगावस्थायां सम्भवात्
तेदवस्थायोग्यं देशविशेषं पदद्वयेन निर्दिशति । हिमशीलाय
देवदाकवनालये इति । तत्र हिमशीलाय इत्यनेन सर्वधर्मा-
दुर्गमत्वेन विवक्तव्यमाह । तथा च कैवल्योपनिषदि भूयते-

'विविक्तदेशे च सुखासन्नस्यः ।'

(कै. उ. ४)

* पौरुषेया पुरुषकृता यन्त्राः मन्त्राद्यादिप्रणीताः स्मृतयः, रामायणाः
नि काव्यानि, भारतादय इतिहासाः, मान्सादीनि पुराणानि च पौरुषे-
यन्त्राः । नाथ कालिदामादिकृतानां संघटः । पौरुषेयशब्देन तेषां
ग्रहणे कर्तव्ये इति भाष्येनान्वयः तेषु विधिनिषेधश्च । एतच्च—

'चतुर्णां चिन्ता कर्माणां चानि प्रोक्तानि शेषते ।

धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र नृपु तां चिन्तयेत् ॥'

शब्दादीनि यानि वचनान्युदाहृत्य कवयमकरवीः सुरपतेः
विस्तरेण प्रपञ्चितमित्यथ संक्षेपः ।

† मन्त्रपण्डितस्तु—'उपनीष बीजाचारान् विच्छिन्नेत् इत्यनेन इत्य-
नानन्तरं बीजाचारानां यतो विच्छेदस्तुच्छिन्नो यतो देवोः प्रवर्ति-
त्यह । उपनीषरो इति तथैव ।

१. For च चिन्तयेत्तस्यैव A. reads चिन्तयेत्तस्यैव. २. A. reads-
परस्परं for -संस्पर्शं. ३. D. has कवयः in the place of ४.
४. A. reads - कवयः for - कवयः. ५. For कवयः कवयः D. and २
read कवयः कवयः.

इति । क्षुरिकायामपि भुतम्,—

‘निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमुपाश्रितेः ।’

(क्षु. उ. २)

इति । “देवदारुबनालये” इत्यनेन मनोज्ञकुलतामाह ।

अत एव श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि भुतम्,—

‘समे शुषी शर्करा-वह्नि-वामुका-
विर्वाजिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।

मनोज्ञकुले न च चक्षुःपीडने
गुह्यामिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥

(श्वे. उ. २. १०)

इति । चक्षुःपीडनो मशकोपेती देशः ।

ननु—‘यवैकाग्रता तत्राविशेषात्’ (शा. सू. ४.१.७)

नन्दपण्डितस्तु —‘देवदारुबनालयत्वेन विविक्ते मनोज्ञकुले च
कारणाभावेन तत्प्रतिभासयोग्य इति यावत्’ इति व्याख्यात-

। अः कलहादिष्वनिः । आश्रयः मण्डपादिः । मनोज्ञकुले प्रति-
मुखेन मनोरमे । चक्षुःपीडनेत्यत्र ‘छान्दसो विसर्गलोप’ इति तद्वा-
। छातीरभाष्ये (अ. ४. पा. १ सू. ११) उदाहृत्यैव भूतिः । तत्र तु
‘दिने’ अयमेव पाठो वर्तते । तद्वैकाग्र्यामपि तथैव । परमात्मनि
प्रयोजयेदित्यर्थः ।

we read with D. while all others read क्षुरिका.. २. B.
for भुतम्. ३. A. and D. read तत्रासनमुपाश्रितः; and E.
तत्रासनमुपाश्रितः for तत्रासनमुपाश्रितः. ४. All but A. and D.
read इत्य. for देवदारुबनालये इत्य. while G. reads देवदारुबनालये
be same. ५. B. G. F. read अथ शब्दजलाश्रयादिभिः; and E. G. H.
शब्दजलाश्रयादिभिः; and in the margin of B. शिवजलाश्रयादिभिः.
and in the margin of B. प्रयोजयेत्; C. E. F. and H. अयमेव प्रयोजयेत्
are for अयमेव प्रयोजयेत्.

इत्यस्मिन् अधिकरणे (शा. भा. ४.१. अ. ६) योगाभ्यासस्य दिग्देश-कालनियमो वारितः । बाढम् । अदृष्टहेतुवैधेनियमाभावे अपि दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्यते*

‘एकाग्रम्’—इत्यनेन पञ्चविधासु चित्तभूमिषु अतीन्द्रिय वस्तुदर्शनयोग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि—पतञ्जलिः प्रोक्तानां योगसूत्राणां व्याख्याने वैय्यासिकभाष्ये भूमिपञ्चकं प्रदर्शितम् । ‘क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः’ (यो. भा. १. १)—इति । तत्र प्रतिक्षणं कर्मवायुना नानाविधेषु भोग्यवस्तुषु व्यग्रतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तम् । निद्रा-तन्द्रायुक्तं मूढम् । कादाचित्कसमाधियुक्तं क्षिप्तादिशिश्रं विक्षिप्तम् । यम-नियमाद्यष्टाङ्गाभ्यासपाटवादेऽस्मिन्

* आह भगवान् भाष्यकारः । ‘अस्त्वेवंजातीयको नियमः । सति तत्स्मिंस्तद्गतेषु विशेषेषु अनियम इति सुहृद्वाचार्थ आचष्टे । ‘मनो जुक्कले’ इति चैषा श्रुतिः यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति (शा. भा. १. १. ११) इति । यत्र मनस एकाग्रता भवेत् तत्रैवोपासीत । अपेक्षिता एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

† अष्टाङ्गानि पतञ्जलिनोक्तानि । ‘यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्यहार-धारणा-ध्यान-समाधयो ऽष्टावङ्गानि कृतेः’ (यो. सू. १. २९) । त्रिंशद्ध्येयाकारपरिणामस्य प्रवाहो ज्विच्छेदः । इयमेव एकाग्रवस्था चतुर्थी भूमिः ।

१. A. omits -वैध-. २. For दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो. A. write दृष्टचित्तैकाग्र्यहेतुर्नियमो. ३. B. C. F. read वैय्यासिकभाष्ये for वैय्यासिकभाष्ये. ४. B. C. E. F. H. and I. read काचित्कसमाधियुक्तम् for काचित्कसमाधियुक्तम्.

विषये वृत्तिप्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकाग्रम् । अवृत्तिकं* संस्कार-
शेषं निरुद्धम् । तत्र क्षिप्त-मूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः । वि-
क्षिप्ते अपि चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे
वर्तते । विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन दहनान्तर्गतबीजवदकिञ्चित्क-
रत्वात् । 'यस्त्वेकाग्रे' चेतसि सङ्कृतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणो-
ति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं
करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' (यो. भा. १. १) ।
तत्र संयमविशेषात् नानाविधयोगैश्वर्यमाविर्भवति । धारणा-

* चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् गुणानां च परिणामिस्वभावत्वात् चित्तस्य
अवृत्तिकत्वासम्भवः । तथापि चित्तं निरुद्धं सत् अवृत्तिकमुच्यते । तत्र
हि संस्कारशेषत्वे अपि निरोधरूपपरिणामातिरिक्तपरिणामाभावात् कथ-
ञ्चिदवृत्तिकत्वं सम्भवति । विस्तरस्तु पातञ्जले तृतीयपादे ऽनुसन्धेयः ।

† य इति समाधिः परामर्शः । भूतं सत्यम् । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः ।
अरोपितस्य असत्यत्वात् । सत् शोभनम् । अनेन निद्रावृत्तेर्व्यवच्छेदः ।
द्रावृत्तिर्हि स्वावलम्बने तमसि भवत्येकाग्र्या । तथापि तदवलम्बनं तमः
शहेतुत्वान्न शोभनम् । द्योतनं तत्त्वज्ञानम् । प-शब्देन तस्य साक्षात्कार-
माह । शास्त्रानुमानप्रभवस्य परोक्षतत्त्वज्ञानस्य अपरोक्षमिथ्याज्ञान-
वर्तकत्वम् । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरू-
पविद्याविनाशे सुतरां तन्मूलानामस्मितादीनामपि नाश इत्याह ।
क्षेपोति च क्लेशानिति । 'अविद्या ऽस्मिता-राग-द्वेषादयः क्लेशाः'
(यो. सू. २-३) तान् नाशयति । कर्माण्येव बन्धनानि तानि श्ल-
थयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोर्महणम् । कार्ये कारणोपचारात् । निरोधं
सम्प्रज्ञातं निर्बीजसमाधिम् । यत्र न किञ्चित्सम्प्रज्ञायते ऽसौऽसम्प्रज्ञातः ।
विस्तरस्तु पातञ्जले द्रष्टव्यः ।

१. A. reads अवृत्तिकम् for अवृत्तिकम्. २. समाधिर्न योगः । विक्षेपान्तर्ग-
त्वेन is the reading of A. for समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन.
A. reads -धर्मान्त- for -धर्मान्त-. ४. B. D. E. G. and H. read ह्यवति.
C. and F. ह्यवति for ह्यवति.

ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं* संयम इत्युच्यते । 'शब्दार्थ-
प्रत्ययेष्वन्योन्यविभक्तेषु यः संयमः तेनाशेषशब्दादिसाक्षा-
त्कारे सति पक्ष्यादिभाषा ज्ञायन्ते'-इति पतञ्जलिनोक्तम् ।
तेनैव न्यायेनानेकविधवेदशाखाज्ञानमित्यभिप्रेत्य 'एकाग्रं'
इत्युक्तम् ।

ऐक्याभ्याङ्गतामासनस्य मत्वा 'आसीनम्' इत्याह । तथा
च व्याससूत्रम् । 'आसीनः सम्भवात्' (शा. सू. ४. १. ७)
इति । शयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देहधारणं
चित्तव्यापारात्, गच्छतो धावतो वा विक्षेपबाहुन्यात्, पारि-
शेष्योदासीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसम्भवात् आसीनो योगमभ्य-
सितुमुपासीन इत्यर्थः ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रशस्यावगत्युपायतामभिप्रेत्य 'अप-
च्छन्' इत्युक्तम् ।

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' । (भ. गी. ४. ३४)

* अत्र 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (३. १)-यत्र देशे ध्येयं चिन्त-
यं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य स्थापनं धारणा ।
सूत्रार्थः । 'तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम्' (३. २)-तस्मिन्देशे ध्येयगो-
प्रवाहो ध्यानम् । 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपब्रह्मैव समाधिः' (३. ३)
ध्यानमेव ध्येयमात्रनिर्भासं समाधिः । 'एवमेकत्र संयमः' (३. ४)-धार-
ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं चेत् संयम इत्युच्यते इत्यनुसन्धेयम् ।

१. B. alone reads न्यायेनानेकविध- for न्यायेनानेकविध-. २. We take
reading from A. though all others more or less differ from it. B. C.
F. read ऐक्याभ्यामासीनस्य मन्वानः ; D. G. H. and I. read एकाग्रता-
मस्य मन्वानः and E. reads ऐक्याभ्यातामासीनस्य. ३. A. reads पारिशेष्येण
and I. reads परिशेष्येणासीनस्यैव- for पारिशेष्यासासीनस्यैव. ४. A. and
read योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः; and D. E. H. and I. read योगमभ्य-
सितैरर्थः for योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः. ५. A. adds गीतावाच-
अन्वयः-

इत्यन्वयः । 'नापृष्टः कस्यचिद्भूयात्' (म. स्मृ. २.११०) — इति ध्यातिरेकः ।

'ऋषिशब्दोऽतीन्त्रियार्थदर्शनमाचष्टे' । ज्ञास्यमानधर्मा-
नुष्ठानोत्तरकालीनमृषित्वम् । यथा भाविन्या संज्ञया 'कटं
कुरु'[†]—इति व्यवहारः तद्वत् । अन्यथा अतीन्त्रियार्थं पश्यतां
तेषामबुभुत्सुतया प्रश्नो न सङ्गच्छेत् । अथवा स्वयमबुभु-
त्सूनामपि मन्दबुद्ध्यनुपहार्य[‡] आचारशिक्षार्थो वा प्रश्नोऽस्तु ।

अपृच्छन् इत्यनेनैवातीतकालत्वे[§] सिद्धे पुरेति शब्दं प्रयु-
ञ्जानः सर्वेष्वपि कल्पेष्वीदृशी धर्मशास्त्रप्रवृत्तिरासीदिति
सूचयति । तच्च विश्वासातिशयोक्त्यादने कारणम् । अन्यान्

* 'ऋषिः' गत्यर्थः । गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वं प्रसिद्धमेव ।

† अत्र भाविनि भूतबहुपचार इत्यर्थः । तत्र 'कटं कुरु' इति दृष्टान्तः ।
संज्ञिनमन्तरेण संज्ञाया असम्भवात् । उत्तरकालमेव संज्ञाप्रवृत्तिर्भवति ।
तथापि व्यवहारस्तु संज्ञिन उत्पत्तेः प्रागपि संज्ञया यथा भवति
तथेत्यर्थः ।

‡ मन्दबुद्ध्यनुपहारस्तु — अस्मद्व्यश्रेण आचार्यो धर्मं प्रकाशयिष्य-
ति । तं श्रुत्वा ज्ये ज्येभ्यो धर्ममुपदेक्ष्यन्ति । इतरे तदाचरणेन फल-
भाजो भविष्यन्ति इत्यादिरूपः ।

§ 'अपृच्छन्' इत्यत्र लङ्ः अतीतकालत्व एव विधानादिति
भावः ।

१. B. C. and F. read -सहितामाचष्टे; while E. G. and H. -संज्ञिनमाचष्टे
for -दर्शनमाचष्टे. २. A. and L. reads कालिकवृषित्वम् for कालीनवृ-
षित्वम्. ३. D. reads तदाच्य- for तदाच्य- V. A. has विश्वासातिशयोक्त्यादने
for विश्वासातिशयोक्त्यादने कारणम्.

मुनीनुपेक्ष्य ध्यासमेव पृच्छतामृषीणां—वैदिकधर्मे वेदध्यासः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रभेन साक्षात् सम्बन्धपिपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धइयमस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोः प्रतिपाद्यते ॥

ननु—‘ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्वेन† यजेत । राजा राजमूयं यजेत । वैद्यो वैद्यस्तोमेन यजेत’ इत्यधिकारिविशेषं

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतपुगे एकमेव मन्त्रं वेदं अनुधीं जित् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन आद्यायार्थं च दर्शितवानस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसत्त्वो नाम एकादशो यमः । स च ‘आधिपत्यं ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसत्त्वेन यजेत’ (श्री. सू. ९. ५. ३) श्रुत्यायनेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । अथवा शब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्वर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः वा सकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिभेदत्वम् । न राजादिव आधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैकैकत्वात् मान्येषां नामधिकारः ।

‡ ‘साराव्यकामो राजमूयेन यजेत’ इत्युक्तः । ‘राजा तत्र मुस्माद्वाजमूयः राजे वा यमो राजमूयः’ इति शबरस्वामी । अस्य कर्तव्यतादिकं आश्रयायनेन ‘अथ राजमूयाः’ (श्री. सू. ९. ३) इत्यारभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैकैकत्वात् अधिपत्यैवाधिकाः स्युः ।

§ यदुक्तं ‘अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते’ । अधिकारिनिर्देशाभासम् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नान्वा

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति । तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह । ‘मानुषाणाम्’ इति । अर्वाचीनानां पञ्चादीनामसामर्थ्यात् । उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभवाच्च मनुष्या एव परिशि-
-यन्ते । विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारो ऽस्तु ।

ननु-† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते । ‘अग्निर्वा कामयत । अन्नादौ देवानां^२ स्यामिति । स एतमग्नये कृत्वाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत्’ (तै. ब्रा. ३. १. ४) ति । मैत्रेम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य भाविनीं जामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात् । अन्यथा गपदग्निद्वयसंस्तुतिप्रसङ्गात् ।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताधिकारः । आहि श्रूयते । ‘बृहस्पतिरकामयत अन्मे देवादधीरन् गच्छेयं धामिति । स एतं चतुर्विंशतिरावमपश्यत् । तमाहरत् तायजत । ततो वै तस्मै देवाः श्रद्धन् अगच्छत्

* ‘विशेषानिर्णयात्’ ब्राह्मण-अधियादिवर्णानां ब्रह्मचार्याशाश्रमाणां निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः । इदं तु साधारणधर्म एव । धर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो अधिकारिभेदो वर्तत एव ।

† ‘विशेषानिर्णयात्’ सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः ? । नक्षत्रेष्ट्या-
-देवानामपि कृतो न भवति ।—इत्याह ब्रह्माह । नन्विति ।

B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टाऽनिर्णये तु for विशेषानिर्णयात् ; D. has विशेषधर्मे तु. १. D. E. and G. read मैत्रेम् for मैत्रे. C. F. read विद्यमानस्य for यजमानस्य. ४. D. adds वाप्यात् to II. १. We read with A. चतुर्विंशतिप्रसङ्गात्, though all others चतुर्विंशतमात्.

मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणां - वैदिकधर्मे वेदव्यासः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रश्नेन साक्षात् सम्बन्धः पृच्छितोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धद्वयमस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते ॥

ननु- 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्वेन† यजेत । राजा राजसूयेन‡ यजेत । वैश्यो वैश्यस्तेमेन यजेत' इत्यधिकारिविशेषोऽ

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतयुगे एकमेव सन्तं वेदं चतुर्धा विभजत् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन आप्तायार्थं च दर्शितवान् तस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसत्त्वो नाम एकाहो यज्ञः । स च 'आधिपत्यकामो ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसत्वेन यजेत' (श्री. सू. ९. ५. ३) इत्याश्रलायनेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । अथवा ब्रह्मशब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्यद्वर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः ब्रह्मवर्चसकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिश्रेष्ठत्वम् । न राजादिवद्विशालाधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैवोक्तत्वात् नान्येषां वर्णानामधिकारः ।

‡ 'स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इत्युक्तः । 'राजा तत्र सूयते तस्माद्राजसूयः राजे वा यज्ञो राजसूयः' इति शबरस्वामी । अस्य चेति कर्तव्यतादिकं आश्रलायनेन 'अथ राजसूयाः' (श्री. सू. ९. ३. १) इत्यारभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैवोक्तत्वात् क्षत्रियस्यैवाधिकारो नान्यस्य ।

§ यदुक्तं 'अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते' इति तत्र अधिकारिनिर्देशाभावात् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ।

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति । तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह । ‘मानुषाणाम्’ इति । अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यात् । उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारो ऽस्तु ।

ननु—† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते । ‘अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां९ स्यामिति । स एतमग्रये रुत्ति-काभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत्’ (तै. ब्रा. ३. १. ४) इति । मैवम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य भाविनीं ज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात् । अन्यथा गुणदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात् ।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताधिकारः । तथाहि श्रूयते । ‘बृहस्यतिरकामयत् अन्मे देवादधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति । स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् तेनायजत । ततो वै तस्मै देवाः श्रद्धन् अगच्छत्

* ‘विशेषानिर्णयात्’ ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः । इदं तु साधारणधर्म एव । विशिष्टधर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो अधिकारिभेदो वर्तते एव ।

विशेषानिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः ? । नक्षत्रेष्ट्यादिविं देवानामपि कुतो न भवति ?—इत्याशङ्क्याह । नन्विति ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टानिर्णये तु for विशेषानिर्णयात् ; while D. has विशेषपक्षे तु. २. D. E. and G. read नैवम् for मैवम्. ३. B. C. F. read यजमानस्य for यजमानस्य. ४. D. adds ज्ञायात् to प्रत्यया. ५. We read with A. -वसंसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others end -यसंसृष्टिप्रसङ्गात्.

पुरोधाम' (तै. सं. ७. १. १) इति । 'अत्' विश्वासम् । 'मे' मयि । 'पुरोधाम' पौरोहित्यम् । 'चतुर्विंशतिरात्रम्'—एतन्नामकं सत्रयागमित्यर्थः । मैवम् । अत्रापि भावि-संज्ञाया एवादरणीयत्वात् । अन्यथा बृहस्पतेः कश्चित् कालं विश्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभावप्रसङ्गात् । तच्च श्रुत्यन्तर-विरुद्धम् । 'बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत्' (तै. सं. ६. ४. ११) इति श्रुत्या पौरोहित्यपुरःसर एव बृहस्पतिसद्भावः प्रकाशयते ।

अथवा । स्वोपयोगाभावे अपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः कर्माण्यनुतिष्ठन्तु ।

‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तन्नदेवेतरो जनः ।’

(भ. गी. ३. २१)

इति न्यायात् । अस्तु वा स्वोपयोगो अपि । जगन्निर्वाहे अधिकृतानां देवानां तदेतोः तपसश्चरणीयत्वात् । 'वसन्ते ब्राह्मणो अग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । श्रादि वैश्य आदधीत' । (तै. ब्रा. १. १. २) इति विहितस्याधानस्य देवैर्वैवर्ण्यैर्वर्णिकेष्वावसम्भवः इति चेत् । न । रथकारवदुपपत्तेः । अथ मन्यसे—अति रथकारस्य समन्तकाधानविधायकं वचनम् — 'अक्षुण्णं

१. All but A. omit the word मे. २. After सत्रयागमित्यर्थः an extra sentence is found in A. which is as follows:—एत्वासे कल्पयन्त कर्माण्युपाने कथं प्रकीर्त्तमाभाः इति । whose propriety we do not see any in this place. ३. D. and H. read कर्माण्यनुतिष्ठन्तु for कर्माण्यनुतिष्ठन्तु while E. G. and I. have कर्माण्यनुतिष्ठन्तुः for the same. ४. D. omits देवानां. while I. reads देवासीनां. ५. E. G. and H. omit तपसः. ६. B. C. and F. read स्वयमाचरणीयत्वात् for चरणीयत्वात्. ७. We take our reading from A. All others read देवेभ्यश्चैवर्णिकेष्वावसम्भवः. This reading gives the required sense only when च is added to it. ८. A. alone reads -विधायकवचनं for -विधायकं वचनं.

त्वा देवानां व्रतपतेः व्रतेनादधामीति स्थकारस्य' (ते. ब्रा. ३१. ६. १५) इति श्रुतेः । न त्वेवं देवानां विधिरस्ति—इति । एवं तर्हि निषादस्थपतिन्यायोऽस्तु । यथा निषादस्य प्रभोराधानविध्यश्रवणेऽपि यागोऽभ्युपगतः तथा देवानामभ्युपेयताम् ।

‘एतया निषादस्थपतिं याजयेत्—’ इत्यस्ति निषादविषेयं वचनं—इति चेत् । किं त्वया विस्मृतानि देवविषयाणि पूर्वोदाहृतवचनानि ? तेषामर्थवादस्येऽपि मानान्तराविरोधान् अननुवादाच्च स्वार्थेऽपि तात्पर्यं किं न स्यात् ? ।

अथोच्येत—स्मृतीनां धर्मशास्त्रात् तासु धर्ममीमांसा अनुसर्तव्या । तस्यां च न कस्याप्यर्थवादस्य बाध्योर्थे प्रामाण्यमभ्युपगतं—इति । तदेतद्वचनं स्मृतिनिर्वोहकमन्यस्य मीमांसकमन्यस्य चानर्थायैव स्यात् । ‘मूषकभयात् स्वगृहं दग्धम्’ इति न्यायावतासत् । कस्यापि दर्पवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति—इति भयेन अर्थवादैकप्रसिद्धानां स्मर्तॄणां मन्वादीनां मीमांसासूत्ररुतोऽपि जैमिनेश्च सङ्गावस्यैवं परित्यक्तम्यत्वात् अशेषेतिहासलोपपत्तकार्थं । तस्मैतत् प्रमाणमेव भूतार्थवादः । तथा च सति ‘तं पूषाऽऽधत्त० । तं त्वष्टाऽऽधत्त० । तं ममुराधत्त० । तं धाताऽऽधत्त०’ (ते. सं. १. ५. १. २-३) इत्यर्थवादवशादाधा-

१. For विषयं वचनं A. reads विषयवचनं. २. B. C. E. F. and G. insert देवे between विष्णुषाणि and देव-; and read विष्णुषाणि देवे देविषाणि. ३. L omits च. ४. All but L omit च. ५. All others except A. read वाक्कार्य- for वाक्कार्ये. ६. All but A. read अर्थकमन्यस्य, and L. नक्तस्य for निर्वाहकमन्यस्य. The latter has a decided superiority of sense. ७. A. and L. read निषाद for निषाद-; the latter is more colloquial. ८. All except A. have मूषकभय-; and L. has मूषकभय- for मूषकभय-; ९. All but A. read एवं for एव. १०. A. D. E. G. H. and I. omit च. ११. H. omits the word तस्मात्.

नमपि देवानां किं न स्यात् ? । ब्राह्मण्याद्यभावे तु कामं वस-
न्तादिकालविशेषनियमो माभूत् । किमायातमाधानस्य ? ।
किञ्च अन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नौ यागः कश्चिदुपलभ्यते ।
'अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वान्' (पू. मी.
६. ८. २२) इति जैमिनिस्मृत्वात् । 'यो ब्रह्मचारी क्रियमुपे-
यात् सोऽवकीर्णः । स गर्दभं पशुमालभेत्' (बौ. स्मृ. २. १. १.
३०-३१) इत्यवकीर्णपशुः* । यथा उपनयनहोमो लौकि-
काग्नौ तथाऽग्नौ पशुः इति स्मृत्यर्थः । एतावता प्रयासेन
देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तव फलित्वेति ? । तथा
मीमांसायां किं छिद्यते ? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते ।
फलं तु जगन्निर्वाहः—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः
एवं सति अनुगृहीता भवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय क-
र्माणि माभूवन् जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपसैव तन्निर्वा-
हः—इति चेत् । न । स्नानं-दानं-यागं-होमं-मौनं-ध्यानादियति-
रिक्तस्य तपसोऽनुपलम्भात् । अत एव सत्यसङ्कल्पोऽपि प्रत्यक्षः
राम-रुष्णाद्यवतारेषु लौकिक-वैदिककर्मनटनेनैव जगन्निर्वाहः

* अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा व्रतमनेन इत्यवकीर्णं । 'कृ' विशेषे
'कृञ्' हिंसायां वा । भावे कः । इष्टादिभ्यश्च (पा. ९. २. ८८) इतीति ।
खण्डितव्रत इत्यर्थः । तस्य पशुः गर्दभः तदर्थं नाम्याधानम् । अपि तु
लौकिकामावेव स कर्तव्यः ।

१. A. and D. read ब्राह्मण्याद्यभावे for ब्राह्मण्याद्यभावे. २. H. replaces
तु and thus reads किन्त्यन्तरेण- for किन्त्यन्तरेण. ३. B. alone has क-
लिष्यते for कलिष्यति. ४. A. reads निष्यते for छिद्यते. ५. D. inserts
च after एवं. ६. A. omits तु. ७. A. and I. omit जगन्निर्वाहः.

हत् । देवाऽपि तथा नटन्तु—इति चेत् । एवमपि नटनीय-
कर्माधिकारो भवति अभ्युपगम्यताम् । एवं तर्हि 'मानुषाणां'
इति कथमुक्तं?—इति चेत् । पौरुषेयग्रन्थापेक्षया—इति वदामः ।
न खलु स्वयंप्रभालमिस्त्रिलवेदानां देवानां धर्मज्ञानाय पौ-
रुषेयग्रन्थापेक्षा भवति । मनुष्याणां तु अतथाविधत्वात् अ-
स्यपेक्षा ।

मनु—पशूनामपि धर्मे अधिकारः श्रूयते । 'गावो वा एतत्
सर्वमासतामृज्जाः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्ता इति कामेन
तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त । ता
उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमास्वोदति-
ष्ठन्नरात्स्मेति' (तै. सं. ७. ९. १. १) इति श्रुत्या तिरश्चां गवां सत्रा-
नुष्ठातृत्वाभिधानात् । 'अरात्म' इति कामितार्थसिद्धिं प्राप्ता
इत्यर्थः । नायं दीपः । अस्याः श्रुतिरर्थवादत्वात् । 'य एवं विद्वांसः
संवत्सरमुपयन्ति' (तै. सं. ७. ९. १. २) इति ऋद्धिकामस्य
संवत्सरसत्रं चिन्तितुं इयमतः—'गोसत्रं चैव संवत्सरः' (तै.

* एतदेवाकं धर्मकता—

नामे कार्यं अस्ति कर्तव्यं विषु लोकेषु किञ्चन ।

मानवाप्रमवाच्यं तर्त एव च कर्तव्यं ।

यदि सद्य न वर्तते सातु कर्मण्यतञ्जितः ।

मम वर्तानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्य सर्वसः ॥

इत्यादिना ।

(म. को. १. १२-१३)

१. All others except A. and I. read सर्वधिकारी for कर्माधिकारी.
२. A. reads एवगादे for मनुष्याः. ३. A. reads अस्मन्मनुष्या for अस्म-
न्मनुष्या. ४. Here our reading coincides with that of A.; all others read
सर्वसु for सत्राणः. ५. B. C. and F. read अस्मिन्. D. अस्मिन्, and E. G.
and H. अस्मिन् for अस्मिन्. ६. Between सत्राण्यजायन्त and इति B. C.
P. and G. insert एव in addition. Between the same E. and H.
have कर्तव्यमिति in addition. ७. A. and I. drop गोसत्रं.

सं. ७. ५. १. १-२) इति प्रशंसा कृता । तर्हि सम्भावयितुं
 'मात्रो वा'- इत्यादि पठितम् । न चेतस्यार्थवादस्य- 'यदे
 किञ्च मनुष्यदत्तद्वेषजम्'- इत्यादिवत् स्वार्थे अपि तात्पर्यं वर्ण-
 यितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात् । निरश्वा
 हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्षसिद्धः ।
 श्रुत्यन्तरं च- 'अथेतरेषां पशूनां अशनायापिपासं वा अभिज्ञानं
 वदन्ति । न विज्ञातं पश्यन्ति । न विदुः श्वस्वनम्'- इति पशूनां
 विवेकाभावः दर्शयति । अस्तु वा अस्यार्थवादस्य स्वार्थे ता-
 त्पर्यम् । गोशब्देन गवाभिमानिदेवतानां विवक्षितत्वात् । अत-
 एव 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' (शा. सू. २. १. ५) इति
 सूत्रे भगवान् बादरायणः सर्वेषां मृदादिवस्तूनां श्रुतिमूलत्वेना
 भिमानिदेवताः प्रतिपादयामास । तस्मात् सर्वथा मनुष्यमा-
 त्राधिकारकं स्मृतिशास्त्रम् ।

‘हितम्’ इत्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभि-
 मतफलसाधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वं । तच्च फलं द्वैधा ।
 हिक्कामामुष्मिकं च इति । अष्टकादिसाध्यं पुष्ट्यादिकर्मेन्द्र-
 म् । आमुष्मिकं द्वैधा । अभ्युदयं निःश्रेयसं च । तत्राभ्युद-
 यः साक्षात् साधनत्वम् । निःश्रेयसस्य तु तत्त्वज्ञानोत्पादन-
 द्वारेण । तथा च स्मर्यते-

१. A. reads श्रुत्यन्तरे च for श्रुत्यन्तरं च. २. A. drops अस्तु and read
 अस्तु वा उपवाक्यस्य. ३. All omit तस्मात्. ४. All but 'A. and I. omi
 शब्देन. ५. H. reads धर्मस्य तत्त्वं for धर्मस्य हितत्वं. ६. Here our reading
 coincides with that of A. and I.; while others read -साध्यपुष्ट्यादिक- for
 -साध्यं पुष्ट्यादिक-. ७. We take our reading from A.; though all others read
 साक्षात्साधनं धर्मः for साक्षात् साधनत्वम्. The former is a correct reading.
 The word धर्म carries no meaning in it.

‘धर्मात् सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षो अधिगम्यते’ ।

इति । अत्राकेचिदाहुः—‘नित्यकर्माणां फलमेव नास्ति । अकरणे प्रत्यवायाद्भेदेः केवलमनुमीयेन्ते । तत्र कुतोऽभ्युदयहेतुत्वं निःश्रेयसहेतुत्वं च’—इति । अपरे पुनरन्यथाहुः—‘अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात् अकरणे प्रत्यवायो न युक्तिसहः ।’ नापि तत्र प्रमाणमस्ति—इति । ननु—उपनयनाध्ययनादिविहितानामकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते—

‘अत † ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता द्राष्ट्या भवन्त्यार्यविगहिताः’ ॥

(म. स्मृ. २. १९; वि. स्मृ. २७. २७)

ननु—भट्टिः अनुपलब्धस्य अभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तन्मागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्वमिष्यते । तत्रापि अकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमभिमतम् । तत्कथं भावस्त्वकारणत्वम् ! अभावस्यापि कुतो न स्यात् । उक्तं च—

‘भाषो यथा तथा ऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्’ ।

इति चेत् । न । अस्माभिस्तावदावस्य स्वरूपेणैव कारणत्वं मेष्टम् । किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्यवायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् । भाषानामपि च केषाञ्चित् ज्ञानस्य योग्यानुपलब्धस्य अभावप्रमितिहेतुत्वं सतया तु प्रमितिहेतुत्वे ऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षमापत्तः । एवमेव साविकाणामपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे ऽप्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् न प्रागधिकृत्यमपि नाभावस्य कारणत्वम् ।

† उपलभ्यते चैतदचनं मनुतद्विज्ञायां विष्णुस्मृतौ अन्यत्र च । यथाकालं यो यस्यानुकम्पिको ऽप्युपनयने काल उक्तः सौदृशवर्णदिः । भार्यैः शिष्टैः विगहिताः द्राव्यसंज्ञा भवन्ति ।

१. D. reads ऽनिकम्पिकी for ऽनिकम्पिके. २. B. C. E. F. G. and I. read मिः for भीते; and D. reads मयि for भीते. ३. A. D. H. and I. have -मनुमीयते for -मनुमीयते. ४. A. and I. read अणुवत्. ५. D. reads आप्रमिति for प्रमाणावस्थ. ६. All except A. and I. read विहितानामकरणे for विहितानामकरणे.

यो ऽनधीत्य* द्विजो वेदमन्यः कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रस्त्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

(म. स्म. १. १६८ व. स्म. ३. २)

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

अनिग्रहाच्चेत्रियाणां नरः पतनमुच्छति ॥

*अन्यत्र अर्थशास्त्रादौ । स जीवन्नेव सान्वयः पुत्र-पौत्रादिसहितः शूद्रतः गच्छति । उल्लनस तु—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य भुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः’ ॥

(उ. स्म. ३. ८१)

इति अस्तभाष्यत्वमुक्त्वा—

* यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रकल्पः स पाव्यं न प्रपद्यते ॥

(उ. स्म. ३. ८३)

इति वेदानधीत्यापि वेदान्तविचाराकरणे शूद्रकल्पत्वमुक्तम् । वेदमनधीत्यापि वेदाङ्गस्मृत्याद्यध्ययने न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य शाङ्ख्यलिखितावाहसुः—‘न वेदमनधीत्यान्यां विदामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्ग-स्मृतिभ्यः’ इति ।

* ‘स्य पूर्वार्धं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

‘विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च तेषनात् ।

(अ. ३ श्लो. २१९)

इति । उत्तरार्धं मनुस्मृतौ—

‘प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः’ ।

(अ. ३ श्लो. ४४)

इति च दृश्यते । तस्मात् पूर्वार्धं मानवं उत्तरार्धं याज्ञवल्कीयमिव प्रतिभाति । तथापि आनन्दगिरिस्वामिभिः तैत्तिरीयोपाधिप्राप्त्यस्य वार्तिकस्य च टीकायां समग्रत्वेनैव सङ्गृहीतं वर्तते । तत्र तु ‘प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु’ इति पाठः ।

अत्रोच्यते । अस्तु वा प्रत्यवायविरोधित्वम् । नैतावता फला-
भावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात् ।
'मयि वर्चो बलमोजो निधत्त'—इति मन्त्रालिङ्गम् । छान्दोग्य-
वाक्यं च आश्रमत्रयस्य लोकहेतुतां चतुर्याश्रमस्य मोक्ष-
हेतुतां दर्शयति । 'त्रयो *धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दान-
मिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-
यो श्रयन्तमात्मानमाचार्यकुले श्रसादयन् । सर्व एते पुण्यलोक-
भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेति' (छां. उ. २. २३. १) इति । एतस्य
च वाक्यस्य आश्रमपरत्वं—'परामर्शं जैमिनिः' (शा. सू. ३. ४. १८)
इत्यादिभिर्व्याससूत्रैः प्रतिपादितम् । स्मृतिवाक्यं चैतत् । 'त-

* ओङ्कारस्य उपासनविधिर्यै 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यारब्धम् । धर्म-
स्कन्धाः धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । यज्ञः अग्निहोत्रादिः, अध्ययनं नियमपू-
र्वकं वेदाभ्यासः, दानं भिक्षमाणेभ्यो यथाशक्ति द्रव्यसंविभागः, इत्येषः
प्रथमो धर्मस्कन्धः । एतेन गृहस्थाश्रमो ऽभिधीयते । कृच्छ्र-चान्द्रायणा-
दितपकर्ता तापसः वानप्रस्थो वा द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्मचारी सन्
आचार्यकुलवासी अत्यन्तं गुरुगृहे आत्मानं क्षपयन् नैष्ठिकः तृतीये
धर्मस्कन्धः । त्रयो ऽप्येते आश्रमिणः पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलोक-
भवन्ति । अवशिष्टस्तु परित्राट् ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वं मोक्षं प्रा-
प्नोति इति श्रुत्यर्थः ।

+ 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरितसाश्रमाणां सङ्ग-
बायोदाहृताः न ते तत्प्रातिपादनाय प्रभवन्ति । यतः एषु शब्देषु
आश्रमान्तराणां परामर्शं जैमिनिराचार्यो मन्यते । न विधिम् । न ह्य

१. D. omits the whole of the following:—अस्तु वा प्रत्यवायविरोधि-
त्वम् । नैतावता फलाभावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमात्.
२. I. omits वा. ३. B. C. and F. read न तावता for नैतावता. ४. I.
adopts तच्च. ५. A. omits च. ६. A. has सूत्रे for सूत्रैः.

यथा आग्ने कर्तार्ये निमित्ते अयामन्ध इत्यनूद्यते । एवं धर्म
चर्यमाणमर्था अनुद्यन्ते'—इति । इदं च वाक्यं नित्यकर्मविषये-
यत्नेन वार्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार—

‘आग्ने फलार्थ’ इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम् ॥

(वृ. उ. भा. वा. १. १. ९७)

इति । तथा च मनुः—

‘वेदोदितं स्वकं कर्म निश्चयं कुर्यादसम्भितः ।

तदि कुर्वन् यथाशक्ति श्रमेति परमां गतिम् ॥

(म. स्मृ. ४. १४)

लिङादीनामन्यतमश्वेदनाशब्दो ऽस्ति । यतो धर्मस्कन्धेन त्रीनाम्-
मानुदाहृत्य ‘सर्व एते’ इत्यनेन परामर्शपूर्वकं आश्रमाणामन्यन्तिक-
फलत्वं सङ्गीत्य आत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्वता स्मूयते इति सूचार्थः ।

‘न केवलं वेदोदितमेव वेदोक्तं अपि तु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मा-
र्तमपि वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तम् । परमां गतिं मोक्षलक्षणां
प्राप्तेति । नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन
ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

‘तानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः’ ।

इति भारते मोक्षधर्मोक्तेः ।

१. We read with A. नित्यकर्मविषयेष्वेव for which all others have only
नित्यकर्मत्वेन. २. For आग्ने कर्तार्ये B. C. D. and E. substitute आग्ने
निमित्त; while G. E. and the text of Brhadaranyska vartika read आग्ने
निमित्त. ३. A. reads कर्मणाम् for अपि कर्मणाम्.

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ॥

गृहस्थो मुच्यते बन्धात् नात्र कार्या विचारणा’ ।

(कू. पु. १. २. १९. २८-२९)

इति । ननु—अस्त्वेवम् । अभ्युदयहेतुत्वं तु न सम्भवति ।

प्रमाणाभावात् ! प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिद्धयते—

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन’—

(म. ना. उ. १०. ५; कै. उ. २)

इति श्रुतिः ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्मप्रकरणे निःश्रेयसहेतुत्वं-

दनेच्छासाधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात् । ‘तमेतं वेदानुवचनेन

ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन’—इति श्रुतेः । निषेधस्तु

साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात् न मु-

क्तानां अग्न्याधानादिकर्मपेक्षा अस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा वि-

द्यते । एतच्च उभयं—*‘अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा’(शा. सू. ३

* ‘पुरुषार्थो ज्ञःशब्दात् (शा. सू. ३ । ४ । १) इत्येतत्सूत्रं व्यङ्ग्यं
हितमपि अत्र परामृश्यते । ‘अत एव च’ विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् ।
अग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नोपक्षितव्यानि
इति सूत्रार्थः ।

४. २५)* 'सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (शा. सू.
३. ४. २६) इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च
कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायव्यसंहितायामभिहितम्—

‘कर्मातिशयमासाद्य पशोः पौशपरिक्षयः ।

एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात् ॥ (६९)

भवेद्विषयवैराग्यं वैराग्याद्भावशोधनम् ।

भावशुद्ध्युपपन्नस्य शिवज्ञानसमन्वयः ॥ (७०)

ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य पुंसो योगः प्रवर्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ॥ (७१)

प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत्' । (७६)

(शि. पु. ५. १. २. ६९-७६)

* उक्तमूत्रेण आश्रमकर्मणामत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामुच्यते । स-
र्वपेक्षेति । विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि अपेक्षते । न अत्यन्तमनपेक्षा ।
या उत्पन्ना सति फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते तथापि स्वोत्पत्ति
ते तु आश्रमकर्मादिकमपेक्षत्येव । एतदेवाह श्रुतिः—

‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसा ज्ञाशकेन’ ॥

(नृ. उ. ४. ४. २२.)

1. A. reads वायुसंहितायाम् for वायव्यसंहितायाम्. 2. In the text of
vapurāṇa धर्मः. 3. Here we take our reading from A. though all
ers read पाप- for पाश-. In Shivapurāṇa we find पाप. The former of
se is not incorrect in its own way, but this verse comes from
philosophy of the Pāshupatas and the words पशु and पाश are
anical ones in that philosophy. 4. In Shivapurāṇa we find
erent reading for this verse as:—साम्ये सर्वेष्वपरे भक्तिज्ञानपूर्वा प्रजायते ।
तुयुगमीशस्य प्रसादो ज्यतिरिष्यते ॥७०॥. 5. A. and I. read ज्ञानाभ्यामभियु-
य for ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य. 6. H. alone reads -स्तदनन्तरः for -स्तदनन्तरम्.

इति । ननु-प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्म-
वेदनाय च प्रतिदिनं नित्यकर्मणस्त्रिःप्रयोगः प्राप्तः । तन्न ।
खादिरवत् सरुप्रयुक्तस्यैव वचनसंयोगभेदेन फलाभेदोपपत्तेः ।

‘खादिरो यूपो भवति’ । (तै. ब्रा. २. ४. २४.) -इति
क्रत्वर्थं वचनम् । ‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत’ -इति
वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचनद्वयं एकस्यैव खादिरस्य
प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः । ‘एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’
(पू. मी. ४. ४. ३१) इति जैमिनिसूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वो-
दाहृतवचनत्रयबलात् प्रयोजनत्रैविध्ये अपि सरुदेव प्रयोगः ।
तच्च ‘विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि’ (शा. सू. ३. ४. ३२) -इत्य-
स्मिन्नाधिकरणे निर्णयितम् । न च नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-
काम्ययोर्भेदाभावः -इति शङ्कनीयम् । करणे फलसाम्ये
अपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्वेदात् । न खलु
आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते ।
एष एव नित्यन्यायो नैमित्तिके ज्यवगन्तव्यः । ‘स्त्रे

* आयुष्कामेष्टिः आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘आयुष्कामेष्ट्यां’ (२. १०. १)
इत्यत्र द्रष्टव्या । वृष्टिकामेष्टिरपि तत्रैव ‘वृष्टिकामेष्टिः करीरी’ (२. १३. १)
इत्यत्र द्रष्टव्या । ‘करीरी वृष्टिकामो यजेत’ इत्यादिना चास्य कर्तव्यत्वम् ।

१. H. has -स्त्रिधा प्रयोगः for -स्त्रिः प्रयोगः. २. For तन्न B. C. १
and H. read न simply, and E. omits the whole तन्न; while G. reads
न for it. ३. All except A. omit एव. ४. A. omits the word खादि
५. All but A. and I. read करणे इति शब्दाभावेऽपि for करणे फलसाम्ये
अपि; which is the reading of A. and I. ६. G. reads नित्य-काम्यभोगो ।
नित्यन्यायो.

जुहोति । भिन्ने जुहोति' इत्यादि अनियतवेदेवाक्याधिकारिविशेषणोपेतं नैमित्तिकम्* । नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन पुद्भिहेतुत्वात् मोक्षसाधनत्वं—इति चेत् । न । रागाप्राध्यायात् । शुद्धिस्तु उपसर्जनत्वेन रागविषयं भोगं सम्पाद्योपक्षीयते । अत एव गीतायां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा—

‘योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

(भ. गी. २. ४८)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः - - - - -' ॥

(भ. गी. २. ४७)

* केचित्तु—‘निमित्तं पर्वण्यादिकमनुरुध्य प्रवृत्तं नैमित्तिकं’ इत्याहुः । अनियतवेदेवाक्याधिकारिविशेषणोपेतत्वे हि चैत्यवन्दनादिकस्यापि नैमित्तिकत्वं भवेदिति तेषामाशयः ।

† ‘राग’ शब्देनात्र विषयसेवनाभिलाष एव यावत् । नेच्छामात्रम् । ‘सुखानुशयी रागः’ (२.७) इति योगसूत्रात् ‘सुखाद्रागः’ (६.२.१०) इति वैशेषिकसूत्राच्च विषयगोचराभिलाषस्यैव रागत्वाभिमानात् ।

१. For -वेदवाक्याधिकारि- A. and I. read -वेदनादिकारि-; B. C. E. and F. read वेदवाक्याधिकारि-. २. A. and I. read रागविषयं भोगं for रागविषयं भोगं. ३. For सम्पाद्योपक्षीयते E. and G. read सम्पाद्योपजायते. ४. All but A. read कथञ्चन for कदाचन.

इत्यादिना । नित्यकर्मणि तु बुद्धिशुद्धिः प्रधानम् । फलमुप-
सर्जनम् । अत एव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-संज्ञा-
शायत्वदोषदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते । तदुक्तं वार्तिक-
कारेण—

‘नित्येषु* शुद्धेः प्राधान्यात् भोगो ऽप्यप्रतिबन्धनः ।

भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्धयनुरोधतः’ ॥

(बृ. उ. भा. वा. १. १. ६०८)

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम् । संस्कारकं विविदिषाजन-
कञ्च । विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च
स्मर्यते । ‘यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः स ब्रह्मणः सा-
युज्यं सलोकतां गच्छति’ इति । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं
विविदिषाजनकम् । तच्च भगवता दर्शितम्—

‘यत् करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्’ ॥

(भ. गी. ९. २७)

* नित्येषु कर्मसु चित्तशुद्धेः प्रधानफलत्वात् उपसर्जनत्वेन भविष्यतो-
ऽपि भोगस्य तदनुष्ठानाणां नापेक्षेति भावः । यतस्ते हि बुद्धिशुद्धयनुरो-
धेन भोगं भङ्गुरं क्षणविनाशिनं अवलोकयन्ति । कः खलु शाश्वत-
सुखप्राप्तिसाधनं फलं विहाय क्षणभङ्गुरमिच्छेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।

१. All but A. omit बुद्धिः. २. G. omits एव. ३. D. omits the whole
from बुद्धिस्तु- (p. 60, l. 8) to सातिशयत्वं.- ४. For अष्टाचत्वारिंशत् A.
and G. read चत्वारिंशत्. ५. A. adds अष्टावात्म्यगुणा after संस्काराः; and
omits स. ६. All except A. and I. substitute ज्ञाति for गच्छति. ७. B.
and I. read भगवतेरितम् for भगवता दर्शितम्.

इति गीतायामपि । तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयो-
ग्यतामात्रं सम्पद्यते । विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं
वेदनं सम्पादयति । तस्मात् मुमुक्षोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेव
हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधेनत्वाभिधानात्—अभीष्टसिद्धिः
प्रयोजनं—इत्युक्तं भवति ।

धर्मशब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे
साधेनत्वेन धारयति—इति धर्मः । स च लक्षण-प्रमाणाभ्यां*
चोदनासूत्रैर्व्यवस्थापितः । ननु—चोदनाऽवगम्यस्य न
स्मृतिविषयत्वम् । सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् ।
अथ मन्यसे चोदनागम्योऽपि अर्थवादपरिहारेण शाखा-
न्तरगतविशेषोपसंहारेण च अनुष्ठानक्रमसौकर्याय सङ्गृह्यते
इति । तत्र । कल्पभूत्रेषु तथा सङ्गृहीतत्वात् । अतो न धर्मस्य
विषयत्वम्—इत्याशङ्क्याह । ‘शौचाचारम्’ इति । अयं
भावः । द्विविधो धर्मः । श्रौतः स्मार्तश्च । तत्र अग्न्याधाना-

*लक्ष्यते येन तल्लक्षणं यथा धूमोऽग्नेः । यो ज्यैः पुरुषं निःश्रेयसेन
अनुनक्ति स धर्मः निःश्रेयःसम्पादकत्वं धर्मस्य लक्षणम् । प्रमाणं तु
चोदना । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते । आचार्यचोदितः
हरोति इति हि दृश्यते । विस्तरस्तु शबरभाष्ये द्रष्टव्यः ।

† ‘चोदनालक्षणो ज्यौ धर्मः’ (पू. मी. १।१।२) इत्यादीनि
चोदनासूत्राणि ।

१. A. omits the whole from विविदिषात्रमर्क (p. ६१. l. १८) to सम्पद्यते
oth inclusive. २. A. omits तु. ३. A. reads -साधक- for -साधन-. ४. A.
and I. read -सूत्रे व्यवस्थापितः for -सूत्रैर्व्यवस्थापितः-. ५. For चोदनागम्यो
वि B. C. D. E. and F. read चोदनागम्ये अपि. ६. A. and I.
omit अभि-.

दिपूर्वको धीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्श-पूर्णमासादिः श्रौतः । अनु-
मितपरोक्षशाखामूलः शौचाचमनादिः स्मार्तः । तत्र आधा-
नादिः कल्पसूत्रेषु सङ्गहेऽपि शौचादेरसङ्गहात् विषयत्वं
—इति ।

ननु—स्मृत्यन्तरेष्वपि शौचादिरुक्तः— इत्यत आह ।
'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति । कलौ युगे वर्त्तमाने सति
याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्तेः मानुषाणां जीव-
नाय अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च हितः सुकरो यो धर्मः
ब्राह्मणकर्तृकः* कृष्यादिः सोऽत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते—इति
अनन्यलभ्यत्वात् विषयत्वमित्यर्थः ।

'यथावत्' इतिपदेन कास्त्वन्यमभिदधानः सङ्कोचं निवा-
रयति । न त्वन्यथाकथनं निवार्यते । स्मर्तृणामभ्रान्त्यवि-
प्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः । अत एव सत्यवतीसुत इति सम्बो-
धनम् । यदा योषिदपि सती सत्यवती माता सत्यवादिनी

* इदमग्रे मूल एव विस्तरेण स्पष्टीभविष्यति ।

। यथोक्तं महाभारते—

'रूप-सत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ।

सा तु सत्यवती नाम सत्यवादित्वसंश्रयात्' ॥

इति । अत्र चतुर्थचरणे 'मत्स्यघात्यभिसंश्रयात्' इत्यपि पञ्चांशं
मुंबईमुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

१. D. reads मूलशौचा- for मूलः शौचा.- २. For कास्त्वन्यमभिदधानः A.
and I. read कास्त्वन्यमभिधाविना. ३. For स्मर्तृणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां
तदप्रसक्तेः A. and I. read स्मर्तृणां भ्रान्तिविप्रलम्भाद्यप्रसक्तेः ४. A. omits
सती ; while all others except I. omit सत्यवती and retain सती.

तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्पुत्रः सत्यवादी-इति ।
चकारेण सुप्रहृत्वं समुच्चिनोति ।

अत्र-प्रोक्तानामधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो
विस्पष्टः । तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम् । अधि-
कारी हि प्रयोजनमर्थयते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्यजनक-
भावः । ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयससिद्धेः । अधि-
कारि-विषययोश्चोपकार्योपकारकभावः । विषयः प्रयोजनमुत्पा-
द्याधिकारिणं प्रत्युपकरोति । विषय-ग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्य-प्रति-
पादकभावः । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुलभत्वात्समाहित-
मनस्कैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयं इति श्लोकद्वयस्य
ज्ञात्यर्थः ॥ १-२ ॥

ननु-पराशरस्मृत्यवतारे व्यासं प्रति प्रश्नो व्यधिकरण-
व्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन परिहरति-

अच्छुत्वा ऋषिवाक्यं तु सशिष्यो ऽग्न्यर्कसन्निभः ।

प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृतिविशारदः ॥ ३ ॥

चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।

।स्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

तदित्यादिना । सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेदप्रव-
क्तैः पुराणप्रवर्त्तकसूतसहितैः शिष्यैः सह वर्तते इति स-

१. D. E. G. and I. read सत्यवादीति प्रकारेण सुप्रहृत्स्वम्, and this brings
two sentences into one. २. A. and I. read अधिकारिभिः प्रयोजन-
वर्त्ते for अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते ; while D. omits हि. ३. A.
one reads मुनिवाक्यं for ऋषिवाक्यं. ४. B. C. and F. read धर्मतत्त्वज्ञः
। सर्वतत्त्वज्ञः.

शिष्यः । यथा अग्निर्ज्वालाभिरूपेतः यथा च सूर्यो रश्मिभिः
 एवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरूपेतः । अत एव महाते-
 जस्त्वम् । तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितम् । इतरेण
 तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां 'श्रुतिविशारदः'
 इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाभ्यर्कदृष्टान्तौ योज-
 नीयौ । अग्निः सन्निरुष्टमेव दहन्नपि अहनि रात्रौ चाविशेषेण
 दहति । एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिषु कतिपया एव धर्मा ज्ञाय-
 माना युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायां चाविशेषेण ज्ञायन्ते ।
 अर्को दिवैव भासयन्नपि सन्निरुष्टं विप्ररुष्टं च अखिलं भास-
 यति । एवं युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्णानि
 कशाखानिष्ठधर्माः सर्वेऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा तपसा अत्यन्त
 परिशुद्धोऽयं इत्यस्मिन्नर्थे अग्निदृष्टान्तः । 'अग्निः शुचिन्नत-
 तमः' (ऋ. सं. ६. ३. ४०. १; तै. सं. ५. ३. ५. १४)
 इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिकक्षमत्वे अर्कदृष्टान्तः ॥ ३ ॥

ननु—एवं सति—'न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः'—इति वचनं व्या-
 हतम् । न । तस्य पितृप्रशंसारूपार्थवादत्वात् । 'अपशवे
 वा अन्ये गो-अश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वचनं
 यथा गवाश्वप्रशंसापरम् । न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति ।
 प्रत्यक्षविरोधात्, आग्नीषोमीयादिपशुविधिविरोधाच्च । एवमिदं
 व्यासवचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति । किन्तु पितॄणां

१. After ज्ञायमाना A. and I. add भवन्ति; but it seems to have no proper use in this place. B. C. and F. omit ज्ञायमाना. २. B. C. and F. omit अयुक्तावस्थायां. ३. B. C. E. and F. read अग्निदृष्टान्तः for अग्निदृष्टान्तः. ४. B. C. E. and F. read अर्को दृष्टान्तः for अर्कदृष्टान्तः. ५. Except A. and I. all others omit न. ६. D. reads आग्नीषोमीयादि- for आग्नीषोमीयादि-.

प्रशंसति । यद्वा । गुरुविषये विनयः कर्त्तव्य-इत्याद्याचार-
शिक्षार्थमिदमुक्तम् । अथवा 'न चाहम्'-इति वदतो व्यास-
स्यायमाशयः-सम्प्रति कलिधर्माः पृच्छन्ते । तत्रे न तावदहं
स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि । अस्मत्पितुरेव तत्र प्रावी-
ण्यात् । अत एव 'कलौ पाराशराः स्मृताः' (प. स्मृ.
१. २४) इति वक्ष्यते । यदि पितृप्रसादात् मम तदभिज्ञानं
तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः । न हि मूलवक्तरि लभ्यमाने प्रणा-
लिका युज्यते-इति* ।

पालनात् 'पिता' । पालकत्वं च अत्र कलिधर्मोपदेशेन-इति
प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम् । अनयैव विवक्षया जनक-तातादि-
शब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रयुक्ते । एवकारेण अन्ये स्मर्त्तारो
प्रावर्त्यन्ते । यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञाः तथापि
पाराशरस्यास्मिन्विषये तपोविशेषबलादसाधारणः कश्चिदति-
शयो द्रष्टव्यः । यथा काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्ति-
रीयादिशाखासु कण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रोपगन्तव्यम् ।

'व्यासः सुतः' इत्युक्तेरयमाशयः-कलिधर्मसम्प्रदायो-
तस्यापि पाराशरसुतस्य यदा तद्धर्मरहस्याभिधाने सङ्कोचः

* नन्दपण्डितस्तु-'पाराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारि-
रूपत्वं श्रुति-स्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं म-
वानो व्यासः सुतो ऽहं धर्मं कथं वदामि अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इत्यवदत् '
त्याह । धरणीधरो अपि-'पाराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधि-
कारित्वमिति गूढोपनिषाय' इत्युक्तवान् ।

१. A. and I. omit तच्च. २. We read प्रणालिका though the MSS.
read प्रणाडिका, there being no difference between ड and ल in Sanskrit.

A. omits अथ. ४. All but H. read सुतो व्यासः for व्यासः सुतः.

तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्—इति । तदेवं व्यासमुखेन पराशरे गौरवातिशयबुद्धिमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारे अपि व्यासं प्रति प्रश्नो न व्यधिकरणः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यथाविधि गुरूपसत्त्या विद्याप्राप्तिः इत्यभिप्रेत्य उपसर्गं दर्शयति—

तेतस्त ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गतां बदरिकाश्रमम् ॥५॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञानाकाङ्क्षा भवति । धर्मशब्दो ऽत्र सामान्यमभिधत्ते । तत्त्वार्थशब्दो विशेषम् । तत्र सामान्यं अभीतवेदेन श्रुतव्याकरणेन लक्षण-प्रमाणकुशलेन पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि धर्मसामान्यं निरूपयति । ‘धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा’ (म. ना. उ. १. २२)—इति । शाखान्तराध्यायिनस्तु व्याकरणवलात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धारयति—इति व्युत्पत्तेर्दर्शयितत्वात् । औणादिकप्रक्रियायां कुशलश्चेत् लक्षणं जानातु । अर्थत्वे तु—चोदनागम्यो धर्मः—इति लक्षणम् । तत्र अर्थशब्देन इयेनाद्यभिचाराणां अनर्थानां निवृत्तिः । ‘इयंन-

१. D. E. G. and H. read उपसर्गं for उपसर्गि. २. K. and L. read ततस्तु for ततस्त. ३. A. and I. read गत्वा for गता. ४. D. E. and G. read बदरिकाश्रमान for बदरिकाश्रमम्. ५. B. C. and F. read अभीतवेदे for अभीतवेदेन. ६. E. and G. read अभ्युदयव्याकरणेन for श्रुतव्याकरणेन. ७. B. has प्रमाणकुशलेन for प्रमाणकुशलं. ८. A. omits हि. ९. A. D. E. and I. read प्रक्रियायामकुशल. for प्रक्रियायां कुशल. १०. A. and L. read जानाति for जानातु. ११. A. replaces सति by तु. १२. A. alone reads इयेनाद्यभिचाराणां for इयेनाद्यभिचाराणां.

नाभिचरन् यजेत* इति श्रुत्युक्तस्य इयेननामकयागफलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि'—इति निषेधविषयत्वेन अनर्थत्वात् तद्वेतोः इयेनस्याप्यनर्थत्वम् । इयेनस्य स्वरूपतो निषेधाविषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम् । न च निषेधविषयत्वेन आग्नीषोमीयवधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिः—इति शङ्कनीयम् । तत्र विशेषविधिना सामान्यनिषेधस्य अपोहितत्वात् । चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादेर्व्यावृत्तिः । 'घटं कुरु' इति लौकिकविधार्थतद्व्याप्तिः—इति चेत् । न । चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात् । पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात् । उक्तलक्षणाभिधानेनैव 'धर्मे चोदनाप्रमाणम्'—इत्यर्थादभिहितं भवति । एवं लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञातेऽपि ऋषीणां तद्विशेषज्ञाने भवत्येवाकाङ्क्षा ।

तत्र विशेषप्रश्नकुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः । कलि-

* अयं च इयेनयागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे (अ. ९. ७) उक्तः । तस्य च इतिकर्तव्यतादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् । आभिचारिकमिदं कर्म अस्मर्यत्वेनैव वेदे उक्तम् ।

† नन्दपण्डित-धरणीधरौ तु—'धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः इति—कलिलानुष्ठेयस्य धर्मस्य तत्त्वं अबाधितं रूपं स एवार्थः तं काङ्क्षन्ति' इति आख्यातवन्तौ ।

१. A. reads श्रुतेः उक्तस्य for श्रुत्युक्तस्य ; while all others except I. omit it altogether. २. B. C. and F. read अप्राप्तिः for अव्याप्तिः. ३. We read with A. while all others read विधिष्वतिव्याप्तिः for -विधावतिव्याप्तिः. A. and I. read प्रवृत्त्यनिमित्तत्वात् for प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्. ५. Here read with A. and I.; while all others read सामान्ये ज्ञातेऽपि for सामान्येन ज्ञातेऽपि.

कल्मषविमोचनहेतुत्वात् अक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रम-
निवासः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘बदर्याश्रममासाद्य मुच्येते कालिकल्मषात् ।

तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥

अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वा ऽपि तथाविधम् ।

महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।

तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा श्राद्धं विशेषतः’ ॥

(कू. पु. १. २. ३६. ४८-४९)

इति ॥ ५ ॥

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विशिनष्टि-

नानापुष्पलताऽऽकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कितम् ।

नदीप्रस्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥

मृग-पक्षिनिर्नादाढ्यं देवताऽऽयतनावृतम् ।

यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च *नृत्य-गीतैरलङ्कितम् ॥ ७ ॥

* अत्र कुत्रचि‘नृत्य’शब्दः कुत्रापि ‘नृत्त’शब्दश्च वर्तते । यद्यपि नृत्य-नृत्तशब्दयोः व्याख्याकृद्भिर्न विशेषः प्रतीतः तथापि तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः । यथोक्तं चन्द्रिकायां—‘नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताललयाश्रितम्’ इति ।

१. All but A. read -विमोचन- for -विमोचन-. २. All but A. D. and G. read अक्षय- for अक्षय्य-. ३. A. and I. read मुच्येत for मुच्येते; all others read मुमुचे for the same. ४. In Kúrma Purana we find सर्वकल्मषात्. ५. Except A. D. and I. All others and the text of Kúrma Purana read अक्षय- for अक्षय्य- ६. D. has कर्म for दत्त; and Kúrma Purana शानं. ७. B. C. and F. read -जप्यं for -जप्य-. ८. Except J. K. I. and L. all others read फल-पुष्पैः for फलवृक्षैः. The commentators prefer the word फलवृक्षैः. ९. For -निनाशाढ्यं G. reads -निनाशाष-, while L. reads -निनाशाढ्य-; and D. reads -भिराढ्यं च for -निनाशाढ्यं. १०. A. and I. read नृत्त- for नृत्य-.

इति । अत्युत्कटेन* तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तादृशस्य तपस उत्कर्षो निश्चेतव्यः । इह च तेषु तेषु ऋतुषु सम्भाव्यमानानां नाना-विधानां पुण्याणां निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते । ततो देवार्च-नलक्षणं तपः पक्वं इति गम्यते । एवं फलवृक्षोत्कर्षात् आहारनियतेः परिपाको निश्चीयते । घर्मकालेऽपि अत्रिच्छिन्नेन नदीप्रवाहेन स्नाननिर्यतिपाकावगमः† । पुण्यतीर्थं विष्णुग-ङ्गादि । पुण्यतीर्थशोभया च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशय-जनकत्वे हेतुरुपन्यस्तः ॥ ६ ॥

मृगादीनामन्योन्यवैरत्यागेन निर्भयाणां विसृज्यो यो नि-
नादः तेन अहिंसाऽनुष्ठानसिद्धिर्दिशिता । तथा च योगशास्त्रे
पतञ्जलिः यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि सूत्रयन्

* 'अत्युत्कटैः पुण्य-पापैरिहैव फलमश्नुते' इति वसिष्ठोक्तिरपि भ्रा-
नुसन्धेया ।

† 'नियति' शब्दो ऽत्र नियमवाची । भगवता पतञ्जलिना 'वितर्का-
हिंसादयः' (पा० २, ३४)-इत्यादिना प्रतिपक्षभावनामुक्त्वा-प्रतिपक्ष-
भावनाद्वेतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणः तदा तत्कृतमैश्वर्यं
योगिनः सिद्धिसूचकत्वेन भवतीति दर्शयितुं वैरत्याग-क्रियाफलाश्रयत्वाद्याः
सिद्धयो अभिहिताः । तास्तु योगसूत्रभाष्ये द्रष्टव्याः ।

१. A. omits च. २. All but A. and I. omit ऋतुषु, which is
necessarily wanted here. ३. H. and I. read फलवृक्षोत्कर्षात् for फलवृक्षो-
त्कर्षात्. ४. For -नियति- B. C. and F. read -नियम-; while D. E. and
H. -नियत-. ५. For पुण्यतीर्थं विष्णुगंगादि । पुण्यतीर्थशोभया. D. reads उष्ण-
तीर्थं विष्णुगंगारिपुण्यतीर्थशोभया; while H. reads पुण्यतीर्थं विष्णुगंगारिपुण्य-
६. Except A. all others omit च. ७. G. reads तपोऽतिशयजनस्वहेतुः; and
D. तपोऽतिशयजनकस्वहेतुः- for तपोऽतिशयजनकस्व हेतुः.

अहिंसासिद्धिं सूत्रयामास । 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (पा. यो. सू. २. ३५.) इति ।

पूर्वे महर्षयो ऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं स्वस्वकाले निर्मिमिरे । तैः सर्वैरावृतत्वमस्याश्रमस्य तापोऽतिशयहेतुतायां सर्वसम्प्रतिपत्तेर्लिङ्गम् । अथवा चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः सन्तो ऽवैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे-इति विवक्षया देवनामाङ्घ्रितैरायतनैरावृतत्वमुक्तम् । यक्षादयः* पूर्वजन्मानुष्ठिततपःफलदेवयोनित्वमनुभवन्तो† ऽप्यत्रागत्य एतदीयतपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि अर्थनीयत्वमाश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैतत् । देवजन्मनो ऽप्युत्तमस्य फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः सन्तो ऽत्रागत्य मोक्षसाधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते । अत एव याज्ञवल्क्येनेदमुक्तम्-

* 'यक्ष पूजायाम्' । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः । 'अकर्तारि' (३. ३. १९) चेति कर्मणि घञ् । यक्षादीनां देवताशत्वात् देवयोनित्वम् । यथा-हामरसिंहः—

‘विद्याधरो-ऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः’ ॥

इति । सांप्रतं 'ह्रसोबा' इत्यादिनामभिः महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धाः यक्षशब्दवाच्या एवेति प्रतिभाति ।

† देवा योनिरेषां ते देवयोनयः देवांशका इत्यर्थः । न तु, देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणं अविभाव्यमेषां ते-इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ।

‘वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुति-जातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छति*’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११५.)

इति ॥ ७ ॥

गुरुपसत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति—

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महतींजा मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

इति । ‘तस्मिन्’ इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाणधर्माणाम-
शेषमुनिसम्मत्त्वं दर्शयितुं ‘ऋषिसभा’ इत्युक्तम् । ऋषि-
ष्वपि विशेषेण स्मृतिकारिणां गोत्रप्रवर्तकानां च अत्रि-
याज्ञवल्क्यादीनां सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह । ‘मुनिमुख्य’
इति । न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किन्तु वि-

* ‘अपरान्तकमुल्लोप्य’ इत्यादीनि सप्त गीतानि महागीतानि चोक्त्वा
‘गेयमेतत्तद्भ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं’ इति गीताभ्यासस्य ऐकाग्र्यता-
पादकत्वेन आत्मैकतापत्तिकारणत्वं प्रदर्श्य, तत्साधकानां वीणावादन-
दीनामपि मुक्तिपथप्रापकत्वमाह । वीणेति । श्रुतिः द्वाविंशतिप्रकारा ।
जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त तामु विशारदः । तालः गीतकालपरिमाणम्
तत्स्वरूपज्ञोऽपि, तत्र मानसस्यैकाग्र्यात् सुलभत्वेनैव मोक्षमार्गं गच्छति ।
एतदपि भगवत्प्रीत्यर्थमेवानुष्ठितं चेत् मोक्षसाधकं, अन्यथा तु बन्ध-
हेतुरेव ।

१. H. reads मार्ग for मार्ग. २. M. reads महात्मानं for महातेजा. ३. K.
and L. read तदर्थ for स्तुतिभिः. ४. A. reads स्तुतिकारिणां for स्तुतिकारिणां.

शिष्टजन्मनापि इत्योह । 'शक्तिपुत्रम्' इति । अयं च महि-
मा पराशरशब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्पष्टमवगम्यते । तच्च
निर्वचनं महद्भिददाहृतम्—

‘ परारूताः शरा यस्मात् राक्षसानां वधार्थिनाम् ।

अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥

परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः ।

न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ॥

परेषु पापचितेषु नादत्ते कोपलक्षणम् ।

शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः ऋषिरेव पराशरः ॥

परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं गतः ।

ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगान् स पराशरः’* ॥

इति । 'सुख' शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम् । चित्तस्या-
शेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः ।

‘ ऐकाग्र्य-आसोन-महातेजः’ पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

‘अञ्जलि’ पदेन भक्त्यतिशयो द्योत्यते । परया भक्त्या
गुरुपदिष्टार्थतत्त्वमाविर्भवति । तथाच श्वेताश्वतरशाखायां
श्रूयते—

‘ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥

(श्वे. उ. ६. १३)

* अत्र 'पराशर' नामश्वतुर्धा निरुक्तिः । सा च परस्परं भिन्ना ।
उक्तानार्था च । वाक्यानीमानि कुत्रत्यानीति न ज्ञायते ।

१. B. D. E. and H. omit इति. २. All except A. and I. read पराशर-
सर्व for परया भक्त्या. This is a real mistake though to be found in all
the MSS. ३. B. and F. read गुरुसन्निध्यार्थतत्त्वं for गुरुपदिष्टार्थतत्त्वं.

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टो ऽप्यर्थो निष्फलो भवति ।
एतदपि कश्चित् श्रूयते,—

‘अध्यापिता ये गुरुर्न नाद्रियन्ते
विप्रा* वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भिर्भोजनीयाः
तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

(व. स्मृ. २. ११)

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः
तथा तत् श्रुतमपि तान् शिष्यान् स्वफलदानेन न पाल-
यति इत्यर्थः । देववदुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो
युज्यन्ते । तर्हि आवाहनासन-स्वागतादयो ऽप्युपचाराः प्रा-
प्यन्ते—इति चेत् । प्राप्यन्तां नाम । प्रदक्षिणादीनामुपलक्षण-
त्वात् । अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणा-
त्य एव इति तावन्तो ऽत्र निर्दिश्यन्ते ॥ ९ ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं
प्राविशेषमार्दर्शयति—

ततः सन्तुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥

अत्र ‘विप्र’ शब्दो न केवलं ब्राह्मणवाची । अपि तु गुरुपसत्ति-
किम्बन्धयनाधिकारिशिष्यवाचकः । अन्यथा क्षत्रियादीनां गुर्वनाद-
ो दोषाभावप्रसङ्गः स्यात् ।

१. A. and I. read तदपि for एतदपि. २. All but A. and H. read गुरुं
गुरुन्. ३. गुरोः for गुरुनिः; while H. omits गुरुं altogether and
reads गुरोः. ४. D. reads कृतमपि for श्रुतमपि. ५. For अपि तान्
reads अभीताम्. ६. A. reads एव इति—for यमाह इति. ७. Except
I, K. and L. all others read अथ for तत्.

इति । गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारे अभिहितम्—

‘गुरावतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।
गुर्वाज्ञापालको यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिमश्नुते ’ ॥

इति । आदरपूर्वकेण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आदरार्थां सुशब्दस्य द्विरुक्तिः । अथवा सुशब्देनैकेन आगमने लौकिकं सौख्यमुक्तम् । द्वितीयेन यथाविध्युपसत्तिलक्षणं शास्त्रीयं सौष्टवमुच्यते । ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्—इति शङ्कां वारयति । ‘आसीनः’ इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते । महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दौ क्रमेण वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः । उभयविधज्यैष्ठ्यात् न अनेनाभ्युत्थातव्यम् ॥१०॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम् एवमागतेनाप्यवस्थितस्य

* महामुनिः ‘मन् ज्ञाने’ इत्यस्मात् ‘मनेरुत् च’ (उ. ४.१२३) इत्यनेन इन् । मननशीलो मुनिः । अमरसिंहस्तु ‘वाचंयमो मुनिः’ इत्याह ।

१. D. has पुराणसारेण for पुराणसारे. २. D. reads मनसा न विलम्बेण for मनसापि न लम्बयेत्. ३. A. omits आगमने. ४. B. reads लौकिकसौख्यं for लौकिकं सौख्यं. ५. A. reads पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् for पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्. ६. All but A. read simply पराशरः शब्दद्वयेन विशेष्यते for पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते. ७. Except A. and I. all others put in an additional शब्द after महामुनि and thus read महामुनिशब्द-मुनिपुङ्गवशब्दौ.

कुशलं प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा गुरुणा स्वकीयकुश-
ले ऽभिहिते सति पश्चात् बुभुत्सितार्थं पृच्छति—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनन्तरम् ।

इति उक्त्वा । 'गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा च' इत्यर्थाहृत्य
योजनीयम् ॥

बुभुत्सितार्थं प्रश्नप्रकारं दर्शयति—

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात अंनुग्राह्यो ह्यहं तव ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रो वा रहस्योपदेशमर्हति । नेतरः ।
सोऽयमर्थः छन्दोगैर्मधुविद्यायामाग्नायते । 'इदं वाव तज्ज्येष्ठा-
य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा ऽन्तेवासिने ॥५॥
नान्यस्मै कस्मै चन*' (छां. उ. ३. ११. ५-६) इति । अतो
ऽत्र व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं चास्ति इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयो-

* 'इदं' ज्ञानं । 'तत्' यथोक्तम् । ज्येष्ठायैव वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं
नियमः । नेदानीन्तनानाम् । ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय कनिष्ठाय-
पि वा । अथवा 'प्रणाय्याय' योग्याय 'अन्तेवासिने' शिष्याय ब्रह्म प्रब्रू-
यात् इति तात्पर्यम् ।

१. A. reads तत्पृष्ट्वा for तत् पृष्ट्वा. २. A. and I. read स्वकीये कुशले for स्वकीयकुशले. ३. M. reads कुशलं कुशलेत्युक्त्वा for कुशलं सम्यगित्युक्त्वा. Before this line G. has an additional line not to be found in any other IS., namely :—एतत् कुस्वागतं तेषां ऋषीणामात्मनस्ततः; M. also has an additional line in the place of above, and it reads thus :—व्यासः स्वागतं ये च ऋषयश्च समस्ततः. ४. A. J. and M. read -स्ततः परम् for तत्पश्चात्. ५. E. G. and H. read इत्युक्त्वाऽऽपृष्ट्वा for इत्युक्त्वाहृत्य. Before अनुग्राह्यो A. adds हि. ६. A. reads ज्येष्ठं for ह्यहं.

पन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीयो मानसो भक्तिविशेषो अनुमीयेत
तदा तव भक्तवत्सलत्वात् शिष्यबुद्ध्या मामनुगृहाण । अन-
नुमानेऽपि पुत्रस्नेहात् अनुग्राह्योऽहम् । सर्वथा ऽप्युपदेष्टव्य
एव धर्मः ॥ ११ ॥

ननु-सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः । तत्र को धर्मो
भवता बुभुक्षितः ? इत्याशङ्क्य बुभुक्षितं परिशेषयितुं बुद्ध्या
धर्मानुपन्यस्यति ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गर्गैर्यो गौतमीयाश्च तथा चोशनसा स्मृताः ।

अत्रैर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥

शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

कात्यायनकृताश्चैव तथो प्राचेतसान्मुनेः^१ ।

१. A. H. and I. read मदीये मानसे भक्तिविशेषोऽनुमीयेत for मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत. २. A. omits सन्ति. ३. All but A. take धर्माः after प्रोक्ताः. ४. D. E. G. J. K. and L. read गार्गीया for गार्गैयाः, while A. reads गार्गीय-गौतमीयाश्च. for गार्गीया गौतमीयाश्च. ५. B. and E. read चोष-नसा स्मृताः; D. G. H. J. K. L. and M. have चोशनसाः स्मृताः. ६. A. and I. read श्रुताः for स्मृताः keeping चोशनसाः. ७. In this Shloka for all the ablatives M. substitutes respective nominatives and reads as follows:- अत्रैर्विष्णोश्च संवर्त्ता शाता आंगिरसास्तथा । शातातपाच्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥ ८. M. takes the second line, namely :-कात्यायन- &c., before the first half आपस्तम्ब- &c. ९. A. reads -कृतान् धर्मान् for -कृता धर्माः. १०. Before this line G. adds an extra line धर्मेराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये. ११. M. reads प्राचेतसकृताश्च ये for तथा प्राचेतसान्मुनेः. १२. D. and H. read प्राचेतसो मुनेः for प्राचेतसान्मुनेः. १३. After all the above lines G. has an additional line श्रुतिरभ्योद्विवास्तात श्रुत्यर्था मानवास्तथा ।

इति । मि श्रुताः मया श्रुता इत्यर्थः । संबन्धसामान्य-
वाचिन्यः षष्ठ्याः कर्तृकृतिलक्षणे विशेषे पर्यवसानात् । अत्रेः
इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां श्रुताः—इत्यनेनानुषक्तेन सम्बन्धः ।
आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः इति यावेत् । शङ्खस्य लिखितस्य
च सम्बन्धिनो धर्माः । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्सम्बन्धित्वम् ।
प्रचेता एव प्राचेतसः । वायस-राक्षसादाविव[†] स्वार्थे तद्धितः ।
अस्तु वा प्राचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्मशास्त्रकारः ॥ १२,
१३, १४ ॥

ननु—मानवादयः स्मार्त्तो धर्माः श्रुताश्चेत् तर्हि मा नाम
ते बुभुत्स्यन्तां श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुत्सिष्यन्ते इत्या-
शङ्क्याह—

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे^१ न विस्मृताः ॥ १५ ॥

स्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृते^२न्नेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्षश्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः एते
या श्रुताः । तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धं इति द्योतनार्थो हि-

[†] वयः एव वायसः । रक्ष एव राक्षसः इत्यत्र यथा स्वार्थे तद्धितः तथा
चेतस इत्यत्रापि तद्धित इति भावः । प्राचेतस इति बाल्मीकेरपि नामा-
पि समापणादिभ्यो ऽवगम्यते ।

१. B. C. D. and F. read कर्तृकृतिलक्षणे for कर्तृकृतिलक्षणे; while E. G. and H. omit it altogether. २. Except A. all others omit वायसः. ३. For वयस्य E. G. and H. read वायस्यवयस्यत्वं. ४. H. omits च. ५. A. and read स्मार्त्तो धर्माः for स्मार्त्तो धर्माः. ६. All but A. omit नाम. ७. A. reads बुभुत्स्यन्ते for बुभुत्स्यन्ते. ८. B. C. E. F. G. H. M. read श्रौतार्थाः श्रुत्यर्थाः; but the Tikakar prefers श्रुत्यर्थाः. ९. For ने M. substitutes ने. १०. K. reads कृते नेतादिके for कृत नेतादिके.

शब्दः । तत्र हेतुः भवत्प्रोक्ताः—इति । व्यासः पराशरादधी-
तवान्—इति पौराणिकाः । भुतानामपि विस्मृतिश्चेत् पुनरपि
स्मरणमपेक्षेत—इत्याशंक्य न विस्मृताः—इत्युक्तम् । प्रायेणा-
ग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृतत्रेतादिके'—इत्यु-
क्तम् । आदिशब्देन द्वापरं गृह्यते । 'अस्मिन् 'मन्वन्तरे' इति
निर्देशः प्रदर्शनार्थः । नतु मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि
वा व्यवच्छिनत्ति । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् । न हि
नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं क्वचिदुपलभामहे ।
अस्मिन्मन्वन्तरे कृतौदिषु त्रिषु युगेषु प्रायेण सम्भवितानुश-
नाः प्रत्यक्षभृत्यर्थाः ये धर्माः तेऽपि मानवादिस्मार्तधर्मवत्
भुतत्वाच्च बुभुत्सिताः ॥ १५ ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुत्सितं पृच्छति—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्वशब्दो देश-कालावस्थादिभेदेन धर्माणां बहु-
विधस्वभावाद्ये । एतच्च महाभारते आनुशासनिके^१ पर्वणि
उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितम्—

* अस्मिन्नित्यनेन प्रकृतं वैवस्वतमन्वन्तरमेव गृह्यते । किञ्चिदधिका
दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरमिति तु प्रसिद्धमेव ।

१. A. H. and I. read स्मरण- for स्मारण-. २. For धर्मं भिद्यमानं B. C. and F. read धर्मोभिधानं ; and धर्मोभिधानं is that of E. and G.
३. I. reads कृतारिकेषु for कृतारिषु. ४. H. and I. omit त्रिषु. ५. All but I. read स्मृतत्वात् for भुतत्वात्, but the latter appears to be more correct.
६. D. reads विधत्तां for विधत्तं. ७. A. reads अनुशासनिकपर्वणि for आनुशासनिके पर्वणि.

‘धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः * ।

दिशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥

जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।

शरीर-कालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥

एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः’ ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुष्ठिता भवन्ति । युगसामर्थ्येन धर्मस्य चतुर्षदोऽपि अपरिक्षयात् । वेत्तादिषु क्रमेण क्षीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वामना विनष्टा भवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराणसारे विस्तरेण दर्शितम्—

* श्रुतीनां यो भेदः अनेकत्वं तन्मुखेन उद्भवो येषाम् । धर्मस्य चोदना-
रक्षणत्वात् तासां चानेकत्वात् धर्माणामनेकत्वमिति भावः ।

† धर्मस्य अनेकविधत्वे अन्यान्यपि कारणानि दर्शयति । देशेति । देश-कुलादीन्यपि धर्मस्य भेदे कारणानि । अत्र धर्मस्य बहुत्वद्योतनयैव त्रिशधर्म-कुलधर्मादीनां ग्रहणम् । अन्यथा तेषामवैदिकत्वात् अननुष्ठाने त्रिव्याभावाच्च विवाहादिष्वेव ग्रहणं न सम्भवेत् ।

१. D. E. and G. read चतुर्विधा for बहुविधाः. The former seems to be not correct as there are more four Dharmas mentioned in the following lines. २. For this line J. (नन्दपण्डित) देशभेदाश्च दृश्यन्ते कुलभेदास्तथैव च । ३. All but A. read सामर्थ्येन for सामर्थ्येन. ४. B. C. and F. read चतुर्षदेष्वपरिक्षयात्; while D. E. G. and H. read चतुर्षदेष्वप-
रिक्षयात् for चतुर्षदोऽपि अपरिक्षयात्. ५. For पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम् B. C. and F. read पुराणसारेण दर्शितम्; while D. E. G. and H. read पुराणकारेण विस्तरेण दर्शितम्.

‘कृते चतुष्पात्* सकलो व्याजोपाधिविर्वाजितः ।

वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वर्भवत् पुरा ॥

धर्मः पादविहीनस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां, द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥

त्रिपादहीनस्तिष्ठे तु सत्तामात्रेण तिष्ठते’ ॥

इति । तिष्ठ्यः कलिः । तथाच बृहस्पतिरपि—

‘कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।

पादः प्रविष्टो धर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥

धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।

तिष्ठे धर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ॥

इति । तथा लैङ्गपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रस्तुत्य तद्वेतु-
त्वेन पुरुषदोष उपन्यस्तः—

* वृषरूपस्य धर्मस्य—‘तपः शौचं दया दानमिति पादाः प्रकीर्तिताः ।
एवमधर्मस्यापि—‘स्मय-तङ्ग-मदा अनृतं’ चेति चत्वारः पादाः । त्रेतादि-
धनुक्रमेण अधर्मपादैः धर्मपादानां नाशो भवतीति भावः ।

१. All but A. J. (नंदपण्डित) read निर्व्याजोपाधिविर्वाजितः for व्याजोपाधिविर्वाजितः. २. Except A. and I. all others read अवसत् for अभवत्.
३. For द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते B. C. E. and F. read द्वापरेऽर्धे-
स्वमाश्रितो धर्मरक्षणे; while D. and G. द्वापरेऽर्धे तु गमिते मामिथो धर्मरक्षणे;
and H. reads द्वापरेऽर्धन्तु नष्टो वै वृषो धर्मोऽवतिष्ठति. These two readings
for the whole line. ४. A. reads तथा बृहस्पतिनापि for तथाच बृहस्पतिरपि
I. omits च. ५. पादप्रतिष्ठो धर्मः स्यात् is the reading of D. for पादः
प्रविष्टो धर्मस्य. ६. A. reads धर्मस्थितिः पादैः &c., for धर्मस्त्रिभिः पादैः.

‘*आद्ये कृते तु यो धर्मः स त्रेतायां प्रवर्त्तते ।

द्वापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ॥

(लिं. पु. १. ३९. ७०. कू. पु. १. १. २८. ५७)

तिष्ठे मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम् ।

साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः ’ ॥

(लिं. पु. १. ४०. १; कू. पु. १. १. २९. १.)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘†वर्गाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।

न साम-यजु-ऋग्वर्गविनिष्पादनहेतुकी ’ ॥

(वि. पु. ६. १. १०)

इति । आदित्यपुराणे अपि—

* आद्ये चतुर्षु युगेषु आदिभूते । नतु सृष्टिप्रवृत्तिकालीने ।

† वर्गा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः तेषां ये आचाराः ‘शमो दमः’ इत्यादिना वक्ष्यमाणाः तद्विशिष्टा लोकानां प्रवृत्तिः यतो न भवति कलौ अतः ऋक्-सामादिवेदाध्ययन-तदुक्तकर्मानुष्ठानादिकमपि न भवतीति तात्पर्यम् ।

१. * In Ling Purāna and Kūrma Purāna we find धर्मोऽस्ति for यो धर्मः.
२. A. reads व्याकुलीभूतः. In Ling Purāna व्याकुलीभूता and in Kūrma Purāna व्याकुलीभूय. for व्याकुलीभूतः. ३. H. omits अपि. ४. For न साम-यजु-ऋग्वर्ग- B. C. and F. read नच सामगर्भयजुर्वर्ग-; and H. reads न साम-ऋग्यजुर्वर्ग-. Weshnu Purāna -ऋग्यजुर्वर्ग-. ५. A. and I. read हेतुका ; while B. and F. read हेतुकी for हेतुकी.

‘*यस्तु कार्तयुगे धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुक्षितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यास्पृहैत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना ऽपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१८)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्मिन्त्यादिना
कार्तियुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A. E. G. H. and I. read कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. F
and G. read नाकर्तव्यः for न कर्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्य
हृत्स्वश्च for अकार्पण्यास्पृहैत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधार
णश्च for सर्वसाधारणा इमे; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and E
and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानु
६. E. G. and H. read आत्मवत्त्वमलोभत्वं for आत्मवत्त्वमलोभत्वं. In
text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—
लोभभूयस्त्वं देव-प्राज्ञानपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै ॥

शौचं ब्राह्मणशुभ्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्य नोदितः ॥

इति । गीतास्त्रपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव र्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते for स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and . read च तव; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read नं च*for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि common in the Vedic language but not in the ordinary one. D. has सर्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads तु for वै. ८. H. ads गो-ब्राह्मणानां शुभ्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुभ्रूषा. ९. D. reads सत्य-शपरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽस्यचोदितः; and I. य चोदितः for ऽस्य नोदितः.

‘*यस्तु कार्त्युगे धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा जनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यास्पृहत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना अपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१७)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिना ।
कार्त्युगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A, E, G, H, and I. read कार्त्युगे. for कार्त्युगो. २. D, E, and G. read नाकर्त्तव्यः for न कर्त्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्यास्पृहत्वे च. ४. B, C, and F. read सर्वसाधारणाणि च for सर्वसाधारणा इमे ; For the same D. सर्वसाधारणानि तु. and E, G. and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानुसरण. ६. E, G, and H. read आत्मवत्त्वमलोभत्वं for आत्मवत्त्वमलोभत्वं. In the text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—आर्त्तं लोभशून्यत्वं देव-प्राज्ञपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै ॥

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्य नोदितः’ ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन ध्यति’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधि-
रनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव
र्वाणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते
र स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and
read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read
दानं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि
common in the Vedic language but not in the ordinary one.
D. has सत्यं for शानं. ६. H. has च; and I. reads नु for वै. ७. H.
reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ८. D. reads सत्य-
चापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. ९. A. reads ऽस्य नोदितः; and I.
स्य नोदितः for ऽस्य नोदितः.

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणां च परन्तप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मं कर्म स्वभावजम् ॥
 ऋषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्’ ॥

(भ. गी. १८. ४१-४४)

इति । एवं द्वैविध्ये सति साधारणोऽस्मिन् श्लोके पृच्छयते ।
 ‘किञ्चित्’-इति क्रियाविशेषणम् । तथा सति किमः संको-
 चवाचित्वात् संक्षेपेणेत्यर्थः सम्पद्यते । युक्तञ्चेतत् । असा-
 धारणधर्मप्रश्ने विस्तरार्तं ॥ १६ ॥

अथ असाधारणं धर्मं पृच्छति-

१. D. and Bhagavad-gītā read ब्रह्मकर्म for ब्राह्मं कर्म. But the former is the more general expression. २. E. and G. read धृति रक्षां and H. धृतिरक्षा for धृतिर्दाक्ष्यं. ३. A. reads कलौ for श्लोके, and D. E. G. and H. read लोके for the same. ४. B. reads कथनसंकोचनेन वदति संक्षेपेण C. and F. read कथनसंकोचनेन दादिवत् संक्षेपेण; and D. E. G. and H. कथनसंकोचवादिस्थात् संक्षेपेण, for किमः संकोचवाचित्वात् संक्षेपेण. ५. B. C. D. and F. read सम्पद्येत for सम्पद्यते. ६. After विस्तरात् A. reads इति वक्ष्यमाणत्वादि; B. C. and F. विस्तरादिनियमापात्तात्, E. G. and H. विस्तरादिति नियमापात्तात् and D. विस्तरादिति च नियमापात्तात्. ७. D. omits अथ. ८. All but A. read असाधारणधर्मं for असाधारणं धर्मं.

चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तव्यं धर्मकोविदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥

इति । धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः तदीयविवेकस्य दुःशकत्वात् चै तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपज्ञ इति सम्बोध्यते । तार्किकास्तावत् आत्मगुणौ धर्माधर्मौ—इत्याहुः—

‘विहितक्रियया* साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणो धर्म उच्यते ’ ॥

इति । मीमांसकास्तु ‘चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः’ (पू. मी. १. १. २.) इत्यसूत्रयन् । तत्र भाट्टा मन्यन्ते—

‘द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वे† अपि न तार्द्रूप्येण धर्मता ॥

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

तार्द्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ’ ॥

(तं. वा. १. १. २. १३-१४.)

* विहिता वेदेन विहिता या क्रिया तथा साध्यः अर्थात् वेदोक्त-
कर्माणां प्राप्यः ।

† द्रव्यादीनां लक्षणानि न्याय-वैशेषिकभाष्यादौ द्रष्टव्यानि । चो-
या प्रवृत्तानां कर्मणां श्रेयःसाधनत्वं ‘अक्षय्यश्च वै चातुर्मास्या-
नः सुखं भवति’ इत्यादिवेदवाक्येभ्यः प्रतीयते ।

१. D. reads कर्मकोविदैः for धर्मकोविदैः. २. D. reads धर्मस्वरूपज्ञ
ममूलञ्च for धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलञ्च. ३. D. omits च. ४. In A. धर्मः
पुंसः interchange their places. ५. B. C. and F. read सगुणो for
गो. ६. B. reads भट्टा for भाट्टा. ७. D. A. and MSS. of Tantra
ritica read धर्मः स्थापक इष्यते for धर्मत्वं स्थापयिष्यते. ८. B. C. D.
F. read तद्रूपेण for तार्द्रूप्येण.

इति । प्राभाकरास्तु कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्यमानं धा-
त्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममाहुः ।

दुर्विवेच्यत्वं च महाभारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

‘अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् अतो न व्यवसाम्यहम्’ ॥

(म. भा. आ. १९६, ११, १२)

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलो जानातीत्यस्मि
तत्र प्रावीण्यम् । धर्मस्वरूपं च विश्वामित्र आह—

*‘यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्मशालिनाम्’ ॥

इति । मनुरपि—

* आर्याः पूज्या विद्वांसः यं धर्ममिति शंसन्ति स धर्मः । यं निन्दन्ते
स अधर्मः एतेन वेदप्रोक्तोऽपि आर्याणादृते धर्मो न भवतीति स्पष्टं
भवति ।

१. B. C. and F. read -शब्देन for -शब्दैः. २. All but A. and I. read
दुर्विवेचकत्वं for दुर्विवेच्यत्वं. ३. A. B. C. D. E. F. and I. substitute
ततो for अतो. In the Mahābhārat text in the first line we find वा for
च; and in the second line ततोऽयं न व्यवस्यते. ४. For विगर्हन्ते D.
reads गर्हयन्ते.

‘विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं* निबोधत’ ॥

(म. स्मृ. २. १.)

इति । नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् । तथाहि विश्वामित्र-मनुवाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते । ननु द्रव्य-गुणादिरूपो विशेषाकारः । वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः— इति भवतैवोक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राजर्धर्म स्मर्यते—

‘न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति’ ॥

इति । नैष दोषः । उक्तवाक्ययोरधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्वसम्प्रतिपत्तेः । स चातिशयो द्विविधः । द्रव्यादिनिष्ठः आत्मनिष्ठश्च । तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षात्

* राग-द्वेषरहितैः विद्वद्भिः वेदविद्भिः । सद्भिः धार्मिकैः । हृदयेन अभिमुख्येन श्रेयःसाधनत्वेन अभ्यनुज्ञातः एवंविधो यो धर्मः तं निबोधत इति योजना । एतेन— ‘वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः’ इति धर्मलक्षणं मनुराहेत्यवगन्तव्यम् । हारीतो ज्येवमेवाह—‘श्रुति-प्रमाणको धर्मः’ इति । एवं सति मीमांसकाभिमतस्य मन्वादिस्मृतिकारभिमतस्य च धर्मलक्षणस्य न कश्चिद्भेद इति स्पष्टम् ।

१. D. reads तदेवं धर्मस्वरूपं निरूपितमेव for नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव.
२. A. reads धर्मस्वनिरूपित- for धर्मस्वरूपमनिरूपित-. ३. A. omits हि. ४. D. omits गुणादि-. ५. D. reads तदेव- for एतदेव-. ६. The same राजधर्मेषु for राजधर्म. ७. A. has तु for च. ८. B. C. and F. read नैवो-क्तदोषः for नैष दोषः. ९. All MSS. concur in reading शक्यते for शक्यत्वात्. १०. D. reads-समधिगम्यत्वापि विषयस्य धर्मत्वेन for-समधि-गम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन.

फलसाधनत्वात् फलनिष्पत्तिपर्यन्तं चिरकालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मः—इति तार्किक-प्रभाकरावाहृतुः। उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्तिदर्शात्त्वमभिप्रेत्य तत्साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः—इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्मवादिनामप्येतदविरुद्धम्। ‘व्यवहारे भट्टनयः’* इत्यभ्युपगमात्। एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते सति अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं सम्भवति।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्माभिज्ञैः कर्तव्यं विस्तरात् ब्रूहि। स च कर्तव्यो धर्मो द्विविधः। स्थूलः सूक्ष्मश्च। मन्दमतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमन-सन्ध्यावन्दनादिः स्थूलो धर्मः। शास्त्रेपारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविप्रयो द्रौपदीविवाहादिः सूक्ष्मो धर्मः। तथा च महाभारते—द्रुपदः एकस्याः

* वेदान्तिनस्तु ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मज्ञानमेव परमं धर्मं वदन्ति। तथापि व्यवहारदशायां तस्यानुपयोगात् आत्मज्ञानसमकालमेव व्यवहारस्य लोपाभावाच्च ‘व्यवहारे भट्टनयः’ इति मीमांसकोक्तन्याय एव आदत्तव्य इत्याहुः।

१. B. C. and F. read -मवस्थानात् for -मुपस्थानात्. २. D. reads प्रभाकरा for प्रभाकरा-. ३. B. C. and F. prefix भाट्टास्तु to उक्तस्य; and omit the भाट्टा at the end of the sentence. ४. D. reads -दृश्यत्वं- for -वशात्. ५. Except A. and I. all others read द्रव्यातिशयो for द्रव्याद्यतिशयं. ६. All but A. read तस्य instead of सति. ७. A. reads भवति for सम्भवति. ८. B. reads साधारणधर्मातिरिक्तं; while all others except A. and I. read साधारणधर्मातिरिक्तं for रसाधारणधर्माभिज्ञैः. ९. Except B. C. and I. all others read स्थूलधर्मः for स्थूलो धर्मः. १०. G. reads शास्त्रधर्मपारङ्गतैः for शास्त्रपारङ्गतैः. ११. All but H. omit महा-.

कन्यायाः बहुपतित्वं लोक-वेदविरुद्धं मन्वानः अधिचिक्षेप ।
तत्र लोकविरोधः स्फुट एव । तिर्यक्ष्वपि एकस्यां गावि वृषभ-
द्वययुद्धदर्शनात् । वेदे ऽप्येवं श्रूयते । 'एकस्य बह्व्यो जाया
भवन्ति नैकस्यै बहवः सह पतयः' (तै. सं. ६. ५. ४) इति ।
'यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये
विन्दते । यत्रैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ
पती विन्दते'— इति च ।

तत्र—

* 'लोक-वेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां वर' ।

(म. भा. आ. १९५. २८.)

* लोकविरुद्धः लोकाचारविरुद्धः । वेदविरुद्धः 'एकस्य बह्व्यो'
इत्यादिवेदवाक्यविरुद्धः । 'नैकस्यै बहवः सह पतयः' इत्यस्यां श्रुतौ
'सह' इत्यनेन युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः न तु समयभेदेन ।
अतो नैकस्मिन् समये पञ्च पतयो भवितुमर्हन्ति इति भावः । अत्र
'कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी' इत्युत्तरार्द्धमनुसन्धेयम् ।

१. A. and I. योषितः for कन्यायाः. २. A. reads आचक्षे; and all the
maining MSS. except H. and I. read आचिक्षेप for अधिचिक्षेप. ३. All
it A. add इति to एव. ४. All except A. read यथैकस्यां for तिर्यक्ष्वपि
कस्यां. ५. H. reads वेदे चैवं for वेदे ऽप्येवं. ६. A. B. C. F. and I. read
कस्यां for नैकस्यै. ७. B. C. D. F. H. and I. omit सह; while A. and
read स्युः for it. ८. H. reads उपव्ययति for परिव्ययति. ९. A. omits
'१०. A. reads धर्मवतां for धर्मभृतां; in all MSS. and printed copies
th these lines are said to be the saying of युधिष्ठिर, but in the
iginal Mahābhārata we find that the first line is addressed to युधिष्ठिर
'कुपद्; and reads as follows:—लोक-वेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः ।
कुपहसि कौन्तेय, &c. The second line is addressed to कुपद् by युधिष्ठिर
nd reads as त्रियो वयं गतिम्. This change of lines is evidently a mistake.

इति वदतः वृषदस्य भ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह—

‘सूक्ष्मो* धर्मो महाराज नास्य विज्ञो गतिं वयम्’ ॥

(म. भा. आ. १९५. २९.)

इति । धर्मत्वं च बहुपातित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपञ्चितम् ।
एवं धर्मव्याधोपाख्याने-विद्याभ्यासात् गरीयसी मातापितृ-
शुश्रूषा । विनाज्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः—
इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्—

‘बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम’ ॥

(म. भा. व. २०६. ४२)

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-
विषयः प्रश्नः ॥ १७ ॥

उक्तप्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य चे असाङ्कर्यायोत्तरमव-
तारयति—

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्णयं ग्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ।

इति । मुनिमुख्य इति विशेषणेन सूक्ष्मनिर्णयकौशलं
दर्शितम् । ननु-कस्यायं श्लोकः ? । न तावत् व्यासरः ।

* अत्र ‘पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयासहे’ इत्युत्तरार्धमनुसृत्य-
यम् । पूर्वेषां प्रचेतःप्रभृतीनाम् । तथा च प्रचेतसो नाम दश भ्रातः
एकस्मिन्नेव समये वार्षी नामैकां कन्यामुपयेमिरे इति श्रीमद्भागवते
चतुर्थस्कन्धे दृश्यते ।

१. H. J. (नक्षत्राणि) reads विज्ञो for विप्र. २. D. reads प्रश्न उक्तः
प्रश्नस्य वक्ष्यमाणोः; and H. also has the same but only omits प्रश्न-
३. D. substitutes वा for च. ४. A. omits इति.

प्रभरूपत्वाभावात् । नापि पराशरस्य । उत्तररूपतायाः अभावात् । ननु—अत्यल्पमिदमुच्यते । आद्यश्लोके अपि च समानमिदं चोद्यम् । एवं तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारो ज्वेष्टव्यः । उच्यते । पराशर एव भाविशिष्यबुद्धिसमाधानाय स्वकीयवृत्तान्तज्ञापकान् ईदृशश्लोकान् निर्ममे—इति ब्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यासवृत्तान्तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वे सर्वसम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धे अपि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

धर्मे श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाहरूपेण अनादितां वक्तुं स्मृतिशास्त्रस्य स्मर्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह—

कल्पे कल्पे क्षयोर्त्यक्त्या ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

श्रुति-स्मृति-सदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयोपक्रमपर्यन्तो जगदवच्छिन्नः कालः कल्पः । स च

१. B. C. and F. read प्रभरूपत्वस्याभावात्; and D. E. and G. प्रभरूपस्याभावात् for प्रभरूपत्वाभावात्. २. All but A. read उत्तररूपत्वाभावात् or उत्तररूपतायाः अभावात्. ३. A. D. and I. omit च. ४. D. reads शिष्यबुद्धि समाधाय for -शिष्यबुद्धिसमाधानाय. ५. A. reads निर्मितत्वेन or निर्मितत्वे. ६. C. and F. read शास्त्रस्मर्तृणां for शास्त्रस्य स्मर्तृणां. ७. A. and I. reads कर्तृणां for स्मर्तृणां. ८. Except A. J. and K. all others read क्षयोर्त्यक्तौ for -क्षयोर्त्यक्त्या; but B. has in its margin त्या for -त्तौ. ९. A. reads -समाचार for -सदाचार-.

द्विविधः । महाकल्पोऽवान्तरकल्पश्च । मूलप्रकृतेर्यः सर्गः
तमारभ्य चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः । चतुर्मुखस्य दिन-
मात्रमवान्तरकल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्युगसहस्रं तत् कल्पमाहुर्मनीषिणः’ ॥

इति । सोऽयमेवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मणे मानेन
शतसंवत्सरपरिमितः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । ‘कल्पे कल्पे’
-इति वीप्सया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् ।
तथा च लिङ्गपुराणे—

‘एवं कल्पास्त्वसंख्याता ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।

कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमाः’ ॥

(लि. पु. १. ४. ४९.)

इति । तत्र द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयो भवति । स च क्ष-
यश्चतुर्विधः । नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्च-
ति । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धाऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः* ॥

* प्रतिसञ्चरः प्रलयः । ब्रह्मणो दिवसानुरूपं निमित्तमनुरूपं प्रवृत्तः
नैमित्तिकः । महदादीनां प्रकृत्युद्भूतत्वात् तेषां यत्र लयो भवति स प्रा-
कृतो लय इत्यभिधीयते । आत्मतत्त्वज्ञानेन जगन्मिथ्यात्वनिश्चये सर्व-

१. H. adds अत्र before मूल- and D. reads आमूल instead of मूल- २. D.
reads चतुर्मुखयुगपरिमितो for चतुर्मुखायुःपरिमितो. ३. A. omits अत्र.
४. D. reads -मवतारकल्पः for -मवान्तरः कल्पः. ५. H. reads प्रसिद्धः for
प्रसिद्धम्. ६. D. reads वीप्सायां for वीप्सया. ७. Except H. all
others read लिङ्गपुराणम् for लिङ्गपुराणे. ८. In Ling Purana we find
कल्पास्तु संख्याता. ९. B. C. E. and H. omit कल्पयोः; while C. and F.
omit also the second द्वयोः. १०. In Kūrma Purana we find पुराणेऽस्मिन्.

यो ऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विवह ।
 नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
 महद्देादिविशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ॥
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ।
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ' ॥

(कू. पु. १. २. ४३. ५-९)

इति । तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कन्दपुराणे सूतसंहिताया-
 मेवं निरूपितः—

‘ त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
 वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्पेरार्धमिहोत्तये ॥
 ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठः मायायां लीयते जगत् ।
 तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
 ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
 मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥
 माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।
 सत्य-बोध-सुखा-ऽनन्त-ब्रह्म-रुद्रादिसंज्ञिते’ ॥

(मू. सं. १. ८. १४.-१८.)

स्यापि जगतः शुक्तिस्वरूपज्ञानसमकालमेव यथा तत्रारोपितस्य रजतस्य
 नाशः तद्वत् नाशो भवति स एव आत्यन्तिकः प्रलयः । अधिष्ठानज्ञानोत्तरं
 तस्यात्यन्तिकनाशात् अस्यात्यन्तिकप्रलयसंज्ञा ।

१. In the text of K. P. we find त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनी-
 षेभिः after this line. २. In Kúrma Purana we find महद्वाचं. ३. A.
 reads तत्पराख्यमिहोच्यते; and H. reads तन्महायुरिहोच्यते for तत्पराध-
 मेहोच्यते; and in the text of Síta Sanhita we find द्वि- for the same.
 ४. J. (नन्दपण्डित) reads मुनिश्रेष्ठ for मुनिश्रेष्ठाः. ५. A. and I. read
 सुखानन्ते ब्रह्म- for सुखानन्त-ब्रह्म-. ६. E. G. and H. read-संहिते for
 संज्ञिते.

इति । तथा चे कौमे ब्रह्म-विष्णुवादिलयानन्तरं पञ्चभूता-
दिलयः पठ्यते—

‘संस्थितेष्वेव देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
तद्वारितत्त्वं सगुणं प्रसते हव्यवाहनः ।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
भूतादौ च तथा ^{११}काशां लीयते गुणसंयुतः ॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ॥
त्रिविधो ज्यमद्वैतः महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्प्रसने द्विजाः ॥’

(कृ. पु. १. २. ४४. १४-१९)

इति । एवं विष्णुपुगणादिषु प्राकृतप्रलयो द्रष्टव्यः । एवं
मेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास— वि-

* संस्थितेषु स्वस्वकारणे लीयन्ते । ब्रह्म-विष्णु-शिवाः रजः-सत्त्व-नमा-
पाधयः । ते स्वस्वगुण एव लीयन्ते । यदा भगवान् सिसृक्षुर्भवेति तदा
रजोगुणमाविश्य ब्रह्मरूपेण जगत्सृजति । एवं स्थित्यर्थं प्रलयार्थं च
सत्त्वतमसी आविश्य विष्णु-शिवरूपेण जगत् पालयति नाशयति च ।
एवमेव प्रलये निर्गुणस्वरूपणावतिष्ठन् गुणान् विसृजति तदा तदुपा-
धयः ब्रह्मादयः विलीयन्ते इति पौराणिकानामाशयः ।

१. A. C. E. F. G. and H. omit च ; D. reads कृमेपुगणे for कौमे. and
omits च. २. B. C. E. F. G. and H. read -ष्वेव for -सव्यः while D. -व्येति
for the same. ३. D. reads वारिणि for वारिषु. ४. All except A. and I. read
स वाततत्त्वं, for तद्वारितत्त्वं; and in Kūrma Purana we find स वारितत्त्वं.
५. In Kūrma Purana we find स्वगुणसंयुक्तं. ६. In Kūrma Purana
this word is treated as neuter gender. ७. All except A. and I. read
-जायते for -प्रसने. ८. Except H. and I. all others read -लयां for प्रसने

पर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च' (शा. सू. २. ३. १४)
 इति । अतो ऽस्मात् सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण प्रलयक्रमां
 अभ्युपगन्तव्यः । सृष्टिक्रमस्य तत्रत्येषु पूर्वसृष्टेषु विचारितत्वात्
 'अतः' शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः ।
 उपादानकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विली-
 यमानत्वात् । यदि सृष्टिक्रम एव प्रलये व्याप्त्रियेत तर्ह्यवस्थिते
 ऽसृष्टिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो
 विपरीतक्रमः । तथा सति-सृष्टौ परमात्माद्यतदेहान्तस्य क्रमस्य
 क्षयमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देहादिपरमात्मान्तः
 क्रमो युक्तः । प्राकृतप्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमो वक्तव्यः—इति
 तत् । बाढम् । उच्यत एवासौ । परमात्मनः प्रकृतित्वात् ।
 या च बहुचोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं श्रूयते—
 आत्मा* वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् ।
 'ईक्षत लोकाञ्जुस्सृजा इति । स इमान् लोकान्सृजत' (ऐ.
 : १. १.) इति ।

* आमेतेः अतेः अततेः वा आत्मा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमसार-
 सर्वजितः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अजः अजरः अमरः अमृतः
 भयः अद्वयो 'वा' । 'इदं' नाम-रूप-कर्मभेदाभिन्नं जगत् । 'अयं'
 णिः प्राक् । 'एक एव आसीत्' । 'नान्यत्किञ्चन' किञ्चिदपि 'मिष-
 तं' निमिषत् व्यापारवत् इतरदा । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं तस्या
 व्यापार्यभावात् व्यापारवतो ज्यस्य निषेधः । 'स ईक्षत' इत्यादि मुग-
 त्मन्यत् ।

१. Except A. and I. all others read न त्वेवं for न त्वेवं. २. B. C. F.
 and G. read परमात्मादेरेतदेहान्तस्य. and E. H. and I. परमात्मादेरेतदे-
 हान्तस्य. ३. H. adds गु after प्रलये while omitting तत्. ४. B. C.
 and F. read अस्मादेहादिपरमात्मा- for अस्मद्देहादिपरमात्मा-.

ननु—श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः प्रकृतित्वं परमात्म-
नस्तन्नियन्तृत्वं श्रूयते—

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्’ ।

(श्वे. उ. ४. १०.)

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्ति-
मतो ऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यम्भावात् । दहनशक्तियुक्तं
ऽग्नौ दाहकत्वेव्यवहारदर्शनात् । आत्मशक्तित्वं च मायाया-
स्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्—

‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ ।

(श्वे. उ. १. ३.)

इति । बादरायणश्च प्रथमाध्यायोपान्त्याधिकरणं माया-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं च—इत्युभयविध-
कारणत्वमुपपादयामास* । कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वम् ।
घटे मृद इव स्वकार्ये तस्यानुगमात् प्रकृतित्वम् । अनुगम्यते
हि जगति मायाविशिष्टं ब्रह्म । तत्र सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणो
लक्षणम् । विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि हि जगत्-
वेक्षामहे । ‘घटोऽस्ति’—इति सद्रूपत्वम् । ‘घटो भाति’—इति चिद्रूप-

* द्रष्टव्यमिदं ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (१. ४. १३.)
इत्यादिषु सूत्रेषु शारीरभाष्ये ।

१. D. reads दाहकत्वेन for दाहकत्व-; while B. C. and E. दाहकत्वे
for the same. २. Except A. E. G. and I. all others read चेतनत्वं for
चेतनत्वात्. ३. A. and I. read कार्ये for स्वकार्ये. ४. All but A. and I.
omit हि. ५. H. reads नास्ति for भाति.

पत्वम् । 'घटः प्रियः'—इत्यानेन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते विनश्यति च'—इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तरतापनीये श्रूयते—'सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्ब्रह्मैवं सर्वं सत् सदिति । चिद्ब्रह्मैवं सर्वं कौशते काशते च इत्यादि' । (नृसिं. उ. ता. ७.) तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात् स्मृति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ब्रह्मावशेषो जगद्विलयोऽत्र विवक्षित इति अवगन्तव्यम् । वैशेषिकादिमतसिद्धस्तु लयोऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते । तस्य पुरुषबुद्धिरूपतर्कमूलत्वेन बुद्धिमद्भिः स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ।

सम्प्रति श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते* । सन्ति हि सृष्टि-प्रतिपादिकाः ब्रह्मः श्रुतयः । तत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'† (ऐ. उ. १.१) इत्यादि बहुचोपनिषद्वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. उ. २. १. ३) इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'‡

* 'जगत' इति शेषोऽत्रानुसन्धेयः ।

† व्याख्यातयं श्रुतिः पूर्वम् ।

‡ 'तस्मात्' इत्यनेन मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । 'एतस्मात्' इत्यनेन अनन्तरं 'सत्यं ज्ञानम्' इति यथा लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यम् । तस्मादेतस्मात् ब्रह्मणः आत्मशब्दवाच्यात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् ।

१. A. reads इत्याद्यानन्दरूपत्वम् for इत्यानन्दरूपत्वम्. २. A. and I. mit सद्ब्रह्मैवं सर्वं and read सत् सदिति चिदीत्यं सर्वं for सत् सदिति चिद्ब्रह्मैवं सर्वं. B. C. D. F. and G. have only one काशते; and A. and I. प्रकाशते only. ४. A. स्मृत्यनुसारित्वात् for श्रुत्यनुसारित्वात्. ५. A. reads ब्रह्मावशेषो-जगद्विलयो for ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो. ६. All but A. and G. read प्रसि-इत्. ७. A. प्रलयो for लयो. ८. All except A. and D. read तस्माभिः प्रपञ्चते omitting अत्र in the middle. ९. C. and F. omit सम्प्रति: while A. and I. substitute अथ for it.

(नै. उ. २. १. ७) इत्यादिकं तैत्तिरीयवाक्यम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. उ. ६. २. १) इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजो ऽसृजत' (छां. उ. ६. २. ३) इति छन्दोगवाक्यम् ।

‘यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति’ ॥

(मुं. उ. २. १. १)

इत्यथर्ववाक्यम् । 'तद्ददं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नाम-
रूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (वृ. उ. १. ४. ७) इति वाजस-
नेयवाक्यम् ।

ननु-नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्व्यवस्थापयितुं शक्यते । विप्रति-
पत्तेर्बहुलत्वात् । आत्म-ब्रह्म-सद्-क्षरा-ऽव्याकृतशब्दैर्वैद्व्यानि
वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च एकस्य जगतो विलक्षणानि
बहून्नुपादानानि युक्तानि । नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव

* व्याकृतस्य जगतः व्याकरणात् प्राक् या बीजावस्था तां निर्दि-
दिक्षुः श्रुति-स्मृति-पुराणेषु वृक्षरूपत्वेन प्रतिपादितो ज्यं संसारवृक्षः इत्याह ।
तद्वेतदिति । 'तत्' बीजावस्थं जगत् प्रागुत्पत्तेः । भूतकाल म-
न्वन्धित्वादव्याकृतभावितो जगतः मुखग्रहणार्थं ऐतिह्यप्रयोगो 'ह'
शब्दः । तदेव इदं इदमेव च तत् अव्याकृतं आसीत् ।

१. A. and I. read तैत्तिरीयक- for तैत्तिरीय-. २. For विविधा सोम्य
भावाः A. reads प्रवर्तन्ते हि भावाः. ३. D. omits the passage from वाक्यानि
up to आत्मादिशब्दैः-. ४. A. omits युक्तानि.

वस्तुनो ऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्मशब्दयोस्तावेदेकार्थत्वं स्पष्टम् । ब्रह्मवाक्यशेषे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युक्तत्वात् । सदात्मशब्दयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् । आत्मशब्दस्य स्व-परवाचित्वात् । सत्तायाश्चौपनिषदैः* सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । अनुभूयते च सत्तायाः सर्वस्वरूप-त्वम् । नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकत्वस्वीकारेण सत्स्वरूप-त्वात् । अक्षरशब्दश्च 'अश्रुतः'—इति वा 'न क्षरति'—इति वा परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दो ऽपि तस्मिन् योजयितुं शक्यते । वि-स्पष्टं आ-समन्तात् कृतम्— इति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यस्थूलत्वदशा व्याकृतम् । 'न व्यौकृतम्'— इति अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदशामाह । एकस्यैवं वस्तुनः स्थूल-सूक्ष्मदशे जगद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुच्येते । विवर्तवादिभिः† अखण्डैकरसस्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात् । तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानां एक एवार्थः ।

* उपनिषत्प्रमाणका औपनिषदाः वेदान्तिन इत्यर्थः ।

† विवर्तो नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासनम् । अस्मिन् विवर्तवादे अधिष्ठानस्य विवर्तरूपेण प्रतिभासनं न तु तद्रूपत्वप्राप्तिः । यथा शुक्तेः रजतरूपेण प्रतिभासनं न तु रजतरूपता । एवं ब्रह्म जगदाकारेण प्रति-भासते न तु तदन्यथाभावः । परिणामवादे तु जगद्रूपेण ब्रह्मणः परिणम-नम् । तनु नेष्टम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः मूलप्रमाणाभावा-दुपेक्षितः ।

१. A. and I. read -वैकार्थ्यं for -वैकार्थत्वं. २. Except A. and I. all others take only तस्माद्वा एतस्मादात्मनः. ३. A. D. E. G. H. and I. read -जनक-त्वाकारेण for -जनकत्वस्वीकारेण. ४. A. omits न व्याकृतम्. ५. D. omits एव. ६. E. G. and H. omit वस्तुनः, but read a च in its place. ७. B. C. D. F. and H. read विवर्तवादिभिः for विवर्तवादिभिः. ८. B. C. D. and E. read अव्याकृतान्तानामात्मादीनां पञ्चानां for अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां.

ननु-केचित् असतो जगत्कारणत्वं श्रूयते । 'असद्वा इद-
मग्र आसीत् ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७. १. २)
इति । मैवम् । तत्र सत्-असत् शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृत-
योरभिधानात् । श्रुत्यन्तरे- 'कथमसतः सज्जायेत' (छां. उ.
६. २. २) इति शून्यस्य कारणताप्रतिषेधात् ।

ननु-प्रतीयमानजगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत्
ब्रह्म तर्हि तत् कीदृशं बुद्ध्यावारोपयितव्यम् ?-इति चेत् ।
त्वयेदानीं प्रष्टुं यादृशमनूदितं तादृशमेव तदिति बुद्धिं समा-
धस्व । दृष्टान्तं चेत् पृच्छेसि न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्समस्य
वस्त्वन्तरस्याभावात् । तथा च श्रुतिः-

‘न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’ ।

(श्वे. उ. ६. ८)

इति । यदि शिष्यव्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासो ज्ञेयः
तर्हि अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम् । पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषया-
नन्दो निदर्शनीयः । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै. उ.
३. ६. १) । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (वृ. उ. ३. १. २८)

१. Except A. II. and I. all omit कचित्. २. For असतो, A. II. and I. read शून्यस्य ; D. अविकृतस्य ; while E. and G. विकृत्यन्यस्य. ३. D. II and I. read -जायत for -जायेत. ४. We read with H. and I.; while all others read शून्यकारणता for शून्यस्य कारणता. ५. A. and D. omit ननु. ६. A. omits अपि. ७. A. reads बुद्ध्यावारोपयितव्यम् for बुद्ध्यावारोपयितव्यम्. ८. A. and I. omit स्वया. ९. D. read यादृशमनूदितं for यादृशमनूदितं. १०. D. and G. have पृच्छति instead of पृच्छसि. ११. A. has दृष्टान्ताभ्यासो for दृष्टान्ताभासो. १२. D. H. and I. सुषुप्तिर्निदर्शनम् for सुषुप्तिर्निदर्शनम्. १३. D. reads -स्वेऽत्र for -स्वे च ; while A. omits altogether. १४. After व्यजानात् A. and I. put in an इति before विज्ञान

इत्यादिश्रुतेः । अशेषशङ्कानिवृत्त्यपेक्षा चेत् ब्रह्ममीमांसां पठ
इत्यलमतिविस्तरेण ।

यावन्तं कालमभिव्यक्तजगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्
तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तिदशायामवस्थाय पश्चादभिव्यक्तौ
मयतते । ननु—महाप्रलये कालो वा तदियत्ता वा कथं षट्ते ? ।
उच्यते । कं प्रत्येतच्चोद्यम् ? । न तावत् ब्रह्मवादिनं प्रति ।
तन्मते वियदाद्यनन्तभेदभिन्ने जगत्प्रतीतिं कल्पयन्त्या माया-
याः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्कालपरिमित आसीत्— इत्येवं
विधप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः ? । परमाणुवादे ऽप्यस्त्येव
नित्यः कालः । प्रधानवादे पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यो बहिर्भूतस्य
कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव कालशब्देन व्यवहियताम् ।
अतः प्रलयकालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथा च
श्रुतयः—‘कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि’ (नृ. पू. १. १)
‘सो ऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय’ (तै. उ. २. ६. १)
इति । ‘तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति’ । (छां. उ. ६. २. ३)
‘स ईक्षां चक्रे’ (प्र. उ. ६. ३) इत्याद्याः ।

ननु—कामो नाम मनोवृत्तिविशेषः, । ‘कामः सङ्कल्पो
विचिकित्सा श्रद्धा श्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धर्भीरित्येतत् सर्वं
मन एव’ (श्वे. उ. १. ९. ३; मै. उ. ६. ३०) इति श्रुतेः ।
मनश्च भौतिकम् । ‘अन्नमयं हि सौम्य मनः’ (छां. उ. ६.-
९. ४) इति श्रुतेः । तथा सति भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने

१. A. reads अभिव्यक्त्यै for अभिव्यक्तौ. २. II. reads तदाद्यत्ता for तदियत्ता. ३. A. and I. drop -भिन्न-. ४. E. G. and H. read तावत्- instead of एतावत्-. ५. A. and I. read इत्यादि for इत्याद्याः. ६. All but A. and I. read च for सति.

मनसि कुतः कामः ? । उच्यते । न तावत् सर्गसमये चोद्य-
मिदमुदेति । तन्मनसो भौतिकत्वाभावात् । नित्यायाः ईश्व-
रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिसृक्षात्वं तु सर्गोपहितत्वाका-
रेण नित्येच्छायामुपपद्यते । औपनिषदे मते तु जीवेच्छायाः
भौतिकमनःकार्यत्वेऽपि ईश्वरेच्छायाः मायापरिणामरूपत्वात्
न मनसोऽपेक्षा अस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाणि अज्ञेयव्यव-
हारशक्तिरचिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिव्यवगम्यते—

‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च’ ॥

(श्रं. उ. ६. ८)

इति ।

‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ।

(श्रं. उ. ३. १९)

* तस्येश्वरस्य कार्यं शरीरम् । करणम् चक्षुरादिसाधनम् । तस्य स-
भावसिद्धा ज्ञानक्रिया बलक्रिया च शक्तिः श्रूयते । सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः
ज्ञानक्रिया । स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नियमनं बलक्रिया ।

१. Except A. and I. all others substitute तर्क for सर्ग. २. All
except A. and I. omit तु. ३. E. G. and H. omit अपि, and D. reads
-कार्यत्वेन for -कार्यत्वंऽपि; while H. reads -कार्यत्वं for the same. ४. B.
and F. -रूपत्वेन, and C. -रूपत्वे for -रूपत्वात्. ५. A. D. and I. read
मनोऽपेक्षा for मनसाऽपेक्षा. ६. C. D. E. F. G. and H. read परस्य शक्तिः
for परास्य शक्तिः.

इति च । एवं च सति-असद्भ्यस्य कथमुत्पादकत्वम्? उत्प-
 स्यमानानि वा विद्यदादीनि योग्यसामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्ये-
 रन् ?-इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अचित्येशक्त्यैव
 अशेषचोद्यानां दत्तोत्तरत्वात् । तस्मात् यथाश्रुति निःशङ्कैः
 सृष्टिरभ्युपेतव्या । श्रुतिश्चैवमाह- 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
 अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्
 पुरुषः' (तै. उ. २. १. ७-१४) इति । तत्र पुरुषशब्देन शिरः-
 शार्ण्याद्याकृतियुक्तो देहो अभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिः स्त-
 म्भान्नो बहुप्रकारः । तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपुण्यपुञ्जफल-
 रूपत्वात् इतरसकलदेहकारणत्वेन अनादित्वम् । तथा च-

‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

(ऋ.सं. ८. ७. ३. १; तै.सं. ४. १. ८)

इति श्रुतिः ।

‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव ।

विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता ।

(मुं. उ. १. १)

१. D. and H. read -मुत्पद्यन्ते, G. -मुत्पाद्यन्ते for -मुत्पद्येरन्; B. C. and
 'मुत्पाद्येरन् for the same. After कथमुत्पद्यन्ते (the reading of H.) the
 same puts in a new sentence तत्र । and then proceeds with इत्यादीनि.
 २. D. omits अनवकाशानि. ३. A. substitutes अनन्त- for अचित्येश-
 ४. -द्याकार- is the reading of A. instead of -द्याकृति- of all others.
 ५. A. and D. read -कारणत्वेन. for -कारणत्वेन. ६. After तथा च A. adds
 श्रुतिः; and B. C. D. F. H. and I. add श्रुति-स्मृती. ७. A. omits श्रुतिः.

इति च ।

‘*स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मा ऽग्रे समवर्त्तत ’ ॥

(कू. पु. १. ५. ३८; वा. पु. १. ४. ६८-६९.)

इति स्मृतिः ।

एतेन विष्णु-महेश्वरदेहयोरप्यादित्वं व्याख्यातम् । एकेनै
चेतनेन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा
मैत्रशाखायां श्रूयते—

‘तस्य प्रोक्ता अप्यास्तनवो ब्रह्मा रूद्रो विष्णुरिति ।

अर्थ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसो ऽंशो ऽसौ स

यो ऽयं ब्रह्मा । अर्थ ह खलु वा वाऽस्य तामसो ऽंशो

ऽसौ स यो ऽयं रुद्रः । अर्थ यो ह खलु वा वाऽस्य

सात्त्विकोऽंशो ऽसौ स यो ऽयं विष्णुः । स वा एष

एकस्त्रिधा भूतः ।’

(मै. उ. ५. २)

* नायं श्लोकः उपलब्धस्मृतिपुस्तकेषु कुत्राप्युपलभ्यते । केषु चित्
निबन्धेषु मनुनाम्ना ऽयं सङ्ग्रहीतः परं सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
अद्वैतब्रह्मसिद्धौ चतुर्थे मुद्गरप्रहारे ऽप्ययं श्लोक उदाहृतः । न तत्र
मनोर्नाम । प्रथमः शरीरी निर्गुणपरमेश्वरस्य प्रथमं सगुणं रूपमिष्यते ।

१. A. reads only विष्णु-महेश्वरयो- omitting -देहयो-; C. and F. substitute
-देहयो- for -देहयो-; २. B. C. and F. read चेतन्येन for चेतनेन. ३. A. and
H. in its correction on the margin read मैत्रेय- for मैत्र-; ४. In A. the
words विष्णु and रुद्र interchange their places. ५. A. and I. read ह be-
fore यो and insert an additional वै after यो. ६.—७. A. and I. replace
the each अय in the beginning of both the lines by यथा. ८. Except
A. D. II. and I. all others read भूतः for भूतः.

इति । तथोत्तरतापिनीये मायां प्रकृत्य श्रूयते—

‘सैषा चित्रा सुदृढा बहुङ्गुरा स्वयं
गुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता ।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र ’

(नृ. उ. ९)

इति । स्कन्दपुराणे अपि—

‘एक एव शिवः* साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भितः’ ॥

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् महाकल्पावसाने
क्षीयन्ते । पुनस्तत्तन्महाकल्पादावुत्पद्यन्ते इति सिद्धम् ।

अक्षरार्थस्तु—क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपल-
क्षिता भवन्ति—इति । एवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने
प्रारम्भे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते ।
तत्र श्रुतिनिर्णेतारः—वेदविभागकारी व्यासः, तत्तद्वेदशाखा-
सम्प्रदायप्रवर्तकाः कठं-कौथुमादयः, कल्पसूत्रकाराः बौधाय-

* शिवः परमात्मा । ‘शिवं शान्त’मिति श्रुतेः । स एक एव सन्
सृष्ट्यादिसिद्धये मायागुणानाश्रित्य ब्रह्मादिरूपैः प्रकाशते ।

१. B. C. D. and F. यथोत्तर- for तथोत्तर-. २. D. and G. read
चैतन्यदीप्ता. ३. A. reads -विजृम्भते for -विजृम्भितः. ४. A. reads स्वस्मिन्
for तस्मिन्. ५. D. and I. eliminate -कल्प. ६. For -तत्तन्महाकल्पादौ A.
and I. read only -तत्कल्पादौ; and B. C. D. F. and II. read तत्र महा-
कल्पादौ. ७. A. omits क्षयोत्पत्तिः. ८. A. reads वेदविभागकारी for वेद-
विभागकारी. ९. A. and I. omit one तत्. १०. D. and F. read काठ- for
कठ-. ११. Except D. and G. all others read बोधायना for बोधायना.

नाश्वजायनापस्तम्बादयः, मीमांसासूत्रकृतो जैमिन्यादयश्च ।
स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र पैठीनसिः-

‘तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमाच्युशनो-यनाः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ॥

त्रिषण्वापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।

प्रचेता नारदो योगी बौधायन-पितामहौ ॥

सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च ।

सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः काष्णार्जिनिस्तथा ॥

जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसम्भवः ।

इति धर्मप्रणेतारः* षट्त्रिंशद्विप्रस्तथा’ ॥

ननु-किमियं परिसंख्या? । मैवम् । तथा सति वत्स-म-
रीचि-देवल-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-कर्तु-ऋष्यशृङ्ग-लिखित-
छागलेया-ऽऽत्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्रमे-
धिके पर्वण्यैपि तत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्रकर्त्तारो
ऽवगम्यन्ते । ‘श्रुता मे मानवा धर्माः’-इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते-

* ‘धर्मप्रणेतारः’ धर्मशास्त्रकर्त्तार इति यावत् । धर्मप्रणेतृसंख्या
विभिन्नासु स्मृतिषु पुराणादिषु च विभिन्नैव दृश्यते । कचिदष्टादश क-
चित् विंशतिरेवं कचिदधिका कचिदभ्यूना च दृश्यते सा च पूर्वमुपोद्धाते
विस्तरेण प्रदर्शितेत्यत्र संक्षेपः ।

१. A. B. C. F. G. and I. read बौधायन- for बौधायन-. २. C. substitutes
पैङ्गिनो for पैठीनो. ३. For व्यास A. and I. read व्याघ्र. ४. D. reads
-काष्णार्जिनि- instead of काष्णार्जिनि-. ५. A. and I. have लौगाक्षि- in the
place of लौगाक्षि-; the former is not heard of. ६. A. omits -कर्तु-
७. After आश्रमेधिके पर्वण्यैपि D. adds -एते. ८. A. and I. drop ३८.
९. A. reads इत्यनुक्रम्य for इत्युपक्रम्य.

‘औमामहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।

ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुता मया ॥ (१७)

धूम्रायनकृता धर्माः काण्वा वैश्वानरा अपि ।

भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ॥ (१८)

भरद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।

कुणेश्च कुणिवाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ॥ (१९)

सुमन्तु-जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।

पुलस्त्य-पुलहोद्रीताः पार्वकीयास्तथैव च ॥ (२०)

अगस्त्यगीताः सौधन्याः शाण्डिल्याः शौलभायनाः ।

वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ॥ (२१)

१. The author quotes this from Āśvamedhika Parva, but though we searched three different editions of that Parva, we have not found it. This and the subsequent quotations which the author says to have been quoted from the said Parva belong to Vriddha Gautama Smṛiti. The above mentioned Smṛiti contains a conversation between Yudhishthira and Kṛiṣṇa. Therefore we call the said Smṛiti the text of these quotations. Before this verse the text inserts the following three lines:-

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ (१५)

गार्गेया गौतमीयाश्च तथा बोधिलतस्य च ।

परंशरकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः ॥ (१६).

All except A. and I. substitute उमा- for औमा-. २. D. reads मम for मया. ३. B. C. E. F. and G. read धूम्रायवकृताः for धूम्रायनकृताः. ४. A. reads कण्वा, B. C. and F. काया and E. G. काश; while H. reads काव्या all for काण्वा. ५. D. and G. substitute वेदानसा for वैश्वानरा. ६. The text reads माण्डव्याः कौशिकास्तथा. ७. B. C. E. F. G. and H. read कुणितहश्च for कुणिवाहोश्च; while D. has कुणिनहश्च. ८. The text reads पाराशर्याः, A. reads पावनीयाः for पार्वकीयाः, but we do not think that it ever was the name of any ऋषि or देवता. ९. A. I. and the text substitute मौद्वल्याः for सौधन्याः. १०. B. C. and F. read शौत्यभाजनाः, D. शौत्वभाजनाः, E. reads शौलभाजनाः, G. शौलभजनाः and H. शौलभजनाः all for शौलभायनाः. ११. The text inserts the following lines:-

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ॥ (२२).

वैयाघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये ।

तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।

वैशम्पायनगीताश्च ये चान्ये एवमादयः । (२६)

इति । 'सदाचारः' होलिकोद्वेषभयज्ञाह्नैवुकादिः ।

१. A. and I. read विभण्डक- for विभाण्डक-; while all others read वितण्डक- for the same. २. After this line there appears the following line in the text—

नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ॥ (२३)

३. After this line the text inserts—

क्रौञ्च-मातङ्गगीताश्च वत्स-हारीतकास्तथा ॥ (२४)

पिङ्ग-वर्मकृताः काश्याः ये च वा वसुपालिताः ।

उद्दालककृता धर्मास्तथा औशनसाः पुनः ॥ (२५)

४. The following Slokas we find in Vishnu Dharmottara, Vol. I., Chap. 146, Slokas 36-42 both inclusive. Here also we find a conversation between Yudhishthira and Krishna. The Slokas are as follows:—

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा वा महाफला ।

पराशरकृताश्चैव तथाऽऽत्रेयस्य धीमतः ॥

ऋष्यशृङ्गस्य गार्ग्यस्य लिखितस्य यमस्य च ।

जाबालेश्च महाबाहो मुनेर्द्वैपायनस्य च ॥

औमामहेष्वाश्वैव जातिधर्माश्च पावनाः ।

कुणेश्च कुणिबाहोश्च काश्यपयास्तथैव च ॥

बह्मव्रतकृताश्चैव शाकुनेयास्तथैव च ॥

अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः सौरभास्तथा ॥

भृगोरङ्गिरसश्चैव कश्यपोद्दालकोदिताः ।

सौमन्ता जैमिनीयाश्च पुलस्त्यस्य महात्मनः ॥

वैशम्पायनगीताश्च पिप्पलावकृताश्च ये ।

ऐन्द्राश्च वारुणाश्चैव कौबेरा वास्त्य-शौनकाः ॥

आपस्तम्बकृता धर्मास्तथा गोपालकस्य च ।

भृग्वङ्गिरःकृताश्चैव सीरा हारीतकास्तथा ॥

५. A. reads समाचारः for सदाचारः. ६. A. reads the following:— लोकं वृषभयज्ञादिनैर्कृतादिः तस्य in the place of होलिकोद्वेषभयज्ञाह्नैवुकादिः; while the sentence is altogether omitted by B. C. and F., but in the margin of B. सदाचारादयः precedes तस्य. At the beginning of the following sentence, E. H. and I. read होलाका- for होलिको- and G. हलाको- for the same.

तस्य निर्णेतारस्तेत्तत्कुलवृद्धाः । चकारः उक्तानुक्तसमुच्च-
यार्थः । उक्ताः मन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्तारः ।
अनुक्तस्तु धर्मः । तस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ
सृष्टिर्भवति । तथा च वाजसनेयि-ब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजा-
पति-मन्वोर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदे-
वतानाञ्च सृष्टिमाप्नाय अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं
समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराम्नायते-

‘स नैव व्यभवत् ।

तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।

तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।

तस्मात् धर्मात् परं नास्ति’ ।

(बृ. उ. १. ४. १४.)

इति । अस्यायमर्थः । स प्रजापति-मन्वादिरूपधारी जग-
त्कृष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वा अपि तन्नियामकाभावात् कृत-
कृत्यतारूपं विभवं नैव प्राप्तवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन
श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत् इति । अहो महादिदं धर्मस्य
सामर्थ्यम् । यत् क्षत्रियादिरूपो मारणे समर्थो अपि धर्माङ्गीतः
कारप्रदानाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति । प्रत्युत
तस्मै धनं ददाति । भटाश्चातिगूराः धनुः-खड्गादिधारिणो

१ D. substitutes तच्च for तत्तत्- २. A, H. and I. read वाजसनेय- for वाजसनेयि- ३. A. and I. read प्रजापतिर्मनुष्या- ४. H. drops -अपि.
५. All except A. and I. read समस्तस्य for समर्थस्य. ६. A. and I. omit धर्मात्. ७. E. G. and H. omit जगत्- ८. D. reads प्रामुखात् for प्राप्तवान्.
९. A. and I. read -मतिशयेना- for -मतिशयेना-. १०. A. substitutes शाडयति for मारयति.

धिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितम् । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव वेदेष्वर्थावबोधपूर्विकायाः पदविशेषा-
वापोद्वापाभ्यां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं
युक्तम् । ब्रह्मविवर्तत्वं वियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति—इति मत्वा
शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । अत एव
भट्टपादाः संत्यपि पुरुषसम्बन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः—

‘यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता’ ।

इति । तस्मात् ‘स्वतन्त्रः कर्त्ता’ (पा. सू. १. ४. ५४)
इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न कोऽपि वेदस्यास्ति ।

चकारः तु—शब्दार्थे वर्त्तमानो वैलक्षण्यमाह । सन्ति हि
बहवश्चतुर्मुख-मनुप्रभृतयः स्मृतिकर्त्तारः । वेदकर्त्ता तु न को-
ऽपीति वैलक्षण्यम् । ‘वेदं स्मृत्वा’ इत्यत्र वाक्ये अनुपङ्गन्यायेन
द्वितीयाध्यायं पदत्रयमन्वेतव्यम् । अनुपङ्गन्यायश्च द्विती-
याध्याये प्रथमपादे वर्णितः । तथा हि । ज्योतिष्टोमप्रक्रियायां
उपसंख्येमेषु त्रयां मन्त्राः श्रूयन्ते । * याते अग्ने ज्याशया, रजा-

* उपलभ्यते चायं मन्त्रः वाजसनेयिसंहितायाम् । तत्र तु—

याते अग्ने ज्याशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा

उयं वचो अपावधीत् तेषं वचो अपावधीत्स्वाहा ।

१. All except H. omit तु. २. B, C, and F. read वाक्यानुपङ्गन्यायेन instead of वाक्ये अनुपङ्गन्यायेन. After वाक्य- A. adds -पुराणानां before अनुपङ्गन्यायेन. ३. A. omits -च. ४. For द्वितीयाध्याये प्रथमपादे A. only reads द्वितीयाध्यायप्रथमपादे. ५. A. substitutes ईहिनः for वर्णितः. ६. A. drops the letter -प्र- and reads -क्रियायां. ७. A. and I. read उपसंख्येमेषु for उपसंख्येमेषु; while D. reads simply उपसंख्येमेषु for the same. ८. The author has quoted this mantra omitting the common words and Sabar Swami quotes (१. १. ४८) as follows:—याते अग्ने ज्याशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उयं वचो अपावधीन्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा, याते अग्ने रजा शया, याते अग्ने हराशया. Kánvá reads हरीशया. After reading the Bhāshya of Mahidhara on ज्याशया, रजाशया and हराशया we think these readings are incorrect.

शया, हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गव्हरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्
 त्वेष वचो अपावधीः स्वाहा' (वा. सं. ५. ८. ८) —इति ।
 तत्र 'अयाशया, रजाशया, हराशया' —इति पदभेदान्मन्त्र-
 भेदः । तत्र प्रथममन्त्रस्य तनूरित्यादि वाक्यशेषापेक्षा अस्ति ।
 त्रममन्त्रः 'याते ऽग्ने' —इत्यमुं वाक्योदिमपेक्षते । *मध्ये-
 मन्त्रश्चाद्यन्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः —किमपेक्षितार्थपरिपू-
 णाय लौकिकः कियानपि पदसन्दर्भो अध्याहरणीयः? किं वा
 [यमाणं पदजातमनुषञ्जनीयम्? इति । वाक्यादेः प्रथमम-
 त्रेणैव सम्बन्धात् वाक्यशेषस्य च चरममन्त्रेणैव सम्बन्धात्
 गैकिकाध्याहारः —इति पूर्वः पक्षः । वैदिकाकाङ्क्षायाः सति
 म्भवे वैदिकशब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्यमन्त्रसम्बद्धानामपि
 शानां बुद्धिस्थैवेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्यासन्नत्वाच्च
 अनुषङ्ग* एव कर्त्तव्यो नाध्याहारः —इति सिद्धान्तः । एवं च
 ति प्रकृते ऽपि 'कल्मसन्तरे धर्मान् स्मसति' —इति पदत्रयं

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

याते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

(वा. सं. ५. ८. ८.)

एवं वर्तते । अत्र तु स एव संक्षेपेण मृहीतः । कचित् 'अयःशयाः० ।
 रजःशयाः० । हरिशयाः० ।' इति पाठो ऽपि दृश्यते । स तु प्रामादिकत्वात्
 न्यः ।

* अयमनुषङ्गन्यायः शबरभाष्ये अनुषङ्गाधिकरणे (पू. मी. २.
 ४८) द्रष्टव्यः ।

1. H. reads इत्यनुवाक्यादिगतम्- for इत्यमुं वाक्यादिमः- but all others
 kept A. keep इत्यमुं and read वाक्यादिगतम्- for वाक्यादिमः- २. A.
 1 I. substitute तु for च. ३. A. H. and I. omit च ४. D. omits एव.
 All but B. and I. read सम्बन्धानां for सम्बद्धानां. ५. A. reads बुद्धि-
 स्थैना- for बुद्धिस्थैवेना- ७. B. C. and F. omit च. ८. D. reads पूर्वे
 प्रकृते. ९. B. C. E. and F. repeat अन्तरे.

पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् । चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण
दत्तं वेदं स्मृत्वा तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रमादिधर्मान् सङ्क-
ल्य स्मृतिग्रन्थरूपेण उपनिबध्नाति । तथा च पितामहव-
चनानि तत्र तत्र निबन्धकारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृति-
शास्त्रकर्तृत्वं मनुना ऽप्युक्तम्—

‘इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्वाह्यामास मरीच्यादीनहं मुनीन्’ ॥

(म. स्मृ. १. ५८)

इति । यथा चतुर्मुखः तथैव स्वायम्भुवो मनुः तस्मिन्-
वान्तरकल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रह्णाति । मनुग्रहणेन अत्रि-
विष्णु-याज्ञवल्क्यादयः उपलक्ष्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्-
पे तेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवान्तरकल्पं च तैस्तैर्मन्वादिभिः
स्मृतिप्रणयनात् धर्मादिः प्रवाहनित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवा
भिप्रेत्य आश्रमेधिके पर्वणि पठ्यते—

‘युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो ऽप्यौवर्त्तते पुनः ।

धर्मेष्वावर्त्तमानेषु लोको ऽप्यावर्त्तते पुनः’ ॥

इति । युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य ‘धर्मान्’-इति
बहुवचननिर्देशः ॥ २१ ॥

१. B. C. and F. read only पूर्वानुषञ्जनीयम् for पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्.
२. All repeat तस्मिन्, but we do not see the necessity of it. ३. A. read
विप्रकीर्णै for विप्रकीर्णान्. ४. D. and G. read संकल्प्य for संकलयन्. ५.
D. E. G. H. and I. निबन्धनकारैः instead of निबन्धकारैः. ६. B. C. E.
and G. मामेवाश्रयमादितः for मामेव स्वयमादितः. ७. A. and I. after तथै
add च. ८. Except E. G. and H. repeat तस्मिन्. ९. A. read
मनुग्रहणेनात्र, omits अत्रि; and changes the places of -विष्णुः and
-याज्ञवल्क्यः. १०. H. reads धर्मो व्यावर्त्तते for धर्मो ऽप्यावर्त्तते. ११. ध-
व्यावर्त्तमाने सु for धर्मेष्वावर्त्तमानेषु. १२. We take our reading from I
while all others have -मनुष्येभ्यः for -मभिप्रेत्य.

तदेवं बलक्षण्यं प्रतिजानीते—

*अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र अन्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे ।
केन्तु प्रकारान्यत्वम् । अन्यथा धर्मप्रमाणचोदनानामपि
युगभेदेन भेदापत्तेः । नहि इयं चोदना कृते ऋथेयव्या-
प्त्यं तु त्रेतायाम्—इत्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारा-
न्यत्वात्वे त्वस्ति दृष्टान्तः । एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः
कालभेदेन अनुष्ठानप्रकारभेदश्रवणात् ।

‘ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति सायं

परिषिञ्चति । सत्यं त्वर्चेन परिषिञ्चामीति प्रातः’ ।

(तै. ब्रा. २. ११)

* दृश्यते चायं श्लोको मनुस्मृतौ (अ. १. श्लो. ८५) महाभारते
(शां. मो. २३१. २७; २६० अध्याये च ८) च । तत्र तु ‘युगे’
इत्यत्र ‘ऽपरे’ इति ‘युगरूपानुसारतः’ इत्यत्र ‘युगहासानुसारतः’ इति
च पाठभेदो दृश्यते । अत्र मेधातिथिः । ‘युक्तो ऽस्य कालभेदेन पदार्थ-
स्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्मशब्दो न यागादिवचन एव । किं तर्हि
पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रातियुगं भवन्ति । यथा
प्राक्दर्शितम् । यथा वसन्ते अन्यः पदार्थानां स्वभावः अन्यो ग्रीष्मे अन्य
एव वर्षासु । एवं युगेऽपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन
कार्यन्तरजनकत्वमपि । अपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात् ।
तदाहुः । युगहासानुरूपतः इति । हासो न्यूनता ।

१. D. reads लक्ष्यं for तदेव. २. M. and J. read परे for युगे. ३. A.
reads कलौ युगे instead of कलियुगे. ४. D. reads मोदना- for चोदना-.
५. E. in its correction has तर्हि इयं for नहि इयं; D. has नहि इयं for the
same. ६. A. B. C. F. and I. read प्रकारान्यत्वे for प्रकारान्यथात्वे.

इति । तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपेण आहोरवर्जनम् ।

‘तपोनानशनात् परम्’ (म. ना. उ. २१. २)

—इति श्रुतेः । यद्यपि दानस्यापि तपस्त्वं भूयते । ‘एतत् खलु वाच तप इत्याहुः यत्स्वं ददाति’ (तै. सं. ६. १. ६. ३)

इति । तथापि नात्र तद्विवक्षितम् । दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु—व्यासेन तपो ऽन्यथा स्मर्यते—

‘तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्गनिर्वहणम्’ ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रदेरपि स्वधर्मविशेषत्वात् । ‘तप् सन्तापे’ इत्यस्माद्भातोऽत्यन्तस्य तपःशब्दस्य देह-शोषणे वृत्तिर्मुख्या । अत एव स्कान्दे अभिहितम्—

‘वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं यत्तत् तप इत्युच्यते बुधैः’ ॥

इति । यत् तत्रैवोक्तम् —

‘को हं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः’ ॥

इति । सो ऽन्य एव तपःशब्दः । ‘तप् आलोचने’—इत्य-स्माद्भातोऽस्तदुत्पत्तेः । तत् तपो ऽत्र ज्ञानशब्देन सङ्गृहीतम् ।

यत्तदद्रेक्ष्यमग्राह्यं (मुं उ. १. १. ५-६)—इत्यादिना ‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः’ (मुं. उ. १. १. ५)—इत्यादिना चायर्वणे प्रसिद्धे’ इति व्याचक्ष्यौ ।

१. A. and I. read अशन- for आहार-. २. A. B. C. E. F. H. and I. read यः स्वं ददाति; D. यस्त्वं ददाति for यत्स्वं ददाति. ३. A. D. and I. read शौचं सङ्गरवर्जनम् for शौचं सङ्गनिर्वहणम्. ४. We take our reading from A. and I.; though all others read तथा for कृच्छ्र-; D. omits it altogether. ५. A. and I. read कोऽसौ for कोऽहं. ६. E. G. and H. substitute तेन for केन. ७. A. has तप instead of तपः.

‘पर’शब्दः प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि—त्रेतादिषु तपो ना-
द्विष्येत । कृते च ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्विष्येरन्—इति चेत् । न ।
इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्यायाः अत्र अविवक्षितत्वात् । न
म्वत् उदानीं कश्चिदनुष्ठानविधिः वक्तुमुपक्रान्तः येन विधि-
विशेषः परिसंख्या शङ्क्येत* । भविष्यति तु ‘षट्कर्माभिरत’
(प. स्मृ. १. ३८) इत्यादिना तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं केवल-
मत्र निरूप्यते । यथा वसन्ते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्तापब्राहु-
ल्यं इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तपआदिप्राचुर्यं
विवक्षितम् । अत एव ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’ (प. स्मृ. १. ६४)
इति वक्ष्यति । सामर्थ्यज्ञानप्रयोजनं चाभिधास्यते—

‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः’ ॥

(प. स्मृ. १. ३३)

इति । एतत्सामर्थ्यं बृहस्पतिरपि दर्शयति—

‘तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तस्ये दानं दया दमः’ ॥

इति ॥ २३ ॥

* यत्र विधित्वस्यैवाभावः तत्र तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः शङ्कैव
स्तीति भावः । अज्ञातज्ञापकं प्रवृत्त्यङ्गप्रमितिजनकं अभिधानामक-
दार्थान्तरबोधकपदघटितं वा वाक्यं विधिः । त्रिविधो ऽपि सो ऽत्र न
भवतीति तात्पर्यम् ।

१. Except A. D. and I. all others omit च. २. G. reads -मुपाक्रान्तः
र-मुपाक्रान्तः. ३. D. and I. read विधिविशेषः शङ्क्येत for विधिविशेषः
संख्या शङ्क्येत. ४. A. omits तु. ५. H. reads तदुपक्रमे युगसामर्थ्यं
stead of तदुपक्रमः. ६. युगसामर्थ्यं. ७. E. omits विवक्षितम्. ८. From
वक्षितम् up to एतत्सामर्थ्यं the whole passage has been omitted by
C. A. reads स्थितम् for स्थितम्. ९. G. substitutes वा for च.

धर्मान् विभज्य तत्प्रमाणानि विभजते—

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शौङ्ग-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः॥२४॥

इति । मानवादिग्रन्थोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्या ग्रन्थ-
प्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्* अधर्मप्रापकं स्थानवि-
शेषं हेयतया विभजते—

त्यजैद्वैशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ २५ ॥

इति । पतितः पुमान् प्राधान्येन यास्मिन् एकेन राज्ञा प-
रिपालिते ग्रामसमूहात्मनि देशे निवसेन् स देशः सर्वो अपि कृते
सामर्थ्यात् अधर्मापादकः । एवं ग्रामेऽपि योज्यम् । कुलत्यागं
नाम पतितस्य कुले विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तिः कर्त्तव्याग-
सम्भाषणादिवर्जनम् ॥ २५ ॥

* केचन अधर्मो न वक्तव्य इत्याचक्षते । तेषां मते धर्मस्वरूपे उ-
तदतिरिक्तोऽधर्म इति पारिशेष्येणैव तदभिधानं भवतीति ।

१. Our reading coincides with A. and I., while B. C. E. F. G. read
विवक्ष्य, D. विवक्षन; and H. विविच्य for विभज्य. २. Here we take our
reading from D., but A. and I. read तद्वत् प्रमाणानि; and all others, तद्वत् प्र-
माणानि for the simple तत्प्रमाणानि. ३. B. reads विवक्ष्यन्ते, C. and F. I
वक्ष्यन्ते, E. and G. विवक्ष्यति, A. and I. विवक्ष्यन्ते; all for विभजते. ४.
D. I. J. K. and L. read शङ्ख—for शौङ्ग; M. takes singulars of ०
plurals. ५. A. and I. read विभज्यते for विभजते. ६. Except A. D. and
I. all others omit पुमान्. ७. A. and D. omit प्राधान्येन. ८. A. substitute
येन केन for एकेन. ९. E. H. and I. read परिपाल्यमाने instead of परि-
पालिते; D. परिपालितग्राम-. १०. D. reads -समाहारात्मनि instead of -समूहात्मनि

त्याज्यदेशवन् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते—

कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति । किन्तु वधादिना कर्मणा पतितो भवति ॥ २६ ॥

महापुरुषतिरस्कारादौ तदीयशापपरिपाकहेतुं कालं विभजते—

कृते तात्कालिकः शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।

द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु ॥ २७ ॥

इति ॥ २७ ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते—

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरु-
मिव तमभिगम्य कृते दानं करोति । त्रेतायां तु प्रतिग्रहीता-
हूय तस्मै दीयते । त्रेतासु इति बहुवचनं कृत-द्वापरा-

. B. C. and F. read विभज्यन्ते for विभजते. २. M. reads the verse follows:—कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायां चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय पतति कर्मणा ॥. But it seems that none of the three commentators read the reading. ३. C. D. and F. read पतितकर्मणा instead of कर्मणा. ४. All except A. read -परिपाकहेतुकालं for -परिपाकहेतुं कालं. We prefer this reading because it is reading of many, and secondly there is no commentation on the verse still नन्दपाडित as to prefer this reading. A. I. J. K. and L. read तत्क्षणिकः for it, also is the reading of धरणीधर; and D. reads तत्कालतः for the e; while M. has तु तत्क्षणाल् for तात्कालिकः. ५. A. and L. omit तु.

दिषु जातावेकवचनमिति प्रदर्शनार्थम् । द्वापरे स्वयमागत्य
याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याञ्जामात्रेण
दीयते । किन्तु सेवया । बृहस्पतिरपि अमुं विभागमाह-

‘कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।

द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते’ ॥

इति ॥ २८ ॥

निमित्तरुतं तारतम्यं दर्शयति-

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु मध्यमम् ।

अधमं याचमानाय सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २९ ॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोप-
पादितः ।

‘गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाहूय याचितं तु तदद्भुतम् ॥

अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।

विद्यते सागरस्यान्तः तस्यान्तो नैव विद्यते’ ॥

इति ॥ २९ ॥

कलिधर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात्
कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति-

जितो धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं चैवानृतेन च ।

जिताश्वेरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ ॥ ३० ॥

१. A. and I. omit दीयते. २. M. reads आहूयैव मध्यमम् for अहूयैव
तु मध्यमम्. ३. G. याचमानं स्यात् instead of याचमानाय. ४. H. चैव
५. M. reads धर्मो जितो ह्यधर्मेण instead of जितो धर्मो ह्यधर्मेण, C. -
जिता धर्मस्त्वधर्मेण for the same. ६. D. जितः सत्योऽनृतेन च for सत्यं
वाऽनृतेन च. ७. M. substitutes भूयैः for चोरैः. ८. A. substitutes तु
च. ९. M. replaces कलौ by जिताः.

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन् कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयो नाम पादत्रयोपेतत्वम् । एकेन पादेन वर्त्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः—

‘तिष्ठे ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे ऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्माविदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विवर्द्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चोराद्युदाहरणबाहुल्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

‘यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥

न प्रीतिर्वेदवादिषु पाषण्डेषु दयारसः ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः’ ॥

(वि. पु. ६. १. ४५-४६)

इति ॥ ३०-३१ ॥

यदुक्तं ‘तपः परं कृतयुगे’ इत्यादि तत्र हेतुमाह—

१. A. B. C. E. F. G. H. I. and M. read तस्मिन् for अस्मिन् ; while D. reads कस्मिन्. २. C. D. F. and G. have only one बावस् followed by only one तावत् ; B. repeats बावस् but not तावत्. ३. C. and G. read नोत्तमैः for विचक्षणैः, this appears to be a mistake of the writer who has mistaken अनुमेया in the second verse for that of the first verse, and consequently has passed over the second verse altogether. ४. D. reads सदा रतिः for दयारसः. ५. For द्विजोत्तमैः D. reads विचक्षणैः.

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ।

द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपञ्चकोपेतं हृदयादि-
स्थाननिवासिनामाचष्टे । प्राणस्वरूपं च मैत्रेयेशाखायां त्रिसष्टं
श्रूयते—

‘प्रजापतिर्वा एको ऽग्रे ऽतिष्ठत् स नारमतैकः स आत्मान-
मभिधायन् बह्वीः प्रजा असृजत । ता अश्मेवाऽप्रबुद्धा अप्राणाः
स्थाणुरिव सन्तिष्ठमानाः सो ऽपश्यत् । स नारमत सो ऽमन्यत
एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि इति । स वायुमिवात्मानं
कृत्वा ऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नादात्मकं पञ्चधा ऽऽत्मानं प्र-
विभज्योच्यते । यः प्राणो ऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथ
योयमतिर्यग्धूर्ध्वमुत्क्रामयति एष वाव स प्राणः । अथ यो ऽयम-
वाश्च संक्रामति एष वाव सो ऽपानो ऽथ यो ऽयं स्थविष्ठमन्नधानु-
मपाने स्थापयति अणिष्ठे चाङ्गे समं नयति एष वाव समानो ऽथ
यो ऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरति एष वाव स उदानो ऽथ
येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः’ ।

(मै. उ. २, ६)

इति । अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रिय

१. M. places this verse before the two previous verses ३० and ३१ of the original that is before: जितोऽधर्मो, &c., reading—कृते त्वस्थिगताः, मांस स्थिताः, रुधिरं यावत् and कलावन्नादिषु. २. H. reads -निवास for -निवासि. ३. All except A. and D. read मेव- for मैत्रेय.- ४. B. C. E. and F. ऽतिस्तत्, G. ऽग्रेऽतिसत्, H. ऽग्रे निवसत् and D. ऽग्रे ऽतिष्ठत्; all for ऽतिष्ठत्.

प्यपि प्राणाधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्देन व्यवहियन्ते । अत एव छन्दोगा आमनन्ति—

‘न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न
मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते’ ।

(छां. उ. ५. १. १५)

इति ।

तस्मात् इन्द्रिय-वायुसमुदायरूपं लिङ्गशरीरं लोकान्त-
रगमनागमनक्षमं प्राणशब्देन विवक्षितम् । तच्च अस्थि-
मांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्निबध्यते । तच्च बन्धनं
तत्तद्युगसामर्थ्यादिस्थादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च कृच्छ्र-चा-
न्द्रायणार्थं आहारपरित्यागात् मांसाद्यपक्षये ज्यस्थनां सह-
साऽनुपक्षयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृतयुगे तपः सुकरम् ।
त्रेतादिषु मांसाद्यपक्षयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपो दुष्करम् ।
यद्यपि प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपयोगविशेषो दुर्भणः ।
तथापि तपसोऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम् । अत एव कूर्मपुराणे
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्—

१. D. reads प्राधान्य- for प्राणाधीन-. २. H. reads व्यापारत्वात् instead of व्यापारत्वात्. ३. A. and I. read -गमनक्षमं instead of -गमनागमनक्षमं. ४. B. C. F. and I. -विबध्यते, and E. G. H. simply -बध्यते for -निबध्यते. ५. G. and H. read तच्च for तच्च, as also B. C. and F. ६. B. C. and F. read merely -युगसामर्थ्यादिषु instead of -युगसामर्थ्यादिस्थादिषु. ७. A. and I. read -चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार- for -चान्द्रायणार्थं आहार-. ८. A. and I. read मांसाद्यपक्षये for मांसाद्यपक्षये; D. reads for the same मांसा-पक्षया. ९. A. and H. read -द्युपक्षयेण instead of -द्युपक्षयेण. १०. B. and F. read ज्ञानादिरूपयोगविशेषो; and E. G. H. ज्ञानाद्युपयोगविशेषो or ज्ञानादिरूपयोगविशेषो. ११. I. reads दुर्भणः for दुर्भणः.

‘अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्य देमो घृणा ।’

एतत्तपो विदुर्धारा न शरीरस्य शोषणम् ।’

(म. भा. शां. रा. ७९. १८)

इति ॥ ३२ ॥

इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमाह—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥ ३३ ॥

इति । युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत् ।
तदुक्तमारण्यपर्वणि—

‘भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।

कालं तमनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥

कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।

बल-वर्ध-प्रभावादि प्रभवन्त्युद्भवन्ति च ।’ ॥

इति ॥ ३३ ॥

ननु—एवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नधर्माधर्म-

व्यवस्थापकं शास्त्रं विप्रवेत । तथा हि—

‘जितो धर्मो ह्यधर्मेण’

(प. स्मृ. १. ३०)

१. A. reads तपो घृणा instead of देमो घृणा. २. B. C. and F. read तत्र हि ते, and E. G. H. तत्र हि ये; both for तत्र च ये. ३. A. reads युक्तं for तदुक्तं. ४. A. and I. read -गाश्चैते instead of -गाः शैला, and कालं तमनुवर्त्तन्ते for कालं तमनुवर्त्तन्ते; H. for the same कालान्तमनुवर्त्तन्ते. ५. A. and I. read तथा for यथा. ६. For the first कालं D. reads काले. ७. A. and I. read नरपुङ्गवाः instead of नरपुङ्गवः. ८. A. and I. read बल-वर्ध- for बल-वर्ध- . ९. A. D. and I. read -प्रभावा हि instead of -प्रभावादि. १०. Except B. all others read कृत्स्नं धर्माधर्म- for कृत्स्नधर्माधर्म- ११. All except H. read -व्यवस्थापकशास्त्रं for -व्यवस्थापकं शास्त्रं. १२. B. C. and F. omit हि.

इति यदुक्तं तत्र 'धर्मं चरे' (तै. उ. ११. १.) इति श्रुयमाणो विधिः पीडयेत ।

• 'नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत् ' ॥

इति राजधर्मेषूक्तम् । तच्च अनृतस्यानिन्यत्वे बाध्येत ।

'अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ' ॥

(म. स्मृ. ८. १२८)

इति वचनं चोरस्यानिन्यत्वे बाध्येत ।

'स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ' ।

(या. स्मृ. १. ७७.)

इति याज्ञवल्क्योक्तिः—

'भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ' ॥

(म. स्मृ. ८. ३७१.)

इति मनूक्तिः—

'परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी ।

तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थं यथातथम् ॥

1. All except A. and I. read चरेत् for चर. २. D. reads simply इति omitting the following :—राजधर्मेषूक्तम्. ३. D. बाध्यते for बाध्येत. D. reads प्रति in the place of चैव. ५. D. adds राजधर्मेषूक्तं after and before वचनं, and again बाध्यते for बाध्येत. ६. D. याज्ञवल्क्योक्तेः. ७. B. C. and F. add अपि after मनूक्तिः; D. reads ते. ८. B. reads तु वा; D. च वा for त्वया. ९. Except A. D. and all others read वेत्सि for वेत्थ.

सर्वलक्षणयुक्तापि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।

करोति सा परित्योऽप्येत्येष धर्मः सनातनः' ॥

इति ब्रह्मपुराणे मन्त्रार्पणामुक्तिः । तदिदमुक्तित्रयं स्त्री-
जितस्य अनिन्दायां बाधितं स्यात् । अच्छिद्रकाण्डे अग्निहोत्र-
प्रायश्चित्तं बहुधा श्रुतम् । आश्वमेधिके पर्वणि चैवाप्युक्तम् ।

‘होतव्यं विधिवद्वाजन् ऊर्ध्वमिच्छति यो गनिम् ।

आजन्मसत्रमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ (८८)

न त्याज्यं क्षणमप्येतद् गृहीतव्यं द्विजातिभिः । (८९)

यच्चैतन्न्यं पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ॥

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ (९६)

नावबुध्यन्ति ये चैवं नरास्तु तमसाऽऽवृताः ।

ते यान्ति नरकं पारं रौम्वं नाम विश्रुतम् ॥ (९७)

(वृ. गौ. स्मृ. १५)

इति । तदन्तं श्रुति-स्मृतिद्वयमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां
बाध्येत ।

‘गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं जानातुत्यक्तिकारणम् ॥

१. D. reads परिस्थाऽयो होष for परिस्थाऽवेत्वेव. २. D. reads only तां
हनुक्तं omitting चयं. ३. We read with H.; all others read स्त्रीविजितस्य
for स्त्रीजितस्य. ४. A. B. and E. read आश्वमेधिकपर्वणि instead of
आश्वमेधिके पर्वणि. ५. A. and I. read -मिच्छन्ति वे for -मिच्छति वे.
६. Except A. and D. all read आत्मकं सत्रमेतत् for आजन्मसत्रमेतत्.
D. आत्मकं सत्र. ७. For यच्चैतन्न्यं B. C. and E. वञ्ज्येत्यं. E. वञ्ज्येत्यं
and G. H. वञ्ज्येत्यं. ८. B. C. and E. यैव for यैव; A. D. G. I.
यैव for the same; and E. यैव. ९. A. omits तदन्तं. १०. H. and I.
read simply स्मृतिद्वय.

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्वाधस्य* च दर्शनम् ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥

इति स्कन्दपुराणवचनम् । एतच्च गुरुपूजाप्रणाशस्य अनि-
न्दायां बाध्येत ।

‘प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्’ ॥

(य. स्मृ. २२)

इति यमवचनम् ।

‘पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

धूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता’ ॥

(वि. स्मृ. २४. ४१.)

इति वचनम् । एतदुभयं कुमारीप्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत ।

ततः कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । शेषं अवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विगे-
ण भाषितम् । तथा चारण्यपर्वणि पठ्यते—

‘कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे’ ॥ (११)

*बाधः परिभवः । कश्चित् ‘तद्वाधस्य’ इत्यपि पाठः ।

१. A. and I. स्कान्दपुराण- for स्कन्दपुराण-. २. A. and D. substitute श्रूपा- for -पूजा-. ३. All except A. and I. read प्राप्ते द्वादशमे instead प्राप्ते तु द्वादशे. ४. A. D. and H. read तस्य for तस्याः. ५. All except read तदुभयं; while B. तदीय. ६. D. reads धर्मः सनातनः instead धर्मः सनातनः.

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ (१२)
 कृते युगे चतुष्पादः श्वेतवर्णः स चाच्युतः ।
 एतेत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ (२२)
 पादेन जहसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः । (२३)
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः ॥ (२४)
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगे भवन् । (२६)
 विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्धा वेद एव च । (२७)
 सत्यस्यैव इह विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवो भवन् ॥ (३०)
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवतकारिताः । (३१)
 कामकामा ह्यर्थकामा यज्ञास्तन्वन्ति चापरे ।
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ (३२)
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः । (३३)
 वेदाचाराः प्रक्षाम्यन्ति धर्म-यज्ञक्रियास्तथा ।
 ईतैर्यो व्याधयस्तन्त्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ॥ (३४)

(म. भा. व. १४९. ११-३४)

१. A. and I. substitute जीयन्ते for क्षीयन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read चतुर्वर्ण्यश्च शान्तः; whose correct form appears to be चतुर्वर्ण्यश्च शाश्वतः, to be found in A. I. When we read in the next but one line, we think we are justified in adopting the reading in the text. ३. A. omits the whole line. ४. A. reads सत्ये नास्त्येव विभ्रंशो; and E. G. H. सत्यस्य इह विभ्रंशो; for सत्यस्य इह विभ्रंशः. ५. B. and H. read कामाश्चोपद्रवाश्चैव instead of कामाश्चोपद्रवाश्चैव. ६. B. C. E. F. G. and H. धर्मा यज्ञ- for धर्म-यज्ञः. ७. A. reads आधयो for ईतयो.

इति । तत्रैव—

‘ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ॥ (१७)

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवाजिताः । (१८)

स्वभावात् क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनेः ॥ (५६)

भवितारो नराः सर्वे सम्प्राप्ते युगसङ्क्षये’ । (५७)

(म. भा. व. १९०. १७-५७)

इत्यादि । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः* ।

गोत्रान्मातुः सपिण्डास्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराऽश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः’ ।

इति । क्रतुरपि—

‘देवराच्च† सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः’ ॥

* एतद्वचनमारभ्य ‘निर्वर्तितानि कर्माणि’ (पृ. १३७ पं. १०) इत्यन्तानि वाक्यानि बहुभिर्निबन्धकारैः कलिवर्ज्यप्रकरणत्वेन तत्र तत्र सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते । कुत्रचित् पञ्चैव कर्माणि वर्ज्याभ्युक्तानि कुत्रापि बहूनीति भेदः । तानि च सुखावबोधार्थं सङ्क्षेपेण व्याख्यास्या-
। कमण्डलोर्धारणमुक्तं व्यासेन स्नातकव्रतेषु—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्’ ।

इति । एतादृशः मृगमयो वा कमण्डलुः ।

† देवरात् सुतोत्पत्तिस्तु—

। -मविशङ्किताः is that of H. for -मविशङ्किनः; these three lines ending with -ब्राह्मणा- are omitted by A. २. A. and G. read कालब्रह्मचर्यं for दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं. ३. Except E. and H. all others १ वज्र्यो for वर्ज्यं. ४. B. G. E. F. and H. reverse the order of nd च.

इति । वीर्यपुराणे अपि—

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं* ज्येष्ठोऽं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । तथा अन्ये अपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति । यथा—

‘विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

† बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

आततायिद्विजाध्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥

‘अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्’ ॥

इत्यादिवचनैरुक्ता व्यासादिभिराचरिता चेति ज्ञेयम् ।

* ऊढाया अपि कन्यायाः पत्यौ मृते सति पुनरुद्वाह उक्तः । यथा—

‘पुरा पुरुषसंयोगात् मृते देयेति केचन’ ।

इति ।

† हेमाद्रौ ‘बालायाः क्षतयोन्यास्तु’ इति पठ्यते । अयमेव पाठो युक्त इति प्रतीमः । ‘बालिका-ऽक्षतयोन्योः’ इति द्विवचनान्नत्वात् द्वन्द्वे कृते बालिकाशब्दस्य नकोऽप्यर्थविशेषः सम्पद्यते अनेन क्षतयोन्या अपि पूर्वस्मिन् युगे विवाहो विहित आसीदिति गम्यते । अन्यथा निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् ।

१. Except D. all others merely पुराणेऽपि for वायुपुराणेऽपि. २. B. reads ज्येष्ठोऽं गोवधस्तथा and H. ज्येष्ठोऽं गोवधस्तथा. ३. D. कमण्डलुः for कमण्डलुम्. ४. G. reads धर्मज्ञे instead of धर्मज्ञ-य. ५. A. and I. omit तथा. ६. All except A. substitute सङ्गतिः for संस्कृतिः.

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि* सङ्ग्रहः ।
 सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमनं† गोसंज्ञमिश्र गोसवे ।
 सौत्रामण्यामपि‡ सुराग्रहणस्य च संग्रहः ।
 अग्निहोत्रहवण्याश्च§ लेहो लीढापरिग्रहः ।
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
 वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा¶ ।
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ।
 वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ॥

* शोधितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य ।

† एतच्च मनुनोक्तम् । यथा—

‘अपराजितां वास्थाय व्रजेदिशमजिह्मगः । आनिपाताच्छरीरस्य
 युक्तो वार्यनिलाशनः’ ॥

‡ अत्र सुराग्रहस्यैव निषेधात् ‘पयोग्रहं वा स्युः’ इत्यापस्तम्बोक्तेः
 सुराग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पयोग्रहैः सौत्रामण्यनुष्ठाने न दोष इति
 सुधीभिरुक्तम् ।

§ अग्निहोत्रहवनी यज्ञपात्रविशेषः । तत्र स्थितस्य हविषो लेह उक्तः ।

¶ वृत्तं यायावर-गृहस्थाद्याचारः । स्वाध्यायो वेदः तदध्ययनं वा ।
 अघं आशौचम् ।

१. A. D. E. G. H. and I. read निर्वाणं and B. C. F. निर्वाणः
 both for नौयातुः. २. D. substitutes चञ्ची- for सत्र. ३. D. E. and
 G. substitute न for च. ४. G. and I. read हवण्याः for हवण्याः. ५. B. C. D.
 E. and F. read लीढा-परिग्रहः for लीढापरिग्रहः. A. reads लीढो लेह्यापरिग्रहः
 for लेहो लीढा परिग्रहः. ६. B. C. D. and F. read पशूपाकरणी क्रिया for
 पशूपाकरणक्रिया.

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णान्योङ्गनादुष्टौ संसर्गः शोधितैरपि ॥
 अयोनौ सङ्गहे वृत्ते परिन्यागो गुरुस्त्रियाः ।
 *अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
 शामित्रं† चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
 षड्भेक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः‡ ॥
 गूत्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्द्धसीरिणाम् ।
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ॥
 शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता ।
 आपद्वृत्तिर्द्विजाभ्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥
 प्रजार्थं तु द्विजाभ्याणां प्रजाश्रणिपरिग्रहः ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ॥

* अत्रेदमधिकं हेमाद्रौ—

'परोद्देशान्यसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः' ॥ इति ।

† शामिता यज्ञीयपशुर्हिसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

‡ षड्दिनपर्यन्तमलब्धाहारेण सप्तमे दिने हीनकर्मणोऽपि प्राणम् ।

यथा—

'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः' । इति ।

१. A. B. C. D. E. and F. read सवर्णानां तथा दुष्टैः for सवर्णान्योङ्गनादुष्टौ. २. B. C. D. and F. read सद्योनौ for अयोनौ. ३. Except E. G. H. and I. all others read षड्भुक्ता for षड्भक्ता. ४. D. read सङ्कल्पम् for हरणम्.

बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्ग्रहो विधिचोदितः ।
 यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥
 नवोदके दशाहं* च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥
 भृग्वभिप्रेतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
 गोतृस्मिमात्रे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
 पिता-पुत्रविरोधेषु† साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
 यत्र सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वैरैः ॥
 एतानि लोकगुह्यार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवर्तितानि‡ कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
 समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् § ॥

* 'दशहेनैव शुद्धयेत भूमिष्ठं च नवोदकं' इत्युक्तो दशाहो ज्ञानु-
सन्धेयः ।

† पिता-पुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः' इत्यादिनोक्तः ।

‡ एतानि कर्माणि निवर्तितानि । तथापि देवलेन 'यावद्वर्णविभागो-
पयवद्देदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे' ॥
दिना व्यवस्थोक्ता ।

§ इमान्युपरितनानि वचनानि कुत्रत्यानीति सम्यङ् न ज्ञायते । हेमाद्रौ
देवपुराणान्तर्गतानीति मदनपारिजाते सारसङ्ग्रहस्थानीति कचित्
उपचनानीति चोक्तम् । मूलं तु न कुत्रापि दृश्यते ।

. D. substitutes एतेषु for यतेस्तु. २. A. and I. reads -वर्णैः for
यु. ३. A. and I. read -पतनाद्यैश्च, G. -तपनैश्चैव for -पतनैश्चैव. ४. All
apt D. read गोतृस्मिष्टे, and D. गोतृस्मिष्टे; for गोतृस्मिमात्रे. ५. A.
ls वते: सायंगृहत्वं, and all others except H. and G. यत्र सायं
प्रत्यं for यत्र सायंगृहत्वं च. We read with H. and G. ६. D. substi-
tutes तत्त्वैरैः for तत्त्वैरैः.

इति । तदुक्तमापस्तम्बेनापि— ‘धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च’ (आ. ध. सू. १. २) इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा मुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भाषितम् । तथा विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन पराशरेणोक्तम् । पठ्यन्ते हि वृद्धपराशरस्य वचनानि—

‘जरायुजाऽण्डजाश्चैव जीवाः संस्वेदजाश्च ये ।

अवध्याः सर्वे एवैते बुधेः समनुवर्णितम् ॥

निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनस्थिशतमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ॥

उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडश ।

त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥

अस्थिमद्वधे तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनेन विधिना वाक्पि स्थावरेषु न संशयः ॥

कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते ।

चतुर्गुणं कर्मरुते द्विगुणं वाक्यदूषिते ॥

कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम् ।

इति । चकारो याज्ञवल्क्य-मन्वादिसमुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशरग्रहणं तु

१. D. reads चिरन्तरेण for चिरन्तनेन. २. B. C. D. and F. read जरायुजोऽण्डजाश्चैव, and G. जरायुजोऽण्डजाश्चैव for जरायुजाऽण्डजाश्चैव. ३. D. continues जीवो यः स्वेदजाश्च यः instead of जीवाः संस्वेदजाश्च ये. ४. B. C. E. F. and G. read सर्वे एवैते for सर्वे एवैते. ५. A. reads अनस्थिमल्पमेकं तु for अनस्थिशतमेकं तु. ६. Except A. and I. all others read द्वाहमा instead of षोडश. ७. E. reads अस्थिमद्वधेषु, and H. अस्थिमद्वधेषु; for अस्थिमद्वधे तु. ८. All except A. and E. read न मुच्यते, E. तमुच्यते; for विमुच्यते. ९. A. D. H. and I. read वाक्यप्रदूषिते for वाक्यदूषिते.

कलियुगाभिप्रायम् । सर्वेष्वपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलियुगधर्मपक्षपातित्वात् । प्रायश्चित्तेष्वपि कलिंविषयेषु पराशरः प्राधान्येनादेरणीयः । अतः पराशर-मन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति । नानामुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च प्रपञ्चितत्वात् तदुभयं पर्यालोच्य निन्दाऽनिन्दयोः व्यवस्था कल्पनीया । यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं प्रमादकृतपापस्य प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्नोति न कुर्यात् तद्विषयाणि—

‘भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ’ ।

(वि. स्मृ. २४. ४१)

इत्यादि निन्दावचनानि । अशक्तविषयं ‘तेषां निन्दा न कर्तव्या’ इत्यादि वचनम् । अत एव शैवागमे पठ्यते—

‘अत्यन्तरोगयुक्ताङ्ग-राज-चोरभयादिषु ।

गुर्वग्नि-देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्’ ॥

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्मशास्त्रस्य विप्लवः इति ॥३४॥

ननु—उक्तप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रन्थपरिचयमन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानामल्पायुषां युगसामर्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः ? इत्यत आह—

१. Between कलि- and विषयेषु, A. and I. insert -युग-; २. D. substitutes नानुसरणीयः for -नादेरणीयः. ३. Except B. C. and F. all others omit च. ४. G. E. and H. read निन्द्यानिन्दयोः for निन्द्यानिन्दयोः. ५. D. reads व्यवस्थाः कल्पनीयाः for the singulars. ६. All except A. and I. -कृतपापप्रायश्चित्तं for -कृतपापस्य प्रायश्चित्तं. ७. A. and I. read -युक्तेऽङ्गे, D. -युक्ताङ्गे and H. -युक्ताङ्गो; for -युक्ताङ्गः. ८. All except H. read धर्मो धर्म-शास्त्रस्य instead of simply धर्मशास्त्रस्य.

अहमद्यैव तत् सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु ऋषिपुङ्गवाः ॥ ३५ ॥

इति । अनुस्मृतस्य सर्वस्य सङ्कलय्याभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुग्रहम् । 'अद्यैव'—इति कालविलम्बनिषेधात् अल्पायुषामप्यत्र ग्रन्थे निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य समाचारो धर्मः । आचारशब्दः शीलापरपर्यायं लौकिकं वृत्तमाचष्टे । समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यजन-याजनादिकर्मलक्षणो धर्मः समाचारः । अत एव आचार-धर्मयोर्हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति । 'आचारो धर्मपालकः' (प. स्म. १. ३७) इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति—

‘यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवति’ ।

(वृ. उ. ४.४.५)

इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेद आघ्रायते—

‘अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात

(तै. उ. १.११.३)

—इति । यद्यपि—

‘गृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि गृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः’ ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव उदितं तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चने व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मर्यते । अथ वा पूर्वोक्तं युग-

१. M. substitutes तद्वर्मे for तत् सर्व. २. D. substitutes च for वः.
३. Except D. E. G. H. and J. all others मुनिपुङ्गवाः for ऋषिपुङ्गवाः.
४. A. and I. read अनुस्मृत्य for अनुस्मृतस्य. ५. A. and I. read simply शीलापरपर्यायः for शीलापरपर्यायं. ६. A. D. and I. read विहितं 10 उदितं. ७. A. reads स्मर्यते for स्मार्यते.

सामर्थ्यश्रवणविषयम् । इदं तु धर्मश्रवणविषयम् । इत्यपु-
नरुक्तिः ॥३५॥

वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुतां कैमुतिकन्यायेन
अभिधातुं ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञाने प्रशंसति-

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥३६॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थजातं 'पराशरमतं' । तच्च
तमात्रेण पुण्यप्रदम् । पुण्यं च द्विविधम् । इष्टप्रापकमनिष्ट-
नेवर्त्तकं च । तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन' शब्दाभ्यां विवक्ष्य-
त । तदेवं ग्रन्थजातं 'चिन्तितं' अर्थतो विचारितं संत्
र्विवत् पुण्यप्रदं भवति । अर्थविचारस्य प्रयोजनं द्वेधा ।
अनुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं 'ब्राह्मण' इत्यादिपदद्व-
येनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति
भावत् । 'धर्मसंस्थापनं' परोषां धर्मोपदेशानुष्ठानम् । यदा
ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञानयोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यम-
नुष्ठानं पुरुषार्थहेतुः-इति । युक्तं चैतत् । पराशरस्य

१. A. reads श्रवणं धर्मविषयम् for धर्मश्रवणविषयम्. २. A. D. and I.
read ज्ञानस्य for ज्ञानस्य; and B. C. F. read अनुष्ठानस्य; for the same.
३. B. and F. read उच्यते; D. विभज्यते; and C. E. G. H. विबुध्यते for
विवक्ष्यते. ४. Except H. all others read तदेव ग्रन्थ- for तदेवं ग्रन्थ-.
५. D. E. G. and H. read तत् instead of संत्. ६. B. C. and F. read
merely अनुष्ठानं for स्वानुष्ठानं. ७. A. reads ब्राह्मणार्थो instead of
ब्राह्मणस्यार्थो. ८. C. and D. read अनुष्ठानम् for अनुष्ठानपनम्. ९. A. and
D. substitute यथा for यथा.

पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वम् । तथा
च विष्णुपुराणम्—

‘वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरप्याश्रिता क्षमा ।
त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः कुद्धेनापि यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यमहं वरम् ॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला मतिः ।
मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठो ऽस्मत्पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्विष्यति ’ ॥

(वि. पु. १. १. २८-३१)

इति ॥ ३६ ॥

इत्याचारकाण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः ॥

॥ ग्रन्थानुक्रमणिका च समाप्ता ॥

१. Except A. and D. all others read -अभिज्ञत्वात् for -अभिज्ञत्वम्.
२. B. reads तद्वाक्यात्, E, G. H. तद्वाक्ये, and D. यद्वाक्यात्; all for मद्वाक्यात्. ३. Except A. and D. all others read गुरोरस्याश्रिता for गुरोरप्याश्रिता. ४. After वेत्स्यति A. adds इति outside the verse. ५. E, G, H. and I. read समुच्छेदः for ममोच्छेदः. ६. B, C, F, H. and I. read क्रोधेनापि for कुद्धेनापि. ७. B, C, F. and G. read ददाम्यन्यं महद्वरम्; while D. and H. ददाम्यन्यन्महद्वरम्; both ददाम्यन्यमहं वरम्. ८. H. reads कर्मणि त्वमला मतिः for कर्मण्यस्त्वमला मतिः. ९. A. and I. omit the verse; but we think it is necessarily required here. For, in the preceding lines, the commentator says पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण. Then there must appear two gifts. Of these one only is described in the preceding eight lines. Then there should be one वर as appearing in the introduced verse.
१०. B, C. and F. read वसिष्ठो मत्पितामहः for वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः.

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्ठम्—

‘चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

(प. स्मृ. १.१७)

इति तत्रोत्तरमाह—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टेदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुष्मिक-
योहेतुत्वम् । आचारलक्षणं च आनुशासनिके पर्वण्यभि-
हेतम्—

‘आचाराल्लभते ह्यौयुराचाराल्लभते श्रियम् ।

आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।

व्रसेन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥

तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः ।

अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।

साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्’ ॥

(म. भा. आ. १०४. ६-९)

१. Except A, C. and F. all others read - हेतुत्तरम् for - हेतुत्वम्. २. A, D, E. and G. substitute च for हि. ३. E. and G. अइनन्ति, D. व्रस्यन्ति; or व्रसन्ति; and in the text of Mahābhārāt यस्मात् व्रसन्ति. ४ D. reads ह्यस्य for हन्त्य. ५. In the text of Mahābhārāt - चारिव-

इति । हारीतो अपि स्मरति—

‘साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सै सदाचार उच्यते ’ ॥

इति । मनुर्गप्याह—

‘यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ’ ॥

(म. स्मृ. २. १८)

इति । सन्तःशिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान्बोधायनः—

‘शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः

अलोलुपाः दम्भ-दर्प-लंभ मोह-क्रोधविवाजिताः—

(बौ. स्मृ. १. १. ५)

इति । आरण्यपर्वणि—

‘अकुध्यन्तो जनमूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।

ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥

वैविध्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।

गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्ति ते ’ ॥

(म. भा. व. २०७. ७८-७९)

१. All but A, and I, substitute तु for स्युः. २. B, C, E, add सच्छब्दः साधुवाचकः instead of the singulars. ३. In A, स follow सदाचारः instead of preceding it. ४. Except A, and II, all others omit मनुर्गप्याह, together with the following sloka. ५. I, and in the text of manu तस्मिन् for यस्मिन्. ६. A, and I read बोधायनः for बोधायन. ७. D, reads विद्याः for -वृद्धाः. ८. In the text of Mahābhārāt भवन्ति ते for यशस्विनः. ९. In the text of Mahābhārāt भवन्त्युत for भवन्ति ते.

इति । अत्र सर्वत्र-शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विन-
याद्यन्वितो वृत्तविशेष आचारः-इत्युक्तं भवति । स सदाचारः
श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति । सति सदाचारे धर्मविधातिनां
नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति त्वाचारे विरोधिसंज्ञा-
वात् धर्म एव न प्रवर्तते । कथञ्चित् प्रवृत्तो ऽपि परावर्तते । सो
ऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां वर्णानां साधारणः । ननु-
'किञ्चित् साधारणं वद'-इति धर्मः पृष्ठः प्रत्युत्तरं त्वाचार-
विषयं इति न सङ्गच्छते-इति चेत् । न । निमित्त-नैमि-
त्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३७ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति—

पट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।

हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजना-ऽध्ययना-ऽध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः
पट्कर्माणि । तदाह मनुः—

‘अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

१. A. omits सर्वत्र; while E. and H. read सर्वशिष्टानां for simply शिष्टानां.
२. A. reads आचारः for सदाचारः; D. G. and H. omit सः and read
आचारः merely. E. altogether omits the whole sentence. ३. Except
A. and J. all others omit the expression श्रौतं स्मार्तं च; but H. in its
margin has श्रौतस्मार्तं. ४. With the exception of E. all omit सति सदाचारे.
This expression is not found in any of the MSS., but I think that
the sentence without this expression gives no consistent complete idea.
५. D. विरोधिसंज्ञावात् for विरोधिसंज्ञावात्. ६. A. and L. प्रवर्तते for प्रवर्तते,
७. Again परावर्तते for परावर्तते. ८. All except A. read चतुर्वर्णानां instead
of चतुर्णां वर्णानां. ९. Except A. and D. all others read असाधारणधर्म
instead of असाधारणं धर्मं.

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः' ॥

(म. स्मृ. १०. ७५)

इति । तत्र अध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम् —

‘एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।

वेदमध्यापयेद् धर्मे पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।

हरंते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः कनिष्ठो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरभ्याप्या दश धर्मतः ॥

कृतज्ञश्च तथा श्रोत्रो मेधावी शुभकृत्तरः ।

आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडभ्याप्या द्विजोत्तमः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ३७-४०)

इति । विष्णुरप्याह—

‘नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्’ ।

(वि. स्मृ. २९. ४-६)

इति । वसिष्ठश्चे—

१. A. and E. read धर्मपुराणा- for -धर्मे पुराणा-. २. A. substitutes वसन्तं for हरते. ३. A. and in the text of Kūrma Purāṇa ज्ञानं for कनिष्ठो. ४. All except A. read शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधु- for आप्तः शक्तोऽर्थदः साधु-; and in the text of Kūrma Purāṇa सूक्तार्थदोऽरस्तः. ५. A. reads स्वोऽभ्याप्या दश- instead of merely अभ्याप्या दश. ६. B. C. and F. read कृत्यो यो न श्रोत्रो; E. G. and H. कृत्यो यतो यो अश्रोत्रो, for कृतज्ञश्च तथा श्रोत्रो. ७. All except G. read कृत्तरः for -कृत्तरः; and in the text of Kūrma Purāṇa नृपकृत्तरः for शुभकृत्तरः. ८. In the text of Kūrma Purāṇa द्विजोत्तमः for द्विजोत्तमैः. ९. B. C. and F. read नापरीक्षिताध्यापयेत्; E. G. and H. नापरीक्षितमध्यापयेत् for नापरीक्षितम्. १०. With the exception of D. and G. all others omit याजयेत्; G. interchanges the places of याजयेत् and अध्यापयेत्. ११. A. and I. omit च.

‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्ठे ज्मस्मि ।
असूयकाया ऽनृजवे ज्यतायं
न मां ब्रूया ऽवीर्यवती तथा स्याम्’ ॥

(व. स्मृ. २. ८ ; वि. स्मृ. २९. ९ ; मु. उ. १. ६१)

इति । अध्यापने नियममाह यमः—

‘सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामो ऽस्त्विति चारमेत’ ॥

(म. स्मृ. २. ७३)

इति । अध्येष्यमाणः शिष्यः । तं प्रति वेदमुच्चारयिष्यन्
तिदिनमध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः— ‘अधीष्व भोः’—इति
वृत्तारभेत । समाप्तौ ‘विरामो ऽस्तु’—इति ब्रुवन्नुपरमेत ईश्वर-
प्रीतये । एतत् सर्वमभिप्रेत्य श्रुतिराह—

१. In the text of Vasishtha Smṛiti शेवधिष्ठे for शेवधिष्ठे. २. A. and I. and शाय for ज्यताय. ३. Except E. and H. all others read मा for मां. With the exception of H. all read अध्येष्यमाणस्तु for अध्येष्य-
णं तु. ४. E. reads अधीहि for अधीष्व. ५. For शिष्यः तं प्रति B. C. F. G. and H. read शिष्यान्प्रति ; besides C. and F. read अध्येष्यमा-
शिष्यान्. ६. D. drops प्रति. ७. E. omits अध्यापनप्रारम्भे and reads अधीहि मां for अधीष्व भो. B. C. D. F. and G. omit the following:—प्रति-
तिदिनमध्यापनसमाप्तौ &c. H. reads भो अधीष्व instead of अधीष्व मां. With the exception of A. and I. all omit ईश्वरप्रीतये.

‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति । तमध्यापयति’—इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते—‘उपनयति’—इति नयतेरात्मने-
पदस्य आचार्यकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वात् (पा.सू. १.३.३६)
उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गीरूपत्वेनैककर्तृकत्वात् आचार्य-
त्वकामो अध्यापने अधिकारी । अत एव मनुना स्मर्यते—

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥

(भ. स्म. २. १४०)

इति । एवं चाध्यापनविधौ सुस्थिते सत्यप्यध्ययनस्य
पृथग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति । विहितस्याध्यापनस्याध्य-
यनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थे—सिद्धत्वात् । ननु—नाध्ययन-
विधौ कल्पनादोषो ऽस्ति । कृमस्यैव विधेः सत्त्वात् । ‘स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्यः’ (तै. आ. २. १५) इति श्रुतेः । मैवम् ।
अधिकार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अयोध्येत-
विश्वजिज्ञ्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा अधिकारी परिकल्प्यताम् ।
‘विश्वजिता यजेत’ इत्यत्र ‘ऐतत्कामः’—इति नियोज्यविशे-
षणस्याश्रवणात् अनुष्ठानाप्रप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरित्यमाणत्वात् स

१. B, C, E, F. and H. read प्राभाकरो for प्रभाकरः. २. For तु यः B, C, D. and F. substitute गुरुः. ३. D. reads प्रकल्पते for प्रचक्षते
४. Except H. all others omit अपि. ५. G. reads नाध्यापन- for नाध्ययनः
and D. चाध्ययन- for the same. ६. A. replaces अन्त by स्मृत-
and omits the following—कृमस्यैव विधेः सत्त्वात्. ७. D. and E. read
-अवणे instead of -अवणेन. ८. All except G. and H. substitute तस्य for
अस्य. ९. D. अपोच्यते. १०. A. reads विश्वजिज्ञयन् for विश्वजिज्ञ्यायेन.
११. G. omits रात्रिसत्रन्यायेन. १२. H. reads कल्पनाम् for -कल्प्यताम्.
१३. A. तत for एतत्. १४. A. विशेषण्य instead of विशेषणरय. १५. All
except A. read अनुष्ठानाप्रप्तौ for अनुष्ठानाप्रप्तौ.

एव तद्विशेषणत्वेन पारिकल्पितः । एवमत्र स्वर्गकामो माणवको
 नेयोऽप्यो ऽस्तु । रात्रिसत्रे 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्री-
 ऽप्यन्ति' इत्यर्थवादे श्रुतायाः प्रतिष्ठायाः अत्यन्तमश्रु-
 तात् स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः ।
 एवमत्र पयःकुल्यादिकामो अधिकारी स्यात् । 'यदृचो ऽधी-
 ने पयसः कुल्या अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति । यद्यजूंषि
 वृतस्य कुल्याः । यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २.
 ११) इत्यर्थवादात्—इति । मैवम् । पयःकुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञ-
 विधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन स्वर्गकामत्वात्सम्भ-
 वाच्च । कथञ्चित् सम्भवे ऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अधीते
 स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमः । तदवर्गमे चाध्ययनम्—
 इति । तस्मात् अध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वादध्यापनमेव वि-
 धीयते नाध्ययनम्' इति ।

तदेतद्गुरुमतमन्ये वादिनो न क्षमन्ते । अनित्येनाध्यापनेन
 नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अनित्यं चाध्यापनम् ।
 जीवनकामस्य तत्राधिकारात् । तदाह मनुः—

‘षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाऽध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७६.)

१. D. omits अत्यन्तम्. २. All except A. and G. read एकेभ्यः for एभ्यः. ३. B. C. and F. read इतोऽस्ति, D. इत्यादि अस्ति. E. G. इति, and H. इत्यादिस्तुतिरिति, for simply इति. ४. D. and H. read अयं for अयत्वं. ५. G. and E. read अवगमने for अवगमे. ६. A. reads तथाह for तदाह.

इति । अध्ययनं तु नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्—

‘योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः’ ॥

(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २.)

इति । अतः स्वाधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चास्त्यन्योन्या-
श्रयः । अध्ययनात् प्रागेव सन्ध्यावन्दनादाविव पित्रादिमुखेन
विध्यर्थावगमात् । पित्रादिनियमितत्वादेव माणवकस्य न अप-
बुद्धत्वदोषो ऽस्ति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम्—‘स्वाध्या-
यो ऽध्येतव्यः’ इति वाक्यस्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे पठितत्वा-
द् ब्रह्मयज्ञविधिरूपता तथाप्यशेषस्मृतिषूपनयनपूर्वकस्या-
ध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । विव-
रणकारस्तु—‘अध्यापयीत’ इत्यत्रापि णिजर्थस्य जीवार्थ-
त्वेन रागतः प्राप्तत्वात् प्रकृत्यर्थस्याध्ययनस्य विधेयताम-
भिप्रेत्य ‘अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सो ऽधीयीत’ इति
वाक्यं विपरिणमर्थ्य उपपादयामास । सर्वथाऽस्ति नित्यं
स्वाध्यायाध्ययनविधिः ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ इत्येवमात्मक-
श्रौतः । तथा स्मृतिरपि—

१. A. E. G. and H. omit अस्ति ; A. and G. substitute वा for च.
२. H. and I. read पित्रादिभिः instead of पित्रादि- ३. A. reads एव for
एव. ४. A. reads विधिरूपता for विधिरूपता ; E. विधिः श्रूयते for the same.
५. A. reads पूर्वकं स्वाध्यायस्य for पूर्वकस्याध्ययनस्य. ६. We read with
A. and I. all others read अनुगन्तव्या for अनुमातव्या. ७. Except B
C. and F. all others omit अवि. ८. E. G. and H. read विपरिणम्य for
विपरिणम्य. ९. A. reads सर्वथाऽस्ति, B. C. E. F. H. सर्वथाऽस्ति,
and D. सर्वथा स्वस्य; all for सर्वथाऽस्ति. १०. All others except A.
and D. read merely नित्य dropping the visarga after it.

‘तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नो अधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना’ ।

(म. स्मृ. २. १६५)

इति । अधिगतिरैर्यविचारपर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्मपुराणे अध्ययन-तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

‘यो ज्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदवाह्यो द्विजातिभिः॥

न वेदपाठमात्रेण संनुष्टो वै भवेद्विजः ।

पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८६-८८)

इति । अध्ययनस्येति कर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

‘गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनो-वाक्काय-कर्मभिः’ ।

(या. स्मृ. १. २६-२७)

इति । विष्णुपुराणे ॐपि—

१. A. reads श्रुतैः, and D. श्रुतेः for ब्रतैः. २. D. reads अधिगन्तव्य-विचार- instead of अधिगतिर्यविचार-. ३. Except A. E. and I. all others read श्रुतं for श्रुति. ४. In the text of Kūrma Purāṇa द्विजाः for द्विजः and for सवै मूढो न संमूढो ५. In the text of Kūrma Purāṇa संनुष्टेय for संनुष्टो वै भवेत्. ६. In the text of Kūrma Purāṇa एवमाचारहितस्तु or पाठमात्रावसायी तु. ७. At the end of the line B. C. and F. have a redundant इति. ८. B. C. E. and F. read कर्तव्यतामाह for कर्तव्यतामाह-. D. reads तस्य for चास्व. ९. A. omits अभि.

‘उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
 उपतिष्ठेत् तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
 स्थिते तिष्ठेद् व्रजेत् यांते नीचैरासीत् चासिते ।
 शिष्यो गुरोर्नरश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
 तेनैवोक्तेः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
 अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्रीयान् गुरुणा ततः ॥
 व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कर्तव्यद्विना ’ ।

(वि. पु. ३. ९. २-५)

इति । कौर्मैऽपि—

‘आदूतो ऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः’ ॥
 (कू. पु. १. २. १४. १-२)

इति । स्वकुलपरम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठो ऽध्ययनम् ।
 तदाह वसिष्ठः—

‘पारम्पर्यागतो येषां वेदः स परिवृंहणः ।
 तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा ’ ॥
 (व. स्मृ. ६. ४३)

इति । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—

‘यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामाधिगच्छति ।
 स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

१. A. has instead of याते for याति. २. A. B. C. and F. read चालने for चासिते, and D. reads वाऽऽसिते. ३. D. reads तेनैवाक्ते. ४. D. changes कृत- into धृत-. ५. With the exception of D. and B. all others read कूर्मैऽपि. ६. E. reads नित्यमभ्यस्यपाणिः for नित्यमुद्धृतपाणिः, and in the text of Kūrma Purāna नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् सन्धाचारसमन्वितः. ७. A. reads तच्छाखाकर्म- for तच्छाखं कर्म. ८. B. C. D. and F. read पारक्यामाधिगच्छति.

स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।

ब्रह्मैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः' ॥

इति । स्वशाखाध्ययनपूर्वकं त्वन्यशाखां अध्ययनं ते-
वाङ्गीकृतम्—

‘अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्’ ।

इति । वेदवद्धर्मशास्त्रमप्यधीयीत । तदाह बृहस्पतिः—

‘एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

ब्राह्मणो वेदमूलः स्याच्छ्रुति-स्मृत्योः समः स्मृतः ।

सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतत्तत्तकं सदा ॥

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान् ।

स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी’ ॥

इति । अत्र अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यास उपल-
क्षतः । तदाह दक्षः—

‘वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारो ऽभ्यसनं जर्पः ।

तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा’ ॥

इति । हारीतो अपि—

‘मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुहन् तथैवाध्यापयन् द्विजः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये’ ॥

१. D. reads the following:— स्वीयशाखापलापे तु for स्वीया शाखोज्झिता
t; A. reads स्वीय- for स्वीया- retaining all the rest according to
it. २. All except A. omit तु. ३. After-शाखाध्ययनम् D. adds पूर्ववत्.
All the MSS. omit अपि. ५. D. reads साङ्गोपाङ्गान् पदक्रमान् instead
the compound word. ६. All except A. omit the expression तदाह
t; and I. reads तथा च. ७. A. substitutes ऽभ्यसनं for ऽभ्यसनं; D.
sane for the same. ८. D. and G. read पुनः instead of जपः.
E. and H. read स्वर्गं लोकम् for स्वर्गलोकम्.

इति । गुरुमुखादेवाध्येतव्यं नतु लिखितपाठः कर्त्तव्यः । तदाह नारदः—

‘पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्थिराः’ ॥
(ना. शि. २. १३)

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः—
‘नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते प्रतिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’ ॥
(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । नारदो ऽपि—
‘हस्तहीनस्तु यो ऽधीते स्वर-वर्णविवर्जितः ।
ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति’ ॥
(ना. शि. २. २७; पा. शि. १०. ६)

इति । व्यासो ऽपि—
‘अनध्यायेत्त्वधीतं यत् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते’ ॥
॥ इत्यध्ययना-ऽध्यापनयोः प्रकरणम् ॥

अथानध्यायाः । ते च द्विविधाः । नित्या नैमित्तिकाश्च । तन्नित्यानाह हारीतः—

‘प्रातिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वयोर्द्वयोः ।
श्रोऽनध्याये ऽथ शर्वर्या नाधीयीत कदाचन’ ॥

१. P. and H. read परिश्रान्तो for प्रतिश्रान्तो. २. All except A. and I. omit नारदो ऽपि. ३. B. C. D. and F. read -सामनिर्दग्धो for -सामभिर्दग्धो. ४. All the copies consulted read पर्वयोः instead of पर्वयोः.

इति । नैमिचिकानाह याज्ञवल्क्यः—

‘श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-वाणार्त्त-निःस्वने ।

अमेध्य-शव-गूढान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके ॥

देशे शुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संप्लवे ।

भुक्त्वा ऽर्द्धपाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रे अतिमारुते ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४८-१५१)

इति । अन्ये ऽयनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते । तदाह
गारदः—

‘अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ’ ॥

इति । मन्वादयो मत्स्यपुराणे अभिहिताः—

‘आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥’

१. D. and G. read शिष्टे for देशे. २. All except A. read भस्कार्द्ध- for क्लृप्कार्द्ध-. ३. D. and G. read पांसुवर्षे दिग्दाहे for पांसुवर्षे दिशां दाहे. ४. A. and I. read शु for अपि. ५. A. and I. read तथा च, while others except D. read तथाह for तथाह.

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
 आषाढस्याथ दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय्यकारकाः ॥

(म. पु. १७. ६-८)

इति । युगादयो विष्णुपुराणे वर्णिताः—

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ’ ॥

(वि. पु. ३. १४. १३)

इति । कूर्मपुराणे—

‘उपाकर्माणि चोत्सर्गे त्रिरात्रक्षपणं स्मृतम् ।
 अष्टकामु त्वहोरात्रमृन्वन्तामु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिलोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ’ ॥

(कृ. पु. १. २. १४. ७७-७८)

इति । गौतमो अपि—‘कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्ण-
 मासी तिलोऽष्टकाः त्रिरात्रम्’ (गौ. स्मृ. १६. ७)—इति । उक्तं

१. A. D. E. G. and H. read पुष्यस्य for पौषस्य २. H. and I. with the exception of all others have आषाढस्यापि for आषाढस्याथ. ३. D. reads अषाढस्य तु for आषाढस्यापि. ४. B. C. D. and F. read एता for एते. ५. All except A. and I. omit वर्णिताः. ६. A. D. and I. omit इति. ७. A. D. G. H. and I. read त्रिरात्रं क्षपणं for त्रिरात्रक्षपणं. ८. D. reads पौर्णमासीः तिलोऽष्टकाः. ९. All except A. omit इति.

पौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथा तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः ।
तास्वपि त्रिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैटीनसिः—

‘कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः । मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके’ ।

इति । आपस्तम्बस्तु उपाकर्माऽऽरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह—

‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-

कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत’ ।

(आ. ध. सू. १. १)

इति । प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिः विवक्षिता । त्रयोद-
श्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथा च आदित्यपुराणम्—

‘मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।

चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत्’ ॥

इति । चतुर्थ्यादिति यिद्वैविध्ये प्रजापतिः—

‘षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अयं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यार्विग्-गुरु-बन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥

सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भूकम्पोल्कानिपातने ।

• समाप्य वेदं द्यु-निशमारण्यकमधीत्य च ॥

१. D. reads मत्स्यपुराणे for आदित्यपुराणम्, all others except A. read
mply पुराणम् omit आदित्य-. २. D. substitutes न, and G. तु; for च.
A. omits इति. ४. A. reads अर्द्धरात्रौ न नाडिका. ५. D. reads अहं
र अयं. ६. We read with A.; all others read तथा for इति. ७. D.
reads द्यु-निशम् for द्यु-निशम्.

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
 पशु-मण्डूक-नकुल-श्राहि-मार्जार-मूषकैः ।
 कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ' ॥

(या. स्मृ. १. १४४-४७.)

इति । मनुरापि—

‘चौरैरुपपुते ग्रामे सम्भ्रमे वा अग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्विज्ञेयैः’ ॥

(म. स्मृ. ४. ११८)

इति । कूर्मपुराणे—

‘श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ७९)

इति । उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः—

‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
 नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि’ ॥

इति । वेदोपकरणानि अङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।

शौनकोऽपि—

‘नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
 नाऽनध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे तयो’ ॥

१. All except G. read -ध्वनि for -ध्वपि. २. A. C. F. and J. read नित्यके for नैत्यके. ३. All except H. substitute स्मृतः for तथा.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८४)

इति ।

॥ इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

पूर्वमध्ययना-ऽध्यापने सेतिकर्तव्यते निरूपिते । अथ
यजन-याजने निरूपयामः ।

तत्र यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्—

‘सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो ऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः’ ॥

(भ. गी. ३. १०-१२)

इति । तस्य च यजेनस्य सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन
विध्यं स एवाह—

‘अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

१. B. C. E. F. and G. omit अपि; while D. omits the whole sentence together with the following verse and the subsequent इति. A. reads पूर्वमध्यापना-ऽध्यापने इतिकर्तव्यत्वेन निरूपिते. ३. E. reads तस्य सर्वस्य; while all others except A. read तस्य चाभ्यस्त, but D. omits तस्य reading अभ्यस्त for यजनस्य; all for तस्य च यजनस्य.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
 विधिहीनमसृष्टाञ्च मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते' ॥

(भ. गी. १७. ११-१३)

इति । आश्वमेधिके पर्वणि द्विजातिप्रभृतिमृष्टेर्यज्ञार्थत्वं
 प्रतिपादनेन प्रस्तूयते—

‘यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
 गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥
 सुवर्णं रजतं चैव पात्री-कुम्भार्थमेव च ।
 इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतीन् ॥
 ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात्’ ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ६३-७७)

इति । हारीतो ऽपि अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञमहिमानं
 दर्शयति—

‘यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ।

१. A. reads यः instead of यन्. २. A. G. and I. read द्विजातिमृष्टेः for द्विजातिप्रभृतिमृष्टेः; while all others merely omit प्रभृति-. ३. A. and I. read प्रशस्यते for प्रस्तूयते. We think that the author supposing that the conversation being between Yudhishtira and Krishna, his memory have failed him, and he mentioned it as from Mahābhārat, but we find it in Vriddha Gowtam Sanhitā 15, from 74-79, and this conversation is between Yudhishtira and Krishna. ४. A. reads पात्रं कुम्भार्थमेव च for पात्रीकुम्भार्थमेव च. ५. All except D. read वनस्पतिम् for वनस्पतीन्. ६. A. omits अपि. ७. D. reads प्रवर्षयति instead of simply दर्शयति.

यज्ञेन पापैर्वहुभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकानजरस्य विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञो ऽपूतात्मा भक्ष्यति छिन्नपर्णवत् ॥

इति । यज्ञविशेषास्त्रिहोत्रादयः । तथा च श्रूयते—

‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च’—इति । अग्निहोत्रादीनां
संस्कृतैरग्निभिः साध्यत्वात् तत्संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् ।
तत्र प्रजापतिः—

‘सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।

आदध्यान्निर्धनोऽप्यग्निं नित्यं पापभयात् द्विजः’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यत्रायः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्यो ऽग्नीन्नाऽऽधानुमिच्छति ।

यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हिं विशेषतः ।

आधायग्नीर्नं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् ॥

(कृ. पु. १. २. २४. ७, १०)

१. All except D. read -नमरस्य for -नजरस्य. २. All except A. and read नश्यति. for भक्ष्यति. ३. B. C. and F. read तत्संस्कारकर्ममाधाना-
तत्संस्कारसाधनमाहा-; and E. तत्संस्कारकसाधनत्वेन आधानमाहा-;
I for तत्संस्कारकमाधानमाहा-. ४. A. substitutes -बनुमेवम् for -बनुष्टेवम्.
We read with A., but all others read the following:—सर्वसंस्था-
कादी स्यादाहिताग्नेर्धने सति । ५. All except A. read पापभयान् instead
‘पापभवात्’. ६. D. substitutes अभिहितः for दर्शितः; while H. omits
th. ७. A. omits -यो. ८. A. substitutes वा for हि. ९. All read
मग्निं for -अग्नीन्.

इति । श्रुतिश्च कालादिविशिष्टमाधानं विधत्ते—

‘वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । वसन्तो वै ब्राह्म-
णस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चस्वी भ-
वति । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्य-
स्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय इन्द्रियावी वीर्यवान्
भवति । शरादि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्य-
स्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति’ ।

इति । आश्रमेधिकेऽपि—

‘वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ॥
अर्ध्याधानं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।
तस्य श्रीब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः ।
शरत्काले तु वैश्यस्याप्याधानीयो हुताशनः ॥

१. A. reads ऽग्निनादधीत for ऽग्नीनादधीत. २. Except A. E. and H. all others read स एवैन- instead of स्व एवैन- repeating the same in the places of all स्व coming hereafter in the passage. ३. With the exception of B. all omit वीर्यवान्; H. and I. besides this read इन्द्रियवान् for इन्द्रियावी of all others. ४. A. omits अपि but adds पर्वणि in its place. This quotation is also Vridh Gowtama Sanhita 15, 46-52. ५. A. reads अग्न्याधेयं for अग्न्याधानं. ६. B. C. D. G. and H. read शरत्त्राये ऽथ for शरत्काले तु; while E. शरत्काले ऽथ for the same.

शरद्वात्रः स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ।

शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ॥

तस्य वै श्रीः प्रजा ऽऽयुश्च पशवो ऽर्थश्च वर्द्धते ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ४७-५२)

इति । आधानपूर्वकार्थं यज्ञाः दर्शादयः । तथा च वसिष्ठः—

‘ अवश्यं ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । दर्श-पूर्णमासा-

ऽऽग्रयणेष्टि-चातुर्मास्य-पशु-सोमैश्च यजेत ’ ।

इति । हारीतो ऽपि—

‘ पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेत् ब्रह्म चाव्ययम् ’ ॥

इति । ते च गौतमेन दर्शिताः—

‘ अष्टका पार्वणश्रौद्धं श्रावण्याषाढी प्रौष्ठपदी

चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अग्न्यधे-

यमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणे-

. A. reads शरद्वात्रिः instead of शरद्वात्रः. २. All except A. read for येन. ३. A. B. C. D. E. and F. read तस्यैव श्रीः for तस्य वै ; while H. reads तस्य श्रीर्वै for the same. ४. D. omits च. ५. D. ds for the sentence:—आधानपूर्वकार्याश्च यज्ञा दर्शादयस्तथा. ६. B. and F. read पूर्ण-दर्शमासा—for दर्श-पूर्णमासाः. ७. All except A. read सोमाश्च instead of पशु-सोमैश्च. ८. A. reads धर्ममव्ययम् for ब्रह्म व्ययम्. ९. इति is omitted by all. १०. B. C. and F. omit -आहुः. I read पार्वणं श्रावण्यामयणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाक- &c. ; G. reads अष्ट-पार्वणश्रौद्धं श्रावण्यामयणी चैत्र्याश्व- &c. ; H. reads अष्टका पार्वणश्रौद्धं पशुः ; and A. reads अष्टका-पार्वणश्रौद्धं श्रावण्यामहयणी चैत्र्याश्वयुजीति. ११. B. reads अग्न्याधेयमग्निहोत्रं for अग्न्याधेयमग्निहोत्रं. १२. B. C. F. and H. read दर्शपूर्णमासैः ; D. दर्शपूर्णमासः-; both for दर्श-मासौ ; and A. reads दर्शपूर्णमासावामयणं चातुर्मास्यम् for दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्याग्रयणेष्टिः.

ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-
संस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोऽर्यामः इति सप्त सोमसंस्थाः ।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति । अपरांस्तु महायज्ञक्रतून् देवलो दर्शितवान्—

‘अश्वमेध-राजसूय-षौण्डरीक-

गोसवादयो महायज्ञक्रतवः’ ।

इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिविधाः—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्’ ।

(मा. पु. ३४. ४)

इति मदालसोक्तेः । तत्र यज्ञानां नित्यत्वं कुर्युमशा-
खायां श्रूयते—

‘मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि वे-
तायां बहुधा सन्ततानि । तान्यार्चयन् नियतम् ।

(मुं. उ. १. २. १)

इति । वाजसनेयिशाखायामपि—

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवीषेच्छतं समाः’ ।

(ई. उ. २)

इति ।

१. D. inserts -याग- between सोम- and -संस्थाः. २. A. reads महायज्ञाः
क्रतवः for महायज्ञक्रतवः. ३. With the exception of A. all read अत्र
for तत्र. ४. A. reads अथर्वणशाखायां for कुर्युमशाखायां ५. A. reads
तान्याह्वय for तान्याचरय.

‘एतद्वै जेरामर्यमग्निहोत्रं जरसा
वा होवास्मान्मुच्यते मृत्युना च’ ।

(म. ना. उ. २५. १)

इति च । विधिवाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु नित्यत्व-
क्षकः । तद्यथा-

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

‘यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत’ ।

‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ ।

इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः । तथा चार्यवणे
भूयते-

‘यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यम-
नाप्रयण-मतिथिर्वाजितं वोऽहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति-’

(मु. उ. १. २. ३)

इति । तथो वै श्रुत्यन्तरमे-

‘यस्य पिता पितामहो वा

सोमं न पिबेत् स ब्राह्म्यः’ ।

१. B. reads एतद्वै जेरामर्यमग्निहोत्रं for एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं. २. Except A. all others read जरसा for जरसा. ३. B. C. and F. read मृत्युना वेति च for मृत्युना च. ४. All but A. replace च by तु. ५. A. reads simply तथा for तद्यथा. ६. A. and H. read दर्श-पूर्ण-मासाभ्यां. for दर्श-पौर्णमासाभ्यां. ७. A. omits expression वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ; D. reads वसन्ते only once. ८. D. reads चार्यवणः for चार्यवणे. ९. B. C. and F. read होचमदर्शमचातुर्मास्यमपौर्णमासमना- for होचमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यमना-. All others omit only अचातुर्मास्यम्. १०. A. and D. read बाह्यत- for बाह्यत-. ११. D. reads तथा for तथा. १२. All except A. omit च. १३. H. reads श्रुत्यन्तरे.

इति । जीवन-कामनाव्यतिरिक्तं गृह-दाहाद्यनियत-
निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथा च श्रुतिः—

‘यस्य गृहान् दहत्यग्निरग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्’ ।

इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा—

‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः’ ।

(तै. सं. ५. ३. १)-

इत्याद्याः काम्यपशवः ।

‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’ ।

(तै. सं. २. २. ५)

इत्याद्याः काम्येष्टयः । तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः
फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्रो-
कपापकत्वमाधर्वणे श्रूयते—

‘काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता यां च सुधूम्रवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी

लेलीयमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

१. A. reads —व्यतिरिक्तमह. instead of —व्यतिरिक्तं गृह- separate
२. A. reads गृहं दहत्यमये for गृहान्दहत्यग्निरग्नये D. omits the word
अग्निः. ३. E. reads निर्वपेत् for निर्वपेत्; H. adds च before निर्वपेत्.
४. After भूतिकामः A. continues in the inverted commas वायुर्वै श्वेता
इवता. ५ A. reads आपि for वा च. ६. A. reads लेलीयमाना for लेलायमाना;
H. reads लालायमाना for the same.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
 येथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
 तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
 यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
 एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
 सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
 प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
 एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः' ॥

(मु. उ. १)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘सुशुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तर्थाविधेः
 शुद्धैर्ब्रह्मोपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
 तथाकृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
 तुष्टेषु देवसङ्घेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ॥
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैर्लोकान् संवर्द्धयन्त्युत ।
 उभयोर्लोकयोर्देवि भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते ॥
 तस्माद्यज्ञाद्विवं याँति अमरैः सह मोदते ।
 नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
 सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः' ॥

१. G. omits the whole passage from श्वेतमासनेन भूतिकामः &c., up to यथा both inclusive. २. G. repeats तं twice. ३. C. D. and ४. read सुशुभैः for सुशुद्धैः. ५. D. reads तथाकृतैः for तर्थाविधेः. ६. A. substitutes बज्जी for यज्वा; D. reads बज्जात् for the same. ७. A. C. E. ८. and G. read भूतिर्बज्जैः प्रदृश्यते; B. reads भूतिर्बज्जः प्रदृश्यते; H. reads प्रदृश्यते for प्रदृश्यते, all for भूतिर्बज्जे प्रदृश्यते. ९. D. reads वाचि for वासि. १०. D. reads देव यज्ञे for देवि यज्ञे.

इति । यदि कथञ्चिन्नित्यकर्माणि लुप्येरन् तदा तत्स-
माधानमाह प्रजापतिः—

‘दशी च पूर्णमासं च लुप्त्वा ऽथोभयमेव वा ।
एकस्मिन् रुच्छूपादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥
हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ।
प्राजापत्येन गुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥
सन्ध्योपासनहानौ तु नित्यस्नानं विलोप्य च ।
होमं च नैत्यकं गुध्येद गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥
समाप्ते सोमयज्ञानां हानौ चान्द्रायणं चरेत् ।
अरुत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
उपवामेन गुध्येन पाकसंस्थासु चैव हि ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।
अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ’ ।

(का. स्मृ. ३. १८. १९-२०)

इति । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्याभावेऽपि नित्यं न लोप-
येत् । तदाह बौधायनः—

१. D. reads वषा कथञ्चिन्न for यदि कथञ्चिन्न. २. B. C. and F. read
लुप्त्वा चोभय- for लुप्त्वाऽथोभय- . ३. B. C. D. and F. replace वा by च
४. B. C. E. F. and G. read तु लोप्य च for विलोप्य च; A. reads विदुम्
च for the same. ५. A. and D. read होमं नैमित्तिकं for होमं च नैत्यकम्
G. reads होमं च नैमित्तिके for the same. ६. All except A. read
ब्रह्मालानेऽपि न for ब्रह्मालानेऽपि न. ७. A. B. C. and F. read बौधायन
for बौधायनः.

‘यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च ।
 विप्रेद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि सः ॥
 तस्मात् कन्दैः फलैर्मृलैर्मधुना ऽऽयस्सेन वा ।
 नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत्’ ।
 इति । ननु—सम्पूर्णव्रत्यसम्पत्तावेव सोमयागः कार्यः ।

तदाह मनुः—

‘यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि— (म. स्मृ. ११. ७)

‘त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्भुजः’ ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । त्रैवार्षिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीना दर्शादय एव
 कार्याः । एतदपि स एवाह—

‘प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्याऽन्नं वार्षिकं भवेत्’ ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । अल्पधनस्य यज्ञो मनुना निषिध्यते—

‘पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताऽयं कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३९-४०)

१. A. reads ह्यप्यस्थोऽपि न for विप्रेद्यपि न स; G. and D. विप्रेद्यस्थोऽपि न. and B. C. F. विप्रेद्य सोऽपि न for the same. २. A. and D. read मधुनाय सेन for मधुना ऽऽयस्सेन. ३. A. reads -मृलये for -मृलये. ४. D. reads सौमिकी क्रिया dropping the visarga; E. reads-सौमिकी क्रियां both for सौमिकीः क्रियाः. ५. D. reads यजेताऽपि for यजेताऽय; and G. यजेताऽय कश्चन for यजेताय कथञ्चन. ६. All but A. read प्रजां for प्रजाः.

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तथोर्व्विजः ।

आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ४१)

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादि-
वचनेन विरुद्धेन—इति चेत् । मैवम् । एतेषां वचनानां काम्य-
यागविषयत्वात् । ‘सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यं
कर्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये मीमांसितम् । तथा हि—‘एन्द्राग्र-
मेकादशकपालं निर्व्वपेत् प्रजाकामः’—इत्यत्र किं यथा-
शक्तिप्रयोगेणाप्यधिकारः? उत सर्वागोपसंहारेण?—इति संशयः ।
नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् का-
म्येष्वपि तथा—इति प्रोक्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाव्यपरित्या-
ज्यत्वात् तत्र यथाशक्तिप्रयोगः । अपरित्याच्यानि हि नित्यानि ।
जीवनादिनिमित्तवशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं प्रत्यप्रव-
र्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत् । कामना तु न निमित्तं ये-
नावश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् ।
तथा सति फलसिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य
च कृत्स्नाङ्गोपकृतप्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः । यदा कृत्स्नाङ्गानुष्ठान-
शक्तिस्तदैव काम्यमनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥ इति यजनप्रकरणम् ॥

१. B. C. and F. read तथार्व्विजः for तथार्व्विजः. २. G. reads -व्यधिकारः
for -व्यधिकारः. ३. D. and G. omit प्राप्ते. ४. D. replaces तत्र by तथा.
५. A. reads यथाप्रशक्ति- for यथाशक्ति-. ६. H. reads -मिष्टिं for -मिष्टि.
७. G. reads काम्य- for काम्य- . ८. A. reads कृत्स्नाङ्गानुष्ठाने शक्तिः
for कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्तिः. ९. D. omits इति यजनप्रकरणम्.

इत्थं यजनं निरूपितं याजने तु विधिः श्रूयते—
'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्याजयेदध्यापयेद्वा' । न
चायं नित्यविधिः । अकरणे प्रत्यवायादिनित्यलक्षणाभावात् ।
अपि तु काम्यविधिः । द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात् ।
तत्रापि नापूर्वविधिः । जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् ।
तद्वेतुत्वं च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितम्—

‘याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः प्रतिग्रहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधो तस्य जीविका' ॥

(मा. पु. २८. ४)

इति । नापि परिसंख्या । नित्यप्राप्तेरभावात् । तस्मात् पक्षे
प्राप्तत्वान्नियमविधिरयम् । स चायं नियमः पुरुषार्थ एव । न तु
क्रत्वर्थः । द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्सामूत्रे वि-
चारितत्वात् ।

तथा हि—द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्था पुरुषार्था वा?—इति संश-
यः । तत्र पूर्वः पक्षः क्रत्वर्थेयम् । तथा सेति नियमस्यार्थवत्त्वात् ।
ब्राह्मणस्य याजनादिना क्षत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य
रुह्यादिना—इति नियमः । स च पुरुषार्थपक्षे जन्यकः स्यात् ।

१. A. reads द्रव्यमर्जयन् for द्रव्यमर्जयन्. २. We read with A. ; and B.
E. G. H. read पूतप्रतिग्रहः ; and C. D. F. पूतःपरिग्रहः for शुद्धः
प्रतिग्रहः. ३. B. C. D. E. and H. read क्षित्तर्था instead of विविधा. ४. H.
reads जैवमविधिः for जीवनविधिः. ५. A. C. and F. read पूर्वपक्षः for
पूर्वः पक्षः ; and D. reads पूर्वपक्षे for the same. ६. B. C. F. and H. read
तत्रापि for तत्रैव तत्रैव ; E. reads तत्रा हि ; while G. only तत्रा. ७. A.
omits क्षत्रियस्य जयादिना.

उपायान्तरैर्णाजिस्स्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिघातादिपुरुषार्थ-
सम्पादकत्वात् । क्रतुस्तु नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तत्र निय-
मो ऽर्थवान्-इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं
प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षेद्दृष्टम् । कत्वर्थता
तु नियमान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । क्लेशं च कल्प्याद्वलीयः ।
सति च पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुषकार्यतया
तदर्थता ऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु पुरुषार्थे ऽप्यर्जनविधौ
किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति । कत्वर्थत्ववादिनो जीवनेलोपेन क्रतु-
रपि न सिध्येत् । अतः पुरुषार्थो याजनादिः-इति सिद्धम् ।

ऋत्विग्भिर्विना याजयिता ऽन्यो न कोऽप्येस्ति-इति चेत् ।
मैवमे । आपस्तम्बसूत्रं पांडशानाम्त्विजां वरणमभिधाय या-
जयितुः सप्तदशस्य पृथग्वरणाभिधानात्-

‘सदस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति । स कर्मणा-
मुपब्रष्टा भवति’-इति । अत एव वसिष्ठवंशोत्पन्नस्य सात्य-
हव्यनामकस्य महर्षेः प्रश्नवाक्ये देवभागस्य सूक्त्यनामकान्
ब्राह्मणान् प्राति याजकत्वं तैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते-

‘वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छत् सूक्त्यान् बहु-
याजिनो यजे’-तै. सं. ६. ६. २)

१. D. reads नियमो ऽनर्थवानिति. for नियमो ऽर्थवानिति. २. A. reads
प्रत्यक्षं दृष्टव्यम् instead of प्रत्यक्षदृष्टम्. ३. H. in the original has कृतं च;
but in the margin it has been corrected to श्रुतं च. ४. A. omits च.
५. A. and D. read पुरुषार्थतया for पुरुषकार्यतया. ६. A. reads ऋत्वि-
गदिनो for ऋत्विग्यवादिनो. ७. B. C. and F. read सिध्यत for सिध्यत.
८. A. substitutes सप्तमः for अतः; while B. C. D. and F. omit both.
९. D. reads ऋत्विग्भिना instead of ऋत्विग्भिर्विना. १०. D. omits अस्ति.
११. All except I. omit the following from मैवम् up to वर्णमभिधानात् both
inclusive in the next line. १२. A. reads सात्यहव्यनामकस्य instead of
सात्यहव्यनामकस्य.

इति । तथा कौषीतकिब्राह्मणे चित्रनामकं प्रति श्वेतकेतो-
प्राजकत्वमाप्नातम्—

‘चित्रोद्भूतो गार्ग्याथणिर्यक्षमाण ओरुणि वव्रे । स ह पुत्रं
श्वेतकेतुं प्रजिघाँय याजयेत्’—

इति । तस्माद् ऋत्विग्भ्योऽन्यः सदस्यो याजयिता । ऋ-
त्विजो वा याजयितारः सन्तु । सर्वथा ऽप्यस्ति ब्राह्मणानां
जीवनहेतुर्याजनम् ।

तत्रैतिकर्तव्यतारूपेण कृष्णाजिन-वाससोरन्यतरेणोपवीति-
त्वं तैत्तिरीयके विधीयते—

‘तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य
प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय’— (तै. आ. २.१.)

इति । मन्त्रेषु ऋष्यादिज्ञानं च याजनाङ्गत्वेन छन्दो-
गब्राह्मणे समाप्नायते—

‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण
याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यते
वा म्रियते पापीयान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि
भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेदं सर्वमायुरेति । श्रेयान् भवति ।
अयातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
विद्यात्’—(छं. ब्रा. ३. ७. ५) इति ।

१. A. reads कौषीतकिब्राह्मणे for कौषीतकिब्राह्मणे. २. A. reads चित्रो ह
वै for चित्रोद्भूतो. ३. We read with A.; all others read -वक्षमाणमारुणि for
-यक्षमाण आरुणि. ४. A. reads प्रतिहूय for प्रजिघाँय. ५. D. omits the
whole quotation तस्मात् &c., up to इति after the sentence. ६. B. C. D.
E. and F. read मन्त्रे instead of मन्त्रेषु; and G. H. read मन्त्र-कृष्यादि-
७. G. reads गर्त्तं वा पद्यते for गर्त्तं वा पद्यते. ८. A. E. G. and H. प्रवामी-
यते for वा म्रियते. ९. A. omits वै.

ननु-क्वचित् याजनेस्य क्वचित् प्रतिग्रहस्य च निन्दिते-
त्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जप आधायते-

‘रिच्यत इव वो एष प्रैर्व रिच्यते यो याजयति प्रति वा
गृह्णाति । याजयित्वा प्रतिगृह्य वा ज्ञश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेद-
मधीयीत । त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति’-
(तै. आ. २. १५)

इति । तथा अन्यत्रापि-

‘दुहे ह वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञ-
क्रतुना याजयेत् । सो ऽर्ण्यं परेत्य शुचौदेशे स्वाध्यायमेवै-
नमधीयन्नासीत । तस्यानशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य
सुत्या, वाग् जुहूः, मन उपभृत्, धृतिः सुवा. प्राणो हविः
सामाऽध्वर्युः, स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणो ज्ञन्तदक्षिणः
समृद्धतरः’ ।
(तै. आ. २. १६)

इति चेत् । नायं दोषः । तस्य अयाज्ययाजनविषयत्वात् ।
जीवितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थमयाज्ययाजनमपि सम्भा-
ष्यते । तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्-

‘प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिप्रा-
णस्य वा प्रतिगृह्णाति’-
(बृ. उ. ४. १. ३)

इति । तत्र प्रायश्चित्तं छन्दोगा आमनन्ति-

१. All except A. read यज्ञनं for याजनस्य; and omit the following:-
क्वचित् प्रतिग्रहस्य च. २. B. C. E. F. and H. read निन्दितत्वात् instead
of निन्दितत्वात्. ३. All except A. omit वा. ४. A. and G. read प्रैर्व for
of निन्दितत्वात्. ५. All except A. omit the whole of the remaining beginning with
प्रैर्व. ६. All except A. omit the whole of the remaining beginning with
तस्यानशनं; and ending with समृद्धतरः in the next but one line. For
प्रति चेत् they all read only इति. ७. None of the copies referred men-
tion तस्य, but we think that the connection requires it here. ८. B. C.
E. F. and H. read प्राणरक्षणार्थम् for प्राणरक्षणार्थम्. ९. D. omits अपि.
१०. B. C. D. E. F. and G. read अप्रतिगृह्यत्वात्; and H. reads अप्रतिगृह्यत्वात्
and all omit वा.

‘तदा अयाज्ययाजने दक्षिणास्त्यक्त्वा मासं चतुर्थकाले भुञ्जानः तन्मन्त्रान् गायेत्’—छं. ब्रा. ५. १. ३)

इति । तथा सुमन्तुरपि स्मरति—

‘गूढयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । अभिशस्त-
पतित-पौनर्भव-भूणह-पुंश्चल्यगुचि-शंखकार-तैलिक-चाक्रिक-
ध्वजि-सुवर्णकार-वर्मकार-पङ्क-वर्धकि-गण-गणिक-सौनि-
क-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रति-
ग्राह्या अयाज्याश्च’ ।

इति । तथा च वसिष्ठः—

‘दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

इति । तथा बौधायनोऽपि—

* बहुप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा

* अत्रेदमगुह्यमिव प्रतिभाति । बौधायनस्मृतौ तु—‘बहु प्रतिग्रा-
ह्याप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाश्यान्मस्य
। अन्मशित्वा तरस्तमन्दीयं जपेदिति’ ।

१. A. omits तदा; H. reads तदीयाज्ययाजने for तदा अयाज्ययाजने.
2. D. reads दक्षिणां instead of दक्षिणाः. ३. B. C. and F. read
जाने इत्येतद्वारवेदिति; E. reads जान इत्येतद्वारवेदिति; G. जान
इत्येतद्वारवेदिति; and H. जानीतेत्येतद्वारवेदिति all for तन्मन्त्रान् गाये-
दिति. ४. All except A. and D. read गूढद्रव्यपरित्यागात् for सर्वद्रव्यपरित्या-
गात्. ५. Excepting A. and I. others read -वस्त्रकार-; G. reads -वस्त्रकारि-
or -वस्त्रकार-. ६. A. reads आभिरम्बक- for -वर्मकार-; and omits -बुरुड-; B.
2. and F. read -वेन्मक- for -वर्मकार- with no other difference; E. reads
after -सुवर्णकार-, चर्मक-पङ्क-बन्धकिनेव-गाणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-
बुरुड-वर्मकाराः for all that follows in the text; G. continues after स्वर्णकार,
वर्मकार-पङ्क-बन्धकिलागणिक- all the rest is that given in the text with
the exception -वर्मकार- for which it substitutes वर्मकाराः; and H. proceeds
after -सुवर्णकार-, वर्मकार-पङ्क-बन्धकि- all the remaining being that of the
text except -बुरुड- for which it reads -बुरुड-. ७. A. reads विज्ञायते for
विज्ञायते. ८. B. C. D. and E. read बहुप्रतिग्राह्यस्य for बहुप्रतिग्राह्यस्य.
9. All except A. omit वा.

नाद्योत् । तस्य चोन्नमशिखा तरस्सेमन्दीयं जपेत् '

(बौ. स्मृ. २. २. ५. ८)

इति । अयाज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितम्—

' यः शुद्धान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणान् ।

याजितो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणो ज्याज्ययाजकः' ॥

इति ।

॥ इति याजनप्रकरणम् ॥

तेदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।

तत्र दानविषया श्रुतिः—

'दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति ।

दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते'—

(म. ना. उ. २१. २)

इति । तथा वाक्यान्तरमपि—

'दानं यज्ञानां बहूथं दक्षिणा लोके दानारं सर्वभूता-

न्युपजीवन्ति । दानेनारातीनपानुदन्त । दानेन द्विषन्तो मित्रा

भवन्ति । दाने सर्वं प्रनिष्ठितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति'—

(म. ना. उ. २२. १.)

अयमेव पाठो युक्तः । प्रतिग्राह्यस्य बहु प्रतिग्राह्य अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्येति योजना । प्रतिग्राह्यस्यापि बहुप्रतिग्रहो निषिद्धः । 'यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्' इत्यादिना मूले स्पष्ट एव ।

१. A. reads नाद्यात् for नाद्यात्. २. A. D. and G. substitute वा for च. ३. A. omits तरस्सेमन्दीयं जपेति. ४. E. reads only अयाजकलक्षणं for अयाज्ययाजकलक्षणं. ५. A. omits इति. ६. A. reads इत्यं for तदेवं. ७. B. C. D. E. and F. read भूतानि for भूतानि. ८. A. reads दुश्चरम् for दुश्चरम्.

इति । आदिस्थपुराणे अपि—

‘न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवनत्रये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ।

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।

दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥

धर्मा-स्य-काम-मोक्षाणां साधनं परमं* स्मृतम् ।

इति । एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसापूर्वको दानविधिरु-
च्यते । याज्ञवल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्त—

‘दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वं तु शक्तितः ॥ (२०३)

गो-भू-तिल-हिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चिते ।

नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता’ ॥

(या. स्मृ. १. २०१)

इति । एतयोरन्यतरः स्वरूपविधिः । इतरस्तु गुणविधिः ।

मनुरपि—

‘दानधर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्तसंज्ञकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२७)

* अत्र ‘दानं’ इति शेषः ।

१. H. reads दानविधिराज्ञातः instead of दानविधिरुच्यते. २. All except A. read याज्ञवल्क्योऽपि for याज्ञवल्क्यस्तु. ३. B. C. and F. read पूतं तु for -पूर्वं तु. ४. We read with A., while all others read -मर्चितम् or -मर्चिते. ५. A. D. E. G. and H. read तयोः for एतयोः. ६. A. and D. read दानं धर्मे for दानधर्म. ७. B. C. G. and H. read नित्य-नैमित्त-संज्ञकम् for नित्य-नैमित्तसंज्ञकम्, D. for the same reads नित्यनैमित्त-संज्ञकम्; while B. and F. read नित्य-नित्य-संज्ञकम्. D. reads दानं for भावेन.

इति । वेङ्गिपुराणे च अदाने वित्तवैयर्थ्योक्तिपुरःसरं दानं विहितम्—

‘यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ* ।
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह—

‘सीदते द्विजमुख्याय यो र्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुतार्थं धर्मज्ञा याचमानाः परान् गृह्णान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्तिनास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहिदेहीति विपरीतमुपस्थितम्’ ॥

* दैवं पुरुषकारश्चेत्युभावापि न पृथक्त्वेन कार्यकरणक्षमौ । दैव-पौरुषादिनस्तु तयोरितरेतरानपेक्षत्वं सादोषं प्रतिपादयन्ति । तथापि ‘उभाभ्यामेव पक्ष्याभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । दैवं पुरुषकारश्च निर्दिष्टौ कार्यतिष्ठये’ अयमेव सिद्धान्तः । उभयथापि प्राप्तं वित्तं देयमित्यर्थः ।

१. A. substitutes अग्नि- for वह्नि-. २. D. E. G. and H. omit अग्ने
३. B. C. E. F. and H. read -व्यर्थोक्ति- for -वैयर्थ्योक्ति-; while G. read
-व्यर्थोक्ति- for the same. ४. D. reads पुरुषादथ for पौरुषादथ. ५. B
C. D. and F. read बाधकमाह for बाधमाह. ६. All except A. substitute
हु for च. ७. A. B. C. D. and F. read दुःखिनः for दुःखिताः.

इति । स्कान्दे अपि—

‘देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥
एकेन तिष्ठता ऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दातु-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
दीयमानं तु यो मोहात् गो-विप्रा-ऽग्नि-घरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं ब्रजेतु सः’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘मो ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १४. ४१)

इति । दानस्य स्वरूपं तत्रैतिकर्तव्यतां च देवलो दर्शयति—

‘अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
द्विहेतुं षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् ।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिणाशं दानमुच्यते ॥
नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा-भक्ती* च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे हि ते ॥

* यस्मात् श्रद्धा च भक्तिश्च दानस्य वृद्धि-श्रेयस्करे तस्मादिदौ द्वौ भवतः इति योजना ।

१. A. omits इति. २. B. C. D. and F. read च इदं. ३. D. reads ददस्वेति for मा ददस्वेति. ४. A. D. G. and H. read -एषि जायते for अभिजायते. ५. D. reads दानस्वरूपं for दानस्य स्वरूपं. ६. A. E. and H. read द्विहेतुः for द्विहेतु. ७. A. reads त्रिणाशं for त्रिणाशं; त्रिवाचं; G. त्रिवाचं and H. त्रिवाचं; all for the same. ८. All except A. read श्रद्धाभक्तिश्च. for श्रद्धा-भक्ती च. ९. We read with all others read वृद्धि-श्रेयस्करे for वृद्धि-भयस्करे.

धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
 अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
 पात्रेभ्यो* दीयते नित्यमनपेक्षेय प्रयोजनम् ।
 केवलं त्यागबुद्ध्या यत् धर्मदानं तदुच्यते ॥
 प्रयोजनमुपेक्षयैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।
 तदर्थदानमित्याहुरैहिकं फलहेतुकम् ॥
 स्त्री-पान-मृगया-श्लाघां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
 अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ।
 संसदि व्रीडया तुल्येष्वर्थो अर्थेभ्यः प्रयाचितः ॥
 प्रदीयते च यज्ञानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ।
 दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ॥
 हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
 आक्रोश-स्पर्ध-हिंसानां प्रतीकाराय यद्दयात् ।
 दीयते वापकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
 दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं च धर्मयुक् ।
 देश-कालौ च दानानामद्वा न्येतानि षड्विदुः ॥

* अधिष्ठानान्येव विवृणोति पात्रेभ्य इत्यादिना ।

१. D. reads -मनवेक्ष्य for -मनपेक्ष्य. २. A. reads धर्मबुद्ध्या for
 त्यागबुद्ध्या. ३. D. reads वैदिकम् for ऐहिकम्. ४. B. C. and F. read
 राजेन्द्र for रागेण. ५. For तुल्येष्वर्थोऽर्थेभ्यः प्रयाचितः A. reads -स्तुत्या
 चार्थेभ्यो यत्प्रयाचितम्; and B. C. E. F. H. read स्तुत्या चार्थोऽर्थेभ्यः
 प्रयाचितः. ६. A. omits तत् and reads -विचिन्तकाः for -चिन्तकाः. ७. A.
 and I. read आक्रोशानर्थ for आक्रोशानर्थः, and D. चिन्तानां for -हिंसानां.
 ८. All others except A. read भवेत् for भयात्. ९. B. C. and F. read
 आपहारिभ्यो; and D. reads the whole line दीयते तापकर्तृभ्यः तापदानं तत्
 उच्यते; E. G. पापकर्तृभ्यः; and H. reads तत्पापकर्तृभ्यः for वापकर्तृभ्यः. १०. I.
 has नु for च; and all others except A. D. read कर्मयुक् for धर्मयुक्.

अपापरोगी* धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।
 अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
 त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
 त्रिमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते' ॥
 [ति। 'त्रिशुक्ल' इति त्रिभिर्माता-पित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः।
 'शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां दर्शने तथा ।
 सत्कृतिश्चाग्निसूया च दानं श्रद्धेत्युदाहृता ॥
 अपरावाधमक्लेशं स्वयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वा ऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् काले ऽपि वा पुनः ।
 दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।
 हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा ऽप्यन्यथा भवेत् ॥
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 नास्तिक-स्तेन हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ॥

* अङ्गान्येव विभजति अपापरागीत्यादिना ।

१. A. reads अव्याजतः for अव्यसनः if this reading is applied here the number shown in the text falls below, i. e., it becomes only five.
 २. A. only reads शुक्लवृत्ति- for कृशवृत्ति-. ३. A. and I. read संकलेन्द्रियः for कलेन्द्रियः; but this does not give good meaning. ४. A. and I. read शौचं शुद्धिः for शौचशुद्धिः. ५. I. only reads -र्थिनो for -र्थिनां. ६. A. and I. read दाने- for दान-. ७. A. and I. read आचारा- for अपरा-; this reading does not give good sense. We refer to the twelfth line from this line.
 ८. A. reads चा- for वा-. ९. All others except A. and I. read चोराय for जाराय; we do not accept this because स्तेन being in the verse before the word चोर gives the same meaning, therefore our reading gives good sense.

षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ।
 पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
 परबाधोकरं दानं स्फीतमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 यथोक्तमपि चेदन्नं चित्तेन कलुषेण तु ।
 तच्च सङ्कल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्विदानं स्याद्विपुलोदयम् ।
 अनुक्रोशवशादन्नं दानमक्षय्यतां व्रजेत् ॥
 ध्रुवमाजलिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
 वैदिको दानमार्गो ऽयं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥
 प्रपा-ऽऽराम-तडागादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।
 तदाऽऽजलिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
 अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-बालार्थं यदिष्यते ।
 इच्छासंज्ञं तु यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥
 कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थपेक्षमिति स्मृतम् ।
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

१. All others except A. and I. read बाधकरं for बाधाकरं. २. All others except A. read कृतं for स्फीतं ; and D. reads remaining half line कृतं च न कृतं भवेत् ।. ३. A. and I. read यद्दानं for चेदन्नं ; and E. G. H. read चेदन्नं, but this does not give good sense. ४. B. C. E. F. and H. read यच्च for तच्च ; but this is not applicable to the past line. ५. D. reads -लोषेण for -दोषेण. ६. B. C. F. and H. read अनुक्रोशवता for अनुक्रोशवशात् ; F. and G. read -वशादन्नम्. ७. A. and D. read अक्षय्यतां for अक्षयतां. ८. A. reads दिष्यं च, and I. वैदिको for वैदिको. ९. D. reads वर्ण्यतो for वर्ण्यते. १०. All others except A. I. read द्विजैः for बुधैः. ११. A. D. and G. read फलप्रदं for फलं ध्रुवम् ; as the four divisions are quoted in the preceding line such as ध्रुव, आजलिकं, काम्यम्, नैमित्तिकम्, the reading फलप्रदं is not applicable here. १२. D. reads तत् for तत्.

तत्रोत्तेमानि चत्वारि मध्यमानि त्रिधानतः ॥

अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।

अत्र-विद्या-मधु-स्त्रीणां गो-भू-रुक्मा-ऽश्व-हस्तिनाम् ॥

दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ।

विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥

दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ।

उपानत्-पेय-यानानि छत्र-पात्रा-ऽसनानि च ॥

दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ।

बहुत्वार्थजातानां संख्या शेषेषु नेह्यते ॥

अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ।

इष्टं* दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥

श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा भग्नतेजां विपद्यते ।

तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत्' ॥

इति । नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलारुधिरस्वारो दान-

भेदाः पुराणसारे दर्शिताः । सात्त्विकादिभेदान् भगवानाह-

‘दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे ।

१० देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

*यदुक्तं त्रिणाशमिति तानेव विविधान् नाशानाह । इष्टमित्यादिना ।

१. A. and I. read नचोत्तमानि, and D. reads न चोत्तमानि for तचोत्तमानि.
D. reads अत्रविद्या for अत्र-विद्या. ३. A. -मधु-रुक्मा- for-मधु-स्त्रीणां
and D. H. read-मधु-स्त्रीणां for the same. ४. D. reads -हस्तिनाम् for
हस्तिनाम्. ५. A. D. G. and H. read विद्यात् for विद्यात्. ६. A. reads
सात्त्विकं for -वार्षिकम्. ७. E. H. and I. read -तेजा for-तेजा-. ८. A. B. C.
and F. omit इति. ९. I. alone takes च. १०. G. H. read काले देशे च
or देशे काले च ; but such reading does not occur in other.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥
 अदेश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' ॥

(भ. गी. १७. २०-२२)

इति । तत्र फलविशेषो विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः—

‘ तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्त्वे मानवः सदा ।
 वर्णसङ्करभावेन ब्राह्मके यदि वा पुनः ॥
 बाल्ये वा दासभावेन नात्र कार्या विचारणा ।
 अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥
 सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः’ ।

इति । तत्र दानपात्रमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
 यत्र वृत्तमिमं चांभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते’ ॥
 (या. स्मृ. १. २००)

इति । यमोऽपि—

‘ विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
 क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।
 स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो
 दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः’ ॥

१. G. alone reads तिर्यक्त्वं for तिर्यक्त्वे. २. All except A. H. I. read तमना- for शसना-; the reading समभावेन is marginally noted afterwards on H. by striking off that the समभाव. ३. D. and G. read राजसानां for राजसानां; this is quite contrary to what is meant by the author. ४. D. omits the word शान्. before -पात्र-. ५. A. धर्मवान्. (This quotation cannot be found in the ब्रह्मसूत्रि (Calcutta Edition by Jivanand).

इति । वसिष्ठः—

‘किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामपि तत्पात्रं गूढात्रं यस्य नोदरे’ ॥

(व. स्मृ. ६. २६ ; व्या. स्मृ. ४. ३३)

इति । बृहस्पतिः—

‘आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति’ ।

(व्या. स्मृ. ४. ३२)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘पतनात् त्रायते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्तितम्’ ।

इति । स्कन्दपुराणे पात्रविशेषो अभिहितः—

‘प्रथमं तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात् ।

ततोऽन्येषां च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः ॥

गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्या तत्सुतां तथा ।

पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवम् ॥

तेज्ञानातिर्क्रमे दानं प्रत्युताऽधोगातिप्रदम्’ ।

इति । यमोऽपि—

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४१; द. स्मृ. ३. २५)

इति । ‘प्राधीतः’ प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—

D. reads वसिष्ठः, and all others except A. read विश्वः for
हेतः. २. D. reads -शिष्ट- for -श्रेष्ठ-. ३. B. C. E. and F. read तद्वाना-
H. reads नद्वाना- for तद्वाना-. In H. its original reading being
k there on the margin written as न तत्स्वातिर्क्रमे कर्तव्यं &c. ४. D.
कर्मत् for -कर्म-. ५. D. reads ब्राह्मणेऽग्रते for ब्राह्मणब्रुवे.

‘उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ ॥

इति ।

‘शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्’ ॥

इति । शूद्रादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदौनादिविषयम्

‘कृतान्नमितरेभ्यः’ (गौ. स्मृ. ५. ९)

इति गौतमवचनात् । व्यासः—

‘माता-पित्रोश्च यद्वत्तं भ्रातृ-स्वसृ-मुतासु च ।

जाया-ऽऽत्मजेषु यद्वत्तं सो ऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥

पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्थं दत्तमक्षयम्’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३०-३१)

इति । भविष्योत्तरे—

‘न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते ।

भर्गिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुः स्वसुः ॥

दरिद्राणां च बन्धूनां दानं कोटिगुणं भवेत्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

१. H. omits ‘प्राचीनः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—‘उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ इति. २. D. omits इति. ३. A. B. C. F. read शतविषयं for शतानादिविषयम्; while H. reads भगवत्प्राप्तिकविषयम्. ४. स धर्मः for सो ऽनिन्द्यः. ५. A. इति is superfluous. ६. D. omits इति. ७. D. reads सर्वे प्रशस्यते for सर्वं शस्यते. ८. D. reads भागिनां for भर्गिनी-. ९. A. B. C. and E. read पितुः for पितुः स्वसुः.

‘सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति यो द्विजम् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ’ ॥

(ध्या. स्मृ. ४. ३७)

इति । महाभारते अपि^१—

‘हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो देत्तं महाफलम् ’ ॥

इति । अपात्रमाह मनुः—

‘न वार्यपि* प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।

न ब्रकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥

त्रिव्रत्येतेषु दत्तं हि विधिना ऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रा ऽदातुरेव च ॥

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्रतम्† ॥

* ‘वार्यपि’ इत्यनेन अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधो ऽयम् ।
परिणस्तु सर्वार्थत्वादिनिषेध इति बोध्यम् । ‘पापे’ इत्यत्र ‘विप्रे’ इति
श्रुते विष्णुस्मृतौ च पाठः ।

† मनुस्मृतौ तु नायं श्लोक उपलभ्यते । अस्य स्थाने—

‘धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छापिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः’ ॥

इति दृश्यते । विष्णुस्मृतावप्येवमेव । मेधातिथ्यादिभिस्त्वयमेव व्याख्यानः ।

‘यस्य धर्मध्वजो नित्यं मुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्रतम्’ ॥

इति चोपलभ्यते । ज्ञेयो ऽप्येते बैडालव्रतप्रतिपादकाः प्रायशः स-
मानार्था एव । उपलभ्यन्ते च तत्र तत्र विभिन्नेषु पुराणादिग्रन्थेषु ।

१ A. alone reads -मतिक्रामं for -मधीयानं. २. A. D. and I. omit अपि;
while H. omits the whole महाभारते अपि. ३. I. only reads दानं for दत्तं.
t. B. C. E. F. and H. read अण्वपि, and A. reads अण्वपि for वार्यपि.

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसन्धानतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च बकप्रतेचरो द्विजः' ॥

(म. स्मृ. ४. १९२-१९६ ; वि. स्मृ.

इति । शौतातपो ऽपि—

९३. ७-९)

‘नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ ।

यश्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥

इति । देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः—

‘देवार्चनरतो विप्रो विचार्यो वत्सरत्रयम् ।

स वै देवलको नाम हव्य-कव्येषु गार्हितः' ॥

इति । वृद्धमनुः—

‘पात्रभूतो ऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपर्युङ्क्ते च न तं तत्स्करमर्चयेत्' ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे—

‘परंस्वादेवृथा दानमशेषं परिकीर्त्तितम् ।

आरूढपतिते चैव अन्यथाप्रैर्धनैश्च यत् ॥

व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तत्स्करे तथा ।

गुरोश्चा ऽप्रीतिजनके कृतप्ते ग्रामयाजके ॥

१. A. reads -वृत्तिकरः, and G. -व्रतधरः for -व्रतचरः. २. H. omits
शौतातपो ऽपि. ३. D. omits from देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः to गार्हितः. ४. A.
reads -कव्यविगर्हि- for -कव्येषु गार्हि-. ५. A. reads नोपर्युञ्जीत for नोपर्युङ्क्ते
च. ६. A. D. E. G. H. and I. read परस्थाने for परस्वार्थे. ७. L.
reads आकृते for आकृद-.

वेदविक्रयके चैव यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।
 स्त्रीभिर्जितेषु यद्वत्तं व्योलप्राहे तथैव च ॥
 ब्रह्मबन्धौ च यद्वत्तं यद्वत्तं वृषलीपतौ ।
 परिचारेषु यद्वत्तं वृथा दानानि षोडश' ॥

इति । महाभारते—

‘पङ्कन्ध-वधिरा मूका व्याधिनेपेहताश्च ये ।
 भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः’ ॥

इति । पात्रोपेक्षणमपात्रदानं च मनुर्निषेधति—

‘अनर्हते यद्वदाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हापरिज्ञानाज्ञोनाद्धर्माश्च हीयते’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९९; म. भा. शां. २०. ९)

इति । भविष्योत्तरे देयस्वरूपं निरूपितम्—

‘यद्यदिष्टं विशिष्टं च न्यार्यप्राप्तं च यद्वेत् ।

तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११९; वि. स्मृ. ९३. ३२;

सं. स्मृ. ४६; म. पु. १४५. ५१)

इति । अशेषस्य देयत्वप्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।

नान्वयै* सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १७५)

* कुटुम्बभरणावशिष्टं दार-सुतौ वर्जयित्वा देयम् । पुत्र-पौत्रादिरूपे
 ऽन्ये सति तु विद्यमानं सर्वं धनं न दद्यादित्यर्थः ।

१. D. reads कालप्राहे for ब्यालप्राहे. २. H. reads व्याधिना उप- for
 व्याधिनेप-. ३. B. C. E. F. and G. read धर्मा ऽधर्माश्च for दानाद्धर्माश्च, and in
 H. the original धर्मा ऽधर्माश्च being stricken दानाद्धर्माश्च is written on the
 margin. ४. D. reads समया- for ब्यावया-. ५. D. reads वथा -for वचा-.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते’ ।

इति । शिवधर्मे—

‘तस्माच्चेभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः’ ॥

इति । कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह
व्यासः—

‘ कुटुम्बं पीडयित्वा अपि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे^१ चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता’ ॥

इति । देयविशेषेण फलविशेषमाह मनुः—

‘ वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदो ऽर्घ्याणि वेदमानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।

अनडुदः श्रियं जुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥

* नारदेन तु वित्तस्य पञ्चधा विभागो दर्शितः । तद्यथा—

‘ धर्माय यशसे ऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते’ ॥

इति । अयमेव युक्तो द्रव्यविभाग इति भाति ।

† इदमपि मोक्षमार्गैकरतस्य दानशूरस्य वा संभवति । नान्यस्य ।

यतः कुटुम्बनिर्वाहावशिष्टस्यैव अंशतः दानमुचितम् ।

१. A. reads तस्मात्तु for तस्माच्चि-. २. B. C. F. ऽष्टानि, F. and H. ऽर्घ्याणि, and G. उक्तानि for ऽरन्वाणि. ३. For जुष्टां I. reads तुष्टां.

यान-शय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

(म. स्मृ. ४. २२९-२३३; वृ. गौ. स्मृ. १०. २३-२८)

इति । भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः—

‘ तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः ।

आर्तानामन्नदानं च गोदानं च कुटुम्बिने ॥

तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं विशिष्यते ।

सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवोर्ध्वरेतसाम् ॥

कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ’ ।

इति । स्कान्दे अपि—

‘ श्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्

अन्नं क्षुभार्त्तस्य नरो नरेन्द्र ।

दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः

संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति ’ ॥

इति । अङ्गिराः—

‘ देवतानां गुरुणां च माता-पित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाऽपुण्यं चोदितं क्वचित् ’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. E. G. and H. read सोम्यं for सोम्यं. २. For शानानां G. reads शानानां. ३. A. reads परं स्मृतं for विशिष्यते. ४. A. B. C. D. and F. read पात्रे for पात्र-. ५. E. reads धनदानं कुटुम्बिने, and for the same A. reads गोदानं यज्वने तथा; for गोदानं च कुटुम्बिने. ६. A. reads याजकानां for याजकानां. ७. A. and I. omit इति. ८. A. reads चादितं, and H. मोदितं for चोदितं.

‘यस्योपयोगि यद्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्’ ।

इति । दाननिमित्तान्याह शातातपः—

‘अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि’ ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि अयनादीन् दर्शयति—

‘हर्ष-कर्कटसंक्राती द्वे तूदग्-दक्षिणायने ।

विषुवे च तुला-भेषौ तयोर्मध्ये ततो अपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिद्धं चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसहितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्’ ॥

इति । मनुः—

‘सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

१. A. reads गृहादि for गृहे तु. २. D. and G. read शानानि for दत्तानि.
३. All others except B. C. and E. omit अपि. ४. D. reads उपरागादीनि
for अयनादीनि. ५. A. and I. read मृग. for हर्ष. ६. A. reads विष्णु-
पाशाधिकं for विषुवादधिकं. ७. D. reads गुणादिषु for युगादिषु.

‘शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वेनन्तकम्’ ॥

इति । भारद्वाजः—

‘व्यतीपाते वैधृतौ च दत्तमक्षयरुद्रवेत्’ ।

इति । विष्णुः—

‘दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादि चा ऽपरम् ।
आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमेः ॥
विज्ञेयः पुण्यकालो ऽयं ज्योतिर्विद्विर्विचार्य च ।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये’ ॥

इति । दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—

‘एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रिकं फलम्’ ॥

दिनच्छिद्रस्य तु लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे ऽभिहितम्—

‘तिथ्यर्ध-तिथियोगर्क्षच्छेदादी राशिपर्वणः ।
सदृशौ दिवस-च्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः’ ॥

इति ।

‘छेदादिकालः कथितः तिथिकृत्योर्धटिद्वयम् ।

ऋक्षादिसङ्गमोपेतं तच्छेदत्वफलैर्युतम् ॥

. A. E. H. and I. read -वनन्त-, and D. G. हानन्त- for वनन्त-.
A. reads this line as follows:—दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिके ऽपि
३. A. B. and D. read सङ्गमे for सङ्गमः. ४. D. reads वासरे for
ने. ५. A. G. and I. omit तु. ६. A. and I. read तिथ्यर्ध- for तिथ्यर्ध-
A. D. G. and I. read राशिपर्वणः for राशिपर्वणः. ८. I. reads -समा-
for -समाख्यौ. ९. A. omits तिथिकृत्योर्धटिद्वयम्. १०. All others
pt A. read as follows:—वागवद्विसमोपेतं तदे तत्त्वपलेर्युतम्; while I.
and D. G. -फलैः for -पलैः according to the reading.

पैलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ ।

छेदादिसमयः प्रोक्तो दाने ऽनन्तफलप्रदः' ॥

इति । दानस्य निषिद्धकालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ-

‘आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकालेषु वर्जयेत् ।

कर्म चाध्यापनं चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ' ॥

इति' । स्कन्दपुराणे-

‘रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।

हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्माद्वातुर्भयावहम् ॥

विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।

अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्' ॥

इति । तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः-

‘राहुदर्शन-संक्रान्ति-यात्रां ऽऽदौ प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिच्छ्यते' ॥

इति । अत्र संक्रान्तिशब्दो मकर-कर्कटविषयः ।

स्मृत्यन्तरे संक्रान्तिषु रात्रिदानादिनिषेधं प्रक्रम्य ‘मुक्त्वा
मकर-कर्कटौ’-इति पर्युदासात् ।

मत्स्यपुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः-

‘प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

दत्त्वा चा ऽक्षय्यमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च' ॥

इति । तथा व्यासेना ऽपि-

१. A. reads फलेः for पैलैः. २. A. reads युगे for युतौ. ३. A. reads निमिष- for निषिद्ध-, probably this might be an error. ४. H. omits इति. ५. D. reads स्कान्ते for स्कन्दपुराणे. ६. D. reads -यात्रां for -यात्रासौ. ७. D. reads न पुण्यति for तदिच्छ्यते. ८. B. C. and E. add च after संक्रान्तिषु. ९. A. adds काल- to देश-.

‘गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।
मकरे चा ऽट्टहासे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ॥
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे तथा चा ऽमरकण्टके ।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यतामियात् ’ ॥

॥ इति दानप्रकरणम् ॥

तदेवं सेतिकर्तव्यं दानप्रकरणं निरूपितम् । अथ प्रतिग्रहो
निरूप्यते । तत्र श्रौतो विधिः पूर्वमुदाहृतः । ‘द्रव्यमर्जयन्
ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात्’-इति । तत्र याजने येयं चर्चा
पूर्वमनुक्रान्ता सेयं प्रतिग्रहे ऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या ।
ननु-प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः-

‘प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०९)

इति । मैत्रम् । अस्या निन्दाया अस्त्प्रतिग्रहविषयत्वात् ।
तद्योपरितने वचने स्पष्टीकृतम् ।

‘प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः’ ।

(म. स्मृ. १०. ११०)

इति । यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते स गर्हित इत्यर्थः ।
प्रतिग्रहस्तु तेनैवा ऽभ्यनुज्ञातः—

‘नाध्यापनात् याजनाद्वा ऽगर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-ऽर्कसमा हि ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०३; म. भा. व. २००. ८७)

१. H. reads च प्रभासे for चाट्टहासे; the प्रभासे is written on margin.
A. omits येयं चर्चा. २. A. reads अयं for सेयं. ३. A. reads -सन्धातव्यः
or -सन्धातव्या. ४. A. reads असाधु- for असत्-. ५. A. and I. read प्रतिग्रहो
गर्हितः स्वात् for प्रतिग्रहस्तु क्रियते. ६. A. substitutes विद्युद्वा प्रतिग्रहः
or the whole verse नाध्यापनात् &c., and omits अगर्हितादिति छेदः.
7. In Manu Smṛiti ज्वलनाम्बु- for ज्वलनार्कः-. ८. This verse is to be
found in Mahābhārata 3, 200, 87.

इति । अगर्हितादिति छेदः । अगर्हितप्रतिग्रहादप्यप्रति-
ग्रहः श्रेयान् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानामोति पुष्कलान् ॥

(या. स्मृ. १. २१३)

इति । ननु—यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति—

‘प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहात् शुध्यति जप्य-होमैर्

योज्यं तु पापं न पुनन्ति वेदाः’ ॥

इति । मनुस्तु तद्विपर्ययमाह—

‘जप-होमैरपैत्येनो याजना-ऽध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. १११)

इति । नायं दोषः । द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः गूत्रात्
प्रतिग्रहो निन्दितः—इति व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

ननु—सत्प्रतिग्रहेऽपि क्रियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते ।

‘प्रतिग्रहः शुद्ध्यति जप्य-होमैः’—इत्युक्तेः । बाढम् ।

अस्त्येव वेदपारगत्वादिसामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः ।

एतदेवाऽभिप्रेत्य स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो निवारितः—

१. G. reads तानवामोति for स तानामोति. २. Except A. and I. all read प्रतिग्रहः for प्रतिग्रहान्. ३. A reads याज्ञयासु पापान् for याज्ञं तु पा. ४. G. reads तपसा न for तपसैव. ५. E. omits this. ६. A. reads होमैः for प्रत्यवायः. ७. D. reads एतदेवाभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो नो for एतदेव- &c.

‘बहुवेदविद्विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥

इति । एष एव न्यायो याजना-ध्यापनयोर्योजनीयः ।

अयाज्ययाजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोवाहुल्यम् । स्वे-
स्मिन्नीषेदधिकारवैकल्ये सति प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः ।

मुख्याधिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येन-
इति विवेकः । सदसत्प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः-

‘द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन’ ॥

इति । सतामसम्भवे सति असतो अपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंश-
तिमते अभ्यनुज्ञातः-

‘सीदंश्चेत् प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्तनो नृपात् ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा’ ॥

इति । शूद्रप्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः-

‘यत्तु राशीकृतं धान्यं खले क्षेत्रे ऽथवा भवेत् ।

शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभाषणम्’ ॥

इति । तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः-

‘कुटुम्बार्थे तु संच्छूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

१. E. and H. read अन्यस्मिन्, D. reads तस्मिन् for स्वस्मिन्. २. D. reads विशेषात् for ईषत्. ३. I. reads वैकल्येन for वैकल्ये सति. ४. For येन D. has अप्येतत्. ५. A. substitutes सहा च for सीदंश्चेत्. ६. A. reads धान्यमिति for धान्यं खले. ७. D. and I. read तथा for ऽथवा. D. alone has भाषितम्. ८. B. C. and F. read कुटुम्बार्थे तुयः शूद्रा-
तिग्राह्यं तु याचितम्. ९. D. E. G. and H. have बहु for सन्-
D. reads प्रतिगृह्णाति वाचितम्- and G. प्रतिगृहीत वाचितम्; for
तप्राहमयाचितम्.

क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्' ॥

इति । मनुरपि—

‘न यज्ञार्थं धनं गुह्यात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो अपि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते’ ॥
(म. स्म. ११. २४)

इति । असत्प्रतिग्रहोचितो स्वस्थाविशेषः स्कन्दपुराणे
दर्शितः—

‘दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असतः प्रतिगृहीयात् प्रतिग्रहमतन्त्रितः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो अपि यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलना र्कसमो हि सः’

इति । मनुरपि— (या. स्म. ३. ४१)

‘वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः
अप्यकार्यज्ञातं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
(म. स्म. ११. ११)

जीवितात्ययमापन्नो यो ज्ञमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते’ ॥
(म. स्म. १०. १०४)

इति । गारुडपुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता—

‘यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ।
तावदेव हि गृहीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा’ ॥

१. A. reads विप्रो for विप्रो. २. चाण्डालः is substituted by A. D. E. and H. for चाण्डालः. ३. A. and I. read वा for अपि. The text of Y. jnavalkya Smriti reads वाग्यतस्ततः. ४. All MS. read -सम्प्रभः; but the Smriti itself has समो हि सः. ५. G. adds पुरा after दर्शिता. ६. A. read कारणं निवर्तं भवेत्, D. and G. कर्तुर्निर्वहतां प्रजेत् for कर्तुर्निर्वहणं भवेत्

इति । व्यासो अपि—

‘प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् येज्ञार्थं तु समाचरेत् ।
स्थित्यर्थोदधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेतुः धनाविस्तरम् ।
धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः—
‘न राज्ञः प्रतिगृहीयात् लुब्धस्योच्छ्वास्त्रवर्त्तिनः ।
प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेद्या-नराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादिते यथोत्तरम्’ ॥
(या. स्मृ. १. १४०-१४१)

इति । संवर्त्तः—

‘राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः’ ॥

इति । स्कान्दे—

‘मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्त्वमागतः ।
राजप्रतिग्रहात् पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य ब्रह्मलोभेन मोहितः ।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्वाजप्रतिग्रहम् ॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥
राजप्रतिग्रहाद्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. A. याज्ञार्थं, D. स्थित्यर्थं for ब्रह्मार्थं. २. G. has स्थित्यर्थोदधिकं for स्थित्यर्थोदधिकं. ३. D. substitutes लुब्धं स्वाच्छास्त्र- for लुब्धस्त्वोच्छ्वास्त्र-. ४. D. reads सूनि-, G. स्वानि-for सूनि-. ५. The text of वाज्ञवल्क्यव्यासोति reads यथाक्रमम्. ६. D. omits following-प्ररोहन्ति घनागमे । राजप्रतिग्रहाद्दग्धा-, and reads वृक्षा दवाग्निना दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्-

‘देशसूनिंसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
 दशध्वजिसमा वेश्या दश वेश्यासमो नृपः ॥
 दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सैनिकः ।
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः’ ॥
 (म. स्मृ. ४. ८५-८६)

इति । अधार्मिकराजविषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैः
 विशेषितम्—

‘येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
 यजन्ते भूभुजां तेषामेतत् सूनोदितं फलम् ॥
 येषां पापण्डसङ्कीर्णं राटं न ब्राह्मणात्कटमं ।
 एते सूनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥
 येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
 ते तु पापसमाचाराः सूनापापभोगिनः’ ॥

इति । अदुष्टात्तु गजः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अत एव
 छन्दागशाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहं
 प्रवर्त्तयितुमश्वपतिनामकेन राज्ञा दायाभाव उपन्यस्तः—

‘न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
 नाऽनादिताग्निर्नाऽविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः’ ॥
 (छां. उ. ५।११।५)

१. This verse is altogether omitted by B. C. and E. also ; we find this and the foregoing verse in Manu Smṛiti, but this verse is differently written there as:— दशसूनांसमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ २. D. E. G. and H. read -सूना- for -सूनि-. ३. Manu Smṛiti has तस्य for तस्मात्. ४. All except A. E. and I. omit इयं. ५. D. reads the verse as:— येषां न विषये विप्राः प्राज्ञैर्यज्ञपतिम् । जायते भूभुजां तेषां. ६. A. reads ब्राह्मणास्पदम् for ब्राह्मणात्कटम्. ७. A. has पापा हि ते स्मृताः for पापभोगिनः. ८. D. omits महामुनीन्. ९. D. has च for मे, and for the same G. reads च. १०. A. reads तथा for कुतः.

इति । योज्यवल्क्यवचने अपि राजप्रतिग्रहनिन्दायां 'लुब्ध-
ग्रोच्छास्त्रवर्तिनः'-इति विशेषणात् अदुष्टराजप्रतिग्रहो न नि-
न्दित इति गम्यते । तथा च नारदो अपि—

‘श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥ (४१)

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥ (४२)

शुचीनामशुचीनां च सन्निवेशो^१ यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥ (४५)

यथा ऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।

एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि^२ ॥ (४६)

(ना. स्मृ. १७. ४१-४६)

इति । द्रुष्टप्रतिग्रहवत् सत्प्रतिग्रहस्यापि^३ आपद्विषयता
तो न कल्प्यते?—इति चेत् तत्र । ब्रह्माण्डपुराणे सत्प्रति-
ग्रहस्य अनापद्यपि विहितत्वात् ।

‘अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥

गृह्णीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचारवर्तिनः ।

श्रद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मात् हीयते’ ॥

१. D. omits the whole from ब्राह्मणवल्क्य to गम्यते. २. A. and G. ad-रक्षणं for -रक्षणे. ३. A. has सन्निपातो for सन्निवेशो. ४. D. omits his whole line. ५. All except A. and I. read द्रुष्टप्रतिग्रहः. ६. A. omits पि. ७. A. C. F. and I. omit तत्. ८. A. substitutes ब्रह्मपुराणे. rahmānda Purāna is a Mahā Purāna and Brahma Purān is an Upa urāna, therefore it is difficult to find out the above quotation. ९. D. G. and H. have प्रति- for परि. १०. A. reads धर्मो for धर्मान्.

इति । केषु चिद्वस्तुविशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह
दोष इत्याह भारद्वाजः—

‘अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मान्नैव निर्णुदेत्’ ॥

इति । तत्र भारद्वाजाभिप्रेतान् वस्तुविशेषान्निर्दिशां
याज्ञवल्क्यः—

‘कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धोः पुष्पं दधि क्षितिः’

मांसं शय्या ऽऽसनं धानाः प्रत्याह्वयेयं न वारि च ।

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-पण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः’ ॥

(या. स्मृ. १. २१४-१५)

इति । मनुरपि—

‘शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २५०)

‘एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाऽभयदक्षिणाम्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २४७)

* नात्र क्षितिश्चाग्नेन भूमिर्विदक्षिता अपि तु मृत्तिकैव । भूमिमहणे
दोषश्रवणात् ‘क्षितिर्मृत्तिका’ इति विज्ञानेश्वरः ।

१. All others except A. G. read भारद्वाजः. २. D. reads नैव निर्णुदेत्
for तत्रैव निर्णुदेत्. ३. B. C. and F. read गन्धान् for गन्धाः. ४. A. has
धान्यं. ५. D. reads अयाचितद्वयं. ६. D. and G. have द्विज. ७. A.
reads वासः. ८. A. and I. read असत्. ९. D. reads वाऽक्षयदक्षिणाम् for
चामयदक्षिणाम्, and the text of Manu भय for च.

इति । प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह—

‘हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णीनो भस्मी भवति काष्ठवत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. १८८)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च’ ॥

(या. स्मृ. १. २०२)

इति । विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहो दोषावह इति वाजस-
नेयिब्राह्मणे गायत्रीविद्यायां श्रूयते—

‘यदि ह वा अप्येवंवित् बह्विव प्रति-
गृह्णाति न हैव तन्नायज्या एकं चनपदं
प्रति स य इमाऽस्त्रील्लोकान् पूर्णान् प्रति-
गृह्णीयात् सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमायु-
यादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् द्वितीयं
पदमायुयादथ यावदिदं प्राणि यस्ता-
वत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत्
तृतीयं पदमायुयादथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष
तपति । नैव केनच नाऽऽप्य कुत

१. D. reads प्रतिगृह्णीते and the text of Manu reads the whole line thus:— प्रतिगृह्णन्विद्वान् भस्मीभवति काष्ठवत्. २. A. reads -नपो.

उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्—इति ।

(बृ. उ. ५. १४. ५-६)

॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधिकरणन्यायेन (पू. मी. २. २. १) कर्मभेदमभिप्रेत्य 'पट्टकर्माभिरतः'—इत्युक्तम् । स च न्याय इत्यं प्रवर्त्तते । यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संग्रहः किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैका भावना उत प्रतिधात्वर्थं भिन्ना? तत्र भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वःपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैर्नैकेनानुरक्तं आख्यातार्थं धात्वर्थान्तराणामननुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः—इति सिद्धान्तः । एवं चार्थ्यनादिभिः पट्टभिर्धात्वर्थैः पांडा भावना भिद्यते—इति भवन्त्येतानि पट्टकर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानम् । अश्रद्धालुना अनुष्ठितमर्थफलं स्यात् । तदाह भगवान्—

१. All others except A. and I. read इति, and B. C. E. omit both. २. H. omits नि- and reads रूपितानां. ३. D. has the following wonderful reading:—किं सर्वधनार्थैका भावना उत न प्रतिधात्वर्थं वाचा तत्रभवतो वाचकस्याख्यातस्यैकत्वात्भिन्नानामपि धात्वर्थानां उपसर्जनं प्रधानभेदकत्वात् संभवाच्चैकभावेन चेति पूर्वप्रशङ्काद्वाध्यापनाध्यापनमन्तरेण केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैर्नैकेनानुरक्तं आख्याता ये धात्वन्तराणाम्. ४. All others except A. substitute नाना for भिन्ना. ५. E. omits the following:—सैन प्रधानभेदकत्वात्संभवाच्चैकैव भावनेति पूर्वः पक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेरुत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैः. ६. A. reads स्याते. ७. F. has -नानुरक्त for -नानुरक्त. ८. A. and I. read अध्यापना. ९. H. has धात्वर्थः. १०. D. omits अपि.

‘अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह’ ॥

(भ. गी. १७. २८)

इति । ‘नित्यम्’ इत्युत्तरत्रान्वेति नै पूर्वत्र । अध्यापना-
दीनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अनित्यश्च देवता-
तिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवतास्वरूपं च वाज-
सनेयिब्राह्मणे शाकल्य-याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णी-
तम् । तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवतावि-
स्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा भ्रुतिः—

‘अथ हेनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति
देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतथैव निविदा प्र-
तिपेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते ।
त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ।
ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति ।
त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच कत्येव
देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वा-
विति । ओमिति होवाच कत्येव देवा या-
ज्ञवल्क्येति । अर्ध इति । ओमिति हो-
वाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक

१. Except A. D. and I. all others read नेह च. २. B. has उत्तर-
तोऽन्वेति न तु पूर्वत्र, C. and F. उत्तरतो नान्वेति न, D. उत्तरत्वात् नेति पूर्वत्र,
G. उत्तरत्वान्वेति न पूर्वत्र, H उत्तरत्र नान्वेति पूर्वत्र. ३. E. substitutes किन्तु
for न. ४. D. reads देवतानां. ५. D. omits the following :—शाकल्यः प्रष्टा
याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपौ स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः अथ चैषा भ्रुतिः ।
अथ हेनं विदग्धः. ६. A. omits स्वरूपं.

इति । ओमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री
 च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स
 होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशच्चैव
 देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ
 वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एक-
 त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति
 ॥ २ ॥ कतमे ते वसव इति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च
 चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं
 सर्वं वसु निहितमेते हीदं सर्वं वासयन्त
 तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे ते रुद्रा इति ।
 दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदा
 ऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यस्मा-
 द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम
 आदित्या इति । द्वादश एव मासाः संवत्स-
 रस्येत आदित्या एते हीदं सर्वमाददानायन्ति
 तद्यदिदं सर्वमाददानायन्ति तस्मादादित्या
 इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजाप-
 तिरिति । स्तनयित्पुत्रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजाप-
 तिरिति । कतमस्तनयित्पुत्रित्यज्ञानिरिति ।
 कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे
 षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
 चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं
 षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति ।

इमे एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति ।
 कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राण-
 श्चेति । कतमो ऽध्यर्ध इति । योयं पवत
 इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते ।
 स कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्व-
 मध्यात्तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव
 इति । प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति' ॥

(बृ. उ. ३. ९. १-९)

अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्यावि-
 तारेण कतीति पृष्ठो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्
 रबुद्धिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो
 'अदेवनामके शस्त्रेविशेषे ऽस्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां
 मुदायमाचष्टे' इति वैदिकप्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा
 'अदेवस्य निविद्युच्यन्ते । तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति ।
 तानि च पदानि त्रयश्च त्रीं चेत्यादीनि । शतत्रयं सहस्रत्रयं
 द्वां च देवविस्तारः । कस्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का
 मुदस्यते । य एव देवाः पूर्वं विस्तृताः त एव सङ्क्षेपेण
 त्रयन्तः? इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः । कतीति सङ्ख्याप्रश्नः ।
 तमे त इति स्वरूपविशेषप्रश्नः । तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका

१. A. reads संख्याविस्तारे, C. and F. read सन्ध्याविस्तारेण.
 A. and I. omit कतीति, A. adds साकल्येन, and I. साकल्येन. ३ D.
 and G. have सास्त्र- for सास्त्र-. ४. D. omits ऽव-. ५. D. has संभा-
 तानां, and G. संख्यावाचिनां for संख्यावाचिनां. ६. D. omits पदानां.
 A. reads विविदित्वेवमासीत्. ७. A. has तच्च- ८. All except A. and
 read कथमेतादृति for कस्ये त इति.

ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति । किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतै-
च्छेकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथक् निरूप-
णीय इति । त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो
वस्वादिभ्यो ऽन्ये । तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी । प्राणा बाह्यो-
न्द्रियाणि । आत्मा ऽन्तःकरणम् । इन्द्र-प्रजापतिशब्दौ लक्षणया
स्तनयिलु-यज्ञयोर्वर्चते । लक्षितलक्षणया त्वशनि-पश्वोः ।
अन्न-प्राणौ भोग्य-भोक्त्रभिमानिनौ । अध्यर्धशब्दो रुद्ध्या
सङ्ख्यावाची । योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः सूत्रात्मा ।
'वायुर्वै गौतम तस्मूत्रम्' (बृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः । अने
प्राणशब्दः परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मयुक्तम् ।
तत् शब्दः परोक्षवाची । अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् पारोक्ष्यम्-इति । तत्र प्राणशब्दवा-
च्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः । तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतरा
विस्पष्टमामनन्ति-

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेतो केवलो निर्गुणश्च ’ ॥

(श्वे. उ. ६. ११; बृ. उ. ३.)

१. B. C. and F. omit ऐच्छिकः, and E. G. H. substitute भौतिकः
for the same. २. इति is omitted by all except A. and I. ३. G.
reads -स्तनयिल्लोः for -पश्वोः. ४. D. omits रुद्ध्या. ५. A. omits स.
६. ल्यत् is substituted by all except A. and I. ७. A. and I. read
परोक्षम्. ८. H. reads चेतो. We think this reading is more correct;
but the Bhāshya and others prefer चेतो ; while D. reads चेतो .

इति । एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा
व्यवहरन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—

‘सुपर्ण* विप्राः कवयो वचोभि-

रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।’

इति । ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते—

‘इन्द्रं मित्रं वरुणमाग्निमाहु-

रयो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदं-

त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः’ ॥

इति । ननु—इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेववा-
चिनो न त्वेकं देवमभिदधति । अन्यथा वारुणयागे ऐन्द्रो^१
मन्त्रः प्रयुज्येत् । नायं दोषः । एकत्वे अपि देवतात्वम् । मूर्ति-
भेदेन मन्त्रव्यवस्थापपत्तेः । यथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वे अपि
प्रतिर्भाभेदेन दक्षिणामूर्ति-चिन्तामणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्राः

* शोभने पर्णे पक्षावस्य सुपर्णः । ‘बृहद्रथन्तरे ते पक्षौ’ इति श्रुतेः ।
सुपर्णः परमेश्वरः । विप्रातीति विप्रः । ‘प्रा पूर्तौ’ स्वज्ञानेन पूरणकर्तारो
विद्वांसो विप्राः । ते एकं सन्तमप्येकं बहुधा कल्पयन्ति उपास्यादिसिद्धये ।
अस्तुतस्त्वेक एव परमेश्वरः । एतेन—मन्दमतीनामनुग्रहार्थं विविधकर्मानु-
ष्ठानसिद्धयर्थं च कल्पितं शिव-विष्णवादिमूर्तिभेदमेव परमार्थसत्यं मत्वा
ईश्वरबाहुल्यादुद्विजमानाः अनाकलितवैदिकधर्मरहस्याः पारमार्थिकधर्ममु-
रीकुर्वन्तो ज्यप्रशस्तादुपेक्ष्या इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

१. E. G. H. omit च. २. A. has वरुणयागस्य. ३. B. adds अपि before
ऐन्द्रो. ४. B. C. and F. read युज्येत for प्रयुज्येत्. ५. A. G. and I.
read देवस्य मू.; D. E. देवत्वमू., and H. देवत्वस्य मू., for देवतात्वम् । मू.
६. A. substitutes प्रासाद- for प्रतिमा- and reads प्रासाददक्षिणामूर्ति-; B. C.
and F. प्रतिमाभेदैः इ., D. E. and H. प्रतिमाभेद-; and G. प्रतिमाभेदान् इ-.

मूर्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः । यथा वो वैष्णवागमेषु गोपाल-
वामनादयो मन्त्राः तथा देवे^१ अपि किं न स्यात् ।

ननु—द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपम् । रूपभेदाच्च कर्मभेदः
प्रतिपादितः । ‘तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा
वाजिभ्यो वाजिनम्’—इत्यत्र यथा ऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्य-
योर्भेदः तथा विश्वेषां देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदो ऽभ्युपग-
न्तव्यः—इति । बाढम् । अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य
देवस्य कर्मानुष्ठानदशायामौपाधिकां भेदः* । अत एव वाज-
सनेयिब्राह्मणे इष्टिप्रकरणे कर्मानुष्ठातृप्रसिद्धं देवभेदमनूय
तदपवादेन वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्—

‘तद्यदिदमाहुरमुं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेतस्यैव
सा विमृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति’ ।

न चैकस्माद्देवात् फलभेदो दुःसम्पाद इति शङ्कनीयम् ।
‘उपास्तिप्रकारभेदेन तदुपपत्तेः । ‘तं यथायथोपासते तदेव
भवति’—इति श्रुतेः । यथैको अपि राजा छत्र-चामरादिसे-
वाप्रकारभेदेन फलभेदे हेतुस्तद्वत् ।

* उपाधिशब्देनात्र सत्त्व-रजस्तमो गुणाः तज्जनितत्वेन कल्पितानि
शरीराणि वा ग्राह्याणि । तदथा—कर्मारम्भे विघ्ननाशनार्थं कल्पितस्य
गजमुखाद्याकारविशेषोपाधिविशिष्टस्य गणपतेः कल्पनम् । एवमेवेन्द्र-
वरुणादीनां देवानां कर्मानुष्ठानकाले तत्तत्कार्यसिद्धयर्थं कल्पनम् ।

१. A. omits वा, and D. substitutes च. २. A. and I. read देवे fo
देवे. ३. A. and I. have स्वरूप-. ४. H. reads विशोषात्. ५. H. and I
read वासवस्य. ६. A. and D. have कर्मानुष्ठान-. ७. E. G. and H. read
तदनुवादेन for तदपवादेन. ८. All others except A. and I. read फलभेदे-

ननु-देवः फलं ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते । तथा हि नवमाध्याये विचारितम् । किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं ? उतापूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं ? इति संशयः । तत्र भङ्गस्य यागस्य कालान्तरभाविफलम्प्रति साधनत्वा-योगादवश्यं द्वारं किञ्चित् कल्पनीयम् । देवताप्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यां तद्वारं स्यात् ।

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तरपयति’ ।

(नै. सं. २. ५. ४. ३)

इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते । क्रियया प्राप्नुमिष्टतमत्वात् कर्म कारकं प्रधानम् । तेन कर्मणा व्याप्यत्वात् सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानम् । इन्द्रादिदेवताश्च सम्प्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजार्हन्ति । यागश्च पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव देवताया अङ्गं स्यात् । तस्मात् राजादिर्वेदेवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः । अवोच्यते । याग-देवतयोर्योऽप्यमङ्गाङ्गीभाव उपन्यस्तः स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण विपर्येति । तथा हि— यजेतेत्याख्यातेन भावना अभिधीयते । सा च—किं? केन? कथं? इति भाव्यकरणे इतिकर्तव्यतालक्षणमंशत्रयं क्रमेणाकाङ्क्षति । तत्र यागस्य समानपदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात् भाव्यता स्यात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति ।

१. A. inserts कर्तुः. २. A. B. C. F. insert च before कर्मणा. ३. A. and I. read व्याप्यत्वात्. ४. All others except A. and I. take singular. ५. A. has यागश्च. ६. A. retains plural. ७. C. and F. read सर्वस्व for स्वर्गस्य.

तच्च करणं साध्यरूपत्वात् स्वनिष्पादकं सिद्धं ब्रह्मदेवतमितिकर्तव्यत्वेन गृह्णाति-इति । ततो यागो ऽङ्गी देवता च तदङ्गम् । एवं च सति नातिथिवद्देवता यागेनैराध्यते । या तु श्रुतिः-‘तृप्त एवैनम्’-इति नासौ स्वार्थे तात्पर्यवती । प्रत्यक्षादिविरोधात्* । न हि काचिद्विग्रहवती देवता हविर्भुक्ता तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण योग्यानुपलब्ध्या वा प्रतीयते । किं च अश्वमेधे ‘गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः’ इत्यादावदवावयवानां दंष्ट्रादिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमण्डूकादयस्तिर्यञ्चो ऽपि देवताविशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फलप्रदानं सम्भाव्यते ।

‘ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलैभ्यः स्वाहा’-

(तै. सं. ७. ३. १९; ७. ३. २०)

इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-तदवयवानां देवतत्वं श्रूयते । तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तरां तृप्तिः कुतस्तम

* असति प्रत्यक्षोपलम्भे अर्थो बाधितो भवति । इन्द्रस्य प्रत्यक्षाभावात् श्रुतिरियं न स्वार्थे तात्पर्यवती भवतीति भावः ।

१. A. and I. read -स्वरूपत्वात्. २. G. reads -न राध्यते. ३. D. omits from भुक्ता to प्रत्यक्षेण, both inclusive. ४. This mantra is differently read by the following manuscripts as:-A. has स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् अम्भेभिः, B. and C. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् अम्भेभिः, E. and F. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः, D. and G. गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूका काङ्क्षन्. ५. A. has इत्यादावयव-, B. C. E. F. H. इत्याद्यदवावयव-, and I. इत्याद्यवयव-. ६. A. B. C. F. have स्तेगमण्डू. ७. Except A. and I. all omit ऽपि. ८. C. E. and H. read फलदानं.

फलदानम् । तस्माद्विग्रहादिमतां देवानां भवाच्च देवताप्रसा-
दो यागस्य फलद्वारम् । किन्तु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथा-
नुपपत्तिकल्प्यमपूर्वं तद्वारम् । अभ्युपगतेष्वपि देवेष्वपूर्वस्यैव
फलद्वारत्वमवश्यं वक्तव्यम् । मन्त्रार्थवादेतिहास-पुराणेषु
देवतानामपि तपश्चरण-क्रत्वनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रप्रयोगेभ्यः*
समीहिते सिद्धानुकीर्तनात् । तस्मान्न देवः फलप्रदः इति
सिद्धम् । औपनिषदास्त्वीश्वरस्य† फलदातृत्वं मन्यन्ते ।
तथाहि तदीये शास्त्रे तृतीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः
फलं ददाति ? आहोस्विदीश्वरः ? इति संशयः । तत्र मीमां-
सकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु
किं धर्मो ज्ञानाधिष्ठित एव फलप्रदः ? किं वा केनचित्चेतने-
नाधिष्ठितः ? नाद्यः । अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य यथो-
चितफलदातृत्वायोगात् । द्वितीये तु येनाधिष्ठितः स एव
फलदाता ऋतुः । न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् ।
वैषम्य-नैर्घृण्यपरिहाराय धर्मापेक्षणात् । असति तु धर्मे
कांश्चिदुत्तमसुखं कांश्चिन्मध्यमं कांश्चिदधमं प्रापयन्तीश्वरः कथं
विषमो न भवेत् । कथं वा त्रिविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न
स्यात् । धर्माधर्मानुसारेण तत् प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीना-

* अयमर्थः— मन्त्रार्थवाद-पुराणादिषु देवतानामपि समीहितं तप-
श्चरणादिद्वारैव सिद्धमित्यनुवर्णितं न साक्षात् तस्मात् कर्मैव फलप्रदं
न देवता ।

† औपनिषदा वेदान्तिनः । ते च कर्मानुरूपं शुभमशुभं वा ईश्वरः
फलं ददातीति मन्यन्ते ।

१. A. has देवादीना- २. C. and F. देवात्मनामपि, I. देवानामपि.
३. D. F. G. and H. have समाहित- for समीहित-. ४. A. reads फलं
ददातु. ५. All except A. H. and I. have धर्मवैयर्थ्य-. ६. A. has चिच्चं
for त्रिविधं, and all others except I. विचिच्चं for the same.

मिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्तुः । न हि दुष्टशिक्षां शिष्ट-
परिपालनं च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये विद्येते ।
यदुक्तं—‘गो-मण्डूकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनां च
स्थावराणां फलप्रदत्वमयुक्तम्’—इति । तत् तथैवास्तु ।
ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदापि—

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति’ ।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

—इति तत्रापीन्द्रदेवतायामवस्थितो ऽन्तर्यामी फलप्रदत्वेन
विवक्षितः ।

‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्’ ।

इति श्रुतेः । तस्मादीश्वरस्य प्रसाद एव फलद्वारम् ।
न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः ।
विवक्षाविशेषेण तत्समाधानात् । यथा देवदत्तस्यैव पशुत्वे
ऽपि सम्यगभिज्वेलनं विवक्षित्वा ‘काष्ठानि पचन्ति’— इति
व्यवहारः तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वे ऽपि तारतम्यार्पादन-
निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा ‘धर्मः फलप्रदः’— इति
व्यवहारः किं न स्यात् । तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर
एक एव सर्वत्र पूजनीयो देव इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजनप्रकार-
मुपरितनश्लोके निरूपयामः । ‘देवता अतिथिपूजको नावसी-

१. A. B. C. and F. स्तेग- for गो-. २. All others except H. I. read
ईश्वरप्रसादः. ३. H. has अभिज्वेलनं. ४. A. and I. read -पादनिधिन-
५. From फलप्रदः to the end is omitted by D. ६. All others except
A. and I. read पूजनीय एवाल-. ७. H. -मिति प्रसं-.

ते '—इत्युक्तेरपूजायामवसीदति इत्यवगम्यते । तथा च
मपुराणे—

‘यो मोहादथवाऽऽलस्येदरुत्वा देवतार्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकं सूकोरर्ष्वभिजायते ’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १२१)

‘अरुत्वा देवपूजां च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं निगच्छति ’ ॥

(कू. पु. १, २. १८. १२१)

इति । मार्कण्डेयः—

‘अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ’ ॥

(मा. पु. २९. ३१; वि. पु. ३. ९. १५; वि. स्मृ. ६७. ३३)

इति । देवलो ऽपि—

‘अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

असत्कृतो निराशश्च स सद्यो हन्ति तत्कुलम् ’ ॥

१. In Kūrma Purāṇa we find as अज्ञानात्. २. A. and I. read -द्विह.
In the text of Kūrma Purāṇa we find the reading as follows :—
कृत्वा तु द्विजः पञ्चमहायज्ञान् द्विजोत्तमाः referring to both these verses
his reading is more correct. ४. All others except A. and D. as also
the text of the Kūrma Purāṇa read स गच्छति. ५ This quotation
from मार्कण्डेयः to -गच्छति is omitted by A. and I.; the author
quotes this verse from Mārkaṇḍeya, but we also find it in Viṣṇu
Smṛiti and Viṣṇu Purāṇa.

इति । पूजायां तु न केवलं पापाभावं किन्त्वभ्युदयो ऽप्य-
स्ति । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

‘ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १५.)

इति । मनुरपि—

‘अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं चादुष्टमानसम् ।
संवृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः’ ॥

(व. स्मृ. २७. ७)

इति । विष्णुरपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नाश्वामोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनान्’ ॥

(वि. स्मृ. ६७. ४४.)

इति । वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सां-
यो ऽवशिष्ट ओदनः स हुतशेषः । तमेव भुञ्जीत न
स्वभोजनार्थं पाचयेत् । यदाह भगवान्—

१. B. C. D. and E. add एव to केवलं. २. A. and I. read अस्मा
for पापाभावः. ३. A. and I. -मागतम्. B. C. F. -मानस; and E. -
दुष्टमानसम्. ४. D. सवत्सं. ५. A. omits इति. ६. All except A. and
omit यो. ७. A. reads तथाह; and the other all except I. तदाह.

‘यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वष्टा पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्’ ॥

(भ. गी. ३. १३)

इति । ‘हुतशेषम्’—इत्यत्र हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः—

‘वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यन्ते वृषैः’ ।

इति । तस्य शेषो हुतशेषः । स च हुतशेषशब्दो देवर्षि-
मनुष्यादिपूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति । तदाह मनुः—

‘देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

अथ स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते’ ॥

(म. स्म. ३. ११७—११८)

इति । ‘ब्राह्मणो नावसीदति’ इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मण-
स्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्—

‘सत्यं दानं तपः शौचमानृशंस्यं दमो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

काम-क्रोधौ वंशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।

स्वयं धर्मेण चरति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

१. D. omits from ‘हुतशेषम्’—to अथ स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्
with inclusive, this is only on account of the writer's carelessness.
G. ब्राह्म्याश्च, E. and H. read वा यश्च. ३. H. adds इति after भवेत्.
A. and I. वशी. ५. All except A. and I. read सर्वं धर्मेण चरितं.

यो ऽध्यापयेदर्धति वा याजयेद्वा यजेत वा ।
 दद्याद्वा ऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
 अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

इति । तर्था च अनाहिनाग्नितायामपि उक्तलक्षणलक्षितो
 ब्राह्मणो नावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति ।

‘चतुर्णामपि वर्णानाम्’-इति ‘षट्कर्मभिमतः’-इति वच-
 नद्वयेन साधारणा-ऽसाधारणधर्मौ संक्षिप्योपदर्शितौ । यद्यप्य-
 ध्यापनादित्रयमेव विप्रस्याऽसाधारणं नाध्ययनादित्रयम् । तस्य
 वर्णत्रयसाधारणत्वात् । तथापि षट्कर्मभिरतत्त्वं विप्रस्येवेति
 न कोऽपि विरोधः ॥ ३८ ॥

अथोत्र साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाहि-
 कं संक्षिप्याह-

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदैवं च षट्कर्माणि दिनेदिने ॥३९॥

इति । ‘सन्ध्यास्नानम्’-इत्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्ना-
 नस्य प्राथम्यं व्याख्येयम् । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथम-
 पादे प्रतिपादितः । ‘यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । यवागुं च पच-
 ति’-इति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोर-

१. All others except A. and I. have रतं for रतिः. २. From तथा
 च-10 पर्यवसितो भवति is omitted by all except A. and I. ३. A. reads
 तथात्र, and all others except I. तत्र. ४. All except K. and L. read
 देवतानां च for देवतातिथिः. ५. A. omits यवाग्वा. ६. Except K. G. H.
 All others omit च. ७. A. omits तत्र.

नेयतः क्रमः? उत नियतः? यदेपि नियतः तदपि पाठेन निय-
यते उताऽर्थेन? तत्र विध्योरनुष्ठानमात्रपर्यवसानात् क्रमस्य नि-
गमकाभावात् अनियतेः—इत्येकः पूर्वः पक्षः । पूर्वाधिकरणेषु
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति * इत्यत्र पाठ-
स्य नियामकत्वाभ्युपगमात् अत्रापि तत्सम्भवात् यथापाठक्रम-
नेयमः—इत्यपरः पूर्वः पक्षः । 'यवाग्वा'—इति तृतीयया श्रुत्या
होमसाधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागु-
गाकः पूर्वभावी-इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहे-
तुत्वाच्छुद्धस्यैव सन्ध्यावन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि
इति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानं तत्पूर्वभाविनां ब्राह्ममुद्गर्त्तोत्थान-हि-
तचिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मे मुद्गर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मा-र्थ-कामान् स्वे काले यथाशक्ति न होंपयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११५)

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मे मुद्गर्त्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।

कायकेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९२)

* द्रष्टव्यमिदं पूर्वमीमांसायां पञ्चमेऽध्याये प्रथमे पाद्रे ‘श्रुतिलक्ष-
मानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्’ इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां शबरभाष्ये ।

१. A. and I. read यदा नियतस्तदा, and others except H. यदापि निब-
स्तदापि. २. A. has नियामकत्वा-. ३. A. adds क्रमः after अनियत.
४. D. omits पूर्वः. ५. D. reads -धिकरणे. ६. B. D. and E. read ब्राह्मणं.
७. A. reads तथापाठक्रम- ८. D. reads असति द्रव्यहोमो निःपतेत् अर्थाद्यवागु-
गाकः पूर्वभावीति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानपूर्वभावि -for the intermediate portion
of साधनत्वावगमात् and ब्राह्ममुद्गर्त्तो-. ९. अत is added to एव by A.
१०. D. reads उपास्तेव for न हापयेत्.

इति । 'वेदतत्त्वार्थः' परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे—
 'ब्राह्मे मुद्गूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
 कायकेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्' ॥
 (कू. पू. १. २. १८. ३)

इति । विष्णुपुराणे अपि—
 'ब्राह्मे मुद्गूर्त्ते उत्थाय मानसे मतिमानृष ।
 त्रिवुद्धयं चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्योर्विरोधिनम् ॥
 अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
 परित्यजेदर्थ-कामौ धर्मपीडाकरो नृप ॥
 धर्ममप्यमुखादकं लोकविद्विष्टमेव च' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ५-७)

इति । सूर्योदयात् प्रागर्हप्रहरे द्वौ मुद्गूर्त्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मो द्वि-
 तीयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः—
 'उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य मुकृतं कृतम् ।
 दत्तं वा दापितं वापि वाक् सत्या वापि भाषिता ॥
 उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं मद्बुद्धयमुपस्थितम् ।
 मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतिष्यति' ॥
 इति । 'ध्यायीत मनसेश्वरम्' इति यदुक्तं तत्र प्रकार-
 विशेषो वामनपुराणे दर्शितः—

१. The text of Vishṇu Purāṇa सुस्थे च for उत्थाय. २. In Vishṇu Purāṇa त्रिवुद्ध- for त्रिवुध्य. ३. All except I. read चाप्यविरोधिनम्. ४. In Vishṇu Purāṇa the following one line is seen between अपीडया, &c., and परित्यजेदर्थकामौ, &c., but the author did not find it necessary for the present. 'वृष्टावृष्टविनाशाय चिदर्थं समदर्शिता. ५. A. reads अन्योः for तयोः. ६. A. reads अपि कृतं for दापितं. ७. E. II. and I. read चापि. ८. D. and G. have यद्बुद्धयं समुप-. ९. I. omits दर्शितः.

‘ब्रह्मा मुरारिस्त्रैपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनि-राहु-केतवः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्’ ॥

(वा. पु. १४. २३)

इत्यादि ।

॥ इति ब्राह्मे मुहूर्त्ते आत्महितचिन्तनप्रकरणम् ॥

द्वितचिन्तनानन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् न तु पापि-
शादिकम् । तदाह कात्यायनः—

‘श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलैरुपलक्षणम्’ ॥

(का. स्मृ. १९. ९-१०)

इति । ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाहाङ्गिराः—

‘उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आधम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन शीर्वनोद्ध्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः’ ॥

१. A. substitutes विपुरान्तकोऽमिर्-. २. All others except D. and G. substitute सहभातुजेन for शनि-राहु-केतवः. ३. A. omits तदाह. ४. All except A. and G. read सुभगां. ५. A. reads शक्तिः स विमुच्यते. ६. A. and I. read मघं for चान्धं. ७. A. reads तथाचाङ्गिराः. ८. E. G. H. and I. read निशीवो-. for शीर्वनो-.

इति । तेन तृणनियमं विशिनष्टि—

‘शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।

अयज्ञीयैरनार्द्रैश्च तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम्’ ॥

इति । तत्र कालभेदेन दिङ्मयममाह याज्ञवल्क्यः—

‘दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थव्रह्ममूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः’ ॥

(या. स्मृ. १. १६)

इति । कर्णश्च दक्षिणः ।

‘पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुन्मृजेत्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वाभिधानात् । य-
ज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याय्यम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन
स्थानान्तरमाह—

‘कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितः’ ॥

इति । तत्र कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् । तथा च
सांख्यायनः—

‘यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे

कृत्वा मूत्र-पुरीषोर्ऽसर्गं कुर्यात्’ ॥

१. D. substitutes तत्र नियमं वसिष्ठ आह for तत्र तृणनियमं विशिनष्टि. If we allow the reading of D. it means that it is of Vasishtha; but we cannot find it in Vasishtha Smṛiti. For the same तृणनियमान् appears in A. I.; and in B C. E. G. H. तृणनियमो. This is grammatically incorrect. २. B, E, and H. omit विक्र. ३. All except A. and I. read -स्थानाभिः. ४. G. has विकल्पे for विकल्पेन. ५. G. reads यद्येकवस्त्रो for यद्येकवस्त्रो. ६. D. omits उस्सर्गं and reads मूत्रपुरीषे कुर्यात्; while B. C. E. F. and H. read -उस्सर्गे.

इति । ननु—उक्तो दिङ्निनियमो न व्यवतिष्ठते । अन्यैरन्यथा-
स्मरणात् । तत्र यमः—

‘प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने अपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः’ ॥

इति । अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति । तदयु-
क्तम् । सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्य-
शास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनम् । दिवसे कृत्स्ने ऽयुदङ्मुखत्व-
विधानात् । यमवचनं तु विशेषशास्त्रम् । उदङ्मुखत्वस्य
मध्याह्नविषयत्वेनात्र सङ्कोचप्रतीतिः । मा ऽस्तु तर्हि विकल्पः ।
यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति—इति चेत् । तदपि न
युक्तम् । प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वनिराकरणाथैव देवलेन सदैवेति
विशेषितत्वात् ।

‘सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः’ ।

इति । अत्र प्रातः-सायाह्नशब्दौ दिवा-रात्रिविषयौ । तथा च
मनुः—

‘मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५०)

इति । एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः ?
सूर्याभिमुखनिषेधगमकोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते—

१. G. has तदेतदुक्तम्. २. D. omits हि. ३. B. C. and F. omit
अपि. ४. D. and G. omit -स्व-; while H. reads उदङ्मुख इति वचनात् for
उदङ्मुखत्वविधानात्. ५. D. reads विशेषवच्छास्त्रम्. ६. A. reads यमवचनोक्तो
नियमः for यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति-इति चेत्. D. substitutes
भगवत्स्य भविष्यतीति चेत्, this reading is correct and gives different
sense. ७. H. omits तु. ८. A. reads एतदपि for नवपि. ९. A. and I.
read सूर्याभिमुखनिषेधपरा यमोक्तिरिति. The reading is correct, but it
seems the repetition ‘यमोक्तिरिति’ is contrary to the style.

‘प्रत्यादित्यं प्रत्येनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः’॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘विष्मृत्वमाचरोन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्’॥

इति तन्निरुद्धेतरविषयम् ।

‘न वेगं धारयेत् । नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्’

इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्—

‘छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधेभयेषु च’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५१; म. पु. १. २१७. २७)

इति । तदपि नीहारान्धकारादिजनितदिङ्मांसविषयम्

देशनियमो विष्णुपुराणे अभिहितः—

‘नैर्ऋत्यामिषुर्विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत्’॥

(वि. पु. ३. ११. ८-९)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यात्

दक्षिणां दिशमपरां वा’ ।

(आ. ध. सू. १. ११. ३१. २)

इति । मनुरपि—

‘दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्’॥

(म. स्मृ. ४. १५१)

इति । स एव वर्ज्यदेशानाह—

१. D. reads प्रत्यमरं प्रतिगङ्गां, E. प्रत्यबलं for प्रत्यनलं. २. I. reads यथापि for यत्तु. ३. H. I. and also the text of manu reads प्राणवाधे. ४. The text of the Āpastambadharmasūtra reads आरादा... .. दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा. (See G. Bühler's 1st Edition which seems to be incorrect.)

‘न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोत्रजे ॥ (४५)

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदोचन ॥ (४६)

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ (४७)

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ (४८)

(म. स्मृ. ४. ४५-४८)

इति । पर्वतमस्तक इति पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्यज्ञापनाय ।

यमो अपि-

‘तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च ।

राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्य-श्वभ्र-विलानि च’ ।

इति । हारीतः-

‘आहारं तु रहः कुर्यात् विहारं चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लेक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया’ ॥

१. A. हलकृष्टे न च जले for न फालकृष्टे न जले. २. All others except D. and I. read बहले for न जले. ३. II. reads न शाहले for कदाचन. A. has चैत्येषु for गर्तेषु. ५. Others except D. read नाप्यवस्थितः. नापि च स्थितः; while A. reads नाधिरहितः. ६. H. reads आभिरस्य for साद्य. ७. I. reads च for याः. ८. This sentence is omitted by all others except H. ९. I. reads छायावृक्षं चतुष्पथम्; G. छायां नद्वं चतुष्पथम् and A. छायादृश्ये चतुष्पथे for छायां दृश्यं चतुष्पथम्. १०. A. reads सर्वथा. १. A. and D. read लक्ष्मिमुक्तः.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘न च सोपानत्को मूत्र-पूरीषे कुर्यात् ’ ।

(आ. ध. सू. १. १०. ३०. १८)

इति । यमो ऽपि—

‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा’ ॥

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद-मेहनो गृहीतशिश्न-
श्चेत्तिष्ठेत् । तथा च भरद्वाजः—

‘अथापकृत्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः’ ॥

इति ।

॥ इति विण्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥

अथ शौचप्रकरणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गृहीतशिश्नश्चेत्थाय मृद्धिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्त्रितः’ ॥

(या. स्म. १. १७)

इति । देवलो ऽपि—

‘ आ शौचान्तं मृजेच्छिभ्रं प्रस्नावोच्चारयोरपि ।

गुदं हस्तं च निर्मृग्यान्मृदम्भोभिर्मुहुर्मुहुः’ ॥

१. -गुद- is omitted by A. २. I. reads अवकृत्य च for अथापकृत्य, as
A. यथा प्रकृत्य for the same. ३. All others except I. read नृषिः for
प्रकरणम्. ४. D. and I. read आ शौचान्तोत्सर्जेत, B. C. and F. अ
शौचान्तान्मृजेत for आ शौचान्तं मृजेत.

इति । दक्षो ऽपि—

‘ तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ’ ॥

इति । अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विवस्वान्—

‘ रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृतं ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यगुचिर्भवेत् ’ ॥

इति । शौचयोग्यां मृत्तिकामाह यमः—

‘ आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा ’ ॥

इति । तत्रैव विशेषमाह मरीचिः—

‘ विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता क्षत्रे विधीयते ।

हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूत्रे कृष्णां विनिर्दिशेत् ’ ॥

इति । उक्तविशेषासम्भवे या काचित् ग्राह्या । तदाह मनुः—

‘ यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तथा शौचं विधीयते ’ ॥

(म. स्मृ. १०. ४७)

इति । विष्णुपुराणे वर्ज्या मृद्विशेषा दर्शिताः—

‘ वल्मीक-मूषकोत्खातां मृदमन्तर्जलान्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाश्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥ (१५)

अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां न कर्दमात् ।

(वि. पु. ३. ११. १५-१६)

१. A. omits विवस्वान्, and I. reads विश्वामित्रः for the same. २ D. reads रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा, and I. रस्निमात्राज्जलात्तीर्थे for रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा. ३. All others except I. read कृष्णैति निर्दिशेत् for कृष्णां विनिर्दिशेत्. ४ All others except H. read -मूषक; but मूषक is correct. ५ D. reads -जले and I. -जलां for -जलान्.

इति । अन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधस्तु वापी-कूपादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एव यमः—

‘वापी-कूप-तडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् ।
आहरेज्जलमध्यात् तु परतो मणिवन्धनात्’ ॥

इति । देवलो ऽपि काश्चिन्निषिद्धा मृदो दर्शयति—

‘अङ्गार-तुष-कीटा-स्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।
वल्मीकोपरि तोयान्त-कुड्या-फाल-श्मशानजाम् ॥
ग्रामवाह्यान्तरालस्थां वालुकां पांमुरुपिणीम् ।
आहृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकाम्’ ॥

इति । हस्तनियममाह देवलः—

‘धर्मविद्वक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमो ऽभिहितः—

‘उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्यान्नात्रौ चेदक्षिणामुखः’ ॥

इति । मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः—

‘एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शकृति त्रिगुणं भवेत्’ ॥

१. I. reads तोयान्तः for तोयान्तः. २. D. reads कुड्या-तुष-श्मशानजाम्; while all others except A. and I. read कुड्या-तुष-श्मशानजाम्, and on the margin of H. appears the correction -तुष- for -तुष- . ३. A reads पुनरे द्विगुणं भवेत्; while D. reads शकृति द्विगुणं भवेत्.

इति । मनुेरपि—

‘एका लिङ्गे गुदे तिलस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३६—१३७; वि. स्मृ. ६०. २५—२६)

इति । बौधायनो अपि—

‘पञ्चा ऽपाने मृदो योज्या वामपादे तथा करे ।

तिलस्तिष्ठः क्रमाद्योज्याः सम्यक्शौचं चिकीर्षता’ ॥

इति । वसिष्ठो अपि—

‘पञ्चा ऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ॥

‘एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश’ ।

(व. स्मृ. ६. १८)

इति । विंशत्यादिकं ब्रह्मचारिविषयम् ‘द्विगुणं ब्रह्मचारिणः’ इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे—

१. E. and H. omit मनुेरपि. The following two verses are found in the text of the Vishṇu Smṛiti, and the latter verse is found in the text of the Vasistha Smṛiti. २. All others except A. D. and I. add शुद्धिमवाप्सता, and B. C. F. add इति after शुद्धिमवाप्सता. ३. E. and G. read ऽपाने गुदे योज्या, but this appears to be a mistake. ४. All others except A. and I. read वामपादौ दशोत्तरे; but the meaning would be contrary. ५. A. has चिकीर्षतः for चिकीर्षता. ६. All others except G. and I. read -कीर्त्तिताः for -कीर्त्तिते. This latter half is not found in the text of the Vasistha Smṛiti. I. has आदित्यपुराणे after the end of this verse, but we do not see any use of the words in this place.

‘खी-गूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
 दिवाशौचस्य निश्चयर्द्धं पथि पोदं विधीयते ॥
 आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्’ ।

इति । बौधायनोऽपि—

‘देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
 उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. १-५३)

इति । वृद्धपराशरः—

‘उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।
 स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा’ ॥

(ग. पु. १. २१७-३३)

इति । आनुशासनिके ‘शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता—

‘शौचं कुर्याच्छनैर्धारी बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।
 विप्रुषश्च तथा न स्युर्यथा चोरं न संस्पृशत् ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशत् स्फिचौ’ ।

इति । दक्षोऽपि—

१. G. reads पाशे for पादं. २. A. reads समाचरेत् for प्रकल्पयेत्. ३. A. I. read कर्तुः. ४. All others except A. and I. substitute च for तु. ५. has न for स. As in the Tilgu character the letters न and स resemble each other, we cannot positively say whether this is a mistake. ६. reads शौनकेनेतिकर्तव्यता for शौचेतिकर्तव्यता. ७. D. reads यथाचो न संस्पृशत्, and A. न च स्पृशत् for न संस्पृशत्. ८. B. C. and F. read : स्पृशेति, G. नैनं स्पृशेति, and I. नैनं स्पृशेति जाः. For the same E. H. read चोरं न संस्पृशत्.

‘षडन्या नखगुद्धौ तु देयाः शौचेप्सुना मृदः ।

न शौचं वर्षधाराभिराचरेत्तु कदाचन’ ॥

इति । मरीचिरपि—

‘तिसृभिश्चातलोत् पादौ शोध्यौ गुल्फात्तथैव च ।

हस्तौ त्वोमणिवन्धाच्च लेप-गन्धापकर्षणे’ ॥

इति । यथाविधि कृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति तदाऽऽह
तुः—

‘यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृद्वारी ‘देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यगुद्धिषु’ ॥

(म. स्मृ. ५. १२६)

इति । मनस्तुष्ट्यभावे तु देवल आह—

‘यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसङ्ख्यायां न विप्रैरुपदिश्यते’ ॥

(ग. पु. १. २१७—३६)

इति । पितामहोऽपि—

‘न यावदुपनीयन्ते द्विजाः, गूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचमेषां विधीयते’ ॥

१. A. and I. read शोधयेत् for चातलात्; while D. reads चाबलात् for same. २. G. and I. read गुल्फौ तथैव च. ३. A. has द्वौ मणिव-
राच. ४. All others except I. read -गन्धापकर्षणम्. ५. All others
except A. and the text of Manu read -त्यमेध्याक्तो गन्धो. ६. All others
except A. and the text of Manu read चादेवं, but the commentators
do not follow this reading, as they think वारि and मृत् are used
separately. ७. A. reads शौचसङ्ख्यायाः. ८. G. and H. have तावत् for
तत्, but in the margin of H. appears the correction तावत्. ९. D.
as शौचमेव, A. and G. शौचमेवं.

इति । अत्र स्त्री-शूद्रग्रहणं अकृतोद्वाहाभिप्रायम् । अनु-
पनीतद्विजसाहचर्यात्* । मृत्परिमाणमाह शातातपः—

‘आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते† स्थिताः ।

तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थे या च मृत्तिका’ ॥

इति । यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्—

‘अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी’ ॥

(द. स्मृ. ५. ७.; ग. पु. १. २१७. २)

इति तत्र सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधि-
कपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्या
पूरणीयैवे । यथाह दक्षः—

* ‘स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः’ इत्युक्तेः ‘स्त्री-शूद्रौ च सधर्माणौ
इत्युक्तेश्च अनुपनीतद्विजवत् अकृतोद्वाहयोः स्त्री-शूद्रयोरपि गन्धलेपस्य
करमेव शौचं विधीयते इत्यभिप्रायः ।

† इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । तत्र ग्रासाः होमेषु आहुतयः शौचे मृत्ति-
काश्च आर्द्रामलकप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

१. B. C. and F. read शौचार्थे ग्रास्तु मृत्तिका; A. E. G. and H. शौचे
देवास्तु मृत्तिका; and I. शौचे देवाश्च मृत्तिका; for शौचार्थे या च मृत्तिका.
२. D. reads -परिमाणे for -परिमाणेन. ३. All others except D. omit त्व.

‘न्यूनधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते’ ॥

(द. स्मृ. ५. १३)

इति । एवमुक्तशौचकरणे अपि यस्य भावशुद्धिर्नास्ति न
तस्य शुद्धिरित्याह व्याप्रपादः—

‘शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथा ऽऽन्तरम् ॥
गङ्गातेयिन कृत्स्नेन मृद्गैश्च नगोपमैः ।
आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति’ ॥

इति । शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

‘शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूला द्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः’ ॥

इति ।

(द. स्मृ. ५. १)

॥ इति शौचप्रकरणम् ॥

अथ गण्डूषविधिः । तत्रापस्तम्बः—

‘एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥

1. D. reads शौचसिद्धि- for शौचं शुद्धि-, A. B. C. and F. read शौचे
2. and E. G. H. शौचं सिद्धि-. २. A. reads न गोमयैः. ३. The inter-
state portion from this heading to the next heading ‘अथाचमन-
is omitted by all others except A. and L. it is difficult to state
whether this portion has been entirely omitted by the author himself
has been inserted by some one else.

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।
 चतुरष्ट-द्विषट्-व्यष्टगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमामुयात् ।
 पुरस्तद्विवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥
 पश्चिमे मुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।
 गण्डूषसमये विप्रस्तर्जन्या वक्त्रताडनम् ॥
 कुर्वीत यदि मृदात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।

इति ।

॥ इति गण्डूषविधिः ॥

अथाचमनविधिः । तत्र वृद्धपराशरः—

‘कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जतै
 निवेद्वशिख-कच्छेस्तु द्विजै आचमनं चरेत् ।
 कृत्वोपवीतं सव्यांसे ब्राह्मनः-कायसंयतः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अन्तर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा बाह्येण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥
 (या. स्मृ. १. १८)

इति । गौतमोऽपि—

१. A. reads प्रचक्ष- २. H. reads -कक्ष- for -कच्छ- ३. D and H. read द्विराचमनमाचरेत् for द्विज आचमनं चरेत्. ४. D. reads सव्येन; while others except A. and L. read सव्यंसे for सव्यांसे. ५. All except D and the text of Yajñavalkyasmṛiti omit the Visarga and read अन्तर्जानुः शर्चा.

‘शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा
कृत्वा यज्ञोपवीती आ मणिवन्धनात् पाणी
प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः त्रिश्चतुर्वा ऽप
आचामेत् । द्विः^१ प्रमृज्यात् । पादौ चामृक्षेत् ।
खानि चोपस्पृशेत् शीर्षण्यानि^{*} मूर्धनि च
दद्यात् । (गौ. स्मृ. १. ११)

इति । तत्र त्रिश्चतुर्वैत्यैच्छिको विकल्पः । ब्रह्मतीर्थं
तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

‘कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥
(या. स्मृ. १. १९)

इति । एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—
(या. स्मृ. १. १९)

‘अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां
ब्राह्मं तीर्थम् । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा
पिच्यम् । कनिष्ठातलयोरन्तरा प्राजा-
पत्यम् । पूर्वोणाङ्गुलिपर्वणि दैवम् ।

* खानि इन्द्रियाणि । शीर्षण्यानि शीर्षे भवानि नासिका-चक्षुः-श्रो-
त्रादीनि चोपस्पृशेत् । मूर्धनि च जलं दद्यात् इति योजना ।

१. All others except A. and the text of Gautama read
दक्षिणबाहुं. २. A. reads जान्वन्तरं. ३. Except A. D. I. and the text of
Gautama others read पाणि for पाणी. ४. This is omitted by all others
except A. and the text of Gautama. ५. A. reads भुक्षेत्. ६. D.
reads नखानि for खानि. ७. D. adds अपि to अङ्गुष्ठयोः. ८. A. and I.
read कनिष्ठिका-करतल-.

इति । आचमनीयमुदकं त्रिंशतिशतं शङ्खः—

‘अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

वेह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ६)

इति । याज्ञवल्क्येऽपि—

‘अद्भिस्तु प्रकृतस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

हृत्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः’ ॥

गुञ्जेरन् स्त्री च गृद्धश्च सङ्ख्यं स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

(या. स्मृ. १. २०-२१)

इति । मनुरापि—

‘हृद्गाभिः पूयन्ते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्याः शङ्खः प्राशिताभिस्तु गृद्धः स्पृष्टाभिरन्ततः’ ॥

(म. स्मृ. २. ६२)

इति । प्रचेता अपि—

‘अनुष्णाभिरफेनाभिः पृताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृद्गाभिरशब्दाभिः त्रिंशद्वर्षाद्विराचमेत्’ ॥

* द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः गृद्धचेरन् इति पूर्वोक्तान्वयः । स्त्री-
गृद्धौ चकारात् अनुपनीतद्विजश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि ।
तृतीयार्थे तमिः ।

† प्राशिताभिः अन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपीत्यर्थः ।
‘अन्ततः जिह्वैष्ठान्तेनापि’ इति कुल्लूकभट्टः ।

१. ‘वेह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ । याज्ञवल्क्येऽपि ‘अद्भिस्तु प्रकृति-
स्थाभिर्हीनाभिः फेन बुद्बुदैः’ is omitted by D. २. A. and I. omit अपि
३. A. D. and I. read गृद्धश्च. ४. H. and I. read भुपति..

इति । तत्रापवादमाह यमः—

‘ योत्रायामीक्षितेनापि* शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनातुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्’ ॥

इति । उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः—

‘ आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिर्वत्करम् ।
संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शंषेणाचमनं चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदपः’ ॥

इति । स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः ।

‘ त्रिः पिवेदक्षिणेनापः’ ।

इति पुराणवचनात् । उदकपानानन्तरर्भाविनीर्मितकर्त-
व्यतामाह दक्षः—

‘ संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

* यात्रायां प्रयाणे केवलं जलावलोकनेनापि शुद्धिर्भवति । न तत्र स्पर्शनाद्यपेक्षा । ‘ रात्राववीक्षितेनापि’ इति पाठस्तु असङ्गत इव प्रतिभाति ।

१. B. C. and F. add अपि to तत्र. २. A. substitutes याज्ञवल्क्य for यमः, but we do not find this verse in the text of the same. ३. All others except D. read रात्राववीक्षितेनापि for यात्रायामीक्षितेनापि, but we would not see the meaning of अवीक्षितेनापि, if right, would be an exception to an आचमन how the सायंसंध्यावदन is to be performed. ४. A. and I. read सर्वतः. ५. I. reads -मत्करम्. ६. A. reads संहताङ्गुलिना. ७. D. reads -दपः for -दपः. ८. D. reads भावि निमित्तकर्तव्यता. ९. A. reads सम्पत्त्याङ्गुष्ठः, B. C. D. and F. संमृज्याङ्गुष्ठः, and E. G. H. संभृत्याङ्गुष्ठः for संवृत्याङ्गुष्ठः. १०. A. reads संहताभिश्चतसृभिः पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्, B. C. E. F. and H. संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् and D. संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्.

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः-श्रोत्रे ततः परम् ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥

(द. स्मृ. २. १४-१७)

इति । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथास्पर्शनमाह—

‘ तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥
 नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु ।
 संस्पृशेच्चै ततः शीर्षमयमाचमने विधिः ’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ५-७)

इति । एवमन्ये ऽन्यन्यथान्यथा वर्णयन्ति । तत्र यथा-
 शाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । आचमननिमित्तान्याह मनुः—

‘ कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
 वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्रंश्च सर्वदा ’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३८)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

१. B. C. and F. reads बाहूनाग्रेण for बाहू चाग्रेण. २. D. omits the portion intervening between तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् in the first half of the first line and स्कन्धद्वयं ततः in the latter half of the 4th line.
 ३. D. substitutes तु for च. ४. A. D. and I. do not repeat the word अन्यथा. ५. D. omits तच्च. ६. A. and I. read पाण्याचान्त, and D. स्नात्वावाप. ७. All others except A. and the text of Manu read पीत्वापो-
 ध्येष्यमाणश्च. ८. I. reads वेदममि च; while others except A. read वेदमजं च. ९. A. D. II. and I. omit अपि.

‘चाण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे* स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वाऽपि तथाविधम् ॥

आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।

अग्नेर्गवामथाऽऽलम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च ॥

स्त्रीणामर्थाऽऽत्मनः स्वर्गे नीलीं वा परिधाय च’ ॥

(कू. पु. १. २. १३. ४-८)

इति । ‘स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे-’ इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा
च पद्मपुराणे—

‘चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वा ऽऽचामेद्विजोत्तमः’ ।

इति । मनुरपि—

‘सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतं वचः ।

स्थ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४५)

इति । बृहस्पतिरपि—

* चाण्डालैः म्लेच्छैश्च सह सम्भाषे सम्भाषणे । उच्छिष्टैः स्त्री-
शूद्रैः सह उच्छिष्टेन वा तैः सह भाषणे आचामेदिति भावः ।

१. B. C. and F. read -भाषणम्. २. B. C. E. F. and G. read दृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा.
३. All others except A. and I. substitute चा for वा. ४. After this
line we find in the Kūrma Purāṇa the following two lines:- भोजने
सन्ध्ययोः स्नात्वा रथागे मूत्र-पुरीषयोः । आचान्तोऽप्याचमेत्स्पृष्ट्वा सकृत्सकृ-
दथान्यतः. ५. A. reads तथात्मसंस्पर्शो, and I. यथात्मसंस्पर्शो for अथात्मनः स्पर्शो.
६. All others except A. I. and the Kūrma Purāṇa read नीलीं for नीली.
७. All others except A. and I. read -पुराणम्. ८. In the text
of manu appears -नृतानि च. ९. A. omits this portion. and I. omits
only अपि.

‘अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्जार-मूषकेस्पर्शे प्रहासे स्नृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपि स्पृशेत्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘उत्तीर्योदक्रमाचामेदवतीर्य तथैव च ।

एवं स्यात्तेजसा युक्तां वरुणां ऽपि सुपूजितः’ ॥

इति । हारीतो ऽपि—

‘नोत्तरेदनुपस्पृश्य जलम्’ ।

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘क्षुते निष्ठीवने मुत्र परिधाने श्रृपानने ।

पञ्चस्वेतेषु चाचामच्छ्रावं वा दक्षिणं स्पृशेत्’ ॥

इति । दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवं वादितव्यम् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

‘सम्यगाचम्य तथैन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ॥ (६७)

देवतानामृषीणां च पितॄणां चैव यत्नतः ॥ (६८)

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्[†] ।

* एवं कृते सति जलाधिष्ठातृदेवता वरुणाऽपि पूजितो भवतीत्यर्थः

† नेदमुपलब्धपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि ‘पूर्वाभावे ततः परं’—इत्यस्मिन् ग्रहणे इदमपेक्षितमेवेति स्पष्टमेव ।

१. All others except A. and D. read -मूषिकास्पर्शं, which appears to be a mistake. If the word मूषिका meaning a female rat is kept the meaning would be that at the touch of the female rat alone the आचमन is to be performed. २. All others except D. read कुर्वन्नपि स्पृशेत्. ३. A. and I. read वरुणेन सुपूजितः, and D. वरुणेनापि पूजितः for the same. ४. D. and I. substitute वा for च. ५. A. H. and I. read क्रियां

कुर्वीतालम्भनं चोपि दक्षिणश्रवणस्य वा ॥ (७०)

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ' ॥ (७१)

(मा. पु. ३४. ६७-७१)

इति । दक्षिणकर्णप्रशंसा च 'प्रभासादीनि तीर्थानि'-
इत्यादिना वक्ष्यते । अथ वा बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्-

'नीर्वीं त्रिमृज्य परिधायप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं गोमेयं भूमिं वा समुपस्पृशेत्' ।

(बौ. स्मृ. १. १०. १६-१७)

इति । पट्त्रिंशन्मते द्विराचमननिमित्तं दर्शितम्-

'होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

'स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामिदं विपरिधाय च' ॥

(या. स्मृ. १. १९६)

इति । बौधायनो अपि-

'भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले* च तत् द्विराचमनं स्मृतम्' ॥

* हविर्भक्षणं पुरोडाशोडादिभक्षणम् ।

१. A. B. C. D. and F. substitute वा for च. २. B. C. and F. read गोभूमिं गोमये वा संस्पृशेत्; while A. E. H. and I. भूमिं गोमये वा संस्पृशेत्.

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशन्त ।

शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशन्त ॥

(कृ. पु. १. २. १२. ६४)

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गे अयुक्तभाषणे ॥

जृम्भित्वा श्लेष्मण्यनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ।

चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत् पुनः’ ॥

(कृ. पु. १. २. १३. १-३)

इति । अयुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह
बोधायनः—

‘दन्तवदन्तलम्बेषु दन्तसक्तेषु धारणा ।

ग्रंस्तेषु तेषु नाचामेतेषां संस्थानवच्छृङ्खिः’ ॥

(बौ. स्मृ. १. ४. १. २४)

१. A. D. E. G. and H. read शुष्कभाषणे for अयुक्तभाषणे. २. D read श्विस्ता; while A. and the text of Kūrma Purāṇa read छीविस्ता. ३. The text of the Kūrma Purāṇa reads समाक्रम्य. ४. A. and I. read ततः for पुनः. ५. A. D. E. G. and H. read शष्क- for अयुक्त. ६. A. and I. read अस्तिषु च; while D. reads अस्तेषु तेषु for ग्रंस्तेषु तेषु. ७. The text of the Baudhāyana smṛite reads the whole verse as follows:—

दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा ।

अस्तेषु तेषु नाचामेतेषां संस्थानवच्छृङ्खिः ॥

In this verse both the readings संस्थानवत् and संस्थानवत् are doubtful. They do not give any proper meaning. Dr. Bühler corrects संस्था वत्, but we think संस्था न चाऽशृङ्खिः would be a more correct reading.

इति । दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्यानिर्हार्यरूपेण भेदः ।

अत एव देवलः—

‘भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेच्चाशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्वेणे कृतं’ ॥

इति । ग्रंथेषु तेषु स्वस्थानाभ्युत्थेषु च निगीर्णैरिवत्यर्थः ।

तत्र मनुः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शकृते न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः’ ॥

(चौ. स्मृ. १. ८. १. २५)

इति । एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथा ऽहं शङ्खः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्’ ।

इति । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः—

१. A. and I. read अस्थितेषु च ; while D. reads कस्तेषु for पस्तेषु.
२. A. and I. omit स्व- ३. Except A. D. and I. all others read
स्वस्थानेषु तेषु, omitting च्युतेषु. ४. This verse the author quotes from
Manu ; but we find this only in one manuscript with Govind Rājā's
commentary (5 between 141 and 142 verse), but neither Govind Rājā
nor any of the other six commentators on Manu has commented it, the
reading of it being—

दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शकृते न तु ।

च्युतेष्वथर्ववद्विद्याभिधेयेव तच्छुचिः ॥

५. All others except A. and I. read स्वर्षे कृते for स्वर्षकृते.

‘दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
ताम्बूले चक्षुदण्डे च नोच्छिष्टं भवेति द्विजः’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि.—

‘ताम्बूले चैव सोमे* च भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूर्ले-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टं भवति द्विजः’ ॥

इति । एतच्च मुखसौरभ्याद्यर्थेऽपि भुक्तावशिष्टविषयम् ।
ताम्बूलसाहचर्यात् । ‘दन्तलग्नस्य संस्पर्शे’ इति अनिर्हार्यस्य
दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्शे इत्यर्थः । याज्ञवल्क्ये अपि—

‘मुखजा विपुषो मेध्यास्तथा ऽऽचमनविन्दवः ।

इमंश्च चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः गुचिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १९५)

इति । मुखनिःसृता विन्दवा यद्यङ्गे पतन्ति तदा नाचम-
नापादकाः । तथा च गौतमः—

* सोमः सोमवलीरस इति यावत् ।

१. G. reads भवतु for भवति. २. E. and H. read षट्त्रिंशन्मते अपि but we do not find any work of this name on Dharmasūtra. Probably this is a mistake of the writer. ३. A. adds इति after भवेन्नरः. ४. B. reads फले पुष्पैः for मूल-पुष्पैः. ५. All others except A. and I. read सौरभाद्यर्थो. ६. D. reads प्रतिहायस्य, B. C. and F. निर्हार्यस्य, E. G. and H. हार्यस्य for अनिर्हार्यस्य. ७. B. C. and F. read न पतन्ति, D. E. G. and H. निपतन्ति for पतन्ति. ८. A. reads आचमनापादकाः, I. and D. आचमनापादकाः for नाचमनापादकाः.

‘ने मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति तांश्च दत्ते निपतन्ति’ ।
(गौ. स्मृ. १. १६)

इति । आचमनविन्दवस्त्वेदं स्पृष्टा अपि मध्याः । तथा च
मनुः—

‘स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यं आचामयनः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरेप्रयतो भवेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४२; वि. स्मृ. २३. ५४)

इति । अत्र पादग्रहणं अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् ।
तथा च यमः—

‘पतन्त्यार्चामतो यांश्च शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः’ ॥

इति । इमश्रुविषये विशेषमाहाऽप्यस्तम्बः—

‘न इमश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये

सद्भिः यावन्न हस्तेनोपस्पृशति’ ।

(आ. ध. सू. १. ५. १६. ११)

इति । आचमने वज्र्यानाह भृगुः—

१. A. and I. omit न; for the same E. G. and H. substitute अ-.
All others except A. and the text of Gautama read न चेदङ्गे for
अङ्गे. ३. D. reads अङ्गनास्पृष्टा, B. C. E. F. and H. अङ्गः स्पृष्टा, and A.
G. अङ्गं स्पृष्टा for अङ्गनास्पृष्टा. ४ All others except A. I. and
the text of Manu read वत्साचामयतः for च आचामयतः. ५. D. reads
नियै; while the commentator Govindrāja reads भूमिकैः for भौमिकैः.
Except Govindrāja all other commentators and A. read राग्रयतो.
D. reads अवयवान्तरस्थ for अवयवान्तरस्थ. ६. A. B. C. E. F. and I.
read आचमतो. १. A. reads वस्थ for वाच.

‘ विना यज्ञोपवीतेन तथा ऽधीतेन वाससा ।

मुक्त्वा शिखां वोप्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च* यानगः ।

‘ दुर्देशप्रगतश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयान् ’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘ पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत् । यद्याचामेत् भूमौ
स्नावयित्वा ऽऽचामेत् । नोङ्गुलीभिर्न सङ्कुट्टाभिर्न
सफेनाभिर्नोष्णाभिर्न क्षोराभिर्न विवेर्णाभिर्न दुर्ग-
न्धरसाभिर्न कलुषाभिः । न हसन् न जल्पन् न तिष्ठन्

* प्रौढपादो यथा—

‘ भासनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ’ ॥

इत्युक्तलक्षणः । जानुनोः जङ्घयोः कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घावस्थ
इति भावः ।

१. B. C. and F. read वा नाचामेत्, H. and I. चाचामेत् for वाप्याचामेत्.
२. Except D. all others read सोष्णीषी. ३. B. C. E. F. and H. read
दुर्देशप्रपद्येव, G. दुर्देशः प्रपद्येव, and D. दुर्वेषश्च प्रपद्येव for दुर्देशप्रगतश्चैव.
४. All others except G. and the text of Baudhāyana read पादप्रक्षालना-
च्छेपेण. ५. Except D. and the text of Baudhāyana all others omit
यद्याचामेत्. ६. Except A. and the text of Baudhāyana all others
omit नाङ्गुलीभिः. ७. D. substitutes च for स-. ८. All others except
A. I. and the text of Baudhāyana omit स-. ९. A. and I. read नोच्छि-
ष्टाभिः. १०. B. C. and F. read न जाताभिः, E. न जात्याभिः, and G. न
जातिभिः for न क्षोराभिः. ११. D. omits न विवेर्णाभिः, and A. adds नोष्णाभिः
before न कलुषाभिः. १२. This is omitted by all others except A. and
the text of Baudhāyana. १३. B. C. and F. read जलस्थो for जल्पन्.
१४. A. omits न जल्पन् न तिष्ठन्.

न विलोकेयन् न प्रहो न प्रणतो न मुक्तेशिखो
 न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो
 न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नाप्यज्ञोपवीती न प्रसा-
 रितपादः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत् ।
 (बौ. स्मृ. १. ५. १२.-१९)

इति । देवलो अपि—

‘सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशो अपि वा नरः ।
 उट्णीपी वापि नाचामेद्वस्त्रेणाबध्य वा शिरः’ ॥

इति । आपस्तम्बो अपि—

न वर्षधाराभिराचामेत् ।

(आ. ध. स्मृ. १. ६. १५. ४)

इति । यमो अपि—

‘अपः कर-नखैस्पृष्टा य आचामाति वै द्विजः ।

सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्या-ऽऽपणगतो अपि वा ।

अरुत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्’ ॥

इति । गौतमो अपि—

१. B. C. E. F. and I. omit न विलोकयन्; while H. in its correction reads नाविलोकयन्. २. B. C. D. E. F. G. H. and I. add after this word नावृत्तकण्ठो न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरां न बद्धकक्षी न पङ्क्तमानो नावृत्तोपवीति न प्रसारितपादः for न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः. न त्वरमाणो नाप्यज्ञोपवीती न प्रसारितपादः ३. A. and D. read मुक्तकेशो ऽय वा. ४. D. reads-नावृत्तशीर्षकम्. ५. A. and I. read धाराभिराचामेत्. ६. This verse and the words ब्रह्माण्डपुराणेऽपि following it are omitted by D. ७. A. and I. read नखैः. ८. All others except A. and I. read व्यक्तां.

‘नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन् उद्धृतोदकेनाचामेत्’ ।

(गौ. स्मृ. ९. ३)

इति । न तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । जले तु तिष्ठन्नप्याचा-
मेत् । तथा च विष्णुः—

‘जान्वीरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

*अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति’ ॥

इति । कौशिकोऽपि—

‘अपवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽपि उपस्पृशेत् ।

अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यादि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । मार्कण्डेयस्तु दक्षिणहस्तस्य संपवित्रतां विधत्ते—

‘संपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयत्’ ॥

इति । गोभिलो हस्तद्वयेऽपि पवित्रं प्रशंसति—

‘उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामेति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्’ ॥

* अधस्तात् जान्वीरधः परिमाणे जले स्थित्वा शतकृत्वोऽप्याचमनं
निष्फलमित्यर्थः ।

१. A. and I. add न and read नोद्धृतोदकेन. २. D. omits अपि.
३. D. and H. read ब्राह्मणो य उपस्पृशेत्. ४. H. substitutes अपि for तु.
E. omits the portion from मार्कण्डेयस्तु.....गोभिला. H. also
has omitted this portion, but it appears as correction in its margin.
५. G. and H. omit सः. ६. A. and I. add तु. after गोभिलः. ७. A.
others except A. omit अपि. ८. I. reads संपवित्रं. ९. A. read
हस्तद्वये. १०. G. reads -चरति for -चामेति. ११. G. reads लभेत्.

इति । स्नामानन्तरभाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह—

‘ स्नात्वा ऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थलं ।

उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो* भवेत् ॥

इति । द्वितीयः—

‘ आर्द्रवासा जलं कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासा स्थलं कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ’ ॥

इति । स्थलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यन्तरं—

‘ अलाभे ताम्रपात्रस्य करकं च कमण्डलुम् ।

गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरो नाश्रयतां भवेत् ॥

करकालावुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन च ।

स्वदस्ताचमनं कार्यं स्नानलेपांश्च वर्जयेत् ॥

करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजनं ।

सौवर्णे गजते चैव नैवाऽशुद्धं तु तत् स्मृतम् ’ ॥

इति । एवमुक्तलक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्—

‘ एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत् ॥

* कार्यक्षमः सन्ध्यावन्दनादीन्यन्यानि वा कार्याणि कर्तुं योग्यः भवति ।

१. B. C. E. F. G. and H. omit कार्य- and read ततः क्षेमो भवेति. in the margin of H. appears correction. २. D. G. and F. omit this latter half of this verse. ३. All others except A. and I. read अलाभु ताम्रपात्रं च for अलाभे ताम्रपात्रस्य. ४. All others except A. and I. read चर्मपुटेन for पर्णपुटेन. ५. All others except A. D. and I. read करपात्रे for करपात्रे. ६. B. C. and F. substitute च for यो; while G. substitutes स for the same.

इति । वृद्धशङ्खो ऽपि—

‘त्रिःप्राश्रीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम् ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयन्ते परिमार्जनात् ।
 पादाभ्यां प्रीयन्ते विष्णुर्ब्रह्मा शिरसि कीर्त्तितः ॥
 नासत्य-दलौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ।
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयन्ते शशि-भास्वरो ॥
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयन्ते त्वनिला-ऽनलौ ।
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 नाभिसंस्पर्शनाज्जागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
 संस्पृष्टं हृदयं चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 मूर्ध्निसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत्’ ।
 (शं. स्मृ. ९. ९-१३)

इति । आचमनाकरणे प्रत्यवायां दर्शितः पुराणसारे—
 ‘यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैवं नास्तिकः* ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः’ ॥
 इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

* अत्र नास्तिकशब्देन आचमनस्यावश्यकर्तव्यत्वमनादृत्य कर्म कर्तुं प्रवृत्त इति ज्ञेयम् । ननु नास्ति कश्चित् परलोक इति वदन् इत्युक्तलक्षणो नास्तिकः । तस्य प्राप्तेरभावात् निषेधस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

१. This line and the following lines the author quotes from Vṛidhaśankha. We have no such work as Vṛidhaśankha. The work we have bears the name Śankha wherein these eleven lines appear. It is difficult to say whether the work we have is the work of Vṛidhaśankha or Śankha. २. All except A. and D. read अनुशुश्रुम्. ३. D. reads स्पृष्टे for स्पृष्टे. ४. A. omits पुराणसारे. ५. D. substitutes च for एव.

अथ दन्तधावनविधिः तत्रैत्रिः—

‘मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्’ ॥

(ल. अ. स्मृ. ४. ५-६)

इति । व्यासोऽपि—

‘प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च मुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायं कटुकं दुर्गन्धं कण्टकान्वितम् ।

क्षीरिणो वृक्षगुल्मादीन् वर्जयेद्दन्तधावने’ ॥

इति । विष्णुः—

‘कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।

कनिष्ठाङ्गुलिबन्त् स्थूलं पर्वाङ्गुलकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वाह्लेखनिका तथा ।

सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ।

द्वादशाङ्गुलकं विधे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

क्षत्र-विद्-भूजजातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्’ ।

इति । अङ्गिराः—

१. A. and I. read अ- for त-. २. D. reads जान्वन्तरात् for जान्वन्तरा । A. reads सगन्धं, and others सुगन्धं for दुर्गन्धं. ३. B. C. and F. read गुल्माद्वा for -गुल्मादीन्. ४. All others except A. read भक्षयेत्, but this reading is quite useless. ५. D. omits this word. ६. A. D. H. and I. read -ङ्गुलिकं; while D. reads -ङ्गुलिकं विधे दन्तकाष्ठं मनीषिणः.

‘आम्र-पुन्नाग-विल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥
 वटश्वत्थार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
 जात्यं च विल्व-खदिरमूलं तु ककुभस्य च ॥
 अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
 प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्यजेत् ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कपायं तिक्तकं तथा ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेदन्तधावनम्’ ॥

इति । कात्यायनो दन्तधावनस्य काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रं दर्शयति—

‘आयुर्वलं यशो वर्चः प्रज्ञाः पशु-वमूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पतं’ ॥
 (का. स्मृ. १. १०. ४.)

इति । वर्ज्यानाद्भोगनाः—

‘नाङ्गुलीभिः स्वकान् दन्ताग्रैः प्रक्षालयेत्सदा ।
 दक्षिणाभिमुखो नाद्यात् नीलं धव-कदम्बकम् ॥

१. All others except D. and I. add इति after दन्तधावनम्. This word is generally used at the end of a quotation. If the word was used by the author himself then the following verses would appear to have been quoted from some other work, the name whereof is not found mentioned. २. B. C. F. and G. read भक्षयेत् for वर्जयेत्; while H. adds इति after वर्जयेत्. ३. D. reads खदिरं for खदिरः. ४. All others except D. read भुक्त्वा for भूत्वा, but it is quite incorrect and does not give any sense. ५. The text of Kātyāyana reads पशुन् for पशुः. ६. D. and G. read वेहि for धेहि. ७. All others except A. omit some letters in this line. B. C. E. F. and I. read नाङ्गुलिभिर्दन्ताग्रैः प्रक्षालयेत्, D. अङ्गुलिभिर्दन्ताग्रैः प्रक्षालयेत्; while G. नाङ्गुलिभिर्दन्ताग्रैः प्रक्षालयेत्. This is in prose but we do not find the text of Uśanas in prose. ८. A. and I. read नद्यां for नाद्यात्. ९. B. C. and F. read नीलं for नीलं.

तिन्दुकेऽनुद-बन्धुक-मोचामरज-बल्वजम् ।
 कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ॥
 न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं शकमेव च ।
 एतानि भक्षयेद् यस्तु क्षीणपुण्यः स जायते' ॥

इति । वर्ज्यतिथ्यादीनाह विष्णुः—

‘प्रतिपद्वर्षपष्टीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
 नवम्यां भानुवारं च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।
 एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥
 श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदोषतः ।
 व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम्’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘श्राद्धे यज्ञे च नियमात्राद्यात् प्रेषितभर्तृका ।
 श्राद्धे कर्तुर्निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा त्रिषु ।
 अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम्’ ॥

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

१. B. C. E. F. G. and H. read मोचामरजबल्वजं (for मोचामरजबल्वजं); while D. reads मोचामरजबल्वजं. २. D. reads शकमेव च for शकमेव च. It seems more correct. ३. B. C. F. and H. substitute च for च. ४. All others except A. and I. read दर्शः. ५. The next three lines after this word and the word इति after these lines are omitted by G. ६. D. reads काष्ठानि. ७. A. reads न तत् for नाद्यात्. ८. A. and D. read कर्तुर्निषेधो; while G. reads श्राद्धकर्तुर्निषेधो for श्राद्धे कर्तुर्निषेधो. ९. A. reads नृक्ष- and reads simply शाश्वतव्यः, but we do not find this verse in yājñavalkyaśrīti.

‘ इष्टका-लोष्ट-पाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा चानामिका-ङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम्’ ॥

इति ।

॥ इति दन्तधावनप्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जप-होमादेर्दर्भपाणिना कर्त्तव्यत्वादौ
दर्भविधिरुच्यते । तत्र हारीतः—

‘ आच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च समूलान् कौमलान् शुभान् ।

पितृ-देव-जपार्थं तु समादध्यात् कुशान् द्विजः ॥

कुशहस्तेन यज्जर्म दानं चैव कुशैः सह ।

कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्तु तस्य संख्या न विद्यते’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘ कुशपूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्’ ॥

इति । गोभिलो अपि—

‘ कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवा व्यवस्थिताः’ ॥

इति । कौशिकः—

‘ शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ॥

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः’ ॥

१. B. C. and F. read न कुर्यात् for वर्जयेत्. २. A. omits -जप-
३. A. reads पवित्रांश्च for सपत्रांश्च. ४. A. and I. read पितृ-देव-जपार्थं तु; while D. substitutes च in the place of तु. ५. A. and I.
read पानं for स्नानं. ६. A. and I. read पुराणान्तरे अपि, but it seems
incorrect. ७. D. substitutes स्वातं in the place of स्नानं. ८. All others
except A, D. and I. read चाहृतं for चोद्धृतं. ९. D. reads स्थितः. १०. D.
reads कुशान् स्पृश्या for कुशाः स्पृश्याः.

ति । उत्पाटनमन्त्रस्तु—

‘विशिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजं ।

नुद पापानि सर्वाणि दर्भं स्वस्तिकरो मम’ ॥

इति । वर्णभेदेन विनियोगभेदमाह कात्यायनः—

‘हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ३)

इति । कुशाभावे शङ्कः—

‘कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यत्नतः ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘कुशाः काशा यत्र दूर्वास्तथा ब्रीहय एव च ।

बल्वजाः पुण्डरीकाश्च सप्तधा बर्हि उच्यते’ ॥

इति । वर्ज्यानाह हारीतः—

‘चितौ* दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा ये दर्भाः पितृर्तर्पणे ।

हता मूत्र-पुरीषाभ्यां तेषां स्यागो विधीयते ॥

* अस्मिन्श्लोके पूर्वाद्धे ‘भवाः’ इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः । उत्तरार्धे
त्वानिति योजनीयम् ।

१. A. reads निसर्गतः, and I. निसर्गजः. २. E. G. and H. read
पाकयज्ञिकाः for पाकयज्ञियाः. ३. D. omits इति. ४. D. reads द्विजः.
५. All others except A. and I. read -श्रेष्ठ. ६. All others except A.
and I. read तत्त्वतः for बल्वतः. ७. D. reads विष्णुकाः for बल्वजाः.
८. A. reads गर्भेषु. ९. A. reads ब्रह्मयज्ञे च. १०. D. reads तर्पिताः.

अपूता गर्हिता दर्भा ये संच्छिन्ना नखैस्तथा ।

कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति । कुशोत्पाटने कालनियममाह हारीतः—

‘मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मनः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः’ ॥

इति । पवित्रधारणे फलमाह मार्कण्डेयः—

‘कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः ॥

इति । शातातपः—

‘जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अग्न्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

इति । पवित्रप्रकारमाह कात्यायनः—

१. II. in its margin reads गर्हिताः. २. All others except A. and I. read नखैः स्मृताः. ३. B. C. and F. read कालनियमेनायातयामासाह for कालनियममाह. ४. A. reads दर्भोच्चयो, and I. दर्भच्चयो for दर्भोच्चयो. ५. A. and I. omit अपि; while E. omits the words शङ्खोऽपि and the verse following it. II. also omits, but it appears in its marginal correction excepting the word अपि after शङ्खः, and in D. it appears after the next quotation of Mārkaṇḍeya. ६. G. reads दम्भवर्जितः, but it does not give any good sense. ७. A. and D. read अग्न्यं for अग्न्यं.

‘अनन्तर्गभिणं माग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रदिशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

(का. स्मृ. १. २. १०)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।

चतुर्भिश्चाभिचारांश्च* कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम् ॥

इति । अत्रिः—

‘ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।

भाजने वन्तुलः प्रोक्त एव धर्मो न द्रीयते ॥

इति ।

॥ इति दर्भविधिप्रकरणम् ॥

* अभिचारः शत्रुहननाद्यर्थमनुष्ठीयमानं कर्म । तच्च इयेनयागादि
वैदिकं भैरवमन्त्रादितान्त्रिकमिति द्विविधम् ।

१. A. and I. read कुशं for कौशं. २. All others except A. B. C. F. and I. omit इति. ३. I. omits अपि. ४. In the margin of H. after this verse appears the following portion:—

स्मृत्यर्थसारे—‘सर्वेषां वा भवेदाभ्यां पवित्रं प्रथितं नवम्’ ।

५. A. reads अभिचाराणि for अभिचारांश्च. ६. A. and I. read वन्तुलं
प्रोक्तं. ७. A. reads विधीयते for न द्रीयते. ८. A. and I. omit विधि
and read कर्मप्रकरणम्.

तदेवं 'मन्थ्या स्नानम्' इत्यस्मिन् वचने स्नानशब्दोप-
लक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादीनि कुशाविध्यन्तानि कर्माणि
निरूपितानि । अथेदानीं मूलवचनोक्त स्नानं प्रपञ्च्यते । तत्र
कूर्मपुराणम्—

‘प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत्’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १८)

इति । व्यासः—

‘उपःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावउयकं बुधः ॥

स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि’ ।

(व्या. स्मृ. १. २-३)

इति । दक्षो अपि—

‘अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।

लाला-स्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ (१)

अत्यन्तमलिनः काये नर्वाच्छद्रसमन्वितः ।

स्नवत्येव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ (२)

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ (१२)

(द. स्मृ. २. ७-१२)

इति । व्यासः—

१. A. reads प्रक्षम्यते. २. This is omitted by A. ३. A. substitutes व
for न. ४. A. and D. read दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानेन शुध्यति. ५. G. omits इति

‘ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानात्र संग्रयः ।

अलक्ष्मीः कालकर्णा च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥

प्रातःस्नानेन पापानि पुन्यन्ते नात्र संग्रयः’ ।

(व्या. स्मृ. १. ४-६)

इति । दक्षो अपि—

‘अज्ञानाद्यदि वा मोहाद्रात्रौ दुश्चरितं कृतम् ।

प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजानयः’ ॥

इति । स्नानप्रकारः चतुर्विंशतिमते अभिहितः—

‘स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।

कुर्याद्वाहतिभिर्वाथ ‘यत् किञ्चेद’मृचा अपि वा’ ॥

इति । कात्यायनो अपि—

‘यथाऽह्नि तथा प्रातः नित्यं स्नायादतन्द्रितैः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्’ ॥

(का. स्मृ. १. १०. १.)

इति । अमन्त्रवदिति मन्त्रभक्षेपोऽभिप्रेतः । यतः स एवाह—

‘अन्दैवता मन्त्राः—‘आपोहिष्ठा मयोभुवः०, यो वः शिवतमो रसः० तस्मा अंगमामवः०’, एते त्रयः । ते च—ऋक्संहितायां (१०.१.९) वाजसनेयिसंहितायां (११.१) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (९.१०) द्रष्टव्याः । वारुणमन्त्राश्च—‘तत्त्वायाभि ब्रह्मणा वन्दमानः’ (ऋ. सं. १६.१.) इति पञ्च ‘तन्नोऽग्रे वरुणस्य’ (ऋ. सं. १.१.४-५.) इति द्वौ ‘इमं मे वरुण शुधि०’ (ऋ. सं. १.६.१) इत्येकः एतेऽष्टौ ऋक्संहितायां प्रसिद्धाः । ‘यत्किञ्चेदं०’ (ऋ. सं. ७.९.१९) एषो अपि प्रसिद्ध एव ।

१. I. reads दुर्विचिन्तितम्. २. A, and D. substitute च for वा. ३. I reads अनानुरः for अतन्त्रितः. ४. D. reads अभिहितः for अभिप्रेतः.

‘अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
 प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः’ ॥
 (का. स्म. २. १२. ६)

इति । कालनियममाह जात्रालिः—

‘सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमंतं ऋषि—

‘उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितं ऋषि वा ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्’ ॥

इति । उदिते इत्युदयाभिमुखे इत्यर्थः । उदयस्याप्युषसि
 स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युत्कट्येत । स्नानपूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः ।
 सन्ध्योत्कर्षश्च योगियाज्ञवल्क्येन निषिद्धः—

‘सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्वेगे रवौ’ ।

इति । यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्नघमर्षणं* कुर्यात् । तथा-
 ह शौनकः—

‘स्नात्वा ऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पटेदघमर्षणम् ।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्ग-तर्पणं विहितम्—

*अघमर्षणं तु—‘ऋतं च सत्यं’० (ऋ. सं. १०. १९०. १२; तै. आ.
 १०.१.) इति तृचेन सूक्तेन त्रिरावृत्तेन कर्तव्यम् । कात्यायनानां तु ‘दुपद
 दिवे०’ इति मन्त्रेणाघमर्षणं विहितम् ।

१. Srautachandrikā reads प्रातर्न तनुयात्स्नानं देवः. २. D. omits
 अपि. ३. G. reads चेत् स्नानं for स्नानं चेत्. ४. A. omits this word and
 reads simply याज्ञवल्क्येन; while all others except I. read योग-
 योगि. ५. D. reads षोडशे; while all others except A. and I. read चांशं
 for नोद्वेगे. ६. A. and I. read यथोक्तं स्नानं कुर्वन् for यथोक्तकाले स्ना-
 कुर्वन्. ७. A. and I. read तथाह for तथाह. ८. D. reads पिबेत् for पठेत्.

‘नित्यं नैमित्तिकं* काम्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रेकीर्तितम् ॥

इति । यमो अपि—

‘द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

इति । कार्णाजिनिः—

‘नाभिमात्रे जलं स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । नृसिंहपुराणे अपि—

‘स्वेन तीर्थेन† देवादीनाङ्गिः सन्तर्पयेत्ततः ।

देवान् देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥

पितॄन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः ।

(नृ. पु. ५८. ८८-८९)

इति । चतुर्विंशतिमते—

* नित्यं प्रत्यहमवश्यं कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्मङ्गत्वेन वि-
हितम् । काम्यं घर्मादिपरिहारार्थं मलापकर्षणार्थं वा कृतम् । नैमित्तिकं
ग्रहण-सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तेन कृतम् ।

† अत्र तृतीयार्धे वर्जयित्वा ‘पितॄन् पितृगणान् देवान्’ इत्यादिकेचन
पठन्ति तन्प्रामादिकमिव प्रतिभाति । पूर्वं सामान्यतः देव-पितृ-ऋषी-
स्तर्पयेदित्युक्त्वा पुनः विशेषेण तर्पणमभिहितमिति ज्ञेयम् ।

१. A. reads व्यवस्थितम्. २. D. reads पूजयेत् for पूरयेत्, but it seems
incorrect. ३. D. omits this. ४. D. reads कार्णाजिनिः. ५. D. reads
चिन्तयेत् for चिन्तयन्. ६. A. B. C. F. and I. omit अपि. ७. I reads
पितॄन् पितृगणान् देवानङ्गिः while all others except A. and the text of
Nṛsiṃha Purāṇa read पितॄन् ऋषिगणान् देवानङ्गिः. ८. B. C. and F.
read सर्वान् for देवान्. ९. This line is omitted by A. and I.

‘स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् “पितृदेवताः ।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म ततः परम्’ ॥

इति । भरद्वाजो अपि—

‘वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दोसकर्मिणः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्’ ॥

इति । वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रस्तु—

‘ये के चास्मत्कुलं जाना अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनादकम्’ ॥

इति ।

॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च भस्म्यपुराणे—

‘एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः ।
उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च’ ॥

(म. पु. ११२. १३)

इति । कर्म कुर्यादिति शेषः । योगियाज्ञवल्क्यः—

* इदं च स्नानाङ्गतर्पणमिति ज्ञेयम् । तच्च ‘भूदेवांस्तर्पयामि’ इत्या-
दिरूपं व्याहृतिभिरेव कर्तव्यमित्युक्तमन्यत्र ।

१. B. C. and F. read हात्कर्मिणः, and D. हासकर्मिणः for हासकर्मिणः;
२. A. reads वामनपुराणे; while all others except I. read भस्म्यपुराणम् for
भस्म्यपुराणे. ३. A. and D. read दयाप्राप्ति for विधानतः. ४. D. reads
मुक्ते for शुक्ले. ५. All others except A. and I. substitute वा for च
६. All others except A. and I. substitute योग- for योगि-

‘स्नात्वैत्रं वाससी धौते’ अच्छिन्नं परिधाय च ।

प्रक्षाल्योरु मृदाऽद्विधं हस्तौ प्रक्षालयन्तेतः’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

‘नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्यधस्यमम्बरम् ।

नान्तर्वासो विना जानु निर्वसेद्वसनं बृधः’ ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणे विशेषां प्रभित्तः—

‘अवमृज्यान्नं च स्नानो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः* ।

न च निर्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत्’ ॥

(मा. पु. ३४. २५)

इति । अत्र कारणमाह गोभिलः—

‘पित्रन्ति शिरसो देवाः पित्रन्ति पितरो मुखान् ।

मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्नात् सर्वजन्तवः ॥

तस्मात् स्नानो न प्रमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना’ ।

इति । व्यासो अपि—

‘तिलः कोट्यो र्द्विकोटी च यावन्त्यङ्गरूहाणि वै ।

वैसन्ति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्’ ॥

इति । जाबालिः—

* इदं नैमित्तिकस्नाने क्रियाङ्गस्नाने वा भवितुमर्हति । न तु मलाप-
षिणादौ । अवमार्जनं विना मलापकर्षणस्यैवासम्भवात् ।

१. A. reads शुक्ल. २. A. and I. read मृदा चाद्वि. ३. A. substitutes
in the place of ततः. ४. All others except A. D. and I. read अधस्त्व-
अधस्थः. ५. D. reads विषसेत्. ६. A. reads नरः for न च. ७. I.
reads पीडयेत् for निर्धुनेत्. ८. D. reads तच्च for अत्र. ९. A. reads
लः for गोभिलः. १०. A. and I. read नावमृज्यात्; while D. reads न
यास्तु for न प्रमृज्यात्. ११. D. reads कोविद्य for कोटी च. १२. A. and I.
read सवन्ति for वसन्ति, but it does not give any good sense here.

‘स्नानं कृत्वाऽऽर्वासास्तु विष्मृत्वं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । वस्त्रविषये विशेषमाह भृगुः—

‘ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते’ ॥

इति । प्रजापतिरपि—

‘क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदेशं तथा ।
काषायं धातुरक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्’ ॥

इति । देवेलोऽपि—

‘स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न तु नेज्जकधौतेन’ नाहतं न कुर्याच्चित्’ ॥

इति । नाहतंनेति समस्त्वं पदम् । अहतलक्षणमाह
पुलस्त्यः—

‘इषद्धौतं नवं श्वेतं सदेशं यत्र धौरितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्’ ॥

इति । बौधायनोऽपि—

* उल्बणं विशेषेण रक्तमित्यर्थः । रक्तस्यैव विशेषणमिदम् ।

+ नेज्जको वस्त्रनिर्णेजनकर्ता रजक इत्यर्थः । केरलादयस्तु रज
घौतमेव वस्त्रं शुद्धं मन्यन्ते ।

१. A. reads रक्तमम्बर. It seems more correct. २. D. reads वि
but this is quite incorrect. ३. B. C. and F. read कषाय. ४
reads धातुवस्त्रं च. ५. I. reads सोल्बणं for नोल्बणं. ६. This is omi
by A. ७. I. reads सेवक- for नेज्जक-, and A. B. C. E. F. G. and
read रजक- for the same. This is grammatically correct but
correct as regards prosody. ८. A. G. and H. substitute च for
९. I. reads आहत- for अहत-. १०. I. reads सद्गुणं for सवशं. ११.
reads धावितं for धारितम्. १२. Except A. D. G. and I. all others
बोधायनः for बौधायनोऽपि.

‘कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्याचमनयोस्तथा’ ॥

इति । एतत् सर्वकर्मोपलक्षणार्थम् । अनुत्तरीयस्य कर्म-
मात्रनिषेधात् । तथा च भृगुणोक्तम्—

‘विकच्योऽनुत्तरीयश्च नम्रश्चावृत्त एव च ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रश्चिन्तयेदपि ॥

नम्रो मलिनवस्त्रः स्यान्नम्रश्चावृत्तपटः स्मृतः ।

नम्रस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नम्रः स्यूतपटस्तथा’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाऽऽचमने जपे’ ॥

(वि. पु. ३. १२. २०)

इति । गोभिलो अपि—

‘एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवताऽर्चनम्’ ।

ते । अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘अलाभे धौतवस्त्रस्य शाण-क्षौमाविकानि च ।

कुतुपं योगपटं च विवासास्तु न वै भवेत्’ ॥

. only reads -होम- for -उत्सर्ग-. २. A. and I. read भुक्त्वाचमनञ्चोः, D. and G. read भुक्त्वाचमनञ्चो, but the latter seems incorrect. reads -लक्षणार्थे. ४. D. has वा for च. ५. A. reads -चिन्तयामिति. text of Vishnu Purāṇa reads द्विजवाचनके for द्विजो नाऽऽचमने The antator Śrīdhara uses this word in the sense of Puṇyāhavāchana. others except A. and I. omit this word. ८. All others except d I. read योग-. ९. D. reads -वस्त्राणां. १०. B. C. F. G. and id विवास- for विवासा.

इति । कुतपं* योगपट्टं च धारयेदिति शेषः ।

॥ इति वस्त्रधारणप्रकरणम् ॥

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः । म च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः -

‘पर्वताग्रे नदीतीरे मर्म क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥

मृद एतास्तु सम्पाद्याः वर्जयेच्चन्यमुत्तिकाम् ।

इयामं गान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वज्रकरं भवेत् ॥

श्रीकरं पीतमिव्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्ता मध्यमाऽऽयुक्तरा भवेत् ॥

अनामिकाश्च दा नित्यं मुक्तिदा च प्रदशिनी ।

एतैरङ्गुलिभेदेस्तु कारयन्त्र नखं स्पृशेत् ॥

वर्त्तिदीपाकृतिं वाऽपि त्रेणुपत्राकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

* कुतपः छागस्य ऊर्णया घटितः कम्बलविशेषः । तथा च मेदिनी-
‘कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाशे छागलकम्बले’ । (२१. १९) इति । त च
‘नेपालकम्बल’ इति प्रसिद्धः । योगपट्टस्तु प्रसिद्ध एव ।

१. All manuscripts read कुतपं instead of कुतपं, which is the proper word here. कुतप is a different word meaning a leather vessel in which oil or ghee is kept. It has not the sense of कुतप meaning a blanket. २. A. reads त्रिपुण्ड्रविधिः. ३. All others except A. and I. read ब्रह्मपुराणे. We cannot positively say whether this quotation is from Bramhaṇḍa Purāṇa or from Bruhina Purāṇa. ४. D. reads समक्षेचे; while I. reads धर्मक्षेचे. ५. I. reads तुलसीमूलमुत्तिकाम्, but the next line does not keep the necessity of this reading. ६. A. and I. read सम्पाद्याः for सम्पाद्या; while D. reads सु for मृ. ७. Except A. H. and I. all others read मुत्तिकाः. ८. A. and I. read नखै for नखं. ९. D. reads पात्राकृति

मत्स्य-कूर्माकृतिं वार्षि शङ्खाकारमतःपरम् ।
 दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।
 सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवंत ।
 ललाटे केशवं विद्यान्नाशयणमथोदरे ॥
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्धमूलके ।
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्याभिधीयन्ते ॥
 तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुसूदनमुन्मरन्त ।
 त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ।
 पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥
 द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्धनि ।
 पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः ॥
 नामान्युच्चार्य विधिना धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
 इति । सत्यव्रतो ऋषे-

१. All others except A. and I. read कण्ठकूपके for स्कन्धमूलके.
 २. Except A. all others read मधुसूदनमनुस्मरेत् ; while I. omits तु.
 ३. Except A. and I. all others read वामे कुक्षौ for वामकुक्षौ. ४. I. reads
 this line first, instead of the former line. ५. B. C. D. E. F. and
 H. read सायंकाले, and G. सायंकालः for सायं प्रातः.

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा गुध्रो ललाटे यस्य दृश्यते ।

स चाण्डालोऽपि गुह्यात्मा पूज्य एव न संग्रयः’ ॥

इति ।

॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रकरणम् ॥

अथ प्रातःस्नानप्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ! तत्र गङ्गाः-

‘स्नानं तु द्विविधं प्राक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः पद्विधं भवेत्’ ॥

इति । तत्र मुख्यस्नानस्य पदप्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता-

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्पणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

(अ. पु. १५५. ३-४)

इति । ऐतेषां लक्षणमाह गङ्गाः-

‘अस्नातश्च पुमान्नाहो जपान्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

चण्डाल-शव-यूपांश्च* स्पृष्ट्वा स्नानां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

*यूपस्पर्शनिषेधस्तु कर्मसमाध्यनन्तरं ऋत्विजेतेरपामिति बोध्यम् ।
गोभिलेन तत्र होमादिकमप्युक्तम् (गो. गृ. सू. ३. ३. ३४) ।

१. I. has the following verse before this:-

‘मन्त्राक्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।

यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्’ ॥

We do not see any necessity of it in this place. २. I. reads
-पुण्ड्रं मृदा शुभ्रं. ३. A. D. and G. read चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा. ४. D.
and G. read -विधिः for -प्रकरणम्. ५. अथ is omitted by all others
except A. ६. D. omits इति. ७. This line and the verse following it
is omitted by G. ८. A. and I. read यथाप्नोति for यथा स्नाति.

पुण्यस्नानादिकं* यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
 जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्† ।
 मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानीमवसरस्तथापि प्रातः-
 तानवत्तस्य नित्यत्वान् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वं
 व्याघ्रपादेनोक्तम्—

‘प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेदिति’ ।

इति । कूर्मपुराणे—

‘ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥

* पुण्यनक्षत्रे कर्तव्यं स्नानं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । तत्तु तत्रैव
 लब्धम् ।

† अभ्यङ्गः तैलमर्दनम् । आयुर्वेदे तु—‘मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्
 सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः’ इति
 भ्यङ्गलक्षणमुक्तम् । तथापि उक्तलक्षणो अभ्यङ्गः दाक्षिणात्यानामेव ।

१. I. reads पुण्य- for पुण्य-, but our reading is more correct. २. A.
 ads -नोदितम् for -चोदितम्. ३. A. reads सकामः for नाकामः. ४. D.
 ads वा अर्चिष्यन्. ५. H. reads जमु for जस्तु. ६. A. and I. read
 गित्ता for नास्वथा. ७. The text of the Kūrmapurāṇa reads गोघृक्ष
 or गोमयं.

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रसवणेषु च ॥

परकीयनिर्पानेषु न स्नायाद्वै कदाचन ।

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा सम्भवे पुनः ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५८-६०)

इति । तत्राधिकार्यनधिकारिणौ व्यासा विभजंते—

‘स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेश्चै निरामयः ।

न भुक्त्वा श्लङ्कतो रोगी नाज्ञाते ऽम्भसि नाकुलः ।

इति । आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्थामाह दर्शः—

‘प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः’ ॥

इति । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वतामाह
व्यासः—

‘मन्त्रपूतं जले स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।

न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत् फलम्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यः—

१. D. and G. read -निखातेषु for -निपानेषु. २. A. omits व्यासो, and D. I. read अधिकार्यनधिकारिणो. ३. A. and G. read योगी, and D. योगी for रोगी. ४. D. reads इत्तः for इक्षः; while G. omits the portion from इक्षः to समन्वतामाह, both the words inclusive. ५. A. substitutes स्नानं in the place of प्रोक्तं, but it is of no use here. ६. D. reads the first line of this verse as मन्त्रपूतैर्जलेयत्तप्रातःस्नानं फलप्रदम्, B. C. F. read the second line as न वृथा वारिणा स्नानं यादसामिव तत्फलम्, and G. न वृथाचारिणः स्नानं यादसामिव तत्फलम्. ७. All omit this except A.

‘मत्स्य-कच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम् ।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नामुवन्ति फलं* क्वचित्’ ॥

इति । समन्त्रत्वं द्विजातिविषयम् । यदाह विष्णुः—

‘ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यन्ते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन’ ॥

इति । ‘स्नानार्थं मृदमाहरेत्’— इति यदुक्तं तत्र
वशेषमाह शान्तातपः—

‘शुचिदेशाक्तु संप्राह्या शर्करादमादिवर्जिता ।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
कर्दमाऽऽश्वत्थकरालेपाद् जलाच्च पथ-वृक्षयोः ।
क्षैतशौचाऽवशेषाच्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृहीयाद्बुद्धिमान्नरः’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

* यस्मात् जले वसतामपि मत्स्यादीनां न स्नानफलं लक्ष्यते तस्मान्
अस्ति किञ्चिदधिकं तत्र । तच्च समन्त्रकत्वमेवेति ध्येयम् ।

१. A. reads कूर्मक-. २. B. C. and E. read स्नानं for स्नानान्. ३. This word is omitted by D. ४. B. C. E. and G. read लकाह. ५. D. reads स्नानार्थे. ६. A. reads शुचौ देशे तु. ७. G. reads संप्राह्या, and all other adjectives qualifying मृत्तिका in plural. ८. All others except D. and H. read मृत्तिका-; while H. reads बल्मीका-. ९. A. and I. read बिलाच परि-वृक्षयोः, but the word परि does not give any good meaning. १०. I. reads कृतशौचावशिष्टा च.

‘गेखोदकाम्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥

अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः^१ ।

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । शौनको अपि—

‘प्रयतो मृदमादाय दूर्वा-श्यामार्ग-गोमयम् ।

एकदेशे पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । वसिष्ठः—

‘मृदैक्या शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।

अधश्च तिसृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥

प्रक्षाल्य सर्वकार्यं तु द्विराचम्य यथाविधि’ ।

(कृ. पु. १. २. १८. ६१)

इति । कायप्रक्षालनानन्तरभाविकर्तव्यमाह शौनकः—

‘गायत्र्या आदित्यो देवता ख्याता अतो देवा’

* ‘अतो देवा’ इत्ययं मन्त्रः ऋक्संहितायां (१. २२. १६) साम-
संहितायां उत्तरार्चिके (८. २. ५. ६) च प्रसिद्धः । ‘यत इन्द्र’ इति
मन्त्रस्तु ऋक्संहितायां (८. ६१. १३), सामसंहितायां छन्दस्पर्चिके
(३. ३. ४. २), तत्रैवोत्तरार्चिके (५. २. १५. १), तैत्तिरीयारण्यके
(१०. १.) च प्रसिद्धः । ‘स्वस्मिन्दाविशस्पतिः’ इति च ऋक्संहितायां
(१०. १५. २. २), तैत्तिरीयारण्यके च (१०. ५५.), अथर्वसंहितायां
चापि (८. ५. २२.) प्रसिद्धः । ‘तत्र तु विशाम्पतिः’ इति पाठः ।

१. D. E. G. and H. read गन्धोदकान्तं. २. D. and G. read वै for तै.
३. A. reads क्षालने मृदसङ्करम्. ४. All others except A. omit this quarter
of the verse and read only 3 quarters. ५. G. reads क्षाल्य द्वाभ्यां
नाभिस्तथोपरि; while D. reads -क्षाल्यं. ६. A. reads अधश्चतसृभिः. ७. A
reads कृत्यमाह. ८. B. C. and F. read गायत्र्या आदित्यो अवहिष्यता
अतो देवा इति, E. गायत्र्या आदित्यो अवहिष्यतातो अतो देवा इति, D. गायत्र्या
आदित्यो अवहिष्यता अतो देवा इति, G. गायत्र्या आदित्यो अवहिष्यतातो देवा इति
and H. गायत्र्या आदित्यो अवहिष्यतातो अतो देवा इति.

इति मृदमभिमन्त्रयेत् । ततो 'यत
इन्द्र', 'स्वस्तिदा विशस्तिर्विरक्षो विमृध',
'इदं सुमेजैरित' इति मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं
प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वोदिक्रमेण ।
ततः सम्मार्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत् ।
'अश्वक्रान्ते' (म. ना. उ. ४. ४.) इत्यादयो मृद-
हणमन्त्रा यजुर्वेदे प्रसिद्धाः ।

'पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ॥
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुदं गोमय' ॥
(आ. ३. ५)

इति गोमयमन्त्रः । दूर्वाग्रहणे—

'काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्' ।

इति । दूर्वाद्वयेन इति शेषः ।

'अपापमपकिल्बिषमपहृत्यामैपोरपः ।

१. B. C. E. F. and H. read इदं सुमेजनित for इदं सुमेजैरि-
त. २. All others except A. and I. omit संगृह्य. ३. B. C.
F. and H. read रसं वने for वने वने. ४. A. and I. read सुस्तीनां
परीरतः and add extra line उत्पन्नं लोकसौख्यार्थं पवित्रं कायशोधनम्, but we
do not find this in any other manuscript. For the same B. C. E. F.
and H. read पावनं कायशोधनम्. ५. I. reads हर for नुद. ६. I.
omits the words गोमयमन्त्रः. ७. All others except A. and H. omit
his. ८. D. reads दूर्वा and all others except A. and I. read अर्ध-
म् for दूर्वाद्वयेन. ९. G. reads विशेषः. १०. B. C. E. F. and H.
read अपाघः; while G. reads अपाघ- for अपाप-. ११. I. reads -मपोरप,
and B. C. F. -मयोरसः for -मपोरपः.

अपामार्गं त्वेमस्माकमपदुष्टभयं नुद- ॥

स्वाहेत्य'थापामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमापो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय 'भुमि-
त्रिया न' इत्यपः स्पृष्ट्वा 'दुर्मित्रिया न' इति बहिः

क्षिपेत् । ततः-

इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।

तत्र गोयंत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

'शिवेन मे' जपित्वंदमाप इत्यप आपृवेत्' ॥

इति । वसिष्ठः-

'थे ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नमिषं तथा' ॥

इति । शङ्खः-

'प्रपद्ये* वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ (३)

* एते मन्त्रास्तु महानारायणोपनिषदि चतुर्थखण्डे चतुर्थमन्त्रा-
दितो द्रष्टव्याः ।

१. B. C. E. and F. read त्वमस्मद्वपदुःस्वमं सुवः स्वाहा. G. त्वमस्मद्वपदुःस्वमं सुवः स्वाहा, H. त्वमस्मदीयदुःस्वमं सुवः स्वाहा and I. त्वमस्माकं दुष्टं भयं नुद स्वाहा. २. D. reads इत्यङ्गमङ्गमपामार्गेणोपस्पृशेत्. B. C. E. F. G. H. and I. omit अथ and read स्वाहेत्यपामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्. ३. All others except A. and I. read गायेत्रसामानि for गायेत सामानि. ४. I read जपेत् for तथा. ५. The text of the Śaṅkha Smṛiti reads as follows -

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमाचितम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वेधौघनिपृदनम् ।

सान्निध्यमस्मिन्सोये च क्रियतां मदनग्रहान् ॥ (४)

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्युपदस्तथा । (५)

ओषः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये धर्मणं तथा । (६)

शमयन्त्वाशु मे पापं रक्षन्तु च सदैव माम् ॥ (७)

(शं. स्मृ. ८. ३-७)

इति । वसिष्ठः—

‘आपोहिष्ठेदमापश्च वृषदादिव इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पात्रमानीभिरन्ततः ॥

ततो ऋमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जलं बुधः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम् ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ततो ऽसु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जैपत् ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति वा वृषदां सावित्रीं वा ।

१. D. and F. G. read सर्वपापै प्रमुच्यते. २. B. C. and F. read सान्निध्यमस्मिन्सोये स्थीयतां, D. and G. वेत्तोवे स्थीयतां, E and H. सान्निध्यमस्मिन्सोये स्थीयतां and I. सान्निध्यमस्मिन्सोये स्थीयतां. ३. D. and F. read अपः. ४. The text of the Śaṅkha Smṛiti reads वारणं for वरुणं. The text of the Śaṅkha Smṛiti read मां च रक्षन्तु सर्वश. ५. B. C. E. F. and G. read ततोऽसु मानभिः, but it seems to be a mistake the writer. H. reads for the same ततोऽसु मज्जमानभिः. ६. All here except A. and I. omit कपेत्. ७. वा वृषदां is omitted by all except A. and I.

युञ्जते नम-इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्ना-
तश्चेर्द्रवासा देवर्षि-पितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात्' ॥
(वि. स्मृ. ६४. १९-२४)

इति । मेधातिथिरपि-

‘ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदथमर्पणम्’ ।
प्रदद्यान्मूर्धनि तथा महाध्याहृतिभिर्जलम्’ ॥

इति । वसिष्ठः-

‘स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यदूरं संशोधयेन्मृदा ।
अपवित्रीकृतौ तौ तु कौपीनास्त्राववारिणा ॥
यो ज्ञेन विधिना स्नाति यत्रनेत्राम्भसि द्विजः ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम्’ ॥

इति । तत्रानुक्लपमाह योगियाज्ञवल्क्यः-

‘य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुतमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते’ ॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।
अथमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः’ ॥

इति ।

॥ इति माध्याह्निकस्नानम् ॥

१. All others except A. and I. आर्द्रवाससा देवर्षिपितृतर्पणमंतरस्य कुर्यात्. २. All others except A. and I. read अपवित्रीकृते ते
३. A. reads -कुचाम्भसि. ४. D. and G. read तीर्थेषु. ५. A. reads
६. D. omits योगि- and reads याज्ञवल्क्यः, E. and H. read योग्ययाज्ञवल्क्यः
७. All others except A. and I. read मध्याह्नस्नानम्.

अथ नैमित्तिकस्नानम् । तत्र मनुः—

‘ दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८५)

इति । दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । अङ्गिराः—

‘शवस्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।
स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः’ ॥

इति । गौतमो अपि—

‘पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्स्पृ-
ष्टिस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्ध्येत्’ ॥

(गौ. स्मृ. ७. १६)

इति । पतितादिस्पृष्टिनं समारभ्य तृतीयस्य सचैलं ज्ञानम् ।
चतुर्थस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः—

‘उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्’ ।

इति । यत्तु संवर्त्तेन द्वयोरेव ज्ञानमुक्तम्—

१. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यै for दिवाकीर्त्ति, but this form is not found in Lexicographical works. २. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यैचाण्डालः. ३. All others except A. and I. read शुद्धिः. ४. Here our reading follows: A. I. and the text of Gautam, but B. C. E. F. and H. read शवस्पृशितत्स्पृष्टपुपस्पर्शने; while D. reads शवस्पृशितं तत्स्पृष्टपुपस्पर्शने, and G. शवस्पृशितं तत्स्पृष्टपुपस्पर्शने for शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने. ५. B. C. E. F. G. and H. read न चतुर्थस्व । तत्स्व तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः. ६. This is omitted by all others except D. and I.

‘तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा’ ॥

इति । तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा च संग्रहकारः—

‘अबुद्धिपूर्वकस्पर्शं द्वयोः स्नानं विधीयते ।

त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘चाण्डाल-सूतिक-शवैः संस्पृष्टं संस्पृशद्यदि ।

प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥

तत्स्पृष्टिस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।

आचमेत विगुह्यार्थं प्राह देवः पितामहः’ ॥

(कृ. पु. १. २. ३३. ६९-७०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘उदक्या सूतिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।

अञ्जलिङ्गानि जपंचैव गायत्रीं मनसा सकृत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०)

इति । एतद्विण्वाद्यन्तरितस्पर्शविषयम् । अन्यथा द्वयोः

स्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्येत । वस्त्रान्तरितस्पर्शनेऽ

दण्डान्तरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः—

१. A. substitutes यथा for तथा. २. I. reads -स्पर्शन-. ३. D. reads : बुद्धिसंस्पर्शः. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of Kūrma Purāṇ reads ततः स्नात्वाथ आचम्य. ६. The text of the Kūrma Purāṇa reads -स्पृष्टस्पर्शिनं for स्पृष्टिस्पृष्टिनं. ७. D. reads सूतक्यो सूतिभिः स्नायात् and A. उदक्या ऽञ्जलिभिः. ८. D. reads प्रसज्यते. ९. A. D. and G read यत्र वस्त्रान्तरितस्पर्शनं न तत्र दण्डान्तरितन्यायः । तथाह प्रचेताः.

‘वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शोऽभिधीयते ।

साक्षात्स्पर्शो तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरितेऽपि च’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमप्युक्तम्—

‘त्रौद्वान् पाशुपतान् जैनान् लांकायतिक-कापिलान्* ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैला जलमाविशन् ।

कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिकं मनः’ ॥

इति । चाण्डालादिस्पर्शानिमित्तस्नाने विशेषमात्रं विष्णुः—

‘स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

‘तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादगुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । गार्ग्योऽपि—

‘कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्’ ॥

इति ।

* अत्र कापिलशब्देन साङ्ख्यानं ग्रहणम् । ते च निरीश्वरा एव ।
शिवरादिवात् तेषां स्पर्शस्य निषेधः । शेषराणां तु न कुत्रापि निषेधः ।
† प्रथमं अधिकारसिद्धयर्थं तूष्णीं तोयावगाहनं कृत्वा अनन्तरं
विधिं स्नानं कुर्यात् । अन्यथा मन्त्रपठने नाधिकारः ।

१. D. reads वस्त्रान्तरितकः स्पर्शः, and G. वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः. २. B.
D. F. and G. read विधीयते for अभिधीयते. ३. All others except
omit अपि. ४. D. and G. read कपालिकान् for कापालिकान्. ५. This
and the following two lines are omitted by D. and H., but they
near as marginal correction in H.

॥ इति नैमित्तिकस्नानप्रकरणम् ॥

अथ काम्यस्नानम् । तत्र पुलस्त्यः—

‘पुष्ट्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥
शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगेङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

इति । यमो ऽपि—

‘कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकल्मषैः ॥
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता’ ॥

इति । विष्णुः—

‘मूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
पुनर्वसु- बुधोपेता चैत्रे मासि सिता ऽष्टमी ।
स्रोतस्सु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति । औदित्यपुराणे ऽपि—

१. B. has कुले for कुलम्. २. A. reads न स प्रेतत्वमाप्नोति. ३. A. reads -तीर्थमिति ख्यातम्. ४. A. reads द्वादश्यां. ५. G. reads चैत्रमासि सिताष्टमी, and B. C. D. E. F. and H. चैत्रमासिसिताष्टमी. ६. E. H. and I. read भार्गवपुराणे, and all others except A. and D. omit ऽपि.

‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितोन्त्रियः ।
जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तुला-मकर-मेघेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘आषाढादि*चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्’ ।

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुः—

‘बालाश्च तरुणा वृद्धा नर-नारी-नपुंसकाः ।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
माघे मास्युषसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति’ ।

इति ।

॥ इति काम्यस्नानम् ॥

* एतच्च आषाढशुद्धदशमीमारभ्य कार्तिकशुद्धद्वादशीपर्यन्तमिति बोध्यम् ।

१. B. C. and F. read प्रातः, D. E. G. H. स्नातः, and I. स्नान्तः for स्नातः. २. D. reads only मास्ये for मत्स्यपुराणे अपि; while A. E. G. H. and I. omit भवि. ३. D. and G. omit इति. ४. D. reads माघमास्युषसि स्नानं, B. C. F. माघमास्युषसि स्नातो, and E. G. H. माघमास्युषसि स्नात्वा.

अथ मलापकर्षणस्नानम् । तत्र वामनपुराणम्—

‘नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरं च शुक्रे रविजे च मांसम् ॥ (४९)
बुधे च योषित् परिवर्जनीया
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात्’ ।

(वा. पु. १४. ४९-५०)

इति । ज्योतिःशास्त्रे अपि—

‘सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा ।
अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्वास्करादिषु’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पक्षादौ च रवौ पृष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुर्भ्यां विहीयते’ ॥

इति । गर्गो अपि—

‘पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

---

१. We follow here A. and the text of Vāman Purāṇa, but all other read च कुजे for रविजे. २. G. reads बुधेषु, and the text of Vāman Purāṇa read बुधेषु योषित् समाचरेत्. ३. Except A. and the text of Vāman Purāṇa all others read सर्वेषु for सर्वाणि. ४. I. omits अपि. ५. A. reads संतापशांति. ६. D. reads निर्धनमेव च, and G. निर्धनतां तथा. ७. A. reads यमोऽपि for बौधायनो ऽपि.

‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च’ ॥

इति । गगौ ऽपि—

‘न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयादश्यां तिथौ तथा ।

शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः’ ॥

इति । एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधं प्राप्तं तैल-

वशेषिणाभ्यनुजानाति प्रचेताः—

‘सार्पपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘घृतं च सार्पपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यगः’ ॥

इति ।

॥ इत्यभ्यङ्गस्नानम् ॥

क्रियाऽङ्गस्नानं* तु नित्यस्नानवदनुष्ठेयम् ।

‘प्रातः शुक्रतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सूधीः’ ।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्गस्नानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्ग-
त्वं पुराणे स्पष्टीकृतम्—

* क्रियायाः करिष्यमाणस्य कर्मणः अङ्गभूतं स्नानं क्रियाङ्गम् । यथा
व्रतादिग्रहणादौ पूर्वं स्नात्वा सङ्कल्पादिकं कर्तव्यमन्यभिहितं तत्र
पूर्वं कर्तव्यस्य स्नानस्य क्रियाङ्गत्वम् । नतु पुत्रजन्मादौ कर्तव्यमपि क्रिया-
ङ्गमिति शङ्कनीयम् । तस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात् नैमित्तिकत्वं स्पष्टम् ।

१. D. reads क्रियास्नानं तु for क्रियाङ्गस्नानं तु. २. This word is omitted
by all except A. and I.

‘धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाञ्छं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदेपरैर्द्विजैः’ ॥

इति

॥ इति क्रियाङ्गस्नानम् ॥

अथ क्रियास्नानम् । तत्र शङ्खः—

‘क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथार्वाद्भिर्पूर्वकम् ।
मृद्भिरद्विश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथार्वाभिः ॥
जले निमग्नस्तून्मज्ज्यं चोपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ।
सांन्निध्यमस्मिस्तोत्रे च क्रियतां मदनुग्रहात्’ ॥

इति । षट्स्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्पाभ्यां जलविशेषं

विष्णुपुराणे निरूपितः—

१. A. reads वेदमयैर्द्विजैः; while I. reads वेदमयैर्द्विजैः. २. A. reads निमग्नस्त्रिमृज्य, and the text of Śaṅkha read निमज्ज्य उन्मज्ज्य for निमग्नस्तून्मज्ज्य. ३. All others except A. I. and the text read तार्थमावाह for तीर्थस्यावाहनं. ४. I. reads पतिमीश्वरम्, D. परमर्जितम्, and the text reads the whole verse as follows :—

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्जितम् ।

याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

५. D. reads सर्वाघोघनिषूदनम्. ६. All except A. are mistaken here. B. C. E. F. G. and H. read सांन्निध्यमस्मिन्निष्ठोत्तये स्वीयतां, and सांन्निध्यमस्मिन्निष्ठोत्तये क्रियतां. ७. B. C. D. and F. read स्थानेषु स्नानेषु. ८. D. reads वसिष्ठः.

‘नदी-नद-तडागेषु देवखानेजलेषु च ।

नित्यं क्रियास्य स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥

कूपेषुद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

(वि. पु. ३. ११. २४-२५)

इति । मार्कण्डेयौ अपि—

‘पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥

तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः’ ।

इति । मरीचिः—

‘भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्’ ॥

इति । निषिद्धं जलमाह व्यासः—

‘अनुत्सृष्टेषु* न स्नायान्तथैवाऽसंस्कृतेषु च ।

* अनुत्सृष्टेषु अकृतोत्सर्गेषु । असंस्कृतेषु अकृतसंस्कारेषु । हवनादि-
र्विको जलसंस्कारः प्रयोगग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ।

१. I. reads .बिलेषु. २. D. G. H. and I. read निस्सक्रियार्थे. ३. I.
रूपे बोद्धव्यः. ४. D. reads मार्कण्डेयेऽपि. ५. B. C. D. and F. read ततो
गाङ्गं तु सर्वतः. ६. D. omits this word. ७. D. and I. read निषिद्धजलं.
८. I. reads ऽसंस्कृतेषु.

आस्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवालपजलेष्वपि ॥

नैया यच्च परिभ्रष्टं नया यच्च विनिःसृतम् ।

गेतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘अन्यैरपि कृते कूपे^{*} सेतौ वाण्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति । प्रतिप्रसवमाह मनुः—

‘अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य[†] चतुरः पिण्डान् पारक्यं स्नानमाचरेत् ॥

इति । उष्णोदकं निषेधंति शङ्खः—

‘स्नातस्य वृद्धितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवत् ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

* सेतौ ‘घाट’ इति भाषायां प्रसिद्धे ।

† विष्णुना तु— ‘परनिषानेषु न स्नानमाचरेत् । आचरेत्पञ्चपिण्डानु-
दृत्यापस्तथापदि’ (वि. स्मृ. ६४.१-२) इति पञ्चपिण्डोद्धारः कथितः ।
बौधायनादिभिरप्येवमेव ।

१. All others except D. add इति. २. व्यासो ऽपि after this verse of which there is no necessity as the next verse is a quotation from the special author; and for व्यासो ऽपि A. substitutes पुण्डरीको ऽपि, but we do not find the name of पुण्डरीक in the list of Dharmasūtrakāras nor in that of Purāṇakāras or Rishis. This name appears in the Pañḍharī Māhātmya which is a small modern mythological work. ३. I. reads नया यच्च. ४. I. reads गतं प्रत्यागतं यच्च. ५. I. reads सरो वाण्यादिके, but the next quotation from Manu shows that this is a mistake. ६. A. reads उष्णोदकस्नानं. ७. I. reads निषेधयति. ८. I. reads लभेत्. ९. D. omits इति.

‘वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जेप्यमवैदिकम् ।

वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्’ ॥

इति । यत्तूष्णोदकविधानम्—

‘आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।

ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम्’ ॥

इति—यच्चे षट्त्रिंशन्मते अपि—

‘आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा’ ॥

इति—तदातुरस्नानविषयम् । तथा च यमः—

‘आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।

आघ्रातमातुरस्नाने प्रशस्तं स्यात् शृतोदकम्’ ॥

इति । यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदक-
स्नानमनिषिद्धमित्याह यमः—

‘नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः’ ॥

इति । यदपि वृद्धमनुनोक्तम्—

१. D. and H. read आप्यम् for अप्यम्. २. A. and I. add स्नान-
after उष्णोदक-. ३. यच्चे is omitted by all others except A. ४. A.
reads तदातुरविषयं for तदातुरस्नानविषयम्. ५. B. C. E. F. G. and H. read
न शृतोदकैः while D. reads न शृतोदकैः for स्नान शृतोदकम्. Both the
readings do not give any good sense. We prefer न शृतोदकम् to either
of these which is found in the marginal correction of A. ६. इति is
omitted by D. and G.

‘मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
 अस्पर्श्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 संक्रान्त्यां भानुवारि च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः’ ॥

इति । तत्र उक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकैः स्नायात् अपि
 तु परकीयैर्हृदोदकैर्वैत्युक्तमिति न विरोधः । उष्णोदक-
 स्नाने विशेषमाह व्यासः—

‘शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।

गेहे अपि शस्यते स्नानं नेदीफलस्रमं विदुः’ ॥

इति । गौणं तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

॥ इति क्रियास्नानम् ॥

अथ सन्ध्याविधिः । तत्र सन्ध्यास्वरूपं दक्षो दर्शयति—

‘अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः’ ॥

इति । यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र सन्ध्याशब्दः प्रतीयते
 तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्याशब्देनोपलक्ष्यते ।

१. D. reads this line as follows :—

अस्पर्श्यस्पर्शने चैव स्नायादुष्णेन वारिणा ।,

but this appears to be a mistake of the writer. २. D. reads नोद्धृतो-
 दकैर्वा. ३. B. C. and F. read तद्धीनमफलं च हि, and D. E. G. H.
 तद्धीनमफलं बहिः. These two readings are correct and give different
 sense. ४. D. reads नोपलभ्यते.

यो च देवताया उपासनमुपलक्ष्य मूलवचने कर्मपरत्वेन स-
याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या ।
त एव व्यासः—

‘उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मान्नु प्रवदन्ति मनीषिणः’ ॥

इति । तामेव क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः—

‘सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदने रवौ’ ।

इति । सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा—

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा’ ।

इति । तत्र कालभेदेन देवताया नामभेदमाह व्यासः—

‘गायत्री नाम पूर्वाह्ने सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माद्वायन्तं त्रायते यतः ॥

सवितृद्योतनात् सैवं सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वीरूपत्वात् सरस्वती’ ॥

१. I. reads तथा देवताया उपलक्षणमुपलक्ष्य for तथा च देवताया उपासन-
मुपलक्ष्य. २. D. has उपास्तिः for उपास्ते. ३. B. C. E. F. and G. read
निशायां for निशायाः. ४. Except A. and I. all others read तस्मान् तन्. ५.
B. C. and F. read तस्मिन्नाम्, and एव is omitted by all others except
A. ६. All others except A. read नामाभिहेतुम् for नामभेदम्. ७. All others
except A. and I. read त्रिषु. ८. After this word B. C. and F. add इति,
but it is useless here. ९. B. C. and F. read प्रतिग्रहादन्नदोषात्, and E.
G. H. प्रतिग्रहादन्नदोषात् for प्रतिग्रहादन्नदोषात्. १०. A. reads सैव
११. D. reads स्वरूपत्वात्, which is probably a mistake.

इति । वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे ऽभिहितः—

‘गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ।

सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः’ ॥

इति । उपासनमभिध्यानम् । अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन्

ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते सावादित्यो

ब्रह्मेति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद’ ।

इति । अयमर्थः—वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कृत्वा कुर्वन् यथोक्तं नाम-वर्ण-रूपोपेतं सन्ध्याशब्दवाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते । य एव मुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वं नमपि ब्रह्मैव सन्नजानात् जीवत्वं प्राप्नोति यथोक्तज्ञानेन तदज्ञानापगमं ब्रह्मैव प्राप्नोति—इति । व्यासो ऽपि एतदेवाभिप्रत्याह—

‘न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्री* ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्’ ॥

* ब्रह्मणा आत्मना सह । सोऽहमस्मीति विधिना ‘देवो भूत्वा देवं जेतुं नादेवो देवमर्चयेत्’ इति तान्त्रिकैः ‘ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभिधीयते’ इति औपनिषदैश्चोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विहितः for ऽभिहितः. २. D. reads अभिधानम्. ३. G. omits कुर्वन्. ४. A. reads यथोक्तनामाभिधायकरोहितम्, while H. and I. read यथोक्तनामरूपोपेतं. ५. D. omits वा and reads एवमुक्तः. ६. D. has सिद्धान्तःकरणो. ७. I. reads प्राप्नोति, which is a mistake. ८. H. reads साहमस्मि.

इति । तत्र प्रातःसन्ध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः—

‘रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे सन्ध्याद्वेः काल उच्यते ।

दर्शनाद्विरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः’ ॥

इति । आ सङ्गत्वं प्रातःसन्ध्याया गौणः कालः । आ
प्रदोषावसानं च सायंसन्ध्यायाः । तदाह बृहन्मनुः—

‘न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालोऽतिपेत्यन्त ।

मुख्यकल्पोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे सन्ध्योपास्तिप्रकारो दर्शितः—

‘प्रागग्रेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाव्देवतेन तु’ ॥

इति । बृहस्पतिः—

(या. स्मृ. १. २४)

‘बद्धाऽऽसनं नियम्यासुन् स्मृत्वा चर्त्यादिकं तथा ।

सन्निमीलितदृष्ट्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्’ ॥

इति । प्राणायामलक्षणं मनुराह—

१. D. drops the visarga. २. All others except A. and I. read बृहन्मनुः for बृहन्मनुः. ३. D. reads पठ्यते; while B. C. E. F. G. and H. read पयते for पत्यते. ४. G. reads मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च; while all others except A. and I. read मुख्यकालोऽनुकल्पश्च. ५. All others except A. read प्राकूलेषु. ६. 1. substitutes च in the place of सु. ७. D. has सन्ध्यामुपासने for सन्ध्यामिति श्रुतिः. ८. B. C. and F. read चार्थादिकं. H. वर्षादिकं, and I. चार्थादिकं for चर्त्यादिकं. D. reads the whole line as follows :—

‘बद्धासनं नियम्यासु स्मृत्वा चर्थादिकं तथा’ ।

‘संव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायत्तप्राणः प्राणायामः स उच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ५५. ९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेव्याहृतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३)

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा ‘तत्सवितुः’ परम् ॥

‘ॐ आपोज्योति ’ रित्येतच्छिरःपश्चात्प्रयोजयेत् ।

त्रिरावर्त्तनयोगान्तु प्राणायामः प्रकीर्तितः’ ॥

इति । स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचकभेदेन त्रि-
विधो ज्ञेयः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाऽऽकृष्टं उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

१. This verse appears in the Vishṇu Smṛiti. The text of the said Smṛiti and all other manuscripts except A. and I. read सव्याहृतिः।
२. I. reads वसप्रणवसंयुक्तां, but the commentator Vijñāneśvara does not take this reading. ३. D. omits this, B. C. and F. read वृद्धयाज्ञवल्क्यो ऽपि; while G. and H. read simply याज्ञवल्क्यो ऽपि, but we don't find the following quotation in the text of yajñavalkya, and we are unable to say whether yogiyajñavalkya or the vṛiddhayaajñavalkya this verse contains.
४. II. reads प्राणायामः सुशक्तितः, B. C. E. F. and G., प्राणायामस्तु शक्तितः, D. प्राणायामस्तु शक्तितः. ५. D. and G. have -कृत.

कुम्भको निश्चलः श्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः* ॥

इति । मार्जनमाह व्यासः—

‘आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥

विप्रेषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो ‘यस्य क्षयाय’ च ।

रजस्तमो मोहजातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान् ॥

वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् नवैतान् नवभिर्देहेत् ।

इति । प्रजापतिरपि—

‘ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

अर्द्धचान्ते ऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्’ ॥

इति । मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः—

‘मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्’ ।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतौ कार्यम् । तथा च ब्रह्मा—

‘धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः’ ॥

* अयमर्थः— ओंकारसहितव्याहृतिचतुष्टयसहितां सशिरस्कां गायत्रीं जपन् दक्षिणनासापुटेन वायुं ऊर्ध्वमाकर्षयेत् एष पूरकः । तथैव तावत्कालमेव वायुं धारयेत् एष कुम्भकः । तथैव रेचयेत् एष रेचकः । एतच्चयात्मकः प्राणायाम इत्युच्यते ।

१. All others except I. read रिच्यमान-for रेच्यमान-. २. A. reads रच्यमा. ३. I. reads वपुच्यष्टौ. ४. All others except A. D. and I. read यस्य क्षयाय जित्, which seems to be a mistake, and D. substitutes त्वे for च. ५. C. omits रजः through mistake, E. and G. read रजस्तमोमोहजातान्, which does not give good sense. A. and I. read रजस्तमो-मोहजान्. ६. A. and I. read क्षासातपः for प्रजापतिरपि. ७. A. reads the whole line as follows:—

ऋगन्ते वाऽय पादान्ते मार्जनं तु समाहितः।

८. All others except D. read हारीतो ऽपि for मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः. ९. D. substitutes तच्च for तच्च. १०. च is omitted by I.

इति । कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव—

‘नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृण्मये ऽपि वा ।

औदुम्बरे ऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥

कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्’ ।

इति । कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादिपात्रसद्भावं वामहस्तस्य प्रतिषेधः ।

‘वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः’ ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु—‘कृत्वा तु वामहस्ते वा इत्यनेन वामहस्तविधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा ‘सूर्यश्चे’त्यपः पिबेत् । तदाह बाधायनः—

‘अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः (१) ।

तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणि-

पादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च’ मामन्युश्चेति’

सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः ।

* ‘अग्निश्च मामन्युश्च’ ‘सूर्यश्च मामन्युश्च’ इत्येतौ मन्त्रौ महानारायणोपनिषदि (१४.५-६) द्रष्टव्यौ ।

१. I. reads तदे for ह्रदे; while A. reads संध्यां तीर्थे तदे. २. I reads तेषु for तैस्तु. ३. I. reads इत्यनेनैव विधानात् for इत्यनेन वामहस्तविधानात्. ४. Here the text of Baudhāyana (edited by E. Hultsch Vienna) is throughout mistaken. It reads as follows:—‘गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिर्मलविलङ्गानि for गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च मामन्युश्चेति’ सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः सपवित्रेण पाणिना वसुमत्य अक्षलिङ्गानिः. ५. All others except A. and I. read उप आचम्य ६ विधिनाऽऽचम्य.

सपवित्रेण पाणिना वैसुमत्या अबलिङ्गाभिर्बह-
णीभिः हिरण्यवर्णाभिः पाविमानीभिर्व्याहृतिभिः
अन्यैश्च पवित्रैरोत्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति' ।

(बौ. स्मृ. २. ४. १-२)

इति । भौरद्वाजः—

‘सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।
आपः पुनन्तु* मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्' ॥

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकचिन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवःस्वर्गो गायत्री च तृतीयिका ॥
अब्देवैतत्तच्चैव चतुर्थमिति मार्जनम्' ।

(का. स्मृ. २. १०. ४-५)

इति । मार्जनानन्तरं प्रजापतिः—

‘जलपूर्णं तथैव हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ।
ऋतं चेति पठित्वा च तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्' ॥

इति । ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात् । तथा च व्यासः—

* मन्त्रो ज्यं महानाग्यणोपनिषदि (१४. २) दृष्टव्यः ।

१. All others except D. read सावित्रेण for सपवित्रेण, and omit पाणिना.
A. and D. read सूरभिमत्वा for वसुमत्वा; while B. C. and F. read
‘सुवसुरभिसत्वा, but this reading does not give any sense. ३. D.
omits the portion from this word to तु मध्याह्ने &c., &c., in the next quota-
on. ४. B. C. E. F. and H. read भौरद्वाजः. ५. A. D. and I. read
प्रणवो भूर्भुवः स्वर्ग, E. G. and H. read प्रणवो भूर्भुवः स्वर्गो for प्रणवो
भूर्भुवः स्वर्गो. ६. D. reads अब्देवैतत्तच्चैव. ७. I. reads अब्दे-
त्वसृचं चैव.

‘कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ॥

इति ।

‘उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसाम् ।

(का. स्मृ. २.११.१०)

इत्येतत् कात्यायनवचनं मध्याह्नसन्ध्यापरम् । हारीतोऽपि-

‘सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रमञ्जलिना क्षिपेत्’

इति । अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना-

‘कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रेक्षिषेद्भुवि’ ॥

इति । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं

वराहपुराणे-

‘सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विगुह्यति’ ॥

इति । श्रुतिरपि-

‘यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति’

इति । कूर्मपुराणम्-

१. B. C. F. and G. read -ध्वमयवा क्षिपेत्; while A. and I. read -ध्वमयोः क्षिपेत्. २. The portion from उत्थायार्कं- to मध्याह्नसन्ध्यापरम् is omitted by all others except D. E. G. and H. ३. D. and G. insert कात्यायनोऽपि before उत्थाय-, omit वचनम्, and read एतन्मध्याह्नपरम्. ४. All others except A. and I. read करपूर्णं for जलपूर्णं. ५. A. reads च क्षितौ क्षिपेत्; while all others except D. and I. read च क्षिपेद्भुवि. ६. A. reads ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेत् पुनः and adds इति in the former line after this. ७. B. C. E. F. G. and H. read only पुराणे; while I. reads ब्रह्माण्डपुराणे. ८. A. reads this line as follows :-

सायं सन्ध्यामुपासीत इत्या सूर्याय चाञ्जलिम् ।

‘अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सैरैः ऋग्यजुः-सामसम्भवेः’ ॥

इति । उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम् ।

‘उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्’ ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे ‘उपस्थानं तु सूक्तैः’ इत्यादिना प्रपञ्चितम् ।

‘प्रोक्तूलेषु’ इत्यारभ्य आदित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातः-सन्ध्यायां यदुपवर्णितं तदितरयोर्बभूवोरपि सन्ध्यायोः समानम् । तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः—

‘आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ॥

तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ।

एतत् जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः ॥

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्’ ।

इति । कालविशेषस्तु शङ्केन दर्शितः—

‘प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि’ ॥

इति । स्नानकर्मणीति माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः ।

माध्याह्निकसन्ध्याया गौणकालमाह दक्षः—

‘अध्यर्चयामादासायं सन्ध्यामाध्याह्निकीष्यते’ ।

इति । सन्ध्यात्रयस्य तारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः—

१. D. omits इति. २. D. E. G. and H. read शुक्लैरिच्छादिना.
 ३. All others except A. and I. read प्राक्कूलेष्विच्छाद्यादिरथोपस्थानपर्यन्तं
 प्रातःसन्ध्यायामुपवर्णितं तदितरयोः सन्ध्यायोः समानम्, but H. omits सन्ध्यायोः.
 ४. I. reads -सन्ध्यायां. ५. I. reads -चक्षुः.

‘गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।

शतसाहसिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥

बहिःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रसवणेषु च ।

ख्याता तीर्थे शतगुणा साहस्रा जाह्नवीतटे ’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता’ ॥

इति । बहिःसन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणचङ्ग-
लोपस्तदा गृह एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहावृतिः—

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि ’ ॥

इति । यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन
प्राप्तं तथापि श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-
प्रातःसन्ध्ये गृहे अभ्यनुज्ञायेंते । सायंसन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-
विशेषमाह नारायणः—

‘ वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।

कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्विगीशांश्च पृथक् पृथक्’ ॥

इति । वारुण्यश्च —‘इमं मे वरुण’ (ऋ. सं. १. ६. १.)

—इत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणस्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं

१. After the end of this verse I. has इति । महाभारते. २. D. and H. read दिवास्त्रायं च मैथुनम् for दिवामैथुनमेव च. ३. B. C. and F. read बहिःसन्ध्या उपासिता; while D. E. G. and H. read बहिःसन्ध्यामुपासिता. ४. All others except A. and I. omit बहिःसन्ध्यामुपासितायां. ५. D. reads तथा श्रौतव्यत्वेन for तथापि श्रौतत्वेन.

नापि श्रुतेः प्राबल्यात् तया लिङ्गं बाधित्वा आदित्योपस्थाने
विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये* विचारितम् ।

तथा हि । 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपेतिष्ठते' इति श्रूयते । इन्द्रो
रुद्रात्वेन यस्यामृषि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशयते सेयमृगैन्द्री ।
रुद्राचन स्तरीरसि नेन्द्र सैश्वसि' इत्यादिका । तत्र लिङ्गादि-
उपस्थाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयते । गार्हपत्यमिति
तृतीयया श्रुत्या तु गार्हपत्योपस्थाने । तत्र संग्रहः ।
तमुभयं समुच्चित्योपस्थेयं ? उतैक एव ? तत्रापि किं यः
अधिदैच्छिकः ? किं वेन्द्र एव ? उत गार्हपत्य एव ? इति । तत्र
प्रति-लिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च समु-
द्यः-इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नैरा-
शङ्क्यलक्षणविरोधादनन्तरनियामकादर्शनाच्चैच्छिकः — इति
द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसारित्वात्
सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादिन्द्र एवोपस्थेयः—इति
तृतीयः पक्षः । मन्त्रगतो हीन्द्रशब्दो रूढया शक्रमभिधत्ते । 'उ-
दपरमैश्वर्ये'—इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्यविषयपरमैश्व-
र्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते । 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्'—इति न्या-
यनोभयसाधारणत्वेन लिङ्गस्य सन्देहापादकत्वम् । अथोच्येत

* पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे सप्तमे अधिकरणे
श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम-
विप्रकर्षात्' (३. ३. ४) इत्यस्मिन् सूत्रे शबरभाष्ये वार्तिके च
लघुमिदम् ।

१. Except A. and I. other manuscripts omit एव and insert मन्त्राः.
२. I. reads उपतिष्ठन्. ३. D. reads मन्त्रसि.

‘रूढिर्योगमपहरति’—इति न्यायेन शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः रूढे प्राबल्याच्छक्र एवोपस्थेयः—इति । एवं तर्हि लिङ्गादपि शीघ्रबुद्ध्युत्पादकत्वेन श्रुतिरेवात्र विनियोजिका । तथा ह्याचार्यैरुक्तम्-

‘मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छ्रुतिं निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पनम् ॥

श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याद्भूतां गते ।

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥

तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्’ ॥

तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेयः इति सिद्धम् । सन्ध्यां प्रशंसां यमः—

‘सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥

यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

‘सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवंत’ ॥

(द. स्म. २. २०)

इति । गोभिलो ऽपि—

‘सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

‘उपतिष्ठन्ति वै^१ सन्ध्यां ये न पूर्वा न पश्चिमाम् ।

व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. १००.)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि^२—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः ।

विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३१.)

इति । एतत्सर्वमनार्त्तविषयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मितः ।

प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः’ ॥

इति । अत्रिरपि—

‘नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ।

हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

१. B, C, E, F, G. and H. substitute ये in the place of वै; while D. and the text of the Vishṇu Purāṇa read उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वा न च पश्चिमाम्. २. D. omits अपि. ३. D. reads यो बाल्यात्कुरुते यत्नं; while B, C, E, F, G. and H. read योऽन्यत्र कुरुते कर्म. ४. There is no trace of this Śloka in the yajñawalkya smṛiti. ५. D. reads विष्णुरपि for विष्णुपुराणेऽपि, but it is evidently a mistake.

‘सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतका-शौच-विभ्रमा-स्तुरभीतितः’ ॥

(त्रि. पु. ३. ११. ९७)

इति । सूतकादौ तु सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्य-
मित्याह मरीचिः—

‘सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते’ ।

इति । यदपि पुनस्त्येनोक्तम्—

‘सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वार्षि त्यजन् गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति—तन्मानसिकसन्ध्याभिप्रायम् । यतस्तेनैवांक्तम्—

‘सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजाः ॥

एतद्विदित्वा* यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्याविधिः ॥

* प्रयोगपारिजाते भरद्वाजस्त्वैवमाह—

‘सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि’ ॥ इति ।

१. B, C, E, F, H, and I. read सन्ध्यायाः. २. All others except A, D, I. and the text of the Vishṇu Purāṇa read -जीविनः for -भीतितः.
३. Except A, all others omit तु. ४. I. reads पुनस्तनोक्तम् for पुनस्त्ये-
नोक्तम्. ५. A, and G. read सन्ध्यामिष्टिं चहं होमं. ६. I. reads न तु त्यजेत्.
७. Here all other manuscripts except A, and I. read संशित- for संशित,
but both the readings are correct and give good sense. ८. This is
omitted by all others except A, and I.

अथ सन्ध्याङ्गजपविधिः । तत्र मनुः—

‘आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ’ ॥

इति । कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः—

‘कुशवृद्ध्यां समासीनः कुशोत्तरीयां वा कुशप-

वित्रपाणिः उदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वा ऽक्षमाला-

मादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्’ ।

इति । व्यासो अपि—

‘प्रणव-व्याहतिर्युतां गायत्रीं च जपेत्ततः’ ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यस्तु अन्ते अपि प्रणवयोगार्थमाह—

‘ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः-स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

‘उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्’ ।

इति । नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदो ऽभिहितः—

‘त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांगुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥

१. B. C. F. and I. read -वृद्ध्यां; while D. E. G. and H. वृद्ध्यां. २. I. reads कुशोत्तरीयाम्. ३. All others except A. and D. omit उदङ्मुखः, but the next वा shows its necessity here. ४. D. reads शुचां. ५. D. reads सिंहपुराणेऽपि जपहोमभेदो विहितः. ६. In the Narsinha Purāṇa the portion from Adhyāya 57, verse 7, to Adhyāya 61, verse 14, treats of the conversation between Hārīta and several other Rishis. We have got a manuscript called the Laghu Hārīta Smṛiti which corresponds to the said conversation. The Laghu Hārīta Smṛiti reads तत्त्वं for भेदं and reads मानसश्च विधा कृतिः । चत्वारणामपि ब्रह्मज्ञानां श्रेष्ठः स्थावुरनरोत्तरः.

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः' ॥

(नृ. पु. ५८. ७८-७९; ल. हा. स्मृ. ४. ४०-४१.)

इति । वाचिकोपांगुत्वयोर्लक्षणं पुराणे अभिहितम्—

‘यदुच्चनीचोच्चैरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।

मेन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिको ऽयं जपः स्मृतः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमपि दोष्टौ प्रचालयन् ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांगुजपः स्मृतः’ ॥

(नृ. पु. ५८. ८०-८१; ल. हा. स्मृ. ४. ४२-४३)

इति । विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

‘धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदान्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः’ ॥

(नृ. पु. ५८. ८२; ल. हा. स्मृ. ४. ४४.)

इति । त्रयाणां तारतम्यं च तेनैवोक्तम्—

१. I. reads श्रेयः स्यात् for श्रेयान् स्यात्. २. Here all manuscripts except A. read -स्वरितैः, which is the proper word. ३. The Nrisinha Purāṇa reads शब्दमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः, and the Laghu Hārīta मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः. ४. The Laghu Hārīta reads किञ्चिदोष्टौ प्रचालयेत् and किञ्चिदश्रुतयोग्यः स्यात् स उपांगुजपः स्मृतः, and the Nrisinha Purāṇa reads किञ्चिन्मन्त्रं स्वाध्याययदक्षरं; while I. reads ध्यायेत् यदक्षरं. We find this verse in the Narsinha Purāṇa. It reads—

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदान् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं ध्यानं तनुक्तं मानसं जपः ॥

and Laghu Hārīta reads—

धिया पदक्षरश्रेण्या अवर्णमपदक्षरम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यां तु स उक्तो मानसो जपः ॥

७. D. omits च.

‘उत्तमं मानसं जप्यमुपांशु मध्यमं स्मृतम् ।
 अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥
 वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशु शतमुच्यते ।
 सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्वन्वि-भृगु-नारदैः’ ॥

इति । जपनियममाह शौनकः—

‘कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ तथा ।
 मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु जप एव सदाहृतः ॥
 मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः’ ॥

इति । मनुरापि—

‘पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् मावित्रिमार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभाषनात्’ ॥

(म. स्मृ. २. १०१)

इति । मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः—

‘तथा मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्रङ्मुखं जपेत्’ ॥

इति । वर्ज्यानाह व्यासः—

१. D. reads उपांशुर्मध्यमः स्मृतः, and for the same I. reads उपांशु मध्यमं स्मृतम् which seems to be incorrect. २. I. reads उपांशु. ३. I. reads सहस्रं मानसः. ४. F. and G. substitute वा for चा. ५. All others except A. and I. substitute ततः for तथा. ६. I. reads through mistake स्तम्भ-कराभ्यां. ७. B. C. E. F. and G. read सम्बर्गाक्षविभाषनात्. and II. सम्यगर्क्षविभाषनात्. ८. B. C. D. E. F. and G. read मध्याह्न-जपस्य. ९. All others except A. and I. omit वायु-, and read only पुराणे for वायुपुराणे. १०. B. C. E. F. and H. read तथा च मध्यसन्ध्यायाम्, while G. reads तथा मध्यमसन्ध्यायाम्.

‘न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्पन्श्च न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥
 न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत्’ ।

(बौ. स्म. १. ५, १८)

इति । व्यासो ऽपि—

‘जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।
 एतेष्वेवावसक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तमः ॥
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत्’ ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्’ ॥

इति । संवर्त्तो ऽपि—

‘लोकवार्त्तादिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
 संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्’ ॥

इति । प्रभाषितं वेदुभाषिणं पुरुषमित्यर्थः । गौतमो ऽपि—

१. D. reads न संक्रमन्, and G. चक्रमन् for न सङ्क्रमन्. २. A. and I. read नायाश्रितो, and G. नापश्रितो. ३. I. reads संस्पर्शनं. ४. D. reads कर्मयुक्तो विवर्जयेत्, and G. कर्मयुक्तो हि वर्जयेत्. ५. A. omits व्यासो ऽपि. ६. B. C. E. and G. read यथागच्छन्, E. and H. पथा ऽगच्छन्. ७. D. reads विप्राः. ८. H. reads स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा. ९. B. C. E. F. and H. read जप्यं. १०. B. C. D. and F. read बहुभाषणं; while G. reads बहुभाषितं and all except A. omit अर्थः. ११. गौतमो ऽपि is omitted by D.

‘गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
 अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 क्रोधं लोभं तथा निद्रां निष्ठीवन-विजृम्भणे ।
 दर्शनं च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
 आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
 ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
 ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्ध्ये’ ।

इति । देशनियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः—

‘अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालये ऽपि वा ।
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रे ऽथ वा गृहे’ ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

‘गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।

एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८-८२)

इति । जपसंख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

A. reads क्रोधं मांघं कुतः for क्रोधं लोभं तथा. २. E. reads विधर्मणम्.
 १. reads दर्शनं श्वादिनीचानां. ४. D. reads आचमेत्. ५. E. G. and
 read सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु. ६. B. C. F. and the text of Kūrma Purāṇa
 समाचरेत्.

‘ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘दर्शे श्राद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश संख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये मुदिने तु यथाक्रमम्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रेणाशिनीम्’ ॥
(नृ.पु. ५८.८६.ल.हा.स्मृ. ४.४८; ल.अ.स्मृ. २.१२.)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोद-
केन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्त्तयेच्छतकृत्वां परिमितकृत्वा वा’ ॥

इति ।

॥ इति जपविधिः ॥

जपाद्भूतामक्षमालामाह हारीतः—

‘शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

१. The portion after the end of this line to यमो ऽपि. is omitted by D.
२. The portion from स्मृत्यन्तरे to यमो ऽपि is omitted by all others except A. and I. ३. G. and I. read -प्रणाशनीम्. ४. A. omits अक्ष- and reads only मालाम्. ५. B. C. and F. read काञ्चनी स्फटिकोत्पलैः, D. काञ्चनी विद्रुमोत्पलैः, E. काञ्चनी वनजोत्पलैः, G. काञ्चनी वनजोत्पलैः and H., काञ्चनी विद्रुमोत्पलैः. for काञ्चनीभिरथोत्पलैः. ६. D. reads पद्माक्षजैः.

रोजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।

पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि ' ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।

रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥

शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।

स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥

पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।

कुशप्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते ’ ॥

इति । अथाक्षमालामणिसंख्यामाह प्रजापतिः—

‘अष्टोत्तरशतां कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो न्यूना न च स्मृता ॥

अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।

चतुःपञ्चाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥

अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्यका ’ ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशिनी ।

मध्यमा धनकामायाऽनामिका पौष्टिकी तथा ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read रजतेन्द्राक्षकैः, and I तथा चेन्द्राक्षकैः.
२. D. G. and I. read अष्टोत्तरशतं. ३. A. and I. read सप्तविंशतिकां वाप.
४. All others except A. read ततो मेवाधिका हिता, which contradicts the
statement in the following lines. ५. All others except A. and I. read
चतुःपञ्चाशिका व्रत्स. As we have not got this स्मृति we do not know
whether this reading is correct. ६. D. substitutes मता for तथा.

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत् ।

इति । गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

‘दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यश्च कृतं खलु ।
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकर्नाशिनी ॥
लक्षजाप्येन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदामुयात् ॥

इति । यमो अपि—

‘गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम् ॥

इति । मनुरपि—

‘योऽधीति ऋन्यह्न्येतां त्रीणि वर्षाण्येतन्निव्रतः ।
स ब्रह्म परमप्येति वायुभूतश्च मूर्तिमान् ॥

(म. स्मृ. २. ८१)

इति । गौतमो अपि—

१. I. reads जपं, and all others except A. and D. read जपन्. २. D. omits अन्वैरङ्गुलिभिः सह ॥ अङ्गुष्ठेन विना जप्यं and reads अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यं कृतं तदफलं भवेत्. ३. G. reads अहाद्यश्च; while D. reads त्र्यहाद्यश्च, and I. is mistaken throughout. ४. D. reads शतं जप्ता. ५. D. E. G. and H. read पापौघशमना. ६. H. reads -नाशना, and D. E. and G. नाशनी. ७. D. reads लक्षजाप्ये तथा देवी. ८. D. omits अपि and the first line of the next verse. ९. G. reads जाप्यं. १०. All others except C. D. and G. read अतीन्द्रियः; while I. reads अतन्निव्रतः.

‘अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥

अथ होमविधिः । तत्र कूर्मपुराणे—

‘अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जानवेदसम्’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५०)

इति । दक्षो अपि—

‘सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥

होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु ।

हूयमाने तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयो ऽथ विद्वपतिः ।

एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्हुतं स्वयमेव हि’ ॥

इति । विद्वपतिर्जामाता । स्वयं होम एव मुख्यः । तद-
पि ऋत्विगादिहोमः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘ऋत्विक् पुत्रो ऽथ वा पत्नी शिष्यो वा अपि सहोदरः ।

प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५१)

इति । होतृतारतम्यं दर्शयति श्रुतिः—

१. A. reads परं for भुक्ति. २. D. omits इति. ३. All others except 1. and I. substitute तु for हि. ४. All others except A. and the ext of Kūrma Purāṇa read जुहवाद्वा.

‘अन्यैः शतहुताहोमादेकः शिष्यहुतो वरः ।

शिष्यैः शतहुताहोमादेकः पुत्रहुतो वरः ॥

पुत्रैः शतहुताहोमादेको ह्यात्महुतो वरः’ ।

इति । ऋत्विगादिहोमे अपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यम् ।
तदुक्तं कात्यायनेन—

‘असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं न ऋत्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्भुतमनर्थकम्’ ॥

(का. स्मृ. ३.२०.१)

इति । उभयोः सन्निधानं मुख्यम् । तदभावे त्वेकतरस-
न्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह—

‘निक्षिप्याग्निं स्वदोरेषु परिकल्प्या त्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्’ ॥

(का. स्मृ. २.१९.१)

इति । होमकालोऽपि तेनैव दर्शितः—

‘यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।

लोहितत्वं च नापैति तावत् सायं तु हूयते’ ॥

(का. स्मृ. १.९.३)

१. All others except A. and I. omit the first line of this verse and read as follows:—

अन्यैः शतहुताहोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।

पुत्रैः शतहुताहोमादेको ह्यात्महुतो वरम् ॥

But D. substitutes शिष्यहुतो वरम् for पुत्रहुतो वरम्, and the omitted line appears in the marginal correction of H. २. D. reads यदुक्तं for तदुक्तं

३. A. omits उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह and reads प्रवसे विशेषमाह स्मृतिः in its stead

४. D. omits च. ५. A. and I. read विभाव्यन्ते for न भाव्यन्ते. ६. The text of Kātyāyana reads न च लौहित्यमापैति. ७. G. reads जुहूयते, which is

incorrect.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘समुद्रो वा एष येदहोरात्रः तस्यैते
गाधतीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धी
होतव्यम्—इति शैलौलिब्राह्मणं
भवति । नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे
निशायां वो सायम्’ ।

इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्र-
क्षेत्रं तीर्थं तस्मात् सन्धिर्होमकालः—इति मुख्यः कल्पः ।
नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालाः सायंहोमे ऽनुकल्पाः । एक-
नक्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निशत्रिवेला
निशा । प्रातर्होमकालो ऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः—

‘उषस्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः’ ।

इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकीकृत्य कालत्रयमाह—

‘उदते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः’ ॥

(म. स्मृ. २.१५)

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासः—

‘रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।

काले त्वनुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read य अहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्सन्धीः while D. omits य and reads अहोरात्रस्तस्यै ते तीर्थे यत्सन्धिः. २. I. reads कात्यायन- for शैलौलि.— ३. D. substitutes च for वा. ४. D. reads सुप्रदेशं. ५. All the manuscripts show that the following quotation is from Vyāsa, but elsewhere it is said to be a quotation from Kātyāyana (see Rāmchandra's Commentary on Manu, 2. 15). ६. All manuscripts except A. read रात्रेः षोडशमे, which is incorrect. ७. A. reads काले त्वनुदिते प्रातः, I. reads कालं त्वनुदितं प्राहुः, and elsewhere the reading is कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा.

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविर्यावन्नदृश्येत समयाध्युषितं च तत् ॥

रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

इति । आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह—

‘आसद्भवान्तः प्रातः’ ।

इति । होमकालः—इत्यनुवर्त्तते । अथवा सर्व एवैते कालविशेषा यथाशाखं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते । उदितानुदितहोमवत् । यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा
हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथंकुर्यादिति । आसाय
माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः अ
मावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्यापौर्णमास्यमावास्या’

इति । बौधायनोऽपि—

‘आं सायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्’ ॥

इति । आपन्नस्तु पक्षहोमं कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

१. A. reads तथा च प्रातःसमये, and G. ततः प्रभातसमये. २. D. reads रविर्यावन्न दृश्येत, which seems incorrect. ३. All others except A. and D. read समयाध्युषितस्तु सः. ४. A. reads रेखामात्रम्. ५. D. G. and H. read सद्भवान्तः for आसद्भवान्तः, and the same I. reads आसद्भवान्तः. ६. All others except A. and I. read यथासुखं. ७. D. E. G. and H. omit वा. ८. B. C. and F. read हव्यं वा होतारं, वा. D. E. G. and H. हव्यं होतारं नाधिगच्छेत्. ९. All others except A. D. and I. read असायकर्मणः for आ सायं कर्मणः.

‘शरीरापद्भवेद् यत्र भयाद्वाऽर्चिः प्रजायते ।

तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते’ ॥

इति । पक्षहोमिनः तत्पक्षमध्ये आपन्नवृत्तौ तदाप्रभृति
पुनर्होमः कर्त्तव्यः । तदाह मरीचिः—

‘पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मात् निर्वर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ दोषभाग्भवेत्’ ॥

इति । एवं होमेमनुतिष्ठतापि सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं
कर्त्तव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लंघ्य गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिध्यते’ ॥

(का. स्मृ. ३.२०.२.)

इति । होमकालानत्यये तु नास्ति पुनराधानम् । तदाह
शौनकः—

‘प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते’ ॥

इति । होमद्रव्यमाह स एव—

‘कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृतकृतम् ।

व्रीह्यादि चारुतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

१. I. reads होमानुष्ठितावपि, while all others except A. omit अपि.
२. D. omits the portion from तु नास्ति to -सक्त्वादि, and reads होमकाला-
नित्यादि तण्डुलादि कृतकृतम्. ३. A. reads पुनः for बहिः. ४. All others
except A. and I. substitute नु for च.

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।
 यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तेदनुकारि यत् ॥
 यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ।
 आज्यं हव्यमनादेशे ओहुतीषु विधीयते ॥
 मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति । आहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—

‘प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।
 तिलानां तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्याद् घृतस्य तु’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते’ ।

इति । होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं
 गृह्यपरिशिष्टे—

‘स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘बहुशुष्केन्धने चाग्नौ मुसमिद्धे हुताशने ।
 विंधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
 यो ऽर्नक्षिषि जुहोत्यग्नौ द्यौद्वारे चैव मानवः ।
 मन्दाग्निरामयात्री च दरिद्रश्चोपजायते’ ॥

(का. स्मृ. १.९.१२)

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।
 तदाहाङ्गिराः—

१. All others except A. and I. read तदनुसारि च. २. Except A. and G. all others read जुहोतिषु, which is grammatically incorrect.
 ३. A. and I. read बृहस्पतिः. ४. D. reads चतुःषष्टिराहुतेः. ५. D. reads घृतस्य तु तदर्द्धकम्. ६. A. omits विष्णुरपि. ७. D. reads ऽव्यगते.

‘स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पेङ्गुलः’ ॥

इति । श्रौत-स्मार्तयोरभिप्रायवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

‘कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाम्निषु’ ॥

(या. स्मृ. १.९७)

इति । वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनःश्रौत-स्मार्ता-
भेदं तस्यानुष्ठानप्रकारमाह भरद्वाजः—

‘होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तं केचित् पुरा विदुः’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘श्रौतं यत् तत् स्वयं कुर्यादन्यो अपि स्मार्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः’ ॥

इति । उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः—

‘कृतदारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।
तिष्ठेत् चेद्भिजो ब्राह्म्यस्तथा च पतितो भवेत्’ ॥

१. A. reads -कर्म च. २. I. reads अज्ञानतः. ३. I. reads पेङ्गुलः. A. and I. read श्रौत-स्मार्तयोरपि for श्रौत-स्मार्तयोरग्नि- and E. omits the portion from श्रौत-स्मार्त-..... to स्मार्ताग्निद्वयं, and D. is mistaken throughout.
४. A. reads -व्यवस्था- for -प्रकार-. ५. All others except A. and I. read श्रौतं यत् स्यात्. ७. All others except A. and I. read न वै for नैव.

‘यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं दृष्टं नोऽऽतिष्ठेत्तद्वियोगतः’ ॥

इति । सत्यां वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण परितुष्येत् । तदाह स एव—

‘यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तैतिहासिकम् ।

मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥

प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।

गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति । अशक्तं प्रति व्यास आह—

‘श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।

तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः’ ॥

इति । होमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

‘यो दद्यात् काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागरम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा’ ॥

इति । होमान्ते भस्म धार्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

‘नर्यं भस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।

अनाहिताग्नेर्ब्रह्माल्यमौपासनसमुद्रवम्’ ॥

इति । ‘हुत्वा चैव तु भस्मना’ इत्यादि स्मृत्यन्तरं च ।

॥ इति होमप्रकरणम् ॥

१. All others except A. and D. read न तिष्ठेत्तद्वियोगतः. २. I. reads सत्यामपि. ३. I. reads परितुष्येत. ४. All others except A. and I. read स्मार्त्तैतिहासिकम्. ५. I. reads श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म. ६. All others except A. and I. read अपाप्यशक्तः. ७. A. and I. read सायं प्रातर्होमस्य. The metre of the verse according to our reading is not observed, but it is not of much importance. ८. The portion from होमान्ते to स्मृत्यन्तरं च is omitted by all others except A. and I.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानं जपो होमः'— इत्यस्मिन्मूल-
वचने होमान्तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा
विभक्तस्य दिनेस्य प्रथमभागे समापनीयानि । यद्यपि मध्याह्न-
स्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेन
निरूपितत्वात् आद्यभागे न कर्त्तव्यता । दिवसस्याष्टधा
विभागं तत्र कर्त्तव्यविशेषं च दक्षो दर्शयति—

‘दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।

विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः’ ॥

(द. स्मृ. २. ३-४)

इत्यादिना ।

अथ मूलवचनानुसारेण देवतापूजनं वक्तव्यम् । तच्च
पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्—इति केचित् । तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्’ ।

इति ।

१. D. omits दिनस्य. २. A. reads -नाभिहितत्वात्; while all others except D. read निरूपितानां. ३. All others except A. D. and H. omit दक्षः, but the following quotation we find in the Dakṣa Smṛiti. If the word दक्ष is omitted, the two verses in the quotation would appear to have been from the Parāśhar Smṛiti, but we do not find the same in that Smṛiti. ४. B. C. E. G. and H. read दिवसस्याष्टभागे, but it seems incorrect. ५. All others except A. and I. read विभागे-
ष्वेव for विभागेष्वेषु. ६. D. and I. read कर्त्तव्यम्, which is quite useless.
७. I. reads तथा च for तदाह; while D. omits the following—केचित्
तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् । इति.’

ब्रह्मयज्ञजपानन्तरम्-इत्यन्ये । तथा च हारीतः-

‘कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्’ ।

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः’ ॥

(कू. पु. १.२.१८.१०)

इति । तत्र वयं जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः ।

प्रातर्होमादनन्तरभावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूलवचनानुक्तान्य-

प्याह्निक कर्मप्राप्तत्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तरकृत्यमाह दक्षः-

‘देवकार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गलवीक्षणम्’ ॥

(द. स्मृ. २. २३)

इति । मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे-

‘रोचनां चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत् सदा बुधः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि-

‘स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च’ ॥

(वि. पु. ३.११.२१)

१. D. reads

निष्पीड्य स्नानवस्त्राणि समाचम्य च वाग्यतः ।

देवतां पूजयेद्भूपैर्मन्त्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः ॥

२. I. reads ततः for तत्र, and B. C. F. and I. omit वयं. ३. D. and I. read होमानन्तरभावीनि. ४. D. reads आह्निककर्मत्वेन प्राप्तत्वात्. ५. C. and F. read कूर्मपुराणे; while B. D. E. G. and H. read only पुराणे. ६. B. C. and F. read रोचना; while I. reads रोचनं. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads आर्चान्तश्च. ८. B. C. and F. read आदर्शाञ्जन. ९. C. D. and G. read -दूर्वाद्या-, which appears probably to be a mistake.

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘स्वमात्मानं तु घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्’ ।

इति । नारदो अपि—

‘लोके ऽस्मिन्मद्भलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते’ ॥

(ना. स्मृ. १७.५४-५५)

इति । मनुरपि—

‘अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः’ ।

इति । वामनपुराणे अपि—

‘होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां

तेतो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्वा च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्

धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ॥

मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च

तैलं मधु ब्राह्मणकन्यकां च ।

१. H. and I. omits अपि. २. H. reads स्वात्मानं च, and G. स्वात्मानं तु. ३. The text of Nārada reads -दर्चयेत्स्वयम्. ४. B. C. and F. read तस्य ह्यायुर्न हीयते; while the text of Nārada reads यथा ऽस्यायुः प्रवर्धते, and D. reads तथा ह्यायुर्हि वर्धते. ५. The text of the Vāman Purāṇa reads कृत्वा for ततः, and A. तथा for the same. ६. D. substitutes दुग्धं for दूर्वा, and the text of Vāman Purāṇa दूर्वा दधि सर्पिरयोदकुम्भम्, and B. C. E. F. G. दूर्वा च सर्पिर्दधि योदकुम्भम्. ७. B. C. E. F. G. and H. read तैलं. ८. D. reads ब्राह्मणकन्यकां च

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च
 हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
 अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
 ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम् ॥

(वा. पु. १४. ३५-३६)

इति । भरद्वाजो ऽपि—

‘कण्डूय पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
 उपगम्य गुरुन् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत्’ ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याका

ङ्गायामाह मनुः—

‘लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ।
 आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ११७)

इति । अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्तयेदित्याह स एव
 ‘अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
 असौ नामा ऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥
 भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नो ऽभिवादने’

(म. स्मृ. २. १२२-२४)

१. A. reads पृष्ठगां गां तु; while B. C. F. substitute तु in the place of
 २. D. E. G. H. and I. substitute वा for च. ३. D. reads -

अभिवादनं पुरो विप्रं ज्यायांसमभिवादेत्.

४. All others except A. omit Visarga and read भोःशब्दं. ¹
 reads स्वस्वनाम्नाभिवादनम्; while all others except A. and the text
 Manu read स्वस्व for स्वस्य.

इति । 'अभिवादात्परं' इति अभिवादये—इति शब्दमुच्चार्य
पश्चादेतन्नामाऽहं भोः— इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभि-
वादनप्रकारमाहापस्तम्बः—

‘दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणो
अभिवादयति । उरःसमं राजन्यो मध्यसमं
वैश्यः नीचैः शूद्रः (१६) प्राञ्जलिः’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ६. १६—१७)

इति ! एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति त्रिष्णुः—

‘जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादानात्’ ॥

(म. स्मृ. २. ११८)

इति । एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः—

‘ऊर्ध्वं प्राणाहुत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १२०)

इति । अभिवादितेन वक्तव्यामाशिषमाह स एव—

१. I. reads अभिवादयेत्. २. This verse is found in Manu, but three of the seven commentators on Manu has commented it. ३. Here our reading follows only A.; while all others read आपस्तम्बः for मनुः. We made a search for the verse in the Āpas-tamba' Dharma Sūtra and Smṛiti, but we have not found it therein. ४. Here all others except A. read मनुः for स एव, but if the above quotation from Manu then there is no necessity of the word मनुः here.

‘आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो अभिवादे ।
अकारश्चास्य नाम्नो ऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः श्रुतः’ ॥

(म. स्मृ. २. १२५)

इति । पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वाक्षरः । पूर्वमक्षरं च सौम-
र्यात् व्यञ्जनम् । स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्च
अभिवादकनामगतो व्यंजननिष्ठो ऽन्तिमस्वरः प्रावर्णीयः ।
अकारेणान्तिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते । अशेषनाम्नामकारान्त-
त्वासम्भवात् । तथा च सति एवं प्रयोगो भवति, आयु-
ष्मान् भव सौम्य देवदत्ता ३-इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-
प्रकारं न जानाति स नाभिवाद्य इत्याह स एव-

‘यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः’ ॥

(म. स्मृ. २. १२६)

इति । यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति तस्य दोषो
भविष्यत्पुराणे दर्शितः-

‘अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून्’ ॥

इति । यमो ऽपि-

१. All others read आकार- except A. I. and the text of मनु. Th
reading appears better, but the commentators of Manu do not accep
it. २. D. and G. read पूर्वाक्षरश्रुतः. ३. I. reads नामस्य- for सामर्थ्या
४. All others except A. and I. read आकारेण. ५. The interm
diate portion between अशेषनाम्नामका-, and खयं पञ्चाब्दाख्यं कलान्
(P. 325, L. 18) appears to be omitted in D. through writer's mistab

‘अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
 यदुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
 तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।
 सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥
 स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः ।
 वर्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत् ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
 वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ (१२७)
 परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
 तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ’ ॥ (१२९)
 (म. स्मृ. २. १२७-१२९)

इति । ‘ज्यायांसमभिवादयेत्’ (म. स्मृ. २. १२२) इत्युक्तं ।
 त्रिक्रियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते आहं आपस्तम्बः—

‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १४. १३)

इति । मनुरपि—

‘दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
 त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनियु’ ॥
 (म. स्मृ. २. १३५)

१. F. reads भवेत्तस्य; while G. reads भवेद्यस्य. २. B. C. and F. read प्रत्यभिभाषी for पूर्वाभिभाषी. ३. E. reads अरां पिबेति. ४. A. reads ब्राह्मणं for ब्राह्मणः, and I. reads the whole verse as follows:—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयान् आयुष्मानिति राजानि ।

धनवानिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥

५. H. omits this word. ६. G. reads -सखं. ७. E. and G. read अष्टपूर्वं. ८. The text of Manu reads स्वल्पेनापि, and G. H. read मध्येनापि.

इति । समानपुरवासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वःसखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायानित्यर्थः ।

ननु—‘एते मान्याः’ (या. स्मृ. १. ३५) इत्यृत्विगदीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तं—इति चेत् । तन्न । प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्वसिद्धिः । अत एव तेषामेनभिवाद्यत्वमाह गौतमः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां

तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिवादनम्’ ।

(गौ. स्मृ. ६. ४)

इति । अभिवादनं अभिभाषणम् । यथा च बौधायनः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु

यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. ४५)

१. H. omits कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान्. This appears to be omitted through writer's mistake. २. I. omits गीतादि-. ३. G. and I. read -मभिवाद्यस्व- for -मनभिवाद्यस्व-. ४. D. and G., omit तु. ५. D. reads प्रत्युत्थानाभिभाषणम्. This reading is better, and if the same is taken there seems no necessity of the author's definition which he further gives of the word अभिवादनं. The text of Gautama reads प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः. ६. I. reads तथा and omits च; while all others except A. read तदाह for यथा च. D. omits the whole quotation from तथा च..... to अभिभाषणम् । इति ।

इति । एतच्च ब्राह्मणविषयम् । तथा च शातातपः—

‘अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च ।

ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं संदा ॥

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।

ज्ञान-कर्म-गुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥

अभिवाद्य द्विजः गूढं सचैलं ज्ञानमाचरेत् ।

ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत्’ ॥

इति । गुर्वादौ तूपसंग्रहणमाह गौतमः—

‘गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । गुरुरत्राचार्यः । यतः स एवाह—

‘मातृ-पितृ-तद्वन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां

तदुरूणां च’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । उपसङ्ग्रहणलक्षणं मनुराह—

‘व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः’ ॥

(म. स्मृ. २. ७२)

१. D. reads सर्वश गुहा. २. H. and I. read गुर्वादेरुपसंग्रहणम्. ३. I. adds पूर्वजातानां.

इति । गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीयसव्य-दक्षि-
णाभ्यां पाणिभ्यां स्पष्टव्यौ इत्यर्थः । बौधायनो ऽपि—

‘श्रोत्रे^१ संस्पृश्य मनः समाधायाधस्ताज्जान्वेरा पैद्भाम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. २७)

इति । उपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरुपत्नी-
नामपि कार्यम् । तथा च मनुः—

‘गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोपितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः॥ (२१०)

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णा ऽहन्यहन्यपि ।

विप्रोदय तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोपितः॥ (१३२)

(म. स्मृ. २. १३२-२१०)

इति । एवमविशेषणोपसंग्रहणे प्राप्ते कचिदपवादमाह स एव-

‘गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुण-दोषौ विजानता । (२१२)

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्तनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसारणम् । (२११)

(म. स्मृ. २. २११-२१२)

इति । किं तर्हि तत्र कर्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह—

१. पाणिभ्यां is omitted by all others except A. and L. २. D. reads श्रोत्रं for श्रोत्रे. ३. The text of Baudhāyana (edited by E. Hultsch) reads मनःसमाधानार्थम्, but this is a mistake, neither the commentator on the text does allow this reading nor our manuscripts follow it. ४. B. C. and F. read -रापीड्यम्. Here L. is quite mistaken in adding the word उपसंग्रहणम् to the quotation of Baudhāyana. ५. I. reads गात्रोत्सादन-, but except A. all others read गात्रोद्वाहन-. ६. D. reads प्रकाशनम्.

‘कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विश्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्’ ॥

(म. स्मृ. २. २१६-२१७)

इति । अभिवादने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः—

‘न सोपानद्वेष्टितशिरा अनवहितपाणिर्वाभिवादयेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १४. २२)

इति । शङ्को ऽपि—

‘नोदकुम्भहस्तो ऽभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन्न
पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः न जपन्न देव-पितृ-
कार्यं कुर्वन् न शयानः’ ।

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘तथा विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१५)

तथा अप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्य-

भिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः स्त्रियः’ । (२१)

(आ. ध. सू. १. ४. १५-२१)

१. G. reads विप्रोऽप्यपादग्रहणम्. २. A. and D. read अनवहितः. ३. C. and D. read अभिवादयेत्. ४. All others except A. and I. omit न. ५. D. adds रक्तपुष्पो न हस्तेनाशुचिम् for न पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः. ६. G. omits through mistake—

‘न देव-पितृकार्यं कुर्वन् न शयानः’—इति । आपस्तम्बो ऽपि—‘तथा विषम-
गतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१५) तथाऽप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न
प्रत्यभिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः—।

Except all others read विषमगताय गुरवे, but we follow the text of
pastamba Dharma Sûtra. ६. All others except A. D. and the text of
pastamba Dharma Sûtra read प्रत्यभिवादयेत्. १. D. reads पतिः सव-
स स्त्रियः, and the text of Apastamba Dharma Sûtra (edited by G.
Müller) reads पतिवयसः.

इति । तथा अन्यत्र स एवाह—

‘समित्-पुष्प-कुशा-ऽऽयाम्बु-भृदन्नाक्षतपाणिकः ।

जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजैः ॥

पाप०डं पतितं त्रैत्यं महापातकिनं शठम् ।

नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत् कथञ्चन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूर्खाच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेत् द्विजोत्तमः ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥

सुक-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।

योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

इति । शान्तातपो अपि—

‘उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गैर्भघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादेहोरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥

इति । ‘गुरोः पादोपसंग्रहणं’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो गुर

रित्याशङ्कयामाह मनुः—

१. I. reads -मृदन्नाक्षत-, but it does not give good sense. G. reads -मृदन्नाक्षत- which is quite incorrect. २. All others except A. read इति after द्विजैः. ३. E. reads कात्यं. ४. D. reads उपपातकिनं त for महापातकिनं शठम्, and E. substitutes शवम् for शठम्. ५. I. reads नाभिवाद्यान् which is grammatically incorrect. ६. D. substitutes चा in the place of नार्हं. ७. I. reads नाभिवाद्यान्. ८. B. C. E. G. and H. read उन्मत्तं जृम्भमाणं च; while E. reads उन्मत्तं क्षपणं च. ९. B. C. D. E. F. G. and H. read -ममाज्ञातं for -मविज्ञातं. १०. I. reads ब्रह्मघातिनीम्. ११. Here I. only reads त्रिरात्रेण तु शुद्ध्यति. (

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चेन्नेन स विप्रो गुरुच्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । अध्यापनं विप्रविषयम् । निषेकादिकं तु सर्ववर्ण-
धारणम् । पितृव्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः—

‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा’ ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

इति । हारीतो ऽपि—

‘उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः ।

१. D. reads चान्येन, and H. चानेन for चानेन. २ इति is omitted by others except A. ३. I. reads क्रियां, but the text of Yājñavalkya does not follow this reading. ४. H. omits -वर्ण-; while I. reads पिकादिकर्तुः सर्वसाधारणं which is a mistake of the Editor. ५. From औपचारिकं गुरु- to -सा मातुलानी (P. 332 L. 9) is omitted by E. ६. From मपीह to मातामह-पितामहौ in the next quotation is omitted by G. ७. From -रुं to ज्येष्ठो भ्राता in the next quotation is omitted by F. B. and C. read श्रुतोपक्रियया; while H. reads श्रुतोपक्रियया. ८. B. C. E. and H. read तथा for तथा.

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥

श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत् स्त्रियः' ।

इति । अत्र पितृ-मातृग्रहणं तद्वदेते अपि मान्याः-इत्येत
दर्थम् । अत एवाह स एव—

‘अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्काय-कर्मभिः’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विङ् मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रुर्धात्री पितृष्वसा ।

पितामही पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत्’ ॥

इति । मंनुरपि—

‘पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्गपि ।

मातृवर्द्धत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी । (१३३)

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते’ ॥ (१४५)

(म. स्मृ. २. १३३-१४५)

इति । यत्तु—

१. I. reads सहोदराः for च सोदराः. २. B, C, D, F, G, H, and I. read
गुरुवत् स्त्रियम् ३. The portion from अनुवर्त्तनमेतेषां to गुरुवत्सदा in the
next quotation is omitted by B, C, and F. ४. A. and D. read माता-
मही for पितामही. ५. D. omits मंनुरपि. ६. G. reads वृत्तमातिष्ठन्. ७. B,
C, E, F, and H. read उपाध्यायादशाचार्यः; while D. and G. read उपाध्या-
यादशाचार्याः. ८. Here our reading follows A. and the text of Manu,
but all others read पितुर्माता. ९. H. reads गौरवेभ्योऽतिरिच्यते.

‘द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।

धेरा गुरुतरा तावन्माता गुरुतरा ततः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनान् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः’ ॥

इति पुराणवचनं तन्निषेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्यापकपि-
तृविषयम् । अन्यथा ‘मातैव गरीयसी’ इति वचनं विरुद्धेत् ।
तस्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः—

‘मासान् दशोदरस्थं यो धृत्वा शूलैः समाकुला ।

वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।

प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुतवत्सला ।

कस्तस्यानिष्टरुतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि’ ॥

इति । ‘उपाध्यायान् दशाचार्यः’—इति यदुक्तं तत्रोपा-
ध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः—

‘एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथं वा पुनः ।

यो अध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ (१४१)

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥ (१४०)

(म. स्मृ. २. १४१-१४०)

इति । आचार्योऽपि पितृ-मात्राद्यपेक्षया गरीयानेव । तदाह
स एव—

१. I. reads पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा, and D. omits the whole line. २. D. omits -तमस्त-. ३. B. C. and F. substitute सा for वा. ४. I. reads ततोऽपि for वेदना. ५. The text of Manu substitutes अपि for अथ, and D. reads वेदाङ्गान्स्वापि for वेदाङ्गान्बध. ६. B. C. E. F. G. and H. substitute च for तु.

‘उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रैस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्’॥

(म. स्मृ. २. १४६; वि. स्मृ. ३०. ४’

इति । यस्तु बालो अपि वृद्धमध्यापयति सो अपि तस्य ग
यानिति स एवाह—

‘बालो अपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः । (१५०)

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ (१५१)

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ (१५२)

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमन्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ॥ (१५३)

न हायनेन पालितेन विज्ञेन न वन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं यो ऽनुवानः स नो महान् ॥ (१५४)

(म. स्मृ. २. १५०-१५४)

इति । तथा च विष्णुः—

‘बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. २८. ३१)

१. D. reads विप्रैभ्यः. २. D. reads अर्चिराङ्गिरसः, but the text of Manu does not follow this reading. ३. B. C. D. E. F. and G. read चैतान्. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read अज्ञो हि बाल इत्याह पितेत्येव च मन्त्रदः. ५. B. C. D. E. F. and G. read विज्ञेन; while I. reads वृत्तेन. ६. From धर्मं to गुरुवद्वर्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे is omitted by I. ७. The text of Vishnu Smṛiti reads बाले समानवयसि अध्यापके गुरुपुं गुरुवद्वर्तेत. ८. D. reads गुरुवद्वृत्तिः; while I. reads गुरुवद्वर्तितव्यम्.

इति । ज्येष्ठेभ्रातर्यपि गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्यभिहितं पुरा-
णसारे-

‘ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भृमुगः ।
कुनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दोनुवर्त्तिनः ॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा’ ।

इति । मनुस्यपि-

‘पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा’ ॥

इति । परमगुरावपि तथैवेत्याह स एव-

‘गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । आचार्यानुज्ञामन्तरेण मानुलादीन् असमावृत्तो ना-
भिवादयेदित्याह स एव-

‘न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । समावृत्तस्य तु नानुज्ञापेक्षा । तदाहापस्तम्बः-

‘समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंप्राह्याः प्रीप्य च समागमे ।’

(आ. ध. सू. १. ४. १४. ७-८)

१. B. C. and F. read उवेष्टव्यान्; while G. reads भ्रष्टव्यान् for उवेष्ट-
व्यान्. २. I. reads छन्दानुवर्त्तिनः which seems to be incorrect. ३. G.
reads जीव्येरन्, but this form is not correct. ४. एव is omitted by
all others except A. ५. G. reads तयाऽविसृष्टो; while all others except
A. I. and the text of Manu read न चाविसृष्टो. ६. All others except
A. D. I. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra omit च. ७. B.
C. E. F. G. and H. read समागते for समागमे.

‘आचार्य-प्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यमुपे-
सं गृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ८. १९)

इति । अभिवादनं प्रशंसति स एव—

‘अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसंविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ।

इति ।

(म. स्मृ. २. १२१)

॥ इत्यभिवादनप्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते’ ।

(द. स्मृ. २. २६)

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः’ (५५)

जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत् ।

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमाः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५५-५६)

१. D. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra read उपसंजिघृक्ष-
चार्यम्, and B. C. E. F. H. and I. read आचार्यमुपजिघृक्षेत्, while G. omits
-प्राचार्य- and reads the whole sentence as follows:—आचार्यसन्निपाते
आचार्यायोपसंगृह्य आचार्यस्तु यं यं जिघृक्षेत्. २. The author appears to
quote this verse from the Āpastamba, but we do not find it in that
work. The sentence ‘अभिवादनं प्रशंसति स एव’ which is the ground for
us to think that the next verse is from the Āpastamba is omitted by
G. ३. A. has before this word वेदाभ्यासकालनिर्णयमुख्येन. ४. I. reads
कूर्मपुराणम्. ५. The text of the Kūrma Purāṇa reads अवेक्षेताय-
६. All others except A. and the text of the Kūrma Purāṇa read द्विजो-
त्तमः, but the use of the word in the plural is more correct.

इति । वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः—

‘वेदमेव वेदाभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन्द्भिर्जोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ (१.६६)

ऋषि-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

(म. स्मृ. २. १.६६-१.६७)

इति । व्यासो अपि—

‘नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैव निर्वभौ ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत् ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निश्चयसकरः परः’ ॥

(या. स्मृ. १. ४०)

इति । तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति—

‘यथा वण्ढो ञ्फलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञे ञ्फलं दानं तथा विप्रो ऽनुचो ञ्फलः’ ॥

(म. स्मृ. २. १२८)

इति । एतस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह दक्षः—

‘समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः’ ।

इति ।

(द. स्मृ. २.२८)

॥ इति द्वितीयभागकृत्यम् ॥

१. I. reads सम-श्रयेत्. २. D. E. G. H. and I. read तपस्तप्सा. ३. D. omits the portion from ऋषि. to शुभानां चैव (in line 10). ४. I. reads नान्यो ज्ञायते धर्म वेदवि स निर्वभौ. ५. B. C. E. F. and H. read राज्ञे for चाज्ञे; while G. reads राज्ञा. ६. I. reads अस्मिन्. ७. I. substitutes गर्गः for दक्षः, but it seems to be a mistake.

अथ तृतीयभागकर्त्तव्यम् । तत्र दक्षः—

‘तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्’ ।

(द. स्मृ. २. २९)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘उपेयादीश्वरं चाथ योगे-क्षेमप्रसिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततो द्विजः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५७; या. स्मृ. १. १०८)

इति । पोष्यवर्गश्च दक्षेण दर्शितः—

‘माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनैः समाश्रितः ।

अभ्यागतो र्जतिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः’ ॥

(द. स्मृ. २. २९)

इति । र्यात्रार्थं धनसाधनं यथावृत्तिं कार्यम् । तथाऽहं

मनुः—

‘यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनपञ्चयम्’ ॥

(म. स्मृ. ४. ३)

इति । अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च

१. A. has धनार्जनप्रकरणम् before this word. २. F. omits कूर्म-पुराणेऽपि; while I. reads कूर्मपुराणम्. ३. G. and I. read योग-क्षेमार्थं सिद्धये. ४. The text of the Kūrma Purāṇa reads द्विजोत्तमं for ततो द्विजः. ५. Except A. and I. all others omit च. ६. B, C, E, F, G. and H. read हीनः for दीनः; while the text of Dakṣha reads दीनां समाश्रिताः. ७. The text of Dakṣha substitutes अन्यः for अग्निः. ८. D, I. and the correction in H. read एतच्च for यात्रार्थं; while E. and G. substitute only पात्र- for the same. ९. Except A, D, and I. all others omit च निरूपितानि, but the words निरूपितानि appear in the marginal correction in H.

नेरूपितानि । ननु-ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न क्षत्रिय-
वेशाः । तदाह मनुः-

‘त्रयो धर्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ (७७)

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः’ ।

(म. स्मृ. १०. ७७-७८)

इति । अतो न तयोराध्यापनादिरर्जनोपायः । वाढम् ।

अत एवापायान्तरं तेनैवोक्तम्-

‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-ऋषिर्विशः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७९.)

इति । वणिक् वाणिज्यम् । पशुः पशुपालनम् । याज्ञव-

क्यो अपि-

‘प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीद-रुषि-वाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । उपायान्तराण्याह मनुः-

‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ११५)

१. A. निवर्त्तेन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read पशुकृषी. ३. G. and H. read पशुपाल्यं, which is incorrect. ४. B. C. and F. read योगाश्च.

इति । दायो ऽन्वयागतं धनम् । लाभो निधिदर्शनम् ।
 दाय-लाभ-क्रयान्वयागमाश्चतुर्णां वर्णानाम् । जयः क्षत्रिय-
 स्यैव । प्रयोगो वृद्धयर्थं धनप्रदानम् । कर्मयोगः कृषि-वाणि-
 ज्यम् । प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव । सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव ।
 कूर्मपुराणे अपि—

‘द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः ।
 अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ॥ (२)
 शिलोञ्छं वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः । (१०)
 असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ।
 शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः । (११)
 अमृतेनाथ वा जीवेत् मृतेनाप्यथ वापदि ।
 अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम् ॥ (१२)
 (कू. पु. १. २. २६. २-११)

इति । मनुरपि—

‘ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा न श्रवृत्त्या कथञ्चन ॥

१. B. C. F. and H. read न्यायागतं; while D. reads स्वयमागतम्. २. G. omits निधि-. ३. I. omits वर्णानाम्. ४. Except A. and the text of Kūrma Purāṇa others read शिलोञ्छेनाप्युपाश्रयम् गृहस्थः साधकः स्तः; but it seems incorrect. ५. Here we follow A. and the text of Kūrma Purāṇa; while others read अमृतेनापि जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा, but as प्रमृत is not explained in the next line in which मृत and अमृत are explained, it seems that the latter reading is not thought proper by the author. ६. The text of Manu reads जीवेत्.

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिराल्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

(म. स्मृ. ४. ४-६)

इति । पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुच्छः । शाल्यादेर्नि-
 पतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘कुगूल-कुम्भीधान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।
 जीवेद्वाऽपि शिलोच्छेन श्रेयानेषां परः परः’ ॥

इति । कुगूलं कोष्ठकं तद्भरितधान्यसञ्चेता कुगूलधान्यः ।
 अहपर्याप्तधान्यसञ्चेता व्याहिकः । न श्वस्तनचिन्ताऽप्यस्ती-
 त्यश्वस्तनः सद्यःसम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां
 वृत्तयो मनुनोक्ता वेदितव्याः । तथा ऽह—

‘षट्क्रमैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीव्यते’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९)

१. B. C. D. E. F. G. and H. substitute प्रोक्तं for ज्ञेयं.
 २. E. G. and H. omit अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यम्, and
 read ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्. The omitted portion appears,
 however, in the marginal correction of H. ३. D. and I. read
 प्रोक्तं for भैक्ष्यं. ४. H. and I. read-विख्याता; while others except A.
 D. and the text of Manu read -व्याख्याता. ५. पतितपरित्यक्तैककणो-
 पादानमुच्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् is found only
 in A. and I., but it is not found in any other manuscript. ६. B.
 C. and F. read आहिको, and D. E. G. H. read व्याहिको. ७. The
 portion from कुगूल- to जीव्यते इत्यर्थः (p. 342, l. 4) is omitted by all
 others except A. and I.

इति । अयमर्थः—एकः कुशूलधान्यो याजनादिषट्कर्मा भवेत् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहै-
र्वर्त्तेत । एकस्तृतीयस्त्याहिकः प्रतिग्रहेतराभ्याम् । चतुर्थस्वश्व-
स्तनो ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीव्यते इत्यर्थः* । शूद्रवृत्तिस्तृश-
नसा दर्शिता—

‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वा ऽध्यथ ।

विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रकर्मैर्युदाहतम्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवद् द्विर्जातिर्हितमाचरन्’ ॥

(या. स्मृ. १. २०)

* अत्र मेधातिथिरेवं व्याचख्यौ—एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यात्
एकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैरुच्छ-शिलायाचित-कृषि-वाणिज्यैः षट्कर्मा
भवति षड्भिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषि-वाणिज्ययो-
निन्दितत्वात् । तस्याग्रे उच्छ-शिल-याचितायाचितानां मध्यादिच्छात-
स्त्रिभिर्वर्त्तेत । एकस्त्याहिको ऽयाचितलाभं विहाय उच्छ-शिलायाचितानां
मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्त्तेत । चतुर्थः पुनश्चस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति ।
ब्रह्मसत्रं शिलोच्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवताम-
त्रमित्याह । कुल्लुकभट्टस्तु—एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहु-
पोष्यवर्गः स प्रकृतैर्कृतायाचित-भक्ष-कृषि-वाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेयने-
नैव च शब्दसमुच्चितेन कुसदिनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति
षड्भिरेतैर्जीवति—इति व्याचकार ।

१. I. reads वापि च. २. D. reads वर्णानां; while I. reads -वस्तूनां.
३. B. C. E. G. and H. read -कर्माद्युदाहतम्; while D. and E. read -कर्म
उदाहतम्. ४. D. reads द्विजादि.

इति । अजीवन्निति छेदः । हारीतो अपि—

‘शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषाद्यवर्जनं क-
लत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारो-
द्वहन-पण्यापण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृ-
त्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्गवादनानि’ ।

इति ।

॥ इति तृतीयभागकृत्यम् ॥

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्’ ॥

(द. स्मृ. २. ३६)

इति । मध्याह्नस्नानविधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः ।

अथ ब्रह्मयज्ञविधिः । तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् ।

‘यन् स्वाध्यायमधीयतैकामप्यृचं यजुः

साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । लिङ्गपुराणे अपि—

‘स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः’ ।

(लिं. पु. १. २६. १६)

इति । तस्य कालमाह बृहस्पतिः—

१. I. reads शुद्रस्य. २. D. E. and G. read -शुश्रूषापवर्जनं. ३. B. C. E. and I. read -पण्यव्यवहार. for -पण्यापण्यव्यवहार. ४. D. omits वीणा. ५. B. C. E. and G. read यः for यत्. ६. H. reads -मधीतैका-. ७. E. omits यज्ञः. ८. D. omits अपि.

‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्थे निमित्ततः’ ॥

इति । अत्र वैश्वदेवशब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे अभिहितम्—

‘यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमोरभेत्’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०४)

इति । श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह—

‘ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि

ग्रामाक्षिणदिश उदीच्यां प्रागुदीच्या-

मच्छदिदर्शने चोदित आदित्ये’ ।

इति । अच्छदिदर्शने इत्यनेन शब्देन देशविशेषो लक्षितः । छदिर्गृहाच्छादनं तृण-कटादि यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये इत्यनेनोदयात् प्राचीनं कालं निषेधति । न तूदयानन्तर्यं विधीयते । तस्य हामकालत्वात् । मनुष्ये देशादीतिकर्तव्यतामाह—

‘अपां समीपे नियतो नैत्येकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमैष्यधीयीत गत्वाशरण्यं समाहितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०४)

१. A, B, C, E, and F, read नान्यदन्ते; while I, reads नान्यदा तु. २. G, I, and the text of Kūrma Purāṇa read -माचरेत्. ३. B, C, E, F, read -कालावाह; while H, omits -काल-. ४. H, वच्छदिर्देश उदीच्यां प्रागुदीच्यां चोदित आदित्ये, I, -वच्छदिर्देश, &c. ५. D, and I, read अच्छदिर्देश-; while H, reads अच्छदिर्देश-. ६. B, C, F, omit यत्र. ७. I adds सूर्य- before उदयान. ८. I, reads निषेधयति. ९. I, reads नैत्येकं through mistake. १०. I, -सम्यधीयीत.

इति । उपवीतादीति कर्त्तव्यतां श्रुतिराह—

‘दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य

त्रिराचमेत् द्विः परिमुञ्च्य सरुदुपसृज्य शि-

रश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य’ ।

इति ।

‘दर्भाणां मद्गदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा

प्रागामीनः स्वाध्यायमधीर्यात्’ ।

इति च ।

दक्षिणोत्तरे पाणी पादौ कृत्वा

मपवित्रावांमिति प्रतिपद्यते’ ।

इति च ।

‘त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वर’ ।

इति च ।

‘अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह

पञ्चो ष्डर्चशां नवानम्’ ।

इति च ।

‘ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीर्यात् दिवा नक्तं च’ ।

इति च ।

‘हस्ताशौच आह्वय उतारण्येव

उत वाचोदतिप्रज्जुत ब्रजज्जुतासीन

उत शयानो ऽधीर्यात्तैव स्वाध्यायम्’ ।

१. D, G. and I. read आचामेन. २. G. reads चि for दि. ३. D. reads -त्तरेण. ४. B. and C. read सवांम-, while F. सवांनम्. ५. D. and G. substitute वा for च.

इति च ।

‘मध्यान्दिने प्रवलमधीयीत’ ।

इति च ।

‘नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाहाऽऽप उप-
स्पृश्य गृह्णन्ति । ततो यत्किञ्चिद्ददाति सा दक्षिणा’ ।

इति च ।

दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्’ ।

इति । शौनकस्त्विदिकैर्नव्यान्तरमाह—

‘प्राणायामैर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

यथाविध्यप आचम्य औरोहिर्दर्भसंस्तरम् ॥

पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्’ ।

इति । उदाहृतश्रुतौ सरुदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं सव्यं पाणिं
पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्त्तव्यम् । उत्तरस्मिन् फलवाक्ये तथा
ऽनुक्रमणात् ।

‘येत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद् द्विः

परिमृजति तेन यजूंषि यत् सरुदुपस्पृशति

तेन सामानि यत् सव्यं दक्षिणं पाणिं पादौ

प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

१. D. and G. reads -कर्त्तव्यतान्तर- . २. D. reads आहरेत् . ३. B. C. F. and G. omit यत् . ४. B. C. E. F. and G. read त्रिराचामयते; while L. त्रिराचामति . ५. All others except B. C. and F. omit दक्षिणं .

मालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्
पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति ।
इति । दर्भाणामित्योदिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः—
'प्राग्वेदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आपुत्य शुचौ
देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिञ्चत्वा सा दर्भाणां
महदुपस्तीर्य प्राकूलानां तेषु प्राङ्मुख उपवि-
श्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पौदौ स-
न्धाय पेत्रिव्रवन्तौ द्यावा-पृथिव्योः सन्धिमी-
क्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत
तथायुक्तो ऽधीयीत स्वाध्यायमौर्पूर्वा व्याह-
तयः सावित्रीमन्वाह पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वा-
मिति तृतीयमिति शौचः ।

इति । शौचः शुचैः पुत्रः आह्वेय एवं नामक ऋषिरित्याह ।
आमेति श्रुतेः संबंधः ।

'ग्रामे मनसा ऽधीयीत उत प्रवले ऽरण्ये ।
मनसा ऽधीयीत उत वा दिवा नक्तं वा
तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा' ।

सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव । न त्वद्वाशक्त्या प्रधानं परि-
त्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्वमेधिके दर्शितम्—
'वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् । यद-
धीते ऽन्वहं शक्त्या तत् स्वाध्यायं प्रचक्षते ॥

१. Except A. D. and I. all others omit आदि-. २. G. omits पौदौ,
and E. adds after पौदौ, तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः. ३. G. adds the
portion विज्ञायते ऽपानं वा एष ओषधीनां रसो बहर्भाः सरसमेव तद्गृह्य करोति,
after पेत्रिव्रवन्तौ. ४. From और्पूर्वा- to प्रवले ऽरण्ये the intermediate
portion is omitted in I. ५. B. C. E. F. and G. read तथो- for तथो-
६. I. reads बह्वीतान्वहं. ७. I. reads स्वाध्यायः.

ऋचं वा ऽथ यजुर्वा ऽपि सामगाथामथापि वा ।
इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ६६-६७)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘वेदार्थ-पुराणानि संहितासनि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

(या. स्मृ. १. १०१)

इति । ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्यायदिनम्
परित्यागप्राप्तौ मनुराह—

‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधो ऽस्यनध्यायं हंममन्त्रेषु चैव हि ॥

नैत्यके* नास्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥

(म. स्मृ. २. १०५-१०६)

* अत्र मेधातिथिः— ‘पूर्वविधिज्ञेयो ऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्यके
नास्यनध्यायः । यतो ब्रह्मसत्त्वं तत्स्मृतं सततप्रवृत्तं सत्तम् । यथा स-
हस्रसंवत्सरादिसत्त्वं न कदाचित् विच्छिद्यत इत्यतः सत्त्वमेवमिदमपि
ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्य ब्रह्मसत्त्वत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे
हि सत्त्वं न स्यात् । सत्त्वत्वमिदानीं रूपकभङ्गा योजयति । ब्रह्माध्यय-
नाहुतिहुतम् । अन्यत्सत्त्वं सोमाहुत्या हूयते । जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते
अनेकार्थत्वाद्वातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषया ऽध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्मा-
ध्ययनमाहुतिरिव इति ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. सू. २. १. ५६) इति
समासः । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्तं अविच्छेदो
वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम्
वषट्शब्देन वषट्शब्दो लक्ष्यते’ इति । नन्दनस्तु—‘अधीयत इत्यध्याये
याज्यापुरो ऽनुवाक्यादिः वषट्कृतं वषट्कारः ताभ्यां रहितं अनध्यायवष-
ट्कृतं’ इत्याह । कदाचिदत्र लेखकप्रमादो ऽपि सम्भवति ।

१. I. reads सामायर्वमथापि. २. I. reads नैत्यके through mistake. ३.
I. reads नैत्यके through mistake. ४. G. reads पुत्रं—

इति । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्मं तेन हुतम् । अधीयते इत्यध्यायो
ग्राज्यादिमन्त्रसमूहः । तेन वषट्कारेण च सहितं हुतम् ।
यतो नास्त्यनध्यायः । अत एव श्रुतिरनध्यायविशेषाननूद्य
तेषु जपं प्रशंसति—

‘यं एवं विद्वान्मेधे वर्धति विद्योतमाने
स्तनयस्यवस्फूर्जति पवमाने वायाव-
मावास्यायां स्वाध्यायमधीति तप एव
तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः’ ।

इति । तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम् । तदाज्ञापस्तम्बः—

‘अथ यदि वातो वायात् स्तनयेद्वा विद्योतते वा स्व-
स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १२. ५)

इति । आत्म-देशयोरशुचित्वे ब्रह्मयज्ञो वर्जनीयः तथा
च श्रुतिः—

‘तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्मा शु-
चिर्यज्ञेशः’ । इति । ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः—

१. G. reads -संख्येन हुतम् for -ब्रह्मं तेन हुतम्. २. All others except A. and I. read सहितं for सहितं. The commentator Nandana on Manu follows this reading. ३. B. C. and F. add अपि after तेषु ४. I. reads प्रशंसति. ५. D. reads स for य. ६. B. C. F. and H. omit वाया. ७. B. C. E. F. G. H. and I. read विद्योतते. ८. I. adds तथा before अवस्फूर्जेत्; while B. C. E. F. G. and H. read स्फूर्जेत्-कामृचम् for अवस्फूर्जेत्कां वर्चम्, and I. -इकामृचम्, and D. स्फूर्जेत्कां वर्चम्. ९. D. reads सामाधि.

‘उत्तमं नाकमधिरोहति उत्तमः समानानां
भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां
ददत् स्वर्गं लोकं जयति’ ।
तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चाप-
मृत्युं जयति । ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याभुयात् फलम् ।

त्रिवित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमभुते’ ॥

(या. स्मृ. १. ४७-४८)

इति ।

॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ तर्पणविधिः । तत्र वसिष्ठः—

‘ऋक्-सामाथर्ववेदोक्तान् जप्यमन्त्रान् यजूंषि च ।

जप्त्वा चैवं ततः कुर्याद्वर्षि-पितृतर्पणम्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वा ऽथ प्रणवं वर्षिषि ततस्तर्पणमाचरेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

१. D. omits अधि-. २. B. C. E. F. G. and H. add इति after अधिरोहति. ३. D. and I. read स्वर्गलोकं. ४. D. omits the following—जयति । तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चापमृत्युं जयति. । ५. B. C. F. G. and I. add पुनर् before मृत्युम्; while E. reads वा पाप्मानं मृत्युं for चापमृत्युं. ६. I. omits त्रि through mistake. ७. A. and D. read जपित्वैव. ८. A. B. C. E. F. G. read चापि for वाऽपि. ९. B. C. and F. omit विष्णुपुराणे ऽपि.

‘शुचित्रस्त्रधरः स्नातो देवर्षि-पितृतर्पणम् ।
 तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 तेयर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रैजापतेः ॥
 पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते’ ।

(वि. पु. ३. ११. २६-२८)

इति । व्यासः—

‘एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
 अर्हन्ति पितरर्त्वास्त्रिन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्’ ॥

इति । आग्नेयपुरा—

‘प्रागग्नेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
 पितॄस्तु दक्षिणाग्नेषु चैकं-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्’ ॥

इति । अत्र अञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र
 शाखायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतः तत्र विकल्पः । तत्रैव
 ब्रह्मसूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः—

‘सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।

निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते’ ॥

इति । सव्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनावीतेन इत्यर्थः ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ—

१. I. reads अयर्षीणां; while G. and H. तदृषीणां. २. G. and H. read प्रजायते, possibly this is a mistake of the writer. ३. A. and D. read अर्हन्ति for अर्हन्ति. ४. D. substitutes च for तु. ५. Except A. D. and I. all others read दद्यात् द्विजलाञ्जलीन् for चैकं-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्. ६. H. omits वामेन प्राचीनावीतेन.

‘ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती
प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात् ।

इति । विष्णुरपि—

‘ ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्’ ॥

इति । बौधायनः—

‘ अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन्स्वधानमस्तर्पयामि’ ।
(बौ. स्मृ. २. ६. १०. १)

इत्यादि । यत्तु—

‘ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकशिराः’ ॥

इति व्याघ्रपादवचनं तच्छ्राद्धादिविषयम् । अत एव कार्णा-
जिनिः—

‘ श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयैर्नैव विधिरेष पुरातनः’ ॥

इति । एतच्च तर्पणं स्थलस्थो न जलं कुर्यात् । तथा च
गोभिलः—

‘ नोदकेषु न पात्रेषु न कुहो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति ततोऽयं यन्न भूमौ प्रदीयते’ ॥

१. The text of Baudhāyan omits दक्षिणतः. २. D. reads पितृभ्य
for पितृन्. ३. All others except A. and I. read व्याघ्रपादवचनं. ४. D
reads उवाहृतः. ५. B. C. E. and H. read स्थलस्थो नो जलं कुर्यात्
while D. स्थलस्थेनोदकैः कुर्यात्, and I. स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् ६.
स्थलस्थो न जलं कुर्यात्.

अथ स्थलस्थो भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति ।

तथा च विष्णुः—

‘स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकम्’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

‘वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

‘विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णे ऽथ वा गर्त्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

केश-भस्म-तुपाङ्गार-कण्टकास्थिसमाकुलम् ।

भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषा ऽऽस्तरणं ततः’ ॥

इति । यत्तु कार्णार्जिनिनोक्तम्—

‘देवतानां पितृणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्’ ।

इति तदशुचिस्थलविषयम् । तदाह विष्णुः—

‘प्रशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता-पितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्’ ॥

इति । पात्रविशेषमाह पितामहः—

१. I. reads अतः. २. E. and G. read ऽऽवसथं. ३. D. reads निस्तीर्ण.
४. B. C. E. F. and G. omit the following three lines —

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णे ऽथ वा गर्त्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

H. also omits these lines, but we find them in the marginal correction of it. ५. D. and I. न पात्रेषु. ६. D. reads पात्रे ऽथ वा. ७. D. substitutes न for तु; while H. reads शुचि वर्हिषि. ८. D. reads -कटका-. ९. D. and G. read देवता.

‘हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्यसमुद्भवम् ।
पितॄणां तर्पणे पात्रं मृण्मयं तु परित्यजेत्’ ॥

इति^१ । मरीचिः—

‘सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन च ।
औदुम्बरेण खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम्’ ॥

इति । रिक्तहस्तेन न कुर्यादित्याह स एव—

‘विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।
विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे च—

‘खड्ग-मौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणम् ।
माणिक्याञ्चन-दर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति । न चात्र समुच्चयो नापि समविकल्प इत्यभिप्रेत्य
मरीचिराह—

‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः’ ॥

इति । तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः’ ॥

इति । एतदलोकप्रदेशाभिप्रायम् । तथा च देवलः—

१. G. and H. omit इति. २. A. and F. reads ताम्र-कांस्यमयेन वा; while B, C, E. and G. substitute वा for च. ३. I. reads बिल्वेन. ४. I. reads ताम्रमयैस्तथा. ५. A. reads शुष्केण; while G. शुद्धेन. ६. B, C, E. and F. read अतो नान्यत्र हस्तेन for अतोऽन्यथा तु सव्येन. ७. B. reads -इसोमक-.

‘सोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितॄन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरं मलेन वा’ ॥

इति । वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं दर्शयति स एव-

‘शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शवलैस्तिलैः ।
पितॄन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वतो द्विजः’ ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि देवर्षि-पितृतर्पणे विशेषो दर्शितः-

‘देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
पितॄन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः’ ॥
(कृ. पु. १. २. १८. ८८)

इति । तिथ्यादिविशेषेण तिलतर्पणं निषेधंति ध्यासः-

‘सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिनं तथा ।
भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणम्’ ॥

इति । पुराणे अपि-

‘पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
वित्तं-पुत्र-कलत्रार्थं तिलान् पञ्चमु वर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो अपि-

‘न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

१. B. reads सोमसंस्थान्. २. Except A. G. and H. others substitute च for वा. ३. H. omits विशेषं, and reads विनियोगं. ४. I. reads तर्पयन् सर्वतो द्विजः. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads this line तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः. ६. B. C. and F. read शकृत्वा. ७. I. reads निषेधयति. ८. This is omitted by all others except A. ९. D. reads च विपिने for जन्मदिने. १०. A. and D. read पुत्र-विष-; while B. C. E. and F. read पुत्र-भृत्य-. ११. D. omits पुराणेऽपि. १२. All others except A. and I. read विद्या-पुत्र-. १३. D. reads जन्मर्क्षे विपिनेषु च.

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्वहिर्भवेत् ।
 विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् ॥
 वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ।
 तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा ' ॥

इति । तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः—

‘कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वाणाचार्यतनयांस्तथा ।
 संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवान् नगात्रागान् सागरान् पर्वतानपि ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ।
 वनस्पतीनोपधींश्च भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

१. I. reads वज्रयेत्. २. I. reads कृतोपवीती, H. कृतोपवीतो and B. C. E. F. कृतोपनीतो. ३. D. reads पुत्रम् for पुत्रान्. ४. From विधि- to -ऽनुम् the intermediate portion -ना प्रेतान् संतर्पयेत्ततः' इति । योगि- याज्ञवल्क्योऽपि—'ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं वि-' is omitted by F, this is a writer's mistake. ५. Except A, all omit this word. ६. I. omits अपि.

मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विजः' ।
इति । शौनको अपि—

‘अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः’ ।

इत्यादि । यजुःशाखिनां तु कोण्डर्षितर्पणमुक्तम्—

‘अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्टनामभिः’ ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य पैटीनसिः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृर्नार्थेन तर्पयेत्’ ॥

इति । दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः । अदिव्याः पित्रादयः ।

योगियाज्ञवल्क्यः —

‘वसून् रुद्रांस्तथा ऽदित्यान् नमस्कारसमन्वितान्’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । वस्वादीनां नामानि पैटीनसि-
ना दर्शितानि—

‘ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवाग्निर्लो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अजैकपादं हिर्बुधयो विरूपाक्षो ऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

१. D. reads गृह्या, but it seems to be a mistake. २. G. reads इत्याह. ३. B. C. E. F. G. and H. omit कोण्ड- and read simply ऋषि-
तर्पणमुक्तम्. ४. Except A. all omit this word. ५. A. reads रुद्रावय. ६. All others except A. and I. read प्रभासश्च. ७. I. reads वहिर्बुधो
through mistake.

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चाऽपराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो ऽथ वरुणो ऽर्यमा ।
 अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
 एते वै द्वादशा ऽदित्या देवानां प्रवरा मताः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नतः' ॥

इति । ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह
 पैठीनसिः—

‘स्वनाम-गोत्रग्रहणं पुरुषम्पुरुषम्प्रति ।
 तिलोदकाञ्जलींस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘सवर्णेभ्यो जलं देयं नाऽसवर्णेभ्य एव च ।
 गोत्र-नाम-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः’ ॥

इति । नामग्रहणे ऽपि विशेषमाह आश्वलायनः—

‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
 गुमान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रतः ।
 पितृगोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृगोत्रतः’ ॥

इति । पितृतर्पणक्रममाह सत्यव्रतः—

१. D. reads अग्निर्; while I. अहिर्. २. D. reads तथा for मताः.
 ३. Except A. all others read सर्वै for सर्वैः. ४. Except A. all omit
 this word. ५. सूनुरुच्चैरुच्चैर्. ६. This word is omitted in all others except
 A. ७. A. reads सवर्णेभ्यो ऽञ्जलिर्देयः. ८. A. and D. substitute बौधायनः
 for आश्वलायनः, but the following verses are not found in Baudhāyan.
 ९. I. reads तर्पणे क्रमः ; while D. omits -क्रम-.

‘पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यान् न्यान् शृणुष्व मे ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्ये तथा नृप ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥
(वि. पु. ३. ११. २९-३०)

इति । हारीतो अपि—

‘पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्या-
स्तत्पत्नीज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः मातुलास्तत्पत्नीः
गुर्वाचार्योपाध्यायान् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान्
ब्रह्मन्नादातृ-पोषकं-रिक्थिनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत्’ ।
(हा. स्मृ. १२. ४)

इति । जीवत्पितृकृतर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘कव्यवाङ्मनलः सोमो यमश्चैवार्ज्यमा तथा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदो अपि च ॥
यदि स्याज्जीवत्पितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदीयते ॥

१. D. reads पितृव्यस्यानुज्ञस्य च. २. The text of Vishnu Purāṇa reads काम्यं चान्यत् for काम्यान् न्यान्; while I. reads through mistake कामान्न्यान्. ३. I. reads भूभुज. ४. B. C. D. and F. omit माचासीन्. ५. मातामहादीन् is omitted by G. ६. D. reads पत्नी, and omits ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः. ७. I. reads मातुलासीन्; while D. मातुलं तत्पत्नीः. ८. I. reads अध्यायासीन्. ९. I. reads पोषकारिणः, but probably this is a mistake. १०. B. C. and F. read कव्यवाङ्मनलः and D. कव्यवा-
मनलः, but it seems to be a mistake.

एतांश्चैव प्रमीतांश्चोऽप्रमीतपितृको द्विजः' ।
 इति । तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—
 'पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदक-
 मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः' ।
 (का. स्मृ. २. १२. २)

इति । आदित्यपुराणे अपि—
 'येत्र कचनसंस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम् ।
 तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दौरविवर्जिताः ।
 तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥
 इति । मत्स्यपुराणे अपि—
 'येऽवान्धवा ब्रान्धवा वा येऽन्यजन्मनि ब्रान्धवाः ।
 ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽम्बु वाञ्छति' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ३५)

इति । विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं वि-
 णुपुराणे—

१. Except A. B. C. and F. all others read प्रमीतांश्च प्रमीतः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads पितृवंश-मातृवंशौ; while I. reads through mistake as follows—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये पितरो जनाः ।

मत्तस्मूकमर्हन्ति ये तांस्तांस्तर्पयाम्यहम् ॥

इत्यवसानाञ्जलिरिति; but this is not found in the text of Kātyāyana
 ३. G. reads अत्र for यत्र. ४. All others except A. G. and H. नृषोप
 for नृषोप-. ५. Except A. D. H. and I. all others एतस्कुले. ६. I
 substitutes पौत्र- for वार-. ७. B. C. and F. read यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति
 D. यश्च मत्तोऽम्बु वाञ्छति, I. reads through mistake ये वा मत्तोऽम्बुवा
 ञ्छिताः, and the text of Vishṇu Purāṇa reads the whole line as—
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोऽयकाक्षिणः ।

‘आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत् पयोऽञ्जलीर्त्स्नीस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्’ ॥

इति । यमतर्पणं तु वृद्धमनुनोक्तम्—

‘दीपोत्सवेचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।

कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः’ ॥

इति । नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः—

‘दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

दैवतीर्थेन देवत्वात्, तिलैः[†] प्रेताधिपो यतः’ ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

‘यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सन्तर्प्य धर्मराजान् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः’ ॥

इति । माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात् । तदाह व्यासः—

* दीपोत्सवचतुर्दशी आश्विनकृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशीति
सिद्धा । महाराष्ट्रेषु दीपावलीति च प्रसिद्धा ।

† यमस्य देवेष्वेवान्तर्भावात् देवतीर्थेन तर्पणं कर्तव्यम् । एवं सति
रेवकार्ये यवानामेव ग्राह्यत्वात् तिलग्रहणं किमर्थमिति चेन्न तत्र हेतुमाह ।
यतः स प्रेताधिपः अतस्तिलैरेव तर्पणं कार्यमित्यर्थः ।

१. I. reads प्रेतोत्सव-, but this is a mistake. २. D. E. and H. read
प्रेताधिपो यमः; while I. reads प्रेताधिपाय च.

‘गुक्ताष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

वैद्याप्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्ये ऽहं तिलोदकम् ।

अपुत्राय ददाम्येतत् जलं भीष्माय वर्मणे ’ ॥

इति । तर्पणप्रशंसा पुराणसारे दर्शिता—

‘एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्तिमनामयम् ’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

‘देवताश्च पितृश्चैव मुनीन् यो वै न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः’ ॥

इति । योगिर्याज्ञवल्क्यो अपि—

‘नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितृन् ।

पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरो ऽस्य जलार्थिनः’ ॥

इति । हारीतो अपि—

‘देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षति सतिलाञ्जलिम् ।

अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम्’ ॥

(हा. स्मृ. १४. ७.)

इति । कात्यायनो अपि—

१. I. reads वैद्याप्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च. २. I. reads सतिलं भीष्मवर्मणे. ३. D. reads मानवान् यो for मुनीन् यो वै. ४. I. reads याज्ञवल्क्योऽपि, but we do not find this verse in the text of Yādnyavalkya. ५. B. C. and D. read सतिलाञ्जलिम्; while E. G. and H. read सति तां जलम्.

‘छायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालो जनित्रीं जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि’ ॥

(का. स्मृ. २. १२. ३-५)

इति । अत्र पितृगाथाः—

‘अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलान्नलिम् ।

नदीषु बहूतोयासु शीतलासु विशेषतः’ ॥

इति । तर्पणानन्तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह
योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो हि स्नातो भवेत् द्विजः ॥

निष्पीडयति यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्य च ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्’ ॥

इति । निष्पीडनं तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. The text of Kātyāyana reads -पान्तः परः for -पार्तः पयः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads सर्वाभ्युद-
कङ्क्षिणः; while all others except A. and I. substitute हि for अपि.
३. G. substitutes अय for अभ. ४. A. reads पुण्यतोयासु. ५. H. reads
पितृन्नेव प्रतर्पयेत्. ६. B. reads मानवस्तप्तपिताः, C. and F. read मानवस्त-
प्तपिताः, and D. E. G. H. अतर्पिते for अतर्प्य च.

‘वस्त्रनिष्पीडितं’ तोयं श्राद्धे षोच्छिष्टभोजिनाम् ।
 भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ’ ॥
 इति । विष्णुपुराणे—

‘आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
 जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ३७-३८)

इति ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवार्चनम् । इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि
 कर्माणि निरूपितानि । अथ मूलवचनोक्तं क्रमप्राप्तं देव-
 तार्चनं निरूप्यते । तथा च नृसिंहपुराणम्—

‘जलेदेवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद् गृहं बुधः ।
 पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ’ ॥

(नृ. पु. ५८. ९२-९३)

*श्राद्धे विप्राणामुच्छिष्टं ‘यजमानकुले जाता दासा दास्यो ञ्जकाङ्गि-
 ण’ इत्यादिना देयं तस्य ये दासादयो अधिकारिणः त एव हि वस्त्रनिष्पी-
 डनोदकस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

१. D. reads भोजनम्. २. B. C. E. and F. read अमिततेजसे
 ३. The text of Nrisinha Purāṇa reads these two lines as follows:—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विभिना पुरुषसूक्तेन तच्च विष्णुं समर्चयेत् ॥.

४. All others except A. and I. substitute च for तु.

इति । आग्नेयपुराणे अपि—

‘मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रैस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा ।

विष्णुं प्रजापतिं वा अपि शिवं वा भास्करं तथा ॥

तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।

अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनो नरः ॥

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तेयाञ्जुभिः’ ।

(क. पु. १. २. १८. १०-११)

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ ।

इत्यादि । यद्यपि पूर्वं मूलवचनव्याख्याने पूजनीयो देव
एक एव—इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं तथापि दर्श-
नभेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुद्ध्यते
दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः—

‘शिवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षड्विंशि ॥

१. H. and I. omit अपि. २. I. reads उन्वर. ३. The text of Kūrma Purāṇa reads तथाम्बुभिः. ४. All others except A. and I. omit the following portion—

स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ इत्यादि ।

५. Except A. and I. all others read पूर्ववचन- for पूर्व मूलवचन- ६. B. C. and F. read this verse as follows:—

शिवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

वैष्णवं च तथा षडं दर्शनानि षड्विंशि ॥

E. follows this reading, but differs in reading वैष्णवं चेति शेषानि for वैष्णवं च तथा षडं. D. also follows this reading, but only in the first line.

इति । तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके
निरूपितः—

‘शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सेकर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयितं विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥
वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्तयः ।
विद्वद्यध्यात्मपरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः’ ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ८. ८६-९१)

इति । आग्नेये ऽपि—

१. B. C. D. E. F. and G, read कारी. २. D. and G. read अर्चनाः
and the text of Vriddha Gautama अर्चनाक्रममुत्तमम्. ३. The text of V.
G. reads स्वकं हितम्. ४. D. reads मन्त्रेण for सूक्तेन. ५. The text of
V. G. reads उद्धरीत. ६. Except A. all other manuscripts are mis-
taken here. B. reads विद्वधनर्थतिरा एव, C. F. G. H. and I. read विद्वध-
नर्थान्तरा एव, E. reads विद्वधनर्थान्तरा एव, D. विद्वधनर्थतरादेव, and
the text of V. G. read विद्वधनर्थान्तरायेव.

'अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमाप्नुयुः ॥
 अश्वघ्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
 षट्स्वेतेषु हरैः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्वल्लवुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥
 तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम् ।
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमर्चितं गुह्यमुत्तमम् ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता ।
 पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम् ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ।

१. I. reads निर्वाणमाप्नुयुः. २. I. reads दिवि for रवौ. This is correct, but all other manuscripts do not follow it. ३. This line is omitted in all others except A. and I. ४. Except A. and I. all others read त्रैष्टुभं; while D. त्रैष्टुभं, but probably this is a mistake. ५. D. and I. read कण्ठवेद्ये.

न्यासेन तु भवेत् सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
 पूर्वयाऽऽवाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
 पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
 सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
 नवम्या गन्धलेपं तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
 एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च ।
 त्रैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
 प्रदक्षिणे पञ्चदशी नर्मने षोडशी तथा ।
 स्नाने वस्त्रे च त्रैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
 हुत्वा षोडशाभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
 पुनः षोडशाभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ॥
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
 धण्मासात् सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन् ॥
 ध्येयः सदासत्रितुमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

१. B. C. D. F. and G. read पूर्वमावाहयेत्, but पूर्वया is more correct.
 २. All others except A. and I. read गन्धमेव for गन्धलेपं; while E. reads गन्धमाल्ये, but this is a mistake. ३. All others except A. and I. substitute हि for च. ४. B. C. D. E. F. and G. read वज्रने; while H. वज्रं, I. व्यज्रने and in the marginal correction of D. it reads शयने. ५. I. reads अक्षिरात्. ६. D. and G. read समर्चयेत् and I. समाचरन्.

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः' ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं
व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य प्रतिरुतिं कृत्वा अक्षत-पुष्पैर्यथा-
लाभमर्चयेत् । सह पुष्पादकेन महापुरुषमा-
वाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः
पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ
भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य आयातु
भगवान् महापुरुष इति । अथ स्वागतेनाभिनन्द-
ति, स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य । भगवते
महापुरुषाय एतदासनमुपकृमन्वास्यातां भगवा-
न् महापुरुष इति कूर्चं ददाति । भगवतो ऽयं कूर्चो
दर्भमयस्त्रिवृद्धरितमुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्राधः
स्थानानि कल्पयति, अग्रतः शङ्खाय कल्पयामि ।
परतश्चक्राय कल्पयामि । दक्षिणतो गदायै क-
ल्पयामि । वामतो वनमालायै कल्पयामि । पश्चि-
मतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि ।

१. I. reads कनक. २. I. reads कल-पुष्पै. ३. I. alone adds महा- before पुरुष-. ४. I. reads इत्येतेन. ५. B. C. D. E. and F. read स्वागतमधुना स्वागतं भगवते, and G. and H. स्वागतममुस्वागतं भगवते. ६. B. C. and F. read -मुपकृमन्वास्यातां, E. -मुपकृमन्वास्वतां, D. -मुपकल्पन्वास्यातां and G. and H. -मुपकृमन्वास्वतां. ७. All others except A. and I. read इत्यत्र.

उत्तरतः श्रियै कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि,
 पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि । अथ सा-
 वित्र्या, पात्रमभिमन्त्र्य, प्रक्षाल्य, त्रिरपः परि-
 षिच्य, अप आनीय, सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत्
 ओमिति । ऋतमिति स्नाप्स्यन्, 'त्रीणि पदा विच-
 क्रम' इति पाद्यं दद्यात् । प्रणवेनार्घ्यम् । अथ व्या-
 हृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्वक्सेनाय
 नम इति । अथैनं स्नापयति 'आपोहिष्ठामयो भुवः'
 इति तिसृभिः 'ब्रह्मजज्ञानं' वामदेव्यर्चा यजुः
 पवित्रेणेत्येताभिः षड्भिः स्नापयित्वा अथाद्वि-
 स्तर्पयति । केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं
 विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषी-
 केशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा, अथैतानि
 वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभि-
 र्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'इदं
 विष्णुर्विचक्रम' इति गन्धं दद्यात् । 'तद्विष्णोः
 परमं पदम्' इति पुष्पम्, 'इरावती' इत्यक्षतान्,
 सावित्र्या धूपम्, 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम्, 'देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवं र्गश्वनार्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
 भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति
 नैवेद्यम् । अथ केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पाणि

१. I. omits त्रिरपः २. तिसृभिः is omitted in all others except A. I. and I., but D. omits the following portion - ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः..

दद्यात् । शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, वनमालायै
 नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रियै
 नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः
 इति । अवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलङ्कृत्ये अथैनं
 ऋग्यजुःसामोथर्वभिः स्तुवन् ध्रुवमृक्तं जपित्वा
 पुरुषसृक्तं वाङ्मयांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्यंके ।
 ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवन्तं महापुरुषाय चरु-
 मुद्रासयामीति चरुमुद्रास्य । उद्रासनकाले ॐ
 भूः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुद्रासयामि,
 ॐ सुवः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः पुरु-
 षमुद्रासयामीत्युद्रास्य । प्रयातु भगवान् महापु-
 रुषांशेन हविषा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः
 सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेर्ध्वस्वप्नावा-
 वाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् । महत्स्वस्य-
 यनमित्याचक्षते महत्स्वस्ययनमित्याह भगवान्
 बोधायनः ।

इति । कूर्मपुराणे अथ—

‘ न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्हरिम् ॥

१. D. inserts अथ शिष्टैर्गन्धैरात्मानमलङ्कृत्य. २. H. and I. omit अथर्वभिः. ३. I. only adds महा- before पुरुषः. ४. D. omits अप्सु; while G. reads प्रतिमास्थाने च स्नानावाहन- etc.

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।

नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चेतुर्ध्वपि ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९४-९५)

इति । एवं वैष्णवदर्शनानुसारिपूजा ज्ञातव्या ।

‘अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।

आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥

मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।

ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यम्बकंन समाहितः ॥

पुष्पैः पत्रैरथाद्रिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।

तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥

नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।

निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥

प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि वा जपेत् ।

ध्यायीत देवमीशानं व्याममध्यगतं शिवम् ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९७-१०१)

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्या-

ख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-

लिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा ऽक्षतपुष्पैर्यथा लाभमर्च-

येत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।

१. All others except I. substitute नु for च. २. The text of Kūrmā-purāṇa reads न नाभ्यां. ३. B, C, E, and F. read च त्रिध्वपि for चतुर्ध्वपि. ४. This line is omitted in all manuscripts except A. and I. ५. D. and G. read भावपूत. ६. I. reads रुद्रैः. ७. I. reads ब्रह्माणि through mistake. ८. D. omits ऽपि.

ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भुवो महादेवमा-
वाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ
भूर्भुवः सुवः महादेवमावाहयामि-इत्यावाह्य आ-
यातु भगवान्महादेव इति। अथ स्वागतं नाभिन-
न्दति स्वागतमनुस्वागतं भगवन्तं महादेवाय
स्वासनमुपकूलमत्रास्यतां भगवान् महादेव इति।
अत्र कूर्चं ददाति, भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमय-
स्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्र स्थानानि
कल्पयति । अग्रतो विष्णवे कल्पयामि, ब्रह्मणे
कल्पयामि । दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि,
विनायकाय कल्पयामि । पश्चिमतः गुलाय
कल्पयामि, महाकालाय कल्पयामि । उत्तरतः
उमायै कल्पयामि, नन्दिकेश्वराय कल्पयामि ।
इति कल्पयित्वा ऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य
प्रक्षाल्य त्रिरपः परिषिच्य पवित्रमप आनीय
सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति । ऋतमिति
स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात् । प्रणवे-

१. I. reads स्वागतमधुना, but repetition shows more respect. २. I. does not prefix सु to आसन. ३. All others except A. and I. read आस्तां भगवान् for अत्रास्यतां भगवान्; while I. reads भगवन्. ४. D. reads कल्पयामि. ५. B. C. and F. read ब्रह्मणे कल्पयामि first, and E. G. H. omit विष्णवे कल्पयामि, and D. omits अग्रतः and ब्रह्मणे कल्पयामि. ६. D. reads दुर्गायै, and omits नन्दिकेश्वराय कल्पयामि. ७. Except A. B. C. and F. others read त्रिरपः परिषिच्य for त्रिरपः परिषिच्य. ८. Through mistake I. reads here स्नातं पवित्रं रुद्रेण for ऋतमिति स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण.

नार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्यो-
त्तरतश्चेण्डेशाय नम इति । अथैनं स्नापयित्वा
'आपोहिष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः, 'हिरण्यव-
र्णाः शुचयः पावका' इति चतसृभिः, 'पवमानः
सुवर्चन' इत्यनुवाकं स्नापयित्वा अद्विस्तर्प-
यति । भवं देवं तर्पयामि, शर्वं देवं तर्पयामि,
ईशानं देवं तर्पयामि, पशुपतिं देवं तर्पयामि,
रुद्रं देवं तर्पयामि, उग्रं देवं तर्पयामि, भीमं देवं
तर्पयामि, महान्तं देवं तर्पयामि—इति तर्पयित्वा
ऽथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्या-
हृतिभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परि-
पिच्य 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति गन्धं दद्यात् ।
'सहस्राणि सहस्रश' इति पुष्पं दद्यात् । 'ईशानं
त्वां भुवनानामधिष्ठिय' इत्यक्षतान् दद्यात् ।
सावित्र्या धूपम् । 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम् । देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णा हस्ता-
भ्यां भगवन्तं महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदया-
मीति नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि
दद्यात् । भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय
नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये देवाय
नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः,

१. All others except A. and I. read चण्डाय. २. I. reads महादे-
तर्पयामि. ३. B. C. E. F. and G. omit भीमं देवं तर्पयामि through
mistake.

भीमाय देवाय नमः, महते देवाय नमः । वि-
ष्णवे नमः, ब्रह्मणे नमः, स्कन्दाय नमः,
विनायकाय नमः, शूलाय नमः, महाकालाय
नमः, उमायै नमः, नन्दिकेश्वराय नम इति ।
चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुनीर्जुहोति । भवाय
देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाऽवशिष्टैर्गन्धमान्यै-
र्ब्राह्मणानलंकृत्य अथैनं ऋग्जुःसामभिः स्तुव-
न्ति । 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यनुवाकं जपित्वा
ऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्ति जपित्वा ॐ
भूर्भुवः सुवरांमिति महादेवाय चरुमुद्वासयामी-
त्यादिभिरुद्वास्य । उद्वासनकालं ॐ भूः महादेव-
मुद्वासयामीति प्रतिमन्त्रं रुद्रमुद्वास्य ।

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः ।

अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति । प्रतिमास्थानेऽप्यप्स्व-
ग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् ।

महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान्
बोधायनः ।

इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

१. B. C. F. insert एकैकम् after यथाशक्ति. २. B. C. and F. read स्वर्महरोम्. ३. In the marginal correction of H. appears the following portion—चरुमुद्वासयामीति चरुमुद्वास्य अमृतापिधानमसीति प्र-
तिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमित्याचमनीयं वक्ष्यामि. I. omits उद्वासयामीति. ४. B. C.
and F. give detail and read ॐ भूर्भुवःस्वर्महरोम् चरुमुद्वासयामीति, ॐ भूर्भुवःस्वर्महरोम् चरुमुद्वासयामीति, ॐ स्वर्महरोम् चरुमुद्वासयामीति, ॐ भूर्भुवःस्वर्महरोम् चरुमुद्वासयामीति.

‘येः प्रदद्यात् गवां लक्षं दोग्धीणां वेदपारगे ।
 एकाहमर्चयेद्विज्रं तस्य पुण्यं ततो अधिकम् ॥
 सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।
 तस्याऽश्वमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः’ ॥

इति । निर्माल्यगन्धो ऽपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’
 इत्यादि स्मृतिविधानात् । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणे
 अभिहितः—

‘यो मोहादयवाऽऽलस्यादकृत्वा देवाताञ्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकं मृकोरप्त्रभिजायते’ ॥

इति । (कृ. पु. १. २. १८. १२१)

॥ इति देवतापूजाप्रकरणम् ॥

अथ गुरुपूजाप्रकरणम् । इत्थं मूलवचनोक्तं देवता-
 पूजनं निरूपितम् । ‘देवतानां च’— इति चकारेण गुरुं समु-
 च्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अत एव श्रुतिः—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥

(श्वे. उ. ६. २३)

इति । शैवपुराणे ऽपि—

१. D. reads संप्रदद्यात्. २. B, C, D, E, F, H. and I. read अस्याश्व-
 while G. read अश्वमेधादधिकं. ३. Except A. and I. all others om-
 the following portion—निर्माल्यगन्धोऽपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’ इत्यादि
 स्मृतिविधानात्. ४. I. reads—प्रापि. ५. I. reads एवम्. ६. I. read
 -वचनोक्तं देवतापूजनम्. ७. G. and H. read देववत्. ८. This latter ha-
 is omitted in all others except A. and I. ९. अपि is omitted in

‘ यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यो मन्त्रः स च शङ्करः ।
 शिव-विद्या*-गुरूणां च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।
 भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्भुवम् ॥
 वस्त्राभरण-माल्यानि शयनान्यासनानि च ।
 प्रियाणि चान्मनो यानि तानि देयानि वै गुराः ।
 तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा’ ॥

(शि. पु. ५. १. १११६-२०)

इति । मनुरपि—

‘ इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
 गुरुगुश्रूषया चैवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
 अनादृताश्चै यस्यैतं सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
 यावत् त्रयस्तं जीवियुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं गुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः’ ॥

इति ।

(म. स्मृ. २. २३३-२३५)

॥ इति गुरुपूजाप्रकरणम् ॥

* विशाक्षदेनात्र मन्त्रो यावत् । अपेऽपि तथैवोक्तवान् ।

१. Except A. B. C. and F. others read शिवः for यो मन्त्रः, but the form reading is a mistake. २. The text of Manu substitutes तु for च. ३. The text of Manu substitutes तु for च.

अथ वैश्वदेवप्रकरणम् । तत्र पञ्चमभागकृत्यमाह दक्षः-

‘ पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृ-देव-मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते’ ॥

(द. स्मृ. २. ४२)

इति । यद्यपि ‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’- इत्यातिथ्यस्य पूर्व-
भावित्वं मूलवचनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभा-
वित्वं नृसिंहपुराणे अभिहितम्-

‘ पौरोषेण च सुक्तं ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्वलिकर्म तथैव च’ ॥

(नृ. पृ. ५८. ९३)

इति । तत्र-‘ततः’-इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमः प्रतीयते ।
मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठात्तेत्सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्वलीयसी-
-इति श्रुतिलिङ्गसूत्रे (पृ. मी. ३. ३. १४) व्यवस्था-
पितम् । तस्माद्वैश्वदेवः प्रथमं कर्त्तव्यः । एवं च सति
वेदपाठो ऽप्यनुग्रहीतो भवति ।

‘देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः’ ।

(आ. गृ. सू. ३. १. २)

इति-स्मार्त्ताच्च पाठाद्वैदिकः पाठो वलीयानिति विशेष-
धाधिकरण- (पृ. मी. १. ३. २) न्यायेनावगम्यते ।
तस्मादापि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र वैश्वदेवं विधत्ते
व्यासः-

१. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads this as follows:—

विधिना पुरुषसुक्तं तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।

२. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads यथाविधि for तथैव च. ३. तत्
is omitted in all others except A. and I. ४. A. reads पाठान्तरनिरूपिका
श्रुतिर्वलीयसी.

‘वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
 संस्कृतात्रैर्ह विविधैर्हविष्यै-व्यञ्जनान्वितैः ॥
 तैरेवाऽत्रैर्वलि दद्याच्छेषमाप्राप्य वारिणा ।
 कृताऽपसव्यः स्वधया केव्यं दक्षिणतो हरेत् ॥

इति । ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः । नारायणो अपि—

‘सभार्यस्तु शुचिः स्नानो विधिना ऽचम्य वाग्यतः ।
 प्रविश्य सुममिद्वैश्वो वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

इति । कूर्मपुराणं अपि—

‘शालाग्रौ लौकिकं वाय्व जलं भूम्यामथपि वा ।
 वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयजः स वै स्मृतः ॥
 यदि स्याल्लौकिकं पाकस्ततो ऽत्रं तत्र हृत्यते ।
 शालाग्रौ तु पंचदन्नं विधिरेव मनानतः’ ॥
 (कृ. पु. १.२.१८.१०६-१०७)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘शालाग्रौ वा पंचदन्नं लौकिके वा अपि नित्यशः ।
 यस्मिन्नग्रौ पंचदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते’ ॥

इति । शान्तातपो अपि—

‘लौकिके वैदिके वार्षप हुतोन्मृष्टे जले क्षितौ ।
 वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूना अनुत्तये’ ।

* ‘प्रविश्य’ गृहमग्न्यागारं वेत्यर्थः ।

१. D. हविर्विष्यैञ्जनान्वितैः. २. I. reads कृत्वा ऽपसव्यः. ३. All others except A. B. C. and F. read सर्वे दक्षिणतोः while I. सर्वदक्षिणतोः.
 ४. The text of Kūrma Purāṇa reads पक्वं for पाकः. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads तत्र देवाग्रं. B. C. E. F. and G. read तत्पंचदन्नम्. H. तत्र पंचदन्नम् and D. न त्यजेदन्नं. ६. D. omits the following—विधिरेव मना ततः ॥ इति । अङ्गिरा अपि—‘शालाग्रौ वा पंचदन्नं लौकिकं वा ऽपि नित्यशः । यस्मिन्नग्रौ पंचदन्नं. ७. अपि is omitted by A. ८. शान्तातपो ऽपि is omitted by D. ९. D. reads हुनौ सृष्टः.

इति । सूनाः पञ्च दर्शयति यमः—

‘पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्तन्ते श्वरहः सदा ॥

केण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥

एतानि वाहयन् विप्रो वेध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

ऐतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकल्पिताः’ ॥

इति । सूना हिंसास्थानानि । केण्डनी मुसलोलूखलादिः ।

पेषणी दृषदुपलादिः । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भः उद-

कस्थानम् । उपस्करः गृर्पादिः । अवस्करः— इति पाठं मार्ज-

न्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यन्ते

इत्यर्थः । तत्र कालद्वयेऽपि वैश्वदेवः कर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः—

‘सायं-प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा क्लिबिषी भवेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १३. १०)

इति । होमप्रकारमाह आश्वलायनः—

‘अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।

(१) अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अ-

ग्नी-धोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावा-पृथिवीभ्यां धन्व-

न्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे (२) स्वाहा ।

(आ. गृ. सू. १. २. १. ३)

इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रदे-

वताभ्यः सूर्याग्नि-प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

१. A, D, E, and G, read खण्डनी. २. B, C, D, and G, read बध्यते.
३. B, C, and F, read एतेषां, but it seems to be incorrect. ४. I.
reads प्रकीर्तिता. ५. A, B, C, D, E, F, and G, read खण्डनी. ६. D.
reads तस्य; while I, reads नष्ट.

‘औपोसने पचने वा षड्विंशत्यैः प्रतिमन्त्रं
हस्तेन जुहुयात् । (१६) उभयतः परिषेचनं
यथा पुरस्तात् ’ ।

(आ. ध. सू. २.२. ३. १६.-१७)

इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैः ‘अग्नये स्वाहा’ इत्यादिभिः
स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्त्यर्थः । पारस्करो ऽपि—
‘वैश्वदेवादन्नात् पयुक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ।
ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये’ ।

(पा. गृ. सू. २. ९. २)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । होतव्यान्नसंस्कार-
माह व्यासः—

‘जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैल-क्षारविवाजितम् ।

दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा’ ॥

इति । द्रव्यानुकल्पश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः—

‘अलाभे येन केनापि फल-शाकोदकादिभिः ॥

पयो-दधि-घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्विरञ्जलिना जले’ ॥

इति । यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

१. Except A. and I. all others read उपासने, but it is incorrect.
२. B. C. E. F. and G. read अग्नौ अनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः.
D. reads अग्नौ अनुवाकानुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः; while H. reads आद्यै-
रनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः, all these for आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये
स्वाहा इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्त्यर्थः । पारस्करो
ऽपि. ३. B. C. D. E. F. G. and I. for १ कारवाचनो. H. also reads the
same, but there is a margin. correction. ४. I. reads वैश्वदेवाहन्ता
through mistake. ५. D. E. and G. read गृह्याभ्यः, and H. I. read
गृह्याभ्यः. ६. I. reads कश्यपायान्ना-.

‘शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद् यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि’ ॥

इति । क्षार-लवणा-ऽवरात्रसंसृष्टेना हविष्येण होमो ऽ-
न कार्यः । किन्तूष्णं भस्माग्न्यायतनादुत्तरतो ऽप्येह्य तस्मि
होतव्यम् । तदाहाऽप्यस्तम्बः—

‘न क्षार-लवणहोमो विद्यते । तथा अवरात्र-
संसृष्टस्य च । अहविष्यस्य होम उदीचीन-
मुष्णं भस्मा ऽप्येह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्भुतम-
हुतं चाग्नौ भवति’ ।

(आ. ध. सू. २. ६. १५. १५-१७)

इति । परिशिष्टे अपि—

‘उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः’ ॥

इति । अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘अनग्निकस्तु यो विप्रः सो ऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम्
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकवलिं हरेत्’ ॥

इति । ‘देवकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि

‘अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।
प्रजापतेर्देवविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः’ ॥

इति । भूतयज्ञः कूर्मपुराणं दर्शितः—

१. B. C. D. E. F. G. H. and I. read परात्रसंसृष्टस्य २.
reads हविष्यस्य होमः, but this is a mistake. ३. All others except
and I. omit ‘देवकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः. ४. D substitutes ह
for हुत्वा.

‘देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।

भूतयज्ञः सै वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०८)

इति । हारीतो अपि—

‘वास्तुपाल-भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः’ ।

(हा. स्मृ. १५. ३)

इति । कात्यायनो अपि—

‘उद्धृत्य हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत् ॥

(का. स्मृ. २. १३. ७)

इति । गोणकर्तृनाहार्थः—

‘पुत्रो भ्राताश्च वा ऋत्विक् शिष्य-श्वशुर-मातुलाः ।

पत्नी-श्रोत्रिय-याज्याश्च दृष्टास्तु बलिकर्मणि’ ॥

इति । गृहे कर्त्तव्यत्वाभावे प्रवसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह
बोधायनः—

‘प्रवामं गच्छतो यस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति’ ॥

इति । बलिहरणप्रकारमाहः॥श्वश्रुलायनः—

१. The text of Kūrma Purāṇa substitutes ऋ for हृ. २. The text of Kūrma Purāṇa reads स विज्ञेयो. ३. This verse is not found in a printed copy of Kātyāyana-Smṛiti, but it is found in our Telugu manuscript. ४. D. reads आजीय-. ५. B. C. and F. read एभ्यः; H. also reads the same, but the marginal correction is शीनक. ६. D. and I. read शीनक. for आश्वलायनः.

‘अथ बलिहरणम् । (३) एताभ्यश्चैव देवताभ्यो
ऽग्नौ ओषधि-वनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो
वास्तुदेवताभ्यः । (४) इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमा-
य यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय
सोमपुरुषेभ्यः-इति प्रतिदिशम् । (५) ब्रह्मणे ब्रह्म-
पुरुषेभ्यः-इति मध्ये । (६) विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।
(७) सर्वेभ्यो भूतंभ्यो दिवाचारिभ्य-इति दिवा ।
(८) नक्तंचारिभ्य-इति नक्तम् । (९) रक्षोभ्य-
-इति उत्तरतः । (१०) स्वधा पितृभ्यः-इति
प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ।

(आ. गृ. सू. १. २. ३-११)

इति । आपस्तम्बो अपि-

‘अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । (२०)
उदधानसन्निधौ नवमेन । (२१) मध्येऽग्नौ
रस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । (२२)
उत्तरपूर्वदेशे अग्निरग्न्यान्तरैश्चतुर्भिः । (२३) श-
य्यादेशे कामलिङ्गेन । (१) देहल्यामन्तरिक्ष-
लिङ्गेन । (२) उत्तरेणापिधान्याम् । (३) उ-
त्तरैर्ब्रह्मसदने । (४) दक्षिणतः पितृलिङ्गेन
प्राचीनावीती । अत्राचीनपाणिः कुर्यात् । (५)

१. A. reads दक्षिणायां. २. उदगपवर्गम् is omitted by all others except A. I. and the text of Āpastamba. ३. लिङ्गेऽग्न्युत्तरपिधान्यामुत्तरब्रह्मसदने is the reading of B, C, F, E., and G. उत्तरं ब्रह्मसदने. ४. D omits the portion देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षिणं पितृलिङ्गेन.

रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यः । (६) तयानाना
परिषेचनं धर्मभेदात् । (७) नक्तमेवोत्तरेणे
वैहायसम् । (८)

(आ. ध. सू. २. २. ३-४. २०-८)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ॥

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ।

(मा. पु. २९. २२-२३)

इति । कूर्मपुराणे च—

‘अभ्यश्च अपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्भूमौ वहिश्चान्नं पक्षिभ्यो ऽथ द्विजोत्तमाः ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०९)

इति । मनुरपि—

‘शुनां च पतितानां च अपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां रुमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥

(म. स्मृ. ३. ९२)

इति । अन्नमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे
दर्शितः—

१. The text of Āpastamba reads उत्तरी. २. I. adds सकोः before धर्मे. ३. The text reads मेचीसमेन. ४. B. C. E. and F. read मार्क-
ण्डेयऽपि, H. and I. मार्कण्डेयोऽपि. ५. The text of Kūrma Purāṇa
reads पतितादिभ्य एव च. ६. The text of Kūrma Purāṇa reads पक्षिभ्यो
विजोत्तमाः; while G. and H. द्विजोत्तमः. ७. D. reads ऽभिहितः.

'देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाः सैयक्षोरग-दैत्यसङ्काः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
 ये चाऽन्नमिच्छन्ति मयाऽन्नं दत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकाद्या
 बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्भाः ।
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मया ऽन्नं
 तेभ्यो विमृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धुर्
 नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
 तत्तृप्तये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथा ऽन्नमेतत्
 अहं च विष्णुर्न ततो ऽन्यदस्ति ।
 तस्मादिदं भूतहिताय भूमौ
 अन्नं प्रयच्छामि भवायै तेषाम् ॥
 चतुर्दशो लोकगणा य एष
 तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्काः ।

१. D. substitutes च for स-. २. I. reads प्रदत्तम्, the text of Vishnu Purāṇa follows the same reading. ३. The text of Vis Purāṇa reads निमृष्टं. ४. B. C. and F. read ते यान्तु. ५. The of Vishnu Purāṇa reads यतो. ६. The text of Vishnu Pur reads -निकायभूतं for -हिताय भूमौ, and all others except D. substi भूतम् for भूमौ. ७. G. reads -म्यनवयय; while D. हिताय.

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं

तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः' ॥

(वि. पु. ३. ११. ४७-५३)

इति । पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः—

‘यत् पितृभ्यः स्वेधाकरोत्यप्यप-

स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञो ऽर्जतिपूजनम् ॥

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिस्थितिर्वा’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३-४)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । श्राद्धं चात्र नित्य-
श्राद्धम् । तथा चै कूर्मपुराणम्—

‘एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।

नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १११)

इति । मार्कण्डेयेऽपि—

१. B. C. and F. read स्वधां for स्वधा-. २. I. reads पित्र्यो. ३. I. omits च. ४. The text of Kūrma Purāṇa reads सत्तमम्. ५. Except A. and D. all others read मार्कण्डेयोऽपि.

‘कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा’ ॥

(मा. पु. २९. ३३)

इति । नित्यश्राद्धप्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः—

‘नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्’ ॥

(म. पु. १६. ५--६.)

इति । प्रचेताः—

‘नावाहनग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्’ ।

इति । व्यासो ऋषि—

‘नित्यश्राद्धे अर्घ्य-गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥

नित्यश्राद्धे त्यजं देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

एकमप्याशयेन्नित्यं पण्णामप्यन्वहं गृही’ ॥

इति । कात्यायनस्तु तत्रानुकल्पमाह—

‘एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

१. Here all others except A. and the text of Matsya Purāṇa have made a mistake. B, C, E, F, G, H, and I, read पार्वणं तद्वि कीर्तितम्; while D. reads पार्वणे न हि कीर्तितम्. २. I. reads पिण्डः. ३. D. and G. read सर्वैस्मितगुणान्. ४. I. omits तु, and G. H. read अव for तच्च. ५. All others except A. read नित्यं for विप्रं.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्हं निनयेदपः ॥

(का. स्मृ. २. १३. ६८)

इति । उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ११२)

इति । त एते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्त्रयोऽपि विश्वे-
व्याधेनोच्यन्ते । यत्र विश्वेदेवा इज्यन्ते तद्वैश्वदैविकं कर्म ।
देवयज्ञे च—

‘विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा’ ।

(आ. गृ. सू. १. २. २-३.)

इति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम् । येषां तु शाखायां
भूतयज्ञे ऽज्ययं मन्त्रो ऽस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे

१. B. C. D. E. F. and G. read अभ्युद्धृत्य, also the text of Kātyāyana reads the same. २. Except A. and the text of Kātyāyana all others omit this line. ३. The text reads उदीरयेत् for उदाहरत्. ४. This line is omitted by all except A. D. and the text of Kātyāyana. ५. After this line D. adds—

तथास्मै ब्राह्मणावेति दद्याद्भुक्षीत वाग्वतः ।

६. After this word I. adds—

‘दद्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयो-मूल-फलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमाचरेत्’ ॥

This is a repetition of a verse of Mārkaṇḍeya Purāṇa.

तु छेत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः । अथवा मूलवचने 'वैश्वदे
च'—इति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते । यद्यपि
'सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथा
पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् ।

'तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीत' ।

(आ. गृ. सू. ३. १. ४)

इति वाक्यशेषे तदवगमात् । न चोभयार्थत्वं शङ्कनीयं
परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यम्
वैश्वदेवस्य गुणता । पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा
सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विरुद्धं
याताम् । तर्ह्यस्त्वन्नसंस्कारतैव । मा भूत् पुरुषार्थत्व
इति चेत् । तन्न ।

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियेते तनुः' ।

(म. स्मृ. २. २८)

इति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणात् । यत्तु—

'सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इत्युदाहृतं तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र जुहुयादित्यु-
क्तिविधिः । सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः । तानेता
हरहः कुर्वीतेत्यधिकारः । किञ्च अन्नसंस्कारपक्षे प्रा-
पाकमावृत्तिः प्रसज्येत ।

१. D. reads ऋत्विह्न्यायेन. २. H. omits च. ३. D. reads कु-
४. I. reads विनियोगविधिः.

‘प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः’ ।

इति न्यायात् । तस्मात् पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यम् ।

अत एव गृह्यपरिशिष्टे अभिहितम् —

‘प्रोषितो ऽध्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्’ ।

इति । गोभिलो ऽपि—

‘यद्येकस्मिन् काले व्रीहि-यवौ पच्येयातां
अन्यतरस्य हुत्वा कृतं मन्येत । यद्येक-
स्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव
बलिं कुर्वीत । यद्येकस्मिन् काले बहुधाञ्च
पच्येत गृहपतिमहानसादेवैके बलिं कुर्वीत’ ।

इति । अयमर्थः — नानाद्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्नपाके
ऽपि बहूनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाके ऽपि
एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति ।

॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते । आतिथ्य-
स्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भूतो नृयज्ञो अतिथिपूजनम्’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३)

इति । श्रुतिरपि—

‘यद्वाह्येभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सान्तिष्ठते’ ।

इति । बौधायनोऽपि—

१. All others except A. and I. read सकृदेकं. २. D. reads बहुविधाऽन्नं.
३. I. reads दत्तं. ४. Except A. and I. all others add ऽपि after पाके.
५. All others except A. and the text of Kātyāyana read बलिर्भूतो.

‘अहरहर्ब्राह्मणेभ्योज्ञं दद्यादा मूल-फलशा-
केभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति’ ।

(बौ. स्मृ. २. ५. ११. ५)

इति । काष्ठाजिनिरपि—

‘भिक्षां वा पुष्कलां वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वा’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धयेत परमेश्वरम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १४४)

इति । भिक्षादिलक्षणं मनुराह—

‘ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते’ ॥

(मा. पु. २९. ५३.)

इति । अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे कंचित्कालं तिष्ठे-
दित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

१. All others except A. and H. read पुष्कलं, but it does not give any meaning. २. A. and D. read सत्रा for तथा; while B. C. E. F. and G. read असम्भवेन वा for असम्भवे तथा. ३. D. reads उपपात्रं for उदपात्रं. ४. All manuscripts read मनुराह; but the following quotation does not appear in the text of Manu. It is found in Mārkaṇḍeya Purāṇa and also in Kūrma Purāṇa. The latter reads as follows:—

‘भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्याश्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते’ ॥.

५. D. omits the following portion—

आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारायलोकनम् ।

मुहुतस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥

इति । विष्णुपुराणे.

‘आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वावावलोकनम् ॥
मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ।

(मा. पु. २९. २४-२५)

इति । त्रिष्णुपुराणे अपि—

‘ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदर्धं वा यथेच्छया’ ॥

(त्रि. पु. ३. ११. ५५)

इति ।

॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

तदेवं ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादी-
न्यातिथ्यान्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तत्वप्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् ।
सम्मार्गन्यायेनोद्देश्यगतायाः संख्याया अविवक्षितत्वात् ।
यानि कर्माणि उद्देश्यगतानि तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां
नित्यत्वविधानात् । सम्मार्गन्यायश्च तृतीयाध्याये प्रतिपादितः ।

ज्योतिष्टोमे—‘दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि’—इति श्रूयते ।
तत्र संशयः—किमेकस्य सम्मार्गः किंवा सर्वेषां? इति । तदर्थं
चिन्ता—किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिता?
इति । यथा—‘पशुना यजेत’—इत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादे-

१. I. reads here and in some of the following lines सम्मार्ग instead of सम्मार्गः, but it is a mistake. २. All others except A. and I. read यानि कर्माणीत्युद्देश्य तानि दिनेदिने, but it seems to be incorrect. ३. D. reads निरूपितः. ४. B. C. and F. read दशापवित्रेण. ५. All others except A. and I. read तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति for तदर्थं चिन्ता किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिताति.

यपशुगता संख्या विवक्षिता । तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुति-
बलादुद्देश्यगता अपि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादे-
कस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गे प्राप्ते ब्रूमः । पशोरनेनैव वचनेन यागसम्ब-
धावगमात् यागंप्रति पशोर्गुणीभूतत्वात् यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभा-
वात् कियतापेशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-
संख्या सम्बद्ध्यते— इत्युपादेयगतायाः संख्यायाः विवक्षितत्वं
युक्तम् । ग्रहाणां तु वाक्यान्तरेण यागसम्बधावगमात् सम्मार्ग-
वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्गंप्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात्
प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्मार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः
सम्मार्जनीया-इत्याकाङ्क्षाया अनुदयात् उद्देश्यग्रहगता संख्या
न विवक्षिता । तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्दे-
श्यसन्ध्यादिगता षट्संख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत—अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादी-
नां निरूढ्यभावादेनेनैव वाक्येन नित्यत्वाविशिष्टानां तेषा-
मुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पञ्चेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव संख्याया
युक्तं—इति । एवं तर्हि सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति
समामे सति अङ्गेन स्नानेन सहिताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया
एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या विरुध्यते—इति गमयि-
तव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवत् यावज्जीवकर्त्तव्य-
तयाऽवगम्यते । जीवनवदधिकारत्वं च 'दिने दिने'—इति वी-

१. D. reads तद्ग्रहस्य. २. All others except A. I. read -गुणभूतत्वात्.
३. H. reads पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायाः तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्याः
while all others except A. and I. read -त्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां. ४. B. C. and
E. read निरूढभावात्; while D. reads निरूप्याभावात्. ५. I. reads त्रिसं.

सया अवगम्यते । यथा—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’—
इत्यत्र वीप्सया तदवगमस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो अतिथिरित्या-
काङ्क्षायामाह—

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥४०॥

इष्टः सत्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्बन्धि-वान्धवान्’ ।

(या. स्मृ. १. १८८)

इति । द्वेष्ट्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्—

‘काममभ्यर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विपता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति । एवं सत्यरि-मित्रविंवको यथा क्रियते तथैवार्पित-
थावपि तत्प्रसक्तौ तन्निराकरणाय ‘इष्टो वा यदि वा द्वेष्टः’—

इत्युक्तम् । मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्—

‘नष्टगौचि व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।

दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ५२)

इति । पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितम्—

* धरणीधरस्तु—‘सर्वसङ्क्रमः’ अमुमेव पाठमाश्रित्य ‘सर्वे सङ्क्रमाः
ससङ्क्रादयो यस्मात्’ इति व्याचरुयौ ।

१. M. reads प्रियो for इष्टः. २. J. K. L. and M. read वैश्वदेवं तु सम्प्राप्तः. ३. K. and L. read सर्वसङ्क्रमः. ४. The text of Manu reads कामं आर्चयेन्मित्रं; while all others except A. and I. substitute the word निर्यं for मित्रं. ५. G. reads जीवमानं. ६. H. and I. read शयितम् for प्रशंसितम्.

‘श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १२८)

इति । एवं सति श्राद्धादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-
मूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं ‘मूर्खः पण्डित एव वा’-
इति । वैश्वदेवान्तशब्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञानामुपरि
घटिका-पादमात्रपरिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मा-
र्कण्डेयपुराणवचनमुदाहृतम्—

‘मुहूर्तस्याष्टमं भागम्’ ।

(मा. पृ. २९. २५)

इति । अत एव तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं
नेतरद्विधादि । संक्रम्यतेऽनेन संक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः
स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत् । तथा चाऽऽश्वमेधिकं—

‘क्षुत्पिपासाश्रमात्तयि देश-कालागताय च ।

सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ३. ७६)

इति ॥ ४० ॥

तमेवातिथिं विशिनष्टि—

दूराध्वोपगतं आन्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥४१॥

१. I. omits -पितृयज्ञ-, and reads भूतयज्ञानामुपरि. २. D. omits च.
३. B. C. and F. read -पुगणे. ४. B. C. E. F. and G. read अत एव
स्मिन् काले. ५. B. C. and F. read विप्रस्थादि. ६. The text of Vṛiddha
Gautama reads -कालागताय. ७. D. G. and H. read दूराध्वोपगतं; while
M. reads दूराध्वानं पथि अन्तं. ८. B. C. and F. read नातिथिं पूर्वमागतम्.

देराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । श्रान्तं क्षुत्-तृष्णापरि-
षिद्धितम् । अत एव व्यासः—

‘अतिदूरागतः श्रान्तः क्षुत्-तृष्णा-श्रमकर्षितः ।

यः पूज्यते अतिथिः सम्यग्पूर्वः क्रतुरेव सः’ ॥

इति । ‘नातिथिः पूर्वमागत’ इति तस्मिन्नेव दिने अतिथिर्नोत्तरे
वृत्त्यर्थः । तथा च मनुः—

‘एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः’ ।

(म. स्मृ. ३. १०२)

इति । ‘वैश्वदेव उपस्थितम्’— इति दिवसाभिप्रायम् ।
सायं तु वैश्वदेवकालं कालान्तरे वा प्राप्नोति अतिथिरेव । तथा
च मनुः—

‘अप्रणोद्यो अतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

कालं प्राप्तस्त्वकालं वा नास्य अन्नश्च न गृहे वसेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०५)

इति । सूर्योद इति अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमना-
क्तिमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अप्रणोद्यो अतिथिः सायमपि वाग्-भू-तृणोदकैः’ ।

(या. स्मृ. १. १०७)

इति । प्रचेता अपि—

१. D. G. and H. here also read दूराध्वोपगतं. २. Except A, all others
read आदूराध्वोपगतं प्राप्तः or आदूराध्वोपगतप्राप्तः. ३. A. reads य पूज्यश्वा-
तिथिः. ४. A. reads अद्यपः; while D. reads अपशुः. Both are correct.
The text of Manu substitutes क्षुत् for हि. ५. D. omits सायं तु.
६. I. reads सूर्योदो, but it is incorrect. सूर्योदो is the correct form.
७. I. reads गृहमेधिनाम्. ८. The text of Manu reads वसन्, but the com-
mentators do not follow the reading.

‘यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयो ऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः स्मृतः’॥

इति ॥ ४१ ॥

दूराध्वपदव्यावर्त्यमाह—

नैकग्रामीणमतिथिं संगृहीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः—

‘तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन मेहात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः’ ॥

इति । मन्वादि-युगादिप्रभृतिषु तिथिविशेषेषु ब्रह्मला-
भमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथिविशे-
षमनपेक्ष्य यदाकदाचित् क्षुत्तृष्णादिपीडया वा समागतो
ऽतिथिः । एवं च सति एकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु
च समागच्छति नासावतिथिः । यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्के-
तितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति सोऽनित्यमागतः । तमेवातिथि-
त्वेन संगृहीत नेतरम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

‘अज्ञातकुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धमन्यदेशादुपागतम्’ ।

(वि. पु. ३. ११. ५८-५९)

१. I. reads सूर्योदः. २. I. reads न गृह्णीत for संगृह्णीत. ३. D. reads
महात्मनः. ४. B. C. and F. read आपतितो for असङ्केतितो. ५. I. &
एवातिथित्वेन संगृह्यते नेतरः for तमेवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरम्. ६. A.
reads समुपस्थितम्. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads -संबन्ध- instead
of -संबन्ध-.

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम् ।

अज्ञातकुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् ।

ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं क्षे पृज्यः शक्तितो बुधैः’ ॥

(मा. पु. २९. २६-२७)

इति । मनुरपि—

‘नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्या यत्राग्नयो ऽपि वा’ ॥

(म. स्मृ. ३. १. ०३)

इति । एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतो ऽप्यतिथिर्न भव-
ति । तथा साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः सङ्गतपूर्वो दृष्टपूर्वः—इति
यावत् । नापि यत्र कचन देशे अतिथिधर्मेणागतो ऽतिथिः ।
किन्तु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या अग्नयो वा भव-
न्ति तत्रैवापस्थितो ऽतिथिर्भवति ॥ ४२ ॥

अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्क-
थं तदाह—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

१. D. reads संपूर्णः; while B. C. E. and F. read संपूर्णः.
D. omits अतिथिधर्मेणागतोऽपि. ३. I. omits वा. ४ M. omits
is verse. ५. All others except A. and I. read तथाऽऽसनप्रदानेन.

श्रेष्ठया चान्नदानेन प्रियप्रभोत्तरेण च ।

गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥ ४४ ॥

निगदव्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मणविषयम् ।

‘यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति’ ।

इति ।

‘अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् ।

(बौ. स्मृ. २. ९. १०. ५)

इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात् । क्षत्रियादयस्तु न ब्राह्मणगृहे ऽतिथिसत्कारमर्हन्ति । किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः—

‘न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञानयो गुरुरेव च ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानुशंस्यं प्रकल्पयेत् ॥

१. J. K. L. and M. omit this verse. २. B. C. D. and F. read गुरुः सन्नानुपातेन; while G. and H. read चानुयानेन. ३. D. E. G. and H. read व्याख्यानं. ४. D. and G. omit इति. ५. I. reads ददाति. ६. B. C. F. G. and H. read स्मृत्योः. ७. All others except A. read ब्राह्मणस्य त्वतिथिः. ८. The text of Manu (Bombay Edition, 1887) read भुक्तवत्सु, but the commentators do not follow this. ९. B. C. and read -ना- for -वा-. १०. I. reads प्रकल्पयेत्; while the text of Manu read प्रयोजयेत्.

उत्तरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रैकृत्यान्नं* यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

(म. स्मृ. ३. ११०-११३)

इति । आसनादिदाने विशेषमाह स एव—

‘आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमेपूत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥

(म. स्मृ. ३. १०७)

इति ॥ ४३-४४ ॥

अतिथिसत्कारकरणे प्रत्यवायमाह—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥

‘प्रकृत्य प्रकर्षेण अन्नं कृत्वा संस्कृत्य’-इति मेधातिथिः । ‘प्रकृत्य संपाश’-इति राघवानन्दः । ‘प्रकृत्य प्राधान्यं प्रकाश्ये इति यावत्’-इति नन्दनः । ‘प्रकृत्यान्नं प्रकर्षेणान्नं कृत्वा’-इति रामचन्द्रः । ‘प्रकृत्यमन्नं कृत्वा’-इति कुल्लूकभट्टः । सर्वज्ञनारायण-गोविन्दराजौ तु ‘संस्कृत्य’ इति पाठमाश्रितवन्तौ ।

१ B. C. F. and L. read सन्कृत्यान्नं. २. Except A and the text of Manu all others read आसनावसथे ३. The text of Manu reads उपासनम्. ४. This verse is found in J. K. and L. the texts of Parāśara. The commentators Nandapāṇḍita and Dharaṇidhara have made commentaries on it; but Madhaviśāhāya quotes this verse from Manu, and it appears in the same. ५. These two verses appear in J. K. and L. as the 55th and 58th Ślokas, but M. omits the whole of the first of these.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये— इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजनमप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तेत तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं स्यात् । तथा दैविकेमपि विहितद्रव्याद्यद्भ्यः सम्पन्नमपि निष्फलं भवेत् । तथा च मनुः—

‘शिलतोऽप्युञ्जतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽर्चितो वसन्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १००)

इति । आश्रमेधिके ऽपि—

‘साङ्गोपाङ्गान्स्थिता वेदान् पठतीह दिने दिने ।

न चातिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥

पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।

ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेऽतिथिमागतम् ॥

तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।

वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतर्या हतम्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ६७-६९)

इति । अत्र सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः—

१. I. reads वैदिकोऽपि. २. D. reads शिलानप्युञ्जतो, and G. II. and the text of Manu read शिलानप्युञ्जतः; while I. शिलोञ्जो चरतः. ३. The text of Vṛiddha Gautama reads -स्तु यो वेशन्. ४. The text of Vṛiddha Gautama reads नित्यमग्नौ पाकयज्ञैः for पाकयज्ञैर्महायज्ञैः. ५. The text of Vṛiddha Gautama reads चाऽमन्ति. ६. The text of Vṛiddha Gautama reads ऽयतया.

‘अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति’ ॥
इति । आश्वमेधिके अपि—

‘वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यां न पूजयेत् ।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥
निर्वासयति यां विप्रं देश-कालागतं गृहात् ।
पतितस्तक्षणादेव जायते नात्र संशयः’ ॥
इति ॥ ४५-४६ ॥

अतिथिसत्कारं प्रशंसति—

सुक्षेत्रे वापयेद्वीजं सुपात्रे निक्षिपेद्वनम् ।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युपं दत्तं न नश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रोमवीजं न विनश्यति किन्तु महते फलाय क-
ल्पते । तथा सुपात्रे अतिथौ दत्तमन्नादिकं मक्षय्यफलमित्यर्थः ।
तदाह मनुः—

‘नैवं स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०६)

१. All others except A. and I. read देश-कालातिथिं for देश-
कालागतं. २. M. reads the whole verse as follows:—

सुक्षेत्रे वापयेद्वीजं सुपात्रे वापयेद्वनम् ।

सुक्षेत्रे च सुपात्रे च यत्किञ्च नैव नश्यति ॥

This verse appears also in J. K. and L. under number 57. ३. Ex-
cept A. and H. all others read तन्न विनश्यति for दत्तं न नश्यति. ४. Ex-
cept A. and I. others read -कं महाफलप्रदमित्यर्थः; while H. reads -कं
महाफलमित्यर्थः. ५. The text of Manu reads नैव, and substitutes वातिथि-
for चातिथि-.

इति । आश्रमेधिके अपि—

‘पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु यां प्रतिधिं पूजयेन्नरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः’ ॥

(वृ. गो. स्मृ. ६. ५७)

इति । गातातपो अपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नाञ्जामोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्’ ॥

इति ॥ ४७ ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह—

न पृच्छेद्दोत्र-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

इति । श्राद्धे ह्यादावेव ब्राह्मणः परीक्षणीय इति मनुना दर्शितम्-

‘दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्वच्य-कव्यानां प्रदानं सोऽतिथिः स्मृतः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३०)

इति । यमेनापि—

‘पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवेदोषैर्विशुद्धान्श्रितव्रतान्’ ॥

इति । अतः श्राद्धन्यायेनाऽतिथ्ये अपि कर्मणि गोत्रादिपरी-

१. B. C. and F. read पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु, and D. E. G. and H. पादाभ्यङ्गाम्बु-पानैस्तु; while the text of Vriddha Gautama पादाभ्यङ्गोऽनपानैस्तु.
२. M. reads -चरणं. ३. J. K. and L. read स्वाध्यायं च व्रतानि च for न स्वाध्यायं श्रुतं तथा, and for the same M. reads न स्वाध्याय-व्रतानि च.
४. J. K. L. and M. read हृदयं कल्पयेत्तस्मिन् for हृदये कल्पयेद्देवं. ५. B. C. D. E. F. and G. read प्राशने for प्रदाने.

क्षाप्राप्तौ तन्निवार्यते । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमर्हसि सम्बन्धः । चरणमाचारः । शाखाविशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि । एतद्देश-नामादीनामुपलक्षणम् । अत एव यमः—

‘न पृच्छेद्गोत्र-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्’ ॥

इति । न केवलं गोत्रप्रश्नादिवर्जनं किं तर्हि देवताबुद्धि-
रपि कर्त्तव्या । तदुक्तं शातानपेन—

‘चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्योसः स्वयमुपागतः’ ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा चै तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६०) •

इति । देवता-बुद्धिविषयत्वे हेतुः सर्वदेवमयत्वम् । तच्च
पुराणसारे दर्शितम्—

‘धाता प्रजापतिः शक्रो ब्रह्मिर्वसुगणो यमः ।

प्रविश्याऽतिथिमेते वै भुञ्जते ऽन्नं द्विजोत्तम’ ॥

इति । गोत्रादिप्रश्ने बाधो यमेन दर्शितः—

‘देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा यो ऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति’ ॥

इति । यथाऽऽतिथ्यकर्त्ता गोत्रादीन् न पृच्छेत् तथा ऽतिथिरपि

१. D. and G. read व्योसं स्वयमुपागतम्. २. B. C. D. E. F. G. and H. read अपृष्ट्वाऽपि. ३. All others except A. and I. read शक्रो for शक्रो, but it seems to be a mistake. ४. A. reads-मन्त्रैत. ५. I. reads गोत्रादिप्रश्ने फलाभावो बौधायनेन दर्शितः, but the following quotation is not found in the text of Baudhāyana.

न ब्रूयात् । तदाह मनुः—

‘न भोजनार्थं स्वे’ विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०९)

इति ॥ ४८ ॥

अतिथिदृष्टान्तेन भिक्षुकयोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह-

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिर्यथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं तार्वर्षी दिने दिने ॥ ४९ ॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः सोऽभ्यास्तीति सुव्रती

• यतिः । वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वात् तस्याऽऽश्रमस्य ।

तावुभौ प्रतिदिनमपूर्वातिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च

याज्ञवल्क्यः—

‘सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च’ ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । नृसिंहपुराणे—

१. G. reads यो for स्वे. २. D. reads पूज्यतामाह. ३. M. reads सुव्रतो विप्रो अपूर्वो वाऽतिथिस्तथा; while D. E. G. H. I. J. K. and L. read अपूर्वश्चातिथिस्तथा. ४. D. reads त्रयोऽपूर्वै दिनेदिने, E. G. and H. read त्रयोऽपूर्वै दिनेदिने, I. reads त्रयः पूज्या दिनेदिने and J. K. L. and M. read त्रयोऽपूर्वा दिनेदिने. The commentators follow none of these readings. ५. G. reads श्रमस्य for आश्रमस्य. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read मपूर्वा वातिथिवत्. ७. I. adds ऽपि to नृसिंहपुराणे.

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परित्राद्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

(नृ. पु. ५८. ९८-९९; ल. हा. स्मृ. ४. ५९)

इति । मनुरपि—

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे । (१४)

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९४-९५)

इति । यमः—

‘सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्वस्ते जलं प्र-
दाय भिक्षाप्रदानं कार्यम् । तदाह गौतमः—

‘स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वम्’ ।

(गौ. स्मृ. ५. ७)

इति ॥ ४९ ॥

१. I. has made a mistake here. It omits the following :—

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परित्राद्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

इति । मनुरपि. २. B. C. and F. read यत्पुण्यं ब्रह्मचारिणे. ३. D. omits this whole line through mistake. ४. The text of Nṛsiṃha Purāṇa reads आकल्पितान्नादु-; while II. reads कल्पितान्नास्समु- ५. D. substitutes सत्कृतम् for संयुताम्, and B. C. H. read सर्वव्यञ्जनसंयुतम्. ६. D. reads पुण्यं. ७. D. reads भिक्षादानमपूर्वम्; while all others, except A. and E. read भिक्षादानमपूर्वम्. We have compared here five different manuscripts of the text of Gautama. Three of them follow our reading.

यति-ब्रह्मचारिणौ यदा वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदा भस्त्वं
यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह—

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

सम्प्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंह-
पुराणे—

‘अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

अवश्यमेव दातव्यं स्वर्गसांपानकारकम् ।

उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥

(नृ. पु. ५८. १००; ल. हा. स्मृ. ४. ६०)

यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं तावत् पृथक् कृत्वा विशिष्टाद-
न्नाद्विक्षां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

अकरणं प्रत्यवायमाह—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पकान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५१ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्तप्रकरणे । प्राय-

१. Except A. and E. all others read यतिः while H. omits यदा. २. L. reads कथमित्याह. ३. L. reads वैश्वदेवाति for वैश्वदेवे तु. ४. M. reads भिक्षां दत्वा विसर्जयेत्; while J. K. and L. read भिक्षुकं तु विसर्जयेत्. ५. The text of Nṛsiṃha Purāṇa reads भिक्षौ भिक्षार्थमागते. ६. Except A. and the text of N. P. all others omit this line. ७. L. omits उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं through mistake, and B. C. D. E. F. G. and H. read वैश्वदेवार्थं. ८. M. substitutes च. for तु. ९. Except A. and E. all others omit प्रायश्चित्तप्रकरणं.

वृत्तविधानात् प्रत्यवायो अवगम्यते । तयोः पक्वान्नस्वामित्वाद-
दाने प्रत्यवाय उपपन्नः । अत एव पुराणे अपि—

‘अहुत्वाग्नेमिसन्तर्प्य तपस्विनमुपस्थितम् ।

अशित्वा तु परे लोके स्वानि मांसानि खादंयन्’ ॥

इति ॥ ५१ ॥

बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्तव्यमित्या-
शङ्क्याह—

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परित्राड्-ब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ५२ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् । यथाविभवं भिक्षादानं कर्मपु-
राणे दर्शितम्—

‘भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।

दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लाभवर्जितः’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. ११७)

इति ॥ ५२ ॥

यतिभिक्षाप्रदाने नियममाह—

यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

१. I. reads उमीन्. २. B, C, D, E, F. and H. read स्वादति. and G. लाहते. ३. M. omits the whole verse. ४. J. K. and L. read -चारिणां. ५. D. substitutes वा for च. ६. A. reads ततो विद्वान्विभवे for ततो दद्याद्वि-
भवे. ७. H. and I. read -व्याख्यान-. ८. Some manuscripts read भक्ष.
९. D. omits the following portion:—

तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बलं दातव्यम् ।

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम् । त-
दुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘ यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ’ ॥

इति ॥ ५३ ॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं तद्वदे-
श्वर्योपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदयकामिना
कर्त्तव्यमित्याह—

येस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

यस्य छत्र-हयौ विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवा-
यात् । एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तरवचनयोरतिथ्यविषयत्वात्
तत्प्रकरणान्तःपातित्वेनास्मिन् वचने ऽनुक्तमपि ‘ आतिथ्यं
कुर्वन् ’—इति पदद्वयं सन्दर्शन्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जर-
स्यारोहो यास्मिन्नेन्द्रे पदे तत्कुञ्जरारोहम् । ऋद्धिरमृतपानाप्स-
रःसेवादिरास्मिन्नस्तीत्यृद्धिमत् । छत्रादिमान् क्षत्रियादिरतिथि-
र्जाति-कुलाचारैर्यद्यपि हीनः तथापि तत्पूजायाः स्वर्गप्राप्ति-
हेतुत्वात् तमतिथिं हीनत्वबुद्ध्या—पूज्यो ऽयं न वा?— इति न
विचारयेत् न सन्दिह्यात् । किन्त्वीश्वरबुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी तथाप्यतीति

१. This verse is omitted by J. K. L. and M. २. H. reads गृही तस्य
बुद्ध्या.

जन्मन्यनेन तपो ऽनुष्ठितम् । अन्ययेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्यम-
भवात् । अत एव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दाशितम्—

‘यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवाध्वगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम्’ ॥

(भ. गी. १०. ४१)

इति । तस्माद्युक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम् ॥ ५४ ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दान-
व्यति तत्रोपपत्तिमाह—

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति ॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात्करणेन प्रसक्तो यो दोषः स भिक्षा-
दानेन निवर्तते । भिक्षापरिहारेण तु यो दोषः नासौ पूर्वकृतेना-
पि वैश्वदेवेन निवर्तते । अत्र भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीना-
मुपलक्षकः । तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्—

‘यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षंडते भिक्षुकाः स्मृताः’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘व्याधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते’ ॥

इति ॥ ५५ ॥

१. G. and H. read सर्व. २. B. C. D. E. and H. read भिक्षुत्वं.
३. D. reads कुलास्त्वात् for कुटुम्बात्. ४. B. C. E. F. G. and H. वा प्रप-
न्नस्य for प्रतिपन्नस्य.

वैश्वदेवकृतमित्युक्त्वा बुद्धिस्थत्वाद्वैश्वदेवस्याऽकरणे प्रत्य-
वायमाह—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजौधमाः ।

सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरके ऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला यथोक्तफलरहिताः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभाव
किन्त्वनिष्टप्राप्तिरपि दर्शिता 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति ॥५६॥

वैश्वदेवदृष्टान्तेनातिथ्याकरणे ऽपि प्रत्यवायमाह—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥५७॥

नरकौ सौरवादिः । तमनुभूय पश्चात्काकयोनिं व्रजन्ति ॥५७॥

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥५८॥

पापो गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव । न तु
शेषातिथ्यसत्कारार्हत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽश्वमेधिके वर्णितम्

१. B. reads वैश्वदेवं कृतमित्युक्त्वा; while A. reads वैश्वदेवं कर्त-
मित्युक्त्वा. २. J, K. and L. omit this verse. ३. M. reads द्विजा-
४. M. omits this verse. ५. J, K. and L. read विवर्जिताः. ६. J.
and L. substitute ते for च. ७. A. reads अतिथित्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्या
भोजनीयतामाह. ८. K. and L. read this as follows :—

चौरा वा यदि चण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

९. D. reads सम्प्राप्ते. १०. I. reads तदेवाभिप्रेत्य.

‘चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘चण्डालो वाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः ।
देश-कालाभ्युपगतो भरणीयो मतो मम’ ॥

इति । उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः—

‘देवानृषीन् पितृंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।
तेर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते’ ॥

(हा. स्मृ. ४. २२)

इति । पुराणे अपि—

‘यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्च महायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयान्’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः—

‘पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः’ ॥

इति ॥ ५८ ॥

पञ्चमहायज्ञानन्तरं भोजनविधिमाभिप्रेत्य तदनुवादेन
तत्र वर्जनीयानाह—

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५९ ॥

१. B. C. and F. read भोजनीयश्च २. B. C. E. F. G. and H. read कालेऽभ्युपगतो. ३. B. C. E. G. and H. read तर्पयेत्. ४. The text, reads ब्रह्मलोकाय. ५. G. reads -पानेन. ६. D. and I. omit -महा-. ७. I. omits -विधि-. ८. B. C. E. F. G. and I. read वामपादकरं स्थित्वा. D. reads वामपादकरे स्थित्वा. H. वामपादे करं कृत्वा, J. and L. वामपाद करं न्यस्तं and K. वामपादकरं न्यस्तं.

भोजनविधिश्च मनुना दर्शितः—

‘भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११६)

इति । विष्णुपुराणे—

‘ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।

भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।

मृतश्च गत्वा नरकं ह्येष्टमभुग् जायते नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘पूजयित्वा प्रतिधीनिष्ठान् ज्ञातीन् बन्धून्स्तथार्थिनः ।

विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥

वाञ्छेत् क्षुत्तृपरीतात्मा येष्वन्योऽन्नमक्रिञ्चनः’ ।

(मा. पु. २९. ३७-३८)

इति । भोजने इतिकर्तव्यतामाह बौधायनः—

‘उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णेणाऽऽसनाविवे ।

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

१. B. C. D. E. F. G. and H. insert इति before भोजनः. २. The text of Manu reads भुक्तवत्सु च, and I. reads भुक्तवत्सु च. ३. The text of Vishṇu Purāṇa reads चरमं for तु परं. ४. The text of Vishṇu Purāṇa reads अति- for सु-. ५. The text of V. P. reads नरः for नृप. ६. I. omits अपि. ७. B. C. D. E. F. G. H. and I. read अतिधीनि निःस्वान्. ८. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa inserts च after भोजयेत्. ९. The text of M. P. वाञ्छेत् क्षुत्परीतात्मा. १०. All others except A. and the text of M. P. read यथाज्ञं रससंयुतम्. ११. I. reads through mistake अन्न- समन्विते.

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्'॥

इति । शङ्खो ऽपि—

‘आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम्’ ॥

(ल. आ. स्मृ. ५. २)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्राननो ऽक्रोधः पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १९. ४)

इति । व्यासो ऽपि—

‘पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता’ ॥

(ल. व्या. २. ७२)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ४)

इति । तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्म-
पुराणे—

१. D. omits इति. २. This verse appears in the text of Laghu Vyāsa Smṛiti as follows:—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् भूम्यां पादौ निधाय च ।

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ॥

३. B. C. D. E. F. G. and H. read तच्च for तच्च.

‘प्रेशस्त-शुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः’ ॥

इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि-

‘सौवर्णे राजते तात्रे पद्मपत्र-पलाशयोः ।

भोजने, भोजने चैवातिरात्रफलमश्नुते ॥

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ॥

इति । तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्त-
विषयम् ।

‘पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-यतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत्’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ६३)

इति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषय-
म् । रयत्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः-

‘ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्’ ॥

इति । तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे-

१. This line is not found in the text of Kūrma Purāṇa. २. I. reads
ऽकुत्सितो. ३. A. reads पात्रे तात्रे पद्म-पलाशयोः; while I. reads तात्रे यम-
पद्म-पलाशयोः for तात्रे पद्मपत्र-पलाशयोः. ४. H. reads भोजने भाजने; while
D. and I. read through mistake भोजने भोजने. ५. I. reads यम- instead
of -पद्म-. ६. The text reads this verse as follows:-

पलाश-पद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव भोक्तुं यज्ञोक्तुमर्हति ॥

७. I. reads भवेत्. ८. I. reads यस्यादीनां तु निषेधात्. ९. II. substi-
tutes तत्र for तच्च.

‘पञ्चाद्रीं भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।

उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । तच्च स्थापनं प्राणाहुतिपर्यन्तम् । पश्चात्तु यन्त्रि-
कामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः—

‘न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् मन्नामुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रयतामत्र कारणम् ॥

विपुषां पादसंस्पर्शः पाद-चैलरजस्तथा ।

सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पितर्यं तु न लुप्यते’ ॥

इति । पैतृकभोजनं भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लापनीयमि-
त्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं नमस्कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या श्रु वन्दयेत्’ ॥

इति । वन्दनानन्तरकृत्यमाह गोभिलः—

‘अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गार्थिभ्या-

भिमन्त्र्य ‘ऋतं त्वा सत्येन परिपिञ्चामि’ इति

सायं, ‘सत्यं त्वर्त्तेन परिपिञ्चामि’ इति प्रातः ।

‘अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसो ऽमृतम्’ ॥

१. The text of K. P. substitutes च for तु. २. B. C. and F. read न्यस्तपात्रे तु. and D. G. H. न्यस्तपात्रं तु. ३. All others except A. and I. read शेषसंस्पर्शः for पादसंस्पर्शः. ४. G. reads सुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि; while H. reads सुखे भुङ्क्ते तु विप्रोऽपि. ५. D. and G. read चरति. ६. In the marginal reading of H there appears विषमृतिषु for विश्वतोमुख.

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोप-
स्तरणमसि'—इत्यपः पीत्वा दश होतारं मनसा-
नुद्धृत्य त्वरन् पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणा-
य स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपा-
नाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याऽऽहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति ।
समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोति' ।

इति । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथा च
शौनकः—

‘स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्वास्तु वायवाः ।

जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्' ॥

इति । जिह्वाग्रसने विशेष आश्रमेधिके दर्शितः—

‘यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।

तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतन्त्रितः' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ९-१०)

इति । प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियममाह शौनकः—

‘तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् ॥

मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥

कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्विः ।

तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥

समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्' ।

१. All others except A. and I. omit स्वं ब्रह्मा. २. I. reads नुद्धृत्यै
महृदन् ३. D. and I. read सग्नमेव. ४. Except A. all others read
वायव. ५. B. C E. F. G. and H. read व्यानेन for व्याने तु.

इति । परिषेचनानन्तरभाविविशेषो भविष्यपुराणे दर्शितः—

‘ भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् ।

दत्त्वा ऽथ चित्रगुप्ताय प्रतेभ्यश्चेदमुच्चरेत्—॥

‘यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृषोपद्रुतान्मनाम् ।

प्रेतानां तृप्तयं क्षय्यमिदमस्तु यथासुखम्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ मन्त्राद्याहतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु ।

अमृतोपस्तरणमसीन्यापांशनक्रियां चरेत्’ ॥

(कृ. पु. १. ३. १९. २)

इति । बौधायनस्तु सर्वमेतत् संगृह्याह—

‘ सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादो ऽथ

आचम्य । शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उप-

विश्य उद्धृतमाह्रियमाणं भूर्भुवः स्वर्गमि-

त्युपस्थाय वाचं यच्छेत् । (२) न्यस्तमन्नं म-

न्त्राद्याहतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्ये-

न पाणिना अविमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसि-

१. D. reads इत्था सचित्रगुप्ताय, while G. इत्था च चित्रगुप्ताय २. B. C. and F. read मृतानां. ३. H. reads यथासुखम्. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read आपांशान्. ५. D. reads सर्वमसात्. ६. The text of Baudhāyana सर्वावश्यकावसानेषु सम्मृष्टांपलिप्ते देशे for सर्वावश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽथ आचम्य शुचौ संवृते देशे. ७. The text of Baudhāyana reads उद्धृतमाह्रियमाणं. ८. I. reads अन्नम समानं for न्यस्तमन्नं. B. C. E. F. G. H. and I. drop the word अन्नं here, and insert it before उदकं.

इति पुरस्तोदपः पीत्वा पञ्चानेन प्राणाहुती-
जुहोति । श्रद्धायां प्राणे निविष्टो ऽमृतं जुहो-
मि शिवो मा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति ।
(३) अपाने ध्यान उदाने समाने निविष्ट
इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः । एवं पञ्चा-
नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तृष्णीं भूयो व्रतयेत् ।
प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं
विमृजेत् । (४)

अथाप्युदाहरन्ति-

‘आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत् ॥ (५)

इति । सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानि द-
नैर्नावयेत् । (८) नातिसुहितः । (९) अमृ-
तापिधानमसि-इत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो
हृदयदेशमभिमृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि
रुद्रो मा विशान्तकस्तेर्नात्रेनाऽऽध्यायस्वेति ।

१. पुग्न्तात् is omitted by all except A. and the text of Baudhāyana.
२. From म्बसमित्यु- (P. 419, L. 13) to पञ्चानेन the intermediate
portion is omitted by E. ३. G. reads प्राणाहुतिभिः. ४. All others
except A. and I. omit श्रद्धायां, also the text omits this word. ५. The
text omits अपाने ध्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्ग-
मनुषङ्गः. All the manuscripts show that this line belongs to Baudhā-
yana, but most probably this line belongs to Madhavaācharya. ६. All
others except A. and the text of Baudhāyana omit प्राणाहुतीर्हुत्वा.
७. I. reads व्रतयेत्. Probably this is a mistake. ८. D. reads
भुक्त्वा सः; while I. भुक्त्वान्नं. ९. B. E. and F. read मांसानां दनैर्नावयेत्.
न्यात्, D. reads मांसानां दनैर्नावयात्, E. and H. मांसानां दनैर्नावयेत्.
मांसानां दनैर्नावयेत् छेद्यात् and H. मांसानां दनैर्नावयेत्. १०. II. omits अन्नं.

(१०) पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं

निःस्त्रायति—

‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्’ ॥ (१.१.)

इति । हुतान्नानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत् । अ-

द्वायां प्राणे निविश्यामृतं^१ हुतं प्राणमन्त्र-

नाप्यायस्वेति पञ्च । (१.२) ब्रह्मणि म आ-

त्मा ऽमृतत्वायेत्यात्मानमेक्षरेण याजयेत् ।

(१.४) सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशि-

ष्यते’ । (१.५)

(बौ. स्मृ. २. ७. १२. २-१५)

इति । विष्णुपुराणे—

‘अश्रीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ८३-८४)

इति । भोजने कवलसंख्यामाहाऽऽस्तम्भः—

‘अष्टौ प्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।

१. G. reads प्रीणातु. २. B. C. E. F. G. and H. omit इति पञ्च, and read प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायामपाने अद्वायां व्याने अद्वात्मा मुक्षाने अद्वायां समाने निविश्येत्यादियथालिङ्गमनुषङ्गः; while D. reads अद्वात्तामपाने निविश्यामृतं^२ हुतं अपानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायां व्याने निविश्यामृतं^२ हुतं व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायामुक्षाने निविश्यामृतं^२ हुतं उक्षानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायां समाने निविश्यामृतं^२ हुतं समानमन्त्रेनाप्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः. ३. I. omits अक्षरेण. ४. D. reads अक्षरेण

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः' ॥

(आ. ध. सू. २.४.९.१३. बौ. स्मृ. २.७.१३.७.)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च ग्रसेदेकंकशैः पुनः । (१२)

वक्त्राधिकं तु येत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ।

पिण्डावाशिष्टमन्नं च वक्त्रनिःसृतमेव च ॥ (१३)

अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् । (१४)

सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिनीनं च कर्त्तव्यम् ।

यथा ऽन्नं व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यम् । ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १२-१६)

इति । वृद्धमनुः—

‘पीत्वा ऽपोऽशनमश्रीयान् पात्रदत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः ॥

इति । उच्छिष्टशेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तदाह पुलस्त्यः—

‘भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधि-सक्त्वाज्य-पैलल-क्षीर-मध्वपः’ ॥

इति । एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्त्तव्यम् । तदुक्तं

मनुना—

१. This verse appears both in the text of Āpastamba and Bau dhāyana. They read द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः. २. The text reads -पिण्डानि ग्रसेनेकं वा for पिण्डांश्च ग्रसेदेकंकशः. ३. B. C. E. F. G. and H. substitute य for येत्. ४. The text reads वृष्टा for पिण्डा. ५. B. C. E. F. G. and H. read अन्यच्च for अन्नं च. ६. B. C. and I read पीत्वा वा ऽऽसनमश्रीयान्. ७. I. reads -फलं भीरि च.

‘सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः’ ॥

(म. स्मृ. २.५३. नृ. पु. ५८.१०७)

इति । गौतमः—

‘सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।

(गौ. स्मृ. ९.४)

इति । उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं साङ्गभोजनं मूल-
वचने ‘यो भुङ्क्ते’—इत्यनूद्य वेष्टितशिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभि-
मानेन निषेधयति । एतच्च वज्र्यन्तराणामप्युपलक्षणम् ।

आनि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि—

‘यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ॥

हस्त्यश्व-रथ-यानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।

श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतो ऽथ वा ॥

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चा ऽयज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।

नैवाहुसक्रियसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

१. This verse is inserted between verses 52 and 53 in the commen-
taries by Rāmchandra. The oldest commentator Medhātithi and
others do not make commentaries on this verse. २. The text
of Nṛsiṃha Purāṇa reads -समन्वितः for -समो विधिः. ३. A. reads
फूत्कारवायुना; while B. reads फूत्कारसंयुतम्. ४. B. C. E. and I. read
यथ. ५. I. reads कर्त्तव्यानि for कुर्यान्नाति-. ६. I. reads स्वबाहुसंयुत-
संस्थश्च through mistake.

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गरुतभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो नोपानत्कः सपादुकः ।
 न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मावेष्टितपार्श्ववान् ॥
 ग्रासशेषं न चाश्रीयात् पीतशेषं पिबेन्न च ।
 शाक-मूल-फलेक्षुणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
 बहूनां भुज्जतां मध्ये न चाश्रीयात्चराध्वितः ।
 वृथा न विमृजेदन्नं नोच्छिष्टैः कुत्रचिद्व्रजेत् ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘न स्पृशेद्वामहस्तेन भुज्जानोन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत्’ ॥

इति । उशनाः—

‘नादत्त्वा मिष्टमश्रीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
 नाश्रीयुर्बहवश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः’ ॥

इति । आदित्यपुराणे—

‘नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं योजोच्छिष्टं च सन्त्यजेत् ।
 शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

१. I. reads कृष्णमध्ये नोपानत्कृतपादुकः ; while G. and H. read the same but substitute हृष्टमध्यो for कृष्णमध्ये and D. reads हृष्टमध्यसोपानत्कः सपादुकः. २. B. C. E. F. G. and H. read विकिरेत् for विसृजेत्. ३. I. reads नोच्छिष्टं. ४. I. omits this word. ५. B. C. and F. omit उशनाः. ६. H. reads नोदत्त्वा. ७. A. and D. read मृष्टमश्रीयात्. ८. I. reads through mistake, नैकस्य for नैकस्य. ९. I. reads नोच्छिष्टं. १०. B. C. and F. read यश्च शिष्टं न सन्त्यजेत्. D. reads यथोच्छिष्टं तु न स्यजेत्. E. and I. जग्ध-शिष्टं च सन्त्यजेत् and H. जग्धशिष्टं न सन्त्यजेत्. ११. I. omits अपि.

‘नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवल्गधृक् ।
 न भिन्नभाजने चैवे न भूम्यां न च पाणिषु ॥
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि ।
 न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥
 नोऽन्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयदिषु’ ॥
 (कू. पु. १. २. १९. २०-२२)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः’ ॥
 (या. स्मृ. १. १३१)

इति । यत्तु—

‘ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
 न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ।
 प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः’ ॥

इति । न तत्सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरम् । कदाचनेति
 वचनात् । अत एवाऽऽदित्यपुराणम्—

‘ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
 अंसवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्’ ॥

इति । वृद्धमनुरपि—

१. I. reads चाद्यात्. २. B. C. and H. read कीर्त्तयन्वाऽपि. and the text of K. P. reads कीर्त्तयेवाऽपि. ३. B. C. E. F. and H. read नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे, D. and G. नाऽङ्गारे च न चाऽऽकाशे and I. reads नाऽन्याङ्गारे न चाऽऽकाशे. ४. D. inserts अपि after मनीषिणः. ५. D. omits न. ६. D. reads प्रतिपादने and omits परम्. ७. B. C. and F. read आविपुरा-
 पम्. ८. All others except A. D. E. and I. read अशौचम्. ९. A. reads मनुरपि for वृद्धमनुरपि.

‘ न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
 नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणाऽवर्जितं पिबेत् ॥
 पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्तो भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
 पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् ।
 पिबेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । अत्रिः—

‘ तोयं पाणिनेखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

इति । शातातपः—

‘ उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

इति । आश्वमेधिके ऋषि—

‘ पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विर्जसन्नमः ।
 अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्धूमौ न निःक्षिपेत् ॥
 (वृ. गौ. स्मृ. १३. १९.)

इति । शङ्खः—

‘ नानियुक्ता ऽध्यासनस्थः प्रथममश्रीयात् ।
 नाधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णायात् ॥

इति । शातातपो ऋषि—

‘ अप्यामनोपविष्टस्तु यो भुङ्के प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽर्जः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम् ॥

१. Only I. reads भुक्त्वा. २. E. G. and I. read ब्राह्मणः पुनरपिबेत्
 ३. B. C. D. E. F. and G. read -नखापेपु; while H. reads नखापेप
 ४. G. and H. read द्विजसन्नम. From this to बहूनां पश्यतां the inter-
 mediate portion is omitted by D. ५. D. reads वोऽर्जः; and I. प्राह

इति । गोभिलः—

‘एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्रीयुरितरेऽप्यनु ।
मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तर्पसान्तपनं चरेत् ॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।
भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते’ ॥

इति । वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे—

‘स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्’ ॥

इति । यत्त्वत्रिणोक्तम् —

‘मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेणाऽपि नश्यति ।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्तन्नियतश्चरेत्’ ॥

इति । तदेतत् काष्ठेमौनाभिप्रायम् । एतच्च पञ्चग्रासाद-
र्शविषयम् । तथा च वृद्धमनुः—

‘अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्च ग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्’ ॥

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

‘मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १२. ११.)

इति । शातातपोऽपि—

१. I. reads -रितरे पुनः. २. I. reads स सान्तपनमाचरेत्. ३. II. reads काष्ठा- for काष्ठ-. ४. I. reads -प्रायेण. ५. B, C, and F. read वापयेत् for चर्वयेत्; while G. reads चापयेत् for the same.

‘हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा ।

मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।

देव्या देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च ॥

उदकं यच्च पक्वान्नं यो देव्या दातुमिच्छति ।

स भ्रूणहा सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः’ ॥

इति । आश्वमेधिके—

‘उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।

भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥

केश-कीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १५-१७)

इति । कात्यायनः—

‘चण्डाल-पतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम्’ ॥

इति । गौतमोऽपि—

१. B. C. and F. read दृष्याऽऽदेयं श्रुत्वा तु; while D. reads दृष्या देयं घृत-
मां तु. २. B. C. D. E. F. G. and H. read स स्तेनो गुरुतल्पगः for स्तेयी च
गुरुतल्पगः. ३. G. reads केश-कीटाद्विपेतं च. ४. Except A. and the text
all others substitute for this line अन्नं तु राक्षसं विद्यान्स्मात्तत् परिवर्जयेत्,
but in the text this line is the latter half of the 18th verse. All others
except A. and G. substitute तत् for तु. ५. D. reads this quotation with
गौतमोऽपि after the next quotation from बृहस्पति.

‘काहल-भ्रमण-प्रावणां चक्रस्योलूखलस्य च ।

एतेषां निनदं यावत्तावत्कालमभोजनम्’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. ३१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयाद्वाह्यैः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते’ ॥

इति । पङ्क्तिभेदप्रकारमपि स एवाह—

‘अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।

द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘उदकं च तृणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैव च ।

एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते’ ॥

इति । तदेवं मूलवचनोक्तवेष्टितशिरस्वादिवर्जनोपले-
क्षिता नियमविशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्वनिषेधो नि-
त्यभोजनविषयः । काम्ये तद्विधानात् । तथा च मनुः—

‘आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः’ ॥

(म. स्मृ. २. ५२; वृ. अ. ५. २५; अ. पु. १५३. ४१)

१. B. C. E. F. and H. read पङ्क्त्या नोऽश्रीयाद्; while G. and I. read पङ्क्त्या नाऽश्रीयात्. २. D. reads पङ्क्तिभेदप्रकारमाह बृहस्पतिः. ३. G. reads -लक्षितो नियमविशेषो दर्शितः. ४. The text of Vṛiddha Atri reads श्रियः. ५. H. reads स्मृतः. ६. The text of Manu adds हि before उदङ्मुखः.

इति । गोभिलस्तु दक्षिणामुखत्वं प्रेतिवेधति—

‘प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।

उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विवर्जयेत्’ ॥

इति । ‘वामपादकरः’ वामवादे करो यस्यासौ वाम-
पादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तैः
सर्वैर्यद्भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । न स्वयं प्राणामिहोत्रादिफलं
प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य राक्षसगामित्वं कूर्मपुराणे अपि
दर्शितम्—

‘यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्’ ॥

(कू. पु. १.२.१९.१९; ल. व्या. स्मृ. २. ८१)

इति । अभिप्रेतस्य भोजनविधेरुदीच्याग्नानि उच्छिष्टो-
दकदानादीनि कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मान् किञ्चिदौचमन् ।

उच्छिष्टभागदेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि’ ॥

इति । तत्र मन्त्रः—

‘रौरवे पूयनिलये पद्मारुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ॥

इति । गंव्यव्यासो अपि—

१. B. C. E. F. G. H. and I. read गोभिलोऽपि. २. I. reads
निषेधयति. ३. I. reads स्थितो भुङ्क्ते while D. omits यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते.
४. The text of K. P. reads यत् for यो. ५. All others except A. and
I. omit उच्छिष्टोदकदानादीनि, but this appears in the marginal reading of
H. ६. D. reads -वागमान्. ७. D. omits तत्र मन्त्रः. ८. B. C. D. F. and I.
read पुण्यनिलये, but it is a mistake. ९. D. omits गव्यः.

‘ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्रोश्य
तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्’ ।

इति । स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः—

‘भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।

शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्विर्घर्षणैरपि’ ॥

इति । तच्च घर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः—

‘गण्डूपस्याथ समये तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।

कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. २९)

इति । व्यासः—

‘हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिबेदविचक्षणः ।

स देवांश्च पितृंश्चैव ह्यात्मानं चैव पार्तयेत्’ ॥

तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डे ऽथ भुक्तवान् ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ॥

स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथा ऽप्रयतो भवेत्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिबेत् ।

आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ॥

द्रुपदां वा त्रिरावृत्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

१. H. and I. read पीत्वा for प्राद्वत्. २. B, C, D, E, F, G, and H. read चालनम्. ३. A. reads रौरवं नरकं ब्रजेत्. ४. All others except A. and I. read घातयेत् for पार्तयेत्. ५. Except A. and the text of K, P. all others omit उपरिष्ठात् and read अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्, but it is a mistake. ६. The text of K, P. reads उदरं for हृदयं.

आचम्याङ्गुष्ठमेतरेण पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 निःस्नावयेद्भस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
 हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
 अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
 सर्वेषामेव योगानामात्मयागः परः स्मृतः ।
 योजनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पैदम् ॥
 (कृ. पु. १. २. १९. १-१३)

इति । अत्रिः—

‘आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।
 उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥
 भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ।
 आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥
 (वृ. अ. स्मृ. ५. ११-२०)

इति । शातातपो ऽपि—

‘आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्धेण पाणिना ।
 मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥

१. All others except A. read अङ्गुष्ठमानीय for अङ्गुष्ठमात्रेण; while A. reads अङ्गुष्ठपानीयं. २. The text of K. P. reads—

अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद् ब्राह्मणेति हि ;

while I. reads—

अष्टाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणीति हि ।

३. The text of K. P. reads योगानामात्मयागः; while I. reads सर्वेषामेवमङ्गानामात्मयागः. ४. D. reads क्षयम्. ५. This quotation appears in Vriddhātri, but not in Atri. ६. D. reads नो मृज्यते मही, and I. reads नो लिप्यते मही. For the same the text of Vriddhātri reads मण्डलशोधनम्. ७. This verse is found neither in the text of Atri nor Vriddhātri. ८. D. and G. read मही for महीम्.

भुक्त्वा नैवे प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्धेण पाणिना ।
पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥
ज्ञातिश्रेष्ठं समाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः' ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अग्निप्राप्याययत्वंन्नं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्य-प्रनिलस्य च ।
भवत्वेतत् परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥
प्राणाऽपान-समानानामुदान-व्यानयोस्तथा ।
अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च

भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

यच्छत्वैरोगो मम चास्तु देहः ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देहि'.

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

१. D. and G. read चैव. २. D. reads परिग्रहम्. ३. E. reads ततः.
All others except A. and the text of Vishṇu Purāṇa read
प्राप्याययेद्भानुं. ५. The text of Vishṇu Purāṇa reads जरयन्तु. ६. B. C. E.
and F. read अरोगं मम चास्तु देहः, D. and G. read अरोगं मम चास्तु देहम्,
and I. read अरोगं मम चास्तु देहे and for the same the text of V.
reads अरोगो मम चास्तु देहे. ७. D. G. H. and I. read -देहि.

सत्येन तेनान्नमशेषमेतत्
 आरोग्यदं मे^१ परिणाममेतु ॥
 विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
 सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्त्रितः^२ ॥

(वि. पु. ३. ११. ८७-९४)

इति । मार्कण्डेयो ऋषि-

‘भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्’ ।

(मा. पु. २९. ३९)

इति । अत्र वसिष्ठः-

‘सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् ।
 अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥
 एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
 अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥
 पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 शीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
 तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।
 शीर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः’ ॥

१. B. C. E. F. G. H. and I. read -मशेषमन्नम्; while D. reads -मशेषमन्यम्. २. I. reads स्यात् for मे. ३. A. reads विष्णुरत्ता; while I. reads विष्णुर्यथा. ४. B. C. E. F. and G. read परिमृज्यात्. ५. I. reads तत्र. ६. D. reads सुपूगं च सुपत्रं च; while I. reads सुपूगं च सुपर्णं च. ७. H. and I. read सुचूर्णेन. ८. A. reads सुसंयुतम्. ९. All others except A. substitute चूर्ण- for शीर्ण-. १०. Here also all others except A. and I. read चूर्ण- for शीर्ण-; but I. substitutes जीर्ण- for the same.

इति । यदिदं भोजनं निरूपितं तत् ग्रहणकाले प्रति-
पदम् । तदाह मनुः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे ऽहनि ’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२४; वृ. अ. स्मृ. ५. ६७)

इति । ग्रहे ग्रहणकाले । स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यन्तो ग्रहकालः ।

तस्मिन् काले न भुञ्जीत । किन्तु राहुणा चन्द्र-सूर्ययोः

मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु ग्रस्तास्तम-

ग्रस्तदा परेद्युः विमुक्तौ तौ वृद्धा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहण-

काल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः—

‘नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाऽश्रीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परे ऽहनि’ ॥

(ल. व्या. स्मृ. २. ७७—७८)

इति । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः ।

चतुर्थे ग्रहरे चेत् स्यात् चतुर्थग्रहरादधः ’ ॥

इति । रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत् आवर्त-
नान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रिपश्चिमयामे चेत् रात्रि-

१. This verse is found in Rāmchandra's commentary on Manu between verses No. 223 and 224. All other commentators except Rāmchandra do not make remarks on this verse. २. E. G. and H. read प्रथमे प्रथमादधः; while I. reads पश्चिमे ग्रहरादधः.

प्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत । अह्णश्चतुर्थप्रहरे रविग्रहश्चेत् रावे-
श्चतुर्थप्रहरादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मेध्या-
ह्लादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः ।
शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितम् । सूर्यग्रहे तु
यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः—

‘सूर्यग्रहे तु नाश्रीयत् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना’ ॥

इति । बाल-वृद्धातुरविषये विशेषो मत्स्यपुराणे—

‘अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्नै सद्भवे ।

भुञ्जीत सद्भवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं चरेत्’ ॥

इति । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । शशिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः—

‘ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्तो यदि ।

तयोः परेद्युरुदये स्नात्वा ऽभ्यवहरेन्नरः’ ॥

इति । वृद्धगार्ग्यो ऽपि—

१. All others except A. and I. omit the following portion मध्याह्नादूर्ध्वं
रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः. २. All others except A. and I.
omit पुराणे and read मत्स्यः only. ३. Except A. and I. all others read
न तु for चेन्न. ४. I. reads सद्भवे ग्रहणं for भुञ्जीत सद्भवे. ५. All
others except A. and I. read भुजिमाचरेत्. ६. A. reads याज्ञवल्क्येन;
but we find this verse neither in Kātyāyana nor Yājñavalkya.
७. D. and G. read शशिग्रहे.

‘सम्यक्काले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करो ।
तदहनैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे अपि—

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्’

इति । ननु—मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवति—
चेत् । न । दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्
तदाह वृद्धगौतमः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।
राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्’ ॥

इति । एवं तर्हि—परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रविज्ञा
सम्भावाद् ग्रस्तास्तमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत । तत्र

‘तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः’ ।

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा’ ।

इति । वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः । यत्तु स्कन्दपुराणे—

‘यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात् परतो भवेत् ।

भोक्तव्यं तत्रे पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥

पूर्वं निशीथात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहन’ ॥

इति । तदिदं यामत्रयाभिप्रायम् । चन्द्रग्रहे तु ‘यामांस्त्रीन

१. All others except A. and I. omit ग्रस्तास्तमयेऽपि. २. B. C. F. G. and H. read तथैव; while D. reads तथैव. ३. B. C. E. G. H. and I. read तात for तत्र. ४. D. reads शशिवाहन. ५. I. reads प्रायकम्.

इति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामो ग्रह-
णदिनमुपवसेत् । तदाह दक्षः—

‘अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति । पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः—

‘संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणो ऽप्युपवास एव । ‘अहोरात्रं
न भोक्तव्यम्’—इति भोजनप्रतिषेधात् । क्वचित्तु ग्रहणविशेषे
स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित्’ ॥

इति । एतच्च भूभागविशेषव्यवस्थितानां प्रास-मोक्षदर्शन-
योग्यत्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भोजनप्रकरणम् ॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहः पञ्चमभा-
गमतिवाहयेत् । एतेन भागपञ्चकृत्याभिधानेनावशिष्टदिवस-
कर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्—

‘भुक्त्वा तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहास-पुराणाद्यैः षेष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सेन्ध्या ततः पुनः’ ।

(द. स्मृ. २. ५२-५३)

इति । अत्रिः—

‘दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव परित्यजेत् ।
आयुःक्षीणा दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥
इतिहास-पुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ।
वृथा विवादवाक्यानि परीवादं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्मण्यतन्द्रितः ।
संछास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्यविरोधिना ॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः’ ।
(वि. पु. ३. ११. ९४-९६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ (११३)
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिवृत्तोऽथ संविशेत्’ ॥
(या. स्मृ. १. ११३-११४)

इति । ‘उपास्य च’ इति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चि-
नोति । सायंसन्ध्या-होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो
विष्णुपुराणे दर्शितः—

‘पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत् ॥ (१०१)

१. All others except A. and I. read आयुःक्षीणं for आयुःक्षीणा.
२. A. reads this line as follows:—

नाऽसंछास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गार्थविरोधिना ॥

३. B. C. F. and I. read सन्मार्गाद्यविरोधिना. ४. The text of Yājñavalkya reads नृप्याऽथ for नृप्तोऽथ. ५. The text of Vishṇu Purāṇa reads पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्.

तत्रापि श्रपचादिभ्यस्तथैवांत्रं विसर्जयेत् ।
 अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ (१०२)
 दिवो अतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
 तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योद्वे विमुखे गते ॥ (१०४)
 तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योदमतिथिं नरः ।
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः ॥ (१०५)
 कृतपादादिशौचंश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥ (१०७)
 (वि. पु. ३. ११. १०१-१०७)

इति ।

॥ इति अहःशेषादिकृत्यम् ॥

अथ शयनप्रकारमाह हारीतः—

‘सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृत्वा उदकपू-
 र्णघटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुपहृतां
 सुत्रामाणमिति पठन् शय्यामधिष्ठाय रात्रि-
 मूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘सर्पांश्चसर्प भद्रं

१. The text of V. P. reads तथैवात्रापि विसर्जनम् ; while B. C. D. E. F. G. and H. read तथैवात्रविसर्जनम्. २. After this verse D. and the text of V. P. add one verse more, which is—

‘पादशौचाऽसन-ग्रह-स्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
 ततश्चात्रप्रदानेन शयनेन च पार्यिष’ ॥.

३. The text of V. P. reads दिनाऽतिथौ for दिवा अतिथौ. ४. I. reads सूर्योद्वे. ५. I. reads सूर्योदम्. ६. All others except A. and the text of V. P. read as follows:—

गच्छेच्छय्यामस्फुटितां ततो दारुमयीं नृप ।

७. B. C. and F. read आत्माभिरुपां. ८. I. reads through mistake सुत्रामां पठन्.

ते'—इति श्लोकं जपित्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा
समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान् मंत्रान्
सावित्रीं च जपित्वा मेङ्गल्यं श्रुतं शङ्खं च
गुण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत् ।

(हा. स्मृ. ७. ३)

इति । दक्षिणाशिराः—इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च
विष्णुपुराणम्—

‘प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम्' ॥

(वि. पु. ३. ११. १०९)

इति । गार्ग्यो ऽपि—

‘स्वगृहे प्राक्शिराः शोते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

‘रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वंश्च सुखशायिनः' ।

नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्नृशि' ॥

इति । सुखशायिनो ऽपि गोभिलेन दर्शिताः—

‘अगास्तिर्माधवश्चैव मुचकुन्दो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तीक्रः पञ्चैने सुखशायिनः' ॥

इति । शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः—

१. I. reads -श्चैव. २. Except A. and I. all others read मङ्गल्यश्रुतं.
II. and I. read this line as follows :—

स्वगृहे प्राक्शिराः शोते आशुर्वै दक्षिणाशिराः ।

3. omits the whole verse. ४. A. reads विष्णुपुराणेऽपि; but we do not
ad the following verse in the said Purāṇa; while D. omitting पुराणे
पि, and the preceding verse, shows that the verse belongs to Gārgya.
5. II. and I. read गालयेन. ६. I. reads through mistake मुचकुन्दो

‘गुन्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
 महादेवगृहे वाऽपि मातृवेदमनि न स्वपेत् ॥
 न यक्ष-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
 कूलच्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांसुषु ॥
 न स्वपेच्च तथा गर्ते विना वीक्षां कथञ्चन ।
 धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरूणां च तथोपरि ॥
 न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।
 नार्द्रवासा न नम्रश्च नोत्तरापेरमस्तकः ॥
 नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यब्रुमे तथा’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘नार्द्रपादः स्वपेत् । नोत्तरापरा-श्वाक्शिराः* ।
 न नम्रः । नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाश-
 शयने । न पञ्चदारुकृते । न गजभग्नकृते ।

* प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन वाक्येन । गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्युद्विन्नेनाऽपि अधिना दग्धे । घटैः आ सर्वदा सितस्य तरोः काष्ठेन कृते । चपलो दुर्व्यसनी हस्त-पादादिविक्षेप्ता । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासम्भवात् । उच्छिष्ट ऊर्ध्वाऽधरोच्छिष्टवान् । अशुचौ मूत्रविष्टाद्युपहते देशे । इति व्याचकार नन्दपण्डितः ।

१. A. reads न स्वपेच्च तटाकाऽन्ते. २. D. reads ध्यायन् for धान्य-. ३. D. and I. read -स्थित-. ४. G. omits विष्णुरपि; while D. reads विष्णुपुराणे. ५. B C. D. F. G. H. and I. read नार्द्रवासाः for नार्द्रपादः. the text of Vishnu Smriti reads सुप्यात् for स्वपेत् and elsewhere स्वप्यात्. ६. The text omits अवाक् and reads नोत्तरापराशिराः, but this is a mistake. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit नोत्तरापराश्वाक्शिराः । न नम्रः । नार्द्रवंशे नाकाशे । ७. The text reads न पालाशे शयने. ८. I. reads न भग्नशयने in the place of न गजभग्नकृते.

न विद्युद्गन्धकृते । न भिन्ने । नोमिपुष्टे । न
 घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-
 देवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये ।
 न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-सुराणामुपरि ।
 नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मानि ।
 देशे न चाशुचौ नार्त्रे न च पर्वतमस्तके ' ॥

(वि स्मृ. ७०. १-१७)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘ नाश्विशालां न वै भग्नां नांस्समां मलिनां न च ।
 न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. १०८)

इति । उशनाः—

‘ न चैतैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि ’ ।

इति । दक्षः—

१. All others except A. and the text omit -कृते and read -गन्धे.
 २. Except A. and the text all others omit न भिन्ने. ३. In other places the text reads नामिपुष्टे. ४. All others except A. and the text omit न घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-देवतायतनेषु. ५. All others except A. and the text read न बालमध्ये; but the commentator does not follow this reading. ६. B. C. D. and F. read वारिमध्ये; while E. G. H. and I. read न चारिमध्ये. ७. B. C. D. and F. omit धान्य-, and read न गोमेहे । न हुताश-, E. and G. read न धान्ये । न गोमेहे । न हुताश- and H. reads न धान्ये । न गो-गुरु-हुताशन-. All these readings are for न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-. ८. B. C. D. E. F. G. and H. omit the latter portion of this verse and read नोच्छिष्टो न दिवा इति; while I. reads नोच्छिष्टे न दिवे इति, but this is a mistake. ९. D. and G. read न समां. १०. E. and G. read न वर्जं भ्रमरी for न च जन्तुमयी. ११. Except A. and D. all others omit च.

‘प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदोभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ’ ॥

(द. स्मृ. २.५४)

इति । ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यारभ्य ‘यो वेष्टितशिराः’
इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षि-
निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः
तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥

नास्तिक्यादथ वाऽऽलस्याद् ब्राह्मणो न करोति य

स याति नरकान् घोरान् कार्कशो न प्रजायते ॥

नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम्

तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ’ ॥

(कू. पु. १. २. १९. ३०-३१)

इति ॥ ५९ ॥

इत्थं च ‘षट्कर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्याऽसाधार-
धर्मान्निरूप्य तत्रत्याध्ययनादिसाधारणधर्मप्रसङ्गागतमाणि
परिसमाप्येदानीं प्रकृतानेव क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य
ऽसाधारणधर्मानाह—

१. The text of Dakṣha reads वेदाभ्यासरतो. २. The text of Da
reads शयानो हि for शयानस्तु. ३. I. reads इत्थं तदखिलं; while the
of K. P. reads इत्येतदखिलं प्रोक्तं. ४. E. and G. read कार्कशो न; B. C. and F. read व्यालशो न. ५. B. C. D. E. F. and G. omit च. ६
and I. substitute स्वकर्माभिरतः for षट्कर्माभिरतः. ७. I. reads स्य साध
८. . reads तत्राध्ययनादि. ९. I. reads क्षत्रियस्य साधारणः.

अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्वाजा चोर-भक्तप्रदो हि सः ॥ ६० ॥

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदेण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवैवामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

इति । द्विविधो हि राजधर्मः दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः 'व्रतमपीडयन्' (या. स्मृ. १. ३) इत्युक्त्वा
विवक्षितं तद्वतं स्पष्टीचकार—

‘मधु-मांसाज्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिर्हिसनम् ।

भास्करालोकनाश्लील-परिर्वादादि वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । यद्वा स्वगृह्यप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र
तशब्दाभिधेयानि । तदुभयविधव्रतरहिताः स्वाध्याय-
प्यनधीयाना ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति तं

१. M. reads अनृता. २. M. reads दण्डयन्. ३. M. reads निर्जित्य.
G. H. I. K. and M. read पालयन्. ४. J. and K. read पुष्पं फलं ;
hile I. reads पुष्पमात्रं. ५. M. reads इवोद्याने. ६. B. C. and F. read
शुक्तः; while G. reads -शुक्तः. ७. All others except A. and the text
of Yājñavalkya read -वासांश्च, but the commentator of the text does
not follow the reading.

ग्रामं दण्डयेत् । यतः स ग्रामश्चैरसदृशेभ्यो भक्तमन्नं
प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्ध-
मनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञां दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते । अत एव
नारदः—

‘यो यो वर्णो ज्ञेहीयेत यो ये उद्रेकमाप्नुयात् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्यथि ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ’ ॥
(ना. स्मृ. १७. ६७)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्यथि ’ ॥
(या. स्मृ. १. ३६१)

इति । मनुरापि—

‘पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वंधर्मेण तिष्ठति ’ ॥
(म. भा. शां. रा. १२१. ६०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. I. reads ज्ञेहीयेत. २. All others except A. and the text of Nārada read यश्चोद्रेकमनुप्रजेत्. ३. I. inserts this verse in the quotation from Yājñavalkya, but it is a mistake. ४. D. reads चरितान्, and I. read चकितान्. ५. B. C. F. and G. read यः स्वधर्मेण while D. omits the following—

.....यस्त्वधर्मेण तिष्ठति ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अपि भ्राता सुतोऽप्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति..... ॥

‘अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलो अपि वा ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५८)

इति । दण्ड्यदण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः—

‘यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५९)

इति । अदण्ड्यदण्डनं निषेधयति मनुः—

‘अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति’ ॥
(म. स्मृ. ८. १२८)

इति । दण्डश्च द्विविधः शारीरोऽथ दण्डश्चेति । यथाऽऽह नारदः—

‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधः स्मृतः । (५३)
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ (५४)
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ’ ॥
(ना. स्मृ. २१. ५३-५५)

इति । राज्ञो दण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः—

‘अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विव्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥
इन्द्रा-निल-यमा-ऽर्काणामग्रेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

१. I. reads भार्या for अर्घ्यो वा. २. G. reads अदण्ड्यान् दण्डयन्तं निषेधयति.

३. I. reads शारीर आर्थिकश्चेति, while all others except B. C. and F. omit

इति. ४ The text reads—शारीरः सन्निरुध्वादिर्जीवितान्तस्तथैव च. ५. A.

reads कणादिस्त्वर्थदण्डस्तु. ६. A. reads लोकस्य.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सो अग्निर्भवति वायुश्च सो ऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 बालो अपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशु-ब्रह्मसञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 यस्तु तं द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्यागु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

१. D. reads चैव; while A. reads च तं. २. G. reads नरेन्दुरुपसर्पिणम्.
 ३. All others except A. and I. read वस्य प्रसादे पद्मा श्री; while G. reads
 तस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते. ४. The text of Manu reads तं वस्तु. ५. B. C.
 E. F. H. and I. read तस्माद्धर्ममयीष्टेषु; while G. reads तस्माद्धर्मपथीष्टेषु.
 ६. I. reads सत्यं पश्येन् through mistake. ७. I. reads तद्धर्म.

तेस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥ (११४)

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिर्वर्द्धते' । (२७)

(म. स्मृ. ७. ३-२७)

इति । महाभारते-

‘परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता ।

प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य दृश्यते ॥

राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।

राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लभ्यते ।

प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम्' ॥

(म. भा. शां. रा. ६९. ७९.)

इति । ननु-‘दण्डयेद्राजा’-इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्व-
मुक्तम् । तत्कथं क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मः? मैवम् । राजशब्द-
स्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्ट्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि-

द्वितीयाध्याये अवेष्ट्यधिकरणे श्रूयते-‘आग्नेयमष्टाकपालं
नेर्वपति हिरण्यं दक्षिणा’- इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये

१. D. reads तस्यांगे. २. All others except A. D. and the text of Manu read धर्ममात्मनः. ३. All others except A. and the text of Manu substitute दण्डं for सम्यक्. ४. G. reads धर्मतः. ५. A. reads त्व. ६. II. reads राजमूलो राजधर्मो. ७. I. reads रक्षते. ८. B. C. D. E. and F. read नन्वन्ति च for न खादन्ति. ९. From तथा हि to P. 451, L. 17) एवमापि राजशब्दः क्षत्रियपरः (both including) the intermediate portion is omitted by all others except A. and I.

अवेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य—‘यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्’—इति ।

तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये अधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैव ?—इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः ? किंवा क्षत्रियस्यैव ?—इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः ? क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ?—इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त एव । आर्यप्रसिद्धेः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः । अनार्यप्रसिद्धेरायप्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । द्रविडेषु विगानात् । तदन्येष्वप्यप्रसिद्धश्च । तेन स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्रयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढ्या जनपदरक्षणे वर्तते । न राजयोगमपेक्षते ।

ननु—‘कर्मणि’—इत्यधिकृत्य—

‘पेत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्’ ।

(पा. सू. ५. १. १२८)

इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्बलं यस्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं—इति चेत् । लोप्रयोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव नान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तं च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापरा-

१. Here I. gives the reading अत्र तस्मात्. २. I. reads पत्यंश-throw mistake.

वभागमात्रपरं व्याख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधे-
त्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि । 'यदि'
शब्दोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्य-
था प्राप्त्यभावात् 'यदि' शब्दोऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकश्च
नेर्देशः स्मृतेरपि बलीयान् । तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणा-
ने-इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते । अन्यथाऽपि तत्स-
द्भावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'— इति ह्यभिषेकविधौ प्रागे-
व राज्ययोगाद्वाजशब्दस्य क्षत्रियमात्र एव प्रयुक्तत्वात् । ते-
न रूढमेव राजपदं निर्णीयते । 'यदि' शब्दस्तु निपातत्वाद्
'यथा कथञ्चिदपि नियमे न दुष्यति'—इति स्मरणाच्च स्वतन्त्र-
मेव राजपदम् । न च तस्य निर्मूलत्वम् । ब्रविडप्रयोगस्यैव मू-
लस्य सम्भवात् । अतो न यथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति ।
तेनैवाभियुक्तप्रणीतिनाचारस्य सम्भवात् । गौण-भ्रान्त्या-
दिप्रयोगप्रसृतस्य बाधात् राज्ययोगेन राजशब्दः । स्वतन्त्रस्तु
राजशब्दः क्षत्रियवचन—इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्त्यभावात्
प्रापकानि वचनानि—इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः ।

ननु—जनरञ्जनाद्वाजत्वं महाभारते अभिहितम्—

'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि' ।

इति । बाढम् । सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वम् ।
'क्षत्रियो हि' इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपरिपालनरूपो धर्मो

१. I. reads प्रयुक्तः. २. I. reads नयने. ३. I. gives the correct
reading नायथार्यत्वे. ४. B, C, and F. read ननु च- for ननु-जन-. ५. I.
omits -परि-.

अभिधीयते । राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षित-
त्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति—

‘प्रजानां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्’ ॥

(म. स्मृ. १. ८९)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘नृपाणां परमो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः ।

स्वे स्वे धर्मे नियुज्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥

यजते यदधीनं च यद्दाति यदर्चति ।

राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥

१. A. reads निरूप्यते, and I. विधीयते. २. A. reads प्रजारक्षनस्य.
३. I. reads प्रधानः क्षत्रिये धर्मः, but all other manuscripts, as well
as the text, do not follow this reading. ४. The text of Manu reads
अप्रसक्तिश्च. ५. I. reads प्रजानां परिपालनम्. ६. B. C. D. E. and F.
read राजधर्मेण for राजा धर्मेण. ७. After this word B. C. D. E. F. G.
and H. add इति. ८. D. reads प्रसादेन.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद् यदा ऽऽचरते राजा तत् प्रजानां स्मै रोचते' ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम्’ ॥
(मा. पु. २७. ४-३१.)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे—

‘यदन्हा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्’ ॥
(म. भा. शां. रा. ७१. २९)

इति । मनुसिपि—

‘सर्वतो धर्मपङ्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि पङ्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा बध्नांश्च घातयन् ।
यजते ऽहरह्यज्ञैः सहस्र-शतदक्षिणैः ॥
यो अक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रीतिं भोगं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्’ ॥

इति । रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः । भयं च तासां द्वेषा
सम्पद्यते । चौर-व्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभय-

१. I. reads च. २. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa reads राज्ञे
ऽभिषिक्ते च. ३. D. reads महीभृताः. ४. The text reads वत्सतः. ५. B. C.
and F. read भागं च.

निवारणाय 'प्रदण्डवान्'—इति 'परसैन्यानि निर्जित्य'—इति
चोक्तम् । एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो आधारणमित्या-
शङ्क्य तेद्वेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् । तच्च क्षत्रियस्यैव ।
तथा च मनुः—

‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं योजिः’ ॥

(म. स्म. १०. ७९)

इति । आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते—

‘उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः’ ।

इति । शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि—

‘यष्टयस्तोमराः खट्वा निशिताश्च परश्वधाः ।
फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः’ ॥

इति । ‘प्रदण्डवान्’ इत्यनेन चौरादिशिक्षा विवक्षिता ।
यद्यप्येषा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा प्रधान्येन प्रति-
पादिता । अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् ।
दण्डप्रकारमाह मनुः—

‘अनुबन्धं परीक्ष्यार्थं देश-कालौ च तत्त्वतः ।
सापराधमथालोच्य दण्डं दण्डेषु पातयेत्’ ॥

(म. स्म. ८. १२६)

इति । विष्णुः —

१. From तद्वेतुत्वेन to च युद्धोपकरणानि the intermediate portion
omitted by E. We do not think that this omission is a mistake of the
writer. २. B. C. D. E. F. G. and H. read 'कृषी'. ३. I. read
अश्वः; while D. reads अश्वः through mistake. ४. I. omits सः. ५. The
text of Manu reads परिज्ञात for परीक्ष्यार्थ.

‘आग्नेःस्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।

दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्र्य ब्राह्मणैः सह’ ॥

(वि. स्मृ. ९. १९४)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः ।

पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥

गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत्’ ।

इति । तथा च कात्यायनः—

‘मित्रादिषु प्रयुज्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च’ ॥

इति । मनुः—

‘दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽश्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

१. B. C. D. and F. read आग्नेःस्वपि for आगःस्वपि. The text of Vishnu reads अपराधिषु चाऽन्येषु for आगःस्वपि तथाऽन्येषु. २. I. reads दण्डं तु प्रणयेद्राजा. ३. Except A. and the text of Vishnu all others read सामन्त- for सम्मन्त्र्य. ४. B. C. E. F. and G. omit इति । बृहस्पतिरपि. H. also omits this, but these words appear in the marginal correction. ५. I. omits च. ६. The text of Manu reads बानि. ७. B. C. and F. read पादं.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥

(म. स्मृ. ८. १२४-१२५)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।

तस्मात्तस्य वधं राजा मनसा अपि न चिन्तयेत् ॥

अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।

येद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।

यज्ञोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः’ ॥

इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘चैत्रे’ वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते । (१०)

पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ॥

नैवातिशीतो नाप्युष्णः कालो भवति भारत । (११)

तस्मात्तदा योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥

एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबोधने । (१२)

जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥

चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः । (१३)

१. यद्यद्वि कुशलं यस्मान् for यद्यद्विप्रेषु कुशलं. २. All others except I. omit यमोऽपि. ३. The text of Mahābhārata reads चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा. ४. I. reads तथा. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read गच्छति. ६. The text reads तथा योजयेत्. ७. H. reads जनान्.

सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धयेयुरचला इव । (१९)
 यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । (२०)
 अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥
 समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ।
 नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥
 बहुदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेत्रतिरस्कृता ।
 पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥
 पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
 रथोऽश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥
 पदाति-नागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
 गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत् ॥
 (म. भा. शां. रा. १००. १०-२५)

इति । मनुसि-
 'यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रम्प्रति प्रभुः ।
 तदग्नेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां महीपतिः ।
 फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येदध्वं जयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

१. The text reads सप्तर्षीन् पृष्ठतः । २. The text reads -समाकुला.
 ३. B. C. E. F. and H. read सर्वतोपवनानि च; while I. reads सर्वतो न
 नानि च. ४. I. reads तथाऽश्व-. ५. The text reads वेष-कालौ प्रयोजयेत्.
 ६. The text of Manu reads मासि. ७. B. C. and F. read फाल्गुने वाऽथ
 चैत्रं वा. ८. I. reads अन्येष्वप्युत्तु-.

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्यासदं चैव चौरान् सम्यग्विधाय च ॥
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ।
 साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ' ॥

(म. स्मृ. ७. १८१-१८५)

इति । बलस्य षड्विधता उगनसा दर्शिता—

‘मूलबलं श्रेणीबलं मित्रबलं

धृतकबलं शत्रुबलमाटविकबलं च’ ।

इति । युद्धार्थं सैन्यसन्नाहरचनामाह मनुः—

‘ दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराह-मकाराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् तदा स्वयम् ॥

सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्केत्तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदस्मान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः ॥

संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।

सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read चारं. २. B. C. E. and F. read महालसादर्शिता for उगनसा दर्शिता. ३. I. reads तथा; while the text reads सदा. ४. I. reads सेनापतीन् बलाध्यक्षान्. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read शीमान् for आमान्. ६. B. C. D. E. F. and G. read स्थानयुद्धे. ७. A. reads विभजेदस्थान्.

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धघेदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।
 वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसि-चर्मायुधैः स्थले ॥
 कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरुद्धचारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
 दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकार-परिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥
 उपजप्यानुपजपेद्बुद्धयेच्चैव हि तत्कृतम् ।
 युक्ते च दैवे युद्धयेत् जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
 साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।

१. B, C, E, and F. read—

युद्धघेरन् स्यन्दनाश्वैश्च समे ऽनूपे च नौ-द्विपैः ।

and D. and G.—

युद्धघेरन् स्यन्दनाश्वैश्च समेऽनूपे च नौ द्विपैः ।

२. I. and the text of Manu read कुरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च. ३. B, C, D, E, F, and G. omit—

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ।

४. B, C, D, E, F, and G. omit the following three lines --

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥

उपजप्यानुपजपेद्बुद्धयेच्चैव हि तत्कृतम् ।

H. also omits these lines, but they appear in the marginal correction of the manuscript. ५. I. reads तडाकानि. ६. I. reads अपि for तथा.

७. I. reads उपजाप्या. ८. The text of Manu reads बुद्धयेतेव च.

विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्धयमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवं ।
 तथा युद्धयेत् सम्पन्नो विजयेत् रिपुं यथा ॥
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥
 सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तद्वश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान् ।

(म. स्म. ७. १८७-२०३)

इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां च
 स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्प
 पुष्प' (६२)—इति *तृतीयश्लोकेन विशदीक्रियते । यथा माला-
 कार आरामे यदा यदा यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा त-
 त्तद्विचिनोति । न तु पुष्पलतामुन्मूलयति । तथा प्रजाभ्य-
 क्रमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं गृहीयान् । अंगारका-

* तृतीयश्लोकेन पूर्वमुदाहृते मूलस्थश्लोकत्रये अन्येन द्विपट्टि-
 तमेनेति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and H. read युद्धयेत्. २. G. reads संक्रमे
 ३. B. C. E. and G. read सम्पन्नौ; while I. reads संयन्तौ. ४. B. C. D. E.
 F. G. and H. read रिपुं यथा; while H. and the text of Manu read
 रिपुन्वया. ५. B. C. D. E. F. and G. read परिहारार्थं. ६. D. reads
 पक्षयेत्. ७. The text of Manu reads धर्मान्. ८. I. reads पुष्पमात्रं
 ९. I. reads तद्विचिनोति.

रुक्स्तु वृक्षमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति । न तु तथा प्रजाः
पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

‘मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमेरात्र प्रवासयेत् ।

वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्चैव न कुट्टयेत् ॥

जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।

व्याघ्रीवदुहरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥

यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।

अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥

अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।

ततो भूयस्ततो भूयः क्रमादृद्धिं समाचरेत्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ८८. ४-७)

इति । मनुस्मृति—

‘क्रय-विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिद्वयम् ।

योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।

यथाऽपेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥

१. The text of Mahābhārata reads भ्रमरा इव पात्रपम. २. All except A. and the text read न चक्षुवम्पोहयेत्. ३. I. reads स्तनांश्चैव विकुट्टयेत् through mistake. ४. A. D. and G. read जलौकावत्. ५. B. C. D. F. and G. read व्याघ्री चापहरेत्, E. and H. read व्याघ्रीवापहरेत्. A. reads व्याघ्रीववाहरेत् and the text व्याघ्रीव च हरेत्. ६. The text reads यथा शल्यकवानाण्युः पदं धूतयते सदा १. ७. Except A. and the text all read अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत् omitting तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन. ८. I. reads क्रमादृद्धि. ९. I. reads योगं. १०. D. reads फले च युज्येत, and B. C. E. F. and G. read फलेन युज्येत.

येथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यं वार्योको-वत्स-षट्पदाः ।

तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाऽब्दिकः करः' ॥

(म. स्मृ. ७. १२७-१२९; म. भा. रा. ८७. १३)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः’ ॥

(मा. पु. २७. २३)

इति । एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमि-
तरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञ-
वल्क्येन दर्शिताः—

‘महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षेत्रो ऽपरुषस्तथा ।

धार्मिको ऽयसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

स्वरन्ध्रगोमाऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः’ ॥

(या. स्मृ. १. ३०९-३११)

इति । त एतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः । एत एव राजगुणा इ-
त्यप्युच्यन्ते । अत एव—

‘षट्त्रिंशदुणोपेतो राजा’—

१. This verse appears in the marginal correction of II. २. D omits मार्कण्डेयीऽपि and the following verse. १. I. reads अक्षुधं for अक्षुधो. ४. I. reads य एते.

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयः उशनसा
पठिताः । बहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्द्धं चिन्तयेद्वाज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१२)

इति । मनुरपि—

‘मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लेब्धलक्ष्यान् कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ (५४)

तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्ध-प्रशमनानि च ॥ (५६)

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मनः ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्’ ॥

(म. स्मृ. ७. ५४-५९)

इति । आरम्भणीयं च कर्म देशविशेषेषु दुर्गसम्पादनम् ।

तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

१. All others except A. and I. read सन्मन्त्रिणः and the text of Yājñavalkya reads स मन्त्रिणः. २. D. reads शस्त्रविदः. ३. G. reads बद्ध-
शस्त्रान्. ४. D. reads कुलागतान्. ५. D. E. H. and I. read विग्रहान्.
I. reads सामान्य-.

‘रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जन-कोशात्मगुप्तये’ ॥

(या. स्मृ. १. ३२१)

इति । दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः—

‘धेन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्’ ।

(म. स्मृ. ७. ७०-७१)

इति । दुर्गसंविधानप्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘दृढप्राकार-परिखं हस्त्यश्व-रथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनर-नागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
गुराढ्यं प्राप्तसम्पूर्णं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वक्ष्यामात्य-बलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ८६. ६-७)

इति । मनुषि—

१. I. reads यशस्यम् for पशव्यम्. २. D. reads दुर्गभेदो मनुना दर्शितः and omits the following four lines, up to शान्तिपर्वणि दर्शितः. ३. The text धेन्वर्गम्. The text समाश्रित्य. ४. The text reads गुराढ्यजनसम्पन्नं. Here except A. D. and the text of Mahābhārata all others are mistaken. They omit the following portion—

..... ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वक्ष्यामात्यबलो राजा..... ॥

and read गुराढ्यं प्राप्तसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्.

‘तैत्स्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्बृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुल्यं गुप्तं जल-वृक्षसमन्वितम्’ ॥

(म. स्मृ. ७. ७५-७६)

इति । दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह-

‘तदध्यास्योद्वेहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
 कुलं मन्त्रति सम्भूतां हव्यां रूपसंमन्विताम् ॥
 पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चोत्विजः ।
 तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैरामदक्षिणैः ।
 यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 मां वत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ।
 स्याच्चाप्रायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृपु’ ॥

(म. स्मृ. ७. ७७-८०)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

‘पुरोहितं प्रकुर्वीत देवैर्ज्ञमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

१. The text of Manu reads तं स्यात्. २. The text reads सु- for तु.
 ३. All except I. and the text read सार्वतुल्यं. ४. I. reads शुद्धं.
 ५. The text reads -गुणान्विताम्. ६. I. and the text read अश्विजम्.
 ७. All others except A. I. and the text read तस्य. ८. The text reads-
 यमर्थं. ९. B, C, E, F, and G. omit this whole line. १०. All
 except A. and the text read पुरोहितं च कुर्वीत. ११. I. reads वैवस्वतां
 चाधिक्रम, and G. omits the following portion:—

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहंतोर्वृणुयादेव चत्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
 सदान-मान-सत्कारैर्वासयेत् श्रोत्रियान् सदा ' ॥
 (या. स्मृ. १. ३१३-३१५)

इति । मनुरपि—

‘ म्रियमाणो ऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
 न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राजस्तु विषयं श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
 श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ' ॥
 (म. स्मृ. ७. १३३-१५५)

इति । आनुगासनिकं अपि—

‘ शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।
 ब्राह्मणावसथांश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥

..... वैवज्जमुदितोदितम् ।
 वण्डनीयां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥
 श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहंतोर्वृणुयादेव चत्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत... ॥

and reads पुरोहितं च कुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ १. B. C. E. F. and G. read प्रदान-मान-; while D. reads सदाऽज्ञ-मान-, but this whole line is not found in the text, which substitutes--

अभयोऽयं निर्धो गतां-यद्विप्रेषुपपादितम् ॥

for it. २. The text reads अचिंरेणैव. ३. B. C. D. E. F. and G. read सर्वतश्चैव. ४. D. reads प्रपात-शाकानि. ५. B. C. D. E. F. H. and I. read भावसथं

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
 कुलमुत्पादयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
 दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
 कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम्' ॥

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘बालानुरेषु भूतेषु परिव्राणं कुरुद्वह ।
 शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥
 भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।
 यष्टव्यं ऋतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ॥
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजनभाजनम् ॥
 स्वयं तृपद्देवाजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ॥
 निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्टश्च नित्यशः ।
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
 आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ।
 आहवे च महीं लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत्' ॥

(म. भा. गां. रा. ८६.२१-२६)

इति । मनुः—

१. This and the following two lines do not appear in our edition of Mahābhārata Ś. (Canto 86); but they may be found elsewhere in this book. २. The text reads धर्मबाधकम्. ३. The text reads सत्कृत्याऽभ्यर्थ्य मान्य च. ४. The text reads राट्-. ५. The text reads सर्वशः. ६. D. reads द्युत्क्रमेण. This and the following two lines are not found in the 86th Canto of Mahābhārata Ś. ७. D. omits इति । मनुः—.

‘मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद्भयते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्’ ॥
 (म. स्मृ. ७. १११-११२)

इति । दिनचर्या तु मनुना दर्शिता—

‘उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हेत्वाग्निं ब्राह्मणांश्चाचर्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्’ ॥
 (म. स्मृ. ७. १४६)

इति । स्मृत्यन्तरे ऋषि—

‘प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्विन्तस्य धावनम् ।
 स्नानशालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
 अर्घ्यं दत्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
 ततोऽप्लङ्कृतगात्रः सन् वक्त्रमालोक्य मेन्लवत् ॥
 घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऋषि—

‘ऋत्विक्-पुरोहिताचार्यौ राशीर्भिरभिनन्दितः । (३३१)
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वेद्यान् दद्याद्वाः काञ्चनं मर्दम् ।
 नैवेदिकानि च तैतः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३२-३३३)

१. The text of Manu reads ब्रह्मणांश्चाचर्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्
 २. B. C. D. E. F. and G. substitute स for तु. ३. I. reads मन्त्रवि
 ४. D. and the text reads दद्याद्वाः. ५. B. C. and F. read तथा श्रोत्रियाणां
 while D. E. G. H. and I. read तथा श्रोत्रियाणां.

इति । नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्या-ऽलङ्कारादीनि ।
नानन्तरकृत्यं मनुराह—

‘तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जेयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ (१४६)
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रत्नोदयतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेत्तार्क्ष्यभाविनः ॥ (१४७)
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकृमः ।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥ (१४८)
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ (१४९)
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ (१५०)
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ (१५१)
अनन्तरमरि विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ (१५२)
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ (१५३)
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ (१५४)

१. H. reads स्थिताः. २. The text of Manu reads मन्त्रयेद्विभावितः.
३. All others except A. and the text substitute च for वा. ४. B.
C. D. E. F. and G. read -प्रसारं च; while I. reads -प्रज्ञानं च. ५. B.
C. E. F. G. and I. omit this line. ६. B. C. E. F. and G. omit this
and the following three lines.

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।

कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ (१६१)

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।

एतत्क्षयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ' ॥ (२१५)

(म. स्मृ. ७. १४६-२१५)

इति । अष्टविधत्वं तु कर्मण उदानसा प्रदर्शितम्—

‘आदाने च विसर्गे च तथा प्रैष-निषेधयोः।

पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

दण्ड-गुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः’ ।

इति । गुद्ध्यः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु कार्पाटिक-दाम्भि-

१. B. C. E. F. G. and H. read सन्धाय च विग्रहा च for सन्धिं विग्रहमेव च; while D. adds the following verses:—

सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्वाजा विग्रहमेव च ।

उभे यानाऽऽसने चैव द्वैधं संश्रयमेव च ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तेष्वेव च ।

तदा व्यायतिसंयुक्तं सन्धिज्ञेयं द्विलक्षणं ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकालं काल एव वा ।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविधा विग्रहः स्मृतः ॥

एकाकिनः स्याद्व्येकं कार्यं प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो वैवात्पूर्वकृतेन वा ।

मित्रस्य वाऽनुगोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं पाङ्गुण्यगुणवर्जितम् ॥

अर्थसम्पादनायाय पीडयमानस्य शत्रुभिः ।

साध्यु व्यपवशेषु द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥

(म. स्मृ. ७. १६२-१६८)

All these verses are found in the text of Manu with slight changes in reading. २. B reads उपायं च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit the portion from अष्टविधत्वं तु to कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः (P. 471, L. 3). ४. I. reads कार्पाटिक-

ऋ-गृहपति-वैदेहक-तापसव्यञ्जनोश्चराः । कर्मणामारम्भोपा-
यः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा
पञ्चवर्गः ।

‘एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्व्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याऽऽप्तुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरर्हार्थैः परिचारकैः ।
मुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापदैः ॥
विषग्नैरग्नैश्चाऽस्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषग्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकभूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान-शय्या-ऽऽसना-शने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि विन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च सम्पदयेदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्यां चोपास्य गृणुयादन्तर्वेदमानि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥

१. H. reads व्यञ्जकाः. २. From शुद्धिः प्रायश्चित्तम् (P. 471, L. 10)
to this A. omits the intermediate portion. ३. The text of Manu
reads विशेषतः ४. B. C. E. F. G. and H. read रत्नार्थैः. ५. D. reads
उदकैश्चैव, and B. C. E. F. G. read उदकैश्चास्य. ६. B. C. E. F. G. H.
and I. read वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः for वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सु-;
while D. substitutes विषाभरण- for वेषाभरण-. ७. All except A. and the
text read च यथाकामं.

गत्वा कक्षाऽन्तरं सैम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीवृत्तोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्चूर्यशेषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत् ॥

(म. स्म. ७. २१६-२२६)

इति । धर्मान्तरमाह मनुः—

‘सङ्ग्रामेष्वनिर्वर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ (८८)
 अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ (९९)
 अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धयेतारिप्रयुक्तां तु मायां नित्यं सुसंवृतः ॥ (१०४)

(म. स्म. ७. ८८-१०४)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसङ्ग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ॥

इति । तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि—

१. The text of Manu reads स्वयन्तु; while D. reads यावत्. २. All others, except A. I. and the text, read स्त्रीभिरन्तःपुरं. ३. The text of Manu reads तु for च. ४. All except A. I. and the text of Manu read विगतक्लम. for च गतक्लमः. ५. All except A. I. and the text read एतद्विधं समातिष्ठेत्. ६. The text of Manu reads सर्वमेतत् भृत्येषु विनियोजयेत्. ७. H. and I. read राज्ञः. ८. The text reads च for तु. ९. The text substitutes स्वसंवृतः for सुसंवृतः.

‘दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च । (४५)

मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृथा ऽटाटया कामजो दशको गणः ॥ (४७)

पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यां ऽसूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ (४८)

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

विद्युज्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ॥ (४६)

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।

तं यत्नेन जयेद्धोमं तज्जौ ह्येतौ गणावुभौ ॥ (४९)

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ (५०)

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्या-ऽर्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ (५१)

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्येधो हि व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ (५३)

(म. स्मृ. ७. ४५-५३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads ऽभो. २. All others except A. I. and the text read इमः.
मदः. ३. B. C. E. F. read वृथाऽटयाद्या, G. reads वृथा भाषा, I. वृथा-
वया and the text reads वृथा ऽटया च. ४. All except A. H. I.
and the text read द्रोहं. ५. D. reads वाग्दण्डो दण्डपारुष्यं. ६. D.
and G. read गुणोऽष्टकः. ७. B. C. and F. read विद्युज्यतेऽर्थ-कामाभ्यां; while
I. E. G. and H. read विद्युज्यते ऽर्थ-कामाभ्यां. ८. I. reads क्रोधजे स्वात्म-
नैव तु; while D. reads क्रोधजेऽस्वात्मनेन तु. ९. I. reads स्वजेहोमं स्वा-
द्यौ ह्येतौ, and the text reads जयेद्धोमं तज्जौ. १०. B. C. F. read
तं मत्ता, D. reads पानमाक्षा; while G. reads पानमत्ता. All are prob-
ably incorrect. ११. The text reads अथो ऽथो व्रजति.

‘व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च ।

आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ (५)

स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-षाड्गुण्यविजितात्मना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥ (९)

प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।

ज्ञेयाश्चानन्तरं पौरा विरुद्धचेत ततो ऋषिभिः ॥ (१०)

यस्त्वेतानंविनिर्जित्य वैरिणो विजिगीषते ।

संज्ञितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥ (११)

(मा. पु. २७. ५-११)

इति । तदेवमुक्तधर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं मनुना-

‘एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः’ ॥

(म. स्मृ. ७. १४१)

इति । प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयांविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च शान्तिपर्वणि दर्शितः-

‘स्त्रियश्चाप्युरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।

निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥

धर्ममेव प्रपन्द्यते न हिंसन्ति परस्परम् ।

अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

१. The text substitutes वै for च. २. D. reads संरक्षन्. ३. The text reads -ज्ञेनषाड्गुण्यगुणिनात्मना. ४. Our reading follows A. and the text of Mārkaṇḍeya, but all others read ज्ञेयाः. ५. B. C. and F. read -न्याविनिर्जित्य; while the text reads -न विजित्यैव. ६. All except A. and the text read स्त्रियश्च पुरुषा. ७. I. reads अनुगृह्यन्ति through mistake and corrects अनुरुह्यन्ति.

यजन्ते च महायज्ञैस्तयो वर्णाः पृथग्विधैः ।
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
 यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति' ॥

(म. भा. शां. रा. ६८. ३२-३६)

इति । रामायणे अपि—

‘यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
 स लोके लभते वीरं यशः प्रेम्हिह चैव हि’ ॥

इति । अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
 हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥
 पतद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
 अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् यदि राजा न पालयेत्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ६८. १६-१७)

इति ।

॥ इति राजधर्मप्रकरणम् ॥

१. The text reads विद्यां. २. Except A. and the text all others read this verse as follows :—

यदा राजा ऽऽयुधं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।

महता बलयोगेन तदा लोकान् सममुने ॥.

३. I. reads वीर्यं for वीर. ४. H. and I. read प्रेत्य च सङ्गतिम्. ५. Except A. and the text (Calcutta edition of the text reads पतद्बहुविधं शस्त्रं) all others read this verse as follows :—

एतद्बहुविधं शस्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः ।

मज्जेत् धर्मस्त्रयी न स्यात् यदि राजा न पालयेत् ॥;

while I. reads पतद्बहुविधं शस्त्रं.

अथ वैश्यधर्मप्रकरणम् । क्रमप्राप्तान् वैश्यस्याऽसाधारण-
धर्मानाह—

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥ ६३ ॥

लाभार्थं कर्म लाभकर्म कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं
मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते ।
गवां पालनं तृणोदकप्रदान-बन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषि-
कर्म भूमिकर्षण-बीजवापनादि । वाणिज्यं क्रमुक-धान्यादि-
क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्यधर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः—

‘कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि—

‘पशूनां रक्षणं दानमिज्या अध्ययनमेव च ।

वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च’ ॥

(म. स्मृ. १. ९०)

इति । समादिशदिति शेषः । वराहपुराणे अपि—

‘स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषि-वाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि’ ॥

इति । पशुपालनं अजाश्रादिपालनम् । गोशब्दस्य पृथगुपा-
त्तत्वात् । आनुशासनिके विक्रेयद्रव्याण्यपि निर्दिशतानि—

१. M. reads लाभकर्म, and L. reads लाभकार- for लाभकर्म. The
former seems to be more correct. २. K. and L. read रत्न-गवां.
३. All others except A. and I. read कुसीद-उपजीवनम्. ४. I. reads
क्रयिक- for क्रमुक- through mistake. ५. The text reads वाणिज्य-. ६. All
except A. and D. omit अपि, and read निर्दिष्टानि for निर्दिशतानि.

‘तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रेयाः पशु-वैजिनः ।

वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः’ ॥

(म. भा. आ. १४१. ५६)

इति । शान्तिपर्वणि जाजल्युपाख्यानप्रसङ्गेन वैश्यध-
र्मास्तुलोधरेणोदिताः—

यद्दामि न तद्व्यूनं यद्वृद्धामि न चाधिकम् ।

विक्रीणामि रसांश्चाहं मद्यवर्ज्यममायया ॥

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्वनं बहु ।

(म. भा. शां. मो. २६१. ७-८)

इति । पशुपालने विशेषमाहतुः शङ्ख-लिखितौ—

‘गा रक्षेत् । तास्वपीतासु न पिबेत् । न तिष्ठत्सू-

पविशेत् । न स्वयमुत्थापयेत् । शनैरार्रशा-

ख्या सपलाशया पृष्ठतोर्भिन्यात् । न तीर्थे

न विषमे नाल्पोदके अवतारयेत् । बाल-वृद्ध-रो-

गार्तानां शक्तितः प्रतीकारं कुर्यात् । अन्यथा

विप्लवः’ ।

१. II. reads पशवस्तथा. २. I. reads जाजल्युपाख्यान-, but neither the other manuscripts nor the text follows Jābali. ३. From तुलाधा-
रेणोदिताः to लाभकर्मासीनि (P. 478, L. 1) the intermediate portion is
omitted by I., but this is a mistake. ४. This line is not found in
the text. ५. The text reads this verse as follows :—

रसांश्च तांस्तान् विप्रैर् मद्यवर्ज्यान् बहून्हम् ।

क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परस्ताद्वनवह्निः ॥

६. D. reads—

क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परस्ताद्वनं बहु ।

G. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्ताद्वनवह्निभिः ।

while H. reads—

क्रीत्वा चैवं प्रविक्रीणे परस्ताद्वनं बहु ।

इति । यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि तानि सर्वा-
णि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुरित्यर्थः । तदुक्तं मूर्कण्डेये-
'दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।

वाणिज्यं पात्रुपाल्यं च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥

(मा. पु. २८. ६)

इति । अर्थविज्ञानादयोऽपि वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अत-
एव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः-

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ (३२६)

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । (३७२)

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षयं पशूनि ॥

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । (३२८)

मणि-मुक्ता-प्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ॥

गन्धानां च रसानां च विद्यादर्धबलाबलम् । (३२९)

बीजानामुन्निविष्ट स्यात् क्षेत्रदोष-गुणस्य च ॥

मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वतः । (३३०)

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।

लाभालाभं च पण्यानां पशूनां चैव विवर्धनम् ॥ (३३१)

१. D. reads मार्कण्डेयेन. २. D. reads सा. ३. All others except and I. read अर्थः for अर्थः. ४. अपि is omitted by all except A. ५. TI and the following two lines appear in Mahābhārata Śāntipar RAjadharmā, Canto 60. ६. I. reads लोहानां. ७. All others except and I. read -वर्धनम्. ८. B. C. F.E.D. and G. read क्षेत्र-बीज-गुण while H. reads क्षेत्रवृद्धि-गुणस्य. ९. The text reads -योगं च for -योगां and सर्वतः for सर्वतः. १०. All others except A. and the text in गुणागुणम्. ११. The text reads पशूनां परिवर्धनम्.

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्वाषाश्च विविधा नृणाम् ।
 द्रव्यानां स्थानयोगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥ (३३२)
 धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
 दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः' ॥ (३३३)

(म. स्मृ. १. ३२६-३३३)

इति । कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते । मा-
 तृयोगा अञ्जलि-प्रस्थादिसाध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'-
 इत्यत्र 'लौहकर्म'-इति केचित् पठन्ति । लौहस्य सुवर्णरज-
 तदिदं परिज्ञानक्रयादिकं तत्कर्मैति व्याख्येयम् । लौहानां
 चेति मनुपठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्रमेधिकं
 वर्णितम्-

‘वणिग्धर्मममुञ्चन् वै देव-ब्राह्मणपूजकः ।

स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पृज्यमानो ऽप्सरोगणैः' ॥

इति । वैपरीत्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः-

‘यः करोति जनान् साधून् वणिक्कर्मणि वञ्चितान् ।

स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते' ॥

इति ॥ ६३ ॥

॥ इति वैश्यधर्मप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तान् शूद्रस्याऽसाधारणधर्मानाह-

१. B. C. F. G. and H. read भाषां च विविधां. २. B. C. D. E. F. G. and H. read द्रव्यवृद्धौ. ३. B. C. E. F. G. and H. read वणिक् कर्मणि वञ्चनम्; while I. reads वलिकर्मणि वञ्चनम्.

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्वेत्तस्य निष्फलम् ॥६४॥

अत्र द्विजशब्दो ब्राह्मणपरः । तच्छुश्रूषायाः परमत्वम् ।

निःश्रेयसहेतुत्वात् । तदाह मनुः—

‘विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मर्दुवागनहंरुतः ।

ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमभ्युते’ ॥

(म. स्मृ. १. ३३४—३३५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘द्विजशुश्रूषुयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

निजान् जयति वै लोकान् शूद्रो धन्यतरः स्मृतः’ ॥

इति । अनुशासनिके अपि—

‘रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । (७)

शाठ्यं च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥

अनृतं चातिवादं च पैशुन्यमतिलोभता । (८)

निरुतिश्चाप्यविज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ॥ (१०)

दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां च प्रयुक्तवान् ॥ (११)

१. K. L. and M. read this line as follows:—

शूद्राणां द्विजशुश्रूषा परधर्मः प्रकीर्तितः ।

२. I. reads मृदुःखान्तोऽनहंकृतः. ३. The text reads ब्राह्मणापाश्रयो; while B. C. D. E. F. G. and H. read ब्राह्मणापाश्रयो. ४. विष्णुपुराणेऽपि the following verse is omitted by D. This verse is not found in the text of Vishnu Purāṇa. ५. I. reads चातिवादश्च.

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः । (१२)

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति' ॥ (६)

(वृ. गौ. स्मृ. २२. ६-१२)

इति । 'परम्'— इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः
मन्तीति गम्यते । ते च देवलेन दर्शिताः—

‘शूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं क-
र्षण-पशुपालन-भारोद्वहन-पण्यव्यवहार-चित्र-
कर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मुरज-मृदङ्गवाद-
नानि' ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘दानं च दद्याच्छूद्रेऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

पित्र्यादिकं च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै' ॥

(वि. पु. ३. ८. ३३)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘भार्यरतः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत्' ॥

(या. स्मृ. १. १२१)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘स्वाहाकार-नमस्कारमन्त्रः शूद्रे विधीयते । (३५)

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताग्रतवान् स्वयम् ॥ (३७)

१. The text reads वा for च. २. The text reads -रतिः. ३. The text reads
स्वाहाकार-वषट्कारो मन्त्रः शूद्रे न विधीयते;
while I. substitutes मन्त्रं for मन्त्रः. ४. B. C. D. E. F. G. and H.
read -त ब्रह्मवान् स्वयम्; while I. reads -त ब्राह्मणान् स्वयम्.

सञ्चयांश्च न कुर्वीत जानु शुद्रः कथञ्चन । (२८)

सेवया हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्यात्तरीयसः ॥

रोज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । (२९)

(म. भा. शां. रा. ६०. २८-३७)

इति । आनुशासनिकेष्वपि—

‘अहिंसकः शुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।

शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते’ ॥

(म. भा. आ. १४१. ५१)

इति । न केवलं विप्रशुश्रूषा निःश्रेयसार्था अपि तु व
स्यर्थापि । अत एव तस्य प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दाज्ञा

‘प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२४-१२५)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ (३३)

छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्वयजनानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे’ ॥ (३१)

(म. भा. शां. रा. ६०. ३१-३३)

१. I. reads राज्ञा समनुज्ञातः for राज्ञा वा समनुज्ञातः. २. I. omits तस्य.
३. B. C. D. E. F. and I. read शै शक्तिः. ४. B. C. D. E. F. and G. read
शक्तिं for दाक्ष्यं. ५. Except A. all other manuscripts as well as the
text are mistaken here. ६. I. reads छत्र-वेष्टनमुपानि; while B. C. &
F. substitute क्षेत्रं for छत्रम्.

इति । अन्यथा द्विजगुश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित्
पाकयज्ञादिकं कुर्यात् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं
मनुना—

‘विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म केथ्यते ।

यदतो ज्येद्वि कुरुते तद्वैवेत्तस्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२३)

इति । तस्मात् द्विजगुश्रूषैव तस्य परमो धर्मः । क्षत्रिय-
वैश्यगुश्रूषा तु केवलवृत्त्यर्थत्वादपरमो धर्मः । अत एव
मनुना विप्रगुश्रूषाया उभयार्थस्वमितरगुश्रूषायाः केवल-
वृत्त्यर्थत्वं चे दर्शितम्—

‘शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनितं वाज्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२१-१२२)

इति ॥ ६४ ॥

१. The text reads कीर्त्यते. २. The text reads तद्वैवेत्तस्य. ३. Except A. and I. all others omit च. ४. I. reads वै for वा, and B. C. D. E. F. read ब्राह्मणानेव धारयेत् for विप्रानाराधयेत्तु सः, for the same G. and H. read ब्राह्मणानेव राधयेत्. ५. A. reads this whole line as follows:—

जातब्राह्मणशब्दस्य न ह्यस्य कृतकृत्यता ।

For the same G. reads जातिब्राह्मणकृत्यस्य etc., H. जातिब्राह्मणशब्दः स्वात् etc. and in the marginal correction appears -कृत्यः for -राधयः, B. C. E. and F. read—

जातब्राह्मणकृत्यस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

E. corrects the marginal reading and स्वात्तस्य appears for सा ह्यस्य, D. reads—

जातब्राह्मणकृत्यस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

यदा द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा किं कुर्यादित्यत आह—

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ६५ ॥

शुश्रूषया जीवितुमशक्तो जीवनाय लवणादिषु सर्वेषु विक्रयः कुर्यात् । ननु—लवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमावहन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘फलोपल-क्षौम-सौम-मनुष्यापूप-वीरुधः ।

तिलौदन-रस-क्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥

शेखासव-मधुच्छिष्ट-मधु-लाक्षाः सर्वादिषः ।

मृच्चर्म-पुष्प-कुंतुप-केश-तक्र-विष-क्षितीः ॥

कौशेय-नीलिं-लवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।

शाकाद्रींषधि-पिण्याक-पशु-गन्धांस्तथैव च ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

लाक्षा-लवण-मांसानि पतनीयानि विक्रये ॥

पेयोदधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि चै’ ।

(या. स्मृ. ३. ३६-४०)

१. M. reads सर्वस्य. २. All others except A. I. and the text read तिलोदन-. ३. B. C. E. F. G. and H. read रसासवः; while I. reads वसारस- for शेखासव-. ४. I. reads लाक्षा. ५. The text substitutes च for स-. ६. All others except A. and the text read कुंतुप-. ७. I. reads नील- for नीलि-. ८. B. C. E. and F. read अम्बु-गन्धान् for पशु-गन्धान्. ९. I. reads वर्जनीयानि. १०. This line does not appear anywhere except in A. I. and the text. ११. The text substitutes तु for च.

इति । हीनवर्णः शूद्रः । मैवम् । अस्य ब्राह्मणविषयत्वात् ।
त एव मनुः—

‘सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

व्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयोत्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९२)

इति । शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्येत् ।
‘विक्रीणन्’—इति पदं वक्ष्यमाणश्लोकादनुषज्य योजनी-
यम् । याज्ञवल्क्योऽपि शुश्रूषया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य
वाणिज्यादिकमाह—

‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जिबेत् द्विजातिहितमाचरन्’ ॥

(या. स्मृ. १. १२०)

इति । यैः कर्मभिर्द्विजातयः शुश्रूष्यन्ते तैरित्यर्थः ।

मनुरपि—

‘अशकुर्वन्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः सुचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९९-१००)

इति ॥ ६५ ॥

१. हीनवर्णः शूद्रः appears only in A. and I. The other manuscripts omit these words. २. All others except A. and the text read शूद्रो भवति, but this is a grammatical mistake. ३. A. reads क्षीरविक्रीणी. ४. The text reads सुचरितैः.

शूद्रस्यापि वज्यानाह—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।

कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥६६॥

कापिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥६७॥

इति श्रीपराशरसंहितायां चातुर्वर्ण्या-
चारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मद्यं च बहुविधं ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जूरदिकम् ।
अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगिन्यादयः । स्पष्टमन्यत्
॥ ६६-६७ ॥

॥ इति शूद्रधर्मप्रकरणम् ॥

प्रख्याता हि पराशरस्मृतिरिह स्मृत्यागमख्यापनं
धर्मो वर्णचतुष्टयीबहुमतौ साधारणाऽन्याभिधौ ।

१. M. reads अविक्रयं मद्य-मांसं. २. M. reads—

अगम्यागमनं चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत्.

३. I. reads शूद्रः पतति तत्क्षणात्, K. L. and M. read शूद्रस्य नरकं
ध्रुवम्. ४. All other Manuscripts except A. omit this portion up to
ऽध्यायः ॥ १ ॥. ५. D. G. and H. read प्रख्याताऽऽदि-. ६. B. C. E. and
F. read स्मृतिरिति. ७. I. reads धर्मो वर्णचतुष्टयी बहुमता साधारणा ख्या-
तिना, this is a mistake.

ओद्यस्त्वाह्निकशिष्टनामविहितः षट्कर्मपूर्तोऽपरः

पूर्वाध्ययनिरूपितं तदखिलं व्याख्यते सुधीर्माधवः ॥ १॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्त-
कश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य
कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

१. D. G. and H. read ओध्यस्याह्निक-. २. Except A. and I. all others read पूर्वापरः. ३. B. C. D. E. and F. read व्याख्यात्. ४. I. omits महा-. ५. I. omits माधवीयायां.

The names occurring in the Parâs'ara Samhitâ.

ADHYÂYA I.

१. अङ्गिराः 78, 10.	१९. ब्रह्मा 93, 14.
२. अत्रिः 78, 10.	२०. मनुः 112, 12.
३. आपस्तम्बः 78, 12.	२१. महेश्वरः 93, 14.
४. औशनसाः (धर्माः) 78, 9.	२२. मानवाः 78, 8. 122, 2.
५. कात्यायनः 78, 13.	२३. याज्ञवल्क्यः 78, 11.
६. काश्यपाः (धर्माः) 78, 8.	२४. लिखितः 78, 12.
७. गार्गीयाः 78, 9.	२५. वासिष्ठाः (धर्माः) 78, 8.
८. गौतमाः 122, 2.	२६. विश्वः 78, 10. 93, 14.
९. गौतमीयाः (धर्माः) 78, 9.	२७. व्यासः 37, 2. 65, 17. 68, 7. 73, 8. 77, 3. 92, 14.
१०. चतुर्मुखः 112, 11.	२८. शक्तिपुत्रः 73, 6.
११. दक्षः 78, 10.	२९. शङ्खः 78, 12.
१२. देवदारुवनम् 37, 1.	३०. शाङ्खलिखिताः 122, 3.
१३. पराशरः 92, 14.	३१. शान्तातपः 78, 11.
१४. पराशरमतम् 141, 5.	३२. सत्यवतीसुतः 37, 4.
१५. पराशरमहामुनिः 75, 17.	३३. संवर्तः 78, 10.
१६. पराशराः 122, 3.	३४. हारीतः 78, 11.
१७. प्राचेनसः 78, 13.	३५. हिमशैलः 37, 1.
१८. बदरिकाश्रमः 68, 7.	

The names of authors and works, etc., occurring in the
introduction of Mādhavâchârya's Commentary.

१. अत्रिः 11, 2. 11, 5.	२४. नलः 3, 1.
२. अरुन्धतीसहचरः 3, 3.	२५. निमिः 3, 2.
३. अर्हन् 10, 7.	२६. पराशरः 9, 6. 9, 7. 9, 9.
४. आङ्गिरसः 3, 1.	10, 9. 10, 13. 10, 15.
५. आथर्वणः 18, 1.	11, 1. 31, 5. 31, 8.
६. आनुशासनिकम् (Mahābhā- rata, Bk. XIII) 13, 4.	२७. पराशरपुत्रः 10, 11. 10, 12.
७. इन्द्रः 3, 1. 11, 3.	२८. पराशरवाक्यम् 23, 8.
८. उत्तरमीमांसा 9, 11.	२९. पराशरस्मृतिः 5, 2. 5, 3. 8,
९. ऋग्वेदः 17, 8.	14. 13, 7. 14, 1. 36, 8.
१०. और्वः 11, 5.	३०. पराशर्यः 10, 10. 10, 17.
११. कणादः 34, 5.	३१. पराशर्यायणः 10, 16.
१२. कपिलः 34, 5.	३२. बादरायणः 5, 7.
१३. कल्पसूत्रकृतः 14, 13.	३३. बौधायनसूत्रम् 4, 7.
१४. गजाननः 1, 8.	३४. बौद्धः 10, 7.
१५. गान्धर्वोपवेदः 17, 7.	३५. भट्टाचार्यः 12, 2.
१६. गौतमिः 3, 2.	३६. भारद्वाजः 4, 8.
१७. घृतकौशिकः 10, 16.	३७. भोगनाथः 4, 6.
१८. चतुर्विंशतिमतम् 10, 5.	३८. मनुः 7, 5. 8, 14. 9, 5. 11,
१९. चार्वाकः 10, 7.	1. 12, 5.
२०. जातूकर्ण्यः 10, 17.	३९. मनुस्मृतिः 8, 13.
२१. जैमिनिः 5, 6.	४०. मन्वादिः 7, 4.
२२. धर्मसुतः 3, 2.	४१. मन्वादिस्मृतिः 11, 7. 11, 8
२३. धौम्यः 3, 2.	४२. मन्वादिस्मृतयः 7, 3. 8, 9.
	४३. माधवः 3, 4. 4, 4. 4, 8. 4, 8

४४. माध्वार्यः 5, 4.	५८. शाक्यः 7, 2, 10, 4.
४५. मानविः 8, 3.	५९. शाक्यादिवाक्यानि 10, 5.
४६. मायणः 4, 5.	६०. शाक्यादिस्मृतयः 7, 3.
४७. मेधातिथिः 3, 1, 11, 8.	६१. शाक्यादिस्मृतिः 7, 6, 8, 9.
४८. यजुर्वेदः 18, 1.	६२. शैब्यः 3, 1.
४९. याज्ञवल्क्यः 11, 2, 11, 6.	६३. श्रीकण्ठः 1, 12.
५०. रामः 3, 3.	६४. श्रीबुक्कण्ठमापतिः 2, 4.
५१. वंशत्राहणम् 10, 14.	६५. श्रीभारतीतीर्थः 1, 11.
५२. वागीशः 1, 7.	६६. श्रीमती 4, 5.
५३. वाजसनेयिशाखा 10, 14.	६७. सामानि 17, 8.
५४. वासिष्ठः 11, 2, 11, 4.	६८. सायणः 4, 6.
५५. वेदव्यासः 10, 12.	६९. सुमतिः 3, 1.
५६. वैन्त्यनृपतिः 3, 2.	७०. स्वौजाः 3, 2.
५७. व्यासः 10, 10, 10, 11.	

A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchārya's Commentary on the
Parāś'ar Sāmhita, Adhyāya I.

१ अगस्त्यगीताः (धर्माः) 109, 9.	१४ आनुशासनिकपर्व (Mahā- bhāratam, Bk. XIII.) 143, 8.
२ अङ्गिराः 108, 3. 191, 16. 197, 14. 221, 15. 222, 11. 232, 5. 254, 18. 277, 5. 316, 21. 318, 12. 379, 15.	१५ आनुशासनिकम् (Mahā- bhāratam, Bk. XIII.) 167, 10. 239, 12. 494, 8. 466, 14. 476, 20. 480, 13. 432, 5.
३ अत्रिः 73, 12. 79, 2. 108, 3. 116, 10. 251, 1. 257, 9 289, 8. 298, 9. 301, 15. 383, 11. 426, 7. 427, 10. 432, 8. 439, 1.	१६ आपस्तम्बः 79, 4. 108, 1. 108, 5. 138, 1. 157, 4. 224, 16. 226, 1. 233, 16. 245, 12. 247, 9. 308, 10. 313, 1. 323, 3. 325, 14. 329, 6. 329, 13. 335, 16. 349, 9. 380, 21. 382, 5. 384, 12. 421, 18.
४ अथर्वः 100, 10.	१७ आरण्यपर्व (Mahābhāratam, Bk. III.) 128, 9. 131, 17. 144, 12.
५ अर्जुनः 61, 5.	१८ आरुणिः 173, 3.
६ अश्वपतिः 200, 16.	१९ आश्वमेधिकपर्व (Mahābhā- ratam, Bk. XIV.) 108 14. 130, 5.
७ आग्नेयपुराणम् 268, 8. 351, 10. 365, 1.	२० आश्वमेधिकम् (Mahābhāra- tam, Bk. XIV.) 116, 1. 160, 6. 162, 8. 317, 1 366, 1. 396, 13. 402, 1
८ आग्नेयम् 366, 16.	
९ आङ्गिरसः 109, 12.	
१० आचार्याः 300, 3.	
११ आत्रेयः 108, 13.	
१२ आथर्वणम् 165, 9. 166, 13.	
१३ आदित्यपुराणम् 83, 11. 157, 9. 177, 1. 229, 16. 280, 19. 360, 6. 424, 14. 425, 16.	

- 403, 3. 404, 1. 412, 15.
415, 14. 418, 13. 422, 3.
426, 13. 427, 17. 428, 9.
479, 10.
- २१ आश्वलायनः 108, 1. 314,
5. 358, 14. 380, 14. 383,
18.
- २२ उत्तरतापिनीयम् 99, 2. 107, 1.
- २३ उशनाः 108, 3. 252, 13.
342, 4. 424, 11. 443, 12.
458, 6. 463, 1. 470, 6.
- २४ ऋष्यशृङ्गः 108, 12.
- २५ औमामहेश्वराः (धर्माः) *
109, 1.
- २६ कउः (सूत्रकारः) 107, 16.
- २७ कण्वः 67, 15.
- २८ कदयपः 108, 7.
- २९ काठक-(-शाखा) 67, 14.
- ३० काण्व-(-शाखा) 67, 14.
- ३१ काण्वाः (धर्माः) 67, 14.
109, 3.
- ३२ कात्यायनः 108, 5. 168, 12.
221, 9. 252, 9. 255, 4.
256, 15. 259, 11. 295,
8. 296, 6. 312, 5. 315, 8.
360, 2. 362, 19. 380, 10.
383, 7. 387, 9. 388, 18.
391, 16. 428, 15. 436,
11. 455, 10.
- ३३ कार्णाजिनिः 108, 8. 267, 6.
352, 12. 353, 12. 392, 4.
- ३४ कालिदासः 114. 2.
- ३५ कुणिबाहोः (धर्माः) 109, 6.
- ३६ कुणेः (धर्माः) 109, 6.
- ३७ कूर्मपुराणम् 58, 1. 70, 2.
94, 3. 94, 15. 127, 15.
146, 3. 151, 5. 156, 13.
158, 10. 159, 1. 161, 12.
215, 2. 216, 5. 220, 1.
238, 17. 242, 1. 258, 4.
269, 13. 278, 6. 291, 8.
296, 16. 297, 5. 301, 8.
307, 16. 311, 5. 311, 17.
320, 3. 336, 12. 338, 4.
340, 5. 344, 4. 355, 6.
365, 5. 371, 17. 376, 6.
379, 9. 382, 20. 385, 9.
387, 15. 389, 6. 392, 7.
409, 10. 415, 6. 415, 18.
416, 16. 419, 6. 424, 17.
430, 7. 431, 16. 444, 7.
- ३८ कृष्णः 50, 16.
- ३९ केतुः 221, 3.
- ४० कैवल्योपनिषद् 40, 10.
- ४१ कौथुम-(-शाखा सूत्रकारश्च)
67, 14. 107, 16.
- ४२ कौमाराः(धर्माः) 109, 2.
- ४३ कौर्मम् 98, 1. 152, 19.
- ४४ कौशिकः 248, 7. 254, 17.
- ४५ कौशिकाः 109, 4.
- ४६ कौषीतकिनः 172, 13.
- ४७ कौषीतीकिब्राह्मणम् 173, 1.

* Possibly a conversation between Umā and Mahēśvara, Adhyāya, 140-146. Bk. XIII. Mahābhāratam.

- ४८ क्रतुः 108, 12. 133, 11.
 ४९ क्षुरिका 41, 1.
 ५० गद्यव्यासः 430, 19.
 ५१ गर्गः 282, 13. 283, 3. 317, 17.
 ५२ गारुडपुराणम् 198, 20.
 ५३ गार्ग्यायणिः 173, 3.
 ५४ गार्ग्यः 108, 8. 279, 13. 441, 11.
 ५५ गीता 61, 5. 63, 1. 85, 10.
 ५६ गुरुमतम् (possibly Prābhā-karamatam) 149, 14.
 ५७ गुरुः 221, 3.
 ५८ गृह्यपरिशिष्टम् 316, 12. 381, 18. 391, 3.
 ५९ गोभिलः 248, 15. 254, 14. 263, 10. 265, 13. 301, 1. 314, 9. 352, 17. 391, 5. 417, 14. 427, 1. 430, 1. 441, 17.
 ६० गौतमः 108, 3. 156, 19. 163, 11. 186, 8. 208, 10. 234, 18. 244, 15. 247, 18. 277, 8. 306, 18. 309, 3. 309, 16. 310, 18. 326, 9. 327, 11. 407, 13. 423, 4. 428, 18. 431, 6.
 ६१ चतुर्मुखः 112, 16. 114, 11. 116, 1. 116, 9. 116, 12.
 ६२ चतुर्विंशतिमतम् 197, 10. 259, 8. 260, 7. 261, 13. 279, 3. 317, 3. 381, 14.
 ६३ चित्रः 173, 1. 173, 3.

- ५० छन्दोगशाखा 173, 12.
 ६५ छन्दोगशाखा 200, 15.
 ६६ छन्दोगाः 56, 3. 77, 10. 100, 4. 127, 2. 174, 19.
 ६७ छागलेयः 108, 13.
 ६८ जमदग्निः 108, 9.
 ६९ जाबालिः 108, 9. 260, 4. 263, 17.
 ७० जैमिनिकृताः (धर्माः) 109, 7.
 ७१ जैमिनिः 49, 15. 56, 9. 63, 18. 108, 1.
 ७२ जैमिनिसूत्रम् 50, 5. 60, 8.
 ७३ जैमिनीयम् 214, 12.
 ७४ ज्योतिःशास्त्रम् 193, 13. 282, 7.
 ७५ तार्किकाः 87, 5. 90, 2.
 ७६ तुलाधारः 477, 5.
 ७७ तैत्तिरीयकम् 173, 8.
 ७८ तैत्तिरीयब्राह्मणम् 172, 16. 290, 6. 383, 12.
 ७९ तैत्तिरीयम् 100, 1.
 ८० तैत्तिरीयशाखा 150, 9.
 ८१ तैत्तिरीय-(-शाखा) 67, 14.
 ८२ त्रिपुरान्तकारी 221, 1.
 ८३ दक्षः 108, 4. 153, 14. 227, 1. 230, 16. 232, 5. 232, 13. 233, 11. 237, 12. 249, 1. 258, 12. 259, 5. 270, 9. 288, 14. 291, 1. 297, 19. 300, 19. 311, 9. 319, 6. 320, 9. 336, 9.

- 337, 17. 338, 1. 338,
8. 343, 8. 378, 1. 438,
2. 438, 18. 443, 14.
- ८४ देवभागः 172, 15. 172, 17.
- ८५ देवलः 108, 12. 164, 4.
176, 3. 179, 12. 194, 11.
213, 11. 215, 13. 224,
3. 226, 17. 228, 5. 228,
10. 231, 11. 243, 2. 247,
6. 264, 9. 354, 19. 430,
13. 431, 3. 481, 5.
- ८६ दुपदः 90, 13. 92, 1.
- ८७ धर्मव्याधोपाख्यानम् (Ma-
hābhārata, Bk. III.)
92, 5.
- ८८ धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः 134, 4.
- ८९ धूमायनकृताः (धर्माः) 109, 3.
- ९० धृष्टद्युम्नः 88, 3.
- ९१ नन्दिकेश्वरः 375, 19.
- ९२ नन्दिधर्माः 109, 1.
- ९३ नारदः 108, 6. 154, 2. 154,
10. 155, 12. 201, 3. 321,
3. 438, 5. 446, 4. 447, 12.
- ९४ नारायणः 297, 9. 298, 15.
379, 5.
- ९५ नृसिंहपुराणम् 261, 8. 303,
15. 364, 12. 378, 7. 406,
15. 408, 5.
- ९६ पतञ्जलिः 42, 5. 44, 3. 71,
12.
- ९७ पद्मपुराणम् 239, 8.
- ९८ पराशरः 47, 1. 67, 5. 67,
17. 68, 1. 70, 10. 73, 14.
74, 2. 74, 5. 74, 7. 74, 9.
74, 11. 76, 11. 80, 1.
93, 1. 93, 4. 108, 4. 138,
11. 139, 1. 139, 3. 140,
2. 147, 7. 141, 7. 141,
16.
- ९९ पराशरसुतः 67, 17.
- १०० पराशरस्मृतिः 62, 2. 65,
12. 394, 13.
- १०१ परिशिष्टम् 382, 11.
- १०२ पाणिनिः 148, 3.
- १०३ पारस्करः 108, 12. 381, 6.
- १०४ पावकीयाः (धर्माः) 109, 8.
- १०५ पितामहः 108, 6. 116,
3. 231, 15. 353, 17.
- १०६ पितृगाथाः 363, 10.
- १०७ पुराणम् 237, 11. 254, 11.
283, 18. 304, 3. 333, 5.
355, 13. 362, 9. 409, 2.
411, 17. 413, 10. 427,
7. 441, 14.
- १०८ पुराणसारः 76, 2. 81, 9.
124, 10. 183, 15. 250,
14. 335, 1. 362, 6. 365,
15. 405, 14.
- १०९ पुलहः 108, 12.
- ११० पुलस्त्योद्गीताः (धर्माः) 109,
8.
- १११ पुलस्त्यः 108, 12. 142, 1.
142, 12. 264, 13. 280, 2.
302, 7. 422, 15.
- ११२ पुलहोद्गीताः (धर्माः) 109, 8.

- ११३ पैडीनः 108, 7.
 ११४ पैडीनसिः 108, 2. 157, 2.
 357, 7. 357, 12. 358, 8.
 416, 2. 428, 3.
 ११५ पैलः 65, 18.
 ११६ प्रचेताः 79, 6. 108, 6. 236,
 14. 278, 18. 283, 7. 388,
 8. 397, 19. 416, 13.
 ११७ प्रजापतिः 111, 8. 111, 13.
 157, 12. 161, 9. 168, 2.
 264, 6. 293, 8. 295, 13.
 309, 10.
 ११८ प्रपञ्चसारः 39, 7.
 ११९ प्राचीनशालः 200, 15.
 १२० प्राभाकरः 88, 1. 90, 3.
 148, 2.
 १२१ बभ्रुः 108, 7.
 १२२ बहुचोपनिषद् 97, 12. 99,
 12.
 १२३ बादरायणः 52, 11. 96, 16.
 98, 12.
 १२४ बुधः 221, 2.
 १२५ बृहन्मनुः 291, 5.
 १२६ बृहस्पतिकृताः (धर्माः) 109,
 5.
 १२७ बृहस्पतिः 47, 13. 48, 4.
 48, 6. 48, 7. 82, 6. 84,
 5. 85, 1. 121, 13. 124, 3.
 125, 4. 153, 6. 185, 5.
 190, 1. 239, 14. 291, 13.
 316, 6. 318, 15. 343, 18.
 350, 15. 424, 8. 429, 4.
 455, 4. 456, 4.
 १२८ बौधायनः 107, 16. 108
 6. 118, 18. 144, 8. 163
 18. 175, 11. 229, 7
 230, 4. 241, 6. 241, 16
 242, 12. 246, 5. 264, 16
 282, 16. 294, 11. 303
 13. 306, 5. 314, 14. 316
 9. 326, 13. 328, 2. 352
 6. 355, 16. 369, 3. 371
 16. 372, 16. 375, 18
 383, 15. 391, 22. 414
 16. 419, 10.
 १२९ ब्रह्मणा कथिताः (धर्माः) 109,
 2.
 १३० ब्रह्मपुराणम् 130, 3. 133,
 7. 178, 10. 321, 1. 410,
 2. 417, 11. 423, 10.
 १३१ ब्रह्ममीमांसा 103, 1.
 १३२ ब्रह्मा 113, 7. 221, 1.
 293, 13.
 १३३ ब्रह्माण्डपुराणम् 201, 13.
 228, 13. 247, 15. 260,
 17. 266, 3. 453. 9.
 १३४ ब्रह्मादयः 111, 2.
 १३५ भगवान् 85, 10. 159, 9.
 183, 15. 204, 17. 216,
 19. 411, 2.
 १३६ भट्टनयः 90, 5.
 १३७ भट्टपादाः 114, 6.
 १३८ भरद्वाजः 108, 8. 109, 3.
 226, 8. 237, 4. 262, 3.
 317, 11. 322, 6.
 १३९ भविष्यपुराणम् 324, 15.
 १४० भविष्यपुराणम् 419, 1.

- १४१ भविष्योत्तरम् 186, 14.
189, 12. 191, 5.
- १४२ भाङ्गः 87, 9. 90, 4.
- १४३ भानुः 221, 2.
- १४४ भारतम् 93, 6.
- १४५ भारद्वाजः 193, 3. 202, 2.
295, 5.
- १४६ भार्गवाः (धर्माः) 109, 4.
- १४७ भाष्यकारः 55, 3.
- १४८ भूमिसुतः 221, 2.
- १४९ भृगुः 108, 5. 109, 12.
245, 16. 264, 3. 265, 4.
436, 16.
- ५० मत्स्यपुराणम् 113, 2. 155,
15. 170, 1. 194, 17. 262,
11. 281, 5. 327, 12. 360,
11. 388, 4. 436, 8.
- ५१ मद्दालसा (In Mārkaṇḍeya-
purāṇam.) 164, 12.
- ५२ मनुः 49, 14. 52, 3. 57, 7.
67, 12. 78, 5. 88, 13. 89,
5. 108, 3. 111, 5. 111, 13.
112, 13. 114, 11. 116, 5.
116, 9. 116, 10. 129,
16. 138, 17. 139, 3. 144,
4. 145, 14. 147, 9. 148,
5. 149, 16. 150, 1. 154,
6. 158, 6. 158, 14. 169,
6. 169, 16. 177, 14. 187,
7. 189, 8. 190, 10. 192,
18. 195, 10. 196, 11. 198,
2. 198, 13. 202, 12. 216,
9. 217, 7. 219, 15. 223,
15. 224, 7. 224, 20. 227,
11. 229, 1. 231, 7. 236, 9.
- 238, 13. 239, 10. 243,
8. 245, 4. 277, 1. 282,
10. 286, 7. 291, 16. 303,
1. 305, 10. 310, 14.
315, 13. 321, 9. 322,
10. 323, 12. 325, 7. 325,
17. 327, 17. 328, 6. 330,
16. 331, 8. 332, 11.
333, 13. 335, 6. 337, 1.
337, 13. 338, 13. 339,
2. 339, 15. 340, 14. 341,
13. 344, 16. 348, 9. 377,
9. 385, 13. 390, 17. 392,
11. 395, 10. 395, 20. 397,
6. 397, 11. 399, 7. 400,
10. 402, 6. 403, 14. 404,
12. 406, 1. 407, 4. 414,
1. 422, 19. 429, 17. 435,
2. 446, 14. 447, 8. 447,
17. 452, 5. 453, 13. 454,
4. 454, 7. 455, 15. 457,
14. 458, 9. 461, 12. 463,
6. 464, 4. 464, 17. 466,
6. 467, 19. 468, 6. 469,
2. 472, 8. 472, 19. 474,
11. 476, 12. 478, 7. 479,
10. 480, 4. 482, 10. 483,
3. 483, 9. 485, 2. 485,
14.
- १५३ मन्त्रोपनिषद् 41, 5.
- १५४ मन्वादयः 111, 2. 116, 12.
- १५५ मरीचिः 227, 8. 231, 3.
277, 13. 285, 11. 302, 5.
314, 17. 315, 4. 319, 14.
354, 3. 354, 13.
- १५६ महज्जिबुद्धावतम् 74, 3.

१५७ महाभारतम् 80, 16. 88, 3.
89, 7. 90, 13. 187, 4.
189, 5. 217, 4. 217, 14.
223, 20. 449, 5. 451, 18.

१५८ माध्यन्दिन-(-शाखा) 67, 14.

१५९ मार्कण्डेयपुराणम् 171, 6.
240, 12. 385, 5. 392, 16.
396, 7. 414, 11. 453, 3.
478, 2.

१६० मार्कण्डेयम् 387, 19.

१६१ मार्कण्डेयः 109, 4. 215, 9.
248, 12. 256, 9. 257, 4.
263, 6. 281, 9. 285, 5.
399, 1. 434, 8. 441, 20.
462, 4. 473, 17.

१६२ मीमांसकः 87, 8. 113, 16.
211, 1.

१६३ मुरारिः 221, 1.

१६४ मेधातिथिः 276, 4.

१६५ मैत्रेयशाखा 124, 4.

१६६ यजुर्वेदः 273, 7.

१६७ यमः 108, 3. 131, 8. 147,
6. 184, 16. 185, 16. 223,
2. 223, 8. 223, 10. 223,
19. 225, 10. 226, 4. 227,
6. 228, 2. 237, 1. 240,
4. 245, 9. 247, 12. 253,
8. 255, 11. 261, 3. 280,
9. 283, 10. 287, 9. 287,
13. 300, 10. 308, 6. 310,
11. 324, 18. 361, 13. 380,
1. 398, 7. 404, 16. 405,
3. 405, 17. 407, 9. 429,
12. 456, 10.

१६८ याज्ञवल्क्यः 72, 14. 73,
13. 109, 4. 129, 12. 138,
17. 151, 13. 155, 1. 157,
15. 169, 9. 177, 7. 184,
12. 189, 17. 192, 21.
196, 2. 198, 10. 199, 6.
201, 1. 202, 6. 203, 4.
205, 7. 205, 8. 205,
11. 205, 14. 205, 16.
205, 17. 205, 18. 205,
20. 207, 10. 219, 11.
222, 24. 223, 7. 226,
13. 234, 14. 235, 8.
236, 4. 241, 13. 244
10. 278, 12. 286, 13
291, 11. 292, 4. 301
12. 307, 8. 317, 6. 326
7. 331, 4. 337, 9. 338
11. 341, 7. 342, 8. 348
4. 350, 6. 395, 7. 399
16. 406, 12. 425, 7. 43
11. 445, 9. 446, 10. 44
18. 447, 4. 452, 2. 46
9. 463, 2. 463, 19. 46
16. 468, 16. 476, 9. 48
14. 484, 7. 485, 8.

१६९ याज्ञवल्क्यादयः 116, 11

१७० युधिष्ठिरः 92, 1.

योगसूत्राणि 42, 6.

१७१ योगियाज्ञवल्क्यः 260,
262, 15. 265, 15. 2
16. 271, 14. 276,
279, 10. 289, 6. 295
292, 14. 303, 10. 306
307, 20. 346, 7. 354,

- 356, 10. 357, 11. 358, 11. 359, 14. 362, 12. 363, 14.
- १७२ राजधर्माः (Possibly Part I., Bk. XII., of Mahābhāratam.) 129, 5.
- १७३ रामायणम् 475, 6.
- १७४ राहुः 221, 3.
- १७५ लिखितः 79, 4. 108, 12.
- १७६ लिङ्गपुराणम् 82, 11. 94, 9. 343, 15.
- १७७ लौगाक्षिः 108, 9.
- १७८ वत्सः 108, 11.
- १७९ बह्मिपुराणम् 178, 1.
- १८० वराहपुराणम् 296, 11. 476, 16.
- १८१ वसिष्ठः 108, 4. 142, 1. 142, 11. 146, 16. 152, 14. 163, 5. 172, 14. 175, 9. 185, 1. 193, 10. 229, 10. 240, 9. 271, 8. 274, 9. 275, 7. 276, 7. 297, 5. 350, 12. 434, 11.
- १८२ वाजसनेयः 100, 11.
- १८३ वाजसनेयिब्राह्मणम् 111, 4. 174, 16. 203, 9. 205, 6. 210, 8.
- १८४ वाजसनेयिशाखा 164, 17.
- १८५ वामनपुराणम् 220, 19. 282, 1. 321, 12.
- १८६ वायुपुराणम् 134, 1. 305, 14.
- १८७ वायुसंहिता (Śivamahāpurāṇam, Bk. V.) 59, 3.
- १८८ वार्तिककारः (of Bṛihadāranyakopaniṣad.) 55, 3. 62, 3.
- १८९ वालखिल्यकृताः (धर्माः) 109, 10.
- १९० वासिष्ठः 172, 17.
- १९१ थिदुरवाक्यानि 109, 12.
- १९२ विभाण्डककृताः (धर्माः) 109, 11.
- १९३ विवरणकारः 38, 7.
- १९४ विवर्तवादिनः 101, 12.
- १९५ विवस्वान् 227, 3.
- १९६ विश्वरूपाचार्यः 57, 3.
- १९७ विश्वामित्रकृताः (धर्माः) 109, 6.
- १९८ विश्वामित्रः 88, 8. 89, 5. 304, 9.
- १९९ विष्णुधर्मोत्तरम् 178, 7. 184, 6. 185, 8. 188, 25. 191, 19. 192, 14. 199, 22. 216, 2. 413, 3. 437, 3.
- २०० विष्णुपुराणम् 83, 7. 96, 15. 125, 9. 142, 2. 151, 18. 156, 7. 220, 5. 221, 12. 227, 15. 265, 9. 284, 15. 301, 4. 301, 18. 320, 15. 350, 18. 359, 3. 360, 15. 364, 3. 385, 17. 393, 4. 398, 16. 405, 9. 414, 5. 421, 12. 433, 4. 439, 6. 439, 18. 441, 7. 443, 8. 480, 10. 481, 10.

२०१ विष्णुः 84, 9. 108, 5. 113,
7. 116, 11. 146, 13. 193,
5. 216, 13. 220, 13. 248,
4. 251, 10. 253, 5. 271,
3. 275, 12. 279, 7. 280,
14. 281, 14. 296, 7. 316,
14. 323, 8. 327, 8. 334,
16. 352, 3. 353, 2. 353,
14. 382, 17. 402, 19. 442,
10. 454, 21.

२०२ वृद्धगार्ग्यः 436, 19.

२०३ वृद्धगौतमः 436, 5. 437, 8.

२०४ वृद्धपराशरः 138, 5. 230,
8. 234, 10.

२०५ वृद्धमनुः 188, 10. 237, 16.
361, 3. 422, 11. 425, 19.
427, 14.

२०६ वृद्धयाज्ञवल्क्यः 253, 18.

२०७ वृद्धवसिष्ठः 192, 7. 382,
14. 435, 16. 436, 14.

२०८ वृद्धशङ्खः 238, 6. 250, 1.

२०९ वेदव्यासः 46, 1.

२१० वैयाघ्राः (धर्माः) 109, 11.

२११ वैयासिकभाष्यम् 42, 6.

२१२ वैयासिकम् 214, 12.

२१३ वैशम्पायनगीताः (धर्माः)
110, 1.

२१४ वैशम्पायनः 65, 18.

२१५ वैशेषिकः 99, 7.

२१६ वैशेषिकादयः 113, 16.

२१७ वैश्वानराः (धर्माः) 109, 3.

२१८ वैष्णवागमः 210, 1.

२१९ व्याघ्रपादः 233, 5. 249,
14. 269, 11.

२२० व्यासगीताः (धर्माः) 109, 11.

२२१ व्यासः 46, 1. 65, 12. 66,
20. 66, 20. 67, 2. 68, 1.
68, 2. 69, 14. 77, 13.
80, 1. 92, 17. 93, 6. 107,
15. 108, 3. 108, 7. 112,
15. 113, 7. 113, 12.
127, 6. 154, 14. 186,
8. 190, 7. 194, 20. 197,
7. 197, 17. 199, 1. 251,
5. 253, 13. 258, 8. 258,
20. 263, 3. 263, 14.
270, 6. 270, 13. 285, 14.
288, 9. 289, 3. 289, 10.
290, 15. 293, 2. 295, 16.
297, 21. 303, 8. 305, 16.
306, 8. 310, 4. 313, 17.
318, 9. 332, 6. 333, 7.
337, 6. 351, 7. 355, 10.
361, 16. 378, 21. 381,
11. 388, 10. 397, 2. 411,
14. 413, 13. 415, 10.
416, 12. 417, 5. 431, 10.
435, 10.

२२२ व्याससूत्रम् 44, 7.

२२३ व्याससूत्राणि 56, 10.

२२४ शक्तिपुत्रः 74, 1.

२२५ शङ्ख-लिखितौ 194, 3. 235,
12. 351, 19. 477, 10.

२२६ शङ्खः 79, 4. 108, 5. 236, 1.
243, 11. 255, 3. 256, 6

- 268, 5. 268, 18. 274, 12.
 284, 5. 286, 10. 297, 15.
 303, 8. 307, 11. 329, 11.
 415, 2. 426, 17. 477, 10.
- २२७ शनिः 221, 3.
 २२८ शशी 221, 2. [205, 10.
 २२९ शाकल्यः 205, 7. 205, 8.
 २३० शाकुनेयाः (धर्माः) 109, 7.
 २३१ शाण्डिल्याः (धर्माः) 109, 9.
 २३२ शातातपः 108, 4. 179, 8.
 186, 18. 188, 4. 192, 2.
 228, 16. 232, 2. 243, 13.
 256, 12. 271, 7. 286, 4.
 298, 5. 317, 14. 327, 1.
 330, 12. 379, 18. 404, 5.
 405, 7. 426, 10. 426, 20.
 427, 21. 432, 14.
- २३३ शान्तिपर्व (Mahābhārata, Bk. XII.) 452, 9. 454, 11. 456, 13. 461, 2. 464, 9. 467, 5. 472, 16. 474, 16. 475, 9. 477, 4. 479, 14. 481, 18. 482, 16.
- २३४ शिवधर्मः 190, 3.
 २३५ शिवः 59, 7. 59, 10.
 २३६ शुक्रः 221, 3.
 २३७ शैवपुराणम् 376, 18.
 २३८ शैवागमः 139, 13.
 २३९ शौचः 347, 12.
 २४० शौनकः 158, 18. 260, 15.
 272, 5. 272, 13. 305, 5.
 315, 13. 346, 11. 347, 3.
 357, 2. 418, 10. 418, 17.
- २४१ श्रुतिः 296, 14. 311, 21.
 344, 8. 345, 1. 349, 3.
 349, 14. 376, 14. 349, 16.
 387, 6. 391, 20.
- २४२ श्वेतकेतुः 173, 1. 173, 4.
 २४३ श्वेताश्वतरशाखा 74, 16.
 २४४ श्वेताश्वतराः 41, 5. 208, 14.
 २४५ श्वेताश्वतरोपनिषद् 98, 1.
 २४६ षट्त्रिंशन्मतम् 241, 10.
 244, 3. 287, 6. 438, 10.
- २४७ सत्यवती 64, 14.
 २४८ सत्यवतीसुतः 64, 13.
 २४९ सत्यव्रतः 108, 8. 267, 16.
 356, 5. 358, 20.
- २५० सङ्ग्रहकारः 278, 3.
 २५१ संवर्तः 108, 4. 185, 20.
 199, 11. 277, 15. 306, 15.
- २५२ साङ्ख्यायनः 222, 16.
 २५३ सात्यहव्यः 172, 14. 172, 17.
 २५४ सुमन्तुः 65, 18. 108, 7.
 175, 3.
- २५५ सुमन्तुकृताः (धर्माः) 109, 7.
 २५६ सूतः 65, 19.
- २५७ सूतसंहिता (A Volume of Skanda-purāṇam.) 95, 8.
- २५८ सूत्र्याः 172, 15. 172, 17.
 २५९ सौधन्याः (धर्माः) 109, 9.
 २६० सौलभायनाः (धर्माः) 109, 9.
 २६१ स्कन्दपुराणम् 25, 8. 107, 7.
 131, 3. 185, 10. 194, 6.
 198, 6. 361, 10. 437, 15.

14 *The names of authors and works, etc.*

२६२ स्कान्दम् 120, 10. 179, 1. 188, 7. 191, 11. 196, 20. 199, 14.	२६५ स्वायम्भुवः 119, 9.
२६३ स्मृतिशास्त्रम् 52, 13. स्मृतिः 52, 19.	२६६ हारीतः 108, 5. 144, 1. 153, 17. 154, 19. 160, 14. 163, 8. 225, 16. 240, 7. 249, 4. 254, 6. 255, 14. 256, 3. 293, 11. 296, 5. 308, 16. 320, 1. 331, 12. 343, 1. 353, 5. 359, 8. 362, 15. 383, 4. 413, 6. 440, 12.
२६४ स्मृत्यन्तरम् 240, 7. 290, 1. 308, 3. 318, 18. 354, 9. 363, 19. 365, 10. 395, 16. 468, 10.	

Index of Quotations, Vol. I. Part I.

१. अङ्गिराः—

- अन्तर्धाय तृणैर्भूमिम् 221, 17.
अयज्ञीयैरनर्द्रिश्च 222, 3.
अरिमेदं प्रियङ्गुं च 252, 5.
आस-पुन्नाग-बिल्वानाम् 252, 1.
उत्थाय पश्चिमे रात्रे 221, 16.
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा 252, 7.
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु 221, 19.
कृत्वा यज्ञोपवीतं तु 222, 13.
क्रीडाक्रमेव बालानाम् 317, 2.
जात्यं च बिल्व-खदिरम् 252, 4.
तत् सायं-प्रातर्होमस्य 318, 14.
देवतानां गुरुणां च 191, 17.
पुण्यं देयं प्रयत्नेन 191, 18.
प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वम् 252, 6.
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् 252, 8.
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय 252, 2.
यत्तु राशीकृतं धान्यम् 197, 15.
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नम् 379, 16.
यो दद्यात्काञ्चनं मेरुम् 318, 13.
वटा-ज्ज्वत्था-ज्ज्व-खदिर- 252, 3.
वाचं नियम्य यत्नेन 221, 18.
विष्णुं तु गृही कुर्यात् 222, 14.
शवस्पृशमथोदक्याम् 277, 6.

शालाग्री वा पचेदन्नम् 379, 15.

- शिरः प्रावृत्य कुर्वीत 222, 2.
भूद्रादपि गृहीतव्यम् 197, 16.
स्पृष्ट्वा क्षानेन शुद्धः स्यात् 277, 7.
स्वाभिप्रायकृतं कर्म 317, 1.

२. अत्रिः—

- आचान्तोऽप्यशुचिस्तावत् 432, 9.
आयुःक्षीणा दिवा निद्रा 439, 3.
आसनादुत्थितस्तस्मिन् 432, 12.
इतिहास-पुराणानि 439, 4.
उद्धृते ऽप्यशुचिस्तावत् 432, 10.
उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये 298, 11.
तथा सति महान्दोषः 427, 12.
तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा 251, 3.
तोयं पाणिनखस्पृष्टम् 426, 8.
दिवा स्वापं न कुर्वीत 439, 2.
नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्याम् 301, 16.
पत्नी-भ्रात्रिय-याज्याश्च 383, 13.
पुत्रो भ्राता ऽथवा ऋत्विक् 383, 12.
ब्रह्मयज्ञे जपे चैव 257, 10.
भूमावपि हि लिप्तायाम् 432, 11.
भोजने वर्तुलः प्रोक्तः 257, 11.
मुखे पर्युषिते नित्यम् 251, 2.
मौनव्रतं महाकष्टम् 427, 11.

वृथाविवादवाक्यानि 139, 15.
 सन्धात्रयं तु कर्तव्यम् 289, 9.
 298, 10.
 सुरापानेन तत्तुल्यम् 426, 9.
 हिंसन्ति वै सदा पापाः 301, 17.

३. *आग्नेयपुराणम्—

अदगोः पञ्चदशीं चैव 367, 18.
 अग्नौ क्रियावतां देवो 367, 5.
 अप्स्रवग्नौ हृदये सूर्ये 367, 3.
 अर्चनं सम्पदक्यामि 367, 1.
 आनुशुभस्य सूक्तस्य 367, 9.
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तम् 367, 8.
 एकादशीं कण्ठमध्ये 367, 16.
 एकादश्या तथा धूपम् 368, 8.
 एवं न्यासविधिं कृत्वा 368, 2.
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान्
 किरीटी 369, 1.
 क्रियाज्ञानं तथा पठे 268, 11.
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः 368, 14. *
 तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः 365, 4.
 तस्य सर्वगतत्वाच्च 367, 7.
 तृतीयां वामपादे तु 367, 12.
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु 367, 17.
 ध्येयः सदा सवितृमण्डलम-
 ध्यवर्ती 368, 16.
 नवमीं नाभिमध्ये तु 367, 15.

* The titles Āgneyapurāṇam and Vanhipurāṇam are given to one and the same work.

नवम्या गन्धलेपं तु 368, 7.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 268, 10.
 निर्वृतिन मनुष्याणाम् 351, 17.
 नैवेद्यं तु त्रयोदश्या 368, 9.
 न्यासेन तु भवेत्सोऽपि 368, 1.
 पञ्चमीं वामजानौ तु 367, 13.
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् 368, 5.
 पाद्यं तृतीयया चैव 368, 4.
 पितृस्तु दक्षिणाग्नेषु 351, 12.
 पुनः षोडशभिर्मन्त्रैः 368, 13.
 पुरुषो यो जगद्बीजम् 367, 10.
 पूर्वया ऽऽवाहयेद्देवम् 368, 3.
 प्रतिमास्वल्पबुद्धीनाम् 367, 6.
 प्रथमां विन्यसेद्दामे 367, 11.
 प्रदक्षिणे पञ्चदशी 368, 10.
 प्राग्नेषु सुरांस्तपेत् 351, 11.
 मन्त्रैर्विष्णव-रौद्रेस्तु 365, 2.
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे 367, 2.
 यथा देहे तथा देवे 367, 19.
 विष्णुं प्रजापतिं वा अपि 365, 3.
 षट्स्वेतेषु हरेः सम्यक् 367, 4.
 षण्मासास्तिष्ठिमाप्नोति 368, 15.
 सप्तमीं वामकट्यां तु 367, 14.
 सप्तम्या तु ततो वासो 368, 6.
 सञ्चयेन देवकार्याणि 351, 16.
 ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये 368, 11.
 कृत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः 368, 12.

४. आचार्याः—

तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात् 300, 8.

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे 300, 7.
 मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्र- 300, 5.
 मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा 300, 4.
 श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वम् 300, 6.
 ५. आदित्यपुराणम्—
 असवर्णस्त्रिया सार्धम् 425, 18.
 आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति 230, 3.
 कार्तिकं सकलं मासं 281, 1.
 चतुर्थां च प्रदेशेषु 157, 11.
 जपन् हविष्यभुक् दान्तः 281, 2.
 तुला-मकर-मेघेषु 281, 3.
 तेषां तु दत्तमक्षय्यम् 360, 10.
 तेषां हि दत्तमक्षय्यम् 360, 8.
 दानेन प्राप्यते स्वर्गः 177, 3.
 दानेन लभ्यते विद्या 177, 5.
 दानेन शत्रून् जयति 177, 4.
 दिवा शौचस्य निश्चयधर्मम् 230, 2.
 धर्मार्थ-काम-मोक्षाणाम् 177, 6.
 न दानादधिकं किञ्चित् 177, 2.
 नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यम् 424, 15.
 पापप्रसक्तस्तु यतः 84, 2.
 ब्राह्मण्या भार्यया सार्धम् 425, 17.
 मेधाकामस्त्रयोदश्वाम् 157, 10.
 यत्रकचन संस्थानाम् 360, 7.
 यस्तु कार्तियुगो धर्मो 84, 1.
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः 360, 9.
 शत्रुभक्तावशिष्टं तु 424, 16.
 स्त्री-शूद्रयोरर्धमानम् 230, 1.
 हविष्यं ब्रह्मचर्यं च 281, 4.

६. आपस्तम्बः—
 अथ यदि वातो 349, 10.
 अपरेणाग्निम् 384, 13.
 अप्रयतश्च 329, 15.
 अभिवादनशीलस्य 336, 5.
 अभ्यक्तशिरसं चैव 330, 9.
 अवाचीनपाणिः 384, 20.
 अटौ मासा मुनेर्भक्ष्याः 421, 19.
 अहविष्यस्य 382, 7.
 आचार्य-प्राचार्य- 336, 1.
 उत्तर-पूर्वदेशे 384, 16.
 उत्तरेणापिधान्याम् 384, 18.
 उत्तरेर्ब्रह्मसदने 384, 18.
 उदधानसन्निधौ 384, 14.
 उभयतः परिषेचनम् 381, 2.
 उरःसमं राजन्यः 323, 5.
 उपस्युषोदयं 313, 12.
 एवं धर्मं चर्यमाणम् 57, 2.
 एवं शौचविधिं कृत्वा 233, 17.
 औपासने पचने वा 381, 1.
 कुर्वीत यदि मूढात्मा 234, 7.
 गण्डूषसमये विप्रः 234, 6.
 चतुरष्ट-द्वि-षड्-इष्ट- 234, 2.
 चत्वारि तस्य वर्धन्ते 336, 6.
 जपं होमं च कुर्वाणो 330, 3.
 तथा अप्रयताय 329, 15.
 तथा ऽधराक्ष- 382, 6.
 तथा विषमगताय 329, 14.
 तथाथा-आग्ने फलार्थे 56, 10.
 तद्योनाना 385, 1.

त्रिवर्षपूर्वः 325, 15.
 दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 384, 19.
 दक्षिणं बाहुम् 323, 4.
 दर्भेष्वासीनः 308, 11.
 दुरादावसथान्मूत्र-पुरीषे 224, 17.
 देहल्यामन्तरिक्ष- 384, 17.
 द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य 422, 1.
 धर्मज्ञसमयः 138, 1.
 धावन्तं च प्रमत्तं च 330, 6.
 नक्तमेवोत्तरेण 385, 2.
 नक्षत्रं दृष्ट्वा 313, 5.
 न क्षार-लवण-382, 6.
 न च सोपानत्को 226, 2.
 न वर्षधाराभिः 247, 10.
 न इमभुभिर्लच्छष्टः 245, 13.
 न सोपानद्वेष्टितशिराः 329, 7.
 नास्तिकं च कृतघ्नं च 330, 5.
 पश्चिमे मुनि-गन्धर्वाः 234, 5.
 पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यम् 330, 4.
 पुरस्ताद्वैवताः सर्वाः 234, 1.
 प्रतिवयसः स्त्रियः 329, 16.
 भक्ष्याणां भक्षणे चैव 234, 1.
 भुञ्जानमातुरं नार्हम् 330, 7.
 मध्ये ग्गारस्य 384, 14.
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत 234, 3.
 मूत्रे रेतसि विट्सर्गे 233, 18.
 योगिनं च तपःसक्तम् 330, 11.
 रौद्र उत्तरतो 385, 1.
 वमन्तं जृम्भमाणं च 330, 8.

शय्यादेशे 384, 16.
 श्रावण्यां पौर्णमास्याम् 157, 5.
 स कमर्णाम् 172, 13.
 सदस्यं सप्तदशम् 172, 13.
 समावृत्तेन सर्वे 335, 17.
 समित्युष्ण-कुशाज्याम्बु 330, 2.
 समुद्रो वा एष 313, 2.
 सुक्पाणिकमविज्ञातम् 330, 10.

७. आश्वलायनः—

अभिहोत्रदेवताभ्यः 380, 16.
 अथ बलिहरणम् 384, 1.
 अथ सायं-प्रातः 380, 15.
 आसङ्गवान्तः प्रातः 314, 6.
 इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यः 384, 3.
 एताभ्यश्चैव 384, 1.
 गुप्तान्तं चैव वैद्यस्य 358, 16.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 358, 17.
 तानेतान्यज्ञानं 390, 7.
 देवयज्ञः पितृयज्ञः 378, 16.
 नक्षत्रचारिभ्यः 384, 8.
 पितृगोत्रं कुमारीणाम् 358, 18.
 ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः 384, 5.
 रक्षोभ्यः 384, 8.
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः 384, 6.
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा 389, 13.
 शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तम् 358, 15.
 सर्वेभ्यो भूतेभ्यः 384, 7.
 सिद्धस्य हविष्यस्य 390, 18.
 स्वधा पितृभ्यः 384, 9.

८. ईशावास्योपनिषद्—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि 164, 19.

९. उशनाः—

आदाने च विसर्गे च 470, 7.

एतानि भक्षयेद्यस्तु 253, 4.

चर्पासं दन्तकाष्ठं च 253, 2.

इन्दुकेद्भुद-बन्धूक- 253, 1.

क्षिणाभिमुखो नाद्यात् 252, 16.

ण्ड-शुद्धयोः समायुक्तः 470, 9.

च तैलाभ्यक्तशिराः 443, 13.

भक्षयेत् पालाशम् 253, 3.

इहलीभिः स्वकान्दन्तान् 252, 15.

इदत्वा मिष्टमभीयात् 424, 12.

ऽश्रीयुर्बहवश्चैव 424, 13.

चमे चार्थवचने 470, 8.

लबलं भ्रेणीबलम् 458, 7.

वेक्रयः सर्वपण्यानाम् 342, 7.

दूदस्य द्विजशुभ्रूषा 342, 6.

द्विंशद्गुणोपेतः 462, 20.

१०. ऐतरेयोपनिषद्—

आत्मा वा इदम् 97, 13. 99, 11.

ऽहमांशो लोकान् 97, 14.

स ईक्षत लोकान् 97, 14.

११. कात्यायनः—

अदैवं नास्ति चेदन्यो 388, 20.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैः 455, 13.

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः 387, 10.

391, 17.

अनन्तर्गर्भिणं सायम् 257, 1.

अनभ्रतापि सततम् 380, 12.

अनिष्टा नवयज्ञेन 168, 14.

अद्वैतवत्तत्त्वैव 295, 11.

अभ्युदृत्य यथाशक्ति 389, 1.

अल्पत्वादोमकालस्य 260, 1.

असमक्षं तु दम्पत्योः 312, 6.

आयुर्बलं यशो वर्चः 252, 11.

उत्थायार्कम्पति प्रोहेत् 296, 4.

उदृत्य हविरासिच्य 383, 8.

एकमप्याऽऽशयेद्विप्रम् 388, 19.

चण्डाल-पतितोदक्याः 428, 16.

चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा 436, 12.

छायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः 363, 1.

तथा सर्वाणि भूतानि 363, 5.

तस्मात्सदैव कर्तव्यम् 363, 7.

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा 436, 13.

दन्तान्प्रक्षाल्य नद्यादौ 259, 13.

हयोरप्यसमक्षं तु 312, 7.

निक्षिप्यामि स्वदारेषु 312, 11.

निरोधनेन बन्धेन 455, 14.

पापिष्ठं दुर्भगं चान्धम् 221, 12.

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा 389, 3.

* The author does not mention his name, but the quotation is found in this work.

† The author does not mention the name ऐतरेयोपनिषद्; but the quotations that have come under his heading, appear in this Panishat.

पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो 389, 2.
 पितृयज्ञात्यये चैव 168, 13.
 पितृवंश्या मातृवंश्याः 360, 3.
 प्रणवो भूर्भुवःस्वर्द्धी 295, 10.
 प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो 312, 12.
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत् 221, 11.
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् 221, 13.
 प्रातः संक्षेपतः स्नानम् 260, 2.
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयम् 257, 2.
 बालो जनित्रीं जननी च
     बालम् 363, 3.
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च 252, 12.
 भुञ्जीत घासमात्रं तु 428, 17.
 भोजने पतितान्नस्य 168, 15.
 मित्रादिषु प्रयुञ्जीत 455, 11.
 यथा जह्नि तथा प्रातः 259, 12.
 यथोक्तं तस्य तत्कुर्युः 455, 12.
 यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते 312, 15.
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् 363, 8.
 लोहितत्वं च नैषेति 312, 16.
 विप्रादुदकमिच्छन्ति 363, 6.
 विहायाग्निं सभार्यथेत् 315, 9.
 शिरसो मार्जनं कुर्यात् 295, 9.
 आर्द्रं वा पितृयज्ञः स्यात् 387, 12.
 ओत्रियं सुभगं गां च 221, 10.
 समूलाः पितृदैवत्याः 255, 6.
 सायं-प्रातर्वैश्वदेवः 380, 11.
 स्वशाखाविधिना हृत्वा 383, 9.
 हन्तकारं मनुष्येभ्यः 389, 4.

हरिता यज्ञिया दर्भाः 255, 5.
 होमकालात्यये तस्य 315, 10.

१२. कार्णाजिनिः—

असम्भवे तथा दद्यात् 392, 6.
 तर्पणेनूभयेनैव 352, 15.
 देवतानां पितृणां च 353, 13.
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा 261, 7.
 भिक्षां वा पुष्कलां वार्षप 392, 5.
 आर्द्धे विवाहकाले च 352, 14.

१३. कूर्मपुराणे—

अकृत्वा देवपूजां च 215, 6.
 अक्षय्यं तत्र दत्तं स्यात् 70, 5.
 अग्नेर्गवामथालम्भे 239, 4.
 अथवा देवमीशानम् 372, 5.
 अथाक्षरेण स्वात्मानम् 432, 4.
 अथागम्य गृहं विप्रः 311, 6.
 अथोपतिष्ठेदादित्यम् 297, 1.
 अध्यापनं याजनं च 340, 7.
 अनध्यायस्तु नाङ्गेषु 159, 2.
 अन्यांश्चाभिमतान्देवान् 365, 7.
 अमृतापिधानमसि 431, 17.
 अमृतेनाथ वा जीवेत् 340, 11.
 अमृतोपस्तरणमसि 419, 8.
 अयाचितं स्यादमृतम् 340, 12.
 अवक्षेत च शास्त्राणि 336, 15.
 अष्टकासु त्वहोरात्रम् 156, 15.
 असाधकस्तु यः प्रोक्तः 340, 9.
 अहिंसा सत्यवचनम् 123, 1.
 आकाशे सगुणो वायुः 96, 7.

आचमेत विशुद्धार्थम् 278, 10.
 आचम्य प्रयतो नित्यम् 258, 6.
 आचम्याऽऽर्चननोऽक्रोधः 415, 8.
 आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण 432, 1.
 आचान्तः पुनराचामेत् 431, 18.
 आचामेदश्रुपाते च 239, 3.
 आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः 146, 8.
 आधायगनीन् विशुद्धात्मा 161,
 16.
 आपः प्रियोऽथ विधिवत् 146, 11.
 आपः शक्तोऽर्थदः साधुः 146, 9.
 आराधयेन्महादेवम् 372, 6.
 आहूतोऽध्ययनं कुर्यात् 152, 10.
 इत्येतदखिलं प्रोक्तम् 444, 8.
 इंद्रियाणि तु सर्वाणि 96, 9.
 ईशानेनाऽथवा रुद्रैः 372, 8.
 उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा 239, 2.
 उद्धृत्य वा यथाशक्ति 389, 7.
 उपलिप्ते शुद्धौ देशे 415, 7.
 उपवासेन तत्तुल्यम् 417, 2.
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे 156, 14.
 उपेयादीश्वरं चाथ 338, 5.
 ऋत्विक् पुत्रोऽथवा पत्नी 311, 18.
 एकं तु भोजयेद्विप्रम् 387, 16.
 एकान्ते तु शुभे देशे 307, 18.
 एतत्तपो विदुर्धराः 128, 2.
 एवमाचारसम्पन्नम् 146, 4.
 ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्टा 242, 5.
 कदाचिदपि नाध्येयम् 158, 12.

कायक्लेशं तदुद्धृतम् 220, 3.
 कृतज्ञश्च तथा ऽब्रोही 146, 10.
 कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु 344, 6.
 गुणैरशेषैः पृथिवी 96, 4.
 गुह्यका राक्षसाः सिद्धाः 307, 17.
 गृहस्थो मुच्यते बन्धात् 58, 4.
 चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे 239, 1.
 चतुर्धाऽयं पुराणेषु 94, 17.
 चतुर्युगसहस्रं तत् 94, 5.
 चत्वरं वा द्मशानं वा 242, 8.
 चाण्डाल-सूतिक-शवैः 278, 7.
 जपेदध्यापयेच्छिष्यान् 336, 14.
 जृम्भित्वाऽध्ययनारम्भे 242, 7.
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तः 95, 6.
 ततो मध्याह्नसमये 269, 14.
 तत्र नारायणो देवो 70, 4.
 तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा 278, 9.
 तथोन्नमः शिवायेति 372, 10.
 तद्वारि तत्त्वं सगुणम् 96, 5.
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण 372, 1.
 तस्मात्कर्मणि कुर्वति 444, 13.
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन 161, 15.
 तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने 371, 19.
 तारयेच्च पितृन्सर्वान् 70, 7.
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः 156, 17.
 तेजस्तु गुणसंयुक्तम् 96, 6.
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो 96, 12.
 दद्यादतिथये नित्यम् 392, 9.
 दद्यादक्षं यथाशक्ति 409, 13.

दद्याद्भूमौ बहिश्चास्रम् 385, 11.
 देवान् ब्रह्मरूपीधैव 355, 7.
 देवेभ्यस्तु हुतादस्मात् 383, 1.
 द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य 431, 19.
 द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः 340, 6.
 ध्यायीत देवमोशानम् 372, 14.
 नदीषु देवखातेषु 270, 1.
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु 159, 3.
 न ब्रह्म कीर्तयित्वाऽपि 425, 4.
 न भिन्नभाजने चैव 425, 2.
 नमस्कुर्यान्महादेवम् 372, 11.
 न विष्ण्वाराधनात्पुण्यम् 371, 18.
 न वेदपाठमात्रेण 151, 8.
 नान्धकारे न सन्ध्यायाम् 425, 5.
 नान्यो विमुक्तये पन्थाः 444, 12.
 नार्धरात्रे न मध्याह्ने 425, 1.
 नाशयन्त्याशु पापानि 216, 7.
 नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्यात् 161, 13.
 नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्वा-
 ह्मणो 444, 10.
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् 152, 11.
 नित्यभ्रातृं तदुचिष्टम् 387, 17.
 नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना 95, 2.
 नित्यो नैमित्तिकधैव 94, 16.
 निवेदयीत चात्मानम् 372, 12.
 निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै 320, 4.
 निःस्त्रावयेदस्तजलम् 432, 2.
 नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो 372, 2.
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यात् 425, 3.

पञ्चापिण्डान्समुद्धृत्य 270, 4.
 पञ्चाद्वौ भोजनं कुर्यात् 417, 1.
 परकीयनिपानेषु 270, 3.
 पाठमात्रावसायी तु 151, 9.
 पितृन् भक्त्या तिलैः कृण्वैः 355, 8.
 पुष्पाक्षतान्कुश-तिलान् 269, 15.
 पुष्पैः पत्रैरथाद्विर्वा 372, 9.
 प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै 258, 5.
 प्रक्षाल्य पाणी पादौ च 242, 2.
 प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत् 311, 7.
 प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् 372, 13.
 प्रमादात्तत आचम्य 278, 8.
 प्रशस्त-शुद्धपात्रेषु 416, 1.
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयम् 95, 5.
 प्रागग्नेषु ततः स्थित्वा 291, 9.
 प्राणानां मन्थिरसि 431, 20.
 प्राणायामत्रयं कृत्वा 291, 10.
 प्राप्यानुज्ञां विशेषेण 311, 19.
 बदर्याश्रममासाद्य 70, 3.
 ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यम् 365, 6.
 ब्राह्मणानां कृत्यजातम् 444, 9.
 ब्राह्मेकमहः कल्पः 94, 4.
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 220, 2.
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम 95, 3.
 भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् 409, 12.
 भुङ्क्ते स याति नरकम् 215, 4.
 376, 9.
 भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा 215, 7.
 भूतयज्ञः स वै प्रोक्तः 383, 2.

भूतादौ च तथाऽऽकाशो 96, 8.
 मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या 372, 7.
 मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः 297, 2.
 महादेवप्रियं तीर्थम् 70, 6.
 महान्तमेभिः सहितम् 96, 13.
 महाव्याहृतिभिस्त्वष्टम् 419, 7.
 महदादिविशेषान्तम् 95, 4.
 मार्गशीर्षे तथा पौषे 156, 16.
 यजेत वा न यजेत 161, 14.
 यथाशक्ति चरेत्कर्म 58, 2.
 यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् 314, 5.
 यदि स्याल्लौकिके पाकः 379, 11.
 यो ऽधीत्य विधिवेदम् 151, 10.
 यो ज्ञेन विधिना कुर्यात् 432, 6.
 यो ज्यत्र कुरुते यत्नं धर्म- 301, 9.
 यो ज्यत्र कुरुते यत्नम् 151, 6.
 यो भुङ्क्ते वेष्टितशिराः 430, 9.
 यो मोहादथ वा ऽऽलस्यात् 215, 3.
 376, 8.
 यो ज्यं संवृत्तये नित्यम् 95, 1.
 रेतो-भूत्र-पुरीषाणाम् 242, 6.
 विधूय मोहकलिलम् 58, 3.
 विहाय सन्ध्याप्रणतिम् 301, 10.
 वेदतत्त्वार्थविदुषे 389, 8.
 वेदमध्यापयेद्धर्मम् 146, 5.
 वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् 336, 13.
 वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्त्या 216, 6.
 वैकारिकस्तैजसश्च 96, 11.
 वैकारिके देवगणाः 96, 10.

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः 379, 10.
 शालामौ तु पचेदन्नम् 379, 12.
 शालामौ लौकिके वाऽथ 379, 9.
 शिलोञ्छं वाऽप्याऽऽदीत 340, 8.
 शिलोञ्छे तस्य कथिते 340, 10.
 शुचौ देशे समासीनो 242, 3.
 श्लेष्मातकस्य छायायाम् 158, 11.
 श्रम्यश्च श्रपचेभ्यश्च 385, 10.
 सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वत् 242, 9.
 स याति नरकान् घोरान् 444, 11.
 सर्वेषामेव यागानाम् 432, 5.
 स वै मूढो न सम्भाष्यो 151, 7.
 स सान्वयः शुद्धसमः 151, 11.
 संवत्सरोषिते शिष्ये 146, 6.
 संस्थितेष्वथ देवेषु 96, 3.
 साधयेद्विविधानर्थान् 338, 6.
 सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते 430, 10.
 स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शं 239, 5.
 ज्ञानं समाचरेन्नित्यम् 270, 2.
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् 320, 5.
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यम् 365, 8.
 हन्तकारमथाग्रं वा 392, 8.
 हरते दुष्कृतं तस्य 146, 7.
 हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् 432, 3.
 १४. कैवल्योपनिषद्—
 विविक्तदेशे 40, 11.
 १५. कौशिकः—
 अकृतं तस्य तत्सर्वम् 248, 9.
 अपवित्रकरः कश्चित् 248, 8.

ओंकारेणैव मन्त्रेण 254, 19.
 नुद पापानि सर्वाणि 255, 3.
 रक्तं तु तद्भवेत्तोयम् 248, 11.
 वामहस्ते स्थिते दर्भे 248, 10.
 विरिञ्चिना सहोत्पन्न 255, 2.
 शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा 254, 18.
 १६. कौषीतकिब्राह्मणम्—
 चित्रोद्भवो 173, 3.
 स ह पुत्रम् 173, 3.
 १७. क्रतुः—
 देवराच्च सुतोत्पत्तिः 133, 12.
 न यज्ञे गोवधः कार्यः 133, 13.
 १८. क्षुरिकोपनिषद्—
 निःशब्दं देशम् 41, 2.
 १९. गदव्यासः—
 ततस्तृप्तः सन् 431, 1.
 २०. गरुडपुराणम्—
 तावदेव हि गृह्णीयात् 198, 22.
 यावता पञ्चयज्ञानाम् 198, 21.
 २१. गर्गः—
 कृतदारो नैव तिष्ठेत् 317, 18.
 गुणनिष्ठः प्रधानं तु 318, 8.
 तथैवोपासनं वृष्टम् 318, 2.
 तिष्ठेत् चेद्भ्रिजो ब्राह्मणः 317, 19.
 द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योः 282, 15.
 न च कुर्यात् तृतीयायाम् 283, 4.
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्याम् 282, 14.
 प्रधानं वैदिकं कर्म 318, 7.
 मोहात्समाचरेद्विप्रो 318, 6.

यथा ज्ञानं यथा भार्या 318, 1.
 यो वैदिकमनादृत्य 318, 5.
 शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् 283, 5.
 २२. गार्ग्यः—
 कुर्यान्नैमित्तिकं ज्ञानम् 279, 14.
 नित्यं यादृच्छिकं चैव 279, 15.
 प्रत्यक् शिराः प्रवासे च 441, 13.
 स्वगृहे प्राक्शिराः शेते 441, 12.
 २३. गृह्यपरिशिष्टम्—
 प्रोषितो ऽप्यात्मसंस्कारम् 391, 4.
 शाकं वा यदि वा पत्रम् 382, 1.
 सङ्कल्पयेद् यदाहारः 382, 2.
 २४. गोभिलः—
 अगस्तिर्मोधवधैव 441, 18.
 अथ यदि गृह्येऽग्नौ 314, 10.
 अथातः प्राणाहुति—417, 15.
 अन्तश्चरसि भूतेषु 417, 18.
 अपानाय स्वाहेति 418, 4.
 आसायमाहुतेः 314, 11.
 उत्तरे पितृकार्ये तु 430, 3.
 उदानाय स्वाहेति 418, 7.
 उभयत्र स्थितैर्दर्भैः 248, 16.
 एकपञ्चत्युपविष्टानाम् 427, 2.
 एकवस्त्रो न भुञ्जीत 265, 14.
 कपिलो मुनिरास्तीकः 441, 19.
 कुशमूले स्थितो ब्रह्मा 254, 15.
 कुशाम्बे शङ्करं विद्यात् 254, 16.
 जीवमानो भवेच्छूद्रो 301, 3.
 तस्मात्स्नातो न प्रमृज्यात् 263, 1.

यं यज्ञस्त्वं वषट्कारः 417, 19.
 मोदकेषु न पात्रेषु 352, 18.
 गोपतिष्ठति तत्तोयम् 352, 19.
 पिबन्ति शिरसो देवाः 263, 11.
 प्राङ्मुखोऽवस्थितो विप्रो 430, 2.
 प्राणाय स्वाहेति 418, 3.
 भुञ्जन्तेषु तु विप्रेषु 427, 5.
 भोजने विघ्नकर्ताऽसौ 427, 6.
 मध्यतः सर्वगन्धर्वाः 263, 12.
 मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र 427, 4.
 यद्येकस्मिन्काले 391, 6.
 यद्येकस्मिन्काले पुनःपुनः 391, 7.
 यद्येकस्मिन्काले बहुधा 391, 9.
 यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रम् 427, 3.
 ध्यानाय स्वाहेति 418, 6.
 सन्ध्या येन न विज्ञाता 301, 2.
 समानाय स्वाहेति 418, 8.
 सोमपानफलं तस्य 248, 17.

२५. गौतमः—

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः 164, 2.
 अग्न्याधेयमग्निहोत्रम् 163, 13.
 अङ्गुल्या जपसङ्ख्यानाम् 309, 4.
 अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात् 309, 17.
 अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यम् 310, 2.
 अङ्गुष्ठेन विनाजप्यम् 310, 3.
 अन्नं विधिना नित्यम् 311, 1.
 अशुचेर्वा विना सङ्ख्याम् 307, 2.
 अटका-पार्वणश्राद्धम् 163, 12.
 आचामेत्सम्भवे चैषाम् 307, 5.

ऋत्विक्-श्वशुर- 326, 10.
 एतेषां निनदं यावत् 429, 2.
 कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता 310, 10.
 कार्तिकी फाल्गुनी 156, 18.
 काहल-भ्रमण-प्राण्याम् 429, 1.
 कुर्वीत यदि मूढात्मा 431, 8.
 कुशयन्ध्या च रुद्राक्षैः 309, 9.
 कृतान्नमितरेभ्यः 86, 7.
 क्रोधं लोभं तथा निद्राम् 307, 3.
 खानि चोपस्पृशेत् 235, 5.
 गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि 307, 1.
 गण्डूयस्याऽथ समये 431, 7.
 गुरोः पादोपसंग्रहणम् 327, 12.
 330, 15.
 ज्योतीर्षि च प्रशंसेद्वा 307, 6.
 ज्वलनं गाश्च विप्राश्च 307, 7.
 दर्शनं च श्व-नीचानाम् 307, 4.
 द्विः प्रमृज्यात् 235, 4.
 न मुख्या त्रिप्रुधः 245, 1.
 नाज्जलिना पिबेत् 248, 1.
 पतित-चण्डाल- 277, 9.
 पद्माक्षैर्दशलक्षं तु 309, 8.
 पादौ चाऽभ्युक्षेत् 235, 4.
 प्रसन्नो विपुलान् भोगान् 311, 2.
 मध्यमा धनकामाय 309, 19.
 मातृ-पितृ-तद्वन्धूनाम् 327, 15.
 रेखयाऽष्टगुणं पुत्र- 309, 5.
 शतं स्यात् शङ्खमणिभिः 309, 6.
 शुचौ देशे आसीनः 235, 1.

सायं प्रातस्त्वचम् 423, 5.
स्फटिकैर्दशसाहस्रम् 309, 7.
स्वस्तिवाच्य 407, 14.

२६. चतुर्विंशतिमतम्—

अपश्यन्नन्धको दग्धः 317, 5.
अहंश्चावाकवाक्यानि 10, 7.
अलाभे येन केनापि 381, 15.
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रम् 262, 2.
उपस्युषसि यत्स्नानम् 260, 8.
कापालिकांस्तु संस्पृश्य 279, 6.
कुर्याद् व्याहृतिभिर्वा 259, 10.
ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः 107, 17.
पयो-दधि-घृतैः कुर्यात् 381, 16.
प्राजापत्ये न तत्तुल्यम् 260, 9.
बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् 279, 4.
विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा 279, 5.
विप्रलम्भकवाक्यानि 10, 8.
सीदंश्चेत्पतिगृहीयात् 197, 12.
स्नानमद्वैवैर्मन्त्रैः 259, 9.
स्नानादनन्तरं तावत् 262, 1.
हतं ज्ञानं क्रियाहीनम् 317, 4.
हस्तेनान्नादिभिः कुर्यात् 381, 17.

२७. छन्दोगब्राह्मणम्—

अथ यो मन्त्रे 173, 17.
अयातयामान्यस्य 173, 18.
तदा अयाज्ययाजने 175, 1.
तस्मादेतानि मन्त्रे 173, 18.

यातयामान्यस्य 173, 16.
यो ह वाजविदितार्षेय- 173, 14.
श्रेयान् भवति 173, 17.

२८. * छान्दोग्योपनिषद्—

अन्नमयं हि 103, 20.
इदं वावतत्तज्ज्येष्ठाय 77, 10.
कथमसतःसज्जायेत 102, 4.
तदैक्षत बहु स्याम् 100, 2. 103, 15.
त्रयो धर्मस्कन्धाः 56, 5.
न मे स्तेनो जनपदे 200, 17.
न वै वाचो न चक्षुषि 127, 3.
नाज्नाहिताग्निर्ना ज्विह्वान् 200, 18.
नान्यस्मै कस्मैचन 77, 12.
प्रथमस्तप एव 56, 6.
सदेव सोम्येदम् 100, 1.
सर्व एते पुण्यलोकाः 56, 7.

२९. जाबालिः—

आचरेदुषसि स्नानम् 260, 6.
प्राणायामत्रयं कृत्वा 264, 2.
सततं प्रातरुत्थाय 260, 5.
स्नानं कृत्वा ऽऽर्द्रवासास्तु 264, 1.

३०. जैमिनिसूत्रम्—

अवकीर्णपशुः 50, 4.
एकस्य तूभयत्वे 60, 7.
चोदनालक्षणोऽर्थो 87, 6.
तत्प्रमाणम् 5, 6.

* The author does not mention the name छान्दोग्योपनिषद्. He makes the quotations under the names छन्दोगशास्त्र and छन्दोगाः.

३१. ज्योतिःशास्त्रम्—

- अनारोग्यं सर्वकामाः 282, 9.
 ऋक्षादिसङ्गमोपेतम् 193, 18.
 छेदादिकालः कथितः 193, 17.
 छेदादिसमयः प्रोक्तः 194, 2.
 तिथ्य-धर्तित्थियोगर्क्ष- 193, 14.
 पलैः षोडशभिर्युक्तम् 194, 1.
 सदृशौ दिवसच्छिद्र- 193, 15.
 सन्तापः कान्तिरल्पायुः 282, 8.

३२. तार्किकाः—

- प्रतिपिद्धक्रियासाध्यः 87, 7.
 विहितक्रियया साध्यो 87, 6.

३३. * तैत्तिरीयारण्यकम्—

- तस्माद् यज्ञोपवीती 173, 10.
 तस्याग्निशानं दीक्षा 174, 10.
 त्रिरात्रं वा सावित्रीम् 174, 5.
 दुहे ह वा एष 174, 8.
 पञ्च वा एते महायज्ञाः 11, 11.
 यत्सामानि सोमः 149, 7.
 यद्वचो ऽधीते 149, 5.
 यद्यजुषि घृतस्य 149, 6.
 याजयित्वा प्रतिगृह्य 174, 4.
 रिच्यत इव वा 174, 3.
 सो ऽरण्यं परेत्य 174, 9.
 स्वाध्यायोऽध्येतव्यः 148, 12, 150, 9.

३४. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

- अग्निनाऽऽदित्यम् 118, 3.

* The author has made the quotations under the name तैत्तिरीय-
 ण्यकम्.

- अग्निमेव तदादित्येन 118, 2.

- अग्निर्वा 47, 6.

- अग्निर्वा ऋतम् 118, 2.

- अन्नादो 47, 7.

- असावादित्यः 118, 2.

- उद्यन्तमस्तंयन्तम् 290, 7.

- ऋतं त्वा सत्येन 117, 10.

- ऋभूणाम् 48, 19.

- खादिरो यूपो भवति 60, 4.

- मीष्मे 48, 15.

- ब्रह्मैव सन् ब्रह्म 290, 9.

- यत्स्वाध्यायमधीयीत 343, 13.

- वसन्ते 48, 14.

- वासिष्ठो ह सात्यहव्यः 172, 17.

- शरदि 48, 15.

- स एतम् 47, 7.

- सत्यं त्वर्तेन 117, 11.

३५. † तैत्तिरीयसंहिता—

- अपशवो वा 66, 16.

- एकस्य बह्व्यो जायाः 91, 3.

- ऐन्द्राग्रमेकादशकपालम् 166, 9.

- 70, 8.

- ओषधीभ्यः स्वाहा 212, 12.

- गावो वा एतत् 51, 7.

- गां दंष्ट्राभ्याम् 212, 8.

† The author has not given the name of the work from which the quotations given here have been made, but they are found in तैत्तिरीयसंहिता.

गोसत्रं वै 51, 15.
 ततो वै 47, 15.
 तमाहरत् 47, 14.
 तं त्वष्टाऽऽधत्त 49, 17.
 तं धाता 49, 18.
 तं पूषाऽऽधत्त 49, 17.
 तं मनुः 49, 17.
 ता उदतिष्ठन्नरास्मेति 51, 9.
 तृप् एवैनमिन्द्रः 211, 7. 214, 3.
 बृहस्पतिरकामयत् 47, 13.
 बृहस्पतिर्वै 48, 6.
 मानवी ऋचौ 8, 3.
 य एवं विद्वांसः 51, 13.
 यद्वै किं च 7, 5. 52, 2.
 वायव्यं श्वेतम् 166, 6.
 स एतं चतुर्विंशतिरात्रम् 47, 14.
 हृदयस्याग्ने 38, 1.

३६. * तैत्तिरीयोपनिषद्—

अग्नेरापः 105, 6.
 अथ यदि ते 140, 15.
 अद्भ्यः पृथिवी 105, 7.
 अन्नात्पुरुषः 105, 7.
 असद्वा इदमग्ने 102, 1.
 आकाशाद्वायुः 105, 6.
 आनन्दो ब्रह्मेति 102, 16.
 एतत्खलु वा व तपः 120, 3.

* The author makes these quotations under the names तैत्तिरीयम् and तैत्तिरीयशाखाः but they are found in this Upanishad.

ओषधीभ्योऽन्नम् 105, 7.
 तस्माद्वा एतस्मात् 99, 14. 101, 2.
 105, 5.
 धर्मं चर 38, 11. 129, 1.
 पृथिव्या ओषधयः 105, 7.
 बहु स्याम् 103, 14.
 वायोरग्निः 105, 6.
 सत्यं ज्ञानमनन्तम् 99, 13.
 सोऽकामयत् 103, 14.

३७. दक्षः—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु 238, 2.
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या 238, 1.
 अज्ञानाद् यदि वा मोहात् 259, 6.
 अत्यन्तमलिनः कायो 258, 15.
 अध्यर्धयामादा सायम् 297, 20.
 अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः 338, 10.
 अयने विषुवे चैव 438, 3.
 अर्धप्रसृतिमात्रा तु 232, 6.
 अष्टमे लोकायात्रा तु 438, 21.
 अस्नात्वा नाचरेत्कर्म 258, 13.
 अहोरात्रस्य यः सन्धिः 288, 15.
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा 438, 4.
 इतिहास-पुराणाद्यैः 438, 20.
 उभयोरप्यसौ शुद्धः 249, 3.
 ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता 311, 14.
 एतैरपि हुतं यस्यात् 311, 15.
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिम् 238, 3.
 चतुर्थे तु तथा भागे 343, 9.

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो 153, 16.
 तीर्थे शौचं न कुर्वीत 227, 2.
 तृतीया मृत्तिका ज्ञेया 232, 9.
 तृतीये च तथा भागे 338, 2.
 दर्शनाद् रविरेखायाः 261, 3.
 दिवस्याऽऽद्यभागे तु 319, 7.
 देवकार्यं ततः कृत्वा 320, 10.
 द्वितीया च तृतीया च 232, 7.
 द्वितीये च तथा भागे 336, 10.
 द्वितीये च तृतीये च 319, 8.
 न शौचं वर्षधाराभिः 231, 2.
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यम् 233, 1.
 पञ्चमे च तथा भागे 378, 2.
 पितृ-देव-मनुष्याणाम् 378, 3.
 प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया 232, 8.
 प्रदोष-पश्चिमौ यामौ 444, 1.
 प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानम् 270, 10.
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति 258, 17.
 प्रातःस्नानेन तत्सर्वम् 259, 7.
 प्रायश्चित्तेन पूयेत 233, 2.
 मुक्त्वा तु सुखमास्थाय 438, 19.
 माता पिता गुरुर्भार्या 338, 9.
 यत्तेस्त्रिषवणं प्रोक्तम् 270, 11.
 यदन्यत्कुरुते कर्म 300, 21.
 यामद्वयं शयानस्तु 442, 2.
 रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे 291, 2.
 लाला-स्वेदसमाकीर्णः 258, 14.
 विभागेष्वेषु यत्कर्म 319, 10.
 वेदस्वीकरणं पूर्वम् 153, 15.

शौचाचारविहीनस्य 233, 13.
 शौचे यत्नः सदा कार्यः 233, 12.
 स्रवत्येव दिवा-रात्रौ 258, 16.
 षडन्या नखशुद्धौ तु 231, 1.
 षष्ठे च सप्तमे चैव 319, 9.
 सन्ध्याकर्मावसाने तु 311, 10.
 सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम् 300, 20.
 समित्पुष्प-कुशादीनाम् 337, 18.
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा 258, 18.
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् 238, 4.
 संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन 237, 13.
 संहताभिस्त्रिभिः पूर्वम् 237, 14.
 सा तु सन्ध्या समाख्याता 288, 16.
 स्नात्वाऽऽचामेत्तदा विप्रः 249, 2.
 स्वयं होमे फलं यत्स्यात् 311, 11.
 हूयमाने तदन्येन 311, 13.
 होमे यत्फलमुद्दिष्टम् 311, 12.

३८. देवलः—

अङ्गार-तुष-कीटास्थि- 228, 6.
 अतिथिर्गृहमभ्येत्य 215, 14.
 अधमानि तु शेषाणि 183, 2.
 अधमान्यवशिष्टानि 183, 10.
 अधिष्ठानानि दानानाम् 180, 2.
 अनर्हेषु च रागेण 180, 8.
 अनिन्द्यजीवकर्मा च 181, 2.
 अनुक्रोशवशात्तत् 182, 8.
 अन्न-विद्या-मधु-स्त्रीणाम् 183, 3.
 अपत्यविजयैश्वर्य- 182, 13.
 अपराबाधमल्लेशम् 181, 8.

- अपापरोगी धर्मात्मा 181, 1.
 अर्थानामुदिते पात्रे 179, 13.
 अवस्था-देश-कालानाम् 181, 12.
 अश्वमेध-राजसूय-164, 6.
 असत्कृतो निराशश्च 215, 15.
 आक्रोशानर्थ-हिंसानाम् 180, 13.
 आ शौचान्तं मृजेच्छिन्नम् 226, 18.
 आहतामन्यशौचार्यम् 228, 9.
 इच्छासंज्ञं तु यद्दानम् 182, 14.
 इष्टं दत्तमधीतं वा 183, 11.
 उच्छिष्टभागदेयेभ्यः 430, 15.
 उपानत्-प्रेष्य-यानानि 183, 7.
 उष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेत् 247, 8.
 कालापेक्षं क्रियापेक्षम् 182, 15.
 केवलं त्यागबुद्ध्या यत् 180, 4.
 गुदं हतं च निर्मृज्यात् 226, 19.
 ग्रामबाह्यान्तरालस्थाम् 228, 8.
 चतुःप्रकारं त्रिविधम् 179, 16.
 तत्तु सङ्कल्पदोषेण 182, 6.
 तत्रोत्तमानि चत्वारि 183, 1.
 तथा च वामहस्तेन 228, 12.
 तदर्थदानमित्याहुः 180, 6.
 तदाऽऽजलिकमित्याहुः 182, 12.
 तस्मादात्मकृतं पुण्यम् 183, 13.
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तम् 182, 16.
 त्रिशुक्रः कृशवृत्तिश्च 181, 3.
 दन्तलग्नमसंहार्यम् 243, 4.
 दाता प्रतिग्रहीता च 180, 15.
 दानमित्यभिनिर्दिष्टम् 179, 14.
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयम् 194, 13.
 दानानि मध्यमानीति 183, 6.
 दानान्युत्तमदानानि 183, 4.
 दानार्हो देश-कालौ तौ 181, 11.
 दीप-काष्ठ-फलादीनि 183, 8.
 दीयते वाऽपकर्तृभ्यो 180, 14.
 दुष्फलं निष्फलं हीनम् 181, 14.
 दृष्टा प्रियाणि भुत्वा वा 180, 11.
 देश-कालौ च दानानाम् 180, 16.
 द्विहेतु षडधिष्ठानम् 179, 15.
 धर्ममर्थं च कामं च 180, 1.
 धर्मविक्षिप्तं हस्तम् 228, 11.
 ध्रुवमाजलिकं काम्यम् 182, 9.
 न तत्र बहुशः कुर्यात् 243, 5.
 नतु नेजकधीतेन 264, 11.
 नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा 179, 17.
 नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यः 181, 15.
 परबाधाकरं दानम् 182, 4.
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यम् 180, 3.
 पितरस्तर्पितास्तेन 355, 2.
 पितृन् सन्तर्पयेत् कृण्वैः 355, 5.
 पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्याम् 182, 2.
 प्रदीयते च यद्दानम् 180, 10.
 प्रपा-ऽऽराम-तडागादि 182, 11.
 प्रमाणं शौचसङ्ख्यायाम् 231, 13.
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव 180, 5.
 बहुत्वादर्थजातानाम् 183, 9.
 भवेच्चाऽऽशौचमत्यर्थम् 243, 6.
 भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन 431, 4.

भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय 430, 14.
 भोजने दन्तलग्नानि 243, 3.
 महदप्यफलं दानम् 182, 3.
 यथोक्तमपि चेद्वत्तम् 182, 5.
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यम् 181, 10.
 यः शूद्रान् पतितांश्चापि 176, 4.
 याजितो वा पुनस्ताभ्याम् 176, 5.
 यावत् शुद्धिं मन्येत 231, 12.
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिः 182, 7.
 राहुदर्शन-संक्रान्ति- 194, 12.
 रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा 355, 1.
 वल्मीकोपरि तोयान्त- 228, 7.
 विष्मृत्रमाचरोन्नित्यम् 224, 4.
 विन्यादाच्छादनं वासः 183, 5.
 विमुक्तो योनिदोषेभ्यः 181, 4.
 वैदिको दानमार्गोऽयम् 182, 10.
 शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् 355, 4.
 गृध्रधर्मस्त्रिवर्णशुभ्रभा 481,
 शोधयेन्मुख-हस्तौ च 481, 5.
 शौचशुद्धिर्महाप्रीतिः 181, 6.
 श्रद्धाभक्ती च दानानाम् 179, 18.
 श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा 183, 12.
 षड्विपाकयुगुह्मिष्ठम् 182, 1.
 सत्कृतिश्चानसूया च 181, 7.
 सैवोदङ्मुखः प्रातः 223, 13.
 संसदि व्रीडया तुल्ये- 180, 9.
 सोपानत्को जलस्थो वा 247, 7.
 स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षणां 180, 7.
 स्वयंपौतेन कर्तव्याः 264, 10.

स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि 181, 9.
 हर्षदानमिति प्राहुः 180, 12.
 हीनं वाऽपि भवेच्छ्रेष्ठम् 181, 13.

३९.*धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः—

अग्निहोत्रहवण्याश्च 135, 5.
 अयोनौ संप्रहे वृत्ते 136, 3.
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् 136, 4.
 आततायिद्विजाभ्याणाम् 134, 8.
 आपवृत्तिद्विजाभ्याणाम् 136, 10.
 एतानि लोकगुण्यर्थम् 137, 9.
 कन्यानामसवर्णानाम् 134, 7.
 गोतृप्रमात्रे पयसि 137, 6.
 दत्तौ रसेतरेषां तु 136, 1.
 द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः 135, 1.
 नवोदके दशाहं च 137, 3.
 निर्वर्तितानि कर्माणि 137, 10.
 पिता-पुत्रविरोधेषु 137, 7.
 प्रजार्थं तु द्विजाभ्याणाम् 136, 11.
 प्रायश्चित्तविधानं च 135, 8.
 बलात्कारादिदुष्टस्त्री- 137, 1.
 बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च 134, 6.
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य 137, 4.
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वम् 136, 12.
 भृग्वभिपतनैश्चैव 137, 5.
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य 136, 8.
 महाप्रस्थानगमनम् 135, 3.

* This is not a title of a particular work. The quotations are generally taken from different Purāṇas.

यतेस्तु सर्ववर्णेषु 137, 2.
 यत्र सायंगृहत्वं च 137, 8.
 वरातिथिपितृभ्यश्च 135, 10.
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि 135, 6.
 विधवायां प्रजोत्पत्तौ 134, 5.
 वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षम् 135, 7.
 शामित्रं चैव विप्राणाम् 136, 5.
 शिष्यस्य गुरुदारेषु 136, 9.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- 136, 7.
 षड्भक्तानशनेनान्न- 136, 6.
 सन्नदीक्षा च सर्वेषाम् 135, 2.
 समयश्चापि साधूनाम् 137, 11.
 सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ 136, 2.
 संसर्गदोषस्तेनाद्यैः 135, 9.
 सौत्रामण्यामपि सुरा- 135, 4.

४०. नन्दिकेश्वरः—

एकाहमर्चयेद्विज्ञम् 376, 2.
 तस्याश्रमेधादधिकम् 376, 4.
 यः प्रदद्याद् गवां लक्षम् 396, 1.
 सकृत्पूजयते यस्तु 376, 3.

४१. नारदः—

अनध्यायस्तु कर्तव्यो 155, 14.
 अयने विपुले चैव 155, 13.
 अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु 446, 7.
 ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो 154, 12.
 एतानि सततं पठयेत् 321, 6.
 एवं धनागमाः सर्वे 201, 10.
 काकिण्यादिस्त्वर्यदण्डः 447, 15.

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव 438, 7.
 तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् 446, 6.
 नैतयोरन्तरं किञ्चित् 201, 6.
 पुस्तकप्रत्ययाधीतम् 154, 3.
 प्रदक्षिणं च कुर्वीत 321, 7.
 प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा 446, 8.
 ब्राह्मणश्चैव राजा च 201, 5.
 भ्राजते न सभामध्ये 154, 4.
 यथाग्नौ संस्थितं चैव 201, 9.
 यो यो वर्णोऽपहीयेत 446, 5.
 लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ 321, 4.
 शारीरश्चार्थदण्डश्च 447, 13.
 शारीरस्ताडनादिस्तु 447, 14.
 शुचीनामशुचानां च 201, 7.
 श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां 201, 4.
 सङ्क्रान्त्यामुपवासं च 438, 6.
 समुद्रे समतां याति 201, 8.
 हस्तहीनस्तु योऽधीते 154, 11.
 हिरण्यं सर्पिरादित्यः 321, 5.

४२. नारायणः—

आपः पुनन्तु मन्त्रेण 297, 10.
 एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः 297, 13.
 कुर्वन् दिशो नमस्कुर्यात् 298, 17.
 गायत्र्या तु यथाशक्ति 297, 14.
 तच्चक्षुर्देव इति च 297, 12.
 प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यक् 297, 11.
 प्रविश्य सुसमिद्धेऽग्नौ 379, 7.
 वारुणीभिस्तथाऽऽदित्यम् 298, 16.
 सभार्थस्तु शुचिः स्नातो 379, 6.

४३. नृसिंहपुराणम्—

- भकल्पितान्नादुद्धृत्य 407, 2.
 अकृते वैश्वदेवे तु 408, 7.
 अवद्यमेव दातव्यम् 408, 8.
 उद्धृत्य वैश्वदेवान्नम् 408, 9.
 जलदेवान्नमस्कृत्य 364, 13.
 त्रयाणां जपयज्ञानाम् 304, 1.
 त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् 303, 16.
 देवान् देवगणांश्चापि 261, 10.
 पितृन् पितृगणांश्चापि 261, 11.
 पौरुषेण तु सूक्तेन 364, 14. 378, 8.
 भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् 407, 1.
 वाचिकश्च उपांशुश्च 303, 17.
 वैश्वदेवं ततः कुर्यात् 378, 9.
 ध्वेन तीर्थेन देवादीन् 261, 9.

४४. नृसिंहोत्तरतापिनी-
योपनिषद्—

- तस्मादात्मन एव 107, 5.
 सैषा चित्रा 107, 2.

४५. पद्मपुराणम्—

- चाण्डालादीन् जपे होमे 239, 9.

४६. पराशरः—

- तेषां निन्दा 21, 10.

४७. परिशिष्टम्—

- उत्तानेन तु हस्तेन 382, 12.
 संहताञ्जलिपाणिस्तु 382, 13.

* These lines, coming under the head, Purāṇam, appear in Nṛsiṃhapurāṇam and Laghubārta Smṛiti.

४८. पाणिनिः—

- पत्यन्तपुरोहिदिताभ्यः 450, 16.
 स्वतन्त्रः कर्ता 114, 8.

४९. पातञ्जलयोगसूत्राणि—

- क्षिप्तं मूढम् 42, 7.
 तत्सन्निधौ वैरत्यागः 72, 1.

५०. पारस्करः—

- ब्रह्मणे प्रजापतये 381, 8.
 वैश्वदेवादन्नात् 381, 7.

५१. पितामहः—

- गन्धलेपक्षयकरम् 231, 17.
 न यावदुपनीयन्ते 231, 16.
 पितृणां तर्पणे पात्रम् 354, 2.
 हेम-रूप्यमथ पात्रम् 354, 1.

५२.† पितृगाथाः—

- अपि नः स कुले भूयात् 363, 11.
 नदीषु बहुतोयासु 363, 12.

५३. †पुराणम्—

- अध्वानं प्रतिपन्नस्य 411, 19.
 अपरैरश्रुतः किञ्चित् 304, 7.
 अभावे बीजिनो माता 333, 4.
 अशित्वा तु परे लोके 409, 4.
 अहृत्वाग्निमसन्तर्प्य 409, 3.

The quotations given under this heading are anonymous in the text, but they appear in a work of this name.

† Under this name there appear several verses in various Purāṇas and Smṛitis.

‡ The quotations given under this common name may be found in various Purāṇas.

कुशपूतं भवेत्क्षानम् 254, 12.
 कुशेन चोद्धृतं तोयम् 254, 13.
 क्रियाङ्गं तत्समुद्दिष्टम् 284, 2.
 तयोरपि पिता श्रेयान् 333, 3.
 त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापः 237, 10.
 देवतांश्च पितृश्चैव 362, 10.
 देवादीनामृणीभूत्वा 362, 11.
 द्वौ गुरू पुरुषस्येह 333, 1.
 धरा गुरुतरा तावत् 333, 2.
 धर्मक्रियां कर्तुमनाः 284, 1.
 नमस्कृत्वा ऽयं यं पिप्पुम् 441, 16.
 पक्षयोरुभयो राजन् 355, 14.
 भुञ्जतो मृत्युरायुष्यम् 427, 9.
 मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा 304, 5.
 यत्फलं सोमयागेन 413, 11.
 यदुच्च-नीचोच्चरितैः 304, 4.
 रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा 441, 15.
 वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी 355, 15.
 व्याधितस्यार्थहीनस्य 411, 18.
 शनैरुच्चारयेन्मन्त्रम् 304, 6.
 सम्यक् पञ्चमहायज्ञैः 413, 12.
 स्नास्यतो वरुणः शक्तिम् 427, 8.

५३. पुराणसारः—

अभिगम्य तु यज्ञानम् 124, 14.
 एवं यः सर्वभूतानि 362, 7.
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन् 335, 4.
 कृते चतुष्पात्सकलः 82, 1.
 गत्वा यक्षीयते दानम् 124, 12.
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः 335, 3.

तमेव चोपजीवेरन् 335, 5.
 त्रिपादहीनस्तिष्ये तु 82, 5.
 त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन 82, 4.
 धर्मः पादविहीनस्तु 82, 3.
 धाता प्रजापतिः शक्रः 405, 15.
 प्रविद्यातिथिमेते वै 405, 16.
 भवन्ति हि वृथा तस्य 250, 16.
 यः क्रियाः कुरुते मोहात् 250, 15.
 विद्यते सागरस्यान्तः 124, 15.
 वृषः प्रतिष्ठितो धर्मः 82, 2.
 शैवं च वैष्णवं शाक्तम् 365, 16.
 स गच्छेत् परमं स्थानम् 362, 8.
 सहस्रगुणमाहूय 124, 13.
 स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य 365, 17.

५५. पुलस्त्यः—

अन्यत्र दधि-सक्त्वा-ऽऽज्य- 422,
 17.
 अमावास्यां नदीक्षानम् 280, 4.
 अहतं तद्विजानीयात् 264, 15.
 ईषद्द्वौ नवं दधेत् 264, 14.
 एतद्विदित्वा यः सन्ध्याम् 302, 13.
 त्रैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् 250, 5.
 दीर्घमायुः स विन्देत् 302, 14.
 न त्यजेत् सूतके वा ऽपि 302, 9.
 न प्रेतत्वमवाप्नोति 280, 6.
 पुष्ये च जन्मनक्षत्रे 280, 3.
 भोजनं तु न निःशेषम् 422, 16.
 मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् 302, 12.
 शिवगङ्गेति विज्ञेयम् 280, 8.

शिवलिङ्गसमीपे तु 280, 7.
सन्ध्यामिष्टिं च होमं च 302, 8.
सूतके मृतके चैव 302, 11.

५६. पैठीनसिः—

अजैकपादहिर्बुध्न्यः 357, 17.
अपसव्यं ततः कृत्वा 357, 8.
अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च 358, 4.
इति धर्मप्रणेतारः 108, 10.
इन्द्रो धाता भगः पूषा 358, 3.
उदकं यच्च पक्वान्नम् 428, 7.
एक एव तु यो भुङ्क्ते 416, 5.
एते च दिव्याः पितरः 358, 6.
एते रुद्राः समाख्याताः 358, 2.
एते वै द्वादशाऽऽदित्याः 358, 5.
कृष्णे भवाः 157, 3.
चत्वारि तस्य वर्धन्ते 416, 6.
जाबालिर्जमदमिथ 108, 9.
तिलोदकाञ्जलिर्स्त्रीस्त्रीन् 358, 10.
तेषां मन्वङ्गिरोऽव्यास- 108, 3.
द्वर्षा देयं घृतान्नं तु 428, 6.
ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च 357, 15.
पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च 357, 9.
प्रचेता नारदो योगी 108, 6.
प्रत्यृषश्च प्रभातश्च 357, 16.
भाजने भोजने चैव 416, 4.
मार्गशीर्षप्रभृतयः 157, 3.
लवणं व्यञ्जनं चैव 428, 4.
लेहं पेयं च विविधम् 428, 5.
वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त- 108, 4.

विष्णुवापस्तम्ब-हारीताः 108, 5.
सत्यव्रतो भरद्वाजो 108, 8.
स भृगुर्वा सुरापश्च 428, 8.
सावित्रश्च जयन्तश्च 358, 1.
सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः 108, 7.
सौवर्णे राजते ताम्रे 416, 3.
स्वनाम-गोत्रग्रहणम् 358, 9.
हरश्च बहुरूपश्च

५७. प्रचेताः—

अनुष्णाभिरफेनाभिः 236, 15.
अन्यद्रव्ययुतं तैलम् 283, 9.
ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव 416, 14.
देववत् पूजनीयोऽसौ 398, 2.
नाऽऽवाहनामौकरणम् 388, 9.
यतिश्च ब्रह्मचारी च 416, 15.
यः सत्यं वैश्वदेवान्ते 898, 1.
वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः 279, 1.
साक्षात्स्पर्शं तु यत्प्रोक्तम् 279, 2.
सार्पपं गन्धतैलं च 283, 8.
हृत्तभिरशब्दाभिः 236, 16.

५८. प्रजापतिः—

अकृत्वा ऽन्यतमं यज्ञम् 168, 10.
अधमा प्रोच्यते नित्यम् 309, 15.
अर्धर्चान्ते ऽथ वा कुर्यात् 293, 10.
अष्टोत्तरशता माला 309, 13.
अष्टोत्तरशतां कुर्यात् 309, 11.
आदध्यान्निर्धनो ऽप्यग्निम् 161, 11.
उपवासेन शुद्धयेत् 168, 11.
ऋगन्ते मार्जैनं कुर्यात् 293, 9.

कृतं चेति पठित्वा तु 295, 15.
 एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन 168, 4.
 काषायं धातुरक्तं वा 264, 8.
 क्षौमं वासः प्रशंसन्ति 264, 7.
 चतुःपञ्चाशिका या तु 309, 14.
 जलपूर्णं तथा हस्तम् 295, 14.
 दर्शं च पूर्णमासं च 168, 3.
 प्रदोषे न त्वधीयीत 157, 14.
 प्राजापत्येन शुद्धयेत् 168, 6.
 षष्ठी च द्वादशी चैव 157, 13.
 सन्ध्योपासनहनौ तु 168, 7.
 सप्तविंशतिका कार्या 309, 12.
 समान्ते सोमयज्ञानाम् 168, 9.
 सर्वसंस्थाधिकारः स्यात् 161, 10.
 हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य 168, 5.
 होमं च नैत्यकं शुद्धयेत् 168, 8.

५९. प्रपञ्चसारः—

अस्य तु वेदादित्वात् 39, 8.

६०. *प्रश्नोपनिषद्—

स ईक्षां चक्रे 103, 16.

६१. *बृहदारण्यकोपनिषद्—

अथ हैनं विदग्धः 205, 10.

कतम आदित्या इति 206, 14.

कतम इन्द्रः 206, 18.

कतमे ते त्रयो देवा इति 206, 24.

कतमे ते रुद्रा इति 206, 11.

कतमे ते वसव इति 206, 7.

* The author does not mention these names.

कतमे षडिति 206, 21.

तच्छ्रेयोरूपम् 111, 9.

तदाद्वयदयमेकः 207, 4.

तदेतत् क्षत्रस्य 111, 10.

तदेदं तर्हि 100, 10.

तन्नाम-रूपाभ्याम् 100, 10.

तस्माद्धर्मात् 111, 11.

नैव केनच नाप्यम् 203, 21.

प्राणस्य वै सम्राट्कामाय 174, 17.

यथाकारी 140, 12.

यदि ह वा अप्येवम् 203, 11.

वायुर्वै गौतम 208, 10.

विज्ञानमानन्दम् 102, 7.

स नैव व्यभवत् 111, 8.

स होवाच महिमान एवैषाम् 206, 2.

६२. बृहन्मनुः—

न प्रातर्न प्रदोषश्च 291, 6.

मुख्यकल्पो ऽनुकल्पश्च 291, 7.

६३. बृहस्पतिः—

अकार्पण्या-ऽस्पृहत्वे च 84, 8.

अग्निना भस्मना चैव 429, 10.

अधीत्य चतुरो वेदान् 153, 11.

अधोवायुसमुत्सर्गे 240, 1.

अनाहितामेर्ब्रह्माख्यम् 318, 17.

अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयत् 429, 5.

अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः 456, 7.

आगमिष्यति यत्पात्रम् 185, 6.

इज्या-ऽऽयायन-दाने च 85, 4.

एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् 429, 7.

एवं दण्डादिकैर्युक्तम् 153, 7.
 कुटुम्बभक्तवसनात् 190, 2.
 कुसीद-कृषि-वाणिज्य- 85, 7.
 कृते प्रदीयते गत्वा 124, 4.
 कृते भूत्सकलो धर्मः 82, 7.
 को हि जानाति किं कस्य 429, 6.
 गुरून् पुरोहितान् विप्रान् 455, 7.
 जगत्सर्वमिदं हन्यात् 456, 5.
 जप्त्वा ऽथ प्रणवं वा ऽपि 350, 17.
 तपो धर्मः कृतयुगे 121, 14.
 तस्मात् तस्य वधं राजा 456, 6.
 तिलानां तु तदर्धं स्यात् 316, 8.
 तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैः 82, 10.
 125, 5.

दया क्षमाऽनसूया च 84, 7.
 दानं प्रतिग्रहश्चापि 85, 3.
 द्वापरे च प्रार्थयतः 124, 5.
 द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः 121, 15.
 द्वारेण चैव मार्गेण 429, 11.
 धर्मा-ऽधर्मौ समौ भूत्वा 82, 9.
 न पादौ न शिरो वास्तिम् 424, 10.
 नर्यं भस्माऽग्निहोत्रान्ते 318, 16.
 न स्पृशेद्द्वामहस्तेन 424, 9.
 निमित्तेष्वेपु सर्वेषु 240, 3.
 पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य 82, 8.
 पुरुषे दोषविभवम् 455, 6.
 प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिः 316, 7.
 बध्वाऽऽसनं नियम्यासून् 291, 14.
 ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थम् 350, 16.

ब्राह्मणो वेदमूलः स्यात् 153, 9.
 महापराधयुक्तांश्च 455, 9.
 मार्जार-मूषकस्पर्शो 240, 2.
 यद्यद्विषेषु कुशलम् 456, 8.
 राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् 456, 9.
 वाग्धिग्वधः स्वकं चैव 455, 5.
 विवादिनो नराश्चान्यान् 455, 8.
 वेदमध्यापयेत् पश्चात् 153, 8.
 वैश्वदेवाऽवसाने वा 344, 2.
 शस्त्रास्त्रधारणं सेवा 85, 5.
 शूद्रकर्म तथा मन्त्रः 85, 9.
 शौचं ब्राह्मणशुभ्रूषा 85, 8.
 स चाऽर्वाक् तर्पणात् कार्यः 344, 1.
 सदाचारस्य च तथा 153, 10.
 सन्निमीलितदृङ् मौनी 291, 15.
 सर्वेषां तत्समं तावत् 429, 8.
 स्मृतिहीना न शोभन्ते 153, 12.
 स्वाध्यायोऽध्यापनं चापि 85, 2.
 स्वाध्यायो यजनं दानम् 85, 6.

६४. बौधायनः—

अमृतो विष्णवे कल्पयामि 373, 9.
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः 421, 3.
 अत्र कूर्चं ददाति 373, 7.
 अत्र स्थानानि कल्पयति 373, 8.
 अत्राधःस्थानानि 369, 15.
 अथ केशवादिनामभिः 370, 21.
 अथ दक्षिणतः 352, 7.
 अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोष्यो-
 न्नरतश्चण्डेशाय 374, 1.

अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोहो-
त्तरतो विष्वक्सेनाय 370, 6.
अथ सावित्र्या 370, 2.
अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागत-
मधुना 369, 11.
अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागत-
मनुस्वागतम् 373, 4.
अथातः सन्ध्योपासनविधिम् 294,
12.
अथातो महादेवस्याहरहः 372, 17.
अथातो महापुरुषस्य 369, 4.
अथाष्टभिर्नामधेयैः 374, 18.
अथैनं स्नापयति 370, 8.
अथैनं स्नापयित्वा 374, 2.
अनेन हविषा तृप्तः 375, 14.
अपाने व्याने 420, 4.
अमृतापिधानमसि 420, 13.
अष्टम्यां च चतुर्दश्याम् 283, 1.
अस्कन्दयस्तन्मनाश्च 420, 11.
अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नम् 392, 1.
400, 6.
आर्द्रं तृणं गोमयम् 241, 8.
आसायं कर्मणः प्रातः 314, 15.
आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रियात् 420,
10.
आहुतिर्नातिपथेत 314, 16.
इति कल्पयित्वा अथ सावित्र्या
373, 14.
एतन्मया जगतः 421, 4.

ईशानं त्वां भुवनानाम् 374, 13.
उत्तरत उमायै कल्पयामि 373,
12.
उत्तरतः त्रियै 370, 1.
उद्दीप्यस्व इति 374, 15.
उद्भासनकाले ॐभूः पुरुषम् 371,
8.
उद्भासनकाले ॐभूः महादेवम् 375,
11.
उपपत्तिमवस्थां च 230, 6.
उपलिप्ते समे स्थाने 414, 17.
उभयतः प्रणवाम् 303, 14.
ऋतमिति स्नाप्यन् त्रीणि 370, 5.
ऋतमिति स्नाप्यन् त्वरित-373, 16.
ऋत्विक् श्वशुर-326, 14.
एवं पञ्चाग्नेन 420, 5.
ॐ भूः पुरुषम् 369, 3.
ॐ भूर्भुवः सुवरोम् 371, 7.
कर्तव्यमानुषव्येण 415, 1.
कर्तव्यमुत्तरं वासः 265, 1.
केशवं नारायणम् 370, 11.
गृहे निषिद्धं सतिलम् 356, 1.
ग्रस्तेषु तेषु नाऽऽचामेत् 242, 14.
चतुरस्रं त्रिकोणं वा 414, 18.
चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैः 375, 5.
तद्विष्णोः परमम् 370, 16.
तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैः 169, 3.
तस्य चाष्टमशित्वा 176, 1.
तिथि-तीर्थविशेषेषु 356, 4.

निस्त्रस्तिस्रः क्रमाद्योज्याः 229, 9.
तीर्थं गत्वा प्रयतः 294, 13.
दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि 373,
10.

दक्षिणतो गदायै 369, 16.
दन्तवहन्तलमेषु 242, 13.
देवस्य त्वा सर्वितुः 374, 15.
देशं कालं तथा ऽऽत्मानम् 230, 5.
न जीवत्पितृकः कृष्णैः 355, 17.
न हसन् 246, 9.
नाङ्गुलिभिः 246, 7.
नातिस्तुहितः 426, 13.
नाभेरधः संस्पर्शम् 306, 6.
नित्यं नित्यानि कुर्वीत 169, 4.
नीविं विसृज्य 241, 7.
न्यस्तमन्त्रम् 419, 14.
पञ्चानां महतामेषाम्
पञ्चापाने मृदो योज्याः 229, 8.
परतश्चक्राय 369, 16.
पश्चिमतः शूलाय 373, 11.
पश्चिमतः श्रीवत्साय 269, 17.
पादप्रक्षालनोच्छेपेण 246, 6.
पुनराचम्य 421, 1.
पुनः सन्दर्शनाय 375, 15.
प्रजापतिं मनसा 420, 7.
प्रणवेनार्घ्यम् 370, 6. 373, 17.
प्रतिमास्थानेषु 371, 13. 375, 15.
प्रयातु भगवानीशः 375, 13.
प्रयातु भगवान् महापुरुषः 371, 11.

प्रवासं गच्छतो यस्य 383, 16.
प्राणानां मन्थिरासि 420, 15.
ब्रह्मप्रतिमास्य वा 175, 12.
ब्रह्मणि म आत्मा 421, 7.
भगवते महापुरुषाय 369, 12.
भगवतो ज्यम् 369, 14.
भवं देवं तर्पयामि 374, 6.
भवाय देवाय नमः 374, 19.
भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिः 375,
5.
भोजने हवने दाढे 241, 17.
महत्स्वस्त्ययनम् 371, 14. 375,
17.
यथाकथञ्चिन्नित्यानि 119, 1.
यद्याचामेत् 246, 6.
यस्य नित्यानि लुप्तानि 169, 1.
येन केनापि कार्याणि 119, 2.
यो ब्रह्मचारी 50, 5.
वर्षमर्धं तदर्धं च 356, 3.
वामतो वनमालायै 369, 17.
विपद्यापि न स स्वर्गम् 169, 2.
विवाहे चोपनयने 356, 2.
विष्णवे नमः 375, 1.
व्रीहीणां वा यवानां वा 316, 10.
शङ्खाय नमः 371, 1.
शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत् 283, 2.
शिष्टाः खलु 144, 9.
शुचौ संवृते 419, 12.
श्रद्धायां प्राणे 421, 5.
श्रोत्रे संस्पृश्य 328, 3.

स गर्दभम् 50, 6.
 सपवित्रेण पाणिना 205, 1.
 सप्तम्यां रविवारे च 355, 18.
 सर्वक्रतुयाजिनाम् 421, 9.
 सर्वभक्ष्यापूप- 420, 12.
 सर्वावश्यकावसानेषु 419, 11.
 सह पुष्पोदकेन महादेवम् 372, 20.
 सह पुष्पोदकेन महापुरुषम् 369, 7.
 सहस्राणि सहस्रशः 374, 13.
 सहस्राणि सहस्रश इत्यनुवाकं 375, 8.
 सावित्र्या धूपम् 374, 15.
 स्नात्वा शुचिः 369, 5.
 स्नात्वा शुचौ देशे 372, 18.
 स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु 265, 2.
 हविर्भक्षणकाले च 241, 18.
 हुताक्षानुमन्त्रणम् 421, 5.

६५. ब्रह्मपुराणम्—

अदत्तदाना जायन्ते 178, 14.
 अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्याऽऽदौ 417, 12.
 अस्माकं नित्यमस्त्वेतत् 417, 13.
 करोति सा परित्याज्या 130, 2.
 गोत्रान्मातुः सपिण्डात्तु 133, 9.
 ग्रासशेषं न चाश्रीयत् 424, 4.
 तत्र दोषो न चास्तीति 129, 18.
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यम् 133, 8.
 दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे 178, 13.
 न चर्मोपरि संस्थश्च 424, 3.
 न प्रसारितपादस्तु 423, 18.

न बाहु-सक्थिसंस्थश्च 423, 19.
 नराश्वमेधौ मघं च 133, 10.
 न वेष्टितशिराश्चापि 424, 1.
 नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् 423, 13.
 नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिराः 423, 17.
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो 424, 2.
 परित्याज्या त्वया भार्या 129, 17.
 प्रसक्ताङ्गुलिभिर्यच्च 423, 12.
 बहुभुताश्च धर्मज्ञाः 178, 12.
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये 424, 6.
 यस्तु पाणितले भुङ्क्ते 423, 11.
 यः पात्रपूरणीं भिक्षाम् 410, 3.
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो 410, 4.
 वृथा न विसृजेदन्नम् 424, 7.
 शयनस्थो न भुञ्जीत 423, 16.
 शाक-मूल-फलेक्षूणाम् 424, 5.
 श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा 423, 15.
 सदाचाराः कुलीनाश्च 178, 11.
 सर्वलक्षणयुक्तापि 130, 1.
 स्वात्मानं तु घृते पश्येत् 321, 2.
 हस्त्यश्च-रथ-यानोष्टुम् 423, 14.

६६. ब्रह्मा—

औदुम्बरे ज्य सौवर्णे 294, 3.
 कृत्वा तु वामहस्ते वा 294, 4.
 धाराच्युतेन तोयेन 293, 14.
 नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि 294, 2.
 पितरो न प्रशंसन्ति 293, 15.

६७. ब्रह्माण्डपुराणम्—

अकृत्वा पादयोः शौचम् 247, 17.

भद्रुष्टः पुष्टिदः प्रोक्तः 266, 8.
 अनापद्यपि धर्मेण 201, 15.
 अनामिका ज्ञेया नित्यम् 266, 9.
 उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् 228, 15.
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे 267, 8.
 उद्धृत्योदकमादाय 228, 14.
 एतैर्द्गुलिभैस्तु 266, 10.
 कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य 247, 16.
 गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो 201, 16.
 गृहीयाद्वाङ्मनादेव 201, 17.
 चतुस्त्रिंशच्चतुर्लैः पुण्ड्रम् 267, 5.
 तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु 297, 9.
 तर्पणं तु भवेत्तस्य 261, 2.
 त्रिविक्रमं कण्ठदेशे 267, 10.
 दशवर्षसहस्राणि 453, 11.
 दशाङ्गुलप्रमाणं तु 267, 2.
 द्वादशैतानि नामानि 267, 13.
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यात् 267, 3.
 नामान्युच्चार्य विधिना 267, 15.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 261, 1.
 पद्मस्य मुकुलाकारम् 266, 12.
 पर्वताग्रे नदीतीरे 266, 4.
 पूजाकाले च होमे च 267, 14.
 श्रेष्ठे च पद्मनाभं तु 267, 12.
 पत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि 267, 1.
 नाथं हृदि विन्यस्य 267, 7.
 पुर एतास्तु सम्पाद्याः 266, 6.
 यदहो कुरुते धर्मम् 453, 10.
 र्तिदीपाकृतिं वाऽपि 266, 11.

ललाटे केशवं विद्यात् 267, 6.
 श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तम् 266, 7.
 श्रद्धया विमलं दत्तम् 201, 18.
 श्रीकरं पीतमित्याहुः 266, 7.
 श्रीधरं बाहुके वामे 267, 11.
 सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रम् 267, 4.

६८. *भगवद्गीता—

अदेशकाले यज्ञानम् 184, 3.
 अनेन प्रसविष्यध्वम् 159, 11.
 अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः 159, 19.
 अभिसन्धाय तु फलम् 160, 1.
 अश्रद्धया हुतं दत्तम् 205, 1.
 असत्कृतमवज्ञातम् 184, 4.
 असदित्युच्यते पार्थ 205, 2.
 इज्यते भरतश्रेष्ठ 160, 2.
 इष्टान् भोगान् हि वो देवाः 159, 14.
 कर्मण्येवाधिकारस्ते 61, 9.
 कर्माणि प्रविभक्तानि 86, 2.
 कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यम् 86, 5.
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम् 86, 4.

* The author has made the quotations given here under the name भगवान्. But all of them are found in भगवद्गीता, which is a portion of the sixth Book of the Mahābhārata. They therefore properly speaking ought to have a place under the name of the latter work. But the Bhagvat-gītā being wellknown and popular they are given here under that name.

तत्तदेवावगच्छ त्वम् 411, 4.
 तद्विद्धि प्रणिपातेन 44, 14.
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो 159, 15.
 दातव्यमिति यज्ञानम् 183, 16.
 दानमीश्वरभावश्च 86, 7.
 दीयते च परिक्रिष्टम् 184, 2.
 देवान् भावयतामेन 159, 12.
 देशे काले च पात्रे च 183, 17.
 परस्परं भावयन्तः 159, 13.
 परिचर्यात्मकं कर्म 86, 8.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 86, 1.
 भुञ्जते ते त्वघं पापाः 217, 2.
 मा कर्मफलहेतुर्भुः 61, 10.
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो 217, 1.
 यत्करोषि यदभ्रासि 62, 13.
 यत्तपस्यसि कौन्तेय 62, 14.
 यत्तु प्रत्युपकारार्थम् 184, 1.
 यद्यदाचरति श्रेष्ठः 48, 11.
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम् 411, 3.
 यष्टव्यमेवेति मनः 159, 20.
 योगस्थः कुरु कर्माणि 61, 7.
 विधिहीनमसृष्टान्नम् 160, 3.
 शमो दमस्तपः शौचम् 86, 3.
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम् 86, 6.
 भ्रद्धाविरहितं यज्ञम् 160, 4.
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा 159, 10.
 सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा 61, 8.

६९. भट्टाचार्याः—

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् 12, 3.

सम्भाव्यवेदमूलत्वात् 12, 4.

७०. भरतोक्तिः—

जग्राह पाठ्यमृगवेदात् 17, 3.

यजुर्वेदादभिनयान् 18, 1.

७१. *भरद्वाजः—

अथापकृष्य विष्णुमूत्रम् 226, 9.

अमृतं तद्विदुर्देवाः 202, 4.

अयाचितोपपन्नेषु 202, 3.

आपः पुनन्तु मध्याह्ने 295, 7.

आयतं पर्वतः कृत्वा 237, 5.

उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् 226, 10.

उपगम्य गुरुन् सर्वान् 322, 8.

कण्डूय पृष्ठतो गां तु 322, 7.

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 265, 5.

ते† गृह्णन्तु मया दत्तम् 262, 8.

माषमज्जनमात्रास्तु 237, 8.

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन 237, 7.

यो† के चास्मन् कुले जाताः 262, 7.

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते 262, 4.

व्यतीपाते वैधृतौ च 193, 4.

संहताङ्गुलिना तोयम् 237, 6.

सायमग्निश्च मेल्युक्त्वा 295, 6.

स्मृतीनां वेदमूलत्वात् 317, 13.

होमं धैतानिकं कृत्वा 317, 12.

* The author quotes the fourth and the seventeenth line under the name भारद्वाजः.

† Though the author does not say from what work these lines are taken, it is possible they may be found in the text of Bharadvāja.

७२. *भविष्यत्पुराणम्—

भविष्यदे कृते यस्तु 324, 16.
 आशिषं वा कुरुभ्रेष्ठ 324, 17.
 दत्वाऽथ चित्रगुप्ताय 419, 3.
 प्रेतानां तृप्रयेऽक्षय्यम् 419, 5.
 भोजनात् किंचिदन्नाग्रम् 419, 2.
 यत्र कचनसंस्थानाम् 419, 4.

७३. भविष्योत्तरम्—

आर्तानामन्नदानं च 191, 7.
 कन्यां चैवानपत्यानाम् 191, 10.
 तत्तद्गुणवते देयम् 189, 14.
 तथा द्रव्यविशेषांश्च 191, 6.
 तथा प्रतिष्ठाहीनानाम् 191, 8.
 दरिद्राणां च बन्धूनाम् 186, 17.
 न केवलं ब्राह्मणानाम् 186, 15.
 भगिनी भागिन्यानाम् 186, 16.
 यद्यदिष्टं विशिष्टं च 189, 13.
 सुवर्णं याजकानां च 191, 9.

७४. भाट्टाः—

ताद्व्यूष्येण च धर्मत्वम् 87, 13.
 तेषामैन्द्रियकत्वे ऽपि 87, 11.
 द्रव्य-क्रिया-गुणादीनाम् 87, 10.
 यत्नतः प्रतिषेध्या नः 114, 7.
 श्रेयःसाधनता ह्येषाम् 87, 12.

* The author does not use the name भविष्यपुराणम् throughout. The first two lines are found under the name भविष्यत्पुराणम्. However both the titles are given to one and the same work.

७५. भृगुः—

यस्तावेवास्तमानं तु 436, 17.
 तयोः परेषुरुदये 436, 18. 437, 13.
 दुर्देशः प्रगतश्चैव 246, 4.
 नमस्तु दग्धवस्त्रः स्यात् 265, 8.
 नमो मलिनवस्त्रः स्यात् 265, 7.
 पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य 264, 5.
 ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रम् 264, 4.
 मुक्त्वा शिखां वाऽप्याचामेत् 246, 2.
 विकच्छोऽनुत्तरीयश्च 265, 5.
 विना यज्ञोपवीतेन 246, 1.
 श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म 265, 6.
 सेोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः 246, 3.

७६. मत्स्यपुराणम्—

अदैवं तद्विजानीयात् 388, 6.
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रम् 170, 2.
 अपराहे न मध्याह्ने 436, 9.
 अस्य वेदस्य सर्वज्ञः 113, 3.
 आत्मानं दक्षिणाहीनो 170, 3.
 आश्वयुक्शुक्लनवमी 155, 16.
 आषाढस्याथ दशमी 156, 2.
 आषाढादिचतुर्मासम् 281, 6.
 उत्थाय वाससी शुक्ले 262, 13.
 एवं ज्ञात्वा ततः पश्चात् 262, 12.
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री 156, 4.
 गुरुमणिं च सूर्यं च 320, 14.
 तृतीया चैत्रमासस्य 155, 17.
 ते तृप्तिमखिलां यान्तु 360, 12.
 दत्तवानखिलान् वेदान् 113, 6.

दत्त्वा चाक्षय्यमाप्नोति 194, 19.
 नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि 388, 5.
 प्रयागादिषु तीर्थेषु 194, 18.
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या 156, 1.
 ब्रह्मणा चोदितो विष्णुः 113, 7.
 ब्रह्माणं मुनयः पूर्वम् 113, 5.
 भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यात् 436, 10.
 मन्वन्तरादयश्चैते 156, 5.
 ये बान्धवा ऽबान्धवा वा 360, 12.
 रोचनां चन्दनं हेम 320, 13.
 विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा 281, 7.
 व्यञ्जकः केवलं विप्राः 113, 4.
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा 156, 3.
 स वैष्णवपदं याति 281, 8.
 हिताय सर्वभूतानाम् 113, 8.

७७. मनुः—

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते 324, 2.
 *अकुर्वन् विहितं कर्म 54, 4.
 अक्लेशेन शरीरस्य 338, 15.
 अग्निचित् कपिला सन्नी 321, 10.
 अयं चतुर्गुणीकृत्य 392, 13.
 अयं स केवलं भुङ्क्ते 217, 10.
 अज्ञं हि बालमित्याहुः 334, 12.
 अज्ञो भवति वै बालः 334, 11.
 अत ऊर्ध्वं त्रयो ज्येते 53, 8.
 अतिरिचि पूजयेद्यस्तु 216, 10.
 अदण्डान् दण्डयन् राजा 16, 3.

129, 6. 447, 9.

अधर्मादपि षड्भागो 453, 15.

अधिकं वाऽपि विद्येत 169, 8.
 अधीष्व भो इति ब्रूयात् 147, 11.
 अधोदृष्टिर्नैकृतिकः 188, 1.
 अध्यापनं चाध्ययनम् 145, 15.
 अध्यापनं याजनं च 339, 4.
 अध्यापयामास पितृन् 334, 7.
 अध्येष्यमाणं तु गुरुः 147, 10.
 अनडुङ्गः श्रियं जुष्टाम् 190, 16.
 अनन्तरमरिं विद्यात् 469, 14.
 अनर्हते यद्दाति 189, 9.
 अनादृताश्च यस्यैते 377, 13.
 *अनिमहाच्चेन्द्रियाणाम् 54, 5.
 अनित्यो विजयो यस्मात् 460, 2.
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु 448, 18.
 अनुबन्धं परीक्षाय 454, 18.
 अनुरागापरागौ च 469, 13.
 अन्तःपुरप्रचारं च 469, 11.
 अन्येष्वपि तु कालेषु 457, 19.
 अपां समीपे नियतो 344, 17.
 अप्यकार्यशतं कृत्वा 198, 15.
 अप्रणोद्यो प्रतिथिः सायम् 397, 12.
 अश्रुवन् विश्रुवन् वाऽपि 16, 6.
 अभिवादात् परं विप्रो 302, 16.
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च 328, 15.
 अमाययैव वर्तेत 472, 13.
 अमुक्तयोरस्तगयोः 435, 4.
 अयशो महदाप्नोति 16, 4. 129,
 7. 447, 10.

* The lines 2nd and 25th under the heading of Manu do not appear in any of the procured copies of this Smṛiti.

अल्पे निःशलाके वा 461, 6.
 अराजके हि लोके अस्मिन् 447, 18.
 अरेरनन्तरं मित्रम् 469, 15.
 अर्हत्तमाय विप्राय 396, 2.
 अर्हः अर्हपरिज्ञानात् 189, 10.
 अलङ्कृतश्च सम्पदयेत् 471, 16.
 अलब्धं चैव लिप्स्येत 472, 11.
 अलाभे देवखातानाम् 286, 8.
 अल्पं वा बहु वा यस्य 331, 9.
 अविद्वान् प्रतिगृह्णानो 203, 3.
 अशक्नुवंस्तु शुभ्रूषाम् 485, 15.
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः 328, 8.
 असौ नामाहमस्मीति 322, 17.
 अस्वस्थः सर्वमेवैतत् 472, 6.
 आकालिकमनध्यायम् 158, 8.
 आकाशमिव पङ्केन 198, 18.
 आचम्य प्रयतो नित्यम् 303, 2.
 आजीवनार्थं धर्मस्तु 454, 6.
 आददीत यतो ज्ञानम् 322, 13.
 आयुष्मान् भव सौम्येति 324, 1.
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते 429, 18.
 आसनं चैव यानं च 470, 1.
 आसनावसथौ शय्याम् 401, 5.
 इतरानपि सख्यादीन् 401, 1.
 इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ 116, 6.
 इन्द्रा-अनिल-यमा-ऽर्काणाम् 447,
 20.
 इन्द्रियाणि यशः स्वर्गम् 169, 19.
 इमं लोकं मातृभक्त्या 377 10

इयं विशुद्धिरुदिता 34, 9.
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यम् 482, 13.
 उच्छिष्टान्ननिषेकं च 224, 22.
 उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् 401, 6.
 उत्थाय पश्चिमे यामे 468, 7.
 उत्पादक-ब्रह्मदात्रोः 334, 1.
 उदिते अनुदिते चैव 313, 14.
 उद्धृत्य चतुरःपिण्डान् 286, 9.
 उपगृह्यास्पदं चैव 458, 2.
 उपजप्यानुपजपेत् 459, 11.
 उपनीय तु यः शिष्यम् 118, 6. 333,
 16.
 उपरुन्ध्यारिमासीत् 459, 7.
 उपस्थमुदरं जिह्वा 455, 18.
 उपास्थितं गृहे विद्यात् 399, 9.
 उपाध्यायान् दशाचार्यैः 332, 14.
 उपेतारमुपेयं च 470, 3.
 उभयोः सप्त दातव्याः 229, 3.
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युक्तामन्ति 323, 13.
 ऋतमुच्छिशिलं ज्ञेयम् 341, 1.
 ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत् 340, 15.
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मम् 334, 14.
 ऋषि-देव-मनुष्याणाम् 337, 4.
 एकदेशं तु वेदस्य 333, 14.
 एकमेव दहत्यग्निः 448, 9.
 एकरात्रं हि निवसन् 397, 7.
 एका लिङ्गे गुदे तिष्ठः 229, 2.
 एतच्छौचं गृहस्थस्य 229, 4.
 एतच्छौचं वि

एतच्चयं समाश्रित्य 470, 4.
 एतद्विधानमातिष्ठेत् 472, 5.
 एतमर्थमपृच्छन्त 384, 9.
 एधोदकं मूल-फलम् 202, 16.
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत 471, 12.
 एवं सर्वमिदं राजा 71, 4.
 एवं सर्वं विधायेदम् 474, 12.
 कन्यानां सम्प्रदानं च 469, 11.
 कर्म श्राद्धादिकं चैव 192, 20.
 कामजेषु प्रसक्तो हि 473, 6.
 काममभ्यर्चयेन्मित्रम् 395, 11.
 कामं तु गुरुपत्नीनाम् 329, 1.
 कायक्लेशांश्च तन्मूलान् 209, 17.
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत 470, 2.
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शर्कितं च 448, 11.
 काले प्राप्तस्त्वकाले वा 397, 13.
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थम् 448, 12.
 कुलं दहति राजानिः 448, 10.
 कुले महति सम्भूताम् 465, 8.
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा 238, 14.
 कृत्वा विधानं मूले तु 458, 1.
 कृत्वा चाष्टविधं कर्म 458, 1.
 कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च 469, 12.
 क्रयविक्रयमध्वानम् 459, 3.
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् 461, 13.
 गत्वा कक्षान्तरं सम्यक् 473, 13.
 गन्धानां च रसानां च 472, 1.
 गिरिपृष्ठं समारुह्य 478, 14.
 गुप्तं सर्वर्तुकं शुभम् 469, 5.

गुरुदारेषु कुर्वीत 465, 4.
 गुरुपत्नी तु युवतिः 329, 4.
 गुरुपत्न्या न कार्याणि 328, 13
 328, 16.
 गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः 328, 7.
 गुरुशुश्रूषया चैव 377, 11.
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते 335, 10.
 गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् 458, 16.
 गृहदो ऽध्याणि वेदमानि 190, 14.
 मासमात्रं भवेद्विक्षा 392, 12.
 चक्षुर्नासे च कर्णौ च 455, 19.
 चन्द्र-वित्ते शयोश्चैव 447, 21.
 चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् 435, 3.
 चिन्तयेद्धर्म-कामार्थान् 469, 8.
 चेष्टाश्चैव विजानीयात् 459, 6.
 चैरैरुपभुते ग्रामे 158, 7.
 छायायामन्धकारे वा 224, 8.
 जप-होमैरपैत्येनो 196, 12.
 जातब्राह्मणशब्दस्य 483, 14.
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् 460, 6.
 जीवितात्ययमापन्नो 193, 17.
 तत्पुण्यफलमाप्नोति 407, 7.
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् 472, 3.
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः 469, 3.
 तत्रात्मभूतैः कालज्ञैः 471, 6.
 तत्स्यादायुधसम्पन्नम् 465, 1.
 तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यः 462, 2.
 तथा युध्येत सम्पन्नः 460, 5.
 तथा राज्ञामपि प्राणाः 468, 4.

- तदध्यास्योद्बहेऽज्ञायाम् 465, 7.
 तदाऽनेन विधानेन 457, 16.
 तदा यायाद्विगृह्यैव 457, 20.
 तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति 57, 9.
 तपत्यादित्यवच्चैव 448, 3.
 तपोविशेषैर्विविधैः 151, 1.
 तमपीह गुरुं विद्यात् 331, 10.
 तस्मात्प्रमाणमुभयम् 12, 7.
 तस्माद्भिभवत्येषः 448, 2.
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु 448, 17.
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तम् 465, 3.
 तस्य ह्याशु विनाशाय 448, 16.
 तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रम् 466, 10.
 तस्यार्थे सर्वभूतानाम् 449, 1.
 तं यत्नेन जयेद्भोभम् 473, 9.
 तं राजा प्रणयन् सम्यक् 449, 3.
 तानि कारुककर्माणि 485, 18.
 तान् सर्वानभिसन्दध्यात् 469, 16.
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् 231, 9.
 तां वृथात् भवतीत्येवम् 325, 11.
 तां श्वभिः खादयेद्राजा 129, 14.
 तिलप्रदः प्रजामिष्टाम् 190, 12.
 तीर्थं तद्व्य-कथ्यानाम् 404, 14.
 तेन सार्धं विनिश्चित्य 463, 16.
 तेषां स्वस्वमभिप्रायम् 463, 11.
 तेष्वेव नित्यं शुभ्रूषाम् 377, 15.
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि 465, 10.
 तैलेनाभ्यज्यमानस्तु 282, 12.
 तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यम् 463, 9.
 तैर्यात्रिकं वृथा ऽटाट्या 473, 3.
 त्रयाणामप्युपायानाम् 460, 4.
 त्रयो धर्मा निवर्तेरन् 339, 3.
 त्रिषु वर्णेषु तानि स्युः 455, 17.
 त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि 187, 10.
 त्रिः पदेदायतप्राणः 292, 2.
 त्र्यम्बपूर्वं श्रोत्रियाणाम् 325, 19.
 त्र्यहेण शूद्रीभवति 485, 4.
 दक्षिणाभिमुखो राज्ञौ 223, 17.
 दण्डव्यूहेन तन्मार्गम् 458, 10.
 दण्डस्य पातनं चैव 473, 12.
 दद्याच्च सर्वभूतानाम् 479, 4.
 दन्तवहन्तलमेषु 243, 9.
 दश कामसमुत्थानि 473, 1.
 दश स्थानानि दण्डस्य 455, 16.
 दशाब्दाख्यं पौरसख्यम् 325, 18.
 दानुर्भवत्यनर्थाय 187, 11.
 दानधर्मं निषेवेत 177, 16.
 दानं प्रतिग्रहश्चापि 146, 1.
 दिवाकीर्तिमुदक्त्यां च 277, 2.
 दीर्घान् लघूंश्चैव नरान् 459, 4.
 दूतसम्प्रेषणं चैव 469, 10.
 दूरादावस्थानं मूत्रम् 224, 21.
 दूरादेव परीक्षेत 404, 13.
 दूषयेद्यास्य सततम् 459, 8.
 दृष्टमात्राः पुनन्त्येते 321, 11.
 देवाश्चैतान् समेत्योचुः 334, 10.
 देवानृषीन् मनुष्यांश्च 217, 8.
 दोषो भवति विप्राणाम् 195, 20.

द्रव्याणां स्थानयोगांश्च 479, 2.
 द्वयोरप्येतयोर्मूलम् 478, 8.
 द्वाभ्यामेकधत्तुर्थस्तु 341, 15.
 द्विषता हि हविर्भुक्तम् 395, 12.
 द्वैधीभावं संभयं च 469, 19.
 धनिनं वाऽप्युपाराध्य 483, 12.
 धन्यं यशस्यमायुष्यम् 403, 16.
 धन्वदुर्गं महीदुर्गम् 464, 5.
 धर्मेण च द्रव्यवृद्धौ 479, 3.
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यम् 191, 2.
 न कदाचन कुर्वीत 225, 7.
 न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् 466, 8.
 न च वैश्यस्य कामः स्यात् 478, 11.
 न चाऽनिसृष्टो गुरुणा 335, 14.
 न चैनं भुवि शक्नोति 448, 4.
 न जीर्णदेवायतने 225, 3.
 न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैः 169, 18.
 न नदीतीरमासाद्य 225, 5.
 न निशान्ते प्रतिश्रान्तो 154, 8.
 न फालकृष्टे न जले 225, 2.
 न बकव्रतिके पापे 187, 9.
 न ब्राह्मणस्य त्वतिथिः 400, 11.
 न भोजनार्थं स्वे विप्रः 406, 2.
 न मूत्रं पथि कुर्वीत 225, 1.
 न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् 198, 3.
 न वार्यपि प्रयच्छेत् 187, 8.
 न सप्तस्त्रेषु गर्तेषु 225, 4.
 न हायनैर्न पलितैः 334, 13.
 नाऽदण्डचो नामराज्ञोऽस्ति 446, 16.

नाध्यापनाद् याजनाद्वा 195, 19.
 नानुरोधोऽस्त्यनध्याये 158, 16. 348,
 11.
 नान्तरा भोजनं कुर्यात् 423, 2.
 नाऽभिवाद्यः स विदुषा 324, 12.
 नाऽविस्पष्टमधीयीत 154, 7.
 नित्यं तस्मिन् समाश्रस्तः 463, 15.
 निषेकादीनि कर्माणि 331, 1.
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं च 464, 6.
 नैकग्रामीणमतिथिम् 399, 8.
 नैत्यके नास्त्यनध्यायो 348, 12.
 नैव स्वयं तदधीयात् 403, 15.
 पक्षादौ च रवौ पष्ठ्याम् 282, 11.
 पद्मेन चैव व्यूहेन 458, 13.
 परपत्नी तु या स्त्री स्यात् 325, 10.
 पराजयश्च सङ्ग्रामे 460, 3.
 परिच्युतेषु च स्थानात् 243, 10.
 परितुष्टेन भावेन 177, 17.
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैनम् 471, 10.
 पशूनां रक्षणं दानम् 476, 13.
 पश्चिमां तु समासीनः 305, 12.
 पानमक्षाः स्त्रियश्चैव 473, 10.
 पापं व्रतेन सञ्छाद्य 187, 13.
 पिता ऽऽचार्यः सुहन्माता 446, 15.
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च 332, 12.
 पितृवत् पालयेत् पुत्रान् 335, 7.
 पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत 169, 17.
 पुत्रका इति होवाच 334, 8.
 पुत्र-दारात्ययं प्राप्नो 485, 16.

पुत्रवच्चापि वर्तेरन् 335, 8.
 पुरुषाणां कुलीनानाम् 456, 2.
 पुरोहितं च कुर्वीत 465, 9.
 पुलकाश्चैव धान्यानाम् 482, 14.
 पूजयित्वा ततः पश्चात् 217, 9.
 पूर्णविंशतिवर्षेण 328, 14.
 पूर्वा सन्ध्यां जपस्तिष्ठेत् 305, 11.
 पैशून्यं साहसं द्रोहः 473, 4.
 प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः 482, 11.
 प्रकृत्यान् यथाशक्ति 401, 2.
 प्रजानां रक्षणं दानम् 452, 6.
 प्रजापतिर्हि वैदयाय 478, 10.
 प्रतिग्रहनिमित्तं तु 196, 13.
 प्रतिग्रहस्तु क्रियते 195, 15.
 प्रतिग्रहः प्रत्यवरः 195, 11.
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम् 323, 14.
 प्रदद्यात् परिहारांश्च 460, 7.
 प्रमाणानि च कुर्वीत 460, 10.
 प्रयोगः कर्मयोगश्च 339, 18.
 प्रविशेज्ज्ञेयार्थं तु 472, 2.
 प्रहर्षयेद्दलं व्यूह 459, 5.
 प्रीतिं भोगं च दण्डं च 453, 19.
 फाल्गुनं वाज्यं चैत्रं वा 457, 18.
 बालो ऽपि नावमन्तव्यो 448, 7.
 बालो ऽपि विप्रो वृद्धस्य 334, 6.
 बीजानामुपविष्ट स्यात् 478, 15.
 बुद्धयेताऽरिप्रयुक्तां तु 472, 14.
 ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य 334, 8.
 ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यम् 348, 13.

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् 325, 8.
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैः 465, 2.
 ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यम् 480, 8.
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत 219, 16.
 भर्तारं लङ्घयेद् या तु 129, 12.
 भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् 407, 5.
 भिन्नाश्चैव तडागानि 459, 9.
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु 400, 14.
 भुक्तवत्सु तु विप्रेषु 414, 2.
 भुक्तवान् विहरेच्चैव 471, 14.
 भुञ्जीयातां ततः पश्चात् 414, 3.
 भूमिदो भूमिमाप्नोति 190, 13.
 भृत्यानां च भृतिं विद्यात् 479, 1.
 भोजनार्थं हि ते शंसन् 406, 3.
 भोजयेत् सह भृत्यैस्तौ 400, 16.
 भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते 322, 18.
 भौमिकैस्ते समा ज्ञेयाः 245, 6.
 भ्रातृभार्योपसङ्गाद्या 328, 9.
 मणि-मुक्ता-प्रवालानाम् 478, 13.
 मत्स्यान् धानाः पयो मांसम् 202, 14.
 मध्यन्दिने ऽर्धरात्रे वा 469, 7.
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रम् 466, 14.
 महती देवता ह्येषा 448, 8.
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च 390, 15.
 मातृवद्भुतिमातिष्ठेत् 332, 13.
 मानयोगांश्च जानीयात् 478, 16.
 मार्गशीर्षे शुभे मासे 457, 17.
 मुञ्चोच्चारसमुत्सर्गम् 223, 16.
 मृगयाऽपि दिवा स्वप्नः 473, 2.

- मृतं तु याचितं मैक्ष्यम् 341, 2.
 मृत्युश्च वसति क्रोधे 448, 14.
 मोहाद्वाजा स्वराष्ट्रं यः 468, 1.
 मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डः 456, 1.
 मौलान् शास्त्रविदः शूरान् 463, 7.
 म्रियमाणोऽप्याददीत 466, 7.
 यजतेऽहरहर्यज्ञैः 453, 17.
 यजमानोऽपि भिक्षित्वा 198, 4.
 यजेत राजा क्रतुभिः 465, 11.
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् 217, 11.
 यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो 465, 12.
 यतश्च भयमाशङ्केत् 458, 12.
 यतश्च भयमाशङ्केत्ताम् 458, 15.
 यत् पुण्यफलमामोति 407, 6.
 यथा चाज्ञेऽफलं दानम् 337, 15.
 यथा फलेन युज्येत 461, 15.
 यथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यम् 462, 1.
 यथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे 461, 16.
 यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु 337, 14.
 यथासुखमुखः कुर्यात् 224, 9.
 यदतो ऽन्याद्धि कुरुते 483, 5.
 यदा तु यानमातिष्ठेत् 457, 15.
 यदि त्वतिथिधर्मेण 400, 13.
 यस्तु तं ह्येष्टि सम्मोहान् 448, 15.
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम् 448, 1.
 यस्मिन् देशे तु यत्तोयम् 227, 12.
 यस्मिन् देशे य आचारः 144, 5.
 यस्य त्रैवार्षिकं वित्तम् 169, 7.
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते 448, 13.
 यस्य राज्ञस्तु विषये 166, 9.
 यः कारणं पुरस्कृत्य 187, 12.
 याजना-ऽध्यापने चैव 149, 18.
 यात्रामात्रप्रसिद्धचर्यम् 338, 14.
 यान-शय्याप्रदो भार्याम् 191, 1.
 यावत् त्रयस्ते जीवेयुः 377, 14.
 यावन्नापैत्यमेध्याक्तात् 231, 8.
 युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च 474, 13.
 युक्ते च दैवे युद्धचेत 459, 12.
 यैः कर्मभिः सुचरितैः 485, 1.
 योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य 461, 14.
 योऽधीतेऽहन्यहन्येताम् 310, 15.
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थम् 333, 15.
 योऽनधीत्य द्विजो वेदान् 54, 150.
 यो न वेत्त्यभिवादस्य 324, 11.
 योऽरक्षन् बलिमादत्ते 453, 18.
 योऽवमन्येत ते तृप्ते 13, 1.
 रक्षन् धर्मेण भूतानि 453, 16.
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य 447, 19.
 रक्षितं वर्धयेच्चैव 472, 12.
 रथ्यां रमशानं चाक्रम्य 239, 15.
 रहस्याख्यायिनां चैव 471, 19.
 लाभालाभं च पण्यानाम् 478, 1.
 लौकिकं वैदिकं वाऽपि 322, 12.
 वणिक्पथं कुसीदं च 476, 14.
 वराह-मकराभ्यां वा 458, 11.
 वर्णानां सान्तरालानाम् 144, 6.
 वाग्दण्डजं च पारुष्यम् 473, 5.
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणम् 229, 5.

वायसानां कृमीणां च 385, 6.
 वाय्वग्नि-विप्रानादित्यम् 225, 6.
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति 190, 11.
 वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात् 478, 9.
 वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् 190, 15.
 वाहनानि च सर्वाणि 471, 17.
 विजेतुं प्रयनेतारीन् 460, 1.
 विद्वाद्भः सेवितः सद्भिः 89, 1.
 विधिवद् ग्राहयामास 116, 7.
 विधिवद्भन्दनं कुर्यात् 329, 2.
 विप्रसेवैव शूद्रस्य 483, 4.
 विप्राणां वेदविदुषाम् 480, 5.
 विप्रोप्य तूपसङ्ग्राह्याः 328, 10.
 विप्रोप्य पादग्रहणम् 329, 3.
 विद्युज्यते र्थ-धर्माभ्याम् 473, 7.
 विवशः शतमाजातीः 16, 8.
 विषन्नानि च रत्नानि 471, 9.
 विषग्रेरगदैश्चास्य 471, 8.
 विषयेष्वप्रसक्तिं च 452, 7.
 विमृज्य च प्रजाः सर्वाः 469, 4.
 विद्वत्स्य तु यथाकालम् 471, 15.
 वृक्षगुल्मावृते चापैः 459, 2.
 वृद्धौ च माता-पितरौ 198, 14.
 वेदमध्येष्यमाणश्च 238, 15.
 वेदमेव सदाभ्यस्येत् 337, 2.
 वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः 151, 2.
 वेदाभ्यासो हि विप्रस्य 337, 3.
 वेदोदितं स्वकं कर्म 57, 8.
 वेदोपकरणे चैव 158, 15. 348, 10.

वेषा-ज्भरणसंशुद्धाः 471, 11.
 वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नो 400, 15.
 वैश्य-शूद्रौ सखा चैव 400, 12.
 वैश्यस्तु कृतसंस्कारः 478, 8.
 वैश्यं क्षेमं समागम्य 325, 9.
 वैश्यम्प्रति तथैवैते 339, 5.
 वैश्ये चेच्छति नान्येन 478, 12.
 वैश्योऽग्निः प्राशिताभिस्तु 236, 12.
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यम् 327, 19.
 व्यसनस्य च मृत्योश्च 473, 14.
 व्यसन्यधो हि व्रजति 473, 15.
 व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च 469, 17.
 व्यायम्याऽऽप्नुत्य मध्याह्ने 471, 5.
 शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च 482, 12.
 शठो मिथ्याविनीतश्च 188, 2.
 शय्यां कुशान् गृहान् गन्धान्
 202, 13.
 शरीरकर्षणात् प्राणाः 468, 3.
 शवं तत्स्पृष्टिनं चैव 277, 3.
 शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य 339, 9.
 454, 5.
 शिलतोऽप्युज्जतो नित्यम् 402, 7.
 शचिरुत्कृष्टशुश्रूषुः 480, 7.
 शुनो देशे जपन् जप्यम् 303, 3.
 शुनां च पतितानां च 385, 15.
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च 472, 10.
 शुश्रूषैव तु शूद्रस्य 480, 6.
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् 483, 11.
 श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते 129, 19.

श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य 466, 11.
 श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः 12, 6.
 श्रोत्रियायैव देयानि 396, 1.
 षट्कर्मैको भवत्येषाम् 341, 14.
 षण्णां तु कर्मणामस्य 149, 17.
 सकल्पं सरहस्यं च 148, 7. 333,
 17.
 स कुबेरः स वरुणः 448, 6.
 सच्चिवान् सप्त चाष्टौ वा 463, 8.
 स जीवन्नेव शूद्रत्वम् 54, 2.
 150, 4.
 सत्यानृतं तु वाणिज्यम् 341, 3.
 सत्यानृताभ्यामपि वा 340, 16.
 सद्यः पतति मांसेन 485, 13.
 सन्धिं च विग्रहं चैव 469, 18.
 सन्ध्यां चोपास्य शृणुयात् 471, 18.
 सप्त वित्तागमा धर्म्याः 339, 1.
 स ब्रह्म परमप्येति 310, 16.
 सभा वा न प्रवेष्टव्या 16, 5.
 समवस्कन्दयेच्चैनम् 459, 10.
 समस्तानां च कार्येषु 463, 12.
 सर्वतः प्रतिगृहीयात् 202, 17.
 सर्वतो धर्मषड्भागो 453, 14.
 सर्वथा वर्तते यज्ञः 313, 15.
 सर्वं सुकृतमादत्ते 402, 8.
 सर्वेण तु प्रयत्नेन 464, 7.
 सर्वे तस्याऽऽदृता धर्माः 377, 12.
 सर्वेषामेव दानानाम् 191, 3.
 सर्वेषां तु विदित्वेषाम् 460, 8.

सर्वेषां तु विशिष्टेन 463, 13.
 सवृषं गोशतं तेन 216, 11.
 सव्याहतिं स प्रणवाम् 292, 1.
 सव्येन सव्यः स्पष्टव्यः 327, 20.
 स साधुभिर्बहिष्कार्यः 18, 2.
 सहस्रगुणितं दानम् 192, 19.
 सहस्रं तु पितृन् माता 332, 15.
 सङ्ग्रामेष्वनिर्वर्तित्वम् 472, 9.
 सम्भावयति चान्येन 331, 2.
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनम् 466, 12.
 संविशेच्च यथाकालम् 472, 4.
 संशोध्य त्रिविधं मार्गम् 458, 3.
 संहतान् योधयेदल्पान् 458, 18.
 सापराधमथालोक्य 454, 19.
 साम्ना दानेन भेदेन 459, 13.
 सायं-प्रातर्द्विजातीनाम् 423, 1.
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या 53, 9.
 साम्परायिककल्पेन 458, 4.
 सांख्यत्सरिकमात्रैश्च 465, 13.
 सुपरीक्षितमन्नाद्यम् 471, 7.
 सुप्त्वा भुक्त्वा च भुक्त्वा च 239, 11.
 सूच्या वस्त्रेण चैवैतान् 458, 19.
 सेनापति-बलाध्यक्षौ 458, 14.
 सेवा श्रवृत्तिराख्याता 341, 4.
 सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् 227, 13.
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च 448, 5.
 सोऽचिराद् भ्रष्टयते राज्यात् 468, 2.
 स्थानं समुदयं गुप्तिम् 463, 10.
 स्थाने युद्धे च कुशलान् 458, 17.

स्थापयेत् तत्र तद्वन्द्यम् 460, 9.
 ज्ञाने प्रसाधने चैव 471, 13.
 स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ 245, 5.
 स्यन्दनाश्वैः समे युध्येत् 459, 1.
 स्याच्चाऽऽप्तायपरो लोके 465, 14.
 स्वर्गार्थमुभयार्थं वा 483, 13.
 हन्त्यल्पदक्षिणो बभ्रुः 169, 20.
 हुत्वा जमि ब्राह्मणान्धार्य 468, 8.
 हृदयेनाऽभ्यनुज्ञातः 89, 2.
 हृत्तामिः पूयते विप्रः 236, 11.

७८. मरीचिः—

उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु 277, 14.
 औदुम्बरेण खड्गेन 354, 5.
 गार्ङ्गं पयः पुनात्वाशु 285, 13.
 तथान्यास्वपि चापत्सु 315, 2.
 तदभावे निषिञ्चेत् तु 354, 15.
 तिलाक्षामप्यभावे तु 354, 14.
 तिसृभिश्चातलात्पादौ 231, 4.
 पक्षहोमानथो कृत्वा 315, 5.
 भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि 285, 12.
 विधाय देवतापूजाम् 319, 15.
 विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च 354, 8.
 विना रूप्य-सुवर्णेन 354, 7.
 विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे 227, 9.
 शरीरापद् भवेद्यत्र 315, 1.
 सूतके कर्मणां त्यागः 302, 6.
 सौवर्णेन च पात्रेण 354, 4.
 हस्तौ त्वा मणिबन्धाच्च 231, 5.
 हरिद्रवर्णा वैश्ये तु 227, 10.

होमं पुनः प्रकुर्यात् तु 315, 6.

७९. *महद्भिर्बुदाहृतम्—

अतः पराशरो नाम 74, 5.
 ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य 74, 11.
 न विद्यन्ते यतस्तेन 74, 7.
 परस्य कामदेवस्य 74, 6.
 परं मातुर्निजाया यत् 74, 10.
 पराकृताः शरा यस्मात् 74, 4.
 परेषु पापचित्तेषु 74, 8.
 शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः 74, 9.

८०. †महानारायणोपनिषद्—

अग्निश्च 55, 8.
 आपः पुनन्तु 55, 8.
 एतद्वै जरामर्थम् 165, 1.
 तपो नाऽनशनात् परम् 120, 2.
 तस्माद्दानम् 176, 16.
 दानमिति सर्वाणि 176, 10.
 दानं यज्ञानाम् 176, 14.
 दानाच्चातिदुश्चरम् 176, 11.
 दानेन द्विषन्तः 176, 15.
 दोनेनारातीन् 176, 15.
 दाने सर्वम् 176, 16.
 धर्मेण पापम् 38, 10.
 धर्मो विश्वस्य 68, 12.

* This does not appear to be a name of any particular work. The quotations may perhaps be found in Parāśara-purāṇam.

† The author does not mention this name.

न कर्मणा न प्रजया 53, 8.
 सूर्यश्च 55, 7.
 ८९. * महाभारतम्—
 अकूर्दमामनुदकाम् 457, 3.
 अक्रुध्यन्तो ऽनसूयन्तः 144, 13.
 अगस्त्यगीताः सौधन्याः 109, 9.
 अभ्याधानं तु येनास्थ 162, 11.
 अणीयान् क्षुरधारायाः 89, 9.
 अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन 461, 8.
 अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् 475, 13.
 अधर्मो धर्म इति च 88, 4.
 अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानम् 218, 4.
 अनिरुद्धं च मां प्राहुः 366, 9.
 अनुगृह्णन्ति चान्योन्यम् 474, 20.
 अनुच्छिष्टं भवेत् तावत् 426, 15.
 अनृतं चातिवादं च 480, 16.
 अन्नेन पूजनीयश्च 413, 2.
 अन्ये त्वेवं विजानन्ति 366, 10.
 अपि पापशरीरस्य 143, 15.
 अभोज्यं तद्विजानीयात् 422, 7.
 428, 13.
 अर्यार्थमभिगच्छन्ति 187, 6.

* The author in some places mentions the name महाभारतम्, and in others the names of its Parvas (Books) only. The quotations taken from the thirteenth Book (Āśvamedhik Parva) do not appear in the copies procured (Bombay and Calcutta Editions). They are found elsewhere (Vṛiddha Gautama Saṃhitā.)

अल्पेनाल्पेन देयेन 461, 9.
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति 457, 4.
 अष्टाक्षरविधानेन 366, 5.
 अहिंसकः शुभाचारः 482, 6.
 आचारलक्षणो धर्मः 143, 16.
 आचारात् कीर्तिमाप्नोति 143, 11.
 आचाराद्धमते ह्ययुः 143, 10.
 आजन्मसत्रमेतत् स्यात् 130, 7.
 आत्मानं सर्वकार्याणि 467, 13.
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् 415, 15.
 आश्रमेषु यथाकालम् 467, 11.
 आहवे च महीं लब्ध्वा 467, 17.
 आहवे निधनं कुर्यात् 467, 16.
 इति ते संशयो माभूत् 449, 11.
 इतिहास-पुराणानि 348, 2.
 इध्मार्थमथ यूपार्थम् 160, 11.
 ईतयो व्याधयस्तन्द्री 132, 17.
 उत्थानेन प्रसादेन 452, 19.
 उत्साहः शस्त्रपाणित्वम् 454, 9.
 उदक्यामपि चण्डालम् 428, 10.
 उभयोर्लोकयोर्देवि 167, 16.
 ऊर्जस्विनर-नागाश्वम् 464, 11.
 ऋचं वास्थ यजुर्वा ऽपि 348, 1.
 ऋजवः शमसम्पन्नाः 144, 14.
 एतत्कृतयुगं नाम 132, 4.
 एतद्धर्मस्य नानात्वम् 81, 5.
 एताश्चान्याश्च राजेन्द्र 366, 13.
 एते हि योगाः सेनायाः 456, 18.
 एवं ह्यपरमासाद्य 132, 14.

औमामहेश्वराश्चैव 109, 1.
 कृतं नाम युगं श्रेष्ठम् 181, 18.
 कर्तव्यं भूमिपालेन 467, 4.
 कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् 88, 5.
 कामकामा ह्यर्थकामाः 132, 13.
 काम-क्रोधौ वशे यस्य 217, 18.
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव 132, 12.
 कालं कालं समासाद्य 128, 12.
 कालं तमनुवर्त्तन्ते 128, 11.
 कालो वा कारणं राज्ञः 449, 10.
 कुणेश्च कुणिबाहोश्च 109, 6.
 कुलमुत्पाटयेयुस्ते 467, 2.
 कृतमेव न कर्तव्यम् 131, 19.
 कृते युगे चतुष्पादः 132, 3.
 केश-कीटावपन्नं च 428, 12.
 क्रौत्वा चैव प्रविक्रीणे 477, 8.
 क्षत्रियस्याग्निराधेयो 164, 13.
 क्षमा दया च विज्ञानम् 418, 3.
 क्षुत्-पिपासा-भ्रमार्ताय 396, 14.
 गायो यज्ञार्थमुत्पन्नाः 160, 9.
 गुणानेनान् प्रसङ्ख्याय 457, 15.
 गुरुशुभ्रूषवो दान्ताः 144, 16.
 ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवः 160, 12.
 चण्डालो वा श्रपाको वा 413, 1.
 चौरैः सुविदिताभ्यासः 456, 20.
 शैवे वा मार्गशीर्षे वा 456, 14.
 छत्रं वेष्टनमौशीरम् 482, 19.
 जलवांस्तृणवान् मार्गः 456, 19.
 जलौकावद् पिबेद्राष्ट्रम् 461, 5.

जातिधर्मा वयोधर्माः 81, 3.
 जितेन्द्रियो धर्मपरः 217, 17.
 ततः कृतयुगं नाम 132, 2.
 ततो भूयस्ततो भूयः 461, 10.
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते 132, 7.
 तत्सर्वमग्निहोत्रस्य 130, 10.
 तथा कृतेषु यज्ञेषु 167, 13.
 तथा विदुरवाक्यानि 110, 2.
 तथा समाहितः कुर्यात् 418, 15.
 तस्मात्कुर्यादिहाऽऽचारम् 143, 14.
 तस्मात् तदा योजयीत 456, 17.
 तस्माद् यज्ञाद्विवं याति 167, 17.
 तस्य वै श्रीः प्रजाऽऽयुश्च 163, 3.
 तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च 162, 12.
 ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैः 481, 20.
 तिल-चर्म-रसाश्चैव 477, 1.
 तुष्टेषु देवसङ्क्षेपेषु 167, 14.
 ते यान्ति नरकं घोरम् 130, 12.
 तेषां यशोभिकामानाम् 402, 15.
 त्रसन्ति चास्य भूतानि 143, 13.
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयः 144, 15.
 दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति 218, 2.
 दुराचारो हि पुरुषो 143, 12.
 दुष्टानां शासनं धर्मः 467, 3.
 दृढप्राकार-परिखम् 464, 10.
 दृष्ट्वा पितामहः शूद्रम् 480, 18.
 दृढयन्ते यत्र विप्रेन्द्र 217, 16.
 देशधर्माश्च दृढयन्ते 81, 2.
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैः 167, 15.

- द्विजशुभ्रूषणं धर्मम् 480, 19.
 द्विजशुभ्रूषया शूद्रः 481, 2.
 द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु 13, 6.
 धर्ममेव प्रपद्यन्ते 474, 19.
 धर्मं जिज्ञासमानानाम् 13, 5.
 धर्मा बहुविधा लोके 81, 1.
 धर्मेष्वावर्तमानेषु 116, 16.
 धूम्रायनकृता धर्माः 109, 3.
 न कल्माषो न कपिलो 89, 8.
 न चाऽतिथिं पूजयति 402, 12.
 न तत्र धर्माः सीदन्ति 132, 1.
 न त्याज्यं क्षणमप्येतत् 130, 8.
 नश्यन्ति भामसा भावाः 481, 1.
 नावबुद्धयन्ति ये चैवम् 130, 11.
 नास्ति यज्ञसमं दानम् 167, 18.
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो 129, 3.
 निकृतिश्चाप्यविज्ञानम् 480, 17.
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि 452, 11.
 निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते 474, 18.
 निर्वासयति यो विप्रम् 403, 6.
 निवेदयेत् प्रयत्नेन 467, 14.
 नीचब्रुमा महाकक्षा 457, 6.
 नृपाणां परमो धर्मः 452, 10.
 नैवातिशीतो नात्युष्णः 456, 16.
 पक्षसस्या हि पृथिवी 456, 15.
 पङ्गवन्ध-बधिरा मूकाः 189, 6.
 पतितस्तत्क्षणोदेव 403, 7.
 पतेद् बहुविधं शस्त्रम् 475, 11.
 पदाति-नागबहुला 457, 12.
 पदातिबहुला सेना 457, 9.
 पदातीनां क्षमा भूमिः 457, 8.
 परोक्षा देवताः सर्वाः 449, 6.
 पाकयज्ञैर्महायज्ञैः 402, 13.
 पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु 404, 2.
 पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा 415, 16.
 पादेन हसते धर्मः 132, 5.
 पादेनैकेन कौन्तेय 132, 15.
 पानीयानि पिबेद् येन 426, 14.
 पालनेनैव भूतानाम् 452, 14.
 पिण्डावशिष्टमन्नं च 422, 6.
 पुरुषं च ततः सत्यम् 366, 8.
 पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः 109, 8.
 पूजितस्तेन राजेन्द्र 404, 3.
 प्रकल्पा तस्य तैर्धृतिः 482, 18.
 प्रजानां रक्षणं कार्यम् 467, 10.
 प्रजा राजभयादेव 449, 13.
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलम् 224, 1.
 प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च 366, 12.
 प्रसादश्च प्रकोपश्च 449, 7.
 प्रसिद्धव्यवहारं च 464, 12.
 फलकान्यथ वर्माणि 454, 13.
 बल-वर्त्म-प्रभावादि 128, 13.
 बहुदुर्गा महावृक्षा 457, 7.
 बहुधा दृश्यते धर्मः 92, 8.
 बालातुरेषु भूतेषु 467, 6.
 बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन 230, 15.
 ब्रह्मणा कथिताश्चैव 109, 2.
 ब्राह्मणा नावमन्तव्याः 467, 1.

ब्राह्मणावसथाधैव 466, 16.
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः 133, 2.
 भरणं सर्वभूतानाम् 467, 8.
 भरद्वाजकृता ये च 109, 5.
 भर्तव्यास्ते महाराज 189, 7.
 भवितारो नराः सर्वे 133, 5.
 भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च 109, 4.
 भुञ्जानो यदि पश्येत्तु 428, 11.
 भुञ्जीत विधिवद् विप्रो 427, 18.
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः 128, 10.
 मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रम् 461, 3.
 महता बलयोगेन 475, 4.
 मेहन्ति ये च पथिषु 224, 2.
 मौनी वाऽप्यथ वाऽमौनी 271, 7.
 यच्चैतन्यं पृथिव्यां हि 30, 9.
 यजते यदधीते च 452, 16.
 यजनार्थं द्विजाः सृष्टाः 160, 8.
 यजन्ते च महायज्ञैः 475, 1.
 यतो वायुर्यतः सूर्यः 457, 2.
 यथाऽग्नेन व्यथा न स्यात् 422, 9.
 यथा च लेखकः पर्णम् 461, 7.
 यथा रसं न जानाति 418, 14.
 यदधीतेऽन्वहं शक्त्या 347, 20.
 यद् यदाऽऽचरते राजा 453, 2.
 यदा राजा धुरं श्रेष्ठाम् 475, 3.
 यद्वामि न तन्न्यूनम् 477, 6.
 यश्च कश्चिद् द्विजातीनाम् 482, 17.
 ययस्तोमराः खड्गाः 454, 12.
 ययं कृतुभिर्नित्यम् 467, 9.

यस्य चात्मसमो लोकः 217, 19.
 यः करोति जनान् साधून् 479, 15.
 यातयामानि देवानि 482, 20.
 यानं वत्खाण्यलङ्कारान् 475, 10.
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् 475, 2.
 युगेष्वावर्तमानेषु 116, 15.
 येनाऽऽधानं तु वै मीप्से 162, 14.
 ये यजन्ति न चार्चन्ति 462, 14.
 योऽध्यापयेदधीते वा 218, 1.
 रज्जनात् खलु राजत्वम् 451, 19.
 रथाश्वबहुला सेना 457, 10.
 रागो द्वेषश्च मोहश्च 480, 14.
 राजमूलो महाराज 449, 12.
 राजा माता पिता चैव 449, 8.
 राजा षड्भागभाक्तस्य 452, 17.
 राजा सत्यं च धर्मश्च 449, 9.
 राज्ञा वा समनुज्ञातः 483, 3.
 राज्ञा हि पूजितो धर्मः 453, 1.
 लोक-वेदविरुद्धोऽयम् 91, 9.
 लोकसङ्ग्रहणार्थाय 472, 18.
 वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च 422, 4.
 वक्त्राधिकं तु यत्पिण्डम् 422, 5.
 वणिक्पथमुपासीनैः 477, 2.
 वणिग्धर्मममुञ्चन् वै 479, 12.
 वत्सापेक्षी दुहेच्चैव 461, 4.
 वर्णानामाश्रमाणां च 452, 12.
 वरयाऽमात्य-बलो राजा 464, 15.
 वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यात् 162, 9.
 वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तः 162, 10.

बालखिल्यकृता ये च 109, 10.
 वासुदेवं च राजेन्द्र 366, 11.
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा 467, 15.
 विक्रीणाभि रसांश्चाहम् 477, 7.
 विध्यध्यात्मपरा एव 366, 14.
 विप्रुषश्च तथा न स्युः 230, 14.
 विष्णुः पीतत्वमायाति 132, 9
 वृथा भवति तत्सर्वम् 402, 16.
 वेदमादौ समारभ्य 347, 20.
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति 132, 16.
 वैदिकैरथ वा मन्त्रैः 366, 6.
 वैयाघ्रा व्यासगीताश्च 110, 1.
 वैशंपायनगीताश्च 110, 3.
 वैश्वदेवादयो होमाः 217, 5.
 वैश्वदेवान्तिके प्राप्तम् 403, 4.
 व्यसनानि च सर्वाणि 472, 17.
 व्याघ्रीवदुद्धरेत्पुत्रम् 461, 6.
 शरणागतेषु कारुण्यम् 467, 7.
 शरत्काले तु वैश्यस्य 162, 16.
 शरद्याधानमेवं वै 163, 2.
 शरद्रात्रः स्वयं वैश्यो 163, 1.
 शरीर-कालधर्माश्च 81, 4.
 शाठ्यं च दीर्घवैरत्वम् 480, 15.
 शाला-प्रपातडागानि 4 6, 15.
 शुद्धैर्द्रव्योपकरणैः 167 12.
 शुद्धंतुल्या भविष्यन्ति 133, 3.
 शुद्धो धर्मफलैरिष्टैः 432, 7.
 शूरादयं प्राज्ञसम्पूर्णम् 464, 13.
 शृगु पाण्डव तत् सर्वम् 366, 3.

शौचं कुर्याच्छनैर्धारी 230, 13.
 श्रीः प्रजाः पशवश्चैव 162, 15.
 श्रुता मे मानवा धर्माः 108, 15
 स चाण्डालत्वमाप्नोति 403, 5.
 सञ्चयांश्च न कुर्वति 482, 1.
 सत्कृत्यान्न प्रदातव्यम् 396,
 सत्यं दानं तपः शौचम् 217, 1
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः 132, 6.
 सत्यस्य इह विभ्रंशः 132, 10
 सत्यात्प्रच्यवमानानाम् 132, 1
 सदा चात्यशनं नाद्यात् 422, 8
 सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा 457, 1
 समाजोत्सवसम्पन्नम् 464, 14.
 समा निरुदका चैव 457, 5.
 सम्यक् पालयिता भागम् 457,
 स याति नरकं घोरम् 479, 1
 सर्वधर्मसमुद्देशो 167, 19.
 सर्वाश्चैव प्रजा नित्यम् 452,
 स वणिक्स्वर्गमाप्नोति 479, 1
 साङ्गोपाङ्गान्स्तथा वेदान् 402,
 साधूनां च यथावृत्तम् 143, 1
 सुमन्तु-जैमिनिकृताः 109, 7
 सुवर्णं रजतं चैव 160, 10.
 सुशुद्धैर्यजमानैश्च 167, 11.
 सूक्ष्मो धर्मो महाराज 92, 2.
 सेवया हि धनं लब्ध्वा 482, 2
 स्त्रियथाऽपुरुषा मार्गम् 474,
 स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा 366,
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन् 36

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य 129, 4.
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो 132, 8.
 स्वभावात् क्रूरकर्माणः 133, 4.
 स्वयं तूपहरेद्राजा 467, 12.
 स्वयं धर्मेण चरति 217, 20.
 स्वाहाकार-नमस्कार-481, 19.
 स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः 452, 13.
 हरेयुः सहसा पापाः 475, 11.
 हतस्वा हतदाराश्च 187, 5.
 होतव्यं विधिवद्वाजन् 130, 6.

८२. मार्कण्डेयपुराणम्—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो 115, 10.
 अवमृज्यान्न च स्नातो 263, 7.
 आचम्य च ततः कुर्यात् 393, 1.
 आप्यायनाय भूतानाम् 385, 7.
 एवं गृहबलिं कृत्वा 385, 6.
 एषा सम्यक् समाख्याता 171, 8.
 कर्तव्यमविरोधेन 453, 5.
 कुर्यादहरहः श्राद्धम् 388, 1.
 कुर्यादाचमनं स्पर्शम् 240, 16.
 कुर्यातालम्भनं चापि 241, 1.
 दानमध्ययनं यज्ञः 478, 3.
 देवतानामृषीणां च 240, 15.
 नच निर्धुन्यात् केशान् 263, 8.
 न विद्यमाने पूर्वोक्ते 241, 3.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 164, 10.
 पालनेनैव भूतानाम् 453, 6.
 पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु 388, 2.
 पूजयित्वा जित्थीनिष्ठान् 414, 12.

मुहूर्तस्याष्टमं भागम् 393, 2.
 396, 9.

यथाविभवतो ह्येतत् 241, 2.
 याजना-ध्यापने शुद्धे 171, 7.
 वत्स राज्याभिषिक्तेन 453, 4.
 वाञ्छेत् क्षुत्-तृट्परीतात्मा 414, 14.
 व्राणज्यं पाशुपाल्यं च 478, 4.
 विकलान् बालवृद्धांश्च 414, 13.
 स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा 115, 11.
 सम्यक् पालयिता भागम् 453, 7.
 सम्यगाचम्य तोयेन 240, 14.

८३. मार्कण्डेयः—

अज्ञातकुलनामानम् 399, 3.
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यः 474, 2.
 एकैकन्यूनमुद्दिष्टम् 257, 6.
 कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् 256, 10.
 कूलच्छायासु च तथा 442, 4.
 चतुर्भिर्दर्मपिञ्जलैः 257, 5.
 चतुर्भिश्चाभिचारांश्च 257, 8.
 जेयाश्चानन्तरं पैराः 474, 6.
 ततो ऽपि सारसं पुण्यम् 285, 9.
 तीर्थतोयं ततः पुण्यम् 285, 10.
 तुष्यत्यामलकैर्विष्णुः 281, 11.
 त्रिभिर्दर्मैः शान्तिकर्म 257, 7.
 धान्य-गो-विप्र-देवानाम् 442, 6.
 न चापि भग्नशयने 442, 7.
 न मित्रमतिथिं कुर्यात् 399, 2.
 न यक्ष-नागावतने 442, 3.

न स्वपेक्ष तथा गर्ते 442, 5.
 नाऽऽकाशे सर्वशून्ये च 442, 9.
 नाऽऽर्द्रवासा न नमश्च 442, 8.
 नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु 248, 14.
 पुराणानां नरेन्द्राणाम् 285, 6.
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव 474, 5.
 बुभुभुमागतं भ्रान्तम् 399, 1.
 ब्राह्मणं प्रादुरतिथिम् 399, 5.
 भवितव्यं नरेन्द्रेण 474, 4.
 भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यम् 285, 8.
 भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यम् 434, 9.
 महादेवगृहे वाऽपि 442, 2.
 मासान्तौ यथा सूर्यः 402, 5.
 यस्त्वेतानविनिर्जित्य 474, 7.
 व्यवसानि परित्यज्य 474, 1.
 शून्यालये इमशाने च 442, 1.
 श्रीकामः सर्वदा स्नानम् 281, 12.
 स नित्यं हन्ति पापानि 256, 11.
 सपवित्रेण हस्तेन 248, 13.
 सप्तमीं नवमीं चैव 281, 13.
 सर्वकालं तिलैः स्नानम् 281, 10.
 सूक्ष्मेणहाऽभ्युपायेन 462, 6.
 सोऽजितात्मा जितामात्यः 474, 8.
 स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-474, 3.
 स्नानं कूप-तडागेषु 285, 7.

८४. मुण्डकोपनिषद् -

एतेषु यश्चरते 167, 1.
 एष्टेहीति तमाहुतयः 167, 5.
 काली कराली च 166, 14.

तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः
 100, 7.
 तं नयन्त्येताः 167, 3.
 तान्याचरथ 164, 16.
 प्रियां वाचम् 167, 7.
 ब्रह्मा देवानाम् 105, 16.
 मन्त्रेषु कर्माणि 164, 15.
 यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
 100, 5.

यस्यानभिहोत्रम् 165, 11.
 विश्वस्य कर्त्ता 105, 17.
 स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची 166, 16.

८५. मेधातिथिः—

ततोऽम्भसि निमग्नस्तु 276, 5.
 प्रदद्यान् मूर्धनि तथा 276, 6.

८६. मैत्रेयोपनिषद्—

अथ योयमतिर्यगूर्ध्वम् 126, 11.
 अथ योऽयमवाञ्चम् 126, 12.
 अथ यो ह खलु वा 106, 10.
 अथ ह खलु वा 106, 11.
 तस्य प्रोक्ता अप्याः 106, 9.
 ता अश्मेवा ऽप्रबुद्धाः 126, 7.
 प्रजापतिर्वा एकः 126, 6.
 यः प्राणोऽपानः 126, 11.
 स नाऽरमत 126, 8.
 स वा एष 106, 13.
 स वायुमिवात्मानम् 126, 9.

८७. यमः—

अध्वनोऽप्यागतं विप्रम् 405, 5.
 अपः करनखस्पृष्टाः 247, 13.

अभिवादे तु यः पूर्वम् 325, 1.
 आदित्याकिरणैः पूतम् 287, 10.
 आम्नातमातुरस्नाने 287, 11.
 आसीनः पश्चिमां सन्ध्याम् 300, 14.
 आहरेज्जलमध्यात् 228, 4.
 आहरेन्मूक्तिकां विप्रः 227, 7.
 उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र 245, 11.
 उत्तीर्योदकमाचामेत् 240, 5.
 उदकं च तृणं भस्म 429, 13.
 उदकं चोदकान्तं च 225, 14.
 उदकेनाऽऽतुराणां च 237, 3.
 उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने 223, 4.
 उपरुद्धो न सेवेत 225, 13.
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् 300, 17.
 एतानि वाहयन् विप्रो 380, 4.
 एतासां पावनार्थाय 380, 5.
 एभिरन्तरितं कृत्वा 429, 14.
 एवं धर्मप्रवृत्तस्य 456, 11.
 एवं स्यात्तेजसा युक्तः 240, 6.
 एषु स्त्री-तैल-मांसानि 253, 10.
 कण्डमी पेषणी चुल्ली 380, 3.
 कार्तिक्यां पुष्करे ज्ञातः 280, 10.
 कुशाः काशा यवा दूर्वाः 255, 12.
 गायत्रीं तु जपेन्नित्यम् 308, 8.
 गायत्र्या न परं जप्यम् 310, 12.
 गायत्र्या न परं ध्यानम् 310, 13.
 गोप्रदानसमं पुण्यम् 407, 11.
 गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य 261, 5.
 घृतं च सार्षपं तैलम् 283, 11.

चतुर्दश्यष्टमी दर्शः 253, 9.
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे 280, 12.
 तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्यात् 325, 3.
 तिथि-पूर्वात्सवाः सर्वे 398, 8.
 तीर्थाभावे तु कर्तव्यम् 287, 15.
 तुषाङ्गार-कपालानि 225, 11.
 दशजन्माघहा गङ्गा 280, 13.
 दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत 226, 6.
 देशं नाम कुलं विद्याम् 40 18.
 द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा 261, 4.
 न दोषः पक्वतैलेषु 283, 12.
 न पृच्छेद्दोत्र-चरणे 405, 4.
 न स तत्फलमाप्नोति 405, 19.
 नित्यं नैमित्तिकं चैव 287, 14.
 पञ्चसूना गृहस्थस्य 280, 2.
 पतन्त्याचामतो याश्च 245, 10.
 पूर्वमेव परीक्षेत 404, 17.
 पूर्वा सन्ध्यामुपासीनः 300, 16.
 प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च 300, 18.
 प्रतिग्रहाच्छुद्धयति जप्यहोमैः 196, 9.
 प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम् 196, 7.
 प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने 223, 3.
 प्रत्यादित्यं न मेहेत 226, 5.
 प्राधीते शत-साहस्रम् 185, 18.
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे 131, 5.
 बल्वजाः पुण्डरीकाश्च 255, 13.
 माघ्यां ज्ञातः प्रयागे तु 280, 11.
 मासि मासि रजस्तस्याः 131, 6.

यत्र कचन नद्यां हि 361, 14.
 यदह्ना कुरुते पापम् 300, 13.
 यदुष्कृतं भवेदस्य 325, 2.
 यद्रात्र्या कुरुते पापम् 300, 15.
 यशोऽस्मिन् प्रथते लोके 456, 12.
 यात्रायामीक्षितेनापि 237, 2.
 राजमार्ग-दमशानानि 225, 12.
 वर्जयेद् वृक्षमूलानि 225, 15.
 वर्धतामिति वैदयस्तु 325, 6.
 वापी-कूप-तडागेषु 228, 3.
 विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
 184, 17.
 विधूतपापास्ते यान्ति 300, 12.
 व्रते चैवोपवासे च 253, 12.
 शरीरप्रभवैर्दोषैः 404, 18.
 भ्रात्रे जन्मदिने चैव 257, 11.
 सततं प्रातरुत्थाय 147, 7.
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षाम् 407, 10.
 सन्ध्यामुपासते ये तु 300, 11.
 सममन्त्राद्ये दानम् 185, 17.
 सहस्रपरमां देवीम् 308, 7.
 सन्तर्प्य धर्मराजानम् 361, 15.
 सुरां पिबति स व्यक्तम् 325, 4.
 सुरां पिबेति वक्तव्यम् 325, 4.
 सोऽतिथिः सर्वभूतानाम् 398, 9.
 स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः 147, 8.
 स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् 325, 5.
 स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यः
 184, 19.

८८. याज्ञवल्क्यः—

अग्न्यगारे जलान्ते वा 307, 9.
 अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् 462, 13.
 अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिः 236, 6.
 अनर्तश्चोत्सृजेद्यस्तु 301, 13.
 अन्तर्जानुः शुचौ देशे 234, 15.
 अन्यत्र कुलटा-षण्ड- 202, 10.
 अपि भ्राता सुतो वाऽर्घ्यः 447, 2.
 अप्रणोदोऽतिथिः सायम् 397, 1.
 अब्लिङ्गानि जपेच्चैव 278, 14.
 अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-155, 3.
 अयाचितादृतं याच्यम् 202, 9.
 आचान्तः पुनराचामेत् 241, 15.
 आहृतश्चाप्यधीयीत 151, 15.
 इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन 447, 6.
 उदक्या सूतिभिः क्षायात् 278, 13.
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे 157, 17.
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा 1-8, 2.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः 468, 17.
 कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठ- 235, 9.
 कर्म स्मार्तं विवाहाद्यौ 317, 7.
 कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु 222, 6.
 कुलानि जातीः श्रेणीश्च 446, 11.
 कुशाः शाकं पयो मत्स्याः 202, 7.
 कुशूल-कुम्भीधान्यो वा 341, 8.
 कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् 339, 14.
 476, 10.
 कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रम् 158, 4.
 कौशेय-नीलि-लवण- 484, 12.

खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व- 155, 8.
 गन्धलेपक्षयकरम् 226, 15.
 गायत्रीं शिरसा सार्धम् 292, 5.
 गुहं त्रैवाप्युपासीत 151, 14.
 गृह्णन् प्रदातारमधो 203, 7.
 गृहीतशिदनश्चोत्थाय 226, 14.
 गो-भृ-तिल-हिरण्यादि 177, 11.
 जपयज्ञप्रसिद्धचर्यम् 346, 6.
 जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन 341, 9.
 तत्र दुर्गाणि कुर्वीत 464, 2.
 तालज्ञश्चाऽप्रयासेन 73, 2.
 तिलौदन-रस-क्षारान् 484, 9.
 तैः सार्धं चिन्तेयद्वाज्यम् 463, 4.
 त्रिविक्तपूर्णपृथिवी- 350, 8.
 त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः 169, 10.
 व्यहं प्रेतेश्वनध्यायः 157, 16.
 दण्डनीत्यां च कुशलम् 465, 18.
 दातव्यं प्रत्यहं पात्रे 177, 9.
 दायकालाहते वाऽपि 317, 8.
 दिवा सन्ध्यास्तु कर्णस्थ- 22, 5.
 दुष्टा दशगुणं पूर्वान् 199, 9.
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् 468, 18.
 देशे ऽशुचावात्मनि च 155, 4.
 धर्मार्थ-कामान् स्वै काले 219, 13.
 धार्मिको ऽव्यसनश्चैव 462, 14.
 धावतः पृतिगन्धे च 155, 7.
 न भार्यादर्शने ऽभीयात् 425, 8.
 नमस्कारेण मन्त्रेण 481, 16.
 न राज्ञः प्रतिगृहीयात् 109, 7.

न विद्यया केवलया 184, 13.
 नाऽदण्डचो नाम राज्ञोऽस्ति 447, 2.
 नाऽन्वये सति सर्वस्वम् 189, 19.
 नापात्रे विदुषा किञ्चित् 177, 12.
 नैवेदिकानि च ततः 468, 19.
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्याम् 158, 1.
 पयो दधि च मद्यं च 484, 16.
 पशु-मण्डूक-नकुल- 158, 3.
 पांस्तुवर्षे दिशां दाहे 155, 6.
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे 307, 10.
 पुरोहितं प्रकुर्वीत 464, 17.
 प्रजापति-पितृ-ब्रह्म- 235, 10.
 प्रतिग्रहसमर्थो ऽपि 196, 3.
 प्रतिग्रहे सृनि-चक्रि- 199, 8.
 प्रतिग्रहवसंयुक्तान् 292, 6.
 प्रधानं क्षत्रिये कर्म 339, 13. 452,
 3.
 प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यात्
 169, 14.
 प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन 234, 16.
 प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य 291, 12.
 प्रायश्चित्ती भवेच्चैव 301, 14.
 फलोपल-क्षौम-सोम- 484, 8.
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 219, 12.
 भार्यारतः शुचिर्भृत्य- 481, 15.
 भास्करालोकनाम्नील- 445, 13.
 भुक्त्वा ऽऽर्द्रपाणीरम्भोऽन्तः 155, 5.
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो 466, 3.
 भोजयेद्याऽऽगतान् काले 395, 8.

मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट- 445, 12.
 महोत्साहः स्थूललक्षः 462, 11.
 मांसं शय्यासनं धानाः 202, 8.
 मुखजा विप्रुषो मेध्याः 244, 11.
 मृचर्म-पुष्प-कुतुप- 484, 11.
 यज्ञानां तपसां चैव 337, 10.
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वति 466, 2.
 यत्र वृत्तमिमे चोभे 384, 14.
 यं यं क्रतुमधीयीत 350, 7.
 याचितेनाऽपि दातव्यम् 177, 10.
 ये लोका दानशीलानाम् 196, 4.
 यो दण्डान् दण्डयेद्राजा 447, 5.
 रम्यं पशव्यमजीव्यम् 464, 1.
 लाक्षा-लवण-मांसानि 488, 15.
 विशा-तपोभ्यां हीनेन 203, 6.
 विनीतस्त्वथ वार्तायाम् 462, 16.
 विनीतः सत्त्वसम्पन्नः 462, 12.
 विप्रुषे शतसाहस्रम् 193, 2.
 वीणावादनतत्त्वज्ञः 73, 1.
 वृथा तूष्णोदकस्नानम् 287, 1.
 वृथा त्वश्रोत्रिये दानम् 287, 2.
 वेद एव द्विजातीनाम् 337, 11.
 वेदाथर्व-पुराणानि 348, 5.
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो 484, 14.
 व्रतमपीडयन् 445, 10.
 शतमिन्दुक्षये दानम् 193, 1.
 शलासव-मधूच्छिष्ट- 484, 10.
 शाकाश्चोषधि-पिण्याक- 484, 13.
 शिल्पैर्वा त्रिविधैर्जीवेत् 342, 10.
 485, 11.

शुधेरन् स्त्री च शुद्धश्च 246, 8.
 शुद्धस्य द्विजशुभूषा 342, 9.
 485, 10.
 श्मश्रु चाऽऽस्यगतं दन्त- 244, 12.
 श्रौत-स्मार्तक्रियाहेतोः 466, 1.
 श्र-क्रोटु-गर्दभोलूक- 155, 2.
 स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा 331, 5.
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा 406, 13.
 सदान-मान-सत्कारैः 466, 4.
 सन्ध्या-गार्जित-निर्घात- 157, 18.
 सप्तत्रिंशदनध्यायान् 155, 9.
 समाप्य वेदं शुनिशम् 157, 19.
 सुमन्विणः प्रकुर्वति 163, 3.
 स्त्रीभिर्मर्तृवचः कार्यम् 129, 10.
 स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते 211, 14.
 स्वकुटुम्बाविरोधेन 189, 18.
 स्वधर्माच्चलितान् राजा 446, 12.
 स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्याम् 462,
 15.
 हितं चास्याऽऽचरोन्नित्यम् 151, 16.
 हृत्-कण्ठ-तालुगामिस्तु 236, 7.
 * योगियाज्ञवल्क्यः—
 अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च 353, 11.
 अघमर्षणमूक्तेन 276 17.
 अतोऽन्यथा तु सव्येन 354, 18.
 अधमोत्तममध्यानाम् 272, 3.

* The quotations under this heading the author quotes as belonging to Yogiyājñavalkya; but after search they are found in the work named Brihat-Yogiyājñavalkya of which he does not make any mention.

गमे धौतवस्त्रस्य 265, 16.
 तामथर्थांश्च कुर्याच्चैत् 276, 14.
 चम्य प्रयतः पश्चात् 279, 12.
 चार्याश्चैव गन्धर्वान् 56, 313.
 श्वैव प्रमोतांश्च 360, 1.
 मापोज्योतिरित्येतत् 292, 11.
 द्भारं पृथ्व्याचार्य 303, 11.
 ज्योतिषः सोमो 359, 15.
 पुं योगपट्टं च 265, 17.
 भके निश्चलः श्वासो 223, 1.
 बोदकान्तं विधिवत् 272, 1.
 यवीं प्रणवं चान्ते 303, 12.
 त्रनाम-स्वधाकारैः 358, 13.
 अभिमन्त्रणं चैव 276, 26.
 देवान्नाज्ञागान् 356, 15.
 देवैस्तर्पयेन्मन्त्रैः 356, 20.
 वन्न पीडयेद्वस्त्रम् 363, 16.
 गीमेवाज्यगृहेत 279, 11.
 वा कृत्वा मृदं तां तु 272, 2.
 रावर्तनयोगात् 292, 12.
 पुं दर्भपाणिभ्याम् 346, 9.
 सिकाकृष्ट उच्छ्वासो 292, 16.
 स्तक्यभावाद्यस्तां तु 362, 13.
 तयाः पितरो यान्ति 363, 8.
 पीडयति यो विप्रः 363, 17.
 न्ति देहनिःश्रावम् 362, 14.
 ताचांश्च सुपर्णींश्च 356, 17.
 कः कुम्भको रेच्यः 292, 15.
 ल्योरू मृदाज्जिश्च 263, 2.
 9

प्रत्योद्भारसमायुक्तः 292, 10.
 प्रदक्षिणं समावृत्त्य 346, 8.
 ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च 308, 1.
 ब्रह्मणं तर्पयेत् पूर्वम् 356, 11.
 भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् 272, 4.
 भूर्भुवःस्वर्महर्जनः 292, 9.
 मत्स्य-कच्छप-मण्डूकाः 271, 1.
 मातामहांश्च सततम् 357, 1.
 य एष विस्तृतः प्रोक्तः 276, 13.
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् 306, 13.
 यदि स्याज्जीवत्पितृकः 359, 17.
 यद्यद्भुतं निषिञ्चेत् 354, 17.
 यावद्देवानृषींश्चैव 363, 15.
 येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात् 359, 18.
 वनस्पतीनोपधींश्च 356, 18.
 वसन्ति चैव ते स्नानात् 271, 2.
 वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान् 357, 12.
 वानप्रस्थो यतिश्चैव 308, 2.
 वेदान् छन्दांसि देवांश्च 356, 12.
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रम् 306, 14.
 सन्धौ सन्ध्यामुपासीत 260, 13.
 289, 7.
 सवर्णेभ्यो जलं देयम् 358, 12.
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च 356, 16.
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य 356, 19.
 संवत्सरं सावयवम् 356, 14.
 क्षात्वैवं वाससी धौते 263, 1.
 क्षानमन्तर्जले चैव 276, 15.
 क्षानाचरणमित्येतत् 276, 18.

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति 346, 10.

९०. लिङ्गपुराणम्—

आद्ये कृते तु यो धर्मः 83, 1.
एवं कल्पास्त्वसङ्ख्याताः 94, 10.
कोटिकोटिसहस्राणि 94, 11.
तिष्ये मायामसूयां च 83, 4.
ह्यपरे व्याकुलीभूतः 83, 2.
साधयन्ति नरास्तत्र 83, 5.
स्वशाखाध्ययनं विप्र 343, 16.

९१. बृहद्विपुराणम्*—

तस्माद्विन्नं समासाद्य 178, 5.
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः 178, 6.
नापि कीर्त्यै न धर्माय 178, 4.
यस्य वित्तं न दानाय 178, 3.

९२. बराहपुराणम्—

गोरक्षां कृषि-वाणिज्यम् 476, 18.
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा 296, 13.
सायं मन्त्रवदाचम्य 296, 12.
स्वाध्यायं यजनं दानम् 476, 17.

९३. वसिष्ठः—

अतिश्रेष्ठं त्रिपुणं च 434, 15.
अदत्त्वा द्विज-देवेभ्यः 434, 13.
अधश्च तिसृभिः कार्यम् 272, 10.
अधीत्य शाखामात्मीयाम् 153, 5.
अपवित्रीकृतौ तौ तु 276, 9.

* Possibly this Purāṇa and the Agnipurāṇam are the same.

अवश्यं ब्राह्मणः 163, 6.

असूयकायाऽनृजवे 147, 3.

आपोहिष्ठेदमापश्च 275, 8.

उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैः 297, 4.

उभयोः पादयोः सप्त 229, 12.

ऋक्सामाथर्ववेदोक्तान् 350, 13.

एकपुणं सुखारोग्यम् 434, 14.

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते 229, 13.

एकस्मिन् सावनेत्वहि 193, 11.

किञ्चिद्देदमयं पात्रम् 185, 2.

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गाम् 274, 11.

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते 240, 10.

जप्त्वा चैवं ततः कुर्यात् 350, 14.

तच्छाखं कर्म कुर्वीत 152, 11.

ततो ऽर्कमीक्ष्य चोङ्कारम् 275, 10.

तथा हिरण्यवर्णाभिः 275, 9.

तदा दिनक्षयः प्रोक्तः 193, 12.

तस्मादग्रं च मूलं च 434, 18.

दक्षिणात्यागाच्च 175, 10.

दर्श-पूर्णमासाः 163, 6.

पञ्चस्वेतेषु चाऽऽचामेत् 240, 11.

पञ्चाऽपाने दशैकास्मिन् 229, 11.

पर्णमूले भवेद् व्याधिः 434, 16.

पात्राणामपि तत्पात्रम् 185, 3.

पारम्पर्यागतो येषाम् 152, 15.

प्रक्षाल्य सर्वकार्यं तु 272, 11.

प्राणायामांश्च कुर्वीत 270, 11.

ब्रह्मैव स विज्ञेयः 153, 2.

मृदैकया शिरः क्षाल्यम् 272, 9.

यः स्वशाखां परित्यज्य 152, 19.
 ये ते शतमिति द्वाभ्याम् 274, 10.
 यो ज्ञेन विधिना क्वाति 276, 10.
 विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम 147, 1.
 शीर्णपर्णं वर्जयित्वा 434, 19.
 शीर्णपर्णं हरेदायुः 434, 17.
 स तीर्थफलमाप्नोति 276, 11.
 स शूद्रवद् बहिः कार्यः 152, 20.
 सपूगं च सुपत्रं च 434, 12.
 क्त्वा सङ्गृह्य वासोऽन्यत् 276, 8.
 स्वीया शाखोज्झिता येन 153, 1.

१४. वंशब्राह्मणम्—

घृतकौशिकः 10, 16.

१५. वाजसनेयिसंहिता—

याते ज्ञे ज्याशया 114, 15.

१६. वामनपुराणम्—

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत 322, 3.
 गुरुश्च शक्रः शनि-राहु-केतवः
 221, 3.
 दूर्वा च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्
 321, 15.
 नाभ्यङ्गमर्केन च भूमिपुत्रे 282, 2.
 बुधे च योषित् परिवर्जनीया 282, 4.
 ब्रह्मा मुरारिखिपुरान्तकारी 221,
 1.
 मृशेमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च 321,
 17.
 धेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च 322,
 1.

होमं च कृत्वा ऽऽलभने शुभानाम्
 321, 13.

१७. वायवीयसंहिता—

(Śiva mahāpurāṇam Bk. V.)—

एवं प्रक्षीणपापस्य 59, 5.
 कर्मातिशयमासाद्य 59, 4.
 ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य 59, 8.
 प्रसादान् मुच्यते जन्तुः 59, 10.
 भवेद्विषयवैराग्यम् 59, 6.
 भावशुद्ध्युपपन्नस्य 59, 7.
 योगेन तु पराभक्तिः 59, 9.

१८. वायुपुराणम्—

ऊढायाः पुनरुद्वाहम् 134, 2.
 कलौ पञ्च न कुर्वीत 134, 3.
 तथा मध्याह्नसन्ध्यायाम् 305,
 15.

१९. वार्तिकम्—

नित्येषु शुद्धेः प्राधान्यात् 62, 5.
 भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते 62, 6.

१००. विवस्वान्—

पञ्चासच्छोधयेत्तीर्थम् 227, 5.
 रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा 227, 4.

१०१. विश्वरूपाचार्यः—

आम्ने फलार्थं इत्यादि 57, 4.
 फलवत्त्वं समाचष्टे 57, 5.

* This work belongs to
 Bṛihadāraṇyakopaniṣadbhā-
 shyam.

१०२. विश्वामित्रः—

- अधमं वाचिकं जप्यम् ३०५, २.
 ईदृशस्य हि धर्मस्य ३३, ११.
 उत्तमं मानसं जप्यम् ३०५, १.
 जानातीत्यस्ति तत्रापि ३२, १२.
 धिया यदक्षरभ्रेण्या ३०४, १०.
 यमार्याः क्रियमाणं तु ३३, ९.
 वाचिकस्यैकमेकं स्यात् ३०५, ३.
 शब्दार्थचिन्तनं भूयः ३०४, ११.
 स धर्मो यं विगर्हन्ते ३३, १०.
 सदस्रं मानसः प्रोक्तः ३०५, ४.

१०३. विष्णुधर्मोत्तमम्—

- अनो ज्ञयथा तु मानुष्ये १५४, १०.
 अहो-रात्रं न भोक्तव्यम् ४३७, १. ४३७, १४. ४३८, ८.
 आरूढपतिते चैव १८८, १७.
 एते मृनासदृशाणाम् २००, ११.
 गुरोश्चाप्रीतिजनके १८८, १९.
 चण्डालो वाऽथ वा पापः ४१३, ४.
 तामसानां फलं भुङ्क्ते १८४, ७.
 ते तु पापसमाचाराः २००, १३.
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा २००, ४.
 दत्तानामिह दानानाम् १९२, १७.
 दशध्वजिसमा वेद्या २००, २.
 दशसूनासदृशाणि २००, ३.
 दशसूनिसमश्नक्री २००, १.
 देश-कालाभ्युपगते ४१३, ५.
 पतनान् त्रायते यस्मात् १८५, ९.

- परस्वादेर्वृथादानम् १८८, १६.
 परिवारेषु यद्वत्तम् १८९, ४.
 पौर्णमासीषु सर्वासु १९२, १६.
 बाल्ये वा दासभावेन १८४, ९.
 ब्रह्मबन्धौ च यद्वत्तम् १८९, ३.
 मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यम् ४३७, ५.
 यजन्ते भृगुजां तेषाम् २००, ९.
 यस्योपयोगि यद्वत्तम् १९२, १.
 ये स्मरन्ति सदा विष्णुम् २१६, ३.
 येषां न यज्ञपुरुषः २००, १२.
 येषां न विषये विप्राः २००, ८.
 येषां पापण्डसङ्कीर्णम् २००, १०.
 वर्णसङ्करभावेन १८४, ८.
 वेदविक्रयकं चैव १८९, १.
 वैशाखी कार्तिकी माघी १९२, १५.

- व्यर्थमत्राद्वये दानम् १८८, १८.
 सर्वपापविनिर्मुक्तो २१६, ४.
 सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते १८४, ११.

- सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर् १७८, ९.
 सीदते द्विजमुख्याय १७८, ८.
 स्त्रीभिर्जितेषु यद्वत्तम् १८९, २.

१०४. विष्णुपुराणम्—

- अकिञ्चनमसम्बन्धम् ३९८, १९.
 अगस्तिरभिर्वडवानलश्च ४३३, १३.
 अग्निराप्याययत्त्वन्नम् ४३३, ७.
 अज्ञातकुल-नामानम् ३९८, १७.
 अतिथिग्रहणार्थाय ३९३, ६.

अतिथिं चाऽऽगतं तत्र 440, 2.
 अनायासप्रदायीनि 434, 6. 439, 7.
 अनुज्ञातश्च भिक्षाक्षम् 152, 6.
 अन्तःप्राण्यवपन्नां च 227, 18.
 अन्ते पुनर्द्रवाशी तु 421, 16.
 अन्नं पुष्टिकरं चास्तु 433, 12.
 अन्नं बलाय मे भूमेः 433, 9.
 अन्यत्र सृतका-ऽऽशीच - 302, 2.
 अपोडया तयोः कामम् 220, 8.
 अभीष्टदेवतानां च 433, 6.
 अभुक्तवत्सु चैतेषु 414, 8.
 अभीयात्तन्मना भृत्वा 421, 13.
 आचम्य च ततो दद्यात् 364, 1.
 आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य- 320, 17.
 आत्रद्वस्तस्वर्धन्तम् 361, 1.
 इत्युच्चार्य नरो दद्यात् 337, 3.
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन 434, 5.
 उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्याम् 301, 5.
 उपतिष्ठेत् तथा कुर्यात् 152, 2.
 उभे सन्ध्ये रविं भूष 152, 1.
 कूपेपूद्गततोयेन 285, 3.
 कृतपादादिशौचश्च 440, 7.
 क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रीस्तु 361, 2.
 गच्छेदस्फुटितां शय्याम् 440, 8.
 गुरवे मातुलादीनाम् 359, 6.
 चतुर्दशो लोकगणो य एषः 386, 17.
 जगत्सवित्रे शुचये 364, 6.
 ततश्च प्राह भगवान् 142, 11.
 ततः सुवासिनी-दुःखि- 414, 6.

ततो गोदोहमात्रं वै 393, 5.
 तत्तृप्रये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत् 336, 11.
 तत्रापि श्वपचादिभ्यः 440, 1.
 तथर्षाणां यथान्यायम् 351, 4.
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजो-
 त्तमैः 125, 13.
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विच-
 क्षणैः 125, 11.
 तदेवाष्टगुणं पुंसाम् 440, 4.
 तस्मात्स्वशक्त्या राजेन्द्र 440, 5.
 तस्मादिदं भृतहिनाय भूमौ 336, 15.
 तृध्यर्थमन्नं हि मया विमृष्टम् 357, 1.
 तेनैवोक्तः पट्टेदम् 152, 5.
 तेषामेव हि तीर्थेन 351, 2.
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय 351, 3.
 त्वया तस्मात्समस्तानि 142, 4.
 त्वया तस्मान्महाभाग 142, 6.
 दत्तावकाशो नभसा 433, 8.
 दद्यात्पैत्रेण तीर्थेन 359, 4.
 दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि 481, 11.
 दिनं नयेत्ततः सन्ध्याम् 439, 9.
 दिवातिथौ तु विमुखे 440, 3.
 दूरादावसथान्मूत्रम् 224, 14.
 देवतापारमार्थ्यं च 142, 8.
 देवा मनुष्याः पशवो वयांसि 386, 1.
 हिजशुभ्रूपयैवैषः 480, 11.
 धर्ममप्यसुखोदार्कम् 220, 10.
 न च जन्तुमयीं शय्याम् 443, 10.
 नदी-नद-तडागेषु 185, 1.

न प्रीतिर्वेदवादिषु 125, 12.
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे 156, 10.
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् 364, 5.
 न साम-यजु-ऋग्वर्ग-83, 9.
 नाऽविशालां न वै भमाम् 443, 9.
 निजाञ्जयति वै लोकान् 480, 12.
 नित्यं क्रियार्थं स्नायीत 285, 2.
 नैकवत्सः प्रवर्तेत 265, 11.
 नैर्ऋत्यामिषुर्विक्षेपम् 224, 13.
 परित्यजेदर्थ-कामौ 220, 9.
 पितृणां प्रीणनार्थाय 351, 5.
 पिश्यादिकं च वै सर्वम् 481, 12.
 पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकायाः
 386, 5.

पुनः पाकमुपादाय 439, 19.
 पुराणसंहिताकर्ता 142, 7.
 पुलस्त्येन यदुक्तं ते 142, 12.
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् 440, 6.
 पूजयेदतिथिं सम्यक् 393, 13.
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयाघ्नम् 386, 7.
 प्रवृत्ते च निवृत्ते च 142, 9.
 प्राग्द्वयं पुरुषोऽश्रीयात् 421, 15.
 प्राच्यां दिशि शिरः शस्तम् 441, 8.
 प्राणापान-समानानाम् 433, 11.
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ताः
 386, 3.

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 220, 6.
 * भवत्वेतत्परिणतम् 423, 10.
 भुवि भूतोपकाराय 387, 4.

भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नेमेतत्
 386, 13.
 भोजयेत्संस्कृताग्नेन 414, 7.
 मत्प्रसादादसन्दिग्धा 142, 10.
 मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे 359, 5.
 मृतश्च गत्वा नरकम् 414, 9.
 यदा यदा सतां हानिः 125, 10.
 येषां न माता न पिता न बन्धुः
 336, 9.
 लवगास्तौ तथा मध्ये 421, 14.
 वर्णाश्रमाचारवती 83, 8.
 वल्मीक-मूषकोत्खाताम् 227, 16.
 विबुध्य चिन्तयेद्धर्मम् 220, 7.
 विष्णुरन्ता तथैवाघ्नम् 434, 3.
 विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देहि- 433,
 17.
 वैरे महति महाक्यात् 142, 3.
 वैशाखमासस्य च या तृतीया
 156, 8.
 वैश्वदेवनिमित्तं वै 439, 20.
 व्रजन्ति ते दुरात्मानः 301, 6.
 व्रतानि चरता ग्राह्यो 152, 7.
 शिष्यो गुरोर्नरेभ्यः 152, 4.
 शुचिबस्त्रधरः स्नातो 351, 1.
 शौचावशिष्टां गेहाद्य 227, 17.
 सञ्ज्ञास्त्रादिविनोदेन 439, 8.
 सत्येन तेन मे भुक्तम् 434, 4.
 सत्येन तेनाघ्नमशेषमेतत् 434, 1.
 सदेव स्वपतः पुंसो 441, 9.
 सन्ततेर्न ममोच्छेदः 142, 5.

सर्वकालमुपस्थानम् 302, 1.
सुखं ममैतत्परिणामसम्भवम् 433,
15.

स्थिते तिष्ठेद्भजेद् याते 852, 3.
स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु 433, 5.
स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् 320, 46.
स्वाध्याय-गोत्र-चरणम् 495, 10.
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तम् 405, 11.

१०५. विष्णुः—

अतिथिर्यस्य भद्राशो 403, 1.
अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि 248, 6.
अनभ्यसूया च तथा 84, 13.
अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा 332, 18.
अरुणोदयवेलायाम् 260, 16.
अहिंसा गुरुशुभ्रूषा 84, 11.
आगःस्वपि तथाऽन्येषु 455, 1.
आनम्य प्रयतः पश्चात् 279, 9.
आत्मवत्त्वमलोभत्वम् 84, 12.
आदित्यादिप्रहाणां च 193, 7.
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं

किमद्य 220, 14.

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं

महद्भयम् 220, 16.

उदुत्यमिति मन्त्रेण 296, 9.

कण्टिकीश्वरक्षोत्थम् 251, 11.

कनिष्ठाङ्गुलिषत् स्थूलम् 251, 12.

कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा 296, 8.

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनाम् 251, 16.

क्षमा सत्यं दमः शौचम् 84, 10.

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् 313, 9.

जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन् 241, 5.

ततः कृत्वा निर्वीतं तु 352, 4.

ततो ऽप्यु निमग्नः 275, 13.

तत्र दानादिकं कुर्यात् 193, 9.

तद्विष्णोः परमं पदम् 275, 14.

तर्पयेत्तु यथाकामम् 353, 16.

तस्मात् सुकृतमादाय 403, 2.

तूष्णीमेव हि शूद्रस्य 271, 5.

दण्डं प्रकल्पयेद्राजा 455, 2.

दत्तं वा दापितं वा ऽपि 220, 15.

दन्तभावनमुद्दिष्टम् 251, 13.

दिनक्षयो दिनच्छिद्रम् 193, 6.

देशे न चाऽशुचौ नाऽर्द्धे 443, 6.

द्वादशाङ्गुलकं विप्रे 251, 15.

न गजभमकृते 442, 13.

न घटासिक्त-443, 1.

न चपल-443, 3.

न धान्य-443, 4.

न नम-442, 12.

न नारीमध्ये 443, 3.

न पञ्चदशकृते 442, 13.

न पलाशशयने 442, 12.

न भिक्षे 443, 1.

नमस्कारं प्रकुर्वीत 327, 10.

नवम्यां भानुवारे च 253, 7.

न विद्युदग्धकृते 443, 1.

न इमद्यान-443, 2.

नाऽऽकाशे 442, 12.

नाभिमुष्टे 443, 1.
 नापरीक्षितम् 146, 14.
 नार्द्रपादः स्वपेत् 442, 11.
 नार्द्रवंशो 442, 12.
 नावाप्नोति गृही लोकान् 216, 15.
 नोच्छिष्टो न दिवा 443, 5.
 नोत्तरापरा-442, 11.
 नोर्पतश्चि तद्भारि 353, 4.
 पितुर्गृहे तु या कन्या 131, 9.
 पुनर्वसु-बुधोपेता 280, 17.
 पुरुषसूक्तं वा 276, 1.
 प्रजापतेर्हविर्हुत्वा 382, 19.
 प्रतिपददर्श-पश्यायु 253, 6.
 प्राजापत्येन तीर्थेन 352, 5.
 बहुशुक्लेन्धने चामौ 316, 15.
 बालाश्च तरुणा वृद्धाः 281, 15.
 बाले समानवयसि 334, 17.
 ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव 271, 4.
 भृगुहत्या पितुस्तस्याः 131, 10.
 139, 10.
 मन्दागिरामयावी च 316, 18.
 मरण-व्याधि-शोकानाम् 229, 17.
 माघे मास्युपसि स्नात्वा 281, 17.
 यन्नाशुचि स्थलं वा स्यात् 353, 15.
 युञ्जते नमः 276, 1.
 यो ऽर्नविषि जुहोत्यधौ 316, 17.
 विज्ञेयः पुण्यकालो ज्यम् 193, 8.
 विधुमे लेलिहाने च 316, 16.
 सभासु चैव सर्वाम् 327, 9.

सर्वं तन्निष्फलं याति 323, 10.
 सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य
 सूर्यग्रहणतुल्या तु 280, 15.
 स्थले स्थित्वा जले यस्तु 353, 3.
 स्थूलं विषमदन्तस्य 251, 14.
 ज्ञातश्चार्द्रवासाः 276, 1.
 ज्ञात्वा माघे शुभे तीर्थे 281, 16.
 ज्ञानार्हो यो निमित्तेन 279, 8.
 स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा 280, 18.
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण 216, 14.

१०६. वृद्धगार्ग्यः—

तदहर्नव भुञ्जते 437, 2.
 मन्थ्याकाले यदा राहुः 137, 1.

१०७. वृद्धगौतमः—

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रिंशत् 436, 7.
 चन्द्र-सूर्यग्रहे नाशात् 437, 9.
 राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय 437, 10.
 सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् 136, 6.

१०८. वृद्धपण्डितः—

अनस्थि शतमेकं तु 138, 9.
 अनेन विधिना वार्जपि 138, 13.
 अवध्याः सर्व एवैते 138, 7.
 अस्थिमद्भे तु द्विगुणम् 132, 12.
 उपविष्टस्तु विष्णुव्रतम् 230, 9.
 उपोष्यैकाहमादध्यान् 138, 10.
 कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्याम् 138,
 14.
 कृत्वा तु मानसं पापम् 138, 16.
 कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य 234, 11.

कृत्योपवीतं सध्यांसे 234, 13.
चतुर्गुणं कर्मकृते 188, 15.
जरायुजा-ऽण्डजाधैव 188, 6.
त्रिःज्ञानमुदके कृत्वा 188, 11.
निबद्धशिख-कच्छस्तु 234, 12.
निधयार्थं विबुधानाम् 188, 8.
स कुर्यादर्धशौचं तु 230, 10.

१०९. वृद्धमनुः—

अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यम् 427, 15.
अभोज्यं तद्भवेदन्नम् 426, 4.
असत्सु विनियुज्जीत 188, 12.
अस्पृश्यस्पर्शने चैव 288, 2.
आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी 288, 4.
औदुम्बराय दध्नाय 361, 8.
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्याम् 361, 5.
दीपोत्सवचतुर्दश्याम् 361, 4.
धर्मार्थं नोपयुक्ते च 188, 14.
न पिबेन्न च भुज्जीत 426, 1.
नैकहस्तेन च जलम् 426, 2.
पञ्च मासान् महामौनम् 427, 16.
पात्रभूतो ऽपि यो विप्रः 188, 11.
पिबतो यत्पतेत्तोयम् 426, 3.
पिबेद्यदि हि तन्मोहात् 426, 6.
पीतावरोषितं तोयम् 426, 5.
पीत्वा ऽऽपोशनमभीयात् 422, 12.
पौर्णमास्यां तथा दर्शे 288, 5.
मार्या-भृतक-दासेभ्यः 422, 13.
पृते जन्मनि सङ्गान्ती 288, 1.
पमाय धर्मराजाय 361, 6.

वृकोदराय चित्राय 361, 9.
वैवस्वताय कालाय 361, 7.
स गोहत्याकृतं पापम् 288, 1.
सङ्गान्त्यां भानुवारे च 288, 3.
सञ्चयं कुरुते यश्च 188, 13.

११०. वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

इष्टका-लोष्ट-पाषाणैः 254, 1.
मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ 254, 2.

१११. वृद्धवसिष्ठः—

अनभिकस्तु यो विप्रः 382, 15.
एतद्दिण्युपदं नाम 192, 11.
कन्यायां मिथुने मीने 192, 12.
पस्तोदये विधोः पूर्वम् 436, 15.
ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः 435, 17.
चतुर्थे ग्रहरे चेत्स्यात् 435, 20.
क्षप-कर्कटसङ्गान्ती 192, 8.
भुज्जीतावर्तनात् पूर्वम् 435, 18.
रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वम् 435, 19.
विषुवे च तुला-मेयी 192, 9.
वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु 192, 10.
षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः 192, 13.
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च 382, 16.

११२. वृद्धशकुः—

कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे 250, 8.
गङ्गा च यमुना धैव 250, 4.
तर्जन्वङ्गुष्ठयोरेन 238, 7.
विःप्राभीवाद् वदम्भस्तु 250, 2.
नाभिसंस्पर्शनाभावाः 250, 10.
नाभिं च हृदयं तद्वत् 238, 9.

नासत्य-दत्तौ प्रीयेते 250, 6.
 पादाभ्यां प्रीयते विष्णुः 250, 5.
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च 250, 8.
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन 238, 8.
 मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य 250, 12.
 संस्पृशेद्य ततः शीर्षम् 238, 10.
 संस्पृष्टे हृदये चास्य 250, 11.
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव 250, 9.
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु 250, 7.

११३. वैयासिकं योग-

भाष्यम्—

अवृत्तिकम् 43, 1.
 कादानित्क-42, 10.
 तत्र क्षिप्र-43, 2.
 तत्र प्रतिक्षणम् 42, 8.
 निव्रा तन्द्रा 42, 10.
 यम-नियमाद्यष्टाङ्ग-42, 11.
 यस्त्वेकामे 43, 5.
 विशिमे ऽपि 43, 2.
 विपक्ष-43, 4.

११४. व्याघ्रपादः—

आ मृत्योश्चाचरन् शीघ्रम् 233, 9.
 उभाभ्यामापि हस्ताभ्याम् 352, 10.
 एवं यो ब्राह्मणो नित्यम् 249, 15.
 गङ्गातोयेन कृत्स्नेन 233, 8.
 प्रातःस्नानी भवेन्नित्यम् 269, 12.
 ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तम् 249, 16.
 मृज्जनाभ्यां स्मृतं बाह्यम् 233, 7.
 शीघ्रं तु द्विविधं प्रोक्तम् 233, 6.

समूहो नरकं याति 352, 11.

११५. व्यासः—

अक्षरद्वयमभ्यस्तम् 178, 16.
 अतिदूरागतः भ्रान्तः 397, 3.
 अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च 411, 16.
 अनध्यायेष्वर्थात् यत् 154, 15.
 अनन्तं दुहितुर्दानम् 186, 12.
 अनुत्सृष्टेषु न स्नायात् 285, 15.
 अपां ह्यदशगण्डुषैः 253, 17.
 अपि वा जातिमात्रेभ्यः 197, 9.
 अपुत्राय ददाम्येतत् 362, 5.
 अभिवाद्य ततो विप्रम् 306, 11.
 अमुक्तयोरस्तगयोः 435, 14.
 अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् 351, 9.
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च 259, 2.
 अलाभे दन्तकाष्ठानाम् 253, 16.
 आत्मीयेष्वपि न स्नायात् 286, 1.
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् 296, 3.
 आपोहिष्टेत्यृचैः कुर्यात् 293, 3.
 आवाहन-स्वधाकार-388, 13.
 उदितं तं विजानीयात् 314, 14.
 उपास्ते सन्धिबेलायाम् 289, 4.
 उषःकाले तु सम्प्राप्ते 258, 9.
 ऋषीणामृषिता नित्यम् 259, 1.
 एकमप्याशयेन्नित्यम् 188, 17.
 एकैकमञ्जलिं देवाः 351, 8.
 एतेष्वेवावसक्तस्तु 306, 10.
 एवमादिषु तीर्थेषु 195, 4.
 कराभ्यां तोयमादाय 296, 1.

हस्तस्या निष्कृतिं कर्तुम् 333, 11.
 काले त्वनुदितं प्राहुः 313, 19.
 कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि 190, 8.
 कुटुम्बार्थे तु सङ्गुद्रात् 197, 18.
 कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे 195, 3.
 कृतापसव्यः स्वधया 379, 4.
 कोटिजाप्येन राजेन्द्र 310, 10.
 कृत्वर्थमात्मने चैव 198, 1.
 क्षीरिणो वृक्ष-गुल्मादीन् 251, 9.
 ख्याता तीर्थे शतगुणा 298, 4.
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च 195, 1.
 गङ्गापुत्राय भीष्माय 362, 4.
 गतप्रत्यागतं यच्च 286, 3.
 गायत्री नाम पूर्वाङ्गे 289, 11.
 गायत्री प्रोच्यते तस्मात् 289, 14.
 गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या 293, 1.
 गेहेऽपि शस्यते स्नानम् 288, 11.
 महकाले च नाश्रियात् 435, 12.
 जगतः प्रसवित्री वा 289, 16.
 तपकाले न भाषेत 306, 9.
 नायात्मजेषु यत्नम् 186, 10.
 जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तम् 381, 12.
 तत्पार्श्वं प्रणुदत्याशु 310, 6.
 तत्राप्यशक्तः करणे 318, 11.
 तथा प्रभातसमये 314, 1.
 तदिदं देहि देहीति 178, 17.
 नृगः स्वधर्मवर्तिस्त्वम् 120, 7.
 मात् सर्वप्रयत्नेन 337, 8.
 स्मन्नाचमनं कुर्यात् 431, 13.

तस्य नायं न च परो 413, 15.
 तामेव सन्ध्यां तस्मात् 289, 5.
 तिक्तं कषायं कटुकम् 251, 8.
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च 263, 18.
 तैरेवात्रैर्बालं दद्यात् 379, 3.
 दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य 251, 7.
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या 388, 16.
 दध्यक्तं पयसाक्तं वा 331, 13.
 दशकृत्वः प्रजप्ता सा 310, 5.
 दातव्यं भिक्षवे चाक्षम् 190, 9.
 दीयमानं रुदत्यक्षम् 395, 18.
 द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् 197, 8.
 धनलाभे प्रवृत्तस्तु 199, 5.
 न चासमाहितमनाः 306, 4.
 नया यच्च परिधृष्टम् 286, 2.
 न पदा पादमाक्रम्य 306, 7.
 न भिक्षां प्रतिपद्येत 290, 16.
 न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो योगी 270, 3.
 न वृथावारिममानाम् 270, 15.
 नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे 395, 17.
 न सङ्गमन्नं च हसन् 306, 8.
 नाद्यात्सूर्यमहात् पूर्वम् 435, 11.
 नान्तर्धासो विना जातु 263, 5.
 नान्यतो ज्ञायते धर्मः 337, 7.
 नापात्रितो न जल्पन् 306, 2.
 नित्यभ्रात्रे त्यजेदेतान् 388, 15.
 नित्यभ्रात्रे ऽर्घ्य-गन्धाद्यैः 388, 11.
 नोत्तरीयमधः कुर्यात् 263, 4.
 न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत 417, 6.

पञ्चयज्ञास्तु यो मोहात् 413, 14.
 पञ्चार्थो भोजनं कुर्यात् 415, 11.
 पलाश-पद्मपत्रेषु 416, 9.
 पितामही पितृव्यस्त्री 332, 10.
 पितुः शतगुणं दानम् 186, 11.
 पूर्वजः स्नातकार्थस्त्विक् 332, 8.
 प्रक्षाल्य हस्ती पादौ च 251, 6.
 प्रणव-व्यावृत्तियुताम् 303, 9.
 प्रणवेन तु संयुक्तम् 293, 4.
 प्रतिग्रहनिमित्तं च 154, 16.
 प्रतिग्रहचर्चिर्न स्यात् 199, 2.
 प्रतिग्रहादन्नदोषात् 239, 13.
 प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् 333, 10.
 प्रातःस्नानेन पापानि 259, 3.
 बहिःसन्ध्या दशगुणा 298, 3.
 ब्रह्मचर्यादिनियमो 388, 14.
 ब्रह्मचारि-व्रतीनां च 416, 10.
 भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी 355, 12.
 मकरे आहृहासे च 195, 2.
 मन्त्रपूतं जले स्नानम् 270, 14.
 मातामहो मातुलश्च 332, 7.
 माता-पित्रोश्च यज्ञश्च 186, 9.
 मातृष्वसा मातुलानी 332, 9.
 मासान् दशोदरस्थं वा 333, 8.
 मुक्ते शशिनि मुञ्जीत 435, 13.
 वतिश्च ब्रह्मचारी च 411, 15.
 वसुतिष्ठत्यनाथान्तो 431, 14.
 यः पूज्यते अतिथिः सम्यक् 397, 4.
 रजस्तमो-मोहजातान् 293, 6.

रविर्वायवश्च दृश्येत 314, 2.
 राश्यास्तु षोडशे भागे 313, 18.
 रेखामात्रस्तु दृश्येत 314, 3.
 लक्षजाप्येन च तथा 310, 9.
 वसन्ति सर्वतीर्थानि 263, 16.
 वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् 293, 7.
 विपुषां पादसंस्पर्शः 417, 8.
 विपुषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वम् 293, 5.
 वृत्तिसङ्कोचमन्विष्येत् 199, 4.
 वेदनाविविधैर्दुःखैः 333, 9.
 वैयाघ्रपादगोत्राय 362, 3.
 वैश्वदेवं प्रकुर्वीत 379, 1.
 शतजम्ना तु सा देवी 310, 7.
 शतसाहस्रिका नयाम् 298, 2.
 शीतास्वप्न निविध्योणाः
 288, 10.
 शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य 362, 1.
 शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यम् 417, 7.
 भादे कर्तुर्निषेधोऽप्यम् 253, 15.
 भादे यज्ञे च नियमात् 253, 14.
 भीतं कर्तुं न चेच्छक्तः 318, 10.
 स देवांश्च पितृभ्यश्च 431, 12.
 सप्तम्यां रविवारे च 355, 11.
 सर्वान् पितृगणान् सम्यक् 388, 1.
 सरस्वती च सायाहे 289, 12.
 सवितृद्योतनात् सैव 289, 15.
 सहस्रजम्ना सा देवी 310, 8.
 संवत्सरकृतं पापम् 362, 2.
 संस्कृताद्यैर्हि विविधिः 379, 2.

मुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि 417, 9.
 सोऽहमस्मीत्युपासीत 290, 17.
 स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् 199, 8.
 ज्ञानं मध्यन्दिने कुर्यात् 270, 7.
 ज्ञानं सद्यः प्रकुर्वीत 431, 15.
 ज्ञायामन्दीषु शुद्धासु 258, 10.
 हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषम् 431, 11.
 हस्तौ पादौ तथैवास्यम् 415, 12.

११६. व्याससूत्राणि—

अत एव च नित्यस्वम् 118, 13.
 अत एव चामी— 58, 17.
 अथातो 83, 7.
 अभिमानिव्यपदेशस्तु 52, 10.
 आसीनः 44, 7.
 परामर्शं जैमिनिः 56, 9.
 यत्रैकाग्रता 41, 12.
 विपर्ययेण तु 96, 16.
 विहितत्वाच्च 60, 10.
 सर्वोपेक्षा च 59, 1.

११७. शङ्ख-लिखितौ—

अङ्गुष्ठमूलस्य 235, 14.
 अन्यथा विप्रवः 477, 15.
 आहारं मैथुनं निद्राम् 194, 4.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 352, 1.
 कनिष्ठा-तलयोः 285, 16.
 कर्मचाध्यापनं चैव 194, 5.
 गा रक्षेत् 477, 11.
 तास्वपीतासु 477, 11.
 न तिष्ठत्सु 477, 11.

न तीर्थे 477, 13.
 न स्वयम् 477, 12.
 पूर्वणाङ्गलिपर्वणि 235, 17.
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः 235, 15.
 बाल-वृद्ध-रोगार्तानाम् 477, 14.
 शनैरार्द्रशाखया 477, 12.

११८. शङ्खः—

आङ्गिः समुद्रतामिस्तु 236, 2.
 अयातयामान्येतानि 256, 8.
 अस्नातश्च पुमाच्चाहो 268, 14.
 आदित्या वसवो रुद्राः 315, 3.
 आपः पुण्याः पवित्राश्च 275, 4.
 कुशवृक्षां समासीनः 303, 5.
 कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः 255, 9.
 क्रियाज्ञानं प्रवक्ष्यामि 284, 8.
 क्रियाज्ञानं समुद्दिष्टम् 269, 6.
 गवां गोष्ठे दशगुणम् 307, 13.
 गृहे त्वेकगुणं जप्यम् 307, 12.
 चण्डाल-शव-यूपांश्च 268, 16.
 जप्नुकामः पवित्राणि 269, 3.
 जले निमग्नस्तृन्मज्ज्य 284, 8.
 तदि काम्यं समुद्दिष्टम् 269, 2.
 तयोस्तु वारुणं मुख्यम् 268, 7.
 तर्पणादीनि कर्माणि 255, 10.
 तीर्थमावाहयिष्यामि 275, 1.
 284, 12.
 तीर्थस्वाऽऽवाहनं कुर्यात् 284, 9.
 दन्तवदन्तलभेषु 243, 13.
 दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः 226, 7.

न प्रतिगृह्णीयात् 426, 19.
 नाधिकं दद्यात् 426, 19.
 नानियुक्तो ऽध्यासनस्यः 426, 18.
 नोदकुम्भहस्तो 329, 10.
 पुष्यस्नानादिकं यत्तु 269, 1.
 प्रपद्ये वरुणं देवम् 274, 13.
 284, 10.
 प्रातःस्नानं तदर्थं तु 268, 15.
 प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्राम् 297, 16.
 मण्डलान्युपजीवन्ति 415, 4.
 मलापकर्षणं नाम 269, 5.
 मलापकर्षणार्थाय 269, 6.
 मृद्भिरद्भिश्च कर्तव्यम् 284, 7.
 याचितं देहि मे तीर्थम् 274, 14.
 284, 11.
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् 275, 3.
 वह्निना न च तप्ताभिः 236, 3.
 शमयन्त्याशु मे पापम् 275, 5.
 शरीरशुद्धिर्विश्लेषा 286, 12.
 सरःसु देवखातेषु 269, 7.
 सहस्र-शत-कोटीनाम् 307, 15.
 सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् 297, 17.
 सान्निध्यमस्मिन्स्तोत्रे च 275, 2.
 284, 13.
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु 307, 14.
 स्नातस्य वह्निप्रेन 286, 11.
 स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तम् 268, 6.
 स्नानं समाचरेद्यत्तु 269, 4.
 स्नानार्हस्तु यदा स्नाति 268, 17.

११९ शान्तातपः—

अध्यासनोपविष्टस्तु 426, 21.
 अनृतं मद्यगन्धं च 298, 6.
 अन्यैरपि कृते कूपे 286, 5.
 अभिवाद्य द्विजो मोहान् 330, 14.
 अभिवाद्य द्विजः गुरुम् 327, 6.
 अभिवाद्यो नमस्कार्यः 327, 2.
 अयनादौ सदा देयम् 192, 3.
 अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः 317, 16.
 अशून्यं तु करं कुर्यात् 256, 14.
 आचम्य पात्रमुद्धृत्य 431, 15.
 आर्द्रामलकमात्रास्तु 232, 3.
 उदक्यां सूतिकां नारीम् 330, 13.
 उद्धृत्य वामहस्तेन 426, 11.
 एका लिङ्गे करे सव्ये 228, 17.
 कर्दमाखुत्कराल्लेषात् 271, 10.
 कृतशौचावशेषाच्च 271, 11.
 चित्ते विभावयेत्तस्मिन् 405, 8.
 जपे होमे च दाने च 256, 13.
 ज्ञातिभैरुचं समाप्नोति 433, 3.
 ज्ञान-कर्म-गुणोपेताः 327, 5.
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च 286, 6.
 तथैवाहुतयः सर्वाः 232, 4.
 तानि नित्यं ददात्यर्कः 192, 6.
 ताम्बूले चेशुदण्डे च 244, 2.
 तिर्यग्योनिशतं गत्वा 179, 10.
 दन्तलग्ने फले मूले 244, 7.
 न गोमूत्र-पुरीषे तु 271, 13.
 नष्टं देवलके दत्तम् 188, 5.

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण 327, 4.
 नावाप्नोति गृही लोकान् 404, 7.
 पाणिं मूर्ध्नि समाधाय 433, 2.
 पुनर्वाति वृषलस्याक्षम् 298, 7.
 बहूनां पश्यतां सोऽक्षः 426, 22.
 ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु 327, 7.
 ब्राह्मणानां शतं सम्यक् 327, 3.
 भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत 433, 1.
 भोजने चैव दाने च 187, 2.
 मा ददस्वेति यो ब्रूयान् 179, 9.
 मुख्यान् प्राणान् समालभ्य
 432, 16.
 मृत्रशौचं समाख्यातम् 228, 18.
 मृत्तिकाभक्षणं चैव 428, 2.
 मृत्तिकां गोमयं वापि 271, 12.
 यच्च वाणिजके दत्तम् 188, 6.
 रक्ता गौरा तथा श्वेता 271, 9.
 लौकिके वैदिके वापि 379, 18.
 वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः 379, 19.
 शुचिदेशास्तु सङ्कषाः 271, 8.
 श्रौतं यत्तत्स्वयं कुर्यात् 317, 15.
 षडशीतिमुखे चैव 192, 4.
 सक्रान्ती यानि दत्तानि 192, 5.
 सन्निकृष्टमधीयानम् 187, 1.
 सुरापानेन तत्तुल्यम् 426, 12.
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण 404, 6.
 हस्तदत्तानि चाक्षानि 428, 7.
 १२०. शिवधर्माः—
 तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य 190, 4.

भागद्वयं तु धर्मार्थम् 190, 5.
 १२१. शैवपुराणम्—
 तोषयेत्तं प्रयत्नेन 377, 7.
 प्रियाणि चात्मनो यानि 377, 6.
 भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च 377, 4.
 यो गुरुः स शिवः प्रोक्तः 377, 1.
 वत्साभरण-माल्यानि 377, 5.
 शिव-विद्या-गुरुणां च 377, 2.
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य 377, 3.
 १२२. शैवागमः—
 अत्यन्तरोगयुक्ताङ्ग- 139, 14.
 गुर्वग्नि-देवकृत्येषु 139, 15.
 १२३. शौनकः—
 अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः 354, 3.
 अपमयं चरन्तीनाम् 273, 9.
 अपापमपकिल्बिषम् 273, 16.
 अपामार्गं त्वमस्माकम् 274, 1.
 अभावे ग्रीहि-यवयोः 315, 20.
 अय्यमस्त्वमनिर्वेदो 305, 9.
 आज्यं हव्यमनादेशे 316, 4.
 इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः 274, 6.
 एकदेशे पृथक्कुर्यात् 272, 7.
 कनिष्ठाऽनामिकाङ्गुष्ठैः 418, 20.
 काण्डात् काण्डादिति 273, 14.
 कृतमोदनसम्भवादि 315, 17.
 कृत्वोत्तानी करी प्रातः 305, 6.
 गायत्र्या आदित्यो 272, 14.
 ग्रामे मनसाऽधीयीत 347, 15.
 जिह्वयैव पसेदन्नम् 418, 12.

ततः सम्मार्जनं कुर्यात् 273, 5.
 ततो यत इन्द्रः 273, 1.
 तत्र गायेत सामानि 274, 7.
 तदभावे यथाग्वा वा 316, 1.
 तर्जनी-मध्यमाङ्गुष्ठ-418, 18.
 तर्जनीं तु बहिः कृत्वा 418, 21.
 तासामृषभपत्नीनाम् 273, 10.
 त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च 273, 11.
 नानध्यायो ऽस्ति वेदानाम् 158, 20.
 नित्ये जपे च काम्ये च 158, 19.
 पवित्रपाणिः कृत्वा तु 346, 14.
 पुनश्च गोमयेनैव 273, 8.
 प्रयतो मृदमादाय 272, 6.
 प्राग्वोदग्वा 347, 4.
 प्राणायामैर्दग्धदोषाः 346, 12.
 प्रेषिते तु यदा पत्नी 315, 14.
 मध्यमा-ऽनामिकाङ्गुष्ठैः 418, 19.
 मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु 305, 7.
 मनसाऽधीयीत 347, 16.
 मनःसन्तोषणं शौचम् 305, 8.
 मन्त्रस्य देवतायास्तु 316, 5.
 यथाविध्यप आचम्य 346, 13.
 यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ 316, 2.
 यवानामिव गोधूमाः 316, 3.
 व्रीक्षादि चाकृतं प्रोक्तम् 315, 18.
 शिवेन मे जपित्वेदम् 274, 8.
 समाने सर्वहस्तेन 418, 22.
 स्नात्वाऽऽश्वान्तो वारिमध्ये 260,
 16.

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च 418, 11.
 स्वाहेत्यथाऽपामार्गेण 274, 2.
 हविष्येषु यथा मुख्याः 315, 19.
 होमकाले यदि प्राप्ता 315, 15.

१२४. भुतिः—

अग्निः शुचिब्रततमः 66, 12.
 अत्रिरदादौर्वाय 11, 5.
 अथ सावित्रीम् 345, 14.
 अथ ह याज्ञवल्क्यस्य 11, 6.
 अथेतरेषां पशूनाम् 52, 6.
 अध्यापिता ये 75, 3.
 अध्वर्युर्गृहपतिम् 219, 4.
 अन्तः प्रविष्टः 214, 10.
 अन्यैः शतहुताद्धोमात् 312, 1.
 अष्टवर्षं ब्राह्मणम् 148, 1.
 आग्नेयमष्टाकपालम् 449, 18.
 इन्द्रं मित्रं वरुणमभिमाहुः 209, 6.
 इमं मे वरुण- 298, 18.
 उत्तमं नाकमधिरोहति 350, 1.
 ऋषयो वा इन्द्रम् 11, 3.
 एकं सहस्राः 209, 8.
 एतया निषादस्थपतिम् 49, 5.
 एते सर्वे 14, 5.
 कदाचनस्तरिरसि 299, 5.
 कामस्तदमे 103, 13.
 स्वादिरं वीर्यकामस्य 60, 5.
 पामे मनसाऽधीयीत 345, 17.
 वीष्मे राजन्यः 162, 4.
 वीष्मो वै राजन्यस्य 162, 4.

वेदीदं सर्वम् 99, 4.
 यैव तान् 75, 6.
 अदिदमाहुरमुम् 210, 11.
 मध्यापयीत 148, 1.
 स्य वा एतस्य 349, 15.
 यथायथोपासते 210, 14.
 वसिष्ठः 11, 4.
 गवन्तं लोकम् 350, 4.
 त्रैनेव प्रायुङ्क्त 345, 12.
 क्षिणत उपवीय 345, 2.
 क्षिणोत्तरौ पाणी 345, 9.
 र्भाणां महदुपस्तीर्य 345, 6.
 दशापवित्रेण 393, 16.
 द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः 171, 2. 195, 7.
 नमो ब्रह्मणे इति 346, 4.
 न विज्ञातम् 52, 75.
 न विदुःश्वस्तनम् 52, 7.
 शना यजेत 393, 19.
 भुवैः शतहुताद्धोमात् 312, 3.
 राजापतिर्यज्ञानसृजत 161, 6.
 ब्रह्मणः सायुज्यम् 350, 5.
 ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः 344, 9.
 ब्राह्मणो 46, 7.
 भूयांसं चाक्षय्यम् 350, 4.
 मध्यन्दिने 346, 2.
 मयि वर्चो बलम् 56, 3.
 ए एवं विद्वान् मेधे 349, 5.
 यत् पितृभ्यः 337, 7.
 अक्षिराचामति 346, 18.

यथैव ते 75, 5.
 यदि ब्राह्मणो यजेत 450, 1.
 यदि राजन्यः 450, 2.
 यदि वैश्यः 450, 3.
 यदेकस्मिन्यूपे 91, 5.
 यद्वाह्मणेभ्यो ऽन्नम् 391, 21. 40, 4.
 यन्नैकां रशनाम् 91, 6.
 यवागुं च 218, 18.
 यवाग्वाग्मिहोत्रम् 218, 18.
 यस्य गृहान् 166, 3.
 यस्य पिता पितामहो वा 165, 16.
 यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति 296, 15.
 यावज्जीवमग्निहोत्रम् 118, 10.
 165, 6.
 यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्याम्
 165, 7.
 राजानमभिषेचयेत् 451, 8.
 राजा राजसूयेन 46, 7.
 वसन्ते ब्राह्मणः 162, 2.
 वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा 165, 8.
 395, 1.
 वसन्तो वै 162, 2.
 विप्रा वाचा 75, 4.
 विश्वजिता यजेत 148, 16.
 वैश्यो 46, 8.
 शरदि वैश्यः 162, 6.
 शरद् वैश्यस्व 162, 6.
 शिष्यैः शतहुताद्धोमात् 312, 2.
 ह्येनेनभिचरन् 68, 17.
 सविदानन्दरूपम् 99, 3.

स होवाच 10, 10.
 सावित्रीं प्रणवम् 39, 12.
 सुपर्ण विप्राः 209, 3.
 स्कन्धे जुहोति 60, 15.
 स्व एवैनमृतावाधाय पशु- 162, 7.
 स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्म- 162, 3.
 हस्ताशौच आह्वय- 345, 19.
 हिरण्यगर्भः समवर्ततामे 105, 12.
 १२५. श्वेताश्वतरोपनिषद्—
 अपाणि-पादो 104, 14.
 एको देवः 203, 16.
 कर्माध्यक्षः 208, 18.
 कामः सङ्कल्पो 103, 17.
 तस्यैते कथिता स्यर्थाः 74, 19.
 376, 16.
 ते ध्यानयोगानुगताः 78, 9.
 न तस्य कार्यं करणे च 102, 11.
 104, 8.
 परास्य शक्तिः 104, 10.
 मनोनुकूले 41, 8.
 मायां तु प्रकृतिम् 98, 3.
 यस्य देवे परा भक्तिः 74, 18. 376,
 15.
 समे शुचौ 41, 6.
 १२६. षट्त्रिंशन्मतम्—
 आचान्तः पुनराचामेत् 241, 12.
 आपः स्वभावतो मेध्याः 287, 7.
 ताम्बूले चैव सोमे च 244, 4.
 तेन सन्तः प्रशंसन्ति 247, 8.
 त्वग्निः पञ्चैर्मूल-पुष्पैः 244, 6.

दन्तलमस्य संपर्शो 244, 5.
 सुगन्धिभिस्तथा ब्रह्मैः 244, 7.
 होमे भोजनकाले च 241, 11.

१२७. सत्यव्रतः—

अपसव्यं ततः कृत्वा 356, 8.
 ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो 268, 1.
 कृतोपवीती देवेभ्यो 356, 6.
 ततो मातामहानां च 359, 2.
 दर्भपाणिस्तु विधिना 356, 9.
 पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात् 359, 1.
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्ष्या 356, 7.
 स चण्डालोर्गप पूतात्मा 268, 2.

१२८. सङ्ग्रहकारः—

अबुद्धिपूर्वकस्पर्शो 278, 4.
 त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु 278, 5.

१२९. संवर्तः—

उत्पत्ति-प्रलयौ चैव 186, 1.
 ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तम् 278, 2.
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः 186, 5.
 तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु 278, 1.
 पुत्रमांसं वरं भोक्तुम् 199, 13.
 राजप्रतिग्रहो घोरो 199, 12.
 लोकवार्तादिकं भुत्वा 306, 16.
 वेत्ति विद्यामविद्यां च 186, 2.
 शूद्रे समगुणं दानम् 186, 4.
 सङ्ख्यां विना च यज्जपम् 306,
 17.

१३०. साङ्ख्यायनः—

यद्येकवक्षो 222, 17.

१३१. सुमन्तुः—

अभिशस्त-पतित-175, 4.

श्रुद्रयाजकः सर्व-175, 4.

१३२. स्कन्दपुराणम्—

अतो विवर्जयेत् प्राशो 194, 10.

आचार्यनिन्दाभ्रवणम् 131, 1.

इत्यालोचनमर्थशाः 120, 15.

एक एव शिवः साक्षात् 107, 8.

एकेन तिष्ठताऽधस्तात् 178, 4.

कोऽहं मोक्षः कथं केन 120, 14.

गुरोरनिष्टाचरणम् 130, 16.

गुरोरभावे तत्पुत्रम् 185, 13.

गुरोश्च सेवाऽकरणम् 130, 17.

ततोऽन्येषां च विप्राणाम् 185, 12.

*तथा विष्णुश्च रुद्रश्च 95, 13.

तदा दिवा न कर्तव्यम् 437, 19.

तद्दानातिक्रमे दानम् 185, 15.

*विशतैः पट्टिभिः कल्पैः 95, 10.

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा 361, 11.

दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः 191, 14.

दान्-याचकयोर्भेदः 179, 5.

दीयमानं तु यो मोहात् 179, 6.

देवतीर्थेन देवत्वात् 361, 12.

देवार्चनरतो विप्रैः 188, 8.

देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी 179, 2.

न स पापेन लिप्येत 197, 2.

निवारयति पापात्मा 179, 7.

पूर्वं निशीयाद् ग्रहणम् 437, 18.

पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रम् 185, 14.

प्रथमं तु गुरोर्दानम् 185, 11.

*ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः 95, 14.

ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिभेदाः 95, 12.

ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः 107, 9.

ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य 199, 17.

भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्ने 437, 17.

मरुदेशे निरुदके 199, 15.

*माया च प्रलये काले 95, 16.

*मूर्तयो विविधास्तेषु 95, 15.

यदा चन्द्रग्रहस्तात् 437, 16.

यादिदं कष्टमर्थित्वम् 179, 3.

राजप्रतिपहात् पुष्टः 199, 16.

राजप्रतिग्रहाङ्घ्रिः 199, 21.

रात्रौ दानं न कर्तव्यम् 194, 7.

रौरवे नरके घोरे 199, 19.

*वर्षाणां यच्छतं तस्य 95, 11.

विवादश्च तथा तेन 131, 2.

विशेषतो निशीथे तु 194, 9.

विषयामिषतुण्डस्तु 199, 18.

वृक्षा इवाभिना दग्धाः 199, 20.

वेदोक्तेन प्रकारेण 120, 11.

शरीरशोषणं यत्तत् 120, 12.

श्रान्तस्य यानं नृषितस्य पानम्

191, 12.

षडङ्गवेदवित् विप्रो 197, 1.

*सत्यबोधमुखानन्त- 95, 17.

* The quotations under स्कन्दपुराणम् marked with stars appear in the Sūta Samhitā, Part I., Chap. VIII.

स वै देवलको नाम 188, 9.
हरन्ति राक्षसा यस्मात् 194, 8.

१३३. स्मृतिः—

आदिकर्ता स भूतानाम् 106, 3.
ज्ञानादेव तु कैवल्यम् 58, 11.
देवानभ्यर्च्य गन्धेन 376, 5.

धर्मात्सुखं च ज्ञानं च 53, 1.

न वेगं धारयेत् 224, 6.

न हिंस्यात्सर्वभूतानि 69, 2.

नोपरुद्धः 224, 6.

*यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् 62, 10.

वामहस्ते जलं कृत्वा 294, 7.

स वै शरीरी प्रथमः 106, 2.

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया 294, 8.

१३४. स्मृत्यन्तरम्—

अर्घ्यं दत्त्वा तु देवाय 468, 13.

अलभे ताम्रपात्रस्य 249, 8.

अष्टाविंशत्यनध्याये 308, 5.

आदित्यमम्बिकां विष्णुम् 365, 11.

करकालाबुकाद्यैश्च 249, 10.

करपात्रे च यत्तोयम् 249, 12.

खड्ग-मौक्तिकहस्तेन 354, 10.

गायत्री तु भवेद्भक्ता 290, 2.

गायत्री ब्रह्मरूपा तु 290, 4.

गृहीत्वा स्वयमात्रामेत् 249, 9.

घृतपात्रं तु विप्राय 498, 15.

ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् 468, 14.

दर्शो भ्रात्रे प्रदोषे च 308, 4.

पवित्रं दक्षिणे कर्णे 222, 9.

प्रातरुत्थाय नृपतिः 468, 11.

भागधेयं श्रुतिः प्राह 364, 2.

मणि-काञ्चन-दर्मेर्वा 354, 11.

वत्सनिष्पीडितं तोयम् 364, 1.

सरस्वती तथा कृष्णा 290, 3.

सरस्वती विष्णुरूपा 290, 5.

सौवर्णे राजते चैव 249, 13.

स्नानशालां समागत्य 468, 12.

स्वहस्ताचमनं कार्यम् 249, 11.

हुत्वा चैव तु भस्मना 318, 18.

१३५. हारीतः—

अच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च 254, 7.

अदत्ते तु निराशास्ते 362, 17.

अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा 161, 4.

अनुवर्त्तनमेतेषाम् 332, 5.

अपूता गर्हिता दर्भाः 256, 1.

अयातयामास्ते दर्भाः 256, 5.

आर्द्रवासा जले कुर्यात् 249, 5.

आहारं तु रहः कुर्यात् 225, 17.

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो 331, 13.

कुर्वीत देवतापूजाम् 320, 2.

कुशहस्तसु यो भुङ्क्ते 254, 10.

कुशहस्तेन यज्जपम् 254, 9.

केश-भस्म-नुषाङ्गार- 353, 10.

क्वथितानमिदग्धांश्च 256, 2.

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् 225, 18.

चितौ दर्भाः पथि दर्भाः 255, 15.

* This line appears in the
Gautama Smṛiti.

जलवृर्णे ज्यवा गर्ते 353, 9.
 तर्पयन्विधिना विप्रो 413, 8.
 तेषामाचरणं यत्तु 144, 3.
 देवानृषीन् पितृश्चैव 413, 7.
 देवाश्च पितरश्चैव 362, 16.
 नास्त्ययज्ञस्य लोको वै 161, 3.
 नोत्तरेदनुपस्पृश्य 210, 8.
 पद्माक्षकेश रुद्राक्षैः 303, 18.
 पाकयज्ञान्यजेन्नित्यम् 163, 9.
 पात्राद्वा जलमादाय 353, 8.
 पितृ-देव-जपार्थं तु 254, 8.
 पित्रादीन् मात्रादीन् 359, 9.
 पृथ्वीवमयी माला 309, 2.
 प्रतिपत्सु चतुर्दश्याम् 154, 20.
 ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः 255, 17.
 भवेन्महीतलं यस्मात् 353, 11.
 मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुहन् 153, 13.
 माता मातामही गुर्वा 332, 1.
 मातुलः श्वशुरस्त्राता 331, 14.
 मार्जनार्चनबलिकर्म- 293, 12.
 मासे नभस्यमावास्या 256, 4.
 यज्ञेन पापैर्वहुभिर्विमुक्तः 161, 1.
 यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 160, 16.
 राजतेन्द्राक्षकैर्माला 309, 1.
 र्णज्येष्ठः पितृव्यश्च 331, 15.
 सित्वा वसनं शुष्कम् 353, 6.
 तास्तुपाल-भूतेभ्यः 383, 5.
 यधिज्ञस्तर्पणं कुर्यात् 353, 7.

शङ्खरूप्यमयीमाला 308, 17.
 शुष्कवामा स्थले कुर्यात् 249, 6.
 शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा 343, 2.
 श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा 332, 2.
 श्रोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्याम् 154, 21.
 साधवः क्षीणदोषाः स्युः 144, 2.
 सावित्र्याऽभिमन्त्रितम् 296, 6.
 सुप्रक्षालितचरणतलो 440, 13.
 सौम्यास्तु विधिपूर्वेण 163, 10.
 स्तरणासनविण्डेयु 255, 16.
 स्वर्गलोकमवाप्नोति 153, 19.
 हता मूत्र-पुगीयाभ्याम् 255, 18.
 १३६. Anonymous quotations:
 अथ काण्डकपीनेतान् 357, 5.
 अव्ययस्तर्पयेन्नित्यम् 357, 6.
 आप एव सदा पृताः 287, 4.
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणाम् 425, 13.
 ओङ्कारश्चाज्यशब्दश्च 39, 4.
 कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ 39, 5.
 कपिलो यदि सर्वज्ञः 34, 5.
 चोदनाऽनुपलब्धेश्च 8, 12.
 ततः सर्वेषु कालेषु 287, 5.
 न तस्य दोषाश्चञ्चन्ति 425, 12.
 प्राणिनां सर्वभूतानाम् 430, 18.
 प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा 283, 16.
 प्रायश्चित्तो स विज्ञेयः 425, 14.
 प्रायेणाऽनृतवादित्वत् 8, 11.
 ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयात् 425, 11.
 रौरवे पुनिलये 430, 17.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhandarkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pāñchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler	9 4 0
No. II.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pāñchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler.	0 4 0
No. IV.—Pāñchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 7 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1 0 0
No. VI.—Mā'avikāgnimitra, a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣhās I.—XXXVII.	0 5 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0 12 0
No. IX.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣhās XXXVIII.—LXIX.	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler	0 8 0
No. XI.—The Nītiśataka and Vairāgyaśataka of Bhartṛhari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)	
No. XII.—Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣhās LXX.—CXII.	0 8 0

	Rs. a. p.
No. XIII.—The <i>Raghuvamśa</i> of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0 8 0
No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of King Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, composed by his Vidyāpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)	
No. XV.—Mālatī-Mādhava : a Drama by Bhavabhūti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)	
No. XVI.—Vikramorvaśī : a Drama by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	1 1 0
No. XVII.—Hemachandra's <i>Deśināmamālā</i> . Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel.	1 0 0
No. XVIII.— <i>Vyākaraṇa-Mahābhāṣya</i> of Patañjali. Edited by Dr F. Kielhorn. Vol. I. complete, Parts, I, II. and III.	9 0 0
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II. ...	1 0 0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III. ...	1 0 0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1 0 0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1 0 0
No. XXIII. <i>Vāsishṭhadharmaśāstram</i> . Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0 8 0
No. XXIV.— <i>Kādambarī</i> , by Bāṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson Ditto Vol. II. Introduction and Notes, by do. ...	1 0 0 2 0 0
No. XXV. — <i>Kīrti-Kaumudī</i> . Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kathavate (Copies not available)	
No. XXVI.— <i>Vyākaraṇa-Mahābhāṣya</i> of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III.	1 0 0
No. XXVII.— <i>Mudrārākṣhasa</i> , by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundhirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copyright restored to the author.)	
No. XXVIII.— <i>Vyākaraṇa-Mahābhāṣya</i> of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I.	1 0 0

No. XXIX.—Uyākarāṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Ed ted by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part II. ...	Rs. a. p.
No. XXX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1 0 0
No. XXXI.—Sūbhāṣitāvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	1 0 0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudī of Laugākṣhi Bhāskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi ...	2 8 0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson ...	0 12 0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by S. P. Pandit ...	0 14 0
No. XXXV.—Mahānārāyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob. ...	3 0 0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson ...	0 7 0
No. XXXVII.—Śārngadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson, Vol. I. ...	4 0 0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob ...	3 0 0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upani- shads and Bhagvadgītā, by the same author ...	2 0 0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with dipīkās, by the same author ...	8 0 0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson, Part I. ...	2 8 0
No. XLII.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin, Part II (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson	3 0 0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson, Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Śāyana...	0 8 0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various Readings of the Hiraṇyakeśhi-Dharmasūtra, by Dr. G. Bühler ...	5 0 0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durga- prasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas ...	2 12 0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasūtras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vachas- pati, by Rajaram Shastri Boda ...	3 0 0
	3 4 0

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARĀSARA DHARMA SAMHITĀ
OR
PARĀSARA SMṚITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SĀYAṆA MĀDHAVĀCHĀRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN
INDEX, APPENDICES, etc.

BY
PANDIT VĀMAN ŚĀSTRĪ ISLĀMAPURKAR.
VOLUME I., PART II.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1893.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0-0.

Bombay Sanskrit Series No. XLVIII.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माध्वं सत्यं वदत माध्वतम् ।

दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माध्वरम् ॥

(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

द्वितीय-तृतीयाध्यायौ

सा च

इसलामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना

वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८१५.

राजकीयसंकाशाः १८१३.

मुख्यप्यामः

एङ्गुकेषन् तोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्.

PREFATORY NOTES.

I feel it is my duty of the utmost importance to open the prefatory notes to this part of *Parāśarāḥarmasamhitā* with an expression of my sense of deep gratitude towards the Governments of Bombay and India and the Under-Secretary of State for India, for the most valuable assistance rendered me by them by the orders they very kindly issued for presentation to me of catalogues of Sanskrit MSS., as per Bombay Government Resolution No. 1972 of the 14th September 1892, and Under-Secretary of State for India's No. R. and L. 754 of the 3rd May 1893, which I received only recently. The useful and elaborate catalogues which I have already received, and will receive in future, will indeed afford me a great facility in my researches in the direction of editing the present and similar other important works.

In order that there should be no misunderstanding on the part of any one in any quarter as to the manner in which I have edited *Parāśarāḥarmasamhitā*, I feel it absolutely necessary that I should record here one or two remarks in explanation of the mode, which I have followed in compiling and editing this important work. These remarks, I must mention, I had originally intended to embody in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion. But the desirability of alluding to it, in brief, in this part having been impressed upon my mind by a learned and revered friend of mine, I gladly carry out in this part the suggestion made by him.

In a case where all the MSS. in my possession fully agreed in their readings, I, of course, experienced no difficulty whatever in fixing the text.

In a case where the different MSS. which were available to me gave different readings, I have, in fixing the text, invariably attached the highest importance to the majority. To explain this more fully, I beg to state that if, say eleven out of the twenty MSS., which I could lay my hands upon, gave one particular reading of a particular verse, and the remaining nine gave different readings, I have fixed as the text the one, in which the eleven agreed, provided, of course, the reading was a correct one according to the rules of grammar.

In a case, in which the majority of the MSS. agreed in a particular reading, but which, after being scrutinized from the standpoint of grammar, proved to be inaccurate, and there were only one or two isolated MSS., which gave a different but a correct reading, I have always given preference to the isolated but the correct reading, and entirely disregarded the inaccurate majority in fixing the text.

I have endeavoured my utmost in securing as many different MSS. of the work as possible. Consequently, my researches have naturally been confined to those MSS. only, which I have had the good fortune of securing. If any reader, therefore, were at any time to come forward to question the accuracy of a particular text fixed by me, in comparison with any better MS. he might be possessing, I shall respond to his challenge by merely stating that I fixed the best text from amongst those MSS. that were available to me. It is very possible that one may have in his possession a MS. better than any one of those, which I could lay my hands upon.

One more important remark, and I will have finished my say

Every one who has more or less worked in the direction of compiling and editing the old voluminous *Purāṇas* and *Smyritis*, such as those alluded to in the present work, undoubtedly knows how their proceedings are fraught with difficulties

in consequence of there being no complete and finally settled printed edition of a single one of them. To be more explicit, I take, for example, the numerous editions of the *Upanishads* and the *Brāhmaṇas* which are the same all over the world without the slightest difference in their readings. It becomes, therefore, very easy to quote very accurately references from such editions as these. Far from this is the case with our *Purāṇas* and *Smritis*, although they are in no way the less valued. There is not, as far as my experience goes, a single *Purāṇa* or *Smṛiti* even the printed editions of which (much less the MSS.) will be found to be universally the same, *i. e.*, agreeing with one another to a syllable without the slightest variation. The thousand and one omissions, the innumerable differences in the readings, the apparent plagiarisms, &c., with which the different MSS. of a work are replete, render the work of ingeniously compiling and editing it extremely laborious, if not impossible. It must, however, doubtless be admitted that this noble work has only recently attracted the attention of the learned class, and if the unremitting zeal, in hearty co-operation with strenuous efforts on their part, be multiplied (which, it is hoped, will be), it will certainly not be very long before a complete success is achieved in accomplishing that which we consider our grand ultimatum. I have fully availed myself of every means, which was at my disposal, to further this grand object, but if, for the reasons stated above and for other reasons, discrepancies and inaccuracies, as compared with those appearing in a particular MS., will be found to have crept in in my work, I trust I shall be fully exonerated from blame by every kind reader.

I.

The MSS. made use of by me for purposes of comparison in this second part of *Parāśurādharmasamhitā* are, with the addition of one only, the same as those used by me while editing the first part, and to which I have alluded to briefly in the prefatory notes to that part. This additional MS. was kindly lent me by Pundit Anantācharya Gajendragadkar

of Sûtârâ. On comparing this minutely with the one I was using, I found that the former did not even slightly differ from the latter in its readings. Consequently, I have made no detailed mention of it in this part, although I frequently made use of it for purposes of comparison. The following is a short description thereof:—

It contains 625 leaves, each page containing 10 lines, and each line 33 letters. In this MS. the *Prâyaścittakāṇḍam* does not appear to be as complete as the *Āchārakāṇḍam*. It appears to have been somehow or other brought to completion, so far as the matter is concerned, but the last 30 leaves are very carelessly written, there being short omissions and inaccuracies throughout. The last sentence of this MS. reads as महणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते विनिर्दिशेत्. This is followed by a sort of presentation at a place where the colophon generally appears. It runs as follows:—

इदं पुस्तकं श्रीकरहाटक्षेत्रस्थगोपाळाचार्याणामासीत्.
इदानीं गजेंद्रगडकर आचार्येभ्यः कृष्णार्पणपूर्वकं दत्तम्.

II.

In this part the author quotes several new works of different authors, in addition to those quoted by him in the first part, and I make short observations on the new ones, and additional observations on some of the old ones, where necessary.

आश्वमेधिकपर्व—Information in connection with this has been given in detail in the prefatory notes to the first part. However, by way of reiteration, I state here that the copy of *Mahābhārata*, for the loan of which I am indebted to Rājā Ravivarma, of Travancore, has fully satisfied me that the work, which is at present generally supposed as *Vṛiddha-gautama* forms part and parcel of *Āśvamedhikaparva* of that great epic poem. I have, therefore, named *Mahābhārata* instead of *Vṛiddhagautama*, when occasions required me doing so. But the fact that none of the references quoted by

the author from *Vṛiddhagautama* is traceable in the portion of this *Parva*, which is supposed to be *Vṛiddhagautama*, leads me to believe that there does exist an independent work entitled *Vṛiddhagautama*.

उमामहेश्वरसंवादः—My researches in connection with this have proved, beyond every possibility of doubt, that this portion is none other than that embodied in *Anuśāsanikaparva* of *Mahābhārata*, vide chapters 140 to 146. This dialogue, which is supposed to have taken place between Umā and Mahēśvara, is the very same as that to which the author has alluded at one place in this part. The author has quoted frequently from this in the subsequent portion. But the line from this dialogue, which has been quoted by the author in this part, is neither traceable in the Bombay Edition of *Mahābhārata*, nor in the Calcutta Edition. As for the other lines, which are referred to by the author in the subsequent portion, some of them are traceable in these two editions, while others are not, which is no wonder, when it is borne in mind that the printed books are, generally, if not invariably, found to be wanting in several portions, which the manuscripts contain.

कात्यायनः—It is interesting to notice that the author has quoted exclusively under the name *Kātyāyana* in the first part, whereas he has quoted in this part under the name *Kātyāyana* as also under the names of his productions *Kātyāyanasmṛiti* and *Karmapradīpa*. I possess, as I have mentioned in the first part, two MSS. entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but which my researches have shown me as none other than *Karmapradīpa*. In this connection I must state here that till recently I was labouring under the impression that *Kātyāyanasmṛiti* was identical with *Karmapradīpa*, and hence I have made a remark to that effect in the prefatory notes to the first part under कात्यायनः. But my subsequent researches have convinced me that I made the above statement under a misapprehension, as I now hold that *Kātyāyanasmṛiti* is a work quite distinct from *Karmapradīpa*. I cannot, however, refrain from mentioning that with regard to *Kātyāyana*

and his works, confusion is worse confounded. The Bombay edition, of which I possess a copy is entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but it concludes as though it were the conclusion of *Karmapradīpa*, a work distinct from *Kātyāyanasmṛiti*. The fact that none of the quotations under the name *Kātyāyanasmṛiti* is traceable in this copy of *Karmapradīpa* has assured me that those two are two distinct works of *Kātyāyana*. But it is very much to be regretted that I was not able to secure a MS. of *Kātyāyanasmṛiti*. It can be very well presumed that this *Kātyāyanasmṛiti* must be a very large *Smṛiti* treating exhaustively of the three *Kūṇḍās*, viz., *Āchāra*, *Vyavahāra* and *Priyāśchitta* as the author has subsequently alluded to hundreds of references under the name of *Kātyāyana* regarding civil and criminal laws. But that not a single one of these quotations appears in the copy of *Karmapradīpa* goes to remove entirely the doubt, if any, that *Karmapradīpa* is part and parcel of *Kātyāyanasmṛiti*. In the latter portion of the second *Ādhya* of this part dwelling on the subject of *Sannyāsa* have been quoted several passages from *Kātyāyanasmṛiti*, which are duly traceable in an *Upanishad* termed *Āsramopanishad* without the slightest differences in their readings. But as I have got no copy of the work *Kātyāyanasmṛiti*, I have no means to determine whether they are originally from the *Upanishad* mentioned above, or from this *Smṛiti*.

कालिकापुराणम्—I have in my possession a copy of this *Purāṇa* printed by Mr. Ganga Vishnu, but it is full of mistakes and is very carelessly edited. The author has referred to only four lines from this *Purāṇa* at one place in this part, but I could not trace a single one of them in the copy under reference, although I endeavoured my utmost to do so. Nevertheless, it is possible that they may have escaped detection on my part. This fact leads me to believe that this copy is not only carelessly edited, but that it is wanting in several passages, which is probably the reason why these lines are not traceable in it.

काव्येयः—The author has quoted only one verse under this name in this part, but different MSS. give different readings

thereof. The name *Kāvashya* appears in the *Aitareya-brāhmaṇas* as also in some of the *Purāṇas*, but it is very difficult to say whether there is really any *Smṛiti* of this name in existence.

काश्यपः—The author has quoted from this under the above name as also under the name *Kaśyapa*. The major portion of this *Smṛiti* is prosaic, and a minor one metrical. I could lay my hands on two MSS. of this in the *Devanāgarī* character, one belonging to the Elphinstone College and the other to the Deccan College. I was also fortunate in securing a MS. of this work in the *Telugu* character. A careful comparison of this *Telugu* MS. with the *Devanāgarī* ones mentioned above has proved that each one of the latter is incomplete. Most of the author's quotations are traceable in the former, whereas only a few of them can be traced in either of the latter two. It was, however, unfortunate that I could not make the best use of them.

धर्मः—At one place the author has quoted one *Sūtra* under the name *Dharmah* and another at another place under *Dharme*. The verse quoted under the latter name can be traced in the *Purāṇa* known as *Vishṇudharmottara*, but the one quoted under the former is not so traceable in the same *Purāṇa*. If on the one hand, therefore, it is difficult to say with certainty that the quotation is not from *Vishṇudharmottara*, it appears to me on the other hand that one will not be totally unjustified in surmising from the analogy of quotations from most of the foregoing *Purāṇas* that it is from the *Purāṇa* in question. In this connection I must bring to the notice of the reader that there is in existence another work entitled *Śivadharmottara* and as the author has not been explicit enough in naming the works, but has merely stated *Dharmah* and *Dharme*, it is very difficult to point to a particular work as the source of the quotation. There is another thing in connection with this, which I must mention. These two works do not appear to have been related by anyone of the name of *Dharma*, as is the case with *Matsya*, *Kūrma*, &c., who were supposed to have respectively related the *Purāṇas* entitled after their names. This makes room for another sur-

mise that there is probably a work named *Dharmasmṛiti*, quite distinct from any one of those mentioned above.

पारस्करः—The author has in this part quoted many references from Paraskara, some of which are *Slokās* and the others *Sūtrās*. The *Sūtrās* are traceable in a copy of the work entitled *Pāraskara-jrīhyasūtram*, which I possess. The *Slokās* are not to be found therein. Neither the thirty-six *Smṛitis* enumerated by Paithinasi are found to include the name of Paraskara, nor have I come across any *Smṛiti* of the name of *Pāraskarasmṛiti*. These two facts lead me to conjecture that Pāraskara has, in all probability, mentioned the different *Dharmās* or laws in some one of the *Purāṇās* where the metrical quotations, above alluded to, may very likely be traced.

बौधायनः—The author has quoted to a large extent from this work in this part. Some of these quotations are metrical and the others prosaic, but none of them is traceable in the printed copy of the work, which is in my possession. At one place the author has quoted under the name *Baudhāyana-dharmah* and this single quotation is found in the printed copy above alluded to, which fact conclusively proves that the *Baudhāyana* of the printed copy is the *Baudhāyanadharmah* of the author. The fact that the quotations from *Baudhāyana* are not traceable in the printed copy leads me to believe that they are one and all contained in a distinct work entitled *Baudhāyanasmṛiti*.

भृगुः—The author has quoted in this part many verses from this. There is in existence a *Smṛiti* entitled *Bhṛigu-smṛiti*, but I regret to have to state here that I have not as yet been able to procure a copy thereof. One of the several quotations from this *Smṛiti* has engendered in my mind the suspicion that it has been plagiarized from Manu, although I admit that it is not traceable in any of the printed editions of *Manusmṛiti*. It is supposed that Bhṛigu related the *Manusmṛiti* to other *Rishis*, and if I am right in my above surmise, viz., that the verse in question is a quotation from *Manusmṛiti*, the author

has probably quoted under the name Bṛigu instead of Manu. I know of no other reason to plausibly account for this.

मत्स्यपुराणम्—In addition to the observations made by me in connection with this in the first part, I have to state that the author has, in this part, quoted under the name of *Matsyah* at some places, and almost all of these quotations are traceable in this *Purāṇa*. Consequently it will not stand to reason to question the identity between these two.

महाभारतम्—The necessary information in connection with this has been given in the prefatory notes to part I., but I only supplement it by stating that the author has, at almost all places, quoted under the name of *Mahābhāratam*, and not named the particular *Parva*, in which the reference exists, but none of the several quotations is traceable in the available printed copies of *Mahābhāratam*. The author has, however, as a solitary instance, quoted a reference from *Salyaparva*, but that too I have not been able to trace in any of the printed copies, although I looked up for it very minutely. A comparison of this work written in the *Nāgarī* character with those written in the *Telugu* and *Malayālam* ones shows that the former is generally conspicuous by several omissions. This is best corroborated by the experience of Dr. Burnell who, in his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace of Tanjore*, writes in this connection as follows (*vide* page 180):—

“The differences in entire *Chloka*s do not amount to more than five per cent., and these are generally omitted in the *N. recension*.”

वामनपुराणम्—The author has in this part twice quoted from this *Purāṇa*. I possess a copy of this *Purāṇa* published by the Asiatic Society of Bengal, but my efforts to trace therein the author's above references resulted in tracing only a few of them. I take this opportunity of remarking that this edition is a source of great discouragement to a careful comparer, inasmuch as it is full of mistakes, and although I am not in a position to compare it with the different MSS. I can presumably say that there exist several omissions in it.

शुनःपुच्छः.—The author has quoted only one verse under this name. The seventh book of the *Āitareya-brāhmaṇas* of the *Rigvedās* has alluded to three *Itishis* named *Śunahpucchha*, *Śunahśpa* and *Śunolāngula*. These three names have also been mentioned by some of the *Purāṇās*. Nevertheless, neither have I come across a *Smṛiti* bearing any of these three names, nor does any of them appear to have been included in the list of the thirty-six *Smṛitis*.

स्कंदपुराणम्.—The author has quoted largely from this work in the first part, as well as in this. I have not, I regret, been able to procure a copy of this in its entirety, although I tried my utmost to do so. Some stray pieces here and there of this work, dwelling upon the importance of particular things, have been published, but the entire work does not appear to have been printed. A *Samhitā* of this *Purāṇa* which is entitled *Sūtasamhitā*, has been recently edited and published, only in its three *Kāṇḍās*, under the auspices of the Ānandaśrama of Poona, a copy of which has been kindly presented to me by my friend Mr. M. C. Apte, the proprietor of that institution, but it reached my hands too late to admit of my making any use of it in this part. In other words, I got it long after a major portion of this part was edited and published. On my going through this work, however, I detected that some of the passages therefrom were the same as those from *Manusmṛiti*, and it is difficult to ascertain whether the author of *Sūtasamhitā* reproduced them from *Manu* or *vice versa*. But in my opinion the former conjecture holds more solid ground.

Each one of the two names *Skāṇḍam*, and *Skandah*, under which the author has quoted largely in this work would appear to be identical with this *Skandapurāṇa*. As for the former being so identical I have not the least doubt as the formation of the word *Skāṇḍam*, which is another name for *Skandapurāṇa*, can be correctly arrived at from that word by rules of grammar. As for *Skāṇḍa* also being identical with *Skandapurāṇa* it is only my surmise as I have no means to prove the identity.

between these two in the absence of a copy of the entire *Śāṇḍapaurāṇa*.

I beg to conclude here with the remark that I have made the foregoing observations in connection with the several works and MSS. that I used while editing this part in as succinct a manner as possible, as I intend expatiating upon each one of them in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion as mentioned in para. 2 of these notes.

V. S. L.

20 Gurgaon, Bombay,

1st June 1913.

TABLE OF CONTENTS.

VOLUME I, PART II.

विषयानुक्रमणिका

द्वितीय-तृतीयाध्याययोः ।

पृ० पं०	पृ० पं०
मङ्गलाचरणम् १ ७	रसविनिमये विशेषः... १० १८
प्रतिपादाविषयनिरूपणम्... १ ७	तिलविक्रयनिषेधस्या-
कृष्यादेः साधारणधर्मत्वम्... २ १९	पवादः ११ ११
प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति... ३ १५	कृषौ पाप्मानं दर्शयति ... १२ १२
तत्र ब्राह्मणस्य कृषिर्न	उक्तस्य दोषस्य महत्त्वम्. १३ १
निषिद्धा ४ १	तस्य परिहारः १३ ६
स्य कृषिर्निषिद्धा ४ ९	खलयज्ञं कुर्यात् १३ १४
कारयितुमशक्तेन स्वयमपि	खलयज्ञात्करणे दोषः .. १४ ९
कर्तव्या ५ ८	खलयज्ञस्य नित्यत्वम्. .. १४ १४
हलस्य बलीवर्दसङ्ख्यानियमः ५ १५	दातव्यधान्यस्य परिमाणम् १५ १
वर्ग्या बलीवर्दाः ५ २१	वर्णान्तराणां कृषिः १५ १२
योग्या बलीवर्दाः ६ ५	शूद्रेण द्विजसेवामुद्दिश्य
बलीवर्दवाहने विशेषः ६ १६	कृषिर्न कर्तव्या १६ ७
बलीवर्दस्नापनानन्तर-	उक्तस्य साधारणधर्मस्य
कर्तव्यम् ७ १४	निगमनम् १६ १६
स्नातकान् भोजयेत् ८ ५	वर्णधर्मनिरूपणप्रतिज्ञा.. १७ १
फलितस्य धान्यस्य	आश्रमचतुष्टयम्. १७ ६
विनियोगः .. ८ १६	उपनयनं ब्राह्मः संस्कारः १७ १४
तिलविक्रयनिषेधः ९ १३	गर्भाधानादि संस्काराः.. १८ ६
रसा रसैर्निमातव्याः १० ११	उक्तसंस्काराणां बीज-गर्भ-
	जनितदोषनिवृत्त्यर्थत्वम् १८ २१

पृ० पं०	पृ० पं०
द्विजानामेते संस्काराः स-	नामधेयस्वरूपम्.....२५ ६
मन्त्रकाः.....१९ ४	तत्र विशेषः.....२५ १८
गर्भाधानादीनां कालवि-	अथ निष्क्रमणम् ..२६ ९
शेषः.....१९ ८	तस्य कालः.....२६ १०
ऋतुस्वरूपम् १९ १४	तत्र कर्तव्यम्.....२६ १२
अथ पुंसवनम्.....२० ४	अथाग्निप्राशनम् ..२७ ७
तस्य कालः.....२० ५	तस्य कालः.....२७ ८
नक्षत्रादि २० १०	तत्र विशेषः.....२७ १४
अथ सीमन्तोन्नयनम्.....२१ १	अनन्तरं जीविकापरीक्षा..२७ १९
तस्य कालः.....२१ २	अथ चौलम्.....२८ ७
तच्च सकृदेव कर्तव्यम्.....२१ १२	तस्य कालः.....२८ ८
गर्भसंस्कारपक्षे प्रतिगर्भं	चूडानियमः.....२८ १८
कर्तव्यम्.....२१ १८	अथ प्रसङ्गादन्येऽप्यनुप-
अथ जातकर्म.....२२ ९	नीतधर्माः.....२९ ५
तस्य कालः.....२२ १०	अभक्ष्यभक्षणं महापातकहे-
नालच्छेदात् प्रागाशौचा-	तुद्रव्यव्यतिरिक्तविषयम्.....२९ १३
भावः.....२३ २	अथ अक्षराभ्यासः ..३० ११
तत्र हेमभाद्रं कार्यम्.....२३ ८	तस्य कालः.....३० १२
पक्वान्नाश्राद्धनिषेधः.....२३ ११	तत्र कर्तव्यम् ३० १६
तस्मिन् दिने शक्त्या दानं	अथ उपनयनम् .. ३१ ७
कार्यम् २३ १४	तस्य कालः.....३१ ८
आशौचे सत्यपि पुत्रजन्मानि	वर्णव्यवस्थया तस्य का-
तात्कालिकी शुद्धिः.....२४ ३	लनियमः.....३२ ५
अथ नामकरणम् ...२४ ८	वर्णानुपुर्व्येणेतिकर्तव्यता. ३२ १०
तस्य कालः २४ ८	तत्र मेखला.....३३ १४
एतच्च पितुरभावे ज्येन	दण्डः.....३४ १३
कार्यम् २४ १६	तत्रानुकल्पः.....३४ १७
कालविषयेऽप्ये पक्षाः .. २५ ५	दण्डपरिमाणम्.....३४ १९
	लक्षणम् ३५ ५

Table of Contents.

3

पृ० पं०	पृ० पं०
यज्ञोपवीतम् ३५ १४	अकरणे प्रत्यवायः ४३ ६
उक्तालाभे यथासम्भवम् . . . ३६ १	उपनीतस्य नियमाः ४३ १०
ऊर्ध्ववृत्तस्य लक्षणम् ३६ १३	गुरुवृत्तिप्रकारः ४५ ३
यज्ञोपवीतप्रयोगः ३६ १७	गुरुपुत्रानुच्छिष्टं न भो-
ग्रन्थिनियमः ३७ १०	क्तव्यम् ४६ १७
यज्ञोपवीतपरिमाणम् ३७ १३	ब्रह्मचर्यकालावधिः ४७ ६
उपवीतसङ्ख्या ३८ २	अथ गोदानम् ४७ १०
उपवीतं सदा धार्यम् . . . ३८ ८	तस्य कालः ४७ ११
तत्र विशेषः ३८ १४	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः . . ४८ १
त्रोटनादौ प्रतिपत्तिः . . . ३८ १८	तस्याग्निपरिचर्या ४९ १३
आदित्योपस्थानम् ३९ १	एवं कुर्वतः फलम् ५० ११
अग्निपरिचर्या ३९ ८	केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कु-
समिदाहारेण विशेषः . . . ३९ १३	ब्जादिविषयमाहुः . . . ५१ ३
समिलक्षणम् ३९ १८	अथ गृहस्थाश्रमः . . . ५२ ४
समिन्त्रियमः ४० ४	तत्र स्नानम् ५२ ५
अग्निकार्याकरणे दोषः . . ४० ७	गुरवे वरं दद्यात् ५२ १५
भिक्षाचर्याप्रकारः ४० ११	त्रयः स्नातकाः ५३ १०
सार्वर्णिकी भिक्षा आ-	स्नातकधर्माः ५४ ४
पद्विपया ४० २०	अथ विवाहः ५४ १६
आपद्यपि ब्रूयात् पक्वं	तस्य कालः ५४ १७
न गृण्हीयात् ४१ २	कन्याया बाह्यानि लक्ष-
अनापादि स्वजातीयेष्वपि	णानि ५५ ५
शस्तेष्वेव भैक्ष्यम् ४१ ६	वर्ज्याः कन्याः ५५ १०
भिक्षाप्रवर्तनवाक्यम् ४१ ११	कन्याया आन्तराणि लक्ष-
उक्तेषु अपवादः ४१ १७	णानि ५६ ७
भैक्ष्यं भोजनपर्याप्तमेव . . ४२ ७	सप्त पौनर्भवाः कन्याः . . ५७ ८
गुर्वाज्ञया भोक्तव्यम् ४२ १२	कान्तां कन्यामुद्धहेत् . . ५८ ३
असन्नधौ तद्वार्यादीनाम् . ४२ १७	असपिण्डामुद्धहेत् ५८ ७
एकान्ननिषेधः ४३ १७	मातुलसुताविवाहविचारः ६३ ७

पृ० पं०	पृ० पं०
यवीयसीमुद्गहेत् ६९ ३	तेषां लक्षणानि ८४ ११
अभ्रातृकां नोद्गहेत् ६९ १६	वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियमः ८५ १३
असमानार्ध-गोत्रजामुद्गहेत् ७० २२	आदितः षट् विप्रस्य धर्म्याः ८५ १७
सगोत्राविवाहे निष्कृतिः . . . ७२ १०	प्रशस्ता विवाहाः ८६ २
कन्यायाः कुलं परीक्ष्यम् . ७२ १८	ब्राह्मणानां पैशाचानुज्ञा . ८६ १०
तत्र हेयकुलम् ७३ ६	ब्राह्मादीनां फलम् ८६ १३
उपादेयकुलम् ७४ १	प्रशस्तेष्वपि पूर्वपूर्वस्य
उत्तमैः सह सम्बन्धं कुर्यात् ७४ ८	प्रशस्ततरत्वम् ८७ ६
उत्तमाः ७४ ११	आसुरस्य न पापीयस्त्वम् . ८७ ११
अधमाः ७४ १८	गान्धर्वादिविवाहेषु स्त्री-
वरनियमः ७५ ५	कारानन्तरं विवाहवि-
वरस्य पुंस्त्वपरीक्षोपायः . . ७५ १८	धिः कार्यः ८८ १९
पुंस्त्वपरीक्षायां कारणम् . . ७६ १७	ब्राह्मादिषु कन्यादानं
अन्येऽपि वर्जनीया वराः . ७७ १	सकृदेव ८९ ११
कीदृशाय कन्या देया . . ७७ ४	नायमुत्सर्गः ९० ४
प्राशस्त्यमाह ७७ ९	वाचादत्तापि गुणवते
कन्याशब्देन लज्जाद्यभि-	जन्यस्मै देया ९० ७
ज्ञानरहितत्वं विवक्षितम् ७८ १९	वरदोषाः ९० १२
वयोविशेषेण फलविशेषः . ७९ ६	ऊढायाः पुनरुद्वाहो
गौर्यादिशब्दार्थः ७९ ९	युगान्तरविषयः ९० १६
दातृविशेषाः ७९ १६	दोषमनाख्याय कन्यां
सर्वं वरं वरयेत् ८० ११	ददन् दण्डयः ९१ १५
रजोदर्शनानन्तरं कन्या	कन्यादोषाः ९२ १
स्वयं वरयेत् ८० १८	दोषवती त्याज्या ९२ ५
लोकप्रसिद्धः कन्याशब्दो वि-	त्यागस्तु सप्तमपदाभि-
वाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे ८१ २०	क्रमणात् प्राक् ९२ १४
विवाहरहितानामपि उत्तम-	पाणिग्रहणात् प्राग्वरमरणे
लोकप्राप्तिः ८२ १०	कन्यात्वं न हीयते . . ९३ १
विवाहभेदाः ८४ ५	वरणानन्तरं वरस्य देशान्त-
	रगमने विशेषः ९३ ५

Table of Contents.

5

पृ० पं०	पृ० पं०
शुक्लदस्य वरस्य मरणे	अजातपुत्रस्यैव ऋतुकाल-
कर्तव्यम् ९३ १३	गमननियमः १०४ १४
देशान्तरगमने विशेषः . . ९३ १८	बहुपुत्रत्वम् १०५ १५
वादानोत्तरं सप्तमपदा-	सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहे-
भिक्रमणात् प्राक् कन्या	तुल्यम् १०७ ५
ऽन्यस्मै देया ९३ २१	पुत्रानुशासनविधिः . . . १०७ ८
सवर्णायाः प्राशस्यम् . . . ९४ ११	ऋतुर्यौगपद्ये क्रमः . . १०९ ३
केपाञ्चिन्मतेन द्विजाना-	उपगमनकालसङ्कोचः . १०९ ९
भापदि शूद्राविवाहानु-	चतुर्थदिवसे गमनं वैक-
जा ९५ ५	ल्पिकम् १०९ १४
अपरेषां मते शूद्रावर्जन-	दिनविशेषगमनेन फल-
मेव युक्ततरम् ९६ ९	विशेषः ११० ८
युगभेदेन व्यवस्था . . . ९७ २०	ऋतुकालानभिगमनदो-
विवाहविधिः ९८ ४	षापवादः १११ ६
कृतोद्वाहस्य नियमः . . . ९८ १८	दोषरहिता सदोषा वापि
ऋतुकालनिर्देशः ९९ ८	स्त्री पालनीया . . . १११ १४
ऋतावगमने दोषः . . . १०० ५	अवृत्तायास्तु भरणमात्रम् ११२ १०
पर्ववर्जं गन्तव्यम् . . . १०० १३	अधिविन्नापि भर्तव्या . . ११२ १५
निषिद्धास्तिथयः . . . १०० १८	अधिवेदननिमित्तानि . . ११२ १९
ऋतुकालेऽपि दिनाष्टकं	सुरापाने त्यागः . . . ११३ ५
वर्ज्यम् १०१ २	अधिवेदनकालविशेषः . ११४ १
निषिद्धनक्षत्रम् . . . १०१ ७	व्याधितायां विशेषः . . ११४ ५
स्त्री-पुंसयोरारविशेषः . १०१ ११	अधिवेदनं द्विविधम् . . ११४ ९
सङ्क्रान्तिरापि वर्ज्या . . १०१ १९	गृहान्निर्गतायाम् . . . ११५ ३
वर्ज्यं देशाः १०२ ६	सहधर्मचारिणी . . . ११५ १५
परदारगमननिषेधः . . १०२ ११	तत्रैव विशेषः . . . ११७ ८
अन्यदापि वर्ज्यम् . . . १०२ १७	अथ जातिभेदः . . . ११८ ९
स्त्रीणां श्रौतो वरः . . . १०३ ५	तत्र सजातयः . . . ११८ १२
	अनुलोमजाः . . . ११८ २३

पृ० पं०	पृ० पं०
षड्विधा अनुलोमजाः... ११९ ६	कालविशेषेऽध्ययनम्... १३२ ३
प्रतिलोमजाः... १२० २०	उपाकरणोत्सर्जनप्रशंसा १३२ १५
जातिविशेषाः... १२१ २०	अथान्येऽपि-गृहस्थधर्माः १३३ १
तेषु उत्तमाधमभावः... १२२ २	सामान्येन धर्मसंक्षेपः... १३४ १९
अधमजातेरप्युत्तमजाति-	अथ वानप्रस्थाश्रमः १३५ ६
प्राप्तिः... १२२ १२	ऐकाश्रम्यविषये पूर्वपक्षः १३५ ६
उत्तमजातेरप्यधमजा-	समाधानं च... १३६ १४
तिप्राप्तिः... १२३ ७	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मः... १३७ ७
वृत्तिसाङ्ख्ये प्रातिलोम्यानु-	वानप्रस्थाश्रमविधिः... १३७ १४
लोम्ये अधमोत्तमे... १२३ २१	स्वात्मन्यग्निसमारोपः... १३८ १
अधरोत्तराः... १२५ १	ग्राह्याहारपरित्यागः... १३९ ५
जात्याभासाः... १२५ १४	वनप्रवेशावसरः... १३९ १०
अथ अवशिष्टा गृहस्थ-	अकृतगार्हस्थ्योऽपि वान-
धर्माः... १२६ १७	प्रस्थेऽधिक्रियते... १४० ७
तत्र उपाकर्म... १२६ १८	वनप्रतिष्ठस्य कर्तव्यम्... १४० १८
अस्तादिप्रतिबन्धे आ-	अफालकृष्टमश्नीयात्... १४० २२
षाढ्यां कर्तव्यम्... १२७ १४	अकृष्टपच्यैवैतानि कं कु-
पौर्णिमादीनां शाखाभे-	र्यात्... १४१ ८
देन व्यवस्था... १२८ १	संग्राह्यद्रव्यस्येयत्ता... १४१ १७
पर्वण औदायिकत्वेविशेषः १२८ ९	सर्वमाश्रयुते त्यजेत्... १४२ ६
श्रवणस्यौदयिकत्वम्... १२८ १२	ततो नूतनं सञ्चिनुयात् १४२ १०
ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते इत्यत्र	तत्र वर्ज्याः... १४२ १६
विशेषः... १२९ ५	तपोनियमः... १४३ ४
कर्कटे नोपाकर्म इत्यस्य	अग्निपरिचर्यायामक्षमं
देशान्तरविषयत्वम्... १२९ १०	प्रत्याह... १४५ १२
गृहस्थस्याप्युपाकर्म... १३० १	अथ चतुर्थाश्रमः... १४७ १
उपाकरणस्यैतिकर्तव्यता १३१ ५	तस्य कालः... १४७ २
अथ उत्सर्जनम्... १३१ १४	आश्रमाणामारोहः... १४७ १७
तस्य कालः... १३१ १५	अवरोहनिषेधः... १४८ १

Table of Contents.

7

पृ० पं०	पृ० पं०
अकृतविवाहस्य संन्यासः. १४९ ५	हंसवृत्तिः.....१६३ १०
आतुरादिसंन्यासः. १४९ १४	परमहंसवृत्तिः १६४ ५
ब्रह्मचारिणः संन्यासे	केचित् यतेरपि सन्ध्याबन्द-
पूर्वपक्षः. १५० १	नादिकमिच्छन्ति .. १६४ ११
सिद्धान्तः. १५१ ३	तत्तु परमहंसव्यतिरिक्त-
प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः १५२ ३	विषयम्.....१६५ १३
केचन क्षत्रिय-वैश्ययोः	यज्ञोपवीतत्यागे श्रुतिः.. १६६ १५
संन्यासो नेत्याहुः .. १५२ ११	पारमहंस्यम्.....१६६ २०
गृहस्य गार्हस्थ्यमस्ति .. १५३ १५	केचित् उपवीतत्यागवच-
अपरे संन्यासं त्रैवर्णिकाधि-	नानि पुरातनोपवीत-
कारमिच्छन्ति.....१५४ ६	विषयाणीत्याहुः. १७० १७
प्राज्ञापयेष्टि कुर्यात्.....१५५ ५	तन्न युक्तम्.....१७१ ५
अथवाऽऽप्येयम्.....१५५ १०	केचित्तु परमहंसस्यापि
सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं	त्रिदण्डमिच्छन्ति...१७१ २२
कर्तव्या.....१५५ ४	परमहंसस्य तु नैकदण्डो-
देवादीन्यष्टौ श्राद्धानि. १५६ १३	ऽनुकल्पः १७३ ५
श्राद्धादौ कृच्छैर्योग्यता	त्रयाणां दण्डानां स्वरूपम् १७३ १८
सम्पादनीया १५६ १३	यष्टिधारणं विविदिषोः. १७५ ९
इष्टेः पूर्वतिर्कृतव्यता... १५७ ३	विदुषः कर्तव्यशून्यता. १७६ १५
सावित्रीप्रवेशः १५९ ११	ज्ञानरहितस्य न दण्डप्र-
प्रेषमुच्चारयेत् १५९ १८	तिषेधः १७७ १२
अभयदानं कुर्यात्..... १६० १	आन्तरदण्डानां पापनि-
दण्डादीनां मन्त्राः .. १६० ५	वर्तकत्वम् १७८ ४
भिक्षूणां चातुर्विध्यम् .. १६० १४	अथ संन्यासिधर्माः १७९ ८
तत्राधिकारविशेषः..... १६१ ४	एक एव चरेत्..... १८० १
कुटीचकस्य वृत्तिविशेषः. १६१ १०	अशक्तो द्वितीयेन सह
कुटीचकस्य युक्तो गृह-	चरेत्..... १८० १३
वासादिः १६२ ७	अहिंसादयः..... १८१ ९
बहूदकस्य वृत्तिविशेषः... १६२ ११	ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं गुरोः
	समीपे निवसेत्. १८१ २०

शुद्धिबीचिचरणे विशेषः...	१८२	१४
चातुर्मास्यनिवासे		
प्रयोजनम्.....	१८३	५
अन्येषुपि हेयोपादेया		
धर्माः.....	१८३	९
भिक्षाटनविधिः.....	१८६	५
यतस्ततो न हर्ष-विषादौ		
कार्यौ	१८६	१४
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम् ..	१८८	७
भिक्षाक्षप्रशंसा	१८८	२०
सर्ववर्णेषु भिक्षाटनमाप-		
द्विपयम्	१८९	९
भिक्षालाभार्थं न कंचिदु-		
पाधिं सम्पादयेत् ..	१८९	१५
वर्ज्यमन्त्रम्	१८९	१९
परबाधाप्रसक्तिर्वर्ज्या ..	१९०	५
नास्ति कस्य गृहं वर्ज्यम् ..	१९०	९
अनिन्द्रागृहवर्जने बाधः ..	१९०	१३
स्वयमुपोष्य दातुर्भिक्षा न		
ग्राह्या	१९०	१६
अलसप्रत्याह	१९१	१
यतिपात्रम्	१९१	५
भोजननियमः	१९१	२०
अन्ये अपि यतिधर्माः ..	१९३	१२
ब्रह्ममीमांसाव्यतिरिक्तं न		
श्रोतव्यम्	१९५	१५
अथ चतुर्णामाश्रमाणा-		
मवान्तरभेदाः	१९६	२३

अथ तृतीयोऽध्यायः—

अथ आशौचप्रतिपाद-

नम्	२०३	४
वर्णानुक्रमेण शुद्धिः.....	२०४	७
आशौचसंकोचः	२०६	९
न्यायवर्तिनः शूद्रस्य अ-		
र्धाशौचम्	२०६	११
विप्रादीनामाशौचतार-		
तम्यम्	२०६	१५
गुणोत्कर्षोपकर्षाभ्यां व्य-		
वस्था	२०७	९
अघसङ्कोचो युगान्तर-		
विषयः	२०८	८
अशौचे सन्ध्यावन्दना-		
दीनां निवृत्तावपवादः ..	२१०	६
स्मार्ति कर्मण्येन कारयेत् ..	२११	११
जनने विशेषः	२१२	४
दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव ..	२१२	१५
जनने अपि वर्णक्रमेण शुद्धिः ..	२१३	६
जन्मदिवसे नास्म्यशुद्धिः ..	२१३	१२
प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसे-		
ष्वशुद्धिर्नास्ति	२१४	११
जात-मृताशौचयोः कचित्		
सङ्कोचः	२१५	९
वृत्तिसंकोचेनाऽऽशौचसं-		
कोचः	२१६	१०
आशौचविधिः	२१७	१४
नामधारकविप्रस्वरूपम् ..	२१८	१

Table of Contents.

१

पृ० पं०	पृ० पं०
आवज्जीवमाशौचम् . . . २१८ ८	संवत्सरादूर्ध्वं सद्यः-
उत्तमवर्णेन हीनवर्णासूयन्नानां	शौचम् २३२ १०
जनन-मरणाशौचम् २१९ ६	पित्रादिविषये विशेषः . . २३४ १३
मध्यमवर्णसम्बन्धि उत्तम-	पितृपत्न्यां विशेषः . . . २३४ १९
वर्णस्याशौचम् . . . २२० १०	जनने ऽतिक्रान्ताशौचं
क्रान्तरेणाशौचम् . . . २२० १९	नास्ति २३५ १३
भेन्नजातीयस्यावधिः . . २२१ ६	मरणदिवसाज्ञाने . . . २३६ १३
अपिण्डच्यनवृत्तिः . . . २२१ १६	अज्ञातदन्तबालानामाशौच-
आशौचस्य कचिदप-	निषेधः २३७ १५
वादः २२३ १४	गर्भपाते मातुराशौचम् २३८ १३
धृतानामविशेषेण दाहा-	तच्च स्वावनिमित्तम् . . . २३८ २०
दिनिषेधः २२६ ११	पातनिमित्तं पित्रादीना-
नारायणबलिः कार्यः . . २२७ १	मप्यस्ति २३९ १६
नारायणबलेः प्रेतशुद्ध्या-	स्वाव-पातयोर्विशेषः . . २४० ५
पादकत्वम् २२७ ५	बालस्याग्निस्कारे आ-
प्रमादमरणे आशौच-	शौचम् २४१ ३
मस्येव २२७ १३	वयोवस्थाविशेषेणाशौच-
विधिपूर्वकमरणे विशेषः . २२८ ३	विशेषः २४३ २
भृग्वादिविधिः २२८ १०	छ्यपत्ये विशेषः २४५ २
देशान्तरमृते सद्यःशौ-	वाग्दानानन्तरं त्रिरात्रम् २४६ २
चम् २२९ ८	दौहित्र-भागिनेययोराशौ-
देशान्तरलक्षणम् २२९ १३	चम् २४७ १२
योजनलक्षणम् २२९ २०	मातृश्वस्त्रादिषु त्रिरात्रम् २४८ १२
बालमरणे सपिण्डानां	अनौरसेषु पुत्रेषु त्रिरात्रम् २४९ १८
सद्यःशौचम् २३० ५	राज्ञ आशौचम् २५२ ९
जनननिमित्तमाशौचं	ग्राममध्ये श्वे तिष्ठति . २५२ २०
सर्वेषाम् २३१ १	अग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोर-
संन्यासिमरणे सद्यःशौ-	पवादः २५३ ७
चम् २३१ १९	सम्पर्कः २५४ १३

पृ० पं०	पृ० पं०
शिल्पि-चित्रकारादीनां	तत्रैव फलातिशयः .. २७२ २
स्वे कर्मणि नाशौचम् २५४ १८	युद्धमरणस्य सुलभमा-
अश्वमन्त्रिप्रभृतीनां	धनत्वम् २७२ ७
नाशौचम् २५६ २०	युद्धधैर्ये विचारवतः सुल-
न राज्ञामघदोषः २५७ ८	भम् २७३ २
न ऋत्विजाम् २५७ १४	शत्रो रुधिरपानप्रशंसा २७३ १२
नृपादीनामसाधारणकृत्ये-	अनाथब्राह्मणशववहनादौ
श्वेव आशौचाभावः. २५८ १४	सदाःशौचम् २७४ १०
प्रसवे माताया दशाहम् २५९ ३	प्राणायामो हि कर्तव्यः २७५ ११
उपस्पृश्य पिना शुचिः २५९ ७	अग्निस्पर्शां अपि कर्तव्यः २७५ १६
पुत्रे जाते पितुः स्नानम् २६० ५	स्नेहादिना निर्हरेण-
मूर्तिकासंमर्गेऽस्पृश्यत्वम् २६० १८	ऽन्याशौचम् २७५ १९
कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिः २६२ २	असवर्णशवनिर्हरे. ... २७६ ९
मन्त्रिपाते प्रतिनिमित्तं न	द्रव्यलेभिन असवर्णशव-
नैमित्तिकावृत्तिः ... २६३ ६	निर्हरे द्विगुणमा-
जननाशौचे मरणाशौच-	शौचम्. २७६ १६
मन्त्रिपाते २६४ ६	सवर्णनिर्हरे २७७ ५
अन्याशौचे दीर्घाशौच-	सपिण्डस्य नाशौचम् .. २७७ ११
प्राप्तौ २६४ १६	समानोदकस्य निर्हरे. . २७७ १५
शेषेण शुद्धिरित्यत्र वि-	ब्रह्मचारिणः प्रेतवहने २७७ १६
शेषः २६६ १२	सहवासदिवर्जने न व्रत-
मन्त्रिपाते पूर्वेण शुद्धिरित्यस्य	लोपः २७८ १२
कचिदपवादः २६७ १६	ब्राह्मणशववहनादौ शूद्रं न
विषयान्तरेऽप्यपवादः .. २६८ ३	नियोजयेत् २७९ ६
रणहनप्रशंसा २६८ १४	शवनिर्हरे दिङ्नियमः २८० ४
रणहतस्य सूर्यमण्डलभे-	अनुगमनाशौचम् २८० १३
दित्वम् २७० ११	तत्र विशेषः २८१ ५
परित्रानुः क्रतुकलम् .. २७१ ३	निकृष्टजान्यनुगमना-
मात्रच्छेदे फलातिशयः २७१ १४	शौचम् २८१ १३

पृ० पं०	पृ० पं०
द्वेजैः कदा शूद्रा अनु-	आश्वासनानन्तरकृत्यम्. २९३ १
सर्तव्याः २८३ २	अपरो विशेषः २९३ ७
ब्राह्मणमरणविषयातुर-	आशौचनियमाः २९३ १०
व्यञ्जने २८३ ११	प्रथमेऽहनि जलं क्षीरं च
प्रनुगमनादिविधिः ... २८५ १४	देयम् २९४ ६
नेषिद्धा अघयः २८६ १३	अस्थिसञ्चयनम् २९४ ११
प्राहिताग्न्यादीनां दाहे	तत्र तिथ्यादयः २९५ ५
अग्नयः २८६ १७	वापनं दशमेऽहनि ... २९६ १
ब्रपनाद्यनन्तरं दाहः... २८७ १	तच्च पुत्राणां कनिष्ठ-
शहानन्तरमुदकं दद्युः. २८७ १५	भ्रातृणां च २९६ १३
उदकदानावृत्तिः २८८ ७	एकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि. २९७ ३
अपरो विशेषः २८८ १३	एकोद्दिष्टं चतुर्णां वर्णा-
भजातिभिरपि उदकं	नाम्. २९८ ९
देयम्. २८८ २१	अथ श्राद्धनिर्णयः... २९९ ४
पिण्डदानमपि कर्तव्यम् २८९ ७	तत्र श्राद्धस्वरूपम्..... २९९ ५
पिण्डसंख्यानियमः... २८९ १४	श्राद्धं त्रिविधम् २९९ ८
पिण्डसंकोचप्राप्तौ... २८९ १८	द्वादशविधत्वं अवा-
त्रिरात्राशौचपक्षे दश-	न्तरभेदविवक्षया ... २९९ १४
पिण्डदानप्रकारः ... २८९ १९	नित्यमहरहः श्राद्धं नैमि-
पिण्डदानं न सर्वैः कार्यम् २९० ४	त्तिक्रमेकोद्दिष्टम् ... ३०० २
ज्येष्ठः पुत्र एव पिण्डं	काम्यादीन्यन्यान्यपि ... ३०० ८
दद्यात् २९० १०	शुद्धिश्राद्धम् ३०० १९
द्रव्यनियमः २९० १८	यात्राश्राद्धम् ३०१ ४
मध्ये दर्शपते तत्रैव	अथ श्राद्धार्हदेश-
तत्त्वं समापयेत्. ... २९१ १	कथनम् ३०१ १४
आतुराश्वासनम्. २९१ २१	दक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् ३०२ ८
इतिहासः २९२ ४	कृम्याद्युपहतो देशो वर्ज्यः ३०२ १३
शोके दोषः २९२ १८	कृत्रिमादिदेशेषु न कार्यम् ३०३ ४

पृ० पं०	पृ० पं०
तीर्थादिष्वतिशयफल-	असमर्थप्रति पञ्चम्यादयः
प्रदम् ३०३ १५	पक्षाः ३२२ १
गयाशीर्षप्रमाणम् ३०७ १५	नन्दादिकं न वर्ज्यम्... ३२२ १०
अथ श्राद्धकालाः... ३०८ ४	यावद्वाश्चिकददर्शनम् ... ३२३ १२
तत्र अष्टकादयः ३०८ ५	तत्र वर्ज्याः..... ३२४ १६
अमावास्यायां नित्यम्... ३०८ १२	मघात्रयोदश्यां न केव-
अष्टकामु नित्यम् ३०८ १५	लश्राद्धनिषेधः..... ३२५ ९
व्यतीपातः ३०९ ५	मघात्रयोदश्यां न पिण्ड-
गजच्छायालक्षणम् .. ३०९ १२	निर्वपणम्..... ३२६ १६
मघात्रयोदशी ३०९ १७	मघान्वितत्वेनापि पिण्ड-
ग्रहणम् ३१० ३	निर्वपणं नास्ति ... ३२६ २०
अन्येऽपि श्राद्धकालाः... ३१० ८	अपमृत्युहतानां चतुर्द-
युगादयः ३१० १८	श्याम् ३२७ ३
मन्वादयः ३११ ११	तस्य चैकोदिष्टस्वरूपम् ३२७ १७
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि ३११ २०	शस्त्रादिहतानां दिना-
अभिजित्..... ३१३ ११	न्तरे पार्वणम् ३२९ ३
आदित्यादिबाराः ३१४ १४	महालयश्राद्धमेकोदिष्ट-
प्रतिपदादिनित्ययः ... ३१५ १३	विधानेन ३२९ ७
सर्व एवापरपक्षाः ३१७ ७	मुख्यकालातिक्रमे..... ३३७ १७
भाद्रपदापरपक्षः ३१८ ५	आमश्राद्धम् ३३४ १०
महालये पार्वणं कुर्यात् ३१९ ६	रजस्वलया पञ्चमेऽर्ह
कन्यास्थार्काभावेऽपि भाद्रपदा-	कार्यम् ३३५ ३
परपक्षस्य प्राज्ञस्यम् ३२० ३	अथ ब्राह्मणपरीक्षा ३३६ ११
कन्यागतत्वेन प्रशस्त-	तत्र पितामहादारभ्य
तरत्वम् ३२१ ७	ब्राह्मणाः परीक्ष्याः... ३३६ २०
यत्र कचन कन्यार्कान्वि-	भोजनीया ब्राह्मणाः... ३३७ ९
तत्वेन सर्वस्य पक्षस्य	एक सामगं भोजयेत्... ३३८ १०
पुण्यत्वम् ३२१ १९	

पृ० पं०	पृ० पं०
त्रेत्रियायैव हव्य-कव्यानि	सोदर्येऽपि कचिदोषा-
देयानि.....३३९ ६	भावः ३५४ १८
तीन् भोजयेत् ३३९ १२	भिक्षुकादिषु न दोषः...३५४ २२
त्रेत्रियादीनां पात्रता...३४० १२	कालप्रतीक्षामन्तरेण प-
क्तिपावनाः..... ३४२ ५	खिदने दोषः.....३५५ ८
प्रवानुकल्पः..... ३४४ १२	क्रीडादीनां न प्रतीक्षा. ३५५ १८
स्त्रिगादयो वैश्वदेव-	एष एव न्यायः पित्रादिषु. ३५६ ८
स्थाने ३४५ १२	निराकृतिः..... ३५६ १५
शेष्योऽपि वैश्वदेव-	वृषलीपतिः ३५६ १८
स्थान एव..... ३४५ १८	यस्य गृहे चोपपतिः .. ३५७ ३
प्रनुकल्पानु कल्पः..... ३४६ १३	अग्नेदिधिसूपतिः ३५७ ११
सम्भवे नानुकल्पोऽनु-	माहिषकः. ३५७ १८
ष्ठेयः ३४७ ३	काणादयो वर्ज्या विप्राः ३५८ १
पूर्वादीनामतिक्रमे न	विद्यादिगुणयोगोऽप्येते
दोषः ३४७ १०	वर्ज्याः ३५९ १५
गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे	अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम्. ३५९ २०
दोषः ३४८ ८	सम्भवे पूर्वदुः ३६० १
वर्जनीया ब्राह्मणाः.... ३४८ १७	असम्भवे परेदुः ३६० ३
पापयोगाः ३४९ ७	तत्र विशेषः ३६० ११
सेनादयो वर्ज्याः..... ३५० १	विप्रान् पूर्वरानौ
चिकित्सकाः ३५३ २	निमन्त्रयेत्..... ३६१ २
देवलकाः ३५३ ७	निमन्त्रणप्रकारः ३६१ ५
बाणिजकाः ३५३ ११	शूद्रेण प्रणतिपूर्वकं
बार्धुषिकाः..... ३५३ १९	निमन्त्रणं कर्तव्यम् ३६१ ९
परिवेत्ता परिविविन्तिश्च... ३५४ ३	चरणस्पर्शो जानुप्रदेशे ३६१ १३
अग्रजः सोदर्यो विव-	वैश्वदेवार्थं पूर्व निमन्त्रयेत् ३६१ १७
क्षितः ३५४ ८	अथ ब्राह्मणसंख्या . ३६२ १
क्षेत्रजा भ्रातरः ३५४ १५	तत्र पार्वणश्राद्धे संख्या ३६२ २

पृ०	पं०	पृ०	पं०
सति सामर्थ्य एकैकस्य		पक्षिविशेषो वा	३७२ १६
त्रयः	३६३ ४	कोद्रवादीनि वर्जयेत्	३७३ २
अत्यन्तविभवेपञ्चसप्त वा	३६३ ७	हिङ्गुद्रव्यस्य विहितप्रति-	
मनुना श्राद्धावस्तरो		षिद्धत्वम्	३७३ १०
निषिद्धः	३६३ १८	अन्यान्यपि निषिद्धानि	३७३ १५
याजवल्क्येनापि सङ्कोच-		कृष्णनिष्पावा निषिद्धाः	३७४ ७
पक्ष एवादृतः	३६४ १२	रजस्वला निषिद्धा	३७६ ७
एक एव ब्राह्मणे	३६४ १९	अन्यान्यपि निषिद्धानि	३७६ ९
निमन्त्रणे नियमान्तरम्	३६५ ६	वर्ज्यमन्नम्	३७७ १
अथ निमन्त्रितब्राह्मण-		निषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्य-	
कर्तव्यम्	३६५ १२	वायः	३७८ २
अङ्गीकारोऽग्निन्दितामन्त्रण-		नित्यभोजने वर्ज्यानि शा-	
विषयः	३६६ ५	कानि	३७८ १२
अङ्गीकृत्य निवारणे दोषः	३६६ ९	वृन्ताकनिषेधः श्वेतवृन्ता-	
निमन्त्रितपत्न्यागो दोषः	३६६ १७	कविषयः	३७८ १५
आहूतेन श्राद्धकालातिक्रमे		लशुनं वर्ज्यम्	३७९ १
दोषः	३६६ २१	लोहितवृक्षनिर्घासादयः	३७९ ११
दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यातिक्रमे		सन्धिन्यादिपयो वर्ज्यम्	३८० ४
प्रत्यवायः	३६७ ४	आरण्यकमहिषीर्विना आ-	
अथ श्राद्धदिनकृत्यम्	३६७ १९	रण्यकपयोनिषेधः	३८० ९
तत्र दन्तधावनादीनि	३६८ १	विशुद्धमपि संसर्गदुष्टं वर्ज-	
अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि	३६८ ११	येत्	३८१ ८
गोधूमानामावश्यकत्वम्	३६९ ४	अगम्भवे प्रोक्षणादि कृत्वा	
शाकादीनि	३६९ ७	ग्राह्यम्	३८१ १३
मार्कण्डेयोक्तो विशेषः	३७० १४	श्वादिभिरवलीढमापश्यापि	
द्रव्यविशेषेण पितृणां		न भुञ्जीत	३८१ १९
तृप्तिः	३७१ १५	वर्ज्यान्तरम्	३८१ ७
वर्ध्नीणसः छागः	३७२ १२		

पृ० पं०	पृ० पं०
अपूपादिकमापणस्थमपि	प्रोक्षितं भक्षयेत् ३९० ७
ग्राह्यम् ३८२ १८	अथ निमन्त्रितब्राह्मणे-
वटकादि पर्युषितमपि ग्रा-	भ्यो देयानि. ३९० १६
ह्यम् ३८३ ४	निषिद्धतिथिषु आमल-
शुक्तस्वरूपम् ३८३ १६	कोदकं देयम् ३९१ १
दध्यादि शुक्तमपि ग्रा-	तदप्यमावास्यायां न देयम् ३९१ ५
ह्यम् ३८४ २	तैलादिदाने विशेषः ३९१ ७
आपदि प्रक्षालितं ग्रा-	श्राद्धदेशे कल्प्यानि द्व-
ह्यम् ३८४ ६	व्याणि ३९१ १३
आश्रयदुष्टं न भुञ्जीत. ३८४ १२	जर्तिलक्षणम् ३९१ १९
कदर्यलक्षणम् ३८५ १	आसनम् ३९२ ४
दीक्षितस्यान्नमभोज्यम्. ३८५ ५	भोजनार्थं पात्राणि ... ३९२ १५
चक्रोपजीव्यादयोऽभो-	अर्घ्यपात्राणि ३९२ १९
ज्यान्नाः. ३८५ १३	उपकल्पनीयं पुष्पम् ... ३०३ १
यति-वानप्रस्थयोरन्नम-	वर्ज्यानि पुष्पादीनि. ... ३९३ १२
भोज्यम् ३८६ २	जलोद्भवानि रक्तान्यपि
गूढान्नं वर्ज्यम् ३८६ ६	देयानि ३९४ १
आपदि अपूपादयो	धूपद्रव्यम्. ३९४ १०
ग्राह्याः ३८६ १०	वर्जनीयधूपद्रव्यम् ... ३९४ १६
अथ वर्ज्यावर्ज्यमांसानि. ३८७ १	दीपार्थं स्नेहद्रव्यम्. ... ३९५ ४
तत्र वर्ज्यम् ३८७ २	सम्भवे क्षौमं वस्त्रमुपकल्प-
अत्र मत्स्यनिषेधो राजी-	नीयम् ३९५ ११
वादिव्यतिरिक्तविषयः ३८८ १	अथ वासःपरिधानम् ३९६ ४
अन्येऽप्यभक्ष्याः. ३८८ ९	शुक्रं वासः ३९६ ५
गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्ताः	अथ स्नानानन्तरकर्त-
पञ्चनखा न भक्ष्याः ३८९ २	व्यम् ३९६ १०
निषिद्धेतरमांसभक्षणे न	मण्डलद्वयं कार्यम् ३९६ १६
प्रत्यवायः ३८९ ९	तत्र विशेषः ३९७ २

पृ० पं०	पृ० पं०
वैश्वदेविकमुदीच्यम् ३९७ ४	अथ अर्घ्यादिदानम् .. ४०४ १६
पिण्ड्यमपसव्यम् ३९७ ७	अर्घ्यपात्राणि ४०५ १०
तत्रैव विशेषान्तरम्. ... ३९७ ११	राजतं पिण्ड्ये ४०५ १५
अनन्तरकर्तव्यम् ३९७ २०	अर्घ्यपवित्रकं भिन्नम् .. ४०५ २०
दैवपूर्वकं पादप्रक्षालनम् ३९८ १६	पवित्रकरणोत्कर्तव्यता, ४०६ २
अनन्तरकर्तव्यम् ३९८ १४	कुशेन च्छेदयेत् ४०६ ५
उपवेशनप्रकारः ३९९ ५	अर्घ्यपात्रं देवानां समीपे
अथ ब्राह्मणनियमाः ... ४०० १०	स्थापयेत् ४०६ १०
ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्युः... ४०० १६	विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् ... ४०६ १५
अथ यति-ब्रह्मचारिणोः	अर्घ्यदाने विशेषः ४०६ १९
भोजनीयत्वम् ... ४०० १८	अर्चनं काण्डानुसमयेन, ४०७ ६
भिक्षुकमपि भोजयेत् ... ४०१ ५	आसनादिदानप्रकारः ... ४०७ १९
अथ ब्राह्मणोपवेशनान-	आसनार्थं सतिलाः कुशाः ४०८ ५
न्तरकृत्यम् ४०१ ९	आसनात् पूर्वं पश्चाच्चो-
सर्वतः तिलान् विकिरेत् ४०१ २२	दकम् ४०८ ८
दर्भासनं दद्यात् ४०२ २	उपस्थानानन्तरकृत्यम् .. ४०८ २९
तच्च उदकदानपूर्वकम् ४०२ २	अर्घ्यपात्रासादनादौ
पिण्ड्ये वामे दैवे दक्षिणे	विशेषः ४०९ २
आसनं दद्यात् ४०२ ११	त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि ४०९ १४
पुनः निमन्त्रयीत ४०२ १७	अर्घ्यपवित्रमयुग्मम् ४०९ १९
निरङ्गुष्ठं हस्तं गृहीत्वा	गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् ४१० १
निमन्त्रयीत ४०२ २२	अनन्तरकर्तव्यम् ४१० ४
आवाहनेतिकर्तव्यता ... ४०३ ३	अर्घ्यं दद्यात् ४१० ९
विश्वेदेवाः दश ४०३ ९	तत्र विशेषः ४१० १३
पार्वणे पुरुरवार्द्रवाः ... ४०३ १३	संखवान् गृहीत्वा पात्रं
शष्टिश्राद्धम् ४०३ १९	स्थाप्यम् ४११ ४
नान्दीमुखम् ४०४ ४	अनन्तरकर्तव्यम्. ४११ ६
नैमित्तिकम् ४०४ १०	

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ अग्नौकरणम्...४११ १२	अच्छिद्रोक्त्यनन्तरकर्त-
अग्नौकरणप्रकारः ४११ १८	व्यम् ४२१ ६
तच्च प्राचीनावीत्युपवीती	सावित्रीं जपेत् ४२१ ११
वा कुर्यात् ४११ १३	जुषध्वमिति वदेत्....४२० १५
लौकिकामावपि कुर्यात् ४१२ १९	श्राद्धभुक् बलिं न दद्यात् ४२१ १९
पाणौ होमः ४१३ २	भोजनोपक्रमानन्तरकर्त-
अप्सु वा ४१३ ७	व्यम् ४२२ १
क्राम्यादिषु पाणविव	सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना
होमः..... ४१४ २	कार्यः ४२२ ९
पाणौ होमे विशेषः ...४१४ २०	अथ दातृ-भोक्तृनियमाः४२२ १४
पाणौ होमे कर्तव्यम् .. ४१५ ८	उपकल्पितस्याप्यन्यन्ता-
पाणितले हुतस्य	धिकदान-प्रतिग्रहौ नि-
विनियोगः ४१५ १९	षिद्वौ ४२३ १८
पितृ-मातामहश्राद्धद्वयार्थं	अनपेक्षितस्य वारणप्रकारः४२३ १०
सकृदेवानुष्ठेयः.....४१६ ३	ददामि इत्युक्त्वा न देयम्४२३ १४
पात्राणि द्विः प्रक्षालयेत् ४१६ १०	भोजनकाले दातृनियमाः४२३ १८
अथ परिवेषणम् .. ४१६ १६	भोक्तृनियमाः ४२३ ५
परिवेषणप्रकारः ४१७ ५	दातृनियमाः ४२५ १३
सर्वण्यैव भार्यया परिवेषणं	अन्येऽपि भोक्तृनियमाः ४२५ १७
कार्यम्.....४१७ १६	स्वल्पमवशेषेयुः.... ४२५ २०
हस्तद्वयेन परिवेषयेत् ...४१८ १	उच्छिष्टस्य असंस्कृतप्र-
हस्तेनापि न साक्षात् ...४१८ ४	मीतादिभागधेयत्वम् ४२६ ६
अपसव्येनैव परिवेषयेत् ४१८ १२	भुक्तवत्सु कर्तव्यम्.....४२६ ११
अन्यान्यपि परिवेषणीयानि ४१९ ७	अथ ब्राह्मणभोजनानन्त-
तत्र विशेषः.....४२० ४	रकर्तव्यम् ४२६ २१
अनन्तरकर्तव्यम्..... ४२० ८	विकिरः ४२७ १
अन्ननिवेदनानन्तरकर्त-	आचामेत् ४२७ १०
व्यम् ४२१ २	गण्डूषार्थमुदकम् ४२७ १३
	ततः सुप्रोक्षितम् ४२८ १

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ पिण्डनिर्वपणम् ४२८ ८	स्वस्तिवाचनप्रकारः . . . ४३५ १३
त्रयः पिण्डाः ४२९ ३	अनन्तरकृत्यम् ४३५ १८
उच्छिष्टमग्निधिस्वरूपम् ४२९ ६	अथ दक्षिणादानम् ४३६ ६
पिण्डदाने कालः . . . ४२९ १३	तत्र विशेषः ४३६ १३
पिण्डनिर्वपणेति कर्तव्यता ४३० १५	ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणा-
अनन्तरं प्रोक्षयेत् ४३० २३	दाने क्रमः ४३६ ७
कुशानास्तृणुपात् ४३१ २	अनन्तरकृत्यम् ४३७ १०
अवनेजनं कुर्यात् ४३१ ५	अथ मध्यमपिण्डाशनम् ४३८ १
तत्र मन्त्रान्तरम् ४३१ १०	तत्प्रकारः ४३८ ६
मव्यं जान्वाच्य कर्तव्यम् ४३१ १७	प्राशनमन्त्रः ४३८ ९
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२ १	पिण्डदानस्य अयोग्य-
तत्र मन्त्रः ४३२ ५	त्वम् ४३९ १
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२ ८	पत्न्या असन्निधानादौ
अमीमदन्तेति जपित्वा-	पिण्डप्रतिपत्तिः . . . ४३९ ४
च्छसेत् ४३२ १०	प्रतिपत्त्यन्तरम् ४३९ ७
तत्र विशेषः ४३२ १४	अप्सु प्रक्षेपः ४३९ १५
पिण्डपूजा ४३३ १	अथोच्छिष्टमार्जनम् ४४० १
नैवेद्यः ४३३ ११	तत्र विशेषः ४४० ६
उदपात्रनिक्षेपः ४३३ १६	अथ यजमानः स्वयं
उपस्थानम् ४३३ १८	भुञ्जीत ४४० १७
अथ पिण्डदानानन्तर-	वैश्वदेवानन्तरं भोजनम् ४४१ १
कृत्यम् ४३४ २	नित्यभ्रातृमपि कार्यम् . . ४४१ ८
अग्निं प्रयेयात् ४३४ ४	तच्चानियतम् ४४१ ३२
अनन्तरकृत्यम् ४३४ ६	आहिताग्नेर्विशेषः ४४२ ३
ब्राह्मणहस्तेषूदकं दद्यात् ४३४ १०	अग्नौ करणानन्तरं
अनन्तरकर्तव्यम् . . . ४३४ २०	वैश्वदेवः ४४३ १७
अथ स्वस्तिवाचनम् . . . ४३५ ५	पितृसेवितं भुञ्जीत ४४३ १
पात्रचालने विशेषः . . . ४३५ १०	

पृ० पं०	पृ० पं०
उपवासे भोजनप्रत्या-	सपिण्डीकरणात् पूर्व त-
घ्रायः ४४३ ७	स्यासम्भवः ४५२ ८
अनन्तरं दातृ-भोक्तृ-	प्रेतस्य साधित्वे ४५२ १९
नियमाः ४४३ १५	कर्तृ-प्रेतयोरनधित्वे ४५३ ४
श्राद्धभोजिनो विशेषः .. ४४४ १	द्वादशाहः प्रशस्तः ४५३ १०
सङ्कल्पविधिना श्राद्धम् ४४४ ८	मासिकावर्तनम् ४५३ २०
सङ्कल्पविधानलक्षणम् ... ४४४ १९	आवर्तनमूर्ध्वभावि-
उच्छिष्टपिण्डो न दा-	नामेव ४५४ ९
तव्यः ४४५ ३	पुनरप्यपकर्षः ४५४ १३
अथ प्रत्याद्विकश्राद्धम् ४४५ ७	सपिण्डीकरणस्य गौणः
तत्रैतिकर्तव्यता ४४५ १२	कालः ४५४ १९
अमायां पार्वणं नियतम् ४४६ १२	सपिण्डीकरणेति-
पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा	कर्तव्यता. ४५४ २२
व्यवस्था ४४६ २२	मातुः सापिण्ड्यम् .. ४५६ १
एकोद्दिष्टलक्षणम्, . . . ४४७ १२	प्रमीतपितृकस्य विकल्पः ४५६ ५
वैश्यादीनां विशेषः ४४८ १७	पुत्रिकासुतो मातुः माता-
अथ सपिण्डीकरणम् ४४९ १२	महादिभिः सपिण्डनं
षोडश श्राद्धानि ४४९ १६	कुर्यात् ४५६ ८
द्वादश मासिकानां	अन्वारोहणे भर्त्रैव ४५६ १२
कालः. ४४९ २०	आसुरादिविशिष्टे चतुर्धा
ऊनषाण्मासिकादीनां	विकल्पः ४५६ २१
कालः. ४५० ६	चतुर्थः पक्षः ४५७ ३
ऊनषाण्मासिकस्य	मातुः सापिण्ड्ये गोत्र-
कालविकल्पः ४५० १४	नियमः ४५७ ६
ऊनानां वर्ज्यः कालः .. ४५० १६	पत्न्याः सापिण्ड्यम् ... ४५७ १४
सपिण्डनस्य कालः .. ४५१ ५	पत्युः सापिण्ड्यम् ४५७ १८
तत्र व्यवस्था ४५१ १५	यतीनां सापिण्ड्य-
पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता, ४५२ ५	निषेधः ४५८ ११

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ वृद्धिश्राद्धम्...४५८ १९	तत्र विशेषः ४६५ ३
तत्र विशेषाः ४५९ ८	अथ मातामहादिश्राद्धा-
पिण्डदाने विशेषः.....४६० ८	धिकारनिर्णयः... ४६५ १८
पिण्डदानं नोच्छिष्टस-	मातुःपितामहादीनामपि
न्निधौ ४६० ११	संग्रहः ४६६ २
वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं	मातामहश्राद्धं नित्यम्...४६६ ५
वैकल्पिकम्.....४६० १७	तस्य कचिदपवादः .. ४६६ १२
श्राद्धनिमित्तानि ४६० ३	सङ्घातमरणे श्राद्धक्रमः. ४६६ १७
अथ श्राद्धकर्तृ-	पित्रोः सङ्घातमरणे ...४६६ १८
निरूपणम्.....४६१ १५	अन्वारोहणे विशेषः ...४६९ ६
तत्र मुख्यानुकल्पौ.....४६२ ३	नवश्राद्धमपि तथा
पौत्रस्य पुत्रिकापुत्र-	कुर्यात् ४६९ १०
साम्यम् ४६२ १३	अनेकमातृक्रमः. ४६९ १४
अर्थहरः पिण्डदः ...४६३ १	पार्वणैकोद्दिष्टयोः स-
पुत्रोऽर्थाभावेऽपि दद्यात्. ४६३ ३	न्निपाते ४६९ २३
पुत्राभावे पत्नी ४६३ १५	निमित्तानुक्रमेण श्राद्धम्४७० ३
क्रीताया न पत्नीत्वम्...४६३ १७	नित्य-काम्ययोः स-
पुत्रादीनामधिकारः. ४६४ २	न्निपाते काम्येनैव
औरसोऽनुपनीतोऽपि क्रियाः	नित्यसिद्धिः ४७० १२
कुर्यात् ४६४ १७	समाप्तिश्लोकः.....४७० १६

॥ इति द्वितीय-तृतीयाध्याययोरनुक्रमणिका समाप्ता ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रथमे ऽध्याये व्यासेन पृष्टयोर्वर्णचतुष्टयसाधारणाऽसाधार-
णधर्मयोर्मध्ये साधारणधर्मं संक्षिप्याऽसाधारणधर्मः प्रपञ्चितः ।
अथेदानीं संक्षिप्तः साधारणधर्मो द्वितीये ऽध्याये प्रपञ्च्यते ।
अथवा पूर्वाध्याय आमुष्मिकधर्मप्राधान्येन प्रवृत्तः । अयं तु
ऐहिकजीवनहेतुधर्मप्राधान्येन प्रवर्त्तते । तत्रादावध्यायप्रति-
पाद्यमर्थं प्रतिजानीते-

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या* चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशरवचो यथा ।

अतः परं चातुर्वर्ण्यसाधारणधर्मसङ्क्षेपकथनादुत्तरस्मिन्
काले स एव विस्तरकथनस्योचितो ऽवसरः । बहुग्रन्थपाठे
शक्तिरहितान् मन्दप्रज्ञान् प्रति सङ्क्षेपेणाभिहिते सति समर्था-

*धरणीधरस्तु-‘चातुर्वर्ण्यस्य आ क्रमेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेण सिद्धम्’-
इति व्याचकार ।

१. D. omits this whole verse. २. D. omits -धर्मयोः and reads
साधारणाऽऽसाधारणमध्ये. ३. B, C, D, F, G, H. and M. read धर्माचारं.
४. L. reads चातुर्वर्ण्याव क्रमागतम्; while K. चातुर्वर्ण्यक्रमागतम्. ५. I.
has made a mistake here.

नामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थत्वात् तान् प्रति विस्तरेण कथयितुम्-
चित्त्वात् । अत एवाहुराचार्याः—

‘सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।

वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते’ ॥

इति । यद्वा अतः परं आमुष्मिकप्रधानधर्मकथनादन-
न्तरम् । ‘पट्कर्माभिरतः’, ‘सन्ध्यास्नानम्’ — इत्यादिना
ह्यामुष्मिकफले धर्मे अभिहिते सति ऐहिकफलस्य कृष्यादि-
धर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य युक्तो वसरः ।

वक्ष्यमाणस्य कृष्यादिधर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्थ-यतिष्वस-
म्भवमभिप्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति ‘गृहस्थस्य’—इति
कृत-त्रेता-द्वापरेषु वैश्यस्यैव कृष्यादावधिकारो न तु गृहस्थमा-
त्रस्य विप्रादेः अतो विशिनष्टि ‘कलौ युगे’—इति । कर्मशब्दो लोके
व्यापारमात्रे प्रयुज्यते । आचारशब्दश्च धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे
कृष्यादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वम् । कलावाचारत्वमित्युभयरू-
पत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गार्हस्थ्यस्य चोक्ता-
चारत्वमित्युभयरूपता । तद्विवक्षया ‘कर्माचारम्’—इत्युक्तम् ।
कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवनहेतुतया कृ-
ष्यादिविधानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कृष्यादेः साधारणधर्मत्वमुपपादयति—‘चातुर्वर्ण्याश्रमा-

१. B. C. F. and G. read वस्तूच्यमानमेवान्तः- and D. reads वस्तूच्यमा-
नमेवान्तः- for वस्तूच्यमानमेत्यन्तः-. २. D. and G. read -करणान्तेन वर्ण्यते;
while I. reads the whole line वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते.
३. D. and G. read सर्वैकफलस्य for सति ऐहिकफलस्य. ४. G. reads
उक्तो. ५. I. reads गार्हस्थ्ये त्याचारत्वमित्युभयरूपता.

गतम्'—इति । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तच्च सर्वत्र प्रसिद्धम् । आश्रमो गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थधर्माः । एतच्च सर्वमस्माभिः उत्तरत्र आश्रमनिरूपणे विस्पष्टमभिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे विधानात् सौधारण्यम् । पराशरशब्देनात्रातीतकल्पोत्पन्नो विवक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं 'पूर्वम्'— इत्युक्तम् । पूर्वकल्पसिद्धं पराशरवाक्यं कलिधर्मे कृष्यादौ यथावृत्तं नथैवाहं सम्प्रवक्ष्यामि । अतः सम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेराचारतायां न विवादः कर्त्तव्य इत्याशयः । 'गुरुतरविषये विनयः कर्त्तव्यः'—इति शिष्टाचारं शिक्षयितुं 'शक्त्या सम्प्रवक्ष्यामि'—इत्युक्तम् । न तु कस्मिंश्चिद्धर्मे स्वस्य अशक्तिं द्योतयितुम् । कलिधर्मप्रवीणस्य पराशरस्य तत्राशक्त्यसम्भवात् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥ २ ॥

षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि यजनादीनि सन्ध्याऽऽदीनि च । तैः सहितो विप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च—या-

१. B. C. F. and H. read तच्च सर्वत्र प्रसिद्धः, D. reads तत्र सर्वत्र प्रसिद्धम्. and L. reads तत्र सर्वत्रैव प्रसिद्धः. २. I. omits च. ३. G. reads साधारणम्. ४. D. reads तथाऽपि शक्तिसम्भवात् and G. reads तत्र शक्तिसम्भवात्. ५. K. and L. read —

षट्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म समाचरेत्;
while M. follows this, but reads कृषिकर्माणि कारयेत्.

जनादीनां जीवनहेतुत्वात् किमेनया कृष्या?—इति वाच्यम् ।
कलौ जीवनपर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु म-
नुनोक्तम्—

‘वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसोप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८३-८४)

इति । तत् स्वयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा मनोः स्ववचन-
विरोधात् । यतः तेनैव कृषिरभ्युपगता—

‘उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषि-गोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८२)

इति । ननु—कर्मपुराणे स्वयङ्कृता कृषिरभ्युपगता—

‘स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।

कृष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विवर्जयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ४)

१. D. reads किमन्यया. २. All, except A. and the text substitute नु for अपि. ३. H. and I. read हिंसाभयात् for हिंसाप्रायां. ४. D. reads साधुगर्हिता. ५. यतः is omitted by D. G. H. and I. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read स्वेनैव. ७. B. C. D. F. G. and H. read स जीवेद्वैश्यजीविकाम्. ८. A. reads तेन. ९. B. C. F. H. and I. read कुसीदं तां विवर्जयेत् and D. reads कुसीदा तां विवर्जयेत्; while G. reads कुसीदां तां विवर्जयेत्.

इति । तत्र । अस्य वचनस्य कुसीदनिन्दापरत्वात् ।

अत एव नारदः—

‘आपत्स्वपि च कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम्’ ।

(ना. स्मृ. ४. १११)

इति । ननु—बृहस्पतिः स्वयङ्कर्तृकां ऋषिमङ्गीचकार—

‘कुसीद-ऋषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनमा युज्यते द्विजः’ ॥

इति । बाढम् । कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्तृत्वम् । ‘आप-
त्काले’—इति विशेषितत्वात् । ननु—कारयितृत्वमप्यापद्विष-
यमेव । कृषेर्वैश्यधर्मत्वात् विप्रस्य याजनादीनामेव मुख्यजी-
वनहेतुत्वात् । एवं तर्ह्यपित्तरतम्येन व्यवस्था ऽस्तु । अल्पापदि
कारयितृत्वं अत्यन्तापदि कर्तृत्वम्—इति । अथवा युगभेदेन
व्यवस्थाप्यताम् । युगान्तरेषु कारयितृत्वमापद्धर्मः कलौ
मुख्यधर्मः । प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र ऋषौ हेलस्य एकस्य बलीवर्दसंख्यानियममाह हारीतः—

‘अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मपातिनाम्’ ॥

(हा. स्मृ. ५. १३; आप. स्मृ. १. २३)

इति । तैवान्त्यौ पक्षौ हेयौ इतरावपि क्रमेण मुख्यानुक-
ल्पौ द्रष्टव्यौ ॥ २ ॥

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दानाह—

१. All, except A. and L. omit इति. २. I. reads हालिकस्य for हलस्य एकस्य. ३. This verse appears in the text of Hārīta and Āpastamba Smṛiti. The latter reads द्विगवं च जिघांसिनाम् for द्विगवं ब्रह्मपातिनाम्. ४. G. reads तत्राद्यौ पक्षौ; while D. reads तत्रान्त्यौ पक्षौ.

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥

इति । क्षुधादयस्तत्तल्लिङ्गैरवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पादविकलः । क्लीबः पुंस्त्वरहितः ॥ ३ ॥

कीदृशस्तर्हि बलीवर्दः कृषौ योज्य इत्यत आह—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं पण्डवर्जितम् ।

वाहयेद्विवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

इति । स्थिराङ्गः पादादिवैकल्यरहितः । नीरुजो व्याधिरहितः । तृप्तः क्षुत्तृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दो हिंसको दृप्तः श्रमरहितः—इति यावत् । पण्डेति भावप्रधानो निर्देशः । पण्डत्ववर्जितः पुंस्त्वोपेतः शक्तः—इति यावत् । दिवसस्यार्धं यामद्वयम् । ‘पश्चात् स्नानं समाचरेत्’—इति बलीवर्दान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः—

‘स्नापयित्वाऽनहुहो ऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्’ ।

(हा. स्म. ४. १०)

इति । वाहने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः—

१. Before this verse of the text M. inserts the verse—

हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनाम् ॥

But this appears neither in the other manuscripts, nor is commented upon by the three commentators. २. J. K. L. and M. read दृप्तं or दृप्तं. ३. M. reads वृषभं.

'वाहयेद्दुं कृतेनैव शाखया वा सपत्रया ।
 न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः॥
 न क्षुत्तृणा-श्रमश्रान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियम् ।
 सुतृषु च भुञ्जीयात् पिबेत् पीतेषु चोदकम् ॥
 अह्नः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
 विश्राम्येन्मध्यमे भागे भागे चान्त्ये यथासुखम् ॥
 यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र चाऽश्वनि ।
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ॥
 अन्यथा वाहयन् राजन् नियतं याति रौरवम् ।
 रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ॥
 भ्रूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन' ।
 (वृ. गौ. स्मृ. ९. ५४-५९)

इति ॥ ४ ॥

बलीवर्दस्नापनानन्तरं कर्तव्यमाह—

१. The author says that this quotation is from Āśvamedhika
 rva of Mahābhārata, but we do not find in this work. It appears
 Vṛdhagautama Smṛiti. We, therefore, consider the Smṛiti as the
 t. २. We do not find these two lines in the text. ३. B. C. D. F.
 and H. read योजयेत् for वाहयेत्. ४. The text inserts the following
 e after this word—

शुर्विषज्ञाविताश्चेत् पितरस्ते प्रकीर्तिताः ।

The text reads this line as follows—

अह्नः पूर्वं त्रिभागे तु धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।

The text reads—

विश्रामो मध्यमे भागे भोग्यश्रान्ते यथासुखम् ।

I. reads निरत्यं संशयो यत्र वाऽश्वनि; while the text reads कृत्यं
 यो यत्र वाञ्छति. ८. D. reads बुध्यते. ९. The text reads वाहनदेव
 यं याति रौरवम्; while B. C. and F. substitute वाहयेत् for वाहयन्.
 . The text reads पातयेत् तेषां बस्तु किञ्चिन्नराधमः.

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत् ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥५॥

यथा बलीवर्दश्रान्तिरुतदोषापनयनाय स्नापनं एवं प्राण्युपघातदोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनु-
तिष्ठेत् । एकं द्वौ त्रींश्चतुरो वा विप्रान् स्नातकान् यथाशक्ति
भोजयेत् । स्नातका नवविधभिक्षुकाः । तदाह मनुः—

‘सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम् ’ ॥

(म. स्मृ. ११. १)

इति । सान्तानिकः सन्तानाय विवाहोपयुक्तद्रव्यार्थी ।
‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्वत्वमापन्नो द्रव्यार्थी
तमित्यर्थः । ‘पितृ-मात्रर्थं’ पितृ-मातृशुभ्रषार्थिनम् । स्वाध्या-
यार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी । उपतापी रोगी ।
स्वाध्यायार्थिसहितः उपतापी स्वाध्यायार्थ्युपतापी तमिति
मध्यमपदलोपी समासः । तावुभावेत्यर्थः ॥ ५ ॥

कृषौ कलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह—

१. M. reads—

जपं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं साङ्गमभ्यसेत् ।

२. H. omits स्नातकान्. ३. B. C. D. F. G. and H. read सर्ववेदसम्.
४. D. reads स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्; while G. and the text read स्वाध्याय-
ऽर्थ्युपतापिनौ. ५. I. reads सान्तानिकं ..... द्रव्यार्थिनम्. ६. B. C. F. and G
omit the following portion—‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्व-
त्वमापन्नो द्रव्यार्थी तमित्यर्थः । पितृ-मात्रर्थं पितृ-मातृशुभ्रषार्थिनम् । स्वाध्या-
यार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी. H. also omits this portion, but
appears in the marginal correction. ७. D. reads निःस्वत्वमापन्न स्त
and omits तमित्यर्थः. ८. D. reads -शुभ्रषार्थं च.

स्वयङ्कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।

निर्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां च कारयेत् ॥ ६ ॥

इति । यानि स्वयङ्कृष्टे क्षेत्रे फलितानि धान्यानि यानि दासैः कर्षिते क्षेत्रे स्वयमर्जितानि धान्यानि तैः सर्वैः स्मार्त्तान् पञ्चमहायज्ञान् श्रौतीमग्निष्टोमादिक्रतुदीक्षां च कुर्यात् । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् । अथवा स्वयं महायज्ञान् कुर्वीत । यियङ्क्षुभ्यो धान्यं दत्त्वा तैः क्रतुदीक्षां च कारयेत् । कूर्म-पुराणे ऽप्येवं विनियोगो दर्शितः-

‘लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ७.)

इति ॥ ६ ॥

कृषीवलस्य तिलादिधान्यसम्पन्नस्य धनलोभेन प्रसक्त-
स्तिलादिविक्रयस्तं निवारयति-

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यं तत्समाः ।

विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादिविक्रयः ॥ ७ ॥

इति । रसाः दधि- मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तररहितस्य तिलविक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मो वा न सिद्ध्येत्

१. J. K. and L. read यथा. २. M. reads पञ्चयज्ञानि. ३. K. reads क्रतुदीक्षां. ४. I. reads ना ऽन्यैः for दासैः, and B. C. F. read कृष्टे for कर्षिते. ५. I. reads श्रौतां. ६. I. inserts च after स्वयं. ७. B. C. F. read याजयितृभ्यो, and D. reads यष्टृभ्यो; while H. reads पितृभ्यो through mistake. ८. The text of Kūrma Purāṇa reads तं दंष्ट. ९. B. C. F. J. K. L. and M. read धान्यतः समाः.

दा तिला धान्यान्तरैर्विनिमातव्याः इत्यभिप्रेत्य 'विक्रेया धा-
यतत्समाः'—इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्थैस्तिला दत्तास्ताव-
द्वरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन—

‘अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ६६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३९)

इति । तिलेन्यायो रसेऽपि योजनीयः । अत एव मनुः—

‘रसा रसैर्विनिमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाऽकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९४)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैः रसानां च

रसैः गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ७. २. ११५)

इति । रसविनिमये विशेषमाह वसिष्ठः—

१. I. reads जीवनस्यार्थे. The whole line appears in D. as follows:—

अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञे होमे तथैव च ।

२. D. omits इति. ३. D. and G. read तिल-धान्यन्यायो. ४. B. C. and F. read समतां हीनतां वा निमातव्या इति after मनुष्यैः, but it seems a repetition of the following quotation.

‘रसा रसैर्महतो हीनतो वा विमातव्याः’ ।

(व. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्नविनिमये विशेषमाह गौतमः—

‘समेनास्समेन तु पक्वस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ७. ३)

इति । ननु—तिलविक्रयो ऽभ्युपगतो मनुना—

‘काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९०)

इति । अत्र केचिदाहुः—तदेतद्विनियमाभिप्रायम्—इति ।

अपरे तु मन्यन्ते—ऋणापाकरणार्थावश्यकधर्मार्थं तिलविक्रयो न विरुद्धः । अयमेव पक्षो युक्तः । वसिष्ठवचनसंवादात् ।

‘कामं वा स्वयं कृत्योत्पाद्य तिलान् विक्रीणीरन्’ ।

(व. स्मृ. २. ३१)

इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्त्य-
मपरिहार्यं स्यात् । यतो मनुनैव वचनान्तरेण ‘तिला धा-
न्येन तत्समाः’—इति नियमो दर्शितः । यत्त्वन्यस्मिन्वचने

१. All, except A. and the text (from Benâras and the Edition-
Bombay Sanskrit Series) read रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्या ;
while another Bombay Edition (printed in 1805) reads हानतो
for हीनतोः. We compared here four different copies of the
text, but each of them has a different reading. २. G. reads समे
नासमे न. ३. The text reads शुद्धान् (Bombay Edition, published by V.
N. Mandlik). This is a mistake. ४. I. reads ऋणापकरणाद्यापद्धर्मार्थं.
५. I. reads संवादान्. G. omits the portion from वसिष्ठ- to वचनान्तरेण
सह पौनरुक्त्यं. ६. All others except A. and the text read कृष्यापाद्य.
७. I. reads विनिमयो.

अर्थात्तिलविक्रयनिषेधः प्रतिभाति । तथा हि—मनु-यमाभ्या-
मुपदर्शितम्—

‘भोजनाभ्यञ्जनाद्यानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

ह्रैमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९१)

इति । नायं दोषः । आवश्यकधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वात् ।
यो ऽयं तिलानां धान्यसमत्वेन विनिमयः यश्च तृणादिविक्रयः
सेयमेवंविधा विप्रस्य जीवनार्था वृत्तिः । तथा च नारदः—

‘ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं गुल्कदारु-तृणादि च’ ।

(ना. स्मृ. ४. ६४)

इति ॥ ७ ॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं
प्रथमतस्तं पाप्मानं दर्शयति—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यात्तन्महादोषमाप्नुयात् ।

इति । कृषौ हिंसाया अवर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि
कृषीवलस्य दोषो ऽनुषज्ज्यते इति । अत्र ‘हिंसाप्रायां’ इति
मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

१. B. C. F. and H. read कृमिर्भूत्वा श्वविष्टायां; while D. reads कृमि-
र्भूत्वा च विष्टायां and I. कृमिर्भूत्वा स विष्टायां. G. reads the whole line as
follows :—

कृमिर्भवति विष्टायां कर्मणा तेन पापकृत् ॥

२. I. reads तृणादिकम्; while the text reads तृणानि च. ३. I. reads
महादोषमवाप्नुयात् for तन्महादोषमाप्नुयात्; while M. reads the whole line as
follows :—

ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वा महादोषमवाप्नुयात् ।

४. I. reads हिंसायां पापमिति through mistake.

उक्तस्य दोषस्य महत्त्वं विशदयति—

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ।

इति । लोहसहितेन लाङ्गलमुखेन प्राणिनां चित्रवधो
भवतीति मत्स्यवधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पापप्रसक्तौ तद्वारयितुं विशिनष्टि—

पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः ।

इति । वागुरां प्रसार्य मृगादिग्राही पाशकः । व्याधो मृगव-
धाजीवः । शाकुनिकः पक्षिघाती । अदाता खले राशिर्मूलमु-
त्सृज्य भक्ष्यं प्रदाता । तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च
दृष्टान्तत्वेन पाशकादय इह वर्ण्यन्ते । यथा पाशकादीनां पापं
महत् एवमेवादातुः कर्षकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदर्थं कृषीवलस्य पाप्मा दर्शितः तमिदानीं पापपरिहारप्र-
कारमाह—

वृक्षं छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्त्वा च कृमि-कीटकान् ॥ १० ॥

कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

१. B. C. D. and F. omit -मूल.. २. D. omits सर्वेषां. ३. M. inserts
before this verse:—

कण्डली पेषणी चुल्ली उषकुम्भोऽथ मार्जनी ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य अहन्वहनि वर्तते ॥,

I. and M. read वृक्षान् छित्त्वा.

इति । छेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते तेषां सर्वेषां खले धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः—

‘भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥

यूपो ज्य निहितो मध्ये मेढिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितोदद्यात्तत्र धान्यार्थदक्षिणाम्’ ॥ ११ ॥

(हा. स्मृ. ९. १४-१५)

इति ॥ १० ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह—

यो न दद्याद्भिजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

इति । कर्षकस्यायं खलयज्ञो नित्यः काम्यश्च—इति वचन-
द्वयबलादवगम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं छेदनादि-
पापनिवर्त्तकत्वात् काम्यत्वं च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं शैव-
पुराणे दर्शितम्—

‘अदत्त्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

तस्य तृष्णाभिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।

मरुदेशे भवेदृक्षः स पुष्प-फलवर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायते’ ॥

इति ॥ ११ ॥

१. B. C. and F. read पूर्णऽयं; while D. reads सूर्योऽयं. २. H. reads कर्षकेः. ३. B. C. D. F. G. and H. read अत्र for तत्र. ४. D. reads कल for कुल.

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशकम् ॥१२॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

षट्सु भागेष्वेको भागः षड्भागः । एकविंशतिसंख्याकेषु भागेष्वन्यतमो भाग एकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागस्त्रिंशः—इति ज्ञेयम् । देववत् पितृभ्योऽपि देयम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक्’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ८)

इति ॥ १२ ॥

विप्रस्य सेतिकर्त्तव्यां ऋषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह—
भत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥१३॥
इयः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकर्म ।

१. K. reads एकविंशतिम्; while L. reads एकविंशतिः. २. M. reads ऋषिकर्त्ता न लिप्यते; while A. reads the whole line as follows:—

त्रिंशं भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

3. B. C. D. E. G. and H. read तद्वत् त्रिंशकोऽपि for तद्वत् त्रिंशकेषु भागे-
न्यतमो भागः त्रिंशः—इति ज्ञेयम्. ४. I. reads देयः. ५. The text reads—

त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

6. After this word the following portion appears in the marginal
correction of H.—

बृहस्पतिरपि—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक् ॥

7. M. reads द्विजान्देवान्च पूजयेत्. ८. M. reads सदा. ९. M. reads -शिल्प-
कर्म.

इति । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्य-
त्र इतिकर्तव्यताविधानाय पुनरुपन्यासः । 'तथा कुर्यात्'-
इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेति कर्तव्यता सर्वाभ्यत्र
विहिता भवति । कृषिवत् वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्णचतु-
ष्टयसाधारण्यं दर्शयितुं 'वाणिज्य-शिल्पकम्'- इत्युक्तम् ।
इति ॥ १३ ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत तर्हि तेनैव जीव-
नसिद्धेः कलौ द्विजशुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह-
विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषयोऽभिज्ञताः ॥ १४ ॥
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरर्थं यान्त्यसंशयम् ॥

इति । लाभाधिक्येन विशिष्टजीवनहेतुत्वात् कृष्यादिकं
विकर्मेत्युच्यते । द्विजशुश्रूषया तु जीर्णवस्त्रादिकमेव लभ्यते-
इति न लाभाधिक्यम् । अतो अधिकलिप्सया कृष्यादिकमेव
कुर्वन्तो यदि द्विजशुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमा-
मुष्मिकं च हीयत ॥ १४ ॥

इत्थं वर्णचतुष्टयसाधारणं जीवनहेतुं धर्मं प्रतिपाद्य
निगमयति-

चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सू-
चयितुं 'सनातनः'- इत्युक्तम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read 'विधानेनाऽयं'. २. I. omits कृषि-
वत्, and inserts the whole sentence at the beginning of this para-
graph. ३. L. reads 'शुश्रूषयोऽभिज्ञताः'; while M. reads 'सेवाविवर्जिताः'.
४. M. reads पतन्ति नरकेषु च.

यद्यपि स्मृत्यन्तरेष्विवात्रापि वर्णधर्मानन्तरमाश्रमधर्मा
वक्तुमुचिताः तथापि व्यासेना स्पृष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अ-
स्माभिस्तु श्रोतृहितार्थाय तेष्वपि वर्ण्यन्ते । न च—पूर्वाध्याय एव
कुतो न वर्णिता?—इति मन्तव्यम् । तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु
'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्'— इत्याश्रमशब्देन तेषां बुद्धिस्थ-
त्वादस्ति प्रसङ्गः । ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे—
'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।
एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः' ॥

इति । मैनुरापि—

'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः' ॥

(म. स्मृ. ६. ८७.)

इति । गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपेक्षयोगिन इत्यर्थः । तत्रोपन-
यनेन संस्कृतो ब्रह्मचारी ।

'ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व' ।

इति । मन्त्रवर्णात् । ब्रह्मचर्यमुद्दिश्यागां मामुपनयस्व
इत्यर्थः । उपनयनं च गर्भाधानादिषु पठितत्वात् ब्राह्मः सं-
स्कारः । तदाह हारीतः—

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च । (१)

गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राह्मः । (२) पार्कयज्ञा

१. H. and I. omit अपि. २. D. omits मनुरपि, and the following
quotation. ३. I. reads उपजीविनः. H. also gives the same reading in
the margin. ४. D. and H. read ब्राह्मसंस्कारः, and I. reads ब्राह्म्यसंस्कारः.
I. reads ब्राह्म्य- for ब्राह्म- everywhere in this quotation. ५. I. reads
क्रियज्ञ-हविर्यज्ञाः.

हवियर्ज्ञाः सौमाश्च दैवः । (३) ब्राह्मेण संस्कृत-
त ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । (४)
दैवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं
गच्छति । (५)

(हा. स्मृ. ११. १-५)

इति । गर्भाधानादयो गौतमेनानुक्रान्ताः—

गर्भाधान-पुंसवना-ऽनवलोभन-सीमन्तोन्नयन-
जातकर्म-नामकरणा-ऽन्नप्राशन-चौलोपनयनम् ।
(१३) चत्वारि वेदव्रतानि । (१४) स्नानं सहधर्म-
चारिणीसंयोगः । (१५) पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं
देव-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणामेतेषां च । (१६)
अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्व-
युजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । (१७) अ-
भ्याधेयो अग्निहोत्रं दैर्घ्यपूर्णमासा-ऽऽग्नयण-चातु-
र्मास्यानि निरूढपशुबन्धाः सौत्रामणीति सप्त
हविर्यज्ञसंस्थाः । (१८) अग्निष्टोमो-ऽस्यग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो प्रतिरात्रा-ऽऽप्तो-
र्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । (१९) इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । (२०)

(गौ. स्मृ. ८. १३-२०)

इति । तत्र गर्भाधानादयश्चूडान्ताः संस्कारा ब्रौज-गर्भ-
जनितदोषनिवृत्त्यर्थाः । अत एव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान्
संस्कारान् निरूप्याह—

१. Except A. and the text all others omit -देव-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्म-
णामेतेषां च. We have compared five different manuscripts of the
text, but none of them we find omit this portion. २. The text reads
-दैर्घ्यं पूर्णमासाग्रयणं चातुर्मास्य-निरूढपशुबन्ध-सौत्रामणीति.

‘एवमेनः शर्म याति बीज-गर्भसमुद्भवम् ।

(या. स्मृ. १. १३)

इति । अतो ब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र
द्विजानां गर्भाधानादयः समन्त्रकाः कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्रा वर्णास्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकादिश्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०)

इति । गर्भाधानादीनां कालविशेषमाह स एव—

‘गर्भाधानमृतौ पुंसः सवन्नं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठे ऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११-१२)

इति । रजोदर्शनदिवसमारभ्य षोडश दिवसा ऋतुः ।

तदाह मनुः—

‘ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरे सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो ऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्चवे स्त्रियम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४६-४८)

इति । रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सद्दिगर्हितानि ।
युग्मामु समासु । संविशेत् गच्छेत् ।

॥ इति गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनम् । एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भचलनात्
पुरा पुंसवनं कार्यम् । तच्चलनं द्वितीये वा तृतीये वा भवति ।
तदाह वैजवापः—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करोऽपि—

‘मासे द्वितीये तृतीये वा । (२) यदहः

पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत’ ।

(पा. गृ. सू. १. ५. १४. २-३)

इति । पुंनक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि ।
अनंवल्लोभनमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे अवगन्तव्यम् ।

॥ इति पुंसवनम् ॥

* इदं च आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमेऽध्याये पञ्चविंशतितमेऽनु-
वाके—‘अथ गर्भलम्भनम्’ इत्यतोऽपि द्रष्टव्यम् ।

१. D. omits the following portion—

द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजवापः—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’—

इति । पारस्करोऽपि—‘मासे—

२. H. omits the following portion—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करोऽपि.

३. I. omits द्वितीये वा. ४. B. C. and F. read मासि द्वितीयेऽथ पुंसवनं तृतीये
वा, H. and I. read द्वितीये वा तृतीये वा यदहः पुंसा, D. and G. read
द्वितीये वा तृतीये वा यदा पुंसा.

अथ सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-
कालादन्ये अपि काला मुनिभिः दर्शिताः । तत्र लौगाक्षिः—

‘तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं कार्यम्’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि’ ।

इति । वैजवापो अपि—

‘अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा अपि’ ।

इति । सांख्यायनगृह्ये अपि—

‘सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनम्’ ।

इति । शङ्खो अपि—

‘गर्भस्पर्शने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः’ ।

इति । विशेषाश्रवणात् सर्वे ऽप्येते विकल्प्यन्ते । एतच्च
सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात् स्रुदेव कर्त्तव्यं न प्रतिगर्भ-
म् । तथा च हारीतः—

‘सकृत् संस्कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजस्त्रियः’ ।

इति । देवलो अपि—

‘या सकृत् संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता’ ।

इति । गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा
च विष्णुः—

१. I. reads लोकाक्षिः for लौगाक्षिः. २. B. C. D. and F. omit
-मासे and read तृतीये गर्भे. ३. G. omits गर्भे. ४. H. reads शाङ्खो-
यनः. ५. I. reads -स्पन्दनमारभ्य. ६. D. and H. read विशेषाश्रवणात्.
७. H. reads द्विजातयः. ८. G. reads सकृत् संस्कृता नारी; while B. C. F.
II. and I. read सकृत् संस्कृता वा नारी. Vijnaneśvara reads सकृत् सुसं-
स्कृता. (See I. II.).

‘सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते’ ॥

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । अकृतसीमन्तायाः
प्रसवे सत्यव्रत आह—

‘स्त्रीं यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ’ ॥

इति ।

॥ इति सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ जातकर्म । तत्र जातकर्मणः कालो याज्ञवल्क्येन
दर्शितः—

‘मास्येते जातकर्म च’ ।

(या. स्मृ. १. ११)

इति । एते आगते जात इति यावत् । विष्णुरपि—

‘जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्’ ।

इति । स्वगृह्ये—इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् ।
तथा च संवर्त्तः—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते’ ।

इति । जातकर्म च नाभिवर्धनात् प्रागेव कार्यम् । तं
था च मनुः—

‘प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २९)

१. For this line we find in the text of Vishnu Smṛiti—

‘जाते च शरके जातकर्म’ ।

(वि. स्मृ. २७. ४)

२. B. C. F. G. and H. omit तथा च मनुः and I. reads for the same
तदाह हारीतः, but we do not find this verse in Hārīta.

इति । वर्धनं छेदनम् । न चाशौचशङ्कया कर्मानधिकारः—
इति वाच्यम् । नाभिच्छेदात् प्रागाशौचाभावात् । तदाह जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अच्छिन्ननेभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।
आशौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः’ ॥

इति । तच्च श्राद्धं हेमब्रव्येण कार्यम् । तदाह व्यासः—

‘ब्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । आदित्यपुराणे पक्वान्ननिषेधो दर्शितः—

‘जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेऽपि ।
यस्माच्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा’ ॥

इति । तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं
आदित्यपुराणे—

‘देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥
तत्र दद्यात् सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथम्’ ।

इति । शङ्खोऽपि—

१. I. reads -नाड्यां. २. I. reads हेम्ना for हेमब्रव्येण. ३. I. reads हेम्ना श्राद्धं for हेमश्राद्धं. ४. H. reads आदित्यपुराणे. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे. ६. H. omits इति.

‘सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-
धान्य-हिरण्यादि दद्यात्’ ।

इति । एतच्चाशौचमध्ये अपि कार्यम् ।

‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति’ ॥

इति ।

॥ इति जातकर्म ॥

अथ नामकरणम् । तस्य च याज्ञवल्क्योक्तकालादन्ये-
अपि काला मनुना दर्शिताः—

‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा ऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये त्रिंशौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते’ ॥

(म. स्मृ. २. ३०)

इति । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् ।

‘ततस्तु नाम कुर्वति पितैव दशमे ऽहनि’ ।

(वि. पु. ३. १०. ८)

इति विष्णुपुराणवचनात् । यद्वा पितुरभावे अयोग्यत्वे-
वा ऽन्येन कारयेत् । तदाह शङ्खः—

‘कुलदेवता-नक्षत्राभिसम्बन्धं

पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः’ ।

इति । भविष्यत्पुराणे—

१. The text of Vishnu Purāṇa substitutes तु for च. २. B. C. E. and G. read भविष्यपुराणे.

‘नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामथ वा रात्रौ मासे पूर्णे तथा ऽपरे ॥
अष्टादशे ऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः’ ।

इति । गृह्यपरिशिष्टे अपि—

‘जननाद्देशरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्’ ।

इति । तत्र स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेयस्वरूपं
च वर्णभेदेन दर्शयति मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥
शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्वाज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेक्ष्यसंयुतम् ॥
स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ३१-३३)

इति । मङ्गल्यादीनि पूर्वपदानि । शर्मादीन्युत्तरपदानि ।
तथा च नामान्येवंविधानि सम्पद्यन्ते—श्रीशर्मा, विक्रमपालः,
माणिक्यश्रेष्ठी, हीनदासः—इत्यादि । स्त्रीणां तु श्रीदासीत्यादि ।
सुखोद्यं वदितुं शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह बैजवापः—

‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्य-
क्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदा-
द्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्’ ।

१. D reads पार्थिवः. २. H. and I. read माङ्गल्यं. ३. The text of Manu reads मनोहरम्. ४. I. reads माङ्गल्यादीनि. ५. D. omits the following portion.— शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह बैजवापः— ‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा. ६. B. C. and F. read अथ.

इति । अयमर्थः—घोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्गतृतीय-चतुर्था-
नि तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्था य-र-ल-वा मध्ये कर्त्तव्याः ।
अन्ते अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । तथा च—भद्रपालो जातवेदा
इत्यादि नाम भवति । यथोक्तनामकरणस्य फलमाहतुः श-
ङ्खं लिखितौ—

‘एवं कृते नाग्निं शुचिं तत्कुलं भवति’ ।

इति ।

॥ इति नामकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम् । तत्र मनुः—

‘चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्’ ।

(म. स्मृ. २. ३४)

इति । तत्र कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि—

१. B, C, and F. read ऽवर्जनीयः. H. also follows this reading, but corrects it in the margin. Except A. and H. all others omit अन्ते. २. B, C, and F. read द्रुपदो, H reads द्रुपादो, but the marginal reading is भद्रपादो. D. reads बहुपादो and G. reads भद्रपादो. ३. D. reads कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्. ४. I. reads अत्र, while D omits the following portion—

अथ कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि । ‘तृतीयेऽर्धमासे दर्शनमाविध्यस्य’—इति । पुराणेऽपि—

‘द्वावशोऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति ।

५. I. reads लोकाक्षिः.

‘तृतीये ऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य’ ।

इति । पुराणे ऽपि-

‘द्वादशे ऽग्नि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् !

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथा ऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति । अत्रापि यथास्वशाखं व्यवस्था ।

॥ इति निष्क्रमणम् ॥

अथान्नप्राशनम् । तत्र यमः-

‘ततो ऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वा ऽपि कर्त्तव्यं यच्चैष्टं मङ्गलं कुले’ ॥

इति । शङ्खे ऽपि-

‘संवत्सरे ऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके’ ।

इति । लौगाक्षिः-

‘षष्ठे मास्यन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा’ ।

इति । तत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः-

‘देवतापुरतस्तस्य धान्युत्सद्गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥

मध्वाज्य-कनकैपितं प्राशयेत् पायसं तु तम् ।

रुतप्राशमथेत्सद्गाङ्गात्री बालं समुत्सृजेत्’ ॥

इति । प्राशनानन्तरं जीविकापरीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता-

१. I. omits स्व-. २. D. G. and H. read काले कार्यं. ३. B. E. and F. read यथेष्टं. ४. G. omits शङ्खे ऽपि. ५. G. reads लौगाक्षिः and I. reads लौकाक्षिः. ६. B. C. D. F. and G. read मासे for मासि. ७. G. reads कृतम्, D. reads ह तम् and I. reads स तम्.

‘अग्रतो ऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
 शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालस्तेतो भाण्डं स्वयं तथा ।
 जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति’ ॥
 इति ।

॥ इत्यन्नप्राशनम् ॥

अथ चूडाकरणम् । तत्र यमः—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
 द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात्’ ॥
 इति । वैजवापः—

‘तृतीये वर्षे चूडाकरणम्’ ।

इति । शङ्खो ऽपि—

‘तृतीये वर्षे चूडाकर्म । पञ्चमे वा’ ।

इति । लौगाक्षिरपि—

‘तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाकरणम्’ ।

इति । शौनको ऽपि—

‘तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा’ ।

इति । तत्र ऋषिभेदेन चूडानियममाह लौगाक्षिः—

‘दक्षिणतः कर्मुंजा वासिष्ठानाम् । उभयतोऽत्रि-का-

१. B. C. and F. read स्वतो for ततो २. A. reads श्रुतिचोदनात्. ३. D. reads त्रिवर्षे. ४. I. reads चूडाकरणं. ५. लौगाक्षिः is the reading of I., and that of G. is लौगाक्षि. ६. D. reads कुलधर्मं यथा च. ७. B. C. F. and I. read कर्मुंजा; while D. reads क्रमुंजा and H. क्रमुंजा.

इयपानाम् । मुण्डा भृगवः । पञ्चचूडा अङ्गिरसः ।

मण्डनार्थं शिखिनो ऽन्ये । यथाकुलधर्मं वा' ।

इति । कमुंजा केशपङ्क्तिः । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था ।

अत्र यथोक्ताः चूडाकरणान्ता अनुपनीतविषयाः अतस्तत्प्र-
सङ्गादन्येष्वपि केचनानुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । तत्र गौतमः—

‘प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-भक्षः’ ।

(गौ. स्मृ. २. १)

इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽर्थीलादिभाष-
णम् । कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणम् । विष्णुपुराणे अपि—

‘भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते’ ॥

(वि. पु. ३. १०. ९)

इति । एतच्चाभक्ष्यभक्षणं महापातकहेतुद्रव्यव्यतिरिक्त-
विषयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘स्यात्कामचार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते’ ।

इति । यथा भक्ष्याभक्ष्यादिनियमो नास्ति एवमाचमवा-
दिकर्तव्यान्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः—

१. D. reads मङ्गलार्थं, (1. and I. read मण्डलार्थं, while H. reads मण्डलार्थं. २. B. C. and F. substitute च for वा. ३. B. C. F. and I. read कमुंजा; while D. reads क्रमजा and H. क्रमुंजा. ४. I. omits स्व. ५. A. and the text do not insert काम- before -भक्ष; while all others कामचार-वाङ्-भक्षाः. ६. We do not find this verse in the text of Vishnu Purāṇa (the Bombay Edition). But it appears in a Tilgu manuscript. ७. I. omits -ब्रह्म-.

‘न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावत् वेदे न जायते’ ॥

(व. स्मृ. २. ६; बौ. स्मृ. १. २. ३. ६)

इति । गौतमो ऽपि—

‘येयोपपादमूत्र-पुरीषो भवति । (४) ना-

स्याचमनकल्पो विद्यते (४) न ब्रह्मा-

भिव्याहंरदन्यत्र स्वधामिनयनात्’ । (९)

(गौ. स्मृ. २. ४-९)

इति ।

॥ इति चूडाकरणम् ॥

अथाश्वराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः—

‘प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रमुषे जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथा ऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरि-भौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।

स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चापि पूजनम् ॥

१. H. reads न स्वस्थः while the text reads न ह्यस्मिन्. २. B, C, D, E, G, and H. read अस्यां न जायते-; while I reads वेदी न जायते. ३. B, C, E, G, H, and I. read यथापपादित-; while D. reads यथापपादि-. ४. B, C, D, F, and H. read न तस्याचमन-. ५. B, C, D, E, and G. read सौरि-भौमदिने.

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजातीभिः सुपूजितैः ॥
 ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ॥

इति ।

॥ इति गर्भाधानादिचूडान्तसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथोपनयनम् । तत्र मनुः—

‘गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥
 ब्राह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
 राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्येऽप्यर्थिनोऽष्टमे ॥
 आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥
 अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥
 नैतैरपूनैर्विधिवदापद्यपि हिं कर्हिचित् ।
 ब्राह्म्यान् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह’ ॥

(म. स्मृ. २. ३६-४०)

इति । आपस्तम्बो अपि—

१. D. and I. read द्विजातिभिः. २. G. reads अष्टमी च द्वितीया वै. ३. The text reads वैश्यस्त्वेहार्थिनोऽष्टमे; while H. reads वैश्यस्याऽप्यर्थिनोऽष्टमे.
 ४. B. C. F. G. and H. read कदाचन; while D. reads कथंचन -for कर्हि-
 चित्.

‘सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे
तेजस्कामं दशमे ज्ञाद्यकामं एकादश इन्द्रिय-
कामं द्वादशे पशुकामम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. १. २०)

इति । एतच्च वर्णव्यस्य साधारणम् । वर्णव्यवस्थया
कालनियममाह स एव—

‘वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे
राजन्यं शरदि वैश्यम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. ११)

इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येति कर्तव्यतामाह मनुः—

‘कार्ण-रौरव-वस्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसीरन्नाऽऽनुपूर्व्येण शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च’ ॥

(म. स्मृ. २. ४१)

इति । कार्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च शङ्खः—

‘ऋणरुरु-वस्ताजिनान्युत्तरीयाणि’ ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ऋणाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (६१) रौरवं राज-

न्यस्य । (६२) गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्य । (६३)

(व. स्मृ. ११. ६१-६३)

इति । तथा च पारस्करः—

‘ऐण्यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (१७)

१. The text reads विकानि च, but the commentator does not follow this reading. २. The text reads क्षत्रियस्य.

रौरवं राजन्यस्य । (१८) आजं गव्यं वा
वैश्यस्य । (१९) सर्वेषां वा गव्यम् ।

(पा. गृ. सू. २. ९. १७-२०)

इति । शोणादीन्युत्तरीयाणि । अत्रापस्तम्बः—

‘वासः । (३९) शोण-क्षौमाजिनानि । (४०) काषायं
चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य । (४१) मा-
ज्जिष्ठं राजन्यस्य । (१) हारिद्रं वैश्यस्य ’ । (२)

(आ. ध. सू. १. १. २. ३९-४१; ३. १-२)

इति । वसिष्ठः—

‘शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य । (६४)

कार्पासं माज्जिष्ठं क्षौमं वा क्षत्रियस्य ।

(६५) हारिद्रं कौशेयं वा वैश्यस्य ’ । (६६)

(व. स्मृ. ११. ६४-६६)

इति । भेखलामाह मनुः—

१. D. reads शोणादीन्युत्तरीयाणि and I. शोणादीन्यधरीयाणि. २. The text reads क्षौमं. ३. The text omits ब्राह्मणस्य, H. adds क्षौमं to ब्राह्मणस्य in its marginal correction, but we do not think it necessary. Here I. is wholly mistaken. It omits ब्राह्मणस्य and इति । वसिष्ठः—and also the quotation of Vasistha. Thus a Sûtra is composed partly of words from Âpastamba and partly of those from Vasistha. The meaningless Sûtra is—

वासः शोण-क्षौमाजिनानि काषायं चैके

वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्लकार्पासवस्त्रं ब्राह्म

णस्य माज्जिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैश्यस्य ।

४. We compared here three different manuscripts of the text. This quotation from Vasistha appears in all the manuscripts, but in each there is a slight difference—कार्पासं क्षौमं is omitted by the text (Rev. A. N. Fuhrer's Edition), and the commentator (Krishna Pandit) omits क्षौमं. We follow all our manuscripts. ५. B. C. D, E. G. and H. omit वा.

‘मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी’ ॥

(म. स्मृ. २. ४२)

इति । त्रिवृत् त्रिगुणा । यमो अपि—

‘विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।
शणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥
एतासामप्यभावे तु कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
मेखला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिवृत्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘मुञ्जाभावे तु कर्तव्याः कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ’ ॥

(म. स्मृ. २. ४३)

इति । दण्डमाह मनुः—

‘ब्राह्मणो बल्व-पालाशौ क्षत्रियो वाट-खादिरौ ।
पैलवोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४५)

इति । अनुकल्पमाह यमः—

‘एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः’ ।

इति । मनुर्दण्डपरिमाणमाह—

१. I. substitutes च for तु. २. I. reads त्रिभिः. ३. The text reads मुञ्जालाभे. ४. B. C. D. F. G. and H. read पैलवोदुम्बरौ, but it seems to be a mistake.

‘केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४६)

इति । गौतमो ऽपि—

‘मूर्ध-ललाट-नासाग्रप्रमाणाः’ ।

(गौ. स्मृ. १. २८)

इति । दण्डलक्षणमाह मनुः—

‘ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ’ ॥

(म. स्मृ. २. ४७)

इति । गौतमो ऽपि—

‘अपीडिता यूपवक्त्राः सेशल्काः’ ।

(गौ. स्मृ. १. २७)

इति । यज्ञोपवीतमाह मनुः—

‘कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्या ऽविकसूत्रैकम् ’ ॥

(म. स्मृ. २. ४४)

इति । पैठीनसिरपि—

‘कर्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य । क्षौमे-
यं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य’ ।

1. B. C. F. G. and H. read सवल्काः. २. D. omits यज्ञोपवीतमाह
1 substitutes पैठीनसिरपि for मनुः. ३. The text reads स्तोत्रिकम्.
D. reads क्षौमे.

इति । उक्तोपवीतालाभे यथासम्भवं गोवालादिकं ग्राह्यम् । तदाह देवलः—

‘कार्पास-क्षौम-गोवाल-शैण-वल्क-तृणादिकम् ।

सदा सम्भवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः’॥

इति । ऋष्यशृङ्गः—

‘अपि वा वाससी यज्ञोपवीतार्थं

कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण’ ।

इति । तच्च नवतन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः—

‘यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम्’ ।

इति । कात्यायनः ।

‘त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्’ ।

(का. स्मृ. १. १. २)

इति । ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह संग्रहकारः—

‘करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्ववृतं स्मृतम्’॥

इति । ऊर्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः । यज्ञोपवीतप्रयोगमाह देवलः—

‘ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्ख्याय षण्णवत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्लिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागरेऽथ वा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्ववेत् ॥

१. B, C, F, G. and H. read -ज्ञाण-वल्क-. २. D. and G. read सम्भवता.
३. D. reads त्रिगुणं.

बिल्वाश्वत्थादियज्ञियवृक्षस्यान्यतमस्य तु ।
 बेभीयात्तत्सजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥
 ध्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितृणां तृप्तिदं हि तत् ।
 त्रिस्ताडयेत् करतलं देवानां तृप्तिदं हि तत् ॥
 सँध्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति ब्रुवन् ।
 पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि ध्याह्वतीभिः प्रतिक्षिपेत् ॥
 अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः ।
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यैवावधारयेत् ॥

इति । अवधारणमन्त्रस्तु 'यज्ञोपवीतम्' *इत्यादिः ।
 ग्रन्थिनियममाह कात्यायनः—

'त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते' ॥
 (का. स्मृ. १. १. २)

इति । यज्ञोपवीतपरिमाणमाह स एव—

'पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते काटिम् ।
 तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नार्तिलम्बं न चोच्छ्रितम्' ॥
 (का. स्मृ. १. १. ३.)

इति । देवलो अपि—

* सम्पूर्णो मन्त्रस्त्वित्यम्—

'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्न्यं प्रतिमं च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः' ॥

१. I. reads बेभीयात्तत्र. २. I. reads वामं through mistake. ३. I. reads त्रिःपीडयेत्. ४. D. reads सत्यं गृहं गृहीत्वा. ५. I. reads च निःक्षिपेत्. ६. I. reads त्रिवृत्तयं. ७. B. C. D. F. G. and H. read प्रणम्यावधारयति; while I. reads प्रणम्याववधारयति. Both of these readings are incorrect and give no sense at all. ८. The text reads नाऽतो लम्बं.

‘स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं केदाचन’ ।

इति । उपवीतसङ्ख्यामाह भृगुः—

‘उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः’ ॥

इति । एतच्च नित्याभिप्रायम् । बहुषु कामश्रवणात् ।
तदाह देवलः—

‘बहूनि चायुःकामस्य’ ।

इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह भृगुः—

‘सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो यदीच्छेच्छेय आत्मनः ॥

सकृच्चोद्धरणात्तस्य प्रायश्चिची भवेद् द्विजः’ ।

इति । उपवीते विशेषमाह देवलः—

‘मूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽद्धिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥

विच्छिन्नं वा ऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्’ ।

इति । यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः—

‘मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीताऽन्यानि मन्त्रवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ६४)

१. B. C. D. F. G. and H. read कथंचन. २. I. reads निर्वयः.
३. I. reads कामनया बहूनां. ४. B. C. F. and G. read सकृच्चाऽश्रवणात्. ५.
I. reads उत्क्षिपेत्. ६. All others except A. I. and the text read मन्त्रवत्.

इति । अथ दण्डेदिधारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् ।

ग्रह मनुः—

‘प्रतिगृह्येत्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि’ ॥

(म. स्मृ. २. ४८)

इति । दण्डग्रहणान्तेतिकर्तव्यतायुक्तमुपनयनं प्राप्य गाय-
महावाक्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं
रिचर्य भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्निपरिचर्या मनुना दर्शिता—

‘दूग्दाहत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १८६)

इति । विहायसि अन्तरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः ।

मिदाहरणे विशेषमाह वैजवापः—

‘पुरा ऽस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा

अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेत् । शुष्का

ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रास्त्वन्नाद्यकाम उभ-

योर्भयकामः’ ।

इति । समिल्लक्षणमाह कात्यायनः—

‘नाङ्गुष्ठादधिका कार्यो समित् स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रदेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशालिका ।

न संपर्णा नातियामा होमेषु तु विज्ञानता ॥

१. I. reads दण्डधारणा-. २. विहायसि is omitted by D. and G. ३. The text reads ग्राह्या. ४. B. C. F. G. and H. read नासपर्णा; while D. reads नातियर्चा and the text न सपर्णा न निर्वीर्या for न सपर्णा नातियामा.

त्रिंशीर्णा विमैला ह्रस्वा वक्रा समुषिरा रुशा ।
दीर्घा स्थूला गुणैर्दृष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका ' ॥

(का. स्मृ. १. ८. १७-१९)

इति । समिन्नियम उक्तो वायुपुराणे—

‘पालाशयः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमी-रोहितका-ऽश्वत्थास्तदभावे ऽर्क-वेतसौ’ ॥

इति । अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः—

‘पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात् परिचरेच्च तम्’ ॥

(हा. स्मृ. २. २७)

इति । भिक्षाचर्याप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ।
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्’ ।

(या. स्मृ. १. २९-३०)

इति । ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम् । अत एव

व्यासः—

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम् ।
सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा’ ॥

इति । सार्ववर्णिकत्वमापद्विषयम् । अत एव भविष्यत्पुराणे
दर्शितम्—

१. This verso does not appear in the text. २. I. reads विमला.
३. The text reads हिंसया. ४. The text reads मोक्षयामास. ५. B. C.
D. F. G. and H. substitute च for वा.

‘चतुर्वर्णं चरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन’ ।

इति । आपद्यपि न शूद्रात् पक्कं गृह्णीयात् । तदाहाङ्गिराः—

‘आममेवाददीतान्त्यादबृत्तावैकरात्रिकम् ।

आमं पूयति संसारे धर्म्यं तेभ्यः प्रेतिष्ठितम् ॥

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिराऽब्रवीत् ।

इति । अनापदि स्वजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमा-
चरेत् । तदाह मनुः—

‘वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १८३)

इति । ‘आदिमध्यावसानेषु’ इति । अयमर्थः—भिक्षापवर्त्त-
नावाक्ये वर्णक्रमेण आदि-मध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यः ।
तथा च मनुः—

‘भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ४९)

इति । उक्तेषु केषुचिदपवादमाह स एव—

‘गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञाति-कुल-बन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वं परित्यजेत् ॥

१. I. reads चतुर्वर्ण्यै. २. I. reads संस्कारे. ३. B. C. F. and I. read प्रतीच्छितम्; while D. reads प्रतीच्छतम्. ४. I. reads प्रसक्तानां, and G. reads देवयज्ञैः. ५. D. reads च कर्मसु for स्वकर्मसु. ६. A. reads उपवीसी. ७. I. reads क्वचिदपवादम् for केषु चिदपवादम्. ८. The text of Manu reads विषर्जयेत्.

सर्वं वाऽपि चरेद्द्वामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिः शस्तांस्तु वर्जयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. १८४-१८५)

इति । यत्तु-

‘मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्' ॥

(म. स्मृ. २. ५०)

इति तदुपनयनाद्भिक्षाविषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-
पर्याप्तमाहर्तव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह यमः-

‘आहारमात्रादधिकं न कचिद्भैक्ष्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन्' ॥

इति । तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाह-
तुर्मनु-यमौ-

‘समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदर्थममायया ।

निवेद्य गुरवे ऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः' ॥

(म. स्मृ. २. ५१)

इति । गुर्वसन्निधौ तद्गार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह
गौतमः-

१. The text reads नाऽवमानयेत्. २. I. reads समाहृत्याय for र
हृत्य तु.

‘निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत । (३५)

असन्निधौ तद्भार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्यः । (३६)

(गौ. स्मृ. २. ३५-३६)

इति । गुर्वनुज्ञातं भैक्ष्यं सत्कृत्य भुञ्जीत । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोदानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१)

इति । सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः—

भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्निरुतमादित्यदर्शितं गुर-

वे निवेदितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्राहुः । (६)

यदश्नाति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति’ ।

(हा. स्मृ. ३. ६-७)

इति । गौतमोऽपि—

‘सायम्प्रातस्त्वेन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।

(गौ. स्मृ. १. ३०)

इति । एकात्रनिषेधमाह मनुः—

१. Here I. threw us in great doubt. It inserts गुरोरभावे and some other words in these Sūtras of Gautama, and by this addition forms a verse, which is as follows—

निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञां ततो भुञ्जीत सन्निधौ ।

गुरोरभावे तद्भार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिणाम् ॥

D. also makes slight changes and forms the following verse—

निवेद्यं गुरवे भिक्षां भुञ्जीताऽसन्निधौ गुरोः ।

तद्भार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्य इति च्वाऽन्वहम् ॥

But these two readings are followed neither by any of our other manuscripts, nor any one of the five manuscripts of the text. २. B. C. D. F. G. H. and I. omit तु.

‘भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाज्ञादी भवेद्व्रती ।

भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यर्थाविवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयात् व्रतमस्य न लुप्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १८८-१८९)

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह स एव-

‘अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिप्य च पात्रकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

इति । उपनीतस्य नियममाह यमः-

‘दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशनां तथा ।

धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरौ वसन्’ ॥

इति । वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुगृहे इत्यर्थः । यमः-

‘मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्’ ॥

इति । मनुः-

‘अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्चनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०८)

इति । सुमन्तुरपि-

१. B. C. D. F. G. and H. read एकान्नाशी. २. B. C. and F. read व्रते च, D. G. and H. read व्रते वा for व्रतवत्. ३. D. reads व्रतमप्यनु-
लुप्यते. ४. D. G. and H. omit स एव. ५. B. C. and F. read असमिप्य. ६. Except A. and I. all others omit this word. ७. D. omits यमः.

‘ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।
स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च चैर्येयं ब्रह्मचारिणः’ ॥

इति । गुरुवृत्तिप्रकारमाह व्यासः—

‘जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं यच्च दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः ।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
अभुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथाऽसीत नाऽसुप्ते प्रस्वपेत्तथा’ ॥

इति । विश्वामित्रः—

‘तद्गार्या-पुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम् ।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामादिभिरेव च’ ॥

इति । वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः—

‘मधु-मांसाज्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लील-परीवार्दादि वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । मनुरपि—

‘वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥

१. I. reads स्वाध्यायो. २. I. reads चैर्येयः. ३. B. E. F. and G. read शालिनाम्. ४. D. reads भुक्त-, B. E. and F. read सुक्त- and G. reads शुक्त-. ५. I. reads परिवादांश्च; while D. reads परिवादानि and H. reads परिवादान् विवर्जयेत्. ६. D. omits अपि, and G. omits मनुरपि. ७. B. reads सुक्तानि चैव, E. and F. भुक्तानि चैव, D. and G. शुक्तानि चैव, H. reads शुक्तानि चैव and I. reads चैव for यानि.

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरुपानच्छत्रधारणम् ।
 कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीत-वादनम् ॥
 द्यूतं च जनवादं च परीवादं तथाऽनृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥

(म. स्मृ. २. १७७-१८०)

इति । यमः—

‘खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेदन्तर्धानम् ।
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् शुचिः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘नादृशं वै समीक्षेत नाचरेदन्तर्धानम् ।
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुज्जीत न कामतः’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. २०-२१)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. ४. ११)

इति । गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं तु न भोक्तव्यम् । तदाह मनु

१. B. E. and F. omit the portion—

इति । यमः—

खट्वासनं च शयनं वर्जयेदन्तर्धानम् ।

स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥ इति ।

H. also omits this portion; while D. and G. omit only इति । यमः, ^a they insert the following verse. २. G. and I. read क्वचित्. ३. omits इति । कूर्मपुराणे—and also the verse following, but it appears the marginal correction. ४. H. reads आदर्शं चैव नोक्षेत. D. reads नादर्शनं च नोक्षेत, I. reads नादर्शं चैव नोक्षेत and the text reads नादिस्त्वं वै समीक्षेत. ५. The text reads गुरुप्रियार्थं सर्वं हि. ६. ^b others except A. and I. omit आपस्तम्बोऽपि. ७. I. reads गुरुपुत्रस्याऽप्युच्छिष्टं

‘उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चाश्वनेजनम् ॥ (२०९)
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम्’ ॥ (२११)
 (म. स्मृ. २. २०९-२११)

इति । ब्रह्मचर्यकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।
 ग्रहणान्तकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे’ ॥
 (या. स्मृ. १. ३६)

इति । केशान्तः गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडशे वर्षे
 कार्यम् । तदाह मनुः—

‘केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः’ ॥
 (म. स्मृ. २. ६५)

इति । यमः—

‘वैसेह्यादश वर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।
 षट्त्रिंशत् वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत्’ ॥

इति । एतत् त्रिवेदग्रहणाभिप्रायम् । अत एव मनुः—

‘षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
 तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा’ ॥

(म. स्मृ. ३. १)

इति । एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः । उपकुर्वाणको

१. All except A. and the text read केशान्तं चैव. २. All others except A. read केशान्तं. ३. I. reads वैश्यो for वसेल; while G. reads वैश्ये. Both are wrong. ४. D. and I. read षट्त्रिंशदाब्दिकं.

नैष्ठिकश्च । उपकुर्वाणकस्योक्ता धर्माः । नैष्ठिकस्योच्यन्ते ।
तत्राह याज्ञवल्क्यः—

‘नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावे ऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरे ऽपि वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ४९)

इति । मनुरपि—

‘यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्य गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ (२४३)

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ (२४७)

ऐतेष्वविव्यमानेषु स्थाना-ऽसन-विहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः’ ॥ (२४८)

(म. स्मृ. २. २४३-२४८)

इति । एतच्च सद्वृत्तब्राह्मणगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषः ।

तदुक्तं तेनैव—

‘नाब्राह्मणेगुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाऽनूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्’ ।

(म. स्मृ. २. २४२)

१. The text reads this line as follows:—

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ।,

and B. C. D. F. G. and H. read रोचयेत् स्वगुरोः कुले for रोचेतास्य गुरोः कुले. २. H. reads स्वयं for खलु. ३. I. reads एषु for ऐतेषु. ४. Kullāk-bhatta, the commentator on Manu reads स्नाना-ऽसन-, but neither the other commentators nor our manuscripts of the text follow the reading. ५. B. C. D. F. G. and H. read सादयेत् for साधयेत्. This form is grammatically correct and gives sense, but no commentator follows this reading. ६. H. reads काङ्क्षन्वा गतिमुत्तमाम्.

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेदा शरीरविमोक्षणात् ।

(४) आचार्ये च प्रेते ऽग्निं परिचरेत् । (५)

संयतवाक् । (७) चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टमकालभोजी ।

(८) भैक्ष्यमाचरेत् । (९) गुर्वधीनः ।

(१०) जटिलः शिखाजटो वा । (११)

गुरुं गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चेत्तिष्ठन् श-

यानं चेदासीन उपासीत । (१२) आहूता-

ध्यायी । (१३) सर्वं लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया

भुञ्जीत । (१४) खट्वाशयन-दन्तधावन-प्रक्षा-

लना-ऽञ्जना-ऽभ्यञ्जनोपानच्छत्रवर्जी । (१५) स्था-

नासनशीलः स्त्रिरहोऽभ्युपेयादपः । (१७)

(व. स्मृ. ७. ४-१७)

इति । अहनि त्रिषवणस्नायी स्यादित्यर्थः । अग्निपरिचर्या
हारीत-शङ्खलिखित-यमैर्निरूपिता—

‘यज्ञियाः समिध आहृत्य सम्मार्जनोपलेपनोद्धो-

धन-समूहन-समिन्धन-पर्यग्निकरण-परिक्रमणो-

१. B. C. D. F. G. H. and I. read ब्रह्मचर्यं चरेत् for ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेत्, but this is a mistake. २. B. C. and F. omit च; while D. substitutes खलु for it. ३. The text (Bombay Edition by Rev. A. A. Fuhrer) reads सन्वतवाक् through mistake. ४. B. C. D. F. G. H. and I. omit आचरेत्. ५. गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चानुतिष्ठेत् शयानश्चेदासीत आहूताध्यायी सर्वलब्धनिवेसी खट्वाशयन-दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जी This is the reading of B. C. F. G. H. and I., but I. reads -वर्जन- for -वर्जी. ६. Here I. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. F.) are mistaken. I. reads -वर्जनानशील-स्त्रिरहस्यभ्युपेयादपः through mistake and the said text omits स्थानासनशील. We compared three different manuscripts of the text as well as our other manuscripts in which this omitted portion is present.

पस्थान-होम-स्तोत्र-नमस्कारादिभिरग्निं परिच-
रेत् । (५) नाग्निमधितिष्ठेत् । (६) न पङ्क्यां
कर्षेत् । (७) न मुखेनोपधमेत् । (८) नाऽऽपश्चाग्निं
च युगपद्धारयेत् । (९) नाजीर्णभुक्तो नोच्छिष्टो
वा ऽभ्यादध्यात् । (१०) विविधैर्हविर्विशेषैरा-
ग्नेयैरहरहरग्निं समिन्धेत् । (११) आमन्त्र्य
गच्छेत् । (१२) आहृत्य निवेदयेत् तन्मनाः ।
(१३) शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं
गच्छति । (१४)

(हा. स्मृ. ३. ५-१४)

इति । एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अनेन विधिना देहं सोदयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहं जायते पुनः’॥

(या. स्मृ. १. ५०)

इति । मनुरपि—

‘आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सदा शाश्वतम्’॥

(म. स्मृ. २. २४४)

इति । ननु—नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं
स्यात् । तन्न । गार्हस्थ्यस्य रागविषयत्वात् । तदाह जात्रालिः—

१. The text of Hārīta adds to ऽभ्यादध्यात् the following portion—
-नातिक्रमेत् । न विक्रमाभिमुखं तिष्ठेत् । न तिष्ठीवेत् । २. All other manu-
scripts except A. and the text read आगच्छ for आहृत्य, but our
reading is correct and moreover gives good sense. ३. D. and G.
read साधयन्. ४. Except A. and the text all others read न चेहं ऽऽजा-

‘यदि गृहमेव कामयेत्तदा याव-

ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

इति । अत्र केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कुब्जादिविषयं
मन्वाना गार्हस्थ्यस्य तदितरविषयतामाहुः* । उदाहरन्ति च
तत्र विष्णुवचनम्—

‘कुब्ज-वामन-जात्यन्ध-क्लीब-पङ्ग्वार्त्त-रोगिणाम् ।

व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंशयम्’ ॥

इति । तत्र । नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य कुब्जादिष्वेव निय-
तत्वे समर्थं प्रत्यैच्छिकत्वमुच्यमानं विरुद्धेत । ऐच्छिकत्वं च
वसिष्ठेन दर्शितम्—

‘चत्वार आश्रमाः (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-

वानप्रस्थ-परिव्राजकाः । (२) तेषां वेद-

मधीत्य वेदौ वेदान् वा अविशीर्णब्रह्मचर्यो

यमिच्छेत्तमावसेत्’ । (३)

(व. स्म. ७. १-३)

इति । भविष्यत्पुराणे अपि—

‘गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्धारपरिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

वैखानसो वाऽपि भवेत् परिव्राडथ वेच्छया ’ ।

* यथोक्तं भट्टैः—

‘अत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ध-पङ्गवादयो नराः’—इत्यादि । उदाहृतं
चैतदस्माभिः पूर्वम् ।

१. B. C. and F. read वा अविशीर्ण-; D. and H. read वा अविशीर्ण-; G.
reads वा अपि शीर्ण- and I. reads वा शीर्ण-.

इति । तस्मात् रागिविषयत्वेनैव गार्हस्थ्यं व्यवस्थापनीयम्-
इति ।

॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

अथ गृहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकारहेतु स्नान-
मादौ निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ५१)

इति । तत्र दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—

‘न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमौसनम् ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥

(म. स्मृ. २. २४५-४६)

इति । अयं च वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्यानिष्क्रयार्थः । वेदविद्यार्हस्य मूल्यस्याऽसम्भवात् । तथा च छन्दो-
गश्रुतिः—

‘यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य

पूर्णा दद्यादेतदेव ततो भूयः’ ।

(छां. उ. ३. ११. ६)

इति । तापनीयश्रुतिरपि—

१. B, C, D, F, G, and H, read छत्रोपानहमन्ततः. २. The text reads this line as follows,—

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥

३. I. reads तदेव for एतदेव.

‘सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते ।’

(नृ. उ. ता. ९. २.)

इति । हारीतस्मृतिरपि—

‘एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्रूपं यद्वत्त्वा त्वनृणी भवेत् ॥

(हा. स्मृ. २. २१)

इति । ‘वा वेदं व्रतानि’ इत्यनेन स्नातकत्रैविध्यं दर्शितम् ।
तत्र वेदमात्रपरिसमापक एकः । व्रतमात्रपरिसमापको द्वितीयः
उभयपरिसमापकस्तृतीयः । व्रतशब्देनात्र गृह्यप्रसिद्धान्युपनय-
नव्रत-सावित्रीव्रत-वेदव्रतानि विवक्षितानि । स्नातकत्रैविध्यं
हारीतेनोक्तम्—

‘त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको

व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकः’ ।

(हा. स्मृ. ४. १--२)

इति । वेदं पारं नीत्वेत्यत्रार्थावगतिरपि विवक्षिता* । अतः
एव कूर्मपुराणे—

*अत्र मीमांसका मन्यन्ते—‘स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः’—इत्यस्य विधेरर्थज्ञान-
पर्यन्तत्वम् । अर्थज्ञानं विना कर्मानुष्ठानसामर्थ्याभावात् । तस्य च विधेरर्थज्ञानार्थ-
त्वात् अर्थज्ञानमवश्यम्—इति । औपनिषदास्तु— ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य-
इत्यस्य विधेरक्षरग्रहणेनैव चारितार्थम् । वेदाक्षरग्रहणमेव विधिफलम् ।
पूर्वकाण्डार्थज्ञानं तु कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं च काम्येन
श्रोतव्यविधिना प्राप्तमतो विनाप्यर्थज्ञानं स्नायात्—इति सङ्क्षेपः ।
विस्तरस्तु हरिहरभाष्यादौ द्रष्टव्यः ।

१. I. reads यद्वत्त्वाऽऽनृणी भवेत्. २. B, C, D. and G. read सावि-
त्रीव्रत-वेदशब्दव्रत-ऽऽरण्यकव्रतानि.

‘वेदं वेदै तथा वेदान् वेदान् वा चतुरो द्विजः ।
अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमः ’ ॥

(कू. पु. १. २. १५. १)

इति । स्नानप्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्नातकधर्माः कूर्म-
पुराणे दर्शिताः—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । (३)
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्तकेश-नखः शुचिः ॥ (४)
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्मान्यं च धारयेत् ॥ (५)
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
न जीर्ण-मलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥ (६)
न रक्तमुल्वणं चान्यधृतं वासो न कन्थिकाम् । (७)
(कू. पु. १. २. १५. ३-७)

इति ।

॥ इति स्नातकप्रकरणम् ॥

अथ विवाहः । तत्र मनुः—

‘गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥
(म. स्मृ. ३. ४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. The text reads विन्यासा for वेदान्. २. The text substitutes अग्नि-
for अधि-. ३. All others except D. and the text read द्विजोत्तमः.
४. The text reads this line as follows :—

रौक्मे च कुण्डले धर्मो ह्युत्तकेश-नखः शुचिः ॥

५. I. reads चास्य धृतं for चान्यधृतं. ६. D. omits अपि.

‘अविपुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्प-गोत्रजाम्’ ।

(या. स्मृ. १. ५२-५३)

इति । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्ताम् । बाह्यानि
लक्षणानि मनुना दर्शितानि—

‘अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंस-वारणगामिनीम् ।

तनुलोम-केश-दशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०)

इति । वज्र्यामाह स एव—

‘नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नाज्जलोमिकां नातिलोमां न वोचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीं नान्त्य-पर्वतनामिकाम् ।

न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नीं न च भीषेणनामिकाम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ८-९)

इति । कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा ।

अन्त्येति म्लेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणे अपि—

‘न इमश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ॥

नानिबद्धेक्षणां तद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ।

यस्याश्च रोमशो जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

१. D. reads सोमनाम्नी. २. The text reads वाचादां. ३. B. C. F. G. and H. read न विभीषणनामिकाम्. ४. The text reads क्षाम—वाक्यां काकस्वरां न वा. ५. B. C. and F. read नानिबद्धेक्षणां; while D. reads नाभिबद्धेक्षणां. ६. The text reads स्त्रियम् for बुधः.

गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वहेत् ।
 नातिरूक्षच्छर्वि पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥
 औपीनहस्त-पादां च न कन्यामुद्वहेद्बुधः ।
 न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् सद्गतभुवम् ॥
 न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ।

(वि. पु. ३. १०. १८-२२)

इति । आन्तराणि तु लक्षणान्याश्वलायनगृह्ये अभिहितानि-

‘दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति । (४) अष्टौ पिण्डान्
 कृत्वा-ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं
 यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां
 यत्सत्यं तद्दृश्यताम्-इति पिण्डानभिमन्त्र्य कु-
 मारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । (५) क्षेत्राच्चे-
 दुभयतः सस्यादृद्धीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
 ष्यतीति विद्याद् । गोष्ठात् पशुमती । वेदिपु-
 रीषाद् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो हृदात्

१. H. and I. read अपीन-. २. I. reads च ताम्. ३. The text reads संहत-. ४. II, and I. read न वाति-. ५. I. reads विहितानि. ६. A. reads this quotation as follows:—आन्तराणि लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये वक्षितानि । दुर्विज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्यां रात्री गोष्ठ-वेदिका-कृतवस्थान-हविरण-क्षेत्र-चतुष्पथ-दशानेभ्यो मृत्तिका गृहीत्वा अष्टौ पिण्डान् कृत्वा-ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्य-तामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डं गृहीते धान्यवती भवति । द्वितीये पशुमती । तृतीयेऽग्निहोत्रपरा । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्थनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे बन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारि-णी । अष्टमे विधवा भवेदिति । This reading is followed by neither the text nor our manuscripts. This is probably a paraphrase of *Āśvalāyana Sūtra*.

सर्वसम्पन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथाद्विप्र-
ब्राजिनी । ईरणादधन्या । इमशानात्पतिघ्नी' । (६)

(आ. गृ. सू. १. ९. ४-६)

इति । विप्रब्राजिनी विविधं प्रकर्षेण ब्रजतीति विप्रब्राजिनी
त्रैरिणीत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा
रुषान्तराऽगृहीताम् । अनेन पुनर्भूर्यावर्त्यते । अत एव
हादयपः—

‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता रुतकौतुकमद्भला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्’ ।

इति । बौधायनः—

‘वाग्दत्ता मनोदत्ताग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः
तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत्’ ।

इति । नारदो अपि—

‘कन्यैवाऽक्षेतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणि’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ४६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

१. B. C. and F. read कन्यैवाऽकृतयोनिर्या. २. B. C. F. G. H.
d I. read -पूर्विका for -दूषिता. ३. B. C. F. H. and I. read पुनर्भूप्रति-
ज्ञेया; while D. and G. पुनर्भूप्रतिमा ज्ञेयाः. ४. The text reads संस्कार-
ति.

‘अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

(या. स्मृ. १. ६७)

इति । कान्तां कमनीयां उद्धोर्दुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् ।

अत एव आपस्तम्बः—

‘यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्वन्धस्तस्यामृद्धिः’ ।

(आप. गृ. सू. १. ३. २०)

इति । असपिण्डामिति । समान एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च सप्त-
पुरुषपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः पितृ-
पितामह-प्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः

तथा च मत्स्यपुराणे—

‘लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

(म. पु. १८. ११)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्—

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः ॥

(मा. पु. ३१. ३-५)

इति । एतदुक्तं भवति—सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानु-
प्रवेशः सापिण्ड्यहेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः

१. H. and I. read पितामह-प्रपितामहात्, but it is incorrect. २. The text substitutes च for तु.

षड्भिः सह सापिण्ड्यम् । तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्ड्यम्—इति । ननु—एवं सति भ्रातृ-पितृव्यादिभिः सह सापिण्ड्यं न स्यात् । परिगणितेष्वनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृव्यकर्तृकक्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम् । एवं भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृकत्वात् सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा सापिण्ड्यमाहुः । तथा हि—समान एकः पेण्डो देहावयवौ येषां ते सपिण्डाः । तत्र पुत्रस्य साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथा पितामहादेभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-पितृष्वस्त्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा मातृष्वसृ-मातुलादिभिः सह मातामहदेहान्वयात् । पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः । एवं भ्रातृभार्याणामप्येकशरीरारम्भकैः स्व-स्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् ।

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्या नास्ति सेयमसपिण्डा तामुहिन् । ननु—एवं सति न काप्युद्वाहः सम्भवेत् । सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथंचिद्योजयितुं शक्यत्वात् । विधातृशरीरानुत्तेर्दुष्परिहरत्वात् ।

‘बहु स्यां प्रजायेय ।’

(छां. उ. ६. २. ३; तै. उ. २. ६. १)

इति श्रुतेः । नैष दोषः । अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कुचितत्वेन तद्दूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथा च गौतमः—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ।

(गौ. स्मृ. १४. १३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं ‘सापिण्ड्यं निवर्त्तते’—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते’ ।

(म. स्मृ. ५. ६०)

इति मनुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वर-वध्वोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति तदा तयोः सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्—

१. D. omits अविशेषेण. २. D. omits the following portion—
सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथाऽत्र गौतमः—

‘पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा’

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।’

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं. ३. Except A, and the text of Gautama all others read सपिण्ड्यनिवृत्तिः.

‘पञ्चमीं मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् ।

गृहस्थ उद्वहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. २३)

इति । तत्र सप्तमीं पञ्चमीमतीत्येव्याहार्यम् । अन्यथा

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति वचनविरोधात् ।

‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वतः शूद्रतां गताः’ ॥

इति मरीचिवचनविरोधाच्च । यद्यपि पैठीनसिना क-
ल्पद्वयमुक्तम्—

‘पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः ।

त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति । तत्र द्वितीयः कल्पो ऽसमानजातीयविषयः । यतः
शङ्क आह—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु’ ॥

इति । अयमर्थः । येषामेकः पिता मातरो भिन्नजाती-
यास्ते मातृभेदादसमानजातीयाः तथापि पित्रैक्यादस्ति तेषां
सापिण्ड्यम् । तच्च त्रिषु पुरुषेष्वतीतिषु निवर्त्तते—इति । ननु—एवं
सति पितृपक्षे अपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृ-
तो वा’ इति वचनं विरुद्धयेत । एवं तर्हि—

१. D. reads द्राघेत विधिना नृप. २. D. reads अन्यथाऽपि च ‘मातुः
सप्तमादूर्ध्वम्.’ ३. D. and G. read सर्वे ते शूद्रतां; while B. C. F. and H. read
सर्वे ते ऽशूद्रतां. ४. I. reads पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः.

‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति पैठीनसिवचनं सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम् । अनु-
कल्पो वाऽस्तु ।

‘मातृतः पितृतस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनोऽपि संग्रहः । तथा च गौतमः—

‘ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः । (३) बीजि-

नश्च । (४) मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्’ । (५)

(गौ. स्मृ. ४. ३-५)

इति । यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स बीजी । पितृ-
मातृबान्धवाः स्मृत्यन्तरे—

‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः’ ॥

इति । ननु—असपिण्डामिति न वक्तव्यम् । वक्ष्यमाणेन
‘असमानार्ध-गोत्रजाम्—इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाहनिषेध-
सिद्धेः । सत्यम् । तथापि या मातुरसपिण्डा भवति सैवोद्वाह-
कर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः—

‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने’ ॥

(म. स्मृ. ३. ५)

१. I. reads सजातिष्वेव निषेधपरम् for सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम्.
२. I. reads वक्तव्यम्.

इति । या मातुरसपिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा
 चकारादसपिण्डा च सा मैथुने मिथुनसाध्ये दारकर्मणि द्विजा-
 तीनां प्रशस्ता परिणयेत्यर्थः । ननु—अत्र मातृग्रहणमनर्थकम् ।
 पितृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः ।
 तस्याः पृथक् पिण्ड-गोत्रयोरभावात् ।

‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् समे पदे’ ॥

इति वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्र-
 दानाभावेन पितृगोत्र-सापिण्ड्ययोरनिवृत्तेः । तथा च मार्कण्डे-
 यपुराणम्—

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्’ ॥

(ग. पु. २. २६. २१-२२)

इति । एतेन मातुलसुताविवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।
 तथा हि—तन्निषेधवचनानि गान्धर्वादिविवाहोदजविषया-
 णि । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात् । तदनुग्राहकश्रुति-स्मृति-
 सदाचारात् न ब्राह्मादिविवाहोदजविषयाणि । तत्र सापि-
 ण्ड्यनिवृत्तेः । तानि च निषेधवचनानि यथा । तत्र शातातपः—

‘मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘पितृ-मातृष्वसृ-दुहितरो मातुलसुताश्च धर्म-
तस्ता भगिन्यः । ता वर्जयेदिति विज्ञायते’ ।

इति । सुमन्तुरपि—

‘पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः । तद्भ-
गिन्यो मातृष्वसारः । तद्दुहितरश्च भगिन्यः । तद-
पत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिण्यः’ ।

इति । व्यासः—

‘मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः’ ।

इति । ननु—अविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशे-
षविषयता? विशेषवचनबलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः—

‘पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तुं बुद्धिमान्’ ।

(म. स्मृ. ११. १७१-१७२)

इति । भगिनीपदं पैतृष्वसेयादिविशेषणम् । आप्तस्येति
मातुर्भ्रातृविशेषणम् । तत्र सुतामित्यध्याहारः । आप्तस्य स-
न्निरुष्टस्य सपिण्डस्य गान्धर्वादिविवाहोढायाः मातुर्भ्रातुरि-
त्यर्थः । पैतृष्वस्त्रीयमित्यत्राप्यनिवृत्तसापिण्ड्या गान्धर्वादि-
नोढा पितृष्वसा विवक्षिता । तथा च सति तद्दुहितुर्भगिनी-
ति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तेः

१. B. C. D. F. G. and H. omit च; while D. reads पितृष्वसृदुहितरो
मातृष्वसृ-मातुलसुताः. २. B. C. D. F. and G. omit तद्भगिन्यो मातृष्वसारः.
३. B. C. and F. read -कारिण्यः. ४. The text reads भ्रातुस्तनया. ५. G.
and I. read नोपयच्छेत्. ६. B. C. D. F. and G. read गान्धर्वादिनोढामातुः.

भगिनीपदं नान्वियात् । अयमेव न्यायो मातृष्वस्त्रीयाया-
मपि योजनीयः । तस्माद्भगिन्यां प्रदोषेतमनुवचनबलाद-
विशेषे निषेधो विशेषविषय एवोपसंह्रियते । ननु-ब्राह्मादि-
विवाहविषये मातुलसुताया इव मातृष्वसृसुताया . अपि
विवाहः प्रामुष्यात् । तत्र । शिष्टगर्हितत्वेन तत्र निषेधस्मृतिक-
ल्पनात् । शिष्टगर्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्य आह—

‘अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु’ ।

(या. स्मृ. १. १५६)

इति । यद्यपि मातुलसुतापरिणयनमुदीच्यशिष्टगर्हितं
तथापि दाक्षिणात्याशिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतो ऽयमुदीच्या-
नामाचारः । न च दाक्षिणात्यानां रागमूलत्वं शङ्कनीयम् ।
विधि-निषेधपरीक्षकैरेव तद्विवाहकरणात् । मातृष्वसुः सुता-
विवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचारेण गर्हितः । मातुलसुतावि-
वाहस्यानुप्राहेकाः श्रुत्यादयः । तत्र मन्त्रवर्णः—

‘ओयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्

यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा

भागस्ते पैसृष्वसेयी वपामिव’ ॥

(ऋ. सं. ७. ४. ३. २२. ६.)

इति । अयमर्थः—हे इन्द्र पथिभिरीडितेभिः स्तुतैः सह

१. A. reads this sentence as follows -अयमेव न्यायो मातृष्वस्ये । मातुल-
सुतापरिणय उदीच्यशिष्टगर्हितः । तथापि दाक्षिणात्याशिष्टैराचरितविषये मातुलसु-
ताया इव मातृष्वसृसुताया अपि विवाहः प्रामुष्यात्. २. I. reads -ब्राह्मका श्रुतिः.

३. This Mantra appears in Rigveda Samhita Maṇḍala VII. Anuvāka
III. in Pāṇīśīṣṭa. Eight Mantras are given after that Anuvāka under
the name Pāṇīśīṣṭa or Appendix. ४. I. reads वपाम् for वपामिव.

५. Here some manuscripts substitute -कि- for -दि- ६. B. C. D. E. G.
and H. do not insert सह.

नो ऽस्माकमिमं यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्मादिभिर्दीयमानं
भागधेयं जुषस्व । तृतामाज्यादिना संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जहुः
त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । यथा मातुलस्य योषा दुहिता
भागिनेयस्य भागः भजनीया भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च
पैतृत्वसेयी पौत्रस्य भागः तथा ऽयं ते तव भागो वपाऽऽह्वयः-
इति । वाजसनेयके ऽपि—

‘तेस्माद्वा समानादेव पुरुषादत्ता चाऽद्यश्च जा-
यते उत तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै’ ।

इति । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यश्च भोग्यः
द्वावप्युत्पद्येते । तौ च मिथः सङ्गल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृ-
तीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे
प्रमाणम् । विरोधिवचनानामभावात् । मातृसपिण्डाविप्रयत्व-
स्य वर्णितत्वात् च । तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वादुपरिधार-
णवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि—प्रेताग्निहोत्रे (पू. मी. वार्ति. ३. ४. १५) श्रूयते—

‘अधस्तात् समिधं धारयन्ननुव्रवेत्
उपरि हि देवेभ्यो यज्ञं धारयति’ ।

इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात् समन्त्रकं समिद्वा-
रणं विधाय तद्वाक्यशेषेण समिधो हविरुपरिधारणं दैवे कर्म-
णियत् श्रुतं तत् किमर्थवादः—उत विधिरेयम्?—इति संशयः ।

१. B. C. D. F. G. and H. read तस्माद्वा for तस्माद्वा. २. I. omits
अभावात्. ३. B. C. D. F. G. and H. omit मातृ. ४. D. and I. omit
यज्ञं. ५. I. reads वाक्यशेषे समिधो. ६. G. and H. read कृतं for श्रुतं.
७. B. C. and F. read विधायक, H. and I. read विधीयते.

तत्राश्वोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवाद
इति—पूर्वः पक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनृद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपरि
धारणं तु न कापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदम-
भ्युपगम्याऽप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं 'तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै'—इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन
मातुलसुतां विवहेत्—इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छ्रुता-
वनुग्रहीतोऽयं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्मादिषु सापिण्ड्य-
निराकरणेन मातुलसुताविवाहप्रापकतया दर्शिताः । शिष्टा-
चारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत उदाहृतः ।

केचित्तु—आसुरादिष्वपि देशविशेषेण मातुलसुताविवाहो
धर्म्य—इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः (***) । (१)

अनुपनीतेन (***) भार्यया च सहभोजनं

पर्युषितभोजनं मातुलदुहितृ-पितृष्वसृदुहितृ-

परिणयनमिति । (२) तथोत्तरत ऊर्णावि-

क्रयः सधुयानमुभयतोदङ्गिर्व्यवहारः आयुर्धा-

यकं समुद्रयानमिति । (४), इतरदितरस्मिन्

कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन् । (५) तत्र

तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् । (६)

(बौ. स्मृ. १. १. २. १-६)

१. I. reads शास्त्रानुग्रहीतोऽयं विवाहः. २. The text (by E. Hultsch) adds यथैतत् and reads अनुपनीतेन. ३. The text (E. Hultsch) omits व, and reads स्त्रिया सह-. ४. B. C. F. and H. omit पर्युषितभोजनं. ५. The text reads मातुल-पितृष्वसृदुहितृगमनं. ६. B. C. and F. omit ऊर्णाविक्रयः. ७. The text reads समुद्रसंयानं. ८. All others except १. and the text read तद्वैशं प्रामाण्यात् for तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्.

इति । इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुल-
सम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । तथेतर उदीच्य इतरस्मिन्
दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे ।
कुतः ? देशप्रामाण्यात् । देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्ये-
त्यर्थः । तथा च देवलः—

‘यस्मिन् देशे य आचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।

स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः’ ॥

इति । भृगुः—

‘यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरे ऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्’ ॥

इति । ननु—शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहो ऽपि प्र-
सज्येत । प्रजापतिना तथाऽऽचरणात् । तथा च श्रुतिः—

‘प्रजापतिर्वै^१ स्वां दुहितरमभ्यर्ध्यायत्’ ।

इति । मैवम् । ‘न देवचरितं चरेत्’—इति न्यायात् ।

अत एव बौधायनः—

‘अनुष्ठितं तु यद्वैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।

नाऽनुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. २. १२)

१. I. omits -प्रामाण्यस्य. २. I. substitutes तु for सः. ३. B. C. and F. read देशाचारैः स्मृतौ भृगोः, D. reads देशाचारः स्मृतौ भृगोः and G. reads देशाचारः स्मृतौ भृगोः for न तु देशान्तरे स्मृतः. ४. All others except A. and H. omit भृगुः. ५. D. and G. read न विचारयेत्. ६. H. and I. read प्रजापतेराचरणात्, while D. substitutes तथा for तथा. ७. I. omits वै. ८. D. H. and I. read अभ्यर्ध्यायत्, and for the same B. C. F. read अभ्यर्ध्यायत्. ९. After this word D. inserts न्यायात्.

इति । तदेवं पूर्वोक्तब्राह्मादिविवाहव्यवस्थया देशभेदवि-
षयव्यवस्थया च मातुलसुताविवोहो 'ऽसपिण्डाम्'—इत्यादिशा-
स्त्रादेव सिद्धः । यवीयसीं वयसा कायपरिमाणेन च न्यूनाम् ।
तत्र वयोन्यूनताया इयत्तामाह मनुः—

‘त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

व्यष्टवर्षो ऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९४)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवामुयात् ॥

इति । त्रिणुपुराणे अपि—

‘वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम्’ ।

(वि. पु. ३. १०. १६)

इति । अरोगिणीं अचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम् ।
भ्रातृमतीं ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता यस्याः सा भ्रातृमती ।
अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते । अत एव मनुः—

‘यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत्तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११)

इति । यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान् वा न वा-
इति न विज्ञायते तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैषा शङ्का ता-

१. I. omits पूर्वोक्तः. २. B. C. and F. omit च; while D. omits
वेषभेदविषयव्यवस्था. ३. I. reads -विवाहः 'न सपिण्डाम्'. ४. Except A.
and the text all others read बहेत् for उद्वहेत्. ५. G. reads द्वादशवर्षो;
while B. C. and F. read अष्टवर्षो through mistake.

मभ्रातृकामप्युपयच्छेदित्यभिप्रायः । 'न विज्ञायेत वा पिता'—
इत्युक्तेः वरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमात्रेण
कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च गौतमः—

‘अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम् । (१९)

तत्संशयान्नोपयच्छेदभ्रातृकाम्’ ।

(गौ. स्मृ. २९. १९-२०)

इति । मनुरापि—

‘अपुत्रो ऽनेन विधिना मुनां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वभाकरम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १२७)

इति । वरेण सह सम्प्रतिपत्तिकरणं तु पुत्रिकाकरणे
स्पष्टमेव विज्ञायते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता—

‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ ॥

(व. स्मृ. १७. १७)

इति । ‘स नौ पुत्रो भवेदिति’—इति कचित्पाठः । अस्याश्च
पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-
सगोत्रत्वनिवृत्तिः । अत एव लौगाक्षिः—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । तदेवमभिहितां पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी भ्रातृम-
तीमेवोद्बहेत् । ‘असमानार्थ-गोत्रजाम्’ ऋषेरिदमार्थं प्रवरः
गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तकमुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा-गो-

प्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्त्तकावंगिरो-बृहस्पती । अत
एवाङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजगोत्रोऽहमिति प्रयुञ्जते । एवम-
न्यदप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या
वत्त्वा वरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति सा वधूर्विवाह-
मर्हति । कचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा—याज्ञवल्क्य-
वाधूल-मौन-मौकानां भिन्नगोत्राणां भार्गव-वीतहव्य-सावेत-
सेति प्रवरस्यैक्यात् । अतस्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय
असमानार्षजाम्—इत्युक्तम् । कचित् प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यम् ।
तद्यथा—आङ्गिरसाम्बरीष-यौवनाश्व-मान्धात्रम्बरीष-यौवना-श्वे-
ति—अत्राङ्गिरस-मान्धातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम् ।
अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यसमानगोत्रग्रहणम् । गोत्रप्रवर्त्तकाश्च
प्राधान्येनाऽष्टौ मुनयः । ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः । तथा च
बोधायनः—

‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रो अत्रि-गौतमौ ।

१. B. C. F. and I. read -भरद्वाज-. २. Only I. reads -सौनकाणां for
मौन-मौकानां. ३. D. reads असमानेत्युक्तम्. ४. A. reads असमानार्ष-गो-
त्रजामित्युक्तम्. ५. I. omits through mistake the following portion—

“विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणां अगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—. १. B. C. F. and G. do not repeat सप्त.

वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते' ॥

इति । एतेषां च गोत्राणामवान्तरभेदाः सहस्रसङ्ख्या-
कास्तेषां गणास्त्वेकोनपञ्चाशन् । तथा च बौधायनः—

‘गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्’ ॥

इति । प्रवर-गोत्रयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-का-
त्यायन-विश्वामित्र-गर्गादिप्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धे । न
चात्र मिलितयोर्गोत्र-प्रवरयोः पर्युदासनिमित्तत्वं शङ्कनीयम् ।
प्रत्येकं दोषाभिधानात् । तदाह बौधायनः—

‘सगोत्रां चेदेमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात्’ ।

इति । शातातपो अपि—

‘परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तेऽसकृच्छं विशोधनम्’ ॥

इति । आपस्तम्बः—

‘समानगोत्र-प्रवरां कन्यामूढोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । इत्थं कन्यालक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् ।

अत एव मनुः—

‘महान्त्यपि समृद्धानि गो-ऽजा-ऽवि-धन-धान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads वसिष्ठः through mistake. २. Except A. and I. all others read येन्मत्योपयच्छेत्. ३. B. C. D. F. and G. read अतिकृच्छं; while A. reads असकृच्छं. ४. I. reads सन्तानं for चण्डालं. ५. D. G. H. and I. read दशैतानि, but the text does not follow this reading.

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशा-शंसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारि-श्वित्रि-कुष्ठिकुलानि च' ॥

(म. स्मृ. ३. ६-७)

इति । हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमा-
त्रशेषम् । निश्छन्दो अध्ययनवर्जितम् । यमोऽपि-

‘चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदाकामिकुलं वर्ज्यं रोमशानां च यत्कुलम् ॥

अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत्' ।

इति । अनार्षेयं अविज्ञातप्रवरम् । एतच्च हीनक्रियादिव-
र्जनं तथाविधापत्यपरिहारार्थम् ।

‘कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति' ।

(हा. स्मृ. २-१३)

इति हारीतवचनात् । पुराणेऽपि-

‘मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् पुनः' ॥

इति । मनुरपि-

‘पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति' ॥

१. B. C. D. F. G. and H. read कामकुलं. २. D. G. and H. read वृष
for सुतः. ३. B. C. and F. read प्रकृतिं स्वां निगच्छति, D. and G. read,
प्रकृतिं स्वां च गच्छति, and H. reads दुर्योनिप्रसूतिं स्वानि गच्छति.

इति । हेयकुलमुक्तम् । उपादियं तु याज्ञवल्क्य आह—

‘दशपुरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्’।

(या. स्मृ. १. ५४)

इति । मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता यस्मिन्
कुले तद्विशपुरुषविख्यातं तस्मात्-महाकुलात् पुत्र-पत्न्यादि-
समृद्धात् कन्यामुद्वेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

‘उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्’॥

(म. स्मृ. ४. २४४)

इति । अत्रोत्तमान् स एवाह—

‘विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृतिनिर्दिशतैः ।

अविपुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥

महाकुलैश्च सम्बन्धा महत्स्वेव ध्यवस्थिताः ।

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥

लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्ष-मान-मोहादिर्वर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः सदा’॥

इति । अधमानाह स एव—

‘ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विरुतारुतयस्तथा ॥

१. H. reads -कुलम्. २. I. reads -शस्यादि. ३. D. reads सदा for सह.
४. B. C. D. F. and H. read -मधमानधमांस्त्यजेत्; while G. reads -मधमान-
धमांस्त्यजेत्. ५. D. reads महत्तथ, G. reads महत्त्वे च and I. reads महत्त्वेन
for महत्स्वेव. ६. D. and G. read तथा for सदा; while H. reads तथा.
७. B. C. D. F. G. and H. omit स एव.

प्रबद्धवैराः शूरैर्ये राजकिन्त्रिषिणस्तथा ।

ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥

अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा ।

पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यः ताश्च यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति । कन्यादाने वरनियमो गौतमेन दर्शितः—

‘विद्या-चारित्र-बन्धु-लक्षणे-शील-सम्पन्नाय दद्यात्’ ।

(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । यमो ऽपि—

‘कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च

विद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥

(या. स्मृ. १. ५५)

इति । एतैः कन्यकायामुक्तैर्गुणैर्युक्तः । पुंस्त्वपरीक्षो-
पायस्तु नारदेन दर्शितः—

‘यस्या ऽसु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।

पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥

१. I. reads तांश्च. २. Except A. and the text of Gautama read विद्या-ऽऽचार- for विद्या-चारित्र-. ३. The text does not insert -लक्षण-. ४. D. reads सनाथतां च. ५. D. and G. read नरः. ६. I. reads कन्यकाया-मुक्तलक्षणैः; while B. C. D. F. G. and H. read कन्यकायामुक्तगुणैर्मुक्तः. ७. The text of Nārada reads रेतोऽस्योत्प्लवते नाऽसु. ८. B. C. D. F. and G. read वीर्यं for वीर्यं. ९. B. C. D. F. G. H. and I. read विपरीतस्तु; while B. C. F. and G. substitute षण्डकः for षण्डकः.

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चाऽचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
 निसर्गषण्ढो वैधिश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
 अभिशापाद्गुरो रोगाद्वैवक्रोधान्तथैव च ॥
 ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥

(ना. स्मृ. १२. १०-१३)

इति । निसर्गषण्ढः स्वभावतो लिङ्ग-वृषणहीनः । वैधिः
 छिन्नमुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्यमानः सन् स-
 कृद्भोगक्षमः पक्षषण्ढः । गुरुशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः ।
 ईर्ष्या पुंस्त्वर्मुत्पाद्यते यस्य स ईर्ष्याषण्ढः । ल्युपचार-
 विशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः । वातोपहतरेतस्को
 वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः ।
 रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः । गर्भाधानासमर्थ-
 बीजः मोघबीजः । अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शा-
 लीनः । यस्य भार्याव्यातिरेकेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्या-
 पतिः । एतच्च परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह स एव-

‘अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाऽबीजी क्षेत्रमर्हति’ ॥

(ना. स्मृ. १२. १९)

१. B. C. F. and G. read षण्ढो. २. B. C. F. and G. substitute everywhere षण्ढ- for षण्ढो. ३. B. C. F. and H. read वध्नः. I. also follows the same reading and D. G. read वन्ध्यः. ४. B. C. F. and H. read वध्नः. D. and G. read वन्ध्यः. ५. B. C. D. F. G. and H. omit -मानः सन् and read स्त्रियमासेव्य सकृद्भोग-. ६. I. reads उत्सद्यते through mistake. ७. Except A. and I. all others omit वस्य.

इति । षण्ढवदन्यानापि वर्जनीयान्नरानाह कात्यायनः—

‘दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः’॥

इति । कीदृशाय तर्हि देया ? इत्यत आह मनुः—

‘उत्कृष्टायो ऽभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि’॥

(म. स्मृ. ९. ८८)

इति । अप्राप्तमपीति अप्राप्तविवाहसमयां बालिकामपी-
त्यर्थः । प्राशस्त्यमाह मरीचिः—

‘जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् ।

कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा’॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्’॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘काममा मरणात्तिष्ठेद्दृहे कन्यर्तुमव्यपि ।

न त्वेवैनानां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८९)

१. B. C. D. F. G. and H. read ऽभिरूपाय for ऽभिरूपाव. २. Except A. and the text others read दद्याद्विचक्षणः. ३. B. C. F. and G. omit वि. ४. H. reads बालकान्. ५. All, except A. omit प्राशस्त्यमाह मरीचिः. This verse is omitted by A. B. C. and F. ७. I. reads कुमारीणां पा for कुमारीवरणं. ८. The text of Manu substitutes च for न.

इति । तद्वृणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादि-
त्येवंपरम् । न तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरम् । नो चेत्-
'अपि वा गुणहीनाय' ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात् ।

'ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्' ।

(म. स्मृ. १. ८९)

इति वचनं उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः-

'नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्' ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इत्यनेन विरुद्धेयम् । अत एव वसिष्ठोऽपि-

'प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति' ॥

इति । संवर्त्तोऽपि

'रोमेकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गर्न्धर्वा वह्निस्तु कुचदर्शने ॥ (६५)

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्' । (६६)

(सं. स्मृ. १. ६५-६६)

इति । कन्याशब्देन लज्जाद्यभिज्ञानरहितवयोर्युक्ता विव-
क्षिता । तथा च वार्युपुराणम्-

१. All others except I. omit कन्यां. २. I. reads कामकाले. ३. D. and H. read भुङ्क्तेऽथ. ४. D. G. and H. read गर्न्धर्वा. ५. Except A. all read पुराणे for वार्युपुराणम्.

‘यावन्न लज्जया ऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । संप्रहकारो ऽपि—

‘यावच्चैलं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांसुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः—

‘गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्’ ॥

इति । गौर्यादिशब्दार्थः सर्वर्त्तेन दर्शितः—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला’ ॥

(सं. स्मृ. १. ६६)

इति । यमो ऽपि—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता’ ॥

इति । मुख्यानुकल्पभेदेन दातृविशेषानाह नारदः—

‘पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

१. I. reads लज्जिता ऽङ्गानि; while D. reads गूहेते ऽङ्गानि and G. ज्जतेऽङ्गानि. २. I. reads योन्यादीनि न गूहेत; while D. and G. read यो-
यादीनामवगूहेत. ३. संप्रहकारो ऽपि and the following verse do not appear
in D. ४. Except A. all others substitute यमेन for सर्वर्त्तेन, but the
following verse appears in Samvarta. ५. I. reads दशमे कन्यका प्रोक्ता.
.. Except A. all others substitute सर्वर्त्तो ऽपि for यमो ऽपि, but the
following verse is not found in the text of Samvarta. ७. B. C. D. F.
d G. substitute च for वा and I. reads अनुमतौ; while H. reads अनुमतः.
The text of Nārada reads पितामहो.

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तेस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सेनाभयः ॥

यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमोत्रजेत् ।

(ना. स्मृ. १२. २०-२१)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ॥

(या. स्मृ. १. ६३-६४)

इति । गम्यं गमनार्हं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथा च

नारदः—

‘सर्वर्णमनुरूपं च कुल-शील-वैयः-भुतेः ।

सहधर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. १३)

इति । ‘सर्वर्णं वरं प्राप्य’—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ए-
तच्चाप्सति रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्स्वपि पि-
त्रादिषु कश्चित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव
वरं वरयेत् । तदाह बौधायनः—

१. D. reads यस्यां. २. Except A. and the text all read स्वजातवः.
३. The text reads आश्विन. ४. Except A. and the text others read
-बल-भुते. ५. The text reads प्रजाः for पुत्राः.

‘त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥
अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रेयेत्’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. १४)

इति । मनुरपि—

‘त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालदितस्माद् विन्देत् सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं सा अधिगच्छति’ ॥

(म. स्मृ. १. १०—११)

इति । सा यं भर्तारमधिगच्छति सोऽपि नैनोऽधिगच्छती-
त्यर्थः । यत्तु त्रिणुनोक्तम्—

‘ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्’ ।

इति तदुणवद्वरलाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु—ऋतुमत्यां
कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः? यतो यमेन ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—
इत्युक्तम् । न च—दशमे वर्षे ऋतुः सम्भवति । नायं दोषः ।
गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् ।
सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम्—
‘कन्यां ददद् ब्रह्मलोकम्’ ।

इति । लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्र-
माचष्टे । एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता
भवन्ति । तथा चाऽऽनुशासनिके ऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां
प्रयुक्तः—

‘कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवाऽस्मि न संशयः’।

(म. भा. आ. २०. २२)

इति । शल्यपर्वण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः—

‘असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानये’।

(म. भा. श. ५१. १०)

इति । उमामहेश्वरसंवादेशपि—

‘ऋतुस्नाना तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते’।

इति । ननु—‘असंस्कृतायाः’—इति वचने विवाहरहिताया उत्तमलोकाभाव उक्तः सोऽनुपपन्नः । विवाहरहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाऽध्ययनादिभिः उत्तमलोकसम्भवात् । अत एव हारीतिनोक्तम्—

‘द्विविधाः स्त्रियः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च ।

तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्रीन्धनं वेदाध्य-

यनं स्वगृहे च भिक्षाचर्या इति । सद्यो

वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं

कृत्वा विवाहः कार्यः’ ।

(हा. स्मृ. २१. ३३)

१. The text reads—

‘तासां द्विविधो विकल्पः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च-

श्चेति । ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्निसंस्कारः स्वगृहे

ऽध्ययनं भिक्षाचर्या च । प्रामौ रजसः समावर्तनम् ।

अतिरिक्ते ऽप्रधानम् । सद्यो ऽपध्वसनं वा’ ।

२. I. omits सद्यो and terminates the quotation at भिक्षाचर्या, showing that the latter half of the quotation is written by the author, but this is a mistake. ३. This portion appears in the text.

इति । मैवम् । * तस्य कल्पान्तरविषयत्वात् । तथा च यमैः—
 'पुरा कल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

* इदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । तथा हि—हारीतेन प्रथमं—

‘अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ६६)

इत्यस्या मनूक्तेः ‘शूद्रसमाः स्त्रियः’ इत्यस्य च बाधार्थं—

‘न शूद्रसमाः स्त्रियः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २०)

इत्यभिधाय—

‘न हि शूद्रयोनौ ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्या जायन्ते’ ।

(हा. स्मृ. २१. २१)

इति हेतुरूपन्यस्तः । अनन्तरं च ‘द्विविधाः स्त्रियः’ इत्यनेन—

‘वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो ऽग्निपरिक्रिया’ ॥

(म. स्मृ. २. ६७)

इत्यादिवचनानां सद्योवधूपरत्वमभिधाय—

‘तस्माच्छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २२)

इति स्त्रीणां वैदिकसंस्कारा विहिताः । ‘पुरा कल्पे तु नारीणां’ इत्यादि
 यमोक्तिस्तु भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्यवती ।

यदि च कल्पान्तरविषयत्वं हारीतवचनस्य स्वीक्रियेत तर्हि शूद्रयो-
 निजत्वरूपस्य दोषस्य स्वीकार एव भवेत् । तथा च सति अस्मिन् कल्पे
 सर्वेषामेव ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्वां शूद्रयोनोजत्वमापतेदिति महान्तमनर्थं
 शिष्टाः कथं परिहरिष्यन्तीति न जानीमः ।

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामभ्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्या विधीयते ॥
वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च' ।

इति । 'अष्टवर्षा भवेद्वैरी'— इत्यादिना विवाहकाल-
उक्तः । अथ विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः—

'चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हितहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधन ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाऽष्टमोऽर्धमः' ॥

(म. स्मृ. ३. २०-२१)

इति । एषां क्रमेण लक्षणमाह स एव—

'आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुत-शीलव्रते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो ब्रविणं दत्वा कन्यायै च स्वशक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

१. I. reads मतः for ऽधमः. २. The text reads सह नो. ३. D. reads कन्यायाश्च स शक्तिः; B. C. F. G. and H. read कन्यायाश्च स्वशक्तिः; and the text reads कन्यायै चैव शक्तिः.

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्थ च ।
 गान्धर्वः से च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
 हेत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहोत् ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 मुपां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥
 (म. स्मृ. ३. २७-३४)

इति । नारदो अपि—

‘ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा परः ।
 आर्षश्चैवाऽथ दैवश्च गान्धर्वश्चाऽऽसुरस्तथा ॥
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमो मतः’ ॥
 (ना. स्मृ. १२. ३८-३९)

इति । वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियममाह मनुः—

‘षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
 विट्-शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद् धर्म्यान् राक्षसान्’ ॥
 (म. स्मृ. ३. २३)

इति । आदितः षड्विवाहा विप्रस्य धर्म्याः । आसुरादयश्च-

१. B. C. and F. read स इति ज्ञेयो; while G. reads इति विज्ञेयो and the text reads स तु विज्ञेयो. २. G. substitutes हत्वा; while D. हत्वा for हत्वा. ३. We follow here A. B. C. D. F. G. and the text. H. and I. substitute बलात् for गृहोत्. ४. The text and H. read चाऽष्टमोऽधमः; while D. and G. read प्रथितोऽष्टमः. ५. B. C. D. and F. read ततः परम्; while G. and H. read ततः परः. ६. The text reads अनवरः. ७. B. C. D. F. G. and H. read अधमः; while the text substitutes स्मृतः for मतः. ८. G. reads षड्वाऽऽनुपूर्व्यान्; while all others except A. B. C. D. substitute आनुपूर्व्यान् for आनुपूर्व्या. ९. D. G. and I. read धर्म्यान् राक्षसान्.

त्वारः पोश्वात्याः क्षत्रियाणां भूम्याः । राक्षसवर्जं त एव वैश्य-
शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मदीनां मध्ये प्रशस्तानाह स एव-

‘चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः’ ॥

(म. स्म. ३. २४)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि-

‘चत्वारो ब्राह्मणस्याऽऽद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।

राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः’ ॥

इति । गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवा-

हालाभे ब्राह्मणादीनां पैशाचमप्यनुजानाति वेत्सः-

‘सर्वोपायैरसाध्या स्यात् मुक्तन्या पुरुषस्य या ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता’ ॥

इति । ब्राह्मणादीनां फलमाह मनुः-

‘दश पूर्वान् परान् वंदयानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचर्यत्येनसः पितृन् ॥

दैर्वाढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट्षट् कायोढजः सुतः ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भताः ॥

१. B. C. D. and F. read पश्चात्; while I. reads पैशाचान्त
२. Here I. substitutes सर्वर्तः for वत्सः; but the other manuscripts d
not follow him. Also Kamalākera Bhatta quotes the following vers
and reads वत्सः (see Nirṇaya sindhu Vol. III., Part I., Vivaha Prak
raṇa). ३. B. C. F. G. and H. read पूर्वापरान्. ४. The text reads मोच
नेनसः. ५. B. C. D. F. G. and H. read दैर्वाढायाः. ६. B. C. D. F. G
and H. read आर्षोढायाः.

रूप-सत्त्व-गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहे तु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः' ॥

(म. स्मृ. ३. ३७-४१)

इति । प्रशस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रशस्त-
तरः । तत्र बौधायनः—

‘तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य

तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ११. २०. १०-११)

इति । ननु-आसुरवदार्षोऽपि पापीयान् । क्रयप्राप्तत्वाविशे-
षात् । अत एव कश्यपः—

‘क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत्’ ॥

(का. स्मृ. ४९)

इति । मनुरपि आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्म्यत्वमभिप्रेत्याह—

‘पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ३. २९)

इति । ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव-प्राजा-

१. B. C. F. and G. read इतरेषु त्वशिष्टेषु; while I. reads इतरेषु च शिष्टेषु. २. B. C. D. E. and H. do not repeat पूर्वः. ३. D. does not insert तेषां चत्वारः. ४. Except A. and the text all others read इतरेषां. ५. D. and G. substitute क्रम- for क्रय-. ६. I. reads सापिण्डेषु instead of सा पित्र्ये. ७. The text reads कदाचन for कथञ्चन.

पत्याः त्रयो धर्म्याः । क्रयाभावात् । आर्षा-ऽऽसुरौ द्वावधर्म्यौ ।
 क्रयक्रीतत्वात् । तयोरप्यासुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्तव्यः
 —इति । तन्न । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपर-
 त्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शु-
 ल्कत्वं मतान्तरत्वेनानूद्य निषधेति—

‘आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पो वाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः’॥

(म. स्मृ. ३. ५३)

इति । गोमिथुनं शुल्कम्—इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव ।
 न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवति । तल्लक्षणाभावात् । अनियत-
 परिमाणत्वं हि शुल्कलक्षणम् । क्रये तद्दर्शनात् । क्रयसाधनं
 हि मूल्यं देश-कालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्र-
 कृते तु परिमाणं नियतम् । यतः आर्षस्तावतैव गोमिथुनैव
 सम्पद्यते न त्वन्यथा । अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्धर्म्य एवाऽऽर्षः ।
 अत एव देवलः—

‘पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रेदानिकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम्’॥

इति । न च—गान्धर्वादिविवाहेषु सैमपदाभिक्रमणाद्य-
 भावात् पतित्वभार्यात्वाभावः—इति शङ्कनीयम् । स्वीकारात्
 प्रोक्तं तदभावे ऽपि पश्चात्तत्सद्भावात् । तदाह देवलः—

१. B. C. D. F. G. and H. read तोयप्रदानिकाः. २. I. reads कुलद्वयम्
 instead of द्वयोः कुलम्. ३. B. C. D. F. and G. read सप्तम- for सप्त.
 ४. D. and H. read प्रागभावेति.

‘गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाभिप्रायसक्षिकम्’॥

इति । गृह्यपरिशिष्टे अपि—

‘गान्धर्वाऽऽसुर-पैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं पेरिग्रहस्तेषु पश्चाद्भोमो विधीयते’॥

इति । होमाकरणे तु न भार्यात्वम् । अत एव वसिष्ठ-
बोधायनौ—

‘बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा’ ॥

(व. स्मृ. १७. ७३; बौ. स्मृ. ४. १. १५)

इति । तस्माद्गान्धर्वादिष्वपि सप्तपदाभिक्रमणसम्भवादस्ति
भार्यात्वम् । ब्राह्मादिषु विवाहेषु यज्ञानमुक्तं तत्सकृदेव ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक्’ ।

(या. स्मृ. १. ६५)

इति । मनुषि—

‘सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्’॥

(म. स्मृ. ९. ४७)

इति । एतच्चाऽदुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः—

१. B. C. F. and H. read परिश्रयस्तेषां; while I. reads परिक्रमस्तेषां.
२. The text of Baudhāyana and Vasishṭha read बलाच्चेत् प्रहृता; while
H. reads बलादपहृता. ३. B. C. and F. read सप्तपदाभिक्रमेण. ४. All
others except A. and I. omit मनुषि, and for मनुषि D. substitutes
तथा. ५. D. reads सकृदण्डो. ६. All others except A. and the text
read सकृत् सकृत्.

‘दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेद्गो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चौरवत्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३२)

इति । किमयमुत्सर्गः? नेत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्गो आव्रजेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ६५)

इति । एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्य-
श्चेत् प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देया न तु दुष्टाय पूर्वस्मै ।
तथा च गौतमः—

‘प्रतिश्रुत्या ऽन्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ ।

(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । वरदोषास्तु कात्यायनेनोक्ताः—

‘उन्मत्तः पतितः कुष्टी तथा षण्ढः सर्गोव्रजः ।

चक्षुः-श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥

वरदोषास्तथैवैते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । यस्तु ऊढायाः पुनरुद्वाहो यम-शातातपाभ्यां दर्शितः—

‘वरश्चेत् कुल-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतर्येनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिनि शातातपोऽब्रवीत् ॥

१. B. C. D. F. G. H. and I. read कान्ताय for न्यायेन. २. B. C. and F. read नियमः for उत्सर्गः. ३. G. reads पूर्वाम्. ४. B. C. D. F. G. and H. read स्वगोव्रजः. ५. D. G. and H. read -योनिजाम्. ६. I. adds इति after इति शातातपोऽब्रवीत्.

हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै सप्रावरण-भूषणा’ ।

इति । मनुरपि—

‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते तथा ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९७)

इति । सोऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्य-
पुराणम् ।

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा
दण्डयितव्य इत्याह नारदः—

‘येस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्’ ।

(या. स्मृ. १. ६६)

१. B. C. and F. read वाऽन्यस्मै; while D. G. and H. read चाऽन्यस्मै.
I. omits this whole verse and इति । याज्ञवल्क्योऽपि through mistake.

इति । कन्यादोषास्तु नारदेन दर्शिताः—

‘दीर्घ-कुत्सितरोगान्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैयुना ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३६)

इति । न केवलं दोषमनाख्याय ददतो दण्डः अपि तु
सा अपि परित्याज्येत्याह मनुः—

‘विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । नारदो अपि—

‘नाऽदुष्टां दूषयेत् कन्यां नाऽदुष्टं दूषयेद्भरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तयोः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३१)

इति । एतत् सप्तमपदाभिक्रमणादर्वाग्वेदितव्यम् । तत्रैव
भार्यात्वस्योत्पत्तेः । अत एव मनुः—

‘पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे’ ॥

(म. स्मृ. ८. २२७)

इति । यमो अपि—

‘नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरित्येते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे’ ॥

१. The text संस्पृष्ट- . २. The text दुष्ट- . ३. The text reads तु सति नापि
instead of सति न दोषः. ४. Except A. and the text others read इत्येते
for तयोः. ५. I. reads सप्तपदाभिक्रमणात्. ६. Except A. and the text
all read पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु. ७. D. reads उच्यते.

इति । पाणिग्रहणसंस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणे अपि न क-
न्यात्वं हीयते । तथा च वसिष्ठः—

‘अङ्घ्रिर्वाचा च दत्तायां प्रियेताऽऽदौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा’॥

(व. स्मृ. १७. ७२)

इति । वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः—

‘वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्’॥

इति । नारदो अपि—

‘प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्’॥

(ना. स्मृ. १२. २४)

इति । शुल्कं दत्वा यदि वरो प्रियते तदा किं कर्तव्य-
मित्यत आह मनुः—

‘कन्यायां दत्तशुल्कायां प्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते’॥

(म. स्मृ. ९. ९७)

इति । देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

‘प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः’॥

इति । एवं च वाग्दानादारभ्य सप्तपदाभिक्रमणात् प्राक्

१. I. reads प्रियते वा for प्रियेताऽऽदौ. २. I. reads तदा समांस्त्रीनतीत्य.
३. The text substitutes च for नु. ४. H. and I. read संवत्सरमातिक्रम्य,
but the text does not follow them. ५. I. reads सप्तपदाभिक्रमणात्.

दोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति ।
अत एव कात्यायनः—

‘अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै’ ।

पुराऽऽगतश्च सर्वेषां लेभेत तदिमां मुताम् ॥

अथागच्छेत वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्’ ।

इति । अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते ।
अन्येनोढायां तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत् न कन्यामित्यर्थः ।
‘लक्षण्यां स्त्रियमुद्धेत्’ ।

(या. स्मृ. १. ५२)

इति यदुक्तं तत्रोद्धहनीया कन्या द्विविधा । सवर्णा
चाऽसवर्णा च । तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः—

‘सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १२)

इति । अग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे । दारकर्मणि अग्निहो-
त्रादौ धर्मे । सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः सा ।
यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या
प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सवर्णामूढा पश्चाद्विरंसवश्चेत्तदा तेषाम-
वराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्याः स्मृताः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

१. H. substitutes च for वै. २. B. C. D. F. and G. read परागतश्च for पुराऽऽगतश्च and I. परागमश्च for the same. ३. B. C. and F. read लभते तदिमां मुताम् while D. reads लभते तदिमां मुताम् and H. reads लभते यदिमुताम्. ४. The text reads वराः instead of ऽवराः. The commentator Kullūkabhaṭṭa has the reading given in this work.

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः’॥

(या. स्मृ. १. ५७)

इति । मनुरापि—

‘शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशाः स्मृते ।

ते च सा चैव रोज्ञः स्युः ताश्च स्वा चाग्नजन्मनः’॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति । नारदोऽपि—

‘ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथा ऽन्ये पतयस्तयः॥

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ५-६)

इति । वसिष्ठ-पारस्करावपि—

‘तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण । (८)

द्वे राजन्यस्य । (९) एका वैश्यस्य । (१०)

सर्वेषां वा शूद्रार्मप्येके मन्त्रवर्जम्’ । (११)

(व. स्मृ. १. २४-२५; पा. गृ. सू. १. ४. ८-११)

इति । पैठीनसिः—

१. D. reads राजस्तु; while the text reads राजश्च. २. The author quotes this from Vasishṭha and Pāraskara, but their texts have no similar readings. The text of Vasishṭha inserts भार्या before वर्णानुपूर्व्येण, and reads एकैका वैश्य-शूद्रयोः for एका वैश्यस्य. ३. The text of Vasishṭha omits सर्वेषां वा, and adds तद्वत् to मन्त्रवर्जम्; while the text of Pāraskara omits only वा. ४. All others except A. and the text of Pāraskara omit अपि. ५. G. reads -वर्जितम्.

‘अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत् । अपि वा
क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयीत । शूद्रायां वैत्येके’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्वचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता’ ॥

(वि. स्मृ. २६. ५)

इति । एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रासंग्रहणं
रतिमात्रफलमपि दोषमान्द्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन
ब्राह्मण-क्षत्रिययोः तावच्छूद्रावर्जनमेव युक्ततरं नोदाहः-
इत्युच्यते । तत्र मनुः—

‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रैरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म स्मृ. ३. १४-१९)

इति । आश्वमेधिके अपि—

१. B, C, D, G. and H. substitute च for वा. २. I. read शूद्रवत्.

‘शूद्रायोनौ पतद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
 कृत्वा पुरीषगर्त्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितम् ॥
 मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।
 अधोगतिं त्रेजेत्क्षिप्रमिति शस्वा पतेतु तत्’ ॥

इति । ननु—

‘ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति मनुना शूद्राविवाहो विप्रस्याऽभ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव
 ‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः’ ।

(म. स्मृ. ३. १४)

इति स निषिद्धः अतो व्याहृतिः—इति चेन्मैवम् । मत-
 भेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अत एव याज्ञवल्क्येन
 मतभेदः स्पष्टीकृतः—

‘यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादीरोपसङ्ग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ५६)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।

रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः’ ॥

इति । युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता—

१. G. H. and I. read दुःखितः. २. D. and G. read अजन्म; while
 II. reads अजन्त. ३. I. reads व्याहृतः. ४. B. C. D. F. and H. read
 शूद्रादीरोपसंग्रहः. ५. Except A. and the text all others read न तत्
 for नैतत्. ६. B. C. and F. read शूद्री.

‘असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः’।

इत्यादिमनुक्रम्य—

‘कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः’।

इत्युपसंहारात् । विवाहविधिस्तु मनुना अभिहितः—

‘पाणिप्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वासोदशा गृध्रया तु वर्णेऽनृष्टस्य वेदने’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४३-४४)

इति । शङ्खलिखितार्पण—

‘इषुं गृह्णाति राजन्या । प्रतोदं वैश्या । दशान्तं

गृध्रा । ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात्’।

इति । पैठीनसिः—

‘साङ्ख्यं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् । क्षत्रिया

शरम् । वैश्या प्रतोदम् । गृध्रा वस्त्रदशाम् ।

पेरिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैश्ययोरा-

चार्यपरिक्रमः’ ।

इति । कृतोद्वाहस्योपगमनियममाह मनुः—

१. A. inserts the following portion after this sentence—सा च
अवस्था कृष्टोपपत्तिमूलिका । असवर्णाऽऽशौचविधानात्. २. Here I has
committed a mistake. It shows this quotation to be a verse, for
observing the rules of Chhanda. It reads ब्राह्मणः and वैश्यायाश्च प्रतोदं
तु for ब्राह्मण्याः and वैश्या प्रतोदं respectively, and adds इति to दशान्तं.
३. I. has left this line out of the quotation of Pāithīnāsī.

‘ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्वतो रतिकाम्यया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४५)

इति । रजोदर्शनप्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भ-
प्रेषणसमर्थो हि ऋतुः । तस्मिन् ऋतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुप-
गच्छेत् । तच्चाभिगमनं स्वदारेष्वेव । ऋतावपि पर्वतिथिं
वर्जयेत् । अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं
तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति—

‘षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाणि आद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ७९)

इति । तस्मिन् ऋतौ पर्वाणि आद्याश्चतस्रो रात्रिश्च वर्जयित्वा
युग्मासु समासु षष्ठीप्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-
जन्मभयादगमनम् । न तु प्रतिषिद्धत्वात् । युग्मास्वपि रात्रावे-
वोपगमनं नोऽहनि । प्रतिषिद्धत्वात् । तथा चाऽऽथर्वणी श्रुतिः—

‘प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयु-

ज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते’ ।

(प्र. उ. १. १३)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

१. B. C. and F. read अनृतावपि काम्यया; while G. reads तद्वतो रतिका-
म्यया. २. I. omits हि. ३. D. has made here some changes. It reads
यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति before तच्चाभिगमनं, and omits ऋतावपि
पर्वतिथिं वर्जयेत् । अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं तामभिग-
च्छेत्. ४. Except A. all others omit च. ५. I. reads रात्रिष्वेव. ६. D. omits
' and reads अहनि प्रतिषिद्धत्वात्; while I. adds दिवा कामस्य and reads
प्रतिषिद्धत्वात् for प्रतिषिद्धत्वात्. ७. Except A. and the text [a] प्रस्कन्दन्ति.

‘नार्त्तवे दिवा मैथुनं व्रजेत्’ ।

इति । ‘ऋतुकालाभिगामी स्यात्’—इत्यत्र नियमद्वयं वेदि-
तव्यम् । ऋतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्—इत्येको नियमः ।
ऋतावेव गच्छेन्नाऽनृतौ इत्यपरः । अत एव देवलः—

‘स्वयं दारानृतुस्नातान् स्वस्थश्चेन्नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनोदय सः’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपगच्छति ।

स तुल्यं भूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ (१७)

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोनौ यश्च सिञ्चति’ ॥ (१९)

(बौ. स्मृ. ४. १. १७)

इति । पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्धतिथि-नक्षत्राण्युपलक्ष्यन्ते ।
निषिद्धपर्व त्वमावास्या पौर्णमासी च । तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या
निषिद्धम्—

‘नाऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रिय-

मुपेयात् यद्युपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्’ ।

(तै. सं. २. ९. ६. ४)

इति । अन्याश्च निषिद्धास्तथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः—

‘अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. ४. १२८)

१. G. reads विनोदयति, and I. reads विनाशयेत्. २. The text reads नाधिगच्छति. ३. The text reads भूणहत्यायै. ४. The text reads पौर्ण. ५. Except A. H. and I. all read च for नु. ६. Except A. and the text others read अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

इति । अमावास्यादयो यास्तिथयः तासु । 'स्त्रीसङ्ख्यागेन'
इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ऋतुकालेषु दिनषट्कं वर्ज्यमि-
ति स एवाह-

‘तासामाद्याश्वतलस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४७)

इति । निषिद्धं नक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति-

‘एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत्’।

(या. स्मृ. १. ८०)

इति । क्षामां लघ्वाहारादिना कृशामित्यर्थः । अत एव बृ-
हस्पतिः स्त्री-पुंसयोराहारविशेषं सनिमित्तमाह-

‘स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रविवृद्धयर्थं स्निग्धं वृष्यं च भक्षयेत् ॥

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्’।

इति । मरुतपि-

‘पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा क्षीणे ज्ञेये च विपर्ययः’॥

(म. स्मृ. ३. ४९)

इति । अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःपाति-
त्वाद्वर्जनीया । तदुक्तं विष्णुपुराणे-

१. I. adds अपि to बृहस्पतिः. २. H. and I. read इत्थं च; while A. reads अर्थाच्च. ३. A. reads लघ्वाहारं प्रकुर्वान् स्त्री. ४. The text and B. C. F. G. H. read पुं-स्त्रियो; while H. substitutes हि for वा.

‘चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैल-स्त्रि-मांस-भोगी च पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
 त्रिणमूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ११४-१५)

इति । देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः—

‘चैत्य-चत्वर-सौधेषु नैव देवचतुष्पथे ।
 नैव श्मशानोपवन-सलिलेषु महीपते ॥

गच्छेद्द्वयायं मतिमान्मूत्रोच्चारप्रपीडितः’ ॥ (१११)

(वि. पु. ३. ११. ११८-१९)

इति । स्वदारनिरत-इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं नि-
 षिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्—

‘परदारान्न गच्छेत मनसाऽपि कथञ्चन । (१२१)

परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ (१२२)

इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु ब्रजेदुधः’ । (१२३)

(वि. पु. ३. ११. १२१-१३)

इति । अन्यदपि वर्ज्यं तत्रैव दर्शितम्—

नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नाऽनिष्टां न प्रकुपितां नाऽप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

१. The text substitutes ५५ for च. २. The text omits च and reads -मांससम्भोगी. ३. All except A, and the text read सर्वेषु; while I. has made a mistake here. ४. I. reads न चैव च; while the text reads -सौधेषु नैव नैव. ५. I. reads गच्छेत्तु; while the text substitutes च for तु. ६. The text reads -गतिः. ७. The text reads सीयति for भीतिदा. ८. I. reads न स्नातां. ९. The text reads रोगिणीम् for रोगिणीम्.

नाऽदक्षिणां नाऽन्यकामां नाऽकामां नाऽन्ययोषितम् ।

क्षुक्षामां नो ऽतिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥

स्त्रातः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ।

(वि. पु. ३. ११. १११-११३)

इति । तद्वतः इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः—

‘स स्त्रीषः सादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अश्रुवन् वरं वृणा-
महा ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे काममाविज-
नितोः सम्भवामेति तस्मादृत्विष्यात् स्त्रियः
प्रजां विन्दन्ते काममा विजनिनितोः सम्भवन्ति
वारे वृत्तं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृ-
ह्णन् त्सा मलेवद्वासा भवत् ।

(तै. सं. २. ५. १. ५)

इति । अयमर्थः—इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य व-
धात् ब्रह्महत्यामुपागतामञ्जलिना स्वीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लो-
कापवादाद्गीतस्तां त्रेधा विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं

१. The text omits न. २. D. substitutes च for वा. ३. The text reads वैभिः for चैतैः; while H. reads वैभिः. ४. H. reads स्नात्वा. ५. The text reads स्फीतः for प्रीतः. ६. B. C. F. G. and I. read स्त्रीषसां; while H. reads स्त्रीषः, and D. reads षः सां. ७. B. C. F. G. H. and I. read वृणावहा. ८. B. C. F. read ऋत्विष्या; while H. reads ऋत्विष्याम्. ९. G. H. and I. read विजनितेः. १०. I. reads सम्भवा-
महे. G. and H. read सम्भवन्ति. H. omits the following portion—
तस्मात् ऋत्विष्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनिनितोः सम्भवन्ति.

११. I. and G. read विजनितेः. १२. H. reads मलवासा. १३. D. omits स्वीकृत्य. १४. D. reads गृहीत्वा instead of धृत्वा. १५. D. reads विविधं.

- वनस्पतिभ्यो वरपूर्वकं दत्त्वा तृतीयभोगदानाय स्त्रीसमूह-
 • मुपागमत् । तान्श्च वरमयाचन्त । ऋतुकालगमनात् प्रजा-
 लभेमहि आप्रसवमनृतावपि यथेच्छं सम्भवामेति । वरं लब्ध्वा
 तृतीयं भागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः ।
 ततः प्रभृति मासि मासि योषिन्मेलवद्वासाः सम्पन्नेति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि—

‘यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या र्यतः स्मृताः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ऋतुकालाभिगमनं पुंसां कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्’ ॥

इति । ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते—अ-
 जातपुत्रस्यैवैष नियमो न तु जातपुत्रस्य—इति । उपपाद-
 यन्ति च । तत्र कूर्मपुराणम्—

‘ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते’ ।

(कू. पु. १. २. १५. ११)

इति । ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

१. H. and I. read -भागमावाच. २. I. reads हृत्तीवभावा. ३. H.
 reads गलवासाः, but corrects the reading in the margin. ४. D.
 reads इति.

प्रजेया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री
यज्वा ब्रह्मचारिवासी' ।

(तै. सं. ६. ३. १०. ५)

इति । मन्त्रवैर्णो अपि—

‘ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम्' ॥

(ऐ. ब्रा. ७. ३. ४)

इति । तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते । ता-
वतापि पुत्रित्वसिद्धेः । तथा च मनुः—

‘ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिनृणं सन्नयति येन चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः' ॥

(म. स्मृ. १. १०६-७)

इति । ननु—बहुपुत्रत्वमपि क्वचित् श्रूयते—

‘इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां रुणु ।

दशाऽस्यां पुत्रानाधिहि पतिमेकादशं कृधि' ॥

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

इति—

‘क्रीडन्तौ पुत्रैः' ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. २)

इति—

१. D. omits प्रजेया पितृभ्यः. २. D. reads -वर्णेऽपि. ३. I. inserts हि
after सन्नयति.

‘रयिं च पुत्राश्चादात्’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. १)

इति च । सत्यम् । नायं विधिः । किन्तु बह्वपत्यप्रशंसा
तस्मादजातपुत्रस्यैवायं ऋतुगमननियमः— इति । एतदपरे न
क्षमन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानृण्यं चैकेनैव पुत्रेण सम्पद्यते तथा-
प्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः—

‘एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको-
प्सीतीह कौषीतकिः पुत्रमुवाच । रश्मीस्त्वं
पर्यावर्त्तयाद्ब्रह्मो वै ते भविष्यन्ति’ ।

(छां. उ. १. ५. २)

इति छन्दोगैराघ्रानात् । तस्य चाऽयमेवार्थः कौषीतकिर्नाम
मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन उद्गानं कृत्वा त-
त्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच अहमेतमेकमेवादित्यं
ध्यायन् गानमकार्षं तस्माद्दोषान्मम त्वमेक एव पुत्रो ऽसि ।
एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम् । अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन् बहून्-
पास्तिवेलायामावर्त्तय— इति ।

महाभारते अपि—

‘अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ (६१)

अनपत्यं त्वेकपुत्रमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ (६५)

चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥

१. B. C. D. F. G. and H. omit एव. २. B. C. D. F. G. H. and I. read अपत्यं तु ममेवैक. ३. B. C. F. G. and H. read अपुत्रमेकपुत्रत्वम् while D. and I. read अपुत्रं चैकपुत्रत्वम्. ४. This and the following line are not found in the text (Calcutta Edition). ५. B. C. D. F. and G. read नास्ति च.

अनित्यतां च मर्त्यानां मत्वा शोचामि पुत्रक । (६२)

सन्तानस्याश्विनोशं तु कामये भद्रमस्तु ते ' ॥ (६४)

(म. भा. आदि. १००. ६१-६४)

इति । ननु—ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृण्यसिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पा-
दनम् । तन्न । सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहेतुत्वात् । न हि पुत्रज-
ननमात्रेण पितुरानृण्यम् । किं तर्हि सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण
शास्त्रियेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृण्यं सम्पद्यते । अत एव
वाजसनेयित्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाम्नातः—

‘तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनु-
शासति । स यद्यनेन किञ्चिदक्षण्याऽकृतं भवति
तस्मादेन^१ सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्
पुत्रो नाम स पुत्रेणैवाऽस्मिंल्लोके प्रीतितिष्ठति’ ।

(बृ. उ. १. ५. १७)

इति । अस्यायमर्थः—अस्ति किञ्चित् सम्प्रतिपत्तिनामकं
कर्म । यदा पितुर्मरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्य-
यने यज्ञे लौकिकव्यापारे च यद्यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य
पुत्रे सम्प्रदानं कर्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तैस्यां च

१. The text reads लोकानामनुशोचामि for मर्त्यानां मत्वा शोचामि.
२. The text reads अविनाशाय. ३. B. adds तु to सर्वेषां. ४. The
following portion is omitted in all manuscripts, but it appears in
the text—स यदेवविहस्माल्लोकास्मैत्थैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति. ५. D. and
J. read अनुशति for अनुशासति. ६. I. omits स. B. C. F. and H.
read स यद्यनेन, D. reads संपद्य न and G. reads संपद्येनं. ७. Except
A. and the text others add to तस्मादेन. ८. I. reads मोचयति, but neither
he text nor any of the other manuscript follows it. ९. Except A.
and the text all others do not insert स. १०. H. reads प्रतिष्ठति. ११. B.
and F. omit च. १२. D. reads सम्पादनं. १३. D. and H. read तस्माद्य.

सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्ट एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित् स्वपित्रः शास्त्रीयं कर्म अक्षण्या वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति तस्मात् सर्वस्मात् पापदेनं स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म सम्यगनुतिष्ठन् मोचयति । तस्मात् पुत्राग्रो नरकात् त्रायते—इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति—इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञामांघ्यादिप्रतिबन्धबाहुल्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेष्वपि बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा येस्तादृशः स एवाऽऽनृण्यहेतुः । अत एव पुराणेऽभिहितम्—
'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्' ।

(वि. स्मृ. ८५. ६७)

इति ।

‘दशास्यां पुत्रानाधेहि’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

१. D. and G. read सम्पत्तौ. २. Except A. and I. others do not insert एव. C. and F. omit the following portion—

एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित्. ३. D. omits -हित-. ४. All, except A. and I. omit यत्किञ्चित्. ५. H. reads स्वशास्त्रीयं-कुरुते. instead of शास्त्रीयं कर्म. ६. H. reads अन्यथा, but the marginal reading of the same has अक्षण्या. ७. H. reads कृतमकृतम् for कृतम्. ८. D. G. and H. read एतस्मात्. ९. H. reads इमं. १०. B. C. D. F. and G. do not insert स्व- before पितरं. ११. H. omits शास्त्रीयं; while G. reads स्वशास्त्रीयं for स्वयं शास्त्रीयं. १२. D. and H. read मर्या for व्युत्पत्त्या. १३. H. reads यथावदनुशासनं. १४. H. omits यः.

इत्यादिमन्त्राश्चैवं सति बहुपुत्रत्वंविधिमुपोद्वलयन्ति । यत्तु
'कामजानितरान्'—इति मनुनोदाहृतं तदननुशिष्टविषयम् ।
तस्मात् जातपुत्रोऽप्यृतावुपेयादेव । बहूनां पत्नीनामृतुयौ-
गपद्ये क्रममाह देवलः—

‘यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रैदिक्रमशो ब्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा’ ॥

इति । तीर्थमृतुः । तद्यौगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्णक्रमेण
सवर्णासु विवाहक्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्य
इतराः तदा अपुत्रां अग्रतो गच्छेत् । ऋतावपि जातिभेदेना-
गमनकालसङ्कोचमाह देवलः—

‘ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्याद्वेदोक्तमृतुधारणम् ।

दशा-ऽष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्ते ऽनुपूर्वशः’ ॥

इति । पञ्चमदिवसमारभ्य द्वादशाहादिसंख्याऽवगन्तव्या ।
चतुर्थे तु दिवसे गमनं वैकल्पिकम् । विहित-प्रतिषिद्धत्वात् ।
तथा च हारीतो विदधाति—

‘चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्’ ।

(हा. स्मृ. २. ९)

इति । व्यासो निषेधति—

१. H. reads विधानं for -विधि. २. I. reads कामजानितरानिःशुदाहृतं;
while B. C. D. F. and G. read उशनसावाहृतं for मनुनोदाहृतं, but the
notation is taken from Manu (see P. 105, L. १२). ३. D. and
I. read जाते पुत्रे; while B. C. F. and G. omit ऋतौ. ४. B. C. and
I. read विप्राहि; while D. G. and H. read विशाह-. ५. B. C. and
I. read पुत्रवती च for पुत्रवत्य इतराः. ६. The text omits अहनि and
reads स्नातया युग्मेषु वा गर्भं विधाति. ७. B. C. and F. substitute च for वा.

‘चतुर्थे सा न गम्याऽङ्घ्रि गताऽल्पायुं प्रसूयते’।

इति । व्यवस्थितविकल्पश्चायमुदितानुदितहोमवत् । रजो-
निवृत्तौ चतुर्थ्या विधिः तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः । तथा च
मनुः—

‘रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६६)

इति । साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-
विशेषेणोपगमने फलविशेषोऽभिहितो लिङ्गप्राणे—

‘चतुर्थे सा न गम्याऽङ्घ्रि गताऽल्पायुं प्रसूयते ।

विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥ (१०९)

दारिद्र्यार्णवमग्नं च तनयं सम्प्रसूयते ।

कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥ (११०)

पष्ठ्यां गम्या महाभागा सत्पुत्रजननी भवेत् ॥ (१११)

सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैव प्रसूयते ।

अष्टम्यां सर्वसम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ॥ (११४)

नवम्यां दारिकार्थं स्याद्दशम्यां पण्डितं तथा ।

एकादश्यां तथा नारीं जनयेत्येव पूर्ववत् ॥

द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-स्मार्त्तप्रवर्त्तकम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read गन्ता for गता. २. I. reads रजसं
३. The text reads चतुर्थ्या. ४. The text substitutes तु for ऽङ्घ्रि. ५. I
C. F. G. and H. read गन्ताऽल्पायुः; while the text reads गतोऽल्पयु
and I. reads अल्पायुः for अल्पायुं. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read
वा instead of सन्. ७. All, except A. and the text read महाभाग, but
this is incorrect. In the text the portion is addressed to Rishi.
८. A. reads सत्पुत्रं चै प्रसूयते. ९. B. C. D. F. G. and H. read चै
for सैव. १०. The text reads दारिकार्थी for दारिकाऽर्थे स्यात्. ११. The
text reads पण्डितो भवेत्. १२. I. reads जनयत्येव.

त्रयोदश्यां जेडां नारीं वर्णसङ्करकारिणीम् ॥
 जनयत्यङ्गना तस्मान्न गच्छेत् सर्वयत्नतः ।
 चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्रजननी भवेत् ॥
 पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठां षोडश्यां ज्ञानपारगम् ।
 (लिं. पु. १. ८९. १०९-११८)

इति । ऋतुकालानभिगमने यो दोषो अभिहितः तस्याप-
 दादमाह व्यासः—

‘व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
 ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥
 वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्यार्मपुष्पिणीम् ।
 कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात्’ ॥

इति । भ्रूणहत्या भ्रूणहननम् । उक्तेरीत्या यस्यां वृद्ध-
 त्वादितोषरहितायामृतुकालोपगमनमवश्यम्भावि यस्यां च
 वृद्धादौ नावश्यम्भावि सा सर्वाऽपि सम्यक् पालनीया ।
 तथा च मनुः—

‘पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।
 पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राप्फलाः क्रियाः ॥

१. All, except A. and I read तथा for जडां. २. The text reads सर्व-
 सङ्करः. ३. The text reads सा सुपुत्रजननी. ४. All, except A. and the
 text read धर्मज्ञां. ५. D. reads धर्मपारगम्. ६. B. C. F. G. and H.
 read ऋतुकालोपगमने. ७. D. and G. read ऋतुकाले तु; while B. C. F. and
 H. read ऋतुकालेषु. ८. I. reads अपुष्पिताम्. ९. C. D. and H. read
 वर्जयेत्. १०. B. C. F. G. and H. read भ्रूणहतिः. ११. H. reads उक्तनीत्या.
 १२. B. C. D. F. G. and H. read पोषयितव्याश्च. १३. H. reads
 यत्रैतास्तु.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
 ने शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥
 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
 तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
 तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्या भूषणा-ऽऽच्छादनाशनैः ।
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

(म. स्मृ. ३. ५५-६०)

इति । पूज्यत्वं चाऽवृत्ताव्यतिरिक्तासु द्रष्टव्यम् । अवृत्ता-
 यास्तु प्राणर्यान्नामात्रभोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
 'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
 परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्' ॥

(या. स्मृ. १. ७०)

इति । यथा विन्ना साध्वी भर्तव्या तथैवा अधिविन्नाऽपि ।
 तदाह स एव—

'अधिविन्नाऽपि भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्' ।

(या. स्मृ. १. ७४)

इति । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । अधिवेदननिमित्ता-
 न्यपि स एवाह—

१. D. reads न च शोचन्ति for न शोचन्ति तु; while G. reads न शोचति तु through mistake. २. The text reads पूज्याः for अभ्यर्च्याः, and D. reads समभ्यर्च्याः. ३. I. reads -ऽऽच्छादनादिभिः. ४. B. C. D. F. G. and H. read सत्कारेणोत्सवेन. ५. I. reads -धारणमात्र-. ६. All, except A. H. and I. read याज्ञवल्क्यः for स एव. ७. A. H. and I. read याज्ञवल्क्येन दृष्टानानि for स एवाह.

‘सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा’॥

(या. स्मृ. १. ७३)

इति । सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदनमात्रम् ।

अपि तु त्याग एव ।

‘तथा महति पातके’ ।

(या. स्मृ. १. ७२)

इति त्यागहेतुत्वेनाभिधानात् ।

‘पतत्यर्द्धे शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्’ ।

(व. स्मृ. २१. १५)

इति वचनाच्च । अत एव मनुः—

‘मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वा ऽधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा’॥

(म. स्मृ. ९. ८०)

इति । व्याधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणे ऽपि—

‘धर्मविघ्नकरीं भार्यामसतीं चाऽतिकोपिनीम् ।

त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थं तथैवाऽप्रियवादिनीम्’ ॥

इति । त्यजेदधिविन्देत् । न तु भोगं परित्यजेत् ।

१. D. substitutes अपि for तु. २. B. C. and F. read मद्यपानप्रवृत्ता च and D. reads मद्यपाऽसत्यवृत्ता च; while G. and H. read मद्यपाऽसत्प्रवृत्ता च. ३. All, except A. and the text, substitute च for वा. ४. I. reads रोगिणीम्. ५. I. inserts न before त्यजेत् and thus forms a line of the verse immediately preceding, but न is not found in any other manuscript.

अधिवेदनकालविशेषो मनुना दर्शितः—

‘वन्ध्याऽष्टमे अधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८१)

इति । व्याधितायां विशेषमाह स एव—

‘या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ८२)

इति । अधिवेदनं द्विविधम् । धर्मार्थं कामार्थं च । तत्र पु-
त्रोत्पत्त्यादिधर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि ।
कामार्थं तु नै तान्यपेक्षणीयानि । किन्तु पूर्वोक्ता तोषणीया ।
तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत्’ ॥

इति । यद्यसौ स्वयं न तोषयेत् तदा ततोषणाय राजा
द्रव्यं दापयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. ७६)

१. D. G. and H. omit व्याधि- and read हितायां; while F. omits the above quotation from Manu, also the word व्याधितायां through mistake.
२. The text substitutes च for तु. ३. D. reads न च परीक्षणीयानि. ४. B. C. F. and H. read कन्यां for अन्यां. H. has अन्यां in the marginal reading.

इति । सधनस्य तृतीयांशदानं निर्द्धनस्याऽऽनाच्छा-
दनादिना पोषणमिति । या तूक्तद्रव्यापरितोषेणात् प्रका-
रान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—

‘अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्वेषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८३)

इति । त्यागो नाम तदीयजनककुलप्रेषणम् ।

‘पूज्या भूषयितव्याश्च’ ।

(म. स्मृ. ३. ५५)

इति यदुक्तं तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः—

‘यदि स्वाश्वाऽवराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेदमनि ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा स्वैर्व कुर्यात् सर्वेषां नोऽसजातिः कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८५-८६)

इति । बह्वीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति या-
ज्ञवल्क्यः—

‘सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतराः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. D. F. and G. read -तोषात् for -तोषणात्. २. II. omits वा.
३. B. C. D. F. and G. read रोषिता; while I. reads द्वेषिता. ४. B.
D. and F. omit -जनक- and read तदीये कुले. ५. The text reads चैव.
६. I. reads नान्यजातिः; while the text reads नाऽस्वजातिः, but the com-
mentators do not follow the latter reading. ७. I. reads धर्मे for धर्म्ये.

इति । सवर्णयैव सह धर्मं चरेत् नोऽसवर्णया । अलाभे तु सवर्णया इतरया अपि सह धर्मं चरेदित्यर्थाहभ्यते । न च—एवं सति शूद्रया अपि सहधर्माचरणं प्रसज्येत—इति वाच्यम् । वसिष्ठवचनेन तन्निषेधात्—

‘कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव सा न धर्माय’ ।

(व. स्मृ. १८. १८)

इति । सवर्णाऽनेकत्वे तु धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्तव्ये । किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनियोक्तव्याः । तथा च वैयायनः—

‘एकैकमिदं सान्नाहोदेकैकां गार्हपत्य-

मीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्’ ।

इत्यादि । कात्यायनः—

‘नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानन्वारभन्ति यत्’ ॥

(का. स्मृ. १. ८. ५)

इति । यद्यस्मात् सर्वानन्वारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतमेव । केचिदत्र—

‘ज्येष्ठया न विनेतराः’ ।

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. and F. omit the following portion—

नासवर्णया । अलाभे तु सवर्णया इतरयापि सह धर्मं चरेत्.

२. Except A. and the text all substitute द्वे for रामा. ३. B. C. F. and the text omit सा. D. also omits it and reads तत्र धर्माय. ४. B. C. D. E. G. and H. read -वाऽऽसां सन्नहोत्. ५. The text reads सर्वान्वा वाऽऽरभन्ति. ६. D. reads केचिन्न.

इति वचनमन्यथा व्याचक्षते । ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी
नेतराः—इति । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

‘अग्निहोत्रादियज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि’ ॥

इति । एतद्व्याख्यानं बौधायन-कात्यायनवचनविरोधा-
न्नादरणीयम् । विष्णुवचनं त्वसवर्णद्वितीयाविषयम् । सत्स्व-
ग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्या
अपि कर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह
कात्यायनः—

‘अग्निहोत्रादिगुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्वहुत्वे च ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

या वा स्यात् वीरसूरासामाज्ञासम्पादिनी च या ।

दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनेक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठ्यं स्वशक्तितः ।

विभज्य सह वा कुर्युः यथाज्ञानं च शास्त्रवत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १९. ३-५)

इति । यदि ज्येष्ठा न गर्हिता तदा तया कारयेत् । ग-
र्हिता चेत् कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवोऽपि बह्व्य-
धेत् तासामपि मध्ये आज्ञासम्पादनादिगुणयुक्तां विनि-

१. The text does not insert this verse. २. D. G. II. and I. read तया
गिरसुवामासाम्; while B. C. and F. follow them, but substitute -सुता-
or -सुवा-. ३. The text reads विनियोजयेत्. ४. B. C. F. G. II. and I.
read -ज्येष्ठ्यमशक्तितः. ५. B. C. D. F. G. H. and I. read कुर्यात् यथा-
ज्ञानमशक्तितः, but the word अशक्तितः seems to be redundant.

योजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत् तदा दिनक्रमेण
यथाज्यैष्ठ्यं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृत्स्नं कर्तु-
मशक्ता तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । येन
कात्यायनेनैवोक्तम्—

‘प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिर्विधीना ।

दृष्टमेव फलं तत्र नाद्दृष्टमुपपद्यते’ ॥

इति तद्विष्णुवचनेन समानार्थम् ।

॥ इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ॥

अथ सवर्णाऽसवर्णाविवाहप्रसङ्गेन बुद्ध्यारूढानामनुलोम-
प्रतिलोमजातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं जातिभे-
दनिरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘सर्वर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०

इति । सजातयो माता-पितृसमानजातीयाः । मनुष्य-
‘सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. ५)

इति । ब्राह्मणदम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रियादिष्वपि । देवलो अपि—

‘ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रिय-विद्-गूढा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः’ ॥

इति । असवर्णास्वनुलोमजानाह मनुः—

‘स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्’॥

(म. स्मृ. १०. ६)

इति । ऊढ्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्नो ब्राह्मणसदृशो न
तु मुख्यब्राह्मणः । हीनजातीयमातृसम्बन्धात् । एवमन्यत्रापि ।
ते चानुलोमजा मूर्धावसिक्तादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च
याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘विप्रान् मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।
अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारसवो ऽपि वा ॥
वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।
वैश्यात्तु करणः शूद्रां वित्रास्वेष विधिः स्मृतः’॥

(या. स्मृ. १. ११-१२)

इति । तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः । क्षत्रियात् द्वौ । वैश्यादेकः ।
तदुक्तं मनुना—

‘विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णे एकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः’॥

(म. स्मृ. १०. १०)

इति । मुख्यपितृजात्यभावात् अपसदाः । ननु—मूर्धाव-
सिक्तत्वादीनि न जात्यन्तराणि अनुलोमजानां मातृजातीय-
त्वात् । तदाह विष्णुः—

१. Some manuscripts read पारशवो. २. H. reads विना ह्येष, but it does not give good sense. ३. The text reads वर्णे एकस्मिन्. ४. H. reads पारशवः स्मृताः and has अपसदाः in the margin. ५. D. substitutes मूल- for मुख्य-. ६. H. here also reads पारशवाः and gives the reading अपसदाः in the margin.

‘समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा भवन्ति । (१)

अनुलोमासु मातृसवर्णाः । (२) प्रतिलो-

मास्वार्यविगर्हिताः’ । (३)

(वि. स्मृ. १६. १-३)

इति । शङ्खे अपि—

‘क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव

भवति । क्षत्रियाद्वैश्यायां वैश्य एव

भवति । वैश्येन शूद्रां शूद्र एव भवति’ ।

इति । नैष दोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदितधर्मप्राप्त्यर्थ-
त्वात् । अन्यथा बीजोत्कर्षवैयर्थ्यापत्तेः । यथा क्षेत्रापकर्ष
उत्कृष्टजातिनिवारकः एवं बीजोत्कर्षोऽपि निरुष्टजातिं कुतो
न निवारयेत् ? तस्मात् जात्यन्तराण्येव मूर्धावसिक्तत्वादीनि ।

ननु—देवलेनाऽनुलोमजातयोऽन्यथा वर्णिताः—

‘ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु सवर्णो नाम जायते ।

क्षत्रियाच्चैव वैश्यायां जातोऽम्बष्ठ इति स्मृतः’ ॥

इति । नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्धावसिक्त-सवर्ण-
संज्ञयोर्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमम्बष्ठादिष्वपि । न चैकत्र
संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्कनीयः । एकत्र निषाद-
पारसवसंज्ञाविकल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् ।
प्रतिलोमजास्तु मनुना दर्शिताः—

१. The text reads सवर्णा for समानवर्णा. २. I. reads अनुलोमजास्तु.
३. I. reads प्रतिलोमजाः. ४. Except A, and I. all omit अपि. ५. II.
reads संज्ञाविकल्पेन.

‘क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गनासुतौ । (११)
 गूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 वैश्य-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । (१२)
 आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 प्रतिलोम्येन जायन्ते गूद्रादपसदास्त्रयः ॥ (१६)
 वैश्यान्मागध-वैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु । (१७)
 (म. स्मृ. १०. ११-१७)

इति । देवलो ऽपि—

‘गूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालः प्रतिलोमजाः ।
 वैश्यायां क्षत्रियायां च ब्राह्मण्यां च यथाक्रमम् ॥
 तथैव मागधो वैश्याज्जातो वैदेहकस्तथा ।
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो जात्या न कर्मणा ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।
 गूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
 क्षत्रिया मागधं वैश्यात् गूद्रात् क्षत्तारमेव च ।
 गूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ’ ॥
 (या. स्मृ. १. ९३-९४)

इति । वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च परस्परसा-
 दृश्येणोत्पन्नाः श्वपाक-पुल्कस-कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्व-

१. G. reads गूद्रो for सूतो. २. I. substitutes च for तु. ३. Except A. H. and I. all read आयोगव-क्षत्त-चण्डालाः. ४. D. omits -ऽपि. ५. The text reads वैदेहिकः, but the reading seems to be incorrect. ६. G. reads पुल्कस- for-पुल्कस- and D. reads -कुलद- for -कुक्कुट-.

नेकविधाः । ते च तद्वृत्तयश्च पुराणसारे प्रपाञ्चिताः । तेषु च जातिविशेषेषूत्तमाधमभावं विविनक्ति देवलः—

‘तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽन्वगनुलोमजाः ।

अन्तराला बहिर्वर्णाः पतिताः प्रतिलोमजाः’॥

इति । विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तरालाः । ते च द्विविधाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्णजेभ्यो हीना अपि न वर्णवाह्याः । मातृसमानवर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्णवाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि—
‘असत्सन्तस्तु त्रिज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः’ ।

(या. स्मृ. १. ९५)

इति । कचिदधमजातेरप्युत्तमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—

‘जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे अपि वा’ ।

(या. स्मृ. १. ९६)

इति । कूटस्थस्त्री-पुंसयुगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरुत्कृष्यते । तद्यथा । पुमान् विप्रः वधूः शूद्रा तयोर्युग्मं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्ना निषादी सा अपि विप्रेणोढा तयोर्युग्मं द्वितीयम् । एवं तदुत्पन्नायां कर्षा विप्रेणोढायां तृतीयादियुग्मपरम्परा भवति । तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मण्योपेतं भवति । एवं वैश्याविप्रयुगुलं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्नाऽम्बष्ठा तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । एवं नदुत्पन्नाया विप्रेणोढायां षष्ठं येद् युग्मं तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-विप्रयोर्युग्मं कूटस्थम् । तद्

१. D. reads ब्राह्मण्योपेतं. २. I. inserts युग्मं after कूटस्थम्. ३. D. omits तद्

। तत्रा मूर्द्धावसिक्ता । तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । तत्प-
म्परायां पञ्चमाद् युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । ऐतदुक्तं
भवति—पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थितविकल्पाः । कूटस्थ-
र्दिम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-द्व्यन्तर-जातियोगे पञ्चमादयो
वगन्तव्याः—इति । तथा च सति शूद्रा-वैश्ययोर्वैश्याक्षत्रिय-
योश्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे, शूद्रा-क्षत्रिययोस्ते षष्ठे जातिरुत्कृ-
यते । कचिदुत्तमजातेरप्यधमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—

‘व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्’ ।

(या. स्मृ. १. ९६)

इति । विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि
राजन-पालन-पाशुपाल्य-द्विजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि
तपामापदि व्यत्यये विपर्यासे सति यदि निवृत्तायामप्यापदि
तामधमवृत्तिं न परित्यजेत् तथा पुत्र-पौत्रादयोऽपि तां न
परित्यजेयुः तदानीं पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जा-
तमपत्यं तद्वृत्त्युचितजातिसाम्यं प्रतिपद्यते—इति । तद्यथा—
ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव—
इत्येवं परम्परायां सप्तमादुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं क्ष-
त्रियः शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे युग्मे शूद्रं जनयति । वैश्यस्तु
पञ्चमे युग्मे—इति द्रष्टव्यम् । ‘पूर्ववत्’—इति आरभ्येत्यर्थः ।
अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्णसाङ्कर्ये प्राति-
लोम्यमधमं आनुलोम्यमुत्तमं तथा वृत्तिसांकर्येऽपि । तद्यथा ।
क्षत्रियस्यापि याजनादिब्राह्मणवृत्त्युपजीवनमधमम् ।

१. All, except I., omit एतदुक्तं भवति. २. D. and I. read -विकल्पः.
H. and I. omit तु. ४. I. reads पूर्ववदित्येतरमर्थः ५. D. substitutes
अपि for आपद्यति.

‘न तु कदाचिज्यायसीम्’ ।

(व. स्मृ. २. २३)

इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् पाशुपाल्यादिवैश्यवृत्त्युप-
जीवनमुत्तमम् ।

‘अजीवन्तः स्वधर्मणोऽनन्तरां

यवीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्’ ।

(व. स्मृ. २. २२)

इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति । पूर्ववच्चाभ्रान्तरमि-
त्यस्यापरा व्याख्या—त्रिविधो हि सङ्करः । वर्णसङ्करः सङ्कीर्ण-
सङ्करो वर्णसङ्कीर्णसङ्करश्चेति । तद्यथा—उत्तमाधमवर्णयो-
र्दाम्पत्यं वर्णसङ्करः । तज्जन्ययोर्माहिष्य-करण्योर्दाम्पत्यं
सङ्कीर्णसङ्करः । वर्णसङ्कीर्णयोर्दाम्पत्यं वर्णसङ्कीर्णसङ्करः । तत्र-
‘विप्रान्मूर्धावसिक्तः’—इत्यानुलोभ्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।
‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रानिलोभ्येन वर्णसङ्करजा
दर्शिताः ।

‘माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते’ ।

(या. स्मृ. १. ९५)

१. D. reads आजीवन्तः. २. The text of Vasishtha (Bombay Latho-
graphic Edition, printed in the year 1805 of the Śālivāhana era) reads
अन्यतरामपापीयसीं; all, except A. and the text (Bombay Edition by Rev.
A. A. Führer, Ph. D. ; and the Banares Edition with commentary),
read पापीयसीं, but we do not think it a correct reading. अपापीयसीं is a
better reading. ३. G. reads ब्राह्मण्या; while D. omits the following
portion—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रानिलोभ्येन वर्णसङ्करजा दर्शिता ।

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

इति सङ्करजा दर्शिताः ।

इति सङ्कीर्णसङ्करजा दर्शिताः । इदानीमधरोत्तरमित्य-
नेन वर्णसङ्कीर्णसङ्करजाः प्रदर्श्यन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः ।
उत्तरे अनुलोमजाः । तद्यथा । मूर्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायामु-
त्तमायां क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रैर्वर्णैरधमैरुत्पादिताः अधरे । निष्ठायां
सङ्कीर्णायां अधमायां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्पादिता
उत्तरे । अधरे चोत्तरे च अधरोत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन—

‘असत् सन्तस्तु विज्ञेयाः’ ।

(या. स्मृ. १. ९५)

इति वचनार्थोऽतिदिश्यते । यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिता वर्ण-
सङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्च प्रतिलोमजा असन्तः अनुलो-
मजाश्च सन्तः तथा वर्णसङ्कीर्णसङ्करजा अपि अनुलोमजाः
सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः—इति द्रष्टव्यम् । उक्तत्रैविध्ये
वर्णसङ्करं वर्णसङ्कीर्णसङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पद्यमाना वर्णाभासाः
पट्तिर्भवन्ति । सङ्कीर्णसङ्करमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा
अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः ।

षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता’ ॥

इति । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां वर्णैरुत्पादिता द्वादश । ष-
डनुलोमवर्णजाः सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्र-
तिलोमवर्णजाः । इत्थं वर्णजैस्तैर्द्वादशाभिर्वर्णसम्बन्धादुत्पा-
दिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्ययैवोपलक्षिता अन्ये

१. I. omits वर्णैः. २. D. and H. read षष्टिस्त्वन्ये; while B. C. and F.
read षष्ठ्यैवान्ये and G. reads षष्ठ्यैवान्ये. ३. I. reads प्रतिलोमानुलोमाभ्यां.
४. B. C. D. F. G. and H. omit the following portion—

षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-

क्षत्रायोगवाः प्रातिलोमवर्णजाः इत्थं.

t. I. reads द्वादशाभिर्वर्णैः संबन्धान् for वर्णजैस्तैर्द्वादशाभिर्वर्णसम्बन्धान्.

वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा । मूर्धावसिक्ताम्बष्ठ-निषाद-
माहिष्योग्र-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-
मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र
मूर्धावसिक्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रासूत्पादितास्त्रयः ।
प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यामेकः । अम्बष्ठस्यानुलोम्येन द्वौ । प्राति-
लोम्येन द्वौ । निषादस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः ।
माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ । प्रातिलोम्येन द्वौ । उग्रस्यानुलो-
म्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः । करणस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलो-
म्येन त्रयः—इति पूर्वषट्कोत्पादिताश्चतुर्विंशतिः । एवं सूता-
दीनां षण्णां वर्णानामेकैकस्य चतसृषु वर्णेष्वेकैकः—
इति तेषां चतुर्विंशतिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते ।
तेभ्यः षष्टिसंख्याकेभ्य उत्पादितैरपत्यैराभासानां संख्याया
आनन्त्यं भवतीति समाप्ता प्रसङ्गिकी जातिभेदकथा ।

॥ इति जातिभेदनिरूपणम् ॥

विवाहानन्तरभाविनः प्रेरुताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसं-
स्थाज्न्ताः संस्कारा आह्निकवचने षट्कर्मवचने च निरूपिताः—
इति नात्र पुनरुच्यन्ते । अथावशिष्टा गृहस्थधर्मा निरू-
प्यन्ते । तत्रोपाकर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य तु’ ॥

(या. स्मृ. १. १४२)

इति । अधीयन्ते—इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्म प्रारम्भः ।

१. B. C. F. and H. read प्रासङ्गिकी. २. H. and I. read प्राकृता.
३. B. C. D. and F. read तथा for अथ.

स च श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां अन्यस्यां वा श्रावणनक्षत्रयु-
क्तायां तिथौ हस्तनक्षत्रयुक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चम्यां वा
कर्त्तव्यः । यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा
भाद्रपदे मासे प्रोक्ततिथिषु कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः—

‘अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्राव-

ण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ ।

(व. स्मृ. १३. १.)

इति । मनुरपि—

‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्हपञ्चमान्’ ॥

(म. स्मृ. ४. १५)

इति । अर्हं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्द्धान् चतुरो मासानि-
त्यर्थः । यदा पुनः श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा शुक्रास्तमयादि-
प्रतिबन्धः तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ६२)

इति । बौधायनोऽपि—

‘श्रावणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोषा-

कृत्य तैष्यां माध्यां वोत्सृजेत्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. १६)

१ H. omits पौर्णमास्यां. २. B. and C. substitute च for वा. ३. D. inserts तु after यथा. ४. B. C. D. and F. read श्रावणी-प्रौष्ठपद्याः. ५. B. C. and F. read वोपाकृत्य for वोपाकृत्य. ६. B. C. and F. read वो-
त्सृजेत् for वोत्सृजेत् and the text reads उत्सृजेत् for उत्सृजेत्.

इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-श्रवण-हस्ताः शाखा-
भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः-

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्यो ऽपि-

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रह-सङ्क्रान्तिर्वर्जिते’ ॥

इति । अत्र औदयिके इति पर्वादिषु सर्वत्र सम्बद्ध्यते ।
पर्वण्यौदयिकत्वे विशेषमाह स एव-

‘श्रवणी पौर्णमासी तु सङ्क्रान्तिरतो यदि ।

तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत्’ ॥

इति । श्रवणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यामन-
दर्शितम्-

‘श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुते ।

संवत्सरकृतो ऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

१. B. D. G. and H. read श्रवणं for श्रवण्यां and C. and E. read श्रवणे for the same. २. I. reads श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिर्वर्जिते, this is a mistake. It omits the following portion—

‘.....श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्यो ऽपि-

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः .....’ ॥

and adds the latter portion of the quotation from Gārgya to that of Gobhila. Also it may be said that it omits the whole of Gobhila quotation together with गार्ग्यो ऽपि. ३. I. reads पर्वणि. ४. B. C. F. G. and H. read अन्यथा for अन्यथा. ५. C. reads श्रवणस्य. Probably this is a mistake. ६. C. reads श्रवणेन.

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

इति । श्रवणे यत् कर्म विहितं तदुत्तराषाढसंयुते न कुर्यात् । यदि कुर्यात् तदा नश्यतीति योजनीयम् । 'ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते'—इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह गार्ग्यः—

'अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परन्ध्वेन दोषकृत् ॥

येनार्धरात्रादर्वाक् चेद् ग्रहः सङ्क्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणं अपि च' ॥

इति । यत्तु—कर्कटमासे नोपाकर्म कर्तव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरे—

'वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलारि संस्थितं गवौ ।

उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके' ॥

इति तदेतद्देशान्तरविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

'नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे' ॥

१. D. omits इति. २. B. C. and F. read यद्वा; while D. and H. read यद्वा. ३. B. C. D. F. G. and H. read च instead of वा. ४. G. and H. substitutes वा for च, while D. reads श्रवणेन वा. ५. I. reads कर्कटे मासे; while D., instead of inserting यत्तु कर्कटमासे नोपाकर्म कर्तव्यम्, immediately after the quotation from Gārgya, gives it after the verse beginning with वेदोपाकरणे. All, except A. and G., omit यत्तु, but the omission affects the sense. ६. I. reads -संयुते. ७. B. C. and F. omit तदेतद्देशान्तरविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥

८. D. and H. read स्मृत्यन्तरम् for बृहस्पतिः. ९. D. G. and H. substitute च for इति.

इति । ननु-उपाकरणं ब्रह्मचारिधर्मः ।

‘ उपाकृत्याधीयीत ’

इति तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वप्रतीतेः । ग्रहणाध्ययनं ;
ब्रह्मचारिण एव ।

‘ वेदमधीत्य स्नायात् ’ ।

इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमनात् । अतः कथमिदं गृह-
स्थधर्मत्वेनोच्यते ? नायं दोषः । गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्य-
यने अधिकारसम्भवात् । अत एव ‘ अधीयीत ’—इत्यनुवृत्तं
शौनक आह—

‘ समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन । यथा-
न्यायमितरे । जायोपेतोऽप्येवम् ’ ।

इति । अस्यार्थः—येन नियमविशेषेण युक्तो ब्रह्मचारी अपि
ते तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्म-
चारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीरन् । तथा जा-
योपेतो गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽधीयीतेति । न च
समावृत्त-गृहस्थयोर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे—

‘ वेदमधीत्य स्नायात् ’ ।

इति विरुद्धयेत—इति शङ्कनीयम् । तस्य वचनस्य विद्यात्मा
तद्विषयत्वात् । अत एव—

१. D. G. H. and I. omit इति. २. D. G. and I. read प्राची-
नत्वावगमात्. ३. I. adds आ before समावृत्तो, but this is a mistake.
We are unable to search the text ; but it is plain that the author
(Mādhavācharya) has not used आ. ४. D. H. and I. read जायोपेता
इत्येके; while G. reads जायोपेत इत्येके. These readings are not
grammatically incorrect, but from his explanation given below the
author seems not to agree with them. ५. B. C. and F. add च after
this word.

‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ।

(या. स्मृ. १. ५१)

इति पक्षद्वयोपन्यासो दर्शितः । उपाकरणस्य गृहस्थधर्म-
त्वाभ्युपगमे मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योर्गृहस्थधर्मप्रकरणपाठोऽप्य-
नुगृहीतो भवति । उपाकरणस्येति कर्त्तव्यता काष्ठाजिनिना-
दर्शिता-

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः’ ॥

इति । बौधायनोऽपि-

‘गौतमादीनृषीन् सम कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वंगमुद्गरन्’ ॥

इति ।

॥ इत्युपाकर्म ॥

अथोत्सर्जनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः-

‘पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४३)

इति । मनुरापि-

‘पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९६)

१. B. C. D. F. and G. read वेदव्रतानि and H. reads वेदान् व्रतानि, but the text does not follow them.

इति । यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदापुण्यमासस्य गुरुप्र-
तिपदि पूर्वाह्ने, यदि प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यव-
स्थितोऽयं विकल्पः । उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात्
कालविशेषे विदधाति मनुः—

‘अतः परं तु छन्दांसि गुरुषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्’॥

(म. स्मृ. ४. ९८.)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘छन्दांस्यूर्ध्वमतौ भ्यस्येत् गुरुपक्षेषु वै द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः’॥

(कू. पु. १. २. १४. ६७)

इति । यदि भाविर्विघ्नभयात् सहसा अध्ययनमिति बुद्धिः
तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् ।

‘यत् स्वाध्यायमधीते ऋदम्’ ।

इति श्रुतेः । उपाकरणात्सर्जने प्रशंसति कान्यायनः—

‘प्रत्यब्दं यदुपाकर्म मोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दांभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि मदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्’॥

(का. स्मृ. ३. २७. १७-१८)

१. B. C. D. F. G. and H. omit अयं. २. The text reads अत ऊर्ध्व
for अतःपरं. ३. D. reads गुरुं तु. ४. H. and I. read अङ्गानि च for
वेदाङ्गानि, and the text reads वेदाङ्गानि च सर्वाणि for वेदाङ्गानि रहस्यं
च. ५. B. C. D. F. and G. read कृष्णपक्षे पठेति; while H. and I.
omit कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्. ६. B. C. D. F. G. and H. read विघ्नभयात्
for विघ्नभयात्. ७. G. reads अध्ययनम्. ८. D. reads तेषां.

अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः—

‘नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिवहुले भृशम् ।
 न शूद्रराज्ये निवसेत्त पाषण्डिजनैर्वृते ॥ (१३)
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥ (१४)
 कृष्णो वा यत्र चरति मुगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेत् द्विजः ॥ (१५)
 परस्त्रियं न भाषेत नाऽप्याज्यं याजयेद्बुधः ॥ (१६)
 न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ॥ (१७)
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायं च वर्जयेत् ।
 नैकोऽश्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह ॥ (१८)
 न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा’ ॥ (१९)
 (कृ. पु. १. २. १६. २३-२४)

इति । मनुरपि—

‘देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
 नाक्रमेत् कामतश्चायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ (१३०)
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ (१३१)
 आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ (१३२)

१. D. reads पापार्हः. २. The text reads मध्ये. ३. D. reads विस्तराः.
 ४. The text reads न देवायतने स्वयेत.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ (१३८)
 नाशतिकल्यं नाशतिसायं नाशतिमध्यं दिने^१ स्थिते ।
 नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ (१४०)
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोश्रिकान् ।
 रूप-द्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाशक्षिपेत् ॥ (१४१)
 वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव चे योषितम् ॥ (१४३)
 (म. स्म. ४. १३०-१४१)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘असदालापमनृतं वाक्पाख्यं विवर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक ॥ (११)
 न म्लेच्छभाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
 नाशधितिष्ठेच्छकृन्मूत्र-केश-भस्म-कपालिकाः ॥ (१४)
 तुषाङ्गारास्थिशर्णानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥ (१५)
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापेयं च पित्रेद्विजः’ ।

इति । सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याह मनुः—

‘येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिप्यति ॥ (१७८)

१. B. C. and F. read एवं धर्मः. २. All, except A. and the text, read नाशतिमध्यं गते रथौ. ३. I. reads नु for च. ४. B. C. and F. read नृवं, G. also reads the same. ५. G. and I. read शीर्षाणि; while H. reads the portion as follows:—

—शणानि रज्जुवस्त्रादिकानि च.

६. The text reads रिप्यते.

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ (१६१)

(म. स्मृ. ४. १६१-१७८)

इति ।

॥ इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रमधर्मौ निरूपितौ ॥

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते । ननु-केचन गार्हस्थ्य-
व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति उदाहरन्ति च तत्र गौतम-
स्मृतिम्-

‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ३. ३६)

इति । आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेवाश्रमो नान्यः कश्चिदस्ती-
ति मन्यन्ते । हेतुं चाचक्षते गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिषु विधा-
नादितरस्य तदभावात्-इति । यथा हि-बह्वचाः ‘अग्निमीळे’-
(ऋ. सं. १. १. १. १) इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि
वेदे होतृकर्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च ‘इषे त्वा’-
(ऋ. य. सं. १. १. १. १) इत्यादिना अध्वर्युकर्तव्यम् ।
सामगा अपि ‘अग्न आयाहि’- (सा. सं. १. १. १. १)
इत्यादिनोद्गातृकर्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथा
चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थकर्तव्याभिधानेन तदाश्रम-

१. D. reads कुर्वतोऽपि स्यात्, H. and I. read कुर्वतो ऽप्यस्य. २. D.
H. and I. read केचित्. ३. D. does not add गौतम- before स्मृतिम्.
४. B. H. and I. read एकाश्रम्यं, D. and G. read एकाश्रमं. ५. G.
and H. substitute वा for तु. ६. I. reads गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमो. ७. I.
reads तथा हि.

विधिः परिकल्प्यते न त्वेवमितराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित्
पश्यामः । अत एव—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ ।

इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहिकर्मस्वेव विनियुङ्क्ते ।
श्रुत्यन्तरं च—

‘एतद्वै जरामर्यं^१ सर्वं यदग्निहोत्रम् । जरया
वा होवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा’ ।

इति । न चैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः—? इमि
शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणक-
स्य त्रैतित्वेन आश्रमित्वाभावात् । यदा कर्मित्वेनाभिमन-
योर्ब्रह्मचारि-वानप्रस्थयोरीदृशी गतिः तदा कैव कथा कृत्स्नक-
र्मत्यागिनो यतेः । तस्मात् गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः— इत्याचा-
र्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-
श्रुतिविधानम् । तथा च जाबाला आमनन्ति—

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा
वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१. G. reads -कल्पते. २. A. reads इतराश्रमविधिं किञ्चित् पश्यामः. for
इतराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पश्यामः. ३. D. reads गृहकर्म. ४. D.
omits सर्वं. ५. D. reads पक्ष-कोटि-क्षिप्तत्वात्. ६. B. C. and F. read
अप्रसिद्धत्वेन for त्रैतित्वेन and I. reads प्रतिपञ्चत्वेन for the same. ७. B.
C. F. G. H. and I. read वनस्थयोः. ८. G. inserts च after समाप्य.
९. B. C. and F. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for गृही भूत्वा वनी भवेत्
वनी भूत्वा प्रव्रजेत्. H. reads गृहाश्रमी भूत्वा वनी भवेत् वनाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत्
and I. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for the same.

इति । आचार्यास्तु रागिणमभिप्रेत्य तस्योर्ध्वरेतःसु नै-
ष्ठिकब्रह्मचार्यादिषु त्रिष्वश्रमेष्वनधिकारं मन्यमाना गार्ह-
स्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेष्वपि वेदे गृहस्थधर्मस्यैवा-
म्नानमित्युक्तम् तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सँदारस्याग्नि-
होत्रादिसद्भावात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्तु छन्देभिः पठयन्त-
'ब्रह्मचार्याऽऽचार्यकुलवासी' ।

(लां. उ. २. २३. २)

तृतीयो ऽन्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवमादयन्' ।

(लां. उ. २. २३. २)

इति । उपकुर्वाणकधर्माः सर्वशाखाभूतयनप्रकरणेषु प्र-
सिद्धाः । यतिधर्माश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादिश्रुतेः
कामिविषयत्वेनाऽऽश्रमान्तराणि न चापलपितुं शक्यन्ते ।
माधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मान् क्रम-
प्राप्ते वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तूयते । तत्र याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते-
'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वा ऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ४५)

इति । वानप्रस्थो बुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्यनियमेन पत्न्या
अनुपयोगात्तां रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं व्रजेत् । यदा
सापि नियता सती पतिगुश्रूषां कामयते तदा तया सह वनं
व्रजेत् । तस्मिन् पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामग्निभ्यां सह

१. I. reads ब्रह्मचर्यादिषु, but the reading seems to be incorrect.
२. D. inserts च before अपि. ३. D omits तदयुक्तम्. ४. II. reads
तदाचारस्य; while G. reads सदाचारमिहोत्रादि- for सदास्यामिहोत्रादि-.
५. D. reads नच पालयितुं; while I. reads न तथा प्रलपितुं. The latter
reading is incorrect. ६. D. substitutes अपि for तं विधत्ते.

गच्छेत् । सुतनिक्षपक्षे त्वात्मनि अग्नीन् समारोप्य प्रव-
जेत् । तदाह छागलेयः—

‘अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ ।

इति । तादृशो ऽरण्यं गत्वा वैखानससूत्रोक्तमार्गेणाग्नि-
मादध्यात् । तदाह वसिष्ठः—

‘वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनव्रंसाः । (१) न
फालकृष्टमधितिष्ठेत् । (३) अकृष्टं मूल-
फलं सञ्चिन्वीत । (४) ऊर्ध्वरेताः । (५)
क्षमाशयः । (६) दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् । (७)
ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः । (१०) श्रामणकेनाग्नि-
माध्याह्नितान्निः स्यात् । (११) वृक्षमूलनिके-
तन ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यो ऽग्निरनिकेतः । (१२)

१. D. omits गत्वा and reads राधावैखानसः; while G. reads गत्वा वैपमा-
नस- for गत्वा वैखानस-. For the same H. reads तादृशोऽरण्यं राधवैखानस-
but has तादृशोऽरण्यं गत्वा राधवैखानस- in the margin. We cannot make
out here the meaning of राध-. २. The texts (Bombay Sanskrit Series
Edition and Benares Edition) read-जिनवासी, but the Bombay Edition
(lithographic) and all our manuscripts do not follow this reading.
३. D. reads क्षुपशयः, G. reads प्लुपाशपद. H. reads क्षुत्पाशयो. All the
three readings are incorrect and meaningless. I. reads क्षपाशयो. The
Bombay Edition (Rev. A. A. Fuhrer, Ph. D.) read क्षमाशयः. The
Benares Edition and the Bombay Edition (lithographic) read क्षमाशयः.
४. This Sūtra is found in all our manuscripts, but the three printed
copies of the text have omitted it. A manuscript of the text does not
omit it. Here the Bombay Sanskrit Series Edition is mistaken. ५.
The B. Edition reads श्रामणकेन, but this reading is meaningless.
६. B. C. F. G. H. and I. omit स्यात्. ७. B. C. F. G. H. and I.
omit same words and read वृक्षमूलको वद्यात् for वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं पञ्च-
मासेभ्यो ऽग्निरनिकेतः । वद्यात्. The portion वृक्षमूलनिकेतनः. is added to
the 11th Sūtra in each of the three printed copies of the text, but this
portion belongs to the tenth Sūtra.

दद्याद् देवैर्षि-पितृ-मनुष्येभ्यः स गच्छेत्
स्वर्गमानन्त्यम्' । (१३)

(व. स्मृ. ९. १-१३)

इति । श्रामणकं तपस्विधर्मप्रतिपादकं वैखानससूत्रम् ।
अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् ग्राम्याहारपरित्यागं सूचयति ।
अत एव मनुः—

‘सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा' ॥

(म. स्मृ. ६. ३)

इति । गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः—

‘द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्' ॥

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् ।

‘उषित्वा तु गृहे द्विजः’—

इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि—

‘गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदा ऋण्यं समाश्रयेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. २)

इति । शङ्ख-लिखितावधि—

१. B. C. F. G. and H. as well as the three printed copies of the text omit -**द्विजः**-. २. B. C. D. F. and G. substitute **अ** for **च**.

‘पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्ति-
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटु-
म्बमावेश्य कृतप्रस्थानलिङ्गो वृत्तिविशे-
षाननुक्रीमेत् । कमशो यायावराणां वृ-
त्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे’ ।

इति । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षे द्रष्टव्यम् । असमुच्चयपक्षे त्व-
कनगार्हस्थ्योऽपि वानप्रस्थेऽधिक्रियते । तदाह वसिष्ठः—

‘चत्वार आश्रमाः । (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
परिव्राजकाः । (२) तेषां वेदमधीत्य वेदो वेदान्वा-
र्धवर्जितब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् नमावसेत् । (३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यं आचा-
र्यकुलं मौनं वानप्रस्थम् ।

इत्युपक्रम्य—

‘यत्कामयन्त तदारभन्त’ ।

(आ. ध. सू. २. ९. २१. १)

इत्युपमंहरति । वनप्रतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अफालकृष्टनाग्नींश्च पितृन् देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेच्छश्च ज्जटा-लोमभृदात्मवान्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४६)

इति । अफालकृष्टं शाक-मूल-नीवारादि । तथा च मनुः—

१. D. G. and I. read अनुक्रमेत्. २. B. C. D. F. G. H. and I. read
वेदमधीत्य वेदं विदित्वा धीर्णं. for वेदो वेदान्वाऽविशीर्णं. ३. I. reads वनप्रतिष्ठस्य
४. The text reads इमंश्च for शश्वन्.

‘मुन्यन्नैर्विविधैर्मध्येः शाक-मूल-फलेन वा ।
एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधिपूर्वकम्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ९)

इति । न च-ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकयोर्वनस्थयोः कथम-
ग्नीनां तर्पणं?—इति वाच्यम् । वैखानसशास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावात् ।
न च-अफालकृष्टनीवारादिना पुरोडाशकरणे ‘ब्राहिभिर्यजेत’—
इति श्रुतिर्वाध्येत—इति शङ्कनीयम् । ब्रीहिणामप्यफालकृष्टानां
सम्भवात् । तस्मादकृष्टपच्यैर्ब्रीह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात् ।
तथा च मनुः—

‘वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं विशेषतः ॥
ऋक्षेष्टयाग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥
वासन्त-शारदैर्मध्येर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।
पुरोडाशं चैवं चैव निर्वपेद्विधिपूर्वकम्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ९-११)

इति । मेध्येर्यज्ञार्हैर्मुन्यन्नैरकृष्टपच्यैरित्यर्थः । संग्राह्यद्रव्य-
स्येयत्तामाह याज्ञवल्क्यः—

१. G. reads उत्पन्नैः. २. The text reads एतान्येव for एतैरेव. ३. B, C. and F. substitute वा for च. ४. D. omits कर्म. ५. G. substitutes ब्रह्म for पर्व; ६. B. C. F. II. and I. read पौर्णमास्यां प्रयोगतः for पौर्णमासं विशेषतः; while the text substitutes च योगतः for विशेषतः. ७. D. reads पक्षेष्टया; while I. reads आमहायणं for आमयणं. ८. I. and the text read उत्तरायणं for तुरायणं. ९. The text reads वासस्य. १०. I. reads वासन्तैः शारदैः. ११. The text reads चरुं चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक्. १२. D. reads यज्ञैः.

‘अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् रुतमाश्रयुजे त्यजेत् ’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४७)

इति । एकैदिनसाध्यस्य कर्मणो यावत् पर्याप्तं तावतो-
र्थस्य सञ्चयं कुर्यात् । एवमेकमास-संवत्सरपक्षे अपि योजनी-
यम् । नत्र यदि किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत् तत्सर्वमाश्रु-
ज्यां त्यजेत् । यदाह विष्णुः—

‘मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा । (११) संवत्सर-

निचयेयी पूर्वं निचयमाश्रयुज्यां जह्यात्’ । (१२)

इति । पूर्वं संत्यज्य ततो नूतनं सञ्चिनुयात् । मनुरपि—

‘त्यजेदाश्रयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च ॥ (१५)

सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्मास सञ्चयिको अपि वा ।

षण्मासनिचयो वाऽपि समानिचय एव वा ॥ (१८)

(म. स्मृ. ६. १५-१८)

इति । तत्र वर्ज्यानाह स एव—

‘वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिथुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ (१४)

१. From कुर्यात् to एवमेकमास- the intermediate portion has been omitted in F, through the writer's mistake. २. H. omits एक- ३. F. reads -निचयान् पूर्वं निचयः; while the text reads -निचयः पूर्वसञ्चितं. ४. The text reads मासि. ५. B. C. F. and G. read -प्रक्षालिकः, H. and I. read -प्रक्षालितः. The commentators Sarvajina Narayana, Nandana and Rāmachandra follow the reading -प्रक्षालिकः. ६. B. C. D. E. G. H. and I. read -मांसानि. ७. B. C. F. and I. read भूतृणं.

न फालकृष्टमश्रीयादेत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च' ॥ (१६)

(म. स्मृ. ६. १४-१६)

इति । कवकानि छत्राकाणि । तपोनियममाह याज्ञव-
ल्क्यः—

‘दन्तस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥

दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वा श्मकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ॥

चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चाप्यश्रीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥

स्वप्याद्रूमौ शुची रात्रौ दिवौ सम्प्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासन-विहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थाण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ४८-५२)

इति । दन्ता एवोलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं तद् यस्यास्ति
स दन्तोलूखलिकः । बाह्योलूखलादिसाधननिरपेक्ष इत्यर्थः ।

१. B. C. F. H. and I. read उत्कृष्टं for उत्सृष्टं. २. I. reads -न्यहोऽपि for -न्यार्तोऽपि. ३. The text reads मूलानि instead of पुष्पाणि. ४. I. reads छत्राकाणि. ५. C. F. and H. read तथोर्नियम-, but this is meaningless here. ६. B. C. F. G. and H. read शान्तः for दान्तः. ७. B. C. and F. read कुट्टकः, but it seems incorrect. ८. I. reads श्रौत-स्मार्तं. ९. The text inserts तथा first and क्रियाः afterwards. १०. D. reads शुचिर्भूमौ; while I. reads स्वपेद्रूमौ. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read दिवसं प्रपदैः, but we follow here A. and the text १२. C. and F. read वाऽथ वा.

कालपक्वं वदरेङ्गुद-पनसफलादि । अश्मना कुट्टनमवहननं
यस्य सोऽश्मकुट्टकः । फलक्षेहो लिङ्गुच-मेधुकादिमेध्यतर-
फलजन्मानि तैलानि । क्रियाः भोजनाभ्यञ्जनाद्याः । विष्णुरपि-

‘पुष्पाशी । (७) फलाशी । (८) मूलाशी ।

(११) शाकाशी । (९) पर्णाशी । (१०)

यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् । (१२)

(वि. स्मृ. १५. ७-१२)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा । (३०)

पञ्चामिधूमपो वा स्याद्दृढमपः सोमपो ऽथ वा ॥

पयः पिबेत् शुरुपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् । (३१)

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ॥ (३२)

अथर्वशिरसो ऽथेता वेदान्ताभ्यासतत्परः । (३३)

यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यनन्दिनः ॥ (३४)

१. I. reads मधुकादि-, but this form does not appear anywhere else.
२. I. reads -मेध्यतर-. ३. II. reads विष्णुपुराणं अपि through mistake
४. Here we follow the text and A., B., C., D., E., G., and I. read
वायुपुष्पाशी for पुष्पाशी. This reading seems meaningless. H. reads
वायुपञ्चाशी and gives another reading वायुपुष्पाशी in the margin
५. This Sūtra appears in the text after पर्णाशी. ६. B., C. and E.
read पक्षान्नं वा सकृदश्नीयात्; while D., G., H. and I. read वायुपक्षान्नयात्
सकृदश्नीयात् for यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात्. ७. The text reads तदा
for सदा. ८. The text reads पञ्चामिधूमपः. ९. D. reads जलप for
ऊष्णप; while C. and E. omit the following portion—

.....ऊष्मपः सोमपो ऽथ वा ।

पयः पिबेत् शुरुपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् ..... ॥

and read पञ्चामिधूमपो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा.

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिसंश्रयेत् ॥ (१६)
 यस्तु पत्न्या वैनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
 तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ (१७)
 नक्तं चाऽन्नं समश्नीयाद् दिवा चोऽऽहृत्य शक्तितः ।
 चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाऽष्टमकालिकः ॥ (१८)
 चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
 पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवागूं कथितां स्रुत् ॥
 पुष्प-मूल-फलेर्वा ऽपि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा ।
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमन्ते स्थितः ॥ (२७)
 (कू. पु. १. २. २७. १६-३४)

इति । अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘अग्नीन्वाऽप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासो मित्ताशनः ।
 वानप्रस्थ-गृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥
 ग्रामादाहृत्य वां प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः’ ।
 (या. स्मृ. ३. ५४-५५)

इति । मनुरपि—

‘अग्नीनात्मनि वैर्तानान् समारोप्य यथाविधि ।
 अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूल-फलाशनः ॥ (२५)
 अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । (२६)
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ (२७)

१. The text reads पत्नीमपि for पत्नीं प्रति-. २. B, C, D, F, G, and H, read समं रागात् and for the same I. reads समं गत्वा. ३. I. substitutes श for च. ४. I. reads अग्नीनपि for अग्नीन्वा ऽपि. ५. D. reads कृतावासो. ६. I. reads वानप्रस्थो गृहेषु, but this is a mistake. ७. I. reads वै for वा, but it is incorrect. ८. G. and I. read वैतानाह, but this is meaningless.

प्रामादाहृत्य वाऽश्रीयादष्टौ प्रासान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ (२८)
 एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । (२९)
 आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा अन्यतमया तनुम् ।
 वीतशोक-भयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ (३२)
 (म. स्मृ. ६. २५-३२)

इति । ननु-अष्टप्रासविधाने-

‘षोडशा ऽर्ण्यवासिनः ’ ।

(आ. ध. सू. २. ४. ९. १३; बौ. स्मृ. २. ७. १३. ७)

इति वचनं विरुद्धयेत । तत्रै । शक्ताशक्तविषयत्वेन व्य-
 वस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः-

‘वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्त्मसङ्गयात् ’ ।

(या. स्मृ. ३. ५५)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘महाप्रस्थानिकं वा ऽसौ कुर्यादनशनं तु वा ।

अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मापर्णविधौ स्थितः ॥

येस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यशिवपुञ्जनाशनम् ।

तोपहन्तु पदमैश्वरं परं

याति यत्र जगतो ऽस्य संस्थितिः’ ॥

(कू. पु. १. २. २७. ३८-३९)

इति ।

॥ इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ॥

१. G. does not insert तत्र. २. This whole verse does not appear the text. ३. B. C. D. F. G. and H. read तापहर्तृ.

अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः—

‘वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३३)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘वनादृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राज्ञापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदो ऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा’ ॥

(या. स्मृ. ३. ५६-५७)

इति । आश्रमचतुष्टयसमुच्चयमभिप्रेत्य वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम् । आश्रमत्रयसमुच्चयाभिप्रायेण गृहाद्वेति पक्षान्तरोपन्यासः ।

ननु—अत्रापि चतुष्टयसमुच्चय एवाभिप्रेयताम् । परिव्रज्यानन्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जाबाला आश्रमाणामारोहमामनन्ति—

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा

वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१ F. omits अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः—

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

२. B. and C. read निवृत्यै for विहृत्यै. This gives a better sense. ३. B. C. F. G. and H. omit इति. ४. D. reads प्राज्ञापत्यं. ५. I. reads परिव्रज्यान्तरं.

इति । न त्वेवमवरोहः कचिदप्याप्नातः । प्रत्युतावरोहं
दक्षो निषेधति—

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते । (१२)

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ (३१)

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च सै सर्वाश्रमवर्जितः' ॥ (९)

(द. स्मृ. १. ९-१३)

इति । यदि गृही कथञ्चित् प्रत्यवरुह्य ब्रह्मचारी भवत्
तदा ऽसौ सर्वाश्रमवहिष्कृतः । आरूढपतितत्वात् । अतो न
वनस्थादिभिर्नाश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलष्यो भवति । अयं
चावरोहाभाव उत्तरमीमांसायां* तृतीयाध्याये वर्णितः । वनाद्
गृहाद्वेत्यत्र—ब्रह्मचर्याद् वा—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मा-
न्तरानुष्ठितसुकृतपरिपाकवशात् बाल्य एव वैराग्यमुपजायते
तदानीमकृतोद्वाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । तथा च जाबालश्रुतिः—

* वर्णितं चैतत् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः—

‘तद्भूतस्य तु ना ऽतद्वावो जैमिनेरपि

नियमातद्रूपाभावेभ्यः’।

(बा. सू. ३. ४. ४०)

इत्येतत्सूत्रमारभ्य । सन्यूर्ध्वरेतस आश्रमाः । तान् प्राप्तस्य कथञ्चित्
ततः प्रच्युतिरास्ति न वेति संशयः । एवं प्राप्ते तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नो-
र्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदप्यतद्वावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्—इति ।

१. The text reads हि for स्यात्. २. The text reads सर्वाश्रमवर्जितः
while D. reads न यतेर्न वनस्थस्य. ३. I. reads आश्रमवासिभिः शब्दैरभिलष्य
for आश्रमवासिभिः शब्दैरभिलष्य. ४. I. reads सकृत्ति. ५. I. reads बलात्

‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ।’

(जा. उ. ४.)

इति । पूर्वमविरक्तं जाबालं प्रत्याश्रमचतुष्टयसमुच्चय-
मायुर्विभागोनोपन्यस्य विरक्तमुद्दिश्य यदि वेति पक्षान्त-
रोपन्यासः । इतरथेति बाल्य एव संति वैराग्य इत्यर्थः । अकृतो-
द्वाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे दर्शितः—

‘यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं शिरः ।

संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान्’ ॥

(नृ. पु. ५८. ३६)

इति । अङ्गिरा अप्याह—

‘संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वा ऽथ दुःखितः’ ॥

इति । दुःखितो व्याधि-चोर-व्याघ्राद्युपद्रुतः । आतुरो मुमू-
र्षुः । तत्र महाभारतम्—

‘उत्पन्ने सङ्कटे घोरं चोर-व्याघ्रादिसङ्कटे ।

भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥

आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्’ ॥

१. I. has made a gross mistake here. It omits the जा- in जाबालं and reads बालं, which gives no sense here. २. I. substitutes अवगत- for सति. ३. The text reads सुगुप्तानि. ४. The text reads गिरः. ५. I. reads सन्वस्येत्. ६. I. reads व्याधितचोरः. ७. D. reads पूर्वयेत्; while G. H. and I. read पूरयेत्.

इति । ननु-ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्याऽङ्गीकारे मनुवचनानि
विरुद्धेयम्—

‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य गुरोर्वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३५-३७)

इति । ऋणक्षयं श्रुत्या दर्शितम्—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ।
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्नी यज्वा ब्रह्म-
चारी वासि’ ।

(बौ. स्मृ. २. ९. २६. ७)

इति । यदा स्वर्गप्रापकः पितृयाणमार्गोऽप्युणा अपाकरण-
मन्तरेण न सम्भवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गे । अत एव
मन्त्रवर्णः—

‘अनृणा अथोऽस्मिन्ननृणाः परस्मिन्
तृतीये लोके अनृणा स्याम ।
ये देवयाना उत पितृयाणाः
सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम’ ॥

१. B. C. and F. read गुरौ for गुरोः, and for the same the
substitutes द्विजो. २. The text reads सुताम् for ऽऽत्मजान्.

इति । ब्राह्मणमपि—

‘सर्वान् लोकाननृणोऽनुसञ्चरति’ ।

इति । मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रव्रज्यायां कालविलम्बं निषेधति जाबालश्रुतिः—

‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । ननु—उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्द-
र्मानुष्ठायिनां तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति प्रतीयते । तथा सति
स्नातक-विधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणां च केषाञ्चित् केन-
चित् प्रतिबन्धेन विहितधर्माननुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये
संन्यासो न प्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यैव तद्विधानात्—

‘अथ पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नात-
को वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव
विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । यमोऽपि—

‘पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।

वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्’ ॥

इति । स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्तिनामाश्रमनिरपे-

१. B.C. and F. omit the following portion :—

ननु-उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु
यथावद्दर्मानुष्ठायिनां तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति.

२. D. and H. read -नीत्या for रीत्या. ३. I. does not repeat तत्.

B. C. F. G. and H. read-श्रुतौ च, and D. reads-श्रुती for-श्रुत्यैव. ५.

• C. D. and F. omit व्रती वा, D. reads पुनर्व्रती. I. also has the
same reading. ६. I. reads स्नातको for स्नातको वाऽस्नातको वा. ७. G.
reads भार्यै परिव्रजेत्.

क्षैर्जपोपवास-तीर्थयात्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धिसम्भवेन मोक्षाश्रमे
अधिकारो ऽस्तीति तृतीये ऽध्याये मीमांसितम् । धर्मलोपे
ऽप्यनुतापवतस्तत्प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः सम्भवति । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘ये च सन्तानजा दोषा ये च स्युः कर्मसम्भवाः ।
संन्यासस्तान् दहेत्सर्वान्मूर्षाग्निरिव काश्चनम्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०८; बृ. यो. या. स्मृ. १.१. ५१)

इति । अत्र केचित्-ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारो न क्षत्रि-
य-वैश्ययोः—इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र
वाजसनेयकब्राह्मणम्—

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-
याश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(बृ. उ. ३. ५. ३)

इति । मनुरप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणशब्दं प्रयुङ्क्ते—

‘आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ ।

(म. स्मृ. ६. ३८)

इत्युपक्रमः ।

१. B. C. and F. read ऽप्यनुतापतः. २. B. C. F. G. H. and I. read
मूर्षाग्निरिव. ३. D. omits उपक्रमः.

‘एष वो अभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः’ ।

(म. स्मृ. ६. ९७)

इत्युपसंहारः । नारदो अपि—

‘प्रथमादाश्रमाद्वा अपि विरक्तो भवसागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सद्भान् परिवर्जेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिर्चोदिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्य-शूद्रयोः’ ॥

(यो. या. स्मृ. १. २८)

इति । वामनपुराणे अपि—

‘चत्वार आश्रमाश्चेते ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ॥

गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर’ ।

(वा. पु. १४. १६-१८)

इति । ननु-शूद्रस्याऽऽश्रम एव नास्ति—

‘चत्वार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्हति’ ।

इति निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्यङ्गीकारः? उच्यते ।

समन्लक एव विवाहो निषिध्यते । न त्वमन्लकः । अन्यथा विवाहप्रकरणोदाहृतानि शूद्राविषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादि-गृहस्थधर्मेषु शूद्राधिकारवचनानि च विरुद्धचेरन् । तस्माद-

१. D. reads नोदिताः. २. The text reads गहितो इत्याचारो द्विजस्य

• The text reads वैखानसत्वं गार्हस्थ्यं. ४. The text reads -माश्रमं.

B. C. and F. read स्मृतानि; while C. reads अभिहितानि for उदाहृतानि.

स्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तूक्तरीत्या विप्रस्यैव
अत एव स्मृत्यन्तरे काषाय-दण्डादिलिङ्गधारणं क्षत्रिय-वैश्य-
योर्नपिद्वम्—

‘मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां नाश्वं धर्मो विधीयते’ ॥

इति । अपरे पुनः संन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारमिच्छन्ति ।
अधीनवेदस्य द्विजानिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रमचतु-
ष्टयस्य बहुस्मृतिषु विधानात् । अत एव याज्ञवल्क्येन सं-
न्यासप्रकरणे द्विजशब्दः प्रयुक्तः—

‘सन्निरुद्धयेन्द्रियग्रामं राग-द्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हृत्वा च भूतानामैमृतीभवति द्विजः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ६१)

इति । स्मृत्यन्तरं तु शूद्रग्राहिकयैव वर्णत्रयस्य संन्यासं
विदधाति—

‘ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाश्व वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्’ ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि द्विजप्रहणं कृतम्—

‘अग्नीनात्मानि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः’ ॥

(कू. पु. १. २. २८. १)

इति । यानि पूर्वोदाहृतवचनानि तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः

१. The text reads हित्वा. २. G. reads अनृणी for अमृती. ३. I. read
-ग्राहिकतयैव.

काषाय-दण्डनिषेधपराणि । तथा च मुखजानामिति वचनमुदा-
हृतम् । बौधायनो अपि—

‘ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्नेति देत्तात्रेयमुनेर्वचः’ ॥

इति । परिब्राड्बुभूषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं
निर्वपेत् । तदाह मनुः—

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वृहात्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३८)

इति । यद्वा आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या—

‘तैद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु

तथा न कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यात् ।

अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति’ ।

(जा. उ. ४)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथ वा पुनः ।

अन्तःपक्वकाषायो ऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. ३८, ४)

१. I. reads तत्राऽऽश्रयेत्. २. B. C. F. G. and H. read सार्ववेदस-
G. and H. read तथैके. D. also inserts तथैके, but the remain-
ing portion of the Shruti and इति । कूर्मपुराणेऽपि are omitted through
mistake. I. substitutes अथैके for तथैके. ४. I. omits एव. ५. H. and
omit तदु. ६. B. C. and F. read -मेव तथा करोति; while A. reads
मेव समया तथा करोति. ७. The text reads दान्तः ८. D. reads ब्रह्माश्रम-
पाश्रयेत्.

इति । तत्र प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषयां 'अग्नीन् समारोप्य'—इत्यग्निबहुत्वाभिधानात् । आग्नेयी त्वनाहिताग्नि- विषया तद्वाक्यशेषे 'अग्निमाजिघ्रेत्'—इत्येकाग्न्यभिधा- नात् । सा चेष्टिः श्राद्धदिपुरःसरं प्रैकर्त्तव्या । तथा च नृ- सिंहपुराणम्—

‘एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्धकिल्बिषः ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सैव्यस्य विधिना द्विजः ॥
देयं पितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यो अपि यत्नतः ।
दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथा अपि वा ।
अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः’ ॥
(नृ. पु. ६०. २-४)

इति । श्राद्धानि चाष्टौ दैवादीनि । तथा चाह ब्रौधायनः—

‘दैवमार्षं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।

भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्’ ॥

इति । उक्तश्राद्धादौ योग्यता कृच्छ्रैः सम्पादनीया । त-
दाह कात्यायनः—

१. I. omits तत्र. २. B. C. and F. read -पुरःसरं and omit प्रैकर्त्तव्या. D. reads पुरःसरं, but omits प्रैकर्त्तव्या, G. substitutes कर्त्तव्या for प्रैकर्त्तव्या, and H. आपाद्या for the same. ३. D. reads वनाश्रमे. ४. B. C. F. and H. read श्राद्धस्व. ५. B. C. D. and F. read वैश्वं for देवं, H. देवं, and I. दिव्यपितृभ्यो for the same ; while the text reads दिव्यं ऋषिभ्यः for देवं पितृभ्यः. ६. I. reads मनुष्येभ्यः. ७. B. C. and F. read सैव्यमार्षकं दिव्यं, while D. reads सैव्यमानुषकं दिव्यं and G. H. सैव्यमार्षकं दिव्यं for सैव्यमार्षं तथा दिव्यं. ८. D. reads व्रजंवेत् for निर्वपेत्.

‘कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।

आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनाऽसौ योग्यतां व्रजेत्’ ॥

इति । श्राद्धानन्तरभाविनीमिश्रेः प्राचीनामितिकर्तव्य-
तामाह बौधायनः—

‘कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्यो ऽष्टकं पृथक् ।

वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेन्मातृका इमाः ॥

त्रीन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् वैणवान्मूर्धसम्मितान् ।

एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्ता-ऽष्टपर्वकान् ॥

सत्त्वक्कानव्रणान् सौम्यान् समसन्नतपर्वकान् ।

वेष्टितान् रुष्णगोवालरज्वा तु चतुरङ्गुलान् ॥

एको वा तादृशो दण्डो गोवालरहितो भवेत् ।

कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा क्षौमसूत्रैरथापि वा ॥

कुशलैर्ग्रथितं शिष्यं पद्माकारसमन्वितम् ।

षट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टिद्वयविसर्पितम् ॥

विकेशं सितमस्पष्टमुभयद्वादशाङ्गुलम् ।

द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलं तु वा ॥

प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्मकार्पासैः कृतमव्रणम् ।

१. B. C. D. F. and I. read ततः कृच्छ्रं. २. G. and H. read इष्टिप्राचीनाम्.
३. B. C. D. and F. read अङ्गुलीतुल्यान्; while H. reads अङ्गुलैस्तुल्यान्.
४. D. reads -सामान्यपर्वकान्. G. H. and I. read -सामान्यपर्वकान्. ५. H.
and I. read -रहितो for -रहितो. ६. B. C. F. and H. read; कुचिलैः, but
the correct is कुचैलैः. ७. Here we follow A. C. F. and G. while B. and
H. read -विसर्पितम्. D. and I. read -विशरितम्. ८. D. and G. read
सूत्रा-ऽक्ष-कार्पासैः, for वा सूक्ष्मकार्पासैः; while H. reads वा सूक्ष्मं कार्पासैः; and
I. reads वा सूक्ष्मं कार्पासैः for the same. ९. H. substitutes पूतं and I.
तत्तम् for कृतम्.

चण्डालाद्यैर्हतं चैतत् स्मृतं जलपवित्रकम् ॥
 गृहीतं मन्त्रवत्तच्चैत्सशिक्ष्यं च कमण्डलुम् ।
 दारवं वैणवं वाऽपि मृदलाबुमयं तु वा ॥
 पात्रं शिलामयं ताग्रं पर्णादिमयमेव वा ।
 चतुरस्रं वर्तुलं वाऽप्याऽऽसनं दारवं शुभम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारणीम् ।
 पादुके चापि शौचार्थं दश मात्रा उदाहृताः ॥
 छत्रं पवित्रं सौचीं च त्रिविष्टम् तथाऽजिनम् ।
 पद्मानि चाक्षसूत्रं च मृत्खनित्री कृपाणिका ॥
 योगपटं बहिर्वास इत्येता एकविंशतिः ।
 नासां पञ्चादिका नित्या दश वा सर्वशोऽपि वा ॥
 गृहीत्वैवमा अथागम्य देवागांश्प्रविशमनि ।
 ग्रामान्ते ग्राममीमान्ते यद्वा गुचिभनोद्वरं ॥
 आज्यं पयो दधीन्येतत्त्रिवृद्धा जलमेव वा ।
 ॐ भूरित्यादिना प्राडय रात्रिं चोपवसेत्ततः ॥
 एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ।
 अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य सः ॥

१. D. and G. read -द्यनुत्, B. C. and F. read -द्यत्कृतं and H. reads -द्यहृतं. २. G. and H. substitute कुल- for जल-. ३. B. C. and F. read मन्त्रवत्तच्चैत्; while G. and I. read मन्त्रवत्तद्धत्. ४. D. and H. read मृदलाबुमयं; while G. reads मृदा धातुभवं. ५. D and G. read कन्थां शीतनिवारिणी. ६. All, except A. and I. read शौचार्थं. ७. B. C. and F. read सूची धचत्रिविष्ट तथा हितम्, H. reads सूचीं च धचत्रिविष्टतया हितम्. Both the expressions are incorrect and meaningless. ८. B. C. F. G. and H. पद्मानि, I. पद्मानि; while D. reads चाक्षसूत्रं, for चाक्षसूत्रं. ९. B. C. and F. read बहिर्वासि, while H. reads योगपटं गृहीत्वा, but it reads in the margin बहिः for वसिः. १०. I. reads पञ्चाधिकाः.

आज्यं च गार्हपत्ये तु संस्कृत्यैतेन च सुवा ।
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत् ॥
 ब्रह्मान्वाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे हुते ततः ।
 स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो ऽव तु ॥
 पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मायतन एव तु ।
 स्तीर्णेषु दर्भेष्वसीति त्वजिनान्तरितेषु वा ॥
 जागृत्याद्रात्रिमेतां तु यावद् ब्राह्मो मुहूर्त्तकः ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतो ऽप्यानन्त्यमश्नुते ॥
 अग्निहोत्रं स्वकाले च हुत्वा प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापि वा' ॥

इति । आज्यादिप्राशनानन्तरमाग्निविहरणात् पूर्वं सावित्री-
 प्रवेशं कुर्यात् । तदुक्तं बौधायनधर्मे—

‘ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि-तत्सवितुर्वरेण्यम्
 ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि-भर्गो देवस्य धीमहि
 ॐ सुवः सावित्रीं प्रविशामि-धियो यो नः
 प्रचोदयात् -इति अर्धर्चशः समस्तया वा' ।

(बौ. स्मृ. २. १०. १४)

इति । इष्टिं परिसमाप्याऽग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रैषमुच्चार-
 यत् । तदाह कात्यायनः—

‘आत्मन्यऽग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् ।
 ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमीरयेत्' ॥

१. I. reads पूर्णमाहवनीये through mistake. २. I. reads ब्रह्मान्वाधान-. ३. I. reads स्थित्वा through mistake. ४. B, C, and F. substitute च for वा.

इति । अथ प्रैषमुच्चार्याऽभयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कपिलमते-

‘विधिवत् प्रैषमुच्चार्य त्रिरूपांशु द्विरुच्चकैः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो मेतः स्वाहेत्यपो भुवि ॥

निनीषन् दण्ड-शिक्ष्यादि गृहीत्वा ऽथ बहिर्रजेत्’ ।

इति । दण्डादीनां मन्त्रानाह बौधायनः-

‘सखामेत्यादिना दण्डं गृह्णीयाद् गुरुणार्पितम् ।

येन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥

यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यापि शिक्ष्यकम् ।

व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्यूचा ॥

युवा मुवासा इत्येवं तच्छंयोरुपवीतकम् ।

एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं बान्धवांस्यजेत् ॥

निःस्पृहो ऽन्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा’ ।

इति । एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथम-

द्वितीयविषयम् । चातुर्विध्यं तु भिक्षूणां हारीत आह-

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।

तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदादिकं श्रुतम् ॥

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः’ ॥

(हा. स्मृ. १०.१३-१४)

इति । पितामहो ऽपि-

१. I. reads कपिलमते. २. I. reads बिरुचकैः. ३. I. reads मम for मेतः.
४. D. G. and H. read निनीय; while J. reads निर्णीय through mistake
५. B. C. F. G. and H. read वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम्; while I. substitutes
च तत् for श्रुतम्. ६. I. reads कुटीचरो for कुटीचको

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्त्तिताः’ ।

इति । तत्राधिकारविशेषः पुराणे दर्शितः—

‘विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥

शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षद्विज्ञानसाधने’ ॥

(नृ. पु. ६०—१३)

इति । तत्र कुटीचकस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः—

‘कुटीचको नाम स्वगृहे वर्त्तमानः शुचिरकलुष

आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानो अगतकाम-क्रोध-

लोभ-मोहो ऽहङ्कारवर्जित आत्मानुग्रहं कुरुते’ ।

इति । वृद्धपराशरो अपि—

कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा

काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा

विधिवत् संन्यासं गृहीत्वा त्रिदण्ड-जलपवि-

त्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नान-शौचाचमन-जप-

स्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भि-

१. B. C. and F. read बहूवकः. २. B. C. and F. read हंससंज्ञितौ. ३. B. and F. read मुमुक्षा. ४. B. C. and F. read साधनम्. ५. B. C. and F. ad आहिताग्निभिर्भिक्षां. ६. B. C. F. and H. add य after वर्जितः. All, except A., omit इति. ८. I. omits स्नान-.

ते ऽन्नं यात्रामात्रमुपभुञ्जानाः तस्यां
नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ति ।

इति नन्दपुराणे ऽपि—

‘कुटीचकस्तु संन्यस्य स्वे च सन्नानि नित्यशः।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहे ऽथ वा ॥
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकमण्डलुः’।

इति । कुटीचकस्य ऽशक्तविषयत्वाद् युक्तो गृहवासदिः ।
तदुक्तं बौधायनेन—

‘कुटीचकाः परिव्रज्य स्वं स्वं वैश्वानि नित्यशः ।
भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जते शक्तिसङ्ख्यात्’ ॥

इति । बहूदकस्य वृत्तिविशेषमाह स्कन्दः—

‘बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धु-पुत्रादिर्वर्जितः ।
सप्तागारं चरद्वैश्यमेकाग्रं च परित्यजेत् ॥
गोवाल-रज्जु-सम्बद्धं त्रिदण्डं शिष्यमुद्धृतम् ।
जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिकाम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेत्’ ।

इति । बृहदपराशरो ऽपि—

‘तत्र बहूदका नाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पद्म-प-
वित्र-पात्र-काषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थीवशो-

१. B. C. D. F. and G. read -युञ्जानाः for -भुञ्जानाः. २. B. C. E. G. and H. read सन्तः for वसन्तः. ३. D. G. H. and I. read स्वे स्वे for स्वे च. ४. D. reads अशुद्धः; while H. reads कुटीचरस्याऽशुक्तविषयत्वात्. ५. D. and G. read ऽयष्टवैश्वानि. ६. B. C. D. F. and H. read च for तु. ७. I. omits पद्म.

धकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्या
चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

इति । पितामहो ऽपि—

‘बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविर्वाजितः ।
बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमौ नैव संवसेत् ॥
निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।
न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥
नाग्गारे नाऽऽसने नाऽन्त्रे नाऽस्तरे च त्रिदण्डके ।
स्वमात्रायां न कुर्याद्वै रागं दण्डादिके यतिः’ ॥

इति । हंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

‘हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्यां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं बहिःपटम् ॥
एकं तु वैगवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत्’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।
तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः’ ॥

इति । पितामहो ऽपि—

‘हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।
नित्यं त्रिषवणस्त्रायी त्वार्द्रवासा भवेत् सदा ॥
चान्द्रायणेन वर्त्तेत यतिधर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

१. II. reads साधुवृत्तेषु. २. I. reads मोक्षयन्ति. ३. II. and I. omit इति.

‘हंसाः कमण्डलुं शिष्यं दण्डपात्राणि त्रिभृतः ।

ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥

त्रि-षट्त्रयोपवासाश्च पक्ष-मासोपवासिनः ।

कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च व्रतैः कृशवपुर्धराः’ ॥

इति । परमहंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

‘कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिणीम् ।

अक्षमालां च गृह्णीयात् दैणवं दण्डमव्रणम् ॥

मोधूकरमथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्’ ।

इति । अत्र केचिच्छ्रृङ्गाजाड्येन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-
शिखा-यज्ञोपवीतव्यागमसहमानाः यथावर्णितं परमहंस्यं वि-
द्विषन्ति । उदाहरन्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः—

‘धृत्वारोऽप्याश्रमा ह्यन्ते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।

ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युग्रतपोधराः’ ॥

(हा. स्मृ. १४.१८)

इति । बौधायनोऽपि—

‘अनागतां तु ये पूर्वमनतीतां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते त्रिषाः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः’ ॥

(बौ. स्मृ. २. ४.१५)

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

१. D. and G. read मन्त्रैः; while I. reads यज्ञैः. २. A. reads सेवे
वा माधुकरमिकात्रं हंस आचरेत् १. ३. B, C, F, G. and H. read प्रद्विषन्ति.
४. I. reads धृत्वार आश्रमाः. ५. I. reads उपतपोधराः; while B, C. and E.
read उक्तवचोधराः. II. reads उपगतं बुधैः and gives another reading
उपतपोधराः in the margin. ६. D. reads अनातुरां. ७. D. omits इति.

‘सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा गूढकर्मसु योजयेत्’॥

(का. स्मृ. १. ५)

इति । मनुरपि—

‘सावित्रीपातिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः’॥

(म. स्मृ. २. ३९)

इति । अत्रिरपि—

‘यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ।

परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः’॥

(अ. स्मृ. ३)

इति । पैङ्गपुराणे ऽपि—

‘शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनाऽसौ कथं द्विजः’।

इति । मैवम् । एतेषां वचनानां परमहंसव्यतिरिक्तवि-
षयत्वेनाप्युपपत्तेः । परमहंस्यं तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिषूपल-
भ्यमानं केन प्रद्वेष्टुं शक्यम् । तथा च जाबालश्रुतिः—

‘तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तका-^१ऽऽरुणि-श्वेतकेतु-दु-
र्वासा-ऋभु-निदाघ-जडभरत-दत्तात्रेय-रैवतकप्रभृत-
योऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्म-
त्तवदाचरन्ति’।

(जा. उ. ६)

इति । तेषां च शिखादित्याग आत्मज्ञानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः—

१. H. reads यमपुराणेऽपि, but the name is not found anywhere else.
२. The name -निदाघ- does not appear in B. C. and F. The other
names are met with everywhere in many ancient works -निदाघ seems
to be a corrupted name.

‘दण्डं कमण्डलुं शिष्यं पात्रं जलपवित्रकम् । शि-
खां यज्ञोपवीतं च—इत्येतत् सर्वं भूः स्वहित्यप्सु
परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो
निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्
सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्त-
काले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करेपात्रेण लाभा-
लाभयोः समो भूत्वा शून्यागार-देवगृह-तृणकूट-
वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-अग्निहोत्र-नदी-
पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डि-
लेप्थनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान-
परायणो ध्यात्मनिष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः सं-
न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम’ ।

(जा. उ. ६)

इति । तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्यसंवादरूपेण
यज्ञोपवीतत्यागमाक्षिप्य समाहितम्—

‘पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती
कथं ब्राह्मणः? इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मेति’ ।

(जा. उ. ९)

इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम्—

१. H. and I. read अन्विच्छन्. २. H. reads यथाज्ञातरूपधरो; while I. omits - जान- and reads यथारूपधरो. ३. B. C. and F. read उक्तावपि; while A. reads मुखपात्रेण. ४. B. C. F. and G. read लाभालाभौ समो भूत्वा. D. also follows this reading, but omits समो and substitutes कृत्वा for भूत्वा. H. reads लाभालाभे समो भूत्वा. ५. I. reads अनिकेतवान्. ६. D. reads शकध्यानपरायणः. ७. H. and I. read ऽशुद्धः. ८. I. omits तत्

‘आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गव्योवाच
 केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजानीति ? तं
 होवाच प्रजापतिः । तेव पुत्रान् भ्रातृव्य-बन्धा-
 दीन् शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च
 भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनर्लोकं
 तपोलोकं सत्यलोकं चातल-वितल-सुतल-
 तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डं च
 विसर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् ।
 शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा
 लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च
 सर्ववाग्नौ समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽप्सु वा
 विसृजेत् । कुण्डलीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् ।
 पात्रं विसृजेत् । दण्डान् लोकाग्नीन् विसृजेदिति
 होवाच । अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदूर्ध्वगमनं विसृ-
 जेत्तिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सन्धिं समाधावा-

१. H. substitutes नच for तव, but it seems to be a mistake. २. I. reads भ्रातृन् बन्धादीन् शिखा-यज्ञोपवीते. ३. II. and I. omit महर्लोकं, but it is required here. ४. Except A. and I. all read -पाताल- after अतल-. ५. All, except A. and I., interchange the places of ब्रह्मचारी and गृहस्थो. ६. I. reads शरीराग्नौ, but it is a mistake. D. G. and H. read स्ववाचाग्नौ. ७. I. omits कुण्डलीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्. But this portion appears in all our MSS., and also in the text. I. also gives a reading कुण्डलीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । विप्रस्वं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्. ८. C F. and I. read ऊर्ध्वं गमनं. ९. I. omits this sentence, but it appears in the text.

त्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वाऽऽरण्यकमावर्त्तये-
दुपनिषदमावर्त्तयेत्'।

(आरु. उ. १)

इति । मैत्रायणश्रुतावपि—

‘इन्द्रस्य वज्रो ऽसीति त्रीन् वैणवान् दण्डान्
दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सशिखं
वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्’।

(आ. उ. ४)

इति । पिप्पलादशाखायामपि—

‘सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

१ D. reads सर्वेषु देवेष्वारण्यं, G. and I. read सर्वेषु देवेष्वारण्यं and II. reads सर्वेषु देवेष्वारण्यं. All these readings are incorrect. २ D. G. H. and I. read मैत्रायणः, but we do not find this name given to any Vaidika Śākhā or Upanishad. ३ D. does not insert वैणवान्. ४ I. reads योगसूत्रं समास्थितः, II. reads योगमन्त्रं समास्थितः.

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥
 एभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्वि वै स्मृतम् ।
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम् ॥
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित् ।

इति । व्यासस्मृतावपि—

‘यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।
 उपपूर्वनयात्* पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥
 यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
 तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

* उपपूर्वो नयः नयतिः उपनयनमित्यर्थः ।

१. G. H. and I. read ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठाः २. I. reads नेतरैः केशधा-
 रणैः ३. B. C. and F. insert स- before विद्वान् ४. D. reads यज्ञं तं यज्ञिनो
 विदुः and G. स यज्ञस्तं यज्ञिनं विदुः ५. H. reads स यज्ञस्तं यज्ञिनं विदुः
 but gives another reading in the margin सन्यस्तं यज्ञिनं विदुः and I.
 reads यज्ञास्तं यज्ञिनं विदुः ६. B. C. and F. read उपपूर्वजायात्पूर्वं यतो and
 D. reads उपपूर्वाणि वा पूर्वं यतो. This latter reading is meaningless. G.
 and I. read उपपूर्वाणिकात्पूर्वं यतो.

अग्निहोत्रविनाशो तु जुहादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च भेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
पत्नी योक्त्वा यथेष्टघन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।
तद्वद् यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥

इति । विश्वामित्रो ऽपि—

‘अथापरं परिव्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्षैमेके ।
संत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममुं च परि-
त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । शिखा-यज्ञोपवीत-
कमण्डलु-कपालानां त्यागी’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः
शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि
वर्जयित्वा ऐकं दण्डमादत्ते सखा म गोपायेति’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

‘यदा तु विदितं तत् स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्’ ॥

इति । अत्र केचिदाहुः—उपवीतत्यागवचनानि पुरातन-
यज्ञोपवीतविषयाणि । तथा च स्मृतिः—

१. B. C. F. and G. read अग्निहोत्र-. २. D. reads महात्; while H. reads-. ३. B. C. and F. read -मोक्षमेके. H. has the same reading, but reads in the margin -मोक्ष- for -मोक्ष-. ४. B. C. and F. read सत्यान्तेषु श्रद्धः शेषेणान् and H. reads सत्यानृतेषु श्रद्धाश्च शेषान्. Both the readings are quite incorrect. ५. D. omits the following portion :—
‘कमण्डलु-कपालानां त्यागी’ इति । बौधायनोऽपि— ‘अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं. ६. I. substitutes वेपथ्वं for ऐकं.
७. All, except A. and I. read सखा म.

‘नखानि निकृष्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं कम-
ण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत्’ ।

इति । यदाऽऽचमनाद्भयज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मण्या-
देव हीयते । तस्मादस्ति परमहंसस्यापि यज्ञोपवीतम्-
इति । तदयुक्तम् । उदाहृतस्मृतेर्बहुदकादिविषयत्वान् ।

‘न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति परमहंसः’ ।

(प. उ. २)

इति श्रुतेः ।

‘अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काम-
मेकं वैणवं दण्डमाददीत’ ।

(आ. उ. ४)

इति श्रुत्यन्तराच्च । न च—ब्राह्मोपवीतमन्तरेणाऽऽचमनाद्य-
म्भवः । कौपीतकिन्नाह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात् ।

‘किमस्य यज्ञोपवीतं? को वास्य
शिखा? कथं वास्योपस्पर्शनम्?’ ।

(कठ. श्रु. १)

इति प्रश्नः ।

‘इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा’ ।

(कठ. श्रु. १)

इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यं तु-ज्ञानमयशिखा-यज्ञोपवीतिन एव
एकलम्—इति प्रियालादभुताबुदाहृतम् ।

केचित्तु—परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति । उदाहरन्ति च

वचनानि । तत्र दक्षः सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणम-
भिदधानः—

‘त्रिदण्डेन यातिश्चैव’ ।

(द. स्मृ. १. १४)

इति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यत्नित्वं निषे-
धति—

‘यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाऽऽश्रमी’ ।

(द. स्मृ. १. १५)

इति । हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचकादीन् चतुरो-
प्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते—

‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गं तु व्रैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ ॥

इति । अत्रिरपि—

‘शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचित् मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः’ ॥

(अ. स्मृ. १. १३)

इति । एकदण्डवचनानि तु त्रिदण्डाऽलाभविषयाणि ।
तेदाह मेधातिथिः—

‘यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत्’ ।

इति । हारीतोऽपि—

‘नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकं तु व्रैणवं दण्डं पालाशं वैल्वमेव वा ॥

गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्येत् त्रिदण्डकम्’ ।

(हा. स्मृ. ११. १४)

१. H. reads त्रिदण्डोऽयं for त्रिदण्डेन and I. reads त्रिदण्डेन for the same through mistake. २. B. C. D. E. and H. read त्रिषयाणि for वचनानि. ३. All, except A. and I. read तथाऽऽह.

इति । अत्रोच्यते—परमहंसस्यैकदण्डनिराकरणे ब्रह्मा-
गमविरोधः स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैकदण्डप्रतिपा-
दिकाः श्रुति-स्मृतयः । एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेक-
दण्डस्याऽनुकल्पत्वमुक्तं तद्वद्दण्डादिविषयं भविष्यति ।
परमहंसस्य तु नैकदण्डोऽनुकल्पः । यतो व्यास आह—

‘त्रिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता’ ॥

इति । यत्तु—

‘सर्वे चैव त्रिदण्डिनः’ ।

इति तद्वाग्दण्डादिविषयम् । न तु यष्टित्रयाभिप्रायम् ।
तथा च मनुः—

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कौयदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निर्हिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥

त्रिदण्डमेतं निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

काम-क्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निर्गच्छति’ ॥

(म. स्मृ. १२. १०-११)

इति । दक्षोऽपि—

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते’ ॥

इति । एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह—

‘वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते’ ॥

१. All, except A; and the text read कर्मदण्डः. २. We follow here A. and the text. All others read नियता. ३. I. reads त्रिदण्डमेतत्. ४. The text reads निःक्षिप्य. ५. B. C. D. F. G. and H. read—

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे स्वनीहताम् ।

इति । यदपि पितामहेनोक्तम्—

‘परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरुपी त्रिदण्डभृत्’ ॥

इति तदप्युक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि—

‘लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ ।

इति यद्वित्रयाभिधानं तदपि बहुदकविषयत्वेनोपपन्नम् । यो हि बहुदक एव सन् प्रामैकरात्रादिकां हंसवृत्तिमाचरति स वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्तश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंसो भवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् । अनेनैवाभिप्रायेण—

‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः’ ।

इत्युक्तम् । अन्यथा मुख्ययोर्हंस-परमहंसयोरैकदण्ड-विधायकान्युदाहतानि वचनानि निर्विषयाणि स्युः । तस्मादेक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु—परमहंसोपनिषदि एकदण्डो अयमुत्पद्यत्वेनैव श्रूयते—

* ‘कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय
च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् । तच्च न

१. B, C, D, F, G. and H. omit भवति. २. B, C, D. and F. insert only वृत्तिभेदेन भिन्ना, and omit-च न वे लिङ्गेन ते द्विजाः. इत्युक्तम् H. also omits this portion, but it appears in the marginal correction. ३. All, except A. and H. omit इत्युक्तम्. They have only इति. ४. I. omits परमहंस. ५. I. reads अयमुत्पद्यत्वेनैव. ६. G. omits च. ७. G. and H. omit च. ८. D. omits च.

मुख्यमस्ति । को मुख्यः?—इति चेत् अयं मुख्यो
न दण्डं न शिर्ष्यं नाच्छादनं चरेति परमहंसः ।

(पर. उ. १)

इति । बाहम् । नास्त्येव विद्वत्परमहंसस्य बाह्ययष्टयुप-
योगः । अत एव च वाक्यशेषे ज्ञानमेव तस्य दण्डः—
इत्युक्तम्—

‘ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते’ ।

(पर. उ. ३)

इति । यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च—
विद्वद्-विविदिषुभेदेन परमहंस्यद्वैविध्ये मानाभावः शङ्कनीयः ।
वाजसनेयिब्राह्मणे तदुपलम्भात् ।

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रे-
षणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणा-
याश्च ध्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(बृ. उ. ३.५.१; ४.४.२२)

इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् ।

‘एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव
प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति’ ।

(बृ. उ. ४. ४. २२)

१. D. reads न च मुख्यम्, while B. C. F. H. and I. read तच्च न मुख्यः
or तच्च न मुख्यमस्ति. २. B. C. D. F. and G. substitute शिष्यां for शिष्यं.
B. C. and F. read चेति for चरति. ४. B. C. F. G. H. and I. omit च.
B. C. and F. read -भीप्सन्तः.

इत्येतद्वाक्ये विद्वद्विविदिषुसंन्यासौ उभावपि विस्पष्टमव-
गम्येते ।

‘एतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत्’ ।

(जा. उ. ६)

इति जाबालवाक्ये त्रिदण्डादिपरित्यागात्मकं विविदिषु-
पारमहंस्यमाप्नातम् । श्रुतिश्च-

‘न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि
वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्येरचयत्’ ।

(म. ना. उ. २१. २)

इत्यग्निहोत्र-यज्ञ-दानादितपोनिन्दापुरःसरं पारमहंस्यं विधाय
तस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याधिकारं दर्शयति-

‘ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत’ ।

(म. ना. उ. २४. २)

इति । तस्मात् द्वैविध्यसद्भावाद्दण्डादिनिवारणमशेषकर्मगु-
न्यविद्वत्परमहंसविषयम् । विदुषः कर्तव्यशून्यतां भगवानाह-

‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ ॥

(भ. गी. ३. १७)

१. B. C. and P. substitute जाबाले for एतद्वाक्ये. II. and I. read चान्विस्मिन् । एतद्वाक्ये for the same. २. All manuscripts, except A. have been mistaken here. They do not read separately the Śruti and the preceding sentence, D. reads -पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य for पारमहंस्यमाप्नातम्. ३. H. does not insert श्रुतिश्च before न्यास इति. ४. B. reads ब्रह्म ब्रह्म for ब्रह्मा ब्रह्मा. ५. I. reads ब्रह्म for ब्रह्मा. ६. B. C. and F. read कर्तव्यशून्यतां. ७. D. reads यः स्वात्मरतिः. ८. G. reads स्वात्मन्येव.

इति । दक्षो अपि—

‘नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वेषु निष्णातो यतिर्भवति नान्यथा’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्ववित्’ ॥

इति । बहुचब्राह्मणे अपि—

‘एतद् स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किम-

र्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे’ ।

इति । विविदिषोस्तु श्रवण-मननादिकर्तव्यसद्भावात् तदुप-
कारित्वेन दण्डधारणादिनियम उपपद्यते । ननु—ज्ञानरहितस्यापि
दण्डप्रतिषेध आम्नायते—

‘काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्’ ॥

(पार. उ. ३)

इति । नायं दोषः । विद्यां विविदिषां च विना जीवना-
र्थमेव केवलमेकदण्डं यो धत्ते तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य ॥

त एव सर्वाशीति विशेषितम् । स्मृतावपि—

१. The text reads कर्तव्यं. २. The text reads the whole line as follows—

‘एतैः सर्वैः सुखमप्यनो यतिर्भवति नेतरः’ ॥;

while B. C. F. and H. read यो वै सर्वसुनिष्णातो, D. and I. read एतैः सर्वैः
निष्णातो for एतैः सर्वैः सुनिष्णातो. ३. I. reads नान्यथा. ४. H. and I.
not insert ऋषयः; while I. substitutes कौषेयाः for कावषेयाः through-
out. ५. B. C. F. and I. omit इति. ६. D. reads विशेषणम्.

‘एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति ब्रह्मो नराः ।

नरके रौरवे घोरं कर्मत्यागात् पतन्ति ते’॥

इति । युक्तश्च नरके पातः । सत्यपि बाह्यदण्डे पापनिव-
र्त्तकानामान्तरदण्डानामभावात् । पापनिवर्त्तकत्वं च का-
लिकापुराणे दर्शितम्—

‘वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ।

लिङ्गव्येक्त्यै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥

कायजा ये बुधैर्भित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ।

जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभिः’॥

इति । ये कायजास्त्रयो ‘दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या
इत्यन्वयः । ननु—एकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते ।
तत्र विष्णु-बौधायनौ—

‘एकदण्डी भवेद्वा अपि त्रिदण्डो वा मुनिर्भवेत्’ ।

इति । व्यासः—

‘त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ।

पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरो भवेत्’ ॥

इति । शौनको अपि—

‘अथ काषायवासाः सखा म गोपा-

येति त्रिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति’ ।

इति । आश्वमेधिके भगवद्वचनम्—

१. I. reads नरकपातः. २. D. omits आन्तरदण्डानां. ३. D. G. &
I. read—व्यक्तौ. ४. I. reads विमोक्षणात्. ५. We find this line neither
in Vishṇu nor Baudhāyana. Baudhāyana substitutes एकदण्डी वि-
ण्डी वा for it. It may be found in Padya Vishṇu and Baudhāyana.

‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ॥ (८)

काषायमात्रसारो अपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर’ । (९)

(म. भा. आ. १०५.८-९)

इति । बाढम् । उक्तरीत्या तयोर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र
कुटीचक-बहूदकयोस्त्रिदण्डः । हंस-परमहंसयोरेकदण्डः ।
तथा च सति तत्रतत्रोदाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

॥ तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ॥

अथ तद्धर्मा निरूप्यन्ते । तत्र बौधायनः—

‘उषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विधेयं चाचम्य पर्ववर्जं यथाविधि ॥

स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा ।

विभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ॥

तद्वत् पवित्रे गोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकर्जप्यवान् ॥

मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय पवित्रिभिः ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘एकं एव चरेन्नित्यं सिद्धचर्यमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य सम्पद्यन् न जहाति न हीयते’ ॥

(म. स्मृ. ६. ४२)

१. B. C. F. and H. read -नीत्या. २. I. omits च. ३. I. reads विमृज्य.
४. D. reads वर्ष- for पर्व-. ५. B. C. and F. read -हव्यवान्. ६. I. reads
पवित्रिभिः. ७. D. reads एवं यश्चरते for एक एव चरेत्. ८. The text reads
असहायवान्. ९. H. reads वदन्वा हि for सम्पद्यन्; while D. reads the
whole line as follows:—

‘सिद्धिमेकस्य पश्यन् हि न जानाति न हीयते’ ॥.

इति । एकस्यासहायस्य विचरतो राग-द्वेषादिप्रतिबन्धा-
भावात् ज्ञानलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति ॥
तस्यां सिद्धावप्रत्युद्देन प्रवर्तते । प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते
किन्तु पारं गच्छति । यदा तु द्वितीय-तृतीयपुरुषसहायवान्
विचरेत्तदा राग-द्वेषसम्भवादुक्तसिद्धेर्हीयते । अत एव दक्षः-

‘एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि कर्त्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ।
एतत्क्षयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥
राजवार्त्ता हि तेषां च, भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।
स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३५-३७)

इति । यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वय-
मशक्तः स्यात् तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् ॥
यथाह श्रुतिः-

‘वर्षासु ध्रुवशीलो ऽष्टौमासमेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा’ ।

(आ. उ. ३)

इति । चरेत् चरेतामित्यर्थः । शौनकोऽपि-

‘एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत्’ ।

१. The text substitutes चैव for एव. २. B. C. F. and H. read ग्रामा
समाख्याताः and the text reads तथा for समा-. ३. I. reads तु न for नहि.
For the same H. reads तद्धि through mistake, and the text reads हि न.
४. The text reads राजवार्त्ताहि. ५. I. includes this word in the preced-
ing quotation through mistake. ६. We follow here only A.
All others do not insert शौनकोऽपि. They show the following line as
Belonging to the author.

इति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘सर्वभूतहितः शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।’

एकारामः परिव्रज्य भिक्षोर्वी ग्राममाश्रयेत् ॥

(या. स्मृ. ३. ५८)

इति । हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रम् । न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ।

‘हिंसाऽनुग्रहयोरनारम्भः’ ।

(गौ. स्मृ. ३. २४)

इति गौतमस्मरणात् । अत एव अहिंसादीनाहाश्रयः—

‘अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ॥

अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्य-मार्दवे ॥

स्वस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥

ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने योगो लब्धशानं धृतिः ।

ज्ञानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः ॥

भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥

इति । प्रव्रज्यां कृत्वा अपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं नेवसेत् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

‘आश्रमत्रयमुक्तस्य प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।

ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ (१५)

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्दि पृथिवीमिमाम् ।

स्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लब्धवाहारो जितेन्द्रियः ॥

पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत् ।

(लि. पु. १. ९०. १५)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘गुरोरभिहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥

प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।

अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीं यतिः’ ॥

(लि. पु. १. ८९. ५-६)

इति । संवत्सरमित्युपलक्षणम् । यावज्ज्ञानं तावन्नवसेत् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविचरणे विशेषमाह कण्वः—

‘एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्यो ऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ॥ (२१)

१. All, except the second line of this quotation, do not appear in the text. २. Except A. D. and G. all read लब्धवाहारः. ३. These two verses are found in Linga-purāṇa. They do not appear in Matsya-purāṇa. D. G. H. and I. read गुरोरपि हिते. ४. All, except A. and L. read पृथिवीचरणे for पृथिवीविचरणे. ५. D. omits पुराणे and reads मत्स्ये. ६. A. reads विजितात्मनाम्.

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ।
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥ (२२)
 न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥ (२३)
 (म. पु. १८४. २१-२३)

इति । चातुर्मास्यनिवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

‘संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलचारिणाम् ।
 आषाढादींश्च चेतुर आमासात् कार्तिकाद्यतिः ॥
 धर्मादये जलसम्पन्ने ग्रामान्ते निवसेच्छुचिः’ ।

इति । अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

‘श्रद्धया परयोपेतः परमात्मपरायणः ।
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्यां मुच्यते दशषट्कवित् ॥
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैक्षभाजनमासनम् ।
 कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत् ॥
 स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।
 षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मूत्र-पुरीषवत् ॥
 रसायनक्रियावादं ज्योतिषं क्रय-विक्रयम् ।
 विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ॥
 भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।
 कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥

१. I. reads दोषो. २. D. reads चतुरो मासाना कार्तिकाद्यतिः; while H. reads चतुरो मासान्वार्षिकानिवसेद्यतिः. ३. I. reads -शरीरेभ्यो. ४. D. and G. read भिक्षाभाजनम्. ५. I. reads विषमालुधम्. ६. I. reads रसायनं क्रियावादं; while D. substitutes -वर्जयेत् for -वादं, and for the same H. reads -वाच्यं. ७. D. substitutes वर्जयेत् for सर्वथा through mistake; while I. reads नृप, दण्डवत्. It places नृप in the vocative case.

नेटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ।
 भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्णं पश्येत् कदाचन ॥
 स्कन्धावारे खले सार्धं पुरे ग्रामे वसद्गृहे ।
 न वसेत् यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ॥
 रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ।
 पडेत्तानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
 मञ्चकं गुह्यवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ।
 दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पतनाभि षट् ॥
 संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनम् ।
 जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ॥
 आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसङ्ग्रहः ।
 दिवा स्वापो वृथाजल्पो यतेर्वन्धकराणि षट् ॥
 एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥
 उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ।
 भिक्षोर्भक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥
 गृहीतस्य त्रिदण्डादिर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
 कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ॥

१. B. C. and F. read न वतिप्रेक्षणं पुष्टं for नेटादिप्रेक्षणं द्यूतं. This seems the writer's mistake. G. substitutes नरादि- for नेटादि-.
 २. I. reads पुष्टं instead of द्यूतं. ३. B. C. and F. read च स्मृतेः while D. reads वसन्पुष्टे through mistake. ४. B. C. F. and H. read विनीयस्व. ५. I. reads सञ्चयाः. ६. A. reads तद्वत्सः for यत्स्थानः. ७. This and the following three verses are omitted by B. C. and F.; E. also omits three verses including this verse. G. omits only the first गृहीतस्य त्रिदण्डादेः &c. ८. H. reads कालान्तरोपभोगार्थं.

शुश्रूषा-लोभ-पूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ।
 शिष्याणां, नै तु कारुण्यात्, स स्नेहः शिष्यसङ्ग्रहः ॥
 विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ।
 अनुग्रहपरः प्रश्नो वृथा जल्पः स उच्यते ॥
 अजिह्वः षण्ढकः पङ्कुरन्धो बधिर एव च ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥
 इदं मृष्टमिदं नेति यो ऽश्रन्नपि न सज्जति ।
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
 संयोजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकैः ॥
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुमूत्रकरणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥
 तिष्ठतो ब्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरेगम् ।
 चेतुर्युगादयं त्यक्त्वा परित्राट् सो ऽन्ध उच्यते ॥

१. H. reads लोभ- २. H. reads शौचार्यं वा; while G. substitutes च
 for वा. ३. D. reads तु च for न तु, and for the same H. reads जानु.
 ४. I. reads दिवा; while D. and H. read विद्यासीनां. ५. H. reads विद्याऽऽभासो
 प्रमोदी. ६. This and the following line are omitted by A and H. ७. D.
 omits this line, and I. reads अनुग्रहप्रदः. ८. B. C. and F. read षण्ढकः.
 ९. B. C. and F. read संयोजातां and D. अयं जातां; while A. reads
 अयं जातां. १०. B. C. and F. read षण्ढकः. ११. H. reads दूरतः.
 १२. I. reads चेतुर्युगादयं, but the expression seems to be meaningless.

हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु येत् ।
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥
 सान्निध्ये विषयाणां यैः समर्थो अविकलेन्द्रियः ।
 सुप्रवदन्ते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥

इति । भिक्षाष्टनविधिमाह मनुः—

‘एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षेप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि संज्ज्ञते ॥
 विधूमे सन्नमुसले व्यद्वारे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रं स्यान्मात्रासद्भाद्विनिर्गतः ॥

(म. स्मृ. ६. ५५-५७)

इति । मीयन्ते इति मात्रा विषयास्तेषां सद्भाद्विनिर्गतः ।
 यतस्तो न हर्ष-विषादौ कार्यौ इत्यर्थः । यमो अपि—
 ‘स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे रुतजप्यः समाहितः ।
 भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं राग-द्वेषविवर्जितः ॥
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ।
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यदि ॥

* श्लोकोऽयमुपलभ्यते वासिष्ठधर्मशास्त्रे (१०-२२) परिव्राजकधर्मप्रकरणे ।

१. I. substitutes यतिः for यत्. २. D. substitutes च for यः. ३. The text reads भैक्षे प्रसक्तः. ४. All, except A, and I. read सन्नजति. ५. D reads भुक्तवर्जिते; while H. reads भुक्तवर्जिते. ६. D. reads वा न च हर्षया for चैव न हर्षयेत्. ७. Except A. I. and the text all read -मात्रं. ८. except A. all omit this. ९. except D. H. and I. read माधुक. १०. D. and I. read यतिः for यदि.

मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।
 एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
 यथालब्धं तथोऽश्रीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ।
 भैक्षं माधूकरं नाम सर्वपातकनाशनम् ॥

इति । बौधायनोऽपि—

‘विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तेवज्जने ।
 कालेऽपराद्धभूयिष्ठे भिक्षाऽटणमथाचरेत् ॥
 ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥
 सव्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे कोरे ।
 उपतिष्ठेत सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्ण्वाख्यं आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमवमुच्याऽप्युपानहौ ।
 ततो ग्रामं व्रजेन्मदं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गृहाद्विक्षां भवत्पूर्वं प्रचोदयेत् ॥

१. All, except A. and I. substitute तत् for तथा. २. except D. H. and I. read माधूकरं. ३. D. and I. read अनुवर्जिते. ४. B. C. F. G. and H. read विराजसं; while I. reads 'विराजनं through mistake. ५. D. reads विश्वाक्षः.

गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतो ऽधोमुखस्ततः ।

दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्णां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥

त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।

उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥

पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद् दक्षिणेन तु ।

प्राणयात्रिकमन्त्रं तु भिक्षेत त्रिगतस्पृहः' ॥

इति । भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाज्ञोशनाः—

‘माधूकरमसंकृष्टं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

मनःसङ्कल्परहितान् गृहांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् ।

मधुवदाहरणं यक्षु माधूकरमिति स्मृतम् ॥

शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।

तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशाना मुनिः ॥

भिक्षाष्टनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।

अयाचितं हि तद्वैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥

उपस्थाने च यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।

तात्कालिकमिति ख्यातं तदक्षव्यं मुमुक्षुणा ॥

सिद्धमन्त्रं भक्तजनैरानीतं यन्मठम्प्रति ।

उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः' ॥

इति । भिक्षात्रं प्रज्ञांसति यमः—

‘यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।

न स किञ्चिदुपाश्रीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥

१. D. reads इष्टिपूर्णां दातुश्च करसंस्थिताम्; while B, C, F, and G. it reads इष्टिपूर्णां. २. D. omits इति. ३. H. reads असंज्ञतः; while reads असंज्ञतः. ४. D. reads तद्वैक्षं.

अम्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासिमासि त्रयं पिबेत् ।

न्यायतो येस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्तास्तु विशिष्यते ॥

तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ।

पिबेत् द्वादश वर्षाणि न तद्वैक्षसमं भवेत् ॥

शाकभक्षाः पयोभक्षा ये ज्ये यौवकभक्षकाः ।

सर्वे भैक्षभुजस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

न भैक्षं परपाकाजं न च भैक्षं प्रतिग्रहः ।

सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्वैक्षेण वर्त्तयेत् ॥

इति । अत्र सर्ववर्णेष्वित्यापद्विषयम् । अत एव बौधायनः—

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।

असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥

सर्वेषामप्यभावे तु भैक्षद्वयमनञ्जता ।

भैक्षं गूत्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानता ॥

इति । नच—भिक्षां लब्धुमुल्कापताद्युत्पातकथनं ग्रहदौ-
स्थ्यादिकथनमन्यं वा कञ्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह मनुः—

‘न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्गविद्यया ।

नाऽनुशासन-वादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

(म. स्मृ. ६. ५०; व. स्मृ. १०. २१)

इति । वर्ज्यमन्नमाहाश्रितः—

‘हितं मितं सदाऽश्रीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

१. D. and G. read वस्तु for वस्तु, and B. C. and F. read वस्तु भिक्षार्थी for वस्तु भिक्षाशी; while H. reads वः सुभिक्षार्थे for the same. २. D. reads पाचक- for अपचक-. ३. I. adds ऽपि to बौधायनः. ४. I. reads बौधायनः instead of मनुः through mistake.

उदक्यां चोदितं चान्नं द्विजान्नं गूढचोदितम् ।

प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे कृमं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

पित्रर्थं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् ।

वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबाधाकरिं तथा' ॥

इति । परबाधाप्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मनुराह—

‘ न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरर्थं वा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्वा ज्यैरगारमुपसंभ्रजेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. ५१)

इति । यस्तु भिक्षां दातुं शक्नोऽपि नास्तिक्यान्न प्रयच्छति तद्गृहं वर्जयेदित्याह बौधायनः—

‘ भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं समाहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जना मौल्यात्त्यजेच्चाण्डालवेदमवत्' ॥

इति । अनिन्द्यगृहस्य वर्जने बाधमाह स एव—

‘ साधुं चाप्यतितं विप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते' ॥

इति । यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति तस्य भिक्षा न ग्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘ आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः सम्प्रयच्छति ।

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशीं यतिः' ॥

१. C. and F. omit this verse. २. G. and I. read यत्तान्नं for द्विजान्नं; while H. reads विज्ञानं for the same. ३. D. reads प्राण्यङ्गं तापसे कृमं. G. reads प्राण्यङ्गे तापसे कृमं and H. and I. read प्राण्यङ्गे चापि संहृतं. ४. The text reads. अपि वा for अथ वा. ५. D. reads बाधकम् for बाधय. ६. D. reads साधुं न पतितं वीरं.

इति । भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसम्प्रत्याह
बोधायनः—

‘एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

इति । यतिपात्रं विविनक्ति मनुः—

‘अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलावुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैदेलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

(म. स्मृ. ६. ५३-५४)

इति । यमो ऽपि—

‘हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः’ ॥

इति । बोधायनो ऽपि—

‘स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटा-ऽश्वत्थ-करञ्जानां तु पर्णके ॥

कुम्भी-तिन्दुकयोर्वा ऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।

आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥

सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सीसयोः’ ।

इति । भोजननियममाह स एव—

भैक्षचर्यादुपावृत्य.....हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य

१. D. G. H. and I. read वैषर्ष. २. All, except A. omit इति. ३. D. reads जीर्णेषु. ४. When this quotation is compared with the original it seems that the author has formed it himself by borrowing words from the Sūtras Nos. 7, 11 and 12. All, except A. D. and the text read भिक्षाचर्यादुपावृत्य. ५. The text reads हस्तपादान्; while B. C. D. F. G. and H. read हस्त-पादौ. ६. The text omits च.

ओचम्यादित्यस्यापि निवेदयन् उदुत्यं चित्रमिति ।

..... ब्रह्मजज्ञानमिति च । (७) ... .. उदयं तम-

सस्परीति च ... जपित्वा । (११) ... भुञ्जीत । (१२)

(बौ. स्मृ. २. १०. १८. ७-१२)

इति । नृसिंहपुराणे अपि—

‘ततो निवेदय्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ॥ (१३)

चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य प्रासमात्रं समाहितः ।

सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ॥

सूर्यादिदेव-भूतेभ्यो दत्त्वा ऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ।

भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ॥ (१४)

भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् । (१८)

न दुष्येतस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ॥ (१९)

अर्थाचम्य निरुद्धासुरूपतिष्ठेत भास्करम् ॥

जपध्यानविशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः । (१६)

रुतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥ (१९)

१. The text has the word आचम्य, but in the 11th Sūtra. २. The text reads आदित्यस्यापि निवेदयेत्. ३. B. E. D. F. G. and I. read निवेदयेत्, H. reads निवेदय्य and the text reads निवेदय. ४. This and the following line are not found in the text, but they appear in the Laghu Hārīta Smṛiti. This Smṛiti reads चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य; while L. reads चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य. ५. The L. H.-Smṛiti reads नियोजयेत्. ६. The text reads सूर्यादिदेवताभ्यो हि; while B. C. and F. read सूर्यादिदेवदेवभ्यः. ७. For this line the text substitutes the following one—भुक्तपात्रे यतिर्नित्यं भक्षयेन्मन्त्रपूर्वकम्. ८. E. and the text read भुक्त्वाचम्य. ९. The text reads आनेतिहासेस्तु.

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।

योतिर्धर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥ (२०)

प्रोप्नोति परमं स्थानं यत् प्राप्य न निवर्तते' ।

(नृ. पु. ६०. १३-२०)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽश्वरः ॥ (७)

हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः ।

आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥ (८)

प्राग्रात्रे ऽपररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।

संन्यास्वाह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्’ ॥ (१०)

(कू. पु. १. २. २९. ७-१०)

इति । अथान्ये ऽपि यतिधर्माः । तत्राहोऽत्रिः—

‘अतःपरं प्रवक्ष्यामि आचारो यो यतेः स्मृतः ।

अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गुरुवत् प्रतिपूजनम् ॥

यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।

विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘रुक्तकेश-नख-रमश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।

विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ (५२)

१. This line does not appear in the text, but it is found in the *Laghuhārītasmṛiti*. २. The text reads *तत्पदं समवाप्नोति*, but *Laghuhārīt* reads as we have done. ३. D. omits *ऽपि*. ४. D. and G. read *नरः* for *ऽश्वरः*; and L. substitutes *वतिः* for the same. ५. The text reads *संन्यास्वमि*. ६. All, except A. omit *ऽपि*. ७. D. omits *आह*. ८. The text reads *हृत्पु*; while D. and G. read *हृत्*.

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
 समेता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ (४४)
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ (४५)
 दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ (४६)
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ (४७)
 क्रुद्धयन्तं न प्रतिक्रुद्धयेदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 समद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ (४८)
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ (४९)
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि सन्ध्ययोः ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ (५०)
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ (५१)
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ (५२)

(म. स्मृ. ६. ४४-६८)

१. D. reads ममता. २. I. and the text read निर्देशं, and D. reads निर्वैषं. ३. I. reads निरामयः; while A. reads निराश्रयः. ४. I. reads भूतानां. ५. I. reads वा सदा for सन्ध्ययोः. ६. B. C. D. G. and H. read शरीरस्यात्ययं. ७. B. C. F. and H. read अत्यन्ताभ्यवहारेण; while D. reads अल्पेनाभ्यवहारेण.

इति । दक्षो ऽपि—

‘नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘न किञ्चिद्वेषजादन्यदन्यद्वा दन्तधावनात् ।

विना भोजनकालं तु भक्षयेदात्मवान् यतिः॥

नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।

पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदह्णोपभुज्यते ॥

न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्’॥

इति । नाध्येतव्यमित्येतत्कर्मकाण्डविषयम् । अन्यथा—

‘उपनिषदमावर्त्तयेत्’ ।

(आ. उ. २.)

इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसाव्य-
तिरिक्तविषयम् ।

‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ ।

इति तन्मीमांसाया विहितत्वात् । उपपन्नश्च तीर्थोपवा-
साध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्यनिषेधो निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात्कै-
वल्यश्रमस्य । यतः स * एवाह—

* अत्र ‘स एवाह’ इत्यनेन दक्ष एवाहेति ग्राह्यमिति प्रतिभाति ।
यतो ‘नाध्येतव्यं’ इत्येतस्य पूर्वोक्तस्य दक्षवचनस्य व्याख्यानमुपक्रम्य
तच्छब्देन तस्यैव परामर्शः क्रियत इति स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

१. All, except A. and I. are mistaken here. I. reads -इद्यादा दन्त-
धावनाद्. २. A. D. and G. read -भुज्यते.

‘यस्मिन्वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्रोस्ताः शिला इव ।
 न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।
 विषयान् न पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।
 आकाशे असिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोष आर्जवम् ।
 आकिञ्चन्यमदम्भश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 वृथा प्रलापी यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।
 नान्यविद्याभियुक्तश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अतीतान्न स्मरेद्भोगांस्तथैवाऽनागतानपि ।
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अन्धवन्मूकवत् पङ्गु-बधिर-क्लीबवच्च यः ।
 आस्ते ब्रजति यो नित्यं स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥

इति । उक्तधर्मोपेतं यतिं प्रशंसति दक्षः—

‘सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।
 निर्दहिष्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
 संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
 एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति’ ॥

(द. स्मृ. ७. ४५-४६)

इति ।

॥ तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः ॥

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामश्रमाणां
 प्रत्येकमवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते—

१. I. reads प्राप्ताः. २. The text reads संमितं यद्गृहस्थेन; while D. G. and H. read सञ्चितं यद् गृहस्थेन. ३. This and the following one line are not found in the text.

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकैकस्य चतुर्विधाः’^१ ।
 इति । तत्र चातुर्विध्यं कात्यायनस्मृतिव्याचक्षे—
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार
 आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचा-
 रिणश्चतुर्विधा भवन्ति । (१) गायत्रो ब्रह्मः
 प्राजापत्यो बृहन्निति । (२) उपनयनादूर्ध्वं त्रि-
 रात्रमक्षारलवणाशीं गायत्रीर्मधीते स गायत्रः ।
 (३) अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्
 प्रतिवेदं द्वादश द्वादश वा यावद्ब्रह्मणन्तं वा
 वेदस्य स ब्रह्मः । (४) स्वदारनिरतो ऋतुका-
 लगामी सदा परदारवर्जो स प्राजापत्यः ।
 (५) अथवा चतुर्विंशतिवर्षाणि गुरुकुलवासी
 ब्रह्मः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः ।

१. D. reads -स्मृतिव्याचक्षते, G. -स्मृतिव्याचष्टे and I. -स्मृतेव्याचक्षते. २. The author says that he quotes the following four paragraphs from the Kātyāyanasmṛiti, but this quotation appears in Āśramopaniṣad, which is the fifty-second Upanishad of the Atharva-Veda, with the difference that the said Upanishad reads अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति for ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थपरिव्राजकाः चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति. In the Kātyāyana Smṛiti the quotation is not found. ३. The text (B. S. S. Edition, by Col. Jacob) reads ब्राह्मणः through mistake. ४. The text inserts यः before this word. ५. The text reads -मन्त्रे for -मधीते through mistake. ६. The text inserts यो before this word. ७. The text reads ब्राह्मणः through mistake. ८. I. reads-वर्जितः. ९. The text omits स. १०. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit the following portion :—

अथवा चतुर्विंशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्रह्मः

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः.

११. The text reads ब्राह्मणः through mistake.

(६) आ प्रायणादुरोरपरित्यागी स नैष्ठिको बृह-
न्निति । (७)

(आ. उ. १)

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वा-
र्त्ताकवृत्तयः शालीनवृत्तयो यायावरा घोर-
संन्यासिकाश्चेति । (२) तत्र वार्त्ताकवृत्तयः
कृषि-गौरक्ष-वाणिज्यमर्गहितमुपयुञ्जानाः शत-
संवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थ-
यन्ते । (३) शालीनवृत्तयो यजन्तो न याज-
यन्तो ऽधीयाना नाध्यापयन्तो ददतो न प्रति-
गृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आ-
त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) यायावरा यजन्तो
याजयन्तो ऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रति-
गृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त
आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) घोरसंन्यासिका
उद्धूतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदि-
वसमोहतोऽष्टवृत्तिमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सरा-
भिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. २)

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वै-
खानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति ।
(२) तत्र वैखानसा अरुष्टपच्यौषधि-वनस्पति-
भिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पेन्च-

१. B. C. and F. read शालीनवृत्तयो. २. D. G. and H. read आरु-
तोऽष्ट- for आहृतोऽष्ट-. In other places we find आहृतोऽष्ट-. ३. I. reads
पञ्चमहायज्ञक्रियां. B. C. and F. read पञ्चमहायज्ञक्रियाभिः; while the text
substitutes क्रियां for क्रियाः.

महायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
 (३) औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रे-
 क्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-नीवार-इयामाकैर-
 म्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्त-
 यन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) वालखिल्या
 जटाधराश्चीर-चर्म-बल्कल-परिवृताः कार्तिक्यां
 पौर्णमास्यां पुष्पफेलमुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मा-
 सान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वा म्निपरिचरणं कृत्वा
 पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थ-
 यन्ते । (५) फेनपा उन्मत्तकाः शीर्णपर्ण-फल-
 भोजिनो यत्र तत्र वा वसन्तो म्निपरिचरणं
 कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं
 प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. ३)

परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१)

कुटीचका बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । (२)

१. The text reads उदुम्बराः and D. omits the whole sentence औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर बदर-नीवार-इयामाकैर-
 म्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. B. C. F. G.
 and H. omit प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-. I. also
 omits this portion except the last word -बदर-. २. All, except A.
 and the text omit -महा-; while I. and the text read -क्रियां for
 क्रियाः. ३. This word does not appear except in A. and the text.
 ४. B. C. F. G. H. and I. read जीर्ण-. ५. The text substitutes यत्र
 or तत्र and omits वा. ६. B. C. D. F. G. H. and I. omit म्निपरि-
 चरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. ७. The text
 reads -क्रियां.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त
 आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) बहूदकास्त्रिदण्ड-
 कमण्डलु-शिक्ष्य-पद्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-
 शिखा-यज्ञोपवीत-कौपीन-काषायवेषधारिणः
 साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आ-
 त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) हंसा एकदण्डधराः
 शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्ष्य-क-
 मण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु
 पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्र-द्विरात्रं-कृच्छ्र-चान्द्रा-
 यणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) पर-
 महंसा न दण्डधरो मुण्डाः कन्या-कौपीन-
 वाससो ऽर्थेकलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता
 उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्ष्य-प-
 द्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीत-

१. I. reads -गृहे तु for -गृहेषु, and the text reads भिक्षाचर्यं for भैक्षचर्यं; while I. substitutes भैक्षचर्यो for the same. २. D. G. and I. omit -शिक्ष्य-पद्म-; while H. omits only -पद्म-. The text reads -पक्ष- for -पद्म-. ३. D. G. H. and I. omit -कौपीन-. ४. D omits the following portion through mistake:—साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्ष्य-. ५. I. reads भैक्ष for भैक्षचर्यं, and for the same the text substitutes भैक्षचर्यं. ६. B. C. and F. insert तत्र before हंसाः. ७. I. omits -वर्जिताः. ८. I. omits शिक्ष्य-. ९. I. inserts एकरात्रं द्विरात्रं after पञ्चरात्रं and omits वसन्तः. १०. H. omits -द्विरात्र-. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read परमहंसा नाम एकदण्डधराः, But they are wrong here, as a दण्ड is not required by a परमहंस. १२. I omits अव्यक्ताचाराः and reads व्यक्ताचरन्तलिङ्गाः. १३. The text reads अनुन्मत्ताः. १४. The text reads -पक्ष- through mistake. Also B. C. and F. have the same reading. १५. The text reads -पवीतानां स्वागिनः.

तत्यागिनः शून्यागार-देवगृहवासिनो न तेषां
धर्मो नाधर्मो न सत्यं नोपि चानृतं सर्वसहाः सर्व-
समाः समलोष्टा-ऽश्म-काञ्चना यथोपपन्नचातुर्व-
र्ण्ये भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

(आ. उ. ४)

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘तेषामुपशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् ।

दानमेकं गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचरिणाम् ॥

इति । युक्तं च परिव्राजकाणामात्ममोक्षणम् । तत्त्वज्ञानपर्य-
वसायित्वात् पारिव्रज्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य तन्निर्वचनं स्मृ-
त्यन्तरे दर्शितम्—

‘परिव्रज्यात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

परिपूर्णफलत्वाच्च परिव्राजक उच्यते ॥

परितो व्रजते नित्यं परं वा व्रजते पुनः ।

हित्वा चैवाऽपरं जन्म परिव्राजक उच्यते’ ॥

इति । तदेवमध्यायादौ मूलवचने ‘चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्’ इत्या-
श्रमशब्देन बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टयधर्माः परिसमापिता इति ।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितो जीवनकृते-

रूपायः कृष्यादिः पुनरथ समस्ताश्रमगताः ।

१. I. adds वा to -धर्मो. २. The text does not insert सत्यं. ३. B. C. F. and the text omit न; while G. and H. substitute वा for च.
४. The text reads चातुर्वर्ण्यभैक्षचर्यं. ५. B. C. and F. read मोक्षयन्ते; while D. omits the portion between परमहंसा न वण्डधराः and मोक्षयन्ते both inclusive. ६. All, except A., omit इति । कात्यायनो ऽपि. ७. I. substitutes एवं for तत्. ८. G. omits this verse. H. also omits it, but it appears in its marginal correction. D. reads द्वितीयाध्याये ऽस्मिन्.
26

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृतास्त्वाश्रमपदाः

तमेवं व्याकार्षीन्महितधिषणो माधवविभुः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश-
रस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१. I. reads स्वाश्रमपदाः. २. B. C. F. and H. read परम- for परमेश्वर.
३. G. reads इति श्रीबुद्धपाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां for इति श्रीम-
हाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य मा-
धवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां.

ॐ नमः शिवाय ।

पराशरसंहिता

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथम-द्वितीयाभ्यामध्यायाभ्यां चोतुर्वर्ण्याश्रमाः साक्षात्
प्रतिपादिताः । आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्धि-
स्यैवाधिकारः ।

‘शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्’ ।

इति स्मृतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी
तथापि केनचिदागन्तुकेनाऽऽशौचाख्येन दोषरूपेण पुरुषगता-
तिशयेन कञ्चित्कालं प्रतिबद्ध्यते । तच्चाशौचं कालेयत्ता-स्ना-
नाद्यपनोद्यम् । अतस्तृतीयेऽध्याये तत् प्रतिपिपादयिषुरादौ
प्रतिबन्धापगमेनोर्त्तम्भितां शुद्धिं प्रतिजानीते—

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।

इति । यतो जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः

१. B. C. and F. read चातुर्वर्ण्यधर्माः for चातुर्वर्ण्याश्रमाः. २. D. and G. omit च, and D. substitutes धर्मस्य for धर्मेषु. ३. I. substitutes श्रुतः for स्मृतेः, but we follow the majority. ४. B. reads दोषनिरूपणेन for दोषरूपेण. ५. B. C. F. and H. read उत्तम्भिकां, but it seems incorrect. ६. D. G. and J. substitute परं शुद्धिः. We follow the author here, but Nandapandita uses परं for अतः. ७. D. omits जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।

प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।
जनन-मरणयोश्च अशुद्धिप्रापकत्वं मनुना दर्शितम्—

‘देन्तजाते ऽनुजाते च कृतचौले च संस्थिते ।

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके चे तथोच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ५. ५८)

इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति—

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्ध्यति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २ ॥

ननु-दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः इत्येतद्वहुस्मृतिवि-
रुद्धम् । तथाच दक्षः—

‘शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

(द. स्मृ. ६. ७)

इति । देवलो अपि—

‘दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्वात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव तु’ ॥

इति । वसिष्ठो अपि—

१. B. C. F. and H. read दन्तजातानुजाते. २. A. and the text of Mann read कृतचूडे. ३. D. and G. substitute अपि for च. ४. B. C. and F. read क्षत्रियाः वैश्याः and शूद्राः instead of their respective singular form. ५. I. substitutes हि for नू.

‘ब्रह्मणो दशरात्रेण । (२७) पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः । (२८)
वैश्यो विंशतिरात्रेण । (२९) शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ । (३०)
(व. स्मृ. ४. २७-३०)

इति । नैष दोषः । विप्रेषु त्र्यहाशौचस्य समानोदकविष-
यत्वात् । तथा च मनुः—

‘त्र्यहानूदकदायिनः’ ।

(म. स्मृ. ५. ६४)

इति । दशाहाशौचप्रतिपादकानि दक्षादिवचनानि सपिण्ड-
विषयाणि ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ५. ५९. व. स्मृ. ४. १६)

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणे अपि—

‘दशाहमाहुराशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः’ ।

(कू. पु. १. २. २३. १)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः’ ॥

१ In I. these four Sûtras from Vasishtha are rendered in verse by means of some additions and alterations, but in the second line the Chhanda is not correct. २. The text (B. S. S. Edition) reads त्र्यन्वः, and interchanges the places of वैश्यः and विंशतिरात्रेण. B. C. and F. read शूद्रास्तु मासेन, D. G. and H. शूद्रस्य मासेन, and all of them omit शुद्ध्यति. ४. Except A. and the text all read त्रिरात्रेण, but our reading gives a better sense when the following line of the text is noticed. ५. D. reads विधीयते.

इति । ननु—‘क्षत्रियो द्वादशाहेन’-इत्येतदप्येनेकस्मृतिवि-
रुद्धम् । तत्र वसिष्ठ-देवलाभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमु-
क्तम् । तद्वचनं चोदाहृतम् । शातातपस्वेकादशाहमाह—

‘एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।

गूढो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके’ ॥

इति । वृद्धपराशरो अपि—

‘क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । अत्रोच्यते—विद्या-तपसोस्तारतम्येन विरोधः समाधे-
यः । यावद्यावद्विद्या-तपसी विवर्धते तावत्तावदाशौचं संकुच्यते ।
अतएव याज्ञवल्क्यो न्यायवर्तिनः शूद्रस्याप्यर्धमाशौचमाह—

‘क्षेत्रस्य द्वादशाहानि विशाः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि गूढस्य तदर्धं * न्यायवर्तिनः’ ॥

(या. स्मृ. ३. १२)

इति । देवलो ज्येष्ठदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौचतारत-
म्यमाह—

‘चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।

वेदाग्निमुक्तविप्रस्य त्र्यहमाशौचमिष्यते ॥

* न्यायवर्तिनः—‘पाकयज्ञ-द्विजशुश्रूषादिरतस्य’-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. D. reads एकस्मृतिः. २. D. and G. read विचार्यते for विवर्धते.
३. C. F. and G. substitute क्षत्रियस्य for क्षत्रस्य; while D. reads the
whole line as follows :—

क्षत्रियस्य द्वादशाहा विशाः पञ्चदशैव तु ।

४. Except A. D. and I. all read विशाम् for विशाः. The text also reads
the same.

एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।
 एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥
 एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु द्वादशैकादशा दश ।
 वैश्यस्यैवं पञ्चदश-द्वादशैकादश क्रमात् ॥
 अर्धमासं तु शुश्रूषोः शूद्रस्याशौचमिष्यते' ।

इति । यत्तु क्षत्रियादेस्त्रि-पञ्चकादिकं तेनैवोक्तं तद्विद्या-
 तपोरहितविषयम् ।

‘प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं सम्प्रकीर्तितम्’ ।

इति वाक्यशेषात् । दक्षोऽपि दश पक्षानुपन्यस्य गुणोक्त-
 र्पापकर्षाभ्यां व्यवस्थामाह—

‘सद्यःशौचं तथैकाहं त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।
 षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च ॥
 मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षार्धं दश सूतके ।
 उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥
 ग्रन्थार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
 सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम् ॥
 राजर्षिगदीक्षितानां च बाले देशान्तरे तथा ।
 व्रतिनां सन्निपां चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥

१. D. reads वेदाभ्यां श्रुतयुक्तस्य. २. D. substitutes तत्रैव for तेनैव.
 ३. D. and G. read त्र्यहः for त्र्यहः; while the text reads तथैकाहो
 द्वि-चतुरहस्तथा. The latter reading seems to be more correct, but
 Aparārka follows our reading (See Āśauchaṣṭakaparakarṇam). ४. The text
 reads द्वादशाहं षड्-दश-द्वादशाहं. ५. The text reads अज्ञ-समन्वितम्. ६. B. C. and
 F. read वयार्थतो for ग्रन्थार्थतो. ७. I. reads अज्ञ-समन्वितम्. ८. The
 text reads सूतकी.

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।
 हीने हीनतरे वाऽपि त्र्यहंश्चतुरहस्तथा ॥
 तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः ।
 ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥
 अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽश्वंस्तथा द्विजः ।
 एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

(द. स्मृ. ६. २-९)

इति । अत्र 'चत्वार्यधीतवेदानाम्'—इत्यादिनोक्तो अश्व-
 कोक्तो युगान्तरविषयः ।

‘वृत्त-स्वाध्यायसपेक्षमघसंकोचनं तथा’ ।

इत्याद्यनुक्रम्य—

‘कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः’ ।

इति स्मृत्यन्तरे अभिधानात् ।

‘दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकित्विषी’ ॥

(हा. स्मृ. १८. ३२)

इति हारीतवचनाच्च । उक्तरीत्या क्षत्रियवद्वैश्ये अपि वच-
 नान्तरविरोधः परिहर्तव्यः । एवं च सति विप्रस्य समानोदकेषु

१. D. substitutes दशाहान् for एकाहान्; while the text reads एकाहम् समाख्यातो for एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो. २. The text reads चैव द्वि-वि-चतुर-हस्तथा. ३. This and the following line do not appear in the text. ४. The text reads भुङ्क्ते ऽदत्त्वा च यः पुनः for अदत्त्वाऽश्वंस्तथा द्विजः. ५. The text reads सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम्. This and the previous reading of the text convey quite a different sense. ६. I. interchanges the places of वृत्त-and-स्वाध्याय-. ७. B, C, D, and F. read -नोत्या for -रीत्या.

त्रिरात्रं सपिण्डेषु दशरात्रम् । क्षत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मू-
लवचनोक्तं तदेव स्थितम् । यद्यपि क्षत्रिय-वैश्ययोः पञ्च-
दशाह-विंशतिरात्रवचनानुसारेण द्वादशाह-पञ्चदशाहाशौचव-
चनं गुणवदधसंकोचपरमिवाभाति देवलश्च गुणवद्विषयत्वे-
नैवोदाजहार तथापि शिष्टाचाराद्बहुस्मृत्यनुग्रहाच्च क्षत्रिय-वैश्य-
योर्मूलवचनोक्त एव मुख्यः कल्पः । अत एव मनु-कूर्म-दक्षाः—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८३; कू. पु. १. २. २३. ३८; द. स्मृ. ६. ७)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः ।

क्षत्रियो द्वादशाहं तु वैश्यो मासार्धमेव च ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः’ ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘क्षत्रियो द्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्दशाह-

माशौचम् । (१) द्वादशाहं राजन्यस्य । (२)

पञ्चदशाहं वैश्यस्य । (३) मासं शूद्रस्य’ । (४)

(वि. स्मृ. २२. १-४)

इति । पञ्चदशाह-विंशतिरात्रवचनं तु यावज्जीवाशौच-

१. All, except H. show that the author quotes this verse from three different works. The readings of Manu and Kûrmapurāṇam are quite similar, but Dakṣha reads जातिविप्रो for शुद्धयेद्विप्रो. H. makes no mention of Dakṣha. २. D. and G. omit मार्कण्डेयो अपि, and the following three lines do not appear also in that Purāṇam. ३. I. reads मासः.

वाक्यमिव निन्दापरत्वेन युगान्तरविषयत्वेन वा व्याख्येयम् ।
'पराशरवचो यथा'—इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वप-
संकोच-विकासपराणि वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि
चास्माभिर्यवस्थापितानि ॥ २ ॥

उक्तस्याशौचस्य कर्माधिकारपरिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपा-
सनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह—

उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिश्च जायते ।

इति । उपासनं सन्ध्यावन्दना-अग्निहोत्राद्यनुष्ठानं तस्मिन्
प्रसक्ते तात्कालिकी शरीरशुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः—

‘अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पञ्चयज्ञान् कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः’ ॥

इति । यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते तावदेव शुद्धिं
तूपरि । पुलस्त्यो अपि—

‘सैन्ध्यामिष्टिं चरं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः’ ॥

इति । अञ्जलिप्रक्षेपे तु वाचोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह—

‘सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रैक्षिष्य प्रदक्षिणं

कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’ ।

१. Except A. and I. all do not insert युगान्तरविषयत्वेन वा. २. D. E. G. K. L. and M. read -मङ्गः शुद्धिस्तु, which H. and I. read -मङ्गः शुद्धिश्च. ३. G. reads इष्टिं for इष्टि. ४. I. reads गच्छति for गच्छेत्. ५. I. reads. वाचिको-. ६. D. omits प्रैक्षिष्य.

इति । मनसोच्चारणस्य मार्जनादिमन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जलौ
विशेषविधानं वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६२)

इति तत् स्मार्त्तवैश्वदेवादिविषयम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान् मृत्यु-जन्मनोः’ ।

इति । यत्तु जात्रालेनोक्तम्—

‘सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेदेव आशौचान्ते तु तत्क्रिया’ ॥

इति तद्वाचिकसन्ध्याभिप्रायम् । स्मार्त्तकर्मवर्जनं स्वयं-
कर्तृकविषयम् । अन्येन तु कारयेदेव । तदाह बृहस्पतिः—

‘सूतके मृतके चैव ह्यशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्’ ॥

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

‘सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत्? ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्’ ॥

इति । मूलवचने विप्रग्रहणं । क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् ।

१. This verse does not appear in MS. of Manu. The oldest com-
mentator मेधातिथि and others except सर्वज्ञनारायण and रामचन्द्र have
also omitted this verse. But it is quoted by Hārīta under the name
of Manu (see, chapter 19; Fol 32, Hārītadharmaśāstra). Aparārka
also quotes it under the same name (see A. P. F. E. 17). २. The
text reads यज्ञः. ३. D. and L. read जातूकर्ण्यः here and there, but it is
incorrect. ४. D. substitutes अपि for तु. ५. A. reads अन्यगोत्रेण for
असगोत्रेण.

द्विविधं चाशुचित्वं कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं च ।
तत्राङ्गशुद्धिरित्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता चकारेणापरस्यापि ॥

यथा शावे तात्कालिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जनने अपि
तत्प्राप्तौ विशेषमाह—

ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३ ॥

इति । जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्पर्शः । न तु
शाववत्तात्कालिकः । अत एवाङ्गिराः—

‘सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिद्ध्यते ।

संस्पर्शे सूतिकायास्तु ज्ञानमेव विधीयते’ ॥

इति । कौर्मे अपि—

‘सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ५)

इति । पैठीनसिरपि—

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः ।
माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता ज्ञानेन स्पृ-
श्यो भवति । दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः—

‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’ ॥

(व. स्मृ. ४. २३)

१. I reads यथाऽऽशौचे for यथा शावे. The word आशौच is applicable to both birth and death. २. D. reads प्रशस्तौ वै, E. प्रशस्तौ तु, and K. and M. read विशुद्धौ तु. ३. I. substitutes आपस्तम्बः for अङ्गिराः.

इति । संवर्त्तोऽपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुद्धयेद्दशाहेन स्नानानु स्पर्शनं पितुः’ ॥

(सं. स्मृ. १. ४३)

इति ॥ ३ ॥

मरणे वर्णानुक्रमेण शुद्धिर्दर्शिता । इदानीं जननेऽपि वर्ण-
क्रमेण शुद्धिं दर्शयति—

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ॥ ४ ॥

इति । जातौ जनने । स्पष्टमन्यत् । इयं च शुद्धिः कर्माधि-
कारविषया । समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्शविषयायाः शुद्धे-
रुक्तत्वात् । जन्मादिवसे तु नास्त्यशुद्धिर्दानादिविषये । अत
एव मनुः—

‘जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ४)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुड-

तिलहिरण्य-वस्त्रप्रावरण-गो-धान्यानां

प्रतिग्रहेष्वदोषः । तदहरित्येके’ ।

* The text reads स्नातस्य for स्नानानु. २. This verse is not found in the text of Manu. I have searched seven commentaries on the same, but nowhere this verse is seen. Not only the author, but Aparārka also quotes this verse under the name of Manu. (see A. P. Fol : 17. Aparārka). ३. B. C. D. E. and F. read नाभ्यां for नाभ्याः; while I. reads प्राद्वानिष्ठेवनात्, but other MSS. and also Aparārka do not follow this reading.

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।

हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥

तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘गुड-तैल-हिरण्यानां गो-धान्यानां च वाससाम् ।

तस्मिन्नह्नि दानं च कार्यं विप्रैः प्रतिग्रहः ।

प्राज्ञाभिच्छेदनाद् ग्राह्याण्येतानीत्यपरे जगुः’ ॥

इति । यास्तु जन्मदाख्याः सूतिकागृहाभिमानिन्यो देवता
तासां पूजायां प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथ
च व्यासः—

‘सूतिकाऽऽवासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि’ ॥

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘रक्षणीया तयो षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा बलिम् ॥

१. B. C. D. and F. read नाडि—for नाभि—. २. These two verses do not appear in Mārkaṇḍeyapurāṇa. Aparārka, however, quotes them under the name of Mārkaṇḍeya A. P. F. L. 18. (see). ३. Aparārka reads तिथिः. ४. D. omits.—

..... जन्मदानां तथा बलिम् ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ॥

रात्रौ जागरणं कुर्युः .....’ १,

but it seems the copyist's mistake.

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके' ॥

इति । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्—

‘नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्’ ।

इति तत् पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिविषयत्वेन वा समनन्तरो-
क्तजन्मदानां बलिविषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इत्येतद्वचनं निर्विषयं स्यात् ॥ ४ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च क्वचित्
संकोचमाह—

एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।

त्र्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ५ ॥

इति । अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयो गृह्यन्ते । तैश्च तत्साध्या
दर्श-पूर्णमासादय उपलक्ष्यन्ते । द्विहीनो द्वाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां
हीनः । अयमाशौचसंकोचः स्वाध्यायदुर्मेधसो बहुतरसपि-
ण्डस्य संकुचितवृत्तेश्च प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः । न तु सर्वकर्मसु ।
तथा च गौतमः—

‘ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाऽनिवृत्त्यर्थम्’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २१.)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे

१. D. G. and H. read पूर्वाग्निहोत्रादि, and I. is mistaken here.
२. D. reads अहात् for त्र्यहात्. ३. Aparārka quotes this verse (see
A. P. F. E. 16) and reads निर्गुणो दशभिर्दिनैः. ४. The text inserts च
after ब्राह्मणस्य.

स्वाध्यायो निवर्त्तत तन्माभूदिति । स्वाध्यायानिवृत्तिग्रहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा अश्वस्तनिकादीनां संकुचितवृत्तीनां सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न स्यात् । एवं च सति एकाहविधानमश्वस्तनिकविषयं ग्रह-विधानं ग्याहिकविषयं असंकुचितवृत्तेस्तु दशाहम्-इति व्यवस्था । एवमुक्तरीत्या-

‘सद्यःशौचं तथैकाहं ग्रहश्वतुरहस्तथा ।

षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च’ ॥

(द. स्मृ. ६. १)

इति दक्षोक्ताः पक्षा व्यवस्थापनीयाः । वृत्तिसंकोचे-नाऽऽशौचसंकोचमाह संग्रहकारः-

‘शिलोञ्छा-ऽयाचितैर्जीवन् सद्यः शुद्धयेद् द्विजोत्तमः’।

इति । ननु-विद्वद्विद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौचसंकोचः सर्व-कर्मसु किं नेष्यते? ‘यो ऽग्नि-वेदसमन्वितः’-इति विशेषण-सामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ९. ५९)

इत्यविशेषेण दशाहाशौचविधानात् । ने च-सामान्य-मासस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः-इति शङ्कनीयम् । बाधस्यानुपपत्तिहेतुकत्वात् । यावत्प्रबाधितेऽनुपपत्तिर्न शाम्यति

१. For the different readings of this verse see P. 207 L. 20. २. D. reads इति विशेषेण दशाहाशौचविधानात् and omits विशेषणसामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

इत्य- १. D. omits न च सामान्यमासस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः-इति शङ्कनीयम् । बाधस्याऽनुपपत्तिहेतुकत्वात् ।

तावद्वाधनीयम् । अत्र चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्र एव । दशा-
हाशौचवाधेनैकाहाशौचविधानस्य चरितार्थत्वान्न सर्वत्र
दशाहाशौचवाधः । अग्नि-वेदसमान्वितत्वमश्वस्तनिकस्यैका-
हाशौचविधिस्तुत्यर्थम् । न त्वेकाहाशौचविध्यधिकारिविशेष-
णम् । यत्तु-

‘उभयत्रे दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः* स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६२)

इति मनुना प्रतिग्रहादिनिषेधनं कृतं तदसंकुचित-
वृत्तिविषयम् । यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा
नेयम् ॥ ५ ॥

यदि वृत्तिसंकोचाऽसंकोचवैवाशौचसंकोचाऽसंकोचयोः
कारणं तर्ह्यन्ताऽसंकुचितवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नो-
तीत्याशंक्य आशौचावधिं दर्शयति-

जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ६ ॥

इति । जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः । स-
न्ध्योपासनवर्जितः सन्ध्योपासनादिनित्य-नैमित्तिककर्माण्यकु-

* ‘होमः स्मार्तः’-इति सर्वजनारायणः । अयं होमस्त्वन्यद्वारा
तर्ह्यः । रामचन्द्रेण तु-‘यज्ञाहुतिं तत्र हावयेत् न तु हापयेत्’ इत्युक्तम् ।

१. For the different readings of this verse see P. 211, L. 19 of
his part. २. Except A. and I. all omit यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रा-
ण वा नेयम्. ३. D. reads आशौचविधिं for आशौचावधिं. ४. D. omits
नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ १ ॥ इति । जन्मकर्मपरिभ्रष्टः गर्भा-
नासिसंस्काररहितः । सन्ध्योपासनवर्जितः.

वर्णः अत एवासौ नामधारकविप्रो भवति । तस्यापि दशाह-
मेवाशौचम् । नामधारकविप्रस्वरूपं दर्शयति व्यासः—

‘ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मवित् न वाऽधीति स भवेन्नामधारकः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४२-४३)

इति । ननु—संस्काररहितस्य नामधारकविप्रस्य मरणान्ति
कमाशौचं कूर्मपुराणे अभिहितम्—

‘क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्योर्ध्वमरणान्तमशौचकम्’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ९)

इति । दक्षो अपि—

‘व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
श्रेष्ठा-त्यागविहीनस्य भस्मान्त* सूतकं भवेत् ॥
नाऽसूतकं कदाचित्स्याद् यावज्जीवं तु सूतकम्’

(द. स्मृ. ६. ९-११)

* * ‘भस्मान्त’ शरीरदाहपर्यन्तमित्यर्थः ।

१. The text substitutes ब्राह्मणः समः for नामधारकः and the follow-
ing verse runs as follows :—

‘गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वैशोपनयनेन च ।

नाध्यापयति नाधीति स भवेद् ब्राह्मणशुभः’ ॥

२. The text reads -स्येह for -स्याद्. ३. Except A. and the text all re-
ad आह-कर्मविहीनस्य for अज्ञा-त्यागविहीनस्य. Aparārka, who quotes the
verses, follows the text (See Ā. P.). ४. The text and Aparārka
read न सूतकं for नाऽसूतकम्.

तत् कथं दशाहाशौचम्?—इति । उच्यते । निन्दार्थवादत्वा-
 देतेषां वचनानां न यावज्जीवाशौचविधिपरत्वम् । अन्यथा—
 ‘नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्’ ॥

(प. स्मृ. ३. ६)

इत्येतद्वचनं विरुद्धयेत् ॥ ६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामाशौचमभिधाय अधुनोत्तमवर्णेन हीन-
 वर्णसूत्यन्नानामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे चाशौचमाह—

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ॥ ७ ॥

इति । एकः पिण्ड उत्तमवर्णदेहे उत्पादको येषां ते तथा ।
 पृथग्दार-निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्तिस्था-
 नानि येषां ते तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि
 जनने मरणे च सति तत्सूतकमुत्तमवर्णसम्बन्ध्याशौचं भवेत् ।
 तथा च मनुः—

‘सर्वेषूत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युरादृताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वाशौचं तु स्वयोन्येषु’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८७.)

इति । अयमर्थः—सर्वे हीनवर्णा उत्तमवर्णानां सम्बन्धिनि
 जनने मरणे वा उत्तमवर्णविधिदृष्टेन दशरात्रादिकाशौचं कुर्युः ।
 वयोन्येषु जातेषु मृतेषु च स्वाशौचं कुर्युः । कौर्मै अपि—

१. This line does not appear in D., and the following portion up to
 निकेतनः is also omitted. २. D. reads गेहः. ३. D. omits उत्पत्तिस्थानानि.
 ४. B, C, and F, read सर्वेषु for सर्वेषु. ५. D. reads प्रतियोन्येषु.

‘शूद्र-विद्-क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।

दशरत्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः’ ॥

(कू. पू. १. २. २३. ४५)

इति । देवलो ऽपि—

‘सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचे विधीयते’ ॥

इति । एतच्चाशौचमविभक्तविषयम् । तथा ऽऽचापस्तम्भः—

‘क्षत्र-विद्-शूद्र-जातीनां यदि स्तो मृत-मृतके ।

तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां त्वपैतृकम्’ ॥

इति । अपैतृकं मानृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्णसम्बन्धि-
जननादौ उत्तमवर्णस्य यदाशौचं तत् उक्तं कूर्मपुराणे—

‘षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रे चाशौचमेव हि’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ४२)

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-शूद्रेषु सपिण्डेषु

षड्रात्र-त्रिरात्रैकरात्रैः । (२२) क्षत्रियस्य

विद्-शूद्रेषु षड्रात्र-त्रिरात्राभ्याम् । (२३)

वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण’ । (२४)

(वि. स्मृ. २२. २२-२४)

इति । बृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह—

१. The text reads ब्राह्मणस्य तथैव च, and also in the second line कमलापतिः is substituted for कमलोद्भवः. २. B. C. and P. read -जातीनां. ३. All, except A. and the text substitute वा for स्यात्. ४. All, except A. and the text read इष्यते for एव हि. ५. The text reads विद्-शूद्रयोः.

‘दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्म-हान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु क्षत्र-विद्-शूद्रयोनिषु’ ॥

इति । अत्र षड्भूत-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः । स्नेहादिना वा व्यवस्था ॥ ६ ॥

उक्तस्य भिन्नजातीयविषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव साप्तपुरुषत्वप्राप्तौ तदवधिमाह—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।

इति । तत् सूतकं भिन्नजातीयसन्ततिविषयोक्तमाशौचम् । तावत् यावत् त्रिपुरुषम् । चतुर्थपुरुषेण तु निवर्त्तते । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः ।

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु’ ॥

इति वृद्धपराशरवचनात् । शातातपो ऽपि—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु’ ॥

इति ॥

सजातीयेषु पञ्चमादिवाशौचतारतम्यं वक्तुं सापिण्ड्यनिवृत्तिमाह—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वाऽऽत्मवंशजः ॥ ८ ॥

इति । दायशब्देन पिण्डो लक्ष्यते । तस्माद्विच्छेदेमाप्नोति । आत्मवंशजः पञ्चमः । वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापिण्ड्यं निवर्त्तते—इति । तदुक्तं गौतमेन—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read चतुर्थे पुरुषेण तु. २. Except A. and I. all read पृथग्धनाः. The word does not render good sense. This verse Medhātithi quotes under the name of Śaṅkha (see 5. 60). ३. B. C. E. F. and G. read च्छेदम् for विच्छेदम्. II. also reads the same, but corrects the reading in the margin. ४. I. reads आप्नोति.

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । वाशब्दात् षष्ठे ॥ ८ ॥

यदर्थं सापिण्ड्यनिवृत्तिरभिहिता तदिदानीमाह—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ९ ॥

इति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्र-
माशौचम् । पञ्चमे षड्रात्रं षष्ठे चतूरात्रं सप्तमे त्रिरात्रमिति ।
ननु—सापिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण
दशाहाशौचविधानादाशौचस्य संकोचविधानमनुपपन्नम् । सा-
पिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वं मत्स्यपुराणे अभिहितम्—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सप्तपौरुषम्’ ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मनुरपि—

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे*विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्म-नामोदवेदने’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६०)

* सप्तमः पुरुषो मर्यादा । षट्पुरुषाः सपिण्डाः । सप्तमे प्राप्ते
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति ज्ञेयम् । अत्र मेधातिथिः—‘यत एव भेदस्त-
मुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा—पितामहो येषा-
मेकः तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजते
चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणात् विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणा-
दीनां सपिण्डा भवन्ति’—इति ।

१. Except A. and I. all substitute तु for च. २. Except A. and the
text all read चेषां for तेषां. ३. We follow here A. and the text. The
reading in others is सप्तपुरुषम्, and I. shortens the पू in सप्तपुरुषम्.

इति । सत्यम् । तथापि पञ्चमादिषु सापिण्डचनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौचसंकोचविधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतं च गौतमवचनम्—

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । पैठीनसिरपि—

‘त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः’ ।

इति । ननु—एवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन

‘व्यहात्तूदकदायिनः’ ।

इति त्रिरात्रमाशौचं प्राप्नुयात् अतः षड्रात्रादिविधानमनुपपन्नमिति । सत्यम् । पञ्चमादिषु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति तथापि विशेषविधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषये-तरपरेत्वस्य युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य कचिदपवादमाह—

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथौ ।

बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥१०॥

इति । भृगुः प्रपातः । अग्निः प्रसिद्धः । भृग्वग्निमरणं प्रमादादिना विना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तानुरोधत् । एतन्निमित्ते

१. I. reads -विषयत्वस्य for -विषयेतरपरत्वस्य; while E. -विषयेतरत्वस्य.
२. From this word to (P. 225; L. 10) गच्छतो मरणे ऽयमाशौचादि निषेधः the intermediate portion does not appear in D. Probably this omission has been effected through the copyist's mistake. ३. K. reads इत्येव वा for मृते तथा. ४. B. C. and F. omit विना, and in E. this word is struck off; while G. reads दुर्मरणानिमित्त- for दुर्मरणनिमित्त-. ५. Except A. and I. all omit प्रायश्चित्तानुरोधात्.

मरणे सति तत्सम्बन्धिनानां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यःशौचं न तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘हतानां नृप-गो-विधैरन्वक्षं चात्मघातिनाम्’।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंष्ट्रादीनां सर्वेषां तिरश्चामुपलक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणार्थम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां च ये सम्बन्धिनः सपिण्डाः तेषामन्वक्षं यावच्छवदर्शनमाशौचं न तु दशाहादिपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदकदानादिकमपि नास्ति । तथा च यमः—

‘चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतैभ्यो यत् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात् कटधारणम्’ ॥

इति । ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशापः अभिचारो वा । कटशब्देन शववहनोपयोगिकटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि—

‘व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया’ ॥

१. This word is omitted by A. and I. २. I. omits तिरश्चाम्. ३. I. reads -लक्षकम् for -लक्षणार्थम्. ४. G. II. and I. omit च. ५. I. reads दशाहपर्यन्तम्. ६. In I. the following six lines have been quoted under the name of Manu, but none of them appears in that work. The ancient commentator Medhātithi quotes them under the head तथान्यत्र and Kamalākar Bhatta under the name of Angirah (see Nirṇaya-sindhu Vol. III. A. P.), but these quotations however do not appear in the copies we have of Yama and Angirah. ७. B. C. and F. read स्वयमोऽग्न्युदकादिभिः; while E. G. and H. स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः.

इति । एतच्च बुद्धिपूर्वकमरणविषयम् । अत एव गौतमः—
 'गो-ब्राह्मणहतानामन्वक्षम्' । (६) राजक्रोधाच्च (७)
 युद्धे† । (८) प्रायो-ऽनाशक-शस्त्रा-ऽग्नि-विषोदको-
 दून्धन-प्रपतनैश्चेच्छताम्' । (९)

(गौ. स्मृ. १४. ६-९)

इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं
 भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वक्षमाशौच-
 मित्यर्थः । अतश्चैतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा
 विग्रहं कुर्वन् यस्तैर्हतः तस्यैवायं पिण्डदानादिनिषेधः । एवं
 दुष्टदंष्ट्यादीन् ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो मरणे ज्यमाशौचा-
 दिनिषेधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं
 बाहुभ्यां नदीतरणे अपि । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् । अत एव
 ब्रह्मपुराणम्—

‘शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-महाजलैः ।

सुदूरात् परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

* ‘अन्वक्षं’ अनु अक्ष्यते प्रत्यक्ष्यते शवः यावत् तावदेव । तत्संस्का-
 रानन्तरं स्नात्वा शुद्धचेरन्नित्यर्थः ।

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘अयुद्धे’ इति पाठमाश्रित्य—‘अयुद्धग्रहणं युद्ध-
 इत्यस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम्’—इत्याह । नैतत् वृत्तिकृतो हरद-
 तस्य सम्मतम् । यथाह स एव—‘अप्रकृतं पाठान्तरम् । तत्त्वसम्भं न
 गेचते । यदि वा स एव पाठः अयुद्धमायोधनं सङ्ग्राम इति’ ।

१. B. C. F. and G. substitute वा for च. The text substitutes
 वा- for च. २. I. inserts अन्व- before युद्धे, but the word अन्व is present
 neither in the text nor in any other MS. ३. I. reads ऽनाशनं here and
 there for अनाशकं. ४. D. and I. read परिहर्त्तव्यैः.

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीताश्च ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
 परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ॥
 गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न वाञ्छुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं कचित् ॥

इति । ननु-अयं चण्डालादिहतानामग्नि-संस्कारनिषेधोऽज्ञा-
 हिताग्निविषयः । आहिताग्निविषयत्वे-

‘आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्’ ।

इति श्रुतिविहिताग्नि-यज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गादिति ।
 मैवम् । स्मृत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसम्बन्धिनामग्नीनां
 यज्ञपात्राणां च प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् ।

‘वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि तु देहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्’ ॥

इति । तस्मात् सर्वेषां दुर्मृतानामविशेषेण दाहादिनिषेधः ।
 अयमाशौच-श्राद्धादिनिषेधो यावत्संवत्सरम् । पूर्णे तु संव-

त्सरे प्रेतस्य श्राद्धादिसम्प्रदानयोग्यतासिद्धयर्थं नारायणबलिं
कृत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘गो-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमौर्ध्वदैहिकम्’ ॥

इति । नारायणबलेश्च प्रेतगुह्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्—

‘नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा’ ॥

इति । सर्पहते त्वयं विशेषः—संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपू-
जां कृत्वा संवत्सरानन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं
दद्यात् प्रेत्यक्षां च गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे—

‘सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

विप्राय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात्’ ॥

इति । प्रमादमरणे त्वाशौचमस्त्येव । तथा चाङ्गिराः—

‘यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियते अन्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ३.)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘प्रमादादथ निःशोकमकस्मात् विधिचोदितः ।

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

१. I. reads प्रत्यक्षे. २. D. reads भविष्यपुराणे. ३. D. E. G. H. and
I. substitute व्यासाय for विप्राय. ४. H. reads आप्तवान् for आप्नुयात्.
५. H. reads त्वसौ नास्त्येव । तथैवाङ्गिराः. ६. H. and I. read this line as
follows :—

विहितं तस्य चाशौचं कार्या चोदकक्रिया ॥

७. I. reads -विष- for -विष-, but it does not give good sense.

चण्डालैरथ वा चौरैर्निहतो यत्रकुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः' ॥

इति । विधितो भृग्वग्निमरणे तु अस्ति विशेषः । तथा च
शेतातपः—

‘ वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तेत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्' ॥

(आत्रे. स्मृ. २१६-२१८)

इति । अस्ति च भृग्वदौ विधिः । तथा चादित्यपुराणम्—

‘दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।

प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥

प्रयागवटशाखायां *देहत्यागं करोति वा ।

उत्तमानामुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥

* एतच्च प्रयागमरणं मोक्षप्राप्तिरूपफलकथनद्वारा श्रुत्यापि विहितम्
तथाच मन्त्रवर्णः—

सितासिते सरिते यत्र सङ्गमे

तत्राप्नुतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वां १ विसृजन्ति धीरा-

स्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥

(ऋ. सं. परि. ८. ३. ७. १)

१. The following quotation appears in Aparārka A. P., but he gives it under the name of Angirah. However, the quotation appears neither in Sātātapa nor in Angirah. २. A. and Aparārka read शौचस्तेर्लुप्तः. ३. A. and Aparārka read तस्य. ४. D. reads चतुर्थी. ५. I. reads भृग्वग्नि- for भृग्वदौ. ६. B. C. and F. read आदिपुराणम्. E. also the same, but it gives आदिस्व- in the margin as correction.

वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥

अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।

प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् ॥

इति । ब्रह्मगर्भः—

‘यो ऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।

सो अग्नि-वारिमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति’ ॥

इति । ‘देशान्तरमृत’ इति असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः
शौचमित्यर्थः । तदाह मनुः—

‘बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमापुस्य सद्य एव विशुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७८.)

इति । देशान्तरस्थत्वेन वा सपिण्डो विशिष्यते । देशा-
न्तरलक्षणं बृहमनुनोक्तम्—

‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभियन्ते तद्देशान्तरमुच्यते’ ॥

इति । बृहस्पतिनापि—

‘देशान्तरं वदन्येके षष्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशद्वदन्येके अन्ये त्रिंशत्तथैव च’ ॥

इति । योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरे अभिहितम्—

‘तिर्यग्यबोदराण्यष्टौ ऊर्ध्वा वा त्रीहयस्त्रयः ।

१. I. reads अविमुक्तोन्मुखस्तस्य; while D. reads अविमुक्तो मुखस्तस्य.
२. H. and L. read मोहाद्याध्युप-. ३. G. reads च सपिण्डो विशेष्यते; while
I. reads देशान्तरस्थेन for देशान्तरस्थत्वेन. ४. I. reads पूर्वा for ऊर्ध्वा, but
it does not give any sense.

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥

वितस्तेर्द्विगुणो अग्निस्तस्मात् किष्कुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रोशश्चतुःक्रोशं तु योजनम् ॥

इति । बालोऽप्राकृतनामा । तस्मिन् मृते सति तत्सपि-
ण्डानां मरणनिमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः । तथा च शङ्खः—

‘प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिः’ ।

इति । कात्यायनो अपि—

‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया’ ॥

इति । माता-पितृ-सहोदरव्यतिरिक्तविषयमेतत् । तथा

च व्याघ्रः—

‘बाले मृते सपिण्डानां सद्यःशौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्पत्योः सोदराणां तथैव च’ ॥

इति । जातेमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।

जन्मदिवसे शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धिः । दिवसा-
न्तरमरणे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः—

‘अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपोऽब्रवीत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां

भरणाशौचं तत् सूतकाहोभिः’ ।

१. The following quotation appears in Nirṇaya Sindhu A. P., under the name of विष्णुः. २. From this word G. omits 16 lines and reads कर्तव्यं सूत्राद्यौ च विधीयते इति and inserts there after सविप्रहोवा-
यमुद्धानार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम्.

इति । गच्छतीति शेषः । जनननिमित्तं त्वाशौचं सर्वेषा-
मस्येव । तथा च हारीतः—

‘जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहः’ ।

इति । बृहन्मनुरपि—

‘दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं समाचरेत्’ ॥

इति । एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च
जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । नाभिच्छेदात् प्राग्बृहन्मनुराह—

‘जीवेन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्’ ॥

इति । यत्तु बृहत्पञ्चेतोवचनम्—

‘मुदूर्त्तं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः’ ॥

इति तदेभिहोत्रार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम् । तथा च शङ्खः—

‘अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्नात्वाप्यस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्’ ।

इति । संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।

तथा च वामनपुराणम्—

१. I. substitutes बृहत्पतिः for बृहन्मनुः. २. D. omits this line through mistake. ३. I. reads अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थम्. ४. D. and G. read उपसर्पणम्.

‘बाले प्रेव्रजिते चैव देशान्तरमृते तथा ।

सद्यःशौचं समाख्यातं विद्युत्पातमृते तथा’ ॥

(वा. पु. १४. ११-१००)

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया’ ॥

इति ॥ १० ॥

पूर्वमेसपिण्डस्य देशान्तरगतस्य मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां
सद्यःशौचमभिधाय अधुना देशान्तरगतस्य सपिण्डस्य
संवत्सरादूर्ध्वं मरणश्रवणे अपि तत्सपिण्डानां सद्यःशौचं
विदधाति—

देशान्तरमृतः कश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥११॥

इति ! सगोत्रः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्स-
रादूर्ध्वं मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां न त्रिरात्रमहोरात्रं वाऽऽशौचं
किं तु सद्यःशौचम् । दशाहादूर्ध्वमर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिरात्रं
षण्मासादर्वाक् पक्षिणी अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः ।
तथा च देवतः—

‘आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

१. The text reads प्रजाजसंन्यासे. २. The text reads भवेद्दीर्घं तद्याप्युक्तं
चतुर्विधम्. ३. D. E. and G. read सपिण्डस्य for असपिण्डस्य. ४. Kamalākara
Bhatta also quotes the following verse under the name of Vishnu, but
the quotation does not appear in the copy we have. A. has समन्तुरपि a
marginal correction, but we have not the book in our possession.

‘अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिशं षण्मासाश्च दिवानिशम् ।

अहः संवत्सरादर्वाग् देशान्तरमृतेष्वपि’ ॥

इति । अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते—

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः’ ।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । प्रोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्कालशेषेणैव शुद्धिः । पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथा च मनुः—

‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विशुद्ध्यति’ ।

(म. स्मृ. ९. ७६)

इति । यत्तु गौतमेनोक्तम्—

श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ११)

इति तत् त्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासाद्धेदितव्यम् ।

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति देवलस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

‘देशान्तरस्थे मृते ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा ऐकरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३६)

इति यच्च गणविष्णुवचनम्—

The text inserts आशौचम् after पक्षिणी.

‘व्यतीते त्वांशौचं संवत्सरस्यान्तस्वेक-

रात्रेण । (४०) ततः परं स्नानेन’ (४१)

(वि. स्मृ. २२. ४०-४१)

इति तत् ऊर्ध्वं षण्मासादर्वाक् संवत्सराद्देदितव्यम् ।

‘परमेकाहमा वर्षात्’ ।

इति स्मरणात् । यदपि शङ्खवचनम्-

‘अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १९. १२)

इति तत् त्रिपक्षादर्वाक् द्रष्टव्यम् ।

‘अर्वाक् त्रिपक्षाच्छिणिशम्’ ।

(औ. स्मृ. ६. ११)

इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं
ज्ञातिमात्रविषयम् । पित्रादिविषये तु अस्ति विशेषः । तथा
च पैठीनसिः-

‘पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थो अपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकी भवेत्’ ॥

इति । दक्षो अपि-

‘महागुरुनिपाते तु आर्द्रबस्त्रोपवासिना ।

अतीते ऽह्ने अपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि’ ॥

इति । संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं न
पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यां मातृव्यतिरिक्तार्थां
विदीची दक्षेण दर्शितः-

१. The text omits गु. २. We follow here A. and the text. All others
read अथ for सतः. ३. The text reads तावदेवाशुचिर्भवेत्. ४. The
following verse does not appear in the text we have.

‘पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते अपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥

इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् । तथा च व्याघ्रपात्-

‘तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्’ ॥

इति । अयमर्थः-षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं ‘आद-
न्तजन्मनः सद्यः’-इत्यादिवचनविहितं तेत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके त्रिरात्राद्याशौचं
यत् तत् सर्वेषां समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-पञ्च-
दश-त्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अति-
कालजं अतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्नेव उपनीतोपरम एव । नानु-
पनीतोपरमे-इति । ज्ञाने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति । तदाह
देवलः-

‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’ ।

इति । मनुरपि-

‘निर्दशं शातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमापुत्य शुद्धो भवति मानवः’ ॥

(म. स्मृ. ५. ७७)

इति । अत्र पुत्रग्रहणात् निर्दशे अपि पितुः स्नानेन शुद्धिः ।
सपिण्डानां त्वतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दशाहे तु
शेषाहोर्भिर्विशुद्धिः । तथा च शङ्खः-

‘देशान्तरगते भुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दंशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

(शं. स्मृ. १५. ११)

इति । द्विविधो हि देशान्तरमृतः । कृतसंस्कारो ऽकृतसंस्कारश्च । तत्र कृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे संवत्सरादर्वागूर्ध्वं वाऽऽशौचं वचनद्वये व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे त्वाशौचग्रहणपिण्डदानादेः कालविशेषो विविच्यते । अकृतसंस्कारो अपि द्विविधः । मरणदिवसज्ञानाज्ञानभेदान् । यस्य हि मरणदिवसो विज्ञातः तस्य प्रत्याब्दिकादिश्राद्धं तद्विवस एव कर्त्तव्यम् । आशौचग्रहण-पिण्डोदकदानं त्वनिषिद्धनक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम् । शिष्टाचारस्य तथा प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

यस्य तु दिवसो न विज्ञातः तम्पत्येतदुच्यते—

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात् ।

देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ १२ ॥

कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।

उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ १३ ॥

तीर्थयात्राऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तरगतस्य विप्र-

1. The text reads this line as follows:—

देशान्तरगतः भुत्वा सप्तवारं मरणीयवो ।

2. B. G. and F. read मृतत्वात्. 3. M. omits the following three lines and substitutes for them—

॥ अथ विप्रस्य विप्रार्थं श्राद्धं मां वचनात्तावत्पत्तिनी ।

अथ संवत्सरापूर्वादि सप्तशौचं विधीयते ॥

but the author has quoted these lines with a slight difference under the name of Vishva (P. 228; L. 1). 4. This and the following line do not appear in D.

स्य चिरकालंबहुदेशपर्यटनादिसम्पादितादायासबाहुल्याद्यत्र
कापि देहनाशो भवति । अत एव तन्मरणतिथिर्न ज्ञायते ।
मरणवार्त्ता च यदा कदाचित् श्रुता भवति । तत्र तदीयाशौच-
स्वीकारस्तिलोदक-पिण्डदानोपक्रमादिकं चेत्येतदुभयं कृष्णा-
ष्टम्यादिषु तिसृषु तिथिष्विच्छया कस्यांचित्तिथौ कर्त्तव्यम् ।
तस्यामेव तिथावाब्दिकश्राद्धं च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौचस्वीकारः साक्षान्नोपात्तः तथा-
पि पूर्वोत्तरवचनयोराशौचविषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाशौचस्वी-
कारमन्तरेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाच्चाशौचस्वीकारो-
ऽप्यत्र विवक्षितः—इति गम्यते । उदकादिबहुकर्त्तव्योपन्या-
सेन श्राद्धप्रकरणस्य कृत्स्नस्याप्यत्र सङ्ग्रहो विवक्षितः ।
संगृहीतं च तत् प्रकरणमुपरिष्ठादस्माभिः प्रपञ्चयि-
ष्यते ॥ १२-१३ ॥

पूर्वमकृतनाम्नो बालस्य मरणे सपिण्डानां सद्यःशुद्धि-
भिहिता । इदानीं कृतनाम्नो ज्यजातदन्तस्य बालस्य मरणे
सह संस्कारेणाशौचं निषेधति—

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।

न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥१४॥

अजातदन्ता अनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानो ये बाला मृताः ये
च गर्भाद्विनिःसृताः पतिताः तेषां तत्सपिण्डैर्नाग्निसंस्कारा-
दिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

१. H. reads विनिःसृताः; while I. reads विनिःसृताः. Both the forms are correct. २. H. has not read विनिःसृताः. I. has its former reading.

‘स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातोऽप्यत्र मृतः ।
 अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ॥
 वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा त्येक्तव्यस्तु स काष्ठवत् ।
 खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

इति । स्त्रीणां यो गर्भः पतितः यश्च जननक्षण एव मृतः
 यश्च षण्मासात् प्राक् मृतः यश्च षण्मासादूर्ध्वमप्यजातदन्तः
 सन् मृतः स काष्ठवद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्यः । मात्रादिव्य-
 तिरिक्तैः सपिण्डैर्नाशौचादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि—
 ‘अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)

‘नार्घिसंस्कारो नोदकक्रिया’ । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७-२८)

इति ॥ १४ ॥

पूर्वत्र गर्भपाते सपिण्डानां बन्धूनां सद्यःशुद्धिमभिधाया-
 धुना मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह—

यदि गर्भो विपद्येत स्ववते वाऽपि योषितः ।

यावन्मासं स्थितो गर्भो दिनं तावत्तु सूतकम् ॥ १५ ॥

यदि गर्भस्य स्त्राव-पातौ स्यातां तदा यावत्सु मासेषु गर्भः
 स्थितस्तन्माससङ्ख्यासमदिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौ-
 चमित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २०)

१. I. reads सद्यो जातो मृतोऽप्यत्र. This edition is published in Bengal and the Bengalis do not treat ज and ख as different letters. D. reads अजातदन्तो मासैः. २. D. E. and H. read भूषणम् for भूषितम्. ३. I. reads सद्यःशौचम् for स्वयंशौचम्. ४. The text of Vishnu inserts अस्व after ५. M. reads योषिताम्.

इति । 'मासतुल्या निशाः'—इति चतुर्थमासप्रभृत्या सप्तमा-
द्वेदितव्यम् । अर्वाक् तु यथावर्णं त्रिरात्रादयः । तथा च मरीचिः—

‘गर्भस्रुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे ज्यहम् ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता’ ।

इति । अचिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे ज्यहम् ।

गौतमोऽपि—

‘गर्भमाससप्तमा रोगीः संलवे गर्भस्य । (१०)

ज्यहं वा’ । (११)

(गौ. स्मृ. १४. १०—११)

इति । अत्र गर्भमाससमरात्रि-ज्यहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।

मासत्रयं यावत् ज्यहं ततः परं माससमा रात्रय इति ।

आदिपुराणे अपि—

‘षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते’ ॥

इति । एतच्च स्त्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पातनिमित्तं तु

पित्रादीनामप्यस्ति । तथा च मरीचिः—

‘स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्’ ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ऊनदिवसे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

१. D. and I. read रोगी. २. I. reads संसने. ३. D. and G. read आदि-
पुराणे and B. reads आदिपुराणे but -स्त्र- is found in marginal correction.
4. omits अपि. ५. The text of Vaisishtha adds आशौचम् to त्रिरात्रम्.

इति । स्त्रावे पितुर्विशेषमाह ष्टुचसिष्ठः—

‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम् ।

ज्ञानमात्रमेव पुरुषस्य’ ।

इति ॥ १५ ॥

ननु—स्त्राव-पातयोरप्रासप्रसवकालत्वाविशेषादनयोः को विशेष इत्यत आह—

आ चतुर्थाद्वेत् स्त्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

इति । चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्त्रावः । पञ्चम-षष्ठ-
योर्गर्भनाशः पातः । तत्र माससङ्ख्यया विहितमाशौचं
मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः ।
तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवेदित्यर्थः । यत्
चतुर्विंशतिमेते—

‘अधस्ताच्चवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम् ? ।

मृते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्माससङ्ख्यया’ ॥

इति । अस्यायमर्थः—नवमान्मासादूर्वाक् सप्तममासादार-
भ्य प्रसवे सति तन्निमित्तमाशौचं सूतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपि-
ण्डानां माससङ्ख्याकैरहोभिर्विधीयत इति । सूतिकाविषयत्वे
दशाहविधिविरोधः प्रसज्येत । ननु—एवं तर्हि—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्तदशाहाशौचविधायक-

१. D. omits दृष्ट- २. K. and L. read अतः परं; while J. reads ततः ३. D. G. and H. add इत्युक्तम् after चतुर्विंशतिमेते. E. and I. read only ४. D. and H. read जनसङ्ख्याया.

चनं विरुद्धयेत् । तन्न । तस्य नवम-दशममासप्रसवविषयत्वेनो-
पपत्तेः । अथवा एकविषयत्वेऽपि विकल्पेन व्यवस्थाऽस्तु ॥१५॥

बालस्याग्निं संस्कारे सत्याशौचं दर्शयति—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अग्निं संस्कारेण तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥१६॥

इति । जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जा-
तोऽनुजातः अनुत्पन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म
यस्यासौ कृतचूडः । तत्र जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजात-
स्य च सत्यग्निं संस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे च संस्थिते तेषां
सपिण्डस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यर्थः । तत्राकृतचूडस्य जातद-
न्तस्य दाहपक्षे त्रिरात्राशौचमङ्गिरसोक्तम्—

‘यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं व्यहमाचरेत्’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।

आशौचं बान्धवानां तु त्रिरात्रं त्वत्र विद्यते’ ॥

इति । यत्तु विष्णुवचनम्—

‘दन्तजाते त्वरुतचूडे त्वहोरात्रेण’ ।

(वि. स्मृ. २२. २९)

१. Before this verse M. inserts the following lines:—

प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवेद्यदि योषिताम् ।

जीवापसेस्तु गोत्रस्य मृते मातुश्च मृतकम् ॥

रात्राथैव समुत्पन्ने मृते रजसि मृतके ।

पूर्वमेव दिवं पादं यावन्नोदयते रविः ॥

२. B. C. and F. read अनुजाते for अनुजाते. ३. M. reads संस्करणं

४. I. reads तत्र.

इति । तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृत-
चूडस्य दहने त्रिरात्राशौचं षट्त्रिंशन्मते अभिहितम्—

‘यद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं अथं चाशौचमाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु येमेनीक्तम्—

‘अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम्’ ॥

इति तदकृतचूडविषयम् । ननु—अजातदन्तस्य कृतचूडं
कथं? तस्य तृतीये विहितत्वादिति चेत् । न ।

‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमे ऋदे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्’ ॥

(म. स्मृ. २. ३५)

इति मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात् । ‘अग्निस्संस्करणे’—इत्ये-
तद्विकल्पेनाभिधानं जातदन्तानुजातयोरेव । न त्रिवर्षकृत-
चूडे । तत्राग्निस्संस्कारस्य नियतत्वात् । इतरत्राग्निस्संस्कार-
विकल्पो मनुना दर्शितः—

‘नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ७०)

१. A. and D. read मनुनीकृतम् for येमेनीक्तम्. २. D. and H. read
अननुजातस्य; while B. C. and F. read जातदन्तस्य. ३. B. C. and F.
omit the following portion:—न त्रिवर्षकृतचूडे । तत्राग्निस्संस्कारस्य नियतत्वात्
इतरत्राग्निस्संस्कारविकल्पो मनुना दर्शितः. ४. The text reads कुर्यान्नाग्निं and
B. substitutes च for वा. This verse appears in Manu between śloka
67 and 68 of chapter 5. The commentator Govindarāja quotes this
verse under the name of Yājñavalkya; Medhatithi quotes it under
Smṛityantare.

इति । उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ॥ १६ ॥
वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति—

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमा व्रतोदेशाद् दशरात्रमतः परम् ॥ १७ ॥

इति । दन्तजननात् प्रागतीतस्य बालस्य सम्बन्धिनां
सपिण्डानां सद्यःशौचम् । दन्तजननादूर्ध्वं प्राक् चूडाकर-
णादतीतस्य सम्बन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रम-
शुद्धिः । व्रतोदेश उपनयनम् । ततो र्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वम-
तीतस्य सम्बन्धिनां त्रिरात्रमशुद्धिः । ततः परं दशरात्रमि-
त्यर्थः । तथा च संग्रहकारः—

‘नामो दन्तोद्भवाच्चौर्धादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यः शौचमहस्यहो नियताग्न्युदकः परः’ ॥

इति । शङ्खोऽपि—

‘अजातदन्ते तर्नये सद्यःशौचं विधीयते । (४)

अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले त्वकृतचूडके ॥

तथैवानुपनीते तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।

(शं. स्मृ. १९. ४-५)

इति । यत्तु काश्यपवचनम्—

‘बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ ।

(का. स्मृ. ६. ८)

१. M. reads -जननात्. २. M. reads आ व्रतात्तेषां. ३. B. C. and F. insert सपिण्डानां after सम्बन्धिनां. ४. D. reads चूडात्. ५. The text substitutes बाले तु for तनवे. ६. The text reads मानवाः.

इति तन्माता-पितृविषयम् । अत एव मनुः—

‘निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुद्ध्यति ।

वैजिकादेभिसम्बन्धादनुरन्ध्यादघं व्यहम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६३)

इति । वैजिकसम्बन्धो जन्य-जनकभावः । यत्तु स्मृत्य-
न्तरम्—

‘प्राङ् नामकरणात्सद्य एकाहो दन्तजन्मनः’ ।

इति तद्वहने वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः ।

‘अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)

नास्यग्निसंस्कारो नोदकक्रिया’ । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७-२८)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

‘ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

इति तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं व्य-
वस्था—नामकरणात् प्राक् सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं
प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः । अन्यथा सद्यः
शुद्धिः । तस्याप्यजातदन्तस्य चूडाकरणे त्रिरात्रम् । दन्तजन-
नादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने । अग्निसंस्कारे तु व्यहः
• ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् व्यहः । उपनयनादूर्ध्वं ब्राह्मणा

१. D. E. G. and I. read अग्नि for अभि-. २. D. and I. read अग्नि
व्यात्. ३. The text inserts आशौचम् after त्रिरात्रम्. ४. B. C. and
omit the following:—सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कार-
क्रियायामेकाहः । अन्यथा.

दीनां दशाहादिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या ।
 ल्यपत्ये तु विशेषो वृद्धमनुना दर्शितः—

‘अप्रौढायां चै कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु दत्तासु च त्र्यहं तथा’ ॥

इति । अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः ।

‘अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते’ ।

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अदत्तकन्यासु वाचाद्दत्तासु
 अहोरात्रम् । दत्तासु वाग्दत्तासु त्र्यहम् । तथा च मरीचिः—

‘चूडाकरणे सद्यःशौचम् । प्राग् वाग्दानदेकाहः ।

दत्तानां प्राक् परिणयनात् त्र्यहम्’ ।

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘आ जन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।

सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा’ ।

इति । पुलस्त्यो अपि—

‘सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।

प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्’ ॥

१. D. and I. substitute तु for च. २. C. D. and F. read प्राग्दानात्.
 for वाग्दानात्. ३. I. reads चौलान्तं. ४. A. reads -माशौचं.

इति । प्रदत्तायां प्रेक्रान्तदानायां वाचादत्तायामिति या-
वत् । वाग्दानानन्तरं मृतायां त्रिरात्रम् । मनुरप्याह—

‘स्त्रीणामसंस्कृतानां तु व्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । बान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः ।
यथोक्तेन कल्पेन त्रिरात्रेण । अत एव मरीचिः—

‘अवारिपूर्वं प्रेक्षा तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्’ ॥

इति । उभयोर्वर-पितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः-
शौचविधानं कृतचूडायां च यदेकाहविधानं तन्माता-पितृव्यति-
रिक्तविषयम् ।

‘प्रेक्षा अप्रस्तासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।

माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि’ ॥

इति ।

‘अजातदन्तासु पित्रोरेकंरात्रम्’ ।

इति शङ्ख-कार्णार्जिनिभ्यां विशेषस्मरणात् । अदत्तासु
त्रिरात्रविधानं जातदन्तविषयम् । अजातदन्तास्वेकाहविधा-
नात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तदगृहमरणे वेदितव्यम् । तथा
च विष्णुः—

‘संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे । (३३)

१. B. C. and F. omit प्रेक्रान्तदानायां. २. B. C. D. E. F. G. and H
read कालेन. ३. B. C. and F. read कालेन. ४. D. reads प्रस्तासु. ५. I
reads एकाहम् for एकरात्रम्.

तत्प्रसवमरणे च बन्धुवर्गस्यैकरात्रं
पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था' । (३४)

(वि. स्मृ. २२. ३१-३४)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘दत्ता नेारी पितुर्गेहे सूयेताथ ध्रियेत वा ।

तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः’ ॥

इति । पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रम् । तथा च

वृद्धमनुः—

‘पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः’ ॥

इति । पित्रोर्माता-पित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां
दुहितृणां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृ-
तयोः पक्षिण्याशौचम् संस्कृतयोस्त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः—

‘संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः’ ॥

इति । दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणी-
मागामिवर्त्तमानाहर्द्वययुक्तं रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत् ।
उपनीते तु तस्मिन् मृते सति मातामहादीनां त्रिरात्रमाशौचं
भवेदित्यर्थः । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रमाशौ-
चम् । तथा च बृहस्पतिः—

‘अयं मातामहाचार्य-श्रोत्रियेऽवशुचिर्भवेत्’ ।

इति । आचार्यो ऽत्रासपिण्डः सन्नुपनयनादिकर्त्ता । श्रोत्रिय-

१. D. reads दादा for मारी. The reading is correct and gives a quite different sense. २. I. substitutes च for दा. ३. D. reads उपज्ञाने. ४. H. reads पक्षिणी रात्रिः.

‘परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डतः’ ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १३.)

इति । अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । अन्य-
गताः स्वैरिण्यः । एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं
पुत्रत्वं च तस्यैवेदं त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः । यच्चेकाहविधानम्—

‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

‘इति तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पितृसपिण्डाना-
मेकाह एव । तथा च मरीचिः—

‘एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः’ ।

इति । यत्तु प्रजापतिनोक्तम्—

‘अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्ध्याः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता’ ॥

इति स्नानादेव शुद्धिरिति^१ तत्समानोदकविषयं असन्निधि-
विषयं वा । एकस्यां मातरि पितृद्वयोत्पादितयोर्भ्रात्रोरन्यतर-
स्मिन्मृते अन्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः—

१. Except A. and the text all read स्नासु. २. The text reads ग्रहा-
च्छुद्धिरिष्यते. ३. B. C. and F. read यत्तु for यत्र. ४. I. inserts यत्
after इति.

‘मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ।

एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः’ ॥

इति । असपिण्डयोनिसम्बन्धिमरणे पक्षिण्याशौचम् ।

तदाह गौतमः—

‘पक्षिण्यसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १२)

इति । अयमर्थः—असपिण्डः स्ववेदमनि मृतः । योनिसम्बन्धा मातृष्वस्त्रीय-पितृष्वस्त्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी । चकाराहुर्वद्वनादयो अपि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी क्षपयेदिति । तथा च बृहन्मनुः—

‘मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वद्वनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्’ ॥

इति । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘असपिण्डे स्ववेदमनि मृते एकरात्रम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ४६)

इति तदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

१. B. C. D. E. and F. read अन्यगोत्रौ. H. also reads the same, but gives अन्यगोत्रजौ in the margin. I. reads -गोत्रकौ. २. Except A. and the text all read पक्षिणीमसपिण्डे. It seems from the following explanation that the author prefers पक्षिणीं to पक्षिणी, but the reading in the text is not similar to this. ३. I. reads वा for च. ४. D. omits गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी. ५. D. and G. omit अपि. ६. I. reads बृहन्मनुः. ७. H. and I. read श्वशुरयोर्भगिन्यां च. ८. B. C. D. E. F. and G. read स्ववेदमृते; while the text omits एकरात्रम् and inserts च after मृते.

‘गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः’ ॥

इति । तदसपिण्डश्चोत्रियविषयम् । यत्तु बृहन्मनुनेक्तम्-

‘भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति’ ।

इति तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्ध्यभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जामातृ-श्यालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्यहनि मृते हराशौचं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । तदाह याज्ञवल्क्यः-

‘निवासराजानि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

इति । यस्मिन् देशे निवसति स निवासः स्वदेश उच्यते । तस्य राजनि मृते तद्देशनिवासिनां यस्मिन्नहन्यसौ मृतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । अत एव मनुः-

‘प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः’ ।

(म. स्मृ. ५. ८२)

इति । ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्त्तते यदाशौचं तत् सज्योतिः । अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । ग्राममध्ये शवे स्थिते ग्रामस्य तावदाशौचम् । तदाह वृद्धमनुः-

१. D. reads यद्य for यस्व. २. G. H. and I. add एष to -मनुना. ३. I. does not insert the portion from तदाह to रात्रिमात्रमिति, both inclusive. H. also omits the same, but it appears in the marginal correction.

‘ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्’ ॥

इति । ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह स एव—

‘ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्’ ॥

इति । कुलपतिः समूहपतिः* । श्रोत्रियो देशान्तरस्थः ॥ १७ ॥

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोरपवादमाह—

ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः ॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ १८ ॥

इति । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । येषां गृहे हुताश-

* पौराणिकास्तु कुलपतिशब्दनिर्वचनमेवमाहुः—

‘एको दशसहस्राणि विभूयादः कुटुम्बिनाम् ।

अध्यापयेच्च वेदादीन् स वै कुलपतिः स्मृतः’ ॥

इति । स्वकुलपोषक इत्यपि केचित् ।

१. D. omits :—

..... वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य ता ... ..

and reads :—

ग्राममध्ये गतो यावदाशौचं निर्गते शुचिः ।

This reading is not incorrect and moreover gives a complete sense.

२. D. omits this line. ३. Before 2nd line there appears in M. the following:—

गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकं भवेत् ।

जीवज्जातो यदि मृतः सद्य एव विशुद्धयति ॥

स्त्रीणां चूडाज्जातानां संक्रमास्तद्वधः क्रमात् ।

सद्यःशौचमथैकाहं चिरहः विशुद्धयति ॥

But I have no doubt in saying that these four lines do not belong to Parāśara. ४. J. K. L. and M. read हुताशने. ५. K. L. and M. read चेन कुर्वन्ति न मृतं न च सूतकम्. This reading renders a good sense, but the author does not follow it. The commentator Dharaṇidhara (L.) does not define the word मृतम्. Also Nanda Pāṇḍita does the same.

नो हूयते अग्निहोत्रमनुष्ठीयते तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले ना-
स्त्याशौचं यदि ते सूतकिभिः सह संसर्गं न कुर्युः। तदुक्तं कौर्मे-
'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते' ॥

(कू. पु. १. २. २३. ७१)

इति । देवलो अपि-

'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च' ॥

इति । बृहस्पतिरपि-

'स्वाध्यायः क्रियते यत्र होमश्चोभयकालिकः ।

सायम्प्रातर्वैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्' ॥

इति ॥ १८ ॥

संसर्गस्यास्पृश्यत्व-कर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्व-
य-व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति-

सम्पर्काहुष्यते विप्रो जनेने मरणे तथा ।

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥१९॥

इति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ १९ ॥ किञ्च-

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी-दासाश्च नापिताः ।

राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥

सर्वतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

१. The text reads कीर्त्यते. २. M. reads नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे. This reading is better than what we follow. ३. K. and L. read कारुको for कारुका. ४. M. reads सत्रती मन्त्रपूतश्च.

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छ्रुति पार्थिवः ॥२१॥

उद्यतो निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमन्त्रितः ।

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्धयति ॥ २२ ॥

इति । शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारुकाः सूपकारप्रभृतयः ।
वैद्याश्चिकित्सकाः । श्रोत्रियाः सद्यःप्रक्षालिकाः । व्रतेन
चान्द्रायणादिनियमेन सह वर्त्तते इति सत्रतः । सत्रपूतो गवा-
मयनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि सद्यःशौचाः । राज्ञः,
राजसम्बन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्यानन्यसाद्ध्यम-
न्नाभिचारदिकर्मसिद्धचर्धमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि तत्त-
त्कर्मणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सङ्ग-
मो लक्ष्यते । तत्र अन्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः आर्त्तः
आपदं प्राप्तः श्राद्धादौ निमन्त्रितो विप्रश्च तदैव सद्य एव शुद्धय-
तीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथाकालेन द्वादशरात्रादिना तथे-
त्यर्थः । तथा चादिपुराणे—

‘शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शो शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

. १. K. and L. read तथैव, B. C. D. F. and M. तदैव. २. D. and G.
read आदिपुराणे. ३. D. reads स्वकर्माणि: and G. च कर्मणि.

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥
 राजा करोति यत्कर्म स्वप्रेष्यन्यस्य तत् कथम् ।
 एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शो मृत-सूतके ॥
 यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।
 तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः ॥

इति । विष्णुरपि—

‘आशौचम् । (४७) न राज्ञां राजकर्मणि ।
 (४८) न व्रतिनां व्रते । (४९) न सत्तिणां
 सत्ते । (५०) न कारूणां कारुकर्मणि । (५१)
 न राजाज्ञाकारिणां तेदिच्छायाम् । (५२)

(वि. स्मृ. २२. ४७-५२)

इति । प्रचेता अपि—

‘कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी-दासास्तथैव च ।
 राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति । वृद्धपराशरो अपि—

‘राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्तिणाम् ।
 दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥
 तपो-दानप्रवृत्तेषु नाशौचं मृत-सूतके ’ ।

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्र-चान्द्रायणादिषु ।
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य केस्यचित् ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्वा नाशौचं विद्यते कचित् ॥
प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदां तथा' ।

इति । मनुरपि—

‘न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्' ॥

(म. स्मृ. ५. ९३-९४)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्त्रि-व्रति-ब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदां तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च संग्राभे देशविप्रवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते' ॥

(या. स्मृ. ३. २८-२९)

१. H. inserts after this word the following :—

मदनपारिजाते यमः—

‘शिव-विष्णुवर्चने शीक्षा यस्य वाऽग्निपरिग्रहः ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव शरीरे नास्ति सूतकम्' ॥

इति । मन्त्रमुक्तावल्याम्—

‘अपो देवार्चनविधिः कार्यो शीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्' ॥

Though this portion is present in H. it has been struck off. २. Except A. and D. all omit इति । ब्रह्मपुराणे अपि. ३. H. reads विरसस्य for नि-
रसस्य. ४. The text reads चाप for तत्र. ५. The text substitutes हि for च.

इति । हारीतो अपि—

‘संग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।

सत्त्वी च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्’ ॥

इति । अङ्गिरा अपि—

‘जनने मरणे चैव त्रिष्वशाशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च’ ॥

इति । अत्र विवाहादौ सद्यः शौचमुपक्रान्तविवाहादिविषयम् । अत्र नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वशाशौचमस्त्येव । तथा च ब्राह्मे पुराणे—

‘राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले ।

प्रयोस्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्वापि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

गोमूत्रलाक्षौ वैश्यानां कृषिकालास्ययेष्वपि ॥

आशौचं न भवेद्धोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते’ ।

इति ॥ २०-२१-२२ ॥

२. D. omits this whole verse and also इति । पैठीनसिरपि. २. D. reads पात्रं for पात्रा. ३. D. reads प्रायश्चित्तम्.

किञ्च—

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि ।

दशाहाच्छुद्धयते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥२३॥

इति । प्रसवे जनने । गृहमेधी गृहस्थः । पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात् तदा स्नानेन शुद्धो भवति । माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमप्याशौचं न स्यादित्यत आह—

सर्वेषां शवेमाशौचं माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः ॥२४॥

इति । यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं तद्वत्पितुरपि । माता-पित्रोस्तु सूतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् । तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः—

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । अथमर्थः—जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः । माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति । दशाहं त्वस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च सिद्धः—

‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रजश्चात्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’॥

(व. स्मृ. ४. २३)

इति । संवर्त्तो अपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्धपेदशहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः’॥

(सं. स्मृ. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जाताशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।
स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सचैलिनः’॥

इति । गौतमो अपि—

‘माता-पित्रोस्तु सूतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २३.)

इति । आदिपुराणे अपि—

‘सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्’॥

इति ॥ २४ ॥

सूतिकया सह-संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहम-
स्तीत्याह—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुस्ते द्विजः ।

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २५॥

ज्ञाते । सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा

१. The text reads सूतके for विद्यते. २. The text reads रजस्तवाशुचि
for रजश्चात्राशुचि. ३. Except B. C. and F. all read जाताशौचं through
mistake. ४. D. reads सचैलकम्. ५. D. and G. read आदिपुराणे.

विद्या-कर्मयुक्तस्य विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवेत्
किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च सुमन्तुः—

‘मातुरेव सूतकम् । तां स्पृशतश्च । नेतरेषाम्’ ।

इति । सूतिकां स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं
भवति नान्येषामित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु—जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं
न स्यात्? अत आह—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः ॥ २६ ॥

इति । स्नानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तक एव दोषोऽस्पृश्य-
त्वापादको जायते न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति । तस्माद्विद्वान्
सम्पर्कं सहशयनासन-भोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च
बृहस्पतिः—

‘यस्तैः सह सपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमैश्री-

यात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषाम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ८)

इति । अत्रिरपि—

‘सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।

तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

१. M. reads ब्राह्मणे for द्विजे. २. I. reads सहा- for सह. ३. The text reads अभाति. ४. Except A. all insert आशौचस्यपगमे for आशौचस्य-
गमः after तेषाम्; but this renders the sentence incomplete and is of
no use here. ५.

इति ॥ २६ ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता । इदानीं कल्पितद्रव्य-
स्यापि शुद्धिरस्तीत्याह-

विवाहोत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरा मृत-सूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ २७ ॥

इति । अत्र विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कार-
कर्मोपलक्षणार्थम् । उत्सवो देवतोत्सवः । तेन च देवप्रतिष्ठादि-
कमुपलक्ष्यते । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा
मध्ये यदि मृत-सूतके मरण-जनने स्यातां तदा पूर्वसङ्कल्पितं
द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यतीत्यर्थः ।
तथा च क्रतुः-

‘पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति’ ।

इति । पक्षे तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः-

‘विवाहोत्सव-यज्ञादिष्वन्तरा मृत-सूतके ।

श्वेतमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेत्’ ॥

इति । कृतान्नमसूतकिर्भिर्देयम् । सूतकी तु दातृन् भोक्तृश्च
न स्पृशेदित्यर्थः । यत्तु स्मृत्यन्तरम्-

‘द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धादघानि त्वशुचीनि च ।

स्वामिशुद्ध्यैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि’ ॥

इति । तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्कल्पिता-
न्यपि द्रव्याणि सर्वदा शुद्धानि । तथैव च मरीचिः-

We follow here A. and I. All others read श्वेतमन्नं for श्वेतमन्नं.
The latter reading renders a better sense. D. reads स्वानि for स्वामिनि.

‘लवणे मधु-मांसे च पुष्प-मूल-फलेषु च ।

शाक-काष्ठ-तृणेष्वप्यु दधि-सर्पिः-पयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्वयङ्ग्रहः ।

‘पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके’ ॥

इति । ॥ २७ ॥

अनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ
तां निवारयति-

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥२८॥

इति । यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्प-
य वाऽऽशौचस्य निमित्ते जनन-मरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्तं
दाशौचं यावदनिर्दशमनिर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्तावदेवा-
शुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादिनिमित्तकदशाहाद्याशौ-
चवानित्यर्थः । तथा च मनुः-

‘अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्’ ॥

(म. स्म. ९. ७९)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

‘अन्तरा जन्म-मरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति’ ।

(या. स्म. ३. २०)

इति । विष्णुरपि-

१. D. reads पुण्येषु. A. reads the same, but it has पण्येषु in the margin. २. I. reads अनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते. ३. G. reads यावत् स्यात्.

‘जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्थाप्यदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः (३५) मरणाशौ-
चमध्ये ज्ञातिमरणे ज्येवम्’ । (३८)

(वि. स्मृ. २२, ३५-३८)

इति । अपिशब्दोज्जनने अपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धि-
रित्यर्थः । यदा जनननिमित्तदशाशौचमध्ये मरणमापतति
तदा मरणादारभ्य दशाहं कार्यम् । तथा चाङ्गिराः—

‘सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वय सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि—

‘शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते अपि—

‘मृत-जातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते ।

मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु’ ॥

इति । अल्पाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचप्राप्तौ न पूर्वैर्ण शुद्धिः ।
तदुक्तमुदानसा—

‘स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न पूर्वैर्ण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । येनेनापि—

‘अथशुद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

१. Except A, and the text all substitute जनने for जननाशौचं and
शुद्धिः for शुद्धिः. D. omits इति. B. D. reads—

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यादि ॥

आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुद्ध्यति ।

इति । प्रथमप्रवृत्ताशौचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्त्तनेन वृद्धिमदाशौचं यदि मध्ये समुत्पद्येत तदा पश्चिमेन स्वकाले-
नैव समापयेदित्यर्थः । शङ्को अपि—

‘समोनाशौचसम्पाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥

(शं. स्मृ. १५. १०)

इति । असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः । हरीतो अपि—

‘शावान्तःशाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ।

गुरुणा लघु शुद्ध्येतु लघुना नैव तदुरु’ ॥

इति । कौर्मे अपि—

‘अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा’ ।

(कू. पू. १. २. २३. २४)

इति । गुरु-लघुत्वे तु समानजातीययोः कालापेक्षया ।
वेजातीययोः स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव—

‘मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्’ ।

(कू. पू. १. २. २३. ६)

इति । क्वचित् कालापेक्षया लघ्वाशौचमध्यवर्त्तिनो गुर्वा-
शौचस्य पूर्वाशौचकालेनापगमो ऽस्ति । तदाह देवलः—

‘परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याद्येत्तत्पञ्चमादह्नः पूर्वैर्नैवात्र शिष्यते’ ॥

१. I. reads विशुद्ध्यति आशौचं; while G. reads विशुद्ध्यति आशौचं and H. reads विशुद्ध्यति आशौचं. २. The text reads समानं लघ्वशौचं तु प्रथमे तु. ३. Except B. C. and P. which omit इति । कौर्मे अपि. G. and H. have only इति. G. reads लघुना नैव तदुरु; while H. and I. read स्याद्येत्तत्पञ्चमम्.

इति । वर्त्तमानाशौचमध्यवर्त्तिनि जननादौ यदा श्वृद्धि-
दीर्घकालमाशौचं तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धि-
विधीयते । तद्यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्य-
नुवर्त्तेत तदा पूर्वैव पूर्वाशौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि
शुद्धिविधिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति-अन्तरा पति-
तस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुन-
राशौचकालादर्धाधिककालं स्यात् तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचका-
लेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्यथा-गर्भपातनिमित्तपडहा-
शौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापेत् तदा पडहाशौचशेषेणैव
दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्धाधिका-
लाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो
गौतमेनोक्तः-

‘रात्रिशेषे^१ द्वाभ्याम् (७) प्रभाते तिसृभिः’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७-८)

इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषो यस्या-
शौचस्य तस्मिन्निवद्यमाने यदा ऽऽशौचान्तरमापेत् तदा पूर्वा-
शौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्या रात्रे-
श्वरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभी रात्रिभिः
शुद्धिः । न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति । तथा शङ्ख-लिखिताभ्या-
मपि-

‘अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः
शुद्ध्येत् । अहःशेषे द्वाभ्याम् । प्रभाते तिसृभिः’ ।

इति । शातातेनापि—

‘रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः’ ।

इति । बौधायनेनापि—

‘अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यद्वाद्यं

दशरात्रसमाशौचमानवमाद्विसात्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५. ११. १८)

इति । अस्यार्थः—यावन्नवमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्वा-
शौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपा-
न्यदिवस उपलक्ष्यते । ततश्च क्षत्रियादीनामप्यन्यदिवसाशौ-
चसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् । देवैलेनापि—

‘पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽह्नि पतेत्यस्य द्वाहान्तं स विशुद्ध्यति ॥

प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेऽवयं विधिः’ ।

इति । दशाहात्प्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्यदिवसोपलक्षकः ।
दशरात्रेऽप्येतदेपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः
सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य कचिदपवादः शङ्केन दर्शितः—

‘मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्’ ।

(शं. स्मृ. १५. १४)

इति । मातरि पूर्वं मृतायां यदि तन्निमित्ताशौचमध्ये पिता
म्रियेत तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्राशौचकाले-
नैव शुद्धिः । तथा पूर्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि

१. D. and H. read देवलोऽपि. २. D. and G read द्वाहास्सर्वैः; while
I. reads द्वाहाः स. ३. D. omits अपि.

प्रमीतायामपि न पित्राशौचकालशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्रा-
शौचं समाप्य पक्षिणीं कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह-

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बन्दि-गोग्रहणे तथा ।

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमेशौचकम् ॥ २९ ॥

इति । ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं बन्दिग्रहणे गोग्रहे च सति तद्वि-
मोचनार्थं हतानां आहवेष्वाभिमुख्येन हतानां ये सपिण्डा-
स्तेषामेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यत्तु 'सद्यः-
शौचं' इत्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्-

'डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति भूमिपः' ॥

(म. स्मृ. ५.१५)

इति तदसन्निधिविषयम् ॥ २९ ॥

रणहतसपिण्डानामेकाहाशौचविधिशेषतया नवभिः श्लो-
केराहवे हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्य-
मण्डलभेदित्वं दर्शयन्नर्थाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति-

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ३० ॥

इति । योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजको ऽर्चिरादिमा-

नस्य ब्रह्मलोकं गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्य-चन्द्राणां मण्ड-

G. reads अन्विनो. ३. M. reads एकरात्रं तु सूतकम्. १. M. reads
सूर्यमण्डलभेदिनौ. ५. M. reads -युक्तः. E. omits from रणेचाभि- to -ति-
सूर्यमण्डलभेदिनौ (P. 270, L. 11.)

लानि क्रमेण भित्त्वा तत्र तेभ्य उत्तरोत्तराधिकेभ्यः छिद्रेभ्यो
निर्गत्य क्रमेण विबुदादिलोकान् सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति ।
छिद्रनिर्गमनं च वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम्—

‘स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते’ ।

(बृ. उ. ५. १०. १)

इति ॥ ३० ॥

तत्र—चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजके-
न सह समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तम् । तस्मादल्पकालप्रया-
सत्वादित्याशङ्क्य कालाल्पत्वे अपि धैर्यातिशयेन प्रयाससा-
म्यं सूचयितुमभिमुख इत्युक्तम् । तमेव सूचितमर्थं विशदीक-
रोति—

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भार्षते ॥३१॥

इति । लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जा-
यते । युद्धकाले तु प्रतिसैन्यगताः सर्वे अपि शत्रवः शस्त्रधारिणो

१. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. २. B. C. F. and
I. read उद्विग्नस्य. But the reading is not correct. D. G. and H.
substitute: उ for ल. But there is no difference between उ. and ल.
३. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. ४. D. reads वायते.

मारणोद्यता एनं परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानाया भीतेरिय-
 चैव नास्ति । तादृशीं भीतिं सोढ्वा प्रतिभटाभिमुख्यं गच्छतः
 शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्यधिकम् । न हि योगिनो यम-नियमा-
 दिषु कचित्प्राणभीतिः सम्भाविता । ततो यथा जागरणे बहुषु व-
 त्सरेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त्तमात्रवार्त्तिनि स्वप्ने साकल्यं
 दृश्यते तथा चिरैभावियोगसाम्यं रणे धैर्यवतः किं न स्यात् ?
 धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं 'यदि क्लीवं
 न भाषते' इत्युक्तम् । क्लीवं नपुंसकत्वं विकलता तत्सूचकं
 भीत्याविष्कारि वाक्यं यदि न भाषते तदानीं योगिसाम्यादक्ष-
 यान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ॥ ३१ ॥

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति—

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ ३२ ॥

इति । यद्यपि मण्डलस्याचेतनरश्मिसमूह रूपत्वात्तद्भेदोऽपि
 नास्ति काचिदादित्यस्य वेदना तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे
 वर्त्तमानस्येदानीमुच्चपदप्राप्तिश्चित्तक्लेशहेतुर्भवति । अत एव
 भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यतीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यास
 आह—

‘क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः संभावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम् ॥’

१. I. adds -काल- to चिर-. २. I. reads भीत्याविष्कारक-. ३. Except
 A. and I. others read वास्यति for प्रयास्यति. ४. D. reads समावृत-
 ५. D. G. and H. read मर्त्यैः तु परिवर्तनम्.

इति । मुमुक्षुपरिव्राजकदर्शनमात्रेण निष्पन्नस्य भास्करच-
लनस्योपन्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ॥ ३२ ॥

रणे चाभिमुखो हत इति दार्ष्टान्तिके अभिहितं तच्च हतत्वं
धैर्यातिशयस्योपलक्षणम् । असत्यपि स्ववधे परत्राणप्रवृत्तस्य
धीरस्य यथोक्तफलसद्भावादित्याह—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।

परित्राता यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ३३ ॥

इति । क्रतुरत्राश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात् । अश्वमे-
धस्य च तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्यब्राह्मणे—

‘क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति?’ ।

(वृ. उ. ३. ३. २)

इत्यादिप्रश्न-प्रतिवचनयोर्विस्पष्टमवगम्यते ॥ ३३ ॥

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तः तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तम् ।
प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावे अपि फलातिशयो अस्ती-
त्याह—

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरैर्-मुद्गर-यष्टिभिः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ३४ ॥

इति । गात्रं शरीरम् । छेदक्षतं हस्त-पादाद्यवयवच्छेदे-
नोपवृत्तम् ॥ ३४ ॥

१. A. reads मुमुक्षोः परिव्राजकस्य for मुमुक्षुपरिव्राजक-. २. I. reads रेवातु. ३. G. reads सदा for यदा. ४. Except A. and I. all read आपतिवचनयोः for प्रश्न-प्रतिवचनयोः. ५. B. C. and F. substitute अतः यः. ६. M. reads शर-यष्टि-मुद्गरैः. ७. M. reads गायन्ति.

न विप्रिणाथ प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे यत्कलः सती ज्यतिशयं
मरणे दर्शयति—

देवाङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वेरमाणाः प्रजावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ३५ ॥

इति ॥ (३५) ॥

यद्यपि यज्ञसङ्घादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य
फलस्य समानं साधनं तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्य-
त्वेन वैकल्यासम्भवादुत्तमसाधनत्वमित्याह—

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्रैः

स्वर्गैषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥

इति । विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथा च स्वर्गैषिणो
वेति विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव
येन प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तो यान्ति
तत्र तेषु पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषं तेनैव प्रकारेण
युद्धसा वीराश्च यान्ति । क्षणेनेत्युक्तं तेन कालाल्पत्वमेतेष्व-
विशेषः ॥ ३६ ॥

reads वराङ्गना; while M. वराङ्गना. २. M. reads—
नायकन्याय पावति नम अर्थाभवेति ॥
M. reads विद्या for विप्रः. ३. M. reads विप्रः for यान्ति.
for क्षणेन, and also changes the place of this verse.
the 36th stanza. ४. D. substitutes म for तेषु.

ननु—कालस्याल्पत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात् पूर्वोक्तं युद्धभैर्यं दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सु-
लभमित्यभिप्रेत्य तं विचारं दर्शयति—

जितेन लेभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।

क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे^१ ॥३७॥

इति । जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । यतो जयेनं लक्ष्मीलाभः ।
मरणेन सुराङ्गनालाभः ततो यदि कायजीवनलोभाल्लक्ष्मी-देवां-
गनालाभौ न पर्यालोच्येते तदा लाभपरित्यागमात्रं तस्य
केवलमवशिष्यते । कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति । तस्य
कर्मप्रापितायुष्यवशवर्तित्वेन क्षणध्वंसिस्वभावत्वात् ॥३७॥

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरतिशयसुकृतत्वेन
परिणमते तत्र पुण्यलोकिप्राप्तौ को विस्मयः? इत्याह—

ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च

यस्याहवे तुं प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

तत् सोमपानेन किर्लास्य तुल्यं

संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥

इति । संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहा-

१. M. reads लभते. २. M. reads क्षणध्वंसिकेऽस्मिन्. ३. This
couplet is the 36th Sloka in M. ४. Except A. and I. all read जय-
त्रः for जवेन, and omit मरणेन सुराङ्गनालाभः. ५. I. reads अवशिष्यते.
M. reads.—

ललाटदेशेरुधिरं हि यस्य

तस्य जन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

६. L. substitutes न for तु. ८. M. reads हि तस्य तुल्यम्. ९. L.
substitutes देशे for वक्त्रे.

ही वीरलक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वात् विधिवदृष्टमित्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा कृता । यस्माद्रणहतो ज्यन्तपुण्यात्मा तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकमरण इवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा त एते नव श्लोकाः प्रकरणादुत्कृष्य राजधर्मेषु स्थापनीयाः । युद्धस्य क्षत्रियधर्मत्वात् । यथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्य क्रत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थ-तयोपवर्णितस्तद्वत् ॥ ३८ ॥

धर्मार्थमनाथब्राह्मणशववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विदधाति—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदेपदे यज्ञफलमानुपूर्व्यालभन्ति ते ॥ ३९ ॥

नेतेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनाच्चेपां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥

इति । अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजा-
तयो वहन्ति स्पृशन्ति दहन्ति च ते पदेपदे यज्ञफलानि
क्रमेण प्राप्नुवन्ति ।

तथा तेषामशुभादिकमपि नास्ति । तेषां स्नानादेव सद्यः
प्राप्तिर्विधीयत इत्यर्थः । तथा च वृद्धपराशरः—

Between these two verses M. inserts the 41st verse, असौ
१. M. एतिः स्मृतिमिरिरिता.

अग्निस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

बोहा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति' ॥

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

प्रेतस्पृशो ग्रामं न 'विशेयुरा नक्षत्रद-
र्शनात् । रात्रौ चेदादित्यस्य' ।

इति । यच्च देवलेनोक्तम्—

'अह्नि चेद्वहनं कुर्यात् ऊर्ध्वमस्तमयाव्रवेः ।

स्नात्वा गृहं विशेषिप्रो रात्रौ चेदुदयाव्रवेः' ॥

इति तत् स्नेहादिनाऽकरणियनिर्हारकरणे वेदितव्यम् ।

॥ ३९-४० ॥

न केवलं स्नानं किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह—

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वैहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४१॥

इति । असगोत्रमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये
बहन्ति देहन्ति च तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं
स्नान-प्राणायामौ । अग्निस्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमाङ्गिरसा—

'अग्निः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथञ्चन ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा अग्निं तस्मिन्नेवाह्निं वै शुचिः' ॥

इति । स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कुर्वतोऽसपिण्डस्याशौ-
चमस्ति । तथा च मनुः—

१. I. reads अग्निस्पर्शः. २. I. reads निर्हरेत् for निर्हारकरणे. ३. D. H.
and I. omit चैलं सचैलं. ४. M. reads च ब्राह्मणम् for द्विजोत्तमम्. ५. M.
reads अग्निं तस्मिन्नेवाह्निं वै शुचिः. ६. D. omits बहन्ति च. ७. I. reads असपिण्डः.

‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं धिप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ॥’

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥

‘यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।

अनदन्नमूहैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥’

(म. स्मृ. ५. १०१-१०२)

इति । यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नम-
श्नाति तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमश्नाति
तस्य दशरात्रम् । यः पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नं च
परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सर्वणविषयम् । असर्वण-
शवनिर्हारे तु तज्जातीयमाशौचं कार्यम् । तदाह गौतमः—

‘अपरेऽधेवर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वो वा-

अपरं तच्छब्दोक्तमाशौचम् ।’

(गौ. स्मृ. १४. १६)

इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रशवनिर्हारे
मासमाशौचम् । शूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं
भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्यलोभादसर्वणशवनिर्हरणं करोति तस्य
द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथा च व्याघ्रः—

‘अवरंऽधेद्वरं वर्णं वरो वा ज्येद्वरं यदि ।

वहेच्छवं तदाशौचं वृत्त्यर्थे द्विगुणं भवेत् ॥’

१. Except A. and the text, all read सः स दशाहेन for तु दशाहेनैव.
२. Except A. and the text all read न च तस्मिन् for न चेत्तस्मिन्. ३. D.
G. H. and the text read अपरः for अपरः. ४. D. G. H. and the text
read अपरं for अपरः. ५. The text reads तच्च शाबोक्तम्. ६. B. C. and
D. read वृत्त्यर्थे for दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः. ७. B. C. E. and F.
read वृत्त्यर्थे, D. and G. वृत्त्यर्थे.

इति । असवर्णप्रेतनिर्हरि तदुक्तमाशौचम् । तत्र वेतनाश्र-
यणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे—

‘यो ऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव देहेन्नरः
आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा’ ॥

इति तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभात्सवर्णशववहनादौ
स्वजात्युक्तमाशौचं कार्यम् । तथा च कौर्मि^१—

‘यदि निर्हरति प्रेतं प्रेलोभाक्रान्तमानसः ।
दशाहेन द्विजः शुद्धयेद्वादशाहेन भूमिपः ॥
अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ४९-५०)

इति । यस्तु सपिण्ड एव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधि-
क्यम् । प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वात् । तदाहं देवलः—

‘विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।
तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते’ ॥

इति । आधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेत-
निर्हरणे दशाहम् । तदाह स एव—

‘यः समानोदकं प्रेतं बहेद्वाऽथ दहेत् वा ।
तस्याशौचं दशाहं तु धर्मज्ञा मुनयो विदुः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः । तदाह देवलः—

१. H. and I. read बहेत् for बहेत्. २. All, except A. and H. read कौर्मि. ३. The text reads लोभाक्रान्तमानसः. ४. B. and E. substitute अन्वेषां तु अर्थं for धर्मज्ञा मुनयो; while E. F. and G. read अन्वेषां तु अर्थं for the same.

‘ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कुच्छं पुनः संस्कारमेव च’ ॥

इति । पित्रादिशवग्रहणे तु न दोषः । तथा च मनु-देवलै-

‘आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हस्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते’ ॥

(म. स्म. ५. ९१)

इति । वसिष्ठो अपि-

‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतनिवृत्तिः (७)

अन्यत्र माता-पित्रोर्गुरोर्वो’ । (८)

(व. स्म.) २३. ७-८)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

‘आचार्यमपिनुपाध्यायान् निर्हत्यापि व्रतं प्रोक्तम् ।

‘संकटान्नं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसन्ते’ ॥

(या. स्म. ३. १५)

इति । व्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणमादिकं कृत्वा
पद्याशौचिभिः सह वासं तदन्नं च परित्यजति तदा व्रती व्रत-
न्याया न वियुज्यते इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणे अपि-

‘तदशब्देनाशौचं लक्ष्यते । तत्सहचरितमन्नं संकटानाम् । तत् ब्रह्म-
चारी नाश्रीयान्नं’ इति विश्वानेश्वरः ।

I. read शववाहादिकाः, B. C. and F. read शववाहादिकाः.
D. reads for क्रियाः. २. D. reads न व्रतं न पित्रोः
and G. reads पित्रोः. Vijnāneśvara reads शवकर्मणो (see 3. 15 commen-
tary). V. The text reads न व्रतं न पित्रोः. I. reads न व्रतं न पित्रोः.

आचार्यं वाऽन्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
 कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।
 अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥
 एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीये ऽहनि शुद्ध्यति ।

इति । ब्राह्मणशववहनादौ गूढं न नियोजयेत् । तदाह मनुः—
 ‘न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०४)

इति । अत्र स्वेषु* तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वदो-
 शप्रवणात् । विष्णुः अपि—

‘मृतं द्विजं न शूद्रेण निहारीयेत् । (१) न शूद्रं द्विजेन’ ।

(वि. स्मृ. १९. १-२)

* गोविन्दराजो ऽप्येवमेव मन्यते । तथापि ‘अविवक्षितम्’ इत्येतन्न
 तिथ्यादिसम्मतम् । कुल्लूकभट्टस्वेवमाह—‘सम्भवादर्थपदद्वयो-
 ऽप्येवार्थप्रसङ्गात् उपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वात् ।
 भूतशूद्रचतुरोपेन प्रधानभूताया जातेरुपेक्षायां ‘गुणलोपे च
 यस्य’ (पू. मी. १०. २. ६३) इत्यपि न्यायो बाध्येत । तस्मात्स्वेषु
 त्सु इति पदद्वितयं न विवक्षितं इतीमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां
 द्रियामहे’ इति ।

Except A. and I. all read च वा for तथा. २. E. and H. substi-
 tute for १. १. The text reads नावयेत् for हारयेत्. The commen-
 Medhātithi also follows the text. It cannot be ascertained what
 Sarva- is Nārāyaṇa, Nāndana and Rāmachandra approve of.
 and Govindarāja seem to choose हारयेत् and Rāghavānanda

इति । येमो ऽपि—

‘न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्धेत् ।

यस्याऽऽनयति शूद्रो ऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ॥

प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते’ ।

इति । ब्राह्मणादिशवनिर्हारे दिङ्मियेमो दर्शितो मनुना—

‘दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १२)

इति । हारीतो ऽपि—

‘न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः’ ।

(हा. स्मृ. १९. १३)

इति ॥ ४१ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेवं वा ।

स्नात्वा सैचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्धयति॥४२॥

इति । ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुम् । सपिण्डानुगम-
नस्य विहितत्वात् । अज्ञातिमबन्धुं वा समानोत्कृष्टज्ञातिप्रेतं
कामनयाऽनुगम्य सचैलं स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुद्ध्यति
इत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः’ ।

(या. स्मृ. ३. २६)

१. A. reads देवलोऽपि for यमोऽपि. २. C. and F. read समुद्धेत्. ३. G. and F. add ऽपि to निवर्तते. ४. This verse appears in Manu. I. and the text of Manu substitute च for. वा. ५. M. reads देव तु for सचैलं.

इति । कौर्मै अपि—

‘प्रीतीभूतं द्विजं विप्रो यो ऽनुगच्छेत कामतः ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ ॥

(कू. पु., १. २. २३. ५३)

इति । अत्र च विशेषः कौवषेयेणोक्तः—

‘अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति’ ॥

इति । न च—घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजन-
निवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् ।
प्राणायामैरिति बहुवचनस्य कपिञ्जलन्यायेन* त्रित्वे पर्यव-
सानात् त्रिभिः प्राणायामैः शुद्ध्यति— इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निकृष्टजात्यनुगमनाशौचमाह—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

‘कपिञ्जलामालभेत’ इत्यस्मिन् विधिवाक्ये ‘कपिञ्जलान्’ इति
बहुवचननिर्देशेन अलभनीयकपिञ्जलबहुत्वे स्पष्टेऽपि तेषां सङ्ख्या
नोक्तं भवत्यत्र ‘अग्निर्भारितसंख्याविशेषं बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति’—
इति वाक्यशेषेण कपिञ्जलत्रयालभनं विधीयते तद्वदत्रापि भावः ।

* The text reads अनुगच्छेत. २. We follow here A. and D. The readings in others are quite different from one another. B. C. E. F. and G. read कौवषेय. H. also reads the same, but there appears कण्वेन as marginal correction. I. reads कण्वेन. We are unable to trace to what author this verse belongs. The names कौवषेय, कवष, कण्व and कण्वेय are found in some ancient works, but the name कवष is nowhere mentioned as that of the author of a smṛiti.

शवं च वैश्यमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति।

कृत्वाऽऽशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत्॥४४॥

प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः । ..

अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥४६॥

इति । यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मोह्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति स एकाहमाशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ब्राह्मणो वैश्यशवानुगमनं कृत्वा द्विरात्राशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः शुद्ध्यति । शूद्रशवानुगमनं कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं समाप्य महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा घृतप्राशनेन शुद्ध्यति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिशवानुगमनेऽपि सचैलस्नानाग्निस्पर्श-घृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एवं च सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं, शूद्रशवानुगमने द्व्यहं, वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाहमाशौचमित्यहनीयम् । तथा च कौर्मै-

‘एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्याच्च बहेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः’॥

(कू. पु. १. २. २३. ५४)

१. M. reads तद्वैश्यम् for च वैश्यम्, and K. and L. substitute तु for च.
२. J. K. and L. read अग्नौ for योऽग्नौ. ३. M. reads नयन्तमनुगच्छति.
४. D. G. and H. add इति to अनुगच्छति. ५. D. and G. add इति to शुद्ध्यति. ६. G. reads द्विरात्रमाशौचानन्तरं. ७. B. C. and F. read तु स्याच्चैव, D. वैश्यस्य द्विरात्रेण and I. reads वैश्ये स्वात्सा ब्रह्मेण.

इति ॥ ४३-४४-४५-४६ ॥

द्विजानां शूद्रशवानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या
इत्यत आह—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुप्रस्थिताः ।

द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥४७॥

इति । उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः
तां निर्वर्त्य आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः तदा द्विजैरनु-
गन्तव्याः अनुसर्त्तव्याः इति । एवं ब्राह्मणस्यातुरक्षत्रियवै-
श्यानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानुसरणमाशौचानन्तरमेवे-
त्यहनीयम् । आशौचमध्ये^१ आतुरव्यञ्जने त्वाशौचमस्ति । तत्र
ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः—

‘अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम्’॥

इति । विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरे अस्थिसञ्चयनादर्वा-
ग् ब्राह्मणः क्षत्रियादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ।
तत ऊर्ध्वमाचमनमाचरेदिति । क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
क्षत्रियादीनां वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने वैश्य-शूद्रयोश्च
प्रागस्थिसञ्चयनात् सचैलं स्नानम् । तत ऊर्ध्वं स्नानमात्रमेव ।
एतत्सर्वं ब्रह्मपुराणे अभिहितम्’—

१. Aparārka reads विनिवृत्ताः. २. M. reads इति धर्मविको विदुः for
एष धर्मः सनातनः. ३. M. has the following verse after this couplet—

तस्यात् द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेत् च साहयेत् ।

इष्टे शूद्रावलोकनं शुद्धिरेषा पुरातनी ॥

However neither any one of the commentaries nor the MSS. contains
this verse. ४. C. and F. insert, ^५ after -मध्ये. ५. D. reads -अतुरञ्जने
for -व्यञ्जने.

‘मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहुतानि तु ।
 तावद्यो ऽवान्धवस्तत्र रौति तद्वान्धवैः सह ॥
 तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ।
 सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ॥
 कृते तु केवलं स्नानं क्षत्र-विट्-शूद्रजन्मनाम्’ ।

इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने
 अस्थिसञ्चयनादर्वागेकाहमाशौचं सचैलं स्नानं च । तत ऊर्ध्वं
 सचैलं स्नानमात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

‘अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्र-वैश्ययोः ।
 तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीये ऽहनि शुद्ध्यति ॥
 कृते तु सञ्चयेऽन्येषां स्नानेनैव शुचिर्भवेत्’ ।

इति । क्षत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषा-
 श्रवणे अपि ब्राह्मणस्य समनन्तरक्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
 यदाशौचं विवक्षितं तदेवात्रेति न्यायतोऽप्येवम्यते । शूद्रमरण-
 विषयातुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनात् प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमा-
 शौचम् । क्षत्रिय-वैश्ययोर्द्विरात्रम् । तत ऊर्ध्वं द्विजातीनामेक-
 रात्रमेव । शूद्रस्य स्पर्शं विनाऽऽतुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनादर्वा-
 गेकरात्रमाशौचम् । तत ऊर्ध्वं सज्ज्योतिराशौचमिति । तथा
 च पारस्कारः—

‘अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रो ऽशु पातयेत् ।
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

१. H. reads ब्राह्मणसमनन्तर- २. E. omits विषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं.
 ३. B. C. and F. read वा गम्यते, and for the same I. reads ऽत्रावगम्यते.
 ४. All, except A. B. and E., read शूद्रसर्पे.

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासो यावद्विजातयः ।

अहोरात्रेण शुद्धयन्ति वासेसः क्षालनेन च ॥

सैजातेर्दिवसेनैव व्याहात् क्षत्रिय-वैश्ययोः ॥

स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्धयति ॥

इति । अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजातेः शूद्रस्यास्थिसञ्चयनादूर्ध्वं स्पर्शं विनाऽनुगमने आतुरव्यञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण शुद्धिः । तत ऊर्ध्वं नक्तेन । रात्रौ चेद्रात्र्या अहनि चेदह्ना शुद्धिरिति । एतच्च शवनिर्हरणानुगमन-सहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमसपिण्डानाम् । सपिण्डानां तु विहितत्वात् नास्ति । तथा च हारीतः—

‘विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यादसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना’ ॥

इति । प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदानादिकमुच्यते । अनुगमादिविधिस्तु याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ (१)

यमसूक्तं तथा गांधा जपद्भिलौकिकाग्निना ।

सं दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥

(या. स्मृ. ३. १-२)

* आवृतिः प्रक्रिया । ‘आहिताग्न्यावृता आहिताग्नेर्दानप्रक्रियया’-इति विशानिधरः ।

१. I. reads नास्ति. २. A. reads वाससो. ३. B. reads स जातदिवसेनैव. ४. A. and D. omit इति. ५. I. reads एवं. ६. H. and I. read स्यात्सपिण्डस्य. ७. I. reads तच्च. ८. I. omits तु. ९. Except A. and the text all read गांधा. १०. I. reads this line as follows:—

सद्यः शीघ्रा उपेतश्चेदाहिताग्निवृत्तार्थवत् ।

इति । ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षो मृतो ज्ञातिभिः सपि-
ण्डैः श्मशानभूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा यमसूक्तं परेयुवांस-
मिति षोडशार्चं तथा यमदैवत्या गाथाश्च जपद्विलौकिकाग्निना
स दग्धव्यः । उपेत उपनीतश्चेन्मृतः तदा आहिताग्निसंस्कार-
प्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा भवति तथा दग्धव्यः । अयम-
भिप्रायः—येषां भूशोधन-प्रोक्षणादीनामाहिताग्निविहितसंस्का-
राणां करणमर्थवत् द्वारकार्यरूपं प्रयोजनमस्ति तान्यननुष्ठे-
यानि । यानि तु लुप्तार्थानि पात्र-प्रयोजनादीनि तान्यनुष्ठे-
यानि । यथा कुण्डलेष्वतिदेशप्राप्तेष्ववघात-प्रोक्षणादिषु द्वारलो-
पादवघातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनां त्वनुष्ठानमिति । अत्र
लौकिकाग्निग्रहणं जातारणेरभावे । तत्सद्भावे तु तन्मथितो
ऽग्निर्ग्राह्यः । न तु लौकिकाग्निः । तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थ-
त्वेनोपपत्तेः । लौकिकाग्निश्चण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।
तेषां निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्नश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः’ ॥

इति । आहिताग्निस्तु श्रौताग्निना दग्धव्यः । अनाहिताग्नि-
र्गृह्याग्निना । इतरो लौकिकेन । तदाह वृद्ध्याज्ञवल्क्यः—

‘आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः’ ॥

१. I. reads दैवत्यां गाथां च. २. B. C. E. F. G. and H. add च to दग्धव्यः. ३. B. C. and F. insert च after तथा. ४. Except A. and I. all omit करणमर्थवत्. ५. B. C. E. F. G. and H. read द्वारं कार्यरूपं; while H. reads द्वारं कार्यरूपप्रयोजनम्. ६. H. reads पात्रयोजनादीनि. ७. I. reads तानि न पठितो; while G. omits तम्. ८. D. G. and I. read सूतिकाग्निः. ९. D. reads श्रौताग्निना.

इति । एकेन गृह्याग्निना । दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्तव्यः ।
तथा च कात्यायनः—

‘दुर्बलं स्नापयित्वा च शुद्धचैलाभिसंवृतम् ॥ १

दक्षिणाशिरसं भूमौ बार्हिष्मत्यां निवेद्यायेत् ॥ (३)

घृतेनाभ्यक्तमाग्राव्यं सवस्त्रं चोपेवीतिनम् ।

चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥ (४)

हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु ।

मुखे वस्त्रं निधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥ (५)

आमपात्रे अमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।

एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ (६)

अर्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः ।

सम्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥ (७)

(का. स्मृ. ३. २१. ३-७)

इति । पिण्डदानविधिना आदहनं श्मशानपर्यन्तमानीतमन्नं
प्रक्षिपेदित्यर्थः । दाहानन्तरं चित्तिमनवेक्षमाणा ज्ञातयो जल-
समीपं गत्वा स्नात्वेदकं सकृत् त्रिर्वा दद्युः । तथा च
कात्यायनः—

‘अथानवेक्षमेत्यापः सर्वे एव शवस्पृशः ।

स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ॥

गोत्रं नामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् सकृत् ॥

(का. स्मृ. ३. २२. १-२)

१. The text has नु for च. २. We follow here A. and the text. Others read आहूयः. ३. The text omits च. ४. The text reads विभूषितम्. ५. The text reads मुखे वस्त्रं निधायैनं. ६. The text reads नामानुवासान्ते. ७. The text reads पृथक् for सकृत्.

इति । पैठीनसिरपि—

‘प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभि-

मुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत्’ ।

इति । एतच्चायुष्मतिथिषु कार्यम् ।

‘प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रिया’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १९)

इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकारविशेषापेक्षया तु या-
वन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानावृत्तिः कार्या । तथा च
प्रचेताः—

‘दिने दिने ऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते’ ॥

इति । यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते तावदञ्जलिवृद्धिः कार्ये-
त्यर्थः । अत्रापरो विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥

सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

प्राषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥

द्वादश क्षत्रिये दद्याद्द्विंशे पञ्चदश स्मृताः ।

त्रिंशच्छूत्राय दीतव्यास्ततः सम्प्रविशेद्गृहम् ॥

ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत्’ ।

इति । अज्ञातिभिरपि कश्चित् उदकदानं कर्त्तव्यम् । तदाह

प्राशस्त्यः—

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्तीय-श्वशुरत्विजाम्' ॥

(या. स्मृ. ३. ४)

इति । प्रत्ता परिणीतदुहितृभगिन्वादिः । स्वस्तीयो
भागिन्यः । अत्र प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं
नित्यं कार्यम् । सख्यादीनां तु कामतः । न नित्यतया । अकरणे
प्रत्यवायाभावादिति । उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त्त-
व्यम् । तथा च विष्णुः—

‘प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वा एकं च पिण्डं कुशेषु दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. ७)

इति । पिण्डोदकदानं च यावदाशौचं कार्यम् । तदाह स एव—

‘यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. १३)

इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसङ्ख्यानियमः पारस्क्रेणोक्तः—

‘ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिताः’ ॥

इति । आशौचहासे ‘यावदाशौचम्’-इति विष्णुवचनान्
पिण्डसङ्ख्योचप्राप्तौ शातातपः—

‘आशौचस्य च हासे ऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु’ ।

इति । त्रिंशदाशौचपक्षे दशपिण्डदानप्रकारः पारस्क्रेण
रक्षितः—

१. The text omits च. H. inserts this च after पिण्डम्. २. Except
1. and the text all omit एक. H. omits the same with the follow-
ing च. ३. 1. reads तु for नु.
३७

प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

तृतीये दद्यात् तृतीये ऽङ्गि वत्सादीन् क्षालयेत् तथा ।

[ति] उदकदानवत्पिण्डदानं न सर्वैः कर्त्तव्यम् । अपि तु पुत्रेणैव । तदभावे सन्निहितेन सपिण्डेन । तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः—

‘पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः । (२५) तदभावे ऋत्विगाचार्यौ । (२६)

(गौ. स्मृ. १५. २५-२६)

-ति । पुत्रेणैवपि ज्येष्ठ एव पिण्डं दद्यात् । तथा च मरीचिः—

‘सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्’ ॥

[ति] । यदा तु पुत्राऽसन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति तदा दशाहमध्ये पुत्रसन्निध्ये अपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

‘असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमे ऋनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत्’ ॥

[ति] । यथा दशाहं पिण्डदाने कर्तुर्नियमः तथा द्रव्यनि-

तिरपि । तदाह शुनःपुच्छः—

‘सन्निधानं सपुत्रिर्वाऽपि शक्यैर्वाऽन्यथ निर्वपेत् ।

यत्कृतं ऋनि यत्कृतं तदेव स्याद्दशाहिकम्’ ॥

‘... and H. reads ... while H. reads द्रव्येणैवाऽविभक्तेन.

इति । यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्श एवोत्तरं तन्त्रं
पिण्डोदकदानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः—

आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात् सर्ववर्णिनः।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः' ॥

इति । भविष्यपुराणे अपि—

‘प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि देर्गं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥

इति । पैठीनसिरपि-

‘आद्येन्दावेव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कर्वाणः पुनः शावं समश्नुते' ॥

इति । माता-पितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः—

‘पिन्नोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् ज्यहात् परम् ॥

इति । पित्रोरंशौचमध्ये तु त्रिरात्रात्परं यदि दर्शः समापयेत् तदैवोत्तरं तन्त्रं दर्शं समापयेत् नावगिदशपाते । यत्तु श्लोक-
गौतमेनोक्तम्-

‘अन्तर्दशाहे दर्शे तु तत्र सर्वं समापयेत् ।

पिप्प्लोस्तु ग्रावदाशौचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्॥

(इलो. गौ. स्म. ८. ३०)

इति तत् त्रिरात्रादङ्गादृक्षापाते वेदितव्यम् । व्यहात्परमिति
 ॥ लयेन विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातु-
 ॥ श्रावणं कार्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

२. H. reads हर्षः. ३. H. and I. read हर्षवान्.

‘कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ७)

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः—

‘मानुष्ये केदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रहयः कथं नाम मर्त्यलोको^१ न यास्यति’ ॥

(या. स्मृ. ३. ८-१०)

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।
आप्नुतान् पुनराचान्तान्वदेयुस्ते ऽनुयायिनः ॥
मा शोकं कुरुताश्चित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।
धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सहगेमिष्यति’ ॥

(का. स्मृ. ३. २२. ३-४)

इति । शोके दोषो ऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतो ऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११)

१. I. reads कदलीस्तम्भे. २. D. reads मर्त्यलोके. ३. B. C. D. E. F.
G. and H. read मरिष्यति; while I. reads करिष्यति. ४. Except A. and
the text all read मरुतन्तः.

इति । आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदेश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेष्ट्मन्ः ॥

आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा ऽश्मनि पदं शनैः’ ॥

(या. स्मृ. ३. १२-१३)

इति । अत्रापरो विशेषः शङ्केन दर्शितः—

‘दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चालभ्य गृहद्वारे

प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः’ ।

इति । आशौचनियमा मनुना दर्शिताः—

‘अक्षारलेवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते न्यहम् ।

मांसाशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ’ ॥

(म. स्मृ. ५. ७३)

इति । मार्कण्डेयेनापि—

‘क्रीत-लब्धाशानाश्चैव भवेयुः सुसमाहिताः ।

न चैव मांसमश्रीयुर्व्रजेयुर्न च योषितम्’ ॥

इति । गौतमेनापि—

‘अधःशय्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन् । (२७)

मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात् । (२८) प्रथम-

१. D. substitutes निर्दिष्ट्य for विद्वद्य. २. B. C. F. and I. read द्वारवे-
ष्ट्मन्ः. ३. D. and H. read -लवणान्ना स्युः, but H. has the marginal
reading अक्षारान्नाः स्युः. ४. We follow here A. and the text. All others
read अक्षारान्नाः स्युः. ५. D. omits इति. ६. D. reads मार्कण्डेयोऽपि.
७. The text reads अधःशय्यासनिः. ८. The text reads न मार्जयेरन्.

तृतीये-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदककर्म । (२९) नवमे-
वाससां त्यागः । (३०) अन्त्ये त्वन्त्यानाम् । (३१)
(गौ. स्मृ. १४. २७-३१)

इति । प्रदानं महैकोद्विष्टश्राद्धम् । वाससां त्यागस्तु प्रक्षा-
लनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्य-
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे ऽह्नि प्रेतमु-
द्दिष्य जलं क्षीरं चाकाशे शिष्यादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरं च मृण्मये’ ।
(या. स्मृ. ३. १७)

इति । प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्न-
स्थिसञ्चयनं कार्यम् । तदाह संवर्तः—

‘प्रथमे ऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह’ ॥
(सं. स्मृ. १३९-४०)

१. Except A. and the text all omit -पञ्चम-, but this is a mistake. The word पञ्चम does not appear in four of the manuscripts of the text I am not able to say whether the commentator हरद्वय takes this word or not. His comment is quite doubtful, but विश्वामित्र takes this word (see ३. ३ commentary of वासववल्क्य). २. The text reads -नवमेषूदकक्रिया- for नवमेषूदककर्म. नवमे वाससां त्याग. D. omits -षूदकक्रिया- ३. I. reads प्रेतैकोद्विष्ट-. ४. D omits the following— वाससां त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्यन्तपरित्याज्यानां. ५. The text substitutes च for वा. ६. F. omits the following:—
• • • कार्यं दिने तत्रोत्रजैः सह ॥
• • • वाससां त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणम् ।
• • • अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्यन्तपरित्याज्यानां. ५
• • • वाससां त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणम् ।
• • • अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्यन्तपरित्याज्यानां. ५
• • • वाससां त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणम् ।

चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः—

चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः । (१०)

तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः । (११)

(वि. स्मृ. १९. १०-११)

इति । अस्थिसञ्चयने तिथि-वार-नक्षत्रनिषेधो येमेनोक्तः—

‘भौमार्क-मन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादक्षे द्विपादक्षे अस्थिसञ्चयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादक्षे विशेषतः’ ।

इति । वृद्धमनुः—

‘वस्वन्तार्धादितः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ।

द्वि-त्रिपादक्षयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः ॥

अजचरणादिद्वितीये ह्याषाढाद्वयमेव च ।

पुष्ये च हस्तनक्षत्रे फल्गुनीद्वयमेव च ॥

भानु-भौमार्क-भृगुषु अयुग्मतिथि-सन्ध्ययोः ।

चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां नैधने च विवर्जयेत् ॥

अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत्’ ।

१. D. omits चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः. २. Except A. and I. all omit तिथिः. ३. Except A. D. E. and H. all read -अप्यनेनोक्तः for येमे-
नोक्तः. Kamalākara Bhaṭṭa quotes the following lines as from माधवी-
देव्याः त्रिपादक्षयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः (Ardhadehikaprakaraṇam). ४. The
following quotation appears only in A. and I., It does not appear even
in Apastamba. ५. A. reads विवर्जयेत्.

इति । वापनं दशमे ऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः—

‘दशमे ऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वाहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केश-श्मश्रु नखानि च’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे तु एकादशाहादवर्गानियमेन वापनं कार्यमित्युक्तम्—

‘द्वितीये ऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वा ऽऽप्रदानतः’ ॥

इति । प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धम् । अत्र ‘आप्रदानतः’—

इति वचनात् अनियमोऽवगम्यते । बोधायनैनापि—

‘अनुप्रवेशो यः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रेषापयेत् ।

द्वितीये ऽह्नि तृतीये ऽह्नि पञ्चमे सप्तमे ऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्’ ।

इति । वापनं च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातॄणां च । तथा चाप-
स्तम्बः—

‘अनुभाविनां च परिवापनम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ३. १०. ६)

इति । अनु पश्चाद्भवन्ति जायन्ते इति पुत्राः कनि-
ष्ठभ्रातरश्च । अपवा । अनुभाविम इति पुत्रा एव निर्दिश्यन्ते—

‘गङ्गायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम्’ ॥

इत्यत्र 'माता-पित्रोर्मृतौ' इति विशेषेणोपादानात् । एवं हि नियतः सन् सर्वोऽपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टं तु श्राद्धमेकादशे ऽह्नि कुर्यात् । तथा च मरीचिः-

‘अशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः’ ॥

इति । आशौचान्तरमेकादशे ऽह्नि ब्राह्मणः एकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यात् । एकोद्दिष्टमेकादशे ऽह्नि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु क्षत्रियादिषु समान इत्यर्थः ।

ननु-आशौचसमाप्त्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं न स्यात् ? । एकादशे ऽह्नि अधिककालाशौचिनां क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावात् ।

‘शुचिना कर्म कर्तव्यम्’ ।

इति शुद्धेः कर्माङ्गत्वेन विधानात् ।

‘अथैकोद्दिष्टाशौचापगमे’ ।

(वि. स्मृ. २१. १)

इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुनाऽभिहितत्वाच्च ।

‘आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशे ऽह्नि ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः’ ॥

इति शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशे ऽह्नि एकोद्दिष्टविधानमनैवमिति चेत् । न । मातर्यग्रे प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि

१. D. G. and I. omit. वि. २. B. C. and F. read यदेकोद्दिष्टं श्राद्धं तदे-
कादशेऽह्नि । ३. The text reads ऽऽशौचमपगमे for ऽऽशौचापगमे. ४. I. reads
विष्णुनाऽभिहितत्वाच्च. ५. B. C. and F. read नैवम् for मैवम्.

पिता त्रियेत ततो मातुरेकोद्विष्टश्राद्धमेकादशे ऽह्नि अशुद्धोऽपि
कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु—

‘एकादशे ऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्’ ॥

इति पैठीनसिवचनं तस्यायमर्थः—आशौचानन्तरदिने
यच्छ्राद्धं विहितं तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणम् । न ब्राह्मण-
स्यैवेति । कथं तर्ह्येकादशाहशब्दस्योपपत्तिः? इति चेत् । न ।
लक्षणया तस्याशौचानन्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अत्रोच्यते—एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्विष्टश्राद्धं चतुर्णां
वर्णानां विधीयते ।

‘न विधौ परः शब्दार्थः’ ।

इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणयाऽऽशौचानन्तरदिन-
परत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्याप्य-
त्वाच्च एकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्विष्टश्राद्धं कर्तव्यम् ।
ननु—एकादशे ऽह्नि क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावाच्छ्राद्धे ऽधिकारो
नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न ।

‘कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः’ ।

इति वचनात्तात्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शुद्धव-
चनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तावेकोद्विष्टमेकादशे ऽह्नि अ-
शुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयविशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तत्र । तत्रापि
शुद्ध्यभावादित्यस्य षोडशस्य समानत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य
शुद्धवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्कोचायोगाच्च । यत्तु—
नो अथाशौचापगम—इति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोद्विष्टवि-

धानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । तत्र ।
विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिब्राह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मा-
देकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुष्ठूक्तम् ।

अथ संगृहीतश्राद्धनिर्णयः प्रप्रच्यते ।

प्रेतोद्देशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्’ ॥

इति । तच्च पार्वणैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषत्रय-
मुद्दिश्य यत् क्रियते तत्पार्वणम् । ऐकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते
तदेकोद्दिष्टम् । एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिधा भिद्यते । तत्र जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम् । यथा
अमावास्यादौ चोदितम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् ।
यथोपरागादौ । कामनोपाधिकं काम्यम् । यथा तिथि-नक्ष-
त्रादिषु । यच्च विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तम्—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धचर्यमष्टमम् ॥

कर्माह्नं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं मतम्’ ॥

१. B. C. E. F. and H. read एकोद्देशेन यत्तदेकोद्दिष्टम् for एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टम्. २. G. substitutes तत् for एवं. ३. E. reads प्रत्येकं विविधम् for नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते. ४. B. C. D. F. and H. omit भिद्यते. ५. E. reads अहरहः क्रियमाणं श्राद्धं नित्यम् for जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम्. ६. E. omits अमावास्यादौ चोदितम्. B. C. D. F. and H. read अमावास्यादौ श्राद्धम् and I. adds श्राद्धं to चोदितम्. G. reads एवं-विधमपि श्राद्धम् after चोदितम्.

इति तन्नित्य-नैमित्तिक-काम्यावान्तरभेदविवक्षयैव । न तु तत्तत्पार्थक्यविवक्षया । तथाहि-तत्र नित्यमित्यहरहः श्राद्धमुच्यते । नैमित्तिकमित्येकोद्दिष्टम् । तदाह पारस्करः—

‘अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।
वैश्वदेवविहीनं तु अशक्तावुदकेन तु ॥
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान् ’ ॥

इति । काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम् । वृद्धिश्राद्धमिति पुत्रजन्म-विवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्वं क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

‘अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।
पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ॥
नवानीतार्थपात्रं च पिण्डश्च परिकीर्यते ।
पितृपात्रेषु पिण्डेषु सैपिण्डीकरणं तु तत् ॥
प्रतिपर्वं भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणं तु तत् ।
गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ॥
बहूनां विदुषां प्राप्नो सुखार्थं पितृतृप्तये ’ ।

इति । शुद्धयर्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रवेताः—

G. omits the following portion:—

क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्वं क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः—
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।
पुत्रजन्म-विवाहादौ * * * * * ॥

D. reads वसिष्ठः for वृद्धवसिष्ठः । D. reads कीर्तितम् for कीर्तते.

‘क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।
 शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् स्मृतम्’ ॥
 इति । कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति
 देवानुद्दिश्य क्रियमाणम् । यात्राश्राद्धमिति प्रवेश-निर्गमयोः
 क्रियमाणम् । तदाह पारस्करः—

‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥
 देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।
 तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् द्वादश्यादिषु यत्नतः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः’ ॥

इति । अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञा-
 पनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधानकेनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन
 तृप्तेरसम्भवात् ॥

अर्थे देशंकथनम् ।

श्राद्धं च दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथा
 च विष्णुधर्मोत्तरे—

‘दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहे ऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ ॥

(वि. ध. २. १४४. १३)

१. I. omits इति. २. Except A. and I. all omit the following :—
 अथ कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधान-
 केनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात् ॥
 ३. A. and I. omit अथ देशंकथनम्

इति । तीर्थं देवर्षिसेवितं जेलम् । आदिशब्देन पुण्याश्र-
मादि गृह्यते^१ । भूसंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशु-
चिद्रव्याफसारणम् । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा’ ।

(या. स्मृ. १. २२७)

इति । परिस्तृते परितः प्रच्छादिते । शुचौ गोमयादिनोपलि-
प्ते । दक्षिणाप्रवणे दक्षिणोपनते देशे श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।
स्वतो दक्षिणाप्रवणत्वासम्भवे देशस्य यत्नतो दक्षिणाप्रवणत्वं
कार्यम् । तथा च मनुः—

‘शुचिं देशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २०६)

इति । किमि-कीटाद्युपहतं देशं श्राद्धे विवर्जयेत् । तदाह
यमः—

‘रूक्षं किमिहतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगान्धिकम् ।
देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि’ ॥

इति । क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डे-
योऽपि—

१. G. H. and I. substitute कुलम् for जलम्. २. Except A. and the
text all read परिभ्रते for परिस्तृते everywhere. ३. G. reads—
‘शुचौ देशे विविक्तं तु गोमयेनोपलिप्य च ।,
and B. C. E. F. and H. read -लिप्य च for -लेपयेत्. ४. G. omits the
following :—

क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयोऽपि—
‘चण्डोऽन्धमयी कक्षा क्षितिः पुष्टा तथाग्निना ।
अनिष्टं पुष्ट-सद्योमा दुर्गन्धा आह्वकर्मणि’ ॥

‘वज्या जन्तुमेयी रूक्षा क्षितिः शुष्टा तथा अग्निना ।
अनिष्ट-दुष्टशब्दोप्रा दुर्गन्धा श्राद्धकर्मणि’ ॥

(मा. पु. ३२. १९.)

इति । कृत्रिमादिदेशेष्वपि श्राद्धं न कार्यम् । तदाह शङ्खः—

‘गो-गैजाश्वादिपृष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु ’ ॥

इति । कृत्रिमायां वेदिकादौ । पारक्यासु परपरिगृहीतासु ।
ताश्च गृह-गोष्ठारामादयः । न पुनस्तीर्थादिस्थानानि । तथा-
चादिपुराणम्—

‘अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

देवखाताश्च गर्ताश्च न स्वामी तेषु विद्यते’ ॥

(कू. पु. १. २. २२. १७)

इति । तीर्थ-क्षेत्रविशेषेषु कृतं श्राद्धमतिशयफलप्रदं
भवति । तदाह देवलः—

‘श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्करं तथा ॥

१. The text reads जन्तुमेयी for जन्तुमेयी. २. The text reads शब्दोप-
दुर्गन्धा चात्र for -शब्दोप्रा दुर्गन्धा श्राद्ध-. I. reads दुर्गन्धिः for दुर्गन्धा.
३. I. reads गो-गैजाश्वादिपृष्ठेषु. ४. I. reads पारक्यासुचि- for पारक्यासु च.
५. D. and G. read आदिस्थपुराणम्, but the following quotation appears
in Kūmapurāṇam. ६. G. and I. read देवखाताश्च. ७. D. reads अति-
शयफलं भवति. ८. Except A. and D. all read पुष्कराणि च, but the
plural form is unnecessary here.

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।

विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥

इति । व्यासो अपि—

‘पुष्करे ज्यक्षयं श्राद्धं जप-होम-तपांसि च ।

महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजाङ्गले ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे पेयोष्ण्यमरकण्डके ।

नर्मदा-बाहुदातीरे भृगुतुङ्गे हिमालये ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।

सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥

(शं. स्मृ. १४. २-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नदी-समुद्रतीरे वा ह्रदे गोष्ठे ज्य पर्वते ।

समुद्रगानदीतीरे सिन्धु-सागरसङ्गमे ॥

नद्योर्वा सङ्गमे शैस्तं शालग्रामशिलान्तिके ।

पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषे अपि वा ॥

शालग्रामे च गोकर्णे गयायां च विशेषतः ।

Except A. all read पुष्करेऽवशयम्. २. These verses appear in the Samhitā, but the readings are quite different. They run as follows—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे तीर्थे वाऽमरकण्डके ।

नर्मदायां गवातीरे सर्वमानस्यमुच्यते ॥

बाराणस्यां कुशसेधे भृगुतुङ्गे महालये ।

सत्तारण्येऽतिकूपे च वसवशयमुच्यते ॥

1. reads पयोऽमरकण्डके. ५. I. reads भृगुतुङ्ग-हिमालये. ५. D. and H. reads वसव, but its marginal read

अत्रेष्वेतेषु यः श्राद्धं पितृभक्तिसमान्वितः ॥

करोति विधिवन् मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

कांक्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाऽप्यार्तभीरवः ।

गुयां यास्यति यः कश्चित् सो ऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥

करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वृद्धत्वे श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥

गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ।

इति । विष्णुरपि—

‘गयाशीर्षे । (४) वटे । (५) अमरकण्ठकपर्वते ।

(६) यत्र कचन नर्मदातीरे । (७) यमुनातीरे । (८)

गङ्गायां विशेषतः । (१०) गङ्गाद्वारे । (११) प्रयागे ।

(१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३) कुशावर्त्ते । (१४)

त्रिल्वके । (१५) नीलपर्वते । (१६) कनखले ।

(१७) कुब्जात्रे । (१८) भृगुतुङ्गे । (१९) केदारे ।

१. H. and I. read विधिना for विधिवन्. २. All, except A. and the text have rendered these Sûtras into a line of poetry with some slight modifications. B, C, and F. read the line as follows—

गयाशीर्षे वटे चैवाऽमरकण्ठकपर्वते ।

G. and H. have the same reading excepting -शीर्षे which they substitute for -नीर्षे, and D. differs only in reading अथ for चैव, and I. reads

गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वाऽमरकण्ठके ।

3. The text omits यङ्गाद्वारे । (११) प्रयागे । (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३). This variant passage appears, however, after the 2nd Sûtra. ४. The text omits नीलपर्वते । (१५) कनखले । ५. This Sûtra is not found except A.

(२०) महालये । (२१) नडेन्तिकायाम् । (२२) सुगन्धायाम् । (२३) शाकम्भर्याम् । (२४) फ-
ल्गुतीर्थे । (२५) महागङ्गायाम् । (२६) तन्दु-
लिकाश्रमे । (२७) कुमारधारायाम् । (२८) प्रभासे ।
(२९) यत्र कचन सरस्वत्यां । (३०) विशेषतो
नैमिषोरण्ये । (३१) वाराणस्याम् । (३२) अंग-
स्याश्रमे । (३३) कण्वाश्रमे । (३४) कौशिक्याम् ।
(३५) शरयूतीरे । (३६) शोणस्य ज्योतीरध्यायाश्च
सङ्गमे । (३७) श्रीपर्वते । (३८) कालोदके । (३९)
उत्तरमानसे । (४०) वडवायाम् । (४१) मंतङ्ग-
वाप्याम् । (४२) सप्तार्धे । (४३) विष्णुपदे । (४४)
स्वर्गमार्गप्रदेशे । (४५) गोदावर्याम् । (४६)
गोमत्याम् । (४७) वेत्रवत्याम् । (४८) विपा-
शायाम् । (४९) वितस्तायाम् । (५०) शतद्रुतीरे ।
(५१) चन्द्रभागायाम् । (५२) इरावत्याम् । (५३)

१. B. C. E. F. G. H. and I. read ललिकायाम्; while D. reads ललिता-
याश्च. २. The Calcutta edition of the text reads विहलिकाश्रमे; while the
Bombay edition reads विहलिकाश्रमे. The commentator Nanda Pandita
follows the former and also gives the Sûtrâ तन्दुलिकाश्रमे. ३. The text
by adding the omitted portion shewn in footnote to these two Sûtrâs
forms a complet which runs as follows:—

मङ्गलहारे प्रभागे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ।

सततं नैमिषोरण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

४. The text reads ज्योतिषायाः for ज्योतीरध्यायाः, Nanda Pandita follows
the former, but also alludes to the latter. ५. This Sûtrâ appears only
in A. and the text. ६. All except A. and the text read सप्तार्धे. H.
supplies this with the following Sûtrâ and reads सप्तार्धविष्णु-
पदे. ७. The text reads पदे for प्रदे.

सिन्धोस्तीरि । (५४) दक्षिणे पञ्चनदे । (५५)
 औजसे । (५६) ऐवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु ।
 (५७) सरिद्वरामु । (५८) सैद्धमेषु । (५९) प्रभवेषु ।
 (६०) पुलिनेषु । (६१) प्रस्रवणेषु । (६२) पर्व-
 तनिकुञ्जेषु । (६३) वनेषूपवनेषु च । (६४)
 गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु । (६५) मनोज्ञेषु च ।
 (६६) अत्रापि पितृगीर्ता गाथा भवन्ति । (६७)
 कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
 नदीषु बहुतोयामु शीतलामु विशेषतः ॥ (६८)
 अपि जायेत सो ऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ (६९)
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ (७०)

(वि. स्मृ. ८५. ४-७०)

इति । गयाशीर्षप्रमाणं चादिपुराणे अभिहितम्—

‘पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।

महानद्याः पश्चिमेन यावद्दृष्टेश्वरो गिरिः ॥

१. The text (Calcutta edition) reads औजसे. २. All, except A. insert च before एवमा-. ३. This Sûtrâ does not appear in the text. ४. The text reads सर्वेष्वपि स्वभावेषु in the place of प्रभवेषु. ५. The text divides this Sûtrâ into two पर्वतेषु and निकुञ्जेषु. ६. D. omits उपवनेषु and the text breaks this into two Sûtrâs, वनेषु and उपवनेषु, and omits the following च. ७. I. omits मनोज्ञेषु and adds इति to च. ८. Except A. and the text all omit मरीताः; while the text reads अथ च for अत्रापि. ९. The text reads नो दद्यात् for नो दद्यात्. १०. D. and G. read आदित्यपुराणे. ११. E. and F. read औजसात्.

उत्तरे ब्रह्मयूपस्थ यावदक्षिणमानसम् ।
एतत्रयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
इति ॥

अथ श्राद्धकालाः ।

श्राद्धकालास्त्वमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

ब्रेव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

श्राद्धम्प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥

(या. स्मृ. १. २१७-१८)

इति । यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या ।

तत्र श्राद्धं नित्यम् । तथा च लौगाक्षिः—

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासिमासि वृद्धौ प्रत्यन्दमेव च ॥

इति । अष्टकाश्चतस्रः मार्गशीर्षदिचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः ।

‘हिमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ॥

इति शौनकस्मरणात् । तत्रापि श्राद्धं नित्यम् । तदाह—

श्राद्धमहः—

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विश्वम् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चिन्नीयते तु सः ॥

इति । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्यः

अमावस्ये ष्वरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायणं

इति । अथ विष्णुलोकेषु for त्रिषु लोकेषु. २. G

स । इत्युक्तं कसर-मांसादि । ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । तयोः
सम्पत्तिर्लाभो यस्मिन् काले स तथोक्तः । विषुवन्मेष-तुला-
संक्रांती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यन्तरप्राप्तिः । सूर्यसं-
क्रमशब्देनैवायन-विषुवतोरुपादाने सिद्धे मृथगुपादानं फला-
तिशयज्ञापनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । महाव्यतीपातो वा ।

‘सिंहस्थौ गुरु-भौमौ चेन्मेषस्थे च रवौ हि वा ।

द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपातो महान्हि सः ॥

श्रवणाश्वि-भानिष्ठार्द्रा-नागदैवत-मस्तकैः* ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते’ ॥

इति वैद्वमनुवचनात् । नागदैवतमाश्लेषानक्षत्रम् । मस्तकं
मृगशिरः । यद्यमा अमावास्या रविवारेण श्रवणादीनामन्यत-
मेन नक्षत्रेण युक्ता स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं
स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्ता हि गजच्छाया प्रकीर्तिता’ ॥

इति । पितृदैवत्यं मघानक्षत्रम् । हंसः सूर्यः । करो हस्तन-
क्षत्रम् । याम्या तिथिस्त्रयोदशी । पुराणे अपि—

अपराकस्तु—‘नागदैवतमस्तके’ इति पठित्वा ‘नागदैवतं आश्लेषा ।
मस्तके मघमपादे पठित्वा चन्द्र इत्यर्थः’—इति व्याचकार (अ. श्रा. प्रकरणं
पृष्ठ्यम्) ।

The first two lines of this quotation do not appear in all, except
the last two lines are quoted by Aparārka under the name
of the same. The reader is advised to read the text. १. B. C. D. E. F. and G. omit

‘हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु’ ॥

इति । ‘ग्रहणं चंद्र-सूर्ययोः’—इति ग्रहणमुपरागः । अत्रापि
कालविशेषः श्राद्धाद्भवेन स्वीकार्यः । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

‘त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः’ ॥

इति । ‘श्राद्धम्प्रतिरुचिः’—इति यदा श्राद्धं प्रतीच्छा तदैव
कर्त्तव्यमिति । चकारेणान्ये अपि श्राद्धकालाः संगृह्यन्ते ।
अत एव यमः—

‘आषाढ्यामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन् पञ्च वा द्विजान् ।
तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याक्षयमुच्यते’ ॥

इति । देवलो अपि—

‘तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

इन्दुक्षय-गजच्छाया वैधृतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्धनाः’ ।

इति । युगादयो अपि श्राद्धकालाः । ते च मत्स्यपुराणे
दर्शिताः—

‘वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु ।

मघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी ॥

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ४-५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे’
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाःसहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति’ ॥

(वि. पु. ३. १४. १२-१४)

इति । मन्वादयो अपि श्राद्धकालाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

‘अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्वाष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैर्ता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ६-९)

इति । कृतिकादिनक्षत्राणि काम्यश्राद्धकालाः । तथाह
याज्ञवल्क्यः—

१. The text substitutes शु for च. २. The text substitutes शुद्ध for शुक्ल. ३. The text reads तमिस for च कृष्ण. ४. The text reads द्वादशी कार्तिके तथा for कार्तिके द्वादशी सिता. ५. H. and I. read चैव माघस्य. ६. The text reads तथा for सिता. ७. The text reads तथा for सिता. ८. Except in the text all read चैते for चैता.

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥
प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनापि ।
अरोगित्वं दशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
धनं वेदान् भिषकसिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुयादिमान् ।

(या. स्मृ. १. २६५-६८)

इति । मार्कण्डेयो ऋषि-

‘कृत्तिकासु पितृनर्च्य स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये त्वैजस्वितां लभेत् ॥
आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति क्षेत्रादि तु पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ट्ये पितृनर्चन्नाश्लेषासु व्रतान् सुतान् ॥
मघासु स्वर्जनश्रेष्ठं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥
प्रोप्नोति श्रेष्ठतां ससु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ।
रूपवन्ति च चित्रासु तथापत्यान्यत्रांमुयात् ॥
वाणिज्यलाभदा स्वातिर्विशाला पुत्रकामदा ।
कुर्वतां चानुराधाश्च दशुश्चक्रप्रवर्तनम् ॥

Except A. and the text all read पुत्रश्रेष्ठं and the text substituted
D. G. and the text read पुनर्वसु. १. The text substituted
while I. reads त्वैजस्वितां for त्वैजस्वितां. ४. The text
for आर्द्रायां शौर्यम्. ५. D. reads क्षेत्रादीनि for क्षेत्रादि
the text substitutes च for तु. ६. The text reads सदा for
the text reads प्रोप्नोति for प्राप्नोति and हस्तं for ससु. ७. The
for कृत्तिकादि. ८. Some MSS. use the p
A. and the text read—
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति ।

उद्येष्टास्वर्योधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमम् ।
 आषाढासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोक्ता ॥
 श्रवणे च शुभोल्लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।
 वेदेवित्त्वमभिजिति भिषक्सिद्धिं च चारुणे ॥
 अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्या तथोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा रौप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
 आर्द्रं कुर्वस्तथाऽऽप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमम् ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् ॥

(मा. पु. ३३. ८-१६)

इति । सौम्यं सोमदैवत्यं मृगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं
 सर्वत्राज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजि-
 त्संज्ञकं नक्षत्रम् । तथा च श्रुतिः—

‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतत्तु वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।
 चारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् ।
 विष्णुरपि—

‘स्वर्गं क्रान्तिकासु । (८) अपत्यं रोहिणीषु । (९)
 ब्रह्मवर्चसे सौम्ये । (१०) कर्मणां सिद्धिः रौद्रे ।
 (११) भुवं पुनर्वसौ । (१२) पुष्टिं पुष्ये ।
 (१३) श्रियं सर्पे । (१४) सर्वान् कामान्

१. The text reads आधिनत्यं च उद्येष्टासु for उद्येष्टास्वर्योधिपत्यं च.
 B. C. D. E. F. and G. read वेदेविष्ठाऽभिजिति तु; while H. and I.
 read वेदेविष्ठाऽभिजिति तु. ३. The text reads कुप्यम् for रौप्यम्. ४. The
 following portion is found in all except A. and I. :—

श्रुतिः— ‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतत्तु वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।

चारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् ।

पैत्र्ये (१५) सौभाग्यं फल्गुनीषु (१६)
 धनमार्यम्णे । (१७) ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हस्ते । (१८)
 रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे । (१९) वाणिज्यवृद्धिं
 स्वातौ । (२०) कनकं विशाखासु । (२१)
 मित्राणि मैत्रे । (२२) शाक्रे राज्यम् । (२३)
 कृषिं मूले । (२४) समुद्रयानसिद्धिमाष्ये । (२५)
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । (२६) श्रेष्ठ्यमभिजिति ।
 (२७) सर्वान् कामान् ज्येष्ठासु । (२८) बलं वास-
 वे । (२९) आरोग्यं वारुणे । (३०) कुप्यद्र-
 व्यमाजे । (३१) गृहमार्हिर्बुध्न्ये । (३२) गाः
 पौष्णे । (३३) तुरङ्गममाश्विने । (३४) जीवितं
 याम्ये । (३५)

(वि. स्मृ. ७८. ८-३५)

इति । आदित्यादिवाराश्च काम्यश्राद्धकालाः । तदाह विष्णुः-

‘सततमादित्ये ऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । (१)
 सौभाग्यं चान्द्रे । (२) समरविजयं कौजे । (३)
 सर्वान् कामान् बौधे । (४) विद्यामभीष्टां जैत्रे । (५)
 धनं शौक्रे । (६) जीवितं ज्ञानैश्वरे । (७) ।

(वि. स्मृ. ७८. १-७)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

१. We follow here A. and the text. All others read पित्र्ये.
 २. The text substitutes आष्ये for फल्गुनीषु. ३. H. reads वृद्धिं for
 वृद्धि, and the text reads सिद्धि for the same. ४. I. reads सार्व्ये for
 सार्व्ये. ५. The text reads लवणं for बलं.

‘आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यां विशिष्टां च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम्’ ॥

(कू. पु. १. २. २०. १६-१७)

इति विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तत्र पार्थिव ॥ (३०)

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ।

सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ॥

आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन् सदा नरः ।

क्रमेणैतान्यत्राप्नोति नात्र कार्या विचारणा’ ॥

(वि. ध. १. १४२. ३०-३२)

इति प्रतिपदादितिथयोऽपि काम्यश्राद्धकालाः । तदाह मनुः—

‘कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं मुरुपान्विन्दते सुतान् ।

कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु बन्दिनः ॥

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

षष्ठ्यां दूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।

स्योन्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु ॥

१. This and the following lines of Manu can be traced in Rāmachandra's commentary alone. The text reads स्वरूपां लभते प्रजाम् for स्वरूपान् विन्दते सुतान्. २. The text reads कन्यकाश्च for कन्यकां तु, and-वाजिनः for बन्दिनः. ३. We follow here A. and the text. All others read—

षष्ठ्यां दूतं कृषिं चैव सप्तम्यां लभते नरः ।

४. The text substitutes नरः for सदा. ५. The text reads this line as follows:—

नवम्यां वै चैकशफान्दशम्यां द्विखुरान्वहून् ।

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपं तु रजतं कुप्यमेव च ॥
 'जातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण रणे हताः ॥
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान् कामान् समभुते' ।
 (म. स्मृ. ३. २८१-२८६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

'कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् क्षुब्रान् सुतानपि ।
 द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं तथैक-द्विशफानपि ॥ (२६२)
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्ण-रूप्ये सकुप्यके ।
 जातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ (२६३)
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ (२६४)
 (या. स्मृ. १. २६२-६४)

इति । कन्यावेदिनो जामातारः । एतानि फलानि कृष्ण-
 पक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु श्राद्धदः क्रमेण
 प्राप्नोति । अत एव कात्यायनः—

'स्त्रियो अतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म ।
 अश्वस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः । पुत्राः
 पञ्चम्याम् । द्यूतं षष्ठ्याम् । कृषिः सप्तम्याम् ।

१. All, except A. and the text read रूप्यम् for कुप्यम्. २. B. C. F. and
 the text read कुप्याः for सुप्रजाः. ३. The text reads पशून् च ससुतानपि
 चतुर्दशीम्. ४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. १०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ११. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. १२. The text reads पशून् च ससुतानपि. १३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. १४. The text reads पशून् च ससुतानपि. १५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. १६. The text reads पशून् च ससुतानपि. १७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. १८. The text reads पशून् च ससुतानपि. १९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. २०. The text reads पशून् च ससुतानपि. २१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. २२. The text reads पशून् च ससुतानपि. २३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. २४. The text reads पशून् च ससुतानपि. २५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. २६. The text reads पशून् च ससुतानपि. २७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. २८. The text reads पशून् च ससुतानपि. २९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ३०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ३१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ३२. The text reads पशून् च ससुतानपि. ३३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ३४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ३५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ३६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ३७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ३८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ३९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ४०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ४१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ४२. The text reads पशून् च ससुतानपि. ४३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ४४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ४५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ४६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ४७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ४८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ४९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ५०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ५१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ५२. The text reads पशून् च ससुतानपि. ५३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ५४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ५५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ५६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ५७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ५८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ५९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ६०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ६१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ६२. The text reads पशून् च ससुतानपि. ६३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ६४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ६५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ६६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ६७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ६८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ६९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ७०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ७१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ७२. The text reads पशून् च ससुतानपि. ७३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ७४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ७५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ७६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ७७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ७८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ७९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ८०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ८१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ८२. The text reads पशून् च ससुतानपि. ८३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ८४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ८५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ८६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ८७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ८८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ८९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ९०. The text reads पशून् च ससुतानपि. ९१. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ९२. The text reads पशून् च ससुतानपि. ९३. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ९४. The text reads पशून् च ससुतानपि. ९५. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ९६. The text reads पशून् च ससुतानपि. ९७. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. ९८. The text reads पशून् च ससुतानपि. ९९. The text
 reads पशून् च ससुतानपि. १००. The text reads पशून् च ससुतानपि.

वाणिज्यमष्टम्याम् । एकशफं नवम्याम् । दश-
म्यां गावः । परिचारका एकादश्याम् । द्वादश्यां
धन-धान्य-रूप्यम् । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हिरण्यानि त्र-
योदश्याम् । युवानस्तत्र म्रियन्ते स्रस्त्रहताश्च-
तुर्दश्याम् । अमात्रास्यायां सर्वम् ।

इति । अयं च कृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविधिः सर्व-
ेष्वेवापरपक्षेषु । न भाद्रपदापरपक्ष एव । अत एव शौनकः—
'प्रौष्ठपदापरपक्षे मासि मासि चैवम्' ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

'सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्री-
णाति । कर्तुंस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ।
(७) प्रथमे ज्ञानि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये
जायते । (८) द्वितीये स्तेनाः । (९) तृतीये
ब्रह्मवर्चस्विनः । (१०) चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ।
(११) पञ्चमे पुमांसः । बह्वपत्यो न
चानपत्यः प्रमीयते । (१२) षष्ठेऽश्वशीलो
ऽक्षशीलश्च । (१३) सप्तमे कर्षे राद्धिः ।
(१४) अष्टमे पुष्टिः । (१५) नवमे एकखुराः ।
(१६) दशमे व्यवहारे राद्धिः । (१७)
एकादशे कृष्णायसं त्रपु-सीसम् । (१८)
द्वादशे पशुमान् । (१९) त्रयोदशे बहुपुत्रो

१. I. reads पुत्रास्तत्र for युवानस्तत्र. It is not necessary to repeat the word पुत्र. २. Except A. and the text all read कालनियमात् for कालाभिनियमात्. ३. All, except A. and the text read अपत्यः. ४. A. and the text read कर्षेति. ५. Except A. and the text all omit क्षुद्र.

बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः युवमारिणस्तु भव-
न्ति । (२०) चतुर्दश आयुधराद्धिः । (२१)
पञ्चदशो पुष्टिः । (२२)

(आ. ध. सू. २. ७. १६. ७-२२)

इति । भाद्रपदापरपक्षत्रिषये मार्कण्डेयः—

‘केन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राद्धं विधीयते ॥
प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रेदा ।
वैश्वार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमाम् ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
वेदांस्तथा ऽऽमुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
द्वादश्यां हेमलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं वृद्धिमुत्तमाम् ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।
अत्राप्नोति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः ॥
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वै हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीप्सता ॥

१. The first two lines do not appear in the text. २. H. reads विधि-
यते for विधीयते. ३. Except A. H. and the text all read हि प्रजां
मया for द्विपदप्रेदा. ४. The text reads वैश्वार्थिनी. ५. The text reads
बुद्धिम् for बुद्धिम्. ६. The text substitutes जय. for हेम-. ७. The text
substitutes श्रीतिम् for ऋद्धिम्.

श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यामन्नेन पुरुषः शुचिः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वयं चानन्त्यमश्नुते' ॥

(मा. पु. ३३. १-८)

इति । नैभस्यरुष्णपक्षप्रतिपत्त्यभूतिदशपञ्चदिनानि कृ-
त्तेनोऽपि पक्षः सवितरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः ।
तत्र पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः—

‘नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेव्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्रजच्छायाऽऽह्वयस्तथा’ ॥

इति । यत्तु शाठ्यायनिनोक्तम्—

‘नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् ।

कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्मणि’ ॥

इति तत्तिथिवृद्धावधिकदिवसे ऽपि श्राद्धं कुर्यान्न तु पञ्च-
दशदिनेष्वेवेत्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । आश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा
सह नभस्यापरपक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । तस्या अपि क्षीण-
चन्द्रत्वाविशेषेणापरपक्षानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः—

‘अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सा ऽपि दर्शात्मिका स्मृता’ ॥

इति । ननु—एतस्मिन्पक्षे—

‘दिनानि दश पञ्च च’ ।

इति वचनस्य का गतिः ? । उच्यते । द्वादशमु कपालेष्वा-
गकपालवत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदशदिनवचनमवयुत्यानु-

१. D. reads स्वयं चात्यन्तम्, E. and G. स्वर्गं चात्यन्तम् and H. and I. र्गवासं समश्नुते. २. H. substitutes तेन तस्य for नभस्य-. ३. I. reads तस्योऽपर-. ४. B. C. D. E. F. and G. read-ऽन्विते. ५. I. reads कर्मणि. ६. B. C. and F. read तस्य for नभस्य-.

वादी भविष्यति । अथवा । पञ्चदशदिवस-शीडशदिवसविध्यो-
ब्रीहि-यववद्विकेन्योस्तु । नभस्यापरपक्षस्य कन्यास्थार्का-
न्वितत्वेन प्रेक्षास्तत्तरतोच्यते । तदभावेऽपि तस्य प्रेक्षास्तत्वात् ।
तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रेक्षास्तः पितृकर्मसु ॥

पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमनुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथाऽपरान्’ ॥

* काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—

* ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते’ ।

इति । अत्रेदमाप्नोते—

‘यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यै वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्नव-
कपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति । यद्विंशकपालो विराजैवास्मिन्-
श्चादं दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निद्रियं दधाति ।
यद्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जात एतामिष्टि
निर्वपति पूत एव स तेजस्यश्चाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति’ ।

इति । अत्र अष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादि-
कपालकल्पना । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वात् ताः
संख्या निमित्तीकृत्य अपिहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनाम-
प्रधाना इत्येकः पक्षः । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ।
अयमभिसन्धिः—यद्यप्यत्र वाक्यभेदभयात् अष्टाकपालादौ विध्यन्-
तानि न सन्ति तथापि द्वादशकपालान्तर्वर्तिनामष्टाकपालादीनां अवयु-
मानुवादेन फलकीर्तिनद्वारेण प्रकृता द्वादशकपालेष्टिरेव स्तूयते इति ।

B, C, and F. read प्रेक्षास्तता for प्रेक्षास्ततरता. २. D. omits the
following—

—‘इति इत्यत्र प्रेक्षास्तत्वात् । तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रेक्षास्तः * * * ॥’

इति । बृहन्मनुरपि—

‘आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमी भवेत् ॥

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा ।’

इति । अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वं
चादिपुराणे दर्शितम्—

‘पक्षान्तरे अपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ’ ॥

इति । श्लोकगौतमो अपि—

‘कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ८. १९.)

इति । शाठचायनिरपि—

‘पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽस्त्यन्तं पुण्य उच्यते’ ॥

इति । आदिमध्यावसानेषु यत्र कचन कन्यार्कान्वितत्वेन

पक्षः पुण्य इत्यर्थः । अत एव कार्णाजिनिः—

‘आदौ मध्ये ऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः पुण्यः श्राद्धषोडशकम्प्रति’ ॥

इति । प्रतिपदादिदर्शान्तं श्राद्धं कर्तुमसमर्थश्चेत् पञ्च-

१. D. reads अन्नं तिलजुतं जलम् for अन्नमप्यन्वहं जलम्. २. D. and G. ad आदिस्वपुराणे and H. आदिपुराणे, but the marginal correction वाङ्मपुराणे.

म्यादिदर्शान्तिमष्ट्यादिदर्शान्तिं वा यथाशक्ति श्राद्धं कुर्यात् ।
तदाह गौतमः—

‘अश्राद्धमेमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । (१)
पञ्चमीभूतिषु वा ऽपरपक्षस्य । (२) यथाश्राद्धं
सर्वस्मिन् वा’ । (३)

(गौ. स्मृ. १५. १-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नभस्य कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।
त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा’ ॥

इति । अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तिमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं
न वर्ज्यम् । तदाह कार्णार्जिनिः—

‘नभस्यस्याऽपरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।
नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी’ ॥

इति । ननु—एतत्—

‘प्रतिपत्पञ्चमिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्’ ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विरुद्धयेत—इति चेत् । न । तस्य
वचनस्य पञ्चम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा कार्णा-

जिनिवचनस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । अत एव कात्यायनः—

‘अपरपक्षे श्राद्धं कुर्यात् । ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः

We follow here A. and the text, all others read—

‘अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् ।

‘अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् । अश्राद्धमेमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । सर्वस्मिन् वा’ ।

यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्ध्वं यदहः सम्पद्यते
अते चतुर्दशीम् । शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् ।
इति । मनुरपि—

‘कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
श्राद्धे प्रशस्तास्तितथो यथैता न तथेतराः’ ॥

इति । तत्राप्यसामर्थ्ये पञ्चमपक्षस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तर-
पक्षपञ्चमीपर्यन्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यां तिथौ यथा-
सम्भवं गृही श्राद्धं कुर्यात् । तदाह यमः—

‘हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।
पञ्चम्योरेन्तरे दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः’ ॥

इति । अशक्त्यादिना पञ्चमपक्षे श्राद्धाकरणे यावत् क-
न्याराशौ सूर्यस्तिष्ठति तौवच्छ्राद्धं दद्यात् । तत्राप्यकरणे यावद्
वृश्चिकदर्शनमिति । तदाह सुमन्तुः—

‘कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेद्विभावसु ।
तस्मात्कालाद्भवेद्यं वृश्चिकं यावदागतम्’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘केन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

गून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥

१. D. and G. read अन्तरं for अन्तरे. २. I. reads यावत्. ३. The first four lines of this quotation appear in Atrismṛiti. ४. D. reads धनं पुत्राः for अन्तरे.

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इति । आदिपुराणे अपि—

‘प्रावृद्धैर्तृण्यमः प्रेतान् पितृश्चाथ यमालयात् ।

विसर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मात्तास्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥

प्रासमात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिक्षार्मात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संवर्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।

श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्ब्रह्मैः सुसञ्चितैः ॥

इति । यमालयादिसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा

मानुष्यलोके पितृन् वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं

काङ्क्षन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्याहारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः—

‘नेन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात् ॥

इति । त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः । वृद्ध-

गार्ग्यो अपि—

१. C. D. F. and G. read आदिपुराणे अपि. २. F. omits the following—

* * * कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं * * ॥

३. C. reads स्वकं for स्वयं. ४. D. reads भिक्षापानेन. ५. B. C. and F. read संवर्धयेत्. ६. D. omits this verse and इति । वृद्धगार्ग्यो अपि. ७. except H. all omit त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

‘प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्क्षं भार्गवे तथा ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥’

इति । प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पित्र्यर्क्षं मघा ।

अङ्गिरा अपि—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य ज्ञानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।’

इति । अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धनिषेधः केवलपितृवर्गो-
द्देशेन श्राद्धविषयः । न तु केवलश्राद्धनिषेधः । ननु—केव-
लपितृवर्गोद्देशेन श्राद्धप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः—

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥’

इति धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशश्राद्धनिषेधात्प्राप्ति-
रेव नास्ति । अतो नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते—इति । मैवम् ।
सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेव प्राप्तस्यैकवर्गश्राद्धस्य
निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जभक्षणस्य—

‘न कलञ्जं भक्षयेत् ।’

इति निषेधस्तद्वत् । अत एव कार्णाजिनिः—

‘श्राद्धं तु नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अतृप्तास्तत्र ये ऽस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते ॥’

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

१. All except A. and E. read -पितृवर्गविषयः for -पितृवर्गोद्देशेन श्राद्धवि-
षयः and omit केवलश्राद्धनिषेधः. २. H. substitutes न च for ननु. ३. I.
reads अतृप्तास्तत्र ये ऽस्य स्युः.

इच्छेत् त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुताऽऽयुषोः।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेत् ॥

इति । यः पुत्रवान् सुताऽऽयुषोरभिवृद्धिमिच्छेत् स एकस्यै-
कवर्गस्यैव श्राद्धं नो दद्यात् । अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि
पार्वणं समाचरेदित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघात्रयो-
दश्यां श्राद्धनिषेधो न तु श्राद्धस्यैव । तत्र श्राद्धस्य प्रशस्त-
त्वात् । तथा च शङ्खः—

‘प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

(शं. स्मृ. १४. ६-७)

इति । महाभारते अपि—

‘ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

मावश्यं तु युवानोऽस्य प्रसीयन्ते नरा गृहे ॥

इति । अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात् ।
तस्यां युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथा च पुलस्त्यः—

‘अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादितु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति । कर्त्तव्यमित्यध्याहारः । मघाऽन्वितत्वेनापि पिण्ड-
निर्वपणं नास्ति । तथा चादिपुराणे—

The text reads पुष्टिं तथा for इष्टां यथा: २. The text reads प्राप्य सदा
for कर्त्तव्यं सदा प्रीताः. ३. D. reads इत्येच्छेष्टः for तु भवेच्छ्रेष्ठः, and for
G. H. and I. read इत्येच्छेष्टः. G. substitutes कुर्यात् for कुर्वन्
and H. and I. read भारिचपुराणे.

अक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मृषायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति' ॥

इति । चतुर्दश्यां श्राद्धनिषेधोऽप्यशस्त्रहृतविषयः । अप-
मृशुहतानां तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कार्यम् । तदाह मरीचिः-

‘विष-शस्त्र-श्रापदा-अहि-तिर्यग्-ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता' ॥

इति । प्रचेता अपि-

‘वृक्षारोहण-लोहादि-विद्युज्जल-विषादिभिः ।

नखि-दंष्ट्रिविपन्नानामेषां शस्ता चतुर्दशी' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

‘शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति । अत्र चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेवेति नियम्यते । न
पुनश्चतुर्दश्यामेवेति । एवं च सति दिनान्तरेऽपि पितामहादि-
तृप्तिसिद्ध्यर्थं महालयश्राद्धं कार्यम् । चतुर्दश्यां महालयश्रा-
द्धस्यैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात् तेनात्र पितामहादितृप्तेरभावात् ।
तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह-

‘ब्राह्मणघातिनां ब्राह्मणेन घातितानामित्यर्थः । ब्राह्मणादिहतानां
चतुर्दश्यां श्राद्धं कार्यमित्येतन्न विज्ञानेश्वरस्याभिमतमिति प्रतिभाति ।
यतः—‘ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना
श्राद्धं कर्तव्यम् । यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति’—इति तेनोक्तत्वात् ।
(या. स्मृ. १. २६४ टीका द्रष्टव्या) ।

१. D. reads -तिर्यग्-सर्प-विषादिभिः for -विद्युज्जल-विषादिभिः, E. विप-
नानां विषादिभिः and G. -तिर्यग्-सर्पविषादिभिः for the same. २. B. C.
and F. read -यैकोद्दिष्टत्वं for -तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं, and for the same D.
reads -तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं and G. H. तस्यैकोद्दिष्टरूपं.

‘समत्वेमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये’ ॥

इति । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पि-
तुश्चतुर्दश्यां महालये सुतैरेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । यस्य
पितामहोऽपि शस्त्रादिना हतः तेन द्वयोरपि चतुर्दश्यामेकोद्दि-
ष्टश्राद्धं कार्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः’ ।

इति । अयमर्थः—एकस्मिन् पितरि शस्त्रादिना हते द्वयो-
र्वा पितृ-पितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः
प्रत्येकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं कार्यमिति । यस्य पितृ-पितामह-प्र-
पितामहास्तयोऽपि शस्त्रहताः तेन चतुर्दश्यां पार्वणेनैव विधिना
श्राद्धं कार्यम् । एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशेषोपा-
दनात् । इदं च चन्द्रिकाकाराऽपरार्कयोर्मतम् । त्रिष्वपि
पित्रादिषु शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्य-
मिति देवस्वामिमतम् । अत्र-त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणश्राद्धस्य

* यथोक्तमपरार्के—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।

प्रतिस्वत्तरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्र एकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टविधानम् । न तु त्रयाणाम् । तथा-

‘ने तत्र तु पार्वणमेव’—इति ।

१. D. reads समत्वावगतस्यापि. २. B. C. and F. read शस्त्रादिहताः.
३. I. reads चण्डिकाकाराऽपरार्कयोः through mistake. चण्डिका is not a
name of any Sanskrit work on Dharmaśāstra. It is a name of a
portion of Mārkaṇḍeya Purāṇam.

साक्षाद्विधायकवचनाभावादेकस्मिन् द्योर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वे-
नाप्युपपत्तेरेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम्—इति देवस्वामिमतं युक्त-
मिति प्रतिभाति । शस्त्रादिहतानां दिनान्तरे पार्वणविधिनैव
आहं कार्यम् । अत एव प्रजापतिः—

‘संक्रान्तावुपरागे च वर्षोत्सव-महालये ।

निर्वपेदेव पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः’॥

इति । भ्रातृ-भगिन्यादीनां महालयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधा-
नेन कार्यम् । तथा च सुमन्तुः—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति । स्त्रियो भगिन्यादयः । पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्या-
यनोऽपि—

‘सम्बन्धि-बान्धवादीनामेकोद्दिष्टं तु सर्वदा’ ।

इति । यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि यथा
सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातूकर्ण्यः—

‘अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन’ ।

१. I. reads इत्त. for अत्र. २. D. omits—

भ्रातृभगिन्यादि—

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति ।

सपिण्डीकरणान्तं च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलः ॥
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणं तु सः ।
 पृथक्पण्डे नियोजितः ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्स्वेनोपपद्यते ।
 पृथक्स्वे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । काष्ण्णाजिनिरपि—

'तत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणान्तं च प्रेतस्यैतदमद्गलम्' ॥

इति । यमो ऽपि—

'यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पण्डे नियोजयेत् ।
 विधिभ्रस्तेन भवति पितृहा चोपजायते' ॥

इति । पुराणे ऽपि—

'प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात् परम् ।
 तत्र पार्वणवत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेद्बुधः' ॥

(ग. पु. २. २८. १६-१७)

इति । तानि सर्वाण्यपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्ट-
 व्यानि । एतच्छ्राद्धं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाशौ-
 चापगमानन्तरकाल एव कार्यम् । तथा च ऋष्यशृङ्गः—

'देये पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते तदा ।
 आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते' ॥

इति । यस्वत्रिवचनम्—

१. D. omits—

* * * * * पृथक्स्वं नोपपद्यते ।

पृथक्स्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । काष्ण्णाजिनिरपि—

'तत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यम् * * * * ।

‘तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा’ ॥

इति । सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि, तत्पक्षे तत्तिथौ वेति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् । तत्राद्ये पक्षे विरोध एव नास्ति । पुनस्तदहरेव वेत्ययं पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं क्षयाहे विहितैकोद्दिष्ट-मासिकश्राद्धविषय इति ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधाय व्यवस्थाप्यते । अत एव देवलः—

‘एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिस्तत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ ॥

इति । अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि । तत्तिथौ मृततिथौ । यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतस्तस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमित्तकविघ्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनबलादनुष्ठेयम् । देवस्वामिना ज्येवमेव विषय-
व्यवस्था कृता ।

‘एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं आशौचविघ्नविषयम् ।

निमित्तान्तरतस्तदहर्विधाते—

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम्’ ।

इति । यत्तु व्यासेनोक्तम्—

‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेकं मनीषिणः’ ॥

१. B. C. and F. substitute च for वा. २. D. E. G. H. and I. read आशौचविघ्नविषयम् for आशौचविघ्नविषयम्.

इति । अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सूतके वा जाते अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्धयनन्तरं वा श्राद्धं प्रकुर्वीतेति । एतदनुमासिकसांवत्सरिकश्राद्धविषयम् । अत एवोक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘मासिकेऽन्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणाः’ ॥

इति ‘दर्शग्रहणं गुरु-रुष्णैकादशयोरुपलक्षणार्थम् । अत एव मरीचिः—

‘श्राद्धविधौ समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः’ ॥

इति । कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमिति योजना । पितृकार्ये कृष्णपक्षस्यैव विशेषतो ग्राह्यत्वात् । कृष्णैकादशीतोऽपि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापन्यायसिद्धम् । एतदुक्तं भवति—आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालसन्निकृष्टत्वाच्छ्रेष्ठतमः । दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यासन्न्यभावात् ततो जघन्य इति । अत एव श्रव्यशुद्धः—

‘शुचिर्भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन’ ॥

इति । शुचिना तावच्छ्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्राशौचवशान्मुख्यकाले शुद्धयभावे शुद्धयनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्मणोऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या । आशौचाद्यनुपपद्यते तु मुख्यकालो नालस्यादिनाऽतिक्रमणीयः । तदाह स एव—

१. H. reads मासिकाऽन्दे. २. H. reads मुख्यकालः. ३. B. C. F. and G. read श्राद्धं for श्राद्धम्. ४. I. reads शुचिर्भूतेन दातव्यं and D. reads शुचिर्भूतेन दातव्यम्. ५. H. has the following footnote—
अथ आशौचशुचिना शुद्धयतिथिः कदापि न स्वीकर्त्तव्या ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डः श्राद्धं च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत्' ॥

इति । चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति । श्राद्धशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पणमात्रं विवक्षितम् । पिण्डदानस्य मृथगुपात्तत्वात् । 'विच्छित्तिं नैव कारयेत्'—इति ब्राह्मणतर्पणं कर्त्तुमसमर्थ-
श्चेत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात् । सर्वथा पितृर्चनस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । अत एव निगमः—

‘आहिताग्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेव

ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्' ।

इति । अत्र व्यवस्थितो विकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्मणतर्पणं पिण्डप्रदानं च कुर्यात् । तत्रासामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्रमिति । यत्तु हारीतेन श्राद्धविधौ समुत्पन्ने अमावास्यादिष्वामश्राद्धं विहितम्—

‘श्राद्धविधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं मास-सांवत्सरादृते' ॥

(हा. स्मृ. २१. १३)

इति । मासं मासिकम् । सांवत्सरं सांवत्सरिकम् । तत् भार्या-
रजोदर्शनकृतविघ्नविषयम् । तथाऽऽहोशनाः—

‘अपेक्षणीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्तेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते' ॥

(उ. स्मृ. ५. ८२)

१. H. and I. read पिण्डं and D. G. पिण्डश्राद्धं. २. H. substitutes भोजनं for तर्पणं; while I. omits both. ३. D. substitutes सर्वत्र for सर्वथा. ४. B. C. and F. read अत एव. ५. The text (औशनसस्मृतिः) substitutes the following lines for this couplet—

अमाग्निरध्वरी वापि तथैव व्यसनान्वितः ।

अमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् वृषलस्तु सर्वत्र हि' ॥

A. I. read द्विजातं न प्रकीर्तितम्.

इति । कात्यायनोऽपि—

‘आपद्यन्मौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

• आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । व्याघ्रेपादोऽपि—

‘आर्त्तवे देशकालानां विप्रवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि’ ॥

इति । न च कात्यायन-व्याघ्रेपादवचनपर्यालोचनया मा-
सिक-प्रत्यादिकयोऽप्यामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् ।

‘मास-सांवत्सरादृते’ ।

इति विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वावग-
मात् । अत एव मरीचिः—

‘अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृते ज्ञानि’ ॥

इति । तत् आमश्राद्धं मृते ज्ञानि न कुर्यात् । किन्तु पक्षा-
न्नेनैव कुर्यादित्यर्थः । लौगाक्षिरपि—

‘पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्यात् हेप्ता नोऽऽमेन वा क्वचित्’ ॥

इति । यस्तु स्मृत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृते ज्ञानि
श्राद्धनिषेधः—

‘मृते ज्ञानि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ज्ञानि’ ॥

१. D. omits व्याघ्रेपादोऽपि. २. I. reads through mistake वा for न

इति तस्यायं विषयः—अपुत्रायाः पत्न्या एव पत्युर्मृताह-
श्राद्धे अधिकाराद्यदा सा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृते ज्ञेहि
श्राद्धं न कर्तव्यम् । किन्तु पञ्चमे ज्ञेहीति । तथा च
श्लोकगौतमः—

‘अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे ज्ञेहि’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १४)

इति । प्रभासखण्डे अपि—

‘शुद्धा स्यात्तु चतुर्थे ज्ञेहि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमे ज्ञेहि शुद्धयति’ ॥

इति । अन्ये तु—

‘श्राद्धीये ज्ञेहि सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ज्ञेहि’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १९)

इति श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा श्राद्धादौ कर्मणि
भार्याया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्शनदूषितायामधि-
कारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ज्ञेहि श्राद्धं कर्त्तव्यम्—
इति मन्यन्ते ।

ननु—अस्मिन्पाठे श्राद्धास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमे ज्ञेह्यु-
र्षेः प्राप्नोति—इति । मैवम् ।

१. I. reads सा for स्वाह. २. H. and I. read स्नानात् for स्नाता. ३. H. inserts the following:—

श्राद्धादौ कर्मणि भार्याया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्श-
नदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ज्ञेहि,
I inserts ये before श्राद्धं.

‘आइविभि द्विजातीनाम्’

इति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वामस्यान्नकार्यं सोमकार्यं
पूतीकवद्विहितत्वात् । आइये ष्नीत्यस्य वचनस्य मृताहव्य-
तिरिक्तविषयत्वेने सार्थकत्वमस्तु-इति चेत् । भवेदेतदेवं
यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति । मृताहवि-
षयत्वं तु-

‘मृते ष्नी तु सम्प्राप्ते’

इति स्मृत्यन्तरवचनादेवाऽवगम्यते । तस्मादेकभार्येण
मृताहआइ रजोदर्शनरूपविप्रोपरमकाल एव कर्त्तव्यम् ।
भार्यान्तरयुक्तेन स्वधिकारानपगमान्मुख्य एव काले कर्त्त-
व्यमिति । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यम् ॥

अथ आइ ब्राह्मणपरीक्षा ।

आइ भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र आइ
प्रकृत्य यमः-

‘पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विगुह्यंश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्काले नाऽवमानयेत् ॥

इति । पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवा

विषयाः कुडापस्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीय-
परीक्षणपर्यन्तम् । तथा च छागलेयः-

D. and H. read पूतीकवत्, G. पूतीकवत् and H. पूतीकवत्
पूर्वमेव । J. D. omits this line. Y. D. E. G. F. and

‘उक्तलक्षणसम्पन्नैर्विद्या-शील-गुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविरुध्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । सर्वं पार्वणैकोद्दिष्टात्मकम् । अत एव मनुनाऽपि

पितुः श्रोत्रियत्वेन पुरुषस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्—

‘अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ (१३६)

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता’ ।

(म. स्मृ. ३. १३६—१३७)

इति । श्राद्धे भोजनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘अभ्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा* त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ (२१९)

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृ-मातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदे’ ॥ (२२१)

(या. स्मृ. १. २१९—२२१)

* ‘ज्येष्ठसामा’ ज्येष्ठसामग इत्यर्थः । ज्येष्ठसाम च—‘उदुत्यं चित्रम्’ इत्यस्यामृचि गीते साम तलवकारैर्ज्येष्ठसामेत्यभिधीयते ।

† ‘पञ्चाग्निः’ पञ्च अग्नयो यस्य गृहे प्रदीप्यन्ते स पञ्चाग्निः । यदाह हारीतः—

‘पचनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पाङ्क्तिपावनः’ ॥

(हा. स्मृ. १३. २५)

इति पचनः भावसंभ्योऽग्निः । पावनः संभ्योऽग्निरित्यर्थः । मेधातिथिस्तु—

‘असौ वाव गौतमोऽग्निः’ ।

(छां. उ. ५. ४. १)

इत्यादिका पञ्चाग्निविद्या यस्याश्च—

‘स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबन्त्यश्च’ ।

(छां. उ. ५. १०. ९)

इत्यादिफलमुक्तं तदपिसम्बन्धात् पुरुषोऽपि पञ्चाग्निः—इत्याह ।

१. H. reads वेदेषु for वेदेषु. २. Except A. and the text all read—सुपर्णिकः for सुपर्णिकः. ३. Except A. I. and the text all read—सम्पदे for—सम्पदे.

इति । ऋग्वेदादिसर्ववेदेष्वर्खेलिताध्ययनक्रमाः । श्रोत्रियः
श्रुताध्ययनसम्पन्नः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः ।
युवत्वं च सर्वविशेषणम् । वेदार्थविद्ब्रह्मज्ञानवान् । ज्येष्ठसा-
मेति सामविशेषस्तद्व्रतं च । तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स
ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः* तद्व्रतं च । तद्व्रताचरणेन
तदध्यायी त्रिमधुः । त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेशः तद्व्रतं च ।
तदाचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः । ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः ।
उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः श्राद्धस्याक्षयफलसम्पादका इत्यर्थः ।
बृहस्पतिरपि—

‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजुषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥
अत्रेत् पृथिवीं सर्वां सशैल-वनकाननाम् ।
यदि लभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः ॥
ऋचा तु तृप्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।
पितुःपितामहः साम्ना छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः’ ॥

इति । शातानपो अपि—

‘भोजयेद्यस्वथर्वाणं दैवे पिच्ये च कर्मणि ।
अनन्तमक्षयं चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः ॥

प्रसिद्धमेतत्तैत्तिरीयशाखायां ‘ब्रह्ममेतु मां’ इत्यादि ।

१. D. E. and G. read वेदेव्यस्व धर्मिताध्ययनक्रमाः; while I. reads -वेदेव्यस्या
विताध्ययनक्रमाः. २. I. reads यत् for यः. ३. I. reads -पितामहाः. ४. All,
except A. and I. read यत् तदक्षयं for अनन्तमक्षयं.

इति । यमो अपि—

वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदंपारगाः ।

स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥

तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते ।

इति । मनुरपि—

‘श्रोत्रियाथैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति नाऽमन्त्रज्ञान् बहुनपि ॥

(म. स्मृ. ३. १२८-२९)

इति । वसिष्ठो अपि—

‘यतीन् गृहस्थान् साधून् वा’ ।

(व. स्मृ. ११. १७).

इति । भोजयेदिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत्’ ।

इति । शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्र-
धारिणो वानप्रस्थाः । त्रिदण्डिनो वाक्-काय-मनोदण्डैरुपेता
यतयः । अत्र परः परः श्रेष्ठः । अत एव नारदः—

‘यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे केव्यं तद्याति राक्षसान्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

१. D. omits अपि. २. H. and I. read तत एव for अत एव. ३. D. reads कव्यं विप्रान्ति राक्षसान्.

‘अलाभे ध्यानि-भिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।

तदलाभे ऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्’ ॥

(वायुपु. २. १०. ७२)

इति । उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अत एवापस्तम्बः—

‘ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि-.

गोत्र-मन्त्रान्तवास्यसम्बन्धान्’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ४)

इति । योनिसम्बन्धा मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डाः ।
मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः । अन्तेवासिसम्बन्धाः शिष्य-
शास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान्
गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । श्राद्धे श्रोत्रियादीनां पङ्क्तिपा-
वनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह—

‘अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाध्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तात्रिबोधत कात्स्नर्येन द्विजाप्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥

अध्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

* त्रिणाचिकेतः—

‘उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ’ ।

(क. उ. १. १.)

इत्यादिर्योऽनुवाकः कठश्रुतौ पठ्यमानः नचिकेतनाम्नो मुनि-
पुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यत—इति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतः । तत्पठ-
तदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोऽपि त्रिणाचिकेत इत्युच्यते । येनाधीतं नाचि-
केतचरितं स त्रिणाचिकेत—इति केचन व्याचक्षते ।

१. The text inserts भोजयेत् before ब्राह्मणान्. २. Except A. B. C. and F. all substitute शिष्य- for शिष्य-. ३. D. reads पावनान् पुत्रम् for पङ्क्तिपावनान्.

ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः' ॥

इति । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोढापुत्रः । सहस्रदः
गवां सुवर्णस्य वा । यमो ऽपि—

‘ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।

व्रैतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥

पञ्चाग्निर्प्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।

बह्वचश्च त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्वाथ यो भवेत् ॥

त्रिणाचिकेतो विरजाश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥

शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।

मन्त्र-ब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥

ब्रह्मदेयासुतश्चैव भावगुहः सहस्रदः ।

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥

निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।

गुरु-वेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।

अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च ॥

स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पबलिप्रियः ।

ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥

१. Except A. and I. all read -देयानुसन्तानः for -देयात्मसन्तानः.

2. This and the following line are omitted by I., ३. I. reads ब्राह्मदेया-

3. B. C. and F. read ज्ञाप्य- for जप्य-.

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥

वेद-विद्या-व्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

इति । पैठीनसिरपि-

‘अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति । त्रिणाचिकेतस्त्रि-

मधुस्त्रिसुपर्णश्चीर्णव्रतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो

ब्रह्मदेयाऽनुसन्तानः सहस्रदो वेदाध्यायी चतु-

र्वेदः षडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-

र्वेदज्ञापि चेति । तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिम् ।

नियुक्तो मूर्धनि सहस्रैरप्युपहताम् ।

इति । शङ्खे अपि-

‘ब्रह्मदेयानुसन्तानो’ ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ऋग्यजुः पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टारमकाञ्चनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ।

(शं. स्मृ. १३. ६-८)

इति । वीधायनो अपि-

१. I. reads -सुसन्तानः for -अनुसन्तानः. २. I. reads चतुर्वेदपञ्चङ्गवित् for चतुर्वेदः षडङ्गवित्. ३. The text reads -सन्तानः for -सन्तानः. ४. The text reads यश्च for चैव. ५. Except A. and the text all read ब्रह्मदेयां पारगो for ब्रह्मदेयां पारगो. ६. The text reads अथर्वशिरसो. ७. The text reads नित्यं

‘त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्गवि-
त्त्रिशीर्षको ज्येष्ठसामगा इति पङ्क्तिपावनाः’ ।

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. २)

इति । हारीतो अपि—

‘स्थितिरविच्छिन्नवेदेवेदिताऽयोनिसङ्करित्वमा-
र्षेयत्वं चेति कुलगुणाः । (१५) वेदोङ्गानि
धर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं
श्रुतम् । (१६) ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता ।
(१७) समता सौम्यता परानुपतापिताऽन-
सूयता अनुद्धतता पारुष्यं मित्रता प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशविधं शीलम् । (१८)

क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।

शौचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्याय एव च ॥ (१९)

सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति

षोडशगुणं वृत्तम् । (२०) तस्मात् कुलीनाः

१. The text omits -त्रि- and substitutes ज्येष्ठसामकः for ज्येष्ठसामगा. I. inserts अभ्येता after त्रिशीर्षकः and omits ज्येष्ठ. The text inserts क्षातकः after ज्येष्ठसामगा. २. The text reads -विहिता for वेदिता. ३. G. H. and I. read वेदाङ्गानि; while the text reads धर्माङ्गानि वेदोऽध्यात्म. for वेदोऽङ्गानि धर्मोऽध्यात्म. ४. H. and I. omit through mistake -वित्त्वं and read अध्यात्मविज्ञानं for अध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं. ५. We follow here A. D. and the text; while B. C. E. F. and H. read ब्राह्मण्यं and G. reads ब्राह्मण्यता. The latter reading is an incorrect one. ६. H. and I. read अपरोपतापिता for परानुपतापिता. ७. D. H. and I. read शीलं for शौच. ८. I. reads -गुणाः for -गुणं.

श्रुत-शीलवन्तो वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽभ्यङ्गाः
पाङ्केयाः । (२१) द्वादशोभयतः श्रोत्रियस्त्रिणा-
चिकेतस्त्रिमुपर्णस्त्रिमधुस्त्रिशीर्षको ज्येष्ठ-
सामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविबुद्रजाप्यूध्वरेताः
ऋतुकालगामी तत्त्वविद्येति पङ्क्तिपावना
भवन्ति । (२२)

(हा. स्मृ. १३. १५-२२)

इति । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता अविच्छिन्नवेदवेदितेत्यत्र
हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं यागं
लक्षयति । आर्षेयत्वं प्रवरवर्तिऋषिज्ञातृत्वम् । धर्मो धर्मशा-
स्त्रम् । विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्राभिज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्रा-
विस्मरणम् । उन्नतत्वं दशम्यादावेकभक्ता । अत्रानुकल्पो
याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘स्वस्तीय-ऋत्विक्-जामातृ-याज्य-श्वशुर-मातुलाः ।

त्रिणाचिकेत-दौहित्र-शिष्य-सम्बन्धि-बान्धवाः’ ॥

(या. स्मृ. १. २२०)

इति । अत एव मनुः—

‘अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ (१४७)

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. १४७-४८)

इति । विट्पतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना-

‘विट्पतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

गुणवदलाभे सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ।

(५) एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः । (६)

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ५-६)

इति । बौधायनोऽपि—

‘तदभावे रहस्यवित् । (३) ऋचो-यजुंषि-सामा-
नीति श्राद्धस्य महिमा तस्मादेवंविधं सपिण्ड-
मप्याशयेत् । (४)

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. ३-४)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘पितृव्य-गुरु-दैहित्रानृत्विक्-स्वस्त्रीय-मातुलान् ।
पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान् ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-सपिण्डा वैश्वदेवस्थाने
नियोक्तव्याः । न पित्रादिस्थाने । तथा चाजत्रिः—

‘पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धं ऋत्विजस्तथा ॥

ऋत्विक्-पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः । ॥

इति । शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थान एव निवेशः । सोदर्ये
विहितस्यार्थस्य—

१. The text reads गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः for गुणवदलाभे- २. The
text reads सर्वविधं for एवंविधं. D. omits the following:—

* * * * सपिण्डमप्याशयेत् । (४)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘पितृव्य-गुरु-दैहित्रानृत्विक्-स्वस्त्रीय-मातुलान् ।

पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान् ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-
ind reads एवंविधसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने &c. ३. E. and I. read श्राद्धे for
माद्धे.

‘एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ६)

इत्यापस्तम्बेन शिष्ये ऽतिदेशात् । यत्तु मनुना कल्पा-
न्तरमुक्तम्—

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण* । किन्त्वनुकल्पानुक-
ल्पाभिप्रायेण ।

‘न श्राद्धे भोजयेन्मित्रम्’ ।

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति स्वेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य ‘काममर्चयेत्’—इति सानु-
शयमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठो ऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह—

‘आनुशंस्यं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्’ ॥

इति। आनुशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः । तेनायाचतः अयाचनशीलान्
अत एव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे

* ‘पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवो ऽयम्’—इति राघवानन्दः । पात्रा-
न्तरालाभे गुणवन्मित्रं भोजयेत् अभिरूपमप्यारिं न भोजयेदित्यर्थः ।

१. D. omits the following :-कल्पान्तरमुक्तम्—

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण । किन्त्वनुकल्पानु- २. H. omits अर्च-
कल्पाभिप्रायेण and reads साक्षात् । किन्त्वनुकल्पानु- &c.

सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्रे-
येत् । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते
—इति एतदप्यनुकल्पो भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पे
नानुकल्पोऽनुष्ठेयः । तथाऽऽह मनुः—

‘प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३०)

इति । साम्परायिकमुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति ।
भविष्यत्पुराणे अपि—

‘ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे वेदविर्वर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि दूयते’ ॥

इति । वेदविर्वर्जिते—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अतः
एवोक्तं तत्रैव—

‘व्यतिक्रान्तुर्न दोषोऽस्ति निर्गुणम्प्रति कर्हिचित् ।
यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ॥
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः’ ।

इति । यत्तु पुराणान्तरेऽभिहितम्—

‘यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।
दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मात् सम्पूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।
केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्वितां खग ॥

१. I. reads निमन्त्रयेति. २. D. reads चिन्तये for विद्यते. ३. D. reads
भविष्यपुराणे अपि. ४. I. reads व्यतिक्रान्तेः. and निर्गुणान्. for व्यतिक्रान्
and निर्गुणम् respectively. ५. D. substitutes एव for एक.

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तेजातिं प्रियंवदम् ।

मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ॥

‘नातिक्रामेन्नरो विद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा’ ।

इति तद्वौहित्र-जामात्रादिविषयम् । अत एव मनुः—

‘व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इति । व्रतस्थं केवलव्रतस्थमध्ययनादिरहितमित्यर्थः ।
गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे तु प्रत्यवायो अस्ति । तथा च पुराणम्—

‘सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।

अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥

तस्मान्ननातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ।

नातिक्रामेन्नरश्चैतान्मूर्खानपि गोपते ॥

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्’ ।

इति । अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य नरकं व्रजेत् ।
न मूर्खानित्यभिप्रायः । श्राद्धे वर्जनीया ब्राह्मणा-याज्ञवल्क्येन
दर्शिताः—

‘रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः क्राणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्ड-गोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥

१. B, C. and F. read युक्तजातिप्रियं. २. I. reads अतिक्रमेद्विज्ञो. ३. I. reads अतिक्रमेन्नरश्चैतान्मूर्खानपि and E. नरश्चैतान् मू.

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशास्तकः ।
 मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
 माता-पितृ-गुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
 परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दिताः' ॥

(या. स्मृ. १. २२२-२४)

इति । रोगी उन्मादादिपारोगवान् । ते च देवलेन दर्शिताः—

‘उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो
 भगन्दरो महोदरो श्मरीत्यष्टौ पापरोगाः’ ।

इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनाति-
 रिक्ताङ्गः । एकेनाप्यक्षणा यो न पश्यति असौ काणः । तेन
 च बधिर-मूकादयो लक्ष्यन्ते । द्विरूढा पुनर्भूस्तस्यां जातः पौ-
 नर्भवः । अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुनखी दुष्टनखः । श्यावदन्तः
 स्वाभाविककृष्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति स भृ-
 तकाध्यापकः । असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता कन्या-
 दूषी । महापातकाभिशास्तोऽभिशास्तकः । परिविन्दकः परिवेत्ता ।
 कुण्डस्यान्नं योऽश्नाति स कुण्डाशी । कुण्डशब्दो गोलकस्या-
 प्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलः तत्सुतो वृषला-
 त्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः
 शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः । एते श्राद्धे निन्दिता वज्र्या इत्यर्थः ।
 मरुरपि—

१. I. reads अभिशास्तकः. २. H. and I. read निन्दितः. ३. D. E. G. H. and I. omit -पाप-. ४. Except A. and H. all read रोगाश्च for ते च. ५. H. reads उक्ताः, and I. वर्णिताः. ६. I. omits through mistake महोदरो. ७. I. reads बधिर-मूक-मुखादयो for बधिर-मूकादयो. ८. I. reads महापातका-भिशास्तकः for महापातकाभिशास्तोऽभिशास्तकः.

'ये स्तेन-पतित-क्रीडा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्य-कव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥ (१५०)
 .जटिलं चाऽनधीयानं दुर्बालं कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ (१५१)
 चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपण्येन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्य-कव्ययोः ॥ (१५२)
 प्रेत्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निवर्धुषिस्तथा ॥ (१५३)
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विद् परिव्रित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ (१५४)
 कुशीलवोऽवकीर्णा च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥ (१५५)
 भृतकाध्यापको र्यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्ड-गोलकौ ॥ (१५६)
 अकारणपरित्यक्ता माता-पित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ (१५७)
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कुटकारकः ॥ (१५८)
 पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा' ।

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

१. D. and the text (Medhātithi) reads दुर्बलं for दुर्बालं. २. I. reads through mistake पूर्णान्. ३. I. omits this and the following two lines. ४. Except A. I. and the text all read -ध्यापकश्चैव. ५. B. C. D. E. F. and H. read कुटकारकः. ६. Kullūkabhatta reads कितवः for केकरः.

'पापयोग्यभिर्शेस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ (१५९)
 धनुः-शराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।
 मित्रधुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ (१६०)
 भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ (१६१)
 हस्ति-गो-ऽश्वो-ऽष्टदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ (१६२)
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ।
 गृहसंवेशको दूतो वृक्षरोपक एव च ॥ (१६३)
 श्रक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ (१६४)
 आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दित एव च ॥ (१६५)
 औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ (१६६)
 एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विजाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत् ॥ (१६७)

(म. स्मृ. ३. १५०-१६७)

इति । स्तेनो ऽत्र ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यार्पहारी विवक्षितः ।

१. I. reads अभिज्ञातः. २. D. substitutes स्यात् for ऽग्ने-. ३. I. reads
 सुत- for द्यूत-. ४. Except. A. and the text all read वृषलपुत्रश्च for
 वृषलवृत्तिश्च. ५. The text reads क्लीपरी च for शिल्पजीवी. ६. Except A.
 and the text all read नराधमान् for द्विजाधमान्. ७. The text omits
 अपि and reads विवर्जयेत् for वर्जयेत्. ८. Except A. and I. all read
 व्यहारी for -ऽपहारी.

तद्व्यापहारिणः पतितशब्देनोपात्तत्वात् । पारलौकिक-
फलदं कर्म नास्तीति मन्यमाना नास्तिकाः । तेभ्यो वृत्तिर्जी-
विका येषां ते नास्तिकवृत्तयः । जटिलो ब्रह्मचारी । ‘अन-
धीयानः’—इति जटिलविशेषणम् । अतश्चानधीयानो ब्रह्मचा-
री प्रतिषिद्ध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रम् । तस्य श्राद्धे ‘पञ्चा-
भिर्ब्रह्मचारिणोऽश्रोत्रियत्वेन श्राद्धे प्रसक्त्यभावात् प्रति-
षेधोऽनुपपन्न—इति मन्तव्यम् । यतः—

‘व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमत्रिवक्षितमिति भ्रान्त्या अध्ययनर-
हितोऽपि ब्रह्मचारी श्राद्धे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिद्ध्यत
इति । दुर्वालः खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संग्रहकारेण—
‘खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलश्चेष्ट एव च’ ।

इति । कितवो द्यूनासक्तः । पूगयाजकाः गणयाजकाः । अत्र
श्राद्धे इति विशेषोपादानाद्दुर्वालादीनां श्राद्ध एव वर्ज्यत्वं न
व इत्यवगम्यते । अन्यथा प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमा-
द्देशोपादानमनर्थकं स्यात् । अत एव गौतमः—

‘हविःषु चैवं दुर्वालादीन् श्राद्ध एवैके’ ।

(गौ. स्मृ. १५. २७)

इति । हविःषु च दैवेऽपि । एवं पित्र्यवत् परीक्ष्य दुर्वालादी-

१. H. substitutes खण्डः for चण्डः. २. I. reads पूग- for पूर-, and a
where omit गणयाजकाः. ३. H. omits च; while I. omits एवं. ४. B
and H. read दुर्वालादीनां.

न्वर्जयेत् । एके मन्वादयः । श्राद्ध एव न भोजयेत् दैवे तु भोजयेदित्यभिप्रायः । चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थं च भेषजकारिणः ।

‘तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ।

अपूतो ह्येषो ऽमेध्यो यो भिषक्’ ।

इति अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सर-
त्रयं देवार्चको देवलैकः । तदुक्तं देवलेन—

‘देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः ॥

अपाङ्केयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा’ ।

इति । आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अनापदि विपणजी-
वित्वेनैव निषेधे सिद्धे ‘मांसविक्रयिण’—इति पुनर्विशेषोपादा-
नस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः ।
न त्वापद्यपि । तत्र—

‘क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३५)

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्या-
कारणं विना श्रौत-स्मार्त्ताग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अ-
ल्पवृद्ध्या धनं स्वीकृत्याऽधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः ।
तथा च स्मृतिः—

‘समर्धं धनमुद्धृत्य महार्धं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः’ ॥

(व. स्मृ. २. ४१)

इति । यक्ष्मी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहि-
ते ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा साति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह
आहिताग्निर्वा भवेत् स परिवेत्ता । तज्ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः ।
तथा च मनुः—

‘दारा-अग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १७१)

इति । अग्रजः सोदर्यो विवक्षितः । तथा च गर्गः—

‘सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्धारसंग्रहम् ।

आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्वन्यथा भवेत्’ ॥

इति । आवसथ्यमावसथ्याधानम् । आधानं गार्हपत्याद्या-
धानम् । असोदर्ये तु न दोषः । तथा च शातातपः—

‘पितृव्यपुत्रान् सोपत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । परनारीसुताः क्षेत्रजा भ्रातरः । यमोऽपि—

‘पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाऽधर्मः परिवेदने’ ॥

इति । परपुत्रा दत्त-क्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि
क्वचिद्दोषो नास्ति । तथा च शातातपः—

‘कृत्रि देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । भिक्षुकः प्रव्रजितः । योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः
कात्यायनोऽपि—

१. B. C. D. and F. read पितृव्यपुत्राः सापत्नाः. २. B. C. and F. read
-दत्तः. ३. B. C. and F. read च for वा. ४. All, except A. D. and F.
omit भिक्षुकः प्रव्रजितः.

‘देशान्तरस्थ-क्लीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेद्यातिसक्त-पतित-शूद्रतुल्या-तिरोगिणः ॥

जड-मूका-जन्ध-बधिर-कुब्ज-वामन-खोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोष्कारिणस्तथा ।

कुहंकोन्मत्त-चोरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति’ ॥

इति । खोडो भग्नपादद्वयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
कामतोष्कारिणः स्वेच्छयैव विवाहाज्जिवृत्ताः । देशान्तरगतादिषु
कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने दोषो ऽस्ति । तथा च वसिष्ठः—

‘अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनि-
विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति’ ।

इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था—अदृष्टा-
र्थमर्थार्थं वा द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयम् ।
अष्टौ दशेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् ।
तथा च स्मृतिः—

‘द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोर्गतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः’ ॥

इति । क्लीवादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथा च स्मृतिः—

‘उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा ।

राजयक्ष्म्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्’ ॥

1. H. omits this line. 2. G. reads वृद्धवसिष्ठः for वसिष्ठः. 3. I.

4. अनिविष्टम्; while G. reads अभीक्षमाणः for अप्रतीक्षमाणः. 5. I.

6. अनिविष्टम्. 7. All, except A. read राजयक्ष्म्यामयावी.

इति । विरक्त-वेद्यातिसक्तादिषु तु चिरकालानुवृत्त्या
विवाहसम्भावनानिवृत्तावधिवेदनं न दोषाय । तत्र कालाव-
धेरश्रुतत्वात् । आधानविषयेऽपि ज्येष्ठानुमत्यावधिवेदने न
दोषः । तथा च वृद्धवसिष्ठः—

‘अग्रजश्च यदाऽग्निमिरादध्यादनुजः कथम् ? ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि’ ॥

इति । आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्त-
दनुमत्याऽऽधानं कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु
द्रष्टव्यः । तथा चोशनाः—

‘पिता पितामहौ यस्य अग्रजो वाप्य कस्यचित् ।

तपो-अग्निहोत्र-मन्वेयु न दोषः परिवेदने’ ॥

इति यस्य कस्यचित् पिता पितामहौ वाऽग्रजो वाऽहि-
ताग्निर्न भवति तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणेऽपि न दोष इ-
त्यर्थः । एवमेव कन्यापरिवेदनेऽपि दोष-तदपवादौ द्रष्टव्यौ ।
अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः । तथा च देवलः—

‘अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रां निराकृतिः’ ।

इति । नानाजानीया अनियतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्ती
गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रज-
स्वलायाः कन्यायाः पतिः । तदुक्तं देवल-न-

‘वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

१. D. reads अस्मृतत्वात् for अभुतत्वात्. २. D. reads वसिष्ठः for वृद्ध-
वसिष्ठः. ३. G. reads अधीति. ४. I. reads अनियतवृत्तयो.

यस्त्वेनामुद्रहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्गेयं तं विद्यादृषलीपतिम् ॥

इति । यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत् सोऽपि वज्र्यः ।

तदुक्तं देवलेन—

‘परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे ॥’

इति । वाग्दुष्टो निदुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः
सह ब्राह्मैर्येनैश्च सम्बन्धैर्विद्या-योनिसम्बन्धैर्यः संयोगं गतः
सोऽत्र विवक्षितः । न तु साक्षात् संसर्गः । तस्य पतितशब्देनै-
वोपात्तत्वात् । केकरोऽध्यर्धदृष्टिः । अग्नेदिधिष्वाः पतिरग्नेदि-
दिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा या साऽग्नेदिधिषुः ।
तदुक्तं देवलेन—

‘ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

सा चाऽग्नेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता ॥’

इति । पुत्राचार्योऽक्षरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थ-
र्जकः । गृहसंवेशको वर्धकिवृत्त्या वर्त्तमानः । उरभ्रा अवयवः ।
त एव वृत्त्यर्थं पालनीया यस्यासावौरभ्रिकः । महिष्यः पाल्या
यस्यासौ माहिषकः । अथवा व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह
देवलः—

‘महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः ॥’

इति । एतान् पूर्वोक्तानुभयत्र दैवे पित्र्ये च वर्जयदि-
त्यर्थः । यमोऽपि—

'काणाः कुब्जाश्च षण्ठाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
 मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥
 सजभृत्या-ऽन्ध-बधिरा मूक-खल्वाट-पङ्गवः ।
 वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ॥
 कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।
 दण्डपूजाश्च ये विप्रा ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥
 अगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।
 कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिर्मर्शकाः ॥
 श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।
 वणिजो मधुहर्तारो हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥
 कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ।
 सूचकाः प्रेत्यकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥
 समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये च बाधकाः ।
 अजाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
 धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मित्रधुक् शस्त्रविक्रयी ।
 पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रव्रजितश्च यः ॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्याऽवसितश्च यः ।

१. L. reads मूल- for मूक-. २. B. C. and F. read विदूषकाः for च दूष-
 काः. ३. D. reads समर्थानां for समयानां. ४. B. C. F. and I. read
 माहिषिकाः for माहिषिकाः.

तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्वतो यम् ॥
 राज्ञः मेष्ठ्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥
 अवकीर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ।
 गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
 दौम्भिको वर्धकीभर्त्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
 सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
 परिव्रित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
 गूत्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
 इष्वस्त्रदारकाचार्यो मानकृतैलिकस्तथा ॥
 चोरो वार्धुषिका दुष्टाः परस्वानां च दूषकाः ।
 चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान्न नियोजयेत् ॥

विद्यादिगुणयोगे ऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणे ऽभि-
हितम्—

'श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि नैते जातु कथञ्चन ।
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सता' ॥
 इति ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम् ।

एवं ब्राह्मणान् प्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वैर्युनिमन्त्रयीत ।
 तथा च हारीतः—

१. B. C. and F. read -चाण्डालौ for -चण्डालौ. २. I. reads भूताचार्यः
 or भृत्याचार्यः. ३. B. C. and F. read चोरवार्धुषिकाः for चोरा वार्धुषिकाः.

‘यत्नेनैवंविधान् श्राद्धमाचरिष्यन् पूर्वद्युर्निमन्त्रयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. २९)

इति । असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मै—

‘श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वद्युरभिपूजयेत् ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथाक्तेर्लक्षणैर्युतान्’ ॥

(कू. पु. १. २. २२. २)

इति । देवलो ऽपि—

‘श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्राज्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजनं गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्’ ।

इति । अत्र विशेषो मनुना दर्शितः—

‘पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थितं ।

निमन्त्रयीत व्यवसान् सम्यग्विप्रान् यथादितान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १. ८९)

इति । वराहपुराणे—

‘वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्राज्निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठं च विमृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्’ ।

१. The text reads निमन्त्रयीत, for निमन्त्रयेत्; while D. reads अभिपूजयेत् for the same. २. B. C. F. G. and H. read कूर्म and I. कूर्म; while D. omits the following:—

असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मै—

‘श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वद्युरभिपूजयेत् ।

३. The text reads पूजयेत् for पूजयेत्. ४. D. reads निश्चित्य for निश्चित्य. ५. D. omits this and the following line.

इति । श्राद्धभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तस्थानोपलेपनं
कृत्वा विप्रान् रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

‘पूर्वेऽह्नि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्देव-पितृङ्देशसमन्वितः’ ॥

इति । निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः—

‘कृतापसव्यः पूर्वैद्युः पितॄन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।
भेवद्भिः पितृकार्यं नः सम्पाद्यं च प्रसीदत ॥
सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्’ ।

इति । अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रविषेयम् । तथा
च पुराणम्—

‘दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
पादावादायं वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्’ ॥

इति । दक्षिणचरणस्पर्शो जानुप्रदेशो कर्त्तव्यः । तथा च
मत्स्यः—

‘दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मथाऽत्रे निमन्त्रितः’ ।
(म. पु. १६. १९)

इति । ‘पूर्वं निमन्त्रयेत्’ इत्यत्र पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं
निमन्त्रयेदिति व्यवहितेनान्वयः । अत एव बृहस्पतिः—

‘उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पित्र्ये च स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः’ ॥

इति ॥

१. B. C. and F. insert इति before भवद्भिः, and omit this and
e following line. २. D. reads विषयः for विषयम्, and omits
e following :— तथा च पुराणम्.

‘दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्’ ॥

इति १. १. The text reads नु for ऽत्र.

अथ ब्राह्मणसंख्या १

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसंख्यामाह पैठीनसिः—

‘ब्राह्मणान् सम पञ्च द्वौ वो श्रोत्रियानामन्त्ययेत्’।

इति । यदा पञ्च ब्राह्मणाः तदा दैवे द्वौ पित्र्ये त्रय इति विभागः ।

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन्’ ।

(म. स्मृ. ३. १२५)

इति मनुस्मरणात् । यदा सम तदा दैवे चत्वारः । पित्र्ये त्रयः ।

‘अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः’ ।

इति अङ्गिरसस्मरणात् । नन्वेतद्वचनं दैवे द्वौ पित्र्ये पञ्च इति विभागेऽप्युपपद्यते—इति चेत् । मैवमे । त्रिषु पञ्चानामयुग्ममङ्ग-
या विभागानुपपत्तेः । न च—एकत्र त्रय इतरत्रैकैक इति विभाग
उपपद्यत—इति वाच्यम् ।

‘समं’ स्यादश्रुतत्वात् ।

(पृ. मी. १०. ३. ५३)

इति न्यायेन विषमविभागस्याऽन्याद्यत्वात् । तस्मादयुग्म-

* विभागः समः स्यात् । कुतः—अश्रुतत्वात् वैषम्यहेतोर्विशेषस्य
अश्रुतत्वात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने
समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम एव विभाग इत्येकः पक्षः । कर्म-
करेषु प्रयासानुरूपेण भूतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापि—इति द्वितीयः पक्षः ।
तत्र अयुग्मविप्रसंख्यैव पित्र्ये समविभागो भवतीत्यतोऽयुग्मसंख्यका
एव विप्राः पित्र्ये निमन्त्रणीया इति राद्धान्तः ।

१. D. omits वा. २. From this word to विभागस्याऽन्याद्यत्वात् (both
inclusive) the intermediate portion is omitted by L., and D. omits the
portion between मनुस्मरणात् and नन्वेतद्वचनं. ३. D. omits the portion
between वैषम्य and समं स्यात्. ४. G. reads ननु for नच.

सङ्ख्यया समविभागार्थं पित्र्ये त्रय इति युक्तम् । यत्तु शौन-
केन पित्र्ये ऽपि युग्मविधानं कृतम्—

‘एकैकस्य द्वौ द्वौ’ ।

इति तद्बुद्धिश्राद्धविषयम् । पित्रादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये
एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विप्रान् भोजयेत् । तथा च शौनकः—

‘एकैकमेकैकस्य त्रींस्त्रीन्वा’ ।

इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्म-
णान् भोजयेत् । तथा च गौतमः—

‘नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्’ ।

(गौ. स्मृ. १५. ७)

इति । अस्यार्थः—यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्थानेषु
प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । ननु—
अयुजो भोजयेदिति वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु
पर्यवसानम्?

‘सामर्थ्ये ऽपि नवभ्योर्ध्वाग्भोजयीत सति द्विजान् ।

नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः’ ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनक-गौतमाभ्या-
मुक्तोऽयं श्राद्धविस्तरो मनुना नादृतः—

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥

* १. D. and G. read उक्तम् for युक्तम्. २. I. omits wrongly ननु—
अयुजो भोजयेदिति. ३. B. C. and F. read व्यावृत्तः for नादृतः; D. and G.
substitute कश्चित् for the same.

सक्रियां देश-कालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।

पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेन विस्तरम्' ॥

(म. स्मृ. ३. १२५-२६)

इति सकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अत एव बृहद्बृहस्प-
तिरपि—

‘एकैकमथवा द्वौ त्रीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सक्रिया-काल-पात्रादि न सम्पद्येत विस्तरं’ ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेन्मुममृद्धोऽपि विस्तरं तु विवर्जयेत्’ ॥

(व. स्मृ. ११. २७)

इति । अत एव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचपक्ष एव विहितः—

‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगैकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

इति । एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् ।

यशु शङ्खेनोक्तम्—

‘भोजयेदथ वाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्’ ।

इति तदप्यलाभविषयम् । यदा त्वेक एव भोक्ता तदैव

माह वसिष्ठः—

१. D. reads देश for शौचं. २. D. and the text read सम्पद for सम्पदम्. ३. I. reads अकारण. for सकारण. ४. D. E. G. and H. do not prefix बृह- to -बृहस्पतिः. ५. The text reads न प्रसङ्गेन विस्तरं for विस्तरं तु विवर्जयेत्. ६. H. reads सङ्कोच एव पक्षः while I. substitutes पक्षो for पक्षे, and G. omits पक्षे. ७. I. reads उत एकैकमेव for उदगैकैकमेव.

‘यद्येकं भोजयेच्छाद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ? ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधिवदर्चयेत् ।

प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥

(व. स्मृ. ११. ३०-३१)

इति । निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मैत्र्यः—

‘एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥

(म. पु. १६. ११-२०)

इति ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणकर्तव्यम् ।

निमन्त्रितैर्यत्कर्तव्यं तदाह श्रुतिः—

‘ते तं तथेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन् श्राद्धकालमतन्द्रिताः ॥

इति । ते निमन्त्रिता विप्रास्तं श्राद्धकर्त्तारमविघ्नपूर्वकं
तथास्त्वित्युक्त्वा यथाश्रुतं विहितं नियमजातं श्राद्धकालं श्राद्धे
भुक्तं यावत् जीर्यति तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः । तथा च प्रचेताः—

‘आ चान्नपरिणामात् ब्रह्मचर्यं द्वयोः स्मृतम् ।

इति । यमोऽपि—

१. H. reads यथाविधि प्रवर्तते, I. यथाविधि प्रवर्तयेत् and the text ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत्. २. D. substitutes याज्ञवल्क्यः for मैत्र्यः, but the following quotation does not appear in Yājñavalkya. ३. Except A. and the text all read पठन् for एवं; while B. C. and F. read निमन्त्र्य for निमन्त्र्य. ४. The text reads नियमं for नियमान् and बान्धवान् for पैतृकान्. ५. B. reads श्राद्धकर्मणि; while G. reads श्राद्धकारणे. ६. G. and H. read अशनपरिणामात् for आ चान्नपरिणामात्, E. अशितान्नपरिणामात्, D. स्यादन्नपरिणामात् and I. आऽशनपरिणामात् for the same.

‘आमन्त्रितास्तु ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।

वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे च गमनक्रिया ।

अभारोद्वहनं चेति श्राद्धस्थोपासनाविधिः’ ॥

इति । तथा अस्त्वित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अनिन्दिताम-
न्त्रणविषयः । तथा च कात्यायनः—

‘अनिन्द्येनामन्त्रिते नातिक्रामेत्’ ।

इति । शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्तव्यमिति । यस्त्वामन्त्र-
णमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पश्चान्निवारयति तस्य दोषो
अस्ति । तथा च मनुः—

‘केतितस्तु यथान्यायं हव्य-कव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदध्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९०)

इति । केतितो निमन्त्रितः । यमोऽपि—

‘आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायो अस्ति । तथा च
नारायणः—

‘निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते’ ॥

इति । यस्त्वामन्त्रितो विप्रश्चाहूतोऽपि श्राद्धकालातिक्रम-
रोति तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणे अभिहितः—

१. D. reads आमन्त्रितो. २. D. and G. substitute आदित्यपुराणे for
अदिपुराणे.

‘आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पितॄणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्गोही पच्यते नरकाग्निना’ ।

इति । दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्रे-
स्तत्रोक्तः । तत्र वृद्धमनुः—

‘ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।

तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु’ ॥

इति । गौतमः—

‘सद्यःश्राद्धी शूद्रातल्पगतस्तत्पुत्रीषे मासं नयति पितॄन्’ ।

(गौ. स्मृ. १५. १८)

इति । श्राद्धी श्राद्धकर्त्ता । सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः । मनुः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।

दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९१)

इति । यमः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं पांशुभोजनाः’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धदिनकृत्यम् ।

श्राद्धे दिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्—

१. B. C. and F. do not repeat तत्र. २. Except A. and the text
I read तत्रे for नवति. ३. I. reads तन्मांसं for तन्मांस.

‘श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्वन्तधावनम् ।
श्राद्धकर्त्ता ने कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः’ ॥

इति । देवलो ऽपि—

‘तथैव येन्वितो दाता प्रातः स्नात्वा सप्ताम्बरः ।
आरभेत नवैः पात्रैरेन्नारम्भं स्ववान्धवैः ॥
तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरापहतं सर्वं तिलैः शुद्ध्यत्यजेन च ॥
ततो ऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।
चोष्य-पेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि ।

अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह—

‘कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यव-शालयः ।
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि’ ।

इति । यवाः सितशुक्लाः । शालयः कलमाद्याः । महायवा
व्रीहियवाश्च यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषाः । कृष्णाः
स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः । लोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads नु for न, and G. न इन्तधावनं बुधः for इन्तानां धावनं बुधः.
D. reads इन्तधावनकं. for इन्तानां धावनं. २. D. reads आमन्त्रितो.
३. H. reads पक्कारम्भं for अन्नारम्भं, and E. reads सम्भारं तं for the
same, ४. I. reads नैकवाञ्जनभक्ष्यवत्.

‘यव-ग्रीहि-सगोधूमतिला मुद्राः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः’॥

(मा. पु. ३२. १०)

इति । अत्र गोधूमानामावश्यकत्वमत्रिणोक्तम्—

‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्’ ।

इति । वायुपुराणे अपि—

‘बिल्वा-ऽऽमलक-मृद्वीका-पनसा-प्रात-दाडिमम् ।

चव्यं पालेवतां-ऽक्षोट-खर्जूराणां फलानि च ॥

कशेरु कोविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् ।

कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ॥

कट्फलं कौङ्कणी ब्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

कर्कन्धूग्रीवकं चारु तिन्दुकं मधुसाह्वयम् ॥

वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकम् ।

पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥

सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च’ ।

इति । मृद्वीका ब्राक्षा । आप्रातकः कपीतनः । चव्यं चविका ।
अक्षोटः शैलोद्भवः पीलुः । कशेरु भद्रमुस्ता । कालेयकं दा-
हरिद्रा । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् । कट्फलं श्रीपर्णिका ।

१. Except A, and the text all read सगोधूमास्तिलमुद्राः. २. The text reads चाऽति- for चाऽव. ३. We follow here the majority of the manuscripts, I, alone reads किङ्किनी(नी). ४. D. H. and I. read कव-
रूपीषक. ५. H. and I. omit पीलुः.

लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलम् । कर्कधूर्बदरी । तिन्दु-
कः शितिसारकः । गृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । बृहत्फलं
निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकं तुण्डिकेरीफलम् । विल्वामल-
कादीनि प्रसिद्धानि । पालेवत-प्रीवकं-परूषकादीन्यप्रसिद्धानि ।
शङ्खोऽपि—

‘आम्रान् पालेवतानिधून् मृदीकां चव्य-दाडिमम् ।

विदार्याश्च भक्षुण्डांश्च श्राद्धकालेऽपि दापयेत् ॥

ब्राक्षां मधुयुतां दद्यात् सक्तून् शुर्करया सह ।

दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटक-कशेरुकान्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. २१-२२)

इति । आदित्यपुराणे अपि—

‘मधूकं रामटं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।

श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा’ ॥

इति । अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः—

‘गोधूमैरिक्षुभिर्मूत्रैः क्षीर्णकैश्चणकैरपि ।

श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥

विदार्याश्च भक्षुण्डैश्च विसैः गृङ्गाटकैस्तथा ।

केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु-बदरैरपि ॥

पालेवतैरातुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।

कौकोल्याः क्षीरकाकोल्यास्तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

१. I. omits चीवक-. २. D. reads भक्षुण्डांश्च for भक्षुण्डांश्च. ३. G.
and H. omit अपि. ४. B. C. and F. read चीवकैः. ५. D. E. G.
and I. read मधूकैः. ६. B. C. and F. read श्राद्धकैः for श्राद्धकैः. ७. L.
only reads कौकोल्याः क्षीरकाकोल्याः.

लाजाभिश्च शलाभिश्च त्रपुषोर्वारु-चिर्भटैः ।

सर्षपा-राजशाकाभ्यामिजुदैराजजम्बुभिः ॥

प्रियालामलकैर्मुख्यैः पीलुभिश्चातिलम्बकैः ।

वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥

मोचैः समोच्चैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।

मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्य-भोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥

रागखाडव-चाण्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।

दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥

इति । विदारी कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलम् । केचुकः कच्चू-
ण्ड्यशाकम् । कन्दः सूरणः । उर्वारुः स्वादुर्कट्टी । चिर्भ-
ट्टिक्तकट्टी । सर्षपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्ण-
सर्षपः । इजुदः तापसतरुः । प्रियालो राजादनम् । चक्रिका
चिञ्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् । रागखाडवाः पानविशेषाः ।
त्रिजातकं लवङ्गैला-गन्धपत्राणि । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अन्नं तु सदधि-क्षीरं गोघृतं शर्कराश्वितम् ।

मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केशवः’ ॥

(म. पु. १७. ३०)

इति । मनुष्यपि—

‘तिलैर्घ्रीहि-यवैर्माषैरद्रिमूल-फलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

१. B. C. F. H. and I. read wrongly; -चिर्भटैः. २. G. substi-
tutes पद्मभिः for पीलुभिः; for the same E. and I. read पद्मभिः; while
all except A. read च तिलम्बकैः for चा तिलम्बकैः and D. alone reads
च तिलाम्बुभिः. ३. G. reads वेत्राङ्कुरैः. ४. B. C. E. F. and H. read
बीजपूरकैः. ५. Except A. all read -खाडव- for -खाडव-. ६. I. reads
उर्वारुः. ७. The text reads मृष्यन्ति for प्रीयन्ते.

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 औरध्रेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च वै ॥
 षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
 अष्टावेणस्ये मांसेन शैरवेण नवैव तु ॥
 दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराह-महिषामिषैः ।
 शश-कूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
 वार्ध्नीसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महार्शल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः' ॥

(म. स्मृ. ३. २६७-७२)

इति । वार्ध्नीसो रक्तवर्णवृद्धच्छागः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-
 त्रिःपिचं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा ।
 रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वार्ध्नीसं विदुः' ॥

(वि. ध. १. ४१. १४९)

इति । पक्षिविशेषो वा-

'कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
 स वै वार्ध्नीसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः' ॥

इति निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महा-

१. The text substitutes अय for इह. २. B. C. and F. substitute अय for इह and the text reads च for the same. ३. Except A. I. and the text all read ऐषेव- for एषेव, D. reads ऐषेन for the same. ४. The text alone reads महार्शल्का; while all Except A. and the text read कालं लोहामिषं. ५. The text reads कल्पन्ते. ६. I. and the text read विविधं.

शल्को मत्स्यविशेषः । खट्वः खट्वमृगः । लोहो लोहितवर्ण-
श्च्छागः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नानि । श्राद्धे कोद्रवादिधान्यानि
वर्जयेत् । तथा च व्यासः—

‘अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिजु द्रव्येषु शाकेषु काला-अनल-शुभास्तथा’ ॥

इति । कोद्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः । छान्दसो अ-
जह्रस्वः । संस्कारकद्रव्येषु हिजुद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृ-
ष्णजीरकः । अनलश्चित्रकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः ।
एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि । ननु—

‘मधूकं रामटं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्’ ।

इति आदिपुराणे हिजुद्रव्यस्य श्राद्धेयत्वमुक्तं तत्कथं
तस्याश्राद्धेयत्वमुच्यते—इति चेत् । सत्यम् ।

‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ।

नार्तिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ ।

इतिवदत्रापि विधि-प्रतिषेधदर्शनादिकल्पो ऽस्तु । एवमेवा-
न्यत्रापि । भारद्वाजो ऽपि—

‘मुद्राढकी-माषवर्जं द्विदलानि दद्यात्’ ।

इति । मुद्रः कृष्णेतरः । आढकी तुवरी । माषो राजमाषः ।

१. H. has the marginal reading -शुभाशुभाः. २. B. C. and F. omit
संस्कारकद्रव्येषु हिजुद्रव्यमश्राद्धेयम्, and read काबः for कालः, and D. E.
G. H. and I. read कृष्णर्जकः for कृष्णजीरकः;— while B. C. and F. omit
the following :—

अमलश्विषकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि ।

३. F. and I. read मधूकं for मधूक. ४. D. and G. read आदित्यपुराणे
for आदिपुराणे. ५. D. and H. omit भारद्वाजोऽपि; while B. C. F. and
G. read भारद्वाजः for भारद्वाजोऽपि. ६. Except A. all read द्विदलानि for
द्विदलानि.

एतैर्विना द्विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलित्यादीनामु-
पलक्षणार्थम् । अत एव चतुर्विंशतिमतम्—

‘कोद्वान् राजमाषांश्च कुलित्यान्वरकांस्तथा ।

निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः’ ।

इति । वरकाः वनमुद्राः । अन्यत् प्रसिद्धम् । अत्र निष्पा-
वनिषेधः कृष्णनिष्पावविषयः ।

‘कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि’ ।

इति स्मरणात् ।

‘निष्पावाश्चोऽत्र शोभनाः’ ।

(मा. पु. ३२. १०)

इति मार्कण्डेयपुराणं कृष्णेतरनिष्पावविषयतया व्यवस्था-
पितं भवति । मरीचिरपि—

‘कुलित्याश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्ववाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘श्राद्धे न देया पालङ्क्या तथा निष्पाव-कोद्ववाः ।

मसूर-क्षार-वोस्तोक-कुलित्य-शण-शिप्रवः’ ॥

इति । पालङ्क्या मुकुन्दः । मसुरो मद्गल्यकः । क्षारो यवक्षा-
रादिः । विष्णुरपि—

१. The text reads अति-for अच. २. The following quotation does
not appear in. Vishnupurāṇam. ३. G. and I. read वास्तुक .

‘भूतृण-शिशु-सर्षप-सुरसा-ऽर्जक-कूष्माण्डा-ऽलावु-वार्त्ताक-
पालङ्क्या-तण्डुलीयक-कुसुम्भ-महिषीक्षीरादि वर्जयेत्’
(वि. स्मृ. ७९. १७)

इति । भूतृणो भूस्तृणः । छान्दसत्वात् सुडभावः । सर्षपोः
राजसर्षपः ।

‘कुसुम्भं राजसर्षपम्’ ।

इति स्मृत्यन्तरे विशेषितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डी । अर्ज-
कः श्वेतार्जकः । उशना अपि—

‘नालिका-शण-छत्राक-कुसुम्भा-ऽलावु-विड्भवान् ।

कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्गृज्जनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम् ।

करञ्जं ये अपि चान्ये वै रस-गन्धोत्कटास्तथा’ ॥

इति । नालिका दीर्घनालाप्रगताल्पपल्लवा । छत्राकं शि-
लीन्ध्रः । कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं वृत्तालावु । गृज्जने
हरिद्रक्तवर्णः पलाण्डुविशेषः । काञ्जिकं आरनालकम् । क-
रञ्जं चिरिविल्वफलम् । पुराणे अपि—

१. The text reads this Sūtra as follows :—

‘पिप्पली-मुकुन्दक-भूस्तृण-शिशु-सर्षप-सुरसा-सर्जक-
सुवर्चल-कूष्माण्डा-ऽलावु-वार्त्ताक-पालक्योषोत्की-तण्डु-
लीयक-कुसुम्भ-पिण्डालुक-महिषीक्षीराणि वर्जयेत्’ ।

२. E. G. and I. read कुसुम्भान्मु- ३. Except A. and I. all read
दीर्घनालाप्रगताल्पपल्लवा for दीर्घनालाप्रगताल्पपल्लवा. ४. I. reads तिलिन्ध्रः
or शिलीन्ध्रः. ५. B. C. D. and F. read हरिद्रवर्णः. ६. Some MSS.
read काञ्जिकं for काञ्जिकं. ७. The author does not specify the name
of the Purāṇam to which the following quotation belongs. The quoted
lines appear in Vāyupurāṇam, but the first of these lines appears in
a portion which enumerates the materials that are prescribed for use
in a Śrāddha. The remaining two lines contain the names of unaccept-
able ones.

‘वांशं केरीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च ॥ (११)

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ।

श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः’ ॥ (१५)

(वायुपु. २. १६. ११-१६)

इति । वांशं करीरं वंशाङ्कुरः । सर्जकः पीतसारकः । अवे-
दोक्ता वेदनिषिद्धा निर्यासाः ब्रश्चनप्रभवादयः । औषराणि लव-
णानि कृतलवणानि । रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः ।
भरद्वाजो अपि—

‘नक्तोद्धृतं तु यत्तोयं पल्वलाम्बु तथैव च ।

स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दं च पिप्पली ॥

तण्डुलीयकशार्कं च माहिषं च पयो दधि ।

शिम्बिकानि करीराणि कोविदार-गवेधुकम् ॥

कुलिथ-शण-जम्बीर-करम्भाणि तथैव च ।

अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिष्टुः क्षारं तथैव च ॥

नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौष्टं च सर्वमैकशफं च यत् ।

माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता’ ॥

इति । आविकमवीनां पयः । मार्गं मृगीणां पयः । औ-
ष्टमुष्ट्रीणां पयः । ऐकशफं वडवापयः । माहिषं महिषीपयः ।
चामरं चमरीपयः । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

१. The text reads वृषीकरीराः सुरसाः. २. The text reads अयं वेतो
स्वनिर्वासान्. ३. B. C. F. and I. read कानि for दानि. ४. Except A.
and I. all omit from आविकम् to चमरीपयः (both inclusive).

'आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्तं पर्युषितं च यत् ॥
 द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।
 शर्करा-कीट-पाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपेद्रुतम् ॥
 पिण्याकं मथितं चैव तथाऽतिलवणं च यत् ।
 दधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णं चोषविर्वर्जितम् ॥
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
 वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा ।
 वाससा चोपेधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥

इति । द्विःस्विन्नं द्विःपक्वम् । परिदग्धमतिदग्धम् । अग्रा-
 वलेहितं पूर्वमेवान्येनास्वादितम् । मथितं विलोडितं निर्जलं
 दधि । सिद्धा भक्षा आमलकादयः । प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः ।
 शङ्खोर्षि-

'कृष्णाजार्जीं विडं चैव शीतपाकीं तथैव च ।
 वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥
 अवक्षतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत्' ।

(शं. स्मृ. १३. १८-१९)

१. This and the following line do not appear in I., H. also omits the first line, but inserts the second after the fifth line of this quotation.
 २. H. reads अस्विन्नं for द्विः स्विन्नं; while D. and E. omit this and the following four lines. ३. B, C, F. and G. read उपाहतम् for उपेद्रुतम्.
 ४. B, C, E, G. and H. omit this and the following line. ५. D. reads चोपेधूतानि for चोपधूतानि. ६. H. and I. read आविदग्धम् for अतिदग्धम्.

इति । कृष्णाजाजी कृष्णजीरकः । विडं विडालाण्यम् ।
लवणं कृतलवणम् । श्राद्धे कूष्माण्डादिनिषिद्धव्योपादाने
प्रत्यवायोऽस्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘कूष्माण्डं महिषीक्षीरं आढक्यो राजसर्षपाः ।
चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धमसंशयम् ॥
पिण्डालुकं च तुण्डीरं करमदीश्च नालिकाम् ।
कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा प्रयात्यधः’ ॥

इति । करमदः सुषेणः । बहुबीजानि बीजपूरादीनि ।
नित्यभोजने प्रतिषिद्धमपि श्राद्धे न देयम् । अत एवोक्तं पदवि-
शन्मते—

‘क्षिरादि माहिषं वर्ज्यं अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्’ ।

इति । नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैठीनसिनोक्तानि—

‘वृन्ताक-नालिका-पौत-कुसुभा-ऽम-
न्तकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्च’ ।

इति । पौतं पौतिका । वृन्ताकुनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकवि-
षयः । अत एव देवलः—

‘कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्’ ।

इति । कण्डूरा प्रावृषायणी तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भ-
बुध्रवद्वर्तुलं वृत्तालाबुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यत्पुराणे वि-
-

‘लशुनं गुञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वृन्ताक-नालिका-ऽलाबुं जानीयाज्जातिदूषितम्’ ॥

१. D. G. and I. read गुण्डी च for च तुण्डीरं. २. I. reads wrongly
विषयान्मते. ३. D. E. G. H. and I. read महिषीवर्ज्यं for माहिषं वर्ज्यं.

इति । लशुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः ।

‘लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

केरण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥

गृञ्जनं यैवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः’ ।

(सु. सं. ११. ६०-६१)

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं छात्राकम् । हारीतोऽपि-

‘न वट-प्रक्षोदुम्बुर-दधित्थ-नीप-

मातुलुङ्गानि वा भक्षयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. ११)

इति । मनुरपि-

‘लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलुं गव्यं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६)

इति । लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः । लोहितग्रह-
णात् निर्यासत्वे अपि पाटल-श्वेतवर्ण-हिङ्गु-कर्पूरादेरप्रतिषेधः ।

शैलुः श्लेष्मातकः । पीयूषो अभिनवं पयः । ब्रह्मपुराणे अपि-

‘घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

संगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्णं तक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेनवत्’ ।

इति । घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुद्धृत्य मण्डं
तदग्रं च न पेयम् । आर्द्रगोः प्रसवप्रभृत्यनिवृत्तरजस्काया

१. B. C. and F. read करण्यश्च, and I. reads परण्यश्च. २. I. reads पवनैष्टश्च for यवनेष्टश्च. ३. The text reads पेयूषं for पीयूषं. ४. I. omits अपि. ५. I. reads न गुडं for संगुडं. ६. Except A. all read स्वादु for स्वादं.

गोः पीयूषं न पेयम् । गुड-मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च । दीर्घं स्फुटितं तक्रं दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादं च फेनवच्च न पेयम् । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘सन्धिन्यनिर्दशाव्रत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं त्वेणमारण्यकमथाविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. १७०)

इति । या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी । अनिर्दशा अनिर्गतदशरात्रा । अवत्सा वत्सरहिता । एतासां गवां पयः परिवर्जयेत् । आरण्यकपयोनिषेधश्चाऽऽरण्यकमहिपीड्यतिरिक्तविषयः । तदाह मनुः—

‘अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना’ ।

(म. स्मृ. ५. ८-९)

इति । वसिष्ठो अपि—

‘गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानां पयो न पेयम्’ ।

(व. स्मृ. १४. ३५)

इति । गौतमो अपि—

‘स्यन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनां च’ ।

(गौ. स्मृ. १७. २३)

१. All, except A. read स्वातु for स्वातृ. २. All, except A. and the text read -वत्सगोः पयः. ३. H. reads महिषी विना, and the text reads माहिषं विना. ४. D. omits वसिष्ठो अपि and reads गो-महिष्यकीनाम् for गो-महिष्यजानाम्; while E. and I. substitute गो महिष्यकानाम् for the same. ५. The text omits पयो न पेयम्.

इति । क्षीरं न पेयमिति शेषः । स्यन्दिनी स्वत एव ल-
वत्ययःस्तनी । यमसूर्यमलप्रसूः । बौधायनो ऽपि—

‘क्षीरमपेयम् । (१) विवत्साया अन्यवत्सायाश्च’ । (१०)

(ब्रौ. स्मृ. १. ५. १२. ९-१०)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘क्षान्त्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रो ऽथ वा पुनः ।

द्यैत्पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततो ऽन्यो ऽस्त्यपुण्यकृत् ’ ॥

इति । जात्या विशुद्धमपि केश-कीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं सं-
वर्जयेत् । तथा च देवलः—

‘विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-कृमि-जन्तुभिः ।

केश-रोम-नखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्’ ॥

इति । अत्र मक्षिका-कृमि-जन्तवो मृता विवक्षिताः । एतैः
केश-रोमादिभिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत् । असम्भवे तु
केशादिकमुद्धृत्य सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुञ्जीत । तथा
च सुमन्तुः—

‘केश-कीट-क्षुतवचोपहतं श्वभिराघ्रातं लेहितं

वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवे-

क्षितमभोज्यम् । अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा’ ।

इति । क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि श्वादि-
भिरवलीढं न भुञ्जीत । तथा च देवलः—

१. The text reads विवत्सा-ऽन्यवत्सयोश्च for विवत्साया अन्यवत्सायाश्च.
२. B. C. F. and H. read यः for. यत्. ३. D. omits तथा च देवलः and
the following quotation together with इति । ४. B. reads मनुः for
सुमन्तुः. ५. G. substitutes प्रोक्षितं for लेहितं.

‘अवलीढं श्व-मार्जार-ध्वाक्ष-कुक्कुट-मूषकैः ।

भोजने नोपेयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः’ ।

इति । भविष्यपुराणे अपि—

‘सुरा-लशुन-संस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गाद्बुध्यते तद्धि गूढोच्छिष्टवदाचरेत्’ ॥

इति । अत्रादिशब्देन छात्राकादि दुष्टद्रव्यं परिगृह्यते ।

स्मृत्यन्तरे वर्ज्यान्तरमुक्तम्—

‘नोऽप्यणीयमन्नमश्रीयात् । (१४) न

द्विःपक्वम् । (१५) न पर्युषितम्’ । (१६)

(आ. ध. सू. १. ५. १७. १४-१६)

इति ।

‘घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् न खच्युतम् ।

यमस्तदग्राचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदत्ताश्च ये क्षेहा लवण-व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

(व. स्मृ. १४. ३०-३१)

‘एकेन पाणिना दत्तं गूढेदत्तं न भक्षयेत्’ ।

इति । आपणस्यान्नप्रतिषेधो ऽत्राऽपूपादिव्यतिरिक्तविषयः ।

१. H. and I. read नोपमुञ्जीत for नोपयुञ्जीत. २. These three Sūtras appear in the MS. Copy of Āpsastārpiya Dharmasūtram. The printed copy has only the first. I. reads them together forming a line of poetry—

‘नापनीयं समशीयाज हि पक्वं न पर्युषितम्’ ।

D. and G. read नापनस्थम् for नापनीयम्. This and the following three lines are alluded to in Vasīṣṭha Smṛiti as belonging to Prajāpati.

३. B. C. and F. read घृतापन्नं, I. reads घृतापन्नं.

तेदाह शाङ्गः—

‘अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपि न चेद्भवेत्’ ॥

इति । पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तदाह यमः—

‘अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटक-सक्तवः ।

शाकं मांसमेतत् सूपं कृसरमेव च ॥

यवागूः पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चैत्यरिवर्जयेत्’ ॥

इति । देवलोऽपि—

‘अभोज्यं प्राहुराहारं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।

अपूपा यव-गोधूमविकारा वटकादयः’ ॥

इति । वटका माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं व्रीह्यादिपिष्टविकारोपादानार्थम् । कृसरं घृष्टतिलचूर्णसंयुत-मोदनम् । अन्यदोदनादिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वाऽभिघा-रितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं भोज्यम् । शुक्तस्वरूपं बृहस्पतिनोक्तम्—

‘अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः’ ।

इति । अनम्लमीषदम्लं वा यद्वस्तु कालान्तरेण वा द्रव्या-

१. D. omits from तदाह शाङ्गः to व्यतिरिक्तविषयः (both inclusive).
२. B. C. D. E. F. G. and H. read भाण्डलेपो; while I. reads भाण्डलेहि.
३. A. and I. read अपक्वं for अपूपं. The former i. e. अपक्वं is better as it avoids repetition of the word अपूपं. However we use अपूपं to render the meaning consistent with the following explanation. ४. I. substitutes च for वा.

न्तरसंसर्गेण वाऽप्यम्लं भवति तच्छुक्तम् । न तु स्वभावतोऽप्य-
म्लम् । यदग्निपक्वं सद्राज्यन्तरितं तत्पर्युषितम् । शुक्तप्रति-
षेधो दम्यादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः—

‘दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

ऋजीपपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः’ ॥

इति । अनग्निक ऊष्मा ऋजीपं तेन पक्वम् । शुक्तं पर्युषितं
वाऽप्यदि प्रक्षालितं भोज्यम् । तदाह यमः—

‘शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्मो येषां भवेत् ॥

ममूर-माषमयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिवारितम्’ ॥

इति । आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘कदर्य-वद्-चोराणां क्लीब-रद्गावतारिणाम् ।

वैणाभिगान-वार्धुण्य-गणिका-गण-दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सका-ऽऽतुर-क्रुद्ध-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम् ।

क्रूरोऽप्र-पतित-व्रात्य-दांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम्’ ।

शास्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्रवृत्तिनाम् ॥

नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम् ।

वैलभावा-सुराजीवा-सहोपपति-वेश्मनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. १. ६१-१६९)

इति । कदर्यो लुब्धकः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्र-दारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः’ ॥

इति । बद्धः शृङ्खलितः । रङ्गावतारी नटः । वैणो वीणावाद-
नोपजीवी । दीक्षी दीक्षासंस्कारवान् । तस्य चाभोज्यान्नत्व-
मग्नीषोमीयपशुवपाहोमपर्यन्तम् ।

‘असंस्थिते अग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्’ ।

इति श्रुतेः[‡] । आतुरः पापरोगग्रस्तः । क्रुद्धो दृढतरान्तर-
कोपः । मत्तो धनादिना गर्वितः । क्रूरो निष्कृपः । उग्रः
परदुःखकारी । रजको वस्त्ररागकारी । चैलधावो वस्त्रप्रक्षालकः ।
एषां कदर्यादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्त-
व्यमित्यर्थः । यमो अपि—

‘चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापक-याजकौ ॥

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुपी चर्मविक्रयी’ ।

इति । चक्रोपजीवी शकटोपजीवी । गान्धर्वो गायकः ।
ध्वजी मद्यविक्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः ।

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘गणदीक्षी’त्येकं पदं कृत्वा ‘गणदीक्षी बहुया-
जकः’—इत्याह ।

† यथाहाऽऽपस्तम्बः—

‘दुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । (२५) यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्बुज्जीरन् इति हि ब्राह्मणं भवति’ । (२६)

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘क्रुद्धः कुपितः’ इत्युक्त्वा ‘क्रूरो दृढाभ्यन्तरकोपः’
—इत्याह ।

आपस्तम्बो अपि—

‘द्ववेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा’ ॥

इति । मुनिशब्देन यति-वानप्रस्थौ गृह्येते । लिङ्गिनः
पाशुपतादयः । अङ्गिरा अपि—

‘षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

(अं. स्मृ. ४८)

इति । यत्तु मुमन्तुनोक्तम्—

‘गोरसं चैव सक्तंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यन्नान्यत्पयसा कृतम्’ ॥

इति यच्च विष्णुपुराणे अभिहितम्—

‘सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्’ ।

इति तदापद्विषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि’ ।

(या. स्मृ. १. १६०)

इति । अग्निहीनः शूद्रः* ।

* अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्य अन्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रति-
हीयाच्च । यदाह गौतमः—

‘तस्मात् प्रज्ञस्तानां स्वकर्मणां शुद्धजातीनां

ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च’ ।

इति ।

१. Our tract of Angirasa Smṛiti reads this couplet as follows:—

‘यो भुङ्क्ते हि यः शूद्राणां नासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं कृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

अथ वज्र्यावज्र्यमांसानि ।

मांसेष्वपि यद्वज्र्यं तदाह मनुः—

‘क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टाश्चैकशफाष्टिदिभं चैव वर्जयेत् ॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राहं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुक्र-सारिके ॥

प्रतुदाम् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वह्लूरमेव च ॥

बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेत्र च सर्वशः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ११-१४)

इति । क्रव्यादाः शकुनयो गुग्गादयः । ग्रामनिवासिनः शकुनयः पारावतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा मृग-पक्षिणः । एकशफा अश्वादयः । टिदिभः निष्ठुरशब्दभाषी पक्षिविशेषः । कलविङ्कश्चटकः । प्लवो जलकुक्कुटः । चक्राहश्चक्रवाकः । सारसः पुष्कराहः । रज्जुवालको रज्जुवत्पुच्छकः । दात्यूहः कालकण्टकः । प्रतुदः श्येनः । जालपादः जालाकारपादः । कोयष्टिः पक्षिविशेषः । नखविष्किराः वकीरादयः । निमज्जन्तो मत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः पक्षिविशेषाः । शौनं शुनोद्भवं मांसम् । वह्लूरं गुष्कमांसम् । काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः खञ्जनः । मत्स्यादा निमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः । विड्वराहा ग्राम-

१. The text reads च विवर्जयेत् for चैव वर्जयेत्. २. The text reads क्राहं for चक्राहं. ३. Except A. I. and the text all read रज्जुवालं or रज्जुवाल. ४. The text reads खञ्जरीटकम् for खञ्जरीटकान्. ५. All, except A. I. and the text, read सर्वश for सर्वशः.

सूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीव-सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एवोक्तं तेनैव—

‘राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः’ ।

(म. स्मृ. ५. १६)

इति । राजीवाः पद्मवर्णा मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंह-
मुखाः । शल्कैः शुक्त्याकारावयवैः पृष्ठभागगतैः सह वर्जन्ते
इति सशल्काः । एते सर्वशः श्राद्धं निव्यभोजनं च भक्ष्या
इत्यर्थः । देवलो र्षप—

‘उलूक-कुरर-उयेन-गृध्र-कुंकुट-वायसाः ।

चकारः कौकिल्यं रज्जुदालकश्चाप-महुर्का ॥

पारावत-कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गो-खराद्याश्च-कुजराः ॥

सिंहे-व्याघ्रश्च-शरभाः सर्पा-ज्जगरकास्तथा ।

आयु-मृषक-मार्जार-नकुल-ग्रामसूकराः ॥

श्च-गृगाल-वृक-द्वीपि-गोलाहूलक-मर्कटाः’ ।

इति । कुररः उल्कोशः । महूर्जलकाकः । द्वापिशादो
व्याघ्रविशेषपरः । गोलाहूलो वानरविशेषः । मर्कटग्रहणं
सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

‘सर्वान् पञ्चनखांस्तथा’ ।

(म. स्मृ. ५. ४७)

१. All, except A, and the text read राजीवाः सिंहतुण्डा and सशल्का
for राजीवान् सिंहतुण्डान् and सशल्कान् respectively. D. omits this line.
२. B, C, and F. read अभक्ष्याः for भक्ष्याः. ३. B, C, and F. omit 1
and the following line. ४. Except A, all substitute मृष for वृष.
Here वृक gives a better sense.

* इति । न भक्षयेदिति योजना ! अत्र पञ्चनखानां भक्ष्य-
त्र निषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः । तथा च देवलः—

‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः’ ॥

इति । धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इ-
त्यर्थः । न चायमपूर्वविधिः । रागप्राप्तत्वात्तद्भक्षणस्य । नापि
नियमः । पक्षप्राप्त्यभावात् । अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्य-
तिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव परिशिष्यते । एवं च
इति विशेषनिषेधबलात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो नेतरत्रेत्यवग-
म्यते । अत एवोक्तं मनुना—

‘न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९६)

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘नाऽकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वध-बन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ४८-४९; वि. स्मृ. ९१. ७१-७२)

इति यच्च याज्ञवल्क्येनापि—

‘वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्’ ॥

(या. स्मृ. १. १८०)

इति तन्निषिद्धप्राणिर्हिंसापूर्वकमांसभक्षणविषयम् । न
तु क्रयादिप्राप्तमांसभक्षणविषयम् । प्राणिवधनिन्दापूर्वकमेव
मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च मनुनैवोक्तम्—

‘फल-मूलाशनैर्मेधैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्’ ॥

(म. स्मृ. ५. ५४)

इति तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितादिव्य-
निरिक्तविषयम् । अत एवोक्तं तेनैव—

‘प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये’ ॥

(म. स्मृ. ५. २७)

इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं ब्राह्मणानां काम्यया ब्राह्मण-
कामनया च । यथाविधि नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितश्च ।
प्राणात्यये क्षुन्नमित्ते व्याधिनिमित्ते वा मांसं भक्षयेदित्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयानि ।

निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेयं तदाह कात्यायनः—

‘तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्यो ऽपरे ऽह्नि’ ॥

इति । स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसा-
धनं काष्ठादि दद्यादित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथिवि-

१. D. reads उत्पन्नानां च for पुण्यज्ञानां च. २. Except A. and the
text all read ब्राह्मणस्य. ३. The text substitutes तु for च. D. omits
his line and इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं. ४. H. and I. read प्रसक्तानु-
प्रसक्त्यानु.

षयम् । निषिद्धतिथिषु तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अह्नः षट्सु मुहूर्त्तेषु गतेष्वथ च तान् द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेत्यान् प्रदायामलकोदकम्’ ॥

इति । आमलकोदकदानमप्यभावास्याव्यतिरिक्तविषयम् ।

‘धात्रीफलैरमावास्यायां न स्नायात्’ ।

इति स्मृत्यन्तरे निषेधात् । तैलादिदाने विशेषो देवलेन दर्शितः—

‘तैलमुद्धर्त्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।

पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्देवदेविकपूर्वकम्’ ॥

इति । औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

‘श्राद्धभुग्यो नख-श्मश्रुच्छेदनं न तु कारयेत्’ ।

इति तन्निषिद्धतिथिविषयम् । श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि द्रव्याणि पुराणे अभिहितानि—

‘उपमूलं सकृद्धूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।

यवांस्तिलान् वृसीः कांस्यमापः गुंद्दैः समाहताः ॥

पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु ।

पुष्प-धूप-सुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणम्’ ॥

इति । तिला जर्तिला ग्राह्याः । तदसम्भवे ग्राम्याः । जर्तिलक्षणमुक्तं सत्यव्रतेन—

‘जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनेभवाः’ ।

१. I. reads च यतान् for अथ च तान्. For the same D. reads स्म तान्. २. E. reads आनेतुं for प्रत्येकं. ३. Aparārka quotes these our lines under the name of Praoetāh. ४. I. reads व्रीहीः for वृसीः. ५. reads this line as follows:—

यवांस्तिलान् शुभान् व्रीहीन्माषान् गुंद्दैः समाहताः ॥

I. reads गुंद्दैः ; while H. substitutes समाहिताः for समाहताः.

इति । तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्ब आह—

‘अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु निलास्ते जैर्निलाः स्मृताः’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं वृत्ती ।
तत्र विशेषो मनुनोक्तः—

‘कुतपं चासने दद्यात्’ ।

(म. स्मृ. ३. ३४)

इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमपादिरामनिर्मितकम्बलः ।
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘मध्याह्नः खट्वात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गावं दैहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुन्तिनमित्याहुस्तस्य मन्तापकारणम् ।

अष्टावन्तं यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः’ ॥

इति । कांस्य-पार्ण-राजत-ताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्घ्यानि
चोपकल्प्यानि । अत्र भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्यवोपकल्प्या-
नि । न त्वन्यपर्णपात्राणि । तथा चार्श्वः—

‘न मृण्मयानि कुर्वीत भोजने देव-पिच्ययोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने ॥

इति । अर्घ्यार्थं त्वन्यपर्णपात्राण्यनिषिद्धानि । अत एव वैज-
वापः—

‘खादिरोदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।

अर्घ्यश्म-मृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा’ ॥

१ All, except A, read न तिलास्तिला for जैर्निलास्तिला २. I. reads
अर्घ्यार्थं for अर्घ्यार्थं.

इति । अवोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्—

‘शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्ध-रूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः’ ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्’ ॥

इति । यच्चाङ्गरसोक्तम्—

‘न जातीकुसुमानि । न कदलीपत्रम्’ ।

इति क्रतुरपि—

‘असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । तत्र वर्ज्यानि
कुसुमानि मत्स्येनोक्तानि—

‘पद्म-बिल्वा-र्क-धत्तूर-पारिभद्राटरूपकाः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चैवाविकं तथा’ ॥

(म. पु. १५. ३७-३८)

इति । पारिभद्रो मन्दारः आटरूपो । वासकः । शङ्खोऽपि—

‘उम्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १४)

१. A. omits मार्कण्डेयपुराणेऽपि and the following quotation. The quoted lines are not also found in Mārkaṇḍeyapurāṇam. २. The text reads पयश्चाविकं for पयश्चैवाविकं. ३. The text reads:—

‘उम्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि तथा पर्वतजानि च’ ॥

इति । अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः ।
अत एवोक्तं तेनैव—

‘जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः’ ।

(शं. स्मृ. १३. १७)

इति । विष्णुरपि—

‘वर्जयेद्देवप्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि
रक्तानि पुष्पाणि च । (५) सितानि सुग-
न्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्’ । (६)

(वि. स्मृ. ७९. ५. ६)

इति । धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्—

‘धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कस्त्वक् तथैव च’ ॥

(वि. ध. २. १४१. १४)

इति । तुरुष्कः शल्लकीवृक्षः । त्वक् लवङ्गत्वक् । मरीचिरपि—

‘चन्दनागरुणी चोम्भे तमालोशीरपद्मकम्’ ।

इति । वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह—

‘जीवजं च सर्वं न धूपार्थम्’ । (९)

(वि. स्मृ. ७९. ९)

१. The text reads लोयोद्भवानि. २. The text omits वर्जयेत्, but it inserts the same in the immediately preceding Sūtra. ३. The text reads कण्टकि-
जाति for कण्टकिजातानि, and inserts the final च before पुष्पाणि. ४. The
text reads सुक्कानि for सितानि, and substitutes again कण्टकिजाति for
कण्टकिजातानि. It inserts जलजानि रक्तान्यपि before दद्यात्. The
omission of these words is made because that the author might have
thought them unnecessary here. ५. E, G, and I. read लवङ्गम् for लवङ्ग-
त्वक्, and for the same H. substitutes वचम्. ६. The text reads जीवजं
च सर्वं न दद्यात्. H. reads अधुपार्थम् for न धूपार्थम्.

इति । जीवजं कस्तूर्यादि ।

‘चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा-गरु-पद्मकान्यनुलेपनार्थे’ ।

(वि. स्मृ. ७९. ११)

इति । दीपार्थं स्नेहद्रव्यमाह मरीचिः—

‘घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम्’ ।

इति । अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसा-भेदोरूपद्रव्यविषयो न पुनः कौमुम्भादितैलविषयः । अत एव शङ्खैः—

‘घृतेन दीपो दानव्यस्त्वथ वाऽन्यौषधीरसैः ।

वसा-भेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १६)

इति । क्षौमसूत्रोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयम् । सति सम्भ-
वे क्षौमं वस्त्रमुपकल्पनीयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।

श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानप्नोति पुष्कलान्’ ॥

(वायुपु. २. १८. ३७)

इति । कौशेयं कृमिकौशेत्यतन्तुजम् । क्षौममनसीत्व-
क्सम्भवतन्तुसम्भवम् । दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम् । अहनम्—

१. All, except D. omit शङ्खैः. However the following quotation appears in Śankhasmṛiti, and Viṣṇuśeṣivara too alludes to it as from Śankha (*vide* commentary on Yājñavalkya, chapter 1, Śloka 232). Again Kamalākara Bhaṭṭa gives it under the name of Viṣṇu (*vide* Nirṇayasindhu, Śrāddha Prakaraṇam, page 30), and it appears in Viṣṇu Dharmottaram (Kāṇḍam 1, chapter 141, Śloka 11). २. This quotation appears in Nirṇaya Sindhu under the name of Brahma-purāṇam (Śrāddha-prakaraṇam, page 30). ३. Except A. and I. all omit from this word to वाचनम् (both inclusive).

‘ईषेद्धौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् ।
अहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्’ ॥
इति ॥

अथ वासःपरिधानम् ।

एवं दर्भादिमेक्षणान्तं व्रज्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लं वासः
परिदध्यात् । तथा च स्मृतिः—

‘स्नानाधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि’ ।
‘श्राद्धकृच्छ्रकृत्वासाः स्यात्’ ।

इति ॥

अथ स्नानानन्तरकर्तव्यम् ।

स्नानानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः—

‘ततः स्नात्वा निर्वृत्तेभ्यः प्रयुज्याय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम्’ ॥

इति । कृताञ्जलिः स्वागतमित्युक्त्वा अध्वकृतोपहति-
शुद्ध्यर्थं पादप्रक्षालनार्थमाचमनीयं चादकं क्रमेण प्रयच्छे-
दित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणं मण्डलद्वयं कार्यम् । तथा
च मत्स्यः—

‘.....भवनस्याग्रतो भुवि । (२७)

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले’ ॥

(म. पु. १६. २७ २८)

१. Aparārka quotes this and the following line as from Prachetāh.
२. This line appears in Aparārka as from Vishnu. ३. Aparārka quotes
this line as from Prachetāh. ४. Except A. and I. all read निर्वृत्तेभ्यः
for निर्वृत्तेभ्यः. ५. I. substitutes मूत्रो for भुवि and shows this Pāda
to be the first, while it is actually the second.

इति । गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्ये इति शेषः ।
अत्र विशेषमाह शम्भुः—

‘उदकप्लवमुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिणाप्लवम्’ ।

इति । उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदकप्लवणम् । दक्षिणं
पिच्यं मण्डलं दक्षिणाप्लवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृ-
त्या श्राद्धपरिसमाप्तेर्वैश्वदेविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना
कार्यम् । पिच्यमपसव्यं प्राचीनावीतिना कार्यम् । तथा च मनुः—

‘प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमनेन्द्रिणा ।

पिच्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्भेषाणिना’ ॥

(म. स्मृ. ३. २७९)

इति । अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः—

‘दक्षिणं पातयेत् जानुं देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन्परिचरन्नपि’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ५)

इति । शातातपो ऽपि—

‘उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः’ ॥

इति । मण्डलकरणानन्तरकर्तव्यमाह शम्भुः—

‘उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः’ ॥

१. I. reads wrongly अतन्त्रिणा. २. All, except A. and the text.
substitute सदा for अपि.

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यपसव्यवत् ॥

विप्राणां क्षालयेत्पादोवभिवन्द्यं पुनः पुनः’ ।

(म. पु. १६. २८-२९)

इति । अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चादक्षिणमण्डल-
मभ्यर्चयेत्यर्थः । देवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् ।
अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम्—

‘पाद्यं चैव तथैवार्घ्यं देवमादौ प्रयाजयेत् ।

शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥

इति । पाद्यादिदानं नाम गोत्रांस्वाग्णपूर्वकं कर्तव्यम् । तदुक्तं
मत्स्यपुराणे—

‘नाम-गोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यं कव्ययोः’ ।

(म. पु. १३. ४)

इति । पादप्रक्षालनानन्तरं यत् कर्तव्यं तदाह सुपन्तुः—

‘दर्भपाणिद्विराचम्य लघुवामा जिह्वान्द्रियः ।

परिश्रिते शूचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयत्नान् शूचीन् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषुपवेशयेत्’ ॥

१. All, except A. G. and H. read पाशवभिनन्द्य. and the text reads प्रसवभिनन्द्य. २. D. omits अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम् and the following quotation. H. and I. omit only च. ३. G. substitutes मनु for सुपन्तुः. The following quoted lines are found in Manu, but the readings are quite different. ४. D. reads प्रसवात्मा for द्विराचम्य. ५. D. and G. read शूचिपाप्रवणम्. ६. G. reads आचान्तः.

इति । विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टैर्द्वित्यर्थः । मनुष्यै-

‘आसनेषूपकृतेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २०८)

इति । उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः-

‘आसनं संस्पृशन् सध्येन पाणिना

दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समा-

ध्वमिति चोक्त्वोपवेशयेत्’ ।

इति । धर्मे ऽपि-

‘जान्वालभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिव्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत्’ ॥

(वि. ध. १. १४१. २०)

इति । आदिपुराणे ऽपि-

‘विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।

ज्ञानोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥

उत्तराभिमुखान् विप्रांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगैकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

१. B. C. F. and H. omit विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टैर्द्वित्यर्थः, E. and D. omit this and also the following portion up to आदिपुराणे ऽपि, and D. omits to the end up with and of the quotation from ādipurāṇe.

2. B. C. F. and M. substitute अ for उप-, and I. reads- तु for the same.

3. B. and H. substitute बर्हिष्मदपि for धर्मे ऽपि. C. and F. omit धर्मे ऽपि and also the following quotation. ४. B. C. F. G. and H. omit this line.

इति । मातामहानामप्येवमिति संख्या-दिङ्नियमयोरति-
देशः । वैश्वदैविकं कर्म श्राद्धद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयम् तन्त्रेण
वेत्यभिप्रेत्य तन्त्रं वा वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अत एव मरीचिः-

‘तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्’ ॥

इति । अत्र द्वयोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदैविककर्मणः तन्त्रावृ-
त्तिविधानादेकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्य-
त्वं च प्राप्तम् । ततश्चैकाधिकारापूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारा-
पूर्वसाधकत्वं चावगम्यते ॥

अथ ब्राह्मणनियमाः ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः-

‘पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परम्’ ॥

इति । मौनित्वं च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव यमः-

‘ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितम्’ ।

इति ॥

अथ यति-ब्रह्मचारिणोः भोजनीयत्वम् ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति
तदा सोऽपि श्राद्धे भोजयितव्यः । तदाह यमः-

‘भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्रासः कामं तमपि भोजयेत्’ ॥

१. I. reads अधिकारपूर्वसाधकम्. २. I. reads अधिकारापूर्वसाधकम्.
D. omits भिन्नाधिकारापूर्वसाधकम्.

इति । छागलेयो अपि—

‘पूजयेत् श्राद्धकाले अपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।
विप्रानुद्धरते पापात् पितृन्मातृगणानपि’ ॥

इति । मनुष्ये—

‘ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४३)

इति ॥

अथ ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यम् ।

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यं पुराणे अभिहितम्—

‘श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
ताभ्यां चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत्’ ॥

इति । श्राद्धं करिष्य-इत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत एवोक्तं तत्रैव—

‘उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।
सप्रश्रयश्चोपविष्टान्सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्’ ॥

इति । कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो ‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च’ इति मन्त्रं त्रिः पठेत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्ये ज्वसाने श्राद्धस्य त्रिरावृत्तं जपेत्सदा’ ।

इति । अनन्तरं सर्वतस्तिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे—

१. Except A. and I. all read सत्रह्यचारिणम् for च ब्रह्मचारिणम्.
I. reads पितृ-मातृगणानपि. ३. D. and G. read स्वाहायै स्वाधायै for स्वधायै स्वाहायै.

‘अपहना इति तिलान्विकिरेत्’ ।

इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं पुराणे—

‘कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः’ ।

इति । दर्भासनदानं च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कार्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि’ ।

(या. स्मृ. १. २२९)

इति । विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्त्वेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे—

‘आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वा’ ।

इति । वामं वा दक्षिणेऽपि वेत्ययं विकल्पः पितृव्य-देवार्थ-ब्राह्मणासनदानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अत एवाक्तं तत्रैव—

‘पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे’ ।

इति । दैवे कर्मण्यासनदानं विशेषः काठके अभिहितः—

‘देवानां सयत्रा दर्भाः’ ।

इति । आसनं दत्त्वा पुनर्निमन्त्रयीत । तदाह संप्रहकारः—

‘ततः पुनरपि दत्त्वा निमन्त्रयेत् । दैवेक्षणः

क्रियताम् । ततः ओम् तथेति विप्रो ब्रूयात् ।

प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्नुवानि

इति विप्रः पुनर्ब्रूयात्’ ।

इति । निमन्त्रणं च निरद्भुष्टं हस्तं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं पुराणे—

१. D. reads ब्राह्मणपुराणे for पुराणे. २. We follow here A. I. and the text, All others read कृत्वा for दत्त्वा. ३. The text reads विष्टरार्थं. ४. II. inserts ओम् after तथेति, and G. omits विप्रो.

‘निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्’ ।

इति । अङ्कुष्ठव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमन्त्र्य विश्वान् देवान् समाह्वयेदित्यर्थः । आवाहनेतिकर्तव्यतामाह यमः—

‘यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनम्व्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युक्ता ॥

विश्वेदेवाः गृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम्’ ॥

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तक्रान्तमक्षतान् विकिरेत् आरोपयेदित्यर्थः । विश्वेदेवास्तु दश बृहस्पतिना दर्शिताः—

‘ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

धुनिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवा ॥

आर्द्रवैश्च दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । तेषां मध्ये पुरुरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अत्रावाह्याः । पार्वणश्राद्धत्वात् । अत एव शङ्कः—

‘इष्टिश्राद्धे ऋतुर्दक्षः संकीर्त्यौ वैश्वदैविके ।

नान्दीमुखे सत्य-वसू काम्ये च धुनि-रोचनौ ॥

पुरुरवा-ऽऽर्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके काल-कामावेवं सर्वत्र कीर्तयेत्’ ॥

इति । इष्टिश्राद्धं कर्माङ्गश्राद्धम् । तच्च पारस्करेण दर्शितम्—

१. I. reads ओषधयेति, and II. inserts ओम् before ओषधय इति.
२. E. and D. read रोचनः, and G. reads लोचनः. ३. I. reads आर्द्रवाश्च for आर्द्रवश्च. ४. I. reads एव for एवं.

‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्य-
दिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम् । तत्स्वरूपं वृद्धि-
सिष्ठ आह—

‘पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ।

इति । आदिशब्देनान्नप्राशन-चूडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते ।
न तु गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनानि । तत्र क्रियमाणस्य
कर्माङ्गश्राद्धत्वात् । काम्यं फलकामनोपाधिकम् । पार्वणम-
मावास्याश्राद्धम् । नैमित्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु—

‘एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते’ ।

इति नैमित्तिकशब्दे एकोद्दिष्टे रूढत्वात्कथं सपिण्डीक-
रणे प्रयुज्यते ?—इति । सत्यम् । तथापि—

‘तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्’ ।

इत्येकोद्दिष्टस्य दैवहीनत्वेन काम-कालसंज्ञकानां विश्रेयां
देवानामन्वयानुपपत्तेः एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्त-
कशब्देन लक्षणयोच्यते ॥

अथाध्यादिदानम् ।

विश्वान् देवानावाह्यार्घ्यपात्रासादनादि कुर्यात् । तथा च
याज्ञवल्क्यः—

‘यत्रैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

१. D. omits—

• • • • कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्वसिति ज्ञायते । नान्दीमुखं
वृद्धिश्राद्धम्. २. I. inserts न after वृद्धिश्राद्धात्, but the insertion spoils
the sense. ३. I. reads -ऽप्ये for -ऽव्ये. ४. I. reads यत्रैरन्ववकीर्याथ for
यत्रैरन्ववकीर्याथ.

शन्नो देव्या पयः क्षित्वा यवोऽसीति यवांस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. २३०)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यसिन्पूर्वकम् ।

पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रकैः’ ॥

(म. पु. १७. १४-१५)

इति । प्रचेता अपि—

‘एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिःक्षिपेत् ।

यवोऽसीति यवान् कीर्त्वा गन्ध-पुष्पैः सुपूजितम्’ ॥

इति । अर्घ्यपात्राणि सौवर्ण-राजतादीनि । तदाह कात्या-
यनः—

‘सौवर्ण-राजतौदुम्बर-खट्व-मणिमयानां पात्राणा-

मन्यतमेषु । यानि वा विद्यन्ते । पत्रपुटके वा’ ।

इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादीनि तेषु वेत्यर्थः ।
राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते । न दैवे । तदाह मैत्रेयो राजतं
पात्रमधिकृत्य—

‘शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमद्भलं तद् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्’ ॥

(म. पु. १७. २३)

इति । अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं च-
विंशतिमते—

१. The text reads पवित्रकम् for पावित्रके. २. I. omits मत्स्यः and E. substitutes स एव for the same; while D. reads तद्वद्वाह for तदाह मत्स्यः.

‘द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्’ ।

इति । पवित्रकरणेति कर्त्तव्यतामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

‘अन्तर्दर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्मिते’ ॥

इति । कुशच्छिन्न इति कुशमन्तरा कृत्वा छिन्ने । अत एव यज्ञपार्श्वः—

‘औषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठा-ऽङ्गुलिपर्वणोः ।

छिन्द्यात् प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥

ने नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्’ ।

इति । अनन्तरं ‘स्वाहाध्या’—इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मण-
समीपेऽर्घ्यपात्रं स्थापयेत् । तथा च गार्ग्यः—

‘स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्’ ।

इति । देवानां होमकर्मण्यर्घ्यदाने कर्मण्युपस्थिते पात्रं
स्थापयितुं ‘स्वाहाध्या’—इति मन्त्रमुच्चारयेदिति प्रकरणादेव ग-
म्यते । अर्घ्यपात्रं स्थापयित्वा विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । अर्घ्यदाने विशेषमाह गार्ग्यः—

‘दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु सम्पूज्यार्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

इति । हस्तेष्विति बहुवचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधः ।

१. All, except A. B. C. and F. read याज्ञवल्क्यः for योगियाज्ञवल्क्यः, but The quotation is not found in Yājñavalkya. २. H. and I. read विष्णुरन्तरीक्षं for विष्णुदैवतम्. ३. H. reads नेन केन च for न नखेन न. ४. B. C. and F. read प्रकरणाद्वचनम्व्यते for प्रकरणादेव गम्यते.

विवक्षितम् । तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं प्रदीपकम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणम् । तदन्तर्गतत्वात् । एवमासनप्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पितृर्चनं प्राचीनावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३२)

इति । ननु—दैवे पित्र्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामपि पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यम् । न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थानुसमये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवैषम्यं च । अन्यथा केषाञ्चित् प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चिन्नेति वैषम्यमापद्येत्—इति । सत्यम् । आसनादिपदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमय एव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वं च—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा’ ।

इति वैश्वदैविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं पितृर्चनविधानात् ।
असनादिदानप्रकारमाह स एव—

‘द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशान्तस्वेत्यृचा सह ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ॥ (२३३)

१. D. omits काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पितृर्चनं.
२. G. reads सञ्निधिः for प्रत्यासत्तिः. ३. Except A. and G. all omit इति.
४. The text reads पितृम् for सह.

यत्रार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादि पूर्ववत् । (२३४)

दत्त्वाऽर्घ्यं संलवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः' ॥ (२३५)

(या. स्मृ. १. २३३-३५)

इति । द्विगुणान् द्विगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासनार्थं
दद्यात् । तदुक्तं काठके—

‘पितृणां द्विगुणांस्तिलैः’ ।

इति । आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्चोदकं दद्यात् । तथा चा-
श्वलायनः—

‘अपः प्रदाय । (५) दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं

प्रदाय । (६) आपः प्रदाय’ । (७)

(आ. गृ. सू. ४. ७. ५-६)

इति । ‘श्राद्धे क्षणः क्रियताम्’—इति पूर्ववत् क्षणं दत्त्वा
‘पितृनावाहयिष्ये’—इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा ‘आवाहय’—इति तैर-
नुज्ञातः ‘उशन्तस्त्वा’—इति मन्त्रेणावाह्य ‘नमो वः पितर’—इति
तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्य ‘आयान्तु नः
पितर’—इति मन्त्रेणोर्पतिष्ठेत । तथा च प्रचेताः—

‘शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके’ ।

इति । उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे—

‘जपेदायान्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वः सर्वतोदिशम् ।

सिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति’ ॥

१. D. reads द्विगुणैः for द्विगुणान्. २. I. reads अलं for क्षणं. ३. I.
reads स्पृष्ट्वा for पृष्ट्वा. ४. II. and I. read उपतिष्ठते for उपतिष्ठत. ५. G.
reads पैतृकम्.

‘इति । अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अत्रार्घ्यपा-
त्रासादनादौ विशेषो विष्णुना दर्शितः—

‘दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु
त्रिष्वप आसिञ्चच्छन्नोदेवीरिति’ ।

(वि. स्मृ. ७३.१२)

इति । अयमर्थः—दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गतया ऽऽसा-
दिनेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु त्रिष्वर्घ्यपात्रेषु ‘शन्नोदेवीरभि-
ष्टय’—इति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप आसिञ्चेदिति । शौनको अपि ।

‘पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शन्नो
देवीरभिष्टय इत्यनुमन्वितासु तिलानाव-
पति । ‘तिलोर्धम सोमदेवत्यां गोसवे देव-
निर्मितः । प्रेत्नवद्भिः प्रतः स्वधया पितृ-
निर्माँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधानमः’ ।

इति । अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकब्राह्मण-
निमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमन्त्रणेऽपि त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि ।
न तु ब्राह्मणसङ्ख्यया । अत एव वैजवापः—

‘स्तीर्त्वा पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।

एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि’ ॥

• इति । स्तीर्त्वा तिलानर्घ्योदकेषु क्षिप्वेत्यर्थः । अर्घ्यपवि-
त्रं चायुग्मसङ्ख्यया कर्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे’ ।

१. B. C. F. H. and I. read गोसवे for गोसवे. २. I. reads प्रत्नमद्भिः
पत्नस्वधया. ३. D. reads नीत्वा for स्तीर्त्वा. ४. D. reads नीत्वा for
स्तीर्त्वा.

इति । तिलप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्’ ।

इति । या अर्घ्योर्हा आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः । अनन्तरकर्त्तव्यमाह शौनकः—

‘ताः प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधार्घ्या इति’ ।

ता अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयिष्यन् ‘स्वधार्घ्या’-इति मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः । ततः पवित्रान्तर्हितेष्वृदकपूर्वकं ‘या दिव्या’-इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—

‘ततो ब्राह्मणहस्तेष्वृदकपूर्वं दर्भान्प्रदायोदकपूर्वक-
मर्घोदकं ददाति या दिव्या इत्युक्त्वा सावेतने
र्घ्योदकमित्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः’ ।

इति । अत्र विशेषमाह धर्मः—

‘या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य

नाम गोत्रं च गृहीत्वा सपवित्रहस्तेर्घ्यं दद्यात्’ ।

इति । यत्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति बहुवचनं तत्
त्रींस्त्रीनेकैकत्रेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मणहस्तेष्वृद-
कपूर्वं दर्भान्प्रदायेति पितृर्थाब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात् ।

१. D. reads ब्रह्मण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणे. २. I. inserts ताः after अर्घ्याः. ३. D. reads तथा for स्वधा, and omits ताः which follows the Sūtra. ४. B. C. and F. omit the following:—

उदकपूर्वकं ‘या दिव्या’-इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—
‘ततो ब्राह्मणहस्तेष्वृद-
कपूर्वं दर्भान्प्रदायेति पितृर्थाब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात्’ ।

G. also omits this portion, but it appears in the marginal corrections.

अन्यथा एवमेवेतेरयोरिति पितामह-प्रपितामहार्थब्राह्मणार्च-
नस्य पृथग्विधानं न स्यात् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घोदकानां
संस्तवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्पा-
त्रं न्युब्जमधोमुखम्—

‘पितृभ्यः स्थानमसि’ ।

इत्यधः कुर्यात् भूमौ निदध्यात् इत्यर्थः । न्युब्जकरणान-
न्तरकर्त्तव्यमाह वैजवापः—

‘तस्योपरि कुशान्दत्वा प्रदद्याद्वैवपूर्वकम् ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीप-वस्त्रोपवीतकम्’ ॥

इति । दैवपूर्वकमित्ययं पदार्थानुममयो याज्ञवल्क्योक्तका-
ण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः ॥

अथाऽग्नौकरणम् ।

एवं गन्ध-पुष्पादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्च्यग्नौकरणाख्यं कर्म
कुर्यात् । तदाह कात्यायनः—

‘गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यनुभवान् च ।

धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौकुर्यादतः परम् ॥

(का. स्मृ. २. १७. ११)

इति । अग्नौकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतपुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ॥

Except A. all read एवमितरयोः, but these words are from the above
ted Sūtra of Paithīnāsi, which does not omit एव. २ II. reads कुशं
कुशान्. ३. D. reads ह्यग्नौकुर्यादनन्तरम् for अग्नौकुर्यादतः परम्.

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः' ॥

(या. स्मृ. १. २३६-३७)

इति । अग्नौकरिष्यन् घृतघृतभन्नमादाय 'अग्नौ करिष्ये'—इति ब्राह्मणान् पृच्छेत् । घृतशब्देन शाकादेर्निर्वासः । ततः कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः—

‘सान्निध्यमुपसमाधाय मेक्षणेनावदाय सोमाय पितृ-
मने स्वधानमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः’ ।

इति पिण्डपितृत्यजविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततो मेक्षणं हुत्वा हुतशेषं यथालाभोपपन्नेषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे—

‘अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके’ ।

इति । अग्नौकरणं च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । न तत्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपितृत्यजस्य दैविकत्व-पैतृकत्वाभ्यामुभयविधत्वेन विकल्पितोभयधर्मकत्वात् तद्विरुद्धभूताग्नौकरणं होमेषु प्राचीनावीतिवोपवीतित्वयोर्विकल्पो ऽवगम्यते । अथ यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । अग्नौकरणं च स्मार्त्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधानेनौपासनाग्निर्नास्ति तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । तदमग्निधाने लौकिकाग्नौ । तथा च वायुपुराणम्—

‘आहत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये’ ॥

(वायुपु. २. १३. ५२-५३)

१. The text reads च for जु. २. The text reads होमार्थं विप्रयत्नतः for होमार्थं वै प्रयत्नतः. ३. The text reads अस्वर्ग्यं for अग्न्यर्थः.

इति । अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्धयर्थम् । दक्षिणा-
ग्न्यसन्निधाने पाणौ होमः कर्तव्यः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः’ ।

इति । साग्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निः । दक्षिणाग्न्यसन्निधाने
हस्ते लौकिकेऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धा-
धानेनाहिताग्निरप्यनग्निमान् तदौपासनाग्नौकरणं कुर्यात् ।
तदभावे द्विजपाणावप्सु वा । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अनाहिताग्निस्त्वौपासनाग्न्यभावे द्विजे ऽप्सु चे’ ।

इति । चशब्देनार्धाधानेनानाहिताग्निर्गृह्यते । अप्सवग्नौक-
रणं जलसमीपे श्राद्धकरणे वेदितव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विष्णुधर्मोत्तरे* वाऽप्सु मार्कण्डेयेन यः स्मृतः ।

स यदाऽप्यां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो विधिस्तदा’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २१२)

इति तद्ब्रह्मचारिविषयम् । तदाह जातृकर्ण्यः—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे’ ।

* उक्तश्रापं श्राद्धविधिविष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकण्डे शतोपरि चत्वारिंश-
त्तममध्यापमारभ्य किञ्चिदधिकैः पञ्चभिरध्यायैः मार्कण्डेयेन वज्रप्रति ।
तस्यैवायमुल्लेख इति द्रष्टव्यम् ।

१. B. C. and F. read आहिताग्निरनाहिताग्निरप्यग्निमान्. २. B. C. and
F. substitute च for तु. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads
अनाहिताग्निशब्देन for चशब्देन. ५. B. C. D. E. G. and H. read
आग्ने for आहु.

अस्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति' ॥

इति । विद्यमाने ऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु श्राद्धेषु ब्राह्म-
णपाणवेव होमः । तदाहुर्गृह्यकाराः—

‘अन्वष्टक्यं च पूर्व्येद्युर्मासिमासि च पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदये ऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

चतुर्ष्वेद्येषु सामीनामग्नौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि' ॥

इति ।

‘हेमेन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षानामष्टम्योऽष्टकाः’ ।

इति विहितान्यष्टकाश्राद्धानि । तत्राष्टकाश्राद्धानामु-
त्तरदिने नवम्यां क्रियमाणं श्राद्धमन्वष्टक्यम् । पूर्व्येद्युः सप्तम्यां
क्रियमाणं श्राद्धं ‘पूर्व्येद्युः’—इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रति-
मासं क्रियमाणमापरपक्षिकं श्राद्धं ‘मासि मासि’—इत्यनेनो-
क्तम् । पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतममावास्याश्राद्धम् । काम्यं
पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं श्राद्धम् । आभ्युदयिकश्राद्धं ‘अ-
भ्युदय’—इति पदेनोक्तम् । अष्टकाख्यश्राद्धं ‘अष्टम्यां’—इतिपदे-
नोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तम् । सपि-
ण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात् । एषां मध्ये आद्येषु च-
तुर्षु सामिकानामग्नावेवाग्नौकरणहोमः । उत्तरेषु सामीनां पित्र्य-
ब्राह्मणहस्त एवेति । पाणौ होमे तु विंशपः कात्यायनेन
दर्शितः—

‘पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनम्रिकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १७. १५)

१. All, except A. and L. omit the portion from हेमेन्तशिशिरयोः to पि-
त्र्यब्राह्मणहस्त एवेति (both inclusive).

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः’ ।

इति तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मण-
पाणौ होमपक्षेऽपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निःक्षिपेत् । अतः
एव वायुपुराणम्—

‘हुत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैः’ ॥

इति । पाणौ होमे यत्कर्त्तव्यं तदात्र शौनकः—

‘अनग्निश्चेदाद्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौ-

करणम्—इति पूर्ववत्तथाऽस्त्विति’ ।

इति । अयमर्थः—आद्यं घृतप्लुतमन्नं गृहीत्वा—

‘भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये’ ।

इति पूर्ववत् पृष्ट्वा तथाऽस्त्विति तैरनुज्ञातो जुहुयात्—

इति । यमोऽपि—

‘अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो हि सः’ ॥

इति । पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्या दर्भाः । दैवकरग्रह-
णेन पित्र्यब्राह्मणकरोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेना-
ग्नौकरणस्य विधानात् । पाणितले हुतस्यान्नस्य विनियोग-
माह गृह्यपरिशिष्टकारः—

‘यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

१. D. omits the portion between इति and पित्र्ये निवेदयेत् (both
inclusive). २. B, C, E. and F. read एकभावेन for एकीभावेन.

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्रन्त्यबुद्धयः।

पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते' ॥

इति । यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृ-मातामहश्चाह-
द्वयार्थं सहदेवानुष्ठेयः । वैश्वदेवभेदे अपि तत्राधिकरणकार-
कस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । यदा पित्र्यब्राह्मणकरे होमस्तदा माता-
महब्राह्मणकरे अपि पृथगनुष्ठेयः । वैश्वदैविकतन्त्रत्वे अपि तत्राधि-
करणकारकस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । तथा च कान्यायनः—

‘मातामहस्य भेदे अपि कुर्यात्तत्रैव साग्निकः’ ।

इति । वैश्वदैविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मातामहा-
र्थब्राह्मणस्यापि पाणौ होमं साग्निकः कुर्यादित्यर्थः । पात्राणि
द्विः प्रक्षालयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

‘प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चादग्निर्विधानवत् ।

प्रक्षालनजलं दर्भैस्तिलमिश्रं क्षिपेच्छुचौ’ ॥

इति । हस्तेन निर्मृष्टं पात्रादीनि मध्यमपदलोपी समासः ।
आदिशब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते ॥

अथ परिवेषणम् ।

एवं प्रक्षालितेषु पात्रेषु हुतशेषं प्राचीनावीती पितृपात्रेषु
निधाय सम्पादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् । तथा च शौनकः—

‘हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्’ ॥

१. A. reads तन्त्रेण for तत्रैव, and for the same I. reads तन्त्रे च.
२. I. reads द्विधा भवत् for विधानवत्. ३. Except A. and I. all omit
this line; while I. reads प्रक्षालनं जलं for प्रक्षालनजलं.

इति । अपसव्येनेति हुतशेषनिवेदनेनाऽन्वेति । नतु परिवेषणेन । अत एव काष्ठाजिनिः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि’ ॥

इति । परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः—

‘पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिःक्षिपेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २२४)

इति । अन्नस्य वर्धितमन्नेन पूर्ण परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थपात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् । अत एव वायुपुराणम्—

‘फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणे’ ।

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

‘परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृभृत्ये ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्रीसहाये यतः स्मृते’ ॥

इति तदितरापेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सवर्णयैव* परिवेषणं कार्यम् । तथा च नारायणः—

‘यद्भव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते’ ॥

* ‘सवर्णयैव’—इति युगान्तरविषयम् ।

‘द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा’ ।

इत्यादिना असवर्णस्त्रीविवाहस्यैव कलौ निषिद्धत्वात् ।

१. H. omits -नाऽन्वेति and reads हुतशेषनिवेदनेन स्वन्नपरिवेषणे. २. The text inserts तु after पाणिभ्याम्. ३. I. reads परिवेषणात् for परिवेषणे. ४. G. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृते, and I. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृतः.

इति । हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

(म. पु. १७. २८)

इति । हस्तेनोपि न साक्षाद्वेयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा ।

अत एव वृद्धशानातपः—

‘हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनादयः ।

दातारं नोपनिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

(व. स्म. १४. ३१)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘नास्पत्रिवेण हस्तेन नैकेन न विनाकुशम् ।

नायसेनैव पात्रेण श्राद्धेषु परिवेषयेत्’ ॥

इति । आयमेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परि-

वेषणे कानि पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः—

‘घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि ।

१. All, except A. and I. omit —

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः —

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

In I. this portion appears thus—

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साक्षाद्वेयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा
अत एव वृद्धशानातपः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

इति । मत्स्येनोक्तम्— २. Except A. and I. all omit this अ. ३. These
two lines are found in Vasishtha Smṛiti. ४. B. C. D. F. G. and
H. substitute पुराणे अ. ३. for विष्णुपुराणे अ. ३. and for the same E. read
पात्राणि अ. ३. But the quotation appears neither in Vishnupurāṇam
nor in Vāyupurāṇam. ५. Except A. and the text all omit खड्गपात्राणि
and च, and insert वा before and after कर्तुं पात्राणि.

फलगुपात्राणि च प्रशस्तानि । (२२)

अत्र च पितृगाथा भवति । (२३)

सौवर्ण-राजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति फलगुपात्रेण वाऽप्यथ' ॥

(वि. स्मृ. ७९. २२-२४)

इति । खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फलगुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः—

‘भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुममाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान्* सर्वान् प्रचोदयन्' ॥

(म. स्मृ. ३. २२७-२८)

इति । शौनको अपि—

‘पाकं सर्वमुपानीय निवेद्यं च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्' ॥

* अत्र ‘गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्’—इत्यनेन इदं क्षारमिदं मधुरमिदमाग्लमित्यादिनिवेदनपूर्वकं परिवेषणीयमित्यर्थो विवक्षितः । न तु पदार्थस्तुतिः । तथा सति—

‘अभन्ति पितरस्तावदावभोक्ता हविर्गुणाः’ ।

इत्यादि निषेधात् अभ्रदानं विफलं स्यात् ।

१. The text substitutes श्लोको भवति for पितृगाथा भवति. २. I reads बान्ति. ३. All, except A, and I, omit खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फलगुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । ४. I. reads उपनीयं. ५. The text reads परिवेषयेत् for परिवेषयेत्तु ६ I. reads शाकं for पाकं. ७. B, C, and F, read संवेद्य for निवेद्य; while G. reads निवेद्यं.

इति । सम्पादितं सर्वं पात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह प्रचेताः—

‘सर्वं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत्’ ।

इति । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं त्रिणुरित्येते द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्’ ॥

(य. स्मृ. १. २३८)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह ऋषिः—

‘हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमितीरयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसत्तावनिवर्त्तनम् ॥

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत्’ ॥

इति । अयमर्थः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दा-
च्चारणानन्तरमिदमन्नमित्युच्चारयेत् । ततः स्वाहेति मन्त्रमुच्चा-
रयेत् । ततो न ममन्ति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादि-
क्रमात् सम्बन्ध-गोत्र-नामोच्चारणपूर्वकं* देवतोद्देशं कृत्वेदमन्न-

* देवे-विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदमन्नं स्वाहा न मम-इति स्वत्वत्यागः ।
पित्रे तु सम्बन्धनाम-गोत्रोच्चारणानन्तरं-इदमन्नं स्वधा न मम-इति-
त्यागः । इदानीन्तनशिष्टास्तु—‘परिवष्टं परिवेष्टयमाणं’ अथवा ‘दत्तं च
दास्यमानं च आतृप्तेस्तृप्तिपर्यन्तं’ इत्यादि किञ्चिदधिकं पठन्ति ।

१. G, H and I. read सर्वपात्रेषु for सर्वं पात्रेषु. D substitutes निक्षिप्य
for प्रक्षिप्य. २. Except A. I, and the text all read इत्येतत् for इत्येते;
while B, C, D, F. and H, substitute निवेशयेत् for निवेशयेत्. ३. I.
reads स्वसत्तावि निवर्त्तयेत् for स्वसत्ताविनिवर्त्तनम्. ४. H. and I. read पितृ-
क्रमात्. ५. Except A. and I, all read देवतोद्देशोच्चारणानन्तरम्.

मिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य स्वधेति कव्यदानप्रकाशकं
मन्त्रमुच्चार्य न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । अनन्तरकृत्य-
माह लघुयमः—

‘अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्वेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा तेतो यत्नेन भोजयेत्’ ॥

इति । ‘अच्छिद्रं जायताम्’—इत्युक्त्यनन्तरकर्तव्यमाह
प्रचेताः—

‘आपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिजपेदथ ।

मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा’ ॥

इति । मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
सावित्रीं सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३९)

इति । यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अत एव
व्यासः—

‘जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः ।

कृतमौनाः समश्रीयुरपोशानादनन्तरम्’ ॥

इति । श्राद्धभोक्ता वलिं न दद्यात् । अत एवाग्निः—

‘दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निःक्षिपेद्वलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराश्रयैः पितृभिर्गतम्’ ॥

१. B, C, and F. read नतो for सतो. २. D. and I. read इत्युक्त्वा ।
अनन्तर— ३. Except A. and I. all omit—

मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
४. Except A. and I. all omit यथासुखमित्यत्र.

इति । भोजनोपक्रमानन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अश्रत्सु जपेद्याहतिपूर्वा गायत्रीं सप्रणवां
सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसू-
क्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि’ ।

इति । मनुरपि—

‘स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानातिहासांश्च पुराणानि खिलानि च’ ॥

(म. स्म. ३. २३२)

इति । अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अन एव
जमदग्निः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विमर्जनम्’ ॥

इति ॥

अथ दातृ-भोक्तृनियमाः ।

दातृ-भोक्तृनियममाह वृद्धशातातपः—

‘अपेक्षितं यो न दद्यात् श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् ॥
अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृघातकः’ ॥

इति । ननु—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read अक्षिप्तानि for खिलानि. २. I. reads निवर्तमानाह. ३. B. C. and F. omit this and the following line.
४. D. substitutes ननु for ननु.

‘याचेते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

पितरस्तस्य कुप्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः’ ॥

इति ।

‘कृच्छ्रद्वादशारेण मुच्यते ऋर्मणस्ततः ।

तस्माद्विद्वान्नैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्’ ॥

इति वायुपुराण-स्मृती विरुद्धेयातामिति चेत् । मैवम् ।

तयोरनुपकल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोऽप्य-
त्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । अनपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह निगमः-

‘नाऽन्न-पानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित् ।

अनिष्टत्वाद्वहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया’ ॥

इति । वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम् । मुखतो याचनं

मौनभङ्गाविशेषात् । अपेक्षितं वस्तु ददामीत्युक्त्वा न देयम् ।

तथा च यमः-

‘यावद्भविष्यं भवति यावदिष्टं प्रदीयते ।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोऽहं ददाम्यहम्’ ॥

इति । भोजनकाले दातुर्नियमा ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः-

१. D. reads याचयेत् for याचते. २. I. substitutes ज्ञानदुर्बल. for ज्ञानव-
र्जितः. ३. D. E. and G. read तुप्यन्ति for कुप्यन्ति. H. reads the same,
but has कुप्यन्ति as marginal correction; while I. reads कुप्यन्ति. ४. D.
reads तयोरनुपकल्पित- for तयोरनुपकल्पित-, and omits- उपकल्पितवस्तुनो-
ऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति १. ५. D. reads उपकल्पित- for अनपेक्षित- and यम- for निगमः. ६. H.
reads अनपेक्षितं for अपेक्षितं. ७. D. substitutes नाहं for नाहं and
for the same B. C. F. and H. read नाहं.

‘न चाश्रु पातयेत् जेतु नायुक्तां गिरमीरयेत् ।
 न चोद्दीक्षेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ॥
 न दीनो नापि वा कुड्यो न चैवान्यमना नरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः’ ॥

इति । भोक्तृनियममाह सुमन्तुः—

‘अक्रोधनो रसान् सम्यगद्याद्यस्य रोचते ।
 आ तृप्तेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणम्’ ॥

इति । निगमेष्वपि—

‘तूष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमाना अनुद्भृत्य पात्रम् ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
 नैवासौ भोजयेत् श्राद्धे निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति । प्रचेता अपि—

‘पीत्वाऽऽपोशानमश्रीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
 सर्वेन्द्रियाणां चापत्यं न कुर्यात्पाणि-पादयोः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्रीरंश्चैव वाग्यताः ।
 न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाना पृष्टा हविर्गुणान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३६)

इति । अश्रीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादान् परस्परसंस्पर्शेष्वपि भो-
 जनानिवृत्त्यर्थः । अत एव शङ्कः—

१. I. reads कर्ता for जातु. D. and H. substitute नासक्तां for नायुक्तां, and H. has the marginal reading न पुष्कां for the same. E. and G. read अनयुक्तां and I. नायुक्तां. २. I. reads भुञ्जते for भोजयेत्. ३. The text reads ते च for चैव.

‘श्राद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्’ ॥
इति । पुनः स एव—

हुङ्गारेणापि यो ब्रूयाद्दस्ताद्वाऽपि गुणान्वदेत् ।
भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद्दस्तेन वाऽपि तत् ॥
प्रौढपादो बहिःकक्षो बहिर्जानुकरोऽथ वा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
पीतावशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
खादितार्थं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥
मुखेन वा धमेदन्नं निर्घृतेद्वाजनेऽपि वा ।
इत्थमन्नं द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥

इति । प्रौढपादः आसनाद्यारूढपादः । बहिःकक्ष उत्तर-
बासोबहिर्भूतकक्षद्वितयः । दानुनियममाह शङ्खः—

‘श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेद्भवणादिषु ।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ॥
दानुः पतति बाहुर्वै जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते’ ।

इति । अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः—

‘न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो वस्तिन न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात् सक्तुभ्य एव च’ ॥

१. Except I, all substitute शङ्खोऽपि for पुनः स एव. २. B, C, E, G, and H, read इत्थमन्नं द्विजः श्राद्धे भुक्त्वा for इत्थमन्नं द्विजः श्राद्धं हत्वा. D, also has the same reading, but it reads श्राद्धे for श्राद्धं. ३. All, except A, and I, omit from प्रौढपादः to कक्षद्वितय (both inclusive).

इति । न च-

‘न निन्देयुर्नावशेषयेयुः’।

इति जमदग्निवचनविरोधः-इति वाच्यम् । तस्याधिकाव-
शेषणविषयत्वात् । अत एवोक्तं तेनैव-

‘अल्पं पुनरुत्सृष्ट्यं तस्यासंस्कृत-
प्रमीतानां भागधेयत्वात्’ ।

इति । उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वं च मनुराह-
‘असंस्कृतप्रमीतानां त्याग्निनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरश्च यः’ ॥

(म. स्म. ३. २४५)

इति । एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्त्तव्यं तदाह
प्रचेताः-

‘तृप्तान् बुध्वाऽन्नमादाय सन्निलं पूर्ववज्जपेत्’ ।

इति । पूर्ववत्सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुमतीं च जपेत्-

इति । तदाह कात्यायनः-

‘गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च
जप्त्वा तृप्ताः स्येति पृच्छति’ ।

इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः-

‘तृप्ताः स्येति च पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ’ ।

इति ॥

अथ ब्राह्मणभोजनानन्तरकर्त्तव्यम् ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः-

१. B. C. F. and L. read उच्छिष्टभागधेयं. २. Except A. and L.
read मधुमतीं for मधुमतीं.

‘सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४४)

इति । सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिस्तत्सार्ववर्णिकम् ।

अत्र विशेषमाह प्रचेताः—

‘ ये अग्नीति भुवि क्षिपेत्’ ।

इति । भुवि दर्भास्तृतायामिति । अत एव मनुना—

‘ दर्भेषु विकिरश्च यः’ ।

(म. स्मृ. ३. २४५)

इत्युक्तम् । विकिरं दत्त्वा आचामेत् । अत एव मरीचिः—

‘ श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा यो नाचामेन्मतिक्षयोत् ।

पितरस्तस्य षण्मासं भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः’ ॥

इति । अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात् । तथा च मदा-
लसावाक्यम्—

‘ तैश्च दद्याच्चमनार्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत्’ ।

(मा. पु. ३१. ५३)

इति । पिण्ड्यन्नाह्णपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाच्चमनार्थमुदकं द-
द्यात् । तदाह विष्णुः—

‘ उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः

१. H. and I. read -अमात् for -क्षयात्. २. Except A. and the text all read सतस्तु for तद्वत् and insert च before आपः. ३. The text reads एत्ता for एतान्.

प्राङ्मुखेषु । ततश्च 'मुप्रोक्षितम्'— इति श्राद्ध-
देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।

(वि. स्मृ. ७३. २५)

इति । पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं
उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदेविकब्राह्मणेषु दत्त्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति
मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरि कर्मजातं
कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ पिण्डनिर्वपणम् ।

ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः

‘सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् पितृयज्ञवत् ॥

(या. स्मृ. १. २४२)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणार्थपक्वं तिलमिश्रं सर्वमन्नमु-
पादाय पिण्डान् कृत्वा उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन
पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा

१. After this word the text inserts दत्त्वा. २. All, except A. and the
text, substitute तु for च and omit सु. I. reads प्रोक्षणम् for प्रोक्षितम्. All,
except A., terminate this quotation of Vishnu at प्रोक्षितम् through
mistake and omit the following— पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्व-
कमाचमनार्थं उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदेविकब्राह्मणेषु दत्त्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति
मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरिकर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ।

३. The text substitutes वे for तु; while D. reads उच्छिष्टयज्ञवत् for पि-
ण्डयज्ञवत्. ४. D. and E. read ब्राह्मणार्थं पक्वतिलमिश्रं. ५. B. C. E.
and I. omit पिण्डः. ६. E. omits एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा तु
चरुश्रपणसङ्ग्राहः तदाऽप्रीकरणशिष्टचरुक्षेपेण सह सर्वमन्नमाय अभिसन्निधौ
पिण्डान् दद्यात्.

तु चरुश्रपणसद्भावस्तदाऽग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्व-
मन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् । तदाह मनुः—

‘त्रींस्तु तस्माद्भविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

औदेकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २१५)

इति । उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपमाहाश्रितः—

‘पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिवरन्निषु ।

उच्छिष्टसन्निधानं तु नोच्छिष्टासनसन्निधौ’ ॥

इति । त्रिवरन्निष्विति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपल-
क्षणार्थम् । अत एव व्यासः—

‘अरन्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पृशतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः’ ॥

इति । पिण्डदाने कालमाह मनुः—

‘पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते’ ।

(म. स्मृ. ३. २६१)

इति । भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरं अग्नौकरणानन्तरं
वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमा-
चमनादर्वागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनि-
र्वपणं केचिदिच्छन्तीति केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात्
पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्वहितेष्वप्रशस्तेषु
श्राद्धेषु । सपिण्डीकरणादिप्रशस्तश्राद्धेषु पश्चादेव पिण्डनिर्व-
पणम् । तदाह लौगाक्षिः—

१. D. and G. read औदेकेनैव for औदेकेनैव read तत
for तु. ३. D. reads तत्र for यत्र.

‘अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्’ ॥

इति । आचमनात् प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा
पिण्डनिर्वपणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतम् ।

तत् स्वशाखामतं येन तत्र कुर्याद्विचक्षणः’ ॥

इति । तत्राऽऽश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूर्ध्वं वेति प-
क्षयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाऽऽश्वलायनः—

‘भुक्तवस्त्वनाचान्तेषु पिण्डान् निदध्यात् ।

(१२) आचान्तेष्वेके’ । (१३)

(आ. गृ. सू. ४. ८. १२-१३)

इति । यस्यां शाखायां कालविशेषो न श्रुतः तत्र प्रयो-
गसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिण्डनिर्वपणपक्ष एव ग्रहीतव्यः ।
पिण्डनिर्वपणेति कर्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे अभिहिता—

‘सम्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।

प्रघर्षणं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मण्यतन्वितः ॥

खण्डनं पेयणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

वज्रेणाथ कुशैर्वापि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः’ ॥

इति । खण्डनं कुशादेश्छेदनम् । पेयणं भूषर्षणम् । वज-
शब्देन स्पर्श उच्यते । उल्लेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः—

‘उल्लिख्यापहता इति’ ।

इति । अनन्तरं प्रोक्षयेत् ।

१. D. substitutes लम्ब for दण्ड. २. We follow here A. D. and
the text; while others substitute वा for एके. ३. D. substitutes स्पर्श for
अथ. ४. I. reads स्पर्शः for लम्ब. The former is meaningless.

‘ तामभ्युक्ष्य ’

इति आश्वलायनस्मरणात् । तत्र कुशानास्तृणुयात् ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्’ ।

इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

‘असाववनेनिङ्क्ष्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीताऽवनेजनम्’ ॥

इति । असाविति पित्रादीन् नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन
दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरेकेन जनमुदकनिर्वपणं कुर्यादि-
त्यर्थः । अत्राऽऽश्वलायनेनाऽवनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम्—

‘प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः’ ।

इत्यादि तदविरुद्धम् । शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः ।

पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः—

‘असावेतत्त’ इति ये चत्वा मत्रान्विति चैके’ ।

इति । असावित्यमुकगोत्रामुकशर्मन्निति सम्बोध्य एतत्ते
इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात् । एके ये च त्वामत्रान्विति मन्त्रेण
पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च सव्यंजोन्वाच्य
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे—

‘मधु-सर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः’ ॥

(वायुपु. २. १३. २२)

१. I. reads नमिष्व for -निङ्क्ष्व. २. D. omits चैके and I. has only
च. ३. I. reads आम्वाच्य, D. omits the portion between कर्त्तव्यम् and
भूमौ पितृपरायणः (both exclusive). ४. The text reads ससा.

इति । पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः—

‘न्युप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याह्निपभागिनाम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २१६)

इति । तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः—

‘अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा-

यध्वमिति दर्भमूलेषु कृगवध्वपणम्’ ।

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मुख आत्मना-

दावृच्याऽमीमदन्त पितर इति जपति’ ।

(वि. स्मृ. ७. २२)

इति । आत्मनात् प्राणायामोत्थवायुपीडावधि उदङ्मुख आसीत् । ततोऽनुच्छ्वसन्नत्र पर्यावृच्यामीमदन्तेति मनसा जपि-
त्वोच्छ्वसेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः—

‘वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

संध्यं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ॥

आवृत्त्य प्राणमायम्य पितृन्ध्यायन्यथार्हतः ।

जपस्तेनैव चाऽवृत्त्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १७. २१-२२)

इति । अमीमदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः—

१ The text reads सतस्वास्तु for पितृभ्यस्तु. २. Except A. and the text all omit यथाभागमावृषाध्वम. ३. D. and the text read दर्भमूलेषु. ४. H. has the marginal reading प्राणायामोच्छ्वास-. ५. Except A. and the text all omit this line. ६. The following quotation of Vishnu cannot be traced in any of the printed copies we have, while it appears in the MS.

‘अमीमदन्तेत्यनुमन्च्य शेषावघ्राणं कृत्वा
 शुन्धतां पितर इति पूर्वयदुदकनिनयनं
 पिण्डोपरि ततोऽसावभ्यङ्क्ष्वेत्यभ्यञ्जनं
 दद्यादसावङ्क्ष्वेत्यञ्जनं अथ वस्त्रमभावे
 दशामूर्णां वा एतद्वः पितरो वामो मानो-
 तोन्यत्पितरो युङ्ध्वम् ।

(वि. स्मृ. ७३. २६)

इति । तदनन्तरं व्याघ्रः—

‘गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिर्दिशयेत् ।
 एतद्वः पितरो वामो दशां दत्त्वा पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अर्चनानन्तरं मत्स्यः—

‘यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भाज्यमगहितम् ।
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन’ ॥

(म. पु. १७. ३६)

इति । तदनन्तरं बृहस्पतिः—

‘अनभ्यर्च्योदिपात्रं तु तेषामुपरि निःक्षिपेत् ।

इति । अनन्तरं विष्णुः—

‘अथैतानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इत्यादिना
 मनोन्वाहुवः मह इति तृचान्तेनाथैतान्
 पिण्डांश्चालयेत् परेतन पितर इति’ ।

(वि. स्मृ. ७३. २७)

१. I. reads अभ्यङ्क्ष्व for अभ्यङ्क्ष्व. २. I. reads मानोत प्रत्य पितरो युङ्ध्वम्. This reading does not give any sense. ३. The following quotation appears only in the MS. we have.

इति ॥

अथ पिण्डदानान्तरकृत्यम् ।

अनन्तरकृत्यमाहः ॥ अश्वलायनः—

‘अग्निं प्रत्येषादग्ने तमधाश्च त्र स्तंमैरिति अग्नि-
मग्नौ कृष्णाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिव्याम् ।

इति । अनन्तरकृत्यमाह मन्त्र्यः—

‘अथाचान्तेषु चावम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत् ।

(म. पु. १७. ४९)

इति । ब्राह्मणतस्तेषु सकृत् सकृदप्ये दद्यादित्यर्थः । एत-
दावमनान् प्राक् पिण्डदानपक्षे वेदिनव्यम् । आचान्तेषु तु
पिण्डदानपक्षे आवम्य पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तपूदकं
सकृत् सकृदद्यात् । कुशाश्च देयाः । पञ्चपुगणे अपि—

‘आचान्तेषु दद्यात् पुष्पाणि मयवानि च’ ।

इति । अत्र यवग्रहणं निलोपलक्षणार्थम् । च शब्दः पु-
नरपुनरुदकदानसमुच्चयार्थः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादपि
कुत्रचित् शुचौ देशे विमृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च
मन्त्र्यः

‘आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पा-क्षतौदकम्’ ।

(म. पु. १६. ४७)

इति । अनन्तरकृत्यमाह स एव—

‘दत्त्वाऽग्नीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो ब्रुवः ।

अधोगः पितरः सन्तु सन्निव्युक्ते पुनर्द्विजेः ॥ (५३)

गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेव्युक्तश्च तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ (५४)

१. The text reads द्विजेभ्यः for द्विजेभ्यः. २. The text reads इति
चेवमुदीरयेत् for वेशा सन्ततिरेव च, and omits the following line.

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नो ऽस्त्विति । (५०)

‘एताः सत्या आशिषः सन्तु सन्निव्युक्तश्च तैः पुनः’ ।

(म. पु. १७. ५३-५५)

इति ॥

अथ स्वस्तिवाचनकम् ।

अनन्तरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अत एव नारायणः—

‘अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां शब्दा यान्ति यथागतम्’ ॥

इति । पात्रचालने विशेषमाह जातृकर्ण्यः—

‘पात्राणि चालयेत् श्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नाऽसंजात्या कथञ्चन’ ॥

इति । स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः—

‘स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्’ ।

इति । यज्ञोपवीती वैश्वदेविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुच्छरवा-ऽऽर्द्र-
वसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति
कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च-स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मण-
हस्तेष्वप्येवमेव । अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च’ ।

(या. स्मृ. १. २४३)

१. I. reads ऽसंजात्या for ऽसंजात्या. २. Except A, and I, all omit this portion :—

यज्ञोपवीती वैश्वदेविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुच्छरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्वप्येवमेव ।

इति । अक्षय्यमस्त्विति ब्राह्मणद्वस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।
मार्कण्डेयों अपि—

‘पितृणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।
ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्विति’ ॥
इति । इस्तेष्वित्यध्याहृत्य योजना ॥

अथ दक्षिणादानम् ।

अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः—

‘स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अक्षय्योदकमव च ।
मनिलं नाम-गोत्रेण दद्याच्छक्या च दक्षिणाम ॥
गो-भृ-हिरण्य-वासांश्च भव्यानि शयनानि च ।
दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुंश्च च ॥
विज्जगादयेन रक्षितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्’ ।

इति । अत्र विशेषमात्रं पारम्पर्यः—

‘हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः ।
अन्यच्च गो-रुदणार्जजनं यावच्छक्यं दद्यात् ।
एकपंकन्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।
भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणां त्वनुसारतः’ ॥

इति । अनुसारत इति निमन्त्रितब्राह्मणविद्या-गुणतारतम्य-
नेत्यर्थः । पितृद्वेष्टेन दक्षिणादानं प्राचीनाधीतिना कार्यम् । अतः
एव जमदग्निः—

१. Nirṇayasindhu alludes to this quotation as from Vuddha Sātātapa (Vide Śrāddhapaṇakaraṇam). २. L. alone inserts मनु. But the following quotation cannot be traced in any one of the copies we have of Manusmṛiti. All others omit मनु and do not show to what particular work the following quotation belongs.

‘अपसव्यं तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि मे मनः’ ।

इति । तत्रापि दक्षिणादानेऽपीति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्’ ।

इति तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम् । स च पक्षो देवलेन दर्शितः—

‘आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणाम्’ ।

इति । ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह स एव—

‘दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोः’ ।

इति । वैश्वदेविकब्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति समभिव्याहाराच्चतुर्थ्यर्थे पृष्टी । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्तं इदं जरेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विह ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥

(या. स्मृ. १. २४४-४७)

इति ॥

१. Except I. all read मेन for मे मनः. २. I. reads चैव for अथ. while D. omits this line. ३. Except A. and I. all read पितृभ्यः for पितृविप्रेभ्यः. ४. D. E. G. H. and I. read उदाहरन्. ५. The text reads उवताम् for उक्तः. ६. The text omits इति. ७. The text reads विसर्जनम् for विसर्जयेत्.

अथ मध्यमपिण्डाशनम् ।

अनन्तरं पुत्रार्थं मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च वायुपुराणम्—

‘पत्न्यै प्रजार्थं दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्’ ।

(वायुपु. २. १४. ३१)

इति । मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—

‘अपां त्वोपधीनाऽरमं प्राशयामि भुतकृतं गर्भं धत्स्व’ ।

इति पत्न्या अङ्गुली मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन-
मन्त्रस्तु मत्स्येन दर्शितः—

‘आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्धनम्’ ।

(म. पु. १६. ५४)

इति । मनुगणितम्—

‘पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपृजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ।

आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् यशो-मेधाममन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सौमिकं तथा’ ।

(म. स्मृ. ३. २६२-६३)

१. I. reads - पुराणं for पुराणम्. २. The text reads for this line
प्रजार्थं पतये दद्यान्मध्यमं तच्च पूर्वकम् ।

३. All, except A. and I. omit—

तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—

‘अपां त्वोपधीनाऽरमं प्राशयामि भुतकृतं गर्भं धत्स्व’ ।

इति पत्न्या अङ्गुली मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन- ४. G. reads मन्त्र-
सन्तान- and the text अथ सन्तान- for अन्त-सन्तान-. ५. The text
reads सुते for विन्देत्. ६. D. and H. read साधिकं for सौमिकं.

इति । पिण्डप्रेदानस्याऽयोग्यत्वमाह स एव—

‘अप्राप्तयौवने वृद्धे सगर्भे रोगसम्भवे ।

बालपुत्रकलत्रेऽपि न दद्यात् पिण्डमञ्जलौ’ ॥

इति । पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डप्रतिपत्तिमाह वृहस्पतिः—

‘अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभः छागो वा भोक्तुमर्हति’ ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमाह—

‘यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः ? ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।

पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च’ ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत्’ ॥

इति तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानाम-
प्सवेव प्रक्षेपः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

‘तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् सा प्रकीर्त्तिता’ ॥

(वि. ध. १. १४१. ८)

इति ॥

१. This line and the following quotations do not appear in all except A. and I., In the text too the quotation cannot be traced.
२. All, except B. C. and F. read पिण्डानां प्रतिपत्त्यन्तरम् for पिण्डप्रति-
पत्तिम्. ३. D. omits प्रतिपत्त्यन्तरमाह. ४. D. substitutes गालवेन for
देवलेन.

अथोच्छिष्टमार्जनम् ।

अनन्तरमुच्छिष्टं सम्मार्जयेत् । अत एव याज्ञवल्क्यः-

‘ * * * सेत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २७७)

इति । अयमर्थः-विप्रविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेत् ।

अपि तु तेषु विमार्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु
व्यासिनोक्तम्-

‘उच्छिष्टं न प्रमुञ्च्यतु यावन्नाऽस्तमिता रविः’ ।

इति यच्च वसिष्ठेनोक्तम्-

‘श्राद्धे नोद्गमनीयानि उच्छिष्टान्या दिनभयात् ।

च्यातन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिबन्त्यकृतांशकाः’ ॥

(व. स्मृ. १. १. २१)

इति तद्दान्तरमम्भवविषयम् । अत एव प्रचेताः-

‘भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते कव्यशेषं स्वगोत्रजैः ।

आभायं श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्’ ॥

इति ॥

अथ यजमानः स्वयं भुञ्जीत ।

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा शेषमन्नं ब्राह्मणैः सह
भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्-

१. G. and H. omit सप्तु, and the former inserts अविष्टेषु and the latter उपविष्टेषु before विप्रेषु and completes the first half of the couplet. I. retains सप्तु and inserts तत्रैव before it. The text reads प्रक्षिप्तं सप्तु. But प्रक्षिप्तं is omitted by the author, it having no connection with the quoted line. २. Except A. and H. all read पिबन्त कृतांशकाः. ३. I. reads प्राप्तायां for आभायं. For the same D. reads अन्यस्या. ४. B. C. and F. read भृत्यादिभिः सह for ब्राह्मणैः सह.

‘ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यै-सुत-वान्धवः ।

भुञ्जीतानिधिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्’ ॥

(म. पु. १६. ५५)

इति । यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते तदा तच्छे-
पादेव तत्कार्यम् । तदाह पैटीनासिः—

‘श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्विधां ततो दद्याद्वन्तकारादिकं तथा’ ॥

इति । आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति
पितृपाकशेषादन्यर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन वा कार्यम् ।
अत एव तदधिकृत्य मार्कण्डेयः—

‘पृथक्पाकेन वेत्यन्ये’ ।

इति । अत्र नित्यश्राद्धमप्यनियतम् । तदाह स एव—

‘नित्यक्रियां पितॄणां च केचिद्विच्छन्ति मानवाः ।

न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

१. D reads सह सर्वैश्च बान्धवैः while the text reads the whole verse
as follows:—

‘वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पितॄन्ते पितृकर्मणि ।

इष्टे सह तत शान्तो भुञ्जीत् पितृसाधनम्’ B.

२. Except A. and I. all omit इत्यर्थः. ३. H and I omit न पितॄणां
and G. substitute न for वा. ४. All, except A and I. substitute वा for
तथा, but thereby the meaning becomes quite contrary to the context.

५. D. omits the following:—

‘नित्यक्रियां पितॄणां च केचिद्विच्छन्ति मानवाः ।

न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

‘पितृव्यं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

‘पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दाशौ वैश्वदैविकम्’ ॥

इति तदाहिताग्निकर्तृकश्राद्धविषयम् । आहिताग्नेः श्राद्ध-
स्पागेव वैश्वदेवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

‘पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सामिकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः’ ॥

इति । पक्षान्तं कर्माऽग्न्याधानम् । अन्वाहार्यकं दर्श-
श्राद्धम् । यन्तु पुगणवचनम्—

‘प्रतिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियन्त यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा’ ॥

इति तत् पितृपाकद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतः ।
पैठीनमिः—

‘पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आमुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । यदाऽग्नौ करणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदेवि
कर्म क्रियते तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत् कार्यम् । तच्छेषद्वै-
श्वदेवकरणे दोषस्यात्रापि समानत्वात् । अग्नौ करणानन्त-
रवैश्वदेवकरणं च स्मृत्यन्तरंऽभिहितम्—

‘वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाग् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्धृतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा ततः स्मृतम्’ ॥

इति । यदि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवं यदि वा पाकान्तसात्
उभयथाऽपि पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१ D. reads तपार्थं for न दाशौ. २ D. reads प्रतिवासरिकोऽन्वाह for
प्रतिवासरिको होमः.

‘प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्’ ।

(या. स्मृ. १. २४९)

इति । असति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्य-
मेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते ऽथ कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा’ ॥

इति । यतः पितृशेषभोजनं नित्यम् । अत एवैकादश्यादौ
नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याग्रायः स्मर्यते—

‘उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाग्राय पितृसेविनम्’ ॥

इति । पितृसेवितभोजननियमो ऽनुज्ञापक्ष एव । अत एव
ज्ञातानपः—

‘शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्धं तु विधिवद्बुद्धिमान् सुसमाहितः’ ॥

इति । भोजनानन्तरं दातृ-भोक्तृलोभनियममाह बृहस्पतिः—

‘तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्रादिकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ’ ॥

इति । मत्स्यपुराणेऽपि—

‘पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।

श्राद्धकृच्छ्राद्भुक् चैव सर्वमेतद् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च स्वेच्छया’ ।

(म. पु. १६. ५६-५७)

१. D. reads मानम् for यानम्, for the same H. substitutes पानम्.

२. D. reads वर्जयेत्, and the text सर्वेषां for स्वेच्छया.

इति । श्राद्धभोजिनो विशेषमाह यमः—

‘पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं द्वांसं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत्’ ॥

इति । सन्ध्या-द्वांसयोः प्रतिषेधस्त्वकृतप्रायश्चित्तस्य । कुतः
तु प्रायश्चित्तं कुर्यादेवं । अत एव भविष्यत्पुराणम्—

‘दशकृत्वः पिबेच्चापि गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपानीत जपेच्च जुहुयादपि’ ॥

इति । एवमुक्तं गायत्र्या पार्वणं कर्त्तुमसमर्थः संकल्पविधिना
श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘अज्ञानि पितृयजस्य यदा कर्त्तुं न शक्यात् ।

संकल्पश्राद्धेनैव कुर्यादर्वादिर्वाजितम्’ ॥

इति । व्यासो वा—

‘व्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकादिष्टं सपिण्डनम् ।

अव्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्’ ॥

इति । अयमर्थः—आलस्येन यो अग्निं व्यजति स व्यक्ता-
ग्निः । न तस्य श्राद्धं अधिकारः । किं तु व्यक्ताग्निव्याप्तारिक्तस्य
सामिन्नकस्य । विभुगदंश्च पिण्डोपलक्षितश्राद्धेऽपि अधिकार उक्तः ।
यस्मादव्यक्ताग्निनाधिकारिणा श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं तस्मा-
द्विस्तृते पार्वणविधावशक्तः संकल्पविधानेन कुर्यादिति । संक-
ल्पविधानलक्षणं स एवाह—

१. D and G read नागप्ययन- for भारमायास- . २. Except A and E, all omit एव. ३. D. and G. substitute विष्णुपुराणम् for भविष्यत्-
पुराणम्. ४. B, C, and E, read उज्जी for उज्जी. ५. A. reads विस्मृते

‘संकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
नावाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्’ ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
विक्रमश्च न दातव्यः * * * *’ ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ॥

अथ प्रत्यादिकथादुम् ।

एवं दर्शो कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तम् । अथ तद्विकृतिभूतं
प्रत्यादिकं निरूप्यते । तत्र त्रैमासिकः—

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमातृपितृकः स्वयम् ।
इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च’ ॥

इति । तत्रैकिकर्त्तव्यतामाह जानृकर्ण्यः—

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरिक-
कमनुमासिकं च श्राद्धं पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि—

‘आमाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।
कुर्वति दर्शवच्छ्राद्धं माता-पित्रोर्मृते ऽग्नि’ ॥

१ The following lines are not found in D.—

नावाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्’ ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

२ D. omits the following lines :—

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरिककमनुमासिकं च श्राद्धं
पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि—

इति । ननु-दर्शान्तिदेशान्मातामहानामपि श्राद्धं प्रसज्येत ।
नायं दोषः । प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तत्वात् । तथा च
कात्यायनः—

‘कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धपांडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पंडिति स्थितिः’ ॥

(क्रा. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्पूसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । यत्तु यमेनांक्तम्—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मुनेः ।

माता-पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतं हनि’ ॥

इति । यच्च मृताहं प्रकृत्य व्यासनांक्तम्—

‘एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः’ ॥

इति । तत्र पार्वणेकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि वृद्धाचरणो
व्यवस्था । अमावास्यायां प्रेतपक्षे च मृतानां पार्वणं नियतम् ।
तदाह शङ्खः—

‘अमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन’ ॥

इति । यनेस्तु न काप्येकोद्दिष्टम् । किंतु सर्वत्र पार्वणमेव ।

तथा च प्रचेताः—

‘दण्डप्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा’ ॥

इति । अत्र केचित्पार्वणेकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः—

‘प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश’ ॥

इति जातृकर्ण्यवचनात् । तदयुक्तम् ।

‘एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृते ऽह्नि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-पित्रोस्तु पार्वणम्’ ॥

इति पैठीनसिवचनविरोधात् । जातृकर्ण्यवचनं तु क्षयाह-
व्यतिरिक्तप्रत्यब्दकर्त्तव्याक्षय्यतृतीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते ।
यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘कुर्याच्च विधिवच्छ्राद्धं पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

पित्रोरनग्निमान् धीर एकोद्दिष्टं मृते ऽह्नि’ ॥

इति तदयुक्तम् ।

‘बह्वग्नयस्तु ये विषा ये चैकाग्रय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे साम्निकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात् । ए-
कोद्दिष्टलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्धैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

उपनिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविभेर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरतास्म ह’ ॥

(या. स्मृ. १. २५१-५२)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘अथैकोद्दिष्टमेकं पात्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डः

नाऽऽवाहनं नाऽग्नौकरणं नाऽत्र विश्वेदेवाः

१. B. C. and F. substitute तु for च. २. The text omits इति. ३. D. G. and I. read विसर्जनम् for विसर्जने.

स्वदितमिति तृमिप्रश्नः सुस्वदितमित्ये-
नुज्ञानमुपनिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेऽभिरम्य-
तामिति विसर्गे अभिरतास्मेत्यपरे ।

इति । तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधम् नवं नवमिष्टं पुगणं चेति ।
अत्र प्रथमाद्यांकादशादशान्तविहितं नवश्राद्धम् । तथा चा-
ङ्गिराः—

‘प्रथमेर्द्धि तृतीयेर्द्धि पञ्चमे सप्तमेर्ध्वि वा ।
नवमेकादशे चैव तत्रैवश्राद्धमुच्यते’ ॥

इति । त्रिमिष्टोर्ध्वि—

‘सप्तमेर्द्धि तृतीयेर्द्धि प्रथमे नवमे तथा ।
एकादशे पञ्चमे स्मृतेवश्राद्धानि पठ तथा ॥
केचित्पञ्चैव नवमे भवेदन्तर्गितं याद ।
एकादशेर्द्धि तत् कुर्यादिति स्मृतिः कृतो विदुः’ ॥

इति । अत्र पञ्चदशस्य व्यवस्था शिवस्वानिना दर्शिता
‘नवश्राद्धानि पञ्चादशश्रद्धायनशाखिनः ।
आयस्तस्याः पांडित्याद्बुद्धिभाषा नैतिर्गणितम्’ ॥

इति । वैदिकार्थानां विगणो भविष्यत्पुगणे दर्शितः—
‘नव सप्त विंशतिं गजां नवश्राद्धान्यनुक्रमतः ।
आद्यन्तयोर्वर्णयाम्नु पांडित्याद्गर्भद्वयैः ॥

१. B, C, E, F, and G read अनुज्ञा for अनुज्ञानम्. २. H reads अथ for अत्र. ३. D substitutes अ for अर्द्धि, while G reads

‘प्रथमेर्द्धि तृतीयेर्द्धि पञ्चमे सप्तमेर्ध्वि वा ।
नवमेकादशे चैव तत्रैवश्राद्धमुच्यते’ ॥

इति । त्रिमिष्टोर्ध्वि,

and thus shows the next quotation to be from Anushā. २. B, C, and E read तृतीयेर्ध्वि and I, मेनर्गणितम् for नैतिर्गणितम्.

इति । षण्णां नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नव-
मिश्रम् । तथा चाश्वलायनः—

‘नवमिश्रं षडुत्तरम्’ ।

इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं प्रत्यादिकादि पुराणम् ।
अत एव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण नवमासिकयोः प्राय-
श्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं श्राद्धं पुराणशब्देन व्यवहृत्य प्रा-
याश्चित्तं विहितम्—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धं प्राजापत्यं तु मासिके ।

एकादस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥

(हा. स्मृ. २१. १७)

इति ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ।

इत्थं पार्वणैकाद्विष्टे अभिव्रिते । अथोभयागमकं सपि-
ण्डीकरणमुच्यते । तत्र लौगाक्षिः—

‘श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्’ ।

इति । षोडश श्राद्धानि जातूकर्ण्येन दर्शितानि—

‘द्वादश प्रतिमास्यानि आद्य-पाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिका-ऽऽब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश’ ॥

इति । अत्राद्य-पाण्मासिका-ऽऽब्दिकशब्दाः ऊनमामिको-
नपाण्मासिकोनाब्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञ-
वल्क्येन दर्शितः—

‘मृते अग्निं तु कर्तव्यं प्रतिभासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशे अग्निः’ ॥

(या. स्मृ. १. २५६)

इति । वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृते अग्निं श्राद्धं कर्तव्यम् । मृषिण्डीकरणादुर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मृते अग्निं कर्तव्यम् । आद्यं तु मासिकमेकादशे अग्निं कर्तव्यम् । अनपाण्मासिकादीनां कालमाह गालवः—

‘ऊनपाण्मासिकं पट्टे मासार्धे न्यूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्याद्विनाशं द्वादशे तथा’ ॥

इति । श्लोकगौतमोऽपि

‘एक-द्वि-त्रिदिनैस्तु त्रिभागिनोऽन्ये वा ।

श्राद्धान्यूनान्द्वि-त्रिदिनां कुर्यादित्याह गौतमः’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ३. २७)

इति । ऊनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः—

‘मरणाद् द्वादशाहं स्यान्नमास्यूनं वोनमासिकम्’ ।

इति । ऊनानां वर्ज्यं कालमाह गार्ग्यः—

‘नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

ऊनश्राद्धं न कुर्वति गृहे पुत्र-धनक्षयात्’ ॥

इति । मरीचिर्गपि—

‘द्विपुष्करं च नन्दाम् मिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यां च नोनानि कृत्तिकां त्रिपुष्करे’ ॥

इति । तिथि-वार-नक्षत्रविशेषाणां त्रयाणां मेलनं त्रिपुष्करम्

द्वयमेलनं द्विपुष्करम् । के ते^१ विशेषाः ? द्वितीया-सप्तमी-
द्वादशो भवन्तिथयः, भानु-भौम-शनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफ-
ल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदानक्षत्राणि ।

एवमेतानि शोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डनं विद-
धीत । तस्य कालमाज्ञाश्चिः-

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा ।’

इति । कात्यायनो ऽपि-

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे

त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरपद्यते ।’

इति । बौधायनो ऽपि-

‘अथ संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा

तृतीये मासि पष्ट वैकादशे वा द्वादशाहे वा ।’

इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपक्ष-तृतीयमास-पष्ठमा-
सैकादशमास-संवत्सरान्त-शुभागमाः-इत्यष्टौ कालाः प्रकी-
र्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह हारीतः-

‘या तु पूर्वममावास्या मृताद्वादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव मुनोऽग्निमान् ॥

(हा. स्मृ. २०. १९)

इति । मृताद्वादृर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । कार्णार्जुनिरपि-

१. B. C. and F. omit के ते विशेषाः . २. E. omits the following —

भौमशनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वा-

भाद्रपदानक्षत्राणि । एवमेतानि षोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्ड-

३ Except A. and H. all omit this:—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा ।’

इति । कात्यायनो ऽपि and thus show that the next quotation belongs
to Atri. D. has mixed up the present quotation with the preceding
one of Kātyāyana.

‘सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुडूरब्दोपरीतरे’ ॥

इति । आहिताग्निनाऽमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवाच्चैकादशं ह्य-
दर्शागमे सपिण्डीकरणं कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्यता तु
श्रूयते—

‘अमावास्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’ ।

इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञस्याऽसम्भवा गाल-
वेन दर्शितः—

‘सपिण्डीकरणान्ध्रं पैतृकं पदमास्थितं ।

आहिताग्नेः सिनीवालयां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते’ ॥

इति । दर्शानागमे तु साग्निर्द्वादशं ह्यपि सपिण्डनं कुर्यात् ।
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

‘यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत् कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । गोभिलोऽपि—

‘साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपक्षे सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

तदाह सुमन्तुः—

‘प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽनग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके’ ॥

१. I. reads इतरः and G. स्थितः for इतरे. २. B. C. and F. omit ३.
३. H. reads भविष्यपुराणे.

इति । उभयोः साम्निकत्वे द्वादशोहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—
‘साम्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः’ ॥

इति । उभयोरनग्नित्वे द्वादशाहादयः सप्त काला इच्छया
विकल्प्यन्ते । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

‘सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान् ।
अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽन्दे भरतर्षभ ॥
द्वादशेऽहानि पष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासिके ।
एकादशेऽपि वा मासि मद्गलं स्यादुपस्थितम्’ ॥

इति । एषेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह
व्याघ्रः—

‘आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते’ ॥

इति । एतत्सर्वं त्रैवर्णिकविषयम् । शूद्रस्य तु द्वादशाह-
एव प्रतिनियतः । अत एव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ
विष्णुः—

‘मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितम्’ ।

इति । यदा संवत्सरपूर्तेः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडश-
श्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते तदा पुनरपि स्वस्व-
काले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः—

१. D. omits the following:—

द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—

‘साम्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः’ ॥

‘यस्य संवत्सरादवर्वाग्विज्ञिता तु सपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वन्ति पुनः श्राद्धानि षोडश’ ॥

इति । विधिवदिति यथायोगमंकोद्दिष्टेन पार्ष्णेन वा
विधिनेत्यर्थः । तदाह पैठीनसिः -

‘सपिण्डीकरणादवर्वाकुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यथा यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्तदा पुनः’ ॥

इति । आवर्तनं चार्धभाविनामेव नाधोभाविनाम् । तदाह
काष्ठाजिनिः

‘अवगच्छाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः’ ॥

इति । सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमासिकादीनां
वृद्धिप्राप्तौ पुनरपकर्षः कर्तव्यः । तदाह शाठ्यायनिः-

‘सपिण्डीकरणादवर्गपकृत्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृत्यन्ते वृद्धपुनर्गर्गनंपथनात्’ ॥

इति । निषेधश्च कान्यायनेनोक्तः-

‘निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयन्त’ ।

इति । सपिण्डीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यगृहः-

‘सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकालं न चेत् कृतम् ।

गैर्ह हस्ते च गेह्मिण्यां भैवभं वा ममाचंगत्’ ॥

इति । सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः-

१. G. omits कर्त्तव्य and reads शाठ्यायनिः for शाठ्यायनिः, and for
the same D. reads काष्ठायनिः.

‘गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

(या. स्मृ. १. २५६--२५४)

इति । काव्यायनोऽपि—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि

सनिल-गन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि

पितृणाम् । एकं प्रेतस्य । प्रेतपात्रं

पितृपात्रेष्वसिञ्चति । ये समाना

इति द्वाभ्याम् । एतेन पिण्डो व्याख्यातः ।’

इति । यदा पिता म्रियते पितामहस्तिष्ठति तदा प्रपिता-
महादिभिः सह पितुः सापिण्ड्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः’ ॥

इति । केचित्स्वयं सापिण्ड्यमेव नाभ्युपगच्छन्ति ।

‘व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता’ ।

इति वचनान् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृ-पितृ-भर्तृव्य-
निरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराण-
वचनम्—

‘व्युत्क्रमेण मृतानां च सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता चैष विधिः स्मृतः’ ॥

१. D. and the text read प्रसिञ्चयेत् for प्रसेचयेत्. २. B. C. E. and G. substitute अथ for च; while D. E. and H. read विद्यते प्रपितामहः for विद्यते च पितामहः, but the reading is meaningless. ३. B. C. D. E. F. and G. read व्युत्क्रमेण for व्युत्क्रमेण. ४. D. reads नैव and E. G. H. and I. नैष for चैष.

इति । अत्र वृद्धाचाराद्यवस्था द्रष्टव्या । मातुः सपिण्ड्यं
पितामह्यादिभिः सह कर्त्तव्यम् । तदाह शङ्खः—

‘मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुनैः ? ।

पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम्’ ॥

इति । प्रमीतपितृकस्य विकल्पमाह यमः—

‘जीवन्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याथ वा सुतः’ ॥

इति । पुत्रिकामुनो मातृसपिण्डनं मातामह्यादिभिः सह
कुर्यात् । तथा च बोधायनः—

‘आदिशत् प्रथमं पिण्डे मातरं पुत्रिकामुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम्’ ॥

इति । अन्वारोहणे तु भर्त्रैव सपिण्ड्यं नियतम् । त-
दाह शातातपः—

‘मृता याऽनुगता नाथं मा तेन सह पिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवाने ऽपि यावदाभुतमंप्रवम्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

साऽमृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्वाहुति-व्रतैः’ ॥

इति । अत्रैक्यशब्दः पितामह्यादिविकल्पव्यावृत्त्यर्थः । न
त्रिपुरुषव्यावृत्त्यर्थः । सपिण्डीकरणस्य पार्वण्यैकोद्दिष्टरूपत्वात् ।
एतन्मर्त्यं ब्राह्म्यादिविवानेषु द्रष्टव्यम् । आमुगदिविवाने तु
चतुर्धा विकल्पः । तत्र पञ्चम्यमाह शातातपः—

१. I. reads चित्तारोहणे for अन्वारोहणे. २. Except A. H. and I. all
substitute तच्च for अथ; while H. and I. read एक- for एक्य- ३. D.
reads पितामह्यादि for पितामह्यादि. ४. I reads निवृत्त्यर्थे for स्माप्त्यर्थे.

‘तन्मात्रा तन्पितामह्या तच्छ्वत्रा वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु वर्णानां योपिनां भवेत् ॥

इति । चतुर्थं पक्षमाह मुमन्तुः—

‘पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरं सुतैः ।

माता मातामहे तद्वद्व्याह भगवान् शिवः’ ॥

इति । मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनियममाह मार्कण्डेयः—

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या नृद्धा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ।

(ग. पु. २. २६. २१-२७)

इति । लौगाक्षिरपि—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः

१. D. reads -स्वस्त्रा for -श्वस्त्रा. २. The following quotation cannot be traced in Mārkaṇḍeya-purāṇam. However it appears in Garuḍa-purāṇam. ३. II. and I. read लौगाक्षि for लौगाक्षिः, but this is a mistake. D. omits the following six lines—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः—

‘सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च’ ॥

इति । सुमन्तुरपि—

‘अनुत्रे प्रस्थिते कर्त्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्माणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा’ ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

आशौचमुदकं पिण्डमेकौडिष्टं न पार्वणम् ॥

अनुत्ता ये मृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्त्रियः ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकौडिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम् । य-
तीनां सापिण्ड्यं निषेधं युशनाः—

‘सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं मृतादिभिः ।

त्रिदण्डप्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

एकौडिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु विधीयते’ ॥

(औ. स्मृ. ७. १९-२०)

इति । इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ॥

अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘एवं प्रदक्षिणावृत्तौ वृद्धौ नान्दीमुखान् पितॄन् ।

यजंत दधि-कृकन्धुमिश्राः पिण्डा यत्रैः क्रिया’ ॥

(या. स्मृ. १. २५०)

१. B. C. F. and G. read स्त्रियोऽपि वा for तथा स्त्रियः . २. H. omits
उशनाः and reads सापिण्ड्यनिषेधश्चनम्. D. also reads the same, but it
does not omit उशना . ३. D. and I read -वृत्तौ and G. -वृत्तौ for -वृत्तौ.

इति । एवं पार्वणवदित्यर्थः । तथा च त्रिणुभर्मोत्तरं—
 'वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितॄन् ।
 सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत्' ॥

(त्रि. ध. १. १४२. १५)

इति । पार्वणवदित्यनेनावाहन-त्रिपुरुषोद्देशादयोऽतिदिश्य-
 न्ते । अयं तु विशेषः सम्पादितः नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः—
 इति । एतच्च प्रदक्षिणावृत्त-वदर-दध्यादीनां याज्ञवल्क्योक्ता-
 नामितोरषां च विशेषाणामुपलक्षणम् । ते च विशेषाः का-
 त्यायनेन दर्शिताः—

'आभ्युदयिके श्राद्धे प्रदक्षिणमुपचारः । पितृयमन्त्रवर्ज-
 नम् । ऋजवो दर्भाः । यवैस्तिलार्थः । सुसम्पन्नमिति
 तृप्तिप्रश्नः । सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा । दधि-वदरा-क्षतमिश्राः
 पिण्डाः । नान्दीमुखान् पितॄन्वाहयिष्ये—इति पृच्छति ।
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दी-
 मुखान् पितॄन्चयिष्ये—इति पृच्छति । नान्दीमुखाः
 पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्यनेन
 स्वभां कुर्यात् । युग्मानाशयेत्' ।

इति । प्रचेता अपि—

'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

१. G. and H. omit श्राद्धे, and H. reads प्रदक्षिणब्राह्मणमुपचारः. G. omits
 प्रदक्षिणः. २. D. G. and I. read तिलार्थम् and B. C. E. तिलार्थाः for
 तिलार्थः. ३. G. and H. read अनुज्ञातः for अनुज्ञा.

ने जपेत् पौतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।
प्राङ्मुखो देवर्तार्येन क्षिप्रं देगविमार्जनम् ॥

इति । प्राङ्मुखः पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः
अत एव प्रचेताः -

‘अपमव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम् ।
यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितृनपि ॥
प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ मध्येन वाग्यतः’ ।

इति । पिण्डदाने विशेषमाह वसिष्ठः -

‘प्राङ्मुखो देवर्तार्येन प्राकृलेषु कुशेषु च ।
दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥

इति । पिण्डदानं न चोच्छिष्टमार्जथौ प्रदद्यात्

‘नात्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाग्वाह्यं दर्शित’ ।

इति शान्तातपस्मरणान् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्ड एव
न द्वितीये । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते

‘एकं नाम्ना परं तूर्णान् दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्’

इति । एकैकस्मिन् द्वौ द्वौ पिण्डौ । तत्राद्यं नाम्ना द्वितीयं तूर्णं
दद्यादित्यर्थः । वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च
भविष्यपुराणम्

१. D. reads न यजेत् पौतृकं यजः; while H. reads संयजेत् पौतृकं यज्य

२. We follow here A. and H., while B, C, and F omit प्र in प्रदद्यात्
and read the following quotation thus

प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाग्यतः ।

E. also reads the same, but substitutes प्रदद्यात् तत्रावाङ्मुख्य for दद्यात्
प्राङ्मुख्य. G. differs from B, C and F. in reading तत्र प्राङ्मुख्य for प्राङ्मुखः

‘पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यान्नराधिप ।

वृद्धिश्राद्धं महाबाहो कुलधर्मानं वक्ष्ये नु’ ॥

इति । वृद्धिश्राद्धनिमित्तान्याह लैगाक्षिः—

‘नवान्न-क्षौल-भादानं सोमोपायन-पुंसवे ।

स्नानोऽऽधान-विवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते’ ॥

इति । कार्णार्जिनिर्गपि—

‘कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशं नववेष्टमनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पितृगणान् पूजयेत् प्रयतो गृही’ ॥

इति । वृद्धगार्ग्योऽपि—

‘अग्न्याधाना-शभिषेकादाविष्टापूर्त्तं स्त्रिया ऋतौ ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धकर्तृनिरूपणम् ।

इत्थं श्राद्धानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

‘प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।

जाति-बन्धु-सुहृन्निष्ठप्यैकत्विग्भृत्य-पुंगवितैः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वो भ्रातृसन्ततिः ।

१. H. substitutes स्थान- for स्नान-. २. All, except A. and L. om. अधुना. ३. The text reads बन्धुर्वा for तद्वद्वा.

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥

(वि. पु. ३. १३. ३०)

इति । तत्र मुख्यानुकल्पौ विविनक्ति शङ्कः—

‘ पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

इति । स्मृतिसङ्ग्रेहेऽपि—

‘ पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसन्निधौ ।

धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तन्मुतः ॥

भ्रातुः सद्बोदरो भ्राता कुर्याद्भ्रातादि तन्मुतः ।

ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तन्मुतः ॥

इति । पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते । तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अत एव बृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रसाम्यमुक्तम्—

‘ पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

स्मिन् च पिण्डदानं च समौ तौ परिकीर्तितौ ॥

इति । न चैतावता तयोः समविकल्पः शङ्कनीयः—

‘ नैव पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

‘ पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

इत्ययं क्रमः पत्न्या दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः स एव कुर्यात् । अत एव विष्णवापस्तम्बौ—

१. B. C. F. G. and H. omit -अनुकल्पौ and read तत्र मुख्यादिव विविनक्ति. २. H. reads च for तु. ३. H. omits एतावता and reads एतयोः.

‘यश्चार्थहरः स पिण्डदायी’ ।

(वि. स्मृ. १९. ४०)

इति । पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे स-
पिण्डो दद्यात् सपिण्डाभावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च
मार्कण्डेयपुराणम्—

‘पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।

मातुः सपिण्डा ये वा स्युर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥ (१९)

कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य सुतासुतः ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥ (२०)

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः ॥ (२१)

तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः’ ॥

(मा. पु. ३०. १९-२३)

इति । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोदह्नी-
विषयम् । अतः पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन सहाश्विरोधः ।
तस्याः पत्नीत्वाभावात् । अत एव शातातपः तस्याः पत्नीत्वं
निषेधति—

‘क्रयक्रीता* तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः’ ॥

१. H. reads अशहरः for अर्थहरः. २. The text substitutes च for वा.
३. B. C. E. F. G. and H. read सुताः स्मृता for सुतासुतः. For the
same D. and I. substitute श्रुताः स्मृता. ४. All, except A. I. and the
text omit this line:—

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥

५. The text reads स्वकुटुम्बिना for तस्य रिक्थतः, and for रिक्थतः E.
reads विश्रुतः. ६. E. H. and I. read तस्स्थानीयै for तज्जातीयै.

इति । पूर्व-मध्यमोत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति पराशरो विष्णुपुराणे--

‘पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवात्तरमंजिताः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तामां भेदं शृणुष्व मे ॥ (३४)

ओ दाहादा दशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।

ताः पूर्वा मध्यमा मासिमास्येकाद्विष्टमंजिताः ॥ (३५)

प्रेते पितृत्वमापन्नं सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्राच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥ (३६)

पितृ-मातृ-सपिण्डीस्तु समानमल्लिख्यता ।

तत्सङ्घातमनैश्चैव राज्ञा वा धनदारिणा ॥ (३७)

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चेत्तराः ।

दौहित्रैर्वै नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥ (३८)

(वि. पु. ३. १३. ३४-३८)

इति । सपिण्डीद्यैरेव निपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्तव्याः । पुत्राद्यैरेव भ्रातृमन्तव्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्तव्याः । न सपिण्डीद्यैरेव निपत्यन्तैर्मित्यर्थः । औगमः सुतोऽनुपनानां यपि दाहादिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः--

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमत्तपितृको हि यः ।

अव्रतस्यो वा अत्रतस्यो वा एक एव भवेद्यदि ॥

इति । अव्रतस्योऽनुपनानः । तदाह बृहस्पतिः--

१. The text reads this line as it follows

आश्रयायां यदादिस्पर्शयतास्तु या क्रिया ।

२. The text reads क्रमणादिपुत्रोत्तरा-करणादनु ३. D. reads तत्सङ्घातमनैश्चैव
४. B, C, and E. read आश्रयायाश्च कर्तव्या and E. पूर्वा क्रियाश्च कर्तव्या
for पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च. ५. Except A. and E. all substitute नृपोत्तराः
अवनीपतिः.

‘कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य च’ ॥

इति । अत्र विशेषः प्रचेतसा दर्शितः—

‘कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्’ ॥

इति । माता-पित्रोरुभयोरपि कुर्वीतित्यर्थः । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदा मूर्खियन्धनात् ॥ (१.७१)

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनाद्धने’ ॥ (१.७२)

(म. स्मृ. २. १.७१. ७२)

इति तत् वर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः—

‘अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेतृभोधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः’ ॥

इति ॥

अथ मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः ।

तत्र व्यासः—

‘पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत् ।

अनृणः स्यात् पितृणां तु ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥

१. D. and H. substitute वा for च, and for the same I. reads सः. २. D. reads व्रतकृतचूडाविषयम्, and B, C, E, and G, read त्रिवत्सरेषु कृतचूडाविषयम्. ३. H. reads अनृणत्वान् and I. अनृणः स्यात्, for अनृणः स्यात्.

इति । मातामहानामिति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयोरपि संग्रहार्थम् । तथा च पुलस्त्यः—

‘मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः’ ॥

इति । पितृश्राद्धवन्मातामहश्राद्धमपि नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

‘पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामह्यं न कुरुते पितृहा स प्रजायते’ ॥

इति । ऋष्यशृङ्गो ऋषि

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्’ ॥

इति । मातामहश्राद्धं कचिदपवदति कात्यायनः—

‘कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथा श्राद्धं च षोडशम् ।

प्रत्याद्विकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः’ ॥

(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्पूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् । षोडशग्रहणमेकांदिष्टोपलक्षणार्थम् । सङ्घातमरणे श्राद्धक्रममाह ऋष्यशृङ्गः—

‘भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत्’ ॥

इति । अत्र पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासत्तिरेवं द्रष्टव्यापति-पत्न्योः सम्बन्धः प्रत्यासन्नः । एकप्रतियोगिकत्वादव्यव-

१. II. reads कुर्यात् विस्तरतस्तु सः for कुर्युर्दुहितृसूनवः. २. D. reads सम्बन्धादि समाश्लेष्य.

धानाच्च । पुत्रस्य तु माता-पितृद्वयनिरूप्यत्वेन विलम्बितप्रति-
पत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः । भ्रातृस्तु पितृजन्मव्यवधानेन ततो ऽपि
विप्रकृष्टः । एवमन्यत्रोहनीयम् । पत्न्यादीनां पित्रोश्च स-
ङ्घातमरणे ऋण्यशुद्धः—

‘पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र-भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

स्नुषा-श्चभ्रात्रोश्च पित्रोश्च सङ्घातमरणं यदि ॥

अर्वागब्दान्मातृ-पितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचरेत्’ ।

इति । तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो भ्रातृतनयः । यत्तु दे-
वलंनोक्तम्—

‘प्रमीनौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णं न वत्सरः’ ॥

इति तत्पूर्वोक्तपत्न्यादिव्यतिरिक्तसपिण्ड्यविषयम् । अत
एव लौगाक्षिः—

‘अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्’ ।

इति । प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि ।

‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादिकादशेऽहनि’ ।

इति विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः । पित्रोः
सङ्घातमरणे देवलः—

१. D. and G. read मातुस्तु for भ्रातुस्तु ; while all except A. and I. read -पितृव्यवधानेन for -पितृजन्मव्यवधानेन. २. A. reads उहनीयम् for ऊहनीयम्. ३. D. reads -मरणं सति for -मरणं यदि. ४. All, except D. read पितरौ प्रमीनौ and B. C. E. and F. read पितरौ प्रसूनौ. ५. H. reads -सापिण्ड्य- for -सपिण्ड- and D. omits -सपिण्ड-.

‘पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियाः कुर्युर्द्वयोरपि ।

अनुवृत्तौ च नान्येषां सङ्घातमरणेष्वपि वा’ ॥

इति । संहगमनेन पित्रोः सङ्घातमरणे मातुरनुगमनेन दि
नान्तरमरणेष्वपि तत्तद्वादशाहे क्रियां कुर्युः । अन्येषां पित्रोश्च
सङ्घातमरणे यथाकालं न कुर्युः । किन्तु त्रिपक्ष एव । तदाह
लौगाक्षिः—

‘पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रा माता तत्पुत्रका अपि ।

पितरौ च यदैकस्मिन् प्रियंरन् वामरे तदा ॥

आद्यमेकादशं कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्’ ।

इति । पित्रोरनुगमनं विना सङ्घातमरणे मातुरनुगमनं
विना दिनान्तरमरणेष्वपि मातुस्त्रिपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा
च देवलः—

‘एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।

सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयानमृतिं विना’ ॥

इति । मातृ-पितृश्राद्धद्वयस्य देवात्कालैक्येऽपि पितृश्राद्धे
पूर्वं कुर्यात् । तदाह कार्णार्जिनिः—

‘पित्रोः श्राद्धं समं प्राप्ते नवं पर्युषितं पि वा ।

पितृपूर्वं मुतः कुर्यादन्यत्रामेन्नियोग्यतः’ ॥

इति । अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धमस्ति
योग्यतः कुर्यादन्यथः । यत्तु प्रचेतसाक्तम्—

१. Except A. and G. all read क्रियां for क्रिया. २. All except
and I read च for वा. ३. Except A. all read अनुगमनं for सङ्घातम्.
४. D. reads मृतौ for मृतौ. ५. It reads योग्यतः for योग्यतः. ६. It
reads अमर्त्यः for अमर्त्यः.

‘नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित्’ ॥

इति तदैकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् अन्यस्य प्रसङ्गात् यत्र सिद्धिस्तद्विषयम् । यथा नित्यश्राद्धमावास्या-
श्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन नित्यश्राद्धसिद्धिः प्रासङ्गिकी । यथा
वा दार्शिकयुगादिश्राद्धयोर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः ।
पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारोहणविषये लौगाक्षिणा विशेष उक्तः—

‘मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु’ ॥

इति । पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथग-
सपत्नीकं कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । स्मृत्यन्त-
रमपि—

‘एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादोदनं नै पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अनेकमातृभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन
प्रथमं पितुस्तदनन्तरं साक्षान्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण
कुर्यात् । तदाह भृगुः—

‘एककाले गतासूनां बहूनामथ वा द्वयोः ।

तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः’ ॥

इति । पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः । द्वितीयस्य ततो जघन्या-
या जनन्याः । तृतीयस्य ततोऽपि जघन्यतया परमातुरित्यर्थः ।
पार्वणैकोद्दिष्टयोः सन्निपातं जात्रालिः—

१. I. reads यद्यन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धिः. २. All, except A. and 1. read
व for न. ३. D. reads विधि for क्रम. ४. I. reads जघन्यया मातुरित्यर्थः,
while D. reads जघन्यमातुः, and G. and H. जघन्यया मातुः for the same

‘यद्येकत्र भवेतां चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्’ ॥

इति । अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण आ
कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—

‘द्वे वद्वनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तेत्पित्यनुक्रमात्’ ॥

इति । यद्यप्येकदेवताकश्चाद्द्वयमेकस्मिन्नद्वनि न युक्त
एकानुष्ठानेनेतरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः तथापि नैमि
त्तिकानि वचनबलादेनैकान्यप्यनुष्ठेयानि । तथा च जाबालः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्धिने ।

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम्’ ॥

इति । नित्य-काम्ययोरैकदेवताकयोः सन्निपाते काम्येनैव
नित्यसिद्धिः । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

‘काम्यनन्तरेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिद्धयति’ ।

इति ॥

यत्रागौचविधानज्ञानमजहत्स्वार्थप्रयुक्त्या दृशा

प्राक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राद्धं समुद्ध्ये पदम् ।

अध्यायं तदवाह्यनिर्णयविदां तार्क्ष्यमार्त्तिच्छिदं

सोऽयं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरो माधवः ॥

१. I. reads मय for मयि. २. I. reads निमित्तानुक्रमार्त्तिन. ३. D.
reads सङ्ग्रहे for स्मृतिसङ्ग्रहे. ४. This and the following three lines
are not found in all except A. and I.

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्त-
क-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्य-
स्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां तृतीयो
ऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तमिदमाचारकाण्डम् ॥

The names occurring in the Paras'ara Samhita.

ADHYÂYÂS. II & III.

१. पराशरः 1, 15. 204, 10.	७. स्वर्गः 272, 10.
२. ऋषयः 255, 3.	८. लक्ष्मीः 273, 4.
३. सूर्यमण्डलम् 268, 17.	९. सुराङ्गनाः 273, 4.
४. भास्करः 270, 12.	१०. नदीः 282, 5.
५. देवकन्याः 271, 17.	११. समुद्रः 282, 5.
६. देवाङ्गनाः 272, 3.	

**A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchārya's Commentary on the .
Parāśara Sāmhita, Adhyāyās
II. and III.**

---

१ अगस्त्यः 71, 12. 71, 16. 72, 1. २ अङ्गिरसः 29, 1. 71, 9. ३ अङ्गिराः 41, 2. 41, 5. 71, 1. 149, 10. 212, 7. 215, 3. 227, 13. 241, 11. 251, 18. 258, 10. 264, 7. 275, 16. 325, 4. 362, 10. 386, 5. 393, 7. 443, 4. ४ अत्रयः 28, 19. ५ अत्रिः 71, 15. 71, 18. 165, 7. 172, 13. 181, 9. 189, 19. 193, 12. 261, 19. 330, 29. 345, 13. 365, 13. 369, 4. 392, 16. 420, 8. 421, 19. 429, 6. 451, 5. ६ अपरार्कः 328, 13. ७ अम्बरीषः 71, 9. ८ अष्टावक्रोपाख्यानम् 81, 22. ९ आचार्यः 247, 22. १० आचार्याः 2, 2. 136, 12. ११ आथर्वणी श्रुतिः 99, 15. १२ आदित्यपुराणम् 23, 11. 91, 11. 228, 10. 370, 11.	१३ आदिपुराणम् 23, 15. 239, 13. 255, 14. 260, 11. 303, 9. 307, 15. 321, 8. 324, 3. 326, 21. 366, 22. 373, 11. 399, 13. १४ अनुशासनिकम् (Mahābhā- ratam Bk. XIII.) 81, 22. 97, 17. १५ आपस्तम्बः 10, 14. 21, 4. 31, 19. 33, 4. 46, 14. 58, 4. 72, 15. 140, 12. 220, 7. 224, 18. 296, 13. 317, 9. 329, 12. 340, 4. 344, 24. 346, 3. 381, 5. 386, 1. 392, 1. 439, 7. 462, 21. १६ आरुणिश्रुतिः 166, 20. १७ आश्वमेधिकम् (Mahābhā- ratam Bk. XIV.) 6, 16. 96, 22. 178, 20. १८ आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् 20, 13. १९ आश्वलायनगृह्यम् 56, 7. २० आश्वलायनः 408, 9. 430, 8. 430, 9. 431, 10. 434, 2. 449, 2.

2 *The names of authors and works, etc.*

- २१ ईश्वरः ३७, ८.
 २२ उमामहेश्वरसंवादः ८२, ६.
 २३ उशनाः १८८, ७. २६१, १७.
 ३३३, १८. ३५६, ९. ३७५, ८.
 ४५८, १२.
 २४ कृष्यशुद्धः ३६, ५. २९१, २.
 ३३०, १८. ३३१, ७. ३३१, ११.
 ३३२, १६. ४५१, १९. ४६६, ९.
 ४६६, १७. ४६७, ४.
 २५ कण्वः १८२, १५.
 २६ कपिलमतम् १६०, १.
 २७ कर्मवर्दीपः १३२, १४.
 २८ कश्यपः ७१, १५. ७२, १. ८७, १३.
 २९ काठकम् १०२, १५. १०८, ६.
 ३० कात्यायनः ३६, १०. ३७, १०.
 ३९, १८. ७२, ७. ७७, १. १००, १२.
 ११, ३. ११५, ६. ११५, १८.
 ११५, २. ११६, १२. ११७, ९.
 ११८, ४. १३२, १५. १५६, १७.
 १५९, १९. २०१, ६. २३०, ७.
 २८७, २. २८७, १७. २९२, १२.
 ३१६, १७. ३२२, १९. ३२९, १५.
 ३३१, १. ३३१, २३. ३६६, ६.
 ३९०, १७. ३९७, ११. ४०५, १०.
 ४११, १४. ४१३, १०. ४१४, २०.
 ४१६, ७. ४२२, १. ४२६, ४५.
 ४३०, २१. ४३१, १३. ४३२, ८.
 ४४६, ३. ४४७, १९. ४५१, ७.
 ४५४, १७. ४५५, ५. ४५९, ८.
 ४६६, १२. ४७०, ४.
 ३१ कात्यायनस्मृतिः १९७, ३.
 ४६२, १८.
 ३२ कार्णाजिनिः १३१, ५. २४६, १७.
 ३२१, १९. ३२२, ११. ३२२, १८.
 ३२५, १८. ३३०, ६. ४१७, २.
 ४५१, १९. ४५१, १०. ४६१, ६.
 ४६८, १६.
 ३३ कालिकापुराणम् १७८, ४.
 ३४ कावपेयः २८१, ५.
 ३५ काश्यपः ५७, ७. २१३, १८.
 ३६ काश्यपाः २८, १९.
 ३७ कुरुनन्दनः ११, १.
 ३८ कूर्मपुराणम् १११, ९. ७. १५, ७.
 १६, १०. ५३, १६. ५१, ४.
 १०४, १५. १२७, ११. १३२, ८.
 १३३, १. १११, ८. ११६, ११.
 १५१, १७. १५५, १५. १९३, ५.
 २०५, १२. २०९, ६. २१२, १०.
 २१८, ९. २१९, २०. २२९, ११.
 २५१, २. २६५, १२. २७७, ६.
 २८१, १. २८२, १६. ३१४, २०.
 ३६०, ३.
 ३९ कौपीनक्रिद्वाद्यम् १७१, १५.
 ४० कौपीनकिः १०६, ११.
 ४१ क्रतुः २६२, ११. ३९३, ९.
 ४२ गद्यविष्णुः २३३, २१.
 ४३ गर्गः ७२, ८. ३५४, ८.
 ४४ गार्ग्यः १२८, ५. १२९, ५.
 ३२४, १६. ४०६, ११. ४०६, १९.
 ४५०, १६.
 ४५ गालवः २९१, ११. ४५०, ७.
 ४५२, ८.
 ४६ गृध्रकाशः १११, ३.
 ४७ गृध्रपरिशिष्टम् २५, ४. ८३, ३.
 २९०, १५.
 ४८ गृध्रपरिशिष्टकारः ११५, २०.

- ४९ गोमिलः 128, 2. 210, 9. 450, 14. 452, 16. 453, 20.
- ५० गौतमः 11, 3. 18, 6. 29, 5. 30, 4. 35, 4. 35, 11. 42, 18. 43, 14. 60, 5. 62, 6. 70, 3. 71, 14. 71, 13. 75, 5. 90, 9. 135, 7. 181, 9. 215, 17. 221, 22. 223, 3. 225, 1. 233, 13. 239, 7. 251, 4. 260, 11. 263, 13. 276, 10. 288, 7. 290, 6. 291, 4. 293, 17. 322, 2. 352, 18. 363, 8. 363, 17. 367, 8. 380, 13.
- ५१ चतुर्विंशतिमतम् 240, 13. 264, 13. 374, 2. 405, 20. 409, 20. 460, 11.
- ५२ चन्द्रिकाकारः 328, 13.
- ५३ छन्दोगश्रुतिः 52, 16.
- ५४ छन्दोगाः 106, 11. 137, 5.
- ५५ छागलेयः 133, 2. 336, 21. 401, 1.
- ५६ जनकः 166, 14.
- ५७ जनार्दनः 30, 12.
- ५८ जमदग्निः 71, 14. 71, 18. 422, 10. 426, 3. 436, 20. 445, 16.
- ५९ जातूकर्ण्यः 211, 6. 211, 15. 329, 19. 413, 16. 435, 10. 445, 12. 447, 1. 447, 4. 449, 16.
- ६० जाबालश्रुतिः 148, 14. 151, 4. 165, 15.
- ६१ जाबालः 149, 3. 211, 8.
- ६२ जाबालाः 136, 15. 147, 17.
- ६३ जाबालिः 50, 20. 320, 4. 169, 23. 170, 9.
- ६४ जैमिनिः 23, 2. 231, 8.
- ६५ ज्योतिःशास्त्रम् 20, 12.
- ६६ तापनीयश्रुतिः 52, 20.
- ६७ दक्षः 148, 2. 172, 1. 173, 17. 177, 1. 180, 5. 195, 1. 196, 15. 204, 12. 207, 9. 209, 6. 216, 10. 218, 13. 231, 17. 231, 22.
- ६८ दत्तात्रेयः 172, 9.
- ६९ देवलः 21, 16. 36, 2. 36, 8. 56, 17. 57, 17. 38, 6. 38, 14. 68, 5. 88, 15. 88, 20. 100, 4. 109, 4. 109, 10. 118, 20. 120, 13. 120, 19. 121, 9. 122, 2. 204, 16. 206, 2. 206, 15. 220, 4. 232, 18. 233, 18. 235, 11. 251, 6. 265, 20. 267, 10. 275, 6. 277, 12. 277, 19. 278, 3. 286, 11. 296, 1. 303, 16. 310, 12. 319, 15. 331, 8. 349, 6. 353, 7. 356, 15. 356, 19. 357, 1. 357, 12. 357, 19. 360, 7. 368, 3. 378, 16. 381, 9. 381, 20. 383, 10. 388, 8. 389, 2. 391, 7. 437, 5. 439, 12. 443, 1. 467, 7. 467, 18. 468, 12.
- ७० देवस्वामिः 328, 15. 329, 2. 331, 11. 344, 22.

4 *The names of authors and works, etc.*

- ७१ धर्मः 410, 13.
 ७२ धौम्यः 325, 13.
 ७३ धौम्यस्मृतिः 325, 15.
 ७४ नारदः 5, 2, 10, 3, 12, 8, 57, 17, 75, 18, 79, 16, 80, 12, 82, 3, 85, 8, 89, 20, 91, 16, 92, 1, 92, 10, 93, 9, 95, 8, 153, 3, 339, 18.
 ७५ नारायणः 366, 18, 417, 17, 435, 7.
 ७६ निगमः 333, 7, 372, 19, 401, 22, 423, 10, 424, 8.
 ७७ नृसिंहपुगणम् 149, 6, 156, 4, 192, 5.
 ७८ न्यायः 362, 16.
 ७९ पद्मपुराणम् 165, 11, 154, 11.
 ८० परमहंसोपनिषद् 174, 14, 177, 13.
 ८१ पद्मशरः 3, 5, 3, 7, 3, 12.
 ८२ पाण्डुनन्दनः 7, 11.
 ८३ पारस्करः 20, 8, 32, 20, 95, 14, 253, 11, 281, 19, 289, 14, 289, 20, 300, 3, 301, 5, 403, 19, 435, 13, 436, 13.
 ८४ पितामहः 160, 20, 163, 3, 163, 18, 172, 9, 174, 1, 308, 13.
 ८५ पिप्पलादशाखा 168, 9.
 ८६ पिप्पलादभुतिः 171, 21.
 ८७ पुराणम् 27, 2, 73, 17, 108, 12, 161, 4, 241, 11, 309, 17, 323, 16, 326, 12, 348, 8, 361, 10, 375, 16, 391, 14, 401, 10, 402, 402, 9, 402, 23, 408, 19, 412, 11, 442, 8.
 ८८ पुराणान्तरम् 317, 17.
 ८९ पुरुषस्यः 210, 13, 245, 10, 326, 17, 456, 2.
 ९० पैरुनसिः 35, 18, 61, 10, 62, 2, 63, 32, 95, 19, 98, 13, 219, 18, 212, 13, 223, 6, 234, 11, 258, 4, 259, 11, 288, 1, 291, 8, 298, 5, 342, 4, 362, 2, 378, 12, 410, 9, 410, 16, 411, 5, 412, 12, 417, 4, 454, 4.
 ९१ प्रचेताः 248, 13, 256, 12, 288, 9, 309, 19, 327, 7, 361, 5, 365, 18, 367, 20, 368, 12, 391, 11, 405, 7, 408, 17, 420, 2, 421, 7, 424, 13, 425, 17, 426, 12, 427, 5, 440, 13, 446, 19, 459, 18, 460, 4, 465, 3, 468, 20.
 ९२ प्रजापतिः 161, 10, 250, 15, 329, 4.
 ९३ प्रभासखण्डम् 335, 8.
 ९४ प्रवरमन्थः 72, 8.
 ९५ बृहत्त्राक्षणम् 177, 8.
 ९६ बृहत्प्रचेताः 231, 14.
 ९७ बृहन्मनुः 231, 4, 231, 11, 252, 3, 321, 1.

- ९८ बृहस्पतिः 5, 5. 69, 8. 71, 1.
101, 10. 104, 10. 129, 14.
195, 5. 205, 15. 209, 14.
211, 12. 220, 21. 229, 17.
247, 20. 254, 9. 260, 8.
261, 13. 305, 3. 338, 9.
361, 18. 364, 4. 383, 17.
403, 9. 433, 15. 439, 4.
443, 15. 461, 17. 462, 13.
- ९९ वैजवापः 20. 6. 21, 6. 25, 18.
28, 10. 39, 13. 392, 19.
409, 16. 411, 7.
- १०० वौधायनधर्मः 159, 12.
- १०१ वौधायनः 57, 13. 67, 11.
68, 15. 71, 13. 72, 4. 72, 7.
72, 10. 77, 12. 78, 5.
80, 19. 87, 7. 89, 7. 100, 7.
116, 9. 127, 18. 131, 9.
155, 2. 156, 13. 157, 4.
160, 5. 162, 8. 163, 23.
164, 17. 170, 10.
178, 12. 179, 8. 187, 5.
189, 9. 190, 10. 191, 2.
191, 14. 214, 6. 249, 8.
267, 3. 296, 9. 342, 19.
345, 4. 381, 2. 397, 17.
424, 10. 451, 10. 456, 9.
- १०२ ब्रह्मगर्भः 229, 15.
- १०३ ब्रह्मनिरुक्तम् 398, 7.
- १०४ ब्रह्मपुराणम् 113, 15.
225, 13. 227, 17. 237, 21.
245, 11. 247, 4. 257, 3.
258, 7. 258, 15. 278, 17.
283, 19. 284, 8. 299, 5.
379, 16. 410, 2.
- १०५ ब्रह्ममीमांसा 195, 15.
- १०६ ब्रह्मा 37, 8.
- १०७ ब्रह्माण्डपुराणम् 304, 12.
322, 7. 339, 14. 339, 21.
359, 15. 361, 2. 362, 17.
376, 21. 393, 1. 401, 18.
416, 11. 423, 13. 430, 5.
431, 3. 455, 12.
- १०८ ब्राह्मणम् 151, 1.
- १०९ भगवान् 176, 15.
- ११० भरद्वाजः 71, 1. 71, 14.
71, 18. 373, 16. 376, 8.
- १११ भविष्यपुराणम् 24, 20.
40, 20. 51, 16. 347, 9.
378, 19. 382, 3. 444, 5.
448, 17. 452, 13. 453, 5.
460, 18.
- ११२ भविष्यपुराणम् 291, 5.
- ११३ भविष्योत्तरपुराणम् 227,
10.
- ११४ भार्गवः 71, 6.
- ११५ भास्करः 39, 7.
- ११६ भृगवः 29, 1.
- ११७ भृगुः 38, 2. 38, 8. 63, 8.
469, 16.
- ११८ मत्स्यपुराणम् 58, 11.
182, 7. 182, 18. 222, 11.
310, 18. 311, 11. 371, 14.
398, 1. 398, 11. 405, 3.
440, 19. 443, 18.
- ११९ मत्स्यः 361, 14. 365, 6.
393, 13. 396, 17. 405, 15.

6 *The names of authors and works, etc.*

- 418, 1. 433, 11. 434, 5.
434, 16. 437, 1. 438, 10.
- १२० महालसावाक्यम् 427, 13.
- १२१ मनुः 42, 4, 9, 8, 6, 10, 10.
11, 6, 11, 16, 12, 1.
12, 17, 17, 9, 19, 15.
22, 19, 24, 9, 25, 7, 26, 9.
31, 7, 32, 10, 33, 11, 34, 9.
34, 13, 34, 19, 35, 7.
35, 14, 38, 18, 39, 2, 39, 8.
41, 7, 41, 13, 42, 13.
43, 17, 44, 16, 45, 17.
46, 17, 47, 11, 47, 18.
48, 6, 50, 15, 52, 9, 54, 16.
55, 6, 60, 15, 62, 19.
64, 10, 69, 4, 69, 16, 70, 7.
72, 19, 73, 20, 74, 7.
77, 4, 81, 5, 84, 5, 85, 13.
86, 13, 87, 17, 89, 16.
91, 7, 92, 6, 92, 15.
93, 14, 94, 11, 95, 4, 96, 10.
97, 8, 98, 4, 98, 18.
100, 19, 104, 15, 105, 9.
109, 2, 110, 4, 111, 15.
113, 11, 114, 1, 115, 3.
115, 10, 113, 15, 118, 23.
119, 14, 120, 19, 120, 20.
127, 8, 131, 18, 132, 4.
133, 14, 134, 17, 139, 6.
139, 17, 140, 22, 141, 9.
142, 10, 145, 17, 147, 1.
150, 1, 152, 8, 152, 18.
155, 6, 165, 4, 173, 11.
179, 17, 186, 5, 189, 15.
190, 5, 191, 5, 193, 17.
204, 2, 205, 5, 205, 12.
- 209, 6, 211, 2, 213, 1.
217, 9, 219, 11, 222, 1.
229, 9, 233, 10, 235, 10.
242, 13, 242, 16, 243, 1.
246, 2, 248, 5, 248, 12.
249, 11, 252, 15, 257, 7.
263, 14, 268, 9, 275, 20.
279, 3, 279, 6, 289, 5.
293, 10, 302, 9, 315, 13.
323, 3, 337, 3, 339, 5.
344, 17, 346, 3, 347, 4.
348, 4, 349, 20, 353, 1.
354, 4, 360, 11, 362, 8.
363, 18, 366, 10, 367, 11.
371, 18, 379, 10, 389, 10.
387, 2, 388, 18, 389, 10.
390, 3, 392, 5, 397, 7.
399, 1, 401, 4, 413, 15.
417, 5, 419, 8, 422, 5.
424, 16, 426, 7, 426, 22.
427, 7, 429, 2, 429, 13.
432, 1, 436, 7, 438, 13.
465, 10.
- १२२ मन्त्रवर्गः 17, 16, 65, 11.
105, 4, 150, 18.
- १२३ मन्त्रः 109, 1.
- १२४ मर्गचिः 1, 10, 77, 9, 79, 6.
239, 2, 239, 17, 245, 8.
246, 7, 250, 13, 250, 20.
262, 20, 290, 10, 297, 3.
327, 4, 332, 8, 334, 11.
374, 13, 394, 14, 395, 4.
400, 3, 427, 10, 450, 19.
- १२५ महाभारतम् 106, 17.
143, 16, 196, 24, 326, 13.

- १२६ मान्धाता 71, 9.
 १२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9.
 374, 12. 393, 4. 463, 5.
 १२८ मार्कण्डेयः 27, 11. 27, 19.
 30, 11. 58, 15. 134, 10.
 209, 10. 214, 17. 293, 14.
 302, 17. 312, 9. 318, 5.
 368, 18. 370, 14. 391, 2.
 413, 7. 436, 2. 441, 10.
 457, 6.
 १२९ मुनयः 21, 2.
 १३० मेधातिथिः 172, 18. 173, 3.
 183, 5.
 १३१ मैत्रायणश्रुतिः 168, 4.
 १३२ मौकः 71, 6.
 १३३ मौनः 71, 6.
 १३४ यज्ञपार्थः 406, 6.
 १३५ यमः 1९, 1. 26, 12. 27, 7.
 28, 7. 34, 4. 34, 17. 42, 9.
 42, 13. 44, 10. 44, 13.
 46, 7. 47, 15. 49, 15. 73, 5.
 75, 8. 77, 16. 79, 13.
 81, 15. 81, 17. 83, 1. 90, 16.
 92, 19. 139, 10. 151, 16.
 186, 14. 188, 20. 191, 11.
 224, 10. 242, 5. 264, 20.
 280, 1. 295, 5. 302, 14.
 310, 9. 323, 8. 330, 9.
 336, 14. 339, 1. 341, 5.
 354, 15. 357, 23. 365, 20.
 366, 14. 367, 15. 383, 5.
 384, 7. 385, 12. 396, 11.
 399, 5. 400, 15. 400, 20.
 403, 3. 415, 1. 415, 14.
 423, 15. 444, 1. 446, 7.
 456, 5. 456, 16.
 १३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22.
 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8.
 40, 11. 43, 5. 45, 13.
 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5.
 54, 20. 57, 21. 60, 8.
 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13.
 80, 5. 89, 13. 90, 4.
 91, 20. 94, 20. 97, 12.
 99, 8. 101, 7. 104, 6.
 112, 11. 114, 16. 115, 16.
 118, 11. 119, 7. 120, 19.
 121, 14. 122, 8. 126, 18.
 131, 14. 137, 14. 140, 18.
 141, 18. 143, 4. 145, 12.
 146, 11. 147, 5. 166, 14.
 181, 1. 206, 11. 224, 2.
 233, 5. 238, 19. 248, 17.
 252, 10. 257, 13. 263, 18.
 278, 11. 280, 19. 285, 14.
 288, 12. 291, 22. 292, 18.
 293, 1. 294, 8. 302, 3.
 308, 5. 311, 21. 316, 7.
 322, 17. 327, 10. 337, 9.
 344, 13. 348, 17. 364, 12.
 380, 3. 384, 12. 386, 14.
 389, 20. 399, 17. 402, 5.
 404, 20. 406, 16. 407, 2.
 407, 8. 411, 10. 411, 18.
 420, 4. 421, 11. 428, 9.
 435, 18. 437, 10. 440, 2.
 442, 22. 447, 13. 449, 20.
 454, 22. 458, 20.
 १३७ योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6.
 406, 2.

- 418, 1. 433, 11. 434, 5.
 434, 16. 437, 1. 438, 10.
- १२० मदालसावाक्यम् 427, 13.
- १२१ मनुः 4, 2. 4, 9. 8, 6. 10, 10.
 11, 6. 11, 16. 12, 1.
 12, 17. 17, 9. 19, 15.
 22, 19. 24, 9. 25, 7. 26, 9.
 31, 7. 32, 10. 33, 14. 34, 9.
 34, 13. 34, 19. 35, 7.
 35, 14. 38, 13. 39, 2. 39, 8.
 41, 7. 41, 13. 42, 13.
 43, 17. 44, 16. 45, 17.
 46, 17. 47, 11. 47, 18.
 48, 6. 50, 15. 52, 9. 54, 16.
 55, 6. 60, 15. 62, 19.
 64, 10. 69, 4. 69, 16. 70, 7.
 72, 19. 73, 20. 74, 7.
 77, 4. 81, 5. 84, 5. 85, 13.
 86, 13. 87, 17. 89, 16.
 91, 7. 92, 6. 92, 15.
 93, 14. 94, 11. 95, 4. 96, 10.
 97, 8. 98, 4. 98, 18.
 100, 19. 101, 15. 105, 9.
 109, 2. 110, 4. 111, 15.
 113, 11. 114, 1. 115, 3.
 115, 10. 118, 15. 118, 23.
 119, 14. 120, 19. 120, 20.
 127, 8. 131, 14. 132, 4.
 133, 14. 134, 17. 139, 6.
 139, 17. 140, 22. 141, 9.
 142, 10. 145, 17. 147, 1.
 150, 1. 152, 8. 152, 18.
 155, 6. 155, 4. 171, 11.
 179, 17. 186, 5. 189, 15.
 190, 5. 191, 5. 193, 17.
 204, 2. 205, 5. 205, 12.
- 209, 6. 211, 2. 213, 1.
 217, 9. 219, 14. 222, 1.
 229, 9. 233, 10. 235, 1.
 242, 13. 242, 16. 244, 1.
 246, 2. 248, 5. 248, 1.
 249, 11. 252, 15. 257, 1.
 263, 14. 268, 9. 275, 2.
 278, 3. 279, 6. 280, 1.
 293, 10. 302, 9. 315, 1.
 323, 3. 337, 3. 339, 1.
 344, 17. 346, 3. 347, 1.
 348, 4. 349, 20. 353, 1.
 354, 4. 360, 11. 362, 8.
 363, 18. 366, 10. 367, 11.
 371, 18. 379, 10. 380, 10.
 387, 2. 388, 18. 389, 10.
 390, 3. 392, 5. 397, 7.
 399, 1. 401, 4. 413, 13.
 417, 5. 419, 8. 422, 5.
 424, 16. 426, 7. 426, 22.
 427, 7. 429, 2. 429, 13.
 432, 1. 436, 7. 438, 13.
 465, 10.
- १२२ मन्त्रवर्णः 17, 16. 65, 14.
 105, 4. 150, 18.
- १२३ मन्त्राः 109, 1.
- १२४ मरीचिः 1, 10. 77, 9. 79, 6.
 239, 2. 239, 17. 245, 8.
 246, 7. 250, 13. 250, 20.
 262, 20. 290, 10. 297, 3.
 327, 4. 332, 8. 334, 11.
 374, 13. 394, 14. 395, 4.
 400, 3. 427, 10. 450, 19.
- १२५ महाभारतम् 106, 17.
 149, 16. 196, 24. 326, 13.

- १२६ मान्धाता 71, 9.
 १२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9.
 374, 12. 393, 4. 463, 5.
 १२८ मार्कण्डेयः 27, 14. 27, 19.
 30, 11. 58, 15. 134, 10.
 209, 10. 214, 17. 293, 14.
 302, 17. 312, 9. 318, 5.
 368, 18. 370, 14. 391, 2.
 413, 7. 436, 2. 441, 10.
 457, 6.
 १२९ मुनयः 21, 2.
 १३० मेधातिथिः 172, 18. 173, 3.
 183, 5.
 १३१ मैत्रायणभुतिः 168, 4.
 १३२ मौकः 71, 6.
 १३३ मौनः 71, 6.
 १३४ यज्ञपार्थः 406, 6.
 १३५ यमः 12, 1. 26, 12. 27, 7.
 28, 7. 34, 4. 34, 17. 42, 9.
 42, 13. 44, 10. 44, 13.
 46, 7. 47, 15. 49, 15. 73, 5.
 75, 8. 77, 16. 79, 13.
 81, 15. 81, 17. 83, 1. 90, 16.
 92, 19. 189, 10. 151, 16.
 186, 14. 188, 20. 191, 11.
 224, 10. 242, 5. 264, 20.
 280, 1. 295, 5. 302, 14.
 310, 9. 323, 8. 330, 9.
 336, 14. 339, 1. 341, 5.
 354, 15. 357, 23. 365, 20.
 366, 14. 367, 15. 383, 5.
 384, 7. 385, 12. 396, 11.
 399, 5. 400, 15. 400, 20.
 408, 3. 415, 1. 415, 14.
 423, 15. 444, 1. 446, 7.
 456, 5. 456, 16.
 १३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22.
 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8.
 40, 11. 43, 5. 45, 13.
 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5.
 54, 20. 57, 21. 60, 8.
 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13.
 80, 5. 89, 13. 90, 4.
 91, 20. 94, 20. 97, 12.
 99, 8. 101, 7. 104, 6.
 112, 11. 114, 16. 115, 16.
 118, 11. 119, 7. 120, 19.
 121, 14. 122, 8. 126, 18.
 131, 14. 137, 14. 140, 18.
 141, 18. 143, 4. 145, 12.
 146, 11. 147, 5. 166, 14.
 181, 1. 206, 11. 224, 2.
 233, 5. 238, 19. 248, 17.
 252, 10. 257, 13. 263, 18.
 278, 11. 280, 19. 285, 14.
 288, 12. 291, 22. 292, 18.
 293, 1. 294, 8. 302, 3.
 308, 5. 311, 21. 316, 7.
 322, 17. 327, 10. 337, 9.
 344, 13. 348, 17. 364, 12.
 380, 3. 384, 12. 386, 14.
 389, 20. 399, 17. 402, 5.
 404, 20. 406, 16. 407, 2.
 407, 8. 411, 10. 411, 18.
 420, 4. 421, 11. 428, 9.
 435, 18. 437, 10. 440, 2.
 442, 22. 447, 13. 449, 20.
 454, 22. 458, 20.
 १३७ योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6.
 406, 2.

- १३८ यौवनाश्वः 71, 9.
 १३९ लक्ष्मीः 30, 16.
 १४० लघुयमः 421, 3.
 १४१ लिङ्गपुराणम् 110, 8.
 181, 21.
 १४२ लौगाक्षिः 21, 2. 26, 15.
 27, 12. 28, 14. 28, 18.
 70, 18. 304, 12. 334, 15.
 429, 22. 441, 16. 445, 9.
 449, 14. 457, 11. 457, 17.
 461, 3. 467, 12. 468, 6.
 469, 6.
 १४३ वत्सः 86, 10.
 १४४ वराहपुराणम् 360, 15.
 १४५ वरुणः 31, 1.
 १४६ वसिष्ठः 10, 18. 11, 12.
 29, 17. 32, 16. 33, 9. 49, 1.
 51, 10. 70, 12. 71, 15.
 72, 1. 78, 11. 89, 6. 93, 2.
 95, 14. 116, 4. 124, 3.
 124, 8. 127, 4. 138, 5.
 140, 7. 204, 19. 206, 2.
 212, 18. 233, 18. 239, 20.
 244, 12. 259, 20. 278, 7.
 339, 11. 346, 13. 355, 9.
 364, 8. 364, 20. 380, 15.
 440, 9. 448, 8. 460, 8.
 १४७ वाजसनेयकब्राह्मणम् 152,
 18.
 १४८ वाजसनेयकम् 66, 6.
 १४९ वाजसनेयिब्राह्मणम् 107, 8.
 175, 11. 269, 8.
 १५० वाजसनेयिब्राह्मणा 271, 9.
 १५१ बाधूलः 71, 6.
 १५२ वामनपुराणम् 153, 10,
 231, 20.
 १५३ वायुपुराणम् 40, 4. 78, 20.
 369, 6. 412, 20. 415, 5.
 417, 11. 423, 6. 431, 18.
 433, 3.
 १५४ वासिष्ठाः 28, 19.
 १५५ विश्वामित्रः 45, 10. 71, 14.
 71, 18. 72, 8. 170, 5.
 299, 14.
 १५६ विष्णुधर्मोत्तरम् 23, 5.
 301, 17. 315, 6. 372, 12.
 394, 10. 399, 9. 413, 11.
 439, 16. 459, 1.
 १५७ विष्णुपुराणम् 24, 16. 29, 9.
 55, 17. 60, 19. 69, 11.
 101, 20. 277, 2. 311, 1.
 345, 9. 374, 16. 386, 12.
 418, 9. 461, 20. 464, 2.
 १५८ विष्णुः 21, 19. 22, 13. 51, 5.
 81, 12. 96, 3. 117, 2.
 117, 6. 118, 7. 119, 20.
 142, 7. 144, 3. 163, 15.
 178, 12. 209, 17. 220, 15.
 232, 21. 234, 12. 238, 8.
 241, 17. 244, 12. 246, 20.
 248, 2. 248, 20. 249, 17.
 251, 15. 256, 6. 261, 16.
 263, 21. 279, 11. 289, 8.
 289, 17. 295, 1. 297, 16.
 298, 23. 299, 2. 305, 10.
 318, 16. 314, 14. 374, 20.
 394, 5. 394, 16. 409, 2.
 418, 13. 427, 18. 432, 5.

- 432, 20. 433, 453, 17.
16, 462, 21.
- १८९ वीतहव्यः 71, 6.
- १९० वृद्धगार्ग्यः 324, 20.
461, 11.
- १९१ वृद्धपराशरः 161, 14.
162, 17. 206, 6. 221, 13.
256, 15. 274, 20.
- १९२ वृद्धमनुः 229, 14. 245, 2.
247, 8. 247, 13. 251, 10.
252, 21. 295, 9. 309, 10.
319, 6. 367, 5. 464, 20.
- १९३ वृद्धयाज्ञवल्क्यः 214, 1.
286, 18.
- १९४ वृद्धशातातपः 418, 5.
422, 15.
- १९५ वृद्धवीसष्ठः 240, 1. 300, 11.
310, 4. 356, 4. 404, 4.
- १९६ वैखानससूत्रम् 138, 4.
139, 4.
- १९७ व्याघ्रपात् 235, 4. 334, 4.
- १९८ व्याघ्रः 230, 11. 230, 16.
276, 17. 433, 8. 453, 11.
- १९९ व्यासः 1, 7. 17, 2. 23, 8.
40, 17. 45, 3. 64, 7.
109, 18. 111, 7. 128, 12.
173, 5. 178, 14. 214, 12.
218, 2. 227, 5. 270, 17.
304, 8. 331, 20. 373, 3.
421, 16. 426, 18. 429, 10.
440, 7. 444, 12. 446, 10.
465, 19.
- १९० व्यासस्मृतिः 169, 12.
- १९१ शङ्ख-लिखितौ 26, 4.
49, 15. 93, 10. 99, 19.
- 139, 21. 213, 17. 213, 17.
266, 20. 423, 8.
- १९२ शङ्खः 21, 10. 23, 19.
24, 17. 27, 10. 28, 12.
32, 14. 61, 15. 120, 5.
230, 5. 231, 17. 284, 6.
235, 22. 243, 13. 246, 17.
250, 3. 265, 5. 267, 16.
293, 7. 298, 18. 298, 22.
303, 4. 304, 6. 326, 7.
342, 11. 364, 17. 370, 5.
377, 14. 383, 1. 384, 3.
393, 17. 395, 7. 403, 14.
424, 21. 425, 13. 446, 15.
456, 2. 462, 3.
- १९३ शम्भुः 397, 2. 397, 20.
- १९४ शल्यपर्व 82, 3.
- १९५ शाठचायनिः 319, 9.
321, 15. 8514, 14.
- १९६ शातातपः 63, 19. 72, 12.
90, 16. 206, 3. 221, 13.
228, 4. 267, 1. 221, 18.
338, 16. 354, 12.
354, 19. 397, 15. 443, 12.
456, 13. 456, 22. 460, 13.
463, 17.
- १९७ शिवस्वामिः 448, 13.
- १९८ शुनःपुच्छः 290, 19.
- १९९ शैवपुराणम् 14, 13.
- १९० शौनकः 28, 16. 130, 9.
178, 17. 180, 13. 308, 17.
317, 7. 363, 5. 363, 17.
409, 8. 410, 5. 415, 8.
416, 18. 419, 14.
- १९१ सुतिः 60, 3. 66, 16. 68, 12.
100, 14. 103, 6. 104, 13.

- 105, 15. 132, 15. 136, 4.
 136, 15. 137, 11. 141, 7.
 150, 10. 151, 11. 155, 10.
 166, 14. 171, 8. 171, 12.
 173, 3. 174, 15. 176, 6.
 180, 15. 195, 15. 226, 14.
 313, 12. 335, 8. 452, 6.
- १८२ श्लोक गीतमः 291, 15.
 321, 11. 335, 4. 335, 15.
 450, 10.
- १८३ षट्त्रिंशन्मतम् 227, 2.
 242, 2. 264, 11. 332, 4.
 378, 9.
- १८४ सङ्ग्रहकारः 36, 13. 79, 3.
 216, 11. 243, 10. 352, 13.
 402, 17.
- १८५ सत्यव्रतः 22, 4. 391, 20.
- १८६ सरस्वतिः 30, 16.
- १८७ संवर्तः 22, 16. 78, 14.
 79, 9. 213, 1. 260, 4.
 294, 12.
- १८८ साङ्ख्यपायनगृहम् 21, 8.
- १८९ सावेतसः 71, 6.
- १९० सुमन्तुः 44, 20. 64, 3.
 261, 2. 323, 13. 327, 17.
 329, 8. 381, 15. 386, 9.
 398, 14. 424, 5. 431, 5.
 447, 6. 452, 20. 457, 3.
 458, 8. 464, 17. 465, 14.
- १९१ सुभुतः 379, 6.
- १९२ सूत्रकाराः 30, 17.
- १९३ स्कन्दपुराणम् 17, 6.
 162, 8. 163, 10. 164, 5.
 455, 18. 466, 6.
- १९४ स्कन्दः 162, 11.
- १९५ स्मृतिः 170, 18. 171, 5.
 177, 19. 203, 8. 353, 20.
 355, 15. 355, 18. 374, 9.
 396, 6. 423, 6. 443, 8.
 467, 17.
- १९६ स्मृतिसङ्ग्रहः 462, 6.
 470, 13.
- १९७ स्मृत्यन्तरम् 29, 14. 62, 11.
 71, 17. 86, 6. 114, 12.
 125, 15. 129, 11. 152, 4.
 154, 13. 164, 21. 170, 14.
 177, 5. 190, 17. 201, 10.
 208, 13. 226, 15. 229, 20.
 230, 19. 232, 4. 244, 5.
 256, 19. 262, 12. 262, 16.
 296, 4. 309, 13. 325, 21.
 328, 6. 331, 19. 334, 18.
 336, 8. 375, 7. 378, 3.
 382, 7. 385, 1. 391, 7.
 392, 9. 395, 12. 400, 11.
 413, 2. 430, 5. 442, 18.
 444, 9. 445, 6. 447, 12.
 458, 6. 465, 7. 469, 10.
- १९८ हरिः 30, 16. 37, 8.
- १९९ हारीतः 5, 15. 6, 13. 14, 2.
 17, 18. 21, 14. 40, 7.
 43, 9. 49, 15. 53, 11. 73, 17.
 82, 11. 109, 15. 160, 14.
 164, 13. 172, 9. 172, 20.
 173, 3. 208, 17. 231, 2.
 249, 21. 278, 1. 265, 9.
 275, 3. 280, 9. 285, 10.
 333, 12. 336, 2. 343, 4.
 359, 22. 379, 6. 449, 5.
 451, 15.
- २०० हारीतस्मृतिः 53, 3.

Index of Quotations, Vol. I., Part II.

१. अङ्गिराः—

- अयुजो भोजयेच्छादे 362, 9.
 आममेवाददीवान्स्यात् 41, 3.
 आर्म पूयति संसारे 41, 4.
 गृहे यस्य मृतः कश्चित् 252, 1.
 जनने मरणे चैव 258, 11.
 तत्राधिकृत्य मृतकम् 264, 9.
 तस्मादामं गृहीतव्यम् 41, 5.
 तस्याप्यशौचं विज्ञेयम् 252, 2.
 तस्याशौचं विधानव्यम् 227, 15.
 त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे 325, 5.
 दाहयित्वा तथाप्येनम् 241, 13.
 न कदलीपत्रम् 393, 8.
 न जातीकुसुमानि 393, 8.
 नवमैकादशे चैव 448, 8.
 नाशौचं सूतके प्रोक्तम् 215, 4.
 रञ्जत्वं तस्य जानीयात् 325, 6.
 प्रथमेऽङ्घ्रि तृतीयेऽङ्घ्रि 448, 7.
 पत्रजत्यकृतोद्वाहः 149, 12.
 पत्रजेत् ब्रह्मचर्येण 149, 13.

* This index as well as that to the first part of this work presents a quotation under that name only, under which the author quotes it, notwithstanding its occurrence in works of other names.

- मवाह्य कुर्वतः आहम् 325, 7.
 वस्त्रे विवाहकाले च 258, 12.
 यदि कश्चिन् प्रमादेन 227, 14.
 यद्यप्यकृतचूडो वै 241, 12.
 यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतम् 275, 17.
 वनाद्वा पत्रजेद्विद्वान् 149, 14.
 षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते 386, 6.
 स तु जीवन् भवेच्छूद्रो 386, 7.
 संसारमेव निःसारम् 149, 11.
 संस्पर्शं सूतिकायास्तु 212, 9.
 सूतके मृतकं चेत्स्यात् 264, 8.
 सूतके सूतिकावर्जम् 212, 8.
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम् 275, 18.

२. अत्रिः—

- अगोधूमं च यच्छ्राद्धम् 369, 5.
 अतः परं प्रवक्ष्यामि 193, 13.
 अथ सपिण्डीकरणम् 451, 6.
 अनौद्धत्यमदीनत्वम् 181, 13.
 अभ्युत्थान-प्रियालापैः 199, 14.
 अहिंसा सत्यमस्तेयम् 181, 10.
 आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः 181, 12.
 उच्छिष्टसन्निधानं तु 429, 8.
 उदक्या चोदितं चात्रम् 190, 1.
 उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये 181, 15.
 कृत्विक्पुत्रादयो ह्यने 345, 16.

एष स्वधर्मो विख्यातः 181, 19.
 गोत्र-सम्बन्ध-नामानि 420; 11.
 चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः 172, 15.
 तदन्नं निष्फलं याति 421, 22.
 तद्वर्जनात् पितुरपि 299, 22.
 ते तं तथेत्यविघ्नेन 365, 14.
 दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते 421, 19.
 धातुः प्रकुप्यते येन 189, 21.
 न परस्परमर्घ्याः स्युः 345, 15.
 न मृण्मयानि कुर्वीत 392, 17.
 परित्यजन्ति ये मोहात् 165, 9.
 पालाशेभ्यो विना न स्युः 392, 18.
 पिता पितामहो भ्राता 355, 14.
 पितृक्रमादुदीर्येति 420, 12.
 पितृणामासनस्थानात् 429, 7.
 पित्र्यं कल्पितं पूर्वम् 190, 3.
 प्राण्यङ्गे वाऽप्यस्ते कृपम् 190, 2.
 भावशुद्धिर्हरिभक्तिः 181, 11.
 भिक्षाटनं जपः सन्ध्या 181, 18.
 यज्ञोपवीतं सर्वेषाम् 165, 8.
 यतीनां व्रतवृत्तानाम् 163, 15.
 यथाभुतं प्रतीक्षेरन् 365, 15.
 वर्जयेत्तादृशीं भिक्षाम् 160, 4.
 विष्णुरूपेण वै कुर्वीत् 193, 16.
 वैश्वदेवे नियोक्तव्याः 345, 17.
 शिखिनस्तु भुताः कोषित् 172, 14.
 सम्पत्कोज्जायते दीपः 261, 21.
 संवत्सरे पूर्णे द्वादश्यां वा 451, 6.
 स्नानं सुरार्चनं ध्यानम् 181, 17.

स्वच्छेहो गुरुशुभ्रूषा 187, 14.
 स्वाहेति च ततः कुर्यात् 430, 10.
 हस्तेन मुक्तमन्नाद्यम् 420, 9.
 हितं मितं सदा ऽभ्रीयात् 189, 20.
 ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने 181, 16.

३. आचार्याः --

वस्तुच्यमानमेत्यन्तः 2, 4.
 संक्षेप-विस्तराभ्यां हि 2, 3.

४. *आथर्वणीश्रुतिः --

प्राणं वा एते 99, 16.
 ये दिवा रत्या 99, 16.

५. आदित्यपुराणम् --

अगाधतोयराशि वा 228, 13.
 अविमुक्तोन्मुखस्तस्य 229, 3.
 उत्तमानामुयाल्लोकान् 228, 16.
 ऊढायाः पुनरुद्वाहम् 91, 13.
 कलौ पञ्च न कुर्वीत 91, 14.
 काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो 229, 2.
 गच्छेन्महापथं वाऽपि 228, 14.
 जातभ्रात्रे न दद्यात् 23, 12.
 दुधिकित्स्यैर्महारीषैः 228, 11.
 प्रणवं तारकं ब्रूते 229, 4.
 प्रयाग-वटशाखायाम् 228, 15.
 प्रविशेज्ज्वलनं दीपम् 228, 12.
 मधुक् रामठं चैव 370, 12.
 यस्माद्यान्त्रायणाच्छुद्धिः 23, 13.
 चाराणस्यां मृतो यस्तु 229, 1.
 आरुक्कर्मणि शस्तानि 370, 13.

* The quotations under this heading appear in Prasnopanishad.

६. आदिपुराणम्—

- भट्टवी पर्वताः पुण्याः 303, 10.
 आमन्त्रितश्चिरं नैव 267, 1.
 आयान्ति तस्मात्तदहः 23, 17.
 उत्तरामिमुखान् विप्रान् 399, 16.
 उत्तरे ब्रह्मयूपस्य 308, 1.
 एतद्व्याशिरो नाम 308, 2.
 एवं सति नृपः शुद्धः 256, 3.
 कन्यागते पञ्चमे तु 321, 10.
 काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः 324, 7.
 कृत्वा सचैलं ज्ञानं तु 260, 16.
 क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च 324, 6.
 यासमात्रं परगृहात् 324, 10.
 चिकित्सको यत्कुरुते 255, 19.
 चिरकारी भवेद् द्रोही 367, 8.
 तत्कर्म नान्यो जानाति 255, 16.
 तत्र दद्यात् सुवर्णं तु 23, 18.
 तदन्यो न क्षमः कर्तुम् 256, 1.
 तदन्यो नैव जानाति 255, 18.
 तदा माससमैस्तासाम् 239, 15.
 तन्नास्ति यस्मादन्यस्य 256, 5.
 तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शो 255, 20.
 तस्मात्तास्तत्र विधिना 324, 8.
 दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् 255, 21.
 देवखाताश्च गर्ताश्च 303, 13.
 वतानां पितृणां च 367, 2.
 वाश्च पितरश्चैव 23, 16.
 क्षान्तरे अपि कन्यास्ये 321, 9.
 चक्रकोशं मयाक्षेत्रम् 307, 16.
 वृद्धतौ यमः प्रेताम् 324, 4.

- भिक्षामात्रेण यः प्राणान् 324, 11.
 मघायां पिण्डदानेन 327, 2.
 मध्वाज्य-तिलमिश्रेण 324, 9.
 महानद्याः पश्चिमेन 307, 17.
 यत्कर्म राजभृत्यानाम् 256, 4.
 यो वा संवर्धते देहम् 324, 12.
 राजा करोति यत्कर्म 256, 2.
 वनानि गिरयो नद्यः 303, 12.
 विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो 399, 14.
 विसर्जयित्वा मानुष्ये 324, 5.
 शन्नो देवीति मन्त्रेण 399, 15.
 शिल्पिनश्चित्रकाराणाः 255, 15.
 आर्द्रं तेनापि कर्तव्यम् 324, 13.
 षण्मासाभ्यन्तरं यावत् 239, 14.
 सङ्क्रान्तावुपवासेन 327, 1.
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुः 303, 11.
 सूतकी तु मुखं वृष्ट्वा 260, 15.
 सूपकारेण यत् कर्म 255, 17.

७. *आनुशासनिकम्—

अपत्यजन्म शूद्रायाम् 97, 18.

* In the first part of the present volume the quotations from the different Parvās of Mahābhārata are given under the general heading महाभारतम्, but in the present part the arrangement is changed for convenience of the reader, and the quotations are placed under the names of their respective Parvās. However, in the case of such quotations, as have their Parvās not specified by the author, the former order has been retained.

कौमार्यं ब्रह्मचर्यं मे 82, 1.
रत्यर्थमपि शूरा स्मात् 97, 19.

८. आपस्तम्बः—

अचूडायां तु कन्यायां 242, 6.
अटण्यां ये समुत्पन्नाः 392, 2.
अनुभाविनां च परिवापनम् 296, 15.
अक्षेन चाक्षस्य 10, 15.
अपुत्रा ये मृताः केचित् 329, 18.
अष्टमे पुष्टिः 317, 18.
आकाशं गमयेत्पिण्डम् 439, 10.
एकादशे कृष्णावसम् 317, 20.
एतेनाऽन्तेवासिनो 345, 2. 346, 1.
कर्तुस्तु कालाभिनिवृत्तात् 317, 11.
काषायं चैके 33, 5.
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनाम् 220, 8.
क्षत्रियेष्वेव वृत्तस्थो 381, 6.
गुणवदलाभे सोदर्यो 345, 1.
चतुर्थे शूद्रपशुमान् 317, 14.
चतुर्दश आनुधरादिः 318, 2.
चत्वार आभन्तः 140, 18.
तस्यामुत्पाद्य चण्डालम् 72, 17.
तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः 317, 14.
तेषां तु पितृकाशीवम् 220, 9.
ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु 392, 3.
तेषामपि च देवं स्मात् 329, 14.
तत्रोदये चतुर्थे 317, 21.
दशमे व्यपहरि रात्रिः 317, 19.
पुराणां नागुक्ता च 439, 9.
द्वादशे पशुमान् 317, 21.

द्वावेवाभ्रमिणी भोज्यौ 386, 2.
द्वितीये स्तेनाः 317, 13.
नवम एकखुराः 317, 18.
पञ्चदशे पुष्टिः 318, 3.
चन्द्रमे पुमांसः 317, 15.
पितुर्ज्येष्ठस्य 46, 15.
पितृणां स्थानमाकाशम् 439, 11.
प्रथमे वर्षे 21, 5.
प्रथमे ऽहनि 317, 12.
वह्नपत्यो न 317, 15.
ब्राह्मणान् भोजयेत् 340, 5.
माज्जिष्ठं राजन्यस्य 33, 6.
मुनेरन्नभोज्यं स्यात् 386, 3.
वस्त्रामयेत 140, 16.
यत् पिबेत्कापिलं क्षीरम् 381, 7.
यदि पत्नी विदेशस्था 339, 8.
बन्ध्यायहरः स पिण्डदायी 463, 1.
वस्यां मनश्चक्षुषोः 38, 5.
वसन्ते ब्राह्मणम् 32, 7.
वासः 33, 5.
विहितं तस्य नाशीवम् 224, 20.
व्यापादयेद्य आत्मानम् 224, 19.
शाण-शौमाजिनानि 33, 5.
वष्टेऽध्वशीलोऽक्षशीलः 317, 17.
सप्तमे कर्षे रात्रिः 317, 17.
सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् 32, 1.
सम्पन्नगोत्र-प्रवराम् 72, 16.
सर्वेष्वेवापरपक्षस्य 317, 10.
शरिद्रं वैद्यस्य 33, 7.

९. *आराणिश्रुतिः—

- अत ऊर्ध्वम् 167, 14.
 आराणिः प्रजापतेः 167, 1.
 उपवीतं भूमौ 167, 11.
 कुटीचको ब्रह्मचारी 167, 12.
 गायत्रीं च 167, 10.
 तं गत्वोषाच 167, 1.
 तव पुत्रान् भ्रातृव्य- 167, 3.
 दण्डमाच्छादनम् 167, 8.
 दण्डान् लोकामीन् 167, 13.
 पात्रं विसृजेत् 167, 13.
 ब्रह्मचारी गृहस्थो 167, 9.
 शेषं विसृजेत् 167, 9.
 सन्धिं समाधौ 167, 15.
 सर्वेषु वेदेषु 168, 1.

१०. †आश्वमेधिकम्—

- अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रम् 97, 4.
 अन्यथा वाहयन् राजन् 7, 9.
 अहः पूर्वं द्वियाम् वा 7, 5.
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा 179, 1.
 काषायमात्रसारो अपि 179, 2.
 कृत्वा पुरीषगर्भेषु 97, 2.
 न क्षुत्तृष्णा-भ्रमभ्रान्तम् 7, 3.
 न दण्डेन न यष्ट्या वा 7, 2.
 भूणहत्यासमे पापम् 7, 11.

* The quotations under this heading appear in *Āruṇeyōpani-
shad*.

† Vide footnote on page 3 of
this Index

- मामधः पातयन्नेष 97, 3.
 यत्र वा त्वरया कृत्यम् 7, 7.
 रुधिरं वाहयेत्तेषाम् 7, 10.
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु 7, 8.
 वाहयेदुद्धृतेनैव 7, 1.
 विश्राज्येन्मध्ये भागे 7, 6.
 ब्रूयायोनौ पतद्वीजम् 97, 1.
 सुतृप्तेषु च भुञ्जीयात् 7, 4.

११. *आश्वलायनगृह्यम्—

- अष्टौ पिण्डान् कृत्वा 56, 8.
 क्षेत्राच्चेदुभयतः 56, 12.
 दुर्विज्ञेयानि लक्षणानि 56, 8.

१२. †आश्वलायनः—

- अग्निं प्रत्येयात् 434, 3.
 अपः प्रदाय 408, 10.
 आचान्तेष्वेके 430, 10.
 आपः प्रदाय 408, 11.
 दर्मान् द्विगुणभुमानासनम् 408, 10.
 नवमिश्रं षडुत्तरम् 449, 3.
 प्राचीनावीती लेखाम् 431, 11.
 भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु 430, 10.

१३. †उमा-महेश्वरसंवादः—

- ऋतुस्नाता तु या शुद्धा 82, 7.

१४. उशनाः—

- अपस्तीकः प्रवासी च 333, 19.

* Full name आश्वलायनगृह्यसूत्रम्.

† Possibly आश्वलायनस्मृतिः.

† Vide footnote on page 5 of
the List of the Names of Authors,
Works, &c., given at the end of
the first part.

अयाचितं हि तद्वैश्यम् 188, 15.
 अहन्येकादशे तेषाम् 458, 16.
 उपपन्नं तदित्याहुः 188, 19.
 उपस्थाने च यत् प्रोक्तम् 183, 16.
 एकोहिंष्टं न कुर्वीत 458, 15.
 करज्जं येऽपि चान्ये वै 375, 13.
 कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक- 375, 10.
 तत् प्राक्मणीतमित्याह 188, 13.
 तपो-ऽग्निहोत्रमन्त्रेषु 356, 11.
 तात्कालिकमिति ख्यातम् 188, 17.
 तात्कालिकोपपन्नं च 188, 9.
 त्रिदण्डप्रहणादेव 458, 14.
 न पूर्वैर्न विशुद्धिः स्यात् 264, 19.
 नालिका-शण-छत्राक- 375, 9.
 पिता पितामहो यस्य 356, 10.
 भिक्षाटनसमुद्योगात् 188, 14.
 मधुवदाहरणं यत् 188, 11.
 मनःसङ्कल्परहितान् 188, 10.
 माधुकरमसङ्कल्पम् 188, 18.
 वर्जयेद्भृञ्जनं भादे 375, 12.
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् 188, 12.
 सपिण्डीकरणं तेषाम् 458, 13.
 सिद्धमन्नं भक्तजनैः 188, 18.
 सिद्धास्त्रेन न कुर्वीत 333, 20.
 स्वल्पाशीवस्य मध्ये तु 264, 18.

१५. ऋष्यशृङ्गः—

अपि वा वाससी 36, 6.
 अर्वागन्धान्मातृ-पितृ- 467, 7.
 अविशेषेण कर्तव्यम् 406, 11.

आशीचमन्तरा दर्शो 291, 3.
 आशीचे तु व्यतिक्रान्ते 330, 20.
 देये पितृणां भादे तु 330, 19.
 पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र- 467, 5.
 पितरो यत्र पूज्यन्ते 466, 10.
 भवेद्यदि सपिण्डानाम् 466, 18.
 रीद्रे हस्ते च रोहिण्याम् 454, 21.
 शुचिर्भूतेन दातव्यम् 332, 17.
 सपिण्डीकरणभादम् 454, 20.
 समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य 291, 4.
 सम्बन्धासत्तिमालोच्य 466, 19.
 सा तिथिस्तस्य कर्तव्या 332, 18.
 स्नुषा-श्वश्रुश्च पित्रोश्च 467, 6.

१६. कण्वः—

एकरात्रं वसेत् मामे 182, 16.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु 182, 17.

१७. कपिलमतम्—

अभयं सर्वभूतेभ्यो 160, 3.
 निनीषन् दण्ड-शिक्ष्यादि 160, 4.
 विधिवत् प्रैषमुच्चार्य 160, 2.

१८. *कर्मप्रदीपः—

आवृत्य प्राणमायस्य 432, 17.
 जपस्तेनैव चाऽऽवृत्य 432, 18.
 वामेनावर्तनं केचित् 432, 15.
 सद्यं गौतम-शाण्डिल्यौ 432, 16.

१९. †कश्यपः—

क्रयक्रीता तु या नारी 87, 14.
 न सा दैवे न सा पितृये 87, 15.

*Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 2.
 † कश्यपः and काश्यपः denote
 one and the same author.

२०. *काठकम्—

इवानां सयवा दर्भाः 402, 16.

पेतृणां द्विगुणांस्तिलैः 408, 7.

२१. †कात्यायनस्मृतिः—

अथ वा चतुर्विंशति वर्षाणि 197, 13.

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी 197, 14.

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि 197, 9.

आ प्रायणात् 193, 1.

उपनयनादूर्ध्वम् 197, 7.

औदुम्बराः 199, 2.

कुटीचका बहूदकाः 199, 16.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु 200, 1.

गायत्रो ब्राह्मः 197, 6.

गृहस्था अपि 198, 4.

घोरसंन्यासिकाः 198, 15.

तत्र ब्रह्मचारिणः 197, 5.

तत्र वार्ताकवृत्तयः 198, 6.

तत्र वैखानसाः 198, 22.

नैव पौत्रेण कर्तव्यम् 462, 17.

परमहंसा न दण्डधराः 200, 10.

परिव्राजका अग्नि 199, 15.

केनपा उन्मत्तकाः 199, 10.

बहूदकास्त्रिदण्ड—200, 2.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ—197, 4.

यायावराः 198, 12.

वानप्रस्था अपि 198, 20.

वार्ताकवृत्तयः 198, 4.

वालखिल्याः 199, 5.

वैखानसा औदुम्बराः 198, 20.

शालीनवृत्तयः 198, 9.

स्वदारनिरतः 197, 11.

हंसा एकदण्डधराः 200, 6.

२२. कात्यायनः—

अकृतं तद्विजानीयात् 116, 14.

अग्निहोत्रादिशुश्रूषाम् 117, 10.

अतिवृद्धानभार्याश्च 355, 4.

अत्र पितरः 432, 9.

अथ सपिण्डीकरणम् 451, 8.

अथागच्छत वोढायाम् 93, 5.

अथानवेक्षमेत्यापः 287, 18.

अथैकोद्विष्टमेकम् 447, 20.

अर्धमादहनं प्राप्तम् 287, 11.

अनिन्येनामन्त्रिते 366, 7.

अनिवृत्ते दशाहे तु 230, 8.

अनेकेभ्यो हि दत्तायाम् 94, 3.

अपरपक्षे भ्रातृं कुर्वीत 322, 20

अभ्युदयिके भ्रातृ 459, 10.

अमावास्यायां सर्वम् 317, 5.

अयातयामैश्छन्दोभिः 132, 18.

अभ्रत्सु जपेद्याद्विपूर्वाम् 422,

अभ्रस्तृतीयायाम् 316, 19.

असावेतत्त इति ये 431, 14.

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 159, 2

आमपात्रे ऽन्नमादाय 287, 9.

आमभ्रातृं प्रकुर्वीत 334, 3.

* Probably काठकगृह्यसूत्रम्.

† Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 21

- आपचनमौ तीर्थे च 334, 2.
 आभुतान् पुनराचान्तान् 292, 14.
 आश्रमी चेत्तप्रकृच्छम् 157, 2.
 उन्मत्तः पतितः कुष्ठी 90, 13.
 उल्लिख्यापहता इति 430, 22.
 ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै 91, 6.
 ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः 322, 20.
 ऋजवो दर्माः 459, 11.
 ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य 93, 8.
 एकशफं नवम्याम् 317, 1.
 एकं प्रेतस्य 455, 8.
 एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धम् 287, 10.
 एतेन पिण्डो व्याख्यातः 455, 10.
 एवं कृतोदकान् सम्यक् 292, 13.
 कर्षूंसमन्वितं मुक्त्वा 446, 4.
 466, 13.
 कारयेत्तद्वद्वत्वे च 117, 11.
 कुहकोन्मत्त-चोरांश्च 355, 6.
 कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा 157, 1.
 कृत्तराम-नखेभ्यस्तु 390, 19.
 कृषिः सप्तम्याम् 316, 20.
 क्रियते छन्दसां तेन 132, 17.
 क्रीडमानैरपि सदा 132, 19.
 गन्धान् ब्राह्मणसात्कृत्वा 411, 15.
 गायत्रीं मधुमतीम् 426, 16.
 गोत्र-नामपदान्ते च 287, 20.
 घृतेनाभ्यक्तमाग्राव्य 287, 5.
 चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च 90, 14.
 चतुर्थ्यां शुभ्रपशवः 316, 19.
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गम् 287, 6.
 जड-मूका-ऽन्ध-बधिर- 355, 3.
 ज्ञातिश्रेष्ठं हिरण्यानि 317, 3.
 ततः संवत्सरे पूर्णे 455, 6.
 तद्धार्यमुपवीतं स्यात् 37, 15.
 तेषामुपशमो धर्मो 201, 7.
 तैलमुद्धर्तनं स्नानम् 390, 18.
 त्रिवृतं चोपवीतं स्यात् 37, 11.
 त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यम् 36, 11.
 दक्षा प्रियंवदा शुद्धा 117, 13.
 दक्षिणं पातयेज्जानुम् 397, 12.
 दक्षिणापान् कुशान् कृत्वा 287, 21.
 दक्षिणाशेरसं भूमौ 287, 4.
 दधि-बदराऽक्षतमिश्राः 459, 12.
 दंशम्यां गावः 317, 1.
 दानमेकं गृहस्थानाम् 201, 8.
 दिनक्रमेण वा कर्म 117, 14.
 दीर्घा स्थूला गुणैर्दृष्टा 40, 2.
 दुर्बलं स्नापयित्वा च 287, 3.
 दूरस्थानामविद्यानाम् 77, 2.
 दृष्टमेव फलं तत्र 118, 6.
 देशान्तरस्थ-स्त्रीष्वैक- 355, 1.
 द्यूतं षष्ठ्याम् 316, 20.
 द्वादश्यां धन-धान्य- 317, 2.
 द्वितीयायां स्त्रीजम् 316, 18.
 द्वे बहूनि निमित्तानि 470, 5.
 धनवृद्धिप्रसक्तान् 355, 5.
 धर्मं कुरुत यत्नेन 292, 16.
 धार्या सा वर्षमेकं तु 93, 20.

रूपं चैवानुपूर्व्येण 411, 16.
 यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो 159, 21.
 न वियुक्ता त्वचा चैव 39, 20.
 न सपर्णा नातियामा 39, 22.
 नाङ्गुष्ठादधिका कार्या 39, 19.
 नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्ये 456, 14.
 नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये
 459, 13.
 नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः
 459, 15.
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्
 459, 14.
 निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु 454, 18.
 नैकयाऽपि विना कार्यम् 116, 13.
 नैमित्तिकानि कार्याणि 470, 6.
 पत्रपुटके वा 405, 14.
 परिचारका एकादश्याम् 317, 2.
 पातयेदितरञ्जानु 397, 13.
 पित्र्यमन्त्रवर्जनम् 459, 10.
 पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यः 411, 21.
 पुत्राः पञ्चम्याम् 316, 19.
 पुराऽऽगतश्च सर्वेषाम् 94, 4.
 पृष्ठवंशे च नाभ्यां च 37, 14.
 प्रत्यब्दं यदुपाकर्म 132, 16.
 प्रत्याब्दिकं च शेषेषु 446, 7.
 466, 14.
 प्रथमा धर्मपत्नी स्यात् 118, 5.
 प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः 93, 19.
 प्रादेशाच्चाधिका न्यूना 39, 21.

प्रेतपात्रम् 455, 8.
 मातामहस्य भेदे ऽपि 416, 8.
 मा शोकं कुरुताऽनित्ये 292, 15.
 मुखे वक्षं निधायैनम् 287, 8.
 यवैस्तिलार्थः 459, 11.
 यानि वा विद्यन्ते 405, 13.
 या वा स्यात् वीरसूरासाम्
 117, 12.
 युग्मानाशयेत् 459, 17.
 युवानस्तत्र म्रियन्ते 317, 4.
 ये समाना इति ब्रह्म्याम् 455, 9.
 वरदोषास्तथैवैते 90, 15.
 वरयित्वा तु यः कश्चित् 93, 7.
 वाणिज्यमष्टम्याम् 317, 1.
 विकर्मस्थः सगोत्रो वा 91, 5.
 विभज्य सह वा कुर्युः 117, 15.
 विशीर्णा विमला न्दस्वा 40, 1.
 विष्णुधर्मोत्तरे वाऽण्डु 413, 11.
 वेद्यातिसंस्कृत-पतित-355, 2.
 शक्तेनाप्यपरपक्षम् 323, 2.
 शूराणां निर्धनानां च 77, 3.
 स तु यदन्यजातीयः 91, 4.
 सद्य एव विशुद्धिः स्यात् 230, 9.
 सम्बन्धि-बान्धवादीनाम् 329, 17.
 स यदा ऽपि समीपे स्यात् 413, 12.
 सव्यं जान्वाच्य शनकैः 287, 12.
 संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे 451, 18.
 सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः 459, 11.
 सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा 459, 12.

सौवर्ण-राजतौदुम्बर- 405, 12.
स्त्रियोऽतिरूपाः प्रतिपदि 316, 18.
स्नात्वा सचैलमाचम्य 287, 19.
हिरण्यशकलान्यस्य 287, 7.
हुत्वा मन्त्रवदन्येषाम् 414, 22.

२३. कार्णातिनिः—

अजातदन्तासु 246, 16.
अनृप्तास्तत्र येऽस्य स्युः 325, 20.
अन्नदानादृते सर्वम् 417, 4.
अपसव्येन कर्तव्यम् 417, 3.
अर्वागव्दशत्र यत्र 454, 11.
आदौ मध्ये ऽवसाने वा 321, 20.
उपाकर्मणि चोत्सर्गे 131, 7.
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा 131, 8.
कन्या-पुत्रत्रिवाहेषु 461, 7.
तत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 330, 7.
तदूर्ध्वं मासिकानां स्यात् 454, 12.
नभस्यस्याऽपरे पक्षे 322, 12.
नान्दीमुखान् पितृगणान् 461, 10.
नामकर्मणि बालानाम् 461, 8.
नैव नन्दा ऽऽदि वज्र्यं स्यात्
322, 13.
परतो दशरात्राद्येत् 452, 2.
पितृपृथ्वी सुतः कुर्यात् 468, 18.
पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते 468, 17.
श्राद्धं तु नैकवर्गस्य 325, 19.
स पक्षः सकलः पुण्यः 321, 21.
सपिण्डीकरणं कुर्यात् 452, 1.
सपिण्डीकरणान्तं च 330, 8.

सीमन्तोन्नयने चैव 461, 9.

२४. कालिकापुराणम्—

कायजा ये बुधैर्नित्यम् 178, 8.
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः 178, 9.
लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते 178, 7.
वैणवा ये स्मृता दण्डाः 178, 6.

२५. *काश्यपः—

अग्निं परिगता या च 57, 11.
इत्येताः काश्यपेनोक्ताः 57, 12.
उदकस्पर्शिता या च 57, 10.
बालानामजातदन्तानाम् 246, 19.
वाचा दत्ता मनोदत्ता 57, 9.
सप्तपौनर्भवाः कन्याः 57, 8.

२६. कूर्मपुराणम्—

अग्निप्रवेशमन्यद्वा 146, 16.
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य 154, 18.
अघानां यौगपद्ये तु 265, 13.
अथर्वशिरसो ऽध्येता 144, 13.
अधीत्य चाधिगम्यार्थम् 54, 2.
अन्तः पक्कपायोऽसौ 155, 17.
अर्धमासेन वैद्यस्तु 277, 9.
असम्भवे परेषुर्वा 360, 5.
आचम्य देवं ब्रह्माणम् 193, 8.
आदित्यवारे त्वारोग्यम् 315, 1.
आदित्ये दर्शयित्वा ऽन्नम् 193, 6.
आपादचां प्रौष्ठपद्यां वा 127, 16.
ऋतुकालाभिगामी स्यात् 104, 16.

* Vide the second footnote on page 6 of this Index.

- एकपादेन तिष्ठेत् 141, 9.
 एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिः 282, 17.
 कटा पापीयसी वृत्तिः 4, 16.
 कुजे सर्वत्र विजयम् 315, 2.
 कृष्णो वा यत्र चरति 133, 6.
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 10.
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थम् 46, 12.
 चतुर्थकालिको वा स्यात् 145, 6.
 चान्द्रायणविधानैर्वा 145, 7.
 छत्रं चोष्णीपममलम् 54, 7.
 छन्दांस्युर्ध्वमतो ऽभ्यस्येत् 132, 9.
 जिनेन्द्रियो जितक्रोधः 145, 1.
 तद्व्रतं तस्य लुप्येत् 145, 4.
 तापहन्तृ पदमैश्वरं परम् 146, 19.
 ते तृप्तास्तस्य तद्वेषम् 9, 10.
 त्रिंशद्भागं तु विप्राणाम् 15, 9.
 दशरात्रेण शुद्धिः स्यात् 220, 12.
 दशाहमाहुराशौचम् 205, 13.
 दशाहेन द्विजः शुद्धयेत् 277, 8.
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च 15, 8.
 नक्तं चान्नं समभूयात् 145, 5.
 न जीर्ण-मलवद्वासाः 54, 11.
 न देवायतनं गच्छेत् 133, 9.
 न निन्देत् योगिनः सिद्धान्
 133, 12.
 न रक्तमुल्बणं चान्य- 54, 12.
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण 133, 10.
 न शुद्धराज्ये निवसेत् 133, 3.
 नादर्शं वै समीक्षेत् 46, 11.
 ना ऽधार्मिकैर्वृते ग्रामे 133, 2.
 नाशौचं कीर्तितं सद्भिः 254, 4.
 नैकोध्वानं प्रपद्येत् 133, 11.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 3.
 पक्षे पक्षे समभूयात् 145, 8.
 पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यात् 144, 10.
 पयः पिबेच्छुद्धपक्षे 141, 11.
 परस्त्रियं न भाषेत् 133, 8.
 पुण्याश्च विभ्रुता नद्यः 133, 7.
 पुष्प-मूल-फलैर्वापि 145, 9.
 प्रायज्ञे ऽपररात्रे च 193, 9.
 प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम् 155, 16.
 प्रेतीभृतं द्विजं त्रिषो 281, 2.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् 145, 2.
 मरणोत्पत्तियोगे तु 265, 17.
 महाप्रस्थानिकं वाऽसौ 146, 15.
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशम् 133, 5.
 यज्ञोपवीतद्वितयम् 54, 6.
 यथेष्टाचरणस्याहुः 218, 11.
 यदि निर्हरति प्रेतम् 277, 7.
 यमान् सेवेत सततम् 144, 14.
 यस्तु पत्न्या वनं गत्वा 145, 3.
 यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवम्
 146, 17.
 योगाभ्यासरतः शान्तो 154, 19.
 रौक्मे च कुण्डले वेदम् 58, 8.
 लब्धलाभः पितृन् देवान् 9, 9.
 विद्यां विशिष्टां च गुरौ 315, 3.
 वेदं वेदौ तथा वेदान् 54, 1.

वेदाङ्गानि पुराणानि 132, 10.
 वैद्य-क्षत्रिय-विप्राणाम् 220, 13.
 वैद्यः पञ्चदशाहेन 209, 8.
 शनैश्चरे भवेदायुः 315, 4.
 शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् 144, 12.
 शुक्लाम्बरधरो नित्यम् 54, 10.
 शुद्धचोद्विप्रो दशाहेन 209, 7.
 शुद्ध-विट्-क्षत्रियाणां तु 220, 1.
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तम् 282, 18.
 श्रावणस्य तु मासस्य 127, 15.
 श्रो भविष्यति मे आढम् 360, 4.
 पङ्कानं वा त्रिरात्रं स्यात् 220, 12.
 सन्ध्यास्वाह्नि विशेषेण 193, 10.
 सूतके तु सपिण्डानाम् 212, 11.
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम् 281, 3.
 स्वयं वा कर्षणं कुर्यात् 4, 15.
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् 54, 9.
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैः 145, 10.
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम् 133, 4.
 हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च 193, 7.
 २७. कौषीतकिब्राह्मणम्—
 इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतम् 171, 18.
 किमस्य यज्ञोपवीतम् 171, 14.
 २८. क्रतुः—
 असुराणां कुले जाता 393, 10.
 तस्या दर्शनमात्रेण 393, 11.
 पूर्वसङ्कल्पितं ब्रह्मम् 262, 12.
 २९. गृह्यविष्णुः—
 ततः परं स्नानेन 234, 2.
 व्यतीते त्याशीचे 234, 1.

३०. गार्ग्यः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् 129, 6.
 उपाकर्म न कुर्वीत 129, 7.
 ऊनआढं न कुर्वीत 450, 18.
 एषु आढं न कुर्वीत 324, 18.
 तदा त्वौदयिकी ग्राह्या 128, 11.
 दत्त्वा हस्ते पवित्वं तु 406, 20.
 नन्दायां भार्गवदिने चतुर्द-
 श्याम् 450, 17.
 नन्दायां भार्गवदिने त्रयोद-
 श्याम् 324, 1.
 नोपाकर्म तदा कुर्यात् 129, 9.
 पर्वण्यौदयिके कुर्युः 128, 6.
 बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः 128, 7.
 यत्पार्धरात्रादर्वाक् चेत् 129, 8.
 श्रावणी पौर्णमासी तु 128, 10.
 स्वाहेति चैव देवानाम् 406, 12.

३१. गालवः—

आहिताग्नेः सिनीवाल्याम् 452, 11.
 ऊनपाण्मासिकं षष्ठे 450, 8.
 तावदेवोत्तरं तन्त्रम् 291, 13.
 त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यात् 450, 9.
 पित्रोराशीचमध्ये तु 291, 12.
 सपिण्डीकरणात् प्रेते 452, 10.

३२. *गृह्यकाराः—

अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः 414, 4.

* Every Śākhā of the Vedās has its own Gṛihyam or Gṛihya-sūtram, and so it is an extremely laborious task to decide to what particular Gṛihyam the quotations given below belong.

काम्यमभ्युदये ऽष्टम्याम् 414, 5.
चतुर्ष्वेष्टेषु सामीनाम् 414, 6.
पित्र्यव्राह्मणहस्ते स्यात् 414, 7.

३३. *गृह्यपरिशिष्टकारः—

अन्नं पाणितले दत्तम् 416, 1.
एकीभावेन भोक्तव्यम् 415, 22.
पितरस्तेन तृप्यन्ति 416, 2.
यच्च पाणितले दत्तम् 415, 21.

३४. *गृह्यपरिशिष्टम्—

असगोत्रः सगोत्रो वा 290, 16.
गान्धर्वा-ऽऽसुर-पेशाचाः 89, 4.
जननाइशरात्रे 25, 5.
पूर्वं परिग्रहस्तेषु 89, 5.
प्रथमे ऽहनि यः कुर्यात् 290, 17.

३५. गोभिलः—

अभिहोत्रादिहोमार्थम् 210, 9.
द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 18.
पञ्चयज्ञान् कुर्वीत 210, 10.
पर्वण्यौदयिके कुर्युः 123, 3.
बहुचाः श्रवणक्षे तु 128, 4.
मरणाद्द्वादशाहे स्यात् 450, 15.
यस्य संवत्सरादर्वाक् 454, 1.
विधिवत्तानि कुर्वीत 454, 2.
सामिकस्तु यदा कर्ता 452, 17.

३६. गौतमः—

अभिष्टोमोऽयमिष्टोमः 18, 15.

* Every Grihyam has its own Parishistam or appendix, and so the particular Parishistam cannot be specified here.

अग्न्याधेयो ऽभिहोत्रम् 18, 12.
अधःशय्यासनाः 293, 18.
अन्त्ये त्वन्त्यानाम् 294, 2.
अपरश्चेद्वर्णः 276, 11.
अपीडिता यूषवक्त्राः 35, 12.
अभिसन्धिमात्रात् 70, 4.
अथ श्राद्धममावास्यायाम् 322, 3.
अष्टका-पार्वणश्राद्धम् 18, 11.
असन्निधौ तद्भार्या- 43, 2.
इत्येते चत्वारिंशत् 18, 18.
ऊर्ध्वं सप्तमात् 62, 7.
ऐकाग्रम्यम् 135, 9.
गर्भमाससमा रात्रीः 239, 8.
गर्भाधान-पुंसवन- 18, 7.
गो-ब्राह्मणहतानाम् 225, 2.
चत्वारि वेदव्रतानि 18, 9.
तत्संशयान्नोपयच्छेत् 70, 5.
तदभावे ऋत्विगाचार्यौ 290, 8.
अयं वा 239, 9.
न ब्रह्माभिव्याहरेत् 30, 6.
नवमे वाससां त्यागः 294, 1.
नवावरान् भोजयेत् 363, 9.
नास्याचमनकल्पः 30, 5.
निवेद्य गुरवे 43, 1.
पक्षिण्यसपिण्डे 251, 5.
पञ्चमीप्रभृतिषु 322, 4.
पिण्डनिवृत्तिः 60, 6. 2, 1.

223, 4.

पुत्राभावे सपिण्डाः 90, 9. 222, 1.

293, 19.

प्रतिश्रुत्याप्यधर्म- 90, 10.
 प्रथम-तृतीय-पञ्चम- 288, 5.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 14.
 प्रागुपनयनात् 29, 6.
 प्रायो-नाशक- 225, 3.
 बीजिनश्च 62, 7.
 ब्राह्मणस्य 215, 18.
 माता-पित्रोस्तु सूतकम् 260, 12.
 मातृबन्धुभ्यः 62, 8.
 मांसं न भक्षयेयुः 293, 19.
 मूर्ध-ललाट- 35, 5.
 यथाश्रद्धं सर्वस्मिन् वा 322, 5.
 यथोपपादमुत्र-पुरीषः 30, 5.
 युद्धे 225, 3.
 राजक्रोधाच्च 225, 2.
 रात्रिशेषे द्वाभ्याम् 266, 14.
 विद्या-चारित्र्य-बन्धु- 75, 6.
 श्रुत्वा चोर्ध्वम् 233, 14.
 सद्यः श्राद्धी 367, 9.
 सायंप्रातस्त्वन्नम् 43, 15.
 स्नानं सहधर्म-18, 9.
 स्यन्दिनी-यमसु-380, 19.
 हविषु चैवं तुर्वालादीन् 352, 19.
 हिंसा-ऽनुग्रहयोः 181, 7.
३७. चतुर्विंशतिमत्तम्—
 अधस्ताच्चवमान्मासात् 240, 14.
 एकं नाम्ना परं तृणीम् 460, 15.
 कोद्रवान् राजमाषांश्च 374, 3.
 तिस्रस्तिष्ठः शलाकाः स्युः 409, 21.

द्वे द्वे शलाके देवानाम् 406, 1.
 निष्पावांस्तु विशेषेण 374, 4.
 मृत-जातकयोर्योगे 264, 14.
 मृते जीवति वा तस्मिन् 240, 15.
 मृतेन शुद्धयते जातम् 264, 15.
 यावनालानपि तथा 374, 5.

३८. *छन्दोगश्रुतिः—

यद्यप्यस्मा इमामग्निः 52, 18.

३९. *छन्दोगाः—

एतमु एवाहम् 106, 7.
 तृतीयो ज्यन्तम् 137, 8.
 ब्रह्मचारी— 137, 6.
 रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयाद्ब्रह्मो 106, 8.

४०. छागलेयः—

अपत्नीकः समारोप्य 138, 3.
 उक्तलक्षणसम्पन्नैः 337, 1.
 पुरुषत्रयविरूपातैः 337, 2.
 पूजयेच्छ्राद्धकालेऽपि 101, 2.
 विप्रानुद्धरते पापात् 101, 3.

४१. जमदग्निः—

अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
 अपसव्येन कर्तव्यम् 422, 11.
 अल्पं पुनरुत्सृष्टव्यम् 426, 5.
 आसाद्य सहपिण्डत्व-445, 17.
 कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धम् 445, 13.
 सर्वं कर्माऽपसव्येन 437, 3.
 सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा 422, 12.

* The quotations appear in Chhândogyaopaniṣad.

४२. जातूकर्णः—

- अग्न्यभावः स्मृतस्तावत् 414, 1.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य 413, 17.
 अत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 329, 20.
 एकोद्विष्टं तु कर्तव्यम् 447, 2.
 कुर्यातामितरे कुर्युः 446, 24.
 च्यवते पितृलोकात्तु 330, 3.
 त्रैपक्षिकाऽऽध्दके चेति 449, 18.
 द्वादश प्रतिमास्यानि 449, 17.
 न स्त्रीभिर्न च बालेन 435, 12.
 पञ्चयज्ञविधानं च 211, 7.
 पात्राणि चालयेच्छ्रद्धे 435, 11.
 पिण्डयज्ञं चरुं होमम् 211, 17.
 पितुः पितृगणस्थस्य 445, 13.
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् 330, 5.
 प्रत्यब्दं पार्वणेनैव 416, 23.
 प्रत्यब्दं प्रतिमासं च 445, 14.
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः 330, 2.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक् 330, 4.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-
 पित्रोः 447, 3.
 सपिण्डीकरणान्तं च 330, 1.
 सूतके तु समुत्पन्ने 211, 16.
 ४३. *जाबालश्रुतिः—
 इदमेवास्य 166, 18.
 एतत् सर्वं भूः 176, 3.
 तत्र परमहंसा नाम 165, 16.

- दण्डं कमण्डलुम् 166, 1.
 पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य 166, 16.
 यथाजातरूपधरो 166, 3.
 यदहरेव विरजेत् 151, 5.
 यदि वेतरथा 149, 1.
 शिखां यज्ञोपवीतम् 166, 1.
 सहोवाच याज्ञवल्क्यः 166, 17.

४४. *जाबालः—

- तन्मध्ये हापयेदेव 211, 10.
 सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् 211, 9.
 ४५. जाबालाः—
 गृही भूत्वा 136, 16.
 147, 19.
 ब्रह्मचर्यं समाप्य 136, 16. 147, 19.
 वनी भूत्वा 136, 17.
 147, 20.

४६. *जाबालिः—

- अगतेऽपि रवौ कन्याम् 320, 5.
 आपादद्याः पञ्चमः पक्षः 320, 6.
 नैमित्तिकं तु कर्तव्यम् 470, 11.
 पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य 470, 2.
 पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यम् 320, 7.
 प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा 320, 8.
 यदि गृहमेव कामयेत् 51, 1.
 यद्येकत्र भवेतां चेत् 470, 1.
 आदं कृत्वा तु तस्यैव 470, 10.

* The quotations appear in Jābālopanishad.

* Jābālah and Jābālih may be one and the same author, and the quotations may appear in Jābālasūriti.

४७. जैमिनिः—

छिन्ने नाले ततः पश्चात् 23, 4.
231, 10.
यावन्न छिद्यते नालम् 23, 3.
231, 9.

४८. *तापनीयश्रुतिः—

सप्तद्वीपवती भूमिः 53, 1.

४९. दक्षः—

अतीताच्च स्मरेद्भोगान् 196, 11.
अतीतेऽपि कर्तव्यम् 234, 19.
अन्धवन्मूकवत् पङ्क्तु- 196, 13.
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च 208, 5.
आकाशे ऽसिर्यथा क्षिप्रः 196, 6.
आकिञ्चन्यमदम्भश्च 196, 8.
आस्ते व्रजति यो नित्यम् 196, 14.
उपन्यासक्रमेणैव 207, 14.
एकाहाच्छुद्धयते विप्रो 208, 1.
एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु 180, 6.
एतन्नयं प्रकुर्वाणः 180, 9.
एतैः सर्वेषु निष्णातो 177, 3.
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो 195, 3.
एवंविधस्य विप्रस्य 208, 6.
एष मे मण्डलं भित्त्वा 196, 19.
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 15.
ग्रन्थार्थतो विजानाति 207, 15.
तथा हीनतमे चैव 203, 3.
त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् 148, 3.

त्रयो ग्रामः समाख्यातः 180, 7.
त्रिदण्डेन यतिश्चैव 172, 3.
नगरं न हि कर्तव्यम् 180, 8.
न यतिर्न वनस्थश्च 148, 6.
न वक्तारं पुनर्यान्ति 196, 2.
नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न
श्रोतव्यं कथञ्चन 195, 2.
नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न
श्रोतव्यं कदाचन 177, 2.
नान्यविद्याऽभियुक्तश्च 196, 10.
नाऽसृतकं कदाचित्स्यात् 218, 18.
निर्देहिष्यति तत्सर्वम् 196, 17.
पितृपत्न्यामतीतायाम् 235, 1.
प्रातिलोम्येन यो याति 148, 4.
प्राप्तांश्च नाभिनन्देत 196, 12.
मरणान्तं तथा चान्यत् 207, 13.
महागुरुनिपाते तु 234, 18.
मानसस्य तु दण्डस्य 173, 22.
यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति 196, 3.
यस्मिन् क्रोधः शमं याति 196, 5.
यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचम्
196, 7.
यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः 196, 1.
यस्यैतल्लक्षणं नास्ति 172, 7.
यस्यैते नियता दण्डाः 173, 19.
ये दशाहादयः प्रोक्ताः 208, 4.
यो गृहाश्रममास्थाय 148, 5.
राजर्त्विग्दीक्षितानां च 207, 17.
राजवार्ता हि तेषां च 180, 10.

* The quoted line appears in
Nṛsiṃhatāpanīyopaniṣad.

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 18.

वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता 173, 21.

विषयाच्च पुनर्यान्ति 196, 4.

वृथा प्रलापी यो न स्यात् 196, 9.

वैश्यः पञ्चदशाहेन 204, 14.

209, 8.

व्यसनासक्तचित्तस्य 218, 16.

व्याधितस्य कर्दर्यस्य 218, 14.

व्रतिनां सत्रिणां चैव 207, 18.

शुद्धचेष्टिपो दशाहेन 204, 13.

209, 7.

श्रद्धा-त्यागविहीनस्य 218, 17.

षड्-दश-द्वादशाहं च 207, 12.

216, 8.

सकल्पं सरहस्यं च 207, 16.

सच्चित्तं यद्वहस्यस्य 196, 16.

सद्यः शौचं तथैकाहम् 207, 11.

216, 7.

संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा 196, 18.

संवत्सरे व्यतीतिं तु 235, 2.

स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यम् 180, 11.

हीने हीनतरे वाऽपि 208, 2.

५०. दत्तात्रेयः—

लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12.

174, 5.

वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11.

174, 11.

५१. देवलः—

अधीत्य विस्मृते षडे 356, 16.

अनुवृत्तौ च नान्येषाम् 468, 2.

अन्तराला बहिर्वर्णाः 122, 4.

अन्यस्मिस्तत्तिथौ तस्मिन् 331, 10.

अन्वि चेद्वहनं कुर्यात् 275, 7.

अपरा वृषली ज्ञेया 356, 21.

अपाङ्गेयः स विज्ञेयः 353, 10.

अपूपा यव-गोधूम- 383, 12.

अभक्ष्याः पशुजातीनाम् 388, 12.

अभिमन्त्र्याथ भूरग्निः 37, 7.

अभोज्यं प्राहुराहारम् 383, 11.

अर्धमासं तु शुभ्रयोः 207, 5.

अवलीढं श्र-मार्जार- 382, 1.

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च 88, 17.

असम्भवे परेर्गुर्वी 360, 10.

असुरापहतं सर्वम् 368, 7.

असौ देवलको नाम 353, 9.

अहःपोडशकं यत्तु 319, 16.

आखु-मूषक-मार्जार- 383, 14.

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु 437, 6.

आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.

आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् 232, 19.

आरभेत नवैः पत्रैः 368, 5.

इन्दुक्षय-गजच्छाया- 310, 16.

उन्मादस्त्वग्दोषो 349, 7.

उलूक-कुरर-श्येन- 388, 9.

एकाहमरणे पित्रोः 468, 13.

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 9.

एताभ्यां भुतयुक्तस्य 407, 1.

एते कालाः समुद्दिष्टाः 310, 17.

एतैर्युक्तस्य राजस्तु 207, 3.

एतैः साकं कर्मयुक्तः 207, 2.
 एवं क्षत्रिय-विद्-शूद्राः 118, 22.
 कण्डूरं श्वेतवृन्ताकम् 378, 17.
 कर्तव्यश्च त्रिभिर्धर्मैः 89, 2.
 कार्पास-क्षौम-गोवाल- 36, 3.
 कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च 303, 18.
 केश-रोम-नखैर्वाऽपि 381, 11.
 क्षत्रियाच्चैव वैश्यायाम् 120, 15.
 गान्धर्वादिबिवाहेषु 89, 1.
 गोधा कूर्मः शशः श्राविद् 389, 4.
 ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्गृह्याय 36, 18.
 चकोरः कोकिलो रज्जु- 388, 10.
 चण्डालाऽग्निरमेध्याग्निः 286, 15.
 चत्वार्यधीतवेदानाम् 206, 17.
 चोप्य-पेयसमृद्धं च 363, 9.
 ज्येष्ठायां यद्यनूदायाम् 357, 13.
 ततः कर्मणि निर्वृत्ते 439, 13.
 ततोऽन्नं बहुसंस्कारम् 368, 8.
 तत्र त्याज्यानि वासांसि 296, 2.
 तथा शतभिषग्युक्ता 310, 15.
 तथैव मागधो वैश्यात् 121, 12.
 तथैव यन्त्रितो दाता 368, 4.
 तस्यां यो जायते गर्भः 357, 21.
 तस्याशौचं दशाहं तु 277, 18.
 तावच्छिगुणितं सूत्रम् 36, 19.
 तिलानवकिरेस्तत्र 368, 6.
 तृतीया रोहिणीयुक्ता 310, 13.
 तेषां करोति यः कश्चित् 277, 14.
 तेषां दशाहमाशौचम् 220, 6.

तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठाः 122, 3.
 तैलमुद्धर्तनं ज्ञानम् 391, 9.
 त्रिस्ताडयेत् करतलम् 37, 4.
 त्रिंशद्रात्रं तु वैश्यानाम् 204, 18.
 दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो 437, 8.
 दशमेऽह्नि पतेयस्य 267, 12.
 दशमेऽह्नि सम्प्राप्ते 296, 1.
 दशाष्टौ षट् च शेषाणाम् 109, 1.
 दशाहं ब्राह्मणानां तु 204, 17.
 देवगारेऽथ वा गोष्ठे 36, 20.
 देवार्चनपरो नित्यम् 353, 8.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 443, 6.
 नदीतटेषु तीर्थेषु 304, 1.
 न दैवं नापि पित्र्यं च 467, 11.
 नाऽशुद्धिः प्रसवाशौचे 235, 15.
 नाऽशौचं सूतके प्रोक्तम् 254, 8.
 निरामिषं सङ्गृह्यत्वा 360, 9.
 निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 7.
 पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः 382, 3.
 पतितामिश्रितामिश्र 286, 16.
 पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि 37, 6.
 परतः परतोऽशुद्धिः 265, 21.
 परदारामिगो मोहात् 357, 5.
 परमेकाहमावर्षात् 232, 20.
 पात्रैरौदुम्बरैर्दद्यात् 391, 10.
 पारावत-कपोतौ च 388, 11.
 पित्रोरुपरमे पुत्राः 468, 1.
 पुनः पाते दशाहात्याक् 267, 11.

पूर्वे विवाहाश्रित्वारः 88, 16.
 प्रभाते तु त्रिरात्रेण 267, 13.
 प्रमोतौ पितरौ यस्य 467, 10.
 प्राकृतानां तु सर्वेषाम् 207, 8.
 बध्नीयात्तत्सजीवं तु 37, 2.
 बहुनि चायुःकामस्य 38, 7.
 विल्वा-ऽश्वत्थादियज्ञीय- 37, 1.
 ब्रह्मचारी न कुर्वीत 278, 1.
 ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु 120, 14.
 ब्राह्मणोऽभिरजो गौर्वा 439, 14.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः 12, 13.
 ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्यात् 109, 11.
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः 118, 21.
 भोजने नोपयुञ्जीत 382, 2.
 भृणहत्यामवाप्नोति 100, 6.
 महिषीत्युच्यते भार्या 357, 20.
 यज्ञोपवीतं कुर्वीत 36, 9.
 यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रम् 278, 2.
 यस्मिन् देशे य आचारो 68, 6.
 यः समानोदकं प्रेतम् 277, 17.
 या सकृत् संस्कृता नारी 21, 17.
 यौगपद्ये तु तीर्थानाम् 109, 5.
 रक्षणार्थमपुत्रां वा 109, 6.
 वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया 356, 20.
 विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातम् 38, 17.
 विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति 304, 2.
 विशुद्धमपि चाहारम् 381, 10.
 विहितं तु सपिण्डानाम् 277, 13.
 वेदाभियुक्तविप्रस्य 206, 18.

वैश्यस्यैवं पञ्चदश 267, 4.
 वैद्यायां क्षत्रियायां च 121, 11.
 व्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् 37, 3.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 10.
 आर्द्धं कृत्वा तु यो विप्रो 443, 5.
 आर्द्धस्य पुत्रितो देशो 303, 17.
 श्व-शृगाल-वृक-ह्रीपि- 388, 15.
 श्वः कर्ता ऽस्मीति निश्चित्य 360, 8.
 पणमासात् परिणी 233, 17.
 स एवोपपत्तिर्ज्ञेयो 357, 6.
 स तस्मिन्नेव कर्तव्यो 68, 7.
 सदा सम्भवतः कार्यम् 36, 4.
 सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यात् 468, 14.
 सर्ववर्णेषु दायादाः 220, 5.
 सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् 37, 5.
 सा चाग्नेदिधिपुर्ज्ञेया 357, 14.
 सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यात् 36, 21.
 सावित्र्या दशकृत्वोऽग्निः 38, 16.
 सिंह-ज्याग्रक्ष-शरभाः 388, 13.
 सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात् 38, 15.
 स्तनादूर्ध्वमधो नाभेः 38, 1.
 स्नात्वा गृहं विशेषिणी 275, 8.
 स्याच्चेत्तत् पञ्चमादह्नः 265, 22.
 स्वयं दारान्तुस्नातान् 100, 5.
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च 37, 8.

५२.* देवस्वामिः—

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम् 381, 19.

* Devaswāmi is the author of Smṛti-Chandrikā, Gṛhyasūtra-bhāṣya, &c.

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.

एतद्व्यशृङ्खलवचनम् 331, 16.

निमित्तान्तर- 331, 17.

विट्पुतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति

344, 23.

५३. *धर्मः—

यादित्या आप इति पात्रम् 410, 11.

५४. नादः—

अदुष्टश्रेष्ठो राजा 90, 2.

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः 76, 13.

अभिशापाहुरो रोगात् 76, 4.

अशक्तौ भेषजस्यार्थे 10, 4.

आक्षिप्तो मोघवीजश्च 76, 6.

आपत्स्वपि च कष्टास्तु 5, 3.

आर्षश्रेवाथ दैवश्च 45, 10.

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च 76, 5.

कन्यैवाक्षतयोनिर्था 57, 18.

क्षेत्रं बीजवने देयम् 76, 19.

चतुर्दशविधः शास्त्रे 76, 1.

चिकित्स्यश्चाञ्चिकित्स्यश्च 76, 2.

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डम् 91, 18.

तस्यामप्रकृतिस्थायाम् 80, 2.

त्रीनृतून् समतिक्रम्य 93, 11.

दत्त्वा न्यायेन यः कन्याम् 90, 1.

दीर्घ-कुत्सितरोगार्ता 92, 2.

वृष्टाज्यगतभावा च 92, 3.

दोषे सति न दोषः स्यात् 92, 21.

हे भार्ये क्षत्रियस्याज्ये 95, 11.

नाऽदुष्टं दूषयेत् कन्याम् 92, 11.

निसर्गपण्डो वध्निश्च 76, 3.

पिता दद्यात्स्वयं कन्याम् 79, 17.

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता 57, 19.

पुमान् स्यालक्ष्णैरेतैः 75, 20.

प्रतिगृह्य तु यः कन्याम् 93, 10.

प्रथमादाभमाश्चापि 153, 4.

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयम् 12, 9.

ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन 95, 9.

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन् 153, 5.

ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषाम् 85, 9.

माता त्वभावे सर्वेषाम् 80, 1.

मातामहो मातुलश्च 79, 18.

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् 80, 3.

यद्यवश्यं तु विक्रेयाः 10, 5.

यस्तु दोषवतीं कन्याम् 91, 17.

यस्याप्यु प्रवने वीर्यम् 75, 19.

यो वै यतीनमावृत्य 339, 19.

राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् 85, 11.

विजानन् वसतो ग्रामे 339, 20.

वैद्याया द्वौ पती ज्ञेयौ 95, 12.

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन 95, 10.

सर्वर्णमनुरूपं च 80, 13.

सहधर्मं चरेत्तेन 80, 14.

५५. नारायणः—

अचालवित्त्वा तत्पात्रम् 435, 8.

द्विजानिभ्यः सर्वर्णायाः 417, 19.

निकेतनं कारयित्वा 366, 19.

निराशाः पितरस्तेषाम् 435, 9.

ब्रह्महत्यामवाप्नोति 366, 20.

यद्भक्ष्यं यत्पवित्रं च 417, 18.

५६. निगमः—

अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा 423, 12.

अपहता इति तिलान् विकिरेत्
402, 1.

आहिताग्नेः पित्रर्चनम् 333, 8.

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः 372, 20.

तूष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमानाः
424, 9.

नान्नपानादिकं भ्रादे 423, 11.

स वैवाध्रीणसः प्रोक्तः 372, 21.

५७. नृसिंहपुराणम्—

अग्निं स्वात्मानि संस्थाप्य 156, 11.

अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः 192, 13.

इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा 156, 10.

एवं वनाभमे तिष्ठन् 156, 6.

कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिम् 192, 15.

चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य 192, 14.

चतुर्थमाभ्रमं गच्छेत् 156, 7.

जप-ध्यानविशेषेण 192, 7.

ततो निवृत्य तत् पात्रम् 192, 6.

दत्त्वा भ्रातृभूषिभ्यश्च 156, 9.

देयं पितृभ्यो देवेभ्यः 156, 8.

न दुष्येत् तस्य तत् पात्रम् 192, 12.

प्राप्नोति परमं स्थानम् 193, 3.

भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यम् 192, 11.

भुञ्जीत पर्णपुटको 192, 10.

यतिर्धर्मरतः शान्तः 193, 2.

यस्यैतानि सुगुप्तानि 149, 7.

संन्यसेदकृतोद्वाहो 149, 8.

सर्वव्यञ्जनसंयुक्तम् 192, 8.

सूर्यादिदेव-भूतेभ्यो 192, 9.

हृत्पुण्डरीकनिलये 193, 1.

५८. न्यायः—

समं स्यादश्रुतत्वात् 362, 14.

५९. पद्मपुराणम्—

आत्रान्तेपृदकं दद्यात् 431, 12.

शिखायज्ञोपवीतेन 165, 12.

६०. परमहंसोपनिषद्—

काष्ठदण्डो धृतो येन 177, 14.

को मुख्यः 175, 1.

कौपीनं दण्डमाच्छादनम् 174, 16.

जानदण्डो धृतो येन 175, 7.

तच्च न मुख्यम् 174, 17.

स याति नरकान् घोरान् 177, 15.

६१. पारस्करः—

अन्तर्दशाहे विप्रस्य 283, 13.

अन्यच्च गो-कृष्णाजिनम् 436, 15.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यादि 281, 20.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा—

283, 12.

अहन्यहनि यच्छ्राद्धम् 300, 4.

आजं गव्यं वा 33, 1.

एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् 436, 16.

एका वैश्यस्य 95, 16.

एकोऽष्टिं तु यच्छ्राद्धम् 300, 6.

* Mimāṃsa Sūtras of Jaimini.

- ऐगेयमनिनम् 32, 21.
 गच्छन् देशान्तरं यद्धि 301, 10.
 ज्ञेयं पुंसवने भ्रातृम् 301, 7. 404, 2.
 तदप्यदैवं कर्तव्यम् 300, 7.
 तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तम् 301, 11.
 तन्नित्यभ्रातृवत् कुर्यात् 301, 9.
 तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15.
 त्रिंस्तु दद्यात्तृतीये 290, 3.
 देवानुद्दिश्य क्रियते 301, 8.
 द्वितीये चतुर्गे दद्यात् 290, 2.
 द्वे राजन्यस्य 95, 16.
 निरेककाले सोमे च 301, 6. 404, 1.
 प्रथमे दिवसे देयाः 290, 1.
 ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु 289, 15.
 भक्ष्यं भोज्यं समं ज्ञेयम् 436, 17.
 मासे द्वितीये 20, 9.
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा 284, 21.
 यदहः पुंसा 20, 9.
 रौरवं राजन्यस्य 33, 1.
 वैश्वेदेवविहीनं तु 300, 5.
 सर्वेषां वा गव्यम् 33, 2.
 सर्वेषां वा शूद्राम् 95, 17.
 स्वस्तीति भगवन् 435, 14.
 हिरण्यं विश्वेभ्यो 436, 14.
 ६२. पितामहः—
 अमावास्या व्यतीपात-303, 19.
 कुटीचको बहूदको 161, 2.
 चतुर्थः परहसथ 161, 3.
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु 161, 1.
 चान्द्रायणेन वर्तेत 163, 21.
 न कुट्यां नोदके सङ्गम् 163, 7.
 नाऽगारे नाऽऽसने नाऽन्ने 163, 8.
 नित्यं त्रिपवणस्नायी 163, 20.
 निश्चलः स्थाणुभूतश्च 163, 6.
 परः परमहंसस्तु 174, 2.
 बन्धुवर्गे न भिक्षेत 163, 5.
 बहूदकः स विज्ञेयः 163, 4.
 यमैश्च नियमैर्युक्तो 174, 3.
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 13.
 174, 5.
 विद्वान् भ्रातृमकुर्वाणः 303, 20.
 वृक्षमूले यमंत्रित्यम् 163, 22.
 वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11.
 174, 11.
 स्वमात्रायां न कुर्याद्वै 163, 9.
 हंसस्तृतीयो विज्ञेयः 163, 19.
 ६३. *पिप्लादशाखा—
 भेदेरिव शाखा नाऽन्या 169, 4.
 इदं यज्ञोपवीतं तु 169, 10.
 एभिर्धार्यमिदं सूत्रम् 169, 7.
 कर्मण्यधिकृता ये तु 169, 6.
 ज्ञानमेव परं तेषाम् 169, 3.
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठाः 169, 2.
 तस्मिन् भारयेद्योगी 168, 15.
 तस्मिन् विदितं येन 163, 13.
 ते वै सूत्रविदो लोके 169, 1.
 * Possibly this is an Upanishad.

शरणादस्य सूत्रस्य 168, 18.
 ब्रह्मसूत्रं त्यजेद्विद्वान् 168, 16.
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रम् 168, 17.
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य 169, 9.
 यदक्षरं परं ब्रह्म 168, 11.
 येन सर्वमिदं प्रोतम् 168, 14.
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् 169, 11.
 शिखा ज्ञानमयी यस्य 169, 8.
 सशिखं वपनं कृत्वा 168, 10.
 स शिखीत्युच्यते विद्वान् 169, 5.
 सूत्रनात् सूत्रमित्याहुः 168, 12.
 भुवमन्तर्गतं येषाम् 168, 19.

६४. *पुराणम्—

अमौकरणशेषं तु 412, 12.
 अतिक्रम्य द्विजवरान् 348, 10.
 अतिक्रम्य महारौद्रम् 363, 15.
 अनतीतद्विवर्षस्तु 241, 15.
 अवेदोक्ताश्च निर्यासाः 376, 2.
 आशीचं बान्धवानां तु 241, 16.
 आसने चासनं दद्यात् 402, 10.
 उपमूलं सकृच्छुनान् 391, 15.
 एष्टव्या बहवः पुत्राः 108, 13.
 कन्यागते सखितरि 323, 17.
 कुरुष्वेति स तेरुक्तो 402, 3.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 23, 4.
 जपेदायान्तु न इति 408, 20.
 ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ 323, 19.
 तत्र पार्ष्णिकवर्षादम् 330, 14.

तस्मान्नान्तिकमेत्याज्ञो 348, 11.
 ताभ्यां चैव नमस्कृत्य 401, 12.
 तिथिर्वैवस्वती नाम 310, 2.
 तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रम् 408, 22.
 दक्षिणं चरणं विप्रः 361, 11.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 412, 10.
 द्वादशोऽहनि राजेन्द्र 27, 3.
 धनं पुत्राः कुतस्तस्य 323, 22.
 नातिक्रामेन्नरश्चेतान् 348, 14.
 निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु 403, 1.
 निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति 324, 2.
 पादावादाय वैश्यो द्वौ 361, 12.
 पार्श्वराजन-तान्त्राणि 391, 15.
 पुनः स्वभुवनं यान्ति 323, 20.
 पुष्प-धूप-सुगन्धादि 391, 18.
 प्रतिवासरिको होमः 412, 9.
 प्रदानं यत्र यत्रैषाम् 330, 13.
 भागिनेयं विद्वारेण 348, 13.
 मातुलान् भजते पुत्रः 73, 14.
 मुमुक्षुः परमे हंसे 161, 8.
 यथाशीला भवेन्माता 73, 19.
 यवांस्तिलान् वृत्तीः कांस्यम्
 391, 19.
 रक्षार्थं पितृसत्रस्य 408, 21.
 वांशं करीरं सुरसम् 376, 1.
 विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता 161, 5.
 वृश्चिके समतिक्रान्ते 324, 1.
 शक्तो बहूदके तीव्र- 161, 7.
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा 323, 18.
 आहुकर्मणि वर्ज्यानि 376, 3.

* The quotations belong to different Purāṇas.

श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा 401, 11.
 सत्यामेव तु तीत्रायाम् 161, 6.
 सप्त पूर्वान् सप्त परान् 348, 9.
 सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् 348, 12.
 सूर्ये कन्यागते श्राद्धम् 323, 21.

६५. 'पुराणान्तरम्—

केवलं चिन्तयेज्जातिम् 347, 21.
 तस्मात्सम्पूजयेदेनम् 347, 20.
 दूरस्थं भोजयेन्मूढो 347, 19.
 नातिक्रामेन्नरो विद्वान् 348, 3.
 मुखं वा पण्डितं वाऽपि 348, 2.
 यस्त्वासन्नमतिक्रम्य 347, 18.
 सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु 348, 1.

६६. पुलस्त्यः—

अयनद्वितये श्राद्धम् 326, 18.
 तेषां तु पितृवच्छ्राद्धम् 166, 4.
 न त्यजेत् सृतके वाऽपि 210, 15.
 प्रदत्तायां त्रिरात्रेण 245, 21.
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् 210, 17.
 मातुः पितरमारभ्य 466, 3.
 युगादिषु च सर्वासु 326, 19.
 सप्तस्वपौढकन्यायाम् 245, 20.
 सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमम् 210, 14.
 सृतके मृतके चैव 210, 16.

६७. पैठीनसिः—

अथातः पक्षिपावना भवन्ति 342, 5.
 अपि वा क्षत्रियायाम् 96, 1.

अलाभे कन्यायाः 96, 1.
 आद्येन्द्रावेव कर्तव्या 291, 9.
 आविकं वैश्यस्य 35, 20.
 आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धम् 442, 14.
 एकादशे ऽहि यच्छ्राद्धम् 298, 3.
 एकोद्विद्विधानेन 454, 6.
 कार्पासमुपवीतम् 35, 19.
 कुर्याद्विज्ञां ततो दद्यात् 441, 7.
 क्षत्रिया शरम् 98, 14.
 क्षौमेयं राजन्यस्य 35, 19.
 चतुर्गामपि वर्णानाम् 298, 4.
 जनौ सपिण्डाः शुचयः 212, 1.

259, 15.

ततो ब्राह्मणहस्तेषु 410, 10.
 तत्र सृतकं तद्वत् 258, 6.
 ता वर्जयेदिति 64, 2.
 तेषामेकैकः 342, 9.
 त्रिणाविकेतस्त्रिमधुः 342, 5.
 त्रीनतीत्य मातृतः 223, 7.
 त्रीन् मातृतः 61, 13. 62, 1.
 द्विरैन्द्रवं तु कुर्वाणः 291, 10.
 नियुक्तो मूर्धनि 342, 10.
 पञ्चमीं मातृतः 61, 12.
 परिक्रमो ब्राह्मणस्य 98, 16.
 पितरौ, त्रेन्मृतौ स्याताम् 234, 15.
 पितृपाकात्समुद्धृत्य 442, 13.
 पितृ-मातृप्लव-64, 1.
 प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् 454, 8.
 प्रेतं मनसा ध्यायन् 288, 2.
 ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वी 362, 3.

* The quotations belong to different Purāṇas.

विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु 258, 5.

वृन्ताक-नालिका-पौत- 378, 13.

वैद्या प्रतोदम् 98, 15.

शूद्रायां वा 96, 2.

भूवा बलदशाम् 98, 15.

भ्राह्मं निर्वर्त्य विधिवत् 441, 6.

भुत्वा तस्मिन्मारभ्य 234, 16.

सपिण्डीकरणादूर्वाक् 454, 5.

सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 454, 7.

साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः 98, 14.

सूतकं मातुरेव स्यात् 212, 15.

259, 16.

सूतके सावित्र्या 210, 19.

६८. प्रचेताः—

अतः सुतेन कर्तव्यम् 446, 21.

अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा 425, 21.

अपसव्यं न कुर्वीत 460, 5.

आ चाक्षपरिणामासु 365, 19.

आपोक्षानं प्रदावाथ 421, 8.

आसायं भ्रातृशालावाम् 440, 15.

एकैकस्व तु विप्रस्व 405, 8.

कारवः शिल्पिनो वैद्याः 256, 13.

कृतचूडस्तु कुर्वीत 465, 4.

कृतापसव्यः पूर्वेषुः 361, 6.

कृष्णमाषास्तिलाधैव 368, 13.

कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च 368, 15.

क्रियते सुदृढे वसु 301, 1.

ततो मातामहाणां च 459, 20.

तावद्दुहितं कर्तव्या 288, 11.

तृप्तान् बुद्धाञ्जमादाय 426, 13.

दण्डग्रहणमात्रेण 446, 20.

दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् 288, 10.

नखि-दंष्ट्र-विपन्नानाम् 327, 9.

न जपेत् पैतृकं जप्यम् 460, 1.

न पादौ न शिरो बस्तिम् 425, 19.

न स्पृशेद्ब्रामहस्तेन 425, 18.

नैकः भ्रातृद्वयं कुर्यात् 469, 1.

पीत्वाऽऽपोक्षानमभ्रियात् 424, 14.

प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् 460, 7.

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 2.

भवद्भिः पितृकार्यं नः 361, 7.

भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते 440, 14.

भोजनं तु न निःशेषम् 445, 20.

मधुवाता इति तृचम् 421, 9.

महायवा व्रीहियवाः 368, 14.

मातृभ्राह्मं तु पूर्वं स्यात् 459, 19.

मातृष्वसा-मातुल्योः 248, 14.

मृते चार्त्विजि याज्ये च 248, 15.

यथा चोपचरेद्देवान् 460, 6.

यश्चोऽसीति यवान् कीर्त्वा 405, 9.

ये अमीति भुवि क्षिपेत् 427, 6.

राजानो राजभृत्याश्च 256, 14.

वृक्षारोहण-लोहादि- 327, 8.

शिरःप्रभृति पादान्तम् 408, 13.

शुद्धचर्षमिति तत् प्रोक्तम् 301, 2.

भ्रातृकर्ता न कुर्वीत 368, 2.

भ्रातृभुक् प्रातरुत्थाय 368, 1.

भ्रातृभुयो नख-श्मशु- 301, 12.

सर्वं प्रकृतं दत्त्वा 420, 3.
 सर्वेन्द्रियाणां चापल्यम् 424, 15.
 सव्येन वैश्वदेवार्थम् 361, 8.
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत 465, 5.

६२. प्रजापतिः—

अन्याभितेषु दारेषु 250, 16.
 कुटीचको नाम 161, 11.
 गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः
 250, 17.

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीन् 329, 6.
 संक्रान्तावुपरागे च 329, 5.

७०. प्रभासखण्डम्—

देवे कर्मणि पित्र्ये च 335, 10.
 शुद्धं स्यात्तु चतुर्थं प्रह्नि 335, 9.

७१. बृहच्चब्राह्मणम्—

एतद् स्म वै तद्विद्वांसः 177, 9.

७२. बृहन्मन्त्रः—

मातुः शौचं दशाहेन 231, 16.
 मुहूर्तं जीविनो बालः 231, 15.

७३. बृहन्मनुः—

आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमम्
 321, 2.

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः
 321, 5.

काङ्कन्ति पितरः क्षिप्ताः 321, 8.

जीवन् जातो यदि ततो 231, 12.

तत्र भाद्रं प्रकुर्वीत 321, 6.

तस्मात्तत्रैव दातव्यम् 321, 4.

दशाहाभ्यन्तरे बाले 231, 5.

भगिन्यां संस्थितायां तु 252, 4.

मित्रे जामातरि प्रेते 252, 5.

शात्रादौचं न कर्तव्यम् 231, 5.

द्यालके तत्सुने चैव 252, 6.

सूतकं सकलं मातुः 231, 13.

७४. बृहस्पतिः—

अष्टेन पृथिवीं सर्वाम् 338, 12.

अत्यम्लं शुक्तमाख्यातम् 333, 18.

अनभ्यर्च्योदपात्रं तु 433, 16.

अन्यथा वर्तमानौ तौ 443, 17.

अन्यदेशगता पत्नी 439, 5.

अपसव्येन पित्र्ये च 361, 20.

आपत्काले स्वयं कुर्वन् 5, 7.

आर्द्रवभ दशैते तु 403, 12.

उपवीती ततो भूत्वा 361, 19.

ऋचा तु नृप्यति पिता 338, 14.

ऋचो यजूषि सामानि 333, 11.

ऋतुकालाभिगमनम् 104, 11.

एकविंशतिवर्षो वा 69, 10.

एकैकमय दा द्वौ त्रीन् 364, 6.

करिष्यति वृषोऽस्मर्गम् 305, 6.

कर्कटे संस्थिते भानौ 129, 16.

काङ्कन्ति पितरः पुत्रान् 305, 4.

कुसीद-कृषि-व्याणिज्यम् 5, 6.

ऋतुर्दक्षो बहः सत्यः 408, 10.

क्षत्रियो द्वादशाहेन 209, 15.

गयां यास्यति यः कश्चित् 305, 5.

गयायां धर्मपृष्ठे च 305, 8.

गयाशीर्षे बटे शैव 305, 9.

चत्वारिंशदन्त्येके 229, 19.
 जाताशीचं तु सर्वेषाम् 260, 9.
 ज्ञाति-बन्धु-सुदृच्छिष्यैः 461, 19.
 तदा तं जीर्णवृषभः 439, 6.
 तस्माच्छुक्रविवृद्धयर्थम् 101, 13.
 तां निशां ब्रह्मचारी स्यात् 443, 16.
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु 205, 17.
 त्रिंशद्वर्षे दशावसं तु 69, 9.
 त्र्यहं मातामहाऽऽचार्य- 247, 21.
 दशाहाच्छुद्धयेते विप्रो 221, 1.
 दशाहेन सपिण्डास्तु 205, 16.
 देशान्तरं वदन्त्येके 229, 18.
 धुनिश्च रोचनश्चैव 403, 11.
 न किञ्चिद्वैयजादन्यत् 195, 6.
 न चाध्ययनशीलः स्यात् 195, 11.
 न तीर्थवासी नित्यं स्यात् 195, 10.
 नर्मदोत्तरभागे तु 129, 15.
 नैवाददीत पाथेयम् 195, 8.
 पक्कमापस्तु गृहीयात् 195, 9.
 पालयिष्यति वृद्धत्वे 305, 7.
 पितुः पितामहः साम्ना 338, 15.
 पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः 462, 14.
 प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः 461, 18.
 प्रवासादिनिमित्तेषु 211, 14.
 बन्धवो वा परो धार्जि 261, 15.
 यदि लभ्येत पित्र्ये 338, 18.
 यथेकं भोजयेच्छास्त्रे 338, 10.
 यस्तैः सह सपिण्डोऽपि 261, 14.
 रिक्थे च पिण्डहाने च 462, 15.
 लप्याहारं किञ्च कुर्वान् 401, 14.

विना भोजनकालं तु 195, 7.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 16.
 सक्तिया-काल-पात्रादि 364, 7.
 सदैव वा पूर्ववर्जम् 104, 12.
 सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु 221, 2.
 सायं-प्रातर्वैश्वदेवम् 254, 11.
 सूतके मृतके चैव 211, 13.
 स्त्रियाः शुक्रेशधिके स्त्री स्यात्
 101, 12.
 स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता 260, 10.
 स्वाध्यायः क्रियते यत्र 254, 10.
 ७९. वैजवापः—
 अथ सीमन्तोन्नयनम् 21, 7.
 अप्यदम-मृण्मयानि 392, 22.
 एकस्मिन् वा बहुषु वा 409, 18.
 खादिरोदुम्बराण्यर्घ्य- 392, 21.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 411, 9.
 तस्योपरि कुशान् दत्त्वा 411, 8.
 तृतीये वर्षे 28, 11.
 पिता नाम करोति 25, 19.
 पुरास्तमयात् 39, 14.
 मासि द्वितीये वा 20, 7.
 शुष्का ब्रह्मवर्चसकामः 39, 15.
 स्तीर्त्वा पितृणां त्रीण्येव 409, 17.
 ७६. *बौधायनधर्मः—
 ओं भूः सावित्रीम् 159, 13.
 ७७. बौधायनः—
 अभिहोत्रं स्वकाले च 159, 9.
 * Ordinarily called Baudhā-
 yauddharmaśūtram.

- अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतम् 170, 11.
 अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपः 71, 15.
 अथ यदि दशरात्र-267, 4.
 अथ संवत्सरे पूर्णे 451, 11.
 अथादित्यस्यास्तमयात् 158, 17.
 अथोत्तरतः 67, 15.
 अनागतं तु ये पूर्वाम् 164, 18.
 अनुपनीतेन 67, 13.
 अनुष्ठितं तु यद्यैः 68, 16.
 अन्यस्मै विधिवद्देया 89, 9.
 अपि वा गुणहीनाय 77, 14. 78, 3.
 अभिगम्य गृहाद्भिक्षाम् 187, 21.
 अनुप्रवेशो यः पूर्वम् 296, 10.
 अविद्यमाने सद्देशे 81, 3.
 असम्भवे तु पूर्वस्य 189, 11.
 आज्यं च गार्हपत्ये तु 159, 1.
 आज्यं पयो दधीत्येतत् 158, 14.
 आदिशेत् प्रथमे पिण्डे 456, 10.
 आपद्यपि न कांस्ये तु 191, 18.
 इतरदितरस्मिन् 67, 17.
 इष्टिं वैश्वानरं कुर्यात् 159, 10.
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रम् 187, 12.
 उत्तरेषामुत्तरोत्तरः 87, 10.
 उत्पाटयेद्य कवचम् 188, 4.
 उदये विधिवत् सन्ध्याम् 179, 14.
 उदयं तमसस्परीति 192, 2.
 उपतिष्ठेत् सूर्यं तु 187, 11.
 उषःकाले समुत्थाय 179, 9.
 ऊनपञ्चाशदेतेषाम् 72, 6.
 ऊर्ध्वं ज्ञान्वोरधो नामेः 187, 8.
 ऋचो-यजूषि-सामानीति 345, 5.
 ऋतौ नोपैति यो भार्याम् 100, 10.
 एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः 190, 3.
 एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
 एकादश-नव-द्वि-त्रि- 157, 8.
 एकैकामेव 116, 10.
 एको वा तादृशो दण्डो 157, 11.
 एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य 160, 11.
 एतामवस्थां सम्प्राप्य 159, 8.
 एतावतैव विधिना 153, 16.
 ओं भूरित्यादिना प्राश्य 158, 15.
 काले उपराण्डभूयिष्ठे 187, 7.
 कुटीचकाः परित्रज्य 162, 9.
 कुम्भी-तिन्दुकयोर्वापि 191, 17.
 कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा 157, 12.
 कुशलैर्मथितं शिष्यम् 157, 13.
 कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च 164, 4.
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च 187, 13.
 कृत्वा आह्वानि सर्वाणि 157, 5.
 कौपीनाच्छादनं वासः 158, 6.
 क्षीरमपेयम् 381, 3.
 गुड-नैल-हिरण्यानाम् 214, 7.
 गृहीतं मन्त्रवत्तद्येत् 158, 2.
 गृहीत्येमा अथागत्वा 118, 2.
 गोत्राणां च सहस्राणि 172, 5.
 गोदोहमात्रं तिष्ठेद्य 188, 1.
 गौतमादीनुपीन् सप्त 131, 10.
 ग्राम-तीर्थ-करात्राश्च 164, 2.

- ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते 158, 18.
 चण्डालाद्यहतं चैतत् 158, 1.
 चतुरस्रं वर्तुलं वा 158, 1.
 छत्रं पवित्रं सीचीं च 158, 8.
 जागृयात् रात्रिमेतां तु 159, 5.
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु 81, 2.
 ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दम् 187, 17.
 तत्र तत्र देशग्रामाण्यम् 67, 18.
 तदभावे रहस्यवित् 341, 5.
 तद्वत् पवित्रं गोवालैः 179, 13.
 तस्मिन्नहनि दानं च 214, 8.
 तासां पञ्चादिका नित्याः 153, 11.
 तुल्यमाहस्तयोः पापम् 100, 11.
 तेषां चत्वारः 87, 8.
 त्रिदण्डं दक्षिणे त्वक्त्रे 188, 3.
 त्रिमधुस्त्रिणात्रिकेतः 343, 1.
 त्रि-षड्भ्रात्रोपवासाश्च 164, 3.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमती 81, 1.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीम् 100, 8.
 त्रिन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् 157, 7.
 त्र्याहुणवते कन्याम् 77, 13.
 त्र्यन्तान्विधाव्य चाचम्य 179, 10.
 दशरात्रसमाशौचम् 267, 5.
 दाता स्वर्गमवाप्नोति 191, 4.
 दारवं वैणवं वाऽपि 158, 3.
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्वाम् 188, 2.
 देवानामृजवो रर्भ्यः 397, 19.
 देवमार्षं तथा दिव्यम् 156, 14.
 दिगुणं त्रिगुणं वाऽपि 157, 16.
 द्वितीयमान्तरं वासः 187, 9.
 द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि 296, 11.
 द्वितीये पितरं तस्याः 456, 11.
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्तः 187, 18.
 नानुष्ठेयं मनुष्यैस्त- 68, 17.
 निस्पृहोऽन्यत्र गत्वैव 160, 12.
 नैवासौ भोजयेच्छादे 424, 12.
 नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् 78, 9.
 पञ्चधा विप्रतिपत्तिः 97, 12.
 पश्यानि चाक्षसूत्रं च 158, 9.
 पातु मां सर्वतो रामो 187, 20.
 पात्रं वामकरे क्षित्वा 188, 5.
 पात्रं शिलाभयं ताम्रम् 158, 4.
 पात्राणि सादयित्वाऽथ 159, 5.
 पादुके चापि शौचार्थम् 158, 7.
 पादेन पादमाक्रम्य 424, 11.
 पूजयित्वा यथाशक्ति 131, 11.
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु 159, 2.
 पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ 179, 16.
 प्रदक्षिणं तु देवानाम् 397, 18.
 प्राङ्नाभिच्छेदनात् ग्राह्या 214, 9.
 प्राणयात्रिकमंत्रं तु 188, 6.
 प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्म- 157, 17.
 बलादपहता कन्या 89, 8.
 विभ्रज्जलपवित्रं वा 179, 12.
 ब्रह्मजज्ञानम् 192, 1.
 ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यात् 159, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 189, 10.
 ब्राह्मणानामयं धर्मो 155, 3.

अभिषेकात्त्रादशुद्धयम् 187, 16.
 भिक्षां न दधुः पञ्चाहम् 190, 11.
 भिक्षां बन्धुभ्य आदाय 162, 10.
 भुञ्जीत 192, 8.
 भुञ्जीत न वटाश्वत्थ- 191, 16.
 भैक्षत्रयादुपावृत्त्य 191, 21.
 भैक्षं दद्यादपि माद्यम् 189, 13.
 भौतिकं चात्मनश्चान्ते 156, 15.
 मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः 179, 15.
 यदस्य पारे रजसः 160, 8.
 यस्मिन् गृहे जना मौखर्यात् 190, 12.
 यावच्छाब्दं प्रदीयेत 206, 12.
 युवा सुवासा इत्येवम् 160, 10.
 येन देवाः पवित्रेण 160, 7.
 योगपट्टं बहिर्वासः 158, 10.
 योऽसौ विष्णुश्चरुय आदित्ये
 187, 14.
 राजन्य-वैश्ययोर्नेति 155, 4.
 वाग्दत्ता मनोदत्ता 57, 14.
 वापयित्वा च केशादीन् 157, 6.
 विक्रेशं सितमस्पष्टम् 157, 15.
 विधूमे सन्नमुसले 187, 6.
 विवत्साया अन्यवत्सायाश्च 381, 3.
 विश्वामित्रो जमदग्निः 71, 14.
 विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्वं मे 187, 19.
 वेष्टितान् कृष्णगोवान्- 157, 10.
 व्याहतिभिस्तथा पात्रम् 160, 9.
 शिष्य-सतीर्थ- 249, 6.
 आवणपौर्णमास्याम् 127, 19.
 वटपादं पञ्चपादं वा 157, 14.

सखा मत्यादना दण्डम् 160, 6.
 सगोत्रां चैवमत्वा 72, 11.
 स तस्य सुकृतं दत्त्वा 190, 15.
 स तुल्यं भृणहत्यायाः 100, 9.
 सत्त्वकान्नप्रणान् सौम्यान् 157, 9.
 सन्ध्यां नोपासते विप्राः 164, 19.
 समर्षणामगस्त्याष्टमानाम् 71, 16.
 सर्वयामप्यभावे तु 189, 12.
 सव्ये चाशाय पात्रं तु 187, 10.
 साधुं चाऽपतितं विप्रम् 190, 14.
 सोऽहं नारायणो देवः 187, 15.
 सौवर्गे राजते ताम्र- 191, 19.
 स्तीर्णेषु दर्भेऽवासीत 159, 6.
 स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य 159, 4.
 स्नात्वा चाचम्य विधिवत् 179, 11.
 स्वयमावृतपर्णेषु 191, 15.
 हंसाः कमण्डलुं शिष्यम् 164, 1.

७८. ब्रह्मगर्भः—

योऽनुष्ठानं न शक्नोति 229, 6.
 सोऽग्निं वारिमहायात्राम् 229, 7.

७९. ब्रह्मनिश्चयम्—

पादं चैव तथैवार्थम् 398, 8.
 शन्नो देवीति मन्त्रेण 398, 9.

८०. ब्रह्मपुराणम्—

अजातदन्तो मासैर्वा 288, 2.
 अथ देवप्रतिष्ठावाम् 268, 8.
 अन्यत्र भोजनं कुर्यात् 279, 4.
 अर्घ्याः पुष्पैश्च बन्धैश्च 410, 8.
 असमनिश्च सङ्कीर्णः 226, 4.

अस्थिसञ्चयने विप्रो 284, 9.
 आचार्यं वा ऽप्युपाध्यायम् 279, 1.
 आ जन्मनस्तु चैलान्तम् 245, 12.
 आशौचं न भवेत्लोके 258, 20.
 एकाहमशुचिर्मूत्वा 279, 5.
 कृत्वा पतति वै तस्मात् 279, 3.
 कृते तु केवलं स्नानम् 284, 5.
 कृते तु सञ्चये विप्रः 284, 11.
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् 226, 5.
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निम् 226, 6.
 खनिस्त्वा तु शनैर्भूमिम् 233, 4.
 गिरि-वृक्षप्रपातं च 226, 7.
 गोमङ्गलादौ वैद्यानाम् 258, 19.
 घृतास्केनं घृतान्मण्डम् 379, 17.
 चण्डालैरथ वा चोरैः 228, 1.
 ततः परं प्रवृद्धायाम् 245, 15.
 ततो वाग्दानपर्यन्तम् 245, 14.
 तदा स्नातः सचैलस्तु 284, 10.
 तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन 247, 6.
 तस्य दाहादिकं कार्यम् 228, 2.
 तस्य स्नानाङ्गवेष्टुष्टिः 284, 3.
 तावद्यो ऽबान्धवस्तत्र 284, 2.
 त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थम् 113, 17.
 दत्ता नारी पितुर्गहे 247, 5.
 दीर्घं तक्रमपेयं च 379, 19.
 देशे काले च पात्रे च 299, 6.
 देहे पितृषु तिष्ठन्तु 257, 5.
 धर्मविप्रकर्षी भार्गवम् 113, 16.
 न वाऽभ्युपातः पिण्डो वा 226, 10.

नागानां विप्रियं कुर्वन् 226, 1.
 निगृहीताश्च ये राज्ञा 226, 2.
 निमन्त्रितस्य विप्रस्य 257, 4.
 पतितानां न दाहः स्यात् 226, 9.
 परदारान् हरन्तश्च 226, 3.
 पितुर्वरस्य च ततो 245, 17.
 पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो 299, 7.
 प्रमादादथ निःशङ्कम् 227, 18.
 प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे 258, 17.
 प्रायश्चित्तप्रवृत्तानाम् 257, 6.
 मन्त्रादितर्पणैर्वापि 258, 18.
 महापातकिनो ये च 226, 8.
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा 279, 2.
 मृतस्य यावदस्थीनि 284, 1.
 राज्ञ्यनाशस्तु येन स्यात् 258, 16.
 वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा 238, 3.
 वाक्प्रदाने कृते तत्र 245, 16.
 भ्रात्रादौ पितृयज्ञे च 258, 9.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 वह्नि 225, 14.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 विद्युत्-227, 19.
 सगुडं मरिचाक्तं तु 379, 18.
 सचैलं स्नानमन्येषाम् 284, 4.
 सद्यःशौचं भवेत्तत्र 245, 13.
 सुदूरात् परिहर्तव्यैः 225, 15.
 स्त्रीणां तु पतितो गर्भः 238, 1.
 स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् 245, 18.
 ८१. ब्रह्माण्डपुराणम्—
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टम् 377, 2.

अलाभे ध्यानि-भिभूणाम् 340, 1.
 आद्येऽवसाने श्राद्धस्य 401, 21.
 आसनाच्छ्रमचाद्यम् 377, 1.
 एकाममाधाय मनः 424, 24.
 करोति विधिवन्मर्त्यः 305, 2.
 क्षिपेत् कुशास्तत्र च दक्षिणामान्
 431, 4.
 क्षेत्रेऽप्येतेषु यः श्राद्धम् 305, 1.
 खण्डनं पेषणं चैव 430, 18.
 गत्वा निमन्त्रयेद्देव- 361, 4.
 गन्ध-रूपोपपन्नानि 393, 3.
 तदलाभे ऽप्युदासीनम् 310, 2.
 तेन देयास्त्रयः पिण्डाः 455, 14.
 त्रिभागहीनपक्षं वा 322, 9.
 दधि-शाकं तथा भक्ष्यम् 377, 6.
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च 401, 19.
 द्विः स्थितं परिदग्धं च 377, 8.
 न चाशु पातयेत् जातु 424, 1.
 न बोहीक्षेत भुञ्जानाम् 424, 2.
 न दीनो नापि वा कुडो 424, 3.
 नदी-समुद्रतीरे वा 304, 13.
 नद्योर्वा सङ्गमे शस्तम् 304, 15.
 नभस्यकृष्णपक्षे तु 322, 8.
 नमः स्वधावै स्वाहायै 401, 20.
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु 359, 17.
 पिण्याकं मथितं चैव 377, 5.
 पुष्करे वा कुडसेने 304, 16.
 पूर्वैर्जह्नि रात्रौ विमाध्यान् 361, 3.
 प्रक्षालनमलं हर्मिः 416, 18.

प्रक्षाल्य हस्त-पादादि 416, 12.
 प्रघर्षणं ततः कुर्यात् 430, 17.
 मृते पितरि यस्याथ 455, 13.
 वज्रेणाऽय कुशैर्वाऽपि 430, 19.
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् 377, 7.
 वाग्भावदुष्टश्च तथा 377, 9.
 वाससा चोपधूतानि 377, 10.
 शर्करा-कीट-पाषाणैः 377, 4.
 शालग्रामे च गोकर्णे 304, 17.
 शिल्पिभ्यो धातुरक्तेभ्यः 339, 15.
 शुक्लाः सुमनसः भेष्टाः 393, 2.
 श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि 359, 16.
 समुद्रगानदीतीरे 304, 14.
 सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् 430, 16.
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः 377, 8.

८२. *ब्राह्मणम्—

सर्वान् लोकान् 151, 2.

८३. †भगवान्—

आत्मन्येव च सन्तुष्टः 176, 17.

यस्स्वात्मरतिरेव स्यात् 176, 16.

८४. भरद्वाजः—

अऋतादन्यद्रक्तपुष्पम् 376, 14.

आधिकं मार्गमौष्टं च 376, 17.

एतानि नैव देयानि 376, 16.

कुलिस्थ-शण-जम्बीर- 376, 13.

तण्डुलीयकशाकं च 376, 11.

नक्तोद्धृतं तु यत्तोयम् 376, 9.

* The quotations belong to different Brāhmaṇas of the Vedās.

† Bhagavadgītā.

नीरसान्यपि सर्वाणि 376, 15.
माहिष चामरं चैव 376, 18.
मुद्राढकी-माषवर्जम् 373, 12.
शिम्बिकानि करीराणि 376, 12.

८५. भविष्यपुराणम्—

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य 453, 7.
अष्टादशेऽहनि तथा 25, 3.
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु 448, 19.
एकादशेऽपि वा मासि 453, 9.
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल 51, 17.
चतुर्वर्णी चरेद्भक्ष्यम् 41, 1.
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य 347, 11.
ततः सन्ध्यामुपासीत 444, 7.
दशहृत्स्वः पिबेच्छापो 444, 6.
द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 15.
द्वादशेऽहनि पष्ठे वा 453, 8.
द्वादश्यामथ वा रात्रौ 25, 2.
नव सप्त विशां राज्ञाम् 448, 18.
नामधेयं दशम्यां च 25, 1.
पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् 461, 1.
ब्रह्मचर्येण वा कालम् 51, 18.
ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति 347, 10.
यजमानोऽभिमान् राजन् 452, 14.
लघुनं गृज्जनं चैव 378, 20.
वृद्धिभाजे महाबाहो 461, 2.
वृन्ताक -नालिका -ज्जाबुम्

378, 21.

वैखानसो वाऽपि भवेत् 51, 19.
सपिण्डीकरणं कुर्यात् 453, 6.

संसर्गाद्दुष्यते तद्धि 382, 5.
सुरा-लघुनसंस्पृष्टम् 382, 4.

८६. भविष्यपुराणम्—

प्रवृत्ताशीचतन्त्रस्तु 291, 6.
समाप्य चोदकं पिण्डान् 291, 7.

८७. भविष्योत्तरपुराणम्—

विप्राय दत्त्वा विधिवत् 227, 12.
सुवर्णाकारनिष्पन्नम् 227, 11.

८८. भृगुः—

उपवीतं बटोरेकम् 38, 3.
एककाले गतासुनाम् 469, 17.
एकमेव यतीनां स्यात् 38, 4.
तन्त्रेण श्रवणं कुर्यात् 469, 18.
तृतीयस्य ततः कुर्यात् 469, 10.
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो 38, 12.
पूर्वकस्य मृतस्यादौ 469, 19.
मन्त्रपूतं स्थितं काये 38, 11.
यस्मिन् देशे पुरे मामे 68, 9.
यो यत्र विहितो धर्मः 63, 10.
विशिखो व्युपवीतश्च 38, 10.
सकृच्चोद्धरणात्तस्य 38, 13.
सदोपवीतिना भाव्यम् 38, 9.

८९. मत्स्यः—

अक्रोधनैः शौचपरैः 365, 8.
अथान्तेषु चात्रस्य 434, 6.
अनिवेश न भोक्तव्यम् 433, 13.
अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
अमङ्गलं तद्यज्ञेन 405, 18.
आचान्तेषु पुनर्दद्यात् 434, 17.

आधत्त पितरो गर्भम् 438, 11.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 418, 2.
 एवं निमन्त्र्य नियमान् 365, 7.
 गोमयेनानुलिप्तायाम् 396, 19.
 दक्षिणं जानुमालभ्य 361, 15.
 न देयाः पितृकार्येषु 393, 15.
 पद्म-विल्वा-र्जक-धत्तुर- 393, 14.
 भवनस्यापतो भुवि 396, 18.
 भवितव्यं भवद्भिश्च 365, 9.
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे 433, 12.
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात् 405, 18.

९०. *मत्स्यपुराणम्—

अक्षताभिः सपुष्पाभिः 398, 2.
 अन्नं तु सदधि-क्षीरम् 371, 15.
 अविमुक्ते प्रविष्टानाम् 183, 2.
 अश्विरोधेन धर्मस्य 182, 11.
 अश्वयुक्शुक्लनवमी 311, 12.
 अष्टौ मासान् विहारः स्यात्
 182, 19.
 आषाढस्यापि दशमी 311, 15.
 एकत्र चतुरो मासान् 183, 1.
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री 311, 17.
 गुरोरभिहिते युक्तः 182, 8.
 ततश्च वैश्वदेवान्ते 441, 1.
 तृतीया चैत्रमासस्य 311, 13.
 न देहो भविता तत्र 183, 3.
 नाम-गोत्रं पितृणां तु 398, 12.
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु 182, 9.

* Matsyah and Matsyapurāṇam
 denote the same work.

पिण्डदः सप्तमस्तोषाम् 58, 13.
 222, 13.
 पुनर्भोजनमध्वानम् 443, 19.
 पूरयेत् पात्रयुग्मं तु 405, 5.
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव 182, 10.
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या 311, 14.
 भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः 441, 2.
 मन्वन्तरादयश्चैताः 311, 18.
 माघे पञ्चदशी चैव 310, 21.
 मासं प्रीणाति सर्वान् वै 371, 16.
 युगादयः स्मृता खेताः 310, 22.
 तेषमाजश्रतुर्थाद्याः 58, 12.
 222, 2.

विषाणां क्षालयेत् पादान् 393, 3.
 विश्वान् देवान् यथैः 405, 4.
 वैशाखस्य तृतीया तु 310, 20.
 आश्वि-कृच्छ्रा-दभुक् चैव 443, 20.
 आश्विनस्याष्टमी कृष्णा 311, 16.
 स्वाध्यायं कलहं चैव 443, 21.

९१. *महालसावाक्यम्—

तद्ददाचमनार्थाय 427, 15.

९२. मन्त्रवर्णः—

अनृणा अथो 150, 19.
 आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिः
 65, 15.
 कृणमस्मिन् सन्नयति 105, 5.
 तृमां जहुर्मातुलस्येव योया 65, 1.

* The quoted line is taken
 from a dialogue in Mārkaṇḍeya
 purāṇam between Madālasā and
 her son Alaka.

दशास्यां पुत्रानाधेहि 108, 16.
 पिता पुत्रस्य जातस्य 105, 6.
 ब्रह्मचर्यमागामुप 17, 15.
 ये देवयानाः 150, 21.

९३. मनुः—

अकारणपरित्यक्ता 350, 15.
 अकृत्वा भैक्ष्यनरणम् 44, 7.
 अक्रोधनाः सुप्रसादाः 74, 17.
 अक्षार-लवणाक्षाः स्युः 293, 11.
 अगारदाही गरदः 350, 17.
 अग्नीनात्मनि धैतानान् 115, 13.
 अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्या 44, 17.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य 413, 14.
 अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते 31, 14.
 अतः परं तु छन्दांसि 132, 5.
 अतिवादास्तितिहेत 194, 7.
 अतैजसानि पात्राणि 191, 6.
 अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात् 424, 17.
 अदीयमाना भर्तारम् 81, 8.
 अधार्मिकं तस्करं च 134, 8.
 अधिविज्ञा तु या नारी 115, 5.
 अधीत्य विधिवद्देवान् 150, 1.
 अध्यात्मरतिरासीनो 194, 11.
 अनग्निरनिकेतः स्यात् 145, 19.
 अनदन्नघ्नमहैव 276, 4.
 अनधीत्य गुरोर्बेदान् 150, 7.
 अनपाकृत्य मोक्षं तु 150, 4.
 अनातुरः सप्ररात्रम् 44, २.
 अनिर्दिश्या गोः क्षीरम् 380, 11.

अनिर्दिष्टाश्चैकशफान् 387, 4.
 अनिट्ठा चैव यज्ञैश्च 150, 8.
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः 314, 18.
 अनुद्वेगकरा नृणाम् 35, 9.
 अन्नर्दशाहे स्यातां चेत् 263, 15.
 अपत्यस्यैव चापत्यम् 139, 19.
 अपुत्रोऽग्नेन त्रिधिना 70, 8.
 अप्रजा येषु वंशेषु 75, 3.
 अप्रयत्नः सुवार्थेषु 145, 20.
 अप्राप्तामपि तां तस्मै 77, 6.
 अप्पु प्रास्य विनष्टानि 38, 20.
 अभ्यङ्गमञ्जनं चाङ्गोः 46, 1.
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च 47, 3.
 अमावास्यामष्टमीं च 100, 20.
 अयुजो भोजयेच्छादे 362, 9.
 अर्हत्तमाय विप्राय 339, 7.
 अलंकृत्य सुतादानम् 84, 15.
 अलाबुं दारुपात्रं वा 191, 8.
 अलाभे त्वन्यगेहानाम् 11, 19.
 अलाभे न विषादी स्यात् 186, 10.
 अल्पाक्षाभ्यवहारेण 194, 15.
 अल्पो वार्षपि महान्वार्षपि 88, 7.
 अविश्रुतब्रह्मचर्यः 74, 13.
 अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीम् 55, 7.
 अशुद्धा बान्धवाः सर्वे 204, 4.
 अश्रोत्रियः पिता यस्य 337, 5.
 अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् 337, 6.
 अष्टम्यामपि वाणिज्यम् 315, 18.
 अष्टाविमानं समामेन 81, 7.

अष्टावेणस्य मांसेन 372, 4.
 असपिण्डं द्विजं प्रेतम् 276, 1.
 असपिण्डा च या मातुः 62, 20.
 असवर्णास्वयं ज्ञेयो 98, 6.
 असंस्कृतप्रमीतानाम् 426, 8.
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् 279, 8.
 अहिंसया च भूतानाम् 194, 18.
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाज्यैः 190, 7.
 आख्यानानीतिहासांश्च 422, 7.
 आचारहीनः क्लीबश्च 351, 12.
 आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.
 आचार्यं तु सन्तु प्रेते 48, 9.
 अग्च्छाद्य चार्चयित्वा च 84, 12.
 आत्मनैव सहायेन 194, 12.
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 152, 19.
 155, 8.
 आ द्वाविंशत् क्षत्रबन्धोः 31, 13.
 अन्नन्यायैव कल्पन्ते 372, 10.
 आनुलोम्येन सम्भूताः 118, 17.
 नामन्वितस्तु यः आरे 367, 12.
 आ मृत्योः भियमन्विच्छेत् 138, 14.
 आयुष्मन्तं मृतं विन्देत् 438, 16.
 आयोगवध क्षणं च 121, 5.
 आरण्यानां च सर्वेषाम् 380, 13.
 अविकं सन्धिमीक्षीरम् 380, 12.
 आर्षे गोमिशुनं सुल्कम् 88, 6.
 आर्षोडाजः सुतर्षावीन् 86, 17.
 आ वोडशाद् ब्राह्मणस्य 31, 12.
 आसनेनैकपक्षे 399, 2.

आ समाप्तेः शरीरस्य 50, 16.
 आ समावर्तनात् कुर्यात् 44, 18.
 आसां महर्षिचर्याणाम् 146, 4.
 अद्भूय दानं कन्यायाः 84, 18.
 इच्छया ज्ञ्योन्यसंयोगः 85, 1.
 इतरेष्ववशिष्टेषु 87, 3.
 इन्द्रियाणां निरोधेन 194, 17.
 इष्टा च शक्तितो यज्ञैः 150, 6.
 उच्छिष्टभागधेयं स्यात् 426, 9.
 उत्कृष्टाया अभिरूपाय 77, 5.
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यम् 74, 8.
 उत्सादनं च गात्राणाम् 47, 1.
 उहरेन द्विजो भार्याम् 54, 13.
 उन्मत्तो ज्यधश्च वर्ज्याः स्युः 351, 5.
 उपनीय तु तत्सर्वम् 419, 11.
 उपस्पृष्टोदकान् सम्यक् 399, 3.
 उभयत्र दशाहानि 211, 3. 217, 6.
 उभाभ्यामप्यजीवंस्तु 4, 11.
 ऊर्ध्वं तु कालदेतस्मात् 81, 7.
 ऋक्षेष्टाप्रयणं चैव 141, 12.
 ऋगवस्ते तु सर्वे स्युः 35, 8.
 ऋणानि वीण्यपाकृत्य 150, 3.
 ऋतुकालाभिगामी स्यात् 99, 1.
 ऋतुमस्यपि तिष्ठेत् 78, 6.
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणाम् 19, 16.
 एककालं चरेन्नैक्यम् 186, 6.
 एकं गोमिशुनं द्वे वा 84, 16.
 एकः शरीरं सर्वत्र 46, 5.
 एकादशे क्षिणिके 114, 3.

- एकादश्यां तथा रूप्यम् 316, 1.
 एकैकमपि विद्वांसम् 339, 8.
 एतान् विगर्हिताचारान् 351, 16.
 एतानि यतिपात्राणि 191, 9.
 एताभ्यान्वाध सेवेत 146, 3.
 एतास्तिन्नस्तु भार्यार्ये 64, 13.
 एते गृहस्थप्रभवाः 17, 11.
 एतेष्वविद्यमानेषु 48, 11.
 एतैरेव महायज्ञान् 141, 2.
 एष वोऽभिहितो धर्मो 153, 1.
 ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाः 257, 9.
 औदकेनैव विधिना 429, 4.
 औरध्रिको माहिषिकः 351, 14.
 औरध्रेणाथ चतुरः 373, 2.
 कथञ्चिदप्यतिक्रामन् 366, 12.
 कन्यकां तु द्वितीयायाम् 315, 15.
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य 84, 19.
 कन्याप्रदानं विधिवत् 84, 17.
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्धात् 84, 21.
 कन्यायां दत्तशुल्कायाम् 93, 15.
 कपालं वृक्षमूलानि 194, 1.
 कलविङ्कं प्रथं हंसम् 387, 5.
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते 96, 12.
 काम-क्रोधौ च संयम्य 173, 15.
 कामतस्तु प्रवृत्तानाम् 94, 13.
 काममभ्यर्धितोऽश्रीयात् 44, 4.
 काममुत्पाद्य कृत्यां तु 11, 7.
 कामं क्रोधं च लोभं च 46, 2.
 कामं आदेऽर्चयेन्मित्रम् 346, 3.
 कार्पासमुपवीतं स्यात् 35, 15.
 कार्ण-रौरव-वास्तानि 32, 11.
 कालमेव प्रतीक्षेत 194, 4.
 कालशाकं महाशल्कम् 372, 9.
 कुतपं चासने दद्यात् 392, 8.
 कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धम् 315, 14.
 कुलान्येव नयन्त्याशु 96, 14.
 कुशीलवो ऽवकीर्णी च 350, 11.
 कृतार्चं चाऽकृतार्चनेन 10, 12.
 कृत्तकेश-नख-श्मश्रुः 193, 18.
 कृमिभृतः श्वविष्टायाम् 12, 4.
 कृषि-गौरक्षमास्थाय 4, 12.
 कृषिजीवी शिल्पजीवी 351, 13.
 कृषिं साध्विति मन्यन्ते 4, 6.
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ 323, 4.
 केतितस्तु यथान्यायम् 366, 11.
 केशान्तः षोडशे वर्षे 47, 12.
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य 35, 1.
 क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् 387, 1.
 क्रुद्धचन्तं न प्रतिकुद्धयेत् 194, 9.
 क्षत्रियं चैव सर्पं च 133, 17.
 क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या 34, 2.
 क्षत्रियात् विप्रकन्यायाम् 121, 1.
 क्षय्यामयाव्यपस्मारि- 73, 2.
 क्षेत्रं हिरण्यं गामधम् 52, 12.
 गर्भादिकादशे राशौ 31, 9.
 गर्भाष्टमेऽध्वे कुर्वीत 31, 8.
 गान्धर्वः स च विज्ञेयः 85, 2.

गान्धर्वो राक्षसश्चैव 84, 9.
 गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा 54, 17.
 गुरुदारे सपिण्डे वा 48, 10.
 गुरुपत्न्या च कार्याणि 47, 4.
 गुरोः कुले न भिक्षेन 41, 18.
 गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु 248, 9.
 गुर्वर्थं पितृ-मात्रार्थम् 8, 8.
 गृहमेधिषु चान्येषु 145, 21.
 गृहसंवेशको दूतो 351, 9.
 गृहस्थस्तु यदा पश्येत् 139, 18.
 गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे 268, 11.
 गो-भू-हिरण्य-आमांसि 436, 10.
 मामादाहस्य वाऽभीष्टान् 146, 1.
 चतुरो ब्राह्मणस्वाद्यान् 86, 3.
 चतुर्गामपि वर्णानाम् 84, 6.
 चतुर्थमायुषो भागम् 147, 3.
 चतुर्ये मासि कर्तव्यम् 26, 10.
 चतुर्भिरितरे सार्धम् 19, 17.
 चिकित्सकान् देवलकान् 350, 5.
 चूडाकर्म द्विजातीनाम् 242, 10.
 जटिलं चाऽनधीयानम् 350, 3.
 जनयित्वा क्षतं तस्याम् 96, 18.
 जातदन्तस्य वा कुर्यात् 242, 19.
 जाते कुमारे तदहः 213, 14.
 जामयो यानि नेहानि 112, 3.
 जायन्ते दुर्बिबाहे तु 87, 4.
 जीर्णानि चैव वासांसि 142, 12.
 ज्यायांसमनयोर्विद्यात् 337, 7.
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण 105, 10.

ज्ञानिभ्यो ब्रविणं दद्या 84, 20.
 ज्ञानिभ्यश्चैव त्रयोदश्याम् 316, 3.
 डिम्भाहवहतानां च 263, 10.
 तत् प्रयत्नेन कुर्यात् 135, 2.
 तदार्धिकं पारिकं वा 17, 19.
 तद्वर्णविधिरुष्टेन 219, 16.
 तनुलोम-केश-दशनाम् 55, 8.
 तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्याः 112, 5.
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी 19, 21.
 तस्यां चैव प्रसूतस्य 96, 20.
 तानि कृत्याहतानीव 112, 4.
 तान् हव्य-कव्ययोर्विप्रान् 350, 2.
 तावत्स्यादशुचिर्विप्रो 263, 16.
 ताश्च स्वा चापजन्मनः 97, 6.
 तामामाद्याभतस्तु 19, 18.
 101, 4.
 तामां वगैक्रमेण स्यात् 115, 12.
 तिलैर्ग्रीहि-यवैर्मपिः 371, 19.
 तुरायगं च क्रमशो 141, 13.
 ते च सा चैव राज्ञः स्युः 95, 6.
 तेन यायात् सतां मार्गम् 134, 19.
 तेषामद्भिः स्मृतं शौचम् 191, 7.
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया 92, 17.
 तेषु दर्भेषु तं हस्तम् 432, 3.
 त्यजेदाभयुने मासे 142, 11.
 त्रयोदशी च शेषाः स्युः 19, 19.
 101, 5.
 त्रिदण्डमेकं निःश्लिष्य 173, 14.
 त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन 34, 11.
 त्रिशद्वर्षाद्वेत् कन्धाम् 69, 5.

- त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत् 81, 6.
 त्रींस्तु तस्माद्विःशेषात् 429, 3.
 ष्यष्टवर्षोऽष्टवर्षी वा 69, 6.
 त्र्यहस्तुद्वन्द्वयिनः 205, 6.
 दक्षिणाप्रवर्गं चैव 302, 11.
 दक्षिणेन मृते शूद्रम् 280, 6.
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते 371, 20.
 दद्याद्यदिष्टं विप्रणाम् 436, 11.
 दन्तजातेऽनुजाते च 204, 3.
 दग्धेषु विकिरभ्य यः 427, 8.
 दर्शमस्कन्दयन् पर्व 141, 11.
 दश पूर्वां परान् वंदयान् 86, 14.
 दश मासांस्तु नृप्यन्ति 372, 5.
 दशाहं श्रावमाशौचम् 205, 10.
 दानुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् 367, 13.
 दानं प्रतिग्रहं होमः 211, 4.
 217, 7.
 दारा-जमिहोत्रसंयोगम् 354, 5.
 दुरादाहत्य समिधः 39, 9.
 दुष्टिपूतं न्यसेत्पादम् 194, 5.
 देवतानां गुरो राक्षः 133, 15.
 देवराय प्रदातव्या 93, 16.
 देवोदाजः सुतश्चैव 86, 16.
 दौहित्रं विदूषति बन्धुम् 344, 20.
 धृतं च जनवादं च 46, 3.
 द्वादश्यां जातरूपं तु 316, 2.
 द्विजातिप्रचरो विद्वान् 351, 17.
 द्विषता हि हविर्भुक्त्वम् 346, 6.
 द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीन् 363, 19.
 द्वौ मातौ मत्स्वमासेन 372, 1.
 धनवन्तं प्रजावन्तम् 438, 17.
 धनुःशराणां कर्त्ता च 351, 2.
 धान्यं वासांसि शाकं वा 52, 13.
 न कथञ्चन दुर्योनिः 73, 22.
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य 47, 2.
 न ग्रामजातान्यार्तोऽपि 143, 2.
 न च द्विजातयो ब्रूयुः 424, 18.
 न चेमं देहमाभित्य 194, 8.
 न चोत्पात-निमित्ताभ्याम् 189, 16.
 न तत्फलमवाप्नोति 390, 5.
 न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा 190, 6.
 न पश्यहि-प्रेष्यनाम्नीम् 55, 14.
 न पूर्व गुरवे किञ्चित् 52, 10.
 न फालकृष्टमश्रीयान् 143, 1.
 न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः 96, 11.
 97, 9.
 न मांसभक्षणे दोषो 389, 11.
 न राज्ञामघदोषोऽस्ति 257, 8.
 नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीम् 55, 13.
 न विषं स्वेषु तिष्ठत्सु 279, 7.
 न शोनन्ति तु यत्रैताः 112, 2.
 नटे मृते प्रव्रजिते 91, 8.
 न साम्पराधिकं तस्य 347, 6.
 न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म 465, 11.
 नाऽऽक्रामेत् कामतद्व्यायाम्
 133 16.
 नाऽज्ञातेन समं गच्छेत् 134, 4.
 नाऽति कल्यं नाऽति सायम् 134, 3.
 नाऽत्रिवर्षस्य कर्त्तव्या 242, 18.
 नाऽनुशासन-वादाभ्याम् 139, 17

नाज्जाहणेगुरौ शिष्यो 48, 16.
 नाभिनन्देत मरणम् 194, 3.
 नाभिव्याहारयेद्दण्ड 465, 12.
 नामधेयं दशम्यां तु 24, 10.
 नाभ्लोमिकां नाप्रतिलोमाम् 55, 12.
 नाज्वमन्येत वै भूणुः 193, 18.
 निनीषुः कुलमुत्कर्षम् 74, 9.
 निमज्जतश्च मत्स्यारान् 387, 8.
 निमन्त्रयीत श्ववरान् 360, 13.
 नियम्य प्रयतो वाचम् 42, 2.
 निरस्य तु पुमान् शुक्रम् 244, 21.
 निर्देशं ज्ञातिमरणम् 235, 17.
 निर्हस्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 निवेशं वरवेऽभीवात् 42, 15.
 नैतैरपूतैर्विधिवत् 31, 16.
 नैनः किञ्चिदवाप्नोति 81, 9.
 नोदहेत् कपिलां कन्याम् 55, 12.
 शोपयच्छेत् तां शङ्खः 67, 18.
 म्रुप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु 482, 2.
 पक्षिणां पोषको वध 351, 7.
 पञ्चस्वापस्तु कारीणाम् 91, 9.
 पञ्चानां तु वधो धर्माः 87, 18.
 पञ्चेतान् विस्वरो हन्ति 364, 2.
 पतिप्रियं ह्यवासिन्धः 75, 4.
 पतिव्रता धर्मपत्नी 488, 14.
 परिवेष्टा स विज्ञेयः 354, 6.
 परिवेषयेत् प्रवतः 419, 12.
 पर्वाप्रमोदा धर्मिष्ठाः 87, 2.
 पर्ववर्जं व्रजेष्टानाम् 99, 2.

पशून् भुव्राथतुर्ध्यां तु 315, 16.
 पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु 280, 7.
 पाणिग्रहणसंस्कारः 98, 5.
 पाणियहणिका मन्त्राः 92, 16.
 पाणिभ्यामुपसङ्गुष 417, 6.
 पापरोग्यमिशस्तथ 351, 1.
 पिण्डनिर्वपणं केचित् 429, 13.
 पितुर्वा भजते शीलम् 73, 21.
 पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः 111, 16.
 पितृणामनृणश्चैव 105, 11.
 पित्रा विवदमानश्च 350, 19.
 पित्र्यमा निधनात्कार्यम् 397, 9.
 पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा 24, 11.
 पुत्रेषु भार्या निःक्षिप्य 189, 8.
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे 101, 16.
 पुरोडाशं चरुं चैव 141, 15.
 पुष्कलं फलमाप्नोति 389, 9.
 पुण्ये तु हन्द्स्तां कुर्वात् 181, 19.
 पूज्या मूषवित्तव्याध 111, 17.
 115, 8.
 पूर्वैशुरपरेशुर्वा 360, 12.
 पैतृप्यसेवी भगिनीम् 64, 11.
 पैलवोदुम्बरो वैश्वो 34, 15.
 पैशाचवासुरश्चैव 87, 19.
 पौनर्मवथ काणश्च 350, 12.
 प्रजानां परिरक्षार्थम् 257, 11.
 प्रतिगृह्य पुटेनैव 146, 2.
 प्रतिगृह्येक्षितं हण्डम् 39, 8.
 पतिरोद्धा गुरोश्चैव 350, 8.

- प्रतुदान् जालपादांश्च 387, 7.
 प्रथमे ऽध्वे तृतीये वा 242, 11.
 प्रदक्षिणं परीत्यामिम् 39, 4.
 प्रबद्धवैराः शूरैर्यै 75, 1.
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य 347, 5.
 प्रयुञ्जानोऽग्निशुभ्रूयाम् 18, 12.
 प्रवृत्तिरेषा भूतानाम् 389, 12.
 प्रसद्य कन्याहरणम् 85, 4.
 प्राचीनावीतिना सम्यक् 397, 8.
 प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसः 22, 20.
 प्राजापत्यां निरूप्योऽटिम् 155, 7.
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् 186, 11.
 प्रातिलोम्येन जायन्ते 121, 6.
 प्रियं च नानृतं ब्रूयात् 131, 2.
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य 316, 4.
 प्रेतनिर्यातकश्चैव 351, 15.
 प्रेतहारैः समं तत्र 248, 10.
 प्रेते राजनि सज्ज्योतिः 252, 16.
 प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च 350, 7.
 फल-मूलाशनैर्मधैः 390, 4.
 बकं चैव बलाकां च 387, 9.
 बाले देशान्तरस्थे च 229, 10.
 बैजिकादभिसम्बन्धात् 244, 3.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 10.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् 100, 21.
 ब्रह्मचार्याहरेऽद्वैत्यम् 41, 9.
 ब्रह्महिद् परिबिम्बिश्च 350, 10.
 ब्रह्मवर्चसकामस्य 31, 10.
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः 86, 12.
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च 75, 2.
 ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि 401, 5.
 ब्राह्मणे चाजनूचाने 48, 17.
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः 401, 6.
 ब्राह्मणो वैत्व-पालाशौ 34, 14.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 86, 18.
 ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धान् 31, 17.
 ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत् 86, 15.
 ब्राह्मैर्यैनेश्च सम्बन्धैः 350, 16.
 ब्राह्मो दैवस्तथैवार्पः 84, 8.
 भक्ष्यं भोज्यं च विविधम् 419, 1.
 भर्तुः शरीरशुभ्रूयाम् 115, 13.
 भवत्पुत्रं चरेऽद्वैत्यम् 41, 14.
 भवन्मध्यं तु राजन्यो 41, 15.
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमम् 42, 6.
 भृतिकामैर्नरैर्नित्यम् 112, 6.
 भूमिं भूमिशयांश्चैव 4, 7.
 भुम्तृणं शिशुकं चैव 142, 13.
 भुतकाध्यापको यश्च 350, 13.
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिः 186, 7.
 भैक्ष्येण वर्तयेन्नित्यम् 44, 1.
 भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिः 44, 2.
 भोजनाभ्यञ्जनादानात् 12, 3.
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि 363, 20.
 भ्रामरी गण्डमाली च 351, 4.
 मद्गत्यं दीर्घवर्णान्तम् 25, 13.
 मद्गत्यं ब्राह्मणस्य स्यात् 25, 8.
 मत्स्यादान् विद्मरात्रंश्च 387, 10.
 मशपाऽन्ताधुवृत्ता च 113, 12.

- मध्यमं तु ततः पिण्डम् 438, 15.
 मन्त्रवत्पाशनं चास्य 22, 21.
 महाकुलैश्च सम्बन्धाः 74, 14.
 महान्त्यपि समृद्धानि 72, 20.
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते 131, 20.
 मानरं वा स्वसारं वा 42, 5.
 मातामहं मातुलं च 344, 19.
 मातुले पक्षिणी रात्रिः 249, 12.
 मातुश्च भ्रातृगणस्य 64, 12.
 मांसाशनं च नाश्रीयुः 293, 12.
 मित्रधृक् द्युतवृत्तिश्च 351, 3.
 मुञ्जाभावे तु कर्तव्याः 34, 10.
 मुन्यसैर्विविधैर्मथैः 141, 1.
 मृत्तयैः शुद्धयते शोधयम् 152, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 38, 19.
 मौञ्जी त्रिवृत् समा भ्रूणा 34, 1.
 यक्ष्मी च पशुपालश्च 350, 9.
 यज्ञे तु वितने सम्यक् 84, 14.
 यत् कर्म कुर्वतो ज्य स्यात् 135, 1.
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते 111, 18.
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते 111, 19.
 यथोक्तैर्नैव कल्पेन 246, 4.
 यदपत्यं भवेदस्याम् 70, 9.
 यदि त्वात्यन्तिको वासो 48, 7.
 यदि स्वाध्याज्वराश्चैव 115, 11.
 यद्यन्नमसि तेषां तु 276, 3.
 यस्मिन्मृगं सन्नयति 105, 12.
 यस्मिन्नेव कुले नित्यम् 112, 8.
 यस्यास्तु न भवेद्वाता 69, 17.
 यस्यैते निहिता बुद्धौ 173, 13.
 याजयन्ति च ये पूगान् 350, 4.
 या रोगिणी स्यात्तु हिता 114, 6.
 युक्तश्छन्दांस्यधीयीत 127, 10.
 युक्तः परिचरेदेनम् 48, 8.
 युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते 19, 20.
 येनास्य पितरो याताः 134, 18.
 ये स्तेन-पतित-क्रीडाः 360, 1.
 ये स्तेनाः पिशुनाः क्रीडाः 74, 19.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा 152, 9.
 रजस्युपरते साध्वी 110, 5.
 रसा रसैर्निमातव्याः 10, 11.
 राक्षसं क्षात्रियस्यैकम् 86, 4.
 राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे 47, 13.
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च 388, 3.
 राज्ञो बलार्थिनः पत्रे 31, 11.
 राज्ञो माहात्मिके स्थाने 257, 10.
 रूप-द्रविणहीनांश्च 134, 6.
 रूप-सत्त्व-गुणोपेताः 87, 1.
 ललाटमस्मितो राज्ञः 35, 2.
 लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्श- 76, 16.
 लोहितान् वृक्षानेर्यासान् 379, 11.
 वनेषु तु विहृत्यैवम् 147, 2.
 वन्ध्या ऽष्टमे ऽपिवेषाऽष्टे 114, 2.
 वर्जयेन्मधु मांसं च 45, 18.
 142, 15.
 वसीरक्षानुपूर्येण 32, 12.
 वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 12.
 वार्ध्वाणसस्य मसिन् 372, 8.

- वासन्त-शारदौर्मध्येः 141, 14.
 वासोदशा शूद्रया तु 93, 8.
 विकर्मणा च जीवन्तो 74, 20.
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् 11, 8.
 विचरेन्नियतो नित्यम् 193, 19.
 विद्-शूद्रयोस्तु तानेव 85, 15.
 वित्तशाठ्येन रहितः 436, 12.
 विधिवत् प्रतिगृह्यापि 92, 7.
 विधूमे सन्नमुसले 186, 8.
 विपणनं च जीवन्तो 350, 6.
 विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु 119, 15.
 विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् 417, 7.
 विशुद्धाः कर्मभिश्चैव 74, 12.
 विशुद्धयति त्रिरात्रेण 276, 2.
 वीतशोक-भयो विप्रो 146, 5.
 वृत्ते शरावसम्पाते 186, 9.
 वृषलीकेनपीतस्य 96, 19.
 वेदयज्ञैरहीनानाम् 41, 8.
 वेदाङ्गानि रहस्यं च 132, 6.
 वैतानिकं च जुहुयात् 141, 10.
 वैरिणं नोपसेवेत 134, 7.
 वैश्य-राजन्य-विप्रासु 121, 4.
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तु 4, 4.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 8.
 वैश्यस्य धनसंयुक्तम् 25, 11.
 वैश्यस्य वर्णं एकस्मिन् 119, 16.
 वैश्यान्मागध-वैदेही क्षत्रि-
 यात् 121, 7.
 वैश्यान्मागध-वैदेही राज- 121, 2.
 व्याधितां विप्रदुष्टां वा 92, 8.
 व्याधिता वाऽधिचेत्तया 113, 13.
 व्रतवहेर्वैदवत्ये 44, 3.
 व्रतस्थमपि दौहित्रम् 348, 5.
 शण्डूत्रमयं राज्ञो 35, 16.
 शरः क्षत्रियया माह्वः 98, 7.
 शरीरस्यात्यये चैव 194, 14.
 शर्मवद्वाङ्मणस्य स्यात् 25, 19.
 शश-कूर्मयोस्तु मांसेन 372, 6.
 शुक्नानि यानि सर्वाणि 45, 19.
 शुचिं देशं विविक्तं तु 302, 10.
 शुद्धचेद्विप्रो दशाहेन 209, 7.
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव 350, 14.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 3.
 शूद्रां शयनमारोप्य 96, 17.
 शूद्रावेदी पतत्यग्नेः 96, 15.
 शूद्रेव भार्या शूद्रस्य 95, 5.
 शेतुं गन्धं च पीयूषम् 379, 12.
 शोचन्ति जामयो यत्र 112, 1.
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या 96, 16.
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु 316, 5.
 श्राद्धे प्रशस्तास्तथयो 323, 5.
 श्रावण्यां प्रौढवयां वा 127, 9.
 श्रोत्रियाश्चैव देयानि 339, 6.
 श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने 243, 6.
 श्रुतीडी इयेनजीवी च 351, 10.
 पृथ्विंशदाब्दिकं चर्यम् 17, 13.
 पडानुपुष्ट्या विप्रस्य 85, 14.
 पणमासनिचयो वार्षप 142, 14.
 पणमासांऽग्रगमांसेन 372, 3.

पष्ठचां दूतमवाप्नोति 315, 17.
 स एव धर्मजः पुत्रः 105, 13.
 सकृदंशो निपतति 89, 17.
 सकृदाह ददानीति 89, 18.
 स गच्छत्यञ्जसा विप्रो 50, 17.
 सतिलं नाम-गोत्रेण 436, 9.
 सत्क्रियां देश-कालौ च 364, 1.
 सत्यपुतां खदेष्टाचम् 121, 6.
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् 134, 1.
 सदृशानेव तानाहुः 119, 2.
 सन्नुटाः सज्जनहिताः 74, 15.
 सन्नुटां भार्यया भर्ता 112, 7.
 सन्त्यज्य साम्यमाहारम् 139, 7.
 सप्रहारावकीर्णी च 194, 10.
 सद्यः प्रक्षालिको वा स्यात् 142, 13.
 स पापिष्ठो विवाहानाम् 85, 6.
 सपिण्डता तु पुरुषे 60, 13.

222, 16.

समता चैव सर्वस्मिन् 194, 2.
 समानोदकभावस्तु 222, 17.
 समादृत्य तु तद्वैश्यम् 42, 14.
 समुत्सृजेत् भुक्तवताम् 427, 2.
 समुद्रयात्री बन्दी च 350, 18.
 समे ज्ञमान् पुं-स्त्रियोर्वा 101, 17.
 सर्वं वाज्पि चरेद्भामम् 42, 1.
 सर्ववर्णेषु तुल्यासु 118, 16.
 सर्वान् पञ्चनखांसथा 388, 19.
 सर्वयूक्तमवर्णानाम् 219, 15.
 सर्वर्णांश्चे द्विजातीनाम् 94, 12.

सवासा जलमाश्रुत्य 229, 11.

235, 18.

सहोभौ चरतां धर्मम् 84, 18.
 संरक्षणार्थं जन्तुनाम् 194, 13.
 संवत्सरं तु गव्येन 372, 7.
 संवत्सरे व्यतीते तु 233, 11.
 साऽनुज्ञाप्याऽधिवैस्यया 114, 7.
 सान्तानिकं यक्ष्यमाणम् 8, 7.
 सा प्रशस्ता द्विजातीनाम् 62, 21.
 सायं-प्रातश्च जुहुयात् 39, 10.
 सारमं गज्जुवालं च 357, 6.
 सार्ववर्णिकमन्नाद्यम् 427, 1.
 सावित्रीपतिता व्रात्याः 31, 15.
 165, 5.

सा सद्यः सन्निरोद्धया 115, 5.
 सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन् 179, 19.
 सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा 85, 5.
 स्त्रीणामसंस्कृतानां तु 246, 3.
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भ- 46, 4.
 स्त्रीणां सुखोद्यमकुरम् 25, 12.
 स्त्रीष्वनन्तरजातासु 119, 1.
 स्त्रीसम्बन्धे दक्षीतानि 72, 21.
 स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः 52, 11.
 स्यान्नवम्यामेकसुरम् 315, 19.
 स्रोतसां भेदकश्चैव 351, 8.
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् 436, 8.
 स्वाध्यायं भाषयेत् पित्र्ये 422, 6.
 स्वा स्त्रैव कुर्यात्सर्वेषाम् 115, 14.
 हन्वा ऋत्या च भित्वा च 85, 3.

हस्ति-गो-श्वोशूद्रमको 351, 6.
हिरण्य-धान्य-गो-वास- 213, 15.
हिंसाप्रायां पगधीनाम् 4, 5.
हिंसो वृषलवृत्तिश्च 351, 11.
हीनक्रियं निष्पुरुषम् 73, 1.
हीनजानिस्त्रियं मोहान् 96, 13.
हीनाङ्गानिस्त्रिक्ताङ्गान् 134, 5.
द्वयानि चैव मांसानि 419, 10.
ह्रियमाणानि विषयैः 191, 16.

९४. मरीचिः—

अनमिकः प्रवासी च 334, 12.
अवारिपूर्वं प्रप्ता तु 216, 8.
अष्टाहेन तु वैश्यस्य 239, 5.
असंस्कृता तु सा ज्ञेया 246, 9.
आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् 334, 13.
आशीचान्ते ततः सम्यक् 297, 1.
एकादश्यां तु कर्तव्यम् 332, 10.
एकाहं मृतकं तत्र 251, 2.
एकाहस्तु सपिण्डानाम् 250, 14.
कटुकानि च सर्वाणि 374, 15.
कन्यां ददद्भ्रूलोकम् 79, 8.
81, 19
कुमारीवरणं दानम् 77, 11.
कुर्वीत भक्तिसम्पन्नः 400, 5.
कुलित्याश्रणकाः श्राद्धे 374, 14.
क्रियापरा अपि हि ते 61, 9.
गर्भलुत्थां यथामासम् 239, 3.
गौरीं ददद्भ्रुकपृष्ठम् 79, 7.
पृथाहा मिलितैलाहा 395, 5.

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या 327, 6.
चतुर्दश्यां च नोनानि 450, 21.
चन्दना-शङ्खणी चोभे 394, 15.
चूडाकरणे सद्यःशौचम् 245, 9.
जन्मतो गर्भाधानाद्वा 77, 10.
ततः श्राद्धं प्रदातव्यम् 297, 5.
तथा मातामहश्राद्धम् 400, 4.
तैलौषध्यजिने चैव 263, 3.
दत्तानां प्राक् 245, 10.
द्रव्येण वाजविभक्तेन 290, 12.
द्विपुष्करे च नन्दासु 450, 20.
पञ्चमे सप्तमे चैव 61, 8.
पण्येषु चैव सर्वेषु 263, 4.
पाते मातुर्यथामासम् 239, 19.
पितरस्तस्य पण्मासम् 427, 12.
प्राग्वाग्दानात् 245, 9.
मात्रैक्या द्विपितृकौ 251, 1.
राजन्ये तु चतुरात्रम् 239, 4.
लवणे मधु-मांसे च 263, 2.
विष-शस्त्र-श्रापदा-र्शहि- 327, 5.
शाक-काष्ठ-तृणेष्वसु 262, 2.
श्रावे मातृखिरात्रं स्यात् 239, 18.
श्राद्धविघ्नं समुत्पन्ने 332, 9.
श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा 427, 11.
सर्वैरनुमतिं कृत्वा 290, 18.

९५. *महाभारतम्—

अनपत्यं त्वेकपुत्रम् 106, 19.
अनित्यतां च मर्त्यानाम् 107, 1.

* Ind. footnote on P. 3, L. 21.

अपत्यं नस्त्वमेवैकः 106, 18.
 आतुराणां च संन्यासे 149, 19.
 उत्पन्ने सङ्कटे घोरे 149, 17.
 चक्षुरेकं च पुत्रश्च 106, 20.
 चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः 106, 21.
 चत्वार आभमाः प्रोक्ताः 197, 2.
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः 326, 14.
 नावश्यं तु युवानोऽस्य 326, 15.
 प्रेममात्रं समुच्चार्य 119, 20.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 197, 1.
 भयभीतश्च संन्यासम् 119, 18.
 सन्तानस्याऽविनाशं तु 107, 2.

९६. मार्कण्डेयपुराणम्—

कुर्यान्मातामहायैव 463, 9.
 कुर्युरेनं विधिं सम्यक् 463, 8.
 गान्धर्वादिविवाहेषु 63, 13.
 जलाद्भवानि सर्वाणि 393, 6.
 जात्यश्च सर्वा दातव्याः 393, 5.
 तज्जानीयैर्नरेः सम्यक् 463, 12.
 तदभावे च नृपतिः 463, 11.
 निष्पावाश्चात्र शोभनाः 374, 10.
 पुत्राभावे सपिण्डास्तु 463, 6.
 ब्राह्मादियु विवाहेषु 63, 11.
 भर्तृगात्रेण कर्तव्या 63, 12.
 मातुः सपिण्डा ये वा स्युः 463, 7.
 सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः 463, 10.
 सर्वेषामेव वर्णानाम् 463, 13.

९७. मार्कण्डेयः—

अपतोऽथ प्रविन्यस्य 28, 1.

अजाधिकं प्रौष्ठपदे 313, 5.
 अध्यापयेत्तु प्रथमम् 31, 2.
 अनाहिताग्निस्त्वौपास- 413,
 अनिट-दुष्ट-शब्दोपा 303, 2.
 अहःपटसु सुहर्तेषु 301, 3.
 अपत्यकामो रोहिण्याम् 312, 1.
 अलङ्कृतस्य दातव्यम् 27, 16.
 अवाप्नोति न सन्देहः 318, 17.
 अटर्माद्विनयं चैव 31, 4.
 असच्छास्त्रमसद्वादम् 131, 12.
 असदालापममुत्तम् 134, 11.
 भार्वातं शौर्यमाप्नोति 312, 12.
 आयदासु यशःप्राप्तिः 313, 2.
 आसुरादिविवाहेषु 457, 9.
 इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः 38, 20.
 एतेषामेव देवानाम् 39, 17.
 कन्यागते सवितरि 315, 6.
 काकोल्याः क्षीरकाकोल्याः
 370, 20.

कुर्वतां चानुराधाश्च 312, 19.
 कृतप्राशमयोत्सङ्गान् 27, 18.
 कृत्तिकासु पितृनर्यः 312, 10.
 केचुकैश्च तथा कन्दैः 370, 18.
 क्रीत-लब्धाशनाश्चैव 293, 15.
 क्षत्रियो ह्यदशाहं तु 209, 12.
 गणाधिपत्यं समग्र्याम् 318, 11.
 गोधूमैरिक्षुभिर्मुनिः 370, 15.
 जीविका तस्य बालस्य 28, 4.
 ज्येष्ठास्वार्थाधिपत्यं च 313, 1.

- ततःप्रभृत्यनध्यायान् 31, 3.
 तस्मात्काम्यानि कुर्वन्ति 313, 8.
 तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि 134, 15.
 तेन कार्यं चतुर्दश्याम् 318, 19.
 दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणाम् 30, 18.
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते 371, 8.
 दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेत् 209, 11.
 दीर्घमायुरथैश्वर्यम् 318, 16.
 देवतापुरतस्तस्य 27, 15.
 द्वादश्यां हेमलाभं च 318, 14.
 न चैव मांसमश्रीयुः 293, 16.
 न पितृणां तथैवान्ये 441, 14.
 न स्तेच्छभाषां शिक्षेत 134, 13.
 नाधितिष्ठेत् शकृन्मृव- 134, 14.
 नित्यक्रियां पितृणां च 441, 13.
 पार्वणेनैव विधिना 318, 7.
 पालेवतैरातुकैश्च 370, 19.
 पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते 58, 17.
 पिता पितामहश्चैव 53, 16.
 पितृणां नाम-गोत्रेण 436, 3.
 पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च 215, 1.
 पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन् 312, 13.
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीम् 30, 15.
 पृथक्पाकेन वेत्यन्ये 441, 11.
 प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं 318, 15.
 प्रतिपद्गन्ताभाय 318, 8.
 प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् 391, 4.
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः 28, 3.
 प्रदानशीलो भवति 312, 15.
 प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषाम् 58, 19.
 प्राङ्मुखो गुरुरासीनो 31, 1.
 प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे 30, 12.
 प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु 312, 16.
 प्रियङ्गवः कोविदाराः 369, 2.
 प्रियालामलकैर्मुख्यैः 371, 3.
 ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यम् 436, 4.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 457, 7.
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या 457, 8.
 मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यम् 312, 14.
 मध्वाज्य-कनकोपेतम् 27, 17.
 मुञ्जातकैः पद्मफलैः 371, 6.
 मोचैः समोचैर्लकुचैः 371, 5.
 यव-त्रीहि-सगोधूम- 369, 1.
 युवानः पितरो यस्य 318, 18.
 रक्षणीया तथा पश्वी 214, 18.
 राग-खाडव-चोष्यैश्च 371, 7.
 रात्रौ जागरणं कुर्यात् 214, 19.
 रात्रौ जागरणं कुर्युः 215, 2.
 रिक्तां पञ्चदशीं चैव 30, 14.
 रूपवन्ति च चित्रासु 312, 17.
 रेवतीषु तथा रौप्यम् 313, 6.
 लाजाभिश्च शलाभिश्च 371, 1.
 लेपसम्बन्धिनश्चात्रे 53, 18.
 वरार्थिनां तृतीया च 318, 9.
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुम् 134, 16.
 वर्ज्या जन्तुमयी रुक्ता 303, 1.
 वाणिज्यलाभदा स्वातिः 312, 18.
 विदार्याश्च भनुण्डैश्च 370, 17.

वेत्ताङ्कुरैस्तालकन्दैः 371, 4.
 वेदविश्वमभिजिति 313, 4.
 वेदांस्तथा ऽऽमुयात्सर्वान् 318, 13.
 शाखाणि चैव वत्खाणि 28, 2.
 शुद्रस्तु मासमासीत 209, 13.
 श्रवणे च शुभांशोकान् 313, 3.
 श्राद्धं कुर्वन्नमावास्याम् 319, 1.
 श्राद्धं कुर्वन्तथा ऽऽप्नोति 313, 7.
 श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते 370, 16.
 श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्याम् 318, 10.
 पश्यां प्रतिपदं चैव 30, 13.
 सर्वान् कामानवाप्नोति 319, 2.
 सर्वपा राजशाकाभ्याम् 371, 2.
 स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति 318, 12.
 स्वविद्या-मुत्रकारांश्च 30, 16.

९८. प्रेषानिधिः—

अजिह्वः पण्डकः पङ्कः 185, 7.
 अनुग्रहपरः प्रभो 185, 6.
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा 185, 5.
 आपादादींश्च चतुरः 183, 7.
 आसनं पात्रतोपश्च 184, 11.
 इदं मृष्टमिदं नेति 185, 9.
 उक्तानां यतिपात्राणाम् 184, 15.
 एकाहात्परतो ग्रामे 184, 13.
 कर्तव्यानि पठेतानि 183, 19.
 काशान्तरोपभोगार्थम् 184, 18.
 कौपीनाच्छादनं वासः 183, 13.
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेः 184, 17.
 चतुर्गुणत भयं त्यक्त्वा 185, 16.

जीवेश्वरप्रधानानाम् 184, 10.
 तिष्ठतो व्रजतो वाजपि 185, 15.
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्थाम् 183, 1.
 दिवास्वापं च यानं च 184, 8.
 दिवास्वापो वृथाजल्पो 184, 12.
 धर्मादित्ये जलसम्पन्ने 183, 8.
 नटादिप्रेक्षणं शूनम् 184, 1.
 न वसेन यतिः पटसु 184, 4.
 भक्त्यं भोग्यमुदक्यां च 184, 2.
 भिक्षाटनं जपं स्नानम् 183, 18.
 भिक्षार्थमटनं यस्य 185, 14.
 भिक्षोर्भिक्षभुजश्रपि 184, 16.
 मञ्चकं शुक्रवस्त्रं च 184, 7.
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः 185, 8.
 यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु 172, 19.
 योजनान्न परं याति 185, 14.
 रसायनक्रियावादम् 183, 16.
 रागं द्वेषं मदं मायाम् 184, 5.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानम् 184, 11.
 विद्या दिनं प्रकाशत्वात् 185, 3.
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः 185, 4.
 विविधानि च शिल्पानि 183, 17.
 शतवर्षी च यो वृद्धा 185, 12.
 शिष्याणां न तु कारुण्यात् 185, 2.
 शुभ्रपा-लाभ-पूजार्थम् 185, 1.
 भद्रया परयापेतः 183, 10.
 भुत्वा यो न भृणोतीव 186, 2.
 पठेतानि न गृहीयान् 183, 15.
 पठेतानि यतिर्नित्यम् 184, 6.

सद्योजातां यथा नारीम् 185, 11.
 संयोगं च वियोगं च 184, 9.
 संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 183, 6.
 साध्विध्ये विषयाणां यः 186, 3.
 सुप्रवत् वर्तते नित्यम् 186, 9.
 स्कन्धावारे खले सार्धे 184, 3.
 स्थावरं जङ्गमं बीजम् 183, 14.
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्याम् 183, 11.
 हितं सत्यं मितं वक्ति 185, 10.
 हिताहितं मनोरामम् 186, 1.

९९. मैत्रायणश्रुतिः—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि 168, 5.
 यद्येकं तदा 168, 6.

१००. यमः—

अमीकरणवत्तत्र 415, 15.
 अगारदाहिनश्चैव 358, 9.
 अघवृद्धिमदाशौचम् 264, 21.
 अजातदन्ते तनये 242, 6.
 अजाविका माहिषिकाः 358, 16.
 अत्युष्मतिन्हस्वं च 73, 8.
 अथर्वशिरसो ऽध्येता 341, 11.
 अध्यापनं च वेदानाम् 83, 2.
 अनभिप्रो न चामित्रो 34, 19.
 अनार्षेयं ब्राह्मणानाम् 73, 7.
 अपस्मारि कुलं यच्च 73, 12.
 अपूषाश्च करम्माश्च 383, 6.
 अम्बिन्धुं यः कुशमेण 189, 1.
 अभारोद्दहनं चेति 366, 4.
 अवकीर्णी च वीरघ्नो 359, 4.

अष्टमे वापि कर्तव्यम् 27, 9.
 अष्टवर्षा भवेद्गौरी 19, 4.
 अहिंसा सत्यमक्रोधो 366, 3.
 आमन्त्रितश्च यो विप्रो 366, 15.
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे 367, 16.
 आमन्त्रितास्तु ते विप्राः 366, 1.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आवाहयेदनुज्ञातो 403, 5.
 आशीचं पुनरागच्छेत् 265, 2.
 आषाढचामथ कार्तिक्याम्
 310, 10.
 आसनं संस्पृशन् 399, 6.
 आहारमात्रादधिकम् 42, 10.
 आहत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्ताम् 359, 14.
 इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टान् 336, 18.
 इष्वत्तदारकाचार्यो 359, 11.
 उत्पाद्य धर्मेतः पुत्रान् 139, 13.
 उदकं पिण्डदानं च 224, 13.
 उपविष्टेष्वनुप्राप्तः 400, 22.
 उषित्वा तु गृहे द्विजः 139, 16.
 ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः 341, 21.
 एकवासा विशुद्धात्मा 187, 2.
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत 186, 18.
 एतासामप्यभावे तु 34, 7.
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देवा
 75, 11.
 एतेषामप्यभावे तु 34, 18.
 ओषधय इति मन्त्रेण 403, 7.

कन्यानां दूषकाश्चैव 358, 13.
 काणाः कुब्जाश्च षण्डाश्च 358, 1.
 काममा मरणासिधेत् 77, 17.
 कालोपजीविनश्चैव 358, 7.
 कुण्डाशिनो देवलकाः 358, 10.
 कुलं च शीलं च षण्णव्यथ 75.
 कुलालश्चित्रकर्मा च 385, 15.
 कृमिभूतः श्रविष्ठायाम् 12, 4.
 कौपीनं कटिसूत्रं च 44, 15.
 खट्वासनं च शयनम् 46, 8.
 गुरु-वेदाग्निपूजास्तु 341, 17.
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च 342, 2.
 गोविक्रयी च दुर्बालः 359, 5.
 चक्रोपजीवी गान्धर्वः 385, 13.
 चण्डालादुदकास्पर्शान् 224, 11.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 14.
 चतुर्दश कुलानीमा- 73, 6.
 चतुराश्रमबाह्याश्च 359, 13.
 चरेन् माधुकरं भैक्षम् 186, 17.
 चान्द्रायणव्रतचरः 341, 15.
 चोरा वार्धुषिका दुष्टाः 359, 12.
 जीवत्पिता पितामहाः 456, 6.
 ततस्तृतीये कर्तव्यम् 26, 13.
 ततोऽन्नप्राशनं मासि 27, 8.
 तप्तु प्रक्षालितं कृत्वा 384, 11.
 ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः 396, 12.
 ततः संवत्सरे पूर्णे 28, 8.
 तप्तकांचनवर्णेन 189, 3.
 तर्पयेन् विगृह्यै तु 310, 11.

तावदभन्ति पितरो 423, 17.
 तायुभौ ब्रह्मचण्डालौ 359, 1.
 तृतीयमायुषो भागम् 139, 11.
 तेभ्यो हव्यं च कथ्यं च 339, 4.
 त्रिणाचिकेतो विरजाः 341, 10.
 दण्डपूजाश्च ये विप्राः 358, 8.
 दण्डं कमण्डलुं वेदम् 44, 11.
 दशमे कन्यका प्रोक्ता 79, 15.
 दाम्भिको वर्धकीभर्ता 359, 7.
 दारा-अग्निहोत्र-धर्मेण 354, 17.
 दूरादेव परीक्षेत 336, 17.
 दृष्ट्वाऽपत्यस्य चाऽपत्यम् 139, 14.
 देशं त्वनिष्टशब्दं च 302, 16.
 दैवविप्रकरेऽग्निः 415, 2.
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च 224, 12.
 द्वितीयमायुषो भागम् 139, 11.
 द्वितीये वा तृतीये वा 28, 9.
 धनुःकर्ता द्यूतवृत्तिः 358, 17.
 धारयेद्ब्रह्मचर्यं च 44, 12.
 ध्वजी दारोपजीवी च 385, 14.
 न त्वेवैनां प्रयच्छेत 77, 18.
 न पञ्चधां कर्षेत् 50, 2.
 न भैक्षं परपाकाक्षम् 189, 7.
 न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18. 91, 2.
 न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 नरकाणां शतं गत्वा 366, 16.
 न द्यूरो यजमानं वै 280, 2.
 न स किञ्चिदुपाभीयात् 188, 22.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.

- नाजीर्णमुक्तः 50, 4.
 नाऽऽपश्चामि च 50, 3.
 नाशौचं नोदकं नाश्रु 224, 15.
 निवेश गुरवेऽश्रियात् 42, 15.
 निष्णातः सर्वविद्यासु 341, 16.
 नोदकेन न वा वाचा 92, 120.
 नोपतिष्ठति तत्सर्वम् 224, 14.
 न्यायतो यस्तु भिक्षाशी 189, 2.
 पञ्चम्योरन्तरे दद्यात् 323, 10.
 पञ्चामिरप्यधीयानो 341, 8.
 पत्या चैकेन कर्तव्यम् 356, 17.
 परिवित्तिः परिवेत्ता 359, 9.
 पर्यस्तदर्भानास्तीर्य 415, 16.
 पाण्डुरोगी गण्डमाली 358, 18.
 पाणिग्रहणसंस्कारात् 92, 21.
 पाद्यमाचमनीयं च 396, 13.
 पिता पितृव्यो भ्राता वा 84, 1.
 पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 16.
 पिबेत् द्वादश वर्षाणि 189, 4.
 पिशुनः कूटसाक्षी च 358, 19.
 पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.
 पुनर्दारक्रियाभावे 151, 17.
 पुनर्भोजनमध्वानम् 444, 2.
 पुराकल्पे कुमारीणाम् 83, 1.
 पूर्वमेव परीक्षेत 336, 15.
 प्रेतत्वं हि सदा तस्य 280, 4.
 प्रदातृजन्मनक्षत्रे 295, 8.
 प्रमीतपितृकः पित्रा 456, 7.
 प्रक्षालितानि निर्दोषा- 334, 9.
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च 358, 20.
 बह्वचश्च त्रिसौपर्णीः 341, 9.
 ब्रह्मज्ञाश्च सुरापाश्च 358, 2.
 ब्रह्मदण्डहतानां च 224, 16.
 ब्रह्मदेयास्तुतश्चैव 341, 14.
 ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः 400, 16.
 भवन्ति पितरस्तस्य 367, 17.
 भिक्षार्थं प्रविशेत् ग्रामम् 183, 16.
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा 400, 21.
 भैक्षं माधूकरं नाम 187, 4.
 भोजनाभ्यञ्जनाहानात् 12, 3.
 भौमार्क-मन्दवारेषु 295, 6.
 मद्यपश्च कर्दयश्च 369, 6.
 मन्त्र- ब्राह्मण- विधौ च 341, 13.
 मसुर- मापसंयुक्तम् 384, 10.
 माता-पित्रोः पृथक्कार्यम् 446, 9.
 मानकूटास्तुलाकूटाः 358, 4.
 मेखला त्रिवृता कार्या 34, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 44, 14.
 मेध्यं मैत्र्यं चरेन्नित्यम् 187, 1.
 यतीनां तान्यपात्राणि 191, 13.
 यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते 265, 1.
 यथा लब्धं तथाश्रियात् 167, 3.
 यवहस्तस्ततो देवान् 403, 4.
 यवागूः पायसं चैव 333, 8.
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः 358, 21.
 यश्चरेत् सर्ववर्णेषु 188, 21.
 यस्याऽऽनयति शूद्रेऽग्निम् 280, 3.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.

- यावद्विष्यं भवति 423, 16.
 युज्यते स्तेयदोषेण 42, 11.
 ये सोमपा विरजसो 341, 6.
 यः सपिण्डीकृतं प्रेतम् 330, 10.
 राजभृत्या-ऽन्ध-बधिराः 358, 5.
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः 358, 3.
 राज्ञः प्रेप्यकरो यश्च 359, 2.
 रूक्षं क्रिमिहतं द्विस्रम् 302, 15.
 वणिजो मधुहर्तारो 358, 12.
 वनस्थो धृतपापो वा 151, 18.
 वर्जयेदजिनं वीरम् 84, 3.
 वर्जयेदेकपादक्षे 295, 7.
 वरश्चेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.
 वसेद्वादशं वर्षाणि 47, 15.
 वसेयुर्नियताहाराः 366, 2.
 विधिघस्तेन भवति 330, 11.
 विप्रस्य मेखला मौञ्जी 34, 5.
 विमुक्तः सर्वदा धीरो 341, 18.
 विविधैर्हविर्विशेषैः 50, 5.
 विधेदेवाः शृणुतेति 403, 6.
 वृषलीकेनपीताथ 358, 6.
 वेद-विद्या-व्रतस्नाताः 339, 2.
 342, 3.
 वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः 342, 1.
 व्रतिनो नियमस्थाश्च 341, 7.
 शरीरप्रभवैर्दोषैः 336, 16.
 शरीरोपरमाग्ने 50, 8.
 शाकं मांसमपूपं च 383, 7.
 शाकभक्षः पयोभक्षः 189, 5.
 शाणसूत्री तु वैश्यस्य 34, 6.
 शिशुरप्यमिहोत्री च 341, 12.
 शुक्तानि हि द्विजोऽज्ञानि 384, 8.
 शुद्धाचार्यः सुताचार्यः 359, 10.
 श्यावदन्ताः कुनखिनः 358, 11.
 श्वित्रि-कुष्ठि-कुडादीनाम् 73, 10.
 पदत्रिंशत् वा वर्षाणि 47, 16.
 सदा कामिकुलं वर्ज्यम् 73, 11.
 सद्भिश्च निन्दिताचारः 359, 8.
 सन्ध्यां प्रतिमहं होमम् 444, 3.
 सपिण्डानां तु सर्वेषाम् 242, 7.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 446, 8.
 समयानां च भेत्तारः 358, 15.
 समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.
 समादृत्य तु तत्रैतयम् 42, 14.
 समुद्रयायी वान्ताशी 359, 3.
 सर्वं पयुषितं भोज्यम् 383, 9.
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य 189, 6.
 साऽमृताऽपि हि तेनैक्यम् 456, 18.
 सूचकाः प्रेप्यकाश्चैव 358, 14.
 सोमपानसमं भैक्षम् 189, 8.
 स्नातको जप्यनिरतः 341, 20.
 स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे 186, 15.
 स्वगृहे चैव कन्यायाः 81, 2.
 स्वधर्मनिरताः शास्ताः 339, 3.
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव 46, 19.
 हंसे वर्षामु कन्यास्ये 323, 9.
 हिरण्मयानि पात्राणि 191, 12.
 हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गम् 73, 9.

१०१. यज्ञपार्श्वः—

औषधीमन्तरे कृत्वा 406, 7.

छिन्यात् प्रादेशमात्रं तु 406, 8.

न नखेन न कोष्ठेन 406, 9.

१०२. याज्ञवल्क्यः—

अक्षता च क्षता चैव 58, 1.

अग्नीन्वाज्यात्मसात्कृत्वा

145, 13.

अग्नौ करिष्यन्नादाय 411, 19.

अध्याः सर्वेषु वेदेषु 337, 10.

अतो न रोदितव्यं हि 292, 20.

अदत्तान्यग्निहीनस्य 386, 15.

अधिविज्ञापि भर्तव्या 112, 1.

अधीतवेदो जपकृत् 147, 8.

अध्यायानामुपाकर्म 126, 19.

अनन्यपूर्विकां कान्ताम् 55, 2.

अनाख्याय ददशेषम् 91, 21.

अनिन्धेषु विवाहेषु 118, 13.

अनुगम्याम्भसि स्नात्वा 280, 20.

अनेन विधिना देहम् 50, 12.

अन्तरा जन्म-मरणे 263, 19.

अङ्गो मासस्व षण्णां वा 142, 1.

अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 5.

अप्रवण्डन् समाप्नोति 80, 8.

अफालकृष्टेनार्धेन 140, 19.

अभिरम्भतामिति वदेत् 447, 17.

अम्वष्टः भूषां निषादः 119, 9.

अभावात्वाग्निहोत्र-वृद्धिः 308, 6.

अरोगिणीं भ्रातृमतीम् 55, 3.

अरोगित्वं यशो वीत- 312, 4.

अर्थार्थं पितृपात्रेषु 453, 2.

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् 145, 2.

अवकीर्णां कुण्ड-गोलौ 343, 20.

अविभूतव्रह्मचर्यौ 55, 1.

अवीरा स्त्री स्वर्णकार- 384, 17.

अश्वानायुध विधिवत् 312, 6.

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः 122, 9.

125, 7.

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टम् 65, 7.

अहन्येकादशे नाम 19, 11.

आचम्याग्न्यादि सलिलम् 295, 4.

आचार्य-पितृपात्राध्यायान् 278, 12.

आज्ञासम्पादिनीं दक्षाम् 114, 17.

आदि-मध्यावसानेषु 40, 3.

आपद्यपि च कटायाम् 257, 17.

आपोशानक्रियापूर्वम् 43, 7.

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते 143, 15.

आवाहनाग्नौकरण- 447, 15.

आ दमशानादनुव्रज्य 285, 15.

इति सञ्चित्य गच्छेयुः 253, 2.

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः 437,

17.

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् 428.

11.

उपतिष्ठतामित्यक्षय्य- 447, 16.

ऋत्विजां दीक्षितानां च 257, 14.

एकारामः परिव्रज्य 181, 3.

- एकोविंशं देवहीनम् 447, 14.
 एतैरेव गुणैर्युक्तः 75, 14.
 एवमेनः शर्म याति 19, 1.
 एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामाम् 101, 8.
 एवं प्रदक्षिणावृत्को 458, 21.
 एवं मातामहाचार्य- 289, 1.
 एषामन्नं न भोक्तव्यम् 384, 21.
 औद्रमैकशफं लौणम् 310, 5.
 कदर्य-वद-चोराणाम् 384, 13.
 कन्याप्रदः पूर्वनाशे 80, 7.
 कन्यां कन्यावेदिनश्च 316, 8.
 करोति यः स सम्मूढो 292, 6.
 कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः 337, 12.
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैः 292, 8.
 कामोदकं सखि-प्रज्ञा- 289, 2.
 कुरुष्वेभ्यभ्यनुज्ञातो 411, 20.
 कृताभिकार्यो भुञ्जीत 43, 6.
 कृतोदकान् समुत्तीर्णान् 292, 1.
 कृत्तिकादिभरण्यन्तम् 312, 7.
 कृत्स्वं विष्णुरित्यन्ते 420, 6.
 कुरोष-पतित-मास्य- 384, 16.
 क्षत्रस्य हादशाहानि 206, 12.
 क्षत्रिया मागधं धेदयात् 121, 17.
 ऋषी बहुमती नाशम् 292, 9.
 गन्धोदक-तिलैर्बुधम् 455, 1.
 गम्यं स्वभावे शतृणाम् 80, 9.
 गर्भजावे मासतुल्याः 289, 20.
 गर्भाधानवृत्तौ पुंसः 19, 9.
 गुरवे तु वरं दत्त्वा 52, 6.
 गुर्वन्ते वास्यनुज्ञान- 248, 18.
 महणान्तिकमित्येके 47, 8.
 यामादादस्य वा प्राप्तान् 145, 15.
 मोष्मे पञ्चाभिर्मध्यस्यो 143, 14.
 चान्द्रायणैर्नयेत् कालं 143, 10.
 चिकित्सका-ऽऽनुर-कुद- 384, 15.
 नैलभाव-सुराजीव-384, 20.
 जप्त्वा ययासुखं वाच्यम् 121, 13.
 जलमेकाहमास्काशे 294, 9.
 जलान्ते छन्दसां कुर्यात् 131, 16.
 जान्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः 122, 13.
 ज्येष्ठया न विनेतराः 116, 18.
 ज्ञातिभैश्च सर्वकामान् 316, 11.
 तथा महति पातके 113, 6.
 तदभावेऽस्य तनये 48, 4.
 तिस्रो वर्गानुपुष्येण 95, 1.
 त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशम् 114, 13.
 त्रिणाचिकेत-दैहित्र- 344, 15.
 त्रिंशत् दिनानि शुद्धस्य 206, 13.
 दत्तामपि हरेत् पूर्वात् 89, 5.
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या 437, 11.
 दत्त्वाऽन्नं पृथिवी पात्रम् 420, 5.
 दत्त्वोदकं गन्ध-मात्यम् 607, 3.
 दन्तोत्प्लविकः काल- 143, 8.
 दक्षपूषधिरुयातात् 74, 2.
 दातारो नो ऽभिषर्षन्ताम् 437, 14.
 दान्तखिषवणस्नायी 143, 6.
 दाने त्रिषाहे यज्ञे च 257, 16.
 द्यूतं कृषिं च वाणिज्यम् 316, 9.

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः 308, 7.
 द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये 364, 13.
 399, 18.
 धनं वेदान् भिषक्सिद्धिम् 312, 5.
 धर्मार्थं विक्रयं नेयाः 10, 8.
 निवासराजनि प्रेते 252, 11.
 निषेकादिश्मशानान्ताः 19, 6.
 नृशंस-राज-रजक- 384, 19.
 नैतन्मम मतं यस्मात् 97, 15.
 नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु 48, 3.
 पक्षे गते चाप्यभियात् 143, 11.
 पञ्चधा सम्भृतः कायो 292, 7.
 पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम् 60, 9.
 61, 5.
 परपूर्वापतिः स्तेनः 349, 4.
 परिभूतामधः शय्याम् 112, 13.
 परिस्तृते शुचौ देशे 302, 4.
 पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा 402, 6.
 पिता पितामहो भ्राता 80, 6.
 पितृ-मातृपराश्चैव 337, 13.
 पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यम् 312, 2.
 पौषमासश्च रोहिण्याम् 131, 15.
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकाम् 316, 12.
 प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यम् 322, 15.
 47, 7.
 प्रतिसंवत्सरं चैवम् 450, 2.
 प्रदक्षिणमनुव्रज्य 443, 1.
 प्रविशेयुः समालभ्य 293, 5.
 प्रवृत्तचक्रतां चैव 312, 3.

प्राजापत्यां तदन्ते तान् 147, 7.
 प्रोषिते कालशेषः स्यात् 233, 6.
 फेनप्रख्यः कथं नाम 292, 10.
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्राः 19, 5.
 ब्रह्मचार्यैव पर्वाणि 99, 10.
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् 316, 10.
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति 50, 13.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 40, 14.
 95, 12.
 ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यम् 40, 12.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः 121, 15.
 वृयुरस्तु स्वधेत्युक्ते 437, 13.
 भयं हत्वा च भूतानाम् 154, 11.
 भास्करालोकनाश्लील-45, 15.
 भृतकाध्यापकः स्त्रीवः 349, 1.
 भृत्यांश्च तर्पयेच्छश्चत् 140, 20.
 मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-45, 14.
 माता-पितृ-गुरुत्यागी 349, 3.
 मातामहानामप्येवम् 364, 14.
 399, 12.
 मातृतः पितृतस्तथा 62, 4.
 मानुष्ये कदलीस्तम्भ-292, 5.
 मास्येते जातकर्म च 22, 11.
 माहिष्येण करण्यां तु 124, 16.
 मित्रभुक् पिशुनः सोम-349, 2.
 मृतेऽहनि तु कर्तव्यम् 450, 1.
 यजेत दधि-कर्कन्धु- 458, 22.
 यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे 75, 15.
 यथाकामी भवेद्वापि 104, 7.

- यदुच्यते हिजातीनाम् 97, 14.
 यमसूक्तं तथा गाथाः 285, 16.
 यवैरन्ववकीर्याय 404, 21.
 या दिव्या इति मन्त्रेण 406, 17.
 ये समाना इति द्वाभ्यां 455, 3.
 रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः 348, 19.
 लक्षण्यां खियमुहरेत् 94, 8.
 वसेत्स नरके घोरे 389, 21.
 वनाहूहाहा कृत्वेष्टिम् 147, 6.
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः 487, 12.
 वाजे वाजे इति प्रीतः 437, 18.
 वानप्रस्थगृहेष्वेव 145, 14.
 वानप्रस्थो ब्रह्मचारी 137, 16.
 वायुभक्षः प्रागुदीचीम् 146, 12.
 विद्वद्य निम्बपत्राणि 293, 3.
 विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि 119, 8.
 विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां 437, 14.
 वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा 337, 11.
 वेदं व्रतानि वा पारम् 52, 7. 131, 1.
 वैणाभिशास्त-वार्धुष्य- 384, 14.
 वैश्यानु-करणः शूद्राम् 119, 11.
 वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यात् 119, 10.
 व्यत्यये कर्मणां साम्यम् 123, 18.
 व्यतीपातो गजच्छाया 308, 8.
 शक्त्या च वज्रकृन्मोक्षे 147, 9.
 शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा 405, 1.
 शल्विक्रयि-कर्नार-884, 18.
 शखेन तु हता वे वै 316, 13.
 327, 11.
- शूद्राज्जातस्तु षण्डालः 121, 16.
 शूद्रादायोगवं वैश्या 121, 18.
 भद्रा च नो मा व्यगमत् 437, 16.
 भ्रातृम्पतिरुविशेष 308, 9.
 श्रौतं स्मार्तं फल-केहैः 143, 9.
 श्रेष्ठाभु बान्धवैर्मुक्तम् 292, 19.
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि 19, 12.
 षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो 19, 10.
 षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणाम् 99, 9.
 सकटाक्षं च नाभीयात् 278, 13.
 सकृत् प्रदीयते कन्या 89, 14.
 सत्यामन्यां सवर्णायाम् 115, 18.
 सच्चि-व्रति-ब्रह्मचारि- 257, 15.
 * * सस्तु विप्रेषु 440, 3.
 स दग्धव्य उपेतथेत् 285, 17.
 सन्धिन्यनिर्देशाज्वस्ता- 380, 4.
 सन्निरुद्धद्योन्त्रियग्रामम् 154, 10.
 सम्मिलितानि दुराचारो 389, 22.
 सवर्णानु विधौ धर्म्यै 115, 19.
 सवर्णेभ्यः सवर्णास्तु 118, 12.
 सर्वभूतहितः शान्तः 181, 2.
 सर्वमन्नमुपादाय 428, 10.
 सव्याहृतिकां गायत्रीम् 421, 12.
 सुतविन्यस्तपस्वीकः 137, 15.
 क्षरापी व्याधिता धूर्ता 113, 1.
 स्त्री प्रसूत्याधिपेत्तव्या 113, 2.
 स्वदारनिरतश्च 104, 8.
 स्वर्गं व्रतस्यमोजय 812, 1.
 स्थानाऽऽसन-विहारैर्वा 143, 13.

स्नातानपवदेयुस्तान् 292, 2.
 स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ 143, 12.
 स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् 435, 19.
 स्वस्तीय-ऋत्विक्-जामातृ-344, 14.
 स्वाध्यायवान् दानशीलः 143, 7.
 हतानां नृप-गो-विप्रैः 224, 3.
 हताधिकारां मलिनाम् 112, 12.

१०३. योगियाज्ञवल्क्यः—

अन्तर्दंभं कुशच्छिन्ने 406, 4.
 क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः 153, 8.
 चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताः 153, 7.
 पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण 406, 3.

१०४. लघुयमः—

अग्नहीनं क्रियाहीनम् 421, 4.
 सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा 421, 5.

१०५. लिङ्गपुगणम्—

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव 182, 3.
 अष्टम्यां सर्वसम्पन्नम् 110, 15.
 आश्रमत्रयमुक्तस्य 182, 1.
 एकादश्यां तथा नारीम् 110, 17.
 कन्यार्धिनैव गन्तव्या 110, 12.
 चतुर्थे सा न गम्याऽहि 110, 9.
 चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् 111, 3.
 जनयत्यङ्गना तस्मात् 111, 2.
 ततः संवत्सरस्यान्ते 182, 2.
 त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो 182, 4.
 व्योदश्यां जडां नारीम् 111, 1.
 दारिद्र्याण्यममं च 110, 11.
 द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञम् 110, 13.

नवम्यां दारिकार्थं स्यात् 110, 16.
 पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठाम् 111, 4.
 पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि 182, 5.
 विद्याहीनं व्रतभ्रष्टम् 110, 10.
 षष्ठ्यां गम्या महाभागा 110, 13.
 सप्तम्यां चैव कन्यार्था 110, 14.

१०६. लौगाक्षिः—

अग्नेनैवाब्दिकं कुर्यात् 324, 17.
 अन्येषां प्रेतकार्याणि 467, 14.
 अपशस्तेषु यागेषु 430, 1.
 आद्यमेकादशे कुर्यात् 468, 9.
 इन्दुक्षये मासि मासि 308, 14.
 445, 11.

उभयतो जनि- 28, 19.
 कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् 467, 15.
 कुर्वीत पुत्रिकापुत्रः 70, 20.
 457, 13.

तृतीयस्य वर्षस्य 28, 15.
 तृतीये गर्भमासे 21, 3.
 तृतीये ऽर्धमासे 27, 1.
 दक्षिणतः कमुञ्जा 28, 19.
 नवश्राद्धं तु दम्पत्योः 469, 8.
 नवान्न-चौल-गोदाने 461, 4.
 पञ्चनृडा अङ्गिरसः 29, 1.
 पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो 468, 7.
 पितरौ च यदैकस्मिन् 468, 8.
 पितर्यैर्विप्रेत् पाकम् 442, 1.
 पुष्पवत्स्वपि दारेषु 324, 16.
 भोजनस्य प्रशस्तेषु 430, 2.

मण्डनार्थं शिखिनो 29, 2.
 मृते ज्हनि समासेन 469, 7.
 यथाकुलधर्मम् 29, 2.
 वैश्वदेवं न पित्र्यम् 442, 2.
 आदं कुर्यादवश्यं तु 308, 13.

445, 10.

आदानि षोडशापाद्य 449, 15.
 षष्ठे मास्यन्मप्राशनम् 27, 13.
 सपिण्डीकरणं कुर्युः 458, 2.
 सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः 458, 1.
 ज्ञाना-ऽऽधान-विवाहेषु 461, 5.
 मातामहस्य गोत्रेण 70, 19.

457, 12.

मुण्डा भृगवः 29, 1.

१०७. वत्सः—

वीर्येणापि विवाहेन 81, 12.
 सर्वोपायैरसाध्या स्यात् 86, 11.

१०८. वसिष्ठः—

अकृष्टं मूल-फलम् 138, 7.
 अयजथ यदा जनिः 356, 5.
 अयजानुमतः कुर्यात् 356, 6.
 अजीवन्तः 124, 5.
 अयातः स्वाध्यायोपाकर्म 127, 5.
 अग्निर्वाचा च दत्तायाम् 93, 3.
 अन्नं पात्रे समुनृत्य 865, 2.
 अग्न्यन्नं माता-पित्रोः 278, 9.
 अग्न्यस्मै विधिवदेवा 81, 9.
 अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थम् 800, 12.
 अभ्रातृकां वशास्वामि 70, 18.

अयाचतः सीदमानान् 346, 15.
 अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि 855, 10.
 अस्यां यो जायते पुत्रः 70, 14.
 आचार्ये च प्रेते 49, 3.
 आनृशंस्यं परो धर्मो 846, 14.
 आहूताध्यायी 49, 8.
 ऊनद्विषये प्रेते 239, 21. 244, 13.
 ऊर्ध्वं पञ्चभ्यः 138, 10.
 ऊर्ध्वरेताः 138, 8.
 कृतुमत्यां हि तिष्ठन्त्याम् 78, 13.
 एकादशेऽह्नि तत्कुर्यात् 448, 13.
 एकादशे पञ्चमे स्युः 448, 11.
 एका वैश्यश्च 95, 16.
 कामं वा स्वयम् 11, 13.
 कार्पासं माज्जिष्ठम् 33, 11.
 कृष्णवर्णा या 116, 5.
 कृष्णाजिनमुत्तरीयम् 32, 17.
 केचिस्पृष्टैव नवमम् 448, 12.
 क्षमाशयः 136, 9.
 खट्वाशयन- 49, 10.
 गर्भस्त्रावे मासतुल्याः 240, 2.
 गन्धं वस्ताजिनम् 32, 18.
 गुरुं गच्छन्तम् 49, 7.
 गुर्वधीनः 49, 5.
 गो-महिष्यजानाम् 380, 16.
 गोष्ठ्यां यत्क्रियते आदम् 300, 17.
 चतुर्य-वष्टा-ऽष्टम- 49, 4.
 चत्वार आश्रमाः 51, 11. 140, 8.
 व्योतन्ते वै स्वधाकाराः 440, 11.

जटिलः 49, 6.

निष्ठा ब्राह्मणस्य 95, 15.

तेषां वेदमधीत्य 51, 12. 140, 9.

त्रिदशाः स्पर्शसमये 310, 5.

दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत 460, 10.

दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् 138, 9.

दद्यादेवार्धि- 139, 1.

देवतायतने कृत्वा 365, 3.

देशान्तरस्ये 233, 19.

हे राजन्यस्य 95, 16.

ह्री दैवे पितृकार्ये त्रीन् 364, 9.

न च मन्त्रोपनीता स्यात् 93, 4.

न तु कदाचित् 124, 1.

न फालकृष्टम् 138, 6.

नवानीतार्धपात्रं च 800, 14.

न ह्यस्य विद्यते कर्म 30, 1.

नाशौचं विद्यते पुंसः 212, 19.

260, 1.

पञ्चदशरात्रेण 205, 1.

पतत्यर्धं शरीरस्य 113, 9.

पितृपात्रेषु पिण्डेषु 300, 15.

पुत्रजन्म-विवाहादौ 300, 13.

404, 6.

प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् 300, 16.

प्रयच्छेन्नमिकां कन्याम् 78, 12.

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 9.

प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु 365, 4.

बलादपहता कन्या 89, 8.

बहूनां विदुषां प्राप्नो 300, 18.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ- 51, 11. 140, 8.

ब्रह्मचारिणः 278, 8.

ब्रह्मचार्याचार्यम् 49, 2.

ब्राह्मणो दशरात्रेण 205, 1.

भैक्ष्यमाचरेत् 49, 5.

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि 364, 10.

मनुष्या मध्यकाले तु 310, 6.

यतीन् गृहस्थान् साधून् वा 339, 12.

यद्येकं भोजयेच्छाद्रे 365, 1.

रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयम् 212, 20.

206, 2.

रसारसैर्महतो 11, 1.

रौरवं राजन्यस्य 32, 17.

वानप्रस्थः 138, 6.

वृक्षमूलनिकेतनः 138, 11.

वृत्त्या शूद्रसमस्तावत् 30, 2.

वैश्यो विंशतिरात्रेण 205, 2.

शुक्लमहतं वासः 33, 10.

शूद्रो मासेन 205, 2.

श्राद्धे नोद्वासनीयानि 440, 10.

श्रामणकेन 138, 10.

सप्तमेऽर्द्धे तृतीयेऽर्द्धे 448, 10.

सर्वं लब्धम् 49, 9.

सर्वेषां वा 95, 17.

संयतवाक् 49, 11.

स्थानासनशीलः 49, 11.

स्नानमात्रमेव 240, 3.

हारिद्रं कौशेयम् 12, 33.

१०९. वाजसनेयकम्—
तस्माद्वा समानादेव 66, 7.
११०. वाजसनेयकब्राह्मणम्—
एतं वै तमात्मानम् 152, 14.
१११. वाजसनेयिब्राह्मणम्—
एतमेव प्रजाजिनो 175, 17.
एतमेव विदित्वा 175, 17.
एतं वै तमात्मानम् 107, 12.
तस्मात् पुत्रमनुशिष्टम् 175, 9.
तस्मात् पुत्रो 107, 11.
स यद्यनेन 107, 10.
स वायुमागच्छति 269, 4.
११२. वाजसनेयिशिक्षा—
क न्वश्वमेधयाजिनो 171, 10.
११३. वामनपुराणम्—
क्षत्रियस्यापि कथिताः 153, 13.
गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकम् 153, 15.
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च 153, 12.
चत्वार आश्रमाश्चेते 153, 11.
बाले प्रव्रजिते चैव 232, 1.
ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यम् 153, 14.
सद्यःशीघ्रं समाख्यातम् 232, 2.
११४. वायुपुराणम्—
अग्न्यर्थं लौकिके वाऽपि 412, 22.
आदस्य दक्षिणार्धे तु 412, 21.
एवमादीनि चाम्यानि 369, 16.
कटफलं कौटुम्भी शाखा 369, 11.
कर्कशं-मीढकं चारु 369, 12.
कशेरु कोविदारुच 369, 9.

- कालेयं कालशाकं च 369, 10.
कृच्छ्रद्वादशरात्रेण 423, 4.
चव्यं पालेयता-ऽक्षोट- 369, 8.
जानुं कृत्वा तथा सव्यम् 431, 20.
तस्माद्द्विहासैव दद्यात् 423, 5.
न हि स्मृताः शेषभाजो 415, 7.
नागरं चात्र वै देयम् 369, 17.
पत्न्यै प्रजार्थं दद्यान् 438, 4.
परिवेषणं प्रशस्तं हि 417, 14.
पानादयः सभिधः कार्याः 40, 5.
पितृ देव-मनुष्याणाम् 417, 15.
पिप्पली मरिचं चैव 369, 14.
फलस्यानन्तता प्रोक्ता 417, 12.
बिन्द्वाऽऽमलक-मृहीका- 369, 7.
मधु-सर्पिस्तिलयुतान् 431, 19.
यावच्च लज्जयाऽङ्गानि 79, 1.
योन्यादीन्यवगृहेत 79, 2.
वैकङ्कतं नालिकेरम् 369, 13.
शमी रोहितका-ऽश्वत्थाः 40, 6.
सुगन्धि मत्स्यमांसं च 369, 15.
हुत्वा देवकरे अग्निः 415, 6.

११५. विश्वामित्रः—

- अथापरं परिम्राजकलिङ्गम् 170, 6.
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तम् 299, 17.
तज्जार्या-पुत्रयोश्चैव 45, 11.
नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 299, 15.
पार्वणं चेति विशेषम् 299, 16.
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तम् 299, 18.
शिखा-यज्ञोपवीत- 170, 8.

शुश्रूषा सर्वदा कार्या 45, 12.
सत्यानृते 170, 7.

११६. विष्णुः—

अगस्त्याश्रमे 306, 6.
अभिहोत्रादियज्ञेषु 117, 3.
अजातदन्ते बाले 238, 9. 244, 9.
अत्र च पितृगाथा भवति 419, 2.
अत्र पितरो मादयध्वम् 432, 6.
अत्रापि पितृगीताः 307, 7.
अथाशौचापगमे 297, 14.
अथैतानुपतिष्ठेत् 433, 18.
अनलोमास्तु 120, 2.
अनौरसेषु पुत्रेषु 249, 18.
अन्यथा निष्फलं तस्य 117, 4.
अपत्यं रोहिणीषु 313, 17.
अपि जायेत सोऽस्माकम् 307, 10.
अमरकण्टकपर्वते 305, 11.
अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य 433, 1.
अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिशम् 233, 1.
234, 10.
असपिण्डे स्ववेदमनि 251, 16.
अहः संवत्सरादर्वाक् 233, 2.
आचार्य-पत्नी— 249, 1.
आचार्ये मातामहे 248, 3.
आरोग्यं वारुणे 314, 9.
आशौचम् 256, 7.
इरावत्याम् 306, 15.
उत्तरमानसे 306, 10.
उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ 427, 19.

ऋतुत्रयमुपास्थैव 81, 13.
एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
एवमादिषु 307, 2.
एष्टव्या बहवः पुत्राः 307, 12.
औजसे 307, 2.
कण्वाश्रमे 307, 6.
कनकं विशाखासु 314, 4.
कनखले 305, 15.
कर्मणां सिद्धिः रौद्रे 313, 18.
कालोदके 306, 9.
कुप्यद्रव्यमाजे 314, 10.
कुब्ज-वामन-जात्यन्ध- 51, 6.
कुब्जान्ने 305, 16.
कुमारधारायाम् 306, 4.
कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् 307, 8.
कुशावर्ते 305, 14.
कृषिं मूले 314, 6.
केचिद्भर्भस्य संस्कारात् 22, 2.
केदारे 305, 16.
कौशिक्याम् 306, 7.
क्षत्रियस्य 220, 17.
गङ्गाहारे 305, 13.
गङ्गायाम् 305, 13.
गङ्गा-सागरसङ्गमे 305, 14.
गयाशीर्षे 305, 11.
गयाशीर्षे वटे आदम् 307, 11.
गाः पौष्णे 314, 10.
गृहमाहिर्बुध्न्ये 314, 10.
गोदावर्याम् 306, 12.

- गोमत्याम् 306, 13.
 गोमयेनोपलिप्तेषु 307, 6.
 घृतादिदाने तैजसानि 418, 14.
 चतुर्थे दिवसे 295, 2.
 चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा- 395, 2.
 चन्द्रभागायाम् 306, 15.
 जननाशौचमध्ये 464, 1.
 जातकर्म ततः कुर्यात् 22, 14.
 जीवजं च सर्वं न धूपार्थम् 394, 17.
 जीवितं याम्ये 314, 12.
 जीवितं शनैश्चरे 314, 18.
 ज्ञातिभैष्ठ्यं हस्ते 314, 2.
 ततश्च क्षुप्रोक्षितम् 428, 1.
 तत्पसवमरणे च 247, 1.
 तन्मुलिकाभमे 306, 3.
 तावान् परिग्रहः प्रोक्तो 163, 17.
 तुरङ्गममाश्रिते 314, 11.
 तेषां गङ्गाम्भसि 295, 3.
 दक्षिणायेषु दक्षिणापवर्गेषु 409, 3.
 दक्षिणे पञ्चनदे 307, 1.
 दत्तमक्षयतां याति 419, 4.
 दम्नजाते 241, 18.
 द्वादशाहं राजम्बस्य 209, 19.
 द्विजस्य भार्या द्यूता नु 96, 4.
 धनमार्घ्ये 314, 2.
 धनं शौक्रे 314, 18.
 न काङ्क्षाम् 256, 9.
 नदन्तिकायाम् 306, 1.
 नदीषु बहुतोवासु 307, 9.
 न राजाज्ञाकारिणाम् 256, 10.
 न राज्ञाम् 256, 7.
 न व्रतिनाम् 256, 8.
 न शूद्रं द्विजेन 279, 12.
 न सन्निगाम् 256, 8.
 नाभिसंस्कारः 238, 10. 244, 10.
 नीलपर्वते 305, 15.
 पञ्चदशाहं वैश्यस्य 209, 20.
 परपूर्वासु भार्यासु 249, 19.
 पर्णाशी 144, 5.
 पर्वतनिकुञ्जेषु 305, 4.
 पुलिनेषु 307, 4.
 पुष्टिं पुष्ये 313, 19.
 पुष्पाशी 144, 6.
 पैश्व्ये 314, 1.
 प्रतिलोमासु 120, 2.
 ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद-
 शूद्रेषु 220, 16.
 प्रभवेषु 307, 3.
 प्रभासे 306, 4.
 प्रयागे 305, 13.
 प्रक्षवणेषु 307, 4.
 प्रेतस्योदकनिर्बपणम् 289, 9.
 फलाशी 144, 4.
 फल्गुतीर्थे 306, 2.
 फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि 419, 1.
 बलं वासवे 314, 8.
 बिल्वके 305, 15.
 ब्रह्मवर्षसं सौम्ये 313, 18.

- ब्राह्मणस्य सपिण्डानाम् 209, 18.
 ब्राह्मणादीनामाशौचे 261, 17.
 भुवं पुनर्वसौ 313, 19.
 भृतृण-शिषु-सर्षप- 375, 1.
 भृगुतुङ्गे 305, 16.
 मतङ्गवाप्याम् 306, 10.
 मनोत्रेषु च 307, 6.
 मन्त्रवर्जं हि 453, 17.
 मरणाशौचमध्ये 264, 2.
 महागङ्गायाम् 306, 3.
 महालये 306, 1.
 मासनिचयः 142, 8.
 मासं शूद्रस्य 209, 20.
 मित्राणि मैत्रे 314, 5.
 मूलाशी 144, 4.
 मृतं द्विजं न शूद्रेण 279, 12.
 यजेत वाञ्छमेधेन 307, 13.
 यज्ञोपवीतं दण्डं च 163, 16.
 यत्र कचन नर्मदातीरे 305, 12.
 यत्र कचन सरस्वत्याम् 306, 5.
 यमुनातीरे 305, 12.
 यवाक्षम् 144, 6.
 यथार्थहरः 468, 1.
 यावदाशौचम् 289, 12. 289, 17.
 रत्यर्थमेव सा तस्य 96, 5.
 रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे 314, 3.
 षटे 305, 11.
 षड्वायाम् 306, 10.
 वनेषूपवनेषु 307, 5.
 वर्जयेदुपगन्धीनि 394, 6.
 वाणिज्यवृद्धिं स्वातौ 314, 3.
 वाराणस्याम् 306, 6.
 वितस्तायाम् 306, 14.
 विद्यामभीष्टां जैत्रे 314, 17.
 विषाशायाम् 306, 13.
 विशेषतः 306, 5.
 विष्णुपदे 306, 11.
 वेत्रवत्याम् 306, 13.
 वैश्यस्य 220, 19.
 व्रतचर्या भवेत्तेषाम् 51, 7.
 शतद्रुतीरे 306, 14.
 शरयूतीरे 306, 8.
 शाकम्भर्याम् 306, 2.
 शाकाशी 144, 5.
 शाक्रे राज्यम् 314, 5.
 शोणस्य 306, 8.
 श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य 428, 2.
 श्रियं सार्षे 313, 20.
 श्रीपर्वते 306, 9.
 श्रैष्ठ्यमभिजिति 314, 7.
 सङ्गमेषु 307, 3.
 सततमादित्येऽहि 314, 15.
 सप्तार्षे 306, 11.
 समरविजयं कौजे 314, 16.
 समानवर्णास्तु 120, 1.
 समुद्रयानसिद्धिमाप्त्ये 314, 6.
 सरिद्धरास्तु 307, 3.
 सर्वान् कामान्भ्रवणे 314, 8.

सर्वान् कामान् वैश्वे 313, 20.
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे 314, 7.
 सर्वान् कामान् बौधे 314, 17.
 संवत्सरनिचयी 142, 8.
 संस्कृतासु स्त्रीषु 241, 21.
 सितानि सुगन्धीनि 394, 7.
 सिन्धोस्तीरे 307, 1.
 सीमन्तोन्नयनं कर्म 22, 1.
 सुगन्धायाम् 306, 2.
 सौभाग्यं चान्त्रे 314, 16.
 सौभाग्यं फल्गुनीषु 314, 1.
 सौवर्ण-राजताभ्यां च 419, 3.
 स्वर्गमार्गप्रदेशे 306, 12.
 स्वर्गं कृत्स्निकासु 313, 17.

११७. त्रिणुधर्मोत्तरम्—

अगुरुध सकर्पूरः 394, 12.
 अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यम् 23, 6.
 भतः काम्यानि वक्ष्यामि 315, 7.
 आदिस्त्यादिदिनेष्वेवम् 315, 10.
 आरोग्यमथ सौभाग्यम् 315, 8.
 आशीचोपरमे कार्यम् 23, 7.
 क्रमेणैतान्यवाप्नोति 315, 11.
 जान्वालभ्य ततो देवान् 399, 10.
 तीर्थभ्राजे सदा पिण्डान् 439, 17.
 त्रिः पिबंस्त्रिभिरक्षीणम् 72, 18.
 दक्षिणाप्रवणे देशे 801, 18.
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा 439, 18.
 धूपो मुग्गुलको देवः 394, 11.
 भूतस्कारादिसंयुक्ते 801, 19.

रक्तवर्णं तु राजेन्द्र 372, 14.
 वृद्धौ समर्चयेद्दिवान् 459, 2.
 समस्ताभिर्व्यादितिभिः 399, 11.
 सम्पादितो विशेषस्तु 459, 3.
 सर्वकामांस्तथा विद्याम् 315, 9.

११८. त्रिणुपुराणम्—

अस्मिन्काले न दोषः स्यात् 29, 11.
 आ दाहादा दशाहाच 461, 5.
 आर्षीनहस्तपादां च 56, 3.
 आशीचं तु भवेत्तस्य 277, 4.
 इति मत्वा स्वगारेषु 102, 15.
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः 464, 8.
 क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा 103, 2.
 गच्छेद्यथायं मतिमान् 102, 9.
 गण्डयोः कृपकौ यस्याः 56, 1.
 गृहस्थ उहहेत् कन्याम् 61, 2.
 चतुर्दश्यष्टमी चैव 102, 1.
 चैत्य-चत्वर-सौधेषु 102, 7.
 ततस्तु नाम कुर्वन् 24, 14.
 तत्सङ्गतगतैश्चैव 464, 10.
 ताः पूर्वा मध्यमा मासि 464, 6.
 तैल-स्त्री-मांसभोगी च 102, 3.
 त्रिप्रकाराः क्रिया येताः 464, 4.
 दीहित्रैर्वा नरभेष्ट 464, 12.
 न वर्षरस्वरां क्षामाम् 55, 19.
 न चातिच्छिन्नदशनाम् 56, 5.
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे 311, 3.
 न वामनां नातिदीर्घाम् 56, 4.
 न ह्यभुज्यज्जनयतीम् 55, 18.

नातिरुक्षच्छत्रि पाण्डु- 56, 2.
 नाऽदक्षिणां नान्यकामाम् 103, 1.
 नानिबद्धेक्षणां तद्वत् 55, 20.
 नानिष्टां न प्रकुपिताम् 102, 19.
 नाऽपवित्रेण हस्तेन 418, 10.
 नायसैनैव पात्रेण 418, 11.
 नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेत् 102, 18.
 नैव इमशानोपवन- 102, 8.
 पञ्चमीं मातृपक्षात् 61, 1.
 परदाररतिः पुंसाम् 102, 14.
 परदारान् न गच्छेत् 102, 13.
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र 102, 2.
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम् 311, 5.
 पितृ-मातृ-सपिण्डैस्तु 464, 9.
 पितृव्य-गुरु-दौहित्रान् 345, 10.
 पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा 461, 21.
 पूजयेद्व्य-कव्येन 345, 11.
 पूर्वा क्रिया मध्यमा च 464, 3.
 पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च 464, 11.
 प्रेते पितृत्वमापन्ने 464, 7.
 भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये 29, 10.
 मसूर-क्षार-वास्तोक- 374, 18.
 यस्याश्च रोमशे जंघे 55, 21.
 योऽसवर्णं तु मूल्येन 277, 3.
 वर्षैरेकेगुणां भार्याम् 69, 12.
 विष्णुभोजनं नाम 102, 4.
 वैशाखमासस्य च या तृतीया
 311, 1.
 आहं कृतं तेन समाः सहस्रम्
 311, 7.

आहं न देया पालंभ्या 374, 17.
 सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि 462, 22.
 सम्प्राप्त्य विप्रो गृहीयात् 386, 13.
 स्नातः स्रग्गन्धधृक्प्रीतो 103, 3.

११९. वृद्धगार्ग्यः—

अभ्याधानाभिषेकादौ 461, 12.
 प्राजापत्ये तु पौष्णे च 325, 1.
 यस्तु आहं प्रकुर्वीत 325, 2.
 वृद्धिआहं प्रकुर्वीत 461, 13.

१२०. वृद्धपरादारः—

कुटीचका नाम 161, 15.
 क्षत्रियस्तु दशाहेन 206, 7.
 तत्र ब्रह्मका नाम 162, 18.
 तथैव द्वादशाहेन 206, 8.
 तपो-दानप्रवृत्तेषु 256, 18.
 दीक्षितानां च सर्वेषाम् 256, 17.
 प्रेतस्पर्शनसंस्कारे 275, 1.
 राज्ञां तु सूनकं नास्ति 256, 16.
 बोद्धा चैवाग्निदाता च 275, 2.
 सजातीयेषु वर्णेषु 221, 12.
 सपिण्डता तु पुरुषे 222, 11.

१२१. वृद्धयमः—

अजचरणादि द्वितीये 295, 12.
 अप्रौढायां च कन्यायाम् 245, 3.
 अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 295, 1.
 अहस्त्वदत्तकन्यासु 245, 4.
 आशौचं पक्षिणीं रात्रिम् 251, 12.
 ऋतुकालं नियुक्तो वा 367, 6.
 कुर्यादनुपनीतोऽपि 465, 1.

ग्राममध्यगतो यावत् 253, 2.
 ग्रामस्य तावदाशीचम् 253, 2.
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ 253, 4.
 चतुर्दश्यां त्रयोदश्याम् 295, 15.
 तत्र गच्छन् समामोति 367, 7.
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् 247, 10.
 द्वादशी हस्तसंयुक्ता 309, 7.
 द्वित्रिपादृक्षयोश्चैव 295, 11.
 नभस्यस्यापरः पक्षो 319, 7.
 पितृयज्ञाहुतिं पाणौ 465, 2.
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणाम् 247, 9.
 पित्रोः स्वसरि तद्वच्च 251, 14.
 पुष्ये च हस्मनक्षत्रे 295, 13.
 भानु-भौमार्क-भृगुषु 295, 14.
 महानद्यन्तरं यत्र 229, 15.
 मातुले श्वशुरे मित्रे 251, 11.
 यद्यमा रविवारेण 309, 9.
 वस्वन्तार्धादितः पञ्च 295, 10.
 वाचो यत्र विभिद्यन्ते 229, 16.
 शिष्ये पञ्चत्वमापद्ये 253, 5.
 भवणाग्नि-धनिष्ठार्द्राः 809, 8.
 श्वशुरयोश्च भगिन्यां च 251, 18.
 स महालयसंज्ञः स्यात् 319, 8.
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यात् 247, 15.
 संस्थिते पक्षिणीं रात्रिम् 247, 14.
 सिंहस्थौ गुद-भौमी चेत् 809, 6.

१२२. बृहस्पतिवचनः—

अनाहिताग्निरेकेन 286, 20.
 आहिताग्निर्विद्यान्वाचम् 286, 19.

कुमारजन्मदिवसे 214, 2.
 तत्र सर्वं प्रतिपाद्यम् 214, 4.
 भक्षयित्वा तु तन्मोहात् 214, 5.
 हिरण्य-भू-गवाश्वाज- 214, 3.

१२३. बृहज्जातातपः—

अपेक्षितं याचितव्यम् 422, 18.
 अपेक्षितं यो न दद्यात् 422, 16.
 कृपणो मन्दबुद्धिस्तु 422, 17.
 दातारं नोपतिष्ठन्ति 418, 7.
 न याचते द्विजो मूढः 422, 19.
 हस्तदत्तास्तु ये क्रोधाः 418, 6.

१२४. व्याघ्रपातः—

आमश्नादं द्विजैः कार्यम् 334, 6.
 आर्तवे देश-कालानाम् 334, 5.
 उपनीते तु विषमम् 235, 6.
 तुल्यं वयसि सर्वेषाम् 235, 5.

१२५. व्याघ्रः—

अन्तर्देशाहे जातस्य 230, 17.
 अवरधेहरं वर्णम् 276, 18.
 अस्थितेश्च शरीरस्य 453, 13.
 आनस्त्यास्कुलधर्माणाम् 453, 12.
 एतद्वाः पितरो वासो 733, 10.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 433, 9.
 दशाहेनैव हस्पत्योः 230, 13.
 बाले मृते सपिण्डानाम् 230, 12.
 वहेच्छब्दं तदाऽऽशीषम् 276, 19.
 सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् 230, 18.

१२६. व्यासः—

अकृतं तद्विजानीयात् 446, 12.

- अत्यक्तामेस्तु पिण्डोक्तिः 444, 14.
 अनृणः स्यात् पितृणां तु 465, 21.
 अभुक्तवति नाऽभ्रीयात् 45, 8.
 अमावास्यां प्रकुर्वीत 331, 22.
 अरत्निमात्रमुत्सृज्य 429, 11.
 अभादेयानि धान्यानि 373, 4.
 उच्छिष्टं न प्रमृज्यात् 440, 8.
 ऋतुकाले ऽपि नारीणाम् 111, 9.
 एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये 173, 7.
 एकोद्दिष्टं परित्यज्य 446, 11.
 कन्यां च बहुपुत्रां च 111, 11.
 किङ्करः सर्वकारी च 45, 7.
 कृतमित्येव तत्सर्वम् 45, 6.
 कृतमौनाः समभ्रीयुः 421, 18.
 क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय 270, 19.
 गर्भाधानादिभिर्युक्तः 218, 5.
 चतुर्थे सा न गम्या ऽहि 110, 1.
 जघन्यशायी पूर्वं स्यात् 45, 4.
 जातिमात्रोपजीवी च 218, 4.
 जुषध्वमिति ते चोक्ताः 421, 17.
 तत्कर्म सकलं ज्ञेयम् 129, 2.
 तस्य शुद्धिकरं कर्म 327, 7.
 तासां यागनिमित्तं तु 214, 14.
 तृप्ताः स्थेति च पृष्ठास्ते 426, 19.
 त्यक्तामेः पार्धेनैव 444, 13.
 त्रिदण्डमेकदण्डं वा 178, 15.
 त्रिदण्डस्य परित्यागः 173, 6.
 त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत 214, 16.
 द्रव्याभावे द्विजाभावे 23, 9.
 धनिष्ठासंयुते कुर्यात् 129, 1.
 न कर्मवित् न वाऽधीते 218, 6.
 न चैतदिष्टं देवानाम् 270, 20.
 न तिष्ठति तथाऽऽसीत 45, 9.
 नारायणं समुद्दिश्य 227, 6.
 पर्यटेत् पृथिवीं नित्यम् 178, 16.
 पितृन्मातामहंश्चैव 465, 20.
 पुष्करेऽप्यक्षयं भ्रातृम् 304, 4.
 प्रथमे दिवसे षष्ठे 214, 15.
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो 218, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशः 40, 18.
 महोदधौ प्रयोगे च 304, 5.
 मातुः सपिण्डा यत्नेन 64, 8.
 यच्च शिष्येण कर्तव्यम् 45, 5.
 यत्रोपस्पृशतां वाऽपि 429, 12.
 वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च 111, 10.
 व्याधितो बन्धनस्थो वा 111, 8.
 भवणेन तु यत्कर्म 128, 4.
 भ्रातृविघ्ने समुत्पन्ने 331, 21.
 सजातीयगृहेष्वेव 40, 19.
 संवत्सरकृतो ऽध्यायः 128, 15.
 सूतिकावासनिलयाः 214, 13.
 हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु 373, 5.
 हेमभ्रातृं प्रकुर्वीत 23, 10.
 १२७. व्यासस्मृतिः —
 अभिहोत्रविनाशे तु 170, 1.
 तद्वयज्ञोपवीतस्य 170, 4.
 पत्नी योक्त्रं यथेष्टयन्ते 170, 3.
 यथा च मेखलादीनि 170, 2.

१२८. शङ्ख-लिखितौ—

- अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 21.
 अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा 423, 12.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 22.
 आमन्त्य गच्छेत् 50, 6.
 आदृत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इयुं गृह्णाति 98, 11.
 एवं कृते नास्मि 26, 6.
 कुमारप्रसवे 213, 18.
 क्रमशो यायावराणाम् 140, 4.
 तदहरित्येके 213, 20.
 दशान्तं शुद्धा 98, 11.
 न पद्म्यां कर्षेत् 50, 2.
 न प्रतिगृह्णीयान् 423, 9.
 न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नात्यन्ताधिकं दद्यात् 423, 9.
 नात्र-पानादिकं भ्राटे 423, 11.
 नापचामि च 50, 3.
 नार्तवे दिवा 100, 1.
 पुत्रानुत्पाद्य 140, 1.
 प्रतोदं वैश्या 98, 11.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 22.
 ब्राह्मणस्तु 98, 12.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 विविधैर्होमैर्धन्यैः 50, 5.
 शरीरोपरमाण्वे 50, 8.

१२९. शङ्खः—

- अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थम् 231, 18.
 अङ्गुष्ठेन विनाऽभ्राति 425, 7.
 अजातदन्ते तनये 243, 14.
 अतीते दशरात्रे 234, 7.
 अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 22.
 अथर्वशिरसोऽप्येता 342, 15.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 4.
 अपृषाः सक्तवो धानाः 333, 2.
 अमायां तु क्षयो यस्य 446, 16.
 अवक्षुतावरुदितम् 377, 17.
 असमानं द्वितीयेन 265, 7.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 22.
 अहोरात्राक्षया शुद्धिः 213, 15.
 आम्नान् पालेयतानिष्ठुन् 370, 6.
 इत्यमभन् द्विजः भ्राटे 423, 11.
 इष्टिभ्राटे क्लृर्दक्षः 40, 153.
 उन्नगन्धीन्यगन्धीनि 393, 18.
 उच्छिष्टाः पितरो यान्ति 425, 15.
 ऋग्यजुःपारगो यश्च 342, 14.
 ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् 384, 5.
 एकपिण्डाः पृथक्शीत्राः 61, 17.
 एतत् पण्येषु भोक्तव्यम् 383, 3.
 कुलदेवतानक्षत्राभि- 24, 18.
 कृष्णरुद-वस्ताजिनानि 82, 15.
 कृष्णाजार्जी विडं वैश्व 377, 15.
 क्षत्रिवाहैश्वायाम् 120, 7.
 क्षत्रिवायाम् 120, 6.
 स्वादिताधि पुनः स्वादेत् 425, 9.

गङ्गाहारे प्रयागे च 304, 9.
 गङ्गा-यमुनयोस्तीरे 304, 7.
 गर्भस्पन्दने 21, 11.
 गो-गजाश्वादिपृष्ठेषु 303, 5.
 घृतेन दीपो दातव्यः 395, 8.
 तथैवानुपनीते तु 243, 16.
 तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा 425, 2.
 तृतीये वर्षे चूडाकर्म 23, 13.
 दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन 370, 9.
 दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु 384, 4.
 दातुः पतति बार्हृर्वे 425, 15.
 दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभम् 293, 8.
 देशान्तरगतं भुत्वा 236, 1.
 द्राक्षां मधुयुतां दद्यात् 370, 8.
 ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् 342, 11.
 न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु 303, 6.
 नर्मदा-बाहुदातीरे 304, 8.
 नान्दीमुखे सत्य-वसु 403, 16.
 नित्यं योगपरो विद्वान् 342, 16.
 नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः 326, 11.
 नैमित्तिके काल-कामौ 403, 18.
 परपूर्वास्तु च स्त्रीषु 250, 5.
 पार्वणं तस्य कर्तव्यम् 446, 17.
 पितामह्यादिभिः सार्धम् 456, 4.
 पितुः पुत्रेण कर्तव्या 462, 4.
 पितुः शोषेण शुद्धिः स्यात् 267, 13.
 पीतावशिष्टं तोयादि 425, 8.
 पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् 462, 5.
 पुष्करवाऽऽर्द्धयौ चैव 403, 17.

पुष्पाणि वर्जनीयानि 393, 19.
 प्रजामिष्टां यशः स्वर्गम् 326, 10.
 प्रप्ता-ऽप्रप्तास्तु योषिस्तु 246, 13.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 23.
 प्राङ्नामकरणात् 230, 6.
 प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यम् 326, 9.
 प्रौढपादो बहिःकक्षो 425, 6.
 प्रौष्ठपद्यामतीतायाम् 326, 8.
 ब्रह्मदेयानुसन्तानो 342, 12.
 ब्रह्मदेयापतिश्चैव 342, 13.
 भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रम् 425, 5.
 भोजयेद्य वाऽप्येकम् 364, 18.
 मातर्यग्रे प्रमीतायाम् 267, 17.
 माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यात् 246, 14.
 मातुः सपिण्डीकरणम् 456, 3.
 मुखेन वा धमेदन्नम् 425, 10.
 यच्छेषं दशरात्रस्य 236, 2.
 यद्येकजाता बहवः 61, 16.
 वर्जयेत्सवणं सर्वम् 377, 16.
 वसा-मेदोद्भवं दीपम् 395, 9.
 विदार्याश्च भृशुण्डांश्च 370, 7.
 वैद्येन भूद्रयाम् 120, 8.
 श्राद्धपक्तौ तु भुञ्जानो 425, 1.
 श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् 425,
 14.
 सन्निहत्यां गयायां च 304, 10.
 समानाशीचसम्पाते 265, 6.
 सर्वेषां सकुल्यानाम् 24, 1.
 संवत्सरे ऽन्नप्राशनम् 27, 11.

हुङ्कारेणापि यो ब्रूयात् 425, 4.

१३०. शम्भुः—

उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान् 397, 21.

उदक्प्लवमुदीच्यं स्यात् 397, 3.

दक्षिणे दक्षिणामांस्तु 397, 22.

१३१. शान्यपर्व—

असंस्कृतायाः कन्यायाः 82, 4.

१३२. शाठ्यापनिः—

कन्यास्यार्कान्वितं चेत् स्यात्
319, 11.

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः 321, 17.

नभस्यस्याऽपरे पक्षे 319, 10.

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः 321, 16.

पुनरप्यपकृष्यन्ते 454, 16.

सपिण्डीकरणादर्वाक् 454, 15.

१३३. शानातपः—

अनन्तमक्षयं चैव 338, 18.

अर्हति स्वर्गवासे ऽपि 456, 15.

आत्मानं घातयेद्यस्तु 228, 6.

आशीषस्य च ऋते ऽपि 289, 19.

आह्वरादिविवाहेषु 457, 2.

इष्टैः सार्धं तु विधिवत् 443, 14.

उदङ्मुखस्तु देशानाम् 397, 16.

एकं नाम्ना परं तूष्णीम् 400, 15.

दशाहात्राजम्बो 206, 4.

कृत्वा तस्वाः समुत्सर्गम् 72, 14.

क्रवक्रीता तु वा नारी 463, 19.

ऋषिं देशान्तरस्ये च 354, 20.

मन्त्र विराजमाक्षौचम् 226, 7.

तन्मात्रा तत्पितामहा 457, 1.

तृतीये तृदकं कृत्वा 228, 8.

दारा-ऽभिहोत्रसंयोगे 354, 14.

न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18.

91, 2.

न सा दैवे न सा पित्र्ये 463, 20.

परिणीय सगोत्रां तु 72, 13

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 13.

पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.

भोजयेद्यस्त्वद्यर्वाणम् 338, 17.

मातुलस्य मृतामृदा 63, 14.

मृता याऽनुगता नाथम् 456, 20.

योगशास्त्राभियुक्ते च 354, 21.

रात्रिशेषे व्याहृत्युद्धिः 267, 2.

वरधेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.

वृद्धः शीच-क्रियालुप्तः 228, 5.

शूद्रो विंशतिरात्रेण 206, 5.

शेषमक्षमनुज्ञातम् 443, 13.

समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.

समानप्रवरां चैव 63, 21.

हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

१३४. शिवस्वामिः—

आपस्तम्बाः षडित्याहुः 448, 15.

नवभादानि पञ्चाहुः 448, 14.

१३५. शुनःपुच्छः—

प्रथमे ऽग्निं यद्वद्व्यम् 290, 21.

शालिना सस्नुभिर्वापि 290, 20.

१३६. वीवपुराणम्—

अदस्वा कर्षको देवि 14, 16.

तस्य तृष्णाऽभिभूतस्य 14, 17.
 तस्यान्ते मानुषो भूत्वा 14, 20.
 दरिद्रो व्याधितो मूर्खः 14, 21.
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु 14, 18.
 मरुदेशे भवेद्भूतः 14, 19.

१३७. शौनकः—

अथ काषायवासाः 178, 18.
 अनभिधेदाद्यं गृहीत्वा 415, 9.
 एकाकी विचरेत् सर्व- 180, 19.
 एकैकमेकैकस्य त्रांस्त्रीन् 363, 6.
 जायोपेतो 130, 11.
 ताः प्रतिष्ठाहयिष्यन् 410, 6.
 तृतीये वर्षे 28, 17.
 निवेष्टीवाऽपसव्येन 416, 20.
 पाकं सर्वमुपानीय 419, 15.
 पात्रेषु दर्भान्ताहितेषु 409, 9.
 प्रौष्ठपदाऽपरपक्षे 317, 8.
 यथान्यायमितरे 130, 10.
 विधिना देवपूर्वे तु 419, 16.
 समवृत्तो 130, 10.
 हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु 416, 19.
 हेमन्त-शिशिरयोः 308, 16.

१३८. श्रुतिः—

अम आयाहि 135, 17.
 अभिमीळे 135, 13.
 अभिर्हि प्राणः 155, 13.
 अथ पुनर्गती 151, 12.
 अधस्तात् समिधम् 66, 17.
 अमावास्यामपराह्णे- 452, 7.

अयज्ञोपवीती 171, 9.
 असंस्थिते ऽग्नीषोमीये 385, 7.
 आहिताग्निम् 22, 13.
 इमां त्वमिन्द्रमीदृः 105, 16.
 इषे त्वा 135, 15.
 उपनिषदमावर्तयेत् 195, 13.
 उपरिष्ठादाषाढानाम् 313, 13.
 एतद्वै जरामर्यम् 136, 6.
 एष वा अनृणः 105, 1. 150, 13.
 ओमित्येतमात्मानम् 176, 12.
 क्रीडन्तौ पुत्रैः 105, 20.
 जरया वा 136, 6.
 जायमानो वै 104, 19. 150, 11.
 तद्वैके प्राजापत्याम् 155, 11.
 दशा ऽस्यां पुत्रानाधेहि 105, 17.
 न यज्ञोपवीतम् 171, 6.
 ना जितरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
 नामावास्यायाम् 100, 16.
 न्यास इति ब्रह्मा 176, 7.
 प्रजापतिर्वै स्वाम् 68, 13.
 बहु स्याम् 60, 1.
 ब्रह्मचर्येण 104, 20. 150, 12.
 यत्स्वाध्यायम् 132, 14.
 यावज्जीवम् 136, 3.
 रयिं च पुत्रांश्च 106, 1.
 वर्षासु ध्रुवशीलः 150, 16.
 श्रोतव्यो मन्तव्यः 195, 17.
 स स्त्रीष २ सादमुपासीदत् 103, 7.

१३९. श्लोकगौतमः—

- अन्तर्दशाहे दर्शे तु 291, 16.
 अपुत्रा तु यदा भार्या 335, 5.
 एक-द्वि-त्रिदिनैरुने 450, 11.
 कन्याघते सवितरि 321, 12.
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि 321, 13.
 पित्रोस्तु यावदाशीषम् 291, 17.
 रजस्वला भवेत्सा तु 335, 6.
 आदे तत्र न कर्तव्यम् 335, 13.
 आदान्यूनान्निकादीनि 450, 12.
 आदोयेऽहनि सम्प्राप्ते 335, 12.

१४०. षट्त्रिंशन्मतम्—

- ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यम् 227, 4.
 क्षीरादि माहिषं वर्ज्यम् 378, 11.
 गो-त्राक्षणहानानां च 227, 3.
 तथापि दाहयेदेनम् 242, 4.
 मासिकेऽप्ये तु सम्प्राप्ते 332, 5.
 यद्यप्यजातदन्तः स्यात् 242, 8.
 वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यम् 332, 6.
 शावाशीचे समुत्पद्ये 264, 11.
 शावेन शुद्धयुते सतिः 264, 12.

१४१. सङ्ग्रहकारः—

- करेण दक्षिणेनोर्ध्वम् 36, 14.
 खल्वाटकथ दुर्बलः 352, 14.
 ततः ओम् तथेति 402, 19.
 ततः पुनरपि दत्त्वा 402, 18.
 दैवे क्षणः 402, 18.
 वासो दन्तोद्वपात् पौडात् 243, 11.
 प्रायुषानि द्वि 402, 20.

- प्राप्तोतु भवान् 402, 20.
 यावच्चैलं न गृह्णाति 79, 4.
 यावद्दोषं न जानाति 79, 5.
 बलितं मानवैः सूत्रम् 36, 15.
 शिलोऽग्रायाचितैर्जीवन् 216, 12.
 सद्यःशीचमद्वयहः 243, 12.

१४२. सत्यव्रतः—

- गृहीतपुत्रा विधिवत् 22, 6.
 जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः 391, 21.
 स्त्री यद्यकृतसीमन्ता 22, 5.

१४३. संवर्तः—

- अष्टवर्षा भवेद्द्वैरि 79, 10.
 अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 294, 14.
 जाते पुत्रे पितुः खानम् 22, 17.
 213, 2. 260, 5.
 तस्मादुद्गाहयेत् कन्याम् 78, 17.
 दशवर्षा भवेत् कन्या 79, 11.
 प्रथमेऽर्द्धे तृतीये वा 294, 13.
 माता शुद्धयेरशाहेन 213, 3.
 260, 6.
 रजःकाले तु गन्धर्वाः 78, 16.
 रोमकाले तु सम्प्राप्ते 78, 15.

१४४. साङ्ख्यायनगृह्यम्—

- सप्तमे मासि 21, 9.

१४५. सुयन्तुः—

- अक्रोधनो रसान् सम्यग् 424, 6.
 अनुपेतोऽपि कुर्वीत 465, 15.
 अन्यत्र हिरण्योदकैः 381, 18.
 भव्यया सङ्कर-64, 6.

अपुत्रे प्रस्थिते कर्ता 458, 4.
 अपूपान् भक्षयेच्छूब्रात् 386, 11.
 असावधनेनिङ्क्षेति 431, 6.
 आतृप्रेर्भोजनं तेषाम् 424, 7.
 आसनेषु सदर्भेषु 308, 18.
 एकोद्विष्टं घृतैः कार्यम् 328, 2.
 कन्याराशौ महाराज 323, 14.
 कुर्याच्च विधिवच्छादम् 447, 7.
 केश-कीट-क्षुत्तवचो 381, 16.
 गोरसं चैव सक्तुं 386, 10.
 तत्र पत्न्यपि कुर्वीत 458, 5.
 तदपत्यानि 64, 5.
 तद्वह्निर्तथ 64, 5.
 तद्गगिन्यो-64, 4.
 तद्भ्रातरो मातुला 64, 4.
 तस्मात्कालाद्भवेद्वैयम् 323, 15.
 तां स्पृशतश्च 261, 3.
 त्रिस्त्रिंशेकेन हस्तेन 431, 7.
 दक्षिणाप्रवणे सम्यक् 398, 17.
 दर्भपाणिर्हिराचम्य 393, 15.
 नेतरेषाम् 261, 3.
 परिभिते शुचौ देशे 398, 16.
 पिता पितामहे बोज्यः 457, 4.
 पितृपत्न्यः सर्वा मातरः 64, 4.
 पित्रोरनभिमान् धीरः 447, 8.
 प्रेतधेदाहिताभिः स्यात् 452, 21.
 ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यम् 45, 1.
 भ्रात्रे भगिन्यौ पुत्राय 329, 10.
 माता मातामहे तद्वत् 457, 5.

मातुरेव सूतकम् 261, 3.
 मित्राय गुरवे श्राद्धम् 329, 11.
 येषसौ कृतचूडः स्यात् 465, 16.
 प्रतस्थो वा उग्रतस्थो वा 464, 19.
 श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु 468, 18.
 सपिण्डीकरणं तस्य 452, 22.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 329, 9.
 समत्वमागतस्यापि 328, 1.
 स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च 45, 2.

१४६. सुश्रुतः-

करण्यश्च पलाण्डुश्च 379, 3.
 गृज्जनं यवनेष्टश्च 379, 4.
 लशुनं दीर्घपत्रश्च 379, 2.

१४७. स्कन्दपुराणम्—

अक्षमालां च गृहीयात् 164, 8.
 एकं तु वैणवं दण्डम् 163, 13.
 एते क्रमेण विप्राणाम् 17, 8.
 कन्यां कौपीनमाच्छाद्यम् 163, 12.
 कुटीचकस्तु संन्यस्य 162, 4.
 कौपीनाच्छादनं वस्त्रम् 164, 6.
 देवतानामभेदेन 163, 14.
 परहंसखिदण्डं च 164, 9.
 पार्वणं कुरुते यस्तु 466, 7.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 7.
 भिक्षामादाय भुञ्जीत 162, 5.
 मातामहान् न कुरुते 466, 8.
 माधूकरमथैकाक्षम् 164, 8.
 यदि माता यदि पिता 455, 20.
 व्युत्क्रमेण मृतानां च 455, 19.

शिखां यज्ञोपवीतं च 164, 10.
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् 116, 2.
हंसः कमण्डलुं शिष्यम् 163, 16.

१४८. स्कन्धः—

गोबालरज्जुसम्बद्धम् 162, 14.
जलपात्रं पवित्रं च 162, 15.
बहुदकस्तु संन्यस्य 162, 12.
शिखां यज्ञोपवीतं च 162, 16.
सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यम् 162, 13.

१४९. स्मृतिः—

आद्यं भ्रातृमनुजोऽपि 467, 17.
उन्मत्तः कित्त्विषी कुषी 355, 19.
उपवासो बहो नित्यः 443, 9.
उपवासं तदा कुर्यात् 443, 10.
एकदण्डं समाश्रित्य 178, 1.
द्वादशीव तु वर्षाणि 355, 16.
नखानि निकृत्य 171, 1.
नरके रौरवे चोरे 178, 2.
निष्पावाभावाद् शोभनः 374, 10.
न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता 355, 17.
परमेकाहमा वर्षात् 234, 5.
राजयज्ज्वामवापी च 355, 20.
शुचिना कर्म कर्तव्यम् 203, 7.
भ्रातृकृत् शुद्धवालाः स्यात् 396, 8.
समर्प्य धनमुदत्स्य 353, 21.
स वै वार्षपिको नाम 353, 22.
स्नातोऽधिकारी भवति 396, 7.

१५०. स्मृतिर्लघुः—

काव्यतन्त्रेण नित्यस्य 470, 14.

ततस्त्वसोदरो भ्राता 462, 10.
धनहार्यश्च दैहित्रः 462, 8.
पुत्रः कुर्यात् पितुः आहम् 462, 7.
भ्रातुः सहोदरो भ्राता 462, 9.

१५१. स्मृत्यन्तरम्.

अङ्गानि पितृयज्ञस्य 444, 10.
अन्तर्दशाहोपरतस्य 230, 20.
अपुत्रस्य परेतस्य 458, 7.
अपुत्रा ये मृताः केचित् 458, 9.
अष्टावेते यतस्तस्मात् 392, 3.
असवर्णास्तु कन्यास्तु 98, 1.
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति 123, 19.
आत्मानं धर्मकृत्यं च 385, 2.
आत्मानं पीडयित्वापि 190, 18.
आशीचमुदकं पिण्डम् 458, 8.
इच्छेत् त्रयोदशीभ्रातृम् 326, 1.
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शम् 400, 13.
उदाहरेत् स्वधाकारम् 465, 9.
उपाकर्म न कर्तव्यम् 129, 12.
ऋणत्रयमपाकृत्य 154, 15.
एकचित्त्वां समाह्वी 469, 11.
एकस्मिन् द्वयोर्वैकोरिष्ट-
विधिः 328, 7.
एकस्यैव तु नो दद्यात् 326, 2.

* The quoted lines belong to different Smritis. But as the same line sometimes appears in more than one Smṛiti no mention is made here of the different Smritis.

एकामुत्क्रम्य कामार्थम् 114, 13.
 एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.
 एतेषां यान्यपत्यानि 72, 2.
 कलौ युगे त्विमान्धर्मान् 94, 3.
 208, 12.
 कामं तान् धार्मिको राजा 165, 2.
 कुक्षुम्भं राजसर्पपम् 375, 6.
 कूष्माण्डं बहुबीजानि 378, 7.
 कूष्माण्डं महिषीक्षीरम् 378, 4.
 कृतचुडोऽनुपेतस्तु 465, 8.
 गृहीतनियमस्यापि 275, 1.
 चणका राजमाषाश्च 376, 5.
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः 86, 7.
 जमदग्निर्भरद्वाजो 71, 18.
 जुहुयाद्भूतयज्ञादि 442, 20.
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य 177, 6.
 तत् स्वशास्त्रमतं तत्र 430, 7.
 तदैकदण्डं संगृह्य 179, 16.
 तिर्यग् यबोदराण्यष्टौ 220, 21.
 तृतीये पञ्चमे चार्जपि 296, 7.
 तेषामपि तथा गङ्गा- 225, 90.
 तेषां सपिण्डनाभाषात् 458, 10.
 ब्रह्म्याणि स्वामिसम्बन्धात् 262, 68.
 द्वितीयेऽहनि कर्तव्यम् 296, 6.
 धनुःसहस्रे द्वे क्रोशः 280, 3.
 धात्रीफलैरमाषास्याचाम् 391, 6.
 न तस्य दहनं कार्यम् 23, 6.
 न हिःपकम् 389, 9.
 न पर्वुषितम् 382, 9.

नाऽऽपणीयमन्नमश्नीयात् 382, 8.
 नित्यमन्नप्रदस्यापि 256, 20.
 निमन्त्रितेषु विप्रेषु 257, 2.
 नैत्रास्ति किञ्चित्कर्तव्यम् 177, 7.
 परितो व्रजते नित्यम् 201, 14.
 परिबोधात् परिच्छेदात् 201, 12.
 परिपूर्णफलत्वाच्च 201, 13.
 पवित्रपाणयः सर्वे 400, 12.
 पात्राणि तु दहेदमौ 226, 18.
 पापं कुत्सितमित्याहुः 392, 12.
 पिण्डालुकं च तुण्डीरम् 378, 6.
 पितुः पितृष्वसुः पुत्राः 62, 12.
 पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यात् 469, 12.
 प्रमाणमंगुलस्योक्तम् 230, 1.
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ 256, 21.
 प्राङ् नामकरणात्सद्यः 2411, 7.
 प्रातिलोम्यानुलोम्येन 125, 16.
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ 154, 16.
 मध्याह्नः खड्गपात्रं च 392, 10.
 मातुर्मातुलपुत्राश्च 62, 15.
 मातुः पितृष्वसुः पुत्राः 62, 14.
 मुनिभिर्भिन्नकालेषु 430, 6.
 मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते 334, 20.
 336, 6.
 ये च सन्तानजा दोषाः 152, 5.
 यदा तु विदितं तत् स्यात् 170, 15.
 यदेन्दुः पितृदैवसे 399, 14.
 याम्या तिथिर्भवेत्सा हि 309, 15.
 राजस्तथासुरो वैश्य- 86, 8.

- रूप्यं दर्भास्तिला वावो 392, 11.
 लोभात् यः पितरौ भृत्यान् 385, 3.
 वसिष्ठ-कश्यपा-ऽमस्त्याः 72, 1.
 विकिरथ न दातव्यः 445, 5.
 वितस्तेर्हिगुणोऽराभिः 236, 2.
 विवाहोत्सव-यज्ञादि- 262, 14.
 वृत्त-स्वाध्यावसोपेक्षम् 208, 10.
 वेदोपाकरणे प्राप्ते 129, 12.
 वैतानं प्रतिपेक्ष्य 226, 17.
 वैश्वदेवाहुतीरमौ 442, 19.
 शृतमघं परैर्देवम् 262, 11.
 भ्रातृं तदा न कर्तव्यम् 334, 21.
 पट्टिर्वाग्ये प्रजावन्ते 723, 67.
 संकल्पं तु यदा भ्रातृम् 445, 4.
 संकल्पभ्रातृमेवासी 444, 11.
 संन्वासस्तान् दहेत् सर्वांम् 152, 5.
 समर्थस्तोषयित्वाभिः 114, 14.
 सर्वसङ्गनिवृत्तस्य 232, 5.
 सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया 190, 19.
 सायं-प्रातः सदा सन्ध्याम् 165, 1.
 स्वात्कामचार-भक्ष्योक्तिः 20, 15.
 स्वामिशुद्धयेव शुद्धयि 262, 19.
 हस्तेऽग्रीकरणं कुर्वाण 413, 3.
 हित्वा वैवापरे जन्म 201, 15.
 १५२. हारीतः—
 आश्रितं शौचकामास 40, 9.
 अष्टावर्धं धर्मदलम् 5, 16.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आरुह्य निवेदयेत् 50, 7.
 एकं तु वैश्वं दण्डम् 172, 22.
 एकाहसु पुराणेषु 449, 9.
 कल्पान्तराणि कुर्वाणः 408, 15.
 कुटीचको बहुदको 160, 17.
 कुलानुरूपाः प्रजाः 73, 15.
 क्षमा इमो दवा दानम् 343, 13.
 गर्भाधानादिः 17, 20.
 गुरुणा लघु शुद्धयेत् 265, 11.
 गृहीत्वा विचरेत्तावत् 172, 23.
 चतुर्गर्वं भृशसानाम् 5, 17.
 चतुर्थः परमो हंसो 160, 18.
 चतुर्थे जहनि 109, 16.
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु 160, 15.
 चत्वारोऽप्याभमा ज्ञेते 416, 14.
 चान्द्रायणं नवभ्राते 449, 8.
 जातमृते 281, 3.
 तत्र ब्रह्मवादिनीनाम् 82, 13.
 तस्मादतन्त्रितो दद्यात् 14, 6.
 तस्मात् कुलीनाः 343, 16.
 तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानम् 160, 16.
 त्रयः स्नातका भवन्ति 53, 12.
 दद्याद् एव विप्रस्य 208, 14.
 देवेनोत्तरेण 18, 3.
 दोषः स्यादसपिण्डस्य 285, 12.
 द्वादशोभयतः भोजि- 344, 3.
 द्विविधाः स्त्रियः 82, 12.
 द्विविधो हि संस्कारः 17, 19.
 न मामामिमुखं प्रेतम् 280, 10.
 न पत्राणां कर्षेत् 50, 2.

न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 न वट-व्रक्षोदुम्बर- 979, 7.
 नष्टे जलपवित्रे वा 172, 21.
 नाभिमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नापश्चार्मि च 50, 3.
 परपूर्वाद्य भार्याद्य 250, 1.
 पाकयज्ञाः 17, 20.
 पुनन्ति खल्यज्ञेन 14, 4.
 पुरा जग्राह वै मृत्युः 40, 8.
 प्रेतस्पृशो ग्रामं न 275, 4.
 ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता 343, 8.
 ब्रह्मवादिन्यः 82, 12.
 ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते 164, 15.
 ब्राह्मणे संस्कृतः 18, 1.
 भूमिं भित्त्वीषधीच्छित्त्वा 14, 3.
 भैक्ष्यमवोक्षितम् 43, 10.
 मातामहे त्रिरात्रं स्यात् 250, 2.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 यत्नेनैवविधान् 360, 1.
 यद्भ्राति ब्रह्मचारी 43, 12.
 या तु पूर्वममावास्या 451, 16.
 यूपोऽयं विहितो मध्ये 14, 5.
 रात्रौ वेदादित्यस्य 275, 5.
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12.
 174, 5.

विद्यास्नातको 53, 12.
 विविधैर्विविशेषैः 50, 5.
 विहितं हि सपिण्डस्य 235, 11.

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च 172, 11, 174,
 11.
 वेदोऽङ्गानि धर्मो 343, 6.
 शरीरोपरमान्ते 50, 8.
 शावान्तः शाव आयाते 265,
 10.
 शौचं स्नानं जपो होमः 343, 14.
 सकृत्संस्कृतसंस्काराः 21, 15.
 सङ्ग्रामस्थश्च राजन्यो 258, 2.
 सत्यवचनं सन्तोषो 343, 15.
 सत्री च ब्राह्मणो नित्यम् 258, 3.
 सद्योवधूनाम् 82, 14.
 सपिण्डीकरणं तस्याम् 451, 17.
 समता सौम्यता 343, 9.
 स्थितिरविच्छिन्न- 343, 5.
 स्नापयित्वाऽनडुहो 6, 14.

१५३. हारीतस्मृतिः—

एकमप्यक्षरं यस्तु 53, 4.
 पृथिव्यां नास्ति तद्व्ययम् 53, 5.

१५४. * Anonymous Quotations

अतिरात्रे षोडशिनम् 373, 13.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 10.
 अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 17.

* These quotations are taken from various works. But as the same quotation sometimes appears in different works, they are placed here under the heading "Anonymous Quotations."

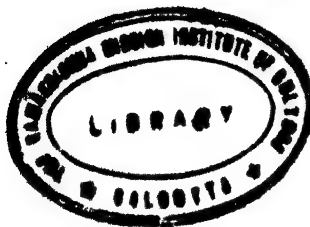
आधानकाले सोमे च 296, 20.
 आशीवे तु समुत्पन्ने 24, 4.
 उपाकृत्य 130, 2.
 एकत्वं सा गता भर्तुः 63, 6.
 एकेन पाणिना इत्तम् 382, 17.
 कर्तुस्तांस्कालिकी शुद्धिः 24, 5.
 298, 17.
 वज्रायां भास्करक्षेत्रे 296, 19.
 चत्वार आभ्रमास्तात 153, 18.
 जातौ विप्रो दशाहेन 215, 7.
 240, 20.
 तदप्यदैवं कर्तव्यम् 404, 14.
 अहानुदकदायिनः 223, 9.
 दशाहं शावमाशौचम् 216, 16.
 दिनानि दश पञ्च च 319, 19.
 न कलञ्जं भक्षयेत् 325, 17.
 न विधी परः शुद्धार्यः 298, 11.

नातिरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
 नामधारकविप्रस्तु 219, 3.
 पत्न्यभावे तु सोदरः 462, 19.
 पितृभ्यः स्थानमसि 411, 5.
 बाहुजातोरुजातानाम् 154, 5.
 भवत्स्वेवामौकरणहोमम् 415, 12.
 मास-सांवत्सरादृते 334, 9.
 मुखजानामयं धर्मो 154, 4.
 मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते 336, 7.
 वेदमधीत्य 130, 1. 130, 17.
 व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानाम् 455, 16.
 शुचिना कर्म कर्तव्यम् 297, 11.
 भाद्रविधे द्विजातीनाम् 336, 1.
 षण्मासात् पक्षिणी 233, 4.
 षोडशारण्यवासिनः 146, 8.
 सर्वे नैव त्रिदण्डिनः 3, 179.
 स्वगोवाज्जहयते नारी 63, 7.

Received on 3.6.20

R. R. No. 7820

G. R. No. 20252

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhāndākar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler... ..	0	4	0
No. II.—Nāgajibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler... ..	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	7	0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1	0	0
No. VI.—Mālavikāgnimitra: a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2	2	0
No. VII.—Nāgajibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0	12	0
No. IX.—Nāgajibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās XXXVIII.—LXIX	0	8	0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler... ..	0	8	0
No. XI.—The Nitisataka and Vairāgyasataka of Bhartṛhari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nāgajibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshās LXX.—CXXII.	0	8	0

- No. XIII.—The *Raghuvamśa* of Kālidāsa, with the *Rs. a. p.*
Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by
S. P. Pandit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX. 0 8 0
- No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of King
Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, composed
by his Vidyapati Bilhāṇa. Edited, with an Introduc-
tion, by Dr. G. Bühler (Copies not available.)
- No. XV.—Mātṛ-Mādhava: a Drama by Bhavabhūti.
Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R.
G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)
- No. XVI.—Vikramorvaśī: a Drama by Kālidāsa. Edited,
with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. ... 1 4 0
- No. XVII.—Hemachandra's *Deśanāmāli*. Edited, with
Critical Notes, a Glossary and a Historical Intro-
duction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler.
Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel 1 0 0
- No. XVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali.
Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I.
complete. Parts I. II. and III. ... 9 0 0
- No. XIX. Ditto ditto by ditto, Vol. I. Part II. 1 0 0
- No. XX. Ditto ditto by ditto, Vol. I. Part III. 1 0 0
- No. XXI. Ditto ditto by ditto, Vol. II. Part I. 1 0 0
- No. XXII. Ditto ditto by ditto, Vol. II. Part II. 1 0 0
- No. XXIII. *Vaiśakhadharmaśāstram*. Edited, with
Notes, by Dr. A. A. Führer ... 0 8 0
- No. XXIV.—Kādambarī by Bāṇa and his son. Vol. I.
Sanskrit Text, complete, Edited by Dr. P. Peterson.
(Copies not available).
Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. ... 2 0
- No. XXV.—Kṛti-Kaumudī. Edited, with Notes, by
Prof. A. V. Kshavats (Copies not available) ...
- No. XXVI.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali.
Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ... 1 0
- No. XXVII.—*Mudrārākhaṣa*, by Viśakhadatta, with
the Commentary of Dhundhiraja. Edited, with
Notes, by K. T. Telang (Copies not available.)
- No. XXVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali.
Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ... 1
- No. XXIX.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edit-
ed by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part II. ... 1
Do. by do. Vol. III. Part III. 1

	Rs.	a.	p.
No. XXXI.—Subhāshitāvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudī of Laugākṣhi Bhāskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi ...	0	12	0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson ...	0	14	0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vākpati. Edited by Shankar P. Pandit ...	3	0	0
No. XXXV.—Mahānārāyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob ...	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson ...	4	0	0
No. XXXVII.—Śāringadharaṇapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I. ...	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob ...	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgītā, by the same author ...	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dipikās, by the same author ...	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part I. ...	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumaracarita of Dandin. Part II. (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes by Dr. P. Peterson ...	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sāyana ...	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various Readings of the Hiraṇyakeśhi-Dharmasūtra, by Dr. G. Bühler ...	2	12	0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durgaprasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas ...	3	0	0
No. XLVI.—Patanjali's Yogasūtras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vachaspati, by Rajaram Shastri Bodas ...	3	4	0
No. XLVII.—Pārāśara Dharma Samhitā with the Commentary of Sāyana Mādhavācharya, Vol. I, Part I. Edited by Pandit Vaman Shastri Islampurkar ...	4	4	0

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARÂSARA DHARMA SAMHITA

OR

PARÂSARA SMṚITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYAṆA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN
INDEX, APPENDICES, &c.

BY

PAṆḌIT VÂMAN ŚÂSTRĪ ISLÂMPURKAR.

VOLUME II., PART I.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV of 1867.

Bombay :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1898.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0-0

Bombay Sanshodhan Mandal No. LIX.

BOMBAY.

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

प्रायश्चित्तकाण्डम्.

चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तम-अष्टम-नवम-दशम-
एकादशाध्यायाः ।

सा च

उस्लामपुरग्रामजनुषा त्रिद्वद्वरगोविंदशास्त्रिमूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८२०.

राजकीयशकाब्दः १८९४.

Doc. No. 47,693	
Class No. 34 9'34	
29.9.62	
K. S.	
Am.	3
Am.	
PC	
Am.	

मुम्बय्याम्:

एन्ड्रुकेशन सोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्.

PREFATORY NOTES.

Generally Manu, Yājñyavalkya and other famous Smṛitikāras have viewed Hindu Law in its three aspects, arranging them in the following order, *viz.*, *first* Âcâra, *second* Vyavahâra and *the third* Prâyaścitta. The Smṛitikâra Parâśara dwells on Âcâra and Prâyaścitta only, and restricts his remarks on Vyavahâra to only a few ślokas, which appear mixed up with the latter portion of the Âcârakâṇḍam. In other words, Vyavahâra has been given but a very small space. Such is not the case with the Commentator Mâdhavâcârya who treats of Vyavahâra at length, conveniently making several divisions and subdivisions of the subject, the same as is done in the other Kâṇḍâs. But he has departed from the general order observed by several other Smṛitikāras and Commentators with regard to the arrangement of the three Kâṇḍâs, in that he has given Vyavahâra the last place, and I have been accordingly obliged to follow the same order.

It is possible for one, at the outset, to consider that the Index I have appended to this part, as well as that to each of the two parts of the first volume, is practically valueless, since it is not an alphabetically arranged list of all the quotations that occur throughout the respective volumes, but is made up of several separate alphabetical lists confined to the quotations from one author. For, it was thought that unless one knew the particular author quoted, one may have to examine

hundreds of lists to find out the line quoted. If I had followed the usual practice of making one list of all the quotations occurring throughout each part, the indexes thus prepared would have been defective and would not have served the purpose of any one unless he knew the particular part of the volume from which the quotation may have been given, or else he would have been obliged to go through the whole index of each part till he came across the required quotation. With a view to avoiding these defects I intend to give a general index on completion of this work, embodying the indexes appended to the various parts.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and MSS. made use of in the compilation of this volume of Parâśara Samhitâ :—

A.—Mr. Veṅkatswâmi of Madras who had kindly lent me the previous Kāṇḍam, added to his kindness by furnishing me with the Prâyaścitta Kāṇḍam also. As this is only the latter portion of the MS. appearing under the same letter, *viz.*, *A* in the first volume, and as the necessary particulars have been given there, it is, I consider, needless to repeat them here.

B.—This MS. is different from that referred to in the first volume under this mark. It belongs to the Deccan College Library, Viśrâm Bâga collection. It has 257 leaves, each page containing eight lines and each line consisting of letters between 37 to 39. It is written on Portuguese paper, bears no date, has many omissions and is incorrect.

C.—This is also a subsequent part of the MS. referred to under this mark in the first volume. It is incomplete, ending at the word प्राश्नीयत्. The colophon is as follows:—

॥ राम ॥ राम ॥ २ ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥
॥ श्रोगणेशाय नमः ॥ रामः :: :: (See page 191, Vol. II., Pt. II.)

It has 241 leaves, having ten lines on a page and between 32 to 33 letters in a line.

D.—This is also a further portion of the MS. made use of in the first volume. The number of leaves is 179, having ten lines on a page and nearly 48 letters in a line. It is closely connected with B., and bears no date.

E.—This is also the subsequent part of the Âcâra Kâṇḍam already referred to in the first volume. It has 193 leaves, each page containing twelve lines, and each line about 45 letters, and bears no date.

F.—This MS. also belongs to the Viśrām Bâga collection, and is different from that alluded to in the former volume. It is imperfect, ending with the following colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुध्मूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतित्याख्यायां माधवीयां नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीगुप्तं भवतु ॥ (See page 194, Vol. II., Pt. II.)

It has 193 leaves, each page containing ten lines of about 41 letters each.

G.—This too is a subsequent part of the Âcâra Kâṇḍam referred to in the first volume. It has

217 leaves, each page having nine lines of about 34 letters each. It bears no date.

H.—This is also the second Kāṇḍam of the MS. used in the first volume. It consists of 179 leaves, each page having 12 lines and each line about 48 letters. The colophon is संवत् १७९९ मिति आषाढ कृष्णपक्षे १ वार बुधवार लिखतं काशीमध्ये.

J.—This MS. belongs to the Deccan College collection A of 1879-80. It contains only the Prāyaścitta Kāṇḍam. It has 139 leaves, each page containing between 10 and 14 lines, and each line about 42 letters. It does not bear any date, and looks very old. The writing is after the Jaina style.

II.

Here I briefly describe the works, which came to hand since the publication of the first volume, and references to which have been given in the present volume.

आश्वलायन—A.—I have obtained on loan two MSS. of a Smṛiti of this author. One of them, marked A', belongs to the Ānandāśrama at Poona. It is in verse, and divided into twenty Prakaraṇas, and in the colophon to each Prakaraṇa it is named as Āśvalāyanaīya Dharma-Śāstra, whereas the marginal title is Āśvalāyana Smṛiti. The date is शके १७०४. It consists of 35 leaves, of which the first thirty-one are properly numbered; the numbers 32 and 33 are double, each of the four leaves containing a different version from that given on the corresponding number. The respective colophons of the two versions run as under :—

१. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे आद्योपयोगिप्रकरणम् ।

२. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे आद्यधिधावष्टादशोऽध्यायः ।

The number of verses is 885. The MS. has nine leaves more, having been numbered consecutively from 34 to 42, but apparently these leaves form a part of some other work of Āśvalāyana and have no connection whatsoever with the present MS. The copyist of this portion is also a different one. It begins with—

ज्ञानाज्ञानकृतस्येह ब्रह्महत्यादिकस्य च ।
and ends with the following colophon :—
इत्याश्वलायनीये धर्मशास्त्रे द्वाविंशः ।

The other MS., marked A², belongs to the Deccan College Library (No. 87 of the collection of 1884-86).

The title given to this MS. in the colophon to each of the Prakaraṇa is also Āśvalāyāniya Dharmaśāstram. The general colophon is सम्पूर्णयमाश्वलायनस्मृतिः. The date is संवत् 1881. The number of verses is 805. Both the MSS. open with—

आश्वलायनमाचार्यं नत्वा पृच्छन्मुनीश्वराः ।
द्विजधर्मान् वदास्माकं स्वर्गप्राप्तिकरान् मुने ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा स धर्मान् मुनिरब्रवीत् ।
धर्मान् वः पुरतो वक्ष्ये ध्यात्वाऽहं भो मुनीश्वराः ॥

B.—Another most important, excellent and very rare MS., marked B, of the same name is that discovered by me in my recent search for manuscripts in the Ahmednagar district and some part of the Nizam's territory, Paithāṇa, &c. I have compared this manuscript with quotations in अपराकं, हेमाद्रि स्मृतिचंद्रिका, स्मृत्यर्थसार, माधव, विज्ञानेश्वर, &c., which are considered as आकर or authoritative works on Dharmaśāstra. These works have several quotations from the Smṛiti in question, which is much bigger than the previous

two, consisting of eleven chapters, the number of verses nearly coming up to 1974. It begins with—

ऋषिमैकाग्रमासीनमाश्रमे शंसितव्रतम् ।
 प्रणम्य शिष्याः पप्रच्छुस्तं धर्मीनाम्बलायनम् ॥
 श्रोतुमिच्छामहे धर्मान् भगवन् भवतोदितान् ।
 वर्णाश्रमाचारगतान् ५. इदमीश्व कृत्स्नशः ॥

On comparison I find that the work is quite different from the Smṛiti, alluded to above. It appears to be very old. The colophon is इत्याश्वलायनीये धर्मे एकादशोऽध्यायः । श्रीरस्तु । शुभं भवतु । १७२ शार्वरीनाम । लाढ्योपनाम्ना माधवेन लिखितं. The copyist by his surname and by the style of his penmanship seems to be an inhabitant of Mahārāshṭra. There are still a few Brahmin families at Poona and Sâtârâ in Mahārāshṭra bearing the surname लाढे. The people all over Mahārāshṭra, however, commonly use the Śaka Era in noting dates, while the Samvat Era is used in the provinces north of the river Narmadâ. From this I have come to the conclusion that the copyist must have used the Śaka Era. But 172 Śaka as the date of the Manuscript is an evident mistake, wherefore it must clearly be meant for 1702 with which the cyclic year Śârvari corresponds.

The following extract taken from the eleventh chapter of this MS. throws light to some extent on the religious literature of India, particularly on the Sûtra literature, and as regards the time and authorship of certain Smṛitis. The only Bhâshya on Âśvalâyana's Śrautasûtra, known (from other works) to scholars of Sanskrit, is that of Devaswâmi, and it is believed that Âśvalâyana has had no Bhâshya of his own on his Śrautasûtra. But the above-mentioned extract makes us aware

of such a Bhâshya having been composed by Âśvalâyana himself and leaves no doubt as to its existence at one time. The day on which such lost treasures will be recovered will indeed deserve to be recorded in golden letters in the annals of Sanskrit religious literature.

श्रौतस्य कर्मणः सिद्धयै श्रौतसूत्रं मया कृतम् ।
 श्रौतस्यैवं च यद्भाष्यं मयैव च कृतं द्विजाः ॥ १४ ॥
 गृह्यभाष्यं करिष्यन्ति द्विजा इति न मे कृतम् ॥ १६ ॥
 यथा वै ते करिष्यन्तीत्येकाग्रमनसा स्थिताः ।
 अचिन्तयमिदं सर्वं सर्वतो दिव्यचक्षुषा ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा करिष्यमाणानां भाष्यादीनां यथातथम् ।
 विविक्षुभिस्तु विप्रेन्द्रैर्द्राक्षं वितथं क्वचित् ॥ १८ ॥
 करिष्यमाणमालोच्य त्रैर्यद्वितथमात्मनः ।
 तद्भाष्यादिषु गृह्यस्य निमृज्यन्निद्रमुक्तवान् ॥ १९ ॥
 मदीयस्य तु गृह्यस्य भाष्यकृद्वृत्तिकृच्च यः ।
 निघण्टुकारिकाकृद्यस्ते चैते चतुरोदिताः ॥ २० ॥

Then again—

वक्ष्यमाणविधानेन वृत्तिकारादिभिर्यथा ।
 पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः ॥ ६४ ॥
 आयान्ति काशराक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः ।
 तासां निरसनार्थाय श्रियमावाहयेत्यतिः ॥ ६५ ॥

(आ. स्मृ. ११. १४-६५).

In the last śloka of the above extract Âśvalâyana speaks of certain rites as to their having been given in detail in the Vṛitti on his Śrautasûtra, which, he had foreseen through his divine sight, would be composed by somebody from among the succeeding generation. But these rites do not appear in the Vṛitti of Gārgya Nârâyana, the only Vṛitti at present supposed to be the oldest.

In the extract given above, mention has been made of Śrautasûtra with its Bhâshya, Grihyasûtra with

its Bhâshya, Vṛitti, Nighaṇṭu and Kârikâ. Śrautasûtra with its Vṛitti by Gārgya Nârâyana has already been printed and published in the *Bibliothica Indica* Series by the Asiatic Society of Bengal. In the abovementioned extracts its Bhâshya is said to have been written by Âśvalâyana himself. But, as far as I am aware, it has not come to my notice as yet. In a recent search in the private library of Mr. Nilakantharâva Âṭhalye of Dhâr, I found two Bhâshyas together with many Vedic books and those on Yājñic rites. One of the Bhâshyas is by Devatrâta, and is known to scholars; and the other called Siddhânta. Bhâshya is only on the first half or the Pûrvashaṭka. The Government Collection XI. A. of 1879, deposited in the Deccan College, Poona, gives under No. 20 "Siddhântin's Bhâshya on Âśvalâyana Sûtra.* The manuscript in my hands makes no mention of the name of the author. The general and common custom of Mangalâcarana is not observed in the manuscript and at the end the colophon runs :—

‘इत्याश्वलायनसूत्रपूर्वषट्कव्याख्यायां सिद्धान्तकृतौ षष्ठोऽध्याय समाप्तः’ ।

The manuscript appears to be a recent one, and is written on Portuguese paper. It contains 204 leaves of about 24 lines each, and each line has nearly 36 letters. At the end is :—

‘संवत् १८७६ विकृतिनामाब्दे पौषशु० १ भृगुवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम् । भागवतोपाङ्ख्यवाळंभट्टात्मजसोमनाथेन लिखितम् । आठल्ये इत्युपनामकवापूभट्टस्य इदं पुस्तकम्’ ।

* From the opening passage of the MS. given in the list accompanying Bhandarkar's Report for 1879, it is clear that the Bhâshya is on the Śrauta sūtra. Another copy of a portion exists in the collection of 1883-84. See Report for that year, p. 257.

This Bhâshya is excellently composed, and its style is of as high a merit as of any other of its kind of acknowledged ability. No quotations with the exception of Pânini in some places and the names of Śâkala, Bâshkala, Śikshâ and other Sûtrakârs occur in this. This composition like Nirukta seems to be of the old style.

- It cannot be ascertained, whether this is the same Bhâshya of Âśvalâyana, mention of which is made in the extracts given above. From the words सिद्धान्तकृतौ given in the colophon, it seems that this might have been compiled possibly by a man of the name Siddhântin. But it is difficult to believe that the word सिद्धान्त is the name of any man at all. †

From the same library I have got one Bhâshya called the Siddhânta Bhâshya—a Bhâshya on the Âśvalâyana Gṛihyasûtra. I have no evidence to make certain whether the author of the two Bhâshyas, one on the Śrautasûtra, and the other on the Gṛihyasûtra was one or were two different persons. Besides, in the above extracts Âśvalâyana is made to speak of his leaving the compilation of the Bhâshya to the succeeding generation. From all this, if the author of the two Bhâshyas coming under the same name सिद्धान्तभाष्य be one; he must be somebody quite different from Âśvalâyana. The Siddhânta Bhâshya on the Śrautasûtra is supposed by some Indian scholars to have been compiled by Âśvalâyana himself. But no sound evidence can be had in support of the supposition of the Indian Vedic scholars about Âśvalâyana's authorship of this Siddhânta-

† From the colophon of No. 20 of A. 1879, the author's name is evidently Siddhântin. Siddhântin is mentioned by Bhâskara Miśra as the author of a Bhâshya on Âśvalâyana, S. 2. 8. See Report for 1883-84, p. 28.

ta Bhâshya. This opinion of ours will be borne out by an extract which we give below from the 2nd leaf of the MS.

अथशब्दः प्रतिज्ञार्थ इत्युच्यते । पूर्वेऽपि प्रत्यक्षदृशो मन्त्रब्राह्मणाभ्या-
मेव कर्मणि कृतवन्तः । तच्च पुनरायुर्वैबल्यान्न शक्यते कर्तुम् । ततः शि-
ष्यानुग्रहार्थं ग्रन्थान्तरारम्भे चिकीर्षभगवानाश्वलायनः प्रातिज्ञातवान् ।

Âśvalāyana, being here spoken of with reverence as भगवान् must have been different from the speaker the author of the Bhâshya.

The Vṛitti on Âśvalāyana Grihyasûtra by Gârgya—Nârāyaṇa has been published and known to the Sanskritists. I have obtained a manuscript copy of another Vṛitti of the Âśvalāyana Grihyasûtra only a few days ago, which was transcribed for me by my learned friend Paṇḍit Lâlâcārya Gajendragadâkara ; a great-grandson of the well known Sanskrit Paṇḍit, the late Râghaven-drâcārya of Sâtârâ. I think this Vṛitti called the Gâṇeśîvṛitti was not generally known to the learned public ; at least I did not know it before. I examined the catalogues of Sanskrit manuscripts, which are in my possession, and if I mistake not, did not find the name of this Vṛitti in any of them. The Vṛitti begins with the following :—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अव्यादव्याजभव्यो ऽमरनरहितकृत्यक्तवैकुण्ठ ईशो-
प्युर्वीमासाद्य माद्यद्रिपुमथनपरो दक्षिणो नायकोऽसौ ।
रामः शृंगारमूर्तिः करुणरसनिधिर्वीर एवाद्भुतोऽपि
भुक्तैः क्रोधमूर्तिः प्रशमितविषमो जानकीजानिरस्मान् ॥ १ ॥
कौसल्यायां दशरथनृपाद्राम आविर्यदासी-
द्देकुंठादिर्निखिलनिलयो यत्तदा शून्य आसीत् ।
पूर्णोऽयं वै तदिदमवतारेषु कृष्णादिकेषु

मत्सैवैवं रघुपतिमहं मुक्तये संश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥

गणेशं शारदां तातमानम्यानंददेशिकम् ।

आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तौ किञ्चिद्विचारये ॥ ३ ॥

I have seen the original manuscript, the transcription of which is at present in my hand. Even after a careful examination of the manuscript, I cannot trace the date of the composition. The appearance of the manuscript is old but it bears no date. The total work is about 3,800 lines of 32 letters each. The manuscript ends with :—

आश्वलायनगृह्यस्य वृत्तिरत्र विचारिता ।

सद्भिः सम्यग् विचार्यैव द्वेष्ट्यतां नहि खिद्यते ॥.

It can be supposed that the Vṛitti ends here, but after the above verse is written ‘अथ मंत्रार्थः’ It appears from this that the author must have appended or had a desire to append the meanings of the mantras occurring in the work; but the MS. abruptly ends here, and I cannot, therefore, say anything about it. It seems that the author of this Vṛitti was a blunt writer, and so not very careful about his remarks. This remark can be proved from the extracts given below from the back side of the 7th leaf, and the front side of the 8th leaf of the manuscript under reference. The author in describing the Vaiśvadeva says :—

अत्र किञ्चिद्विचार्यते देवयज्ञस्याव्यवस्थितवैकल्पिकगु-
ह्याग्निलौकिकान्युभयसाध्यत्वे दिवाप्रारम्भे च बहूनि
प्रमाणानि दृश्यन्ते । यथा—

‘गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा ।

तन्त्रं नास्त्यत्र भावेन वृत्तिकृद्भचनं यथा ॥

औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुजाम् ’ ॥

इति आश्वलायनकारिका ।

‘ अथ वैश्वदेवो दिवाऽस्य प्रारम्भो नात्र
पाकयज्ञतन्त्रम् । अग्निमौपासनं पचनं वा
परिसमूह्य ’ ।

इत्यादि गृह्यपरिशिष्टम् ।

‘ स्नात्वा गृहं समागत्य वैश्वदेवं समाचरेत् ।
प्रातरारम्भणं तद्धि .त्र कुर्यात् स्वशास्त्रवत् ॥
प्रातरेव द्विरावृत्त्या कुर्याद्वा सह तद् द्विजाः ।
सायं वा यदि भुञ्जीयात् तत्कृत्वा जात्वापि स्वयम् ’ ॥

• इत्याद्याश्वलायनस्मृतिः ।

‘ वैश्वदेवमपि प्रोक्तं पूर्वैरेव मनोषिभिः ।
औपासनेषु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता ॥
विकल्पस्त्विच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः ।
अन्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यते ॥
वर्जयित्वा विशेषाग्नं शुद्धेनाग्नेन तद्भवेत् ।
वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत् ॥
ज्ञातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यदि ’ ।

इति शौनकः ।

‘ गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा ’ ॥

इति स्मृत्यर्थसारः । इत्यादीनि ।

After citing quotations from different books the author remarks on them as follows:—

‘ तत्र आश्वलायनकारिकाणां वृत्तिमूलकत्वं स्पष्ट-
मेव । गृह्यपरिशिष्टमपि वृत्ति-भाष्यादिव्याख्या-
तार्थानुवादेरूपं मानुषं प्रामाणिकस्वारसिक-
सूत्रार्थोपरोधेनैव प्रमाणम् । आश्वलायनस्मृ-
तिस्तु प्रामाणिकैराकर्ष्यदृश्यमानत्वात् कृत्रिमे-
त्युच्यते इति प्रसिद्धमेव । शौनकीयत्वेन लिखितं
वाक्यं तु शौनकसूत्रातिरिक्तोऽपपाठः । श्लोकरू-
पायाः स्मृतेरभावेन मानुषकारिकारूपमेतत् वृ-
त्यादिमूलकमेवेति स्पष्टमेव । स्मृत्यर्थसारीयं तु

आश्वलायनकारिकावाक्यमेवेति न किमपि वा-
क्यं विचारार्हमित्यलं दुराग्रहेण । तस्मात्
सूत्रस्वारसिकव्याख्यानेन यो ऽर्थः सिध्यति
स एव प्रामाणिकः कुसृष्टिव्याख्यानसिद्धोऽर्थो
वा इति निर्मेत्सराः सुधिय एव विदांकुर्वन्तु ।

The above remark is too strong, and questionable. I have already noticed above the two different manuscripts marked A' and A'' of the Âśvalâyana Dharma Śâstra. The lines which are quoted in the above extract from Âśvalâyana Smṛiti are found in the manuscript आश्वला-
यनधर्मशास्त्र which I have discussed already ; but they are not found in the manuscript marked B, which is named आश्वलायनस्मृति. The Vṛittikâra Gaṇeśa says that as the Âśvalâyana Smṛiti is not found in the 'आकर' or huge, books of Dharmaśâstra, written by authoritative persons it is called कृत्रिम and that this is already known. But the truth of this remark cannot be sufficiently proved ; for स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, माधव, etc., all of which can be called 'आकर,' have several quotations occurring in the manuscript under notice. Therefore I have no doubt in saying that the Smṛiti in question must not have been seen by the Vṛittikâra Gaṇeśa or must not have been known to him at all.

Gaṇeśa, the author of the Vṛitti, has made mention of a 'भाष्य' in the extracts quoted above ; but it is rather difficult to make out, whose Bhâshya it is, whether of Devasvâmin, Devatrâta or Siddhântin, it being at the same time equally difficult to ascertain whether the Bhâshya composed by Âśvalâyana himself and referred to in the Smṛiti under question, was known to the author at all !

व्याख्य—In their digest of the Hindu Law, West and

Bühler refer to two works of this author—"Vyâghra-pâda (verse exists) and Vyâghra." But I doubt if the two names indicate different works. I have got a MS. (163) from the Deccan College collection of 1884-86; it has on its front page the title "बृह० व्याघ्रस्मृतिः" apparently बृहद्वाघ्रस्मृतिः The beginning, however, runs as :—

श्रीगणेशाय नमः । व्याघ्रस्मृतिः ।
 ऋषिमिकाग्रमासीनं व्याघ्रं मातिमतां वरम् ।
 पप्रच्छुर्ऋषयः सर्वे धर्मशास्त्रकथानकम् ॥
 हुताग्निहोत्रं विधिवद् व्याघ्रं वेदविदां वरम् ।

And the marginal title on each leaf which reads व्या० स्मृ० leads to the belief that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are not different authors. At the end of the MS. it runs thus:—

व्याघ्रपादेन चाख्यातं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
 इति व्याघ्रपादप्रणीतं धर्मशास्त्रम् ।
 रजस्वलां स्मृतिकां च श्वानं काकं च गर्धभम् ।
 कुक्कुटं विड्वराहं च भूपं पाषण्डिनं तथा ॥
 बहिर्देवलकं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ।
 संवत् १८८०.

From this portion and from the fact that the quotations taken by the commentator Mâdhavâcârya under the names व्याघ्र and व्याघ्रपाद are found in the present MS., it is plain enough that व्याघ्र and व्याघ्रपाद are identical. The name बृहद्वाघ्र is not met with anywhere else, as far as my knowledge goes, and as in this MS. too it appears on the front page only, and not in the body of the MS., I surmise that it owes its origin to the creation of the copyist.

शातातप.—This is a prose-work of Śâtâtapâ. West and Bühler in their digest refer to only one work of this

author and that too in verse. Of the prose-works, I have got three MSS., one Telegu and the other two Devanāgarī. The Telegu MS. is written on palm-leaf, which Mr. Raṅgayā of Madras, my guide during my tour in the year 1876-77 and afterwards my trustworthy agent and supplier of different manuscripts, kindly purchased for me at Kānci. It is not dated, but its leaves are 21 in number containing nearly 1126 lines of 32 letters each.* It is partly in prose and partly in verse. It begins with अथातो शातातपस्य महर्षेर्धर्मशास्त्रं व्याख्यास्यामः । and ends with the colophon—

‘ इति शातातपप्रोक्तं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
एतज्ज्ञात्वा द्विजस्सम्यक् याति ब्रह्म सनातनम् ’ ॥
इति शातातपधर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

The other two MSS. belong to the Ānandāśrama. One of them has No. 1102. It has 49 leaves, containing eight different smritis. The Smṛiti of Śātātapa appearing in the MS. by the name of Śātātapa Dharmaśāstra occupies six leaves, viz., from 35 to 40. The other MS. has No. 4104. It has eight leaves and bears the same title, viz., शातातपधर्मशास्त्र. These two MSS. are of one work. The first MS. has the date संवत् १८५२ चैत्रशुदि १३ and it further ends in “लिखितं मित्र राधाकृष्णेन काश्याम्” This date and colophon are at the end of यमस्मृति ending on leaf 49. The other MS. has no date. The number of Ślokas in each is nearly 163 (of 32 letters), out of which 139 are Ślokas, and the remaining portion appearing in the beginning, is in prose. The beginning and end of these two Devanāgarī MSS. exactly coincide with those of the Telegu MSS. But the subjects treated in the former fall short of those in the latter, especially of the व्यवहार.

The Smṛiti in question is quite different from the work Karmavipâka of 6 Adhyâyas of Śâtâtapa.

यज्ञपार्श्वः—The author quotes only three lines in the second part of the first volume. In June I bought a small MS. bearing this name, at Nāringreñ, a village in the Ratnâgiri District. It is written on Portuguese paper. Each line consists of 45 letters and every page contains nine lines. The number of folios is fourteen. It is throughout in verse and divided into two chapters called *Parīśishta*. The first *Parīśishta* containing 28 Ślokas ends in इति कात्यायनयज्ञपार्श्वोऽख्यं प्रथमपरिशिष्टं समाप्तम्. The Second *Parīśishta* has 125 Ślokas and it ends in

इति कात्यायनीयपरिशिष्टे द्वितीयं यज्ञपार्श्वोऽख्यं परिशिष्टं
समाप्तम् ॥ शके १७०३ प्लवनाम चैत्रकृष्ण संवत्सरे दशम्यां
लेखः ॥ कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादाना-
धिकरणमित्याहुः कारकानि षट् ॥ युधंधहयु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
नारायण राम ॥ श्रीः ॥ राम् ॥ छ । छ.

This MS. is marked on the covers अथ यज्ञपार्श्वप्रारंभः and इति यज्ञपार्श्व समाप्तः; however, it appears that it is a *Parīśishta* of *Kātyāyanagṛihya Sūtra*. Both the chapters dwell on the rites of *Gṛihyâgni*. The three lines quoted by the author and above alluded to are found in it. The work, I venture to suggest, is very rare, and its name is found in the catalogue of the India Office Library, No. 1729-F.; in the catalogue of the Berlin Library by A. Weber P. 64; catalogue of Sanskrit manuscripts in the private libraries of Guzarathi-Kathiyâwâda, &c., of G. Bühler. I. 178; the catalogue of the North-Western Provinces V-64, 146; Peterson's reports II. 174; and the catalogue of the Benares Sanskrit-College Library 55.

But I was not able to ascertain, whether the above-mentioned manuscripts, except that in the India Office Library, do contain the complete eighteen *Parīśiṣṭas* or some fragments of them. In the India Office catalogue, part I, page 68, No. 1729. F., a book named *यज्ञपाये* has been mentioned; but it seems from its description given in the catalogue, that the work is incomplete and contains only the 3rd *Parīśiṣṭa* or chapter of the work. From Dr. Bühler's letter, dated 15th April 1894, I knew that he had collected for the Government of Bombay a manuscript of the work in question in the year 1879-80, which is mentioned in the printed catalogue of the Deccan College Library, page 129, No. 54, under the name of *Parīśiṣṭas*. The whole portion has been compared with the copy at the Deccan College by my friend, Narayanrao Daso Banahatti, B. A., Assistant Professor, Oriental Languages, Deccan College. The copy at the College contains both prose and verses. But that too is named *Yajñya-pârśva Parīśiṣṭa*. I came by the MS. too late to utilize it in specifying the place of the quotations, and I was unable to mention the manuscripts in my notes to the preceding part which is the second part of the first volume and which was its proper place. I could have noted down and quoted many works on the subject in hand as during the last six months I came by many works on *Smṛitis*. But through my illness I could neither go over them nor even see whether they contained quotations from *Mādhavâcârya*. I therefore stop noting all particulars here, and leave the whole matter for the next part.

20, GIRGAUM, BOMBAY.

VÂMAN ŚÂSTRĪ I.

1st April 1898.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका

४-५-६-७-८-९-१०-११ अध्यायानाम् ।

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
मङ्गलाचरणम्	१	६	गौतमस्मृतौ प्रायश्चित्तस्य		
स्वगुरुवर्णनम्	१	८	काम्यत्वम्	१०	१४
बुक्कभूपवर्णनम्	१	१२	पूर्वपक्षिमतं प्रायश्चित्तं न		
स्वकुलादिवर्णनम्	२	८	कर्तव्यम्	११	८
प्रतिज्ञा	२	१२	प्रामाणिकमते कर्तव्यमेव	१२	१
विषयप्रदर्शनम्	३	१	नैमित्तिकत्वे जनवस्था ...	१२	१८
प्रायश्चित्तशब्दार्थः.....	३	७	अत्र केचिदाहुः	१३	१
„ विषये आक्षेपः.....	४	४	दोषनिर्घाते शङ्का	१३	१४
„ समाधानम् ...	५	९	समाधानम्	१४	६
„ नैमित्तिकत्वे			विष्णुप्रोक्ता दोषाः	१४	१६
आक्षेपः	६	१३	मनुप्रोक्ताः	१६	२
तत्र समाधानम्	७	१	अवकीर्णी	१७	१५
दुरितोत्पत्तौ शङ्का	८	१	प्रकीर्णकम्	१७	१७
केचिदाहुः	८	४	उद्बन्धने	१८	७
अपरे पुनराहुः	८	१०	तस्य गतिः	१९	७
अन्ये त्वेवं समादधते ...	८	१४	तथाशौचादिनिषेधः.....	१९	१४
दुरितापूर्वे आक्षेपः	९	४	दुर्मृतवहनादौ प्रायश्चित्तम्	२३	९
तस्य समाधानम्	९	६	अकामतो दाहादौ	२३	१९
उपेक्षाजन्यं दुरितापूर्वम् ..	९	९	अशक्तविषयम्	२४	१
आलस्यजन्यम्	९	१२	देश-कालादितारतम्यम्	२४	१०
ईश्वरवादिमतम्	९	१९	अल्पनिमित्ते	२४	१५
दुरितापूर्वे शङ्का	१०	२	निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्त-		
तस्याः समाधानम्	१०	६	भूयस्त्वम्	२४	१९

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
गोहतादिप्रायश्चित्तम् ...	२५	७	प्रतिकूलव्रताचरणप्राय-		
तप्तकृच्छ्रस्वरूपम्	२६	४	श्चित्तम्	४०	११
पतितसंसर्गस्य निन्दितत्वम् २७	११		अनुज्ञामंतरेणाचरितस्य		
संसर्गस्य पञ्चाहादयो ज्ञेयौ			न प्रायश्चित्तम्	४०	१९
पक्षाः	२९	६	दुर्वृत्ताचरणम्	४०	२१
उक्तपक्षेषु कालतारतम्येन			वधप्रयत्नमात्रस्य प्रायश्चि-		
प्रायश्चित्तम्	२९	१८	त्तम्	४१	१
प्रायश्चित्तनिमित्तानि ...	३३	१	गर्भभेदन-तत्प्रातने प्राय-		
तत्र ऋतौ भर्तुर्नुपसर्पणे			श्चित्तम्	४१	७
स्त्रियाः	३४	८	वेदविश्वासरहितस्य प्राय-		
ऋतावगमने पुरुषस्य ...	३४	१४	श्चित्तम्	४१	१६
स्त्रिया अर्धम्	३५	१२	कुण्ड-गोलकौ	४२	६
पत्युस्त्वमाने दोषः	३५	१७	देवरादीनां न जारत्वम् ...	४३	२
अवमानस्वरूपम्	३६	१	बीजि-क्षेत्रिणोः प्रत्यवायः	४३	८
तत्र प्रायश्चित्तम्	३६	१३	जारप्रायश्चित्तम्	४४	२
पतिसेवामुपेक्ष्य व्रतादिप-			क्षेत्रिणः सामान्यप्रायश्चित्तम्	४४	९
राया दोषः	३६	२०	बीजिनो भागानिषेधे मनूक्तिः	४४	१४
भर्त्रनुज्ञां विना व्रतं निष्क-			पुत्रभेदाः	४५	५
लम्	३७	१४	दत्तकलक्षणम्	४८	७
स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधः ...	३७	१९	परिविक्त्यादिप्रायश्चित्तम्	४८	१२
अनुज्ञया व्रतस्य साफल्यम्	३८	५	परिवित्ति-परिविव्रोः समं प्रा-		
बन्धुद्वेषकरणे दोषः ...	३८	१४	यश्चित्तम्	४९	१०
गर्भपाते त्यागः	३८	१९	अग्नेदिधिष्वादिलक्षणम्...	५१	४
गर्भपाते प्रायश्चित्ताभावे			परिवेदनप्रायश्चित्तेऽपवादः	५१	११
आक्षेपः	३९	५	परिवेदनाभ्यनुज्ञा	५२	१
तत्र समाधानम्	३९	११	पर्याधाने विशेषः	५२	८
नास्तिकस्य नैहिकामुष्मिकं			स्त्रीपुनरुद्वाहः	५३	३
फलम्	४०	१			

Table of Contents.

3

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
स्त्रीणां ब्रह्मचर्ये श्रेयोऽति-			प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारः ७१	११	११
शयः ५३	१३		तत्र हारीतः ७३	११	११
अनुगमने फलातिशयः ... ५४	५		आहिताग्निसंस्कारस्य फलम् ७४	७	७
अनुगमननिषेधः ५५	९		अध्यायार्थोपसंहारः ७५	१	१
निषेधस्य पृथक्चितिविष-					
यत्वम् ५६	९		षष्ठोऽध्यायः ।		
अनुगमनेन भर्तारमुद्धरति ५७	१		मंगलाचरणम् ७७	३	३
अनुगमनं न सर्वासाम् ... ५८	९		पूर्वोत्तराध्यायार्थसंगतिः ... ७७	५	५
अध्यायार्थोपसंहारः ५९	९		मालिनीकरणप्रायश्चित्तम् ७७	११	११
			क्रौञ्चादिवधप्रायश्चित्तम् ... ७७	१८	१८
पञ्चमोऽध्यायः ।			बलाकादिषु न्यूनं प्रायः ७९	७	७
मङ्गलाचरणम् ६१	३		वृकादिवधे प्राणसंयमः ... ८०	१	१
पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः ६१	५		गृभादिवधे ८१	४	४
परिशिष्ट-प्रकीर्णकप्रायश्चि-			बलुगुल्यादौ प्रायश्चित्तम् ... ८२	६	६
त्तानि ६१	१२		जलकाकादीनां वधे ... ८३	३	३
गायत्र्या वेदमातृत्वम् ... ६३	६		पूर्वोक्तपक्षिवधे साधारणं		
गायत्रीजपे संख्याविशेषः ६३	१५		प्रायश्चित्तम् ८३	९	९
गोशृङ्गोदकस्नानम् ६३	१८		विष्णूक्तं प्रायश्चित्तम् ... ८३	१७	१७
शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तम् ६४	५		सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चि-		
शुना आघातस्य ६५	३		त्तविशेषः ८४	४	४
ब्राह्मण्याः श्वदंशे ६५	६		प्रत्येकवधे ८५	७	७
सृगालादिदंशे ६६	३		सङ्करोकरणप्रायश्चित्तम् . ८५	१२	१२
आश्रमभेदेन दंशप्रायश्चि-			शिगुमारादिहनने ... ८७	९	९
त्तभेदः ६७	११		तत्र पक्षांतराणि ८८	५	५
रजस्वलायाः श्वादिदंशे ... ६८	११		आरण्यादिहनने ८९	१०	१०
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने ... ६९	७		गजादिवधे ९०	६	६
सूतादयः ६९	१४		कुरंगादिवधे ९१	१०	१०
शास्त्रीयसंस्कारः ७०	१४		मृगादिहत्यायाम् ९२	१२	१२
हारीतोक्तो दहनविधिः ... ७१	२		अनुक्तमृगवधे ९३	५	५

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
उपपातकप्रायश्चित्तम् ...	९४	१०	चण्डालस्वामिकवाप्युदक-		
क्षत्रिय-वैश्यवधेऽधिकम् ...	९५	११	पाने	१११	६
निर्दोषस्य वधे मनुक्तम्	९६	७	चण्डालभाण्डस्पृष्टो-		
गौतमोक्तमधिकम् ...	९७	१०	दकपाने	११२	७
वसिष्ठोक्तमष्टवार्षिकम् ...	९८	१२	चण्डालभाण्डस्योदक-		
बौधायनोक्तं नववार्षिकम्	९८	१६	पाने	११२	१४
विष्णुक्तं द्वादशवार्षिकम्	९९	१	बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्ण-		
वर्णभेदेन तारतम्यम् ...	१००	१२	भेदेन प्रायश्चित्तम् ...	११३	१३
स्वैरिणीस्त्रीवधे	१०१	४	अन्यजभाण्डोदकादिपाने	११४	७
स्त्रीवधे राजन्यव्रतम् ...	१०२	१३	अन्यजाः	११४	१३
प्रामादिकविषये	१०३	७	अल्पेषु कूपन्यायः	११५	६
आत्रेयीवधे	१०३	१०	चण्डालान्नस्याज्ञानपूर्वके		
आत्रेयीलक्षणम्	१०३	१४	भक्षणे	११५	१०
अनुनुमत्या वधे जातिभेदे-			गोमूत्रयावके यासप्रमाणम्	११५	१४
न भिन्नम्	१०४	४	बुद्धिपूर्वके चण्डालान्न-		
वैश्यादिवधे प्रकारांतरेण ...	१०५	६	भोजने	११६	९
चण्डालवधे वर्णक्रमेण प्राय-			अन्यावसायिनः	११६	१२
श्चित्तम्	१०६	९	चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनम्	११७	१७
चण्डाल-श्वपाकयोश्चोरयोः			चण्डालेन सह व्यवहारे	११८	४
प्रायश्चित्तम्	१०७	१६	परिषद्योग्या द्विजाः	११८	१४
चण्डालसम्भाषणे	१०८	५	परिषदाभिधेयो व्रतवि-		
चण्डालेन सहैकशय्या-			शेषः	११९	७
स्वापे सहमार्गगमने च	१०८	२०	तत्र दध्यादिविभागः ...	११९	१३
दर्शन-स्पर्शनयोः पृथक्			यावके वर्ज्यमाह	११९	२१
प्रायश्चित्तम्	१०९	२	दध्यादिपरिमाणम्	१२०	५
अवस्थाविशेषेण स्पर्शने			अचेतनानां शुद्धिः	१२०	१०
विशेषः	१०९	१७	गृहस्य दाहः	१२०	१५
भुक्तोच्छिद्यस्पृशे	११०	१२	अनंतरकर्तव्यम्	१२०	२०

Table of Contents.

5

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
भूमेर्लेपनादिकम्	१२१	४	अधिकारिणं परीक्ष्य प्रा-		
चण्डालस्य दीर्घकालनि-			यश्चित्तं देयम्	१३१	१४
वासे	१२१	११	दुर्बलस्याननुग्रहे प्रत्यवायः	१३२	१
तत्र गोशतं दक्षिणा ...	१२१	१८	प्रतिनिध्यनुष्ठेयव्रते व्यति-		
गृहव्यतिरिक्तेष्वज्ञाने-			रेकः	१३२	१८
न चण्डालसङ्करे ...	१२२	९	स्वेच्छानुष्ठितव्रतेन न पाप-		
अधिककालसङ्करे	१२३	१	निवृत्तिः	१३३	९
रजकपादिसंवासे	१२३	१०	कपोलकल्पितस्य पापनिव-		
चण्डालस्य सकृत्प्रवेशे			र्तकत्वाभावः	१३३	१४
गृहशुद्धिः	१२४	३	उक्तेऽर्थेऽन्वयमाह	१३४	४
प्रोक्ष्य अजां गां वा प्रवेश-			विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयो-		
येत्	१२४	८	जकत्वम्	१३४	१२
चण्डालप्रवेशवति गृहे			ब्राह्मणवाक्यं प्रशस्तम् ...	१३५	४
भुक्तवतस्तद्वहे भुक्तवत-			तस्य सर्ववेदमयत्वम्	१३५	११
श्च प्रायश्चित्तम्	१२४	१५	कृम्युपहतसदृशस्यान्यस्य		
कृम्युपहतस्य वर्णभेदेन			शुद्धिः	१३६	१०
प्रायश्चित्तम्	१२५	१२	विद्यायुक्तं वतं प्रशस्तम् ...	१३६	३
माषपरिमाणम्	१२६	१६	भोजनकालीननियमाः ...	१३७	१५
नाभिरूपरिभागे	१२७	७	भिन्नासनादीनि वर्ज्यानि	१३८	८
न्यूनातिरिक्तदोषशान्तिः...	१२७	१८	अन्नस्य शुद्धिः	१३८	१२
विप्रवाक्येन पूर्णता	१२८	७	पराशरेणोक्तमित्यस्याभि-		
अशक्तौ ब्राह्मणैर्व्रतं कार्यम्	१२८	१५	प्रायः	१३९	४
तत्रैव पक्षान्तरम्	१२९	१०	प्रतिषिद्धशुद्धिः	१३९	१६
सङ्कल्पमात्रेणैव काम-			ब्राह्मणोक्ता शुद्धिः कार्यी...	१४०	७
प्राप्तिः	१२९	१८	द्रोणाढकयोः परिमाणम्	१४०	११
महद्नुग्रहस्य विषयः ...	१३०	७	शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्री-		
बालादयो ऽनुग्राह्याः ...	१३०	११	र्थो ग्राह्यः	१४१	१
प्रबलानुग्रहे प्रत्यवायः	१३१	५			

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
द्रोणादकशब्दव्यावर्त्य-			मृतशरीरजरणे	१५४	१
माह.....	१४१	१४	मनुष्यशरीरजरणे	१५४	७
पूर्वोक्ता शुद्धिः	१४२	५	अल्पोदकेषु शुद्धिः.....	१५५	१
रसशुद्धिः	१४४	५	गोपानादवक्षीणं शुद्धम् ...	१५५	५
विलीनाविलीनभेदेन			नवोदके कालात् शुद्धिः...	१५५	१५
शुद्धिः	१४५	५	उद्धृतोदके	१५६	१४
क्वचिद् दोषाभावः	१४५	१०	विवाहात् प्राक् शुद्धिः ...	१५६	१२
देवयानादिषु न दोषः ...	१४५	१७	कन्याया अदातुर्निन्दा ...	१५७	४
अध्यायार्थोपसंहारः	१४६	४	ऋतुदर्शनाभावे द्वादशे		
सप्तमोऽध्यायः।			वर्षे कन्यादान-प्रतिग्रहौ	१५७	१६
अवशिष्टद्रव्यशुद्धिः	१४७	३	ऋतुदर्शनेऽप्यदातुर्नरकः	१५८	४
दर्व्यादिशुद्धिः	१४७	११	ऋतुमन्युद्वाहो नरकहेतुः	१५८	१२
तेषां त्यागः	१४७	१५	तस्य शुद्धिः	१५९	७
गन्धलेपक्षयपर्यंतं शुद्धिः			रात्रौ चण्डालादिदर्शने	१५९	१३
कार्या.....	१४८	६	रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे ...	१६०	४
यज्ञपात्राणां क्षालनम् ...	१४८	१२	सकृत् स्पर्शे	१६०	१६
स्नेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम्	१४९	६	कामकृतस्पर्शे	१६१	२
कांस्य-ताम्रशुद्धिः	१४९	११	अकामकृतस्पर्शे	१६१	१७
तयोरेव तारतम्येन	१४९	१५	रजस्वलायाश्चण्डालस्पर्शे	१६२	१
स्त्रिया जारसम्पर्के	१५०	२	तस्मिन्नेवाबुद्धिपूर्वे	१६२	१०
वर्णान्तरगर्भे शुद्धिः ...	१५०	११	भोजनकालस्पर्शे	१६२	१३
गर्भपर्यवसानहीनव्यभिचा-			उच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शे	१६२	१८
रभेदाः	१५०	१७	उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे ...	१६३	४
व्यभिचारानभ्यासे	१५१	८	रजस्वलान्तरदर्शने	१६३	७
वाचिक-मानसिकव्यभिचारे	१५१	१५	भोजनकाले चण्डालद-		
ऋतुदर्शनेन शुद्धिः.....	१५२	८	र्शने	१६३	११
नद्या रथ्योदकाद्युपहतौ ...	१५२	१५	शवादिसपर्शे	१६३	१६
कृपादिशुद्धिः	१५३	३	स्पर्शपूर्वकभोजनादौ वि-		
उपानहादिदूषणे	१५३	१६	शेषः	१६३	१९

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
श्वादिदंशने	१६४	४	कुतपादिशुद्धिः	१८०	१६
बन्धुमरणश्रवणादौ	१६४	८	मुञ्जादीनां शुद्धिः	१८१	८
रजोनिमिनां शुद्धिः	१६४	१७	सतूलशय्यादीनाम् ...	१८४	३
रोगजरजोनुवृत्तौ	१६५	८	तेषामेव लेपोपहतौ ...	१८५	२
रजश्चतुर्धा	१६५	१३	मार्जाराद्युपहत्यपवादः ...	१८५	१३
द्रव्यजे रजसि	१६५	१४	भूमिस्पृष्टोदकादावपवादः	१८६	४
प्रसूतिकौविषये शुद्धि-			ताम्बूलादीनामपवादः ...	१८६	११
विशेषः	१६५	२०	रथ्योदकादौ न शुद्धिविशेषः	१८६	१८
रोगजेऽशुद्धिः	१६८	१	अधोभागस्पर्शं	१८७	१६
पूर्वदिनत्रये शुद्धचभावः...	१६८	८	धारादीनामपवादः	१८८	५
आतुरस्नानम्	१६९	४	रेणूनां रासभादन्यत्र शु-		
सूतिकामरणे विशेषः ...	१७०	३	चित्त्वम्	१८८	११
उच्छिष्टस्य स्पर्शं	१७०	१२	गवादिरेणूनां प्राशस्यम्...	१८९	१
शुना स्पर्शं	१७०	२१	श्वहतमृगादीनां मेध्यता ...	१८९	११
आनुच्छिष्टस्योच्छिष्टशूद्र-			देश-कालादौ मेध्यत्वम् ...	१९०	१
स्पर्शं	१७१	२	आसनादीनां मेध्यता ...	१९०	१६
कांस्यशुद्धौ विशेषः	१७१	९	पुष्पिततर्वादीनाम्	१९२	५
गवाघ्रातादीनां शुद्धिः ...	१७२	६	भूमिशुद्धिः	१९३	४
गण्डूषाद्युपहतस्य शुद्धिः	१७२	१४	देवलोका त्रिविधा अशुद्धि-		
आयसादीनामत्यन्तोपहतौ	१७३	१२	स्तच्छुद्धिश्च	१९३	१४
निलैपस्य जलप्रक्षालनम्	१७४	९	मनूक्ता पञ्चविधा शुद्धिः	१९४	५
सुवर्णादीनां वर्षणम् ...	१७५	८	संवर्त्तोक्ता गृहशुद्धिः ...	१९४	१३
रजतादीनां भस्मना शुद्धिः	१७५	१२	देहविषये शुद्धचशुद्धी ...	१९५	८
मृद्गाण्ड-धान्ययोः शुद्धिः...	१७६	८	मृदम्भसोरियत्ता	१९५	१८
प्रोक्षण-प्रक्षालनयोर्व्यवस्थित-			उपहतिदर्शनात्पूर्वं शुद्धमेव	१९६	४
विषयत्वम्	१७७	५	सर्वाप्यशुद्धिरनापद्विषया ...	१९६	१३
गृहदाहादौ धान्यस्य शुद्धिः	१७९	४	स्वदेहं रक्षेदेव	१९७	४
वेण्वादीनां शुद्धिः	१७९	१२	शान्तापदेव धर्मेऽधिकारी	१९७	११
एकैकस्य लेपोपहतौ ...	१८०	१०	अध्यायार्थोपसंहारः	१९८	८

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अष्टमोऽध्यायः ।			तत्रैवाशङ्का	२१९	१
पूर्वाध्यायार्थसंगतिः.....	१९९	३	मुख्याभविनाऽमुख्याः ...	२१९	१६
मुनिविप्रतिपत्तिसूचनार्थ-			संस्कारकृत उत्कर्षः	२२०	११
प्रश्नः	१९९	१०	एकः संस्कृतोऽन्ये नामधा-		
कामाकामकृतपापानां प्रा-			रकाश्चेत् नरकः	२२१	१४
यश्चित्तेषु विप्रतिपत्तिः	२००	३	संस्कृता गृहिणोऽपि योग्याः	२२२	१८
बौधायनमते कामकृतस्य			वेदाभ्यासादिना पापनाशः	२२३	६
प्रायश्चित्ताभावः	२०१	४	शुद्धेषु न पापप्रवेशः.....	२२४	९
विप्रतिपत्तौ निर्णयः	२०१	१७	द्विजानले सर्वं पापं प्रक्षिपेत्	२२६	१
मतान्तरम्	२०४	१	गायत्रीरहितः अशुचिः... ..	२२७	१०
उपपातकविषये	२०४	१४	दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यः ...	२२८	७
पर्वदुपसत्तिः	२०४	१२	क्रीडार्थमपि द्विजेरितं		
पर्वद्योग्यानां स्वरूपम् ...	२०६	१०	ग्राह्यम्	२२९	६
अमुख्यब्राह्मणानां न परि-			योग्यायाः परिषदः विशेषण-		
षत्त्वम्	२०८	१९	जातम्	२२९	१८
धर्मशास्त्रज्ञानराहितस्य परि-			वर्णभेदेन परिषद्वृद्धिः ...	२३१	३
षत्त्वे दोषः	२१०	५	वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनत्वम्	२३१	१३
प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारः ...	२११	१२	अथ व्रतादेशनम्	२३२	३
चत्वारो वा त्रयो वा धर्मशा-			राज्ञोऽनुमत्या प्रायश्चित्तम् ...	२३२	१०
स्त्रोपदेष्टारः	२१२	१	परिषद्राज्ञोर्न परस्पराति-		
शास्त्राण्यालोच्यैव प्रायश्चि-			क्रमः	२३३	१
त्तं देयम्	२१२	१०	परिषन्धियमः	२३३	१३
पर्वदादेशेन पापनाशः ...	२१३	१३	परिषदुपविश्य प्रायश्चित्ता-		
परिषद्वेदाः	२१५	७	दाने	२३४	१
आथर्वणिकानां शिरोव्रतं मु-			यथाविध्युपपत्त्यभावेन देयम्	२३४	१५
ख्यम्	२१६	१४	प्रायश्चित्तान्यथानिर्देशे प्र-		
अङ्गिरोक्ताः पर्वद्वेदाः.....	२१७	७	त्यवायः	२३४	१९
नामधारकविप्राणां न परि-			गौरव-लाघवे देश-कालाद-		
षत्त्वम्	२१८	४	यः परीक्षणीयाः	२३५	३
निर्गुणेषु न मुख्योर्थः ...	२१८	११			

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
धर्मप्रभादीतिकर्तव्यता ...	२३५	१६	सवनस्थश्रोत्रियगुणवद्भो-		
प्रायश्चित्तं देवतायतने क-			वधे	२५१	१२
र्तव्यम्	२३७	१	गौरव-लाघवे विषयव्यव-		
अन्ते गायत्रीजपः	२३७	५	स्थायां वचनानि ...	२५१	२०
गोवधप्रायश्चित्तम्	२३७	११	अध्यायार्थोपसंहारः	२५४	११
तत्रैव इतिकर्तव्यतान्तरम्	२३८	३	नवमोऽध्यायः ।		
अन्यदितिकर्तव्यम्	२३८	१३	पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः ...	२५५	३
पुनरप्यन्यदितिकर्तव्यम्...	२३९	२	रोध-बंधने वधे सति न दोषः	२५५	८
व्रतसमाध्यभावेपि प्राण-			लगुडादिभिर्निपातने ...	२५६	६
त्यागेन मोक्षः	२३९	११	वधनिमित्तानि	२५६	१३
व्रतविशेषः	२३९	२०	बंधेषु प्रायश्चित्तानि	२५६	१८
व्रतविभागः	२४०	१०	संवर्तः पक्षकृच्छ्रमाह	२५७	१२
व्रताचरणानंतरकर्तव्यम्	२४१	९	दिनचतुष्टयकृच्छ्रम्	२५८	१
शुद्धिप्रकाशनम्	२४१	१४	रोधस्य स्वरूपम्	२५८	२०
सांगप्रायश्चित्तम्	२४१	२०	वधनिमित्तबंधनस्वरूपम्	२५९	१३
वृद्धप्रचेतोक्तं पक्षचतुष्टयम्	२४२	६	वधनिमित्तस्य योक्त्रस्य स्व-		
याज्ञवल्क्योक्तं व्रतचतुष्टयम्	२४२	१८	रूपम्	२६०	१४
विष्णुक्तं व्रतत्रयम्	२४३	६	वधनिमित्तस्य घातस्य स्व-		
संवर्तोक्तं शूद्रस्वामिकवि-			रूपम्	२६१	१०
षयम्	२४४	३	दण्डस्वरूपम्	२६२	८
सुमंतूक्तमपि तथैव	२४४	३	यथोक्तदण्डप्रहारे पात-मु-		
ब्राह्मणपरिगृहीतायाः बुद्धि-			च्छेदनयोः प्रायश्चित्ताप-		
पूर्वकविषये मनूकम्...	२४५	६	वादः	२६२	१६
आंगिरसोक्तं ब्राह्मणस्वामि-			गोगर्भवधे प्रायश्चित्तम् ...	२६३	१०
कगुणवद्भोवधविषयम्	२४७	६	कृच्छ्रांगभूता वपनविशेषाः	२६४	१
यमोक्ता गोमती विद्या ...	२४८	११	चतुर्विधं वपनम्	२६४	६
सवनस्थब्राह्मणगोवधे ...	२४९	७	दानविशेषाः	२६४	१४
कामकृते सवनस्थब्राह्मण-			सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रां-		
गोवधे	२५०	८	यश्चित्तम्	२६५	७

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्त-			वेदमखातादौ प्रत्यवायः ...	२७९	९
विशेषाः	२६६	१०	गृहे सर्पादिवधे	२८०	६
बह्वयवभङ्गप्रायश्चित्तम् ...	२६७	५	शक्तावुपेक्षायां दोषः	२८०	१४
षण्मासादवर्गवधप्रायश्चित्त-			व्यग्रतयोपेक्षायाम्	२८१	८
मनन्तरं भङ्गादिनिमित्त-			ग्रामघानादेर्न प्रत्यवायहे-		
कप्रायश्चित्तम्	२६८	२	तुल्यम्	२८१	१४
व्रणचिकित्सा	२६८	१२	संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहे-		
चिकित्सावधिः	२६९	७	तुल्यम्	२८२	४
षुष्ट्यभवे कर्तव्यम्	२६९	१३	हिते प्रवृत्तस्य ग्रामादिकं गो-		
चौर्यादिदोषेण कामकृत-			मरणं न प्रत्यवायजन-		
गोवधे	२६९	१७	कम्	२८२	१३
दक्षिणाविशेषाः	२७०	१२	चिकित्सायां दोषाभावः	२८४	१
स्वामिने गां दत्त्वा व्रतं चरेत्	२७०	१६	मिथ्योपचारे द्विगुणं प्राय-		
मनूक्तं प्रतिरूपदानम् ...	२७१	२	श्चित्तम्	२८४	७
रोधादापवादः	२७१	७	शक्तौ अन्यस्यापि उपेक्षायां		
प्रायश्चित्तनिमित्तानि ...	२७२	६	दोषः	२८५	३
क्रमेण प्रायश्चित्तानि ...	२७२	१५	हन्तादीनां दोषः	२८५	१०
गृहदाहे गोमर्शेण	२७३	७	वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे ...	२८६	१
उक्तानुक्तनिमित्तानि ...	२७३	१७	इतरेषां प्रहर्तृणां प्राय-		
मरणे वधनिमित्तम्	२७४	४	श्चित्तम्	२८६	१३
वर्ज्या रज्जुविशेषाः	२७४	१७	वधलिङ्गानि	२८७	५
उपादेया रज्जुविशेषाः ...	२७५	१५	अन्तरावयवभङ्गहेतुलिङ्ग-		
पाशालम्प्यादिदाहे	२७६	१	विशेषः	२८८	१
तत्राप्युपद्रवसम्भवे	२७६	९	अनुक्तनिमित्तविशेषाः ...	२८८	८
सम्भाव्यमरणे देहादौ प्र-			वपनाकरणे द्विगुणं व्रतम्	२९०	२
षणेन विपत्तौ	२७७	१	केशरक्षणं राजादिविषयम्	२९०	७
उद्वेषभयज्ञादावुपघाते ...	२७७	११	स्त्रीणां वपने विशेषः ...	२९१	१६
अगाधकूपादिषु विपत्तौ ...	२७८	८	पूर्वोक्तव्रतांगेषु स्त्रीणाम-		
कूपादिनिर्मातुर्न प्रत्यवायः	२७९	१	पवादः	२९२	३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
त्रिसंध्यस्नानादिविधानम्	२९३	१०	अकामतश्चंडालीगमने...	३०८	६
नियमान्तरम्	२९३	१८	यमोक्तं पक्षद्वयम्	३०८	११
उक्तप्रायश्चित्तानुष्ठाने नरकः	२९४	१	वृषलीलक्षणम्	३१०	४
प्रकरणार्थोपसंहारः	२९४	११	मातृगमनप्रायश्चित्तम् ...	३११	१०
अध्यायार्थोपसंहारः	२९५	१	अष्टविधं मैथुनम्	३१२	५
• दशमोऽध्यायः ।			छेदोत्तरकालकर्तव्यम् ...	३१३	१
पूर्वाध्याय्यर्थपरामर्शः ...	२९७	१	वसिष्ठोक्तो व्रतविशेषः ...	३१३	१३
सामान्यप्रायश्चित्तम् ...	२९७	६	विषयव्यवस्था	३१४	४
चांद्रायणस्य लक्षणम् ...	२९८	३	मातृभगिनीगमने	३१६	१०
चांद्रायणांगत्वेन त्रिषवण-			अकामकृते मातृस्वसृगमने	३१७	१
स्नानम्	२९९	६	पितृव्यछयादिगमने	३१८	२
गौतमोक्तं वपनादिकम् ...	२९९	११	जननीव्यतिरिक्तपितृभा-		
यवमध्यं चांद्रायणम् ...	३००	९	र्यागमने	३१९	३
यमोक्तो चांद्रायणकल्पः	३००	१७	गुरुशब्दः पितरमाचष्टे...	३१९	१०
प्रकारान्तरेण चांद्रायणं			मुख्यामुख्यगुरुसंग्रहः ...	३२०	१
त्रिविधम्	३०३	१२	सवर्णोत्तमवर्णपितृदारग-		
विष्णुक्तं पंचविधं चांद्रा-			मने	३२०	१९
यणम्	३०४	१	हीनवर्णगुरुदारगमने ...	३२१	१०
चांद्रायणे भ्रातृस्य परिमा-			अभ्यासे मरणांतिकं प्राय-		
णम्	३०४	१४	श्चित्तम्	३२२	५
व्रताचरणानन्तरं कर्तव्यम्	३०५	१३	गुरोः क्षत्रियभार्यागमने ...	३२२	११
नीचजातिगमने प्राय-			गुरोर्वैश्यागमने	३२२	२३
श्चित्तम्	३०५	१९	गुरोः शूद्रागमने	३२३	१४
त्रिविधं चंडालत्वम्	३०६	४	अज्ञाने दीर्घतमोक्तं प्राय-		
श्वपाकीलक्षणम्	३०६	१०	श्चित्तम्	३२४	१
क्षत्रियवैश्ययोर्दक्षिणाधि-			अभ्यासे मनूकम्	३२४	६
क्यम्	३०७	१	वैश्यादिषु न गुरुतत्पदोषः	३२४	१०
शूद्रस्य अल्पं व्रतम्	३०७	७	नारदोक्तं अकामतोऽभ्यासे		
अन्यानि न्यूनाधिकानि			कामतः सकृद्गमने च	३२४	१३
प्रायश्चित्तानि	३०७	९			

पृ०	पं०	पृ०	पं०
वसिष्ठ-मनु-व्याघ्र-संवर्त-या-		मुखमैथुने	३३५ १३
श्वल्क्यवचनानि नारद-		रजस्वलागमने	३३५ १७
वचनवत्	३२४ २१	अमानुषीगमने	३३६ १७
सुर्मतूक्तं संबन्धकनीयरूढम्	३२६ ७	पितृधर्मसुतादिविवाहे ...	३३७ ८
गुरुदुहित्रादिगमने	३२६ १४	मातुलसुताविवाहे	३३७ १४
कनिष्ठभ्रातृभार्यागमने ...	३२७ ८	सगोत्राविवाहे	३३७ १८
पितृदारव्यतिरिक्तपरदार-		अंगिरोक्तं महाव्रतम्	३३८ १०
गमने	३२८ १६	सुर्मतूक्तं गुरुदारगामि-	
वर्णक्रमेण प्रायश्चित्तन्यू-		व्रतम्	३३८ १४
नत्वम्	३२९ ६	पश्चादिगमने अल्प प्रायश्चि-	
अयमेव न्यायः क्षत्रियादि-		त्तम्	३३९ ५
परिगृहीतास्वपि	३२९ ११	वेद्यायां गर्भे	३३९ १४
क्षत्रियादीनां स्वजातिभा-		पशुगमने प्राजापत्यं	३३९ १६
र्यागमने	३३० ५	गोगमनेऽधिकं	३४० ६
प्रातिलोभ्येन परदारग-		तस्यैव आवृत्तौ	३४० १४
मने	३३० १३	गुणवत्यां गवि आवृत्तौ	३४० १७
व्यभिचारिणीब्राह्मणीविषये		वेदविद्विप्रसंबन्धिन्यां गवि	
वसिष्ठोक्तं	३३१ १	अत्यन्ताभ्यासे	३४१ १
स्त्रैरिणीगमने	३३२ ७	सवनस्थविप्रसंबन्धिन्यां	
बन्धकीगमने	३३२ १३	गवि	३४१ ११
बन्धकीलक्षणम्	३३३ ३	गोयुक्तशकटादिषु स्त्रियं	
शूद्र्यां गर्भाधाने	३३३ ११	भुञ्जानस्य	३४१ १५
गर्भाधानादर्वाङ्निवृत्तौ ...	३३३ १४	महिष्यादिषु सकृद्गमने ...	३४१ ९
पुल्कस्यादिगमने	३३३ १७	डामरादिषु अपवादः	३४२ १४
नव्यादिगमने	३३४ १	आपदि उत्तमवर्णस्त्रियः	
रेतस्सेकात् प्राङ्निवृत्तौ ...	३३४ १२	चंडालसंपर्के	३४३ ८
कापालिकस्त्रीगमने	३३५ १	यथोक्तव्रताचरणानंतर-	
जातिभेदेन गर्भाधाने ...	३३५ ५	कर्तव्यम्	३४५ १
विधवागमने	३३५ १०	कामकृते चंडालगमने ...	३४५ १८

पृ०	पं०	पृ०	पं०
आहितगर्भायाः चंडालादि-		शंकितव्यभिचारायाः त्यागः ३५४	१७
व्याये विशेषः..... ३४६	१	स्त्रिया रक्षकाः..... ३५५	१
कामतौत्यजसंपर्के..... ३४५	९	चिरं गृहान्निर्गता स्त्री त्या-	
रेतस्तेकात् प्राङ्निवृत्तौ... ३४६	१५	जैव..... ३५६	१
उक्तप्रायश्चित्तं ब्राह्मणी-		तत्रैव अपवादः ३५७	१
•व्यतिरिक्तसु संकोच-		गृहान्निर्गतायाः स्त्रियः पुनराग-	
नीयम्..... ३४७	७	मने कालावधिः..... ३५८	७
आपादि बलात् शूद्रादि-		दुष्टस्त्रीणां त्यागं न कुर्वतां-	
संपर्के..... ३४७	१५	प्रायश्चित्तम्..... ३५८	१७
ब्राह्मण्या अकस्मात् क्षत्रि-		अकृतप्रायश्चित्तादीनां	
य-वैश्यसम्पर्के ३४८	६	गृहे भोजने उपवासः... ३५९	१
वर्णभेदेन द्विजातिषु परस्पर-		क्रोधादिना निर्गत्य पुरुषांतर-	
योषित्सम्पर्के..... ३४८	१२	संगता त्याज्या..... ३५९	५
गर्भिण्याः शूद्रादिभिर्व्यभि-		दुष्टस्त्रियः चंडालसमत्वात्	
चारे प्रसवान्तरमेव		गृहप्रवेशो निषिद्धः... ३६०	१
प्रायश्चित्तं देयं..... ३४९	१	तादृशस्त्रियः गृहप्रवेशो	
योषिकृतापराधेन पुरु-		शुद्धिप्रकारः..... ३६०	१३
षस्यापि दोषः..... ३४९	१०	अध्यायार्थोपसंहारः ... ३६२	९
पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषि-		अथैकादशोऽध्यायः ।	
तो निष्कृतिः..... ३५०	१०	मंगलाचरणम् ३६३	३
पतितस्त्रियेण कर्तव्यं		पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः..... ३६३	७
प्रायश्चित्तम्..... ३५१	८	सुरापानसमानि ३६३	१०
सांतपनविशेषः..... ३५१	११	अमेध्यादिभोजने प्रायश्चि-	
जारेण गर्भजनने..... ३५२	१	त्तम्..... ३६४	१०
स्त्रीपरित्यागः..... ३५२	१०	मेध्यामेध्यसमुच्चयः..... ३६५	८
कीदृश्यः स्त्रियः परित्याज्याः ३५३	४	चतुर्विधं मेध्यं अमेध्यं च... ३६६	३
दुष्टस्त्रीणां निरोधः..... ३५३	१७	रेतो-मूत्रादिभक्षणे चांद्रा-	
यथोक्तस्त्रीपरित्यागस्य		यणं ३६६	१६
न दोषः..... ३५४	१	गोमांसादिभक्षणे..... ३६७	३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
विह्वराहादिभक्षणे	३६७	१०	अज्ञानात् आपदि वा भोजने		
सृगाल-कुक्कुटादिभक्षणे...	३६८	१	प्रायश्चित्तम्.....	३७९	१
चंडालान्नभक्षणे.....	३६८	४	शङ्ख-लिखितावन्न दिनत्र-		
ऋषिकृच्छ्रः.....	३६८	२१	योपवासमाहवुः	३७९	१
तत्रैव तत्सकृच्छ्रमाह देवलः	३६९	४	प्रजापत्युक्तानि व्यवस्थित-		
तत्रैव प्राजापत्यमाह संवर्तः	३६९	७	व्रतानि.....	३७९	१४
तप्तकृच्छ्रस्य विषयविशेषः	३६९	१०	नटाद्यन्ननिषेधः	३८०	३
व्रतानुष्ठानानंतरं पुनःसं-			कदर्याद्यन्ननिषेधः.....	३८०	११
स्कारः.....	३६९	१५	विषादिभक्षणनिषेधः ...	३८२	२
तत्रैव काश्यपोक्तो विशेषः	३७०	५	अनर्चितमांसादिभक्षण-		
बृहद्यमोक्तो विशेषः.....	३७०	१०	निषेधः.....	३८३	१
अकामतो नरमांसादिभक्षणे	३७०	१७	कामकृताभ्यासे सुमंतु-		
अत्यंतानविच्छिन्नाभ्यास-			नोक्तं.....	३८३	१०
विषये.....	३७१	१	शङ्खोक्तं पूर्वेण समानं...	३८४	५
गोमांसभक्षणस्य व्यवस्थि-			बृहस्पति-शङ्ख-लिखितोक्तं		
तं व्रतम्.....	३७२	६	चांद्रायणं कर्तुमशक्तस्य	३८५	८
महापातक्यादीनामन्न-			गांधर्वादयोऽभोज्यान्नाः...	३८६	६
भक्षणे.....	३७२	११	तत्रैव वेदाविदः प्राजापत्यम्	३८७	१५
विप्रेतरवर्णानाममेध्यभक्षणे	३७३	१५	विष्णुक्तं कामकृतं सकृद्बो-		
व्रतान्ते चतुर्भिर्वर्णैः कर्त-			जनविषये.....	३८८	५
व्यम्.....	३७४	१४	शक्ति-प्रातिषिद्धान्तयोः		
सुवर्णस्य गोप्रत्याभ्यासस्य			प्रायश्चित्तम्.....	३८९	१४
परिमाणम्	३७४	७	बालाद्युच्छिष्टस्य शुद्धिः...	३९०	९
विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने			श्रपाकोच्छिष्टभक्षणे ...	३९१	३
प्रायश्चित्तम्.....	३७५	३	पंचगव्यपाने शक्तः ज्यह-		
शूद्रान्नपुष्टस्य न ऊर्ध्वा गतिः	३७६	१४	मुपवसेत्.....	३९१	८
सासमात्रं शूद्रान्नभोजने...	३७७	२	बिडाल-काकाद्युच्छिष्टविषये		
राजान्नादीनां निषेधः.....	३७८	७	मनु-विष्णवादयः.....	३९१	११
			ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ...	३९३	१३

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
शूद्रोच्छिष्टोदकपाने.....	३९४	९	शङ्खोक्तं अभक्ष्यप्रायश्चि-		
ब्राह्मणेन सह भोजने...	३९६	४	त्तम्	४०८	१२
स्त्रिया सह भोजने	३९७	२	विप्रस्य क्षत्रियाद्यन्नभो-		
चंडालपतिताद्युच्छिष्टा-			जनानुज्ञा	४१०	१४
न्नभक्षणे.....	३९७	१०	तत्रैव प्रायश्चित्तम्	४११	६
पीतशेषजलपाने	३९७	१५	शूद्रस्य घृतादिद्रव्यविशेष-		
दीपोच्छिष्टतैलभक्षणे ...	३९८	७	रूपस्यान्नस्य अभ्यनुज्ञा	४११	९
पक्त्युच्छिष्टभोजने प्राय-			जीवितात्यये शूद्रादीनाम-		
श्चित्तम्	३९८	१२	न्मानुज्ञा	४१२	१
अभिनवक्षीरादिभोजने...	३९९	१३	एतदेव अनेकोपाख्यानपुर-		
मत्या छत्राकादिभोजने...	४००	१०	स्तरं मनुनोक्तम्	४१४	५
अमतिपूर्वे उपवासः.....	४०१	१	शूद्रविषये अङ्गिरोक्तं ...	४१६	७
सप्तरात्रात्मकं सातपनम्..	४०१	५	घृताद्यन्नभोजने हेयोपादे-		
पलांड्वादिभक्षणे	४०१	१२	यौ शूद्रौ	४१६	१४
आतुरस्य न निषेधः.....	४०२	७	सूतक्यन्नभक्षणे जातिविशे-		
तत्रैव पुनरुपनयनम्.....	४०२	१५	षेण प्रायश्चित्तविशेषः	४१७	६
नालिकाशने	४०३	४	तत्रैव कामकारविषयम् ...	४१८	१७
शुनां मांसाशने	४०३	९	तत्रैव अभ्यासे	४१९	२
अलाबुभक्षणे	४०४	१०	गुणहीन सूतकीविषये.....	४१९	७
स्त्रीक्षीरपाने.....	४०५	६	आशौचोत्तरकालमेव प्राय-		
अजोष्ट्रादिक्षीरपाने...	४०५	९	श्चित्तम्	४२०	२
इतरमांसभक्षणे प्रायश्चि-			आशौचिनोन्नभोजने अत्यं-		
त्तम्.....	४०५	१३	ताभ्यासे	४२१	३
मतिपूर्वे शङ्ख-लिखितो-			शूद्राशौचे तदन्नभोजने...	४२२	९
क्तम्	४०५	६	अन्तर्दशाहभोजने.....	४२२	१२
कामकृतसकृद्भक्षणे	४०६	१२	श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तानि	४२२	१७
जीवविशेषेण व्यवस्थितं			तत्र नवश्राद्धादौ प्रायश्चित्तम्	४२३	९
प्रायश्चित्तम्	४०७	१२	सर्पादिहतश्राद्धविषये ...	४२४	८०
			ब्रह्मचारिणः श्राद्धभोजने	४२५	५

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
तत्रैव ज्ञानपूर्वके.....	४२५	११	गोमूत्रादीनां षण्णां मंत्राः	४३५	१
आमश्राद्धे अर्धं प्रायश्चित्तम्	४२५	१५	आलोडनाभिमंत्रणे	४३६	१
संस्काराङ्गश्राद्धभोजने			पंचगव्यस्य दधैर्होमः.....	४३६	५
विशेषः	४२६	१	दधैरवदाय पलाशपत्रेण हो-		
सीमंतोन्नयनादिषु विशेषः	४२६	७	तव्यम्	४३६	१३
भरद्वाजोक्तं आपद्विषयम्	४२६	११	होममंत्राः	४३७	५
शूद्रतंडुलादीनामनुज्ञा ...	४२७	१	पंचगव्यपाने इतिकर्तव्यता	४३८	४
शूद्रान्नभोजने विदुषः प्राय-			ब्रह्मकूर्चः पापनाशकः ...	४३८	९
श्चित्तम्	४२७	१३	ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषः...	४३९	२
तत्रैव केवलवेदपाठकस्य प्रा-			तस्यैव देशविशेषः	४३९	८
यश्चित्तम्	४२८	२	ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाह-		
दोषख्यापनादिना तदपगमः	४२८	१०	कर्त्तव्यं	४३९	१२
द्रुपदायाः पापविनाशकत्वम्	४२८	१६	स्वमुखनिःसृतजलस्य पुनः		
शूद्रेषु भोज्यान्नाः.....	४२९	१	पाने प्रायश्चित्तम्.....	४४०	१
दासादीनां लक्षणम्	४२९	८	तत्रैव त्रिरात्रोपवासमाह		
याज्ञवल्क्य-चतुर्विंशतिमत-			शङ्खः	४४०	९
देवल-स्मृत्यन्तरेषु भो-			श्वादिमरणोपहतकृपादिज-		
ज्यान्नाः	४३१	१	लपाने वर्णविशेषेण प्रा-		
अभोज्यान्नानां जलादिपाने			यश्चित्तम्	४४०	१५
प्रायश्चित्तम्	४३२	१	अपहादिव्रतचरणानन्तरं पंच-		
ब्रह्मकूर्चद्रव्याणि.....	४३३	५	गव्यं पिबेत् .. .	४४२	२
पंचगव्ये विभिन्नवर्णाः पंच-			शबोद्धेदे हारीतोक्तो विशेषः	४४२	८
गावः	४३३	१०	चांद्रायणं कामतो मानुषशु-		
पंचगव्ये गोमूत्रादीनां प्रमा-			चोपहतकूपजलपाने	४४२	१५
णम्	४३३	१७	तत्रैव अकामतः षड्रात्रम्	४४२	१६
पंचगव्ये पात्रं	४३४	६	मद्यभाण्डस्थितोदकपाने	४४२	१९
वृद्धपराशरोक्तं गोमूत्रादी-			अकामतोऽभ्यासे.....	४४३	३
नां प्रमाणम्	४३४	१०	कामतः सकृत्पानविषये...	४४४	४
प्रजापत्युक्तं प्रकारान्तरम्	४३५	१			

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

सो ऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्

मज्जन् सज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः सदृत्ततीर्थं श्रयेन् ।

लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो

विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥ २ ॥

सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीर्चर्यर्थी चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यदशप्रत्ययः

स्मार्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयतां श्रीबुक्कणक्षमापतिः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्

१. C, E, F. and I. read परम् for परम्. २. C, F. and I. read -सङ्गि-
निपुणः, B, D. read सङ्ग-निपुण and E. and J. read सङ्गिनि पुनः. ३. B,
and D. read तदृत्ततीर्थोभयान्. ४. B. and D. read चर्यः for चर्यार्थी.
५. B. and D. read पञ्चस्कन्धकृतिः. ६. G. reads षडन्वयसुदृढः सत्याङ्ग-
७. B. and D. read नवनिधिः. ८. G. reads विजयते for विजयतां.

धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वैजा निभेर्गौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
 यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
 प्रज्ञामूलमही विवेकसिलैः सिक्ता बलोपेक्षिका
 मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
 शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्कला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥ ५ ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनो-बुद्धी सहोदरौ ॥ ६ ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्मृतिर्मुषमापराशरः ।

पराशरस्मृतजगदीहिताश्रये

पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

१. B. and D. read वैन- and G. वैण्य- for वैन्य-, but it is a mistake. B. substitutes सौजा and H. स्तेजा for स्वैजा. For the same E. reads स्वेजा- Except A. and I. all read गौतमः for गौतमिः. २. B. and D. read कलोप- द्विका, G. has the marginal reading बलोपप्लिता. ३. B. and D. read षड्गुणा. ४. C. and F. read कुसुमिता for सुरभिता. ५. G. reads नु विभाति for भुवि भाति. B. and D. read भारतीति- for भाति नीति-. ६. B. and D. read सर्वोत्तमं for सर्वोत्तरं. ७. B. and C. insert this line and the following one after भारद्वाजं कुलं यस्य &c. They read श्रीमता for श्रीमती. ८. C. E. and F. read सुकीर्त्तैः for सुकीर्तिः. ९. B. and D. read मनोबुद्धि-; while J. reads महाबुद्धि-. १०. G. and I. read मुखमा- for- मुषमा-. ११. B. and D. read पराशरः स्मृतिजगदी-, I. पराशरस्मृतिजगदी- and G. पराशर- स्मृतजगदी-.

श्रीपेराशरेण आचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधि-
निषेधौ दर्शितौ । अथेदानीं तदुल्लङ्घननिमित्तेपातित्यपरिहारो-
पायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दश्च
रूढ्या योगेन च पापनिवर्त्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चि-
त्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः—इत्याहुः
सम्प्रदायविदो निबन्धनकारादयः । योगस्त्वङ्गिरसा दर्शितः—

‘प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपो-निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥
प्रायश्च समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।
पर्वदा कार्यते यत्तुं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

इति । अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवश्यं पापं
निवर्त्तते—इति विश्वासो निश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठान-
लक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सत्
विषमं भवति । तच्च पर्वदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायश्चोऽवश्यं
समं कार्यते तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं
‘चारयित्वा प्रदीयते’— इति । व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्य-
निमित्तं पापं प्रदीयते खण्डयते विनाश्यते—इत्यर्थः । यद्वा

१. Except A. and I. all omit श्रीपेराशरेण. २. C. E. F. G. H. and J. read -निरूपणाद्व्येन for -रूपेणातीतेन. ३. B. and D. read -निमित्तं for -निमित्तः. ४. J. reads -क्षमं धर्म- for -क्षमं धर्म-. ५. B. and D. read निबन्धन-काराः. ६. This śloka is shown as a redundant one in Mānava-dharma Śāstra, edited by the late Honourable Raosaheb V. N. Mandlik vide Adhyāya II. śloka 47. ७. C. E. F. G. H. I. and J. read -संयुक्तं for -संयोगात्. ८. G. and J. read प्रायःशब्दस्समं for प्रायश्च समं. ९. B. C. D. E. F. G. and I. read परिषदा for पर्वदा. १०. I. reads यत्तत् for यत्तु. ११. J. inserts विनाश्यते इत्यर्थः after पर्वदा.

परिषद्युपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति तथा चार-
यित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठा-
प्यते-इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते-किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं ? उत नैमित्तिकं ?
अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः-
'प्रायश्चित्तैरपैत्येनः' ।

इत्यादिस्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कामुकस्या-
धिकारात् काम्यम् । यथा वृष्ट्यादिफलकामस्य कारीर्यादि ।
अन्ये मन्यन्ते-पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम् ।
यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः-
अकरणे प्रत्यवायदर्शनान्नित्यम् । यथा सन्ध्यावन्दनादि ।
अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः-

'चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्ते अनिष्कृतैःनसः' ॥
(म. स्मृ. ११. ५३)

इति । अनिष्कृतैःनस इति च्छेदः । याज्ञवल्क्येनापि-
'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥
तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयं-शाल्मली ।

१. J. omits विधीयते, B. विधीयते कार्यते and D. कार्यते. २. Except A.; all read कामस्य for कामुकस्य. ३. H. reads वृष्ट्या फलं सत्यकार्यादि, but this reading does not give any sense. ४. B. and D. insert तु after अन्ये; while H. inserts त्वेषं. ५. I. omits अनिष्कृतैःनस इति च्छेदः. ६. H. reads निरताद्यायः for निरता नराः. ७. C. F. G. and H. read -निलयः for -निरयः; while G. and H. substitute -शाल्मलीम् for -शाल्मली.

रौरवं कुङ्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रिकम् ॥
 सङ्घातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रतापनम् ।
 महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥
 अवीचिमन्धतामिहं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥
 महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।
 अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः' ॥

(या. स्मृ. ३. २२१-२२५)

इति । अत्रोच्यते-नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च-

‘ब्रह्महा द्वादशान्दानि’ ।

(या. स्मृ. ३. २४३)

* अत्र एकविंशतिरेव नरका उक्ताः तथापि कचित् अष्टाविंशति-संख्याका अप्युपलभ्यन्ते । नामभेदोऽपि दृश्यते । तथा च श्रीमद्भागवतम्-
 ‘तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति । तामिहोन्धतामिहो रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमन्धकूपः कृमि-भोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनं अवीचिरयःपानमिति । किञ्च क्षार-कर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दन्दशूकः अवटनिरोधनः पर्या-वर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाः’ ।

(भा. स्कं. ५. २६. ६)

१. I. reads कुम्भलं for कुङ्मलं, B. and D. read रौरवं मलपूतिं च मृत्तिकं for रौरवं कुङ्मलं पूतिमृत्तिकं. C. and E. read -मृत्तिका कालसूत्रिकम्, E. and G. -मृत्तिकां कालसूत्रिकाम्, H. -मृत्तिकां कालसूत्रिकम् and I. -मृत्तिकां कालसू-
 चकम्. २ B. and D. read सम्प्रतापनम्. ३. G. reads तपनं.

इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं तत् जातेष्टि-
न्यायेन नैमित्तिकत्वे ऽप्यविरुद्धम् । तस्यापि फलस्य नियोज्य-
विशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम् । न हि—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि’ ।

इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतो
न प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम् । नाप्येतन्नित्यम् ।
तल्लक्षणाभावात् । न ह्युदाहतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे
नूतनं किञ्चिद्विरुद्धापूर्वं जन्यते इति ब्रुवते । किं तर्हि प्रायश्चि-
त्तमकुर्वतो ऽवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं
प्रतिपादयन्ति । एतच्च—

‘पपेषु निरता नराः’ ।

(या. स्मृ. ३. २२१)

इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते ।

ननु—नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायो ऽस्ति । तथा च
महाभारतम्—

‘सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति’ ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि—

‘ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्नायाद् यदि मानवः ।

समजन्मनि कुष्ठो स्याद्दुःखभागी च जायते’ ॥

१. E. and H. read स्पष्टम् for विस्पष्टम्. २. E. and H. read ऽश्रवणात्
for ऽश्रवणात्. ३. All, except A. and I. omit प्रायश्चित्तस्य. ४. C. and
F. read नापि for नहि. ५. C. F. and J. read -भारते for -भारतम्. ६. C.
and F. read सर्वेणापि हि for सर्वस्वेनापि. ७. B. and D. read दुःखभागिह.

इति । एवं तर्हि यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम् ।
यथा—

‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ’ ।

इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम् ।
अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् ।
तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः प्रायश्चि-
त्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति—

‘ नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निबोधत ।

विहितस्याननुष्ठानात् प्रतिषिद्धनिषेवणात् ॥

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते’ ।

इत्युपक्रमः ।

‘ नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः ।

इत्युपसंहारश्च । तच्च निमित्तं दुरितपूर्वम् । तदुत्पत्तिकारणं
याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

‘ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति’ ॥

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति । मनुना अपि—

‘ अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ४४)

१. J. omits नैमित्तिकत्वं दर्शयति. २. I. reads निन्दितस्य निषेवणात् The reading is incorrect. ३. H. reads दुरितापूर्वमुत्पत्तिकारणम् । याज्ञवल्क्यो-
ऽपि, J. reads दुरितापूर्वोत्पत्तिकारणे याज्ञवल्क्येन दर्शितम्. G. differs from J. in substituting कारणं for कारणे. All others to omit तत्. ४. J. and the text read प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु.

ननु—निन्दितसेवनाद्भावरूपादुरितोत्पत्तावपि विहिताकर-
णादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः ? न ह्यभावाद्भाव उत्पद्यमानः
कचिद्दृष्टः ।

अत्र केचिदाहुः—सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठानमग्निहो-
त्राद्यनधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम् । अयमेवार्थः—

‘अकुर्वन् प्रत्यवैति’ ।

इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरित-
स्योत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनी-
यः—इति ।

अपरे पुनराहुः—‘अकुर्वन्’—इति लक्षणार्थे शतृप्रत्ययः ।
यदेतर्हि विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणजन्यदुरि-
तापूर्वसद्भावस्य लिङ्गम् । तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते—
इति ।

अन्ये त्वेवं समादधते—अभावाद्भावो नोत्पद्यते इति नायमे-
कान्तः । तार्किकमते प्राग्भावस्य कारणत्वात् । मीमांसक-
मते—भाट्टैस्तावदभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगता । योग्यानुपलब्धि-
लक्षणादभावात् प्रमाणाद्घटाद्यभावविषयप्रभितेर्भावरूपाया
जननात् । प्राभाकरैश्चाभावो भाव एवाभ्युपगम्यते—

१. J. reads भावरूपदुरितो-. २. J. substitutes अथ तदेव for अयमेवार्थः,
B. and D. read as follows :—

अयमेवार्थोऽभिधीयते । कुर्वन्नेत्र प्रत्यवैति-इत्यनेन
अभावाद्भावरूपस्य दुरितोत्पत्तिरभिधीयते ।

३. B. and D. read यथैतत्, E. and H. तदेतत् and G. यथैव सत् for यदेतत्.
४. B. reads तथैव सत् for तदेतत्, and D. reads तथैतत् for the same.
५. H. reads नायमनैकान्तिकः. ६. H. reads अभिहिता for अभ्युपगता.
७. We follow here A. G. and J.; while, B. C. D. F. and I. read अभाव
एव नाभ्युपगम्यते and H. अभाव एवाभ्युपगम्यते. E. follows A. G. and J.,
but substitutes च for नु and inserts अपि after भावः.

‘भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया’ ।

इत्युदीरणात् । तथा च सति विहिताकरणमपि भावा-
न्तरमिति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवाय उत्पद्यतां का तव हानिः ?
अथोच्येत—प्रत्यवायो नाम दुरितापूर्वम् । तच्च कृतिसाध्यत्वे
सति कृत्युद्देश्यम् । तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभा-
वादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं दोषः । तस्य लक्षणस्य
विहित-प्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्कोचनीयत्वात् ।
अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानुत्पादप्रस-
ङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्—

‘नाभिरक्षन्ति ये शक्ता दीनं चातुरमाश्रितम् ।

आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः’ ॥

इति । आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना
प्रदर्शितम्—

‘अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति’ ॥

इति । अथ कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत तर्ह्यत्रापि विहि-
तोऽलङ्घनलक्षणा कृतिरस्तु । एवं च सति बहूनि स्मृतिवच-
नान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति ।
ईश्वरवादिनां तु—विहिताकरणस्यालङ्घनरूपत्वात् कृति-
रूपत्वं विस्पष्टम् । अत एव स्मर्यते—

‘श्रुति-स्मृती ममेवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तन्ते ।

आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न स भक्तो न वैष्णवः’ ॥

१. I. inserts एव before इति. २. J. reads उत्पद्यते. ३. C. reads हतिः for हानिः. ४. H. reads कृत्युद्देश्यम्. ५. B. D. and G. read दर्शितम् for प्रदर्शितम्.

इति । सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरिता-
पूर्वमस्त्येव । निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु-
'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्' ।

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति पृथगुपादानमयुक्तम् । विहिताकरणान्निन्दितसेवना-
च्चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्थोभ-
यात्मकत्वेन तृतीयत्वोपपत्तेः । तथाहि-

'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः' ।

(म. स्मृ. ४. १६)

इति इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शाब्दम् । स्नातकव्रतप्रक-
रणमध्ये ग्राटात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेना-
वगमात् विहितत्वमार्थिकम् । तथा च अनिग्रहस्योभयो-
लङ्घनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं वि-
हिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनात्रैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु-गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते । फलभावाभा-
वावुपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वानिर्णयात् ।
तद्वचनं च-

'उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । (१) अथ खल्वयं '

पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते यथैतदयान्यया-
जनमभक्ष्यभक्षणमेव न्यवन्दनं शिष्टस्याक्रिया प्र-
तिषिद्धसेवनमिति । (२) तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

१. H. reads प्रसक्तः, E. reads प्रसक्तिप्रकरणनिषेध- for प्रसक्तिप्रतिषेध-
I. reads याज्येन; while the text (Bombay Edition) reads येन for
प्येन. ३. I. reads अमेध्यमेधनं for अवन्यवन्दनं. ४. J. reads
शिष्ट्याविहितक्रिया for शिष्टस्याक्रिया. ५. I. substitutes निषिद्ध- for
तिषिद्ध-.

(३) न कुर्यात् इति मीमांसन्ते । (४) न कुर्यादित्याहुः । (५) न हि कर्म क्षीयते-इति । (६) कुर्यादित्यपरे । (७) पुनस्तेमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायन्तीति विज्ञायते । (८) ब्रात्य-स्तोमेनेष्ट्वा तरति सर्वं पाप्मानम् । (९) तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । (१०)

(गौ. स्मृ. १९. १-१०)

इति । अयमर्थः— योऽप्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि । तत्कृतस्य लेपस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोगमन्तरेण क्षपयितुं शक्यते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्’ ॥

इति । शङ्खोऽपि—

‘यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा ।

एवमात्मानि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च’ ॥

(शं. स्मृ. १७. ६३)

इति । यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत तदा सुकृत-लेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण आहुः ।

१. G. reads -स्तोमेन for -स्तोमेन. २. I. reads याज्यं for याप्यं and G. reads यद्गर्हितम् for याप्यं गर्हितम्. ३. I. reads पापस्य for लेपस्य. For the same B. and D. read भोगस्य. ४. C. F. and J. read प्रसवन्ति for प्रभवन्ति. B. and D. read these lines as follows:—

‘यथा पृथिव्यां तिष्ठन्ति रत्नानि निरये तथा ।

एवमात्मानि तिष्ठन्ति कर्माणि विविधानि च ॥’

कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि
श्रुतिमुदाहरन्ति—

‘पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायन्ति’ ।

इति । अयाज्ययाजनादिभिर्भित्यकर्माधिकाराद्भष्टा ऐका-
हिकेनेष्ट्वा सवनत्रयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते
इति यावत् ।

‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म’ ।

इत्यकृतप्रायश्चित्तदेरितविषयं सुकृतविषयं च । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।

मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते’ ॥

इति । यदि ‘नाभुक्तम्’ इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं
प्रवर्त्तत तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च
कुप्येरन् । तस्मात् पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धा-
न्ताभिधानान् प्रायश्चित्तं काम्यम् । न तु नैमित्तिकम्—इति ।
नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा पूर्वोदा-
हृतवृहस्पतिवचनविरोधान् ।

ननु— नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे
गन्तरमुत्पद्येत ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं तस्या-
१. दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था देरव-

१. II. reads .

२. I. reads याज्ये

याज्येन. ३. I. रेतः. २. E. and II. read दुःखान् for तस्मात्; while B.
शिष्टस्याविहितक्रिया दित्वा तस्माद्विमुच्यते for यावत्तस्माद्विमुच्यते. ३. All,
प्रतिषिद्ध—.

अत्र केचिदाहुः—प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि ।
केन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अत एवापस्तम्बः प्रायश्चित्तानि
क्रम्य—

‘दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति स्म’ ।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ३)

इत्युक्त्वा अनन्तरम्—

‘दोषात् कर्त्तव्यानि’ ।

(आ. ध. सू. १. ८. २३. ४)

इत्याह स्म । एवं च सति प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन
पूर्वसिद्धदोषस्तदवस्थ इत्येतावन्मात्रं न तु दोषान्तरमुत्पद्यते—
इति । यद्वा ग्रहणस्नानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्ती-
कृत्य प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न
रूपयितुं शक्यम् । तस्मात् नैमित्तिकत्वे अपि नाऽनवस्था ।

ननु—दोषानिर्घातो अपि नैकान्तिकः । तथा हि । द्विविधं
पापम् । कामकृतमकामकृतं च । तथा च बृहस्पतिः—

‘कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्’ ।

इति । तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेश्चि न काम-
कृतस्य सोऽस्ति । तथा च मनुः—

‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म. स्मृ. ११. ८९)

१. This Sūtra does not appear in Dr. Bühler's edition. It is found in the MS. G. reads निर्घातानि and omits स्म after भवन्ति. B. C. and D. also omit स्म. २. All, except A. and I. omit अपि and insert न before दोषनिर्घातः. ३. B. and D. substitute यमः for मनुः, but the quotation appears in Manu

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥

मतिपूर्वं हेतुं तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते’ ।

(बौ. स्मृ. २. १. ६)

इति । नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भू-
गुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते—

‘यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते’ ॥

इति । शातातपोऽपि—

‘अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तम् । कामका-

रकृते त्वात्मानमवसादयेत्’ ।

इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नाऽनैकान्तिकः । तस्मा-
न्निर्हेतव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्ते ऽधिक्रियते—इति सि-
द्धम् । ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः—

अथ पुरुषस्य काम-क्रोध-लोभाख्यं रिपुत्रयं सुघो-

रं भवति । (१) तेनार्थं समाक्रान्तोऽतिपातक-म-

हापातकाऽनुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । (२)

जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु ।

१. The text reads *व्रतस्तस्य* for *हेतुं तस्मिन्*. २. C. and F. read *अकामाकारे वा* for *अकामावाप्तौ*; while I. reads *अकामकृते*. ३. B. C. D. F. and H. read *निहन्तव्य-*, and for the same I. reads *निर्हन्तव्य-*. ४. The text reads *तेनायमाक्रान्तो* and except A. and I. all omit *अयं*.

(४) मलावहेषु प्रेकीर्णकेषु च । (५. अध्या० ३३) मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम्—इत्यातिपातकानि । (१. अध्या० ३४) ब्रह्म-हत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्—इति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च । (२. अध्या० ३५) यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चा-त्रिगोत्राया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । (१) कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः—इत्येतौ सुरापानसमौ । (२) ब्राह्मणे-भूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृपपत्न्यभिगमनं गु-रुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-मातृष्वसृगमनं च । (५) श्रोत्रियत्विगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च । (६) स्वसुःसख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमारी रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्र-जिताया निक्षिप्तायाश्च । (७)

‘अनुपातकिनस्वेते महापातकिनो यथा’ ।

(वि. स्मृ. ३३. १-५; ३४. १; ३५. १-२; ३६. १-७)

१. B. D. and J. insert अवकीर्णकेषु and C. E. F. G. and . अवकीर्णकरणेषु between प्रकीर्णकेषु and च. २. The text reads द- for कूट-. ३. The text reads ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं इत्येतेयसमम्. ४. Between कुमारीः and रजस्वलायाः the text inserts न्यजायाः.

इति । मनुरपि—

‘गोवधोऽयाज्यसंयोज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।

गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्याया-ऽभ्योः सुतस्य च ॥

*परिवित्तिता चोनुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥

कन्याया दूषणं चैव वधुषित्वं व्रतच्युतिः ।

तटाकाराम-दाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याऽध्यापनमेव† च ।

भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥

सर्वाङ्गैरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।

हिंस्रौषधीनां स्वयाजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥

इन्धनार्थमशुष्काणां दुमाणामवर्पातनम् ।

आत्मार्थं च क्रियाऽऽरम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥

* कनीयसा सहोदरेण भ्रात्रा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तिता कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वम् । तयोश्च कन्यादानं तयोरेव विवाहहोमादियामे स्वाविज्यं च उपपातकं भवति इत्यर्थः ।

† प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं भृत्या अध्यापनं प्रति नियत वेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं भृतादध्ययनं एते द्वे अपि निषिद्धे ।

१. The text reads -संयोज्य-पारदार्यात्मविक्रयः. २. C. E. F. G. H and J. read परिवित्तितानुजेन, I. परिवित्तितानुजेन and the text परिवित्तितानुजेऽनुजे. ३. The text reads वधुषित्वं व्रतलोपनम्. ४. All, except A. I and the text read भृताध्यापनम्. ५. B. and D. read भृतकाध्ययने दानम्. ६. I. reads सर्वाङ्गैरेषु. ७. All, except A. I. and the text read हिंस्रौषधि-लिखाजीवो. ८. B. and D. read उपपातनम् for अवपातनम्. ९. B. and D. read निन्दितान्नादिकं.

अनाहिताग्निता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया ।
 असच्छास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥
 धान्य-कुप्य-पशुस्तेयं मद्यपत्नीनिषेवणम् ।
 स्त्री-शूद्र-विद-क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥
 ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यो घ्रातिरग्रेय-मद्ययोः ।
 जैहयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥
 खरा-ऽश्वोष्ट्र-मृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
 सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीना-ऽहि-महिषस्य च ॥
 निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
 कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
 फलैधः-कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥
 (म. स्मृ. ११. ५९-७०)

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

'स्कृन्दितं व्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा ।
 कामतो ऽकर्मितः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः' ॥
 इति । अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः—
 'यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्' ।

(वि. स्मृ. ४२. १)

१. The text reads स्तेयम् for स्तैन्यम् and omits च. २. B. D. d G. read कौशील्यं व्यसनक्रिया, C. E. F. and H. कौशील्यं व्यसनक्रिया and J. कौशल्यं व्यसनक्रिया. ३. H. reads तु यः कृत्या; while B. C. D. E. F. G. and J. read रुजःकृत्यं. ४. B. and read अजाविकपयः. ५. B. D. G. H. and J. read सङ्करीकरणं. ६. H. reads मलावहम्, but it gives मलावहम् in the margin. J. reads भयावहम्. ७. C. E. F. G. and H. read खण्डितं व्रतिना and J. reads खण्डितव्रतिना. ८. C. E. F. H. and J. read कामतो नामतः.

उदकमुदकदानम् । अग्निं अग्निदानम् । अश्रुपातं चेति
चकारेण शववहनादिकं समुच्चिनेति । न कारयेत् न कुर्या-
दित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘शस्त्रमुद्धन्धनं जलम्’।

इत्याद्यनुक्रम्य

‘पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः’।

इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्—

‘पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्’॥

इति । [शोतातपोऽपि—

‘वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ’ ॥

(अ. स्मृ. ७. ७)

इति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

‘पाषण्डघ्ननाभिताः स्तेनाभर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ’॥

(या. स्मृ. ३. ६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-स्त्रिया-जलैः ।

१. The parenthetically shown portion does not appear in all except A. and I., and we think it unnecessary here, as it occurs in the foregoing chapter.

छदूरात् परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ।
 नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ॥
 निगृहीतश्च यो राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ।
 परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ॥
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विप्रहम् ।
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् चण्डालादीन् समाश्रिताः ॥
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् ।
 गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
 कुसीदजीविनो येषपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।
 मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः ॥
 ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
 एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।
 तप्तकृच्छ्रयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥

इति । विष्णुपुराणे—

‘भार्या-पुत्रव्रिहीनाश्च ह्यभिसंस्कारवर्जिताः ॥
 पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः ।
 अभिना भृगुपातेन ह्युद्धन्धेन जलेन वा ॥
 दान्तिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा ।
 चोरान्त्यजाति-चण्डालै रणे वाऽपि हताश्च ये ॥

आश्रकर्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते' ॥

इति ।] अपराशरै—

‘मृगभक्षणे चैव दावाग्नौ प्रहृतं यदि ।

शूलेऽप्यर्धं कबन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥

दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् ।

विद्युदग्नि-पयःपन्था-चण्डाल-ब्राह्मणैर्हृतः ॥

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्नि-जल-बन्धनैः ॥

तस्य पापविशुद्धयर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

एक-द्वि-त्रि चतुःपञ्च-षडब्दं पर्यवस्यति ॥

एतत्संवत्सरादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते ।

षण्मासात् द्विगुणं श्रोतं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ॥

चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् ।

चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।

उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ॥

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ।

ब्राह्मणेन वधे पाशे चण्डालस्य करेण वा ॥

आत्मनाशः सनिर्घाते गृह्वद्वाहयेत् द्विजम् ।

भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ॥

१. All of the following 13 verses do not appear in Aparārka and those too which appear are not found in one place, some occurring in Â. P. and others in Ś. P. with slight differences.

क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 यदि कश्चित् प्रमादेन त्रियेताऽयुदकादिभिः ॥
 तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ।
 चण्डालाऽशनि-शस्त्राऽहि-दंष्ट्रि-शुद्धचम्बु-रज्जुभिः ॥
 वृक्षा-ऽश्म-विष-विषैश्च मृतानामात्मघातिनाम् ।
 नारायणबलिः कार्यो दुर्मरणेन मृतस्य च ॥
 जीवतो यद्वृतं प्रोक्तं मृते तद्विगुणं भवेत् ।
 अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम् ॥

ति ॥

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति—

बोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥ ३ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

तथाशब्देनाशौचोदकदानादिकर्तृन् समुच्चिनोति । तप्तकृ-
 लक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्—

‘एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा’ ॥

इति । एतानि दोहादीनि । तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । —तत्
 ‘मकारविषयम् ।

‘विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्’ ।

१. Except A. B. C. and D. all read आशौचोदकदानादिकम् for
 शौचोदकदानादिकर्तृन्. २. B. and D. omit यत्तु, and read -लक्षणं
 ब्रह्मपुराणेऽभिहितम् for -लक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्. ३.
 and D. read बाह्याग्नि. ४. F. reads कामकारकाविषयम्.

इति स्मरणात् । यच्च बृहस्पतिनोक्तम्—

‘विषोद्वन्धन-शस्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।

मृतो मेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाग्निप्रदस्तथा ।

सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्धयेत्तु पिण्डद्ये वा नराधमः’ ॥

इति यच्च यमेनोक्तम्—

‘गो-ब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्वन्धनेन च ।

पाशाञ्छित्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्’ ॥

(य. स्मृ. १. ५)

इति तदुभयमशक्तविषयम् । देश-काल-वयः-शक्त्या-
दीनां प्रायश्चित्ततारतम्यहेतुत्वात् । तथा च व्याघ्रैः—

‘देशं कालं वयः शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।

अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्करणं वदेत्’ ॥

इति । शक्त्यादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चि-
त्ततारतम्यकारणम् । अत एव प्रजापतिः स्पर्शाद्यन्यनिमित्ते
स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह—

‘तच्छ्रवणं केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्वु वा तथा ।

एकरात्रं तु नाश्नीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्’ ॥

इति । एवं निमित्तभूयस्त्वे भायश्चित्तभूयस्त्वम् । अत
एवाशेषाः प्रेतक्रियाः कुर्वन्तोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः—

१. B and D. substitute गौतमेन for यमेन, but the quotation occurs in Yama. २. B. and D. read प्रायश्चित्तार्थहेतुत्वात्. ३. G. reads व्यासः for व्याघ्रः. ४. B. D. and I. read निष्करणं for निष्करणं. ५. B. and D. read शक्त्यादितारतम्यमपि and omit निमित्ततारतम्यमपि. ६. G. reads तत्सर्वं. ७. I. reads बुद्धिपूर्वकम्.

‘य आत्मेत्यागिनां कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विजः ।

स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्’ ॥

(व. स्मृ. २३. १६)

इति । ‘प्रजापति’ ग्रहणमुक्तार्थे बुद्धिदाढ्यार्थम् । ततो विरोधिवचनानां विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा वास्माभिः प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

• उद्धन्धनन्यायं गोहतादिष्वतिदिशति—

गोभिर्हतं तथोद्धद्धं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥

संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निदाश्च ये ।

अन्ये ये वाऽनुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५ ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनदुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६ ॥

अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमितद् द्रष्टव्यम् । प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाशौचप्रकरणे स्माभिरुपवर्णितम् । पूर्वत्रोद्धन्धनविषये तप्तकृच्छ्रमात्रमुक्तम् । इह तु ब्राह्मणभोजनादिकमधिकमुच्यते—इति नाशङ्कनीयम् । परकर्तृकोद्धन्धनस्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहत-ब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च—परकर्तृकोद्धन्धने प्रायश्चित्ताल्पत्वमिति वाच्यम् । परकर्तृकोद्धन्धनप्रसक्तिं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां च्यव-
नोऽप्याह—

१. The text reads आत्मेत्यागिनः. २. K. and L. read साहकाश्च ये for अभिवाश्च ये. ३. I. reads -ऽपि for ये.

‘आत्मघातकस्पर्शन-दहन-वहनेषु तप्तकृच्छ्रं
चरेत् । वृष-गावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु ।’

इति ॥ ४-५-६ ॥

तप्तकृच्छ्रस्वरूपमाह—

अ्यहमुष्णं पिबेद्वारे अ्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

अ्यहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ७ ॥

षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ ८ ॥

इति । वायुभक्षणमुपवासः । तप्तशब्देन शीतकृच्छ्रो व्याव-
र्त्यते । तत्स्वरूपं च यमेनोक्तम्—

‘अ्यहमुष्णं पिबेदम्भस्यहमुष्णं घृतं पिबेत् ।

अ्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं अ्यहम् ॥

तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहृतम् ।

(य. स्मृ. १. १२-१३)

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘तप्तक्षीर-घृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१८)

इति तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा

१. I. reads -घातुक - for -घातक-. २. I. inserts अग्निः after आह and thus shows that the next four lines belong to Atri. Other MSS. by the omission of अग्निः render them as from Parāśara. These lines appear in Atri Samhita, but with certain differences in the readings; while in Parāśara Smṛiti they are exactly the same as given above.

पान्तपनं-महासान्तपनं-इति द्वैविध्यं तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्त-
कृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते ।
'पलं सुवर्णाश्चत्वारः' ।

(या. स्मृ. १. ३६३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

[उक्तं च-

• 'पञ्च गुञ्जात्मको माषो निष्को मासाष्टनिर्मितः ।

दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः संदा' ॥

इति ।]

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिबेत् ॥७-८॥

पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं
दर्शयति-

यो वै सर्माचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ ९ ॥

मासार्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।

अर्द्धमर्द्धमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥ १० ॥

इति । अत्र विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणम् । मनुष्यमात्रस्य
तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथा च मनुः—

‘यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैवं व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये’ ॥

इति ।

(म. स्मृ. ११. १८१)

१. All, except I. omit the portion enclosed in parenthesis. It is unnecessary as it produces redundancy of sense. २. A. B. D. K. L. and M. read संसर्गम्. for यो वै सम्. ३. K. L. and M. read अर्द्धमर्द्धम् for तदूर्ध्वं चैव. ४. B. and D. read एतत् for एव.

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं नि-
मित्तान्तरमाह—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्*॥२८॥

इति । चितेर्योग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारो-
पितो वृक्षः चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं
स्नाननिमित्तम् । तद् यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते तदा
संवावपि स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽह्नि' (व्या. स्मृ. ५९)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां

* जलमाविशेत् । इत्यनेन उद्धृतजलानिषेधोऽवगम्यते इति धरणी-
धरः । तथा च उष्णोदकनिषेधोऽप्यनेनैवावगम्यत इति सुष्टूक्तं भवति ।

१. B. C. D. and F. add तत् before पूर्वम्. २. I. reads निमित्तान्तराणि
and B. and D. नैमित्तान्तरम् for निमित्तान्तरम्. ३. M. reads चित्तिस्थश्च for
चित्तिर्यूपश्च. ४. Except A. G. E. H. and I. all others omit चैत्यवृक्षः;
while B. D. E. H. and J. read चैत्यादयः for चित्यादयः. ५. B. and D.
omit the following :—

स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽह्नि' (व्या. स्मृ. ५९)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां
मध्ये द्वाऽस्थिसंचयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन् काले रोचनं स्नाननिमित्तम् ।
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं रोचनं स्वाचमनस्यैव निमित्तम् । ननु स्नानस्य ॥२९॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि.

६. M. reads पूर्वम् for ह्यूर्ध्वम्; while K. and L. स्मृतम् for भवेत्.

दिनानां मध्ये यदोऽस्थिसञ्चयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन्काले
रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं त्वाचमनस्यैव
निमित्तम् । ननु स्नानस्य ॥ २९ ॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तं तदयुक्तम् ।
उदकस्य शुद्ध्यभावात् । तदाह पैठीनसिः—

‘अपेयं तु तर्दो तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्तव्यं तथैवाचमनक्रिया’ ॥

इति । तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते?—इत्याशङ्क्य
सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह—

सर्वे गङ्गासमं तोयं* राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नान-दानादिकर्मसु ॥ ३० ॥

इति । सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्य-

* ‘सर्वं गङ्गासमं तोयम्’—इत्यनेन पूर्वनिमित्तकं पावित्र्यं गङ्गासम-
त्वेन रात्रिस्नानार्हत्वं चोक्तम् । तत्र गङ्गायां कालनियमो नास्ति । यथोक्तं
महाभारते अङ्गरूपणगन्धर्वप्रत्यर्जुनेन—

‘समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते—

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

भुक्तो वाऽप्यथ वाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।

न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम्’ ॥

(म. भा. १. १७०. १६-१७)

इति । ग्रहणे गङ्गासमत्वात् सर्वेष्वपि अलाशयेषु रात्रौ स्नानं न दो-
षावहमित्यर्थः ।

१. G. reads यथा for यथा. २. G. omits तु. ३. I. reads स्नातव्यमित्युक्तं
व्युक्तम्. ४. I. reads तथा for तदा. ५. K. and L. read सोमग्रस्ते for
सोमग्रहे.

शुद्धिदोषः ॥ ३० ॥

सोमग्रहादीनां यथा उदकप्राशस्यहेतुत्वं तथा कुशाना-
मप्याह—

कुशैः पूतं तु यत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानसमं भवेत् ॥ ३१ ॥

इति । कुशैर्मार्जनं कृत्वा मन्त्रस्नानं क्रियते तत् कुशपूतं
स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं तत् कुशोदको-
पस्पर्शनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाप्रैरुद्धृतं बिन्दु-
जातं कुशोद्धृततोयम् । ततोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ॥ ३१ ॥

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्य-
नुज्ञातुमध्ययनाभावं निन्दति—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।

वेदं चैवानधीयानास्सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ ३२ ॥

इति । उभयोः सन्ध्योर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्नि-
कार्यम् । तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्या-
दिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम् ॥ ३२ ॥

१. B, D, E, H, I. and J. read कुशस्य for कुशानाम्. २. K. and L. read कुशैः पूतं भवेत्, B, D, C, E, F, H. and I. कुशपूतं तु यत्, and G. कुशपूर्वं तु यत् All for कुशैः पूतं तु यत्. ३. Except A, K. and L. all others read कुशेनोद्धृततोयं यत् for कुशेन चोद्धृतं तोयं. ४. M. substitutes स्पृशत् for भवेत्; while G. omits -समं and reads भवेदिति. ५. I. omits मन्त्र- and adds यत् after क्रियते. ६. Except A. and L. all read कुशमार्जनाद्यर्थं for मार्जनार्थं. ७. C. and F. read अग्निदोषम् for अ-
ग्निकार्यम्.

एकदेशाध्ययनमभ्यनुजानाति-

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं नै शक्यते ॥ ३३ ॥

इति । न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य-सन्ध्योपासनयोरप्येक-
देशानुष्ठानं शङ्कनीयम् । प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्यसम्भ-
वात् । क्वचित्तद्वर्जनस्य नास्तिक्या-ऽऽलस्यादिमूलकत्वात् ।
वृषलभीतिन वृषलत्वाद्भीतिनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति-

शूद्रान्नरसपुष्टस्याऽप्यधीयानस्य नित्यशः ।

जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥ ३४ ॥

इति । अध्ययन-जप-होमास्तावदशेषपापक्षयहेतुतया प-
वित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु डिण्डिमः । तथाच मनुः-

‘वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि’* ॥

(म. स्मृ. ११. २४५)

* वेदाभ्यासादीनि ब्राह्मणस्य नित्यानि । न तेषां पापप्रणोदनार्थत्वं
युक्तम् । तथापि प्रकारान्तरेणात्रोक्तम् । येषां पापानां शास्त्रकृद्भिः प्राय-
श्चित्तं नोक्तं तेषां, अप्रत्ययकृतानां, प्रतिभूतानां च वेदाभ्यासादिना निवृ-
त्तिर्भवतीति विज्ञायते । ‘महापातकजान्यपि’ इत्यनेन महापातकजनिता-
वान्तरपापानि नश्यन्ति । न महापातकानीति निष्कृष्टोऽर्थः ।

१. I. reads कियत्वा- for एकदेश- २. B. and D. read न लभ्यते for न
पाक्यते. ३. G. reads प्रायश्चित्तरहितत्वेन and J. प्रयोगरहितत्वेन. ४. Except
A. E. H. and I. all read अशक्य- for अशक्य- ५. M. reads उक्ता for
ऊर्ध्वा; while A. substitutes हि for अपि. ६. L. reads डिण्डिमः for
नियमः. ७. E. does not insert तथा च मनुः.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्वा नपि हुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः’* ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘यथाग्निर्वायुना ऽऽह्मातो हविषा चैव दीप्यते ।

एवं जप्यपरो नित्यं ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते’ ॥

(व. स्मृ. २३. १६)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘वैश्वानरीं ब्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।

ऋताकृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्’† ॥

इति । यस्तु नैरन्तर्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्व्रतेन पुष्टो भवति तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयो अपि न पावयितुं क्षमाः तस्मान् शूद्रान्नं ग्रत्नेन वर्जयेदित्याशयः ॥ ३४ ॥

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३५ ॥

इति । शूद्रान्नं व्याख्यातम् । एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह-

* अत्रापि ‘कर्मजं दोषम्’—इत्यनेन अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यैव दोषस्य ग्रहणं कार्यम् ।

† वैश्वानर्यादय इष्टयः आहिताग्नेः । वेदज्ञानं जप्यं च अनाहिताग्नेः इति यथाधिकारं सम्भवत्येव ।

१. B. and D. read पीता, C. E. F. H. I. and J. पूतो and G. धूतो for ध्मातो. २. We follow here A. and the text ; while all others substitute तथ for एवं and मन्त्रयुक्तः समाहितः for ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते. ३. I. reads पूतयितुं C. F. and H. प्रापयितुं for पावयितुं ; while J. ऊर्ध्वं पारयितुं for the same. ४. Except A. B. and D. all others substitute अपि for एव. ५. G omits शूद्रेण ; while except J. all others do not insert शूद्रान्नं व्याख्यातम्

वासः शूद्रसम्पर्कः । कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह
 रुदाचिदेकस्मिन् शकटादाबुपवशेनं सहासनम् । पुराणश्रवणा
 देजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् वाग्मिणः शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्ति-
 र्तानागमः । एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि
 [रुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ॥ ३५ ॥

वर्ज्यान्तरमाह—

यः शूद्रा पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ।

वर्जितः पितृ-देवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥ ३६ ॥

इति । यो^१ विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ निवसन्
 स्वकीयमेवात्रं शूद्रस्त्रिया पाचयेत्* यस्य च ग्रामे निवसतो
 अपि ऊढाऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति द्विविधोऽपि स विप्रो
 हव्य-कव्येऽनुष्ठानमयोग्यः सन्नरकमाप्नोति ॥ ३६ ॥

शूद्रान्नवत् सूतक्रान्नं निन्दति—

मृत-सूतकपुष्टाद्भो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।

अहं तन्न विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति ॥ ३७ ॥

* पूर्व एकादशेऽध्याये 'दास-गोपाल-नापित'—(प. स्मृ. ११, २१)
 —इत्यादिना दासादयः भोज्यान्तत्वेन परिगणिताः । तत्कथमत्र शूद्र-

१. I. reads पुराणादि- for पुराण- २. I. omits वाग्मिन् ; while except
 A. G. I. and J. others omit. प्राज्ञात्. ३. B. D. and H. substitute
 पितृ-देवस्ये for पितृ-देवेभ्यः; while M. does not insert this whole Sloka.
 ४. B. and D. omit यो. ५. J. substitutes पल्यादौ for परस्थलादौ and
 except A. and I. others omit परस्थलादौ. ६. I. reads अनुष्ठानायोग्यः
 for अनुष्ठानमयोग्यः and B. C. D. F. G. and J. read स नरकम् for सन्न
 नरकम्. ७. We follow here A. and M.; while all others read मृत
 सूतकपुष्टाद् द्विजः. ८. B. C. D. E. F. G. and H. read शूद्रान्नभोजनम्, I.
 K. and L. शूद्रान्नभोजनम् and M. शूद्रान्नभोजने all for शूद्रान्नभोजनः.
 ९. C. F. G. J. K. and L. read अयं तन्न, M. अहं तन्न for अहं तन्न; while B.
 and D. अहं चापि न for the same.

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

श्वयोनौ सप्तजन्मो स्यादित्येवं मनुब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इति । मृताशौचे जानाशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दशस्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्ट्याति सोऽयं मृत-सूतक-पुष्टांगो विप्रः बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितम् । न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृधादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च-गृधादिवाक्ये 'मनुब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं स्वाज्ञानमुपवर्णितमिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णने 'प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाहरणं प्रामाण्यदाढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्रान्न-सूतकान्नयोः कष्टत्वस्यात्यन्तं प्रमितत्वात् । तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ॥ ३७-३८ ॥ ६५५-४६

शूद्रार्थे होमानुष्ठानं प्रतिषेधति—

दक्षिणार्थ* तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।

ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३९ ॥

स्त्रीपाचितान्नस्य निषेधः—इति चेत् । नार्थं दोषः । दासाद्यतिरिक्तशूद्र-जातीयस्त्रिया एवायं निषेध इति समाधत्स्व ।

* अत्र 'दक्षिणार्थम्'—इत्युक्तेर्दक्षिणायहणमन्तरा होमो न दोषावह—इति न शङ्कनीयम् । शूद्रस्याभिसाध्ये कर्मण्यधिकाराभावात् । तत्करणे होमकर्तुर्दोषोऽस्त्येवेति सुधियो विदाडुर्वन्तु ।

१. G. and M. read सप्तजन्म स्यात्, I. reads सप्त जन्मानि for सप्तजन्मा स्यात्. २. We follow here only A. ; while J. reads शूद्रान्नसपुष्टाङ्गः and all others शूद्रान्नपुष्टाङ्गः for मृत-सूतकपुष्टाङ्गः. ३. Except A. all others read -वाक्यं for -वाक्ये. ४. G. and H. read अभिधानपूर्वकं for अभिधानात्पूर्वकं. ५. C. and F. वर्णन- and I. वर्णनेन both for वर्णने. ६. I. reads प्रतिपादितस्यात् for प्रमितस्यात्.

इति । यो विप्रः शूद्रादक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्ति-
ष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र
त्यवायः । शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ॥ ३९ ॥

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद् द्विजः ।

भुञ्जानो हि वदेद् यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति । यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं* तपोरूपेण स्वीकृत्य
वर्त्तते स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् ।
यदि प्रमादाद्भोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत् तदानीमवशिष्टमन्नं
परित्यजेत् न तु भुञ्जीत ॥ ४० ॥

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति—

अर्धे भुक्ते तु यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

हतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत् ॥ ४१ ॥

इति । कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः
प्रागेव तत्पात्रमुद्धृत्य जलं यः पिबेत् तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं
च देवान् पितॄन् न तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पात-
यित्वोपघातयेत् ॥ ४१ ॥

* प्राणाहुतिग्रहणपर्यन्तं मौनं नित्यम् । तदन्तरं भोजनसमाप्तिपर्यन्तं
यमौनं तदैच्छिकं व्रताङ्गं वा भवति ।

१. J. reads वर्जयेद् द्विजः for परिवर्जयेत्. २. E. and I. read तत्रा for तदानीं. ३. E. and I. do not insert न तु भुञ्जीत. ४. G. reads अर्धे भुक्त्वा तु, B. and D. अर्धभुक्तौ तु, C. and F. अर्धभुक्त्वे तु and I. अर्धभुक्ते तु all for अर्धे भुक्ते तु. ५. L. reads हतदैवं and चैव घातयेत् for हतं दैवं and चोपघातयेत्. K. also substitutes चैव घातयेत् for चोपघातयेत्. ६. I. reads भवघातयेत् for उपघातयेत्.

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।

स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नः स खलूच्यते ॥ ४२ ॥

इति । एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदि-
तरभोजनसमाप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्ते 'चुलकं'
पीत्वोत्तिष्ठति तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादि-
शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ ४२ ॥

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात् पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति—

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ ४३ ॥

इति ॥ ४३ ॥

अस्नातभोजनादिकं निषेधति—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजत्वाऽग्निमहूय च ।

पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपविना तथा ॥ ४४ ॥

इति । यद्यपि स्नान-जप-होमानां भोजनकालात् प्राचीन

* 'चुलकं' उत्तरापोशनम् । यद्यप्यत्र मूढादिशब्दप्रयोगेण महत्
निन्दावगम्यते तथापि न तस्य कश्चिदपि दोषोऽभिहितः । अत ए
उत्थानं शिष्टसम्प्रदायविरुद्धमित्येवेति प्रतिभाति ।

१. M. does not insert this Sloka. २. K. and L. substitute तु for च
३. I. substitutes च for स. ४. I. reads उदकं पीत्वा तिष्ठति for चुलकं पी-
त्वोत्तिष्ठति. ५. B. and D. read भोजनेषु. ६. B. and D. read स्वस्तिम् for
अग्निम्. ७. H. and M. do not insert this Sloka; while K. and L. read
स्नात्वा नैव च for अस्नात्वा नैव. ८. G. reads अहुत्वा for अजत्वा and a
others except A. and J. substitutes अग्निमपूज्य; while I. ऽऽज्यमहू-
both for अग्निमहूय.

काले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं तथापि कदाचित्
केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः
प्राप्तः स्यात् तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा
पत्रावल्यया भुञ्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुञ्जीत । न तु पृष्ठभागे ।
तथा रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ॥ ४४ ॥

अथा अहारादिना धनार्जनं प्रतिषेधति—

गृहस्थस्तु देयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।

पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥ ४५ ॥

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।

अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४६ ॥

इति । गृहस्थः पुत्र-मित्र-कलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्य-
नया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्ध्ये ध-
र्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् ।
एवं च सति न्यायवर्त्ती सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन
बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपार्जितेनैव याजना-
दिसाध्येन वित्तेनात्मनः कुटुंबस्य च रक्षणं कर्त्तव्यम् । यस्त्व-

१. M. reads यदा for दया-. २. E. H. M. read पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं for पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं. ३. I. and J. read तु बुद्धिमान्, G. स बुद्धिमान् for सुबुद्धिमान्. ४. K. and L. read स्वात्मरक्षणं, G. आत्मरक्षणम् and M. ज्ञानरक्षणम् for ह्यात्मरक्षणम्. ५. B. and D. read गृहस्थस्य, G. and H. गृहस्थैः both for गृहस्थः. ६. C. E. F. and H. read बुद्धिमान् for बुद्धिमान्. ७. C. and F. read आत्मार्यं कुटुंबस्य, I. आत्मरक्षणं for आत्मनः कुटुंबस्य च रक्षणम् and E. G. H. and J. आत्मार्यं कुटुंबस्य for the same. B. and D. follow our reading, but omit च.

न्यायेन चौर्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत् स दैवे
पित्र्ये च कर्मण्यनर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्—

‘वृद्धौ च माता-पितरौ सेती भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुस्मृती* ॥

(म. स्मृ. ११. ११)

इति तदापद्विषयम् ॥ ४५-४६ ॥

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते—

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत्तु नित्यशः ॥ ४७ ॥

इति । इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला
कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु
सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेण मार्गेण
प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत्पालको
भिक्षुः । महोदधिर्लवणसमुद्रादिः । एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टा
पुनन्ति । कुश-हिरण्यादयो द्रष्टव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धार
णादिकमपेक्षन्ते । न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्ष
ण्याय दृष्टमात्राः इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह—

* उदाहृतोऽयं श्लोकः पूर्वमाचारकाण्डे (प. १९८ पं. १४) अ
चाचार्येण मनुकृतेनोदाहृतः तथापि नायं मनुस्मृतिपुस्तकेषु सर्वत्रोप
भ्यते । नापि टीकाकृद्भिर्व्याख्यातः । काचित् ‘भृत्यानामुपरोधेन’ (।
स्मृ. ११. १०)—इत्यस्मादग्रे दृश्यते ।

१. B. D. and I. substitute साध्वी for सती. २. I. reads पश्येत्तु
पश्येत्तु.

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४८॥

इति ।

‘योऽश्वत्थः शमीगर्भः’ ।

(तै. ब्रा. १. २. ८.८)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमन्येनोपयुक्तेः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पञ्चरागादिः ॥ ४८ ॥

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह—

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्वितम् ।

तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ ४९ ॥

इति । एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रणरहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते तावद्भूप्रदेशो दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्तरमाह—

‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा त्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

वितस्तिर्द्वितयं हस्तमिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं^१ निवर्तनम् ॥

पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतत् गोचर्म कीर्तितम् ॥

(म. स्मृ. १२. ७-८)

इति । वृद्धमनुः—

१. Except A., all others read त्रिंशतं तु समन्ततः; while G. त्रिंशतं तु.

‘सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म देता पापैः प्रमुच्यते* ॥
(म. स्मृ. १२. १०)

इति ॥ ४९ ॥

पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं विधत्ते—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
एतद्गोचर्मदानेन† मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ५० ॥

इति । मनो-वाक्काय-कर्माणि व्यापारास्तेभ्यो जातानि
मनो-वाक्काय-कर्मजानि । नचैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन
व्यवास्थितानां साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त—इति वाच्यम् । अत्य-
न्तावृतानां मानसानामीषदावृतानां वाचिकानां संकृत्कृतानां
कायिकानां च समत्वसम्भवात् ॥ ५० ॥

* विज्ञानेश्वरस्विदमेव वाक्यं बृहस्पतिनाम्नेदाजहार (आचाराध्याये
२१० श्लोकव्याख्यायाम्) । तत्र ‘पापैः प्रमुच्यते’ इत्यस्य स्थाने ‘स्वर्गो
महीयते’ इति भेदः ।

† यद्यपि गोचर्मप्रमाणं तत्र तत्र मतभेदात् विभिन्नमानं दृश्यते त-
थाप्यन्यतमग्रहणान्न दोष इति सिद्ध्यति । ब्रह्महत्यादिरित्यादिशब्दात्
सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुतल्पगमनानां ग्रहणम् । नतु संसर्गस्य । तस्-
कलौ महापातकत्वस्य निषिद्धत्वात् । आदिशब्देन विवक्षितग्रहणे सर्वश-
ब्दग्रहणं महापातकसमानानामुपसङ्ग्रहार्थम् । मनो-वाक्काय-कर्मजैरित्य-
स्य मनसा सङ्कल्प्य वाचाऽभिलष्य कर्मणोपपादितैरित्यर्थः । तेन काय-
कृतत्वं लभ्यते । तथा च कामकृतेषु महापापेष्विदं प्रायाश्चतं कर्तव्य-

१. C. H. F. read दाता for दत्त्वा, B. and D. दानात् for the same. २. B
and D. read पापक्षयार्थे रोगिणां चर्मदानं, C. and F. पापक्षयकामिनां गोचर्म
दानं, G. पापक्षयाय रोगिणां गोचर्मदानं. J. पापक्षयरोगिणां चर्मदानं all for
पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं. ३. K. and L. substitute पातकैः for किल्बि-
षैः. ४. G. and J. read निष्कृतिहेतुः for निवृत्तिहेतुः. ५. B. and D. d
not insert सकृत्.

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह—

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥ ५१ ॥

इति । विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिः पात्राति-
शयविशेषणैः प्रत्येकं सम्बन्ध्यते । तथा च सति यस्य
महत् कुटुम्बं दरिद्रं चाधिकं बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वम-
तिशयितं तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं
भवति ॥ ५१ ॥

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह—

वापी-कूप-तडागाद्यैर्वाजपेयशतैर्मखैः* ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुद्ध्यति ॥ ५२ ॥

इति । वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु
प्रसिद्धम् । तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधि-
क्यं प्रतीयते । न च सर्वात्मना* शुद्धिर्नास्तीत्येवम्परमिदं

मिति । अन्यथा मनोवाग्व्यापारयोः पातित्यानाधायकतया तयोर्ग्रहणम-
र्थकं स्यात्—इति सुधियो विचारयन्तु ।

* केचन पूर्वोक्तगोचर्मप्रमाणभूमिहरणदोषस्य निवृत्तिर्न भवतीत्याहुः।
न तत्र मूलं पश्यामः ।

१. E. G. and H. read तद्व्यवृद्धिकारकम् for तद्दानं शुभकारकम्. २. H. substitutes पात्रातिशय- for पात्रातिशय-; while B. C. D. E. F. G. and I. omit पात्रातिशय-. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read दारिद्र्यादिकं for दारिद्र्यं चाधिकं; while J. reads दारिद्र्यमधिकं बहुवेदपाठत्वात् श्रोत्रियता बह्वी and H. बहुवेदपाठे च श्रोत्रियत्वं for बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं. E. does not insert अतिशयितं. ४. I. and J. read -शतैरपि for शतैर्मखैः; while M. does not insert this śloka.

वचनम् । तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये
तत्पाठानुपपत्तेः ॥ ५२ ॥

अथ रजस्वलाविषये कञ्चिद्विशेषमाह—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥ ५३ ॥

इति । रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत
आरभ्य अष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति चेत् तदा स्ना-
नमेवाचरेत् । न तु त्रिरात्राशौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं
रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्तव्यम् ॥ ५३ ॥

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चाण्डालादीनां व्यवधाने
देशपरिमाणमाह—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चाण्डाल-सूतिकोदक्या-पतितानामधः क्रमात् ॥ ५४ ॥

इति । अधःक्रमाद्विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनी-
यम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन । उदक्याया युगद्वयेन ।
सूतिकाया युगत्रयेण । चाण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युग-
परिमाणं लोकव्यवहारादवगन्तव्यम्* ॥ ५४ ॥

* युगपरिमाणमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे —

‘द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्म्यतीर्थीदिवेष्टनम् ।

चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च’ ॥

(मा. पु. ४९. ३९)

१. G. substitutes किञ्चित् for कञ्चित्; while B. and D. रजस्वलावि-
षयकविशेषमाह for रजस्वलाविषये कञ्चिद्विशेषमाह. २. E. G. and M
read आषोडशदिनात् for अष्टादशदिनात्. ३. B. and D. substitute उश-
ना मनुब्रवीत् for उशना मुनिरब्रवीत्. ४. G. and H. read षोडशदिनात् for
अष्टादशदिनात् and E. and H. रजःस्नाता for रजस्वला; while I. omits चैत्
५. G. reads युगादीनां परिमाणं for युगपरिमाणं.

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह—

ततः सन्निधिमात्रेण सचैलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि ॥५५॥

इति । मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव । स्पर्शेऽपि अकामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते द्वैगुण्यं शुद्ध्यन्तरं वा द्रष्टव्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शाभावे स्नानाभावः । यथासम्भवव्यवधानस्य संवर्त्तनाभ्युपगतत्वात्—

‘संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।

हृद-पट्टनमार्गे च सम्भवं तु यथा भवेत्’ ॥

(सं. स्मृ. १८९)

इति ॥ ५५ ॥

अथ तडागादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति—

विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥५६॥

इति । ‘ज्ञानानि पञ्च पुण्यानि’ (प. स्मृ. ००)—इत्यारभ्य

इति तथा च मेदिन्याम्—

‘युगो रथ-हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु ।

युगे हस्तचतुर्ङ्केऽपि वृद्धिमानौषधेऽपि च’ ॥

(गान्तवर्गे १७)

इत्यादिभिः हस्तचतुष्टयं युगमिति सिद्ध्यति ।

१. E. reads -भावेऽशुद्धिमाह for -भावे शुद्धिमाह and II. भावेऽप्यशुद्धिमाह.
२. G. reads अभ्यनुज्ञातत्वात् for अभ्युपगतत्वात्. ३. I. reads पात्रेषु for हस्तेषु. ४. G. reads -दुर्लभः for दुर्बलः. ५. C. and E. read अयोनौ for श्वयोनौ.

‘श्वयोनौ जायते ध्रुवम्’—इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण यो ऽयमा-
चारशेषः प्रतिपादितः तस्य सर्वस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण
कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्च्यते । न चैवं सति पुनरुक्तिः शङ्क-
नीया । मूलवचनेषु तत्रैव सङ्गृहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात् ॥५६॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः ।

तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाज्जायायास्तु अगम्यताम् ।

पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५७ ॥

श्रान्तः क्रुद्धस्तमोन्धो वा क्षुत्पिपासा-भयार्दितः ।

दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५८ ॥

उपस्पृशेत्त्रिषवणं महानद्युपसङ्गमे ।

चीर्णान्ते चैव गां दद्याद्वाह्यणान् भोजयेद्दश ॥ ५९ ॥

इति । यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां
प्रतिजानीयात्—‘अतः परं त्वां न गमिष्यामि । त्वं मम माता भ-
गिनीति’ । पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदी-

१. B. and D. omit नात्र पुनः. and I. प्रपञ्चितः for प्रपञ्च्यते. २. I repeats तत्र. ३. B. C. D. E. G. and J. substitute प्रयात् for ब्रूयात्; while I. भार्याया मातृगम्यताम् for जायायास्तु अगम्यताम्. M. reads this line as follows:—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् भार्यां प्रतिज्ञायाम्यगम्यताम् ।

B. and D. substitute न गम्यताम् for अगम्यताम्. ४. M. reads तां गन्तुं for चेदेनां. ५. B. and D. read श्रान्तः, G. and F. स तु and K. and L. आर्त्तः all for श्रान्तः; while M. reads तमोन्धोन्ध्या for तमोन्धो वा. ६. B. C. D. E. F. G. H. and J. substitute वा for तु. ७. J. reads उपवासः for उपस्पृशेत्. ८. I. and J. read महानद्योस्तु for महानद्युप-. ९. J. read चीर्णे चैव तु for चीर्णान्ते चैव. १०. H. and J. insert क्रुद्धः after यः and then again after निमित्तेन. ११. G. reads क्रोधास्तमये for क्रोधापशमे

च्छति तदा पर्वदग्ने स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । 'अहं शपथ-प्र-
तिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन गृहव्यापारेण वा श्रान्त आसम् ।
मदीये वचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावे
ऽपि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम् । क्षुधा-पिपा-
सया राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अत एवमादिदोष-
प्रयुक्तमिदमगम्यताप्रतिज्ञानम् । नतु विवेकपूर्वकम् । तस्माद-
स्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्त'-इति । यस्तु दानं
करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तथैवाशया समागतार्ये ब्रा-
ह्मणाय किमपि न प्रयच्छति, तथा काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य
यथाकर्तव्यं किञ्चित् दूरं गत्वा पश्चाद् अश्रद्धां प्रासस्तत् पुण्यं
न करोति तेष्वेतेषु त्रिषु निमित्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चि-
तमाचरितव्यम् । द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नान-
पूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात् । चतुर्थदिने गां दद्यात् दश ब्राह्म-
गांश्च भोजयेत् ॥ एतेष्वव्यनिमित्तेषु वर्णभेदेन प्रायश्चित्त-
माह यमः—

‘स्वभार्या तु यदा क्रोधादगम्येति च यो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान् नव ॥

षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत् ।

(य. स्मृ. ६. १३)

इति । 'एतस्य कार्यस्या-करणे चतुर्षु वर्णेषु अन्यतमं हतवा-

१. G. and J. read तथैवाश्रमसमागताय for तथैवाशया समागताय; while C. D. E. and F. read तथैवा- for तथैवा-. २. G. and J. omit यंश्चित्. ३. I. omits एतेषु and B. and D. निमित्तेषु. ४. B. and read एतेष्वव्यनिमित्तेषु, J. एतेष्वनिमित्तेषु and G. एतेष्वेव निमित्तेषु for एतेष्वव्यनिमित्तेषु, but these are incorrect. ५. I. reads अगम्येति नरो for गम्येति च यो. ६. J. substitutes अस्य for एतस्य.

नस्मि'—इति शपथं कृत्वा येस्तत् कार्यं न करोति तस्य प्रायश्चित्तं यम एवं आह—

‘विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नृपः ।

ब्रह्महा यावकात्रेण व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥

क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।

वृषलस्य त्रिरात्रं तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥

केचिदाहुरपापं तु वृषलस्य वधं मृषा ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तद्वस्तेन भवत्यसौ’* ॥

(य. स्मृ. ६. १६-१८)

इति । मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह—

‘वाग्देवतैस्तु चरुभिर्यजेरस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैनसस्तस्यै कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

* यः शपथं कृत्वा तत् कार्यं न करोति स ब्रह्महा भवति । एवमेव क्षत्रिय-शूद्रवधशपथं कृत्वा तत् कार्यं न कुर्वीत चेत् तत्तद्वर्णहन्ता भवति इति योजयेत् । शूद्रवधशपथो न दोषावह इति केचिदाहुः तन्न । यमसम्मतम् । यतस्तेन शपथेन सपुरुषः इतरवत् ‘तद्वः’ तं शूद्रं हन्तीति तद्वः भवति । शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तमस्यैव ततश्चैवमुक्तं भवति—वज्रयेण शूद्रहत्याशपथकरणे शूद्रेण च स्ववर्णस्येतरस्य वा हत्याशपथकरणे दोषोऽस्येवेति यमस्य मतम् ।

† यत्र साक्षिणोऽनृतं बदन्ति तत्र ते वाग्देवतैश्चरुभिः सरस्वतीं यरन् । अनवसावितान्नरूपपकौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । बहुवचननिर्देशादत्र कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयं वेदितव्यम् । कूष्माण्डा नाम मः

१. Except A. and I. all omit यः. २. Except A. and I. all others not insert एव. ३. B. D. and I. read तथा for चरेत्. ४. B. and read शूद्रश्चरेत्निवह for शूद्रहणश्चरेत्. ५. G. and I. read तस्मात् for यस् while I. कृतः and others हतः for तद्वः. ६. All, except C. F. G. & I. others read प्राग्देवतैः for वाग्देवतैः. ७. Except A. and the text others read तत्र for तद्वः.

कूटमाण्डैर्वापि जुहुयाद्धृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनापदैवतेन चै' ॥

(म. स्मृ. ८. १०५-१०६)

इति । प्रजापतिः—

‘अनृती सोमपः कुर्यान्निरात्रं परमं तपः ।

पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् सप्तवत्या घृतेन तु’ ॥

इति । प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीत आह—

‘प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा ।

स तप्तकुच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्’ ॥

इति । ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह—

‘त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।

मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥

। जुर्वेदे प्रसिद्धाः । ‘यद्देवा देवहेडनं’ (मा. सं. २०. १४) इत्येवमादयः । उदित्यृचा ‘उदुत्तमं वरुण पाशम्’—इत्यनया ऋचा वरुणदेवताकया । अपदैवतेन ‘आप्यायस्व’ इति तृचेन सूक्तेन । राघवानन्दस्तु ‘तदित्यृचा’ इति पाठमाश्रित्य—‘तदित्यृचा गायत्र्या । तदादिकेत्युक्तत्वात् उदुत्तमं वरुण पाशमित्येतया वारुण्या’ इति व्याचख्यौ ।

१. H. reads व्रतमस्मिन् for घृतमग्नौ. २. B, D, H. and I. substitute वा for वा and all others except A. and the text read वारुण्यब्रूचेन for वारुण्या तृचेन. ३. The text substitutes वा for च. ४. B. and D. do not insert प्रजापतिः. ५. B. and D. read अनृतोक्तौ तु समयः, C. and F. अनृते मः and G. H. and I. अनृतोक्तौ सोमपः all for अनृती सोमपः. ६. I. reads पूर्णाहुतीर् for पूर्णाहुति. ७. All, except A. and I. others read सप्त घृतेन तु for सप्तवत्या घृतेन तु. ८. B, D. and G. substitute च for वा. B. and D. read ब्रह्मचार्यवृते चरेत्, E. F. G. H. and I. ब्रह्मचार्यवृत्तं चरेत् and C. F. प्रत्याचार्यवृत्तं चरेत् all for अनृतोक्तौ व्रतं चरेत्.

अभ्यासे चैन्दवं प्रोक्तं नैष्ठिको द्विगुणं चरेत् ।

वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥

मांसाशनेऽनृतोक्तैः च शवनिर्हरणे तथा' ॥

इति । क्वचित्तु निमित्तविशेषे अनृतमपि बुद्धिपूर्वं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘वर्णिनां हि’ वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः’ ॥

(या. स्मृ. २. ८३)

इति । सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत । तत् पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतमपि वक्तव्यम्* । तस्य शुद्धये सारस्वतश्चरुर्निर्वाप्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावपि अनृतं वदेत् । तदाह व्याघ्रः—

‘यत्रोक्तावात्मनः पीडा नितान्तं तु भवेद्यदि ।

तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा’ ॥

इति ॥ ५७—५८—५९ ॥

* अन्यान्यपि निमित्तान्याह शुक्राचार्यः—

‘स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।

गो-ब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्’ ॥

(भा. पु. ८. १९. ४३)

इति । न जुगुप्सितं न दोषावहमित्यर्थः ।

१. Except A. B. and D. all others read चैन्दवं चैव for चैन्दवं प्रोक्तं
२. B. and D. read नैष्ठिके द्विगुणं भवेत्. ३. G. and H. do not insert!
४. Except A. B. and D. all others substitute तु for हि. ५. B. D. read सत्यपि भाषणे. ६. Except A. B. and D. all others omit अपि. ७. reads ब्राह्मः for व्याघ्रः, but it seems to be a mistake. ८. B. and substitute अत्र for तत्र. ९. We follow here A. B. and D.; all others read भवतीति चेत् for तु भवेद्यदि.

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ ६० ॥

इति । दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं त्वाचरति तस्य गृहे भुक्त्वा-दिनमेकमुप-वसेत् ॥ ६० ॥

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।

भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तराक्षरः ॥ ६१ ॥

इति । एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यद्वा एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिका-वधादिक्षुद्रपापजातं तत्सर्वं त्रिंशद्विंशत्यभोजनेन विगुह्यति । पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं बोधायनोऽप्याह—

१. C. and F. substitute वा for च. २. All others except A. and I. substitute नु for च. ३. K. and L. read अहोरात्रान्तराक्षरः, and M. reads अहोरात्रं नु वै नरः. ४. All others except A. G. and I. do not insert सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे and omit वा; while G. omits the whole portion; as—

एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं
पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः ।

५. B. D. and G. omit यद्वा; while B. D. substitute तत् पिपीलिका- for यत् पिपीलिका-. ६. G. inserts -महा- between -भुद्ध- and -पाप-. ७. I. reads त्रिंशद्विंशत्यभोजनेन शुद्धयति.

‘भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।

* यायावर-वनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥

एकाहधनिनोऽग्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।

कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽऽयः शुद्ध्यते त्रिभिः’ ॥

(बौ. स्मृ. ४. ५. २७-२८)

इति ॥ ६१ ॥

मरणकालोपहृतेः प्रायश्चित्तमाह—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ६२ ॥

इति । मरणकाले वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं मूत्रादिकमधो-
च्छिष्टम् । तयोरन्यतरद्यदा सम्पद्यते तदा संस्कर्त्ता पुत्रादिर्धना-
दिना प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् । मंचकादौ मरणम-
न्तरिक्षमृतिः । रजस्वला-सूतिका मरणमशौचमरणम् । तस्मिन्
द्विविधेषु मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह—

* ये प्रत्यहं धान्यपाच्चा कृत्वा पञ्चयज्ञादिविहितानुष्ठानपूर्वकं
गृहस्थधर्मानाचरन्ति ते यायावराः एकाहनिर्वाहपर्याप्तं धनं यस्य स
एकाहधनी तस्य । कपोतव्रतं कपोतवृत्तिः । सा च ‘उच्छ्रवृत्तिरिति
(भा. पु. ९. १८. २५ टीकायां) श्रीधरस्वामी ।

१. B. and D. read एकाहात् for एकाह-; while A. C. E. F. G. and I.
एकाह धनिनः for एकाहधनिनः. २. The text reads वृत्ति-for-व्रत.- ३. I.
reads शुद्ध्यति for शुद्ध्यते; while except A. and the text others read
द्विजः for त्रिभिः. ४. K. and L. read अग्नेच्छिष्टम् for अधोच्छिष्टम्.
५. Except A. all others omit अपि. ६. B. and D. omit-कृच्छ्रस्य
and read प्राजापत्यस्य.

कृच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
 पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसङ्ख्यया ॥ ६३ ॥
 द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् ।

इति । देवी गायत्री । तस्या अयुतसङ्ख्याको जपो दे-
 व्ययुतम् । स एकः प्रत्याम्नायः । प्राणायामानां शतद्वयं द्वि-
 तीयः प्रत्याम्नायः । अनार्द्र शिरो यस्याः सावनार्द्रशिरास्तस्य
 स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत् स्नात्वा तदद्भानुष्ठानं च वि-
 धाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत् । एवं-
 विधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः ।
 पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोदकवासाद-
 योऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उद्वासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

तिलहोमसहस्रं तु वेदस्याध्यायमेव च ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ॥

अन्यानि वा पवित्राणि समान्याहुर्मनीषिणः’ ।

इति ॥ ६३ ॥

अथ रेतस्खलनप्रायश्चित्तमाह—

१. F. K. and L. read कृच्छ्रो for कृच्छ्रं. २. M. reads -शतद्वयम्. ३. I. ends द्वियोजने for द्वियोजनं. ४. M. reads एवं for एकं. ५. B. and D. omit तस्य and read अनार्द्रशिरःस्नानम् for अनार्द्रशिरास्तस्य स्नानम्. ६. H. reads सतः for तथा. ७. G. reads युक्तं. ८. I. reads वेदाध्ययनमेव or वेदस्याध्यायमेव. ९. B. D. G. and J. read अन्या वा पावनी कार्त्तिकम्. १०. अन्यानि वा पावनानि for अन्यानि वा पवित्राणि.

गृहस्थः कामतः कुर्याद्रितसःस्खलेनं भुवि ॥६४॥
सहस्रं तु जपेदेव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ।

इति । अकामकृते याज्ञवल्क्य आह—

‘यन्मेद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोभिमन्त्रयेत् ।
स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये तेनानामिकया स्पृशेत्’ ॥
(या. स्म. ३. २७८)

इति ।

‘यन्मेद्य रेतः’

(तै. आ. १. ३०. २)

इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् ।

‘पुनर्मामैत्विन्द्रियम्’

(तै. आ. १. ३०. २)

इत्युपरितनो मन्त्रस्ताभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत
आदाय स्तनयोर्भ्रुवोर्वा मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिना
च प्रयत्नोत्सर्गे कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत्* ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेष्वान्द्रायणव्रतम्’ ॥

* ‘वारुणीभिः’ वरुणदैवत्याभिः ‘इमं मे वरुण’— इत्यादिभिः ऋग्भि
उपस्पृशेत् ।

१. M. reads सेचनं for स्खलनं. २. B. D. and E. read स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्ये
H. and the text स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्ये, G. and J. स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये al
for स्तनान्तरे भ्रुवोर्मध्ये. ३. H. reads पुनर्मामैवशुद्धिमिति for पुनर्मामैव
द्रियमिति. ४. G. omits the following portion :—

यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेष्वान्द्रायणव्रतम्’ ॥

इति । स्वमे तु काश्यप आह—

‘सूर्यस्य अर्चनमस्कारं स्वमे सिक्त्वा गृही चरेत् ।

५. H. and I. read -त्रयम् for -व्रतम्.

इति । स्वप्ने तु काश्यप आह—

‘सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादधमर्षणम्’ ॥

(का. स्मृ. ६. ११)

इति । ब्रह्मचारिणम्प्रति मनुराह—

‘स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्नामित्यृचं जपेत्’* ॥

(म. स्मृ. २, १८१)

इति । भयादौ प्रजापतिराह—

‘भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।
आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्नामित्यृचं जपेत्’ ॥

(प्र. स्मृ. ३. १९)

इति । नैष्ठिकस्य हारीत आह—

‘उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः’ ॥

इति ॥ ६४ ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह—

* पुनर्नामिति ऋक् उपरितनयाज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने निर्दिष्टा ।

१. C. F. read काश्यपः for काश्यपः. २. I. and F. substitute तु for त्रिः; while G. omits the following portion :—

‘स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्नामित्यृचं जपेत्’ ।

इति । भयादौ प्रजापतिराह—

‘भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।

चतुर्विद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ॥ ६५ ॥

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । ऋग्वेदोदयश्चतस्रो वेदाश्चतुर्विद्याः । ताभिरुपपन्न-
स्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन

‘चातुर्विद्यो विकल्पी च’

(अ. स्मृ. ३. १९)

इत्यादिरद्विरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दा-
शरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः । तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे
यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ॥ ६५ ॥

विधिवदित्युक्तम् । कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षया तदिति-
कर्तव्यतामाह—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् ॥ ६६ ॥

वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विर्वाजितः ।

इति । चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि
तेभ्यो विरुद्धानि विकर्माणि तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्म-
स्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतु-
बन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । छत्रोपानद्विर्वाजित इति न केवलं
भिक्षावेलायाम् । किन्तु मार्गगमनेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥

१. I. reads चतुर्विद्योपपन्ने तु. २. K. and L. read विप्रघातके for ब्रह्मघा-
तके. ३. I. and J. read ऋगादयः चतस्रो. ४. I. reads चातुर्विद्योपप-
न्नान् द्वाभ्यां च for चातुर्विद्यो विकल्पी च. ५. C. F. and G. omit समुद्रसेतुः
and C. and F. also omit तद्यात्रां. ६. B. D. and H. read चातुर्वर्ण्यं for
चातुर्वर्ण्यात्. ७. Except E. and I. others insert विकर्मस्थाश्च; while G.
reads विकर्मस्थः for the same. ८. I. omits मार्ग-; while G. substitutes
इति for अपि.

भिक्षमाणेन वक्तव्यमुक्तिप्रकारमाह—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥ ६७ ॥

गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।

इति । पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहं
अहं दुष्कृतकर्मेत्यादिवाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्या-
पने बाधमाहाङ्गिराः—

‘कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्धते’ ।

(अं. स्मृ. १.४७)

इति । दुष्कृतकर्मा, महापातककारको, ब्रह्मघातक इति
पदत्रयस्य महासामान्या-श्वान्तरसामान्य-तद्विशेषवाचित्वादपु-
नरुक्तिः ॥ ६७ ॥

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह—

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु* नगरेषु वा ॥ ६८ ॥

तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु वा ।

इति । बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थाप-
नाय कल्पितो व्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रा-
माद्वहिर्निवासोऽशक्यः । तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशाला-

* कतिपयजननिवासो ग्रामः । चातुर्वर्ण्यानेकजननिवासो नगरम् ।
गुन्यादिनिवासस्तपोवनं नैमिषादिकम् ।

१. B. and D. read the following line as follows:—

गृहद्वारेषु भिक्षामि तिष्ठामि ब्रह्मघातकः ।

२. C. and F. read अश्वान्तर-सामान्याभ्यां तद्विशेषवाचित्वात्. ३. K. and L.
read वापि for चैव. ४. M. reads तथा वनेषु for तपोवनेषु. ५. Except C.
and F. all others substitute च for both वा. ६. J. omits ग्रामान्. ७. B.
D. and G. read ऽशक्तः for ऽशक्यः also substitute तदा for तत्र.

देवायतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति तु व्याघ्रादिभ्यो
भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदी-प्रलवणेभ्योऽन्यानि तीर्था-
नि पम्पासरोवरादीनि ॥ ६८ ॥

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनम् । किन्तु निवास-
स्थानेष्वपीत्याह —

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥ ६९ ॥

दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।

रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम् ॥ ७० ॥

सेतुं* दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति । यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा

सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ॥ ६९-७० ॥

सेतुदर्शनानन्तरकर्तव्यमाह—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥ ७१ ॥

* 'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्'—इति सेतोर्विशेषण-
द्वयम् । स च सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः शतयोजनमायतः दीर्घः । यथा
श्रीमद्रामायणे—

'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।

ददृशुर्देव-गन्धर्वा नलसेतुं मुदुष्करम्' ॥

(वा. रा. ६. २२. ७२)

इति । रामचन्द्रेण समादिष्टेन नलनाम्ना वानरेण योज्यं काष्ठ-पाषाण-
दिसञ्चयः कृतः तेन सञ्चितं बद्धम् ।

१. L. omits तु. २. B. and D. read सेषु प्रख्याप्य यत्नेन, J. एतेषु ख्यापय-
न्नेन, K. and L. एतेषु ख्यापयन्नेनः all for एतेषु ख्यापयन्नेनः. ३. B. D.
G. H. I. J. and M. read -समादिष्टं for -समादिष्ट-. ४. Except H. all
others read सेतोर्विशेषणे for सेतौ दृष्टे. ५. B. D. G. and I. read सेतुदर्शनानं-
तरं for सेतुदर्शनानन्तर-. ६. K. L. and M. do not insert this line.

इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७१ ॥

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह—

यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ।

इति । अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे* श्रूयते—

‘सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन
ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं तरति तरति
ब्रह्महत्यां यो अश्वमेधेन यजते य उचैनमेवं वेद’ ।
(तै. सं. ५. ३. १२. १. २)

इति । तदुपासनं च—

‘उषा वा अश्वस्य’ ।

(तै. सं. ७. ६. २५. १)

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘तैत्तिरीयब्राह्मणे’ इत्येव वर्तते, तथापि
‘सर्वं वेत्याद्याभिः वाक्यं तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते न ब्राह्मणे । तदयं

१. Except I. all others omit स्पष्टोऽर्थः. २. E has in the margin:—

‘अनुपाताकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्धयन्ति तीर्थानुसरणेन वा’ ॥

इति । तत्र अश्वमेधः सार्वभौमविषयः ।

‘राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत’ ॥

इति श्रुतेः ।

We are unable to find out whether the above portion can be found in this book or others. ३. The quoted portion does not occur in Taittiriya Brāhmaṇa, but is found in Taittirīya Samhitā and the next sentence also in the Samhitā and not in Taittirīya Brāhmaṇa.

इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे* च प्रप-
ञ्चितम् ॥ ७१ ॥

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्तव्यमाह—

पुनः प्रत्यागतो वेश्मवासार्थमुपसर्पति ॥ ७२ ॥

सपुत्रः सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गाश्चैकशतं दद्याच्चतुर्विधेषु दक्षिणाम् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।

इति । ब्राह्मणानां प्रसादो नाम-विपापो विगुह्यस्त्वमसी-
त्येवमाद्युक्तिः । इदं च व्रतं गुणविहीनस्य ब्राह्मणस्य वधे द्रष्ट-
व्यम् । अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा गुह्यमवाप्नुयात्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २५०)

इति । विद्या-तपोयुक्ते पात्रे गो-भू-हिरण्यादिकं जीवनोपाय-
पर्याप्तं दद्यात् । वा शब्देन सर्वस्वं सपरिच्छेदं वा गृहं दद्यात् ।
तदाह मनुः—

लेखकप्रमादो वा माधवाचार्यस्यैव नाम विस्मृतिर्वेति न ज्ञायतेत्यलं महतां
प्रमादोद्घाटनेन ।

* ‘उषा वा’ इत्येतद्वाक्यं न तैत्तिरीयब्राह्मणे दृश्यते । अपि तु तै-
त्तिरीयसंहितायामेव वर्तते ‘तैत्तिरीयब्राह्मणे’ इति तु प्रामादिकमेवेति
प्रतिभाति ।

१. C. and F. read सहपुत्रः सह भृत्यैश्च, J. सहपुत्रः सभृत्यैश्च and K. L.
सपुत्रः सहभृत्यैश्च all for सपुत्रः सह भृत्यैश्च. २. B. D. and H. read चतुर्वि-
धेषु and E. I. चतुर्विधेषु for चतुर्विधेषु. ३. B. D. and I. omit
ब्राह्मणस्य. ४. C. and F. read घृतं for धनं.

‘सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्* ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

(म. स्मृ. ११. ७६)

इति । अपुत्रस्य सर्वस्वदानं पुत्रवतः सपरिच्छदं गृहदानमिति व्यवस्था ॥ ७२-७३ ॥

अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः ।
तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयान्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २४३.)

इति । स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपाल-ध्वजवान्—

‘कृत्वा शवशिरोध्वजम्’ ।

(म. स्मृ. ११. ७२)

इति मनुस्मरणाच्च ।

‘ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपाल-

मादाय तीर्थान्यनुसंचरेत्’ ।

(शा. स्मृ. ५. २६)

* अत्रायमर्थवादः ‘धनं वा जीवनायालम्—इति । यावता धनेन दानं प्रतिग्रहीतुर्जीवनं पर्याप्तं भवति तावता धनेन तस्मै जीवितं दत्तं भवति । तदेव साम्यम् ।

१. The text reads स वेदविदुषे for वा वेदविदे. २. H. reads जीवनायात्म-
हं for जीवनायालं. ३. Except A, all others omit पुत्रवतः. ४. H. reads
कपालो for कपाली.

इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम्—
'खट्वाङ्ग-कपालपाणिः' ।

(गौ. स्मृ. २२. ४)

इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरः-
कपालात्मको ध्वजो गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्केपालं
ग्राह्यम् ।

* मृण्मयकपालपाणिर्भिक्षार्थै ग्रामं प्रविशेत् ।

(गौ. स्मृ. २२. ६)

इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि—

‘ब्रह्महा परिषदानुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी
मृण्मयपात्रपतितशिष्टार्जभोजी स्वकर्म विख्याप-
यन् चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः । शून्यागार-नदी-

* अस्मदृष्टगौतमस्मृतिपुस्तकेषु नेदं सूत्रं कुत्राप्युपलभ्यते । ना
व्याख्याकृता हरदत्तेन विवृतम् । भिक्षार्थं मृण्मयपात्रं ग्राह्यमित्यपि ।
तस्य सम्मतमिति प्रतिभाति । यतस्तेन ‘खट्वाङ्ग’ इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां—
‘खट्वाङ्गं दक्षिणे पाणौ । कपालं सव्ये भिक्षार्थं पानीयपानार्थं भोजना-
च्च । तथा चापस्तम्बः—

‘पुरुषशिरः प्रतिपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थे’ ।

(आ. ध. सू. १. १०. २७. २१)

इत्युक्तम् ।

१. B. D. G. omit this:—

एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् ।

‘खट्वाङ्ग-कपालपाणिः’ ।

इति गौतमस्मरणात् ।

२. I. J. does not insert -कपाल-. ३. B. D. and G. omit मृण्-. ४. I.
reads -भिक्षा- for -शिष्टा-.

पर्वत-वृक्षमूल-गुहानिकेतनः स एवं द्वादशे वर्षे
शुद्धिमाप्नोति' ।

(शं. स्मृ. १६. ९)

इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाह मनुः—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । (७२)

कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः’* ॥ (७८)

(म. स्मृ. ११. ७२—७८)

इति । ‘कृतवापनो वा’ इति वाशब्देन जटाधारणेन सह
विकल्पोऽवगम्यते† । अत एव संवर्तः—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा‡ जटी ध्वजी’ ।

(सं. स्मृ. १०९)

इति । लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा-
चापस्तम्बः—

* तृण-पर्णादिकृतो निकेतो वर्षातप-शीतत्राणादिहेतु गृहं कुटी ।
द्वादशाब्दिकव्रतस्यैव ‘कृतवापन’ इत्यादिर्विशेषः । गोविन्दराजस्तु ‘समा-
प्ते द्वादशे वर्षे’ (म. स्मृ. ११. ८१) इत्यभिधानात् द्वादशवार्धिकस्यायं
गुणविधिरिति मन्यते ।

† नायं विकल्पो मेधातिथ्यादिसम्मतः ।

‡ लोमवद्वसन इत्यर्थः ।

१. G. substitutes स केतनं for स एवं; while I. omits स. २. G. reads
तथा च for यथाह. ३. The text substitutes -समाः for -अब्दानि. ४. The
text omits वा. ५. E. and H. substitute आसने for आश्रमे. ६. The
text substitutes गो-ब्राह्मणहिते रतः for सर्वभूतहिते रतः. ७. The text reads
ब्रह्महास्तु वने गच्छेत् बालवासा for ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा.

‘लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्’।

(आ. ध. सू. १ ९. २४. १४)

इति । अत्र मृष्टं लभ्यत-इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्ष्यमा-
चरेत् । तदाह वसिष्ठः—

‘सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः’।

(व. स्मृ. २१. ९)

इति । इदं च भैक्ष्यमशक्तविषयम् । तथा च संवर्तः—

‘ब्रह्मन्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी ।

वन्यान्धेव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः॥

भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुनः ॥

भैक्ष्यं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।

वनवासी ह्यर्पः स्पृश्येत् सदाकालमनन्त्रितः॥

ह्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः ।

अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दे व्रतं चरेत् ॥

(सं. स्मृ. १०९-११२)

१. The text reads as follows:—

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत ।-

२. G. substitutes यत्र for अत्र. ३. E. reads मृष्टं for मृष्टं. ४. B. and D. omit चरेद्. ५. The text reads वल्कवासा, B. C. D. F. and J. बाल-
वासा; and H. वनवासा all for वनवासी. ६. The text reads च चरेद् for
विचरेद्. ७. G. reads संयुतः for संयतः; and J. खट्वाङ्गीलयितः for खट्वाङ्गी
संयतः. ८. B. and D. ह्यपःस्पृश्य, C. and F. ह्यपस्पृष्टा and E. G. and
H. ह्यपः स्पृश्यात् all for ह्यपःस्पृश्येत्; while the text स पापश्च for the
same. ९. H. reads पापकृत्तरः for पापकृत्तमः; and the text reads this
line as follows:—

ह्यापयन्नेन सत् पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तरः ।.

इति । नियमान्तराण्याह यमः—

‘अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनी ।
 मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म श्रावयंस्तथा ॥
 ब्राह्मणावस्थान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
 शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणं च तम्*॥
 चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देव-ब्राह्मणपूजकः ।
 एवं दृढव्रतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।
 सञ्चरेत्तानि शनकैर्विभूमे भुक्तिर्वाजते ॥
 ब्रह्मन्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य सञ्चेत् ।
 एककालं चरेद्भैक्ष्यमलब्धोपवसेद्दिनम् ॥
 एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
 पूर्णं तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति’ ॥
 (य. स्मृ. ६. २१-२६)

इति । ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः—

‘खट्वाङ्ग-कपालपाणिर्वा द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्म-
 चारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः

* यस्तेन हतः तं ब्राह्मणं संस्मरन् । ‘ब्रह्मन्ने देहि मे भिक्षाम्’—
 इति एनः पापं विख्याप्य भिक्षेत् ।

१. C. and F. read विषयान्तराणि for नियमान्तराणि. २. G. and I. read मितभोजनः for मितभोजनी. ३ B. D. I. read ख्यापयन् for श्रावयन्. ४ B. D. read देवागाराणि च विवर्जयेत् for सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत्. ५. B. and D. substitute -पूजनः for -पूजकः. ६ We follow here A. and I.; while all others read भूषणे. ७. B. D. E. and I. substitute अभिख्याप्य for विख्याप्य. ८. A. B. C. D. and F. read ब्रह्महत्या for ब्रह्महत्यां. ९. G. H. read भैक्ष्य- for ब्रह्म- and B. and D. -चर्यव्रतानि for -चर्यादिनियमम्. १०. I. reads खट्वाङ्गी for खट्वाङ्ग-; while except A. and the text all others omit वा.

(४) यथोपक्रमेत् सन्दर्शनादार्यस्य ।

(५) स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदको-
पेस्पर्शी शुद्धचेत् । (६)

(गौ. स्मृ. २२. ४-६)

इति । कौदयपोजपि—

‘ पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदन्तौ रजस्वलः ।

तीर्थावासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत् ॥

(का. स्मृ. ३. १४)

इति । इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया । तथा च
मनुरेतद्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते नि-
गमयति—

‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म. स्मृ. ११. ८९)

इति । आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थांस्त्राग्रतमप्यावर्तनीयम् ।
तदाह तुर्मनु-देवलौ—

‘विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः’ ॥

१. G. reads यथोक्तक्रमेत् and H. यथोपक्रमेत् both for यथोपक्रमेत्.
२. Except A. H. I. and the text all others read उदकस्पर्शी for उदको-
पस्पर्शी. ३. A. and J. substitute कण्ठोजपि for कादयपोजपि. ४. C. and
F. read पङ्कदन्तौ and I. पक्षदन्तौ for पङ्कदन्तौ. ५. B. D. read तीर्थवासी
कुशाच्छेदी for तीर्थवासी कुशाच्छादी and all others except A. and J. read
तीर्थवासी for तीर्थवासी.

इति ।

‘यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत्कृतम् ।

तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्धिर्मनीषिभिः’ ॥

इति । तदेतदेवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषय-
त्वाभिधानात् ।

प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयम् ।

इति न्यायाच्चावृत्तौ द्वैगुण्यादिसिद्धिः । यस्तु न साक्षाद्-
ब्राह्मणं हन्ति किंतु तिरस्कारादिद्वारात्तन्निमित्ततामापद्यते
तम्प्रति सुमन्तुराह—

‘तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृह-क्षेत्रादिकारणात् ॥

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोम सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वापि विशुद्धचर्यं तत्पापस्येति निश्चितम्* ॥

* यो गुणहीनो विप्रः स्वकीयैः परकीयैर्वा तिरस्कृतः सन् आत्मानं
यापादयेत् । इदं च तिरस्करणं सनिमित्तम् । सहसा क्रोधात् वा गृह-क्षेत्रा-
दीनाशेनापहारेण वा दुःखितः सन् यो म्रियेत तस्य विशुद्धचर्यं तिरस्का-
रादिकर्त्ता मरणनिमित्तभूतेन तत्पुत्रादिना वा त्रैवार्षिकं व्रतं वा सागर-
स्नानमारभ्योगमपर्यन्तं सरस्वतीतीरसेवनं कर्तव्यम् । इदं च निर्गुण-
प्रमरणविषये निमित्तभूतस्य गुणवत् एव । गुणवति मृते त्वधिकम् ।

१. I. does not insert इति. २. C. F. and G. substitute यस्मात् for
यत् स्याद्. ३. B. and D. read पापहर्ता सकृत् for पापं कर्म सकृत्. ४. G.
reads दृष्टा for दृष्टा. ५. G. omits तदेतद्. ६. C. and F. read क्रममाणो,
१. and H. उक्षममाणो for हत्वात्मानं.

इति । निर्निमित्तं भर्त्सने स एव आह—

‘अयर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥

वत्सरत्रितयं कुर्यात्ततः कृच्छ्रं विशुद्ध्यै’* ॥

इति । यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवान् आत्मवाती चारु
न्तनिर्गुणः तदेकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

‘केश-श्मश्रु-नखादीनामकृत्वा वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति’ ॥

इति तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती यथा :
निमित्ती तथैवानुमन्तार्दयोऽपि प्रायश्चिन्मभाजः । तथा
पैठीनसिः—

‘हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गोपदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणः ।

उपेक्षकः शक्तिमांशेदोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

*निर्गुणविप्रमरणनिमित्तभूतस्य गुणवतः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदा
नीमत्यन्तनिर्गुणमरणनिमित्तस्यात्यन्तनिर्गुणस्य प्रायश्चित्तमाह । ‘अयर्थं
निर्गुण’ इति । सनिमित्तभर्त्सने तु न्यूनम् ।

१. B. and D. read निमित्ततो मृते, C. and F. निर्निमित्तता मृते, G. निर्नि-
मित्तं मृते and H. निर्निमित्ततो मृते all for निर्निमित्तं भर्त्सने. २. J. reads
प्रत्यर्थं for ह्यर्थं. ३. G. reads च for तु. ४. J. reads गहिः. ५. C.
F. and I. substitute नरः for ततः. ६. H. reads यदा पुनर्नरः निमित्ते for
यदा पुनर्निमित्ती. ७. I. reads कृत्वा तु वपनं for अकृत्वा वपनं. ८. B. D. G.
H. read अनुमन्तादेरपि प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः. ९. B. and D. read कर्ता
for हन्ता. १०. B. and D. read सहाचारः तथा सामोपदेशकः for सहायश्च
तथा मार्गोपदेशकः ; while C. F. and I. मार्गोपदेशकः for मार्गोपदेशकः.
११. I. reads विकर्मिणाम्. १२. B. and D. substitute उपेक्षकः for
उपेक्षकः and all others except A. and I. read शक्तिमांशे for शक्तिमांशे.

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

तथा शक्यनुरूपं च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्*॥

इति । एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्या-
कं प्रायश्चित्तम् । विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं
तत्पनीयम् । साक्षात्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो
वति । तदाह यमेः—

‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वा ऽप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४१)

इति । कचित्कर्तुः प्रतिनिधिमाह स एव—

‘अपूर्णेकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्यो वाऽथ बान्धवः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ३)

* दण्डस्तु राज्ञा कर्तव्यः । ननु प्रायश्चित्तकल्पनानन्तरं दण्ड-
पनं न युक्तम् । प्रायश्चित्तेनैव पापानोदे दण्डस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।
पापनिवृत्तिर्न भवेत् तर्हि प्रायश्चित्तस्य वैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्प्राय-
तानन्तरं न युक्तो राजदण्ड-इति चेत्-न । प्रायश्चित्तेन पारलौकि-
दोषनिवृत्तिर्भवति । ऐहिकदोषनिवृत्त्यर्थं राजदण्डस्यैव विहितत्वात्
दिक् ।

. All, except A. and J. read यथा- for तथा. २. A. substitutes मनु-
यमेः. ३. B. and D. read व्याधितस्य यथाश्रयम्; while A. स्त्रियो रोगिण
च for व्याधितश्च तथा स्त्रियः. ४. B. and D. read अपूर्णो द्वादशाब्दस्य
अपूर्णेकादशाब्दस्य. ५. B. D. and G. read भ्राता-पिता वाऽथेऽस्य बान्धवाः;
and F. भ्राता पिता वाऽन्योन्यबान्धव. and J. भ्राता-पिता वाऽन्येऽथ
धवाः all for भ्राता-पितान्यो वा ऽथ बान्धवः.

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘अतो बालतरास्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्मि प्रायश्चित्तं च नेष्यते’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४)

इति तत् प्रायश्चित्तालपत्वाभिप्रायम् । न पुनः सर्वात्मना
तदभावप्रतिपादनपरम् ।

‘पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वर्थं विधिः’ ।

(वि. स्मृ. १. ४६)

इति विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततो
ऽल्पत्वावगमात् । यद्वा माभूद्बालतरस्य पापम् । वचने
साक्षाज्जिवारणात् । न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्तु पुनर्म
ध्यमाद्भिरोवचनम्—

‘गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव सः’ ॥

(अं. स्मृ. २. ३६)

* अतो बालतरस्य चतुर्वर्षन्यूनस्य ।

१. C. and F. add the following portion after इति तच्च —
‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’, इत्येतद्वाक्याविहितद्विगुणपरम् ।
२. B. and D. read प्रायश्चित्तं न विद्यते; while G. reads प्रायश्चित्तं
विद्यते for प्रायश्चित्तं च नेष्यते. C. and F. read न नेष्यते for च नेष्यते. ३. I
reads -प्रायेण for -प्रायम्. ४. B. and D. read बालस्य for बालेषु; while E
and I. substitute सर्ववर्णेषु for सर्वपापेषु. ५. H. reads बालवर्णं for बालस्य
६. B. D. G. and H. substitute अल्पस्वमवगन्तव्यम् for अल्पत्वावगमात्
७. C. and F. read बालस्य न पापम्. for मा भूद्बालतरस्य पापम्. ८. B. and
D. read विचारणात् for निवारणात्. ९. B. D. E. and I. omit तु. १०. I
reads ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत for ब्रह्महा विप्रमुच्येत and substitutes च for सः

इति-तच्च-

‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५२)

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् ।
प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम्—

‘प्रमाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् व्रीन् सार्धं संव-
त्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तस्या-
धर्मं च दद्यात् । सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण ’ ।

इति तदाचार्यादिहननविषयम् । तथा च दक्षः—

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणबुधे ।

आचार्ये शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ (२६)

सम-द्विगुण-साहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् ।

दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्वदेव हि ॥ (२५)

(द. स्मृ. ३. २५-२६)

इति । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्—

‘विप्रहारण्ये कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरो-

ध्वजः शाणीपक्ष आत्मन्युपरि जान्वाऽऽच्छादयेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ९. २४. ११)

१. C. and F. omit व्रीन् and I. quite mistaken here. २. B and D. read दशसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्द्धं च, C. F. शतसहस्रं तस्यार्धमर्द्धं च, G. अशुतसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च and G. शतसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्द्धं च all or गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्धं च. ३. J. adds च after आनुपूर्व्येण. ४. I. reads त्मात्. ५. From यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् to तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्या-
त्सी इति; the including portion between these two sentences is
not found in all other manuscripts except A. and H. We doubt not
whether the portion belongs to the author. F. also includes this
portion, but there is a note in the margin अयं ग्रन्थः पूर्वानङ्कपुष्टान्त्यप-
क्तस्यो बोद्धव्यः and the folio 140, page 2. ६. The text reads this Sūtra
रण्ये कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्वजोर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य-

इत्युपक्रम्य—

‘गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेव व्रत-

मोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । (२४) नो-

स्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते’ । (२५)

(आ. ध. सू. १. ९. २४-२५)

इति तन्याता पित्राचार्यादिविषयम् । तथा च भविष्य-
पुराणे—

‘मातरं पितरं हत्वा सोदर्थं भ्रातरं तथा ।

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च . . . . .’ ॥

इत्युपक्रम्य अस्यैव प्रायश्चित्तस्य विधानात् । शाणीपक्षः
शाणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः । आ उत्तमादुच्छ्वासात् आ मरणात् ।
प्रत्यापत्तिः व्यवहारः । अत्राशक्तस्य शङ्ख आह—

‘प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् पट् त्रीन् सार्धं

संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते

गोसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्थं च दद्यात् ।

सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण’ ।

इति ।

‘एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्’ ।

इति अत्रासमर्थो द्वादशवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं गोसहस्रदानं
कुर्यात् । तत्राप्यशक्तस्य पञ्चवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं अर्धं गवां
सहस्रम् । तत्राप्यशक्तस्य त्रिवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं सार्धश-

१. The text reads this . . . . कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिना उत्तमादुच्छ्वा-
साच्चरेत्. २. The text adds अस्य after न. ३. E. reads तदर्थं गोसहस्र-
ह्रस्वान्नं for अर्धं गवां सहस्रम् and II. reads अर्धं गवां for अर्धं गवां सहस्रम्.
४. E. reads अथ व्रतानन्तरं तस्यार्धं पञ्चशतार्द्धं दानं for त्रिवार्षिकव्रतचर्या-
नन्तरं सार्धशतद्वयं गवाम् ।

तद्वयं गवाम् । तत्राप्यशक्तस्य सार्धसंवत्सरव्रतचर्या । अनन्तरं पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्ववर्णानां शक्त्यनुसारेण आनुपूर्व्येण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगोसहस्रादीनां समुच्चयो भवति । एतच्च पूर्वोक्तविषय एव कल्पनीयम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् ।

ननु—द्वादशवार्षिकादिव्रतचतुष्टयं गोसहस्रादिदानचतुष्टय-
सहितमभिधाय—

‘सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण’ ।

इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य क्रमेण व्रतचतु-
ष्टयविधानं किमिति न स्यात् ? । मैवम् ।

‘पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत् ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥

(अं. स्मृ. ३. १६)

इति । तथा—

‘शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम्’ ।

इति यथाक्रमं अङ्गिरस-भविष्यत्पुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणपि-
शया इतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात् । तस्मादस्मदुक्तैव
व्यवस्था ज्यायसी इति ।

ननु—एवं वचनान्तरं साक्षित्वेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यव-
स्थोच्यते तत्र साश्नु । यत्र त्वन्तरैव वचनान्तरं व्यवस्थो-
च्यते तत्र स्वकपोलकल्पिता कथं श्रद्धेया?— इति चेत् । मैवम् ।
स्मृतिकारैरेव कल्पनीयत्वाभिधानात् । तथा च देवलः—

१. E. adds अर्धे गवां after व्रतचर्यान्तरम्. २. I. omits एव; while
except A. B. D. and G. all others read स्मृतिकारणैव for स्मृतिकारैरेव.

‘जाति-शक्ति-गुणापेक्षं सकृद्भुद्धिकृते तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । यदिदं द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तद् द्वादशे वर्षे सम्पूर्णे वा समापनीयं अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे । तथा च शङ्खः—

‘द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति । अन्तरा वा ब्राह्मणं

मोचयित्वा । गवां द्वादशानां परित्राणात् ।

सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति’ ।

इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

दीर्घ-तीन्नामयप्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हतं, घातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति’* ॥

(या. स्मृ. ३. २४४-२४६)

* यश्चौर-व्याघ्रादिभिर्व्यापादमानं कमपि ब्राह्मणं आत्मप्राणान् अन्तरे कृत्वा त्रायति द्वादश गावो वा प्राणसङ्कटान्मोचयति सोऽसम्पूर्णेऽपि द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ते शुद्धो भवति । एवमेव परकीयस्याश्वमेधे अवभृ-

१. B and D. read वधकृत for बुद्धिकृतं. २. G. and I. read द्वादशवर्षे for द्वादशे वर्षे ; while B. and D. द्वादशवर्षे त्वदसंपूर्णे वा for द्वादशे वर्षे संपूर्णे वा. ३. Except A. all others read स यावा अश्व for सद्य एवाश्व. ४. The text substitutes च for वा. ५. Except B. D. and the text others read स्नानात् शुद्धिमाप्नुयात् for स्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्. ६. C. and F. substitute दृष्ट्वा for कृत्वा. ७. The text reads तु for वा. ८. The text reads विशुद्धयति for न दुष्यति.

इति न तद्व्रतान्तराभिप्रायम् । किंतु समाप्तिकथनाभि-
प्रायम् । व्रतान्तराणि तु मनुसाह—

‘लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाज्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्व्यां वा त्रिवृताग्निष्टुताऽपि वा* ॥
जपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां† शतं व्रजेत् ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नित्यतेन्द्रियः ॥
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायापपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

प्रात्यक्षकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वकल्मषं विख्याप्य स्नात्वा शुद्धो भवति । तथा
बहुकालव्यापिना दुःसहेन कुष्ठादिरोगेण पीडितं ब्राह्मणं गां वा पथि दृष्ट्वा
नरुजं कुर्याच्चेत् ब्रह्महा शुद्धो भवति । अपहृतसर्वस्वतयावसीदतो विप्रस्य
तो-भू-हिरण्यादिद्रव्यं सर्वं प्रत्यानीय यस्तस्य विप्रस्य रक्षणं करोति स
वेदशुद्धो भवति । विप्रसर्वस्वप्रत्यानयनप्रयत्ने मृतः शस्त्रैः क्षतो जीवन्म-
पि वा शुद्धयत्येव ।

* त्रिवृता त्रिवृत्तोमेन । अग्निष्टुता अग्निष्टोमेन ।

† यं कमपि वेदं जपन् शतयोजनं गच्छेत् । योजनं षोडशसहस्र-
हस्तात्मकम् । यथोक्तम् —

‘द्वादशाङ्गुलिकश्शङ्खस्तद्व्यं तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥
चतुष्कं योजनं तत्स्यादिति मानं व्यवस्थितम् ।

१. Except A. all others omit तु. २. J. reads लक्ष्यः for लक्ष्यं. ३. G. reads वेदं for वेदं. ४. G. substitutes व्रजन् for व्रजेत्. ५. B. and D. read मितभुक्तिर्जितेन्द्रियः for मितभुङ् नित्यतेन्द्रियः. ६. A. reads वेदविदि and the text omits वा and reads वेदविदुषे.

हविष्यभुग्वाऽनुचरेत् प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीम् ।

जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम्* ॥

(म. स्मृ. ११. ७३-७७)

इति । एते सर्वे पक्षाः कामकारा-ऽकामकारविद्वद्विद्वद्वि-
पयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञ-
वल्क्य आह—

‘लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मैज्जान्तं जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २४७)

इति । द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तेरपि योजनं भवति । यथोक्तं लीलावत्याम्

‘यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यै-

हस्तोऽङ्गुलैः पङ्क्तुणितैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः

क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥

स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन

तथा कराणां दशकेन वंशः’ ॥

इति । देशभेदेनानयोर्व्यवस्था ज्ञेया ।

* यद्यपीमानि सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि न वर्णविशेषाभिधानपुरस्सरमभिहितानि तथापि अन्यत्रोक्ता व्यवस्था अत्रानुसन्धेया । तद्यथा शस्त्रभृतां लक्ष्यत्वं अग्निपतने सर्वस्वदानं जीवनपर्याप्तधनदानं गृहदानं सरस्वत्यनुगमनं च सर्ववर्णसाधारणम् । अश्वमेधो राज्ञ एव । गो-
सर्वो ब्राह्मणस्यैव । अन्ये त्रैवर्णिकानाम् । तत्र गोसवाश्वमेधौ कलौ वस्यै
वर्णभेदेन प्रायश्चित्तस्य द्विगुण-त्रिगुणादिको भेदस्त्वग्रे आचार्येणैवेति
ऽत्रानुसन्धेयः ।

१. The text reads ऽनुसरेत् for ऽनुचरेत्. २. B., D. and J. read प्रतिस्त्रोतां for प्रतिस्त्रोतः. ३. The text reads मैज्जान्तं for मज्जान्तं.

इति । तत्रोष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः—

‘लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासये ।

इति प्रथमाम् ।

त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये ।

इति द्वितीयाम् ।

लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये ।

इति तृतीयाम् ।

मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं वासये ।

इति चतुर्थाम् ।

मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये ।

इति पञ्चमीम् ।

स्नायुं मृत्योर्जुहोमि स्नाय्वा मृत्युं वासये ।

इति षष्ठीम् ।

१. All others except A. and L. read तथा for तत्र ; while C. and F. omit the following :—

..... लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तं जुह्याद्वापि मंत्रैरभिर्यथाक्रमम् ॥

इति । तत्रोष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः—

‘लोमानि मृत्योर्जुहोमि. .... १.

. These Mantras are found in all manuscripts and the text, but they appear different from one another. L. substitutes नाशय for वासये in all the Mantras and except A. G. and the text all others read प्रथमम् or प्रथमाम् and so on in masculine instead of feminine, while G. omits the following :—

प्रथमाम् । त्वच मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये । इति द्वितीयाम् ।

लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये । इति.

and substitutes आश्रयति for वासये इति in the first and the fourth Mantra. ३. The text interchanges this Mantra for the sixth. ४ The texts, two Bombay editions and one Benares edition with commentary read स्नावाभि- and स्नावभिः स्नायु for and स्नाय्वा.

अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासये ।

इति सप्तमीम् ।

मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वासये ।

इति अष्टमीम् ।

(व. स्मृ. २०. २६)

इति । मरणान्तिकस्येदृशस्य सर्वस्य व्रतस्य कामकार-
विषयत्वं मध्यमाद्विरा आह—

‘प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः।

तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥

यः कोमतो महापापं नरः कुर्यात् कथंचन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते’ ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनेक्तम्—

‘ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी

त्रिषवणस्नानी कर्मावेदको भैक्ष्याहारो दिव्यनदी-

पुलिन-सङ्गमा-^१स्रम-गोष्ठ-पर्वत-प्रस्रवण-तपो-

वनविहारी स्यात् स्थान-वीरासनी । संवत्सरे पूर्णे

हिरण्यमणि-गो-धान्य-तिल-भूमि-सर्पापि ब्राह्म-

णेभ्यो ददन् पूतो भवति’ ।

१. I. reads मज्जां for मज्जानं and मज्जया for मज्जाभिः; while all other except A. and the text substitute मज्जां for मज्जाभिः. २. G. and I. do not insert ईदृशस्य. ३. G. and J. read कामेन for कामतः. ४. A. reads कुर्यात् विप्रः for नरः कुर्यात्. ५. Except A. and I. all others read त्रिषवणी for त्रिषवणस्नायी; while B. D. and I. कर्मवेदकः for कर्मावेदकः. ६. B. and D. read निश्वाहारी for भैक्ष्याहारो. ७. II. reads -संगमाश्रमं गोष्ठपर्वत- for -संगमाश्रमगोष्ठ-पर्वत-. ८. G. reads ब्राह्मणो दद्यात्; while I. substitutes दद्यात् for ददन्.

इति तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवनो जातिमात्रव्यापादने द्रष्ट-
यम् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

‘द्वादशरात्रमब्धक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्’ ।

(व. स्मृ. २३. ३८)

इति तन्मनोवसितब्रह्महृत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वे-
देतव्यम् । यत् पुनः षट्त्रिंशन्मतेवचनम्—

‘ षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेव च’ ॥

इति तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य* सप्रत्ययवधे† द्रष्टव्यम् । अप्र-
त्ययवधे तु बृहस्पतिराह—

‘अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धयेत् त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषिनो द्विजः’ ॥

* अप्रत्यानेयं पुनरानयितुमशक्यं पुंस्त्वं यस्य । षण्ढस्तावच्चतुर्दश-
विधः पूर्वमाचारकाण्डे विवाहप्रकरणे उक्तः । तत्र केषांचित् कालान्तरे
औषधादिना पुंस्त्वं प्रत्यानेतुं शक्यं भवतीति प्रसिद्धमेवायुर्वेदविदाम् ।

† अत्र—

‘प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विज्ञासहेतुषु’ ।

(नामलिङ्गानुशासने ३. ३. १४७)

इति कोशात् प्रत्ययो ज्ञानम् । तच्च—

‘जायतंस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः’ ।

(ग. पु. १. १३६. १३)

इति गारुडात् संस्कारजन्यम् ।

१. B. and D. omit the following :—

‘यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्’—

‘द्वादशरात्रमब्धक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्’ ।

इति । तन्मनोवसितब्रह्महृत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदेतव्यम् ।

while II. substitutes वसिष्ठेनोक्तम् for the same. २. G. reads अम्बु-
क्षो for अब्धक्षो. ३. G. reads ब्रह्महृत्यायाः for ब्रह्महृत्यस्य. ४. B. D. and
G. read षट्त्रिंशन्मते वचनम् for षट्त्रिंशन्मतेवचनम्. ५. I. reads प्रत्यय-
वधे for सप्रत्ययवधे.

इति । एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाद्विराः—

‘पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥

इति । प्रजापतिरपि—

‘द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्र-विद्-गृध्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्’ ॥

इति । यत्ने चतुर्विंशतिर्भूतवचनम्—

‘प्रायश्चित्तं यदाग्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥

गूढः समाचरेत् पादमशेषेऽपि पाप्मसु’ ।

इति तत् प्रातिलोभ्यानुष्ठितचतुर्विंशतिर्भूतवचनस्यतिरिक्तविषयम् । मूर्धावसिक्तादीनामपि दण्डवत् प्रायश्चित्तं समूहनीयम् दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधैरैः’ ।

(या. स्मृ. २. २०६)

इति । एवं च सति मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादेतिरिक्तं* क्षत्रियादूनमर्ध्यर्धद्वादशवार्षिकं भवति । अन-

* अतिरिक्तं अधिकम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं विहितं, क्षत्रियस्य तद् द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकं भवति । तत्र क्षत्रियादूनं ब्राह्मणादधिकं अष्टादशवार्षिकं मूर्धावसिक्तस्य देयमित्यर्थः ।

१. J. omits यत्; while G. and H. omit तु. २. G. and H. read चतुर्विंशतिमते वचनम् for चतुर्विंशतिमतेवचनम्. ३. Except A. and H. all others do not insert ब्राह्मणादेतिरिक्तं. ४. C. and F. read मध्यस्थे द्वादशवार्षिकं, E. अर्ध्यर्धद्वादशवार्षिकं, G. अर्ध्यर्धे द्वादशवार्षिकम् and J. अर्धे द्वादशवार्षिकम् all for अर्ध्यर्धद्वादशवार्षिकम्.

व दिशो प्रातिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तथो-
माश्रमिणामपि* प्रायश्चित्तत्तारतम्यमद्विरसा दर्शितम्—

‘गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शौचवच्छोधनं कुर्युर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्’ ।

इति । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो
वति । तथा च हारीतः—

‘प्रायश्चित्तेऽध्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

पूतस्तदहरेव स्यादिह लोके परत्र च’ ॥

(हा. स्मृ. २१. ९)

इति । व्यासोऽपि—

‘धर्मार्थं यतमानस्तु न चेत् शक्नोति मानवः ।

प्राप्नो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ४१)

इति । वधोद्यमेषु वधप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाह
ज्ञवल्क्यः—

‘चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः’ † ॥

(या. स्मृ. ३. २५२)

* उत्तमाश्रमिणः आजन्मब्रह्मचारिणः वानप्रस्था यतयश्चेत्यर्थः ।

† धर्मार्थं यतमानः पापक्षालनार्थं प्रायश्चित्ते कर्तुं प्रवृत्तः ।

‡ अत्र घातार्थं चेत् समागतः इत्यनेन हननसाधनमुद्यम्य केवलमा-
नमेव न विवक्षितम् । किंतु ब्राह्मणादिहनेने कृतनिश्चयस्तद्व्यापाद-

. I. substitutes दृष्टा for दिशा. २. C. and F. read तथा श्रमिणाम् and
योक्ताश्रमिणाम् for तथोत्तमाश्रमिणाम्. ३. B. and D. read -गतो ब्रह्म-
तनात्, C. and F. अर्वाक् ब्रह्मणि दर्शनात् both for अर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात्.
G. and A. read प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य. ५. I. reads अध्यवसिते
अध्यवसिते ६. I. reads मृतश्चेत् कर्त्ता मानवः for न चेच्छक्नोति मानवः.

इति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘ अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ’* ॥

(शा. स्मृ. १. २६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति । आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अत एवा-
ङ्गिराः—

‘ आहिताग्नेर्द्विजाप्यस्य हत्वा पत्नीमभिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादत्रेयीप्रस्तथैव च ’ ॥

(अं. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ७४ ॥

नार्थं सम्यगागत्य घातसाधनप्रहारे कृते कथंचित् प्रतिघातादिप्रवन्ध-
वशादसौ न मृतस्तदा भहत्वा यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् इत्यर्थः ।

* ननु—ब्राह्मणादिहनने यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तदभावेऽपि
कथमुच्यते ? । उद्यमस्य क्रियानिवृत्तश्च समानो दण्ड इत्येतदयोग्यमि-
ति चेत् । न । हननाभावे पादोनमव प्रायश्चित्तमिति ब्रूमः । अत एव-
‘ औपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वात् अतिदेशिकानां पादानान्येव ब्रह्महत्यादिव्र-
तानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति ’—इति विज्ञानेश्वरः ।

१. B. and D. omit the following :—

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति ।

२. I. reads द्विजातस्य for द्विजाप्यस्य and B. C. D. and F. substitute
तथा for हत्वा; while B. and D. exhibit आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता अत एव अ-
ङ्गिराः after the quoted verse and then read ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तं &c., and
then again सवनस्थवधस्य &c.

[*विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।

पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥

अवध्यनिरूपणेऽतिपातः शास्त्रार्थः स्यादित्यत आह । विन्ध्या-
दुत्तरत इति ।

‘यद्युत्तरे वसेत् पार्श्वे विन्ध्यस्य पुरुषोत्तम ।

दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छृणु’ ॥

इति भविष्यपुराणात् दक्षिणदेशस्थितस्य काशीयात्रेति ज्ञेयम् ।
अकामकृते इदं प्रायश्चित्तम् । तत्रैव द्वादशाधिकस्थोक्तत्वात् । प्र-
तियोजनं प्राजापत्यसम्भवेनास्य तत्समत्वाच्च । कामकृते तु मरणा-
न्तिकमेव ॥ ७५ ॥]

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७५ ॥

अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।

इति । पनसादिजन्यं मदकारणं ब्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह
गुलस्त्यः—

‘पानसं द्रोक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।

मधूत्थं सैरिमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

* वृश्यतेऽयं श्लोको एकस्मिन् (L.) पुस्तके नान्यत्र । माधवा-
चार्यैर्न व्याख्यातः । अत एव प्रक्षिप्तोऽयमिति प्रतिभाति । तथापि पूर्वा-
रसम्बन्धमवलोक्यात्रावश्यकत्वप्रतीतिरस्माभिः धरणीधरव्याख्यासहितः
गृहीतः ।

१. L. reads तपः for ततः. २. B. and D. read विप्राय for विप्रेषु.
. Except B. D. G. and I. all others read क्षौद्र-माधूकं for द्रोक्ष-माधूकं.
I. reads सौरमाविष्टं, B. and D. सैरमाविष्टं, A. सौरमारिष्टं and H. सैर-
रिष्टं all for सैरमारिष्टं.

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु* ।

(पु. स्मृ. १. १२-१३)

इति । एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदी-
तीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् ।
तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—

‘पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छं चरेद् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्या विप्रांस्तु भोजयेत्’ ॥

(बृ. स्मृ. ४. २३)

इति । तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव । न क्षत्रिय-
वैश्ययोः । मद्यपानस्य ब्राह्मणम्प्रत्येव निषेधात् ।

‘यक्ष-रक्षः-पिशाचात्रं मद्य-मांस-सुरासवम् ।

तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामभ्रता हविः’ ॥

इति स्मरणात् ।

* माधूकं ‘मोहवा-मोहडा’ इति भाषायां प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पुष्पेभ्यो
निर्मितम् । सैरो वनस्पतिविशेषः (?) । अरिष्टोनिम्बः तद्वत् । मिरायां
देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवे मैरेयम् । एवमेकादश मद्यानि । केचित्तु-

‘माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्’ ।

इति पठन्ति । तद् एकादशसंख्यापूर्णभावात् चिन्त्यम् ।

१. C. and F. omit the following :—

तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—

‘पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छं चरेद् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्या विप्रांस्तु भोजयेत्’ ॥

इति ।

२. B. and D. substitute च for तु. ३. Except A. and I. all others
read ब्राह्मणेन न पातव्यं for तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं.

बृहद्विष्णुरेपि—

‘माधूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूर-पानसम् ।

मधूत्थं चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्’ ॥

अभेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु’ ।

इति । राजन्य-वैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्या-
वल्क्यः—

‘कार्भादपि च राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।

मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘उभौ मध्वासवक्षीवौ उभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ’* ॥

(म. भा. उ. ५८. ५)

* धृतराष्ट्रसेन्दशं पाण्डवेभ्यो निवेदा प्रत्यागतस्य संजयस्य धृतराष्ट्रप्र-
कीरियम् । शिष्टाचारप्रदर्शनार्थमिदं वाक्यम् । विज्ञानेश्वरस्तु—‘एक-
पर्यङ्कशयिनौ’—इति पठित्वा क्षत्रिय-वैश्ययोर्माध्वीपानानुजानपरमिदमिति
न्यते ।

१. B. and D. omit अपि. २. Except A. G. and H. all others sub-
stitute सैरं for सैरं; while I. तालं-खार्जूर- for तालं खार्जूर-. ३. I. reads धूत्तुं
or मधूत्थं, but it seems to be a mistake. ४. I. substitutes निद्यानि
or मद्यानि. ५. C. and E. read क्रमादापि for कामादापि. ६. G reads
मद्यमेव सुरां C. and E. मद्यमेव सुरां for मद्यमेव सुरां. ७. B. and D. omit
प्रासोऽपि. ८. This verse appears in Mahābhārata, except the text of
the same and A. and G. all others read मध्वासवं पीत्वा for मध्वासवक्षी-
वौ, while the text reads चन्दनचर्चितौ for चन्दनचर्चितौ and reads the
second line as :—

सन्निवौ वरवत्तौ तौ दिव्याभरणभूषितौ’ ॥

इति । * उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने तेष्वप्रायश्चित्तं पित्रादिभिः
कर्तव्यम् । तदाह जातृकर्ण्यः—

‘अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता’ ॥

इति ॥ ७५ ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह—

सुरापानं सकृत् कृत्वा अभिवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७६ ॥

स पावयेदथात्मानमिहलोके परत्र च ।

इति । पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा ।

मनुः—

‘गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ९४)

इति । तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडी-माध्व्योर्गौणः

पुलस्त्येनैकादशसु मद्येषु गौडी-माध्व्यावनुक्रम्य—

* ब्राह्मणस्यैवेदम् । नान्येषां वर्णानाम् ।

१. C, F, E, H. and I. do not insert तत्र. २. These two lines are omitted by M. ३. I. reads पातयेत् for पावयेत् ; while K. and L. read तत्र- for अथा-. ४. B. and D. read this line as follows :—

‘तथैवैका न पातव्या सुरा सर्वा द्विजोत्तमैः’ ॥

and I. reads :—

‘यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः’ ॥

and except A. and the text all others read—

यथैवैका तथैवान्य for यथैवैका तथा सर्वा.

५. I. reads एकादशमद्येषु for एकादशसु मद्येषु.

‘सुरायाः सकृत्पाने गौडी-माध्योरमुख्यसुरयोरस-
कृत्पाने चाग्निसमानवर्णोत्पत्तिपर्यन्तं सन्तप्राम-
त्युत्पां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेत’ ।

(पु. स्मृ. १. १४)

इत्यभिधानात् । तथा च बृहस्पतिः—

‘सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।
क्षिपेत्तया त्रिनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुवात्’ ॥

(बृ. स्मृ. ४. २९)

इति । गौडी-माध्योरभ्यासेन मृत्या अभेत्या वा पाने तथा
णं व्याघ्र आह—

‘मृत्या मद्यपमाया वा पुनः पीत्वा* द्विजोत्तमः ।

ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्धयेत् स किल्बिषात्’ ॥

इति । कामकृते सकृत् पीष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्र-
ष्टव्यम् । अकामकृते तु याज्ञवल्क्य आह—

‘बालवासा जटी वार्ष्णि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान् वार्ष्णि भक्षयेद्विसमा निशि’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९४.)

इति । एतच्च वर्षवयपिण्याकादिभक्षणं ब्रह्मविषयम् ।

‘पुनः पीत्वा अभ्यासेन प्राशनं कृत्वैत्यर्थः । द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रिय-
षु उत्तमः श्रेष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः ।

I. and J. omit -सुरयोः- २. Except A. and I. all do not insert
शानात्. ३. B. D. E. and I. read अभ्यासे तस्या मरणं and C.
and J. अभ्यासेन तथा मरणं both for अभ्यासेन मृत्या अमृत्या वा पाने
मरणं. ४. B. and D. read भक्षयेद्वन्वहं निशि, C. and F. भक्षयेत्तु
निशि and E. G. H. J. भक्षयेत्तु सकृन्नशि all for भक्षयेद्विसमा निशि.

इति । तथा च वर्षत्रयव्रतं प्रकृत्य व्यास आह—

‘एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपः छेदने कृते ।

पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्’ ॥

(व्या. स्मृ. २. ५१)

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी* ’ ॥

(म. स्मृ. ११. ९२)

इति तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवैर्लेनोक्तम्—

‘ सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतम-

मग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति’ ।

इति यदपि मनुनोक्तम्—

* कणान् तण्डुलकणान् । पिण्याकं तिलकल्कम् । वालवासा गोलो-
माजालोमादिकृतं वासः । केचित् ‘चीरवासा’ इत्यपि पठन्ति । तत्र चीरं
बल्लखण्डम् । ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्य गच्छेत् तिष्ठेत् वा इत्यर्थः ।
मेधातिथिस्त्विदं वचनं—‘प्राणात्यये औषधार्थं’ सेवने शुद्धिकथनार्थमि-
त्याह । सर्वज्ञनारायणः—‘एतच्च कामत उपलभ्यमानमधु-सुरासंसृष्ट-
जलपाने’ इत्याह । कुल्लूकभट्टः—‘इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने’—इति ।
राघवानन्दः—‘अकामतः पैठोपाने कामतश्च गौडी-माधव्योः पाने’—इति ।
नन्दनस्तु—‘अकामतः पाने’ इदं प्रायश्चित्तमित्याह ।

१. G. reads मद्यपस्य छेदने for मद्यपः छेदने. २. We follow here A
and L; while all others and the text read सुरापानापनुत्त्यर्थं for सुरापान-
पनुत्त्यर्थं. ३. B. and D. omit the following:—

‘सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-ताम्र-सीसानामन्यतम-

मग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति’ ।

इति । यदपि मनुनोक्तम्—

४. G. reads यदपि for यदपि.

‘ गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिवेदुदकमेव वा ।

पयो* घृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्रसमेव च* ॥

(म. स्मृ. ११.११)

इति तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम् । वेदविदम्प्रत्य-
ङ्गरा आह—

‘ बृहस्पतिसर्वेनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।

समत्वं† ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः’ ॥

इति । सकृद्रौणेसुरापाने अद्विरा आह—

‘ भूमिप्रदानं यः कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।

पुनर्न च पिबेज्जातु संस्कृतः स विशुद्ध्यति’ ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘ ब्राह्मणस्य सुरापस्य पण्मासाननुद्धृतसमुद्रोदक-

स्नानम् । साविच्यष्टहस्त्रं जुहुयात् प्रत्यहम्‡ ।

त्रिरात्रमुपवासः । तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवति ।

अश्वमेधावभृथस्नानेन च ’ ।

* अत्र आमरणात् इत्युक्तेः अग्निवर्णमिति विशेषणं गोमूत्र-उदक-
-घृत-गोशकृद्रसानां पञ्चानां प्रत्येकं सम्बध्यते ।

† बृहस्पतिसर्वो नाम यज्ञः । स च ब्राह्मणैरेव कर्तृत्वेन विहितः । ‘ ब्रा-
ह्मणैस्समत्वं गच्छेत् ’—इत्यनेन जातिमात्रब्राह्मणो भवेदित्युक्तम् । न
त्रियाद्युत्तमत्वं उपलभेदीत्यर्थः ।

‡ नात्र हवनीयद्रव्यमुक्तं तथापि—‘ द्रव्यानुकौ घृतम् ’—इति नियमात्
नाष्टहस्त्रं जुहुयादित्यर्थः । तप्तकृच्छ्रः पूर्वमुक्तः ।

1. G. and the text read वा for च. २. C. F. E. H. and I. read स्मृतिः
श्रुतिः. ३. B. and D. read गोडसुरापाने for गौणसुरापाने. ४. I.
substitutes वा for यः. ५. B. D. and H. substitute वा for च, but G.
1 J. insert neither च nor वा.

इति तेन पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सम्प्रत्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्बृहस्पतिनोक्तम्—

‘गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराक्तं च चान्द्रायणमनुकृमात्’* ॥

(बृ. स्मृ. ४. ६१)

इति तद्वन्यौषधमाध्यव्याभ्युदयार्थपाने वैदितव्यम् प्रायश्चित्तस्यालम्बत्वात् । अत एव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वं वा योजनीयम् ॥ ७६ ॥

अथ सुवर्णस्नेयप्रायश्चित्तमाह—

अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७७ ॥

गच्छेन्मुसलमादाय राजाभ्याशं वधाय तु ।

हन्तः शुद्धिमवाप्नोति राजाऽसौ मुक्त एव च ॥ ७८ ॥

कौमतस्तु कृतं यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति ।

इति । अत्र सुवर्णगच्छः परिमाणविशेषोपेतहेतव्यवचनाः स च परिमाणविशेषो याजवल्क्येन दर्शितः—

* गौडीपाने तप्तकृच्छ्रं माध्वीपाने पराक्तं पैष्टीपाने चान्द्रायणमिति क्रमः ।

१. G. omits ततः while B. and D. तदुक्तं बृहस्पतिसवनेन द्रष्टव्यसंपत्त्यर्थं for तत्पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सप्तस्यभावे वा. २. G. and J. omit द्रष्टव्यं and read द्रष्टव्यसंपत्त्यभावे द्रष्टव्यम्. ३. Except A. H. and I. all others omit वा. ४. B. C. D. E. F. G. J. K. and L. read राजा स्ववधाय, H. and I. राजानं स वधाय for राजाभ्याशं वधाय. ५. Except A. K. and L. all others read ततः for हन्तः. ६. M. reads कामकारकृतं for कामतस्त्वं कृतं.

‘जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरेजः स्मृतम् ।

तंष्टौ लिक्षा तु, तस्तिस्त्रो राजमर्षण उच्यते ॥

शौरस्तु ते त्रयः, पद ते यवो मध्यस्तु, ते त्रयः।

कृष्णलः, पञ्च ते मापः, ते सुवर्णस्तु षोडश’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६२-३६३)

इति । उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति स स्वविशुद्धये स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहार-
साधनं मुसलमादाय राजसमीपं गच्छेत् । गत्वा चेद्दृशं मां
अहरति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुसलसाधनाद्विषादयं
विशुद्ध्यतीति । अथ मुसलप्रहारेण न मृतस्तदा राज्ञा मुक्तः
पुद्भिं प्रायेत्येव । तथा च संवर्तः—

‘ततो मुसलमादाय सकृद्भन्यात्तु तं स्वयम् ॥

यदि जीवति स स्तेनस्तनस्तेयाद्विमुच्यते’ ।

(सं. स्मृ. १२०-१२१)

इति । अथवा ‘मुक्त एव च’—इति पक्षान्तरमेव व्याख्येयम् ।
त्रि स्तेनेन ये पोष्यास्नदीयपुत्र-भित्र-कलत्रादयो बहवः सन्ति
त्रि स्तेने मृते बहवो विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा

१. E. I. and the text read त्रसरेणुरेजः for त्रसरेणुरेजः. २. C. and F. read लिख्या for लिक्षा and J. तुलास्तिस्त्रो for तु तस्तिस्त्रो; while H. substitutes लिक्षा for लिक्षा. ३. B. and D. read सुवर्णं and G. II. सुवर्णाः. ४. Except A and I. all others read अहरति for अपहरति; while J. reads स्वविशुद्धये स्वयमेव राजकर्तृकं प्रहारेण सम्पादयितुं, G. reads the same, but differs in विशुद्धये for विशुद्धि; while I. omits विशुद्धिम्. G. omits न; while J. substitutes मुक्तः for मृतः. ५. G. substitutes अथ for तथा. ६. The text substitutes स्तेनं for सकृत्. ७. G. and I. read एवं for एव. ८. B. D. G. and J. substitute अत्र for यत्र; while B. and D. substitute स्तेनेन for स्तेनेन. ९. G. adds अपि after बहवः and except. G. and I. others read विनश्यन्ति; while G. नश्यन्ति for विनश्यन्ति.

धनदण्डादिपुरुःसरं स्तेनोऽप्रहतो मुच्येत तदापि विशुद्ध्यत्ये
वेति । ननु—एवं सति—

‘अग्नन्नेनस्वी राजा’

(गौ. स्मृ. १२. ४५)

इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्मै
पोष्यवर्गादिकृपानिभिर्नस्त्वेन स्तेनव्यतिरिक्तविषयेऽप्युपपत्तेः
ननु—ब्राह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् ‘मुक्त एव’—इत्ययं पक्षस्त
द्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते ? मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः
तथा च ननु—

‘सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा’ ॥

(म. स्मृ. ११. ९९-१००)

इति । अत्र वधपक्षो नामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःप
क्षस्तु सवनस्थत्वादिगुणेपेतब्राह्मणविषयः । न च—तादृशस्
स्तेयमसम्भावितं—इति शङ्कनीयम् । कदाचित् कचिच्चिन्तित
तामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात् । एवं च सा
‘मुक्त एव’—इति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि योजयितुं शक्यते
यच्चैर्यं कामकृतं स्यात्तत्रायमुक्तो वधो द्रष्टव्यः । अन्यथ

१. B. and D. read धनदण्डापहतो for धनदण्डादिपुरुःसरं स्तेनोऽप्रहतो. २. W
follow here only A.; while all others read कृपानिभिस्तस्त्वेन व्यतिरिक्त-
कृपानिभिस्तस्त्वेन स्तेनव्यतिरिक्त-. ३. I. substitutes कुर्यात् हतं for सकृद्धन्यात्
तं. ४. B. D. E. G. H. and J. substitute च and the text तु for न
५. G. omits -मात्र- and B. C. D. and F. -विप्र-.

गामादादिकचौर्ये वधं नार्हति । न च-लोभैकमूलस्य चौर्यस्य
ग्रामादिकत्वमसम्भावितं-इति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्त-
प्रयितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वा अहरति अपहृत्य चान्यस्मै
ददाति नाशयति वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति तदा सम्भ-
वत्येवाकामतोऽप्यपहारः । तादृशे अहारे सवनस्थब्राह्मणवत्त-
पसा शुद्धिर्द्रष्टव्या । तपसो विशेषस्तु मनुना दर्शितः—

‘तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

बालेवासा द्विजो अण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्* ॥

(म. स्मृ. ११. १०१)

इति । सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिं-
शन्मते दर्शिताः—

‘बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापत्रिशुद्धये ॥

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥

* ब्रह्महणः यद्विहितं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तदित्यर्थः ।

१. B. and D. read लोभकवचनस्य for लोभैकमूलस्य. २. B. and D. read विशेषः for तपसो विशेषः. ३. The text reads चरिवासा for बालेवासा; while B. reads ब्रह्मवधव्रतम् for ब्रह्महणो व्रतम्. ४. G. and H. read द्रष्टव्या for दर्शिता. ५. G. reads दिनत्रयम् for दिनद्वयम्.

अपहृत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजाधमः ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मसैर्विशुद्ध्यति ॥
 सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकं पिबेत् ।
 ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथ वा ब्रह्महव्रतम् ॥

इति । वत्सरं यावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् ।
 सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्तु चतुर्विंशतिमते
 अभिहितम् —

‘आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्टाय वा क्रतुम् ।
 षडब्दं वा चरेत् कच्छं जपयज्जपरायणः ॥
 तीर्थानि भ्रमते विद्वान् ततस्तेयान्प्रमुच्यते’ ।

इति तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमप्यन्तधनिकविषयम् । क्र-
 धनिकश्रोत्रियविषयः । षड्वार्षिकं तु तीर्थयात्रासङ्गिनं विधे-
 नश्रोत्रियविषयम् । स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्र अपहृतं धनं स्वामिने
 दत्तैव कार्यम् ।

‘स्तेये ब्रह्मस्वभुतस्य सुवर्णादिः कृते पुनः ।
 स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्ता त्वेकादशाधिकम्’ ॥

इति स्मरणात् । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः तदा
 वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

१. I. reads द्विजोत्तमः for द्विजाधमः. २. C. F. E. G. I. and J. read यावकां भवेत्; while H. यावकां भवेत् for यावकं पिबेत्. ३. H. does not insert तु. ४. E. H. and I. read तीर्थानि भ्रमते for तीर्थानि भ्रमते. ५. I. reads तस्मात् for ततः. ६. G. adds तत्सुवर्ण- before स्तेय- and तु after प्रा- यश्चित्ते. ७. E. and H. read स्तेयब्रह्मस्व- for स्तेय ब्रह्मस्व-. ८. Except A. B. D. and G. all others read हर्ता for हर्ता; while G. reads हत्वा B. and D. हत्वा for the same.

‘स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचत ।

ततस्तस्मै राजा औदुम्बरं शस्त्रं दद्यात् ।

तेनात्मानं प्रमापयेत् । मरणात्पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. २०. ३१)

इति । औदुम्बरं ताग्रमयम् । यदा सुवर्णमपहृत्य तद् भुक्त्वा
तदानीमेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत् तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ९. २५. १३. आं. पु.)

इति । मानसापहारे तु सुमन्तराह—

‘सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. २०. ४१)

इति । गुरु-श्रोत्रिय-यागस्थत्वादिवहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य
‘सोऽपक्रुदपहारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति

आत्मानं प्रमापयेत् । मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

(व. स्मृ. २०. ४२)

१. The text reads ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभिधावेत्
नोऽस्मि नो शास्त्रं मां भवानिति । तस्मै राजा .....इति विज्ञायते । २. B.
d D. do not insert गुरु-श्रोत्रिय-. ३. I. reads भूयशो for भूयसो ; while
and D. read सकृत् for असकृत्. ४. The text adds वा after
कालको and reads घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानमभिसहयेत् for
भ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्, while I. does not insert
न.

इति । इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पग-
प्रायश्चित्तं दशमाध्याये—

‘मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं’

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्थं प्रपञ्चितम् ॥

अथ पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

यस्तु पतितैर्ब्रह्मादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वय-
मपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

‘यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये’ ॥

(म. स्मृ. ११. १८१)

इति । आचार्यस्तु कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य सं-
सर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे कलौ
वज्र्यानामनुक्रमणे—

संसर्गदोषः पापेषु ।

(स. स्मृ. १. ५३)

इत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादक-
त्वमस्तीत्याह—

आसनात् शयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् ॥ ७९ ॥

सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।

१. The text reads तत्संसर्गविशुद्धये for संसर्गस्य विशुद्धये. २. We are unable to find out the proper name. C. E. F. II. and I. read स्मृत्यन्तरे. सारे. G. स्मृतिसागरे, both for स्मृत्यन्तरे.

इति । *यथा तैलविन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति
था पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ॥७९॥

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधा-
नानि प्रायश्चित्तान्याह—

चान्द्रायणं यावकं च तुलापुरुष एव च ॥ ८० ॥

गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

इति । तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्ठाद-
यामः । यत्र यत्र च प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते तत्र
तत्र पापगौरव-लाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तान्येना-
त्तानि वा अनुष्ठेयानि । ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति
सिद्धम् ॥ ८० ॥

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिर्ध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महा-
तकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि
नि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गापत्तितानि स्मृत्यन्तराण्यु-
हृत्य व्यवस्थापितानि ।

अनुदाहृतस्मृतिवचनव्यवस्था ।

*सहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । उम्भापशब्दस्त्वत्राजन्तः ।

१. K. and L. read यावकश्च for यावकं च. २. G. and I. omit च;
while C. and F. do not repeat यत्र. ३. I. does not insert अनावृत्तानि
and G. and I. substitute च for वा; while B. and D. omit आवृत्तानि.
J. substitutes अनुयोज्यानि for अनुष्ठेयानि. ५. G. and J. substitute
णि for सर्वाणि; while B. and D. न सन्ति for नश्यन्ति. ६. G. reads
प्रसंगात्पत्तितानि, I. तत्प्रसंगात्पत्तितानि for तत्प्रसङ्गात्पत्तितानि; while I.
adds अपि after स्मृत्यन्तराणि.

अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामः ।

तत्रातिपातकस्वरूपम् ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि’ ।

(वि. स्मृ. ३४. १)

इति । तेषां त्रयाणां दशमाध्याये’ —

‘मातरं यदि गच्छेत्तु’

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

महापातकम्बरूपम् ।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशं एवं कृतः—

‘ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदार-

गमनमिति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च’ ।

(वि. स्मृ. ३९. १-२)

इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये

‘चतुर्विधे’

(प. स्मृ. १२. ६४)

१. C. and F. omit the following :—

उदाहृत्य व्यवस्थापयामः । तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रम-
णिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते ।

तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश ।

२. G. reads विनिर्दिशति and f. विनिर्दिदेश both for निर्दिदेश. ३. J. does not insert दुहितृगमनं. ४. Except A. and I. all others omit गमनं of गुरुदार-.

इत्यादिना—

‘सर्वपापप्रणाशनम्’

(प. स्मृ. १२. ८१)

इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य
तु दशमाध्याये—

‘पितृदारान् समारुह्य’

(प. स्मृ. १०. ११)

इत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

अनुपातकस्वरूपम् ।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं नि-
र्दिष्टम्—

‘यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैधः वैश्यस्य रजस्व-
लायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्राया अविज्ञातस्य
गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमा-
नीति । (१) कूटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापान-
समौ । (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयस-
मम् (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृप-
पत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम् । (४)
पितृ-मातृ-स्वसृगमनं च (५) श्रोत्रियत्वि-
गुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च । (६)

१. The text does not insert वधः. २. I. reads आत्रेयगोत्रायाः for त्रिगोत्रायाः. ३. The text reads कूटसाक्ष्यं for कूटसाक्ष्यं. ४. The text adds निक्षेपापहरणं after भूम्यपहरणं. ५. Except A. H. do not insert च and separate the सूत्र.

स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः
कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः
प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च' । (७)

(वि. स्मृ. ३६. १-७)

इति ।

अथ अनुपातकप्रायश्चित्तम् ।

तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह—

‘अनुपातकिनस्त्वेते महापतकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा' ॥

(वि. स्मृ. ३६. ८)

इति । तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः ।

‘राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत' ।

इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणप्रा-
यश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा
तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्थक्षत्रवधस्य तादृशवैश्यव-
धस्य च षष्ठाध्याये—

‘वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि’

(प. स्मृ. ६. १७)

इत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । तथा च

-
१. Except A. I. and the text all others read सख्युः for सख्याः.
२. The text adds अंत्यजायाः after कुमार्याः. ३. C. and F. are quite
mistaken here. They omit from प्रव्रजितायाः to ऋणानप (P. 94, L. 3; to
422 L. 6). ४. Except A. C. F. and I. others substitute च for वा.
५. B. D. G. and J. substitute तत्र for तच्च.

वर्त्त्या अत्रिगोत्रायाश्च वधे तत्रैव प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
विज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थध्याये—

‘गर्भपातं च या कुर्यात्’

(प. स्मृ. ४. १७)

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतावधः परिशिष्यते ।
नुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह—

‘अनृतं च समुत्कर्षे* राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकैर्निर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५५)

इति । याज्ञवल्क्यश्चापरोप्याह—

‘गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्मत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२८)

* समुत्कर्ष इति निमित्तसप्तमी । सम्यक् ज्ञातिषु समाजेषु राजसभा-
षु वा उत्कर्षं प्राप्स्यामीति हेतुपूर्वकं यदनृतमभिधीयते तद्ब्रह्महत्या-
मिति भावः । ‘राजगामि पैशुनं’ राजकुलात्तेन सह विवादो निर्वन्धो
गृतादिशंसनं वा । यदाह गौतमः—

‘गुरावनृताभिशंसनम्’

इति । यदापि अत्र ‘गुरौ’ इत्युक्तं तथापि अनृताभिशंसनस्य गुरौ
कुले वा तुल्यत्वेनैव ब्रह्महत्यासमत्वमिति सुधीभिरूह्यम् ।

1. Except A. and I. all others read विज्ञात- for अविज्ञात-, but it
ms to be incorrect. २. B. and D. read अधिकनिर्वन्धः समानं for
कैर्निर्वन्धः समानि. ३. I. adds अपि before आह.

इति । अत्र शरणागतवधादिषु पादन्यूनां ब्रह्महत्याव्रतमव-
गन्तव्यम् । समशब्दस्य—

‘ राजसमो मन्त्री ’

इत्यादाव्रीषन्न्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्त्वधीतत्यागादी-
नां सुरापानसमत्वमाह—

‘ ब्रह्मोज्झ* वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हिता-ऽनाद्ययोर्जग्भिः सुरापानसमानि षट्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५६)

इति । तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह—

‘ ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा

पुनरुपयुञ्जीत† वेदमाचार्यात्’ ।

(व. स्मृ. २०. १२)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम् ।
नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनां सुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् ।
यद्यपि वसिष्ठेनोक्तम्—

* ब्रह्मोज्झं अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमिति मेधातिथि-कुल्लूकौ ।
अधीतस्य वेदस्य असच्छास्त्राश्रयेणोपेक्षणमिति गोविन्दराजः । वेदस्या-
त्यन्तत्यागोऽनध्यनं वेति सर्वज्ञनारायणः । इदमेव युक्तं भाति ।

† द्वादशरात्रकृच्छ्राचरणानन्तरं पुनरप्याचार्यात् वेदमुपयुञ्जीत ‡
धीयातेत्यर्थः ।

१. The text reads this line :—

‘ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

२. B. D. E. H. and J. read गर्हितानाद्ययोः for -ऽगर्हिता -ऽनाद्ययोः ३.
reads पमाद्व्याध्यादिविषयम् for प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम्.

‘गुरोरेलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा

सचैलं स्नात्वा गुरुप्रसादात् पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. २१. २८)

इति । तदेतदमतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् । विष्णुना
[क्रान्तस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तथा
तद्वतानुवृत्तौ शङ्ख आह—

‘कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्यात् त्यक्त्वा च शरणागतम्’ ॥

(शं. स्मृ. १७. ५)

इति । यत्र साक्ष्यनृनवदनेन वर्णिनो वधप्राप्तिः तद्विषय-
म् । अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति—

‘आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्’* ॥

(वि. स्मृ. ३. ४६)

* पूर्वं ‘चण्डालादुदकात् सर्पात्’— (माधवाचार्यटीका अ. ११.
१६-१८) इत्यादिनोक्तादात्मघातिनोऽन्योऽयं ब्रह्मघाती । तत्र तु न
आप्युद्देशः । केवलमसह्यदुःखादिना देहत्यागे प्रवृत्तिः । किंच आ-
नादिनिमित्तं विना देहत्यागे स आत्मघाती भवति न तु ब्रह्मघाती ।

The text reads this Sûtra as follows :—

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः सचैलं स्नातो गुरुं प्रसादयेत्
प्रसादास्पृशो भवतीति विज्ञायते ।

H. and I. read तथा for त्यक्त्वा; while the text reads this verse:—

‘कूटसाक्षं तथैवोक्त्वा निक्षेपं च प्रहत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्याच्छ्रुत्वा च शरणागतम्’ ॥,

it seems to be incorrect. B. and D. read अभ्रमर्णिनो for
r.

इति । आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः । न
तूद्देश्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘अकारणं* तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत् ॥’

इति । याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार—

‘निषिद्धभक्षणं जैह्वमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२९)

इति । एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यमुच्यते तदीयं प्राय-
श्चित्तं किञ्चिन्न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरव-
लाववानुसारिणी कल्पनीया । सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्य-
पहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽसम्भवात् द्वा-
शवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि । याज्ञवल्क्यो-
ऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह—

‘अश्व-रत्न-मनुष्य-स्त्री-भू-धेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २३०)

* अकारणमिति आक्रोशनादावपि देहत्यागस्य न किमपि कारणम् ।
किन्तु प्रत्याक्रोशनादयोऽन्ये वा उपाया अनुष्ठेयाः । तानकृत्वा यो देह-
त्यागं करोति स अकारणप्राणत्यागी एव भवतीति तात्पर्यम् ।

१. II. reads उद्देश्यश्च ; while G. omits the following portion नृ-
द्देश्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः ..... ॥’

२. B. and D. read यः for यं. ३. E. reads उत्कर्षेण for उत्कर्षेण
४. Except A. all others read भूमिहरणे. ५. J. reads -मरणं for -हरणं

इति । मनुरपि—

‘निक्षेपस्यापहरणं नरा-ऽश्व-रजतस्य च ।

भूमि-वज्र-मणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५७)

इति । पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुत्वरूपसमानानां दश-
माध्याये—

‘मातृष्वसृगमे चैवम्’

(प. स्मृ. १०. ९)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

उपपातकस्वरूपम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरुपपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं
नेर्दिदेश—

‘अनृतवचनमुत्कर्षे । (१) राजगामि च पैशुन्यम् । (२)

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः । (३) वेदनिन्दा । (४) अधी-

तस्य च त्यागः । (५) अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणां च ।

(६) अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् । (७) परस्वहरणम् ।

(८) परदाराभिगमनम् । (९) अयाज्ययाजनम् । (१०)

विकर्मणा जीवनम् । (११) असत्यप्रतिग्रहः । (१२)

क्षत्रिय-विद्-शूद्र-गोवधः । (१३) अविक्रयविक्रयः ।

१. G. I and the text do not insert च. २. B. D. E. and II. read अ-
ज्याभक्ष्यभक्षणम्, I. अभोज्यान्नभक्षणम्, J. अभोज्यभक्षणम्; and G.
मोज्यभोज्यभक्षणं all for अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम्. ३. We follow here A.
and the text, while all others read गुरुदाराभिगमनम् for परदाराभिगमनम्
re Vijnāneśvara also reads परदारा- (Vide ३.२३४-२४२ Commentary).
G. omits -गो-, but it seems very proper.

(१४) परिव्रित्तिताऽनुजेने ज्येष्ठस्य । (१५) परिवेदनं च । (१६) तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१८) ब्राह्म्यता । (१९) भृतकाध्यापनम् । (२०) भृतकाध्ययनादानम् । (२१) सर्वाकरेष्वधीकारः । (२२) महायन्त्रप्रवर्तनम् । (२३) द्रुम-गुल्म-लतौषधीनां हिंसा । (२४) स्त्रिया जीवनम् । (२५) अभिचारः । (२६) मूलकर्मसु च प्रवृत्तिः । (२७) आत्मार्थं च क्रियारम्भः । (२८) अनाहिताग्निता । (२९) स्तेयम् । (३०) *देवर्षि-पितृणामृणस्योपक्रिया । (३१) असच्छास्त्राभिगमनम् । (३२) नास्तिकता । (३३) कुशीलता ।

* अत्र विज्ञानेश्वरोऽपीदं सूत्रमेवमेव पपाठ । तथा च सति देवादीनां त्रयाणां ऋणानपक्रियायाः परिगणितत्वात् 'ऋणानपक्रियादीन्दुदाजहार' इत्येतन्न सङ्गच्छेत । अतोऽत्र व्यावहारिकस्य ऋणस्य ग्रहणं माधवाचार्यस्य नाभिप्रेतमिति अवगन्तव्यम् ।

१. All, except A. I. and the text read परिव्रित्तिताऽनुजेने for परिव्रित्तिताऽनुजेने. २. I. does not insert these two Sūtras, namely :—

तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१८)

and also B. D. E. F. G. H. and J. omit याजनं च. ३. B. and D. read भृतकाध्यायनादानम् and E. G. H. J. भृतकाध्ययनादानम्; while I. omits च. ४. G. and J. read सर्वाकरिषु for सर्वाकरेषु; while B. D. and G. read अधिकारः for अधीकारः. ५. G. reads -वर्तनम् for -प्रवर्तनम्. ६. Except A. I. and the text all others read द्रुम-गुल्म-लतौषधिमहाहिंसा; while the text adds -वद्धि- after -गुल्म- and also the Vijnānesvara follows it. ७. I. and the text do not separate these two Sūtras. I. reads अभिचारमूलकर्मसु and the text अभिचारबलकर्मसु for अभिचारः and मूलकर्मसु. ८. The text reads आत्मार्थं and omits च. ९. All, except A. read स्तेयम्; while the text omits it. १०. B. D. and J. read योषित्पितृणामसत्क्रिया, G. योषित्पितृणां समक्रिया, E. and H. योषित्पितृणामसत्क्रिया, but E. has a marginal reading -पितृ- for -पिया- for देवर्षि-पितृणामृणस्यापक्रिया. ११. B. D. G. J. and the text read -भिगमनम् for -भिगमनम्. १२. B. and D. read कुशलता and the text कुशीलता both for कुशीलता.

(३४) मद्यपस्त्रीनिषेवणम्* । (३५) इत्युपपातकानि ।

(वि. स्मृ. ३७. १-३६)

इति । याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुप-
पातकानि ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार—

‘ गोवधो ब्राह्म्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया† ।

अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया‡ ॥

§ स्त्री-गूढ-विद्-क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

* सर्वाणीमानि व्याख्यातानि पूर्वमेव तत्रतत्रेति नात्र पुनर्व्या-
ख्यानम् ।

† अत्र ‘गोवध’शब्देन गोपिण्डव्यापादनं ‘स्तैन्य’ शब्देन ब्राह्मणमुव-
त्तस्तमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं, ‘ऋणानामनपक्रिया’ इत्यनेन उत्तम-
र्षिद् गृहीतस्य ऋणस्याप्रदानं इति यथायथमूहनीयम् । यस्तु—‘गृहीतस्य सु-
र्गादेरप्रदानं ऋणानामनपकरणम्’—इत्युक्त्वा ‘तथा देवर्षि-पितॄणां स-
न्धर्षणस्यानपकरणं च’—इति विज्ञानेश्वरेणोक्तं तन्न । माधवाचार्यस्याभि-
तमिति प्रतिभाति । विष्णुना अनुक्तानां केषांचिदुपपातकानां प्रदर्शनायैव—

‘गोवधो ब्राह्म्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया’ ।

यादिगाज्ञवल्कीयवचनानामत्रोदाहृतत्वादिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

‡ ‘लवणक्रिया’ लवणस्योत्पादनमित्यर्थः ।

§ स्त्रिया वधः आत्रेयीव्यतिरेकेण ब्राह्मण्या अपि । आत्रेय्यास्तु—

‘गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः’ ।

(या. स्मृ. ३. २५१)

इत्यनेन ब्रह्महत्यादिसमत्वकथनेन ब्रह्महत्यादिव्रतोक्तेः । गूढवध-
क्षितक्षत्रिय-वैश्यवधः ।

1. Except A. and the text all others do not insert इति. २. B. and
read गो-ब्राह्मणवधः स्तैन्यम् for गोवधो ब्राह्म्यता स्तैन्यम्; while the text
1 G. substitute स्तैन्यम् for स्तैन्यम्. ३. C. F. read ऽपत्य- for ऽपण्य.
J. reads निन्दितार्थे अपि.

नास्तिक्यं व्रतलोपं* च सुतानां चैव विक्रयः ॥

† धान्य-कुप्य-पशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृ-मातृ-सुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥

कन्यासन्दूषणं ‡ चैव परिवेदकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं § व्रतलोपनम् ॥

* व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः ।

† धान्यं व्रीह्यादि, कुप्यमप्सरद्रव्यं त्रपु-सीसादि, पशवो गवादयः तेषामपहरणम् । 'गोवधो ब्राह्मता स्तेयम्' इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्य-कुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्य-स्तेगे नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तम् । अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । तथा चैतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम्-इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ कन्याया दूषणं भ्रगुल्यादिना योनिविदारणम् । न तु सम्भोगः । तस्य—

‘सखिभार्या-कुमारीषु’

(या. स्मृ. ३. २३१)

इत्यत्र गुरुत्वसमत्वस्योक्तत्वात् ।

§ कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य—

‘निषिद्धभक्षणं जैह्वम्’

(या. स्मृ. ३. २२९)

इत्यत्र सुरापानसमत्वमुक्तम् । तथा च पूर्वं ‘नास्तिक्यं व्रतलोपं च’ ।

१. Except A. C. F. and I. all others read - **कूप्य-** for - **कुप्य-**.
 २. I. reads कन्यासु दूषणं for कन्यासन्दूषणं; while the text परिवेदक- for परिवेदक-. ३. J. reads च तुलायनः for व्रतलोपनम्, but it does not give any good sense.

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 स्वाध्यायाग्नि-सुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
 हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
 गृध्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
 असच्छास्त्राधिगमनमाकरेण्वधिकारिता ।
 भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ' ॥

(या. स्मृ. ३. २३४-२४२)

इति । यद्यपि-

‘अनृतं च समुत्कर्षे’ ।

(म. स्मृ. ११. ५५)

इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं याज्ञवल्क्येन सुरापान-
 मेषु विष्णुना उपपातकेषु तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं
 शक्यत्वात् किञ्चिदपि साङ्कर्यम् । विषयभेदस्तूच्यते । द्वेष्ट्यं
 ५१ं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्त-

युक्त्वा पुनः ‘व्रतलोपनम्’ इत्युक्तेः । अशिष्टाप्रतिषिद्धेऽपि ‘श्रीहरि-
 रणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामि’ इत्येवंरूपेषु
 यमेषु प्राप्स्यर्थम् । न तु स्नातकव्रतप्राप्स्यर्थम् । तत्र-

‘स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’ ।

इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ।

१. J. reads हिंसायन्त्र- for हिंस्रयन्त्र-. २. I. reads गृध्राप्रेष्यं for गृध्रप्रेष्यं
 I. reads अन्याश्रमे for अनाश्रमे. ४. I. reads किञ्चिदसांकर्यम् for
 चित्पि सांकर्यम्.

मपराधमरोप्यानृतं चेद्ब्रूयात् तद् ब्रह्महत्यासमम् । वधपर्य-
वसायित्वात् । यस्तु लाभ-भूजा-व्यतिकामो राजसभादौ
स्वस्मिन् अविद्यमानमपि न्तुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं
ब्रूते तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु भुखगोष्ठ्यादौ
परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकम् । तत्रा-
द्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञव-
ल्क्य आह—

‘ मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।

सावित्रीमगुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ’ ॥

(या. स्मृ. ३. २७९)

इति । अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘ सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।

पीत्वाऽप्योऽध्येष्यमाणश्च आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४५)

इति । राज्ञोऽप्रे साक्षात् परम्परया वा परदोषकथनं राज-
गामि पैशुन्यम् । गुरावलीकनिर्वन्धो द्विविधः । तत्र राजगृ-
हादौ स्वयं समर्थः सन् असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं
निर्वन्धं करोति चेत् सोयमलीकनिर्वन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन
मनुनोक्तः । यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते

१. I. reads मुख्यगोष्ठ्यादौ for सुखगोष्ठ्यादौ. २. I. reads अपि for मयि.
३. B. and D. read आचरेत् for आचमेत्; while G. आचमेत् for the
same. ४. All others except A. and I. read गुरोरलीक- for गुरावलीक;
while G. omits the following portion:—

निर्वन्धो द्विविधः । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन्नसमर्थस्य
गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं.

५. H. reads राजगृहाङ्गणे for राजगृहादौ.

तेऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम् । वेदनिन्दा त्रिविधा । बुद्धा-
तादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका-
निन्दा । सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता । सत्या-
पि वेदप्रामाण्यबुद्धौ जल्प-वितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया
ति-स्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदेवा-
श्रित्य मनुराह—

‘ यो ऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयात् द्विजः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः’ ॥

(म. स्मृ. २. ११)

इति । सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहता । यस्तु-
देकं कर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्कले श्रद्धते ‘किमनेन
विध्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामि’— इत्येवं
न्दति सेयं निन्दोपपातकेषु पठ्यते ।

एवमध्ययनत्यागादिरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरव-
धवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः ।

‘ अग्नि-मानृ-पितृ-सुत-दाराणाम्’

(वि. स्मृ. ३७. ६)

इत्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति । अनुक्रान्तानामुपपात-
ानां पूर्वोक्तेभ्योऽतिपातक-महापातका-ऽनुपातकेभ्योऽल्पत्वा-
पपातकत्वम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. B. and D. read ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता याज्ञवल्क्येन and omit सेयं.
A. and the text read मूले for तूभे. ३. All, except the text and A.
read -श्रयो for -श्रयात्. ४. I. reads तत्कले for तत्कले. ५. B. D. and
omit -पितृ-. ६. I. reads प्रोक्तेभ्यो for पूर्वोक्तेभ्यो; while except A.
d I. all others do not insert -ऽतिपातक-.

‘महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्’ ॥
इति ।

अथ उपपातकस्य साधारणं प्रायश्चित्तम् ।

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह—

‘उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।

पैराकमथ वा कुर्युर्यजेयुर्गोसधेन च’ ॥

(वि. स्मृ. ३७-३९)

इति । तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्ख्याते गोसधो द्रष्टव्यः* । एकै-
कस्य च शक्तम्प्रति पराकः अशक्तम्प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञ-
वल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

‘उपपातकशुद्धिं स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाऽथ वा पुनः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २६९)

इति । एवमिस्थनेन पदेन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते ।
अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनविषयत्वात् । गोव्रताद्भानि गोचर्मादी-
नि कानिचिद्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमका-
मकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु—

* नरा इत्युक्तेः सर्वेषामेव वर्णानामिदं प्रायश्चित्तम् । तत्र क्षत्रियादी-
नामनधिकारात् गोसधो ब्राह्मणस्यैव, चान्द्रायण-पराके द्विजातिना-
धारणे, शूद्रस्य दानादिकमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ।

१. The text reads पराकं च तथा for पराकमथ वा and substitutes
गोमस्त्वेन for गोसधेन. २. I. omits च and reads अशक्तम्प्रति पराकः and
शक्तम्प्रति चान्द्रायणम्. ३. B. D. G. and I. substitute निश्चि for पुनः
४. G. adds पुनः before पदेन.

‘ एतदेव व्रतं कुर्युरूपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

(म. स्मृ. ११. ११७)

इति मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्राय-
त्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानि ।

प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र
गौरलीकनिर्वन्धोपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह—

‘समुत्कर्षेऽनृते गुरोर्गौलीकनिर्वन्धे

तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. ५४. ५४)

इति । अग्नित्यागे स एवाह—

‘वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी

संवत्सरं सकृद्भैक्षेण वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. ५४-१३)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ योऽग्नीनपविद्धयेत् सं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं

चरित्वा पुनराधानं कारयेत् ’ ।

(व. स्मृ. २१. २७)

१. I. reads अवकीर्णी तु शुद्धचर्यं चरेच्चाद्रायणं व्रतम्. २. G. substitutes
for वा. ३. I. reads समुत्कर्षेऽनृते. ४. The text adds च after गुरोः.
We follow here only A. and the text; while all others read
तक्षणे for तदाक्षेपणे. ५. J. reads चमासं for च मासं. ६. Except
, and I. all others read विष्णुः for स. ७. I. reads वेदाग्न्युत्सादिन
वेदाग्न्युत्सादी. ८. The text omi's स. ९. C. F. E. H. an
ad पुनराधेयं for पुनराधानं.

इति । मनुरपि—

‘अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मारं वीरहत्यासमं हि तत्’ ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥

(म. स्मृ. ११. १२९-१३० आन्ध्र पुस्तके) ।

इति । हारीतः—

‘संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा

पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं

चान्द्रायणं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने

संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्’ ।

(हा. स्मृ. ३. १९-२१)

इति । शङ्खोष्पि—

‘अभ्युत्सादी सांवत्सरं प्राजापत्यं

चरेत् गां च दद्यात्’ ।

(शं. स्मृ. ११. २३)

इति । भरद्वाजः ।

‘द्वादशाहतिक्रमे व्यहमुपवासः । मासार्तिक्रमे

द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासोपवा-

सः । पयोभक्षणं च’ ।

१. I. reads संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे for संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे. २. B. and D. read सौमपानं for सान्तपनं and omit चान्द्रायणं च. C. and F. read the same, but do not omit चान्द्रायणं. E G. II. and J. read सौमपानं for सान्तपनं; while J. -सर्जने for -त्सन्ने. ३. G. reads भारद्वाजः for भरद्वाजः. ४. B. and D. read द्वादशाहतिक्रमे व्यहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः पयोभक्षणं च ।

इति । एतत्सर्वमालस्यादग्नित्यागविषयतया यथायोगमू-
हनीयम् । यत्तु भरेद्वाजगृह्येऽभिहितम्—

‘प्राणायामशतमा दशरात्रं कुर्यात् । उपवासः स्यादा
विंशतिरात्रम् । अत ऊर्ध्वमा षष्टिरात्रं तिस्रो रात्री-
रुपवसेत् । अत ऊर्ध्वमा संवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं
चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम्’ ।

इति तत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे
न व्याघ्र आह—

‘योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च’ ॥

इति । प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरव-
लाघवानुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयाभि । व्रतानन्तरभावि
कर्तव्यमाह जातूकर्ण्यः—

‘अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रो यवानयम् ।

नष्टेऽग्नौ विधिवद्वात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः’ ॥

इति । एतच्चोपासनाग्निविषयम् । दारत्यागे शातातप
माह—

१ G. reads भारद्वाजगृहे. २. C. E. F. add कुर्यात् after -मा दशरात्रं,
out of no use here. ३. E. reads उपवासः स्याद्विंशतिरात्रं कुर्यात्, I.
उपवासमा विंशतिरात्रं कुर्यात् both for उपवासः स्यादा विंशतिरात्रं. ४. Except
all others do not insert व्रतं. ५. I. omits -भावि-. B. and D. read
तान्तरं कर्तव्यमाह and except E. H. व्रतान्तरभावि कर्तव्यमाह both for
तानन्तरभावि कर्तव्यमाह. ६. We are unable to find out a correct reading.
I. and D. read विप्राय वाच्यम्, C. and F. विप्राय वाच्यम्, G. H.
विप्रोऽथवा स्वयम्, E. and J. विप्राय वाच्यम् all for विप्रो यवानयम्; while
I. अतीते काले for अतीतकालं. ७. G. and H. read नाष्टेऽग्नौ for नष्टे-
ग्नौ and C. and F. गलेऽग्नौ for the same.

‘कौमारदारत्यागी* मासं पयोभक्षः शुद्ध्यति’ ।

(शा. स्मृ. १. २७)

इति । अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये
प्रपञ्चितम् ।

अथ परस्वहरणप्रायश्चित्तम् ।

तत्र परस्वहरणे मनुराह—

‘धान्याऽन्न-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्र-गृहस्य च ।

कूप-वापी-जलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेदमनः ।

चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥

भक्ष्य-भोज्यापहरणे यान-शय्यासनस्य च ।

पुष्प-मूल-फलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

तृण-काष्ठ-द्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

* ‘कौमारदार’—इत्यनेन ब्राह्मणेन विधिना कौमारवयस्पूडा स्त्री उपल-
क्षिता भवति । तस्या एव त्यागे दोषः । नतु गान्धर्वाव्यूढाया इति तात्पर्यम् ।

३. H. omits following :—

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं तु एकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

तत्र परस्वहरणे मनुराह—

‘धान्याऽन्न-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥

while G. reads अभोज्यभक्षणे for अभोज्याभक्ष्यभक्षणे. २. J. reads पर-
स्वग्रहणे for परस्वहरणे. ३. I. reads सजातीय- for स्वजातीय-. ४. The
text reads -वेदमतः for -वेदमनः. ५. B. and D. read तन्निर्यास्यात्मशुद्धये for
तन्निर्यास्यात्मशुद्धये. ६. I. reads शुष्कान्नस्य for शुष्कान्नस्य.

चैले-चर्माभिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥

मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥

कार्पास-कीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।

पक्षि-गन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः' ॥'

(म. स्मृ. ११. १६२-१६८)

इति । एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण
व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरे अभिहितः—

‘ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोभ्यधिके वधः’ ।

इति । यत्तु जाबालिनोक्तम्—

‘ तिल-धान्या-ऽन्न-वस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।

संवत्सरार्धं कुर्वति व्रतमेतत्समाहितः’ ॥

इति तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु
सकृद्व्रोजनपर्याप्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह—

‘ भक्ष्य-भोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे

त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः’ ।

इति । यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैर्मुनिभि-

J. reads तैलः; while B. D. I. and the text चैल for चैल.
B. C. D. E. G. H. and J. read द्विखुरैकखुरस्य for द्विशफैक-
फस्य. ३. B. and D. read ऽभ्यधिको and I. ऽभ्यधिकं for ऽभ्यधिके;
while H. हतेऽभ्याधिके वधः for हरतोऽभ्यधिके वधः. ४. B. and D. read
प्यायाः for शय्यानाम्. ५. H. reads कामकृतविषयम् । अल्पभक्ष्यस्य तु for
कामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु । ६. We follow here A. and I.;
while all others read सकृद्व्रोजनपर्याप्तिकस्यापहारे, but it is quite con-
ary to the quoted Sūtra.

दर्शितानि तेषु व्रतेषु यानि समानि न तत्र विवादः । न्यूना-
नामकामकारविषयत्वं अधिकानां तु कामकृताभ्यासविषय-
त्वमिति विवेकः । तत्र वचनानि—

‘द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम् । (७) भक्ष्य-
भोज्य-यान-शय्यासन-मूल-पुष्प-फलानां हरणे
पञ्चगव्यपानम् । (८) तृण-काष्ठ-द्रुम-शुष्का-
ज-गुड-वस्त्र-चर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् ।
(९) मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्र-रजता-ज्यः-
कांस्यानां द्वादशाहं कणानश्रियात् । (१०)
कार्पास-कीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा
वर्तेत । (११) द्विशकैरुशरुहरणे त्रिरात्रमुपव-
सेत् (१२) पक्षि-गन्धौषधि-रज्जु-वैदलानाम-
पहरणे दिनमुपवसेत् । (१३)

दत्त्वैवापहतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये ॥ (१४)

(वि. स्मृ. ५२. ७-१४)

इति । जात्रालिः—

‘अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च हत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अपहत्य पशून् धुव्रान् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

गुड-कार्पास-धान्यानि सर्पिलवणमेव च ।

पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ ॥

१. The text and G. read -पान- for -यान- and the text omits -हरणे.
२. G. reads -ताम्र-रजताद्ययः-. ३. The text reads अपहरणे for -हरणे.
४. G. and H. omit this Sūtra. ५. B. and D. read यत्रैवोपहतं for
एतदेवापहतं. ६. The text reads ऽभ्युपायतः.

कांस्या-ऽयस्ताम्र-सीसं वा कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धमेव च ।
 उदके फल-मूलेषु पुष्प-पर्णे-सुगन्धिषु ॥
 मृद्गाण्ड-मधु-मांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 *व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥
 पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
 अपहृत्य तु वर्णाभां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
 प्रायश्चित्तं च यत्प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
 राजस्वस्यापहरणे रमणीनां† जनस्य च ॥
 धनापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ।

इति । परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्याये अभिहितम् ।

अयाज्ययाजनप्रायश्चित्तम् ।

अयाज्ययाजने मनुराह—

* व्यापादनं तत्तद्व्यनाशः । अपहारो ऽपहरणम् । तत्र प्रथमं तद्व्यस्वामिनं प्रसाद्य अनन्तरं विप्रेभ्यः पापं निवेद्य प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

† अत्र 'रमणी' शब्देन सामान्यवनिता, वेद्योपलक्षितेति प्रतिपातिता । राजद्रव्यवत् वेद्याद्रव्यमपि प्रतिग्रहानर्हमिति मन्वादिभिरुक्तम् । अथवा 'जनस्य रमणीनां' परस्त्रीणां परकीयधनस्य चापहरणे इत्येव व्याख्या-
 तुमुचितं भवेत् ।

१. B. and D. substitute सकृत् for कृच्छ्रं and वा for च. २. H. omits फल-मूलेषु, but it seems a mistake; while E. and I. पुष्पपर्णे- for पुष्प-पर्णे-
 ३. B and D. read मृद्गाण्डसमस्तेषु for मृद्गाण्ड-मधु-मांसेषु and the next line:—

व्यापादनीयहारेषु संतोष्य स्वां तनुं ततः ।
 for

व्यापादनापहारेषु संतोष्य स्वामिनं ततः ।

४. B. D. and G. read ब्राह्मणानुमतं for ब्राह्मणानुमते. ५. C. F. G. and H. read राजस्वस्यापहरणे and J. राजसंस्थापहरणे both for राजस्वस्यापह-
 रणे, while A. reads रमणीनां च जनस्य वा for रमणीनां जनस्य च.

‘त्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति’ ॥
(म. स्मृ. ११. १९७)

इति । यत्तु प्रचेतसा गूढयाजकादीननुक्रम्योक्तम्—
‘एते* पञ्चतपोऽभ्रावकाश-जलशयनाद्यनुष्ठेयः
क्रमेण ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोमूत्र-
यावकमश्नीयुः’ ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
‘पुरोधः गूढवर्णस्य ब्रह्मणो यः प्रवर्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्’ ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—
‘निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रानुवाकं जपेत्’ ।
(गौ. स्मृ. २२. ३३)

१ अत्र मूलपुस्तकौपलब्ध्यभावात्-‘अभ्रावकाश’-इत्यस्य शुद्धः पाठो न
निश्चेतुं शक्यते । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु न्यूनाधिक्येनाशुद्धा एव पाठा दृ-
श्यन्ते । वाक्यार्थस्तु-ग्रीष्मे पञ्चतपाः वर्षासु वृष्टिसहः हेमन्ते जलशयी
भवेदिति । चतुर्षु दिक्षु चतुरोऽग्नीन् संस्थाप्य तन्मध्ये स्थित्वा पञ्चमं
सूर्यतापं सहेत् इति पञ्चतपाः । जलशयनं च उदके आकण्ठमपस्ति-
ष्ठेत् इति संक्षेपः ।

१. C. F. G. and H. read अन्तकर्म; while J. येषामन्तकस्य च for
परेषामन्त्यकर्म च. २. B. D. and H. read अहीनां for अहीनं. ३. C. and
F. तयोस्तावकीश- and G. तपोऽभ्रावकीश- for -तपोऽभ्रावकाश-; while
I. -तपोऽभ्रौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम् for -तपोऽभ्रावकाशजलशयनाद्यनुष्ठेयः. ४. G.
and J. substitute -च for वा. ५. text प्रतिषिद्धमन्त्रयोगे सहस्रानुवाकश्चेत् and.
except A., add सति to प्रयोगे.

इति तत् कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—
 'शूद्रेयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति ।
 प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु' ।

इति तदकामतोऽभ्यासविषयम् । असत्प्रतिग्रहे याज्ञव-
 ल्क्य आह—

'गोष्ठे वसन्त्रह्यचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।
 गायत्रीजाप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
 (या. स्मृ. ३. ११०)

इति । अत्र जपसङ्ख्या मनुना दर्शिता—
 'जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
 मासं गोष्ठे पथः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
 (म. स्मृ. ११. ११४)

इति । एतच्च दातृ-द्रव्ययोरुभयोःसत्त्वे वेदितव्यम् । अ-
 न्यतरस्यासत्त्वे तु पद्त्रिंशन्मते दर्शितम्—

'पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
 ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कयाचिन्मित्रविन्दया ॥
 देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्तेऽसत्प्रतिग्रहात्' ।

इति । यत्तु वृद्धहारीतवचनम्—

१. C. F. G. and H. read शूद्रस्य याजकः for शूद्रयाजकः. २. I. reads वसेत् for वसत्; while except A. and the text all others पयोव्रतं for पयोव्रतः and except A. H. and the text जप्यनिरतः for जाप्यनिरतः. ३. B. C. D. and F. omit उभयोः. ४. I. reads विन्ध्वेन, but it seems incorrect. ५. I. substitutes शुद्धयते, J. शुद्धयतो for शुद्धयते and B. and D. बुष्परिग्रहात् for ऽसत्प्रतिग्रहात्. ६. G. reads वृद्धहारीत- for शुद्धहारीत-.

‘राशः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्यु सदा वसेत् ।

षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सत्ततं नियतव्रतः ।

(वृ. हा. स्मृ. ११.७१-७२)

इति तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रह-
विषयम् । अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः—

‘मणि-वासो-गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्’ ।

(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

‘भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्’ ।

इति । दानार्थमिति शेषः । विकर्मणा जीवने तु चान्द्रा-
यणम् । तथा च नटादीन् विकर्मणा जीविनोऽनुक्रम्य यम
आह—

‘एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम् ।

भैक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(य. स्मृ. ६. १३)

इति । नारदोऽपि—

१. B. C. F. D. G. and H. do not insert अपि. २. G. reads परिवर्ज-
येत् for परिकल्पयेत्. ३. E. adds तत् before दानार्थम्. ४. I. reads जीवि-
तान् for जीविनः. ५. H. reads एतेषां नैव सर्वेषां for एतेषामेव सर्वेषां and
गृह्यतां for मृग्यताम्; while I. reads प्रत्यापत्ति for प्रत्यापत्तिः. ६. C. F.
G. and H. substitute भैक्ष्यान्नं for भैक्ष्यान्न and I. उपयुञ्जानः for उप-
युञ्जानः.

‘कर्मणा गार्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम् ।
 तस्य त्यागेन शुद्ध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा ॥
 अप्सु प्रास्येते तद् ब्रव्यमन्यायेन यदागतम् ।
 उपयुक्तानुशिष्टं चे देयं वा ब्रह्मवादिने’ ॥
 (ना. स्मृ. १४. ७-८)

इति । क्षत्रियादिवधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम् ।
 गोवधस्य त्वष्टम-नवमाध्याययोस्तत् प्रयञ्चितम् ।

अविक्रयविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अविक्रयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—
 सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम्* ।
 लाक्षा-लवण-मांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
 मध्वाज्य-तैल-सोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 पयः पायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
 दध्याज्येक्षुरसानां च गुड-खण्डादिविक्रये ।
 सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥

*सौम्यसम्बन्धित्वादस्य कृच्छ्रस्य सौम्य इत्यभिधानम् । स च चान्द्राय-
 गकृच्छ्रशब्देनान्यत्राभिहितः ।

१. H. substitutes च for वा. २. H. reads प्रास्येच for प्रास्येत. ३. G. omits च; while B. and D. read ब्राह्मणाय च for ब्रह्मवादिने. ४. B. and D. omit -वधस्य; while I. reads क्षत्रियावधस्य for क्षत्रियादिवधस्य. ५. All, except A. and I., read अष्टम-नवमाध्याये for अष्टम-नवमाध्याययोः; while G. has mistaken and omits तु. ६. G. reads सौम्य- for सौम्य-. ७. G. substitutes मध्वाज्येक्षुरसं and E. दध्याज्येक्षुरसं both for मध्वाज्येक्षुरसानां.

सिद्धान्नविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 उपवासं तु तक्रस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ॥
 पूर्णफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खजूरमेव च ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ।
 कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
 एतेषां पादकृच्छ्रः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
 कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 कर्पूरादेस्तदर्थं स्याद्दिनं हिग्वादिविक्रये ॥
 तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रयेत् ॥
 रक्त-पीतानि वर्खाणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्याद्धाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्द्रवं स्मृतम् ॥
 खरा-Sश्वा-Sजाविकानां च करभाणां च विक्रये ।

१. B. and D. read सिद्धान्न- for सिद्धान्न- . २. B. and D. read कर्पूरादिः
 for कर्पूरादेः. ३. H. and I. read विक्रये for विक्रयत्. ४. II. omits the
 following lines :—

रक्त-पीतानि वर्खाणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्द्रवं स्मृतम् ॥
 खरा-Sश्वा-Sजाविकानां च करभाणां च विक्रये ।

५. C. and F. substitute वर्खाणि for वर्खाणि, but it does not give any
 good sense here. ६. Except A. H. and I. all others read -मथैव च for
 -मथापि वा. ७. I. reads करभाणां for करभाणां.

पराकं तत्र कुर्वीत नृणां द्विगुणमाचरेत्*॥
 नारीणां विक्रयं† कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषाणां च व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अद्भानां तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 इतिहासपुराणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः ।
 रहस्य-पञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत् ॥
 गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च ।
 सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत् ‡ ॥

इति । हारीतो ऽपि—

‘गुड-तिल-पुष्प-मूल-फल-पक्वान्नविक्रये सौम्या-
 यनम् । लाक्षा-लवण-मधु-मांस-तैल-क्षीर-
 दधि-तक्र-घृत-गन्ध-चर्म-वाससामन्यतमविक्रये

* नृणां तत्तज्जातीयपुष्पशूनां विक्रये द्विगुणं पराकद्वयम् ।

† मनुष्यजातीयस्त्रीणां विक्रये चान्द्रायणम् । तज्जातीयपुरुषाणां
 विक्रये पूर्ववदेव चान्द्रायणद्वयम् ।

‡ अत्र अङ्गादीनां विक्रयो ऽध्यापनरूपेणैवेति भाति । नतु पुस्तकरूपेण ।
 इया सति सर्वसामान्यमेव प्रार्थित्वं वदेत् । किञ्च ‘सर्वासामेव विद्या-
 नाम्’ इति उपसंहारात् विद्याविक्रय एवात्र विवक्षितः । न पुस्तकविक्रय
 इति सुधियो विदो कुर्वन्तु ।

१. All, except A. and I. others, read शुनां for नृणां; while G. sub-
 stitutes द्विगुणमेव च for द्विगुणमाचरेत्. २. G. adds, इति after आचरेत्.
 ३. B. D. and G. read सोमयानम्, C. and F. सोमयानम्, E. H. and J.
 सामायनम् all for सौम्यायनम्. ४. I. omits क्षीर-; while B. and D.
 read -क्षीर-घृत-गन्ध- क्षौद्र-दधि-तक्र- for इधि-तक्र- घृत- गन्ध-.

चान्द्रायणम् । तथोर्णा-केश-केशर-भू-धेनु-वे-
 ईम-शस्त्र-विक्रये च । मत्स्य-मांस-ल्लायवस्थि-
 -गृह-नख-शेख-शुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम् ।
 हिङ्गु-गुग्गुलु-हरिताल-मनःशिला-ऽञ्जन-गैरिक-
 क्षार-लवण-मणि-मुक्ता-प्रवाल-वैणव-मृन्मयेषु
 च । आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृतवि-
 क्रये त्रिषवणल्लायधःशायी चतुर्थकालाहारो
 दशसहस्रं जपेद्वायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति ।
 हीनमानोन्मापनसङ्कीर्णविक्रये च ।

(हा. स्मृ. ४. ४-१०)

इति । ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या
 यथायोगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिविच्यदीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

अथ ब्राह्म्यप्रायश्चित्तम् ।

ब्राह्म्यो नाम सावित्रीपतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह-

‘येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १९१)

१. Except A. and G. others read तथोर्णकेश-केशरि-; while I. तथोर्ण-केशरि- both for तथोर्णा-केश-केशर- २. B. D. H. and J. add -अश्म- after -वेदम- ३. C. F. H. G. J. and I. omit -शस्त्र-; while B. and D. substitute -नख- for the same. ४. B. and D. read -हिङ्गुलु- for -हिङ्गु- गुग्गुलु- and G. -हिङ्गुगुलु- for the same B. and D. मनःशिलाञ्जन- for मनःशिला-ऽञ्जन- and add -क्षण- after -लवण- ५. G. omits च. ६. B. D. and G. read हीनमानोन्मानोन्मापनसंस्कारकीर्णविक्रये च I. हीनमानोन्मानसंस्कारकीर्ण- ७. I. reads असकृत्पूर्वमुक्तानि यानि तेषु ८. असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या; while except A. and I. all others omit यथायोगं and substitute कहनीया for कल्पनीया.

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । (७६) द्वौ
मासौ यावकेन वर्तयेत् मासं पयसार्धमा-
समामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं ह-
विष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमभक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् ।
(७७) अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत् । (७८)
ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेत’ । (७९)

(व. स्मृ. १.१. ७६-७९)

इति । तत्र मानवमापद्विषयम् । उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम् ।

। नु यमेनोक्तम्—

‘सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रं च पित्रेत्पसृतियावकम् ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्तपञ्च* च ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्’ ।

(य. स्मृ. ६. २७-२९)

इति तन् मनुसमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुप-
नीताः तस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेती स्यातां ते
ब्रह्महंसस्तुताः । (३२) तेषामभ्यागमनं भोजनं

* यदि चकारो विकल्पार्थो भवेत्तर्हि सप्त पञ्च वेति स्यात् । अन्यथा
सप्तसहितपञ्चाशद्ब्राह्मणान् भोजयेदिति स्यात् ।

१. All, except A. and I., omit द्रष्टव्यम्. २. Except A. and the text
all others omit अथ. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read -पितामह-
। अनुपनीतो; while I. पितामह इत्यनुपनीतो for पिता पितामह इत्यनुपनीतो.

विवाहमिति च वर्जयेत् । (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । (३४) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः । (३५) अथोपनयनम् । (३६) ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् । (३७) प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । (१) सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति । (२) अथ वा व्याहृतिभिरेव । (३) अथाध्याप्यः । (४) अथ यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमं शानसंस्तुताः । (५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् । (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । (७) द्वादश-

१. Except A. I. and the text all others omit the following:—

ब्रह्मसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् । (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । (३४) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः । (३५) अथोपनयनम् । (३६) ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् । (३७) प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ (१) ॥ सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति । (२) अथवा व्याहृतिभिरेव । (३) अथाध्याप्यः । (४) अथ यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमं शानसंस्तुताः । (५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् । (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । (७) द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्थोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं । पावमान्यादिभिः । (८),

and read for the above Sūtras:—

तस्य वत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य

प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य

द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्:

while I. reads ब्रह्मसंस्तुतः. २. I. does not insert च. ३. The text does not separate this Sūtra and omits संवत्सरं. ४. The text substitutes अपि वा for अथ वा. ५. I. omits अथ. ६. The text reads प्रपितामहादिः. ७. I. does not insert च.

वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत
उदकोपस्पर्शनम् । पावमान्यादिभिः^१ ।

(आ. ध. सू. १. १. १. ३२-३७. २. १-८)

इति ।

भृतकाध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हीरीत आह—

‘भृतकाध्यापनं कुर्वन् भृतकाध्यापितश्च यः ।

अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्^२’ ॥

इति । द्रुमादिहिंसायां मनुराह—

‘फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।

गुल्म-वल्ली-लतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥

कृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

वृथाऽलम्भेऽनुगच्छेद्वां दिनमेकं पयोव्रतम्^३’ ॥

(म. स्मृ. ११. १४२-१४४)

इति । एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव याज्ञवल्क्योऽपि वृथेति विशिनष्टि—

‘वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ।

स्यादौषधिवृथाच्छेदी^४ क्षीराशो गोऽनुगो दिनम्^५’ ॥

(या. स्मृ. ३. २७६)

१. I. omits पावमान्यादिभिः and separates one Sūtra into three.
२. Except A. and J. all others read कृत्वा for कुर्वन्. ३. G. reads
पिबन् for पिबेत्. ४. E. and the text read पयोव्रतः. ५. G. reads
याज्ञवल्क्येनोक्तम्; while all others except I. वृथाच्छेदीति for वृथेति.
६. The text reads -छेदने for -छेदी. ७. C. F. read हितम् for दिनम्.

इति । यत्तु हारीतनोक्तम्—

‘स्थावर-सरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्ये-
तयाऽज्यं हेत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्’ ।

(हा. स्मृ. २१. ४५)

इति तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् । महाफलप्रदस्य
पनस-नारीकेलादिवृक्षजातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह—

‘संवत्सरव्रतं कुर्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदम्’ ।

(शं. स्मृ. १७. ४९)

इति । दृष्टार्थत्वे न दोषः* ।

‘फल-पुष्पोपगान् पादपोत्रं हिंस्यात् ।

कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्’ ।

इति स्मरणात् ।

अथ नास्तिक्यप्रायश्चित्तम् ।

नास्तिक्यं तु वाचिकं चेत्तदुपपातकम् । यथा ऽहुः
पौराणिकाः—

‘नास्तिकाः स्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तच्चदर्शिभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

* अपवादोऽयम् । यद्यपि फलदवृक्षच्छेदने दोषः पूर्वमुक्तः तथापि
छेदने यदि दृष्टार्थत्वं दृष्टप्रयोजनत्वं स्यात् तदा न दोषः, तत्र प्रमाण-
माह । फल-पुष्पोपगानिति ।

१. G. reads जुह्यात् for इत्वा. २. The text reads पिप्पलपादपम् for
वृक्षं फलप्रदम्. ३. H. reads पादपान्कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् for पादपान्
हिंस्यात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्. ४. All others, except I., omit स्म-
रणात्. ५. I. reads वाचनिकं for वाचिकं.

उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः ।
अभ्यासान्तु क्रियादुष्टो महापातक इष्यते' ॥
इति । तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह—

‘नास्तिकःकुच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
विरमेन्नास्तिक्यात्’ ।

(व. स्मृ. २१. २९)

इति । यत्तु शङ्केनोक्तम्—

‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्य-
वहारी मिथ्याभिज्ञंसीत्येते पञ्च, संवत्सरं
ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः’ ।

इति तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

व्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

व्रतलोपिनोऽवकीर्णिव्रतं याज्ञवल्क्य आह—

‘अवकीर्णी भवेद्दत्त्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८०)

इति । मनुरपि—

‘अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

स्थालीपाकविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ (११८)

१. I. reads उपपातकी दु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी for उपपातकस्तु क्रिया-
दुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः and G. reads उपपातमनोदुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः
for the same. २. B. and D. read तत्रोपपातकं नास्तिक्यविषयम् and C.
E. F. G. H. and J. तत्रोपपातकनास्तिक्यविषयम्; the latter seems to be
incorrect and the first does not give proper sense. ३. B. and D.
read अवकीर्णिनो व्रतं, C. F. J. अवकीर्णं व्रतं and G. and H. अवकीर्णव्रतं
all for अवकीर्णिव्रतं. ४. H. reads हत्वा for गत्वा. ५. The text reads
पाकयज्ञविधानेन for स्थालीपाकविधानेन.

हुत्वामि विधिवद्भोगमन्ततश्च सम्मेल्युचा* ।

वातेन्द्र-गुरु-वह्नीनां जुहुयात् सर्पिर्वाऽऽहुतीः ॥ (१११)

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।

• सप्तागारान् चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ (१२२)

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।

उपस्पृशंस्त्रिषवर्णमब्देन स त्रिगुह्यति ।

(म. स्मृ. ११. ११८-१२३)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ब्रह्मगारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे

लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभते ।

(१) नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् । (२)

* ‘काणः’ इत्ययं विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । नैर्ऋतदैवतेर्मन्त्रैः प्रधान-
देवतायै वपादिहोमान् हुत्वा तदन्ते—

‘सम्मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः ।

सञ्चायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च’ ॥

इत्येतेन मन्त्रेण मारुतेन्द्र-बृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् । केपु-
चित्पुस्तकेषु समामिचतीति पाठः । केपुचिच्च शमित्युचेति पाठः । तत्र
शमभिरभिरिति ऋक् ग्राह्या स्यात् । वस्तुतस्तु इदमप्रामाणिकमिति
प्रतिभाति । विज्ञानेश्वरस्तु—

‘समायमद्भिः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन’

इति पठति तदपि चिन्त्यम् ।

१. All others, except A. I. and the text, read होमान् for होमं.
२. B. C. D. E. F. and I. read सभिः-ष्टुचा, E. G. H. and J. समिष्टुचा
both for सम्मेल्युचा. ३. C. D. E. F. G. and J. read वायु- for वात.
४. G. reads सप्तागारे for सप्तागारान्. ५. The text adds नु after त्रिषवर्ण-
६. The text reads आलभेत् for आलभेत.

तस्य जुहुयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय
स्वाहा, निर्ऋतये स्वाहा । रक्षो देवताभ्यः
स्वाहा । (३)

(व. स्मृ. २३. १-३)

इति । तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति द्रष्टव्यम् ।
शङ्खस्तु* वर्णभेदेन व्रताविशेषमाह—

‘ गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं
त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ।
ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि*’ ।

इति । यदप्याङ्गरसोक्तम्—

‘ अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

चीरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्’ ॥

इति तदीषद्व्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु

पुनः शङ्ख आह—

* या स्त्री वैवाहिके पत्यौ मृते जीवति वा तमुत्तुज्य वञ्चयित्वा वान्य-
मेकमेवाश्रयेत् । ननु कुलटा भवेत् सा गुप्तेत्यभिधीयते । तादृशवैश्य-
जातीयस्त्रियामवकीर्णः क्षत्रियाब्राह्मण्योश्चावकीर्णः उक्तं प्रायश्चित्तमाचरे-
दित्यन्वयः ।

१. All, except I. and the text, add तत्र before तस्य. २. B. D. G. and J. omit कामकामाय स्वाहा; while except A. B. D. and the text omit निर्ऋतये स्वाहा and B. D. and the text read निर्ऋतये for निर्ऋतये. ३. B. C. and D. F. omit पशुः अश्रोत्रियस्य. The Vijñāneśvara quotes following Sūtras under the name of Śaṅkha-Likhita and it may be possible. ४. I. reads अवकीर्णी for अवकीर्णः. ५. Except A. C. F. G. I. all others read षण्मासात्. ६. B. D. and G. read तदेतत् for तदीषत्. ७. B. and D. read अत्यन्तव्यभिचारितायां and C. F. G. H. and J. अत्यन्तव्यभिचारितास्तु all for अत्यन्तव्यभिचारिणीषु.

‘स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपो-
षितो गां दद्यात् । क्षत्रियायामुपोषित-
स्त्रिरात्रं घृतपात्रं दद्यात् । वदयायां चतुर्थ-
कालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवस-
भारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषल्यामवकीर्णः
सचैलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । रण्डाया-
मेवकीर्णः पलालभारं सीसमाणं च दद्यात् ।’

इति । अत्र च

‘ब्राह्मणस्यार्धं क्षत्रियः’

इति न्यायो नास्ति किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् ।
तदाह शाण्डिल्यः—

‘अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।

इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्धचन्त्यब्दात् समाहिताः’ ॥

इति । अभ्यासे कण्व आह—

‘प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु ।

यजेदेवं यथाभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति’ ॥

१. Except A. and I. all others omit घृतपात्रं दद्यात्. २. B. and D. omit च. ३. We follow here A. and I.; while all others read षड्रात्रं for रण्डायां and G. सपलालभारं for पलालभारं. Vijiñeśwara also reads षड्रात्रं. ४. I. reads क्षत्रियस्य for क्षत्रिये. ५. G. substitutes तथा for तत्. ६. G. reads अवकीर्णाः for अवकीर्णी. ७. We are unable to find out the proper reading of this quotation. B. C. D. E. F. G. H. and J. read प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु यजेत् । एवं यथाऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति ॥; while I. omits तु and I. reads अप्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन यजेत् । यो यथाकुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति ॥.

इति । तत्र विशेषमाह गौतमः—

‘तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रैः

सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः’ ।

(गौ. स्मृ. २४. ९६)

इति । अवकीर्णिलक्षणमाह जातूकर्ण्यः—

‘स्कन्दितं व्रतिना रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणा ।

कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः’ ॥

इति । येति-वनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

‘वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्’ ॥

इति । यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे संव्रतं आह—

‘संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्’ ॥

(सं. स्मृ. १५९)

१. G. I and J. read लोहितपात्रं for लोहितपात्रैः. २. C. D. F. G. and H. substitute खण्डितं for स्कन्दितं; while I. खण्डितव्रतिना for स्कन्दितं व्रतिना. ३. C. and F. omit यति-. ४. Except A. and J., all others substitute खण्डने for स्कन्दने. ५. B. and D. omit the following:—

‘संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्’ ॥

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

‘यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च त्रिकीर्षति ॥

चरेत् षण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।

चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥

१. H. reads प्रत्यापत्त्यर्थं for प्रत्यापत्तिं and the text reads:—

----- अपर्ययार्थं त्रियं व्रजेत् ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्’ ॥

while I. reads प्रत्यहं व्रतम् for प्रत्यनन्तरम्.

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

‘यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ॥

चरेत् पाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।

चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥

जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्’ ।

इति । तत्र ब्राह्मणस्य पाण्मासिककृच्छ्रः । क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र पाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये^१ । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः—

‘अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्धय च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘ब्राह्मणस्यैव शक्ति-सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्’— इत्याह ।

१. C. and F. read तत्पराशरोऽपि. The Vijñāneśvara quotes the following line under the name of Parāśara (*vide* 3.280 Com.) not Vridh Parāśara, but these lines do not occur in the text of Parāśara. २. Vijñāneśvara substitutes चेत for च. Except I., all others omit this line :—

चरेत्पाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।,

but the author Vijñāneśvara explains this line. ३. A. reads स चेत् त्रीणि कृच्छ्राणि for चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि. ४. All others, except A. and I. read व्यवस्थापनीयम् and omit इत्यन्ये.

इति । यत्तु याज्ञवल्क्य आह—

‘भैक्षाम्निकार्ये त्यक्त्वा तु* सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्भासिञ्चत्वनेन तु’ ।

(या. स्मृ. ३. २८१-२८२)

इति ! होममन्त्रो तु—

‘कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मि काम-

कामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्यवपन्नो-

ऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ’ ।

(गो. स्मृ. २५. ९-१०)

इति । एतच्च गुरुगुश्रूपादिकार्यव्ययतयाऽकरणे द्रष्टव्यम् ॥

मुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

मुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

‘देव-गृह-प्रतिश्रयोद्याना-ऽऽराम-सभा-प्रपा-तटाक-

पुण्य-सेतु-सुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत् ’ ।

* ‘अनातुरः’ व्याधिरहितो ब्रह्मचारी । ‘सम्भासिञ्चतु’ इति मन्त्रः ।

१. B. D. G. and J. read सम्भासि च त्वेनेन तु for सम्भासिञ्चत्वनेन तु; while I. is quite mistaken here. २. G. reads कामकीर्णोऽस्मि कामका-
माय स्वाहा for कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा. ३. I. and
the text read कामानिदुग्धोऽस्यनिदुग्धोऽस्मि, but neither our manu-
scripts nor Vijnāneśvara follow this reading.

इति यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

‘ विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमते-
अभिहितम्—

‘ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेद्यान्प्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः’ ॥

इति तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह—

‘ आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृत-सुत-

विक्रये विषवणस्नाय्यधःशायी ब्रह्मचारी

चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

कन्यादूषणप्रायश्चित्तम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु
शङ्ख आह—

‘ कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्राद्धं चरेयाताम्’ ।

१. B. and D. omit the following :—

----- कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमते अभिहितम्—

‘ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेद्यान्प्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव ----- ॥

and H. omits the following :—

यत्तु चतुर्विंशतिमते अभिहितम्—

‘ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेद्यान्प्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः’ ॥

इति तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् ।

२. G. C. F. and J. omit तत्तत्रैव before तत्रैव. ३. C. F. do not insert
-सुत-. ४. B. D. and G. read कृच्छ्राद्धं for कृच्छ्राद्धं.

इति यच्च हारीतः—

‘केन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमार-
दारत्यागी सुरा-मद्यपः शूद्रयाजको गुरोः
प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः
कूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो मिथ्याऽभिज्ञांसी
पतितसंख्यवहारी मित्रधुक् शरणागतघाती
प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोऽभ्रावकाशजल-
शयनाद्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं
गोमूत्रयावकमश्रीयुः’ ।

(हा. स्मृ. २. ४-५)

इति तत् प्रातिलौम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ॥

अथ वृतादिव्यसनप्रायश्चित्तम् ।

वृतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्य-
म् । यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह—

‘अथागुचिकराणि । (१५) वृतमभिचारो
ऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्तस्य भैक्ष-
चर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो

१. B. D. and H. read कन्याविदूषी and G. reads कन्याविक्रयी
for कन्यादूषी. २. J. does not insert नास्तिको. ३. Except I., all others
read ब्राह्मण-मित्रघ्नो for ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो, C. and F. add प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् ।
यत्तु शाङ्ख आह कन्यादूषी सोमगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः &c., after शरणा-
४. All others, except A. E. H. and I., read प्रतिरूपकावृत्तिः for प्रति-
रूपकवृत्तिः. ५. I. reads पञ्चतपोभू-जल-शयनाद्यनुतिष्ठेयुः for पञ्चतपो-
भ्रावकाशजलशयनाद्यनुतिष्ठेयुः. ६. B. and D. read वदयं, C. F. आनदयं
७. G. वदयं च, H. E. and I. आनाशं च and J. वस्त्रं च all for तस्य चैव.

मासेभ्यो येश्च तमध्यापयति । नक्षत्रनिर्देशनं
चेति । तेषां तु निर्वेशः (१६) द्वादश मासान्
द्वादशार्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश-
षडहान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं षडहं त्र्यह-
मेकाहमिति अंगुचिकरनिर्वेशः' । (१७)

(बौ. स्मृ. २. १. २. १५-१७)

इति तदभ्यासविषयम् । यदप्याह प्रचेताः—

अनृतवारू तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्ति-
गर्गदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी
कूटपणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको
नक्षत्रोपजीवी श्वेवृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको
देवलकः पुरोहितः कृतवो मद्यपः कूटकारको-
ऽपत्यविक्रयी मनुष्य-पशुविक्रेता चेति^१ । तानु-
द्धरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यवस्थया सर्व-
द्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवण-

१. I. reads -यश्चिरमभ्यापनं and the text तस्य चाभ्यापनं for यश्च तमभ्यापयति; while G. adds अभि for अभ्यापयति. २. The text reads नक्षत्रनिर्देशनं; for नक्षत्रनिर्देशनं. ३. We follow here A. and the text; while all others omit तेषां तु निर्वेशः. ४. G. omits द्वादशार्धमासान् द्वादश. ५. G. reads षड्-द्वादश-त्र्यहान् for द्वादश षडहान् द्वादश त्र्यहान्. ६. Except A. and the text, all others omit द्वादशाहं षडहं. ७. The text reads यथाकर्माभ्यासः for अंगुचिकरनिर्वेशः. ८. G. omits अपि. ९. B. D. and G. omit गरगदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः; while, except A., all others read श्वगणिकः. १०. B. D. and H. omit श्वेवृत्तिर्ब्रह्मजीवी. ११. G. substitutes वा for च. १२. C. F. and G. read सर्वद्रव्यत्यागे for सर्वद्रव्यत्यागे.

मुपस्पृशेयुः । नस्यान्ते देव-पितृतर्पणं गवाहिकं
चेत्येवं व्यवहार्याः * ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वा-
ऽऽश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रा-
तिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्’ ॥

इति ।

शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम् ।

शूद्रसेवायां वीधायन आह—

‘भृमुद्रसंयानम् (१) ब्राह्मणन्यासापहरणम् (२)
सर्वापण्यैर्व्यवहरणम् । (५) भूम्यनृतम् । (४)
शूद्रसेवनं च । (६) शूद्राभिजननम् । (७)
तदपत्यत्वं च । (८) तेषां च निर्वेशः । (९)

* सर्वा अपीमावृत्तयो गर्ह्या ब्राह्मणादित्रैवर्णिकानामेव । अत एव
प्रायश्चित्तमपि तेषामेव । न तु तेषां पारम्पर्यक्रमेणागता वृक्षारोपणाद्या
वृत्तयः । तत्र अनुत्तवाक् तस्करः गरदोऽग्निद्वयं सर्ववर्णसाधारणाः ।
ब्रह्मजीव्यादयो द्विजा एव ।

१. G. reads गवाहिकं for गवाहिकं. २. I. reads अतिकृच्छ्रातिकृच्छ्रं
for कृच्छ्रातिकृच्छ्रं. ३. B. and D. read समुद्रयानम्, C. and F. अशु-
द्रयानम् and E. G. H. and J. read समुद्रयानम् all for समुद्रसंयानम्; while
I. reads समुद्रयाने । ब्राह्मणन्यासापहरणे । सर्वापण्यैर्व्यवहरणे । भूम्यनृते ।
४. The text reads ब्राह्मणस्वन्यासापहरणम्. ५. The text interchanges
these two Sūtras. ६. Except A. and I., all others read शूद्रसेवायां च ।
शूद्रायामभिजायते तदपत्यं च भवति for शूद्रसेवनम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं
च । while G. omits च after सेवायां. ७. The text reads एषामन्यतम-
भक्त्वा for तेषां च निर्वेशः.

चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः स-
वनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त
एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् । (१०)

(बौ. स्मृ. २. १. २. २-१०)

इति तद् बहुकालाभ्यासविषयम् ॥

जातिभ्रंशकरपापप्रायश्चित्तम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुकान्तानि ।

‘ब्राह्मणस्य रुजःकरणम् । (१) अप्रेर्यमद्ययो-
प्रातिः । (२) ज्यैष्ठ्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि
च । (?) इति जातिभ्रंशकराणि’ ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः—

‘जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया’ ॥

(म. स्मृ. ११. १२४; वि. स्मृ. ३८. ७)

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्या-

१. I. reads चतुर्थकालं मितभोजनाः and the text चतुर्थकालमितभोजिनं both for चतुर्थकाले मितभोजिनः. २. E. reads सवनानुकल्पे, B. and D. सवनानुकल्पम् for सवनानुकल्पम्. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read तदपहन्ति and the text तदपहन्ति for तदपहन्ति. ४. C. E. F. G. H. and J. read अप्रेय- for अप्रेय-; while G. omits the following portion :—

—प्रातिः ज्यैष्ठ्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । इति जातिभ्रंशकराणि ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः—

‘जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया’ ॥

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे.

५. I. reads ज्यैष्ठ्यं for ज्यैष्ठ्यं, but it seems quite wrong. ६. Except the text, all others omit पुंसि. ७. The Vishṇu reads कुर्वात् for चरेत्. ८. I. reads अत्र for तत्र.

ये (५२-५३ श्लोकाभ्याम्) अभिहितम् । पशु-

मैथुने तु दशमाध्याये (१३ श्लोके) अभिहितम् ॥

सङ्करीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः—

‘ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्’ ।

(वि. स्मृ. ३९. १)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

‘सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्’ ॥

(वि. स्मृ. ३९. २)

इति । प्रतिपदं तु षष्ठाध्याये (२-१५ श्लोकैः) अभिहितम् ।

अपात्रीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

‘सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—

‘निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुमीदजीवनम्—

सत्यभाषणं गूढसेवनमित्यपात्रीकरणम्’ ।

(वि. स्मृ. ४०. १)

इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह—

‘अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा’ ॥

(वि. स्मृ. ४०. २)

१. I. omits तु. २. All others, except A. G. I. and the text, read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ३. Here also, except A. G. I. and the text, all read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ४. I. reads कुषिजीवनं for कुसीदजीवनम्. ५. The following quoted verse does not appear in the Manu, but appears in the Vishnu. ६. The Vishnu reads भूयां for शुद्धिः.

इति ॥

मलिनीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—

‘पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् । (१)

कृमि-कीटानां च । (२) मद्यानुगतभोजनम् । (३)

इति मलावहानि’ । (४)

(वि. स्मृ. ४१. १-४)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

‘मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्’ ॥

(वि. स्मृ. ४१. ५)

इति ॥

प्रायश्चित्तविशेषः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते । तत्र

शरणागतत्यग्रे मनुराह—

‘शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपेक्षेधति’ ॥

(म. स्मृ. ११. १९८)

इति । पतितादिसन्निधावध्ययने वासिष्ठ आह—

‘पतित-चण्डालारावश्रवणे त्रिरात्रं वाग्य-

१. Except A. and the text, all omit पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनं and read कृमि-कीटघातनं for कृमि-कीटानां च. २. B, D, and G. read अवसेधति for अपसेधति; while E. has तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् before शरणागतं परित्यज्य. ३. B, C, D, F, and G. read चण्डालारावश्रवणे, but it may be चण्डालारावश्रवणे; while E, I. and J. read -चण्डालादिश्रवणे and H. -श्रवणे for -चण्डालारावश्रवणे.

ता अनश्रन्त आसीरन् । (३४) सहस्रपरमां
वाचमभ्यस्य ततः पूता भवन्तीति विज्ञायते' ।

(व. स्मृ. २३. ३४-३५)

इति । एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम् । अबुद्धिपूर्वके तु षट्त्रिंश-
न्मतेऽभिहितम्—

‘चण्डालश्चोत्रावकाशे श्रुति-स्मृतिपाठे

एकरात्रमभोजनम्’ ।

इति । सर्पाद्यन्तरागमने तु यम आह—

‘सर्पस्य नकुलस्याथ अज-मार्जारयोस्तथा ।

मूषिकस्य तयोष्टस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥

पुरुषस्यैडकस्यापि गुनोऽश्वस्य खरस्य च ।

अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं गृणु ॥

त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरहश्चाभिषेचनम् ।

ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४८-५०)

इति । खरोष्ट्रयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

१. I. reads वाग्यतोऽनश्नन्नासीनः सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः पूतो भवतीति. G. and the text omit वाच्यं and the text substitutes -परमं for -परमां; while J. reads सहस्रवरमा वा तदभ्यस्यान्ततः पूतो भवतीति. G. substitutes भन्तः for ततः; while the text reads वा तदभ्यसन्तः. २. I. omits तु. ३. I. adds कृते after -ओत्रावकाशे. ४. J. reads सर्वाद्यन्तरागमने, but it does not give any proper meaning.

‘प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।

नम्रः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्’॥

(या. स्मृ. ३. २९१)

इति । इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह—

‘खरोष्ट्रविषमा नारी समारुह्याथ वा पुमान् ।

यजने याजने कृच्छ्रमग्निश्चैव विनश्यति ॥

‘उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।

सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ११. २०१)

इति ॥

मूत्र-पुरीषप्रायश्चित्तम् ।

अप्सु मूत्र-पुरीषादिकरणे मनुराह—

‘विनाशद्विरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं सन्निवेश्य तु ।

सचैलौ बहिराऽऽप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह—

१. B. C. D. and F. read प्राणायामः, H. प्राणायानो and I. प्राणायामं all for प्राणायामी. २. A. I. and J. substitute मनुः for यमः the following quoted two verses are not found in the text of Manu, The second verse occurs in Manu, but differs in reading in the second half as follows:—

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः - - - - - ॥.

३. This verse is omitted by all others except A. and G. ४. Manu reads तु for च. ५. B. and D. read स्नातः, H. reads अनार्तः and G. आप्याद्य all for आर्तः. ६. All others, except A. I. and the text, read सन्निवेश्य for सन्निवेश्य; while the text substitutes च for तु. ७. I. reads बहुधा for बहिः.

‘आपद्रतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।

एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्’ ॥

(य. स्मृ. ५. २६)

इति । यच्चाहं सुमन्तुः—

‘अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छं कार्यविशोधनम्’ ।

इति तदनार्तपरतया योज्यम् ।

कर्मलोपप्रायश्चित्तम् ।

श्रौत-स्मार्तकर्मादिलोपे मनुराह—

‘वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । अत्रोपवासस्य प्रणिपदोक्तेष्ट्यादिना समुच्चयः ।

ज्वमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिरोह—

‘अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन वितुद्ध्यति ॥

आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि ।

ऋतौ न गच्छेद्भार्या वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्’ ॥

(बृ. स्मृ. २. १३-१४)

इति ।

वैषम्यदानप्रायश्चित्तम् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दानादौ यमः—

१. B. C. D. E. F. H. and J. read अत्र यदाह and G. for यच्चाह.
२. The word कार्यविशोधनम् occurs only in I. ३. All others, except A.
and I., omit आह. ४. B. and D. substitute यज्ञकर्मणा for यज्ञकर्मणि.

‘न पङ्क्त्यो विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः’ ॥

इति । पतितादिसम्भाषणे तु गैतमः—

‘न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत । (१९)

सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । (२०)

ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत ’ । (२१)

(गौ. स्मृ. ९. १९-२१)

इति । अशुचिर्भोजने शातातप आह—

‘मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रं स्याद्भुद्धा सान्तपनं चरेत्’ ॥

(शा. स्मृ. २. ६४)

इति । वृद्धशातातपो अपि—

‘मूत्रयित्वा व्रजन्मार्गं स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ॥

अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः’ ।

(वृ. शा. स्मृ. १३-१४)

१. G. omits :—

‘— विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः’ ॥

२. B. and D. read न म्लेच्छैरधार्मिकैः omitting -ऽशुचि-. C. E. F. and G. read न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः, but the word अशुचिः seems to be incorrect, both for न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः. ३. G. H. and I. do not insert सह and J. also does the same. ४. B. D. G. and J. read अशुचौ for अशुचिः and I. read अशुचिर्भोजने for अशुचिर्भोजने. ५. C. and F. substitute मत्तोच्चारं for मूत्रोच्चारं, but it is meaningless, ६. G. reads भुक्त्वा सन्तपनं for भुद्ध्वा सान्तपनं ७. I. reads मार्गं for मार्गः.

इति । व्याघ्रोऽपि—

‘अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।
अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत् ॥
यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेवं तु ’ ।

इति । उशना अपि—

‘चण्डाल-श्वपचैः स्पृष्टो विष्मूत्रोच्छिष्ट एव च ।
त्रिरात्रेण विशुद्धः स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत् ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वा पितुर्व्रती ।
स्पृष्टा शवमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥
अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्बुद्ध्या सान्तपनं चरेत् ’ ।

इति । ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्राय-
श्चित्तमुक्तम्—

‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ’ ॥

इति । इदं च कामकारविषयम् । अकामतस्तु—

‘पित्रतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ’ ॥

१. J. reads तदेव for तदेव. २. Except A., all others read विशुद्धिः for शुद्धः. ३. I. reads दत्त्वाऽपि तद्व्रती for दत्त्वा पितुर्व्रती. ४. C. F. and substitute च for वा. ५. G. reads बुद्ध्या for बुद्ध्या. ६. B. and D. at the following:—

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।

I. reads अपेत् for तु वा and G. भवेत् for the same; while some substitute च for वा. ८. Except A., all others omit च.

इति । भोजनान्तरमाचमनमकृत्वासनादुत्थाने प्राय-
श्चित्तमाश्रमोधिकेऽभिहितम्—

‘यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वा नानासनात्ततः ।

सद्यःस्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्’ ॥

(भा. आ. प. १०६.२०)

इति । अपाङ्केयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह—

‘अपाङ्केयस्य यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति’ ॥

इति । नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—

‘नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (४)

रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् ।

* वचनमिदं ‘त्रिवेन्द्रम्’ नगरीस्थराजकीयपुस्तकसङ्ग्रहस्यभारतात्
आश्रमधिके पर्वणि द्रष्टव्यम् । देवनागराक्षरमुद्रितपुस्तकेषु नोप-
भ्येत इति शोधकैर्वर्दितव्यम् ।

१. B and D. read प्रायश्चित्तमुक्तम् for अभिहितम्. २. text reads
तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वा नानासने ततः and E. and D. read नान्यथाऽप्रयतो
सोऽन्यथा प्रयतो. ३. B. and D. read अपाङ्केयश्च for अपाङ्केय
४. B. C. D. F. G. and J. omit the following :—

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—

‘नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

५. The text reads कश्चित् for कस्यचित्.

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ (५)
 पालनं विक्रयश्चैव तद्व्या तृपजीवनम् ।
 पैतितस्तु भवेद्विप्रः त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥ (२)
 स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥ (३)
 नीलीमध्ये तुं गच्छेद्वा प्रमादाद्वाह्यणः क्वचित् ।
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (७)
 नीलीदारु र्यदा भिन्द्याद्वाह्यणस्य शरीरकम् ।
 शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ (६)
 स्त्रीणां क्रीडार्थ-संभोगे शयनीये न दुष्यति ॥ (१)
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपेनीयते ।
 दौतारं नोपतिष्ठेत् भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' ॥ (८)
 (आ. स्मृ. ६. १-८)

१. The text does not give the following two lines:—

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

पालनं विक्रयश्चैव तद्व्या तृपजीवनम् ।

२. B. and D. read पावनं for पालनं. ३. We follow here A. and the text; while B. and D. read पावनं तु, G. and J. पालनं तु, C. and F. quite mistaken, H. पातनं तु and I. पातकं तु all for पतितस्तु; while I. reads विप्रे for विप्रः. ४. Except A. and the text all read व्यपोहति for विशुद्ध्यति. ५. H. I. and J. read -यज्ञो for -यज्ञा; while the text omits the following:—

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥.

i. The text reads this verso after the next verse. ७. The text reads यदा गच्छेत् for तु गच्छेद्वा. ८. We follow here only A. and the text; while I. reads यदा भिन्नात् for यदा भिन्द्यात् and B. C. D. E. F. G. H. and I. read शरीरतः and J. विशेषतः both for शरीरकम्. ९. All others, except A. and the text, substitute यत्र for तत्र. १०. The text does not insert this line. ११. J. reads यदन्नम् for यदन्नम्. १२. The text reads:—

अभोऽयं तद् द्विजातीनां गृह्या चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । भृगुरपि—

‘स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।

नृपस्य वृद्धवैश्यस्य पर्ववर्ज्यं हि धारणम् ॥

कम्बले पदसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति’ ।

इति । ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्खः—

‘अध्यास्ये शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ॥

क्षत्रियस्तु रणेऽदस्त्वां पृष्ठं प्राणपरायणः ।

संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा पिप्पलपादपम् ॥ (४९)

द्वौ विप्रौ^१ ब्राह्मणा-ग्नी वा दम्पती गो-द्विजोत्तमौ ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

होमकाले तथा दोहे^२ स्वाध्याये दारसङ्ग्रहे ।

अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(श. स्मृ. १७. ४८-५१)

१. C. F. read वृद्धौ वैश्यस्य for वृद्धवैश्यस्य and B. C. D. E. F. G. and H. read पर्ववर्ज्यं विधारणम्; while I. स्पृशो वृद्धौ धारणम् both for पर्ववर्ज्यं हि धारणम्. २. B. reads कम्बली पदशुभं च नीलीरागो. D. reads the same, but substitutes पद for पद्. ३. B. and D. read यद्यस्य for अध्यास्य, but it seems to be a mistake; while G. reads अध्यास्य for the same and the text omits this and following one line. ४. I. reads त्रिरात्रस्तु for त्रिरात्रं तु. ५. We follow here A. and the text, while all others read पृष्ठं दस्त्वा for ऽदस्त्वा पृष्ठं and the text substitutes हस्त्वा for दस्त्वा and प्राणपरायणम् for प्राणपरायणः. ६. Except A. and the text all others read वृक्षफल-प्रदम् for पिप्पलपादपम्, but the reading is quite useless here. ७. This and the following three lines are not found in the printed copy of the text Bombay edition, but these occur in the manuscript copy. ८. B. and D. omit this and the following one line.

इति । दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ स एवाह—

‘दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्’ ।

इति । तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्राय-
श्चित्तमाह—

‘सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीरोन् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति’ ॥

(दे. स्मृ. ६१)

इति । सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः—

‘सूर्योदये तु यः शेते सूर्याभ्युदित उच्यते ।

अस्तं गते तु यः शेते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥

ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितौ शुचिः ।

गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यादेकाहिकं पृथक्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।

निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्नुपवसेद्दिनम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २२०)

१. All others, except A. and I., omit -ऽरिष्ट-. २. B. and D. read
रिष्टदर्शने, E. and H. दुःस्वप्नारिष्टदर्शनात् both for दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ.
J. reads -सौवीराः for -सौवीरान्. ४. I. reads कलिङ्गाद्यात् for कलि-
ङ्गा and G. पुनः for गत्वा. ५. C. and F. omit सूर्योदयादिकालशयने
प्रायश्चित्तमाह यमः; while B. and D. omit only यमः. ६. Except A. and J.
others read अहोरात्रोषितः शुचिः. ७. B. and D. read कुर्यादेकाहिकं,
कुर्यादेकाहिकं both for कुर्यादेकाहिकं; while I. substitutes बुधः for
रक्तः. ८. B. D. and G. read अभ्युदितः for अभ्युदियात्. ९. The text
दा कामकारतः for कामकारतः. १०. B. and D. read निम्लोचे वा for निम्लो-
पः.

इति । गौतमस्तु ब्रह्मचारिणो विशेषमाह—

‘सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानो
अभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्’ ।

(गौ. स्मृ. २३. २१)

इति । यति-वनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः—

‘वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितौ यदि ।

ब्रह्मकूर्चाशिनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः’ ॥

(व. स्मृ. २८. ४१ आन्ध्रपुस्तके)

इति । दण्ड-कमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः—

‘नष्टे दण्डकाष्ठे भैक्षं दत्त्वा ब्राह्मणाय तदह-
रुपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्गुरुः । कमण्डलाव-
प्येवमेव । नष्टायां मेखलायां त्रिवृतमाचरेत्’ ।

इति । सन्ध्या-अग्निकार्यलोपे संवर्तः—

‘सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।

सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः’ ॥

(सं. स्मृ. २. २७)

इति । स्वशकृन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः—

१. All others, except A. I. and J., read त्रिरात्रं or रात्रिं. २. B. C. D. E. F. G. H. I. and J. read सूर्येणाभ्युदितो for सूर्येणाभ्युदितौ. ३. We follow here A. and J.; while B. C. D. F. G. and H. read गत्वा इत्वा. E. omits इत्वा and I. गत्वा तद्वत्वा all for इत्वा. ४. G. reads सन्ध्यामपदिभीषयास्ते for सन्ध्यामापदि नोपास्ते. ५. Except A. and I. all others do not insert यमः, but the quoted verse elsewhere is quoted under the same name (Vol. I., Part I., p. 226, l. 4).

‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
 दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षित गामग्निं ब्राह्मणं तथा’ ॥
 (य . स्मृ. ५.१३)

इति । भोजनकालेऽगुचित्वे वृद्धशातातपः—
 ‘यदा भोजनकाले तु अगुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विगुह्यति ॥
 भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण गुह्यति ।
 अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विगुह्यति’ ॥
 (वृ. शा. स्मृ. १६-१७)

इति । श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह—
 ‘केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।
 ब्रह्महत्यामैवाप्नोति गूत्रयोनौ प्रजायते ॥
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
 यतिचान्द्रायणं चीर्त्वा ततश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
 (य. स्मृ. ५. १४-१५)

इति । क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह—
 ‘क्षत्रियाभिवादाने ऽहोरात्रमुपवसेत् । वै-
 श्यस्यापि । शूद्रस्याभिवादाने त्रिरा-
 त्रमुपवासः । तथा शय्याऽऽरूढपादुको-

१. G. substitutes च for तु. २. B. C. L. G. and H. read समाप्नोति or भवामोति. ३. A. reads तीर्त्वा for चीर्त्वा. ४. J. omits क्षत्रियाद्युप-
 संग्रहणे हारीत आह-; while B. and D. read हारीतः omitting आह. ५. H.
 and I. read उपवासः; while I. inserts स्यात् after उपवासः. ६. C. F.
 and J. omit अपि । शूद्रस्या- and read वैश्यस्याभिवादाने; while B. and D.
 omit अपि. ७. B. and D. omit शय्यारूढपादुकोपानशरोपितपाशोच्छिष्टा-
 कारस्थ-भादृक्कृजपदेवतापूजाभिरताऽभिवादाने.

पानदारोपितपादोच्छिष्टा-अन्धकारस्थ-श्राद्ध-
कृज्जपदेवतापूजाभिरताभिवादने त्रिरात्र-
मुपवासः स्यात् । अन्यत्र निमन्त्रितेनो-
न्यत्र भोजने अपि त्रिरात्रमुपवासः ।

(हा. स्मृ. २१. ७-१२)

इति ॥

अभिशंसनप्रायश्चित्तम् ।

मिथ्याअभिशंसने* प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

‘महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् ।

अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८५)

इति । जपश्च शुद्धवतीनां† कार्यः । तथा च वसिष्ठः—

‘ब्राह्मणमनृतेनाभिशंस्य पतनीयेनोप-

पतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवती-

रावर्तयेत् । अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत् ।

(व. स्मृ. २३. ३९)

* मिथ्याअभिशंसनं निर्दुष्टमपि दोषवानयमिति प्रख्यापनम् ।

† ‘एतोन्विन्द्रंस्तवामीशानं’—इत्यादिका ऋचः शुद्धवतीसंज्ञकाः । ता
आवर्तयेत् जपेदित्यर्थः ।

१. C. and F. read -पादुकोपलहासेऽपि for -पादुकोपानहारोपितः; while H. and J. - पादुकोपानहारोपित- for the same and -अन्धकारस्थ for -अन्धकारस्थः. २. All others, except A. I., read निमन्त्रितेऽन्यत्र for निमन्त्रितेनान्यत्र. ३. B. D. and H. insert स्यात् after उपवासः. ४. G. and I. read नरम् for परम्. ५. G. and J. read अबक्षो for अबभक्षो. ६. Except A. G. and the text all others read अभिशस्य for अभिशंस्य. ७. Except A. I. and the text all read स मासम् for मासम्.

इति । हारीतोऽपि—

‘अनृताभिदांसनाक्रोशे गुरूणां पैशुनेषु च ।

एकविंशतिरात्रं तु पिबेद्वाह्नीं सुवर्चलाम्’ ॥

(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी

ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिदांसन इत्येते

पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं

चरेयुः । संवत्सरं धौतं भैक्ष्यमश्रीयुः ।

षण्मासान् वा गा अनुगच्छेयुः’ ।

इति । एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ॥

अभिदास्तप्रायश्चित्तम् ।

अभिदास्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अभिदास्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदग्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा’* ॥

(या. स्मृ. ३. २८७)

* अग्नेयमग्निदेवताकं चरुं निर्वपेत् । अथ वा वायुदेवताकं चरुमि-
ग्नयः । अपराकादिसर्वसम्मतो ऽयमेव पाठः । क्वचित् ‘चरुम्’ इति
।ठो दृश्यते । तत्र अग्निदेवताकं चरुं वायुदेवताकं पशुमित्यग्नयः ।
यापि नार्य पाठो युक्तः । चरुनिर्वापस्य पश्वालभनस्य च लघुत्व-गुरु-
णां तयोः समविकल्पो न सम्भवति ।

१. G. reads अनृताभिदांसनक्रोशे for अनृताभिदांसनाक्रोशे. २. E. and I.
read पैशुनेषु च for पैशुनेषु च. ३. J. omits धौतं. ४. G. and I. omit वा.
Only A. and the text substitute चरुम् for पशुम् and G. reads च for वा.

इति । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

‘एतेनैवाभिशास्तो व्याख्यातः’ ।

(व. स्मृ. २३. ३७)

इति तत्तद्देवाकृतप्रायश्चित्तस्ये द्रष्टव्यम् । यत्तु पैडीनसि-
नोक्तम्—

‘अनृतेनाभिशास्तः कृच्छ्रं चरेत् । मासं
पातकेषु । महापातकेषु द्विमासम्’* ।

इति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रेकीर्णक्रा-
न्तानां दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चि-
त्तानि प्रतिपादितानि ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत् पापं कर्तव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं तद्रह-
स्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथा च
हारीतः—

* पातकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तेन पातकेनाभिशास्तो मासं महापातके
नाभिशास्तो मासद्वयं कृच्छ्रमाचरेत् ।

१. B. C. D. and F. read अकृतप्रायश्चित्तं for अकृतप्रायश्चित्तस्य and
G. omits यत्तु before पैडीनसिनोक्तम्. २. G. and H. read विष्णुना
क्रान्तानां for विष्णुनानुक्रान्तानां. ३. B. C. and D. omit प्रकीर्णक्रान्तानां
दशविधानां; while G. omits दशविधानां.

‘अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य *रहस्यमनु-
क्रमिष्यामः । रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्’ ।
(हा. स्मृ. ३०. १-२)

इति । यमः—

‘रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम् । रहस्यकृते रहस्य-
मेव कर्तव्यम् । प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यम्’ ।
इति । रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाहतुर्बृ-
हत्याति-याज्ञवल्क्यौ—

‘विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोनुमतं व्रतम् ।

अनविख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०१)

*श्रुतधर्मशास्त्रस्येति विशेषणात् धर्मशास्त्रज्ञ एव रहस्यप्रायश्चित्तं
तुमहेति । न पुनः शास्त्रानभिज्ञ इति सिद्धं भवति ।

† अत्र विज्ञानेश्वरव्याख्यानमतीव समीचीनं विशदं चेति मत्वा तदेव
बृहते—

‘कर्तव्यतिरिक्तैरनविख्यातो दोषो यस्याऽसौ । रहस्यं
अप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः स्त्रीसम्भोगादौ तस्या
अपि कारकत्वात् तदितरेरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति
मन्तव्यम् । * * * अत एव स्त्री-शूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण र-
हस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः । नच वाच्यं—रहस्यव्रतानां
जपादिप्रधानत्वादविद्योश्च स्त्री-शूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधि-
कार—इति । यतो नैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् ।
दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्च’—
इत्यलं विस्तरेण ।

१. H. reads श्रुति- for श्रुत-, but it seems incorrect. २. Except A. G. and H. all others omit रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्’ । इति यमः. L. also omits this and also omits रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्. ३. I. reads पर्षदा for परिषदः. ४. The text reads हरस्यं व्रतम् for रहस्यव्रतम्.

इति । न च—विनापरिषदं व्रतज्ञानाभाव—इति शङ्कनीयम् ।
शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात् । इतरेणापि बुद्धिमतो विद्वद्भ्यो-
ष्ठ्यां केनचिद्व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात्* । यदि तदभि-
ज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तं बहुलं
भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते । ऐहिक्यामुष्मिकी च ।
तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्मिकी तु नरकं
प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाऽशुद्धिसद्भावात्तन्निवृत्त्ये
प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम् । रहस्ये त्वैहिकाऽशुद्ध्यभावादा-
मुष्मिकमात्राऽशुद्धिः स्वल्पेनापि जप-होमैदिना निवर्तते । अतः
एव मनुः प्राजापत्यादिव्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह—

‘एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैर्नसः ।

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. २२६)

इति । तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

‘वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ (२४५)

* रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारिणश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

‘आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषः प्रायश्चित्तं

रहस्योक्तं पूर्वोक्तमितरस्याजप’ ।

इति ।

१. G. reads बुद्धिमता for बुद्धिमता. २. B. and D. omit यदि. ३. J. omits शुद्धिः and except A. and I. all होम-. ४. E. I. and J. read -पापास्तु; while B. and D. -पापानां.

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
 तथाऽऽज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥ (२४६)
 सव्याहृति-प्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहःकृताः' ॥ (२४८)
 (म. स्मृ. ११. २४५-२४८)

इति । वसिष्ठः—

‘यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते ।
 सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्’ ॥
 (व. स्मृ. २७. १)

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्याद्भिर्न संशयः ।
 ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् अनुवाकौ जपेद् द्विजः’ ॥

१. B. and D. read this line as follows :—

यथेषां तेजसां वह्निः प्राप्ताग्निर्वहति क्षणात् ।,
 C. and F. यथेषां तेजसा वह्निः प्राप्तौ निर्दहति क्षणात् ।,
 G. reads यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्ताग्निर्वहति स्वयम् ।,
 E. H. and J. यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्ताग्निर्वहति क्षणात् ।,
 but J. differs in प्राप्तो for प्राप्तान्. all for—

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।.

२. The text reads this line as :—

तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥.

१. B. C. D. F. H. and J. read सव्याहृतिकाः प्रणवाः, E. सव्याहृतीकाः
 प्रणवाः, G. सव्याहृतिकाः सप्रणवाः all for सव्याहृति-प्रणवकाः. ४. G.
 omits -हणं मासात् पुनन्त्यह-. ५. B. D. and H. read यद्यकार्यं कृतं
 शतं शतं and C. E. F. and J. यद्यकार्यं कृतं साग्रं शतं for यद्यकार्यशतं
 साग्रं कृतं; while G. substitutes वेगः for वेदः. ६. G. reads सर्वतरं तस्य
 and C. and F. सर्वत्र तस्य for सर्वं तत्तस्य. ७. B. and D. read पावनो
 यजुषि, C. F. and H. पावनो यजुषु, G. पावनो यजुषं, E., पावनो यजुषो
 and I. पवनाय जपेत् All for अनुवाकौ जपेद्.

इति । यमः—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
वृषभं शतशो जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुः—

‘अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति (१) येषां
जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । (२)

१. H. reads दशावरम् for दशावराम्. २. B. D. and G. read विराजा-
C. F. E. and H. read विराजां both for विराजं; while G. reads दत्ता
for जप्त्वा. ३. G. inserts इति after विशुद्ध्यति. ४. B. and D. omit the
following :—

वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥
वृषभं शतशो जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥

५. I. reads शतशो for शतशो. ६. E. I. omit this line. ७. Except A. I.
and the text all others read एषां for येषां. ८. Except A. I. and the
text all others read पापैः for पापेभ्यः; while C. and F. substitute प्रपूयन्ते
for पूयन्ते and J. प्रमुच्यन्ते for पूयन्ते.

अधमर्षणम् । (३) देवकृतम् । (४) शुद्धव-
 त्यः (५) । तरस्समन्दीयेम् । (६) कू-
 षमाण्ड्यः । (७) पावमान्यः । (८) दुर्गाः सा-
 वित्री । (९) अभीषङ्गाः । (१०) पदस्तोभाः ।
 (११) सामानि । १२) व्याहृतयो भारुण्डानि ।
 (१३) चन्द्रसाम । (१४) पुरुषव्रते सामनी ।
 (१५) अङ्गिलम् । (१६) बार्हस्पत्यम् । (१७)
 गोसूक्तम् । (१८) वाक्सूक्तम् । (१९) अश्वसू-
 क्तम् । (२०) मध्वर्चं सामनी चेन्द्रशुद्धे । (२०)
 शतरुद्रीयम् । (२१) अथर्वशिरः । (२२)
 त्रिमुपर्णम् । (२३) महाव्रतम् । (२४) नाराय-
 णीयम् । (२५) पुरुषसूक्तं च । (२६)

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च
 अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।

१. Here also we follow A. and I.; while all others read तस्समन्दीयं
 णवति and E. reads तरस्समन्दीयावति for तरस्समन्दीयम्. २. I. and the text
 read दुर्गासावित्री for दुर्गाः सावित्री. ३. The text substitutes अतीषङ्गाः
 and B. C. D. F. G. H. and J. read अनिषङ्गाः for अभीषङ्गाः. ४. G.
 reads महाव्याहृतयः for सामानि । व्याहृतयो. ५. B. and D. पुरुषो व्रतं देवतं
 आसमल्लिगा, C. and F. पुरुषव्रते देवतं आसमल्लिङ्गा, E. and G. पुरुषव्रतं
 व्रतं आसमल्लिगा, H. पुरुषव्रतं देवते आसमल्लिगा and J. पुरुषव्रतं देवतं
 आसमल्लिङ्गम्. All for पुरुषव्रते सामनी । अङ्गिलम्. ६. The text and I.
 do not insert वाक्सूक्तम्. ७. The text and I. read अश्वसूक्तम्; while
 A. and F. substitute असूक्तम् । गोसूक्तम् । अश्वसूक्तम्. ८. The text and
 do not insert मध्वर्चः; while E. reads मध्वः and H. also reads the same
 the marginal correction. ९. The text and I. read सामनी चन्द्रसूक्ते
 for सामनी चेन्द्रशुद्धे. १०. I. and the text read त्रिमुपर्णं for त्रिमुपर्णम्.
 ११. Except A. I. and the text all others omit च. १२. J. reads
 त्रिमुपर्व्रतं, C. F. and the text अमित्रतं for अग्नेर्व्रतं.

एतानि जप्तानि पुनन्ति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्*॥

(वि. स्मृ. ५६. १-२७)

* अधमर्षणं—‘ऋतं चे’ति ऋक्संहितायां प्रसिद्धम् । देवकृतं । ‘देव-
कृतस्यैनसोऽव्यजनमसी’त्यादयो यजुर्मन्त्राः । शुद्धवत्यः पूर्वं विस्तरे-
णोक्ताः । तरत्समन्दीयं—‘तरत्समन्दीधावतीति’ ऋक्सूक्तम् । कूष्माण्ड-
यद्देवा देवहेलनमित्याद्या ऋचः । पावमान्यः—स्वादिष्ठयेति सूक्तम् ।
‘जातवेदसे’ इति सूक्तं दुर्गाः । देवस्य त्वेति ऋचः सावित्री । अभीषङ्गाः-
एतदाख्या मन्त्राः । ते च ऋक्संहितायां द्रष्टव्याः । पदस्तोभाः—‘उत्तो-
देवा हिरण्यया’ इत्यादयः । सामानि प्रसिद्धानि । व्याहृतयः—‘भूरग्रे
चेत्यादयः । भारुण्डानि—भारदण्डानीत्यपि क्वचित् पाठः । ‘ओष आष-
हीत्यादि गायत्रं साम । चन्द्रसाम—‘गोरमन्वतेत्यस्यामृचि गीयमानं साम ।
पुरुषव्रते सामनी—‘सहस्रशीर्षा पुरुषः, त्रिपादूर्ध्व उदैत्’ इत्येतयोर्ऋचो-
र्गीयमाने सामनी । ‘पुरुषव्रतं साम’ इत्येकवचनपाठे तु—वैश्वानरमि-
त्येतत्सामेति बोद्धव्यम् । अग्निरङ्गं—‘आपो हिष्ठेति श्रुचि गीयमानं साम ।
बार्हस्पत्यं—सूक्तम् । तच्च—‘बृहस्पते प्रथमं वाचो’ इत्यादि । गोसूक्तं—‘आ गागे
आयन्’ इत्यादि । वाक्सूक्तं प्रसिद्धम् । अश्वसूक्तं—‘अयं ते अस्तु इर्यत’ इत्यादि ।
नन्दपण्डितस्तु—यदिन्द्राहं यथा त्वमस्यामित्यस्यामृचि गीयमानं साम-गो-
सूक्तमश्वसूक्तं चेत्याह । मध्वर्चं—‘मधुवाता ऋतायते’ इत्यादयो मन्त्राः । ‘इन्द्राय
साम गायत’ इत्यादि इन्द्रशुद्धसंज्ञकम् । शतरुद्रीयं अथर्वशिरश्च प्रसिद्धे ।
त्रिसुपर्णमपि तथैव । महाव्रतं—‘सोमं राजानमित्यस्यामृचि गीयमानं सामेति
नन्दपण्डितः । नारायणीय—पौरुषसूक्ते प्रसिद्धे एव । चतुर्दशाधिकपञ्चस-
खाणि सामानि सन्ति । तेषु त्रीणि आज्यदोहानि रथन्तरं अग्नेर्व्रतं वामदेवं
बृहादिति च सप्त सामानि ईश्वरस्तावकत्वात् पाप्मानं पुनन्तीत्यर्थः ।

१. C. E. F. H. and G. read जप्त्वा and I. and the text गीतानि
for जप्तानि. २. Except A. I. and the text all read य इच्छेत् for
यदीच्छेत्.

इति । चतुर्विंशतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पवित्रं मधुच्छन्दसम् ॥
मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकस्तथा ।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
पौरुच्छेपं च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बषात् ॥
अथर्वशिरसं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।
नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविर्वर्जिताः ।
ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ॥
सिंहे मे मन्थुरित्येतदनुवाकं जपेद् द्विजः ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो *यथा ॥
ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि संरहस्यानि अथर्वाङ्गिरसस्तथा ॥
ब्राह्मणानि च कल्पाश्च षडङ्गानि तथैव च ।

* यथा च बौधायनधर्मशास्त्रे—

‘सिंहे मे इत्यपां पूर्णपात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि’ ॥
(बौ. स्मृ. ४. ७. ७)

१. We follow here only G ; while all others read सपुत्रं for वेत्तं. २. G. reads मण्डलं; while B. C. D. E. F. H. and J. read डालब्राह्मणं for मण्डलब्राह्मणं. ३. G. reads शुक्रियो and J. शुक्रिया for शुक्रियो. ४. B. and D. read जप्त्वा for यज्ञा-; while J. substitutes यज्ञ- for यज्ञा-. ५. B. C. D. G. and F. read राजनम्. ६. B. and read पौरुच्छेपं च, E. मारुच्छेपं च and G. पारुच्छेपश्च all for पारुच्छेपं. ७. Except A. and I. all read नीलरुद्राः for नीलरुद्रं. ८. B. and read सिंहे मे and I. संहोमे for सिंहे मे. ९. G. reads चरवस्यानि for रहस्यानि.

आख्यानानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते* ॥

इतिहास-पुराणानि देवतास्तवनानि च ।

जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः' ॥

इति । बौधायनः—

‘विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षड्वाचरेत् ।

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत् कृतं भवेत् ॥

बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा' ।

सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते'† ॥

(बौ. स्मृ. २. ४. ७. १८)

इति । मनुः—

‘महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।

तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषोत्ततः ॥ (२३१)

यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः ।

तत्सर्वं निर्णुदन्त्यागु तपसैव तपोधनाः'‡ ॥ (२४१)

(म. स्मृ. ११. २३९-२४१)

* कौत्सं कुत्सर्षिणा दृष्टं—‘अपनः शोशूचदघम्’—इत्येतत् सूक्तम् ।
माधुच्छन्दसं—‘अग्निमीले’ इत्यादि । अन्यत् पूर्वमुक्तम् ।

† नित्यसन्ध्यातिरिक्तं प्रायश्चित्तरूपा सन्ध्या पृथगेवोपास्या ।

‡ तपोरूपमिदं प्रायश्चित्तं तदेव स्तूयते । मेधातिथ्यादयस्तु पूर्वोक्त-
व्रताचरणमेव तपः तस्यैवेयं स्तुतिरिति मन्यन्ते । मम तु ‘तप सन्ताप’ इत्य-
स्माद्वातोर्निष्पन्नेन तपश्शब्देन पञ्चाभिसाधनादिकं तप एव ग्राह्यं न
व्रतादिकमिति प्रतिभाति ।

१. B. and D. substitute यथा— for तथा—. २. G. omits this verse.

३. This line does not appear in the text. ४. E. reads समाचरेत् for षड्वाचरेत्. ५. The text reads वापि वाचा वा यत्कृतं भवेत् for वाचा श्रोत्र-त्वक्-घ्राण-चक्षुषा. ६. This line does not appear in any of the manuscript except A. and the text. ७. B. C. D. E. and G. substitute किल्बिषान्विताः for किल्बिषोत्ततः. ८. The text reads मनो वाङ्मूर्तिभिर्जनाः for मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः. ९. The text reads निर्णुदन्ति for निर्णुवन्ति; while B. C. and F. read तपो जनाः for तपोधनाः.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘जपस्तपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम् ।

ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥ (१०८)

पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रेणाशनम् ।

देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥ (१७)

अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१८)

कृष्णाष्टम्यां मेहादेवीं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१९)

त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।

इष्टेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥ (१००)

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।

द्वादश्यां शुकपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१०७)

उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥ (१०१)

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।

प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकाञ्जलीन् ॥ (१०२)

१. The text reads -विनाशनम् for -प्रणाशनम्. २. The text reads यित्वा for भोजयित्वा. ३. We follow here only A. and the text ; while others read महादेव for महादेवी. ४. B. D. E. I. G. J. read कृद्देशं for शं; while C. F. and H. कृद्देशं प्रयतो for इष्टेशं प्रथमे. ५. The text reads पापैः for सर्वपापैः. ६. After this line I. inserts the following two lines:—

औदुम्बराय इन्द्राय नीलाय परमेष्ठिने।

वृक्षादराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥;

These lines are neither found in our manuscripts nor in the text and seven names of Yama are complete in this śloka, therefore these are quite useless here.

स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्ने मुच्यते सर्वपातकैः' ॥ (१०२)

(कू. पु. १. २. ३३. ९७-१०८)

इति । पैठीनसिः—

‘सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।

इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘ अस्मिन् कलियुगे घेरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः ।

भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥

नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।

सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे’ ॥

(कू. पु. १. १. २८. ९-१०)

इति । इति साधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

१. The text substitutes दद्याच्च for नद्यां तु, but it appears meaningless here. २. These quoted four lines are found in the printed copy of the said Purāṇa, but they do not exist in the manuscript copy which is written in Telegu.

‘त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा स्वधमर्षणम् ।
अन्तर्जले विशुद्धयेत गां दत्त्वा च पयस्विनीम् ॥
(या. स्मृ. ३. ३०२)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽधमर्षणं
त्रिरावर्तयेत्’ ।

इति । एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये तु यमः—

‘एवं ब्रह्महत्या-सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुत-
ल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽधमर्षणं जपेत्’ ।

इति । बौधायनः—

‘ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य स-
कृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिना आदि-
त्याभिमुखोऽधमर्षणस्वाध्यायमधीयीत । (२)
प्रातःशतं माध्याह्ने शतं अपराह्णे शतमपरि-
मितं वा । (३) उदितेषु नक्षत्रेषु प्रमृत्तियावकं
प्राश्नीयात् । (४) ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्य-
श्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात् प्रमुच्यते । (५)

१. C. and E. omit the following portion :—

अन्तर्जले विशुद्धयेत गां दत्त्वा च पयस्विनीम् ॥

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽधमर्षणं.

२. B. and D. त्रिवारं त्रिः. ३. The text reads तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा
रुदकान्ते स्थण्डिलमुद्धृत्य for ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः
चिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य. ४. We follow here only A. and the text;
hile all others read सायाह्ने शतं परिमितं च for अपराह्णे शतमपरिमितं वा.
Except A. and the text all others read अङ्गीयात् for प्राश्नीयात्.
Except A. and the text all others omit अज्ञानकृतेभ्यः and insert
after उपपातकेभ्यः and read द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्या
वर्णस्तेयं सुरापानं च for द्वादशरात्राच्छूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तेयं सुरापान-
ति च.

द्वादशरात्राङ्गूणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा । (६)
एकविंशतिरात्रात् तोन्यप्यतितरति' । (७)

(बौ. स्मृ. ३. ५. २-७)

इति । मनुरपि—

‘अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः’॥
(म. स्मृ. ११. २५८)

इति । बृहद्विष्णुरपि—

‘ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-
प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वालयाधमर्षणेनाष्टसहस्र-
भोज्याहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवति’ ।

इति । एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि ।
सुरापाने यम आह—

१. I. reads अभितरति and the text अपि तरति for अप्यतितरति and adds तान्यपि जयति, २. J. reads शोधितैः for शोधितः. ३. B. D. E. and H. read आहुतीः for आज्याहुतीः. ४. B. C. D. F. and G. omit the following portion :—

एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने
यम आह—

‘सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुनसोमात् प्रसूतिमाशयोक्त्वा
रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततो ऽप्यु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत्’ ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘त्रिरात्रोपोषितो हत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः’ ।

इति । मनुः—

‘कोत्सं जश्वापि—&c..... &c., up to page 168, line 12.

‘सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमात्
प्रसृतिमादायोङ्कुरेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततो
ऽसु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत् ’ ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः’।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । मनुः—

‘कौत्सं जम्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ (२४९)
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जम्वा वा नम इत्यृचम् ॥ (२५६)
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भिक्षाहारो विशुद्ध्यति* ॥ (२५७)
(म. स्मृ. ११. २४९-२५७)

* कौत्सं—‘अपनः शोशुचदघमित्येतत् । वासिष्ठं—‘प्रतिस्तोमेभिरूषसं
मिष्टा’ इत्येतत् । माहित्रं—‘महित्रीणामत्रोचमिति । शुद्धवत्यः—पूर्वमुक्ताः ।
देवकृतस्यैनसो’ इत्यादयो ऽष्टौ मंत्राः शाकलहोमीयाः । नम इत्यृचं—‘नम

१. J. reads सुतसोमात् वसृतिमादाय for सुतसोमात् प्रसृतिमादाय. २. E. H.
and J. read जपित्वा for जम्वा; while I. reads this line as follows :—

‘कौत्सं जपित्वाऽपैत्येनो वासिष्ठं चत्यृचम्प्रति ।

3. E. and H. read वासिष्ठं चेति ऋचम्प्रति, but E. substitutes
वृचं for इत्यृचम् and J. वासिष्ठं च ऋचं प्रति both for वासिष्ठं च प्रती-
त्यृचम्. ४. J. reads सकलहोमीयैरिष्टं for शाकलहोमीयैरब्दं. ५. A. reads
न इत्यृचम् the Commentator* Medhātithi follows this reading; while
I. reads नमत् for नम; but it seems to be incorrect. ६. J. reads समा-
हिताः for समाहितः.

इति । वसिष्ठेः—

‘सुरां पीत्वाऽप्सु निर्मज्ज्य त्रिः पठेदधमर्षणम् ।

यथाऽश्वमेधावभृथस्तादृशं मनुरब्रवीत्’ ॥

(व. स्मृ. २६. ८)

इति । अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या ।
सुवर्णस्तेये शातातपः—

‘मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा

स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

भस्मच्छत्रो भस्मशय्यां शयानो

रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः’ ॥

(शा. स्मृ. १. ७१)

इति । यमः—

‘ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां

प्रक्षिप्याऽप्सु स्नातो ग्रीवामात्रमुदकं हिरण्य-

वर्णाभिश्चतसृभिर्गत्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणा-

यामान् कृत्वा तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति’ ।

आविवेश-’ इत्युचमिति सर्वज्ञनारायणः । ‘उग्रं नम आविवास’ इति राम-
चन्द्रः । पावमान्यः ऋक्संहिताया नवमं मण्डलं स्वादिष्टेत्यारभ्य ‘यं
राजन्’ इत्यन्तम् ।

१. E. and H. omit वसिष्ठः. २. The text reads अतो वाऽप्सु निर्मज्ज्य
त्रिर्जपेत् for सुरां पीत्वाऽप्सु निर्मज्ज्य त्रिः पठेत्. ३. I. reads -शय्याशयानो
J. reads -शय्याशयानो both for -शय्याशयानो. ४. E. and H. om
यमः. ५. J. reads हिरण्यशालायां for हिरण्यं शालायां. ६. E. H. and
read निष्णातः for स्नातः.

इति । बृहस्पतिः—

‘सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा ।
अपहत्य सुवर्णं वा क्षणाद्भवति निर्मलः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः’ ।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । जपध्वैकादशकृत्वा कार्यः । तदाह अत्रिः—

‘एकादश गुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ॥
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥
(वृ. अ. स्मृ. ४. ६)

इति । गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः—

‘सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते गुरुतल्पगः ।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३०५)

इति । यमोऽपि—

‘अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽधमर्षणमन्तर्जले
त्रिरावर्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति’ ।

१. E. I. and J. read ब्राह्मणस्वर्णहारी for ब्राह्मणः स्वर्णहारी. २. The
use occurs in Vrid-dhatri Samhitā, but not Atri or Âtreya. It reads
क्षयति for धर्मवित् and for the second line it reads महापातकोपपातकेभ्यो
लेनीकरणेभ्यो मुच्येत for महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः. ३. E. I.
and J. read सहस्रशीर्षाजापी for सहस्रशीर्षाजापी.

इति । मनुरपि—

‘हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

अस्वा च पौरुषं सूक्तं एच्यते गुरुतल्पगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. २५१)

इति । संसर्गी येन सह संसर्गं करोति स तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

‘स तस्यैव व्रतं कुर्यात्’ ।

इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

तत्र यमः—

‘दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापानुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०६)

१. We follow here A. and G.; while B. and D. read हविष्यासं समभ्यस्य and others read हविष्यन्तीयमभ्यस्य for हविष्पान्तीयमभ्यस्य. the text (Bombay, Mandlik's edition). Some places have हविष्यन्तीयम् and some हविष्यन्तम्, but the quoted Mantra is हविष्पान्तमज्रं. Therefore all these readings seem incorrect. २. The text read अपि च; while H. substitutes नु for च. ३. I. reads संसर्गं for संसर्गी. ४. G. substitutes यथा for अथ. ५. B. and D. omit तत्र यमः while E. H. G. I. and J. substitute अत्र for तत्र. ६. B. and D. read सर्वपापप्रणुत्तये for सर्वपापानुत्तये.

इति । मंनुरपि—

‘एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अत्रेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति चे’ ॥

(म. स्मृ. ११. २५२)

इति । अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था ब्रह्मव्या ॥

अथ व्रतलक्षणानि ।

तत्र सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि याज्ञवल्क्य आह—

‘ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेय-माधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः॥

स्नान-मौनोपवासिज्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचा-ऽक्रोधा-ऽप्रमादित्ताः ॥

(या. स्मृ. ३. ३१३—३३४)

इति । अत्र ब्रह्मचर्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो
ङ्गनिग्रहः । तयोर्गो-वलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिः । अकल्क-
मकुटिलत्वम् ।

१. The text reads वा for च. २. Except A. all omit तत्र and I. reads सर्वव्रतसाधारणान्यङ्गानि for सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि. ३. B. D. G. and J. read अकल्पता for अकल्कता. ४. Except E. G. I. and the text read -ऽस्तेयमाधुर्यमाश्चेति and H. -ऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चेति both for दम-माधुर्यं दमश्चेति. ५. G. and the text read स्नानं for स्नान-; while I. and some others substitute -निग्रहः for -निग्रहाः. ६. B. D. and the text read -ऽप्रमादता for -ऽप्रमादित्ताः. ७. B. and D. read अथ for अब; while H. व्रतचर्यं, C. and F. व्रतचर्ये for ब्रह्मचर्यं. ८. C. F. and G. substitute तथा for तयोः; while except G. and J. read अपुनरुक्तिः for रुक्तिः. ९. J. reads अकल्पत्वम् for अकल्कत्वम्.

इति । मनुरपि—

‘अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् । (२२२)
 त्रिरह्नि त्रिर्निशायां च मवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्री-शूद्र-पतिताश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ (२२३)
 स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽथः शयीत वा ।
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरु-देव-द्विजार्चकः ॥ (२२४)
 सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः’ ॥ (२२५)
 (म. स्मृ. ११. २२२-२२५)

इति । तत्र प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः—

‘व्यहं सायं व्यहं प्रातस्व्यहमद्यादयाचितम् ।
 परं व्यहं वायुभक्ष एष कृच्छ्रः प्रजापतेः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘व्यहं* प्रातस्व्यहं सायं व्यहमद्यादयाचितम् ।
 व्यहं परं तु नाऽश्रीयात् प्राजापत्यं चरेन्द्विजः’ ॥
 (म. स्मृ. ११. २११)

* अत्र द्वौ पक्षौ । तत्र प्रथमः स्वस्थानविवृद्धिपक्षोऽयं मनुना दर्शितः—
 ‘व्यहं प्रातर्भोजनं व्यहं सायमेवं भोजनं । व्यहमयाचितभोजनमिति एष
 एव नियमः दिनत्रयं धार्य इत्युक्तमतस्तस्य वृद्धिः स्वस्थान एव भवति

१. The following quoted verses are not found in the MS of the text of Manu. २. B. C. D. E. F. and G. read त्रिरहः for त्रिरह्नि; while G. read आविशेत् for आविशेत. ३. I. reads अक्रोधो for अशक्तो. ४. G. reads स्वशक्तः for च शक्तितः. ५. B. and D. read आदृतः, I. and J. आदृताः for आदृतः. ६. I. reads अत्र for तत्र. ७. I. reads प्रजापतिः for प्रजापते. ८. B. D. and J. do not insert मनुरपि; while B. substitutes अत्येनुरपि. This may be the writer's mistake. ९. The text reads च for च. १०. G. reads चरेत् for चरन्.

इति । अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः—

‘अहः प्रातरहर्नक्तमहमेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहो परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।

बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां* च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह’ ॥

(व. स्मृ. २३. ४२—४३)

इति । एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति याज्ञ-
वल्क्यः—

‘एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

यथाकथंचिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१९. ३२०)

द्वितीयः दण्डकालितवदावृत्तिपक्षोऽयं वसिष्ठेन दर्शितः—

‘प्रथमे ऽह्नि प्रातरैकवारं हविष्यान्नभोजनं कायम् । द्वितीये ऽह्नि
‘यमेकवारमेव न दिवा । तृतीये ऽह्नि एकवारमयाचितमश्नीयात् । अत्र
‘व भोजनं परिमितमेव कार्यम् । न यथेष्टम् । प्रायश्चित्तार्थत्वात् । चतु-
‘ऽह्नि पराकम् । तल्लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । एवं प्रथमं चतुरहमतीत्य द्वितीयं
तीपमपि चतुरहमेवमेव निर्वर्तयेदेवं द्वादशदिनसाध्योऽयं कृच्छ्रः’ ।

* यथाह मनुः—

‘चतुरः प्रातरहर्नीवात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्’ ॥

इत्याद्यनुसन्धेयम् ।

१. The text reads बाल-वृद्धा-ऽऽतुरेष्वेवं for बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां च. २. E. reads वैकेन and the text चैवायं both for चैकेन.

इति । एकभुक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन । नैकेन रात्रौ स
कृद्भोजनेन । अयाचितेन न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजं
तदयाचितम् । तेन । अत्र कालविशेषाप्रतीतिर्दिवा रात्रौ च
सकृद्भोजनेन । उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च
पादकृच्छ्रो भवति । अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा
दण्डकलितवदावृत्त्या वा यथा कथंचिन्निगुणः त्रिरभ्यस्तः प्रा-
जापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या आप-
स्तम्बेन दर्शिता—

‘सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ।’

(आ. स्मृ. १. २९)

इति । तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्—

‘कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यथा वाऽऽस्यं विशेषसुखम् ।

(आ. स्मृ. १. ९०)

इति । चतुर्विंशतिमते तु प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते—

‘प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते च द्वावष्टौ परं वै मारुताशनः’ ।

इति । अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु

चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह—

१. B. and D. omit नैकेन रात्रौ सकृद्भोजनेन. २. Except A. and I. read दण्डकरितवत् for दण्डकलितवत्. ३. B. C. D. E. F. G. and H. substitute मताः for स्मृताः. ४. G. reads चतुर्विंशतिरात्रौ च for चतुर्विंशतिरयाच्याः. ५. G. and I. omit तु. ६. G. substitutes वा for च and reads त्र्यहं च, C. and F. read त्र्यहं वा and J. त्र्यहे वा all for परं वै; while B. and D. अहं वै for the same.

‘अयं निरशनं पौदः पौदश्चायाचितं अयम् ।

सायं अयं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अयम् ॥ (१३)

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।

अयाचितं तु राजन्ये त्रिशत्रुं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥ (१५)

(आ. स्मृ. १. १३-१५)

इति । अर्धकृच्छ्र-पादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह—

‘सायं-प्रातर्दिनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्’ ।

(आ. स्मृ. १. १४)

इति । अयमर्थः । अयाचितोपवास-अयं-द्वयानुष्ठानेनार्ध-
कृच्छ्रो भवति । नक्त-अयं-व्यतिरिक्त-अयं-द्वयानुष्ठानेन पादो-
कृच्छ्रो भवति । अर्धकृच्छ्रप्रकारेणैव तेनैवोक्तः—

‘सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ॥

दिनद्वयं तु नाऽश्रियात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते ’ ।

(आ. स्मृ. १. ४१-४२)

. The text reads पादात् for पादः. २. G. reads ततः for पादः.
3. and D. read अयाचिते अयम्., C. and F. अयाचितं अयम् both for
चितं अयम्; while H. reads अयाचनं अयम् for the same. ४. The
reads this line thus :—

पादः सायं अयं पादः प्रातर्भोज्यं तथा अयम् ।

E. and J. read पादं for सायं. ६. The text reads ब्राह्मणस्य च for
णे स्मृतम्. ७. The text reads this line thus :—

प्रातः सायं दिनार्धं च पादोनं सायवर्जितम् ।

Except A. and I. read अयाचितोपवासयोक्त्यह-द्वया- for अयाचितो-
त-अयम्. ९. The text reads this verse as follows :—

‘सायं प्रातस्त्वहोरात्रं पादं कृच्छ्रस्य तं विदुः ॥

सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम्’ ।

इति । अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । य
जप-होमादिवद्ब्रह्मसहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितः

‘हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्ना-
श्रियात् । (२) अथापरं च्यहं नक्तं भुञ्जीत ।
(३) अथापरं च्यहं न कञ्चन याचेत् । (४)
अथापरं च्यहमुपवसेत् । (५) तिष्ठेदहनि, रात्रा-
वासीत । (६) क्षिप्रकामः । (७) सत्यं वदेत् ।
(८) अनेनार्थैर्न सम्भाषेत । (९) रौरव-यौधा-
जपे *नित्यं प्रयुञ्जीत । (१०) अनुसवनमुद-
कोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभि-
र्मार्जयीत । (११) हिरण्यवर्णाः शुचयः पा-
वका इत्यष्टाभिः । (१२) अथोदकतर्पणम् ।
(१३) ॐ नमो हमाय मोहमाय संहमाय
धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे । (१४) नमो नमो

* रौरव-यौधाजपे सामनी ‘पुनानः सोमधारया’ इत्यस्याम्
गीते । ते च नित्यं प्रयुञ्जीत गायेत्यर्थः । केचनात्र ‘नित्यं पु
प्रयुञ्जीत’ इत्यपि पठन्ति । विज्ञानेश्वरस्तु—‘रौरवयोधां जपेत्’ इ
मेव पठति ।

१. B. and D. read प्रातराशान् भुक्त्वा and II. substitutes भुक्त्वा
भुक्त्वा. २. B. D. G. and J. substitute तथापरं for अथापरं. ३.
reads -अनार्थे for अनार्थः. ४. Except A. and the text all othe
read यौधाजये; while B. and D. read- यौवाजये for the same. ५. Th
text reads मार्जयेत् and I. मार्जयित्वा for मार्जयीत. ६. We consult he
the five manuscripts of the text. Except A. and these manuscripts
others read नमो हमाय मोहमाय and I. नमो हमाय संहमाय both for नमो ह
यमोहमाय संहमाय; while G. omits मोहमाय and reads गृहमाय for स
माय. ७. G. reads पुनर्वासाय for पुनर्वसवे.

मौञ्जायोर्म्याय वसुविन्दाय सर्वविन्दायै नमो
 नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पार-
 यिष्णवे । (१५) नमो नमो रुद्राय पशुपतये
 महते देवाय त्र्यम्बक्यैकचरायाधिपतये ह-
 राय शैवयिश्नानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कप-
 र्दिने । (१६) नमो नमः सूर्यायादित्याय ।
 (१७) नमो नमो नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय ।
 (१८) नमो नमः कृष्णाय पिङ्गलाय । (१९)
 नमो नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धयेन्द्राय हरि-
 केशयोर्ध्वरेतसे । (२०) नमो नमः सत्याय
 पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपाय ।
 (२१) नमो नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे । (२२)
 नमो नमस्तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे । (२३) नमो
 नमः सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यम-
 पुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे । (२४)

१. Except A. and the text others do not repeat नमः. २. I. reads उभ्याय for ऊभ्याय, but it seems wrong. ३. G. and I. omit सर्वविन्दाय. ४. G. and I. omit नमो and I. reads नमः पाराय महापाराय पारदाय omitting सुपाराय. The text omits पारदाय. G. omits महापाराय and substitutes वरदाय for पारदाय. ५. Except A. and the text all others do not repeat नमः. ६. Except A. I. and the text all others read हरये for हराय; while B. and D. omit शैवाय. E. and H. read त्र्यम्बाय and I. ईश्वराय all for शैवाय. ७. Except A. and the text all others omit नमः throughout. ८. D. and I. read नीलकण्ठाय शितिकेशाय नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय; while B. E. G. H. J. read नीलकण्ठाय for नीलग्रीवाय. ९. I. reads पावकसर्गाय for पावकवर्णाय. १०. Except J. the text all others do not insert महापुरुषाय.

नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे पिनाक-
हस्ताय नमो नम इति । (२५) एतदेवा-
दित्योपस्थानम् । (२६) एता ऐवाज्याहुतयः ।
(२७) द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो
देवैताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये
स्विष्टकृते इति । (२८) अन्ते ब्राह्मणभो-
जनम् । (२९)

(गौ. स्मृ. २७. २-२९)

इति । हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य १
रूपमुक्तम् । तिष्ठेदित्यादिना तस्यैवेतिकर्तव्यतोच्यते । २
नि तिष्ठेदित्यनेन भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित
स्यात् । रात्रावासीतेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात् तामास
एव सेवेतेत्युक्तं भवति । क्षिप्रकामोऽपि भवेत् । शीघ्रं शु-
र्यामिति सज्जातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा शीघ्रं शु-
कामोऽहनि तिष्ठेद्रात्रावासीतेत्यर्थः ।

१. Except the text all others omit पिनाकहस्ताय नमो नम इति
२. I. omits एव. ३. B. and D. omit देवताभ्यो. ४. I. omits इन्द्राग्निभ्यो
५. The text reads ब्राह्मणतर्पणम् for ब्राह्मणभोजनम्. ६. Except A. १
I. all others omit इत्यनेन. ७. G. reads अनावश्यकत्वात् for आवश्य-
त्वात्. ८. B. D. and H. read स्यादिति for स्यामिति.

एवं सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकाम* इति अधिका-
रविशेषणमनुषञ्जनीयम् । अनेन यः शनैः शनैः शुद्धो
भवामीति मन्यते तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरव-
शैवाज्ये सामनी । नमोद्गमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पण-
भूयोपस्थाना-ऽऽज्यहोमेषु द्रष्टव्याः । अथवा सम्प्रदानविभक्त्य-
न्ताः षट्षण्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनुसवनं कर्तव्यम् । स्नाना-
नृत्वात्तर्पणस्य । तथा च भृगुः—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेष एव विधिः सदा’ ॥

इति । आदित्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत्
कार्यौ । ‘अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्च’—इति
क्तव्ये

‘एतदेवादित्योपस्थानम् । एता एवाज्याहुतयः’ ।

इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् । एतद्वह्नीताद्युक्त-

* वसिष्ठोप्येवमेवाह—

‘हविष्यान् प्रातराशान्त्रीन् सायमाशान्त्र्यैव च’ ।

इत्याद्युक्त्वा—

‘रात्रौ जलाशये व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्’ ॥ (१७)

(व. स्मृ. १७-१७)

इत्यादिना ।

१. B, C, D, E, F, G, do not repeat शनैः. २. B, and D, omit मन्त्राः.
G, substitutes मनुः for भृगुः. ४. B, D, and H, do not repeat सकृत्;
while I, substitutes कर्तव्यौ for कार्यौ. ५. G, and I, omit एव.

जप-होमाद्यद्गृहहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदितव्यम् । बहुप्रयास-
साध्यत्वेनातिगुरुत्वात् । अथवा येषां गृह्णादीनां मन्त्राधिकारो
नास्ति तेषां जप-होमादिर्गृहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम् । अत-
एवोक्तमद्भिरसा-

‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जप-होमविवर्जितम्’ ॥

इति । येषां ब्राह्मणादीनां जप-होमादिवाधिकारस्तेषां गौ-
तमोक्तं वेदितव्यम् ॥

अथातिकृच्छः ।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते-

‘एकैकं ग्रासमश्रीयात् व्यह्नाणि त्रीणि पूर्ववत् ।

व्यहं चोपवसेन्नित्यमतिकृच्छं चरन् द्विजः’ ॥

इति । एकभक्त-नक्ता-स्याचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासम-
श्रीयात् व्यहं चोपवसेत् । एवं चातिकृच्छो भवतीत्यर्थः ।
यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्-

‘अयमेवातिकृच्छः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

१. B. C. D. E. G. and H. read -द्वयं व्यवस्थाने for -द्वयस्थाने ; while H. and J. -द्वयव्यवस्थाने for the same, but H. gives marginal reading -द्वयस्थाने. २. B. D. G. and J. read वाधिकारो, C. and F. वाधिकारो both for मन्त्राधिकारो ; while G. omits गृह्णादीनां. ३. B. C. D. F. and G. read जप-होमादिकं for जप-होमादिरहितं. ४. B. and D. read स्थितः for स्थितम्. ५. G. omits तस्य. ६. C. F. and I. read अहं for व्यहं ; while H. reads चरेदिति, G. and I. चरेद् द्विजः for चरन् द्विजः. ७. H. and I. read -भोजने for -भोजनः.

इति—अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्रः एकभक्त-नक्तायाचितदि-
शिषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोक्तिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।
इतिदशकविषयम् । पाणिपूरान्नस्य ग्रसपरिमितादन्नादधिक-
रिमाणत्वात् ॥

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२१)

इति । विष्णुरपि—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिक्षपणम्’ ।

(वि. स्मृ. ४६. १३)

इति । यत्तु गौतमः—

‘अव्यक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः’ ।

(गौ. स्मृ. २७. ३२)

इति एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः
तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीति
तदेतच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ्र-कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजा-
पत्यकृच्छ्रोक्तेतिकर्तव्यता द्रष्टव्या ।

१. G. and I. read this:—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

but I. adds इति and reads क्षपयेदिति शेषः for-क्षपणम्. २. We follow
here A. and the text ; while all others omit स.

‘एतेनैव* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ’ ।

(गौ. स्मृ. २७. ३१)

इति गौतमस्मरणात् । पराकलक्षणमाह यमः—

‘द्वादशाहं निराहारे यतात्मा संशितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामैव सर्वपापप्रणाशनः’ ॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पर्णोदुम्बर-राजीव-विल्वपत्र-कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीनैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१.७)

* इदं सर्वथा मूलविरुद्धमिवेति प्रतिभाति । मूले तु, एकोनविंशतिः सुत्रैः पूर्वं कृच्छ्रमभिधाय अनन्तरम्—

‘एतेनैवातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ’ ।

इत्यनेन द्वितीयमतिकृच्छ्रमभिधाय—

‘अध्वक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः’ ।

इत्यनेन तृतीयः कृच्छ्र उक्तः । तत्कथमयं पाठः सङ्गच्छत इति चिन्तनीयं विद्वांसिः ।

१. The text reads अतिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ. for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ.
२. E. G. and I. substitute -वचनान् for -स्मरणात्. C. and F. omit यमः; while G. omits the following portion:—

‘द्वादशाहं निराहारे यतात्मा संशितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामैव सर्वपापप्रणाशनः’ ॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पर्णोदुम्बर-राजीव-विल्वपत्र-कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीनैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः’ ॥

इति । पलाशोदुम्बरारविन्द-विल्वपर्णानामेकैकं कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहर्नाति । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः—

३. B. C. D. F. and H. read जितात्मा for यतात्मा; while some read क्षांसित- for संशित-.

इति । पलाशादुम्बराविन्द-विल्वपर्णानामेकैकेन कथित-
दकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति । पर्णकृ-
द्भ्य लक्षणान्तरमाह यमः—

‘एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोप्योषितः शुचिः ।

काथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते’ ॥

इति । यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्याम्भसा काथयित्वा
पत्रांपवासान्ते कथितं नत्पिबेत् तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।
लकृच्छादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः—

‘फलैर्मामेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ॥

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।

पत्रैर्मनः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ॥

मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तथैककृच्छ्रो जलेन तु’ ।

इति । यदा विल्वादिफलान्यम्भसा काथयित्वा मासमेकं
दम्भः पिबति तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा विल्व-पद्मा-
मूलानामन्यतमस्य काथं मासं पिबेत्तदा पत्र-पुष्प-मूल-
कृच्छ्राणि भवन्ति ।

१. Except A, all others do not insert कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति. In connection with this omission the editor of the Calcutta edition of this work published in B. Indica Series, is quite misled; he writes in foot-note, page 465. “ इत्यमेव पाठः सर्वत्र विल्व-पर्ण-कुशानामेकैकेन—ते तु भवितुं युक्तम् ” १. २. Except A, and I. others read लक्षणमाह. ३. G. does not insert the commentary of this Sloka. ४. G. reads यदि for यदा. ५. H. reads यदि for यदा.

वारुण-स्त्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः—

‘ ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसंस्तुकान् ।
पिवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥
अयं पिवेत्तु गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिवेत् ।
अयं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ’ ॥
(य. स्मृ. ५. ३१)

इति । सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पिण्याका-ऽऽचाम-तक्रा-ऽम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३२२)

इति । आचाम ओदननिःस्त्रावः । पिण्याकादीनां पञ्च-
नामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्यं षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्य-
कृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्-

१. Only I. reads वारुणीश्रीकृच्छ्रः for वारुण स्त्रीकृच्छ्रः. २. C and F read मासेषु for मासेऽपि ; while I. जितक्रोधो आमिसोदकसंस्तुकान् for जित क्रोधो मासेऽप्युदकसंस्तुकान्. ३. B. omits :—

— — — — — मुच्यते ।

अयं पिवेत्तु गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिवेत् ।

अयं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ॥

४. I. reads श्रीकृच्छ्रः; while H. तु तदुच्यते for ह्येतदुच्यते. ५. B. D. G and H. omit -स्वरूपम्. ६. J. omits the following :—

‘ पिण्याका-ऽऽचाम-तक्रा-ऽम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ’ ॥

इति । आचाम ओदननिःस्त्रावः.

७. C. and F. omit the following :—

पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्यं षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष
सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्.

८. G. reads उपभुज्य for उपभुज्य.

‘पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।

वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते’ ॥

इति तदेतेदशक्तविषयम् ॥

अथ तुलापुरुषः ।

तत्र जात्रालिः—

‘पिण्याकं च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।

त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते’ ॥

इति । मायमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदश-
दिवससाध्यमाह—

‘एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३२३)

इति । एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्व्याणाम् ।
यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

‘आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदक-सक्तान् ।

१. B. and D. omit एतत्. २. B. D. G. and J. omit -दश- and read
दिवससाध्यम्. ३. B. and D. omit the following :

‘एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः’ ॥

इति । एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्व्याणाम् । यमस्त्वेकविंशति-
दिवससाध्यमाह. ४. The text reads इत्येषः for इत्येवं. ५. G. omits पिण्या-
दीनां पञ्चद्व्याणाम् । यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

आचाममथ - - - - - ।

B and D. read -सक्तम्. G. -सक्तवान् J. सक्तवान् all for -सक्तान्.

व्यहं व्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्व्यहद्वयम् ॥

एकविंशतिरावस्तु तुलापुरुष उच्यते १ ।

इति तदेतन्नयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनी-
यम् । अत्रेति कर्तव्यतामाह हारीतः—

‘अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः । (६९)

अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राज्य मूत्र-पूरीषयोः ।

अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥ (७०)

पिनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

एतत् कुच्छं तुलापूर्णे* महापातकनाशनम् ॥ (७१)

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् † ।

आचाममय पिण्याकं तक्रं बोदकसक्तुकान् ॥ (७२)

व्यहं व्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्व्यहद्वयम् ।

वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥ (७३)

* तुलापुरुषमिति वक्तव्ये तुलापूर्णेमित्यर्पम् । छन्दोगसुरोधोक्तमिति
यथाकथञ्चिज्ज्ञेयनीयमिति प्रतिभाति ।

† तत्र तावत् तुलापुरुषः केन कार्यः! तदाह । अयाज्ययाजनमित्यादि
महाव्याधिहतस्य चेत्यन्तेन । एतत् कुच्छमित्यनेन तस्य पापपनो-
दकत्वमाह । स्वर्गद्वारमित्यनेन परत्रोत्तमलोकप्राप्तिकरत्वमुक्तम् । अतः
एवायं तुलापुरुषः न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेव कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

१. B. and D. read -द्वयम् for द्वयम्. २. We follow here A. B. and D.
while all others read -पुरुषं for पूर्णं and G. reads सहपातकं for
महापातकं. No doubt the form पूर्णं seems incorrect, but in the
Vaidik rule it is correct. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read ए
व्यहम् for व्यहद्वयम्; while G. reads उपयुञ्जानः for प्रयुञ्जानः. ४. B. C.
D. F. and G. read हतानि विभृतानि च for कृतानि विविधानि च.

आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धं च सूतकम् ।

तैक्ष्ण्यं च दारुणं चैतत्केशकीटहन्तं च यत् ॥ (७४)

आखोर्मूत्र-पुरीषं च ब्रह्महंसृष्टमेव च ।

पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम् ॥ (७५)

आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।

खरोष्ट्रमुखसंसृष्टमुग्रसंसृष्टमेव च ॥ (७६)

तत्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम् ।

कनका-^अश्व-तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ॥ (७७)

सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः* । (७८)

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्नेहं सुंरापानं गुरुदाराभि-
गमनं कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः
पुनाति । (७९)

* आचाममथेत्यादि वायुभक्षः पुनातीत्यन्तेन तुलापुरुषकर्तुर्देह-
गुद्गर्गमधिकारासिद्धयर्थं च पूर्वकर्तव्यं तत्कलं चोक्तम् । अनन्तरं
अयोशीरमयौ इत्यनेन मूर्तिद्वयं कर्तव्यतयोक्तम् ।

१. I. reads निभां च for तैक्ष्ण्यं च; while B. and D. तैक्ष्यं for तैक्ष्ण्य.
२. B. D. E. G. H. read ब्रह्मसंसृष्टम्, C. F. and J. ब्रह्मसंसृष्टम् both for
ब्रह्महंसृष्टम्. ३. C. and F. read नवश्राद्धं च सूतकम् for अस्थि भित्त्वा तु
यत् स्थितम्; while G. omits the following:—

----- अस्थि भित्त्वा तु यत्स्थितम् ।

आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ॥

खरोष्ट्रमुखसंसृष्टमुग्रसंसृष्टमेव च ।

तत्रेण तानि निर्हन्ति ----- ॥

४. B. and D. उग्रसंसृष्ट एव च, C. and F. अग्रसंसृष्टमेव च and E. and H.
उग्रसंसृष्टमेव च all for उग्रसंसृष्टमेव च. ५. B. C. D. F. G. H. and J. read
कनकाश्च, E. कनकांश्च both for कनका-^अश्व-. ६. E. H. I. and J. omit सुरा-
पान. ७. B. and D. omit कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं.

गेन्द्रोशीग्मयौ कार्यौ पुरुषौ पलसम्भितौ ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥ (८०)

महापशुर्येन शरेण विद्धौ
यद्वा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा

प्रादेशमात्रामुभयतो जातशिक्याम् ॥ (८१)

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
तस्याऽलाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते * ॥ (८२)

यः पुरुषः पिङ्गलो बधुर्हल-मुसल-चक्रपाणि-
स्तमहं पिङ्गलं चक्र-हल-मुसल-शूल-वज्रपाणि-
मावाहयामि । (८३) स्वत एहि सूत एहि
स्वयाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । (८४)

* महापशुर्येन इत्यादि यथावाप्युपपद्यते इत्यन्तेन कस्य द्रव्यस्य कथं
वा तुला कार्यमुक्तम् । यः पुरुषः इत्यादि सत्यवादिनि इत्यन्तेन देवता-
पूजनमुक्तम् । देशानां सम्पदमित्यादिना प्रार्थनोक्ता । अग्नये इत्यादि-
ना होम उक्तः ।

१. We follow here A. C. and F.; while all others read तद्यन्त्रोशी-
मयौ पुरुषौ कारयेत्पटे, B. and D. substituting यत् for तद् and पटे for पदे.
२. B. and D. substitute बद्धौ for विद्धौ. ३. B. and D. read उपगतौ,
G. उपतो, C. and F. उभयतः, E. and F. उपगतं all for उभयतो. ४. B.
D. and G. omit this line. ५. Except A. C. and F. all others are
mistaken here. I. omits यः, B. D. E. G. H. and I. omit पुरुषः पिङ्गलो
बधुर्हल मुसल-चक्रपाणिस्तमहं and substitute पुरुषं for पुरुषः. ६. I. reads
स्वतरेहि मातरेहि स्तुषाम् for स्वत एहि सूत एहि स्वयाम; while C. and F. omit
सूत एहि स्वयाम एहि.

स्वागतमनु स्वागतम् । (८५) भगवते तुलापुरुषाय
महादेवायिदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं
गन्ध-माल्य-धूप-दीप-नैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद
देव तुभ्यं नमः । (८६) अकुङ्कः सुमना भव ।
(८७) अथ तुलामभिमन्त्रयेत् । (८८) ऋषि-
सत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं तेन सत्येन
सत्यवादिनि । (८९)

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्धयिष्यसि ? ।
बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि ? ।
राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि ? ॥ (९०)
अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ? ।
यदा तु गुरुमात्मानमसक्तुलया धृतम् ।
परं चैव लघुं मन्येत तदा कर्मसमारभेत् ॥ (९१)
अग्नये प्रथिव्यधिरतये स्वाहा । (९२) वायवेऽन्त-
रिक्षाधिपतये स्वाहा । (९३)

J. omits तुलापुरुषाय. २. B. D. and G. omit-दीपनैवेद्यं, C. F. नैवेद्यं and E. H. and J. substitute-जप्यं- for-दीप- and नैवेद्यं. ३. H. reads सम्पदानां सम्पदं ब्रूहि किं देशो वर्धयिष्यसि. B. D. G. E. and J. substitute वर्धयिष्यति for वर्धयिष्यसि. except A. C. and F. all others omit this line and the fol-
g बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि. ५. Here also the above
mscripts omit - - - कं नृपं वर्धयिष्यसि ॥ अस्माकं सम्पदं ब्रूहि - - - .
b. D. H. G. I. and J. read यदात्मानमसक्तुं तुलासमधृतं परम् ।
च लघु मन्येत - - - ॥; while E. and G. read समुद्धृतं परम्, H. समपदं
I. समधृतं परम् and J. समधृतं वरम् all for तुलया धृतम्. ७. J. reads
रिक्षाय for अन्तरिक्षाधिपतये and omits सूक्तं विद्याधिपतये स्वाहा.

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । (९४) सोमाय नक्षत्रा-
धिपतये स्वाहा । (९५) वासुकेये नागाधिपतये
स्वाहा । (९६) कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । (९७)
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । (९८) ब्रह्मणे त्रैलो-
क्याधिपतये स्वाहा । (९९) देव्यै भगाधिपतये
स्वाहा । (१००) सालकटंकटाय स्वाहा । (१०१)
कृष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा । (१०२) विनायकाय
स्वाहा । (१०३) महाविनायकाय स्वाहा । (१०४)
महामहाविनायकाय स्वाहा । (१०५) वक्रतुण्डाय
गणानां पतये स्वाहा । (१०६) धर्माय स्वाहा ।
(१०७) अधर्माय स्वाहा । (१०८) तुलायै स्वाहा ।

१. B, C, D, F, and G, omit the following Sūtras :—

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । वासुकेये
नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । इन्द्राय देवाधिप-
तये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा । देव्यै भगाधिपतये स्वाहा ।

२. I. reads दिनधिपतये for दिवोऽधिपतये. ३. E, H, and J, also omit the
following Sūtras :—

वासुकेये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ।

४. I. reads हलकटकाय, J. reads सालकटकाय both for सालकटंकटाय,
while B, D, and G, omit this and the following one Sūtra :—

सालकटंकटाय स्वाहा । कृष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा ।

५. B, and D, omit the Sūtras as :—

महाविनायकाय स्वाहा । महामहा विनायकाय स्वाहा । वक्रतु-
ण्डाय गणानां पतये स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा ।
तुलायै स्वाहा । तुलापुत्राय स्वाहा । देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा ।

६. Except A, and I, all others omit this Sūtra. ७. G, and H. read
गणपतये for गणानां पतये. ८. G omits अधर्माय स्वाहा.

(१०९) तुलापुरुषाय स्वाहा । (११०) देव्यै पुनरा-
गमनाय स्वाहा । (१११)* सकृच्चरित्वा शुचिः पुच्यः
कर्मण्यो भवति । (११२) द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं
प्राप्नोति । (११३) त्रिश्चेरित्वा महादेवस्यावसथं प्रा-
प्नोति । (११४) आषाढ्यां कार्तिक्यां वा फाल्गुन्यां
वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः । (११५)

(हा. स्मृ. २८. ६९-११५)

इति ॥

अथ कृच्छ्राः ।

वारुणकृच्छ्रः ।

तत्र वारुणकृच्छ्रमाह यमः—

‘ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।

पिवेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते’ ॥

इति ॥

अथावमर्षणकृच्छ्रः ।

अवमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः—

‘अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । (१) द्यहं नाऽश्रीयात् ।

*सकृच्चरित्वेत्यादिना फलं कारुश्चोक्तः । उत्तानार्थत्वात् प्रतिपदं न
व्याख्यातम् ।

१. G. omits तुलापुरुषाय स्वाहा. २. Except A. and I. all others read
पण्यो for कर्मण्यो. ३. I. reads द्वितीयं for त्रिः; while B. and D. omit
his Sūtra as:—

त्रिश्चेरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति ।

4. C. and F. read अर्धासनं and G. अवसायं for आवसथं. ५. I. omits
॥ ६. B. and D. read -सक्तुकान् for -सक्तुकान्. ७. B. D. and H.
read अवमर्षणस for अवमर्षणकृच्छ्रम्.

(२) प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । (३) मग्न-
स्त्रिरवमर्षणं जपेत् । (४) दिवा स्थितस्तिष्ठेत् । (५)
रात्रावासीत । (६) कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् ।
(७) इत्यवमर्षणम् ।

(त्रि. स्मृ. ४६. १-९)

इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणोपमर्षणकृच्छ्रमाह—
'व्यहं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादवमर्षणम् ।
मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥
वीरासनं सदा तिष्ठेत् गां च दद्यात् पयस्विनीम् ।
अवमर्षणमित्येतद् व्रतं सर्वाधसूदनम् ॥

(शं. स्मृ. १८. १-२)

इति ॥

अथ यज्ञकृच्छ्रः ।

तत्राऽऽहोऽद्विराः—

'युक्तं त्रिषवणस्नायी संयतो मौनमास्थितः ।

प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्याज्जप्यं च नित्यशः ॥

१. B. and D. read व्यह for प्रत्यहं च. २. The text reads रात्रावा-
सीतः for रात्रावासीत. ३. B. and D. add गां after पयस्विनी. ४. B.
D. and I. omit अवमर्षणकृच्छ्रम्. ५. Except A. I. and J. all others
substitute मुनिः for मौनी; while J. शुचिः for the same and the text
adds more one line and reads these lines thus :—

'व्यहं त्रिषवणस्नाने प्रकुर्यादवमर्षणम् ।

निमज्ज्य नक्तं सरिति न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥

६. Except A. and the text all others omit this line :—

वीरासनं सदा तिष्ठेद्गां च दद्यात्पयस्विनीम् ।

७. The text reads कृतं सर्वाधनाशनम् for व्रतं सर्वाधसूदनम्. ८. J. inter-
changes these three lines, third for the first and reads सम्प्रतो
संयतो. ९. B. and D. read-समाचारे for-समारम्भं.

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
मरुद्विर्वसुभी रुद्रैरादित्यैश्चरितं व्रतम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्का हि तेऽभवन् ।

इति ॥

अथ यावककृच्छ्रः ।

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः—

‘गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये’ ॥
(शं. स्मृ. १८. १०)

इति । देवलोषि—

‘यवानामधु साधितानां सप्तरात्रं पक्षमासं वा
प्राशनं यावकः । एतेन यावक-पायसौदकानि
व्याख्यातानि । यावक-पायसौदकानि प्राजाप-
त्याविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति’ ।

इति ॥

अथ प्रसृतियावककृच्छ्रः ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः—

‘यं आत्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत् आ-
त्मार्थं प्रसृतियावकं श्रपयेत् । (३१) ततोऽग्नौ

१. I. reads गोपुरीष-यवाभ्यां च for गोपुरीष-यवाभ्यासः ; while the text reads गोपुरीषाग्नौ भूत्वा मासं नित्यं for गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं २. Text reads याद्विक for यावकं. ३. Except A. and I. all others c अवन्ति. ४. E, G, F, H, and J. read प्रसृत- for प्रसृति. ५. B, D, F. read अयात्मकृतैः, E. and H. अयमात्मकृतैः, G. अव्यात्मकृतैः all for आत्मकृतैः; while E. substitutes कर्मकृतैः for कर्मभिः and B, D, F. G. omit the same. ६. A, E, F, G, and J. read प्रसृत- for प्रसृति-

जुहुयात् । (३२) तदेव बलिकर्म । (३३)

शृतं चाभिमन्त्रयेत् । (३४]

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्गोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम् ॥ (३५)

घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाभृतं यवाः ।

सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ (३६)

वायस्कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

अलक्षणीं कालकर्णीं च सर्वं पुनन्तु मे यवाः ॥ (३७)

माता-पित्रोरगुश्रूणां यौवने कारितां तथा ।

अ-मृकरावलीढं च उच्छिष्टेष्वपहतं च यत् ॥ (३८)

सुवर्णस्तेयं ब्राह्म्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा ।

ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनन्तु मे यवाः ॥ (३९)

अप्यमाणे रक्षां कुर्यात् । (४०) नमो रुद्राय भृता-

धिपतये द्यौः सावित्री मानसोक्तेति पात्रे त्रिर्नि-

षिच्य 'यि देवा मनोजाता मनोर्युजः सुदक्षा दक्ष-

पितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः

१. G. and H. read भृतं for शृतं and G. and J. substitute वा for च. I. reads पवित्र कृषिभिः स्मृतः for पवित्रमृषिभिः स्मृतम्, but the Vaidik abmins read in the Srâddha ceremony this mantra पवित्रमृषिभिः स्मृतम्. २. B. D. E. and G. read पुनातु पुनन्तु; while G. substitutes त् for सर्वं. ३. B. and D. read यौवनात्; while E. F. G. H. and I. read वयसा both for यौवने. ४. B. D. and E. read बाधित्वा चात्मजं; while G. प्राप्स्यत्यं for ब्राह्म्यत्वं and बाधित्वा चात्मनः. J. बाधित्वाचाऽन्त्यजं for बालत्वादात्मनः. ५. B. D. and G. read अप्यमाण-F. अप्यमाणं, G. वक्ष्यमाण and H. and I. वक्ष्यमाणा all for अप्यमाणे. ६. All others except A. and I. omit त्रिः. ७. B. and D. read मनोर्युजाः and F. H. मनोर्युजाः for मनोर्युजः. ८. E. F. and H. read इहपितरः (?) for अपितरः.

स्वाहा'-इत्यात्मनि जुहुयात्* । (४१) त्रिरात्रमेवार्थार्थी । पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति (४२) सप्तरात्रं महापातकी । (४३) द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्देहति । (४४) निःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । (४५) गणाधिपतिं पश्यति । (४६) विद्यां पश्यति । (४७) विद्याधिपतिं पश्यति । (४८) योऽग्नीयाद्यावत्कं पक्वं गोमूत्रे सकृद्भि-क्षीर-सर्पिः प्रमुच्यते सोऽहंसः क्षणादित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः । (४८)

(हा. स्मृ. २८. ३२-४८)

इति । इत्थं प्राजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि ॥

अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।

तत्र विष्णुः—

‘सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।

ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

* यवोऽग्नीत्यादिना प्रार्थनोक्ता । नमो रुद्रायेत्यादयो हवनमन्त्राः । हवनं च स्वात्मन्येव । त्रिरात्रमेवेत्यादिना काम्यत्विनिर्देशपूर्वकं प्रायश्चित्तार्थत्वेन फलमुक्तम् ।

१. G. reads त्रिरात्रमेवार्थार्थी for त्रिरात्रमेवार्थार्थी. २. Except A. and J. all others read पापकृतः for पापकृत्. ३. G. reads निर्देहति for निर्देहति. ४. G. reads गोमूत्र- for गोमूत्रे. ५. The Manuscript F. ends here and following is colophon:—

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुम्भुपाल-
साम्राज्यपुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां
माधवीयामे नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
श्रीशुभं भवतु ॥ : ॥

दिनान्ते नख-रोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
 भस्म-गोमय-मृद्वारि-पञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥
 मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये ।
 दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
 व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ।
 आचम्यातःपरं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥
 मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वेच्छोकमन्ततः ।

(वि. स्मृ. ३. २१-२५)

इति । बहिः ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः । पूर्वेषु निशामुखे व्रतं
 परिपदुद्दिष्टप्रकारेण सङ्कल्प्य परेषु खिपवणस्नान-प्रातर्होमाद्य-
 द्भूमहितं व्रतमनुष्ठातुमारभेत् । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जावा-
 लेन दर्शितानि—

‘आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
 आज्येनैव हि शालाग्रौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥
 श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते च गो-हिरण्यादिदक्षिणाम्’ ।

इति । यमोऽपि—

‘पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाद्वयतयोदितम् ।
 नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

१. B. and D. read ब्राह्मशौचोपसिद्धये for बाह्यशौचोपसिद्धये. २. J.
 reads एतां निशामये for व्रतं निशामुखे. ३. G. reads आरम्भः for आरम्भ.
 B. and D. substitute वै for च and -दक्षिणा for -दक्षिणाम्. ५. B. and D.
 read पश्चात्तापौ निवृत्तश्च for पश्चात्तापो निवृत्तिश्च.

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
 व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वल-रागकृत् ॥
 (य. २४. ६.१४)

इति । गृहीतस्य व्रतस्याऽसमापने प्रत्यवायमाह छागलेयः ।
 'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
 जीवन् भवति चाण्डालो मृतःश्चा चाभिजायते' ॥
 इति ॥

अथ प्रत्याम्नायाः ।

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तं
 यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्ना
 याश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशनद्वयम् ।
 तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ॥
 विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।
 अथवा पावमानेष्टिः समान्द्राहुर्मनीषिणः' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

१. B. D. J. and G. read काममोहितः for कामतो हि यः, while G
 omits the following:

जीवन भवति चाण्डालो मृतःश्चा चाभिजायते' ॥

इति । अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तं यथायोगं

प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः

२. B. and D. read कृच्छ्रे and G. कृच्छ्रे both for कृच्छ्रः. ३. B. G.
 H. and J. substitute अन्या वा for अथ वा; while B. and D. omit the
 following :—

'अथवा पावमानेष्टिः समान्द्राहुर्मनीषिणः' ।

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उद्वासस्तथैव च ।

४. Except A. and I. all others omit स्मृत्यन्तरेऽपि.

‘कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवोसस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद् द्विजोत्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः’ ॥

इति । मूल्यं च यथाशक्ति देयम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

‘गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पादमेव वा’ ।

इति । यत्र यावत्सङ्ख्यया प्राजापत्यान्यावर्तनीयानि भव-
न् तत्र तावत्सङ्ख्यया गोदानान्यावर्तनीयानि । तदपि चतु-
श्रतिमते दर्शितम्—

‘जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।

अर्वाक तु भ्रूणहत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् ।

तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः’ ॥

इति । ननु—उत्तरीत्यां द्वादशवर्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्या-

. A. G. and J. read उपवासः for उत्वासः. २. B. and D. omit
३. B. and D. omit दातव्यं and read मूल्यं तु तुल्यं तेन for दातव्यं
तुल्यं. ४. B. D. and G. substitute च for वा. ५. G. reads
प्रभृति for जन्मप्रभृति. ६. I. reads ब्रह्महत्यायाः for भ्रूणहत्यायाः.
J. reads प्रत्याम्नायो for प्रत्याम्नाये. ८. G. reads साशीतिः for साशीति
J. reads this line प्रत्याम्नायो गवां देयं साशीतिधननाशनम्. ९. G.
is गायत्री for गायत्र्या. १०. F. H. and J. read -नीत्या for -रीत्या.
G. and I. omit प्राजापत्यस्य and B. and D. read दशवार्षिकप्राजा-
प्तायत्वेन for द्वादश-वार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायत्वेन.

मनायत्वेन षट्त्रिंशद्वक्षसङ्ख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति ।
कोटिसङ्ख्याकस्तु चतुर्विंशतिमत एव स्मर्यते--

‘गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।

गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः’ ॥

इति । तथा च सति परस्परविरोधः स्यात्—इति चेत् । प
तर्ह्यनयैवारूपपत्त्या कोटिजपोऽपि न प्रत्याम्नायः । किन्तु द्वा
शवार्षिकव्रतसमानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् ।
चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव दर्शिताः—

‘चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥

तिलहोमायुनं चैव पराकद्वयमेव च ।

गायत्र्या लक्षजप्यं च समान्याह बृहस्पतिः ॥

नित्य-नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।

इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥

पराक-तप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।

व्रत-होमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्’ ॥

१. J. omits एव. २. G. reads जपेत् for जपन्. ३. B. and D. read हेमहा चैव and G. होमहर्तारं for हेमहर्तार. ४. Except G. all others omit च. ५. I. reads कृच्छ्रः for कृच्छ्रं. ६. E. and G. read वा for च. ७. J. reads षष्टीनां for इष्टीनां. ८. B, D. and G. read जपेत् for जपे and D. substitutes -त्रये for -त्रयं.

इति । यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च स कृच्छ्रादिब्र-
ह्मणो ब्राह्मणभोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्—

‘कृच्छ्रे पञ्चाति कृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनगुणिता विंशतिः स्यात् पराके ।
कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना
ब्राह्म्या चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्’ ॥

इति । अहरहरिति सर्वत्र सम्बद्ध्यते । तृतीयः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रः । यत्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन—

‘विप्रा द्वादश वा भोज्याः ।’

इति पूर्वमुदाहृतम् । तन्निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं
पञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्ठिब्राह्मणभोजनविधानात् ।
न एव स्मृत्यन्तरे—

‘प्राजापत्यं चरेद्विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।

अहानि पञ्च विप्राद्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्’ ॥

इति । सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव चतुर्विंश-
तिमते^१ दर्शितः—

१. J. omits स and G. omits कृच्छ्रादि-; while H. substitutes स्व-
स. २. B. and D. substitute चरित्वा for तृतीये and H. त्रिंशदेव
त्रिंशदेवं. ३. B. D. and G. read त्रिगुणिता and I. त्रिगुणभगुणिता
for त्रिगुणनगुणिता. ४. E. B. and D. read सान्तापनाख्ये, G. सान्त-
त. H. and J. सान्तपनाख्ये all for सन्तापनाख्ये. ५. B. and D. read
शा for विप्रा; while G. reads विप्रात् for the same and भोजयेत् for
ज्याः. ६. E. reads स्मृतम् for स्मृत्यन्तरे and G. स्मृत्यन्तरम् for the same.
We follow here A. and D.; while all others omit चतुर्विंशतिमते

‘प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।
पराके तप्तकृच्छ्रे च तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥
अष्टौ चान्द्रायणे देयाः श्रत्याम्नायविधौ सदा ।
यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विगुह्ये’ ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानव्यय-
भिहितम्—

‘प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् ।
चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथा’ ॥

इति तन्निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादावशक्तो गो-
भ्यस्तृणं दद्यात् । तथाह कण्वः—

‘एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ।
दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः’ ॥

इति । अध्ययन-जपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतु-
र्विंशतिमते दर्शिता—

‘धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

१. G. reads this line thus:—

प्राजापत्यद्वये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने कृच्छ्रम् । ;
while B. and D. read प्राजापत्याय for प्राजापत्ये तु. २. I. reads पराकृ-
त्तकृच्छ्रे for पराके तप्तकृच्छ्रे च. ३. G. reads तदा for तथा II. B. and
D. यथा for the same ; while E. substitutes कण्वः for कण्वः. ४. G. and
I. read दशसाहस्रं for द्वादशसाहस्रं. ५. Except A. I. and G. all
others read विशेषे for विशेषेण; while G. omits the following:—

व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—

‘धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।

जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण - - - - - ॥

१. B. D. and G. read विधीयते for विधीयते.

नामधारकविद्या ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः ।
 कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥
 धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।
 एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ॥

इति । अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्र-
 ाम्नाया यथायोगमुन्नेयाः । अत एव देवलः—

‘अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥
 सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
 सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रयाः’ ॥

(दे. स्मृ. ४९-५०)

अथ गङ्गा-सरस्वती-यमुना-नर्मदा-विपाशा-वितस्ता-
 कौशिकी-नन्दा-विरजा-चन्द्रभागा-सरयूः-उत्थवेर्त्ती
 सिन्धुः-कृष्णा-वेणी-शोणा-तापी-पारावती-पाषाणकी-
 गोमती-गण्डकी-बाह्नुदा पम्पा-देविका-कावेरी-ताम्रप-
 र्णी-चर्मण्वती-वेववती-गोदावरी-तुङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणा

१. I. reads इति and shows that the quotation of Devala is completed
 ere, but the following explanation is of the author, therefore, it is a
 mistake, and I omits अथ and reads तीर्थानि for अथ. २. Our manu-
 scripts do not give the correct reading. Some read -वन्ती some -वन्ता
 c. ३. B and D substitute -शोणिता- for -शोणा-; while G. omits it. ४. J.
 reads -पाषाणगोमती- for -पाषाणकी गोमती-. ५. B. and D. read -चम्पा-
 and J. -पया- for -पम्पा-; while G. adds -नदी- after -पम्पा-. ६. G. reads
 ताम्रवर्णी- for -ताम्रपर्णी-. ७. J. omits the following: -

तुङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणाचति महानद्याः पुण्यतमाः ।

गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागं ।

चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शक्राव-
 तारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति ऐतानि गङ्गायास्ती-
 र्थानि । प्लाक्षं प्रखवणं वृद्धकन्यकं सारस्वतमादित्यतीर्थं
 बदरीपाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनशनं च-
 मसोद्भेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं
 सरस्वतीसङ्गमं गन्धमादनमिति सामुद्राल्यतीर्थानि
 पुण्यतमानीति । पुष्करं मूर्धकं गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति
 पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सौरं
 प्राचीनवर्हिः केदारं मध्यममहालयं कुमारमहालयं
 रुद्रावतारं वैङ्गलं विष्णुशिवं महाकालं पुरुषोत्तमं जम्बु-
 मार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो विदुरः
 शतगृद्धः श्रीपर्वतो देवपर्वतो नीलपर्वतो विन्ध्यपर्वतः
 पारियात्रश्चेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि
 क्षेत्रायातन-पर्वताः-^{२१}श्रम-तीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति ।

१. G. omits एतानि. २. J. reads लाक्ष्यं for प्लाक्षं and I. प्रखवणं वृद्ध-
 कन्याकं for प्रखवणं वृद्धकन्यकं. ३. B. and D. read आदित्यतीर्थं वरं
 पञ्चालं for आदित्यतीर्थं बदरीपाञ्चालं and I. reads बदरी पांचालं for
 बदरीपाञ्चालं. ४. E. B. H. and D. च सोद्भेदं, J. वसोद्भेदं, G. सौद्भेदं and I.
 चापोद्भेदं all for चमसोद्भेदं. ५. B. D. and G. read सरस्वतीतीर्थानि
 for सारस्वततीर्थानि. ६. B. and D. omit सरस्वतीसंगमं and J. reads
 गन्धमादनं for गन्धमादनं and H. and G. समुद्राक्ष- for समुद्राल्य. ७. H.
 reads मूर्धकं and I. मूर्धकं for मूर्धकं. ८. I. reads प्राचीनवाहः and
 B. D. E. G. प्राचीनवहः for प्राचीनवर्हिः. ९. B. D. and G. read महारुद्रं
 महालयं for मध्यममहालयं कुमारमहालयं and for the same I. reads मध्यम-
 महारुद्रं महाबलं महालयं कुमारमहालयं. E. and H. महारुद्रं महालयं कुमा-
 रमहालयं. १०. B. D. and G. read तु गुलण्डं, H. तुंगलं and J. गुलण्डं
 all for वङ्गलं. ११. B. and D. omit महाकालं. १२. J. reads जम्बुमार्गं
 for जम्बुमार्गं. १३. B. D. G. omit श्री and read पर्वतः for श्रीपर्वतः.
 १४. Except A. and J. all others omit नीलपर्वतः; while I. reads वैद्यपर्वतः
 for देवपर्वतः and J. E. omit वैद्यपर्वतः and B. and D. omit विन्ध्यपर्वतः.

इति । विश्वामित्रः—

‘कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम् ।

प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संशयेऽस्फुटे ॥

प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रः पराककः’ ।

इति । जैमदग्निः—

‘तीर्थे तु पादः कृच्छ्रं स्यान्नद्यामर्धफलं लभेत् ।

द्विगुणं तु महानद्यां सद्गमे त्रिगुणं भवेत्’ ॥

इति । तथा च नारदः—

‘अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥ (११)

महासान्तपनं शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।

जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ॥ (१२)

एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं द्व्येकतोऽपि वा ।

पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु च यत्नतः ॥ (१३)

१. B. D. and J. read कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्. G. follows this reading, but reads कृच्छ्रे for कृच्छ्र-. H. also reads the same, but differs in reading शुद्धयति for शुद्ध्यभ्यु-. २. B. and D. read प्रत्ये for अनुक्ते and G. reads प्रकरि for प्रकाशे. ३. D. reads शिशुकृच्छ्र- for पराककम् for शिशुकृच्छ्रः and पराककः respectively. ४. I. reads तप्तमग्निः and omits the following quotation including इति after त्रिगुणं भवेत्. ५. E. G. and H. add तु after नद्याम्. B. and D. read नद्यां तु त्रिगुणं भवेत्. G. नद्यां तु षड्भिः फलं लभेत्. H. नद्यां तु त्रिफलं लभेत् and J. नद्यां तु निःफलं भवेत् all for नद्यामर्धफलं लभेत्. ६. I. omits इति तथा च नारदः and shows that the following quotation belongs to the Nārada. ७. G. omits the following:—

‘अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ।

महासान्तपनं शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ॥ ;

while H. substitutes शोद्धये for शोद्धये. ८. B. and D. read होकतो, G. and J. एकतो. H. स्वैकतो all for द्व्येकतो. ९. G. reads उपपातेशु for उपपातकेषु.

कार्याश्चान्द्रायणयुता केवला वा विशुद्धये ।

उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्धकम् ॥ (२४)

षडहो द्वादशाहानि कार्या शुद्धिः फलैर्विना ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥ (२५)

शक्ति-जाति-गुणान् दृष्ट्वा सकृद्भुङ्क्ष्विदुतं लघु ।

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम् ॥ (२६)

प्रकाशं उक्तं यत्किञ्चिद्विशो भागो रहस्यके ।

त्रिंशद्भागःषष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया ॥ (२७)

(ना. स्मृ. १३. २१-२७)

इति ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नाया निरूपिताः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
पराशरस्मृतिव्याख्यायां द्वादशाध्याये प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

१. G. reads चान्द्रायणयुताः सर्वे for कार्याश्चान्द्रायणयुताः. २. B. D. G. H. and J. substitute सिद्धिः for शुद्धिः. ३. B. and D. read मन्त्रादिष्टेषु for अनादिष्टेषु. ४. B. and D. read शुद्धिकृतं for बुद्धिकृतं. ५. G. reads यथागमे for यथागमम्. ६. E. and J. प्रकाशयुक्तं and G. प्रकाशयुक्तं both for प्रकाश उक्तं. ७. Except A., others omit this.

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके कर्मशब्दः सुकृत-दुष्कृतयोः साधारणः तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थित्वात्तत्रैव पर्यवस्यति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः जन्म चाऽयुर्भोगश्चेति । एतत्सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास—

‘सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः’ ।

(यो. सू. २. १३)

इति । अस्य सूत्रस्यायमर्थः—अविद्याभस्मिता-राग-द्वेषा-निवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम् ।

‘क्लेशमूलः कर्माशयः’ ।

(यो. सू. २. १२)

इति सूत्रितत्वात् । सति तस्मिन्पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न श्चित्तानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भस्मसाकृतत्वात् । यथा वितुषो व्रीहिर्न प्ररोहति तद्वत् । तस्य तुषस्थानीयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादिवयरूपेण विपच्यन्ते । तत्र जन्म कृम्यादि ।

१. J. reads धर्मशब्दः through mistake. २. B. and D. दुष्टस्वस्यैव, G. दुष्टैव for दुष्कृतस्यैव. ३. B. and D. omit फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकः १; while E. G. H. and J. omit फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः. ४. J. omits पञ्च क्लेशाः. ५. B. D. and G. read दु- for दग्ध-. ६. I. reads तस्मात् बीजस्थानीयं for तस्य तुषस्थानीयं. B. and D. जन्मक्रमादि and G. जन्माक्रियादि for जन्म कृम्यादि.

‘पतितं याजयित्वा तु किमियोनौ प्रजायते’ ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्च-दशवर्षादिकम् ।

‘तत्र जीवति वर्षाणि दश वा पञ्च वा द्विजः’ ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यभिधानात् । भोगो यमयातनादिः ।

‘यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्’ ।

(ब्र. पु. १२५. १३७)

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्य-विशेष-शास्त्रो-
दाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयित्यामः ।

ननु-नाथं विपाको विधातुं प्रतिषेद्धं वा शक्यते अननुष्ठे-
यत्वादवर्जनीयत्वाच्च । अत एवैतस्मिन्विधि-प्रतिषेधपरे शास्त्रे
तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नाथं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थ-
वादस्तु विहिते प्रवर्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्नप्रवर्तकत्वेन च विधि-
प्रतिषेधैकवाक्यतां भजते-इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य हेतुशाम-

१. I. reads दश पञ्च च वा द्विजः. २. B. and D. read घोरे and G. घोरे
for घोरां. ३. B. and D. substitute मनु- for ननु. ४. B. and D. read
अनुष्ठेयात् अवर्जनीयात् च for अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च. ५. B. D. E. G.
H. and I. read अत एव तस्मिन् for अत एवैतस्मिन्; while I. substitutes
-परेण शास्त्रेण for -परे शास्त्रे. ६. B. and D. विहितप्रतिषेधैक- for प्रतिषिद्धा-
न्निवर्तकत्वेन च and G. read प्रतिषिद्धे निवर्तकेन च for the same; while
I. प्रतिषेधैक्यतां for प्रतिषेधैकवाक्यतां. ७. B. and D. omit च.

त्वात् रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये
रोचना कर्तव्या ।

ननु-विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्र-
चयितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । क्षय-
गादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायो-
ग्यम् ।

विभ्रम उपन्यासः । तत्र हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमु-
पादनीयम् । न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते ।
न तर्हि क्षयरोगादिनिवर्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्चानु-
कूलं फलम् ।

ननु-एवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूप एव प्रायश्चित्तात्म-
स्य कर्मणो विपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्म-
हत्यादिविपाकः । तस्याप्ररोचकत्वात् ।

मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः । सञ्चिता सञ्ज्ञेय-
माणाश्च । तत्र सञ्ज्ञेयमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु
क्षयरोगाद्युपन्यासः ब्राह्मणावगोहरणादौ शतयातनादिवत्
निवर्तकार्थवादत्वेनान्वेति । सञ्चितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा
त उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकाङ्क्षति । अत उद्वेगप्रयो-
क्तया प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्तकत्वं भवतीति प्रवर्तक-निवर्त-
द्विविधार्थवादत्वेन अयं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते ।

१. G. substitutes अत्र for तत्र. २. B. and D. omit -षु स्वर्गादिविपाको.
G. substitutes अपि for हि. ४. B. and D. substitute मनुः for न तु and
प्रयोजकत्वात् for तस्याऽप्ररोचकत्वात्. ५. B. D. and H. omit फलं.
E. H. and J. read -प्रनाडिकया for -प्रयोजकतया. ७. B. and D. read
भवे for उपयुज्यते.

तदेवं सञ्चित-सञ्चेष्यमाणयोरुपयोगः । आरब्धफलेषु
प्रतिकूलफलस्यै प्रत्यक्षदर्शनदेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकं
तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् ।
अतः क्षयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्रै निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः—

‘अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्तितः ।

नरकार्णवे महावैरे पातनात् पापमुच्यते’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

‘अतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।

केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकाल उपस्थितं ॥ (१)

याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तच्छरीरं भृगूत्तम ।

नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ॥ (३)

मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेव वा ।

नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोजिनः ॥ (४)

शुभानामशुभानां च कर्मणां भृगुनन्दन ।

सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ॥ (५)

१. H. omits फलस्य. २. J. omits च. ३. B. D. and G. omit this one line. H. also omits it, but gives in the marginal correction. ४. I. reads नरकार्णवै for नरकार्णवे and B. D. and I. read पतनात् for पातनात्. ५. B. and D. omit विष्णुधर्मोत्तरेऽपि; while G. omits अपि only and H. substitutes च for अपि. ६. The text reads अतिवाहिकसंज्ञे for अतिवाहिकसंज्ञस्तु. ७. B. D. E. H. read भार्गवः for भार्गव, but it seems incorrect as the quoted verses are addressed to Bhārgava. ८. J. reads प्रतिपद्यन्तं for प्रतिपद्यन्ते. ९. Except A. and the text all others read फलभोगिनः for फलभोजिनः. १०. The text reads वा for च.

तस्मान्मनुष्यस्ते मृतो यमलोकं प्रपद्यते ।

नान्यः प्राणी महाभाग फलयोनौ व्यवस्थितः ॥ (६)

याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ।

योनीश्च नरकाश्चैव निरूपयति कर्मणा' ॥ (७)

(वि. ध. २ १०२. २-७.)

ति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

'कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः । (१३६)

यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम् ।

इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।

प्राप्नोति नरकं घोरां यमलोकेषु यतानाम्' ॥

(ब्र. पु. १२५. १३६-१४२)

ति । विष्णुपुराणेऽपि—

'पापकृच्छाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा ॥

तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः' ।

(वि. पु. ४. ५. २१-२२)

ते । विष्णुधर्मोत्तरे—

'प्रायश्चित्तैः क्षयं याति पापं कृतमसंशयम् । (३)

१. Except A. and the text all others read मनुष्यस्य or मनुष्यश्च for यस्तु. २. The text reads यच्छैल्लोकं for याम्यलोकं. ३. The text is कर्मणाम् for कर्मणा. ४. B. D. G. E. H. and J. do not insert अपि. B. and D. read तां for तं and J. घोरे for घोरां. ५. B. and D. read उक्तमपि. G. इह कामोऽपि and H. इहान्यमपि all for इहाल्पमपि. B. D. G. and J. read नरलोकेषु for यमलोकेषु. ६. Except A. and all others omit अपि. ७. I. reads तद्यथा for यद्यथा. ८. G. reads श्रित्ताच्छयं याति for प्रायश्चित्तैः क्षयं याति; while I. reads कृतं पापं न यः and B. and D. पापं कृत्यमसंशयम् both for पापं कृतमसंशयम्.

प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्येदण्डिताः ।

नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्गोत्रिणं तथैव च ॥ (४)

मनुष्यमपि चासाद्य भवन्तीहे तथाङ्किताः ।

प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये ॥ (५)

(वि. ध. २. ७०. ३-५)

इति । भविष्योत्तरेष्वपि—

‘देव-तिर्यङ्-मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।

धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुवोरैर्विविधैर्वधैः ॥

नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम् ।

प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ॥

पारदारिक-चौराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।

नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ॥

तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्’ ।

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।

तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

१. The text reads भवसिताः for अण्डिताः. २. B. D. E. G. substitute वा for च. ३. B. and D. read भवन्ति हतपङ्क्तिः for भवन्तीह तपःङ्किताः; while G. substitutes इति for इह. ४. B. D. G. E. and H. read -नियतात्मनाम् for -निरतात्मनाम्. ५. I. reads विधैः. and B. वधैः for विधैः. ६. B. and D. read प्रमादास्खलितात्मनाम् for प्रमादात् स्खलितात्मनाम्. ७. G. reads ननु for ननु.

तत्प्रमाणवयो-स्वस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।
 विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ (२९)
 अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।
 तन्मात्रेणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम् ॥
 दृढं शरीरमाप्नोति सुख-दुःखोपभुक्तये । (३१)
 तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्ता नरो भृशम् ॥
 सुखानि धार्मिकोऽदृष्टं इहानीतो यमक्षयात् ॥ (३२)
 (ब्र. पु. २१४. २८-३२)

इति । मनुस्तु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह—
 'चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वया ज्ञेयः ।
 कर्मणां फलनिवृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः परम् ॥ (१)
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृशः ।
 अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ (२)
 शुभाशुभफलं कर्म मनो-वाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजा गतयो नृणामुत्तमा-धम-मध्यमाः ॥ (३)

१. The following is not in the text:—

ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।

तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृस-भयम् ॥

तत्प्रमाण-वयो-स्वस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।

B. and D. read -स्थापनैः for -संस्थानैः; while E. H. तथा for यथा and प्राक्तनैः for प्राक्तनं. २. B. and D. read अन्यं for अन्यत्. ३. B. and D. read this line and G. reads तन्मात्रा- for तन्मात्र- while H. तन्मात्रं for the ne. ४. G. reads-पयुक्तये for -पयुक्तये. ५. G. reads पापकर्मा for पापकर्ता. I. reads धार्मिको भुक्ते for धार्मिकोऽदृष्ट. ७. J. reads कृत्स्नस्य. ८. J. and D. read स्वमतः परम् for तत्त्वतः परम्; while G. substitutes फलम् for परम्. ९. B. D. E. G. and H. read मूलम् for नृणां.

तस्येह त्रिविधस्यापि व्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ (४)
 परद्रव्येष्टवभिध्यानं मनसाग्निष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्ममानसम् ॥ (५)
 पारुष्यमनृतं चैव पैगुन्यं चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ (६)
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपमेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ (७)
 मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते गुभागुभम् ।
 वाचैव वाक्यं कर्म कायेनैव तु कार्थिकम् ॥ (८)
 शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावराणां नरः ।
 वाचिकैः पक्षिसृगणां मानसैरन्यजातिनाम् ॥ (९)
 (म. स्मृ. १२. १-९)

इति । शारीरोपि—

‘सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानमगम्या-
 गमनमयाज्ययाजनमसम्प्रतिग्रहणं परदाराभिग-
 मनं द्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि ।
 (१३) पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वा-

१. J. reads अधिष्ठानस्य and I. reads ह्यधिष्ठानस्य both for व्यधिष्ठानस्य
 २. Except A. and the text all others read चैव for चापि. ३. B, D, E
 H, I. and J. read अनिबद्ध- and G. अतिबद्ध- for असम्बद्ध-. ४. J. read
 विविधं for त्रिविधं. ५. We follow here only A. and I.; while B, D, E
 G, H. and J. वाचैव वाङ्मयं. and the text वाचा वाचा कृतं for वाचैव वाङ्
 कृतं. ६. The text substitutes च for तु. ७. B. and D. read this line thus:-
 मानसैर्गुणपक्षिष्वं वाचिकैरन्यजातिनाम् ॥.

८. I. omits अपेयपानम्. ९. G. reads -क्रयः for -विक्रयः.

चिकानि । (१४) परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो
लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि । (१५) तदे-
तान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन्
व्यसि करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् व्यसि शा-
रीर-वाचिक-मानसानि प्राप्नोति । (१६) एवं ह्याह-
यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ॥ (१७)
शरीरेणैव शरीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥ (१८)
(डा. स्मृ. ३२. १३-१८)

ज्ञात । आत्मन ईश्वररूपत्वं प्रतिपाद्याह याजवल्क्यः—

‘यद्येवं स कथं ब्रह्मण पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रगुड्यते ? ॥ (१२९)
करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथंच न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ? ॥ (१३०)
अन्त्ये-पक्षि-स्थावरतां मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
देवैः प्रयाति जीवेश्यं भवयोनिशतेषु च ॥ (१३१)

१. G. omits लोभो. २. B. and D. omit मानसानि. ३. I. omits
व्यसि and J. substitutes काले for व्यसि and G. omits करोति यः स
तस्मिन् तस्मिन् व्यसि. ४. B. and D. read मानसान्याप्नोति, G. E. H. and
J. मानसान् प्राप्नोति for मानसानि प्राप्नोति. ५. G. omits हि. ६. G. reads
उपभुङ्क्ते for उपभुङ्क्ते. ७. The text reads करणेनान्वितस्यापि for करणैर-
न्वितस्यापि. ८. J. and the text reads पूर्वज्ञानं for पूर्वज्ञानं. ९. B.
and D. reads न वेदनाम्, J. निवेदनाम् for न वेदनाम्. १०. G. reads अन्य-
for अन्य.

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
 रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ (१३२)
 विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।
 इह चात्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ (१३३)
 परद्रव्याण्यभिधायंस्तथाऽनिष्ठानि चिन्तयन् ।
 वितयाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ (१३४)
 पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।
 असम्बद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥ (१३५)
 अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
 हिंसकश्चाविधानेन स्थावररूपमिजायते ॥ (१३६)
 (या. स्मृ. ३. १. २९-१३६)

इति । सत्त्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह—
 'आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
 धर्मकृद्देवविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ (१३७)
 असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।
 स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ (१३८)

१. B. and D. read अभिजायते for इहजायते. २. The text reads वा for both च in this line. ३. I. reads ऽन्त्यादि- for ऽन्त्यासु-. ४. A. C. E. H. and I. read पुरुषा for पुरुषोः. ५. J. reads अनिबद्धः प्रलापी च for असम्बद्धप्रलापी च. ६. E. I. and J. read मृतः पक्षिषु for मृग-पक्षिषु. ७. Before शौचवान् J. adds कृत-. ८. J. reads कर्मकृत्- for धर्मकृत्-. The text reads धर्मकृद्देवविद्यावित् for धर्मकृद्देवविद्याति; while G. omits the following :—

धर्मकृद्देवविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।

९. I. reads विषयाचकः for विषयी च यः.

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।

प्रेमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ (१३९)

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्नहि ।

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ (१४०)

(या. स्मृ. ३. १३७-१४०)

ति । मनुरपि-

‘सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।

यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः ॥ (२४)

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।

स तदा तद्गुणप्रायं न करोति शरीरिणम् ॥ (२५)

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।

एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ (२६)

तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।

प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

१. J. reads प्रमादवाक् for प्रमादवान्. २. Except A. and the text all others read एव for एवं. ३. The text substitutes एव for इति. ४. J. reads this line thus :-

यो व्याप्येह स्थितो भावो गृह्यन् सर्वाविशेषतः ।

५. substitutes यो व्याप्येमां for यैर्व्याप्येमान्, G. स्थितान् for स्थितो. ६. B. and D. read सत्त्वं तमश्च ज्ञानं च; while J. सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं. ७. G. reads तै for एतद् and E. omits this line and the following 29 lines, and the word अभ्यास from.....-मदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः. ८. H. reads एतद्व्याप्तिमदे for एतद्व्याप्तिमदे. ९. From this line to the end of 39 S'loka this portion does not appear in I.

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।

तद्रजोऽप्रतिधे विद्यात्सनतं हारि देहिनाम् ॥ ३८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।

अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ४१ ॥

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ४२ ॥

लोभः स्वप्नोऽभुतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ४३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ४४ ॥

१. J. B. D. and G. read *ऽप्रतिधे* for *ऽप्रतिधे* and II. *ऽप्रतिधे* for the same. The different commentators of Manu read variously, Medhātithi and Kulluka Bhatta read *ऽप्रतिधे*, Rāghavānanda, Nandana and Rānchandra *ऽप्रतिधे* and Govinda Raja follows the same. २. B. and D. read *अव्यक्तविषयात्मकम्* and II. *अव्यक्तिविषयात्मकम्* for *अव्यक्तं विषयात्मकम्*. ३. B. and D. read *अद्वयः सर्वभूतेषु* for *धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च* while G. II. and J. omit this and the following one line:—

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

४. B. omits this line. ५. G. and J. omit this and the following one line:—

लोभः स्वप्नोऽभुतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥

६. B. D. H. and J. *शौर्यं* for *क्रौर्यं*. ७. B. and D. read *प्रसादश्च* for *प्रमादश्च*. ८. B. and D. read *मानसिकं* for *सामासिकं*.

यत् कर्म कृत्वा कुर्वश्च करिष्यंश्चैव लज्जेते ।
 तज्जेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥
 येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
 न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥
 यत् सर्वेणच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
 येन तुष्यति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथाक्रमम् ॥ ३८ ॥
 येन यांस्तु गुणैर्नैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।
 तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥
 देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं हिं राजसाः ।
 तिर्यकत्वं तामसा नित्यमित्येषां त्रिविधा गतिः ॥ (४०)
 त्रिविधा त्रिविधेषां तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
 अधमा मध्यमाऽऽद्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ (४१)
 स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः ।
 पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी गतिः ॥ (४२)

१. The text reads लज्जति; while B. and D. read लज्जसे for the same. २. B. and D. read सर्वं नेच्छति for सर्वेणच्छति. ३. The text reads यथात्तरम् for यथाक्रमम्. ४. The text reads येन यस्तु, but the commentator Medhātithi reads यान्. Kailuka Bhatta and Rāmachandra also follow the same and H. एतेषां तु both for येन यांस्तु. ५. B. D. and the text substitute च and G. H. and J. तु for हि. ६. G. reads एषां च शिवं गतिः for इत्येषां त्रिविधा गतिः and J. reads इत्येषां for एषां. ७. G. reads गतिः for गतिः. ८. The text reads सकच्छपा for सरीसृपाः. ९. The text substitutes शृगालश्च for शृगालाश्च.

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ (४३)

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दार्भिकाः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेष्टुत्तमा गतिः ॥ (४४)

झल्लो मल्ला नदाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।

व्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ (४५)

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

वाद-युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ (४६)

*गोमार्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुर्चराश्च ये ।

*तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेष्टुत्तमा गतिः ॥ (४७)

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ (४८)

यज्वान ऋषयो वेदा देवा ज्योतीर्वाय वत्सराः ।

पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ (४९)

१. I. reads विगहिताः for गर्हिताः. २. The text reads तामसीषु for तामसेषु. ३. E, G and H. read मल्ला, J. भिल्लाः both for झल्लाः; while B. and D. omit this and the following one line:—

झल्ला मल्ला नदाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।

व्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥

४. G. reads तु कुकृतयः, E. and H. तु कुवृत्तयः for शस्त्रवृत्तयः. ५. E, G. and J. read प्रथमा for जघन्या; while H. omits this and the following one line:—

व्यूत-पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥

राजान क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

६. B, D, E, G, H. and J. read दान- for वाद-. ७. G. omits this and the following one line:—

गक्षर्या गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेष्टुत्तमा गतिः ॥

८. E, I. and J. read विविधानुचराः for विबुधानुचराः. ९. The text reads राजसीषु for राजसेषु.

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां साच्चिक्रीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ (५०)

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।

त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ (५१)

(म. स्मृ. १. २. २४-५१)

इति ॥

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यो नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो यो-
नविशेषा अभिहिता विष्णुधर्मोत्तरे—

‘असद्दिणुतयान्यस्य गुणानां कारणं विना ।

महत् पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥

ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः प्रेतत्वमागताः ।

परदाररताः केचिन् स्वामिद्रोहरताः परे ॥

मित्रद्रोहरताः केचिद्देशस्मिन्भृशदारुणे ।

स्वैकर्मभिश्च्युताः सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु’ ॥

(वि. ध. २. ७०. २३-२५)

इति । पद्मपुराणे—

‘अयाज्ययाजकृश्चैव याज्यानां च विवर्जकः ।

१. B. D. E. and J. read ब्रह्मविश्वसृजो, while H. I. substitute महत्
महान्. २. G. reads पापेभ्यः for पापविशेषेभ्यः; while except A. and
all others omit अभिहिताः. ३. B. and D. read करणं- for कारणं-
B. D. and H. read एष for एते. ५. G. reads पराः for परे. ६. B.
E. G. H. and J. read स्वकर्मविच्युताः for स्वैकर्मभिश्च्युताः. ७. G.
does not insert इति. H. reads यमपुराणे for पद्मपुराणे I searched for the
adina purāṇa which is available in this time. The following quoted
verses are found in the same.

विरतो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥ (५०)

सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः ।

नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः' ॥ (५३)

(प. तु. ४५. २७. ५०-५३)

इति । स्कान्दे चमत्कारखण्डे—

‘यो भवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ॥

ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथामांसाशनश्च यः ।

प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः ॥

अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ।

योऽश्नाति भृत्यवर्गेभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते ॥

परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ।

परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः ॥

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचार्यं धनलिप्सया ।

कुरुपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

देव-स्त्री-गुरुवित्तानि गृहीत्वा नैः प्रयच्छति ।

१. The text reads:—

रतो वै शूद्रमेवासु स प्रेतो जायते नरः ॥

सामान्यां दक्षिणां लब्ध्वा गृह्णाति एक एव तु ।

नास्तिक्यभावे निरतः स वै प्रेतोऽभिजायते' ॥

I. reads विरक्तो for विरतो. २. J. reads सामान्यदक्षिणां लुब्धो, B. D. for दक्षिणां. E. लब्धां for लब्ध्वा. ३. G. reads एनोविमोहितः for एको हिंसको. ४. G. omits इति and reads स्कान्दोऽनरखण्डे for स्कान्दे चमत्कारखण्डे. ५. B. D. and G. read -अशक्तः for -अशनः. ६. J. substitutes वा for योऽश्नाति. ७. G. reads योऽमात्य-भृत्य- for योऽश्नाति भृत्य-. ८. B. and D. : पापपवादसन्तुष्टः for परापवादसन्तुष्टः. ९. E. substitutes क्लीबाय for नीचाय. १०. B. D. G. and J. read यो न यच्छति for न प्रयच्छति ; while H. योऽनुगच्छति for the same.

विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ॥
 दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
 विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 शूद्रान्नोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
 त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
 चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
 शास्त्रकर्ता ग्रन्थकर्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
 कुल-देशोचितं कर्म यस्य क्त्वाऽन्यत् समाचरेत् ॥
 कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
 उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य च ॥
 विषा-ग्नि-जलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः' ॥

इति । अग्निपुराणे-

'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात्त्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुँज्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः ।
 शूद्रानुग्रहकर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निन्दको द्विज-देवानां गीत-वाद्यरतः सदा ।
 वृद्धं बालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै' ॥
 कन्यां ददाति शूलकेन स प्रेतो जायते नरः ।

१. G. reads समाचरन् for समाचरेत्. २. B. and D. अन्तरिक्षकृतस्य

३. G. reads तथान्यैवात्म- for तथा चैवात्मघा- ४. G. omits this and the following four lines. ५. B. and D. read -देशिकः for -देशिकः.

B. and D. read शूद्रानुग्रहकर्ता for शूद्रानुग्रहकर्ता. ७. J. substitutes for वै.

न्यासापहर्ता मित्रधृक् परपाकरतः सदा ॥
निर्दोषं सुहृदं भार्यां ऋतुकाले न याति यः ।
न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
हस्त्यश्व-रथ-यानानि मृतशय्यासनानि च ।
कृष्णाजिनं तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
तथोभयमुखीं दोलां सगैलां मेदिनीं द्विजः ।
कुरुक्षेत्रे च यज्ञानं चाण्डालात् पतितात्तथा ॥
मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नमेव च ।
भूमि-कन्यापहर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
(अ. पु. २०१. ४१-४८)

इति । उमामहेश्वरसंवादे-

‘अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्त्वं च तथा परम् ।
दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥
योनिकार्यं च यो देवि आहितेन तु कारयेत् ।
सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रेहिण मानवः ॥

१. G. reads त्यजेत काले न याति नः (यः), B. and D. त्यज्य काले न याति यः both for ऋतुकाले न याति यः ; while A. त्यजन काले न याति यः for the same. २. B, D, E. and H. read न वहेत यदा for न सहेत यदा, while J. substitutes वहेत for सहेत. ३. E, H. and J. मृगाजिनं for कृष्णाजिनं. ४. G. and J. read डोली and I. घोरा both for दोला. ५. I. read प्रेतार्थम् for प्रेतान्नम्. ६. B. omits इति । उमामहेश्वरसंवादे :-

‘अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्त्वं च तथा परम् ।

दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥

while G. omits इति only. ७. G. reads this line thus :-

दत्तापहारी दानाच्च पैशाचं याति वा नरः ॥

८. B, D, E, G. and H. read अहितेन for आहितेन.

स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्ने ददाति च ।

आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स गच्छति ॥

मैत्राभिपत्यं यो देवि कुरुते मदमोहितः ।

विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भक्षति ॥

परस्य योषितं हत्वा ब्रह्मस्वमपहत्य च ।

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशं गताः ।

हर्तारः परदारणां चौर्येण बलतोर्षि वा ॥

अरण्ये निर्जले देशे भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः' ॥

(नास्ति मुद्रितम्. भा. शां. पुस्तके.)

इति । मनुः—

‘संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)

गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

. B. and D. read यो यजेत्, E. न यजेत् both for न यजेत्. except A. and I. all others read च for स. ३. We follow here A. H; while B. D. and I. read मठापत्यं च, E. माठापत्यं च, G. महापत्यं च J. माठापत्यं च all for मठाभिपत्यं. All of these forms are incorrect meaningless. ४. I. reads ब्रह्मणस्त्वं प्रहत्य च for ब्रह्मस्वमपहत्य च. I. reads इत्याह यस्तु मोहवशं गताः for इत्याह ये तु मोहवशं गताः. ५. G. ds च for वा. ७. E. omits the following :—

इति । मनुः—

‘संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

Only this and the following one line occurs in the text of Manu, other four lines in this quotation are not found in the text.

ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति गर्हित्वा ते हि राक्षसाः ।
 आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ।
 मुनींश्चाप्येवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः' ॥
 (म. स्मृ. १२. ६०)

इति । वामनपुराणे—

‘चण्डालादन्त्यजादपि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
 याजको याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः स्थलकौटकः’ ॥
 (वा. पु. ६१. २७)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘बुभुक्षितेषु भृत्येषु ये एकोऽश्नाति मानवः ।
 श्वयोनिं स समासाद्य चण्डालो जायते नरः ॥
 वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
 दशवर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥
 वेदार्थनिन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
 इह जन्मनि गूढास्ते मृताः श्वानो भवन्ति हि’ ॥
 (स्क. पु. रे. खं. ३०. ३७—३९)

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
 आत्मनः कामकारेण सोंषि हिंसः प्रजायते ॥’ (४८)

१. I. does not insert this line, also is not occurred in the text of Manu. २. B. G. and J. read गर्हित्वा and, D. गर्हित्वास् for गर्हित्वा. ३. B. and D. read चैवमन्यन्ते for चाप्येवमन्यन्ते. ४. I. reads यत्र नश्च स स्यात्, B. D. E. H. and J. याजमानस्तु स भवेत् for याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः; while H. substitutes स स्यादुच्छलकौटकः for सोऽश्मान्तः स्थलकौटकः. ५. B. E. G. H. and J. do not insert स्कान्दे रेवाखण्डे. ६. G. reads एकोऽश्नाति च मानवः for य एकोऽश्नाति मानवः ७. I. reads for हि. ८. B. and D. read तथैव च for प्रजायते.

पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ॥ (४९)
 गर्दभत्वं तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति ।
 संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ॥ (५०)
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥ (५५)
 सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्च्योनौ च जायते । (५६)
 आशाऽपहर्ता तु नरः कृमियोनौ प्रजायते ॥
 विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायेत दुर्मतिः । (५९)
 उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ॥
 मोहात् करोति यो विभ्रं स मृतो जायते कृमिः ।
 कृतघ्नः स मृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः ॥ (८०)
 यमस्य विनयैः क्रूरैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् । (८१)
 यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततो बह्वीः समा द्विजाः ॥ (८३)
 ततो दंशः कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते ।
 जलप्रवर्षणं यस्तु भिन्द्यान्मस्यो भवेत्तु सः ।

G. substitutes च for तु; while except A. and the text omit:—

..... दश वर्षाणि जीवति ।

संवत्सरं तु कुम्भीरः ..... ॥.

G. reads वापि for चापि. ३. G. reads प्रजायते for च जा-

४. G. reads च for तु. ५. B. and D. read महत् for मोहात्.

reads कृतघ्नस्तु मृतो for कृतघ्नः स मृतो. ७. I. reads विषये क्रूरैर्वधं

J. विषयैः क्रूरैर्वधां both for विनयैः क्रूरैर्वधं; while G. substitutes

म् for दारुणम्. ८. E. G. and H. read यो द्विजः बह्वीश्च, B. and D.

स द्विजः and I. बह्वीश्च भो द्विजाः all for बह्वीः समा द्विजाः. ९. Except

ll others read ततो गतः for ततो दंशः. १०. B. and I. read जलप्रवर्षणं

जलप्रवर्षणं and D. जलस्य वर्षणं for the same.

अयोनिगो वृको हि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ।

प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्त्वा मधुको भवेत् ॥

लभेदेवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ।

भृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्रो चाभिजायते' ॥

(ब्र. पु. २१८, ४८-८३)

इति । गरुडपुराणे—

‘कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा अमेध्यकृमयश्चिरम् ।

भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥

गरु-मित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।

द्विज-शिष्यद्रुहश्चैव कृतघ्ना नास्तिकास्तथा ॥

त्यागिनो बान्धवानां च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।

अमेध्यकृमयः पापा मृगव्याधा भवन्ति च ॥

उरुरोगगणोपेता जायन्ते शम्बुको जले ।

चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः' ॥

(ग. पु. २८१, ५-९)

१. B. D. and G. read वृषो for वृको. २. G. does not add अपि अ द्विजेभ्यश्च; while J. reads द्विजेभ्यश्चादत्त्वा मधुवृको भवेत् for द्विजेभ्यश्चादत्त्वा मधुको भवेत्. ३. Except I. all read श्चानाऽभिजायते for आ चाभिजायते. ४. B. D. G. and H. omit इति and B. and D. substitute गरुडपुराणे. ५. B. D. E. G. H. and J. read कूटसाक्ष्यप्रदाः for कौटसाक्ष्यप्रदाः. ६. E. and H. read द्विजाः for द्विज-. ७. G. reads परनार्थि for शरणार्थिनाम्. ८. E. I. and G. substitute सर्वे for पापा; while J. substitutes मृताः for मृग-. ९. B. D. E. H. and J. read पुरो रोगगणोपेता J. पुरो रोगगणोपेता; and I. गुरुरोगगणोपेता; all for गुरुरोगगणोपेता. १०. Except A. and I. all read काम्बुकाः; but the form is incorrect.

इति । शिवधर्मोत्तरे—

‘विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्रुते ।
विद्वराहो भवेन्नित्यं क्रव्याशी व्याध एव च ॥
द्विजस्त्वेकशफानां च विक्रयाज्जायते मृगः ।
मत्सरी^१ विदकुमिश्वैव अवज्ञाकार्यं कृमिः’ ॥

इति । वायुसंहितायाम्—

‘खरो वै बहुयार्जित्वात् काकोऽमन्त्रितभोजनात् ।
अपरीक्षितभोजी स्याद्वानरो विजने वने ॥
अविद्यां यः प्रयच्छेत बलीवर्दो भवेत्तु सः ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुञ्जतां^२ व्रजेत्’ ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणम् ।
पर्वतिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥

१. We are unable to find the text which the following quoted as really belong to. B. E. II. and D. omit इति and do not t शिवधर्मोत्तरे; while J. omits इति, but inserts विष्णुधर्मोत्तरे for मर्मोत्तरे. २. J. reads क्रव्याशी for क्रव्याशी. ३. G. inserts after the end of the last line and reads वत्सरीविक्रयश्चैव for विदकुमिश्वैव; while I. substitutes मत्सरोऽपि for मत्सरी-. ४. B. G. and I. substitute अधः for अधः. ५. I. reads बहुयार्जित्वात् इत्यार्जित्वात्; while J. reads अमन्त्रितभोजनात् and A. अन्मन्त्रितभोज- for अमन्त्रितभोजनात्. ६. E. D. G. and I. read कुञ्जतां for कुञ्जतां; e E. H. omit इति. ७. J. reads लक्षणम् for रक्षणम्. ८. B. reads च द्विजं and D. याचितद्विजः for याति ब्राह्मणः; while G. adds इति र ब्राह्मणः.

वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
 भवन्ति चेह काकाः स्युश्चिरं विड्भुज एव च ॥
 पायसं कृसरं चैव हवींषि मधुराणि च ।
 अदत्त्वा चाग्नि-विप्रेभ्यः पाशनाद्भुजगो भवेत् ॥

इति । नारदपुराणे—

‘भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
 सा श्येनी^१ जायते राजन् त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ॥
 वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निरुध्य पतिं ह्रियो^२ ।
 अकार्यं कारयेत् पापा सा नारी बल्गुली भवेत् ॥
 भर्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ।
 जीवितं वा वरारोहे विष्टायां जायते कृमिः ॥
 कृमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
 न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
 भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता^३ हि ते’ ।

(ना. पु. ३१. ९-१४)

इति । वृद्धगौतमः—

‘मौल्याद्वेदोपदेष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
 जम्बुको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
 शूद्रात् पठति चाण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः’ ॥

१. G. reads वदोपजीविताः for वेदोपजीविकाः. २. J. reads श्यानी for श्येनी. ३. B. D. and G. read हि या for ह्रिया. ४. B. and D. read मलि for भूलता. ५. B. reads पठित-, D. पठिते, G. पठेत् and I. पठति for पठति. ६. G. reads ब्रह्मद्रव्योपजीवकः for ब्रह्मद्रव्योपजीवकः.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘परद्रव्याण्यभिधायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
अनिबद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते’ ॥

(नास्तीदं मुद्रितया. स्मृ. पुस्तके.)

इति ॥

अथ नानाविधनिषिद्धकर्मशेषफलानि ।

तत्र उमामहेश्वरसंवादे—

‘श्रपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धावमानिनः ॥
गुरुणा ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
स तु जातिविहीनेषु जायते भुवि मानवः ।
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशंगताः ॥
ते च कालकृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः’ ॥

१. The quoted verses are not found in Yāgyavalkya Smṛiti ! they occur in Manu, but with different version (*vide* M. 12, 5-6-7). B. and D. read अनिबन्ध- for अनिबद्ध- and J. असंबद्ध- for the same. G. reads मृगः for मृग-. ४. G. and I. omit -शेष- and J. reads नानावि- कर्मशेष- for नानाविधनिषिद्धकर्मशेष-. ५. I. reads गुरुणां for गुरुणा. B. D. E. II. read वेदाभ्यसनं चरेत् and G. वेदाभ्ययनं चरेत् both for अभ्यासमाचरेत्. ७. E. I. and J. read प्रयाति विहीनेषु for तु जातिविहीनेषु. B. and D. substitute तु for च; while I. reads कालकृतो- for कालकृतो-.

इति । स्कान्दे नागरखण्डे—

‘प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म ये हेतुवादकाः ।
स्वामिद्रोहरता ये च कुकुले जन्म चाप्नुयुः ॥
अदत्त्वा ये तथाऽश्रन्ति नितु-देव-द्विजातिषु ।
दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविर्वजिताः ॥
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
स कन्याः केवलाः सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
जायन्ते ताश्च बन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तथा’ ॥

इति । प्रभासखण्डेऽपि—

‘थैनं दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंसाः कुब्जाश्च वामनाः ॥
अपुत्रा कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महारजनकर्माणः* कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

* अत्र-‘राजक’-तथा ‘राजिक’- इत्यपरं पाठद्वयं दृश्यते । न तदि-
हाप्युक्तमिति प्रतीतः । -राजक-राजिक- इत्येकार्थमेव । ‘महाराजिक’

१. J. reads नागरखण्डम्. २. B. and D. substitute जनाः for जन्म.
३. I. reads कुकुटे for कुकुले. ४. G. and I. read केवलं for केवलाः.
५. B. D. and G. read बन्धक्यो for बन्धक्यो and J. वार्धक्ये for the same.
६. We follow here A. G. and I.; while B. D. E. H. and J. substitute
क्वचित् for तथा. ७. B. D. E. and H. omit इति ; while J. इति । प्रभास-
खण्डेऽपि. ८. B. D. and H. read वामनाः for वामनाः. ९. E. G. H.
and I. read महाराजक- and B. D. and J. महाराजिक- for महारजन-.

कुदम्भाश्वपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।

दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः ॥

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘पिता माता गुरुभ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।

भवन्ति नादृतौ यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ॥

इह मानुषलोके अस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ।

ये त्यजन्ति स्वकां भार्या मूढाः पण्डितमाग्निनः ॥

ते यान्ति नरकं घोरं तामिस्रं नात्र संशयः ।

तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गताः ॥

साध्याश्च’ (१. १. १०) इत्यमरसिंहो गणदेवतानामान्याह । तथा च—

‘महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा’ ।

इत्याहुः पुराणकाराः । अतः महारजनकर्माण इत्येव पाठः साधीयान् प्राति । महारजनं कुसुम्भं तत्कर्मा वस्त्ररंजनकर्मेत्यर्थः । ‘रंजक-रज-न-रजस्तूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्’ इति काशिकोक्त्या न लोपः ।

१. G. omits this line,

कुदम्भाश्वपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।;

while I. reads कुण्डाश्वपला for कुदम्भाश्वपला. २. I. reads धनहीना for दानहीना; while B. D. and G. omit the following portion:—

‘दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः’ ॥

ति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘पिता मातागुरुभ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।

. B. and D. read दानहीना ये for नादृतौ यैस्तु. ४. All, except A. substitute वै for च. ५. B. and D. insert इति after नात्र संशयः. ६. G. I. and D. read गतः; for गताः; while G. substitutes अनुष्ठानतां for नुषतां.

दुश्कर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः सम्प्रजायते ।
जायते गृध्रसीयुक्तः परभार्योपसेवकः ॥
गैद्रदोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवामृते ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे ददन्वे कुञ्जतां व्रजेत् ॥
मात्सर्यादपि जात्यन्धो द्वेषाच्च बधिरो भवेत् ।
अदत्त्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः' ॥

इति । गरुडपुराणे—

‘अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्तनं नराः ।
बाधिर्यमुपर्यान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥
पश्यन्तो भगवद्द्वारं तामसास्तत्परिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥
जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।
पद्मवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ॥
विष्णुच्छाया ध्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यान्न संशयः ।
तथा च भगवद्भ्राम्न्श्छायामाक्रमते तु यः ॥

१. B. and D. read दुर्भगाः for दुर्भगः, but it seems incorrect; while substitutes दुष्कर्मा for दुश्कर्मा. २. We follow here only A.; while D. E. and H. read गृध्रसंयुक्तः, J. गृध्रसम्पृक्तः, I. ग्रन्थिसंयुक्तः, and K. गृध्रवीयुक्तः all for गृध्रसीयुक्तः. ३. B. and D. read this line:—

गङ्गरोजतपासी स्थान्मूषकश्चैव जायते ।

४. B. and D. read इह for अपि and G. J. अति and इति. ५. All, except A. and I., substitute तु for च. ६. B. and D. read बाधिर्यं प्रयान्त्याशु. ७. E. substitutes शुनि for भुवि.

अरण्ये जायते पद्भुः स वै रोगादिपीडितेः' ॥

(ग. पु. २८१. १३-१७)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि—

पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिक्लृप्तकः ।

खल्व्वाटो मत्सरी रामे नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ (६)

भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजैः । (८)

घूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥ (९)

प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सो ऽवस्मारी च जायते ।

मिश्राश्येको महाभाग वातगुल्मी प्रजायते ॥ (१०)

भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीडकः । (११)

गुरु-स्वामि-द्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैव च ।

श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्विधिरो मानवाधमः ॥

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते बुद्धदाक्षो वा नेत्ररोगयुतोऽपि वा ॥

तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ।

१. H. reads -पीडिते for -पीडितः. We have searched the manuscript *ishnūdharmottara*, in the chapter 107; in this subject, but very few quoted lines occur in it. २. B. D. G. and H. read ग्राम-, and I. चैव for राम ; while J. मत्सरो ग्रामः नास्तिको for मत्सरी राम नास्तिको. The quoted verses are addressed to Rāma, therefore this reading is more correct. ३. J. B. D. and G. read घ्राणिकः for घूर्णिकः; while E. and H. घाणिकः for the same. ४. B. D. H. E. read द्वै for द्विजः. ५. B. and D. read प्रजायते for च जायते. ६. B. D. and J. read मृष्टाशी. for मिष्टाशी. E. also reads the same, but corrects मिष्टाशी. ७. B. and D. read कुण्डाशी for कुण्डाशी. ८. G. reads वेदनिन्दां for वेदनिन्दां. ९. B. and D. read ऽधर्मै for कर्म.

हीनवर्णस्तदौ लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ॥

विरूप एव भवति तथाऽविक्रेयविक्रीयी ।

विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पैत्न्यधिवेदनम् ॥

स राजभयमाप्नोति व्यन्हारे तथैव च ।

मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ॥

द्वेष्ट्यो भवति लोकेऽस्मिन् जायते नात्र संशयः ।

परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ॥

अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।

वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ॥

नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ।

अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले ॥

श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।

कुलेषु तेषु जायन्ते गुरु-वृद्धापवादकाः ॥

श्वभे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद्ब्राह्मणार्थ्या ॥

१. I. and J. substitute तथा for सदा. २. B. and D. read पैत्न्यधि-
वेदताम् for पैत्न्यधिवेदनम्. ३. B. and D. राजापथ्यम्, E. G. H. and I.
राजामयम् for राजभयम्. ४. All, except A. and I. read सर्वकर्म- for
सर्वकर्म-. ५. B. D. and G. read-प्रवृत्तिस्तु for-प्रवृत्तस्तु. ६. I. inserts here-

श्वभे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।

whose proper place in the P. E. beginning with notation इति ब्रह्मपुराणे.
७. I. makes all confusion here. These 9 lines of Vishnūdharmottara,
11 of Mahābhārata, 11 of Śivadharmottara, 15 of Vriddha Gautama,
that is, altogether 49 lines. Again, I. omits 13 lines Urmā Mahā-
varasamvāda and then reads 8 lines and one more, so the total number
of lines 59 I. gives after the 7 lines of Nandipurāṇa. ८. A. and E.
read ब्राह्मणाध्यामा for ब्राह्मणासथा and J. ब्राह्मणस्तथा for the same

गृहाधःपतनाच्चैव दुग्धाधःपतनात्तथा ।

गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम् ॥

ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्यते तथा ।

हत्वा वेधमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

यद्यत् परस्यावरति तत्तदस्थोपजायते ।

प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ॥

तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत् ॥

(वि. ध. २.१०७. ६-३०)

इति । महाभारते ऽपि—

ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरु-शास्त्रातिलङ्घिनः ।

अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥

कुशीला भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।

अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥

लोष्टमदी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।

नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥

औयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।

१. B. and D. read गृहाध - for गृहाधः-. २. I. reads -पातनात् for तनात्. ३. B. D. E. G. H. and J. read पद्म for वधम्. ४. G. reads च रयः. ५. J. reads परिबाधां for परबाधां. ६. B. D. and H. omit इति. G. reads गुण-शास्त्रातिलंघिताः for गुरु-शास्त्रातिलंघिनः. ८. J. B. and D. read धर्मज्ञा विगताचाराः; while J. adds न before भवन्ति. ९. B. and D. read नित्यसंकीर्ण- for नित्यं संकीर्ण-. १०. J. reads न वा for नरा. ११. B. and D. read नखच्छेदी for नखखादी. १२. G. omits this line :-

आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याऽऽदे तथा ।

file B. and D. read प्रकृन्तामि, E. H. and J. निकृन्तामि for निकृन्तामि.

ये उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
 यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।
 ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः' ॥

(नास्तीदं मुद्रितम्. भा. पुस्तके.)

इति । शिवधर्मोत्तरे—

‘देवद्रव्योपजीवी च स भवेदववाहुकः ।
 देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ॥
 रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः सर्वाङ्गदुःखितः ।
 देवस्पर्शं नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥
 मिथ्याचारं चरेत् पश्चाद्बुद्धुदास्यो नरो भवेत् ।
 देवदासोदनं भुक्त्वा बृहद्बुल्मी च वै क्रमात् ॥
 सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरो भवति पापतः ।
 दीपं देवगृहाद्भुत्वा पद्मश्चान्धो भवेन्नरः ।
 मूर्च्छां भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ॥
 देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ।
 सदाऽपहतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः' ॥

१. G. omits य. २. I. reads अपवाहुकः for अववाहुकः. ३. G. reads वस for सदा. ४. B. D. and G. read रसज्ञा विधुरः कण्डः कण्डूः, G. reads कण्डः कण्डूः रसज्ञाविधुरः, E. and H. रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः for रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः. ५. G. substitutes अम्बुदास्यो, I. E. and H. अबुदास्यो and J. अबुदास्यो for बुद्बुदास्यो. ६. I. देवदासो धनं for देवदासोदनं. ७. B. and D. read तिमिरी नरो भवति पापतः, G. तिमिरैरनरो भवति पापतः. ८. B. and D. read देवगृहे भुत्वा and J. देवगृहाद्भुत्वा both for देवगृहाद्भुत्वा. ९. B. D. G. and J. read मूर्च्छा- for मूर्च्छा. १०. G. reads मैथुनी नरः for मैथुने रतः.

इति । वृद्धगातैमः—

‘देवद्रव्योपजीवी’ हृद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानाद-
ल्पायुः । पत्नीबहुत्वे सैत्येकारामः क्लीबः । स्वामिना
धर्मे नियुक्तस्तदनुष्ठानाशक्तो जलोदरी । दुर्बलबाधे
बलवतामुपेक्षायामङ्गहीनः । व्यवहारपक्षपाती जिह्वा-
रोगी । स्वयं प्रवर्तितधर्मानुष्ठानच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवि-
योगः । स्वयमग्रभुक् शूलरोगी । परिक्षीणमित्र-बन्धु-
स्वामि-स्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः । अतिथिं पश्य-
न्नश्रतः कपालपट्टिका । सूर्याप्रकाशे प्रतिश्रयादानादि-
ष्टवियोगः । छद्मना गुरु-स्वामि-मित्रमुपचरतः प्राप्तार्थ-
परिश्रंशः । विस्मम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः । गोदुःखकारी
गोनासः । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पथनाशको निस्ते-
जस्कः सभायाम् । गलगण्डी महदधिक्षेपी । पुण्याक्षेपी

१. G. adds च after देवद्रव्योपजीवी. २. G. reads ब्राह्मणाऽदानात् for ब्राह्मणस्याऽदानात्; while J. reads प्रतिज्ञायते ब्राह्मणः स्यादल्पायुः for प्र-
तिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानादल्पायुः; it shows that the word belongs to the first
Sūtra. ३. G. omits सति. ४. B. and D. substitute गृहे for धर्मे and हरी
for जलोदरी, but the latter seems to be a mistake. ५. I. reads -पाते
and J. व्यवहारे पक्षपाती for -पाती and व्यवहारपक्षपाती. ६. E. reads
-पट्टिका; for -पट्टिका. ७. G. reads सूर्यास्तकाले for सूर्याप्रकाशे. ८. H.
reads -विश्रंशः for -परिश्रंशः. ९. B. D. and G. omit the following: -विस्मम्भा-
पहारी सर्वदुःखाश्रयः । गोदुःखकारी गोनासः । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पथनाशको
निस्तेजस्कः सभायाम् । गलगण्डी महदधिक्षेपी । पुण्याक्षेपी वक्रनासः; while E.
and J. read सर्वदुःखाश्रयी for सर्वदुःखाश्रयः. १०. I. reads गोनामहा for
गोनासः. ११. Except A. and I. all others do not insert पथनाशको,
but read only निस्तेजस्कः. १२. Except A., all others omit महदधिक्षेपी;
while I. reads गलगन्धी for गलगण्डी.

वक्रनासः । शिष्टैर्चीर्णधर्मदूषकः केकराक्षः । साधुजन-
देव-तपस्वि-द्विजै-गुरु-ज्ञान-योगद्वेष्टा वक्रास्यः । तटा-
कारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भविकलः ।
परस्वाभिलाषी क्षयरोगी स्यात् । चोररक्षकैः-

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।

वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥

व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे-

‘अकृत्वा खलयज्ञं तु यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

मरुदेशे भवेद्वृक्षः फल-पुष्पविवर्जितः ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कर्षको भवेत् ।

तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ॥

दरिद्रो व्याधितो मूर्खो ह्यकुलीनस्तु जायते ।

यस्तु क्षुद्रेण भावेन स्नेहविच्छेदकारकः ॥

सोनपत्यत्वमाप्नोति तस्य पापस्य कारणात् ।

न शृण्वन्ति गुरोर्वाक्यं वेदेवाक्यं च ये नराः ॥

सर्वेषां चैव नास्तिक्यं तेन ते यान्ति मूकताम् ।

प्रार्थयित्वा तु यो गां वै सवत्सां क्षीरसंयुताम् ॥

१. I. reads वक्रनासः, but by grammatical rule it is वक्रनासः. २. B. D. E. G. H. and J. read शिष्टैर्चीर्ण-, but the reading does not give proper sense here. ३. B. and D. do not insert -द्विज-. ४. J. reads वक्रास्यः for वक्रास्यः. ५. G. reads उडाक- for तटाक- and H. reads तटाक-रोमये- चारो नेत्राङ्गहीनाः for तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः. ६. E. G. and H. read परस्वभिलाषी for परस्वाभिलाषी. ७. I. reads चौररक्षकः and G. चारराक्षसः both for चोररक्षकः. ८. I. omits उमा-महेश्वरसंवादे and also this whole quotation. ९. B. and G. read मरुदेशे for मरुदेशे. १०. J. reads च for तु. ११. E. reads देववाक्यं for वेदेवाक्यं.

आत्मना पिबति क्षीरं तेनासौ याति चान्धताम् ॥

प्रस्रवं शीवनं वह्नी कृत्वा सर्वाद्गन्दाहयुक् ॥

उदरे गूलसंयुक्तो जायते मनुजाधमः' ॥

इति । शिवधर्मोत्तरे—

मुखैकृष्णव्रणी श्वित्री गरदो मत्तको भवेत् ।

जिह्वा-वक्त्रव्रणी ह्यन्यदुःखकारी भवेन्नरः ॥

अपकारं तु यः कुर्यादुपकर्तुर्भवेन्नरः ।

श्वास-कासी ज्वरी सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः ॥

मृतपुत्रोऽप्यवन्धुः स्याद्यो द्वेष्टि परसन्ततिम् ।

परवित्तविनाशाय करोति स विसर्पवान् ॥

अकारणाद्धर्मपत्नीत्यागी स्याच्च जलोदरी ।

वेश्यां कुलवधूं कृत्वा वर्तते यो नराधमः ॥

भक्तं भोक्तुमशक्तश्च मण्डपानेन जीवति ।

परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ॥

क्षयी ज्वरी प्रेमेही च गुल्मी दाही भगन्दरी ।

रजस्वला-ऽन्त्य-चण्डाल-पापिष्ठ-पतितैः सह ॥

व्यवहारी पुँष्ववत्यां भुक्त्वा कुष्टी ज्वरी भवेत् ।

अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ॥

१. I. does not insert शिवधर्मोत्तरे and the following nine lines.
 २. J. reads मुखैकृष्णव्रणी for मुखकृष्णव्रणी. ३. H. reads ह्यन्यदु- for
 ल्य- and B. and D. substitute तु for हि. ४. J. reads सर्वगात्री रोगी
 मृतप्रजाः for सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः. ५. G. reads भुङ्क्ते for भक्तं. ६.
 and D. read च मेही for प्रेमेही and G. and J. substitute शरी for दाही.
 ७. B. D. E. and J. read पुँष्ववत्या for पुँष्ववत्यां. H. also reads
 पवत्या and adds तु before भुक्त्वा. ८. B. and D. read विश्वस्तश्च for
 विश्वस्तस्य.

निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ।
 परोपदिष्टज्ञानेन भवेदुन्मत्तकोऽपि वा ॥
 ऋणं दत्वाश्रिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ।
 स भूत्वा धनिनां वंशे प्रजेद्देशान्तरं ततः ॥
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ।
 अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ॥
 सर्वाङ्गरोगी पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्' ।

इति । उमामहेश्वरसंवादे—

‘मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
 बाणानां वीक्ष्यमाणानामददन्नत्ति निस्पृहः ॥
 न हुतं न तपस्तप्तं न दत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
 आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
 यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
 तस्मिन्देसे क्षुधार्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः ॥’

इति । पद्मपुराणे—

‘यस्तु विप्रस्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥’

१. G. reads परः for परान्. २. J. and I. read -ज्ञानो वा for -ज्ञानेन
 ३. B. and D. read सौ for सः and substitute गतः for सतः at the
 end of this line. ४. All, except A. and I. substitute एव for
 अपि. ५. Except A. and I. all others substitute पापेन for पापात्माः
 while J. reads -समां गतिः for -समाङ्गभाक्. and I. reads सर्वाङ्गरोगः for
 सर्वाङ्गरोगी. ६. All, except I., read निस्पृहम् for निस्पृहः. ७. Except G.
 and H. read दत्तं for न दत्तं. ८. All, except A. and I., read वैष्टः
 while G. reads यस्तु. ९. B. and D. read क्षत्रकर्म for क्षत्रधर्म.

वैश्यकर्मा च यो विप्रो लोभ-मोहव्यपाश्रयेः ।
 स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
 स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
 क्षत्रियो वा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
 स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
 स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्रन्निनोदरस्थेन भ्रियते यदि पुत्रक ॥
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ॥
 (प. पु. ५. २६. ७-१३)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्ववर्णे पाणिसङ्ग्रहम् ।
 अकृत्वा त्वन्यजापाणेः पतन्ति नृप सङ्ग्रहात् ॥
 यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसङ्ग्रहम् ।
 अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभागभवेत्’ ॥
 (नास्तीदं मुद्रितमा. पु. पुस्तके)

E. and J. read व्ययाश्रयः for व्यपाश्रयः. २. G. reads सह शूद्रत्वमागतं or सह शूद्रत्वमाप्नुयात्. ३. B. and D. read धर्मचारिणः, E. G. and J. धर्मचारिणि and H. धर्मधारिणि all for धर्मचारिणौ. ४. G. omits the following portion :—

..... शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्रन्निनोदरस्थेन भ्रियते यदि पुत्रक ॥
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा’ ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः.

B. D. and J. read पुत्रकः for पुत्रक. ६. B. and D. read अन्यजापाणेः, अन्यजापाणेः and I. त्वन्यथापाणेः all for त्वन्यजापाणेः. ७. B. and read संग्रहः for संग्रहम्.

इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः—

‘यां यां योनिं च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिन्स्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥
ब्रह्मन् वर्षगणान् घोरां नरकान् प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥
श्व-शूकर-खरोष्ट्राणां गो-ऽजा-ऽवि-मृग-पक्षिणाम् ।
चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥
(म. स्मृ. १२. ५३-५५)

इति । नन्दिपुराणे —

‘नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पात्यते नरः ।
कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरश्च प्रजायते ॥
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-वीरुद्रुमविभेदतः ।
तृणभेदास्त्वगणिता गुल्मभेदास्तथा मताः ।
लताभेदाश्च निःसङ्ख्या वल्लीभेदास्तथैव च ॥
वीरुद्रुदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ।
तेषां च देशभेदेन पुनः कष्टत्वमिष्यते ॥

१. J. substitutes अत्र for तत्र and E. corrects योनिविशेषः. २. E. G. and I. read क्रमशोऽस्माति लोकेऽस्मिन् तत्सर्वं निबोध मे; while H. क्रमशोऽस्तीति for the same. ३. B. D. E. G. H. I. and J. read तत्क्षयात् for तत्क्षयात्. ४. E. reads संसारात् for संसारान्. ५. I. reads प्राप्यते for पात्यते. ६. B. and D. read स्थावरश्च for स्थावरश्च. ७. G. reads अगणिता for अगणिता. ८. B. and D. read द्रुमभेदेन पुनस्तृणत्वम्, G. देशभेदे च पुनः कष्टत्वम् both for देशभेदेन पुनः कष्टत्वम्; while J. substitutes कृच्छ्रत्वम् for कष्टत्वम्.

ततः केनापि कालेन नानास्थावरयोनिर्तः ।
 कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव भवन्ति च सरीसृपाः ॥
 वृक्ष-वल्कलभेदेन देशभेदेन वाप्यथ ।
 सरीसृपादिभेदेन तत्र भुक्त्वा तु पापकर्म ॥
 मृगेषु जायते मर्त्यो भेदैरगणितैस्ततः ।
 तत्रापि भुक्त्वा स्वं कर्म जायते पशुयोनिषु ॥
 तत्रापि यौनिकं भोगं भुक्त्वान्ते गोत्वमाप्य तु ।
 मुच्यते पशुजन्माच्च ततो जायते मानुषे ॥
 तत्रापि नियमो नास्ति श्रपाकाद्येषु जायते ।
 विप्रान्तेषु मनुष्येषु जायते पातकी नरः ॥

इति । शिवधर्मोत्तरेऽपि—

‘एवं पापविशुद्ध्यर्थं सावशेषेण कर्मणा ।
 ततः क्षितिं समाप्ताद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥
 तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।
 निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥
 संक्षिप्ताः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।
 मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

१. I. omits this and the following nine lines ; while G. reads तत्र ततः. २. E. reads -योनिनः for -योनितः. ३. B. D. G. H. and J. ad वृक्ष-वल्कलभेदेन for वृक्षवल्कलभेदेन. ४. J. reads पातकम् for पापकर्म. B. and D. read गोत्वमप्युत्त, G. गोत्वमाप्युत्तः both for गोत्वमाप्य तु. B. D. E. G. and H. read -जन्मात्स for -जन्माच्च. ५. G. substitutes तः for नरः. ६. J. reads -विशुद्धाश्च for -विशुद्धाश्च. ७. B. and D. ad कीटभावेन for पक्षिभावेन. ८. G. reads उमदुःखम् for मृगदुःखम्. ९. B. and D. omit this whole line:-

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।
 एवं योनिषु सर्वासु परिभ्राम्ये क्रमेण तु ॥
 कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।
 उत्तमं चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥
 विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरु-लाघवात् ।
 ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥
 कुष्ठरोगेण घोरं ब्रह्महत्यां प्रयोजयन् ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘अशखं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ।
 कृमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहा चोपजायते ॥ (१८)
 वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
 परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
 कृमि-कीट-पतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु च ।
 गोत्रं प्राप्य च चण्डाल-पुल्कसादि जुगुप्सितम् ॥ (१९)

१. I. reads परिक्रम्य for परिभ्राम्य. २. B. D. and J. read प्राप्ते for प्राप्यन्ते and H. प्राप्नुते for the same, but it seems incorrect. ३. I reads प्रयोजयते for प्रयोजयम्. ४. B. D. and J. read कृमि-स्त्री-वरहन्ता च G. कृमिस्तु नरहन्ता च, E. and H. कृमिः स्त्रीवरहन्ता च and I. कृमि-स्त्री परहन्ता च. all for कृमिःस्त्रीवधकर्ता च. ५. The text reads बालहन्ता च जायते for बालहा चोपजायते. ६. The text does not insert this Sloka—

वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।

परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥

७. I. reads तोयनरेषु for तोयचरेषु; while the text reads this line follows :—

कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।

८. E. G. H. I. and the text substitute गोत्रं for गोत्रं. ९. E. G. I. and J. read जुगुप्सितम्. for जुगुप्सितम्.

पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।

मुखरोगाक्षिरोगैर्वा रोगैरन्यैश्च बाध्यते ॥ (३४)

अपस्मारी च भवति गूढत्वं चैव गच्छति । (३५)

एष एव क्रमो दृष्टो गो-सुवर्णादिहारिणाम् ॥

विद्यापहारिणां चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ' ॥ (३६)

(मा. पु. १५. १८-३६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।

हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥

लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून्स्ताडयतेऽनिशम् ।

हिसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेगजनकरः सदा ॥

१. B. D. E. G. H. and J. read पङ्ग्वन्धबधिरः for पङ्ग्वन्धो बधिरः. B. and D. read मुखरोगाक्षिरोगादि for मुखरोगाक्षिरोगैर्वा; while J. and text substitute च for वा. ३. The text reads मुखरोगैश्च for रोगैर-
न्य. ४. The text reads च स गच्छति for चैव गच्छति. ५. G. and text read -सुवर्णापहारिणाम् for -सुवर्णादिहारिणाम्.; while B. and D. at the following:—

‘. . . . . गो-सुवर्णादिहारिणाम् ।

विद्यापहारिणां चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘यस्तु रौद्रसमाचारः . . . . . ।

The text reads this line thus:—

विद्यापहारिणश्चोमा निष्क्रयभ्रंशिनी गुरोः ॥

E. G. H. and J. read निष्क्रयभ्रंशिनी गुरोः for निदेशभ्रंशिनां गुरौ. B. D. and G. read कार्यान्तं ताडयेन्निशम्, J. जन्तून्स्ताडयतेऽनिशम् both जन्तून्स्ताडयतेऽनिशम्; while G. puts च for वा. ९. B. and D. read पार्थाविकृतप्रज्ञ उद्वेगजनकः and G. हिसार्थाविकृतप्रज्ञ उद्वेगजनकरः both हिसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेगजनकरः.

एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ।
 स चेन्मेनुष्यतां गच्छेद्यदि कालविपर्ययात् ॥
 वध-बन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सो ऽधमे ।
 लोकद्वेष्टाऽधमः पुंसां म्वयं कर्मकृतैः फलैः' ॥

इति ।

अथ हिंस्रकर्मशेषफलानि ।

तत्र हिंस्रकर्मविशेषफलानि शङ्ख-लिखिताभ्यां
 दर्शितानि—

‘अत ऊर्ध्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कु-
 म्भीपाक-रौरवादिषु स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेह
 जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा
 ब्रह्महा कुष्टी गोघ्नश्चान्धो ऽनेकरोगिणश्च’ ।

इति । यमः—

‘अगुह्यानां तु पापानां पतितानां च कर्मभिः ।
 उत्तीर्णानां च तिर्यक्त्वाद्देहे भवति लक्षणम् ॥
 इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
 प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
 द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।
 व्यङ्गाश्चाधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः’ ॥

१. Except A. G. L. and J. all read मानुष्यतां for मनुष्यतां; while B. and D. substitute प्राप्नो for गच्छेत्. २. B. D. and G. read ऽधमः for ऽधमे. ३. G. and I. read हिंसा- for हिंस्र-; while B. and D. read हिंस्रकर्मशेषफलानि. ४. B. D. and H. read कुम्भीपाकादिरौरवादिषु. ५. B. D. E. H. and J. omit नत्; while G. substitutes यत् for तत् and E. H. and J. तथा for यथा. ६. G. substitutes च for नू. ७. H. substitutes तु for च.

इति । हारीतः—

‘कुनखी भूणहा । ब्रह्मन्नः कुष्ठो । परदुःखदा-

यिनो नित्यान्धाः । पैरार्तिरता दीर्घरोगिणः ।

दृष्ट्यपहर्तारोऽन्धाः । श्रोत्रापहर्तारो बधिराः ।

वाचोपहर्तारो मूकाः । एवं ह्याह—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।

नाऽकृत्वा लभते किञ्चित् शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥

(हा.स्मृ. २४. ७३-८०)

इति । कैश्यपः—

‘क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अर्शवान्नृवधेऽपि च ।

जलोदरयुतः स स्यात् स्वनारीणां च हिंसकः ॥

कर्णभेत्ता कर्णशूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः ।

दन्तपातनकर्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥

उरःस्तम्भादुरःस्तम्भी अक्षिरोग्यक्षिनाशकः ।

पदौ तु यस्ताडयति विसर्पी स भवेन्नरः ॥

१. G. omits भूणहा. २. G. reads परस्त्रीरताः and I. परवाराभिरताः
path for परातिरताः. ३. B. does not insert कैश्यपः. ४. B. D. G.
, and J. read क्षयः स्यात् क्षेत्रहरणे; while H. substitutes पक्षः for क्षयी
and E. reads क्षयः स्यात् क्षेत्रहरणे for क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे. ५. B. and D.
and सर्वानृतवधोऽपि च for अर्शवान्नृवधेऽपि च; while G. and I. substitute
शौवान् and H. नृपवधे for अर्शवान् and नृवधे respectively. ६. B. and
, read स्यात् for स स्यात्. ७. E. I. and J. read कर्णशूली for कर्णभूली;
while J. substitutes कुष्ठ- for ओष्ठ-. ८. D. reads -नाशनः. ९. I. reads
स्तम्भादुरःस्तम्भी through mistake. १०. G. reads पदौ for पदा.
११. B. D. H. substitute च for स.

पीडाभप्रियकर्ता च धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात् ।
 पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
 से गद्गदी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान् ।
 शूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः ॥
 असृग्गदी स भवति यस्तु हिंस्याद्दृढान् पशून् ।
 नक्तान्धं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
 करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः' ॥

(का. स्मृ. ३. ४०-४६)

इति । व्यासोऽपि—

‘पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
 प्राण्यद्वं मृगशावं च हत्वा बन्धो मृतप्रजाः ॥
 असाध्यरोगी बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्वजीवहा ।
 गात्रकृच्छ्री व्रणी श्वित्री विसर्पी परघातकः ॥
 नेत्ररोगो भवेत्तस्य यो ज्ञेयेषां दृष्टिघातकः ।
 परेषां रसनाछेदी जिह्वास्यव्रणवान् भवेत् ॥

१. J. reads धेनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात् for धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात्. २. B. and D. read पदकीली for पादकीली and H. पादकी स च for पादकीली स. ३. I. reads असृग्गदी for स गद्गदी. ४. G. reads धारयति for दारयति; while J. पातयति for the same. ५. B. and D. read अतिविस्तरान् for अतिविस्तृतान्. ६. E. reads असृग्गदी and I. असृग्गदी both for असृग्गदी. ७. I. substitutes वृथा for दृढान्. ८. B. D. and I. read मृतप्रजाः for मृतप्रजाः. ९. B. D. and G. read अस्पर्शरोगी, H. असाध्यरोगी both for असाध्यरोगी and J. अर्शरोगी बालघ्नश्च for असाध्यरोगी बालघ्नः. १०. B. and D. read गात्रकृच्छ्री for गात्रकृच्छ्री. ११. D. reads नेत्ररोगी for नेत्ररोगी. B. and H. read also the same, but correct नेत्ररोगी. १२. E. G. A. H. I. and J. read रसनाछेदात् for रसनाछेदी. १३. J. reads व्रणवाक् for व्रणवान्.

कृतप्रः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरसंयुतः ।
 चतुर्थकोष्ण-शीतोष्णज्वरी स्यात् सैततं ज्वरी ॥
 ग्रामे वने वा जन्तूनां श्रमिष्यो भीतिमर्पयेत् ।
 भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ॥
 तलघाती च सम्भूतः कुलेषु धनिनां नरः ।
 गत्वा देशान्तरं तेषां तत्र रोगो महान् भवेत् ॥
 (व्या. स्मृ. ६. १७-२२)

इति । वृद्धगौतमः—

‘वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्’ ।

इति । वायुपुराणे—

‘भवेत्स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद्वनस्पतीन् ।
 प्राणिर्हिंसापरो* जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः ॥
 मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री बन्ध्यो वा स्याद्विसर्पवान् ।
 वल्मकिं तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजो नरः ॥
 गजचर्मो ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः ।
 भ्रूणहा स्विन्नहस्तैः स्याद्ग्रहणीवीनपत्यहा ’ ॥

* प्राणिर्हिंसापरः जन्तुघाती वा मृतापत्यः मुखे कृष्णव्रणवान् वा कुष्ठ-
 बन्ध्यो वा स्यादित्यर्थः ।

Except B. D. G. and I. read -द्वार- for -ज्वर-. २. B. D. G. II. I. read चतुर्थ- for चतुर्थ-. ३. I. reads सन्तज्वरी for सततं ज्वरी and so does the same. ४. H. reads सम्भूते कुष्ठेषु for सम्भूतः कुलेषु. reads रोगो for रोगो. ६. Except A. and I., all others omit इति. D. and G. do not insert इति. ८. B. and D. read वृत्तिसन्ततिः; E. and J. हतसन्ततिः both for मृतसन्ततिः. ९. I. reads गजचर्मो for म. १०. B. D. G. and H. read छिन्नहस्तैः for स्विन्नहस्तैः. ११. I. ग्रहणी शसपरन्ध्रि for ग्रहणीवानपत्यहा, but it is meaningless.

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘यं कंचिद्धातयित्वा तु प्राणिनं भृगुनन्दन ।

मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञ भवतीह गदातुरः’ ॥

(वि. ध. २. १०८. ४)

इति ॥

इति हिंसाशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः॥

तत्र शिवधर्मोत्तरे—

‘कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः’ ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।

शालां तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं ददाति यः ॥

मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च ।

पिबन्ति ये नरा देवि सर्वे ते समभागिनः

ते शौण्डिका* वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः॥

दासत्वेनैव सुश्रोणि जायन्ते पुरुषाधमाः ॥

* नरकान्ते मद्यव्यसन्यादीनां जन्मान्याह । ते शौण्डिका इत्यादि । शौण्डिकादिष्वपि दासत्वेनैव न स्वामित्वेन । शौण्डिकादिदासा भवन्तीत्यर्थः ।

१. E. G. H. and I. read प्राणिनां for प्राणिनं. २. B. D. substitute for तु. ३. G. and J. omit -कर्म-; while except E. and H. हिंसाशेष- for हिंसाशेष-. ४. J. reads -कर्मविशेषः for -कर्मविशेषाद्योनिविशेषः. ५. B. and D. read द्विजानां for विड्भुजां. ६. B. and D. read मद्य- for मद्यपानं; while J. मद्यपानाददाति for मद्यपानं ददाति. ७. G. मद्ये for मद्यं.

तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः ।
 मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे १॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिभूत्वा महीतले ।
 कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम् ॥
 श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके पञ्चविंशतिम् ।
 मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ? ॥
 शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च ।
 विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः ॥
 काको भूत्वा चिरं देवि विष्टाभक्षस्तु जीवति ।
 वर्षाणां द्वादशे लक्षे स जीवेत् पापकर्मकृत् ॥
 स्वर्मांसे परमांसेन यो देही वृद्धिमिच्छति ।
 तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ॥
 यामु योनिषु जायन्ते नरा मांसस्य भक्षकाः ।
 व्याधि-रोगशतैर्युक्ता जायन्ते तामु कर्मणा ॥

I. reads मृत्युमुपागताम् for मृत्युमुपागताः. २. J. substitutes प्रभो शुभे. ३. E. omits the following:—

षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिभूत्वा महीतले ।

कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम् ॥

श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके पञ्चविंशतिम् ।

D. II. and J. read जम्बुकं पञ्चविंशतिम्, and G. जम्बुकः पञ्चविंशतिः. substitutes वा for च. ६. B. and D. read पानं for पापं. except I. read पक्षी. ८. H. reads स्वर्मांसे परमांसेन, and I. स्व-
 रमांसेन; while I. substitutes कच्छति for वृच्छति. ९. All, except
 d I., substitute व्याधितं for व्याधितं. १०. I. reads नरमांसस्य for
 मांसस्य.

इति । मनुः—

‘कुमि-कीटे-पतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥’
(म. स्मृ. १२.५६)

इति । विष्णुरपि—

‘अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च कुमिः’ ।
(वि. स्मृ. ४४. ११)

इति । बृद्धगौतमः—

‘विप्रवृत्तिविलोपेन ददुरः सप्तजन्मसु ।
निषिद्धान्नं तु यो भुङ्के कर्मठः सो भिजायते ॥
कीटाशी शीतलान्नाशी मत्स्याशी याचितान्नभुक्
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां ब्रजेत् ॥’

इति ॥

अथापेयपानादिकर्मशेषफलानि ।

इति । तत्र हारीतः—

‘सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः श्यावदन्तः’ ।
(हा. स्मृ. २४. ६८-६९)

१. H. reads -कीर- for -कीट- . २. E. H. and J. read विड्भुजानां for विड्भुजां चैव . ३. B. D. and E. omit च; while E. reads अभोज नामभक्ष्यभक्षणे, I. अभोज्यान्नभक्षणे, J. अभोज्यानां भक्षणे, and the ॥ अभोज्यान्नाभक्ष्याशी all for अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च. ४. B. D. substitute गौतमः for बृद्धगौतमः; while G. omits इति and बृद्ध तमः . ५. B. and D. read this line thus :—

अविप्रवृत्तिविलोपेन ददुरः सप्तजन्मसु ।

G. also the same, but reads अविप्र वृत्तिविलोपेन and -जन्मनि. ६. and J. read मर्कटः, G. कर्मठः and I. कर्कटः all for कर्मठः. ७. I. read सूतकान्नाशी for शीतलान्नाशी. ८. Except A. E. and J. all others read -कर्मविशेष- for -कर्मशेष-; while G. reads उपपानादि- for अपेयपानादी

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे —

‘पापशेषान्तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः’ ।

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २६)

इति । शिवधर्मोत्तरे—

‘अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली’ ।

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली’ ।

इति । काश्यपः—

‘सुरापो लोलजिह्वः’ ।

इति ॥

(का. स्मृ. १३. १९)

अथ स्तेयकर्मविशेषाद्योनिविशेषाः ।

तत्र मनुः—

‘लूता-ऽहि-सरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।

हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ (५७)

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)

१. B. and D. do not insert the quoted sūtra, but substitute तथैव.
 २. B. D. G. H. and J. reads बद्धजिह्वः for लोलजिह्वः. ३. B. D. H.
 and J. substitute -विशेषः for -विशेषाः. ४. All, except A. and I., omit
 and E. omit also मनुः. ५. B. and D. read अम्बुधारिणाम् for
 चाम्बुचारिणाम्. ६. I. reads स पिशाचानां for च पिशाचानां. ७. B. D.
 I. and J. read भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः for भवति ब्रह्मराक्षसः.

मणि-मुक्ता-प्रवालानि हत्वा लोभेन मानवेः ।
 विविधानि च रत्नानि जायते लोहकर्तृषु ॥
 धान्यं हत्वा भवत्याखुः, कांस्यं हंसो, जलं प्लवः ।
 मधु देशः, पयः काको, रसं श्वा, नकुलो घृतम् ॥
 मांसं गृध्रो, वसां मदुस्तैलं तैलपकः खगः ।
 चीरीवाकस्तु लवणं, बलाकांशकुनिर्दधि ॥
 कौशेयं तिन्त्रिर्हत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः ।
 कार्पास-तान्तवं क्रौञ्चो, गोधा गां, वाग्गुदो गुडम् ॥
 चुचुन्दरी शुभान् गन्धान्, पत्रं शाकं तु बर्हिणः ।
 श्वावित् कृताञ्चं विविधमकृताञ्चं तु शल्यकः ॥
 बंको भवति हत्वा ऽग्निं, गृहकारी ह्यपस्करम् ।
 रत्नानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
 वृको मृगेभं, व्याघ्रोऽश्वं, फेल-पुष्पं तु मर्कटः ।
 स्त्रीमृक्षस्तोकको वारि, यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥
 यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ।

१. G. I. and J. read मानवाः and जायन्ते the plural forms instead of मानवः and जायते the singular ones. २. The text substitutes वरं for वसां. ३. B. D. E. H. and I. read तैलवकः and J. and G. तैलवेकं both for तैलपकः. ४. We follow here A. (G. and the text; while B. and D. read चीरीकाकः, E. and H. क्षीरहारः, I. क्षीरवास and J. श्रीरपाकः all for चीरीवाकः. ५. I. reads बालकः for बलाका-. ६. I. reads कार्पासं तान्तवं for कार्पास-तान्तवं. ७. B. and D. चागुलो गुलम्, E. वागुलो गुडम्, H. वाग्गुलो गुडम्, I. वाहुलो गुडम् and J. वागुलो गुलम् all for वाग्गुलो गुडम्. ८. The text substitutes लुचुन्दरिः for चुचुन्दरी. ९. B. D. substitute काको for बंको and गृधकारी for गृहकारी. १०. B. reads जायन्ते जीवजीवकाः. ११. B. and D. read फल-पुष्पे and the text substitutes फल-मूलं for फल-पुष्पं.

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः' ॥

(म. स्मृ. १२. ५७-६९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।

पत्रशाकं शिखी हत्वा, गन्धाञ्चुच्छुन्दरी शुभान् ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।

जलं प्लवः, पयः काको, गृहकारी ह्युपस्करम् ॥

मधुदंशः, पलं गृध्रो, गां गोधा, ऽग्निं वक्स्तथा ।

श्वित्री वस्त्रं, आ रसं च, चीरी लवणहारकः ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः' ॥

(या. स्मृ. ३. २१३-१६)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘न्यासापहर्ता नरकादिमुक्तो जायते कृमिः । (६)

धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलित्थान्सर्षपाञ्चणान् ॥ (७)

B. G. and D. read चैव हुतं for चैवाहुतं. २. B. D. E. G. H. and read पत्नीत्वम् for भार्यात्वं; while B. D. and J. substitute तान् for ३. E. H. and J. read चुच्छुन्दरीः for चुच्छुन्दरी. ४. G. reads for पलं. ५. I. and the text substitute तु ६. I. reads through take प्राणिजायते for प्राणिजातयः. ७. I. reads पुंसोऽपहर्ता for न्यासा-
र्ता. ८. I. reads कुलुस्थान्, E. H. and the text कुलस्थान् both for
कुलस्थान्.

सस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः (८
 सज्जायते मेहावक्त्रो मूषको वज्रसन्निभः ॥ (९
 भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिको जायते नरः । (१०
 हत्वा दुग्धं तु मार्जारो जायते नरकाच्युतः ।
 तिल-पिण्याकसम्मिश्रमन्नं हत्वा तु मूषकः ॥ (११
 घृतं हत्वा तु नकुलः काको मुहुरजामिषम् ।
 इयेनो^१ मार्गामिषं हत्वा चीरी लवणहारकः ॥ (१२
 चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । (१३
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।
 मधु हत्वा नरो दंशो घृतं हत्वा पिपीलिका ॥ (१४
 चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ।
 आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरिखमवाभुयात् ॥ (१५
 अय्यो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।

१. J. substitutes महावक्त्रो for मेहावक्त्रो; while the text बहुसन्निभः वज्रसन्निभः. २. B. and D. read मक्षिको for मक्षिका. ३. The text is उन्नतु स for दुग्धं तु. ४. The text reads च for तु. ५. H. J. and text read मुहुरजामिषम्, G. मुहुरजामिषम् both for मुहुरजामिषम्. ६. the text we find these following two lines are for this line, viz.—

मस्त्यमांसापहत् काकः इयेनो मार्गामिषापहत् ।

वीचीकाकस्त्वपहते लवणे धनि कुमिः ॥.

७. H. substitutes अन्धु for मधु. while B. and D. हंसो for दंशो । G. reads thus:—

अपहत्वा पणे दंशो घृतं हत्वा पिपीलिकाः ॥

And in the text we find उप्रं for घृतं. ८. B. D. E. G. H. I. and read गलगण्डकः for गृहगोलकः. ९. The text reads आसवं for आसनं and gives therefore a good sense. १०. E. and G. read अयो for अय्यो

हते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यजे हते ॥ (२९)
 जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहारकः ॥ (२९)
 चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्यं हत्वा शशो भवेत् ।
 षण्डः पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटकः ॥ (३०)
 पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्कुर्यानापहारकः ।
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥ (३१)
 भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
 तृण-गुल्म-लता-वल्ली-त्वक्सार-तरुतां क्रमात् ॥ (३२)
 (मा. पु. १९. ६-३२)

इति । गौतमः—

‘अनृतवाक् स्वलितजिह्वो मुहुर्मुहुः सल्लभवाक् ।

१. I. reads रौप्यके for रौप्यजे and the text रूप्यभाजने for रौप्यजे
 ते. २. E. and H. substitute याता for याति, E. I. J. and the text read
 कवस्त्रापहृत्तरः for रक्तवस्त्रापहारकः. ३. B. and D. omit this and the
 following three lines:—

चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्यं हत्वा शशो भवेत् ।

षण्डः पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटकः ॥

पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्कुर्यानापहारकः ।

शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥,

. omits this and the following two lines ; while the text reads चुच्छुन्दरी
 and E. H. and J. read the same for चुच्छुन्दरी. ४. I. reads रसं and the
 text वासो both for सस्यं. ५. E. H. and J. read पलालहरणे for पला-
 हरणे ; while the text substitutes कलापहरणात् for the same. ६. I.
 reads घुणकीटकः for घुणकीटकः. ७. The text reads ऽपहृत्तरः for
 अपहारकः. ८. B. D. E. G. H. I. and J. read गतः for क्रमात्. ९. We
 consulted here five different manuscripts and one printed copy of the
 text of Gautama, manuscripts do not concord with one another. Some
 omit this portion altogether. In the printed copy some Sūtras are
 added, but their version is quite different ; while H. reads स्वलितः for
 लितः and I. उल्वलो for स्वलितजिह्वो.

जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी स्त्रीपदी उच्छून-
जङ्घाचरणः । विवाहविन्नकर्ता छिन्नोष्ठः । अवगूरण-
च्छिन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः ।
चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्रः । कन्यादूषकः
षण्डः । पर्युषितभोजी कृमिः । ईर्ष्यालुर्मशकः ।
पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहार्यनपत्यः ।
रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः ।
वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अया-
ज्याजको वराहः । अनिमज्जितभोजी वायसः ।
मृष्टैकभोजी वानरः । ईतस्ततोऽश्वन् मार्जारः ।
कक्षवनदाही खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धः ।
अदत्तादायी बलीवर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अम्युत्सादी
मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः । गोहर्ता सर्पः ।
स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णी । ज्ञानापहारी

१. मातृघ्नोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः । these two Sūtras do not appear in others than A and I. ; while B. omits ईर्ष्यालुर्मशकः. २. B. D. E. G. H. and J. do not insert पर्युषितभोजी कृमिः here, and change place and insert after मुखविगन्धः. ३. B. D. E. G. H. and J. omit पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी. ४. B. D. E. G. and H. substitute कन्यापहारी for न्यासापहारी and J. omits अनपत्यहाः । रत्नापहारी and reads न्यासापहारी. ५. J. reads पुरुषो मृगः for पुरुषमृगः. ६. J. substitutes -याचको for -याजको. ७. B. D. G. omit this Sūtra. ८. I. reads वतः for इतः. ९. H. reads अदत्तादायो for अदत्तादायी. १०. E. J. and L. read भ्रमरः for भ्रमरः. ११. J. reads मण्डली कुष्ठी for मण्डलकुष्ठी.

मूकः । जलापहारी मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः ।
परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः ।

(गौ. स्मृ. २०. ४-३८)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘वेदमापहारी अद्रिसर्पः । परजलापहारी शिशु-
मारः । सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी वायसः ।
ताम्रापहारी बल्गुलः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्राप-
हारी जडः । छत्रापहारी कारण्डवः । गन्धापहारी
पतङ्गः । ध्वजापहारी कृकलासः । शाकापहारी
पशुः । शय्यापहार्यशयनः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी ।
फलापहार्यफली । दीपापहारी कौशिकः ।

भूम्यपहारी नकुलाहि-बिडाला-^१खुनामन्यतम
इति ।

१. Except A. and I., all others substitute जलाहारी for जलापहारी.
2. Except E. and I., others read बलाकी for बलाकः. ३. B. reads
हारी for ऽपहारी ४. B. reads वेद्यापहारी, D. and G. वेद्यापहारी
for वेदमापहारी and all manuscripts, except A. and I., omit -सर्पः and read
only अद्रिः while G. reads अहिः for अद्रिसर्पः. ५., G. substitutes
इव for पर-; while I. omits पर-. ६. D. reads सत्यापहारी for सस्यापहारी;
while B. omits this and the following three Sûtras:-

सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी

वायसः । ताम्रापहारी बल्गुलः ।

7. G. and J. substitute कव्यापहारी and D. H. कव्यहारी both for कव्या-
हारी. ८. G. reads ताम्रहारी and I. बलाकः for ताम्रापहारी and बल्गुलः
respectively. ९. D. omits these following Sûtras and reads इति
once. १०. B. omits कारण्डवः and गन्धापहारी; while I. reads कारण्डः
or कारण्डवः and, G. कम्बः and J. कौटुम्बः for the same. H. also reads
गौडम्बः, but gives marginal reading कारण्डवः. ११. G. reads अशतिः
or अशयनः. १२. B. and C. read अफलाहि for अफली.

यद्वा तद्वापि पौरव्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
हत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः ।
इति ॥

अथ स्तेयकमशेषफलानि ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

‘मणि-मुक्ता-प्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।
अपहृत्य नरौ रामं जायन्ते हेमकर्तृषु ॥ (२)
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
प्राप्नोति भृगुशार्दूल मानुष्ये भारवाहिताम् ॥ (३)
धन्यचोरोऽद्भुतहीनः स्यादत्यङ्गो मिश्रहृद् भवेत् ।
व्याधितश्चात्रहर्ता स्यान्मूको वागपहारकः ॥ (५)
वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाऽश्वापहारकः । (६)
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणो निर्वापको भवेत् ॥ (७)
दरिद्रः परवित्तघ्नश्चोन्मत्तश्च तथाग्निदः ॥ (८)
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः ।

१. B. D. G. H. and J. read यद्वा तद्वा परद्रव्यं for यद्वा तद्वापि पातक्यं.
२. All others, except A., do not insert अथ. ३. H. reads विष्णोत्त
for विष्णुधर्मोत्तरे. ४. G. reads in singular form as नरी... जायते. ५. We
follow here only A. and the text; while all others read राजन्, but the
quoted verses are a dialogue between पुष्कर and Paraśurāma and
Pushkara addressed to Paraśurāma. The vocative राजन् is not ap-
propriate to Paraśurāma. ६. B. and D. read हत्वा गोमिश्रकृद्भवेत्, (हत्वा
गो मिश्रकृद्भवेत्, E. and H. अन्त्यगो मिश्रकृद्भवेत्, I., अन्त्यन्तं मिश्रकृद्
भवेत् and the text अव्यङ्गो मिश्रहृद्भवेत् all for अत्यङ्गो मिश्रहृद्भवेत्
७. G. reads च for स्यात्. ८. G. omits this line:—

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः ।

९. The text substitutes तथा for भवेत्. १०. We follow here only A. and
the text; while all others read उन्मत्तश्चाहस्तिनः।

अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ॥ (८)

वस्त्र-भोज्यापहर्तारो तथा नम्र-बुभुक्षितौ ।

रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः' ॥ (९)

(वि. ध. २. १०७. २-९)

इति । वायुपुराणे—

‘वातव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत् ।

ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥

प्रस्विन्नपाणि-पादः स्यादाहरेद्यो रसादिकम्* ।

अन्नचोरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥

स्वरोपधाती वाक्यं च हत्वा मर्त्यः प्रजायते' ॥

(वायु. पु. २. ३१. २५-२७)

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘धान्यचौरस्तु हीनाद्भस्तृणहर्ता तु वा पुनः ।

परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥

अन्नं क्षेत्रं गृहं वापि परद्रव्यं हरन्ति ये ।

सुवर्ण-मणि-मुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

* आहरेत् चोरयेत् । वाक्यं हत्वा स्वरोपधाती भवतीत्यर्थः ।

† The text does not insert this and the following two lines, but these three lines; the text gives one line.—

अन्धो भवति गोम्रस्तु चाण्डिकस्तैलिकस्तथा ।

D. also omit these three lines. २. H. reads वस्त्र-पूजापहर्तारो for भोज्यापहर्तारो. ३. G. omits इति. ४. G. substitutes बाल- for

५. J. reads ब्राह्मणः स्वर्णहारी for ब्राह्मणस्वर्णहारी. ६. B. D. G. H. substitute धान्यचौरः for अन्नचौरः. ७. B. and D. read

पाती for स्वरोपधाती; while E. reads स्वरो नृपतिवाक्यं च हत्वा and J.

पश्चात्तिवाक्यं च रुह्य both for स्वरोपधाती वाक्यं च हत्वा. ८. B. and read धान्यचौरोज्ज-हीनः स्यात् for धान्यचौरस्तु हीनाद्भः. ९. I. reads

for अन्नं.

आसनानि विचित्राणि धन-धान्यमुपस्करम् ।
 ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
 इहलोकमृतानां च तेषामेष विधिः स्मृतः ।
 नम्रो दीनाः क्षुधान्ति कुचैला दुःखिताः सदा ॥
 बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्य-भोगविवर्जिताः ।
 तांस्तु ते प्रार्थयन्तीह दासवृत्तिमुपागताः ॥
 ये हरन्ति च तूर्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
 तेन पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
 हत्वाऽऽनन्दादिवाद्यानि झल्लरी-पटहानि च ।
 तेन पापेन ते मूढा बाधिर्यं यान्ति मानवाः ॥
 कौंस्यकं मुरजं वंशं वीणां तुम्बुरुकं तथैव ।
 ये हरन्ति च पापेन पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
 पट्टेहं लेपनं चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।

१. B. D. G. I. and J. read इहलोकगतानां, E. इह लोकमतानां both for इहलोकमृतानां. २. B. and D. substitute एव for एषः. ३. B. and D. read नाम्ना हीनाः, G. नम्रहीनाः both for नम्रा हीनाः. ४. H. and J. read भाग्यभोग- for भोग्य-भोग-. ५. I. reads सुखानि and E. and J. वसुनि both for तांस्तु ते. ६. B. D. and E. substitute सदा for दास-. ७. J. reads तूर्याणि for तूर्याणि. ८. B. and D. omit the following :-

तेन पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥

हत्वा ऽऽनन्दादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च ।

९. E. reads मण्डवादि-, G. मूढादि-, I. मद्रादि- and J. मद्रादि- all for ऽऽनन्दादि-. १०. B. D. E. and I. read कौंसिकं, G. and H. वासिकं both for कौंस्यकं. ११. E. G. H. and J. read तुम्बुविलं and I. तुम्बुविलं for तुम्बुरुकं. १२. G. and I. read पापानि for पापेन. १३. J. reads this line as follows :—

पट्टेहं संक्लेशं चैव तथा संबुधिताश्च ये ।

while G. substitutes पट्टेहं for पट्टेहं and B. and D. सम्पुटिकाश्च for सम्पुटिकाश्च.

हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
प्रासादेषु च ये देवि हेरन्ते दीपकान् नराः ।
गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्' ॥

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्री । हिर-
ण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली* । स्ने-
हापहारी क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी । वाग-
पहारी मूकः । गृध्रो देवद्रव्योपजीवकः । पाण्डु-
रोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः । कर्मफल-
विशेषेण कुब्ज-पण्ड-पङ्गु-दरिद्राश्च जायन्ते’ ।

इति । यमः—

द्रव्यैषभापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।
धान्यचोरो व्रणी च स्यात् कांसी भक्तापहारकः ॥
गलगण्डी गणद्रव्येहर्ता भवति मानवः ।

* मण्डलं कुष्ठप्रभेदः सोऽस्यास्तीति मण्डली । अन्यत् सुगमम् ।

B. D. E. G. H. and J. read पुस्तकं for पुष्करं. २. G. reads
तु for मूकताम्. ३. I. reads हरन्ति दीपिकां for हरन्ते दीपकान्.
J. and D. omit क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी and read स्नेहापहारी वा-
नः for the above omitted portion. ५. G. and H. read अजीर्ण-
वापहारी for अजीर्णवानन्नापहारी. ६. B. D. G. H. and J. read
— for कुब्ज—; while E. कुण्ड— for the same. ७. B. reads —दरिद्रश्च
येन, G. reads —दरिद्री स जायते, H. and J. दरिद्राः सञ्जायन्ते. ८. G.
reads दीर्घरोगान् for दीर्घरोगित्वम्. ९. H. reads कृमिः for कासी. १०. I.
reads गलद्रव्य— for गणद्रव्य—; but it seems meaningless here.

विकृतिर्बलहर्ता च इयेनो मांसापहारकः' ॥

(य. स्मृ. ९. ३-५)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘मानकूटं* तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।

नरके तेऽन्धतामिले प्रपच्यन्ते नराधिपं ॥

शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।

इह शत्रुगृहे बद्धा भ्रमन्ते कालभीषितम् ॥

कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।

फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः' ॥

(स्कं. पु. रे. खं. ७१. ३६-४०)

इति ॥

अथागम्यागमनकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘गुरुदाराभिमर्शी च कुकलासो भवेद्ध्रुवम् ।

राज्ञीगामी भवेद्दुष्टो वृश्चिको वृषलीपतिः' ॥

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २९)

*मानं धान्यादिमापनसाधनं द्रोणाढकादि । तस्मिन् कूटं कपः
न्यूनत्वमित्यर्थः ।

१. I. reads this line as follows :—

विकृतिर्बलहर्ता च स्यान्मांसस्यापहारकः ।

while E. reads वा स्यान्मांसापहारकः, B. स्यान्मांसस्यापहारकः, H. स्यान्मांसापहारकः and J. स्यान्मांसोपहारकः all for इयेनो मांसापहारकः. २. I. reads मणिकूटं for मानकूटं through mistake. ३. I. substitutes तु for ते. ४. I. reads नराधमाः for नराधिप, but the quoted lines are addressed to the King. ५. E. reads लभन्ते, H. बद्धा लभन्ते and J. बद्धा लभन्ते all for बद्धा भ्रमन्ते. ६. J. reads भवेद्दुष्टो for भवेद्ध्रुवो.

इति । गौतमः—

‘चाण्डाली-पुल्कसीगमने ऽजगरः । प्रव्रजिता-
गमने मरुपिशाचः । दूद्रागमने दीर्घकीटः ।
सर्वर्णाभिगामी दरिद्रः । गोगामी मण्डूकः’ ।

(आन्ध्रपुस्तके गौ. स्मृ. २०. ३५-४०)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते । (१)

श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु क्रमाञ्जातिषु जायते ।

भ्रातृभार्या च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ।

पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स पापो नरकाद्ध्युतः ॥ (१०)

सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्या च पापकृत् ।

प्रधर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः ॥ (११)

दूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।

नस्यामपत्यपुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ॥ (१२)

सूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते’ ॥ (१६)

(मा. पु. १५. १- १६)

१. These quoted Sûtras are not found in the text. २. J. reads सर्वाभिगामी for सर्वर्णाभिगामी. ३. B. and D. read परदाराभिगामी च गोघोरः, E. and H. परदाराभिगामी तु रक्तो घोणः, G. and J. परदाराभिगामी रक्तो घोरः for परदाराभिगमने रक्तद्रोणः; while the text reads this line thus :—

परदाराभिगमनां वृको घोरोऽभिजायते ।

The text reads this line as follows :—

श्व-सृगालो बको गृध्रो व्यालः (व्यालः) कङ्कस्तथा क्रमात् ॥
hile B. and D. श्व-सृगाल-गृध्रेषु, E. and G. श्व-सृगालेषु गृध्रेषु and H.
-सृगालक-गृध्रेषु all for श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु. ५. The text reads अपि for पो. ६. B. D. E. G. H. and J. read प्रधर्षयति for प्रधर्षयित्वा; while
and I. पापात्मा for कामात्मा.

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘सखिभार्या गुरोर्भार्या रोजभार्या तथैव च ।

प्रधर्षयति कामाद्यो मृतो जायेत सूकरः ॥ (६८)

सूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।

पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु ॥ (६९)

एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।

तत्र जिवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥ (७०)

ततो धर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । (७१)

परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।

श्वः सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको वक्रस्तथा ॥ (७२)

भ्रातृभार्या तु पापात्मा यो रोचयति *मोहितः ।

कोकिलत्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं द्विजः ॥ (७३)

मनसाऽपि गुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पापकृत् ।

उग्रान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥

श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।

तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥

*मैथुनार्थमिति शेषः । नायं वैधनियोगस्य निन्दार्थवादः । रोचयति त्युक्तेः सकामत्वं लक्ष्यते । नियोगे तु सन्तानजननेच्छाया एव मुख्यत्वात् । ‘स मानवः’ स पापकलभोक्ता पुरुषः श्वा भूत्वा ततः कृकलान् भवतीत्यर्थः ।

१. I. reads शिष्यभार्या for राजभार्या. २. I. reads कामात्मा for कामाद्यो
३. G. reads च for तु. ४. G. and H. read एतान्मासांश्च for एतानासाद्य
५. G. reads परदारभिमर्शं तु मृत्वा for परदाराभिमर्शं तु कृत्वा. ६. B. I.
E. G. H. and J. substitute दृष्टान्नः for व्यालः. ७. B. and D. substitute
भ्रातृभार्या and G. भर्तृभार्या both for भ्रातृभार्या and I. धर्षयति for रोचयति

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षभेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । (७७)
 ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः ॥
 सूकरो जातमात्रस्तु शीगेण म्रियते द्विजाः ।
 आ ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ॥ (७८)
 आ भूत्वा कृकलास्तु जायते मानवस्ततः ॥ (७९)
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषकः' ॥ (८०)
 (ब्र. पु. २१७. ६६-८०)

इति । नारदपुराणे—

'चिन्तयेद्दीक्षयेद्वापि जननीं वा सुतां च वा ।
 वधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्यां नृपत्नियम् ॥

. B. D. and G. omit this and the following two lines:—

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षभेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।

E. and H. omit this line. ३. G. substitutes पुमान् for पुनः.
 3. D. and G. read द्विज. for द्विजाः, but the quoted lines are
 ressed to the Rishis ५. B. and D. omit this line:—

आ ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ।

G. substitutes द्विज for द्विजाः. ७. E. does not insert नारदपुराणे
 the following quoted six lines and इति G. and H. insert नारदपु-
 ; but omit the following six lines and इति । व्यभिचारिणी
 ते वराहपुराणे. ८. B. and D. read ईक्षयेत् and J. शिक्षयेत् both for
 शेत्. ९. J. reads वृद्धां for वधूं and B. D. and J. substitute -भार्या
 dead of -दारान्.

स याति नरकं घोरं सञ्चिन्त्य श्वपचीमपि ।

दृष्ट्वा हि' प्रमदा होता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥

तस्य पुण्यं कृतं सर्वं वथा भवति नान्यथा ।

पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी पाषाणश्च भवेद्भुवम् ॥

इति । व्यभिचारिणीम्प्रति वैराहपुराणे—

‘ततः गुनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम्।

कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता भवेत् ॥

नच सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता' ।

(व. पु. २०२. ७१-७२)

इति ।

‘तृण-गुल्म-लतानां च क्रव्याद-दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्मरतानां च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥

हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमशोऽभक्ष्यभक्षिणः ।

परस्परादिनो मत्स्याः प्रेत्याऽन्तेयस्त्रीनिषेवकाः' ॥

(व. पु. २०२. ३०-३१)

१. B. and D. read तु प्रमर्शोके for हि प्रमदा होताः. २. B. and D. read तु पुण्यसङ्क्षयात् पापः for पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी; while I. substitutes पापः for पापी. ३. B. and D. substitute नारदपुराणे for वराहपुराणे. ४. I. reads शुना for शुनी. ५. B. D. and G. read कुहिता for कुसिता. ६. I. substitutes भर्ते- for तेन. ७. B. D. E. G. I. and J. insert इति and show that the quotation of Varāha purāṇa is completed here, and the next four lines are separate. A. and H. do not insert इति and show that the next lines belongs to the quotation of Varāha purāṇa. ८. B. D. and G. substitute जीणि for तृण- and कृश्यादि- for कृश्या- and I. and J. read कृपाशं for the same. ९. I. substitutes कृमयो. १०. B. and D. read तस्मिन्निषेवकाः, H. अन्यस्मिन्निषेवकाः both for अन्यस्मिन्निषेवकाः.

इति । अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे—

‘उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे ।

आचार्यभार्यागमने भेगन्दरयुतो भवेत् ॥

तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘षण्दश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।

परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत् ॥

कुष्ठी भवति धर्मज्ञे अपहत्य तथा स्त्रियम् ।

लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ॥

गां गत्वा तु द्विजश्रेष्ठ लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।

दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्रां नरो दुष्टेन चेतसा ॥

जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।

अवकीर्णी च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः ॥

प्रकीर्णमैथुनो जन्तुः क्लीबो भवति वै द्विज’ ।

(वि. ध. २. ७०. ४१—४६)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘पर्वमैथुनी प्रमेही । पुरुषव्याधिपीडितः ।

परदारगाम्यगुप्तदारः । गोष्ठवकीर्णी दुश्चर्मा ।

१. G. reads भगक्षययुतो for भगन्दरयुतो. २. B. and D. omit this and the following three lines. ३. H. and J. read धर्मज्ञः for धर्मज्ञ. B. D. G. and H. read श्वयोनौ for वियोनौ. ५. E. and I. read गां च स्वा for गां गत्वा तु; while B. and D. substitute द्विजश्रेष्ठो for द्विजश्रेष्ठ. B. D. and G. substitute अनुदुष्टेन and J. अतिदुष्टेन both for नरो दुष्टेन; while A. मनोदुष्टेन चक्षुषा for नरो दुष्टेन चेतसा. ७. I. reads प्रकीर्णमैथुने. or प्रकीर्णमैथुनी. ८. I. reads पर्वमैथुने and J. परमैथुने both for पर्वमैथुनी. G. reads परशराभ्यगामी for परशरगामी; while G. reads अशुषशरी and I. अशुषशरकः for अशुषशरः.

खराभिगामी मूत्रमेही । सगोत्राभिगामी मद्यप-
स्त्रीगामी च स्त्रीपदी । मातृ-पितृ-भगिनीगाम्य-
बीजी । स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम् ।
गुरुतल्पगो दुश्चर्मा । चण्डाल्यवकीर्णी कन्या-
दूषी सगोत्राभिगाम्यबीजी । धर्मपत्न्यामास्थे
प्रवर्तकः खल्वाटः । मातृ-भगिनीगाम्यव-
कीर्णी स्त्रीपदी वैध्री मधुमेही च' ।

इति । वृद्धवैधायनः—

‘गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुषः ॥
सवर्णागमने रक्तः पितृहा पाण्डुरोग्यथ ।
अन्त्यजागमने मर्त्यो जायते नात्र संशयः’ ॥

इति । वृद्धगौतमः—

‘धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगस्तथा ।
पक्षि-दंष्ट्रि-मृग-व्याल-क्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत् ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्टी च वा भवेत् ।
महोदरी प्रमेही च दुश्चर्मर्षि भगन्दरी ॥
ज्वरातिसारी दाही च पाददाही कृमिव्रणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं दारेषु मधुमेहवान् ॥

१. I. reads this Sūtra as:— खराभाभिगामी मधुमेही; while G. reads धूममेही for मूत्रमेही. २. B. and D. read स्त्रीलवाही and A. स्त्रिटवाही both for स्त्रीपदी; while E. substitutes श्रीपदी for the same. ३. I. substitutes वधी for वैध्री. ४. I. reads उरुक्तः for रक्तः. ५. I. reads अयः for अय and H. अतः for the same. ६. B. and D. read भवेत् for असकृत्. ७. G. reads तथा for च वा. ८. B. D. and I. substitute च for अपि. ९. G. reads अतिसारी विराही च for ज्वरातिसारी दाही च; while I. reads दाही for दाही. १०. B. and D. read ज्वरेषु, I. नलेषु both for दारेषु.

कन्यागाम्यश्मरी गूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्रपि ।
 कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ॥
 सगोत्रां च सवर्णां च गत्वा स्यात् श्लिपदी नरः ।
 मातरं च स्वसारं च गत्वा श्लिपद्यजीवकः ॥
 अनस्थि-पाणि-पादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्यगः ।
 मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
 रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
 दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
 गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्रपि ।
 स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः ॥
 प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च गूली मर्त्योऽभिजायते ।
 परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः ॥
 दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत् ।
 स्वजातिपरनारीगः कुष्टी मर्त्योऽभिजायते ॥
 वक्त्रमैथुनकर्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
 गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः ॥

१. B. and D. substitute चैव for गूली. २. E. reads श्लिपद्यजीवकः
 श्लिपद्यजीवकः. ३. I. reads अजिह्वः for अजिह्वी. ४. B. and D.
 omit this and the following two lines :—

मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥

रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।

दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥.

E. and J. insert इति after भवेत्.

नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।
 बहुत्वे योषितामेकपत्नीर्गः खञ्जतां व्रजेत् ॥
 स्वदारिभ्यो ज्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः ।
 पुंश्चल्यो योषितो बालरण्डाः स्युर्बधिरस्तथा ॥
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति तौः ॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘परदारिषु ये चापि चक्षुर्द्रष्टुं प्रयुज्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन क्लीबत्वमुपयान्ति वै ॥ (६४)
 पशूंश्च ये विव्रजन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
 प्रतीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः ॥ (६५)
 (ब्र. पु. २१७. ६४—६५)

इति । तदेवं कानिचिच्छास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्म-
 विपाको निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युत्रेयानि ।
 नहि निःशेषेण केनचिदुदाहर्तुं शक्यन्ते । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-
 ‘उक्तास्तवेमांस्तु मया तिरश्चां
 या योनयो यानि च लक्षणानि ।
 शक्यानि कात्स्नर्येन मया न वक्तुं
 या योनयश्चैव नराधमानाम् ।’

(वि. ध. २. ७२. ६७.)

१. We only follow here A. and J.; while all others read योषितामेका-
 पुत्रीर्गः, but it seems meaningless. २. G. substitutes विधवाः for बधिराः.
 ३. B. D. and H. substitute ते for ताः. ४. H. reads दुष्ट for द्रष्टुः.
 ५. G. reads दुष्टप्रभावेण for दुष्टस्वभावेन. ६. B. and D. read यऽपि व्रजन्ति
 for विव्रजन्ति. ७. B. and D. substitute जायन्ति एव ते. ८. G. does not
 insert इति. ९. J. reads विपाकान्तराण्यपनेयानि । नहि विशेषेण, G. reads
 also विशेषेण for निःशेषेण. १०. I. reads शक्यम् for शक्यन्ते. ११. G. reads
 तथाशक्ति, I. reads यथाशक्ति for तवेमास्तु.

इति । अशक्तिश्च कर्मनन्त्यात् । यद्यप्यतिपातकादीनि कीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि याप्यतिपातकादिजात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु ब्रह्मपतो देश-काल-कर्त्रवस्थादिभेदाच्च नेयत्ता । यदा कर्मणा व्रियत्ता नास्ति तदा तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बहुविधविपाकवत्त्वस्मरणात् । उदाहृताश्च बहुविपाका-
भेदाधिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः । तथापि तेषां निःशेष-
त्वनं मनसापि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो दिङ्मात्रं प्रद-
र्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्ज्ञेयमाणेभ्यः पुरुषं निवर्तयत्
श्रुतिषु चोद्दिष्टं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतया
भवेतीति पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चि-
तः । प्रायश्चित्तविधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्राय-
श्चित्तानि सञ्चितविषयाणि । प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं
प्रायश्चित्तमस्ति उत नेति ? । तत्र तावदस्तीति केचिदाहुः ।

उदाहरन्ति च वचनम्—

‘पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जप-होमा-ऽर्चनादिभिः’ ॥

. B. and D. omit देश- and J. omits -काल- and both read
व्यवस्था- for देश-काल-कर्त्रवस्था-. २. E. G. H. I. and J. omit
तः; while I. reads विपाकस्मरणात् for विपाकवत्त्वस्मरणात्. ३. G.
reads बहुविपाकाश्च सूकरेत्यादिस्मृतयः and J. reads बहुविपाकाः श्व-सूक-
रिस्मृतयः for बहुविपाकाभिधाधिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः. ४. E. G.
I. H. substitute तत्र and J. तत्र for एतच्च. ५. B. D. and G.
d. रोषोद्दिष्टं for उद्दिष्टं. ६. H. reads तत्तत्काण्डे for प्रायश्चित्तकाण्डे.
B. D. E. G. H. and J. read आरब्धे for प्रारब्धे. ८. H. and J.
d. बाधते; while J. substitutes व्याधिरूपेण for व्याधिरूपेण.

इति । ननु—नैतद्युक्तिसहम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं तदैव कर्मत्वदशातीत्य फलत्वदशायां प्रविष्टम् । नच फलस्य प्रायश्चित्तं कचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यान्तिकनिवृत्त्यभावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रे चेत् फलस्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते किं तव च्छिद्यते ? । उदाहृतं च शास्त्रम्—

‘तच्छान्तिरौषधैः’ ।

इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तं कुंनखित्वादिनिवृत्त्यदर्शनात् । यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्नवर्त

१. B. and D. read तद्युक्तिसहम् for एतद्युक्तिसहम्. २. B. and D. read प्रायश्चित्तं निवर्तनीयम्, G. प्रायश्चित्तनिवर्तनम्, E. and H. प्रायश्चित्तनिवर्तनीयम् all for प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम्. ३. G. E. read तद्यथा for तदैव and H. reads तद्यथा- for the same. B. and D. तद्यथेक- for तदैव. ४. B. H. and J. read फलदशायां for फलत्वदशायां. ५. B. D. read उत्पन्न- for उत्पन्निक while G. reads -निवृत्तिकाभावात् and J. -निवृत्त्यभावात् for -निवृत्त्यभावात्. ६. B. and D. read -समधिगन्तव्यः for -समधिगम्यः. ७. E. omits the following :-

ब्रूते किं तव च्छिद्यते ? । उदाहृतं च शास्त्रम् । ‘तच्छान्तिरौषधैः’

इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम् । अपरे

पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् ।

८. G. H. and J. omit औषधैः. ९. G. omits पुनः. १०. B. and D. read कुंनखित्वादीनां for कुंनखित्वा. ११. H. reads यद्यारब्धं फलं and G. यद्यारब्धे for यद्यारब्धफलं. B. D. and G. read प्रायश्चित्तं निवर्तते for प्रायश्चित्तान्नवर्तते and नैव कर्मोऽपि for नैसर्गिकमपि.

इदं नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तत । न त्वेव-
मुपलभामहे । यथा* मुक्तस्येषोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः तथा
आरब्धफलं न प्रतिसमाधानुं शक्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान्
आदरायणः सूत्रयामास-

‘अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तदवधेः’ ।

(बा. सू. ४. १. १५)

इति । अस्यायमर्थः—ये मुकृत-दुष्कृते तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वे-
पूर्वयोरधिकरणयोः (१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव ।
प्रकारब्धफलयोः मुकृत-दुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुतः । तदवधेः ।
‘तस्य तावदेव चिरम्’ ।

(छां. उ. ६. १४. २)

इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षम्प्रति शरीरपातावधिश्रव-
णादिति । एवं—तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिः?—इति चेत् ।
न्यते । नह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्प्रकरणे पाठाभावात् ।
चेत्किंताप्रकरणे हि इदं पाठितम् । तथा च चिकित्सा यथा

* इवृष्टान्तेन साधितोऽयमर्थस्तत्रभवद्भिः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैः । ‘यथा
आरब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तस्येष्वदिर्वेगक्षयादेव स्थितिः । नतु लक्ष्यवेधसम-
गलमेव’—इत्यादिना ।

१. B. D. and G. substitute प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तात्; while J.
वर्त्तते for निवर्त्तत. २. B. and D. substitute तत्र for तत्त्व- and B. D.
and G. read -निवृत्तत्वेन for -निवर्त्यत्वेन. ३. B. and D. omit कार्ये एव, न
आरब्ध-. ४. B. D. and G. do not insert कुतः. ५. B. and D. श्रुत्या
वित्यन्तज्ञानस्यापि for श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि. ६. B. D. and H. read
या चेन चिकित्सा and omit यथा; while G. reads तथा चिकित्सा
and omit यथा. E. and J. also omit यथा and give in marginal
direction.

रोगनिवृत्तेर्दृष्ट उपायः तथा दानादिरन्येदृष्ट उपायः । तथा सति चिकित्सावद्दानादेर्नात्र प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्तकं किंचित् प्रबलं सकृतापूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतप्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्रादौ जन्मान्तरे वोपभुज्यते । एतत् सर्वमुपपुराणैः पराशरेण प्रपञ्चितम्—

‘शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च ।
विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥
वर्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः ।
इह वाऽमुत्र वाऽज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक् ॥
इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबध्य च ।
फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथ वाऽनघ ॥
निवृत्तप्रतिबन्धं तु प्रारब्धं कर्म सत्तम ।
निरुद्धांशफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥
निरुद्धांशसमो भोगो यैथोद्भूतश्च जाग्रति ।
तथा निरुद्धं तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥
एवं निरुद्धभोगं तु स्वप्ने जाग्रति वा फलम् ।

१. B. D. E. G. H. and J. omit अपि; while I. substitutes कृष्टोपाय for अदृष्ट उपाय: through mistake. २. I. omits अत्र. ३. B. D. E. and H. substitute किंचित् for किं तु. ४. J. reads फलविशेषः for फलशेषः. ५. B. D. G. and H. substitute च for वा and G. and I. उपभुज्यते for उपभुज्यते. ६. B. and D. omit पराशरेण; while G. and H. substitute पराशरे for पराशरेण. ७. J. reads वा for च. ८. B. D. and I. substitute both च for both वा; while B. and D. ज्ञस्य forऽज्ञस्य. ९. B. and D. read कुतः for शुक्. १०. B. and D. substitute प्रतिपद्यते for प्रतिबध्य च. ११. I. reads निवृत्तप्रतिबद्धं and G. निवृत्तप्रतिबद्धे both for निवृत्तप्रतिबध्यं. १२. J. reads निरुद्धांश- for निरुद्धांश-. १३. B. D. E. G. H. and J. read यथा for यथा; while J. जायते for जाग्रति. १४. B. D. E. G. H. and J. read तथा for तथा. १५. I. reads निरुद्धभागं for निरुद्धभोगं.

आरब्धस्यानुगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥
 अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्य-पापैः शरीरभृत् ।
 प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः ॥
 प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु ।
 भुङ्क्ते देही ततो भुङ्क्ते तल्लङ्घयति कः पुमान् ? ॥
 अवश्यमनुभोक्तव्यं प्रारब्धस्य फलं जनैः ।
 देहैकैकेन वाऽन्येनै युगपद्वा क्रमेण वा ।
 श्व-सूकर-खरोष्ठादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि ।
 भोक्तव्यस्य फलस्यैव शुक्ल कर्माणि च क्रमात् ॥
 कारणानि भवन्तीह चक्रवत्परिवर्तने ।
 आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
 सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।
 फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुधः ॥
 दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा ।
 घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा तादृशी गतिः' ॥

इति । प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नै-
 र्गताः कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबन्धेरन्-इति चेत् ।

१. E. reads ततो, I. ननो, J. नरो all for ततो; while G. reads बुधे देही च न
 भुङ्क्ते देही ततो भुङ्क्ते. २. I. reads अवश्यं ननु भोक्तव्यं for अवश्य-
 नुभोक्तव्य. ३. I. reads देहेनान्येन चान्येन for देहैकैकेन वाऽन्येन. ४. I.
 reads भोक्तास्यैव फलस्यैव for भोक्तव्यस्य फलस्यैव. ५. G. reads चाब्रुवन्
 for च क्रमान. ६. H. reads एव for इह. ७. B. and D. प्रशुबन् for चक्रवत्.
 and G. परिवर्तने for परिवर्तने. ८. G. reads त्वात् for सा.

प्रतिबध्यन्तां नाम । यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते तत्र दैर्बल्यं कल्पनीयम् । प्रेबलस्य तु वर-शापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि क्वचित् स्मर्यते । तथा च स्कन्दपुराणे व्याघ्र ईश्वरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्याभिहितम् । महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेप्सो-रगस्त्यशपिनाऽजगरत्वं* प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति तदा किमु वक्तव्यं कौनख्यदेरन्यथाभाव इति ।

एवं च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिश्चै-

* उक्तं चेदमाख्यानं महाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमाध्यायमारभ्य षोडशाध्यायपर्यन्तं नवभिरध्यायैः शल्य-युधिष्ठिरसंवादेन । तत्र विश्वरूप-ब्राह्मणवधोत्पन्नब्रह्महत्याभयेनेन्द्रस्य पलायनं, देवैरभ्यर्थितस्य नहुष-स्येन्द्रपदस्वीकारः, तस्यैश्वर्यमदः, इन्द्राणीप्राप्त्यर्थं निर्वन्धः । अगस्त्यशापन नहुषस्याजगरत्वमित्यादि वर्णितम् । वनपर्वणि च शतोपारिसप्तसप्ततितम-माध्यायमारभ्य शतोपरि एकाशीतितमाध्यायपर्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण अज-गरशरीरात् नहुषस्य मोक्षोऽभिहितः । तत्र भीमस्य शरीरवेष्टनं अनन्तरं प्रश्नोत्तराभ्यां नहुषस्य मुक्तिः इत्यादिभिहितम् । 'इन्द्रपदप्रेप्सोः' इति यद-त्राचार्येणोक्तं तत्-उपरि निर्दिष्टोपाख्याने इन्द्रपदप्राप्तेः स्पष्टत्वेन निरु-पणाद्विरुद्धमिव प्रतिभाति । तत्र इन्द्रपदं प्रकर्षेण च्छतीति विग्रहे इन्द्राणी-प्राप्त्यैव प्रकृष्टत्वेनेन्द्रपदप्राप्तिसिद्धेरिन्द्राणीप्रेप्सोरिति व्याख्येयमिति प्रतिभाति ।

१. I. reads प्रबलाभ्यां for प्रबलस्य and वर-शापाभ्यां for वर-शापाभ्यां.
२. J. reads भावेऽपि for भावोऽपि. ३. J. reads व्याघ्रः for व्याघ्रः; while B. and D. read स्कान्दे for स्कन्दपुराणे and substitute गणेश्वरत्वं for गणेश्वरत्वं. ४. B. and D. substitute गजत्वं for अजगरत्वं, but undoubtedly it is incorrect. ५. B. D. and G. omit शास्त्राणि. ६. B. and D. read प्रारब्धभोगविरुद्धेन and H. प्रारब्धभोगाविरोधेन both for प्रारब्धभोगाविरोधेन.

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायो अस्तीत्या-
शङ्क्याह—

कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च ।

अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४० ॥

इति । खननं खातः । दीर्घो वाप्यः । अन्यशब्देन जल-
द्रोणी-कुल्यादय उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् । क-
थञ्चित्तत्र पतित्वा मृतास्वपि गोषु न निर्मातुः* प्रत्यवायो
अस्ति ॥ ४० ॥

कूपखातादिवद् वेदमखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य
तस्य धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह—

वेदमद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।

स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥

इति । वेदमद्वारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शाला-
व्रजादीनि गवां स्थानानि । तत्र यो नरः खनति तस्य
पुरुषस्य खातपातेन गोभरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं

* यद्यपि निर्मातुः प्रत्यवायो नास्ति तथापि स्वामिनः शक्तौ सत्याम-
निवारणे प्रत्यवायोऽस्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

१. K. and L. omit this śloka :—

कूपखाते तटाखाते दीर्घाखाते तथैव च ।

अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

२. M. reads तटीखाते दीर्घखाते for तटाखाते दीर्घाखाते. ३. B. and D. read
स्वल्पेषु for अन्येषु ; while M. reads धर्मपात्रेषु for धर्मखातेषु. ४. Except
H. I. and M. all read खातम् for खातम्.

नेर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृह-भित्ति-वेद्यादिकरणार्थमङ्गणो-
नादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृह-
ताः । स्वेन कृताः स्वकार्याः । स्वकार्याश्च ते गृहखाताश्च
कार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनि-
श्चित्* ॥ ४१ ॥

गृहखातादिवद् गृहे सर्पादिना बधेन प्रत्यवायप्राप्तावप-
त्ते-

निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्प-व्याघ्रहतेषु च ।

अग्नि-विद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२ ॥

इति । रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्प-
व्यादिभिर्यदि हन्येरन् तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ।
प्राग्मदाहः । विद्युदशनिः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवा-
तुत्वम् ।

ननु-‘दहनात्तु विपद्यन्ते’ (७.१३)-इत्यत्र प्रायश्चि-
तवर्णितम् । इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध-
चेत् । न । निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् । सत्यां
तदुपेक्षायां पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । अत एव व्यासः—

इदं च स्वकीयेषु खातेषु स्वस्वामिकगोविपत्तौ द्रष्टव्यम् । परस्वा-
गोविपत्तौ तु प्रमादेन शक्तौ सत्यामनिवारणे स्वामिनः खातकर्तुं श-
मेवेति ध्येयम् ।

K. and L. read नद्ध- for बन्ध-. २. B. and D. read आशङ्क्य-
त्वान् and H. आशङ्क्यविषयत्वात् for अशक्तविषयत्वात्. ३. H. reads
शक्तौ तदुपेक्षया for शक्तादुपेक्षायां. ४. I. reads अपूर्वोक्तप्रायश्चित्तम्
पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम्.

‘जलौघ-पल्वले मग्ना मेघ-विद्युद्भूता अपि वा ।

श्वभ्रे वा पतिताः कस्मात् आपदेनापि भक्षिता ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।

शीत-वाताहता वा स्यादुद्धन्धनमृता अपि वा ॥

शून्यागारे *उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।

(व्या. स्मृ. ३. ३९-४१)

इति । इदं तु कार्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् ।

कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्थम् ।

‘पल्वलौघ-मृग-व्याघ्र-आपदादिनिपातने ।

श्वभ्र-प्रपात-सर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्थमाचरेत् ॥

अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात् शून्यागार उपप्लवे ।

(वि. स्मृ. २१-२३)

इति विष्णुस्मरणात् ॥ ४२ ॥

विद्युद्वाहादेरिव ग्रामघातदेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—

ग्रामघाते शरौघेण वेदमभङ्गान्निपातने ।

अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥

इति । शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्तिनो
गावः शरौघेण निपात्यन्ते । तथा स्तम्भ-वंशादिशैथिल्येन

* अनुपेक्षायां तु नास्त्येव किमपि ।

१. I. reads जलौघे for जलौघ- and यदि for मेघ-. २. C. and F. read उपेक्षायां for उपेक्षायां. ३. Only the first and the last line of this quotation from Vyāsa appears in B. and D. ४. B. and D. read उपप्लवात् for उपप्लवे. ५. C. E. F. G. and M. read -बन्धात् for -भङ्गान् and for the same B. D. II. and J. read -भङ्ग-.

गृहे भग्ने सति तदन्तर्वर्तिनां गत्वां निपातो भवति । तथा
बुध-शुक्रसमीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीत-वातपीडिता
गावो भ्रियन्ते तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ॥ ४३ ॥

सङ्ग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह—

सङ्ग्रामे प्रहतानां च ये दग्धा वेद्मकेषु च ।

दावाग्नि-ग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥

इति । सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र प्रहता गावो भ्रियन्ते ।
स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेद्मकानीत्युच्यन्ते ।
तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो भ्रियन्ते । तथा क्वचिद्वाग्नि-
ना अरण्यसमीपवर्तिनो ग्रामा दग्धा भवन्ति तत्र गाव
उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं
प्राप्नोति ॥ ४४ ॥

गत्वां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजन-
कमित्याह—

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूर्द्धगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५ ॥

इति । व्रणरोगादौ दाह-च्छेदादिचिकित्सार्थं रज्ज्वादिना
यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपद्येत । तथा योनिद्वारि समागतस्य

१. G. and H. read शरप्रहता for तत्र प्रहता. २. Except A. I. and J. all omit:—

स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेद्मकानीत्युच्यन्ते ।

तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो भ्रियन्ते ।

३. J. reads यन्त्रणे for यन्त्रिता. ४. B. C. D. F. G. K. and L. read गूढ- for मूढ-. ५. B. D. and H. read व्रणरोगादिदाह- for व्रणरोगादौ दाह-.

मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे
कथञ्चिद्वैधियेत तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्येवैति । एत-
देव संवर्त्त आह—

‘यन्त्रणे गोश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥

औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु च ।

दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

दाह-च्छेद-शिराभेदैः* प्रयोगैरुपकुर्वताम् ।

द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते’ ॥

(सं. स्मृ. १३७—३९)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘क्रियमाणोपकारे’ तु मृते विप्रे न पातकम् ।

विपाके गोवृषाणां तु भेषजाग्निक्रियासु च’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८४)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु यः ।

विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते’ ॥

(अं. स्मृ. १. २८)

इति ॥ ४५ ॥

* रोगनिवारणार्थं दाहः पुच्छ-गृङ्गादीनां च्छेदः शिराभेदश्च एतैः
प्रयोगैरुपकुर्वतां द्विजानां गोविपत्तिनिमित्तं प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः ।

१. B. D. and H. read प्रत्यवायी for प्रत्येवैति. २. I. and the text read गोचिकित्सार्थं, C. F. G. and I. read मूढगर्भ- for मूढगर्भ-. ३. This and the next śloka do not appear in the text. B. C. and A. reads वृद्धो-ब्राह्मणे द्विज. and C. and F. वृद्धो-ब्राह्मणादिषु for दद्याद्गो-ब्राह्मणेषु च. ४. I. reads -वे- for -भे- . ५. B. and D. read क्रियमाणे पराके तु for क्रियमाणो-पकारे तु. ६. C. and F. read विपत्ति for विपाके. ७. B. and D. substitute च for यः.

रोध-बन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् ।
यदा बहव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते तदा किं व्यापारैक्या-
देकं व्रतं स्यात् ? किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिः ?-इति
विचिकित्सायामिदमाह—

व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधने ऽपि वा ।

भिषङ्मिथ्योपचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥४६॥

इति । पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः । तथा च
संवर्त्तः—

‘व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधनेऽपि * वा ।

द्विगुणं गोव्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये’ ॥

(सं. स्मृ. १३५)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।

भिषङ्मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोव्रतं चरेत्’ ॥

(आ. स्मृ. ३.१९)

* अत्रापि आधिभौतिकाधिदैविकोपद्रवैराकस्मिकमनिच्छया मरण
न प्रायश्चित्तमिति पूर्वोक्तापवादेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. H. I. and M. read -अप्युपचारे for -अयोपचारे.
२. The text reads व्यापारितेषु बहुषु for व्यापन्नानां बहूनां च. ३. The text
reads गोव्रतं तस्य for गोव्रतस्याऽस्य. ४. I. reads विधीयते for विशुद्ध्ये ;
while C. and F. omit the following :—

‘द्विगुणं गोव्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये’ ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।

इति । अयथाशास्त्रं चिकित्सनं * भिषङ्मिथ्याप्रयोगः
इति ॥ ४६ ॥

सत्यां शक्तामुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न के-
वलं स्वामिन एवैतत् । किं त्वन्येषामपीत्याह—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।

अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७ ॥

इति । पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छ-
न्तो विपन्नां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति
तेषां सर्वेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यने-
नानुमन्तादयः सर्वे ऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव पैठीनसिः—

‘हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तेदाता विकर्मिणाम् ।

उपेक्षकः †शक्तिमांश्चेदोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्’ ।

इति ॥ ४७ ॥

‘ध्यापन्नानाम्’ (९.४६)—इत्यत्र वध्यबहुत्वं घातकैकत्वं

* यथाशास्त्रचिकित्सायां मरणे तु न दोष इति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् ।

† ‘शक्तिमांश्चेत्’ इत्यनेन नाशक्तानामुपेक्षकाणां प्रायश्चित्तमिति
स्पष्टं भवति ।

१. M. reads न वारयन्ति तां for अनिवारयतां. २. I. reads मन्तोपदेष्टा च
for मन्तोपदेष्टा च and for the same G. and J. read—ऽनुमन्तोपदेष्टा. ३. H.
reads भक्ष्यदाताऽपि and I. शक्तिदाता च for भक्तदाता वि. ४. I. reads
क्तिमांश्च देशवक्ता for शक्तिमांश्चेदोषवक्ता. ५. I. reads अकार्यकारिणां
or अकार्यकारिणः.

चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे च
कथं ?—इत्याशङ्क्याह—

‘एको हतो यैर्बहुभिः समेतैर्
न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥ ४८ ॥

इति । यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति
तत्र सर्वेषां प्रहारकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः
प्राणत्रियोगनिमित्तमिति न ज्ञायते । अतस्तेषां बहूनां पुरु-
षाणां मध्ये प्राणत्रियोगकारिप्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेष-
स्तुला-ऽग्न्यादिदिव्येन*निश्चित्य राजपुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक्
कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोव्रतं चोरयेत् ॥ ४८ ॥

इतरेषां प्रहन्तॄणां प्रायश्चित्तमाह—

एका चेद्बहुभिः कच्चिद्देवाद् व्यापादिता यैदि ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ ४९ ॥

इति । गोहत्याया यद् व्रतमभिहितं तस्य व्रतस्य पाद-

*तुलाग्न्यादिदिव्यानि अग्रे व्यवहारकाण्डे विस्तरेण वक्ष्यन्त इत्यत्र
नोक्तानि ।

१. I. omits च. २. I. reads नृप- for नृप-. ३. B. C. D. E. F. G.
I. and J. read कारयेत् for चारयेत्. ४. M. reads कापि for काचित्.
५. K. and L. read कच्चित् and M. भवेत् for यदि. ६. B. D. and H
read विहितं for अभिहितं.

मेकैकः पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । देवा-
दित्यभिधानात् । कामकारे तु द्विगुणम् ।

‘एकां व्रतां बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दमः’ * ।

इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ॥ ४९ ॥

‘सर्प-व्याघ्रहतेषु’ (९.४२) — इत्यत्र सर्पादिभिर्गा-
वायो नास्तीत्युक्तम् । पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति १)

यत्र बहुषु निमित्तेषु सन्देहः तत्र वधनिमित्तं क-
यम् ? — इत्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य तानि
प्रदर्शयति —

न’ ॥

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याविग्रस्तः कृशो भवेत् १.१४)

लाला भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥

इति । यत्र रुधिरं दृश्यते तत्र प्रहारो निमित्तमिति
निश्चेतव्यम् । कार्यमात्रोपलम्भे व्याधिर्मृतिहेतुः । लाला-
दर्शने सर्पदर्शनं निमित्तम् । एवमन्यैरपि तत्रैवोचितैर्लिङ्गै-
र्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ॥ ५० ॥

* ‘दमः’ दण्डः । स च प्रायश्चित्तरूपो ऽदृष्टफलकः राजदण्डरूपो
दृष्टफलकश्च भवति ।

‘यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राजे दद्याच्च तत्समम्’ ॥

इत्यादिशास्त्रेण गोस्वामितुष्टिः राजदेयं च दण्डत्वेनैव व्याख्यातं
भवति ।

१. I. omits तानि. २. B. D. and M. read. हतेषु for हतेः. ३. K.
and L. omit this line. —

लाला भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥ ;

while M. reads नानाभवति दृष्टेषु for लाला भवति दृष्टेषु. ४. I. reads
चोचितैः for उचितैः.

शृङ्गास्थिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तविशेषमभिहितम् । अस्त्वेवं बाह्यावयवभङ्गे । यदा त्वन्तरावयवभङ्गे न विस्पष्टः तदा कथम् ?—इत्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुं लिङ्गविशेषं दृश्यते—

न चोदितो वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति ।

वमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषम-
तत्रतत्रोचितं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

इति । १. यदन्येन' (९.२)—इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण तत्र सर्वेषां तेन नूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु प्राणविन्देता निमित्तविशेषाः ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाः प्रकृत्यमानाः तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥ ५१ ॥

प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । यथा कल्लिधर्मरहस्यं तथा तत्प्रतिपादकानि वेद-शास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोवधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं गोवधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत् ?—

१. I. reads शृङ्गास्ति- for शृङ्गास्थि-. २. I. reads हेतुलिङ्गविशेषं हेतुं लिङ्गविशेषं.

३. This line does not appear in M.—

मासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छति ।

४. I. reads पूर्वमनुविता for पूर्ववानुविता. ५. K. and L. read गोघ्न and M. गोघ्नु for गोघ्नः. ६. B. and D. omit कल्लि- and तथा. ७. H. reads गोप्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्तं.

‘गोमैश्वान्द्रयणं चरेत्’ । च

इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपाद्यमित्यभि-
प्रेत्य एकैनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् । स्मृ. ॥

पूर्वाध्याये गोवधस्येतिकर्त्तव्येषु वपनमुक्तम् ।

‘सशिखं वपनं कृत्वा’ ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इति । तथाऽस्मिन्नप्यध्याये अभिहितम्—

‘पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे इमश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं तु निपातने’ ॥

(प. स्मृ. ९. १४)

* ‘उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो’—इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः पूर्व मासत्रया-
त्मकं प्रायश्चित्तमुक्त्वा वृषभैकादशगोदानं तदभावे सर्वस्वदानं चोक्त्वा—

‘एतदेव व्रतं कुर्युरूपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्जं शुद्धग्रथं चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

इत्यनेन पूर्वोक्तं मासत्रयात्मकं गोघ्नव्रतं सर्वेषूपपातकैश्चतिदिष्टं भवति ।
तथा सति उपपातकेषु पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि विकल्पेन प्रवेशो भवति ।

‘तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः

प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात्’ ।

(जै. सू. १०. ७. ६१)

इति न्यायात् । अतश्चान्द्रायणमपि वैकल्पिकमेव । मेधातिथिस्तु—
वैकल्पिकं चान्द्रायणमपि उपपातकत्वे विशेषोपदेशान्न गोघ्नस्य चा-
न्द्रायणमिच्छन्ति । तेषामुपपातकित्वव्रते गोघ्नस्य प्रयोजनं मृग्यम्—
इत्याह । चान्द्रायणं तु लघुन्येवोपपातके जात्याद्यपेक्षं योज्यमित्याशयः ।

† प्रायश्चित्तनिमित्तकमिदं वपनम् । आन्धा द्राविडाः केरलाश्च
द्विजाः शिखावर्जं सर्वाङ्गरोमवपनं सर्वदैव कुर्वन्ति । एवं केचन कान्य-

इति । तत्र ~~ही~~ नापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं
द्विगुणमनुष्ठेयं बहि-

केशावदा कथनार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥५२॥

द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

इति । यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्य-
मुक्तम् ॥ ५२ ॥

केशरक्षणं न सर्वविषयम् । किन्तु राजादिविषय-
मित्याह-

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ॥५३॥

अकृत्वा वपनं तस्ये प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्कोऽप्याह-

‘राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥

कुब्जादयो गौडाः काश्मीरकाश्च रोमच्छेदं नैव कुर्वन्ति । उभयत्रापि
मूलं मृग्यम् । द्वयमपि शास्त्रानुमतं स्यात्-इति चेत्-

‘यत् किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति’ ।

इत्यापस्तम्बोक्तेरान्ध्रादीनां सदैव सर्वाङ्गवपनकर्तृत्वात् कदापि पाप-
सम्बन्धो न स्यात् तथैव वपनमकर्तृणां काश्मीरकाणां सर्वदैव पापित्तस-
म्भवात् स्मृतिव्याक्रोपो दुष्परिहरः स्यात् ।

१. M. reads गोव्रतं चरेत् for व्रतमाचरेत्. २. B. D. K. and L. read
तेषां for तस्य. After this M. inserts the following three lines:-

यस्य न द्विगुणं वानं केशश्च परिरक्षितः ।

सत्पार्थं तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वकेशेषु तिष्ठति ।

३. B. and D. read विनिर्दिशेत् for कथं भवेत्. ४. All, except A. and H.
omit भवेत्.

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥

(शं. स्मृ. १. ७. ३९)

इति । वपन-द्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पापनिवर्त्तकं भवेत् । तदाहा ऽप्यस्तम्बः—

‘राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥

यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः ।

तत् पापं तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेत् द्विजः’ ॥

(आ. स्मृ. ७. ४-७)

इति ॥ ५३ ॥

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह—

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥ ५४ ॥

एवं नारी-कुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ।

इति । नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगु-
पादानं विधवासु वपनाद्वीकारव्योतनार्थम् । नात्र नारीशब्दः
स्त्रीमात्रवाची । किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची । कुमार्यस्तु विवा-
हरहिताः । तथा च सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं

भवेत् । ततो विधवानां *सर्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं
भवति ॥ ५४ ॥

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति—

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनो-ऽशनम् ॥ ५५ ॥

न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।

नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥

न स्त्रीगामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् ।

इति । न स्त्रियाः केशवपनं शिरसो मुण्डनं इत्यनयो-
र्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः । निषेधस्य कृत्स्नकेशवि-
षयत्वात् । केशाप्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्ववत् विहितम् । अतो
न विरोधः ।

संविशन्तीषु संविशेत् ।

(प. स्मृ. ८. ३४)

इत्यनेन गृहमध्ये ग्रामाद्वहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं
प्राप्तम् । तन्निराकरणाय न दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ गो-

* गौडास्तु विधवानामपि वपनं न कुर्वन्ति कुतस्तरां सधवानां
शिखादानम् ? । तत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः ।

† इदं च गोष्ठावस्थानम्—

‘गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत्’ ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इत्यनेन पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. I. reads भवति for भवेत्. २. K. and L. read शयनासनम् for शयना-
शनम्. ३. Except A, I, K. and L. all read एवं for एव. ४. H. inserts
च after न.

ष्टावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामिव । न स्त्रियाः । नदी-
सङ्गमेऽवरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः तथापि—
'गोऽनुगामी'

(या. स्मृ. ३. २६३)

इति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवार्यते ।

'चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृतः' ।

(म. स्मृ. ११-१०८)

इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिद्ध्यते । व्रत-
मेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूच्यते ॥ ५५-५६ ॥

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रस-
क्तावाह—

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ॥५७॥

बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकम् ।

इति । 'त्रिसन्ध्यमवगाहनम्' (६.१)-इति यत् पूर्वमुक्तं तत्
स्त्रीणामपि समानम् । सुरार्चनं नमस्कारादि* । कृच्छ्र-चान्द्रा-
यणादिकं यद्व्रतं तद्योषितो बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः । न पुरुषा
इव विजने देशे ॥ ५७ ॥

नियमान्तरमाह—

गृहेषु सतेतं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ॥५८॥

इति । प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीम्नो न
वहिर्गच्छेत् ॥ ५८ ॥

* यथा विजने देशे अधिकाराभावात् नमस्कारेणैव सुरार्चनं कर्तव्य-
मित्याशयः ।

१. H. reads इत्यर्थप्रसक्तं for अर्थतः प्रसक्तं. २. K. L. and M. read
नित्यं for सततं.

अध्यायद्वयेन यत् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं तस्याननुष्ठाने द्विवि-
धं दिव्यं भौमं च नरकविशेषं दर्शयति—

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥

विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ।

क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ॥ ६० ॥

इति । मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः
प्रच्छादनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं कालसूत्र-
मिति । सो ऽयं दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मभु-
क्लीबत्वादिदोषयोगो भौमो नरकः ॥ ५९—६० ॥

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति—

तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।

स्त्री-बाल-भृत्य-गो-विप्रेष्वतिकोपं विवर्जयेत् ॥ ६१ ॥

इति । यस्मात् प्रच्छादने द्विविधो नरकः प्रोक्तः तस्मा-
दप्रच्छाद्य वेदविदामग्रे प्रकाशय तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं
प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्री-बा-
लादिषु कोपरहितो भवेत् ॥ ६१ ॥

१. This line does not appear in M.—

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥

२. K. and L. read -जन्मानि for -जन्मानि. ३. I. reads विसर्जयेत् for
विवर्जयेत्. ४. II. reads -अपनुत्तये for -अनुत्पत्तये.

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतेर्मन्थने

रोधोद्धन्धन-ताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।

कर्मेतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृतिः

तद्व्याख्यामकरोत् कृती शुभेधियां भाग्याम्बुधिर्माधवः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१. C. E. F. G. and J. read -स्मृतेर्मन्थने and I. -स्मृतौ ग्रन्थके for -स्मृतेर्मन्थने. २. I. reads रोधो बन्धन-ताडनादि- for रोधोद्धन्धन-ताडनादि-.
३. I. reads शुभधिया for शुभधियां.

पराशरसंहिता ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अष्टम-नवमाध्याययोरुपपातकस्य गोवधस्य सामान्य-वि-
शेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपो-
पपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रति-
ज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

अगम्यागमने चैव शुद्धयै चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

इति । चतुर्षु वर्णेष्वनुलोम-प्रतिलोमभेदेनावन्तरजातिबहु-
त्वमभिप्रेत्य सर्वेष्वित्युक्तम् । प्रत्यत्रायः निष्क्रियते निर्वा-
र्यते विनाश्यते यथा प्रायश्चित्त्या सा प्रायश्चित्तिः निष्कृ-
तिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्वितत्वम् ।

‘ऋतौ भार्यामुपेयात्’ ।

इति शास्त्राद् गम्या स्वभार्या । तदितरा सर्वाऽपि योषिद-

१. In I. the tenth Adhyaya begins—

अन्मगेहं स्वर्गनद्याः पापघ्नं महात्मनः ।

यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽध्ययम् ॥१॥.

२. B. and D. omit गोवधस्य and C. and F. the following—

‘गोवधस्य सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि

प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य’ ।

and reads प्रायश्चित्तम् after दशमाध्याये. ३. Except A. and I. all read

-गमनस्योपपातकस्य for -गमनरूपोपपातकस्य and insert प्रायश्चित्तम् after

दशमाध्याये. ४. M. reads—

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः ।

C. and F. substitute सतां for हितां. ५. Except A. G. and I. all

read शुद्धौ for शुद्धयै; while C. and F. substitute अगम्यागमनं for

अगम्यागमने. ६. B. D. H. and J. substitute निःसार्यते for निवार्यते.—

गम्या । तद्रमने प्राप्ते सति तन्कुक्षिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रा-
यश्चित्तमाचरेत् ॥ १ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह—

एकैकं ग्रासयेद्ग्रासं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः ॥२॥

इति । द्विविधं हि चान्द्रायणम् । यवमध्यं पिपीलिका-
मध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ तथा
शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्च-
दश ग्रासाः । कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासहासे स-
त्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौल्यात् यवमध्यत्वम् ।
यथा पिपीलिकानां शिरः-पृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं तथा
यस्य च चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासहासः
तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं
पिपीलिकामध्यमाचार्येणोपन्यस्यते । तथाहि—कृष्णप्रतिपदि
व्रतं संकल्प्य चतुर्दश ग्रासान् भुञ्जीत । ततो द्वितीयामारभ्य
प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य हासे सति अमावास्यायामुपवासः
सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमे-
कैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते ।
स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः ।
तदिदं वसिष्ठोऽप्याह—

१. M. reads पिण्डं for प्राप्तं. २. M. omits हि. ३. C. F. H. and J. read चान्द्रायणे for चान्द्रायणो. ४. H. and J. substitute अय for अया. ५. I. omits च. ६. H. reads -ग्रासं जग्म्वत्, but has -ग्रासवृद्ध्या as a marginal reading. ७. A. reads तमिमं for तदिदं and inserts स्पष्टम् after अप्याह.

‘मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ।
ग्रासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥
तेथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।
ग्रासोपचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् ॥
(व. स्मृ. २३. ४४-४५)

इति । चान्द्रायणाद्भूत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम् ।
तदाह मनुः—

‘एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
(म. स्मृ. ११. ११६)

इति । वपनादीतिकर्त्तव्यतां तु गौतम आह—

‘अथातश्चान्द्रायणम् । (१) तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे ।
(२) वपनव्रतं चरेत् । (३) श्रोभूतां पौर्णमासी-
मुपवसेत् । (४) आप्यायस्व, सन्ते पयांसि, नवो नव
इति चैताभिस्तर्पणम् । (५) आज्यहोमो हविषश्चा-
नुमन्त्रणम् । (६) उपस्थानं चन्द्रमसः । (७)
यदेवा देवहेलनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयात् । (८)
देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः । (९) ॐ भूर्भुवःस्वर्ग-
हेर्जनस्तपःसत्यं यशःश्रीः कविर्विडौजोः पुरुषो धर्मः
शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणम् । (१०) प्रतिमन्त्रं नमसा
नमः स्वाहेति वा । (११) सर्वग्रासप्रमाणमास्यावि-

१. The text reads:—

‘एवं हि शुक्लपक्षादौ ग्रासमेकं तु भक्षयेत्’ ।

२. The text reads चान्द्रायणं स्मृतम् for चान्द्रायणव्रतम्. ३. The text (Bo. Edition) omits -महर्जनः. ४. I. reads श्रीगुरुर्विडौजोः and the text श्रीरूपं शिवो जस्तेजः for श्रीः कविर्विडौजोः. ५. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit सर्व-.

कारेण । (१२) चरुर्भक्ष-सन्तुकण-यावक-शाक-पयो-
दधि-घृत-मूल-फलोदकानि हवींष्योत्तरोत्तरं प्रशस्तानि ।
(१३) द्वौदशैतानि । (१४) पौर्णमास्यां पञ्चदश
ग्रासान् भुक्तवैकापचयेनापरपक्षमश्रीयात् । (१५)
अमावास्यायामुष्यैकोपचयेन पूर्वं पक्षम् । (१६)
विपरीतमेकेशाम् । (१७) एष चान्द्रायणो मासः । (१८)
(गौ. स्मृ. २८. १-१८)

इति । एकेषां मुनीनां मते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्य-
पक्षाद्विपरीतं यवमध्यं चान्द्रायणम् । तच्च मनुर्विस्पष्टमाह—
'एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरन्धान्द्रायणं व्रतम्' ॥

(म. स्मृ. ११. २१७)

इति । तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोप्याह—
'चान्द्रायणं द्विविधम् । यवमध्यं पिपीलिका-
मध्यमिति । एकग्रासममावास्यादि यवमध्यम् ।
पञ्चदशग्रासं पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्' ।

इति । यमोपि—

अर्थात् चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः । तद्यथा—
'पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
केश-श्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ॥
प्रयतो विधिवत् कृत्वा गृणीयात् सुसमाहितः ।
मधु मांसं च लवणं शुकतानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads चतुर- for चरुः. २. The text omits द्वौदशैतानि. ३. I. reads
-ग्रासान् for -मासं. ४. H. substitutes अथ for अथातः. ५. C. F. H. and
J. read ब्राह्मणस्तु for ब्राह्मणः सु-. ६. I. reads यथाविधि ततः for प्रयतो
विधिवत्. ७. We follow here only A.; while I. reads शुक्लपक्षांसि वर्ज-
येत् and others read शुकतानि परिवर्जयेत्.

स्त्री-शूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः ।
 पालाशं धारयेद्वण्डं शुचिर्मौञ्जीं च मेखलाम् ॥
 यज्ञोपवीतीं करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।
 शोणी वल्कलचीरी वा मार्गं वा वास उच्यते ॥
 सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् स्नान-मौनधृतव्रतः ।
 स्थानासनाभ्यां विहरेद् ब्रह्मचारी क्षपाशनः ॥

गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं
 प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणं दक्षिणतं उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं
 प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्याज्यभागं कृत्वा
 महाव्याहृतिभिराज्याहुतीर्जुहुयात् । व्रतपतये ऋतं
 सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्नीषोमौ बृहस्पतिं यजेत ।

एतानेवमर्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा ।
 ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वैः पृथक् पृथक् ।
 ऋतं सत्यं च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥
 दशसाहस्रिकं वाऽपि गायत्रीमान्हिकं जपेत् ।
 इन्द्रः शुद्धा ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् ॥
 तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।
 वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनी भवेत् ॥
 आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् ।
 चरुं वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयौवकैः ॥

१. C. F. and H. read समन्ततः for च संयतः and for the same E reads ससन्ततः. २. C. and F. read शुची मौञ्जी च and I. शुचि चर्म च for शुचिर्मौञ्जीं च. ३. I. reads शोण-वल्कल-चीरे for शोणी वल्कलचीरी. ४. All, except A. and I. omit दक्षिणतः. ५. C. E. F. G. and I. read आज्याहुते and H. and J. आज्यभागं for आज्याहुतीः. ६. I. reads सर्वे for सर्वैः. ७. I. reads -यावकम् for -यावकैः and H. reads निष्कीय यावकैः for निष्क्रान्तयावकैः.

पायसं शाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत् ।
 आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥
 असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ।
 तथैवान्यतमोलाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ॥
 यज्ञियानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वेयं द्युतैः ।
 हसन्नं तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ॥
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं व्रजेत् ।
 तद्विधेषु चरेद्भैक्षं नियतेषु द्विजातिषु ॥
 अग्नयो यत्र हूयन्ते ब्रह्म वा यत्र पठधत्ते ।
 प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्ष्येत्ततः ॥
 आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।
 अनुज्ञातस्ततः कुर्याद्विवाधि-पितृपूजनम् ॥
 शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
 सम्पादयेत् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा ॥
 आहारार्थं द्विजे दत्त्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।
 घ्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् ॥
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा घ्रासं कुर्यात् समाहितः ।
 अङ्गुल्यग्रे स्थितं वाऽपि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान् नास्वादयेत् पुनः ।
 न निन्देन्न प्रशंसेत् स्वीद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥

१. I. reads अन्यतरालाभे for अन्यतमालाभे. २. C. and F. read वैदिकम् for वैदिकीम्. ३. I. reads पत्रे स्वयं द्युते for पर्णैः स्वयं द्युतैः. ४. C. E. F. and G. read हसन्नं तु निरीक्षेत and H. हस्तं न तु निरीक्षेत for हसन् न तु निरीक्षेत. ५. I. reads अङ्गुल्यग्रे स्थितं for अङ्गुल्यग्रे स्थितं. ६. H. reads स्वादु स्वादु for स्वाद्वस्वादु.

प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुस्तयन् ।
 ऽहासो वृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते ॥
 अमावास्यां पौर्णमास्यां व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।
 ग्रासान् वेर्धयते सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च ॥
 एकैकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ले, कृष्णे च हासयेत् ।
 अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥
 एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्धयेत् ।
 एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
 वर्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् ।
 एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥

(य. स्मृ. ६. २६-६४)

इति । पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम् । ऋषि-
 चान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्व-
 रूपं यम आह—

‘स्त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
 हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव च ।
 पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यन्दिने रैवौ ।
 यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मषनाशनम् ॥

(य. स्मृ. ६. २१-२३)

१. I. reads प्रवर्धयेत् for वर्धयते. २. I. reads through mistake वरौ
 for रौ. ३. B. and D. read -किल्बिष- for -कल्मष-

इति । विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह—

‘अथ चान्द्रायणम् । (१) प्रासानास्याविकारमश्री-
यात् । (२) तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेत् ।
हानौ च हासयेत् । अमावास्यायां च नाश्रीयात् ।
एष चान्द्रायणो यवमध्यः । (३) पिपीलिकामध्यो
वा । (४) यस्यामावास्या मध्या भवति स पिपीलि-
कामध्यः । (५) यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः ।
(६) अष्टौ प्रासान् प्रतिदिनमश्रीयात् स यति-
चान्द्रायणः । (७) सायं प्रातश्चतुरश्वतुरः स शिशु-
चान्द्रायणः । (८) यथा कथञ्चित् षष्ठ्योनां त्रिशतीं
मासेनाश्रीयात् स सामान्यचान्द्रायणः’ । (९)

(वि. स्मृ. ४७. १-९)

इति ॥ १ ॥

चान्द्रायणे अभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह—

कुंकुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै^१ परिकल्पयेत् ।

अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्धयति ॥ ३ ॥

१. B. and D. omit this śūtra. २. C. E. F. and G. read प्रासान-
विकारमश्रीयात्, the text प्रासानविकारमश्रीयात् and H. प्रासादविकारम-
श्रीयात्. ३. All, except H. and I. omit च. ४. H. reads यतिदिनम्
for प्रतिदिनम्. The text reads प्रतिदिवसं मासमश्रीयात् for प्रतिदिनमश्रीयात्.
५. I. inserts प्रासान् समश्रीयात् after चतुरश्वतुरः, B. and D. do not repeat
चतुरः. All, except A. I. and the text omit स. ६. B. C. D. E. F. G. H.
and J. read पिण्डानां तिस्रोतीतिर्य अश्रीयात् for षष्ठ्योनां त्रिशतीं मासेना-
श्रीयात्. I. reads the same, but it substitutes वा for यः and reads स
सामान्यचान्द्रायणः. ७. Before this M. inserts the following śloka:—

एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।

अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

८. M. reads च for वै. ९. K. and L. read -जासक्षेपेण and M. भाष-
दृश्य for -भावक्षेपेण.

इति । उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः । तेन ज्ञातो यो दोषो व्रतवैकल्यं तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोक-
प्राप्तिहेतुस्तपोरूपो व्रतविशेषः स न सम्पद्यते । नाप्यस्य
पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायणसाध्यं फलं द्विविधम् । पुण्य-
लोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभयमधिकपरिमाणग्रासान-
श्रतो न सिद्ध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं यम आह—

‘यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥

एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।

व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

(य. स्मृ. ६. १९-२०)

इति ॥ ३ ॥

व्रतचरणानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गोद्वयं वस्त्रयुग्मं च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

इति । संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभो-
जनमिति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्राय-
श्चित्तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने प्रायश्चित्त-
माह—

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा ह्यभिगच्छति यो द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ॥ ५ ॥

१. B, C, D. and G. read फलं द्विविधं for फलद्वैविध्यं. २. Except A. and M. all read अनुगच्छति for ह्यभिगच्छति. ३. M. reads उपवासी स्वात् for उपवासित्वा.

सशिखं पवनं कृत्वा प्राङ्मपत्यद्वयं चरेत् ।

गौद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥६॥

इति । ब्राह्मण्यां गूढाज्जाता चण्डाली । आरूढपतिता-
ज्जाता च सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधं चण्डालत्वं
यम आह—

‘आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां गूढजश्च यः ।

चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद् यश्च जायते’ ॥

(य. स्मृ. ६. ३)

इति । एतत् त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली ।
क्षत्तोग्रयोजाता स्त्री श्रपाकी । तदाह मनुः—

‘क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्रपाक इति कीर्तितः’ ।

(म. स्मृ. १०. १९)

इति । द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । क्षत्रिय-वैश्ययोः पृथग्व-
क्ष्यमाणत्वात् । उपवासित्वा उपवासं चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थ-
किवन्तात् शब्दनिष्पत्तेः ॥ ५-६ ॥

१. M. reads -वयम् for -द्वयम्. २. M. reads for this line—

‘ गायत्रीं च जपेन्नित्यं दद्याद्गौद्वयमद्वयम् ।

विप्राय दक्षिणां दद्याच्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयम्’ ॥,

Also the following line appears in M. before गायत्रीं च जपेत् &c.—

ब्रह्मकूर्चं ततः कृत्वा कुर्वाङ्गणतर्पणम् ।.

३. H. substitutes वा for च, while B. and D. omit सगोत्राज्जाता वा. ४. H. reads क्षत्तायामुपाडजाता and all others except A. and I. omit स्त्री. ५. We follow here A. I. and the text; while C. E. F. G. H. and J. read उपासु जातः क्षत्तायां and B. and D. उपासुजातः क्षत्तायां. The text substitutes कीर्तयते for कीर्तितः.

क्षत्रिय-वैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह—

क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।

प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् दद्याद्गोमिथुनद्वयम् ॥ ७ ॥

इति । स्पष्टम् ॥ ७ ॥

शूद्रस्य त्वल्पं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह—

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥ ७ ॥

इति । ननु—स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीर्गमने प्रायश्चित्तान्य-
न्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात्
न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

‘मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्तृषा-भगिनी-भागिने-

यी-गो-चण्डालीनामभिगमने तप्तकृच्छ्रम्’ ।

इति । तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ
द्रष्टव्यम् । यत्त्वद्भिरसोक्तम्—

‘पतिता-ऽन्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

१. K. and L. read ऽपि वा for यदि. २. M. reads गोमिथुनं तथा for
गोमिथुनद्वयम्. ३. M. omits वा. ४. M. reads दद्याद्गोमिथुनं तथा for चतुर्गो-
मिथुनं ददेत्; while B. C. D. E. F. and H. substitute ददन् and K. and
L. चरेत् for ददेत्. ५. B. and D. omit.—

प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्चित्तात्
न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

‘मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-स्तृषा-भगिनीना-

भिगिनी-गो-चण्डालीनामभिगमने,

and substitute तप्तकृच्छ्रम् for तप्तकृच्छ्रम्. ६. C. E. F. and H. add
तत् before यथा and G. and J. read तथा च for यथाह. ७. G. omits -गो-.

इति । तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्
प्राङ्निवृत्तस्याशक्तस्यावगन्तव्यम् । शक्तस्य तु मासोप-
वासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनो-
क्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण मासोपवाससमानत्वादयमेव
विषयः । यदपि शङ्केनोक्तम्—

‘अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।

तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन वा ॥

कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते ।

चान्द्रायणेन शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन च’ ॥

(शं. स्मृ. १७-१९-२०)

इति । एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषय-
व्यवस्थापूर्वकं पक्षद्वयमाह—

‘चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानाद्वैन्दवद्वयम्’ ॥

(य. स्मृ. ६. ७)

इति । एतच्चोभयं रेतःसेकपर्यन्तसकृद्गमनविषये । यतु
गौतमेनोक्तम्—

‘अन्त्यावसायिनीगमने कृच्छ्राब्दः । (३८)

अमत्या द्वादशरात्रम्’ । (३९)

(गौ. स्मृ. २४. ३८-३९)

१. B. D. E. G. H. and J. read मूलवचनस्य for मूलवचनोक्तस्य and for the same C. F. read मूलवचनोक्तकृच्छ्रस्य; while J. has the marginal reading मूलवचनोक्तस्य. २. B. D. I. and J. substitute वा for च. ३. H. omits this Śloka.

‘चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।

कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानाद्वैन्दवद्वयम्’ ॥

४. I. reads कृच्छ्राब्दम्.

इति तत्राब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रं तु
सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यद्विरसोक्तम्—

‘अन्त्यजानां तु गमने भोजने च प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्याद्गवानद्विराऽब्रवीत्’ ॥

(अं. स्मृ. ९. १९)

इति तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठे-
नोक्तम्—

‘द्वादशरात्रमभ्यक्षो यो द्वादशरात्रमुपवसेत् । (३८)

अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । (४०) एतेनैव चाण्डा-
लीव्यवायो व्याख्यातः’ । (४१)

(व. स्मृ. २३. ३८—४१)

इति एतदपि बृहद्यमोक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम् ।
यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

‘यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजापत्यानुपूर्वकैः’ ॥

(सं. स्मृ. १४९)

इति । प्राजापत्यतप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि प्राजापत्यानुपूर्व-
काणि । एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनु-
नोक्तम्—

१. B. and D. read प्रोक्ततप्तकृच्छ्र- for सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्र-; while C. and F. omit सुमन्तु-. २. B. and D. read आत्मजानां for अन्त्यजानां. ३. B. D. and G. omit द्वादशरात्रमभ्यक्षो. ४. G. reads विशुद्ध्येत for विशु-
द्धयेत. ५. C. F. and G. read प्राजापत्य-तप्तकृच्छ्राणि for प्राजापत्य-
तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्राणि and I. omits both. ६. B. and D. substitute यच्च
and G. तच्च for यदपि.

‘येत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद् द्विजः ।

तदे भैक्षभुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७८)

इति । वृषली चण्डाली । तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘चण्डाली बन्धकी वेद्या रजःस्था या च कन्यका ।

ऊढा च समगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः’ ॥

इति तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्—

‘रेतःसिकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सह्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५८)

इति याज्ञबल्क्येनापि—

‘सखिभार्या-कुमारीषु स्वयोनित्वन्यजासु च ।

संगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २३१)

१. C. E. F. I. and J. read यः for यत्. २. All, except A. and the text substitute -सेवनं for -सेवनाद्. ३. Except A. and the text all read स for तत्. ४. I. reads या च समगोत्रेण for च समगोत्रेण. ५. The text reads स्वयोनीषु for स्वयोन्यासु. The commentators Rāghavānanda and Rāmachandra read स्वयोनीषु. ६. J. reads गुरुतल्पं सप्त विदुः for गुरुतल्पसमं स्मृतम्. ७. I. reads स्वजातासु for स्वयोनिषु. ८. H. reads स्वगोत्रासु for संगोत्रासु; while B. and D. omit this and the next five lines:—
संगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २३१)

इति एतच्च पञ्चाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्—

‘गुरुतल्पव्रतं कुर्वाहेतः सिकृत्वा स्वयोनिषु ।

सह्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्—

‘रेतः सिकृत्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्यजासु च ।

इति एतच्च पक्षोभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्—

‘गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्वैतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।

सहयुः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च’॥

(म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्—

‘वैतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्यजासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते’॥

(य. स्मृ. ९. ४१)

इति एतच्च संवत्सराभ्यासविषयम् ॥ ८ ॥

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकम् । तस्यातिपातकेषु पाठात् । तथा-
प्यगम्यागमनावान्तरभेदेवदत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्रा-
दिगमने प्रायश्चित्तमाह—

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।

एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ॥५॥

चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्रच्छेदेन शुद्ध्यति ॥

इति । मातरं जननीम् । इतरासां मातृणां—

‘पितृदारान् समारुह्य’ ।

(य. स्मृ. १०. २१)

१. H. and J. read प्रज्ञाभ्यास- for पक्षाभ्यास- and for the same G. reads प्रज्ञानाभ्यास-. २. C. E. F. G. H. and J. read यमेन for मनुना, but the next quotation is from Manu. ३. I. reads -भेदप्रसङ्गात् for -भेद-
वत्. ४. J. omits नाच्चादि-. ५. M. reads गच्छेत्तु भगिनीं पुत्रिकां for
गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां. ६. B. D. and J. read एतास्तु for एतास्तु and M.
reads त्रीन् कृच्छ्रान् for त्रीणि कृच्छ्राणि.

इति वक्ष्यमाणत्वात् । भग्न्येकोदरा । तस्या एव मुख्य-
त्वात् । तथा स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र त्रीणि
प्रायश्चित्तानि । प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्र-
च्छेदस्तृतीयम् । एतच्च मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् ।
मैथुनं चाष्टविधम्—

‘स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यमाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यभेदेवाष्टलक्षणम्’ ॥

(ब्र. वै. पु. २. १९. २६-२७)

इति स्मरणात् । तत्रायं व्रतमल्पत्वात् अप्रवर्तकस्मरणादिप-
ञ्चविधापराधविषयम् । द्वितीयं तु पूर्वस्माद् गुरुत्वात् प्रवर्तक-
संकल्पाध्यवसायविषयम् । तृतीयं त्वतिमहत्त्वात् क्रियानिर्वृति-
विषयम् । ननु—मोहित इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदम् ।
तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न सम्भवतः—इति चेत् । मै-
वम् । मदान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति
सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्वा मातेयमिति ज्ञाते अपि प्रत्य-
वायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । न
च—मातरि भगिन्यां च समानं प्रायश्चित्तमभ्युक्तमिति वाच्यम् ।

१ H. reads -निवृत्तिः; and I. -निवृत्तिः for -निवृत्तिः. २. All, except A. and I. read -महत् for -महत्त्वात्; while I. substitutes क्रियानिर्वृतिः for क्रिया-
निर्वृतिः. ३. B. and D. substitute मैवम् for मैवम्; while C. E. F. G. H.
and J. omit मैवम्. ४. J. reads महान्ध- for महान्ध-; while C. E. F. G.
and H. omit मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् ।
यद्वा. ५. I. substitutes उक्तम् for अभ्युक्तम्.

भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्रच्छेदोत्-
रकालकर्त्तव्यं मनुराह—

‘स्वयं वा शिश्र-वृषणावृत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्वगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०४)

इति । उशाना अपि—

‘खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पमः सवृषणं शिश्र-

मुत्कृत्य नैर्ऋतीं दिशमञ्जलिनाऽऽदाय ब्रजे-

दा निपातात् पूतो भवतीति’ ।

(उ. स्मृ. १. १९)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

क्षुरेण शिश्र-वृषणावृत्कृत्यादायावेक्षमाणो ब्रजेत्’ ।

इति । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबद्ध्यते तत्रैवा-

मरणान्तं तिष्ठेत् । तदाह वसिष्ठः—

‘सवृषणं शिश्रमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो

गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदा प्रलयम्’ ।

(व. स्मृ. २०. १३)

इति । अज्ञानकृताभ्यासा-ज्ञानकृतसकृज्जननीगमनेऽपि ।

पूर्वोक्तादधिककलेशोत्पादकं व्रतविशेषं वसिष्ठ आह—

‘निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्र-

भृत्यात्मानमवदाहयन् पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

(व. स्मृ. २०. १४)

१. E. and I. omit -काल-. २. I. omits पूतो भवतीति. ३. Except A. and I. all omit आदाय. ४. The text reads उद्धृत्य for उत्कृत्य. ५. R. C. D. E. F. G. H. and J. read आ प्रलयात् and I. आ प्राणविमोक्तान् for आप्रलयम्. ६. All, except H. and I. read अभ्यासे for अभ्यासा-. ७. For this Sūtra the text reads :—

‘निष्कालको वा घृताभ्यक्तस्तमां सूर्मा परिव्रजेन्मरणम्’ ।*

इति । के शिरेस्यवस्थिता अलकाः केशाः कालकाः ।
निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः । मुण्डितशिरा
इत्यर्थः ।

ननु—अस्य बन्धस्य कामकृतसकृद्गमनविषयत्वे ततोऽभ्यधि-
कल्लेशप्रदस्य बधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं
न स्यादिति चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवेषदार्द्रत्वातिगुण्णत्वा-
दिभेदेन चिर-क्षिप्रदाहिनो बन्धभेदस्य कल्पनीयत्वात् । यत्तु
शिश्नच्छेदादेवधात् न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरण-
मन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं तत्रोभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषय-
व्यवस्था कल्पनीया । तदाह । मनुः—

‘गुरुतैल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्त्वप्यादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना च विगुहयति ॥

स्वयं वा शिश्न-वृषणानुस्कृत्याधाय चाञ्जली ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

१. In this Samāsa I. has made several mistakes. २. H. reads -ऽप्यधिक-
for -ऽभ्यधिक-. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read गुरुतल्पगो ऽभि-
भाष्यैनः. ४. C. E. F. and J. read तप्ते स्वप्स्यादयोमये, B. and D. read
तल्पे सुस्वार्द्रगोमये and G. तप्ते सुस्वार्द्रगोमये. ५. The text reads स्वाश्लिष्येत
for वाऽऽश्लिष्य. ६. B. and D. omit this and the next eight lines.—

‘स्वयं वा शिश्न-वृषणानुस्कृत्याधाय चाञ्जली ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादजिह्मगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०३—१०४)

इति । यमोऽपि—

‘गुरुशरावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।

ज्वलन्तीमायसीं शब्दां संविधोगुरुतल्पगः ॥’

सूर्मा ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना च विगुहयति ।

(य. स्मृ. ५।४१)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘तप्तेऽथः शयनं सार्धमायस्या बोधिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोष्णं वृषणी नैर्ऋत्यां वोस्त्वजेसनुम् ॥’

इति । यमोऽपि—

‘गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।

ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥

सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विगुह्यति’ ।

(य. स्मृ. ५. ४३—४४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम् ॥

(या. स्मृ. ३. २५९)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘गुरुतल्पी शिलां तप्तमायसीं वा स्त्रियं विशेत् ।

उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥

मरणाय तदा पद्भ्यां प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम् ।

शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥

ह्यापयन् गुरुतल्पी वा तप्ते चैवायसे स्वपेत् ।

समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्णायसीं नरः’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ३७—३९)

इति ।

‘तप्ते लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत । सूर्मीं

ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्येत् । लिङ्गं वा सवृषण-

मुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजि-

ह्ममा शरीरनिपातनात् । मृतः गुह्यति’ ।

१. C. F. G. H. and J. read शयेन् for स्वपेत्. २. I. omits this line:—
उत्कृत्य वृषणौ वापि धारयेदञ्जलौ स्वयम् ॥.

३. All, except I. and J. insert इति before this line. Thus they show
that this and the next one line are from some author other than Angirā.

इति । बौधायनोऽपि—

‘गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत । (१३)

ज्वलन्तीं वा सूर्मीमाश्लिष्यात् । (१४) लिङ्गं

वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणा-

प्रतीच्योरन्येतरण गच्छेदा निपातात् ।

(बौ. स्मृ. १. १. १३. १५)

इति । नत्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलोहशयनम् । स्त्रिया
श्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम् । आत्मना श्रोत्साहितायां
तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि ॥ १ ॥

जननीगमनेऽभिहितं यत् प्रायश्चित्तं तत् तद्गुणिनीगम-
नेऽप्यतिदिशति—

मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेदूनि कर्त्तनम् ॥ १० ॥

इति । एकमिति सामान्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ वसिष्ठो-
क्तं व्रतद्वयमवगन्तव्यम् । मेदूनि कर्त्तनेन मरणपर्यन्तव्रत-
मुपलक्ष्यते । न च— जननी-तद्गुणिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति
शङ्कनीयम् । जनन्यामकामकृते तद्गुणिन्यां कामकृते च
समानत्वसम्भवात् । उपरितनवचनेन तु ‘अज्ञानेन’—इति विशेष-
णदेतस्य वचनस्य कामकृतक्रियस्वमवगम्यते ॥ १० ॥

१. The text reads अन्तरेण for अन्यतरेण. २. M. reads:—

मातृष्वसृगमे चैव आत्ममेदूनि कर्त्तनम् ।;

while K. and L. read -निकृन्तनम् for -निकर्त्तनम्. ३. B. D. G. I. and
J. read. साम्यातिदेशात्, I. substitutes यथोक्तं for वसिष्ठोक्तं. ४. C.
and F. read आकृतस्य for एतस्य.

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयेम् ।

दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥११॥

इति । गवोर्धेनु-वृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनम् । दशसङ्ख्याकं गोमिथुनं दशगोमिथुनम् । विंशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु—याज्ञवल्क्येन मातृष्वसृगमने गुरुतल्पव्रतमतिदिष्टम्—

‘पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः’ ।

(या. स्मृ. ३. २३२—२३३)

इति । बाढम् । कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्व-
वाक्ये दर्शितम् । चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एत-
देवाभिप्रेत्य हारीत आह—

‘पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृ-मातृष्वसृ-पितृ-
ष्वसृगमने कन्या-सगोत्रा-स्वस्त्रीयागमने
भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्’ ।

(हा. स्मृ. २३. ११.)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘एवं मातुलानी-मातृष्वसृ-स्नुषा-दुहितृग-
मने तथाऽऽचार्यदुहितरि चान्द्रायणम्’ ।

१. M. reads अज्ञानात्तां तु for अज्ञानेन तु. २. K. and L. read -त्रयम् for -द्वयम्. ३. I. reads व्रतमिति निदिष्टम् for व्रतमतिदिष्टम्. ४. II. omits -स्वस्त्री-
या-, we think it better to omit either -स्वस्त्रीया- or भागिनेय as both
the words convey the same sense.

इति । बृहद्येमो ऽपि—

‘चण्डालीं पुत्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम् ।

माता-पित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरण्यगताम् ॥

मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ।

शिष्यभार्यां गुरोर्भायां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’

इति । चतुर्विंशतिमते ऽपि—

‘पितृष्वसा मातुलानीं श्वश्रुर्मातृष्वसा तथा ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥’

इति । यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणद्वयं
विंशतिगावश्चाभिहिताः तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमन-
विषयत्वात् । एकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव
निवृत्तौ योजनीयत्वान्न कोऽपि विरोधः । यदपि चतुर्विंशति-
मतेऽभिहितम्—

‘पितृव्य-भ्रातृभार्या च भगिनीं मातुरेव च ।

श्वश्रुमारुह्य धोत्रीं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥’

इति यदेपि संवर्त्तेनाभिहितम्—

‘भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

(सं. स्मृ. १५९)

१. I. reads -मनुः for -यमः. २. B. and D. substitute मत्तां for भार्यां and
for the same G. reads मातां. ३. B. C. D. E. F. and H. omit this
line and the following quotation :—

इति यदपि संवर्त्तेनाभिहितम्—

‘भगिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

(सं. स्मृ. १५९)

इति ।

४. The text reads मातुलसुतां for मातुरासां च. ५. The text reads
एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा for एता गत्वा स्त्रियो मोहात्.

इति एतदुभयारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात्प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तमाह—

पितृदारान् समारुह्य मातुरासां तु भ्रातृजाम् ।

गुरुपत्नीं स्नुषां चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ १३ ॥

मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धयते नात्र संशयः ॥ १४ ॥

इति । पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्या असवर्णाश्च । मातुरासा मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता । गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे । तथा च मनुः—

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चात्रेण स विप्रो गुरुरुच्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः । तच्च मनुनैवोक्तम्—

‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा’ ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

१. G. and M. read च for तु. २. M. reads दद्यात् for दद्यात्. ३. I. reads क्रियां for क्रियाः. ४. Except A. I. and the text all substitute तथा for तया.

इति । व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरून् सर्वान् संगृह्य दर्शयति—

‘गुरुवो मातृ-पितृ-पत्याचार्या विद्यादातृ-ज्येष्ठ-
भ्रातृ-ऋत्विजो भयत्रातात्रदाता च’ ।

इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात् तद्व्यतिरिक्ताचार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुशब्देन विवक्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सदक्षिणं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।

गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते’ ॥

इति । विष्णुस्मृतावपि—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि । (१)

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन’ ॥ (२)

(वि. स्मृ. ३४. १-२)

इति । यत्तु शङ्केन—

‘अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः । (१)

एकैकालं समभ्रानो वर्षे तु द्वादशे गते । (२)

१. B. and D. omit विष्णुस्मृतावपि and the first Sūtra of the next quotation :—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।

२. I. reads -शायी for -शायी and C. F. H. and J. substitute जटाधारी for जटाधारी. ३. The text reads एकं कालं for एककालं; while all, except A. read समभ्रान्यै and the text समभ्रानो for समभ्रानो.

रुक्मस्तेयी सुरोपश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्रैमे' ॥ (३)

(शं. स्मृ. १७. १-३)

इति तत् सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् ।

यच्च संवर्त्तेनोक्तम्—

‘पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।

भगिनीं मातुरोसां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम् ॥

एतास्तिष्ठः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्’ ।

(सं. स्मृ. १५९)

इति तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादवाग् द्रष्टव्यम् । यच्च
याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २६०)

इति एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्र-
जातीयगुरुभार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णी
व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितत्रैमासिकं-
चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च व्याघ्रेणोक्तम्—

१. The text reads सुरोपायी for सुरोपश्च. २. The text reads च ये for
स्त्रिये. ३. The text reads मातुलसुतां for मातुरोसां वा. ४. Except H. and
the text all read प्राजापत्यं for प्रायश्चित्तं. ५. G. substitutes समं वा
and J. सामान्य- for समा वा. ६. A. reads यच्च व्याघ्रेणापि—

यदा तु गुरुपत्नी च सवर्णा व्यभिचारिणीम् ।

अबुद्धिपूर्वं गच्छति प्राजापत्यं तदाऽऽचरेत् ॥

तदा वेदजपसहितचान्द्रायणं कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । इति । यम्
पुनस्तेनैवोक्तम् for यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णा व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं
गच्छति तदा वेदजपसहितं त्रैमासिकं चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च
व्याघ्रेणोक्तम्.

७. B. C. D. E. F. H. and J. omit त्रैमासिक-.

‘कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्र क्षत्त्रियागमने गुरोः’ ॥

इति तत्र बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते
अतिकृच्छ्रः । तथा प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः । स्वेनैव प्रोत्सा-
हितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव ।
यथाऽऽह देवलः—

‘मत्या गत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां वार्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः’ ॥

इति । अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।
सकृद्गत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं
द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु जातूकर्ण्यः—

‘गुरोः क्षत्रसुतां भार्या पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
वृषणमात्रमुत्कृत्य शुद्धयेज्जीवन् मृतश्च सः’ ॥

इति । वैश्यायां बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्व आह—

‘तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः ।
भार्या वैश्यां सकृद् गत्वा बुद्ध्या मासं चरेत् द्विजः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः ।
अभ्यासे लिङ्गस्याग्रच्छेदः कार्यः । तथाह लौगाक्षिः—

‘गुरोर्वैश्यां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुद्ध्यति किल्बिषात्’ ॥

इति । अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतत्त्वप्राय-
श्चित्तं तदेव बहुशोभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अनुद्धिपूर्वके सकृ-
द्व्रमने प्रजापतिराह—

‘पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च ।

वैश्यां भार्या गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४०)

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । तथा
प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्र-
मिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचर्याचरणम् । तदाह
हारीतः—

‘अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।

स षडङ्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरेद् यावदायुषम्’ ॥

(हा. स्मृ. २१. २९)

इति । शूद्रागमने बुद्धिपूर्वे जाबालिराह—

‘अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रम् । तथैव
प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराक
इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्त्तव्यम् ।
तथाऽऽहोपमन्युः—

‘पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा सञ्चरेद् द्वादशीः समाः’ ॥

१. G. reads न नाश्नीयात् for तु नाश्नीयात्. २. Except A. and I. all read ब्रह्मचर्यरक्षणम् for ब्रह्मचर्याचरणम्. ३. All, except A. and J. read चरेत्तावदायुषसङ्ख्यः for ब्रह्मचर्यं संचरेत्तावदायुषम्. H. also reads the same, but it has the correct reading in the margin. ४. I reads अनुद्धात्मा for स दुष्टात्मा; while except A. and I. all read द्वादशं for द्वादशीः.

इति । अज्ञाने दीर्घतमा अह—

‘प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।

गुरोः शूत्रां सकृद् गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः’ ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । तथा प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ।

हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये’ ॥

(म. स्मृ. ११. १०६)

इति । साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्तीत्याह व्याघ्रेः—

‘जात्युक्तं पारदार्यं वा गुरुतल्पत्वमेव च ।

साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च’ ॥

इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—

‘माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्व-सखि-शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ।

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।

औसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ७३-७५)

इति तदेतदकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च द्रष्टव्यम् । यच्च वसिष्ठेनोक्तम्—

१. H. reads नास्ति व्याघ्रवचनम् for नास्तीत्याह व्याघ्रेः. २. I. reads मातृष्वसा च श्वश्रूष for माता मातृष्वसा श्वश्रूः. ३. B. and D. read आत्मा for आसाम्.

‘सैखि-सयोनि-सगोत्र-शिष्यभार्यासु
स्तुषायां गवि गुरुतल्पसमानम्’ ।

(व. स्मृ. १. २३)

इति यच्च मनुनोक्तम्—

‘गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च’ ॥
(म. स्मृ. ११. १७०)

इति यदपि व्याघ्रेण—

‘आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।
आचार्यस्य च राज्ञेश्च भार्या प्रव्रजितां तथा ॥
नर्पेर्षीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च ।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत्’ ॥

इति संवर्त्तेनपि—

‘पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्’ ॥
(सं. स्मृ. १५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि—

‘पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्तुषामपि ।

१ This Sūtra does not appear in Bombay, Calcutta and Benares editions of the text, but it is found in the MS. copy. For this Sūtra I. reads the following śloka :—

‘सखी-स्वयोनि-सगोत्र-शिष्यभार्या-स्तुषासु च ।

कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः’ ॥.

२. B. D. and H. read गोष्ठः for राज्ञः. ३. C. and F. have made several mistakes here. I. and J. read धर्मी for नर्पेर्षी. ४. G. reads भ्रातृभार्यागमे and I. भ्रातृभार्यागमे for भ्रातृभार्यागमे. ५. The text reads तस्यान्वा निष्कृतिर्न च for निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्.

मातुः सपत्नीं भगिनीम् आचार्यतनयां तथा ॥
 आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छेत्सु गुरुतल्पगः' ।
 (या. स्मृ. ३. २३२-२३३)

इति तान्येतानि वचनानि नारदवचनव्यवस्थापनीयानि ।
 यानि तूक्तविषय एव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि
 तानि सम्बन्धकनीयेस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्ब-
 न्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना प्रदर्शितम्—

‘पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः ।
 तद्भगिन्यश्च मातृष्वसारः । *भगिनीसपत्न्यश्च
 भगिन्यः । तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा स-
 ड्ढकारणानि कृत्वा ज्याज्याः पतिताश्च भवन्ति’ ।

इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं
 सिद्ध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य संवर्त्त आह—

‘गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।
 तस्या दुहितरं चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥ (१५६)
 सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।
 गच्छेन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुद्ध्यति ॥ (१५७)
 सखिभार्या समारुह्य श्वश्रू चैव हि मानवः ।

*एतान्येव सूत्राण्याचारकाण्डे अन्यथा पठितानि (अ. २, पृ. ६४)
 द्रष्टव्यानि ।

१. Except A. and I. all read सम्बन्धगरीयस्त्वम् for सम्बन्धकनीयस्त्वम् ।
 The former seems to be incorrect. २. Here also all except A. and I.
 read-गरीयस्त्वम् for-कनीयस्त्वम्. ३. B. and D. read भगिन्वश्च भगिनीसप-
 त्न्यश्च भगिन्यः and E. G. and J. भगिन्वश्च जननीसपत्न्यश्च भगिन्यः. ४. Except
 A. and the text all read स्वसुतां for स्वसारं. ५. The text reads—

मातुलानीं सनाभिं च मातुलस्वारमजां स्नुषाम् ।

६. The text reads एता गत्वा for गच्छेत्सु. ७. For this śloka the
 text reads :—

सखिभार्या कुमारी च श्वश्रूः सखिभार्या तथा ।
 स कुर्वीत प्राकृतं कृच्छ्रं तं सखायं पश्येत्तनीम् ॥

अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥ (१६२)
 कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्' । (१६१)
 (सं. स्मृ. १५६-१६२)

इति । सुमन्तुरपि—

‘मातृपितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गो-च-
 ण्डालीगमनेषु तप्तकृच्छ्रद्वयं सान्तपनं च’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘भ्रातृश्चैव कनिष्ठस्य भार्या गत्वा तु कामतः ।
 सान्तपनं प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥
 मातुश्चै स्वलियां गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।
 तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ॥
 गुरोर्दुहितरं* गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
 भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 मातुलस्य† सुतां गत्वा पितुश्च स्वलियां तथा ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ॥

* इयं च गुरोर्दुहिता पेरण विवाहिता अविवाहिता वा चेत् तस्यां
 गमने दोषः । नतु स्वभार्यात्वं प्राप्तायाः । गुरुणा दीयमानाया गुरुक-
 न्याया अपि विवाह्यत्वस्यान्यत्राभिधानात् ।

† मातुलसुतापि स्वविवाहिता चेन्न दोषः । यद्यपि मातुलकन्यापरि-
 णयनं कैश्चिन्निषिद्धं तथापि दाक्षिणायानां तन्न दोषावहमिति श्रुति-
 स्मृत्यनुज्ञातत्वेन बहुभिः प्राचीनैर्निरूपितमित्यलं पल्लवितेन ।

१. B. D. and H. read मातृष्वसृता-भगिनी- for मातृपितृष्वसृ-स्नुषा-
 भगिनी. २ H. omits the following :—

* * * प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ॥

मातुश्चै स्वलियां गत्वा * * * * १.

and J. reads सान्तपनं तु कुर्वीत. ३. I. reads मातुलस्य स्त्रियं for मातुश्चै स्वलियां.

मातुश्च स्वस्त्रियस्यैव भ० श्रीं गत्वा तु कामतः ।
 पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 दौहित्रीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ॥
 चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषितम् ।
 आचार्यस्य पराकं तु ब्रौधायनवचो यथा ॥
 सम्बन्धिनः* स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
 विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ॥
 व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादं तु समाचरेत् ।
 सखिभार्यां समारुह्य ज्ञाति-स्वजनयोषितम् ॥
 स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं ततः पुनः ।
 कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 पतितां तु द्विजो गत्वा तदेव† व्रतमाचरेत् ।

इति । अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरव-लाघवे परी-
 क्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्वा अभ्यासाऽनभ्यासादिविषयत्वं
 योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने
 व्याघ्रोक्तं द्रष्टव्यम्—

'ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादर्थमेव प्रमादतः ॥
 अर्थमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्रतौ ।
 अर्थमर्थं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

* सम्बन्धिनः उक्तातिरिक्तसम्बन्धवन्तः ।

† 'तदेव' यत्तस्याः पतिताया उक्तं प्रायश्चित्तं तदेव चरेदिति भावः ।

१. B, D, E, G, H, and J, read पादं कुर्यात् for पादकृच्छ्रं; while C, and F, substitute परम् for पुनः. २. I, reads ब्राह्मोक्तं for व्याघ्रोक्तं.

एतद् व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तमर्धमेव च' ॥

इति । कण्वोऽपि—

‘गूढदारां गतो विप्रो ह्यतिकृच्छं समाचरेत् ।

चान्द्रायणं विशो राज्ञः समं च ब्राह्मणव्रतम्’ ॥

इति । यदि चै ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण निर्विष्टं तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रष्टव्यम् । व्याघ्रवचनात्—

‘विप्रेण वै निर्विष्टाश्चेत्चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।

क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तामु गतश्चरेत्’ ॥

इति । अयमेव न्यायः क्षत्रियादिपरिगृहीतास्वपि द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभार्या गूढां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।

‘ब्राह्मणश्चेदपेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्त-
धर्मकर्मणः कृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः’ ।

(व. स्मृ. २१. १६)

* अपेक्षापूर्वं अज्ञानतः । कश्चित् ‘निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः’ इति दृश्यते । परमिदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति ।

‘एतद् व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।

अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तमर्धमेव च’ ॥

इति व्याघ्रवचने अनिवृत्तधर्मकर्मण एव अधिकप्रायश्चित्ताभिधानात् ।

१. I. reads अधमेषु च for अर्धमेव च. २. I. reads गूढदारागतो. ३. H. and I. omit च. ४. I. reads निर्विष्ट for निविष्ट. ५. I. reads जैवातिविष्टाः for-ण वै निविष्टाः. ६. I. reads द्रष्टव्यम् for द्रष्टव्यः. ७. A. reads अपेक्षापूर्वं for अपेक्षापूर्वकं. ८. The text reads अनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः.

इति । इदमबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वे तु द्विगुणम् ।

‘अर्धमेव प्रमादतः’ ।

(व्याघ्रवचनम्)

इति लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं
तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः?—

‘विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे ।

तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव सङ्गमे’ ॥

(प्र. स्मृ. ३. ६९)

इति प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम
आह—

‘वर्षे द्वे परदारेषु त्रीणि श्रोत्रियदारके’ ।

(य. स्मृ. ९. ११)

इति । प्रातिलोभ्येन परदारगमने संवर्त्त आह—

‘कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति’ ॥

(सं. स्मृ. १६६-६७)

१. I. omits तु. २. The text reads :—

‘कथञ्चित् ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्य एव वा ।

गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥

ब्राह्मणी शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं स्मृतम्’ ॥

३. C. and F. omit this and the next one line:—

गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।

इति । एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये
वधस्मरणात् । तथा च वसिष्ठः—

‘गूढश्चेद् ब्राह्मणीमेभिगच्छेद्दीरणैर्वैष्टयित्वा* गूढ-
मग्नौ प्रास्येत् । (१) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं
कारयित्वा सर्पिषा^१भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य
महापथमनुसंत्राजयेत् । (२) पूता भवतीति
विज्ञायते । (३) वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत्
लोहितदर्भैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । (४)
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-
षाभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनु-
संत्राजयेत् । (५) पूता भवतीति विज्ञायते ।
(६) राजन्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् शरपत्रै-
र्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । (७) ब्राह्म-

* वीरणैः उशीराङ्कुरैः गूढं वेष्टयित्वाग्नौ प्रास्येत् । महापथं राजमार्गं
अनुसंत्राजयेत् भ्रामयेदित्यर्थः । इदं च मस्या गच्छतो दण्डरूपं प्राय-
श्चित्तम् । अमत्या चेत् द्वादशवार्षिकानुवृत्तौ वृद्धप्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘गूढस्य ब्राह्मणीं मोहाङ्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।

पूर्णमेतद्धृतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा’ ॥

इति । ‘एतत्’ पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकम् । एवमेव क्षत्रियादीनां
मत्या ब्राह्मणीमभिगच्छतां वसिष्ठोक्तं प्रायश्चित्तम् । अमत्या तु इदमुक्तमेव
द्वादशवार्षिकं पादहान्या वर्णक्रमेण देयम् ।

‘पादहान्याऽन्यवर्णां गच्छतः सार्ववर्णिकम् ।

प्रायश्चित्तमिदं देयमगम्यागमनैः क्रमात्’ ॥

इति वृद्धप्रचेतसोक्तेः ।

१. All, except A. and the text read उपगच्छेत् for अभिगच्छेत्; while
B. C. D. and F. substitute तु for चेत्. २. The text reads समभ्यज्य for
अभ्यज्य. ३. I. reads कृष्णखरम् for गौरखरम्.

ण्याः शिरसि वपनं कायित्वा सर्पिषाभ्यज्य-
नग्रां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् ।
(८) पूता भवतीति विज्ञायते । (९) एवं
वैश्यो राजन्यायाम् । (१०) शूद्रश्च राजन्य-
वैश्ययोः । (११)

(व. स्मृ. २१. १-११)

इति । स्वैरिणीगमने शङ्ख-लिखितावाहतुः—

‘ स्वैरिण्यां* वृषण्यां चावकीर्णः सचैलं स्नातै
उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां चतुर्थ-
कालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां
त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां
व्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात् ’ ।

इति । बन्धकीगमने षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘ ब्राह्मणो बन्धकी† गत्वा किञ्चिद्दद्यात् द्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चैलकम् ॥

* पतिं हित्वा याजन्यं पुरुषं गच्छति तस्याः चतुर्थपुरुषपर्यन्तं स्वै-
रिणीति संज्ञा समनन्तरस्मृत्यन्तरवचनेन ।

† ‘ बन्धु बन्धने ’ इत्यस्माद्धातोर्बध्नाति मनोज्ञेति बन्धकी । या
पतिं त्यक्त्वाऽन्यान् पञ्च तदधिकान्वा पुरुषानाश्रयति सा बन्धकीत्ययमत्र
विशेषः स्वैरिण्याः । तत्र ब्राह्मणजातीयबन्धकीगमने ब्राह्मणः किञ्चित् सु-
वर्णादिकं दद्यात् । राजन्य-वैश्य-शूद्रजातीयबन्धकीगमने धनुर्वस्त्रमु-
दकुम्भश्च क्रमेण देयः । इदं ब्राह्मणस्यैव प्रायश्चित्तम् । न क्षत्रियादी-
नाम् ।

१. The text substitutes श्वेतखरम् for रक्तखरम्. २. II. reads सचै-
लस्नात and I. सचैलस्नान for सचैलं स्नात. ३. I. reads दद्यात् । ब्राह्मणो
वैश्यायां for दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायां and -कालाहारी for -कालाहारो.

गूत्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।
 दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्याद् विप्राय भोजनम्' ॥
 इति । बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

‘चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्’ ।
 (य. स्मृ. ५. ३७)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ
 यद्विशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । तदाहो-
 शनाः—

‘गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तद्विगुणं चरेत्’ ।
 (उ. स्मृ. १. ३७)

इति । गूत्राणां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—
 ‘वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि
 चतुर्थकालसमये सक्तून् भुञ्जीत’ ।

इति । गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्—

‘गूत्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः’ ॥

इति । पुल्कस्यादिगमने संवर्त्त आह—

‘पुल्कसीगमनं* कृत्वा कामतो अकामतोऽपि वा ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किल्बिषात् ॥

* अत्रापि कामतः कृच्छ्रचान्द्रायणम् । अकामतः चान्द्रायणमिति
 हरदत्तादयो बहवः ।

‘कामतः कृतपापस्य अकामि हीनकं चरेत्’ ।

इति बृहदङ्गिरसोक्तिः ।

१. All, except A. and I. read यद्विशेषेण यत् प्रायश्चित्तम् for यद्विशेषेण
 प्रायश्चित्तम्. २. I. reads चतुर्थकाले सक्तुं भुञ्जीत for चतुर्थकालसमये सक्तून्
 भुञ्जीत. ३. The text reads तस्य पावनं परमं स्मृतम् for कुर्यात् ततो मुच्येत
 किल्बिषात्.

‘नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्’ ॥
(सं. स्मृ. १५०-१५१)

इति । यस्तु बृहत्संवर्तः—

‘रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्’ ॥
(बृ. सं. स्मृ. १. २७)

इति आपस्तम्बोऽपि—

‘म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्’ ॥
(आप. स्मृ. २. २६)

इति तदभ्यासविषयम् । यच्च शोतातपेन—

‘कैवर्त्ती रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रैकैकं शुद्ध्यति’ ॥
(शा. स्मृ. ३. ११)

इति । चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेषः । तद्वेतःसेकात्

१. Except A. and I. all read संवर्तेनोक्तम् for बृहत्संवर्तः ; while B. and D. omit यस्तु बृहत्संवर्तः and next line :—

रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।

२. B. and D. omit this line and the following question :—

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्’ ॥

३. All, except A. and I. substitute एतच्च for यच्च ; while H. reads शोतातपोऽपि.

प्राङ्निवृत्तिविषयम् । *कापालिकस्त्रीगमने यम आह—

‘कापालिकात्रभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्रोब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्’ ॥

(य. स्मृ. ५. १२)

इति । जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘ब्राह्मणीगमने कृच्छं गर्भे सान्तपनं चरेत् ।
राज्ञी गर्भे पराकः स्याद्वैद्योगर्भे व्यहाधिकम् ॥

गूत्रागर्भे द्विजः कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणव्रतम् ।
चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्’ ॥

इति । विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘विधवागमने कृच्छमहोरात्रसमन्वितम् ।
व्रतस्थागमने कृच्छं सपादं तु समाचरेत्’ ॥

इति । मुखमैथुने तूशनसोक्तम्—

‘यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत स
दुष्यति । (३१) प्राजापत्येन शुद्ध्यति’ । (३२)

(उ. स्मृ. २. ३१-३२)

इति । रजस्वलागमने संवर्त्त आह—

‘रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छो विशोधकः’ ॥

(सं. स्मृ. १६३)

* कापालिकाः कपालधारिणो वीरशैवापरपर्यायाः शैवाः । तज्जाती-
यां कापालिकीम् । कापालिकास्तावत् सुरा-मांसभोजिनो तामसाचाराः ।
भूत एव तेषामन्नं निन्द्यत्वेनोक्तं यमेन ।

१. B, D, E, and H. read कृच्छार्थम् for कृच्छावयम्; while J. reads—
ज्ञानात्कृच्छं समुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ।

२. B, and D. read विद्गर्भे तु for वैद्यगर्भे, C. and F. read द्विजगर्भे
व्यहाधिकम्. ३. The text reads अतिकृच्छं विधीयते for अतिकृच्छो विशोधकः.

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।

प्राजापत्यने शुद्ध्येत ब्राह्मणानां च भोजनात् ॥

(आप. स्मृ. २. १३)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।

सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽह्नि ॥

इति । शातातपोऽपि—

‘अनुदकमूत्र-पुरीषकरणे श्व-कौकस्पर्शने

सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च । रजस्व-

लाऽभिगमने चैतदेव’ ।

(शा. स्मृ. १. १९-२०)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘*रजस्वलादिव्यवाये शुक्रमृषभं दद्यात् कृष्णलिङ्गम् ।

(व. स्मृ. ०.०)

इति । मनुषि—

‘अमानुषीषु †गोवर्जमुदकयायामयोनिषु ।

रेतः सिकत्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

(म. स्मृ. ११. १७३)

* अत्र सर्वत्र रजस्वलागमनविषयकाणि वचनानि स्वस्त्रीविषयका-
णीति ध्येयम् । तत्रतत्रोक्तं प्रायश्चित्तं तस्यमेव गमने कर्तव्यत्वेनो-
पदिष्टं भवति । परस्त्रियां रजस्वलायां गन्तुः परस्त्रीगमनविषयकं रजस्व-
लाविषयकं चेति प्रायश्चित्तद्वयम् ।

† गोगमनस्य प्रायश्चित्ताधिक्यापानात् ‘गोवर्जम्’ इत्युक्तम् ।

१. I. reads श्व-पाक- for श्व-काक-. २. I. reads चैव तदेव for चैतदेव.
३. The text reads पुरुषः for गोवर्जेम्.

इति । गौतमो ऽपि—

‘उदकया गमने त्रिरात्रम्’ ।

(गौ. स्मृ. २४. ३२)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘रजस्वला-ऽवधूतादिगमने त्रिरात्रो-
पवासो घृतप्राशनं च कुर्यात्’ ।

इति । अत्र यानि ऽहास-वृद्धियुतानि तान्युभयेच्छाऽन्य-
तरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुतादिविवाहे
प्रायश्चित्तमाह मुमन्तुः—

‘पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां
समानार्थेयीं च विवाह्य चान्द्रायणं
चरेत् । परित्यज्ये चैनां विभूयात्’ ।

इति । शानातपो ऽपि—

‘मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(शा. स्मृ. ३. २३)

इति । बौधायनो ऽपि—

‘सगोत्रां चेदमत्योपगच्छेत् मातृवदेनां वि-
भूयात् । (३७) प्रजातां चेत् कृच्छ्रपादं

१. G. reads रजस्वलावधूनां गमने for रजस्वलाऽवधूतादिगमने. २. C. G. and I. omit च. ३. H. reads परित्यज्येनामन्यां विभूयात्; while B. and D. read परित्यज्येनां विभूयात्. ४. The text reads मातृषत् for मातृषत्. ५. B. D. and G. read प्राजापत्यं चरेत्, C. E. F. and H. प्रजातां चेत् and A. and I. प्रजातां चेत् for प्रजातां चेत्. ६. The text substitutes कृच्छ्रपादं for कृच्छ्रपादं.

चरित्वा-यन्म आत्म-नो मिन्दाभूत् पुनर-

ग्निश्चक्षुरदादिति एताभ्यां जुहुयात् ' ।

(बौ. स्मृ. २. १. १३७-३८)

इति । ननु—पितृष्वसृमुता-मातुलमुतयोर्विवाहस्य तत्प-
करणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धम्—इति चेत् ।
मैवम् । आसुरादिविवाहोद्देसुतायाः सापिण्डयनिवृत्त्या वि-
वाहोऽङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात् । ननु—गुरुत-
ल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्व्रतानि
स्मर्यन्ते । तत्राङ्गिराः—

‘महाव्रतं *चरेद्वापि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।

गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः’ ॥

(अं. स्मृ. ६. १३)

इति । सुमन्तुरपि—

‘गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनः† शाखां

* महाव्रतं द्वादशवार्षिकम् । तच्च —

‘अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः ।

एककालं समश्नीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापथ्य ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे ’ ॥

इत्यनेनोक्तम् ।

† कण्टकिनो वृक्षस्य शाखाम् । त्रिषवणः त्रिकालखायी । कचित्
‘कण्टकिनी’ इति ‘त्रिषवणी’ इति च पठ्यते ।

१. I. reads मिन्दाभूत् for मिन्दाभूत्. The former is quite incorrect. २. C. and F. read -विवाहोक्तं तयोरा निवृत्त्या for -विवाहोदाहृतायाः सापिण्डयानिवृत्त्या and for the same E. and I. read -विवाहोत्पन्नयोः सापिण्डयानिवृत्त्या. J. differs from E. and I. in substituting -उत्पन्नायाः for -उत्पन्नयोः. ३. I. reads विवाहाङ्गीकारेण. ४. B. D. G. H. and J. substitute गुर्वर्थे for गुर्वर्थे. ५. C. and F. read कण्टकिनि and E. and I. कण्टकिनी for कण्टकिनः.

परिव्रज्याधःशायी त्रिषवणो भैक्षाहारः पूतो
भवतीति । अश्वमेधावभृतस्नानेन वा' ।

इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं
तत्संयोगतारतम्यं चोपेजीव्य व्यवस्थापनीयानि ॥१२-१३॥

पश्वादिगमनस्य पितृदारादिगमनादेर्वाचीनत्वेन तत्राल्पं
प्रायश्चित्तमाह —

पशु-वेद्यादिगमने महिष्युष्ट्री-कपीस्तथा ।

खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥१४॥

इति । पशुरश्वादिः । वेदो भूतिः । तां जीवनहेतुतया र्ह-
तीति वेद्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वान्न मनुष्यैर्ग-
न्तुं योग्या तथापि केषुचिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः
सद्भावात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेद्यायां ग-
र्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण्व आह—

‘प्रसूतो यस्तु वेद्यायां भैक्ष्यगुडं नियतेन्द्रियः ।

शतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेतिं शुद्धताम्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्—

‘सर्वेषां पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।

शुनीं चैव द्विजो गत्वा *अतिकृच्छ्रं समाचरेत्’ ॥

* कचित् ‘जातिकृच्छ्रम्’— इति पठ्यते तथापि नायं कृच्छ्रविशेषः
कुत्राप्युक्तः ।

१. B. and D. read त्रिषवणो and I. त्रिषवण-. २. B. D. and I. substitute
वा for च. ३. H. substitutes अर्वाचीनस्त्वम् for अर्वाचीनत्वेन and omits तत्र.
I. reads अल्पत्वेन for अर्वाचीनत्वेन. ४. I. reads पशु-वेद्याभि- for पशु-वे-
द्यादि-. ५. B. D. E. F. H. and J. read महिष्युष्ट्र-कपीः and I. महिष्युष्ट्रीं
कपीं for महिष्युष्ट्री-कपीः. ६. B. D. and H. substitute खरीदिः and G.
खरीदिः for अश्वादिः. ७. G. substitutes भजति for भूतिः. ८. B. C. D.
E. G. H. and J. substitute संभाव्यत्वात् for सद्भावात्. ९. I. reads एव
शुद्धयति for एति शुद्धताम्.

इति । वेदविदस्तु तिर्यग्गमने कूष्माण्डकैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह
गौतमः—

‘अमानुषीषु गोवैर्जस्त्रीकृते कूष्माण्डैर्घृतहोमः’ ।

(गो. स्मृ. २३. ४०)

इति ॥ १४ ॥

पश्वन्तरेभ्यो गोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चि-
त्तमाह—

*गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददन् ।

इति । शुद्धयतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसे-
कात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने संव-
र्त्त आह—

‘नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा’ ।

(सं. स्मृ. १९९)

इति । आवृत्तौ जाबालिराह—

‘तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा परदारांस्तथैव च ।

इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते’ ॥

इति । बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते
दर्शितम्—

‘नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ।

* धरणीधरस्त्विदं पूर्वार्धमुत्तरार्धत्वेन उत्तरार्धं च पूर्वार्धत्वेन पठि-
त्वा सकृद्गमनविषयत्वेन व्याख्यातवान् ।

१. I. reads गोवर्जैः स्त्रीषु गमने for गोवर्जस्त्रीकृते. २. H. reads परवारात्
for परशारात् and for the same C. and F. read परशाराः. ३. II. reads
खर-गोगमनं for नरो गोगमनं.

इति । तत्रैव विषयेऽन्यन्ताभ्यासे विष्णुराह—

‘-कुर्यात् । (१) परदारगमने गोव्रतम्* ।

(२) गोगमने च । (३) तिर्यग्योनावाकाशे

ऽसु दिवा गोयाने चै सवासाः स्नानमाचरेत् ।

(वि. स्मृ. ५३. १-४)

इति । वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे
शङ्ख-लिखितावाहतुः—

‘तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैलं स्नातो यवसाहारं गोभ्यो

दद्यात् । गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्’ ।

इति । यथोक्तविशेषणविशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्ब-
न्धिन्यां गवि गौतम आह—

‘सखि-संयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि

च तर्पसमः । (१०) अवकर इत्येके’ । (११)

(गौ. स्मृ. २४. १०-११)

इति । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जानस्य
यम आह—

‘यदि गोभिः समायुक्तं गानमारुह्य वै द्विजः ।

मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

* गोव्रतं यमेनोक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. The text inserts च after परदारगमने. २. The text reads पुंस्ययोनौ for तिर्यग्योनौ. ३. I. omits च. ४. B. D. and I. read सखि-संयोनि-सगोत्र-
५. I. reads गुरुतर्पसमः । अवकीर्ण इत्येके for तर्पसमः । अवकर इत्येके
६. II. reads वाहनावस्थायां for वाहनेऽवस्थाय ; while G. reads वाहने वय-
स्थास्त्रियं. ७. G. reads तच्च for तत्र.

त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सैलं स्नानमाचेत् ।

गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विगुह्यति' ॥

(य. स्मृ. ९. ३-४)

इति । मनुरपि—

‘मैथुनं तु समासेव्य पुंसि *योषिति वा द्विजः ।

गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नाभमाचरेत्' ॥

(म. स्मृ. ११. १७४)

इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत् प्राजापत्यमुक्तं तदभ्यासविषयम् ।
सकृद्गमने त्विदानीमाह—

महिष्युष्ट्री-खरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्धयति ॥१५॥

इति । महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महि-
ष्युष्ट्री-खरीगामी । स एकोपवासेन शुद्धयति इति ॥ १५ ॥

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्याश्चण्डालसर्म्पके प्रायश्चित्तं
वक्तव्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र
तावत् पुरुषकर्तव्यमाह—

डामरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।

बन्दिग्राहे भयात्तौ वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥१६॥

* ‘पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्वयोषित्यपि’—इति सर्वज्ञनारायणः । ‘यत्र देशे कापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां + + मैथुनं च सेवित्वा’—इति कुलुभट्टः । ‘पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोनिषु’—इति राघवानन्दः । पुंसि योषिति पुंसो योषितश्चोपर्यन्यथा सह मैथुनं समाप्येत्यर्थः—इति नन्दनः ।

१. Except A. and the text all read सारोप्य for समासेव्य. २. H. L. K. and L. read अमरे and C. and F. डमरे for डामरे, but H. gives a marginal reading डामरे; while K. and L. substitute च for वा.

इति । डौमरः परसैन्यकृतोपद्रवादिः । समरः सेनयो-
र्युद्धम् । दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिना अशनाभावः । जनक्षयः
मारिकादेवतानिमित्तैः प्रचुरैः रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां
मरणम् । बन्दिग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः* । भया-
न्तिश्चोर-राजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आपत्सु पुरुषः
स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत । किन्तु तस्या
अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ॥ १६ ॥

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथ-
ञ्चिच्चण्डालसम्पर्के किं कर्तव्यमित्यत आह—

चण्डालैः† सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।

विप्रान् दशं वरान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत्॥१७॥

आकण्ठसम्मिमे कूपे गोमयोदककर्ममे ।

तत्र स्थित्वा निराहारा त्वंहोरात्रेण निष्क्रमेत्॥१८॥

सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।

त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत्॥१९॥

शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।

सुवर्णं पञ्चगव्यं च काथयित्वा पिबेज्जलम् ॥२०॥

* युद्धपराजितानां स्त्रियोऽपहत्य बलात् दासीकरणं बन्दिग्राहः ।
कारागारनिक्षेप इति केचित् ।

† 'चण्डालैः इति बहुवचनं श्वपचाद्यभिप्रायेण'-इति धरणीधरः ।

१. H. and J. read अनरः and C. and F. डमेरः for डामरः. २. B. D. E.
F. G. H. and J. read बाध्यादिः for उपद्रवादिः and for the same C. and F.
read भयादिः. ३. Except A. G. and I. all read दशावरान् for दश वरान्;
while C. and I. दश परान्. ४. M. reads एकरात्रेण for अहोरात्रेण. ५. M.
reads च for वा.

एकभक्तं चरेत् पश्चाद् यावत् पुष्पवती भवेत् ।

व्रतं चरति तद् यावत् तावत् संवसेते बहिः ॥ २१ ॥

इति । वरोन् 'वेद-वेदाङ्गवित्' (प. स्मृ.) इत्यादिप्रोक्त-
गुणविशिष्टान् । तादृशान् दशसङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं
कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवज्ज्ञेन निवेदयेत् । यद्वा 'चातु-
र्वेद्य' (प. स्मृ.) इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां अग्रे
निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणं
कूपं खात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमव-
स्थाप्योपोष्य परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावत्काजं भुञ्जीत ।
ततो दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थं दिनमाकण्ठजले स्थित्वा पञ्चमे
शङ्खपुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च कथितं
जलं पिबेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावद्दृष्टुदर्शनमेकभक्तं दिनं
चरेत् । व्रतदिनेषु न गृहेऽवातिष्ठेत् । किन्तु बहिरेव
निवसेत् ॥ १७-१८-१९-२०-२१ ॥

* 'शङ्खपुष्पी' शङ्खिनीति सर्वत्र प्रसिद्धा । भाषायां 'शङ्खा-
हली, सांख्येल' इति च ख्याता । परमियं चोरपुष्पीत्यभिधीयते न
शङ्खपुष्पीति । यथाहामरसिंहः—

'शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी' ।

(ना. लि. २. ४. १२६)

इति । तस्मात् चोरपुष्पी शङ्खपुष्पी चैकैव वा भिन्ना वेति सुधीभि-
र्निर्धारणीयम् ।

१. I. reads संवसेते for संवसेत्. २. A. and I. read परान् for वरान्
while G. and J. read दशावरान् for the same. ३. B., D. E. and H.
read सोऽं वज्ज्ञेन for पापमवज्ज्ञेन; while J. reads पापवज्ज्ञेन. ४. C.
and F. omit उपोष्य. ५. B. D. G. H. and J. read तिष्ठेत् for निवसेत्.

यथोक्तव्रताचरणानन्तरकर्तव्यमाह—

प्रायश्चित्ते ततश्चर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्* ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ॥२२॥

इति । अयं च दक्षिणाशिरस्को व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शितः—

‘चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।

सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।

आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥

तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रं तु ततः क्षिपेत् ।

शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥

क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं काथयित्वा ततः पिबेत् ।

एकभक्तं त्ररेत् पश्चात् यावत् पुष्पवती भवेत् ॥

बहिस्तावच्च निक्सेद् यावच्चरति सा व्रतम् ।

प्रायश्चित्ते ततश्चर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

(अं. स्मृ. ५. ११-१७)

इति तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृदगमने ऋष्यशृङ्ग आह—

‘सम्पृक्ता† स्यादधान्त्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्’ ।

* अत्र ब्राह्मणसङ्ख्या नोक्ता तथापि ‘गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्’ इत्युक्तेर्द्विव ब्राह्मणाविति प्रतीयत । धरणीधरोऽप्येवमेव मन्यते । ‘पाराशरोऽब्रवीत्’ इति पूर्वोक्तरीत्या पुराकल्पे वृद्धपराशरो यदुक्तवान् तस्यैवायमनुवाद इति मन्तव्यम् ।

† ‘सम्पृक्ता’ सङ्कता । इदमप्यमत्येति बोध्यम् ।

१. K. L. and M. read शुद्धिः for शुद्धिं. २. B. D. G. and H. omit अपि.
३. B. D. and H. read शुद्धिः for शुद्धिं.

इति । यद्याहितगर्भाया एव पश्चाच्चण्डालादिव्यवायः
तदा तेनैव विशेष उक्तः—

‘अन्तर्वत्नी तु युवातिः सम्पृक्ता यान्त्येयोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद् यावद् गर्भो न निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥
प्रायश्चित्तं* गते गर्भे विधि कृच्छ्रादिकं चरेत् ।
हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्’ ॥

इति । यदा तु कामतो अन्त्यजसम्पर्कं करोति तदोशन-
सोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
प्रविशेत् सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति’ ॥
(उ. स्मृ. २. ६)

इति ॥ २२ ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय
रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ† प्रायश्चित्तमाह—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं व्रतम् ।
यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥२३॥

* अन्त्यजसम्पर्केऽपि पूर्वधृतगर्भस्य नाशुचित्वम् ।

‘न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि’ ।

इति वक्ष्यमाणस्मृत्यन्तरवचनात् । ‘गर्भे गते’ उदराभिर्गते सति
प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । पूर्वं कृते सति गर्भनाशसम्भवात् ।

† इदमेव केचन कामतो गमने इति मन्यन्ते । तन्न युक्तमिति प्रतिभाति ।
यतो रेतःसेकस्यैव स्त्रीसंगे प्राधान्यात् तस्यैव दोषबाहुल्याच्च रेतःसेका-
सेकयोः प्रायश्चित्ताल्पत्व-बहुत्वयोर्वक्तुमुचितत्वादिति सुधियो विदांकुर्वन्तु ।

१. B. and D. read—जातिना for योनिना. २. O. E. F. G. I. and J.
read अन्त्यजसम्पर्कं for अन्त्यजसम्पर्कः. ३. I. reads अन्त्यजसम्पर्कं for अन्त्यजसम्पर्कः.

इति । चण्डालगमनस्यात्यन्तजुगुप्सितत्वाद् योषितः परित्याग एव । न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिदृष्टान्तमुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवसेनोपहताऽपि खनन-लेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत् । न परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मण्याः संवर्त्तेन विशेषाभिधानात्—

‘चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।

ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनः ।

ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम् ॥

(सं. स्मृ. १६७-१६८)

इति ॥ २३ ॥

आपत्काले चण्डालवशंगताया नार्या रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नाया एव बलात् शूद्रादिसम्पर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह—

वन्दिग्राहेण या भुक्ता हन्वा बद्धा बलाद्वयात् ।

कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्धयेत् पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २४ ॥

सकृदुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।

प्राज्ञापत्येन शुद्धयेत् ऋतुप्रस्रवणेन च ॥ २५ ॥

१. I. reads भूमि दृष्टान्तम् for भूमिदृष्टान्तम्. २. I. reads ब्राह्मण्यां for ब्राह्मण्याः. ३. The text reads पुल्कसं चैव for पुल्कसं म्लेच्छं. ४. This śloka does not appear in the text. ५. I. reads द्वयम् for-त्रयम्. ६. M. reads भुक्त्वा for भुक्ता, G. हन्वा for हत्वा and K. and L. बद्धा for बद्धा.

इति । रज्ज्वादिभिर्वध्वा कणादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य
या बलाद्भुक्ता भवति सा सान्तपनं कृत्वा शुद्धयेदिति पराश-
रस्य मतम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे 'प्रासा-
दात् प्रेक्षते' इति यथा पञ्चमी तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे
भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचनेऽपि हत्वा बध्वेत्यनुप-
ञ्जनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोभ्येन द्विजातिव्यवाये
सर्वर्त्त आह—

‘ब्राह्मण्यकामाद् गच्छेत्तु क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।
गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्ध्यति’ ॥
(बृ. सं. स्मृ. ५. ३०)

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

‘ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैश्यसेवायामतिकृच्छं* कृ-
च्छातिकृच्छौ चरेत् । क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-
राजन्य-वैश्यसेवायां कृच्छार्धं प्राजापत्यमति-
कृच्छं च । वैश्ययोषितो ब्राह्मण-राजन्य-वैश्य-
सेवायां कृच्छ्रपादः कृच्छार्धं प्राजापत्यं च । गू-
द्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यम् । ब्राह्मण-राज-
न्य-वैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छार्धम् ।

* ब्राह्मण्या ब्राह्मणगमने पूर्वव व्याघोक्तं द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणी क्षत्रि-
यसेवायामतिकृच्छं वैश्यसेवायां कृच्छातिकृच्छौ चरेदिति भावः । ए-
वमेव क्षत्रिययोषितं वर्णक्रमेण कृच्छार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छं च चरेदि-
ति योजनीयम् । नात्र वर्णत्रयस्य द्विजातेः स्त्रियः शूद्रसेवने प्रायश्चित्त-
मुक्तम् । तस्य दोषबाहुल्यात् अन्यत्राभिप्रायः ।

इति । यदा स्वाहितगर्भेव पश्चात् शुक्रादिभिर्व्याभिचरति
तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘अन्तर्घत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य* कामिना ।
प्रायश्चित्तं न कुर्यात् सा यावद्गर्भो न निःसृतः॥
जाति गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासं तु यावकम् ।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि’ ॥
(शा. स्मृ. ३. ७-८)

इति ॥ २४-२५ ॥

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तम् । किन्तु
तद्गर्तुरपीत्याह—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

पातितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥

इति । यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्यासु अन्य-
तमा या काचित् सुरां पिबेत् तस्य विप्रस्य स्त्री-पुंसद्वयात्मकं यत्
शरीरं तस्य शरीरस्यार्धं स्त्रीरूपं पतति । स्त्रिया अर्धशरीरत्वं
श्रुतिप्रसिद्धम् ।

* कामिना पुरुषेण आक्रम्य बलात्कारेण भुक्ता इति व्याख्येयम् ।

† स्त्रियास्तावत् पुरुषशरीरस्य वामार्धत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धिः । सा च
संसारयात्रायां स्त्री-पुरुषयोरुभयोरपि एकरूपत्वेन वर्तनात् स्त्रीपुरुषा-
त्मकमेकमेव शरीरम् । स्त्रियाः पुरुषसाहाय्येनैव यात्रानिर्वहणात् गौ-
णत्वम् । यथा शरीरे वामाङ्गस्य गौणत्वं तथा स्त्रिया अपि गौणत्वात्
सा वामाङ्गत्वेनाभिधीयते । इदं चाभिधानं सर्गादौ सिसृक्षोर्ब्रह्मणः श-
रीरं द्विधा भूत्वा ताभ्यां रूपविभागाभ्यां स्वायम्भुवो मनुः शतरूपा च सम-

‘अर्धो वा एष आत्मनो भूत् परनी’ ।

इति । तत्र पतितस्यार्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रो-
क्तव्रतव्यतिरिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते ।
किन्तु सुरापानव्रतमेव तया कार्यमित्यर्थः । यद्वा पतितं स्त्री-
रूपमर्धशरीरं यस्य पुरुषस्यासौ पतितार्धशरीरः । तस्य स्वयं
सुरामपिबतोऽपि भार्याकृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः क-
र्माधिकारलक्षणा न विद्यते । अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन
प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनु-वसिष्ठाभ्यामेत-
देव वचनं पठितम् । योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्य-
वायः तथा पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति
न शङ्कनीयम् । यतो याज्ञवल्क्य आह—

‘पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते’ ॥

(या. स्मृ. ३. २५६)

भवदिति पौराणीं कथामाश्रित्य प्रवृत्तमिति प्रतिभाति । यथाऽऽहुः
पौराणिकाः—

‘एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चविक्षतस्तदा ।

कस्य रूपमभूत् द्वेधा यत् कायमभिचक्षते ॥

ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ।

यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् ॥

स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ।

तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाभूवृषे’ ॥

(भाग. ३. १२. ५१-५३)

इति । भुतिरप्येवमेव स्त्रिया अर्धशरीरत्वमाह ।

१. C., F. and H. omit व्रत-. २. Except A. and I. all read तद्वत् for एतदेव.

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘या ब्राह्मेणी सुरां पीतवती

न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।

इहैव सा भ्रमेति क्षीणपुण्या

आस्योल्का भवति शुक्तिका वा’ ॥

(व. स्मृ. २१. ११)

इति ॥ २६ ॥

पतितार्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं तदाह—

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति । जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगात् यावद्भूतसमाप्ति-
स्तावज्जपः कर्त्तव्य इत्यवगम्यते ॥

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वादत्रविवक्षितं सान्तपनविशेषं
दर्शयति—

* गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २७ ॥

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ।

इति । अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधं सान्तपनं निर्दि-
श्यते । तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यव-
चनद्वयोदाहरणेन विशदीकृतम् ॥ २७ ॥

* ‘एकैकं प्रत्यहं पिबेत्’ इति जाबालवचनात् गोमूत्रादिकमेकैक-
दिने पिबेत् । अन्तं चैकोपवासः ।

१. The text inserts च after ब्राह्मेणी. २. I. reads पिबती for पीतवती and the text सुरापी for सुरां पीतवती. ३. The text reads चरति for भ्रमेति. ४. All, except H. and the text read च for वा; the text renders this quotation in the form of a Sūtra. ५. B. and D. substitute इह for इति. Also they insert another इह after वर्त्तमान-; while B. D. G. and H. read ‘प्रयोगवशात् for-प्रयोगात्. ६. H. reads स्यात् for च.

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संजुज्य तत उपरताया अनुतापं
गताया योषितो ययोषितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथा-
नुतापरहिताया दुःसङ्गादनुपरतायास्स्यागमाह—

जारेण जनयेद्गर्भं मृतेऽव्यक्ते गते पतौ ॥ २८ ॥
तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ।

इति । पत्न्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया गते वा
या स्त्री गिरङ्कुशा सती जारं स्वीकृत्यापस्यमुत्पादयति । पापं
कर्तुं शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुप-
रता । अत एव पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य* परराष्ट्रे प्रेष-
येत् । ननु-स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः—

‘स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्धिना ।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बह्वन्तं वाऽपि किञ्चन ।
तत् पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद् यावदाभूतसम्प्लवम् ॥

* इदं च राज्ञा कर्तव्यम् । इतरेषां तदज्ञक्यत्वात् । अथ जारश-
ब्देन गृहजातीयजार एव ग्राह्यः । तस्यैवातिनिन्द्यत्वात् । द्विजाति-
जारे तु प्रायश्चित्तेन मुक्तिः पूर्वत्राभिहिता ।

१. M. reads स्वकृते for-ऽव्यक्ते. २. B. D. and H. read बहुधा वाऽपि
for बह्वन्तं वाऽपि ; while B. and D. read किं न च for किञ्चन.

पितृ-मातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्त्यजः ।

असिपन्नवनं सेव्ये चण्डालानां शतं* व्रजेत् ॥

इति । मैत्रम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधि-
कारिस्त्रीविषयत्वात् । 'प्रायश्चित्तानि कारयेत्'—इत्यभिधानात् ।
श्रपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात् ।

'चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः ।

श्रपाकोपहता या तु भर्तृप्रीतिं पितृ-पुत्रगा' ॥

इति । वसिष्ठो ऽपि—

'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिप्रीतिं तु विशेषेण जुद्धितोपगता च या' ॥

(व. स्मृ. २१. १०)

इति । जुद्धितो जुगुप्सितः श्रपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि—

'व्यभिचारादृतौ† शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।

गर्भ-भर्तृवधादौ च तथा महति पातके' ॥

(या. स्मृ. १. ७२)

इति । यत्तु मनोक्तम्—

† विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेदमनि' ।

(म. स्मृ. ११. १७६)

* 'चण्डालानां शतं' शतजन्मपर्यन्तं चण्डालकुले एव जन्म लभे-
तेति भावः ।

† व्यभिचारोऽत्र मानस एव ग्राह्यः । पुरुषान्तरसम्भोगसङ्कल्परूप-
स्य मानसिकस्य व्यभिचारस्यैव ऋतुदर्शनेन शुद्धिः । न पुनः कायि-
कस्य व्यभिचारस्य । तत्र प्रायश्चित्तदर्शनात् ।

‡ विप्रदुष्टां विशेषेण प्रदुष्टां व्यभिचारादिदोषदूषितामित्यर्थः । ता-
दृशां स्त्रियं 'अर्थस्य संग्रहे चैनाम्' (अ. ३. १०६) इत्यादिना पूर्वो-
क्तभ्यो गृहाधिकारेभ्यो निर्वर्तयेत् । 'एकवेदमनि'—इत्यनेन त्यागनिषेधः
सूचितो भवति ।

१. G. H. and J. read सेव्ये and I. सेव for सेव्य. २. The text reads
च for तु. ३. B. and D. omit ऽपि.

इति न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहित-
स्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये तु 'निरुन्ध्यात्'-इति
भर्तृकर्त्तव्यताभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ता-
भिधानाच्च ।

‘यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारेयेद् व्रतम् ॥

सा चेत् पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्विता ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १७६-१७७)

इति यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्वचभिचारिणीम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ७०)

इति तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन मनुवचनेन समान-
विषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाध-
कमस्ति ॥ २८ ॥

‘जरेण जनयेत्’-इत्यनेन प्रमितव्यभिचारवर्ती प्रत्यभिहि-
तम् । अथ शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२९॥

सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्याऽऽगमनं पुनः ।

१. Except H. and the text all read कारयेत् for चारेयेत्. २. The text reads प्रदुष्येत् सदृशेनोपमन्विता for प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्विता; while C. F. and G. substitute उपमन्विता; and G. and H. उपमन्विता for उपमन्विता. ३. I. omits मनुवचनेन. ४. J. substitutes इति for अस्ति. ५. K. and L. read समुद्दिष्टा for विनिर्दिष्टा.

इति । स्त्रियास्तावद्रक्षका याज्ञवल्क्येन परिगणिताः—

‘रक्षेत् कन्यां पिता वित्रां पतिः पुत्रास्तु वार्धके* ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः॥

(या. स्मृ. १. ८५)

इति । मनुरपि—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

(म. स्मृ. १. ३)

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।

पुत्रस्य स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥

इति । अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः
पुमान् पर इत्युच्यते । तेन पुंसां समन्विता प्रीत्यतिशयद्योत-
कहास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्यगन्विता ब्राह्मणी स्त्री यदा
केनचिद्वाजेन ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत् सा न-
ष्टेति विनिर्देशया बन्धुमध्ये प्रख्यापनीया । न तु तस्याः पुनः
स्वगृहागमनमस्ति । गृहं प्रत्यागताऽपि निर्वासनीयेत्यर्थः॥२९॥

* ‘रक्षेत्’ अकार्यकरणात् रक्षेदित्यर्थः । ज्ञातीनामप्यभावे—

‘पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः’ ।

इत्यङ्गिरोक्चनान् राजा रक्षणे कर्तव्यम् । ‘पक्षद्वयं’ पितृकुलं भर्तृकुलं
च । ‘भर्ता’ पालयिता ।

१. C. and F. omit the following :—

* * * पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः॥

इति । मनुरपि—

‘पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।

२. All, except H. I. and J. read पाणिग्राहस्य for पाणिग्राहस्य. ३. A. reads
पुत्राः for पुत्रस्य. The text reads रक्षति स्थाविरे पुत्राः for पुत्रस्तु स्थाविरे
भावे and all others except A. read स्थाविरीभावे for स्थाविरे भावे.

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं
निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह—

कामान्मोहान्तु यां गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धून्
सुतान् पतिम् ॥ ३० ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।

इति । बन्धादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्री-
धर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह—

‘पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ-श्वश्रू-श्वशुर-मातुलैः ।

*हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ८६)

इति । एवं च सति या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञा-
नाद्वा बन्धादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत्सा
तु शास्त्रोक्तधर्मोल्लङ्घनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ
कथञ्चित्कालान्तरे निर्विण्णा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्
तथापि मानुषेषु बन्धादिषु सर्वथा प्रवेशं न लभते—इत्यभि-
प्रेत्य विशेषत इत्युक्तम् ॥ ३० ॥

* या ‘भर्त्रा विना’ भर्तृरहिता स्यात् तथा पित्रादीनामाश्रयेण वर्तित-
व्यम् । यत उक्ताश्रयरहिता गर्हणीया स्यात् । इदं च ब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तृरि-
प्रेते स्त्रियास्त्वात् द्वे गती भवतः ।

‘ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा’ ।

इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणविवक्षे विस्तरो मितक्षरायां द्रष्टव्यः ।

१. I. reads या तु, K. and L. च या and M. यथा for तु वा. २. I. reads
त्यक्त्वा for त्यक्त्वा.

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह—

मद-मोहगता नारी क्रोधान् दण्डादिताडिता ॥३१॥

अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

इति । मदः पति-श्वशुरादितिरस्कारजनको मानसो दोषः ।
पत्यादिशुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्या-
भावो मोहः । उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्या-
दयो दण्डादिभिस्ताडयेयुः *तदा व्यथिता सा यथोक्तवन्धादि-
सहायं विना स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत् त-
थापि स्वगृहे पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । 'भू प्राप्तौ'—
इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः । एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्—

‘अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेदुषिता^१ गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८३) .

* ‘ताडनं अधिवेदनस्याप्युपलक्षणम्’—इति धरणीधरः ।

† क्रोधोऽत्राधिवेदननिमित्तकः । निर्गतायाः स्त्रियः त्यागो निरोधश्च
विकल्पेन विधीयेत । गृहान्निर्गतायाः पुनः स्वीकारः पराशरेणोक्तः । मनुना
तावत् त्याग-निरोधौ विकल्पेनोक्तावतो न विरोध इत्यवगन्तव्यम् । निर्ग-
मनं च गृहात् ग्रामाद्वेति ग्राह्यम् । न तु देशान्तरं गतवत्याः तस्याः
शुद्धाचरणज्ञानमन्तरा स्वीकारो योग्यो भवितुमर्हति । पराशरेणाग्निम-
श्लोके दशदिनावधेर्व्याख्यातत्वात् ।

१. M. omits this Śloka :—

मद-मोहगता नारी क्रोधान् दण्डादिताडिता ॥३१॥

अद्वितीयागता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

while I. reads कुद्धा for क्रोधान्. २. C. and F. read कुपिता for रुषिता.

इति । ननु-अधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तम् । मूल-
वचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याऽप्रयोजक-
त्वात् । निर्गमन-भ्रंशाभावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृ-
शी नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृह एव निरोद्धव्या ।
यदि कथञ्चिन्निरोद्धमशक्या तदाऽपि कुलसन्निधौ स्याज्या
तद्दोषशान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ॥ ३१ ॥

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं काल-
वधिमाह—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३२ ॥

दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा ।

इति । या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां
दश दिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं
प्रायश्चित्तभाग्भवति । ऊर्ध्वतु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चि-
त्तभाग्भवति । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां
न परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते तदा दशाहमध्ये त्व-
कृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत् ॥ ३२ ॥

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्त्रादयस्तां न परित्यजेयुः तदा
तेषां प्रायश्चित्तमाह—

भर्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धं चैव बान्धवाः* ॥ ३३ ॥

इति । स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥

* 'बान्धवाः' पितृ-श्वशुरादयः । तेषां दोषान्पत्वादर्थकृच्छ्रम् ।

१. B. D. and H. read -तृशसाभावयोः for -भ्रंशाभावयोः. २. B. C. D.
E. and F. read आशेषशान्तिपर्यन्तं for तद्दोषशान्तिपर्यन्तं. ३. B. D. and
M. read नारी for नार्ति and K. and L. read स्वजनदृष्टु तां for स्वजेनदृष्टुतां.
४. All, except C. F. and I. omit this sentence :—

दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवति ।

५. C. and F. read अतो for अथ.

अकृतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नु-
पवासेन शुद्ध्यतीत्याह—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति ।

इति । स्पष्टम् ॥

ननु—या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति युक्तस्तस्या-
स्यागः । या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छ-
न्त्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति तस्याः को नाम दोषः?
येन दशाहादूर्ध्वं तस्या अपि त्यागो विधीयते इत्यत आह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥ ३४ ॥

गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रिणः ।

इति । यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषा-
न्तरेण समन्वेति तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु
पुरुषेषु सञ्चरतीति* मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या
अपि बहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति । तदाह प्रजापतिः—

‘अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः ।

व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्येक्षं गणिकेति च’ ॥

इति ॥ ३४ ॥

* एकाकिन्याः सत्याः निवारकाभावात् शतपुरुषसम्भोगोऽपि सम्भा-
व्यते इति मत्वा तस्यास्यागोऽभिहितः । परमियं सम्भावना न सर्वकालं
सत्यत्वेन प्रतीयते । यदि सा न केनापि पुरुषेण सङ्गतेति निश्चयेन प्रती-
येत तदा एकाकिन्या अपि गतायास्यागो न युक्तो भवेत् ।

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालः सत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषे-
धति—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् ॥ ३५ ॥

पति-मातृगृहं यच्च जारस्यैव तु तद् गृहम् ।

इति । सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्या-
न्यस्य वा दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्वन्धोर्गृहं प्रविशति
तद् गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

‘अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेदमनि तिष्ठति’ ।

(प. स्मृ. ६. ३४.)

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशो च यथा गृहशुद्धिभि-
हिता तथा पुंश्चल्या ब्राह्मण्याः प्रवेशोऽपि गृहशुद्धिः कर्त-
व्या ॥ ३५ ॥

तच्छुद्धिप्रकारमाध्यायपरिसमाप्तिर्दर्शयति—

उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३६ ॥

त्यजेच्च मृगमयं पात्रं वस्त्रं काष्ठं च शोधयेत् ।

सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोवालैश्च फलोद्भवान् ॥ ३७ ॥

ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्माभिः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३८ ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यं च शोधनम् ॥ ३९ ॥

१. I. reads गच्छेत् for यच्च. २. J. reads तु गृहं for तद्गृहं; while K. and L. read शोधयेत् and M. शुद्धयति for सेचयेत्. ३. M. reads त्यजे-
न्मृगमयपात्राणि for त्यजेच्च मृगमयं पात्रं. ४. I. J. and M. read गोवालैश्च
for गोवालैश्च. ५. M. reads प्राजापत्यं समाचरेत् for प्राजापत्यद्वयं चरेत्.
६. M. reads पञ्चगव्येन for पञ्चगव्यं च. After this line M. inserts :—
सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्वीत ब्राह्मणभोजनम् ।

उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नान-सन्ध्याऽर्चनादिभिः ।

जप-होम-दया-दानैः शुद्धयन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ४० ॥

आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।

न प्रेदुष्यन्ति दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा ॥ ४१ ॥

इति । उल्लेखनं भूमेः । तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्यसेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्याग एव । न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्र-काष्ठयोर्धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्यशुद्ध्या यथोक्तं शोधनं कुर्यात् । नारिकेल-कपित्था-ऽलावु-बिल्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गात्रालैर्नार्जनम् । ताम्रस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता* । अत्र तु पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपात्राणां दशकृत्वा भस्मना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषां तु तद्गृहवासिनामुपवासः । पञ्चगव्यप्राशनं वा । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तृणां † गृहान्तरवासिनां

* 'ताम्रमलेन शुद्धयति' (प. स्मृ. ७. २.) इत्यत्रोक्ताऽनुसन्धेया ।

† केचनैतदन्यथा व्याचख्युः । तेषां मते इतरेषामित्यनेन क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा ग्राह्याः । तथा सति नास्य पूर्ववचनैः सम्बन्धः । पूर्वोक्ता दुर्ब्राह्मणी यदि क्षत्रियादीनां गृहं प्रविशेत् तर्हि तद्गृहशुद्धिः पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तव्या । गृहस्वामिनस्तु अहोरात्रोपवासेन पञ्चगव्यप्राशनेन वा शुद्धिर्भवतीति तात्पर्यम् ।

१. For this line M reads:—

जपहोमैस्तथा दानैः शुद्धयन्ते ब्राह्मणाः सदा ।

२. For this line M. reads:—

न दुष्यन्तीह दर्भाश्च यज्ञेषु च समास्तथा ।

while C. F. G. H. I. J. K. and L. read न दुष्यन्ति च (for न प्रेदुष्यन्ति).

३. I. reads धान्यादिसम्भवानां च द्रव्यशुद्ध्यादि for धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्य-

शुद्ध्या. ४. I. omits तु. ५. I. substitutes च for वा.

ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनः अन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृहस-
म्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपाच्च प्रयत्नेन सम्पादनीया शुद्धिर-
स्ति । तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति । ऋत्विङ्मुखसंस्पर्शेऽपि चमसानां
यथा नोच्छिष्टदोषः । शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात् ।
तद्वदाकाशादीनामवगन्तव्यम् । अत्र चण्डालीन्यायस्याभि-
प्रेतत्वात् चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम् । सकृत्प्र-
वेशे तु संमार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ॥ ३६-३७-३८-
३९-४०-४१ ॥

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधु हितकारणमभ्यधायि ।

अध्यायमूर्जितमतिर्दशमं स्वयुक्त्या
व्याख्यात् पराशरकृताविह माधवार्यः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्री-
वीरवृक्षभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ परा-
शरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पराशरसंहिता ।

एकादशोऽध्यायः ।

नीलेनीरदनिभं निरन्तरं
निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।
मन्महेऽमलविशाललोचनम्
मारुतात्मजविभुं रघूद्वहम् ॥ १ ॥

दशमे अध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय तत्प्रसङ्गाद् गुरुतल्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ण्यते । तच्चानुपातकमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनुनोपवर्णनात् ।

‘ब्रह्मोज्झता’* वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृदधः ।

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥

(म. स्मृ. ११. ५६)

*अधीतस्य वेदस्य अनभ्यासेन विस्मरणं नित्यस्वाध्यायविधेरस्यागो वा ब्रह्मोज्झता । वेदस्यात्यन्तत्यागः अनभ्यासो वा ब्रह्मोज्झतेति सर्वज्ञनारायणः । वेदनिन्दा तु अज्ञच्छास्त्राश्रयणेन कुत्सनम् । ‘गर्हितं’ चण्डालादिमंसगुदुष्टं ‘अनाद्यं’ जात्यैवाभक्ष्यं लशुनादि तयोर्जग्धिः भक्षणम् ।

१. This verse do not occur in other manuscripts except A. and I.
२. B. C. E. D. H. and J. read प्राज्ञापत्येन for प्राधान्येन. ३. B C. D. F. and H. read ब्रह्मोज्झता for ब्रह्मोज्झता and for the same E. G. and J. ब्रह्मोज्झता.

इति । उपपातकमित्यपरे । ननुनैव—

‘आत्मार्थं’ च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा’ ।

(म. स्मृ. ११. ६४)

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्या अन्ते—

‘नास्तिक्यं’ चोपपातकम्’ ।

(म. स्मृ. ११. ६६)

इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः—यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे
गर्हाधिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते
तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकम् । येन प्रायश्चित्तान्त्वत्वं तदु-
पपातकम् । यथा पूर्वत्रागम्यागमनत्वोपाधिनैकाकारेऽपि प्राय-
श्चित्तान्त्वत्वात् पारदार्यमुपपातकम् । मातृ-भगिन्यादिगमनं प्राय-
श्चित्तबाहुल्यादतिपातकमिति विष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्वत्र
नामसाम्येऽपि गौरव-लाघवाभ्यां तत्तदवान्तरविशेषो निश्चे-
तव्यः । तत्रादौ तावदभेद्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

अमेध्य-रेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा ।

यदि भुक्तं तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

* क्रियारम्भो देव-पित्राद्युद्देशमन्तरेण केवलमात्मार्थमेव पाकक्रियारम्भः ।
स च वर्ज्यः । प्रायश्चित्तोपदेशात् । अत एव वैश्वदेवः क्रियते । स च
नियतकालमेव भवति । एवंसत्यपि नातुरस्य प्रतिषेधः । ‘गर्हितानाद्यपो-
र्जगियः’—इत्यनेनोक्तमभ्यासविषये अत्रोक्तं ‘निन्दितान्नादनम्’—इति सकृ-
दिष्ये योजनीयमित्यविरोधः ।

† नास्तिक्यं नास्ति परलोको नास्ति दत्तमिष्टं वेत्यभिनिवेशः ।

१. B. D. and H. do not insert यत्. २. H. substitutes आगम-
for नाम-.

इति । अमेध्यं विण्मूत्रादि* । तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य भोजनम-
मेध्यभोजनम् । न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं
क्वचित् सम्भवति । तदुपस्पृष्टान्नभोजनं तु सम्भाव्यते । बाला-
पत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके दर्शनात् । रेतोभोजनं तु गल-
योन्यादिव्याधिप्रस्तेषु सम्भावितम् । तथा गोमांस-चण्डालान्न-
भोजनं वन्दिगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः ।
अथवा । चतुर्विधं मेध्यम् । तद्विपरीतममेध्यम् । तदाह देवलः—

‘वक्ष्यते ऽतः परं सर्वं मेध्यामेध्यसमुच्चयम् ।

शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ॥

मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।

दूषितं कर्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥

चतुर्विधममेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।

नवं वा निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ॥

शुद्धं पवित्रभूतं च पूतमित्यभिधीयते ।

स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां[†] गतम् ॥

स्थावरं जङ्गमं वा ऽपि स्वयं शुद्धमिति स्मृतिः ।

अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥

* अमेध्यं च कैश्चित् सङ्क्षेपत एवमुक्तम्—

‘मानुषास्थि-शवं विप्रा रेतो मूत्रार्तवं वसा ।

स्वेदाभ्रदूषिका श्लेष्मा मशं चामेध्यमुच्यते’ ॥

इति । एषां सर्वेषां स्पर्श एव ।

† ‘धन्यता’ पवित्रतां गतं जात्यैव शुद्धमित्यर्थः । अन्यैरशुचिद्रव्यैरदूष्यं
सुवर्णादि ।

१. G. omits तद्विपरीतममेध्यम्. २. D. and J. read -समुच्चयम् for
‘समुच्चयम्. ३. G. omits this and following one line:—

अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥

अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ॥

while I. reads अदूष्यं for अदूष्यं and all, except A. G. and I. substitute
च for यत्.

अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।
 अवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम् ॥
 इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य दूषितादिचतुर्विध-
 ममेध्यमित्थं निरूपितम्—

‘शुध्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
 मानुषास्थि-वसा-विष्टा-रेतो-मूत्रार्तवानि च ॥
 कुपूर्यं पूयमित्येतत् कश्मलं चाप्युदाहृतम् ।
 स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनं निरस्तं नख-रोम च ॥
 आर्द्रवर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्दिजातयः ।
 व्यङ्गैः पतित चण्डालैर्ग्राम्यसूकर-कुक्कुटैः ॥
 आ च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ।
 दुर्वर्णकृमिका भूमिर्मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ॥
 मूर्तबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकालतः ’ ।

इति । अत्र वर्णितेन चतुर्विधेनामेध्यनोपहतस्यात्रस्य
 शुद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणं चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे
 चान्द्रायणं बृहस्पतिरप्याह—

*कुत्सितं पूयते ‘पूयी’ विसरणे इत्यस्माद्धातोः । कुपूर्यं गर्ह्यमित्यर्थः ।

‘पूयं मलावहं निन्द्यं मलिनं चेति कीर्तितम्’ ।

इति रभसात् पूयं मलिनमित्यर्थः ।

† दुर्वर्णशब्देन कुष्ठो वर्ण एव ग्राह्यः । नतु रजतम् । दुर्वर्णा कृमियुक्ता च
 भूमिः इति व्याख्येयम् ।

१. I. reads सर्वाणि for द्रव्याणि. २. H. substitutes बूकं for पूयं, but it does not give good sense. ३. B. D. E. and H. read अवर्णं सूतिका भूमिः, C. G. and F. सर्वर्णसूतिकाभूमिः and J. अवर्णं सूतिकाभूमिः for दुर्वर्णकृमिकाभूमिः. ४. B. and D. substitute द्रव- for मृत-. ५. Except A. and I. all other manuscripts substitute लक्ष for अक्ष. ६. B. and D. do not insert अवे- ध्येन. ७. Except A. C. and I. other manuscripts omit अवि.

‘अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्’ ॥

इति । गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं संवर्त्त आह—

‘गोमांसं मानुषं चैव सूतिहस्तात् समाहृतम् ।

अभक्ष्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ (१९५)

अ-विडाल-खरोष्ट्राणां कपेर्गोमायु-काकयोः ।

प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ॥ (१९२)

(सं. स्मृ. १९५-१९२)

इति । मनुरपि—

‘विड्वराह-खरोष्ट्राणां गोमायोः कपि-काकयोः ।

प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(मं. स्मृ. ११. १५४)

इति । शातातपोऽपि—

‘गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।

समयं नैतिक्रामेत् । यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणं चरेत्’ ।

इति । वृद्धपराशरो ऽपि—

‘अगम्यागमने* चैव मद्य-गोमांसभक्षणे ।

शुद्धयै चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ।

अनडुस्सहितां गां च दद्यौद्विषेषु दक्षिणाम्’ ॥

* चान्द्रायणसाहचर्यात् सामान्योक्तिरियम् । अगम्यानां चण्डाल्यादीनां गमने तारतम्येन न्यूनाधिकं प्रायश्चित्तमन्यत्रोक्तम् ।

१. I. reads मूत्रं पुरीषं वा for मूत्र-पुरीषाणि; while B. and D. do not insert this whole line:—

प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥.

२. I. omits नैतिक्रामेत् and shows as metrical version, but it appears in all other manuscripts as a prose. ३. I. reads विप्राय.

इति । शङ्ख-लिखितावपि-

‘शृगाल-कुक्कुट-दंष्ट्रि-क्रव्याद-वानर-खरोष्ट्र-गज-वा-
जि-विट्पराह-गो-मेनुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्’ ।

इति । चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह-

‘अन्यावसायिनामन्नमश्रीयाद् यद्येकामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा’ ॥

(आं. स्मृ. ३. १६)

इति । हारीतोऽपि-

‘चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।

ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्’ ॥

(हा. स्मृ. २१. ७)

इति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्-

‘विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रयम् ।

श्वादीनां चैव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणव्रयम् ॥

श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट-कृमि-कीटादिभक्षणे ।

अमेध्यानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणव्रयम्’ ॥

इति तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं
कृच्छ्रं चरेदित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु-कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेत्-इति विभज्य व्याख्यायते तदा कृच्छ्रशब्देन
ऋषिकृच्छ्र-तप्तकृच्छ्र-प्राजापत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र
ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिराः-

१. B. omits -प्राजुष-. २. B. inserts इति after चान्द्रायणम्. ३. Except A., I. and J., all other read यद्येकामतः, but our reading is more correct.
४. H. substitutes तु तं for व्रतं.

‘अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ४९)

इति । तप्तकृच्छ्रमाह देवलः—

‘रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्राशने ऽमतिपूर्वके ।

नाश्रीयान्तु व्यहं, मत्स्या तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः’ ॥

इति । प्राजापत्यमाह संवर्त्तः—

‘विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्’ ।

(सं. स्मृ. १८९)

इति । तप्तकृच्छ्रस्य विषयविशेषस्तद्वचने एव स्पष्टः ।

‘अमत्या व्यहोपवासः । तप्तकृच्छ्रं मत्या’ ।

इति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं तत् भक्षितोद्धारितविषयम् । अल्पव्रतत्वात् । ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्त्तव्यः । तदाह यमः—

‘असुरामद्यपाने* च कृते गोभक्षणे ऽपि वा ।

तप्तकृच्छ्रपरिक्रिष्टो मौज्जीहीमेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः’ ॥

(म. स्मृ. ११. १५०)

*सुरावर्जमद्यपाने । गोभक्षणे गोमांसभक्षणे । एतदपि क्रयादिनोपलब्धमांसभक्षण एव । भक्षणार्थं गोहनने तु पूर्वोक्तं गोहत्याप्रायश्चित्तं मांसभक्षणप्रायश्चित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयमनुष्ठेयं भवति ।

१. D. substitutes मर्त्यः for मत्स्या and H. omits तु and reads चिरहं for व्यहं. २. D. and T. omit विशेषः; while C. and F. substitute विशेषः for the same. ३. I. omits एव and reads संस्पष्टः for स्पष्टः.

इति । विष्णुरपि—

‘विड्वराह-ग्रामकुक्कुट-वानर-गोमांसभक्षणे च । (३) सर्वे-
ष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्’ । (४)
(वि. स्मृ. ५१. ३-४)

इति । तत्र विशेषमाह काश्यपः—

‘चीर्णान्ते* प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र
प्रायश्चित्तशून्यां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्नि-
प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन वि-
धिना पुनःसंस्कारमर्हति’ ।

इति । यच्च बृहद्यमेनोक्तम्—

‘वराहैकशफानां च काक-कुक्कुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥
मांस-मूत्र-पुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।
श्व-गोमायु-कपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
उपोष्य द्वादशाहानि कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्’ ।

इति । तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः । अभ्यासे तु कूष्माण्डस-
हितः पराक इति व्यवस्था । यन्तुशान्तोक्तम्—

* चीर्णान्ते यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरम् । ‘यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो
न श्रूयते’ एतेन अरण्यमुपलक्षितं भवति । पुनरुपनयनस्य स्वत एव कर्तव्य-
त्वात् अरण्ये एकान्तेऽपि तत् कर्तुं शक्यमेव ।

१. We follow here A. and the text ; while all others omit -वानर- and
read -भक्षणे for -भक्षणे च. २. B. and D. omit सर्वेषु एतेषु. ३. The text
substitutes भूयः for पुनः. ४. B. and D. read ग्रामे for ग्राम्य- and for the
same C. E. F. G. H. and J. read ग्राम-. ५. B. D. G. and H. read समो-
मायु- for च-गोमायु-.

‘नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं च तथैव च ।

भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्’ ॥

(उ. स्मृ. १. २५)

इति तदकामविषयम् । यत् पुनः शङ्खेनोक्तम्—

‘भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।

औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १७. २८)

इति तत् कामतो अयन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्मृत्य-
न्तरोक्तम्—

‘जग्ध्वा मांसं नराणां च विड्वराहं खरं तथा ।

गवाश्च-कुञ्जरोष्ट्राणां सेर्वान्* पञ्चनखांस्तथा ॥

ऋव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् सेवस्सरव्रतम् ।

इति तदत्यन्तानर्वाचिच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदर्प्याङ्गिरसे-
नोक्तम्—

‘अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भोजने ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥

पद्मोदुम्बर-बिल्वानां कुशा-ऽश्वत्थ-पलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥

(अं. स्मृ. ३. २७-२८)

*अत्र ‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या’ इत्यनेन विहितानां भक्षणे न दोषः ।
विशेषेण सामान्यस्य बाधात् । विहितातिरिक्तपञ्चनखभक्षणे एवास्य नि-
षेधस्य प्रवृत्तिरिति प्रतिभाति ।

१. I. reads ऋक्ष for औष्ट्र. २. C. D. F. and J. read तथा and B. यथा
both for जग्ध्वा. ३. G. and J. read सर्वे पाञ्चनखे; while B. C. D. E.
F. and H. read सर्वे पञ्चनखे. ४. We follow here A. and G. while all
others read -वाचिच्छिन्ना. ५. B. and D. read अङ्गिरसेन for आङ्गिरसेन.

इति तदीषदभ्यासविषयम् । यक्ष्मि मनुनोक्तम्—

‘भुक्त्वा स्तोम्यतमस्यान्नममस्या तु ज्यहं क्षपेत् ।

*मस्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो-विण्मूत्रमेव च’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२९)

इति । अबुद्धिपूर्वे च्छेदनासम्भवे ज्यहोपवासो द्रष्टव्यः ।

गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः—

‘चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्ष्यपशुभक्षणे ।

एकमेव सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः’ ॥

इति । मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादी-
नामन्नमप्युपलक्ष्यते । अत एव हारीतः—

‘यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्री-कृतघ्नयोः ॥

आरूढपतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेव च ।

पाषण्डानाश्रितानां च यतेश्चैव तथैव च ॥

अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।

मस्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेदर्धमेव च ।

तद्भुक्तभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्धमेव च ॥

*क्षपणं उपवासः । बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्रं चरेत् । तच्च स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वात् तप्तकृच्छ्रमेव । तत्र रेतो-विण्मूत्रप्राशने तप्तकृच्छ्रमाप्नातम् । मस्या पां-
पयो-घृतमुदकं वायुः प्रतिज्यहं तप्नातिकृच्छ्रः । ततः पुनरुपनयनम्
‘अन्यतमस्य’—इति पञ्चीनिर्देशात् प्रतिमहादुष्ट एवेदं प्रायश्चित्तं मन्य-
भगवान् मनुः । न पुनः काल-स्वभाव-संसर्गदुष्टे ।

१. All others except A. and I. read इच्छासीनामसम्भवे for छेदनासम्भवे
२. A. and J. read एवमेव for एकमेव. ३. B. and D. read स्वकृत्वा for भुक्त्वा

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्येव चान्द्रायणं चरेत् ।

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥

इति । तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पा-
दोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादि-
भोजनसाम्यं निर्दिश्यते । न तु भोजनसाम्यम् । व्रता-
न्तरस्य तत्र विधानात् ॥ २ ॥

व्रेतान्ते चतुर्भिर्वर्षैः कर्त्तव्यमाह—

पञ्चगव्यं पिबेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद् द्विजः ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्गा वा दद्याद् विप्राद्यनुक्रमात् ॥३॥

इति । पञ्चगव्य-ब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र
शूद्रस्यैमन्त्रस्यामन्त्रकं पञ्चगव्यम् । इतरेषां समन्त्रकं
ब्रह्मकूर्चम् । विप्रो गामिकां दक्षिणां दद्यात् । क्षत्रियो द्वे । वैश्य-
स्त्रिसः । शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य
वा* शब्दः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोपत्याम्नायस्य परि-
माणमाह प्रजापतिः—

* 'वा शब्दोऽनङ्गुत्साहित्यार्थः । स्मृत्यन्तरे तथैवोक्तेः'—इति धरणी-
धरः । वस्तुतस्त्रिदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । वा शब्दो हि विकल्पमाचष्टे ।
गावः सुवर्णेन विकल्पिताः ।

१. M. reads वैश्यस्तर्क्षं तु समाचरेत् for वैश्योऽप्येव चान्द्रायणं चरेत्. २. B.
and D. omit this whole line:—

शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥

३. J. reads व्रतान्तरे for व्रतान्ते. ४. I. reads चतुर्वर्षिणां for चतुर्भिर्वर्षैः.
५. Except I. all others read -चतुर्गावो for -चतुर्गा वा ; while M. -चतुर्गाव
for the same. ६. I. K. L. and M. read विप्राद्यनुक्रमात् for विप्राद्यनु-
क्रमाद्. ७. We follow here A. and I.; while all others omit अनेचरेत्.

‘गवामलाभे निष्कं वा निष्कार्धं पादमेव वा’ ।

इति ॥ ३ ॥

विप्रस्य गूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

गूद्रान्नं सूतकान्नं च अभोज्यस्यान्नमेव च ।

शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ ४ ॥

यदि भुक्तं तु विप्रेण अज्ञानादोपदाऽपि वा ।

ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चं तु पावनम् ॥ ५ ॥

इति । अत्र गूद्रान्नस्य* गार्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता—

‘आहिताग्निस्तु यो विप्रः गूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु ।

भोगात्तमिसतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति ॥

यस्तु वेदमधीयानः गूद्रान्नमुपभुञ्जाति ।

गूद्रे वेदफलं याति गूद्रत्वं चापि गच्छति ॥

प्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।

प्रदास्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ॥

* गूद्रस्वामिकमन्नं गूद्रान्नम् । तत्र च अग्निमाङ्गिरसवाक्ये—

‘प्रात्वा चैवोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च’ ।

इत्येनेनोक्तं पक्षमन्नं गूद्रस्वामिकं द्विजातिपक्षमेव भवतीत्यवगन्तव्यम् ।
ननु गूद्रपाचितमिति विवेकः ।

१. Except A. I. K. L. and M. others read गूद्रोच्छिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं.
२. I. reads आपसे for आपसा. ३. A. reads ब्रह्मकूर्चं for ब्रह्मकूर्चं तु.
४. Except A. and I. all others substitute गूद्रे for गार्हितता. ५. I. reads
तत्समतां for तामसतां. ६. G. reads अपि for उप. ७. A. reads याति स द्विजः
for चापि गच्छति; while B. C. D. and F. substitute वा for च. ८. I.
reads आपसा चैवोष्मणा चैव for प्रात्वा चैवोष्मणा चैव.

एते दोषा भवन्तीह गूद्रात्रस्य प्रतिग्रहे ।
 अनुग्रहं तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
 आमं वा यदि वा पक्वं गूद्रात्रमुपसाधयेत् ।
 किल्बिषं भुञ्जते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
 गुर्वर्थं ह्यतिथीनां तु भृत्यानां चैविशेषतः ।
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृप्येत् *स्वयं ततः ॥
 गूद्रात्ररसपुष्टस्य अधीयानस्य निव्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥
 षण्मासानथ यो भुङ्क्ते गूद्रस्यान्नं निरन्तरम् ।
 जीवन्नेव भवेत् गूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
 अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्रात्रान् प्रियते द्विजः ।
 आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभागभवेत् ॥
 (अं. स्मृ. ३. ७-१७)

इति । व्यासोऽपि—

शूद्रात्ररसपुष्टस्य दित्सोरपि† च निव्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥

* 'प्रदातव्यं' यदर्थं प्रतिग्रहीतं तानेव तदातव्यम् । न तु तेन स्वयं तृप्तो भवेत् । एवं सति प्रतिग्रहेऽप्यदोषः ।

† दित्सोः दानशीलस्येत्यर्थः ।

१. C. E. F. and I. read भुञ्जते for भुञ्जते. २. B. C. E. F. G. and I. substitute तु for च. ३. I. only inserts हि before अधीयानस्य. ४. C. E. F. G. H. and J. read ऊर्ध्वा for ऊर्ध्वा. ५. J. reads षण्मासापि and B. C. D. F. and G. read षण्मासानपि. ६. I. reads चापि for चाभि. ७. All, except A. and I. read शूद्रात्रं for शूद्रात्रान्. ८. B. and D. do not insert this and the following one line. ९. E. and I. read जपतो for जपतो. १०. H. reads ऊर्ध्वा for ऊर्ध्वा.

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।
 अहमेव न जानामि कां कां योनिं से गच्छति ॥ (६४)
 गृध्रो द्वादशजन्मानि दशजन्मानि सूकरः ।
 आ चैव सप्तजन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् ॥ (६५)
 शूद्रान्नोदरस्थेन यः कश्चिन् *म्रियते द्विजः ।
 स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥ (६६)
 (व्या. स्मृ. ४. ६३-६६)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।
 इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः आ चाभिजायते ॥

* यद्यप्यत्र क्षत्रिय-वैश्यसामान्येन द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणं भवति तथापि क्षत्रिय-वैश्ययोः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् ब्राह्मण एव ग्राह्यः । इदमेवाप्ये प्रजापतिवचने स्पष्टं भविष्यति । ‘तस्य’ अन्नस्वामिनः शूद्रस्येत्यर्थः । अत्र ग्राम्य इति विशेषणात् पूर्वत्र पठितः सूकरशब्दः आरण्यसूकरवाचीत्यवसेयम् ।

† ‘शूद्रत्वं’ शूद्रसदृशत्वमित्यर्थः । अस्मिन्नेव जन्मनि शूद्रत्वप्राप्त्या ‘आत्मा’ नश्यति हीनत्वमाप्नोति । ‘ब्रह्म’ वेदः । स च—

‘शूद्रान्नरसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः’ ।

इत्याद्यङ्गिरसोक्तेरूर्ध्वगत्यभावात् निष्कलो भवतीति तात्पर्यम् ।

१. The text does not repeat कां and reads स गमिष्यति; while B. D. G. and H. read च गच्छति and E. and J. हि गच्छति. २. C. E. and F. read मनुस्त्वान् इ and I. मनुस्त्वान् for मनुरब्रवीत्. ३. Except A. E. and I. all others substitute भुञ्जीति for भुञ्जीत; while the text reads this whole verse as follows :—

भुञ्जते ये तु शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं जायन्ते ते मृताः पुनि ॥

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् ।
 शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
 आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्राच्चेन प्रवर्तयेत् ।
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः ॥
 (आ. स्मृ. ८. ७-९)

इति । सुमन्तुरपि —

‘राजान्नं तेज* आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारात्रं यशश्चर्माविकृन्तिनः ॥
 कारुकात्रं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
 गणात्रं गणिकात्रं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
 पूयं चिकित्सिकस्यान्नं पुंश्चैल्याश्चान्नमिन्द्रियम् ।
 विष्टो वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥
 एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
 तेषां त्वगस्थि-रोमाणि वदन्त्येन्नं मनीषिणः’ ॥
 (म. स्मृ. ४. २१८-२२१)

* ‘तेजः’ तपोबलम् । ‘प्रागल्भ्यं सौन्दर्यं वा’ इति राघवानन्दः । ये सुवर्णं जीवनाय घटयन्ति ते सुवर्णकारा इत्युच्यन्ते । एवमेव रजकादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः । चिकित्सिकस्य वैद्यस्यान्नं पूयं पूयतुल्यमित्यर्थः । एवं व्यभिचारिण्या अन्नं इन्द्रियं शुक्रं तत्तुल्यं, वार्धुषिकस्यान्नं मलतुल्यमिति व्याख्येयम् ।

१. Except A. and the text all others read शूद्रसम्पर्कः for शूद्रसम्पर्कः.
 २. The text substitutes एव for च; while H. reads सहासनम् for सहासनम्.
 ३. The text reads कश्चिन् for चैव. ४. I. reads प्रवर्तते for प्रवर्तयेत्; while the text reads शूद्राणां न विवर्तते for शूद्राणेन प्रवर्तयेत्. ५. The text substitutes तथा for पञ्च. ६. The following quoted eight lines are occurred in Manu. ७. I. reads चर्माविकृन्तिनः for चर्माविकृन्तिनः. ८. H. reads रूपेभ्यः for लोकेभ्यः. ९. Except A. all others read रूपं for पूयं. १०. I. reads पुंश्चैल्याश्च तथा भ्रियम् for पुंश्चैल्याश्चान्नमिन्द्रियम्. ११. B. and D. substitute विष्टो for विष्टा. १२. G. reads मुह्यन्त्येन्नं and H. वदन्त्येन्नं for वदन्त्येन्नं.

इति । तदिदं गार्हितं गूढान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो
विप्रो भुङ्क्ते स ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं बहुमन्त्रसं-
स्कृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा गूढान्नं भुङ्क्ते संप्राजापत्यमाचरेत् ।
तथा च मनुः—

‘भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं व्यहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं *रेतो-विण्मूत्रमेव च’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२२)

इति । न च—ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् व्यहक्षपणेन
विरोध—इति शङ्कनीयम् । तयोः शक्तौशक्तविषयत्वात् । अत्र
दिनत्रयोपवासं शङ्खे-लिखितोऽप्याह—

‘भुक्त्वा वार्षभिकस्यान्नमवृत्तस्याऽसुतस्य च ।

गूढस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्’ ॥

(शं. स्मृ. ११. १८)

इति । प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह—

‘ब्राह्मणस्यैव गूढान्नमभोज्यं परिकीर्तितम् ।

सकृद्भुक्त्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृत् पिबेत् ॥

अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगार्हितम् ।

मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत कृच्छ्रमभ्यासतश्चरेत्’ ॥

इति ।

* अत्र ‘रेतो-विण्मूत्रमेव च’ इति प्रायश्चित्तातिशयद्योतनार्थमुक्तम् ।
वस्तुतस्तु रेत आदीनां प्राशनं न अभोज्यान्नभोजनतुल्यम् । तत्र पुनरुप-
नयनस्याभिधानात् ।

१. We follow here A. and I.; while all other manuscripts substitute
समन्तः for मनुः, and the text of Manu reads भुक्त्वाऽतो for भुञ्जानो. २. H.
omits -अद्यत्त- ३. I. does not insert शङ्ख-. ४. B. C. D. E. F. and H.
read भवत्तस्य सुतस्य च and C. and F. substitute वा for च; while I. अहत्त-
स्यासुरस्य च for भवत्तस्याऽसुतस्य च. ५. J. substitutes यदि for परि.

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं
'सूतकाज्ञम्' । तन्निन्दा च मनुना दर्शिता—

* 'नटाज्ञं रजकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च ।

मृतके सूतके* चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्' ॥

इति । नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् ।

तथा च बृहस्पतिः—

'नट-नर्तक-तक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।

†स्थाणु-पाषण्ड-गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः' ॥

(बृ. स्मृ. १. २७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'*कदर्य-ब्रह्म-चोराणां क्लीब-रद्गावतारिणाम् ।

वैणा-अभिशास्त-वार्धुष्य-गणिका-गणैदीक्षिणाम् ॥

* मृतके सूतके चैव तद्वतो यदन्नं तत् भुक्तं चेत् स्वर्गस्थमपि पातयेत् । किं पुनरिहैव स्थितम् ।

† स्थाणुः शिल्पी पाषाणभेदको वा ।

‡ कदर्यादय इमे पूर्वं तृतीयाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे आश्रयदुष्टान्न-वर्जने आचार्येणैव व्याख्याताः विशेषस्त्वच्यते । चोरः ब्राह्मणसुवर्णव्यति-रिक्तपरस्वापहारी । वैणः वेणुच्छेदजीवी—इति विज्ञानेश्वरः । अभिशास्तः पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः । आतुरो महारोगोपसृष्ट इति विज्ञानेश्वरः । ते च महारोगाः—

'वातव्याध्यश्मरी-कुष्ठ-मेहोदर-भगन्दराः ।

अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः' ॥

इति । आतुर आसन्नमरण इत्यपि केचिदाहुः । अवीरा पति-पुत्ररहिता । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता । बहूनामुपनयनकर्ता वा । शभिः वृत्तिर्यस्य सश्वृत्तिः ।

१. G. reads मनु-बृहस्पतिभ्यां for मनुना. २. A. reads तक्ष्णोऽन् and 1. सूताज्ञं for नटाज्ञं ; while the quoted verse does not occur in Manu. ३. I. reads -रक्षिणाम् for -रीक्षिणाम्.

चिकित्सका-ऽऽतुरोन्मत्त-पुंश्चली-कुङ्गे-विद्विषाम् ।
 क्रूरोग्र-पतित-ब्राह्म-दाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥
 अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ।
 शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥
 नृशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम् ।
 चैलधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेद्मनाम् ॥
 पिशुना-ऽनृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।
 एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. १६१-१६५)

इति । 'शङ्कित'मित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता ।
 विषप्रक्षेपादिका शास्त्रनिन्द्यत्वशङ्का चेति । तथाहि-केषुचित्
 कीकटदेशेषु* प्रेत-भूत-गणादिरूपास्तामस्यो देवतास्तोषयितुं

१. B. and D. read -क्रूडविद्विषम्, E. -वृद्धविद्विषः and G. -वृद्धविद्विषम् for
 क्रूडविद्विषाम्; while C. F. and the text read the whole line as follows :—

चिकित्सका-ऽऽतुर-क्रूड-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम् ।

२. B. and D. omit this line :—

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम् ।

while others except A. and the text read अवीर- for अवीरा—, ३. A.
 does not insert this line :—

शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ।

while D. reads शस्त्रविक्रयि- and I. स्त्रीविक्रयि- for शस्त्रविक्रयि-

४. Except A. C. F. G. and J. others read चैल- for चैल-. ५. We follow
 here A. C. and F.; while all others omit this line :—

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।

६. I. reads विषप्रक्षेपिका for विषप्रक्षेपादिका and B. and D. omit
 शास्त्र- and read -निन्द्यशङ्का च for -निन्द्यत्वशङ्का चेति; while J. विषप्रक्षेपणा-
 विशास्त्रनिन्द्यशङ्का च. ७. J. substitutes तथा for तथाहि. ८. B. and
 D. शुचिकीकटदेशेषु, C. केषुचित् कीकटदेशेषु, G. and E. केषुचित् कीकटदेशेषु
 for केषुचित् कीकटदेशेषु; while F. omits the following :—

तथाहि-केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेत-भूत-गणादिरूपा-

स्तामस्यो देवतास्तोषयितुं नरबलिं संकल्प्य मनुष्यान् .

नरबलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्तरयितुं अन्नमध्ये गूढं विषं
प्रक्षिपन्तीत्येस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-
शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तत्तु न भोक्तुं योग्यम् ।

‘विषं* चोपविषं भुक्त्वा चरेष्वान्द्रायणव्रतम्’ ।

इति चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा
केचित् श्रद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते
इत्यभिप्रेत्य श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्त्वा भोजयन्ति । ता-
दृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्द्यत्वेन शङ्कितम् ।
‘प्रतिषिद्धान्नं’ गोघ्रातादि । तथा च याज्ञवल्क्यः—

* विषं तावत् द्विविधं स्थावरं जङ्गमं चेति । स्थावरं कन्द-फलादि-
स्थितं भवति । तच्च—१ कालकूटम् २ वत्सनाभम् ३ शाङ्ककम् ।
४ मालकम् ५ दामवैराटिमुसाकम् । ६ शृङ्गी ७ पुण्डरीकम् ८ महा-
विषम् ९ हालाहलम् १० मर्कटकम् ११ काशपुष्पकम् १२ इन्द्रायुधम्
१३ तलम् इति त्रयोदशभेदभिन्नं भवतीति संग्रहे उक्तम् । एतेषां लक्ष-
णानि तत्रैव द्रष्टव्यानि । सर्पादिदंष्ट्रासु यत् व्यवस्थितं तज्जङ्गमम् ।

उपमितेन विषेण इति उपविषम् । तच्च—

‘अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।

करवीरोऽथ धत्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः ॥

इति पञ्चविधम् । केषाञ्चिन्मते सप्तविधम्—

‘अर्क-सेहुण्ड-धत्तूरा लाङ्गली करवीरकः ।

गुञ्जा-ऽहीकेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः’ ॥

इति शार्ङ्गधरे मध्यमखण्डे द्वादशाध्याये ।

१. C. omits मनुष्यान्. २. C. and F. do not insert इत्यस्ति मह-
प्रसिद्धिः—

‘अनेधित’* वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम् ।
 शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥
 गोघ्रातं शोकुनोच्छिष्टं पर्दास्पृष्टं च कामतः ।
 उदकया स्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ॥

(या . स्मृ . १ . १६७-१६८)

इति । पात्रे पतितस्यान्नस्यार्धं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे
 भोक्तुं यदि संगृह्यते तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते ।
 तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रा-
 न्नवद् ब्रह्मकूर्च-कृच्छ्रौ वेदितव्यौ । सूतकान्ने ये वक्तव्य-
 विशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते । यत्त्वभोज्यान्ने सुम-
 न्तुनोक्तम्—

‘अभिशास्त-पतित-पौनर्भव-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-
 तैलिक-चाक्रिक-ध्वाजि-सुवर्णकार-लेखक-लैङ्गिक-

* पूजार्हाय यदवज्ञया दीयते तदनर्चितम् । प्राणान्ययादिव्यातिरेकेण
 देवाद्यर्चनावशिष्टं यन्न भवति केवलमात्मार्थमेव साधितं तद्वृथामांसम् ।

१. Except A. C. and F. all others do not insert this and the following line:—

अनेधितं वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥

२. The text and A. C. F. place this line after the next line.
 ३. B. and D. read च शुनोच्छिष्टं, E. H. J. तु शुनोच्छिष्टं for शकु-
 नोच्छिष्टं. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्.
 ५. I. reads -संघुष्टं and J. -संघुष्टं for -संघुष्टं. ६. I. reads विवर्जयेत्
 for च वर्जयेत्. ७. B. and D. read पूर्वोच्छिष्टं for पूर्वोच्छिष्टं. ८. H.
 substitutes हि for अवि. ९. Except I. all others omit -लैङ्गिक-.

षण्डक-बन्धक-गणक-गणकान्नानि* चाभोज्या-
नि । सैनिक-क्रव्याद-निषाद-बुरुड-चर्मकारा
अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च अशन-प्रतिग्रहयो-
श्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—
'शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रद्गावतारिणः ।
चिकित्सकस्य कूरस्य तथा स्त्री-गूढ-जीविनः॥
षण्डस्य कुलटायाश्च तथा बन्धनरक्षिणः ।
अभिज्ञस्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ॥

* अभिज्ञस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य स
चाक्रिकः । षण्डको वर्षवरः आकृष्टाण्डः पुमान् वा । कन्याविनिमयजातः
पुत्रो बन्धकः । कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च मांसं भुङ्क्त
इति क्रव्यादः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।

'क्रव्यादः कृत-विकृत-पक्वमांसभुगुच्यते' ।

इति शब्दार्णवः ।

१. We follow here A. and I. ; while all others read -बद्धक- for
-बन्धक-. २. B. D. and I. read -गण- for -गणक-. ३. H. reads च न
भोज्यानि. B. D. and J. read the same, but omit च-. ४. The text reads
the following lines of the quotation as follows:—

बद्धस्य चैव चौरस्यावीरायाश्च तथा स्त्रियः ॥
कर्मकारस्य वेणस्य कीरस्य पतितस्य च ।
रुक्मकारस्य तक्षणश्च तथा वारुणिकस्य च ॥
कवयस्य नृक्षस्य वेद्यायाः कितवस्य च ।
गणान्नं भूमिपालान्नमन्नं वैवास्त्रजीविनः ॥
सोनपान्नं सूतिकाणं भुक्त्वा मांसं व्रतं चरेत् ॥

५. G. and J. read -गूढजीविनाम्. ६. This and the following two lines
do not occur in I.:—

अभिज्ञस्तस्य चोरस्य अवीरायास्त्रियास्तथा ॥
चर्मकारस्य वेणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ।
कर्मकारस्य तथा तक्षणे रजकस्य च वारुणिके ॥

चर्मकारस्य वैणस्य क्लीबस्य पतितस्य च ।
 कर्मरस्य तथा तक्ष्णो रजकस्य च वार्धुषेः॥
 कदर्यस्य नृशंसस्य वेद्यायाः कितवस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नं च मृगजीवि-श्ववृत्तिनाम् ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ।
 (शं. स्मृ. १७. ३६-३८)

इति एतच्च पूर्वेण समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रा-
 यणरूपत्वात् । यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

‘शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्लीब-दण्डिकयोरपि* ।
 दुष्टान्नमपेसृष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं वार्धुषेः पतितस्य च ।
 एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिबेत्’॥
 (बृ. स्मृ. १. ३१-३२)

इति यदपि शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्—

‘अभिशास्त-पतित-रजक-चाक्रिक-तैलिक-
 ग्रामयाजक-शूद्र-सांवत्सरिक-कुलटा-सु-
 वर्णकार-चर्मकार-चित्रवृत्ति-पोषक-तन्तु-
 वाय-रद्गावतारि-मानकूट-शौण्डिक-वध-

* दण्डो लघुङः तं प्रहृत्य जीवतीति दण्डिकः ।

१. A. reads हर्मकारस्य तक्ष्णश्च for कर्मरस्य तथा तक्ष्णो. २. All, except A. and I. substitute भूमिपालान्नं for गणिकान्नं च. ३. I. reads अपशिष्टान्नं for अपसृष्टान्नं. ४. B. and D. read सूतान्नं भूमिकान्नं च. C. E. F. H. and J. सूतान्नं सूतिकान्नं च and I. सूत्यन्नं सूतिकान्नं च for सौनिकान्नं सूतिकान्नं. ५. B. and D. substitute शक्तिक- for चाक्रिक-. ६. Except A. all others read कुलिक- for कुलटा-. ७. I reads पोषक- for पोषक-.

जीवि-नृशंस्योत्मविक्राय-वार्धुषिक-इया-
वक-नटवृत्ति-व्रात्य-तस्कर-गणान्नभो-
जनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्* ।

इति एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्तुमशक्त-
म्प्रति वेदितव्यम् । यदपि बृहस्पतिना दर्शितम्—

‘गान्धर्वो लोहकारश्च सौनिकस्तन्तुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापक-याजकौ ।

कुलटाश्चित्रकर्मा च वार्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥

समर्थं पण्यमाहृत्य महार्थं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥

वृथा ऽऽरामाश्चमाणां च भेदकः पुण्यविक्रयी† ।

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरिकः
ज्योतिषिक इति यावत् । पोषकः व्यभिचारार्थं स्त्रीणां पोषणकर्ता । मान-
कूटः न्यूनमानकर्ता ।

† जप-यात्रा-यज्ञादिभिः सम्पादितं पुण्यं द्रव्यं गृहीत्वा विक्रीणाति-
‘मया कृतस्यामुक्तस्य कर्मणः यदुत्पन्नं श्रेयः तत् अमुकद्रव्यं गृहीत्वा
तुभ्यमहं सम्प्रददे’-इति सङ्कल्प्य यो ददाति स पुण्यविक्रयी । गुरुः पि-
त्रादिः स गुप्तो यस्य स गुरुगुप्तिकः । ख्यापने दोषाविष्करणं भवेदिति
भिया यो पित्रादीन् न वक्ति स निन्द्याः । वर्णिकया जीवतीति वर्णिकः
भूमिका ग्रहणकर्तेति यावत् । गान्धर्वादिवर्णिकान्तेषु यो विप्रो मोहात्
तत्कर्मणा वर्तते स प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यो भवेत् । सदेत्युक्तेरभ्यासोऽवग-
म्यते । ये च ब्राह्मणाः स्वयमेव तेषां कर्माण्याचरेयुः तेषां प्रत्यापत्तिं शु-
द्धिम्-इत्यादि योजनीयम् ।

१. C. and F. read -नाराशंसि- for -नृशंसि-. २. I. reads -इयावक-नटवृत्ति-
for -इयावक-नटवृत्ति-. ३. I. omits -गण-. ४. Except A. and I. all others
substitute मूलिकः for सौनिकः; while II. तुलवायकः for तन्तुवायकः. ५. A.
reads -कुलश्च for -कुलटश्च. ६. B. D. and G. read शरा for ऽऽरामा-. ७. A.
reads पण्यविक्रयी for पुण्यविक्रयी.

विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्गरिकश्च यः ॥
 रङ्गोपजीवी कूटोशः कुहको गुरुगुप्तिकः ।
 भिषक् च गरदश्चैव रूपाजीवी च सूचकः ॥
 सौनिको वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।
 कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ॥
 प्रायश्चित्ते तु चरिते व्यवहार्यो भवेत् स हि ।
 एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ॥
 तस्माद् देवे च पित्र्ये च वर्जितास्तच्चर्दाशिभिः ।
 एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं तु मृग्यताम् ॥
 भैक्ष्यान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 एतेषां* ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्राजापत्येन शुद्धयेत् तस्मात् पापान्न संशयः ।

(वृ. स्मृ. १. ३०-३१)

इति । तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविष-
 यम् । प्राजापत्यं तु तस्मिन्नेव विषये वेदेविदम्प्रत्यवगन्तव्यम् ।
 'ब्राह्मण' इति विशेषाभिधानात् । यच्चोक्तमङ्गिरसा-

* एतेषां पूर्वोक्तदोषदूषितानां गान्धर्वादीनामित्यर्थः ।

१. B. D. and H. read कूटी च, C. F. and J. कूटिशः and G. कूटाश्.
 all for कूटाशः. २. I. reads कुहको गुप्तिकस्तथा for कुहको गुरुगुप्तिकः.
 ३. I. reads भिषजो for भिषक् च. ४. G. substitutes कूपजीवी for
 रूपाजीवी. ५. J. substitutes सौमिकः for सौनिकः. ६. B. C. D. E. F. G.
 H. I. and J. read परिहार्यो for व्यवहार्यो. ७. B. C. D. and F. read
 ब्रह्महताः for ब्रह्महणः. ८. Except A. and I. all substitute तथा for तस्मात्.
 ९. All others except A. read प्रत्यापत्तिस्तु for प्रत्यापत्तिं तु. १०. G.
 omits वेदविषम्.

‘अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ।
अन्त्यावेसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति’॥
(अं. स्मृ. ३. १९)

इति । यदपि विष्णुनोक्तम्—

‘गण-गणिका-स्तेन-गायनान्नानि भुक्त्वा
सप्तरात्रं पयसा वर्तेत । (७) तक्षोन्नं
चर्मकर्तुश्च । (८) वार्द्धुषिक-कदर्य-
दीक्षित-बद्ध-निगडाभिः शस्त-पण्डानां च* ।
(९) पुंश्चली-दाम्भिक-चिकित्सक-लु-
ब्धक-क्रूरोच्छिष्टभोजिनां च । (१०) अ-
वीरास्त्री-स्वर्णकार-सपत्न-पतितानां च ।
(११) पिशुनानृतवादि-क्षतधर्मा-ऽऽत्म-रस-
विक्रियिणां च । (१२) शैलूष-तन्तुवाय-
कृतघ्न-रजकानां च । (१३) चर्मकारनि-
षाद-रङ्गावतारि-वैण-शस्त्रविक्रयिणां च ।
(१४) श्रजीवि-शौण्डिक-तैलिक-चैल-
निर्णेजकानां च । (१५) रजस्वला-

* बद्धः रज्ज्वा पाशैर्वा बद्धः । निगडः शृङ्खला साऽस्यास्तीति नि-
गडः । सपत्नः शत्रुः । स्वभार्याया उपपतिर्जारः सह वर्तेत वैशमनि सः ।

१. B. and D. read अन्त्यावसायिनं भुक्त्वा for अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा
२. I. reads -गणक- for -गणिका-. ३. Except A. I. and the text all others
read अक्षोन्नं for तक्षोन्नं. ४. Some manuscripts read -निगला ; while
the text बंधनिका for -बद्ध-निगडा-. ५. H. substitutes वा for च. ६. H.
reads -सापत्न- for -सपत्न-. ७. We follow here A. and the text ; while all
others read -क्रतुधर्मसोम- for -क्षतधर्मा-ऽऽत्मरस-. ८. Except A. and I. all
omit च and J. substitutes -मजक- for रजक-. ९. G. and the text
read कर्मकार- and B. C. D. E. F. H. and J. कर्मर- for चर्मकार-.

सहोपपतिवेद्मनां च । (१६) भूण-
 घ्रावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणाऽव-
 लीढं शुणां संस्पृष्टं गवाघ्रातं च । (१७)
 कामतः पादस्पृष्टमवक्षतं च । (१८)
 मत्त-क्रुद्धा-ऽस्तुराणां च । (१९) अनर्चितं
 वृथामांसं च । (२०) पाठीन-रोहित-
 रोजीव-सिंहतुण्ड-शकुलवर्जं सर्वमत्स्यमां-
 साशने त्रिरात्रमुपवसेत् । (२१) सर्वजलज-
 मांसाशने च । (२२)

(वि. स्मृ. ५१. ७-२२)

इति । तत्र त्रिरात्रोपवासो ऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः ।
 तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वशक्तम्प्राति वेदि-
 तव्यः । सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कित-
 प्रतिषिद्धान्नयोर्हारीत आह-

‘मृत-सूतक-शूद्रान्नं सदेष्टेणापि* संस्कृतम् ।
 शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि वा ॥
 यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत् ।
 एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

* सदेष्टेण महापातकादिदोषदूषितेन । पञ्चगव्यस्य पृथक् पृथक्
 पञ्च मन्त्राः पूर्वोक्ता अन्नानुसन्धेयाः ।

१. I. reads -रोहितं च राजिल- सिंहतुण्डं च for -रोहित-राजीव-सिंहतुण्ड-
 २. Except the text and A. read -सशक्तवर्जं for -शकुलवर्जं. ३. Except
 A. and I. all others read सरोषं वापि for सदेष्टेणापि. ४. B. C. D. E. F.
 G. H. and J. read प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्ती.

प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।

एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्यैश्चाभोज्यभोजनैः ॥

(हा. स्मृ. १३. १-३)

इति । एतच्च ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोच्छिष्टे तु
ब्रह्मकूर्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तेभाजने*।

एवं वैव्रस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥

इति ॥ ९ ॥

पूर्वोच्छिष्टस्य पुनर्भोजने व्रताचरणमभिहितम् । तेनैव
दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशुद्ध्य
भोज्यत्वमाह—

‘बालैर्नकुल-मार्जारैरन्नमुच्छिष्टं यदा ।

तिल-दर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥ ६ ॥

इति । उच्छिष्टितं उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य भो-
जने श्रद्धाजडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात् पुनर्व्रतमाचरणीय-

* भोजनकाले पात्रालम्भनं विहितम् । तदकृत्वा यो भुङ्क्ते स मुक्तभा-
जने भुङ्क्त इत्यर्थः ।

† यद्यपि ‘बाल आपोऽशात् वर्षात्’-इत्युक्तं तथाप्यत्र आपञ्चमाद्वर्षात्
इत्येव वक्तुमुचितम् । ततः परं तस्य सन्नानत्वात् । धरणीधरस्तु—‘बालाः
पञ्चवर्षाधिकवर्षाः । पञ्चवर्षात् परस्येति स्मरणात्’-इत्याह । तदसमञ्ज-
सम् । पञ्चवर्षाधिकस्य प्रायश्चित्ताभिधानादित्यन्यत्र विस्तरः । बहुवच-
नात् मूषकादीनामपि ग्रहणमिति केचित् ।

१. B. reads शुक्तभाजनः, D. भुक्तभाजनः, C. E. F. and J. मुक्तभाजनः
and G. भुक्तभाजने all for मुक्तभाजने. २. M. reads बालैः for बालैः.
३. K. and L. read उच्छिष्टितं for उच्छिष्टितं. ४. I. does not insert
भोजने. ५. I reads पूर्ण- for पुनर्.

मिति संशयः स्यात् । अतो नात्र संशयः कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।
प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह संवर्तः—

‘श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु व्यहं क्षेपेत्॥’ (१८९)

बिडाल-गूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः ।

(सं. स्मृ. १८९—१९०)

इति । शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः तम्प्रत्युक्तं स्मृ-
त्यन्तरे—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां विग्रेह्यत व्यहोषितः ।

भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः’ ॥

इति । मनुः—

‘बिडाल-काकाखूच्छिष्टं* जग्ध्वा श्व-नकुलस्य च ।

केश-कीटावपन्नं च पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १९९)

* इदं तावदकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मचारिणः ‘व्रतशेषं समापयेत्’—

१. B. D. and G. omit पातव्यम्; while H. omits the following :—

पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह संवर्तः—

‘श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु व्यहं क्षेपेत् ।

बिडाल-गूषकोच्छिष्टे - - - - -’ ॥.

२. B. C. D. F. and J. जपेत्, I. क्षिपेत्, and the text द्विजः for क्षेपेत्-

३. The text does not insert ब्राह्मीं. and F. omits the following por-
tion:—

‘ - - - - - नाविद्युध्येत् व्यहोषितः ।

भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः ।

इति । मनुः—

‘बिडाल-काकाखू - - - - -’ ॥

and it substitutes मनुरपि for विष्णुरपि the same.

४. All, except A. and I. add आह after मनुः. ५. The text reads ब्रह्म-
सुवर्चलाम् for ब्राह्मीं सुवर्चलाम्.

इति । विष्णुरपि—

‘बिडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं
सुवर्चलां* पिबेत् । (४६) श्वोच्छिष्टाशने
दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् । (४७)
पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम् । (४८)
आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत । (४९)
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् ।

(म. स्मृ. ११. १५८) इत्यनेन पूर्ववाक्ये व्रतशेषसमापनेऽनधिकारमाह ।
अवपन्नं केश-कीटादिभिर्दूषितम् । ब्राह्मीं पिष्ट्वा उदकेन सह पिबेदेकाहम् ।

* इदं चाकामतः सकृदभक्षण एव । कामतस्तु पूर्वोक्तं ब्रह्मकूर्चम् ।
एकदिनोपोषणमकामतः सकृदभक्षणे । कामतोऽभ्यासे तु त्रिदिनमुपोषणं
प्राजापत्यं च । मानुषातिरिक्तपञ्चनखानां विण्मूत्राशने सप्ताहमुपोषितो-
ऽष्टमेऽह्नि पञ्चगव्यं पिबेदिति योजना । इदमपि कामत एव । ब्रह्मचार्य-
तिरिक्तस्यामश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयःपानम् । इदं चाकामतः । अकामतः
शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपवासः । कामतस्तु त्रिरात्रोपवाससहित एक-
दिनमुदकवासः । ब्रह्मचारिणोऽयं मधु-मांसाशननिषेधः । वैश्य-राजन्यो-
च्छिष्टाशने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । राजन्यस्य शूद्र-वैश्ययोरुच्छिष्टा-
शने पञ्चरात्र-त्रिरात्रं कामतः । वैश्यस्य शूद्रोच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपवासः ।
चण्डालाः पूर्वोक्ताः तेषां आममन्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

१. D. and J. omit the following:— विष्णुरपि—

‘बिडाल-काक-नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलाम्;
while C. substitutes मनुरपि for विष्णुरपि. २. E. and I. read श्वोच्छिष्टाशने
for श्वोच्छिष्टाशने. ३. We follow here A. and the text; while all others
do not insert the following portion:—सप्तरात्रम् । (४८) आमश्राद्धाशने.
४. I. includes ब्राह्मणः in forty-nine sūtra. ५. The text substitutes
-अशने for -भोजने and omits the following:—

त्रिरात्रमुपवसेत् । (५०) दिनमेकं चोदके
वसेत् । (५१) मधु-मांसाशने प्राजापत्यं.

(५०) दिनमेकं चोदके वसेत् । (५१)
 मधु-मांसाशने प्राजापत्यं सप्तरात्रम् । (५२)
 वैश्योच्छिष्टभोजने पञ्चरात्रम् । (५३)
 राजन्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रम् । (५४)
 राजन्यः गृध्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ।
 (५५) वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् । (५६)
 वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च । (५७) च-
 ण्डालात्रं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । (५८)
 सिद्धात्रं भुक्त्वा पराकम् । (५९)

(वि. स्मृ. ५१. ४६-५९)

इति । उशना अपि—

‘ ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने प्राणायामशतं कुर्यात् ।
 क्षत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम् ।
 वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम्* ।
 मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं
 च । शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानम् ।
 मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छि-
 ष्टभोजने शूद्राणां च । ब्राह्मणोच्छिष्टाना-
 मपां पाने षोडश प्राणायामान् धारयेत् ।

* शत-सहस्र-दशसहस्रप्राणायामा अकामत एव । एवमेवाग्रेऽपि ।

१. All, except A. and the text omit च; while I. interchanges the word
 in the sūtras fifty-three to fifty-six respectively. २. G. reads प्राजाप-
 त्यमिति । कृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च; while F. omits च. ३. B. D. and G.
 substitute द्विज- for द्विजाति-. ४. I. reads प्राणायामं for प्राणायामान्.

क्षत्रियाणां त्रिंशत् वैश्यानां चत्वारिंशत् ।
 शूद्राणां कुशवारिपानं त्र्यहम् । बुद्धिपूर्वं
 चेत् त्र्यहं चतुरहं पंचरौत्रं सप्तरात्रं च
 पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छि-
 ष्टभोजने बुद्धिपूर्वं महासान्तपनम् । अबु-
 द्धिपूर्वं चान्द्रायणम् ।

(उ. स्मृ. ३. २०-३२)

इति । मनुरपि—

‘शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः* कुशवारि पिबेत् त्र्यहम् । (१४८)
 अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्री-शूद्रोच्छिष्टमेव च ।
 जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ॥ (१५२)

(म. स्मृ. ११. १४८-१५२)

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

‘जम्बूक-काक-मार्जार-श्च-गोधानां गवामपि ।
 मत्थोच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

* शूद्रपीतोच्छिष्टा आपः पीत्वा विधिवत् सान्तपन-कुशोदकग्रहणम-
 न्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि त्र्यहं पिबेत् । इदमकामत एवेति ज्ञे-
 यम् । अभोज्या अभोत्रियादयः । ‘शूद्रजातिग्रहणादेव जातिनिर्देशात्
 ‘स्त्रीग्रहणं लब्धसर्वणार्थं विज्ञेयम्’—इति मेधातिथिः । इदं च सप्तरात्रं
 यवपानं कामतः शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने इति विज्ञेयम् । कामाकाम-
 अभ्यासानभ्यासतारतम्येन एकगुण-द्विगुणादिकं योजनीयम् ।

१. All, except A. and I. read क्षत्रिये for क्षत्रियाणां. २. G. reads अहम्
 for त्र्यहम्. ३. I. omits पंचरात्रं ; while G. and H. omit सप्तरात्रं. ४. I.
 reads ऽबुद्धिपूर्वं महासान्तपनम् । बुद्धिपूर्वं, but it seems to be a mistake. ५. I.
 reads शूद्रोच्छिष्टं च पीत्वा तु for शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रार्थं क्षत्रियस्य स्यात् वैश्यानां च तदर्धकम्* ।

तदर्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।’ ॥

(य. स्मृ. ३.१९)

इति । बृहद्विष्णुः—

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं

पिबेत् । (५०) वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरा-

त्रम् । (५१) राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ।

(५२) ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्[†] । (५३)

(वि. स्मृ. ५१. ५०—५३ आन्ध्रपु०)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः

पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपक्वेन त्र्यहं

क्षीरेण वर्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपो-

* जातिभेदेनायं प्रायश्चित्तभेदः सर्वत्र तारतम्येन योजनीयः ।

† एतानि सर्वाण्यप्यकामत इति विज्ञेयम् । कामतस्तु द्विगुणादिकम् ।

१. A. and J. substitute कण्वोऽपि for याज्ञवल्क्योऽपि and the quoted verse does not occur in याज्ञवल्क्यस्मृति. २. B. D. G. and H. read बृहद्विष्णुः for बृहद्विष्णुः, but the quoted sūtras occur in Vishnu Smṛiti (To MS.) ३. In Vishnu Smṛiti the words पञ्चगव्यं पिबेत् are omitted, and B. D. E. and H. omit the following:—

सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।

राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम् ।

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभि-

मन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने.

४. Except A. all others read शङ्खः for शङ्ख-लिखितौ ५. I. reads, wrongly ब्राह्मणो for ब्राह्मी-

षितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने
षड्रात्रमभोजनम्* ।

इति । यमः—

‘भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
भूभुजा सह भुक्त्वान्नं तैश्चकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥
वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्’† ॥
(य. स्मृ. ६. १-२)

इति । आपस्तम्बः—

शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्र-
मभोजनम् । (४) स्त्रीणाम् । (५)
(आ. ध. सू. १. ९. २६. ४-५)

इति । शङ्खः—

‘शूद्रोच्छिष्टाशने मांसं पक्षमेकं तथा विशः ।
क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्’‡ ॥
(शं. स्मृ. १७. ४२)

* इदं चोच्छिष्टमन्त्रमेव । मांसाद्यभक्ष्योच्छिष्टभोजने उच्छिष्टभोजन-
निमित्तमभक्ष्यभक्षणनिमित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयं कर्तव्यम् । कामाका-
म-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन प्रायश्चित्तावृत्त्यादि कल्पनीयम् ।

† सहभोजनं एकस्मिन् पात्रे भोजनम् । न त्वेकपङ्क्तौ ।

‘सह भुक्त्वा ब्राह्मणेन ब्रह्मकूर्चं पिबेत् श्यहम्’ ।

इत्यादांगिरोक्तेन तत्र प्रायश्चित्तस्याल्पत्वाभिधानात् ।

‡ पूर्वत्र शङ्खलिखितोक्तमापस्तम्बोक्तं इदं च प्रायश्चित्तविधानं
एकस्मिन्नेव विषये विभिन्नमपि दोषतारतम्येन योजनीयम् ।

१. We follow here A. and G.; while all others read सप्तरात्रेण for
तैश्चकृच्छ्रेण, but the reading seems to be incorrect. २. The text reads
these two Sûtras as follows:—

शूद्रस्य सप्तरात्रमभोजनम् । (४) स्त्रीणां चैवम् । (५).

इति । बृहद्यमः—

‘माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्च योषितः ।

न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(य. स्मृ. ६. ९)

इति । आपस्तम्बः—

‘अन्त्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्धं तु ब्रह्म-क्षत्र-विशां विधिः’ ॥

(आ. स्मृ. ९. ९)

इति । अद्विराः—

‘चण्डाल-पतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥

षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः’* ।

(अं. स्मृ. ३. ६३-६४)

इति । बृहद्वातातपः—

‘पीतशेषं तु यत् किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद् विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पीतौच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कश्चित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः’† ॥

* वैश्य-शूद्रयोः षड्रात्र-त्रिरात्रे अनुक्रमेण । इदमपि अकामतः सकृ-
देव भक्षणे । कामतोऽभ्यासे त्वधिकं कल्पनीयम् ।

† इदं तु स्वस्थैवोच्छिष्टम् । यदि किञ्चित् पीत्वा पानीयपात्रं भूमौ
निधाय पुनस्तदेव पिबति तदोच्छिष्टपानदोषभिरासार्थं त्रिरात्रव्रतं
कुर्यात् ।

१. The text reads चान्द्रायणं तदर्धं for चांद्रकृच्छ्रं तदर्धं तु. २. J. reads
भोजने for भाजने ; while G. and H. मुखतश्च्युतम् for मुखनिःसृतम्. ३. This
verse does not occur in I. but all others insert it.

इति । शानातपः—

‘शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा च्छर्दितो घृतसेवकः* ॥

अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः’ ।

(शा. स्मृ. ९. ७-८)

इति । षट्त्रिंशन्मते—

‘दीप्तेच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतं तु यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्निषये श्रूयमाणानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ॥ ६ ॥

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पङ्क्त्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥७॥

मोहादुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभोजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथौ ॥८॥

* घृतसेवनमेकवारमेव ।

१. A. substitutes कश्चित् for शुचिः. २. B. reads छर्दनाद् घृतसेवनात् for छर्दितो घृतसेवकः. ३. H. reads कस्मिन् for एकस्मिन्. ४. Except A. and I. all others read -भोजने for -भाजने; while M. मोहाद्वा लोभतस्तत्र for मोहाद् मुञ्जीत यस्तत्र. ५. K. and L. read तथा for तथौ and insert the following line—

अहोरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

इति । एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजन-
मध्ये येन केनचिद्विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु
विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत् तदा विप्रा-
न्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तावशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम् । तमिमं
शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते स सान्तपनं चरेत् । निमि-
त्तस्याल्पत्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ।’ ॥

(अं. स्मृ. ९. १)

इति । वन्हादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति । एत-
च्चाचारकाण्डे दर्शितम् ॥ ७-८ ॥

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह—

पीयूषं श्वेतलघुनं वृन्ताकफल-गृञ्जने ।

पलाण्डु-वृक्षनिर्यास-देवस्व-कवकानि च ॥ ९ ॥

उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ १० ॥

इति । पीयूषं अभिनवं पयः । पयसोऽभिनवत्वं प्रसवकाली-
नत्वमित्येके । दशाहान्तःपातित्वमित्यपरे । दशाहादूर्ध्वमपि

१. C. and F. read समाप्तेऽसमाप्ते, B. D. E. G. and J. प्राप्ते समाप्ते both for समाप्ते वा. २. J. reads स्वयं स्वापदि यदि गच्छेत्. ३. Except A. and I. all others read पङ्क्त्याम्. ४. B. D. and G. read पिबते for भुञ्जते and K. and L. द्विजाः for द्विजः. ५. M. reads उपवासी for उपवासेन. ६. I. substitutes पीयूषत्वं for पीयूषमभिनवं पयः.

प्रसवप्रयुक्तं रक्ताद्यार्द्रतासद्भाक्कालीनत्वमिति केचित् । श्वेत-
शब्दो लशुन-वृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते । तेन रक्तलशुन-कृष्ण-
वृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रवि-
शेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति* ।
वेद्याश्च मदाद्यर्थम् । मूलविशेषो वा गाजरापरपर्यायः ।
पलाण्डुः स्थूलकन्दो लशुनविशेषः । वृक्षनिर्यासो हिङ्गु-कर्पूरा-
दिव्यतिरिक्तः । हिङ्गवादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थ-
मुपकल्पिते क्षेत्रादावुत्पन्नमन्नं देवस्वम् । कवकं भूमौ छत्रा-
द्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी त्रिरात्र-
मुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् । मतिपूर्वे तु भोजने
मनुराह—

‘छत्राकं विद्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेहिजः’† ॥

(म. स्म. ९. १९)

* भाषायां ‘गांजा’ इति प्रसिद्धः पत्रविशेष एवायमिति प्रतिभाति
तस्मिन् कण्ठशुद्धिकरत्वं मदजनकत्वमुभयमप्यस्तीति प्रसिद्धमेव ।

† छत्राकं द्विविधम् । भूर्जं वृक्षजं चेति । द्विविधमप्यभक्ष्यम् । अत्र
पतेत् इति यदुक्तं तत्—

‘द्विजातिकर्मभ्यो हानिः प्रतनम्’ ।

(गौ. स्म. २१. ४)

इति गौतमोक्तपातित्यवान् भवति । तेन उक्तप्रायश्चित्ताचरणत्वात्
प्राक् सन्ध्याबन्धनादावनधिकारः । एवमेव महापातकादिपातित्यापाद-
कव्यतिरिक्तेषु पापेषु यत्रयत्र पातित्यमुक्तं तत्र सर्वत्र कर्महानिरूपं
पातित्यमित्यवगन्तव्यम् ।

१. B. D. G. H. and J. omit इह and read न प्रायश्चित्तं for नेदं प्रायश्चित्तं.
२. B. D. E. G. H. and J. read विशाख and C. F. I. विदाख for वेदवाख,
and I. substitutes स्वराद्यर्थं for मदाद्यर्थं. ३. G. reads गृञ्जनपर्यायः;
while I. गृञ्जनापरपरायः for गाजरापरपर्यायः. ४. I. reads ग्राम्यकुक्कुटम्
for ग्रामकुक्कुटम्. ५. I. reads पलाण्डुगृञ्जनं for पलाण्डुं गृञ्जनं.

इति । अमतिपूर्वे स एवाह—

‘अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वा अपि शेषेषूपवसेदहः’*॥

(म. स्मृ. ५. २०)

इति । तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम्—

‘अबुद्धिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा ।

(गौ. स्मृ. २३. २५ आन्ध्राक्षरपुस्तके.)

इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात् । एवं च
इति मूलवचनोक्तव्यहोपवासो भक्षितोद्धारितविषयो द्रष्टव्यः ।
चान्द्रायणं स्वावृत्तिविषयम् । ‘शेषेषूपवसेदहः’—इत्येतत्
कुसुम्भादिषु द्रष्टव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते—

‘पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकुकुटम् ।

नालिकां बालपुष्पं च भुक्त्वा दिनमभोजनम्’ ॥

इति । न चैतस्य पलाण्डोर्मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः ।
भवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात् ।

‘पलाण्डोर्दश जातयः’ ।

* षट्स्वप्येतेषु एकमपि भुक्तं चेत् प्रायश्चित्तं समानमेव । शेषेषु
लोहितवृक्षनिर्यासादिष्वभक्ष्येषु । येषु प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोक्तं तेष्वि-
त्यर्थः । सान्तपनमत्र द्वयहसाध्यं वनव्रतमात्रप्रवेक्ष्य । सम्यग्भक्षणे तु यति-
चान्द्रायणमिति व्यवस्था कर्तव्येति सर्वज्ञानारायणस्याज्ञयः । तन्मते सान्तप-
नयतिचान्द्रायणयोर्न समविकल्पः ।

१. Except A. and I. all others read अबुद्धिपूर्वे. २. E. G. H. and J.
substitute च for वा. ३. J. substitutes कुसुम्भादिषु for कुसुम्भादिषु. ४. I.
omits च. ५. We follow here A. and I.; while H. वनकुण्डकम् and B.
C. D. E. F. G. and J. वनकुण्डकम्. ६. B. D. and H. read नालिकं for
नालिकां.

इत्यभिधानात् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘लशुन-पलाण्डु-गृञ्जनभक्षणे सावि-

त्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि संपातात्रयेत्’ ।

इति तद् बलात्कारेणाऽनिच्छतो भक्षणविषयम् । तदैक-
साध्यव्याध्युपशमनार्थं भक्षणविषयं वा । अत एवान-
न्तरं तेनैवोक्तम्—

‘एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भव-

न्ति । यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः’ ।

इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनुक्रान्तपीयूषादिविषये मुनि-
भिः स्मर्यन्ते तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेण वृत्तिगौरवविषयत्वं
कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते । तत्र शातातपः—

‘लशुनं गृञ्जनं जम्बा पलाण्डुं च तथा शुनीम् ।

छत्राकं विड्वराहं च आम्यं कुकुटमेव च ॥

उष्ट्रीं च महिषीं भासीं रासभीक्षीरभोजनात् ।

उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः’ ॥

(शा. स्मृ. ९. ३)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुकुटम् ।

१. J. reads समन्तोक्तम् for सुमन्तुनोक्तम्. २. F. reads संपातं and I. सम्पतान् for संपातान्. ३. C. and F. insert च after तेषु; while B. omits सर्वेषु. ४. B. and D. substitute पराशरः for शातातपः, but it seems to be a mistake. ५. I. reads कृष्णवृन्तकम् for च तथा शुनीम्. ६. This line does not appear in all other manuscripts except A. and I. ७. B. D. and I. read मानुषीं for महिषीं and I. substitutes वापि for भासीं. ८. B. and D. read ततः for पुनः. ९. J. reads चरेदिति for चरेन्मुहुः. १०. B. C. D. G. H. and J. read इन्ताकं for छत्राकं.

लशुनं गृह्णनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(या. स्मृ. १. १७६)

इति । बृहत्समः—

‘नालिकां नालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च ।

भूतृणं शिशुकं चैव खट्वाह्नं कवकं तथा ॥

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः’ ।

(य. स्मृ. ३. ४९)

इति । विष्णुः—

‘शुनां मांसांशने च । (३३) छत्राक-कवकाशने

सान्तपनम् । (३४) यैव-गोधूमजं पयोविकारं स्नेहा-

क्तं चैव शुष्कखाण्डवं च वर्जयित्वा पर्युषितं प्रौढयो-

पवसेत् । (३५) ब्रध्वनामेध्यप्रभवान् लोहितांश्च

वृक्षनिर्यासान् । (३६) शैलुं च वृथाकृसर-

संयाव-पायसा-ऽपूप-शाण्डुलीश्चैव देवान्नानि हवींषि

च । (३७) गो-ऽजावि-महिषीवर्जं सर्वपयांसि

च । (३८) अनिर्दशाहितोन्यपि च । (३९) स्य-

न्दिनी-सन्धिनी-विवत्साक्षीरं च । (४०) अमे-

१. B. and D. read खट्वाह्नं, C. and F. खट्वाकं, E. खट्वाह्नं, G. खट्वाह्नं, I. खट्वाह्नं and J. खट्वां च all for खट्वाह्नं; while H. substitutes कवकं for कवकं. २. We follow here A. and the text; while all others do not insert च. ३. The text reads यव-गोधूम-पयोविकारं for यव-गोधूमजं पयोविकारं. ४. B. D. and the text do not insert च. ५. The text reads शुक्कं for शुष्क-. ६. The text adds तत्प्रादय, but it is useless here. ७. Except A. and the text all others insert च after लोहितान्. ८. B. and D. शैलं, C. E. and F. शैलुं and I. शैलं for शैलुं; while the text शाण्डुल- for शैलुं च. ९. I. reads कृसरं च यव-पायसा-. १०. The text reads शाण्डुलीदेवानानि.

भ्यभुजश्चे । (४१) दधिर्ज केवलं सर्वशुक्ला-
नि । (४२) ब्रह्मचर्याश्रमी आश्राशने त्रिरात्रमुप-
वसेत् । (४३) दिनमेकं चोदके वसेत् । (४४)
(वि. स्म. ११. ३३-४४)

इति । यमोऽपि—

‘लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति’ ॥
(य. स्म. ३. १९)

इति । कूर्मपुराणे—

‘अलाबुं किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।
उदुम्बरं च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति’ ॥
(कू. पु. १. २. ३३. २१)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वाद-
शरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु-शिग्रु-श्लेष्मातक-कोवि-
दार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

१. I. reads भोजनं for भुजः. २. B. and D. do not insert यमोऽपि; while C. E. F. G. H. and I. omit अपि. ३. I. reads औदुम्बरं; while the text substitutes कालेन for कामेन. ४. B. and D. omit the following:—

‘लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वाद-
शरात्रं पयः पिबेत् । अलाबु-शिग्रु-श्लेष्मातक-कोवि-
दार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि.—

५. I. reads क्रियातु-कुसुम्भ- for क्रियातु-कुसुम्भ-; C. F. G. and J. क्रियातु; while J. -कुसुम्भा- for कुसुम्भ- and for the same C. and F. -कुम्भीक-; G. and H. कुम्भीक-
६. I. reads कलंज-शिग्रु- for अलाबु-शिग्रु-.

‘लशुनं गृह्णन् चैव तृणराजफलं तथा ।
बेर्लीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्त्रायणव्रतम् ॥
कन्द-मूल-फलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः ।
उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा ’ ॥

इति । तथा—

‘स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ’ ॥

इति । संवर्तः—

‘अजोष्ट्री-सन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।
अनिर्दशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम् ’ ॥

(सं. स्मृ. १०६)

इति ॥ ९-१० ॥

पूर्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तम् । न त्वन्य-
स्य । इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।

ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकात्रेण शुद्धयति ॥ ११ ॥

इति । अज्ञानकृते सकृद्भक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम् ।

असकृद्भक्षणे तूशनसोक्तं द्रष्टव्यम्—

बिलाक-प्रव-हंस-कंडक-चक्रवाक-खञ्जरीट-गृह-

कपोत-भोर(त?)-चटक-रक्तपादोलूक-शुक-सारस-

१. G. and J. read बर्ली for बेर्ली. २. I. does not insert इति तथा
and C. E. F. J. insert इति and omit तथा. ३. I. omits इति संवर्तः and
C. E. F. J. insert इति and omit संवर्तः. ४. G. H. and J. read अजोष्ट्री-
for अजोष्ट्री. ५. B. D. and G. read भासचटक, C. E. and F.
भारवटक for भारचटक.

टिडिभ-महु-षाष-भास-जालपाद-नक्र-कुचिक-
विकृतमत्स्य-क्रव्यादामेध्यानां भक्षणे, पञ्चग-
व्यं पिबेत् त्रिरात्रम् ।

(उ. स्मृ. २. १७)

इति । शङ्ख-लिखितौ मतिपूर्वे प्रत्याहतुः—

‘वक-बलाक-हंस-प्लव-चक्रवाक-खञ्जरीट-काक-
कारण्डव-कट-भारक-चटक-गृहकपोत-शुक-सा-
रस-टिडिभोलूक-रक्तपाद-जालपाद-चाष-भास-म-
हु-शिशुमार-नक्र-मकर-तिमि-तिमिद्विल-नकुल-
बिडाल-सर्प-मण्डूक-मूषक-वल्मीकादिमांसभक्ष-
णे द्वादशाहमनाहारः । पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्’ ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भ-
क्षणे* तु याज्ञवल्क्य आह—

* विज्ञानेश्वरस्तु— ‘सन्धिन्यनिर्दशा’—(१. १७०) इत्यादीन्यनु-
क्रान्तानि कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवेसेत् । अकामतस्त्वहोरात्रम्—
इत्याह । ‘सकृद्भक्षणे’ इति तु न तन्मतमिति प्रतिभाति ।

१. I. reads -कुचि-; while O. F. and G. read -कुचिक-, E. and H. -कुचिक- for -कुचिक-. २. B. and D. substitute अपि for इति. ३. B. and D. read खञ्जरीटक-कारण्डक-चटक-गृध्र-, C. and F. खञ्जरीट-काक-कारण्ड-
कट-लारवटक-गृह-, E. and J. खञ्जरीटक-कारण्डव-कटभार-चटक-गृह-, G. and H. खञ्जरीटक-कारण्ड-कटक-भार-चटक-गृध्र- all for खञ्जरीट-काक-कारण्डव-
कटक-भार-चटक-गृह-. ४. I. reads -टिडिभ-महु-भक्ष-चक्रपाद- for टिडिभो-
लूक-रक्तपाद-. ५. J. substitutes -चक्र- for -नक्र-; while B. C. D. F. read -सिमिमकर- for -मकर-. ६. B. D. C. F. and G. read -वल्मीकादि-, E. H. and J. -वल्लिकादि- for वल्मीकादि-. ७. B. and D. omit the following:—

‘द्वादशाहमनाहारः । पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्’ ।

इति । एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे तु

4. G. reads अकामकृते तु सकृद्भक्षणे for कामकृतसकृद्भक्षणे तु

देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् ब्रश्चनांस्तथा ।
 अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवक्रानि च ॥
 क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह-शुक - प्रतुद-टिड्ढिभान् ।
 सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥
 कोयष्टि-प्लव-चक्राह-बलाका-वक-विष्किरान् ।
 वृथाकृसर-संयाव-पायसापूप-शष्कुलीः ॥
 कलविकं सैकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।
 जालपादान् खञ्जरीटानजातांश्च मृग-द्विजान् ॥
 चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वँछूरमेव च ।
 मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासह्यहं वसेत् ॥
 (या. स्मृ. १. १७१-१७५)

इति । विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह—

‘खरोष्ट्र-काक-श्च-हंसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् ।

(२६) प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च ।

(२७) क्रव्याद-मृग-पक्षिमांसाशने तप्तकच्छम् ।

(२८) कलविड्क-प्लव-हंस-चक्राह-सारस-रज्जुदा-

लेके-दात्यूह-शुक-सारिका-वक-बलाक-कोकिल-

१. B. D. E. G. H. I. and J. read शिशु- for शिशुं. २. B. D. and I. read विड्बानि for विड्जानि. ३. I. reads -चक्राह- for -चक्राह-. ४. H. substitutes -बल-विष्किरान् for वक-विष्किरान्. ५. I. substitutes च for स- and reads रज्जुबालकं, O. and F. रज्जुबालकं for रज्जुबालकं. ६. I. reads वक्रपादांश्च सौनं for रक्तपादांश्च सौनं. ७. G. reads वँछूरं for वँछूरम्. ८. B. C. E. D. F. G. and H. read -काक-श्चमांसं, J. -काकमांसं and the text -काकमांसाशने for -काक-श्च-हंसाशने. ९. All, except A, I. and the text omit च; while B. and D. substitute शुक- for शुष्क-. १०. The text reads -प्लव-चक्राह-हंस- for -प्लव-हंस-चक्राह-. ११. I. reads -रज्जुबालक- for -रज्जुबालक-; while B. and D. substitute only -रज्जु- for the same.

खञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपपद्यते । (२९) एकश-
फोभयदन्ताशने च । (३०) तित्तिरि-केपिञ्जल-
लावक-वैर्तिका-मयूरवर्जं सर्वपक्षिमांसाशने चा-
होरात्रम् । (३१) कीटाशने दिनमेकं ब्राह्मीं सुव-
र्चलां पिबेत् । (३२) शुनो मांसाशने च । (३३)
(वि. स्मृ. ५१. २६-३३)

इति । शङ्कुस्तु भक्ष्याभक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्राय-
श्चित्तमाह—

‘भुक्त्वा पलाण्डुं लगुनं मद्यं च कवकानि च ।
नारं शौनं तथा मांसं विड्मराहं खरं तथा ॥
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्री च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।
क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ॥
भक्ष्याः पञ्चनखास्त्वेते गोधा-कच्छप-शल्यकाः ।
खड्गं च शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥

१. I. omits this and the following Sūtras;—

तित्तिरि-केपिञ्जल-लावक-वैर्तिका-मयूरवर्जं
सर्वपक्षिमांसाशने चाहोरात्रम् । (३१) कीटा-
शने दिनमेकं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ।
(३२) शुनो मांसाशने च । (३३) .

E. has the same, but after त्रिरात्रमुपपद्यते there is a mark of cor-
rection. २. B. D. and H. read लावकावर्तिमयूरवर्जं, G. लाव-वर्तिका-
मयूरवर्जं for लावक-वैर्तिका-मयूरवर्जं. ३. B. C. D. F. G. H. and J. substitute
मु for च. ४. The text reads ब्रह्मसुवर्चलां for ब्राह्मीं सुवर्चलां. ५. The
text reads शुनां for शुनः. ६. The text reads कवकानि for कवकानि.
७. The text substitutes मद्यं for शौनं. ८. B. and D. read मांसस्य खरो-
ष्ट्री च for गामश्वं कुञ्जरोष्ट्री च; while the text गोधेर-कुञ्जरोष्ट्री च for the same.
९. We follow here A. and the text; while all others read चैव for चैव.
१०. B. and D. read भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् and the text इत्यादि नाचरेद् व्रतम्
for भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम्.

हंसं मेढुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।
 मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुक्र-सारिकाः ॥
 चक्रावाकं एवं कौकं मण्डूकं भुजगं तथा ।
 मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत् ॥
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च तथैव च ।
 पाठीन-रोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु श्राद्धिकाः ॥
 स्थलेचरांश्च जलजान् प्रेतुदान् नखविष्किरान् ।
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ॥
 तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम् ।
 वार्धीणसं वर्तुकं च भोज्यानाह यमः सदा ॥
 भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकशफानपि ।
 दंष्ट्रिणेश्च तथा भुक्त्वा मांसं मांसं समाचरेत् ॥
 मोहिषं चाऽऽजमौरभं भोगं रौरवमेव च ।

१. I. reads मत्स्यं for मद्गुं. २. I. reads काकं for कौकं and C, and F. substitute मण्डूकं for मण्डूकं. ३. The text reads नाम कार्या विचारणा for भूयश्च न च भक्षयेत्. ४. A. reads शल्लान्, G. सशल्कान् and the text शकुलान् for सशल्कान्. ५. The text reads भक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ for चापि भक्ष्या मत्स्येषु श्राद्धिकाः. ६. H. reads जलेचराश्च स्थलजान् and I. मानवसन् जालपासान् for स्थलेचरांश्च जलजान्. ७. The text reads श्लपादान् विष्किरान्. ८. The text substitutes जालपासान् for तथा जग्ध्वा. ९. We follow here A, and the text; while I. and some others read पाठीनं चेन संवर्तं for वार्धीणसं वर्तुकं च and some are quite mistaken. १०. The text reads तथैकशफानपि for तथैवैकशफानपि. ११. The text reads this line as follows:—

तथा भुक्त्वा तु मांसं वै मासाधे व्रतमाचरेत् ।

१२. This and the following five lines of the quotation do not occur in our copy of the text. १३. I. reads सप्तारिं सप्तमेव च for मार्गरी रौरवे च, but it seems to be a mistake.

भक्ष्यं मांसं समुद्दिष्टं ३ ३ वै पार्षतं भवेत् ॥
 वाराहं च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ।
 मांसमज्ञानेनो भुक्त्वा मांसं प्रोक्तं समाचरेत् ॥
 शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थे च तथा कृतम् ।
 भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ॥
 (शं. स्मृ. १७. १९)

इति । अत्र श्रुता व्रतविशेषा आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन
 व्यवस्थापनीयाः ॥ ११ ॥

‘गूढान्नं सूतकान्नं च’ (प. स्मृ. ११. ४)—इत्यत्र ब्राह्मणस्य
 गूढान्नभोजननिषेधमभिप्रेत्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
 तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्

‘राजान्नं हरते तेजः’ ।

(य. स्मृ. १. ५६)

इत्यादिशास्त्राच्च क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि विप्रस्य प्रायश्चित्तं
 प्रसज्येत अतस्तदपनुत्तये क्षत्रियाद्यन्नभोजनमनुजानाति—

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।

तद्गृहे तु द्विजैर्भोज्यं हव्य-कव्येषु नित्यम् ॥ १२ ॥

इति । क्रियावन्तौ विहिताध्ययन-यजनादियुक्तौ । शुचि-
 व्रतौ व्रतं स्मार्त्तो धर्मः । तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति ।

१. I. reads भक्ष्यं मांसं for भक्ष्यं मांसं and except A. and J. others read
 भक्ष्यं मांसं. २. I. reads पार्षतं for पार्षतं. ३. A. reads पार्षतं च वै ; while
 all others except I. read मांसमज्ञानेनो for मांसमज्ञानेनो. ४. I. reads शुनो
 for शुनो. ५. Except A. K. and L. all others read तद्गृहेषु for तद्गृहेषु.

तद्युक्तौ शुचिन्नतौ । श्रौत-स्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रिय-वैश्ययोगृ-
हेषु हव्ये कव्ये वा शिष्टैर्विभेर्भोक्तव्यम् । क्रियावन्तौ शुचि-
व्रताविति विशेषणात् अतद्विधक्षत्रियादिविषयाणि तदन्न-
निषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते तद-
न्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्—

‘सहस्रं तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।

तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्धमेव च’ ॥

इति ॥ १२ ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्य-
नुज्ञामाह—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् ।

गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥

इति । स्नेहेपाचितं पूरिका-शष्कुल्यादि । भुज्यते इति भो-
जनं भोज्यद्रव्यम् । शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् ।
तादृशघृतादिकं यदा भोक्तव्यं भवति तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव
न शूद्रगृहे भोक्तव्यम् । किं तर्हि तदगृहीत्वा शूद्रगृहान्निर्गस्य
नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनु-
ज्ञानं मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णासम्भवे वेदितव्यम् * । आपदि

* नेदं कलौ निषिद्धमिति मन्तव्यम् । पराशरधर्माणां कलौ मु-
स्यत्वात् । युगान्तरविषयाणां धर्माणामत्र वर्णनस्य प्रयोजनाभावाच्च ।
यच्च ‘क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च’—इत्यनेन ‘घृतं तैलं तथा क्षीरं’—इत्यनेन च

१. E. and H. read तद्धीन- and I. तद्विध- for अतद्विध-. २. O. F. and
M. शुद्धं तैलेन पाचितम् for भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् and B. D. E. G. and H.
read शुद्धतैलेन and J. K. L. शुद्धं स्नेहेन for भक्ष्यं स्नेहेन. ३. B. C. D. E.
F. G. and H. read तैलपाचितं for स्नेहपाचितं. ४. I. reads चषड for चषा.

यावता विना प्राणरक्षणं न भवति तावदन्नमनुजायते । ननु ततो अधिकम् । अत एव छन्दोगा उद्रीथपर्वण्युषस्तिकाण्डे परमामापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छिष्टानां कुन्माषाणां जीवनाय भक्षणं ततोऽधिकस्य तदीयोच्छिष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति—

‘हन्तानुपानमिति उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच (३) नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यमिभा न खादन्निति होवाच । कामो म उदकपानमिति*’।

(छा. उ. १. १०. ३-४.)

इति एतच्च ।

श्लोकद्वयेनाभ्यनुज्ञातं क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनमापद्विषयत्वेन माधवाचार्यैर्व्यवस्थापितं तदपि न समञ्जसम् । तथाहि—यदि

‘क्रियावन्तौ शुचिब्रतौ’ ।

इति विशेषणात् क्षत्रिय-वैश्यान्ननिषेधशास्त्राणि अतद्विधविषयाणि इति व्यवस्था युक्ता भवति तर्हि वर्णत्रयभोजनानुज्ञानस्यापद्विषयत्वमयुक्तं स्यादित्यलमिति गहनावगाहेन ।

* पाषाणवृष्ट्यादिना सस्यादिनाशेन नष्टेषु कुरुषु जायया सह इतस्ततो अज्ञानार्थं भ्रममाणो उषस्तिः कस्मिंश्चिद्भ्रामे गजपालस्य गृहे उवास । सोऽन्धार्थमटन् तमेव गजपालं कुतितान्—माषान् प्रक्षयन्तं सहस्रीषंसृत्य याचितवान् । तदा तमुषस्तिमुवाच गजपालः—

‘अस्मान् मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशोऽन्ये कुन्माषा न विद्यन्ते । ये मम भाजने निदि-
तास्त एव राशौ प्रक्षिप्ताः । अतः किं करोमि’ ।

‘सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् * ।

(बा. सू. ३. ४. २८)

इत्थस्मिन् वैय्यासिके सूत्रे सम्यङ् मीमांसितम् । स्मृतिश्च
भवति—

‘जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमन्ति यतस्ततः ।

लिभ्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०४)

गजपालेनेत्यमुक उषस्तिः प्रत्युवाच—

‘एतान् मे देहि’ ।

इत्युक्तो गजपालस्तस्मा उषस्तये कुल्माषान् ददौ । स चोच्छिष्टा-
नपि तान् चखाद । अनन्तरं गजपालः—

‘हन्त समीपस्थमिदमुदकमपि गृहाण’ ।

इत्याह । उषस्तिः प्रत्युवाच—

‘उच्छिष्टं पीतं स्यात्’ ।

इति । गजपाल आह—

‘किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा?’ ।

इति । उषस्तिराह—

‘नवा अजीविष्यमिमान् कुल्माषान् अखादन्’ ।

उदकपानं तु इच्छातः लभ्यते’ ।

इति अयमभिप्रायः—प्राणरक्षणार्थत्वात्कुल्माषभक्षणं न दोषावहम् ।
ऐच्छिकत्वादुदकपानं निषिद्धमिति ।

* एतदुक्तं भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनी-
यत्वेनाभ्यनुज्ञायते । श्रुत्यादिषु तथैव दर्शनात् ।

१. The verse occurs in Manu, but Manu Smṛiti reads the second
line of the verse as follows:—

आश्वासमिव पत्रेण न स पापेन लिभ्यते ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘आपन्नतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

लिप्यते नैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४१)

इति । एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह—

‘सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।

पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥

नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्* बुभुक्षितः ।

न चाऽलिप्यत दोषेण क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥

* उक्तं चैतच्छुनःशेषाख्याने ऐतरेयब्राह्मणे—

‘तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्यग्निकृताय वि-

शसितारं न विविदुः । (३) स होवाचाजीगर्तः सौय-

वस्तिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति तस्मा

ते अपरं शतं ददुः । (४) सोऽसिं निःशान एयाय’ ।

(ऐ. ब्रा. ७. १६. ३-५).

अत्र च ‘उपासर्पद्बुभुक्षितः’—इत्यनेन दारिद्र्यदोषेण क्षुत्पतीकारसाधनभूतमन्नमलभमानः यथा शतद्रव्येण स्वपुत्रं शुनःशेषं विक्रीतवान् । यथा च अपरेण शतेन तं नियुक्तवान् । तथैवान्येन शतेन तं हन्तुमुपासर्पत् । ननु तन्मांसं भक्षितुमित्यर्थो ज्वसेयः ।

१. The text substitutes वा for अपि ; while G. reads इतस्ततः for यतस्ततः २. B. C. D. E. F. H. J. and the text read न लिप्यते नैनसा, G. लिप्यते न च सैव for लिप्यते नैनसा. ३. The text substitutes -अन्नु- for -अर्क-.

श्रमांसमिच्छन्नार्तोऽनु* धर्माधर्मविषक्षणः ।
 प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान् ॥
 भरद्वाजः† क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।
 बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥
 क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्‡।

* श्रमांसमनुमिच्छन्नपि पापेन न लिप्तवान् । अस्या आख्यायिकाया युगान्तरविषयत्वात् कृतादिषु युगेषु सङ्कल्पादिनापि पाप-पुण्यसम्भवात् वामदेवेन श्रमांसभक्षणे इच्छा कृता तथापि न पापेन लिप्तो ऽभवदिति विशेषः ।

† वृधो नाम तक्षा । स च प्रतिग्रहानर्हः । तादृशादप्रतिग्राह्यादपि प्राणरक्षणार्थं भरद्वाजो नाम ऋषिः बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह तथापि पापेन न लिप्तवान् । गोविन्दराजस्तु—‘बृवृतक्ष्णोर्महामनाः’ इति पपाठः ।

‡ उक्तं चैतदाख्यानं महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मेषु—

‘विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
 क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
 क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्धिनः ।
 क्षुध मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
 अबसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
 दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ॥
 सौम्यं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ।
 अटन् भैक्ष्यं न बिन्दामि यदा युष्माकमालये ॥
 तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्’ ।

(म. भा. शां. १४१. ४९—५२)

इत्यादिना । अत्रापि अत्तुमभ्यागात् प्रवृत्तो बभूव न त्वत्तवान्
 इति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. H. and J. read आर्त्तस्तु, G. आर्त्तस्व for अर्त्तोऽनु. २. B. and D. read बृहस्पतो, C. F. and J. बृहस्पतो, G. बृहस्पतो and E. H. and I. बृहस्पतो all for वृधोस्तक्ष्णो.

चण्डालहस्तादादाय अर्धमविचक्षणः ।।

(म. स्मृ. १०. १०२-१०८)

इति । स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतुर्विंशतिमते—

‘आरनालं तथा क्षीरं कान्दुकं दधि सक्तवः ।

स्नेहपक्वं च तक्रं च शूद्रस्यापि न दुष्यति’ ॥

इति । अङ्गिराश्च शूद्रप्रतिग्रहं प्रक्रम्याह—

‘मांसं दधि घृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम् ।

गुडो रसस्तथोदश्चिद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥

अगृतं चारनालं च कान्दुकाः सक्तवस्तिलाः ।

फलानि पिण्याकमथो ग्राह्यमौषधमेव च’ ॥

(अं. स्मृ. ३. ४०)

इति ॥ १३ ॥

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति—

मैद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं शूद्रं वर्जयेद् विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

द्विजशुश्रूषणरतान् मद्य-मांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥ १५ ॥

धनभूत. reads कौतुकं for कान्दुकं through mistake. I. reads घृतं for यथा च अपरमि प्रतिग्रहं. ३. C. and I. read कान्दुकाः for कान्दुकाः. ४. I. सर्पत् । ननु तन्म. नृते मिरयं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

१. The text substitutes विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

वतस्ततः २. B. C. D. E. शूद्रान् मद्य-मांसविवर्जितान् ।

व्यते न च देह for लिप्यते नैनकस्व न तात् शूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥ १५ ॥

इति । जातिगूढाः नीचाः प्रतिलोमजाः सूत-मागधादयः ।
तेषां कर्म अश्वसारथ्यादि । तस्य प्रवर्त्तकाः तेन जीविताः ।
तादृशात् गूढात् श्वपाकादिवत् घृतादिकं न स्वीकार्यम् ।
ये तु मार्गवर्त्तिनः गूढा विहिते पोकयज्ञादिकर्मणि निरताः
तान् गूढान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ॥ १४-१५ ॥

‘गूढान्नं सूतकान्नं च’—(प. स्मृ. १. ३१) इत्यत्र सूतकान्नस्य
सामान्येन प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं सूतकिजातिविशे-
षाननूद्य तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह—

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ? ॥ १६ ॥

गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् गूढसूतके ।

वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ।

अथवा वामदैव्येन साम्नैवैकेन शुद्धयति ॥ १८ ॥

इति । सूतकिनः गूढस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि
गायत्रीं जुपेत् । सूतकिनो विप्रोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगाय-

१. A. B. C. and I. read श्वपाकादिव; while A. adds भोजने न परित्यजेत्
before घृतादिकं. २. I. reads विहितपाकयज्ञादि. ३. B. D. and M. read
शुद्धः for शुद्धिः. ४. M. reads:—

ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुद्धयति ।

४. Except A. K. and L. साम्नैवैकेन for साम्नैवैकेन. ५. C. and F. omit
अन्नं and read भुक्त्वा पञ्चसहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् and omit the following
portion:—

क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्र-
गायत्रीजपं कुर्यात् सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो
भुङ्क्ते तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् ।

त्रीजपेन शुद्धिः । क्षत्रिये सूतकिणि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिस-
हलगायत्रीजपं कुर्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते
तम्प्रति द्विसहलगायत्रीजपं विदध्यात् ।

‘कयानश्चित्र आभुवत्’ ।

(ऋ. सं. ३. ६. २४. १)

इत्थस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदे-
व्यं साम । तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपो द्विसहलगायत्रीजपेन
विकल्प्यते । एते च जपरूपा व्रतविशेषा अशक्तविषये
वेदितव्याः । शक्तेरम्प्रति तु छागलेय आह—

‘अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।

प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शूद्रसूतके ॥

वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाजि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।

एकाहं च व्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥

ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः’ ।

इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाह-व्यहादयो योज्याः । यत्तु
मार्कण्डेयेनोक्तम्—

‘भुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः ।

भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि ॥

वैद्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

(मा. पु. १. १४-१९)

१. G. ते, I. ते च. for एते. २. I. reads सक्तं तु मेति. ३. B. D. G. H.
substitute एषां for तेषां. ४. G. reads शुद्धस्त्वैव for शुद्धाशौचे.

इति एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—

‘शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।

वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान् वै व्रतं चरेत् ॥

क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।

ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १. ३९-४१)

इति तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गेणोक्तम्—

‘शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।

मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥

य्यहं वा कामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च ।

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनामाशौचं परिकीर्तितम् ॥

सर्वर्णानां तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता ।

क्रमाद्वृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमेष्वापि’ ॥

(ग. स्मृ. ३. ३६)

१. The text reads सतसं for सूतके; while B. and D. omit the following portion:—

‘शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्—

‘शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।

२. I. reads चतुर्मासान् व्रतं चरेत्; while the text reads this line as follows:—

वैश्यस्य च तथा स्त्रीणां मासमेकं व्रतं चरेत् ।,

but it seems to be a mistake. ३. G. reads मासमेकं व्रती भवेत्; while except A. and I. others substitute भवेत् for चरेत्. ४. I. substitutes चा- for वा. ५. I. reads आशौचे for आशौचं. ६. B. D. G. H. read क्षत्रादिसर्वेषां for सर्वेषां तु सर्वेषां. ७. B. D. and H. read उत्तमे-
ष्वयम् and I. उत्तमे इति for उत्तमेष्वापि.

इति तदेतद् गुणहीनसूतकिं विज्ञेयतया योजनीयम् । गुण-
वत्सूतकिविषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तर-
कालमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति
तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । (८) आ-
शौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्यात् । (९)
(वि. स्मृ. २२. ८-९.)

इति विष्णुस्मरणात् । यच्च विष्णुनैव व्रतमुक्तम्—
‘सर्वणस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा लवन्तीमासाद्य
तस्यां निमग्नस्त्रिघमर्षणं जप्त्वातीर्थं सा-
वित्र्यष्टसहस्रं जपेत् । (१०) क्षत्रियाशौचे
ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । (११)
वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । (१२) ब्रा-
ह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यश्च ल-
वन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । (१३)
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।
शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत् ॥ (१४)
शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमात्रं समाचरेत् । (१५)

१. H. omits आशौचं यावत्तेषाम्. २. The text does not insert च. ३. B. and D. do not insert व्रतम्. ४. G. H. and the text read तन्- and B. C. D. E. and F. तस्मिन्- both for तस्यां. ५. C. E. I. and J. read -अष्टशतं for -अष्टसहस्रं. ६. C. F. I. and J. omit the following:—

ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । वैश्याशौचे .

७. The text omits व्रतम् and H. reads प्राजापत्यं समाचरेत्. ८. The text reads स्नानमाचरेत् for स्नानमात्रं समाचरेत्; while I. reads this line as follows:—

शूद्रो वैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् । (१६)

(वि. स्मृ. २२. १०-१६)

इति एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । य-
दपि वसिष्ठेन—

‘आशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वाऽपि भुक्तवान्* ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योन्यां च जायते ॥ (३१)

अनिर्दशाहे पराशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्टामुपजीवति ॥ (३२)

द्वादश मासान् द्वादशार्धमासान् वा अनदनन्

संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते’ । (३३)

(व. स्मृ. ४. ३१-३३)

इति तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । ननु—उक्तरीत्या जाति-

* उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु—

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्टामुपजीवति ॥ (३१)

अनिर्दशाहे पराशावे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥ (३२)

एवमेव पाठो दृश्यते । परमेतदसङ्गतमिव भवति ।

१. I. reads :—

शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् सदा ।

for

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् ।

२ C. F. and I. read पारशावे for पराशावे and for the same G. J. and the text परशावे ३. All others except A. interchanges the fourth line for the second and second for the fourth. ४. Except A. and I. all others substitute तां for तत्. ५. I. omits अनदनन्. ६. B. C. D. F. H. and J. substitute नीत्या for सीत्या.

विशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितैः सत्यां ब्राह्मणादिजातिविशेषरहितस्य सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् ।

‘शूद्रान्नं सूतकान्नं च’ ।

(प. स्मृ. ११. ४)

इत्युक्तस्य विषयः कोऽपि न लभ्येत । तत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नायं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्ते विशेषे पर्यवसानात् । विष्णुना हि—

‘शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेत्’ ।

(वि. स्मृ. २२. १६)

इति प्रोक्तम् । ब्रह्मकूर्चं तु गर्गप्रोक्तव्यहव्रतसमानविषयतया योजनीयम् । दशाहविषये अद्विरा आह—

‘अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा’ ।

त्रैपक्षिके* तदर्थं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥

(अं. स्मृ. १. १९)

इति ॥

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः—

* त्रैपक्षिकं त्रैपक्षिकश्राद्धम् । एवं द्विमासिकमपि श्राद्धमेव ।

१. J. substitutes -जातिशेषः for -जातिविशेषः. २. I. reads व्यवस्थापनात्. ३. I. reads विष्णुः for विष्णुना हि. ४. I. does not insert प्रोक्तम्. ५. C. E. F. G. and H. substitute गार्ग्य- for गर्ग-. ६. Except A. and I. all others omit -न्नतः. ७. Except A. and J. all others do not insert this line :—

• त्रैपक्षिके तदर्थं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥

‘प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥

(वि. स्मृ. ५१. ५०)

इति इदं चापद्विषयम् । अनापदि तु—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके ।

एकाहं तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥

(हा. स्मृ. ५. ३९.)

इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

‘प्राजापत्यं तु मिश्रके’ ।

इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु पादोन-
प्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात् पादौ द्वौ मासिके ततः ॥

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा ।

त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्’ ॥

(य. स्मृ. २. २६-२७)

इति । क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।

त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ॥

१. C. and F. omit the following portion :—

‘त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके’ ॥ इति .

२. C. F. and H. substitute मासिके for मिश्रके. ३. J. omits पादोन-
४. Except A. and I. all others substitute पराक for पादोन. ५. B. D. and
H. substitute ततः and G. तथा for स्मृतम्. ६. G. omits this line—
‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।’

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे अतमेतदुदाहृतम् ।
 वैश्यस्य त्वेधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥
 शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ॥
 मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ।
 (य. स्मृ. २. ३१-३४)

इति यत्तु शङ्खवचनम्-

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
 पक्षत्रयेऽतिकृच्छं स्यात् षण्मासे कृच्छ एव तु ॥
 आब्दिके कृच्छपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके * ।
 अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा’ ॥

इति तत्सर्पादिहर्तविषयम् ।

‘ये स्तेन-पतित-होत्राः’ ।

(म. स्मृ. ३. १५०)

इत्यपाङ्क्तेयविषयं वा ।

‘चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
 पतनानाशकैश्चैव विषोद्वन्धनैकैस्तथा ।
 भुक्तवैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः’ ॥

इति ।

* पुनराब्दिके द्वितीय-तृतीयाब्दिके । तदनन्तरं न दोषः ।

† अत्रापि वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनाधिक्यमूह्यम् ।

१. B. D. G. and J. read वैश्यस्यार्धधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु and C. F. and I. वैश्यस्यार्धधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य for वैश्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु. २. I. reads सर्पादिमरणविषयं वा. ३. Except A. and I. all read विषोद्वन्धनैकैः.

‘अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
 ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥
 आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
 सङ्कल्पिते* तथा भुक्त्वा त्रिरात्रक्षणं भवेत् ॥
 इति भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारि-
 णस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—

‘मासिकादिषु योऽश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
 त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ ।
 (य. स्मृ. १. १९)

इति । इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह—
 ‘मधु मांसं च योऽश्रीयात् श्राद्धे सूतक एव च ।
 प्राजापात्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥
 (य. स्मृ. २. १६)

इति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्थम् ।

‘आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा’ ।
 इति षट्त्रिंशन्मते अभिधानात् । यत्तूशनसोक्तम्—
 ‘दशकृत्वः पित्रेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धयेच्च तदनन्तरम् ॥
 (उ. स्मृ. ३. ७)

इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराङ्गश्राद्ध-

* सङ्कल्पिते साङ्कल्पिकेन विधिना कृते ।

१. C. and F. insert इति before चरेत्, २. J. reads मासश्राद्धे for
 आमश्राद्धे. ३. H. omits तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति । सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा.

भोजने व्यासेन विशेष उक्तः—

‘ब्रूडाहोमे निवृत्ते तु प्राङ्नामकरणोत्तथा ।
चरेत् सान्तेपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
अतोऽन्येषु च भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।
नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजनात्’ ॥
(व्या. स्मृ. २. २३-२४)

इति । सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह—

‘ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । तत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माऽऽधुनाङ्गभूतम् । सोमसाह-
चर्यात् । यत्तु भरद्वाजिनोक्तम्—

‘भुक्तं चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।
उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥
प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।
असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पार्वणके तथा ॥
द्विगुणं क्षत्त्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्’ ॥

इति एतदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्यो-
क्तत्वात् ॥ १६-१७-१८ ॥

१. J. substitutes विषये for -भोजने. २. All, except A. read निवृत्ते
ब्रूडाहोमे for ब्रूडाहोमे निवृत्ते. ३. I. reads ततः for तथा. ४. B. and D.
read अन्येषु for अन्येषु. ५. B. and D. omit तु. ६. B. D. and G. read
भारद्वाजेन; while A. यद्यपि स्मृत्यन्तरम् for यत्तु भरद्वाजिनोक्तम्. ७. G. reads
भुक्त्वा च for भुक्तं चेत्. ८. B., D. G. and H. read व्रतं पार्वणके and C. F.
E., I. and J. व्रतपार्वणके for व्रतं पार्वणके. ९. G. reads क्षत्त्रियस्यैव for
क्षत्त्रियस्यैव.

‘घृतं तैलं तथा क्षीरम्’ (प. स्मृ. ११. १३)—इत्यत्र
गूढसम्बन्धिनां घृतादीनां भोजनमभ्यनुज्ञातम् । इदानीं
गूढतण्डुलादीनभ्यनुज्ञानाति—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेद्मन आगतम् ।

पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १९ ॥

इति । शुष्कान्नं ग्रीहि-तण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः * ।
स्नेहस्तैलादिः । तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं
भवति तदा तदन्नं भोज्यम् । यस्त्वाम-पकयोः साधारणो निषेधः
पूर्वमुदाहृतः सोऽस्च्छूद्रविषयः । अत एव ‘मद्य-मांसरतम्’
(प. स्मृ. ११. १४)—इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

पूर्वम् ‘अज्ञानादापदोऽपि वा’ (प. स्मृ. ११. ५)—इत्यत्रा-
पन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्चव्रतमभिहितम् ।
तदविद्वद्विषयम् । इदानीं † विद्वांसम्प्रत्याह—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनुस्तापेन शुद्धचेत द्वुपदां वा जपेच्छतम् ॥ २० ॥

इति । द्विविधा हि विद्या । वेदपाठमात्रावसायिनी तदर्थ-

* ‘गोरसो घृतादिः । पुनरन्नोपादानं गव्यत्वार्थम्’— इति धर-
णीधरः ।

† धरणीधरो न विद्वद्विषयत्वं मन्यतेऽधिमवचनस्य । स तु—आपदि
शूद्रान्नभोजने प्रापश्चित्तान्तरमाहेत्यवतारयति ।

१. B. and D. omit घृतादीनां. २. K. and L. read आगतम् for आगतम्
३. M. reads घृतं for भुक्तं. ४. K. and L. read भोज्यान्नं for भोज्यं तन्
५. I. adds अद्यम् before असच्छूद्रविषयः. ६. G. H. J. add एतद् after तत्
७. C. F. and G. omit हि.

ज्ञानानुष्ठानपर्यन्ता च । तथोमंश्चानुष्ठाना आहिताग्निर्मेन-
स्तापेन शुद्ध्यति । केवलवेदपाठकस्तु-

‘बुपदादिवेन्मुमुक्षानः’ ।

(तै. ब्रा. २. ६. ६. ४.)

इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं शतकृत्वो जपेत् । मनस्तापस्य
शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्यो ऽप्याह—

‘गश्वात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१)

इति । मनुरपि—

‘लघ्यापनेनानुतापेन तपसा ऽध्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि’ ॥

(म. स्मृ. ११, २२७)

इति । बौधायनोऽपि—

‘परित्यागस्तपो दानमनुतापो ऽनुकीर्तितम् ।

विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः सप्ताङ्गं पापनाशनम्’ ॥

इति । बुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘बुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्’ ॥

(बृ. यो. या. ७. ८१)

इति ॥ २० ॥

१. B. D. and H. read सकृज्जपेत् for शतकृत्वो जपेत्. २. B. C. D. E. F. and H. substitute सर्वे ते for सर्वेऽमी. ३. B. and D. read मन-
साभ्यापनेन. ४. H. reads पावनं स्मृतम् for पापनाशनम्. ५. C. and F.
substitute वक्षितम् for उक्तम्. ६. Except A. and I. all others do not
insert this line and substitute इत्यादिना for इति. The quoted verse is
not found in Yādnyavalkya Smṛiti.

‘द्विजशुश्रूषणरतान्’

(प. स्मृ. ११. १९)

इत्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः । तानेता-
निदानीं विशेषतो निर्दिशेति—

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥

इति । दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ॥२१॥

दासादीनां लक्षणमाह—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारात्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः ॥२२॥

क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां संमुत्पन्नस्तु यः सुतः ।

स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२४॥

इति । ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति

१. Except A. and I. all others omit एतान्. २. B. D. G. and H. substitute दशमति for निर्दिशति. ३. J. reads संस्थितः for संस्कृतः. ४. A. reads:—

संस्कृतः स्वाहासवर्गो असंस्कारेण नापितः ।

while M. —

संस्कृतस्तु भवेदासो वासंस्कारेस्तु नापितः ।

५. I. and J. reads सुतो जायते नामतः. ६. B. C. F. H. and J. read क्वासी for हेवी. ७. Except A. and M. all others read समुहो for समुत्पन्नो. ८. K. reads सो ह्यार्धिक L. सो ह्यार्धिक and C. E. F. G. H. and J. read स ह्यार्धिक, for स ह्यार्धिक.

स यद्यमन्त्रकौर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति तदा दास इत्युच्यते संस्काराभावे तु यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः । नत्वर्थतः । गोरक्षेणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवद्वैश्यकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं तथापि शब्दसामर्थ्यात् प्रक्रमबलाद्वा तल्लक्षणमुन्नेयम् । शब्दसामर्थ्यतस्तावत् कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृ-पितामहादिक्रमादायात आसः गूढः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यातव्यम् । वैश्यः गूढकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना आर्थिक इति वा अर्धसीरीति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनः-काय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति स आत्मनिवेदकः । यद्वा आर्थिकसाहचर्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः क्रमतः संस्कृत आत्मनिवेदकोऽस्तु । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्धिकात्मनिवेदकौ तथापि नीचजातिवसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधीयते-इत्यदोषः ।

१. G. reads:—

संस्काराभावे तु नापित इति अभिधीयते । अत्रियः शूद्रकन्यामूढा

तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः ।

२. B. and D. read गोरक्षगार्थकृडया, G. गोरक्षगार्थकृडया वा and H. गोरक्षगार्थकृडयादिवत् for गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवत्; while C. F. and J. omit रूपस्य. ३. G. substitutes-साम्यत्वात् for -सामर्थ्यात्. ४. G. reads -मातामहादि- for -पितामहादि-. ५. B. D. E. G. I. and J. omit क्रमतः. ६. I. omits अस्तु.

दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह—

‘शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-अर्धसीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्* ॥

(या. स्मृ. १. १६६)

इति । चतुर्विंशतिमते अपि—

‘आर्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इति । दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह

देवः—

‘स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीबलः ।

ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘गोपाल-नापित-कुम्भकार-कुलमित्रार्धसीरि-

निवेदितात्मानो भोज्यान्नाः’ ।

इति ॥ २२-२३-२४ ॥

* पराशरोक्तानि दास-नापित-गोपालाधिकाणां विशिष्टानि लक्षणानि नान्यत्रोपलभ्यन्ते । सामान्यतो दासादीनां लक्षणानि यथा—

दासा गर्भ-भक्तदासादयः । गवां पालनेन
यो जीवति स गोपालः । कुलमित्रम्-पितृ-पि-
तामहादिक्रमायातं मित्रम् । अर्धसीरी कृ-
षिकलभागग्राही । नापितः गृहव्यापारकार-
यिता नापितः । यश्च वाङ्-मनः-काय-कर्मभि-
रात्मानं तवाहमिति निवेदयति स आत्म-
निवेदकः । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इति ।

१. G. omits अपि. २. E. G. and H. read आर्धिकः for आर्धिकः. ३. C. and F. read दासोऽपि and G. स दासी for स्वदासो.

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामभ्युक्ते प्रायश्चित्तमभिहित-
म् । इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह-

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।

अकामतस्तुयोभुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥२५॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।

ब्रह्मकूर्चोपवासेन योज्यवर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥

शूद्राणां नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।

ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥

इति । अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र
स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत् तदा ब्रह्म-
कूर्चं पातव्यम् । यथा सूतकात्रे ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा
अभिहिताः न तथा जलादिपाने । किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां
ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति
प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयतीत्यर्थः । अहोरात्र-
मुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् । ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो
ब्रह्मकूर्चोपवासः । तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य निष्कृति-
र्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्याज्ञायो दानम् । अतः शूद्रो दानं

१. M. यथावर्णस्य, B. and D. वा निवर्णस्य and all others except H.
and I. योज्या वर्णस्य, read याज्यवर्णस्य. २. I. reads शूद्रस्य for शूद्राणां.
३. H. substitutes शूद्रादीनां for नटादीनां. ४. B. reads सूतकात्रे; while
C. and F. सूतकान्ते- for सूतकात्रे. ५. G. reads उपसादयति for उपसर्पति
and J. उपसीदति; while C. and F. substitute अनुज्ञापयितुं and B. and D.
अनुज्ञापयितुं for अनुज्ञापयितुं.

कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्म-
कूर्चं श्वपाकसदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति । तत्र कि-
मु वक्तव्यमल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति
॥ २५-२६-२७ ॥

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह--

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम् ॥ २८ ॥

इति । गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं यच्च कुशोदके तदुभयं स्वतः
पवित्रं अतः पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥ २८ ॥

इति । ब्रह्मकूर्चाद्भूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूता-
याः पञ्च गावः तासां वर्णविशेषानाह--

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।

पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥ २९ ॥

कापिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा ।

इति । विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिप-
ञ्चकं सर्वमपि कापिलमेव ग्राह्यम् ॥ २९ ॥

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षण्णां द्रव्याणां प्रत्येकं
परिमाणविशेषमाह--

१. B. and D. read यच्च ब्रह्मकूर्चं पिबेत् तदितरं for पश्चाद् ब्रह्मकूर्चं पिबेत् ।
तदितरम्. २. B. and D. read अल्पपापिनं निषिद्धजलादिपानिनम् for अल्पपापेन
निषिद्धजलादिपानेनोपेतम्. ३. M. reads नाशनम् for -शोधनम्. ४. M.
reads श्वेताया गोमयं इरेत् for श्वेतायाश्चैव गोमयम्. ५. G. substitutes
कृष्णवर्णायाः for ताम्रवर्णायाः. ६. M. reads दधि चोदयते for गृह्यते दधि.

मूत्रमेकपलं* दद्याद्भुष्टार्धं तु गोमयम् ॥ ३० ॥

क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ।

घृतमेकपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥

इति । पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठम् । तत्रोपरितेनेन पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं ग्राह्यम् । दद्यात् एकस्मिन् पलाशादिपात्रे यथोक्तपरिमाणानि षड् द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह—

‘पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वास्थ हिरण्यमयम् ।

गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च तैतः कर्म समाचरेत् ॥’

इति । वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह—

‘गोमूत्रे माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ।

गोमूत्रवद् घृते ज्ञेयं तदर्धं तु कुशोदकम् ॥’

* ‘पलं सुवर्णाश्वत्वार’ इत्युक्तलक्षणं पलम् ।

१. M. reads this and the following two lines as follows:—

गोमूत्रस्य पलं दद्याद्भुष्टार्धं तु गोमयम् ॥ ३० ॥

आज्यस्यैकपलं दद्याद्भुष्टार्धं तु गोमयम् ।

क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३१ ॥

२. J. reads भुष्टमात्रम् for भुष्टम्. ३. J. reads उपरितेनेन for उपरितेन.
४. I. reads दद्यादीनि for दद्यात्, but seems to be mistake. ५. Except A. and I. others read पलाश- for पालाशं; while J. reads एकपात्रं for पद्मपत्रं and A. and I. पद्मपात्रं. ६. B. C. D. E. and F. read दद्या and G. and H. तदा for ततः; while B. and D. समारभेत् for समाचरेत्. ७. B. C. D. E. and G. read ज्ञेया for ज्ञेयम् and I. reads घृतस्यादौ तदर्धं तु कुशोदकम् for घृते ज्ञेयं तदर्धं तु कुशोदकम्.

इति । एतदशक्त-बालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु
प्रकारान्तरमाह—

‘गोमयात् द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा’ ॥

इति । अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वच-
नान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठार्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तौसरा-
भिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्त-
परिमाणेन सह विकल्प्यते । त्रैषम्यस्याल्पत्वात् ॥ ३०-३१ ॥

गोमूत्रादीनां षण्णां प्रत्येकं मन्त्रानाह—

*गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि ॥ ३२ ॥

तेजोऽसि शुक्रमित्याढ्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥ ३३ ॥

इति । ऋचेतिपदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते ।
‘तेजोसि’ ‘देवस्य त्वा’ इत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यात् ऋक्त्वमुप-
चरितम् । तैरेतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ
स्थापयेत् ॥ ३२-३३ ॥

* गायत्री प्रसिद्धा । ‘गन्धद्वारं’—(क्र. सं. परि. ४. ४. २. ७-८)
‘आप्यायस्व’—(क्र. सं. १. ६. २२. १.), ‘दधिक्राव्णो’—(क्र. सं. ३. ७.
१३. ६), ‘तेजोऽसि शुक्रं’—(मा. सं. ० ० ०), ‘देवस्य त्वा’ (मा. सं.
० ० ०), इत्यादयो मन्त्रा द्रष्टव्याः ।

१. G. reads पञ्चानां for षण्णां. २. M. reads दधिक्राव्णेति वै for दधि-
क्राव्णस्तथा. ३. G. and J. omit स्थापयेत्.

प्रणवेन तथा हुत्वा स्निष्टकृच्च तथैव च ॥
एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः ।

इति ॥ ३५ ॥

अथ पानस्येतिकर्तव्यतामाह—

आलोढ्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥ ३६ ॥

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥

इति । आलोडनं हस्तेन । निर्मन्थनं काष्ठेनेति
तयोर्भेदः* ॥ ३६ ॥

ननु—गोवधादिषु यः प्रत्यवायः स केवलादृष्टरूपत्वात्
तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृतापूर्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्य-
भक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः । किन्तु दृष्ट-
रूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अ-
तो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते—इत्यत आह—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मकूर्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्तौग्निरिवेन्धनम् ।

इति । अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि
तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य
चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामानदृष्टमुखेनापि

* काष्ठमत्र यज्ञियम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामुद्धरणम् । प्रणवमुच्चार्य
अशब्दं पिबेत् ।

१. We follow here A. and I.; while G. reads हुत्वा च इतरोषं पिबेत्,
and others हुत्वा च तच्छेषं पिबेत् for एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समा-
हितः. २. B. and D. substitute प्रणवस्त्व; while G. omits अथ. H. also
omits the same. ३. M. reads यथैवाग्निरिव for प्रदीप्ताग्निरिव.

विनाशयन्ति । न तु केवलं दृष्टेनैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्च-
र्चनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरुपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं
प्रजापतिराह—

‘चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्’ ।

इति । जाबालिरपि—

‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चमिति* स्मृतम्’ ॥

इति । देशविशेषं शातातप आह—

‘नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्’ ॥

इति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति—

पैवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दधि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥

इति । वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् ।

॥ ३८—३९ ॥

* यत् ब्रह्मकूर्चमिति स्मृतं पञ्चगव्यं तत् प्रातः पिबेत् । ब्रह्मकूर्चल-
क्षणं पूर्वमुक्तम् ।

१. I. reads ततः for इति. २. B. and D. read समारभेत् for समाचरेत्.
३. M. omits the following three lines:—

पैवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दधि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥

अभोज्यान्नानां भाण्डेष्वपि जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तं पूर्वम् (प. स्मृ. ११. २५) । अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह—

पिबतः पतितं तोयं भोजने मुखनिःसृतम् ।

अपेयं तद्विजानीयात् पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

इति । जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिपात्रे पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्धं पीत्वाऽवशेषितं तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह शङ्खः—

‘पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्रह्मणः कश्चित् ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः’ ॥

(शं. स्मृ. १३. ४१)

इति ॥ ४० ॥

श्व-सृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषमाह—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्व-सृगालौ च मर्कटम् ।

अस्थि-चर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥

नारं तु कुणपं काकं विड्वराह-खरोष्ट्रकम् ।

गावयं सौप्रतीकं च मायूरं खौद्रकं तथा ॥ ४२ ॥

१. B. C. D. F. and I. read भोजने for भाजने. २. B. and D. सारंगं for नारं तु. ३. C. F. G. and I. read खड्गकं for खौद्रकं.

वैय्याघमार्क्षं सैहं वा कूपे यदि निमज्जति ।

तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥

प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ।

विप्रः शुद्धचेत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥

एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति ।

इति । कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं वा अस्थ्यादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विट्पराहादिषु सम्बन्धवाची तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथा च सति वैट्पराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः सुप्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स सुप्रतीकः । तस्य सुम्बन्धि सौप्रतीकम् । मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः तस्य सम्बन्धि खाड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि वैय्याघ्रम् । ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम् । सिंहस्य सम्बन्धि सैहम् । एतेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूप-तटाकयोः स्नान-पाने यदि कुर्यात् तदा तादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः । एतेन-समनन्तरं निर्दिश्यमानेन

१. G. substitutes च for वा ; while except A. and I. all others कूपे for कूपे and M. reads कुणपं यदि मज्जति for कूपे यदि निमज्जति. २. B. and D. read अतिदुष्टस्य for भय दुष्ट अस्य. ३. B. and D. omit वा अस्थ्यादिकं; while I. substitutes व्याघ्रादिकं वा. ४. B. and D. do not insert लुप्तो. ५. B. and D. omit पुष्टा; while H. reads सुष्ट पुष्टा; for पुष्टा. ६. I. reads यः for यदि.

क्रमेण प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः ।
व्यहादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः—

‘मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा
ब्राह्मणस्यहमुपवसेत् । (२) ब्रह्मं राजन्यः ।
(३) एकाहं वैश्यः । (४) शूद्रो नक्तम् ।
(५) सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः’ । (६)

(वि. स्मृ. ५४. २-६)

इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति तदा
हारीतो विशेषमाह—

‘क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।
शुद्धयै चान्द्रायणं कुर्यात् तत्तकृच्छ्रमथापि वा ।
यदि कश्चित् तैतः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

(हा. स्मृ. २१. ३-४)

इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजल-
पानविषयम् । अकामतस्तु षड्रात्रम्—

‘क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम् ॥

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह—

‘सुरा भाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।

कुशमूलविपकेन व्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥

१. The text adds व्रतस्थ after अन्ते. २. Except A. and I. all others substitute शुद्धौ for शुद्धये. ३. H. and I. read तत्र for ततः. ४. C. and F. read -नेहपाने for -उदकपाने.

द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम् ॥

(य. स्मृ. ३. ४१-४२)

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे* तु
मनुराह—

* मेधातिथिस्तु समनन्तरोक्तवचने—‘ यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र त-
द्भाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत्—’ इत्याह । ‘ सुरारस-गन्धव-
जिता अपः पीत्वा ’— इति कुल्लूकभट्टः ।

१ C. and F. do not insert the following portion:—

‘ द्वादशाहं च पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।

गायत्र्यास्तु सहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम् ॥

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह—

आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥

इति । यत्तु विष्णूक्तम्—

‘ अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं

शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत् ’ ।

इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु ज्ञातातपेनोक्तम्—

‘ सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं

घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च ’ ।

इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पृथुषितोदकपानं
तेनैवाक्तम्—

‘ सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पृथुषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पादिपक्वं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम् ॥

इति । सुरापस्य मुखगन्धप्राप्ते तु मनुराह—

‘ ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाप्राप्य सोमपः ।

प्राणानप्सु जिह्वायम्य घृतं प्राश्य विगुह्यति ’ ॥

इति । रुध्राद्युच्छिष्टपाने हारीत आह—

‘ त्रिषोच्छिष्टस्थिता आपो यदि काश्चित् पिबेत् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण गुह्यति ॥

शूब्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि काश्चित् पिबेत् द्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत् ॥ इति ।

२. I. substitutes च for तु. ३. I. reads गायत्र्यास्तु सहस्रं for गायत्र्यष्टसहस्रं.

‘आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः’ ॥

(म. स्मृ. ११-१४७)

इति । यत्तु विष्णूक्तम्—

‘अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं

शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्’ ।

(वि. स्मृ. ५१. २३)

इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपे-
नोक्तम्—

‘सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं

घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च’ ।

इति तत् शुष्कसुराभाण्डस्योदकपानविषयम् । तत्रैव
पर्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्—

‘सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्प्यवपकं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्’ ॥

(शा. स्मृ. ५. ३१)

इति । सुरापानस्य मुखगन्धाम्राणे तु मन्तराह—

‘ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गेन्धमाग्राय सोमपः* ।

* सोमपः दर्श-पूर्णमासयाजी यज्ञावशिष्टभोजी वा । सोमप इति वि-
शेषणात् तादृशस्यैव ब्राह्मणस्योक्तं प्रापश्चित्तम् । असोमपस्य प्राणायाम-
ममात्रम् ।

१. G. and J. read पञ्चात् for पीत्वा. २. B. and D. read खरपुष्पी
च पकं, E. and H. शंखपुष्पावपकं. G. reads शंखपुष्पीवपकं, J. शंखपुष्पी
च पकं and I. शंखपुष्पावपकं for शंखपुष्प्यवपकं. ३. I. reads मुखम् for
गन्धम्.

प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥

(म. स्मृ. ११. १४९)

इति । रुष्याबुच्छिष्टपाने हारीते आह—

‘ स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन व्यहं क्षीरेण यापयेत् ॥

शूत्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

कुशमूलविपक्वेन व्यहं क्षीरेण पावयेत् ॥

हा. स्मृ. ११. ४१-४२)

इति । यमः—

‘ शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन व्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति’* ॥

(य. स्मृ. ३. ६०)

इति ॥ ४१-४२-४३-४४ ॥

* अत्र सर्वत्र पानीयपात्रस्थितमेवोच्छिष्टं वेदितव्यम् । न भूमि-
ष्ठम् । तस्य उच्छिष्टत्वासम्भवात् । व्यहं क्षीरपानेन शुद्ध्यतीति योजना ।

१. J. adds अपि after हारीत. २. J. reads शङ्खपुष्पाविपक्वेन. ३. G. substitutes वस्येत् and I. शुद्धयति for यापयेत् ; while B. and D. omit these two lines :—

शङ्खपुष्पीविपक्वेन व्यहं क्षीरेण यापयेत् ।

शूत्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ॥ इति ।

४. B. D. E. and H. substitute शुद्ध्यति for पावयेत् ; while G. omits the following lines :—

‘ कुशमूलविपक्वेन व्यहं क्षीरेण पावयेत् ॥

इति यमः—

‘ शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

५. B. D. E. and H. omit the following portion :—

यमः—

शूनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।

शङ्खपुष्पीविपक्वेन व्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥ इति ।

ब्राह्मणेष्वेव केषुचिदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने
प्रायश्चित्तमाह—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥

अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव
वक्ष्यति । तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं तथाप्यभ्यासा-
भिप्रायेण महद्भूतमविरुद्धम् । अनभ्यासेत्स्वीदृशान्नभोजने
भरद्वाज आह—

‘परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ॥

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम्’ ।

इति ॥ ४५ ॥

अपचस्यान्नप्रदत्वे तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा
त्वपचो भुङ्क्ते इतरः प्रयच्छति तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥

दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ ।

इति । अपचस्य अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते
तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः
किन्त्वसौ दाता सह प्रतिग्रहीत्रौ नरकं याति ॥ ४६ ॥

५. C. E. F. and I. read केषाञ्चित् for केषुचित्. २. I. reads अनभ्यासेन.
३. Except A. and I. all others omit the following line:—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

४. B. C. D. F. and G. omit इति and read प्रत्यवायम्. ५. B. D. and
G. read किन्त्वन्नदाता for किन्त्वसौ दाता. ६. I. substitutes गृहीत्रा for
प्रतिग्रहीत्रा.

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह—

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ॥४७॥

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ।

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ।

गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः ॥४९॥

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ।

इति । परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् । यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकान्निवृत्तः पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्चोभयं विवक्षितत्वात्तन्नेणोच्चरितम् । तथा च सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिरहितस्य

१. J. reads परान्नं for परान्नेन. २. M. substitutes हि for तु; while B. and D. omit the verse:—

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ।

गृहस्थधर्मा यो विप्रो ददाति परिवर्जितः ॥ ४९ ॥

३. E. and H. read गृहस्थधर्मे, G. I. J. and M. गृहस्थधर्मो for गृहस्थधर्मा. ४. B. and D. omit the following portion:—

परपाकः । तस्मान्निवृत्तः परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति

यावत् । यद्वा वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाकः.

५. H. reads वैश्वदेवार्थं for वैश्वदेवाद्यर्थं. ६. B. and D. substitute तत्र for तत् and read उभयं विवक्षितम् for उभयं विवक्षितत्वात्. H. also reads तत्र, but corrects in the margin अत्र; while C. E. F. and J. substitute अत्र for तच्च.

दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । अक्षरार्थस्तु—अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा तर्पणमात्मनि समारोपयन्ति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपार्कनिवृत्तशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः । उभयविधपाकरहितत्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परात्रभोजनस्य दोषत्वात्तद्विशेषस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परात्रेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

यस्तु विप्रो विधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुतावाग्न्यायते—

‘नार्यमणं पुष्यति नो सखायं

केवलाघो भवति केवलादी ।’

(ऋ. सं. ८. ६. २३. १.)

इति । ‘ददाति परिवर्जितः’—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वाद्दानक्रियामाचष्टे ।

‘ईक्षतेर्नाशब्दम् ।

(व्या. सू. १. १. ५)

इत्यस्मिन् व्याससूत्रे,

१. B. C. D. E. F. and H. omit the following:— स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा. २. I. omits अग्निम् ३. B. C. D. and G. read वाकादिकं for वैश्वदेवादिकं. ४. B. D. E. and I. omit -निवृत्त-. ५. J. omits परपाकरतः while E. and I. read-विधपरपाकरतत्वात् for-विधपाकरहितत्वात्.

‘त्यज्यतेः पूर्ववत्त्वम्’ ।

(पू. मी. ७. ४. १)

इत्यस्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्देशेऽपि रित्प्रत्ययप्रयोग-
दर्शनात् ।

‘इक्-रितपौ धातुनिर्देशे’

(वा. पा. २. १५)

इत्येतत्तु वाररुचं वार्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायम् । न त्वर्थ-
निर्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिवृथापाकादिरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्धो-
जने तु प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाहतुः शातातप-बृहस्पती—

‘योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।

प्राणायामान् त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ ॥

(शा. स्मृ. ३. ५१-५२)

इति । ‘प्राणायामशतं कृत्वा’—इति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं
कल्पनीयम् । वृथापाके यत् प्रायश्चित्तं तदेव ब्राह्मणनि-
न्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दावचने सहपाठात् । तथा च
व्यासः—

‘पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

आदिशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ७०)

१. Except A. C. F. G. and I. all others omit वाररुचं. २. Except A. and I. all others read यो हि हिस्वा for यो ऽगृहीत्वा. ३. I. reads भुङ्क्वाऽन्नं. ४. G. and J. substitute अस्वाशी for आदिशी.

इति । वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः—

‘प्रख्यापनं* प्रत्ययनं प्रेशपूर्वं प्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः’ ॥

(ऋग्विधाने ४. ८१)

इति ॥ ४७—४८—४९ ॥

ननु—उक्तीत्या कलियुगे सर्वे ऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च । तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकम् । कृते ऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेरुपरन्तुमशक्यत्वात् प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसम्भवाच्च । नहि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वयुक्तम् ।

‘स्वधर्मरतविप्राणाम्’ ।

(प. स्मृ. ८. २)

इति तल्लक्षणात् । न च—अभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यात्—इति शङ्कनीयम् । तादृशस्य कैस्याप्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वा-

* उपलभ्यते चैतद्वचनं बृहद्शौनकोक्ते ऋग्विधाने ऽन्तिमाध्याये । नास्ति अस्मदृष्टेषु शातातपस्मृतिपुस्तकेषु ।

१. I. reads प्रश्नपूर्वः. २. Except A. and I. all read -ध्यापनं. ३. B. and D. omit पुनरपि; while I. substitutes परिहर्तुम् for उपरन्तुम्. ४. B. and D. read पापनिवृत्तानां शिष्टानां for पापप्रवृत्तानां and omit प्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तम् । स्वधर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो. ५. I. reads स्वधर्मरत-. ६. I. adds पुरुषस्य and J. विप्रस्य before कस्यापि; while B. has quite mistaken.

देतदेव युगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य पाराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वं
स्यात्—इत्याशङ्क्याह—

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५० ॥

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ।

इति । अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः—
द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः । युगप्रयुक्ता प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च ।
तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वान्न तन्निवृत्तये पराशर-
स्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः तत्र साव-
काशं धर्मशास्त्रम् । तद्यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्धज्ञानप-
र्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे* । नच—कलौ युगे तादृशं विप्रं क-
ञ्चिदप्युपलभामहे । तथा ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्य-
यनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्यन्ते । नच तान् सर्वान् यथावद-

* ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’—इत्ययमध्ययनविधिः । तस्य अर्थज्ञानपर्यन्तं
साङ्गवेदाध्ययनेन पूर्तिर्भवतीति पूर्वमीमांसकाः । वेदग्रहणमेव विधि-
फलम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं काम्य-
श्रौतव्यविधिप्राप्तम्— इति उत्तरमीमांसकाः ।

१. I. reads पाराशरधर्मशास्त्रस्य; while B. and D. पाराशरस्य शास्त्रस्य,
E. H. and J. पाराशरस्य धर्मशास्त्रस्य for पाराशरधर्मशास्त्रस्य. २. B. D.
H. and I. निर्विषयत्वादित्याशङ्क्याह and C. and F. निर्विषयत्वमित्याशङ्क्याह.
३. M. substitutes च for तु; while B. D. and H. read युगेयुगेषु for युगेयुगे
तु. ४. M. substitutes धर्मेषु for तेषु च. ५. M. substitutes ब्राह्मणा for ते
द्विजाः. ६. B. D. and G. read युगप्रवृत्ता for युगप्रयुक्ता. ७. B. and D.
read युगप्रवृत्तायाः. ८. B. D. and H. read अपहार्यत्वात् for अपरिहार्यत्वात्
and B. and D. omit न. ९. Except A. and I. all omit आलस्य-
१०. H. omits युगे.

नुतिष्ठन् माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदा अध्ययनस्यैव ईदृशी गतिः तदा कैव कथा साङ्गकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्थाप्यभावात् क्षत्रिय-वैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात् शुश्रूषयितव्यानां द्वि-जानामसम्भवे तच्छुश्रूषकस्य मुख्यस्य गूढस्यात्यन्तानाशङ्कनीयत्वात् किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यताम्? किंवा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्तताम्?—इति मीमांसायां, स्वरूपलोपात् वरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनीयाम-धर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या'—इत्यु-क्तम् । ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ प्रमादालस्यादिरहितानां च परिषत्त्वं कुतो न स्यात्? कृतप्रायश्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्त-शास्त्रं च सार्थकमिति ॥ ५० ॥

इत्थमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधा-
य जातिभ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह—

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयस्तः॥५१॥

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ।

१. B. and D. omit कस्य; while H. substitutes एकस्य for the same.
२. I. reads अस्यन्तमनाशङ्कनीयत्वात् for अस्यन्तानाशङ्कनीयत्वात्. ३. F. D. G. and H. add तु after किं. ४. B. and D. read सम्भवानुभवाध्ययना-
द्युपेतानां for सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां. ५. C. and F. substitute इति
for इत्थम्. ६. K. and L. substitute तु for च. ७. L. reads प्रकाशये
for प्रसादयेत्.

इति । ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा । तम्प्रति लौकिके
शास्त्रीये वा व्यवहारे तद्गर्त्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते यश्च वय-
सा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषम्प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते तावु-
भौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन
तं क्षमापयेताम् । तत्र निराहारत्वं मनुराह—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।

स्नात्वा ऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥

(म. स्मृ. ११. २०४)

इति । यमोऽपि—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा प्राणिपत्य प्रसादयेत् ॥

(य. स्मृ. २. ६)

इति । शङ्खोऽपि—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः । (५९)

दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः ।

(शं. स्मृ. १७. ५०—५१)

इति । एतदभ्यासविषयम् । ननु—

१. Except A. and I. all substitute ब्रह्मविद्वान् for ब्रह्मविद्वा. २. B. D. and H. substitute प्रयुञ्जते for प्रयुङ्क्ते. ३. I. reads क्षमापयेत् for क्षमाप-
येताम्. ४. I. does not insert तत्र. ५. The text substitutes च for तु.
६. I. reads this verse as follows :—

‘ हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं तु गरीयसः ।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्राणिपत्य प्रसादयेत् ॥

७. The text substitutes त्वङ्कारं for हुङ्कारं. ८. Except A. and I. all others omit एतदभ्यासविषयम्.

‘ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या’ ।

(म. स्मृ. ११. ६८)

इति जातिभ्रंशकरेषु परिगणनाद्वक्ष्यमाणं ताडनादिकमेव
जातिभ्रंशकरम् । न तूक्तम्—इति चेत् । न । हुङ्कारादिनाऽपि
ब्राह्मणस्य मनसि रुज उत्पादनात् ॥ ५१ ॥

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह—

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वापि वाससा ॥५२॥

विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

इति । यद्यपि तृणताडन-वस्त्रबन्धन-विवादजयैर्न शरी-
रोपघातः तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपि शब्दस्यार्थः ।
प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तदाह बृहस्पतिः—

‘गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।

ताडयित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्’ ॥

(बृ. स्मृ. २. २७)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९२)

इति । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—

‘वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ५)

इति तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ स एवाह—

‘पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ८-९)

इति ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणावगुरणौ प्रायश्चित्तमाह—

अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने॥५३॥

अतिकृच्छ्रं च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ।

इति । अवगूर्यं वधार्थं दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत् ।

भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अति-

कृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र घनीभूतं चेत्तदा कृच्छ्रं

चरेत् । अवगूरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं

प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते । यथा च* तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

* अपिमे वचनं न तैत्तिरीयब्राह्मणे कुत्राप्युपलभ्यते । किंतु तैत्तिरीय-
संहितायामेव । तत्किमयं लेखकप्रमादः आचार्यचरणानामेव वा विस्मृ-
तिर्वेति न जानीमः ।

१. I. reads कृत्वा for जित्वा. २. C. and F. substitute अनिशं for अनृतं.
३. I. reads अवगूरणादौ and some others अवगूरणादौ. ४. M. reads
कृच्छ्रमन्तरशोणिते for कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते. ५. C. and F. substitute सति for
अति-. ६. Except A. G. and T. all others read अवगूरणादेः for
अवगूरणादेः.

‘यो[†] ऽवगुरेत् शतेन यातयात् यो निह-
नत् सहस्रेण यातयात् यो लोहितं
करवत् यावतः प्रस्कन्ध पांसून्
संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं
न प्रजानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाव-
गुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्या-
देतावता हैनसा युक्तो भवति’ ।

(तै. सं. २. ६. १०)

इति । गौतमोऽपि—

‘अभिकृद्वावगूरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ।
(२०) निषाते सहस्रम् (२१) । लोहितदर्शने
यावतः प्रस्कन्ध पांसून् संगृहीयात्’ । (२२)
(गौ. स्मृ. २२. २०-२२)

* अवगूरणादिप्रतिषेधोऽयमर्थवादः । अवगूरणं ताडनार्थं दण्डाद्युद्यम-
नम् । अत्र मूले (संहितायां) ‘योऽपगुरातै’ इति पाठो वर्तते भाष्ये
ऽपि तथैव दृश्यते । तथापि उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘योऽव-
गुरेत्’ इत्येव पाठः । सम्प्रदायविदोऽपि ‘अपगुरातै’ इत्येव पठन्ति त-
त्सुधियो विदाङ्गुर्वन्तु किमत्र युक्तम् । यो ऽवगुरेत् स शतेनाब्दानां यात-
येत् । नरके यातनाभाग्भवेदित्यर्थः । एवं यो निहनेत् स सहस्रेणाब्दानाम्
यो लोहितमुत्पादयेत् स तल्लोहितं भूमौ पतितं सत् यावन्तो पांसून् स
ङ्गृहीयात् तावन्त्यब्दसहस्राणि पितृलोकं न विदेत इति ।

१. The text reads योऽपगुरातै for योऽवगुरेत्. २. Except A. and the text all others read निहनेत् for निहनत्. ३. Except the text and A. others read प्रस्कन्ध for प्रस्कन्ध. ४. The text अभिकृद्वावगूरणं; while A. reads गूरणे four गूरणं. ५. A. reads निहने an all others except H. and I. read निषाते and the text निषाते for निषाते. ६. The text adds सत् to प्रस्कन्ध; while G. reads गृहीयात् for संगृहीयात्.

इति । मनुरपि—

‘अवगूर्य त्वद्दशतं सहस्रमभिहत्य तु ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥
अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य* शोणितम्’ ॥
(म. स्मृ. ११. २०६-२०८)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रौ निपातने† ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ ऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते’ ॥
(या. स्मृ. ३. २९३)

इति । यमैः—

* पूर्वत्र ‘ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या’ (म. स्मृ. ११. ६७)— इत्यत्र यदुक्तं रुजःकरणं यच्च जातिध्रंशकरेषु परिगणितं तत् शोणितोत्पादनादन्यत्रेति बोध्यम् । अथवा तेनेदं विकल्पनीयम् ।

† जिघांसया विप्रदण्डोद्यमे । नतु नर्मणा । निपातनं ताडनम् ।

१. C. and F. substitute अभिगूर्यस्त्वद्दशतं, G. अवगूरन्स्त्वद्दशतं, H. अवगूर्य स्वय दशतं for अवगूर्य स्वद्दशतं. २. The text substitutes च for तु. ३. The text reads संगृह्णाति महीतले for संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः. ४. B. D. E. and H. omit the following :—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रौ निपातने ।

५. I. reads कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं and all others except A. read कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रं. ६. A. adds अपि after यमः.

‘ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
 दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत् ’ ।
 (य. स्मृ. ९. ४-९)

इति । बृहस्पतिः—

‘काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
 अस्थिभेदे अतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने’ *॥
 (बृ. स्मृ. १. ४३)

इति । पैठीनसिरपि—

‘त्वङ्गार-हुङ्गारावगूरणे-निपातन-लोहितप्रवर्त्त-
 नोत्तरजयेषु प्रणिपातैकरात्रोपवास-कृच्छ्रातिकृ-
 च्छं चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम् ’ ।

इति । एतत् सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजा-
 पतिराह—

* अङ्गकर्त्तनं शस्त्रादिना अङ्गच्छेदः ।

† त्वङ्गार-हुङ्गारयोरेकदिनव्रताचरणपूर्वकं प्रणिपातः । अतगूरण-
 निपातनयोः कृच्छ्राचरणपूर्वकं प्रणिपातः । लोहितप्रवर्त्तने वैदेष्टुनर-
 पक्षग्रहणपूर्वकं पराजये च अतिकृच्छ्रं चरित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्-
 इत्यन्यत्र विस्तरः ।

१. B. and D. omit following :—

‘दशसंख्याश्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत् ।

इति । बृहस्पतिः—

‘काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।

२. B. and D. substitute अङ्गवर्त्तने for अङ्गकर्त्तने. ३. Here also some
 read -गोरण. ४. I. reads प्रणिपत्यैक-.

‘द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा ।

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्’ ॥

इति । आक्रोशादौ शङ्ख-लिखितावाहतुः—

‘आक्रोशेऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरात्रं चोपवासः’ ।

इति । समन्तुः—

‘देवर्षि-गो-ब्राह्मणा-ऽऽचार्य-मातृ-पितृ-नरेन्द्राणां

प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्दिरण्यं दद्यात्’ ।

इति ॥ ५३ ॥

‘अतिकृच्छ्रं च रुधिरे’ (प. स्मृ. ११. ५४ पूर्वार्धे)

—इत्युक्तम् । कोऽसावतिकृच्छ्रः ? —इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह—

नवाहमतिकृच्छ्री स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥

त्रिरात्रमुपवासी स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते ।

इति । अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्त्रिरावृत्तैकभक्त-नक्ताया-
चितदिनेषु नवसु यावता पाणिः पूर्यते तावदेव भुञ्जीत ।
उपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिकृच्छ्रः
इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य
तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं निर्दिशति—

१. A. substitutes च for वा. २. B. and D. do not insert त्रिरात्रं.
३. J. reads -गो-ब्राह्मणे च स्यार्ये for -गो-ब्राह्मणाचार्य-. ४. I. reads नवाहम-
तिकृच्छ्रः for नवाहमतिकृच्छ्री. ५. B. C. D. and I. read उपवासः for
उपवासी. ६. H. reads प्राजापत्यप्रतिकृतित्वेन for प्राजापत्यमुदिश्य तस्यैव
गुणविकृतित्वेन.

‘अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

इति । गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्चयानन्तरमाह—

‘एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः ।

(गौ. स्मृ. २६. १८)

इति । येद्वा नैरन्तर्येण नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा
त्रिषु दिनेषु उपवसेत् । तदाह यमः—

‘एकैकं पिण्डमश्रीयान् व्यहं कल्पे व्यहं निशि ।

अयाचितस्त्यहं चैव वायुभक्षः परं व्यहम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्’ ।

(य. स्मृ. ३. ७१-७२)

इति ॥५४॥

‘अतिमानादतिक्रोधात्’ (प. स्मृ. ४. १)—इत्यारभ्य ‘कृच्छ्रो-
ऽभ्यन्तरशोणिते’ (प. स्मृ. ११. ५४)—इत्यन्तेष्वष्टस्वध्यायेषु
नानाविधान् पापविशेषाननूय प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः ।
यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि शङ्कितानि
तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥ ५५ ॥

द्देशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम् ।

इति । अयं च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः

१. I. reads-भोजने for-भोजनः. २. A. reads यावद् for यद्. ३. B. and D. do not insert प्रतिपदोक्त-; while H. substitutes प्रतिपदोक्त- and omits शङ्कितानि. ४. M. substitutes दश- for दश-.

तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः
प्रपञ्चितानि । तेन अत्रि-मनु-विष्णु-विश्वामित्राः—

‘अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये* ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

(म. स्मृ. ११. २०९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २९४)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन-प्रेतिग्रहेष्वनादिष्टप्रा-

यश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं च’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे—

* अनुक्ता निष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां कर्मणां तानि अनुक्तनिष्कृतीनि । यथा चाण्डालादिप्रतिलोमवधे प्रतिपदोक्ता निष्कृतिर्नास्ति । तत्र शक्तिं पापं च अवेक्ष्य प्रायश्चित्तं कल्पयेत् । शक्तिः प्रायश्चित्तिनः । तपोदानाद्यासु निष्क्रियासु प्रायश्चित्तीयां कर्तुं समर्थः स्यात् तामेव कल्पयेत् । एवं पापस्य गुरुत्वं लघुत्वं कामकृतत्वमकामकृतत्वं अभ्यासमनभ्यासं च अवेक्षयेत् । यतो दण्ड-प्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वमतः देशकालादिकं सर्वं विचार्य प्रायश्चित्तं देयं भवति ।

१. We follow here A.; while B. D. and G. substitute अत्र for तत्र and A. E. I. omit अत्रि- G. and J. omit तत्र. ३. Except A. and J. all others do not insert अपि. ४. A. adds- दुष्ट - before - प्रतिग्रहेषु.

‘भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यामिति* स्थितिः’॥

इति । शातातपः—

‘अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्राजापेत्यां^१ समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(शा. स्मृ. ६. ३)

इति । उशनाः—

‘यथोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्धयते नात्र संशयः’॥
(उ. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ५५ ॥

अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा
प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्मृतिमैतः ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-
वकार्षादध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥ १ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वरश्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवमात्यस्य कृतौ पराशर-
स्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

* शिष्टैरुक्तेन प्रायश्चित्तेनानुष्ठितेन पापनिष्कृतिर्भवतीति भावः ।

† सर्वसाधारणमिदं प्राजापत्यम् ।

‡ पातकनाशनं प्रायश्चित्तम् । इहास्मिन् प्रायश्चित्तप्रकरणे । यत्र प्राजापत्यकृच्छ्रमुक्तं तत्र तेन अन्येन वा यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिर्भवत्येव । यत्र तन्मोक्तं तत्रापि प्राजापत्यकृच्छ्रेण भवतीत्यत्र नास्ति संशयः ।

१. Except A. and G. all others substitute स्मृतिः for स्थितिः. २. B. and D. अनुक्तस्य, G. अशक्तेषु and J. अनुक्तेषु for अनुक्तेषु. ३. I. reads प्रायश्चित्तं for प्राजापत्यं. ४. C. and F. substitute ऽन्योक्तम् for नोक्तम्; while B. and D. भतिपातक- for इह पातक-. ५. H. reads अभिज्याभोज्यत्व- but it seems to be a mistake. ६. I. only reads संस्मृतिमतः.

The names occurring in the Parâs'ara Samhitâ.

ADHYÂYAS IV.—XI.

---

१ पराशरः 77, 10. 139, 1.	४ मनुः 34, 1. 185, 16. 186,
147, 6. 273, 10.	6. 270, 19. 288, 12. 427, 5.
२ पाराशरः 306, 2. 317, 3.	५ मन्वर्थः 77, 10.
345, 3. 347, 19.	
३ प्रजापतिः 23, 12.	६ शङ्खः 52, 10.

A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchāryā's Commentary on the
Parāsar Sāmhita, Adhyāyās IV—XI.

१ अङ्गिराः ३, ६. ५४, १५. ५६, ३. ५८, १४. ६५, ११. ६७, ११. ८२, १४. ८३, १. १०२, ८. १०६, १७. ११३, ३. ११६, ९. ११६, १२. १३५, १४. १६६, १४. १७३, २. १८१, ४. २०१, ११. २०६, ६. २०८, २. २१०, १९. २११, १२. २१३, ६. २१४, १४. २१७, ७. २२१, ८. २३०, ३. २३१, ४. २३२, ६. २३४, १२. २३४, १६. २३४, २०. २३५, १६. २४७, ७. २५६, २. २५७, ४. २५७, ५. २५७, १०. २५७, ११. २६७, ५. २६७, १४. २७५, ८. २८३, १७. ३०७, १४. ३०९, २. ३१५, १०. ३३८, ९. ३६८, ४. ३६८, २१. ३७१, १३. ३७५, ८. ३८७, १६. ३९७, ९. ४१६, ७. ४२२, १२.	६ आदित्यपुराणम् ५३, ८. ७ आदिपुराणम् १७९, ३. ८ आपस्तम्बः १३, २. ३६, १३. १०९, ५. १११, ११. १११, १४. १११, १७. ११३, १६. १२४, १८. १२८, २. १२९, ४. १५३, १६. १६३, ७. १६५, २. २५७, ११. २५८, १. २५९, ८. २६०, ८. २६१, २. २६१, २०. २६४, ९. २६६, ३. २६७, ९. २७३, १२. २८४, १२. २९१, ५. ३३४, ८. ३३६, १. ३७७, ८. ३९६, ९. ३९७, ५.
२ अत्रिः ३७, २. १६२, १८. १६३, ११. १६३, १९. १६९, ९. १७०, १८. १९१, १२. ४६०, १५.	९ उपमन्युः ३२३, २०.
३ अपरार्कः २२, ३.	१० उशनाः ३६, १६. ५२, १९. ५६, १०. ६३, १५. ८७, १. ९८, ९ १६९, १५. १७५, १५. १८३, १४. १८९, २. १८९, १४. ३१३, ६. ३३३, ७. ३३५, १३. ३४६, ९. ३७०, १७. ३९३, ११. ४०५, १८. ४२५, १७. ४६१, १७.
४ आचार्यः (पराशरः) १८, १. ४१, १. १००, ३. १०१, २. ११४, १६. १५२, १३. २४२, ५. २४२, ११. ३०७, ९.	११ ऋक् ४१८, ६. ४८७, ८.
५ आथर्वणी श्रुतिः १२०, १८. २१६, १३. २१६, १४.	१२ ऋक्संहिता १३५, २. २२५, २१. १३ ऋग्यशुक्लः ३४५, १९. ३४६, २. १४ कण्वः २८, १. ३२२, ९. ३२२, १७. ३२९, ३. ३३९, १३.
	१५ कल्पसूत्रकारः ५६, १३.

- १६ कश्यपः ९२, १८. ९४, ३.
 १७ कवचः १००, १८.
 १८ कात्यायनः ३८, १२. २५०, ८.
 १९ काश्यपः ८१, १०. ८८, १.
 १६०, १६. १७८, १०. १८२, १२.
 ३१०, ५.
 २० कूर्मपुराणम् ११७, ७. ४०४, ९.
 २१ कौशिकः २०५, ६.
 २२ गर्गः ४१९, १७. ४२२, ११.
 २३ गौतमः १०, १५. १२, ३. १८,
 १९. ५०, १६. ९५, २. ९७, १०.
 १३७, १२. १५७, ९. २०१, ८.
 २९९, ११. ३०८, १७. ३३७, १.
 ३४०, २. ३४१, ११. ४०१, ८.
 ४५६, ८. ४५९, १५.
 २४ चतुर्विंशतिमतम् ३५, ८. ४१,
 ९. ५२, १३. ९५, १५. १०५,
 १२. १११, २. ११५, २.
 १५०, १३. १५१, ८. २०८, १५.
 २०९, १६. २१४, ९. २२२, २.
 २२८, ११. २३१, १३. २५३, १०.
 ३१८, ६. ३१८, १२. ३२०, ९.
 ३२७, ७. ३३३, ११. ३३३, १४.
 ३३५, ५. ३३५, १०. ३३६, ५.
 ३३९, १६. ३४०, १७. ३५२,
 १०. ३५३, ५. ३६८, १२. ३८२,
 ५. ४०१, ११. ४०४, १७. ४०५,
 ५. ४११, ४. ४१६, ४. ४२३, ११.
 ४२३, १७. ४३१, ५.
 २५ च्यवनः २५, २०. १२१, १७.
 १२७, १४. २४१, २०.
 २६ छन्दोगाः ४१२, २.
 २७ छागलेयः २०१, ९. ४१८, ९.
 २८ जमदग्निः १४३, ४.
 २९ जातूकर्ण्यः १७, १४. ६८, १५.
 २५२, १३. ३२२, १४. ३९४, १३.
 ३० जाबालः ३१, १०.
 ३१ जाबालिः ९१, ६. ९२, ४.
 २००, ८. २५२, १. ३२३, १४.
 ३४०, १४. ४३९, ५.
 ३२ जैमिनिसूत्रम् ४४९, ३.
 ३३ तैत्तिरीयब्राह्मणम् २२२, १३.
 ४५५, १६.
 ३४ दीर्घतमाः ३२४, १.
 ३५ देवलः २८, १४. ३०, १४. ३४,
 १६. ५१, ४. १०९, १२. ११०,
 ७. ११३, ९. १३०, १०. १३१,
 १५. १५२, २२. १५४, १७.
 १५५, ८. १५६, ४. १९०, ४.
 १८४, ११. १८५, २. १९२, ४.
 १९३, १४. १९४, १०. २००,
 ११. २३२, १२. २५०, ४. ३००,
 १३. ३२२, ६. ३६५, ७. ३६९, ४.
 ४३१, ९. ४४२, १९.
 ३६ धौम्यः ४२६, ७.
 ३७ नारदः ३२४, १३. ३२६, ४.
 ३८ नारदीयपुराणम् ३४, ११. ३६,
 १०. ५९, ४.
 ३९ न्यायः २०२, १७. २०६, ३.
 २१२, १५. २४२, १७. २७०, ९.
 २७०, १०. ४१०, ११.
 ४० न्यायदर्शिनः ७७, १२. ९३
 ८. १०६, ६.
 ४१ पराशरः ३, १. ७७, १३. १३९
 ४. १३९, १३. १४७, ६. २११
 ११. २३०, १८. २५४, ५. २५७

10. 273, 10. 288, 15.
289, 6. 292, 13. 295, 1.
344, 3. 344, 6. 348, 2.
- ४२ पाराशरः 306, 2. 317, 3.
345, 3. 347, 19.
- ४३ पुराणम् 38, 1.
- ४४ पुलस्त्यः 68, 10.
- ४५ पूर्वपक्षिणः 11, 20.
- ४६ पैठीनसिः 55, 10. 68, 3.
89, 16. 183, 21. 191, 10.
252, 4. 285, 10. 458, 4.
- ४७ प्रचेताः 104, 5. 150, 18.
251, 17.
- ४८ प्रजापतिः 24, 15. 25, 4.
166, 20. 301, 11. 323, 3.
359, 14. 372, 6. 374, 15.
379, 14. 434, 6. 435, 1.
436, 14. 437, 16. 439, 3.
458, 8.
- ४९ प्रजापतिधर्मः 330, 9.
- ५० प्राभाकराः 8, 18.
- ५१ प्रामाणिकाः 12, 1.
- ५२ बृहस्पतिः 318, 1. 370, 10.
379, 1. 403, 3. 405, 6.
405, 11.
- ५३ बृहद्विष्णुः 395, 5.
- ५४ बृहत्संवर्तः 334, 4.
- ५५ बृहस्पतिः 7, 6. 12, 17. 13.
15. 24, 1. 28, 10. 34, 19.
58, 16. 137, 3. 156, 19.
189, 18. 190, 6. 217, 18.
253, 15. 301, 11. 366, 16.
380, 6. 385, 8. 386, 5.
449, 10. 454, 11. 457, 14.
- ५६ बौधायनधर्मः 14, 1.
- ५७ बौधायनः 28, 6. 35, 2.
64, 9. 64, 16. 65, 18.
98, 16. 131, 18. 142, 15.
147, 16. 149, 17. 162, 10.
162, 13. 173, 6. 176, 10.
178, 4. 183, 18. 187, 8.
191, 12. 195, 5. 201, 4.
235, 4. 316, 1. 328, 6.
337, 17. 423, 13. 454, 19.
455, 1.
- ५८ ब्रह्मगर्भः 104, 10.
- ५९ ब्रह्मपुराणम् 20, 3. 20, 20.
23, 14. 183, 4. 193, 3.
- ६० ब्रह्माण्डपुराणम् 35, 19.
- ६१ भरद्वाजः 425, 5. 426, 11.
446, 8.
- ६२ भविष्यत्पुराणम् 141, 7.
- ६३ भृगुः 35, 13.
- ६४ मनुः 4, 12. 7, 18. 9, 12.
10, 7. 13, 18. 16, 1. 19, 3.
27, 18. 30, 14. 32, 3.
36, 2. 37, 19. 39, 5.
44, 14. 45, 8. 53, 18.
63, 11. 66, 2. 70, 1. 77, 14.
78, 12. 80, 11. 84, 5.
85, 7. 86, 5. 88, 5. 90,
9. 95, 6. 96, 8. 101, 4.
117, 13. 127, 7. 137, 7.
139, 11. 148, 10. 148, 13.
149, 1. 152, 9. 155, 11.
157, 17. 159, 2. 174, 10.
175, 2. 177, 6. 180, 17.
182, 8. 190, 11. 191, 15.
194, 5. 195, 8. 195, 18.

- 196, 5. 200, 4. 203, 9.
 204, 8. 205, 18. 223, 5.
 226, 3. 229, 16. 245, 6.
 270, 19. 271, 3. 288, 12.
 288, 16. 293, 7. 299, 7.
 300, 9. 306, 10. 309, 18.
 310, 7. 311, 1. 313, 3.
 314, 10. 319, 11. 319, 19.
 324, 6. 325, 4. 336, 16.
 341, 18. 342, 4. 350, 8.
 353, 16. 354, 2. 354, 13.
 355, 5. 357, 10. 363, 8.
 364, 1. 365, 10. 367, 9.
 369, 18. 372, 1. 379, 4.
 380, 2. 391, 10. 394, 8.
 400, 11. 401, 1. 414, 5.
 428, 9. 443, 5. 444, 16.
 453, 5. 456, 13. 460, 15.
- ६६ मन्त्रालिङ्गम् 224, 19.
 ६६ महाभारतम् 6, 15. 37, 5.
 43, 8. 58, 2.
 ६७ मार्कण्डेयपुराणम् 173, 17.
 ६८ मार्कण्डेयः 37, 16. 168, 4.
 418, 16.
 ६९ मुनिमतम् 300, 8.
 ७० मुनयः 314, 9.
 ७१ यमः 24, 6. 26, 10. 31, 6.
 49, 11. 88, 11. 99, 6.
 103, 11. 103, 14. 145, 16.
 155, 15. 156, 9. 157, 12.
 166, 9. 175, 11. 187, 16.
 190, 15. 193, 10. 248, 11.
 251, 12. 300, 17. 303, 14.
 305, 6. 306, 5. 308, 11.
 309, 1. 311, 5. 311, 19.
- 315, 1. 330, 9. 335, 1.
 341, 16. 369, 15. 404, 5.
 442, 19. 445, 9. 453, 9.
 457, 9. 459, 19.
- ७२ याज्ञवल्क्यः 4, 16. 5, 12.
 6, 4. 7, 14. 10, 3. 20,
 16. 26, 15. 27, 5. 30,
 21. 32, 12. 39, 13. 40,
 13. 41, 1. 43, 4. 44, 10.
 47, 9. 49, 5. 66, 6. 69,
 14. 79, 1. 80, 16. 84, 9.
 88, 15. 97, 4. 100, 10.
 101, 9. 102, 4. 105, 16.
 107, 8. 116, 4. 126, 16.
 149, 7. 149, 13. 150, 5.
 180, 10. 181, 19. 187, 3.
 189, 4. 193, 6. 196, 9.
 198, 4. 202, 4. 204, 5.
 209, 7. 209, 11. 242, 19.
 283, 11. 293, 4. 310, 11.
 315, 6. 317, 6. 319, 15.
 321, 11. 325, 17. 350,
 11. 351, 17. 353, 12. 354,
 9. 355, 1. 356, 7. 380, 10.
 382, 9. 395, 1. 402, 17.
 406, 13. 414, 1. 428, 6.
 428, 16. 431, 1. 454, 15.
 457, 5. 459, 11. 461, 3.
- ७३ लीलासिः 107, 5. 107, 12.
 144, 14. 322, 22.
- ७४ वसिष्ठः 24, 20. 29, 5. 41,
 16. 50, 5. 50, 19. 66, 18.
 87, 3. 98, 12. 102, 13.
 103, 17. 117, 20. 139, 12.
 150, 8. 151, 15. 189, 10.
 191, 12. 249, 16. 298, 20.

- 309, 6. 313, 14. 313, 19.
316, 13. 324, 21. 331, 2.
336, 13. 350, 8. 351, 1.
353, 8. 421, 4.
- ७५ वसिष्ठवचनम् 329, 13.
७६ वाररुचं वार्तिकम् 449, 7.
७७ विश्वामित्रः 235, 13. 252, 7.
460, 15.
७८ विष्णुपुराणम् 21, 17.
७९ विष्णुस्मरणम् 281, 13. 420, 8.
८० विष्णुस्मृतिः 320, 12.
८१ विष्णुः 14, 15. 17, 17. 30, 5. 83, 17. 85, 16. 89, 3. 89, 13. 90, 13. 99, 1. 100, 15. 101, 1. 115, 6. 116, 15. 154, 1. 154, 13. 155, 1. 175, 22. 177, 10. 243, 7. 304, 1. 341, 1. 364, 12. 370, 1. 388, 4. 392, 1. 403, 8. 407, 12. 420, 8. 422, 7. 422, 18. 442, 2. 443, 4. 460, 15.
- ८२ वृद्धाङ्गिराः 83, 1.
८३ वृद्धप्रचेताः 242, 6.
८४ वृद्धपराशरः 77, 14. 139, 3. 273, 11. 367, 16. 434, 10.
८५ वृद्धवसिष्ठः 6, 18. 161, 3. 162, 1.
८६ वृद्धविष्णुः 161, 17.
८७ वृद्धशातातपः 397, 14.
८८ वैय्यासिकं न्यायसूत्रम् 204, 15. 413, 3.
- ८९ व्याघ्रपात् 56, 6.
९० व्याघ्रः 24, 11. 44, 2. 101, 13. 252, 16. 321, 18. 324, 10. 325, 8. 328, 17.
९१ व्याघ्रवचनम् 329, 8. 330, 3.
९२ व्याससूत्रम् 448, 20.
९३ व्यासः 57, 10. 93, 17. 103, 7. 138, 9. 164, 4. 164, 8. 183, 10. 208, 10. 251, 19. 251, 21. 275, 19. 280, 17. 320, 1. 376, 14. 426, 1. 449, 19.
९४ शङ्ख-लिखितौ 38, 6. 33, 17. 49, 16. 85, 3. 97, 17. 248, 11. 313, 11. 317, 18. 332, 7. 337, 4. 341, 7. 368, 1. 385, 14. 395, 11. 404, 13. 406, 5. 453, 12. 461, 7.
९५ शङ्ख-लिखितः 379, 10.
९६ शङ्खः 11, 14. 41, 20. 49, 19. 52, 18. 54, 15. 67, 4. 86, 8. 93, 11. 99, 9. 144, 17. 145, 10. 185, 9. 187, 12. 190, 8. 251, 4. 264, 6. 265, 2. 268, 19. 290, 11. 308, 5. 320, 17. 371, 4. 384, 5. 396, 13. 408, 7. 419, 1. 324, 7. 440, 10. 453, 13.
९७ शातातपः 14, 10. 20, 10. 93, 14. 97, 21. 109, 17. 110, 13. 133, 14. 143, 10. 145, 5. 145, 19. 163,

15. 172, 9. 175, 7. 188,
12. 191, 12. 203, 3. 334,
12. 336, 8. 380, 13.
367, 13. 398, 1. 402, 11.
439, 8. 444, 8. 444, 12.
449, 10. 450, 1. 461, 13.
- ९८ शास्त्रम् 297, 12.
- ९९ भुतिः 55, 7. 136, 3. 139,
11. 207, 19. 349, 17.
447, 3. 448, 12.
- १०० षट्त्रिंशन्मतम् 185, 6.
265, 18. 332, 13. 348,
18. 398, 6. 425, 17.
- १०१ संवर्तः 78, 6. 79, 11. 86,
13. 91, 2. 91, 14. 95, 18.
105, 12. 122, 16. 153,
12. 170, 21. 194, 13.
244, 3. 257, 11. 257, 12.
283, 3. 284, 8. 309, 13.
318, 16. 321, 5. 325, 13.
326, 13. 330, 13. 333,
17. 335, 17. 340, 10. 347,
8. 348, 7. 367, 3. 369, 7.
391, 2. 405, 8.
- १०२ सामगाः 225, 22. 418, 6.
- १०३ सुमन्तुः 52, 16. 92, 7.
109, 9. 190, 3. 245, 3.
307, 10. 309, 2. 326, 7.
327, 4. 337, 9. 338, 13.
376, 6. 383, 10. 402, 1.
402, 6. 458, 14.
- १०४ स्कन्दपुराणम् 9, 9.
- १०५ स्मरणम् 114, 16. 148,
11. 209, 7. 224, 13.
312, 11.
- १०६ स्मृतिः 55, 10. 63, 9. 139
11. 265, 12. 365, 16.
365, 17. 413, 3.
- १०७ स्मरणम् 114, 16. 148, 11.
219, 7. 224, 13. 312, 11,
- १०८ स्मृत्यन्तरम् 11, 11. 12.
7. 12, 9. 29, 7. 40, 16.
43, 2. 53, 18. 55, 13.
66, 1. 77, 11. 84, 5.
93, 11. 101, 3. 165,
12. 170, 3. 171, 14. 177,
2. 188, 15. 195, 18. 203,
6. 287, 4. 307, 8. 310,
4. 333, 3. 345, 4. 349,
3. 371, 8. 390, 5. 391, 6.
399, 7. 431, 12. 461, 10.
- १०९ हारीतः 48, 21. 49, 22.
54, 8. 64, 2. 66, 10. 67,
7. 71, 2. 73, 11. 98, 5.
103, 2. 106, 20. 108,
11. 108, 17. 117, 6.
121, 11. 123, 1. 124, 9.
143, 17. 153, 8. 154, 7.
190, 6. 233, 3. 234, 12.
235, 8. 237, 6. 249, 7.
252, 19. 273, 2. 317,
13. 323, 10. 327, 15.
368, 8. 372, 10. 389, 14.
423, 8. 442, 9. 445, 3.

Index of Quotations, Vol. II., Part I.

१. अङ्गिराः—

- अकामतः कृते पापे 201, 12.
 अकृत्वैव निवृत्तिं यः 376, 11.
 अक्षारलवणं रूक्षं 247, 9.
 अगुरुः क्षत्रियाणां च 231, 9.
 अजानन्यस्तु विव्रयात् 235, 1.
 अज्ञानामुपदेष्टव्यं 234, 8.
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि 206, 8.
 अनर्धितैरनाहूतैर 234, 17.
 अनुग्रहं तु वक्ष्यामि 376, 2.
 अनेकधर्मशास्त्रज्ञः 230, 11.
 अनेन विधिना गोघ्नो 248, 6.
 अन्तर्दशाहे भुक्त्वा 422, 13.
 अन्त्यजानां तु गमने 106, 18.
 309, 3.
 अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा 388, 2.
 अन्त्यावसायिनामन्नम् 116, 10.
 368, 5.
 अभक्ष्याणामपेयानाम् 371, 15.
 अभोज्यानां तु सर्वेषां 388, 1.
 अलेख्यानामपेयानाम् 369, 1.
 अविद्यमाने सर्वस्वं 248, 9.
 अवती सवती वाऽपि 64, 1.

- अशृतं चारनालं च 416, 10.
 अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् 166, 16.
 अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा 267, 6.
 अस्माकं चैव सर्वेषां 236, 3.
 आतुरामभिः शस्तां च 244, 18.
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां 248, 7.
 आ द्वादशाहान्नारीणां 166, 15.
 आपद्धर्मेषु यत् प्रोक्तं 236, 12.
 आमं वा यदि वा पक्कं 376, 3.
 आर्त्तानां मार्गमाणानां 234, 3.
 आहिताग्निर्विशेषेण 376, 12.
 आहिताग्निस्तु यो विप्रः 375, 9.
 आहिताग्नेर्द्विजाभ्यस्य 102, 9.
 आहूय श्रावयेदेकः 236, 17.
 उत्कृत्य वृषणौ वाऽपि 315, 12.
 उपपातकसंयुक्तो 247, 8.
 उपस्थानं व्रतादेशः 232, 7.
 उपस्थाय तथा श्निम् 207, 6.
 उपस्थितो हि न्यायेन 206, 9.
 उभयोर्हि तयोर्दोषः 235, 2.
 उष्णे वर्षति शीते वा 248, 2.
 एकविंशतिभिश्चान्यैः 247, 12.

तत्तु द्रव्यजे विद्यात् 166, 17.
 ते दोषा भवन्तीह 376, 1.
 तेषामुदकं पीत्वा 371, 18.
 तैरनङ्गान् नहि बन्धनीयो 275,
 11.
 एवं तैः समनुज्ञातः 236, 8.
 एवं पापात् समुद्धृत्य 234, 10.
 एषा लाघवकार्येषु 217, 16.
 मौषधं स्नेहमाहारं 283, 16.
 हाके भासे च गृध्रे च 82, 15.
 के ते कार्ये ? किमर्थं वा 235,
 19.
 केल्विषं भुञ्जते भोक्ता 376, 4.
 हतवापो वसेद्भोष्ठे 247, 10.
 हत्वा पापं न गूहेत 206, 14.
 त्रिभ्यो वाय्थ वैश्यो वा 207, 5.
 कार्यं सर्वं प्रयत्नेन 236, 21.
 व्यापयन् गुरुतल्पी वा 315, 15.
 ण्डूषं पादशौचं च 173, 3.
 त्रैश्च शिरसा चैव 207, 7.
 तां चैवानुव्रजेन्नित्यं 247, 14.
 ण्डो रसस्तथोदधिद् 416, 9.
 गुरुतल्पी शिलां तप्ताम् 315, 11.
 पूर्वार्थे वा मृतो युद्धे 338, 11.
 पूर्वार्थे ह्यतिथीनां तु 376, 5.
 गृह्यस्तु द्विरात्रं वा 67, 13.
 गोमतीं च जपेद्विद्याम् 247, 17.
 ब्राह्म्या चैवोष्मणा चैव 375, 13.
 चण्डालपरिगृहीतं यद् 113, 5.

चण्डाल-पतितादीनाम् 397, 10.
 चण्डालः श्वपचः क्षत्ता 116, 13.
 चतुर्णामपि वेदानां 230, 4.
 चत्वारो वा त्रयो वाऽपि 217, 9.
 चान्द्रायणे चरेद्विप्रः 397, 11.
 चित्रकर्म यथाग्नेकैर् 221, 11.
 जन्म-शारीर-विद्याभिर् 208, 3.
 221, 9.
 जपतो जुह्वतो वाऽपि 376, 8.
 जानद्भिः पर्वदः पन्थाः 234, 6.
 जानन्तो न प्रयच्छन्ति 234, 4.
 जीवन्नेवं भवेत् शूद्रो 376, 10.
 ज्योतिषामयने चैव 230, 9.
 ततस्ते प्रणिपातेन 235, 17.
 तत् पापं शतधा भूत्वा 211, 2.
 तत् प्रयत्नेन कर्तव्यम् 236, 19.
 तद्वत् कर्तारि यत् पापम् 215, 3.
 तपो-निश्चयसंयोगात् 3, 8.
 तप्ते लोहशयने 315, 19.
 तस्मात्तद्वद् यत् सत्यं 236, 7.
 तस्मादार्त्तं समासाद्य 234, 5.
 तस्मिन्निवेदिते कार्ये 236, 9.
 तस्मिन्नुत्सारिते पापे 213, 7.
 236, 10.
 तस्य कार्यो व्रतादेशः 234, 7.
 तस्य शुद्धिं विजानीयात् 113, 6.
 तावन्न मुच्यते नारी 58, 13.
 तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेद्य 247, 15.
 ते तथा तत्र जल्पेयुर् 213, 8.
 236, 11.

तेषां नेत्राग्निदग्धं सत् 215, 4.
 ते हि पापकृतो वैद्याः 206, 16.
 त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः 230, 7.
 त्रैपक्षिके तदर्धं तु 422, 14.
 दशरात्रं पिबेद्ब्रह्मं 267, 16.
 दृष्ट्वाग्निं हूयमानं तु 68, 2.
 द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य 247, 11.
 धर्मस्य पर्षदश्चैव 230, 6.
 धर्मेण च यथोक्तेन 208, 4. 221,
 10.
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं 248, 3.
 न नारिकेलैर्न च फालकेन 275, 9.
 नश्यते नाञ्च सन्देहः 215, 5.
 न हि तेषामतिक्रम्य 211, 15.
 नाऽन्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो 58,
 11.
 नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य 67, 14.
 नैव गच्छति कर्त्तारं 214, 17.
 पतिता-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा 307, 15.
 पतितां पङ्कजमां च 248, 1.
 पद्मोदुम्बर-विल्वानां 317, 17.
 पराकेण विशुद्धिः स्यात् 106, 19.
 309, 4.
 परिषत्सम्पदश्चैव 236, 13.
 परिषद्या ब्राह्मणानां 231, 5.
 पर्षत् सचिन्त्य तत् सर्वम् 236, 15.
 पर्षदा कार्यते यत्तु 3, 10.
 पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वं 235, 20.
 पश्चात् कार्यानुसारेण 211, 14.
 पाननं चैकशृङ्गस्य 267, 7.

पादं चरेद्बोधवधे 247, 7.
 पादशीचक्रिया कार्या 247, 12.
 प्रज्ञानैरपि विद्वद्भिः 211, 16.
 प्रतिगृह्य प्रदातव्यं 376, 6.
 प्रमादश्च न कर्तव्यो 206, 18.
 प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा 375, 14.
 प्राप्य देशं च कालं च 236, 14.
 प्रायश्च समं चित्तं 3, 9.
 प्रायश्चित्तचतुष्कं च 232, 8.
 प्रायश्चित्तप्रणेतारः 217, 11.
 प्रायश्चित्तं न दातव्यं 234, 18.
 प्रायश्चित्तं समादिश्य 231, 10.
 प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे 214, 15.
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने 207, 2.
 प्रायो नाम तपः प्रोक्तं 3, 7.
 फलानि पिण्याकमथो 416, 11.
 ब्रह्मचर्याभमादूर्ध्वम् 230, 12.
 ब्रह्मचारी शुना दष्टः 67, 12.
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् 102, 10.
 ब्राह्मणी तु शुना दष्टा 65, 12.
 ब्राह्मणो देवताः सर्वाः 135, 15.
 ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु 231, 7.
 ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् 221, 11.
 भक्षयन्तीं न कथयेत् 248, 5.
 भुञ्जानो वर्धयेत् पापं 206, 11.
 भूर्भुवः-स्वस्त्रयो लोकास् 236, 2.
 भोगान्तामसतां याति 375, 10.
 मरणाय तदा पङ्कजां 315, 18.
 महापातकचिन्तासु 217, 17.
 महाव्रतं चरेद्वा ऽपि 338, 10.

मागधा-ऽऽयोगवौ चैव 116, 14.
 मारुता-ऽर्कसमायोगात् 215, 1.
 मासोपवासं कुर्वीत 307, 16.
 मृतः शुद्धचरि 315, 22.
 मृते भर्तरि या नारी 54, 16.
 मृदुरार्जवसम्पन्नः 207, 13.
 यतीनामप्रविद्यानां 217, 14.
 यत्तु दत्तमजानङ्गिः 211, 1.
 यथा गवि तथा हत्यां 82, 16.
 यथा भवेत्तथा चीर्णे 236, 20.
 यथा ऽभ्युद्धरते कश्चित् 234, 9.
 यथा ऽश्मनि स्थितं तोर्यं 215, 2.
 यदा न दृश्यते सोमः 65, 13.
 यदि चेद्दृश्यसे सत्यं 236, 4.
 यद्यागतो ऽस्य सत्येन 236, 5.
 यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं 113, 7.
 यस्तु वेदमधीयानः 375, 11.
 यावन्नामौ दहेद्देहं 58, 12.
 या स्त्री ब्राह्मणजातीया 56, 4.
 यां दिशं तु गतः सोमः 65, 14.
 ये सम्यङ्निनयता विप्राः 217, 10.
 योजने पादहीनं स्यात् 257, 8.
 रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टम् 181, 6.
 रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 369, 2. 371, 16.
 लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्य 315, 20.
 वचः पूर्वमुदाहार्यं 211, 13.
 विपाके तु विप्रसिः स्यात् 283, 17.

विप्राः पृच्छन्ति तत्कार्यम् 235, 18.
 वृषभैकादशा गाश्च 248, 8.
 वेद-विद्या-व्रतस्नातः 230, 10.
 वैश्यानां त्रिगुणा चैव 231, 6.
 वैश्यानां याजकश्चैव 231, 8.
 व्याधितस्य यथा वैद्याः 207, 1.
 व्रतिवद्भारयेद्दण्डं 247, 13.
 शब्दे च्छन्दसि कल्पे च 230, 8.
 शरीरस्य विमोक्षेण 315, 14.
 शिरोव्रतैश्च स्नातानाम् 217, 15.
 शुभ्रूषित्वा नमस्कृत्वा 247, 16.
 शूद्राक्षरसपुष्टस्य 376, 7.
 शूद्रे वेदफलं याति 375, 12.
 शृङ्गभङ्गे ऽस्थिभङ्गे च 267, 15.
 शृणुष्व भो इदं विप्र 236, 18.
 शौचं महार्धरोम्णां तु 181, 5.
 षड्रात्रं च त्रिरात्रं च 397, 12.
 षण्मासं भुवि निःक्षिप्य 173, 4.
 षण्मासानथ यो भुङ्क्ते 376, 9.
 संशये तु न भोक्तव्यम् 206, 12.
 सचैलं वाग्यतः स्नात्वा 207, 4.
 स तद्वधकृतं द्वाभ्यां 248, 7.
 स तु चान्द्रायणं कुर्यात् 116, 11.
 368, 6.
 स तु सान्तपनं कृच्छ्रं 113, 8.
 सत्येन तु विशुद्धचान्ति 236, 6.
 सत्येन द्योतते राजा 235, 21.
 सत्येन द्योतते वङ्गिः 236, 1.
 सद्यो निःसंशये पापे 206, 10.

समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि 315, 16.
 सर्वं पृच्छामि तत्त्वेन 214, 16.
 सर्वेषां निश्चितं यत् स्यात् 236, 16.
 साध्वीनामेव नारीणाम् 58, 10.
 सायं सङ्गोपनार्थं तु 256, 3.
 सा ऽहन्धतीसमाचारा 54, 17.
 सावित्रीमात्रसरिस्तु 217, 13.
 सा स्वर्गमात्मघातेन 56, 5.
 सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्येत् 315, 19.

स्यात्त्वकामकृते यत्तु 201, 13.
 स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे 67, 15.
 स्वल्पं वाऽथ प्रभूतं वा 206, 15.
 स्वैस्वैरङ्गैर्विना ऽप्येते 230, 5.

२. अत्रिः-

अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 आर्त्तवाभिभुता नारी 164, 1.
 आतुरस्नान उत्पन्ने 169, 10.
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा 163, 1.
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो 170, 19.
 उपवासत्रयं कुर्यात् 163, 13.
 कुच्छ्रेण शुद्धयते पूर्वा 163, 2.
 दद्यात्तु शक्तितो दानं 169, 13.
 दशरूपं जपेत् पश्चात् 170, 20.
 न व्रतेनोपवासेन 37, 3.
 नारी स्वर्गमवाप्नोति 37, 4.
 भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्रं 164, 2.
 रजस्वला तु भुञ्जाना 163, 12.
 वासोभिर्दशभिश्चैव 169, 12.

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.
 स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा ज्वगाहेत 169, 11.

३. अपरार्कः-

अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं 23, 8.
 आत्मनाशः सनिर्घाते 22, 20.
 आत्मानं घातयेद्यस्तु 22, 9.
 उदकं पिण्डदानं च 22, 17.
 एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च- 22, 11.
 एतत् संवत्सरादूर्ध्वं 22, 12.
 क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा 23, 1.
 चण्डालादुदकात् सर्पात् 22, 15.
 चण्डाला-ऽश्वनि-शस्त्रा-ऽहि- 23, 4.
 चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु 22, 14.
 जीवतो यद्गतं प्रोक्तं 23, 7.
 तस्य पापविशुद्धयर्थं 22, 10.
 तस्याशौचं विधातव्यं 23, 3.
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च 22, 8. 22, 16.
 दृष्टच्छेदं समादाय 22, 6.
 नारायणबलिः कार्यो 23, 6.
 नोपतिष्ठति तत् सर्वम् 22, 18.
 ब्राह्मणेन वधे पाशे 22, 19.
 भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु 22, 21.
 मृगभक्षे रणे चैव 22, 4.
 यदि कश्चित् प्रमादेन 23, 2.
 विद्युदग्नि-पयः-पन्था- 22, 7.
 वृक्षा-ऽश्म-विष-विप्रैश्च 23, 5.
 शूले ऽप्यर्धं कबन्धस्य 22, 5.
 षण्मासात् त्रिगुणं प्रोक्तं 22, 13.

४. आचार्यः—

रजसा शुद्धयते नारी 152, 13.

५. आथर्वणी श्रुतिः—

क्रियावन्तः भोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
216, 15.

तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् 130,
3.

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् 216,
17.

यं यं लोकं मनसा संविभाति 130, 1.

६. आदित्यपुराणम्—

ऊढायाः पुनरुद्वाहं 53, 9.

कलौ पञ्च न कुर्वति 53, 10.

७. आदिपुराणम्—

अभोज्यस्तद्रतो व्रीहि- 179, 5.

गृहदाहे समुत्पन्ने 179, 4.

तत्र ब्रव्याणि सर्वाणि 179, 10.

ततः सङ्क्रममाणे ऽग्नौ 179, 8.

न च प्राणिवधो यत्र 179, 9.

मृण्मेयेनावगुप्तानाम् 179, 6.

यव-माष-तिलादीनां 179, 7.

८. आपस्तम्बः—

अकामाक्षक्तभोजी स्यात् 111, 13.

अङ्ग-प्रत्यङ्ग-संपूर्णे 266, 6.

अन्त्यजैः खानिताः कूपाः 111, 15.

अन्त्यानां भुक्तशेषं तु 397, 6.

अपूर्णेष्वापि कालेषु 128, 4.

अविज्ञातश्च चण्डालः 125, 1.

अशक्तस्याऽपि बालस्य 129, 5.

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा 267, 10.

आ स्नानकालं नाभ्रीयात् 163, 9.

आहिताग्निस्तु यो विप्रः 378, 3.

इहजन्मनि शूद्रत्वं 377, 10.

उदक्या यदि वा भुङ्के 163, 8.

उदक्यां यदि गच्छेत् 336, 1.

उपवासेन चैकेन 258, 4.

उपानच्छेष्म-विष्मूत्रं 153, 18.

एकपादं चरेद्वेधे 258, 5.

एकभक्तेन नक्तेन 268, 3.

एतासु गमनं कृत्वा 334, 10.

एषु स्नात्वा च पीत्वा च 111, 16.

कण्ठाभरणदोषेण 260, 10.

कान्तारेष्वथ दुर्गेषु 259, 9.

कान्तारेष्वथ वा दुर्गे 273, 13.

कूपैकपानैर्दुष्टानां 125, 6.

केशानां रक्षणार्थाय 291, 8.

चण्डालकूपभाण्डस्थं 114, 1.

चण्डालस्पर्शने 109, 6.

चरेत् सान्तपनं विप्रः 114, 3.

चरेद्धर्मं व्रतं तत्र 260, 11.

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्धं तु 397, 7.

तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः 111, 12.

तत् पापं तस्य तिष्ठेत् 291, 11.

तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनम् 109, 6.

तदर्धं तु चरेद्द्वैदयः 114, 4.

तद्व्रतं तस्य गृहीयात् 129, 6.

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 291, 13.

तेषां नक्तं प्रदातव्यं 125, 9.

तेषामपि तु धैर्मुक्तं 125, 5.

त्रिपादे तु शिखा धार्या 264, 11.
 त्वक्छेदे पुच्छनाशे वा 267, 11.
 दामने दामने रोधे 261, 3.
 दैवे कर्मणि पित्र्ये च 165, 4.
 दोषनिर्घातार्थानि 13, 4.
 दोषात् कर्तव्यानि 13, 7.
 द्विगुणं गोव्रतं तत्र 266, 7.
 द्विगुणे तु व्रते चीर्णे 281, 9.
 नरो ह्येकोपवासेन 125, 7.
 नस्तः सकलपादौर्वा 261, 4.
 निपातयति यो गा वै 262, 2.
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति 378, 4.
 पतितैर्दूषिते कूपे 153, 19.
 पादे तु नख-रोमाणि 264, 10.
 पादोनं व्रतमाचष्टे 266, 5.
 पादो ऽसम्पन्नमात्रे तु 266, 4.
 पाषाणैर्लगुडैः पादौः 262, 1.
 पूर्णे ऽपि कालनियमे 128, 3.
 प्रपास्वरण्ये कटके च सौरे 112, 1.
 प्राजापत्यं तु शूद्राणां 125, 3.
 प्राजापत्येन शुद्धयेत 336, 2.
 प्रायश्चित्तं कथं तत्र 114, 2.
 बालापत्या तथा रोगी 125, 8.
 भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छम् 36, 14.
 भिषङ् मिथ्या प्रयोक्ता च 284, 14.
 म्लेच्छी नटी चर्मकारी 334, 9.
 यत्किञ्चित्क्रियते पापं 291, 12.
 यदि तत्र विपत्तिः स्यात् 259, 10.
 यदि त्विह विपत्तिः स्यात् 273, 14.

यस्तु नो वपनं कुर्यात् 291, 7.
 यस्तु भुञ्जीत शूद्राच्च 377, 9.
 यस्य न द्विगुणं दानं 291, 10.
 यैस्तत्र भुक्तं पक्वाच्च 125, 4.
 योजने पादहीनं स्यात् 258, 6.
 राजा वा राजपुत्रो वा 291, 6.
 विपन्नानां बहूनां तु 284, 13.
 शुद्धा भर्तुश्चतुर्थे ऽस्ति 165, 3.
 शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव 378, 2.
 शूद्राच्च शूद्रसम्पर्कः 378, 1.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 396, 10.
 श्वपाक-चण्डालपरिग्रहेषु 112, 3.
 स विज्ञातस्तु कालेन 125, 2.
 स्त्रीणाम् 396, 11.

९. ईश्वरवादिनः—

आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी 9, 22.
 श्रुति-स्मृती ममैवाऽऽज्ञे 9, 21.

१०. उपमन्युः—

पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा 333, 21.
 ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा 323, 22.

११. उशनाः—

अन्ते च वाससां त्यागः 170, 1.
 अन्त्यजानामुच्छिष्ट- 394, 4.
 अन्त्यजेन तु सम्पर्के 346, 11.
 अन्यासां चैव नारीणां 56, 12.
 अबुद्धिपूर्वे चान्द्रायणम् 394, 10.
 एवं द्विजात्युच्छिष्ट- 393, 17.
 कथं तस्या भवेच्छौचं 169, 17.
 कनक-मणि-रजत- 175, 19.

क्षत्रियाणां त्रिंशत् 394, 1.
 क्षत्रियोच्छिष्टभोजने 393, 13.
 खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः 313, 7.
 गमने तु व्रतं यत् स्याद् 333, 9.
 गवा-ऽश्व-रथ-यानानां 189, 3.
 गौर्मेध्या पृष्ठे 189, 15.
 चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते 169, 18.
 ज्वराभिभूता या नारी 169, 16.
 ततः संध्यामुपासीत 425, 19.
 तपो-ऽग्निहोत्र-मन्त्रेषु 52, 21.
 तस्यान्ते वृषमैक- 98, 11.
 तैजसानां चोच्छिष्टानां 175, 18.
 दंष्ट्रादिदष्टो 63, 16.
 दद्याच्छक्त्या ततो दानं 170, 2.
 दशकृत्वः पिबेदपो 425, 18.
 दश-द्वादशकृत्वो वा 169, 20.
 नरमांसं श्रमांसं च 371, 1.
 पिता पितामहो यस्य 52, 20.
 पुरस्तादजादयः 189, 15.
 पृथक्चित्तिं समारुह्य 56, 11.
 प्रविशेत् संप्रदीप्ताग्नौ 346, 12.
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण 462, 2.
 प्राजापत्येन शुद्धयन्ति 335, 15.
 बलाक-प्रथ-हंस-कंटक- 405, 19.
 बुद्धिपूर्वं चेत् अहं 394, 2.
 ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने 393, 12.
 ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां 393, 18.
 भुक्त्वा पञ्चनखानां च 371, 2.
 मणिमयानामङ्गिरेव 175, 17.

मतिपूर्वं चेत् पराकः 393, 17.
 मतिपूर्वं प्राजापत्य- 393, 15.
 मूल-फल-पुष्प- 183, 15.
 यथोक्तं यत्र वा नोक्तं 462, 1.
 यस्तु पुनर्ब्राह्मणो 335, 14.
 राजन्यवधे षड्वार्षिकं 98, 10.
 वैद्योच्छिष्टभोजने 393, 14.
 व्यभिचारिणीं भार्या 36, 17.
 शूद्राणां कुशवारिपानं 394, 2.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 393, 16.
 सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात् 87, 2.
 सा सचैलाऽवगाह्या ऽऽपः 169, 19.
 सुवर्ण-रजत-ताम्र- 175, 16.
 स्त्रियः सर्वतः 189, 15.
 हृदयमासामशुचि 189, 16.

१२. ऋक्संहिता-

अग्निः शुचिव्रततमः 135, 1.
 असम्भोजनाद्या ऽपि 225, 20.
 कयानश्चित्र आभुवत् 418, 4.
 क्रय-विक्रयाद्योनि- 225, 19.
 धाता यथापूर्वमकल्पयत् 136, 5.
 शमग्निरग्निभिः 437, 10.
 शं नो देवीरग्निभ्ये 437, 13.

१३. ऋग्यशुक्लः-

अन्तर्वत्नी तु युवतिः 346, 3.
 कुपदादिवे मुमुक्षानः 428, 8.
 न प्रचारं गृहे कुर्यात् 346, 5.
 न शयीत समं भर्त्रा 346, 6.
 प्रायश्चित्तं गते गर्भे 346, 7.

प्रायश्चित्तं न सा कुर्यात् 346, 4.
सम्पृक्ता स्यादथान्त्यैर्या 345, 20.
हिरण्यमथ वा धेनुं 346, 8.

१४. कण्वः—

आसनाच्छयनाद्यानात् 28, 2.
चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रम् 322, 10.
चान्द्रायणं विशो राज्ञः 329, 5.
तप्तकृच्छ्रं पराकं च 322, 18.
प्रसूतो यस्तु वैश्यायां 339, 14.
भार्या वैश्यां सकृत्तत्वा 322, 19.
यानासनादिभिर्नित्यम् 28, 5.
शतसाहस्रमभ्यस्य 339, 15.
शूद्रद्वारान् गतो विप्रो 329, 4.
संवत्सरेण पतति 28, 4.
सकृत्तत्वा गुरोर्भार्याम् 322, 11.
सङ्क्रमन्तीह पापानि 28, 3.

१५. कल्पसूत्रकारः—

प्रेतस्योत्तरतः पत्न्या 56, 14.

१६. कश्यपः—

अजाविकवधे त्रिरात्रम् 93, 1.
चीर्णान्ते द्विरण्यं दद्यात् 93, 2.
मृग-महिष-वराह- 94, 4.

१७. कवचः—

तदर्धमेव शूद्राणां 100, 20.
विप्रार्धं क्षत्रिये प्रोक्तं 100, 19.

१८. कात्यायनः—

गाथानुगच्छेत् सततम् 250, 10.
गोघ्नस्तर्धमसंवीतो 250, 9.
भार्या भर्तुर्मतेनैव 38, 13.

भोक्षयेत् सर्वयत्नेन 251, 2.
वर्ष-शीता-ऽऽतप-क्लेश- 251, 1.

१९. काश्यपः—

एकरात्रं निराहारा 160, 18.
कृकलास-सर्प-नकुल- 88, 2.
चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां 370, 6.
तृण-काष्ठ-रज्जु-मुञ्च- 183, 1.
प्रोक्षण-पर्यभिकरणा- 178, 11.
वक-बलाक- 81, 11.
मृहारु-चर्मणां 183, 3.
रजस्वला च संस्पृष्टा 160, 17.
विघर्षण-विदलन- 178, 13.
विमर्शन-प्रोक्षणैः 178, 12.

२०. कूर्मपुराणम्—

अलावुं किंशुकं चैव 404, 10.
उदुम्बरं च कामिन 404, 11.
चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा 117, 18.
बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं 117, 19.

२१. कौशिकः—

नैष्ठिकानां वनस्थानां 205, 7.
शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् 205, 8.

२२. गर्गः—

क्रमाद्दृढं क्रमाद्धीनं 419, 14.
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां 419, 12.
मत्या जभ्यासे तथा कुर्यात् 419, 9.

श्र्यहं वा कामतः कुर्यात् 419, 10.
द्विगुणं त्रिगुणं चैव 419, 11.
शावे च सूतके चैव 419, 8.

सवर्णानां तु सर्वेषां 419, 13.

२३. गौतमः—

अथ खल्वयं पुरुषो 10, 18.
 अथातश्चान्द्रायणम् 299, 12.
 अनात्रेय्यां चैवम् 97, 15.
 अन्त्यावसायिनीगमने 308, 18.
 अबुद्धिपूर्वे सान्तपने 401, 6.
 अभिक्रुद्धचावगूरणं 456, 9.
 अमत्या द्वादशरात्रम् 308, 19.
 अमानुषीषु गोवर्ज- 340, 3.
 अमावास्यायामुपोष्यै- 300, 5.
 अवकर इत्येके 341, 13.
 अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री 18, 17.
 आज्यहोमो हविष्यथा- 299, 15.
 आप्यायस्व 299, 14.
 उक्तो वर्णधर्मथाभ्रमधर्मश्च 10, 18.
 उद्वक्त्या गमने त्रिरात्रम् 337, 2.
 उपस्थानं चन्द्रमसः 299, 16.
 ऋषभैकादशाश्च गा दद्यात् 95, 4.
 एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः 459, 16.
 एष चान्द्रायणो मासः 300, 6.
 ओम् भूर्भुवः स्वर्गह- 299, 18.
 कुर्यादित्यपरे 11, 3.
 गां च वैश्यवत् 251, 9.
 श्रुर्मैक्ष-सक्तु-कण- 300, 1.
 तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् 10, 21.
 तरति ब्रह्महत्याम् 11, 5.
 तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे 299, 12.

दवकृतस्येति चान्ते 299, 18.
 द्वादशीतानि 300, 3.
 न कुर्यादिति मीमांसते 11, 1.
 न कुर्यादित्याहुः 11, 2.
 न हि कर्म क्षीयते 11, 2.
 नित्यमभोज्यं केश- 137, 13.
 निपाते सहस्रम् 456, 10.
 परिवित्ति-परिवेतृ- 50, 17.
 पुनस्तोमेनेद्वा 11, 3.
 पौर्णमास्यां पञ्चदश 300, 3.
 प्रतिमन्त्रं नमसा 299, 20.
 प्रदानं प्रागृतोः 157, 10.
 यद्देवा देवहेलनमिति 299, 17.
 राजन्यवधे षड्वार्षिकम् 97, 11.
 लोहितदर्शने 456, 10.
 वपनव्रतं चरेत् 299, 13.
 त्रिपरीतमेकेषाम् 300, 6.
 वैश्ये त्रैवार्षिक- 97, 13.
 त्रात्यस्तोमेनेद्वा 11, 4.
 शूद्रे संवत्सरमृषभ- 97, 14.
 श्रौभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् 299, 13.

सखि-सयोनि-सगोत्रा- 341, 12.
 सर्वप्रासप्रमाण- 299, 21.

२४. चतुर्विंशतिमतम्—

अत ऊर्ध्वं न दोषः स्यात् 424, 4.
 अनाहितामयोऽज्ञानाः 209, 19.
 अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा 52, 15.
 अन्त्यभाण्डस्थिता षेते 115, 4.

- अमेध्यानां च सर्वेषां 368, 16.
 असिपत्रवनं सेव्य 353, 2.
 आचार्यस्य पराकं तु 328, 6.
 आश्विके कृच्छ्रपादः स्यात् 424, 10.
 आमं मांसं धृतं क्षौरं 115, 3.
 आरनालं तथा क्षीरं 416, 5.
 आर्धकः कुलमित्रश्च 431, 6.
 उपवासो भवेत्तस्य 405, 6.
 एता गत्वा स्त्रियो मोहात् 318, 8.
 एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः 431, 7.
 एवं परिषदादिष्टं 214, 11.
 कन्द-मूल-फलादीनि 405, 3.
 कुमारीगमने विप्रः 328, 12.
 कुम्भीपाके महाघोरे 352, 17.
 कृच्छ्रार्थं ब्राह्मणी कुर्यात् 151, 12.
 कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव 35, 10.
 कृष्णसर्पं द्विजं नष्टं 229, 3.
 क्षत्रगर्भवधे चैव 41, 13.
 क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं 151, 13.
 क्षत्रियस्य नवभ्रात्रे 424, 1.
 क्षत्रियस्य वधं कृत्वा 95, 16.
 गत्वा तु प्रविशेदग्निं 320, 11.
 गर्दभं जारजातं च 229, 4.
 गर्भपाते समुद्दिष्टं 41, 10.
 गर्भाधानादिसंस्कारैर् 208, 16.
 गवामनुगमं कुर्यात् 253, 13.
 गुरोर्दुहितरं गत्वा 327, 12.
 गोघ्नः सौम्यत्रयं कुर्यात् 253, 11.
 गोमूत्र-यावकाहारः 253, 12.
 चण्डाल्यां गर्भमारोप्य 335, 9.
 चतस्र एव सन्त्याज्याः 353, 6.
 चरेच्चान्द्रायणं विप्रो 328, 5.
 चान्द्रायणं नवभ्रात्रे 424, 8.
 423, 18.
 चितिं च चितिकाष्ठं च 111, 3.
 जारगर्भे विशेषः स्यात् 41, 11.
 ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः 52, 14.
 तत् पापं शतधा भूत्वा 352, 14.
 तत्रापि गृहमध्ये तु 352, 12.
 तत्सुतां च स्नुषां गत्वा 328, 4.
 तथापि मुनिना प्रोक्तं 151, 11.
 तथोपवासं वैद्यस्य 411, 7.
 तद्वच्छूद्रमुखाद्वाक्यं 228, 13.
 तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत 327, 11.
 तावद्वर्षसहस्राणि 352, 16.
 तिलहोमसहस्रं तु 35, 11.
 ते सर्वे पापकर्माणः 222, 5.
 त्रिरात्रं चान्यमासे तु 423, 15.
 त्रैपक्षिके तदर्थं स्यात् 423, 13.
 त्रैपक्षिके सान्तपनं 423, 19.
 दौहित्रीं पुत्रतनयां 328, 3.
 नरो गोगमनं कृत्वा 340, 19.
 नाज्ज्यापयति नाज्धीते 208, 17.
 नालिकां बालपुष्पं च 401, 13.
 नैव गच्छति कर्तारं 214, 12.
 पक्षत्रये ऽतिकृच्छ्रं स्यात् 424, 9.
 पञ्चगव्याशनो नित्यं 253, 14.
 पण्डितस्यापि शूद्रस्य 328, 14.

पतितां तु द्विजो गत्वा 328, 13.
 परित्यक्ता ऽऽचरेत् पापं 352, 13.
 परिषत्त्वं न तेषां स्यात् 209, 18.
 पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं 401, 12.
 पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं 423, 14.
 पादोनं क्षत्रियः कुर्यात् 231, 15.
 पितृ-मातृपरित्यागी 353, 1.
 पितृव्यतनयस्यैव 328, 2.
 पितृव्य-भ्रातृभार्या च 318, 14.
 पितृष्वसा मातुलानी 318, 7.
 पिशुनाः क्रूरकर्माणः 210, 1.
 पुनः संस्कृत्य चात्मानं 405, 7.
 प्राजापत्यं नवभ्रात्रे 423, 12.
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत 327, 15. 333,
 16.
 प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति 222, 4.
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं 41, 15.
 प्रायश्चित्तं यदात्मनां 231, 14.
 ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्र- 41, 12.
 ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं 335, 6.
 भागिनेर्यो द्विजो गत्वा 327, 13.
 भ्रातृश्वैव कनिष्ठस्य 327, 8.
 मातरं गृहपत्नीं च 320, 10.
 मातुलस्य सुतां गत्वा 327, 14.
 मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा 327, 10.
 मातुश्च स्वस्त्रियस्यैव 328, 1.
 मारुतार्कसमायोगात् 214, 13.
 मासद्वये पराकः स्यात् 424, 5.
 यथा भूमिगतं तोयम् 214, 10.

यावन्ति नारीरोमाणि 352, 15.
 रजसा शुद्धयते नारी 151, 10.
 रजस्वलां द्विजो गत्वा 336, 6.
 राज्ञीगर्भे पराकः स्यात् 335, 7.
 लशुनं गृह्णन् चैव 405, 1.
 वचनं तस्य न ग्राह्यं 228, 15.
 वल्लीं चैव द्विजे भुक्त्वा 405, 2.
 वसन्ति स्त्रीपरित्यागात् 352, 18.
 विष्मृत्वभक्षणे विषः 368, 13.
 विधवागमने कृच्छ्रम् 328, 8. 335,
 11.
 विप्रगर्भे पराकः स्यात् 150, 14.
 विषं चोपविषं भुक्त्वा 382, 4.
 वृषल्यामभिजातस्तुं 333, 12.
 वेदपारमनीता ये 209, 17.
 वैद्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं 41, 14.
 वैद्यस्य तु द्वयं कुर्यात् 95, 17.
 वैद्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं 424, 2.
 वैद्ये तदेव कर्तव्यं 150, 15.
 व्रतस्यागमने कृच्छ्रं 328, 9.
 335, 12.
 शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माणः 210, 2.
 शुनीं चैव द्विजो गत्वा 339, 18.
 शुङ्गर्भे तु सन्त्यागः 150, 16.
 शुद्धः समाचरेत्पादम् 232, 1.
 शुद्धस्य गमने चैव 151, 14.
 शुद्धस्य तु नवभ्रात्रे 424, 3.
 शुद्धाणां हीनजातीनां 333, 15.
 शुद्धागर्भे द्विजः कुर्यात् 335, 8.

शूद्रो ज्ञानावलेपेन 229, 1.
 श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- 368, 15.
 श्व-चर्मणि यथा क्षीरम् 228, 12.
 श्वपाकोपहता या तु 353, 7.
 श्वभ्रूमारुह्य धार्त्रीं च 318, 15.
 श्वादीनां चैव विण्मूत्रे 368, 14.
 स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं 328, 11.
 सखिभार्या समारुह्य 328, 10.
 सस्वधिनः स्त्रियो गत्वा 328, 7.
 स याति नरकं घोरं 229, 2.
 सर्वेषां पशुजातीनां 339, 17.
 सहस्रं तु जपेद्देव्याः 411, 6.
 सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि 336, 7.
 सान्तपनं प्रकुर्वीत 327, 9.
 सार्धं चान्द्रायणं मासे 424, 4.
 स्पृष्ट्वा देवलकं चैव 111, 4.
 स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा 405, 6.
 स्त्रीणां नास्ति परित्यागो 352, 11.
 खेहपकं च तक्रं च 416, 6.
 हेतुका भिन्नमर्यादाः 210, 3.

२५. व्यवहः—

अभावे सर्वस्वम् 122, 7.
 आत्मघातकस्पर्शन- 26, 1.
 आपोऽदशाद्वालाः 122, 5.
 कांस्य-ताम्रपात्राणाम् 122, 2.
 कुमिदर्शने सान्तपनम् 127, 15. *
 गोमूत्र-यावकाहारो 122, 4.
 चण्डालसङ्गरे स्वभवन- 121, 18.
 चीर्णे प्रायश्चित्ते 122, 6.

नखानि रोमाणि छित्वा 242, 1.
 प्राजापत्यव्रतं गोवधे 242, 1.
 बाल-वृद्ध-स्त्रीणामर्धम् 122, 5.
 व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम् 242, 4.
 शङ्ख-शुक्ति-सुवर्ण- 122, 1.
 सप्तव्यूर्ध्वगता वृद्धाः 122, 6.
 सर्वमृण्मयभाण्डभेदनम् 121, 19.
 सौवीर-पयो-दधि-122, 3.

२६. छन्दोगाः—

कामो म उदकपानमिति 412, 9.
 नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा 412, 7.
 हन्तानुपानमिति 412, 6.

२७. छागलेयः—

अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः 418, 10.
 एकाहं च त्र्यहं पञ्च 418, 13.
 ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां 418, 14.
 प्राणायामशते कृत्वा 418, 11. .
 प्रायश्चित्तमकामानां 201, 10.
 वैश्ये षष्टिर्भवेद्वाज्ञि 418, 12.

२८. जमदग्निः—

अन्नमेकादकं पक्वं 143, 7.
 केश-कीटावपन्नं च 143, 8.
 क्रीतस्याऽपि त्रिनिर्दिष्टं 143, 9.
 घासमुद्धृत्याग्नियोगात् 143, 6.
 शृतान्नं द्रोणमात्रस्य 143, 5.

२९. ज्ञातृकर्ण्यः—

कामतोऽकामतः प्राहुः 17, 16.
 गां चेदकामतो हन्यात् 252, 14.
 गुरोः क्षत्रसुतां भार्या 322, 15.

जम्बूक-काक-मार्जार- 396, 14.
 दष्टा सचैलमाप्नुत्य 69, 2.
 प्राजापत्यत्रयं कृत्वा 252, 15.
 ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या 69, 1.
 मत्थोच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा 394, 15.
 वृषणमात्रमुत्कृत्य 322, 16.
 स्कन्दितं व्रतिना रेतो 17, 15.

३०. जाबालः—

त्र्यहं चोपवसेदन्ते 31, 12.
 षण्णामेकैकमेतेषां 31, 11.

३१. जाबालिः—

अकामकृतपापानां 200, 9.
 अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं 323, 15.
 अहोरात्रोषितो भूत्वा 436, 9.
 इतरेषां पशूनां तु 340, 16.
 कामकारकृतेऽप्येके 200, 10.
 कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् 91, 8.
 गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा 323, 16.
 गोहितो गोऽनुगामी स्यात् 252, 12.
 तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा 340, 15.
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः 439, 7.
 प्राजापत्यं चरेन्मासं 252, 11.
 सिंह-व्याघ्र-वृकाणां च 92, 5.
 हत्वा सान्तपनं कुर्यात् 92, 6.
 हस्तिनं तुरगं हत्वा 91, 7.

३२. जैमिनिसूत्रम्—

त्यज्यतेः पूर्ववत्त्वम् 449, 1.

३३. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

अग्निं वै जातं पाप्मा जयाह 222, 15.

तं देवा आहुतिभिः 222, 15.
 योऽवगूरेत् शतेन 456, 17.

३४. दीर्घतमाः—

गुरोः शूद्रां सकृद्वत्वा 324, 3.
 प्राजापत्यं सान्तपनम् 324, 2.

३५. देवलः—

अकश्मलैः समिद्धोमिर् 192, 13.
 अक्षताः सिकता लाजा 192, 9.
 अक्षीणाश्चैव गोपानाद् 155, 10.
 अक्षुद्राणामपां नास्ति 154, 18.
 अक्षोभ्यानि तडागानि 153, 1.
 अमेवृषलभुक्तस्य 192, 15.
 अग्राम्या मृद्वेच्छुद्धा 193, 2.
 अङ्गार-तुष-केशा-ऽस्थि- 194, 2.
 अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गम् 322, 8.
 अथ सर्वाणि धान्यानि 366, 1.
 अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् 365, 17.
 अपरे निष्कृतिं ब्रूयुर् 201, 3.
 अपामार्ग-शिरीषार्क- 192, 7.
 अभिसन्धिकृते पापे 201, 2.
 अल्पशौचा भवन्त्येते 180, 6.
 अल्पशौचे भवेच्छुद्धिः 185, 3.
 अवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा 366, 2.
 अविगन्धा रसोपेता 155, 9.
 अवेक्ष्य च बलं चैव 181, 7.
 अशुद्धान्स्वयमप्येतान् 110, 8.
 आर्द्रचर्मसृगित्येतद् 366, 9.
 हृष्यतेऽनुग्रहस्तेषां 180, 12.
 उच्छिष्टं संस्पृशेद्विप्रः 110, 10.

उद्धृताश्चापि शुद्धयन्ति 156, 5.
 एकमासममावास्यादि 300, 15.
 एकरात्रोषिताश्चापस् 156, 6.
 एको नार्हति तत् कर्तुम् 131, 1.
 एतान्याहुः पवित्राणि 192, 11.
 एवं कदमलभूयिष्ठा 193, 18.
 और्ण-कौशेय-कुतप-180, 5.
 कर्तारं देश-कालौ च 131, 16.
 कदमला-शुचियुक्तानि 153, 2.
 कुपूयं पूयमित्येतत् 366, 7.
 कृच्छ्रमिति प्राजापत्यम् 30, 13.
 क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव 442, 17.
 गोघ्नः षण्मासान् तच्चर्म 250, 5.
 चण्डालाऽधुषितं यत्र 193, 17.
 चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः 192, 17.
 चतुर्विधममेध्यं च 365, 12.
 चान्द्रायणं द्विविधम् 300, 14.
 ज्येष्ठायां यद्यनूदायां 51, 5.
 तरवः पुष्पिता मेध्याः 192, 5.
 तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता 200, 13.
 तान्यप्यतिब्रलिष्ठानि 185, 5.
 तान्येवामेध्ययुक्तानि 180, 7.
 185, 4.
 तूलिकाद्युपधानानि 184, 12.
 तृतीये त्रिगुणे कृच्छ्रं 201, 1.
 दहनात् खननाच्चैव 194, 11.
 दुर्वर्णकृमिका भूमिर् 366, 12.
 दुष्टाऽपि या त्रिधा द्वेधा 194, 4.
 दूषितं कदमलं दुष्टं 365, 11.

धर्मज्ञा बहवो विप्राः 131, 2.
 धान्यकल्कैस्तु फलजैर् 180, 8.
 नवं वा निर्मलं वाऽपि 365, 13.
 नाश्रीयात्तु व्यहं, मत्या 369, 6.
 निष्कृतिं व्यवहारार्थं 232, 17.
 पञ्चदशमासं पौर्णमास्यादि 300, 16.
 पञ्चधा च चतुर्धा च 19, 43.
 पातिताग्नेधिताग्नेश्च 193, 1.
 पर्जन्यवर्षणाद्भूमेः 194, 12.
 पयः पिबेत् त्रिरात्रेण 442, 18.
 पलाश-खदिराऽश्वत्थास् 192, 10.
 पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य 184, 14.
 पौष्टिकानि मलघ्नानि 192, 12.
 प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टं 130, 11.
 ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः 431, 11.
 भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च 192, 6.
 भूणहत्यामवाप्नोति 342, 18.
 मत्या गत्वा पुनर्भार्या 322, 7.
 मानुषास्थि-वसा-विष्टा-366, 6.
 माल्यानि सर्षपा दूर्वाः 192, 8.
 मृतबन्धुरशुद्धश्च 366, 13.
 मेध्यं चतुर्विधं लोके 365, 10.
 यत्र प्रसूयते नारी 193, 16.
 यत् स्यादनभिसन्धाय 200, 12.
 यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति 300, 14.
 यस्तु चाण्डालभाण्डस्य 113, 10.
 यः स्वदारानृतुस्नातान् 34, 17.

याचितास्तेन ते चाऽपि 232, 16.
 याजनाऽध्यापनाद्यौनात् 28, 16.
 राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव 233, 2.
 रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 369, 5.
 वक्ष्यते ऽतः परं सर्वं 365, 8.
 विधेः प्राथमिकादस्मात् 200, 14.
 विशुद्धचतुष्पवासेन 110, 9.
 व्यङ्गैः पतित-चाण्डालैर् 366, 10.
 शुचिं पूतं स्वयं शुद्धं 365, 9.
 शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं 366, 5.
 शुद्धं पवित्रभूतं च 365, 14.
 शोषयित्वा तथा किञ्चित् 184, 13.
 अ-कुक्कुट-वराहाश्च 109, 15.
 अपाकं पतितं व्यङ्गम् 109, 13.
 अपाको वृषलो भोक्तुं 192, 16.
 अ-सूकर-खरोष्ट्रादि- 194, 1.
 आ च नित्यं विवर्ज्याः स्युः 366, 11.
 सचैलः सशिराः स्नात्वा 109, 16.
 स तु व्यहेण शुद्धचेत्तु 113, 11.
 संज्ञाप-स्पर्श-निश्वासात् 28, 15.
 सर्वेषामप्यशौचानां 192, 14.
 सा चाग्नेदिधिपुञ्ज्या 51, 6.
 सूतिकं सूतिकां नारीं 109, 14.
 स्तोत्रानामुद्धृतानां च 154, 19.
 स्थावरं जङ्गमं वाऽपि 365, 16.
 स्वदासो नापितो गोपः 431, 10.
 स्वयमेव हि यद्द्रव्यं 365, 15.

स्वयं वा ब्राह्मणैः कृच्छ्रम् 233, 1.
 स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनं 366, 8.

३६. धौम्यः—

जातश्राद्धे नवश्राद्धे 426, 9.
 ब्रह्मोदने च सोमे च 426, 8.

३७. नारदः—

आसामन्यतमां गत्वा 324, 18.
 दुहिता-ऽऽचार्यभार्या च 324, 16.
 पितृव्य-साखि-शिव्यस्त्री 324, 15.
 माता मातृष्वसा-अश्वरू 324, 14.
 राज्ञी प्रव्रजिता धात्री 324, 17.

३८. नारदीयपुराणम्—

आहूना या तु वै मर्त्वा 34, 12.
 कृमियोनिशतं गत्वा 36, 12.
 जीवितेनाऽथ वित्तेन 36, 11.
 बालापत्याश्च गर्भिण्यः 59, 5.
 रजस्वला राजसुते 59, 6.
 सा ध्वाङ्क्षी जायतेऽपुत्री 34, 13.

३९. न्यायः—

किं हि वचनं न कुर्यात् 202, 16.
 नास्ति वचनस्यातिभारः 202, 16.
 शुना लीढं हविर्यथा 206, 1.

४०. पराशरः—

अज्ञानादापदोऽपि वा 427, 11.
 अतिकृच्छ्रं च रुधिरं 459, 8.
 अविज्ञातस्तु चण्डालो 360, 8.
 एकपादं चरेद्बोधे 255, 4.
 घृतं तैलं तथा क्षीरम् 427, 1.
 चत्वारो वा त्रयो वाऽपि 280, 17.

त्रिपादे तु शिखावर्जं 289, 9.
 द्विजशुभ्रवणरतान् 429, 1.
 न बीजी भागमर्हति 44, 14.
 पादेऽङ्गरोमवपनं 289, 8.
 मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् 211, 10.
 शूद्राच्च सूतकाच्च च 417, 6.
 422, 3.

संविशन्तीषु संविशेत् 292, 12.
 सशिखं वपनं कृत्वा 289, 5.
 स्वधर्मरतविप्राणाम् 450, 11.

४१. पुराणम्—

पिता रक्षति कौमारे 38, 2.
 पुत्रः स्थविरभावे तु 38, 3.

४२. पुलस्त्यः—

ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर् 68, 13.
 चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि 68, 14.
 पञ्चरात्रं निराहारा 68, 12.
 रजस्वला यदा दष्टा 68, 11.

४३. पैठीनसिः—

अकार्यकारिणस्तेषां 285, 15.
 आश्रयः श्रद्धादाता च 285, 13.
 इतरेषां तु वर्णानां 55, 12.
 उपेक्षकः शक्तिमांशेत् 285, 14.
 काकोलूक-कृकलास- 89, 17.
 गोष्ठे वसन् यवागूं 252, 5.
 त्वङ्गार-हुङ्गारावगूरण-458, 5.
 नदीसङ्गमे वा 68, 7.
 पितुरभावे सत्याचार्यः 68, 8.
 बालस्यातुरस्य वा 68, 7.

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो 68, 4.
 मृताऽनुगमनं नास्ति 55, 11.
 रौरवाद्यजिनानां 184, 1.
 शुना दृष्टविरात्रमुपवसेत् 68, 4.
 स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गं 191, 11.
 हन्ता मन्तोपदेष्टा च 285, 11.

४४. प्रचेताः—

अनृतुमतीं ब्राह्मणीं 104, 6.
 आनुलोम्येन कुर्वीत 151, 7.
 कृच्छ्र-चान्द्रायणे स्यातां 157, 3.
 क्षत्रियां शूद्रसम्पर्के 151, 4.
 क्षत्रियां हत्वा 104, 7.
 चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु 151, 5.
 चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रस्य 151, 2.
 प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः 151, 1.
 विप्रा शूद्रेण संयुक्ता 150, 19.
 वैश्यां हत्वा मासत्रयं 104, 8.
 शूद्रं गत्वा चरेद्द्वैश्या 151, 6.
 शूद्रां हत्वा सार्धमासं 104, 8.
 स्त्रीगर्भिणी गोगर्भिणी- 251, 18.

४५. प्रजापतिः—

अग्नये चैव सोमाय 437, 17.
 अतो दिवा वा रात्रौ वा 167, 10.
 अन्यत्र गर्भविशेषात् 167, 5.
 अभिगच्छति या नारी 359, 15.
 अभ्यासे च तदभ्यस्येद् 379, 17.
 आर्त्तनी रजसा प्रोक्ता 167, 2.
 एकमेव सकृद्भुक्त्वा 372, 8.
 एकरात्रं तु नाश्रीयत् 24, 18.
 एवं हुत्वा च तच्छेषं 438, 2.

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां 458, 11.
 क्षीरमष्टगुणं देयं 435, 4.
 गर्भस्य पतने चैव 161, 7.
 गर्भत्वावेऽपि सा स्नानात् 167, 6.
 गवामलाभे निष्कं वा 375, 1.
 गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च 434, 9.
 गोमयात् द्विगुणं मूत्रं 435, 3.
 चतुर्दश्यामुपोऽन्याथ 439, 4.
 चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् 372, 7.
 तच्छवं केवलं स्पृष्ट्वा 24, 17.
 तत्समुद्धृत्य होतव्यं 437, 2.
 तद्भिन्नानि त्रिरात्रं स्यात् 167, 11.
 तृतीयभागे सम्प्राप्ते 167, 12.
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव 458, 10.
 न तु नैमित्तिकेन स्यात् 167, 3.
 निःसन्दिग्धे परिज्ञाते 167, 8.
 पञ्चरात्रं तु नाऽदनीयात् 323, 4.
 पालाशं पद्मपत्रं वा 434, 8.
 प्रणवेन तथा हृत्वा 438, 1.
 प्रभातात् त्रिरात्रेण 167, 13.
 प्रसूतिका तु या नारी 167, 1.
 ब्राह्मणस्यैव शूद्राक्षम् 379, 15.
 मत्यां त्रिरात्रं कुर्वीत 379, 18.
 रजस्युपरते तत्र 167, 4.
 वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा 323, 5.
 व्यवभिचारिणीति सा ज्ञेया 359, 16.
 सकृद्भुक्त्वा तदज्ञानात् 379, 16.
 सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यात् 167, 9.
 स्थापयित्वा तु दर्भेषु 437, 1.

४६. प्रजापतिधर्माः—

तदेव क्षत्रियस्यापि 330, 7.
 विप्रो नृपस्य भार्यायां 330, 6.

४७. प्राभाकराः—

भावान्तरमभावो हि 9, 1.

४८. प्रामाणिकाः—

पुनः स्तोमेनेष्ट्वा 12, 3.

४९. बृहद्वामः—

उपोष्य द्वादशाहानि 370, 15.
 एतेषां भक्षणं कृत्वा 403, 6.
 क्रव्यादानां च सर्वेषाम् 370, 12.
 चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं 318, 2.
 त्रिरात्रमुपवासोऽस्य 425, 8.
 न ताभिः सह भोक्तव्यं 397, 3.
 नालिकां नालिकेरीं च 403, 4.
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं 425, 13.
 प्राणायामशतं कृत्वा 425, 9.
 भूतृणं शिशुकं चैव 403, 5.
 मधु मांसं च योऽश्नीयात् 425, 12.
 माता-पित्रोः स्वसारं च 318, 3.
 माता वा भगिनी वाऽपि 397, 2.
 मातुलानीं प्रव्रजितां 318, 4.
 मासिकादिषु योऽश्नीयात् 425, 7.
 मांस-मूत्र-पुरीषाणि 370, 13.
 वराहैकशफानां च 370, 11.
 शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां 318, 5.
 श्व-गोमायु-कपीनां च 370, 14.

५०. बृहद्विष्णुः—

ब्राह्मणः शूद्रेऽच्छिष्टाशने 395, 6.

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने 395, 9.

राजन्योच्छिष्टाशने 395, 8.

वैद्योच्छिष्टाशने 395, 7.

५१. बृहत्संवर्तः—

एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा 334, 6.

रजक-व्याध-शैलूष- 334, 5.

५२. बृहस्पतिः—

अतिवाह्य च पादोनं 254, 2.

अतिवृद्धामतिकृशाम् 254, 5.

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं 449, 12.

अलेह्यानामपेयानाम् 367, 1.

अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रस्तु 458, 2.

ऋतौ न गच्छेद्यो भार्याम् 35, 1.

एकशय्यासनं पङ्क्तिर् 28, 11.

एते ब्राह्मणचण्डालाः 387, 7.

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा 385, 12.

एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा 387, 11.

एतेषामेव सर्वेषां 387, 9.

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं 156, 21.

कर्मणा तेषु यो मोहात् 387, 5.

कामाकामकृतं तेषां 13, 16.

काष्ठादिना ताडयित्वा 458, 1.

कुलटश्चित्रकर्मा च 386, 9.

गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं 254, 3.

गवां पृष्ठानि मेध्यानि 190, 2.

गान्धर्वो लोहकारश्च 386, 6.

गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण 454, 12.

गोघ्नस्य पावनं सम्यग् 253, 16.

गोघ्राते च क्षुते घान्ते 137, 5.

गौरीं ददन्नाकपृष्ठं 156, 20.

चक्रोपजीवी रजकः 386, 7.

तस्माद् दैवे च पित्र्ये च 387, 8.

ताडयित्वा तृणेनापि 454, 13.

दुष्टान्नमपसृष्टान्नं 385, 10.

नट-नर्तक-तक्षाणः 380, 7.

नवधा सङ्करः प्रोक्तो 28, 13.

नैमित्तिकं धर्मजातं 7, 8.

नैमित्तिकं समाख्यातं 7, 12.

पादं चरेद्बोधवधे 254, 1.

पादौ शुची ब्राह्मणानां 190, 1.

पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य 24, 4.

प्राजापत्येन शुद्धचेत्तु 387, 12.

प्राणायामान्त्रिरभ्यस्य 449, 14.

प्रायश्चित्तं यत् क्रियते 7, 10.

प्रायश्चित्ते तु चरिते 387, 6.

बालसंवर्धनं त्यक्त्वा 58, 17.

ब्राह्मणान्भोजयेच्छत्तया 254, 7.

भिषक् च गरदश्चैव 387, 3.

मैक्ष्यान्नमुपभुञ्जानो 387, 10.

मार्जारश्चैव दर्वी च 190, 7.

मृतो मेधेन लेप्त्रव्यो 24, 3.

मृद्भस्म सलिलं चैव 137, 6.

यजमानोपजीवी च 386, 8.

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः 218, 2.

याजना-ऽध्यापने योनिः 28, 12.

योऽगृहीत्वा विवाहार्थिं 449, 11.

रङ्गोपजीवी कूटाशः 387, 2.

रजस्वला स्तनिका च 58, 18.

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 367, 2.
 रोधादिना घातयित्वा 254, 4.
 रोधादिना चाङ्गिरसम् 253, 18.
 लोक-वेदाङ्ग-धर्मज्ञाः 218, 1.
 विक्रयी ब्रह्मणो यश्च 387, 1.
 विषोद्धन्धन-शस्त्रेण 24, 2.
 विहितस्याननुष्ठानात् 7, 9.
 वृथापाकस्य भुञ्जानः 449, 13.
 वृथा-ऽऽरामा-ऽऽश्मणां च 386,
 12.
 शस्त्रादिभिश्च हत्वा गां 253, 17.
 शौण्डिकाक्षं नटस्याक्षं 385, 9.
 समर्घं पण्यमादृत्य 386, 10.
 स वै वार्जुषिको नाम 386, 11.
 सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्धयेत् 24, 5.
 सौनिकान्नं सुतिकाक्षं 385, 11.
 सौनिको वर्णिकश्चैव 387, 4.
 स्थाणु-पाषण्ड-गणिका 380, 8.
 हत्वा पूर्वविधानेन 254, 6.
 हेम-गो-तिलदानेन 254, 8.

५३. बौधायनः—

अतैजसानामेव 149, 21.
 अमत्या ब्राह्मणं हत्वा 14, 2.
 201, 5.
 अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् 149, 19.
 अत्राच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा 455, 4.
 अशक्ता काञ्चनं दद्यात् 162, 16.
 असृक्पांस्वादिद्रव्यसंयोगे 178, 7.
 आक्रोशमनृतं कृत्वा 455, 6.

आसनं शयनं यानं 187, 9.
 उच्छिष्टलेपोपहतानां 176, 12.
 उद्धन्धशवोपघाते 195, 6.
 ऋतौ न गच्छेद्यो भार्याम् 35, 3.
 ऋषयो निष्कृतिं तस्य 14, 3. 201,
 6.
 एवं तैल-सर्पिषी 143, 2.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वा तु 455, 5.
 कृष्णाजिनानां बिल्व-तण्डुलैः 183,
 19.
 गुरुतल्पगस्तप्ते 316, 2.
 गोमूत्र-यावकाहारा 162, 15.
 चण्डालदिस्पर्शने 178, 5.
 ज्वलन्तीं वा सूर्माश्लिष्यात्
 316, 3.
 तथा मूत्र-पुरीष- 173, 3.
 तावत्तिष्ठेन्निराहारा 162, 12.
 तिस्रो वैश्यस्य 98, 17.
 तैजसानां पात्राणाम् 173, 7.
 तैजसानां मूत्र-पुरीषा- 149, 18.
 त्रिरात्रोपोषितः ज्ञात्वा 454, 21.
 दारुमयानां पात्राणाम् 148, 1.
 दिवसोपोषितः ज्ञात्वा 455, 3.
 नव समा राजन्यस्य 98, 17.
 नियमातिक्रमे तस्य 35, 4.
 परित्यागस्तपो दानम् 428, 14.
 परीक्ष्य धर्मविद्वद्ध्या 131, 20.
 पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा 455, 2.
 प्रजातां चेत्कृच्छ्रपादं 337, 19.

ब्राह्मणवदात्रेय्याः 98, 18.
 ब्राह्मणी तु शुना दष्टा 65, 19.
 मतिपूर्वं हते तस्मिन् 14, 4. 201, 7.
 मधुदके पयोविकारे 142, 18.
 महतां श्व-वायस-142, 16.
 मारुतार्केण शुद्धयन्ति 187, 10.
 मूत्र-पुरीष-लोहित- 176, 12.
 मूत्रादिसम्पर्के 178, 6.
 मृमयानां पात्राणाम् 176, 11.
 याजनाध्यापनाद्यौनात् 28, 8.
 रजस्वला तु भुञ्जाना 162, 14.
 रजस्वला तु संस्पृष्टा 162, 11.
 वादेन ब्राह्मणं जित्वा 454, 20.
 विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः 428, 15.
 वेद-विद्या-व्रतस्नातः 64, 10.
 लिङ्गं वा सवृषणम् 316, 3.
 शतपर्यायमावर्त्य 64, 11.
 शरीरं बलमायुश्च 131, 19. 235, 5.
 संवत्सरं शुद्धस्य 98, 17.
 संवत्सरेण पतति 28, 7.
 सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् 337, 18.
 सघृतं यावत् पीत्वा 64, 18.
 समीक्ष्य धर्मविदुश्च 235, 6.
 समुद्रदर्शनाद्वा अपि 65, 20.
 सव्रतस्तु शुना दष्टः 64, 17.
 सिद्धहविषाम् 142, 16.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.
 स्पर्शमाशोपवाते तु 149, 20.

५४. ब्रह्मगर्भः—

भन्तरप्रभवाणां च 105, 2.
 प्रतिलोमपस्तूतानां 105, 1.

५५. ब्रह्मपुराणम्—

असमानैश्च सङ्कीर्णैः 21, 5.
 एतानि पतितानां तु 21, 5. 23, 15.
 कुसीदजीविनो ये अपि 21, 9.
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् 21, 6.
 कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः 183, 9.
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं 21, 7.
 गिरि-वृक्षप्रपातं च 21, 8.
 ग्रामादण्डशतं त्यक्त्वा 193, 4.
 तप्तकृच्छ्रयेनैव 21, 16. 23, 16.
 न चाऽभ्युपातः पिण्डो वा 20, 9.
 21, 14.
 नागानां विप्रियं कुर्वन् 21, 2.
 निगृहीतश्च यो राज्ञा 21, 3.
 पतितानां न दाहः स्यात् 20, 8. 21, 13.
 पतितास्ते प्रकीर्तिताः 20, 6.
 परदारान् हरन्तश्च 21, 4.
 ब्रह्मदण्डहता ये च 21, 11.
 भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् 193, 5.
 महापातकिनो ये च 21, 12.
 मुखेभगाश्च ये केचित् 21, 10.
 रज्जु-बल्कल-पत्राणां 183, 8.
 शव-विण्मूत्र-शुकैस्तु 183, 6.
 शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् 20, 4.

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल- 20, 21.

शोधाऽऽहौ शोधनीयं च 187, 7.

सुदूरात् परिहर्तव्यैः 21, 1.

५६. ब्रह्माण्डपुराणम्—

कामाद्रोषान्मत्सराद्वा 35, 20.

सा सप्तजन्मकं यावत् 35, 21.

५७. भगद्वाजः—

अन्नं भुक्त्वा द्वेजः कुर्यात् 446, 11.

अपाङ्केयान् यदुद्दिश्य 425, 1.

आमभादे तथा भुक्त्वा 425, 3.

चण्डालादुदकात् सर्पात् 424, 16.

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च 424, 17.

निराचारस्य विप्रस्य 446, 10.

पतना-स्नाशकैश्चैव 424, 18.

परपाकनिवृत्तस्य 446, 9.

ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वान्नं 425, 2.

भुक्त्वैषां षोडशभादे 424, 19.

सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा 425, 4.

५८. भविष्यत्पुराणम्—

आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च 141, 10.

कुम्भो द्रोणद्वयं प्रोक्तं 141, 11.

चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः 141, 9.

पलद्वयं तु प्रष्टुं 141, 9.

५९. भारद्वाजः—

असरूपे स्मृतं नक्तं 426, 15.

उपवासस्त्रिमासादि- 426, 13.

द्विगुणं क्षत्रियस्यैव 426, 16.

प्राणायामत्रयं वृद्धौ 426, 14.

भुक्तं चेत् पार्वणभादे 426, 12.

साक्षाच्चतुर्गुणं चैव 426, 17.

६०. भृगुः—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि 35, 14.

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति 35, 15.

६१. मनुः—

अकामतः कृते पापे 200, 5.

अकामतस्तु राजन्यं 96, 9.

अकुर्वन् विहितं कर्म 7, 19.

अज-मेयावनद्वाहं 90, 11.

अजीर्गतः सुतं हन्तुम् 414, 12.

अज्ञानात्पादय विष्मृत्रं 369, 19.

अदृष्टमङ्गिर्निर्गन्तं 196, 7.

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं 148, 15.

177, 7.

अधिविन्ना तु या नारी 357, 11.

अनभ्यासाच्च वेदानाम् 9, 14.

अनस्थनां चैव हिंसायां 85, 9.

अनाहितामिता स्तैन्यम् 17, 1.

अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.

अनेकानि सहस्राणि 54, 1.

अनेन विधिना यस्तु 247, 1.

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री 36, 3.

अपात्रीकरणं ज्ञेयम् 17, 10.

अञ्जमश्ममयं चैव 174, 12.

अनुव्रन्विनुवन्वाऽपि 229, 15.

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं 394, 10.

अग्निं कार्णायसीं दद्यात् 86, 6.

अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा 401, 2.

अमानुषीषु गोवर्जम् 336, 16.

अल्पं वा बहु वा यस्य 319, 19.
 अवगूर्यं चरेत्कृच्छ्रं 457, 2.
 अवगूर्यं त्वद्दशतं 456, 14.
 अविद्यमाने सर्वस्वं 247, 4.
 अव्याप्ताश्वेदमेधेन 155, 13.
 असच्छास्त्राधिगमनम् 17, 2.
 अस्थिमतां तु सत्त्वानां 84, 6.
 आकाशमिव पङ्केन 414, 11.
 आतुरामभियुक्तां वा 246, 7.
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां 246, 11.
 आत्मार्थं च क्रियारम्भो 16, 13.
 364, 2.
 आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै 47, 4.
 आपः शुद्धा भूमिगता 155, 12.
 आपः सुराभाजनस्था 444, 1.
 आलस्यादन्नदोषाच्च 9, 15.
 आसीनास्वपि चासीनो 246, 6.
 इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु 10, 8.
 इन्धनार्थमशुष्काणां 16, 12.
 इयं विशुद्धिरुदिता 13, 19.
 उत्पद्यते गृहे यस्य 46, 9.
 उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा 47, 2.
 उपपातकसंयुक्तो 245, 7.
 उपस्पृशंस्त्रिषवणम् 299, 9.
 उष्णे वर्धति क्षीते वा 246, 9.
 ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि 195, 9.
 ऋग्वेदं धारयन् विप्रो 226, 7.
 एकैकं ऋसयेत् पिण्डं 299, 8.
 एतमेव विधिं कृत्वा 300, 10.

एवमेव चरेद्वेदं 97, 1.
 औरसः क्षेत्रजश्चैव 45, 9.
 कन्याया दूषणं चैव 16, 6.
 कानीनश्च सहोदश्च 45, 11.
 कामकारकृतेऽप्याहुर् 200, 6.
 कामतो ब्राह्मणवधे 13, 20.
 किञ्चिदेव तु विप्राय 85, 8.
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव 354, 7.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत 457, 3.
 कृतवापो वसेद्गोष्ठे 245, 8.
 कृमि-कीट-वयोहत्या 17, 11.
 कृमिरुत्पद्यते यस्य 127, 9.
 केश-कीटावपन्नं च 391, 12.
 कौशेया-ऽऽविकयोरूपैः 180, 18.
 क्रव्याद्विश्च हतस्यान्यैः 192, 2.
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं 46, 17.
 क्षतुर्जातस्तथोग्रायां 70, 2. 306,
 11.
 क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागात् 415, 5.
 क्षौमवच्छङ्ख-शृङ्गाणाम् 181, 1.
 खरा-ऽश्वोष्ट्र-मृगेभानाम् 17, 17.
 ख्यापनेनानुतापेन 428, 10.
 गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः 363, 11.
 गवां च परिवासेन 194, 7.
 गवां मूत्र-पुरीषेण 127, 10.
 गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् 311, 2. 325,
 5.
 गुरुतल्प्यभिभाष्येनः 314, 10.
 गुरु-मातृ-पितृत्यागः 16, 3.

दोत्पन्नो ऽपविद्धश्च 45, 10.
 ऐन्द्रश्चान्द्रायणं चरेत् 289, 1.
 तिमिनामेव ते वत्सा 45, 2.
 तिमूत्रेण चरेत् स्नानं 246, 2.
 तियानेऽप्सु दिवा चैव 342, 6.
 तिवधोऽयाज्यसंयाज्यं 16, 2.
 त्रुतकुम्भं वराहे तु 80, 13.
 वण्डालहस्तादादाय 416, 1.
 वण्डालाऽन्त्यास्त्रेयो गत्वा 117, 14.
 वतुर्णामपि वर्णानां 101, 6.
 वतुर्थकालमभूयात् 246, 1.
 वमसानां महानां च 149, 3.
 वरितव्यमतो नित्यं 4, 13.
 चरुणां श्वक्षुवाणां च 149, 4.
 चर्मणाऽऽर्द्धेण संवृत्तः 293, 6.
 चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 324, 7.
 चैलवचर्मणां शुद्धिर् 182, 9.
 छत्राकं विद्धराहं च 400, 12.
 जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च 394, 11.
 जपस्तरत्समन्दीयं 226, 5.
 जिघांसया ब्राह्मणस्य 456, 15.
 जीन-कार्मुक-वस्तावीन् 101, 5.
 जीवितात्ययमापन्नो 413, 5. 414,
 10.
 जैह्वं पुंसि च मैथुन्यं 17, 6.
 तं क्वात्रीनं विजानीयात् 46, 14.
 तटाका-ऽऽराम-दाराणाम् 16, 7.
 तथा ज्ञानामिना पापं 223, 9.
 तथा दहति वेदज्ञः 224, 2.

तद् भैक्षभुग् जपेन्नित्यं 310, 2.
 तदित्युचोऽस्याः सावित्र्याः 63, 13.
 तमपीह गुरुं विद्यात् 319, 20.
 तमौरसं विजानीयात् 46, 2.
 तयोर्दानं च कन्यायाः 16, 5.
 तावन्त्यद्दसहस्राणि 457, 1.
 तावन्मृद्धारि चाऽऽदेयं 196, 2.
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् 148, 9.
 तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत 246, 5.
 ते वै सस्यस्य जातस्य 44, 19.
 तैजसानां मणीनां च 175, 3.
 त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः 63, 12.
 त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी 127, 11.
 त्रिंशद्वर्षोद्वेहत् त्कन्यां 157, 18.
 त्रीणि देवाः पवित्राणि 196, 6.
 त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो 96, 11.
 त्र्यष्टवर्षो ऽष्टवर्षा वा 158, 1.
 त्र्यहं परं तु नाभूयात् 30, 16.
 त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं 30, 15.
 दिवंगतानि विप्राणाम् 54, 2.
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु 246, 3.
 दूषितं केश-कीटैश्च 137, 9.
 दृश्यन्ते तानि तान्येष्व 139, 9.
 दैहिकानां मलानां च 195, 12.
 दोषो भवति विप्राणां 414, 9.
 धान्य-कुप्य-पशुस्तेयं 17, 3.
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं 246, 10.
 न चाऽलप्यत दोषेण 414, 13.
 नटान्नं रजकस्यान्नं 380, 3.

नरा-ऽश्वोष्ट्र-वराहैश्च 66, 4.
 न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं 37, 21.
 नाध्यापनाद् याजनाद्वा 414, 8.
 नाभि-कण्ठान्तरोद्भूते 127, 12.
 नाशयन्त्याशुपापानि 223, 7.
 नास्तिक्यं चोपपातकम् 364, 5.
 नित्यं शुद्धः कारुहस्तः 190, 12.
 निन्दितेभ्यो धनादानं 17, 9.
 निन्दैर्हि लक्षणैर्युक्ता 4, 14.
 निन्दैव लोके भवति 36, 8.
 निर्लेपं काञ्चनं भाण्डम् 174, 11.
 निषेकादीनि कर्माणि 319, 11.
 नैर्कृतीं दिशमातिष्ठेत् 313, 4. 314,

14.

नोत्पादकः प्रजाभागी 44, 17.
 पक्षिजग्धं गवाघ्रातम् 137, 8.
 पञ्चरात्रं पिबेत् पित्वा 444, 2.
 पतस्यज्ञानतो विप्रो 117, 15.
 पतितां पङ्कमप्रां वा 246, 8.
 पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वम् 36, 7.
 पयः पिबेन्निरात्रं वा 88, 8.
 पराको नाम कृच्छ्रोऽयं 32, 5.
 परिविचिता चानुजेन 16, 4.
 पलाण्डुं गृञ्जनं चैव 400, 13.
 पवित्रं दुष्यतीत्येतत् 414, 7.
 पापकृन्मुच्यते पापात् 428, 11.
 पिता रक्षति कौमारे 355, 6.
 पितुर्गृहे तु या कन्या 159, 3.
 पितृवैशमनि कन्या तु 46, 13.

पुत्रं पुत्रमुणैर्युक्तम् 46, 8.
 पुत्रस्तु स्थाविरे भावे 355, 7.
 पुनः संस्कारमर्हन्ति 369, 20.
 पूर्णे चानस्यनस्थानां तु 84, 7.
 प्रक्षालनेन त्वल्पानाम् 177, 8.
 प्रतिगृह्याऽप्रतिग्राह्यं 226, 4.
 प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं 97, 2.
 प्रमाप्य शूद्रं षण्मासान् 95, 7.
 प्रसज्जंश्चेन्निद्रयार्थेषु 7, 20.
 प्राणानप्सु त्रिरायम्य 445, 1.
 प्राणानां रक्षणार्थाय 415, 2.
 प्रादय मूत्र-पुरीषाणि 367, 11.
 प्राशयेदात्मानममौ वा 203, 10.
 फलैः-कुसुमस्तेयम् 17, 12.
 बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह 415, 4.
 बालघ्रातं कृतघ्रातं 204, 9.
 बालया वा युवत्या वा 37, 20.
 बिडाल-काका-ऽऽखूच्छिष्टं 391, 11.
 ब्रह्मचारिगतं भैक्षं 190, 13.
 ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा 363, 10.
 ब्राह्मणस्तु सुरापस्य 444, 18.
 ब्राह्मणस्य रुजः कृत्य 17, 5.
 454, 1.
 ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे 127, 8.
 भक्षयन्तीं न कथयेत् 246, 12.
 भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु 415, 3.
 भस्मनाऽग्निर्मृदा चैव 175, 4.
 भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नम् 372, 2.
 भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नम् 379, 5.

भृताच्चाध्ययनादानम् 16, 9.
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं 372, 3.
 379, 6.
 माता पिता वा दद्यातां 46, 5.
 माता-पितृभ्यामुत्सृष्टं 46, 11.
 माता-पितृविहीनो यस् 47, 3.
 मार्जनं यज्ञपात्राणां 149, 2.
 मार्जार-नकुलौ हत्वा 88, 6.
 मृतके सूतके चैव 380, 4.
 मृत्तौयैः शुद्धयते शोद्धयं 152, 10.
 मैथुनं तु समासेव्यं 342, 5.
 यतात्मनो ऽप्रमत्तस्य 32, 4.
 यतिचान्द्रायणं वाऽपि 401, 3.
 यत् करोत्येकरात्रेण 310, 1.
 यत् पुंसः परदारेषु 354, 5.
 यज्ञार्त्तावृतुलिङ्गानि 139, 8.
 यथा गो-ऽश्वो-ऽदासीषु 44, 16.
 यथा जातबलो वह्निः 224, 1.
 यथैधांस्योजसा वह्निः 223, 8.
 यदन्यगेषु वृषभो 45, 1.
 यं पुत्रं परिगृहीयात् 46, 12.
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां 47, 5.
 यस्तल्पजः प्रमीतस्य 46, 3.
 या गर्भिणी संस्क्रियते 46, 15.
 यान्यधस्तादमेध्यानि 195, 10.
 या पत्या वा परित्यक्ता 47, 1.
 यावन्नापैत्यमेध्यान्तात् 148, 8.
 यावन्नापैत्यमेध्याक्तो 196, 1.

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः 44, 18.
 योऽनधीत्य द्विजो वेदान् 19, 1.
 यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि 271, 4.
 यो येन पतितेनैषां 27, 19.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा 152, 11.
 रेतः सिक्त्वा जले चैव 336, 17.
 रेतःसेकः स्वयोन्यासु 310, 8.
 लक्ष्यं शब्दभूतं वा स्यात् 203, 11.
 लिप्यते न स पापेन 413, 6.
 वसन् दूरतरे ग्रामे 96, 12.
 वानरं द्येन-भासौ च 78, 14.
 वासो दद्याद्धयं हत्वा 90, 10.
 ब्राह्म्यता बान्धवत्यागो 16, 18.
 विद्वद्राह-खरोष्ट्राणां 367, 10.
 विष्णुमूर्त्तोत्सर्गशुद्धयर्थं 195, 11.
 विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता 353, 17.
 वृषभैकसहस्रा गा 96, 10.
 वृषभैकादशा गाश्च 247, 3.
 वृषभैकादशा वा ऽपि 95, 8.
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या 223, 6.
 वोढुः स गर्भो भवति 46, 16.
 व्यभिचारान्तु भर्तुः स्त्री 36, 5.
 शरणागतहन्तृश्च 204, 10.
 शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.
 शाक-मूल-फलानां च 182, 10.
 शुके द्विहायनं वत्सं 80, 14.
 शुक्लपक्षादिनियतः 300, 11.
 शुद्धिर्विज्ञानता कार्या 181, 2.
 शुभ्रूषित्वा नमस्कृत्य 246, 4.

शुद्धोच्छिष्टाश्च पीत्वापः 394, 9.
 शोणितं यावतः पांसुन् 456, 16.
 श्रीफलैरंशुपट्टानां 180, 19.
 श्व-गोधोलूक-काकांश्च 88, 7.
 श्वभिर्हतस्य यन्मांसं 192, 1.
 श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽनुं 415, 1.
 श्व-सृगाल-खरैर्दष्टो 66, 8.
 षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं 127, 13.
 स क्रीतकः सुतस्तस्य 46, 18.
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु 310, 9.
 311, 3. 325, 6.
 स गृहे गूढ उत्पन्नः 46, 10.
 स गोहत्याकृतं पापं 247, 2.
 सङ्करीकरणं ज्ञेयं 17, 8.
 स जीवन्नेव शूद्रत्वम् 19, 2.
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात् 27, 20.
 स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं 271, 5.
 सदृशं तु प्रकुर्याद्यं 46, 7.
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं 46, 6.
 स पारयन्नेव शवस् 47, 6.
 सम्भावयति चान्येन 319, 12.
 सम्मार्जनेनाञ्जनेन 194, 6.
 सर्वतः प्रतिगृणहीयाद् 414, 6.
 सर्वाकरेष्वाधीकारो 16, 10.
 सा कन्या वृषली ज्ञेया 159, 4.
 सा चेत् पुनः प्रदुष्येत 354, 6.
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या 357, 12.
 सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽश्लिष्य 314, 12.
 सृगालयोनिं प्राप्नोति 36, 6.

सेह निदामवाप्नोति 36, 4.
 स्त्री-शूद्र-विट्-क्षत्रवधो 17, 4.
 स्नात्वा जनश्रमहःशेषम् 453, 7.
 स्फ्य-शूर्प-शकटानां च 148, 14.
 स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु 46, 1.
 स्वधर्मेण नियुक्तायां 46, 4.
 स्वयंदत्तश्च शूद्रश्च 45, 12.
 स्वयं वा शिशु-वृषणौ 313, 3-
 314, 13.

हत्वा गर्भमाविज्ञातम् 39, 7.
 हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन् 226, 6.
 हत्वा हंसं बलाकं च 78, 13.
 हविष्येण यवाग्वा वा 324, 8.
 हिंसैषधीनां रुयाजीवो 16, 11.
 हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 6.

६२. मन्त्रलिङ्गम्-

दास्यन्नदास्यन्नुत 225, 2.
 प्रतिग्रहमामिर्मा 225, 4.
 यदन्नमक्षि बहुधा 225, 5.
 यदन्नमदयनृतेन देवा 225, 1.
 यद्देवानां चक्षुष्यागो 225, 3.
 वासो हिरण्यमुत 225, 6.

६३. महाभारतम्-

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं 6, 17.
 अवमत्य तु याः पूर्वं 58, 3.
 आदिप्रभृति या साध्वी 58, 7.
 ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र 58, 8.
 कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात् 58, 6.
 क्षेत्रिकश्चैव बीजी च 43, 10.

गर्हितास्ते नरा नित्यं 43, 12.
 तां यमो लोकपालस्तु 37, 8.
 दैवतं हि पतिः स्त्रीणां 37, 11.
 न रक्षति च यो दारान् 43, 11.
 पतिमत्याः स्त्रिया लोके 37, 13.
 भर्तानुमरणं काले 58, 5.
 मा शुचस्त्वं निवर्तस्व 37, 9.
 मोहेन त्वं वरारोहे 37, 12.
 वर्तन्ते याश्च सततं 53, 4.
 सर्वस्वेनापि कर्तव्यं 6, 16.
 स्वधर्मविमुखा नित्यं 37, 10.

६४. मार्कण्डेयपुराणम्—

गात्राणां च मनुष्याणाम् 173, 18.
 तथा ऽऽयसानां तेयेन 173, 19.

६५. मार्कण्डेयः—

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रम् 163, 6.
 द्विजान्कथञ्चिदुच्छिष्टान् 163, 5.
 नारी खल्वननुज्ञाता 37, 17.
 निष्कलं तु भवेत्तस्या 37, 18.
 भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे 418, 18.
 भुक्त्वान्नं ब्राह्मणाशौचे 418, 17.
 वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा 418, 19.
 शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा 418, 20.

६६. यमः—

अमयो यत्र हूयन्ते 302, 9.
 अङ्गुल्यमे स्थितं वाजपि 302, 10.
 अजा गावो महिष्यश्च 156, 1.
 अतिकृच्छ्रं चरेदेतद् 460, 3.
 अतिकृच्छ्रं चरेद्वाता 49, 14.

अनुज्ञातस्ततः कुर्यात् 302, 12.
 अन्नमेव परं गावो 248, 17.
 अपो निशि न गृण्हीयात् 156, 8.
 अमावास्यां न भुञ्जीत 303, 6.
 अमावास्यां पौर्णमास्यां 303, 3.
 अयाचितरुयहं चैव 460, 2.
 अविद्यमाने सर्वस्वं 251, 14.
 असुराणां हि तत् पात्रम् 302, 3.
 असुरा मद्यपाने च 369, 16.
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा 453, 11.
 आदित्याभिमुखो भूत्वा 302, 11.
 आपः शुद्धा भूमिगताः 191, 5.
 आयसं तैजसं पात्रं 302, 2.
 आरूढपतिताज्जातो 306, 6.
 आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं 301, 19.
 आसनं शयनं यानं 190, 16.
 आहारार्थं द्विजो दत्त्वा 302, 15.
 इन्द्रः शुद्धा ऋचश्चापः 301, 16.
 ऋतं सत्यं च गायत्रीम् 301, 14.
 ऋषीणामग्निहोत्रेषु 248, 20.
 एकैकं पिण्डमभ्रीयात् 460, 1.
 एकैकं वर्धयेत् पिण्डं 303, 5.
 एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं 303, 7.
 एतच्चान्द्रायणं नाम 303, 10.
 एतत् पिपीलिकामध्यं 303, 8.
 एतानि विधिवत्कृत्वा 303, 9.
 एतानेवमर्चयित्वा 301, 12.
 ॐकारपूर्वमाख्याताः 301, 13.
 काकैः श्विस्तु संस्पृष्टम् 145, 18.

- कापालिकाभोक्तृणां 335, 2.
 कुकुटाण्डप्रमाणं वा 302, 17.
 कुशमूलविपक्वेन 442, 21.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत 457, 11.
 कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानात् 308, 14.
 कृच्छ्रौ द्वौ परिविचेत्स्तु 49, 13.
 केश-श्मश्रूषि लोमानि 300, 20.
 खननात् पूरणाद्वाहात् 193, 11.
 गर्भिणी वाऽथवा या स्यात् 103, 16.
 गायत्र्यष्टसहस्रं वा 443, 2.
 गावः पवित्रं परमं 249, 2.
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां 248, 16.
 गावः सुरभयो नित्यं 248, 15.
 गावः स्वर्गस्य सोपानं 249, 3.
 गुरुदारावगमनं 315, 2.
 गोदोहमात्रं तिष्ठेत् 302, 7.
 गोब्राह्मणहर्तं दग्ध्वा 24, 7.
 गोभिराक्रमणात् कालाद् 193, 12.
 गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा 342, 2.
 गोमतीं कीर्तयिष्यामि 248, 13.
 गोमयेन गोचर्ममात्रं 301, 7.
 गोरजो विषुषश्छाया 191, 1.
 गोसंहस्रं शते वाऽपि 251, 13.
 भासं शेषेण कुर्वीत 302, 16.
 भासान्वर्धयते सोमः 303, 4.
 चण्डालपुत्कसानां तु 308, 13.
 चण्डालौ तावुभौ मोक्षौ 306, 7.
 चतुर्णां भक्षणं कृत्वा 404, 7.
 चतुरः प्रातरश्रीयात् 303, 17.
 चरं वा श्रपयेन्नित्यं 301, 20.
 जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः 188, 2.
 जन्मप्रभृतिसंस्कारैः 103, 15.
 ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम् 335, 3.
 ज्वलन्तीमायसीं शय्यां 315, 3.
 तत्रैव गायेत्सामानि 301, 17.
 तथैवान्यतमालाभे 302, 4.
 तद्विधेषु चरेद्भैक्षं 302, 8.
 तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो 369, 17.
 तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् 26, 13.
 तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां 157, 13.
 ताडने च्छेदने चैव 457, 10.
 तां तु मे वदतो विप्राः 248, 14.
 त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा 342, 1.
 त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं 31, 8.
 त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं 31, 7.
 त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा 26, 12.
 त्र्यहमुष्णं पिबेदम्भम् 26, 11.
 दशरात्रेण शुद्धयन्ति 156, 2.
 दशसंख्याश्च गा दद्युः 457, 12.
 दशसाहस्रिकं वाऽपि 301, 15.
 देवद्रोण्यां विवाहेषु 145, 17.
 द्वादशाहं तु पयसा 443, 1.
 द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा 305, 8.
 न तु विख्यापयेत् पिण्डं 302, 19.
 न दूषयन्ति विद्वांसो 190, 17.
 न निन्देन्न प्रशंसेत् 302, 20.
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः 249, 4.
 नमो ब्रह्मसूताभ्यश्च 249, 5.

नित्यमास्ये शुचि स्त्रीणां 191, 7.
 निधायाम्निमुपर्यासां 156, 9.
 पायसं शाकमन्नं वा 302, 1.
 पालाशं धारयेद्दण्डं 301, 2.
 पावनं सर्वभूतानान् 248, 18.
 पाशांश्छित्त्वा तथा तस्य 24, 8.
 पिण्डानष्टौ समभ्रीयात् 303, 19.
 पिण्डानेतद्धि बालानां 303, 18.
 पितृदारान् समारुह्य 311, 18.
 पौर्णमास्यामुपेतस्तु 300, 19.
 प्रयतः कृतशौचस्तु 302, 10.
 प्रयतो विधिवत् कृत्वा 300, 21.
 प्रसवे तु शुचिर्वत्सः 191, 8.
 प्राङ्मुखो नित्यमभ्रीयात् 303, 1.
 भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन 396, 4.
 भृभुजा सह भुक्त्वाञ्च 396, 5.
 भूमिरग्री रजो वायुर् 191, 3.
 मधु मांसं च लवणं 300, 22.
 महासान्तपनं ह्येतत् 31, 9.
 मासि मासि रजःस्त्रीणाम् 166, 8.
 मैथुनं सेवते तत्र 341, 18.
 यज्ञियानां तु वृक्षाणां 302, 5.
 यज्ञोपवीती करकं 301, 3.
 यतिचान्द्रायणं ह्येतत् 303, 20.
 यत्किञ्चित् कुरुते पापं 305, 7.
 यदि गोभिः समायुक्तं 341, 17.
 रजतस्य सुवर्णस्य 175, 12.
 राजाञ्च हरते तेजः 410, 12.
 रीत्ययःकांस्य-सीसानां 175, 13.

रेतः सिक्त्वा कुमारीषु 311, 6.
 लशुनं च पलाण्डुं च 404, 6.
 वर्धयेत् पिण्डमेकैकं 303, 9.
 वर्षे द्वे परदारेषु 330, 11.
 वृक्षमूलनिकेतः स्यात् 301, 18.
 वैश्येन सह भुक्त्वाञ्च 396, 6.
 व्यपेतकल्मषो विप्रः 305, 10.
 व्रतपतये ऋतं सत्यं 301, 10.
 शङ्खपुष्पीविपक्षेन 445, 11.
 शाकं वा यदि वा पत्रं 302, 13.
 शाणी वल्कलचीरी वा 301, 4.
 शुचिर्धर्मपरो राजा 191, 6.
 गुनोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 10.
 शूद्रेण सह भुक्त्वाञ्च 396, 7.
 श्व-नकुल-सर्प- 88, 12.
 सकर्दमं तु वर्षासु 188, 1.
 सपिण्डा-ऽपत्यदारेषु 311, 7.
 सम्पादयेद्यमाहारं 302, 14.
 सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् 301, 5.
 सर्वाण्येतानि शुद्धानि 191, 4.
 सर्वेषामेव भूतानां 249, 1.
 सुराभाण्डस्थिता आपो 442, 20.
 सूर्मिं ज्वलन्तीं वाग्निष्य 315, 4.
 स्त्रीन् स्त्रीन्पिण्डान्समभ्रीयात् 303, 15.
 स्त्री-शूद्री नाभिभाषेत 301, 1.
 स्थानासनाभ्यां विहरेद् 301, 6.
 हत्वा तु ब्रह्महत्यां 99, 8. 103
 13.

हत्वा सवनिनं वैश्यं 99, 7. 103,
12.

हविषा मन्त्रपूतेन 248, 19.

हविष्यान्नस्य वै मासम् 303, 16.

हसन्न तु निरीक्षेत 302, 6.

हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 10.

ह्रासो वृद्धिर्यथा सोमे 303, 2.

६७. याज्ञवल्क्यः—

अक्षतायां क्षतायां वा 47, 18.

अनर्चितं वृथामासे 383, 1.

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां 7, 16.

अनुपाकृतमांसानि 407, 2.

अन्विता यान्त्यचरित- 5, 7.

अपश्चात्तापिनः कष्टान् 4, 18.

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो 43, 5.

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा 84, 10. 102,
5.

अभावे ज्ञातयस्तेषां 355, 3.

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् 449, 13.

अवीचिमन्धतामिस्त्रं 5, 4.

अवीरा स्त्री-स्वर्णकार- 381, 3.

असिपत्रवनं चैत्र 5, 5.

अस्थिमतां सहस्रं तु 85, 1.

आचार्यपत्नीं स्वसुतां 317, 9.

326, 2.

आपन्नतः सम्पृक्तम् 414, 2.

इहैव सा शुनी गृथी 350, 13.

उदक्या स्पृष्टसंबुष्टं 383, 4.

उपपातकजातानाम् 44, 12.

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु 48, 2.

एकरात्रोपवासश्च 26, 17.

एको वाग्ध्यात्मवित्तमः 209, 6.

एषामन्नं न भोक्तव्यं 381, 8.

औरसः पुत्रिकापुत्रः 47, 10.

औरसो धर्मपत्नीजः 47, 14.

कदर्य-बद्ध-चोराणां 380, 11.

कलर्विकं सकाकोलं 407, 7.

कानीनः कन्यकाजातो 47, 17.

कानीनः पञ्चमः प्रोक्तो 47, 11.

कामतो व्यवहार्यस्तु 202, 7.

कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च 243, 1.

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा 49, 7.

कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते 457, 7.

कृष्णलः पञ्च ते माषः 127, 4.

कोयष्टि-प्लव-चक्राह- 407, 5.

क्रव्याद-पक्षि-दात्यूह- 407, 3.

क्रियमाणोपकारे तु 283, 12.

क्रीतश्च ताम्यां विक्रीतः 47, 20.

क्रूरोऽप-पातित-ब्राह्मण- 381, 2.

क्षत्रेण कर्मणा जीवेत् 198, 5.

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु 47, 15.

खरा-ऽज-मेषेषु वृषो 81, 1.

गजे नीलवृषाः पञ्च 80, 18.

गर्भ-भर्तृवधादौ च 353, 14.

गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य 454, 16.

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ 315, 8.

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो 47, 16.

गो जुगामी 293, 3.

- ॐघ्रातं शकुनोच्छिष्टं 383, 3.
 ॐमूत्रं गोमयं क्षीरं 31, 1.
 शिशयो गो ऽनुगामी 242, 21.
 रिस्तु ते त्रयः षट् ते 127, 3.
 त्वारो वेदधर्मज्ञाः 209, 10.
 रेद्वतमहत्वाऽपि 41, 3.
 रु-सुक्-सुव-सस्नेह- 149, 8.
 गान्द्रायणं चरेत् सर्वान् 107, 9.
 गान्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 321, 13.
 गणान्ध रक्तपादांश्च 407, 9.
 चेकिस्सका-ऽऽतुरोन्मत्त- 381, 1.
 गैलधाव-सुराजीव- 381, 6.
 तग्ध्वा परेऽन्धुपवसेत् 31, 2.
 गालपादान् खञ्जरीटान् 407, 8.
 गालसूर्यमरीचिस्थं 127, 1.
 गणक्षीर-घृता-ऽम्बुनाम् 26, 16.
 गमे ऽयःशयने सार्धम् 315, 7.
 गामिखं लोहशंकुं च 4, 19.
 गदर्धमेव शूद्राणां 395, 3.
 गेऽष्टौ लिखा तु तास्तिष्ठो 127, 2.
 गपु- सीसक-ताम्राणां 149, 14.
 दत्ताः क्रीतः कुत्रिमश्च 47, 12.
 दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो 48, 1.
 दद्यान्निरात्रं चोपोष्य 243, 2.
 दद्यान्माता पिता वाऽयं 47, 19.
 दुर्वृत्ता ब्रह्मविद-क्षत्र- 101, 10.
 दृतिं धनुर्वस्तमविं 101, 11.
 देवतायै द्रविः शियुं 407, 1.
 देशं कालं वयः शक्तिं 461, 4.
 दुपदा नाम गायत्री 428, 17.
 द्विगुणं सवनस्थे तु 39, 15.
 नियमा गुरुशुश्रूषा 116, 6.
 निस्तार्य तामथात्मानं 198, 6.
 नृशंस-राज-रजक- 381, 5.
 पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो 242, 20.
 पतिलोकं न सा याति 350, 12.
 पन्थानश्च विशुद्धचान्ति 187, 6.
 परिभूतामधःशय्यां 354, 11.
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः 27, 3.
 पलाण्डुं विद्धराहं च 402, 18.
 पश्चात्तापो निराहारः 428, 7.
 पात्राणां चमसानां च 182, 2.
 पापेषु निरता नराः 6, 11.
 पाषण्ड्यनाश्रिताः स्तेना 20, 17.
 पिण्डदोऽशहरश्चैषां 48, 3.
 पितुः स्वसारं मातुश्च 317, 7.
 पितृ-मातृ-सुत-भ्रातृ-356, 8.
 पितृष्वसारं मातुश्च 325, 18.
 पिशुना-ऽनृतिनोऽथैव 381, 7.
 पुंथली-बुनर-खरैर् 66, 7.
 पृथक्सान्तपनद्रव्यैः 31, 3.
 प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा 40, 14.
 प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं 321, 12.
 प्राणायामं जले कृत्वा 66, 8.
 प्राणायामशतं कार्यं 44, 11.
 प्रायश्चित्तं प्रकल्प्य स्यात् 461, 5.
 प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः 4, 17.

गायश्चित्तैरपैत्येनो 202, 6.
 बद्धा वा वाससा क्षिप्तं 454, 17.
 ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि 97, 6. 100, 11.
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि 5, 12. 6, 4.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो 69, 15.
 भासं च हत्वा दद्याद्भाम् 79, 3.
 भूशुद्धिर्माज्जनाद्वाहात् 193, 7.
 भोज्यान्ना नापितश्चैव 431, 3.
 मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा 407, 10.
 महानरक-काकोलं 5, 3.
 महापातकजैर्वैरैर् 5, 6.
 मार्जार-गोधा- नकुल-88, 16.
 मातुः सपत्नीं भगिनीं 317, 8.
 326, 1.
 मारुतार्केण शुद्धयन्ति 187, 5.
 यागस्थक्षत्र-विड्धाती 105, 15.
 ये स्तेन-पतित-क्लीबाः 424, 13.
 रक्षेत् कन्यां पिता विद्वां 355, 2.
 रथ्याकर्दम-तोयानि 187, 4.
 रश्मिरभिरजच्छाया 189, 5.
 रौरवं कुड्मलं पूति- 5, 1.
 लशुनं गुच्छनं चैव 403, 1.
 लिप्यते नैनसा विप्रो 414, 3.
 वाक्शस्तमम्बुनिर्गिक्तम् 196, 10.
 विपाके गो-वृषाणां तु 283, 13.
 विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रः 457, 6.
 विप्रार्थं क्षत्रियस्य स्यात् 395, 2.
 विप्रुषो मक्षिकास्पृशे 189, 6.
 विहितस्याऽननुष्ठानात् 7, 15.

वृथा कृसर-संयाव- 407, 6.
 वृषभैकसहस्रा गा 97, 5.
 वैणा-ऽभिदास्त-वार्धुष्य- 380, 12.
 वैद्यहाऽब्दं चरेच्चैव 97, 7.
 व्यभिचारादृती शुद्धिः 150, 6.
 353, 13.
 शस्त्रविक्रायि-कर्मार- 381, 4.
 शाक-रज्जु-मूल-फल- 182, 1.
 शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं 383, 2.
 शूद्राज्जातस्तु चण्डालः 69, 16.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- 431, 2.
 षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतत् 97, 8.
 संवत्सरेण पतति 32, 14.
 सगोत्रासु सुतस्त्रीषु 310, 13.
 स गौरसर्पपैः क्षौमं 180, 13.
 संघातं लोहितेदं च 5, 2.
 सजातीयेष्वथं प्रोक्तः 48, 4.
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा 43, 6.
 सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं 31, 4.
 सर्वपापापहा जप्तुर् 428, 18.
 सश्रीफलैरंशुपट्टं 180, 12.
 सहोदज्जोपविद्धश्च 47, 13.
 सारसैकशफान् हंसान् 407, 4.
 सुराप्य आत्मत्यागिन्यो 20, 18.
 सोषैरुदक-गोमूत्रैः 180, 11.
 स्नानं मौनोपवासेज्या 116, 5.
 हंस-श्येन- कपि-क्रव्याज् 79, 2.
 हत्वा ष्यहं पिबेत्क्षीरं 89, 1.
 हीना न स्याद्धिना भर्त्रा 356, 9.

इताधिकारां मलिनां 354, 10.

६८. लौगाक्षिः—

गुरोर्वैद्यां पुनर्गत्वा 322, 23.

ज्ञानपूर्वे पराकः स्यात् 107, 7.

पयो-दधिविकारादि 144, 15.

प्रावनोत्पवनाभ्यां च 144, 16.

लिङ्गामं छेदयित्वा तु 322, 24.

वर्णक्रमादन्तरजः 107, 14.

सर्वमर्थं त्रिपादं च 107, 13.

हन्ने प्रतिलोमानां 107, 6.

६९. वसिष्ठः—

अग्नेदिधिषुपतिः 50, 20.

अत्र ह्येष्वपत्यं भवतीति 104, 2.

अनात्रेयीं राजन्यर्हिंसायाम् 102, 14.

अनिर्दशाहे पारशावे 421, 7.

अप्रजाता विशुद्धचान्ति 150, 10.

अश्वमेधावभृतं वा 309, 9.

आदौचे यस्तु शुक्रस्य 421, 5.

इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या 351, 4.

ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु 152, 1.

एतेनैव चाण्डाली- 309, 9.

एवं राजन्यां हत्वा 18, 3.

एवं वैद्यो राजन्याम् 332, 3.

कृमिर्भूत्वा स देहान्ते 421, 8.

गां चेद्वन्यात्तस्याश्वर्मणा 249, 17.

घांसोपचयभोजी सन् 299, 2. 299, 4.

चण्डाल-पतितामभोजने 118, 1.

चतस्रस्तु परित्याज्याः 353, 9.

सयैव शुक्रपक्षादौ 299, 3.

त्रीणि शुद्धम् 98, 14.

दिधिषूपतिः कृच्छ्राति- 51, 1.

द्वादश मासान् द्वादशार्ध- 421, 9.

द्वादशरात्रमभक्षो 309, 8.

नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृष्टम् 41, 18.

नास्तिकः कृच्छ्रं 41, 17.

निष्कालको घृताभ्यक्तो 313, 20.

पतिप्री तु विशेषेण 353, 10.

पतितोत्पन्नः पतितो भवति 29, 3.

परिविविदानः कृच्छ्रा- 50, 6.

पूता भवतीति विज्ञायते 331, 6.

331, 11. 332, 13.

प्राणायामशतं कृत्वा 67, 12.

बालैरनुपरिक्रान्तं 189, 12.

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां 150, 9.

ब्राह्मणधेदप्रेक्षापूर्वकं 329, 14.

ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो 67, 1.

ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं 331, 4.

331, 9. 331, 13.

मनसा भर्तुरतिचारे 151, 16.

मासस्य कृष्णपक्षादौ 299, 1.

य आत्मत्यागिनां कुर्यात् 25, 1.

यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव 313, 16.

या ब्राह्मणी सुरां पीतवती 351, 2.

रजस्वलादिव्यवाये 336, 14.

रजस्वलामृतुस्नाताम् 104, 1.

राजन्यधेद्ब्राह्मणीम् 331, 12.

राजन्यां वैद्यर्हिंसायाम् 102, 14.

वाक्सम्बन्धे एतदेव 152, 3.

वैद्यथेद्वाङ्मणीमभि- 331, 7.
 वैद्यां शूद्रहिंसायाम् 102, 15.
 शूद्रश्च राजन्य-वैद्ययोः 332, 4.
 शूद्रथेद्वाङ्मणीम् 331, 3.
 शूद्रां हत्वा संवत्सरम् 102, 16.
 श्व-मार्जार-नकुल- 87, 4.
 श्वहताश्च मुगा मेध्याः 189, 11.
 षड् वैद्यम् 98, 14.
 सखि-सयोनि-सगोत्रा- 325, 1.
 स गच्छेन्नरकं घोरं 421, 6.
 स तप्तकृच्छ्रसहितं 25, 2.
 सवृषणं शिशुमुत्कृत्य 313, 15.
 संहिताध्ययनमधीयानः 421, 10.
 खियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.

७०. वाररुचं वार्तिकम्—

इक्षुतिपौ धातुनिर्देशे 449, 5.

७१. विश्वामित्रः—

अनुबन्धादि विशाय 235, 15.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 अमत्या तु इयं कुर्यात् 252, 9.
 कृष्णं चतुरः कुर्यात् 252, 8.
 जाति-शक्ति-गुणापेक्षं 235, 14.
 शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.

७२. विष्णुपुराणम्—

अग्निना भृगुपातेन 21, 20.
 चोरान्त्यजाति-चण्डालै- 21, 22.
 तेषामुद्धरणार्थाय 22, 2.
 इन्तिभिः भृङ्गिभिर्वापि 21, 21.
 पक्षिणः प्रेतरूपेण 21, 19.

भार्यो-पुत्रविहीनाश्च 21, 18.
 श्राद्धकर्मविहीनाश्च 22, 1.

७३. विष्णुः—

अतिपातकिनस्त्वेते 320, 14.
 अथ कृच्छ्राणि भवन्ति 30, 6.
 अथ चान्द्रायणम् 304, 2.
 अथ पुरुषस्य काम- 14, 16.
 अनर्चितं वृथामांसं च 389, 5.
 अनिर्देशाहैतान्यपि च 403, 16.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
 अनुपातकिनस्त्वेते 15, 18.
 अन्धतामिहम् 19, 11.
 अपः समुद्धरेत्सर्वाः 154, 3.
 अपः सुराभाजनस्याः 444, 5.
 अमावास्यायां च 304, 4.
 अमेध्यभुजश्च 403, 16.
 अल्पस्य धान्यस्य 178, 1.
 अवीरा स्त्री-स्वर्णकार- 388, 10.
 अव्याप्तं चेदमेध्येन 155, 3.
 अष्टौ मासान्प्रतिदिन- 304, 8.
 आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं 392, 6.
 आवर्तनोल्लेखन- 176, 2.
 आशौचापगमे 420, 5.
 एकहायनमनङ्गाहं खरवधे 90, 15.
 एकशफोभयदन्ताशने 408, 1.
 एकाहं तु पुराणेषु 423, 6.
 एकाहं वैद्यः 442, 5.
 एतन्महाव्रतम् 99, 2.
 एष चान्द्रायणो 304, 5.

- कलविङ्क-लव-हंस- 407, 16.
 कामतः पादस्पृष्ट- 389, 4.
 कीटाशने दिनमेकं 408, 4.
 कुर्यात्परदारगमने गोव्रतम् 341, 2.
 कूटसाक्ष्यं सुहृद्भ्यः 15, 9.
 कूपवत्कथिता शुद्धिर् 115, 8. 154, 15.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा 84, 2.
 क्रव्याद-मृग-पक्षि- 407, 15.
 क्षत्रियाशौचे 420, 11.
 खरोष्ट्र-काक-श्च- 407, 13.
 गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् 90, 14.
 गण-गणिका-स्तेन 388, 5.
 गर्भिणीं रजस्वलां 99, 4.
 गवां मूत्र-पुरीषेण 155, 5.
 गोगमने च 341, 3.
 गोघ्नस्य पञ्चगव्येन 243, 8.
 गो-ऽजा-ऽविष्महिषीवर्जं 403, 15.
 गोधूलक-चाष-काक- 89, 4.
 मासानास्याविकारमभूयात् 304, 2.
 चण्डालान्नं भुक्त्वा 393, 8.
 चर्मकार-निषाद- 388, 14.
 चण्डालान्नं भुक्त्वा 117, 1.
 चान्द्रायणं नवभ्राटे 423, 5.
 ईत्राक-कवकाशने 403, 9.
 जलाशयेषु स्वल्पेषु 154, 14.
 जलाशयेष्वध्याल्पेषु 115, 7.
 जातिभ्रंशकरेषु 14, 19.
 तक्षान्नं चर्मकर्तुश्च 388, 6.
 तत्संयोगश्च 15, 5.
 तामिस्रम् 19, 11.
 तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ 304, 3.
 तित्तिरि-कपिञ्जल- 408, 2.
 तिर्यग्योनावाकाशे- 341, 3.
 तिलमुष्ट्रवधे च 90, 17.
 तुरगं हत्वा वासः 90, 15.
 तेनायं समाक्रान्तो 14, 17.
 त्रिः सप्तकृत्वः 176, 3.
 त्रैपाक्षिके तदर्धं तु 423, 2.
 त्र्यहं नाभूयात् 80, 7.
 दधिवर्जं केवलं 404, 1.
 दिनमेकं चोदके वसेत् 393, 1.
 404, 3.
 इच्छहं राजन्यः 442, 4.
 न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां 320, 15.
 पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र 154, 5.
 पञ्चनखविण्मूत्राशने 392, 5.
 पल्वलौघ-मृग-व्याघ्र- 281, 9.
 पाठीन-रोहित- 389, 6.
 पितृव्य-मातामह-मातुल- 15, 11.
 पिशुना-ऽनृतवादि-क्षतधर्मा- 388, 12.
 पिपीलिकामध्यो वा 304, 5.
 पुंश्चली-दाम्भिक- 388, 9.
 प्राजापत्यं नवभ्राटे 423, 1.
 प्राजापत्यं पराको वा 248, 9.
 प्राद्याज्ञातं सूनास्थं 407, 14.

बिडाल-काक-नकुला-ऽऽबु- 392, 2.

ब्रह्मचर्याभमी 404, 2.

ब्रह्महत्या सुरापानं 15, 3.

ब्राह्मणभूम्यपहरणं 15, 10.

ब्राह्मणं हत्वा द्वादश- 3699, 2.

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने 392, 7.

ब्राह्मणादीनामाशौचे 420, 4.

ब्राह्मणाशौचे राजन्यः 420, 13.

भस्माब्जुना शुद्धयति 176, 4.

भूणन्नावेक्षितमुदक्या 389, 1.

मत्त-कुद्धा-ऽऽनुराणां च 389, 5.

मधु-मांसाशने प्राजापत्यं 393, 2.

मलात्रहेषु प्रकीर्णेषु 15, 1.

मलिनोकरणीयेषु 84, 1.

मातृगमने दुहितृ- 15, 2. 320, 13.

मृतपञ्चनखात् कृपात् 442, 3. 154, 2.

मेषा-ऽजवधे सुवर्णकृष्णलम् 90, 16.

यथा कथञ्चित्पट्योनां 304, 10.

यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम् 17, 18.

यत्-गोधूमजं 403, 10.

यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः 304, 7.

यस्याममावास्या मध्या भवति 304, 6.

यागस्थस्य क्षत्रियस्य 15, 6.

यागस्थं क्षत्रियम् 99, 3.

रजस्वला-सहोपपत्ति- 388, 17.

राजन्य-शूद्रोच्छिष्टाशी 393, 5.

राजन्योच्छिष्टभोजने 393, 4.

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा 154, 4.

वार्धुषिक-कदर्य- 388, 7.

विद्धूराह-मामकुकुट- 370, 2.

विष्मूत्ररेतासव-रक्तलिप्तः 176, 1.

विप्रे तु सकलं देयं 100, 16.

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे 420, 15.

वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी 393, 7.

वैद्याशौचे ब्राह्मणः 420, 13.

वैश्येऽर्थं पादमेकं तु 100, 17.

वैद्योच्छिष्टभोजने 393, 3.

वैद्योच्छिष्टाशी 393, 6.

व्रश्चना-ऽमेध्यप्रभवान् 403, 12.

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461, 1.

शुनां मांसाशने च 403, 9.

शुनो मांसाशने च 408, 5.

शूद्रश्च द्विजाशौचे 420, 18.

शूद्रः शूद्राशौचे 421, 1.

शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा 422, 9.

शूद्रो नक्तम् 442, 5.

शेतुं च वृथाकृसर- 403, 13.

शैलूप-तन्तुवाय- 388, 13.

श्रोत्रियार्त्विमुपाध्याय- 15, 14.

श्रजीवि-शौण्डिक- 388, 16.

श्रभ्रप्रपात-सर्पाधैर् 281, 10.

श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् 89, 14.

श्वोच्छिष्टाशने 392, 3.

सवर्णस्याशौचे 420, 9.
 सर्वजलजमांसांशने च 389, 8.
 सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः 442, 6.
 सर्वेष्वेतेषु द्विजानां 370, 2.
 सायं-प्रातश्चतुरश्रतुरः 304, 9.
 सिद्धं भुक्त्वा पराकः 117, 2.
 सिद्धान्नं भुक्त्वा 393, 9.
 सोम-सूर्याशुपातेन 155, 4.
 स्यन्दिनी-सन्धिनी- 403, 16.
 स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः 15, 15.
 हत्वा मूषक-मार्जार- 85, 17.
 हानौ च हासयेत् 304, 4.

७४. वृद्धपराशरः—

अगम्यागमने चैव 367, 17.
 अनडुत्सहितां गां च 367, 20.
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता 434, 12.
 गोमूत्रवद्धृते ज्ञेयं 434, 13.
 गोमूत्रे माषकांन्यष्टौ 434, 11.
 चान्द्रायणे ततश्चीर्णे 367, 19.
 शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात् 367, 18.

७५. वृद्धप्रचेताः—

अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्यात् 242, 9.
 एकवर्षे हते वत्से 242, 8.
 त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् 242, 10.

७६. वृद्धवसिष्ठः—

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि 162, 6.
 उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा 161, 11.
 कृच्छ्रार्धात् शुद्धचते पूर्वा 161, 9.
 कृच्छ्रेण शुद्धचते पूर्वा 161, 5.

ग्रहणे सङ्क्रमे वाऽपि 6, 19.
 चण्डालाद्यैः श्रपकेन 162, 3.
 तान्यहानिं स्वतिक्रम्य 162, 4.
 162, 8.

त्रिरात्रात् शुद्धचते पूर्वा 161, 13.
 पादहीनं चरेत् पूर्वा 161, 7.
 प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्यात् 162, 5.
 वर्णानां कामतः स्पर्शो 161, 16.
 शुद्धयोच्छिष्टया स्पृष्टा 162, 7.
 सप्तजन्मनि कुडी स्यात् 6, 20.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यम् 16, 4.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं ब्रा-
 ह्मणी वैश्यजा 161, 6.

स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं ब्रा-
 ह्मणी क्षत्रिया 161, 8.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं क्ष-
 त्रिया शुद्धजा 161, 10.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं क्षत्रिया
 वैश्यजा 161, 12.
 स्पृष्ट्वा रजस्वला ज्ञ्योन्यं वैश्या
 शुद्धी 161, 14.

७७. वृद्धविष्णुः—

रजस्वलां हीनवर्णी 161, 18.
 सवर्णामधिकवर्णी 161, 19.

७८. वृद्धशातातपः—

अभोज्यं तद्विजानीयाद् 397, 16.
 त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् 397, 18.
 पीतशेषं तु यत्किञ्चित् 397, 15.
 पीतोच्छिष्टं तु पानीयं 397, 17.

७९. वैद्यासिकं न्यायसूत्रम्—

ईक्षतेर्नाशब्दम् 448, 18.

बहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च
204, 16.

सर्वान्नानुमतिश्च 413, 1.

८०. व्याघ्रपात्—

न ब्रियेत समं भर्त्रा 56, 7.

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति 56, 8.

८१. व्याघ्रः—

अर्धमेव प्रमादतः 330, 2.

अर्धमेव सकामायां 44, 5. 328,
20.

अबुद्धिकृतमभ्यासं 24, 13.

अर्धमर्धं नृपादीनां 44, 6. 328, 21.

अभोत्रियथेद्विगुणम् 44, 8. 329, 2.

आचार्यस्य च राज्ञश्च 325, 10.

आश्रितस्याऽपि विदुष 325, 9.

एतद्धतं चरेत् सार्धं 44, 7. 329, 1.

कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यात् 44, 4.

कृच्छ्रचान्द्रायणं कुर्यात् 328, 19.

कृच्छ्रं चैकातिकृच्छ्रं च 322, 1.

क्रमेण पादशो हीनं 329, 10.

गां चेद्वन्याचरोऽकामात् 252, 17.

चतुर्णामपि वर्णानां 101, 14.

चरेन्मासत्रये विप्रः 322, 2.

जात्युक्तं पारदार्यं वा 324, 11.

देशं कालं वयः शक्तिं 24, 12.

नर्त्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च 325, 11.

पितुः सखीं तथा गत्या 325, 12.

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेत् 44, 3.

328, 18.

विप्रेण वै निविष्टाश्चेत् 329, 9.

शङ्ख-शुक्तयज-मेषांश्च 101, 15.

श्रोत्रियाय दरिद्राय 252, 18.

साधारणस्त्रियां नास्ति 324, 12.

८२. व्यासः—

अकामतः स्त्रियं हत्वा 103, 8.

अतोऽन्येषु च भुक्त्वा न्नं 426, 4.

अभिवेकेण शुद्धिः स्यात् 164, 10.

अहमेव न जानामि 377, 2.

आर्त्तवाभिप्लुता नारी 164, 11.

आदेशी वेदविक्रेता 449, 21.

उद्धृतेन जलेनैव 164, 12.

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं 103, 9.

कुशैः काशैश्च बध्नीयात् 275, 20.

क्रीडते पतिना सार्धं 57, 17.

गुरवो मातृ-पितृ-पत्या- 320, 3.

गृध्रो द्वादश जन्मानि 377, 3.

चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा 424, 3.

चूडाहोमे निवृत्ते तु 426, 2.

जपतो जुह्वतो वाऽपि 376, 16.

जलौघपल्वले मग्ना 281, 1.

जातिमात्रोपजीवी यः 208, 12.

तद्वर्तारमादाय 57, 15.

तिष्ठते विवशो दीनो 57, 13.

दद्याद्वा दशकं चैव 252, 2.

न च भिक्षासनगतो 138, 10.

न पादुकास्थितो वाऽपि 138, 11.

न वखपीडनं कुर्यात् 164, 14.
 नियोगादुपवासेन 426, 5.
 पङ्क्तिभेदी वृथापाकी 449, 20.
 पञ्चरात्रं निराहारा 164, 6.
 पुनात्यविधवा नारी 57, 19.
 प्राजापत्यं चरेत्कुच्छं 281, 8.
 ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा 57, 18.
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो 208, 11.
 मलवद्वसनायां तु 164, 9.
 मासं वाऽपि पिबेद्ब्रह्मः 252, 1.
 मृत-सूतकपुष्टाङ्गो 377, 1.
 यदि प्रविष्टो नरकं 57, 11.
 रजस्वला यदा दष्टा 164, 5.
 रज्ज्वादिकं चातिदुष्टं 183, 12.
 वखं मृदम्भसा शुद्धं 183, 11.
 व्यालमाही यथा व्यालं 57, 14.
 शीत-वाताहता वा स्यात् 281,
 4.

शूद्राक्षरसपुष्टस्य 376, 15.
 शूद्राभेनोदरस्थेन 377, 5.
 शून्यागारे उपेक्षायां 281, 5.
 श्वभ्रे वा पतितेऽकस्मात् 281, 2.
 आ चैव सप्तजन्मानि 377, 4.
 सम्प्राप्तो यातनास्थानं 57, 12.
 स भवेत्सूकरो ग्राम्यः 377, 6.
 सैवीश्व प्राणिनः स्थूलान् 94, 2.
 सा भर्तृपरमा नित्यं 57, 16.
 सूकरोऽश्व-खरान् हत्वा 94, 1.
 श्वकं गात्रं भवेदङ्गिः 164, 13.

८३. शास्त्र-लिखितौ—

अभिशास्त-पतित-रजक- 385, 15.
 आक्रोशेऽनृतवादे वा 458, 13.
 एवं मातुलानी-मातृ- 317, 19.
 कामं तु भर्तुर्गनुज्ञया 38, 10.
 क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन- 461, 8.
 क्षत्रियायां त्रिरात्रो- 332, 10.
 क्षत्रियोच्छिष्टाशने 395, 13.
 क्षुद्रजन्तूनामन- 85, 4.
 क्षुरेण शिभ-वृषणा- 313, 12.
 गोघ्नः पञ्चगव्याहारः 243, 13.
 गोष्ववकीर्णः संवत्सरं 341, 9.
 तिर्यग्योनिषु गोवर्जं 341, 8.
 तेषामन्ते गोसहस्रं 97, 19.
 न बन्धुन्विष्यात् 38, 18.
 न भर्तारं विष्यात् 38, 7.
 न व्रतौपवास- 38, 9.
 पतितोऽर्थहीनो 38, 8.
 परिवित्तिः परिवेत्ता च 49, 17.
 पिबेद्वा गोमूत्रयावकम् 406, 11.
 पूर्ववदमतिपूर्वं त्रिषु 97, 18.
 बक-बलाक-हंस-श्व- 406, 5.
 ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य 332, 11.
 ब्राह्मणोच्छिष्टाशने 395, 12.
 भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नम् 379, 11.
 रजस्वला-ज्वधूतादिगमने 337, 5.
 लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन- 404, 14.
 वैश्यायां चतुर्थकालाहारो 332, 9.
 वैश्योच्छिष्टभोजने 395, 14.

शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा 379, 12.
 शूद्रोच्छिष्टभोजने 396, 1.
 शृगाल-कुङ्कुट-दंष्ट्रि- 368, 2.
 सशिश्वं वपनं कृत्वा 244, 1.
 स्वैरिण्यां वृषल्यां 332, 8.

८४. शङ्खः—

अकामतस्तु यो विप्रः 308, 6.
 अकृत्वा वपनं तेषां 290, 10.
 अधःशायी जटाधारी 320, 18.
 अभिशस्तस्य चोरस्य 384, 9.
 आधारदोषे तु 145, 12.
 एककालं समदनानो 320, 19.
 एतदेव व्रतं कुर्यात् 99, 11.
 एवमात्मनि कर्माणि 11, 16.
 एषां शुना-ज्वलीढानां 145, 4.
 औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा 371, 6.
 कदर्यस्य नृशंसस्य 385, 3.
 कर्मारस्य तथा तक्ष्णो 385, 2.
 कामतस्तु यदा विप्रः 308, 8.
 कुसुम्भ-कुङ्कुमानां च 185, 10.
 कृच्छ्रपाद्रे वल्लदानं 265, 3.
 केशानां रक्षणार्थाय 291, 1.
 क्रब्ध्यादं कुङ्कुटं ग्राम्यं 480, 21.
 क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा 419, 4.
 क्षत्रियस्य तु समाहं 396, 15.
 खड्गं च शशकं चैव 408, 14.
 गणार्धं गणिकार्धं च 385, 4.
 गामर्थं कुञ्जरोष्ट्री च 408, 11.
 गोवधे च तथा कुर्यात् 251, 6.

घृतं तु पायसं क्षीरं 145, 14.
 घृत-दधि-पयस्तक्राणाम् 145, 11.
 चक्रवाकं ब्रह्मं कौकं 409, 3.
 चर्मकारस्य वैणस्य 335, 1.
 चान्द्रायणेन शुद्धयेत् 308, 9.
 चिकित्सकस्य क्रूरस्य 384, 7.
 जलेचराश्च जलजान् 409, 7.
 तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयेत् 308, 7.
 तित्तिरिं च मयूरं च 409, 9.
 त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात् 67, 6.
 440, 12.

दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा 409, 12.
 दिनमेकं व्रतं कुर्यात् 453, 15.
 द्विगुणे व्रत आचीर्णे 291, 2.
 नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः 187, 14.
 नारं दौनं तथा मांसं 408, 10.
 नास्तिको नास्तिकवृत्तिः 42, 1.
 परिवित्तिः परिवेत्ता च 49, 20.
 पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् 93, 12.
 पाठीम-रोहितौ चापि 409, 6.
 पादं तु शूद्रहत्यायाम् 251, 5.
 पादन्युने तु गां दद्यात् 265, 4.
 पादहीने शिखावर्जं 264, 8.
 पीतावशेषितं पीत्वा 440, 11.
 प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिर् 185, 11.
 प्रावनं घृत-तैलानां 145, 1.
 ब्राह्मणस्य तथा ऽऽशौचे 419, 5.
 भक्ष्यमांसं समुद्दिष्टं 410, 1.
 भक्ष्याः पञ्चनखास्वेते 408, 13.

भाण्डानि प्रावयेदद्भिः 145, 2.
 भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् 371, 5.
 409, 11.

भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं 408, 9.
 भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् 410, 5.
 मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् 409, 2.
 मार्जारश्चक्रमे शुचिः 190, 9.
 मांसमज्ञानतो भुक्त्वा 410, 3.
 मासमेकं व्रतं कुर्याद् 409, 4.
 माहिषं चाऽऽजमौरभ्रं 409, 13.
 मृते भर्तारि या नारी 54, 16.
 यथा पृथिव्यां बीजानि 11, 15.
 यवसथोपहर्तव्यो 269, 1.
 यागस्थं क्षत्रियं हत्वा 99, 10.
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा 409, 8.
 रथ्याकर्दमतोयेन 187, 13.
 राजा वा राजपुत्रो वा 290, 9.
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च 409, 5.
 रुक्मस्तेयी सुरापथ 321, 1.
 रोमाणि प्रथमे पादे 264, 7.
 वाराहं च ततो भुक्त्वा 410, 2.
 वार्ध्वाणसं वर्तुकं च 409, 10.
 वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा 419, 3.
 शुनो मांसं शुष्कमांसम् 410, 4.
 व्रतं संवत्सरं कुर्यात् 49, 21.
 व्रतेनैतेन शुद्धयन्ति 321, 2.
 शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं 145, 15.
 शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा 419, 2.
 शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा 384, 6.

शूद्रोच्छिष्टाशने मांसं 396, 14.
 षण्डस्य कुलटायाश्च 384, 8.
 सप्तरात्रं तथा कुर्यात् 86, 10.
 सम्पूर्णे दक्षिणां दद्यात् 269, 2.
 साऽहन्धतीसमाचारा 54, 17.
 सिद्धमन्नं तथा सर्पिः 145, 3.
 सृगाल-वृक-गो-विप्रैः 67, 5.
 सैनिकान्नं सूतिकाक्षं 385, 5.
 हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् 86, 9.
 हंसं महुं च काकोलं 409, 1.
 हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 14.

८५. शातातपः-

अकामवाप्तौ प्रायश्चित्तम् 14, 11.

203, 4.

अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा 461, 14.
 अनूदक-मूत्र-पुरीषकरणे 336, 9.
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं 449, 12.
 अन्यत्र रासभा-ऽजा-ऽवि- 188, 14.
 अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य 148, 14.
 अविलीनं तथा सर्पिः 145, 9.
 अशुद्धान् स्वयमप्येतान् 110, 3.
 अहोरात्रोपवासेन 398, 4.
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा 110, 6.
 आत्मानं घातयेद्यस्तु 20, 12.
 आर्त्तवाभिभुता नारी 163, 16.
 उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो 110, 5.
 उपनयनं पुनः कुर्यात् 403, 15.
 उर्ध्वं च महिषीं भार्सी 402, 14.
 ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातां तां 163, 17.

कामकारकृते 14, 12.
 कामकारकृते त्वात्मानम् 203, 4.
 कार्यं सदक्षिणं सम्यक् 98, 4.
 केश-कीट-शुना स्पृष्टं 143, 11.
 कैवर्ती रजकीं चैव 334, 13.
 क्लीबा-ऽभिशस्त-पतितैः 143, 12.
 गवाघ्रातेषु कांस्येषु 172, 10.
 गोकुले यज्ञशालायां 146, 1.
 गोदानं तु घृतस्यान्ते 98, 3.
 गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं 367, 14.
 चण्डालैः श्रपचैः स्पृष्टे 110, 14.
 छत्राकं विडूराहं च 402, 13.
 तत्र गत्वा शुचीं देशे 439, 10.
 तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धयेत् 145, 8.
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं 20, 13.
 तापनं घृत-तैलानां 145, 7.
 तृतीये तूदकं कृत्वा 20, 14.
 त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत 110, 15.
 दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः 172, 11.
 दृष्टं वा स्याद् यदन्नं तु 143, 13.
 न तेन शुद्धिमाप्नोति 134, 2.
 नदीतीरेषु गोष्ठेषु 439, 9.
 न मीमांस्यानि शौचानि 146, 2.
 प्रख्यापनं प्रत्ययनं 450, 2.
 प्राजापत्यविधानेन 334, 14.
 प्राणायामान्धिरभ्यस्य 449, 14.
 भस्मना वाऽपि संस्पृश्य 143, 15.
 मातुलस्य सुतामूढा 337, 14.
 यद्यतिक्रामेत् 367, 15.

यद्विना धर्मशास्त्रेण 134, 1.
 याजना-ऽध्यापने वादः 450, 3.
 येन केनचिदभ्यक्तः 110, 1.
 योऽगृहीत्वा विवाहामि 449, 11.
 रजस्वलाभिगमने 335, 10.
 राजन्य-वैद्य-शूद्राणां 98, 1.
 रीतिका-सीस-लोहानि 175, 9.
 रेणवः शुचयः सर्वे 188, 13.
 लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा 402, 12.
 वर्षाणि ब्रह्मचर्यं तु 98, 2.
 विशुद्धचतुपवासेन 110, 4.
 वृथापाकस्य भुञ्जानः 449, 13.
 वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः 20, 11.
 शङ्खपुष्प्यवपकं तु 444, 15.
 शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु 398, 2.
 समयं नातिक्रामेत् 367, 15.
 समानप्रवरां चैव 337, 15.
 सर्वत्र सर्वपापेषु 461, 15.
 सुराभाण्डोदकपाने 444, 10.
 सुराभाण्डोदकं पीत्वा 398, 3.
 सुवर्णं रजतं ताम्रं 175, 8.
 सुवर्ण-रजताभ्यां वा 143, 16.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.
 हस्त्यश्च-रासभवधे 98, 15.

८६. शास्त्रम्—

ऋतौ भार्यामुपेयात् 297, 11:

८७. श्रुतिः—

अर्धो वा एष आत्मनो 350, 1
 कोहि तद्देद यद्यमुष्मिन् 40, 8.

तस्मादुह न पुराऽऽयुषः 55, 2.
 यावतीर्वै देवतास्ताः 135, 13.
 नर्यमणं पुण्यति 448, 13.
 ८८ षट्त्रिंशन्मतम्—
 अभ्यङ्गाद्यैव यच्छिष्टं 398, 8.
 आमन्त्रादे भवेदर्धं 425, 16.
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे 266, 1.
 कुक्षुम्भ-कुङ्कुमै रक्तं 185, 7.
 क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण- 348, 13.
 दिवसोपोषितो वा स्यात् 333, 2.
 दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं 398, 7.
 द्विगुणं गोघ्नं तत्र 266, 2.
 पाद उत्पन्नमात्रे तु 265, 20.
 पादोनं व्रतमुद्दिष्टं 265, 21.
 प्रोक्षणैव शुद्धयेत 185, 8.
 ब्राह्मण-राजन्य-वैश्य- 348, 18.
 ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैश्यसेवायाम्
 348, 12.
 ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा 332, 14.
 राजन्यां हि धनुर्दद्यात् 332, 15.
 वैश्ययोषितो ब्राह्मण- 348, 15.
 शूद्रां गत्वा तु वै विप्रः 333, 1.
 शूद्रायाः शूद्रसेवने 348, 17.
 ८९. संवर्तः—
 लज्जोष्ठी-सन्धिनीक्षीरं 405, 9.
 अर्निर्देशाहोभ्यैव 405, 10.
 अपां षट्शतोद्धारः 153, 14.
 अभक्ष्यं तद्विजातीनो 367, 5.
 अहोरात्रोषितो भूत्वा 327, 1.

एतत्समाहितः कुर्यात् 244, 11.
 एता गत्वा स्त्रियो मोहात् 818, 18.
 एतान् इत्वा द्विजः कुर्यात् 92, 2.
 एतानि क्रमशोऽदनीयात् 244, 8.
 एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा 321, 8.
 एवं पक्षिषु सर्वेषु 78, 10.
 एषु सर्वेषु कुर्वीत 91, 4.
 औषधं स्नेहमाहारं 283, 6.
 कथञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् 330, 14.
 कुमारीगमने चैव 327, 2.
 कुर्यात् शूद्रवधे विप्रः 96, 4.
 कुर्यादेवानुपुष्येण 96, 1.
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् 333, 19.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत 96, 3.
 कृतमूत्र-पुरीषो वा 170, 22.
 गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् 326, 17.
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् 334, 2.
 गुरुतल्पघ्नं कुर्यात् 325, 15.
 गुरोर्दुहितरं गत्वा 326, 14.
 गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि 194, 14.
 गृहादपास्य तत्सर्वं 194, 16.
 गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं 244, 5.
 गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि 244, 4.
 गोमयेनोपलिप्याज्य 195, 1.
 गोमांसं मानुषं चैव 367, 4.
 गोमूत्र-यावकाहारो 122, 18. 330,
 15. 330, 17.
 गोमूत्र-यावकैर्मासात् 348, 9.
 चक्रवाकं तथा क्रीडन् 78, 7.

चण्डाल-पुल्कसं म्लेच्छं 347, 9.
 चण्डालैः सङ्गरे विप्रः 122, 17.
 टिट्ठिभं जालपादं च 78, 9.
 ततश्चीर्णव्रतः कुर्यात् 244, 13.
 तत्रैव क्षितिशायी स्यात् 244, 6.
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थम् 335, 19.
 तस्या दुहितरं चैव 326, 15.
 त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयेत् 309, 15.
 त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् 86, 15.
 दाह-च्छेद-शिरभेदैः 283, 8.
 दीयमाने विपत्तिश्चेत् 283, 7.
 द्विगुणं गोव्रतस्यास्य 284, 10.
 द्विजानां गोहितार्थं च 283, 9.
 द्वौ पादौ बन्धने चैव 257, 15.
 मटीं शैलूषकीं चैव 334, 1.
 नरो गोगमने कुर्यात् 340, 12.
 निपात्य सञ्चरेत्सर्वं 257, 17.
 निहत्य क्षत्रियं मोहात् 95, 19.
 पाषाणैर्लेष्टकैर्दण्डैः 267, 16.
 पितृदारान् समारुह्य 321, 6.
 पितृव्यदास्नाग्मने 325, 14.
 पुल्कसीगमनं कृत्वा 333, 18.
 प्रायश्चित्तस्य पादं तु 257, 14.
 प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा 367, 7.
 बिडाल-मूषकोच्छिष्टे 391, 4.
 ब्राह्मण्यकामतो गत्वा 347, 10.
 ब्राह्मण्यकामाश्छेत्तु 348, 8.
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च 195, 2.
 ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेत् 347, 12.

भगिनीं मातुराप्तां च 318, 17.
 भगिनीं मातुराप्तां वा 321, 7.
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु 244, 14.
 मण्डूक-नकुलौ हत्वा 86, 14.
 यदि तत्र विपत्तिः स्यात् 283, 5.
 यत्रेण गोभिकित्सार्थं 283, 4.
 यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् 309, 14.
 रजक-व्याध-शैलूष- 347, 11.
 रजस्वलां तु यो गच्छेत् 335, 18.
 वापी-कूप-तडागानां 153, 13.
 विष्मूत्रभक्षणे विप्रः 369, 8.
 वृषभं तिलधेनुं वा 245, 1.
 वैश्यहत्यां तु सम्प्राप्य 96, 2.
 व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं 92, 1.
 व्यापन्नानां बहूनां च 284, 9.
 शुद्धयेत् साध्विमासेन 244, 9.
 शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा 330, 16.
 श्वेनं गृध्रमुलूकं च 78, 8.
 श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- 391, 3.
 श्व-बिडाल-खरोष्ट्राणां 367, 6.
 श्वभिः स्पर्शं जपेद्देव्याः 170, 23.
 सखिभार्यां समारुह्य 326, 18.
 सनाभिनीं मातुलानीं 326, 16.
 सम्प्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं 194, 15.
 सक्त-यावक-मैत्र्याशी 244, 7.
 सर्वमभ्युक्षयेद्देहम् 195, 3.
 सारसं चाप-भासौ च 79, 13.

सावित्रीं च जपेन्नित्यम् 244, 12.
स्नानं त्रिषवणं कुर्यात् 244, 10.
हंसं बकं बलाकां च 79, 12.
हस्तिनं तुरगं हत्वा 91, 3.

९०. सामगाः—

अभोज्यभोजने एते 226, 1.

९१. सुमन्तुः—

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति 52, 18.
अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि 326,
10.

अभिज्ञस्त-पतित-पौनर्भव-383, 12.

अश्वमेधावभृथस्नानेन वा 339, 2.

आयुः सुवर्णकाराक्षं 378, 8.

एतान्येवातुरस्य 402, 7.

एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः 378,
13.

कारुकाक्षं प्रजा हन्ति 338, 9.

गणाक्षं गणिकाक्षं च 378, 10.

गुरुदारगामी संवत्सरं 338, 14.

गोघ्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे 245, 4.

चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनम् 109,
10.

तदपत्यं भागिन्यम् 326, 10.

तद्भगिन्यश्च मातृष्वसारः 326, 9.

तद्भ्रातरौ मातुलाः 326, 8.

तेषां त्वगास्थि-रोमाणि 378, 14.

देवर्षि-गो-ब्राह्मणाचार्य- 458, 15.

परित्यज्य चैनां विभृयात् 337,
12.

पितुर्यस्य तु नाधानं 52, 17.

पितृपत्न्यः सर्वा मातरः 326, 8.

पितृष्वसृक्षुतां मातुलसृक्षुतां 337,
10.

पूयं चिकिसिकस्याक्षं 378, 11.

भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः 326, 9.

मातृ-पितृ-स्वसृ-सुषा- 327, 5.

मातृष्वसृ-पितृष्वसृ- 307, 11.

यानि चान्यान्येवम्पकाराणि 402,
8.

राजाक्षं तेज आदत्ते 378, 7.

लशुन-पलाण्डु- 402, 2.

वानर-सिंह-मार्जार- 92, 9.

विष्टा वार्षिकस्याक्षं 378, 12.

संस्पर्शने सचैलं 109, 11.

सम्भाषणे ब्राह्मणाभि- 109, 10.

सौनिक-क्रव्याद-निषाद- 384, 2.

स्त्री-बाल-मशक- 190, 4.

९२. स्कन्दपुराणम्—

आर्तं न चानुकम्पन्ते 9, 11.

नाभिरक्षन्ति ये शक्ताः 9, 10.

९३. स्मरणम्—

अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि 224, 12.

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं 312, 8.

कैवर्त-मेदमिह्लाश्च 114, 15.

तुष्कृतं हि मनुष्याणाम् 224, 11.

रजकश्चर्मकारश्च 114, 14.

विपरीतं ब्रह्मचर्यम् 312, 9.

विहितं यदकामानां 23, 9. 202, 20.

सङ्कल्पोऽथ्यवसायश्च 312, 7.

स्मरणं कीर्तनं केलिः 312, 6.

९३. स्मृतिः—

अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ 265, 13.

ऊरू जङ्घे षडित्याहुः 265, 16.

गायत्री च्छन्दसां माता 63, 8.

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा 14, 9.

पादाविति षडुक्तानि 265, 14.

प्रत्यङ्गानि पुनर्मीमा 265, 15.

यः कामतो नरः कुर्यात् 14, 8.

९५. स्मृत्यन्तरम्—

अजा-प्रविरेणुसंस्पृष्टा 188, 17.

अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां 165, 17.

अथवा यद् गुरुर्ब्रूयात् 40, 17.

अनुवर्तेत जीवन्तं 56, 1.

अन्तर्धत्नी तु या नारी 349, 4.

अमृते च मृते चैव 43, 1.

अर्वाक्प्रसूतेरुत्पन्नं 165, 15.

भवइयमनुभोक्तव्यं 11, 13.

अष्टादशदिनाकूर्ध्वं 165, 18.

अहोरात्रोषितो भूत्वा 399, 9.

आत्मना सम्मिते कूपे 345, 9.

आददीत मृदोऽप्यथ 195, 16.

आमिषेण तु यक्षिप्तं 172, 3.

उत्तरेषु तु षट्स्वप्निः 195, 17.

उपकारं यथा भर्तुर् 55, 14.

ऊढा च समगोत्रेण 310, 6.

एकभक्तं चरेत्पश्चात् 345, 13.

एकां व्रतां बहूनां तु 287, 3.

एवं वैवस्वतः प्राह 390, 7.

कदाचित्सुकृतं कर्म 12, 10.

करोति ब्राह्मणी श्रेयो 55, 15.

कुम्भे सलिलमादाय 170, 5.

क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं 371, 12.

क्षालनेन विशुद्धयेत् 177, 4.

क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं 345, 12.

गवाश्च-कुञ्जरोष्ट्राणां 371, 11.

गोह्वयं दक्षिणां दद्यात् 345, 16.

गोपाल-नापित-कुम्भकार- 431, 13.

चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं 177, 3.

चण्डाली बन्धकी वेद्या 310, 5.

चण्डालेन तु सम्पर्कं 345, 6.

चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता 333, 4.

जग्ध्वा मांसं नराणां च 371, 10.

जाते गर्भे व्रतं पश्चात् 349, 6.

जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् 56, 2.

तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुः 461, 12.

तत्र स्थित्वा निराहारा 345, 10.

तत्रागजामिति प्रोक्तं 165, 16.

तेनैव स्थापयित्वा तु 170, 7.

त्रिरात्रमुपवासः स्यात् 345, 8.

द्रव्यजं चैव सम्प्रोक्तं 165, 14.

द्रव्यजं रज इत्युक्तं 166, 3.

न गर्भदोषस्तत्रास्ति 349, 7.

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा 203, 8.

नाभुक्ते क्षीयते कर्म 11, 12.
 निग्रहे जुग्रहे वा ऽपि 40, 18.
 पञ्चभिः स्नापयित्वा तु 170, 9.
 पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं 29, 8.
 पराकस्त्वर्धमासे स्यात् 29, 9.
 पुण्यार्भिभरभिमन्त्र्याऽऽपो 170, 6.
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा 349, 5.
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे 345, 15.
 बहिस्तावच्च निवसेत् 345, 14.
 भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्यात् 166, 2.
 भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि 461, 11.
 भस्मना शुद्धयते कांस्यं 172, 1.
 भुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां 391, 8.
 भुक्त्वोच्छिष्टं विडालादेः 391, 9.
 मज्जमानस्य संसारे 12, 11.
 मासत्रये तु कुर्वीत 29, 10.
 यद्रजस्तु समुत्पन्नं 166, 1.
 यः कामतो महापापं 203, 7.
 यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तौ 399, 8.
 रागजं रोगजं चैव 165, 13.
 वृत्तान्तरावृतां कृत्वा 170, 10.
 शङ्खपुष्पीलतामूलं 345, 11.
 दव-काकोष्ठ-खरोलुक- 188, 16.
 पाण्मासिके तु संसर्गे 29, 11.
 संसर्गे चाधिके कुर्यात् 29, 12.
 सशीर्षं वपनं कृत्वा 345, 7.
 सुरा-मूत्र-पुरीषैस्तु 172, 2.
 स्रुतिकायां मृतायां तु 170, 4.
 स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्क्ते 390, 6.

१६. हारीतः—

अकामाद्वा सकामाद्वा 252, 20.
 अजस्य गोः प्रवेशाद्धि 124, 13.
 अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा 372, 15.
 अतिदाहातिदोहाभ्यां 273, 4.
 अङ्घ्रिस्तर्पयेन्नित्यं 253, 5.
 अनष्टरसभाण्डानां 124, 12.
 अनुगच्छति भर्तारं 54, 10.
 अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां 323, 11.
 अशीत्यर्धं शिरे दद्याद् 73, 16.
 अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् 74, 1.
 अस्थि चर्मविनिर्मुक्तं 154, 10.
 आकण्ठस्य प्रमाणं तु 123, 4.
 आखुर्नकुल-मार्जारौ 66, 12.
 आत्मना शस्त्रघाते वा 71, 4.
 आरूढपतितस्यैव 372, 13.
 आर्तिं वा महतीं याति 235, 12.
 आसीनास्वासीनः 249, 9.
 उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् 108, 18.
 उद्धृत्य तज्जलं सर्वं 154, 11.
 उरसि त्रिंशतं दद्यात् 73, 18.
 ऊरुभ्यां तु शतं दद्यात् 74, 2.
 एकरात्रं जले स्थित्वा 253, 6.
 एकरात्रोपवासश्च 389, 18.
 एतेन शुद्धयते विप्रो 390, 2.
 एतैर्दष्टे द्विजस्याङ्गे 66, 18.
 एवमेव विधिं कुर्यात् 71, 9.
 एवं सुचरितप्रायश्चित्तो 249, 12.

कारयेद्वादश कृच्छ्रं 107, 2.
 कुलत्रयं पुनात्येषा 54, 14.
 कुशमूलविपकेन 445, 7.
 कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टम् 373, 1.
 कृष्णाजिनं समास्तीर्य 73, 14.
 क्लिप्ते भिन्ने शवे तोयं 442, 10.
 क्षत्रियाद्वाङ्मणीषु 103, 3.
 क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् 71, 7.
 गवामनुगमं चैव 253, 4.
 गृहस्याभ्यन्तरे यस्य 124, 10.
 गोघ्नस्त्वचमूर्ध्वलांगूलां 249, 8.
 गोदानं सर्वशक्त्या च 253, 7.
 गोशृङ्गेण शतं स्नानं 64, 1.
 घटानां शतमुद्धृत्य 153, 10.
 चण्डालाच्च प्रमादेन 117, 7.
 चण्डालैः सह संवासं 121, 12.
 चण्डालैः सह संयोगे 123, 2.
 चर्तुर्गुणं तदुच्छिष्टे 372, 18.
 चाण्डालवधसम्प्राप्तिर् 107, 1.
 चाण्डालाच्च प्रमादेन 368, 9.
 चाण्डालैः सह सम्भाष्य 108, 13.
 चोर-पङ्क-व्याघ्रादिभ्यो 249, 12.
 जपस्त्रिषवणस्नायी 442, 13.
 ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् 49, 1.
 ततश्चांशायणं कुर्यात् 117, 8.
 ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् 368, 10.
 तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं 123, 5.
 तद्गस्मास्थि गृहीत्वैव 71, 6.
 तावन्त्यब्दसहस्राणि 54, 12.

तद्गस्तभोजने वापि 372, 17.
 तिस्रःकोट्योऽर्धकोटी च 54, 11.
 ते सर्वे पतिताः 49, 3. 50, 1.
 त्रिरात्रमुपवासी च 117, 10.
 त्रीणि षष्टिशतं घृन्तान् 73, 15.
 देशान्तरगते विप्रे 73, 12.
 नासाभेदन-दाहेषु 273, 3.
 पयोशी पञ्चगव्याशी 253, 3.
 परिदायी दाता 49, 2.
 परियष्टा याजकः 49, 3.
 परिवित्तिर्ज्येष्ठः 49, 2.
 परिवेदनी कन्या 49, 2.
 पादाङ्गुल्यो दशैव स्यात् 73, 3.
 पार्थिवानां हि पात्राणाम् 124,
 11.
 पाषण्डानाभितानां च 372, 14.
 पितृव्यस्त्रीगमने 317, 14.
 पुनर्देहनमन्त्रैश्च 71, 8.
 प्रणिपत्य च भक्त्या च 234, 14.
 प्राजापत्यं चरेत्पश्चात् 71, 5.
 प्राजापत्यं तु भिन्नके 423, 9.
 प्राणायामत्रयं कुर्यात् 66, 16.
 प्रायश्चित्तं तु निर्दिश्य 237, 8.
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यम् 235, 10.
 प्राशयेत्पञ्चभिर्मन्त्रैः 390, 1.
 प्रोक्षणीभिस्त्रिभिर्कर्मभिः 66, 15.
 बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् 121, 14.
 123, 6.
 बाहुभ्यां तु शतं दद्यात् 73, 17.

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा 98, 6.
 ब्राह्मणाद्ब्रधसम्प्राप्तौ 71, 8.
 ब्राह्मणान् शापयेत् तत्र 253, 1.
 ब्राह्मणांस्तर्पयेत्पश्चात् 121, 15.
 मत्या चान्द्रायणं कुर्यात् 372, 16.
 मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् 373, 2.
 महापातकिनश्चैव 312, 12.
 मातृकं पैतृकं चैत्र 54, 13.
 मार्जारश्चैव दर्वी च 190, 7.
 मृत-सूतक-शूद्राघ्नं 389, 15.
 मृते भर्तारि या नारी 54, 9.
 यथा वयो यथा कालम् 235, 9.
 यत्नादेव पुरस्कृत्य 234, 13.
 यत्पावित्रं विजानीयात् 237, 9.
 यदन्नं प्रतिलोमस्य 372, 11.
 यदि कश्चित् ततः स्नायात् 442, 12.
 यदि भुञ्जीत विप्रो यः 389, 17.
 येन शुद्धिमवाप्नोति 235, 11.
 राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य 233, 4.
 वापी-कूप-तडागेषु 153, 9. 154, 9.
 विज्ञानान्मृण्मयं पात्रम् 121, 13.
 विप्रान् दशावरान् कृत्वा 123, 8.
 वैश्यवत् क्षत्रियासु 103, 3.
 वैश्यं हत्वा चरेदेवम् 98, 7.
 शङ्कितं प्रतिषिद्धाघ्नं 389, 16.
 शङ्खपुष्पीविषकेन 445, 5.
 शरीरनाशो कल्पः स्यात् 73, 13.
 शीतवातोष्णाति- 249, 10. —
 शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात् 442, 11.

शुना दष्टयहं यावकाहारः 67, 8.
 शूद्रं हत्वा चरेदेकम् 98, 8.
 शूद्रां हत्वा नवमासान् 103, 4.
 शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 6.
 शूद्रो वाऽप्यर्धमासं वै 117, 9.
 श्व-काक-गृध्रोपघाते 143, 18.
 श्वानो वा क्रोष्टुको वापि 66, 11.
 संवीतांगो वीतमत्सरः 249, 10.
 संवेशमानासु संविशन् 249, 9.
 सकिल्बिषात् समुत्थाय 253, 8.
 सकेशं वपनं कुर्यात् 123, 7.
 सशिखं वपनं कुर्यात् 253, 2.
 स षडङ्गं ब्रह्मचर्यम् 323, 12.
 सहस्रिजैश्च भुक्तेन 66, 17.
 सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि 108, 14.
 स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 4.
 स्नानं कुर्यात् सचैलं तु 66, 14.
 स्वयमेव न कुर्वीत 233, 5.

१०. ANONYMOUS QUOTATIONS.

अकुर्वन् प्रत्यवैति 8, 7.
 अमत्या ज्यहोपन्नासः 369, 11.
 असौ स्वर्गाय लोकाय 73, 7.
 इक्-रितपौ धातुनिर्देशे 449, 5.
 को हि तद्देह यद्यमुष्मिन् 40, 8.
 तप्तकृच्छ्रं मत्वा 369, 11.
 तस्मादुह न पुरा-55, 2.
 दण्डादूर्ध्वं यदन्येन 288, 8.

रक्षेदेव स्वदेहादि 197, 4.
 रोध-बन्धन-योक्त्राणि 271, 7.
 वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि 199, 5.
 शिरोव्रतेन स्नातानाम् 216, 12.
 शूद्राक्षं सूतकाक्षं च 410, 9.
 सर्प-व्याघ्रहतेषु 287, 5.
 दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं 27, 8.
 दहनात्तु विपद्यन्ते 280, 14.

द्वौ पादौ बन्धने चरेत् 274, 11.
 पञ्चगुञ्जात्मको माषो 27, 7.
 पलाण्डोर्दश जातयः 401, 16.
 पुत्रस्य स्थाविरे भावे 355, 10.
 प्रायश्चित्तानि कारयेत् 353, 4.
 प्रायश्चित्तरूपैत्येनः 4, 6.
 बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् 355, 9.
 यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् 7, 3.

B. G. R. 734

2951 844 7

Received on .....
 Acknowledged on .....

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of

Prof. A. V. Kāthavate and Prof. S. R. Bhandarkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0 4 0
No. II.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler.	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn.	0 6 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A., Part I., Cantos I.—VI.	1 8 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra: a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shanker P. Pandit, M. A. ...	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshas I.—XXXVII.	0 8 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part II., Cantos VII.—XIII. ...	0 12 0
No. IX.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshas XXXVIII.—LXIX. ...	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. G. Bühler.	0 8 0
No. XI.—The Nitiśataka and Vairāgyaśataka of Bhartṛhari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M. A. (Copies not available.)	.
No. XII.—Nāgojibhatta's Paribhāshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāshas LXX.—CXXII.	0 8 0
No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part III., Cantos XIV.—XIX. ...	0 8 0
No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of king Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa composed by his Vidyapati Bilhana. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)	

- No. XV.—*Mālatī-Mādhava* : a Drama by Bhavabhūti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhāṇḍārkar, M. A. (Second Edition in the Press.)
- No. XVI.—*Vikramorvaśī* : a Drama by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. (Under revision.)
- No. XVII.—Hemachandra's *Deśināmamālā*. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel... 1 0 0
- No. XVIII.—*Vyākaraṇa-Mahābhāṣya* of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. I. complete, Parts I., II. and III. ... 9 0 0
- No. XIX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part II. ... 1 0 0
- No. XX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part III. ... 1 0 0
- No. XXI.—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ... 1 0 0
- No. XXII.—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ... 1 0 0
- No. XXIII.—*Vāsisṭhādharmaśāstram*. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer ... 0 8 0
- No. XXIV.—*Kādambarī* by Bāna and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. Third Edition.
- No. XXV.—*Kīrti-Kaumudī*. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kāthavate. (Copies not available.)
- No. XXVI.—*Vyākaraṇa-Mahābhāṣya* of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ... 1 0 0
- No. XXVII.—*Mudrārākṣhaśa*, by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copies not available.)
- No. XXVIII.—*Vyākaraṇa-Mahābhāṣya* of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part I. ... 1 0 0
- No. XXIX.—Do. do. of do. by do. Vol. III, Part II. ... 1 0 0
- No. XXX.—Do. do. of do. by do. Vol. III, Part III. ... 1 0 0
- No. XXXI.—*Subhāṣitāvalī* of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgāprasāda. ... 2 8 0
- No. XXXII.—*Tarka-Kaumudī* of Laṅkāśhi Bhāṣaka. Edited by Professor M. N. Dvivedi. (Copies not available.)
- No. XXXIII.—*Hitopadeśa* of Nārāyaṇa, by Dr. P. Peterson. ... 0 14 0
- No. XXXIV.—*The Gaudavaho* by Vākpati. Edited by Shankar P. Pandit. ... 3 0 0
- No. XXXV.—*Mahānārāyaṇa-Upanishad*. Edited by Colonel G. A. Jacob. ... 0 7 0
- No. XXXVI.—*University Selections of Hymns from the R̥gveda*. Edited by Dr. P. Peterson. (2nd Edition). 4 0 0

	Rs.	a.	p.
No. XXXVII.—Śārngadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I.	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishkarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob.	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagavadgītā, by the same author.	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dīpikās, by the same author.	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the R̥gveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin, Part II. (completing Dr. G. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson.	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the R̥gveda, by Dr. P. Peterson. Part II, comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sāyana... ..	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various readings of the Hiraṇyakeśi-Dharmasūtra, by Dr. G. Bühler. Part I.	2	12	0
No. XLV.—Rājatarāṅgiṇī. Edited by Pandit Durgāprasāda. Part I, containing the first 7 (seven) Tarāṅgas... ..	3	0	0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasūtras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vāchaspati, by Mahāmahopādhyāya Rājārāma Shāstri Boḍas.	3	4	0
No. XLVII.—Pārāsara Dharma Saṁhitā with the Commentary of Sāyana Mādhavāchārya ; Vol. I. Part I. Edited by Pandit Vāman Shāstri Islāmpurkar	4	4	0
No. XLVIII.—Ditto do. of do. by do. Vol. I. Part II.	4	0	0
No. XLIX.—Nyāyakośa, 2nd Edition, Edited by Mahāmahopādhyāya Bṛhmāchārya Zaḥkikar.	12	0	0
No. L.—Āpastamba Dharmasūtra, Part II, Edited by Dr. G. Bühler.	2	4	0
No. LI.—Rājatarāṅgiṇī. Edited by Pandit Durgāprasāda, Vol. II. Tarāṅga VIII, ...	2	8	0
No. LII.—Mṛichekhakatika, Vol. I. with two Commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole.	3	8	0
No. LIII.—Navasāhasāṅkcharita, Part I, Edited by Pandit Vāman Shāstri Islāmpurkar, ...	3	4	0
No. LIV.—Rājatarāṅgiṇī of Kalhaṇa, Vol. III. Edited by Dr. P. Peterson.	2	4	0
No. LV.—Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, Edited with the author's Dīpikā and Govardhana's Nyāya-Bodhinī and Critical and Explanatory Notes, by the late Rao Bahadur Y. V. Athalye.	3	4	0
No. LVI.—Bhaṭṭi Kāvya, Vol. I. Edited by Mr. Kamalāshankar P. Trivedi.	9	0	0
No. LVII.—Do. Vol. II. Edited by do.	6	0	0
No. LVIII.—A second selection of Hymns from the R̥gveda. Edited by Dr. P. Peterson	4	0	0

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARÂŚARA DHARMA SAMHITÂ
OR
PARÂŚARA SMṚITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SÂYAṆA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES,
INDEXES, APPENDICES, &c

BY
PANDIT VÂMAN ŚÂSTRĪ ISLÂMPURKAR.

VOLUME II. PART II.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XIX of 1867.

Bombay

GOVERNMENT CENTRAL-BOOK DEPÔT.

1906

(All Rights Reserved.)

Price, Rs 5.

Bombay Sanskrit Series No. LXIV.

B O M B A Y

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

प्रायश्चित्तकाण्डम्.

द्वादशोऽध्यायः ।

सा च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुंबई:

शके १८९७.

राजकीयशकाब्दः १९०६

मुम्बय्याम्:

एज्युकेशन-सोसायटी-मुद्रणालये मुद्रितम्

TABLE OF CONTENTS.

	PAGES
Prefatory Notes	vii—xviii
Table of Contents in Sanskrit	1—12
Text and Commentary... ..	1—293 "
Appendix No. 1.—Names occurring in Parāśara's	
Text of XII. Chapter	1—2
„ „ 2.—Names of Authors and Works	
occurring in Mādhavāchārya's	
Commentary	3—6
„ „ 3.—Index of Quotations in Mādhavā-	
chārya's Commentary	7—48
„ „ 4.—Index of Words occurring in	
Parāśara's Text	1—46
„ „ 5.—General Index of Quotations	
occurring in Mādhavāchārya's	
Commentary on Volumes I. and	
II. or on Chapters 1—12	1—322

PARĀSARA DHARMA SAMHITĀ.

VOL. II., PART II.

PREFATORY NOTES.

This part forms the concluding portion of the second volume of the great Parāśara Dharma Samhitā with Sāyaṇa Mādhavāchārya's learned commentary on it. It consists of a single chapter, and treats of some of those questions of *āchāra* (usages, customs, and general conduct of life) and *prāyaścitta* (atonements and expiatory rites) which have not been noticed anywhere in the preceding chapters. It can, therefore, be said to be a supplementary chapter on this vast subject of *āchāra* and *prāyaścitta*. In fact the author himself regards the chapter as such.

As we have already seen the author has devoted the first three chapters of the work to *āchāra* and the next eight to *prāyaścitta*. He has thus dealt with these two divisions of the subject almost independently of each other in the main part of the work. But in the present chapter he has departed from this method ; for instead of dealing separately with the two divisions he has intermixed them, though thereby no inconvenience of any kind is caused to the reader.

For the purpose of collating and editing I have here used as my basis the same manuscripts as those which were used by me to prepare and edit the first part of this second volume. As these manuscripts have all been

already described in my prefatory notes to that part, a repetition of their description is, I think, needless here.

The learned Commentator, Sāyana Mādhavāchārya, quotes copiously from various authors and works in this part, as he does all throughout the work. I here subjoin, in alphabetical order, short notes on twenty of them, they being such authors and works as have not been previously referred to anywhere by the Commentator in the course of this work. The other authors and works I have already briefly noticed elsewhere, as a reference to my prefatory notes to the preceding parts will show.

I cannot close these notes without observing that although our author has now practically concluded the subject of *āchāra* and *prāyaścitta*, he does not feel satisfied that he has done full justice to it. For, in the very opening paragraph of this chapter he significantly remarks :—

अतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानां च विधानायाऽयं द्वादशोऽध्याय आरभ्यते,

implying thereby that he takes up *a few* only of those questions of *āchāra* and *prāyaścitta* which have escaped his notice in the preceding chapters.

I have annexed at the end of this part two appendices of a general nature :—one, a list of the words occurring in the text of the two volumes now before the public ; and the other, a general index to Mādhavāchārya's numerous quotations. It is hoped that these additional appendices will prove to be of use to the reader as a means to easily find whatever reference he requires from either the text or the quotations in the commentary. It was my intention at first to attach these two appendices to the last (third) volume of the work which is now

in the press, but upon further consideration I thought it more proper and expedient to place them in as close a proximity as possible to that part of the work wherein the words and the quotations in question are met. Another reason which induced me to allot the said place to the appendices is that our author, the great sage Parâśara, has nothing whatever to do with the third volume, the same being all exclusively the work of the Commentator, Sâyana Mâdhavâchârya. A further reason is that that volume does not deal with any question of *Âchâra* or of *Prâyaścitta*, it being solely devoted to questions of *Vyavahâra*, or the judicial or legal side of *Dharma*.^{*} For these reasons the most appropriate place for the two appendices, I thought, was at the end of the second volume. That place, therefore, I have assigned to them.

BRIEF OBSERVATIONS ON SOME OF THE AUTHORS &c.,
QUOTED BY SÎYANA MÂDHAVÂCHÂRYA IN HIS
COMMENTARY ON THIS CHAPTER.

(1) अभिधानम् (*Abhidhānam*):—I have not come across any copy of any work on *Dharmaśāstra* of this name printed or manuscript, nor have I been aware of the existence of any work bearing this title. Mâdhavâchârya quotes *one* line under this heading. Exactly

---

It will be a mistake to presume from this that the great Parâśara was not well versed in *Vyavahâra*. Though disinclined to treat the subject himself, he has duly hinted about it. The question then naturally arises, why did he not take up the subject himself? This question I propose to discuss at some length when a more fitting opportunity occurs. Mâdhavâchârya also slightly refers to this question in his introduction to the Commentary almost at the very outset. (See verses 8-24, pages 15-18, Part I, Vol. I).

the same line appears, however, in *Brahmapurāṇa* (*vide* also my reference at page 206 of the text).

(2) उदाहरणम् (*Udāharanam*) — Though not extant now, at one time this work appears to have been a standard authority on questions of *dharma* (religious, moral, and civic duty). Mādhavāchārya in his allusion to it gives it the epithet “Śāstra.” He quotes from it two lines (page 273), and the idea conveyed in them is found expressed in many places in the *Sāntiparva* of the great Hindu epic the *Mahābhārata*.

(3) ऋग्विद्यानम् (*Rigvidhānam*) :— I know of only one manuscript bearing this name. It contains 600 *ślokas* (verses) and ends with the colophon “शके १४२३ आश्विन शु०१ वातापिक्षेत्रे लिखितं” which means “transcribed at the holy place Vātāpi on the first of the bright half of Āśvina in the Śaka year 1423.” This date proves that the manuscript is very old Vātāpikshetra† is perhaps our modern Vāi in the Satara District. Most of the thirty lines quoted by Mādhavāchārya at pages 279-281 as from this work are found in this manuscript I may as well mention that in my search for manuscripts I once came across one bearing the title बृहद्ऋग्विद्यानम् (*Bṛhadrigvidhānam*). This too I found to be a very old manuscript, containing 1,000 *ślokas* (verses), and it bore the Śaka year 1691 as the year of its transcription.

---

† The writer of the colophon had perhaps in his mind the Paurāṇika story of Vātāpi and Ilvala who lived near the Sahya-mountains. And there is no *kshetra* near the Sahya-mountains except Vāi which bears a close resemblance to the word Vātāpi kshetra. The editor is aware that modern scholars have tried to identify Vātāpi with Bādāmi in the Bijapur District. But Bādāmi was never known as a *kshetra*, nor can it be said to be in the vicinity of the Sahya-mountains.

None of the lines quoted by the Commentator could, however, be traced in it.

(4) चमत्कारखण्डम् (*Chamatkārakhandaṃ*):—This is a portion of the great Skāṇḍa-purāṇa. Our Commentator, Mādhavāchārya, also says so when he quotes from it. He borrows twenty-two lines from it at pages 220-221. What part this *Chamatkārakhanda* forms of Skāṇḍa-purāṇa it is not possible to say. The *Purāṇa* itself consists of six volumes called *samhitās*, each *samhitā* being sub-divided into several parts called *khandaś*. A complete copy of *Skāṇḍa-purāṇa* in any form has not yet been found anywhere. Some portions of it are found at one place and some others at another; but all these even if collected and put together can hardly make up a complete copy of the original voluminous work. I have seen a manuscript copy of a book styled *Chamatkārakhanda*, but Mādhavāchārya's quotations cannot be traced in it.

(5-6) तैत्तिरीयारण्यकम्, तैत्तिरीयसंहिता (*Taittirīyāranyakam, Taittirīyasamhitā*).—These two works belong to the Black Yajurveda. I have noticed them elsewhere at some length. Mādhavāchārya makes a few quotations under both these titles at pages 48, 53 and 282.

(7) नन्दिपुराणम् (*Nandi-purāṇam*):—It is not possible to say definitely what author or work our Commentator exactly alludes to under this title. There is a नन्दिकेश्वर पुराणम् (*Nandikeśvarapurāṇam*), a नन्दिपुराणम् (*Nandipurāṇam*) and a नन्दिधर्मः (*Nandidharmah*). The first two of these, differing as they slightly do from each other in their titles, may after all be identical so far as the subject they treat of is concerned.

I have in my possession a manuscript entitled *Nandikeśvara-purāna*. It is an old manuscript consisting of 76 folios but it is incomplete and without date or colophon. Of the seventeen lines quoted by Mādhavāchārya as from *Nandipurāna* at pages 242 and 243, six are found in this manuscript. It can, therefore, be presumed that *Nandipurāna* and *Nandikeśvara-purāna* are one and the same. But at the same time the four lines which the Commentator quotes at page 375 of Part 1, Volume I., of this work as from नन्दिकेश्वर cannot be traced in it.

नन्दिधर्मः (*Nandi-dharmaḥ*) cannot surely be a work of the same class or kind as *Nandi-purāna*, or *Nandikeśvara-purāna*, as the very name implies. It has undoubtedly some reference to *dharma* or religious and moral conduct. I regret that I have not been able to find or trace any copy of any work bearing this name. The only information that I have about it is from Mādhavāchārya himself. From his remarks *Nandi* appears to be the name of an author, and in the list of law-givers copied by him from the *Âśvamedhika-parva* of the *Mahābhārata* the name *Nandi* occurs (*vide* page 109, Part 1, Vol. I., of this work). But this name cannot be found anywhere else among authors of *dharma*, and in the absence of any definite information on the point, it is impossible to hazard any opinion as to who or what *Nandi* is and what is meant by *Nandi-dharma*. One surmise, more probable than any other, appears to me to be that *Nandi* is a mythological name of God Śiva's Bull, and not the name of any human person. It was usual in old days to introduce, in the course of big epics and other works dialogues on metaphysical

theological or similar other subjects, the persons taking part in the dialogues being represented as super-human beings. Such dialogues, when of sufficient importance and of special interest to the public, were in course of time detached from the main work, and reproduced in the form of an independent work under the title of the name or the names of one or both of the persons concerned in the dialogue. In the same way, Nandidharma, a dialogue between *Nandi* the Sacred Bull of Śiva and some other mythical person, might have been detached from a bigger work and made to appear as an independent treatise under the Sacred Bull's name. This view appears to me to be more probable than the theory that Nandi is any real author or Smṛitikāra. Similarly the dialogue between Īśvara and Pārvatī called Umā-Maheśvara-saṁvāda (उमामहेश्वरसंवाद) in chapter 140 of the Ānūsāsika (आनुशासनिक) *Parvan* of the Māha-bhārata is an instance of the kind which fully supports our view.

(8) नागरखण्डम् (*Nāgara-khaṇḍam*):—This is a portion of *Skandapurāṇa*. I had a manuscript copy of it in my collection which I have presented to the Ānandāśrama, founded at Poona by my friend, the late Mr. Mahādeva Chimṇājī Apte. This copy contains about 4,000 ślokaś, and the lines quoted by Mādhavāchārya at page 230 are found in it, though with a great variation in the reading.

(9) नारदपुराणम् (*Nārada-purāṇam*):—There are two quotations from this work, one of nine lines at page 228, and the other of six at page 267. I have a manuscript of this name in my possession. It contains 2,700 ślokaś; it has a colophon and all the semblance of com-

pleteness. But in my opinion the original work is much bigger, containing not less than 9,000 *ślokas*. The various *purāṇas* which refer to the work well nigh approach the latter figure, although they are not quite agreed as to its exact extent.

(10) *पराशरोपपुराणम्* (*Parāśaropa-purāṇam*):—As the name itself indicates, this is one of the eighteen Hindu *upa* or minor *purāṇas*. Its reputed author is Vyāsa,* but Mādhavāchārya seems to attribute the authorship to Parāśara and concludes his quotation with the remark:—
 “एतत् सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितं” Whoever the real author may be, whether Vyāsa or Parāśara, there cannot be any harm in adhering to the general view that Vyāsa is the author or composer, and that he wrote it at the instance and initiative of Parāśara his father. The work has not yet been published, and so far as I am aware, only a few manuscript copies of it are available. One copy, I understand, is in the collection of the Government of Madras; and another of which I had recently a loan from Benares through Mr. Sadāshiva Kāshināth Abhyankar is in the possession of a Bengalee gentleman. I regret that the latter copy came to hand some time after the text had passed through the press, and that I was, therefore, not able to note any references from it in the body of the work. This latter manuscript contains 3,000 *Ślokas*, and the twenty-six lines quoted by Mādhavāchārya at pages 276-277 are found in it.

(11) *पौराणिकाः* (*Paurāṇikās*):— Under this heading

---

* I believe that Vyāsa was a real historical person in spite of the contrary view generally held by critical scholars, and I have got ample evidence in support of my view.

Mādhavāchārya quotes four lines (pages 124-125); but it is not possible to say from what particular work he borrows them. The term *Paurāṇika*, however, gives rise to the conjecture that the Commentator could have meant by it no others than some renowned and staunch believers in the teachings of the Purāṇas and scholarly expounders of those teachings, and that the lines quoted by him may be from some of their memorable sayings.

(12) बह्वचाः (*Bahvrichāḥ*):— There is a long quotation of seven lines at page 2 as from this. The quotation is obviously from the Rīg-veda, as the term Bahvricha means one conversant with a collection of *Riks* from the Rīg-veda.

(13) बृहद्याज्ञवल्क्य (*Bṛihadyājñavalkya*) — Mādhavāchārya has quoted two lines at page 79 as from this work. But I have not been able to secure or trace any manuscript of it. There is a manuscript in the Deccan College collection, entitled बृहद्योगियाज्ञवल्क्यः, but the above lines cannot be traced in it. They cannot also be found in *Yājñavalkyasmṛiti* (याज्ञवल्क्यस्मृति) of which Bṛihadyājñavalkya may be an enlarged edition.

(14) भारद्वाजगृह्यम् (*Bhāradvāja-gṛihyam*).— Mādhavāchārya has quoted five sentences at page 109 as from this. I had on loan a manuscript of the work from one Sadāsiva Bhaṭṭā Dēva of Paithān, in which I could trace only the first and the last of the sentences. The manuscript, though evidently incomplete and incorrect, has a colophon.

•(15) मध्यमांगिराः (*Madhyamāṅgirās*):—I have succeeded in collecting as many as nine different manuscripts of Angiras-Smṛiti. Of the two lines quoted at page 64 by

Mādhavāchārya and four at page 72, the former alone are found in one of these manuscripts as verse 36 of its 2nd chapter. The prefixes लघु (short or abridged), मध्यमे (ordinary or modified), and बृहत् (comprehensive or enlarged) are added generally to the titles of works to signify the various forms or recensions they pass through under the same or different hands, and thus Madhyamāngīras is probably only a modified edition of Angīras-Smṛiti and not an independent work.

(16) वृद्धबौधायन (*Vṛddhabaudhāyanaḥ*)—*Baudhāyana-dharma-Sūtra* is pretty well-known, and is often quoted in works on *Dharma*. It has already been printed in Europe, and I have noticed the work at some length in my note at page 1 of Part I, Vol. I. Nothing, however, is known, so far as I am aware, about *Vṛddha-baudhāyana*. Mādhavāchārya quotes four lines at page 270, and these are such ordinary lines as can be met with in most works on *Dharma*, but in the European edition of *Baudhāyana* they do not appear.

(17) वृद्धहारीतः (*Vṛddha-hārītaḥ*) :—Three lines quoted at page 116 by the Commentator are found as verses 71 and 72 of chapter 11 of a manuscript which is in the possession of a gentleman at Pārnār in the Ahmednagar District. This manuscript has 13 chapters and 1,723 *ślokas* in all. Other manuscripts of this work are also available. One is in the Deccan College collection, and another in the Ānandāśrama Library. Both these are modern recensions of the work, and are more or less of a sectarian nature, particularly the one in the Deccan College collection, it being too much in favor of Madhvaism or Dvaitism as preached by the great Vaishṇavite reformer Mādhvāchārya.

(18) शिवधर्मौत्तरम् (*Śiva-dharmôttaram*) :— Our Commentator quotes frequently from this work. I found a manuscript of it at Indore, and another, an incomplete one, in the Deccan College collection, but neither of them contain the lines quoted by Mâdhavâchârya

(19) स्कान्दे रेवाखण्डम् (*Skānde Revâkhaṇḍam*) .— This is a portion of the great Skanda-purâna describing the river Revâ or Narmadâ and the holy places situated on its banks. I recently purchased a manuscript of the work at Mâlwa which is still in my possession. Mâdhavâchârya quotes often from this work, six lines at page 224, twelve at pages 231-232, one at page 253, and two at 264, and most of these lines are found in my manuscript. A printed edition of Revâkhaṇḍa, I understand, is also available. It is published somewhere in Ahmedabad, but I have not been able to secure a copy of it, and as these pages are now passing finally through the press, it is too late to try to get one for reference.

(20) स्वप्नाध्यायविद्. (*Svapnâdhyâya-vidah*) :— Two verses are found in the commentary at page 3 under this heading. There might have been a collection of select but stray verses, mostly anonymous, on the subject of dreams. So also there might have been a class of persons who had made it their profession to explain the nature of dreams by interpreting the verses contained in

such a collection which had special reference to the dreams in question. As the verses are mostly anonymous the Commentator takes them to be the common property of these professors, and hence in quoting the verses he refers to these professors as a class. I recently obtained from Hyderabad (Deccan) a manuscript entitled स्वप्नाध्याय (Svapnâdhyâya) containing 177 verses. Verses 22nd and 23rd in this manuscript are the same as those quoted by Mâdhavâchârya.

- 46, GĪRGĀUM, }
BOMBAY. }

V. S. I.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका ।

द्वादशाध्यायस्य.

	पृ०	प०		पृ०	प०
अध्यायार्थनिर्देशः ...	१	६	गङ्गा-यमुनासङ्गमे जल-		
दुःस्वप्नविचारः	१	११	प्रवेशः.....	९	१
स्वप्नारिष्टानि	२	७	क्रोधादिना जलादि-		
दुःस्वप्नदर्शने स्नानम् ...	३	१३	मरणं प्रतिषिद्धम् ...	९	५
दुर्जनस्पर्शनादावपि			अत्रैव व्रतान्तराणि ...	११	१३
ज्ञानम्	३	१५	पारिव्रज्यनिवृत्तस्य आम-		
मैथुने ज्ञानम्.....	४	६	रणं राजदासत्वा-		
वमनादौ विशेषः	४	९	दिकम्	१२	७
अथ पुनःसंस्कारः			अथ ज्ञानविधिः		
प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कार-			ज्ञानभेदाः	१३	९
निमित्तानि	५	२	आग्नेय्यादिज्ञानस्वरूपम्	१३	१४
अजिनाद्यपवादः	५	७	वारुणज्ञाने विशेषः ...	१७	१२
वपनमपि निवर्तते.....	५	१०	तर्पणे तिलाः.....	१८	४
अकामतो विष्मूत्रादिभो-			ज्ञाने केशधूननादिप्र-		
जने प्रायश्चित्तम् . .	६	८	तिषेधः	१८	९
आत्मघातार्थमुद्यमनि-			आचमने शिरःप्रावरणा-		
वृत्तस्थ प्रायश्चित्तम्	७	५	दिनिषेधः	१९	७
जलादिमरणं त्रिविधम्	७	१७	आचमने नियमान्तरम्	१९	१२
तपोरूप आत्मघातः .	८	२	द्विराचमननिमित्तानि	२०	३
गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये अधि-			श्रोत्रस्पर्शे निमित्तानि	२०	७
प्रवेशः	८	७	श्रोत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतु-		
			त्वम्	२०	११

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अरुणोदयात् पूर्व स्नान-			गूढस्त्रीपाचित्तमन्न नि-		
निषेधः २१	१		षिद्धम्... ..... २९	६	
राहुदर्शने स्नान-दाना-			गूढस्त्रीनिषेधः २९	७	
दिकम् २१	६		सूतकान्ननिन्दा २९	१३	
चन्द्रग्रहणस्य दानाद्यर्ह-			गूढार्थे होमानुष्ठानप्र-		
त्वम् २२	४		तिषेधः ३०	१३	
खलपज्ञादावपि रात्रौ			भोजने नियमाः		
दानम्..... २२	८		भोजनकाले मौनम् ... ३१	४	
पुत्रजन्मादौ रात्रौ दा-			भोजनपात्रेण जलपान-		
नम् २२	१२		निषेधः ३१	११	
पूर्व-पश्चिमयामयोः स्ना-			पत्न्युच्छिष्टकारित्वप्र-		
नस्य प्रतिप्रसवः ... २३	४		तिषेधः ३२	१	
रात्रौ स्नानस्य निमित्ता-			श्राद्धे भोजनपात्रचालना-		
न्तरम् २४	१		त् पूर्व स्वस्तिवाचन-		
अन्यदपि स्नानस्य नि-			निषेधः ३२	८	
मित्तम् २४	८		अस्नातभोजनादिनि-		
चन्द्रग्रहणादिव्यतिरिक्त-			षेधः ३२	१२	
विषये रात्रौ उदकस्य			धनार्जनादि		
अशुद्धिः २५	४		अपहारादिना धनार्जन-		
कुशानामुदकप्राशस्य-			प्रतिषेधः ३३	६	
हेतुत्वम् २६	२		पुण्यवस्तुदर्शनविधिः ३४	७	
अदात्तस्य वेदाध्ययनम्.			रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदाः .		
अध्ययनाभावनिन्दा ... २६	१०		पदार्थाः ३४	१८	
वेदैकदेशाध्ययनम् ... २७	१		गोचर्मनिरूपणम् ... ३५	८	
शूदान्नादिविषये.			तस्यैव प्रकारान्तरम् ... ३५	१४	
शूदान्नप्रतिषेधः ... २७	८		गोचर्मदानविधिः ... ३६	५	
गूढसर्षपादिप्रतिषेधः २८	१४		पात्रविशेषः ३७	१	

पृ०	पं०	पृ०	पं०
परकीयभूम्यपहारे दो-	०	मरणकालोपहते प्राय-	
षाधिक्यम् ३७	९	श्चित्तम् ४६	
रजस्वलाविषये विशेषः ३८	१३	प्राजापत्यकृच्छ्रस्य प्र-	
चण्डालादिस्पर्शे व्यव-		त्याघ्रायाः ४६	१५
धानपरिमाणम् ... ३८	१०	रेतःस्खलनप्रायश्चित्तम् ४७	१८
उक्तव्यवधानाभावे द्युद्धिः ३९	१	अकामकृते प्रायश्चित्तम् ४८	३
तडागादौ मुखेन जल-		यतीनां वनवासिना च	
पाननिषेधः ३९	१	प्रयत्नोत्सर्गे ४८	३
अथ प्रायश्चित्तकाण्ड-		स्वप्ने रेतस्तेके ... ४९	१
शेषः ४०	५	ब्रह्मचारिण्यप्रति ४९	५
क्रोधादिना स्वभार्याया		भयादौ ४९	९
अगम्यताप्रतिज्ञाने ४०	१३	एतस्मिन्नेव नैष्ठिकस्य ४९	१३
यात्रादिकं सङ्कल्प्य पश्चा-		ब्रह्मवधस्य प्रायश्चि-	
त् अश्रद्धाप्राप्तौ ... ४१	१०	त्तम् ... ४९	१७
उक्तेष्वेव वर्णभेदेन प्राय-		तस्यैव विधिः ५०	१०
श्चित्तम् ४१	१४	तत्रैव अध्वश्रान्तस्य अ-	
शपथं कृत्वा तत्कार्या-		वस्थाने देशविशेषः ५१	१३
करणे ४२	१	पापप्रख्यापनम् ५२	४
अनृतप्रायश्चित्तम् ... ४२	१०	सेतुदर्शनानन्तरं कर्तव्यं ५२	१२
प्रतिश्रुत्य अनृतोक्तौ . . ४३	७	अत्रैव भूमतेः पक्षान्तर ५३	२
एतदेव ब्रह्मचारिविषये ४३	१०	सेतुयात्रां समाप्य प्रत्या-	
निमित्तविशेषे अनृता-		गतस्य कर्तव्यम् .. ५४	३
नुज्ञा ४४	४	मुन्यन्तरप्रणीतानां व्रत-	
आत्मवधप्राप्तौ अनृतं		विशेषाणां व्यवस्था ५५	६
वदेत् ४४	१२	तत्र याज्ञवल्क्यः ५५	७
दुर्ब्राह्मणगृहे भोजने		मनुः - ... ५५	१२
प्रायश्चित्तम् ४५	१	शातातपः ५५	१५
अत्रैव प्रायश्चित्तान्तरम् ४५	७	गौतमः ... ५६	२

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
शूङ्गः	५६	९	दक्षिचनव्यवस्था ...	६५	९
मनुरपि	५७	४	आपस्तम्बवचनव्यवस्था	६५	१५
संवर्तः	५७	१०	उक्तप्रायश्चित्ते अज्ञातस्थ	६६	१२
आपस्तम्बः	५७	१४	अस्मिन्नेव विषये आक्षेपः	६७	६
वसिष्ठः	५८	४	समाधानं	६७	१०
संवर्तोऽपि	५८	७	पुनरपि आक्षेपः	६७	१९
यमप्रोक्ता नियमाः ...	५९	१	समाधानं	६७	२१
गौतमोक्ता ब्रह्मचर्यादि-			ब्रह्महत्यायामेव व्रता-		
नियमाः	५९	१५	न्तराणि	६९	२
काश्यपोऽपि	६०	५	कामकृतात्यन्ताभासे -	७०	५
मनुनेक्तं निगमनं	६०	१०	मरणान्तिकस्य काम-		
आवृत्तब्रह्मवधे व्रतस्या-			कार्यत्वविषये	७२	७
प्यावृत्तिः	६०	१५	अप्रत्ययवधे	७३	११
तिरस्कारादिना ब्राह्मण-			दण्डतारतम्य	७४	१४
वधनिमित्तत्वे	६१	७	प्रायश्चित्तारम्भानन्तरं		
निर्निमित्तं भर्त्सने ...	६२	१	विपत्तावपि पापक्षयः	७५	५
अत्रैव आत्मघाती निर्गुण-			वधोद्यमेऽपि वधप्राय-		
श्चेत् एकवर्षमेव व्रतम्	६२	५	श्चित्तं	७५	१४
अनुमन्नादीनां प्राय-			सवनस्थस्त्रीवधस्य म-		
श्चित्तं	६२	१०	हापापकत्वं	७६	५
साक्षात् कर्तुरपि वयोवि-			विन्ध्यादुत्तरतो वसतः		
शेषेण प्रायश्चित्तस्य			ब्रह्मवधे सेतुदर्शन	७७	१
ऋतः	६३	५	मद्यपानस्य प्रायश्चित्तम्		
कचित् कर्तुः प्रतिनिधिः	६३	१०	मद्यस्वरूपं	७७	१५
बालस्य प्रायश्चित्तान-			तस्य पाने प्रायश्चित्तः	७८	३
ईत्वं	६४	५	अकामतः पाने	७८	५
मध्यमाङ्गिरोक्तिव्यवस्था	६४	११	मद्यपानस्य ब्राह्मणस्यैव		
शूङ्गवचनव्यवस्था ...	६५	४	निषेधः	७८	१०

पृ०	पं०	पृ०	पं०
राजन्य-वैश्ययोस्तु मद्य-		तपः पक्षस्तु सवनस्थिता-	
पानानुष्ठा ७९	५	दिगुणोपेतब्राह्मण-	
उपनयनात् पूर्वं मद्य-		विषयः..... ८६	१५
पाने ८०	१	तपसो विशेषः ८७	६
सुरापानस्य प्रायश्चित्त ८०	६	न्यूनपरिमाणेषु हेमसु	
सुरास्वरूपं ... ८०	९	व्रतभेदा. ८७	१०
कामतः सुरापाने प्राय-		आत्मतुल्यसुवर्णदानं ध-	
श्चित्त ८१	६	निकविषयम् ८८	६
अकामकृते सुरापाने ... ८१	१४	स्तेयप्रायश्चित्तं अपहृतं	
छर्दने कृते प्रायश्चित्त... ८२	१	धनं स्वामिने दत्तव	
तालुमात्रसयोगे ८२	६	कार्यम् ८८	१३
वेदविद्विप्रस्य सुरापाने ८३	४	यदा राजा हन्तुमप्रवृत्त-	
सकृत् गौणसुरापाने... ८३	८	स्तदा वसिष्ठोक्तम्. ८८	१७
अत्रैव सुमन्तुनोक्तं बृहस्प-		गुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य	
तिसवविषये द्रष्टव्यम् ८३	११	भूयसो असकृदपहारे ८९	१२
बृहस्पतिनोक्तमनन्यौ-		अथ पतितसंसर्गप्रा-	
षधसाध्यव्याध्युप-		यश्चित्तम्, ... ९०	६
शमविषयम् ८४	२	ससर्गस्य पापमात्रापा-	
अथ सुवर्णस्तेयप्रायाश्चित्तम्.		दकत्वम्, ... ९०	१८
सुवर्णपरिमाणविशेषः ८४	१५	साधारणप्रायश्चित्तानि ९१	३
ब्राह्मणसुवर्णापहरणे प्रा-		अनुदाहृतस्मृतिवचनव्य-	
यश्चित्तम् ८५	६	वस्था ९१	१६
राजा अहतश्चेद्विशुद्धय-		तत्रातिपातकस्वरूपम् ९२	२
स्येव ८६	१	अनुपातकस्वरूपम् ... ९३	९
मनुनोक्तं ब्राह्मणवधप्राय-		अनुपातकप्रायश्चित्तम् ९४	६
श्चित्त नामधारक वि-		अश्वमेधो सार्वभौमराज-	
प्रविषयम् ८६	९	विषयः ... ९४	११
		मनुनोक्तानि ब्रह्महत्या-	
		समानि ९५	६

पृ०	पं०	पृ०	पं०
याज्ञवल्क्योक्तानि ब्रह्मह-		भरद्वाजगृह्योक्तमल्पप्रा-	
त्यासमानि ९५	१०	यश्चित्तं प्रमादादि-	
अधीतत्यागादीनां सुरा-		विषयम् १०९	२
पानसमत्वम् ९६	४	नास्तिक्यादग्नित्यागे.. १०९	७
ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तम् ९६	९	व्रतानन्तरभावि कर्तव्यम् १०९	१२
कौटसाक्ष्यप्रायश्चित्तम् ९७	४	दारत्यागे १०९	१६
विष्णुक्तं ब्रह्महत्यासमम् ९७	११	अथ परस्वहरणप्राय-	
याज्ञवल्क्योक्तानि सुरा-		श्चित्तम् ११०	५
पानसमानि . . . ९८	५	धान्यस्य परिमाणविशे-	
त्याज्ञवल्क्योक्तानि सुवर्ण-		षेण व्रतविशेषः ... १११	७
स्नेयसमानि . . . ९८	१३	सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्य	
उपपातकस्वरूपम् ... ९९	१०	भक्ष्यस्यापहारे .. १११	१३
याज्ञवल्क्योक्तानि कानि-		अन्नसारद्रव्यापहारप्रा-	
चिदुपपातकानि १०१	३	यश्चित्तम् ११२	४
कामकृतानृतोक्तौ याज्ञ-		अश्व-गवादिहरणप्रायश्चि-	
वल्क्योक्तं प्रायश्चि-		त्तम् ११२	१८
त्तम् १०४	६	अयाज्ययाजनप्राय-	
अकामकृते मनुनोक्तम् १०४	११	श्चित्तम् ११३	११
वेदानिन्दाप्रायश्चित्तम् १०५	५	प्रचेतसोक्त कामकृता-	
अथोपपातकस्य साधा-		भ्यासविषयम् ११४	४
रणं प्रायश्चित्तम् १०६	४	यमेनोक्तमशक्तविषयम् ११४	८
कामकृतोपपातके प्राय-		गौतमोक्तं कामतोऽभ्या-	
श्चित्तम् १०६	१८	सविषयम् ११४	१२
प्रतिपदोक्तप्रायश्चि-		पैठीनसिनोक्तमकामतो-	
त्तानि १०७	६	ऽभ्यासविषयम् ... ११५	१
गुरोरलीकनिर्बन्धे प्राय-		असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ११५	४
श्चित्तम् १०७	८	तत्र जपसंख्या ११५	९
अग्नित्यर्हौ १०७	१२		

पृ०	प०	पृ०	प०
उक्तप्रायश्चित्तं दातृ- व्ययोः सत्वे वेदित- व्यम् ११५	१३	पैठीनसीनोक्तमभ्यासवि- षयम् १३२	७
अन्यतरस्यासत्वे ११५	१४	कन्यादूषणप्रायश्चित्तम् १३२	१२
वृद्धहारीतोक्तमापद्विषयम् ११५	१९	दूतादिव्यसनप्राय- श्चित्तम् १३३	१३
अल्पद्रव्यपरिग्रहे प्राय- श्चित्तम् ११६	६	बौधायनोक्तं सवत्सर- तमभ्यासविषयम् . १३३	१४
अविक्रेयविक्रयप्रायश्चि- त्तम् ११७	८	प्रचेतसोक्तमप्यभ्यासविष- यमेव १३४	७
एतदेव हारीतोक्तम् ... ११९	१०	अनाश्रमवासे प्रायश्चि- त्तम् १३५	४
व्रात्यप्रायश्चित्तम् १२०	१४	शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम् ... १३५	१०
तत्रैव विशेषः १२९	१	जातिभ्रंशकरम् १३६	६
अवकीर्णिलक्षणम् ... १२९	५	तेषु साधारणं प्रायश्चि- त्तम् १३६	११
यति-वनस्थयोस्त्वधिक व्र- तम् १२९	८	सङ्करीकरणम् १३७	३
यतेः पुनर्गाहस्थस्वी- कारे १२९	११	तत्र साधारण प्रायश्चि- त्तम् १३७	७
अवकीर्णिव्रतस्यातिदेशः १३०	१०	अपात्रीकरणम् १३७	१२
याज्ञवल्क्योक्तं गुरुशुश्रु- षादिव्यग्रतयाऽकरणे द्रष्टव्यम् १३१	१	तस्य साधारणं प्राय- श्चित्तम् १३७	१७
सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम् १३१	१२	मलिनीकरणम् १३८	२
शङ्खोक्तमापदि अकाम- ते वेदितव्यम् ... १३१	१४	तस्य साधारणं प्रायश्चि- त्तम् १३८	८
वृद्धपुराशरोक्तमपि तथैव १३२	१	प्रायश्चित्तविशेषः ... १३८	१३
चतुर्विंशतिमतोक्तं का- मकारविषयम् १३२	३	पतितादिसन्निधिविषय- ने १३९	१९

पृ० प०

पृ० प०

सर्पाद्यन्तरागमने	१३९	८
खगेष्ट्यानारोहणादौ	१३९	१६
अप्सु मूत्र-पुरीषादिकरणे	१४०	१२
श्रौत-स्मार्तकर्मदिलोपे	१४१	८
पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे	१४१	१३
एकपङ्क्तौ वैषम्येण दा-		
नादौ	१४२	२१
पतितादिसम्भाषणे	१४२	३
अशुचेर्भोजने	१४२	८
ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरी-		
षादिकरणे	१४३	१२
भोजनानन्तरमाचमना-		
करणे	१४३	१
अपाङ्क्त्यपङ्क्तिभोजने	१४४	६
नीलीरक्तवस्त्रधारणे	१४४	९
ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्या-		
रोहणे	१४६	५
तीर्थयात्रामन्त्रेण देशा-		
न्तरागमने	१४७	३
सूर्योदयादिकालशयने	१४७	८
तत्र ब्रह्मचारिणो विशेषः	१४८	१
यति-वनस्थयोर्विशेषः	१४८	५
दण्ड-क्रमण्डलवादिना-		
शे	१४८	९
सन्ध्या प्रभिकार्यलोपे	१४८	१३
स्वशक्तीन्निरीक्षणे	१४८	१७
भोजनकाले ऽशुचि-वे	१४९	४

श्राद्धे निमन्त्रितस्य का-		
लातिक्रमे	१४९	१०
क्षत्रियाद्युपसङ्ग्रहणे	१४९	१६
मिथ्याभिज्ञासने	१५०	८
अभिज्ञास्तप्रायश्चित्तम्	१५१	१३
अथ रहस्यप्रायश्चि-		
त्तानि	१५२	१२
रहस्ये नास्ति परिषदनुम-		
त्यपेक्षा	१५३	
तत्र प्राजापत्यादीनां व्य-		
वस्था	१५४	१०
रहस्याना साधारणप्रा-		
यश्चित्तानि	१५४	१४
तत्र वेदाभ्यासः	१५४	१६
प्राणायामा	१५५	३
वेदधारणम्	१५५	७
ब्रह्मप्रतिष्ठेत्यनुवाकजपः	१५५	११
गायत्रीजपः	१५६	२
विराजजपः	१५६	४
वामदेव्यजपः	१५६	५
पुरुषसूक्तजपः	१५६	६
वृषभसूक्तजपः	१५६	७
वेदपारायणम्	१५६	८
रुद्रैकादशकजपः	१५६	९
सर्ववेदपवित्राणि	१५६	११
प्राणायामादीनि ..	१५९	२
बौधायनोक्ताः प्राणाय-		
मादयः	१६०	४

पृ०	प०	पृ०	प०
मनूकं तपः ...	१६७ ११	अस्य वामीयजपः .	१६७ २
कूर्मपुराणोक्तानि पाप-		जले रुद्रजपः.....	१६७ ५
शोधनानि .	१६१ २	गुरुतल्प प्रायश्चित्तम्	१६७ ११
पैठीनासिनोक्तमच्युत-		तत्र सहस्रशीर्षाजपः	१६७ १२
ध्यानम् .	...१६२ ४	अन्तर्जलेऽघमर्षणावृत्ति	१६७ १६
चतुर्विंशतिमतोक्ता मृ-		हविष्पान्तीयादिजपः .	१६८ २
गारेष्ट्यादयः	१६२ ७	सप्तर्गिणः प्रायश्चित्तम्	१६८ ५
कूर्मपुराणोक्तो काशी-		अथ उपपातक रहस्य-	
वासः . . .	१६२ १०	प्रायश्चित्तम् ...	१६८ ९
अथ प्रतिपदोक्तानि		तत्र प्राणायामा . .	१६८ १०
प्रायश्चित्तानि ...	१६२ १६	अवेत्युचो जपः . .	१६९ २
तत्र ब्रह्महत्याप्रायश्चि-		यत्किञ्चिदमिति जपः	१६९ २
त्तानि .	१६३ १	अथ व्रतलक्षणानि ..	१६९ ६
अघमर्षणम् . . .	१६३ २	तत्र सर्वव्रतसाधारणा-	
अरण्ये वेदसहिताभ्यासः	१६४ ६	न्यङ्गानि	१६९ ७
अघमर्षणहोमः . . .	१६४ १०	प्राजापत्यव्रतलक्षणम्	१७० १०
सुरापानप्रायश्चित्तम्	१६४ १४	तस्यैव प्रयोगान्तरम् .	१७१ १
कण्ठमात्रोदके सुतप्तोम-		एतदुभयेन प्राजापत्यकृ-	
प्राशनादि ...	१६५ १	च्छ्रो भवति . . .	१७१ ७
कूष्माण्डीभिर्घृतप्रा-		एकभक्तादिषु ग्रास-	
शनम् .	...१६५ ५	संख्या ...	१७२ ७
कौत्सादिसूक्तजप	१६५ ८	ग्रासपरिमाणम्	...१७२ १२
शाकलमन्त्रैर्होमः	१६५ १०	चतुर्विंशतिमते प्रकारा-	
गवामभुगमनादि . .	१६५ १२	न्तरेण ग्राससंख्या	१७२ १५
अप्सु निमज्ज्याघमर्षण-		कृच्छ्राणां वर्णभेदेन व्य-	
जपः . . .	१६६ २	वस्था ...	१७३ १
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्		अर्धकृच्छ्र-पादोर्नकृच्छ्र-	
तत्र रुद्राध्ययनम् . .	१६६ ७	स्वरूपम् ...	१७३ ६
हिरण्यस्नानम् . . .	१६६ १३		

	पृ०	प०		पृ०	प०
अर्धकृच्छ्रप्रकारः.....	१७३	११	अथ कृच्छ्राः...	१८९	९
गौतमोक्तो बह्वङ्गसहितः			तत्र वारुणकृच्छ्रः ..	१८९	१०
प्राजापत्यकृच्छ्रः ...	१७४	२	अघमर्षणकृच्छ्रः.....	१८९	१५
उक्तकृच्छ्रो ब्राह्मणादि-			प्रकारान्तरेणाघमर्षणकृ-		
विषयः.....	१७८	३	च्छ्रः ..	१९०	६
शूद्रस्य जप-होमादिर-			यज्ञकृच्छ्रः	१९०	१३
हितः . . .	१७८	४	देवकृच्छ्रः	१९१	१४
अथातिकृच्छ्रः .	१७८	९	यावककृच्छ्रः	१९२	५
तस्य लक्षणम्	१७८	१०	प्रस्तुतियावककृच्छ्रः ...	१९२	१६
अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः	१७९	५	अथ व्रतग्रहणप्रकारः	१९४	१२
तस्य लक्षणम् .	१७९	६	प्रातर्होमाद्यङ्गानि..	१९५	११
पराकलक्षणम्	१८०	३	यमोक्तानि पश्चात्तापा-		
पूर्णकृच्छ्रलक्षणम्	१८०	६	दीनि	१९५	१६
तस्यैव लक्षणान्तरम् .	१८१	३	गृहीतव्रतस्याऽसमापने		
फलकृच्छ्रादीनां स्वरूपम्	१८१	८	प्रत्यवायः ...	१९६	४
वारुणकृच्छ्रः ..	१८२	२	व्रतप्रत्याम्नायाः..	१९६	८
स्त्रीकृच्छ्रः . .	१८३	४	तत्र प्राजापत्यप्रत्याम्नायाः	१९६	१०
सौम्यकृच्छ्रः ...	१८२	७	चान्द्रायणादीनां प्रत्या-		
चतुरहव्यापी सौम्यकृ-			म्नायाः.	१९८	१०
च्छ्रः	१८२	१३	सान्तपनादीनां प्रत्या-		
अथ तुलापुरुषः ...	१८३	४	म्नायाः.....	१९९	१५
स एव पञ्चदशदिवस-			अध्ययन-जपादीनां व्य-		
साध्यः.....	१८३	८	वस्था	२००	१३
स एव एकविंशतिदि-			तीर्थयात्रादिप्रत्याम्नायाः	२०१	५
वससाध्यः.....	१८३	१४	तत्र पुण्या महानद्यः...	२०१	१२
तत्रैतिकर्तव्यता	१८४	४	सारस्वत तीर्थानि.....	२०२	२
तुलापुरुषस्य फलं का-			सामुद्रतीर्थानि ..	२०२	५
लश्च	१८९	२	पुण्यक्षेत्राणि	२०२	७

	पृ०	प०		पृ०	प०
पुण्यायतनानि	२०२	८	हिंस्रकर्मशेषफलानि ...	२४६	६
पुण्यतमाः पर्वताः	२०२	११	हिंसाशेषकर्मफलानि ...	२५०	६
प्रकाशे रहस्ये च शुद्धि-			अपेयपानादिकर्मशेषफ-		
कारणम्	२०३	२	लानि .	२५२	१४
तीर्थे फलभेदः	२०३	६	स्तेयकर्मविशेषाद्योनि-		
अतिकृच्छ्रादयः सर्वेषु-			विशेषाः	२५३	१२
पातकेषु .	२०३	११	अनृतवचनादिकर्मशेष-		
शक्त्यादिकमवलोक्य			फलानि	२५७	११
प्रायश्चित्तं योजनी-			अपहारविशेषाद्योनिवि-		
यम्	२०४	५	शेष. .	२५९	७
रहस्ये विशो भागः .	२०४	७	स्तेयकर्मफलानि	२६०	४
अथ कर्मविपाक	२०५	१	अगम्यागमनकर्मविशेषा-		
कर्मविपाकशब्दार्थः .	२०५	२	द्योनिविशेषः ...	२६४	१२
विपाकस्त्रिविधः .	२०५	६	व्याभिचारिण्याः फलम्	२६८	६
विपाकविषये शंका-स-			गुरुतल्पगादीना फलम्	२६८	११
माधानानि ..	२०६	१२	अगम्यागमनकर्मविशे-		
सामान्येन कर्मविपाकः	२०८	५	षात्फलविशेषः ...	२६९	१
मानसादिकर्मविशेषेण			कर्मविपाका निःशेषेण		
विपाकः ...	२११	९	वक्तुं न शक्याः ...	२७२	१४
आत्मन ईश्वरत्वे कथ क-			अशक्तिश्च कर्माऽऽन-		
र्मविपाकः ...	२१३	११	न्यात्	२७३	१
सत्त्वादिगुणविशेषात् वि-			विपाकाभिधानव्यवस्था	२७३	१०
पाकविशेषः	२१४	१२	प्रारब्धे कर्मणि प्राय-		
नानाविधयोनिविशेषाः	२१९	७	श्चित्तमस्ति	२७३	१५
नानाविधानिषिद्धक-			अपरे पुनर्न मन्यन्ते...	२७४	१२
र्मशेषफलानि ...	२१९	१०	रोगशाल्यादिप्रतिपाद-		
हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः	२४२	३	कानि प्रारब्धभोगा-		
			विरोधेन	२७८	८

	पृ	प०		पृ०	प०
ऋग्विधानोक्ता जपाः ..	२७९	५	ग्रन्थोपसंहारः	२८७	१३
होमः .	२८१	४	शास्त्राध्ययनफलम्	२८८	१४
तैत्तिरीयशाखोक्ता होमाः	२८२	१	परारोक्ता. सर्वे कलि-		
अर्चनानि	२८६	५	धर्माः	२८९	२
उक्तेषु जपादिषु शङ्का	२८६	९	तत्रोपपत्तिः	२८९	९
समाधानम् . ,	२८६	१३			

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।
पराशरसंहिता
माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

तत्र द्वादशोऽध्यायः ।

अथ आचारकाण्डे त्रिभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपा-
दिताः प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभि-
हितानि तेभ्योऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां
प्रायश्चित्तानां च विधानायाऽयं द्वादशोऽध्याय* आरभ्यते ।
तत्रादौ दुःस्वप्नादिनिमित्तकं स्नानमाह—

दुःस्वप्नं यदि पश्येत् तु वान्ते तु क्षुरकर्मणि ।

मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥ १ ॥

इति । स्वप्नो द्विविधः । सुस्वप्नो दुःस्वप्नश्च । तत्र यो दर्शनकाले
ब्रह्मः सुखं जनयन् भावि श्रेयश्च सूचयति स सुस्वप्नः । तस्यो-
दाहरणं छन्दोगा आमनन्ति—

* धरणीधरस्तु—‘अथ महापातकप्रायश्चित्तविधानाय द्वादशोऽध्या-
यः । तत्रानुक्रान्तप्रकीर्णकशेषं समापयितुमाह’ इत्यवतारयति ।

१ Except A. and G. all others do not insert अथ. २ B and D.
omit परिशिष्टानां ३. C. and F. read द्वादशाध्यायमारभते, while I. and J
द्वादशाध्याय आरभ्यते. ४. E reads परिपश्येत् for यदि पश्येत्. ५ M. reads
वा for तु and K. and L. च for the same ६ Except A and I. all
others omit च

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियः स्वप्नेषु पश्यति ।
 समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने’* ॥
 (छां. उ. ९. २. ८)

इति । तद्वैपरीत्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि
 चारिष्टं यः सूचयति स दुःस्वप्नः । एतस्य तूदाहरणं बह्वृचाः
 पठन्ति । तत्र हि मरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बहून्यभि-
 धाय अन्ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युपसंहृत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्ये-
 वमाम्नायन्ते—

‘अथ स्वप्नः । पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति
 स्वप्ने स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट
 एनमास्कन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्ण
 खादित्वाऽपगिरति मध्वश्चाति विसानि भक्षय-
 त्येकं पुण्डरीकं धारयति खरैर्वराहैर्युक्तो याति
 कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणाभि-
 मुखो ब्रजति’ ।

* यदा कामार्थेषु कर्मसु स्त्रियः स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा
 पश्यति तत्र समृद्धिं जानीयात् । ख्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने साति कर्मणा
 फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ।

१. J. reads स्वप्ने निदर्शनम्. २. Except A. and I. all others do not
 insert पुरुषस्य. ३. G. omits -अरिष्टानि, while C. E. F. H. and J. read
 जागरणारिष्टानि for जागरणारिष्टानि. ४. H. only insert स्वप्ने. ५. I.
 reads ऽपगिरति for अपगिरति. ६. C. and F. read मध्वाश्चाति for मध्वश्चाति.
 ७. All, except C. and F. substitute युक्तो for युक्तो. ८. Except A.
 B. C. F. and I. all others read ब्राजयति for ब्रजति.

इत्यादि । स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नस्य भाविसूचकं वचनमाहुः—

‘आरोहणं गो-वृष-कुञ्जराणां
प्रासाद-शैलग्र-वनस्पतीनाम् ।
विष्ठाऽनुलेपो रुदितं मृतं च
स्वप्नेत्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥

कृष्णाम्बुरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।

अवगूहति यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

इति । एतत् सर्वमभिप्रेत्य स्वप्नाधिकरणे भगवान् बादरायणः
सूत्रयामास—

‘सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः[†] ।

(वा. सू. ३. २. ४)

इति । तत्र भाव्यरिष्टसूचके दुःस्वप्ने दृष्टे सति प्रातरुत्थाय
तन्निमित्तकं स्नानं कर्त्तव्यम् । तथा भुक्तेऽन्ने वान्ते सति
तदैव स्नातव्यम् । तथा क्षौर-मैथुन-प्रेतधूमाघ्राणेषु च स्नान-
माचरेत् । एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं द्रष्टव्यम् । त-
दाह यमः—

*धन्यं इष्टफलदमित्यर्थः । अन्यान्यपि इष्टफलसूचकान्यनिष्टफलसूच-
कानि तथा जाग्रतावनिष्टसूचकानि च तत्र तत्र पुराणेष्वभिहितानि
विस्तारभूयादत्र नोक्तानि ।

† भविष्यतोः साध्वसाधुनोः स्वप्नः सूचको भवति । कुतः । हि यस्मात्
तथा श्रूयते । तद्विदश्चाचक्षते । श्रुतिः तद्विदां वचनं च मूले स्पष्टम् ।

१ Except A and I. all others read सूचयामास for सूत्रयामास. २ A.
reads सूचकस्य for सूचकश्च. ३. G. inserts च before भुक्ते and D. omits
ऽन्ने.

‘अजीर्णैश्च्युदिते वान्ते इमेश्चकर्मणि मैथुने ।
दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानंभव विधीयते’ ॥

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

‘दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते* क्षुरकर्मणि ।

चित्ति-यूप-इमशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्’ ॥

इति । मैथुने तु स्नानमृतुकालविषयम् । तदाह शातातपः—

‘ऋतौ हि गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु यदा गच्छेत् शौचं मूत्र-पुरीषवत्’ ॥

इति । वमनादौ विशेषमाह मनुः—

‘वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्’[†] ॥

(म. स्मृ. ५. १४४)

* वान्तं वमनम् । तत् जघन्य-मध्यम-प्रवरभेदेन त्रिधा । तत्र चत्वारः षट् अष्टौ चेति क्रमेणोच्चारवेगा भवन्ति । हरीतक्यादिभक्षणेन वातादि-व्याधिना वा यत्र उच्चारवेगा दश-विंशतिः त्रिंशत् वा भवन्ति तज्जघन्य-मध्यम-प्रवरभेदेन त्रिधा भिन्नं विरिक्तम् । यथाह वाग्भटः—

‘जघन्य-मध्य-प्रवरे तु वेगाश्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वि-त्रिगुणा विरेके प्रस्यस्तथा स्यात् द्वि-चतुर्गुणश्च’ ॥

(अ. ह. सं. १. १८. ३१)

मेधातिथिस्तु—‘यस्योच्चारवेगा अष्टसंख्याया ऊर्ध्वं जाता हरीतक्या-दिभक्षणेन व्याधिना वा, स विरिक्तः’—इत्याह ।

† अत्र घृतप्राशनं स्नानं चेति द्वयमुक्तम् । अशितमन्नं येन मुखेनो-त्तीर्णं स वान्तः । विरिक्तः पूर्वं व्याख्यातः । तौ प्रथमं स्नानं कृत्वा अनन्तरं

१. I. reads क्षुरकर्मणि for इमश्चकर्मणि. २. We follow here, A. I. and J., while all others substitute विरिक्ते for विरिक्ते. ३. Except A. and J. all omit तु. ४. C. F. E. I. and J. substitute तु for हि. ५. C. and F. read विरिक्तः for विरिक्तः.

इति । भुक्त्वाऽन्नमनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ प्रायश्चित्तिनः पुनःसंस्कारनिमित्तान्याह—

अज्ञानात् प्राश्य विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः* ॥ २ ॥

इति । अयं च संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावी । तत्रैव च-

नानि तु पूर्वाध्याय एव प्रायश्चित्तप्रसङ्गादुदाहृतानि ॥ २ ॥

आद्यसंस्कारवत् पुनःसंस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति—

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ ३ ॥

इति । अजिनादिवद् वपनमपि निवर्त्तते । तदाह विष्णुः—

‘सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते

भूयः संस्कारं कुर्यात् । (४) वपनं-

घृतप्राशनं कुर्याताम् । ततश्च अन्यदन्नमप्यद्याताम् । न चात्र घृतप्राशनेन भोजननिवृत्तिः । प्रायश्चित्तेषु द्रव्यशुद्धिरियम् । भस्मोदकमार्जनवत् घृतप्राशनम् । अन्नं भुक्त्वा तदहरेव यदि वमन-विरेचने स्यातां तदा आचमनमेव केवलम् । न स्नान-घृतप्राशने—इति मेधातिथेराशयः । ‘स्नानं घृतप्राशनं च कामतः । अकामतः स्नानमात्रम्’—इति सर्वज्ञनारायणः । विरिक्तस्य घृतप्राशनमायुर्वेदेनापि हितत्वेनाभिहितम् ।

* विष्मूत्रमिति समाहारात् कुणप-रेतसोरपि ग्रहणम् । सुराञ्च पैष्टी । अन्यस्याः क्षत्रियादेरनिषेधात् । संसर्गश्चाज्जुपलभ्यमानरसः । रसोपलब्धौ तु सुरात्वमेव स्यात् ।

१. M. reads सुरां वा पिबते यदि for सुरासंस्पृष्टमेव च, while J. सुरासं स्पृष्टमेव च for the same. २. B D and J. omit च. ३. B. D read तत्र यस्वसाक्षिवचनानि and C. E. F. G. H. J read तत्र च साक्षिवचनानि for तत्र वचनानि तु. ४. H. inserts अजिन- before वपन-.

मेखला-दण्ड-भैक्षचर्या-व्रतानि

पुनःसंस्कारकर्मणि वर्जनीयानि । (५)

(वि. स्मृ. ५१. ४-५)

इति । व्रतानि सौम्य-प्राजापत्यादीनि मधु-मांसाज्जनादि-
वर्जनानि च ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायादौ 'अमेध्य-रेतो-गोमांस-विण्मूत्रप्राशने चान्द्रा-
यणमित्युक्तं' (११. १) तत् कामकारविषयम् । अत एव तत्र
बालापत्यसहभोजनमस्माभिरुदाहृतम् । अत्र त्वकामतो वि-
ण्मूत्रादिर्भोजने प्रायाश्चित्तमाह—

विण्मूत्रभोजी शुद्ध्यै प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥

इति । प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा
तत् पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनःसंस्कारात्
प्रागेव कर्तव्यम् ।

'प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्' ।

(वि. स्मृ. ५१. ४)

इति विष्णुवचनात् । जले तु विण्मूत्रोपहते कूर्मपुरा-
णोक्तं द्रष्टव्यम्—

१. B. D. and H. substitute तत्र for अत्र. २ We follow here only
A. and I; while M reads this verse as follows—

'स्त्री-शुद्धस्य तु शुद्ध्यै प्राजापत्यं विधीयते ।

पञ्चगव्यं तत् कृत्वा स्नात्वा पीत्वा विशुद्ध्यति' ॥

and others substitute विण्मूत्रस्य च for विण्मूत्रभोजी. ३. C. F. and I.
read विष्णुस्मरणम् for विष्णुवचनात्.

‘अपो मूत्रं-पुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदो ।

तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम्’॥

(कू. पु. १. २. ३३. ३८)

इति ॥ ४ ॥

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुद्यम्य कथंचिद्घाता-
त्प्रागेव निवर्त्तते तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह—

जला-ऽग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनाशकेषु च ।

प्रेत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ? ॥ ५ ॥

प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।

वृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे^१ ।

सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं^२ चरेत् ॥ ७ ॥

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्वार्थम्भुवोऽब्रवीत् ।

मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

इति । जला-ऽग्न्यादयः पञ्च मरणहेतवः । नदीतटाकादिप्रवे-
शेनाग्निप्रवेशेन भृगुपतनेन महाप्रस्थानगमनेनाऽनाशकेन च
त्रियन्ते । तत्र जलादिमरणं त्रिविधम् । विहितं प्रतिषिद्धमनु-

१. The text reads यद्दि for यद्वा and also B. and D. read the same.
२. K. and L. read वृत्त्यावसितवर्णानां, O. F. and J. ब्राह्म्यावसितवर्णानां
and M. प्रत्यावसितवर्णानां all for प्रत्यावसितवर्णानां. ३. M. substitutes अपि
for एव ४. M. reads चतुष्पथम् for चतुष्पथे ५. M. substitutes चय
for द्वयं. ६. We follow here A. and M., while all others पाराशरः
for स्वीयभुव. ७. M. substitutes पानेन, while K. and L. read सर्वपापेन
for तेन पापेन. ८. G. reads जलादिमरण for जलाविमरण.

ज्ञातं च । विहितं च द्विविधम् । काम्यतपोरूपं प्रायश्चित्ततपो-
रूपं च । तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे नर्गदामाहात्म्ये प्रदर्शितम्—

अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थे नराधिप ।
जले वाऽनाशके वापि नासौ मर्त्योऽभिजायते* ॥

(कू. पु. १. २. ३९. ४९)

इति । तत्रैव प्रयागमाहात्म्ये ऽभिहितम्—

‘गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये कारीषाग्नि† विशेषेण यः ।
अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥ (३)
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ (४)

उक्तरीत्या जलप्रवेशकर्ता मर्त्यः मरणधर्मा अर्थात्—

‘जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च’ ।

इति न्यायेन तस्यावश्यं जन्मसद्भावेऽपि स नाभिजायते । जन्मनि-
वृत्त्या मरणनिवृत्तेर्जनन-मरणातीतो भवतीत्यर्थः ।

† करीषं शुष्कगोमयम्—‘तत्तु शुष्क करीषोऽर्घ्या’ (२. ९. ५१)
इत्यमरः । तत्र स्थितोऽग्निः करीषाग्निः । अहीनाङ्ग इत्यनेन पञ्चकर्मेन्द्रिय-
वैकल्याभाववान् विवक्षितः । पञ्चेन्द्रियसमन्वित इत्यनेन पञ्चज्ञानेन्द्रियस-
म्पन्नत्वमभिहितम् । स मानवः स्वशरीरस्थितरोमकूपसंख्याकवर्षसह-
स्रमितं कालं स्वर्गलोके महीयते— इति योजनीयम् ।

१ I. reads प्रायश्चित्तरूप , while B. and D. omit the same. २. B. and D. substitute अभिहितम् for, प्रदर्शितम्, while B. omits the following:—

‘अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थे नराधिप ।

जले वा ऽनाशके वापि नासौ मर्त्योऽभिजायते’ ॥

इति । तत्रैव प्रयागमाहात्म्ये ऽभिहितम् —

३. C and F. substitute च for वा, G. and J. read ऽनाशके , while the text reads जले, चानाशने वापि for जले वाऽनाशके वाऽपि. ४. The text reads च साधयेत् for विशेषेण च ५ The text substitutes भूमिप for मानवः.

जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।
 राहुग्रस्ते यदा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ॥ (६)
 सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते' । (७)
 * (कू. पु. १. १. ३७. ६-७)

इति । तदेतत् प्रायश्चित्तरूपं मरणम् । क्रोधादिना यज्जला-
 दिमरणं तत् प्रतिषिद्धम् । तथाचाशौचप्रकरणे—

‘क्रोधात् प्रायम्†’

इत्यादिस्मृतिवाक्यमुदाहृतम् । प्रबलरोगग्रस्तस्य यज्ज-
 लादिमरणं न तद्विहितम् । नापि प्रतिषिद्धम् । किन्तु शा-
 स्त्रेण केवलमनुज्ञातम् । तत्र तस्मिन्नेव प्रकरणे—

‘दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः‡’

इत्यादिवाक्येनोदाहृतम् । तत्राभ्यनुज्ञातस्यैच्छिकत्वात्तस्यै
 फलालब्धिमात्रं केवलं भवति । न त्वसौ प्रायश्चिन्ती । यो-
 ऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते तस्यापि पूर्वपापं
 न निवर्त्तते इत्येतावदेव । न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्राय-

* सङ्गमः गङ्गा-यमुनासङ्गमः । तत्र देहत्यागे श्रुतिरुदाहृताऽस्माभिः ।
 सा च तृतीयेऽध्याये (आचारकाण्डस्य द्वितीयभागे पृ० २२८) द्रष्टव्या ।
 यदा राहुग्रस्ते सोमे जलप्रवेशं करोति तदा सर्वपातकैर्विमुक्तः सन्
 सोमलोकमवाप्नोति ।

† ब्रह्मपुराणवचनमिदं आचारकाण्डे तृतीयेऽध्याये (द्वितीयभागे पृ०
 २२६) द्रष्टव्यम् ।

‡ अदित्यपुराणवचनत्वेनोदाहृतमिदं वचनं आचारकाण्डे तृतीया-
 ध्याये (द्वि० भा० पृ० २२८) द्रष्टव्यम् ।

१ H. substitutes तदा for यदा and omits सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ॥ सोमलो-
 कमवाप्नोति; while the text reads राहुग्रस्ते यथा सोमो for राहुग्रस्ते यथा सोमे.
 २. I. reads तत्राभ्यनुज्ञातस्य for तत्राभ्यनुज्ञातस्य. ३. I. reads तत्र फला-
 लभमात्र for तस्य फलालब्धिमात्र ४ B. D. and E. read तत्रासौ प्रायश्चिन्ती
 for न त्वसौ प्रायश्चिन्ती and omit योऽपि.

श्चित्ततरमस्ति । एवं च सति प्रतिषिद्धमेव परिशिष्यते । तत्रापि मर्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तेनेदं प्रायश्चित्तम् । तत्कर्तुरेवाभावात् । यस्तुद्यम्य मरणान्निवर्तते तस्येदं प्रायश्चित्तम् ।

ननु-तस्यापीदं न युक्तम् । आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तन्निवृत्तेः शास्त्रीयत्वात् । बाढम् । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं ब्रूमः । किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यममौत्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वमुपपद्यते ।

जलाग्न्यादिषु मर्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः 'प्रत्यावसिताः' । तादृशानां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति प्रश्नवाक्यस्यार्थः । तत्र क्षत्रियस्य प्राजापत्यद्वयम् । वैश्यस्य तीर्थयात्रा । गूढस्य वृषभसहितगोदशकदानम् । ब्राह्मणस्य वनगमनादिव्रतम् । आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतम् । चण्डालत्वमायातम् । पुनर्व्रताचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रैतिपद्यते । तदाह वृद्धपराशरः-

*अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।

चण्डालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥

अनाशकं मरणपर्यन्तमशनवर्जनसङ्कल्पेन स्थितिः । तस्मात् यो-निवर्तते पूर्वं सङ्कल्प्य कतिचित् कालं स्थित्वा पश्चान्निवर्तते स चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितोऽपि चण्डालो भवति । मृत्वा पुनरागमनात् तस्य निन्द्यत्वम् । इदं च चण्डालत्वं न जात्या । अपि तु कर्मणैव । तदेवाह वर्जनीयः प्रयत्नत इति ।

१. B. and D. read तत्रेवानी for तत्रेह प्रायश्चित्तम् २. B. and D. substitute नच for ननु. ३. J. omits -मात्रस्य and G. substitutes निषिद्धत्वात् for निमित्तत्वात्. ४. Except A and I. all others do not repeat पृथक्. ५. Except A. I. and J. all others read अवगतम् for अपगतम्. C. also reads the same, but corrects in the margin अपगतम् ६. We follow here A. and I., while all others read प्रत्यावस्यते

लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजक-तापसाः ।
 तेभ्यो जातान्यपत्न्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ॥
 जल्प-श्लिषतने चैव प्रव्रज्या-ऽनोशके तथा ।
 प्रत्यावसितवर्णानां प्रीयश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥
 ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थाभिगमनेन च ।
 गवां च शतदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥
 ब्राह्मणस्व प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथम् ।
 साशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥
 सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेच्चैव दिने दिने ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वं च गच्छति ॥
 भैक्षार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त, वने वसन् ।
 तां च भिक्षां समश्रीयादब्दार्धेन विगुह्यति ॥

इति । अत्रैव व्रतान्तराण्याह वसिष्ठः—

'जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् । (१९)
 त्रिरात्रं वाऽप्युपवसेन्नित्यं स्निग्धेन वाससा ।
 प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम् ॥ (२०)
 अपि वैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत् । अपि
 वाग्निमुपसमाधाय कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्' । (२१)
 (व. स्मृ. २३. १९—२१)

१. I. reads -ऽनश्नते for -ऽनाशके २. B and D. substitute ब्राह्म्यावसित-
 for प्रत्यावसित-. ३. I substitutes दक्ष- for शत-, while B and D. omit,
 ..... तीर्थाभिगमनेन च ।

गवां च शतदानेन. . . . . ॥.

४. G. and J. read गृहात् for गृहान् ५. C. F. and J. read जीवन्मुत्वाऽऽत्म-
 त्यागी; G. जीवन्मुक्तात्मत्यागी and H. जीवन्वाऽऽत्मत्यागी all for जीवन्ना-
 त्मत्यागी. ६. We follow here H. I. and the text, while B. D. E. H.
 and J. add वा and C. F. त्वा before द्वादशरात्रं and G. omits it sub-
 stituting दशरात्रं for द्वादशरात्रं. ७. A substitutes च for वा.
 ८. We follow here A. and the text, while I. reads अग्निं समाधाय and
 others अग्निमुपाधाय for अग्निमुपसमाधाय.

इति । तत्र जप-होमौ विद्वद्विशेषेण विकल्पनीयौ । द्वादशरा-
त्र-त्रिरात्रौ त्वविद्वद्विषयशक्ताशक्तर्भदेन व्यवस्थापनीयौ ।

मूलवचने प्रव्रज्याशब्देन पूर्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्या-
तम् । अथ वा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथा च सति परि-
व्रज्यातः प्रच्युतस्य ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति । तदि-
दं श्रद्धालोः पुनरुपनयनादिपुरःसरं पारिव्रज्यं जिघृक्षोर्वेदित-
व्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न जिघृक्षति तस्य मरणान्तं
राजदासत्वादिकम् । यच्चत्र नारदः—

‘राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो द्विजः* ।

न तस्य प्रतिमोकोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन’ ॥

(ना. स्म. ९. ३९)

इति तत् क्षत्रिय-वैश्यपरम् । यदाह कात्यायनः—

‘प्रव्रज्याऽवसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दास्यं क्षत्र-विशौ नृपः’† ॥

* प्रायश्चित्तार्थत्वादस्मिन् दास्ये भूतिः पारितोषिकादिकं च न ग्राह्यम् ।
न तस्य प्रतिमोकोऽस्ति इत्यनेन राजदास्य एव तस्य मरणं भवेत् । मरण-
पर्यन्तं तस्य कदापि शुद्धिर्नास्ति । मरणेनैव स शुद्धो भवतीत्यभिप्रायः ।

† उपरितनेन नारदवचनेनोक्तस्य राजदास्यस्य व्यवस्थेयम् । तत्र
ब्राह्मणस्य निर्वासनम् । न दास्यम् । तत्प्रकारः समनन्तरोक्तेन दक्षवचनेन
प्रदर्शितः ।

१ I. reads विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ, G. reads विद्वद्विषयेण- and H.
विद्वद्विशेषे विषयौ विकल्पनीयौ. २. We follow here A. and I; while all
others read च विद्वद्विषये for त्वविद्वद्विषये, while B. and D. omit -त्रिरात्रौ
and read द्वादशरात्र. ३ C. F. and J. substitute प्रतिमोहो I. प्रतिशोधो
for प्रतिमोको, while B. and D —

.. .. प्रव्रज्यासहितो द्विजः ।

न तस्य प्रति होमोऽस्ति . . . . . ॥

४. Except A; all others omit तत् क्षत्रिय-वैश्यपरम् । यदाह. ५ C.
and F. read प्रव्रज्या च सितो and B and D प्रव्रज्यासहितो both for
प्रव्रज्यावसिता. ६. G. H. I. and J. read -विशौ for -विशौ.

इति । दक्षः—

‘पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्’॥
(द. स्मृ. ७. ३४)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दासः स्यात् मरणान्तिकम्’* ।
(या. स्मृ. २. १८३)

इति ॥ ५-६-७-८ ॥

अथाचारकाण्डशेषत्वेन स्नानभेदानाह—

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ९ ॥

इति ॥ ९ ॥

आग्नेयादीनामुपदिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विवि-
नक्ति—

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।

आपो हिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ १० ॥

यत्तु सातपवर्षेण तत् स्नानं दिव्यमुच्यते ।

तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥ ११ ॥

* इदमपि क्षत्रिय-वैश्ययोरेव दास्यं विधत्ते । तदपि अनभ्युपगत-
प्रायश्चित्तस्यैव ।

१. I. reads राज्यात् for राजा. २. The text reads दास आमरणान्तिकम् for
दास स्थान्मरणान्तिकम् ३. L. does not insert the following verse —

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्तितानि मनीषिभिः ।

आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ .

४. G. E. and I. read उपदिष्टानां for उपदिष्टानां. ५. M. reads राजसा
for गोरजः.

इति । भस्मस्नानं द्विविधम् । पादादिकं मूर्धादिकं च ।
तत्र पादादिकं विरक्तविषयम् । संहारक्रमत्वात्* । तच्च कूर्म-
पुराणे दर्शितम्—

‘आग्नेयं भस्मनाऽऽपादमस्तकाद्देहधूलनम्’ ।

(कू. पु. प. १. २. १८. १३)

इति । मूर्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम्—

‘ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु । (३७)

उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रतौः ॥

सद्येन† पादौ, सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेत्’ ।

(लिं. पु. १. २६. ३७-३८)

इति । जलावगाहनरूपं तु वारुणस्नानं प्रथमाध्याये—

‘सन्ध्या स्नानं जपो होमः’

(प. स्मृ. १. ३९)

* तत्र तावत् स्नान-‘न्यासादिषु द्वौ क्रमौ विहितौ । सृष्टिक्रमः संहार-
क्रमश्च । भगवता जगत्स्रष्टा मूर्धानमारभ्य सृष्टिः क्रियते संहर्त्ता च पाद-
मारभ्य संहारः क्रियते इति श्रुति-स्मृत्यादिषु दर्शनात् तान्त्रिकैर्न्यासादिषु
क्रमद्वयमादृतम् । तत्र गृहस्थानां सृष्टिक्रमः विरक्तानां संहारक्रम इति
व्यवस्था ।

† सद्येन ‘सद्योजातं प्रपद्ये’ इति मन्त्रेणेत्यर्थः ।

१ B. and D. omit the following :—

‘आग्नेयं भस्मनाऽऽपादमस्तकाद्देहधूलनम्’ ।

इति । मूर्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम् ।

२. H. and I. read सुव्रत. for सुव्रता this is not grammatically in-
correct but a quoted line and address to several Rishis. ३. G.
and J. read सद्येन for सद्येन. ४. B. and D. omit the following —

जपो होम ”—इत्यत्र प्रपञ्चितम् । आह्नं तु तिसृभिरापो हि षेत्सृभिः ।

पाद-द्वयं मूर्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘आह्नं तु मार्जनं ..... ।’

इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ब्राह्मं तु तिसृभिरापो हि ष्ठेत्यग्निः पाद-
हृदय-मूर्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।

(कू. पू. १. २. १८. १३)

इति । तच्च त्रिकृत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्यम् ।
तत्प्रकारश्च बौधायनेन दर्शितः—

‘भुवि मूर्ध्नि तथाऽऽकाशे मूढ्याकाशे तथा भुवि ।

आकाशे भुवि मूर्ध्नाति मन्त्रस्नानं विधीयते’ ॥

(बौ. स्मृ. १. २. १०. २१)

इति । सायंकाले गोषु मार्गेष्वोगच्छन्तीषु वायुना समु-
त्थिते गोपादरजस्यवस्थानं वायव्यम् । आतपयुक्तेन वर्षो-
दकेन देहस्याप्लावनं दिव्यस्नानम् । तदिदं पूर्वोक्तेभ्यः
प्रशस्तम् । एतेन यौगिक-सारस्वते अपि द्वे स्नाने उपलक्ष्येते ।
यौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम् । तदाह व्यासः—

‘ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ (१)

वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढा स्नानं समासतः ।

ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥ (१०)

१. B. and D. read तच्च त्रिषु तेभ्यस्तेषु स्थानेषु, C. and F. तच्च त्रिषुप्तेभ्य-
स्तेषु, E. and H. तच्च त्रिषुप् तेभ्यस्तेषु स्थानेषु, G. त्रिविकृतिभ्य स्थानेषु
and J. तच्च त्रि कृत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु all for तच्च त्रि कृत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु.
२. J. substitutes स्यात् for इति and for the same G. आदि. ३. B. D.
E. G. H. read गच्छन्तीषु for भागच्छन्तीषु ४. Except A. I. and
J. all others omit द्वे. ५. B and D. substitute तच्च, J. तच्च. H. तत्तत्
for तद्वत्. C. and F. चानुविद्योगिक तत्तत् for वारुणं यौगिकं तद्वत् ६. These
three lines appear only in A. and the text, while all others omit: but
the contents of the same are quite necessary here.

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ।
 यत्तु सातपवर्षेण तत् स्नानं पदिव्यमुच्यते ॥ (११)
 वारुणं चावगाहस्तु मानसं त्वात्मवेदनम् ।
 यौगिकं स्नानमाख्यातं योगाद् विष्णुविचिन्तनम् ॥ (१२)
 (ल. व्या. स्मृ. १. ९-१२)

इति । विद्वदाशिषा सम्पादितं सारस्वतं स्नानम् । तदाह
 बृहस्पतिः—

‘वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।
 विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्मृतम् ॥
 (बृ. स्मृ. ३. ४९)

इति । विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः—

‘स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन द्विजातये* ।
 तज्ज्ञैः सम्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ॥
 दाक्षायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवज्जाह्नवीजलैः ।
 कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ॥
 (व्या. स्मृ. १. १४-१५)

आदौ तावत् प्रभासे बहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा
 गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलसलिले^१ भद्रकर्णे गयायाम् ।

* विनयेन स्वयमेवोपपन्नायैव द्विजातये । उपपत्त्यभावेऽपि पुत्राय शि-
 ष्याय च स्नानसम्पादिका उक्तिर्देयेति भावः । तामेवोक्तिमाह दाक्षायण-
 मयैरिति । दाक्षायणं सुवर्णम् । तन्मयैः कुम्भैः । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे ।

१. B. and D. read योगो विष्णुविचिन्तनम्, J. योगात् द्विष्णु विचिन्तयेत् and
 the text योगैर्विष्णुविचिन्तनम् २ B. and D. read -प्रोक्तं for -प्राप्तं. ३. B. D.
 G. and J read सत for तज्ज्ञ. ४ We follow here A. C. F. and J.;
 while others read -सहिते for -सलिले.

राहुप्रस्ते च सौमे दिनकरसहिते सन्निहस्थीं विशेषात्
एतौर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु' ॥

(ल. व्या. स्मृ. १. ७)

इति स्नानानि । एतेषु सप्तसु स्नानेषु वारुणं मुख्यमित-
राणि षड्स्नानानि गौणानि । मुख्य-गौणभेदेन शङ्खवचनमा-
चारकाण्ड एवोदाहृतम्* । तत्रे गौणस्नानान्यशक्तविषयाणि ।
तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘अप्रायत्ये† समुत्पन्ने स्नानमेवं समाचरेत् ।

ब्राह्मदीनि तथाऽशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः’ ॥

(कूर्. पु. १. २. १८. ११)

इति ॥ १०-११ ॥

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीडनस्योत्तर-
भावित्वमुपपत्तिपुरस्सरं विदधाति—

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्वे देवाः पितृगणैः सह ।

वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृषार्त्ताः सलिलार्थिनः ॥ १२ ॥

निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।

तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १३ ॥

इति । स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति ते सर्वे पूर्वं वस्त्रे निष्पीडिते

* प्रथमाध्याये स्नानप्रकरणे २६८ पृष्ठे तदग्रे च द्रष्टव्यमिदम् ।

† अप्रायत्यं अगुचित्वम् ।

१. I. reads सन्निपास्यां C. D. and G. विशेषै for विशेषात् २. B. and D. omit स्नानानि गौणानि, while G. I. omits स्नानानि. ३. B. C. D. and F. substitute नच for तच्च. ४. The text reads असामर्थ्ये for अप्रायत्ये. ५. C. F. and I. read एवं for एव. ६. B. D. G. H. and J. read उपपत्तिः पराशरी for उपपत्तिपुरस्सरं, while G. omits -पुर.सरं. ७. M. reads स्नानार्थे विप्रमायान्तं देव्यः for स्नातुं यान्तं द्विज सर्वे देवा. ८. K. reads अनुगच्छन्ति and M. हि गच्छन्ति for तु गच्छन्ति ९. I. reads तृषार्त्ता for तृषार्ता.

सत्ति निराशाः गच्छन्ति—इत्येषोपपत्तिः । अस्मिन्नर्थे योगियाज्ञ-
वल्क्यादिस्मृत्यन्तरवचनानि पूर्वमेवोदाहृतानि* ॥१२—१३॥

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे प्रात्रान्तरे वा
स्थापनीयाः न तु संलोमि पाणिपृष्ठे,—इत्यभिप्रेत्य तत्र स्था-
पने पत्यवायमाह—

रोमकूपेष्ववस्थाप्य यैस्तिलैस्तर्पयेत् पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च ॥१४॥

इति । अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥ १४ ॥

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति—

अवधूनोति यः केशान् स्नात्वा यस्तूत्सृजेन्मलम्† ।

आचामेद्वा जलस्थोऽपि स बाह्यः पितृ-दैवतैः‡ ॥१५॥

* आचारकाण्डे प्रथमेऽध्याये स्नानप्रकरणे द्रष्टव्यानीमानि वचनानि ।

† बी. संज्ञकं डी. सज्ञकं च पुस्तकद्वयं वर्जयित्वा अन्येषु सर्वेष्वप्याद-
र्शपुस्तकेषु ‘स्नात्वा प्रस्रवतो द्विजः’ इति, जी. के एल् संज्ञितपुस्तके-
षु ‘प्रस्रवते’ इति च पाठो दृश्यते । तथापि नायं माधवाचार्य-धरणीधरा-
दीनां सम्मतः । ‘इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु, “यश्च स्नानानन्तरमार्द्र-
वस्त्रो मल-मूत्रे विमृजेत्” इति व्याख्यादर्शनात्, प्रस्रवते द्विजः—इति पाठ
एव समीचीनः प्रतिभाति’—इति वदन् वगदेशीयास्यातिकसोसायटीमुद्रि-
तपुस्तकसम्पादनकर्ता चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्वत्र भ्रान्त एव । केवलं
प्रस्रवते इत्यनेन व्याख्यानस्य कथं सङ्गतिरिति स एव प्रष्टव्यः ।

‡ केचित् ‘पितृ-दैवते’ इति पाठमाश्रित्य दैव-पितृकर्मणि स बाह्यः
वर्ज्यः भवतीति व्याचरुयुः ।

१ Except A. and I. all others read इति तेषाम्; while. I. इत्येव for
इत्येषा. २. C F. E and H read स्नानकर्मपाणिपृष्ठे for संलोमि पाणिपृष्ठे.
३. K. and L. read तिलैस्तर्पयेत् for यैस्तिलैस्तर्पयेत्; while M. does not
insert the whole verse, and G reads -कूपे च सस्थाप्य for -कूपेष्ववस्थाप्य
४ I. K. and L. read तर्पितास्तेन ते सर्वे for पितरस्तर्पितास्तेन ५ B. and D.
read अथ for अव - Except B. and D. others read this line as follows —

अवधूनोति यः केशान् स्नात्वा प्रस्रवतो द्विजः ।
while G K. and L. read प्रस्रवते and J. reads -त्वाद्वा विमृजेन्मलम् ६. K.
and L. read पितृ दैवते for पितृ-दैवतै

इति । स्नात्वेत्येतत् पदं काकाक्षिवद् उभयतः सम्बद्ध्यते ।
तथा च सति यः स्नानानन्तरमार्द्रान् केशानवधुनुयाद्
यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रो मल-मूत्रे विसृजेत् यश्च न-
द्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा आचामेत्, स त्रिविधो-
ऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च बाह्यः कृतः । पैतृकं दैविकं चा-
नुष्ठानमनुष्ठातुमर्ह इत्यर्थः ॥ १५ ॥

आचमनकाले शिरःप्रावरणादीनि निषेधति—

शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वा मुक्तकच्छ-शिखोऽपि वा ।

विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ १६ ॥

इति । वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्त्य नाचामेत् । तथा मुक्त-
कच्छो वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत् ॥ १६ ॥

आचमने नियामान्तरमाह—

जले स्थलस्थो नाचामेत् जलस्थश्च बहिःस्थले ।

उभे स्पृष्ट्वा समाचान्तं उभयत्र शुचिर्भवेत् ॥ १७ ॥

इति । यो हि पद्भ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थल एवोपविश्य
ईषत्प्राप्तो जल एव बिन्दून् पातयन्नाचमति स जल-स्थलयो-
रुभयोर्न शुद्ध्यति । यश्च तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्था-
प्य स्थले बिन्दून् पातयन्नाचामति, सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्य-
ति । अत्रस्तथा नाचान्तव्यम् । किन्त्वेकेन पादेन स्थलमप-

१. H does not insert इत्यर्थः. २. H. reads मुक्तकक्ष शिखोऽपि for मुक्तकच्छ-शिखोऽपि. ३. J. reads यज्ञायज्ञोपवीतेन स for विना यज्ञोपवीतेन. ४. K and L. read समाचामेत् for समाचान्त. ५. B and D read उभयत्रा-शुचिर् for उभयत्र शुचिर्. ६. G and I. do not insert ईषत्. ७. G omits the following portion —

यश्च तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले बिन्दून्
पातयन्नाचामति सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति ।

रेणे जलं स्पृष्ट्वा समाचमेत् । तथाचोभयत्र शुद्धयति । एतच्च
स्नात्वा य आर्द्रवत्स्वस्तद्विषयम् ॥ १७ ॥

द्विराचमननिमित्तान्याह—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचमेद्वांसो विपरिधाय च ॥ १८ ॥

इति ॥ १८ ॥

*आचमनप्रतिनिधित्वेन श्रोत्रस्पर्शो निमित्तान्याह—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ १९ ॥

इति ॥ १९ ॥

श्रोत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतुत्वमर्थवादपुरःसरमुपपादयति—

प्रभासादीनि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥ २० ॥

अंगिरापश्च वेदाश्च सोम-सूर्या-ऽनिलास्तथा ।

सर्व एव तु विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ २१ ॥

इति ॥ २०-२१ ॥

* आचमनानुकूल्यमाह—इत्यवतारयाति धरणीधरः ।

while J. omits —

स जलस्थलयोरुभयोर्न शुद्धयति । यश्च तद्वैपरी-
त्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले बिन्दून् पातय-
न्नाचामति, सोऽपि नोभयत्र शुद्धयति ।

१. J. and M. substitute भुक्ते for भुक्त्वा and L. रथ्याप्रसर्पणे for रथ्यो-
पसर्पणे २. K. reads जलस्थश्च बहिःस्थले for वांसो विपरिधाय च.
३. M. reads निष्ठीवते for निष्ठीवने. ४. Except A. all others omit अर्थवा-
त्पुरःसरम् ५. We follow here A. K. and L., while all others omit the
verse. ६. M. reads this verse as follows —

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोम सूर्योऽनिलास्तथा ।
ते सर्वे ह्यपि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे ॥

अरुणोदयात् पूर्वं स्नानं निषेधति—

भास्करस्य करैः पूत दिवा स्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥ २२ ॥

इति । ग्रहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा*
राहोरन्यत्र दर्शनादित्युक्तम् ॥ २२ ॥

स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह—

स्नानं† दानं जपो होमः कर्त्तव्यो राहुदर्शने ।

अन्यथा त्वशुची रात्रिस्तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ २३ ॥

इति । यद्यपि रात्रौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रस्तुतः

एवमेव पुत्रजन्मनिमित्तकं पित्रादिमरणनिमित्तकं च स्नानं रात्रावपि
भवत्येव । पराशरेणैव तदभ्यनुज्ञातमग्रे ।

† स्नानं ग्रहणनिमित्तकम् । तच्च स्पर्श-मोक्षकालयोः कर्त्तव्यम् । दानं
जन्मराश्यादिदुष्टस्थानस्थितग्रहणनिमित्तकपीडादिपरिहारार्थम् । तच्च
मुक्तयन्तरमेव भवति । पुरश्चरणादिसङ्कल्पपूर्वको मन्त्रजपः । स च
स्पर्शादिमोक्षान्त एव । होमः ग्रहणपीडापरिहारार्थकः तस्यामेव रात्रौ
कर्त्तव्यः । पुरश्चरणाञ्जस्तु द्वितीयदिन एव ।

‡ नायं श्लोको धरणीधरेण गृहीतो नापि व्याख्यातः ।

१. M. reads दिवाकरकरैः for भास्करस्य करैः. २ C. E. F. and H. omit
the following —

ग्रहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा राहोरन्यत्र दर्श-
नादित्युक्तम् ॥ २२ ॥ स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह—

स्नानं दानं जपो होमः कर्त्तव्यो राहुदर्शने ।

अन्यथा त्वशुची रात्रिस्तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ २३ ॥ इति ।

while B. D. and G. substitute सोमग्रहणे for ग्रहणस्नाने. ३. C E. F.
H K. L. and M. do not insert this verse, but the author has
commentated this.

तत्कपि शास्त्रान्तरसिद्धं प्रतिषेधं हृदि निधायार्थं प्रतिप्रसवे इति
द्रष्टव्यम् । अन्यदा राहुदर्शनरहिते काले रात्रिः स्नानादिष्व-
शुचिः तस्मात् स्नानादिकं चिकीर्षुस्तां रात्रिं परिवर्जयेत् ॥ २३ ॥

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्त्वमुपपादयति—

मेरुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः ।

सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्मादानन्तु तद्ग्रहे ॥ २४ ॥

इति ॥ २४ ॥

राहुदर्शन इव खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति—

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।

शर्वर्या दानमस्त्येव नान्यत्रैवं विधीयते ॥ २५ ॥

इति ॥ २५ ॥

पुनरपि राहुदर्शनं दृष्टान्तत्वेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रि-
दानमभ्यनुजानाति—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।

राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥ २६ ॥

१. E. G. H. and J. substitute प्रतिषेध. for प्रतिप्रसव. २. B. and D. read अन्यथा and G. अन्यत्र for अन्यदा. ३. I. reads मारुतो, but it seems to be incorrect. ४. B. and D. substitute अपि C. E. F. J. K. and L. अय for एव. ५. We follow here A. and M., while all others substitute सग्रहे for तद्ग्रहे. ६. B. D. and G. read अनुजानाति for अभ्यनुजानाति and for the same C and F. read इत्यनुजानाति. ७. M. reads ग्रहणेषु च for ग्रहणे तथा. ८. Except A and I, all others substitute तु for एवं; while M. reads दानमेतेषु नान्यत्रेति विनिश्चय for दानमस्त्येव नान्यत्रैव विधीयते. ९. I. reads दृष्टान्तेन for दृष्टान्तत्वेन.

इति । अत्ययकर्म मरणम् । तस्मिन् प्रस्तुते सति गोदान-
तिलपात्रादिदानं* निश्चयं कर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥

‘नान्यदा निशि’ इत्ययं निषेधो दान इव स्नानेऽप्यस्तीत्य-
भ्युपेत्य पूर्व-पश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवमाह—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

प्रदोष-पश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ॥ २७ ॥

इति । निशि निषेधो महानिशाविषयः । महानिशाशब्दश्च
द्वितीय-तृतीययामावभिधत्ते । तथा च सति प्रथम-चतुर्थयामौ
दिनवत् स्नानादियोग्यौ । तस्मात्तत्र स्नानादिकमाचरेत् । एत-
च्चापद्विषयम् । अन्यथा ‘भास्करस्य करैः’ (प. स्मृ. १२. २२)
इत्यनेन विरुद्धयेत् । काम्य-नैमित्तिके स्नाने तु महानिशाया-
मप्यनिषिद्धे । तदाह देवलः—

‘महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्य-नैमित्तिकादृते’[†] ॥

इति ॥ २७ ॥

तच्च मरणनिमित्तमुत्क्रान्तिधेन्वादिदानम् ।

† देवलेनैव —

‘महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः’ ।

इत्युक्त्वात् रात्रिद्वितीयप्रहरान्त्यघटिका तृतीयप्रहराद्यघटिका चेति
घटिकाद्वयं महानिशासंज्ञकं भवति । तान्त्रिकमते प्रथमप्रहरानन्तरं घ-
टिकाद्वयं महानिशा ततश्चातिनिशेयादालभप्रसक्तेन ।

१. B. D. C. and F. read इत्यपि for निश्चयपि. २. B C E. F. and I.
read मध्यस्थ- for मध्यस्थ. ३. I reads महानिशापि न निषिद्धयेत्; while B.D.
G. and J. read महानिशाप्यनिषिद्धा. ४. I. reads तत्र for तस्या.

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं नि-
मित्तान्तरमाह—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥२८॥

इति । चितेर्योग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम् । तत्र समारो-
पितो वृक्षः चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं
स्नाननिमित्तम् । तद् यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते तदा
रात्रावपि स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽह्नि' (व्या. स्मृ. ५९)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां

* जलमाविशेत् । इत्यनेन उद्धृतजलनिषेधोऽवगम्यते इति धरणी-
धरः । तथा च उष्णोदकनिषेधोऽप्यनेनैवावगम्यत इति सुष्टुक्तं भवति ।

१. B C D and F. add तत् before पूर्वम्. २. I reads निमित्तान्तराणि
and B and D नैमित्तान्तरम् for निमित्तान्तरम् ३ M reads चित्तिस्थश्च for
चित्तिर्यूपश्च. ४. Except A. G. E. H and I. all others omit चैत्यवृक्षश्च,
while B. D. E. H. and J. read चैत्यादय for चित्यादय. ५. B. and D.
omit the following :—

स्नातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह—

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्ध्वमाचमनं भवेत् ॥ २९ ॥

इति । 'प्रथमेऽह्नि' (व्या. स्मृ. ५९)—इत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां

मध्ये यदाऽस्थिसंचयनं क्रियते तत् पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् ।

अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं स्वाचमनस्यैव निमित्तम् । ननु स्नानस्य ॥२९॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि.

६. M. reads पूर्वम् for ह्यूर्ध्वम्; while K. and L. स्मृतम् for भवेत्.

दिनानां मध्ये यदा अस्थिसञ्चयनं क्रियते ततः पूर्वस्मिन्काले
रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं त्वोचमनस्यैव
निमित्तम् ।* ननु स्नानस्य ॥ २१ ॥

ननु—सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तं तदयुक्तम् ।
उदकस्य शुद्ध्यभावात् । तदाह पैठीनसिः—

‘अपेयं तु तदा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।

स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया’ ॥

इति । तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते?—इत्याशङ्क्य
सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह—

सर्वं गङ्गासमं तोयं* राहुग्रस्ते दिवाकरे ।

सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नान-दानादिकर्मसु ॥ ३० ॥

इति । सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्य-

* ‘सर्वं गङ्गासमं तोयम्’—इत्यनेन पूर्वनिमित्तकं पावित्र्यं गङ्गासम-
त्वेन रात्रिस्नानार्हत्वं चोक्तम् । तत्र गङ्गायां कालनियमो नास्ति । यथोक्तं
महाभारते अङ्गारपर्णगन्धर्वस्मृत्यर्जुनेन—

‘समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते—

रात्रावहनि सन्ध्याया कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

भुक्तो वाऽप्यथ वाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।

न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गा प्राप्य सरिद्धराम्’ ॥

(म. भा. १. १७०. १६-१७.)

इति । ग्रहणे गङ्गासमत्वात् सर्वेष्वपि जलाशयेषु रात्रौ स्नानं न दो-
षावहमित्यर्थः ।

१. G. reads यथा for यदा २. G. omits तु. ३. I. reads स्नातव्यमित्युक्तं
सद्युक्तम् । ४. I. reads तथा for तदा. ५. K. and L. read सोमग्रस्ते for
सोमग्रहे.

शुद्धिदोषः ॥ ३० ॥

सोमग्रहादीनां यथा उदकप्राशरस्यहेतुत्वं तथा कुशाना-
मप्याह—

कुशैः पूतं तु यत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानसमं भवेत् ॥ ३१ ॥

इति । कुशैर्मार्जनं कृत्वा मन्त्रस्नानं क्रियते तत् कुशपूतं
स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं तत् कुशोदको-
पस्पर्शनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाग्रैरुद्धृतं बिन्दु-
जातं कुशोद्धृततोयम् । ततोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ॥ ३१ ॥

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्य-
नुज्ञातुमध्ययनाभावं निन्दति—

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।

वेदं चैवानधीयानास्सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥ ३२ ॥

इति । उभयोः सन्ध्योर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्नि-
कार्यम् । तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्या-
दिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम् ॥ ३२ ॥

१. B. D. E. H. I and J read कुशस्य for कुशानां. २. K and L. read कुशैः पूतं भवेत्, B. D. C E F. H and I कुशपूतं तु स्नत्, and G. कुशपूर्वं तु यत् All for कुशैः पूतं तु यत् ३. Except A. K and L. all others read कुशेनोद्धृततोयं यत् for कुशेन चोद्धृतं तोयं ४. M. substitutes स्मृतम् for भवेत्; while G. omits -समं and reads भवेदिति. ५. L. omits मन्त्र- and adds यत् after क्रियते ६. Except A. and L. all read कुशनार्जनार्थम् for मार्जनार्थम्. ७. C. and F. read अग्निहोत्रम् for अ-
ग्निकार्यम्.

एकदेशाध्ययनमभ्यनुजानाति-

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।

अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥ ३३ ॥

इति । न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य-सन्ध्योपासनयोरप्येक-
देशानुष्ठानं शङ्कनीयम् । प्रेयासरहितत्वेन तयोरशक्यत्वं सम्भ-
वात् । क्वचित्द्वर्जनस्य नास्तिक्या-ऽऽलस्यादिमूलकत्वात् ।
वृषलभीतेन वृषलत्वाद्भीतेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति-

शूद्रान्नरसपुष्टस्याऽप्यधीयानस्य नित्यशः ।

जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते ॥ ३४ ॥

इति । अध्ययन-जप-होमास्तावदशेषपापक्षयहेतुतया प-
वित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु डिण्डिमैः । तथाच मनुः-

‘वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि’* ॥

(म. स्मृ. ११. २४९)

* वेदाभ्यासादीनि ब्राह्मणस्य नित्यानि । न तेषां पापप्रणोदनार्थत्वं
युक्तम् । तथापि प्रकारान्तरेणात्रोक्तम् । येषां पापानां शास्त्रकृद्भिः प्राय-
श्चित्तं नोक्तं तेषां अप्रत्ययकृतानां, प्रतिभूतानां च वेदाभ्यासादिना निवृ-
त्तिर्भवतीति विज्ञायते । ‘महापातकजान्यपि’ इत्यनेन महापातकजनित-
वान्तरपापानि नश्यन्ति । न महापातकानीति निष्कृष्टोऽर्थः ।

१ I. reads कियद्वा- for एकदेश- २. B. and D. read न लभ्यते for न
शक्यते. ३. G. reads प्रायश्चित्तरहितत्वेन and J प्रयोगरहितत्वेन ४. Except
A. E. H. and I. all read अशक्य- for अशक्य- ५. M. reads उक्ता for
ऊर्ध्वा, while A. substitutes हि for अपि. ६. L. reads डिण्डिमः for
नियमः. ७. E. does not insert तथा च मनुः

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मज्ञं दोषमात्मनः’* ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘यथाग्निर्वायुना ऽऽध्मातो हविषा चैव दीप्यते ।
एवं जप्यपरो नित्यं ब्राह्मणः सम्प्रदीप्यते’ ॥
(व. स्मृ. २३. १६)

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘वैश्वानरीं प्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्’† ॥

इति । यस्तु नैरन्तर्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्वत्सेन पुष्टो
भवति तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयो अपि न पावयितुं क्षमाः
तस्मात् शूद्रान्नं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ॥ ३४ ॥

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३५ ॥

इति । शूद्रान्नं व्याख्यातम् । एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह-

अत्रापि ‘कर्मज्ञं दोषम्’—इत्यनेन अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्यैव दोषस्य
ग्रहणं कार्यम् ।

† वैश्वानर्यादय इष्टयः आहिताग्नेः । वेदज्ञानं जप्यं च अनाहिताग्नेः
इति यथाधिकारं सम्भवत्येव ।

१ B. and D. read पीतो, C. E. F. H I. and J पूतो and G धूतो for
ध्मातो. २ We follow here A. and the text, while all others substitute तथा
for एव and मन्त्रयुक्तं समाहितं for ब्राह्मणं सम्प्रदीप्यते. ३. I reads पूतयितुं,
C. F. and H. प्रापयितुं for पावयितुं, while J. ऊर्ध्वं पारयितुं for the same.
४. Except A. B. and D. all others substitute अपि for एव. ५. G.
omits शूद्रेण, while except J. all others do not insert शूद्रान्नं व्याख्यातम्.

वासः शूद्रसम्पर्कः । कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशेनं सहासनम् । पुराणश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् वाग्भिः शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः । एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ॥ ३५ ॥

वर्ज्यान्तरमाह—

यः शूद्र्या पांचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ।

वर्जितः पितृ-देवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ॥ ३६ ॥

इति । यो^१ विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ निवसन् स्वकीयमेवात्रं शूद्रस्त्रिया पाचयेत्^२ यस्य च ग्रामे निवसतोऽपि ऊढाऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति द्विविधोऽपि स विप्रो हव्य-कव्येऽनुष्ठार्तुमयोग्यः सन्नरकमाप्नोति ॥ ३६ ॥

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति—

भूत-सूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।

अहं तन्न विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति ॥ ३७ ॥

* पूर्वं एकादशेऽध्याये 'दास-गोपाल-नापित'—(प. स्मृ. ११. २१)
—इत्यादिना दासादयः भोज्यान्नत्वेन परिगणिताः । तत्कथमत्र शूद्र-

१ I reads पुराणादि- for पुराण- २ I. omits वाग्भिः.; while except A G L. and J others omit, प्राज्ञात् ३. B D. and H. substitute पितृ-देवभ्ये for पितृ-देवेभ्यः.; while M. does not insert this whole Sloka. ४ B and D omit यो ५ J substitutes पत्न्यादौ for परस्थलादौ and except A and L. others omit परस्थलादौ ६. I. reads अनुष्ठान्तुमयोग्य for अनुष्ठान्तुमयोग्य; and B, C D, F. G and J. read स नरकम् for सन्नरकम्. ७ We follow here A. and M, while all others read सूतकपुष्टाङ्गं द्विजं ८ B C. D E. F G. and H. read शूद्रान्नभोजनम्, I. K and L. शूद्रान्नभोजनम् and M. शूद्रान्नभोजने all for शूद्रान्नभोजनम्. ९ C. F G J. K. and L. read अयं तन्न, M. अहं तन्न for अहं तन्न, while B. and D. अहं चापि न for the same.

गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

श्वयोनौ सप्तजन्मा स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इति । मृताशौचे जाताशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दशस्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति सोऽयं मृत-सूतैक-पुष्टांगो विप्रः बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितम् । न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृधादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च-गृधादिवाक्ये^१ मनुरब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं स्वाज्ञानमुपवर्णितमिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णने^२ प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाहरणं प्रामाण्यदाढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्रान्न-सूतकान्नयोः कष्टत्वस्यात्यन्तं प्रमितत्वात्^३ । तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ॥ ३७-३८ ॥

शूद्रार्थे होमानुष्ठानं प्रतिषेधति—

दक्षिणार्थं* तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।

ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३९ ॥

स्त्रीपाचितान्नस्य निषेधः^४—इति चेत् । नार्थ दोषः । दासाद्यतिरिक्तशूद्र-जातीयस्त्रिया एवायं निषेध इति समाधत्स्व ।

* अत्र 'दक्षिणार्थम्'—इत्युक्तेर्दक्षिणाग्रहणमन्तरा होमो न दोषावह—इति न शङ्कनीयम् । शूद्रस्याग्निसाध्ये कर्मण्यधिकाराभावात् । तत्करणे होमकर्तुर्दोषोऽस्त्येवेति सुधियो विदाडुर्वन्तु ।

१ G. and M. read सप्तजन्म स्यात्, I reads सप्त जन्मानि for सप्तजन्मा स्यात्. २. We follow here only A, while J. reads शूद्रान्नसपुष्टाङ्ग and all others शूद्रान्नपुष्टाङ्ग for मृत-सूतैकपुष्टाङ्ग. ३ Except A all others read -वाक्य for -वाक्ये. ४. G and H read अभिधानपूर्वक for अभिधानात्तत्पूर्वक. ५. C. and F. वर्णन- and I. वर्णनेन both for वर्णने. ६ I. reads प्रतिपा. दितत्वात् for प्रमितत्वात्.

इति । यो विप्रः शूद्रादक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्ति-
पुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र
प्रत्यवायः । शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ॥ ३९ ॥

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद् द्विजः ।

भुञ्जानो हि वदेद् यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति । यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं* तपोरूपेण स्वीकृत्य
वर्त्तते स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् ।
यदि प्रमादाद्भोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत् तदानीमवशिष्टमन्नं
परित्यजेत् न तु भुञ्जीत ॥ ४० ॥

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति—

अर्धे भुक्ते तु यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

हृतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत् ॥ ४१ ॥

इति । कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः
प्रागेव तत्पात्रमुद्धृत्य जलं यः पिबेत् तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं
च देवान् पितॄन् न तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पात-
यित्वोपघातयेत् ॥ ४१ ॥

* प्राणाहुतिग्रहणपर्यन्तं मौनं नित्यम् । तदन्तरं भोजनसमाप्तिपर्यन्तं
यन्मौनं तदैच्छिकं व्रताङ्गं वा भवति ।

१. J. reads वर्जयेद् द्विज for परिवर्जयेत्. २. E. and I. read तस्य for तदानी. ३. E. and I. do not insert न तु भुञ्जीत. ४. G. reads अर्धे भुक्त्वा तु, B. and D. अर्धभुक्तौ तु, C and F. अर्धभुक्त्वे तु and I. अर्धभुक्ते तु all for अर्धे भुक्ते तु. ५. L. reads हृतदैवं and चैव घातयेत् for हृतं दैवं and चोपघातयेत्. K. also substitutes चैव घातयेत् for चोपघातयेत्. ६. I. reads अवघातयेत् for उपघातयेत्.

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।

स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मज्ञः स खलूच्यते ॥ ४२ ॥

इति । एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदि-
तरभोजनसमाप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्ते चुलकं
पीत्वोत्तिष्ठति तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढादि-
शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ ४२ ॥

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात् पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति—

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

न देवास्तृप्तिमार्यान्ति निराशाः पितरस्तथा ॥ ४३ ॥

इति ॥ ४३ ॥

अस्नातभोजनादिकं निषेधति—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाऽग्निमर्ह्य च ।

पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपंविना तथा ॥ ४४ ॥

इति । यद्यपि स्नान-जप-होमानां भोजनकालात् प्राचीन-

* 'चुलकं' उत्तरापोशनम् । यद्यप्यत्र मूढादिशब्दप्रयोगेण महती
निन्दावगम्यते तथापि न तस्य कश्चिदपि दोषोऽभिहितः । अत एव
उत्थानं शिष्टसम्प्रदायविरुद्धमित्येवेति प्रतिभाति ।

१ M. does not insert this Sloka. २ K. and L. substitute तु for च.
३ I. substitutes च for स. ४ I. reads उदक पीत्वा तिष्ठति for चुलकं पी-
त्वोऽत्तिष्ठति. ५ B. and D. read भोजनेषु. ६ B. and D. read स्वस्तिम् for
द्विस्तिम्. ७ H. and M. do not insert this Sloka, while K. and L. read
स्नात्वा नैव च for अस्नात्वा नैव. ८. G. reads अहुत्वा for अजप्त्वा, and all
others except A. and J. substitutes ऽग्निमर्ह्य; while I. ऽऽज्यमर्ह्य
both for ऽग्निमर्ह्य.

काले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं तथापि कदाचित्
केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः
प्राप्तः स्यात् तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा
पत्रावल्यां भुञ्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुञ्जीत । न तु पृष्ठभागे ।
तथा रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ॥ ४४ ॥

अथा अहारादिना धनार्जनं प्रतिषेधति—

गृहस्थस्तु देयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।

पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥ ४५ ॥

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।

अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ ४६ ॥

इति । गृहस्थः पुत्र-मित्र-कलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्य-
नया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्ध्ये ध-
र्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् ।
एवं च सति न्यायवर्त्ती सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन
बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपार्जितेनैव याजना-
दिसाध्येन वित्तेनात्मनः कुटुंबस्य च रक्षणं कर्त्तव्यम् । यस्त्व-

१. M. reads यदा for द्या-. २. E H. M read पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं for
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं ३. I. and J. read तु बुद्धिमान्, G. स बुद्धिमान् for
सुबुद्धिमान् ४. K. and L. read स्वात्मरक्षण, G. आत्मरक्षणम् and M.
ज्ञानरक्षणम् for ह्यात्मरक्षणम्. ५. B. and D read गृहस्थस्य, G. and H.
गृहस्थै both for गृहस्थ ६. C E F. and H read बुद्धिमान् for
बुद्धिमान् ७. C. and F. read आत्मार्थं कुटुंबस्य, I. आत्मरक्षणं for आत्मनः
कुटुंबस्य च रक्षणम् and E. G. H. and J. आत्मार्थं कुटुंबस्य for the same.
B. and D. follow our reading, but omit च.

न्यायेन चौर्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत् स दैवे
पित्र्ये च कर्मण्यनर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्—

‘वृद्धौ च माता-पितरौ सेतीभार्या सुतः शिशुः ।

अव्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुब्रवीत्’* ॥

(म. स्मृ. ११. ११)

इति तदापद्विषयम् ॥ ४५—४६ ॥

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते—

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत्तु नित्यशः ॥ ४७ ॥

इति । इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला
कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु
सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेण मार्गेण
प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत्पालको
भिक्षुः । महोदधिर्लवणसमुद्रादिः । एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टारं
पुनन्ति । कुश-हिरण्यादयो द्रष्टव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धार-
णादिकमपेक्षन्ते । न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति । अतस्तद्वैलक्ष-
ण्याय दृष्टमात्राः इत्युक्तम् ॥ ४७ ॥

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह—

उदाहृतोऽयं श्लोकः पूर्वमाचारकाण्डे (प. १९८ पं. १४) अत्र
चाचार्येण मनुकृतेनोदाहृतः तथापि नायं मनुस्मृतिपुस्तकेषु सर्वत्रोपल-
भ्यते । नापि टीकाकाङ्क्षिर्व्याख्यातः । काचित् ‘भृत्यानामुपरोधेन’ (म.
स्मृ. ११. १०)—इत्यस्मादग्रे दृश्यते ।

१ B. D. and I substitute साध्वी for सती. २. I. reads पश्येत for पश्येत्.

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।

तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥४८॥

इति ।

‘योऽश्वत्थः शमीगर्भः’ ।

(तै. ब्रा. १. २. ८.८)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमन्येनोपयुक्तेः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः ॥ ४८ ॥

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह—

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्तितम् ।

तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ ४९ ॥

इति । एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रणराहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते तावद्भूप्रदेशो दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्तरमाह—

‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा ब्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

वितस्तिर्द्वितयं हस्तमिति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्वण्डं^१ निवर्तनम् ॥

पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतत् गोचर्म कीर्तितम् ॥

(म. स्मृ. १२. ७-८)

इति । वृद्धमनुः—

१. Except A., all others read त्रिंशतं तु समन्तत, while G. त्रिंशतं तु.

‘सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्वण्डं निवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म देता पापैः प्रमुच्यते* ॥
(म. स्मृ. १२. १०)

इति ॥ ४९ ॥

पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं विधत्ते—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।

एतद्गोचर्मदानेन† मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ५० ॥

इति । मनो-वाक्काय-कर्माणि व्यापारास्तेभ्यो जातानि
मनो-वाक्काय-कर्मजानि । नचैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन
व्यवस्थितानां साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त—इति वाच्यम् । अत्य-
न्तावृतानां मानसानामीषदावृतानां वाचिकानां संकृत्कृतानां
कायिकानां च समत्वसम्भवात् ॥ ५० ॥

विज्ञानेश्वरस्त्रिदमेव वाक्यं बृहस्पतिनामोदाजहार (आचाराध्याये
२१० श्लोकव्याख्यायाम्) । तत्र ‘पापैः प्रमुच्यते’ इत्यस्य स्थाने ‘स्वर्गे
महीयते’ इति भेदः ।

† यद्यपि गोचर्मप्रमाणं तत्र तत्र मतभेदात् विभिन्नमानं दृश्यते त-
थाप्यन्यतमग्रहणान्न दोष इति सिद्धयति । ब्रह्महत्यादिरित्यादिशब्दात्
सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुतल्पगमनानां ग्रहणम् । नतु संसर्गस्य । तस्य
कलौ महापातकत्वस्य निषिद्धत्वात् । आदिशब्देन विवक्षितग्रहणे सर्वश-
ब्दग्रहणं महापातकसमानानामुपसङ्ग्रहार्थम् । मनो-वाक्काय-कर्मजैरित्य-
स्य मनसा सङ्कल्प्य वाचाऽभिलष्य कर्मणोपपादितैरित्यर्थः । तेन काय-
कृतत्वं लभ्यते । तथा च कामकृतेषु महापापेष्विदं प्रायश्चित्तं कर्तव्य-

१. C. H. F. read दाता for दत्त्वा B. and D. दानात् for the same. २. B. and D. read पापक्षयार्थे रोगिणां चर्मदानं, C. and F. पापक्षयक्रामिनां गोचर्म-
दानं, G. पापक्षयाय रोगिणो गोचर्मदानं. J. पापक्षयरोगिणो चर्मदानं all for
पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं. ३. K. and L. substitute पातकै for किल्बि-
षै. ४. G. and J. read निष्कृतिहेतु for निवृत्तिहेतु. ५. B. and D. do
not insert सकृद्

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह—

कुटुम्बिने दारिद्राय श्रीत्रियाय विशेषतः ।

यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥ ५१ ॥

इति । विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिः पात्रातिशयविशेषणैः प्रत्येकं सम्बन्ध्यते । तथा च सति यस्य महत् कुटुम्बं दारिद्र्यं चाधिकं बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं तादृशाय दायमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं भवति ॥ ५१ ॥

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह—

वापी-कूप-तडागाद्यैर्वाजपेयशतैर्मखैः* ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुद्ध्यति ॥ ५२ ॥

इति । वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च सर्वात्मना* शुद्धिर्नास्तीत्येवम्परमिदं

मिति । अन्यथा मनोवाग्वापारयोः पातित्यानाधायकतया तयोर्ग्रहणमनर्थकं स्यात्—इति सुधियो विचारयन्तु ।

* केचन पूर्वोक्तगोचर्मप्रमाणभूमिहरणदोषस्य निवृत्तिर्न भवतीत्याहुः । न तत्र मूलं पश्यामः ।

१ E G and H. read तदाशुद्धिकारकम् for तद्दानं शुभकारकम् २ H. substitutes पात्रातिशय- for पात्रातिशय-, while B. C D E. F G. and I. omit पात्रातिशय-. ३. B. C D E F. G. and H. read दारिद्र्याधिकं for दारिद्र्यं चाधिक; while J reads दारिद्र्यमधिकं बहुवेदपाठकत्वात् श्रोत्रियता बद्धी and H. बहुवेदपाठे च श्रोत्रियत्वम् for बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं. E. does not insert अतिशयित ४. I. and J. read -शतैरपि for शतैर्मखै; while M. does not insert this śloka.

वचनम् । तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये
तत्पाठानुपपत्तेः ॥ ५२ ॥

अथ रजस्वलाविषये कच्चिद्विशेषमाह—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरैब्रीत् ॥ ५३ ॥

इति । रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नृता स्त्री पुनस्तत
आरभ्य अष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति चेत् तदा स्ना-
नमेवाचरेत् । न तु त्रिरात्राशौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्ध्वं
रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्तव्यम् ॥ ५३ ॥

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चाण्डालादीनां व्यवधाने
देशपरिमाणमाह—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चाण्डाल-सूतिकोदक्या-पतितानामधः क्रमात् ॥ ५४ ॥

इति । अधःक्रमाद्विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनी-
यम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन । उदक्याया युगद्वयेन ।
सूतिकाया युगत्रयेण । चाण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युग-
परिमाणं लोकव्यवहारादवगन्तव्यम्* ॥ ५४ ॥

युगपरिमाणमुक्तं मार्कण्डेयपुराणे —

‘द्वे वितस्तीं तथा हस्तो ब्राह्म्यतीर्थादिवेष्टनम् ।

चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च’ ॥

(मा. पु. ४९. ३९)

१. G substitutes किञ्चित् for कच्चित्, while B. and D. रजस्वलावि-
षयकविशेषमाह for रजस्वलाविषये कच्चिद्विशेषमाह २ E. G. and M.
read आपोडशदिनात् for अष्टादशदिनात् ३. B and D. substitute उश-
ना मरुर्ब्रवीत् for उशना मुनिरब्रवीत् ४ G. and H. read षोडशदिनात् for
अष्टादशदिनात् and E. and H. रजःस्नात् for रजस्वला, while I. omits चेत्.
५. G. reads युगादीनां परिमाण for युगपरिमाण.

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह—

ततः सन्निधिमात्रेण संचैलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात्स्पृशते यदि ॥५५॥

इति । मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव ।

स्पर्शोऽपि अकामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते द्वैगुण्यं शुद्ध्यन्तरं वा द्रष्टव्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शाभावे स्नानाभावः । यथासम्भवव्यवधानस्य संवर्त्तनाभ्युपगतत्वात्—

‘संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।

हृद-पट्टनमार्गे च सम्भवं तु यथा भवेत्’ ॥

(सं. स्मृ. १८९)

इति ॥ ५५ ॥

अथ तडागादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति—

विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥५६॥

इति । ‘ज्ञानानि पञ्च पुण्यानि’ (प. स्मृ. ००)—इत्यादिभ्य

इति तथा च मेदिन्याम्—

‘युगो रथ-हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु ।

युगे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिमानौषधेऽपि च’ ॥

(गान्तवर्गे १७)

इत्यादिभिः हस्तचतुष्टयं युगमिति सिद्ध्यति ।

१ E. reads -भावेऽशुद्धिमाह for -भावे शुद्धिमाह and H -भावेऽप्यशुद्धिमाह.
२ G. reads अभ्यनुज्ञातत्वात् for अभ्युपगतत्वात् ३ I reads पात्रेषु for हस्तेषु ४. G. reads -दुर्बल for दुर्बल. ५ C. and F. read श्वयोनौ for श्वयोनौ

‘श्रयोनौ जायते ध्रुवम्’—इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण यो ज्यमा-
चारशेषः प्रतिपादितः तस्य सर्वस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण
कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्च्यते । न चैवं सति पुनरुक्तिः शङ्क-
नीया । मूलवचनेषु तत्र सङ्गृहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात् ॥५६॥

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः ।

तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवत् प्रायश्चित्तमाह—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाज्जायायास्तु अगम्यताम् ।

पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५७ ॥

श्रान्तः क्रुद्धस्तमोन्धो वा क्षुत्पिपासा-भयार्दितः ।

दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५८ ॥

उपस्पृशोन्निषवणं महानद्युपसङ्गमे ।

चीर्णान्ते चैव गां दद्याद्ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥ ५९ ॥

इति । यैः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां
प्रतिजानीयात्—‘अतः परं त्वां न गमिष्यामि । त्वं मम माता भ-
गिनीति’ । पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदी-

१ B. and D omit नात्र पुनः and I प्रपचित for प्रपञ्च्यते २ I. repeats तत्र. ३ B C D E G. and J substitute ब्रूयात् for ब्रूयाद्; while I. भार्याया मादगम्यताम् for जायायास्तु अगम्यताम्. M. reads this line as follows.—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् भार्या प्रतिज्ञायाम्यगम्यताम् ।

B. and D substitute न गम्यताम् for अगम्यताम् ४ M. reads तां गन्तुं for चेदेनां. ५. B. and D. read श्रान्तः, U and F. स तु and K. and L. आर्तः. all for श्रान्तः, while M. reads तमोन्धो for तमोन्धो वा ६ B. C D. E F G H. and J substitute वा for तु ७. J reads उपवास for उपस्पृशेत् ८ I. and J. read महानद्योस्तु for महानद्युप- ९. J reads चीर्णे चैव तु for चीर्णान्ते चैव १० H. and J. insert क्रुद्ध after य and then again after निमित्तेन ११. G. reads क्रोधास्तमये for क्रोधोपशमे.

च्छति तदा पर्षदग्रे स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । 'अहं शपथ-
तिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन गृहव्यापारेण वा श्रान्त आसम् ।
मदीये वचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावे
अपि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम् । क्षुधा-पिपा-
सया राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अत एवमादिदोष-
प्रयुक्तमिदमगम्यदाप्रतिज्ञानम् । नतु विवेकपूर्वकम् । तस्माद-
स्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्त'—इति । यस्तु दानं
करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तथैवाशया समागतार्यं ब्रा-
ह्मणाय किमपि न प्रयच्छति, तथा काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य
यथाकर्तव्यं किञ्चित् दूरं गत्वा पश्चाद् अश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं
न करोति तेष्वेतेषु त्रिषु निमित्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चि-
त्तमाचरितव्यम् । द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नान-
पूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात् । चतुर्थदिने गां दद्यात् दश ब्राह्म-
णांश्च भोजयेत् ॥ एतेष्वप्यनिमित्तेषु वर्णभेदेन प्रायश्चित्त-
माह यमः—

‘स्वभार्या तु यदा क्रोधादगम्येति च यो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान् नव ॥

षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत् ।

(य. स्मृ. ६. १३)

इति । 'एतस्य कार्यस्याऽकरणे चतुर्षु वर्णेषु अन्यतमं हतवा-

१ G and J, read तथैवाश्रमसमागताय for तथैवाशया समागताय, while B. C. D. E. and F read तथैवा- for तथैवा-. २ G and J. omit -कथञ्चित्. ३. I, omits एतेषु and B and D निमित्तेषु ४. B and D. read एतेष्वप्यनिमित्तेषु, J. एतेष्वनिमित्तेषु and G एतेष्वेव निमित्तेषु for एतेष्वप्यनिमित्तेषु, but these are incorrect. ५ I reads अगम्येति नरो for अगम्येति च यो. ६. J. substitutes अस्य for एतस्य.

नस्मि'—इति शपथं कृत्वा यैस्तत् कार्यं न करोति तस्य प्रायश्चित्तं यम एव आह—

विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं नृपः ।
 ब्रह्महा यावकाग्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥
 क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
 वृषलस्य त्रिरात्रं तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ॥
 केचिदाहुरपार्पं तु वृषलस्य वर्धं मृषा ।
 नैतन्मम मतं यस्मात्तद्वस्तेन भवत्यसौ* ॥
 (य. स्मृ. ६. १६-१८)

इति । मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह—

वाग्दैवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्† ।
 अनृतस्यैनसस्तस्यं कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥

* यः शपथं कृत्वा तत् कार्यं न करोति स ब्रह्महा भवति । एवमेव क्षत्र-
 वैश्य-शूद्रवधशपथं कृत्वा तत् कार्यं न कुर्वीत चेन् तत्तद्वर्णहन्ता भवति
 इति योजयेत् । शूद्रवधशपथो न दोषावह इति केचिदाहुः तन्न । यमस्य
 सम्मतम् । यतस्तेन शपथेन सपुरुषः इतरवत् 'तद्धः' तं शूद्रं हन्तीति
 तद्धः भवति । शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तमस्येव ततश्चैवमुक्तं भवति—वर्ण-
 त्रयेण शूद्रहत्याशपथकरणे शूद्रेण च स्ववर्णस्येतरस्य वा हत्याशपथकरणे
 दोषोऽस्येवेति यमस्य मतम् ।

† यत्र साक्षिणोऽनृतं वदन्ति तत्र ते वाग्दैवतैश्चरुभिः सरस्वतीं यजे-
 रन् । अनवस्त्राविताग्निरूपपक्षौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । बहुवचननि-
 र्देशादत्र कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयं वेदितव्यम् । कूष्माण्डा नाम मन्त्रा

१. Except A and 1 all omit य. २. Except A. and 1, all others do
 not insert एव ३. B. D. and I read तथा for चरेद्. ४. B. and D.
 read शूद्रश्चरेत्त्विह for शूद्रहणश्चरेत् ५. G. and I read तस्मात् for यस्मात्
 while I कृत and others हत for तद्ध. ६. All, except O F., G. and
 I. others read प्राग्दैवतै for वाग्दैवतै ७. Except A. and the text all
 others read तत्र for तस्य.

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्धृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्यृचा वा वारुण्यां तृचेनापदैवतेन चै' ॥

(म. स्मृ. ८. १०५-१०६)

इति । प्रजापतिः—

‘अनृती सोमपः कुर्यान्निरात्रं परमं तपः ।

पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् सप्तवत्या घृतेन तु’ ॥

इति । प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीत आह—

‘प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा ।

स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्’ ॥

इति । ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह—

‘निरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।

मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनःसंस्कारमाचरेत् ॥

यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । ‘यद्देवा देव हेडनं’ (मा. सं. २०. १४) इत्येवमादयः । उदित्यृचा ‘उदुत्तमं वरुण पाशम्’—इत्यनया ऋचा वरुणदेवताकया । अपदैवतेन ‘आप्यायस्व’ इति तृचेन सूक्तेन । राघवानन्दस्तु ‘तदित्यृचा’ इति पाठमाश्रित्य—‘तदित्यृचा गायत्र्या । तदादिकेत्युक्तत्वात् उदुत्तमं वरुण पाशमित्येतया वारुण्या’ इति व्याचख्यौ ।

१. H. reads व्रतमस्मिन् for घृतमग्नौ. २. B. D. H. and I. substitute च for वा and all others except A. and the text read वारुण्यबद्धचेन for वारुण्या दृचेन. ३. The text substitutes वा for च. ४. B. and D do not insert प्रजापति. ५. B and D read अनृतोक्तौ तु समग्र, C. and F अनृते सोम and G H. and I. अनृतोक्तौ सोमप all for अनृती सोमप. ६. I. reads पूर्णाहुतिर् for पूर्णाहुति. ७. All, except A. and I. others read सप्त तेन घृतेन तु for सप्तवत्या घृतेन तु. ८. B. D and G. substitute च for वा. ९. B. and D. read ब्रह्मचार्यनृते चरेत्, E F. G H. and I. ब्रह्मचार्यनृतं चरेत् and C. F. प्रत्याचार्योक्तं चरेत् all for अनृतोक्तौ व्रतं चरेत्. *

अभ्यासे चैन्दवं प्रोक्तं नैष्ठिके द्विगुणं चरेत् ।

वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद्यतिः कुर्याच्चतुर्गुणम् ॥

मांसाशनेऽनृतोक्तैः च श्वनिर्हरणे तथा' ॥

इति । कचित्तु निमित्तविशेषे अनृतमपि बुद्धिपूर्वं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः’ ॥

(या. स्मृ. २. ८३)

इति । सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत । तत् पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतमपि वक्तव्यम्* । तस्य शुद्धये सारस्वतश्चरुर्निर्वाप्यः । वर्णिवधवदाल्मवधप्राप्तावपि अनृतं वदेत् । तदाह व्याघ्रः—

‘यत्रोक्तावात्मनः पीडा नितान्तं तु भवेद्यदि ।

तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा’ ॥

इति ॥ ५७-५८-५९ ॥

* अन्यान्यपि निमित्तान्याह शुक्राचार्यः—

‘स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।

गो-ब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्’ ॥

(भा. पु. ८. १९. ४३)

इति । न जुगुप्सितं न दोषावहमित्यर्थः ।

१. Except A. B. and D. all others read चैन्दवं चैव for चैन्दवं प्रोक्तं.
२. B. and D. read नैष्ठिके द्विगुणं भवेत्. ३. G. and H. do not insert.
४. Except A. B. and D. all others substitute तु for हि. ५. B. D. read सत्यपि भाषणे. ६. Except A. B. and D. all others omit अपि. ७. reads ब्राह्मः for व्याघ्रः, but it seems to be a mistake. ८. B. and substitute अत्र for तत्र. ९. We follow here A. B. and D.; all others read भवतीति चेत् for तु भवेद्यदि.

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ ६० ॥

इति । दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं त्वाचरति तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुप-
वसेत् ॥ ६० ॥

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।

भुक्त्वान्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः ॥ ६१ ॥

इति । एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोज-
नेन यत् कृतं पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा
भोजनेन शुद्धिः । यद्वा एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिका-
वधादिक्षुद्रपापजातं तत्सर्वं विंशिशान्नभोजनेन विशुद्ध्यति ।
पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं बौधायनोऽप्याह—

१. C. and F. substitute वा for च. २. All others except A. and I. substitute तु for च. ३. K. and L. read अहोरात्रान्तरान्नरः. and M. reads अहोरात्रं तु वै नरः. ४. All others except A G. and I. do not insert सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे and omit वा, while G. omits the whole portion, as—

एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन यत् कृतं
पापं तस्य सदाचारविप्रस्य वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः ।

५. B. D. and G. omit यद्वा; while B. D. substitute तत् पिपीलिका- for यत् पिपीलिका-. ६. G inserts -महा- between -क्षुद्र- and -पाप-. ७. I reads शिशान्नभोजनेन शुद्ध्यति.

भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।

*यायावर-वनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥

एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।

कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽऽपः शुद्ध्यते त्रिभिः' ॥

(बौ. स्मृ. ४. ५. २७-२८)

इति ॥ ६१ ॥

मरणकालोपहतेः प्रायश्चित्तमाह—

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ६२ ॥

इति । मरणकाले वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं मूत्रादिकमधो-
च्छिष्टम् । तयोरन्यतरब्दा सम्पद्यते तदा संस्कर्त्ता पुत्रादिर्धना-
दिना प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् । मंचकादौ मरणम-
न्तरिक्षमृतिः । रजस्वला-सूतिका मरणमशौचमरणम् । तस्मिन्
द्विविधेऽपि मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् ॥ ६२ ॥

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह—

ये प्रत्यहं धान्ययाज्जा कृत्वा पञ्चयज्ञादिविहितानुष्ठानपूर्वक
गृहस्थधर्मानाचरन्ति ते यायावराः एकाहनिर्वाहपर्याप्तं धनं यस्य स
एकाहधनी तस्य । कपोतव्रत कपोतवृत्तिः । सा च 'उच्छिष्टवृत्तिरिति
(भा. पु. ९. १८. २५ टीकायां) श्रीधरस्वामी ।

१. B. and D. read एकाहात् for एकाह-; while A. C. E. F. G. and I
एकाह धनिन for एकाहधनिन २ The text reads वृत्ति-for -व्रत- ३. I.
reads शुद्ध्यति for शुद्ध्यते; while except A and the text others read
द्विजः for त्रिभिः. ४ K. and L. read अगरोच्छिष्टम् for अधोच्छिष्टम्.
५. Except A. all others omit अपि. ६ B. and D. omit-कृच्छ्रस्य
and read प्राजापत्यस्य.

कृच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसङ्ख्यया ॥ ६३ ॥

द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् ।

इति । देवी गायत्री । तस्या अयुतसङ्ख्याको जपो दे-
व्ययुतम् । स एकः प्रत्याम्नायः । प्राणायामानां शतद्वयं द्वि-
तीयः प्रत्याम्नायः । अनार्द्र शिरो यस्याः सावनार्द्रशिरास्तस्य
स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत् स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानं च वि-
धाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत् । एवं-
विधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः ।
पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तैथोदकवासाद-
योऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

तिलहोमसहस्रं तु वेदस्याध्यायमेव च ।

विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकोऽस्तिथैव च ॥

अन्यानि वा पवित्राणि समान्याहुर्मनीषिणः’ ।

इति ॥ ६३ ॥

अथ रेतस्खलनप्रायश्चित्तमाह—

१ F. K. and L. read कृच्छ्रो for कृच्छ्रं २ M. reads -शतद्वयम् ३ I.
reads द्वियोजने for द्वियोजन. ४. M. reads एव for एक. ५ B.
and D. omit तस्य and read अनार्द्रशिरः स्नानम् for अनार्द्रशिरास्तस्य स्नानम्.
६. H. reads सत. for तथा ७ G. reads यदुक्तं ८. I. reads वेदाध्ययनमेव
for वेदस्याध्यायमेव. ९ B. D. G. and J. read अन्या वा पावनी काचिद्.,
H. अन्यानि वा पावनानि for अन्यानि वा पवित्राणि.

गृहस्थः कामतः कुर्याद्व्रितसःस्खलेनं भुवि ॥६४॥
सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ।

इति । अकामकृते याज्ञवल्क्य आह—

‘यन्मेव रेत इत्याभ्यां स्कत्रं रेतोभिमन्त्रयेत् ।
स्तनान्तरे भुवोर्मध्ये तेनानामिकया स्पृशेत्’ ॥
(या. स्मृ. ३. २७८)

इति ।

‘यन्मेव रेतः’

(तै. आ. १. ३०. २)

इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् ।

‘पुनर्मामैत्विन्द्रियम्’

(तै. आ. १. ३०. २)

इत्युपरितनो मन्त्रस्ताभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत
आदाय स्तनयोर्भुवोर्वा मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिना
च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत्* ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ॥

* ‘वारुणीभिः’ वरुणदैवत्याभिः ‘इम मे वरुण’— इत्यादिभिः ऋग्भिः
उपस्पृशेत् ।

१. M reads सेचनं for स्खलन २ B D and E read स्तनान्तर भुवोर्मध्य.
H and the text स्तनान्तर भुवोर्मध्य, G and J स्तनान्तरे भुवोर्मध्ये all
for स्तनान्तरे भुवोर्मध्ये ३. H reads पुनर्मामैत्वशुद्धिमिति for पुनर्मामैत्व-
द्वियमिति ४ G omits the following portion.—

यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणव्रतम्’ ॥

इति । स्वमे तु काश्यप आह—

‘सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वमे सिक्त्वा गृही चरेत् ।

५. H. and I. read -त्रयम् for -व्रतम्.

इति । स्वप्ने तु काश्यप आह—

‘सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारैः स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादधमर्षणम्’ ॥

(का. स्मृ. ६. ११)

इति । ब्रह्मचारिणम्प्रति मनुराह—

‘स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्नामित्यृचं जपेत्’* ॥

(म. स्मृ. २, १८१)

इति । भयादौ प्रजापतिराह—

‘भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।
आदित्यमर्चयित्वा तु पुनर्नामित्यृचं जपेत्’ ॥

(प्र. स्मृ. ३. १९)

इति । नैष्ठिकस्य हारीत आह—

‘उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः’ ॥

इति ॥ ६४ ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह—

* पुनर्नामिति ऋक् उपरितनयाज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने निर्दिष्टा ।

१. C. F. read काश्यप for काश्यप . २. I. and F. substitute तु for चि.; while G. omits the following portion .—

‘स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा च पुनर्नामित्यृचं जपेत्’ ।

इति । भयादौ प्रजापतिराह—

‘भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।

चतुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ॥ ६५ ॥

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

इति । ऋग्वेदोदयश्चतस्रो देदाश्चतुर्विधाः । ताभिरुपपन्न-
स्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन

‘चातुर्विधो विकल्पी च’

(अ. स्मृ. ३. १९)

इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दा-
शरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः । तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे
यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेन् ॥ ६५ ॥

विधिवदित्युक्तम् । कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षया तदिति-
कर्तव्यनामाह—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् ॥ ६६ ॥

वर्जयित्वा विकर्मस्थानं छत्रोपानद्विवर्जितः ।

इति । चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि
तेभ्यो विरुद्धानि विकर्माणि तेषु तात्पर्येण तिष्ठन्तीति विकर्म-
स्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतु-
बन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं
भिक्षावैलायाम् । किन्तु मार्गगमनेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥

१. I. reads चतुर्विधोपपन्ने तु २. K and L. read विप्रघातके for ब्रह्मघा-
तके. ३. I and J read ऋगादय. चतस्रो. ४. I. reads चातुर्विधोपप-
न्नं द्वाभ्यां च for चातुर्विधो विकल्पी च. ५. C. F and G. omit समुद्रसेतुः
and C. and F. also omit तद्यात्रां ६. B D. and H. read चातुर्वर्ण्यं for
चातुर्वर्ण्यात्. ७. Except E and I. others insert विकर्मस्थाश्च ; while G.
reads विकर्मस्थ for the same. ८. I. omits मार्ग-, while G. substitutes
इति for अपि.

भिक्षमाणेन वक्तव्यमुक्तिप्रकारमाह—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥ ६७ ॥

गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।

इति । पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहं
अहं दुष्कृतकर्मेत्यादिवाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्या-
पने बाधमाहाङ्गिरीः—

‘कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्धते’ ।

(अं. स्मृ. १.४७)

इति । दुष्कृतकर्मा, महापातककारको, ब्रह्मघातक इति
पदत्रयस्य महासामान्या-ज्वान्तरसामान्य-तद्विशेषवाचित्वादपु-
नरुक्तिः ॥ ६७ ॥

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह—

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु* नगरेषु वा ॥ ६८ ॥

तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु वा ।

इति । बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थाप-
नाय कल्पितो ब्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रौ-
माद्वहिर्निवासोऽशक्यः । तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशाला-

कतिपयजननिवासो ग्रामः । चातुर्वर्ण्यानेकजननिवासो नगरम् ।
मुन्यादिनिवासस्तपोवनं नैमिषादिकम् ।

१ B. and D read the following line as follows:—

गृहद्वारेषु भिक्षामि तिष्ठामि ब्रह्मघातक ।

२. C and F read अवान्तर-सामान्या-श्चा तद्विशेषवाचित्वात्. ३. K. and L.
read नापि for चैव. ४. M. reads तथा वनेषु for तपोवनेषु. ५ Except C.
and F all others substitute च for both वा. ६. J omits ग्रामात्. ७. B.
D. and G. read ऽशक्त for ऽशक्य also substitute तदा for तत्र.

देवायतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति तु व्याघ्रादिभ्यो
भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदीप्रस्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्था-
नि पम्पासरोवरादीनि ॥ ६८ ॥

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनम् । किन्तु निवास-
स्थानेष्वपीत्याह —

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥ ६९ ॥

दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।

रामचन्द्रसमादिष्टनलसञ्चयसञ्चितम् ॥ ७० ॥

सेतुं* दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति । यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा
सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ॥ ६९-७० ॥

सेतुदर्शनानन्तरकर्तव्यमाह—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥ ७१ ॥

* 'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्'—इति सेतोर्विशेषण-
द्वयम् । स च सेतुर्दशयोजनविस्तीर्णः शतयोजनमायतः दीर्घः । यथा
श्रीमद्रामायणे—

‘दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।

ददृशुर्देव-गन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥

(वा. रा. ६. २२. ७२)

इति । रामचन्द्रेण समादिष्टेन नलनाम्ना वानरेण योज्यं काष्ठं-पाषाणा-
दिसञ्चयः कृतः तेन सञ्चितं बद्धम् ।

१ L. omits तु. २ B and D read तेषु प्रख्याप्य यन्नेन, J एतेषु ख्यापय-
न्नेन, K. and L. एतेषु ख्यापयन्नेन all for एतेषु ख्यापयन्नेन. ३. B. D.
G. H. I. J. and M. read -समादिष्ट for -समादिष्ट-. ४. Except H. all
others read सेतोर्वर्धने for सेतौ दृष्टे. ५ B. D G. and I read सेतुदर्शनान-
तरं for सेतुदर्शनानतर-. ६ K. L. and M. do not insert this line.

इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७१ ॥

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवती भूपतिः पक्षान्तरमाह—

यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ।

इति । अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा
च तैत्तिरीयब्राह्मणे* श्रूयते—

‘सर्वे वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन
ब्रह्महत्यामतरन् सर्वे पाप्मानं तरति तरति
ब्रह्महत्यां यो अश्वमेधेन यजते य उचैनमेवं वेद’ ।
(तै. सं. ५. ३. १२. १. २)

इति । तदुपासनं च—

‘उषा वा अश्वस्य’ ।

(तै. सं. ७. ६. २५. १)

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘तैत्तिरीयब्राह्मणे’ इत्येव वर्तते, तथापि
‘सर्वे वे’त्याद्याग्रिमं वाक्यं तैत्तिरीयसंहितायामेव वर्तते न ब्राह्मणे । तदर्थं

१. Except I. all others omit स्पष्टोऽर्थः . २ E has in the margin —

‘अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्धयन्ति तीर्थानुसरणेन वा’ ॥

इति । तत्र अश्वमेध सार्वभौमविषयः ।

‘राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत’ ॥

इति श्रुते ।

We are unable to find out whether the above portion can be found in this book or others. ३ The quoted portion does not occur in Taittirīya Brāhmana, but is found in Taittirīya Samhitā and the next sentence also in the Samhitā and not in Taittirīya Brāhmana .

इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे* च प्रप-
ञ्चितम् ॥ ७२ ॥

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्तव्यमाह—

पुनः प्रत्यागतो वेश्मवासार्थमुपसर्पति ॥ ७२ ॥

सपुत्रः सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

गाश्चैवैकशतं दद्याच्चतुर्विधेषु दक्षिणाम् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।

इति । ब्राह्मणानां प्रसादो नाम-विपापो विशुद्धस्त्वमसी-
त्येवमाद्युक्तिः । इदं च व्रतं गुणविहीनस्य ब्राह्मणस्य वधे द्रष्ट-
व्यम् । अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २५०)

इति । विद्या-तपोयुक्ते पात्रे गो-भू-हिरण्यादिकं जीवनोपाय-
पर्याप्तं दद्यात् । वा शब्देन सर्वस्वं सपरिच्छेदं वा गृहं दद्यात् ।
तदाह मनुः—

लेखकप्रमादो वा माधवाचार्यस्यैव नाम विस्मृतिर्वेति न ज्ञायतेत्यलं महतां
प्रमादोद्घाटनेन ।

* ‘उषा वा’ इत्येतद्वाक्यं न तैत्तिरीयब्राह्मणे दृश्यते । अपि तु तै-
त्तिरीयसंहितायामेव वर्तते ‘तैत्तिरीयब्राह्मणे’ इति तु प्रामादिकमेवेति
प्रतिभाति ।

१. C. and F. read सहपुत्र सह भृत्यैश्च, J. सहपुत्र सभृत्यैश्च and K. L.
सपुत्र सहभृत्यैश्च all for सपुत्र सह भृत्यैश्च २. B. D. and H. read क्षातुर्वै-
द्येषु and E. I. चातुर्वैद्येषु for चातुर्विद्येषु ३ B. D. and I. omit
ब्राह्मणस्य ○ C. and F. read घृत for धन.

‘सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाद्योपपादयेत्* ।

धनं वा जीवनायालम्^१ गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

(म. स्मृ. ११. ७६)

इति । अपुत्रस्य सर्वस्वदानं पुत्रवतः सपरिच्छदं गृहदा-
नमिति व्यवस्था ॥ ७२-७३ ॥

अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

(या. स्मृ. ३. २४३.)

इति । स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपाल-ध्वजवान्—

‘कृत्वा शवशिरोध्वजम्’ ।

(म. स्मृ. ११. ७२)

इति मनुस्मरणाच्च ।

‘ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपाल-

मादाय तीर्थान्यनुसंचरेत्’ ।

(शा. स्मृ. ५. २६)

---

* अत्रायमर्थवादः ‘धनं वा जीवनायालम्—इति । यावता धनेन द-
त्तेन प्रतिग्रहीतुर्जीवनं पर्याप्तं भवति तावता धनेन तस्मै जीवितं दत्तं भवति
एतदेव साम्यम् ।

---

१. The text reads स वेदविदुषे for वा वेदविदे. २. H. reads जीवनायाल्म-
गृह for जीवनायालं. ३. Except A. all others omit पुत्रवतः. ४. H. reads
-कपालो for -कपाली.

इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम्—

‘खट्वाङ्ग-कपोऽपाणिः’ ।

(गौ. स्मृ. २२. ४)

इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरः-
कपालात्मको ध्वजो गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्कपालं
ग्राह्यम् ।

* मृण्मयकपालपाणिभिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् ।

(गौ. स्मृ. २२. ६)

इति गौतमस्मरणात् । तथा शङ्खोऽपि—

‘ब्रह्महा परिषदानुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी
मृण्मयपात्रपतितशिष्टान्नभोजी स्वकर्म विल्याप-
यन् चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः । शून्यागार-नदी-

* अस्मदृष्टगौतमस्मृतिपुस्तकेषु नेदं सूत्रं कुत्राप्युपलभ्यते । नापि
व्याख्याकृता हरदत्तेन विवृतम् । भिक्षार्थं मृण्मयपात्रं ग्राह्यमित्यपि न
तस्य सम्मतमिति प्रतिभाति । यतस्तेन ‘खट्वाङ्ग’ इत्येतत्सूत्रव्याख्याया—
‘खट्वाङ्गं दक्षिणे पाणौ । कपाल सव्ये भिक्षार्थं पानीयपानार्थं भोजनार्थं
च । तथा चापस्तम्बः—

‘पुरुषशिरः प्रतिपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थे’ ।

(आ. ध. सू. १. १०. २७. २१)

इत्युक्तम् ।

१. B. D. G. omit this:—

एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् ।

‘खट्वाङ्ग-कपालपाणिः’ ।

इति गौतमस्मरणात् ।

२. I. J. does not insert -कपाल-. ३. B. D. and G. omit मृण्. ४. I.
reads -भिक्षाङ्ग- for -शिष्टाङ्ग-.

पर्वत-वृक्षमूल-गुहानिकेतनः स एवं द्वादशे वर्षे
शुद्धिमाप्नोति' ।

(शं. स्मृ. १६. ९)

इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाह मनुः—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । (७२)

कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोब्रजेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः’* ॥ (७८)

(म. स्मृ. ११. ७२—७८)

इति । ‘कृतवापनो वा’ इति वाशब्देन जटाधारणेन सह
विकल्पोऽवगम्यते† । अत एव संवर्तः—

‘ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा‡ जटी ध्वजी’ ।

(सं. स्मृ. १०९)

इति । लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा-
चापस्तम्बः—

* तृण-पर्णादिकृतो निकेतो वर्षातप-क्षीतत्राणादिहेतु गृहं कुटी ।
द्वादशाब्दिकव्रतस्यैव ‘कृतवापन’ इत्यादिविशेषः । गोविन्दराजस्तु ‘समा-
से द्वादशे वर्षे’ (म. स्मृ. ११. ८१) इत्यभिधानात् द्वादशवार्षिकस्यायं
गुणविधिरिति मन्यते ।

† नाह्य विकल्पो मेधातिथ्यादिसम्मतः ।

‡ लोमवद्वसन इत्यर्थः ।

१. G substitutes स केतन for स एव, while I. omits स २ G reads
तथा च for यथाह ३ The text substitutes -समा for -अब्दानि ४. The
text omits वा. ५ E. and H substitute आसने for आश्रमे ६ The
text substitutes गो-ब्राह्मणहिते रतः for सर्वभूतहिते रत ७. The text reads
ब्रह्मघ्नस्तु वन गच्छत् बल्कवासा for ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा.

‘लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्’।

(आ. ध. सू. १. ९. २४. १४)

इति । अत्र मृष्टं लभ्यत—इति ‘सङ्कल्पमकृत्वा भैक्ष्यमा-
चरेत् । तदाह वसिष्ठः—

‘सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्ष्यमेककालाहारः’।

(व. स्मृ. २१. ९)

इति । इदं च भैक्ष्यमशक्तविषयम् । तथा च संवर्तः

‘ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी ।

वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः॥

भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुनः॥

भैक्ष्यं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।

वनवासी ह्यर्पः स्पृश्येत् सदाकालमतन्त्रितः॥

ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः ।

अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्’ ॥

(सं. स्मृ. १०९-११२)

१ The text reads as follows :—

खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ।-

२ G substitutes यत्र for अत्र. ३ E. reads मिष्टं for मृष्टं. ४. B and D. omit चरेद् ५ The text reads वल्कवासा, B. C. D. F. and J बाल-
वासा and H. वनवासी all for वनवासी ६. The text reads च चरेद् for
विचरेद्. ७. G. reads सयुत. for संयत and J. खट्वाङ्गीलयित for खट्वाङ्गी
संयतः. ८ B. and D. ह्यप स्पृश्य, C. and F ह्यपस्पृष्टा and E. G. and
H. ह्यप स्पृश्यात् all for ह्यप-स्पृश्येत्, while the text स पापश्च for the
same. ९ H reads पापकृत्तर for पापकृत्तमः and the text reads this
line as follows :—

ख्यापयन्नेन तत् पापं ब्रह्मघ्न पापकृत्तरः ।.

इति । नियमान्तराण्याह यमः—

‘अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनी ।
 मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म आवयंसेतथा ॥
 ब्राह्मणावस्थान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
 शोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणं च तम्* ॥
 चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देव-ब्राह्मणपूजकः ।
 एवं दृढव्रतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।
 सञ्चरेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिर्वर्जिते ॥
 ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य सञ्चरेत् ।
 एककालं चरेद्भैक्ष्यमलब्धोपवसेद्दिनम् ॥
 एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
 पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति’ ॥
 (य. स्मृ. ६. २१-२६)

इति । ब्रह्मचर्यादिनियममाह गौतमः—

‘खट्वाङ्ग-कपालपाणिर्वा द्वादशसंवत्सरान् ब्रह्म-
 चारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षणः

* यस्तेन हतः तं ब्राह्मणं संस्मरन् । ‘ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षाम्’—
 इति एनः पापं विख्याप्य भिक्षेत् ।

१. C. and F read विषयान्तराणि for नियमान्तराणि २ G and I read मितभोजनः for मितभोजनी. ३ B. D. I read ख्यापयन् for आवयन्. ४ B. D read देवागाराणि च विवर्जयेत् for सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ५. B and D. substitute -पूजन for -पूजक. ६ We follow here A. and I, while all others read भूगन्त्रे. ७. B. D. E. and I. substitute अनिख्याप्य for विख्याप्य. ८. A. B. C. D. and F. read ब्रह्महत्या for ब्रह्महत्यां. ९. G. H. read भैक्ष्य- for ब्रह्म- and B. and D. -चर्वव्रतानि for -चर्यादिनियमम्. १० I. reads खट्वाङ्गी for खट्वाङ्ग-; while except A. and [the text all others omit वा.

(४) यथोपक्रामेत् सन्दर्शनादर्थस्य ।

(५) स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदको-
पेस्पर्शां शुद्ध्येत् । (६)

(गौ. स्मृ. २२. ४-६)

इति । कौश्यपोऽपि—

‘ पवित्रपाणिर्दण्डी च पङ्कदन्तो रजस्वलः ।

तीर्थावासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत् ॥

(का. स्मृ. ३. १४)

इति । इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया । तथा च
मनुरेतद्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते नि-
गमयति—

‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म. स्मृ. ११. ८९)

इति । आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात्प्राग्व्रतमप्यावर्तनीयम् ।
तदाह तुर्मनु-देवलौ—

‘विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं चरेत् ।

तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः’ ॥

१. G reads यथोक्तक्रमात् and H यथोपक्रमेत् both for यथोपक्रमेत्.
२. Except A, H, I. and the text all others read उदकस्पर्शां for उदको-
पस्पर्शां ३. A. and J substitute कण्वोऽपि for काश्यपोऽपि. ४. C. and
F read पङ्कदन्तो and I. पक्षदन्तो for पङ्कदन्तो ५. B D. read तीर्थावासी
कुशाच्छेदी for तीर्थावासी कुशाच्छादी and all others except A. and J. read
तीर्थावासी ॥ तीर्थावासी.

इति^१ ।

‘यत् स्यादनभिसन्धं पापं कर्म सकृत्कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्धिर्मनीषिभिः’ ॥

इति । तदेतदेवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषय-
त्वाभिधानात् ।

प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तनीयम्’ ।

इति न्यायाच्चावृत्तौ द्वैगुण्यादिसिद्धिः । यस्तु न साक्षाद्-
ब्राह्मणं हन्ति किंतु तिरस्कारादिद्वारात्तन्निमित्ततामापद्यते
तम्प्रति सुमन्तुराह—

‘तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वात्मानं मृतो यदि ।
निर्गुणः सहसा क्रोधाद्गृह-क्षेत्रादिकारणात् ॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् प्रतिलोम सरस्वतीम् ।
गच्छेद्वापि विद्युद्गर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्’* ॥

यो गुणहीनो विप्रः स्वकीयैः परकीयैर्वा तिरस्कृतः सन् आत्मानं
व्यापादयेत् । इदं च तिरस्करणं सनिमित्तम् । सहसा क्रोधात् वा गृह-क्षेत्रा-
दिनाशेनापहारेण वा दुःखितः सन् यो म्रियेत तस्य विद्युद्गर्थं तिरस्का-
रादिकर्त्ता मरणनिमित्तभूतेन तत्पुत्रादिना वा त्रैवार्षिकं व्रतं वा सागर-
सङ्गममारभ्योगमपर्यंतं सरस्वतीतीरसेवनं कर्तव्यम् । इदं च निर्गुण-
विप्रमरणविषये निमित्तभूतस्य गुणवत् एव । गुणवति मृते त्वधिकम् ।

१. I does not insert इति. २ C F. and G. substitute यस्मात् for
यत् स्याद् ३. B and D. read पापहर्ता सकृत् for पाप कर्म सकृत् ४. G.
reads दृष्टा for दृष्ट. ५ G. omits तत्रेत् ६ C and F read क्रममाणो,
E. and H उक्षममाणो for हत्वात्मान

इति । निर्निमित्तं भर्त्सने स एव आह—

‘अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यर्क्षार्थं निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै प्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥
वत्सरत्रितयं कुर्यात्ततः कृच्छ्रं विशुद्धये’* ॥

इति । यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवान् आत्मघाती चात्य-
न्तनिर्गुणः तदेकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

‘केश-श्मश्रु-नखादीनामकृत्वा वपनं वने ।
ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति’ ॥

इति तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती यथा वा
निमित्ती तथैवानुमन्त्रार्दयोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथा च
पैठीनसिः—

‘हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गोपदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणः ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

*निर्गुणविप्रमरणनिमित्तभूतस्य गुणवतः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदा-
नीमत्यन्तनिर्गुणमरणनिमित्तस्यात्यन्तनिर्गुणस्य प्रायश्चित्तमाह । ‘अत्यर्थं
निर्गुण’ इति । सनिमित्तभर्त्सने तु न्यूनम् ।

१. B. and D. read निमित्ततो मृते, C. and F निर्निमित्तता मते, G. निर्नि-
मित्तं मृते and H. निर्निमित्ततो मृते all for निर्निमित्त भर्त्सने २ J reads
प्रत्यर्थं for ह्यर्क्षार्थं. ३. G. reads च for तु ४ J. reads गच्छति. ५. C.
F and I. substitute नर for तत. ६ H. reads यदा पुनर्नरं निमित्ते for
यदा पुनर्निमित्ती. ७ I. reads कृत्वा तु वपनं for अकृत्वा वपन. ८. B. D. G.
H. read अनुमन्त्रादेषि प्रायश्चित्तमाह पैठीनसि. ९. B and D. read कर्ता
for हन्ता. १० B. and D. read सहाचार तथा चाप्रोपदेशक for सहायश्च
तथा मार्गोपदेशकः ; while C. F. and I. मार्गोपदेशक for मार्गोपदेशक.
११ I reads विकर्मिणाम्. १२. B. and D substitute उपेक्षक for
उपेक्षक and all others except A. and I. read शक्तिमांश्च for शक्तिमांश्चेत्.

अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।

तथा शक्यनुरूपं च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्* ॥

इति । एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्या-
धिकं प्रायश्चित्तम् । विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं
प्रकल्पनीयम् । साक्षात्कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो
भवति । तदाह यमैः—

‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वा ऽप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४१)

इति । क्वचित्कर्तुः प्रतिनिधिमाह स एव—

‘अपूर्णेकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।

प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्यो वाऽथ बान्धवः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ३)

‘दण्डस्तु राज्ञा कर्तव्यः । ननु प्रायश्चित्तकल्पनानन्तरं दण्ड-
कल्पनं न युक्तम् । प्रायश्चित्तेनैव पापानोदे दण्डस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।
यदि पापनिवृत्तिर्न भवेत् तर्हि प्रायश्चित्तस्य वैयर्थ्यं स्यात् तस्मात्प्राय-
श्चित्तानन्तरं न युक्तो राजदण्ड-इति चेत्—न । प्रायश्चित्तेन पारलौकि-
कदोषनिवृत्तिर्भवति । ऐहिकदोषनिवृत्त्यर्थं राजदण्डस्यैव विहितत्वात्
इति दिक् । •

१. All, except A. and J. read यथा- for तथा २ A. substitutes मनु.
for यम. ३. B. and D. read व्याधितस्य यथाश्रयम्; while A. स्त्रियो रोगिण
एव च for व्याधितश्च तथा स्त्रियः. ४. B and D. read अपूर्णौ द्वादशाब्दस्य
for अपूर्णेकादशाब्दस्य ५. B D. and G. read माता-ऽपिता वाऽन्येऽस्य बान्धवाः;
C. and F भ्राता पिता वाऽन्योन्यबान्धव and J. भ्राता-पिता वाऽन्येऽथ
बान्धवाः all for भ्राता पिताऽन्यो वा ऽथ बान्धवः.

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘अतो बालतरास्यास्य ^{प्रा}पराधो न पातकम् ।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं च नेष्यते’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४)

इति तत् प्रायश्चित्तालपत्वाभिप्रायमे । न पुनः सर्वात्मना
तदभावप्रतिपादनपरम् ।

‘पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वर्थं विधिः’ ।

(वि. स्मृ. १. ४६)

इति विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततो-
ऽल्पत्वावगमात् । यद्वा माभूद्बालतरस्य पापम् । वचनेन
साक्षान्निवारणात् । नह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्तु पुनर्म-
ध्यमाङ्गिरोवचनम्—

‘गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव सः’ ॥

(अं. स्मृ. २. ३६)

अतो बालतरस्य चतुर्वर्षन्यूनस्य ।

१ C and F. add the following portion after इति तच्च —

‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्, इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणपरम् ।

२ B. and D. read प्रायश्चित्तं न विद्यते, while G. reads प्रायश्चित्तं न
विद्यते for प्रायश्चित्तं च नेष्यते C. and F. read न नेष्यते for च नेष्यते. ३ I.
reads -प्रायेण for -प्रायस् ४. B and D read बालस्य for बालेषु, while E
and I. substitute सर्ववर्णेषु for सर्वपापेषु ५ H. reads बालवर्णे for बालस्य.
६. B. D. G. and H. substitute अल्पत्वमवगन्तव्यम् for अल्पत्वावगमात्.
७ C. and F. read बालस्य न पापम्. for मा भूद्बालतरस्य पापम् ८. B. and
D. read विचारणात् for निवारणात्. ९ B D. E. and I. omit तु. १०. I.
reads ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत for ब्रह्महा विप्रमुच्येत and substitutes च for स’.

इति—तच्च—

‘द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५२)

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् ।
प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम्—

‘प्रमाण्य द्वादश संवत्सरान् षट् व्रीन् सार्धं संव-
त्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तस्या-
धर्मं च दद्यात् । सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण ’ ।

इति तदाचार्यादिहननविषयम् । तथा च दक्षः—

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्ये शतसाहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ (२६)

सम-द्विगुण-साहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् ।

दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्वदेव हि’ ॥ (२५)

(द. स्मृ. ३. २५-२६)

इति । यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्—

‘विप्रैहारण्ये कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरो-

ध्वजः शाणीपक्ष आत्मन्युपरि जान्वाऽऽच्छादयेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. २४. ११)

१. C. and F. omit व्रीन् and I quite mistaken here. २ B and D. read दशसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्द्धं च, C. F. शतसहस्रं तस्यार्धमर्द्धं च, G अष्टसहस्रं तस्यार्धमर्द्धं च and G शतसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्द्धं च all for गोसहस्रं तस्यार्धमर्द्धं च. ३ J adds च after आनुपूर्व्येण ४. I. reads क्रमात्. ५. From यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् to तस्मादस्मदुक्तैव व्यवस्था ज्या-यसी इति; the including portion between these two sentences is not found in all other manuscripts except A. and H. We doubt not whether the portion belongs to the author. F. also includes this portion, but there is a note in the margin अथ ग्रन्थं पूर्वानङ्गपुष्टान्त्यप-न्तिस्थो बोद्धव्यः and the folio 140, page 2. ६. The text reads this Sūtra अरण्ये कुटीं कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्वजोर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाऽऽच्छादय-

इत्युपक्रम्य—

‘गुरुं हत्वा श्रोत्रियं आ एतदेव व्रत-
मोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् । (२४) नो-
स्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते’ । (२५)

(आ. ध. सू. १. ९. २४-२५)

इति तन्माता-पित्राचार्यादिविषयम् । तथा च भाविष्य-
पुराणे—

‘मातरं पितरं हत्वा सोदर्थं भ्रातरं तथा ।

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं च . . . . .’ ॥

इत्युपक्रम्य अस्यैव प्रायश्चित्तस्य विधानात् । शाणीपक्षः
शाणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः । आ उत्तमादुच्छ्वासात् आ मरणात् ।
प्रत्यापत्तिः व्यवहारः । अत्राशक्तस्य शङ्ख आह—

‘प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं
संवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते
गोसहस्रं तदर्थं तस्यार्धमर्थं च दद्यात् ।
सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण’ ।

इति ।

‘एतदेव व्रतमोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत्’ ।

इति अत्रासमर्थो द्वादशवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं गोसहस्रदानं
कुर्यात् । तत्राप्यशक्तस्य षड्वार्षिकव्रतचर्यानन्तरं अर्धं गवां
सहस्रम् । तत्राप्यशक्तस्य त्रिवार्षिकव्रतचर्यानन्तरं सार्धश-

१. The text reads this . . . कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वा-
साच्चरेत् २. The text adds अस्य after न. ३. E reads तदर्थं गोसहस्रा-
र्द्धदानं for अर्धं गवां सहस्रम् and H. reads अर्धं गवां for अर्धं गवा सहस्रम्
४ E. reads अथ व्रतानन्तरं तस्यार्धं षड्वार्षिकव्रतार्द्धं दानं for त्रिवार्षिकव्रतचर्या-
नन्तरं सार्धशतद्वयं गवाम् ।.

तद्वयं गवाम् । तत्राप्यशक्तस्य सार्धसंवत्सरव्रतेचर्या । अनन्तरं पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्ववर्णानां शक्त्यनुसारेण आनुपूर्व्येण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगोसहस्रादीनां समुच्चयो भवति । एतच्च पूर्वोक्तविषय एव कल्पनीयम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् ।

ननु—द्वादशवर्षिकादिव्रतचतुष्टयं गोसहस्रादिदानचतुष्टय-
सहितमभिधाय—

‘सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण’ ।

इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य क्रमेण व्रतचतु-
ष्टयविधानं किमिति न स्यात् ? । मैवम् ।

‘पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा भवेत् ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥

(अं. स्मृ. ३. १६)

इति । तथा—

‘शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम्’ ।

इति यथाक्रमं अद्विरो-भविष्यत्पुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणापे-
क्षया इतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात् । तस्मादस्मदुक्तैव
व्यवस्था ज्ञायसी इति ।

ननु—एवं वचनान्तरं साक्षित्वेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यव-
स्थोच्यते तत्र साऽस्तु । यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थो-
च्यते तत्र स्वकपोलकल्पिता कथं श्रद्धेया?— इति चेत् । मैवम् ।
स्मृतिकारैरेव कल्पनीयत्वाभिधानात् । तथा च देवलः—

१. E. adds अर्धं गवां after व्रतचर्यान्तरम् २. I. omits एव, while
except A. B. D. and G all others read स्मृतिकारैरेव for स्मृतिकारैरेव.

‘जाति-शक्ति-गुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतेन तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रस्थिश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इति । यदिदं द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तद् द्वादशे वर्षे सम्पूर्णे वा समापनीयं अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे ।

तथा च शङ्खः—

‘द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति । अन्तरावा ब्राह्मणं

मोचयित्वा । गवां द्वादशानां परित्राणात् ।

सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति’ ।

इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

दीर्घ-तीन्नामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥

आनीय विप्रसर्वस्वं हतं, घातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति* ॥

(या. स्मृ. ३. २४४—२४६)

* यश्चौर-व्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानं कमपि ब्राह्मणं आत्मप्राणान् अन्तरे कृत्वा त्रायति द्वादश गावो वा प्राणसङ्कटान्मोचयति सोऽसम्पूर्णेऽपि द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ते शुद्धो भवति । एवमेव परकीयस्याश्वमेधे अवभृ-

१. B and D. read वधकृत for बुद्धिकृत २ G. and I. read द्वादशवर्षे for द्वादशे वर्षे, while B. and D. द्वादशवर्षे त्वदसपूर्णे वा for द्वादशे वर्षे सपूर्णे वा. ३ Except A. all others read स द्यावा अश्व for सद्य एवाश्व-. ४. The text substitutes च for वा. ५. Except B. D. and the text others read ज्ञानात् शुद्धिमवाप्नुयात् for ज्ञानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्. ६. C. and F. substitute द्वा for दृष्ट्वा ७. The text reads तु for वा. ८. The text reads विशुद्ध्यति for न दुष्यति.

इति न तद्व्रतान्तराभिप्रायम् । किंतु समाप्तिकथनाभि-
प्रायम् । व्रतान्तराणि तु मन्त्राह—

‘लक्ष्यं शस्त्रभृतां कौ स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुताऽपि वा* ॥
जपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां† शतं व्रजेत् ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः ॥
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायापपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

याख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वकल्मषं विख्याप्य स्नात्वा शुद्धो भवति । तथा
बहुकालव्यापिना दुःसहेन कुष्ठादिरोगेण पीडितं ब्राह्मणं गा वा पथि दृष्ट्वा
निरुजं कुर्याच्चेत् ब्रह्महा शुद्धो भवति । अपहृतसर्वस्वतयावसीदतो विप्रस्य
गो-भू-हिरण्यादिद्रव्यं सर्वं प्रक्षानीय यस्तस्य विप्रस्य रक्षणं करोति स
विशुद्धो भवति । विप्रसर्वस्वप्रक्षानयनप्रयत्ने मृतः शस्त्रैः क्षतो जीवन्-
पि वा शुद्ध्यत्येव ।

* त्रिवृता त्रिवृत्स्तोत्रेण । अभिष्टुता अभिष्टोत्रेण ।

† यं कमपि वेदं जपन् शतयोजनं गच्छेत् । योजनं षोडशसहस्र-
हस्तात्मकम् । यथोक्तम् —

‘द्वादशाङ्गुलिकश्शङ्खस्तद्वयं तु शयः स्मृतः ।
सच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥
चतुष्कं योजनं तत्स्यादिति मानं व्यवस्थितम् ।

१. Except A. all others omit तु २ J reads लक्ष्य for लक्ष्य. ३ G.
reads वेद for वेद. ४ G substitutes व्रजन् for व्रजेत्. ५ B and D.
read मितभुक्तिजितेन्द्रियः for मितभुङ् नियतेन्द्रियः. ६. A. reads वेदविदि
and the text omits वा and reads वेदविदुषे.

हविष्यभुग्वाऽनुचरेत् प्रतिक्षोतः सरस्वतीम् ।

जपेद्वा नियताहारस्त्रिवैध्विदस्य संहिताम्* ॥

(मं. स्मृ. ११. ७३-७७)

इति । एते सर्वे पक्षाः कामकारा-ऽकामकारविद्वदविद्वद्वि-
षयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञ-
वल्क्य आह—

‘ लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मैज्जान्तं जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ’ ॥

(या. स्मृ. ३. २४७)

इति । द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनं भवति । यथोक्तं लीलावत्याम् ।

‘यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यै-

हंस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः

क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥

स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन

तथा कराणां दशकेन वंशः’ ॥

इति । देशभेदेनानयोर्व्यवस्था ज्ञेया ।

* यद्यपीमानि सर्वाण्यपि प्रायश्चित्तानि न वर्णविशेषाभिधानपुरस्स-
रमभिहितानि तथापि अन्यत्रोक्ता व्यवस्था अत्रानुसन्धेया । तद्यथा—
शस्त्रभृतां लक्ष्यत्वं अभिपतनं सर्वस्वदानं जीवनपर्याप्तधनदानं गृहदानं
सरस्वत्यनुगमनं च सर्ववर्णसाधारणम् । अश्वमेधो राज्ञ एव । गो-
सवो ब्राह्मणस्यैव । अन्ये त्रैवर्णिकानाम् । तत्र गोसवाश्वमेधौ कलौ वज्र्यौ
वर्णभेदेन प्रायश्चित्तस्य द्विगुण-त्रिगुणादिको भेदस्त्वग्रे आचार्येणैवोक्तो
ऽत्रानुसन्धेयः ।

१. The text reads ऽनुसरेत् for ऽनुचरेत्. २. B., D and J. read प्रतिक्षोतां for प्रतिक्षोत. ३. The text reads मज्जान्ता for मज्जान्तं.

इति । तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः—

‘लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वासये ।

॥

इति प्रथमाम् ।

त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये ।

इति द्वितीयाम् ।

लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये ।

इति तृतीयाम् ।

मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं वासये ।

इति चतुर्थीम् ।

मेदो^१ मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वासये ।

इति पञ्चमीम् ।

स्नायुं मृत्योर्जुहोमि स्नाय्वा मृत्युं वासये ।

इति षष्ठीम् ।

१ All others except A. and I read तथा for तत्र, while C. and F. omit the following —

. . . . . लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्त जुहुयाद्वापि मत्रैरेभिर्व्याक्रमम् ॥

इति । तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः—

‘लोमानि मृत्योर्जुहोमि . . . . . ।’

२ These Mantras are found in all manuscripts and the text, but they appear different from one another. I substitutes नाद्यै for वासये in all the Mantras and except A. G and the text all others read प्रथमम् for प्रथमाम् and so on in masculine instead of feminine, while G omits the following —

प्रथमाम् । त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वासये । इति द्वितीयाम् ।

लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वासये । इति.

and substitutes आश्रयति for वासये इति in the first and the fourth Mantra. ३. The text interchanges this Mantra for the sixth. ४ The texts, two Bombay editions and one Benares edition with commentary reads स्नावाभि- and स्नावभि. स्नायु for and स्नाय्वा

अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वासये ।

इति सप्तमीम् ।

मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वासये ।

इति अष्टमीम् ।

(व. स्मृ. २०. २६)

इति । मरणान्तिकस्येदं शस्य सर्वस्य व्रतस्य कामकार-
विषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह—

‘प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः।

तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥

यः कौमतो महापापं नरः कुर्यात् कथंचन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते’ ॥

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी

त्रिषवणस्नानी कर्मावेदको भैक्ष्याहारो दिव्यनदी-

पुलिन-सङ्गमा-ऽऽश्रम-गोष्ठ-पर्वत-प्रस्त्रवण-तपो-

वनविहारी स्यात् स्थान-वीरासनी । संवत्सरे पूर्णे

हिरण्यमणि-गो-धान्य-तिल-भूमि-सर्पाणि ब्राह्म-

णेभ्यो ददन् पूतो भवति’ ।

१. I reads मज्जां for मज्जानं and मज्जाया for मज्जाभिः, while all other except A. and the text substitute मज्जां for मज्जाभिः २. G and I. do not insert ईदृशस्य. ३. G and J. read कामेन for कामत. ४. A. reads कुर्यात् विप्र for नर कुर्यात् ५. Except A. and I. all others read त्रिषवणी for त्रिषवणस्नायी, while B D and I. कर्मवेदक for कर्मावेदक- ६. B. and D. read निष्ठाहारी for भैक्ष्याहारो ७. H reads -सगमाश्रयो गोष्ठ्यपर्वत- for -सगमाश्रमगोष्ठ-पर्वत- ८. G. reads ब्राह्मणो दद्यात्, while I. substitutes दद्यात् for ददन्.

इति तदपहन्तुर्मूर्खस्य धूनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

‘द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्’ ।

(व. स्मृ. २३. ३८)

इति तन्मनोवसितब्रह्महृत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् । यत् पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम्—

‘ षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शुद्धहत्याव्रतं चरेत् ।

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराक्रद्वयमेव च’ ॥

इति तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य* सप्रत्ययवधे† द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु बृहस्पतिराह—

‘अरुगायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुद्धचेत् त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः’ ॥

अप्रत्यानेयं पुनरानयितुमशक्यं पुंस्त्वं यस्य । षण्ढस्तावच्चतुर्दशविधः पूर्वमाचारकाण्डे विवाहप्रकरणे उक्तः । तत्र केषाचित् कालान्तरे औषधादिना पुंस्त्व प्रत्यानेतुं शक्यं भवतीति प्रसिद्धमेवायुर्वेदविदाम् ।

† अत्र—

‘प्रत्ययोऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वासहेतुषु’ ।

(नामलिङ्गानुशासने ३. ३. १४७)

इति कोशात् प्रत्ययो ज्ञानम् । तच्च—

‘जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः’ ।

(ग. पु. १. १३६. १३)

इति गारुडात् संस्कारजन्यम् ।

१. B. and D. omit the following .—

‘यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्’—

‘द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्’ ।

इति । तन्मनोवसितब्रह्महृत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् १, while H substitutes वसिष्ठेनोक्तम् for the same. २ G. reads अम्बुभक्षो for अब्भक्षो ३. G reads ब्रह्महत्याया for ब्रह्महृत्यस्य ४ B. D and G read षट्त्रिंशन्मतवचनम् for षट्त्रिंशन्मतवचनम् ५. I. reads प्रत्ययवधे for सप्रत्ययवधे

इति । एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः—

‘पर्षद् या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्’ ॥

इति । प्रजापतिरपि—

‘द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्र-विट्-गृध्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्’ ॥

इति । यत्तु चतुर्विंशतिर्भेदवचनम्—

‘प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेऽपि पाप्मसु’ ।

इति तत् प्रातिलोभ्यानुष्ठितचतुर्विंशसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्धावसिक्तादीनामपि दण्डवत् प्रायश्चित्तं समूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः’ ।

(या. स्मृ. २. २०६)

इति । एवं च सति मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणैदतिरिक्तं* क्षत्रियादूनमध्यर्धद्वादशवार्षिकं भवति । अन-

* अतिरिक्तं अधिकम् । ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं विहितं, क्षत्रियस्य तद् द्विगुणं चतुर्विंशतिवार्षिकं भवति । तत्र क्षत्रियादूनं ब्राह्मणादधिकं अष्टादशवार्षिकं मूर्धावसिक्तस्य देयमित्यर्थः ।

१. J omits यत्तु, while G and H. omit तु २. G and H. read चतुर्विंशतिभेदे वचनम् for चतुर्विंशतिभेदवचनम्. ३. Except A. and H all others do not insert ब्राह्मणादतिरिक्त ४. C and F. read मध्यस्थे दशवार्षिकं, E अर्धदशवार्षिकं, G अर्धदशवार्षिकम् and J. अर्धे द्वादशवार्षिकम् all for अर्धदशवार्षिकम्.

यैव दिशो प्रातिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तथो-
त्तमाश्रमिणामपि* प्रायश्चित्तचारतम्यमङ्गिरसा दर्शितम्—

‘गृहस्थोक्तानि पापाणि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

शौचवच्छोधनं कुर्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्’ ।

इति । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो
भवति । तथा च.हारीतः—

‘प्रायश्चित्तेऽध्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

पूतस्तदहरेव स्यादिह लोके परत्र च’ ॥

(हा. स्मृ. २१. ९)

इति । व्यासोऽपि—

‘धर्मार्थ† यतमानस्तु न चेत् शक्नोति मानवः ।

प्राप्तो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ४१)

इति । वधोद्यमेऽपि वधप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः’‡ ॥

(या. स्मृ. ३. २५२)

* उत्तमाश्रमिणः आजन्मब्रह्मचारिणः वानप्रस्था यतयश्चेत्यर्थः ।

† धर्मार्थं यतमानः पापक्षालनार्थं प्रायश्चित्तं कर्तुं प्रवृत्तः ।

‡ अत्र घातार्थं चेत् समागतः इत्यनेन हननसाधनमुद्यम्य केवलमा-
गमनमेव न विवक्षितम् । किंतु ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्व्यापाद-

१. I substitutes दृष्टा for दिशा २ C. and F read तथा श्रमिणाम् and
I. तथोक्ताश्रमिणाम् for तथोत्तमाश्रमिणाम् ३. B. and D. read -गतो ब्रह्म-
निषातनात्, C. and F. अर्वाक् ब्रह्मणि वर्धनात् both for अर्वाङ्ब्रह्मनिर्वर्धनात्.
४. G. and A. read प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य ५. I. reads अध्यवसिते
for ऽध्यवसिते ६. I reads मृतश्चेत् कोऽपि मानव for न शक्नोति मानव.

इति । यथावर्णमित्यनुवर्तते । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘ अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ’* ॥

‘ (शा. स्मृ. १. २६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति । आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अत एवा-
ङ्गिराः—

‘ आहिताग्नेर्द्विजाभ्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ’ ॥

(अं. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ७४ ॥

नार्थं सम्यगागत्य घातसाधनप्रहारे कृते कथंचित् प्रतिघातादिप्रबन्ध-
वशादसौ न मृतस्तदा अहत्वा यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् इत्यर्थः ।

* ननु—ब्राह्मणादिहनने यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तदभावेऽपि
कथमुच्यते ? उद्यमस्य क्रियानिवृत्तेश्च समानो दण्ड इत्येतदयोग्यामे-
ति चेत् । न । हननाभावे पादोनमेव प्रायश्चित्तमिति ब्रूमः । अत एव—
‘ औपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वात् अतिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव्र-
तानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति ’—इति विज्ञानेश्वरः ।

१. B and D omit the following —

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह—

सवनस्था स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ७४ ॥

इति ।

२ I. reads द्विजातस्य for द्विजाभ्यस्य and B C. D. and F. substitute
तथा for हत्वा, while B and D. exhibit आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता अत एव अ-
ङ्गिरा after the quoted verse and then read ब्रह्महत्याया प्रायश्चित्त &c., and
then again सवनस्थवधस्य &c.

[*विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।

पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥

अवध्यनिरूपणेऽतिपातः शास्त्रार्थः स्यादित्यत आह । विन्ध्या-
दुत्तरत इति ।

‘यद्युत्तरे वसेत् पार्श्वे विन्ध्यस्य पुरुषोत्तम ।

दक्षिणे वसतश्चेदं न भवेदिति तच्छृणु’ ॥

इति भविष्यपुराणात् दक्षिणदेशस्थितस्य काशीयात्रेति ज्ञेयम् ।
अकामकृते इदं प्रायश्चित्तम् । तत्रैव द्वादशाब्दिकस्योक्तत्वात् । प्र-
तियोजनं प्राजापत्यसम्भवेनास्य तत्समत्वाच्च । कामकृते तु मरणा-
न्तिकमेव ॥ ७५ ॥]

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह—

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७५ ॥

अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।

इति । पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह
पुलस्त्यः—

‘पानसं द्रौक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।

मधूत्थं सैरिमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

* दृश्यतेऽयं श्लोको एकस्मिन् (L.) पुस्तके नान्यत्र । माधवा-
चार्यैर्न व्याख्यातः । अत एव प्रक्षिप्तोऽयमिति प्रतिभाति । तथापि पूर्वा-
परसम्बन्धमवलोक्यान्नावश्यकत्वप्रतीतिरस्माभिः धरणीधरव्याख्यासहितः
संगृहीतः ।

१. L. reads तप for तत . २. B. and D. read विप्राय for विप्रेषु.
३. Except B D. G. and I. all others read क्षौद्र माधूक for द्राक्ष-माधूक.
४. I. reads सौरमादिष्ट. B. and D. सैरमादिष्ट, A. सौरमारिष्ट and H. सैरि-
मारिष्ट all for सैरमारिष्टं.

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु' ॥

(पु. स्मृ. १. १२-१३)

इति । एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदी-
तीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् ।
तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—

‘पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छं चरेद् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत्’ ॥

(बृ. स्मृ. ४. २३)

इति । तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव । न क्षत्रिय-
वैश्ययोः । मद्यपानस्य ब्राह्मणम्प्रत्येव निषेधात् ।

‘यक्ष-रक्षः-पिशाचान्नं मद्य-मांस-सुरासवम् ।

तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रता हविः’ ॥

इति स्मरणात् ।

* माधूकं ‘मोहवा-मोहडा’ इति भाषायां प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पुष्पेभ्यो
निर्मितम् । सैरो वनस्पतिविशेषः (?) । अरिष्टोनिम्बः तद्भवम् । मिराया
देवविशेषे ओषधिविशेषे वा भवं मैरेयम् । एवमेकादश मद्यानि । केचित्तु—

‘माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्’ ।

इति पठन्ति । तद् एकादशसंख्यापूर्वभावात् चिन्त्यम् ।

१. C. and F. omit the following .—

तदेतत् कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह—

‘पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छं चरेद् द्विजः ।

कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रास्तु भोजयेत्’ ॥

इति ।

२. B and D. substitute च for तु. ३. Except A. and I. all others
read ब्राह्मणेन न पातव्यं for तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं.

बृहद्विष्णुरेपि—

‘ माधूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूर-पानसम् ।

मधूत्थं चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु’ ।

इति । राजन्य-वैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्या-
ज्ञवल्क्यः—

‘ कार्मादपि च राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन ।

मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘ उभौ मध्वासवक्षीबौ उभौ चन्दनचर्चितौ ।

एकपर्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ’* ॥

(म. भा. उ. ५८. ५)

* धृतराष्ट्रसन्देशं पाण्डवेभ्यो निवेद्य प्रत्यागतस्य संजयस्य धृतराष्ट्रप्र-
त्युक्तिरियम् । शिष्टाचारप्रदर्शनार्थमिदं वाक्यम् । विज्ञानेश्वरस्तु—‘एक-
पर्यङ्क शयितौ’—इति पठित्वा क्षत्रिय-वैश्ययोर्माध्वीपानानुज्ञानपरमिदमिति
मन्यते ।

१ B and D omit अवि २ Except A G. and H all others sub-
stitute सैरं for सौर, while I. ताल खार्जूर for ताल खार्जूर- ३ I read धूत्त-
for मधूत्थ, but it seems to be a mistake ४ I. substitutes मद्यानि
for मद्यानि ५ C. and F. read क्रमादपि for कानादपि ६ G reads
मद्यमेव सुरां C. and F मद्यमेव सुरां for मद्यमेव सुरां ७ B and D omit
व्यासोऽपि. ८. This verse appears in Mahābhārata, except the text of
the same and A and G. all others read मध्वासवं पीत्वा for मध्वासवक्षी-
बौ, while the text reads चन्दनरूपितौ for चन्दनचर्चितौ and reads the
second line as —

सन्विणौ वरवज्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥

इति । *उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने तत्प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः
कर्तव्यम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् माता भ्राता तथा पिता’ ॥

इति ॥ ७५ ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह—

सुरापानं सकृत् कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७६ ॥

स पावयेदथात्मानमिहलोके परत्र च ।

इति । पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च
मनुः—

‘गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ९४)

इति । तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडी-माध्योगौणः ।
पुलस्त्यैर्नैकादशसु मद्येषु गौडी-माध्यावनुक्रम्य—

* ब्राह्मणस्यैवेदम् । नान्येषा वर्णानाम् ।

१. C F E H. and I do not insert तन् २ These two lines are
omitted by M ३ I. reads पातयेत् for पावयेत्, while K. and L. read
तदा- for अथा- ४ B. and D. read this line as follows :—

‘तथैवैका न पातव्या सुरा सर्वा द्विजोत्तमैः’ ॥

and I. reads —

‘यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः’ ॥

and except A. and the text all others read—

यथैवैका तथैवान्धा for यथैवैका तथा सर्वा

५ I. reads एकादशमद्येषु for एकादशसु मद्येषु.

‘सुरायाः सकृत्पाने गौडी-माध्योरमुख्यसुरयोरस-
कृत्पाने चाग्निसमानवर्णोत्पत्तिपर्यन्तं सन्तप्तम-
त्युष्णां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेत’ ।

(पु. स्मृ. १. १४)

इत्यभिधानात् । तथा च बृहस्पतिः—

‘सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।
क्षिपेत्तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुवात्’ ॥

(बृ. स्मृ. ४. २५)

इति । गौडी-माध्योरभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने तया
मरणं व्याघ्र आह—

‘मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।

ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्धयेत् स किल्बिषात्’ ॥

इति । कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्र-
ष्टव्यम् । अकामकृते तु याज्ञवल्क्य आह—

‘बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत्त्रिसमा निशि’ ॥

(या. स्मृ. ३. २५४.)

इति । एतच्च वर्षत्रयपिण्याकादिभक्षणं छर्दनविषयम् ।

* पुनः पीत्वा अभ्यासेन प्राशनं कृतेत्यर्थः । द्विजेषु ब्राह्मण-क्षत्रिय-
वैश्येषु उत्तमः श्रेष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः ।

१ I and J omit -सुरयो- २ Except A and I all do not insert
इत्यभिधानात्. ३ B D. E and I read अभ्यासे तस्या मरण and C.
F. G. and J अभ्यासेन तया मरण both for अभ्यासेन मत्या अमत्या वा पाने
तया मरण ४. B and D. read भक्षयेत्स्वन्वह निशि, C and F भक्षयेत्
समा निशि and E. G. H. J. भक्षयेत् सकृन्निशि all for भक्षयेत्त्रिसमा निशि

इति । तथा च वर्षत्रयव्रतं प्रकृत्य व्यास आह—

‘एतदेव व्रतं कुर्यात् मद्यपः छेदने कृते ।

पञ्चगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्’ ॥

(व्या. स्मृ. २. ५१)

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी*’ ॥

(म. स्मृ. ११. ९२)

इति तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवैर्लनोक्तम्

‘ सुरापाने ब्राह्मणो रुप्य-ताम्र-सीसानामन्यतम-

मग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति’ ।

इति यदपि मनुनोक्तम्—

* कणान् तण्डुलकणान् । पिण्याकं तिलकल्कम् । वालवासा गोले माजालोमादिकृतं वासः । केचित् ‘चीरवासा’ इत्यपि पठन्ति । तत्र चीरं बस्त्रखण्डम् । ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्य गच्छेत् तिष्ठेत् वा इत्यर्थः मेधातिथिस्त्विदं वचनं—‘ प्राणात्यये औषधार्थं’ सेवने शुद्धिकथनार्थमि त्याह । सर्वजनारायणः—‘एतच्च कामत उपलभ्यमानमधु-सुरासं सृष्ट जलपाने’ इत्याह । कुल्लूकभट्टः—‘इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने’—इति राघवानन्दः—‘अकामतः पैष्टोपाने कामतश्च गौडी-माध्योः पाने’—इति नन्दनस्तु—‘अकामतः पाने’ इदं प्रायश्चित्तमित्याह ।

१. G. reads मद्यपस्य छेदने for मद्यपः छेदने. २. We follow here¹ and L.; while all others and the text read सुरापानापनुत्त्यर्थं fo पनुत्त्यर्थः. ३. B. and D. omit the following :—

‘सुरापाने ब्राह्मणो रुप्य-ताम्र-सीसानामन्यतमम-
मग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतो भवति’ ।

इति । यदपि मनुनोक्तम्—

४. G. reads यद्यपि for यदपि.

‘गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
 पयो* घृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्रसमेव च’* ॥
 (म. स्मृ. ११.११)

इति तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम् । वेदविदम्प्रत्य-
 द्विरा आह—

‘बृहस्पतिसवेनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
 समत्वं† ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः’ ॥
 इति । सकृद्वैष्णैः सुरापाने अद्विरां आह—
 ‘भूमिप्रदानं यैः कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।
 पुनर्न च पिबेज्जातु संस्कृतः स विशुद्ध्यति’ ॥
 इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—
 ‘ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासाननुद्धृतसमुद्रोदक-
 स्नानम् । सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहम्‡ ।
 त्रिरात्रमुपवासः । तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवति ।
 अश्वमेधावभृथस्नानेन च’ ।

* अत्र आमरणात् इत्युक्तेः अग्निवर्णमिति विशेषणं गोमूत्र-उदक-
 पयो-घृत-गोशकृद्रसाना पञ्चानां प्रत्येकं सम्बध्यते ।

† बृहस्पतिसवो नाम यज्ञः । स च ब्राह्मणैरेव कर्तृत्वेन विहितः । ‘ब्रा-
 ह्मणैस्समत्वं गच्छेत्’—इत्यनेन जातिमात्रब्राह्मणो भवेदित्युक्तम् । न
 श्रोत्रियाद्युत्तमत्वं उपलभेदीत्यर्थः ।

‡ नात्र हवनीयद्रव्यमुक्तं तथापि—‘द्रव्यानुक्तौ घृतम्’—इति नियमात्
 घृतेनाष्टसहस्रं जुहुयादित्यर्थः । तप्तकृच्छ्रः पूर्वमुक्तः ।

१ G and the text read वा for च २. C. F. E. H. and I. read स्मृतिः
 for श्रुतिः. ३ B. and D. read गौडसुरापाने for गौणसुरापाने. ४ I
 substitutes वा for च. ५ B. D. and H. substitute वा for च, but G.
 and J insert neither च nor वा.

इति तत् पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सम्प-
त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्बृहस्पतिनोक्तम्—

‘गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्’* ॥

(बृ. स्मृ. ४. ६१)

इति तदनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थपाने वेदितव्यम् ।
प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । अत एव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वे
वा योजनीयम् ॥ ७६ ॥

अथ सुवर्णस्नेयप्रायश्चित्तमाह—

अपहत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७७ ॥

गच्छेन्मुसलमादाय राजाभ्याशं वधाय तु ।

हंतः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्त एव च ॥ ७८ ॥

कामतस्तु कृतं यत् स्यान्नान्यथा वधमर्हति ।

इति । अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः ।

स च परिमाणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

* गौडीपाने तप्तकृच्छ्रं माध्वीपाने पराकं पैष्टीपाने चान्द्रायणमिति
क्रमः ।

१ G. omits तत्, while B and D तदुक्तं बृहस्पतिसवनेन द्रष्टव्यसपत्त्यभावे
for तत्पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सपत्त्यभावे वा २. G and J.
omit द्रष्टव्य and read द्रव्यसपत्त्यभावे द्रष्टव्यम् ३ Except A H, and I,
all others omit वा ४ B C D E F, G J K and L read राजानं
स्ववधाय, H and I राजानं स वधाय for राजाभ्याशं वधाय ५ Except A,
K and L all others read तत for हतः ६ M. reads कामकारकृतं for
कामतस्तु कृतं.

‘जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरेजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिक्षा तु, तौस्तिष्ठो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यवो मध्यस्तु, ते त्रयः।

कृष्णलः, पञ्च ते माषः, ते सुवर्णस्तु षोडश’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६२-३६३)

इति । उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति स-
स्वविशुद्धये स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहार-
साधनं मुसलमादाय राजसमीपं मच्छेत् ।-गत्वा चेदृशं मां
प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुसलसाधनाद्वधादयं
विशुद्ध्यतीति । अथ मुसलप्रहारेण न मृतस्तदा राज्ञा मुक्तः
शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तर्था च संवर्तः—

‘ततो मुसलमादाय सकृद्भन्यात्तु तं स्वयम् ॥

यदि जीवति स स्तेनस्ततस्तेयाद्विमुच्यते’ ।

(सं. स्मृ. १२०-१२१)

इति । अथवा ‘मुक्त एव च’—इति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम्।
यत्र स्तेनेन ये पोल्यास्नदीयपुत्र-मित्र-कलत्रादयो बहवः सन्ति
तत्र स्तेने मृते बहवो^{१०} विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा

१ E I and the text read त्रसरेणूरज for त्रसरेणुरज २ U. and F read लिख्या for लिक्षा and J. तुलास्तिष्ठो for तु तास्तिष्ठो, while H. substitutes लिष्ठा for लिक्षा ३. B and D. read सुवर्ण, and G H सुवर्णाः both for सुवर्ण ४ Except A and I all others read हरति for अपहरति, while J reads स्वविशुद्धिं स्वयमेव राजकर्तृकं प्रहारेण सम्पादयितुं, G reads the same, but differs in विशुद्धये for विशुद्धिं, while I omits विशुद्धिम् ५ G. omits न, while J. substitutes मुक्त for मृत ६ G substitutes अय for तथा ७ The text substitutes स्तेनं for सकृत् ८ G and I. read एव for एव ९ B D G and J. substitute अत्र for यत्र, while B. and D substitute स्तेनेन for स्तेनेन. १० G. adds अपि after बहव and except. A. G. and I. others read विनश्यन्ति, while G नश्यन्ति for विनश्यन्ति.

धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनोऽग्रहतो म्रच्येत तदापि विशुद्ध्यत्ये-
वेति । ननु—एवं सति—

‘अग्नन्नेनस्वी राजा’

(गौ. स्मृ. १२. ४५)

इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्य
पौष्यवर्गादिकृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्तविषयेऽप्युपपत्तेः ।
ननु—ब्राह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् ‘मुक्त एव’—इत्ययं पक्षस्त-
द्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते ? मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः ।
तथा च मनुः—

‘सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुज्ञास्त्विति ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धधन्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा’ ॥

(म. स्मृ. ११. ९९-१००)

इति । अत्र वधपक्षो नामधारकमार्त्रविप्रविषयः । तपःप-
क्षस्तु सवनस्थत्वादिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च—तादृशस्य
स्तेयमसम्भावितं—इति शङ्कनीयम् । कदाचित् कचिच्चित्तगत-
तामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात् । एवं च सति
‘मुक्त एव’—इति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि योजयितुं शक्यते ।
यच्चौर्यं कामकृतं स्यात्तत्रायमुक्तो वधो द्रष्टव्यः । अन्यथा

१ B and D. read धनदण्डाग्रहतो for धनदण्डादिपुरस्सर स्तेनोऽग्रहतो २ We follow here only A, while all others read कृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्त—for कृपानिमित्तत्वेन स्तेनव्यतिरिक्त-. ३ I substitutes कुर्यात् हत for सकृद्धधन्यात्तु त. ४. B. D. E. G H. and J. substitute च and the text तु for वा. ५. G. omits -मात्र- and B. C. D. and F. -विप्र-.

प्रामादादिकचौर्ये वधं नार्हति । न च-लोभैकमूलस्य चौर्यस्य
प्रामादिकत्वमसम्भावितं-इति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्त-
ग्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वा अहरति अपहृत्य चान्यस्मै
ददाति नाशयति वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति तदा सम्भ-
वत्येवाकामतोऽप्यपहारः । तादृशे अपहारे सवनस्थब्राह्मणवत्त-
पसा शुद्धिर्द्रष्टव्या । तपसोर्विशेषस्तु मनुना दर्शितः—

‘तपसाऽपनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

वालेवासा द्विजो ऽर्ण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्* ॥

(म. स्मृ. ११. १०१)

इति । सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिं-
शन्मते दर्शिताः—

‘बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत् पापविशुद्धये ॥

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकुण्डलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥

* ब्रह्महणः यद्विहितं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं तदित्यर्थः ।

१. B. and D. read लोभकवचनस्य for लोभैकमूलस्य. २. B. and D. read विशेष for तपसो विशेष. ३. The text reads चरिवासा for वालेवासा; while I. reads ब्रह्मवधव्रतम् for ब्रह्महणो व्रतम्. ४. G and H. read द्रष्टव्या. for दर्शिता. ५. G. reads दिनत्रयम् for दिनद्वयम्.

अपहत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजाधमः ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥
 सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकं पिबेत् ।
 ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथ वा ब्रह्महव्रतम् ॥

इति । वत्सरं यावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् ।
 सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्ने चतुर्विंशतिमते
 अभिहितम्—

‘आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्ट्वाथ वा क्रतुम् ।
 षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयज्ञपरायणः ॥
 तीर्थानि भ्रमते विद्वान् ततस्तेयात्प्रमुच्यते’ ।

इति तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतु-
 धनिकश्रोत्रियविषयः । षड्वार्षिकं तु तीर्थयात्रासहितं निर्ध-
 नश्रोत्रियविषयम् । स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्र अपहतं धनं स्वामिने
 दत्तैव कार्यम् ।

‘स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।
 स्वामिनेऽपहतं देयं हर्ता त्वेकादशाधिकम्’ ॥

इति स्मरणात् । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः तदा
 वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

१ I. reads द्विजोत्तमः for द्विजाधम २ C F E. G I. and J.
 read यावको भवेत्, while II यावका भवेत् for यावकं पिबेत् ३ H does not
 insert तु ४ E II. and I read तीर्थानि भ्रमते for तीर्थानि भ्रमते ५ I
 reads तस्मात् for तत् ६ G adds तत्सुवर्ण- before स्तेय- and तु after प्रा-
 यश्चित्त. ७ E and H. read स्तेयब्रह्मस्व- for स्तेये ब्रह्मस्व-. ८. Except A.
 B. D and G all others read हर्ता for हर्ता; while G. reads हत्वा B. and
 D हत्वा for the same.

‘स्तेनैः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत ।

ततस्तस्मै राजा औदुम्बरं शस्त्रं दद्यात् ।

तेनात्मानं प्रमापयेत् । मरणात्पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. १०. ३१)

इति । औदुम्बरं ताम्रमयम् । यदा सुवर्णमपहृत्य तद् भुक्त्वा
तदानीमेवानुतापेनं प्रत्यर्पयेत् तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. २५. १३. आं. पु.)

इति । मानसापहारे तु सुमन्तुराह—

‘सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. २०. ४१)

इति । गुरु-श्रोत्रिय-यागस्थत्वादिबहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य
भूयसोऽसकृदपहारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति

आत्मानं प्रमापयेत् । मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

(व. स्मृ. २०. ४२)

१. The text reads ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्ण केशान् राजानमभियाचेत्
स्तेनोऽस्मि भो शास्त्र मां भवानिति । तस्मै राजा .. इति विज्ञायते । २. B.
and D do not insert गुरु-श्रोत्रिय- ३. I reads भूयसो for भूयसो, while
B. and D. read सकृत् for ऽसकृत् ४. The text adds वा after
निष्कालको and reads घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानमभिवाहयेत् for
घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्, while I does not insert
मरणात्.

इति । इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पग-
प्रायश्चित्तं दशमाध्याये—

‘मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं’

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥

अथ पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

यस्तु पतितैर्ब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वय-
मपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह—

‘यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये’ ॥

(म. स्मृ. ११. १८१)

इति । आचार्यस्तु कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य सं-
सर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यन्तरे कलौ
वर्ज्यानामनुक्रमणे—

संसर्गदोषः पापेषु ’ ।

(स. स्मृ. १. ५३)

इत्युक्तम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादक-
त्वमस्तीत्याह—

आसनात् शयनाद्यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् ॥ ७९ ॥

सङ्क्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ।

१. The text reads तत्संसर्गविशुद्धये for संसर्गस्य विशुद्धये २. We are unable to find out the proper name. C, E, F, H, and I, read स्मृत्यर्थ-
सारे. G, स्मृतिसागरे, both for स्मृत्यन्तरे.

इति । *यथा तैलबिन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति
तथा पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ॥७९॥

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तान्याह—

चान्द्रायणं योवकं च तुलापुरुष एव च ॥ ८० ॥

गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

इति । तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । यत्र यत्र च प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते तत्र सर्वत्र पापगौरव-लाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तान्येनावृत्तानि वा अनुष्ठेयानि । ततः सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति सिद्धम् ॥ ८० ॥

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महापातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्येणाभिहितानि तानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गापत्तितानि स्मृत्यन्तराण्युदाहृत्य व्यवस्थापितानि ।

अनुदाहृतस्मृतिवचनव्यवस्था ।

*सहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । सम्भाषशब्दस्त्वत्राजन्तः ।

१. K. and L. read यावकश्च for यावक च. २. G. and I. omit च, while C. and F. do not repeat यत्र. ३. I. does not insert अनावृत्तानि and G. and I. substitute च for वा, while B. and D. omit आवृत्तानि. ४. J. substitutes अनुयोज्यानि for अनुष्ठेयानि. ५. G. and J. substitute पूर्वाणि for सर्वाणि, while B. and D. न सन्ति for नश्यन्ति. ६. G. reads तत्प्रसंगात्पत्तितानि, I. तत्प्रसंगात्पठितानि for तत्प्रसङ्गापत्तितानि, while I. only adds अपि after स्मृत्यन्तराणि.

अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामः ।

तत्रातिपातकस्वरूपम् ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रा-
यश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य
तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश—

‘मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि’ ।

(वि. स्मृ. ३४. १)

इति । तेषां त्रयाणां दशमाध्याये —

‘मातरं यदि गच्छेत्तु’

(प. स्मृ. १०. ८)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि ।

महापातकस्वरूपम् ।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देश
एवं कृतः—

‘ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदार-

गमनमिति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च’ ।

(वि. स्मृ. ३९. १-२)

इति । तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये-

‘चतुर्विधे’

(प. स्मृ. १२. ६४)

१. C and F. omit the following —

उदाहृत्य व्यवस्थापयाम । तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रम-

णिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते ।

तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेव निर्दिदेश ।

२ G reads विनिर्दिशति and I. विनिर्दिदेश both for निर्दिदेश ३ J. does not insert दुहितृगमन. ४ Except A. and I. all others omit -गमन- after गुरुदार-

इत्यादिना—

‘सर्वपापप्रणाशनम्’

(प. स्मृ. १२ ८१)

इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य
तु दशमाध्याये—

‘पितृदारान् समारुह्य’

(प. स्मृ. १०. ११)

इत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

अनुपातकस्वरूपम् ।

महापातकानन्तरमनुपातक्रमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं नि-
र्दिष्टम्—

‘यागस्थस्य क्षत्रियस्य वेधः वैश्यस्य रजस्व-
लायाश्चान्तर्वल्न्याश्चात्रिगोत्राया अविज्ञातस्य
गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमा-
नीति । (१) कूटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापान-
समौ । (२) ब्राह्मणभूम्यपहरणं-सुवर्णस्तेयस-
मम् (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वशुर-नृप-
पत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम् । (४)
पितृ-मातृ-स्वसृगमनं च (५) श्रोत्रियर्त्वि-
गुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च । (६)

१. The text does not insert वध. २ I reads आत्रेयगोत्रायाः for
अत्रिगोत्राया. ३. The text reads कूटसाक्ष्यं for कूटसाक्ष्यं ४. The
text adds निक्षेपापहरण after भूम्यपहरणं. ५. Except A. H. do not
insert च and separate the सूत्र.

स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः
 कुमार्यो रजस्वलायाः शरणागतायाः
 प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च' । (७)

(वि. स्मृ. ३६. १-७)

इति ।

अथ अनुपातकप्रायश्चित्तम् ।

तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह—

‘अनुपातकिनस्त्वेते महापतकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा' ॥

(वि. स्मृ. ३६. ८)

इति । तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः ।

‘राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत' ।

इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणप्रा-
 यश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा
 तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्थक्षत्रवधस्य तादृशवैश्यव-
 धस्य च षष्ठाध्याये—

‘वैश्यं वा क्षत्रियं वाजपि’

(प. स्मृ. ६. १७)

इत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । तथा चा-

-
१. Except A I. and the text all others read सख्यु for सख्या..
 २ The text adds भृत्यजाया after कुमार्यो . ३ C and F. are quite
 mistaken here They omit from प्रव्रजिताया to ऋणानप (P. 94, L. 3, to
 422 L. 6) ४ Except A C F. and I others substitute च for वा.
 ५ B D. G. and J. substitute तत्र for तच्च.

न्तर्वन्त्या अत्रिगोत्रायाश्च वधे तत्रैव प्रायश्चित्तमभिहितम् ।
अविज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये—

‘गर्भपातं च या कुर्यात्’

(प. स्मृ. ४. १७)

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतावधः परिशिष्यते ।
मनुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह—

‘अनृतं च समुत्कर्षे’ राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकैर्निबन्धः समानि ब्रह्महत्यया’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५५)

इति । याज्ञवल्क्यश्चापरोप्याह—

‘गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्मत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२८)

* समुत्कर्ष इति निमित्तसप्तमी । सम्यक् ज्ञातिषु समाजेषु राजसभा-
दिषु वा उत्कर्षं प्राप्स्यामीति हेतुपूर्वकं यदनृतमभिधीयते तद्ब्रह्महत्या-
सममिति भावः । ‘राजगामि पैशुनं’ राजकुलात्तेन सह विवादो निर्बन्धो
अनृतादिशंसनं वा । यदाह गौतमः—

‘गुरावनृताभिशंसनम्’

इति । यद्यपि अत्र ‘गुरौ’ इत्युक्तं तथापि अनृताभिशंसनस्य गुरौ
राजकुले वा तुल्यत्वेनैव ब्रह्महत्यासमत्वमिति सुधीभिरुक्तम् ।

१. Except A. and I. all others read विज्ञात- for अविज्ञात-, but it
seems to be incorrect २ B. and D read अधिकनिबन्ध समानं for
अलीकनिबन्ध. समानि. ३ I. adds अपि before आह.

इति । अत्र शरणागतवधादिषु पादन्यूनां ब्रह्महत्याव्रतमव-
गन्तव्यम् । समशब्दस्य—

‘ राजसमो मन्त्री ’

इत्यादावीषन्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्त्वधीतत्यागादी-
नां सुरापानसमत्वमाह—

‘ ब्रह्मोज्झं* वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गार्हिता-ऽनाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ’ ॥
(म. स्मृ. ११. ५६)

इति । तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह—

‘ ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
पुनरुपयुञ्जीत† वेदमाचार्यात् ’ ।
(व. स्मृ. २०. १२)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम् ।
नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनां सुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् ।
यद्यपि वसिष्ठेनोक्तम्—

* ब्रह्मोज्झं अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणमिति मेधातिथि कुल्लुकौ ।
अधीतस्य वेदस्य असच्छास्त्राश्रयेणोपेक्षणमिति गोविन्दराजः । वेदस्या-
त्यन्तत्यागोऽनध्यनं वेति सर्वज्ञनारायणः । इदमेव युक्तं भाति ।

† द्वादशरात्रकृच्छ्राचरणानन्तरं पुनरप्याचार्यात् वेदमुपयुञ्जीत अ-
धीयातेत्यर्थः ।

—३. The text reads this line —

‘ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

२. B. D. E. H. and J. read गार्हितानाद्ययो for -ऽगार्हिता -ऽनाद्ययो ३. I.
reads प्रमादव्याध्यादिविषयम् for प्रामादिकाध्ययनत्यागविषयम्.

‘गुरोरेलीकनिर्वन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चस्त्वि
सचैलं स्नात्वा गुरुप्रसादात् पूतो भवति’ ।

(व. स्मृ. २१. २८)

इति । तदेतदमतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् । विष्णुना
अनुक्रान्तस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तथा
च तद्वतानुवृत्तौ शङ्ख आह—

‘कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्यात् त्यक्त्वा च शरणागतम्’ ॥

(शं. स्मृ. १७. ५)

इति । यत्र साक्ष्यनृतवदनेन वर्णिनो वधप्राप्तिः तद्विषय-
मिदम् । अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति—

‘आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजिनः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्’* ॥

(वि. स्मृ. ३. ४६)

* पूर्वं ‘चण्डालादुदकात् सर्पात्’— (माधवाचार्यटीका अ. ११.
श्लो. १६-१८) इत्यादिनोक्तादात्मघातिनोऽन्योऽयं ब्रह्मघाती । तत्र तु न
कस्याप्युद्देशः । केवलमसह्यदुःखादिना देहत्यागे प्रवृत्तिः । किंच आ-
क्रोशनादिनिमित्तं विना देहत्यागे स आत्मघाती भवति न तु ब्रह्मघाती ।

१ The text reads this Sūtra as follows —

गुरोश्चालीकनिर्वन्ध सचैलं स्नातो गुरु प्रसादयेत्
प्रसादात्पूतो भवतीति विज्ञायते ।

२ E. H. and I. read तथा for त्यक्त्वा, while the text reads this verse.—

‘कूटसाक्ष्यं तथैवोक्त्वा निक्षेपं च प्रहत्य च ।

एतदेव व्रतं कुर्याच्छ्रद्धाया च शरणागतम्’ ॥,

but it seems to be incorrect. ३ B. and D read अधमर्णिनो for
वर्णिनो.

इति । आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः । न तूद्देश्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘अकारणं* तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार—

‘निषिद्धभक्षणं जैह्वमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२९)

इति । एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यमुच्यते तदीयं प्रायश्चित्तं किञ्चिन्न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवलाघवानुसारिणी कल्पनीया । सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्य-
पहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽसम्भवात् द्वाद-
शवार्षिकादित्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि । याज्ञवल्क्यो-
ऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह—

‘अश्व-रत्न-मनुष्य-स्त्री-भू-धेनुहरणं तथा ।

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २३०)

* अकारणमिति आक्रोशनादावपि देहत्यागस्य न किमपि कारणम् । किन्तु प्रत्याक्रोशनादयोऽन्ये वा उपाया अनुष्ठेयाः । तानकृत्वा यो देह-
त्यागं करोति स अकारणप्राणत्यागी एव भवतीति तात्पर्यम् ।

१. H reads उद्देशश्च ; while G. omits the following portion नतू-
द्देश्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।

तस्यैव तत्र दोषः . . . . .’ ॥

२. B. and D. read यः for यः. ३. E. reads उत्कर्षेण for उत्कर्षे च.
४. Except A. all others read -भूमिहरणे. ५. J. reads -मरण for -हरणं.

इति । मनुरपि—

‘निक्षेपस्यापहरणं नरा-ऽश्व-रजतस्य च ।

भूमि-वज्र-मणीनां चै रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ५७)

इति । पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दश-
माध्याये—

‘ मातृष्वसृगमे चैवम् ’

(प. स्मृ. १०. ९)

इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

उपपातकस्वरूपम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरुपपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं
निर्दिदेश—

‘ अनृतवचनमुत्कर्षे । (१) राजगामि च पैशुन्यम् । (२)

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः । (३) वेदनिन्दा । (४) अधी-

तस्य च त्यागः । (५) अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणां च ।

(६) अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् । (७) परस्वहरणम् ।

(८) पैरदाराभिगमनम् । (९) अयाज्ययाजनम् । (१०)

विकर्मणा जीवनम् । (११) असत्प्रतिग्रहः । (१२)

क्षत्रियः-विट्-शूद्र-गोर्विधः । (१३) अविक्रेयविक्रयः ।

१ G. I and the text do not insert च. २ B. D. E. and H read अ-
भोज्याभक्ष्यभक्षणम्, I अभोज्यान्नभक्षणम्, J. अभोज्यभक्षणम्; and G.
अभोज्यभोज्यभक्षणम् all for अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् ३. We follow here A.
and the text, while all others read गुरुदाराभिगमनम् for परदाराभिगमनम्
The Vijnāneśvara also reads परदारा- (Vide ३ २३४-२४२ Commentary).
४. G. omits -गो-, but it seems very proper.

(१४) परिवित्तिताऽनुजेनै ज्येष्ठस्य । (१५) परिवेदनं च । (१६) तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१८) ब्राह्म्यता । (१९) भृतकाध्यापनम् । (२०) भृतकाध्यायनादानम् । (२१) सर्वाङ्गरेष्वधीकारः । (२२) महायन्त्रप्रवर्तनम् । (२३) द्रुम-गुल्म-लतौषधीनां हिंसा । (२४) स्त्रिया जीवनम् । (२५) अभिचारः । (२६) मूलकर्मसु च प्रवृत्तिः । (२७) आत्मार्थं च क्रियारम्भः । (२८) अनाहिताग्निता । (२९) स्तेयम् । (३०) *देवर्षि-पितृणामृणस्योनपक्रिया । (३१) असच्छास्त्राधिगमेनम् । (३२) नास्तिकता । (३३) कुशीलता ।

* अत्र विज्ञानेश्वरोऽपीदं सूत्रमेवमेव पपाठ । तथा च सति देवादीनां क्रियाणां क्रणानपक्रियायाः परिगणितत्वात् 'क्रणानपक्रियादीन्युदाजहार' इत्येतन्न सङ्गच्छेत । अनोऽत्र व्यावहारिकस्य क्रणस्य ग्रहणं माधवाचार्यस्य नाभिप्रेतामिति अवगन्तव्यम् ।

१ All, except A I and the text read परिवित्तिताऽनुजेनै for परिवित्तिताऽनुजेन २ I. does not insert these two Sūtras, namely —

तस्य च कन्यादानम् । (१७) याजनं च । (१८)

and also B D. E. F. G. H. and J. omit याजनं च ३ B. and D. read भृतकाध्यायनादानम् and E G H J. भृतकाध्यायनादानम्, while I. omits च. ४ G and J read सर्वाङ्गरेषु for सर्वाङ्गरेषु; while B D and G read अधिकार for अधीकार ५ G reads -वर्तनम् for -प्रवर्तनम्.

६ Except A. I and the text all others read द्रुम-गुल्म-लतौषधिमहाहिंसा, while the text adds -वह्नि- after -गुल्म- and also the Vijnānēśvara follows it. ७ I and the text do not separate these two Sūtras I reads अभिचारमूलकर्मसु and the text अभिचारमूलकर्मसु for अभिचार and मूलकर्मसु.

८ The text reads आत्मार्थं and omits च. ९. All, except A. read स्तेय, while the text omits it. १०. B D. and J. read योषित्पितृणामसत्क्रिया, G योषित्पितृणां समक्रिया, E. and H योषित्पितृणामसत्क्रिया, but E. has a marginal reading -पितृ- for -प्रिया- for देवर्षि-पितृणामृणस्यानपक्रिया ११. B D. G. J. and the text read -भिगमनम् for धिगमनम्.

१२. B and D read कुशलता and the text कुशीलता both for कुशीलता.

(३४) मद्यपस्त्रीनिषेवणम्* । (३५) इत्युपपातकानि' ।

(वि. स्मृ. ३७. १-३६)

इति । याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुप-
पातकानि ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार—

‘ गोवधो ब्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया† ।

अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया‡ ॥

§ स्त्री-गूढ-विट्- क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।

* सर्वाणीमानि व्याख्यातानि पूर्वमेव तत्रतत्रेति नात्र पुनर्व्या-
ख्यानम् ।

† अत्र ‘गोवध’शब्देन गोपिण्डव्यापादने ‘स्तैन्य’ शब्देन ब्राह्मणसुव-
र्ण-तत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं, ‘ऋणानामनपक्रिया’ इत्यनेन उत्तम-
र्णाद् गृहीतस्य ऋणस्याप्रदान इति यथायथमूहनीयम् । यत्तु—‘गृहीतस्य सु-
वर्णादेरप्रदानं ऋणानामनपाकरणम्’—इत्युक्त्वा ‘तथा देवार्धे पितृणां स-
म्बन्धपूर्णस्यानपाकरणं च’—इति विज्ञानेश्वरेणोक्तं तत्र । माधवाचार्यस्याभि-
मतमिति प्रतिभाति । विष्णुना अनुक्तानां केषांचिदुपपातकानां प्रदर्शनायैव-

‘गोवधो ब्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया’ ।

इत्यादिगात्रवल्कीयवचनानामत्रोदाहृतत्वादिति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

‡ ‘लवणक्रिया’ लवणस्योत्पादनमित्यर्थः ।

§ स्त्रिया वधः अत्रेयीव्यतिरेकेण ब्राह्मण्या अपि । अत्रेय्यास्तु—

‘गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकः’ ।

(या. स्मृ. ३. २५१)

इत्यनेन ब्रह्महत्यादिसमत्वकथनेन ब्रह्महत्यादिव्रतोक्तेः । गूढवध-
वर्दीक्षितक्षत्रिय वैश्यवधः ।

१ Except A. and the text all others do not insert इति २. B and D. read गो-ब्राह्मणवध स्तेयम् for गोवधो ब्रात्यता स्तैन्यम्; while the text and G substitute स्तेयम् for स्तैन्यम्. ३. C, F, read ऽपण्य- for ऽपण्य ४. J. reads निन्दितार्थे ऽपि.

नास्तिक्यं व्रतलोपं* च सुतानां चैव विक्रयः ॥

† धान्य-कुप्य-पशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।

पितृ-मातृ-सुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥

कन्यासन्दूषणं ‡ चैव परिवेदकयाजनम् ।

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं § व्रतलोपनैम् ॥

* व्रतलोपः ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः ।

† धान्यं ब्रीह्यादि, कुप्यमसारद्रव्यं त्रपु-मीसादि, पशवो गवादयः तेषामपहरणम् । 'गोवधो ब्राह्मता स्तेयम्' इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्य-कुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्य-स्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तम् । अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । तथा चैतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम्-इति विज्ञानेश्वरः ।

‡ कन्याया दूषणं अंगुल्यादिना योनिविदारणम् । न तु सम्भोगः । तस्य—

‘ सखिभार्या-कुमारीषु ’

(या. स्मृ. ३. २३१)

इत्यत्र गुरुतल्पसमन्वस्योक्तत्वात् ।

§ कौटिल्यं गुरोरन्यत्र । गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य—

‘ निषिद्धभक्षणं जैह्वम् ’

(या. स्मृ. ३. २२९)

इत्यत्र मुरापानसमन्वमुक्तम् । तथा च पूर्वं ‘ नास्तिक्यं व्रतलोपं च ’ ।

१. Except A. C. F. and I. all others read - रूप्य- for - कुप्य .
२ I reads कन्यासु दूषणं for कन्यासन्दूषणं, while the text परिवि-
न्दक- for परिवेदक-. ३ J. reads च तुलायन for व्रतलोपनम्, but it does
not give any good sense.

आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 स्वाध्यायान्नि-सुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिसौषधजीवनम् ।
 हिलेयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
 शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
 असच्छास्त्राधिगमनमाकरेण्वधिकारिता ।
 भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥
 (या. स्मृ. ३.२३४-२४२)

इति । यद्यपि—

‘अनृतं च समुत्कर्षे’।

(म. स्मृ. ११. ५५)

इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं याज्ञवल्क्येन सुरापान-
 समेषु विष्णुना उपपातकेषु तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं
 शक्यत्वान्न किञ्चिदपि साङ्कर्यम् । विषयभेदस्तुच्यते । द्वेष्यं
 पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्त-

इत्युक्त्वा पुनः ‘व्रतलोपनम्’ इत्युक्तेः । अशिष्टाप्रतिषिद्धेऽपि ‘श्रीहरि-
 चरणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामि’ इत्येवंरूपेषु
 नियमेषु प्राप्प्यर्थम् । न तु स्नातकव्रतप्राप्त्यर्थम् । तत्र—

‘स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’ ।

इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ।

१ J reads हिंसायन्त्र- for हिंसयन्त्र-. २. I. reads शूद्रप्रेष्य for शूद्रप्रेष्यं
 ३ I reads अन्याश्रमे for अनाश्रमे ४. I. reads किञ्चिदसांकर्यम् for
 किञ्चिदपि सांकर्यम्.

मपराधमारोप्यानृतं चेद्व्यात् तद् ब्रह्महत्यासमम् । त्रधपर्य-
वसायित्वात् । यस्तु लाभ-भूजा-ख्यातिकामो राजसभादौ
स्वस्मिन् अविद्यमानमपि चतुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं
ब्रूते तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु सुखगोष्ठ्यादौ
परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकम् । तत्रा-
द्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञव-
ल्क्य आह—

‘ मयि तेज इति दृष्टायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।

सावित्रीमगुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ’ ॥

(या. स्मृ. ३. २७९)

इति । अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘ सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।

पीत्वाऽगोऽप्येव्यमाणश्च आचानेत् प्रयतोऽपि सन् ’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४५)

इति । राज्ञोऽग्रे साक्षात् परम्परया वा परदोषकथनं राज-
गामि पैशुन्यम् । गुरावलीकानिर्बन्धो द्विविधः । तत्र राजगृ-
हादौ स्वयं समर्थः सन् असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं
निर्बन्धं करोति चेत् सोयमलीकानिर्बन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन
मनुनोक्तः । यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते

१. I. reads मुख्यगोष्ठ्यादौ for सुखगोष्ठ्यादौ. २ I reads अपि for मयि
३ B. and D read आचरेत् for आचानेत्; while G आचानेत् for the
same. ४. All others except A. and I. read गुरोरलीक- for गुरावलीक-;
while G. omits the following portion —

निर्बन्धो द्विविधः । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन्नसमर्थस्य

गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारण

५ H. reads राजगृहाङ्गणे for राजगृहादौ.

सोऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम् । वेदनिन्दा त्रिविधा । बुद्धा-
र्हतादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका
निन्दा । सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता । सत्या-
मपि वेदप्रामाण्यबुद्धौ जल्प-वितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया
श्रुति-स्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदेवा-
भिप्रेत्य मनुराह—

‘ यो ज्वमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयात् द्विजः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दक’ ॥

(म. स्मृ. २. ११)

इति । सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता । यस्तु
वैदिकं कर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्फले श्रद्धते ‘किमनेन
भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामि’— इत्येवं
निन्दति सेयं निन्दोपपातकेषु पठ्यते ।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरव-
लाघवे पर्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः ।

‘ अग्नि-मातृ-पितृ-सुत-दाराणाम्’

(वि. स्मृ. ३७. ६)

इत्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति । अनुक्रान्तानामुपपात-
कानां पूर्वोक्तेभ्योऽतिपातक-महापातका-ऽनुपातकेभ्योऽल्पत्वा-
दुपपातकत्वम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. B and D. read ब्रह्महत्यासमेषुपपादिता याज्ञवल्क्येन and omit सेय.
२. A. and the text read मूले for तूमे ३. All, except the text and A.
read -श्रयो for -श्रयात् ४. I. reads तस्वत for तत्फले ५. B. D and
I. omit -पितृ- ६. I. reads प्रोक्तेभ्यो for पूर्वोक्तेभ्यो-; while except A
and I all others do not insert -ऽतिपातक-

‘महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्’ ॥
इति ।

अथ उपपातकस्य साधारणं प्रायश्चित्तम् ।

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं त्रिणुराह—

‘उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं दराः ।

पराकमथ वा कुर्युर्यजेयुर्गोसवेन च’ ॥

(वि. स्मृ. ३७-३९)

इति । तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्ख्याते गोसवो द्रष्टव्यः* । एकै-
कस्य च शक्तम्प्रति पराकः अशक्तम्प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञ-
वल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह—

‘उपपातकशुद्धिं स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाऽथ वा पुनैः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २६५)

इति । एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते ।
अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनविषयत्वात् । गोव्रताङ्गानि गोचर्मादी-
नि कानिचिद्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमका-
मकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु—

* नरा इत्युक्तेः सर्वेषामेव वर्णानामिदं प्रायश्चित्तम् । तत्र क्षत्रियादी-
नामनधिकारान् गोसवो ब्राह्मणस्यैव, चान्द्रायण-पराके द्विजातिंसा-
धारणे, शूद्रस्य दानादिकमिति व्यवस्था द्रष्टव्या ।

१ The text reads पराक च तथा for पराकमथ वा and substitutes
गोमयेन for गोसवेन २. I. omits च and reads अशक्तम्प्रति पराक, and
शक्तम्प्रति चान्द्रायणम् ३ B. D. G. and I. substitute निक्षि for पुनः.
४. G. adds पुन before पदेन.

‘ एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णवर्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा’ ॥

(म. स्मृ. ११. ११७)

इति मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्राय-
श्चित्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानि ।

प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र
गुरोरलीकनिर्बन्धोपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह—

‘समुत्कर्षेऽनृते गुरोरलीकनिर्बन्धे

तदाक्षेपणे च मौसं पयसा वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. ५४. ५४)

इति । अग्नित्यागे स एवाह—

‘वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी

संवत्सरं सकृद्भिक्षेण वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. ५४-१३)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ योऽग्नीनपविद्धयेत् स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं

चरित्वा पुनराधानं कारयेत् ’ ।

(व. स्मृ. २१. २७)

१. I. reads अवकीर्णी तु शुद्ध्यर्थे चरेच्चांद्रायण व्रतम्. २ G. substitutes च for वा. ३. I. reads समुत्कर्षेऽनृते ४. The text adds च after गुरोः. ५. We follow here only A. and the text, while all others read तदाक्षेपणे for तदाक्षेपणे ६. J. reads चमसं for च मास. ७ Except A. and I. all others read विष्णु for स. ८ I. reads वेदाग्न्युत्सादित for वेदाग्न्युत्सादी. ९ The text omits स १०. C. F. E. H. and read पुनराधेय for पुनराधानं.

इति । मनुरपि—

‘अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्’ ॥
अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् मासादूर्ध्वं तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥
(म. स्मृ. ११. १२९-१३० आन्ध्र पुस्तके) ।

इति । हारीतः—

‘संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा
पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं
चान्द्रायणं च कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने
संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्’ ।
(हा. स्मृ. ३. १९-२१)

इति । शङ्खोऽपि—

‘अभ्युत्सादी सांवत्सरं प्राजापत्यं
चरेत् गां च दद्यात्’ ।
(शं. स्मृ. ११. २३)

इति । भरद्वाजः ।

‘द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमे
द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासोपवा-
सः । पयोभक्षणं च ’ ।

१ I. reads सवत्सरोत्सन्नोऽग्निहोत्री for सवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे. २. B. and D. read सोमपान for सान्तपन and omit चान्द्रायणं च. C. and F. read the same, but do not omit चान्द्रायणं. E. G. H. and J. read सोमाद्यनं for सान्तपन, while J. -त्सर्जने for -त्सन्ने. ३ G reads भारद्वाज for भरद्वाजः. ४ B and D. read द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवास संवत्सरातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः पयोभक्षणं च ।.

इति । एतत्सर्वमालस्यादग्नित्यागविषयतया यथायोगमू-
हनीयम् । यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम्—

‘प्राणायामशतमा दशरोत्रं कुर्यात् । उपवासः स्यादा
विंशतिरात्रम् । अत ऊर्ध्वमा षष्टिरात्रं तिस्रो रात्री-
रुपवसेत् । अत ऊर्ध्वमा संवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं
चरेत् । अन ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम्’ ।

इति तत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे
तु व्याघ्र आह—

‘योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च’ ॥

इति । प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरव-
लाघवानुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयानि । व्रतानन्तरभावि
कर्तव्यमाह जातूकर्ण्यः—

‘अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रो यवानयम् ।

नष्टेऽग्नौ विधिवद्वात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः’ ॥

इति । एतच्चौपासनाग्निविषयम् । दारत्यागे शातातप
आह—

१ G. reads भारद्वाजगृहे २. C E, F add कुर्यात् after -मा दशरात्र, but of no use here. ३. E reads उपवास स्याद्विंशतिरात्रं कुर्यात्, I. उपवासमा विंशतिरात्रं कुर्यात् both for उपवासः स्यादा विंशतिरात्र ४ Except I. all others do not insert व्रत. ५. I. omits -भावि-. B and D, read व्रतान्तरं कर्तव्यमाह and except E H व्रतान्तरभावि कर्तव्यमाह both for व्रतानन्तरभावि कर्तव्यमाह ६ We are unable to find out a correct reading B. and D. read विप्राय चाव्ययम्, C. and F विप्राय वायवम्, G. H. विप्रोऽयथा स्वयम्, E and J. विप्राय वायव्यम् all for विप्रो यवानयम्, while H. अतीते काले for अतीतकालं. ७ G. and H. read नाष्टेऽग्नौ for नष्टे-
ऽग्नौ and C. and F. गलेऽग्नौ for the same.

‘कौमारदारत्यागी* मासं पृथोभक्षः शुद्ध्यति’ ।

(शा. स्मृ. १. २७)

इति । अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये
प्रपञ्चितम् ।

अथ परस्वहरणप्रायश्चित्तम् ।

तत्र परस्वहरणे मनुराह—

‘धान्याऽन्न-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

स्वेजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्र-गृहस्य च ।

कूप-वापी-जलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेद्मनः ।

चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्ध्ये ॥

भक्ष्य-भोज्यापहरणे यान-शय्यासनस्य च ।

पुष्प-मूल-फलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

तृण-काष्ठ-द्रमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

* ‘कौमारदार’—इत्यनेन ब्राह्मेण विधिना कौमारे वयस्यूढा स्त्री उपल-
क्षिता भवति । तस्या एव त्यागे दोषः । नतु गान्धर्वादूढाया इति तात्पर्यम् ।

३. H. omits following:—

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं तु एकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

तत्र परस्वहरणे मनुराह—

‘धान्याऽन्न-धन-चौर्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।

सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ॥

while G. reads अभोज्यभक्षणे for अभोज्याभक्ष्यभक्षणे. २. J reads पर-
स्वग्रहणे for परस्वहरणे. ३. I. reads सजातीय- for स्वजातीय-. ४. The
text reads -वेद्मन for -वेद्मनः. ५. B. and D read तन्निर्यात्यविशुद्ध्ये for
तन्निर्यात्यात्मशुद्ध्ये. ६. I. reads शुष्कान्नस्य for शुष्कान्नस्य.

चैले-चर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥

मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥

कार्पास-कीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।

पक्षि-गन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः' ॥^१

(म. स्मृ. ११. १६२-१६८)

इति । एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण
व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरे अभिहितः—

‘ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिके वैधः’ ।

इति । यत्तु जाबालिनोक्तम्—

‘ तिल-धान्या-ञ्ज-वस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।

संवत्सरार्धं कुर्वीत व्रतमेतत्समाहितः’ ॥

इति तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु
सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्यापहारे पैठिनसिराह—

‘ भक्ष्य-भोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे

त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः’ ।

इति । यानि तु मनुक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैर्मुनिभि-

१ J. reads तैल-, while B. D. I and the text चैल for चैल.
२. B. C. D. E G. H. and J read द्विषैकशफस्य for द्विशफैक-
शफस्य. ३. B. and D. read ऽभ्यधिको and I. ऽभ्यधिक for ऽभ्यधिको,
while H. हतेऽभ्याधिके वैध for हरतोऽभ्यधिके वैध. ४ B and D read
शय्याया for शय्यानाम्. ५ H reads कामकृतविषयम् । अल्पभक्ष्यस्य तु for
अकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्ष्यस्य तु । ६ We follow here A and I.;
while all others read सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्यापहारे, but it is quite con-
trary to the quoted Sūtra.

दर्शितानि तेषु व्रतेषु यानि समाप्ति न तत्र विवादः । न्यूना-
नामकामकारविषयत्वं अधिकानां तु कामकृताभ्यासविषय-
त्वमिति विवेकः । तत्र वचनानि—

‘द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम् । (७) भक्ष्य-
भोज्य-येन-शय्यासन-मूल-पुष्प-फलानां हरणे
पञ्चगव्यपानम् । (८) तृण-काष्ठ-द्रुम-शुष्का-
न्न-गुड-वस्त्र-चर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् ।
(९) मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्र-रजता-भ्यः-
कांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात् । (१०)
कार्पास-क्रीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा
वर्तेत । (११) द्विशफैकशफहरणे^१ त्रिरात्रमुपव-
सेत् (१२) पर्क्षि-गन्धौषधि-रज्जु-वैदलानाम-
पहरणे दिनमुपवसेत् । (१३)

दत्त्वैवापहतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये’ ॥ (१४)

(वि. स्मृ. ५२. ७-१४)

इति । जात्रालिः—

‘अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च हत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अपहत्य पशून् क्षुद्रान् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

गुड-कार्पास-धान्यानि सर्पिलवणमेव च ।

पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ ॥

१. The text and G. read -पान- for -यान- and the text omits -हरणे.
२. G. reads -ताम्र-रजताद्य- . ३ The text reads अपहरणे for -हरणे.
४. G and H. omit this Sūtra. ५ B and D read यत्रैवोपहत for
इत्थैवापहत ६. The text reads अयुपायत .

कांस्या-ऽयस्ताम्र-सीसं वा कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धमेव च ।
 उदके फल-मूलेषु पुष्प-पर्णे-सुगन्धिषु ॥
 मृद्गाण्ड-मधु-मांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 *व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥
 पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
 अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
 प्रायश्चित्तं च यत्प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
 राजस्वस्यापहरणे रमणीनां[†] जनस्य च ॥
 धनापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ।

इति । परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्याये अभिहितम् ।

अयाज्ययाजनप्रायश्चित्तम् ।

अयाज्ययाजने मनुराह—

* व्यापादनं तत्तद्भव्यनाशः । अपहारो ऽपहरणम् । तत्र प्रथमे त-
 द्भव्यस्वामिनं प्रसाद्य अनन्तरं विप्रेभ्यः पापं निवेद्य प्रायश्चित्तमाचरेत् ।

† अत्र 'रमणी'शब्देन सामान्यवनिता, वेद्योपलक्षितेति प्रतिभाति ।
 राजद्रव्यवत् वेद्याद्रव्यमपि प्रतिग्रहानर्हमिति मन्वादिभिरुक्तम् । अथवा
 'जनस्य रमणीनां' परस्त्रीणां परकीयधनस्य चापहरणे इत्येव व्याख्या-
 तुमुचितं भवेत् ।

१. B. and D substitute सकृत् for कृच्छ्रं and वा for च २. H. omits
 फल-मूलेषु, but it seems a mistake, while E. and I. पुष्पवर्ण- for पुष्प-पर्णे-
 ३. B and D. read मृद्गाण्डसमस्तेषु for मृद्गाण्ड-मधु-मांसेषु and the next
 line:—

व्यापादनीयहारेषु संतोष्य स्वां तनु ततः ।

for

व्यापादनापहारेषु संतोष्य स्वामिनं ततः ।

४. B. D and G. read ब्राह्मणानुमत for ब्राह्मणानुमते ५. C. F G. and
 H. read राजस्वस्यापहरणे and J राजसस्यापहरणे both for राजस्वस्यापह-
 रणे, while A reads रमणीनां च जनस्य वा for रमणीनां जनस्य च.

‘ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति’ ॥
(म. स्मृ. ११. १९७)

इति । यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम्—
‘एते* पञ्चतपोऽभ्रावकाश-जलशयनाद्यनुष्ठेयुः
क्रमेण ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं गोमूत्र-
यावकमश्नीयुः’ ।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—
‘पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्रह्मणो यः प्रवर्तते ।
स्नेहार्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्’ ॥
(य. स्मृ. ६. ९)

इति तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—
‘निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रानुवाकं जपेत्’ ।
(गौ. स्मृ. २२. ३३)

‡ अत्र मूलपुस्तकोपलब्धभावात्-‘ऽभ्रावकाश’-इत्यस्य शूद्र. पाठो न निश्चेतुं शक्यते । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु न्यूनाधिक्येनाशुद्धा एव पाठा दृश्यन्ते । वाक्यार्थस्तु—ग्रीष्मे पञ्चतपाः वर्षासु वृष्टिसहः हेमन्ते जलशायी भवेदिति । चतुर्षु दिक्षु चतुरोऽग्नीन् संस्थाप्य तन्मध्ये स्थित्वा पञ्चमं सूर्यतापं सहेत् इति पञ्चतपाः । जलशयनं च उदके आकण्ठममस्ति-ष्ठेत् इति संक्षेपः ।

१ C F. G. and H. read अन्तकर्म, while J. वेषामन्तकस्य च for परेषामन्त्यकर्म च २ B D and H. read अहीनां for अहीन ३. C and F. तयोस्तावकीश- and G. -तपोऽभ्रावकीश- for -तपोऽभ्रावकाश-, while I. -तपोभूमौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम् for -तपोऽभ्रावकाशजलशयनाद्यनुष्ठेय ४. G. and J substitute -च for वा ५. text प्रतिषिद्धमन्त्रयोगे सहस्रानुवाकश्चेत् and, except A., add सति to प्रयोगे.

इति तत् कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—
 'शूद्रेयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति ।
 प्राणार्थमसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु' ।

इति तदकामतोऽभ्यासविषयम् । असत्प्रतिग्रहे याज्ञव-
 ल्क्य आह—

'गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।
 गायत्रीजाप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
 (या. स्मृ. ३. २९०)

इति । अत्र जपसङ्ख्या मनुना दर्शिता—
 'जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
 मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ॥
 (म. स्मृ. ११. १९४)

इति । एतच्च दातृ-द्रव्ययोरुभयोःसत्त्वे वेदितव्यम् । अ-
 न्यतरस्यासत्त्वे तु षट्त्रिंशन्मते दर्शितम्—

'पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
 ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कयाचिन्मित्रविन्दया ॥
 देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्तेऽसत्प्रतिग्रहात्' ।

इति । यत्तु वृद्धहारीतवचनम्—

१. C. F. G and H read शूद्रेयाजक for शूद्रेयाजक. २. I. reads वसेत् for वसत्, while except A and the text all others पयोव्रतं for पयोव्रत and except A. H. and the text जप्यनिरत for जाप्यनिरतः. ३. B C. D. and F. omit उभयो. ४. I. reads विन्दवेन, but it seems incorrect. ५. I. substitutes शुद्ध्यते, J. शुद्ध्यतो for शुद्ध्यते and B. and D. हुष्पतिग्रहात् for ऽसत्प्रतिग्रहात् ६. G. reads बृहद्द्वारीत- for वृद्धहारीत-

‘राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्यु सदा वसेत् ।

षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्ण मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः ।

(वृ. हा. स्मृ. ११.७१-७२)

इति तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रह-
विषयम् । अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः—

‘मणि-वासो-गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्’ ।

(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

‘भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्’ ।

इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि—

‘प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्’ ।

इति । दैनार्थमिति शेषः । विकर्मणा जीवने तु चान्द्रा-
यणम् । तथा च नटादीन् विकर्मणा जीविनोऽनुक्रम्य यम
आह—

‘एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु मृग्यताम् ।

भक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

(य. स्मृ. ६. १३)

इति । नारदोऽपि—

१. B. C. F. D. G. and H. do not insert अपि. २. G. reads परिवर्ज-
येत् for परिकल्पयेत्. ३. E. adds तत् before दानार्थम्. ४. I. reads जीवि-
तान् for जीविन. ५. H. reads एतेषां नैव सर्वेषां for एतेषामेव सर्वेषां and
गृह्यतां for मृग्यताम्, while I. reads प्रत्यापत्ति for प्रत्यापत्ति. ६. C. F.
G. and H. substitute भक्ष्यान्नं for भैक्ष्यान्न and I. उपयुञ्जान for उप-
युञ्जान.

‘कर्मणा गार्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम् ।

तस्य त्यागेन शुद्धयन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा ॥

अप्सु प्रास्येत तद् द्रव्यमन्यायेन यदागतम् ।

उपयुक्तानुशिष्टं च देयं वा ब्रह्मवादिने’ ॥

(ना. स्मृ. १४. ७-८)

इति । क्षत्रियादिवधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम् ।
गोवधस्य त्वष्टम-नवमाध्याययोस्तत् प्रपञ्चितम् ।

अविक्रेयविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्—

सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम्* ।

लाक्षा-लवण-मांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

मध्वाज्य-तैल-सोमानां चरेच्चान्द्राणद्वयम् ।

पयः पायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

दध्याज्येक्षुरसानां च गुड-खण्डादिविक्रये ।

सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥

*सोमसम्बन्धित्वादस्य कृच्छ्रस्य सौम्य इत्यभिधानम् । स च चान्द्राय-
णकृच्छ्रशब्देनान्यत्राभिहितः ।

१. H. substitutes च for वा. २. H. reads प्रास्येच for प्रास्येत. ३. G. omits च, while B. and D. read ब्राह्मणाय च for ब्रह्मवादिने. ४. B. and D. omit -वधस्य; while I. reads क्षत्रियावधस्य for क्षत्रियादिवधस्य ५. All, except A. and I., read अष्टम-नवमाध्याये for अष्टम-नवमाध्याययो; while G. has mistaken and omits तु. ६. G. reads सौम्य- for सौम्य- ७. G. substitutes मध्वाज्येक्षुरसं and E. दध्याज्येक्षुरस both for मध्वाज्येक्षुरसानां.

सिद्धान्नविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 उपवासं तु तक्रस्य नक्तं कौञ्जिकविक्रये ॥
 पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ।
 कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
 एतेषां पादकृच्छ्रः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
 कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 कर्पूरादेस्तदर्धं स्याद्दिनं हिग्वादिविक्रये ॥
 तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रयेत् ॥
 रक्त-पीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्याल्लाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
 खरा-ऽश्व-ऽजाविकानां च करभाणां च विक्रये ।

१ B and D read सिद्धान्न- for सिद्धान्न-. २ B. and D read कर्पूरादि.
 for कर्पूरादे. ३. H. and I. read विक्रये for विक्रयेत्. ४. H. omits the
 following lines :—

रक्त-पीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
 गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् लाभार्थं धनमोहितः ।
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
 खरा-ऽश्व-ऽजाविकानां च करभाणां च विक्रये ।

५. C. and F. substitute वस्त्राणि for वस्त्राणि, but it does not give any
 good sense here. ६ Except A. H. and I. all others read -मथैव च for
 -मथापि वा. ७. I. reads करभाणां for करभाणां.

-पराकं तत्र कुर्वीत नृणां द्विगुणमाचरेत्*॥
 नारीणां विक्रयं† कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषाणां च व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अङ्गानां तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 इतिहासपुरुषाणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः ।
 रहस्य-पञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत् ॥
 गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च ।
 सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत् ‡ ॥

इति । हारीतो अपि—

'गुड-तिल-पुष्प-मूल-फल-पक्वान्नविक्रये सौम्या-
 यनम् । लाक्षा-लवण-मधु-मांस-तैल-क्षीर-
 दधि-तक्र-घृत-गन्ध-चर्म-वाससामन्यतमविक्रये

* नृणां तत्तज्जातीयपुष्पझूनां विक्रये द्विगुणं पराकद्वयम् ।

† मनुष्यजातीयस्त्रीणां विक्रये चान्द्रायणम् । तज्जातीयपुरुषाणां
विक्रये पूर्ववदेव चान्द्रायणद्वयम् ।

‡ अत्र अङ्गादीनां विक्रयो ऽध्यापनरूपेणैवेति भाति । नतु पुस्तकरूपेण ।
तथा सति सर्वसामान्यमेव प्रायश्चित्तं वदेत् । किञ्च 'सर्वासामेव विद्या-
नाम्' इति उपसंहारात् विद्याविक्रय एवात्र विवक्षितः । न पुस्तकविक्रय
इति सुधियो विदां कुर्वन्तु ।

१. All, except A and I others, read शुना for नृणां, while G. sub-
stitutes द्विगुणमेव च for द्विगुणमाचरेत्. २. G adds, इति after आचरेत्.
३. B, D. and G read सोमयानम्, C. and F. सोमयानम्, E. H. and J.
सामायनम् all for सौम्यायनम्. ४. I omits क्षीर-, while B. and D.
read -क्षीर-घृत-गन्ध- क्षौद्र-दधि-तक्र- for दधि-तक्र- घृत- गन्ध-.

चान्द्रायणम् । तथोर्णा-केश-केसर-भू-धेनु-वे-
 र्म-शस्त्र-विक्रये च । मत्स्य-मांस-स्नायवस्थि-
 -गृध्र-नख-शोण्ड-शुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम् ।
 हिङ्गु-गुग्गुलु-हरिताल-मनःशिला-ऽञ्जन-गैरिक-
 क्षार-लवण-मणि-मुक्ता-प्रवाल-वैणव-मृन्मयेषु
 च । आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृतवि-
 क्रये त्रिषवणस्नायधःशायी चतुर्थकालाहरो
 दशसहस्रं जपेद्वायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति ।
 हीनमानोन्मापनसङ्कीर्णविक्रये च ।

(हा. स्मृ. ४. ४-१०)

इति । ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या
 यथायोगं व्यवस्था कल्पनीया ।

परिविद्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

अथ ब्राह्मप्रायश्चित्तम् ।

ब्राह्मो नाम सावित्रीपतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह-

‘येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १११)

१. Except A. and G. others read तथोर्णकेश-केसरि-; while I. तथो-
 र्ण-केसरि- both for तथोर्ण-केश-केसर-. २. B. D. H. and J. add अव-
 after वेदम-. ३. C. F. H. G. J. and I. omit शस्त्र-; while B. and D.
 substitute नख- for the same. ४. B. and D. read हिङ्गुलु- for हिङ्गु-
 गुलु- and G. हिङ्गुगुलु- for the same B. and D. मनःशिलाञ्जन- for मन-
 शिला-ऽञ्जन- and add क्षण- after लवण-. ५. G. omits च. ६. B. D. and
 G. read हीनमानोन्मानोन्मापनसंकरकीर्णविक्रये च I. हीनमानोन्मानसंकीर्ण- for
 हीनमानोन्मापनसंकीर्णविक्रये च. ७. I. reads असकृत्पूर्वमुक्तानि यानि तेषु for
 असकृत्पूर्वमुक्तया नीत्या; while except A. and I. all others omit यथायोगं
 and substitute ऊहनीया for कल्पनीया.

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘पतिनसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । (७६) द्वौ
मासौ यावकेन वर्नेयेत् मासं पयसाऽर्धमा-
समामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन पद्मात्रमयाचितं ह-
विष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमभक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् ।
(७७) *अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत् । (७८)
ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेत’ । (७९)

(व. स्मृ. ११. ७६-७९)

इति । तत्र मानवमापद्विषयम् । उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम् ।
यत्तु यमेनोक्तम्—

‘सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम् ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्तपञ्च* च ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्’ ।
(य. स्मृ. ५. २७-२९)

इति तन् मनुसमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुप-
नीताः तस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते
ब्रह्महंसस्तुताः । (३१) तेषामभ्यागमनं भोजनं

* यदि चकारो विकल्पार्थो भवेत्तर्हि सप्त पञ्च वेति स्यात् । अन्यथा
सप्तसहितपञ्चाशद्ब्राह्मणान् भोजयेदिति स्यात् ।

१ All, except A. and I, omit द्रष्टव्यम् २ Except A. and the text
all others omit अथ ३ B. C. D. E F G. H. and J read -पितामह-
आनुपनीतो, while I. पितामह इत्यनुपनीतौ for पिता पितामह इत्यनुपेतौ.

विवाहमिति च वर्जयेत् । (३३) तेषामिच्छतां प्राय-
श्चित्तम् । (३४) यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्स-
रः । (३५) अथोपनयनम् । (३६) ततः संवत्सर-
मुदकोपस्पर्शनम् । (३७) प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संव-
त्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । (१) सप्तभिः पावमा-
नीभिः 'यदन्ति यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण
सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति । (२) अथ वा व्याहृतिभि-
रेव । (३) अथाध्याप्यः । (४) अर्थ यस्य प्रपिता-
महादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानसंस्तुताः ।
(५) तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-
येत् । (६) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । (७) द्वादश-

१. Except A. I. and the text all others omit the following. —

ब्रह्मसंस्तुता । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्ज-
येत् । (३३) तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । (३४) यथा प्रथमेऽति-
क्रमे ऋतुरेव संवत्सरः । (३५) अथोपनयनम् । (३६) ततः
संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् । (३७) प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरा-
न्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ (१) ॥ सप्तभिः पावमानीभिः 'यदन्ति
यच्च दूरक' इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ।
(२) अथवा व्याहृतिभिरेव । (३) अथाध्याप्यः । (४) अथ यस्य
प्रपितामहोर्नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानसंस्तुताः । (५)
तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् । (६) ते-
षामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । (७) द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं
चरेद्योपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं । पावमान्यादिभिः' । (८),

and read for the above Sūtras —

तस्य वत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं यस्य
प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य
द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्

while I. reads ब्रह्मसंस्तुता. २. I. does not insert च. ३. The text
does not separate this Sūtra and omits संवत्सरः. ४. The text substitutes
अपि वा for अथ वा. ५. I. omits अथ. ६. The text reads -प्रपितामहादि for
-प्रपितामहादे. ७. I. does not insert च.

वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत
उदकोपस्पर्शनम् । पावमान्यादिभिः' ।

(आ. ध. सू. १. १. १. ३२-३७. २. १-८)

इति ।

भृतकाध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह—

‘भृतकाध्यापनं कुर्वन् भृतकाध्यापितश्च यः ।

अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्’ ॥

इति । द्रुमादिहिसायां मनुराह—

‘फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।

गुल्म-वल्ली-लतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥

कृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

वृथाऽलम्भेऽनुगच्छेद्वा दिनमेकं पयोव्रतम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १४२-१४४)

इति । एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव याज्ञवल्क्योऽपि वृथेति विशिनष्टि—

‘वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ।

स्यादौषधिवृथाच्छेदी क्षीराशी गोऽनुगो दिनम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. २७६)

१. I. omits पावमान्यादिभि and separates one Sūtra into three.
२. Except A and J. all others read कृत्वा for कुर्वन्. ३. G reads
पिबन् for पिबेत्. ४. E and the text read पयोव्रत. ५. G. reads
याज्ञवल्क्येनोक्तम्; while all others except I. वृथाच्छेदीति for वृथेति.
६. The text reads -छेदने for -छेदी ७. C. F. read हितम् for दिनम्.

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

‘स्थावर-सरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्ये-
तयाऽऽज्यं हुत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्’ ।

(हा. स्मृ. २१. ४५)

इति तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् । महाफलप्रदस्य
पनस-नारीकेलादिवृक्षजातस्य छेदनावृत्तौ शङ्ख आह—

‘संवत्सरव्रतं कुर्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम्’ ।

(शं स्मृ. १७. ४९)

इति । दृष्टार्थत्वे न दोषः* ।

‘फल-पुष्पोपगान् पादपौत्रं हिंस्यात् ।

कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात्’ ।

इति स्मरणात् ।

अथ नास्तिक्यप्रायश्चित्तम् ।

नास्तिक्यं नु वाचिकं चेत्तदुपपातकम् । यथा ऽऽहुः
पौराणिकाः—

‘नास्तिकाः स्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्त्वदर्शाभिः ।

क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैव च ॥

*अपवादोऽज्यम् । यद्यपि फलदवृक्षच्छेदने दोषः पूर्वमुक्तः तथापि
छेदने यदि दृष्टार्थत्वं दृष्टप्रयोजनत्वं स्यात् तदा न दोषः, तत्र प्रमाण-
माह । फल-पुष्पोपगानिति ।

१. G. reads जुहुयात् for हुत्वा २ The text reads पिप्पलपादपम् for
वृक्षं फलप्रदम् ३ H. reads पादपान्कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् for पादपान्
हिंस्यात् कर्षणकार्यार्थमुपहन्यात् ४ All others, except I., omit स्मर-
णात् ५ I. reads वाचनिक for वाचिकं

उपपातकस्तु क्रियादुष्टो वाग्दुष्टः पातकः स्मृतः ।

अभ्यासान्तु क्रियादुष्टो महापातक इष्यते' ॥

इति । तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह—

‘नास्तिकःकृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा

विरमेन्नास्तिकयात्’ ।

(व. स्मृ. २१. २९)

इति । यत्तु शङ्केनोक्तम्—

‘नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कुतन्नः कूटव्य-

वहारी मिथ्याभिज्ञंसीत्येते पञ्च, संवत्सरं

ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः’ ।

इति तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

व्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

व्रतलोपिनोऽवकीर्णव्रतं याज्ञवल्क्य आह—

‘अवकीर्णी भवेद्ब्रतं ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८०)

इति । मनुरपि—

‘अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।

स्थालीपाकविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ (११८)

१ I. reads उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी for उपपातकस्तु क्रिया-
दुष्टो वाग्दुष्ट पातक स्मृत and G. reads उपपातमनोदुष्टो वाग्दुष्ट पातक स्मृत
for the same. २ B and D. read तदेतत्पातक नास्तिक्यविषयम् and C.
E F. G H and J तदेतत्पातकनास्तिक्यविषयम्, the latter seems to be
incorrect and the first does not give proper sense ३. B. and D.
read अवकीर्णिनो व्रत, C. F. J. अवकीर्णं व्रतं and G. and H. अवकीर्णव्रत
all for अवकीर्णव्रत ४. H. reads हुत्वा for गत्वा ५ The text reads
पाकयज्ञविधानेन for स्थालीपाकविधानेन.

हुत्वार्णि विधिवद्भोगमन्ततश्च सम्मेत्यृचा^१ ।
 वातेन्द्र-गुरु-वह्नीनां जुहुयात् सर्पिणाऽऽहुतीः ॥ (११९)
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
 सप्तागारान् चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ (१२२)
 तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
 उपस्पृशंस्त्रिषवर्णमब्देन स विगुह्यति^२ ॥
 (म. स्मृ. ११. ११८-१२३)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे
 लौकिकेऽग्नौ रक्षेदैवतं गर्दभं पशुमालभते ।
 (१) नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् । (२)

*‘काणः’ इत्ययं विशेषोऽत्र द्रष्टव्यः । नैर्ऋतदैवतैर्मन्त्रैः प्रधान-
 देवतायै वपादिहोमान् हुत्वा तदन्ते—

‘सम्मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः ।
 सञ्चायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च’ ॥

इत्येतेन मन्त्रेण मारुतेन्द्र-बृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् । केषु-
 चित्पुस्तकेषु समानिचतीति पाठः । केषुचिच्च शमित्युचेति पाठः । तत्र
 शमभिरभिरिति ऋक् ग्राह्या स्यात् । वस्तुतस्तु इदमप्रामाणिकमिति
 प्रतिभाति । विज्ञानेश्वरस्तु—

‘समायमग्निं सिञ्चन्तां यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन’ ।

इति पठति तदपि चिन्त्यम् ।

१ All others, except A. I. and the text, read होमान् for होम
 २. B. C D. E. F. and I. read समि-त्यृचा, E. G. H and J शमित्यृचा
 both for सम्मेत्यृचा. ३. C. D E F. G. and J. read वायु- for वात .
 ४. G. reads सप्तागारे for सप्तागारान् ५. The text adds तु after त्रिषवर्ण
 ६. The text reads आलभेत् for आलभेत.

तेस्य जुहुयात्-कामाय स्वाहा, कामकामाय
स्वाहा, निर्ऋतये स्वाहा । रक्षो देवताभ्यः
स्वाहा ' । (३)

(व. स्मृ. २३. १-३)

इति । तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति द्रष्टव्यम् ।
शङ्खस्तु* वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह—

‘ गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं
त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ।
ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि*’ ।

इति । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

‘ अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
चौरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येन किंन्विषात्’ ॥

इति तदीषद्वयभिचारिणीविषयम् । अस्यन्तव्यभिचारिणीषु
पुनः शङ्ख आह—

* या स्त्री वैवाहिके पत्यौ मृते जीवति वा तमुत्सृज्य वञ्चयित्वा वान्य-
मेकमेवाश्रयेत् । नतु कुलटा भवेत् सा गुप्तेत्यभिधीयते । तादृशवैश्य-
जातीयस्त्रियामवकीर्णः क्षत्रियान्नाह्नप्योश्चावकीर्णः उक्तं प्रायश्चित्तमाचरे-
दित्यन्वयः ।

१. All, except I and the text, add तत्र before तस्य २ B. D. G. and J. omit कामकामाय स्वाहा, while except A. B. D. and the text omit निर्ऋतये स्वाहा and B. D. and the text read निर्ऋतये for निर्ऋतये. ३ B. C. and D. F. omit पशु अश्रोत्रियस्य. The Viṣṇusūtra quotes following Sūtras under the name of Sankha-Likhitān and it may be possible. ४ I. reads अवकीर्ण for अवकीर्ण. ५. Except A. C. F. G. I all others read षण्मासान् ६. B. D. and G. read तदेतत् for तदीषत् ७ B. and D. read अस्यन्तव्यभिचारितायां and C. F. G. H. and J. अस्यन्तव्यभिचारितास्तु all for अस्यन्तव्यभिचारिणीषु

‘स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्त्रमुपो-
षितो गां दद्यात् । क्षत्रियायामुपोषित-
स्त्रिरात्रं घृतपात्रं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थ-
कालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवस-
भारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषल्यामवकीर्णः
सचैलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । रण्डाया-
मवकीर्णः पलालभारं सिसमाषं च दद्यात् ।

इति । अत्र च

‘ब्राह्मणस्यार्धं क्षत्रियः’

इति न्यायो नास्ति किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् ।
तदाह शाण्डिल्यः—

‘अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।

इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्धयन्त्यब्दात् समाहिताः’ ॥

इति । अभ्यासे कण्व आह—

‘प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु ।

यजेदेवं यथाभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति’ ॥

१. Except A. and I all others omit घृतपात्रं दद्यात्. २. B and D. omit च. ३. We follow here A. and I., while all others read षण्डायां for रण्डायां and G सपलालभारं for पलालभारं. Vjñāneśwara also reads षण्डायां. ४. I. reads क्षत्रियस्य for क्षत्रिये. ५. G. substitutes तथा for सत्. ६. G. reads अवकीर्णी for अवकीर्णी. ७. We are unable to find out the proper reading of this quotation. B C. D E F. G. H. and J. read प्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन तु यजेत् । एव यथाऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति ॥, while G omits तु and I reads अग्रथमे दिवसे रात्राववकीर्णी गर्दभेन यजेत् । यो यथाकुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्धयति ॥.

इति । तत्र विशेषमाह गौतमः—

‘तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रैः

सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः’ ।

(गौ. स्मृ. २४. १६)

इति । अवकीर्णिलक्षणमाह जातूकर्ण्यः—

‘स्कन्दितं द्वातिना रेतो येन स्याद्ब्रह्मचारिणा ।

कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः’ ॥

इति । येति-वनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

‘वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्’ ॥

इति । यतेः पुनर्गाहस्थस्वीकारे संवर्त आह—

‘संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्’ ॥

(सं. स्मृ. १९९)

१ G. I and J. read लोहितपात्र for लोहितपात्र . २ C. D. F. G. and H substitute खण्डित for स्कन्दित, while I खण्डितद्वातिना for स्कन्दितद्वातिना ३. C and F. omit यति- ४ Except A. and J., all others substitute खण्डने for स्कन्दने ५ B and D omit the following —

‘संन्यस्य बुधेति कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यनन्तरम्’ ॥

इति । बृद्धपक्षशरोऽपि—

‘य प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।

अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ॥

चरेत् षण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।

चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥

६. H. reads प्रत्यायत्य for प्रत्यापत्तिं and the text reads —

— — — — — अपत्यार्थं स्त्रियं व्रजेत् ।

स कुर्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान्प्रत्यनन्तरम्’ ॥

while I reads प्रत्यहं व्रतम् for प्रत्यनन्तरम्

इति । वृद्धपराशरोऽपि—

‘यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।
 अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षेति ॥
 चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।
 चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥
 जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्’ ।

इति । तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककृच्छ्रः । क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम् । वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये^४ । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः—

‘अकृत्वा भैक्षचरणमसमिद्धय च पावकम् ।
 अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘ब्राह्मणस्यैव शक्ति-सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्’— इत्याह ।

१. O and E. read तत्पराशरोऽपि. The Vijūāneśvara quotes this following line under the name of Parāśara (*vide* 3 280 Com) not Vṛidh Parāśara, but these lines do not occur in the text of Parāśara २ Vijūāneśvara substitutes चेत् for च Except I, all others omit this line —

चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।,

but the author Vijūāneśvara explains this line ३ A reads स चेत् त्रीणि. कृच्छ्राणि for चरेत्त्रीणि च कृच्छ्राणि. ४ All others, except A. and I, read व्यवस्थापनीयम् and omit इत्यन्ये

इति । यत्तु याज्ञवल्क्य, आह—

‘भैक्षामिकार्ये त्यक्त्वा तु* सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥

उपस्थानं ततः कुर्यात् सम्मासिञ्चेत्त्वेन तु ।

(या. स्मृ. ३. २८१-२८२)

इति । होममन्त्रौ तु—

‘कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम-

कामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नो-

ऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ’ ।

(गौ. स्मृ. २५. ९-१०)

इति । एतच्च गुरुशुश्रूषादिकार्यव्यपतयाऽकरणे द्रष्टव्यम् ॥

सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

‘देव-गृह-प्रतिश्रयोद्याना-ऽऽराम-सभा-प्रपा-तटाक-

पुण्य-सेतु-सुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत् ’ ।

*‘अनातुरः’ व्याधिरहितो ब्रह्मचारी । ‘सम्मासिञ्चेत्तु’ इति मन्त्रः ।

१. B. D. G. and J. read समार्ति च त्वेन तु for सम्मासिञ्चेत्त्वेन तु, while I. is quite mistaken here. २ G. reads कामकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा for कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा ३ I and the text read कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि, but neither our manuscripts nor Vijñāneśvara follow this reading.

इति यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

‘ विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ’ ।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमते-
अभिहितम्—

‘ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ’ ॥

इति तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह—

‘ आराम-तटाकोदपान-पुष्करिणी-सुकृत-सुत-

विक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी ब्रह्मचारी

चतुर्थकालोहारः संवत्सरेण पूतो भवति ’ ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

कन्यादूषणप्रायश्चित्तम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु
शङ्ख आह—

‘ कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्राब्दं चरेयाताम् ’ ।

१. B. and D. omit the following —

----- कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव ----- ’ ॥

and H. omits the following —

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—

‘ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ’ ॥

इति तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् ।

२ G C. F. and J omit तत् before तत्रैव. ३ C. F do not insert
-सुख. ४ B. D. and G read कृच्छ्राब्दं for कृच्छ्राब्द.

इति यच्च हारीतः—

‘कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमार-
दारत्यागी सुरा-मद्यपः शूद्रयाजको गुरोः
प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः
कूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो मिथ्याभिशंसी
पतितसंव्यवहारी मित्रधुक् शरणागतघाती
प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोऽभावकाशजल-
शयनाद्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्म-वर्षा-हेमन्तेषु । मासं
गोमूत्रयावकमश्रीयुः’ ।

(हा. स्मृ. २. ४-५)

इति तत् प्रातिलौम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्यूतादिव्यसनप्रायश्चित्तम् ।

द्यूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्य-
म् । यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह—

‘अथागुचिकराणि । (१५) द्यूतमभिचारे
ऽनाहिताग्नेरुच्छ्वृत्तिता समावृत्तस्य भैक्ष-
चर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो

१. B D. and H. read कन्याविदूषी and G. reads कन्याविक्रयी
for कन्यादूषी २. J. does not insert नास्तिको ३. Except I, all others
read ब्राह्मण-मित्रघ्नो for ब्रह्मघ्नो मित्रघ्नो, C. and F. add प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् ।
यत्तु शङ्ख आह कन्यादूषी सोमगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिः &c, after शरणा-
४. All others, except A E H. and I, read प्रतिरूपकावृत्तिः for प्रति-
रूपकवृत्तिः. ५. I. reads पञ्चतपोभू-जल-शयनाद्यनुतिष्ठेयुः for पञ्चतपो-
भावकाशजलशयनाद्यनुतिष्ठेयुः. ६. B. and D. read वदयं, C F आनदयं
च, G. वदय च, H. E. and I. आनाश च and J. वत्स्य च all for तस्य चैव.

मासेभ्यो येश्च तमभ्यापयति । नक्षत्रनिर्देशनं
चेति । तेषां तु निर्वेशः (१६) द्वादश मासान्
द्वादशार्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश-
षडहान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं षडहं त्र्यह-
मेकाहमिति अंशुचिकरनिर्वेशः' । (१७)

(बौ. स्मृ. २. १. २. १५-१७)

इति तदभ्यासविषयम् । यदप्याह प्रचेताः-

अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्ति-
र्गरदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी
कूटपणिकः गूढोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको
नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको
देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारको-
ऽपत्यविक्रयी मनुष्य-पशुविक्रेता चेति^१ । तानु-
द्धरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यवस्थया सर्व-
द्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवण-

१. I. reads -यश्चिरमभ्यापन and the text तस्य चाभ्यापन for यश्च तमभ्याप-
यति, while G. adds अभि for अभ्यापयति २. The text reads नक्षत्रनिर्देशः
for नक्षत्रनिर्देशन ३. We follow here A and the text, while all others
omit तेषां तु निर्वेशः. ४. G. omits द्वादशार्धमासान् द्वादश. ५. G. reads
षट्-द्वादश-त्र्यहान् for द्वादश षडहान् द्वादश त्र्यहान् ६. Except A and
the text, all others omit द्वादशाहं षडहं. ७. The text reads यथाकर्मा-
भ्यास for अंशुचिकरनिर्देश. ८. G. omits अपि. ९. B. D. and G. omit
गरदोऽग्निदश्च रथ-गजारोहणवृत्ति, while, except A, all others read श्वगणिकः.
१०. B D. and H omit श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी. ११. G. substitutes वा for च.
१२. C. F. and G. read सर्वत्यागे for सर्वद्रव्यत्यागे.

मुपस्पृशेयुः । नस्यान्ते देव-पितृतर्पणं गवाह्निकं
चेत्येवं व्यवहार्याः * ।

इति तदभ्यासविषयम् ॥

अनाश्रमवासे प्रायश्चित्तम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘अनाश्रमी, संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वा-
ऽऽश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रा-
तिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्’ ॥

इति ।

शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम् ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह—

‘क्षेमद्रसंयानम् (२) ब्राह्मणन्यासापहरणम् (३)
सर्वापण्यैर्व्यवहरणम् । (५) भूम्यनृतम् । (४)
शूद्रसेवनं च । (६) शूद्राभिजननम् । (७)
तदपत्यत्वं च । (८) तेषां च निर्वेदाः । (९)

* सर्वा अपीमावृत्तयो गह्वा ब्राह्मणादित्रैवर्णिकानामेव । अत एव
प्रायश्चित्तमपि तेषामेव । न तु येषां पारम्पर्यक्रमेणागता वृक्षारोपणाद्या
वृत्तयः । तत्र अनृतवाक् तस्करः गरदोऽभिदश्च सर्ववर्णसाधारणाः ।
ब्रह्मजीव्यादयो द्विजा एव ।

१. G reads चाह्निकं for गवाह्निक. २ H reads अतिकृच्छ्रातिकृच्छ्र
for कृच्छ्रातिकृच्छ्र ३. B. and D. read समुद्रयानम्, C. and F अद्वा-
द्रयानम् and E G H. and J read समुद्रयानम् all for समुद्रसंयानम्, while
I reads समुद्रयाने । ब्राह्मणन्यासापहरणे । सर्वापण्यैर्व्यवहरणे । भूम्यनृते ।
४. The text reads ब्राह्मणस्वन्यासापहरणम् ५ The text interchanges
these two Sūtras ६ Except A and I., all others read शूद्रसेवायां च ।
शूद्रायामभिजायते तदपत्यं च भवति for शूद्रसेवनम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं
च ।, while G omits च after सेवाया ७ The text reads एषामन्यसमत-
मस्कृत्वा for तेषां च निर्वेदाः ।

चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः स-
वनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त
एते त्रिभिर्वैश्वैस्तदपहन्ति पापम्' । (१०)

(बौ. स्मृ. २. १. २. २-१०)

इति तद् बहुकालाभ्यासविषयम् ॥

जातिभ्रंशकरपापप्रायश्चित्तम् ।

उपपानकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि ।

‘ब्राह्मणस्य रुजःकरणम् । (१) अग्नेर्यमद्ययो-
र्घ्रातिः । (२) ज्यैष्ठ्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि
च । (३) इति जातिभ्रंशकराणि’ ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः--

‘जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सौन्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया’ ॥

(म. स्मृ. ११. १२४; वि. स्मृ. ३८. ७)

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्या-

१ I. reads चतुर्थकाल मितभोजनाः and the text चतुर्थकालमितभोजिन both for चतुर्थकाले मितभोजिन २ E reads सवनानुकल्पे, B. and D, सवनानुकूल्यम् for सवनानुकल्पम् ३ B. C D. E F. G. H and J, read तदपहन्ति and the text तदपहन्ति for तदपहन्ति. ४. C. E F G. H. and J read अपेय- for अभ्येय-, while G. omits the following portion —

—घ्राति ज्यैष्ठ्यं पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । इति जातिभ्रंशकराणि’ ।

इति । तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनु-विष्णू आहतुः —

‘जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सौन्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया’ ॥

इति । तत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे.

५ I. reads ज्यैष्ठ्यं for ज्यैष्ठ्यं, but it seems quite wrong ६ Except the text, all others omit पुंसि, ७ The Vishnū reads कुर्यात् for चरेत्.

८. I. reads अत्र for तत्र.

ये (५२-५३ श्लोकाभ्याम्) अभिहितम् । पशु-
मैथुने तु दशमाध्याये (१३ श्लोके) अभिहितम् ॥

सङ्करीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

जातिभ्रंशकरणान्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः—
'ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिसा सङ्करीकरणम्' ।

(वि. स्मृ. ३९. १)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

'सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं तु कारयेत्' ॥

(वि. स्मृ. ३९. २)

इति । प्रतिपदं तु षष्ठाध्याये (२-१५ श्लोकैः) अभिहितम् ।

अपात्रीकरणपापप्रायश्चित्तम् ।

'सङ्करीकरणान्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—

'निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनर्म-

सत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम्' ।

(वि. स्मृ. ४०. १)

इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह—

'अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।

शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा' ॥

(वि. स्मृ. ४०. २)

१ I. omits तु २ All others, except A. G. I. and the text, read संकीर्णकरणम् for संकरीकरणम्. ३. Here also, except A. G. I and the text, all read संकीर्णकरणम् for सकरीकरणम्. ४. I. reads कृषिजीवन for कुसीदजीवनम्. ५. The following quoted verse does not appear in the Manu, but appears in the Vishṇu. ६. The Vishṇu reads भूयो for शुद्धिः.

इति ॥

मलिनीकरणप्रायश्चित्तम् ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः—

‘पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् । (१)

कृमि-कीटानां च । (२) मद्यानुगतभोजनम् । (३)

इति मलावहानि’ । (४)

(वि. स्मृ. ४१. १-४)

इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

‘मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्’ ॥

(वि. स्मृ. ४१. ५)

इति ॥

प्रायश्चित्तविशेषः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते । तत्र

शरणागतत्यागे मनुराह—

‘शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति’ ॥

(म. स्मृ. ११. १९८)

इति । पतितादिसन्निधावध्ययने वसिष्ठ आह—

‘पतित-चण्डालैरावश्रवणे त्रिरात्रं वाग्य-

१ Except A. and the text, all omit पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् and read कृमि-कीटघातनम् for कृमि-कीटानां च २ B. D. and G read अपसेधति for अपसंघति; while E. has तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् before शरणागतं परित्यज्य. ३ B. C. D. F. and G. read चण्डालावश्रवणे, but it may be चण्डालारावश्रवणे, while E I. and J. read -चण्डालादिश्रवणे and H. -श्रवणे for -चण्डालारावश्रवणे.

ता अनश्नेन्त आसीरून् । (३४) सहस्रपरमां
वाचमभ्यस्य ततः पूता भवन्तीति विज्ञायते' ।

(व. स्मृ. २३. ३४-३५)

इति । एतद्वृद्धिपूर्वकविषयम् । अबुद्धिपूर्वके तु षट्त्रिंश-
न्मतेऽभिहितम्—

‘चण्डालश्चोत्रावकाशौ श्रुति-स्मृतिपाठे
एकरात्रमभोजनम्’ ।

इति । सर्पाद्यन्तरागमने तु यम आह—

‘सर्पस्य नकुलस्याथ अज-मार्जारयोस्तथा ।
मूषिकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥
पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च ।
अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥
त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरहश्चाभिषेचनम् ।
ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः’ ॥

(य. स्मृ. ६. ४८-५०)

इति । खरोष्ट्रयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

१ I. reads वाग्यतो नश्नन्नासीनः सहस्रपरमां वाच मभ्यस्य ततः पूतो भवतीति. G. and the text omit वाच and the text substitutes -परमं for -परमां, while J reads सहस्रवरमा वा तदभ्यस्यान्ततः पूतो भवतीति G. substitutes अन्तः for ततः, while the text reads वा तदभ्यसन्त २. I omits तु. ३. I. adds कृते after -ओत्रावकाशे. ४. J. reads सर्पाद्यन्तरागमने, but it does not give any proper meaning.

‘प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
 नमः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्’ ॥
 (या. स्मृ. ३. २९१)

इति । इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह—
 ‘खरोष्ट्रविषमा नारी समारुह्याथ वा पुमान् ।
 यजने याजने कृच्छ्रमग्निश्चैव विनश्यति ॥
 ‘उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।
 सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति’ ॥
 (म. स्मृ. ११. २०१)

इति ॥

मूत्र-पुरीषप्रायश्चित्तम् ।

अप्सु मूत्र-पुरीषादिकरणे मनुराह—
 ‘विनाशद्विरप्सु वाऽर्प्यार्तः शारीरं सन्निवेद्य तु ।
 सचैलो बहिराऽऽप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति’ ॥
 (म. स्मृ. ११. २०३)

इति । इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यम आह—

१ B. C. D and F. read प्राणायामे, H. प्राणायानो and I प्राणायामं all for प्राणायामी. २ A. I. and J. substitute मनु for यम the following quoted two verses are not found in the text of Manu. The second verse occurs in Manu, but differs in reading in the second half as follows—

स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासा - - - - - ॥.

३. This verse is omitted by all others except A. and G. ४. Manu reads तु for च. ५ B. and D. read स्नात, H reads अनार्त and G. आप्याय्य all for आर्त. ६ All others, except A. I. and the text, read सन्निवेद्य for सन्निवेद्य, while the text substitutes च for तु ७. I. reads बहुधा for बहिः.

‘आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्’ ॥
(य. स्मृ. ५. २६)

इति । यच्चाहं सुमन्तुः—

‘अप्स्वग्नौ वा भेहतस्तप्तकृच्छ्रं कार्यविशोधनम्’ ।

इति तदनार्तस्मृतया योज्यम् ।

कर्मलोपप्रायश्चित्तम् ।

श्रौत-स्मार्तकर्मादिलोपे मनुराह—

‘वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्’ ॥
(म. स्मृ. ११. २०३)

इति । अत्रोपवासस्य प्रनिपदोक्तेष्ट्यादिना समुच्चयः ।
पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिरौह—

‘अनिर्वर्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विगुह्यति ॥
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यज्ञकर्मणि ।
ऋतौ न गच्छेद्भार्या वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्’ ॥
(बृ. स्मृ. २. १३-१४)

इति । .

वैषम्यदानप्रायश्चित्तम् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येण दानादौ यमः—

१ B. C. D E. F. H. and J. read अत्र यदाह and G. for यच्चाह.
२ The word कार्यविशोधनम् occurs only in I. ३ All others, except A.
and I., omit आह. ४ B. and D substitute यज्ञकर्मणा for यज्ञकर्मणि.

‘न पङ्क्त्यो विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः’ ॥

इति । पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः—

‘न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत । (१९)

सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । (२०)

ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत ’ । (२१)

(गौ. स्मृ. ९. १९-२१)

इति । अशुचेर्भोजने शातातप आह—

‘मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रं स्याद्भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्’ ॥

(शा. स्मृ. २. ६४)

इति । वृद्धशातातपो अपि—

‘मूत्रयित्वा ब्रजन्मार्गं स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ॥

अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः’ ।

(वृ. शा. स्मृ. १३-१४)

१. G. omits —

‘— विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः’ ॥

२. B. and D read न म्लेच्छैरधार्मिकैः omitting -ऽशुचि- C^cE. F. and G. म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः, but the word अशुद्धि seems to be incorrect, both for न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः. ३. G. H and I do not insert सह and J. also does the same. ४. B D. G. and J read अशुचौ for अशुचे and I. अशुचिर्भोजने for अशुचेर्भोजने ५. C and F. substitute तसोच्चारं for मूत्रोच्चार, but it is meaningless. ६. G. reads भुक्त्वा सन्तपनं for भुक्त्वा सान्तपनं. ७. I reads मार्गं for मार्ग.

इति । व्याघ्रोऽपि—

‘अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।
अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत् ॥
यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेव तु ’ ।

इति । उशना अपि—

‘चण्डाल-श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च ।
त्रिरात्रेण विशुद्धः स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत् ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वा पितुर्ब्रती ।
स्पृष्टा शवमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥
अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्बुद्ध्या सान्तपनं चरेत् ’ ।

इति । ब्रह्ममूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्राय-

श्चित्तमुक्तम्—

‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ’ ॥

इति । इदं च कामकारविप्रयम् । अकामतस्तु—

‘पित्रतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ’ ॥

१ J. reads तदेव for तदेव २. Except A, all others read विशुद्धि for विशुद्धः. ३. I reads इत्वाऽपि तद्भूती for इत्वा पितुर्ब्रती ४ C F. and G substitute च for वा. ५. G. reads बुद्ध्या for बुद्ध्या ६ B. and D. omit the following:—

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्र-पुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्—

‘विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।

७. I. reads जपेत् for तु वा and G. अवेत् for the same; while some substitute च for वा. ८. Except A., all others omit च.

इति । भोजनान्तरमाचमनमकृत्वासनादुत्थाने प्राय-
श्चित्तमाश्वमेधिकेऽभिहितम्—

‘*यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।

सद्यःस्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्’ ॥

(भा. आ. प. १०६.२०)

इति । अपाङ्केयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह—

‘अपाङ्केयस्य यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति’ ॥

इति । नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—

‘नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (४)

रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् ।

* वचनमिदं ‘त्रिवेन्द्रम्’ नगरीस्थराजकीयपुस्तकसङ्ग्रहस्थभारतान्तर्गते
आश्वमेधिके पर्वणि द्रष्टव्यम् । देवनागराक्षरमुद्रितपुस्तकेषु नोपल-
भ्येत इति शोधकैर्वर्दितव्यम् ।

१. B and D. read प्रायश्चित्तमुक्तम् for ऽभिहितम् २ text reads यश्च
तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासने ततः and E and D read नान्यथा ऽप्रयतो for
सोऽन्यथा प्रयतो. ३. B. and D. read अपाङ्क्त्यश्च for अपाङ्क्तयस्य
४. B. C. D. F. G and J. omit the following —

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह—

‘नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

५. The text reads कश्चित् for कस्यचित्

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ (५)
 पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तृपजीवनम् ।
 पतितस्तु भवेद्विप्रः त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति ॥ (२)
 स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥ (३)
 नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा प्रमादाद्वाह्यणः क्वचित् ।
 अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ (७)
 नीलीदारु यदा भिन्द्याद्वाह्यणस्य शरीरकम् ।
 शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ (६)
 स्त्रीणां क्रीडार्थ-संभोगे शयनीये न दुष्यति ॥ (१)
 नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपेनीयते ।
 दौतारं नोपतिष्ठेत् भोक्ता भुञ्जीत किंत्विषम् ॥ (८)
 (आ. स्मृ. ६. १-८)

१. The text does not give the following two lines —

त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
 पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तृपजीवनम् ।

२. B and D read पावन for पालन ३ We follow here A. and the text, while B. and D read पावन तु, G and J पालन तु, C. and F. quite mistaken, H पातन तु and I पातक तु all for पतितस्तु, while I reads विप्रे for विप्र ४ Except A and the text all read व्यपोहति for विशुद्ध्यति ५ H I. and J. read -यज्ञो for -यज्ञा, while the text omits the following —

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 वृथा तस्य महायज्ञा नीलीसूत्रस्य धारणात् ॥

६ The text reads this verse after the next verse. ७ The text reads यदा गच्छेत् for तु गच्छेद्वा ८ We follow here only A and the text, while I. reads यदा भिन्नात् for यदा भिन्द्यात् and B C D E F G. H. and I read शरीरत and J विशेषत. both for शरीरकम् ९ All others, except A and the text, substitute यत्र for तत्र १०. The text does not insert this line ११ J reads यदन्नम् for यदन्नम् १२ The text reads —

अभौड्य तद् द्विजालीना भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

इति । भृगुरपि—

‘स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य वृद्धवैश्यस्य पर्ववर्ज्यं हि धारणम् ॥
कम्बले पट्सूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति’ ।

इति । ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाचारोहणे शङ्खः—

‘अध्यास्ये शयनं यानभासनं पादुके तथा ।
द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तुं व्रती भवेत् ॥
क्षत्रियस्तु रणेऽर्त्वा पृष्ठं प्राणपरायणः ।
संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा पिप्पलपादपम् ॥ (४९)
द्वौ विप्रौ^१ ब्राह्मणा-श्री वा दम्पती गो-द्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥
होर्मकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसङ्गहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(श. स्मृ. १७, ४८-५१)

१ O F read नृद्धौ वैश्यस्य for वृद्धवैश्यस्य and B. C. D E F. G and H read पर्ववर्ज्यं विधारणम्, while I. स्पर्शो वर्ज्यं तु धारणम् both for पर्ववर्ज्यं हि धारणम् २. B. reads कम्बली पट्सूत्रं च नीलीरागो D reads the same, but substitutes पट् for पद् ३. B. and D read यद्यस्य for अध्यास्य, but it seems to be a mistake; while G. reads अद्यस्य for the same and the text omits this and following one line ४ I. reads त्रिरात्रस्तु for त्रिरात्रं तु. ५. We follow here A and the text, while all others read पृष्ठं वत्सा for ऽर्त्वा पृष्ठं and the text substitutes हत्वा for ऽर्त्वा and प्राणपरायणम् for प्राणपरायणः ६. Except A. and the text all others read वृक्षफल-मवम् for पिप्पलपादपम्, but the reading is quite useless here. ७. This and the following three lines are not found in the printed copy of the text Bombay edition, but these occur in the manuscript copy, ८. B. and D. omit this and the following one line.

इति । दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ स एवाह—

‘दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्’ । .

इति । तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह—

‘सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गान्श्च गत्वा संस्कारमर्हति’ ॥

(दे. स्मृ. ६१)

इति । सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः—

‘सूर्योदये तु यः शेते सूर्याभ्युदित उच्यते ।

अस्तं गते तु यः शेते सूर्यनिर्मुक्त उच्यते ॥

ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोपितौ शुची ।

गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यादेकाह्निकं पृथक्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।

निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्नुपवसेद्दिनम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २२०)

१ All others, except A. and I, omit -ऽरिष्ट-. २ B and D. read स्वप्नारिष्टदर्शने, E and H दुःस्वप्नारिष्टदर्शनात् both for दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ ३ J. reads सावीरा for -सौवीरान् ४. I. reads कलिङ्गान्द्यान् for कलिङ्गान्वा and G पुन for गत्वा. ५ C. and F. omit सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यम ; while B and D. omit only यम ४ Except A and J. all others read अहोरात्रोपित. शुची ६ B. and D. read कुर्यादेवाह्निके, G. कुर्यादेवाह्निके both for कुर्यादेकाह्निके, while I substitutes बुध for पृथक्. ७ B. D and G. read अभ्युदित for अभ्युदियात्. ८ The text reads कामचारत. for कामकारत. ९ B. and D read निम्लोचे वा for निम्लो-चेद्वा

इति । गौतमस्तु ब्रह्मचारिणो विशेषमाह—

‘सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानो
अभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्’ ।

(गौ. स्मृ. २३. २१)

इति । यति-वनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः—

‘वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितौ यदि ।
ब्रह्मकूर्चाशिनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः’ ॥

(व. स्मृ. २८. ४१ आन्ध्रपुस्तके)

इति । दण्ड-कमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः—

‘नष्टे दण्डकाष्ठे भैक्षं दत्त्वा ब्राह्मणाय तदह-
रुपवसेत् । अन्यं प्रयच्छेद्गुरुः । कमण्डलाव-
प्येवमेव । नष्टायां मेखलायां त्रिवृतमाचरेत्’ ।

इति । सन्ध्या-अग्निकार्यलोपे संवर्तः—

‘सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
सावित्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः’ ॥

(सं. स्मृ. २. २७)

इति । स्वशकृन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः—

१ All others, except A. I. and J, read त्रिरात्र or रात्रि २ B C. D. E F. G. H. I. and J read सूर्येणाभ्युदितो for सूर्येणाभ्युदितौ ३ We follow here A. and J, while B C D F. G and H read गत्वा दत्त्वा, E. omits दत्त्वा and I. गत्वा तदत्त्वा all for दत्त्वा ४ G. reads सन्ध्यामपरिभोज्यास्ते for सन्ध्यामापदि नोपास्ते ५ Except A. and I all others do not insert यम, but the quoted verse elsewhere is quoted under the same name (Vol. I, Part I, p 226, l. 4)

‘प्रत्यादित्यं न मेहेत० न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षित गामग्निं ब्राह्मणं तथा’ ॥
(य. स्मृ. ५. १३)

इति । भोजनकालेऽगुचित्वे वृद्धशानातपः—
‘यदा भोजनकाले तु अगुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥
भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति’ ॥
(वृ. शा. स्मृ. १६-१७)

इति । श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह—
‘केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।
ब्रह्महत्यामेवामोति गूढयोनौ प्रजायते ॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
यतिंचान्द्रायणं चीर्त्वा ततश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥
(य. स्मृ. ५. १४-१५)

इति । क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह—
‘क्षत्रियाभिवादाने श्हेरात्रमुपवसेत् । वै-
श्यस्यापि । शूद्रस्याभिवादाने त्रिरा-
त्रमुपवासः । तथा शय्यांऽऽरूढपादुको-

१. G. substitutes च for तु २. B. C D G and H. read समाप्नोति for भवामोति. ३. A. reads तीर्त्वा for चीर्त्वा. ४ J. omits क्षत्रियाद्युप-संग्रहणे हारीत आह—, while B. and D. read हारीत. omitting आह. ५ H. and I. read उपवासः; while I inserts स्यात् after उपवासः. ६. C. F. and J. omit अपि । शूद्रस्या- and read वैश्यस्याभिवादाने, while B and D omit अपि ७ B. and D omit शय्यारूढपादुकोपानवारोपितपादोच्छिष्टां-धकारस्थ-श्राद्धकृजपदेवतापूजाभिरताऽभिवादाने

पानदारोपितपादोच्छिष्टा-अन्धकारस्थ-आह-
कृज्जपदेवतापूजाभिरताऽभिवादाने त्रिरात्र-
मुपवासः स्यात् । अन्यत्र निमन्त्रितेना-
न्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमुपवासः ।

(हा. स्मृ. २१. ७-१२)

इति ॥

अभिशासनप्रायश्चित्तम् ।

मिथ्याभिशांसने* प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

‘महापापोपपापाभ्यां योऽभिशांसेन्मृषा परम् ।

अम्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८५)

इति । जपश्च शुद्धवतीनां† कार्यः । तथा च वसिष्ठः—

‘ब्राह्मणमनृतेनाभिशांस्यं पतनीयेनोप-

पतनीयेन वा मासमम्भक्षः शुद्धवती-

रावर्तयेत् । अश्वमेधावभृत्यं वा गच्छेत् ।

(व. स्मृ. २३. ३९)

* मिथ्याभिशांसनं निर्दुष्टमपि दोषवानयमिति प्रख्यापनम् ।

† ‘एतोन्विन्द्रंस्तवामीशानं’—इत्यादिका ऋचः शुद्धवतीसंज्ञकाः । ता आवर्तयेत् जपेदित्यर्थः ।

१ C and F. read -पादुकोपलहासेऽपि for पादुकोपानहारोपित, while H. and J. - पादुकोपानहारोपित- for the same and -अन्धकारस्थ for -अन्धकारस्थ २ All others, except A I, read निमन्त्रितेऽन्यत्र for निमन्त्रितेनान्यत्र ३ B D and H insert स्यात् after उपवास. ४ G. and I. read नरम् for परम्. ५ G. and J read अम्भक्षो for अम्भक्षो. ६ Except A. G. and the text all others read अभिशस्य for अभिशस्य ७. Except A I. and the text all read स मासम् for मासम्

इति । हारीतोऽपि—

‘अनृताभिशांसनाक्रोशे गुरूणां पैशुनेषु च ।
एकविंशतिरात्रं तु पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्’ ॥
(हा. स्मृ. २१. ३)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी
ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशांसन इत्येते
पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं
चरेयुः । संवत्सरं धौतं भैक्ष्यमश्रीयुः ।
षण्मासान् वा गा अनुगच्छेयुः’ ।

इति । एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ॥

अभिशास्तप्रायश्चित्तम् ।

अभिशास्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अभिशास्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।
निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा’* ॥
(या. स्मृ. ३. २८७)

* आग्नेयमग्निदेवताकं चरं निर्वपेत् । अथ वा वायुदेवताकं चरमि-
त्यन्वयः । अपराकादिसर्वसम्मतो ज्यमेव पाठः । क्वचित् ‘चरम्’ इति
पाठो दृश्यते । तत्र अभिदेवताकं चरं वायुदेवताकं पशुमित्यन्वयः ।
तथापि नायं पाठो युक्तः । चरनिर्वापस्य पशुबलभनस्य च लघुत्व-गुरु-
त्वात् तयोः समविकल्पो न सम्भवति ।

१ G reads अनृताभिशांसनाक्रोशे for अनृताभिशांसनाक्रोशे २ E and I.
read पैशुनेषु च for पैशुनेषु च. ३ J omits धौतं ४ G and I omit वा.
५. Only A. and the text substitute चरम् for पशुम् and G. reads च for वा.

इति । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

‘एतेनैवाभिशास्तो व्याख्यातः’ ।

(व. स्मृ. २३. ३७)

इति तत्तदैवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसि-
नोक्तम्—

‘ अनृतेनाभिशास्तः कृच्छ्रं चरेत् । मासं
पातकेषु । महापातकेषु द्विमासम्’* ।

इति तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् ।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रेकीर्णका-
न्तानां दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चि-
त्तानि प्रतिपादितानि ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत् पापं कर्तव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं तद्ग्रह-
स्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्तव्यम् । तथा च
हारीतः—

* पातकलक्षणं पूर्वमुक्तम् । तेन पातकेनाभिशास्तो मासं महापातके-
नाभिशास्तो मासद्वयं कृच्छ्रमाचरेत् ।

१. B C. D. and E read अकृतप्रायश्चित्त for अकृतप्रायश्चित्तस्य and
G omits यत्तु before पैठीनसिनोक्तम् २ G. and H read विष्णुना-
क्रान्तानां for विष्णुनानुक्रान्ताना ३ B. C. and D. omit प्रेकीर्णकान्तानां
दशविधाना, while G. omits दशविधाना.

‘अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य *रहस्यमनु-
क्रमिष्यामः । रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्’ ।
(हा. स्मृ. ३०. १-२)

इति । यमः—

‘रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम् । रहस्यकृते रहस्य-
मेव कर्तव्यम् । प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्तव्यम्’ ।
इति । रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाहतुर्वृ-
हस्पति-याज्ञवल्क्यौ—

‘विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोनुमतं व्रतम् ।
अनविख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३०१)

*श्रुतधर्मशास्त्रस्येति विशेषणात् धर्मशास्त्रज्ञ एव रहस्यप्रायश्चित्तं
कर्तुमर्हति । न पुनः शास्त्रानभिज्ञ इति सिद्धं भवति ।

† अत्र विज्ञानेश्वरव्याख्यानमतीव समीचीनं विशदं चेति मत्वा तदेव
सङ्ग्रह्यते—

‘कर्तव्यतिरिक्तैरनविख्यातो दोषो यस्याऽसौ । रहस्यं
अप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः स्त्रीसम्भोगादौ तस्या
अपि कारकत्वात् तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति
मन्तव्यम् । * * * अत एव स्त्री-शूद्रयोरप्यमुनैव मार्गेण र-
हस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः । नच वाच्यं—रहस्यव्रतानां
जपादिप्रधानत्वादविद्योश्च स्त्री-शूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधि-
कार—इति । यतो नैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम् ।
दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्च’—
इत्यलं विस्तरेण ।

१ H. reads श्रुति- for श्रुत-, but it seems incorrect. २ Except A. G. and H. all others omit रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम्’ । इति यम . I also omits this and also omits रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशम् ३. I. reads पर्षदा for पर्षदो. ४. The text reads हरस्य व्रतम् for रहस्यव्रतम्.

इति । न च—विनापरिषदं व्रतज्ञानाभाव-इति शङ्कनीयम् । शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात् । इतरेणापि बुद्धिमतां विद्वद्भो-
 ष्यां केनचिद्व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात्* । यदि तदभि-
 ज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्यात्तदा प्रायश्चित्तं बहुलं
 भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते । ऐहिक्यामुष्मिकी च ।
 तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्मिकी तु नरकं
 प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाऽशुद्धिसद्भावाच्चित्रवृत्तये
 प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम् । रहस्ये त्वैहिकाऽशुद्ध्यभावादासु-
 ष्मिकमात्राऽशुद्धिः स्वल्पेनापि जप-होमैदिना निवर्तते । अतः
 एव मनुः प्राजापत्यादिब्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह—

‘एतैर्द्विजातयः शोभ्या व्रतैराविष्कृतैर्नसः ।

अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥

(म. स्मृ. ११. २२६)

इति । तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह—

‘वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ (२४५)

* रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारिणश्चतुर्विंशतिमते दर्शिताः—

‘आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषः प्रायश्चित्तं-

रहस्योक्तं पूर्वोक्तमितरस्याजपि’ ।

इति ।

१ G reads बुद्धिमता for बुद्धिमता २ B and D. omit बहि. ३. J. omits शुद्धि and except A. and I. all होम-. ४. E. I. and J. read -पापास्तु; while B. and D. -पापाना.

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
 तथाऽऽज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥ (२४६)
 सव्याहृति-प्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः' ॥ (२४८)
 (म. स्मृ. ११. २४६-२४८)

इति । वसिष्ठः—

‘यद्यकार्यशतं साम्नं कृतं वेदश्च धार्यते ।
 सर्वं तत्तस्य वेदाभिर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्’ ॥
 (व. स्मृ. २७. १)

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संशयः ।
 ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् अनुवाकौ जपेद् द्विजः’ ॥

१ B. and D read this line as follows —

यथैषा तेजसा वह्निः प्राप्तानिर्दहति क्षणात् ।,
 C. and F. यथैषां तेजसा वह्निः प्राप्तौ निर्दहति क्षणात् ।,
 G. reads यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तानिर्दहति स्वयम् ।,
 E. H and J. यथैधांस्तेजसा वह्निः प्राप्तानिर्दहति क्षणात् ।,
 but J. differs in प्राप्तौ for प्रासात् all for—

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।

२. The text reads this line as —

तथा ज्ञानाग्निना पाप सर्वं दहति वेदवित् ॥

३ B. C D. F H. and J. read सव्याहृतिका प्रणवा, E. सव्याहृतीका प्रणवा, G. सव्याहृतिका सप्रणवा all for सव्याहृति-प्रणवका. ४ G. omits -हण मासात् पुनन्त्यह- ५. B. D and H. read यद्यकार्यं कृतं प्राप्तं दहत and C E. F. and J. यद्यकार्यं कृतं साम दहतं for यद्यकार्यशतं साम कृतं, while G. substitutes वेद for वेद ६ G. reads सर्वतर तस्य and C. and F. सर्वत्र तस्य for सर्वं तत्तस्य. ७. B and D read पावनो यजुषि, C F. and H. पावनो यजुषु, G. पावनो यजुष, E., पावनो यजुषो and I. पवनाय जपेत् All for अनुवाको जपेद्.

इति । यमः—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं स जभेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
 विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
 वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
 पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।
 वृषभं शतशो जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥
 वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
 रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुः—

‘अथातः सर्ववेदपावित्राणि भवन्ति (१) येषां
 जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । (२)

१. H reads दशावरम् for दशावराम् २. B D. and G read विरजा—, C. F. E and H read विरजा both for विराज, while G reads इत्वा for जप्त्वा. ३. G inserts इति after विशुद्ध्यति ४ B. and D. omit the following —

वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
 पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥
 वृषभं शतशो जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
 वेदमेकगुणं कृत्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ॥

५ I. reads शतशो for शतशो ६ E. I. omit this line ७ Except A. I. and the text all others read एषां for येषां. ८. Except A. I. and the text all others read जपैः for पापेभ्यः, while C. and F. substitute प्रपूयन्ते for पूयन्ते and J. प्रमुच्यन्ते for पूयन्ते.

अवमर्षणम् । (३) देवकृतम् । (४) शुद्धव-
 त्यः (५) । तरस्समन्दीयम् । (६) कू-
 ळमाण्ड्यः । (७) पावमान्यः । (८) दुर्गाः सा-
 वित्री । (९) अभीषद्गाः । (१०) पदस्तोभाः ।
 (११) सामानि^१ । १२) व्याहतयो भारुण्डानि ।
 (१३) चन्द्रसाम । (१४) पुरुषव्रते सामनी ।
 (१५) अल्लिगम् । (१६) बार्हस्पत्यम् । (१७)
 गोसूक्तम् । (१८) वाक्सूक्तम् । (१९) अश्वसू-
 क्तम् । (२०) मध्वर्चं सामनी चेन्द्रशुद्धे । (२०)
 शतरुद्रीयम् । (२१) अथर्वगिरः । (२२)
 त्रिसुंपर्णम् । (२३) महाव्रतम् । (२४) नाराय-
 णीयम् । (२५) पुरुषसूक्तं चै । (२६)

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च

अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।

१. Here also we follow A and I, while all others read तस्समन्दीय
 धावति and E reads तरस्समन्दीधावति for तरस्समन्दीयम् २ I, and the text
 read दुर्गासावित्री for दुर्गा सावित्री ३ The text substitutes अतीषद्गा-
 and B. C. D F G H. and J. read अनिषद्गा for अभीषद्गा.. ४. G.
 reads महाव्याहतयः for सामानि । व्याहतयो. ५. B. and D. पुरुषो व्रतं देवतं
 भासमल्लिगा, C and F. पुरुषव्रते देवत भासमालिङ्गा, E. and G पुरुषव्रतं
 देवत भासमल्लिगा, H. पुरुषव्रतं देवते भासमालिङ्गा and J. पुरुषव्रत देवत
 भासमल्लिङ्गम् All for पुरुषव्रते सामनी । अल्लिङ्गम् ६ The text and I
 do not insert वाक्सूक्तम्. ७ The text and I read अश्वसूक्तम्, while
 C. and F. substitute असूक्तम् । गोसूक्तम् । अश्वसूक्तम् ८ The text and
 I do not insert मध्वर्चं ; while E. reads मध्वः and H also reads the same
 in the marginal correction. ९ The text and I. read सामनी चन्द्रसूक्तं
 च for सामनी चेन्द्रशुद्धे. १०. I. and the text read त्रिसुपर्णं for त्रिसुपर्णम्.
 ११. Except A. I. and the text all others omit च. १२. I. reads
 आग्नेयं व्रत, C. F. and the text अभिव्रत for अग्नेर्व्रत

एतानि जप्तानि पुनन्ति जन्तून्
जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्*॥

(वि. स्मृ. ५६. १-२७)

* अधमर्षणं—‘ऋतं चे’ति ऋक्संहितायां प्रसिद्धम् । देवकृतं । ‘देव-
कृतस्यैनसोऽव्यजनमसी’त्यादयो यजुर्मन्त्राः । शुद्धवत्यः पूर्वं विस्तरे-
णोक्ताः । तरत्समन्दीयं—‘तरत्समन्दीधावतीति’ ऋक्सूक्तम् । कूष्माब्जः-
यदेवा देवहेलनमित्याद्या ऋचः । पावमान्यः—स्वादिष्ठयेति सूक्तम् ।
‘जातवेदसे’ इति सूक्तं दुर्गाः । देवस्य त्वेति ऋचः सावित्री । अभीषङ्गाः-
एतदाख्या मन्त्राः । ते च ऋक्संहितायां द्रष्टव्याः । पदस्तोभाः—‘उत्तो-
देवा हिरण्यया’ इत्यादयः । सामानि प्रसिद्धानि । व्याहृतयः—‘भूरग्ये
चेत्यादयः । भारुण्डानि—भारदण्डानीत्यपि क्वचित् पाठः । ‘ओय आया-
हीत्यादि गायत्रं साम । चन्द्रसाम—‘गोरमन्वतेत्यस्यामृचि गीयमानं साम ।
पुरुषव्रते सामनी—‘सहस्रशीर्षा पुरुषः, त्रिपादूर्ध्व उदैत्’ इत्येतयोर्ऋचो-
र्गीयमाने सामनी । ‘पुरुषव्रतं साम’ इत्येकवचनपाठे तु—वैश्वानरमि-
त्येतत्सामेति बोद्धव्यम् । अलिलङ्गं—‘आपो हिष्ठेति श्रुचि गीयमानं साम ।
बार्हस्पत्यं—सूक्तम् । तच्च—‘बृहस्पते प्रथमं वाचो’ इत्यादि । गोसूक्तं—‘आ गावे
आयन्’ इत्यादि । वाक्सूक्तं प्रसिद्धम् । अश्वसूक्तं—‘अयं ते अस्तु इर्यत’ इत्यादि ।
नन्दपण्डितस्तु—यदिन्द्राहं यथा त्वमस्यामित्यस्यामृचि गीयमानं साम-गो-
सूक्तमश्वसूक्तं चेत्याह । मध्वर्चं—‘मधुवाता ऋतायते’ इत्यादयो मन्त्राः । इन्द्राय
साम गायत’ इत्यादि इन्द्रशुद्धसंज्ञकम् । शतरुद्रीयं अथर्वशिरश्च प्रसिद्धे ।
त्रिसुपर्णमपि तथैव । महाव्रतं—‘सोमं राजानमित्यस्यामृचि गीयमानं सामेति
नन्दपण्डितः । नारायणीय—पौरुषसूक्ते प्रसिद्धे एव । चतुर्दशाधिकपञ्च-
खाणि सामानि सन्ति । तेषु त्रीणि आज्यदोहानि रथन्तरं अघोर्व्रतं वामदेवं
बृहादेति च सप्त सामानि ईश्वरस्तावकत्वात् पाप्मानं पुनन्तीत्यर्थः ।

१. C. E. F. H. and G. read जप्तानि and I. and the text गीतानि
for जप्तानि. २. Except A. I. and the text all read य इच्छेत् for
यदीच्छेत्.

इति । चतुर्विंशतिमते—

पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पवित्रं मधुच्छन्दसम् ॥
मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकस्तथा ।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
पौरुच्छेपं च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥
अथर्वशिरसं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ।
नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविर्जिताः ।
ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ॥
सिंहे मे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद् द्विजः ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो यथा ॥
ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि सरहस्यानि अथर्वाङ्गिरसस्तथा ॥
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षडङ्गानि तथैव च ।

यथा च बौधायनधर्मशास्त्रे—

‘सिंहे मे इत्यपां पूर्णपात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि’ ॥

(बौ. स्मृ. ४. ७. ७)

१ We follow here only G, while all others read सपुत्रं for पवित्रं. २. G. reads मण्डल, while B C. D. E. F H and J read विडालब्राह्मणं for मण्डलब्राह्मणं ३. G reads शुक्रियो and J. शुक्रिया both for शुक्रियो. ४. B and D. read जप्त्वा for यज्ञा-, while J. substitutes यज्ञ for यज्ञा- ५ B C. D G and F. read राजतम् ६ B. and D. read पौरुच्छेपं च, E पारुच्छेपं च and G पारुच्छेपश्च all for पारुच्छेपं च ७ Except A and I all read नीलरुद्रा for नीलरुद्र. ८. B. and D read सिंहे मे and I. सिंहो मे for सिंहे मे. ९. G. reads चरहस्यानि for सरहस्यानि.

आख्यानानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते* ॥
 इतिहास-पुराणानि देवतास्तवनानि च ।
 जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः' ॥

इति । बौधायनः—

‘विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षड्वाचरेत् ।
 यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत् कृतं भवेत् ॥
 बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्र-त्वक्-ग्राण-चक्षुषा’ ।
 सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते’† ॥

(बौ. स्मृ. २. ४. ७. १८)

इति । मनुः—

‘महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ (२३९)
 यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनो-वाक्कर्मभिर्जनाः ।
 तत्सर्वं निर्णुदन्त्यागु तपसैव तपोधनाः’‡ ॥ (२४१)

(म. स्मृ. ११. २३९-२४१)

* कौत्सं कुत्सर्विणा दृष्टं—‘अपनः शोशूचदधम्’—इत्येतत् सूक्तम् ।
 माधुच्छन्दसं—‘अग्निमीळे’ इत्यादि । अन्यत् पूर्वमुक्तम् ।

† नित्यसन्ध्यातिरिक्तं प्रायश्चित्तरूपा सन्ध्या पृथगेवोपास्या ।

‡ तपोरूपमिदं प्रायश्चित्तं तदेव स्तूयते । मेधातिथ्यादयस्तु पूर्वोक्त-
 व्रताचरणमेव तपः तस्यैवेयं स्तुतिरिति मन्यन्ते । मम तु ‘तप सन्ताप’ इत्य-
 स्माद्वातोर्निष्पन्नेन तपश्शब्देन पञ्चाभिसाधनादिकं तप एव ग्राह्यं न
 व्रतादिकमिति प्रतिभाति ।

१ B. and D. substitute दया- for तथा-. २. G. omits this verse.
 ३. This line does not appear in the text. ४ E reads समाचरेत् for
 षड्वाचरेत् ५. The text reads वापि वाचा वा यदकृतं भवेत् for वाचा
 श्रोत्र-त्वक्-ग्राण-चक्षुषा ६. This line does not appear in any of
 the manuscript except A. and the text. ७. B C. D. F. and G.
 substitute किल्बिषान्विता for किल्बिषात्ततः. ८. The text reads मनो-
 वाक्कर्मभिर्जना. for मनो-वाक्कर्मभिर्जना. ९ The text reads निर्णुदन्ति for
 निर्णुदन्ति, while B. C. and F. read तपो जनाः for तपोधना.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘जपस्तपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम् ।
 ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥ (१०८)
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥ (१७)
 अमावास्यां तिथि प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१८)
 कृष्णाष्टम्यां मेहादेवीं तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१९)
 त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
 ईदृशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥ (१००)
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१०७)
 उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥ (१०९)
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकाञ्जलीन् ॥ (१०२)

१. The text reads -विनाशनम् for -प्रणाशनम्. २. The text reads पूजयित्वा for भोजयित्वा. ३. We follow here only A. and the text, while all others read महादेव for महादेवी. ४. B. D. E. I. G. J. read इदृशं for इदृशं; while C. F. and H. इदृशं प्रथमो for इदृशं प्रथमे. ५. The text reads महापापैः for सर्वपापैः ६. After this line I inserts the following two lines —

औदुम्बराय इक्ष्वाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुहाय ते नमः ॥,

These lines are neither found in our manuscripts nor in the text and the seven names of Yama are complete in this śloka, therefore these lines are quite useless here.

स्नात्वा नेद्यां तु पूर्वाह्णे म्रुच्यते सर्वपातकैः' ॥ (१०२)

(कू. पु. १. २. ३३. ९७-१०८)

इति । पैठीनसिः—

‘सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।

पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।

इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समन्विताः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्तिनः ।

भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ॥

नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।

सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे’ ॥

(कू. पु. १. १. २८. ९-१०)

इति । इति साधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

---

१ The text substitutes दद्याच्च for नेद्यां तु, but it appears meaningless here. २ These quoted four lines are found in the printed copy of the said Purāṇa, but they do not exist in the manuscript copy, which is written in Telugu.

‘त्रिरात्रोपोषितो ज्ञत्वा ब्रह्महा स्वधमर्षणम् ।
अन्तर्जले विशुद्धयेत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३०२)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽधमर्षणं
त्रिरावर्तयेत्’ !

इति । एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये तु यमः—

‘एवं ब्रह्महत्या-सुरापान-सुवर्णस्तेय-गुरुत-
ल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽधमर्षणं जपेत्’ ।

इति । बौधायनः—

‘ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य स-
कृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिना आदि-
त्याभिमुखोऽधमर्षणस्वाध्यायमधीयीत । (१)
प्रातःशतं माध्याह्ने शतं अपराह्णे शतमपरि-
मितं वा । (२) उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं
प्राञ्जीयात् । (३) ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्य-
श्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात् प्रमुच्यते । (४)

१ C and F omit the following portion —

अन्तर्जले विशुद्धयेत गां दत्त्वा च पयस्विनीम्’ ॥

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जले ऽधमर्षणं.

२ B. and D विवार त्रि. ३. The text reads तीर्थं गत्वा स्नात शुचिवासा
उदकान्ते स्थण्डिलमुद्धृत्य for ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नान
शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य ४ We follow here only A, and the text;
while all others read सायाह्णे शतं परिमित च for अपराह्णे शतमपरिमित वा
५. Except A. and the text all others read अङ्गीयात् for प्राञ्जीयात्
६ Except A. and the text all others omit अज्ञानकृतेभ्य and insert
च after उपपातकेभ्य and read द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्या
सुवर्णस्तेयं सुरापानं च for द्वादशरात्राद्गूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्णस्तेयं सुरापान-
मिति च.

द्वादशरात्राद्गुणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
 र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा । (६)
 एकविंशतिरात्रात् तोन्यप्यतितरति' । (७)
 (बौ. स्मृ. ३. ९. २-७)

इति । मनुरपि—

‘अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
 मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः’॥
 (म. स्मृ. ११. २९८)

इति । बृहद्विष्णुरपि—

‘ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-
 प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वालयाधमर्षणेनाष्टसहस्र-
 मौज्याहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवति’ ।

इति । एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि ।
 सुरापाने यम आह—

१. I. reads अभितरति and the text अपि तरति for अप्यतितरति and adds तान्यपि जयति, २. J reads शोधितै for शोधित. ३. B. D. E. and H. read आहुती for आड्याहुती. ४. B. C. D. F. and G. omit the following portion —

एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने
 यम आह—

‘सुरापः कण्ठमात्रमुक्कमवतीर्य सुतस्रोमात् प्रसृतिमावायोङ्का-
 रेणानिमन्थ्य पिबेत् । ततोऽप्यु निमग्नो मानस्तौकीय जपेत्’ ।
 इति । याज्ञवल्क्य —

‘त्रिरात्रोपोषितो इत्वा कूष्माण्डीभिर्धृतं शुचि’ ।

इति । मनुः—

‘कौत्सं जप्त्वापि—&c. .... &c., up to page 168, line 12.

‘सुरापः कण्ठमात्रमुद्रकमवतीर्य सुतसोमात्
प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्य पिबेत् । ततो
ऽप्सु निमग्नो मानस्तोकीयं जपेत् ’ ।

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः’।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । मनुः—

‘कौत्सं जैस्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ (२४९)
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ (२५६)
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भिक्षाहारो विशुद्ध्यति* ॥ (२५७)
(म. स्मृ. ११. २४९—२५७)

* कौत्सं—‘अपनः शोशुचदघमित्येतत् । वासिष्ठं—‘प्रतिस्तोमेभिरुषसं
वसिष्ठा’ इत्येतत् । माहित्रं—‘महित्रीणामत्रोचमिति । शुद्धवत्यः—पूर्वमुक्ताः ।
‘देवकृतस्यैनसो’ इत्यादयो ऽष्टौ मन्त्राः शाकलहोमीयाः । नम इत्यृचं—‘नम

१ J. reads सुतसोमात् वसुभिर्मादाय for सुतसोमात् प्रसृतिमादाय २ E. H.
and J. read कृषित्वा for जप्त्वा, while I reads this line as follows .—

‘कौत्सं जपित्वाऽपैत्येनो वासिष्ठं चेत्यृचम्प्रति ।

३. E. and H read वासिष्ठं चेति ऋचम्प्रति, but E. substitutes
ऋचं for इत्यृचम् and J वासिष्ठं च ऋचं प्रति both for वासिष्ठं च प्रती-
त्यृचम् ४. J. reads सकलहोमीयैरिष्टं for शाकलहोमीयैरब्दं. ५ A. reads
नम इत्यृचम् the Commentator Medhātithi follows this reading, while
I reads नमत् for नम, but it seems to be incorrect. ६. J reads समा-
हिता for समाहित .

इति । वसिष्ठेः—

‘सुरां पीत्वाऽप्सु निर्मज्ज्य त्रिः पठेदधमर्षणम् ।
यथाऽश्वमेधावभूयस्तादृशं मनुरब्रवीत्’ ॥

(व. स्मृ. २६. ८)

इति । अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या ।
सुवर्णस्तेये शातातपः—

‘मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः’ ॥

(शा. स्मृ. १. ७१)

इति । यमः—

‘ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां
प्राक्षिप्याऽप्सु स्नातो ग्रीवामात्रमुदकं हिरण्य-
वर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणा-
यामान् कृत्वा तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति’ ।

आविवेश-’ इत्युचमिति सर्वज्ञनारायणः । ‘उग्रं नम आविवात’ इति राम-
चन्द्रः । पावमान्यः ऋक्संहिताया नवमं मण्डलं स्वादिष्ट्येत्यारभ्य ‘यत्ते-
राजन्’ इत्यन्तम् ।

१ E and H. omit वसिष्ठ २ The text reads आरे वाऽप्सु निमज्जान
त्रिर्जपेत् for सुरा पीत्वाऽप्सु निर्मज्ज्य त्रि पठेत् ३ I. reads -शय्याशयानो and
J reads -शय्याशयानो both for -शय्या शयानो ४. E and H. omit
यम. ५. J reads हिरण्यशालायां for हिरण्य शालाया. ६. E. H. and J.
read निष्णात for स्नात

इति । बृहस्पतिः—

‘सकृज्ज्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव वा ।
अपहत्य सुवर्णं वा क्षणाद्भवति निर्मलः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः’ ।
(या. स्मृ. ३. ३०४)

इति । जपश्चैकादशकृत्वा कार्यः । तदाह अत्रिः—

‘ऐकादश गुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् ॥
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥
(वृ. अ. स्मृ. ४. ६)

इति । गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः—

‘सहस्रशीर्षाजापी च मुच्यते गुरुतल्पगः ।
गौर्दिया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी’ ॥
(या. स्मृ. ३. ३०५)

इति । यमोऽपि—

‘अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽधमर्षणमन्तर्जले
त्रिसवर्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति’ ।

१ E I and J. read ब्राह्मणस्वर्णहारी for ब्राह्मण स्वर्णहारी २. The verse occurs in Vrid-dhatrī Sambitā, but not Atri or Âtreya It reads शुद्धयति for धर्मवित् and for the second line it reads महापातकोपपातकेभ्यो मलिनीकरणेभ्यो मुच्येत for महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः. ३. E. I. and J. read सहस्रशीर्षाजापी for सहस्रशीर्षाजापी.

इति । मनुरपि—

‘हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जैश्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः’ ॥

(म. स्मृ. ११. २५१)

इति । संसर्गी येन सह संसर्गं करोति स तदीयमेव प्राय-
श्चित्तं कुर्यात् ।

‘स तस्यैव व्रतं कुर्यात्’ ।

इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि ।

तत्र यमः—

‘दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०६)

१ We follow here A. and G, while B and D. read हविष्याशी समभ्यस्य and others read हविष्यन्तीयमभ्यस्य for हविष्पान्तीयमभ्यस्य. in the text (Bombay, Mandlik's edition). Some places have हविष्यन्ती-यम् and some हविष्यन्तम्, but the quoted Mantra is हविष्पान्तमजर, &c. Therefore all these readings seem incorrect. २ The text read जपित्वा for जप्त्वा च; while H. substitutes तु for च ३ I. reads संसर्गे for संसर्गी. ४. G. substitutes यथा for अथ ५ B and D. omit तत्र यम; while E. H. G. I. and J. substitute अत्र for तत्र. ६. B. and D. read सर्वपापप्रणुत्तये for सर्वपापापनुत्तये.

इति । मनुरपि—

‘एनसां स्थूल-सूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति चे’ ॥

(म. स्मृ. ११. २५२)

इति । अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ॥

अथ व्रतलक्षणानि ।

तत्र सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि याज्ञवल्क्य आह—

‘ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेय-मायुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥

स्नान-मौनोपवासैज्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचा-ऽक्रोधा-ऽप्रमादितौः ॥

(या. स्मृ. ३. ३१३-३३४)

इति । अत्र ब्रह्मचर्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो
लिङ्गनिरोधः । तयोर्गो-बलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिः । अकल्क-
त्वमकुटिलत्वम् ।

१. The text reads वा for च २ Except A all omit तत्र and I reads सर्वव्रतसाधारणान्यङ्गानि for सर्वव्रतस्य साधारणान्यङ्गानि. ३ B D G and J. read अकल्पता for अकल्कता ४ Except E G. I and the text read -ऽस्तेयमायुर्ये दमश्चेति and H -ऽस्तेयमायुर्ये दमश्चेति both for -ऽस्तेय-मायुर्ये दमश्चेति ५ G and the text read स्नान for स्नान-, while I. and some others substitute -निग्रह for -निग्रहाः. ६ B D and the text read -ऽप्रमादितौ for -ऽप्रमादितः. ७ B. and D read अथ for अत्र, while H. व्रतचय, C. and F व्रतचर्ये for ब्रह्मचर्यं ८. C F. and G. substitute तथा for तयो, while except G. and J. read अपुनरुक्ति for पुनरुक्ति. ९ J reads अकल्पत्वम् for अकल्कत्वम्.

इति । मनुरेपि—

‘अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् । (२२२)
 त्रिरङ्घ्रिं त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्री-शूद्र-पतितान्धैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ (२२३)
 स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरु-देव-द्विजार्चकः ॥ (२२४)
 सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः’ ॥ (२२५)
 (म. स्मृ. ११. २२२-२२५)

इति । तत्र प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः—

‘अ्यहं सायं अ्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
 परं अ्यहं वायुभक्ष एष कृच्छ्रः प्रजापतेः’ ॥

इति । मनुरेपि—

‘अ्यहं* प्रातस्त्र्यहं सायं अ्यहमद्यादयाचितम् ।
 अ्यहं परं तु नाऽश्नीयात् प्राजापत्यं चरेन्द्विजः’ ॥
 (म. स्मृ. ११. २११)

* अत्र द्वौ पक्षौ । तत्र प्रथमः स्वस्थानविवृद्धिपक्षोऽयं मनुना दर्शितः—
 ‘अ्यहं प्रातर्भोजनं अ्यहं सायमेवं भोजनं । अ्यहमद्याचितभोजनमिति एक
 एव नियमः दिनत्रयं धार्य इत्युक्तमतस्तस्य वृद्धिः स्वस्थान एव भवति ।

१. The following quoted verses are not found in the MS of the text of Manu २. B C. D E. F. and G. read त्रिरङ्घ्रिं for त्रिरङ्घ्रिं, while G reads आदिशेत् for आविशेत् ३ I reads अक्रोधो for अशक्तो ४. G. reads स्वशक्त for च शक्तित ५. B and D read आहृतः, I. and J. आहृता for आहृत. ६. I reads अत्र for तत्र. ७. I. reads प्रजापति for प्रजापते. ८. B. D. and J do not insert मनुरेपि; while B. substitutes अस्मैतुरपि. This may be the writer's mistake. ९. The text reads च for तु. १०. G. reads अरेत् for चरन्.

इति । अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः—

‘अहः प्रातरहर्नक्तमहमेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।

बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां* च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह’ ॥

(व. स्मृ. २३. ४२-४३)

इति । एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति याज्ञ-
वल्क्यः—

‘एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

यथाकथंचिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१९, ३२०)

द्वितीयः दण्डकालितवदावृत्तिपक्षोऽयं वसिष्ठेन दर्शितः—

तत्र प्रथमे ऽह्नि प्रातरैकवारं हविष्यान्नभोजनं कार्यम् । द्वितीये ऽह्नि सायमेकवारमेव न दिवा । तृतीये ऽह्नि एकवारमयाचितमश्नीयात् । अन्न सर्वत्र भोजनं परिमितमेव कार्यम् । न ययेष्टम् । प्रायाश्चित्तार्थत्वात् । चतुर्थे ऽह्नि पराक्रमः । तल्लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । एव प्रथमं चतुरहमतीत्य द्वितीयं तृतीयमपि चतुरहमेवमेव निर्वर्तयेदेवं द्वादशदिनसाध्योऽयं कृच्छ्रः ।

* यथाह मनुः—

‘चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्’ ॥

इत्याद्यनुसन्धेयम् ।

१. The text reads बाल-वृद्धा-ऽऽतुरेष्वेव for बाल वृद्धा-ऽऽतुराणां च २. E. reads चैकेन and the text चैवायं both for चैकेन.

इति । एकभुक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन । नैक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन । अयाचितेन न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचितम् । तेन । अत्र कालविशेषाप्रतीर्त्तिर्वा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन । उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च पादकृच्छ्रो भवति । अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा दण्डकलितवदावृत्त्या वा यथा कथंचिन्निगुणः निरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या आपस्तम्बेन दर्शिता—

‘सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृतौ ।

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ’ ॥

(आ. स्मृ. १. २९)

इति । तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्—

‘कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु यथा वाऽऽस्यं विशेषसुखम्’ ।

(आ. स्मृ. १. ५०)

इति । चतुर्विंशतिमते तु प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते—

‘प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते च द्वावष्टौ परं वै मारुताशनः’ ॥

इति । अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह—

१. B. and D omit नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन २ Except A and I read दण्डकलितवत् for दण्डकलितवत् ३ B C D. E. F. G. and H. substitute मता for स्मृताः ४ G. reads चतुर्विंशतिरात्रौ च for चतुर्विंशतिरयाच्याः. ५ G. and L omit तु. ६. G. substitutes वा for च and reads ग्रहं च, C. and F. read ग्रह वा and J. ग्रहे वा all for परं वै, while B. and D. अहं वै for the same.

‘अयं निरशनं पादः पादश्चायाचितं अयम् ।

सायं अयं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अयम् ॥ (१३)

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।

अयाचितं तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥ (१५)

(आ. स्मृ. १. १३-१५)

इति । अर्धकृच्छ्र-पादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह—

‘सायं-प्रातर्दिनार्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम् ।

(आ. स्मृ. १. १४)

इति । अयमर्थः । अयाचितोपवास-अयं-द्वयानुष्ठानेनार्ध-
कृच्छ्रो भवति । नक्तअयं-व्यतिरिक्तअयं-द्वयानुष्ठानेन पादो-
नकृच्छ्रो भवति । अर्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः—

‘सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ॥

दिनद्वयं तु नाऽश्नीयात् कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते ।

(आ. स्मृ. १. ४१-४२)

१. The text reads पादात् for पाद २ G reads तत् for पाद
३ B. and D. read अयाचिते अयम्, C. and F अयाचितं अयम् both for
अयाचित अयम्, while H. reads अयाचन अयम् for the same. ४. The
text reads this line thus —

पाद सायं अयं पाद प्रातर्भाज्यं तथा अयम् ।

५. E and J. read पाद for साय. ६. The text reads ब्राह्मणस्य च for
ब्राह्मणे स्मृतम् ७. The text reads this line thus :—

प्रातः सायं दिनार्धं च पादोनं सायवर्जितम् ।

८. Except A. and I read अयाचितोपवासयोऽयं-द्वया- for अयाचितो-
पवास-अयं-. ९. The text reads this verse as follows —

‘सायं प्रातस्त्वहोरात्र पाद कृच्छ्रस्य तं विदुः ॥

सायं प्रातस्तथैवैक दिनद्वयमयाचितम् ।

इति । अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । यत्तु जप-होमादिबहुद्गसहितं प्राजार्पत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम्—

‘हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्ना-
श्रीयान् । (२) अथापरं च्यहं नक्तं भुञ्जीत ।
(३) अथापरं च्यहं न कञ्चन याचेत् । (४)
अथापरं च्यहमुपवसेत् । (५) तिष्ठेद्गृहनि, रात्रा-
वासीत् । (६) क्षिप्रकामः । (७) सत्यं वदेत् ।
(८) अन्नार्थैर्न सम्भाषेत । (९) रौरव-यौधा-
जपे *नित्यं प्रयुञ्जीत । (१०) अनुसवनमुद-
कोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभि-
र्मार्जयीत । (११) हिरण्यवर्णाः शुचयः पा-
वका इत्यष्टाभिः । (१२) अथोदकतर्पणम् ।
(१३) ॐ नमो हमाय मोहमाय संहमाय
धुन्वते तापसाय पुनर्वसवे । (१४) नमो नमो

* रौरव-यौधाजपे सामनी ‘पुनानः सोमधारया’ इत्यस्यामृचि गीते । ते च नित्यं प्रयुञ्जीत गायेतेत्यर्थः । केचनात्र ‘नित्यं पुनः प्रयुञ्जीत’ इत्यपि पठन्ति । विज्ञानेश्वरस्तु—‘रौरवयोधा जपेत्’ इत्य-
मेव पठति ।

१ B. and D. read प्रातराशान् भुक्त्वा and H substitutes भुक्त्वा for भुक्त्वा. २ B. D. G. and J substitute तथापर for अथापर ३ I reads -अन्नार्थै for अन्नार्थै.. ४. Except A. and the text all others read यौधाजये, while B and D. read- यौधाजये for the same. ५. The text reads मार्जयेत् and I. मार्जयित्वा for मार्जयीत. ६. We consult here the five manuscripts of the text. Except A and these manuscripts all others read नमो हमाय मोहमाय and I. नमो हमाय संहमाय both for नमो हमा-
यमोहमाय संहमाय; while G. omits मोहमाय and reads गृहमाय for सह-
माय. ७. G. reads पुनर्वासाय for पुनर्वसवे.

मौञ्जायोर्म्यायि वसुविन्दाय सर्वविन्दायै नमो
 नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारदाय पार-
 यिष्णवे । (१५) नमो नमो रुद्राय पशुपतये
 महते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये ह-
 राय शैवार्थिज्ञानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कप-
 दिने । (१६) नमो नमः सूर्यादित्याय ।
 (१७) नमो नमो नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय ।
 (१८) नमो नमः कृष्णाय पिङ्गलाय । (१९)
 नमो नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धयेन्द्राय हरि-
 केशयोर्ध्वरेतसे । (२०) नमो नमः सत्याय
 पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपाय ।
 (२१) नमो नमो दीप्ताय दीप्तरूपिणे । (२२)
 नमो नमस्तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे । (२३) नमो
 नमः सौम्याय सुपुरुषाय भेहापुरुषाय मध्यम-
 पुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे । (२४)

१ Except A and the text others do not repeat नमः. २ I. reads उन्माय for ऊर्म्याय, but it seems wrong. ३ G. and I. omit सर्वविन्दाय. ४ G. and I. omit नमो and I. reads नमः पाराय महापाराय परदाय omitting सुपाराय. The text omits पारदाय. G. omits महापाराय and substitutes वरदाय for पारदाय. ५ Except A and the text all others do not repeat नमः. ६ Except A. I. and the text all others read हरये for हराय; while B. and D. omit शर्वाय. E. and H. read साम्बाय and I. ईश्वराय all for शर्वाय. ७. Except A. and the text all others omit नमः throughout. ८. D. and I. read नीलकण्ठाय शितिकेशाय for नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय; while B. E. G. H. J. read नीलकण्ठाय for नीलग्रीवाय. ९. I. reads पावकसर्गाय for पावकवर्णाय. १०. Except J. and the text all others do not insert महापुरुषाय.

नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे पिनाक-
हस्ताय नमो नम इति । (२५) एतदेवा-
दित्योपस्थानम् । (२६) एता एवाज्याहुतयः ।
(२७) द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो
देवताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये
स्विष्टकृते इति । (२८) अन्ते ब्राह्मणभो-
जनम् । (२९)

(गौ. स्मृ. २७. २-२९)

इति । हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्व-
रूपमुक्तम् । तिष्ठेदित्यादिना तस्यैवेतिकर्तव्यतोच्यते । अह-
नि तिष्ठेदित्यनेन भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित एव
स्यात् । रात्रावासीतेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात् तामारीन
एव सेवेतेत्युक्तं भवति । क्षिप्रकामोऽपि भवेत् । शीघ्रं शुद्धः
स्यामिति सञ्ज्ञातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा शीघ्रं शुद्धि-
कामोऽहनि तिष्ठेद्रात्रावासीतेत्यर्थः ।

१ Except the text all others omit पिनाकहस्ताय नमो नम इति ।
२. I omits एव ३ B. and D. omit देवताभ्यो ४ I omits इन्द्राग्निभ्याम्
५. The text reads ब्राह्मणतर्पणम् for ब्राह्मणभोजनम् ६ Except A and
I all others omit इत्यनेन. ७ G reads अनावश्यकत्वात् for आवश्यक-
त्वात् ८. B D. and H. read स्यादिति for स्यामिति.

एव सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकाम- इति अधिका-
रिविशेषणमनुषङ्गनीयम् । अनेन यः शनैः शनैः शुद्धो
भवामीति मन्यते तस्य नाय नियम इति अवगम्यते । रौरव-
यौधाजपे सामनी । नमोहमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पण-
सूर्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमेषु द्रष्टव्याः । अथवा सम्प्रदानविभक्त्य-
न्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनुसवनं कर्तव्यम् । स्नाना-
द्भृगुस्तर्पणस्य । तथा च भृगुः—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेष एव विधिः सदा’ ॥

इति । आदित्योपस्थाना-ऽऽज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत्
कार्यौ । ‘अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्च’—इति
वक्तव्ये

‘एतदेवादित्योपस्थानम् । एता एवाज्याहुतयः’ ।

इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् । एतद्वारीताद्युक्त-

* वसिष्ठोप्येवमेवाह—

‘हविष्यान् प्रातराशास्त्रीन् सायमाशास्तथैव च’ ।

इत्याद्युक्त्वा—

‘रात्रौ जलाशये ह्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्’ ॥ (१७)

(व. स्मृ. १७-१७)

इत्यादिना ।

१. B. C D E F G do not repeat शनै २ B. and D omit मन्त्रा
३ G substitutes मनु for भृगु ४ B D and H do not repeat सकृत्,
while I. substitutes कर्तव्यौ for कार्यौ. ५ G. and I. omit एव.

जप-होमाद्यद्गृहीतप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदितव्यम् । बहुप्रयास-
साध्यत्वेनातिगुरुत्वात् । अथवा येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारो
नास्ति तेषां जप-होमादिगृहीतं प्राजापत्यं वेदितव्यम् । अत-
एवोक्तमद्विरसा-

‘तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायाश्चित्तं प्रदातव्यं जप-होमविर्वर्जितम्’ ॥

इति । येषां ब्राह्मणादीनां जप-होमादिष्वधिकारस्तेषां गौ-
तमोक्तं वेदितव्यम् ॥

अथातिकृच्छः ।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते-

‘एकैकं ग्रासमश्रीयात् त्र्यहाणि त्रिणि पूर्ववत् ।

त्र्यहं चोपवसेन्नित्यमतिकृच्छं चरन् द्विजः’ ॥

इति । एकभक्त-नक्ता-स्याचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासम-
श्रीयात् त्र्यहं चोपवसेत् । एवं चातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।
यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्-

‘अयमेवातिकृच्छः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२०)

१. B C D F G and H read -द्वयेन व्यवस्थाने for -द्वयस्थाने, while H and J -द्वयव्यवस्थाने for the same, but H gives marginal reading -द्वयस्थाने २. B D G and J read चाधिकारो, C. and F. वाधिकारो both for मन्त्राधिकारो, while G omits शूद्रादीनां ३. B C. D F. and G read जप-होमादिक for जप-होमादिरहित ४. B. and D. read स्थित for स्थितम्. ५. G. omits तस्य ६. C F and I. read अहं for त्र्यहं; while H. reads चरेदिति, G and I. चरेद् द्विज. for चरन् द्विज. ७. H and I read -भोजने for -भोजन

इति—अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्रः एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः । तदेतदशक्तविषयम् । पाणिपूरान्नस्य ग्रसपरिमितादन्नादधिक-परिमाणत्वात् ॥

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्’ ।

(या. स्मृ. ३. ३२१)

इति । विष्णुरपि—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिक्षपणम्’ ।

(वि. स्मृ. ४६. १३)

इति । यत्तु गौतमः—

‘अब्भक्षस्तृतीयः सै कृच्छ्रातिकृच्छ्रः’ ।

(गौ. स्मृ. २७. ३२)

इति एकभक्त-नक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीति तदेतच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ्र-कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्तैतिकर्तव्यता द्रष्टव्या ।

१. G and I read this —

कृच्छ्रातिकृच्छ्र पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।,

but I adds इति and reads क्षपणमिति शेष for-क्षपणम् २ We follow here A. and the text ; while all others omit स.

‘एतेनैव* कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ’ ।

(गौ स्मृ. २७. ३१)

इति गौतमस्मरणात् । पराकलक्षणमाह यमैः—

‘द्वादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामैव सर्वपापप्रणाशनः’ ॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पर्णोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्र-कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३१७)

* इदं सर्वथा मूलविरुद्धमिवेति प्रतिभाति । मूले तु, एकोनविंशद्भिः सूत्रैः पूर्वं कृच्छ्रमभिधाय अनन्तरम्—

‘एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः’ ।

इत्यनेन द्वितीयमतिकृच्छ्रमभिधाय—

‘अवभक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः’ ।

इत्यनेन तृतीयः कृच्छ्र उक्तः । तत्कथमय पाठः सङ्गच्छत इति चिन्तनीयं विद्वाद्भिः ।

१ The text reads अतिकृच्छ्रो व्याख्यात for कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ
२ E G and I substitute -वचूनाह for -स्मरणात् C and F omit धम, while G omits the following portion:—

‘द्वादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रतः ।

कृच्छ्रः पराकनामैव सर्वपापप्रणाशनः’ ॥

इति । पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पर्णोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्र-कुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः’ ॥

इति । पलाशोदुम्बराविन्द-बिल्वपर्णानामेकैकेन कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः—

३ B C. D F and H. read जितात्मा for यतात्मा, while some read संशित- for संशित-

इति । पलाशोदुम्बरारविन्द-बिल्वपर्णानामेकैकेन कथित-
मुदकं प्रत्यहं पिबेत् । कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति । पर्णकृ-
च्छस्य लक्षणान्तरमाह यमः—

‘एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

काथयित्वा दिवेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते’ ॥

इति । यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्याम्भसा काथयित्वा
त्रिरात्रोपवासान्ते कथितं तत्पिबेत् तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।
फलकृच्छ्रदीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः—

‘फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पञ्चाक्षरपरस्नया ॥

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।

पत्रैर्नतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ॥

मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्त्रयोदशैः जलेन तु’ ।

इति । यदा बिल्वादिफलान्यम्भसा काथयित्वा मासमेकं
तदम्भः पिबति तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा बिल्व-पञ्चा-
क्ष-मूलानामन्यतमस्य काथं मासं पिबेत्तदा पत्र-पुष्प-मूल-
कृच्छ्राणि भवन्ति ।

१ Except A, all others do not insert कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति In connection with this omission the editor of the Calcutta edition of this work published in B. Indica Series, is quite misled, he writes in foot-note, page 465 “इत्यनेव पाठः सर्वत्र बिल्व-पर्ण-कुशानामेकैकेन—इति तु भवितुं युक्तम्” । २. Except A. and I. others read लक्षणमाह for लक्षणान्तरमाह ३. G. does not insert the commentary of this Sloka, ४. G. reads यदि for यदा ५. H. reads यदि for यदा.

वारुण-स्त्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः—

‘ ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसंस्कृतान् ।

पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ॥

अयं पिबेत्तु गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिबेत् ।

अयं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ’ ॥

(य. स्मृ. ५. ३१)

इति । सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पिण्याका-ऽऽचाम-तक्रा-ऽम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३२२)

इति । आचाम ओदननिःस्त्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्य-कृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्—

१ Only I reads वारुणीश्रीकृच्छ्र- for वारुण-स्त्रीकृच्छ्र- २ C and F. read मासेषु for मासेऽपि, while I जितक्रोध आमिक्षोदकसंस्कृतान् for जित-क्रोधो मासेऽप्युदकसंस्कृतान् ३ B omits —

----- मुच्यते ।

अयं पिबेत्तु गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिबेत् ।

अयं वै यावकेनैव स्त्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते ॥

४, I reads श्रीकृच्छ्र, while H. तु तदुच्यते for ह्येतदुच्यते ५ B D G. and H. omit -स्वरूपम् ६ J. omits the following —

‘ पिण्याका-ऽऽचाम-तक्राम्बु-सक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ’ ॥

इति । आचाम ओदननिःस्त्राव

७. C, and F omit the following —

पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्

८. G reads उपभुज्य for उपभुज्य

‘पिण्याकं सक्तवस्तुक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।

वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते’ ॥

इति नदेतेदशक्तविषयम् ॥

अथ तुलापुरुषः ।

तत्र जात्रालिः—

‘पिण्याकं च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।

त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते’ ॥

इति । सोयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदश-
दिवससाध्यमाह—

‘एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येव ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३२३)

इति । एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम् ।
यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

‘आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदक-सक्तुकान् ।

१ B. and D omit एतत्. २ B D G. and J. omit -इष्ट- and read
पञ्चदिवससाध्यम् ३. B. and D omit the following.—

‘एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येव ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः’ ॥

इति । एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम् । यमस्त्वेकविंशति-
दिवससाध्यमाह ४. The text reads इत्येव, for इत्येव ५. G omits पिण्या-
कादीनां पञ्चद्रव्याणाम् । यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह—

आचाममथ - - - - - ।

६ B and D read -सक्तुमह, G.-सक्तवान् J.-सक्तुवान् all for -सक्तुकान्.

अयं अयं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहद्वयम् ॥

एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ।

इति तदेतन्नयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनी-
यम् । अत्रेति कर्तव्यतामाह हारीतः—

‘अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं
व्याख्यास्यामः । (६९)

अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राञ्च्य मूत्र-पुरीषयोः ।

अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा त्रिनिन्दितान् ॥ (७०)

त्रिनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

एतत् कृच्छ्रं तुलापूर्ष* महापातकनाशनम् ॥ (७१)

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् † ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥ (७२)

अयं अयं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्यहद्वयम् ।

वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥ (७३)

* तुलापुरुषमिति वक्तव्ये तुलापूर्षमित्यार्षम् । छन्दोऽनुरोधाद्वोक्तमिति
यथाकथञ्चिदोजनीयमिति प्रतिभाति ।

† तत्र तावत् तुलापुरुष केन कार्यः? तदाह । अयाज्ययाजनमित्यादि
महाव्याधिहतस्य चेत्यन्तेन । एतत् कृच्छ्रमित्यनेन तस्य पापपनो-
दकत्वमाह । स्वर्गद्वारमित्यनेन परत्रोत्तमलोकप्राप्तिकरत्वमुक्तम् । अतः
एवायं तुलापुरुष न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेव कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

१ B and D read -द्वयम् for द्वयम् २ We follow here A B and D,
while all others read -पुरुष for पूर्ष and G. reads सहातक for
महापातक. No doubt the form पूर्ष seems incorrect, but in the
Vaidik rule it is correct ३ B C D E F G and H read पर
अयम् for अयहद्वयम्, while G reads उपयुञ्जान for प्रयुञ्जानः ४ B C.
D: F and G read हतानि विधृतानि च for कृतानि विविधानि च.

आचामस्तानि निर्हन्ति ब्रवश्चाद्धं च सूतकम् ।

तैक्ष्ण्यं च दारुणं चैतत्केशकीटहतं च यत् ॥ (७४)

आखोर्मूत्र-पुरीषं च ब्रह्महस्पृष्टमेव च ।

पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा तु यत् स्थितम् ॥ (७५)

आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये कचित् ।

खरोद्मुखसस्पृष्टमुग्रसस्पृष्टमेव च ॥ (७६)

तन्नेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोक्तम् ।

कनका-ऽश्व-तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ॥ (७७)

सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः* । (७८)

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं सुंरापानं गुरुदाराभि-
गमनं कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः
पुनाति । (७९)

* आचाममयेत्यादि वायुभक्षः पुनातीत्यन्तेन तुलापुरुषकर्तुर्देह-
शुद्ध्यर्थमधिकारसिद्ध्यर्थं च पूर्वकर्तव्यं तत्फलं चोक्तम् । अनन्तरं
गन्धोक्षीरमयौ इत्यनेन मूर्तिद्वयं कर्तव्यतयोक्तम् ।

१ I. reads भिक्षां च for तैक्ष्ण्यं च; while B. and D. तैक्ष्य for तैक्ष्ण्य
२. B. D E. G. H. read ब्रह्मसस्पृष्टम्, C F and J. ब्रह्मसस्पृष्टम् both for
ब्रह्महस्पृष्टम्. ३ C and F. read नवश्चाद्धं च सूतकम् for अस्थि भित्त्वा तु
यत् स्थितम्; while G omits the following:—

. - - - - - अस्थि भित्त्वा तु यत्स्थितम् ।

आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये कचित् ॥

खरोद्मुखसस्पृष्टमुग्रसस्पृष्टमेव च ।

तन्नेण तानि निर्हन्ति - - - - - ॥.

४ B and D उग्रसस्पृष्ट एव च, C and F. अग्रसस्पृष्टमेव च and E. and H.
उग्रसस्पृष्टमेव च all for उग्रसस्पृष्टमेव च ५. B. C. D. F. G H and J. read
कनकाश्च, E. कनकाश्च both for कनका-ऽश्व-. ६. E. H. I. and J. omit सुंरा-
पान. ७. B. and D. omit कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं

गेन्धोशीग्मयौ कार्यौ पुरुषौ पलसम्मितौ ।
 नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥ (८०)
 महापशुर्येन श्रेण विद्धौ
 यद्वा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमात्रमुभयतो जातशिक्याम् ॥ (८१)
 सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
 अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
 तस्याज्जले तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते * ॥ (८२)
 यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हल-मुसल-चक्रपाणि-
 स्तमहं पिङ्गलं चक्र-हल-मुसल-शूल-वज्रपाणि-
 मावाहयामि । (८३) स्वत एहि सूत एहि
 स्वयाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । (८४)

* महापशुर्येन इत्यादि यथावाप्युपपद्यते इत्यन्तेन कस्य द्रव्यस्य कथं
 वा तुला कार्येत्युक्तम् । यः पुरुषः इत्यादि सत्यवादिनि इत्यन्तेन देवता-
 पूजनमुक्तम् । देशानां सम्पदमित्यादिना प्रार्थनोक्ता । अग्रे इत्यादि-
 ना होम उक्तः ।

१. We follow here A C. and F, while all others read तच्चन्दनोशीर-
 मयौ पुरुषौ कारयेत्पदे, B and D substituting यत् for तद् &rd पदे for पदे
 २. B and D. substitute बद्धौ for विद्धौ. ३. B and D. read उभयतो,
 G. उभयो, C. and F. उभयतः, E and F. उपगत all for उभयतो ४. B.
 D and G omit this line. ५. Except A. C and F all others are
 mistaken here I. omits य. B. D E. G. H. and I. omit पुरुष पिङ्गलो
 बभ्रुर्हल मुसल-चक्रपाणिस्तमह and substitute पुरुषं for पुरुष. ६. I. reads
 स्वसरोहि मातरोहि स्नुषाम् for स्वत एहि सूत एहि स्वयाम; while C. and F. omit
 सूत एहि स्वयाम एहि.

स्वागतमनु स्वागतम् । (८५) भगवते तुलापुरुषाय
महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं
गन्ध-माल्य-धूप-दीप-नैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद
देव तुभ्यं नमः । (८६) अक्रुद्धः सुमना भव ।
(८७) अथ तुलामभिमन्त्रयेत् । (८८) ऋषि-
सत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं तेन सत्येन
सत्यवादिनि । (८९)

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्धयिष्यसि ? ।
बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि ? ।
राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि ? ॥ (९०)
अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ? ।
यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम् ।
परं चैव लघुमन्येत तदा कर्मसमारभेत् ॥ (९१)
अग्नये पृथिव्यधिरतये स्वाहा । (९२) वायवेऽन्त-
रिक्षाधिपतये स्वाहा । (९३)

१. J omits तुलापुरुषाय २ B D. and G. omit-दीपनैवेद्य, C. and F. नैवेद्य and E. H and J. substitute-जग्य- for-दीप- and omit नैवेद्य ३. H. reads सम्पदानां सम्पदं ब्रूहि किं देशो वर्धयिष्यति, B D. G E and J. substitute वर्धयिष्यति for वर्धयिष्यसि. ४ Except A C. and F all others omit this line and the following बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यति. ५ Here also the above manuscripts omit - - - - कं नृपं वर्धयिष्यसि ॥ अस्माकं सम्पदं ब्रूहि - - -. ६. B. D. H. G. I. and J read यदात्मानमसकृत् तुलासमधृतं परम् । यदा च लघु मन्येत - - - - ॥, while E and G read समधृतं परम्, H. समपदं धृतम्, I. समधृतं परम् and J समधृतं वरम् all for तुलया धृतम्. ७ J. reads अन्तरिक्षाय for अन्तरिक्षाधिपतये and omits सूर्याय दिवोधिपतये स्वाहा.

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । (९४) सोमाय नक्षत्रा-
धिपतये स्वाहा । (९५) वासुकैये नागाधिपतये
स्वाहा । (९६) कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । (९७)
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । (९८) ब्रह्मणे त्रैलो-
क्याधिपतये स्वाहा । (९९) देव्यै भगाधिपतये
स्वाहा । (१००) सालकटंकटाय स्वाहा । (१०१)
कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा । (१०२) विनायकाय
स्वाहा । (१०३) महाविनायकाय स्वाहा । (१०४)
महामहाविनायकाय स्वाहा । (१०५) वक्रतुण्डाय
गणानां पतये स्वाहा । (१०६) धर्माय स्वाहा ।
(१०७) अधर्माय स्वाहा (१०८) तुलायै स्वाहा ।

१ B. C D F and G omit the following Sûtras —

सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । वासुकैये
नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । इन्द्राय देवाधिप-
तये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा । देव्यै भगाधिपतये स्वाहा ।

२ I reads दिनाधिपतये for दिवोऽधिपतये ३ E. H and J also omit the
following Sûtras —

वासुकैये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ।

४ I reads हलकण्डकाय, J. reads सालकण्डकाय both for सालकटंकटाय;
while B D and G omit this and the following one Sûtra —

सालकटंकटाय स्वाहा । कूष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा ।

५. B and D. omit the Sûtras as —

महाविनायकाय स्वाहा । महामहा विनायकाय स्वाहा । वक्रतु-
ण्डाय गणानां पतये स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा ।
तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय स्वाहा । देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा ।

६ Except A and J. all others omit this Sûtra. ७. G and H read
गणपतये for गणानां पतये ८ G. omits अधर्माय स्वाहा.

(१०९) तुलापुरुषाय स्वाहा । (११०) देव्यै पुनरा-
गमनाय स्वाहा । (१११)*सकृच्चरित्वा शुचिः पुच्यः
कर्मण्यो भवति । (११२) द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं
प्राप्नोति । (११३) त्रिंश्वेरित्वा महादेवस्यावसथं प्रा-
प्नोति । (११४) आषाढ्यां कार्तिक्यां वा फाल्गुन्यां
वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः । (११५)
(हा. स्मृ. २८. ६९-११५)

इति ॥

अथ कृच्छ्राः ।

वारुणकृच्छ्रः ।

तत्र वारुणकृच्छ्रमाह यमः—

‘ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।
पित्रेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते’ ॥

इति ॥

अथाधमर्षणकृच्छ्रः ।

अधमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः—

‘अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । (१) त्र्यहं नाऽश्रीयात् ।

*सकृच्चरित्व्यादिना फलं कालश्चोक्तः । उत्तानार्थत्वात् प्रतिपदं न
व्याख्यातम् ।

१ G omits तुलापुरुषाय स्वाहा. २ Except 1 and I all others read
कर्मणो for कर्मण्यो. ३ I. reads तृतीय for त्रि.; while B and D. omit
this Sūtra as —

त्रिंश्वेरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति ।

४. C and F read अधर्षणं and G अवसाय for आवसथं. ५. I. omits
वा ६ B and D. read सक्तुमान् for -सक्तुकान् ७. B. D. and H.
read अधमर्षणम् for अधमर्षणकृच्छ्रम्.

(२) प्रस्थहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । (३) मग्न-
स्त्रिषवमर्षणं जपेत् । (५) दिवा स्थितास्तिष्ठेत् । (६)
रात्रावासीत । (७) कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यात् ।
(८) इत्यधमर्षणम् ।

(वि. स्मृ. ४६. १-९)

इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेण धमर्षणकृच्छ्रमाह—
'अयं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादधमर्षणम् ।
मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥
वीरासनं सदा तिष्ठेत् गां च दद्यात् पयस्विनीम् ।
अधमर्षणमित्येतद् व्रतं सर्वाधसूदनम् ॥
(शं. स्मृ. १८. १-२)

इति ॥

अथ यज्ञकृच्छ्रः ।

तत्राऽऽहाऽङ्गिराः—

'युक्तं त्रिषवणस्नायी संयतो मौनमास्थितः ।
प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्याज्जप्यं च नित्यशः ॥

१ B and D read अयं for प्रस्थह च. २ The text reads रात्रावा-
सीतः for रात्रावासीत. ३ B. and D add गा after पयस्विनी. ४. B
D. and I. omit अधमर्षणकृच्छ्रम्. ५. Except A. I and J all others
substitute मुनि. for मौनी, while J शुचि for the same and the text
adds more one line and reads these lines thus —

'अयं त्रिषवणस्नाने प्रकुर्यादधमर्षणम् ।

नित्यं नक्त सरिति न भुञ्जीत दिनत्रयम् ॥.

६. Except A. and the text all others omit this line —

वीरासनं सदा तिष्ठेत् गां च दद्यात्पयस्विनीम् ।.

७. The text reads कृतं सर्वाधनाशनम् for व्रतं सर्वाधसूदनम्. ८ J. inter-
changes these three lines, third for the first and reads सम्पन्नो for
संयतो. ९. B and D. read-समाचारे for-समारम्भ.

सावित्रीं व्योहतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम् ।
 ॐकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ॥
 भूमौ वोरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः ।
 आसीनश्च स्थितो वाऽपि पिबेद्व्यं पयः सकृत् ॥
 गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।
 दध्नाऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥
 एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत् पिबेत् ।
 गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥
 एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वद्भिरसा स्वयम् ।
 सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ॥
 एतत् पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।
 महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ॥
 इति ॥

अथ देवकृच्छ्रः ।

देवकृत्तं कृच्छ्रं दर्शयति यमः—

‘यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृतं तथा ।

त्र्यहं त्र्यहं तु प्राश्नीर्याद्वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥

१. Except A I. and J. all others read व्याहृति for व्याहृतीः.
 २. C. and F omit the following —

गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।

दध्नाऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥

एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत्पिबेत् ।

३. G. reads पयोदधि for भवेद्दधि. ४. I reads यच्छेत् for यद्यत्. ५. G. reads शुभं स्मृतम् for इदं शुभम्. ६. B. and D omit -कृत. ७. G. reads अहं त्र्यहं for त्र्यहं त्र्यहं. ८. The manuscript C. ends here at the word प्राश्नीयात् and the following is colophon —

॥ राम ॥ रामः ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ राम. . . . .

and consequently we have no assistance of this manuscript hereafter.

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैश्चरितं व्रतम् ॥
व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्का हि तेऽभवन् ।

इति ॥

अथ यावककृच्छ्रः ।

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः—

‘गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेकं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात् सर्वपापपनुत्तये’ ॥
(शं. स्मृ. १८. १०)

इति । देवल्लोऽपि—

‘यवानामप्सु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा
प्राशनं यावकः । एतेन यावक-पायसौदकानि
व्याख्यातानि । यावक-पायसौदकानि प्राजाप-
त्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति’ ।

इति ॥

अथ प्रसूतियावककृच्छ्रः ।

अथ प्रसूतियावकः । तत्र हारीतः—

‘यं आत्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत् आ-
त्मार्थं प्रसूतियावकं श्रपयेत् । (३१) ततोऽग्नौ

१. I. reads गोपुरीष-यवाभ्यां च for गोपुरीष-यवाभ्यास, while the text reads गोपुरीषाद्यनो भूत्वा मास नित्य for गोपुरीष-यवाभ्यासो मासमेक २. The text reads वार्षिक for यावक. ३. Except A. and I all others omit भवन्ति ४. E. G. F. H. and J. read प्रसूत- for प्रसूति ५. B. D. and F. read अथात्मकृतै, E. and H. अयमात्मकृतै, G. अप्यात्मकृतै all for अ आत्मकृतै; while E. substitutes कर्मकृतैः for कर्मभि and B. D. F. and G. omit the same. ६. A. E. F. G. and J. read प्रसूत- for प्रसूति.—

जुहुयात् । (३२) तदेव बलिकर्म । (३३)

श्रुतं चाभिमन्त्रयेत् । (३४]

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णोदः सर्वगामानां पवित्रभृषिभिः स्मृतम् ॥ (३५)

घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽमृतं यवाः ।

सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥ (३६)

वावाकृतं कर्मकृतं मनसा दुर्धित्विन्तिनम् ।

अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनत मे यवाः ॥ (३७)

माता-पित्रोरगुश्रूपां यौर्वने कारितां तथा ।

श्व-सूकरावलीढं च उच्छिष्टेष्वहनं च ॥ (३८)

सुवर्णस्तेयं ब्राह्मत्वं बालत्वादात्मनस्तथा ।

ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनत मे यवाः ॥ (३९)

अप्यमाणे रक्षां कुर्यात् । (४०) नमो रुद्राय भुना-

धिपतये द्यौः सावित्री मानसोकेति पात्रे त्रिभि-

षिच्य ये देवा मनोजाता मनोर्गुजः सुदक्षा दक्ष-

पितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमसोभ्यः

१ G. and H. read श्रुत for श्रुत and G. and J. substitute वा for च.
२. I reads पवित्र भृषिभिः स्मृत for पवित्रभृषिभिः स्मृतम्, but the Vaidik Brahmins read in the Śāddha ceremony this mantra पवित्रभृषिभिः स्मृतम् ३. B D. E and G. read पुनन्तु पुनन्तु, while G substitutes सर्वं for सर्वम् ४ B and D read यौर्वनात्, while E F G H and J. read यौर्वने. ५ B D and G read उच्छिष्टेष्वहनं च, while G. प्रासव्यं for ब्राह्मत्वं and बालत्वं, चात्मानं J बाधित्वाचाऽन्त्यजं all for बालत्वादात्मनः. ६ B D and G read अप्यमाण-ए अप्यमाणं, E वैक्षमाण and H and I वैक्षमाणा all for अप्यमाणे ७. All others except A and I omit त्रि ८ B and D. read मनोर्गुजा and E. F. H मनोर्गुजाः for मनोर्गुज ९. E F and H. read दक्षपितरः (?) for दक्षपितरः.

स्वाहा'-इत्यात्मनि जुहुयात्* । (४१) त्रिरात्रमेवार्थार्थी । पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति (४२) सप्तरात्रं महापातकी । (४३) द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्देहति । (४४) निःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । (४५) गणाधिपतिं पश्यति । (४६) विद्यां पश्यति । (४७) विद्याधिपतिं पश्यति । (४८) योऽज्ञीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे सकृदधि-क्षीर-सर्पिः प्रमुच्यते सोऽहंसः क्षणादित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः ' । (४८)

(हा. स्मृ. २८. ३२-४८)

इति । इत्थं प्राजापत्यादिब्रतानि निरूपितानि ॥

अथ व्रतग्रहणप्रकारः ।

तत्र विष्णुः—

‘सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।

ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥

* यवोऽसीत्यादिना प्रार्थनोक्ता । नमो रुद्रायेत्यादयो हवनमन्त्राः । हवनं च स्वात्मन्येव । त्रिरात्रमेवेत्यादिना काम्यत्वनिर्देशपूर्वकं प्रायश्चित्तार्थत्वेन फलमुक्तम् ।

१. G reads त्रिरात्रमेवार्थार्थी for त्रिरात्रमेवार्थार्थी. २ Except A and I all others read पापकृतः for पापकृत् ३. G reads निर्देहति for निर्देहति. ४. G reads गोमूत्र- for गोमूत्रे ५ The Manuscript F. ends here and following is colophon —

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुद्भूपाल-
साम्राज्यपुरधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां
माधवीयानि नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
श्रीशुभ भवतु ॥ : ॥

दिनान्ते नख-रोमस्तीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।

भस्म-गोमय-मृद्वारि-पञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥

मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये ।

दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

व्रतं निष्णामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ।

आचम्यातःपरं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥

मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः ।

(वि. स्मृ. ३. २१-२५)

इति । बहिः ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः । पूर्वेष्वर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्टप्रकारेण सङ्कल्प्य परेषुस्त्रिषवणस्नान-प्रातर्होमाद्य-
ङ्गसहितं व्रतमनुष्ठातुमारभेत् । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जावा-
लेन दर्शितानि-

‘आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥

श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते च गो-हिरण्यादिदक्षिणाम्’ ।

इति । यमोऽपि-

‘पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।

नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ॥

१ B. and D. read बाह्यशौचोपसिद्धये for बाह्यशौचोपसिद्धये २ J. reads एतां निशामये for व्रत निशामुखे. ३ G reads आरम्भ for आरम्भ.
४. B. and D. substitute वै for च and -दक्षिणा for -दक्षिणाम्. ५ B and D. read पश्चात्तापो निवृत्तिश्च for पश्चात्तापो निवृत्तिश्च

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
 व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्वल-रागकृन्' ॥
 (य. स्मृ. ६.१४)

इति । गृहीतस्य व्रतस्याऽहमापने-प्रत्यवायमाह छागलेयः—
 'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
 जीवन् भवति चाण्डालो मृतःश्चां चाभिजायते' ॥
 इति ॥

अथ प्रत्याम्नायाः ।

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्ना-
 याश्चतुर्विंशतिनते दक्षिताः—

'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशनद्वयम् ।
 निलहोमसहस्रं तु वेदपारयणं तथा ॥
 पिपा द्वादश वा भोज्याः पावकोष्ठिस्तथैव च ।
 अथवा पादमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

१. B, D, J and G read कापनोहित. for कामतो हि यः, while G omits the following

जीवन् भवति चाण्डालो मृतःश्चां चाभिजायते' ॥

इति । अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिनते दक्षिताः—

२. B and D. read कृच्छ्रं and G कृच्छ्र both for कृच्छ्र ३. E, G, H and J. substitute अन्या वा for अथ वा, while B. and D. omit the following —

'अथवा पादमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः' ।

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

'कृच्छ्रोऽशुतः तु गायत्र्या उद्वासस्तथैव च ।

४. Except A. and I all others omit स्मृत्यन्तरेऽपि.

‘कृच्छ्रोऽयुतं तु गाम्नाया उदवोसस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद् द्विजोत्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः’ ॥

इति । मूल्यं च यथाशक्ति देयम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—
‘गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्थं पादमेव वा’ ।

इति । यत्र यावत्सङ्ख्यया प्राजापत्यान्यावर्तनीयानि भव-
न्ति तत्र तावत्सङ्ख्यया गोदानान्यावर्तनीयानि । तदपि चतु-
र्विंशतिमते दर्शितम्—

‘जन्मप्रभृति पापानि ब्रह्मणि विविधानि च ।
अर्वाक् तु भूर्णहत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
प्रत्याम्नाये गवां देयं साक्षीति धनिना शतम् ।
तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः’ ॥

इति । ननु—उक्तरीत्यां द्वादशवार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्या-

१. A G and J read उपवास for उद्वास . २. B. and D. omit
ऽपि. ३. B and D omit दातव्य and read मूल्यं तु तुल्यं तेन for दातव्य
मूल्यं तुल्यं. ४ B. D. and G substitute च for वा ५ G. reads
जलप्रभृति for जन्मप्रभृति ६ I. reads ब्रह्महत्याया for भूर्णहत्यायाः.
७ G reads प्रत्याम्नायो for प्रत्याम्नाये ८ G. reads साक्षीति for साक्षीति
and J reads this line प्रत्याम्नायो गवां देयं साक्षीतिधननाशनम्. ९. /
reads गायत्री for गायत्र्या. १०. F. H and J. read -नीत्या for -रीत्या.
११. G. and I. omit प्राजापत्यस्य and B and D. read दशवार्षिकप्राजा-
पत्याम्नायत्वेन for द्वादश-वार्षिकस्य प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायत्वेन.

म्नायत्वेन षट्त्रिंशल्लक्षसङ्ख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति ।
कोटिसङ्ख्याकस्तु चतुर्विंशतिमत एव स्मर्यते—

‘गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्तारं गायत्रीलक्षसमूतिः ।

गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः’ ॥

इति । तथा च सति परस्परविरोधः स्यात्—इति चेत् । एवं
तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या कोटिजपोऽपि न प्रत्याम्नायः । किन्तु द्वाद-
शवार्षिकव्रतसमानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् ।
चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव दर्शिताः—

‘चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ॥

तिलहोमायुतं चैव पराकद्वयमेव च ।

गायत्र्या लक्षजप्यं च समान्याह बृहस्पतिः ॥

नित्य-नैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।

इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥

पराक-तप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।

व्रत-होमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्’ ॥

१. J. omits एव २. G reads जपेत् for जपन्. ३. B. and D read
हेमहा चैव and G होमहर्तारं for हेमहर्तार. ४. Except G all others omit
च. ५. I reads कृच्छ्र for कृच्छ्र ६. E. and G. read वा for च.
७. J. reads षड्तीनां for इष्टीनां. ८. B. D. and G. read जपेत् for चरेत्
and D. substitutes -त्रये for त्रय.

इति । यस्तु तपस्यसमर्थः १ धान्यसमृद्धश्च सै कृच्छ्रादिब्र-
तानि ब्राह्मणभोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्—

‘कृच्छ्रे पञ्चाशतिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये
चत्वारिंशच्च तसि त्रिगुणनगुणिता विंशतिः स्यात् पराक्ते ।
कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान’ ॥

इति । अहरहरिति सर्वत्र सम्बद्धयते । तृतीयः कृच्छ्राति-
कृच्छः । यत्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन—

‘विप्रा द्वादश वा भोज्याः ।’

इति पूर्वमुदाहृतम् । तन्निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं
पञ्च पञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् ।
अत एव स्मृत्यन्तरे—

‘प्राजापत्यं चरेद्विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।

अहानि पञ्च विप्राग्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्’ ॥

इति । सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव चतुर्विंश-
तिमते^९ दर्शितः—

१. J. omits स and G omits कृच्छ्रादि-; while H substitutes स्व-
for स २ B. and D. substitute चरित्वा for तृतीये and H. त्रिंशदेव
for त्रिंशदेवं. ३ B. D and G. read त्रिगुणिता and I त्रिगुणभगुणिता
both for त्रिगुणनगुणिता. ४. E. B and D. read सान्तापनाख्ये, G. सान्त-
पने, H. and J. सान्तपनाख्ये all for सन्तापनाख्ये. ५. B and D. read
द्विजा for विप्रा; while G. reads विप्रान् for the same and भोजयेत् for
भोज्या ६. E. reads स्मृतम् for स्मृत्यन्तरे and G. स्मृत्यन्तरम् for the same.
७. We follow here A. and D.; while all others omit चतुर्विंशतिमते

‘प्राजापत्ये तु गामेका दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।
 पराके तप्तकृच्छ्रे च तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥
 अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा ।
 यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये’ ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयम-
 भिहितम्—

‘प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् ।
 चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथा’ ॥

इति तन्निर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानादावशक्तो गो-
 भ्यस्तृणं दद्यात् । तथाह कण्वः—

‘एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ।
 दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टि विचक्षणः’ ॥

इति । अध्ययन-जपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतु-
 विंशतिमते दर्शिता—

‘धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
 जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥

१. G reads this line thus:—

प्राजापत्यद्वये तु गामिकां दद्यात्सान्तपने कृच्छ्रम् । ;
 while B and D read प्राजापत्याय for प्राजापत्ये तु २ I reads पराकत-
 सातिकृच्छ्रे for पराके तप्तकृच्छ्रे च ३ G. reads तथा for तथा H B and
 D यथा for the same, while E substitutes कण्व for कण्व ४ G and
 I read दशसाहस्रं for द्वादशसाहस्रं ५ Except A I and G. all
 others read विशेषे for विशेषेण; while G omits the following —

व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता—

‘धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा कदाचित् पापमागता ।

जप-होमादिकं तेभ्यो विशेषेण - - - - - ॥

६. B, D. and G read अभिधीयते for विधीयते.

नामधारकविप्रा ये भूखा धर्मविवर्जिताः ।
 कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः ॥
 धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।
 एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ॥

इति । अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्र-
 त्याम्नाया यथायोगमुन्नेयाः । अत एव देवलः—

‘अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥
 सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
 सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रयाः’ ॥

(दे. स्मृ. ४९-५०)

‘अथ गङ्गा-सरस्वती-यमुना-नर्मदा-विपाशा-वितस्ता-
 कौशिकी-नन्दा-विरजा-चन्द्रभागा-सरयूः-उत्पथर्वेर्त्ती
 सिन्धुः-कृष्णा-वेणी-शोणो-तापी-पारावती-पाषाणकी-
 गोमती-गण्डकी-बाहुदा पम्पा-देविका-कावेरी-ताम्रप-
 र्णी-चर्मण्वती-वेत्रवती-गोदावरी-तुङ्गभद्रा-सुचक्षुररुणा

१ I. reads इति and shows that the quotation of Devala is completed here, but the following explanation is of the author, therefore, it is a mistake, and I omits अथ and reads तीर्थानि for अथ २ Our manuscripts do not give the correct reading Some read -वन्ती some -वन्ता &c ३ B and D substitute -शोणित- for -शोणा-, while G omits it ४ J. reads -पाषाणगोमती- for -पाषाणकी गोमती-. ५ B and D. read -चम्पा- and J -पेया- for -पम्पा-; while G adds -नदी- after -पम्पा- ६ G reads -ताम्रवर्णी- for -ताम्रपर्णी-. ७ J. omits the following —

तुङ्गभद्रा सुचक्षुररुणाचेति महानद्य पुण्यतमा ।

गङ्गाद्वार कनखल शक्रावतार सौकर प्रयागो.

चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शक्राव-
तारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति ऐतानि गङ्गायास्ती-
र्थानि । प्लाक्षं प्रलवणं वृद्धकन्यकं सारस्वतमादित्यतीर्थं
बदरीपाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनशनं च-
मसोद्भेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं
सरस्वतीसङ्गमं गन्धमादनमिति समुद्राख्यतीर्थानि
पुण्यतमानीति । पुष्करं मूर्धकं गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति
पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सौरं
प्राचीनबार्हिः केदारं मध्यममहालयं कुमारमहालयं
रुद्रावतारं वङ्गलं विष्णुशिवं महाकालं पुरुषोत्तमं जम्बु-
मार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो विदुरः
शतशृङ्गः श्रीपर्वतो देवपर्वतो नीलपर्वतो^{११} विन्ध्यपर्वतः
पारियात्रश्चेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि
क्षेत्रायतन-पर्वताः-ऽऽश्रम-तीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति ।

१ G omits एतानि. २ J reads लाक्ष्य for प्लाक्षं and I. प्रलवणं वृद्ध-
कन्याक for प्रलवण वृद्धकन्यक. ३. B and D. read आदित्यतीर्थं बदरं
पाञ्चाल for आदित्यतीर्थं बदरीपाञ्चालं and I. reads बदरी पाञ्चाल for
बदरीपाञ्चाल ४ E B. H and D च सोद्भेद, J. वसोद्भेद, G सौद्भेद and I.
चापोद्भेद all for चमसोद्भेद ५. B D and G read सरस्वतीतीर्थानि
for सारस्वततीर्थानि ६ B. and D. omit सरस्वतीसङ्गम and J reads
गन्धमादन for गन्धमादन and H. and G. समुद्राक्ष- for समुद्राख्य - ७ H.
reads मूर्धक and I मूर्धक for मूर्धक. ८ I. reads प्राचीनबाहः and
B. D. E. G. प्राचीनवह. for प्राचीनबार्हि ९ B D. and G. read मारुद्रं
महालय for मध्यममहालय कुमारमहालय and for the same I reads मध्यम-
मारुद्र महाबल महालय कुमारमहालय E. and H. मारुद्र महालय कुमा-
रमहालय. १० B D. and G read तु गुलण्ड, H तुगल and J. गलाण्ड
all for वङ्गल ११ B. and D. omit महाकाल. १२. J. reads जम्बुप्रानं
for जम्बुमार्ग. १३ B. D. G. omit श्री and read पर्वतः for श्रीपर्वत.
१४ Except A. and J. all others omit नीलपर्वत, while I. reads वैद्यपर्वतः
for देवपर्वत and J. E. omit देवपर्वत and B. and D. omit विन्ध्यपर्वत.

इति । विश्वामित्रः—

‘कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्धचन्द्रयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संशयेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रः पराककः’ ।

इति । जमदग्निः—

‘तीर्थे तु पादः कृच्छ्रं स्यान्नद्यामर्धफलं लभेत् ।
द्विगुणं तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्’ ॥

इति । तथा च नारदः—

‘अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥ (२१)
महासान्तपनं शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ॥ (२२)
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं द्व्येकतोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु उपपातकेषु च यत्नतः ॥ (२३)

१. B. D and J. read कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धचन्द्रयकारणम्. G follows this reading, but reads कृच्छ्र for कृच्छ्र-. H. also reads the same, but differs in reading शुद्धयति for शुद्धयन्. २. B and D. read नुत्तये for अनुक्ते and G reads प्रकारे for प्रकाशे ३. D. reads शिशुकृच्छ्र- J पराककम् for शिशुकृच्छ्र. and पराकक. respectively. ४ I. reads जमदग्नि and omits the following quotation including इति after विश्वामित्राण षष्ठिभागः &c ५ E G. and H. add तु after नद्याम् B. and D. read नद्यां तु त्रिगुणं भवेत्, G. नद्यां तु षड्धि फलं लभेत्, H. नद्यां तु त्रिफलं लभेत् and J. नद्यां तु नि फलं भवेत् all for नद्यामर्धफलं लभेत्. ६ I. omits इति तथा च नारद and shows that the following quotation belongs to the Nārada. ७. G. omits the following —

‘अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ।

महासान्तपनं शोद्धये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ॥ ,

while H. substitutes शोद्धय for शोद्धये ८. B. and D read ह्येकतो, G. and J. एकतो. H. स्वेकतो all for द्व्येकतो. ९. G. reads उपपातेषु for उपपातकेषु.

कार्यश्चान्द्रायणयुता केवला वा विशुद्धये ।
 उपवासस्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्धकम् ॥ (२४)
 षडहो द्वादशाहानि कार्या शुद्धिः फलैर्विना ।
 उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥ (२५)
 शक्ति-जाति-गुणान् दृष्ट्वा सकृद्धुद्धिकृतं लघु ।
 अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम् ॥ (२६)
 प्रकाशं उक्तं याक्तिञ्चिद्विशो भागो रहस्यके ।
 त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया ॥ (२७)
 (ना. स्मृ. १३. २१-२७)

इति ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याज्ञाया निरूपिताः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
 पराशरस्मृतिव्याख्यायां द्वादशाध्याये प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

१ G. reads चान्द्रायणयुता सर्वे for कार्यश्चान्द्रायणयुता. २ B. D. G. H. and J. substitute सिद्धि for शुद्धि. ३. B and D. read मन्त्रादिष्टेषु for अनादिष्टेषु ४ B. and D read शुद्धिकृत for शुद्धिकृत. ५. G. reads यथागमे for यथागमम्. ६ E. and J प्रकाशयुक्त and G. प्रकाशानुक्त both for प्रकाश उक्त ७. Except A., others omit this.

अथ कर्मविपाङ्को निरूप्यते ।

यद्यपि लोके कर्मशब्दः सुकृत-दुष्कृतयोः साधारणः तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्यवस्यति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च त्रिपाकस्त्रिविधः जन्म चाऽयुर्भोगश्चेति । एतत्सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास—

‘सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः’ ।

(यो. सू. २. १३)

इति । अस्य सूत्रस्यायमर्थः—अविद्याऽस्मिता-राग-द्वेषा-भिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम् ।

‘क्लेशमूलः कर्माशयः’ ।

(यो. सू. २. १२)

इति सूत्रितत्वात् । सति तस्मिन्पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भस्मसात्कृतत्वात् । यथा वितुषो ब्रीहिर्न प्ररोहति तद्वत् । तस्य तुषस्थानीयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादिवयोरूपेण विपच्यन्ते । तत्र जन्म कृम्यादि ।

१. I. reads धर्मशब्द through mistake. २. B. and D. दुष्टत्वस्यैव, G. दुष्टस्यैव for दुष्कृतस्यैव ३. B. and D. omit फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाक । स च विपाकः ।, while E. G. H. and J. omit फलदेशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाक. ४. J. omits पञ्च क्लेशा ५. B. D. and G. read दृष्ट- for दग्ध- ६. I. reads तस्मात् बीजस्थानीय for तस्य तुषस्थानीय. ७. B. and D. जन्मक्रमादि and G. जन्मक्रियादि for जन्म कृम्यादि.

‘पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते’ ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्च-दशवर्षादिकम् ।

‘तत्र जीवति वर्षाणि दश वा पञ्च वा द्विजः’ ।

(ब्र. पु. २१७. ४०)

इत्यभिधानात् । भोगो यमयातनादिः ।

‘यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्’ ।

(ब्र. पु. १२५. १३७)

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्य-विशेष-शास्त्रो-
दाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

नैनु-नाथं विपाको विधातुं प्रतिषेद्धं वा शक्यते अननुष्ठे-
यत्वादवर्जनीयत्वाच्च । अत एवैतस्मिन्विधि-प्रतिषेधपरे शास्त्रे
तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नाथं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थ-
वादस्तु विहिते प्रवर्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्तकत्वेन च विधि-
प्रतिषेधैकवाक्यतां भजते-इति न्यायविदां मर्यादा ।

अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्म-

१ I. reads दश पञ्च च वा द्विजः. २ B and D. read घोरे and G. घोरे
for घोरां. ३. B and D. substitute मनु- for ननु ४ B and D. read
अनुष्ठेयान् अवर्जनीयात् च for अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च ५. B. D E G.
H. and I. read अत एव तस्मिन् for अत एवैतस्मिन्, while I substitutes
-परेण शास्त्रेण for -परे शास्त्रे ६ B. and D. विहितप्रतिषेधैक- for प्रतिषिद्धा-
न्निवर्तकत्वेन च and G. read प्रतिषिद्धे निवर्तकेन च for the same; while
I. प्रतिषेधैक्यतां for प्रतिषेधैकवाक्यतां ७ B. and D. omit च.

कत्वात् रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्तव्या ।

ननु-विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोचयितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । क्षयरोगादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम् ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पादनीयम् । न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते । किं तर्हि क्षयरोगादिनिवर्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम् ।

ननु-एवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूप एव प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्मणो विपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्महत्यादिविपाकः । तस्याप्ररोचकत्वात् ।

मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः । सञ्चिता सञ्ज्ञेयमाणाश्च । तत्र सञ्ज्ञेयमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु क्षयरोगाद्युपन्यासः ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत् तन्निवर्तकार्थवादत्वेनान्वेति । सञ्चितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा तत उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकाङ्क्षति । अत उद्वेगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्तकत्वं भवतीति प्रवर्तक-निवर्तकद्विविधार्थवादत्वेन अयं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते ।

१. G. substitutes अत्र for तत्र. २. B and D omit -षु स्वर्गादिविपाको
३. G. substitutes अपि for हि. ४. B. and D. substitute मनु for न तु and
तत्र प्रयोजकत्वात् for तस्याऽप्ररोचकत्वात् ५. B. D. and H omit फलं.
६. E. H and J read -प्रनाडिकया for -प्रयोजकतया. ७. B. and D. read
उच्यते for उपयुज्यते.

तदेवं सञ्चित-सञ्च्यमाणयोरुपयोगः । आरब्धफलेषु
प्रतिकूलफलस्य प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकं
तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् ।
अतः क्षयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्र निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः—

‘अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्तितः ।

नरकार्णवे महाबोरे पातनात् पापमुच्यते’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

‘अतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।

केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकाल उपस्थिते ॥ (२)

याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तच्छरीरं भृगूत्तम ।

नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ॥ (३)

मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेव वा ।

नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोजिनः ॥ (४)

शुभानामशुभानां च कर्मणां भृगुनन्दन ।

सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ॥ (५)

१. H. omits -फलस्य २. J omits उत्र ३ B D and G omit this one line. H. also omits it, but gives in the marginal correction. ४. I reads नरकादौ for नरकार्णवे and B D and I read पतनात् for पातनात् ५ B. and D. omit विष्णुधर्मोत्तरेऽपि, while G. omits अपि only and H substitutes च for अपि ६ The text reads अतिवाहिकग-
र्भस्य for अतिवाहिकसंज्ञस्तु ७ B D E. H read भार्गव for भार्गव, but it seems incorrect as the quoted verses are addressed to Bhārgava. ८. J reads प्रतिपद्यन्त for प्रतिपद्यन्ते ९ Except A. and the text all others read फलभोगिनः for फलभोजिन . १० The text reads वा for च.

तस्मान्मनुष्यस्ते मृते यमलोकं प्रपद्यते ।

नान्यः प्राणी महाभाग फलयोनौ व्यवस्थितः ॥ (६)

याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ।

योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा' ॥ (७)

(वि. ध. २ १०२. २-७.)

इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

‘कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः । (१३६)

यमलोके तु ते^१ घोरं लभन्ते परियातनान् ।

इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।

प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेऽयं यातनाम्' ॥

(ब्र पु १२५. १३६-१४२)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा ॥

तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः’ ।

(वि. पु. ४. ५. २१-२२)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘प्रायश्चित्तैः क्षयं याति पापं कृतमसंशयम् । (३)

१. Except A and the text all others read मनुष्यस्य or मनुष्यश्च for मनुष्यस्तु २ The text reads यच्छ्लोके for याम्यलोक ३. The text reads कर्मणाम् for कर्मणा ४. B D. G. E. H and J. do not insert अपि ५. B and D. read तां for ते and J. घोरे for घोरं ६. B. and D read इहाऽकामोऽपि, G इह कामोऽपि and H इहान्यमपि all for इहाल्पमपि ७. B D. G. and J read नरलोकेषु for यमलोकेषु ८ Except A and I. all others omit अपि. ९ I. reads तद्यथा for यद्यथा. १०. G reads प्रायश्चित्ताच्छ्रम याति for प्रायश्चित्तैः क्षयं याति, while I. reads कृतं पापं न सशय and B and D पापं कृत्यमसंशयम् both for पापं कृतमसंशयम्.

प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्येदण्डिताः ।
 नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्यग्योनिं तथैव च ॥ (४)
 मनुष्यमपि चोसाद्य भवन्तीह तथाङ्किताः ।
 प्रायश्चित्तमतः कार्यं कल्मषस्यापनुत्तये ॥ (५)
 (वि. ध. २. ७०. ३-५)

इति । भविष्यान्तरेऽपि—

‘देव-तिर्यङ्-मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
 धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुषौरैर्विविधैर्वधैः ॥
 नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम् ।
 प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ॥
 पारदारिक-चौराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।
 नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ॥
 तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘ततश्च यातनदेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
 तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

१. The text reads अवसिता for अवण्डिता २ B. D. E. G. substitute वा for च ३. B and D read भवन्ति हतपङ्क्तिः for भवन्तीह तथाङ्किताः, while G. substitutes इति for इह. ४. B D G. E. and H. read -नियतात्मनाम् for -निरतात्मनाम्. ५. I. reads विधैः. and B वधे for वधैः. ६. B. and D. read प्रमादास्खलितात्मनाम् for प्रमादात् स्खलितात्मनाम्. ७. G. reads ननु for नहु.

तत्प्रमाणवयो-ऽवस्थ-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।

विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ (२९)

अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।

तन्मात्रैर्गुणसंयुक्तं नानात्मियं स्वकर्मजम् ॥

दृढं शरीरमाप्नोति सुख-दुःखोपभुक्तये । (३१)

तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्ता नरो भृशम् ॥

सुखानि धार्मिकोऽदुष्टं इहानीतो यमक्षयात् ॥ (३२)

(ब्र. पु. २१४. २८-३२)

इति । मनुस्तु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह—

‘चानुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वया ऽनघ ।

कर्मणां फलनिवृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ (१)

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृशुः ।

अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ (२)

शुभाशुभफलं कर्म मनो-वाग्देहसम्भवम् ।

कर्मजा गतयो नृणामुत्तमा-ऽधम-मध्यमाः ॥ (३)

१ The following is not in the text —

ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।

तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ॥

तत्प्रमाण-वयो-ऽवस्था-संस्थानैः प्राक्तनं यथा ।

२ B. and D. read -स्थापनै for -संस्थानै, while E H तथा for यथा and G. प्राकृतै for प्राक्तन २ B and D read अन्यं for अन्यत् ३. B and D. omit this line and G. reads तन्मात्रा- for तन्मात्र- while H तन्मात्रं for the same. ४ G. reads-पशुक्तये for -पशुक्तये ५ G. reads पापकर्मा for पापकर्ता. ६. I. reads धार्मिकोऽदुष्टे for धार्मिकोऽदुष्ट. ७. J. reads कृत्स्नस्य ८ J. B. and D. read स्वमत परम् for तत्त्वत पराम्, while G. substitutes फलम् for पराम् ९ B. D. E. G. and H read नूनम् for नृणाञ्च.

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।

दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्तकम् ॥ (४)

परद्रव्येष्टवभिधानं मनसाग्निष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्ममानसम् ॥ (५)

पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ (६)

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ (७)

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥ (८)

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ (९)

(म. स्मृ. १२. १-९)

इति । हारीतोऽपि—

‘सर्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानमगम्या-

गमनमयाज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिग-

मनं द्रव्याहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि ।

(१३) पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वा-

१. J. reads अधिष्ठानस्य and I. reads ह्यधिष्ठानस्य both for त्र्यधिष्ठानस्य

२. Except A. and the text all others read चैव for चापि. ३. B, D, E.

H, I. and J read अनिबद्ध- and G अतिबद्ध- for असम्बद्ध- ४. J reads

विविध for त्रिविधं ५. We follow here only A and I, while B, D, E.

G, H, and J वाचैव वाङ्मय. and the text वाचा वाक्चा कृत for वाचैव वाक्-

कृत. ६. The text substitutes च for तु ७. B and D. read this line thus:—

मानसैर्द्विगपक्षिष्व वाचिकैरन्त्यजातिताम् ॥.

८. I. omits अपेयपानम् ९. G. reads -क्रय for -विक्रय .

चिकानि । (१४) परेष्पतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो
 लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि । (१५) तदे-
 तान्यष्टादश भैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन्
 वयसि करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शा-
 रीर-वाचिक-मानसानि प्राप्नोति । (१६) एवं ह्याह-
 यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ॥ (१७)
 शरीरेणैव शरीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।
 मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥ (१८)
 (हा. स्मृ. ३२. १३-१८)

इति । आत्मन ईश्वररूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः—

‘यद्येवं स कथं ब्रह्मन् पापयोनिषु जायते ।
 ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते ? ॥ (१२९)
 करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथंच न ।
 वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ? ॥ (१३०)
 अन्त्ये-पक्षि-स्थावरतां मनो-वाक्काय-कर्मजैः ।
 दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ॥ (१३१)

१ G omits लोभो. २ B and D. omit मानसानि ३ I omits वयसि and J substitutes काले for वयसि and G omits करोति यः स तस्मिन् तस्मिन् वयसि. ४ B and D. read मानसान्याप्नोति, G E. H and J. मानसान् प्राप्नोति for मानसानि प्राप्नोति ५ G. omits हि ६ G. reads उपभुङ्क्ते for उपभुङ्क्ते. ७ The text reads करणेनान्वितस्यापि for करणैर-
 न्वितस्यापि. ८ J. and the text reads पूर्व ज्ञानं for पूर्वज्ञानं. ९ B. and D. reads न वेदताम्, J निवेदनाम् for न वेदनाम्. १०, G. reads अन्य-
 for अन्त्य-.

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
 रूपाण्यपि तयैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ (१३२)
 विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिहं जायते ।
 इह चात्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ (१३३)
 परब्रह्मण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्ठानि चिन्तयन् ।
 वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यैर्षु योनिषु ॥ (१३४)
 पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
 असम्बद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥ (१३५)
 अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
 हिसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ (१३६)
 (या. स्मृ. ३. १२९-१३६)

इति । सत्त्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह—
 'आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
 धर्मकृद्देवविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ (१३७)
 असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।
 स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥ (१३८)

१ B and D read अभिजायते for इहजायते २ The text reads वा for both च in this line. ३ I reads ऽन्त्यादि- for ऽन्त्यासु- ४. A. C. E. H and I. read पुरुषा for पुरुषो ५ J reads अलिबद्ध प्रलापी च for असम्बद्धप्रलापी च ६ E. I. and J read मृतः पक्षिषु for मृग-पक्षिषु. ७. Before शौचवान् J. adds कृत- ८. J reads कर्मकृत्- for धर्मकृत् The text reads धर्मकृद्देवविद्याति for धर्मकृद्देवविद्याति, while G. omits the following —

धर्मकृद्देवविद्याति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥

असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।

९. I. reads विषयाचकः for विषयी च यः.

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
 प्रेमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ (१३९)
 रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्नहि ।
 भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ (१४०)
 (या. स्मृ ३. १३७-१४०)

इति । मनुरपि—

‘सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
 यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्वानशेषतः ॥ (२४)
 यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
 स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ (२५)
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
 एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ (२६)
 तैत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

१. J reads प्रमादवाक् for प्रमादवान्. २ Except A. and the text all others read एव for एव ३ The text substitutes एव for इति. ४ J. reads this line thus —

यो व्याप्येह स्थितो भावो गृह्णन् सर्वाविशेषतः ।

E substitutes यो व्याप्येमा for यैर्व्याप्येमान्, G. स्थितान् for स्थितो ५ B and D. read सत्त्वं तमश्च ज्ञानं च, while J सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं. ६ G. reads एते for एतद् and E omits this line and the following 29 lines, and the word अधमा from -मदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः । H. reads एतद्व्याप्तिमदे for एतद्व्याप्तिमदे. ७ From this line to the end of 39 S'loka this portion does not appear in I.

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।

तद्रजोऽप्रतिधं विद्यात् सततं हारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।

अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

विषयोपसेवा चाजलं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।

इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

१. J. B. D. and G. read *ऽप्रतिभ* for *ऽप्रतिधं* and H. *ऽप्रति* for the same. The different commentators of *Manu* read variously, *Medhātithi* and *Kulluka Bhatta* read *ऽप्रतिभ*, *Rāghavānanda*, *Nandana* and *Rānchandra* *ऽप्रतिधं* and *Govindī Raja* follows the same. २. B. and D. read *अव्यक्तविषयात्मकम्* and H. *अव्यक्तिविषयात्मकम्* for *अव्यक्त विषयात्मकम्*. ३. B. and D. read *अद्वेषः सर्वभूतेषु* for *धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च*, while G. H. and J. omit this and the following one line:—

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विक गुणलक्षणम् ।

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।

४. B. omits this line. ५. G. and J. omit this and the following one line:—

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।

याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥

६. B. D. H. and J. *क्रौर्यं* for *क्रौर्यं*. ७. B. and D. read *प्रसादश्च* for *प्रमादश्च*. ८. B. and D. read *मानसिक* for *सामासिक*.

यत् कर्म कृत्वा कुर्वश्च करिष्यंश्चैव लज्जेने ।
 तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥
 येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
 न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥
 यत् सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
 येन तुष्यति चात्मास्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथाक्रमम् ॥ ३८ ॥
 येन यांस्तुं गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।
 तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥
 देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः ।
 तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषां त्रिविधा गतिः ॥ (४१)
 त्रिविधा त्रिविधेषां तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
 अधमा मध्यमाऽऽद्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥ (४१)
 स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः ।
 पशवश्च शृगालार्थं जघन्या तामसी गतिः ॥ (४२)

१ The text reads लज्जति, while B and D read लज्जसे for the same २ B and D read सर्वं नेच्छति for सर्वेणेच्छति ३ The text reads ययोत्तरम् for यथाक्रमम् ४ The text reads येन यस्तु, but the commentator Medhān̄thi reads यान्, Kulluka Bhatta and Rāmechandra also follow the same and H एतेषां तु both for येन यांस्तु ५ B D and the text substitute च and G H and J तु for हि ६ G reads इत्येषा च शिव मति for इत्येषा त्रिविधा गति and J reads इत्येषा for इत्येषा ७ G. reads मति for गति ८ The text reads सकच्छपा for सरीसृपा ९. The text substitutes शृगालार्थं for शृगालाश्च

हस्तिनश्च तुरङ्गश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
 सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ (४३)
 चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ॥ (४४)
 झल्लो मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
 द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ (४५)
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
 वाद-युद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ (४६)
 *गान्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
 *तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ॥ (४७)
 तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ (४८)
 यज्वान ऋषयो वेदा देवा ज्योतींषि वत्सराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ (४९)

१. I. reads विगहिता for गर्हिता. २. The text reads तामसीषु for तामसेषु. ३. E G and H. read मल्ला, J. झल्ला both for झल्ला, while B and D. omit this and the following one line —

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषा शस्त्रवृत्तयः ।

द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥

४. G. reads तु कुक्कुतय, E and H तु कुक्कुतय for शस्त्रवृत्तय. ५. E. G. and J. read प्रथमा for जघन्या, while H omits this and the following one line —

द्यूत-पानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥

राजान क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

६. B. D. E G. H. and J read दान- for वाद-. ७ G omits this and the following one line —

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ॥

८ E I. and J. read विविधानुचरा. for विबुधानुचरा. ९. The text reads राजसीषु for राजसेषु.

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
 उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ (५०)
 एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ (५१)
 (म. स्मृ. १२. २४-५१)

इति ॥

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यो नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो यो-
 निविशेषा अभिहिता विष्णुधर्मोत्तरे—

‘असहिष्णुतयान्यस्य गुणानां कारणं विना ।
 महत् पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥
 ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः प्रेतत्वमागताः ।
 परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ॥
 मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन्भृशदारुणे ।
 स्वकर्मभिश्च्युताः सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु’ ॥
 (वि. ध. २. ७०. २३-२५)

इति । पद्मपुराणे—

‘अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानां च विवर्जकः ।

१. B. D E and J. read ब्रह्मविश्वसृजो, while H I. substitute महत् for महान् २. G reads पापेभ्य for पापविशेषेभ्य, while except A. and I. all others omit अभिहिता. ३ B. and D read करण- for कारण-. ४. B. D and H. read एष for एते ५ G reads परा for परे ६ B. D. E. G H. and J. read स्वकर्मविच्युता for स्वकर्मभिश्च्युता ७. G. does not insert इति H reads यमपुराणे for पद्मपुराणे I searched for the Padma purāna which is available in this time The following quoted verses are found in the same.

विरतो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥ (५०)

सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितैः ।

नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः' ॥ (५३)

(प पु. ४५. २७. ५०-५३)

इति । स्कान्दे चमत्कारखण्डे—

‘यो भवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ॥

ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथामांसाशनश्च यः ।

प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः ॥

अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ।

योऽश्नाति भृत्यवर्गेभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते ॥

परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ।

परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः ॥

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचार्यं धनलिप्सया ।

कुरूपाय कुशिलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

देव-स्त्री-गुरुवित्तानि गृहीत्वा न^० प्रयच्छति ।

१ The text reads —

रतो वै क्षुद्रसेवासु स प्रेतो जायते नरः ॥

सामान्या दक्षिणा लब्ध्वा गृह्णीते एक एव तु ।

नास्तिक्यभावे निरतः स वै प्रेतोऽभिजायते ॥

I reads विरक्तो for विरतो. २ J. reads सामान्यदक्षिणा लब्ध्वा, B D लक्षणां for दक्षिणां. E लब्धां for लब्ध्वा ३ G reads एकोविमोहित for एको विमोहित. ४ G omits इति and reads स्कान्देनरखण्डे for स्कान्दे चमत्कारखण्डे. ५ B D and G read -अशक्त for -अशन ६ J substitutes वा for च. ७. G. reads योऽनात्य-भृत्य- for योऽश्नाति भृत्य- ८ B. and D. read पापापवादसन्तुष्ट for परापवादसन्तुष्ट ९. E. substitutes स्त्रीयाय for नीचाय. १०. B D G and J read यो न यच्छति for न प्रयच्छति ; while E and H. योऽनुगच्छति for the same

विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः ॥
 दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।
 विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।
 त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् ।
 चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ॥
 शास्त्रकर्ता ग्रन्थकर्ता यद्यपि स्यात् षडङ्गवित् ।
 कुल-देशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत् ॥
 कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः ।
 उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य च ॥
 विषा-ग्नि-जलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः ॥

इति । अग्निपुराणे-

'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात्त्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुञ्ज्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः ।
 शूद्रानुग्रहकर्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निन्दको द्विज-देवानां गीत-वाद्यरतः सदा ।
 वृद्धं बालं गुहं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै ॥
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ।

१ G. reads समाचरेत् for समाचरेत् २ B and D अन्तरिक्षकृतस्य
 च ३. G. reads तथान्यैवात्म- for तथा चैवात्मघा- ४. G omits this and
 the following four lines ५ B. and D read -देशिक for -देशिक..
 ६ B and D. read शूद्रानुग्रहकर्ता for शूद्रानुग्रहकर्ता ७. J. substitutes
 वा for वै

न्यासापहर्ता मित्रधुक् परपाकरतः सदा ॥
 निर्दोषं सुहृदं भार्या ऋतुकाले न याति यः ।
 न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्व-रथ-यानानि मृतशय्यासनानि च ।
 कृष्णाजिनं तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
 तथोभयमुखीं दोलां सशैलां मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ॥
 मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नमेव च ।
 भूमि-कन्यापहर्ता च स प्रेतो जायते नरः' ॥
 (अ. पु. २०१. ४१-४८)

इति । उमामहेश्वरसंवादे-

‘अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्त्वं च तथा परम् ।
 दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥
 योनिकार्यं च यो देवि आहितेन तु कारयेत् ।
 सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥

१. G. reads त्यजेत् काले न याति नः (य), B and D त्यज्य काले न या-
 ति य both for ऋतुकाले न याति य; while A. त्यजन काले न याति य for
 the same २. B, D E. and H read न वहेत यदा for न सहेत यदा, while
 J substitutes वहेत for सहेत. ३. E H and J. कृष्णाजिन, for कृष्णाजिन.
 ४. G. and J read दोली and I घोरा both for दोलां ५. I. reads
 प्रेतार्थम् for प्रेतान्नम् ६. B. omits इति । उमामहेश्वरसंवादे —

‘अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्त्वं च तथा परम् ।

दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ॥;

while G. omits इति only. ७ G. reads this line thus —

दत्तापहारी दानाच्च पैशाच याति वा नरः ॥

८. B. D. E. G. and H. read अहितेन for आहितेन.

स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न ददाति च ।
 आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स गच्छति ॥
 मैठाधिपत्यं यो देवि कुरुते मदमोहितः ।
 विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भक्षति ॥
 परस्य योषितं हत्वा ब्रह्मस्वमपहत्य च ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
 अधर्मं धर्ममित्याहुर्धुं तु मोहवशं गताः ।
 हर्तारः परदाराणां चौर्येण बलतोऽपि वा ॥
 अरण्ये निर्जले देशे भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः' ॥
 (नास्ति मुद्रितम्. भा. शां. पुस्तके.)

इति । मनुः—

‘संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
 अपहत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)
 गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

१ B. and D read यो यजेन्, E न यजेत् both for न यजेत्.
 २ Except A and I all others read च for स ३ We follow here A and H, while B. D and I. read मठापत्य च, E माठापत्य च, G. महापत्य च and J माठापत्य च all for मठाधिपत्य All of these forms are incorrect and meaningless. ४ I reads ब्राह्मणस्व ग्रहत्य च for ब्रह्मस्वमपहत्य च
 ५. H. reads इत्याह यस्तु मोहवशं गता for इत्याह ये तु मोहवशं गता ६ G. reads च for वा ७. E. omits the following .—

इति । मनु —

‘संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

८. Only this and the following one line occurs in the text of Manu, the other four lines in this quotation are not found in the text.

ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति गर्हित्वा ते हि राक्षसाः ।
 आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ।
 मुनींश्चाप्येवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः' ॥
 (म. स्मृ. १२. ६०)

इति । वामनपुराणे—

‘चण्डालादन्त्यजाद्वापि प्रतिगृह्णति दक्षिणाम् ।
 याजको याज्यमानस्तु सोऽश्मान्तः स्थलक्रीटकः’ ॥
 (वा. पु. ६१. २७)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘बुभुक्षिणेषु भृत्येषु य एकोऽभ्राति मानवः ।
 श्वयोनिं स समासाद्य चण्डालो जायते नरः ॥
 वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
 दशवर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥
 वेदार्थनिन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
 इह जन्मनि गूढास्ते मृताः श्वानो भवन्ति हि’ ॥
 (स्क. पु. रे. खं. ३०. ३७-३९)

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
 आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिलः प्रजायते ॥ (४८)

१. I. does not insert this line, also is not occurred in the text of Manu. २. B. G. and J. read गर्हित्वा and D गर्हित्वात् for गर्हित्वा. ३. B and D read चैवमन्यन्ते for चाप्येवमन्यन्ते. ४. I reads यजमानश्च स स्यात्, B D E H and J याजमानस्तु स भवेत् for याज्यमानस्तु सोऽश्मान्त, while H substitutes स स्यादुच्छलक्रीटक for सोऽश्मान्त स्थलक्रीटक. ५. B E G H. and J do not insert स्कान्दे रेवाखण्डे. ६. G. reads एकोऽभ्राति च मानव for य एकोऽभ्राति मानव. ७. I. reads ह for हि. ८. B. and D. read तथैव च for प्रजायते.

पितरं मानरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
 सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ॥ (४९)
 गर्दभत्वं तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति ।
 संवत्सरं तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः ॥ (५०)
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ॥ (५५)
 सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्च्योनौ च जायते । (५६)
 आशाऽपहर्ता तु नरः कृमियोनौ प्रजायते ॥
 विश्वासहर्ता तु नरो मीनो जायेत दुर्मतिः । (५९)
 उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ॥
 मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ।
 कृतघ्नः स मृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः ॥ (८०)
 यमस्य विनयैः क्रूरैर्वधं प्राप्नोति दारुणम् । (८१)
 यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततो बह्वीः समा द्विजाः ॥ (८३)
 ततो दर्शः कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते ।
 जलप्रवर्षणं यस्तु भिन्द्यान्मत्स्यो भवेत्तु सः ।

१. G. substitutes च for तु, while except A and the text omit —

... दश वर्षाणि जीवति ।

संवत्सरं तु कुम्भीर . . . . . ॥.

२. G. reads चापि for चापि ३. G. reads प्रजायते for च जा-
 यते ४. G. reads च for तु ५. B and D. read महत् for मोहात्.
 ६. I. reads कृतघ्नस्तु मृतो for कृतघ्न स मृतो ७. I. reads विषये क्रूरैर्वधं
 and J. विषये क्रूरैर्वधां both for विनयैः क्रूरैर्वध, while G. substitutes
 दारुणम् for दारुणम्. ८. E. G. and H. read यो द्विजे. बह्वीश्च, B. and D.
 बह्वीश्च स द्विज and I. बह्वीश्च भो द्विजाः all for बह्वीः समा द्विजाः. ९. Except
 A. all others read ततो गत for ततो दर्श. १०. B. and I. read जलप्रवर्षणं
 for जलप्रवर्षण and D. जलस्य वर्षण for the same.

अयोनिगो वृको हि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ।

प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्त्वा मधुको भवेत् ॥

लभेद्देवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ।

मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्वौ चाभिजायते' ॥

(ब्र. पु. २१८, ४८-८३)

इति । गरुडपुराणे—

‘कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा अमेध्यकृमयश्चिरम् ।

भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥

गुरु-मित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।

द्विजै-शिष्यद्रुहश्चैव कृतघ्ना नास्तिकास्तथा ॥

त्यागिनो बान्धवानां च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।

अमेध्यकृमयः पापा मृगव्याधा भवन्ति च ॥

उरुरोगगणोपेता जायन्ते शम्बुका जले ।

चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः' ॥

(ग. पु. २८१. ५-९)

१. B. D and G. read वृषो for वृको. २ G does not add अपि after द्विजेभ्यश्च, while J. reads द्विजेभ्यश्चादत्त्वा मधुवृको भवेत् for द्विजेभ्यश्चाप्यदत्त्वा मधुको भवेत्. ३. Except I all read श्वानोऽभिजायते for श्वौ चाभिजायते. ४. B. D. G. and H. omit इति and B. and D. substitute गारुडे for गरुडपुराणे. ५. B. D. E G H and J. read कूटसाक्ष्यप्रदा for कौटसाक्ष्यप्रदा. ६ E. and H. read द्विजा. for द्विज-. ७ G. reads परमार्थिनाम् for शरणार्थिनाम्. ८ E. I and G substitute सर्वे for पापा ; while H. substitutes मृता for मृग- ९ B. D E H and J. read पुरो रोगगणोपेताः ३. पुरो रोगगणोपेता and I गुरुरोगगणोपेता all for गुरुरोगगणोपेता. १०. Except A. and I, all read शम्बुका, but the form is incorrect.

इति । शिवधर्मोत्तरे—

‘विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्नुते ।
विद्वराहो भवेन्नित्यं क्रव्याशी व्याध एव च ॥
द्विजस्त्वेकशफानां च विक्रयाज्जायते मृगः ।
मत्सरी^१ विद्रुमिश्चैव अवज्ञाकार्यर्थं कृमिः’ ॥

इति । वायुसंहितायाम्—

‘खरो वै बहुयार्जित्वात् काकोऽमन्त्रितभोजनात् ।
अपरीक्षितभोजी स्याद्दानरो विजने वने ॥
अविद्यां यः प्रयच्छेत बलीवर्दो भवेत्तु सः ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुब्जतां^२ व्रजेत्’ ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणम् ।
पर्वातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥

१. We are unable to find the text which the following quoted s'lokas really belong to B E H. and D omit इति and do not insert शिवधर्मोत्तरे, while J omits इति, but inserts विष्णुधर्मोत्तरे for शिवधर्मोत्तरे. २. J. reads क्रव्याशी for कव्याशी ३ G inserts इति after the end of the last line and reads वत्सरीविक्रयश्चैव for मत्सरी विद्रुमिश्चैव, while I. substitutes मत्स्योऽपि for मत्सरी, ४ B. D. G and I substitute अथ for अय ५. I reads बहुयार्जित्वात् for बहुयार्जित्वात्, while J. reads ऽमन्त्रितभोजनात् and A ऽनिमन्त्रितभोजनात् for ऽमन्त्रितभोजनात्. ६ E. D. G. and I read कुण्डतां for कुब्जता; while E H omit इति. ७ J reads लक्षणम् for रक्षणम्. ८. B. reads याति च द्विज and D याचितद्विजः for याति ब्राह्मण, while G. adds इति after ब्राह्मणः.

वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
 भवन्ति चेह काकाः स्युश्चिरं विद्भुज एव च ॥
 पांयसं कृसरं चैव हर्वोषि मधुराणि च ।
 अदत्त्वा चाग्नि-विप्रेभ्यः प्राशनाद्भुजगो भवेत् ॥

इति । नारदपुराणे—

‘भर्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
 सा श्येनी^१ जायते राजन् त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ॥
 वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निरुध्य पतिं द्वियौ ।
 अकार्यं कारयेत् पापा सा नारी वल्गुली भवेत् ॥
 भर्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ।
 जीवितं वा वरारोहे विष्टायां जायते कृमिः ॥
 कृमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
 न साधयन्ति कार्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ॥
 भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता^२ हि ते’ ॥

(ना. पु. ३१. ९-१४)

इति । वृद्धगौतमः—

‘मौल्याद्वेदोपदेष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
 जम्बुको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठक^३ ॥
 शूद्रात् पठति चाण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः’ ॥

१ G reads वेदोपजीविता for वेदोपजीविका २. J. reads श्वानी for श्येनी ३ B D and G read हि या for द्विया. ४ B and D read मालिना for भूलता ५. B reads पठित-, D पठिते, G पठेत and I. पतति all for पठति. ६ G. reads ब्रह्महृत्योपजीवक. for ब्रह्मद्रव्योपजीवक.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘परब्रव्याण्यभिधायस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
अनिबद्धप्रलापी च मृग-पक्षिषु जायते ॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते’ ॥

(नास्तीदं मुद्रितया. स्मृ. पुस्तके.)

इति ॥

अथ नानाविधनिषिद्धकर्मशेषफलानि ।

तत्र उमामहेश्वरसंवादे—

‘श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धावमानिनः ॥
गुरुणा ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
स तु जातिविहीनिषु जायते भुवि मानवः ।
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशंगताः ॥
ते च कालकृतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः’ ॥

१. The quoted verses are not found in Yāgyavalkya Smṛiti¹ they occur in Manu, but with different version (vide M 12, 5-6-7).

२. B and D. read अनिबन्ध- for अनिबद्ध- and J असबद्ध- for the same.

३. G. reads मृग for मृग-. ४ G and I omit -शेष- and J. reads नानावि-
धकर्मविशेष- for नानाविधनिषिद्धकर्मशेष-.

५. I. reads गुरुणां for गुरुणा.
६. B. D. E. H. read वेदाभ्यासन चरेत् and G वेदाध्ययनं चरेत् both for
वेदाभ्यासमाचरेत् ७ E. I. and J read प्रयाति विहीनेषु for तु जातिविहीनेषु.

८. B. and D. substitute तु for च, while I. reads कालकृतो- for कालकृतो-.

इति । स्कान्दे नागरखण्डे—

‘प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म ये हेतुवादकाः ।
स्वामिद्रोहरता ये च कुकुले जन्म चाप्नुयुः ॥
अदत्त्वा ये तथाऽश्रन्ति पितृ-देव-द्विजातिषु ।
दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविवाजिताः ॥
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
स कन्याः केवलाः सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
जायन्ते ताश्च बन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तथा ॥

इति । प्रभासखण्डेऽपि—

‘यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंसाः कुब्जाश्च वामनाः ॥
अपुत्रा कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महारजबकर्माणः* कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

* अत्र-‘राजक’-तथा ‘राजिक’- इत्यपरं पाठद्वयं दृश्यते । न तदि-
हापेयुक्तमिति प्रतीमः । -राजक-राजिक- इत्येकार्थमेव । ‘महाराजिक-

१. J. reads नागरखण्डम् २ B and D substitute जनाः for जन्म.
३. I reads कुकुले for कुकुले ४ G. and I. read केवल for केवला-
५ B. D and G. read बन्धक्यो for बन्धक्यो and J. बन्धक्ये for the same.
६ We follow here A. G. and I; while B. D. E. H. and J. substitute
कश्चित् for तथा. ७ B. D. E. and H. omit इति, while J. इति । प्रभास-
खण्डे ऽपि. ८. B. D. and H. read मानवा for वामना. ९. E. G. H.
and I. read महाराजक- and B. D. and J. महाराजिक- for महारजन-.

कुंदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।
दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः ॥

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘पिता माता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।
भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ॥
इह मानुषलोके ऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ।
ये त्यजन्ति स्वकां भार्यां मूढाः पण्डितमानिनः ॥
ते यान्ति नरकं घोरं तामिस्रं नात्र संशयः ।
तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गताः ॥

साध्याश्च’ (१. १. १०) इत्यमरसिंहो गणदेवतानामान्याह । तथा च—

‘महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा’ ।

इत्याहुः पुराणकाराः । अतः महारजनकर्माण इत्येव पाठः साधीयान्
भाति । महारजनं कुसुम्भं तत्कर्मा वस्त्ररंजनकर्मेत्यर्थः । ‘रजक-रज-
न-रजस्तूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्’ इति काशिकोक्त्या न लोपः ।

१ G. omits this line,

कुंदम्भाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।
while I. reads कुण्डाश्चपला for कुंदम्भाश्चपला. २. I. reads दानहीना for
दानहीना; while B. D. and G. omit the following portion —

‘दानहीना भवन्त्येते देव-ब्रह्मस्वभक्षकाः ॥’

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘पिता मातागुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।

३. B. and D. read दानहीना ये for नादृता यैस्तु. ४. All, except A,
substitute वै for च. ५. B and D. insert इति after नात्र संशयः. ६. G.
B. and D. read गता, for गता; while G. substitutes अनुष्ठानता for
मानुषता.

दुश्कर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः सम्प्रजायते ।
जायते गृध्रसीयुक्तः परभार्योपसेवकः ॥
गैर्ददोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवामृते ।
अन्नं पर्युषितं विप्रे ददन्वै कुब्जतां व्रजेत् ॥
मात्सर्यादिपि जात्यन्धो द्वेषाच्च बहिरो भवेत् ।
अदत्त्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः' ॥

इति । गरुडपुराणे—

‘अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्तनं नराः ।
बाधिर्यमुपर्यान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥
पश्यन्तो भगवद्भारं तामसास्तत्परिच्छदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥
जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।
पद्मवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ॥
विष्णुच्छाया ध्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यान्न संशयः ।
तथा च भगवद्भ्राम्णश्छायामाक्रमते तु यः ॥

१. B. and D. read दुर्भगा for दुर्भगः, but it seems incorrect; while L. substitutes दुष्कर्मा for दुश्कर्मा. २. We follow here only A, while B. D. E. and H. read गृध्रसयुक्त, J. गृध्रसम्पृक्त, I. ग्रन्थिसयुक्त and G. गृध्रवीयुक्त all for गृध्रसीयुक्त. ३. B. and D. read this line.—

गर्हवर्जितवादी स्यान्मूषकश्चैव जायते ।

५. B. and D. read इह for अपि and G. J. अति and इति- ६. All, except A. and I., substitute तु for च. ६. B. and D. read बाधिर्यन्तु ग्रयान्त्याशु ७. E. substitutes शुनि for भुवि.

अरण्ये जायते पद्मः स वै रोगादिपीडितैः' ॥

(ग. पु. २८१. १३-१७)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे अपि—

पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः ।

खल्वाटो मत्सरी रामे नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ (६)

भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजैः । (८)

धूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥ (९)

प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽस्मारी च जायते ।

मिश्राक्षेको महाभाग वातगुल्मी प्रजायते ॥ (१०)

भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीडकः । (११)

गुरु-स्वामि-द्विजाकोशं वेदनिन्दां तथैव च ।

ध्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्विधिरो मानवाधमः ॥

देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।

जायते बुद्धदाक्षो वा नेत्ररोगयुतोऽपि वा ॥

तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ।

१. H. reads -पीडिते for -पीडितः. We have searched the manuscript *ishuûdharmottara*, in the chapter 107; in this subject, but very few quoted lines occur in it. २. B. D. G. and H. read ग्राम-, and I. चैव for राम; while J. मत्सरी ग्रामः नास्तिको for मत्सरी राम स्तिको. The quoted verses are addressed to Râma, therefore this reading is more correct. ३. J. B. D. and G. read घ्राणिकः for धूर्णिक; while E. and H. घ्राणिकः for the same. ४. B. D. H. E. read द्वे for द्विजः. ५. B. and D. read प्रजायते for च जायते. ६. B. D. and J. read मृष्टाशी. for मिष्टाशी. E. also reads the same, but corrects मिष्टाशी. ७. B. and D. read कुण्डाशी for कुण्डाशी. ८. G. reads वेदनिन्दां for वेदनिन्दां. ९. B. and D. read अधमै for कर्म.

हीनवर्णस्तदो लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ॥
 विरूप एव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ।
 विनास्पराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम् ॥
 स राजभयमाप्नोति व्यवहारे तथैव च ।
 मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् ॥
 द्वेष्ट्यो भवति लोकेऽस्मिन् जायते नात्र संशयः ।
 परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः ॥
 अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
 वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते ॥
 नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ।
 अतिमानप्रवृत्तिस्तु जायते कुत्सिते कुले ॥
 श्वपाक-पुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरु-वृद्धापवादकाः ॥
 श्वश्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद्ब्राह्मणात्तथा ॥

१ I and J substitute तथा for तदा २ B and D read पत्न्याधि-
 देवताम् for पत्न्यधिवेदनम् ३ B and D. राजापथ्यम्, E G. H and I.
 राजामयम् for राजभयम् ४. All, except A and I. read सर्वधर्म- for
 सर्वकर्म- ५. B. D. and G read-प्रवृत्तिस्तु for-प्रवृत्तस्तु ६ I inserts here -

श्वश्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावर-जङ्गमैः । ७

whose proper place in the P. E beginning with notation इति ब्रह्मपुराणे.
 ७ I. makes all confusion here These 9 lines of Vishnûdharmottara,
 11 of Mahâbhârata, 11 of Sivadharmottara, 15 of Vṛiddha Gautama,
 that is, altogether 49 lines Again, I. omits 13 lines Umâ Mahes-
 varasamvâda and then reads 8 lines and one more, so the total number
 of lines 59 I. gives after the 7 lines of Nandipurâna. ८ A. and E.
 read ब्राह्मणाधनात् for ब्राह्मणात्तथा and J. ब्रह्मणस्तथा for the same.

गृहाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपतनात्तथा ।
 गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम् ॥
 ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्यते तथा ।
 हत्वा वैधमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
 यद्यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते ।
 प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ॥
 तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत् ॥
 (वि. ध. २.१०७. ६-३०)

इति । महाभारते अपि—

ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरु-शास्त्रातिलङ्घिनैः ।
 अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥
 कुशीला भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
 अल्पायुषो भवन्तीह नरो निरयगामिनः ॥
 लोष्टमर्दा तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥
 औयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।

१ B and D. read गृहाध - for गृहाध - २ I. reads -पतनात् for -पतनात्. ३ B. D. E. G. H. and J read पदम् for वधम् ४ G. reads च for य. ५ J reads परिबाधां for परबाधां ६. B D. and H omit इति ७. G. reads गुण शास्त्रातिलघिता for गुरु-शास्त्रातिलघिन . ८. J B and D. read धर्मज्ञा विगताचारा , while J. adds न before भवन्ति. ९ B and D. read नित्यसंकीर्ण- for नित्यं संकीर्ण- १०. J. reads न वा for नरा. ११ B. and D. read नखच्छेदी for नखखादी. १२ G omits this line .-

आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याऽऽदे तथा ।
 while B. and D. read प्रकृन्तामि, E. H and J निकृन्तामि for निकृन्तामि.

ये उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।

यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ॥

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः' ॥

(नास्तीदं मुद्रितम्. भा. पुस्तके)

इति । शिवधर्मोत्तरे—

‘देवद्रव्योपजीवी च स भवेदवबाहुकः ।

देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ॥

रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः सर्वाङ्गदुःखितः ।

देवस्पर्शी नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ॥

मिथ्याचारं चरेत् पश्चाद्बुद्ध्यास्यो नरो भवेत् ।

देवदासोदनं भुक्त्वा बृहदुन्मी च वै क्रमात् ॥

सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरो भवति पापतः ।

दीपं देवगृहादृत्वा पद्मश्चान्धो भवेन्नरः ।

मूर्च्छां भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ॥

देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ।

सदाऽपहतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः' ॥

१. G omits य २ I reads अपबाहुक for अवबाहुक ३ G. reads यदा for सदा ४. B D and G read रसज्ञा बधिर कण्ड कण्डू, G. reads कण्डः कण्डू रसज्ञाविधुर., E and H रसज्ञाबधिर कुण्ड. कण्डु. for रसज्ञाविधुर कुब्ज कण्डू ५ G substitutes अम्बुदास्यो, I. E and H अर्बुदास्यो and J अर्बुदासो for बुद्बुदास्यो. ६ I देवदासो धन for देवदासोदन. ७. B and D. read तिमिरो नरो भवति पातक, G. तिमिरैरनरो भवति पापत. ८. B. and D. read देवगृहे धृत्वा and J देवगृहादृत्वा both for देवगृहादृत्वा. ९. B. D. G and J. read मूर्च्छा- for मूर्च्छा १० G. read मैथुनी नर. for मैथुने रत.

इति । वृद्धगतैमः—

‘देवद्रव्योपजीवी’ हृद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानाद-
 न्पायुः । पत्नीबहुत्वे सैत्येकारामः क्लीबः । स्वामिना
 धर्मे नियुक्तस्तदनुष्ठानाशक्तो जलोदरी । दुर्बलबाधे
 बलवतामुपेक्षायामङ्गहीनः । व्यवहारपक्षपाती जिह्वा-
 रोगी । स्वयं प्रवर्तितधर्मानुष्ठानच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवि-
 योगः । स्वयमग्रभुक् शूलरोगी । परिक्षीणमित्र-बन्धु-
 स्वामि-स्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः । अतिथि पश्य-
 न्नभ्रतः कपालपट्टिका । सूर्याप्रकाशे प्रतिश्रयादानादि-
 ष्टवियोगः । छद्मना गुरु-स्वामि-मित्रमुपचरतः प्राप्तार्थ-
 परिभ्रंशः । विस्मभापहारी सर्वदुःखाश्रयः । गोदुःखकारी
 गोनसः । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पथनोशको निस्ते-
 जस्कः सभायाम् । गलगण्डी महदधिकक्षेपी । पुण्याक्षेपी

१ G adds च after देवद्रव्योपजीवी २ G reads ब्राह्मणाऽदानात् for ब्राह्मणस्याऽदानात्, while J reads प्रतिज्ञायते ब्राह्मण स्यादनन्पायु for प्र-
 तिज्ञाय ब्राह्मणस्याऽदानादन्पायु it shows that the word belongs to the first
 Sūtra ३ G. omits सति. ४ B. and D substitute गृहे for धर्मे and हरी
 for जलोदरी, but the latter seems to be a mistake ५ I. reads -पाते
 and J. व्यवहारे पक्षपाती for -पाती and व्यवहारपक्षपाती ६ E. reads
 -पट्टिका, for -प्रट्टिका ७ G. reads सूर्यास्तकाले for सूर्याप्रकाशे. ८. H.
 reads -विभ्रत for -परिभ्रंश. ९. B. D and G omit the following: -विस्मभा-
 पहारी सर्वदुःखाश्रय । गोदुःखकारी गोनस । गोनिर्दयश्चिपिटनास । पथनाशको
 निस्तेजस्क सभायाम् । गलगण्डी महदधिकक्षेपी । पुण्याक्षेपी वक्रनास, while E.
 and J. read सर्वदुःखाश्रयी for सर्वदुःखाश्रय. १० I reads गोनमहा for
 गोनस. ११ Except A. and I all others do not insert पथनाशका,
 but read only निस्तेजस्क. १२. Except A., all others omit महदधिकक्षेपी;
 while I. reads गलगण्डी for गलगण्डी

वक्रनासः । शिष्टैर्चीर्णधर्मदूषकः केकराक्षः । साधुजन-
देव-तपस्वि-द्विजै-गुरु-ज्ञान-योगद्वेष्टा वक्रास्यः । तटा-
कारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भाविकलः ।
परस्वाभिलाषी क्षयरोगी स्यात् । चोररक्षकः—

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।

वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥

व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः' ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘अकृत्वा खलयज्ञं तु यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

मरुदेशे भवेद्दृक्षः फल-पुष्पविवर्जितः ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कर्षको भवेत् ।

तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ॥

दरिद्रो व्याधितो मूर्खो ह्यकुलीनस्तु जायते ।

यस्तु क्षुद्रेण भावेन स्नेहविच्छेदकारकः ॥

सोनपत्यत्वमाप्नोति तस्य पापस्य कारणात् ।

न शृण्वन्ति गुरोर्वाक्यं वेदेवाक्यं च ये नराः ॥

सर्वेषां चैव नास्ति क्यं तेन ते यान्ति मूकताम् ।

प्रार्थयित्वा तु यो गां वै सवत्सां क्षीरसंयुताम् ॥

१ I. reads वक्रनास, but by grammatical rule it is वक्रनास २ B D. E G. H. and J read शिष्टैर्चीर्णैः, but the reading does not give proper sense here. ३. B and D do not insert -द्विज- ४ J. reads वक्रास्य for वक्रास्य. ५ G. reads उडाक- for तटाक- and H reads तटाक-रोमभे-त्तारो नेत्राङ्गहीना for तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः ६. E. G. and H. read परस्वभिलाषी for परस्वाभिलाषी. ७. I. reads चौररक्षक and G. चाररक्षक both for चौररक्षक. ८. I. omits उमा-महेश्वरसंवादे and also this whole quotation. ९ B and G. read मरुदेशे for मरुदेशे १०. J. reads च for तु. ११. E reads देववाक्य for वेदवाक्य.

आत्मना पिबति क्षीरं तेनासौ याति चान्धताम् ॥
 प्रलवं श्ठीवनं वह्नौ कृत्वा सर्वाद्गदाहयुक् ॥
 उदरे गूलसंयुक्तो जायते मनुजाधमः' ॥

इति । शिवधर्मोत्तरे—

‘मुखकृष्णव्रणी श्वित्री गरदो मत्तको भवेत् ।
 जिह्वा-वक्त्रव्रणी ह्यन्यदुःखकारी भवेन्नरः ॥
 अपकारं तु यः कुर्यादुपकर्तुर्भवेन्नरः ।
 श्वास-कासी ज्वरी सर्वगात्ररोगी मृतप्रजः ॥
 मृतपुत्रोऽप्यबन्धुः स्याद्यो द्वेष्टि परसन्ततिम् ।
 परवित्तविनाशाय करोति स विसर्पवान् ॥
 अकारणाद्धर्मपत्नीत्यागी स्याच्च जलोदरी ।
 वेद्यां कुलवधूं कृत्वा वर्तते यो नराधमः ॥
 भक्तं भोक्तुमशक्तश्च मण्डपानेन जीवति ।
 परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः ॥
 क्षयी ज्वरी प्रेमेही च गुल्मी दाही भगन्दरी ।
 रजस्वला-ऽन्त्य-चण्डाल-पापिष्ठ-पतितैः सह ॥
 व्यवहारी पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत् ।
 अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः ॥

१. I. does not insert शिवधर्मोत्तरे and the following nine lines.
 २. J. reads मुखकृष्णव्रणी for मुखकृष्णव्रणी. ३. H. reads ह्यन्यदु- for ह्यन्य- and B. and D. substitute तु for हि. ४. J. reads सर्वगात्र रोगी मृतप्रजा for सर्वगात्ररोगी मृतप्रज. ५. G. reads भुक्ते for भक्त. ६. B. and D. read च मेही for प्रेमेही and G. and J. substitute हारी for दाही. ७. B. D. E. and J. read पुष्पवत्या for पुष्पवत्यां. H. also reads पुष्पवत्या and adds तु before भुक्त्वा. ८. B. and D. read विश्वस्तस्य for विश्वस्तस्य.

निषिद्धवेस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ।
 परोपदिष्टज्ञानेन भवेदुन्मत्तको अपि वा ॥
 ऋणं दत्त्वाऽधिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ।
 स भूत्वा धनिनां वंशे ब्रजेद्देशान्तरं ततः ॥
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ।
 अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ॥
 सर्वाङ्गरोगी पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्' ।

इति । उमामहेश्वरसंवादे—

‘मृष्टात्रेण य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
 बालानां वाक्ष्यमाणानामददन्नत्ति निस्पृहः ॥
 न हुतं न तपस्तप्तं न दत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
 आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
 यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
 तस्मिन्देशे क्षुधातर्त्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः’ ॥

इति । पद्मपुराणे—

‘यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं निषेवते ।
 ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥

१ G reads पर. for परान् २. J. and I. read -ज्ञानो वा for -ज्ञानेन
 ३ B. and D. read सो for स and substitute गत for तत at the
 end of this line ४ All, except A and I. substitute एव for
 अपि. ५ Except A. and I. all others substitute पापेन for पापात्मा,
 while J. reads -समांगति for -समाङ्गभाक्. and I. reads सर्वाङ्गरोग for
 सर्वाङ्गरोगी. ६ All, except I., read निस्पृहम् for निस्पृह. ७. Except G
 and H read दत्तं for न दत्त. ८ All, except A. and I., read येस्तु;
 while G. reads यस्तु. ९. B. and D. read क्षत्रकर्म for क्षत्रधर्म.

वैश्यकर्मा च यो विप्रो लोभ-मोहव्यपाश्रयः ।
 स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
 स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयान् ।
 क्षत्रियो वा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
 स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
 स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्राज्जेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक ॥
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ॥
 (प. पु. ५. २६. ७-१३)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्ववर्णे पाणिसङ्ग्रहम् ।
 अकृत्वा त्वन्यजापाणेः पतन्ति नृप सङ्ग्रहात् ॥
 यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसङ्ग्रहम् ।
 अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभागभवेत्’ ॥

(नास्तीदं मुद्रितमा. पु. पुस्तके)

१. E and J. read व्ययाश्रय for -व्यपाश्रय . २. G. reads सह शूद्रत्वमागतं for स हि शूद्रत्वमाप्नुयात्. ३. B and D read धर्मचारिण, E, G and J. धर्मचारिणि and H. धर्मधारिणि all for धर्मचारिणौ ४ G. omits the following portion —

..... शूद्रो वा याति तादृशः ।
 शूद्राज्जेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक ॥
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य-

५. B. D. and J read पुत्रक for पुत्रक. ६. B. and D read ऽत्यन्यजापाण, E. अन्यजापाणे and I. त्वन्यजापाणे all for त्वन्यजापाणे . ७. B. and D read -संग्रह for -संग्रहम्.

इति ॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्रे हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः । तत्र मनुः—

‘यां यां योनिं च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिन्स्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥
श्व-शूकर-खरोष्ट्राणां गो-ऽजा-ऽवि-मृग-पक्षिणाम्-
चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति’ ॥
(म. स्मृ. १२. ५३-५५)

इति । नन्दिपुराणे —

‘नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पांत्यते नरः ।
कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरश्च प्रजायते ॥
तृण-गुल्म-लता-वल्ली-वीरुद्रुमविभेदतः ।
तृणभेदास्त्वगणिता गुल्मभेदास्तथा मताः ।
लताभेदाश्च निःसङ्ख्या वल्लीभेदास्तथैव च ॥
वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ।
तेषां च देशभेदेन पुनः कष्टत्वमिष्यते ॥

१. J. substitutes अत्र for तत्र and E. corrects योनिविशेषा. २. E. G. and I. read क्रमशोऽस्मात् लोकेऽस्मिन् तत्सर्वं निबोध मे, while H. क्रमशो-
ऽस्तीति for the same ३. B. D. E. G. H. I. and J. read तत्क्षयात् for तत्क्षयात्. ४. E. reads संसारात् for संसारात्. ५. I. reads पाच्यते for पाच्यते. ६. B. and D. read स्थावरस्त्वं for स्थावरश्च ७. G. reads
अगुणिता for अगणिता. ८. B. and D. read द्रुमभेदेन पुनस्तृणत्वम्, G.
देशभेदे च पुनः कष्टत्वम् both for देशभेदेन पुनः कष्टत्वम्; while J. substitutes
कष्टत्वम् for कष्टत्वम्.

ततः केनापि कालेन नानास्थावरयोनिर्तैः ।
 कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव भवन्ति च सरीसृपाः ॥
 वृक्ष-वल्कलभेदेन देशभेदेन वाप्यथ ।
 सरीसृपादिभेदेन तत्र भुक्त्वा तु पापकर्म ॥
 मृगेषु जायते मर्त्यो भेदैरगणितैस्ततः ।
 तत्रापि भुक्त्वा स्वं कर्म जायते पशुयोनिषु ॥
 तत्रापि भौतिकं भोगं भुक्त्वान्ते गोत्वमाप्य तु ।
 मुच्यते पशुजन्माच्च ततो जायेत मानुषे ॥
 तत्रापि नियमो नास्ति श्वपाकाद्येषु जायते ।
 विप्रान्तेषु मनुष्येषु जायते पातकी नरैः ॥

इति । शिवधर्मात्तरेऽपि—

‘एवं पापविशुद्धार्थं सावशेषेण कर्मणा ।
 ततः क्षितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥
 तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।
 निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥
 संक्लिष्टाः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।
 मृगैर्दुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥

१ I omits this and the following nine lines ; while G. reads तत्र
 for ततः. २. E. reads -योनिनः for -योनितः ३ B. D. G. H and J
 read वृक्ष-वल्कलभेदेन for वृक्षवल्कलभेदेन ४. J. reads पातकम् for पापकर्म.
 ५. B and D read गोत्वमाप्युत, G गोत्वमाप्युत both for गोत्वमाप्य तु.
 ६. B. D. E. G. and H. read -जन्मात्स for -जन्माद्य. ७ G substitutes
 जन for नरः. ८. J. reads -विशुद्धार्थ for -विशुद्धार्थ ९ B. and D.
 read कीटभावेन for पक्षिभावेन. १०. G reads दुःखम् for मृगदुःखम्,
 while B. and D omit this whole line —

मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥.

पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।
 एवं योनिषु सर्वासु परिभ्राम्ये क्रमेण तु ॥
 कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।
 उत्तमं चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥
 विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरु-लाघवात् ।
 ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥
 कुष्ठरोगेण घरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयन् ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ।
 कृमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहा चोपजायते ॥ (१८)
 वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्ढत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
 परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥
 कृमि-कीट-पतङ्गेषु स्थितस्तोयचरेषु च ।
 गोत्रं प्राप्य च चण्डाल-पुल्कसादि जुगुप्सितम् ॥ (३३)

१. I. reads परिक्रम्य for परिभ्राम्य २. B D and J. read प्राप्नुते for प्राप्यन्ते and H प्राप्नुते for the same, but it seems incorrect. ३. I. reads प्रयोजयेत् for प्रयोजयन्. ४. B. D. and J. read कृमि स्त्री-वरहन्ता च, G. कृमिस्तु नरहन्ता च, E. and H. कृमि स्त्रीवरहन्ता च and I कृमि-स्त्री-परहन्ता च all for कृमि स्त्रीवधकर्ता च. ५ The text reads बालहन्ता च जायते for बालहा चोपजायते. ६. The text does not insert this Sloka —

वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्ढत्वं प्राप्नुयान्नरः ।”

परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ॥

७. I reads तोयनरेषु for तोयचरेषु, while the text reads this line as follows :—

कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।

८ E. G. H I and the text substitute गोत्रं for गोच. ९. E. G. H. I. and J. read जुगुप्सित for जुगुप्सितम्.

पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
 मुखरोगाक्षिरोगैर्वा रोगैरन्यैश्च बाध्यते ॥ (३४)
 अपस्मारी च भवति गूढत्वं चैव गच्छति । (३५)
 एष एव क्रमो दृष्टो गो-सुवर्णादिहारिणाम् ॥
 विद्यापहारिणां चैव निदेशांशानां गुरौ ॥ (३६)
 (मा. पु. १५. १८-३६)

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।
 हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ॥
 लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तुंस्ताडयते अनिशम् ।
 हिंसार्थं निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा ॥

१. B. D. E. G. H. and I read पङ्ग्वन्धबधिरः for पङ्ग्वन्धो बधिरः.
 २. B. and D. read मुखरोगाक्षिरोगादि for मुखरोगाक्षिरोगैर्वा; while J. and
 the text substitute च for वा ३. The text reads गुहरोनैश्च for रोगैर-
 न्यैश्च ४. The text reads च स गच्छति for चैव गच्छति. ५. G. and
 the text read -सुवर्णादिहारिणाम् for -सुवर्णादिहारिणाम्, while B. and D.
 omit the following:—

‘. . . . . गो-सुवर्णादिहारिणाम् ।
 विद्यापहारिणां चैव निदेशांशानां गुरौ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘यस्तु रौद्रसमाचार . . . . . , १.

३. The text reads this line thus —

विद्यापहारिणश्चोमा निष्क्रयभ्रंशिनो गुरौ ॥

७. E. G. H. and J. read निष्क्रयभ्रंशिनो गुरौ for निदेशांशानां गुरौ.
 ८. B. D. and G. read कार्यान्त ताडयेन्निशम्, J. जन्तुंस्ताडयतेऽनिशम् both
 for जन्तुंस्ताडयतेऽनिशम्; while G. puts च for वा. ९. B. and D. read
 हिंसार्थाविष्कृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः and G. हिंसार्थाविष्कृतप्रज्ञ उद्वेजनकर both
 for हिंसार्थं निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः.

एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ।
 स चेन्मेनुष्यतां गच्छेद्यदि कालविपर्ययात् ॥
 वध-बन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सो ऽधमे ।
 लोकद्वेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः' ॥

इति ।

अथ हिंस्रकर्मशेषफलानि ।

तत्र हिंस्रकर्मविशेषफलानि शङ्ख-लिखिताभ्यां
 दर्शितानि—

‘अत ऊर्ध्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कु-
 म्भीपाक-रौरवादिषु स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेह
 जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा
 ब्रह्महा कुष्ठी गोघ्नश्चान्धो ऽनेकरोगिणश्च’ ।

इति । यमः—

‘अशुद्धानां तु पापानां पतितानां च कर्मभिः ।
 उत्तीर्णानां च तिर्यक्त्वाद्देहे भवति लक्षणम् ॥
 इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
 प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥
 द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।
 व्यङ्गाश्चाधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिर्हिसकाः’ ॥

१. Except A. G. I. and J all read मनुष्यतां for मनुष्यतां, while B. and D substitute प्राप्ति for गच्छेत्. २. B. D. and G. read अधमः for अधमे. ३. G and I. read हिंसा- for हिंस्र-; while B. and D. read हिंस्रकर्मशेषफलानि. ४. B. D. and H. read कुम्भीपाकादिरौरवादिषु. ५. B. D. E. H. and J. omit तत्. while G. substitutes यत् for तत् and H. H. and J तथा for यथा. ६. G. substitutes च for तु. ७. H substitutes तु for च.

इति । हारीतः—

‘कुन्खी भ्रूणहा । ब्रह्मघ्नः कुष्ठी । परदुःखदा-

यिनो नित्यान्धाः । पैरार्तिरता दीर्घरोगिणः ।

दृष्ट्यपहर्तारोऽन्धाः । श्रोत्रापहर्तारो बधिराः ।

वाचोपहर्तारो मूकाः । एवं ह्याह—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।

नाऽकृत्वा लभते किञ्चित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्’ ॥

(हा.स्मृ. २४. ७३-८०)

इति । कैश्यपः—

‘क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अर्शवान्नृवधेऽपि च ।

जलोदरयुतः स स्यात् स्वनारीणां च हिंसकः ॥

कर्णभेत्ता कर्णशूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः ।

दन्तपातनकर्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥

उरःस्तम्भादुरःस्तम्भी अक्षिरोग्यक्षिनाशकः ।

पदेऽं तु यस्ताडयति विसर्पी स भवेन्नरः ॥

१. G. omits भ्रूणहा. २. G. reads परस्त्रीरता and I. परसाराभिरताः both for परातिरता. ३. B. does not insert कैश्यप. ४. B. D. G. H. and J. read क्षयः स्यात् क्षत्रहरणे; while H. substitutes पक्षः for क्षयी and E. reads क्षयः स्यात् क्षत्रहरणे for क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे. ५. B and D. read सर्वानृतवचोऽपि च for अर्शवान्नृवधेऽपि च, while G and I. substitute अर्शवान् and H. नृवधे for अर्शवान् and नृवधे respectively. ६. B. and D. read स्वाह्यु for स स्यात्. ७. E. I and J. read कर्णशूली for कर्णभेत्ता, while J. substitutes कुष्ठ- for ओष्ठ-. ८. D. reads -नाशन-. ९. I reads अरस्वस्तादुरस्तम्भी through mistake. १०. G. reads पादौ for पक्ष. ११. B D. H. substitute च for स.

पीडाभप्रियकर्ता च धनुर्व्याधिर्धनुर्महात् ।
 पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ॥
 सै गद्वदी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान् ।
 शूलेन शूली भवति मनुष्याणां च हिंसकः ॥
 असृग्गदी स भवति यस्तु हिंस्याद्दृढान् पशून् ।
 नक्तान्धं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ॥
 करोति गूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः ॥

(का. स्मृ. ३. ४०-४६)

इति । व्यासोऽपि—

‘पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
 प्राण्यङ्गं मृगशावं च हत्वा बन्धो मृतप्रजाः ॥
 असाध्यरोगी बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्वजीवहा ।
 गात्रकृच्छ्री व्रणी श्वित्री विसर्पी परघातकः ॥
 नेत्ररोगो भवेत्तस्य यो ज्येष्ठां दृष्टिघातकः ।
 परेषां रसनाछेदी जिह्वस्यव्रणवान् भवेत् ॥

१ J. reads धेनुर्व्याधिर्धनुर्महान् for धनुर्व्याधिर्धनुर्महात् २. B and D. read पदकीली for पादकीली and H. पादकी स च for पादकीली स ३. I. reads असृग्गदी for स गद्वदी ४. G reads दारयति for दारयति, while J. पातयति for the same. ५. B and D read अतिविस्तरान् for अति-विस्तृतान्. ६. E. reads असृग्वादी and I. असृग्गदी both for असृग्गदी ७. I. substitutes दृष्ट्या for दृढान्. ८. B D and I. read मृतप्रज्ज for मृतप्रजा ९. B. D. and G read अस्पक्षरोगी, H. असाध्यरोगो both for असाध्यरोगी and J. अक्षरोगी बालघ्नश्च for असाध्यरोगी बालघ्न १०. B. and D. read गात्रवृक्षी for गात्रकृच्छ्री. ११ D. reads नेत्ररोगी for नेत्ररोगो. B. and H. read also the same, but correct नेत्ररोगो. १२. E. G. A. H. I. and J. read रसनाछेदान् for रसनाछेदी. १३. J. reads -व्रणवान् for -व्रणवान्.

कृतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरे संयुतः ।
 चतुर्थकोष्ण-शीतोष्णज्वरी स्यात् सैततं ज्वरी ॥
 ग्रामे वने वा जन्तूनां श्वभिर्यो भीतिमर्पयेत् ।
 भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ॥
 तलघाती च सम्भूतः कुलेषु धनिनां नरः ।
 गत्वा देशान्तरं तेषां तत्र रोगो महान् भवेत् ॥
 (व्या. स्मृ. ६. १७-२२)

इति । वृद्धगौतमः—

‘वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्’ ।

इति । वायुपुराणे—

‘भवेत्स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद्वनस्पतीन् ।
 प्राणिहिंसापरो* जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः ॥
 मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री बन्ध्यो वा स्याद्विसर्पवान् ।
 वल्मकिं तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजो नरः ॥
 गजचर्मी ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः ।
 भ्रूणहा स्विन्नहस्तैः स्याद्ग्रहणीवानपत्यहा ॥

* प्राणिहिंसापरः जन्तुघाती वा मृतापत्यः मुखे कृष्णव्रणवान् वा कुष्ठ-
 वान् बन्ध्यो वा स्यादित्यर्थः ।

१. Except B. D. G. and I. read -द्वार- for -ज्वर- २. B. D. G. H. and J. read चतुर्थ- for चातुर्थ-. ३. I. reads सततज्वरी for सतत ज्वरी and G. also does the same. ४. H. reads सम्भूते कुलेषु for सम्भूत. कुलेषु ५. I. reads रोगो for रोगो. ६. Except A. and I., all others omit इति. ७. B. D. and G. do not insert इति. ८. B. and D. read वृत्तिसन्तति, B. G. H. and J. हतसन्तति: both for मृतसन्तति. ९. I. reads गजचर्मा for गजचर्मी. १०. B. D. G. and H. read छिन्नहस्त for स्विन्नहस्त.. ११. I. reads ग्रहणी दासपत्न्यापि for ग्रहणीवानपत्यहा, but it is meaningless.

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘यं कंचिद्धातयित्वा तु प्राणिनं भृगुनन्दन ।

मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञ भवतीह गदातुरः’ ॥

(वि. ध. २. १०८. ४)

इति ॥

इति हिंसाशेषकर्मफलायि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे—

‘कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः’ ॥

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।

शालां तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं ददाति यः ॥

मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च ।

पिबन्ति ये नरा देवि सर्वे ते समभागिनः

ते शौण्डिका* वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः ।

दासत्वेनैव सुश्रोणि जायन्ते पुरुषाधमाः ॥

* नरकान्ते मद्यव्यसन्यादीनां जन्मान्याह । ते शौण्डिका इत्यादि । शौण्डिकादिष्वपि दासत्वेनैव न स्वामित्वेन । शौण्डिकादिदासा भवन्तीत्यर्थः ।

१. E. G. H. and I read प्राणिना for प्राणिन २. B D substitute इह for तु ३. G. and J. omit -कर्म-; while except E and H. हिंसाविशेष- for हिंसाशेष- ४. J. reads -कर्मविशेष for -कर्मविशेषाद्योनिविशेष- ५. B. and D. read द्विजानां for विड्भुजां ६. B. and D. read मद्यपात्र for मद्यपानं, while J. मद्यपानाददाति for मद्यपानं ददाति. ७. G. reads मद्ये for मद्य.

तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः ।
 मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे^१॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिभूत्वा महीतले ।
 कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम् ॥
 श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके पञ्चविंशतिम् ।
 मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ? ॥
 शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च ।
 विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः ॥
 काको भूत्वा चिरं देवि विष्टाभक्षस्तु जीवति ।
 वर्षाणां द्वादशे लैक्षे स जीवेत् पापकर्मकृत् ॥
 स्वे मांसे परमांसेन यो देही वृद्धिमिच्छति ।
 तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ॥
 यासु योनिषु जायन्ते नरा मांसस्य भक्षकाः ।
 व्याधि-रोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा' ॥

१. I. reads मृत्युमुपागताम् for मृत्युमुपागता . २. J. substitutes प्रभो for शुभे. ३. E omits the following —

षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिभूत्वा महीतले ।
 कृमियोनिक्षये भूते पापं तु कथयाम्यहम् ॥
 श्वानयोनिशतं गच्छेज्जम्बुके पञ्चविंशतिम् ।

४. B D. H. and J. read जम्बुके पञ्चविंशतिम्, and G जम्बुक पञ्चविंशति.
 ५. J substitutes वा for च. ६. B. and D read पान for पापं.
 ७. Except I read पक्षी. ८. H reads स्वमांसे परमांसेन, and I. स्व-
 मांसे परमांसेन, while I. substitutes कृच्छति for इच्छति ९. All, except
 A. and L, substitute व्याधितं for व्याधित. १०. I. reads नरमांसस्य for
 नरा मांसस्य.

इति । मनुः—

‘कृमि-कीट-पतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंसाणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥’
(म. स्मृ. १२.५६)

इति । विष्णुरपि—

‘अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च कृमिः’ ।
(वि. स्मृ. ४४. ११)

इति । वृद्धगौतमः—

‘विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मसु ।
निषिद्धान्नं तु यो भुङ्क्ते कर्मठः सो अभिजायते ॥
कीटाशी शीतलान्नाशी मत्स्याशी याचितान्नभुक् ।
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां ब्रजेत् ॥’

इति ॥

अथापेयपानादिकर्मशेषफलानि ।

इति । तत्र हारीतः—

‘सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः दयावदन्तः’ ।
(हा. स्मृ. २४. ६८—६९)

१. H reads -कीर- for -कीट-. २. E. H. and J. read विड्भुजानां च for विड्भुजां चैव ३ B D and E omit च, while E reads अभोज्या-
नामभक्ष्यभक्षणे, I अभोज्यान्नभक्षणे, J. अभोज्यानां भक्षणे, and the text
अभोज्यान्नाऽभक्ष्याशी all for अभोज्यानां भोजने अभक्ष्यभक्षणे च. ४ B and
D. substitute गौतमः for वृद्धगौतमः ; while G. omits इति and वृद्धगौ-
तमः. ५. B. and D. read this line thus —

अविप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मसु ।

G. also the same, but reads अविप्रे वृत्तिविलोपेन and -जन्मनि. ६. E.
and J. read मर्कटः, G. कर्मठः and I. कर्कटः all for कर्मठः. ७. I. reads
सूतकान्नाशी for शीतलान्नाशी. ८. Except A. E. and J. all others read
-कर्मविशेष- for -कर्मशेष-; while G. reads उपपानादि- for अपेयपानादि-.

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे —

‘पापशेषात्तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः’ ।

(स्कं. पु. रे. ख. ७१. २६)

इति । शिवधर्मोत्तरे—

‘अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली’ ।

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली’ ।

इति । काश्यपः—

‘सुरापो लोलजिह्वः’ ।

इति ॥ (का. स्मृ. १३. १९)

अथ स्तेयकर्मविशेषाद्योनिविशेषाः ।

तत्र मनुः—

‘लूता-ऽहि-सरठानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।

हिस्त्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ (५७)

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।

अपहृत्य च विप्रस्त्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ (६०)

१. B. and D. do not insert the quoted sūtra, but substitute तथैव.
२. B. D. G. H. and J. reads बद्धजिह्व for लोलजिह्व. ३. B. D. H.
and J. substitute -विशेष- for -विशेषा. ४. All, except A. and I., omit
तत्र and (E. omit also मनु. ५. B. and D. read अम्बुचारिणाम् for
अम्बुचारिणाम्. ६. I. reads स पिशाचानां for च पिशाचानां. ७. B. D.
G. I. and J. read भवन्ति ब्रह्मराक्षसा for भवति ब्रह्मराक्षसः.

मणि-मुक्ता-प्रवालानि हत्वा लोभेन मानवैः ।
 विविधानि च रत्नानि जायते लोहकर्तृषु ॥
 धान्यं हत्वा भवत्याखुः, कांस्यं हंसा, जलं प्लवः ।
 मधु दंशः, पयः काको, रसं श्वा, नकुलो घृतम् ॥
 मांसं गृध्रो, वसां मदुस्तैलं तैलपकः खगः ।
 चीरीवाकस्तु लवणं, बलाकांशकुनिर्दधि ॥
 कौशेयं तित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दर्दुरः ।
 कार्पास-तान्तवं क्रौञ्चो, गोधा गां, वाग्गुदो गुडम् ॥
 चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान्, पत्रं शाकं तु बर्हिणः ।
 श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥
 बंको भवति हत्वाऽग्निं, गृहकारी ह्यपस्करम् ।
 रत्नानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
 वृको मृगेभं, व्याघ्रोऽश्वं, फेल-पुष्पं तु मर्कटः ।
 स्त्रीमृक्षस्तोकको वारि, यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥
 यदा तदा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ।

१. G. I and J. read मानवा. and जायन्ते the plural forms instead of मानवः and जायते the singular ones. २ The text substitutes वपां for वसां. ३. B D. E H. and I read तैलवक and J and G. तैलवेकः both for तैलपक. ४. We follow here A G. and the text, while B. and D read चीरीवाक, E. and H. क्षीरहार, I क्षीरवास and J. क्षीरपाक all for चीरीवाक. ५ I. reads बालक for बलाका. ६ I reads कार्पास तान्तव for कार्पास-तान्तव. ७ B. and D. वागुलो गुलम्, E. वागुल गुडम्, H. वाग्गुलो गुडम्, I वागुवो गुडम् and J वागुवो गुलम् all for वाग्गुवो गुडम्. ८ The text substitutes चुच्छुन्दरिः for चुच्छुन्दरी. ९ B D. substitute काको for वृको and गृध्रकारी for गृहकारी. १० E. reads जायन्ते जीवजीवका. ११. B. and D. read फल-पुष्पे and the text substitutes फल-मूलं for फल-पुष्प.

अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥

स्त्रियोऽभ्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः' ॥

(म. स्मृ. १२. ५७-६९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।

पत्रशाकं शिखी हत्वा, गन्धाञ्चैच्छुन्दरी शुभान् ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।

जलं प्लवः, पयः काको, गृहकारी ह्युपस्करम् ॥

मधुदंशः, पैलं गृध्रो, गां गोधा, अग्नि बकस्तथा ।

श्वित्री वस्त्रं, श्वा रसं च, चीरी लवणहारकः ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः' ॥

(या. स्मृ. ३. २१३-१६)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘न्यासापहर्ता नरकादिमुक्तो जायते कृमिः । (६)

धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलित्थान्सर्षपाञ्चणान् ॥ (७)

१. B. G. and D. read चैव इत for चैवाहुत. २. B. D. E. G. H. and J read पत्नीत्वम् for भार्यात्वं; while B. D. and J. substitute तान् for ताः. ३. E. H. and J. read छुच्छुन्दरी. for चुच्छुन्दरी. ४. G reads फल for पैल. ५. I. and the text substitute तु इ I. reads through mistake प्राणिजायते for प्राणिजातय. ६. I. reads पुंसोऽपहर्ता for न्यासापहर्ता. ७. I. reads कुलुत्थान्, E. H. and the text कुलुत्थान् both for कुलित्थान्.

सस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः (८)
 सज्जायते मेहावक्त्रो मूषको वज्रसन्निभः ॥ (९)
 भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिको जायते नरः । (१९)
 हत्वा दुग्धं तु मार्जारो जायते नरकाच्युतः ।
 तिल-पिण्याकसम्मिश्रमन्नं हत्वा तु मूषकः ॥ (२०)
 घृतं हत्वा तु नकुलः काको मुहुरजामिषम् ।
 श्येनो^१ मार्गामिषं हत्वा चीरी लवणहारकः ॥ (२१)
 चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । (२२)
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।
 मधु^२ हत्वा नरो दंशो घृतं हत्वा पिपीलिका ॥ (२३)
 चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ।
 आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरिस्त्वमवाप्नुयात् ॥ (२४)
 अय्यो^३ हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।

१. J substitutes महावक्त्रो for मेहावक्त्रो; while the text बहुसन्निभ for वज्रसन्निभ. २. B. and D read मक्षिको for मक्षिका. ३. The text reads उज्जन्तु स for दुग्धं तु. ४ The text reads च for तु. ५. H J. and the text read मुहुरजामिषम्, G मुहुरजामिषम् both for मुहुरजामिषम्. ६. In the text we find these following two lines are for this line, viz —

मत्स्यमांसापहत् काक श्येनो मार्गामिषापहत् ।

चीचीकाकस्त्वपहते लवणे दधनि कृमि ॥.

७. H. substitutes अन्यु for मधु while B. and D हसो for दंशो and G reads thus.—

अपहत्वा पणे दंशो घृतं हत्वा पिपीलिकाः ॥

And in the text we find उप्य for घृतं. ८. B D. E. G. H. I. and J. read गलगण्डक. for गृहगोलक. ९ The text reads आसव for आसनं and gives therefore a good sense. १०. E. and G. read अयो for अय्यो.

हते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यजे हते ॥ (२९)
 जीवजीवकतां यौति रक्तवस्त्रापहारकः ॥ (२९)
 चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्यं हत्वा शशो भवेत् ।
 षण्डः पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटकः ॥ (३०)
 पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पञ्चुर्यानापहारकः ।
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥ (३१)
 भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् मुदारुणान् ।
 तृण-गुल्म-लता-वल्ली-त्वक्सार-तरुतां क्रमात् ॥ (३२)
 (मा. पु. १५. ६-३२)

इति । गौतमः—

‘अनृतवाक् स्खलितजिह्वो मुहुर्मुहुः सल्लभवाक् ।

१. I reads रौप्यके for रौप्यजे and the text रूप्यभाजने for रौप्यजे हते. २. E and H substitute अतः for याति, E I J and the text read रक्तवस्त्रापहृत्तर for रक्तवस्त्रापहारक. ३ B. and D omit this and the following three lines —

चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् सस्यं हत्वा शशो भवेत् ।
 षण्डः पलालहरणे काष्ठहृत् घुणकीटकः ॥
 पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पञ्चुर्यानापहारकः ।
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥

G omits this and the following two lines, while the text reads चुच्छुन्दरी and E, H and J read the same for चुच्छुन्दरी ५ I reads रस and the text वासो both for सस्यं ५ E H. and J read पलालहरणे for पलालहरणे, while the text substitutes कलापहरणात् for the same ६. I. reads व्रणकीटक for घुणकीटक. ७. The text reads उपहृत्तर for उपहारकः. ८ B D. E. G H. I. and J. read गत for क्रमात् ९ We consulted here five different manuscripts and one printed copy of the text of Gautama, manuscripts do not concord with one another Some omit this portion altogether. In the printed copy some Sūtras are found, but their version is quite different, while H. reads स्खलित for खलित- and I. उल्लभलो for सल्लभजिह्वो.

जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी स्त्रीपदी उच्छून-
जङ्घाचरणः । विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः । अवगूरण-
च्छिन्नहस्तः । मातृग्नोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः ।
चतुष्पथे विष्णुमूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्रः । कन्यादूषकः
षण्डः । पेर्युषितभोजी कृमिः । ईर्ष्यालुर्मशकः ।
पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहार्यनपत्यः ।
रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः ।
वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अया-
ज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसैः ।
मृष्टैकभोजी वानरः । ईतस्ततोऽश्वन् मार्जारः ।
कक्षवनदाही खद्योतः । दारकाचार्यो मुखविगन्धः ।
अदत्तादायी बलीवर्दः । मत्सरी भ्रमरः । अद्र्युत्सादी
मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्यः श्वपाकः । गोहर्ता सर्पः ।
स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्यजीर्णी । ज्ञानापहारी

१. मातृग्नोऽन्ध । स्नुषागामी वातवृषण । these two Sūtras do not appear in others than A and I., while B. omits ईर्ष्यालुर्मशकः . २. B. D E. G. H and J do not insert पेर्युषितभोजी कृमि here, and change place and insert after मुखविगन्धः . ३. B. D. E. G. H. and J. omit पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी . ४. B. D. E. G. and H. substitute कन्यापहारी for न्यासापहारी and J. omits अनपत्यहा . रत्नापहारी and reads न्यासापहार्य-त्यन्तदरिद्रः . ५ J. reads पुरुषो मृग for पुरुषमृग . ६. J. substitutes -याजको for -याजको . ७. B. D. G. omit this Sūtra . ८. I. reads यतः for इतः . ९. H. reads अदत्तादायो for अदत्तादायी . १०. E. J. and I. read भ्रमर. for भ्रमर.. ११. J. reads मण्डली कुष्ठी for मण्डलकुष्ठी.

मूकः । जलापहारी मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः ।
परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः ।

(गौ. स्मृ. २०. ४-३८)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘वेद्यमापहारी अद्रिसर्पः । परजलापहारी शिशु-
मारः । सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी वायसः ।
ताम्रापहारी वल्गुर्लः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्राप-
हारी जडः । छत्रापहारी कारण्डवैः । गन्धापहारी
पतङ्गः । ध्वजापहारी कृकलासः । शाकापहारी
पशुः । शय्यापहार्यशयनेः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी ।
फलापहार्यफली । दीपापहारी कौशिकः ।
भूम्यपहारी नकुलाहि-बिडाला-ऽऽखूनामन्यतम
इति ।

१ Except A. and I., all others substitute जलाहारी for जलापहारी.
२ Except E and I., others read बलाकी for बलाकः. ३. B. reads
ऽहारी for ऽपहारी ४. B reads वेद्यापहारी, D. and G. वेद्यापहारी
for वेद्यमापहारी and all manuscripts, except A. and I., omit सर्प and read
only अद्रि; while G reads अहि for अद्रिसर्प ५., G. substitutes
सर्व- for पर-, while I. omits पर- ६. D reads सस्यापहारी for सरस्यापहारी,
while B. omits this and the following three Sūtras:-

सस्यापहारी कपोत । कव्यापहारी
वायसः । ताम्रापहारी वल्गुलः ।

७. G. and J. substitute कव्यापहारी and D H. कव्यहारी both for कव्या-
पहारी. ८. G. reads ताम्रहारी and I. बलाक for ताम्रापहारी and वल्गुल
respectively. ९. D. omits these following Sūtras and read- इति
at once. १०. B. omits कारण्डव and गन्धापहारी, while I. reads कारण्डः
for कारण्डव and, G. कदम्ब. and J. कौटुम्बः for the same. H. also reads
कौटुम्ब, but gives marginal reading कारण्डव. ११. G. reads अक्षतिः
for अक्षयन. १२ B. and G. read अफलाहि for अफली.

यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
हत्वा वै योनिमामोति तत्तद्भोगानुरूपतः ॥
इति ॥

अथ स्तेयकर्मशेषफलानि ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

‘मणि-मुक्ता-प्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।
अपहत्य नरां रामं जायन्ते हेमकर्तृषु ॥ (१)
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बल्लान्नरः ।
प्राप्नोति भृगुशार्दूल मानुष्ये भारवाहिताम् ॥ (२)
धान्यचोरोऽद्भहीनः स्यादत्यङ्गो मिश्रहृद् भवेत् ।
व्याधितश्चान्नहर्ता स्यान्मूको वागपहारकः ॥ (३)
वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाऽश्वापहारकः । (४)
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणो निर्वापको भवेत् ॥ (५)
दरिद्रः परवित्तन्नश्चोन्मत्तश्च तथाग्निदः ॥ (६)
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः ।

१ B. D. G. H. and J read यद्वा तद्वा परद्रव्यं for यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं.
२ All others, except A., do not insert अथ ३ H. reads विष्णोत्तरे
for विष्णुधर्मोत्तरे. ४ G. reads in singular form as नरो . जायते ५ We
follow here only A. and the text, while all others read राजन्, but the
quoted verses are a dialogue between पुष्कर and Paraśurāma and
Pushkara addressed to Paraśurāma. The vocative राजन् is not ap-
propriate to Paraśurāma ६ B. and D. read हत्वा गोमिश्रकृङ्गवेत्, G
हत्वा गा मिश्रकृङ्गवेत्, E and H. अन्त्यगो मिश्रकृङ्गवेत्, I अत्यन्तं मिश्रको
भवेत् and the text अव्यङ्गो मिश्रहृङ्गवेत् all for अत्यङ्गो मिश्रहृङ्गवेत्.
७ G. reads च for स्यात् ८ G. omits this line—

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः ।

९. The text substitutes तथा for भवेत् १० We follow here only A. and
the text, while all others read उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः ।

अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ॥ (८)

वस्त्र-भोज्यापहर्तारो तथा नम्र-बुभुक्षितौ ।

रत्नापहारी भवति तथा कुष्टी नराधमः' ॥ (९)

(वि. ध. २. १०७. २-९)

इति । वायुपुराणे—

‘वातव्याधियुनः स्तेयी तथा कुष्टी नरो भवेत् ।

ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥

प्रस्विन्नपाणि-पादः स्यादाहरेद्यो रसादिकम्* ।

अन्नचोरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥

स्वरोपघाती वाक्यं च हत्वा मर्त्यः प्रजायते' ॥

(वायु. पु. २. ३१. २५-२७)

इति । उमा-महेश्वरसंवादे—

‘धान्यचौरस्तु हीनाद्भस्तृणहर्ता तु वा पुनः ।

परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥

अन्नं क्षेत्रं गृहं वापि परद्रव्यं हरन्ति ये ।

सुवर्ण-मणि-मुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

* आहरेत् चोरयेत् । वाक्यं हत्वा स्वरोपघाती भवतीत्यर्थः ।

१ The text does not insert this and the following two lines, but for these three lines, the text gives one line —

अन्धो भवति गोघ्नस्तु चाण्डिकस्तैलिकस्तथा ।

B D. also omit these three lines २ H reads वस्त्र-पूजापहर्तारो for वस्त्र-भोज्यापहर्तारो ३ G. omits इति ४ G substitutes बाल- for वात-. ५. J. reads ब्राह्मणः स्वर्णहारी for ब्राह्मणस्वर्णहारी ६ B. D G. and H. substitute धान्यचौर for अन्नचौर. ७ B and D read परोपघाती for स्वरोपघाती; while E reads स्वरो नृपतिवाक्यं च हत्वा and J. स्वरोपघातिवाक्यं च हत्वा both for स्वरोपघाती वाक्यं च हत्वा. ८ B. and D. read धान्यचोरोद्गृहीत स्यात् for धान्यचौरस्तु हीनाद्गृहीत ९. I. reads खलं for अन्न.

आसनानि विचित्राणि धन-धान्यमुपस्करम् ।
 ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
 इहलोकमृतानां च तेषामेषै विधिः स्मृतः ।
 नम्रो दीनाः क्षुधार्त्ताश्च कुचैला दुःखिताः सदा ॥
 बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्य-भोगविवर्जिताः ।
 तांस्तु ते प्रार्थयन्तीह दासवृत्तिमुपगताः ॥
 ये हरन्ति च तूर्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
 तेर्न पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
 हत्वाऽऽनन्दादिवाद्यानि झल्लरी-पटहानि च ।
 तेन पापेन ते मूढा बाधिर्यं यान्ति मानवाः ॥
 कांस्यकं मुरजं वंशं वीणां तुम्बुरुकं तथै ।
 ये हरन्ति च पापेनै पिशाचास्ते भवन्ति च ॥
 पटैहं लेपनं चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।

१. B D G. I and J. read इहलोकगतानां, E इह लोकमतानां both for इहलोकमृतानां. २. B. and D substitute एव for एष.. ३. B and D read नाम्ना हीना., G नमहीना both for नम्रा हीना. ४. H and J read भाग्यभोग- for भोग्य-भोग-. ५. I reads सुखानि and E and J. वसूनि both for तांस्तु ते. ६. B D. and E. substitute सदा for दास-. ७. J. reads तूर्याणि for तूर्याणि ८. B. and D omit the following —

तेन पापेन ते देवि तिर्यक्त्वं यान्ति मानवा. ॥

हत्वा ऽऽनन्दादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च ।

९. E. reads मण्डवादि-, G. मूढादि-, I मद्रादि- and J. मद्रादि- all for ऽऽनन्दादि-. १०. B. D. E and I read कांसिक, G and H वासिक both for कांस्यक. ११. E. G H and J read तुम्बुल and I तुलविल for तुम्बुरुकं १२. G. and I read पापानि for पापेन १३. J. reads this line as follows —

पटं सङ्केतनं चैव तथा सङ्केतिकाश्च ये ।

while G. substitutes पटह for पटहं and B. and D. सम्पुटिकाश्च for सम्पुटिकाश्च.

हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
 प्रासादेषु च ये देवि हैरन्ते दीपकान् नराः ।
 गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम् ॥

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्री । हिर-
 प्यापहारी दनुषः । तैजसापहारी मण्डली* । ज्ञे-
 हापहारी क्षयामयी । अंजीर्णवानन्नापहारी । वाग-
 पहारी मूकः । गृध्रो देवद्रव्योपजीवकः । पाण्डु-
 रोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः । कर्मफल-
 विशेषेण कुब्ज-षण्ड-पङ्गु-दरिद्राश्च जायन्ते’ ।

इति । यमः—

द्रव्यौषधापहर्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।
 धान्यचोरो व्रणी च स्यात् कासी भक्तापहारकः ॥
 गलगण्डी गणद्रव्यहर्ता भवति मानवः ।

* मण्डलं कुष्ठप्रभेदः सोऽस्यास्तीति मण्डली । अन्यत् सुगमम् ।

१ B. D. E. G. H and J. read पुस्तक for पुष्करं २. G. reads मूढता for मूकताम् ३. I. reads हरन्ति दीपिकां for हरन्ते दीपकान्. ४. B. and D. omit क्षयामयी । अंजीर्णवानन्नापहारी and read ज्ञेहापहारी वा-
 न्ताब्जः for the above omitted portion. ५. G. and H. read अंजीर्ण-
 वान्तोन्नहारी for अंजीर्णवानन्नापहारी. ६. B. D. G. H. and J. read
 कुष्ठ- for कुब्ज-; while E. कुण्ड- for the same ७ B reads -दरिद्रश्च
 जायते, G. reads -दरिद्री स जायते, H. and J. दरिद्रा सञ्जायन्ते. ८. G.
 reads दीर्घरोगान् for दीर्घरोगित्वम्. ९ H. reads कृमि. for कासी. १०. I.
 reads गलगण्डी- for गणद्रव्य-, but it seems meaningless here.

विधृतिर्बलहर्ता च इयेनो मांसापहारकः' ॥

(य. स्मृ. ९. ३-५)

इति । स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘मानकूटं* तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।

नरके तेऽन्धतामिले प्रपच्यन्ते नराधिपै ॥

शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।

इह शत्रुगृहे बद्धा भ्रमन्ते कालमीप्सितम् ॥

कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।

फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः' ॥

(स्कं. पु. रे. खं. ७१. ३६-४०)

इति ॥

अथागम्यागमनकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र स्कान्दे रेवाखण्डे—

‘गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्भ्रुवम् ।

राज्ञीगामी भवेद्दुष्टो वृश्चिको वृषलीपतिः' ॥

(स्कं. पु. रे. खं. ७१. २९)

*मानं धान्यादिमापनसाधनं द्रोणाढकादि । तस्मिन् कूटं कपटं न्यूनत्वमित्यर्थः ।

१. I. reads this line as follows —

विकृतिर्बलहर्ता च स्यान्मांसस्यापहारकः ।

while E. reads वा स्यान्मांसापहारकः, B. स्यान्मांसस्यापहारकः, H स्यान्मांसापहारकः and J स्यान्मांसोपहारकः. all for इयेनो मांसापहारकः २ I. reads मणिकूटं for मानकूट through mistake. ३. I substitutes तु for ते. ४. I reads नराधमा for नराधिप, but the quoted lines are addressed to the King ५. E reads लभन्ते, H बद्धा लभन्ते and J. बद्धा लभन्ते all for बद्धा भ्रमन्ते. ६. J. reads भवेद्दुष्टो for भवद्दुष्टो.

इति । गौतमः—

‘चाण्डाली-पुत्कसीगमने ऽजगरः । प्रव्रजिता-
गमने मरुपिशाचः । शूद्रागमने दीर्घकीटः ।
सर्वर्णाभिगामी दरिद्रः । गोगामी मण्डूकः’ ।

(आन्ध्रपुस्तके गौ. स्मृ. २०. ३५-४०)

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘पैरदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते । (९)
श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु क्रमाञ्जातिषु जायते ।
भ्रातृभार्या च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स पापो नरकाच्युतः ॥ (१०)
सखिभार्या गुरोर्भार्या राजभार्या च पापकृत् ।
प्रधर्षयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः ॥ (११)
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् ॥ (१५)
सूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते’ ॥ (१६)
(मा. पु. १५. १- १६)

१. These quoted Sūtras are not found in the text. २. J. reads स्ववर्णाभिगामी for सर्वर्णाभिगामी. ३. B. and D read परदाराभिगामी च रक्तो घोरः, E and H परदाराभिगामी तु रक्तो घोरः, G, and J परदाराभिगामी तु रक्तो घोरः for परदाराभिगमने रक्तद्रोणः, while the text reads this line thus —

परदाराभिगमन्तु इको घोरोऽभिजायते ।

४ The text reads this line as follows —

श्वा शृगालो बको गृध्रो व्यालः (व्यालः) कङ्कस्तथा क्रमात् ।
while B and D. श्व-सृगाल-गृध्रेषु, E. and G श्व-सृगालेषु गृध्रेषु and H.
श्व-सृगालक-गृध्रेषु all for श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु ५. The text reads चापि for पापो. ६. B. D. E. G. H and J. read प्रधर्षयति for प्रधर्षयित्वा ; while
G. and I पापत्मा for कामात्मा.

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘सखिभार्या गुरोर्भार्या रोजभार्या तथैव च ।

प्रधर्षयति कामाद्यो मृतो जायेत सूकरः ॥ (६८)

सूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।

पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु ॥ (६९)

एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते ।

तत्र जिवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्दश ॥ (७०)

ततो धर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । (७१)

परदारभिमर्शं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।

श्वा सृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको बकस्तथा । (६६)

भ्रातृभार्या तु पापात्मा यो रोचयति *मोहितः ।

कोकिलत्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं द्विजः ॥ (६७)

मनसाऽपि गुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पापकृत् ।

उग्रान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा ॥

अयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।

तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते ॥

*मैथुनार्थमिति शेषः । नायं वैधनियोगस्य निन्दार्थवादः । रोचयतीत्युक्तेः सकामत्वं लक्ष्यते । नियोगे तु सन्तानजननेच्छाया एव मुख्यत्वात् । ‘स मानवः’ स पापफलभोक्ता पुरुषः श्वा भूत्वा ततः कृकलासो भवतीत्यर्थः ।

१. I. reads शिष्यभार्या for राजभार्या. २. I. reads कामात्मा for कामाद्यो. ३. G. reads च for तु. ४. G and H. read एतान्मासांश्च for एतानासाद्य. ५. G. reads परदारभिमर्शं तु मृत्वा for परदारभिमर्शं तु कृत्वा. ६. B. D. E. G. H. and J. substitute द्यान्न for व्याल. ७. B and D. substitute आज्ञभार्या and G. भर्तृभार्या both for भ्रातृभार्या and I धर्षयति for रोचयति.

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । (७७)
 ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनैः ॥
 सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण त्रियते द्विजाः ।
 आ ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः ॥ (७८)
 आ भूत्वा कृकलासस्तु जायते मानवस्ततः ॥ (७९)
 तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषकः' ॥ (८०)
 (ब्र. पु. २१७. ६६-८०)

इति । नारदपुराणे—

'चिन्तयेद्दीक्षयेद्वापि जननीं वा सुतां च वा ।
 वधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्या नृपत्नियम् ॥

१. B. D and G. omit this and the following two lines —

कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकं तु जीवति ।
 ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते ॥
 वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।

२. E. and H. omit this line. ३. G. substitutes पुमान् for पुनः.

४. B. D. and G. read द्विज for द्विजा, but the quoted lines are addressed to the Rishis ९ B and D. omit this line:—

आ ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजा ।

६. G. substitutes द्विज for द्विजा ७. E. does not insert नारदपुराणे and the following quoted six lines and इति G. and H. insert नारदपुराणे, but omit the following six lines and इति । व्यभिचारिणी-
 म्रति वराहपुराणे. ८. B. and D. read ईक्षयेत् and J शिक्षयेत् both for
 ईक्षयेत्. ९. J. reads वृद्धां for वधू and B. D. and J. substitute -भार्या
 instead of -दारान्.

स याति नरकं घोरं सञ्चिन्त्य श्वपचीमपि ।

दृष्ट्वा हि प्रमदा ह्येता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥

तस्य पुण्यं कृतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।

पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी पाषाणश्च भवेद्भुवम् ॥

इति । व्यभिचारिणीम्प्राति वैराहपुराणे—

‘ततः शुनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।

कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता भवेत् ॥

नच सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता’ ।

(व. पु. २०२. ७१-७२)

इति ।

‘तृण-गुल्म-लतानां च क्रव्याद-दंष्ट्रिणामपि ।

क्रूरकर्मरतानां च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥

हिस्रा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमशोऽभक्ष्यभक्षिणः ।

परस्परादिनो मत्स्याः प्रेत्याऽन्येऽस्त्रीनिषेवकाः’ ॥

(व. पु. २०२. ३०-३१)

१. B. and D. read तु प्रनक्षोके for हि प्रमदा ह्येता. २. B. and D. read स पुण्यसङ्क्षयात् पापः for पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापी, while I. substitutes पापं for पापी ३. B. and D. substitute नारदपुराणे for वैराहपुराणे ४. G. reads शुना for शुनी. ५. B D and G. read कुत्सिता for कुत्सिता ६. G. substitutes भवे- for तेन. ७. B D E G. I and J. insert इति and show that the quotation of Varāha purāṇa is completed here, and the next four lines are separate A. and H. do not insert इति and show the next lines belongs to the quotation of Varāha purāṇa ८. B. D. and G. substitute जीणि for तृण- and क्रव्यादि- for क्रव्याद- and I. and J. क्रव्यादां for the same ९. I. substitutes क्रमशो १०. B. and D. read तस्त्रीनिषेवकाः, H अन्यस्त्रीनिषेवकाः both for अन्यस्त्रीनिषेवकाः.

इति । अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे—

‘उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे ।

आचार्यभार्यागमने भेगन्दरयुतो भवेत् ॥

तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘षण्दश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।

परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्या तथा भवेत् ॥

कुष्ठी भवति धर्मज्ञे अपहृत्य तथा स्त्रियम् ।

लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ॥

गां गत्वा तु द्विजश्रेष्ठ लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।

दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो दुष्टेन चेतसा ॥

जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।

अवकीर्णी च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः ॥

प्रकीर्णमैथुनो जन्तुः क्लीबो भवति वै द्विज’ ।

(वि. ध. २. ७०. ४१—४६)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘पर्वमैथुनी प्रमेही । पुरुषव्याधिपीडितः ।

परदारगाम्यगुप्तदारः । गोष्ठवकीर्णी दुश्चर्मा ।

१. G. reads भगवत्पुत्रो for भगन्दरयुतो २. B. and D omit this and the following three lines ३. H. and J. read धर्मज्ञ for धर्मज्ञ. ४. B. D. G. and H. read वियोनौ for वियोनौ. ५. E and I. read गां च गत्वा for गां गत्वा तु; while B. and D. substitute द्विजश्रेष्ठो for द्विजश्रेष्ठ. ६. B. D. and G. substitute अनुदुष्टेन and J. अतिदुष्टेन both for नरो दुष्टेन; while A. मनोदुष्टेन चक्षुषा for नरो दुष्टेन चेतसा. ७. I. reads प्रकीर्णमैथुने, for प्रकीर्णमैथुनी. ८. I. reads पर्वमैथुने and J. परमैथुने both for पर्वमैथुनी. ९. G. reads परदारगाम्यगामी for परदारगामी; while G. reads अगुप्तदारी and I. अगुप्तदारक for अगुप्तदार..

खेराभिगामी मूत्रमेही । सगोत्राभिगामी मद्यप-
स्त्रीगामी च स्त्रीपदी । मातृ-पितृ-भगिनीगाम्य-
बीजी । स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम् ।
गुरुतल्पगो दुश्चर्मा । चण्डाल्यवकीर्णी कन्या-
दूषो सगोत्राभिगाम्यबीजी । धर्मपत्न्यामास्ये
प्रवर्तकः खल्वाटः । मातृ-भगिनीगाम्यव-
कीर्णी स्त्रीपदी वैध्री मधुमेही च ।

इति । वृद्धबोधायनः—

‘गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुषः ॥
सवर्णागमने रक्तः पितृहा पाण्डुरोग्यथ ।
अन्त्यजागमने मर्त्यो जायते नात्र संशयः’ ॥

इति । वृद्धगौतमः—

‘धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगस्तथा ।
पक्षि-दंष्ट्रि-मृग-व्याल-क्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत् ॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्टी च वा भवेत् ।
महोदरी प्रमेही च दुश्चर्मापि भगन्दरी ॥
ज्वरातिसारी दाही च पाददाही कुमित्रणी ।
गत्वा तु मातृभगिनीं दारेषु मधुमेहवान् ॥

१. I. reads this Sūtra as:— खराश्वाभिगामी मधुमेही; while G. reads धूममेही for मूत्रमेही. २. B and D read स्त्रीलवादी and A. शिष्टवादी both for स्त्रीपदी; while E. substitutes स्त्रीपदी for the same. ३. I. substitutes वधी for वैध्री. ४. I. reads उदक्क for रक्तः. ५. I. reads अधः for अय and H. अतः for the same. ६. B and D. read भवेत् for असकृत्. ७. G. reads तथा for च वा. ८. B. D. and I. substitute च for अपि. ९. G. reads अतिसारी विशाही च for ज्वरातिसारी दाही च; while I. reads दाही for दाही. १०. B. and D. read ऊवरेषु, I. नलेषु both for दारेषु.

कन्यागाम्यश्मरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्रपि ।
 कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ॥
 सगोत्रां च सवर्णां च गत्वा स्यात् स्त्रीपदी नरः ।
 मातरं च स्वसारं च गत्वा स्त्रीपद्यजीवकः ॥
 अनस्थि-पाणि-पादः स्यात् अश्रूगः सखिभार्यगः ।
 मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥
 रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।
 दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
 गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्रापि ।
 स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः ॥
 प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्योऽभिजायते ।
 परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः ॥
 दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत् ।
 स्वजातिपरनारीगः कुष्ठी मर्त्योऽभिजायते ॥
 वक्त्रमैथुनकर्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
 गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः ॥

१. B. and D. substitute चैव for शूली. २. E. reads श्रीपद्यजीवकः
 or श्रीपद्यजीवकः. ३. I. reads अजिह्वः for अजिह्वी. ४. B. and D.
 omit this and the following two lines :—

मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी स्नुषागो मुष्कवृद्धिमान् ॥

रजस्वलाभिगामी च चण्डालीगमने रतः ।

दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ॥.

E. and J. insert इति after भवेत्.

नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।
 बहुत्वे योषितामेकपत्नीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
 स्वदारेभ्यो ज्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः ।
 पुंश्चल्यो योषितो बालरण्डाः स्युर्बधिरास्तथा ॥
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति तौः' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे—

‘परदारेषु ये चापि चक्षुर्दुष्टं प्रयुञ्जते ।
 तेन दुष्टस्वभावेन क्लीबत्वमुपयान्ति वै ॥ (६४)
 पशूश्च ये विव्रजन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
 प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः’ ॥ (६५)
 (ब्र. पु. २१७. ६४—६५)

इति । तदेवं कानिचिच्छास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्म-
 विपाको निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युत्प्रेयानि ।
 नहि निःशेषेण केनचिदुदाहर्तुं शक्यन्ते । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

‘उक्तास्तवेमास्ते मया तिरश्चां
 या योनयो यानि च लक्षणानि ।
 शक्यानि कात्स्नर्येण मया न वक्तुं
 या योनयश्चैव नराधमानाम्’ ।

(वि. ध. २. ७२. ६७.)

१. We only follow here A. and J, while all others read योषितामेका पत्नीगः, but it seems meaningless. २ G substitutes विधवा for बधिरा. ३. B. D. and H. substitute ते for ता. ४ H. reads दुष्ट for द्रष्टु. ५. G. reads दुष्टप्रभावेण for दुष्टस्वभावेन. ६ B and D read चेऽपि व्रजन्ति. for विव्रजन्ति. ७ B. and D substitute जायन्त एव ते. ८ G does not insert इति. ९. J. reads विपाकान्तराण्युत्प्रेयानि ।-नहि विशेषेण, G. reads also विशेषेण for नि शेषेण. १० I reads शक्यम् for शक्यन्ते ११. G. reads तथाशक्ति, I. reads अथाशक्ति for तवेमास्तु.

इति । अशक्तिश्च कर्मनन्त्यात् । यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि तथाप्यतिपातकादिजात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतो देश-काले-कर्त्रवस्थादिभेदाच्च नेयत्ता । यदा कर्मणा-मेवेयत्ता नास्ति तदा तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बहुविधविपाकवत्त्वस्मरणात् । उदाहृताश्च बहुविपाका-भिधायिकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः । तथापि तेषां निःशेष-कथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्ज्ञेयमाणेभ्यः पुरुषं निवर्तयत् सञ्चितेषु चोद्देशं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतया ऽन्वेतीति पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः । प्रायश्चित्तविध्यश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि । प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति उत नेति ? । तत्र तावदस्तीति केन्निदाहुः ।

उदाहरन्ति च वचनम्—

‘पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जप-होमा-ऽर्चनादिभिः’ ॥

१. B. and D. omit देश- and J. omits -काल- and both read कर्तव्यवस्था- for देश-काल-कर्तव्यवस्था-. २. E G. H. I. and J omit -विध्य-; while I. reads विपाकस्मरणात् for विपाकवत्त्वस्मरणात्. ३. G. reads बहुविपाकाश्च सूकरेत्यादिस्मृतयः. and J. reads बहुविपाकाः श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः for बहुविपाकाभिधायिका श्व-सूकरेत्यादिस्मृतयः. ४. E. G. and H. substitute तत्र and J. तत्र for एतच्च. ५. B. D. and G. read शोकेद्विगं for उद्देशं. ६. H. reads तत्तत्काण्डे for प्रायश्चित्तकाण्डे. ७. B. D. E. G. H. and J. read आरब्धे for प्रारब्धे. ८. H. and J. read बाधते, while J. substitutes व्याधिरूपेण for व्याधिरूपेण.

इति । ननु-नैतद्युक्तिसहम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्म-
णः प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं तदैव कर्म-
त्वदशामतीत्य फलत्वदशायां प्रविष्टम् । नच फलस्य प्राय-
श्चित्तं कचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यान्तिकनिवृत्त्य-
भावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः ।
अथवा प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रं
चेत् फलस्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते किं तव च्छिद्यते ? । उदाहृतं
च शास्त्रम्—

‘तच्छान्तिरौषधैः’ ।

इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् ॥
कुनखित्वादिनिवृत्त्यदर्शनात् । यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्तते

१ B and D read तद्युक्तिसहम् for एतद्युक्तिसहम्. २ B. and D. read प्रायश्चित्त निवर्तनीयम्, G प्रायश्चित्तनिवर्तनम्, E and H प्रायश्चित्तनिवर्तनीयम् all for प्रायश्चित्तनिवर्तनीयत्वम् ३ G E read तद्य for तदैव and H. reads तदाद्य- for the same B and D तदाद्येक- for तदैव. ४. B H and J. read फलदशायां for फलत्वदशायां ५ B D read उत्पन्त- for उत्पन्निक-; while G reads -निवृत्तिकभावात् and J. -निष्टत्वभावात् for -निवृत्त्यभावात् ६. B and D read -समाधिगन्तव्य for -समाधिगम्य ७ E omits the following —

ब्रूते किं तव च्छिद्यते’ । उदाहृतं च शास्त्रम् । ‘तच्छान्तिरौषधैः’

इत्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम् । अपरे

पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् ।

८ G. H. and J. omit औषधैः . ९. G. omits पुनः. १० B. and D. read च for एव ११ B and D read कुनखित्वादिना for कुनखित्वादि-. ११. H. reads यद्यारब्ध फल and G. यद्यारब्धे for यद्यारब्धफलं, while B. D and G read प्रायश्चित्तं निवर्तते for प्रायश्चित्तान्निवर्तते and नैसर्गिककर्माऽपि for नैसर्गिकमपि.

तदा नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्ताग्निवर्त्तत । न त्वेव-
मुपलभामहे । यथा मुक्तस्येषोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः तथा
प्रारब्धफलं न प्रतिसमाधातुं शक्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान्
बादरायणः सूत्रयामास—

‘अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तदवधेः’ ।

(बा. सू. ४. १. १९)

इति । अस्यायमर्थः—ये सुकृत-दुष्कृते तच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वे-
न पूर्वयोरधिकरणयोः (१) प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव ।
न त्वारब्धफलयोः सुकृत-दुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुतः । तदवधेः ।

‘तस्य तावदेव चिरम्’ ।

(छां. उ. ६. १४. २)

इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षम्प्रति शरीरपातावधिश्रव-
णादिति । एवं—उर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिः?—इति चेत् ।
उच्यते । नह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्प्रकरणे पाठाभावात् ।
चिकित्साप्रकरणे हि इदं पठितम् । तथा च चिकित्सा यथा

*इषुष्टान्तेन साधितो ज्यमर्थस्तत्रभवद्भिः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैः । ‘यथा
आरब्धवेगस्य लक्ष्यमुक्तस्येष्वोदेवेगक्षयादेव स्थितिः । नतु लक्ष्यवेधसम-
कालमेव’—इत्यादिना ।

१. B. D. and G. substitute प्रायश्चित्त for प्रायश्चित्तात्, while J.
निवर्त्तते for निवर्त्तत २ B and D. substitute तत्र for तत्त्व- and B. D.
and G. read निवृत्तत्वेन for -निवर्त्यत्वेन ३ B. and D omit कार्ये एव, न
स्वारब्ध- ४ B D and G do not insert कुन ५ B. and D श्रुत्या
तावत्त्वन्नज्ञानस्यापि for श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि ६ B. D and H read
तथा चेत् चिकित्सा and omit यथा while G reads तथा चिकित्सा
and omit यथा E and J. also omit यथा and gave in marginal
correction.

रोगनिवृत्तेर्दृष्ट उपायः तथा दानादिरप्येदृष्ट उपायः । तथा सति चिकित्सावद्दानादेर्नार्त्रे प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्तकं किञ्चित् प्रबलं सकृतापूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतप्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्नादौ जन्मान्तरे वोपभुज्यते । एतत् सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्—

‘शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च ।
 विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ॥
 वर्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनिः ।
 इह वाऽमुत्र वाऽज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक् ॥
 इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबध्य च ।
 फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथ वाऽनघ ॥
 निवृत्तप्रतिबन्धं तु प्रारब्धं कर्म सत्तम ।
 निरुद्धांशफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ॥
 निरुद्धांशसमो भोगो यैथोद्भूतश्च जाग्रति ।
 तथा निरुद्धं तेनैव सह कर्म ददाति वै ॥
 एवं निरुद्धभोगं तु स्वप्ने जाग्रति वा फलम् ।

१. B. D. E. G. H. and J. omit अपि, while I. substitutes इदोपायः for अदृष्ट उपाय through mistake. २. I. omits अत्र. ३. B. D. E. and H. substitute किञ्चित् for किञ्च. ४. J. reads फलविशेषः for फलशेषः. ५. B. D. G. and H. substitute च for वा and G. and I. उपभुज्यते for उपभुज्यते. ६. B. and D. omit पराशरेण; while G. and H. substitute पराशरे for पराशरेण. ७. J. reads वा for च. ८. B. D. and I. substitute both च for both वा, while B. and D. ज्ञस्य for अज्ञस्य. ९. B. and D. read कुत for शुक्. १०. B. and D. substitute प्रतिपद्यते for प्रतिबध्य च. ११. I. reads निवृत्तप्रतिबद्ध and G. निवृत्तप्रतिबद्धे both for निवृत्तप्रतिबन्धं. १२. J. reads निरुद्धांश- for निरुद्धांशः. १३. B. D. E. G. H. and J. read यदा for यथा, while J. जायते for जाग्रति. १४. B. D. E. G. H. and J. read तथा for तथा. १५. I. reads निरुद्धभागं for निरुद्धभोगं.

आरब्धस्यानुगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः ॥
 अत्युत्कटैरिहलैस्तु पुण्य-पापैः शरीरभृत् ।
 प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः ॥
 प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु ।
 भुङ्क्ते देही ततो भुङ्क्ते तल्लङ्घयति कः पुमान् ? ॥
 अवश्यमनुभोक्तव्यं प्रारब्धस्य फलं जनैः ।
 देहेनैकेन वाऽन्येन युगपद्वा क्रमेण वा ।
 श्व-सूकर-खरोश्चादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि ।
 भोक्तव्यस्य फलस्यैव शुक कर्माणि च क्रमात् ॥
 कारणानि भवन्तीह चक्रवत्परिवर्तने ।
 आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ॥
 सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः ।
 फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुधः ॥
 दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा ।
 घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा तादृशी गतिः' ॥

इति । प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नै-
 सर्गिकाः कुनश्चित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबध्येरन्-इति चेत् ।

१. E. reads ततो, I. ननो, J. नरो all for ततो, while G. reads बुधे देही च न
 भुङ्क्ते for भुङ्क्ते देही ततो भुङ्क्ते. २. I. reads अवश्यं ननु भोक्तव्यं for अवश्य-
 मनुभोक्तव्यं ३. I. reads देहेनान्येन चान्येन for देहेनैकेन वाऽन्येन ४. I.
 reads भोक्तव्यस्यैव फलस्यैव for भोक्तव्यस्यैव फलस्यैव. ५. G. reads चाब्रुवन्
 for च क्रमात्. ६. H. reads एव for इह ७. B. and D. प्रब्रुवन् for चक्रवत्,
 and G. परिवर्तते for परिवर्तने. ८. G. reads त्वात् for सा.

प्रतिबध्यन्तां नाम । यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम् । प्रेबलस्य तु वर-शापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि क्वचित् स्मर्यते । तथा च स्कन्दपुराणे व्याघ्र ईश्वरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्याभिहितम् । महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेप्सोरगस्त्यशापेनाऽजगरत्वं* प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा जातस्य देहस्यापि प्रवलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति तदा किमु वक्तव्यं कौनल्यादेरन्यथाभाव इति ।

एवं च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिश्चौ-

* उक्तं चेदमाख्यानं महाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमाध्यायमारभ्य-षोडशाध्यायपर्यन्तं नवभिरध्यायैःशल्य-युधिष्ठिरसंवादेन । तत्र विश्वरूप-ब्राह्मणवधोत्पन्नब्रह्महत्याभयेनेन्द्रस्य पलायनं, देवैरभ्यर्थितस्य नहुष-स्येन्द्रपदस्वीकारः, तस्यैश्वर्यमदः, इन्द्राणीप्राप्त्यर्थं निर्वन्धः । अगस्त्यशापेन नहुषस्याजगरत्वमित्यादि वर्णितम् । वनपर्वणि च शतोपरिसप्तसप्ततितम-माध्यायमारभ्य शतोपरि एकाशीतितमाध्यायपर्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण अज-गरशरीरात् नहुषस्य मोक्षोऽभिहितः । तत्र भीमस्य शरीरवेष्टनं अनन्तरं प्रश्नोत्तराभ्यां नहुषस्य मुक्ति इत्यादिभिहितम् । 'इन्द्रपदप्रेप्सोः' इति यद-त्राचार्येणोक्तं तत्-उपरि निर्दिष्टोपाख्याने इन्द्रपदप्राप्तेः स्पष्टत्वेन निरूपणाद्विरुद्धमिव प्रतिभाति । तत्र इन्द्रपदं प्रकर्षेणोच्छतीति विग्रहे इन्द्राणी-प्राप्त्यैव प्रकृष्टत्वेनेन्द्रपदप्राप्तिसिद्धेरिन्द्राणीप्रेप्सोरिति व्याख्येयमिति प्रतिभाति ।

१ I reads प्रबलाभ्या for प्रबलस्य and वर-शापाभ्यां for वर-शापाभ्यां.
२ J. reads -भावोऽपि for -भावोऽपि ३ J reads व्याघ्र for व्याघ्र, while B - and D read स्कान्दे for स्कन्दपुराणे and substitute गणेशत्व for गणेश्वरत्व ४ B. and D substitute गजत्व for उजगरत्व, but undoubtedly it is incorrect ५. B D and G omit शास्त्राणि ६ B and D. read प्रारब्धभोगविरुद्धेन and H. प्रारब्धभोगविरोधेन both for प्रारब्धभोगाविरोधेन.

षधादिसोऽध्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च
बौधायनकल्प-ब्रह्माण्डपुराणादिभ्योऽवगन्तव्यानि । जपस्तु
शौनकादिप्रोक्तऋग्विधान-सामविधानादौ बहुधा प्रपञ्चितः ।
तथा च ऋग्विधाने स्मर्यते—

‘ ऋतस्येति जपेत् सूक्तं त्र्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
अश्वत्थे माघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ॥ (१२३)
वायो शुक्रो जपेत् सूक्तमश्वत्थे त्र्ययुतं तु चेत् ।
नानाविधो वातरोगो विनश्यति न संशयः ॥ (१२४)
वारुणं वा जपेत् सूक्तमयुतं धात्रिमूलके ।
तर्पादिव्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ॥ (१२५)
कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् ।
लिङ्गं स्पृष्ट्वा त्र्ययुतं धीमानारोग्यं शीघ्रतस्तथा ॥ (१२६)
इमा रुद्राय तवसे जपेत् सूक्तं शिवालये ।
उष्णज्वरविनाशाय त्र्ययुतं नात्र संशयः ॥ (१२७)

१. J. omits the following portion —

—साध्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायन-
कल्प-ब्रह्माण्डपुराणादिष्ववगन्तव्यानि । जपस्तु शौनकादि-

२. B. and D. omit दानानि च ३. B. D. E. G. H. read तथाहि for तथा
च, while J. omits च. ४. D. omits the following portion —

. . . . . त्र्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।

अश्वत्थे माघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ॥

वायो शुक्रो जपेत् सूक्तं . . . . . ॥

while G. substitutes अयुतं for त्र्ययुतं. ५. E. G. H. and J. read बहु-
विधो वातरोगो ; while I. बहुधा वातरोगोऽपि both for नानाविधो वातरोगो.
६. I. substitutes वातादि- for तापादि-. ७. E. reads सुखे and H. मुखे,
but the words are complicated ८. G. reads -निवारणम् for -विनाशनम्
९. B. D. and J. read कृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा, while G. substitutes जपेत् for
ऽयुतं. १०. I. reads नीरोग for आरोग्य ११. I. reads =युतं for अयुतं.

इमां रुद्राय सूक्तं तु जपेच्चैच्छिवमन्दिरे ।
 कास-शूलादिरोगघ्नमयुतं नात्र संशयः (१२८)
 ईक्ष्वयन्ती जपेत् सूक्तं लक्षं बिल्वे शिवेशपि वा ।
 कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संशयः ॥ (१०१)
 हंसमन्त्रं जपेद्भीमान् त्र्ययुतं विष्णुमन्दिरे ।
 अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ॥ (१०२)
 जपेच्चित्रं देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति ।
 आयुर्वृद्ध्यादिकं पश्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ॥
 अमीवहा स्वप्रयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 त्र्ययुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ॥ (१०७)
 मित्रस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति ।
 महापातकयुक्तोऽपि नीरोगो भूतले स्थितः ॥ (१०८)
 उदसौ कुक्षिशूली तु जपेत् सूक्तं शिवालये ।
 अयुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र संशयः ॥ (१०९)

१ B. and D. read this s'loka after the sixteenth line of the quotation, namely —

अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ।,

while शिवसन्निधौ for शिवमन्दिरे. २ B. D. E. G. and J. substitute कास- for कास-; while H काल- for the same. ३ I. reads बिल्वेशिरोऽपि वा for बिल्वे शिवेशपि वा. ४. G. and J. read अयुतं for युतं. ५ I. reads जपेच्छीघ्रं for जपेच्चित्रं. ६. B. and D. substitute पश्येत् for पश्चात्. ७. G. substitutes अयुतं for त्र्ययुतं. ८. B. D. E. G. H and J. read तीव्रस्यापि for मित्रस्येति. ९. I. reads नीरोगी for नीरोगो. १० G. reads कुक्षिशूले च for कुक्षिशूली तु.

सूर्यो नो दिवः सूक्तं प्रत्यहं प्रजपेद्दश ॥
 बर्देर्या च त्रिवर्षं तु क्षयादिव्याधिनाशनम् ॥ (११०)
 (ऋग्विधान १०१-१६२)

इति । त एते जपा ऋग्विधाने शौनकेन प्रोक्ताः । होमं
 च तत्र स एवाह-

‘ततश्च चित्रमन्त्रेण होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।
 अर्केण त्रिमधुं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ॥
 सप्तम्यां रनियुक्तायां जलमध्ये यदा दश ।
 करवीरैस्तु गायत्र्या होमं कुर्यात् सहस्रकम् ॥
 व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान्’ ।
 (ऋ. वि. १६१-१७१)

इति । बौधायनोऽपि-

‘असाध्यव्याधिना ग्रस्तं उग्रेण प्राणहारिणा ।
 आँ ते रुद्रेति सूक्तेन प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥
 पूर्वमाज्याहुँतीहुत्वा उपस्थाय च शङ्करम् ।
 हविःशेषेण वर्तेत एकोत्तरमतन्वितः ॥
 पूर्णे मासे जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च विमुच्यते ।
 होमकर्मण्यशक्तानां जपस्तद्विगुणो भवेत्’ ॥

१. I. reads सूर्येण for सूर्यो and प्रत्यहं for प्रत्यह २ B and D.
 read बाधिर्येण for बर्देर्या तु. ३. B. D. G and H read समञ्चकम् for
 सहस्रकम्. ४. I. reads यया for यदा ५. G. and J read यः for स.
 ६. B. D B and H. read ग्रस्ता for ग्रस्त ७ E. G. and H. read आ
 ते रौद्रेण, I. अतिरुद्रेण and J. अतिरौद्रेण all for आ ते रुद्रेति ८ B. D.
 E G H. and J substitute आहुति for आहुती. ९. I. reads अतद्विद
 for अतद्वित. १०. I. reads पूर्णे मासि for पूर्णे मासे.

इति । तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृ-
त्यर्था होमा बहुधोपवर्णिताः । तत्र तावत्प्रथमप्रश्ने काम्य-
पशुप्रकरणे प्रथमानुवाके—

‘ वायव्यं श्वेतमालभेत ’ ।

(तै. सं. २. १. १. १)

इति श्वेतपश्वालम्भनानुवृत्तौ श्रूयते—

‘ वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी ’ ।

(तै. सं. २. १. १. ३)

इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगी । वायोरश्वानियुतः तद्वत्ते
नियुत्वते । फलं च वाक्यशेषे श्रुतम्—

‘ स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत

यदीतासुर्भवति जीवत्येव ’ ।

(तै. सं. २. १. १. ४)

इति । स एव नियुत्वान् वायुरेव । अस्मिन् दीर्घरोगवति
इतासुर्गतप्राणः । द्वितीयानुवाके श्रूयते—

‘ यो वरुणगृहीतः स्यात् स एवं वारुणं

कृष्णमेकशितिपादमालभेत ’ ।

(तै. सं. २. १. २. १)

१. G omits from वायव्यं श्वेतमालभेत to द्वितीयानुवाके श्रूयते २ B. and D omit from श्वेतपश्वालम्भना .. to फलं च वाक्यशेषे श्रुतम् We do not give any readings on these mantras though they are found in manuscripts both including यदीतासुर्भवति E. and H omit श्वेतपश्वालम्भन and श्रूयते and then read वायवे नियुत्वत आलभेत and add इत्युपक्रम्य omitting ज्योगामयावी । इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगी । वायोरश्वानियुतः तद्वत्ते नियुत्वते । फलं च वाक्यशेषे श्रुतम्-स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत and substituting उभयैवातासुर् for यदीतासुर् ३. J. reads वाक्यशेषेण for वाक्यशेषे.

इति । वरुणगृहीतो^१ जलोदराख्यव्याधिगृहीत इत्येके ।
अज्ञातरोगग्रस्त इत्यन्ये । एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स
एकशितिपात् ।

‘ स एवैनं वरुणपाशाद्विमुञ्चति ’ ।

(तै. सं. २. १. २. २)

इति फलम् । स एव वरुण एव । वरुणपाशादुक्तरो-
गात् । तस्मिन्नेवानुवाके-

‘आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयावी’ ।

(तै. सं. २. १. २. ७)

इति । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । तत्फलं तु-

‘ अग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्र-
समुत्त यदीतामुर्भवति जीवत्येव’ ।

(तै सं. २. १. २. ७)

इति । चतुर्थानुवाके-

‘ यदि विभीयादुश्चर्मा भविष्यामीति
सोमा पौष्णं इयाममालभेत’ ।

(तै. सं. २-१-४-३)

इति । कण्डूत्यादिभिश्चिह्नैर्भविष्यद्भोगं निश्चितवतः तस्मा-
द्भयं सम्भवत्येव । तत्फलं तु-

‘ न दुश्चर्मा भवति ’ ।

(तै. सं २. १. ४. ३)

१. G. omits from जलोदराख्यव्याधिगृहीत —to तस्मिन्नेवानुवाके । - आग्ने-
यम् both including and substitutes उष्ण- for कृष्ण-. २. B. and D. read
महोदराध्यादि- for जलोदराख्यव्याधि-. ३ B. and L. read प्रज्ञातरोग- for
अज्ञातरोग- while E. H. I. and J. mit -ग्रस्त:-

इति । षष्ठानुवाके—

‘ प्राजापत्यं तूपरमालभेत यस्यावज्ञातमिव ज्योगामयेत’ ।
(तै. सं. २. १. ६.३)

इति । तूपरः शृङ्गहीनः पशुः । तत्फलं तु—
‘स एवैनं तस्मात् क्षामान्मुञ्चति’ ।
(तै. सं. २. १. ६.५)

इति । स एव प्रजापतिरेव । तस्मात् क्षामादस्पृष्टादीर्ध-
रोगात् । नवमानुवाके—

‘ मैत्रश्चेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी’ ।
(तै. सं. २. १. ९. ३)

इति । तत्फलं तु—
‘ साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत
यदीतासुर्भवति जीवत्येव’ ।

(तै. सं. २. १. ९. ३)

इति । एवमेते रोगनिवर्तकाः पशवः प्रथमप्रश्नेऽभिहिताः ।
तथा द्वितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते—

‘ अग्नये सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन्
यो वा विभीयात्’ ।

(तै. सं. २. २. २. ३-४)

इति । भयप्रतियोगी तु रोगात्मकः पूतिगन्धोऽवगन्तव्यः ।
वाक्यशेषे—

‘ पूतिगन्धस्यापहत्यै ’ ।

(तै. सं. २. २. २. ४)

इति तत्फलसंकीर्तनात् । तृतीयानुवाके—

‘ अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
दग्नये पावकाग्नये शुचये ज्योगामयावी ’ ।

(तै. सं. २. २. ४. २)

इति । तत्फलं तु—

‘ यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवा-
स्मिस्तेन दधाति । यदग्नये पावकाय वाचमेवा-
स्मिस्तेन दधाति । यदग्नये शुचये आयुरेवास्मि-
स्तेन दधाति । उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव ’ ।

(तै. सं. २. २. ४. २-३)

इति । तथा तत्रैव श्रुतम्—

‘ एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामः ’ ।

(तै. सं. २. २. ४. ३)

इति । चक्षुष्कामो नेत्ररोगग्रस्तः ।

‘ यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिस्तेन
दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति ’ ।

तै. सं. २. २. ४. ३-४)

१. B and D. read भयप्रतिरोगित्वात् तत्र रोगात्मक, H. भयप्रति-
रोगीत्वन्नरोगात्मक, E. and G. भयप्रतिरोगी त्वन्नरोगात्मक. and J. भयप्रति-
रोगात्मकः for भयप्रतियोगी तु रोगात्मकः. २ I. reads -कीर्तनात् for
-संकीर्तनात्.

इति तत्फलश्रवणात् ।

अनयैव दिशा वाक्यान्तराप्यप्युदाहरणीयानि । ऋग्वेद-
यजुर्वेदाश्रितौ जप-होमौ प्रदर्शितौ सामवेदाश्रितावपि सामवे-
दपर्यालोचनया प्रदर्शनीयौ ।

अर्चनानि तु शैव-वैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । अर्च-
नादिभिरित्यादिशब्देनार्घ्य-ध्यानयोग-प्राणायामादयो दृष्टादृष्टो-
पाया व्याधिनिवर्तका अवगन्तव्याः । ते च योगशास्त्रादौ प्र-
सिद्धाः । अस्माभिर्ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र लिख्यन्ते ।

नच-उक्तेषु जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि क्वचित्फलविसंवाद-
दर्शनात् न विलम्बप्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । औषधेष्वप्यस्य
न्यायस्य समानत्वात् । तत्रापि मा भूद्विलम्ब-इति चेत् । हन्तैव-
मायुर्वेदो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् ।

अथ मन्यसे प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माच्चिद्वैषानिवर्त्य-
दोषप्रबलत्वाद्वा निवर्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासोऽपेक्षितः -इति ।
तर्हि जपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम् ।

‘सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः’ ।

इति न्यायस्त्वदृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु । अ-
त एवावघातादिष्ववृत्तिः परिकल्प्यते । न खल्वनिष्पन्नेषु
तण्डुलेषु सकृन्मुसलप्रहारेणावघातविधेश्चरितार्थतां मीमांसका

१. I. reads सामवेदायर्ववेदाश्रितावपि सामविधानादिपर्यालोचनया प्रदर्श-
नीयौ for सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्यालोचनया प्रदर्शनीयौ. २. E. G. and
H. read आगमादिषु for अर्चनादिभिः. ३. B. D and E. read सामान्यत्वात्
for समानत्वात्. ४. J. reads सकृत्कृति- for सकृत्कृते. ५. B and D. add
न before मीमांसका.

मन्यन्ते । तत्र यथा तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तोऽवघाताभ्यासः ए-
वमत्रापि रोगनिवृत्तिपर्यन्तो जपाद्यभ्यासो द्रष्टव्यः ।

यत्तु कचिज्जपादीनामल्पसङ्ख्याश्रवणं तदल्पदोषविषयत-
या व्यवस्थापनीयम् । एवं च सति न कापि विसंवादः ।

अयं च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारब्ध-
फलेषु कर्मसु योजनीयः । यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य
प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरभ्युपेयते यदि वा तदङ्गीकारेण फलमात्रप्र-
तिबन्धः सर्वथाऽपि विहिते जपादौ विसम्भेण प्रवृत्तिः सिद्ध्यति ।

यदा भोगैकनिवर्त्यत्वशङ्कायुक्तेष्वपि प्रारब्धफलेष्वीदृश-
प्रतीकारविसम्भः तदाऽनारब्धफलेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्ति-
विसम्भोऽस्तीति किमु वक्तव्यम् ? तस्माद्यथोक्तेषु प्रायश्चित्तेषु
निःसन्दिग्धतयैव प्रवर्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसू-
चनसहितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति-

एतत्पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ।

द्विनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः ॥

इति । पराशरेण कस्यैचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात्तस्य च
ज्ञानप्रधानत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुमेतदित्युक्तम् ।

‘अथातो हिमशैलाग्रे’-

(प. स्मृ. १. १.)

१ G. reads -अभ्यासा द्रष्टव्या for -अभ्यासो द्रष्टव्य . २ B and D. do not insert this यदि . ३. B. and D do not insert यदि ४. I. omits सिद्धयति ५ B and D. read तदेवमाह for तदेवमर्ह ६ B D E. G. H and J. read -प्रायश्चित्तद्वयम् for -प्रायश्चित्तप्रपञ्चम् . ७. B. and D read उपपातकस्यापि for उपपुराणस्यापि, but it seems quite wrong.

इत्यारभ्य प्रणीतो द्वादशाध्यायात्मको ग्रन्थसन्दर्भः प्रकृतत्वा-
देतच्छब्देन परामृश्यते । अस्य शास्त्रस्य कलिधर्मविषये प्रा-
माण्यातिशयं पूर्वोक्तमनुस्मारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम् ।
शास्त्रशब्दोऽत्र विधायकं वचनमाचष्टे । शासनाच्छास्त्रमिति त-
द्व्युत्पत्तेः । ननु-शासनाच्छास्त्रमित्यपि तद्व्युत्पत्तिरस्ति । तदुक्तं
पुराणे-

‘शासनाच्छसनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते’ ।

इति । बाढम् । सा व्युत्पत्तिर्माक्षशास्त्रविषया । तस्य सि-
द्धैर्ब्रह्मतत्त्वाख्यानरूपत्वात् । अत्र त्वनुष्ठेयार्थकथनात्पूर्वोक्तैव ।
तदेवाभिव्यञ्जयितुं धर्मशास्त्रस्येत्युक्तम् । वचनान्तराणामा-
वापोद्वापनिवृत्तये संख्याभिधानम् । मन्वादिस्मृतिवद्वन्धर्बाहु-
ल्याभावात् केषांचिद्धर्माणामनुक्तिमाशङ्क्य तद्व्यवच्छेदाय स-
ङ्ग्रह इत्युक्तम् ।

‘अस्य शास्त्रस्यार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गम्पति
अर्किचित्करत्वमाशङ्क्य वेदाध्ययनवत्स्वर्गसाधनत्वमाह-

यथाऽध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना ॥

१ E and J. substitute पराशरशब्दोऽत्र for शास्त्रशब्दोऽत्र; while G.
reads शसनात् for शासनात् २ E reads ब्रह्मसत्त्वाख्यान-, G -ब्रह्मा-
ख्यान-, H. -ब्रह्मत्वाख्यान-and J -ब्रह्मरूपत्वाख्यान-all for-ब्रह्मतत्त्वाख्यान-.
३ I. reads शास्त्रमित्युक्तम् for धर्मशास्त्रस्येत्युक्तम् ४ E. omits ऽभिधा-
नम् । मन्वादिस्मृतिवद् ग्रन्थबाहुल्याभावात् केषांचिद्धर्माणामनुक्तिमाशङ्क्य
तद्व्यव- ५. B. and D. omit अभावात् and read बाहुल्यात् ६ B D. E.
and H. substitute तस्य for अस्य. ७. B. and D. substitute अथा-
for यथा.

निगदव्याख्यातमेतत् ।

ननु—व्यासेन कलिधर्माणां पृष्टत्वौत्

“ कलौ पाराशराः स्मृताः ” ।

(प. स्मृ. १. २४.)

इति पराशरेणैतत्तत्त्वाच्च पराशरोक्ताः सर्वे कलिधर्मा
एवेति वक्तव्यम् । किञ्च ।

‘ शेषं मुनिविभाषितम् ’ ।

(प. स्मृ. १. ३४)

इति इतरमुक्तकालिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं ल-
क्ष्यते । अतो मूलोक्ताघसङ्कोचादीनां मूलोन्नीतदूरयात्रादीनाम-
स्मिन् युगे प्रवृत्तावप्रवृत्तौ च विरोधो जागरूकः । नच-
बाहुल्यमात्रेण स्मृतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यात्?—
इति वाच्यम् । विभाजकनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां
निमित्तत्वे कृष्यादिकस्यापि अननुष्ठेयत्वापत्तेः । एतद्वन्धोक्त-
व्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघसंकोचादीनामपि कृ-
ष्यादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः । संन्यासाद्याश्रम-कृष्यादिव्यतिरिक्ता-
पट्टतिः सेतुयात्राव्यतिरिक्तदूरयात्रादीनामग्राह्यत्वापत्तेः । आ-
चारस्य तथावे अतिप्रसङ्गापत्तेः । स्मृतिवैयर्थ्यापत्तेश्च—इति
चेत् । अत्रोच्यते—

१. B. D. G. and J. read निगदव्याख्यानमेतत् for निगदव्याख्यातमेतत्.
२. From this word to (P 292, L. 23) the end of माधवाचार्यवर्षे the
intermediate portion does not appear in B. D. E. G. H. and J, but
occurs in A. and I. It is possible no doubt the coin of author.
३. I. reads स्पृष्टत्वात् for पृष्टत्वात्. ४. I. reads पराशरस्मृतिः

कलौ पराशरोक्तं तद्वचनोन्नीतं च सर्वमप्यनुष्ठेयमेव ।
 नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यास्ति । किन्त्वनुष्ठाने विशेषो विज्ञायते ।
 समन्वयबलात् । तथाहि—निषेधाश्च युगप्रयुक्तानुपपत्ति-
 मूलकाः । अन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थ्यात् । अनुपपत्तिश्च
 दृष्टाऽदृष्टा चेति द्विविधा । तत्र दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनु-
 स्ठानमननुष्ठानं चानिन्दितम् । यत्र अनन्यथासिद्धिप्रति-
 प्रसवविधिरुन्नीयते तत्र दृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते ।

“दूराध्वोपगतं श्रान्तं”

(प. स्मृ. १. ४१)

“यति हस्ते जलं दद्यात्”

(प. स्मृ. १. ५३)

“वैश्वदेव उपस्थितम्”

(प. स्मृ. १. ४१)

“चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्”

(प. स्मृ. २. १)

“एकपिण्डास्तु दायादाः”

(प. स्मृ. ३. ७)

“देशान्तरमृतः कश्चित्”

(प. स्मृ. ३. १०)

“ब्रह्मचारी गृहे येषाम्”

(प. स्मृ. ३. १८)

“सत्रतः सत्रपूतश्च”

(प. स्मृ. ३. २१)

“आहिताग्निश्च यो द्विजः”

(प. स्मृ. ३. २१)

“राज्ञश्च सूतकं नास्ति”

(प. स्मृ. ३. २२)

“यस्य चेच्छति पार्थिवः”

(प. स्मृ. ३. २२)

“सम्प्रणीतः श्मशानेषु”

(प. स्मृ. ८. २२)

“दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः”

(प. स्मृ. ११. २१)

“यजेत वाऽश्वमेधेन”

(प. स्मृ. १२. ७१)

इत्याद्यन्यथानुपपत्त्या दूरयानाविधिरुन्नेयः ।

“एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रः”

(प. स्मृ. ३. ४)

इत्यवसङ्गोचविधिर्यायावरविषयत्वेन वा औपासनोक्ताप-
वादप्रतिप्रसवविषयत्वेन वा अन्यथासिद्धः ।

“नष्टे मृते प्रव्रजिते”

(प. स्मृ. ४. २८)

इति पुनरुद्वाहविधिः परिवेदनाव्यक्रमाविवाहविषयत्वेन
अन्यथासिद्धः ।

“क्षेत्रजश्चैव”

इत्यादि क्षेत्रजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं कुण्ड-गोलकप्रदर्शनवत्
प्रायश्चित्तार्थत्वेन अन्यथासिद्धम् ।

न च-दत्तौरसयोरपि तथा स्यात्-इति वाच्यम् । ऋतुगम-
नप्रशंसनेन वैपरीत्यनिन्दनेन च औरसस्येव लक्षणप्रणयनेन
दत्तस्यापि विध्यभिप्रायविषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न
प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टीकृतम् ।

“संसर्गमाचरेद्विप्रः”

(प. स्मृ.)

इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं लोकविलक्षणयाजनादिविषय-
त्वेन अन्यथासिद्धम् ।

“आसनात् शयनात् यानात्”

(प. स्मृ. १२, ७९)

इति तु पातित्यमात्रापादकत्वेन अन्यथासिद्धम् ।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते । तेषामनुष्ठानं
निन्दितम् । यत्र प्रत्यक्षोऽपूर्वविधिर्दृश्यते कृष्यादौ तस्य अन-
नुष्ठानं निन्दितम् । तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात् ।
पूर्वोक्तानन्यथासिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तेषा-
मपि स्वस्वविषयेषु प्रत्यक्षापूर्वविधित्वात् । एतदभिप्रायेणैव
सर्वमपि व्याख्यानं सद्गच्छत इति सर्वं समञ्जसम् ।

अध्यायाचारकाण्डानाभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
काण्डेऽध्यायाष्टकेऽपि क्वचिदनभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।
अध्याये द्वादशेऽस्मिन्नकथयदनघः शक्तिसूनुर्मुनीन्द्रः
तं शिष्टानुग्रहार्थं सुविवृतमकरोन्माधवाचार्यवर्यः ॥ १ ॥

१. A reads विलक्षण- for लोकविलक्षण-. २ This does not appear in
I ३. A reads शिष्या- for शिष्टा-.

अध्यायेऽत्रावशिष्टं समुदितमुभयोः काण्डयोर्द्वादशे स्यात्
प्रायश्चित्तं. यदस्मिन्ननुपदमवेदत्पातकादौ रहस्ये ।

अन्यत् सौम्यादिकृच्छ्रं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः
सर्व भावोपलक्ष्यं स्मृतिहृदयविदा व्याकृतं माधवेन ॥ २ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्री
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ परा-
शरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तमिदं प्रायश्चित्तकाण्डम् ।

१. B. D. and H. read चावशिष्टं. G. स्वावशिष्ट and G. वा ऽवशिष्ट
for ऽत्रावशिष्टं. but it seems incorrect. २ B. D. E. H J. and I read
अगमत् for अवदत्. ३. B D. E. G. H. and J. read रहस्यम् for रहस्ये-
४. E. and I. read स्मृतिहृदयमिदं for स्मृतिहृदयविदा, while B. D. H.
substitute व्याकृते for व्याकृत ५. B. and D. read -राजाधिराज- for
-महाराजाधिराज-. ६ B D. E. G. H. and J. read प्रवर्तकस्य for
-प्रवर्तक-. ७. B. and D. read only अमात्यस्य for माधवामात्यस्य.

The names occurring in the Parāśara Śāmhita.

[^]
ADHYĀYA XII

उशनाः 12, 53.

पराशरमतम् 12, 75.

पराशरम् 12, 82.

मनुः 12, 38.

| रामचन्द्रः 12, 70.

विन्ध्य 12, 75

| स्वायम्भुवः 12, 8.

A list of the names of authors and works, &c., occurring in Mâdhavâchâryâ's Commentary on the Parâsar Sâmhita, Adhyâya XII

१ अंगिराः—50, 7. 51, 6 67, 16 74, 2. 76, 8. 88, 5. 178, 4 190, 14.	१६ गरुडपुराणम्—226, 6. 232, 7.
२ अग्निपुराणम्—221, 18.	१७ गौतमः—56, 4. 56, 9 59, 15 86, 5 114, 12. 129, 1 142, 3 148, 1 174, 2 179, 12 180, 3. 257, 10 265, 1
३ अत्रिः—167, 6.	१८ चतुर्विंशतिमत्—28, 8 47, 11 74, 8 88, 7 116, 11. 117, 9 132, 4 155, 11. 159, 1 162, 6. 172, 15. 178, 10 196, 11. 197, 9. 199, 15 200, 13
४ अभिधानम्—206, 6.	१९ चमत्कारखण्डम् (स्कन्दपुरा- णम्)—220, 5
५ आपस्तम्बः—57, 14 65, 15 89, 6 121, 18 144, 9 172, 7 172, 18	२० छन्दोगाः—1, 15
६ आश्वमेधिकम्—144, 2	२१ छागलेयः—196, 4
७ उदाहरणम्—273, 16	२२ जमदग्निः—208, 5.
८ उमामहेश्वरसंवादः—222, 11 227, 11 229, 11 238, 8 240, 8 250, 11 261, 12	२३ जातूकर्ण्यः—80, 2. 109, 13.
९ उशनाः—143, 5	२४ जाबालिः—111, 10 112, 17. 188, 5 195, 11
१० ऋग्विधानम्—279, 4	२५ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—35, 4
११ कण्वः—48, 15 128, 15 200, 10	२६ तैत्तिरीयारण्यकम्—48, 7.
१२ कात्यायनः—12, 12	२७ तैत्तिरीयसंहिता—53, 5. 282, 1
१३ काश्यपः—49, 1 60, 5 247, 9 253, 9.	२८ दक्षः—13, 1. 65, 9.
१४ कूर्मपुराणम्—6, 17 8, 2. 14, 2 17, 7 161, 1.	
१५ गर्गः—43, 10.	

- २९ देवलः-23, 12 61, 1 67,
22 82, 9 147, 4 192,
10 201, 6.
- ३० नन्दिपुराणम्-242, 11
- ३१ नागरखण्डम्(स्कन्दपुराणम्)-
230, 1
- ३२ नारदः-12, 8 116, 19 203,
8
- ३३ नारदपुराणम्-228, 5 267,
10
- ३४ पतञ्जलिः-205, 7
- ३५ पद्मपुराणम्-219, 16 240,
15 269, 1
- ३६ पराशरोपपुराणम्-276, 6
- ३७ पुराणम् 288, 6
- ३८ पुलस्त्यः-77, 16 80, 15.
- ३९ पैठीनसिः-25, 5 62, 11
111, 14 115, 1 132, 7
148, 9 152, 5. 162, 3
- ४० पौराणिकाः-124, 15
- ४१ प्रचेताः-114, 4 134, 7
- ४२ प्रजापतिः-43, 4 49, 9 74,
5
- ४३ प्रभासखण्डम्-230, 12.
- ४४ बव्हृचाः-2, 8.
- ४५ बादरायणः- 8, 8 275, 4.
- ४६ बृहद्याज्ञवल्क्यः- 79, 6
- ४७ बृहद्विष्णुः-79, 1
- ४८ बृहस्पतिः-16, 7 28, 1 73,
10 78, 5 81, 5 84, 2
141, 13 143, 8 153, 8
167, 1
- ४९ बौधायनः-15, 6 45, 14
138, 14 135, 11 160,
4 163, 10 181, 12
- ५० ब्रह्मपुराणम्-197, 6 209, 6
210, 14 224, 18 245,
7 266, 1 272, 6
- ५१ भरद्वाजः-108, 17
- ५२ भविष्यपुराणम्-66, 7 67
16
- ५३ भविष्योत्तरम्-210, 6
- ५४ भारद्वाजगृह्यम्-109, 2
- ५५ भृगुः- 146, 1 177, 7
- ५६ मनुः-4, 9 27, 12 34, 2
35, 13 42, 10 49, 5.
54, 15 55, 14 57, 4
60, 16 69, 2 80, 10
82, 5 82, 12 86, 9 87,
6 90, 8 95, 6 96, 4
96, 14 99, 1 103, 13
104, 11 105, 6 107, 4
108, 1 110, 6 111, 17
113, 12. 115, 9 120, 15
123, 9 125, 17 130, 11
136, 17 11 137, 138,
15 140, 12 141, 8 147,
13 154, 10 160, 10 164,
5 167, 7 168, 1. 169,
1 170, 1 170, 13 211,
9 215, 6 228, 11 242,
3 252, 1 252, 12
- ५७ मध्यमाङ्गिराः-64, 12 72, 7
- ५८ महाभारतम्-235, 10
- ५९ मार्कण्डेयः-144, 6 181, 8
- ६० मार्कण्डेयपुराणम्-241, 11
244, 8 255, 15 265, 6

६१ यमः-३, 16 41, 15 42,
2 59, 1 63, 6 114, 8
116, 14 121, 10 139,
8 140, 4 140, 16 141,
21 147, 8 149, 10 153,
4 156, 1 163, 7 164,
14 166, 12 167, 15 168,
10 180, 3 181, 3 182,
1 183, 14 189, 11 191,
15 195, 16 246, 13 263,
11

६२ याज्ञवल्क्यः-13, 5 44, 5.
48, 3. 54, 10 55, 7 68,
9 70, 5 74, 14 75, 13
81, 14 84, 15 101, 3
104, 6 106, 10 115, 4
123, 15 125, 13 131, 1
150, 8 151, 13 153, 8
162, 17 165, 4 167, 4
167, 10 168, 13 169,
7. 171, 7 179, 6 180,
6 182, 7 183, 8 213,
11 229, 1 255, 5

६३ लिङ्गपुराणम्-14, 6

६४ वराहपुराणम्-268, 5

६५ वसिष्ठः-11, 13 28, 4 71,
1 73, 2. 88, 18 89, 13
96, 9 107, 16 121, 1
125, 4. 126, 8 138, 14
148, 5. 150, 12. 155, 6
166, 1 171, 1

६६ वामनपुराणम्-224, 5

६७ वायुपुराणम्- 249, 10 261,
5

६८ वायुसंहिता-227, 6

६९ विश्वामित्रः-203, 1

७० विष्णुः-5, 10 6, 17 64,
9 92, 4 94, 7 97, 11
99, 11 106, 5 107, 8
136, 7 137, 4 137, 13
138, 3 156, 10 189, 16
194, 13 252, 5

७१ विष्णुपुराणम्-209, 12

७२ विष्णुधर्मोत्तरम्- 208, 8
209, 17 219, 8 233, 3.
250, 1 260, 5 269, 5
272, 14

७३ वृद्धगौतमः-228, 16 237, 1.
249, 8 252, 8 270, 13

७४ वृद्धपराशरः-4, 3 10, 16
130, 1 132, 1

७५ वृद्धबौधायनः-270, 8.

७६ वृद्धमनुः-35, 19.

७७ वृद्धशातातपः-142, 12 149,
4

७८ वृद्धहारीतः-115, 18

७९ व्याघ्रः-44, 12 81, 10 109,
8 143, 1

८० व्यासः-15, 14 16, 11 75,
10 79, 9 82, 1 248, 9

८१ शङ्खः-56, 9 62, 5 66, 12
68, 5 97, 6 108, 13
124, 6 125, 7 127, 6
127, 14 131, 14 146,
5. 190, 6 192, 6

८२ शङ्ख-लिखितौ-151, 5 163,
4 246, 7. 253, 6. 259,
4 263, 4 269, 16

- ८३ शाण्डिल्यः-128, 12 129, 8.
 ८४ शातातपः-4, 6. 142, 8. 166, 6.
 ८५ शिवधर्मोत्तरम्-208, 5. 227, 1. 236, 6 239, 4 243, 11 250, 8.
 ८६ श्रुतिः-275, 9
 ८७ षट्त्रिंशन्मतम्-78, 6. 87, 11 115, 14 116, 9 139, 5.
 ८८ संवर्तः-39, 8 57, 10. 58, 7. 85, 11 129, 11 148, 13
 ८९ छमन्तुः-61, 9 72, 12. 83, 11. 141, 4.
- ९० स्कान्दे रेवाखण्डम्- 224, 9. 231, 3 253, 1 264, 3.
 ९१ स्मरणम्-78, 10. 88, 14. 124, 9. 206, 3 206, 8.
 ९२ स्मृत्यन्तरम्-76, 1 90, 14. 143, 12. 196, 16 197, 3. 199, 12. 200, 5
 ९३ स्वप्नाध्यायविद्-8, 1
 ९४ हारीतः-43, 7. 49, 14 75, 6 108, 7 116, 6 119, 10. 123, 6 124, 1 133, 1 135, 5 149, 16 151, 1 170, 10. 184, 4 192, 17 212, 14 247, 1. 252, 15

Index of Quotations, Vol. II., Part II.

१. अङ्गिराः-

- आसीनश्च स्थितो वाऽपि 191, 4
 आहिताग्नेर्हिजाग्रस्य 76, 9
 ॐकारमादितः कृत्वा 191, 2.
 एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयम् 191, 9
 एतत्पातकमुक्तानां 191, 11.
 एषामन्यतमं यद्यत् 191, 7.
 कृत्वा पापं न गूहेत 51, 7.
 गव्यस्य पयसो ज्ञामे 191, 5
 गृहस्थोक्तानि पापानि 75, 8
 गोमूत्रेण समायुक्तं 191, 8.
 चातुर्वैद्यो विकल्पी च 50, 5
 तस्माच्छूद्रं समासाद्य 178, 5.
 दध्नाग्भावे भवेत्तक्रं 191, 6.
 पर्षद् या ब्राह्मणानां तु 74, 3.
 पर्षद् या ब्राह्मणानां च 67, 11.
 प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं 178, 6.
 प्रातःस्नानसमारम्भं 190, 16.
 पुनर्न च पिबेज्जातु 88, 10.
 बृहस्पतिसवनेष्वा 88, 6
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् 76, 10.
 भूमिप्रदानं यः कुर्यात् 83, 9.
 भूमौ वीरासने युक्तः 191, 3.

- महर्षिश्चापि युक्तानां 191, 12.
 युक्तक्षिपवणस्नायी 190, 15
 वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता 67, 12.
 74, 4
 शौचवच्छोधनं कुर्युः 75, 4.
 समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेत् 83, 7.
 सर्वपापहरो दिव्यो 191, 10.
 सावित्रीं व्याहृतीधैव 191, 1.

२. अग्निपुराणम्-

- कन्यां ददाति शुल्केन 221, 20
 कुज्योतिः कुत्सितो वैद्यः 221, 16.
 कुरुक्षेत्रे च यज्ञानं 222, 7.
 कृष्णाजिनं तु गृह्णाति 222, 5.
 तयोभयमुखीं दोलां 222, 6.
 न सहेत यशस्तेषां 222, 3.
 निन्दको द्विज-देवानां 221, 18.
 निर्दोषं सुहृदं भार्या 222, 3.
 न्यासापहर्ता मित्रधुक् 222, 1.
 भूमि-कन्यापहर्ता च 222, 9.
 मातरं पितरं वृद्धं 221, 14.
 मासिके च नवभ्रात्रे 222, 8.
 लोभात्त्यजति यस्त्वेतान् 221, 15.
 वृद्धं बालं गुरुं विप्रान् 221, 19.

शूद्रानुग्रहकर्ता च 221, 17.

हस्त्यश्च-रथ-यानानि 222, 4

३ अत्रिः-

एकादशगुणान् वाऽपि 167, 8.

महापापैरपि स्पृष्टो 167, 9.

४. अभिधानम्-

यमलोके तु ते चोरां 206, 7

५. आपस्तम्बः-

अथ यस्य 122, 8

अथ यस्य पिता 121, 19.

अथ वा 122, 7.

अथोपनयनम् 122, 3.

अयाचितं तु राजन्ये 173, 4

अहोरात्रोषितो भूत्वा 144, 11

अहोरात्रोषितो भूत्वा 145, 7.

कुक्कुटाण्डप्रमाण तु 172, 13.

गुरुं हत्वा 66, 2.

चतुर्थकाल- 89, 7.

चतुर्विंशतिरयाच्याः 172, 10

ततः संवत्सरम् 122, 3

तेषामभ्यागमनं 121, 20

तेषामभ्यागमनं 122, 10

तेषामिच्छतां 122, 1

तेषामिच्छतां 122, 11.

त्र्यहं निरशनं पादः 173, 1.

त्रिवर्णेषु च सामान्य 145, 1.

दातारं नोपातिष्ठेत् 145, 12.

दिनद्वयं तु नादनीयात् 173, 13

द्वादश वर्षाणि 122, 11

नास्मिँल्लोके 66, 4.

नीलीदारु यदा भिन्द्याद् 145, 8.

नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा 145, 6

नीलीरक्तं यदा वल्लं 144, 10

नीलीरक्तेन वल्लेण 145, 11

पतितस्तु भवेद्विप्रः 145, 3

पालनं विक्रयश्चैव 145, 2

प्रतिपूरुषं 122, 4

पातः पादं चरेच्छूद्रः 173, 3.

यथा प्रयमेऽतिक्रमे 122, 2

रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेत् 144, 12.

लोहितकेन 53, 15

विप्रहा जरण्ये 65, 15

वृथा तस्य महायज्ञाः 145, 5.

शोणितं दृश्यते तत्र 145, 9

सप्तभिः पावमानीभिः 122, 5

स्नानं दानं जपो होमः 145, 4.

सायं त्र्यहं तथा पादः 173, 2

सायं द्वाविंशतिर्मासाः 172, 9

सायं प्रातर्दिनार्थं स्यात् 173, 7

सायं प्रातस्तथैवोक्तं 173, 12.

स्त्रीणां क्रीडार्थसम्मोगे 145, 10

६. आश्वमेधिकम्-

यशुत्तिष्ठत्यनाचान्तो 144, 3

सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत 144, 4.

७. उदाहरणम्-

तच्छान्तिरौषधैर्दानैः 273, 18.

पूर्वजन्मकृतं पापं 273, 17.

८. उग्रामहेश्वरसंवादः-

अकृत्वा खलयज्ञं तु 238, 9
 अग्निहोत्रं भवेद्यस्य 227, 12
 अदत्त्वा चाग्नि-विप्रेभ्यः 228, 4
 अधर्मं धर्ममित्याहुः 229, 16
 अन्नं क्षेत्रं गृहं वापि 261, 15.
 अपहृत्य च सर्वस्वं 222, 12
 अरण्ये निर्जले देशे 223, 6
 अरण्ये निर्जले देशे 223, 9
 आत्मनः पोषको मूढः 223, 2
 आत्मना पिबति क्षीरं 239, 1
 आत्मैव पोषितो येन 240, 12
 आसनानि विचित्राणि 262, 1
 इल्लोकमृतानां च 262, 3
 उदरे शुलसयुक्तः 239, 3
 काको भूत्वा चिरं देवि 251, 9
 कांस्यकं मुरजं वंश 262, 11
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते 229, 13.
 कृमियोनिक्षये भूते 251, 4
 गुरुणा ह्यनुज्ञातो 229, 14.
 गृहेषु चैव विप्राणा 263, 3
 तस्मिन् देशे क्षुधार्ताश्च 240, 14
 तस्य योनिशतं गत्वा 251, 12
 तस्यान्ते मानुषो भूत्वा 238, 12
 तास्तु ते प्रार्थयन्तीह 262, 6
 तिर्यञ्चोऽपि समुत्पन्नाः 251, 1
 ते च कालकृतोद्योगाः 229, 17
 तेन पापेन ते देवि 262, 8.
 तेन पापेन ते मूढाः 262, 10

ते शौण्डिका वा चण्डालाः 250, 16
 दत्तापहारदानाच्च 222, 13
 दरिद्रो व्याधितो मूर्खो 239, 13
 दासत्वेनैव सुभ्राणि 250, 17
 दिव्य वर्षसहस्रं तु 238, 11.
 धान्यचोरस्तु हीनांगः 261, 13.
 नश्चा दीनाः क्षुधार्ताश्च 262, 4.
 न हुतं न तपस्तप्तं 240, 11
 न शृण्वन्ति गुरोर्वाक्यं 238, 16.
 निर्होमा निर्वषट्काराः 229, 18
 पटहं लेपनं चैव 262, 13
 परद्रव्यापहारी च 261, 14
 परस्य योषितं हत्वा 223, 5.
 पर्वातिक्रमकारी तु 227, 13
 प्रसवः शीघ्रं वन्धौ 239, 2.
 पायसं कृमरं चैव 228, 3
 प्रार्थयित्वा तु यो गां वै 238, 18.
 प्रासादेषु च ये देवि 263, 2
 पिबन्ति ये नरा देवि 250, 15.
 वन्धुभिः परिभूताश्च 262, 5
 बालानां वीक्ष्यमाणानाम् 240, 10.
 भवन्ति चेह काकाः स्युः 228, 2
 मठाधिपत्यं यो देवि 223, 3.
 मद्यपानरता ये च 251, 2.
 मद्यपानरता ये तु 251, 6
 मद्यविक्रयिणो ये च 250, 14
 मद्यव्यसनिनो ये च 250, 12
 मरुदेशे भवेद्भृक्षः 238, 10
 मृष्टाक्षेन य आत्मानं 240, 9.

यत्र देशे त्वनावृष्टिः 240, 13
 यस्तु क्षुद्रेण भावेन 238, 14
 यास्य योनिषु जायन्ते 251, 13
 ये हरन्ति च पापेन 262, 12
 ये हरन्ति च तूर्याणि 262, 7.
 ये हरन्ति नरा नित्यं 262, 2.
 योनिकार्यं च यो देवि 222, 14
 वर्षाणां द्वादशे लक्षे 251, 10
 विनाशयेन्मउद्रव्यं 223, 4
 विप्रस्य कथायिष्यामे 251, 8
 वेक्षोपजीविकाः पापाः 228, 1.
 व्याधि-रोग एतैर्युक्ताः 251, 14
 श्रपाक-पुलरुसादीनां 229, 12
 शालां तु कारयेद्यस्तु 250, 13
 श्रानयोनिशतं गच्छेत् 251, 5
 शूद्रस्य चेदृशं पापं 251, 7
 षष्ठिवर्षसहस्राणि 251, 3
 स तु जानिबिहीनेषु 229, 15.
 सर्वेषां चैव नास्तिक्यं 238, 17
 स्वान्निद्रव्यं गृहीत्वा तु 223, 1.
 सुवर्ण-मणिमुक्तानि 261, 16
 स्वे मांसे परमासेन 251, 11
 सोऽनपत्यत्वमामोति 238, 15
 सोऽपि याति पिशाचत्व 222, 15.
 हरन्ति पुष्करं ये तु 263, 1
 हतारः परदारानां 223, 8.
 हत्वाऽऽनन्दादिवाद्यानि 262, 9

१. उशनाः—

चण्डाल-श्रपचैः स्पृष्टो 143, 6.

त्रिरात्रेण विशुद्धः स्यात् 143, 7

१०. ऋग्विधानम्—

अयुतं माघमासे तु 280, 14
 अर्केण त्रिमधुं कृत्वा 181, 7
 अर्धं दद्यात् कुष्ठरोगी 280, 6
 अश्वत्ये माघमासे च 279, 3
 आयुर्वृद्धादिकं पश्चात् 280, 8
 इमां रुद्राय सूक्तं तु 230, 1
 इमा रुद्राय तवसे 279, 13
 ईक्षयन्ती जपेत् सूक्तं 230, 3
 उदसौ कुक्षिशूनी तु 280, 13
 उदगज्वरविनाशाय 279, 14
 ऋतस्येति जपेत् सूक्तं 279, 5
 कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं 279, 11.
 करवीरैस्तु गायत्र्या 281, 9
 कास-शूलादिरोगघ्नं 280, 2
 कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं 280, 4
 जपेच्चित्रं देवमंत्रं 280, 7
 ततश्च चित्रमन्त्रेण 281, 6
 तापादिव्याधिनाशो तु 279, 10
 त्र्ययुतं चेत्कुष्ठरोगी 280, 10
 न. नाविधो वातरोगो 279, 8.
 महापातकयुक्तोऽपि 280, 12
 मित्रस्येति जपेत् सूक्तं 280, 11
 लिंगं स्पृष्ट्वाऽयुतं धीमान् 279, 12
 वायो शुक्रो जपेत् सूक्तं 279, 7
 वारुणं वा जपेत्सूक्तं 279, 9
 व्याधिनाशा भवेच्छीघ्रं 281, 10.
 बदर्यां च त्रिवर्षं तु 281, 2

सप्तम्यां रवियुक्तायां 231, 8
सूर्यो नो दिवः सूक्तं 281, 1
हंसमन्त्र जपेद्दीमान् 280, 5.

११. कण्वः—

एकमध्ययनं कुर्यात् 200, 11
दद्याद्वा दशसाहस्रं 200, 12
प्रथमे दिवसे रात्रौ 128, 16
यजेदेवं यथाभ्यास 128, 17
यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा 48, 16
वानप्रस्थो यतिश्चैव 48, 17

१२. कात्यायनः—

निर्वामं कारयेद्विषम् 12, 14
प्रव्रज्यावसिता यत्र 12, 13

१३. काश्यपः—

अमृगदी स भवति 243, 5
उरःस्तम्भादुरःस्तम्भी 247, 14
कर्णभेत्ता कर्णशूली 247, 12
करोति शूलप्रक्षेपं 248, 7
क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे 247, 10
जलोदरयुनः स स्यात् 247, 11
तीर्थावासी कुशाच्छादी 60, 7
दन्तपातनकर्ता च 247, 18.
नक्तान्ध्यं जायते तस्य 248, 6.
पदा तु यस्ताडयति 247, 15
पवित्रपाणिर्दण्डी च 60, 6
पादकीली स भवति 248, 2.
पीडामप्रियकर्ता च 248, 1.
वानप्रस्थो यतिश्चैव 49, 3.

शूलेन शूली भवति 248, 4
स गङ्गदी दारयति 248, 3
सुरापो 253, 9
सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारम् 49, 2

१४. कूर्मपुराणम्—

अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् 8, 3.
अपोमूत्रपुरीषाद्यैर् 7, 1
अप्रायत्ये समुत्पन्ने 17, 8
अमावास्यां त्रिंशं प्राप्य 161, 6.
अस्मिन् कलियुगे घोरे 162, 10
अहीनांगो ह्यरोगश्च 8, 8
आग्नेयं भस्मना पाद- 14, 4.
हृष्टेशं प्रथमे यामे 161, 11
उपोषितश्चतुर्दश्यां 161, 14
एकादश्या निराहारः 161, 12
कृष्णाष्टम्यां महादेवीं 161, 3
गंगा-यमुनयोर्मध्ये 8, 7.
महणादिषु कालेषु 161, 8
जपस्तपस्तीर्थसेवा 161, 2.
जले वाज्नाशके वाजपि 8, 4
जलप्रवेशं यः कुर्यात् 9, 1
तदा सान्तपनं कृच्छ्रं 7, 2
तावद्द्वर्षसहस्राणि 8, 10
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ 161, 10.
देवताभ्यर्चनं नृणां 161, 5.
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य 161, 13
नान्यत् पश्यामि जन्तूनां 162, 12
पुण्यक्षेत्राभिगमनं 161, 4.
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् 161, 17.

ब्राह्मणान् भोजयित्वा च 161, 7
 ब्राह्मं तु मार्जनं मन्त्रैः 15, 8
 ब्राह्मादीनि तथाऽशक्तौ 17, 9.
 भविष्यन्ति महाबाहो 162, 11
 यमाय धर्मराजाय 161, 15
 यावन्ति रोमकूपाणि 8, 9
 राह्वयस्ते यदा सोमे 9, 2
 वैवस्वताय कालाय 161, 16
 सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे 161, 9
 सर्वपापप्रशमनं 162, 13
 सोमलोकमवाप्नोति 9, 3
 स्नात्वा नद्या तु पूर्वाह्णे 162, 1

१५. गर्गः—

अभ्यासे चैन्द्रं प्रोक्तम् 44, 1
 त्रिरात्रमेकरात्रं वा 43, 11
 मासं भुक्त्वा ब्रह्मचारी 43, 12
 मांसाशनेऽनृतोक्तौ च 44, 3
 वनस्थस्त्रिगुणं कुर्यात् 44, 2

१६. गरुडपुराणम्—

अकृत्वा तत्प्रणामादि 232, 11
 अमेध्यकृतयः पापाः 226, 12
 अरण्ये जायते पङ्कः 233, 1
 अवमत्य च ये यान्ति 232, 8
 उरुरोगगणोपेताः 226, 13
 कौटसाक्ष्यप्रदाः पापाः 226, 7.
 गुरु-मित्रद्रुहः पापाः 226, 9
 चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा 226, 14
 जात्यन्धास्तेऽभिजायन्ते 232, 12
 तथा च भगवद्धाम्नः 232, 15.

त्यागिनो बान्धवानां च 226, 11.
 द्विज-शिष्यद्रुहश्चैव 226, 10
 पङ्कवः पादहीनाश्च 232, 13.
 पश्यन्तो भगवद्भारं 232, 10
 बाधिर्यमुपयान्त्याशु 232, 9.
 भुत्वा भवन्ति सर्पास्ते 226, 8
 विष्णुछायम् ध्रुवं तैस्तु 232, 14.

१७. गौतमः—

अग्न्यु-सादी 258, 12
 अन्नघ्नेनस्त्री 84, 3.
 अथापरं 174, 4
 अथापरं त्र्यहम् 174, 6
 अथापर त्र्यहमन- 174, 5.
 अथे दक्तर्पणम् 174, 12.
 अदत्तादायी 258, 12.
 अनार्थैर्न 174, 8
 अन्ते 176, 8
 अनिमंत्रितभोजी 253, 9.
 अनुसवनम् 174, 9
 अनृतवाक् 257, 11
 अन्नापहारी 258, 11
 अभक्षः 179, 13
 अयाज्ययाजकः 258, 8.
 अवगूरणः 258, 2.
 इतस्ततोऽनन् 258, 10.
 ईर्ष्यालुः 258, 5
 एतदेव 176, 2.
 एतेनैव 180, 1.
 एता एव 176, 3.

ओं नमो हमाय 174, 13
 कक्षवनदाही 258, 11
 कूटसाक्षी 258, 1.
 कन्यादूषकः 258, 4
 कामावपन्नोऽस्मि 131, 9
 कामावकीर्णो 131, 7
 क्षिप्रकामः 174, 7
 क्षीरहारी 259, 1
 खट्वाङ्ग-कपालपाणिः 56, 2
 खट्वाङ्ग-कपालपाणिर्वा 59, 16
 गोगामी 265, 4
 गोहर्ता 258, 13
 चण्डाली- 265, 2.
 चतुष्पथे 258, 4
 जलापहारी 259, 1
 जलोदरो 258, 1
 ज्ञानापहारी 258, 14.
 तस्याजिनम् 129, 2.
 तिष्ठेदहनि 174, 6.
 दारकाचार्यः 258, 11
 द्वादशरात्रस्य 176, 4
 नमोनमो 174, 14.
 नमोनमः कृष्णाय 175, 8.
 नमो नमो ज्येष्ठाय 175, 9
 नमो नमो दीप्ताय 175, 12.
 नमो नमो नीलग्रीवाय 175, 7.
 नमो नमो रुद्राय 175, 3.
 नमो नमश्चन्द्र- 176, 1
 नमो नमः सत्याय 175, 10.
 नमो नमः सूर्याय 175, 6.

नमो नमः सौम्याय 175, 13
 नमोनमस्तीक्ष्णाय 175, 13.
 न म्लेच्छा-ऽशुचि-142, 4.
 निषिद्धमन्त्र-114, 13
 न्यासापहारी 258, 6
 परद्रव्यापहारी 259, 2
 पर्युषितभोजी 258, 5
 पित्रोर्विवदमानो 258, 6.
 प्रव्रजिता-265, 2
 बहुयाजकः 258, 8
 ब्राह्मणेन 142, 6
 मत्सरी 258, 12
 मातृघ्नः 258, 3
 मृण्मयकपालपाणिर् 56, 7.
 मृष्टैकभोजी 258, 10.
 यथोपक्रामेत् 60, 1
 रत्नापहारी 258, 7.
 रौरव-174, 8
 विद्याविक्रयी 258, 7
 विवाहविघ्नकर्ता 258, 2.
 वेदविक्रयी 258, 8
 शूद्रागमने 265, 3
 शूद्राचार्यः 258, 13.
 सत्यं वदेत् 174, 7
 सम्भाष्य 142, 5
 सूर्याभ्युदितो 148, 2.
 स्थाना-ऽऽसनाभ्यां 60, 2.
 स्नुषागामी 258, 3.
 खोहापहारी 258, 14.

हविष्यान् 174, 3

हिरण्यवर्णाः 174, 11

१८. चतुर्विंशतिमत्—

अङ्गानां तु पराकं स्यात् 119, 5

अथर्वशिरसं चैव 159, 8

अथवा पावमानेष्टिः 196, 14

अन्यानि वा पवित्राणि 47, 16

अर्वाक् तु भ्रूणहत्यायाः 197, 12.

अयाचिते च द्वावष्टौ 172, 17

अष्टौ चान्द्रायणे देयाः 200, 3

आख्यानानि तथान्यानि 160, 1.

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा 88, 8

आथर्वणाश्च ये केचित् 159, 10

इतिहास-पुराणानां 119, 6

इतिहास-पुराणानि 160, 2.

इष्टीनां पशुबन्धानाम् 198, 16

उपवास तु तक्रस्य 118, 2.

ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु 159, 14

ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः 28, 10.

एकैकं मासमभ्यीयात् 178, 11

एतेषां पादकृच्छ्रः स्यात् 118, 6

एतेषां विक्रये कृच्छ्रः 118, 12

एतेषां विक्रये कृच्छ्रं 118, 4

एवं नरविद्वेषेण 201, 4

कदली नारिकेल च 118, 5

कर्पूरादेस्तदर्धं स्यात् 118, 8

क्रस्तूरिकादिगन्धानां 118, 7.

कृतैश्चक्रियमाणैश्च 155, 11.

कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि 201, 2

कृच्छ्रे पञ्चागतिकृच्छ्रे 199, 3.

कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये 199, 5.

कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव 196, 12

कृच्छ्रो ज्युतं च गायत्र्याः 47, 12

खरा-ऽध्वा-ऽजाविकानां च 118, 15

गाथानां नीतिशास्त्राणां 119, 8

गायत्र्या लक्षजप्यं च 193, 14.

गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैः 198, 6.

गायत्र्यास्तु जपन् कोटि 198, 3.

गोविक्रयं द्विजः कुर्यात् 118, 13

चान्द्रायणं प्रकुर्वीत 119, 4

चान्द्रायणं मृगारेष्टिः 198, 11.

जन्मप्रभृति पापानि 197, 11.

जप-होमादिक तेभ्यो 200, 16.

जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत 160, 3.

जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत 159, 14.

जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत 159, 3.

तथाष्टादशलक्षाणि 197, 14.

तिलहोमसहस्रं तु 196, 13

तिलहोमसहस्रं तु 47, 14.

तिलहोमायुतं चैव 193, 13

तिलानां विक्रय कृत्वा 118, 9.

तीर्थानि भ्रमते विद्वान् 88, 10.

ते सर्वे पापहन्तारो 159, 12

य्यह चोपवसेन्नित्यम् 178, 12.

दध्याज्येक्षुरसानां च 117, 14.

द्विगुणं पुरुषाणां च 119, 3

द्विगुणं पुरुषस्यैव 132, 6.

वनिना दक्षिणा देया 201, 3.

धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः 200, 15
 धेनुप्रदानं विप्राय 47, 13
 नामधारकविप्रा ये 201, 1.
 नारीणां विक्रयं कृत्वा 119, 2
 नारीणां विक्रयं कृत्वा 132, 5
 नित्य-नैमित्तिकानां च 193, 15
 नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं 159, 9
 पराक-तप्तकृच्छ्राणां 198, 17
 पराकं तत्र कुर्वीत 119, 1
 पराके तप्तकृच्छ्रे च 200, 2.
 पयः पायसा-स्पृष्टानां 117, 13
 पादोर्ध्वं क्षत्रियः कुर्यात् 74, 10
 पारुच्छेपं च सामानि 159, 7
 पावमानीस्तथाकौत्सं 159, 2
 प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु 116, 12
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत 118, 14
 प्राजापत्ये तु गामेकां 200, 1
 प्रत्याम्नाये गवां देयं 197, 13.
 प्रातस्तु द्वादश यासाः 172, 16.
 प्रायश्चित्तं यदाभ्यासं 74, 9.
 पुनाति हैमवर्तारं 198, 5
 पूगीफलानि मञ्जिष्ठा 118, 3.
 ब्रह्मप्रतिष्ठेत्येतावत् 155, 12
 ब्राह्मणानि च कल्पांश्च 159, 16
 मण्डलब्राह्मण रुद्रं 159, 4
 भव्वाज्य-तैल-सोमानां 117, 12
 मित्रविन्दा पशुशैव 198, 12
 मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिः 162, 7.
 यथाविभवसारेण 200, 4.

यज्ञार्थं कृषिजातांश्च 118, 10
 यज्ञायज्ञीयमादित्य 159, 6.
 रक्त-पीतानि वस्त्राणि 118, 11.
 रहस्य-पञ्चरात्राणां 119, 7
 लाक्षा-लवण-मासानां 117, 11
 लक्षाशीति जपेद्यस्तु 198, 4
 वामदेव्यं बृहत्साम 159, 5
 विप्रा द्वादश वा भोज्याः 196, 14.
 विप्रा द्वादश वा भोज्याः 47, 15
 व्रतहोमादिकं वापि 193, 18.
 वैश्वानरीं व्रातपत्नीम् 28, 9
 शूद्रः समाचरेत् पादम् 74, 11
 षडङ्गं वा चरेत् कृच्छ्र 83, 9
 सर्वांसामेव विद्यानां 119, 9
 सर्वेषां स्नेहपक्वानां 117, 15
 सामानि सरहस्यानि 159, 15
 सुराया विक्रयं कृत्वा 117, 10.
 सिद्धाञ्चविक्रये विप्रः 118, 1
 सिंहे मे मन्युरित्येतत् 159, 12

१९. चमत्कारखण्डम्—

अकृत्वा देवकार्यं यः 220, 9.
 उच्छिष्टस्य विशेषेण 221, 10
 कन्यां यच्छति वृद्धाय 220, 13
 कामाद्वा यदि वा मोहात् 221, 9.
 कुरूपाय कुशीलाय 220, 14.
 कुल-देशोन्नितं कर्म 221, 8.
 चातुर्वेद्यापि यो विप्रः 221, 6
 त्रिकालज्ञो वेदवेदी 221, 5.
 दीयमानस्य वित्तस्य 221, 2.

देव-स्त्री-गुरु-वित्तानि 220, 15
 परदाररतश्चैव 220, 11
 परापवादसतुष्टः 220, 12
 प्राणिना हिंसको नित्ये 220, 8
 प्रेतत्वं जायते नूनं 221, 12
 ब्राह्मणान्वयसम्भृतो 220, 7
 यो भवेन्मानवः क्षुद्रः 220, 6
 योऽश्नाति भृत्यवर्गोभ्यो 220, 10
 विघ्नमाचरते यस्तु 221, 3
 विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां 221, 1
 विषा-ऽग्नि-जलमृत्यूनां 221, 11
 शास्त्रकर्ता ग्रन्थकर्ता 221, 7
 शूद्राच्चेनोदरस्थेन 221, 4

२०. छन्दोगाः—

यदा कर्मणु काम्येषु 2, 1
 समृद्धिं तत्र जानीयात् 2, 2

२१. छागलेयः—

जीवन् भवति चाण्डालो 196, 6
 पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु 196, 5

२२. जमदग्निः—

तीर्थे तु पादः कृच्छ्रस्यात् 203, 6
 द्विगुणं तु महानद्यां 203, 7

२३. जातूकर्ण्यः—

अतीतकालं जुहुयात् 109, 14.
 अनुपेतस्तु यो बालो 80, 3
 कामतोऽकामतः प्राहुः 129, 7
 तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् 80, 4
 नष्टेऽग्नौ विधिवद्ब्यात् 109, 15.

स्कन्दित व्रतिना रेतो 129, 6.

२४. जाबालिः—

अपहृत्य तु वर्णानां 113, 6
 अपहृत्य पशून् क्षुद्रान् 112, 19
 अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च 112, 18
 आज्येनैव हि शालाग्रौ 195, 14
 आरम्भे सङ्गकृच्छ्राणां 195, 13
 उदके फल-मूलेषु 113, 2
 कांस्या-ऽयस्ताम्र-सीस वा 113, 1.
 गुड-कार्पास-धान्यानि 112, 20
 तिल-धान्या-ऽन्न-वस्त्राणाम् 111, 11.
 त्रिरात्रमुपवासश्च 183, 7.
 धनापहरणे चैव 118, 9

पकासमौषध तैलं 112, 21
 पाप निवेद्य विभ्रेभ्यः 113, 5
 प्रायश्चित्तं च यत् प्रोक्तं 113, 7.
 पिण्याकं च तथा चाम 183, 6
 पिण्याकं सक्तवस्तकं 183, 1.
 मृदाण्ड-मधु-मांसेषु 113, 3
 राजस्वस्यापहरणे 113, 8
 वासो वै दक्षिणां दद्यात् 183, 2
 व्यापादना-ऽपहारेषु 113, 4.
 श्राद्धं कुर्याद्भूतान्ते च 195, 15.
 संवत्सरार्धं कुर्वीत 111, 12

२५. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

योऽश्वत्थः शमीगर्भः 35, 4

२६. तैत्तिरीयारण्यकम्—

पुनर्मामै- 48, 11.

यन्मेघं रेतः 48, 8.

२७. तैत्तिरीयसंहिता—

- प्रथमे 284, 17.
 प्रथमे पञ्चमानाय 285, 6.
 प्रथमेदेवास्य 283, 11.
 प्रथमेयं 283, 8.
 उत्तयदीतास्तुः 285, 13.
 इवा वा अश्वस्य 53, 11.
 तामेव 285, 16.
 दुधर्म 283, 20.
 तृतिगन्धस्य 285, 3.
 तृजापत्यं 284, 2.
 त्रैश्वेतम् 284, 9.
 द्विप्रथमे 285, 19.
 द्विप्रथमे 285, 10.
 द्विप्रथमे पावकाय 285, 11.
 द्विप्रथमे शुचये 285, 12.
 द्वि विभीयात् 283, 15.
 द्वि वरुणगृहीतः 282, 16.
 द्विप्रथमे 282, 7.
 द्विप्रथमे 282, 4.
 एवास्मिन् 282, 11.
 एवैने 283, 4.
 एवैने तस्मात् 284, 5.
 एवै वा एतेन 53, 6.
 एवादेवैने 284, 12.
 २८. दक्षः—
 शतसाहस्रं 65, 11.
 नि फलविशेषः स्यात् 65, 13.
 निर्वृत्त्यं गृहीत्वा तु 13, 2.

- श्वपदेनाङ्कयित्वा तं 13, 3.
 सममब्राह्मणे दानं 65, 10.
 सम-द्विगुण-साहस्रम् 65, 12.

२९. देवलः—

- अंग-अंग-कलिङ्गांश्च 147, 6.
 अथ गङ्गा 201, 12.
 अन्यानि 202, 13.
 अनुबन्धादि विज्ञाय 68, 2.
 अभिगम्य च तीर्थानि 201, 7.
 एतन् 192, 12.
 कावेरीसङ्गमं 202, 5.
 गङ्गाद्वारं 202, 1.
 जाति-शक्ति-गुणापेक्षं 68, 1.
 तस्यां स्नानं न कुर्वीत 23, 14.
 तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा 61, 3.
 नरः पापात् प्रमुच्येत 201, 8.
 पुष्करं 202, 7.
 ब्राह्मं 202, 3.
 महानिशा तु विज्ञेया 23, 13.
 यत् स्यादनभिसन्धाय 61, 2.
 यवानामप्सु 192, 11.
 यावक- 192, 13.
 वाराणसी 202, 8.
 सर्वमायतनं पुण्यं 201, 10.
 सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः 201, 9.
 सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीरान् 147, 5.
 सुरापाने ब्राह्मणः 82, 10.
 हिमवान् 202, 11.
 ३०. नन्दिपुराणम्—
 कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव 243, 2.

कल्प कल्पं ततश्चान्ते 242, 13.
 तृण-गुल्म-लता-वल्ली- 242, 14
 तृणभेदास्त्वगणिताः 242, 15
 ततः केनापि कालेन 243, 1
 तेषां च देशभेदेन 242, 18.
 तत्रापि नियमो नास्ति 243, 9
 तत्रापि भुक्त्वा स्व कर्म 243, 6
 तत्रापि भौतिक भोग 243, 7.
 नरकेषु क्रमेणैव 242, 12
 मुच्यते पशुजन्माच्च 243, 8
 मृगेषु जायते मर्त्यो 243, 5.
 विप्रान्तेषु मनुष्येषु 243, 10.
 वीरुद्धेदास्त्वसख्याताः 242, 17.
 वृक्ष-वल्कलभेदेन 243, 3.
 लताभेदाश्च निःसख्याः 242, 16
 सरीसृपादिभेदेन 243, 4

३१. नागरखण्डम्—

अदत्त्वा ये तथाऽश्नन्ति 230, 4
 कन्यादाने च विघ्नयो 230, 9
 जायन्ते ताश्च बन्धक्यो 230, 11
 द्रविद्रा जायथा भ्रष्टाः 230, 8
 दुर्मिक्षे जनतापे च 230, 5.
 प्राप्नुवन्ति कुदेशे च 230, 2
 ये च कुर्वन्ति दम्पत्योः 230, 6
 विरूपा भ्रममाणाश्च 230, 7.
 स कन्याः केवलाः सूते 230, 10.
 स्वामिद्रोहरता ये च 230, 3

३२. नारदः—

अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः 203, 9.

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा 204, 6.
 अष्ट प्रास्येत तद्गव्यम् 117, 3
 उपयुक्तानुशिष्टं च 117, 4.
 उपपातकयुक्तानाम् 204, 4
 उपवासस्त्रिरात्र वा 204, 2.
 एते व्यस्ताः समस्ता वा 203, 12.
 कर्मणा गर्हितेनैव 117, 1
 कार्याश्चान्द्रायणयुताः 204, 1.
 जपोपवासकृच्छ्रस्तु 203, 11.
 तस्य त्यागेन शुद्धयन्ति 117, 2
 त्रिशङ्गाः षष्टिभागः 204, 8.
 न तस्य प्रतिमौकोऽस्ति 12, 10
 प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् 204, 7.
 पातकादिषु सर्वेषु 203, 13
 महासान्तपनं शोद्धये 203, 10
 राज एव तु दासः स्यात् 12, 9.
 शक्ति-जाति-गुणान् दृष्ट्वा 204, 5
 षडहो द्वादशाहानि 204, 3.

३३. नारदपुराणम्—

अकार्थं कारयेत् पापा 228, 9
 कृमियोनिविनिर्मुक्ता 228, 12
 चिन्तयेद्दीक्षयेद्वापि 267, 11
 जीवित वा वरारोहे 228, 11.
 तस्य पुण्य कृत सर्वे 268, 3.
 दृष्ट्वा हि प्रमदा ह्येताः 268, 2.
 न साधयन्ति कर्माणि 228, 13.
 पुण्यस्य संक्षयत् पापी 268, 4.
 भर्तुरर्थे हि या वित्तं 228, 10.
 भर्तुः सौख्येन या नारी 228, 6.

भूत्वा धेतनभोक्तारो 228, 11
 वधू वा भ्रातृदारान् वा 267, 12
 वाचा चाक्रोशिका या तु 228, 8
 स याति नरकं घोरं 268, 1.
 सा श्येनी जायते राजन् 228, 7

३४. पतञ्जलिः —

केशमूलः 205, 12. •

सति मूले 205 8

३५ पद्मपुराणम् —

अयाज्ययाजकश्चैव 210, 17.
 आचार्यभार्यागमने 269 3
 उदरव्याधियुक्तस्तु 269, 2.
 क्षत्रियो वा महाबाहो 241, 4
 तथा पापेन मन्त्रा 269 4.
 नास्तिक्य भावनिरतः 220, 3
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः 241, 7.
 ब्राह्मणः शूद्रतामेति 241, 9.
 ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः 240, 17
 यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य 240, 16
 विरतो विष्णुविद्यासु 220, 1
 वैश्यकर्मा च यो विप्रः 241, 1.
 शूद्राक्षेनोदरस्थेन 241, 8.
 स द्विजो वैश्यतामेति 241, 2.
 सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा 220, 2
 स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः 241, 3.
 स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टः 241, 6
 स्वानि कर्माण्यपाकृत्य 241, 5.
 ३६. पराशरोपपुराणम् —
 अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु 277, 2.

अवश्यमनुभोक्तव्य 277, 6
 आरब्धस्यानुगुण्येन 277, 1.
 आरभन्ते क्रमेणैव 277, 11
 इह वाऽमुत्र वाऽज्ञस्य 276 10
 इहैव फलद कर्म 276, 11.
 एव निरुद्धभोग तु 276, 17.
 कारणानि भवन्तीह 277, 10.
 षट्यत्यत्र संदेहो 277, 15
 तथा विरुद्धं तेनैव 276, 16
 दुर्घट सकलं शक्तिः 277, 14.
 देहेनैकेन वाऽन्येन 277, 7
 निरुद्धांशसमो भोगो 276, 15.
 निरुद्धांशफलं स्वप्ने 276, 11
 निवृत्तप्रतिबन्धं तु 276, 13
 प्रारब्धशेष विच्छिन्नं 277, 1.
 प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य 277, 8.
 फलमारभते देह 277, 13.
 फल ददाति स्वप्ने वा 276, 12
 भुक्ते देही ततो भुक्ते 277, 5.
 भोक्तव्यस्य फलस्यैव 277, 9.
 वर्तमानशरीरेण 276, 9
 विना फलोपभोगेन 276, 8.
 शरीरारभकं कर्म 276, 7.
 श्व-सूकर-खरोट्टादि-277, 8.
 साञ्चितेषु समस्तेषु 277, 12.

३७. पुराणम् —

शासनाच्छसनाच्चैव 288, 7.

३८. पुलस्त्यः—

पानस द्राक्ष-माधुक 77, 17.
मधूत्थं नैरिमारिष्टं 77, 18
समानानि विजानीयात् 78, 1.
सुरायाः सङ्कृत् पाने 81, 1.

३९. पैठीनसिः—

अकार्यकारिणस्तेषां 68, 1
अनृतेन 152, 6
अन्यं प्रयच्छेत् 148, 11.
अपेय तु तद्वा तोयं 25, 6.
आराम-132, 8.
आश्रयः शस्त्रदाता च 62, 11
उपेक्षकः शक्तिमांशेत् 62, 1.
कमण्डलौ 148, 11
तथा शक्त्यनुरूप च 63, 2
नष्टायां भेखलायां 148, 12
नष्टे दण्डकाष्ठे 148, 10.
पुनस्तपस्वी भवति 162, 5.
प्राणायामसहस्रेषु 115, 3.
प्रोत्साहकः सहायश्च 62, 13
भक्ष्य-भोज्यान्नस्य 111, 15.
महापातकेषु 152, 7.
मांसं 152, 6
शूद्रयाजकः 115, 2.
सर्वपापप्रसक्तोऽपि 162, 4
स्नानं चैव न कर्तव्यं 25, 7.
हन्ता मन्तोपदेष्टा च 62, 12
४०. पौराणिकाः—
अभ्यासात् क्रियादुष्टो 125, 2.

उपपातकस्तु क्रियादुष्टो 125, 1.
क्रियादुष्टो मनोदुष्टः 124, 17.
नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ताः 124, 16.

४१. प्रचेताः—

अनृतवाक् 134, 8.
एते पञ्चतपो-114, 5.
तस्यान्ते 135, 1
तानुद्धरेत् 134, 13
मांसं गोमूत्र-114, 6

४२. प्रजापतिः—

अनृती सोमपः कुर्यात् 43, 5
आदित्यमर्चयित्वा तु 49, 11
क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनां 74, 7
द्विगुणं त्रिगुणं चैव 74, 6.
पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् 43, 6
भये रोगे तथा स्वप्ने 49, 10.

४३. प्रभासखण्डम्—

अपुत्रा कलहाक्रान्ताः 230, 15
कुदम्भाश्चपला लुब्धाः 231, 1.
जायन्ते रोगिणो रौद्राः 230, 14.
दानहीना भवन्त्येते 281, 2.
महारजनकर्माणः 230, 16.
यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित् 230, 13.

४४. बहृचाः—

अथ स्वप्नाः 2, 9
पुरुषं कृष्ण 2, 9.

४५. बाहुरायणः—

अनारब्धकार्यं 275, 5.
सूत्रकश्च हि 3, 10.

४६. बृहदाज्ञवत्त्वः—

कामादपि च राजन्यो 79, 7.

मद्यमेव सुरां पीत्वा 79, 8.

४७. बृहद्विष्णुः—

अमेध्यानि दशैतानि 79, 1.

माधुकमैक्षव नैरं 79, 2.

मधूत्थं चैव माध्वीक 79, 3.

४८. बृहस्पतिः—

अकामतस्त्रिरात्र स्यात् 143, 11.

अनभिख्यातदोषस्तु 153, 10.

अनातुरः सति धने 141, 15.

अनिर्वर्त्य महायज्ञान् 141, 14.

अपहृत्य सुवर्णं वा 167, 1.

अरुणायाः सरस्वत्याः 73, 11.

अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते 143, 9.

आहिताग्निरुपस्थान 141, 16.

ऋतौ न गच्छेद्भार्या वा 141, 17.

कारयेत्तस्य सस्कार 76, 7.

क्षिपेत्तथा विनिर्दग्धो 81, 7.

गौडी माध्वां सुरां पैष्टीं 81, 3.

तप्तकृच्छ्रं पराकं च 84, 4.

तथा दहति वेदज्ञः 28, 3.

पीत्वा प्रमादतो मद्यम् 78, 6.

यथा जातबलो वह्निर् 29, 2.

वायव्यं गोरजः प्रोक्तम् 16, 8.

विद्वत्सरस्वतीप्राप्तम् 16, 9.

शुद्धचेत् त्रिषवणस्नायी 73, 12.

सुरापाने कामकृते 81, 6.

स्पृष्ट्वा शत्रुमुदक्यां वा 143, 10.

विख्यातदोषः कुर्वति 153, 9.

सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीय 167, 2.

४९. बौधायनः—

अथाशुचिकराणि 133, 15.

असाध्यव्याधिना घस्तः 281, 13.

आकाशे भुवि मूर्ध्नाति 15, 8.

आ ते रुद्रेति सूक्तेन 281, 14.

उदितेषु 163, 16.

एकविंशति-164, 3.

एकाहधनिनो ऽन्नेन 46, 3.

कपोतव्रतनिष्ठस्य 46, 4.

ग्रामात् 163, 11.

चतुर्यकाले 136, 1.

ज्ञानकृतेभ्यो 163, 17.

तदपत्यत्वं 135, 15.

तेषां च 135, 15.

द्वादशरात्रात् 164, 1.

दादशमासान् 134, 2.

ब्रूतमभिचारो 133, 15.

नक्षत्रनिर्देशन 134, 1.

पूर्णे मासे जयेन्मृत्यु 281, 17.

पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा 281, 15.

प्रातःशतं 163, 15.

बाहुभ्यां मनसा वाचा 160, 7.

ब्राह्मण- 135, 12.

भुवि मूर्ध्नि तथाऽऽकाशे 15, 7.

भूम्यनृतम् 135, 13.

भैत्याहारोऽभिहोत्रिभ्यो 46, 1.

श्रुपस्थकृतं पापं 160, 6.

यायावर-वनस्थेभ्यो 46, 2.
 विधिना शास्त्रदृष्टेन 160, 5.
 शूद्रसेवनं 135, 14.
 शूद्राभिजननम् 135, 11.
 समुद्रसयानम् 135, 12.
 सायसन्ध्यामुपस्थाय 160, 8.
 स्थाना-ऽऽसनाभ्यां 136, 2.
 हविःशेषेण वर्तेत 281, 18.
 होमकर्मण्यशक्तानां 281, 18

९०. ब्रह्मपुराणम्—

अन्यत् शरीरमादत्ते 211, 3.
 आत्मनः कामकारेण 224, 19.
 अयोनिगो वृको हि स्यात् 226, 1.
 आशाऽपहर्ता तु नरः 225, 7.
 इहाल्पमापि कृत्वा तु 209, 9.
 उग्रान् स याति ससारान् 266, 11.
 उपस्थिते विवाहे तु 225, 9.
 एतानासाद्य संसारान् 266, 6.
 एवं शीलसमाचारो 246, 1.
 कर्मणा मनसा वाचा 209, 7.
 कृतघ्नः स मृतो विप्रो 225, 11.
 कृमिभावमनुप्राप्य 267, 1.
 कोकिलत्वमवाप्नोति 266, 12.
 गर्दभत्व तु सम्प्राप्य 225, 3.
 गतामभावे निष्कं स्यात् 197, 7.
 जलप्रवर्षणं यस्तु 225, 15.
 ज्येष्ठं पितृसमं चापि 225, 5.
 तत्कर्मजं यातनार्थं 210, 16.

ततो दंशः कृतघ्नश्च 225, 14.
 ततो ऽधर्मक्षय कृत्वा 266, 8.
 तत्प्रमाणवयो-ऽवस्था-211, 1.
 तत्र जीवति मासांश्च 266, 7.
 तत्रापत्य समुत्पाद्य 267, 8.
 तत्रापि निरय प्राप्तः 266, 16.
 तन्मात्रगुणसयुक्त 211, 4.
 ततः सम्प्राप्य निधनं 267, 4.
 ततस्तु निरयं प्राप्नो 267, 2.
 तेन दुष्टस्वभावेन 272, 8.
 तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि 211, 6.
 दृढ शरीरमाप्नोति 211, 5.
 परदारामिमशं तु 266, 9.
 परदारेषु ये चापि 272, 7.
 पशूश्च ये विव्रजन्ति 272, 9.
 प्रकीर्णमैथुना ये च 272, 10.
 प्रधर्षयति कामाद्यो 266, 3.
 प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्च 226, 2.
 प्राप्नोति नरकं घोर 209, 10.
 पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् 266, 5.
 भ्रातृभार्या तु पापात्मा 266, 11.
 मनसाऽपि गुरोर्भार्या 266, 13.
 मृतस्यैकादशाहे तु 226, 4.
 मातरं पितरं चैव 225, 1.
 मोहात् करोति यो विघ्नं 225, 10.
 यदि पुत्रसमं शिष्य 221, 18.
 यमस्य विनयैः क्रूरैः 225, 12.
 यमलोके तु ते घोरां 209, 8.
 यस्तु रौद्रसमाचारः 245, 8.

यातनाः प्राप्य तत्रस्थः 225, 13.
 लभेद्देवलको राजन् 226, 3.
 लोकद्वेष्टाऽधमः पुंसां 240, 4.
 लोष्टैः स्तभैरुपायैर्वा 245, 10
 वध-बन्धपरिक्लिष्टः 246, 3
 वृषलो ब्राह्मणां गत्वा 267, 3.
 विश्वासहर्ता तु नरो 226, 8
 विहाय क्षमहागुप्त 211, 2.
 श्रयोनौ तु स संभूतः 266, 15.
 आ ततो जायते मूढः 267, 6.
 आ भूत्वा कृकलासस्तु 267, 7.
 आ शृगालस्ततो गृध्रो 266, 10.
 सखिभार्या गुरोर्भार्या 266, 2
 स चेन्मनुष्यतां गच्छेत् 240, 2.
 सवत्सर तु कुम्भीरः 225, 1.
 सुखानि धार्मिकोऽदुष्टः 211, 7
 सूकरः पञ्च वर्षाणि 266, 4.
 सूकरो जातमात्रस्तु 267, 5
 सोऽपि मृत्युमवाप्नोति 225, 6.
 सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः 225, 2
 हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा 245, 9
 हिसार्था निकृतप्रज्ञः 245, 11

५१. भरद्वाजः—

द्वादशाहातिक्रमे 108, 18.
 पयोभक्षणं 108, 20.
 मासातिक्रमे 108, 18.
 सवत्सरातिक्रमे 108, 19

५२. भविष्यपुराणम्—

गुरुं हत्वा श्रोत्रिय च 66, 9.

मातरं पितरं हत्वा 66, 8.

शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा 67, 15.

५३. भविष्योत्तरम्—

तस्मात् कृतस्य पापस्य 210, 18.
 देव-तिर्यङ्-मनुष्याणां 210, 7.
 धर्मराजः स्मृतः शास्ता 210, 8.
 नियमाचारसत्त्वानां 210, 9.
 नृपतिः शासकः प्रोक्तः 210, 12.
 पारदारिक-चौराणाम् 210, 11.
 प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता 210, 10.

५४. भगद्वाजगृह्यम्—

अत ऊर्ध्वं 109, 4.

अत ऊर्ध्वं काल-109, 6.

अत ऊर्ध्वमा 109, 5.

उपवासः 109, 3.

प्राणायामशतम् 109, 3.

५५. भृगुः—

कम्बले पट्टसूत्रे च 146, 4.

तर्पणं त्रिविधस्याङ्ग 177, 9.

नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 177, 8.

नृपस्य वृद्धवैश्यस्य 146, 3.

स्त्रीधृता शयने नीली 146, 2.

५६. मनुः—

अकृत्वा मैक्ष्यचरणम् 180, 12.

अग्निहोत्र्यपविद्याग्नीन् 108, 2.

अग्निहोत्र्यपविद्याऽग्नीन् 108, 4.

अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च 216, 6.

अदत्तानामुपादानं 212, 7.

अधमा मध्यमाऽध्या च 217, 14.
 अनातुरः सप्तरात्रम् 130, 13
 अनाविष्कृतपापांस्तु 154, 12.
 अनृत च समुत्कर्षे 95, 7.
 अनृत च समुत्कर्षे 103, 11.
 अनृतस्यैनसस्तस्य 42, 12.
 अयः-कांस्योपलानां च 111, 3.
 अपहत्य च विप्रस्वं 253, 16
 अपहत्य च विप्रस्व 223, 13.
 अपात्रीकरण कृत्वा 137, 18.
 अपि भ्रूणहणं मासात् 155, 1.
 अप्यकार्यशतं कृत्वा 34, 4.
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं 210, 4.
 अभिचारमहीनं च 114, 2.
 अभिजिह्विश्चजिह्वां वा 69, 6.
 अभ्यस्याब्दं पात्रमानीः 165, 13.
 अरण्ये निर्जले देशे 223, 15.
 अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य 164, 6.
 अवकीर्णी तु काणेन 125, 18.
 अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्धचर्यं 107, 2
 अवदय याति तिर्यक्त्व 255, 1
 अवेत्यृचं जपेद्बुद्धं 169, 3.
 असम्बद्धप्रलापश्च 212, 6.
 अस्य सर्वस्य श्रुणुत 211, 13.
 अहिंसां सत्यमक्रोधम् 170, 2
 आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं 4, 11.
 आचार्यमृत्विजश्चैव 224, 2.
 आरम्भरचिता धैर्यम् 216, 9.
 आश्रमे वृक्षमूले वा 57, 7.

इदं सामासिकं ज्ञेयं 216, 14
 इयं विशुद्धिरुदिता 60, 12.
 उत्तमां सात्त्विकीमेतां 219, 2.
 उदित्यृचा वा वारुण्या 43, 2.
 उपस्पृक्षांस्त्रिषवणम् 126, 6.
 एतद्ब्रह्माग्निमदैतेषां 215, 12.
 एतदेव व्रतं कुर्युः 107, 1.
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते 126, 3.
 एतेषामेव जन्तूनां 255, 3.
 एतैर्हिजातयः शोऽध्याः 154, 11.
 एनसा स्थूल-सूक्ष्माणां 169, 2
 एष सर्वः समुद्दिष्टः 219, 3
 कणान् वा भक्षयेद्बुद्धं 82, 9.
 कर्मणां फलनिर्वृत्तिं 211, 11.
 क्रमशो याति लोकेऽस्मिन् 242, 5.
 कामतो ब्राह्मणवधे 60, 13.
 कार्पास-तान्तव क्रौञ्चो 254, 8.
 कार्पास-कीटजोर्णानां 111, 4
 कर्मजा गतयो नृणाम् 211, 15.
 कूप-त्रापी-जलानां च 110, 10
 कूष्माण्डैर्वापि जुहुयात् 13, 1.
 कुच्छं चान्द्रायणं चैव 108, 3.
 कृतवापनो वा निवसेत् 57, 6.
 कृत्वा शत्रुशिरोध्वजम् 53, 12.
 कृमि-कीट-पतङ्गानां 252, 2.
 कृष्टजानामौषधीनां 123, 12.
 कौत्सं जप्त्वाप इत्येतन् 165, 8.
 कौशेयं तित्तिरिहृत्वा 254, 7.
 गन्धर्वा गुह्यका यक्षाः 218, 9.

गार्हिता-ऽनाद्ययोजग्निः 96, 7.
 गृहीत्वा मुसलं राजा 86, 12.
 गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य 223, 14.
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः 95, 8.
 गुल्म-वल्ली-लतानां च 123, 11.
 गौडी पैष्टी च माध्वी च 80, 11.
 गोमूत्रमभिवर्णं वा 88, 1.
 चण्डाल-पुल्कसानां च 242, 9.
 चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं 110, 12.
 चान्द्रायण चरेन्मासं 108, 8.
 चारणाश्च सुपर्णाश्च 218, 3.
 चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयं 211, 10.
 चीरीवाकस्तु लवण 254, 6.
 चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् 254, 9.
 चैल-चर्मा-ऽऽभिषाणां च 111, 1.
 जपन् वाऽन्यतम वेद 69, 7.
 जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं 168, 3.
 जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः 115, 10.
 जपेद्वा नियताहारः 70, 2.
 जातिभ्रंशकरं कर्म 186, 1.
 झल्ला मल्ला नटाश्चैव 218, 5.
 त चेदभ्युदियात् सूर्यः 147, 14.
 तत्सर्वं निर्गुदन्त्याशु 160, 14.
 तज्ज्ञेय विदुषा सर्वं 217, 2.
 तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं 215, 13.
 तथाऽऽज्ञानकृतं पाप 155, 2.
 तथैवाप्सरसः सर्वाः 218, 10.
 तद्रजोऽप्रतिधं विद्यात् 216, 2.
 तपसाऽपनुत्सुस्तु 87, 7.

तपसैव सुतप्तेन 160, 12.
 तमसो लक्षणं कामो 217, 7.
 तस्येह त्रिविधस्याऽपि 212, 1.
 तान् समासेन वक्ष्यामि 217, 10.
 तापसा यतयो विप्राः 218, 11.
 तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् 120, 17.
 तिर्यक्त्वं तामसा नित्यं 217, 12.
 तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ 85, 15.
 तृण-काष्ठ-द्रुमाणां च 110, 15.
 तृतीये त्रिगुण चैव 60, 18.
 तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण 126, 5.
 त्रयाणामपि चैतेषां 216, 13.
 त्रयाणामपि चैतेषां 216, 5.
 त्रिरङ्गि त्रिर्निशायां च 170, 3.
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः 219, 4.
 त्रिविधा त्रिविधैषा तु 217, 13.
 त्र्यहं प्रातश्च्यहं सायं 170, 14.
 त्र्यहं पर तु नाऽभ्यायात् 170, 15.
 दशलक्षणयुक्तस्य 212, 2.
 दशहस्तेन दण्डेन 35, 18.
 द्रव्याणामल्पसाराणां 110, 11.
 द्यूत-पानप्रसक्ताश्च 218, 6.
 देवत्वं सात्त्विका यान्ति 217, 11.
 धनं वा जीवनायाऽलं 55, 2.
 धनं वा जीवनायाऽलं 69, 10.
 धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च 216, 8.
 धान्यं हत्वा भवत्याखुः 254, 3.
 धान्या-ऽन्न-धन-चौर्याणि 110, 7.
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च 218, 12.

न च शोचत्यसम्पत्तौ 217, 4
 नाशयन्त्याऽऽशुपापानि 27, 14
 नाशयन्त्याऽऽशु पापानि 154, 16
 निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् 147, 15
 पक्षि-गन्धौषधीनां च 111, 5.
 पञ्च चाभ्यधिक कृत्वा 85, 19.
 पयो घृत वाऽऽमरणात् 83, 2
 परदारोपसेवा च 212, 8
 परद्रव्येष्वभिधानं 212, 3
 पशवश्च शुगालाश्च 217, 16
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्त 85, 16
 प्रशान्तमिव शुद्धाभ 215, 14
 पारुष्यमनृतं चैव 212, 5
 प्रास्येदात्मानममौ वा 69, 4
 पितरश्चैव साध्याश्च 218, 14.
 पीत्वाऽप्योऽध्येष्यमाणश्च 104, 13.
 पुष्प-मूल-फलानां च 110, 11
 फलदानां तु वृक्षाणां 123, 10
 वको भवति हृत्वाऽग्निं, 254, 11.
 बहून् वर्षगणान् घोरान् 242, 6
 ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् 170, 6
 ब्रह्महत्यापनोदाय 69, 8.
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि 57, 5.
 ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो 219, 1.
 ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च 96, 6.
 भक्ष्य-भोज्यापहरणे 110, 13.
 मणि-मुक्ता-प्रवालानां 111, 2
 मणि-मुक्ता-प्रवालानि 254, 1.
 मनुष्याणां तु हरणे 110, 9.

मधु दंशः पयः काको 254, 4
 मन्त्रैः शाकलहोमयैः 165, 10.
 महापातकिनश्चैत्र 160, 11.
 महापातकसयुक्तो 165, 12.
 मानसं मनसैवायम् 212, 9
 मांसं गोष्ठे पयः पीत्वा 115, 11.
 मांसं गृध्रो, वसां मद्गुः 254, 5.
 माहित्रं शुद्धवत्यश्च 165, 9.
 मुच्यते पातकैः सर्वैः 164, 7
 मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते 224, 3
 यज्वान ऋषयो वेदाः 218, 13
 यजेत वाऽश्वमेधेन 69, 5.
 यत् कर्म कृत्वा कुर्वीत 217, 1
 यत् सर्वेणैच्छति ज्ञातुं 217, 5
 यत्किञ्चिदेनः कुर्वीत 160, 13.
 यत्तु दुःखसमायुक्त 216, 1
 यत्तु स्यान्मोहसंयुक्त 216, 3
 यथैधस्तेजसा बाहिः 155, 1.
 यथैवैका तथा सर्वा 80, 12.
 यद्वा तद्वा परद्रव्यं 254, 15.
 याचिष्णुता प्रमादश्च 216, 12.
 या यां योनिं च जीवोऽयं 242, 4.
 येन तुष्यति चान्मास्य 217, 6.
 येन यांस्तु गुणेनैषा 217, 9
 येनास्मिन् कर्मणा लोके 217, 3.
 ये ब्राह्मणान् प्रद्विषन्ति 224, 1
 येषां द्विजानां सावित्री 120, 16.
 योज्वमन्येत तेतूमे 105, 7.
 यो यदेषां गुणो देहे 215, 9.

यो येन पतितेनैषां 90, 9
 यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् 215, 8
 रक्षांसि च पिशाचाश्च 218, 4
 रक्तानि हत्वा वासांसि 254, 12
 राजानः क्षत्रियाश्चैव 218, 7
 लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात् 69, 3.
 लूता-गहि-सरठानां च 253, 13.
 लोभः स्वप्नोऽभूतिः क्रौर्यं 216, 11
 वधेन शुद्धयति स्तेनो 86, 13
 वाग्दैवतैस्तु चरुभिर् 42, 11.
 वाचिकैः पक्षि-मृगतां 212, 12
 वाचैव वाकृतं कर्म 212, 10
 वातेन्द्र-गुरु-वह्नीनां 126, 2
 वादयुद्धप्रधानाश्च 218, 8
 वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु 4, 10.
 बालवासा द्विजोऽरण्ये 87, 8
 ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वा 114, 1.
 वितथाभिनिवेशश्च 212, 4
 वितस्तिद्वितय हस्तम् 85, 17.
 विधेः प्राथमिकादस्माद् 60, 17
 विनाऽङ्गिरप्सु वाऽप्यार्तः 140, 13
 विविधानि च रत्नानि 254, 2.
 विषयोपसेवा चाजुषं 216, 10
 वृको मृगेभं व्याघ्रोऽथ 254, 13.
 वृथाऽऽलम्भेऽनुगच्छेद्वा 123, 13
 वृद्धौ च माता-पितरौ 34, 3
 वेदाभ्यासस्तपो ज्ञान 216, 7.
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या 154, 15
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या 27, 3.

वेदोदितानां नित्यानां 141, 9.
 शरणागत परित्यज्य 138, 16
 शरीरजैः कर्मदोषैः 212, 11.
 शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिः 137, 19.
 शुभाशुभफल कर्म 211, 14 -
 श्व-सूकर-खरोऽश्विणां 242, 8.
 श्वावित् कृतान्नं विविध 254, 10.
 सचैलो बहिराऽऽप्सुत्य 140, 14.
 स तदा तद्गुणप्रायं 215, 10.
 स तस्यैव व्रत कुर्यात् 90, 10.
 स तानुवाच धर्मात्मा 211, 12.
 सत्वस्य लक्षण धर्मः 217, 8
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं 215, 11
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति 215, 7.
 सप्तागारान् चरेद्भैक्ष्य 126, 4.
 संयोगं पतितैर्गत्वा 253, 15.
 संयोगं पतितैर्गत्वा 223, 12.
 सर्वस्वं वा वेदविदे 55, 1
 सर्वस्वं वा वेदविदे 69, 9.
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं 170, 8.
 संवत्सर यवाहारः 138, 17.
 सव्याहृति-प्रणवकाः 155, 3.
 स साधुभिर्बहिष्कार्यो 105, 8.
 संसारान् प्रतिपद्यन्ते 242, 7.
 सावित्रीं च जपेन्नित्य 170, 7.
 सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च 218, 2
 सुगुर्वप्यपहन्त्येनो 165, 11.
 सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च 104, 12.
 सुरापानापनुत्त्यर्थं 82, 7.

सुवर्णस्तेयकृद्भिः 86, 10.
 स्थाना-ऽऽसनाभ्यां विहरेत् 170, 5.
 स्थावराः कृमिकीटाश्च 217, 15
 स्थालीपाकविधानेन 125, 19.
 स्नातकव्रतलोपे च 141, 10.
 क्षात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः 49, 7.
 स्वजातीयग्रहादेव 110, 8
 स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी 49, 6
 स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयात् 86, 11
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन 255, 2
 स्त्रीमृक्षस्तोकको वारि 254, 14.
 स्त्री-शूद्र-पतितांश्चैव 170, 4
 हविष्यभुग्वाऽनुचरेत् 70, 1.
 हविष्पान्तीयमभ्यस्य 108, 2.
 हस्तिनश्च तुरगाश्च 218, 1.
 हुत्वामि विधिवद्धोमम् 126, 1.
 हिंसाणां च पिशाचानां 253, 14.
 हिंसाणां चैव सत्त्वानां 252, 3.

५७. मध्यमाङ्गिराः—

गवां सहस्रं विधिवत् 64, 13.
 तत् कामकारविषयं 72, 9.
 न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा 72, 11.
 प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं 72, 8.
 ब्रह्महा विप्रमुच्येत 64, 14.
 यः कामतो महापापं 72, 10.

५८. महाभारतम्—

अधर्मज्ञा गताचाराः 235, 12
 अत्यायुषो भवन्तीह 235, 14.
 आयुरस्य निकृन्तामि 235, 17.

कुशीला भिन्नमर्यादाः 235, 13.
 नित्योच्छिष्टः सूचकश्च 235, 16.
 प्रत्यादित्य प्रत्यनल 236, 3.
 य उच्छिष्टः प्रवदति 236, 1.
 यश्चानभ्यायकालेऽपि 236, 2.
 ये नास्तिका निष्क्रियाश्च 235, 11.
 ये मेहयान्ति पथि च 236, 4.
 लोष्टमदी तुणच्छेदी 235, 15.

५९. मार्कण्डेयः—

अपाङ्गेयस्य यः कश्चित् 144, 7
 अहोरात्रोषितो भूत्वा 144, 8.
 पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः 181, 12.
 फलैर्मासेन कथितः 181, 9
 मासेनामलकैरेव 181, 11.
 मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैः 181, 13
 श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः 181, 10.

६०. मार्कण्डेयपुराणम्—

अकृत्वा त्वन्यजापाणेः 241, 13.
 अकृत्वा वर्णसंयोगं 241, 15.
 अपस्मारी च भवति 245, 3.
 अयो इत्वा तु पापात्मा 256, 13.
 अशस्त्रं पुरुष इत्वा 244, 9.
 आसनं चोरयित्वा तु 256, 12.
 एष एव क्रमो दृष्टो 245, 4.
 कृमि-कीट-पतंगेषु 244, 13.
 कृमिः स्त्रीवधकर्ता च 244, 10.
 गोत्रं प्राप्य च चण्डाल-244, 14.
 घृतं इत्वा तु नकुलः 256, 6.
 चुचुन्दरी शुभान् गन्धान् 257, 3.

चोरयित्वा तु निष्पाशान् 256, 11.
 चोरयित्वा पयश्चापि 256, 8.
 जीवजीवकतां याति 257, 2.
 तस्यामपत्यमुत्पाद्य 265, 14
 तिल-पिण्याकसम्मिश्र 256, 5.
 तृण-गुल्म-लता-वल्ली-257, 8.
 धान्यं यवांस्तिलान् माषान् 255, 17.
 न्यासापहर्ता नरकात् 255, 16.
 परदारामिगमने 265, 7.
 परिहृत्य ततो भूयो 244, 12.
 पंग्वन्धो बधिरः कुष्टी 245, 1.
 पुष्पापहृद् दरिद्रश्च 257, 5.
 पुंस्कोकिलत्वमामोति 265, 10.
 प्रधर्षयित्वा कामात्मा 265, 12.
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः 241, 12
 भ्रातृभार्या च दुर्बुद्धिः 265, 9.
 भूहर्ता नरकान् गत्वा 257, 7.
 भोजनं चोरयित्वा तु 256, 8.
 मधु हत्वा नरो दशो 256, 10.
 मुखरोषा-क्षिरोगैर्वा 245, 2.
 यश्च यस्यास्तु हीनायाः 241, 14.
 यस्तु चोरयते तैल 256, 9.
 विद्यापिहारिणां चैव 245, 5.
 वृषस्य वृषणौ छित्त्वा 244, 11.
 शाकहर्ता च हारीतः 257, 6.
 श्व-सृगालेभ-गृध्रेषु 265, 8.
 शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा 265, 13.
 द्येनो मार्गामिषं हत्वा 256, 7.
 षण्डः पलालहरणे 257, 4.

सखिभार्या गुरोभार्या 265, 11.
 सस्यान्यन्यानि वा हत्वा 256, 1.
 संजायते महावक्त्रो 256, 2.
 सूकरः कृमिको महुः 265, 15.
 हत्वा दुग्धं तु माजारी 256, 4.
 हते कांस्ये च हारीतः 257, 1.

६१ यमः—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते 4, 1.
 अतो बालतरस्यास्य 64, 2.
 अथगुरुतल्प-167, 16.
 अथ वै ब्रह्महत्यायाम् 59, 2.
 अपूर्णेकादशाब्दस्य 68, 11.
 अशीतिर्यस्य वर्षाणि 68, 7.
 अशुद्धानां तु पापानां 246, 14.
 अस्तं गते तु यः शेते 147, 10.
 अन्तरागमने सद्यः 139, 12.
 आचाममथ पिण्याकं 123, 15.
 आपद्गतो विना तोयं 141, 1.
 इह दुश्चरितैः केचित् 246, 16.
 उत्तीर्णानां च पापानां 246, 15.
 उष्ट्रयानं समारुह्य 140, 7.
 एककालं चरेद्भैक्ष्यम् 59, 11.
 एकविंशतिरात्रस्तु 184, 2.
 एकविंशतिरात्रं च 121, 13.
 एकाहं क्षपणं कृत्वा 141, 2.
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते 149, 18.
 एतान्येव समस्तानि 181, 4.
 एतेषामेव सर्वेषां 116, 16.
 एवं दृढव्रतो नित्यम् 59, 7.

एवं ब्रह्महत्या 163, 18.
 एवं सञ्चरमाणस्तु 59, 12.
 क्षत्रियस्य पराक तु 42, 5.
 कृच्छ्रः पराकनामैष 180, 5
 कृच्छ्रं देवकृतं नाम 192, 1
 केचिदाहुरपापं तु 42, 7
 केतन कारयित्वा तु 149, 11
 क्वाथयित्वा पिबेदङ्गिः 181, 5
 खरोष्ट्रविषमा नारी 140, 5.
 गलगण्डी गणद्रव्य- 263, 14
 गात्राभ्यङ्ग शिरोभ्यङ्गं 196, 1
 गायत्र्या दशसाहस्रं 147, 12
 गायत्रीं स जपेन्नित्य 156, 3.
 ग्रामान्तरं वा गन्तव्य 139, 14.
 चरेद् व्रत यथोद्दिष्टम् 59, 6.
 ततो ऽप्सु 165, 2.
 ततो यावकशुद्धस्य 121, 15.
 त्रिरात्रमुपवासश्च 139, 13
 त्र्यहं त्र्यहं तु प्रादनीयात् 191, 17.
 त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्र 182, 4.
 त्र्यह त्र्यहं प्रभुञ्जानो 184, 1
 त्र्यहं वै यावकेनैव 182 5.
 दशप्रणवसंयुक्तैः 168, 11.
 द्वादशाहं निराहारो 180, 4
 द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् 246, 18.
 दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शो 4, 2.
 दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत 149, 2.
 द्रव्यौषधपहर्ता च 263, 12.
 धान्यचोरो व्रणी च स्यात् 268, 18.

न पङ्क्त्यां विषमं दद्यात् 142, 1.
 नैतन्मम मतं यस्मात् 42, 8.
 नैमित्तिकानां सर्वेषां 195, 18.
 पश्चात्तापो निवृत्तिश्च 195, 17.
 प्रकाशकृते 153, 6.
 प्रत्यादित्य न भेदेत 149, 1.
 प्राजापत्यं चरेद्विप्रः 41, 17.
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण 142, 2
 प्रायश्चित्तार्धमहेन्ति 63, 8.
 प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता 63, 12.
 प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो 246, 17.
 पिबेच्च नियताहारः 189, 13.
 पिबेच्च नियताहारः 182, 3.
 पुरुषस्थैडकस्यापि 189, 11.
 पुरोधाः शूद्रवर्णस्य 114, 9.
 पूर्णे तु द्वादशे वर्षे 59, 13
 पौरुषं सूक्तमावर्त्य 156, 6.
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो 189, 12
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो 182, 2
 ब्रह्मघ्ने देहि मे भिक्षाम् 59, 10.
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति 149, 12
 ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यक् 147, 11.
 ब्रह्महा यावकाग्नेन 42, 4
 ब्राह्मणावस्थान् सर्वान् 59, 4.
 ब्राह्मणः 166, 13
 भैक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो 116, 17.
 मरुर्जिर्वह्नी रुद्रैः 192, 2.
 मुच्यते ब्रह्महत्यायाः 168, 12.
 मूषिकस्य तथोष्टस्य 189, 10.

मृण्मयेन कपालेन 59, 3.
 यजने याजने कृच्छ्रम् 140, 6.
 यतिचान्द्रायणं चित्वा 149, 14
 यवागूं यावकं शाकं 191, 16.
 रहस्यकृते 153, 5
 रहस्ये रहस्यं 153, 5.
 राजदण्डो न तस्यास्ति 64, 3
 रुद्रैकादशकं जप्त्वा 156, 9
 वामदेव्यं त्रिरावर्त्य 156, 5
 विधृतिर्बलहतां च 264, 1.
 विप्रस्य वधसंयुक्तम् 42, 3
 विराजं द्विगुणं जप्त्वा 156, 4
 वृषभं शतशो जप्त्वा 156, 7.
 वृषलस्य त्रिरात्रं तु 42, 6
 वेदमेकगुणं कृत्वा 156, 8.
 व्यङ्गाध्याधर्भिणश्चैव 246, 19
 व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं 196, 2
 व्रतस्यास्य प्रभावेन 192, 3.
 शोचन् विनिन्दन्नात्मानम् 59, 5.
 षड्रात्रं तु चरेद्द्वैदयः 41, 18.
 सञ्चरेत्तानि शनकैर् 59, 9
 सप्तागाराण्यपूर्वाणि 59, 8
 सर्पस्य नकुलस्याथ 139, 9
 सवासा जलमाप्नुत्य 140, 8
 सशिख वपनं कृत्वा 121, 12
 सहस्रपरमां देवीं 156, 2.
 सावित्री पतिता यस्य 121, 11.
 छरापः 165, 1.
 सूर्योदये तु यः शेते 147, 9.

स्वभार्या तु यदा क्रोधाद् 41, 16.

खेहादर्थप्रसंगाद्वा 114, 10.

हविषा भोजयेच्चैव 121, 14.

६२. याज्ञवल्क्यः—

अदत्तादाननिरतः 229, 6.

अदत्तादाननिरतः 214, 9

अन्तर्जले विशुद्धयेत् 163, 2

अन्त्य-पक्षि-स्थावरतां 213, 1.

अनभिख्यातदोषस्तु 153, 10

अनन्ताश्च यथा भावाः 214, 1.

अनाहितामिताऽपण्य-101, 6

अनिबद्धप्रलापी च 229, 5.

अभक्षो मासमासीत् 150, 10

अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं 151, 14

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् 178, 16.

अवकीर्णा भवेद्भत्वा 125, 14

असत्कार्यरतो ऽधीरः 214, 15.

असम्बद्धप्रलापी च 214, 3.

असच्छ्राद्धाधिगमनम् 103, 7.

अहिंसा-ऽस्तेय-माधुर्यं 169, 9.

आत्मज्ञः शौचवान् दान्तः 214, 18

आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भो 103, 1.

आनीय विप्रसर्वस्वं 68, 14

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः 103, 3

ईश्वरः स कथं भावैः 213, 13.

इह चामुत्र चैकेषां 214, 4.

उपपातकजातानाम् 168, 15

उपपातकशुद्धिः स्यात् 106, 12.

उपवासेन चैकेन 171, 10.

उपस्थानं ततः कुर्यात् 131, 4.
 एकभक्तेन नक्तेन 171, 9.
 एकरात्रोपवासश्च 182, 9.
 एषां त्रिरात्रमभ्यासात् 183, 10.
 कन्याप्रदानं तस्यैव 102, 5.
 कन्यासन्दूषणे चैव 102, 4.
 करणैरन्वितस्यापि 213, 14.
 कामावकर्णी इत्याभ्यां 131, 3.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा 179, 7.
 कृष्णलः पञ्च ते माषः 85, 4.
 गर्दभं पशुमालभ्य 125, 15.
 गायत्रीजाप्यनिरतः 115, 7.
 गुरुणामध्यधिक्षेपो 95, 11.
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते 85, 8.
 गोवधो ब्राह्म्यता स्तैन्यम् 101, 5.
 गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी 115, 6.
 गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते 167, 13.
 चरेद्भूतमहत्वापि 75, 16.
 जलं प्लवः पयः काको 255, 9.
 जालसूर्यमरीचिस्थं 85, 1.
 तत्पावनाय निर्वाप्यः 44, 7.
 तथैवानाश्रमे वासः 103, 6.
 तथाऽश्वमेधावभृथ-68, 11.
 तन्निमित्तं क्षतः शलैः 68, 15.
 तुलापुरुष इत्येवं 183, 11.
 ब्रेष्ठौ लिक्षा तु तास्तिष्ठौ 85, 2.
 त्रिरात्रोपोषितो जम्बा 163, 1.
 त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा 165, 5.
 दण्डप्रणयन कार्यं 74, 15.

हुष्टं पथि निरातङ्कं 68, 18.
 द्रव्यप्रकारा हि यथा 255, 13.
 द्विगुणं सवनस्ये तु 65, 2.
 दीर्घ-तीव्रामयमस्तं 68, 12.
 दोषैः प्रयाति जीवोऽयं 213, 17.
 धर्मकृद्वेदविद्याति 214, 14.
 धान्य-कुप्प-पशुस्तेयम् 102, 2.
 नास्तिक्यं त्रतलोपं च 102, 1.
 निद्रालुः कुरकृलुब्धो 215, 1.
 नियमा गुरुशुश्रूषा-169, 11.
 निर्वपेत्तु पुरोडाशं 151, 15.
 पत्रशाकं शिखी हुत्वा 255, 7.
 पयसा वाऽपि मासेन 106, 13.
 पर्णोदुम्बर-राजीव-180, 7.
 परद्रव्याण्यभिधायन् 229, 2.
 परद्रव्याण्यभिधायन् 214, 5.
 पारदार्यं पारिवित्यं 101, 8.
 पात्रे धनं वा पर्याप्तं 54, 11.
 पिण्याकं वा कणान्वापि 81, 16.
 पिण्याका-ऽऽचाम-तक्राम्बु-182, 8.
 पितृ-मातृ-सुतत्यागः 102, 3.
 पुरुषोऽनृतवादी च 214, 7.
 पुरुषोऽनृतवादी च 229, 4.
 प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः 180, 8.
 प्रदर्शनार्थमेतत्तु 255, 12.
 प्रमादवान् भिन्नवृत्तो 215, 2.
 प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो 13, 6.
 प्राणायामशतं कार्यं 168, 14.
 ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिः 169, 8.

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि 55, 9.
 ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयं 95, 12.
 ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु 167, 5.
 ब्राह्मणस्य परित्रागात् 68, 10.
 भावैरनिष्टैः संयुक्तः 215, 4.
 भार्याया विक्रयधैषाम् 103, 8
 भूतादध्ययनादानं 101, 7.
 भैक्ष्या-प्रभिकार्यं त्यक्त्वा तु 131, 2.
 मज्जान्तं जुहुयाद्वापि 70, 8
 मधु दंशः पलं मृधः 255, 10.
 मयि तेज इति छायां 104, 8.
 महापापोपपापभ्यां 150, 9.
 मूषको धान्यहारी स्यात् 255, 8
 यथाकथंचित् त्रिगुणः 171, 11.
 यद्येवं स कथं ब्रह्मन् 213, 12
 यन्मेव रेत इत्याभ्यां 48, 4.
 रजसा तमसा चैव 215, 3.
 रूपाण्यपि तथैवेह 214, 2.
 लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि 70, 7.
 वार्णिनां हि वधो यत्र 44, 6.
 बालवासा जटी वापि 81, 15.
 विख्यातदोषः कुर्वीत 153, 9.
 वृक्ष-गुल्म-लता-व्रीहत्-123, 17
 वितथाभिनिवेशो च 214, 6.
 वितथाभिनिवेशी च 229, 3.
 विपाकः कर्मणां प्रेत्य 214, 3.
 वेत्ति सर्वगतां कस्मात् 213, 15
 शिरःकपाली ध्वजवान् 55, 8.
 शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं 103, 5.

श्वित्री बलं आ रसे च 255, 11.
 स राजसो मनुष्येषु 214, 16.
 सहस्रशीर्षाजीपी च 167, 12.
 सावित्रीमशुचौ दृष्टे 104, 9.
 स्तनान्तरे ध्रुवोर्मध्ये 48, 5.
 स्नान-मौनोपवासेज्या 169, 10.
 स्यादोषधिवृथाच्छेदी 123, 18.
 स्वाध्याया-प्रभि-सुतत्यागो 103, 2.
 स्त्री-शूद्र-विद-क्षत्रवधो 101, 9.
 हिंसकश्चाप्रविधानेन 229, 7.
 हिंसकश्चाप्रविधानेन 214, 10.
 हिंस्रयन्त्रविधानं च 103, 1.
 हीनजातौ प्रजायेत 255, 6.

६३. लिंगपुराणम् —

ईशानेन शिरोदेशं 14, 7
 उरोदेशमधारेण 14, 8.
 सद्येन पादौ सर्वाङ्गं 14, 9.

६४. वराहपुराणम् —

कर्मक्षये ततः पश्चात् 268, 7.
 क्रूरकर्मरतानां च 268, 12
 ततः शुनी भवेत् पश्चात् 268, 6.
 तृण-गुल्म-लतानां च 268, 11.
 न च सौख्यमवाप्नोति 268, 8.
 परस्परादिनो मत्स्याः 268, 14.
 हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः 268, 18.

६५. वसिष्ठः —

अनुग्रहार्थं विप्राणां 171, 4.
 आपिवाग्नि-11, 18.

अपि वैतेन कल्पेन 11, 17.
 अश्वमेधावभृथं 150, 15.
 अश्वमेधावभृथं 121, 6
 अस्थीनि 72, 1.
 अहः पराकं तत्रैकम् 171, 3.
 अहः प्रातरहर्नक्तम् 171, 2.
 एवं जप्यपरो नित्यम् 28, 6
 एतेनैवाभिशास्तो 152, 2
 गुरोरलीकनिर्बन्धे 97, 1
 जीवन्नात्मत्यागी 11, 14.
 ततस्तस्मै 89, 2.
 तस्य जुहुयात् 127, 1.
 त्रिरात्रं वा प्युपत्रसेत् 11, 15.
 त्वचं 71, 4.
 तेनात्मानं 89, 3.
 द्वादशरात्रम् 73, 3.
 द्वौ मासौ 121, 3.
 नास्तिकः 125, 4.
 निष्कालको 89, 14
 नैर्ऋतं वा 126, 11.
 पतित-188, 20.
 पतितसावित्रीकः 121, 2.
 प्राणानात्मनि संयम्य 11, 16.
 बाल-वृद्धा-ऽस्तुराणां च 171 5.
 ब्रह्मकूर्वाशिनौ भूत्वा 148, 7.
 ब्रह्मवारी चेत् 126, 9.
 ब्राह्मणमनृतेन 150, 13.
 ब्रह्मोज्झः 96, 10.
 मज्जानं 72, 3.

मांसं 71, 8.
 मेदो 71, 10.
 यद्यकार्यशतं साधे 155, 7.
 यथामिर्वायुनाऽऽमातो 28, 5.
 यथाऽश्वमेधावभृथः 166, 3.
 योऽग्नीनपविद्धचेत् 107, 17.
 रक्षोदेवताभ्यः 127, 2.
 लोमानि 71, 2.
 लोहितं 71, 6.
 बनस्थश्च यतिश्चैव 148, 6.
 ब्राह्म्यस्तोमेन 121, 7.
 सप्तागाराण्यसंकल्पितानि 58, 5.
 सर्वं तत्तस्य वेदाभिर् 155, 8.
 सहस्रपरमां 189, 1.
 सुरां पीत्वाऽप्सु निर्भज्य 166, 2.
 सुवर्णस्तेयी 89, 10.
 स्नायुं 71, 12.
 स्तेनः प्रकीर्णकेशो 89, 1.
 ६६. वामनपुराणम्—
 चण्डालादन्त्यजाद्वापि 224, 6.
 याजको याज्यमानस्तु 224, 7.
 ६७. वायुपुराणम्—
 अन्नचोरो भवेद्यस्तु 261, 9.
 गजचर्मो ज्वरी च स्यात् 249, 15.
 प्रस्विन्नपाणि-पादः स्यात् 261, 8.
 प्राणिर्हिंसापरो जन्तु-249, 12.
 ब्राह्मणस्वर्णहारी च 261, 7.
 भवेत् स्फुटितपादस्तु 249, 11.
 भ्रूणहा स्विन्नहस्तः स्यात् 249, 16.

मुखे कृष्णवर्णी श्वित्री 249, 13.
 वल्मीकं तु खनित्वा यो 249, 14.
 वातव्याधियुतः स्तेयी 261, 6.
 स्वरोपघाती वाक्यं च 261, 10.

६८. वायुसंहिता —

अन्नं पर्युषितं विप्रे 227, 10
 अपरीक्षितभोजी स्यात् 227, 8.
 अविद्यां यः प्रयच्छेत् 227, 9.
 खरो वै बहुयाजित्वात् 227, 7.

६९. विश्वामित्रः—

कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि 203, 2.
 प्रकाशे च रहस्ये च 203, 3.
 प्राज्ञापत्यं सान्तपनं 203, 4.

७०. विष्णुः—

अग्नि-मातृ- 99, 15.
 अग्नि-मातृ- 105, 16.
 अघमर्षणम् 157, 1.
 अग्नेय-136, 8.
 अथ 189, 17.
 अथर्वशिरः 157, 10.
 अथातः 156, 11.
 अधीतस्य 99, 14.
 अनाहितामिता 100, 8
 अनुपातकिनस्त्वेते 94, 8.
 अनृतवचनम् 99, 13.
 अब्लिंगम् 157, 7.
 अभिचारः 100, 6.
 अभीषङ्गाः 157, 4.
 अभोज्यानां 252, 6.

अभोज्यान्- 99, 16.
 अयाज्ययाजनम् 99, 17.
 अविक्रेयविक्रयः 99, 19.
 अश्वसूक्तम् 157, 8.
 अश्वमेधेन शुद्धयन्ति 94, 9.
 असत्यतिग्रहः 99, 18.
 असच्छास्त्रा-100, 9.
 आकृष्टस्ताडितो वाऽपि 97, 12.
 आचम्यातःपरं मौनी 195, 6.
 आत्मार्थं 100, 7.
 इति जाति-136, 10.
 इति मलावहानि 138, 6.
 इत्यघमर्षणम् 190 4,
 इत्युपपातकानि 101, 1.
 उपपातकिनस्त्वेते 106, 6.
 एतानि जप्तानि पुनन्ति जन्तून्
 158, 1.
 कर्मणोऽन्ते 190, 3.
 कार्पास-112, 10.
 कुशीलता 100, 10.
 कूटसाक्ष्यं 98, 15.
 कूष्माण्डयः 157, 2
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा 179, 10:
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा 138, 10.
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा 137, 9.
 कृमि-कीटकानां 138, 5.
 क्षत्रिय-विद् 99, 19.
 ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि 194, 15.
 ग्राम्या-ऽऽज्यानां 187, 5.

- गुरोश्च 99, 14.
 गोसूक्तम् 157, 8.
 चन्द्रसाम 157, 6.
 चरेत् सान्तपनं कुच्छं 186, 12.
 जातिश्रंशकरं कर्म 186, 12.
 जैद्वयं 186, 9.
 तरत्समन्दीयम् 157, 2.
 तस्य च 100, 2.
 तृण-काष्ठ-112, 6.
 व्यहं 189, 17.
 त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च 157, 13.
 त्रिष्टुपर्णम् 157, 11.
 दन्त्रैवापहतं द्रव्यं 112, 14.
 दन्तधावनपूर्वेण 195, 4.
 द्रव्याणाम् 112, 1.
 दिनान्ते नख-रोमादीन् 195, 1.
 दिवा 190, 2.
 द्विशफैकशफ-112, 11.
 दुर्गाः 157, 3.
 द्रुम-गुल्म-100, 5.
 देवकृतम् 157, 1.
 देवर्षि-100, 9.
 नारायणीयम् 157, 11.
 नास्तिकता 100, 10.
 निन्दितेभ्यो धनादानं 187, 14.
 पक्षि-गन्धौषधि-112, 12.
 पक्षिणां 188, 4.
 पदस्तोभाः 157, 4.
 परद्वाराभिगमनम् 99, 17.
 परस्वहरणम् 99, 16.
 पराकमथ वा कुर्युः 106, 7.
 परिविविस्ता 100, 1.
 परिवेदनं 100, 1.
 पावमान्यः 157, 3.
 पादो बालेषु दातव्यः 64, 7.
 प्रत्यहं 190, 1.
 प्रायश्चित्तान्ते 6, 15.
 प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् 112, 15.
 पितृ-मातृ- 93, 19.
 पितृव्य- 93, 17.
 पुरुषसूक्तं 157, 12.
 पुरुषव्रते 157, 6.
 बार्हस्पत्यम् 157, 7.
 ब्रह्महत्या 92, 15.
 ब्राह्मणस्य 186, 8.
 ब्राह्मणभूम्यप- 93, 16.3
 भक्ष्य-भोज्य-112, 4.
 भस्म-गोमय-मृद्धारि 195, 2.
 भृतकाध्यापनम् 100, 3.
 भृतकाध्यय-100, 3.
 भग्नः 190, 1.
 मणि-मुक्ता-112, 8.
 मद्यपत्नी-101, 1.
 मद्यानुगत-138, 5.
 मध्वर्च 157, 9.
 मनःसन्तापनं तीव्रं 195, 7.
 मलापकर्षणं कार्यं 195, 3.

मलिनीकरणीयेषु 138, 9.
 महायन्त्र-100, 4.
 महाव्रतम् 157, 11.
 मातृगमनं 92, 6
 मूलकर्मसु 100, 7.
 यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् 97, 13
 यागस्थस्य 98, 12
 याजनं 100, 2.
 येषां जपैश्च 156, 11
 राजगामि च 99, 13
 रात्रावासीत 190, 3
 वपन-मेखला- 5, 12.
 व्रत निशामुखे श्राद्धं 195, 5.
 वाक्सूक्तम् 157, 8.
 व्रात्यता 100, 3.
 विकर्मणा जीवनम् 99, 18.
 वेदनिन्दा 99, 14.
 वेदाभ्युत्साही 107, 13.
 व्याहतयो 157, 5.
 शतरुद्रीयम् 157, 10.
 शुद्धवत्यः 157, 1.
 श्रेत्रियार्थिक 98, 19.
 सङ्करोकरणं कृत्वा 157, 8.
 सर्वपापेषु सर्वेषां 184, 14.
 समुत्कर्षेऽमृते 107, 9.
 सर्वेष्वेतेषु 5, 11.
 सर्वाकरेषु 100, 4
 सामानि 157, 5.
 खिवा जीवनम् 100, 6.

स्तेयम् 100, 8.

७१. विष्णुपुराणम्—

तथा तथैव संस्मृत्य 209, 15.
 पापकृच्छाति नरकं 209, 13.
 पापानामनुरूपाणि 209, 14.

७२. विष्णुधर्मोत्तरम्—

अतिवसहिकसंज्ञस्तु 248, 9.
 अतिमानप्रवृत्तस्तु 234, 11.
 अंधश्च जायते लोके 261, 1.
 अन्धो दीपापहारी स्यात् 260, 13.
 अपहृत्य नरा राम 260, 7.
 अयाज्ययाजकश्चैव 234, 8
 अवकीर्णी च भवति 269, 13.
 असहिष्णुतयान्यस्य 219, 9.
 उक्तास्तवेमास्तु 272, 15.
 कुलेषु तेऽभिजायन्ते 234, 13
 कुट्टी भवति धर्मज्ञ 269, 8.
 केवलं तन्मनुष्याणाम् 208, 10.
 खल्वाटो मत्सरी राम 233, 5.
 गां गत्वा तु द्विजश्रेष्ठ 269, 10.
 गुरु-स्वामि-द्विजश्रेष्ठ 233, 11.
 गृहाधःपतनाच्चैव 235, 1.
 गोभ्यश्च मरणं लोके 235, 2.
 घूर्णिकस्तैलिकश्चैव 233, 7.
 जात्यन्धस्त्वन्वामोति 269, 12.
 जायते बुद्धदाक्षो वा 233, 14.
 तथैव दीनरूपश्च 233, 15.
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 235, 8.

तस्मान्मनुष्यस्तु मृतः 209, 1.
 तस्यापि तादृशी बाधा 235, 7.
 ताडितस्ताड्यते लोके 235, 3.
 दरिद्रः परवित्तघ्नः 260, 14.
 दांष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च 234, 15.
 दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नं 269, 11.
 देवदत्तेन दीपेन 233, 13.
 द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् 234, 6.
 धान्यचोरोऽजहीनः स्यात् 260, 10.
 नरकं प्रतिपद्यन्ते 210, 2.
 नान्यः प्राणी महाभाग 209, 2.
 नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् 234, 10.
 नीयते याम्यमार्गेण 208, 12.
 नैवान्ये प्राणिनः केचित् 208, 14.
 परदाररताः केचित् 219, 12.
 परपुंसि प्रसक्ता च 269, 7.
 परिवेत्ता तथा लोके 234, 7.
 पंगुरेव तथा ज्ञेयः 260, 15.
 प्रकीर्णमैथुनो जन्तुः 269, 14.
 प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु 233, 8.
 प्राप्नोति भृगुशार्दूल 260, 9.
 प्राप्नोति यादृशीं बाधां 235, 6.
 प्रायश्चित्तमतः कार्यं 210, 4.
 प्रायश्चित्तविहीना ये 210, 1.
 प्रायश्चित्तैः क्षयं याति 209, 18.
 पिशुनः पूतिनासः स्यात् 233, 4.
 ब्रह्मस्वहारिणश्चैते 219, 11.
 भगभक्षस्तु कुण्डाशी 233, 10.
 भूय एव समाप्नोति 233, 6.

मणि-मुक्ता-प्रवालाणि 260, 6. --
 मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते 208, 13.
 महत्पापं समुत्पन्नं 219, 10.
 मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञ 250, 3.
 मानुष्यमपि चासाद्य 210, 3.
 मित्रद्रोहरताः केचित् 219, 13.
 मिष्टादयेको महाभाग 238, 9.
 मूलकर्म तथा कृत्वा 234, 5.
 यं कंचित् घातयित्वा तु 250, 2.
 यद्यत् परस्या-ऽऽचरति 235, 5.
 यद्वा तद्वा परद्रव्यं 260, 8.
 याम्यलोके प्रपन्नस्य 209, 3.
 याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां 208, 11.
 योनीश्च नरकांश्चैव 209, 4.
 रत्नापहारी भवति 261, 3.
 लिंगव्याधिमवाप्नोति 269, 9.
 वस्त्र-भोज्यापहर्तारो 261, 2.
 वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् 260, 12.
 विनाऽपराधेन तथा 234, 3.
 विरूप एव भवति 234, 2.
 वेदविक्रयिको मूर्खः 234, 9.
 व्याधितश्चाऽजहर्ता स्यात् 260, 11.
 भुत्वा भवति दुर्बुद्धिः 233, 12.
 शक्यानि कात्स्नर्येन 272, 17.
 शुभानामशुभानां च 208, 15.
 श्वपाक-पुल्कसादीनां 234, 12.
 श्वधे तु मरणं लोके 234, 14.
 स राजमयमाप्नोति 234, 4.
 सञ्चयः क्रियते लोके 208, 16.

स्वकर्मभिभ्युताः सर्वे 219, 14.
 षण्दश्च जायते लोके 269, 6.
 हत्वा वधमवाप्नोति 285, 4.
 हीनवर्णस्तदा लोके 234, 1.

७३. वृद्धगौतमः—

अनस्थि-पाणि-पादः स्यात् 271, 5.
 अतिथि 287, 8.
 आमन्त्रणं विना भुक्त्वा 252, 12
 कन्यागाम्यदमरी शूली 271, 1.
 कन्यां च गोत्रजां गत्वा 271, 2.
 कुतश्च 238, 3.
 कीटाशी शीतलान्नाशी 252, 11.
 गत्वा तपस्विनीं नारीं 271, 9.
 गत्वा तु मातृभगिनीं 270, 19.
 गत्वा तु महिषीं राज्ञः 271, 10
 गलगण्डी 287, 13.
 गोदुःखकारी 237, 11.
 गोनिर्दय 237, 12.
 चोररक्षकः 238, 4.
 छद्मना 287, 10.
 जम्बुको जायते जन्तुः 228, 18.
 ज्वरा-प्रतिसारी दाही च 270, 18.
 तटाका- 238, 2.
 तथा मनुष्यतां प्राप्तः 270, 16.
 दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो 272, 5.
 दासीगामी क्रूरकर्मा 271, 13.
 दाहज्वरी भवेन् मर्त्यः 271, 8.
 दुर्बलबाधे 287, 4.
 देवब्रह्मोपजीवी 287, 2.

धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा 270, 14.
 निषिद्धानं तु यो भुंक्ते 252, 10.
 नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य 272, 1.
 पक्षि-दंष्ट्रि-मृग-उयाल-270, 15.
 पत्नीबहुत्वे 287, 3.
 पथनाशकः 287, 12.
 परदारभोगामी च 271, 12.
 परिक्षीण- 237, 7.
 पुण्याक्षेपी 287, 13.
 पुश्चल्यो योषितो बाल-272, 4.
 प्रतिज्ञाय 237, 2.
 प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च 271, 11.
 बहुत्वे योषितामेक- 272, 2
 महोदरी प्रमेही च 270, 17.
 मातरं च स्वसारं च 271, 4.
 मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वी 271, 6
 मौल्याद्देहोपदेष्टा च 228, 17.
 रजस्वलाभोगामी च 271, 7.
 वक्त्रमैथुनकर्ता च 271, 15
 वाणिज्यलाभो नो तस्य 238, 6.
 विप्रवृत्तिविलोपेन 252, 9.
 विसम्भापहारी 287, 11.
 वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु 249, 9.
 व्यवहारपक्ष-237, 5.
 व्यवहारेष्वमध्यस्थः 238, 5.
 व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो 238, 7.
 शिष्टचीर्ण-238, 1.
 शूद्रात् पठति चाण्डालो 228, 19.
 सगोत्रां च सवर्णां च 271, 3.

साधुजन- 238, 1.
 स्वजातिपरनारीयः 271, 14.
 स्वदारभ्योऽन्यतो दीव्यन् 272, 3
 स्वयं 237, 6.
 स्वयममभुक् 237, 7
 स्वामिना 237, 3.
 स्यादामयावी भवती 271, 10.
 सूर्याप्रकाशे 237, 9.

७४. वृद्धपराशरः —

अनाशकान्निवृत्तश्च 130, 3.
 अनाशकान्निवृत्तस्तु 10, 17
 गवां च शतदानेन 11, 6.
 चण्डालः स तु विज्ञेयो 10, 18
 चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं 130, 4
 चरेत्त्राणि च कृच्छ्राणि 130, 5.
 चिति-यूप-दमशानानां 4, 5.
 जला-जमिपतने चैव 11, 3.
 जातकर्मादिभिः सर्वैः 130, 6
 तां च भिक्षां समभूयात् 11, 12.
 तेभ्यो जातान्धपत्यानि 11, 2
 दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते 4, 4
 प्रत्यावसितवर्णानां 11, 4
 ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि 11, 7
 ब्राह्मणानां प्रसादेन 11, 5.
 मैक्ष्यार्थं विचरेद् ग्रामं 11, 11.
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो 11, 10.
 यः प्रत्यवसितो विप्रः 130, 2.
 लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः 11, 1.
 विक्रीय कन्यकां गां च 132, 2.

साशिखं वपनं कृत्वा 11, 8.

सावित्र्यष्टसहस्रं तु 11, 9.

७५. वृद्धबौधायनः—

अन्त्यजागमने मर्त्यो 270, 12
 गां गत्वा मधुमेही स्यात् 270, 9
 मधुमेही खरा-5श्वादि-270, 10.
 सवर्णागमने रक्तः 270, 11.

७६. वृद्धमनुः—

तान्येव दश गोचर्म 36, 2.
 सप्तहस्तेन दंडेन 36, 1.

७७. वृद्धशातातपः—

अशित्वा सधमेवात्र 149, 8.
 अहोरात्रोषितः खात्वा 142, 14.
 भक्षयित्वा तु तं मांसं 149, 7.
 भूमौ निक्षिप्य तं मांसं 149, 6.
 मूत्रयित्वा व्रजन्मार्गे 142, 13
 यदा भोजनकाले तु 149, 5.

७८. वृद्धहारीतः—

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः 116, 3.
 राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा 116, 1
 षष्ठे काले पयो भक्षः 116, 2.

७९. व्याघ्रः—

अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् 143, 3.
 अन्यत्र पुनराधानं 109, 10.
 अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा 148, 2.
 ततोऽग्निवर्णी तां पीत्वा 81, 12.
 तत्र वक्तव्यमनृतम् 44, 14.
 मत्या मद्यममत्या वा 81, 11.

यतिश्चैव वनस्थश्च 148, 4.
यत्रोक्तावात्मनः पीडा 44, 13
योऽग्निं त्यजति नास्ति प्रयात् 109, 9.

८०. व्यासः—

असाध्यरोगी बालघ्नः 248, 12.
अग्निं भस्मना ज्ञानं 16, 1.
आदौ तावत् प्रभासे 16, 17
उभौ मध्वासवक्षौ 79, 10.
एकपर्यङ्कशयितौ 79, 11.
एतदेव व्रतं कुर्यात् 82, 2
कृतघ्नः स्फुटिताक्षी वा 249, 1.
कृतमंगल-पुण्याहैः 16, 15.
गत्वा देशान्तरं तेषां 249, 6.
गात्रकृच्छ्रीं व्रणीं चित्री 248, 13.
ग्रामे वने वा जन्तूनां 249, 3.
चातुर्यकोष्ण-शीतोष्ण-249, 2.
तज्ज्ञः सम्पादयेत् ज्ञानं 16, 13.
तलघाती च सम्भूतः 249, 5.
दाक्षायणमयैः कुम्भैर् 16, 14.
धर्मार्थं यतमानस्तु 75, 11.
नेत्ररोगो भवेत्तस्य 248, 14.
पञ्चगव्यं च तस्योक्तं 82, 3
परेषां रसनाच्छेदी 248, 15.
पितृहा याति पैशाच्यं 248, 10
प्राण्यङ्गं मृगशावं च 248, 11.
प्राप्तो भवति तत्पुण्यं 75, 12
ब्राह्ममाणेयमुद्दिष्टम् 15, 15.
ब्राह्मं तु मार्जनं सन्त्रैः 15, 17.
भयोद्दिगकरोऽन्येषां 249, 4.

यत्तु सातपथ्येण 16, 2
यौगिकं ज्ञानमाख्यातं 16, 4.
वारुणं यौगिकं तद्वत् 15, 16.
वारुणं चावगाहस्तु 16, 3.
राहुग्रस्ते च सोमे 17, 1
स्वयमेवोपपन्नाय 16, 12.

८१. दाक्षः—

अधर्मवर्णमित्येतत् 190, 10.
अध्यास्य शयनं ज्ञानं 146, 6.
अन्तरा वा 68, 6.
अन्तरेण यदा गच्छेद् 146, 13.
अन्तरेण यदा गच्छेत् 146, 11
अभ्युत्सादी 108, 14.
एतदेव 66, 18.
एतदेव व्रतं कुर्यात् 97, 8.
कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा 97, 7
कन्यादूषी 132, 15.
क्षत्रियायाम् 128, 2.
क्षत्रियस्तु रणे ऽस्त्वा 146, 8.
गवां द्वादशानां 68, 7.
गुप्तायां 127, 7
गोपुरीष-यवाभ्यासो 192, 7
गोष्ववकीर्णः 128, 7.
तेषामन्ते गोसहस्रं 65, 7. 66, 14.
न्यहं त्रिषवणक्षायी 190, 7.
द्वादशे वर्षे 68, 6
द्विजः पलाशवृक्षस्य 146, 7.
दुःस्वमारिष्ट-147, 2.
देव गृह-181, 15.

द्वौ विप्रौ ब्राह्मणा-ज्मी वा 146, 10.
 नास्तिको 125, 8.
 प्रमाप्य द्वादश-65, 6. 66, 13.
 ब्रह्महा परिषदानुमतः 56, 10.
 ब्राह्मण्यां 127, 9.
 मनसा त्रिः पठेदष्ट 190, 8
 रण्डायाम् 128, 7.
 वीरासनं सदा तिष्ठेत् 190, 9
 वृषल्यां 128, 5.
 व्रतं तु यावकं कुर्यात् 192, 8
 वैद्यायां 128, 3.
 शून्यागार-नदी-पर्वत- 56, 12.
 सद्य एवाश्व-68, 8.
 संवत्सरं व्रतं कुर्यात् 146, 9.
 संवत्सरं व्रतं कुर्यात् 124, 7.
 सर्वेषां वर्णानाम् 65, 8.
 स्वैरिण्यां 128, 1.
 होमकाले तथा दोहे 146, 12.

८२. शंख-लिखितौ—

अजीर्णवान् 263, 7.
 अत ऊर्ध्व 246, 9.
 अपूपापहारी 259, 7.
 अभक्ष्यभक्षी 253, 7.
 कर्मफल-263, 9.
 कव्यापहारी 259, 6
 खराभिगामी 270, 1.
 गन्धापहारी 259, 8.
 गृध्रो 263, 8.
 गोष्ठवकीर्णी 269, 18.

चण्डाल्यवकीर्णी 270, 4.
 छत्रापहारी 259, 8.
 तद्यथा 246, 11
 ताम्रापहारी 259, 7
 तैजसापहारी 263, 6.
 दीपापहारी 259, 11.
 धर्मपत्न्यामास्ये 270, 5.
 ध्वजापहारी 259, 9.
 नास्तिकवृत्तिः 151, 6.
 पर्वमैथुनी 269, 17.
 परजलापहारी 259, 5.
 परदारगामी 269, 18.
 पाण्डुरोगी 263, 8.
 पुरुषव्याधि- 269, 17.
 पुष्पापहारी 259, 10
 फलापहारी 259, 11
 ब्रह्महा 163, 5.
 ब्राह्मणवृत्तिः 263, 9
 भूस्यपहारी 259, 12
 मातृमहिनी-270, 6.
 मातृ-पितृ-270, 2.
 यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं 260, 1
 वस्त्रापहारी 263, 5
 वागपहारी 263, 7
 वेदमापहारी 259, 5.
 शय्यापहारी 259, 10.
 शाकापहारी 259, 9.
 शास्त्रापहारी 259, 7.
 सगोत्राभिगामी 270, 1

सस्यापहारी 259, 6.
 संवत्सरं 151, 9.
 सुवर्णस्तेयी 263, 5.
 स्वदारादन्यत्र 270, 3.
 खेहापहारी 263, 6.
 हिरण्यापहारी 263, 5.
 हत्वा वै योनिमाप्नोति 260, 2.

८३. शाण्डिल्यः—

अवकीर्णी द्विजो राजा 128, 13.
 इष्ट्वा मैक्षाशिनो नित्यं 128, 14.
 पराकत्रयसंयुक्तम् 129, 10.
 वानप्रस्थो यतिश्चैव 129, 9.

८४. शातातपः—

अनृतौ तु यदा गच्छेत् 4, 8.
 ऋतौ हि गर्भशङ्कित्वात् 4, 7.
 ब्राह्मणो ब्राह्मणम् 55, 15.
 भस्मच्छन्नो 166, 9.
 मयं पीत्वा 166, 7.
 मूत्रोच्चार द्विजः कृत्वा 142, 9.
 मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यात् 142, 10.

८५. शिवधर्मोत्तरम् —

अकारणाद्धर्मपत्नी-239, 11.
 अथातः पततां पुंसां 208, 6.
 अनपत्यो दरिद्रश्च 239, 18.
 अपकारं तु यः कुर्यात् 239, 7.
 अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली 253, 5.
 अमुख्यमुख्यकारी यः 240, 6.

उत्तमं चापि मानुष्यं 244, 4.
 ऋणं हत्वाऽधिकां वृद्धिं 240, 3.
 एवं पापविशुद्धाश्च 243, 12.
 एवं योनिषु सर्वासु 244, 2.
 कालान्तरवशाद्यान्ति 244, 3.
 कुष्ठरोगेण बोरेण 244, 7.
 कृमि-कीट-पतंगानां 250, 9.
 क्षयी ज्वरी प्रमेही च 239, 15.
 जिह्वा-वक्त्रव्रणी ह्यन्य-239, 6.
 ततः क्षितिं समासाद्य 243, 15.
 ततो मानुषतां प्राप्य 244, 6.
 तत्रानुभूय दुःखानि 243, 14.
 हीपं देवगृहात् हत्वा 236, 14.
 देवद्रव्योपजीवी च 236, 7.
 देवद्रव्यं स्वयं येन 236, 8.
 देवदासोदनं भुक्त्वा 236, 12.
 देवस्पर्शं नरः कृत्वा 236, 10.
 देवावमन्ता भवति 236, 16.
 द्विजस्त्वेकशफानां च 227, 4.
 नरकार्णवे महाघोरे 208, 7.
 निषिद्धवस्तुभोगेन 240, 1.
 निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः 243, 15.
 परवित्तविनाशाय 239, 10.
 परेषां चेतसः क्लेश-239, 14.
 परोपदिष्टज्ञानेन 240, 2.
 पशुयोनिं समासाद्य 244, 1.
 भक्तं भोक्तुमशक्तश्च 239, 13.
 मत्सरी विट्कृमिश्चैव 227, 5.
 मिथ्याचारं चरेत् पश्चात् 236, 11.

मुखकृष्णवर्णी श्वित्री 239, 5
 मूर्च्छी भ्रमी सुरहेष्टा 236, 15.
 मृगदुःखमतिक्रम्य 243, 17.
 मृतपुत्रोऽप्यबन्धुः स्यात् 239, 9.
 रजस्वला-ऽन्त्य-चाण्डाल-239, 16.
 रसज्ञाविधुरः कुञ्जः 236, 9.
 व्यवहारी पुण्यवत्यां 239, 17
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि 240, 5.
 विचित्रा गतयः प्रोक्ताः 244, 5.
 विडूराहो भवेन्नित्यं 227, 3.
 विप्रः पञ्चमहायज्ञान् 227, 2
 वेद्यां कुलवधूं कृत्वा 239, 12.
 श्वास-कासी ज्वरी सर्व-239, 8.
 संक्लिष्टाः पक्षिमावेन 243, 16
 सदापहृतसर्वस्वः 236, 17
 स भूत्वा धनिनां वंशे 240, 4.
 सर्वाङ्गकुष्टी तिमिरी 236, 18.
 सर्वांगरोगी पापात्मा 240, 7
 सुरापः प्राप्यते योनिं 250, 10.

८६. श्रुतिः—

तस्य तार्वदेव 275, 10

८७. षट्त्रिंशन्मतम्—

अपहत्य सुवर्णस्य 88, 1
 ऊर्ध्वप्राणान्तिकं ज्ञेयम् 88, 4.
 ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या 115, 16
 कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं 87, 19.
 गायत्र्यष्टसहस्रं च 87, 15.
 गोमूत्रयावकाहारः 88, 2.

गौरसर्षपमात्रे तु 87, 16.
 चण्डाल-189, 6.
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत 73, 8.
 देव्या लक्षजपेनैव 115, 17.
 पवित्रेष्ट्या विगुह्यन्ति 115, 15.
 बालाग्रमात्रेऽपहते 87, 12
 भिक्षामात्रे गृहीते तु 116, 10.
 यवमात्रसुवर्णस्य 87, 17.
 राजसर्षपमात्रे च 87, 14.
 लिक्षामात्रेऽपि च तथा 87, 13
 सुवर्णकृष्णलं लोकम् 87, 18.
 सुवर्णस्यापहरणे 88, 3.
 षण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा 73, 7.

८८. संवत्तः—

अनेन तु विधानेन 58, 15.
 ख्यापयन्नात्मनः पापम् 58, 11.
 चातुर्वर्ण्यं चरेद्भक्ष्यम् 58, 11.
 ततो मुसलमादाय 85, 12.
 ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद् 58, 8.
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि 57, 11.
 भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामं 58, 10.
 भैक्ष्यं चैव समादाय 58, 12.
 यदि जीवति स स्तेनः 85, 13.
 वनवासी ह्यपः स्पृश्येत् 58, 13
 वन्यान्पेव फलान्यश्नन् 58, 9.
 स कुर्यात् कृच्छ्रमभ्रान्तः 129, 13
 सन्ध्यामापदि नोपास्ते 148, 14
 सञ्जयस्य दुर्मतिः कश्चित् 129, 12.
 सावित्र्यष्टसहस्रं तु 148, 15.

संकटे विषमे चैव 39, 9.

हृद-पट्टनमार्गे च 39, 10.

८९. सुमन्तुः—

अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो 62, 2.

अधःशायी 72, 13.

अप्स्वग्नौ वा 141, 5.

अश्वमेधावभृथ-83, 15.

केश-श्मश्रु-नखादीनि 62, 7.

क्रोधाद्वै श्रियते यस्तु 62, 8.

गच्छेद्वापि विशुद्धचर्यं 61, 13.

तप्तकृच्छ्रेण 83, 14.

तिरस्कृतो यदा विप्रो 61, 10.

त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात् 61, 12.

निर्गुणः सहसा क्रोधात् 61, 11.

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो 62, 8.

ब्रह्महा 72, 13.

ब्राह्मणस्य 83, 12.

वत्सरत्रितयं कुर्यात् 62, 4.

संवत्सरे 72, 16.

साधिव्यष्टसहस्रं 83, 13.

९०. स्कान्दे (रेवाखण्डम्) —

अदस्त्वा भक्ष्यमश्नति 232, 6.

अन्नं पर्युषितं विप्रे 232, 4.

इह जन्मनि शूद्रास्ते 224, 15.

इह मानुषलोकेऽस्मिन् 231, 6.

इह शत्रुगृहे बद्धः 264, 7.

कुनखी स्वर्णहरणात् 264, 8.

गह्रदोऽनृतवादी स्यात् 232, 3.

गुरुदाराभिमुखीं च 264, 14.

जायते गृध्रसीयुक्तः 232, 2.

तत्र वर्षशतस्यान्ते 231, 9.

ते यान्ति नरकं घोरं 231, 8.

दश वर्षसहस्राणि 224, 13.

दुश्कर्मा दुर्भगश्चैव 232, 1.

नरके तेऽन्धतामिक्षे 264, 5.

पापशेषानु भवति 258, 2.

पिता माता गुरुर्भ्राता 231, 4.

फलान्याहरतोऽपत्यं 264, 9.

भवन्ति नादृता यैस्तु 231, 5.

बुभुक्षितेषु भृत्येषु 224, 10.

मात्सर्यादपि जात्यन्धो 232, 5.

मानकूट तुलाकूटं 264, 4.

ये त्यजन्ति स्वकां भार्या 231, 7.

राज्ञीगामी भवेदुष्टो 264, 15.

वेदार्थमिन्दका के च 224, 14.

वेदोक्तं यः परित्यज्य 224, 12.

शत-साहस्रिकं कालं 264, 6.

श्रयोनीं स समसाय 224, 11.

९१. स्मरणम् —

कर्षणकार्यार्थम् 124, 11.

तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं 78, 12.

पतितं याजयित्वा तु 206, 1.

फल-पुष्पोपगान् 124, 10.

यक्ष-रक्ष-पिशाचान् 78, 11.

यमलोके तु ते घोरां 206, 7.

स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य 83, 15.

स्वामिनेऽपहतं देयं 83, 16.

९२. स्मृत्यन्तरम्—

- अहस्वाऽपि यथावर्णं 76, 2.
 अहानि पञ्च विप्राध्यान् 199, 14.
 कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्याः 197, 1.
 चान्द्रायणे पराके च 200, 8.
 धेनुप्रदानं विप्राय 197, 2
 धेनोरभावे दातव्यं 197, 5
 पिबतो मेहतश्चैव 143, 17.
 प्राजापत्यक्रियाशक्तौ 197, 4
 प्राजापत्यं चरेद्दिप्रो 199, 13.
 प्राजापत्ये तु गामेकां 200, 7.
 प्राणायामत्रयं षट्कं 143, 18.
 प्रायश्चित्तमहोरात्रं 143, 15.
 विना यज्ञोपवीतेन 143, 14
 संसर्गदोषः पापेषु 90, 15.

९३. स्वप्राध्यायविदः—

- अवगूहति यं स्वमे 3, 7.
 आरोहणं गोवृष-कुञ्जराणां 3, 2
 कृष्णाम्बरधरा नारी 3, 6.
 विष्टाऽनुलेपो रुदितं मृतं च 3, 4

९४. हारीतः—

- भकुब्धः 187, 4.
 भमये 187, 14.
 अथ तुलाम् 187, 5.
 अथ ब्राह्मणस्य 153, 1
 अथातः 184, 5.
 अधर्माय 188, 11.
 अनाश्रमी 185, 6.

- अनुयोगप्रदानेन 123, 8.
 अनृताभिर्ज्ञानाक्रोशे 151, 2.
 अन्यत्र 150, 3
 अपि चन्दनवृक्षस्य 186, 8.
 अप्रतिप्राप्तमादाय 184, 8.
 अभक्ष्यभक्षः 252, 16.
 अलक्ष्मीं कत्रलकर्णीं च 193, 8.
 अस्माकं सम्पदं ब्रूहि 187, 11.
 आखोर्भूत्र-पुरीषं च 185, 3.
 आचाममथ पिण्याकं 184, 12.
 आचामस्तानि निर्हन्ति 185, 1.
 आयाज्ययाजनं कृत्वा 184, 7
 आराम-तटाको-120, 6
 आषाढ्यां 189, 5-
 आहारेषु च ये दोषाः 185, 5.
 इन्द्राय 188, 4
 उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात् 49, 14.
 ऋषिसत्यं 187, 5
 ए-रुविंशतिरात्रं तु 151, 3.
 एतत् कृच्छ्रं तुलापुरुषं 184, 10.
 एवं ह्यह 213, 5.
 एवं 247, 5
 कनका-श्व-तिला गावो 185, 8.
 कन्यादूषी 183, 2.
 कुनखी 247, 2.
 कुबेराय 188, 3
 कूष्माण्ड-188, 7.
 खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टम् 185, 6.
 क्षत्रियाभिवादाने 149, 17.

गणाधिपति 194, 5.
 गन्धोशीरमयौ कार्यौ 186, 1.
 गुड-तिल-119, 11.
 घृतं यवा मधु यवाः 193, 5.
 तक्रेण तानि निर्हन्ति 185, 7
 ततोऽग्नौ 192, 20.
 तथा शय्याऽऽरुह-149, 19
 तथोर्णा-केश-120, 1.
 तदेतानि 213, 2.
 तदेव 193, 1.
 तदेव द्विगुणं कुर्याद् 49, 15
 तस्यालभे तुला कार्यौ 186, 9
 तुलायै 188, 11.
 तुलापुरुषाय 189, 1.
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 186, 5.
 तैक्ष्ण्यं च दारुणं चैतत् 185, 2.
 त्र्यहं त्र्यहं प्रयुज्जानो 184, 13.
 त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातः 170, 11
 त्रिरात्रमेव 194, 1.
 त्रिवर्षोत्सजे 108, 10
 त्रिधरित्वा 189, 4.
 द्वादशरात्रं 194, 3
 द्वितीयं 189, 3.
 द्वितीयेतिकृच्छ्रं 185, 7
 द्विवर्षोत्सजे 108, 9.
 दृष्ट्यपहतारौ 247, 4
 देशानां सम्पदं ब्रूहि 187, 8.
 देव्यै 188, 5.

देव्यै पुनरागमनाय 189, 1
 धर्माय 188, 9.
 नदीमृत्तिकया वापि 186, 2.
 नमो रुद्राय 193, 13.
 नाऽकृत्वा लभते किञ्चित् 247, 7.
 निःसृतानां 194, 4
 निर्णोदः सर्वपापानां 193, 4
 परदुःखदायिनो 247, 2.
 परं त्र्यहं वायुभक्षः 170, 12.
 परं चैव लघुं मन्येत् 187, 13.
 परार्तिरताः 247, 3
 पारुष्यमनृतं 212, 18
 परोपतापनं 213, 1
 पिण्याकस्तानि निर्हन्ति 185, 4.
 पूतस्तदहरेव स्यात् 75, 8
 प्रतिशुच्यानृतं ब्रूयात् 43, 8
 प्रायश्चित्तेऽध्यवसिते 75, 7.
 ब्रह्मन्तः 247, 2.
 ब्रह्मणे 188, 4
 ब्रह्महत्यां 185, 10.
 ब्राह्मणानां परीवाहं 193, 12.
 बीजानां सम्पदं ब्रूहि 187, 9.
 भगवते 187, 1.
 भृतकाध्यापनं कुर्यात् 123, 7.
 मणि-वासो-116, 7
 मत्स्य-मांस-120, 2.
 महापशुर्येन शरेण विद्धः 186, 3.
 महाविनायकाय 188, 8.
 माता-पित्रोरशुभ्रूषां 193, 9.

मासं गोमूत्र-183, 8.
 य आत्मकृतैः 192, 18.
 यदङ्गं पीड्यते येन 247, 6.
 यदातु गुरुमात्मानम् 187, 12
 यः पुरुषः 186, 10.
 यवोऽसि धान्यराजो वा 198, 8.
 योऽदनीयात् 194, 7.
 रहस्ये 153, 2.
 राज्ञां च सम्पदं ब्रूहि 187, 10
 लाक्षा-लवण-119, 12.
 वक्रतुण्डाय 188, 8.
 वाचाकृतं कर्मकृतं 198, 7
 वाचा कायेन मनसा 184, 14
 वाचोपहर्तारो 247, 5.
 वायवे 187, 14.
 वायुकये 188, 2.
 विनायकोपसृष्टस्य 184, 9.
 विनायकाय 188, 7
 विद्यां पश्यति 194, 6
 विद्याधिपतिं 194, 7.
 वैद्यस्यापि 140, 17.
 शरीरेणैव 218, 8.
 शूर्तं च 198, 2.

अव्यमाणे 198, 18
 ओन्नापहर्तारो 247, 4
 श्व-सूकरावलीढं च 198, 10.
 शूद्रस्याभिषादने 140, 18
 सकृत् 189, 2
 स तप्तकृच्छ्रसहितं 43, 9.
 सप्तरात्रं 194, 3.
 सर्वं पुनाति धर्मात्मा 185, 9.
 सर्वं पुनन्तु मे पापं 193, 6.
 सर्वाभक्ष्य-212, 15
 संवत्सरोत्सवे 108, 8.
 सालकटं 188, 6
 क्षुरापो 252, 16.
 सुवर्णस्तेयं त्रात्यक्षं 193, 11.
 सूर्याय 188, 1
 सोमाय 188, 1
 सौवर्णी-राजतीं वाऽपि 186, 7
 स्थावर-सरीसृपादीनां 124, 2.
 स्वतः पति 186, 12.
 स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं 184, 11.
 स्वागतम् 187, 1.
 हिङ्गु-गुग्गुल- 120, 4.
 हीनमानो 120, 9.

THE GENERAL INDEX OF QUOTATIONS

occurring in

MĀDHAVĀCHARYA'S COMMENTARY

on the

PARĀŚARA DHARMA SAMHITĀ,

Vols. I.—II.

अ.—

अक.—

अकईमानुषकाम् V. I, P. I, 457, 3	अकारणपरित्यक्ता V I, P II, 350, 15
अकल्पितान्नादुद्भूत्य V I, P I, 40, 7, 2	अकारणाद्धर्मपत्नी- V II, P II, 239, 11
अकद्रमलै समिद्धोभिर् V II, P I, 192, 93	अकारश्चाऽस्य नाम्नोऽन्ते V. I, P I, 324, 2
अकामकृतपापानां V II, P I, 200, 9	अकार्पण्या-ऽस्पृहत्वं च V. I, P I, 84, 8
अकामत. कृते पापे V II, P I, 201, 12	अकार्ये कारयेत्पापा V II, P II, 228, 9
अकामतः कृते पापे V II, P I, 200, 5	अकार्यकारिणस्तेषां V II., P. I., 285, 15
अकामतस्तु राजन्य V II, P I, 96, 9	अकार्यकारिणस्तेषां V II, P II, 63, 1
अकामतस्तु यो विप्र. V II, P I, 308, 6	अकिञ्चनमसम्बन्धन् V I., P I., 398, 19
अकामत. स्त्रियं हत्वा V II, P I, 103, 8.	अकुर्वन् प्रत्यवेति V. II, P I., 8, 7.
अकामतस्त्रिराज स्यात् V II, P II, 143, 11	अकुर्वन् विहितं कर्म V I, P. I., 54, 4
अकामतस्त्रिराजं स्यात् V II, P II, 143, 3	अकुर्वन् विहित कर्म V II, P I., 7, 19
अकामाद्वा सकामाद्वा V II, P I, 252, 10	अकुर्वाणस्तुतत् आर्द्धं V II, P I, 6, 17
अकामान्तभोजी स्यात् V II, P I, 111, 13	अकृत तद्विजानीयात् V I., P II., 116, 14.
अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तम् V II, P I, 14, 11	अकृत तद्विजानीयान्. V I., P II., 446, 12
	अकृत तस्य तत्सर्वं V. I., P. I., 248, 9.
	अकृते वैश्वदेवे तु V. I., P. I., 408, 7.

अकृत्वा खलयज्ञं तु V II, P II, 238, 9	अक्षार-लवणं रुक्ष V II, P I, 247, 9
अकृत्वा तत्त्वणामादि V II, P II, 232, 11	अक्षार-लवणाक्षां स्थु. V I, P II, 298, 11.
अकृत्वा त्वन्यजापाणे V II, P II, 241, 13	अक्षीणाश्चैव गोपानां V II, P I, 155, 10.
अकृत्वा देवकार्यं यः V II, P II, 220, 9.	अक्षुद्राणामपां नास्ति V II, P I, 154, 18
अकृत्वा देवपूजां च V I, P I, 215, 6.	अक्षोभ्यानि तडागानि V II, P I, 153, 1
अकृत्वाऽन्यतम यज्ञं V I, P I, 168, 10.	अक्षो पञ्चदशी चैव V I, P I, 367, 18
अकृत्वा पादयो शौचम् V I, P I, 247, 17	अक्रोधना सुप्रसादा V I, P II, 74, 17
अकृत्वा भैक्षचरणम् V I, P II, 44, 7	अक्रोधनैः शौचपरै V I, P II, 365, 8
अकृत्वा भैक्षचरणम् V II, P II, 130, 12	अक्रोधनो रसात् सम्यक् V I, P. II, 424, 6
अकृत्वा वपन तेषां V II, P I, 290, 10	अक्रुद्ध V II, P II, 187, 4
अकृत्वा वर्णसयोग V II, P II, 241, 15.	अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्त V. I, P. I, 144, 13
अकृत्वैव निवृत्ति यः V II, P I, 376, 11	अक्लेशेन क्षीरस्य V I, P I, 338, 15.
अकृष्ट मूल-फलम् V I, P II, 138, 7.	
अक्षता च क्षता चैव V. I, P II, 58, 1	अग.—
अक्षताभिः सपुष्पाभिः V. I, P II, 398, 2.	अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णै V II, P I, 266, 6
अक्षतायां क्षतायां वा V II, P I, 47, 18	अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गाश्च V II, P II, 147, 6
अक्षता सिकता लाजा V II, P I, 192, 9.	अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ V II, P I, 265, 13
अक्षमालां च गृणीयात् V I, P II, 164, 8	अङ्गानां तु परार्क स्यात् V II, P. II, 119, 5
अक्षय्य तत्र दत्त स्यात् V I, P I, 70, 5	अङ्गानि पितृयज्ञस्य V I, P II, 444, 10
अक्षरद्वयमभ्यस्तं V. I, P I, 178, 16	अङ्गार-लुष-कीटा-ऽस्थि- V I, P I, 228, 6
	अङ्गार-लुष-केशा-ऽस्थि- V. II., P I., 194, 2

- अङ्गुल्यग्रे स्थित वाऽपि V II., P. I., 302, 10.
- अङ्गुल्या जपसंख्यानम् V I., P. I., 309, 4.
- अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषः V I., P. I., 421, 3.
- अङ्गुष्ठं पृष्टिदं प्रोक्तं V. I., P. I., 266, 8.
- अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात् V. I., P. I., 309, 17.
- अङ्गुष्ठमूलस्य V. I., P. I., 235, 14.
- अङ्गुष्ठा-ऽनामिकाभ्यां तु V. I., P. I., 238, 2.
- अङ्गुष्ठेन जपेऽजप्यं V. I., P. I., 310, 2.
- अङ्गुष्ठेन विनाऽभ्राति V I., P. II., 425, 7.
- अङ्गुष्ठेन प्रवेशिन्या V I., P. I., 238, 1.
- अङ्गुष्ठेन विना जप्यं V I., P. I., 310, 3.
- अगतेऽपि रवौ कन्यां V. I., P. II., 320, 5.
- अगम्यागमने चैव V II., P. I., 367, 17.
- अगरुक्ष सकर्पूर. V I., P. II., 394, 12.
- अगस्तिर्माधवश्चैव V. I., P. I., 441, 18.
- अगस्तिरभिर्वडवानलश्च V. I., P. I., 433, 13.
- अगस्त्यगीता सौधन्या V I., P. I., 109, 9.
- अगस्त्याश्रमे V I., P. II., 300, 6.
- अगाधतोयराशि वा V. I., P. II., 228, 13.
- अगारवाही गरद V I., P. II., 350, 17.
- अगारवाहिनश्चैव V I., P. II., 358, 9.
- अगुरु क्षत्रियाणां च V II., P. I., 231, 9.
- अगोष्ठम च यच्छास्त्रं V I., P. II., 369, 5.
- अग्न आयाहि V I., P. II., 135, 17.
- अग्नये V II., P. II., 187, 14.
- अग्नये V II., P. II., 287, 17.
- अग्नये चैव सोमाय V II., P. I., 437, 17.
- अग्नये पवमानाय V II., P. II., 285, 6.
- अग्नयो यत्र हूयन्ते V II., P. I., 302, 9.
- अग्निं परिगता या च V I., P. II., 57, 11.
- अग्निं प्रत्येयात् V I., P. II., 434, 3.
- अग्निं वै जात पाप्मा जभाह V. II., P. I., 222, 15.
- अग्निं स्वात्मानि सस्थाप्य V I., P. II., 156, 11.
- अग्निचित् कपिला सखी V I., P. I., 321, 10.
- अग्निना ऽऽदित्यं V I., P. I., 118, 3.
- अग्निना भस्मना चैव V I., P. I., 429, 10.
- अग्निना भृगुपातेन V II., P. I., 21, 20.
- अग्निप्रवेशमन्यद्वा V I., P. II., 146, 16.
- अग्निप्रवेश य कुर्यात् V II., P. II., 8, 3.
- अग्नि-मातृ- V II., P. II., 105, 16.
- अग्नि-मातृ- V II., P. II., 99, 15.

- अग्निमीळं V II, P II, 135, 136
 अग्निमेव तत्साहित्येन V I, P I, 118, 2
 अग्निराप्याययत्वनम् V I, P I, 433, 7
 अग्निर्वा V I, P I, 47, 6
 अग्निर्वा ऋतम् V I, P I, 118, 2
 अग्निर्विष्णुः प्रजापति V I, P I, 354, 3
 अग्निर्हि प्राण V I, P I, 155, 13
 अग्निश्च V I, P I, 55, 8
 अग्निष्वात्ता सोमपाश्च V I, P I, 359, 16
 अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम. V I, P II, V I, P I, 144, 2.
 अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम V I, P II, 18, 15.
 अग्निस्तं मोक्षयामास V. I, P. II, 40, 9.
 अग्निहोत्र भवेद्यस्य V. II, P II, 227, 12
 अग्निहोत्र स्वकाले च V I, P II, 159, 9
 अग्निहोत्रदेवताभ्य V. I, P. I, 380, 16.
 अग्निहोत्रविनाशो तु V. I, P II, 170, 1
 अग्निहोत्रहवप्याश्च V. I., P. I, 135, 5.
 अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं V I., P II., 231, 18
 अग्निहोत्रादियज्ञेषु V. I, P. II, 117, 3
 अग्निहोत्रादिशुभ्रूषां V. I, P. II., 117, 10.
 अग्निहोत्रादिहोमार्थं V. I., P. II., 210, 10
 अग्निहोत्राधिकारो ऽस्ति V. II., P I., 52, 18.
- अग्निहोत्रपविध्यामीन् V II., P II, 108, 2
 अग्निहोत्रपविध्यामीन् V. II., P II, 108, 4.
 अग्नीनात्मनि वैतानान् V. I, P II, 145, 18
 अग्नीनात्मनि सस्थाप्य V. I., P. II, 154, 18.
 अग्नीन्वाऽप्यात्मसात्कृत्वा V. I, P I, 145, 13
 अग्नीन्धन भैक्षचर्या V I, P II, 44, 17
 अग्नेराप V I, P I., 105, 6
 अग्नेरिव शिखानाऽन्या V I., P II, 169, 4
 अग्नेरेवास्य V II, P II, 283, 11.
 अग्नेर्गवामथालम्भे V. I., P. I., 239, 4
 अग्नेर्हृषलभुक्तस्य V. II., P. I., 192, 15.
 अग्नौकरणशेषं तु V I., P II., 412, 12
 अग्नौकरणवत्तत्र V I, P. II., 415, 15.
 अग्नौकरिष्यन्नाशाय V. I., P. II, 411, 19
 अग्नौ क्रियावतां देवो V I, P. I., 367, 5.
 अग्न्यगारे जलान्ते वा V I, P I., 307, 9
 अग्न्यभाव स्मृतस्तावन् V I., P. II, 414, 1
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य V. I., P. II., 413, 17.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य V. I., P. II., 413, 14
 अग्न्यर्थं लौकिक वाऽपि V I., P. II., 412, 22
 अग्न्याधानं तु येनाऽय V. I, P. I., 162, 11.

अग्न्याधाना-अभिषेकादौ V. I., P. I.,
461, 12

अग्न्याधेयमग्निहोत्र V. I., P. I.,
163, 13

अग्न्याधेयोऽग्निहोत्र V. I., P. II.,
18, 12.

अग्न्युत्साही V. II., P. II., 258, 12.

अग्निः शुचिब्रततमः V. II., P. I.,
135, 1.

अग्निः शुचिब्रततमः V. I., P. I., 66,
12.

अग्र चतुर्गुणीकृत्य V. I., P. I., 392,
18.

अग्रजश्च यदाऽनग्निः V. I., P. II.,
356, 5

अग्रजानुमतं कुर्यात् V. I., P. II.,
356, 6

अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य V. I., P. II.,
28, 1.

अग्रतो विष्णवे कल्पयामि V. I.,
P. I., 373, 9

अग्रमम चरन्तीनाम् V. I., P. I.,
273, 9.

अग्राम्या मृद्वेच्छुद्धा V. II., P. I.,
193, 2.

अग्नेदिधिषूपतिः V. II., P. I., 50,
20.

अग्न्यासनोपविष्टस्तु V. I., P. I., 426,
21.

अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च V. II.,
P. II., 216, 6

अग्न्या सर्वेषु वेदेषु V. I., P. II.,
337, 10.

अघ.—

अघ स केवलं अङ्क्ते V. I., P. I.,
217, 10.

अघमर्षणम् V. II., P. II., 157, 1.

अघमर्षणमित्येतत् V. II., P. II.,
190, 10

अघमर्षणघृक्तेन V. I., P. II., 276,
17.

अघवृद्धिमशौचं V. I., P. II., 264,
21

अघानां यौगपद्यो तु V. I., P. II.,
265, 13

अघ्ननेनस्वी V. II., P. II., 86, 3.

अघ्नये-V. II., P. II., 136, 8

अच.—

अचालयित्वा तत्पात्रं V. I., P. II.,
435, 8

अच्छिन्नानाम् सपत्रांश्च V. I., P. I.,
254, 7

अच्छिन्नानाम् कर्तव्यं V. I.,
P. II., 23, 6

अदूढायां तु कन्यायां V. I., P. II.,
242, 6

अज.—

अजचरणदि द्वितीये V. I., P. II.,
295, 12

अज-मेषादनडाहं V. II., P. I., 90,
11.

अजस्य गोः प्रवेशादि V. II., P. I.,
124, 13

अजा गावो महिष्यश्च V. II., P. I.,
156, 1

अजातदन्तास्तु V. I., P. II., 246,
16

अजातदन्ते तनये V. I., P. II., 243,
14

अजातदन्ते तनये V. I., P. II.,
242, 6

अजातदन्ते बाले V. I., P. II., 238,
9, 244, 9.

- अजातदन्तो मासैर्वा V I, P II, 238, 2
 अजानन्यस्तु विज्ञायात् V II, P II, 235, 1.
 अजाविकी प्रोष्ठपदे V. I, P II, 313, 5
 अजाविकवधे त्रिरात्र V II, P I, 93, 1
 अजाविका माहिषिका V I, P II, 358, 16
 अजा-ऽविरेणुसस्पर्शाह V. II, P I, 188, 17
 अजिह्व. षण्ढक. पङ्क्तु. V. I, P II, 185, 7
 अजीगर्तः सुत हन्तुम् V II, P I, 414, 12
 अजीर्णवान् V II, P II, 263, 7
 अजीर्णे ऽभ्युदिते वान्ने V II, P II, 4, 1
 अजीवन्त. V I, P II, 124, 5.
 अजैकपादहिर्बुध्न्य V. I, P I, 357, 17.
 अजोष्टी-सन्धिनीक्षीर V II, P I, 405, 9
 अज्ञ हि बालमित्याहुः V I, P I, 334, 12.
 अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्र V II, P I, 369, 19
 अज्ञातकुल-नामानं V I, P I, 399, 3
 अज्ञातकुल-नामान V. I, P I, 398, 17
 अज्ञानाद्याहि वा मोहात् V. I, P I, 259, 6.
 अज्ञानासापसोऽपि वा V. II, P I, 427, 11
 अज्ञानाङ्गुञ्जते विप्रा. V. II., P. I, 418, 10.
- अज्ञानानुपदेष्टव्य V II, P I., 234, 8
 अज्ञो भवति वै बाल. V. I., P I, 334, 10
 अट —
 अटव्यां ये समुत्पन्नाः V I, P II, 392, 2.
 अटवी पर्वता. पुण्यां V I, P II, 303, 10,
 अटेत पृथिवी सर्वा V I, P II., 338, 12
 अण. —
 अण्डाभ्यां वर्जित लिङ्गम् V. II., P. I, 322, 8
 अणीयान् क्षुरधारायाः V I, P I, 89, 9.
 अत. —
 अत ऊर्ध्वम् V I, P II, 167, 14.
 अत ऊर्ध्व V II, P II, 246, 9.
 अत ऊर्ध्वम् V. II, P II, 109, 4
 अत ऊर्ध्व काल- V II, P II, 109, 6
 अत ऊर्ध्व त्रयोऽप्येते V I, P. I., 131, 14.
 अत ऊर्ध्व त्रयोऽप्येते V. I, P. I., 53, 8
 अत ऊर्ध्व न कर्तव्यम् V. I, P. II, 329, 20.
 अत ऊर्ध्व न दोषः स्यात् V II, P I, 424, 4.
 अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि V. II, P I., 216, 8
 अत ऊर्ध्वमा- V II, P II, 109, 5.
 अत ऊर्ध्व यज्ञोपवीतं V I, P. II., 170, 11
 अत एव च नित्यत्वम् V. I, P. I., 113, 13.

- अभिनीळे V. II., P. II., 135, 13.
 अभिमेव तदादित्येन V. I., P. I.,
 118, 2.
 अभिराप्याययत्वज्ञम् V. I., P. I.,
 433, 7.
 अभिर्वा V. I., P. I., 47, 6.
 अभिर्वा कृतम् V. I., P. I., 118, 2.
 अभिर्विष्णुः प्रजापतिः V. I., P. I.,
 351, 3.
 अभिर्हि प्राणः V. I., P. I., 155, 13.
 अभिश्च V. I., P. I., 55, 8.
 अभिष्वात्ताः सोमपाश्च V. I., P. I.,
 359, 16.
 अभिष्टोमोऽत्यभिष्टोमः V. I., P. II.;
 V. I., P. I., 141, 2.
 अभिष्टोमोऽत्यभिष्टोमः V. I., P. II.,
 18, 15.
 अभिस्तं मोचयामास V. I., P. II.,
 40, 9.
 अभिहोत्रं भवेद्यस्य V. II., P. II.,
 227, 12.
 अभिहोत्रं स्वकाले च V. I., P. II.,
 159, 9.
 अभिहोत्रदेवताभ्यः V. I., P. I.,
 380, 16.
 अभिहोत्रावेनाशे तु V. I., P. II.,
 170, 1.
 अभिहोत्रहवण्याश्च V. I., P. I.,
 135, 5.
 अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थं V. I., P. II.,
 231, 18.
 अभिहोत्रादियज्ञेषु V. I., P. II.,
 117, 3.
 अभिहोत्रादिशुभ्रूपां V. I., P. II.,
 117, 10.
 अभिहोत्रादिहोमार्थं V. I., P. II.,
 210, 10.
 अभिहोत्राधिकारोऽस्ति V. II., P.
 I., 52, 18.
- अभिहोत्र्यपविध्यामीन् V. II., P. II.
 108, 2.
 अभिहोत्र्यपविध्यामीन् V. II.,
 II., 108, 4.
 अभिनात्मनि वैतानान् V. I., P. II.
 145, 18.
 अभिनात्मनि संस्थाप्य V. I., P. II.
 154, 18.
 अभिन्वाऽप्यात्मसात्कृत्वा V. I.
 P. I., 145, 13.
 अभिन्धने भैक्षचर्या V. I., P. II.
 44, 17.
 अभिरापः V. I., P. I., 105, 6.
 अभिरिव शिखानाऽन्या V. I., P. II.
 169, 4.
 अभिरेवास्य V. II., P. II., 283, 1.
 अभिर्गवामथालम्भे V. I., P. I., 239.
 अभिर्गृह्यलभुक्तस्य V. II., P. I., 19
 15.
 अभौकरणशेषं तु V. I., P. II., 41
 12.
 अभौकरणवत्तत्र V. I., P. II., 41
 15.
 अभौकरिष्यन्नादाय V. I., P. II.
 411, 19.
 अभौ क्रियावतां देवो V. I., P. I.
 367, 5.
 अग्न्यगारे जलान्ते वा V. I., P. I.
 307, 9.
 अग्न्यभावः स्मृतस्तावत् V. I.
 P. II., 414, 1.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य V. I., P. II.
 413, 17.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य V. I., P. II.
 413, 14.
 अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि V. I.,
 II., 412, 22.
 अग्न्याधानं तु येनाऽयं V. I., P. I.
 162, 11.

अतोऽन्यथा तु सव्येन V I, P I, 354, 18
 अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि V II, P I, 326, 10
 अतोऽन्येषु च भुक्त्वाञ्च V II., P. I, 426, 4.
 अतो बालतरस्यास्य V II, P II, 64, 2
 अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो V. I, P I, 194, 10.
 अत्र कूर्चं ददाति V I, P I, 373, 7
 अत्र च पितृगाथा भवति V I, P II, 419, 2
 अत्र पितरः V I, P II, 432, 9,
 अत्र पितरो मादयध्व V I, P II, 432, 6
 अत्र स्थानानि कल्पयति V. I, P. I, 373, 8
 अत्र ह्येव्यद्वपत्यं भवतीति V II, P I, 104, 2
 अत्राध स्थानानि V I, P. I, 369, 15
 अत्रिरहादौर्वाच्य V I, P I, 11, 5
 अत्रिर्वसिष्ठ. कश्यप V I, P II 71, 15
 अत्र्यक्त्वाग्नेस्तु पिण्डोक्तिः V I, P II, 444, 14
 अत्यन्तमलिनं कायो V I, P I, 258, 15
 अत्यन्तरोगयुक्ताङ्गः V I, P I, 139, 14.
 अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं V I, P II, 383, 18
 अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो V. II, P II, 62, 2
 अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो V II, P II, 62, 2
 अत्यर्थं यद्वज्रः स्त्रीणां V. II, P. I, 165, 17

अत्युत्कटैरिह्यैस्तु V II, P II, 277, 2
 अत्युद्यमतिह्रस्व च V I, P II, 73, 8
 अत्युष्ण सर्वमज्ञ स्यात् V I, P. II, 427, 17
 अतः परं तु छन्दांसि V I, P II, 135, 5
 अतः काम्यानि वक्ष्यामि V I, P II, 315, 7
 अतः परं प्रवक्ष्यामि V I, P II, 193, 13
 अतः पराद्यरो नाम V I, P I, 74, 5
 अतः सुतेन कर्तव्यं V I, P II, 446, 21

अथ.—

अथ V II, P. II, 189, 17.
 अथ काण्डञ्चपीनितान् V I., P. I., 357, 5.
 अथ काषायवासाः V. I, P II, 178, 18
 अथ केशवादिनामभि. V I, P I, 370, 21
 अथ कृष्णाणि भजन्ति V II., P I, 30, 6
 अथाक्षरेण स्वात्मानं V. I, P I., 432, 4
 अथ खल्वयं पुरुषो V II., P I, 10, 18
 अथ गङ्गा V II, P II, 201, 12.
 अथ गुरुतल्प- V II, P II, 167, 16.
 अथ चाग्रायणम् V II, P I, 304, 2.
 अथ चैवन्तरा प्रमीयेत V I., P II, 266, 21
 अथ चैवन्तरा प्रमीयेत V I, P II, 266, 22
 अथ हुताम् V II, P II, 187, 5.

अथ दक्षिणतः V I, P I, 352, 7
 अथ देवप्रतिष्ठायां V I, P II, 258, 8
 अथ पुनर्ब्रती V I, P II, 151, 12
 अथ पुरुषस्य काम- V II, P I, 14, 16.
 अथ बलिहरणम् V I, P I, 384, 1
 अथ ब्राह्मणस्य V II, P II, 153, 1.
 अथ यदि गृह्योऽमी V I, P I, 314 10
 अथ यदि ते V I, P I, 140, 15
 अथ यदि दशरात्र- V I, P II, 267, 4.
 अथ यदि वातो V I, P I, 349, 10
 अथ यस्य V II, P II, 122, 8
 अथ यस्य पिता V II, P II, 121, 19
 अथ यो मन्त्रे V I, P I, 173, 17
 अथ योऽयमतिर्यगूध्वम् V I, P I, 126, 11
 अथ योऽयमवाञ्छम् V I, P I, 126, 12
 अथ यो ह खलु वा V I, P I, 106, 10
 अथर्वशिर V II, P II, 157, 10
 अथर्वशिरस चैव V II, P II, 159, 8
 अथर्वशिरसोऽध्येता V I, P II, 342, 15
 अथर्वशिरसोऽध्येता V I, P II, 341, 11
 अथर्वशिरसोऽध्यता. V I, P II, 144, 18
 अथ वा V II, P II, 122, 7
 अथवा चतुर्विंशतिवर्षाणि V I, P II, 197, 13
 अथवा देवमीशानम् V I, P I, 372, 5.
 अथवा पावनानेष्टि. V. II., P. II., 196, 14.

अथवा यद् गुरुर्ब्रूयान् V II, P I, 40, 17
 अथ वै ब्रह्महत्यायां V II, P II, 59, 2
 अथ व्याहृतिभिर्निर्मान्य व्यपोहोत्तरत-
 श्चण्डेशाय V I, P I, 374, 1
 अथ व्याहृतिभिर्निर्मान्य व्यपोहोत्तरतो
 विष्वक्सेनाय V. I, P. I, 370, 6
 अथ आहूतमावास्याया V I, P II, 322, 3
 अथ सवत्सरे पूर्णे V I, P II, 451, 11
 अथ सपिण्डीकरणम् V I, P II, 451, 6
 अथसपिण्डीकरणम् V I, P II, 451, 8
 अथ सर्वाणि धान्यानि V II, P I, 366, 1
 अथ सायप्रात V I, P. I, 380, 15
 अथ सावित्री V I, P I, 345, 14
 अथ सावित्र्या V I, P I, 370, 2.
 अथ सीमन्तोन्नयन V I, P II, 21, 7
 अथ स्वप्रा. V II, P II, 2, 9
 अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागतमधुना
 V I, P I, 369, 11
 अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागतमनु-
 स्वागत V I, P I, 373, 4
 अथ ह खलु वा V I, P I, 106, 11
 अथ ह याज्ञवल्क्यस्य V I, P I, 11, 6
 अथ हैनं विदग्ध V I, P I, 205, 10
 अथागच्छेत वोढायां V. I, P II, 94, 5
 अथाऽऽगम्यगृहं विप्र V I, P. II., 311, 6.

- अथाऽऽचम्य निरुद्धास्तु. V I, P I, 11, 192, 13
 अथाऽऽचान्तेषु चाचम्य V I, P II, 434, 6.
 अथातो V I, P. I, 38, 7
 अथातो महापुरुषस्य V I, P. I, 369, 4
 अथातो महादेवस्याहरहः V I, P I, 372, 17
 अथातः V II, P II, 156, 11
 अथात V II, P II, 184, 5
 अथात पङ्क्तिपावना भवन्ति V I, P II, 342, 5
 अथात पतता पुसां V II, P II, 208, 6
 अथातः प्राणादिति- V I, P I, 417, 15
 अथातः सन्ध्योपासनविधि V I, P I., 294, 12
 अथातश्चान्द्रायणम् V II, P. I, 299, 10.
 अथात. स्वाध्ययोपाकर्णे V I, P II, 127, 5
 अथादित्यस्यास्तमयात् V I, P II, 158, 17
 अथानवेक्षनेत्यापः V. I, P. II, 287, 18.
 अथापकृष्य विष्णुञ्जं V I, P. I., 226, 9.
 अथापरं V II, P II, 174, 4
 अथापरं न्यहं V. II, P II, 174, 5.
 अथापरञ्चहमुप- V II., P II, 174, 6
 अथापरं परित्राजकालिङ्गः V. I, P II., 170, 6.
 अथाऽऽशुचिकराणि V II, P. II., 133, 15.
 अथाऽऽशौचापगमे V. I., P. II., 297, 14.
 अथाष्टभिर्नामधेयै V I, P I, 374, 18
 अथेतरेषा पशूना V I, P. I, 52, 6
 अथैकोद्दिष्टमेक V I. P II., 447, 20
 अथैतानुप्रतिष्ठेत V I, P. II, 433, 18
 अथैन स्नापयति V. I, P. I, 370, 8
 अथैन स्नापयित्वा V I, P I, 374, 2.
 अथोत्तरतः V I, P. II, 67, 15
 अथोदकतर्पणम् V II, P. II, 174, 12.
 अथोपतिष्ठेदादित्यम् V. I, P. I, 297, 1
 अथोपनयनम् V II., P II, 122, 3.
 अद्.—
 अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा V I, P I, 16, 3, 129, 6, 447, 9
 अदत्तसना जायन्ते V I, P I, 178, 14.
 अदत्तादाननिरत V II, P II., 214, 9
 अदत्तादाननिरत V. II, P. II., 229, 6
 अदत्तानामुपादान V. II, P. II., 112, 7
 अदत्तादात्री V II, P II., 258, 12
 अदत्तान्यमिहीनस्य V. I, P. II., 386, 15
 अदत्त्वा कर्षको देवि V. I, P II., 14, 16
 अदत्त्वा चाऽग्नि-विश्वेभ्यः V. II, P II., 228, 4
 अदत्त्वा द्विज-देवेभ्यः V. I., P I, 434, 13.

- अस्त्वा भक्ष्यमभ्राति V II, P II, 232, 6
 अस्त्वा ये तथाऽभ्रान्ति V II, P II, 230, 4
 अस्ते तु निराशास्ते V. I., P I, 362, 17
 अदीयमाना भर्तारम् V I, P II, 81, 8
 अदीर्घसूत्र स्मृतिमान् V. I., P I, 462, 13
 अदुष्टचेद्वरो राज्ञा V I, P II, 90, 2
 अदुष्टमङ्गिर्निर्गन्तः V II, P I, 196, 7
 अदेशकाले यद्दानम् V I, P I, 184, 3
 अद्वैतं तद्विज्ञानध्यात् V I, P I, 388, 6
 अङ्गथः पृथिवी V I, P I, 105, 7.
 अङ्गिर्वाचा च दत्ताया V I, P II, 93, 3
 अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थानि V I, P I, 236, 6
 अङ्गिस्तु प्रोक्षण शौच V II, P I, 177, 7, 148, 15
 अङ्गिर्यस्तर्पयेन्नित्य V II, P I, 253, 5
 अङ्गिः समुद्रूतानिस्तु V. I., P I, 236, 2
 अध.—
 अधमं वाचिकं प्राहुः V I, P I, 305, 2
 अधमानि तु शेषाणि V I, P I, 183, 2
 अधमान्धर्वसिद्धानि V. I., P I, 183, 10
 अधमा प्रोच्यते नित्य V. I., P I, 309, 15.
 अधमा मध्यमाऽन्यथा च V II, P II, 217, 14
 अधर्माथ V II, P II, 188, 1
 अधमोत्तम-मध्यानाम् V I, P I, 272, 3
 अधर्मे धर्मनित्याह V II, P II, 229, 16
 अधर्मज्ञा गताचारा V II, P II, 235, 12
 अधर्मादपि षड्भागो V I, P I, 453, 15
 अधर्मो धर्मे इति च, V I, P I, 88, 4
 अधर्मं प्रगृहीत स्यात् V I, P I, 475, 13
 अन्धश्च जायते लोके V II, P II, 261, 1
 अन्धश्च तिसृणि कार्ये V I, P I, 272, 10
 अधस्ताच्छतकुत्सोऽपि V I, P I, 248, 6.
 अधस्तात् समिधं V. I., P II, 66, 17
 अधस्तान्नवमान्मासात् V I, P II, 240, 14
 अधार्मिकं तस्कर च V. I., P II, 134, 8
 अधिकं वाऽपि विद्येत V I, P I, 169, 8
 अधीतवेरो जपकृन् V I, P II, 147, 8
 अधीतस्य V. II, P II, 99, 14
 अधिविज्ञा तु या नारी V II, P I, 357, 11
 अधिविज्ञा तु या नारी V I, P II, 115, 5
 अधीत्य चतुरो वेदान् V I, P I, 153, 11.

- अधीत्य चाधिगम्यार्थे V I, P II, 54, 2
 अधीत्य विधिवद्देशात् V I, P II, 150, 1.
 अधीत्य विस्मृते वेदे V I, P. II, 356, 16
 अधीत्य शाखामात्मीयां V I, P I, 153, 5
 अधिविज्ञापि भर्तव्या V I, P II, 112, 1
 अधिष्ठानानि दानानां V I, P I, 180, 2
 अधीष्ट्व भो इति श्रूयात् V I, P I, 147, 11
 अधोगतिं ब्रजेत् क्षिप्रम् V I, P II, 97, 4
 अधोच्छिष्टे स्वहोरात्रम् V II, P I, 163, 6
 अधोदृष्टिर्नैष्कृतिक V I, P I, 188, 1
 अधोवायुसमुत्सर्गं V I, P I, 240, 1
 अध. शब्दाऽऽसनाः V I, P II, 293, 18
 अधःशायी V II, P II, 72, 13
 अधःशायी जटाधारी V II, P I, 320, 18
 अध्यापिता ये V I, P I, 75, 3
 अध्यापनं च वेदानां V I, P II, 83, 2
 अध्यापनं चाध्ययन V I, P I, 145, 15
 अध्यापनं याजन च V I, P I, 339, 4.
 अध्यापनं याजन च V I, P I, 340, 7.
 अध्यापयामास पितृन् V. I, P I, 384, 7
 अध्यापयेत् प्रथमं V. I, P II, 31, 2.
 अध्यात्मनिरतिज्ञानम् V. I, P I, 218, 4
 अध्यात्मरतिरासीनो V I, P II, 194, 11
 अध्यायानामुपाकर्णं V I, P. II, 126, 19
 अध्यास्य शयनं यान V II, P II, 146, 6
 अध्यर्धयामादीं साय V I, P I, 297, 20
 अध्येष्यमाणं तु गुरु V I, P I, 147, 10
 अध्वग क्षीणवृत्तिश्च V I, P I, 411, 16
 अध्वानं प्रतिपन्नस्य V I, P I, 411, 19
 अध्वनोऽध्यागतं विप्रं V I, P I, 405, 5
 अध्वर्युर्गृहपतिं V I, P. I, 219, 4.
 अन.—
 अन्ते च वाससां त्याग V II P I, 170, 1
 अन्ते पुनर्द्रवासी तु V. I., P. I., 421, 16
 अन्तरप्रभवाणां च V II, P I, 125, 0.
 अन्तरागमने सद्य V II, P II, 139, 12
 अन्तरा जन्म-मरणे. V. I., P. II., 263, 19
 अन्तराला बहिर्वर्णां V. I., P II., 122, 4
 अन्तरा वा V II, P I, 68.
 अन्तरेण यदा गच्छेत् V. II., P. II., 146, 13
 अन्तरेण यदा गच्छेत् V. II., P. II., 146, 11.

अन्त पक्वकषायोऽसौ V. I., P. II., 155, 17.	अन्त्यजानामुच्छिष्ट- V. II., P. I., 394, 4.
अन्त पुरप्रचारं च V. I., P. I., 469, 11	अन्त्यजेन तु सम्पर्के V II, P. I., 346, 11.
अन्तः प्रविष्टः V. I., P. I., 214, 10.	अन्त्यजैः खानिता कूपः V I, P. I, 111, 15
अन्त प्राण्यवपक्षां च V. I., P. I., 227, 18	अन्त्ये त्वन्त्यानाम् V. I., P II., 294, 2
अन्तर्जले विशुद्धयेत V. II., P. II., 163, 2.	अन्त्य-पाक्षि-स्थावरतां V. II., P. II., 213, 16.
अन्तर्जातु शुचौ देशे V I, P. I., 234, 15.	अन्त्यभाण्डस्थिता ह्येते V II, P I, 115, 4
अन्तर्द्वर्मे कुशाच्छिन्ने V I, P II., 406, 4	अन्त्यानां भुक्तशेषे तु V II, P I, 397, 6
अन्तर्देशाहे जातस्य V I, P II 230, 17	अन्त्यावसायिनीगमने V I, P I, 308, 18.
अन्तर्देशाहे रक्षो तु V I, P II., 291, 16	अन्त्यावसायिना भुक्त्वा V II, P I. 388, 2
अन्तर्देशाहे भुक्त्वात्र V II, P I, 422, 18	अन्त्यावसायिनामन्नम् V II, P. I., 116, 10, 368, 10
अन्तर्देशाहे विप्रस्य V I, P. II., 283, 13	अन्धतामिस्रम् V. II, P I., 19, 11.
अन्तर्देशाहे स्यातां चेत् V I, P. II., 263, 15.	अन्धवन्मूकवत् पङ्क्तु-V I, P. II., 196, 11.
अन्तर्देशाहोपरतस्य V I, P II., 230, 20	अन्धो दीपापहारी स्यात् V. II., P II., 260, 13.
अन्तर्धाय दृष्टैर्भूमि V. I, P. I., 221, 17.	अनमिक. प्रवासी च V I, P II, 334, 12
अन्तर्बस्त्री तु या नारी V II, P. I., 349, 4.	अनमिकस्तु द्यो विप्र. V I, P I, 382, 15
अन्तर्बस्त्री तु युवतिः V II, P I, 346, 3	अनमिरनिकेत स्यात् V I, P II, 145, 9
अन्तर्भ्रातृ भूतेषु V I, P I, 417, 18.	अनमिष्वेष्टाद्यं गृह्णित्वा V I, P II, 415, 9
अन्त्यजागमने मर्त्यो V. II., P. II, 270, 12.	अनङ्गुत्सहितां गां च V. II, P I, 367, 20
अन्त्यजानां तु गमने V. II., P I., 106, 18.	अनङ्गुहः श्रिय जुष्टा V. I, P. I., 190, 16.

- अनतीतद्विवर्षस्तु V I., P II, 941, 15
 अनद्वज्जमहैव V I., P II, 276, 4
 अनध्यायस्तु कर्तव्यो V I., P I, 155, 14.
 अनध्यायस्तु नाङ्गेषु V I., P I, 159, 2
 अनध्यायेष्वधीत यत् V. I., P I, 154, 15
 अनधीत्य गुरो वेदान् V I., P II, 150, 7
 अनन्त इहितुर्दानं V I., P I, 186, 12
 अनन्तमक्षयं चैव V I., P II, 338, 18.
 अनन्तरमर्हि विद्यात् V I., P. I, 469, 14
 अनन्तर्गमिणं साम V. I., P I., 257, 1
 अनन्ताश्च यथा भावा V II, P II, 214, 1
 अनन्यपूर्विका कान्ताम् V I., P II, 55, 2
 अनपत्यं त्वेकपुत्रम् V I., P II, 106, 19
 अनपत्यो हरिद्रश्च V II, P II, 231, 18
 अनपाकृत्य मोक्षं तु V. I., P II, 150, 4.
 अनभ्यर्च्योदपात्रं तु V. I., P II, 433, 16
 अनभ्यसूया च तथा V I., P II, 81, 13.
 अनभ्यासाच्च वेदानाम् V II., P I, 9, 14
 अनभिख्यातशेषस्तु V II., P II, 153, 10.
 अनभिज्ञो न चाऽभिज्ञो V. I., P. II, 34, 19.
 अनर्चितं वृथामांसं च V II., P I, 389, 5
 अनर्चितं वृथामांसं V II., P I, 383, 1
 अनर्हते यद्वदाति V. I., P I, 189, 9
 अनर्हेषु च रागेण V I., P I, 180, 8
 अनम्रतापि सततम् V. I., P I, 380, 12 '
 अनद्वस्तभाण्डानां V II., P. I, 124, 12
 अनस्त्रां चैव हिसाया V II, P I, 85, 9
 अनस्थि-पाणि-पाद. स्यात् V II, P II, 271, 5
 अनस्थि शतमेकं तु V I., P I, 138, 9
 अनाख्याय द्द्वद्वेष V. I., P II, 91, 21
 अनागतं तु ये पूर्वाम् V I., P II, 164, 18
 अनातुर सति धने V II., P. II, 141, 15
 अनातुर सप्तरात्रम् V I., P II, 44, 8
 अनातुरः सप्तरात्रम् V II., P. II, 130, 13.
 अनात्रेयी राजन्यहिंसायाम् V. II., P I, 102, 14
 अनात्रेय्यां चैवम् V II., P I, 97, 15
 अनादृताश्च यस्यैते V I., P I, 377, 13
 अन्नं क्षेत्रं गृहं वाऽपि V II., P. II, 261, 15
 अन्नचोरो भवेद्यस्तु V. II, P II, 261, 9
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं V. II. P. I., 449, 12.

- अजं तु सदाधि-क्षीर V I, P II, 371, 15
 अजशानादृते सर्वम् V I, P II, 417, 4
 अज दृष्टाप्रणम्याऽऽसौ V I, P I, 417, 12
 अजादेशूर्णहा माटी V II, P I, 224, 12
 अजेन पूजनीयश्च V I, P I, 413, 2
 अजेनैवाब्धिक कुर्यात् V I, P II, 324, 17
 अज पर्युषित विभ्रे V II, P II, 243, 2
 अज पर्युषित विभ्रे V II, P I, 227, 10.
 अज पाणितले दत्त V I, P II, 416, 1
 अज पात्रे समुद्धृत्य V I, P II, 365, 2
 अजं पुष्टिकर चास्तु V I, P I, 433, 12.
 अज बलाय मे भूमे V I, P I, 333, 9
 अज भुक्त्वा द्विज कुर्यात् V II, P I, 446, 11
 अजमयं हि V I, P I, 103, 20
 अजमेकादक पक्वं V II, P II, 143, 7
 अजमेव परं गावो V II, P I, 248, 17
 अज-विद्या-मधु-स्त्रीणां V I, P I, 183, 3
 अजं व्याहृतिर्भर्त्वा V I, P I, 382, 18
 अजहीन क्रियाहीनं V I, P II, 421, 4.
 अजहीनो वहेद्राष्ट्र V I, P I, 170, 2.
 अजात्पुरुष. V I, P I, 105, 7
 अजादो V I, P I, 47, 7
 अजापहारी V II, P II, 258, 14.
 अजेन चान्नस्य V I, P II, 10, 15
 अनापद्यि धर्मेण V I, P I, 201, 15
 अनामिकाऽन्नदा नित्य V I, P I, 266, 9
 अनायासप्रदायीनि V I, P I, 434, 6, 439, 7
 अनारब्धकार्यं V II, P II, 275, 5
 अनारोग्य सर्वकामा. V I, P I, 282, 9.
 अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु V I, P I, 301, 13
 अनार्यैर्न V II, P II, 174, 8
 अनार्षेय ब्राह्मणानाम् V I, P II, 73, 7
 अनाविष्कृतपापास्तु V II, P II, 154, 12
 अनाशकाजिबृत्तश्च V II, P II, 130, 3
 अनाश्रमी V II, P II, 135, 6.
 अनाहितामिता स्तैन्यम् V II, P I, 17, 1
 अनाहितामिता V II, P II, 100, 8
 अनाहितामिताऽपण्य- V II, P II, 101, 6
 अनाहितान्नयोऽज्ञाना V II, P I, 209, 19.
 अनाहिताग्निरेव V I, P II, 286, 20
 अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यम् V I, P I, 318, 17
 अनाहिताग्ने प्रेतस्य V I, P I, 453, 7
 अनाहिताग्निस्त्वौपासव- V I, P II, 413, 8.

- अग्निमहासंन्द्रियाणा V II, P I,
 7, 16
 अग्निमहासंन्द्रियाणा V I, P I,
 54, 5
 अनिन्दन् भक्षयेन्नित्य V I, P I,
 127, 15
 अनिन्यजीव-कर्मा च V I, P I,
 181, 2
 अनिन्येषु विवाहसु V I, P II,
 118, 13
 अनिन्यनामन्वित V I, P II,
 366, 7
 अनित्यतां च मर्त्याना V I, P
 II, 107, 1
 अनित्या विजयो यस्मात् V I, P
 I, 460, 2
 अनिबद्धमलापी च V II, P. II,
 229, 5
 अनिमन्वितभोजी V II, P II,
 285, 9
 अनिचिन्नैरनाहूतैः V II, P I,
 234, 17
 अनिर्द्वाहगोश्चैव V II, P I, 405,
 10
 अनिर्द्वाया गो क्षीरम् V I, P
 II, 380, 11
 अनिर्द्वाहे पारसावे V II, P II,
 421, 7
 अनिर्द्वाहे तान्यपि च V II, P I,
 403, 16
 अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् V I, P II,
 387, 4
 अनिर्वर्त्य महायज्ञान् V II, P II,
 141, 14
 अनिर्वृत्ते वशाहे तु V I, P. II,
 230, 8
 अनिरुद्ध च मां प्राहुः V. I, P. I.,
 366, 9.
- अनिवेद्य न भोक्तव्य V. I, P II,
 433, 13.
 अनिष्ट चाप्यनिष्टेषु V I, P I,
 448, 18
 अनिष्ट-दुष्ट-शब्दाम्ना V. I., P II.,
 303, 2.
 अनिष्टत्वाद्वदत्त्वाद्वा V I, P II.,
 423, 12
 अनिष्टत्वाद्वदत्त्वाद्वा V. I, P II,
 423, 12
 अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा V I., P I.,
 161, 4
 अनिष्टा चैव यज्ञैश्च V I, P II,
 150, 8
 अनिष्टा नवयज्ञेन V I, P. I.,
 168, 14
 अनुकल्पस्त्वय ज्ञेय. V I, P II,
 344, 18.
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु V. II, P.
 I, 460, 16
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु V II,
 P I, 460, 16
 अनुक्तनिष्कृतीनां तु V II, P
 I, 460, 16
 अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा V II, P.
 I, 461, 14
 अनुक्तोपावशात्तु V I, P. I.,
 182, 8
 अनुगच्छति भर्तारं V II, P I,
 54, 10
 अनुगम्याम्भासि स्नात्वा V I, P
 II, 280, 20
 अनुग्रहं तु वक्ष्यामि V. II, P.
 I., 376, 2
 अनुग्रहपरं प्रश्नो V. I., P. II,
 185, 6.
 अनुग्रहार्थं विप्राणां V. II., P. II.,
 171, 4.

अनुगृह्णाति चाऽन्योऽन्यम् V I, P
 I, 474, 20
 अनुच्छिद्य भवत् तावत् V I, P
 I, 426, 15
 अनुज्ञातश्च भिक्षान्नम् V I, P
 I, 152, 6
 अनुज्ञातस्तत् कुर्यात् V II, P
 I, 302, 12
 अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा • V II,
 P I, 52, 15
 अनुज्ञाप्य गुरु चैव V I, P II,
 182, 3
 अनुस्मृष्टेषु न स्नायात् V I, P I,
 285, 15
 अनुद्वेगकरा नृणां V I, P II,
 32, 9
 अनुपपत्तिर्न V I, P II, 67, 13
 अनुपातकिनस्त्वेते V II, P II,
 91, 8
 अनुपातकिनस्त्वेते V II, P I,
 15, 18
 अनुदकमूत्र-पुरीषकरणे V II, P
 I, 336, 9
 अनुपाकृतमासानि V II, P I,
 464, 15
 अनुपेतोऽपि कुर्वीत V II, P II,
 465, 15
 अनुपेतस्तु यो बालां V. II, P
 II, 80 3
 अनुबन्ध परादयथ V I, P I,
 454, 18
 अनुबन्धादिक दृष्ट्वा V II, P II,
 204, 6
 अनुबन्धादि विज्ञाय V I, P II,
 68, 2
 अनुबन्धादि विज्ञाय V II, P I,
 235, 15
 अनुभाविनां च परिपावनम् V I,
 P II, 296, 15

अनुयोगप्रदानेन चीन् V II, P
 II, 123, 8
 अनुरागापरांगौ च V I, P I,
 469, 13
 अनुलोमास्तु V I, P II, 120, 2
 अनुवर्त्तनमेतेषां V I, P I,
 332, 5
 अनुवर्त्तेत जीवन्त V II, P I,
 56, 1
 अनुवृत्तौ च नान्येषां V I, P
 II, 468, 2
 अनुष्णाभिरफेनानि V I, P I,
 236, 15
 अनुष्ठितं तु यद्वै V I, P II,
 68, 16
 अनुसवनम् V II, P II, 174, 9
 अनृत मध्यगन्ध च V I, P I,
 298, 6
 अनृत च समुत्कर्षे V II, P II,
 103, 11
 अनृत च समुत्कर्षे V II, P II,
 95, 7
 अनृत चातिवाह च V I, P I,
 480, 16
 अनृतवचनम् V II, P II,
 99, 13
 अनृतवाक् V II, P II, 257,
 11
 अनृतवाक् V II, P II,
 134, 8
 अनृतस्थेनसस्तस्य V II, P II.,
 42, 12
 अनृताभिशसनाक्रोशे V II, P
 II, 151, 2
 अनृती सोमप कुर्यात् V II
 P II., 43, 5
 अनृतमती ब्राह्मणी V II, P I.,
 104 6

अनृतेन V II, P II, 152, 6	अन्यच्च गा-कृष्णाजिन V I., P II, 436, 15
अनृतौ तु यदा गच्छेत् V II, P II, 4, 8	अन्यत् शरारमादत्ते V II., P II, 211, 3
अनृण स्यात् पितृणा तु V I, P II, 465, 21	अन्यत्र V II, P II, 150, 3
अनृणा अथो V I, P II, 150, 19	अन्यत्र कुलदा षण्ड- V I, P I, 202, 10
अनेकधर्मशास्त्रज्ञ V II, P I, 230, 11	अन्यत्र गर्भविशेषात् V II, P I, 167, 5
अनेकानि सहस्राणि V II, P I, 54, 1	अन्यत्र दधि-सकत्वा-ऽऽ ज्य- V I, P I, 422, 17
अनेकेभ्यो हि इत्तायाम् V I, P II, 94, 3	अन्यत्र दध्न भीराद्धा V I, P II, 425, 21
अनेन तु विधानेन V II, P II, 58, 15	अन्यत्र पुनराधान V II, P II, 109, 10
अनेन प्रसविष्यध्वम् V I, P I, 159, 11	अन्यत्र भोजन कुर्यात् V I, P II, 279, 4
अनेन विधिना गोघ्नो V II, P I., 248, 6.	अन्यत्र माता-पित्रो V I, P II, 278, 9
अनेन विधिना देह V I, P II, 50, 12	अन्यत्र रासभा-ऽज्ञा ऽदि- V. II, P I, 188, 14
अनेन विधिना नित्य V I, P I, 311	अन्यत्र सूतका ऽऽशौच- V I, P. I, 302, 2
अनेन विधिना यस्तु V II, P I, 247, 1	अन्यत्र हिरण्योदकौ V I, P II., 381, 18
अनेन विधिना वाऽपि V I, P I, 138, 13	अन्यथा निष्फल तस्य V I, P II., 117, 4
अनेन हविषा दत्त V I, P I, 375, 14	अन्यथा वाहयन् राजन् V I, P II, 7, 9
अनौद्धत्यमहीनत्वं V I, P II, 181, 13	अन्यथा वर्तमानो तौ V. I, P II, 443, 17
अनौरसेषु पुत्रेषु V I, P II, 249, 18	अन्यथा विप्लव. V I, P I, 477, 15
अनौरसेषु पुत्रेषु V I, P II, 250, 10	अन्यथा सङ्कर- V I, P II, 64, 6
अनौरसेषु पुत्रेषु V I, P II, 250, 4	अन्यद्रव्ययुत तैल V I, P I, 283, 9
अन्य प्रगच्छेत् V. II, P II., 148, 11	अन्यद्रव्यैरव्यय यत् V. II, P. I, 365, 17.

- अन्यदेशगता पत्नी V I, P II, 439, 5
 अन्यानि V II, P II, 202, 13
 अन्यानि वा पवित्राणि V II, P II, 47, 16
 अन्याश्रितेषु वारेषु V I, P II, 250, 16
 अन्यासा चैव नारीणा V II, P I, 56, 12
 अन्याश्चाभिमतान्देवान् V I, P I, 365, 7
 अन्यस्मिस्तन्तिथौ तस्मिन् V I, P II, 331, 10
 अन्यस्मै विधिवद्देया V I, P II, 89, 9
 अन्यस्मै विधिवद्देया V I, P I, 81, 9
 अन्ये त्वेव विज्ञानन्ति V I, P I, 306, 10
 अन्येषां प्रेतकायाणि V I, P II, 467, 14
 अन्येष्वपि तु कालेषु V I, P I, 457, 19
 अन्यै रातहताह्वांमात् V I, P I, 312, 1
 अन्यैरपि कृते कूपे V I, P I, 286, 5
 अन्वष्टव्य च पूर्वेषु V I, P II, 414, 4
 अन्विता यान्त्यचरित्-V II, P I, 5, 7
- अप —
 अपकार तु य कुर्यात् V II, P II, 239, 7
 अपत्नीकः प्रवासी च V I, P II, 333, 19
 अपत्नीकः समारोप्य V I, P II, 138, 3
- अपत्य स्तत्त्वमेवैक V I, P II, 106, 18
 अपत्य रोहिणीषु V I, P II, 313, 17
 अपत्यकामो रोहिण्यां V I, P II, 312, 11
 अपत्यजन्म शूद्राया V I, P II, 97, 18
 अपत्यलोभाद्या तु स्त्री V II, P I, 36, 3
 अपत्य-विजयैश्वर्य—V I, P I, 181, 13
 अपत्यस्यैव चापत्ययम् VI, P I, 130, 19
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टा V I, P II, 76, 18
 अपरपक्षे आह कुर्वीत V I, P II, 322, 20
 अपरश्चेद्द्वर्ण V I, P II, 276, 11
 अपराबाधमङ्गेषा V I, P I, 181, 8
 अपरा वृषली ज्ञेया V I, P II, 356, 21
 अपराह्णे न मध्याह्णे V I, P I, 436, 9
 अपरीक्षितभोजी स्यात् V II, P II, 227, 8
 अपरेणाग्नि V I, P I, 384, 13
 अपरे निष्कृति ब्रूयुः V II, P I, 201, 3
 अपरैरश्रुत किञ्चित् V I, P I, 304, 7
 अपविचकर कश्चित् V I, P I, 242, 8
 अपवित्रीकृतौ तौ तु V I, P I, 276, 9
 अपशवो वा V I, P I, 66, 16
 अपश्वात्तापिन कष्टान् V II, P I, 4, 18.

अपश्यन्नन्धको इग्ध V I, P I, 317, 5	अपहृत्य सुवर्णं वा V II P II, 167, 1
अपसव्य तत कृत्वा V I, P II, 407, 5	अपहृत्य सुवर्णस्य V II, P II, 88, 1
अपसव्य तत. कृत्वा V I, P II, 407, 17	अपा घटशतोद्धार. V II, P I, 158, 14
अपसव्य ततः कृत्वा V I, P I, 357, 18	अपाङ्केयस्य य कश्चित् V II, P II, 144, 7
अपसव्य तत कृत्वा V I, P I, 356, 8	अपाङ्क्यान् थुदुद्दिश्य V II, P I, 425, 1
अपसव्य तु तत्रापि V I, P II, 437, 1	अपाङ्केय स विज्ञेय V I, P II, 353, 10
अपसव्य तु तत्रापि V I, P II, 437, 1	अपा द्वादश गण्डूषे V I, P I, 253, 17
अपसव्य न कुर्वति V I, P II, 460, 5	अपा समीपे नियता V I, P I, 114, 17
अपसव्येन कर्तव्य V I, P II, 422, 11	अपाणि-पादा V I, P I, 104, 14
अपसव्येन कर्तव्य V I, P II, 417, 3	अपाचीकरण कृत्वा V II, P II, 137, 18
अपसव्येन पित्र्ये च V I, P II 361, 20	अपाचीकरण ज्ञेयम् V II, P I, 17, 10
अपस्मारि कुल यच्च V I, P II 78, 12	अपानाय स्वाहेति V I, P I, 418, 4
अपस्मारी च भवति V II, P II, 245, 3	अपाने व्याने V I, P I, 420, 4
अपहता इति तिलान् विकिरेत् V I, P II, 402, 1	अपापमकिल्बिषम् V I, P I, 273, 16
अपहृत्य च विप्रस्व V II, P II, 223, 13	अपापरोपी धर्मात्मा V I, P I, 181, 1
अपहृत्य च सर्वस्व V II, P II, 222, 12	अपामार्ग त्वमस्माकम् V I, P I, 274, 1
अपहृत्य तु वर्णाना V II, P II, 113, 6	अपामार्ग शिरीषा-ऽर्क-V II, P. I., 192, 7
अपहृत्य नरा राम V II, P II, 290, 7	अपि चन्दनवृक्षस्य V II, P II., 186, 8
अपहृत्य पशून् क्षुद्रान् V II, P II., 112, 19	अपि जायेत सोऽस्माक V I, P II, 307, 10
	अपि न. स कुले भूयात् V I., P. I., 368, 11.

अपि पापहारीरस्य V I, P I, 143, 15	अपूता गर्हिना र्भां V I, P I, 256, 1
अपि आता सुतो वाऽर्द्य V I, P I, 447, 2	अपूता भक्षयेच्छुद्रात् V I, P II, 386, 11
अपि भूणहण मासात् V II, P II, 155, 4	अपूपापहारी V II, P II, 259, 7
अपि वा गुणहीनाय V I, P II, 77, 14, 78, 3	अपूपा यव-गोधूम- V I, P II, 383, 12
अपि वा-ऽग्नि—V II, P II, 11, 17	अपूपा सक्तवो धाना V I, P II, 383, 12
अपि वा जातिमात्रेभ्यः V I, P I, 197, 9	अपूपाश्च करम्भाश्च V I, P II, 383, 6
अपि वा क्षत्रियायां V I, P II, 96, 1	अपूर्णेऽपि कालेषु V II, P I, 128, 4
अपि वा वाससी V I, P II, 36, 6	अपूर्णेकादशाब्दस्य V II, P II, 68, 11
अपि वैतेन कल्पेन V II, P II, 11, 17	अपेक्षित याचितव्य V I, P II, 422, 18
अपीडयातयो कामम् V I, P I, 220, 8	अपेक्षित यो न दद्यात् V I, P II, 422, 16
अपीडिता रूपवक्त्रा V I, P II, 35, 12	अपेय तु तदा तोय V II, P II, 25, 6
अपुत्रस्य परेतस्य V I, P II, 458, 7	अपो निशि न गृह्णीयात् V I P I, 156, 8
अपुत्रा गुर्वनुज्ञातो V II, P I, 43, 5	अपो मूत्र पुरिषाद्यैः V II, P II, 7, 1
अपुत्रा कलहाक्रान्ता V II, P I, 280, 15	अपः करनखस्पृष्टाः V I, P I, 247, 18
अपुत्रा तु यत्र भार्या V I, P II, 335, 5	अप प्रदाय V I, P II, 408, 10
अपुत्राय दद्याम्येतत् V I, P I, 362, 5	अप समुद्धरेत् सर्वाः V II, P I, 154, 3
अपुत्रा ये वृता केचित् V I, P II, 458, 9	अप सुराभाजनस्था V II, P I, 444, 5
अपुत्रा ये वृता केचित् V I, P II, 329, 13	अप्रजाता विशुद्धयन्ति V II, P I, 150, 10
अपुत्रे प्रस्थिते कर्ता V I, P II, 458, 4	अप्रजा येषु वक्त्रेषु V I, P II, 75, 8
अपञ्चोऽनेन विधिना V I, P II, 70, 8	अप्रपौद्योऽतिथि साय V I, P I, 397, 12

अप्रणोद्योऽतिथि सायम् V I, P I,
397, 17

अप्रतर्क्यमविज्ञेय V II, P II,
216, 4

अप्रतिग्राह्यमाहाय V II, P II,
184, 8

अप्रदुष्टं स्त्रिय हत्वा V II P I,
84, 10, 102, 5

अप्रयत्नः सुखार्थेषु V I, P II,
145, 20

अप्रयत्नश्च V I, P I, 329, 15

अप्रयच्छन् समामोति V I, P II,
80, 8

अप्रशस्तेषु यागेषु V I, P I,
430, 1

अप्राप्तमपि तां तस्मै V I, P II,
77, 6.

अप्रायस्यं समुत्पन्ने V II P II,
17, 8

अप्रौढाया च कन्याया V I,
P II., 245, 3

अप्यदम सुप्मयानि V I, P II,
392, 22

अप्येकपङ्क्त्यां नाम्नीयान् V I,
P I, 429, 5

अप्स्वमौ हृदये सूर्ये V I, P I,
367, 3

अप्स्वमौ वा V II, P II, 141, 5

अप्यकार्यशतं कृत्वा V I, P I,
198, 15

अप्यकार्यशतं कृत्वा V II, P II,
34, 4

अप्सु प्राप्त्य विनष्टानि V I, P II,
38, 20

अप्सु प्राप्त्येत तद्भक्ष्यम् V II, P II,
117, 3.

अफ.—

अफालकुटेनाम्नीश्च V. I, P II.,
140, 19.

अब.—

अबुद्धिकृतमभ्यास V II, P I
24, 13

अबुद्धिपूर्वकस्पर्शे V I P I, 278, 4

अबुद्धिपूर्वे चान्द्रायणम् V II, P I,
394, 10

अबुद्धिपूर्वे पुसा स्यात् V II, P I,
249, 9

अबुद्धिपूर्वे सातपनम् V II, P I,
40, 1, 6

अब्जमद्गमय चैव V II, P I,
174, 12.

अब्जादन्यद्रक्तपुष्प V I, P II,
376, 14

अब्देवतञ्च चैव V I, P I,
295, 11

अब्धिन्दु य कुशामेण V I,
P II, 180, 1

अब्भक्ष V II, P II., 179, 18

अब्भक्षो मासमासीत V II, P II,
150, 10

अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपि V I, P I,
16, 6

अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि V II, P I.,
229, 15

अब्लिङ्गन् V II, P II, 157, 7

अब्लिङ्गानि जपेच्चैव V I, P I,
278, 14

अभ.—

अभक्ष्याणामपेयानाम् V II, P I.,
371, 15

अभक्ष्य तद्विजातीनां V II., P I.,
367, 5.

अभक्ष्यभक्षी V II, P II, 253, 7

अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली V II,
P II, 253, 5

अभक्ष्यभक्षः V. II., P. II., 252, 16.

अभक्ष्या. पशुजातीना V I, P II 388, 12	अभिरम्यतामिति वदेत् V I, P II, 447, 17
अभय सर्वभूतेभ्यो V I, P II, 160 8	अभिवादनशालस्य V I, P I, 336, 5
अभारोद्धहन चेति V I, P II, 366, 1	अभिवाद्य ततो विप्र V I, P I, 306, 11
अभावे ज्ञातयस्तेषा V II, P I, 355, 3	अभिवाद्य द्विज शूद्र V I, P I, 327, 6
अभावे त्रीहि-यवयो. V I, P I, 315, 20	अभिवादात् पर विप्रो V I, P I, 302, 16
अभ्रातृकां प्रहास्यामि V I, P II, 70, 13	अभिवादे तु य. पूर्वम् V I, P I, 325, 1
अभावे बीजिनो माता V I, P II, 333, 4	अभिवादे कृते यस्तु V I, P I, 324, 16
अभावे सर्वस्वम् V II, P I, 122, 7	अभिवाद्य द्विजो मोहात् V I, P I, 330, 14
अभिकृद्धावगूरुण V II, P I, 456, 9	अभिवाद्यो नमस्कार्य V I, P I, 327, 2
अभिगच्छति या नारी V II, P I, 359, 15	अभिवास्त पतित-पौनर्भव— V II, P I, 383, 12
अभिगम्य गृहाङ्गिका V I, P II, 187, 21	अभिवास्त-पतित—V I, P I, 175, 4
अभिगम्य च तीर्थानि V II, P II, 201, 7	अभिवास्तस्य चोरस्य V II, P I, 384, 9
अभिगम्य तु ग्रहान V I, P I, 124, 14	अभिवास्तो मृषा कृच्छ्र V II, P II, 151, 14
अभिचार V II, P II, 100, 6	अभिवापाङ्गुरोरागात् V I, P II, 76, 4
अभिचारमहीन च V II, P II, 114, 2	अभिषेकेण शुद्धि स्यात् V II, P I, 164, 10
अभिजिद्विष्वजिद्विष्व वा V II, P II, 69, 6	अभिसन्धाय तु फलम् V I, P I, 160 1
अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थ V I, P II, 300, 12	अभिसन्धिकृते पापे V II, P I, 201, 2
अभिमन्त्राय भूरमि V I, P II, 37, 7	अभिसन्धिमात्रात् V I, P II, 70, 4.
अभिमानिव्यपदेशस्तु V I, P I, 52, 10	अभि काष्णायसी वद्यात् V II, P I, 56, 6
	अभीषङ्गा. V II, P II, 157, 4.

अभीष्टदेवताना च V I, P I, 483, 6	अभ्यासे चैन्दव प्रोक्त V II, P II, 44, 1
अभुक्तवति नाऽश्रीयात् V I, P II, 45, 8	अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्ट V II, P I, 398, 8
अभुक्तवत्सु चैतेषु V I, P I, 414, 8	अभ्यासात् क्रियादुष्टो V II, P II, 125, 1
अभोज्य तद्विजानीयात् V II, P I, 397, 16	अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य V II, P I., 143, 14
अभोज्य तद्वद्वत् V I, P I, 426, 4	अभ्युत्थान-श्रियालापे V I, P II, 199, 14
अभोज्य तद्विजानीयात् V I, P I, 422, 7, 428, 13	अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति V I, P I, 389, 1
अभोज्य प्रादुराहार V I, P II, 483, 11	अभ्युत्साही V II, P II, 108, 14
अभोज्यभोजनं एते V II, P I, 226, 1	
अभोज्यस्तद्वतो ब्राहि- V II, P I, 179, 5	
अभोज्यानां तु भुक्त्वा च V II, P I, 394, 10	अम्बष्ठ. शूद्रा निषाद V I, P II., 119, 9
अभोज्यानां तु सर्वेषां V II, P I, 388, 1	अमङ्गल तद्यत्नेन V I, P II., 405, 18
अभोज्यानां V II, P II, 250, 6	अमरकण्टकपर्वते V I, P II, 305, 11
अभोज्यान्- V II, P II, 99, 16	अमत्या तु द्वय कुर्यात् V II, P I, 252, 9
अभ्यङ्ग- मञ्जन चाक्ष्णो V I, P II, 46, 1	अमत्या त्रयहोपवास V II, P I, 369, 11
अभ्यञ्जन स्नान च V I, P I, 328, 10	अमत्या द्वादशरात्रम् V II, P I, 308, 19
अभ्यञ्जन स्नान च V I, P II, 47, 3	अमत्या ब्राह्मण हत्वा V II, P I, 14, 2, 201, 5
अभ्यक्तशिरस चैव V I, P I, 330, 9	अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा V II, P I, 401, 2
अभ्यस्याब्द पावमार्ग V II, P II, 165, 13	अमावास्या नदीस्नान V II, P I, 280, 4
अभ्यस्य विप्रो वैश्याया V II, P I, 323, 11	अमावास्या न भुञ्जीत V II, P I., 303, 6
अभ्यागतोऽतिथिश्चाभि V I, P I, 338, 10	अमावास्या पौर्णमास्यां V II, P I, 303, 3
अभ्यासे च तदभ्यस्येद V II, P I, 379, 17	

अम.—

अमावास्यां तिथिं प्राप्य V. II, P. II., 161, 16	अमृतापिधानमसि V. I, P. I, 431, 17
अमावास्यां प्रकुर्वीत V I, P II, 331, 22	अमृते च मृते चैव V. II, P. II, 43, 1
अमावास्या-ध्यतीपात- V I, P. II, 308, 19.	अमृतेनाय वा जीवेत् V. I., P I, 340, 11
अमावास्यामपराहं V I, P II, 452, 7	अमृतोपस्तरणमसि V I, P I, 419, 8
अमावास्यामष्टमी च V I, P II, 100, 20	अमेध्वक्रमय. पापा. V II, P II. 226, 12
अमावास्यायामुपोष्य V II, P I, 300, 5	अमेध्वभुजश्च V. II, P I, 403, 16
अमावास्यायां च V II, P I, 304, 4	अमेध्व-शव-शूद्रान्त्व—V I, P I, 155, 3
अमावास्यायां सर्वम् V I, P II, 317, 5	अमेध्यादागतै स्मृष्ट V. I, P II, 377, 2
अमावास्या ऽष्टका-वृद्धि V I, P II, 308, 6	अमेध्यानां च सर्वेषां V II, P I, 368, 16
अमानुषीष्ट गोवर्जम् V II, P I, 336, 16	अमेध्यानि वृक्षैतानि V II., P II, 79, 4
अमानुषीष्ट गोवर्ज- V II, P I, 340, 3	अय.—
अमाययैव वर्तेत V I, P I, 472, 13	अयज्ञीयैरनाद्वैश्च V I, P I., 223, 3
अमायां तु क्षयो यत्न V I, P. II., 446, 16	अयज्ञोपवीती V I, P II, 171, 9.
अमीमदन्तेत्यनुमंश्च V I, P II, 433, 1	अयनद्वितये आहूतम् V I, P II, 326, 18
अमुक्तयोरस्तमयो. V. I, P I, 435, 4	अयनासौ सदा द्वेष्ट V I., P I, 192, 3
अमुक्तयोरस्तमयो. V I, P I, 435, 14	अयने विष्टुवे चैव V. I, P I, 155, 3
अमुख्यमुख्यकारी य V II, P II, 240, 6	अयने विष्टुवे चैव V. I, P I., 483, 3
अमृतं तद्विदुर्देवाः V I, P I, 202, 4.	अयमेवाऽतिकृच्छ्रं स्यात् V. II, P. I., 449, 13
अमृतापिधानमसि V. I., P. I., 420, 13	अयमेवाऽतिकृच्छ्रं स्यात् V II., P II, 178, 16

अयशो महदाप्नोति V I, P I, 16,
 4, 129, 7, 447, 10
 अयाज्ययाजक V II, P II,
 258, 8.
 अयाज्ययाजनम् V II, P II,
 99, 17
 अयाज्ययाजनं कृत्वा V II, P II,
 184, 7
 अयाज्ययाजकश्चैव V II, P II,
 219, 17
 अयाज्ययाजकश्चैव V II, P II,
 234, 8
 अयाचितं तु राज्ञ्ये V II, P II,
 173, 4
 अयाचितं स्यादमृत V I, P I,
 346, 12.
 अयाचिते च द्वावष्टौ V II, P II,
 172, 17
 अयाचितं हि तद्वैश V I, P II,
 188, 15
 अयाचितरुयह चैव V II, P I,
 460, 2
 अयाचिताहृत माह्वम् V I, P I,
 202, 9
 अयाचितोपपन्नेषु V I, P I,
 202, 3
 अयाचत. सीदमानान् V I, P II,
 346, 15.
 अयातयामान्यस्य V. I, P. I, 173,
 18.
 अयातयामास्ते इर्ना. V I, P I,
 256, 5
 अयातयामान्येतानि V. I., P. I.,
 256, 8.
 अयातयामैच्छन्तोनि V I, P II,
 182, 18.

अयुजो भोजयेच्छन्दं V I, P. II,
 362, 9.
 अयुत माघमासे तु V II, P II,
 280, 13.
 अयोनिगो वृको हि स्यात् V II,
 P. II., 226, 1
 अयोनौ सङ्गहे वृत्ते V I P I.,
 136, 3
 अयो इत्वा तु पापाला V II., P II,
 256, 13
 अयःकांस्थोपलानां च V II, P II,
 111, 3
 अर —
 अरण्ये जायते पङ्क्तु V II, P II,
 233, 1
 अरण्ये निर्जले देशे V II, P. II.,
 223, 6.
 अरण्ये निर्जले देशे V. II., P. II.,
 223, 9
 अरण्ये निर्जले देशे V II., P II,
 223, 15
 अरण्ये नि शलाके वा V I, P. I.,
 46, 6
 अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य V II, P I.,
 164, 6
 अरणिमात्रमुत्सृज्य V. I., P II.,
 429, 11
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् V. I., P. I.,
 447, 18
 अरिमिह प्रियङ्गुं च V I., P. I.,
 252, 5.
 अरुणाद्याः सरस्वत्याः V. II., P II.,
 73, 11.
 अरुणोदयवेलायां V I., P. I.,
 280, 16.
 अरेरन्तर मित्रम् V I, P I, 469,
 15.

अरोगिणी भ्रातृमतीम् V. I, P II,
 55, 3.
 अरोगित्वं बहो वीत- V. I, P. II.,
 312, 4
 अर्केण त्रिमधु कृत्वा V. II., P. II.,
 281, 7
 अर्च्यं इत्वा तु देवाय V I, P I,
 468, 18
 अर्च्यं इत्यात्कुट्टरोगी V. II., P II,
 280, 6.
 अर्च्यार्यं पितृपात्रेषु V I., P II,
 455, 2.
 अर्च्यार्यं पुण्यैश्च गन्धैश्च V I., P II,
 410, 3.
 अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि V I., P I,
 365, 1
 अर्चिर्विद्यस्वान् त्वष्टा च V I, P I.,
 358, 4.
 अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् V. I, P. II,
 145, 2
 अर्थानामुदिते पात्रे V. I., P I.,
 179, 13.
 अर्थार्थमभिगच्छन्ति V. I., P. II,
 187, 2.
 अर्थचान्तेऽयं वा कुर्यात् V. I, P I,
 293, 10
 अर्थप्रसूतिमात्रा तु V. I, P I.,
 282, 6
 अर्थमर्थं नृपादीनां V. II, P I,
 44, 6, 328, 21.
 अर्थमादहनं प्राप्तम् V. I, P II.,
 287, 11.
 अर्थमासं तु शुश्रूषोः V I, P. II,
 207, 5.
 अर्थमासेन वैद्यस्तु V. I., P I,
 277, 9.
 अर्थरात्राद्व्यस्तामेत् V. I, P. II,
 129, 6.

अर्थो वा एष आत्मनो V II, P I.,
 350, 6
 अर्वाकं तु भ्रूणहत्वाद्याः V I,
 P II, 197, 12
 अर्वाकं त्रिपक्षात् त्रिभिर्वा V I,
 P II, 233, 1 234, 10 .
 अर्वाकप्रसूतेरुत्पन्नं V II., P I,
 165, 15.
 अर्वागब्दाद्यत्र यत्र V. I., P II.,
 454, 11
 अर्वागब्दान्माह-पितृ- V. I., P. II,
 467, 7.
 अहन्ति पितरस्त्रीस्त्रीन् V I.,
 P I., 351, 9
 अहंश्चार्वाकवाक्यानि V I, P. I,
 10, 7
 अहंस्तमाय विप्राय V I, P I,
 396, 2
 अहंस्तमाय विप्राय V. I, P II,
 339, 7
 अहंति स्वर्गवासोऽपि V I, P II,
 456, 15
 अहोऽनर्हापरिज्ञानात् V. I, P I,
 189, 10.

अल.—

अलङ्कृतश्च सम्प्रदयेत् V I, P. I,
 471, 16.
 अलङ्कृत्य सुतारानं V I, P II,
 84, 15.
 अलङ्कृतस्य हातव्यम् V I, P II,
 27, 16.
 अलङ्करीः कालकर्णी च V I,
 P. II, 259, 2.
 अलङ्करी कालकर्णी च V II,
 P. II., 193, 8.

- अलङ्घ्य चैव लिप्सेत V. I, P I, 472, 11
- अलाबु किंशुकं चैव V. II., P. I, 404, 10
- अलाबु दारुपात्रं वा V. I, P II, 191, 8
- अलाभे कन्यायाः V I, P II, 96, 1.
- अलाभे ताम्रपात्रस्य V I, P I, 249, 8
- अलाभे स्वन्यगेहानां V I, P II, 41, 19
- अलाभे दन्तकाष्ठानां V I, P I, 253, 16
- अलाभे देवस्नातानां V I, P. I, 226, 8
- अलाभे धौतवस्त्रस्य V. I, P I, 265, 16
- अलाभे ध्यान-निष्पृणां V. I, P. II, 340, 1
- अलाभे न विषादी स्यात् V. I, P. II, 186, 10.
- अलाभे धेनु केनापि V. I, P. I, 381, 15.
- अलक्षकेशो यः पूर्वं V. I, P II, 296, 10.
- अलेष्टानामपेयानाम् V. II., P I, 369, 1.
- अलेष्टानामपेयानाम् V II, P I, 367, 1.
- अल्पं पुनरुत्सृष्टव्यं V L, P. II, 426, 5.
- अल्पं वा बहु वा तस्य V. I, P. I, 331, 9
- अल्पं वा बहु वा तस्य V. II, P I, 319, 19.
- अल्पस्वाद्धोमकालस्य V I, P. I., 260, 1
- अल्पशौचे भवेच्छुद्धि V II, P I, 155, 3
- अल्पशौचा भवन्त्येते V. II, P I, 180, 6.
- अल्पस्य धान्यस्य V. II, P I, 178, 1
- अल्पसंसर्गं तु परिलेखनम् V. II., P I, 149, 19.
- अल्पाभ्यामवहारणं V L, P II, 194, 15
- अल्पायुषो भवन्तीह V II, P II, 235, 14.
- अल्पेनाल्पं देयं V I, P II, 461, 9
- अल्पो वाऽपि महान्वाऽपि V. I., P. II., 88, 7.
- अव.—
- अवध्या सर्व एवैते V I, P. I, 138, 7
- अवक्र इत्येके V II, P I, 341, 13
- अवकीर्णपशु V. I, P I, 50, 4.
- अवकीर्णवर्त्य शुद्धार्थं V. II., P. II, 107, 2
- अवकीर्णी कुण्ड-गोलौ V L, P II, 348, 20
- अवकीर्णी च भवति V II., P. II, 269, 13.
- अवकीर्णी च वीरज्ञो V. L, P. II, 359, 4
- अवकीर्णी तु काणेन V. II, P. II. 125, 18.
- अवकीर्णी द्विजो राजा V. II., P. II, 128, 13

अवकीर्णी भवेद्गत्वा V II., P II, 125, 14	अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्या V. I, P. I, 455, 4
अवभृतावरुदित V I, P II, 377, 17	अवामोति न सन्देहः V I, P II, 318, 17
अवगूरुणः V II, P II, 258, 2	अवारिपूर्वं प्रप्ता तु V I, P II, 246, 8
अवगूर्यं चरेत्कुच्छम् V II, P I, 457, 2	अविक्रयविक्रयः V II, P. II, 99, 19
अवगूर्यं त्वद्दशत V II, P I, 456, 14	अविगन्धा रसोपेता. V II., P I, 155, 9
अवगृह्णाति य स्वम V II, P II, 3, 7	अविज्ञातस्तु चण्डालो V. II, P I, 360, 8
अवध्यान् ब्राह्मणानाह V I, P I, 456, 7	अविज्ञातश्च चण्डाल V II, P I, 125, 1
अवमत्य च ये यान्ति V II, P II, 232, 8	अविद्यमाने सद्दृशं V I, P II, 81, 3
अवमत्य तु याः पूर्वे V II, P I, 58, 3	अविद्यमाने सर्वस्व V II, P I, 247, 4
अवमृज्ज्यान् च स्नातो V I, P I, 263, 7	अविद्यमाने सर्वस्व V II, P I, 251, 14
अवश्यं ब्राह्मणः V I, P I, 163, 6.	अविद्यमाने सर्वस्व V II, P I, 248, 9
अवश्यमनुभोक्तव्य V II., P I, 11, 13	अविद्यां य. प्रयच्छेत V. II, P. II, 227, 9
अवश्यमनुभोक्तव्यं V II, P. I, 277, 6	अविद्वान् प्रतिगृह्णानो V I., P I, 203, 3.
अवश्यमेव हातव्य V I, P I, 408, 8	अविमुक्तब्रह्मचर्यः V I, P II, 74, 13
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं V II, P II, 255, 1	अविमुक्तब्रह्मचर्यो V I, P II., 55, 1
अवरज्येद्वरं वर्षं V I, P. II, 276, 18	अविमुक्ते प्रविष्टानां V I., P II., 183, 2.
अवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा V II, P. I, 366, 2.	अविमुक्तोऽनुष्ठस्तस्य V I, P. II., 229, 3
अवलीढं च-माज्जर- V I, P. II., 382, 1.	अविरोधेन धर्मस्य V I, P. II., 182, 11.
अवस्था-देश-कालीनां V. I., P I, 181, 12	अविलीन तथा सर्पिः V. II., P. I., 145, 9
अवाचीनपाणिः V I, P. I., 384, 20	अविज्ञेयेण कर्तव्य V. I, P. II., 466, 11.

अवीचिमन्थतामिसं V II., P. I., 5, 4	अशकुवस्तु शुभ्रपां V I., P. I., 485, 15
अवीरा स्त्री स्वर्णकार- V. I., P. II, 384, 17.	अशक्तं पुरुष हत्वा V. II., P. II., 244, 9
अवीरा स्त्री स्वर्णकार- V. II., P. I, 381, 3	अशालोक्तेषु चान्येषु V. I., P. I., 446, 7.
अवीरास्त्री स्वर्णकार- V II., P. I., 388, 10	अशित्वा तु परे लोके V I., P I., 409, 4
अवेक्षेत च शास्त्राणि V I., P I., 336, 15	अशित्वा सर्वमेवात्र V. II P II, 149, 8.
अवेक्ष्य च बलं चैव V II., P I., 131, 17	अशीतिर्यस्य वर्षाणि V II., P. II., 63, 7
अवस्थूयं जपेदहं V II., P. II., 169, 3	अशीतिर्यस्य वर्षाणि V II., P I., 35, 14
अवेक्षोक्ताश्च निर्यासाः V I., P. II., 376, 2.	अशीत्यर्थे शिरे दद्यात् V II., P I., 73, 16.
अव्यङ्गाङ्गौ सौम्यनाम्नी V I., P. II., 55, 7	अशुचैर्वा विना सङ्ख्ययां V. I., P. I., 307, 2.
अव्ययस्त्वमनिर्वेक्षो V I., P I., 305, 9.	अशुद्धा बान्धवा. सर्वे V. I., P. II., 204, 4
अव्ययस्तर्पयेन्नित्य V. I., P. I., 357, 6	अशुद्धान्स्वयमप्येतात् V. II., P I., 110, 18.
अव्यास चेदमेधेन V II., P. I., 155, 3	अशुद्धान् स्वयमप्येतात् V. II., P. I., 110, 3
अव्यासाश्चेदमेधेन V II., P II., 155, 13.	अशुद्धानां तु पापानां V. II., P. II., 246, 14
अव्रती-सुव्रती वाऽपि V. II., P I., 68, 1.	अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च V. I., P. II., 88, 17.
अश.—	
अशक्तस्यापि बालस्य V. II., P I., 129, 5	अशून्यं तु करं कुर्यात् V. I., P., I., 256, 14.
अशक्ता काश्चन दद्यात् V. II., P I., 162, 16	अभूत चारनाल च V II., P I., 416, 10
अशक्तौ भेषजस्यार्ये V. I., P II., 10, 4.	अमस्तु जपेद्वाङ्मतिपूर्वा V. I., P. II., 422, 2
अशक्तौ श्रोतमप्यन्य. V. I., P. I., 317, 16.	अमीयात्तन्मना भूत्वा V. I., P. I., 421, 13
	अश्रोत्रियः पिता यस्य V. I., P. II., 337, 5.

अभोजिवभेदिगुणम् V II., P I., 44, 429, 2	अष्टकास्तु त्वहोरात्रम् V. I., P. I., 156, 15
अभोजियो वा पुत्र स्यात् V I., P II., 337, 6	अष्टमीद्वितय चैव V I., P II., 31, 4
अभद्रया इतं इत्त V I., P I., 205, 1	अष्टमे पुष्टिः V I., P II., 317, 18
अभ्राह्मेयानि धान्यानि V I., P II., 373, 4	अष्टमे लोकयात्रा तु V I., P I., 438, 21
अश्व-गो-भूमि-कन्याश्च V., II., P. II., 112, 1	अष्टमे वापि कर्तव्य V I., P II. 27, 9.
अश्वत्थवृक्ष च समालमेत् V I., P I., 322, 3	अष्टम्यां च चतुर्दश्या V. I., P I., 283, 1
अश्वस्ये माघमासे च V II., P II., 279, 6	अष्टम्यामपि वाणिज्यं V. I., P II., 315, 18
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति V I., P I., 457, 4	अष्टम्या सर्वसम्पन्न V I., P II., 110, 15.
अश्वमेध-राजसूय-V I., P I., 164, 6.	अष्टवर्ष ब्राह्मणम् V I., P I., 148, 1
अश्वयुक् शक्रनवमी V I., P II., 311, 12	अष्टवर्षा भवेद्गौरी V I., P II., 19, 4
अश्वमेधावभृथ V II., P II., 150, 15	अष्टवर्षा भवेद्गौरी V. I., P II., 79, 10.
अश्वमेधावभृथं V II., P II., 121, 6	अष्टाक्षरविधानेन V I., P I., 366, 5
अश्वमेधावभृथ-V II., P II., 83, 15,	अष्टागव धर्म्यहल V I., P II., 5, 16
अश्वमेधावभृथ वा V. II., P I. 339, 9	अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि V. I., P. II., 179, 9.
अश्वमेधावभृथज्ञानेन वा V II., P I., 339, 2	अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी V. I., P II., 197, 14.
अश्वमेधेन शुद्धयन्ति V II., P II., 94, 9	अष्टादशदिनावूर्ध्वं V. II., P. I., 165, 18.
अश्वसूक्तम् V. II., P II., 157, 8,	अष्टादशाहाह स्नान स्यात् V II., P I., 166, 16
अश्वस्तृतीयायाम् V. I., P II., 316, 19	अष्टादशोऽहनि तथा V I., P II., 25, 3
अश्वानाहुश्च विधिवत् V I., P II., 312, 6	अष्टाविंशत्यनभ्याये V I., P I., 308, 5
अथ.—	अष्टाविमान् समासेन V I., P. II., 84, 7
अष्टका-पार्वणश्राद्ध V. I., P I., 163, 12	
अष्टका-पार्वणश्राद्धं V. I., P II., 18, 11	

अष्टावेणस्य मांसेन V I, P. II, 372, 4	असम्भोजनाद्याऽपि V II, P. I, 227, 20
अष्टावेते यतस्तस्मात् V I, P II, 392, 3	असंस्कृतप्रणीताना V I, P. II, 426, 8
अष्टाहेन तु वैश्यस्य V I., P. II, 239, 5	असंस्कृता तु सा ज्ञेया V I., P. II., 246, 9
अष्टोत्तरशतां कुर्यान् V I, P I, 309, 11	असंस्कृतायाः कन्याया V. I., P. II., 82, 4
अष्टोत्तरशता माला V I, P I, 309, 13	असंस्थितेऽग्नीषोमिषे V. I., P II 385, 7.
अष्टौ मासान् प्रतिदिन V II P I, 304, 8	असंगोच सगोचो वा V. I., P II, 290, 16
अष्टौ मासा मुनेर्मक्ष्या V I, P I, 421. 19	असच्छास्त्र-V II, P II 100, 9.
अष्टौ चान्द्रायणे देया V II, P II, 200, 3.	असच्छास्त्रमसद्वादम् V I, P II, 134, 12
अष्टौ-दश-द्वादशवर्षाणि V I, P. II, 355, 10	असच्छास्त्राधिगमनम् V II, P. I 17, 2
अष्टौ पिण्डान् कृत्वा V I, P. II, 56, 8.	असच्छास्त्राधिगमनम् V. II, P II, 103, 7.
अष्टौ मासान् विहारः स्यात् V I, P II, 182, 19	असत्कार्यरतोऽधीर. V II., P II., 214, 15
अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् V II, P I, 74, 1.	असंस्कृतो निराशश्च V I, P I., 215, 15
	असंस्कृतमवज्ञात V. I, P I, 184, 4.
	असत्यप्रतिग्रह V II P II 99, 18
असन्निधौ तज्ज्ञार्या V I, P II, 43, 2	असत्सन्तस्तु विज्ञेया V. II, P II, 122, 9; 125, 7.
असम्बद्धप्रलापश्च V II, P II, 212, 6	असत्स्तु विनियुञ्जीत V. I., P. I., 188, 12
असम्बद्धप्रलापी च V II, P II, 214, 8	असदालापमनृत V I, P II, 134, 11.
असम्भवे तथा दद्यात् V. I, P I, 392, 6	असदित्युच्यते पार्य V I., P. I, 205, 2
असम्भवे तु पूर्वस्य V I, P. II, 189, 11	असद्वा इदमपे V I, P I. 102, 1.
असम्भवे परेद्युर्वा V. I, P II, 360, 5	असपिण्डे स्ववेदमनि V I., P II., 251, 16.
असम्भवे परेद्युर्वा V I., P. II., 360, 10	असपिण्ड द्विजं प्रेत V I, P II, 276, 1.

अस.—

असपिण्डा च यः मातुः V I P. II, 62, 10.	असिपञ्चन सेव्य V II, P I, 353, 2
असंभवं तु हम्पत्यो. V I, P. I, 312, 6	असुराणां कुले जाता V I, P II., 393, 10
असमानं द्वितीयं V I, P II, 265, 7	असुराणां हि तत् पात्रं V. II, P. I., 302, 3
असमानैश्च सङ्कीर्णं V I, P II, 226, 4	असुरापहंसं सर्वं V I, P II, 368, 7
असमानैश्च सङ्कीर्णं V II, P I, 21, 5	असुरामद्यपाने च V II P I., 369, 16
असरूपे स्तुत नक्त V II, P I 426, 15	असूयकायाऽनृजवे V I P I, 147, 3
असवर्णस्त्रिया सार्धं V I, P I 425, 18	असूयर्पास्वादिभ्यस्तयोरे V II., P I, 178, 7
असवर्णोऽहं कन्यासु V I, P II, 98, 1.	असूयर्गा स भवति V II, P II, 285, 5
असवर्णस्तु सम्पूज्या V I, P I, 328, 8	असौ देवलको नाम V I, P II, 353, 9.
असवर्णस्त्वयं ज्ञेयो V I, P II., 98, 6	असौ नामाहमस्मीति V I, P I, 322, 17
असहिष्णुतवान्वस्त्व V II, P II, 219, 9.	असौ स्वर्गाय लोकाय V II, P I, 73, 7.
असाध्यरोगी बालश्च V II, P II, 248, 12	असौ स्वर्गाय लोकाय V. II, P. I., 73, 7
असाध्यध्यायिना मस्त V II, P II, 281, 13	अस्कन्धं स्तन्मनाश्च V. I P I., 420, 11.
असामर्थ्यान् कुर्वाणैश्च V I, P I., 276, 14	अस्तङ्गते तु यं क्षेते V II, P II, 147, 10
असाधकस्तु यः प्रोक्त V I, P I, 340, 9.	अस्थि चर्मविनिर्मुक्त V II, P I, 154, 10
असावचमैनिङ्क्षेति V I, P II, 431, 6	अस्थितेश्च शरीरस्थ V I, P II 453, 13
असाधारित्य V I, P I, 118, 2,	अस्थीनि V II, P II, 72, 1.
असादेतत् इति V. I, P II, 431, 14	अस्थिनि विगुणं प्रोक्तं V II, P I., 23, 8
असिपञ्चनं चैव V II., P. I 5, 5	अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा V. II, P I, 267, 6.
	अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा V. II, P. I., 267, 10

- अस्थिभेदेऽविकृच्छस्तु V. II, P. I., 458, 2.
- अस्थिमता तु सत्त्वाना V II, P. I., 84, 6
- अस्थिमतां सहस्रं तु V. II., P. I., 85, 1
- अस्थिमद्वये तु द्विगुणम् V I, P I, 132, 12
- अस्थिसञ्चयन कार्यं V I P II, 294, 14
- अस्थिसञ्चयनादर्वाग् यदि V I, P. II, 284, 20
- अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा V I, P II, 283, 12
- अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् V I, P I, 136, 4.
- अस्थिसञ्चयने विप्रो V I, P II, 284, 9
- अस्नातश्च पुनान्नाहो V I, P I., 268, 14.
- अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च V. I., P. II, 208, 5
- अस्नात्वा नाचरेत् कर्म V. I., P I, 258, 13
- अस्नात्वा तु यदा अङ्गे V II, P. II, 143, 9.
- अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा V. II, P. II, 143, 2
- अस्पृश्यस्पर्शने चैव V I, P I., 288, 2.
- अस्माकं चैव सर्वेषां V II, P I, 236, 3.
- अस्माकं नित्यमस्त्वैतत् V I, P I, 417, 13
- अस्माकं सम्पदं ब्रूहि V. II, P. II., 187, 11.
- अस्मिन्काले न शेषः स्यात् V. I, P. II, 29, 11
- अस्मिन् कलियुगे घेति V. II., P. II., 162, 10
- अस्य तु वेदादित्वात् V. I, P I, 39, 8.
- अस्यां यो जायतं पुत्रः V I, P. II, 70, 14
- अस्य वेदस्यै सर्वज्ञः V. I, P I, 113, 3.
- अस्य सर्वस्य शृणुत V II, P II 211, 14
- अस्वर्ग्यै लोकविहिष्टं V I, P II, 65, 7
- अस्वर्ग्यां ह्याहुति सा स्यात् V. I, P II, 279, 8
- अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री V. II, P. I, 18, 17.
- अस्वस्थ सर्वमेवैतत् V I, P I, 472, 6.
- अह.—
- अहत तद्विजानीयात् V. I, P. I., 264, 15.
- अहत्वापि यथावर्णं V. II, P. II., 76, 2
- अहन्यहनि यच्छास्त्रं V. I., P. II., 300, 4
- अहन्येकारदशे तेषां V. I, P. II, 458, 16.
- अहन्येकारदशे नाम V I, P II., 19, 11
- अहमेव न जानामि V II, P I, 377, 2.
- अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं V I, P I, 392, 1, 400, 6
- अहविष्यत्वा V I, P. I., 382, 7.
- अहस्त्वहस्तकन्यासु V. I, P. II., 245, 4.

अहानि पञ्च विप्राभ्यान् V. II., P. II, 199, 14	अहोरात्रोषितो भूत्वा V. II, P. II, 145, 7.
अहिंसक शुभाचार V I, P I, 482, 6.	अहोरात्रोषितो भूत्वा V II, P II, 144, 8.
अहिंसा गुरुशुश्रूषा V I, P I, 84, 11	अहोरात्रोषितो भूत्वा V II, P. I, 399, 9.
अहिंसा सत्यमक्रोध V II, P II, 170, 2.	अहोरात्रं तृतीयेऽङ्कि V II, P I, 162, 6
अहिंसा सत्यमस्तेय V I, P II., 181, 10	अहोरात्र न भोक्तव्यम् V I, P I, 437, 4, 437, 14, 438, 8.
अहिंसा सत्यवचनम् V. I, P. I, 128, 1	अहः षोडशकं यत्न V I, P II., 319, 16
अहिंसा ऽस्तेय-माश्रये V II, P II, 169, 9.	अहःसप्तसराहर्वाक् V I, P II., 233, 2.
अहिंसा सत्यमक्रोधी V I, P II., 366, 3	अह दोषे द्वाभ्याम् V I, P. II, 266, 23
अहिंसया च भूतानाम् V. I, P II, 194, 18	अह पराकं तत्रैकम् V II., P II, 171, 3.
अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च V II, P II., 8, 8.	अह प्रातरहर्नक्तम् V. II, P II, 171, 2
अहुत्वाऽग्निमसन्तर्प्य V I, P I., 409, 3.	अह बहसु सुहृतेषु V I, P. II, 291, 3
अहोरात्राक्षया शुद्धिः V I, P II, 243, 15.	अहः पूर्वं द्वियाम वा V I, P II, 7, 5.
अहोरात्रोपवासेन V II, P I, 398, 4	अन्हि चेद्ब्रह्म कुर्यात् V I, P II, 275, 7.
अहोरात्रोषितः स्नात्वा V I, P I, 438, 4	अन्हो मासस्य षण्णां वा V I, P II., 142, 1.
अहोरात्रोषितः स्नात्वा V. II, P I, 453, 11.	
अहोरात्रोषितः स्नात्वा V II., P I, 110, 6.	
अहोरात्रोषितः स्नात्वा V. II, P. II., 142, 15.	
अहोरात्रस्य च सन्धिः V I, P I, 288, 15.	
अहोरात्रोषितो भूत्वा V II., P. I., 327, 1.	
अहोरात्रोषितो भूत्वा V II, P. I., 436, 9.	
	आ.
	आकण्ठस्य प्रमाणं तु V. II., P I., 123, 4.
	आकाशं गमयेत्पिण्डं V I, P II, 439, 10
	आकाशनिव पङ्केन V. II., P. I., 414, 11.

- आकाशमिव पङ्केन V I, P I, 198, 18
 आकाशाद्वायुः V I, P I, 105, 6
 आकाशे भुवि मूर्ध्नाति V II, P II, 15, 8.
 आकाशे सशुणो वायु V I, P I, 96, 7.
 आकाशेऽतिरिचया क्षितः V I, P II, 196, 6
 आकाशिकमनध्याय V I, P I, 158, 8.
 आकिञ्चन्यमहम्भश्च V I, P II, 196, 8.
 आकीर्णं निभुकैर्वान्यै V I, P II, 190, 7
 आकुटस्ताडितो वाऽपि V II, P II, 97, 12
 आक्रोशममृतं कृत्वा V II, P I, 455, 6.
 आक्रोशानमर्हिहायान् V II, P I, 180, 13.
 आक्रोशेऽमृतवादे वा V II, P I, 458, 13.
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च V I, P II, 76, 6
 आखु-मूषक-मार्जार- V I, P II, 388, 14
 आखुर्नकुल-मार्जारौ V II, P I, 66, 12
 आखोर्भूज पुरीष च V II, P II, 185, 3.
 आख्यानानि तथान्यानि V II, P II, 160, 1.
 आख्यानानीतिहासाश्च V I, P II, 422, 7
 अगमिष्यति स्वप्नात् V I, P I, 185, 6.
 अगःस्वपि तथा ऽन्वेष्टु V I, P I, 455, 1.
 आग्नेयं V II, P II, 283, 8
 आग्नेय भस्मना-ऽऽग्नाद्-V II, P II, 14, 4
 आग्नेयं भस्मना स्नानं V II, P II, 16, 1
 आग्नेयमष्टाकपालं V I, P I, 449, 18.
 आचमेत विशुद्धयर्थं V I, P I, 278, 10
 आचम्य च ततः कुर्वात् V I, P I, 393, 1.
 आचम्य च ततो दद्यात् V I, P I, 364, 4.
 आचम्य देव ब्रह्माण V I, P II, 193, 8.
 आचम्य प्रयतो नित्यम् V I, P I, 308, 2.
 आचम्य प्रयतो नित्यं V I, P I, 258, 6.
 आचम्य प्रयत पश्चात् V I, P I, 279, 9.
 आचम्य प्रयत पश्चात् V I, P I, 279, 12
 आचम्याङ्ग एमात्रेण V I, P I, 482, 1
 आचम्याख्यादि सलिलम् V I, P II, 295, 4.
 आचम्यात् परं मौनी V II, P II, 195, 6
 आचम्याऽऽर्पणनोऽक्रोध V I, P I, 415, 8.
 आचरेद्भुषति स्नान V I, P I, 260, 6.
 आचान्त. पुनराचामेत् V I, P I, 241, 15.
 आचान्त. पुनराचामेत् V I, P I, 431, 18
 आचान्त. पुनराचामेत् V I, P I, 241, 12.

- आचान्तेषु पुनर्दद्यात् V. I, P. II.,
 434, 17.
 आचान्तेष्वेके V. I, P. II., 430, 10.
 आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु V I, P. II.,
 437, 6.
 आचान्तेष्वेकं दद्यात् V. I., P. II.,
 434, 12
 आचान्तोद्युधिविनाशः V. I, P I,
 432, 9.
 आ चानपरिणामास्तु V I, P. II.,
 365, 19.
 आचानमय पिण्डाकं V II, P II.,
 184, 3.
 आचानमय पिण्डाक V II, P II.,
 183, 15.
 आचानस्तानि निर्हन्ति V. II, P. II.,
 185, 1.
 आचानेदेव शुक्त्वात् V II., P. II.,
 4, 11
 आचानेष्टुपाते च V. I, P I,
 239, 3.
 आचानेस्तम्भे चैर्जा V I, P. I.,
 307, 5.
 आचारलक्षणो धर्मः V. I, P. I.,
 143, 16
 आचारहीनः क्लीबम् V I, P II.,
 351, 12
 आचारात् क्रीर्तिमप्नोति V. I., P. I.,
 143, 11
 आचाराद्भवते श्राद्धं V I, P. I.,
 143, 10
 आचार्ये च प्रेते V. I, P II., 49, 3
 आचार्ये तु खलु प्रेते V. I, P. II.,
 48, 9.
 आचार्यनिन्दानवर्गः V II, P. I.,
 131, 1
 आचार्य-मन्त्री V I., P. II., 249, 1.
 आचार्यपत्नीः स्वसुता V II, P. I.,
 317, 9; 326 2
 आचार्य-त्रिगुणाभ्यस्तम् V. I., P. II.,
 278, 12.
 आचार्यकुलः सुखम् V. I., P. I.,
 146, 8.
 आचार्य-आचार्य-V I, P. I., 326, 1.
 आचार्यभार्वागमने V. II, P. II.,
 269, 3.
 आचार्य-मातामहे V. I., P. II., 248, 3.
 आचार्यमृत्विक्त्वाच्चैव V. II., P. II.,
 224, 2.
 आचार्य वाऽप्युपाभ्यस्तम् V. I.,
 P II, 279, 1
 आचार्ये यत्नसाहस्य V II., P. II.,
 65, 11.
 आचार्येदेव गन्धर्वात् V I, P I,
 356, 13
 आचार्यस्व-च राज्ञश्च V II, P. I.,
 325, 10
 आचार्यस्व पराक तु V. II, P I.,
 328, 6.
 आचार्य स्वमुपाध्याय V. I, P. II.,
 278, 4.
 आच्छाद्य चार्चयित्वा च V I.,
 P II, 84, 2.
 आज गन्धं वा V. I, P. II., 33, 1.
 आजन्मनस्तु श्रौतान्त V. I.,
 P II., 245, 12.
 आजन्मनस्तमेहस्त्वात् V. I., P. I.,
 130, 7.
 आजीवनार्ये धर्मेस्तु V I., P. I.,
 454, 6.
 आर्ज्यं च गार्हपत्ये तु V. I, P. I.,
 159, 1
 आर्ज्यं पयोदधीत्येतत् V. I., P. II.,
 158, 14.
 आर्ज्यं हव्यमनादेको V. I., P. II.,
 316, 4.

- आङ्ग्यहीनो हविषश्चा- V. II, P I,
 299, 15
 आङ्ग्येनैव हि शालाग्रौ V II, P I,
 195, 14.
 आज्ञाच्छेदी मन द्वेषी V II, P I,
 9, 22.
 आज्ञासम्पादिनी वक्षाम् V II, P II,
 114, 17.
 आदकैस्तेऽनुभिश्च V I, P II,
 141, 10
 आततायिदिज्ञाम्याणां V. I, P I,
 134, 8
 आतृप्तेभोजनं तेषां V f, P. II,
 424, 7.
 आतुराणां च सन्यासे V. I, P II,
 149, 19.
 आतुरस्नान उत्पन्ने V. II, P. I.,
 169, 10.
 आतुरामभिरुक्तां वा V II, P I,
 246, 7
 आतुरामभिरस्ता च V II, P I,
 244, 18.
 आत्मज्ञ शौचवान् शान्त V II,
 P II, 214, 12
 आत्मघातकस्पर्शन- V II P I,
 26, 1.
 आत्मतुल्यं सुवर्णं वा V II, P II,
 88, 8
 आत्मना पिबति क्षीरं V II, P II,
 239, 1.
 आत्मना शस्त्रघातो वा V. II, P. I,
 71, 4.
 आत्मनाद्य सनिर्घाते V. II, P. I.,
 22, 20.
 आत्मना सम्मिते कूपे V. II, P. I.,
 345, 9.
 आत्मनैव सहायेन V I, P. II, 194, 12.
 आत्मनः कानकारेण V. II, P. II,
 224, 19.
 आत्मन पीषको मूढ V II, P II.,
 223, 2.
 आत्मवस्त्रमलोभस्व V I., P I., 84,
 12
 आत्मनो यदि वाऽन्वेषां V II., P I.,
 248, 7
 आत्मनो यदि वाऽन्वेषां V II, P I.,
 246, 11
 आत्मनोऽर्थं क्रियारम्भो V. II, P II,
 103, 1
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य V. I, P II.,
 159, 20
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य V I, P II
 162, 19
 आत्मनस्त्यागिनां नास्ति V I, P I.,
 1, 8
 आत्मन्येव च सन्तुष्ट V. I., P. II,
 176, 17
 आत्मानं घातयेद्यस्तु V. II., P. I.,
 20, 22.
 आत्मानं घातयेद्यस्तु V. I, P II.,
 228, 6.
 आत्मानं घातयेद्यस्तु V II., P I.,
 22, 9
 आत्मानं दक्षिणाहीनो V. I., P I.,
 170, 3.
 आत्मान धर्मकृत्ये च V I, P. II.,
 385, 2.
 आत्मानं पीडयित्वापि V. I, P. II.,
 190, 18.
 आत्मानं सर्वकार्याणि V. I., P. I.,
 467, 13.
 आत्मानं स्वर्णयेद्यस्तौ V. II., P. I.,
 47, 4
 आत्मार्यं V. II, P II, 100, 7.
 आत्मार्यं च क्रियारम्भो V. II., P. I.,
 16, 13; 364, 2.

- आत्मा रिपुभ्य सरस्व V I, P II, 474, 2
- आत्मा वा इदम् V. I, P I, 99, 11.
- आत्मीयेष्वापि न स्नायात् V I, P I, 286, 1
- आत्मैव पीयितो येन V II, P II, 240, 12
- आत्रिपक्षात् त्रिरात्र स्यात् V I, P. II, 232, 19
- आथर्वणाश्च ये केचित् V II, P II 159, 11.
- आवृत्त मृदोऽपश्च V II, P I, 195, 16
- आवृत्त यतो ज्ञान V I, P I, 322, 13
- आवृत्त्यान्निर्धनोऽप्याग्नि V I P I, 161, 11
- आवृत्त्यान्निर्धन-माङ्गल्य- V I, P I, 320, 17
- आवृत्तानि च विसर्गे च V I, P. I., 470, 7
- आ वृत्ता वृत्ताहा V I, P II, 464, 5
- आवृत्तार्ता स भूतानां V I, P I, 106, 3
- आवृत्त्यकिरणैः पूत V I, P I, 287, 10.
- आवृत्त्यमन्त्रिकां विष्णु V I, P I 365, 1
- आवृत्त्यमन्त्रित्वा तु V II, P II, 49, 11
- आवृत्त्यवारे त्वारोग्यं V I, P II, 315, 1
- आवृत्त्यादिमहाणा च V I, P. I, 193, 7.
- आवृत्त्यादिदिनेष्वेव V I, P. II, 315, 10.
- आवृत्त्याभिमुखो भूत्वा V II, P. I., 302, 11.
- आवृत्त्याभिमुखस्तिष्ठन् V I, P. I, 296, 2.
- आवृत्त्या वसवो रुद्रा V I, P. I, 315, 3
- आवृत्त्ये इर्धयित्वा V I, P II, 193, 6.
- आवृत्तिमृति वा साध्वी V II, P. I, 58, 7.
- आवृत्तिं प्रथमे विण्ढे V I, P. II, 456, 10
- आवृत्ति-मध्या-ऽवसानेषु V I, P II 40, 3
- आवृत्ती वेदविक्रेता V II, P. I, 449, 21
- आवृत्ती तावत् प्रभाते V II, P II, 16, 17
- आवृत्ती मध्येऽवसाने वा V. I, P. II, 321, 20.
- आवृत्ति आह्वयशुद्धोऽपि V. I, P. II, 467, 17.
- आवृत्तयोर्वर्गयोस्तु V. I, P II, 448, 19.
- आवृत्तेकादशो कुर्यात् V. I, P. II, 468, 9
- आवृत्ते कृते तु यो धर्मः V I, P. I., 83, 1
- आवृत्तेऽवसाने आह्वय V. I, P. II, 401, 21
- आवृत्तेऽवसेव कर्तव्या V I, P. II, 216, 9
- आ वृत्ताहाह्वारिणां V II, P. I., 166, 15
- आ वृत्तिशास्त्रे क्षत्रवन्धो. V I, P II, 31, 13
- आवृत्त पितरो गर्भम् V I, P II, 438, 11

- आधनकाले तामे च V. I. P. II, 296, 20.
 आध्यामीन् विशुद्धम् V. I., P. I., 161, 16.
 आधारसोवे तु V. II., P. I., 145, 12.
 आध्यात्मिकी कथां मुक्त्वा V. I., P. II., 185, 5.
 आनन्दीं ब्रह्मेति V. I., P. I., 102, 16.
 आनन्त्यात्कुलधर्माणां V. I., P. II., 453, 12.
 आनन्त्यायैव कल्पन्ते V. I., P. II., 372, 10.
 आनीव विप्रसर्वन् V. II., P. II., 68, 14.
 आनुलोम्बेन कुर्वात V. II., P. I., 151, 7.
 आनुलोम्बेन सम्भूताः V. I., P. II., 118, 17.
 आनुभूतस्य सूक्तस्य V. I., P. I., 367, 9.
 आनुसृत्यं परो धर्मो V. I., P. II., 346, 14.
 आप एव सदा पूताः V. I., P. I., 287, 4.
 आपस्तम्बे स्वं कुर्वन् V. I., P. II., 5, 7.
 आपस्तम्बे च कष्टास्तु V. I., P. II., 5, 3.
 आपस्तम्बः सम्प्रगृह्णन् V. II., P. I., 414, 2.
 आपस्तम्बे विंता सोय V. II., P. II., 141, 1.
 आपस्तम्बे यत् प्रोक्तं V. II., P. I., 236, 12.
 आपस्तम्बाः पार्श्वेऽस्मिन् V. I., P. II., 448, 15.
 आपस्तम्बी सीये च V. I., P. II., 334, 2.
 आपस्तम्बे च कष्टास्तु V. I., P. II., 257, 17.
 आपस्तम्बे न कांस्ते तु V. I., P. II., 191, 10.
 आपस्तम्बिर्जायमानम् V. I., P. I., 136, 10.
 आपस्तम्बस्त-पादं च V. I., P. II., 56, 3.
 आपस्तम्बिर्जायमानम् V. I., P. II., 43, 7.
 आपस्तम्बान् प्रसूयन् V. I., P. II., 421, 8.
 आपस्तम्बिर्जायमानम् V. I., P. I., 275, 8.
 आपस्तम्बिर्जायमानम् V. I., P. I., 293, 3.
 आप. पुण्या. पवित्राश्च V. I., P. I., 275, 4.
 आप पुनस्तु V. I., P. I., 55, 8.
 आप प्रसाध V. I., P. I., 408, 11.
 आप पुनस्तु मन्त्रेण V. I., P. I., 297, 10.
 आपः पुनस्तु मन्त्राहे V. I., P. I., 295, 7.
 आप शुद्धा भूमिगता V. II., P. I., 191, 5.
 आप शुद्धा भूमिगताः V. II., P. I., 155, 12.
 आप सुराभाजनस्थाः V. II., P. I., 444, 1.
 आप स्वभावता मेधाः V. I., P. I., 287, 7.
 आपः प्रियोऽथ विविक्त V. I., P. I., 146, 11.
 आपः शक्तोऽर्थश्च साधु V. I., P. I., 146, 9.
 आपस्तम्बनाथ भूतानां V. I., P. I., 385, 7.
 आपस्तम्ब V. II., P. I., 299, 14.

आप्रापणान् V I, P II, 193, 1	आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा V II, P I, 425, 3
आद्यतान् पुनराचान्तान् V I, P II, 292, 14	आमश्राद्धे भवेद्धर्ष V. II, P I, 425, 16
आन्हिके कृच्छ्रपाद स्यात् V. II, P I, 424, 10.	आमश्राद्धाशने त्रिरात्र V. II, P I, 392, 6
आ ब्रह्मस्तम्बपर्यन्त V I, P I, 361, 1	आमिषेण तु यल्लिप्त V II, P I, 172, 3
आभ्युदधिके V I, P II, 459, 10	आमृत्योश्चाचरन् शौच V I, P. I, 233, 9
आमन्त्रण विना भुक्त्वा V II, P II, 252, 12	आमृत्यो अभयमन्विच्छेत् V. I, P II, 133, 14
आमन्त्रितश्चिरं नैव V I, P II, 267, 1	आम्नातमातुरस्ताने V I, P. I, 287, 11
आमन्त्रितश्च यो विप्रो V I, P II, 306, 15	आम्र-पुत्राग-बिल्वानाम् V. I, P. I, 252, 1
आमन्त्रितस्तु य श्राद्धे V I, P II, 367, 12	आम्रान् पालेवतानिक्षून् V I, P II, 370, 6
आमन्त्रितस्तु य श्राद्धे V I, P II, 367, 16	आग्ने फलार्थ इत्यादि V I, P I, 57, 4
आमन्त्रितास्तु ते विप्रो V I, P II, 306, 1	आयत पर्यन्त. कृत्वा V I, P I, 237, 5
आमन्त्र्य गच्छेत् V I, P II, 50, 6	आयस तैजसं पार्श्व V II, P. I, 302, 2
आम पृथगिति सप्तारे V I, P II, 41, 4	आयान्ति तस्मात्तदहः V I, P II, 23, 17.
आम मांस घृत क्षौद्र V II, P I, 115, 3	आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभि V I, P II, 65, 15
आमं वा यदि वा पक्व V II, P I, 370, 3	आयु क्षीणा दिवा निद्रा V. I, P I, 439, 3
आमपात्रेऽन्नमावाय V. I, P II, 287, 9	आयु सुवर्णकाराज V. II, P I, 378, 8
आममेवादर्शितान्त्याश्च V I, P. II, 41, 3	आयुरस्य निकृन्तानि V II, P II, 235, 17.
आमश्राद्ध द्विज कुर्यात् V I, P II, 334, 13	आयुर्बल यशो वचं V. I, P I, 252, 11
आमश्राद्ध द्विजै कार्ये V. I, P II, 334, 6	आयुर्वृद्ध्यादिक पश्चात् V II, P II, 280, 8.
आमश्राद्ध प्रकुर्वीत V. I, P. II, 334, 3.	

- आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् V I, P II, 438, 16
 आयुष्य प्राङ्मुखो भुङ्क्ते V. I, P I, 429, 18
 आयुष्मान् भव सौम्येति V I, P I, 324, 1.
 अयोगवश्च क्षन्ता च V I, P. II, 121, 5
 आरम्भरुचिता ऽधैर्यम् V II., P II, 216, 9
 आरम्भरुचिता ऽधैर्यम् V II., P. II, 216, 9
 आरम्भे सर्वकृच्छाणां V II, P II, 495, 13
 आरण्यानां च सर्वेषां V I, P II, 380, 13
 आरनाल तथा क्षीर V. II, P I, 416, 5.
 आरब्धस्यानुगुण्येन V II, P. II, 277, 1
 आरभन्ते क्रमेणैव V II, P II, 277, 11.
 आरभेत नवै पात्रं V I., P. II, 368, 5
 आराधयेन्महादेव V I, P I, 372, 6
 आराम- V. II, P II, 132, 8
 आराम तटाक्रो- V II., P II, 120, 6
 आरुणि प्रजापते V I, P II, 167, 1
 आरूढपतितस्त्वैव V II, P I, 372, 13.
 आरूढपतिनाज्जातो V. II., P I., 306, 6
 आरूढपतिते चैव V. I, P. I., 188, 17.
 आरोग्य वारुणे V I., P. II., 314, 9
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी V I, P. I, 288, 4
 आरोग्यमथ सौभाग्य V I., P. II, 315, 8
 आरोहण गोवृष कुक्ष- V II, P II, 3, 2
 आर्तं न चानुकम्पन्ते V II., P. I., 9, 11
 आर्तं कुर्यान्मयाशक्ति V I, P I., 230, 3
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी V II, P I, 163, 16.
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी V II, P I, 164, 1.
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी V II, P I, 164, 11
 आर्त्तवीर्य रजसा प्रोक्ता V. II, P. I., 167, 2
 आर्त्तवे दंष्ट्रा-कालानां V. I., P. II., 334, 5.
 आर्त्तानां मार्गमाणां V. II, P. I, 234, 3
 आर्त्तानामज्ज्ञानं च V I., P. I, 191, 7
 आर्त्तिं वा महती याति V II, P I, 285, 12
 आर्द्रचर्मोऽसृगित्येतद् V. II, P I., 366, 9.
 आर्द्रं हृण गोमय V I., P. I, 241, 8
 आर्द्रपादस्तु सुक्ष्मीयान् V. I., P I., 415, 15
 आर्द्रवश्च दृश्यते तु V. I, P II., 403, 12
 आर्द्रवासा जले कुर्यात् V I., P I, 249, 5
 आर्द्रवासाश्चरेत् कुच्छं V. II., P. I., 301, 19.

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते V I, P II, 143, 15	आशौच पुनरागच्छेत् V I, P II, 265, 2
आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति V I, P II, 312, 12	आशौच बान्धवानां तु V I, P II, 241, 16
आर्थिक कुलमित्रश्च V II, P I, 431, 6	आशौचान्तं सृजेच्छिन्नं V I, P I, 226, 18
आर्षश्चैवाथ दैवश्च V I, P II, 45, 10	आशौचमुद्रकं पिण्डम् V I, P II, 458, 8
आर्षे गामितुनं शुल्कं V I, P II, 88, 6	आशौचमन्तरां दर्शो V I, P II, 291, 3
आर्षोडाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् V I, P II, 86, 17	आशौचस्य च-न्हासेऽपि V I, P II, 289, 19
आलस्यादन्नदोषाच्च V II, P I, 9, 15	आशौचान्ते ततः सम्यक् V I, P II, 294, 4
आवर्तनोल्लेखन- V II, P I, 176, 2	आशौचापगमे V II, P I, 420, 5
आवाहन-स्वधाकार- V I, P I, 384, 13	आशौचे तु व्यतिक्रान्ते V I, P II, 330, 20
आवाहनामौकरण- V I, P II 447, 15	आशौचे तु समुत्पन्ने V I, P II, 24, 4
आवाहयेदनुज्ञातो V I, P II, 403, 5	आशौचे यरहं शुद्धस्य V II, P I, 421, 5
आविक मार्गमौष्ट्यं च V I, P II, 376, 17	आशौचोपरमे कार्यम् V I, P II, 23, 7
आविक वैद्यस्य V I, P II, 35, 20	आ स्मशानादनुव्रज्य V I, P II, 235, 15
आविक सन्धिनीमीरं V I, P II, 380, 12	आश्रमत्रयमुक्तस्य V I, P II, 132, 1
आवृत्य प्राणमायम्य V I, P II, 432, 17	आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं V I, P II, 157, 2
आशापहर्ता तु नरः V II, P II, 225, 7	आश्रमे वृक्षमूले वा V II, P II, 57, 7.
आशिष वा कुरुश्रेष्ठ V I, P I, 324, 17	आश्रमेषु यथाकालं V I, P I, 467, 11
आशौचम् V I, P II, 256, 4	आश्रयं शस्त्रदाता च V II, P I, 285, 13
आशौचं तु भवेत्तस्य V I, P II, 277, 4	आश्रयं शस्त्रदाता च V II, P II, 62, 14
आशौचं न भवेत्लोके V I, P II, 258, 10	आश्रितस्याऽपि विदुषः V II, P I, 325, 9.
आशौचं पक्षिणी रात्रिं V. I, P II, 251, 12.	

- आश्वयुक्शुक्लवर्मी V. I, P I, 155, 16
- आषाढस्याथ दशमी V I, P I, 156, 2
- आषाढस्यापि दशमी V I, P II, 311, 15
- आषाढादिचतुर्मास V. I, P I, 281, 6
- आषाढादीश्च चतुर V I, P II, 188, 7.
- आषाढासु यश प्राप्ति V I, P II, 313, 2
- आषाढीमवधिं कृत्वा य पक्ष V I P II, 321, 5
- आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चम V I, P II, 321, 2
- आषाढ्यां V II, P II, 189, 5
- आषाढ्या प्रौढपद्या वा V II, P II, 127, 16
- आषाढ्यामथ कार्तिक्यां V I, P II, 310, 10
- आषाढ्या पञ्चम पक्ष V I, P II, 320, 6
- आषाढ्यादाला V II, P I, 122, 5
- आषाढ्याद् ब्राह्मणस्य V I, P II, 31, 12
- आसङ्गवान्त प्रातः V I, P I, 314, 6
- आसनं चैव यान च V I, P I, 470, 1
- आसनं चोत्थित्वा तु V II, P II, 256, 12
- आसनं पात्रलोपश्च V. I, P II, 184, 11
- आसनं शयनं यान V II, P I, 190, 16
- आसनं शयनं यानं V. II, P I, 187, 9.
- आसनं सप्तशतं V I, P II, 399, 6
- आसनाच्छयनाद्यानां V II, P I, 28, 2
- आसनादुत्थितस्तस्मिन् V I, P I, 432, 12
- आसनानि विचित्राणि V II, P II, 262, 1
- आसनारूढमन्त्राद्य V I, P II, 377, 1
- आसनाऽऽवसथौ शय्यां V. I, P I, 401, 5
- आसनं चासनं दद्यात् V I, P II, 402, 10
- आसनेषूपकृतेषु V I, P II, 399, 2
- आसनेषु सवर्नेषु V I, P II, 398, 18
- आसनासौ शरीरस्य V. I, P II, 50, 16
- आसनावर्तनान् कुर्यात् V I, P II, 44, 18
- आसाद्य सहपिण्डत्व V I, P II, 445, 17
- आसा महर्षिचर्याणां V I, P II, 146, 4
- आसामन्यतमा गत्वा V. II, P I, 324, 18
- आसाय कर्मणः प्रातः V I, P I, 314, 15
- आसायनाहुते V I, P I, 314, 11.
- आसाय आहुतशाल्यां V. I, P II, 440, 15
- आसीनः V I, P I, 44, 7.
- आसीनं पश्चिमा सन्ध्यां V I, P I, 300, 14
- आसीनं प्राङ्मुखोऽभीष्टान् V. I, P I, 120, 10.

आसीनश्च स्थितो वापि V. II., P. II., 191, 4.	आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य V. II., P. I., 102, 9.
आसीनस्वापि चासिनो V. II., P. I., 246, 6.	आहिताग्नेर्यधान्यायं V. I., P. II., 286, 19.
आसीनस्वासीनः V. II., P. I., 249, 9.	आहिताग्नेर्विशेषेण V. II., P. I., 376, 12.
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं V. I., P. II., 142, 14.	आहिताग्नेरुपस्थानं V. II., P. II., 141, 16.
आसुरादिविवाहेषु V. I., P. II., 457, 9.	आहिताग्नेस्तु यो विप्रः V. II., P. I., 378, 3.
आसुरादिविवाहेषु V. I., P. II., 457, 2.	आहिताग्नेस्तु यो विप्रः V. II., P. I., 375, 9.
आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः V. I., P. II., 181, 12.	आहिताग्नेः पित्रर्चनं V. I., P. II., 333, 11.
आस्ते व्रजति यो नित्यं V. I., P. II., 196, 14.	आहिताग्नेः सिनीवाल्याम् V. I., P. II., 452, 1.
आ खानकालं नाग्नीयात् V. II., P. I., 163, 9.	आहुतिर्नातिपद्येत V. I., P. I., 314, 16.
आहरेज्जलमध्यास्तु V. I., P. I., 228, 4.	आहुत्यूष्यधीयीत V. I., P. I., 151, 15.
आहरेऽमृतिकां विप्रः V. I., P. I., 227, 7.	आहुताध्यायी V. I., P. II., 49, 8.
आहवे च मर्ही लब्ध्वा V. I., P. I., 467, 17.	आहुता या तु वै भस्त्रो V. II., P. I., 34, 12.
आहवे निधनं कुर्यात् V. I., P. I., 167, 16.	आहुतोऽध्ययनं कुर्यात् V. I., P. I., 152, 10.
आहारं तु रह कुर्यात् V. I., P. I., 225, 17.	आहुय वानं कन्यायाः V. I., P. II., 84, 13.
आहारं भैयुतं निद्रां V. I., P. I., 191, 4.	आहुय आशयेहेकः V. II., P. I., 236, 17.
आहारमात्राधिकं V. I., P. II., 42, 10.	आहुतामन्यशौचार्थम् V. I., P. I., 228, 9.
आहारार्थं हि वां कन्या V. II., P. I., 302, 15.	आहुत्यं क्षिणाग्निं तु V. I., P. II., 412, 21.
आहमिषु च ये जेषाः V. II., P. II., 180, 5.	आहुत्यं निर्वदेत् V. I., P. II., 50, 7.
आहिताग्निम् V. I., P. II., 22, 13.	
आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य V. II., P. II., 76, 9.	इह-स्त्वपौ धातुनिर्देशं V. II., P. I., 449, 5.

- इच्छया ऽन्योन्यसंयोगः V. I., P. I., 85, 1.
 इच्छेत् त्रयोदशीश्राद्धं V. I., P. II., 326, 1.
 इज्यते भरतश्रेष्ठ V. I., P. I., 160, 2.
 इज्या-ऽध्ययन-दाने च V. I., P. I., 85, 4.
 इह मृष्टमिह नेति V. I., P. II., 185, 9.
 इह यज्ञोपनीत तु V. I., P. I., 169, 10.
 इह शास्त्र तु कृत्वाऽसौ V. I., P. I., 116, 6.
 इह सामासिक ज्ञेय V. II., P. II., 216, 14.
 इतिहास-पुराणानि V. I., P. I., 348, 2.
 इतिहास-पुराणायै V. I., P. I., 438, 20.
 इतिहास-पुराणानि V. I., P. I., 439, 1.
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन V. I., P. I., 434, 5.
 इत्युक्तवोक्त्वा प्रियावाचः V. I., P. II., 437, 17.
 इत्येतदखिल प्रोक्तम् V. I., P. I., 444, 8.
 इति जाति-V. II., P. II., 136, 10.
 इत्यघमर्षणम् V. II., P. II., 190, 4.
 इति भर्षमणेनार V. I., P. I., 108, 10.
 इत्युच्चार्य नरां दद्यात् V. I., P. I., 337, 3.
 इति ते संशयो माभूत् V. I., P. I., 449, 11.
 इत्थमग्नं द्विजः श्राद्धं V. I., P. I., 425, 11.
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तान् V. I., P. II., 359, 14.
 इतरावपि सख्यादीन् V. I., P. I., 401, 1.
 इतरहितरास्मिन् V. I., P. II., 67, 17.
 इत्यालोचनमर्थज्ञा V. I., P. I., 120, 15.
 इत्येता. काश्यपेनोक्ता V. I., P. II., 57, 12.
 इनस्ततोऽइनन् V. II., P. II., 258, 10.
 इतिहास पुराणानि V. II., P. II., 160, 2.
 इतिहास-पुराणाना V. II., P. II., 119, 6.
 इति मत्वा स्वदारेण V. I., P. II., 102, 15.
 इत्यते चत्वारिंशत् V. I., P. II., 18, 18.
 इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम् V. I., P. II., 331, 19.
 इतिमलावहानि V. II., P. II., 138, 6.
 इति कल्पयित्वाऽथ सवित्र्या V. I., P. I., 373, 14.
 इतरेषां तु वर्णानां V. II., P. I., 55, 12.
 इति सञ्चिन्त्य गच्छेत् V. I., P. II., 258, 2.
 इतरेषां पशूनां तु V. II., P. I., 340, 16.
 इत्युपपातकानि V. II., P. II., 101, 1.
 इत्येष मुनिभिः प्रोक्त V. I., P. II., 58, 20.
 इतरेष्ववशिष्टेषु V. I., P. II., 87, 3.
 इन्द्र मित्र वरुणमग्निमाह V. I., P. I., 209, 6.
 इन्द्रस्य वज्रोऽसि V. I., P. II., 168, 5.
 इन्द्र शुद्ध इन्द्राऽऽप V. I., P. I., 274, 6.

- इन्द्रं शुद्धा ऋचश्चाप. V II., P. I., 301, 16
 इन्द्रा-ऽनिल-यमा-ऽर्कोणम् V. I., P. I., 447, 20
 इन्द्राय V II., P. II., 188, 4
 इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य. V. I., P. I., 384, 3.
 इन्द्रियाणि तु सर्वाणि V I, P I, 96, 9
 इन्द्रियाणा निरोधेन V I, P II, 194, 17
 इन्द्रियाणि यथा. स्वर्गम् V I, P I, 169, 19
 इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु V II, P I, 10, 8
 इन्द्रुक्षय-गजच्छाया V I, P II, 310, 16.
 इन्द्रुक्षये मासि मासि V I, P II, 308, 4. 445, 11
 इन्द्रो धाता भग पूषा V I, P I, 358, 8
 इन्धनार्थे हुमच्छेद. V. II, P II 103, 3
 इन्धनार्थमगुष्काणां V II, P I, 16, 12.
 इन्धार्थमथ श्रुपार्थ V. I, P. I, 160, 11
 इम मे वरुण V I, P I, 298, 18
 इम लोक मातृभक्त्या V I, P I, 377, 10.
 इमां त्वमिन्द्रमीदृ. V I, P II. 105, 16
 इमां रुद्राय तवसे V II, P. II, 279, 13
 इमारुद्राय सूक्तं तु V. II, P II, 280, 1
 इयं विशुद्धिरुदिता V. II., P. I, 13, 19.
 इयं विशुद्धिरुदिता V I, P I, 34, 9
 इयं विशुद्धिरुदिता V. II, P II, 60, 12
 इरावत्याम् V I, P II, 306, 15
 इषु गृह्णाति V I., P. II., 98, 18
 इषे त्वा V I, P II., 135, 15
 इष्ट स्यात् कृतुभिस्तेन V. I., P I, 447, 6.
 इष्टका-लोष्ट-पाषाणै. V. I., P I, 254, 1
 इष्टान् भोग्यान् हि वो देवा V. I., P I, 159, 14
 इष्टान्वा यदि वा ऽनिष्टान् V I. P II, 336, 18
 इष्टिश्चाद्धे कृतुर्वक्ष V I, P II, 403, 15
 इष्टि वैश्वानरी कुर्यात् V I, P II, 159, 10
 इष्टि वैश्वानरी कृत्वा V I, P II, 156, 10.
 इष्टीनां पशुबन्धानाम् V II, P II, 198, 16
 इष्टै सार्धं तु विधिवत् V I., P. II, 448, 14
 इष्टा च शक्तितो यज्ञै V. I., P II, 150, 6
 इष्टा भैक्षशिनी नित्य V II, P II 128, 14
 इष्टे प्रथमे यामे V II., P II, 161, 11
 इष्यतेऽनुग्रहस्तेषा V II, P I, 130, 12.
 इष्वस्त्रदारकाचार्यो V. I., P II., 359, 11
 इह चासुत्र चैकेषां V. II, P II, 214, 4.
 इह जन्मानि शूद्रत्वं V. II., P. I., 377, 10.

इह जन्मनि शूद्रास्ते V II, P II,
224, 15.
इह दुश्चरितैः केचित् V II., P. II.,
246 16
इह मातृपलाकिऽस्मिन् V II., P II.,
231, 6
इहलोकमृतानां च V. II, P II.
262, 3
इहवाऽमुत्र वाऽज्ञस्य V. II., P II.,
276, 10
इह शत्रुगृहे बद्धा. V II., P II.,
264, 7
इहाल्पमापि कृत्वा तु V. II, P II.,
209, 9
इहैव फलदं कर्म V II, P II, 276,
11
इहैव सा शुनी गृध्री V II., P I.,
350, 13

ई.

ईक्ष्यन्ती अपेत् सूक्त V II., P. II.,
230, 3
ईतयो व्याधयस्तन्त्री V. I., P I.,
132, 17
ईदृशस्य हि धर्मस्य V I, P I, 88, 11.
ईर्ष्यालु. V II, P II, 258, 10
ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च V. I, P II.,
76, 5
ईश सर्वस्य जगत V I, P I.,
421, 4.
ईशानं त्वां श्रुवनानाम् V. I., P. I.,
374, 13
ईशानेन शिरोदेश V I, P II, 14, 7
ईशानेनाऽथ वा रुद्रै V II, P I, 372, 8
ईश्वर. स कथं भावैः V II., P. II.,
218, 13.
ईषद्धौतं नव दवेतम् V. I., P. I, 264,
14.

उ.

उक्तलक्षणसम्पन्नै V I, P II,
337, 1
उक्तानां यतिपात्राणाम् V I, P II,
181, 15
उक्त्वा विरजसं मन्त्रम् V I, P II,
187, 12.
उक्तास्तवेमास्तु V II, P II, 272,
15.
उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च . V II,
P I, 10, 18
उभगन्धीन्यगन्धीनि V I, P II,
398, 18.
उच्छिष्टं न प्रशुक्र्यात्तु V I, P II,
440, 8
उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा V I, P I,
239, 2.
उच्छिष्टं सस्पृशेद्दिग्गम् V. II., P I,
100, 10.
उच्छिष्टान्ननिषेकं च V. I., P I,
224, 22
उच्छिष्टभागधेयं स्यात् V I, P II,
426, 3.
उच्छिष्टमितरस्त्रीणां V I, P I,
425, 13
उच्छिष्टलेपापहतानां V II, P I,
176, 12
उच्छिष्टसन्निधानं तु V. I, P II,
429, 8
उच्छिष्टसन्निधौ प्रिण्डान् V I.,
P II, 428, 11.
उच्छिष्टस्य विशेषेण V. II., P. II.,
221, 10.
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु V. II., P. I,
48, 2.
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं V. I., P. II.,
400, 13.

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो V II, P I, 170, 19	उत्तरमानसे V I, P II., 306, 10.
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा V II, P I., 163, 1	उत्तरत भिद्यै V I, P I, 370, 1
उच्छिष्टकोषो नास्त्यत्र V I, P I., 245, 11	उत्तरानिमुखान् विमान् V I, P II, 399, 16
उच्छिष्टभागदेयेभ्य. V I, P I, 430, 15	उत्तीर्णानां च पापानां V II, P II, 246, 15
उच्छिष्टमन्न शतव्य V I, P I, 482, 13	उत्तीर्य पीडयेद्द्वलं V I, P I, 262, 2
उच्छिष्ट संस्पृष्टोद्दिष्टो V II, P I, 110, 5	उत्तीर्योदकमाचामेत् V I, P I, 240, 5
उच्छिष्ट सह सम्भावेत् V II, P I, 108, 18	उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् V I, P II, 397, 21
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति V I, P II, 425, 15	उत्तरे पितृकार्ये तु V I, P I, I, 430, 3
उत्त यक्षीतास्तु V II, P II, 285, 13	उत्तरे ब्रह्मयूपस्य V I, P II, 308, 1
उत्कृत्य वृषणौ वाऽपि V II, P I, 315, 12	उत्तरेषामुत्तरोत्तर V I, P II, 87, 10
उत्कृष्टायाऽभिरूपाय V II, P II., 77, 5	उत्तरेषु तु षट्स्वङ्गि V II, P I, 195, 17
उत्तानेन तु हस्तेन V I, P I, 382, 12	उत्थानेन प्रसादेन V. I, P I, 452, 19
उत्तम चापि मानुष्यं V II., P II, 244, 14	उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयम् V I, P I, 220, 16
उत्तम नाकमधिरोहति V I, P I, 350, 1	उत्थायोत्थाय बोद्धव्य किमद्य V. I, P I, 220, 14
उत्तमानामुयाहोकोत्त V I, P II, 228, 16	उत्थाय पश्चिमे यामे V. I., P I., 468, 7
उत्तमैरुत्तमैर्नित्य V I, P II, 74, 8	उत्थाय पश्चिमे रात्रे V I, P I, 221, 16
उत्तमेषूत्तम कुर्यात् V. I, P I, 401, 6	उत्थायार्कम्प्रति प्रोहेत् V I, P I., 296, 4
उत्तमा सात्विकिनेतां V II, P II, 219, 2	उत्थाय वाससी शुक्ले V. I, P I, 262, 13
उत्तरत उमायै कल्पयामि V I, P I, 373, 12.	उत्पत्ति-प्रलयौ चैव V I., P I, 186, 1.
उत्तर-पूर्वदेक्षे V I, P I, 384, 16	उत्पद्यते गृहे यस्य V. II, P I, 46, 9.

उत्पन्ने सङ्गटे घोरे V I, P II, 149, 17	उदक्या सूतिभिः स्नायान् V I, P I, 278, 13
उत्पाटयेच्च कवचं V. I, P II, 188, 4	उदकप्लवमुदीच्य स्यात् V I, P II, 397, 3
उत्पादक-ब्रह्मदात्रो. V I, P I, 334, 1	उदकस्पर्शिता या च V I., P II., 57, 10
उत्पादयेत् पूनर्भूत्वा V II, P. I, 47, 2,	उदकेनाऽऽतुराणां च V I, P I, 237, 3
उत्पाद्य धर्मेत पुत्रान् V. I, P II., 139, 13	उदके कल्म-मूलेषु V. II, P II, 113, 2
उत्सादन च गात्राणा V I, P II, 47, 1	उदङ्मुख प्राङ्मुखो वा V I, P I, 252, 7
उत्साह शस्त्रपाणित्वं V I, P I, 454, 9	उदङ्मुखस्तु देवाना V. I, P. II, 397, 16
उदक च नृण भस्म V I, P I, 429, 13.	उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने V I, P I, 223, 4.
उदक पिण्डदानं च V I, P. I, 22, 17.	उदङ्मुखेऽऽवाचमनमाद्यौ V I, P II, 427, 19.
उदक पिण्डदानं च V. I., P II., 224, 13	उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् V. I., P I, 228, 15
उदक यच्च पक्वान् V I, P I, 428, 7	उदधानसन्निधौ V I, P I, 384, 14.
उदक चोदकान्त च V I, P I, 225, 14	उदये विधिवत् सन्ध्याम् V I, P. II, 179, 14
उदक्यागमने त्रिरात्रम् V II, P I, 337, 2	उदरव्याधियुक्तस्तु V II, P II, 269, 2
उदक्यास्पृष्टसङ्गुष्ट V II, P I, 383, 4	उदरे दक्षिणे पार्श्वे V I, P I, 267, 8.
उदक्या चोदित चात्र V. I., P II. 190, 1	उदरे शूलसंयुक्त V II, P II, 239, 3
उदक्यामपि चण्डाल V I, P I, 428, 10.	उदसौ कुक्षिशूली नृ V II., P I, 280, 12
उदक्यां यदि गच्छेत V. II., P I, 336, 1	उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् V I., P I, 226, 10
उदक्या सूतिकां नारी V I, P I., 330, 13	उदानाय स्वाहेति V I., P I., 418, 7.
उदक्या यदि वा भुङ्क्ते V. II., P I, 163, 8	उदाहरेत् स्वधाकार V I, P II, 465, 9
	उदितं त विजानीयान् V I., P. I., 314, 4.

उद्दिष्टेऽनुद्दिष्टे चैव V I, P I, 313, 14	उद्भासनकाले ॐ भू महादेवम् V I, P I, 375, 11.
उद्दिष्टेषु V II, P II, 163, 16	उद्भासनकाले ॐ भू पुरुष V I, P I, 371, 8
उद्दिष्ट्या वा वारुण्या V II, P II, 43, 8	उन्मत्त किम्बिषी कुष्ठी V I, P II, 355, 19
उद्दुत्यमिति मन्त्रेण V I, P I, 296, 9	उन्मत्त पतित कुष्ठी V I, P II, 90, 13
उद्दुम्बर च कामेन V II, P I, 404, 11	उन्मत्तोऽन्धश्च वड्याः स्युः V I, P II, 351, 5
उद्दीप्यस्व इति V I, P I, 374, 15	उन्मादस्त्वक्षोषो V. I, P II, 349, 7
उद्दृतेन जलेनैव V II, P I, 164, 12	उपकारं यथा भर्तुः V. II, P I, 55, 14
उद्दृतेऽप्यशुचिस्तावत् V I, P I, 432, 10	उपकुर्वाणस्तु यत् कुर्यात् V II, P II, 49, 14
उद्दृताश्चापि शुद्धयन्ति V II, P I, 156, 5	उपगम्य गुरुन् सर्वान् V I, P I, 322, 8
उद्दृत्य तज्जल सर्वं V II, P I, 154, 11	उपगृह्यास्पदं चैव V I, P I, 458, 2
उद्दृत्य चतुर पिण्डान् V I, P I, 286, 9.	उपजप्यानुपजपेत् V I, P I, 459, 11.
उद्दृत्योदकमादाय V I, P I, 228, 14	उपेतारमुपेय च V I, P I, 470, 3
उद्दृत्य वा यथाशक्ति V I, P I, 389, 7	उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां V I, P I, 301, 5
उद्दृत्य वामहस्तेन V I, P I, 426, 11	उपतिष्ठतामित्यक्षय्य-V I, P II, 447, 16
उद्दृत्य वैश्वदेवानं V. I, P I, 408, 9	उपतिष्ठेत् तथा कुर्यात् V I, P I, 152, 2
उद्दृत्य हविरासिच्य V I, P I, 383, 8	उपतिष्ठेत् सूर्यं तु V I, P II, 187, 11
उद्यन्तमस्तं यन्तम् V I, P I, 290, 7	उपनयनं पुन कुर्यात् V II, P I, 403, 15
उद्बन्धस्यवोपघाते V II, P I, 195, 6	उपनयनाद्बुधं V I, P II, 197, 7
उद्ध्य तमसस्त्वरीति V. I, P II, 192, 2	उपनिषद्भावर्तयेत् V. I, P II, 195, 13
उद्बहेत द्विजो भार्या V. I, P II, 54, 18.	

उपनीय तु तत्सर्वं V I, P II, 419, 11	उपलिप्ते शुचौ देशे V I, P I, 415, 7
उपनीय तु य शिष्य V I, P I, 148, 6, 3.3, 16	उपलिप्ते समे स्थाने V I, P I, 414, 17
उपनीते तु विषम V I, P II, 235, 6	उपवासत्रय कुर्यात् V II, P I, 163, 13
उपन्यासक्रमेणैव V I, P II, 207, 14	उपवासः V II, P. II, 104, 3
उपपातकजातानाम् V II, P II, 168, 15	उपवासस्त्रिरात्र वा V II, P II, 204, 2
उपपातकजातानाम् V II, P I, 44, 12	उपवास तदा कुर्यात् V II, P II, 443, 10
उपपातकस्तु क्रि शत्रुघ्नो V II, P II, 125, 1	उपवास तु तक्रस्य V II, P II, 118, 2
उपपातकिनस्त्वते V II, P II, 106, 6	उपवासेन चैकेन V. II, P II, 171, 10
उपपातकयुक्तानाम् V II, P II, 204, 4	उपवासेन चैकेन V II, P I, 258, 4
उपपातकशुद्धिः स्यात् V II, P II, 106, 12	उपवासेन तन्मुख्य V I, P I, 417, 2
उपपातकसयुक्तो V II, P I, 247, 8	उपवासैस्त्रिभि पूर्वा V II, P. I, 161, 11.
उपपातकसयुक्तो V II, P I, 245, 7	उपवासो भवेत्तस्य V II, P I, 405, 6
उपपत्तिमवस्थां च V. I, P I, 230, 6	उपवासो यदा नित्य V I, P II, 443, 9
उपपन्न तदित्याह V I, P II, 188, 19	उपविष्टेष्वनुप्राप्त V I, P II, 400, 22
उपमूल सकृन्मूलाह V I, P II, 391, 15	उपविष्टस्तु विष्मूत्रम् V. I., P I., 30, 9
उपयुक्तानुशिष्टं च V. II, P. II, 117, 4.	उपवीतं बहोरिक V I, P II, 38, 3.
उपरिष्टावाधादानाह V I. P II, 313, 13	उपवीतं भूमौ V. I, P II, 167, 11
उपरुद्धो न सेवेत V I, P I, 225, 13	उपवीती ततो भूर्त्वा V. I, P II, 361, 19
उपरुन्धारिमासीत् V I, P. I, 459, 7.	उपस्थान चन्द्रमसः V. II, P I, 299, 16
	उपस्थानं ततः कुर्यात् V II, P. II, 131, 4
	उपस्थानं व्रतादेशः V. II., P I, 232, 7.

उपस्थानं स्वकर्मन्वै V I, P I, 297, 4	उपास्ते सन्धिवेलायां V I, P I, 289, 4
उपस्थानं च यत् प्रोक्तं V I, P II, 188, 16	उपेक्षक शक्तिमांश्चेत् V II, P II, 62, 15
उपस्थित गृहे विद्यात् V. I, P I., 399, 9	उपेक्षक शक्तिमांश्चेत् V II, P I, 285, 14
उपस्थिते विवाहे तु V II, P II, 255, 9.	उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये V I, P II, 181, 15
उपस्थितो हि न्यायेन V II, P I, 206, 9.	उपेयाहीश्वर चाय V I, P I, 338, 5
उपस्थमुदर जिह्वा V. I, P I, 455, 18.	उपोषितश्चतुर्दश्यां V II, P II, 161, 14
उपस्थाय तत शीघ्रम् V II, P. I., 207. 6.	उपोष्यैकाहमादध्यात् V I, P I, 138, 10
उपस्पृशस्त्रिषवणम् V II, P I, 299, 9.	उपोष्य द्वादशाहानि V II, P I., 370, 15
उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु V I, P I, 277, 14	उभयतः प्रणवां V I, P I, 303, 14
उपस्पृष्टोदकान् सम्यक् V. I, P II, 399, 3.	उभयतः परिवेचन V I, P. I., 381, 2
उपाकर्मणि चोत्सर्गे V. I., P I, 157, 17	उभयतोऽवि- V I, P II., 28, 19.
उपाकर्मणि चोत्सर्गे V I, P. I, 156, 14.	उभयत्र दशाहानि V I, P. II, 211, 3, 217, 6
उपाकर्मणि चोत्सर्गे V. I, P. II., 181, 7.	उभयत्र स्थितैर्दूर्गैः V. I, P. I, 248, 16.
उपाकर्म न कर्तव्यं V I., P II., 129, 12	उभयो पादयो सप्त V. I, P. I., 229, 12
उपाकर्म न कुर्वीत V. I., P II., 129, 7	उभयोर्लोकयोर्दोषे V. I., P. I., 167, 16.
उपाकृत्य V. I, P. II., 130, 2.	उभयोरप्यसौ शुद्ध V. I, P. I., 249, 3
उपानद्-प्रेष्य-यानांनि V. I., P I, 183, 7	उभयोः सप्त दातव्या V. I, P I, 229, 3
उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो V I, P I, 331, 13	उभयोर्हि तयोर्दोषः V II., P I., 235, 2
उपाध्यायान् दशाचार्य. V I, P I., 332, 14	उभाभ्यामपि हस्ताभ्या V. I., P. I., 352, 1.
उपानच्छेप-विष्मूत्रं V II, P I, 153, 18	

- उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् V. I, P. I., 352, 10
 उभाभ्यामप्यजीवस्तु V. I, P. II, 4, 11.
 उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये V. I., P. I., 298, 11
 उभे सन्ध्ये रवि भूप V. I, P. I., 152, 1
 उभौ मन्वासवक्षीवो V. II., P. II., 79, 10.
 उरसि त्रिशत इत्यात् V. II., P. I., 73, 18
 उरःसमेराजन्य V. I, P. I., 323, 5
 उर स्तम्भादुर स्तम्भी V. II., P. II., 247, 14.
 उरुरोगगणोपेताः V. II., P. II., 226, 13
 उत्तरदेशमघोरेण V. II., P. II., 14, 3.
 उल्लूक-कुरर-इयेन- V. I, P. II., 388, 9
 उल्लिख्यापहता इति V. I, P. II., 430, 22
 उषस्त्युषसि यत्त्वानं V. I, P. I., 260, 8
 उषस्त्युषोदयं V. I., P. I., 313, 12
 उषा वा अश्वस्य V. II, P. II., 53, 11.
 उष काले तु सम्प्राप्ते V. I, P. I., 258, 9.
 उषःकाले समुत्थाय V. I, P. II., 179, 9.
 उषित्वा तु गृहे द्विज. V. I, P. II., 139, 16
 उष्ट्यान सनारुह्य V. II, P. II., 140, 7
 उष्ट्री च महिषी भासी V. II, P. I., 402, 14.
 उष्णञ्जरविनाशाय V. II., P. II., 279, 14
 उष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेत् V. I, P. I., 247, 8
 उष्णे वर्षति शीते वा V. II, P. I., 246, 2
 उष्णे वर्षति शीते वा V. II, P. I., 246, 9
 ऊ
 ऊढा च समगोत्रेण V. II, P. I., 310, 6.
 ऊढाऽपि देया साऽन्वयस्मै V. I., P. II., 91, 6.
 ऊढाया पुनरुद्वाह V. I, P. II., 91, 13
 ऊढाया पुनरुद्वाह V. I., P. I., 134, 2
 ऊनद्विवर्षे प्रेते V. I, P. II., 239, 21; 244, 13
 ऊनपञ्चाशद्वर्षा V. I, P. II., 72, 6
 ऊनश्चाह न कुर्वति V. I., P. II., 450, 18
 ऊनषाण्मासिक षष्ठे V. I., P. II., 450, 8.
 ऊरु-जङ्घे षडित्याह V. II, P. I., 265, 16.
 ऊरु-या तु शत इत्यात् V. II, P. I., 74, 2
 ऊर्जस्वि-नर-नागाद्य V. I., P. I., 464, 11.
 ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र V. II., P. I., 58, 8.
 ऊर्ध्वं चतुर्ध्याः V. I, P. II., 322, 20.
 ऊर्ध्वं ज्ञान्वीरयो नाम्नेः V. I., P. II., 187, 8

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात् V. I., P II, 81, 7.

ऊर्ध्वं त्रिरात्राष्टम् V II, P I, 152, 1.

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नावा तां V. II, P. I, 163, 17

ऊर्ध्वं नाभिर्यानि खानि V. II., P. I, 195, 9

ऊर्ध्वं पञ्चम्य V. I, P II, 188, 10

ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयं V II, P II, 88, 4

ऊर्ध्वं प्राणाद्युत्क्रामन्ति V. I, P. I, 823, 13

ऊर्ध्वं सत्यताम् V I, P. II., 42, 7

ऊर्ध्वपुण्ड्रो वृषा शुभ्रो V I, P. I, 268, 1

ऊर्ध्वरेता V I, P II, 133, 8

ऊ.

ऊक्-सामाथर्व वेदोक्तान् V I, P I, 850, 13

ऊक्षादिसङ्गमोपेतं V I, P I, 193, 18

ऊक्षेष्टाभयणं चैव V I, P II, 141, 12

ऊगन्ते मार्जनं कुयार्हं V I, P. I, 293, 9

ऊग्यजुः पारगो यश्च V I, P II, 342, 14

ऊग्यजुः सामर्निर्गन्धो V I, P I, 154, 12

ऊग्वेदं धारयन् विप्रो V II, P I, 226, 7

ऊग्वेदं पौरुषं सूक्तम् V I, P I, 367, 8.

ऊग्वेदनाभ्यसेद्यस्तु V. II, P II, 159, 14.

ऊच वाऽथ यजुर्वाऽपि V I, P I, 348, 1.

ऊचा तु हव्यमिति पिता V I, P II, 338, 14.

ऊचो यजुषि सामानि V I, P II, 338, 11.

ऊचो यजुषि सामानीति V I, P II, 345, 5

ऊजवः शमसम्पन्ना V I, P I, 144, 14.

ऊजवस्ते तु सर्वे स्थुः V I, P II, 85, 8.

ऊजवो रर्षाः V I, P II, 459, 11.

ऊजीषपक्कं भक्ष्यं स्यात् V I, P II, 384, 5.

ऊजुर्धुः क्षमी दान्त V I, P II, 341, 21.

ऊजयमपाकृत्य V I, P I, 154, 15

ऊर्णं दत्त्वाधिका वृद्धिः V. II, P II, 240, 3

ऊणमस्मिन् सन्नयति V. I, P II, 105, 5

ऊणानि शीण्यपाकृत्य V I, P II, 150, 3

ऊत चेति पठित्वा V. I, P. I, 295, 15

ऊत त्वा सत्येन V I, P I, 117, 10.

ऊत सत्यं च गायत्रीम् V II, P I, 301, 14.

ऊतस्येति जपित्सूक्तं V II, P. II, 279, 5.

ऊतमिति स्नाप्यन् शीणि V I, P I, 370, 5.

ऊतमिति स्नाप्यन् त्वरितः V. I, P I, 378, 16

ऊतमुच्छलिष्ठं ज्ञेयम् V I, P I, 341, 1.

ऊता-ऽमृताभ्यां जीवेत V I, P I, 340, 15.

ऊताधृतौ प्रशुञ्जानः V. II., P. II, 28, 10.

ऋतुकाल निवृत्तो वा V I, P II, 367, 6	ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता V I, P I, 311, 14
ऋतुकालाभिगमन V I, P II, 104, 11	ऋत्विक् पुत्रोऽथ वा पत्नी V. I, P I, 311, 18
ऋतुकालाभिगामी स्यात् V I, P. II, 99, 1	ऋत्विक् पुत्रादयो ह्येते V I, P II., 345, 16
ऋतुकालाभिगामी स्यात् V. I, P II, 104, 16	ऋत्विक्-पुरोहिताचार्ये. V. I., P I., 468, 11
ऋतुकालेऽपि नारीणाम् V. I, P II, 111, 9	ऋत्विक्-धशुर- V. I, P I, 326, 10
ऋतुत्रयमुपास्त्यैव V I, P II, 81, 13	ऋत्विक्-धशुर- V I, P I, 326, 14
ऋतुमन्यपि तिष्ठेत् V I, P II, 78, 6.	ऋभूणा V I, P. I, 48, 19
ऋतुमन्या हि तिष्ठन्त्यां V I, P II., 78, 13.	ऋभेकादशाश्च गा इत्यात् V II, P I, 95, 4
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा V I, P I, 158, 2.	ऋषयो निष्कृति तस्य V II, P. I, 14, 3; 201, 6.
ऋतुजाता नु या शुद्धा V. I, P II, 82, 7.	ऋषयश्चाक्रिरे धर्मे V I, P. I, 334, 14
ऋतुः स्वाभाविक स्त्रीणां V. I, P II, 19, 16.	ऋषयो दीर्घसन्धस्वात् V I., P. I, 300, 17
ऋतौ न गच्छेद्यो भार्या V II, P I, 35, 1	ऋषयो वा इन्द्र V I, P I., 11, 3.
ऋतौ न गच्छेद्यो भार्या V II, P I, 35, 3	ऋषि-देव-मतुल्याणां V. I, P I., 337, 4
ऋतौ न गच्छेद्भार्या वा V II, P II, 141, 17.	ऋषिसत्य V II, P II, 187, 5.
ऋतौ नोपैति यो भार्याम् V I., P II, 100, 10	ऋषीणामभिहोत्रेषु V II, P I, 248, 20
ऋतौ भार्यामुपेयात् V. II, P I, 297, 11.	ऋषीणामृषिता नित्य V I, P I, 259, 1
ऋतौ हि गर्भशक्नुत्वात् V. II, P II, 4, 7	ऋषीन् इभेनयान् कृत्वा V I., P II, 131, 8
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य V. I., P II, 93, 8.	ए
ऋत्विजाना स्त्रीक्षितानां च V. I, P II, 257, 14.	एकं गोमिथुन द्वे वा V. I., P. II, 84, 16
	एकं तु भोजयेद्विप्र V I, P I, 387 16
	एक तु वैणव दण्डं V. I, P II., 163, 13.

- एकं तु वैणवं दण्ड V I, P. II, 172, 22.
- एक नाम्ना पर वृष्णी V I, P. II, 460, 15
- एकं नाम्ना परं वृष्णी V. I, P II, 460, 15
- एक प्रेतस्य V I, P II, 455, 8
- एकं सद्विमा V I, P I, 209, 8
- एक एव तु यो भुङ्क्ते V I, P I, 416, 5
- एक एव शिव साक्षात् V. I, P I, 107, 8.
- एककाले गतासूनां V. I, P II, 469, 17
- एककालं चरेद्भैक्ष्यम् V II, P II, 59, 11.
- एककालं चरेद्भैक्ष V. I, P II, 186, 6
- एककालं समदनानो V. II., P I, 320, 19.
- एकमासममावास्यादि- V II., P. I., 300, 15.
- एकचित्वां समारुढौ V I, P. II., 469, 11.
- एकत्र चतुर्गो मासान् V I., P. II, 183, 1
- एकत्र लोभाद्यो भिक्षु V. I., P. II., 190, 3
- एकत्वं सा गता भर्तुः V. I., P. II., 63, 6
- एकदण्डं समाश्रित्य V. I., P II., 178, 1.
- एकदण्डी निदण्डी वा V I., P II, 179, 1.
- एकदण्डी भवेद्वापि V. I., P. II, 178, 13.
- एकदण्डी भवेद्वापि V. I, P. II., 178, 13.
- एकद्वि चि-चतुः-पञ्च V. II., P. I., 22, 11.
- एकद्वि-चिदिनैरुने V. I, P. II, 450, 11.
- एकदेशं तु वेदस्य V. I., P. I., 333, 14.
- एकदेशे पृथक्कुर्यात् V. I., P. I., 272, 7.
- एकपक्षस्युपविष्टानां V I, P. I., 427, 2
- एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् V. I, P. I, 429, 7.
- एकपङ्क्त्युपविष्टानां V I., P. II, 436, 16
- एकपथैङ्गचयितौ V II, P II., 79, 11
- एकपादं चरेद्भोधे V II, P I., 255, 4
- एकपादं चरेद्भोधे V. II., P I., 258, 5
- एकपादेन तिष्ठेत V I, P II., 144, 9.
- एकपिण्डाः पृथक्शौचा V. I., P. II., 61, 17.
- एकपूगं सुखारोग्य V I, P. I., 434, 14.
- एकभक्तं चरेत्पञ्चात् V II, P. I., 345, 13
- एकभक्तेन नक्तेन V. II., P. I., 268, 3
- एकभक्तेन नक्तेन V II, P. II., 171, 9
- एकमप्यक्षरं यस्तु V. I., P. II., 53, 4.
- एकमप्याशयोनित्वं V I., P I., 188, 17.
- एकमप्याऽऽशयेद्विम्ब V. I., P. I., 388, 19.

एकमध्ययनं कुर्यात् V II, P. II, 200, 11	एकविंशतिरात्रस्तु V II, P. II, 184, 2.
एकमेव दृष्ट्याग्निं V I., P. I., 448, 9	एकविंशतिवर्षो वा V. I., P. II., 69, 10.
एकमेव यतीनां स्थानं V. I., P. II, 38, 4	एकशर्कं नवम्याम् V. I., P. II., 317, 1
एकमेव सक्तुं कृत्वा V II., P. I., 372, 8	एकशफोभयदन्ताशनं V II., P. I., 408, 1
एकरात्रं जले स्थित्वा V. II, P. I., 253, 6	एकशय्यासनं पङ्क्तिं V. II., P. I., 28, 11
एकरात्रं तु नाऽग्नीयात् V. II, P. I., 24, 18	एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन V. I., P. I., 168, 4
एकरात्रं निराहारा V. II, P. I., 160, 18	एकस्मिन् वृश्यते वाक्ये V. I., P. II., 1, 3, 7.
एकरात्रं पारेत्रज्यं V I., P. II., 181, 3	एकस्मिन् द्वयोर्वैकोटिद्विविधिः V I., P. I., 328, 7.
एकरात्रं हि निवसन् V. I., P. I., 397, 7.	एकस्मिन् वा बह्वेषु वा V. I., P. II., 409, 18
एकरात्रोपवासश्च V. II, P. II., 182, 9	एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते V. I., P. I., 229, 13.
एकरात्रोपवासश्च V. II, P. I., 389, 18.	एकस्मिन् सावने स्वाह्निं V I., P. I., 193, 11
एकरात्रोपवासश्च V. II., P. I., 26, 17	एकस्य तूभयत्वे V. I., P. I., 60, 7.
एकरात्रोपवासाश्च V. II., P. I., 156, 6.	एकस्य बह्व्यो जायाः V. I., P. I., 91, 3
एकवर्षे हते वस्ते V. II, P. I., 242, 8	एकस्यैव तु नो दद्यात् V I., P. II., 326, 2
एकवज्रो न भुञ्जीत V I., P. I., 265, 14.	एकहायनमनडाहं V. II, P. I., 90, 15.
एकवासा विशुद्धात्मा V I., P. II., 187, 2.	एका व्रतां बहूनां तु V. II., P. I., 287, 3
एकविंशति- V. II., P. II, 164, 3	एकान्ते तु शुभे देशे V. I., P. I., 307, 18
एकविंशतिभिश्चान्यैः V II, P. I., 217, 12.	एकाममाधाय मनः V. I., P. II., 424, 24.
एकविंशतिरात्रं च V II, P. II., 121, 13	एकादशगुणान् वापि V. II., P. II., 167, 7.
एकविंशतिरात्रं तु V II, P. II., 151, 3.	

एकादश-नव-द्वि-त्रि- V. I, P. II, 157, 8	एकाहमरणे पित्रो V I, P II., 468, 13
एकादशी कण्ठमध्ये V. I., P I, 367, 16	एकाहमर्चयेत्पितॄन् V I, P I, 376, 2
एकादशे कृष्णायस V. I, P II, 317, 20	एकाहमशुचिर्भूत्वा V. I, P. II., 279, 5
एकादशे पञ्चमे स्थुः V. I., P. II, 448, 11	एकाहस्तु सपिण्डानां V I, P. II, 250, 14
एकादशेऽपि वा नास्ति V. I., P. II, 453, 9	एकाहस्तु पुराणेषु V I, P II, 449, 9.
एकादशे स्त्रीजननी V I, P II, 114, 3	एकाहेन तु कुच्छोऽयम् V II., P II, 191, 9
एकादशेऽङ्गि तत्कुर्यात् V I., P II, 448, 13	एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिः V I, P II, 282, 17
एकादशेऽङ्गि यच्छ्राद्धं V. I, P II, 298, 3	एकाहाच्छुद्धयते विप्रो V. I, P II, 208, 1.
एकादश्यां तथा भूषणं V I, P I, 368, 8.	एकाहात्परतो ग्रामे V I, P II, 184, 13
एकादश्यां तथा नारी V. I, P II, 110, 17	एकाह क्षपणं कृत्वा V II, P II., 141, 2
एकादश्यां तथा रूप्य V. I, P. II., 316, 1	एकाह तु पुराणेषु V II, P. I, 423, 6.
एकादश्यां तु कर्तव्य V. I, P II., 382, 10	एकाह वैश्य V II, P I., 422, 5.
एकादश्यां निराहार V II, P II, 161, 12.	एकाह सूतकं तत्र V I, P. II., 251, 2
एकाह तु भुञ्जीत V I, P II, 186, 18	एकीभावेन भोक्तव्य V. I, P II, 415, 22
एकामुक्तम्य कामार्थम् V I, P. II, 114, 13.	एकेन तिष्ठताऽधस्तात् V I, P I., 178, 4
एका लिङ्गे गुदे तिष्ठ. V I, P I, 229, 2	एकेन पाणिना रत्नं V I, P II, 382, 17
एका लिङ्गे करे सव्ये V I, P I, 228, 17	एकैक मासममीयात् V. II, P. II, 178, 11.
एका वैश्यस्य V I, P. II, 95, 16.	एकैक पिण्डमश्नीयात् V II, P I, 460, 1
एकाहधनिनोऽग्नेन V. II., P II, 46, 8.	एकैकं ह्रासयेत् पिण्ड V. II., P I, 303, 7
	एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं V. II, P. I, 299, 8.

एकैक वर्धयेत् पिण्ड V II, P I, 303, 5	एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु V I, P II, 180, 6
एकैकमञ्जलिं देवा V. I, P I, 351, 8	एको वा तादृशो षण्डो V. I, P II, 157, 11
एकैकन्यूनमुद्दिष्ट V. I, P. I, 257, 6.	एको वाऽध्यात्मवित्तम् V II., P. I., 209, 6.
एकैकमय वा द्वौ त्रीन् V I, P II, 364, 6.	एकं शयीत सर्वत्र V. I., P. II., 46, 5
एकैकमपि विद्वांसं V. I, P. II., 339, 8.	एत वै तमात्मानम् V. I, P. II., 152, 14.
एकैकमेकैकस्य त्रीन्त्रीन् V I, P. II., 363, 6.	एत वैतमात्मान V I, P. II, 107, 12
एकैकामेव V. I., P II, 116, 10	एतत्कष्टतमं विद्यात् V. I., P. I, 473, 11
एकैकस्य तु विप्रस्य V I., P II, 405, 8.	एतत्कुच्छं तुलायुरुष V. II., P. II., 184, 10.
एको नार्हति तत् कर्तुम् V. II., P. I, 131, 1.	एतत्कृतशुगं नाम V I., P I, 132, 4.
एकोऽनुगच्छन् तत्स्यार्थम् V I, P. II., 287, 10.	एतत्खलु वाव तपः V. I., P. I, 120, 3
एको देव V I, P. I, 208, 16.	एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः V. I., P. I., 207, 13.
एकोद्दिष्ट तु कर्तव्यम् V I., P II, 447, 2	एतच्चान्द्रायण नाम V. II., P. I, 303, 10
एकोद्दिष्ट देवहीनम् V. I., P II, 447, 14	एतच्छौच गृहस्थस्य V. I, P. I, 229, 4
एकोद्दिष्ट न कुर्वीत V. I, P. II., 458, 15	एतत्तपो विदुर्धीरा. V I., P. I., 128, 2.
एकोद्दिष्टं परित्यज्य V. I, P II., 446, 11.	एतत्तु द्रव्यजे विद्यात् V. II, P. I., 166, 17.
एकोद्दिष्ट तु अच्छ्राद्धं V I, P II, 300, 6	एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः V. I., P. II., 180, 9.
एकोद्दिष्ट स्रुतैः कार्यं V I., P II, 328, 2.	एतत्त्रय समाश्रित्य V. I., P. I., 470, 4
एकोद्दिष्टविधानेन V I., P II., 454, 6	एतत् पण्येषु भोक्तव्यं V. I., P. II., 383, 3.
एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते V I., P II, 381, 18	एतत्पातकमुक्तानां V. II., P. II., 191, 11.
एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते V. I., P II., 381, 9.	

- एतत् पिपीलिकामध्यं V. II, P. I, 303, 8
 एतत् समाहितं कुर्यात् V II, P. I, 244, 11
 एतत् सर्वं भूः V. I, P II., 176, 3
 एतत् सवत्सराद्ध्वं V II, P. I, 22, 15.
 एतदेव V II, P II, 66, 18
 एतदेव V II, P II, 176, 2
 एतदेव व्रतं कुर्यात् V II, P. II, 82, 2
 एतदेव व्रतं कुर्यात् V II, P II, 97, 8
 एतदेव व्रतं कुर्यात् V II, P I, 99, 11
 एतदेव व्रतं कुरु. V II, P. II, 107, 1
 एतद्ग्याशिरोनाम V I, P. II., 308, 2
 एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य V. I, P. II, 160, 11.
 एतद्धर्मस्य नानात्वं V. I, P. I., 81, 5.
 एतद्विदित्वा यः सन्ध्याम् V. I, P. I, 302, 13,
 एतद्विधानमातिष्ठेत् V I, P I, 472, 5
 एतद् व्याप्तिमद्वेषां V. II, P. II, 215, 12
 एतद्विष्णुपदं नाम V I, P I., 192, 11
 एतद्वै जरामर्थम् V I, P I, 165, 1
 एतद्वै जरामर्थम् V I, P II, 136, 6
 एतद्दः पितरो वासो V I, P. II, 433, 10.
 एतद्गतं चरेत् सार्धं V. II, P I, 44, 7, 329, 1.
 एतद्व्यष्ट्यङ्गवचनं V. I, P II, 331, 16,
 एतन्महाव्रतम् V II., P I, 99, 2.
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं V II., P. I., 312, 8.
 एतमर्थमपृच्छन्त V. I., P. I., 344, 9.
 एतमु एवाहम् V I, P II, 106, 7.
 एतमेव प्रभ्राजिनो V. I, P. II, 175, 17
 एतमेव विदित्वा V. I., P II, 175, 17
 एतमेव विधिं कृत्वा V. II, P I, 300, 10
 एतया निषाद-स्थपतिं V I, P I., 49, 5
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते V II, P II., 149, 13
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते V II, P II, 126, 3
 एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसः V. I, P. II., 177, 9.
 एता एव V II, P. II, 176, 3.
 एता गत्वा स्त्रियो मोहात् V II, P. I, 318, 8
 एता गत्वा स्त्रियो मोहात् V II, P. I, 318, 18
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया V. I., P II, 75, 11
 एतान् विगर्हिताचारान् V I, P. II., 351, 16.
 एतान् हत्वा द्विजं कुर्यात् V II, P I, 92, 2.
 एतानि क्रमशोऽङ्गीयात् V II, P. I, 244, 8
 एतानि जप्तानि पुनन्ति जन्तुः V. II, P II, 158, 1
 एतानि नैव देयानि V I, P. II, 376, 16
 एतानि पातितानां पु V. II., P. I., 21, 5, 23, 15.

एतानि भक्षयेद्यस्तु V I, P I, 253, 4	एतासामप्यभावे तु V I, P II, 31, 7.
एतानि यतिपात्राणि V I, P. II, 191, 9.	एतास्तु गमनं कृत्वा V. II, P. I., 334, 10
एतानि लोकगुण्यर्थं V. I, P. I., 137, 9	एतास्तिन्नस्तु भार्यार्थं V I, P. II, 64, 13.
एतानि वाहयन् विप्रो V. I, P. I, 380, 4.	एतास्तिन्न स्त्रियो गत्वा V. II., P. I., 321, 8.
एतानि विधिवत्कृत्वा V. II., P. I, 305, 9	एते कालाः समुद्दिष्टाः V. I., P II., 310, 17.
एतानि सतत पश्येत् V I, P. I., 321, 6	एतं क्रमेण विप्राणां V I., P. II, 17, 8.
एतानासाय ससारात् V. II., P II, 266, 6	एते गृहस्थप्रभवा V I, P. II, 17, 11.
एतान्वमर्चयित्वा V. II., P. I., 301, 12	एते च दिव्या पितरः V. I, P. I., 358, 6.
एतान्येव समस्तानि V. II., P II, 181, 4.	एते दोषा भवन्तीह V. II, P. I., 376, 1.
एतान्येवाऽऽनुरस्य V. II., P. I., 402, 7	एतेन V. II., P II., 192, 12.
एतान्याह पवित्राणि V. II, P. I, 192, 11.	एतेन पिण्डो व्याख्यात V. I., P. II., 455, 10
एताभ्यश्चैव V. I, P. I., 384, 1.	एतेन शुद्धयते विप्रो V. II, P. I., 390, 2
एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य V I, P II, 407, 1	एतेनाऽन्तेवासिनी V. I., P. II., 345, 2, 346, 1.
एतामवस्थां सम्प्राप्य V I, P II, 159, 8.	एतेनैव V II., P II., 180, 1.
एतामेव V II, P II, 285, 16	एतेनैव चाण्डाली V. II., P. I., 309, 9.
एतावतैव विधिना V I, P. II., 158, 16.	एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यात V. II, P I, 259, 16.
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र V I, P. I, 366, 1.	एतेनैवाभिशास्तो V II, P. II., 152, 2
एताश्चान्याश्च सेवेत V I, P II, 146, 3	एते पञ्चतपो V. II., P. II., 114, 5.
एताश्चैव प्रणीतांश्च V I, P. I, 360, 1.	एते ब्राह्मणचण्डालाः V. II, P. I, 387, 7.
एतासां पावनार्थाय V I, P I, 380, 5.	एतेभ्योऽन्ये स्वभोज्यान्ना V. II., P I., 378, 13.
	एते रुद्राः समाख्याताः V. I., P. I. 358, 2.

- एते वै द्वादशाऽऽदित्याः V. I, P. I., 358, 5.
 एते व्यस्ताः समस्ता वा V. II., P. II., 203, 12.
 एते यूद्धेषु भोज्यान्ना V. II., P. I., 431, 7.
 एतेषां निनद यावत् V. I., P. I., 429, 2.
 एतेषां पादकृच्छ्रः स्यात् V. II., P. II., 118, 6.
 एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा V. II., P. I., 385, 12.
 एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा V. II., P. I., 387, 11.
 एतेषां भक्षणं कृत्वा V. II., P. I., 403, 6.
 एतेषामप्यभावे तु V. I., P. II., 34, 18.
 एतेषामुदकं पित्वा V. II., P. I., 371, 18.
 एतेषामेव जन्तूनां V. II., P. II., 255, 3.
 एतेषामेव देवानां V. I., P. II., 30, 17.
 एतेषामेव सर्वेषां V. II., P. II., 116, 16.
 एतेषामेव सर्वेषां V. II., P. I., 387, 9.
 एतेषु यश्चरते V. I., P. I., 167, 1.
 एतेषां आन्ध्रपत्न्यानि V. I., P. II., 72, 2.
 एतेषां विक्रये कृच्छ्रं V. II., P. II., 118, 4.
 एतेष्वेवावसक्तस्तु V. I., P. I., 306, 10.
 एतेष्वविद्यमानेषु V. I., P. II., 48, 11.
 एते सर्वे V. I., P. I., 14, 5.
 एते सूनासहस्रानाम् V. I., P. I., 200, 11.
 एते हि योगाः सेनायाः V. I., P. I., 456, 18.
 एतेरङ्गुलिभेदैस्तु V. I., P. I., 266, 10.
 एतैरनङ्गान् न हि बन्धनीयो V. II., P. I., 275, 11.
 एतेरपि इत यस्यात् V. I., P. I., 311, 15.
 एतेरेव गुणैर्युक्तः V. I., P. II., 75, 14.
 एतेरेव महायज्ञान् V. I., P. II., 141, 2.
 एतैर्दृष्टे द्विजस्याङ्गेः V. II., P. I., 66, 13.
 एतैर्द्विजातय शोभ्याः V. II., P. II., 154, 11.
 एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु V. I., P. II., 207, 3.
 एतैः साकं कर्मयुक्तः V. I., P. II., 207, 2.
 एतैः सर्वेषु निष्णातो V. I., P. II., 177, 3.
 एतैः सर्वे सुनिष्पन्नो V. I., P. II., 195, 3.
 एधोदकं मूल-फलम् V. I., P. I., 202, 16.
 एनसां स्थूल-सूक्ष्माणं V. II., P. II., 169, 2.
 एभिरन्तरितं कृत्वा V. I., P. I., 429, 14.
 एभिर्धार्मिकं सूत्रं V. I., P. II., 169, 7.
 एव V. II., P. II., 247, 5.
 एव कल्पास्त्वसंख्याता V. I., P. I., 94, 10.
 एवं कश्मलभूयिष्ठा V. II., P. I., 193, 18.

- एवं कृते नाम्नि V I., P. II., 26, 6.
 एवं कृतोक्तान् सम्यक् V. I., P. II., 292, 13
 एवं क्षत्रिय-विद्-शूद्राः V I., P. II., 118, 22
 एवं गच्छन् स्त्रिय क्षमां V. I., P. II., 101, 8.
 एवं गृहबलिं कृत्वा V. I., P. I., 385, 6
 एवं जप्यपरो नित्य V II., P. II., 28, 6
 एवं तैः समनुजातः V. II., P. I., 236, 8
 एवं तैल सर्पिणी V II., P. I., 143, 2
 एवं वृण्डादिकैर्युक्त V. I., P. I., 153, 7.
 एवं वृद्धव्रतो नित्य V. II., P. II., 59, 7
 एवं द्वापरमासाद्य V I., P. I., 132, 4.
 एवं द्विजात्युच्छिष्ट— V. II., P. I., 393, 7.
 एवं धनागमाः सर्वे V. I., P. I., 201, 10
 एवं धर्मे चर्यमाणम् V. I., P. I., 57, 2
 एवं धर्मे प्रवृत्तस्य V I., P. I., 456, 11.
 एवं नरविशेषेण V II., P. II., 201, 4
 एवं निमग्न्य नियमान् V. I., P. II., 365, 7.
 एवं निरुद्धभागं तु V. II., P. II., 276, 17.
 एवं न्यासविधिं कृत्वा V. I., P. I., 368, 2.
 एवं पक्षिषु सर्वेषु V. II., P. I., 78, 10,
 एवं पञ्चाक्षेण V. I., P. I., 420, 5.
 एवं परिषदादि V II., P. I., 214, 11.
 एवं पापविशुद्धाश्च V. II., P. II., 243, 12.
 एवं पापात् समुद्धृत्य V. II., P. I., 234, 10
 एवं प्रक्षीणपापानां V. I., P. I., 59, 5.
 एवं प्रक्षिणावृत्को V I., P. II., 458, 21.
 एवं प्रयत्नं कुर्वति V. I., P. I., 471, 12
 एवं ब्रह्महत्या—V II., P. II., 163, 8.
 एवं माता-ऽऽमहाचार्य- V. I., P. II., 289, 11
 एवं मातुलानी-मातु- V. II., P. I., 317, 19
 एवंमाचारसम्पन्नम् V. I., P. I., 146, 4.
 एवंमात्मनि कर्माणि V. II., P. I., 11, 16.
 एवंमाहीनि चान्यानि V I., P. II., 369, 16
 एवंमादिषु V. I., P. II., 307, 2.
 एवंमादिषु तीर्थेषु V. I., P. I., 195, 4
 एवंमेन ज्ञानं याति V. I., P. II., 19, 1.
 एवंमेव चरेत्तु V. II., P. I., 97, 1.
 एवंमेव विधिं कुर्यात् V. II., P. I., 71, 9.
 एवं योनिषु सर्वास्तु V. II., P. II., 244, 2.
 एवं यो ब्राह्मणो नित्यम् V. I., P. I., 249, 15.
 एवं यः सर्वभूतानि V I., P. I., 362, 7.

एवं राजन्यां हस्ता V. II, P. I,	एष मे मण्डल भित्वा V I., P. II.,
98, 13	196, 19.
एवं वनाश्रमे तिष्ठन् V I, P. II,	एष वा अनृण V I, P II, 105,
156, 6.	1, 150, 13
एवविधस्य विप्रस्य V I, P II,	एष वोऽभिहितो धर्मो V I, P II,
208, 6.	153, 1.
एव वैवस्वतः ग्राह V II, P I,	एष सर्व समुद्दिष्ट. V. II, P II,
390, 7.	219, 3
एव वैद्यो राजन्याग्राम् V II, P I.,	एष स्वधर्मो विख्यात V I, P II,
332, 3	181, 19
एव शीलसमाचारो V II, P II,	एषां त्रिरात्रमभ्यासात् V. II., P. II.,
246, 1	188, 10
एव शौचविधिं कृत्वा V I, P I,	एषामन्न न भोक्तव्य V II, P I,
233, 17	381, 8
एव सञ्चरमाणस्तु V II, P II,	एषामन्न न भोक्तव्य V I, P II,
59, 12.	381, 21
एव सति नृ. शुद्ध V. I, P II.,	एषामन्यतमं यद्यत् V. II, P. II,
256, 3.	191, 7
एव सर्वमिदं राजा V I, P I,	एषा लाघवकार्येषु V II, P I,
71, 4	217, 16
एव सर्वे विधायैदम् V I, P I,	एषा शुनाऽवलीढानां V II, P I.,
474, 12.	145, 4
एवं सुचरितप्रायश्चित्तो V II., P	एषा सम्यक् समाख्याता V. I, P.
I, 249, 12	I, 171, 8
एवं स्नात्वा ततः पश्चात् V I, P	एषु श्राद्ध न कुर्वति V. I, P II,
I, 262, 12	324, 18
एव स्वात्तेजसा युक्त V. I, P I,	एषु सर्वेषु कुर्वति V. II, P I., 91, 4.
240, 6.	एषु स्त्री-तैल-मासानि V. I, P I,
एव हत्वा च तच्छेषं V II, P I,	253, 10
438, 2	एषु स्नात्वा च पीत्वा च V II., P I.,
एवंग्राह V II, P II, 213, 5	111, 16.
एष एव क्रमो दृष्टो V. II, P II,	एष्टव्या बहवः पुत्राः V I, P. II,
45, 4	37, 12
एष चान्द्रायणो V II., P I,	एष्टव्या बहवः पुत्राः V I, P II,
304, 5.	108, 13.
एष चान्द्रायणो मास V. II., P.	एष्टोहीति तमाहृत्य V. I, P I,
I, 300, 6.	167, 5.

ते.

ऐकाग्रम्य V I, P II, 135, 9,
ऐण्यमजिनम् V I, P II, 32, 21
ऐन्वेन सुगरेष्ट्या V II, P II,
115, 16.

ऐन्द्र स्थानमुपासीता. V I, P II,
257, 9

ऐन्द्राग्रमेकाग्रकपाल V I, P I,
166, 9, 70, 8

ओ.

ओङ्कार पूर्वमुच्चार्य V I, P I, 303,
11

ओंकारेणैव मन्त्रेण V I, P I, 254,
19

ओंकारपूर्वमाख्याता V II, P I,
301, 13

ओंकारमादित कृत्वा V. II, P II,
141, 2

ओङ्कारश्चाथ शब्दश्च V I, P I,
34, 4

ओं नमोहमाय V II, P II, 174,
13

ओं भूः पुरुषम् V I, P I, 369, 8

ओं भूर्भुवः सुवरोम् V I, P I, 371, 7

ओं भूर्भुवः स्वर्गह— V II, P I,
299, 18

ओं भू सावित्रीम् V I, P II,
159, 13

ओं भूरित्यादिना प्रास्य V I, P II,
158, 15

ओमापो ज्योतिरित्येतन् V I, P I,
292, 11.

ओमित्येतमात्मानं V I, P II,
176, 12.

ओषधय इति मन्त्रेण V I, P. II,
408, 7.

ओषधीभ्योऽन्नम् V. I, P. I,
105, 7.

ओषधीभ्यः स्वाहा V I, P I., 212,
12

ओष्ठौ विलामकौ स्पृष्ट्वा V I, P I.,
212, 5

औ.

औरसो धर्मपत्नीजः V II., P I,
47, 14,

औरस क्षेत्रज्ञश्चैव V II, P I., 45, 9

औरस पुत्रकापुत्रः V. II., P I.,
47, 10

औषध स्नेहमाहार V. II, P I.,
283, 16

आषध स्नेहमाहार V II, P I, 283, 6

ओष्ट गव्य तथा भुक्त्वा V II, P I.,
31, 6

ओर्ण-कौशेय-कृतप- V. II., P I.,
180, 5

औदुम्बराय दध्नाय V. I., P I.,
361, 8

औपासनं पचने वा V I, P I, 381, 1.

औदुम्बरेण खल्लेन V I., P I.,
354, 5

औमामहेश्वराश्चैव V I, P I, 109, 1.

औदुम्बरा V I, P. II, 199, 2.

औदकेनैव विधिना V. I., P. II.,
429, 4

औरध्रिको माहिषिकः V. I., P. I.,
351, 14

औजसे V I, P II., 307, 2.

औष्ट्रमैकशफ खैर्णम् V. I, P II.,
310, 5

औरध्नेनाथ चतुर V I, P. II.,
373, 2

क.

कण्डकि-क्षीरबुक्षोत्थं V. I., P. I.,
251, 11.

- कण्ठ निस्वा विनिर्यातौ V I, P I, 39, 5
 कण्ठ शिरो वा प्रावृत्त्य V I, P. I, 247, 16
 कण्ठाभरणशेषेण V II, P I, 260, 10.
 कण्ठनी पेषणी चूर्णी V I, P I, 380, 3.
 कण्डूय वृष्टतो गा तु V. I, P. I, 322 7
 कण्डूर श्वेतवृन्ताक V I, P II, 378, 17
 कण्थां कौपनिमाच्छाद्यम् V I., P. II, 163, 12
 कण्ड-सूल-फलादीनि V. II, P I, 405 3
 कम्बले पटसूत्रे च V. II, P II, 146, 4
 कक्षवनराही V II, P II, 258, 11
 कङ्कफल कौङ्कुणी द्राक्षा V. I, P II, 369, 11
 कङ्कुकानि च सर्वाणि V I, P II, 374, 15.
 कणान् वा भक्षयेद्वह्ं V II, P II, 82, 6.
 कण्वाश्रमे V I, P. II, 307, 6
 कतम आदित्या इति V I, P I, 206, 14
 कतम इन्द्रः V I, P I, 206, 18
 कतमे ते त्रयो देवा इति V I, P I, 206, 24
 कतमे ते रुद्रा इति V. I, P I, 206, 11.
 कतमे ते वसव इति V. I, P I, 206, 7
 कतमे षडिति V I, P. I, 206, 21
 कथञ्चित्प्यातिक्रामन् V I, P. II, 366, 12.
- कथञ्चित् ब्राह्मणी गच्छेत् V II, P I, 330, 14
 कथ तस्या भवेच्छौच V. II, P. I, 169, 17
 कथमस्तः सञ्ज्ञावेत V. I, P I, 102, 4
 कर्ष्य-बद्ध-चोराणा V II, P I, 380, 11
 कर्ष्य-बद्ध-चोराणां V. I, P. II, 384, 13.
 कर्ष्यस्य नृशसस्य V II, P I., 385, 3
 कर्ली नारिकेलं च V II, P II, 118, 5
 कदा च नस्तरीरसि V. I, P I., 299, 5
 कसाञ्चित्सपि नाध्येय V I, P I, 158, 12
 कसाञ्चित् सुकृत कर्म V II, P I, 12, 10
 कद्रुद्राय जपेत् सूक्त V II, P II., 279, 11
 कनक विशाखासु V I, P. II, 314, 4
 कनक-मणि रजत- V II, P I., 175, 19
 कनका-ऽश्व-तिला-गावो V II, P. II, 185, 8.
 कनखले V. I, P II, 305, 15.
 कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूल V. I, P. I., 251, 12
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिम् V I, P I., 238, 3
 कनिष्ठा-तलयो. V. I., P I, 235, 16.
 कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठौ. V. I., P. I., 418, 20.

- कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता V. I., P. I.,
 310, 10.
 कनिष्ठास्त नमस्येरन् V. I., P. I.,
 335, 4.
 कन्यां कन्यावैदिनश्च V. I., P. II.,
 316, 8.
 कन्यका तु द्वितीयाद्यां V. I., P.
 II, 315, 15.
 कन्यागते पञ्चमे तु V. I., P. II.,
 32, 10.
 कन्यागते सवितरि V. I., P. II.,
 323, 17.
 कन्याग्ने सवितरि V. I., P. II.,
 318, 6.
 कन्यागते सवितरि V. I., P. II.,
 321, 12.
 कन्यागाम्भसी शूनी V. II., P.
 II., 271, 1.
 कन्या च गोज्ञा गत्वा V. II., P.
 II, 271, 2.
 कन्या च बहुपुत्रां च V. I., P. II.,
 111, 11.
 कन्या चैवानपत्यानां V. I., P. I.,
 191, 10.
 कन्या वरद्वल्लोक V. II., P. I.
 156, 21.
 कन्यावरद्वल्लोक V. I., P. II.,
 79, 8; 81, 19.
 कन्या वसति शुक्लं V. II., P. II.,
 221, 20.
 कन्यादाने च विद्वद्यो V. II., P. II.,
 230, 9.
 कन्यादुषक V. II., P. II., 258 4.
 कन्यादुषी V. II., P. II., 132, 15.
 कन्यादुषी V. II., P. II., 133, 2.
 कन्या-पुत्रविवाहेषु V. I., P. II., 401 7.
 कन्याप्रदः पूर्वनाश V. I., P. II., 80 7.
 कन्याप्रदान सस्यैव V. II., P. II.,
 102, 5.
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य V. I., P. II.,
 84, 19.
 कन्याप्रदान विविदत् V. I., P. II.,
 84, 17.
 कन्याप्रदान स्वाच्छन्द्यात् V. I., P. II.,
 84, 21.
 कन्यानां रूपकाश्चैव V. I., P. II.,
 358, 13.
 कन्यानामसर्वानां V. I., P. I.,
 134, 7.
 कन्याना सम्प्रदान च V. I., P. I.,
 469, 11.
 कन्यां यच्छति इत्याद्य V. II., P. II.,
 220, 13.
 कन्यायां मिथुने मीने V. I., P. I.,
 192, 12.
 कन्याया रूपण चैव V. II., P. I.,
 16, 6.
 कन्याया हस्तशुक्रायां V. I., P. II.,
 93, 15.
 कन्याधिनेश्च गन्तव्या V. I., P. II.,
 110, 12.
 कन्याराशौ महाराज V. I., P. II.,
 323, 14.
 कन्यासत्पुत्रे चैव V. II., P. II.,
 102, 4.
 कन्यास्थाकर्त्तव्यं चैत स्यात् V. I.,
 P. II., 319, 11.
 कन्यास्थाकर्त्तव्यः पक्षः V. I., P. II.,
 321, 17.
 कन्यैवाक्षनयोनिर्था V. I., P. II.,
 57, 18.
 कपाल वृक्षमूलानि V. I., P. II.,
 194, 1.
 कपिलो मुनिरास्तीकः V. I., P. I.,
 441, 19.
 कपिलो यदि सर्वज्ञः V. I., P. I.,
 34, 5.

कापोतव्रतनिष्ठस्य V. II., P. II., 46, 4	कर्णमेत्ता कर्णशूली V. II., P. II., 247, 12
कमण्डली V II, P II, 148, 11.	कर्णधुमे तथा स्फुटे V I, P. I., 250, 8
कयानशिव आशुव- V II., P. I., 418, 4.	कर्तव्य भूमिपालेन V I, P I, 467, 4
करञ्जं येऽपि चान्धे वै V I, P II, 375, 13	कर्माख्युत्करालेपात् V I., P I. 271, 10
करकालाहकाद्यैश्च V. I., P I 249, 10.	कर्तव्यमविरोधेन V II, P. I., 453, 5
करणैरन्वितस्यापि V. II., P. II, 213, 14.	कर्तव्यमायुष्येण V I., P I., 415, 1
करण्यश्च पलाण्डुश्च V I, P II, 379, 8	कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्षे V I., P II, 80, 2.
करपात्रे च यत्तोय V. I., P I, 249, 12	कर्तव्यानि षडेतानि V I, P II., 183, 19
करवारैस्तु गायत्र्या V II, P II, 2-1, 9	कर्तार देश-कालौ च V. II, P I, 131, 16
कराभ्या तोयमाशय V I, P I, 296, 1.	कर्तुमन्मद्विधैर्ब्रह्मन् V I., P I, 88, 5
कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा V I, P I, 240, 8.	कर्तुमन्मत्कालि र्ना शब्दिः V. I, P II., 24, 5; 298, 1
करिष्यति वृषोत्सर्गं V I., P. II, 305, 6	कर्तुस्तु कालाभिनियमात् V. I, P II., 317, 11.
करेण वक्षिणेनोर्ध्वं V. I, P. II., 36, 14	कर्तुं रावेस्तदर्थं स्यात् V. II., P II., 118, 8.
करोति ब्राह्मणी श्रेयो V. II, P I, 55, 15	कर्तव्ये ततः पश्चात् V II., P II., 268, 7.
करोति यः ससम्भूतो V. I., P II 292, 6.	कर्मे चाध्यापनं चैव V. I., P. I., 194, 5
करोति विधिवन्मर्त्यः V. I., P II., 305, 2	कर्माजा गतयो नृणाम् V II., P. II., 211, 14.
करोति शूद्रप्रक्षेपं V II., P. II., 248, 7	कर्मेणां सिद्धिः शब्दे V. I., P. II., 313, 12.
करोति सा परित्याज्या V. I, P. I., 130, 2.	कर्मेणा गतिर्तेनैव V. II., P. II., 117, 1.
कर्कटे सतिथते भानौ V. I, P. II., 129, 16.	कर्मेणा तेषु मो मोहाद् V. II., P. I., 387, 5.
कर्कन्धू-मीशकं चारु V. I., P. II., 369, 12.	

कर्मणां फलनिवृत्ति V II, P II., 211, 12.	कलौ पञ्च न कुर्वीत V I, P. II., 91, 14.
कर्मणा मनसा वाचा V II., P II., 209, 7	कलौ पञ्च न कुर्वीत V. II, P. I., 53, 10.
कर्मणोन्ते V II, P. II., 190, 3	कलौ पञ्च न कुर्वीत V I., P. I., 231, 3.
कर्मण्यधिकृता ये नु V. I., P II., 169, 6.	कलौ युगे त्विमान्धर्मान् V. I, P II., 94, 3, 208, 12.
कर्मण्येवाऽधिकारस्ते V. I, P I., 61, 9	कल्पं कल्पं ततश्चान्त V II, P. II., 242, 13.
कर्मेनिष्ठास्तपोनिष्ठा V I, P II., 337, 12	कल्पान्तराणि कुर्वण V. I., P II., 408, 15.
कर्मफल- V II, P II., 263, 9	कव्यवाङ्मल सोम. V. I, P I., 359, 15.
कर्मणि स्वशरीरोत्थै V I, P II., 292, 8	कव्यापहारी V II., P II., 259, 6
कर्म भुक्त्वा क्रमेणैव V. II, P II., 243,	कशेरु क्रोविवारश्च V I, P II., 369, 9
कर्म आह्लादिक चैव V I, P I., 192, 20	कश्मलाऽशुचियुक्तानि V. II., P. I., 153, 2.
कर्म स्मार्त विवाहाभौ V. I., P. I., 317, 7	कष्टा पापीयसी वृत्तिः V. I., P. II., 4, 16.
कर्माङ्ग नवमं प्रोक्त V. II, P. II., 299, 17	कस्तस्या निष्कृतिं कर्तुं V. I, P., I, 333, 11
कर्माणि प्रविभक्तानि V I, P I., 86, 2	कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते V I., P. II., 96, 12
कर्मातिशयमासाद्य V. I, P I., 59, 4	कस्तुरिकादिगन्धानां V. II, P. II., 118, 7
कर्माध्यक्ष V I, P I, 208, 18	काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः V. I., P. II., 324, 7.
कर्मारस्व तथा तक्षण V II, P I., 385, 2.	काङ्क्षन्ति पितरः हिंसाः V. I., P. II., 321, 3
कर्षणकार्यार्थम् V. II, P II., 124, 11.	काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रम् V. I., P. II, 305, 4
कर्तुं समन्वित भुक्त्वा V. I, P II., 446, 4.	काण्डान् काण्डादिति V. II., P. I, 273, 14.
कलविङ्गुं सकाकोलं V. II., P. I., 407, 7.	कान्तारेऽप्यथ वा दुर्गे V. II., P I., 273, 13
कलविङ्गु-ध्रुव-हस- V. II, P. I., 407, 16	कान्तारेष्वथ दुर्गेषु V II., P. I., 259, 9.
कलविङ्गुं ध्रुव-हसं V I., P. II., 387, 5.	

क्रास्यकं मुरज वंश V II, P II, 262, 11	कामकारकृतेऽप्याह V II., P I., 200, 6
क्रास्यताम्रपात्राणाम् V II, P. I., 122, 2	कामकारकृतेऽप्येके V. II, P. I., 200, 10
क्रास्या ऽयस्ताम्र-सीसं वा V II, P II, 113, 1	काम क्रोध च लोभ च V. I, P II., 46, 2.
क्राकिण्याहिस्त्वर्थदण्ड- V I, P I, 447, 15	काम-क्रोधौ च सयम्य V. I, P. II, 173, 15.
क्राको भासे च गृध्रे च V II, P I., 82, 15	काम-क्रोधौवशे यस्य V. I., P. I., 217, 18.
क्राकैः श्वाभिस्तु सस्पृष्टम् V II, P I, 145, 18	कामक्रौष्टु प्रसक्तो हि V. I, P. I., 473, 6
क्राको भूत्वा चिरदेवि V II, P II., 251, 9	कामतः पादस्पृष्ट- V. II., P I., 389, 4
क्राकोलुक-कुकलास-V. II., P I., 89, 17	कामतस्तु प्रवृत्तानाम् V I., P. II., 94, 13.
क्राकोल्या क्षीरकाकोल्या. V I, P II., 370, 20	कामतस्तु यदा विप्र V II, P I., 308, 8.
क्रापाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च V I, P. II, 358, 1	कामं तान् धार्मिको राजा V I, P II, 165, 2
क्रापाचिस्क- V I, P I, 42, 10.	काम तु गुरुपत्नीना V I, P I., 329, 1.
क्रानीन कन्यकाजातो V. II, P I., 47, 17	काम तु भर्तुरुत्तया V II, P. I., 38, 10
क्रानीन पञ्चम प्रोक्तो V. II, P. I., 47, 11	कामतोऽकामत. प्राहु. V II, P. I., 17, 16
क्रानीनश्च सहोदश्च V II, P. I., 45, 11	कामतोऽकामत प्राहु V II, P II., 129, 7
क्रापालिकात्रभोक्तृणां V II, P I., 335, 2	कामतो द्विगुण प्रोक्तं V. II., P. II, 103, 9
क्रापालिकांस्तु सस्पृष्ट्य V I, P. I., 279, 6.	कामतो ब्राह्मणवधे V. II, P I., 13, 20
क्रामक्रामा ह्यर्थक्रामा V. I, P. I., 132, 13	कामतो ब्राह्मणवधे V. II, P. II., 60, 13
क्रामकारकृते V I., P I, 14, 12	कामतो व्यवहार्यस्तु V. II., P I., 202, 7.
क्रामकारकृते स्वात्मानम् V II, P. I., 203, 4.	क्राममभ्यर्चयेन्मित्र V I, P. I., 395, 11.

काममभ्यर्थिनोऽभीयात् V I, P II, 44, 14	कायहेयांश्च तन्मूलान् V I, P I, 209, 17
काममानरणात्तिष्ठेत् V I, P II, 77, 17	कायजा ये बुधैर्नित्यं V I, P II, 178, 8
काममुत्पाद्य कृष्या तु V I, P II, 11, 7	कायेन पशुभ्या हस्ताभ्याम् V I, P. I., 133, 14
कामं वा स्वयं V I, P II, 11, 13	कारणानि भवन्तीह V II, P II, 277, 10
काम आहोऽर्चयन्मित्र V I, P II, 346, 3	कारयत् तस्मै संस्कारे V II, P II, 78, 9
कामरतदये V I, P I, 103, 13	कारयतद्वद्वये च V I, P II, 117, 11
काम. सङ्कल्पो V I, P I, 13, 17	कारयेद्वादश कृच्छ्र V II., P. I, 107, 2
कामाकामकृत तेषां V II, P I, 13, 16	कारव. शिल्पिनो वैद्या V I., P. II, 256, 13
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात् V II, P I., 54, 6	कारकान् यथा हन्ति V II., P I, 338, 9.
कामादपि च राजन्यो V II, P II, 73, 7	कार्तिक सकल नास V. I., P I, 281, 1
कामाद्दोषान्मत्सराद्वा V. II, P. II, 35, 20	कार्तिकी काल्पुनी V. I, P I., 156, 18
कामाद्वा यदि वा मोहात् V II, P II, 321, 9	कार्तिकी काल्पुनी चैत्री V I, P. I, 156, 4
कामावकीर्ण इत्यभ्यां V II, P II 131, 3.	कार्तिकी काल्पुनी चैत्री V. I., P II., 311, 17.
कामावकीर्णो V II, P II., 131, 7.	कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः V. I., P. I., 280, 10
कामावयनाऽस्मि V. II, P II, 131, 8.	कार्पासक्रीड जालानां V II., P. I., 111, 4
कामाश्चोपद्रवाश्चैव V. I, P I, 132, 1..	कार्पास-V II., P. II, 112, 10.
कामोम उदकपानमिति V II., P I, 412, 9	कार्पासवान्तवं क्रौञ्चो V. II., P. II, 24, 8.
कामोदक सखि-गता-V. I, P II, 289 2.	कार्पास-क्षीम-गोवाल-V I, P. II., 36 3
काम्यतल्लेख नित्यस्य V. I, P II, 470, 14	कार्पास दन्तकाष्ठं च V. I, P. I., 253, 2.
काम्यमभ्युदयेऽष्टम्याम् V. I, P II, 414, 5	कार्पास मास्त्रिष्ठं V. I, P. II., 33, 11
कायहेयां तदुद्धृतं V I, P I., 220, 3	

कार्पासमुपवीत V. I, P. II, 35, 19	कालेय कालशाक च V I, P II, 369, 10
कार्पासमुपवीतं स्यात् V I, P II, 35, 15.	कालोदके V I, P II, 306, 9
कार्यं सक्षिप्तं सम्यक् V II, P I, 98, 4	कालोपजाविनश्चैव V I, P II, 358, 7
कार्यं सर्वं प्रयत्नेन V II, P I, 236, 21	कालो वा कारण राज्ञः V I, P I, 449, 10
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत V I, P I, 470, 2.	कावेरीसङ्गम V II, P II, 207, 5
कार्याध्यानायनयुता V II, P II, 204, 1	काषाय चैके V I, P II, 33, 5
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च V I, P I, 448, 11	काषायं धातुरक्त वा V I, P I, 264, 8
कार्त्स्न्य-रौरव-बास्तानि V I, P II, 32, 11.	काषायमात्रसारोऽपि V I, P II, 179, 2
काल काल समासाद्य V I, P I, 128, 12	काष्ठदण्डो धृतो येन V I, P II, 177, 14
कालं तमनुवर्त्तन्तां V I, P I, 128, 11	काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो V I, P II, 229, 2
कालमेव प्रतीक्षेत V I, P II, 194, 4	काष्ठादिना ताडयित्वा V II, P I, 458, 1
कालशाक महाशल्क V I, P II, 372, 9	कास-शूलादिरोगग्र V II, P II, 280, 2
कालान्तरोपभोगार्थं V I, P II, 184, 18.	काहल-भ्रमण-माल्यां V I, P I, 429, 1
कालान्तरवशाद्यान्ति V II, P. II, 244, 3	क्रिड्ढर. सर्वकारी च V. I, P II, 45, 7
कालापेक्षं क्रियापेक्षम् V I, P I, 182, 15.	कीटाशने दिनमेक V II, P I, 458, 4
काली कराली च V I, P I, 166, 14	किञ्चिदेव तु विप्राय V II, P I, 85, 8
काले त्वनुदितं प्राहुः V I, P I, 313, 19	किञ्चिद्देवमथ पात्र V I, P. I, 185, 2
काले उपराणभूयिष्ठे V I, P II, 187, 7	किं ते कार्ये ? किमर्थं वा V II, P I, 235, 19
काले प्राप्तस्त्वकाले वा V I, P. I, 397, 13.	किमस्य यज्ञोपवीत V I, P. II, 171, 14
	किम्बिषं शुद्धते भोक्ता V II, P I, 376, 4.

- किं हि वचन न कुर्यात् V II, P I, 202, 16
 कीदाशी शीतलानाशी V II, P II, 252, 11
 कुकुडाण्डप्रमाण वा V II, P I, 302, 17
 कुकुडाण्डप्रमाण तु V II, P II, 172, 13
 कुजे सर्वत्र विजय V I, P II, 315, 2
 कुञ्चति. कुत्सितो वैद्यः V II, P II, 221, 16
 कुटीचको नाम V I, P II, 161, 15
 कुटीचको नाम V I, P II, 161, 11
 कुटीचका. परिग्रह्य V I, P II, 162, 9
 कुटीचको बहूको V I, P II, 166, 2
 कुटीचको बहूको V I, P II, 160, 17
 कुटीचका बहूका V I, P II, 199, 16
 कुटीचको ब्रम्हचारी V I, P II, 167, 12
 कुटीचकस्तु सन्यस्य V I, P II, 162, 4
 कुटीचका स्वपुत्रगृहेषु V I, P II, 200, 1
 कुटुम्ब पीडयित्वाऽपि V I, P I, 190, 8
 कुटुम्बभक्तवसनात् V I, P I, 190, 2
 कुटुम्बायै तु सच्छूद्रान् V I, P I, 197, 18
 कुण्डाशिनी देवलका V I, P II, 858, 10
 कुणेत्र कुणिवाहोश्च V I, P I, 109, 6
 कुतप चासने दद्यात् V I, P II, 392, 6
 कुतप योगपदं च V. I, P I, 265, 17
 कुम्भाश्चपला लुब्धा V II, P II, 231, 1
 कुनखी V II, P II, 247, 2
 कुनखी स्वर्णहरणात् V II, P II, 264, 8
 कुपूय पूयमित्येतत् V. II, P I, 366, 7
 कुप्यद्वयमाने V. I, P II, 314, 10
 कुवेराय V II, P II, 188, 3
 कुब्जात्रे V I, P II, 305, 16
 कुब्ज-वामन-जात्यन्ध- V I, P II, 51, 6
 कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक- V I, P II, 375, 10
 कुम्भको निश्चल आसो V I, P I, 293, 1
 कुम्भी-तिन्दुकयोर्वाऽपि V I, P II, 191, 17
 कुम्भो द्रोणद्वय प्रोक्तं V II, P I, 141, 11
 कुम्भीपाके महाघोरे V. II, P I, 352, 17
 कुम्भे सलिलमाकाश V. II, P I, 170, 5
 कुमारीगमने चैव V. II, P I, 327, 2
 कुमारीगमन विप्रः V. II, P I, 328, 12
 कुमारजन्मदिवसे V I, P II, 214, 2
 कुमारधारायात् V. I, P II, 306, 4
 कुमारप्रसवे V. I, P II, 213, 18

कुमारीवरणं दान V. I, P II, 77, 11	कुर्यादेवानुपूर्व्येण V II, P. I, 96, 1
कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां V I, P I, 274, 11	कुर्यादहरह आहम् V. I, P I, 388, 1
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे V I, P I, 195, 3.	कुर्यान्नैमित्तिक स्नानं V I, P I, 279, 14
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं V II, P. II, 222, 7.	कुर्यान्मातामहायैव V I, P II, 463, 9
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च V I, P. II, 303, 18	कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु V I, P I, 22, 16
कुरुते धर्मसिद्धयर्थं V I, P. I, 448, 12	कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु V I, P I, 222, 6.
कुरूपाय कुशीलाय V II, P II., 220, 14.	कुर्यते विधिं सम्यक् V I, P II, 463, 8
कुरुष्वेभ्यभ्यनुज्ञातो V I, P II, 411, 20	कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च V I, P II, 75, 9
कुरुष्वेति स तैरुक्तो V I, P II, 402, 3	कुलदश्चित्रकर्मा च V II, P I, 386, 9
कुर्याद्य विधिवच्छास्त्रं V I, P II, 447, 7	कुलत्रयं पुनात्येषा V II, P I, 54, 14.
कुर्याद् परदारगमने गोव्रतम् V II, P I, 341, 2	कुलित्य-क्षण-जम्बीर- V I, P II, 376, 13
कुर्यातामितरे कुर्य. V I, P II, 446, 24.	कुलित्याश्चणका आह्वे V I, P II, 374, 14
कुर्यात् शुभ्रवधे विप्रः V II, P. I, 96, 4.	कुलं वहति राजानि V I, P I, 448, 10
कुर्यात् संवत्सरादवाक् V I, P II, 407, 15	कुलदेवतानक्षत्राणि V I, P II, 24, 18
कुर्यात् सान्तपनं कच्छ V II, P II., 87, 19	कुल-वेद्योचितं कर्म V II, P II, 221, 8
कुर्याद्विक्षा ततो दद्यात् V I, P. II, 441, 7	कुलानि जाती श्रेणीश्च V. I, P I, 446, 11
कुर्यादाचननं स्पर्शं V I, P I, 240, 16.	कुलानुरूपा प्रजा V I, P II, 73, 15
कुर्याद्विस्थपरे V II, P I, 11, 3	कुलान्येव नयन्त्याशु V. I, P II, 96, 14
कुर्यादनुपनीतोऽपि V I, P II, 465, 1	कुले महति सम्भूतां V. I, P I, 465, 8.
कुर्याद् व्याहृतिभिर्वाऽथ V. I, P I, 259, 10.	

कुलमुत्पादयेयुस्ते V I, P. I., 467, 2	कुशपन्था च रुद्राक्षै V I, P. I., 309, 9
कुलालश्चिकर्मा च V I, P II, 385, 15	कुशमे शङ्कर विधात् V I, P I, 254, 16
कुलेषु तेऽभिजायन्ते V II., P II, 234, 13	कुशेन चोद्धत तोय V. I, P. I., 254, 13
कुलेषु तेऽभिजायन्ते V. II., P II, 229, 13	कुशपाणि सप्त तिष्ठेत् V. I. P. I., 256, 10.
कुलेऽस्माक स जन्तु स्थान् V I, P II, 307, 8	कुशपुत्र भवेत्स्नान V. I, P. I., 254, 12
कुर्वता चानुराधाश्च V I, P II, 312, 19	कुशाभावे द्विजश्रेष्ठ V. I., P. I., 255, 9
कुर्वीत दशर्वच्छात्र V I, P II, 445, 13	कुशमूलविपकेन V II, P I, 445, 7
कुर्वीत देवतापूजां V. I, P I, 320, 2	कुशमूलविपकेन V II, P I, 442, 21.
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र V. I, P. II, 70, 20, 457, 13.	कुशमूले स्थितो ब्रह्मा V. I, P. I., 254, 15.
कुर्वीत भक्तिसम्पन्न V. I, P I, 490, 5.	कुशूल-कुम्भीधान्यो वा V. I., P. I., 341, 8.
कुर्वीतालम्भन चापि V I, P I, 241, 1	कुशलैर्षथित शिष्य V I, P. II., 157, 13
कुर्वीत यदि मूढात्मा V I, P I, 431, 8	कुशीलता V II, P II., 100, 10.
कुर्वीत यदि मूढात्मा V I, P I, 234, 7	कुशीला भिन्नमर्यादा V II, P. II., 235, 13
कुर्वन् दिशो नमस्कुर्यान् V I, P I, 298, 17.	कुशीलवो ऽवक्रीर्णौ च V I, P II, 350, 11
कुर्वन्नेवेह कर्माणि V. I, P I., 164, 9.	कुशावर्त V I., P. II., 305, 14.
कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्ध V I, P II, 315, 14	कुशबृद्ध्या समासीन. V. I, P I., 303, 5
कुश-कार्पाससूत्रैर्वा V. I, P. II, 157, 12	कुशा शाक पत्रा नस्त्या V I., P. I., 202, 7.
कुशाःकाशा यवा दूर्वा V I, P. I., 255, 12.	कुशहस्तेन यज्जप्त V I, P. I., 254, 9.
कुशै. काशैश्च बध्नीयात् V. II, P. I., 275, 20	कुशहस्तरतु यो भुङ्क्ते V. I., P. I., 254, 10
	कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्र V. II, P. II., 280, 4.

- कुष्ठी भवति धर्मज्ञ V II, P II, 269, 8.
 कुष्ठरोगेण घोरं V II, P II, 244, 7
 कुष्माण्डय. V II P II, 157, 2.
 कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् V. I, P I, 339, 14, 476, 10
 कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् V I, P II, 5, 6
 कुसीद-कृषि-वाणिज्यं V I, P I, 85, 7
 कुसीदजीविनो येऽपि V II, P I, 21, 9
 कुसुम्भ-कुङ्कुमानां च V II, P I, 185, 10
 कुसुम्भ-कुङ्कुमै रक्त V II, P I, 185, 7
 कुसुम्भ राजसर्षपम् V. I, P. II, 375, 6.
 कुहकोन्मत्तचोराश्च V I, P II, 355, 6.
 कुटसाक्षी V II, P II, 258, 1
 कुटसाक्ष्यं V II, P II, 93, 15
 कुटसाक्ष्यं सुहृद्वधः V II, P I, 15, 9
 कूपैकपानैर्दुष्टानां V II, P I, 125, 6.
 कूपवत्कथिता शुद्धिः V II., P. I., 115, 8, 154, 15.
 कूप-वापीजलानां च V II, P. II, 110, 10.
 कूपेषुद्धततोवेन V. I, P I, 285, 3.
 कुलच्छायासु च तथा V. I, P I, 442, 4
 कुष्माण्ड- V II., P II., 188, 7.
 कुष्माण्डं बहुबीजानी V. I, P II, 378, 7.
 कुष्माण्ड महिषीक्षीरं V. I, P II, 378, 4
 कुष्माण्डैर्वापि शुद्धयात् V II., P II, 43, 1
 कुकलास-सर्प-नकुल- V. II., P. I., 83, 2
 कुच्छ चान्द्रायणं कुर्यात् V I, P I, 328, 19
 कुच्छं चान्द्रायणं कुर्यात् V. II, P I, 333, 19
 कुच्छ चान्द्रायणं चैव V. I, P II, 108, 5
 कुच्छ चान्द्रायणं चैव V II, P. I., 354, 7
 कुच्छं चैवातिकुच्छं च V II, P I, 243, 1
 कुच्छं चैवाति कुच्छं च V II, P I, 322, 1
 कुच्छं देवकृतं नाम V II, P II, 192, 1
 कुच्छं सान्तपनं कुर्यात् V II, P. I., 91, 8.
 कुच्छं पराकनमैष V II., P. II, 180, 5.
 कुच्छ-चान्द्रायणे कुर्यात् V II, P I, 44, 4.
 कुच्छ-चान्द्रायणाक्षिणी V II, P II, 203, 2
 कुच्छ-चान्द्रायणाक्षिणी V II, P II, 201, 2
 कुच्छं चान्द्रायणे स्यातां V. II., P I, 157, 3
 कुच्छेण शुद्धयते पूर्वा V II, P I, 163, 2.
 कुच्छेण शुद्धयते पूर्वा V. II., P I, 161, 5.
 कुच्छातिकुच्छं जित्वा तु V II, P. I., 455, 5.

- कृच्छातिकृच्छ्रो कुर्वीत V II, P I, 96, 3
 कृच्छातिकृच्छ्रो कुर्वीत V II., P. I., 457, 3
 कृच्छातिकृच्छ्रो कुर्वीत V II, P I, 457, 11
 कृच्छातिकृच्छ्रो ऽभूत्पाते V. II., P I., 457, 7
 कृच्छातिकृच्छः पयसा V. II, P II, 179, 10
 कृच्छातिकृच्छ पयसा V II, P II, 179, 7
 कृच्छातिकृच्छः पयसा V. II, P I, 49, 7
 कृच्छातिकृच्छमथ वा V II, P II, 17, 9
 कृच्छातिकृच्छमथ वा V II., P I, 84, 2
 कृच्छातिकृच्छमथ वा V II, P. II., 138, 10
 कृच्छ्रो वेद्यद्यत चैव V II, P II, 196, 12
 कृच्छ्रो वेद्यद्यत चैव V II, P I., 35, 10
 कृच्छद्वादधरात्रेण V. I, P II, 423, 1
 कृच्छ्रो द्वौ परिवर्त्तेस्तु V II, P I, 49, 13
 कृच्छ्रे पञ्चाऽति कृच्छ्रे V II, P II, 199, 3
 कृच्छपादे बल्लवानं V II, P I., 265, 3
 कृच्छावपादमुद्दिष्टम् V. II, P. I, 373, 1.
 कृच्छावमाचरेऽज्ञानात् V. II., P I, 308, 14
 कृच्छमिति प्राजापत्यम् V. II., P. I, 30, 13
 कृच्छ्रोऽद्यत तु गायत्र्या V II, P. II, 197, 1
 कृच्छ्रोऽद्यत च गायत्र्या V. II., P II, 47, 12
 कृच्छ्रार्थे ब्राह्मणी कुर्यात् V II P I, 151, 12
 कृच्छ्रार्थान् शुद्धयते पूर्वा V. II., P I, 161, 9
 कृच्छ्राश्च चतुर कुर्यात् V II, P I, 252, 8
 कृच्छ्रे सन्तापनाद्ये V. II, P. II., 199, 5
 कृच्छास्तु चतुर कृत्वा V I, P II, 157, 1
 कृच्छ-सान्तपनाद्यैश्च V I, P II, 164, 4
 कृताभिकार्यो भुञ्जीत V I, P. II, 43, 6
 कृतघ्नः V II, P. II., 238, 3
 कृतघ्नः स्फुटिताक्षो वा V. II., P. II, 249, 1
 कृतघ्न स मृतो विप्रो V II, P II., 225, 11
 कृते चतुष्पास्तकल V I, P I., 82, 1
 कृतचूडोऽनुपेतस्तु V I, P II, 465, 8.
 कृतचूडस्तु कुर्वीत V I, P. II, 495, 4
 कृतज्ञश्च तथा ओही V. I, P I., 146, 10
 कृते ऽन्तरे त्वहोरात्रं V I, P I., 158, 4
 कृते तु केवलं स्नानं V. I., P. II., 284, 5
 कृते तु सख्ये विप्रः V I, P. II., 284, 11
 कृत्तिकारिभरण्यन्त V I, P. II., 312, 7.

कृत्तकेश-नख-श्मश्रुः V I, P II, 193, 18.	कृते युगे चतुष्पाद V I, P I, 132, 3
कृत्तिकास्तु पितृनर्च्य V. I, P. II, 312, 10.	कृतवापनो वा निवसेद् V II, P II, 57, 6
कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु V. I, P II, 390, 19	कृतवापो वसेद्गोष्ठे V II, P I, 247, 10
कृतोदकान् समुत्तीर्णान् V I, P II, 292, 1	कृतवापो वसेद्गोष्ठे V II, P I, 245, 8
कृतशरो नैव तिष्ठेत् V I, P I, 317, 18.	कृतपादादिशौचश्च V I, P I, 440, 7
कृतान्नं नाऽकृतान्नेन V I, P. II, 10, 12	कृतशौचावशेषाच्च V I, P I, 271, 11
कृतान्नमितरेभ्यः V. I, P I, 86, 7	कृतैश्च क्रियमाणैश्च V II, P II, 155, 12
कृतं नाम युग भ्रेष्ठ V I, P I, 131, 18	कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं V I, P II, 192, 15
कृतोपवीती देवेभ्यो V I, P I, 356, 6.	कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः V I, P I, 305, 6
कृतापसव्य पूर्वेषु V I, P II, 361, 6	कृत्वा तु मानस पाप V I, P I, 138, 16
कृतापसव्य स्वधया V I, P I, 379, 4	कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् V II, P I, 21, 6
कृते प्रक्षयते गत्वा V I, P I, 124, 4	कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् V I, P II, 226, 5
कृतप्राशमयोत्सङ्गात् V I, P II, 27, 18	कृत्वा तु वामहस्ते वा V I, P I, 294, 4
कृतेऽभूत्सकलो धर्मः V I, P I, 82, 7	कृत्वा तस्या समुत्सर्गं V I, P II, 72, 14
कृतमंगलपुण्याहैः V II., P II, 16, 15	कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य V I, P I, 234, 11
कृतमित्येव तत्सर्वं V. I, P II, 45 6.	कृत्वेवं विष्णुरित्यन्ते V I., P II, 420, 6
कृतमूत्र-पुरीषो वा V, II, P I, 170, 22	कृत्वा पतति वै तस्मात् V I, P II, 279, 3
कृतमेव न कर्तव्यं V I, P I, 131, 19	कृत्वा पापं न गृहेत V. II, P. II., 51, 7
कृतमोदन-सकृत्वादि V. I, P I, 315, 17	कृत्वा पापं न गृहेत V. II, P. I., 206, 14.
कृतमौना. समग्रीडु. V. I, P II, 131, 18	

- कृत्वा पुनर्जपित्वा च V I, P II, 187, 13
 कृत्वा पुरिषगर्तेषु V I, P II, 97, 2
 कृत्वापर्वत सव्यांसे V I, P I, 234, 13
 कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु V I, P I, 344, 6
 कृत्वा मूत्र पुरिष वा V I, P I, 238, 14
 कृत्वा यज्ञोपवीतं तु V I, P I, 222, 13
 कृत्वा विधानं मूले तु V I, P I, 458, 1
 कृत्वा सप्तशिरोध्वजम् V II, P II, 55, 12
 कृत्वाशौचं ततः शुद्धिः V II, P I, 183, 9
 कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि V I, P II, 157, 5
 कृत्वा सचैलं ज्ञानं तु V I, P II, 260, 16
 कृत्वा चाष्टविधं कर्म V I, P I, 458, 1
 कृपणो मन्दबुद्धिस्तु V I, P II, 422, 17
 कृमि-कीटकानां V II, P II, 138, 5
 कृमि-कीट-पतङ्गानां V II, P II, 252, 2
 कृमि-कीट-पतङ्गानां V II, P II, 250, 9
 कृमि-कीट-पतङ्गेषु V II, P II, 244, 13
 कृमि-कीट-वयोहत्या V II, P I, 17, 11
 कृमिदर्शने सान्त्तपनं V II, P I, 127, 15
 कृमिभूतं श्वविष्टायां V I, P II, 12, 4
 कृमिभावमनुप्राप्य V II, P II, 267, 1
 कृमिरुक्ष्यते यस्य V II, P I, 127, 9
 कृमिभूत्वा स देहान्ते V II, P I, 421, 8
 कृमियोनिक्षये भूते V II, P II, 251, 4
 कृमियोनिविनिर्मुक्ता V II, P II, 228, 12
 कृमियोनिशतं गत्वा V II, P I, 36, 12
 कृमिः स्त्रीवधकर्ता च V II, P II, 10
 कृष्टमानामौषधानां V II, P II, 123, 12
 कृष्णान्तरिक्षतुर्दश्याम् V I, P I, 361, 5
 कृष्णधीवो रक्तधिरा V I, P II, 372, 20
 कृष्णामार्जी विडं चैव V I, P II, 377, 15
 कृष्णाजिनं समास्तीर्य V II, P I, 73, 14
 कृष्णाजिनं तु गृह्णाति V II, P II, 222, 5
 कृष्णाजिनानां त्रिलव-सम्पुः V II, P I, 183, 19
 कृष्णाजिनमूत्तरीयं V I, P II, 32, 17
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ V I, P II, 323, 4
 कृष्णाम्बरधरा नारी V II, P II, 3, 6
 कृष्णे भवाः V I, P I, 157, 3
 कृष्णमाषास्तिलाश्चैव V I, P II, 368, 13

कृष्णल. पञ्च ते माष. V. II, P. II, 85, 4	केश-कीटावपन्न च V. II, P. I, 143, 8
कृष्णल. पञ्च ते माषः V. II, P. I, 127, 4	केश-कीटावपन्नं च V. II, P. I, 391, 12.
कृष्णवर्णाया. V. I, P. II, 161, 5.	केश-कीटावपन्नं च V. I, P. I, 428, 12
कृष्णरुह-स्तजिनानि V. I, P. II, 32, 15.	केश-कीट-द्युनास्पृष्ट V. II, P. I, 143, 11
कृष्णा श्वेताश्च लोहाश्च V. I, P. II, 368, 15	केशानां रक्षणार्थाय V. II, P. I, 291, 1.
कृष्णो वा यत्र चरति V. I, P. II, 133, 6	केशानां रक्षणार्थाय V. II, P. I, 291, 8.
कृष्णाष्टम्यां महादेवी V. II, P. II, 161, 8	केशान्त षोडशे वर्षे V. I, P. II, 47, 12
कृष्णसर्प द्विजं नष्ट V. II, P. I, 229, 3	केशान्तिको ब्राह्मणस्य V. I, P. II, 35, 7.
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं V. I, P. I, 86, 5	केश-भस्म तुषाङ्गार- V. I, P. I, 353, 10
कृषि मूले V. I, P. II, 314, 6	केश-रोम-नखैर्वाऽपि V. I, P. II, 381, 11.
कृषिर्जावी गिल्पजीवी V. I, P. II, 35, 13	केशवं नारायणं V. I, P. I, 370, 11.
कृषि सप्तम्याम् V. I, P. II, 316, 20	केश-भ्रम-नखादीनि V. II, P. II, 62, 5
कृषि साध्विति मन्यन्ते V. I, P. II, 4, 6	केश-भ्रमभूषि लोमानि V. II, P. I, 300, 20
केशिस्पर्शैव नवम V. I, P. II, 448, 12	केशुरवान् मकरकुण्डलवान् त्रिरीटी V. I, P. I, 369, 1
केशिदाहपापं तु V. II, P. II, 42, 7	केवलं चिन्तयेज्जाति V. I, P. II, 347, 21
केशिर्भस्य संस्कारात् V. I, P. II, 22, 2.	केवल तन्मनुष्याणा V. II, P. II, 208, 10
केचुकैश्च तथा कन्दै V. I, P. II, 370, 8	केवल त्यागबुद्ध्या यत V. I, P. I, 180, 4
केतितस्तु यथान्याय V. I, P. II, 366, 11	केवर्त-मेदा भिक्षाश्च V. II, P. I, 114, 15
केतन कारयित्वा तु V. II, P. II, 149, 11.	केवर्ती रजकी चैव V. II, P. I, 334, 13
केशरे V. I, P. II, 305, 16	
केश-कीट-श्रुतवचो- V. I, P. II, 381, 16	

- कोकिलस्ववामोति V II, P II, 266, 12
 कोटिकोटिसहस्राणि V I, P I, 94, 11
 कोटिजाप्येन राजेन्द्र V I, P I, 310, 10
 कोद्रवान् राजमाषाश्च V I, P II, 374, 3
 को मुख्य V I, P II, 175, 1
 कोयटि-श्व-चक्राह्ण- V I, P I, 429, 6
 को हि जानाति कि कस्य V II, P I, 407, 5
 को हि तद्वेद्ययमुष्मिन् V. II, P I, 40, 8
 कोऽहं मांश्च कथं केन V I, P I, 120, 14
 कौटसाक्ष्य तथा कृत्वा V. II, P II, 97, 7
 कौटसाक्ष्यप्रदाः पापाः V II, P II, 226, 7
 कौत्स जप्त्वाऽऽप इत्येतन् V II, P II, 165, 8
 कौपीनं कटिसूत्रं च V I, P II, 44, 15.
 कौपीनं वण्डमाच्छादन् V I, P II, 174, 16
 कौपीनाच्छादन् वस्त्रं V I, P II, 164, 6
 कौपीनाच्छादन् वासः V. I, P II, 183, 13
 कौपीनाच्छादन् वासः V I, P II, 158, 6
 कौमार्यप्रसन्नचर्यै मे V I, P II, 82, 1
 कौतुकेनाश्च मात्स्यांश्च V. I, P I, 459, 3.
 कौशिक्याम् V I, P II, 306, 7.
 कौशेय तित्तिरिहत्वा V II, P II, 254, 7
 कौशेय-नीलि-लवण- V II, P I, 484, 12
 कौशेया-ऽऽविकथोरूपैः V II, P I, 180, 18
 कलुभिस्तानि तुल्यानि V I, P II, 321, 12
 कलुर्हो वसुः सत्यः V. I, P II, 403, 10
 कल्पर्थमात्मने चैव V I, P I, 198, 1
 क्रमेणैतान्यवामोति V. I, P II, 315, 11
 क्रमेण पावशो हीनं V. II, P I, 329, 10.
 क्रमादुद्धं क्रमाद्धीनं V. II, P I, 419, 14
 क्रमशो याति लोकेऽस्मिन् V II, P II, 212, 5
 क्रमशो यायावराणां V I, P II, 140, 4
 क्रयक्रीता तु या नारी V. I, P II, 463, 19.
 क्रयक्रीता तु या नारी V. I, P II, 87, 14
 क्रय-विक्रयाद्योनि- V. II, P I, 225, 19.
 क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन- V II, P I, 461, 8.
 क्रय विक्रयमभ्यानम् V I, P I, 459, 3
 क्रयार्थं कुक्कुटं ग्राम्यं V II, P I, 480, 21.
 क्रयार्थानां च सर्वेषाम् V. II, P I, 370, 12

- क्रव्याद-पक्षि-शायुह- V. II., P. I.,
 407, 3.
 क्रव्याद्विध हतस्यान्यैः V. II., P. I.,
 192, 12.
 क्रव्याद-मृग-पक्षि- V. II., P. I.,
 407, 15.
 क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् V. I.,
 P. II., 387, 1.
 क्रियाङ्गं तत्समुद्दिष्टं V. I., P. I.,
 284, 2.
 क्रियते छन्दसां तेन V. I., P. II.,
 132, 17.
 क्रियते व्युत्पद्ये यत्तु V. I., P. II.,
 301, 1.
 क्रियादुष्टं मनोदुष्टः V. II., P. II.,
 124, 17.
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः V. I.,
 P. II., 464, 8.
 क्रियापरा अपि हि ते V. I., P. II.,
 61, 9.
 क्रियमाणं प्रकारे तु V. II., P. II.,
 283, 12.
 क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय V. I., P. II.,
 270, 19.
 क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः V. II.,
 P. I., 216, 15.
 क्रियास्नानं तथा षष्ठे V. I., P. I.,
 268, 11.
 क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि V. I., P. I.,
 284, 8.
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं V. I., P. I.,
 269, 6.
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य V. I., P. II.,
 218, 10.
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य V. I., P. II.,
 218, 15.
 क्रोडाकर्मैव बालानां V. I., P. I.,
 317, 2.
 क्रीडते पतिना सार्धं V. II., P. I.,
 57, 17.
 क्रीडन्तौ पुत्रैः V. I., P. II., 105,
 20.
 क्रीडमानैरपि सहा V. I., P. II.,
 132, 19.
 क्रीणीयाद्यस्त्वप्यस्यार्थं V. II., P. I.,
 46, 17.
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः V. II., P. I.,
 47, 29.
 क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे V. I., P. I.,
 477, 8.
 क्रीत-लब्धाशानाश्चैव V. I., P. II.,
 293, 15.
 क्रीतस्याऽपि विनिर्दिष्टं V. II., P. I.,
 143, 9.
 कुत्तवन्तं न प्रतिकुत्तयेत् V. I.,
 P. II., 194, 9.
 कूरकर्मरतानां च V. II., P. II.,
 268, 10.
 कुरोम-पतित-व्रात्य- V. I., P. II.,
 384, 16.
 कुरोम-पतित-व्रात्य- V. II., P. I.,
 381, 2.
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् V. I., P. I.,
 461, 13.
 क्रोधात् प्रायं विषं बहिर् V. II., P. I.,
 21, 7.
 क्रोधात् प्रायं विषं बहिर् V. I., P. II.,
 226, 6.
 क्रोधाद्भिर्क्रियते यस्तु V. II., P. II.,
 62, 3.
 क्रोधं लोभं तथा निशं V. I., P. I.,
 397, 3.
 ह्रिन्ने भिन्नं दावं चैव V. II., P. I.,
 442, 17.
 ह्रिन्ने भिन्ने दावे तोयं V. II., P. I.,
 442, 10.

- क्रीवा-ऽभिज्ञस्त पतितै V II, P I, 143, 12
 क्रीबे देशान्तरस्थे च V I, P II, 354, 20
 क्लेशमूल. V II, P II, 205, 12
 कथितानमिदग्धाश्च V. I., P. I, 256, 2.
 कन्वन्धनेधयाजिनो V. I., P. II, 171, 10.
 कायचित्वा पिबेदङ्गि V II, P II, 181, 5
 क्षत्रगर्भवधे चैव V II, P I, 41, 13
 क्षत्तुर्जातस्तपोमाया V II, P. I, 70, 2. 306, 11.
 क्षत्रिय चैव सर्पे च V I, P II, 133, 17.
 क्षत्रियाश्चैव वैद्याया V I, P II, 120, 15.
 क्षत्रियोच्छिष्टभोजने V. II., P. I, 393, 13
 क्षत्रियोच्छिष्टाशने V II, P I, 395, 13.
 क्षत्रियाणां त्रिंशत् V II, P I, 391, 1.
 क्षत्रिये त्रिगुण प्राहुः V I., P. I, 186, 5
 क्षत्रियो द्वादशाहं तु V I., P. II, 209, 12.
 क्षत्रियो द्वादशाहेन V I, P II, 209, 15.
 क्षत्रियाङ्गारमणीषु V. II., P I, 103, 3
 क्षत्रियाद्वैद्यायां V I, P. II, 120, 7.
 क्षत्रियाभिवाद्ने V II, P. II, 149, 17.
 क्षत्रिया मागर्थं वैद्यान् V. I., P. II, 121, 17.
 क्षत्रियायाम् V II, P II, 128, 2
 क्षत्रियायां V I, P II, 120, 6
 क्षत्रियायां त्रिरात्रो- V II, P. I, 332, 10
 क्षत्रिययोषितो ब्राह्मण-V. II., P. I, 348, 13
 क्षत्रियो वाऽथ वैद्यो वा V. II, P I, 207, 5
 क्षत्रियो वा'महाबालो V II., P. II, 241, 4
 क्षत्रियात् विप्रकन्यायां V. I, P II, 121, 1
 क्षत्रिय विद्-V. II, P II, 99, 19.
 क्षत्रिया शरम् V I, P II, 98, 14.
 क्षत्रियाशूद्रसम्पर्क V. II., P I, 151, 1.
 क्षत्रियाशौचे V. II, P. I, 420, 11.
 क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो V. I., P. II, 381, 6.
 क्षत्रियस्तु दशाहेन V. I., P II, 206, 7.
 क्षत्रियस्तु रणे दत्त्वा V II, P. II, 148, 8
 क्षत्रियस्य V. I, P II, 220, 17
 क्षत्रियस्यामिराधेयां V I, P I, 164, 13
 क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्र V. II, P. I, 151, 13.
 क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा V. II., P. I, 419, 4.
 क्षत्रियस्य तु मौर्वीक्या V. I., P. II, 34, 2
 क्षत्रियस्य त्रयः प्राक्ता V I., P II, 153, 8.
 क्षत्रियस्य तु समाहं V. II, P. I, 396, 15.
 क्षत्रियस्य नवभ्रात्रे V. II., P. I, 421, 1.

- क्षत्रियस्यापि कथिताः V I., P II., 153, 13
 क्षत्रियस्य पराक तु V II., P II., 42, 5.
 क्षत्रियस्य वधं कृत्वा V II., P. I., 95, 16
 क्षत्रियां हत्वा V II., P I., 104, 7
 क्षत्र-विद्-शूद्रजातीना V II., P I., 459, 2
 क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनाम् V II., P I., 419, 12.
 क्षत्र-विद् शूद्रजातीनाम् V I., P II., 220, 8.
 क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनां V I., P I., 251, 16
 क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनां V II., P. II., 74, 7.
 क्षत्रस्य द्वादशाहानि V. I., P. II., 206, 12
 क्षमा दमो दया दानम् V. I., P II., 343, 13
 क्षमा दया च विज्ञानम् V I., P I., 418, 3
 क्षमा सत्यं दमः शौचम् V. I., P I., 84, 10.
 क्षयी ज्वरी ग्रमेही च V. II., P II., 239, 15
 क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे V. II., P II., 247, 10.
 क्षय्यामयाव्यपस्मारी V I., P II., 73, 2
 क्षात्रेण कर्मणा जीवेत् V. II., P I., 198, 5
 क्षालनेन विगुह्येत V. II., P I., 177, 4.
 क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणामात्र V. I., P. II., 431, 4.
 क्षिपेत्तथा विनिर्द्ध्यो V II., P. II., 81, 7.
 क्षिपेत् पयोञ्जली स्त्रीस्तु V. I., P I., 361, 2
 क्षिप्तं मूढ V I., P I., 42, 7
 क्षिप्तकामः V II., P II., 174, 7
 क्षीरिणो वृक्ष-गुल्मादीन् V I., P I., 251, 9
 क्षीरादि माहिष द्रव्यं V I., P II., 378, 11
 क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा V II., P I., 23, 1
 क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् V II., P I., 71, 7.
 क्षीरमपेयम् V I., P II., 381, 3
 क्षीरमष्टगुणं देयं V II., P I., 435, 4
 क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं V II., P I., 345, 12
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ताः V II., P I., 434, 12
 क्षीरहारी V II., P II., 259, 1.
 क्षुत् पिपासा-भ्रमार्तोद्य V I., P I., 396, 14.
 क्षुत्क्षानां नातिभुक्तां वा V I., P. II., 103, 2
 क्षुत्ते निष्ठिवने क्षुत्ते V I., P. I., 240, 10
 क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च V. I., P. II., 324, 6
 क्षुधाऽऽर्तश्चाक्षुमन्थागात् V II., P I., 415, 5.
 क्षुद्रजन्तूनामन- V II., P I., 85, 4.
 क्षुरेण शिग्र-वृषणौ V II., P I., 313, 12
 क्षेत्रीच्छेदुभयतः V. I., P. II., 56, 12
 क्षेत्रिकश्चैव बीजी च V. II., P. I., 43, 10.
 क्षेत्रजं क्षेत्रजातस्तु V. II., P. I., 47, 15.

क्षेत्र बीजवते देय V I., P II., 76, 19	खरा-स्योद्-वृगेभानाम् V II., P I., 17, 17
क्षेत्र हिरण्यं गामन्ध V I., P II., 52, 12.	खरो वै बह्याजित्वान् V II., P II., 227, 7
क्षेत्रेष्वेतेषु य आह V I., P II., 305, 1.	खरोष्ट-काक-ध- V II., P I., 407, 13
क्षौमेय राजन्यस्य V. I., P II., 35, 19	खरोष्टमुखसंस्पृष्टम् V II., P. II., 185, 6
क्षौमवच्छिन्न-शृङ्गाणाम् V II., P I., 181, 1.	खरोष्ट-यान-हस्त्यन्ध- V. I., P. I., 155, 8
क्षौमं वास प्रशंसन्ति V I., P I., 264, 7	खरोष्टविषमा नारी V II., P II., 110, 5
क्षमाशयः V I., P II., 136, 9	खल्वाटकश्च दुर्बाल V I., P II., 352, 14
ख.	खल्वादौ मत्सरी राम V II., P II., 233, 5.
खट्वाङ्ग-कपालपाणिर्वा V II., P II., 59, 16	खादितार्थं पुन खादित् V I., P. II., 425, 9.
खट्वाङ्ग-कपालपाणि V II., P. II., 56, 2	खादिरोदुम्बराण्यर्च्य- V. I., P II., 392, 21
खट्वाङ्ग-धारी गुरुतल्पगः V II., P I., 313, 7.	खादिरी यूयो भवति V I., P. I., 60, 4
खट्वाशयन V I., P II., 49, 10	खादिरे वीर्यकामस्य V. I., P I., 60, 5
खट्-वासन च शयनं V I., P II., 46, 8	खानि चापस्पृशेत् V I., P I., 235, 5
खड्गं च शशकं चैव V II., P I., 408, 14	ख्याता तीर्थे शतगुणा V I., P. I., 298, 4
खड्ग-मौक्तिकहस्तेन V. I., P. I., 354, 10.	ख्यापननानुतापेन V. II., P. I., 128, 10
खण्डनं पेषणं चैव V. I., P II., 430, 18	ख्यापयन गुरुतल्पी वा V. II., P. I., 315, 15
खननात् पूरणाद्वाहात् V II., P. I., 193, 11.	ख्यापयनात्मनः पाप V II., P. II., 58, 14.
खनित्वा तु शनैर्भूमि V. I., P II., 238, 4.	ग
खरा-सज-नेषेषु वृषो V II., P I., 81, 1	गङ्गाहारं V. II., P II., 202, 1.
खराभिगामी V. II., P II., 270, I	गङ्गाहारे V. I., P II., 305, 13.
खराश्वाजाविकानां च V. II., P. II., 118, 15.	गङ्गाहारे प्रथमे च V. I., P. II., 304, 9.

गङ्गाद्वारे प्रयागे च V I, P I, 195, 1	गन्ध-रूपोपन्नानि V I, P II, 393, 3.
गङ्गा च यमुना चैव V I, P I, 250, 4.	गन्धर्वा गुह्यका यक्षा V II, P II, 218, 9.
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन V I, P I, 233, 8.	गन्धलेपक्षयकर V I, P I., 231, 7.
गङ्गापुत्राय भीष्माय V I, P I, 362, 4	गन्धलेपक्षयकर V I, P. I., 226, 15
गङ्गाया V I, P II, 305, 13	गन्धोशीरमयौ कार्यौ V II, P II, 186, 1
गङ्गायां भास्करक्षेत्रे V I, P II, 296, 19	गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि V I, P I., 307, 1.
गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये V II, P II, 8, 7.	गच्छेद्वापि विशुद्धयर्थं V II, P II, 61, 13
गङ्गा-यमुनयोस्तीरे V I, P II, 304, 7	गच्छेद्वस्फुटितां शय्याम् V I, P I., 440, 8
गङ्गा-सागरसङ्गमे V I, P II, 305, 14	गच्छेद्व्यवाय मतिमान् V I., P II, 102, 9
गण्डयो कूपकौ यस्या V I, P II, 56, 1	गच्छन् देशान्तरं यद्भि V. I, P II, 301, 10.
गण्डूष पादशौच च V II, P I, 173, 3.	गच्छन्नेता स्त्रियो मोहार् V. II., P. I., 326, 17
गण्डूषसमये विप्रः V I, P I, 234, 6	गच्छेन्महापथ वाऽपि V I., P II, 288, 14
गण्डूषस्याऽथ समये V. I, P. I., 431, 7	गजचर्मो डवरी च स्यात् V II, P II, 249, 15
गन्त्री वसुमती नाशम् V I, P II, 292, 9,	गजे नीलवृषा पञ्च V II, P I, 80, 18.
गन्धोदक-तिलैर्युक्त V I, P II., 455, 1	गज हत्वा पञ्च नीलवृषान् V. II., P. I, 90, 14.
गन्धाना च रसाना च V I, P. I., 472, 1	गण-गणिका-स्तेन- V. II, P. I., 388, 5.
गन्धान् ब्राह्मणसारं कृत्वा V I, P II, 411, 15	गणाधिपतिं V II, P II., 194, 5, गणाधिपत्य सप्तम्याम् V. I., P II., 318, 11.
गन्ध-पुष्पाणि धूपं च V I, P II, 411, 9.	गणान्नं गणिकान्नं च V II., P. I., 385, 4.
गन्ध-पुष्पाणि धूपं च V I, P II, 433, 9	गणान्न गणिकान्नं च V II, P. I., 378, 10.
गन्धापहारी V. II, P. II, 259, 8.	

गत्वा कक्षान्तरं सम्यक् V. I., P. I., 473, 13	गर्भाधान-पुंसवन- V. I., P. II., 18, 7.
गत्वाचान्द्रायणं कुर्यात् V II, P I, 334, 2.	गर्भाधानमृतौ पुंस V I, P. II, 19, 9
गतप्रत्यागतं यच्च V. I., P. I., 286, 3.	गर्भाधानादिसंस्कारैः V. II., P. I., 208, 16.
गत्वा तु प्रविशेदग्निं V. II, P. I, 320, 11.	गर्भपाते समुद्दिष्टं V. II, P. I., 41, 10.
गत्वा तपस्विनीं नारी V II, P. II, 271, 9	गर्भ-भर्तृवधौ च V II, P. I., 353, 14
गत्वा तु मातृभगिनी V. II, P. II, 270, 19	गर्भमाससमा रात्री V. I, P. II., 239, 8.
गत्वा तु महिषी राज्ञः V II, P II, 271, 16	गर्भसुत्यां यथामासः V. I, P. II., 239, 3.
गत्वा दक्षान्तरं विधिवत् V I, P I, 272, 1	गर्भस्पन्दने V I, P. II, 21, 11
गत्वा दैद्यान्तरं तेषां V. II., P. II., 249, 6.	गर्भस्य पतने चैव V. II, P I, 161, 7.
गत्वा निमज्जयेद्देव- V. I., P. II., 361, 14	गर्भन्नावे मासतुल्याः V. I., P. II., 239, 20
गत्वा यद्दीयते दानं V I, P I, 124, 12	गर्भन्नावे मासतुल्या V. I, P. II., 240, 2
गङ्गोऽमृतवादी स्यात् V. II, P II, 232, 3	गर्भाष्टमेऽङ्गे कुर्वति V I, P. II., 31, 8
गमने तु ब्रतं यत् स्यात् V II., P. I, 333, 9	गयायां धर्मपुष्टे च V I, P II, 305, 8
गम्यं त्वभावे दातृणां V I, P II, 80, 9	गयां यास्यति यः कश्चित् V. I., P II, 305, 5
गर्भिणी कपिलां दोग्ध्री V. II, P. I., 254, 3	गयाशीर्षे V I, P. II., 305, 11.
गर्भिणी रजस्वलां V II, P I, 99, 4	गयाशीर्षे वटे चैव V. I., P. II., 305, 9.
गर्भिणी वाऽथ वा या स्यात् V II, P I., 103, 16.	गयाशीर्ष वटे आहुं V I., P. II., 307, 11.
गर्भदेकादशे राज्ञो V. I., P. II, 31, 9	गर्भेभ्य आरजात च V. II., P. I., 229, 4.
गर्भाधानादि V I., P. II., 17, 20	गर्भस्त्वं तु सम्प्राप्य V. II., P. II., 225, 3
गर्भाधानादिभिर्न्यक्त. V. I., P. II., 218, 5.	गर्वेभ्यं पशूनालभ्य V. II., P. II., 125, 15.

- गलगण्डी V II, P II, 237, 13. *
 गलगण्डी गणद्रव्य- V II, P II, 268, 14
 गवा गोष्ठे दशगुणम् V I, P I, 307, 13
 गवाग्रातेषु कांस्थेषु V II, P I, 172, 10
 गवां च परिवर्तनेन V II, P I, 194, 7
 गवां च शतदानेन V II, P II, 11, 6
 गवां द्वावधानां V II, P II, 68, 7
 गवां पृष्ठानि मेथ्यानि V II, P II, 190, 2
 गवां मूत्र-परीषेण V II, P I, 155, 5
 गवां मूत्र-परीषेण V II, P I, 127, 10
 गवामनुगमं कुर्यात् V II, P I, 253, 13.
 गवामनुगमं चैव V. II., P. I., 253, 4.
 गवामभावे निष्क स्यात् V. II., P. II, 197, 7
 गवामलाने निष्कं वा V. II., P. I., 375, 1.
 गव्यं वस्ताजिनं V. I., P. II, 32, 18.
 गव्यस्य पयसो वापि V. II., P. II., 191, 5.
 गवाश्च-कुक्षुरोद्यानां V II., P. I., 371, 11.
 गवाऽश्च-स्थ-यानानां V II., P. I, 189, 3.
 गवां सहस्रं विधिवत् V. II, P. II, 64, 13.
 गर्हितास्ते नरा निर्व्यं V II, P. I., 48, 12.
 गर्हिता-ऽनाद्ययोर्जग्धि V II., P. II 96, 7
 गर्हितानाद्ययोर्जग्धि V II, P I, 363, 11
 गाङ्गा पय पुनात्याशु V I, P. I., 285, 13
 गां गत्वा तु द्विजश्रेष्ठ V II, P II, 269, 10
 गां गत्वा मधुमेही स्यात् V. II, P. II, 270, 9
 गां चेदकामतो हन्यात् V. II, P I., 252, 14
 गां चेद्धन्यात्तस्याश्मर्णा V. II., P I., 249, 17.
 गां चेद्धन्यान्नरोऽकामात् V II, P I, 252, 17
 गा चैवानुब्रजेनित्य V II., P I., 247, 14
 गां च वैद्यवत् V II, P I, 251, 9
 गा दृष्टान्याम् V I., P. I., 212, 8.
 गान्धर्वोऽसि विवाहेषु V. I., P. II., 80, 1
 गान्धर्वोऽसि विवाहेषु V. I., P. II., 83, 13.
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव V I, P II, 84, 9
 गान्धर्वो लोहकारश्च V. II, P I, 386, 6.
 गान्धर्वं स च विज्ञेय V. I, P. II, 85, 2
 गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचा- V. I., P. II, 89, 4
 गात्रकुच्छ्रीं त्रयीं वित्री V II., P. II, 248, 13.
 गात्राणां च मनुष्याणाम् V. II., P. I., 178, 18
 गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं V. II., P. II., 196, 1.

- गात्रैश्च शिरसा चैव V II, P I, 207, 7.
- गायानां मोतिशास्त्राणां V II, P II, 119, 8
- गानश्च कुञ्जरोद्गौ च V II, P I, 408, 11.
- गा. पौष्णे V I, P II., 314, 10
- गायत्री च V I, P II, 167, 1.
- गायत्रीजाप्यनिरत V II, P II, 115, 7.
- गायत्री छन्दसा माता V II, P I, 63, 8.
- गायत्री तु जगेतिस्थम् V I, P I, 308, 8
- गायत्री तु भवेद्भक्त्या V I, P I 290, 12.
- गायत्री प्रोच्यते तस्मात् V I, P I, 289, 14
- गायत्री प्रनवं चान्ते V I., P. I., 303, 12
- गायत्री नाम पूर्वाह्णे V I, P. I., 289, 11
- गायत्री ब्रह्मरूपा तु V. I., P I, 290, 4.
- गायत्री ब्राह्मः V I, P II, 197, 6
- गायत्री मधुपर्ता V I, P II, 426, 16.
- गायत्री शिरसा सार्धम् V I, P. I., 292, 5.
- गायत्री स जपोनेत्यं V. II, P II, 156, 3.
- गायत्र्या आदिष्यो V I, P I, 272, 14.
- गायत्र्या तु यथाशक्ति V. I, P I., 297, 14
- गायत्र्या दशसाहस्रं V. II., P. II, 147, 12.
- गायत्र्या न परं जप्यम् V. I., P. I.: 310, 12.
- गायत्र्या न परं ध्यानम् V I, P I., 310, 14.
- गायत्र्या लक्षजप्यं च V II, P II, 198, 14
- गायत्र्यष्टसहस्रं च V II, P II., 87, 15
- गायत्र्यष्टसहस्रं वा V II, P I, 144, 2
- गायत्र्याः षोडशैर्भिरक्षै V II, P II, 198, 6
- गायत्र्यास्तु जपन् कोटि V. II., P II, 198, 3
- गा रक्षेत् V I, P I, 477, 11.
- गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च V. I, P II, 142, 12
- गार्हस्थ्यमुत्तमं स्वकम् V. I, P II., 153, 15
- गार्हस्थ्यमिच्छन् भूतात् V. I, P. II 51, 17.
- गाव. पवित्रं परम् V II, P. I., 249, 2
- गाव. प्रतिग्रा भूतानां V II, P I, 248, 16
- गाव. सुरभयो नित्यं V II, P. I., 248, 15
- गाव. स्वर्गस्य सोमान V II., P. I., 249, 3
- गावा यज्ञार्थं तु पक्षा V. I., P I., 160, 9
- गावो वा एतन् V I, P. I., 51, 7.
- गात्रानुगच्छन् सत्तृत् V II, P. I., 250, 10
- गिरिपृष्ठं समारुह्य V I, P I, 478 14.
- गिरि-वृक्षपानं च V I, P. II. 226, 7.
- गिरि-वृक्षपानं च V II, P. I., 21, 8.
- गुरुं गच्छन्तम् V. I, P. II., 49, 7.

गुरुणाऽनुमत स्नात्वा V I, P II, 54, 17

गुरुणा लघु ब्रूयन्ते V I, P II, 265, 16

गुरुणा ह्यनुज्ञातो V II, P II, 229, 14

गुरुं हत्वा V II, P II, 66, 2

गुरु चैवाप्युभासीत V I, P I, 151, 14.

गुरुणामध्यधिक्षेपो V II, P II, 95, 11

गुरुच्छिष्ट भेषजार्थं V I, P II, 49, 12

गुरुतत्परास्तप्ते V II P I, 316 2

गुरुतत्पत्रन कुर्वान् V II, P I, 3 5, 15

गुरुतत्पत्रन कुर्वान् V II, P I, 311, , 325, 5

गुरुतत्पत्रनिभाष्येन V II, P I, 314, 10

गुरुतत्पत्री शिला तप्तम V II, P I, 315, 11

गुरु त्वङ्गुल्य गर्वण V II, P I, 454, 12

गुरु त्वङ्गुल्य हङ्गुल्य V II, P I, 454, 16

गुरु त्वङ्गुल्य हङ्गुल्य V II, P II, 223, 14.

गुरुद्वारागामी सवस्तर V II, P I, 318, 14

गुरुद्वाराभिर्मर्गं च V II, P II, 264, 14

गुरुद्वारावगमन V II, P I, 315, 2

गुरुद्वारेषु कुर्वीत V I, P I, 465, 4

गुरुद्वरे सपिण्डे वा V I, P II, 48, 10

गुरुन् पुरोहितान् विप्रान् V I, P I, 455, 7.

गुरुपत्नी तु युवतिः V I, P I, 329, 4

गुरुपत्न्या च कार्याणि V I, P II, 47, 4

गुरुपत्न्या न कार्याणि V I, P II, 328, 13, 328, 16

गुरुमग्निं च सूर्यं च V I, P I, 320, 14

गुरु मातृ-पितृत्याग V II, P I, 13, 3

गुरु-मित्रबुद्ध-पापा V II, P II, 224, 9

गुरोर्गुरौ सन्निहिते V I, P I, 335, 20.

गुरुवत्प्रातिपूज्या स्युः V I, P I, 328, 7

गुरुं तु वर इत्या V I, P II, 52, 6

गुरु वस्त्र-ऽग्निपूजासु V I, P II, 311, 17

गुरुं मातृपितृनाम् V I, P I, 359, 6

गुरुवो मातृ-पितृ-पत्या- V II, P I, 320, 3.

गुरुश्च शुक्र शनि-राह-केतव V I, P I, 221, 8

गुरुशुभ्रया चैव V I, P I, 377, 11

गुरुशुभ्रवो दान्ता. V I, P I, 141, 16

गुरु स्वानि द्विजाक्रोशं V II, P II, 233, 11

गुरु हत्वा श्रोत्रियं च V II, P II, 66, 9

गुरुमग्नि-देवकृत्येषु V I, P I, 139, 15.

गुरुर्धेयं पित्र-मात्र्यर्थं V I, P II, 8, 8.

- गुर्वर्थे वा मृतो दुष्टे V II, P I, 388, 11
 गुर्वर्थे कतिपयानां तु V II, P I, 376, 5
 गुर्वधीन V. I., P II, 49, 5
 गुर्वन्तेवास्यनुत्थान- V I, P II, 218, 18.
 गुड-कार्पास-धान्यानि V II, P II, 112, 20,
 गुड-तिल- V II, P II, 119, 11.
 गुड-तैल-हिरण्यानां V I, P II 214, 7.
 गुडो रसस्तयोश्चिद् V II, P I 416, 9.
 गुणनिष्ठः प्रधान तु V I, P. I 318, 8.
 गुणानेतान प्रसज्याथ V I., P I 457, 15,
 गुणैरशेषैः पृथिवी V I, P I, 96, 4
 गुणवदलाभे सोदर्यो V I, P II, 345, 1
 गुह हस्त च निर्मुक्त्यान् V I P I, 326, 10
 गुहाभ्यां लक्ष्म्युपेत स्यात् V. I, P I, 225, 18
 गुहान्तं चैव वैद्वन्थ V I, P I, 358, 16.
 गुहायां V. II, P. II, 127, 7.
 गुप्तं सर्वतुल्यं शुभ्रम् V I P I, 469, 5.
 गुप्तोश्च V. II., P. II., 90, 14
 गुप्तोश्चाप्रीतिजनके V I, P I 188, 19.
 गुप्तोश्चालीक निर्बन्धः V. II., P. II., 95, 8.
 गुप्तोश्च सेवाऽकरणम् V. I., P I., 130, 17.
 गुप्तो क्षत्रसुतां भार्यो V. II, P I, 322, 15.
 गुप्तोर्दुहितरं गत्वा V II, P. I., 326, 14
 गुप्तोरनिष्टान्वरणम् V I, P I, 130, 16
 गुप्तोर्भावे तत्पुत्रम् V. I, P I, 185, 13.
 गुप्तोर्भित्तिरु युक्त V I, P II, 182, 8
 गुप्तोर्लीकनिर्बन्धे V. II, P. II., 97, 1
 गुप्तोर्वैश्यां पुनर्गत्वा V II P I, 322, 28
 गुप्तो कुले न भिजेत V I, P II., 41, 18
 गुप्तोः शुभ्रां सकृद्वत्वा V II., P. I., 324, 3.
 गुप्तोः शुभ्रां सकृद्वत्वा V II., P. I., 323, 16
 गुप्तो पादापसमहणम् V I, P I., 327, 12, 330, 15
 गुप्तोः प्रेतस्य क्षिप्यन्तु V I, P II. 248, 9
 गुप्तोर्दुहितरं गत्वा V II. P. I., 327, 12
 गुह्यांश्च स्थापयेदात्मान V. I, P I., 458, 16
 गुह्य-बल्ली-लतानां च V II., P. II., 223, 11
 गुह्यका राक्षसाः सिद्धा V I., P. I., 307, 17.
 गुह्योत्पन्नोऽपान्निह्य V. II., P. I, 45, 10.
 गुह्यजन वचनेष्टश्च V. I., P. II., 379, 4.
 गुह्यन प्रतिग्रहं विप्रो V I., P I., 201, 16

- गृहन् प्रसतारमथो V I, P. I, 203 7.
 गृहणीयाद्वाङ्मणारेव V I, P. I, 201, 17.
 गृध्रो V II, P II., 263, 8.
 गृध्रो श्वश्रुजन्मानि V II, P I, 377, 8.
 गृहीतनियमस्यापि V I, P II, 275, 1.
 गृहीतपुत्रा विधिवत् V I, P. II, 22, 6.
 गृहीत मन्त्रवत्तद्येत् V I, P II, 158, 2.
 गृहीतशिश्नश्चोत्थाय V I, P I, 226, 14.
 गृहीतस्य त्रिदण्डारे. V I, P II, 184, 17.
 गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ V. II., P I 315, 5.
 गृहीत्वेमा अथागत्य V I, P II, 118, 2.
 गृहीत्वा सुसले राजा V II P. II, 86, 12.
 गृहीत्वा विचरेचावत V. I, P II, 172, 23.
 गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च V II, P. I, 434, 9.
 गृहीत्वा स्वयमाचामेत V. I, P. I, 249, 9.
 गृही भूत्वा V. I, P II, 186, 16; 147, 19.
 गृहसोऽप्रधानि वेदमानि V I, P I, 190, 14.
 गृहावपास्य तत्सर्वं V II P I, 194, 16.
 गृहाहरे समुत्पन्ने V II., P I., 179, 4.
 गृहाधः पतनाद्यैव V II, P II, 235, 1.
 गृहे निविद्ध सतिलम् V. I., P I, 356, 1.
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो V II, P I., 47, 16.
 गृहनेषिषु चान्येषु V. I, P II, 145, 21.
 गृहमाहिर्बुध्न्ये V I, P II., 314, 10.
 गृहे यस्य मृत कश्चित् V I, P II, 252, 1.
 गृहस्थ उद्गृहेत् कन्यां V. I, P II, 61, 2.
 गृहस्थोक्तानि पापानि V II, P II, 75, 5.
 गृहस्थोऽपि V I, P II, 198, 4.
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च V I, P II, 342, 2.
 गृहस्थो मुच्यते बन्धात् V I, P I, 58, 4.
 गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि V II, P I, 194, 14.
 गृहेषु चैव विप्राणां V II, P II, 263, 3.
 गृहसंवेशको दूतो V I, P II, 351, 9.
 गृहस्थाभ्यन्तरे V. II, P I, 124, 10.
 गृहस्थस्तु द्विरात्र वा V II, P. I., 67, 13.
 गृहस्थस्तु यदा पश्येत् V. I., P. II, 139, 18.
 गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या V I, P I, 298, 1.
 गृहे त्वेकगुणं जप्यम् V I, P I, 307, 12.
 गृहेऽपि शस्यते स्नानम् V. I, P. I., 288, 11.
 गोकुले यज्ञशालायां V II, P. I. 146, 1.

- गो-गङ्गाऽश्वासिपृष्ठेषु V I. P II, 303, 5.
 गोगामी V II, P II, 265, 4
 गोगमने च V II, P I, 311, 3
 गोघ्न कुर्वीत सम्भान V II, P I, 244, 4
 गोघ्न पञ्चगव्याहारः V. II, P I, 243, 13
 गोघ्नश्चान्द्रायण चरेत् V II, P I, 280, 1
 गोघ्नस्यचक्रान्दलागूलां V II, P I, 219, 8
 गोघ्नस्तचनर्नर्वातो V II, P I, 250, 9
 गोघ्न सौम्यत्रय क्रूरान् V II, P I, 253, 11
 गोघ्नस्य गोप्रदान गोष्ठे V. II, P I, 215, 1.
 गोघ्नस्य पञ्चगव्येन V II, P I, 243, 8
 गोघ्नस्य पावन सम्यग V II, P I, 253, 16.
 गोघ्न वपमासात् तच्छर्म- V II, P I, 250, 5
 गोघ्राते च क्षुते वान्ते V II, P I, 137, 5
 गोघ्रात शकुनोच्छिष्ट V II, P I, 283, 3.
 गो-ऽङ्गा-ऽवि-महिषीवर्जं V II., P I, 403, 15.
 गोघृतिपात्रे पयसि V. I., P I, 137, 6
 गोघ्राणां च सहस्राणि V. I., P II., 172, 5
 गोघ्न-नामपदान्ते च V. I., P. II 287, 20.
 गोघ्न-नाम-स्वधाकारैः V. I., P I., 358, 18.
 गोत्रिण स्नानशुद्धाः रथु V I., P II 270, 17
 गोत्रान्मातु सपिण्डान्तु V. I., P. I., 133, 9
 गोत्र प्राप्य च चण्डाल-V II, P II, 211, 14
 गोत्र-सम्बन्ध-नाम.नि V I, P II, 420, 11.
 गोत्र खकारः V II., P II 237, 11
 गोत्रान्तु व्रतस्यान्त V II., P. I., 98, 1.
 गोत्रनसर्ग शम्भवा च V. II, P I, 253, 7
 गोत्रवर्चान् V I, P II, 206, 12
 गोत्रेहमात्र तिष्ठेत् V II, P I, 311, 7
 गोत्रहमात्र तिष्ठक V I, P. II., 188, 1
 गोद्वय वनिनां वद्यान् V II, P I, 315, 16
 गोधा कूर्ने दान आदि.ह V I P. II., 389, 4
 गोधूनेरिदुर्निर्मदौ V I, P II., 370, 15
 गोधूलक-चाप-काय V. II P. I., 89, 4
 गोऽनुगामी V II, P I, 273, 3
 गोनिर्दय V II, P II, 237, 12.
 गोपरीष-यथाभ्यासो V. II., P II., 192, 7
 गोपाल-नामिन कुम्भकार-V II P I. 431, 13
 गोप्रदानसमं पुण्य V I., P I, 407, 11
 गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे V. I., P. II., 268, 11.
 गो-ब्राह्मणस्य सम्भवा V. II., P. I., 24, 7.

- गो-ब्राह्मणहतानां च V I, P II., 227, 3.
 गो-ब्राह्मणहतानाम् V I, P II, 225, 2.
 गो-भू-तिल-हिरण्यदि V I, P I, 177, 11.
 गो भू हिरण्य वासासि V I, P II, 436, 10.
 गोभिराक्रमणात् कालाद् V. II, P I, 1, 3, 12.
 गो-भ्यो यवाढक इत्त्वा V II, P I, 342, 2.
 गो-यश्च मरण लोके V. II., P. II, 235, 2.
 गोमङ्गलाय वैश्यानां V I, P II, 258, 1.
 गोमती कीर्तयिष्यामि V II, P I, 213, 13.
 गोमती च जपयिष्यामि V II, P I, 247, 1.
 गोमत्याम् V I, P II, 306, 13.
 गोमथेन गोचर्ममन्त्र V II, P I, 301, 7.
 गोमय त् द्विगुण मूत्र V II, P I., 435, 3.
 गोमयेनोऽलिप्याथ V. II, P. I., 19, 1.
 गोमयेनानुलिप्तायां V I., P. II, 396, 19.
 गोमयेनोपलिप्तम् V I, P II., 377, 6.
 गोमासभक्षणे प्रायश्चित्त V II. P. I., 37, 14.
 गोमासं मालुषं चैव V. II, P I, 36, 4.
 गोमिनामेव ते वत्सा V II, P I, 4, 2.
 गो-महिष्यजानाम V. I., P. II, 380, 16.
 गोमूत्रं गोमय क्षीर V. II., P. I, 31, 1.
 गोमूत्रेण चरेत् स्नान V II, P. I, 246, 2.
 गोमूत्रेण समाशुक्त V. II., P II, 191, 8.
 गोमूत्रमग्निर्वा वा V II., P. II., 83, 1.
 गोमूत्रे माषकान्यष्टौ V II, P I, 431, 11.
 गोमूत्र-यावकेर्मासात् V II, P I, 348, 9.
 गोमूत्र-यावकाहारा V II, P I, 162, 13.
 गोमूत्र-यावकाहार V II, P I, 253, 12.
 गोमूत्र-यावकाहारो V II, P I, 122, 4.
 गोमूत्र-यावकाहारो V II, P I, 122, 18, 330, 15, 330, 17.
 गोमूत्रयावकाहार V II, P II, 84, 2.
 गोमूत्रवत् घृते होय V II, P I., 431, 13.
 गोमानऽऽप्सु हिवा चैव V II, P I., 312, 6.
 गो रजो विपुषदछाया V. II, P. I., 191, 1.
 गोरक्षा कुषि-वाण्ड्यं V. I, P I, 476, 18.
 गोरस चैव सक्तुश्च V II, P II, 336, 10.
 गोवधे च तथा कुर्यात् V II, P. I., 271, 6.
 गोवधोऽयाज्यसंयाज्य V II, P. I., 16, 2.
 गोविक्त्यं द्विजः कुर्यात् V II, P II, 118, 13.

- गोविक्रयी च कुर्वाणः V I, P II, 359, 5.
 गोवालरज्जुसम्बद्ध V I, P II, 162, 14.
 गोवधो ब्राह्म्यता स्तैन्य V II, P II, 101, 3.
 गोघृष्टेण शतं स्नान V. II, P. I, 64, 1.
 गोघृष्टमात्रमुद्धृत्य V I, P I, 261, 5.
 गोघृष्टशयो गोऽनुगामी V II, P I, 242, 21.
 गोघृष्टे वसन् ब्रह्मचारी V II, P II, 115, 6.
 गोघृष्टे वसन् यथायुं V II, P I, 252, 5.
 गोघृष्टां यत्क्रियते आह V. I, P II, 300, 17.
 गोष्ववकीर्णः V. II., P II., 128, 7.
 गोष्ववकीर्णी V. II., P II., 296, 18.
 गोष्ववकीर्णः सवत्सरं V I, P I, 311, 9.
 गोसूक्तम् V. II., P II., 157, 8.
 गोसत्रं वै V. I., P. I., 51, 15.
 गोसहस्रं शतं वाऽपि V. II., P I, 251, 13.
 गोहितो गोऽनुगामी स्यात् V. II., P. I, 252, 12.
 गोहता V. II., P. II., 253, 13.
 गोही पैटी च माध्वी च V. II., P II, 80, 11.
 गोही माध्वी सुरां पैटीं V II, P. II., 84, 3.
 गोतमासीनुषीन् सप्त V. I., P. II, 181, 10.
 गोर्धवा कर्मणोऽस्त्वान्ते V. II., P. II., 167, 13.
 गोर्धौ ददन्नाकपृष्ठं V. I., P. II., 79, 7.
 गोर्धौ ददन्नाकपृष्ठं V. II, P I., 156, 20.
 गोर्ध्वया पृष्ठे V. II, P I., 189, 15.
 गौरसर्षपमात्रे तु V II, P II., 87, 16.
 गौरस्तु ते त्रयः षड् ते V II, P II., 85, 3.
 ग्रन्थार्थतो विज्ञानाति V I, P. II., 207, 15.
 ग्रस्तोदये विधाः पूर्वं V. I., P I., 436, 15.
 ग्रन्ताविवास्तमानं तु V. I., P I., 436, 17.
 ग्रस्तेषु तेषु नाऽऽचामत् V I, P I, 212, 11.
 ग्रहकाले च नाश्रायात् V I P I, 132, 12.
 ग्रहणं तु भवेदिन्द्रा V I, P. I., 435, 17.
 ग्रहणारिषु कालेषु V II, P. II., 161, 3.
 ग्रहणान्तिकमित्येके V I, P II., 47, 8.
 ग्रहणं सङ्क्रमणे वाऽपि V II., P I, 6, 19.
 ग्रहण सम्प्रवक्ष्यामि V II., P II., 194, 15.
 ग्राम-नीर्यैकरात्राच्च V I, P. II., 164, 2.
 ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं V. II., P. II., 139, 14.
 ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते V I., P. II., 158, 13.
 ग्रामात् V. II., P. II., 163, 11.
 ग्रामाहण्डशतं त्यक्त्वा V II., P. I., 193, 4.
 ग्रामावाहृत्य वा मासात् V. I., P. I., 145, 15.

ग्रामादाहृत्य वाऽधीयात् V I, P II, 146, 1
 ग्रामवाह्यान्तरालस्था V I, P I, 228, 8
 ग्रामे मनसा V I, P I, 345, 17
 ग्रामेननसाऽधीयात् V I, P I, 347, 15.
 ग्राममध्यगतो यावत् V I, P II., 258, 2
 ग्रामे बने वा जन्तूनां V II, P II, 249, 3
 ग्रामान्तरे कुलपतौ V I, P II., 253, 4.
 ग्रामस्थ तावदाशौच V I, P. II, 253, 2
 ग्राम्या-ऽऽरण्याना V. II, P II, 137, 5
 ग्राम्या-ऽऽरण्याश्च पश्चात् V I, P I, 160, 12
 ग्रामानास्याविकारमधीयात् V II, P I, 304, 2.
 ग्रामान्वर्धयते सोम. V II, P I., 303, 4.
 ग्रामोपश्रयभोजी सन् V. II, P I, 299, 2 299, 4.
 ग्राममात्र परगृहात् V I, P II, 324, 10.
 ग्राममात्र भवेद्विक्षा V I, P. I, 392, 12.
 ग्रामं शेषेण कुर्वति V II, P. I., 302, 16
 ग्रामशेष न चाधीयात् V I, P I, 424, 4
 ग्राममुत्सृज्यामित्रिणात् V II., P I., 143, 6.
 ग्रीष्मे V I, P. I, 48, 15
 ग्रीष्मे पश्चान्नमध्यस्थो V I, P. II, 143, 14

ग्रीष्मे राजन्यः V I, P I, 162, 4.
 ग्रीष्मो वै राजन्यस्य V. I, P I, 162, 4

घ.

घटानां घृतमुद्दृत्य V II, P I. 153, 10
 घटयत्यत्र सन्देशो V II, P II, 277, 15
 घृणिकस्तैलिकश्चैव V II, P II., 233, 7
 घृतकुम्भ वराहे तु V II, P I., 8, 13
 घृतकौशिक. V I, P I, 10, 16.
 घृत च सार्षप तैल V. I, P I, 283, 11
 घृत तु पायस क्षीर V II, P I, 145, 14
 घृताद्वा तिलतैलाद्वा V II, P I, 395, 5
 घृत तैल तथा क्षीरम् V. II, P I., 427, 1
 घृतेन क्षीपो वातव्य. V. I, P II, 395, 8
 घृतेनाभ्यक्षतमाह्लाव्य V. I, P II, 287, 5.
 घृताद् केन घृतान्मण्डं V. I, P II, 379, 17
 घृतादिशने तैजसानि V. I, P. II., 418, 14
 घृत-रधि-पयस्तक्राणाम् V. II, P I, 145, 11
 घृतपात्र तु विप्राय V I, P I., 408, 15
 घृत यवा मधु यवा V. II, P. II, 193, 5
 घृतं हृत्वा तु नकुलः V II., P. II., 256, 6

बोरसन्धासिका V I, P II, 198, 15	चण्डालाज द्वितीयं भुक्त्वा V. II., P I, 117, 18
ब्राह्मणैर्बोष्मणा चैव V II, P I, 375, 13	चण्डालाज प्रमादेन V II, P. I., 368, 9.
चण्डाल-V II, P II, 139, 6	चण्डालाज प्रमादेन V II., P. I, 117, 7
चण्डाली-V II, P. II, 265, 2	चण्डालाजं भुक्त्वा V II, P. I., 117, 1.
चण्डालकुपभाण्डस्थ V II. P I, 114, 1	चण्डालाजं भुक्त्वा V II., P. I., 393, 8
चण्डालामिरमेध्याग्नि V. I, P II, 286, 15	चण्डाल-पतितोक्तकथाः V. I., P. I., 428, 16
चण्डालामिरमेध्याग्ने V II, P I, 192, 17	चण्डाल-पतिताक्षीनाम् V. II, P. I., 397, 10
चण्डाली ताडुभौ प्रोक्तौ V II, P I, 306, 7	चण्डाल-पतितानभोजने V. II., P I, 118, 1
चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनम् V. II, P. I, 109, 10.	चण्डालपरिवृष्टं यद V. II, P. I, 113, 5.
चण्डालादिस्पर्शेन V. II., P. I. 178, 5	चण्डाल-पुलकसानां तु V II, P. I., 308, 13.
चण्डालावन्यजाहापि V II., P. I., 224 6.	चण्डाल पुलकसं म्लेच्छ V. II, P. I., 347, 9.
चण्डालादुदकात्सर्पान V I, P II., 224, 11	चण्डाली पुलकसीं म्लेच्छी V. II., P. I., 318, 2.
चण्डालादुदकान सर्पान V II, P I, 22, 15	चण्डाल-पुलकसानां च V. II., P. II, 242, 9.
चण्डालादुदकात् सर्पान V II, P. I, 424, 16	चण्डाली बन्धकी वेद्या V. II, P I, 310, 5.
चण्डालादीन् अपि होमे V. I, P I, 239, 9	चण्डाल-म्लेच्छसम्भावे V. I, P. I., 239, 1.
चण्डालाद्यैः श्वाकेन V II., P I, 162, 3.	चण्डालैश्च वा चोतेः V I., P. I., 228, 1
चण्डालाद्यैस्तु सम्पृष्टं V II., P I., 177, 3.	चण्डाल्यां गर्भमारोप्य V II., P I., 383, 9.
चण्डालाऽभ्युषितं यत्र V. II., P. I., 193, 17	चण्डालग्रहत चैतन् V. I., P II., 158, 1
चण्डालाऽस्त्यस्त्रिंशो गत्वा V. II, P. I., 117, 14.	चण्डालव्यवकीर्णी V. II., P. I., 270, 4
चण्डालेन तु सम्पर्के V II, P. I., 345, 6.	

अण्डाली वाऽथ वी पापः V. I., P. I., 413, 4	चन्दा-ऽगुरुणी चोभे V I., P. II., 394, 15
अण्डालवधसम्प्राप्तिः V II., P. I., 107, 1	चन्द्रमहे नु यामांस्वीन् V. I., P. I., 436, 7.
अण्डाली त्व अवाकी वा V I., P. I., 413, 1	चन्द्रभागायाम् V. I., P. II., 306, 15
अण्डाल-सव-शुपाथ V I., P. I., 268, 16	चन्द्रार्कमहणे भुक्त्वा V II., P. II., 226, 14.
अण्डाला-ऽशानि-शक्ता-ऽङ्घ्रि-V II., P I., 23, 4	चन्द्र-चित्तेशयोश्चैव V. I., P. I., 447, 21
अण्डाल अथ च क्षत्ता V II., P. I., 116, 13	चन्द्रसाम V. II., P. II., 157, 6.
अण्डालै. अथचै. स्पृष्टे V II., P. II., 110, 14	चन्द्र-सूर्यमहे चैव V. I., P. I., 438, 7.
अण्डाल-अथचै. स्पृष्टो V II., P. II., 143, 5.	चन्द्र-सूर्यमहे भुक्त्वा V. I., P. I., 436, 12.
अण्डालै. सङ्कुरे विप्र. V II., P. I., 122, 17	चन्द्र-सूर्यमहे नाद्यात् V I., P. I., 455, 3
अण्डालसङ्कुरे स्वभवन-V II., P. I., 121, 18.	चन्द्र-सूर्यमहे नाद्यात् V I., P. I., 437, 9
अण्डाल-सूतिक-शवै. V I., P. I., 278, 7.	चक्षुर्नाशे तनोर्नाश. V I., P. II., 106, 21
अण्डालः समुचितो V. II., P. I., 10, 18.	चक्षुर्नासे च कर्णौ च V I., P. I., 455, 19
अण्डालस्पर्शने V. II., P. I., 109, 6.	चक्षुरेकं च पुत्रश्च V. I., P. II., 106, 20.
अण्डालै. सह सम्भाष्य V. II., P. I., 108, 13.	चक्षु.-श्रोत्रविहीनश्च V. II., P. II., 90, 14
अण्डालै. सह सयोगे V II., P. I., 123, 2.	चक्षुपजीवी गान्धर्व. V I., P. II., 355, 13.
अण्डालै. सह सवासं V. II., P. I., 121, 12.	चक्षुपजीवी रजकः V II., P. I., 386, 7.
अण्डालहस्ताश्लाय V. II., P. I., 416, 1.	चक्रवाक तथा क्रौञ्च V II., P. I., 78, 7
चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा-V I., P. II., 395, 2.	चक्रवाकं द्वयं क्रौञ्च V. II., P. I., 409, 3
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गः V. I., P. II., 287, 6.	चक्रोः क्रौञ्चिला रज्जु. V. I., P. II., 388, 10.

- चणका राजमावाच्य V I, P II, 376, 5
 चतस एव सन्त्याज्या V. II, P I, 353, 6.
 चतसस्तु परित्याज्याः V II P I., 353, 9
 चतुःपञ्चाशिका या तु V I, P I, 309, 14
 चतुःप्रकार विविधम् V I, P. I, 179, 6
 चतुरङ्गलेन प्रशाल्य V I, P II, 192, 14
 चतुर्गुण कर्मकृते V I P I, 138, 15.
 चतुर्गुणं तदुच्छिष्टं V II, P I, 372, 18.
 चतुर्गुणं विभक्तं तु V II, P. I, 22, 14.
 चतुर्गुणं स्मृतं भुक्ति V. II., P I., 68, 14
 चतुर्गव नृशसानां V I, P II, 5, 17
 चतुर्णामपि वर्णानां V I, P II, 298, 4.
 चतुर्णामपि वर्णानां V I., P I., 358, 17
 चतुर्णामपि वर्णानां V. II, P I, 101, 14
 चतुर्णामपि वर्णानां V II, P I, 101, 16.
 चतुर्णामपि वर्णानां V. I, P II, 84, 6
 चतुर्णां भक्षणं कृत्वा V. II, P. I., 404, 7.
 चतुर्णामपि वेदानां V II., P. I, 230, 4
 चतुर्थकाल-V. II., P II., 80, 7.
 चतुर्थकाले V II, P II, 136, 1.
 चतुर्थकालिको वा म्यान् V. I, P II, 145, 6
 चतुर्थकालमग्नीधानं V. II., P. I, 246, 1
 चतुर्ध्यां क्षुद्रपक्षव. V I, P. II., 316, 19.
 चतुर्थं क्षुद्रपशुमानं V. I, P II., 317, 14
 चतुर्थे तु तथा भागे V. I., P. I, 313, 9
 चतुर्थं दिवसे V. I, P II, 295, 2.
 चतुर्थं परमा हस्तो V. I, P II., 160, 18
 चतुर्थं परहंसश्च V. I., P. II, 161, 3
 चतुर्थं मङ्गरे चैस्त्वान V. I, P. I., 435, 20.
 चतुर्थमात्रयो भाग V I, P. II., 147, 3
 चतुर्थमात्रम गच्छन्त V I, P. II, 156, 7.
 चतुर्थं मासि कर्तव्यम् V. I, P. II, 23, 4
 चतुर्थं मासि कर्तव्यम् V. I., P. II, 26, 11
 चतुर्थं मासि कर्तव्य V. I, P II., 26, 10
 चतुर्थ-यष्टा-ऽष्टम-V. I., P. II., 49, 4.
 चतुर्थे सा न गम्याऽङ्गि V I, P. II, 110, 1
 चतुर्थे सा न गम्याऽङ्गि V. I, P. II., 110, 9.
 चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता V. II., P I., 338, 4.
 चतुर्थेऽहनि V. I., P. II., 109, 16.
 चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते V. II., P. I., 169, 18.

चतुर्थ्यां च प्रवेशेषु V I, P I., 157, 11	चतुर्भिश्चाभुचारान्श्च V. I., P I., 257, 8
चतुर्विंश आशुधराद्वि V I, P II., 318, 2	चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् V. I., P II., 86, 3.
चतुर्विंश कुलानीना-V I, P II., 73, 6	चतुर्विधममेध्वं च V. II, P. I., 365, 12
चतुर्विंशो लोकगणो य एष V I, P I., 386, 17.	चतुर्वर्णे चरेद्भैक्ष्यन् V I., P. II., 41, 1
चतुर्विंशविध.शास्त्रे V. I., P II., 76, 1	चतुर्विधा भिक्षवस्तु V. I., P II., 161, 1
चतुर्विंश्या क्रिया कार्या V I, P II., 327, 6	चतुर्विधा भिक्षवस्तु V. I., P. II., 160, 15.
चतुर्विंश्या च नानानि V I, P II., 450, 21	चतुर्विंशतिरयाच्या. V II, P II., 172, 10
चतुर्विंश्या चयोर्विंश्यां V I, P II., 295, 15	चतुराश्रमबाह्याश्च V I, P II., 359, 13
चतुर्विंश्यामुपोष्याथ V. II, P I., 439, 4	चतुरष्ट-द्वि-षड्-द्वाष्ट- V I., P I., 234, 2
चतुर्विंश्यां यदा गच्छेत् V I., P II., 111, 3.	चतुष्पथे V II, P II., 258, 4.
चतुर्विंश्यष्टमी चैव V I, P II., 102, 1.	चतुस्त्रि द्वाङ्गुले पुण्ड्रं V I, P. I., 267, 5
चतुर्विंश्यष्टमी वर्षः V. I., P. I., 258, 9	चतुष्पथेषु सामीनान् V. I., P. II., 414, 16.
चतुर्थो भिक्षुकाः प्रोक्ता V I, P II., 172, 15.	चतुरस्रं त्रिकोणं वा V I., P. I., 414, 18.
चतुर्थोऽथ पुराणेषु V I, P. I., 94, 17	चतुरस्रं वर्तुलं वा V I., P. II., 158, 1.
चतुर्थुगाद् भवं स्थक्त्वा V I, P. II., 185, 16	चत्वरं वा इमद्यान वा V. I., P I., 242, 8.
चतुर्थुगसहस्रं तत् V. I, P I., 94, 5	चत्वार आश्रमा V. I., P. II., 51, 11. 140, 8.
चतुरा प्रातरभीयात् V. II., P I., 303, 17	चत्वार आश्रमा. V. I., P. II., 140, 13.
चतुर्भिर्कुडवैः प्रस्थ. V. II, P. I., 141, 9.	चत्वार आश्रमाश्चेते V. I, P. II., 153, 11.
चतुर्भिर्भूमिपिङ्गुलैः V. I., P I., 257, 5.	चत्वार आश्रमा प्रोक्ताः V. I., P II., 197, 2.
चतुर्भिर्नितरे सार्धम् V. I., P. II., 19, 17.	चत्वार आश्रमास्तात V. I., P. II., 153, 18.

- चत्वारि तस्य वर्धन्ते V. I., P. I.,
 416, 16
 चत्वारि तस्य वर्धन्ते V. I., P. I.,
 386, 6.
 चत्वारोऽप्याभ्रमा ह्येते V. II., P. II.,
 416, 14.
 चत्वारो ब्राह्मणस्थोक्ताः V. I., P. II.,
 153, 7.
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः V. I., P. II.,
 86, 7
 चत्वार्यधीत वेदानाम् V. I., P. II.,
 206, 17
 चत्वारो वाजयोवाऽपि V. II., P. I.,
 280, 17.
 चत्वारो वा जयो वाऽपि V. II., P. I.,
 217, 9.
 चत्वारो वेदधर्मज्ञा V. II., P. I.,
 209, 10.
 चत्वारि वेदव्रतानि V. I., P. II.,
 18, 9.
 चत्वारिंशद्वन्त्येके V. I., P. II.,
 229, 19.
 चमसानां महाणां च V. II., P. I.,
 149, 3.
 चत्वारि वीणि च कृच्छ्राणि V. II.,
 P. II., 13, 5.
 चरेद्वाष्पमासीकं कृच्छ्रं V. II.,
 P. II., 136, 4.
 चरितव्यमतो नित्यं V. II., P. I.,
 4, 13.
 चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं V. II., P. II.,
 110, 12.
 चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं V. II., P. II.,
 136, 12.
 चरेत् सान्तपनं पुनस्त्वा V. II., P. I.,
 426, 3.
 चरेत् सान्तपनं विप्र V. II., P. I.,
 114, 3.
 चरेद्धं व्रत तत्र V. II., P. I.,
 260, 11
 चरेद्भूतमहस्वापि V. II., P. II.,
 75, 16
 चरेद्भूतमहस्वापि V. II., P. I., 41, 3.
 चरेद्भूतं जयोविद्वन् V. II., P. II.,
 59, 6.
 चरेन्मासत्रय विप्रः V. II., P. I.,
 322, 2.
 चरेन् माधूकरं भेक्षं V. I., P. II.,
 186, 17.
 चरुणा सकलुवाणां च V. II., P. I.,
 149, 4.
 चरुर्भक्ष-सक्त-कण-V. II., P. I.,
 300, 1.
 चरुं वा अपभेजित्यं V. II., P. I.,
 301, 20.
 चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैः V. I., P. I.,
 375, 5.
 चरु-सुक-सुव-समेह V. II., P. I.,
 149, 8.
 चर्मकार-निषाद- V. II., P. I.,
 388, 14.
 चर्मकारस्य वैणस्य V. II., P. I.,
 385, 1.
 चर्मणाऽऽर्द्धेण सहितं V. II., P. I.,
 298, 6.
 चर्यं पालेयता ऽक्षौट-V. I., P. II.,
 369, 8.
 चातुर्यकोष्णशीतोष्ण-V. II., P. II.,
 249, 2.
 चातुर्येद्यपि यो विप्रः V. II., P. II.,
 221, 6.
 चातुर्येद्यो विकल्पी च V. II., P. II.,
 50, 5.
 चातुर्यं च चरेद्धं च V. II., P. II.,
 58, 11.
 चातुर्येद्यस्य कृत्स्नोऽज V. II., P. II.,
 211, 10.

- चारणाश्च सुपर्णाश्च V. II., P. II.,
 218, 3.
 चारै सुविदिताभ्यासः V I, P I.,
 456, 20
 चार्पाश्च रक्तपार्श्वश्च V. II., P. I.,
 407, 9
 चान्द्र कृच्छं तर्धं तु. V. II., P. I.,
 397, 7.
 चान्द्रायणेन शुद्धयेत V II., P. I.,
 378, 9
 चान्द्रायणेन वर्तेत V. I, P II.,
 163, 21.
 चान्द्रायणं नवश्राद्धे V I, P. II.,
 449, 8
 चान्द्रायण नवश्राद्धे V II., P I.,
 423, 5
 चान्द्रायण नवश्राद्धे V II., P I.,
 424, 8
 चान्द्रयणं सकृच्छं तु V II., P. I.,
 151, 6
 चान्द्रायणेर्नयेत् कालं V I, P. II.,
 143, 10.
 चान्द्रायणे पराके च V. II., P II.,
 200, 8.
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत V II., P. II.,
 73, 8
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत V. II., P. II.,
 119, 4.
 चान्द्रायण मृगोरष्टिः V. II., P. II.,
 198, 11.
 चान्द्रायणं चरेत् सर्वाङ्गं V II., P I.,
 107, 9.
 चान्द्रायणं चरेन्मासं V. II., P. II.,
 108, 3
 चान्द्रायणं चरेद्दिनः V II., P. I.,
 397, 11,
 चन्द्रायणे तत्तन्मीर्णे V II., P. I.,
 367, 19.
 चान्द्रायणं तप्तकृच्छं V. II., P. I.,
 322, 10.
 चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् V. II., P I.,
 372, 7
 चान्द्रायणे द्वे कृच्छस्य V II., P I.,
 151, 2
 चान्द्रायणं द्विविधम् V. II., P. I.,
 300, 14
 चान्द्रायणं वा चीन् मासान् V II.,
 P I, 324, 7.
 चान्द्रायणं वा चीन् मासान् V. II.,
 P I., 321, 13.
 चान्द्रायणे विस्रो राज्ञ V II, P I.,
 329, 5
 चान्द्रायणव्रतचर. V I, P II.,
 341, 15
 चान्द्रायणविधानैर्वा V. I., P II.,
 145, 7
 चित्ति च चित्तिकाष्ठं च V. II., P. I.,
 111, 3
 चित्तौ दर्भा पथि दर्भा V. I, P. I.,
 255, 15.
 चित्ति-श्रुप-इनद्यानाना V II., P. II.,
 4, 5
 चित्ते विभावयेत्तस्मिन् V. I, P. I.,
 405, 8
 चित्रकर्म यथाऽनेकैर् V II, P. I.,
 221, 11
 चित्रोद्भवो V. I, P. I., 173, 3.
 चिन्तयेद्दीक्षयेद्वापि V. II., P. II.,
 267, 11.
 चिन्तयेद्धर्म-क्रामार्यान् V I, P. I.,
 469, 8.
 चिद्धीह सर्वम् V I., P I., 99, 4.
 चिरकारी भवेद्द्रोही V I, P, II.,
 867, 3
 चिकित्सकाऽऽहुर-कृद्ध-V. I. P. II.,
 384, 5

- चिकित्सकाऽऽतुरोन्मत्त- V. II., P. I., 331, 1.
 चिकित्सकान् देवलकान् V. I., P. II., 350, 5.
 चिकित्सकस्य क्रूरस्य V. II., P. I., 384, 7.
 चिकित्सको यत्कुरुते V. I., P. II., 255, 19.
 चिकित्स्यश्चाऽचिकित्स्यश्च V. I., P. II., 76, 2.
 चीर्णान्ते प्राच्यामुक्षीच्या V. II., P. I., 370, 6.
 चीर्णान्ते हिरण्य दद्यात् V. II., P. I., 93, 2.
 चीर्णे प्रायश्चित्ते V. II., P. I., 122, 6.
 चीरीवाकस्तु लवण V. II., P. II., 254, 6.
 चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् V. II., P. II., 254, 9.
 चुच्छुन्दरी शुभान् गन्धान् V. II., P. II., 257, 3.
 चूडाकर्मे द्विजातीनाम् V. I., P. II., 242, 10.
 चूडाकरणे सद्यः शौचम् V. I., P. II., 245, 9.
 चूडाहोमे निवृत्ते तु V. II., P. I., 426, 2.
 चेष्टाश्चैव विजानीयात् V. I., P. I., 459, 6.
 चैत्य-चत्वर-सौधेषु V. I., P. II., 102, 7.
 चैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् V. I., P. I., 280, 5.
 चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा V. I., P. I., 456, 14.
 चैल-प्रमोऽऽनिवाणां च V. II., P. II., 111, 1.
 चैलधाव-सुराजीव- V. I., P. II., 384, 20.
 चैलधाव-सुराजीव- V. II., P. I., 381, 6.
 चैलवर्चमणां सुखिर् V. II., P. I., 182, 9.
 चोदनाऽनुपलब्धेश्च V. I., P. I., 8, 12.
 चोदनालक्षणोऽर्था V. I., P. I., 87, 6.
 चोर-पङ्क्त्याप्राप्तिभ्यां V. II., P. I., 249, 12.
 चोराऽऽन्यजाति-चण्डालैः V. II., P. I., 21, 23.
 चोरयित्वा पयश्चापि V. II., P. II., 256, 8.
 चोररक्षकः V. II., P. II., 238, 4.
 चोरा वार्षिकिका दुष्टाः V. I., P. II., 359, 12.
 चैरिरुपमते ग्रामे V. I., P. I., 158, 7.
 चोष्य-वेद्यसमूहं च V. I., P. II., 368, 9.
 चौर्यणापि विवाहेन V. I., P. II., 81, 12.
 च्यवते पितृलोकास्तु V. I., P. II., 330, 12.
 च्योन्तते वै स्वधाकाराः V. I., P. II., 440, 11.
 छ.
 छन्दांसुर्धर्मतोऽयस्वेत् V. I., P. II., 132, 9.
 छत्राक-कवकाशने V. II., P. I., 408, 9.
 छत्राकं विदुराहं च V. II., P. I., 400, 12.
 छत्राकं विदुराहं च V. II., P. I., 402, 18.

छत्रं चोष्णीषममलं V I, P II,
54, 7

छत्रं पवित्रं सौची च V I, P II,
158, 8

छत्रापहारी V II, P II,
259, 8

छत्रं वेष्टननौशीरम् V I, P I,
482, 19.

छायां यथच्छेच्छरशतपार्तं V II,
P I, 363, 1

छायायामन्धकारे वा V I, P I,
224, 8

छिन्धात् प्रादेशमात्रं तु V I, P II,
406, 8

छिन्ने नाले ततः पश्चात् V I, P II,
23, 4

छेदादिकालः कथितः V. I, P I,
193, 17

छेदादिसमयः प्रोक्तः V I, P I,
194, 2.

छद्यना V II, P II., 237, 10

ज

जङ्घयोर्भूतिकास्तिस्रः V II, P I,
188, 2

जम्बुको जायते जन्तुः V II, P II,
288, 18.

जम्बूक-काक-मार्जार-V II, P I,
396, 14.

जगतः प्रसवित्री वा V I, P I,
289, 16.

जगत्सवित्रे शुचये V. I, P I,
364, 6

जगत्सर्वमिदं हन्यात् V I., P I,
456, 5

जग्ध्वापरेऽन्धुपवसेत् V II., P I,
31, 2

जग्ध्वा मांसं नराणां च V II, P I,
371, 10.

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च V. II., P. I.,
394, 11

जग्धाह पात्र्यसुन्दरात् V I, P I.,
17, 3

जघन्यस्याथी पूर्वं स्वात् V I, P. II.,
जटिल V I, P. II., 49, 6.

जटिलं चाऽनधीयानं V I, P II.,
350, 3

जड-भूका-ऽन्ध-बधिर-V. I P. II.,
355, 3

जननाद्दशरात्रे V I, P II., 25, 5.

जनने मरणे चैव V I, P II.,
258, 11

जननाद्यौचमध्ये V I., P II.,
464, 1.

जनयत्यङ्गना तस्मात् V I, P. II.,
111, 2.

जनयित्वा सुत तस्यां V I, P II.,
96, 18

जनौ सपिण्डाः शुचयः V. I, P II.,
212, 1. 259, 15.

जन्मतो गर्भाधानाद्वा V I, P. II.,
77, 10

जन्मप्रभृति पापानि V II, P II.,
197, 11

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् V. I, P I,
313, 9

जन्मप्रभृति संस्कारैः V II, P I.,
103, 15

जन्म-शारीर-विद्याभिः V II, P I.,
208, 3, 221, 9

जपकाले न भाषेत V I., P. I.,
306, 9

जपेध्वजं देवमंत्रं V. II, P II.,
280, 7.

जपतो जुह्वतो वाऽपि V. II., P. I.,
376, 8.

- अपतो जुह्वतो वाऽपि V. II, P. I, 376, 16.
- अपित्वा त्रीणि सावित्र्याः V II P II, 115, 10.
- अमुकाम पवित्राणि V. I, P. I 269, 3
- अप्त्वा च पौरुष सूक्तं V II., P II, 168, 8.
- अप्त्वा चैवं तत् कुर्यात् V I, P I, 350, 14
- अप्त्वाऽथ प्रणव वाऽपि V I, P I, 350, 17
- अप्त्वा पापै प्रमुच्यत V II P II, 159, 14.
- अप्त्वा पापै प्रमुच्येत V. II., P. II, 159, 14.
- अप्त्वा पापै प्रमुच्येत V. II., P. II., 160, 3.
- अप्त्वा ययामुख वाच्यं V I., P II, 421, 13.
- अपेक्ष्यापयेच्छिष्यान् V I., P. I, 336, 14.
- अपेक्षायान् न इति V. I, P. II, 408, 20.
- अपेक्षा नियताहार V. II, P II, 70, 2.
- अप-यानाविशेषेण V. I., P II., 192, 7.
- अपन् वान्यतम वेदं V II, P. II, 69, 7.
- अपन् इविष्यभुक् सन्त V I P I, 281, 2.
- अपोपवासकुच्छस्तु V. II, P II., 203, 11.
- अपयज्ञमसिद्धयर्थम् V. I, P I., 348, 6.
- अपं होमं च कुर्यात् V. I., P. I. 330, 3.
- अप-होमादिक तेभ्यो V II, P II., 200, 16
- अप-होमैरपैस्तेनो V. I, P. I., 196, 12.
- अपस्तेनैव वाऽऽहुत्य V. I., P. II., 432, 18.
- अपे हेमे च दाने च V I., P. I., 256, 13
- अपस्तरत्सर्मन्दीय V. II., P I., 226, 5.
- अपस्त्रिषवणत्वायी V. II, P. I, 442, 13
- अपस्तपस्तीर्यसेवा V. II, P. II, 161, 2.
- अमर्षिर्भरद्वाजो V I, P II., 71, 18.
- अराहुजा-ऽण्डजाश्चैव V. I., P I, 138, 6.
- अरया वा V I, P II, 136, 6.
- अर्तिलास्तु तिला प्रोक्ता V. I, P. II, 391, 21
- अर्लं द्रव पय काको V. II, P II., 255, 9.
- अलदेवानमस्कृत्य V I P I., 364 13
- अलपात्र पवित्र च V I, P II., 162, 15
- अलपूर्णऽथ वा गर्ते V I., P. I., 353 9
- अलपूर्णं तथा हरत V I P I., 295, 14
- अलप्रवर्षण यस्तु V. II., P. II, 225, 15.
- अलप्रवेश यः कुर्यात् V. II., P. II., 9, 1
- अलमेकाहमाकाशे V I, P II., 294, 9.

जलवांस्तृणवान् मार्गः V I, P I, 456, 19	जाते कुमारे तदह V I, P. II, 213, 14
जलाभिपतने चैव V II, P II., 11, 3	जातदन्तस्य वा कुर्यान् V I, P II, 242, 19.
जलान्ते छन्दसां कुर्यान् V I, P II, 131, 16	जातिधर्मा वयोधर्मा V. I, P. I. 81, 3
जलापहारी V II, P II., 259, 5	जाते पुत्रे पितुः स्नान V I, P II, 22, 17, 213, 2, 260, 5
जलापहारी V II, P. II., 259, 1.	जातब्राह्मणशब्दस्य V I, P I 483, 14.
जलाभिमन्त्रण चैव V I, P I., 276, 26	जातिभ्रंशकर कर्म V II, P II, 136, 11
जलाशयेषु स्वल्पेषु V II, P I, 154, 14	जातिभ्रंशकर कर्म V II, P II, 136, 12
जलाशयेष्वधाल्पेषु V. II, P I, 115, 7.	जातिभ्रंशकोरेषु V II, P I, 14, 19
जलेचरांश्च जलजान् V II, P I, 409, 7	जातयुते V I, P II, 231, 3
जलेनिमग्नस्तून्मड्य V I, P I, 284, 8	जातिमात्रोपजीवी च V I, P II., 218, 4
जलेवाऽनाशके वाऽपि V II, P II, 8, 4	जातिमात्रोपजीवी यः V II, P I, 208, 12
जलोदरयुतः स स्यात् V II, P II, 247, 11	जातभ्रातृ न दद्यात् V I, P II. 23, 12
जलोदरो V II, P II, 258, 1.	जातभ्रातृ नवभ्रातृ V II, P I, 462, 9.
जलोद्भवानि सर्वाणि V I, P II, 393 6	जात्युक्तं पारस्पर्यं वा V II, P I, 324, 11.
जलौकावद् पिबेद्वाऽपि V. I, P I, 461, 5	जात्य च बिल्ब-खदिरम् V I, P I 252, 4.
जलौघपल्लवे ममा V II, P I, 281, 1	जात्यन्धत्वमवाप्नोति V II, P II, 269, 12.
जागृयान् रात्रिमेतां तु V. I, P II, 159, 5	जात्यन्ध सोऽपि जायते V II, P II. 232, 12
जातकर्म ततः कुर्यान् V I, P II, 22, 14	जात्यश्च सर्वा जातव्या V I, P I. 393, 5
जातकर्मादिभि सर्वै V II, P II, 130, 6	जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयं V I, P II. 122, 13
जाते गर्भे व्रत पश्चात् V. II, P. I., 349 6.	

- आसाशौचं नु सर्वेषां V I, P II, 260, 9
 आति-शक्ति-गुणापेक्ष V. II, P I, 235, 14
 आति-शक्ति-गुणापेक्ष V II, P II, 68, 1
 आतौ विप्रो दद्याहेन V. I., P II, 215, 7
 आनासीत्यस्ति तत्रापि V I, P I, 88, 12
 आनङ्गि पर्वदः पन्था V II, P I, 234, 6
 आनन्तो न प्रयच्छन्ति V II, P I, 234, 4
 आनु कृत्वा तथा सव्य V I, P II, 431, 20.
 आन्वालय-भक्ततोदेवान् V I, P. II, 899, 10.
 आन्वीकृष्य जले तिष्ठेत् V I, P. I, 241, 5.
 आवालिर्जमदग्निश्च V I, P I, 108, 9
 आनयो यानि गेहानि V I, P II, 112, 3.
 आयते गन्धस्तीक्ष्णः V. II, P II, 232, 2.
 आयते जुहुयादौ वा V. II P II, 234, 14
 आयमानो वै V I, P. II, 104, 19; 150, 11
 आयन्ते पुष्पिवाहे नु V. I, P II, 87, 4.
 आयन्ते साध बन्धक्यो V. II., P. II., 230, 11.
 आयन्ते सेविष्यो रौद्रा. V. II., P. II., 230, 14
 आयात्यनेन जहत् V. I., P. I., 186, 10.
- आद्योपेतो V I, P II, 130, 11.
 आरगर्भे विशेष स्यात् V. II, P. I. 41, 11.
 आलपाशान् खञ्जरीदान V II, P I, 407, 8
 आलसूर्यमरीचिस्य V II, P. II., 83, 1
 आलसूर्यमरीचिस्य V II., P I, 127, 1.
 जिघांसया ब्राह्मणस्य V II P I, 456, 15.
 जिह्वा सपूजयेद्देवान् V I. P I, 460, 6.
 जितेन्द्रियैर्जितक्रोधे V I, P II 178, 9
 जितेन्द्रियो जितक्रोध V. I., P II, 145, 1.
 जितेन्द्रियो धर्मपरः V I., P. I., 217, 7.
 जिह्वैव प्रसेदश्च V I, P. I., 418, 12.
 जिह्वा-वक्त्रद्वयी क्षान्द्य V II P. II., 239, 6.
 जीन-कार्मुक वस्तापीन् V II, P I., 101, 5.
 जीर्णानि चैव वासांसि V I, P. II., 142, 12.
 जीविका तस्य बालस्य V I P. II., 28, 4.
 जीवजीवकता याति V. II., P II., 257, 2
 जीवजं च सर्वे न धूपार्यन् V. I. P. II., 394, 17.
 जीवतो यद्वत् प्रोक्तं V. II., P. I., 23, 7.
 जीवस्तिता पितृनाम्नाः V. I., P. II., 456, 6.

जीवन् जातो यदि ततो V I, P. I., 231, 12	ज्ञेयं पुंस्त्रि न मैथुन्य V. II, P I., 17, 6
जीवन्नात्मत्यागी V. II, P II., 11, 14	ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः V I, P. II., 326, 14
जीवन्नेवं भवेत् शूद्रो V II, P I, 376, 10	ज्ञाति-बन्धु-सुहृच्छिष्यै V I., P II, 461, 19
जीवन् भवति चाण्डालो V II, P II, 196, 6	ज्ञातिभ्यो द्रविण इत्वा V I, P. II., 84, 20.
जीवमानो भवेच्छूद्रो V I., P I., 301, 3	ज्ञातिभ्यश्च त्रयोदश्यां V I, P II., 316, 3
जीवितात्ययमापन्नो V II, P I, 413, 5, 414, 10	ज्ञातिभ्यश्च समामोति V I, P. I., 433, 3
जीवितात्ययमापन्नो V II., P I, 198, 17	ज्ञातिभ्यश्च सर्वकामान् V I, P. II., 316, 11
जीवितेनाऽथ वित्तेन V II, P I, 36, 11	ज्ञातिभ्यश्च हस्त्ये V I, P II., 314, 2
जीवितं ग्राम्ये V I, P II, 314, 12	ज्ञातिभ्यश्च हिरण्यानि V I, P II., 317, 3
जीवितं वा वरासोऽपि V. II, P. II, 228, 11	ज्ञानकृतेभ्यो V I, P II., 163, 17,
जीवितं शनैश्चरे V I, P. II, 314, 18.	ज्ञान-कर्म-गुणोपेता. V I, P. I., 327, 5.
जीविताऽपि क्षिप्रोऽङ्गेन V I P. I., 341, 9.	ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम् V II., P I., 335, 3.
जीविश्वरप्रधानानां V I, P II, 184, 10.	ज्ञानदण्डो धृतो येन V I, P. II., 175, 7.
जीव्य भर्तुर्हितं कुर्यात् V II., P. I, 56, 2.	ज्ञानासात्यन्तिकः प्रोक्तः V. I, P. I., 95, 6.
जुषध्वमिति ते चोक्ताः V. I, P. I, 421, 17.	ज्ञानादेव तु कैवल्यम् V I, P I, 58, 11
जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं V. I., P. I., 381, 12.	ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य V I, P I, 59, 8.
जुहुयाद्भूतयज्ञादि V I., P. II, 442, 20.	ज्ञानपूर्वे पराक स्यात् V II, P I., 107, 7
जृम्भित्वाऽध्ययनारम्भे V I, P I, 242, 7.	ज्ञानापहारी V II, P. II., 258, 14
ज्येष्ठाश्चानन्तरं पौरा. V I, P I., 474, 6.	ज्ञानावृत्तेन तुल्यस्य V I, P. II., 177, 6
ज्ञेयं V. II, P. II, 136, 9.	ज्ञानमेव परं तेषां V. I., P. II., 169, 3.

- ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्ये V. I, P. I., 86, 4.
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा. V I., P II., 169, 2
 ज्ञेयं पुंसवने आह V I, P II., 301, 7 404, 2.
 ज्योतिषि च प्रशस्तेषां V I, P I., 307, 6.
 ज्योतिषामयने चैव V II, P. I., 230, 9
 ज्यायासमनयोर्विद्यात् V I P II., 337, 7
 ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञात V II, P I., 52, 14
 ज्येष्ठ्यायां यद्यनूद्यायां V. I., P II., 357, 13.
 ज्येष्ठ्यायां यद्यनूद्याया V. II, P. I., 51, 5
 ज्येष्ठ्या न विनेतरा V. I, P. II., 116, 18
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण V I., P II., 105, 10.
 ज्येष्ठेऽनिविष्टे कर्नायान् V II P I., 49, 1
 ज्येष्ठो भ्रातापितृसम. V. I., P I., 335, 3
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे V I, P. I., 286, 12.
 ज्येष्ठास्वर्धा धिपस्य च V. I. P II., 313, 1.
 ज्वराभिभूता या नारी V II., P I., 169, 16.
 ज्वरातिसारी राक्षी च V. II., P. II., 270, 18.
 ज्वलनं गात्रं विप्रात्र V. I., P I., 307, 7.
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य V I., P II., 347, 11.
- ज्वलन्तीमायसी शब्दा V II., P I., 315, 3
 ज्वलन्ती वा सूर्मीमाश्लिष्यात् V II, P. I, 316, 3
 झ.
 झल्ला मल्ला नदाश्चैव V. II., P. II., 228, 5.
 झष-कर्कटसङ्क्रान्ती V. I., P. I., 192, 8.
 ट.
 टिट्ठिं जालपादं च V. II., P. I., 78, 9.
 ड.
 डिम्भाहवहतानां च V I, P. II., 268, 10.
 त.
 तं कानीनं विजानीयात् V II, P. I., 46, 14.
 तं गस्वीवाच V. I., P II., 167, 6.
 तं चेदभ्युदियात् सूर्य V. II., P II., 147, 14.
 त त दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् V I, P I., 446, 6
 तं त लोकं जयते तांश्च कामान V. II., P. I., 130, 3
 तं त्वष्टाऽऽधत्त V I., P I., 49, 17.
 तन्मुलिकाश्रमे V. I., P. II., 306, 8.
 त देवा आहूतिभिः V. II., P. I., 222, 15.
 त धाता V. I., P. I., 49, 18.
 तं नयन्वेताः V. I., P. I., 167, 8.
 तं पूषाऽऽधत्त V. I., P. I., 49, 17.
 तं मनुः V. I., P. I., 49, 17.
 तं यथावयोपासते V. I., P. I., 210, 14.

तं यत्नेन जयेद्भोमं V I., P I; 473, 9.	ततः कर्मणि निर्वृत्ते V. I, P II, 439, 13
तं राजा प्रणयन् सम्यक् V II, P I, 449, 3	ततः क्षिति समासाद्य V II, P. II, 243, 13.
त वसिष्ठ V I., P. I., 11, 4.	तत पर प्रवृद्धायां V. I., P. II, 245, 15.
तत्क्रण तानि निर्हन्ति V II, P. II, 185, 7	तत पर स्नानेन V I., P. II, 234, 2
तक्षान् चर्मकर्तुश्च V II, P I, 388, 6.	ततः पावक शुद्धस्य V II., P. II, 121, 15.
तच्छब्दोर्वैव इति च V I., P I, 297, 12.	ततः पुनरपो दत्त्वा V I., P II, 402, 18.
तच्च न मुख्यम् V. I., P II., 174, 17.	ततः प्रभृत्यनध्यायान् V I, P II., 31, 3
तच्च सर्वे जपेद्भूय V I., P I, 368, 14.	ततः संध्यामुपासीत V. II, P I., 425, 19
तच्छास्त्र कर्म कुर्वीत V I, P I, 152, 11	ततः सप्राप्य निधन V II, P II., 267, 4
तच्छान्तिरौषधैर्हानै V II, P II, 273, 18.	ततः सम्मार्जनं कुर्यात् V I, P. I., 273, 5.
तच्छब्द केवल स्पृष्टा V II, P I., 24, 17	ततः सवत्सरे पूर्णे V. I., P. II, 455, 6.
तत्त्रेयोरूपम् V. I, P I, 111, 9.	ततः संवत्सरम् V II, P. II, 122, 3.
तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् V I., P. II, 463, 12	ततः सवत्सरे पूर्णे V I., P. II., 28, 8.
तज्ज्ञ सम्पादयेत् स्नान V II., P II, 16, 13	ततः सवत्सरस्यान्ते V I., P I. 182, 2
तद्यका-V II, P II., 238, 2.	ततः सर्वेषु कालेषु V. I, P. I, 287, 5.
तद्यका-ऽऽराम शराणाम् V II, P.I, 16, 7	ततः सुवासिनी-दुःखि- V I, P I, 414, 6.
तण्डुलीयक शाकं च V I., P. II., 376, 11.	ततः ज्ञात्वा निवृत्तेभ्यः V. I., P. II, 396, 12.
तत भोम् तथेति V I, P II, 402, 19.	ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां V. II, P 418, 14.
ततः कृतशुगं नाम V. I., P. I, 132, 2.	ततः शुनी भवेत् पश्चात् V II, P II, 268, 6.
ततः कृत्वा निवीत तु V. I, P I., 352, 4.	
ततः केनापि कालेन V II, P. II, 243, 1.	

कत आह प्रहातव्यं V L., P II,	तत्पावनाय निर्वर्त्य V. II., P II,
297, 5.	41, 7
तत् सङ्कल्परोधेण V I., P I,	ततोऽप्यु V. II., P. II, 165, 2
182, 6.	ततोऽप्यु निमग्न. V I., P I, 275, 13.
तत् सङ्कल्पमात्रेऽग्नौ V II., P. I,	ततोऽपि सारस पुण्य V. I., P I,
179, 8.	285, 9.
तत् ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् V. I., P II,	ततो ब्राह्मणहस्तेषु V. I., P. II,
380, 7.	410, 10.
तत् कामकार विषय V II., P. II,	ततो भूयस्ततो भूय. V I., P I,
72, 9	461, 10.
तत्कर्मज यातनार्थं V. II., P II,	ततोऽम्भसि निमग्नस्तु V. I., P I,
210, 16	276, 5
तत्कर्म नान्यो जानाति V I., P II.,	ततो मानामहाना च V L., P. I,
255, 16.	359, 2.
तत्कर्म सकल ज्ञेयम् V I., P II.,	ततो मातामहानां च V I., P. II.,
129, 2.	489, 20
तत् पाप तस्य तिष्ठेत् V. II., P I.,	ततो मध्याह्नसमये V I., P I,
291, 11.	269, 14.
तत्पापं प्रमुह्यन्ति V I., P I,	ततो मानुष्यतां प्राप्य V II., P II,
310, 6	244, 6.
तत् पाप घतधा भूत्वा V II., P I,	ततो मुसलमाशय V II., P. II,
211, 2	85, 12.
तत् पापं घतधा भूत्वा V II., P I,	ततो यज्ञा. प्रवर्तन्ते V I., P I,
352, 14	132, 7
तत्पुण्यफलमाप्नोति V I., P I,	ततो यत् इन्द्र. V I., P. I,
407, 7	273, 1.
तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु V L., P I,	ततोऽकर्मिण्य चोङ्कार V I., P. I.,
297, 9.	275, 10
तत् प्राक्प्रणीतमित्याह V. I., P. II.,	तत्र नारायणो देवो V I., P I,
188, 13.	70, 4.
तद्यमाण V. L., P I, 5, 6	ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् V L., P. I.,
तद्यमाणवयोवस्या- V. II., P II,	468, 14
211, 1.	ततो वै V I., P. I, 47, 15.
तद् प्रयत्नेन कर्तव्यम् V. II., P. I,	ततो वाग्दानपर्यन्तं V L., P. II.,
236, 19.	245, 14
तद् प्रयत्नेन कुर्वति V. I., P. II,	ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ V. I., P. II.,
135, 2.	323, 19.
तत्प्रसव-मरणे च V. L., P. II.,	ततो गोरोहमात्र वै V. I., P. I.,
247, 1.	398, 5.

ततोऽनौ V II, P II 192, 20.	ततश्च 'सुप्रोक्षितम्' V. I., P II, 428, 1
ततोऽमिवर्णां ता पीत्वा V II., P II, 81, 12.	ततश्चीर्णं व्रत. कुर्यात् V II, P. I., 244, 13
ततो ग्रामं ब्रजेन्मन्द V I, P II 187, 17.	ततश्च वैश्वदेवान्ते V I, P II, 441, 1
तद्यज्ञेय विदुषा सर्वे V II, P II, 217, 2	तत्सङ्घातगतश्चैव V I, P. II, 464, 10
तच्छ्रमयेऽन्न भुवि दत्तमेतत् V I, P I, 386, 11	तत्सुतां च स्तुषा गत्वा V II., P. I., 328, 4
तत्तद्गुणवते देयम् V *I, P I, 180, 14	ततस्त्वतीये कर्तव्य V. I, P II, 26, 13
तत्तदेवावगच्छ त्व V I, P I, 411, 4.	ततस्तु मानं कुर्यात् V I, P II, 24, 14.
तन्नु प्रक्षालितं कृत्वा V I, P II, 384, 11	ततस्तु निरयं प्राप्य V II, P II, 267, 2.
तत्तीय यं पिबेद्भि V II, P I, 111, 12	तत. सन्ध्यामुपासीत V I, P II, 444, 7
ततो दद्यात् कृतज्ञश्च V II, P. II, 225, 14	ततस्त्वम. सन V I, P I, 431, 1
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा V II, P II, 266, 8.	ततस्त्वसोदरो भ्राता V I, P II, 462, 10
ततोऽन्नप्राशनं मासि V I, P II, 27, 8	ततस्तस्मै V. II, P II, 89, 2.
ततोऽन्नं बहुसस्कारम् V I, P. II, 368, 8.	तत्सूत्रभारवेद्यांगी V. I, P II, 168, 15.
ततो निवृत्य तत् पात्रं V. I P II, 192, 6.	तत्सूत्रं विहितं येन V I, P II, 168, 13
ततोऽन्येषां च विप्राणां V I, P. I., 185, 12.	तत्सन्निधौ वैरत्याग V I, P I., 72, 1
ततश्चतुर्थे वर्षे तु V I, P. II, 81, 2	तत्स्पृष्टिनिं स्पृशेयस्तु V I, P I, 278, 1
ततश्च चित्रमन्त्रेण V II, P II, 281, 6	तत्स्पृष्टस्पृष्टिनिं स्पृष्ट्वा V. I, P. I., 278, 9
ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् V II., P I., 368, 10.	तत्समुद्रुत्थं होतव्यं V II., P. I., 487, 2
ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् V II, P I., 117, 8.	ततस्तु वैश्य-शूत्रेभ्यः V. I., P. I., 107, 17.
ततश्च ग्राहं भगवान् V I, P I, 142, 11.	ततस्ते प्राणिपालेन V. II., P I., 235, 17.

तत् साय-प्रातर्होमस्य V I, P I, 318, 14	तथापि मुनिना प्रोक्त V. II., P I., 151, 11
तत्सर्वं निर्गुदन्त्याशु V II, P II., 160, 11.	तथा प्रतिष्ठाहीनानां V I., P I., 191, 8
तत्सर्वांगश्च V II, P I., 15. 5	तथा प्रभातसमये V I, P I., 314, 1
तत्सर्वमग्निहोत्रस्य V. I, P. I., 130, 10.	तथा मध्याह्नसन्ध्यायाश्च V I, P I., 305, 15.
तत् स्वीद्यास्मान्तं तच्च V I, P II., 430, 7	तथा मनुष्यतां प्राप्तः V. II, P. II., 270, 16.
तत्सद्यश्चात्रोपयच्छेत् V I, P II., 70, 5	तथा मातामहश्चाह V I, P. II., 400, 4
तथा अग्रयनाय V I, P I., 329, 15	तथा-सूच-पूरीष- V II, P I., 173, 8.
तथाकृतेषु यज्ञेषु V I, P I., 167, 13	तथा महति पातके V. I, P II., 113, 6
तथाऽक्षराद्विधा-सौम्य भावा V II, P. II	तथा विदुःशाक्यानि V. I., P I., 110, 2.
तथा च भगवद्भ्याम् V II, P. II., 232, 15.	तथाऽवराज- V I P I, 382, 6
तथा च वामहस्तेन V I., P I., 223, 12.	तथा विरुद्ध तेनैव V II, P II., 276, 16
तथा ज्ञानकृत पाप V II, P II., 155, 2	तथा विषमगताय V II, P I., 329, 14
तथा ज्ञानाग्निना पाप V II, P I., 223, 9	तथा विष्णुश्च रुद्रश्च V I, P I, 95, 13
तथा तथैव सस्मृत्य V II, P II., 209, 15	तथाऽऽयसाना लोकेन V II, P. I., 173, 19
तथा देवानागानागाश्च V I P I, 356, 15	तथा बुध्येत सम्पन्नः V I, P I, 160, 5.
तथा वहति वेदज्ञ V II, P. II., 28, 3	तथर्षीणां यथान्वाय V. I, P I., 351, 4.
तथा वहति वेदज्ञः V II, P. I., 224, 2.	तथाऽऽपान्त्तो महीतव्यः V I., P I., 462, 2
तथा ब्रह्मविशेषांश्च V I, P I., 191, 6.	तथा राज्ञामपि प्राणाः V. I, P I., 468, 4.
तथान्वात्स्वपि चापस्तु V I, P. I., 315, 2	तथा शक्त्यनु रूपं च V II, P. II., 63, 2
तथापि बाह्येदेन V I., P. II., 242, 4.	तथा शम्बाऽऽरुह V. II., P II., 149, 19.
तथा पापेन महता V. II., P II., 269, 4	तथा शतनिषण्डुका V. I., P. II., 310, 15.

- जयोदशी च शेषा स्तु. V. I., P. II.,
 19, 19 101, 5
 जयोदशी स्मरणे तु V. I., P. I.
 367, 17
 जयोदशे बह्विज्जा V. I., P. II.,
 317, 21
 जयोदश्या कृष्णपक्षे V. I., P. II.,
 325, 5
 जयोदश्या जडा नारी V. I., P. II.,
 111, 1
 जयोदश्या तथा राज्ञो V. II., P. II.,
 161, 10
 जयो धर्मा निवर्तरेण V. I., P. I.,
 339, 3
 जयो धर्मस्काथा. V. I., P. I.,
 56, 5.
 जय ज्ञातका भवन्ति V. I., P. II.,
 53, 12
 जिराज क्षपण कृत्वा V. II., P. I.,
 342, 1
 जिराज चान्वयमात् तु V. II., P. I.,
 423, 15
 जिराजेन शुद्धि न्यात V. I., P. II.,
 247, 10
 जिराजेन विशुद्धः स्यात् V. II., P. II.,
 143, 6.
 जिराजेन सक्तुल्यास्तु V. I., P. II.,
 205, 17
 जिराजं तज कुर्वीत V. II., P. I.,
 110, 15.
 जिराजं तु व्रतं कुर्वीत V. II., P. I.,
 67, 6. 440, 12
 जिराजं तु व्रतं कुर्वीत V. II., P. I.,
 397, 18
 जिराजात् शङ्खधने पूर्वा V. II., P. I.,
 161, 13.
 जिराज पञ्चगव्याशी V. II., P. I.,
 227, 11.
 जिराजोपोषितो जप्त्वा V. II., P. II.,
 163, 1
 जिराजोपोषित स्नात्वा V. II., P. I.,
 454, 21
 जिराजोपोषित सम्यक् V. II., P. I.,
 86, 15
 जिराजोपोषितो हुत्वा V. II., P. II.,
 165, 5
 जिराजमकराज्जा V. II., P. II.,
 43, 11.
 जिराजमेव V. II., P. II., 194, 1.
 जिराजमुपवासश्च V. II., P. II.,
 183, 7
 जिराजमुपवासश्च V. II., P. II.,
 139, 13.
 जिराजमुपवासी च V. II., P. I.,
 117, 10
 जिराजमुपवासोऽन्य V. II., P. I.,
 425, 8.
 जिराजमुपवास स्यात् V. II., P. I.,
 345, 8.
 जिराज वाप्युपवसेत् V. II., P. II.,
 11, 15
 जिराज वा सावित्री V. I., P. I.,
 171, 5
 जिराजि जिनिशाया च V. II., P. II.,
 170, 3.
 जिरपः प्रीणनाथाय V. I., P. I.,
 351, 3.
 जिवित्तपूर्णपृथिवी- V. I., P. I.,
 350, 8.
 जिरावर्तनयोगास्तु V. I., P. I.,
 292, 12.
 जिविक्रमं कण्ठदेशे V. I., P. I.,
 267, 10.
 जिवृता मन्थिनैकेन V. I., P. II.,
 34, 11.
 जिवृतं चोपवीतं स्यात् V. I., P. II.,
 37, 11.

- त्रिवर्ध्ववृत्त कार्यं V. I, P II.,
 36, 11
 त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् V. I, P. I.,
 303, 16
 त्रिविधा त्रिविधेषां तु V II., P. II.,
 217, 13
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो V I, P I,
 96, 12
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्न V. II, P II.,
 219, 4.
 त्रिवर्णेषु च सामान्यं V II, P II.,
 145, 1
 त्रैविध्यवृद्धा शुचय V. I., P I.,
 144, 15
 त्रैवार्षिक व्रत कुर्यात् V II, P. II.,
 61, 12.
 त्रैवार्षिकाधिकान्नो य V I, P I,
 169, 10
 त्रिवर्षोत्सन्ने V II, P. II., 108, 10
 त्रिवर्षपूर्वं V I, P. I., 325, 15
 त्रिशूक कृशवृत्तिश्च V I, P I,
 181, 8
 त्रिध्वरित्वा V II, P II., 189, 4
 त्रिंशत् दिनानि शूद्रस्य V I, P II.,
 206, 13
 त्रिंशत्. षष्टिभिः कल्पै V I, P I,
 95, 10
 त्रिंशद्वर्षोद्भूत कन्यां V II, P I.,
 157, 18
 त्रिंशद्वर्षोद्भूत कन्यां V I, P. II.,
 69, 5
 त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु V I, P II.,
 69, 9
 त्रिंशद्भाग तु विप्राणां V I, P II.,
 15, 9
 त्रिंशद्भागः षष्टिभागः V II., P II.,
 204, 8.
 त्रिंशद्भावं तु वैद्यानां V I, P II.,
 204, 18.
- त्रि-षड्भुजोपवासश्च V I, P II.,
 164, 3
 त्रिषु वर्णेषु तानि स्युः V I, P I,
 455, 17
 त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत V I, P II.
 214, 16
 त्रिष्वप्येतेषु दत्त हि V I, P I,
 187, 10
 त्रसन्ति चास्य भूतानि V I, P I.,
 143, 13
 त्रि स्नानमुदको कृत्वा V I, P I.,
 138, 11
 त्रिधुपर्णम् V II, P II., 157, 11.
 त्रि सप्तकृत्व V II, P I, 176, 3
 त्रिस्ताडयेत् करतल V. I, P II.,
 37, 4
 त्रीस्तु तस्माद्धवि शेषात् V I, P II.,
 429, 3
 त्रीस्तु दद्यान्नुत्तीये V I, P II.,
 290, 3
 त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन V I, P. II.,
 431, 7
 त्रिहायणे त्रिपादः स्याद् V. II, P. I.,
 242, 10.
 त्र्ययुत चैत्कुष्ठरोगी V II, P. II.,
 280, 10
 त्र्यब्द चरेद्वा नियतो V II., P I.,
 96, 11
 त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणाम् V. I, P I.,
 325, 19
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा V. II, P I,
 158, 1
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा V I, P II.,
 69, 6
 त्र्यह V II, P II., 189, 17
 त्र्यह चोपवसेमित्यम् V. II, P II.,
 178, 12
 त्र्यह चोपवसेदन्ते V II, P I,
 31, 12.

अहं कुरी भवति V. I., P. I.,
 485, 4.
 अहं अहं प्रभुस्त्वानो V. II., P. II.,
 184, 1.
 अहं अहं प्रभुस्त्वानो V. II., P. II.,
 184, 13.
 अहं अहं तु प्राप्तीयात् V. II., P. II.,
 191, 17.
 अहं त्रिषवणस्त्वायी V. II., P. II.,
 190, 7.
 अहंस्तुवकसायिनः V. I., P. II.,
 223, 9.
 अहंस्तुवकसायिन V. I., P. II.,
 205, 6.
 अहं इति अहं क्षीरं V. II., P. I.,
 31, 8.
 अहं निरुधान पादः V. II., P. II.,
 173, 1.
 अहं नाभीयात् V. II., P. I.,
 30, 7.
 अहं पिबेत्तु गोमूत्र V. II., P. I.,
 31, 7.
 अहं पिबेत्तु गोमूत्र V. II., P. II.,
 182, 4.
 अहं परं तु नाऽऽनीयात् V. II., P. II.,
 170, 15.
 अहं परं तु नाऽऽनीयात् V. II., P. I.,
 30, 16.
 अहं प्रेत्यन्वध्यायः V. I., P. I.,
 157, 16.
 अहं प्रातःकथं सायं V. II., P. I.,
 30, 15.
 अहं प्रातःकथं सायं V. II., P. II.,
 170, 14.
 अहं मातामहा-ऽऽचार्यः V. I., P. II.,
 त. 247, 21.
 अहं हृणं पिबेदम्भः V. II., P. I.,
 246, 11.

अहं हृणं पय पीत्वा V. II., P. I.,
 26, 12.
 अहं वा V. I., P. II., 239, 9.
 अहं वा कामतः कुर्यात् V. II., P. I.
 119, 10.
 अहं वै यावकेनैव V. II., P. II.,
 182, 5.
 अहं सायं अहं प्रातः V. II., P. II.
 170, 11.
 अहं-हृणं-हृणं-हृणं-V. II., P. I.
 458, 5.
 अहं-हृणं-हृणं-हृणं V. II., P. I.,
 267, 11.
 अहं-हृणं-हृणं-हृणं V. I., P. I.,
 244, 6.
 अहं V. II., P. II., 71, 4.
 अहं मे रोगाश्च क्षोकाश्च V. I., P. I.,
 273, 11.
 अहं यज्ञस्त्व वषट्कारः V. I., P. I.,
 417, 19.
 अहं तस्मान्महाभाग V. I., P. I.,
 142, 6.
 अहं तस्मात्समस्तानि V. I., P. I.,
 142, 4.

द

दण्ड कमण्डलु V. I., P. II., 166, 1.
 दण्डं कमण्डलुं वेदं V. I., P. II.,
 44, 11.
 दण्डग्रहणमात्रेण V. I., P. II.,
 446, 20.
 दण्डादूर्ध्वं यदन्वेन V. II., P. I.,
 288, 8.
 दण्डनीत्यां च कुक्षालम् V. I., P. I.,
 465, 18.
 दण्डान् लोकाग्नीन् V. I., P. II.,
 167, 13.
 दण्डपुत्राश्च ये विद्वाः V. I., P. II.,
 358, 8.

दण्डं प्रकल्पयेद्राजा V. I., P. I.,
455, 2

दण्डप्रणयन कार्ये V. II., P. II.,
74, 15

दण्डमाच्छादन V. I., P. II.,
167, 8

दण्डशुद्धयो समायुक्त V. I., P. I.,
470, 9

दण्डव्यूहेन तन्मार्गे V. I., P. I.,
458, 10

दण्डस्य पातन चैव V. I., P. I.,
473, 12

दन्तजाते V. I., P. II., 241, 18

दन्तजातेऽनुजाते च V. I., P. II.,
204, 3.

दन्तधावनपूर्वेण V. II., P. II.,
195, 4.

दन्तधावनमुद्दिष्टं V. I., P. I.,
251, 13.

दन्तान्मक्षाल्य नद्यासौ V. I., P. I.,
259, 13

दन्तपातनकर्ता च V. II., P. II.,
247, 13.

दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वापि V. II., P. I.,
21, 21.

दन्तवहन्तलभेषु V. I., P. I., 243, 9.

दन्तवहन्तलभेषु V. I., P. I., 243,
13.

दन्तवहन्तलभेषु V. I., P. I., 242,
13.

दन्तोलूखलिकः काल-V. I., P. II.,
143, 8.

दन्तलभे फले मूले V. I., P. I.,
244, 7.

दन्तलभस्य संस्पर्शे V. I., P. I.,
244, 5.

दन्तलभसंहाये V. I., P. I.,
243, 4.

दन्तान्विधाव्य चाचम्य V. I., P. II.,
179, 10.

दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा V. II., P. I.,
409, 12.

दंष्ट्रादिवष्टो V. II., P. I., 63, 16.

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च V. II., P. II.,
234, 15

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च V. II., P. I.,
424, 17.

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च V. II., P. I.,
22, 8 22, 16.

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च V. I., P. II.,
224, 12

दक्षिणामान् कुशान् कृत्वा V. I., P. II.,
287, 21.

दक्षिणामेषु दक्षिणापवर्गेषु V. I.,
P. II., 409, 3.

दक्षिणं चरण विप्रः V. I., P. II.,
361, 11

दक्षिण जानुमालभ्य V. I., P. II.,
361, 15.

दक्षिणत स्कन्दाय कल्पयामि V. I.,
P. I., 393, 10.

दक्षिणतो गदायै V. I., P. I., 369, 16.

दक्षिणत पितृलिङ्गेन V. I., P. I.,
384, 19.

दक्षिणोत्तरो पाणी V. I., P. I.,
345, 9.

दक्षिणत उपवीथ V. I., P. I., 345, 2.

दक्षिणतः कमुञ्जा V. I., P. II.,
28, 19.

दक्षिणात्यागाच्च V. I., P. I.,
175, 10.

दक्षिणे दक्षिणामांस्तु V. I., P. II.,
397, 22.

दक्षिणेन वृत्तं शूद्रं V. I., P. II.,
280, 6

दक्षिणं बाह्वं V. I., P. I., 323, 4

- दक्षिण बाहुमुद्धृत्य V I, P I, 251, 7
- दक्षिणाभिमुखो भूत्वा V. I, P I., 361, 11.
- दक्षिणाभिमुखो नाद्यात् V I, P I, 252, 16.
- दक्षिणाभिमुखो भूत्वा V. I, P. II., 439, 18.
- दक्षिणाभिमुखो रात्रौ V I, P I, 223, 17.
- दक्षिणाभिर्हिजेन्द्राणां V. I, P II., 30, 18
- दक्षिणे पञ्चनदे V I, P II., 367, 1, 4, 1.
- दक्षिणं पातयेज्जातु V I, P II., 397, 12
- दक्षिणा पितृविप्रभ्यां V I, P II., 437, 8
- दक्षिणाप्रवर्णं चैव V. I, P. II., 302, 11.
- दक्षिणाप्रवर्णे देशे V. I, P. II., 301, 18
- दक्षिणाप्रवर्णे सम्यक् V. I, P. II., 398, 17.
- दक्षिणाक्षिरस भूमौ V. I, P. II., 287, 4.
- दक्षा पित्र्यवदा शुद्धा V. I., P II., 117, 13.
- दत्तः क्रीत कृत्रिमश्च V. II., P. I., 47, 12
- दत्तात्मा तु स्वयदत्तो V. II., P. I., 48, 1.
- दत्तानां प्राक् V. I., P. II., 245, 10,
- दत्तेन मासं प्रीयन्ते V. I., P II., 371, 2.
- दत्तानामिह दानानां V. I., P. I, ते 192, 17.
- तत्तत्ता नारी पितुर्गृहे V. I., P. II, 247, 5.
- दत्तापहारदानाद्य V. II., P. II., 222, 13.
- दत्तमक्षयता याति V I., P. II., 419, 4
- दत्तामपि हरेत् पूर्वोक्त V. I., P. II., 89, 5.
- दत्तौरसेत्तरंषा तु V. I., P. II., 136, 1.
- दत्तावकाशो नभसा V. I, P. I., 133, 8
- दत्ते वा दार्षित वाऽपि V. I., P. I., 220, 15.
- दत्तवानखिलान वेदात् V. I., P. I, 1, 3, 6.
- दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते V I, P II., 421, 19-
- दत्तेस्तु मासं प्रीयन्ते V. I., P. II., 371, 8.
- दत्त्वा चाक्षय्यमाप्नोति V. I., P I., 194, 19.
- दत्त्वा तु दक्षिणां शक्यता V. I., P I., 388, 16.
- दत्त्वा तु दक्षिणां शक्यता V I, P II, 437, 11
- दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय V. I, P I., 419, 3.
- दत्त्वान्नं पुत्रिणी पात्रम् V. I, P. II., 420, 5.
- दत्त्वोदके गन्ध-माल्य V. I., P. II., 407, 3
- दत्त्वा न्यायेन य कन्यां V. I., P II., 90, 1
- दत्त्वा प्रदक्षिण कृत्वा V. I., P. I., 296, 13.
- दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत V. I., P II., 460, 10.
- दत्त्वैवापहतं द्रव्य V. II., P. II., 112, 14
- दत्त्वा आहुतमुचि-यश्च V. I, P. II., 156, 9.

हत्वा हस्ते पवित्रं तु V. I, P II, 406, 20	दधि-वदरा-ऽक्षतमिश्राः V. I, P. II, 459, 12
दद्याच्च सर्वभूतानाम् V. I, P I, 479, 4.	दधि भक्ष्यच च शुक्तेषु V. I, P II., 384, 4.
दद्याच्छक्त्या ततो दानं V II, P I, 170, 2.	दधिवर्जं केवल V. II, P I, 404, 1
दद्याच्छास्त्रे प्रयत्नेन V I, P II, 370, 9.	दधि शाक तथा भक्ष्यम् V I, P. II., 377, 6
दद्यात् शुक्तितो दान V. II, P I, 169, 13	दध्नाऽभावे भवेत्तक्र V II, P. II, 191, 6.
दद्यान्निरात्रं चोपोष्य V. II, P I., 243, 2	दध्यक्त पयसाक्त वा V. I., P. I., 381, 13.
दद्यात्स्वनेन तीर्थेन V I, P. I, 359, 4	दध्याक्यैश्चुरसाना च V II, P II 117, 14
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः V I, P I, 178, 6	दमने दामने रोधे V. II. P I, 261, 3
दद्यादतिथये नित्यं V. I, P I, 392, 9	दद्या क्षमाऽनसूया च V. I, P. I, 84, 7.
दद्यादत्र यथाशक्ति V I, P I, 409, 13.	दारिद्र्या जायया भ्रष्टा. V II., P. II, 230, 8.
दद्याद्दुनौ बहिश्चात्र V I, P I, 385, 11.	दारिद्र्याणां च बन्धूनां V I, P I, 186, 17.
दद्याद्वा दशकं चैव V II, P I, 252, 2	दारिद्र्यः परवित्तघ्नः V. II., P II., 260, 14
दद्याद्वा दशसाहस्रं V II, P II, 201, 12.	दारिद्र्यो व्याधितो मूर्खो V II, P. II, 238, 13
दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति V I, P I, 218, 2	दारिद्र्यो व्याधितो मूर्ख V. I, P. II, 14, 21.
दद्याद्दुणवते कन्यां V I., P II, 77, 3.	दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः V I, P. I, 262, 7.
दद्याद्वादिष्ट विप्राणाम् V. I, P II, 436, 11	दर्भाणां महदुपस्तीर्य V I, P I., 345, 6
दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः V I, P I, 191, 14	दर्भोत् द्विशुणभुमानासन V I, P. II, 408, 10.
दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् V I, P II., 138, 9	दर्भपाणिर्द्विराचम्य V I, P II. 398, 15.
दद्याद् देवर्षि—V. I, P II, 139, 1.	दर्भपाणिस्तु विधिना V. I, P. I., 356, 9.
दद्यान्माता पिता वाऽयं V II, P I, 47, 19	

- द्रुमेषु दधपाणिभ्यां V. I., P. I.,
 346, 9.
 द्रुमेषु विकिरण्य यः V. I., P. II.,
 427, 8.
 द्रुमेष्वासीनः V. I., P. I., 308, 11.
 द्रुशं च पूर्णमासं च V. I., P. I.,
 168, 3.
 द्रुशनाद् रविरेखायाः V. I., P. I.,
 261, 3.
 द्रुशं पूर्णमासाः V. I., P. I.,
 163, 6.
 द्रुशमस्कन्दयत् पर्व V. I., P. II.,
 141, 11.
 द्रुशं श्राद्धे प्रवेशे च V. I., P. I.,
 308, 4.
 द्रुश्यां देयं घृतान्नं तु V. I., P. I.,
 428, 6.
 द्रुश कामसमुत्थानि V. I., P. I.,
 473, 1.
 द्रुशकृत्वः पिबेच्छापो V. I., P. II.,
 444, 6.
 द्रुशकृत्वः पिबेच्छापो V. II., P. I.,
 425, 18.
 द्रुशकृत्वः प्रजप्ता सा V. I., P. I.,
 310, 5.
 द्रुशङ्गुलप्रमाणं तु V. I., P. I.,
 267, 2.
 द्रुशजन्मावहा गङ्गा V. I., P. I.,
 280, 13.
 द्रुश-हादशकृत्वो वा V. II., P. I.,
 169, 20.
 द्रुशध्वजिसमा वेद्या V. I., P. I.,
 200, 4.
 द्रुशनिष्कात्मकं प्रोक्तं V. II., P. I.,
 27, 8.
 द्रुशान्तं शुद्धा V. I., P. II., 98, 11.
 द्रुश पूर्णान् परान् वेद्यान् V. I., P. II.,
 86, 14.
 द्रुशपुरुषविख्यातात् V. I., P. II.,
 74, 2.
 द्रुशापविज्ञेय V. I., P. I., 393, 16.
 द्रुशप्रणवसंयुक्तैः V. II., P. II.,
 168, 11.
 द्रुशाब्जस्य पौरस्यं V. I., P. I.,
 325, 18.
 द्रुशभिर्भस्मभिः शुद्धिः V. II., P. I.,
 172, 11.
 द्रुशमे कन्यका प्रोक्ता V. I., P. II.,
 79, 15.
 द्रुशस्यां गावः V. I., P. II.,
 317, 1.
 द्रुशमे व्यवहारे शुद्धिः V. I., P. II.,
 317, 19.
 द्रुशमासास्तु दृष्यन्ति V. I., P. II.,
 372, 5.
 द्रुशमेऽङ्गि पतेद्यस्य V. I., P. II.,
 267, 12.
 द्रुशमेऽहनि सम्प्राप्ते V. I., P. II.,
 296, 1.
 द्रुशरात्रं पिबेद्भुजं V. II., P. I.,
 267, 6.
 द्रुशरात्रेण शुद्धयन्ति V. II., P. I.,
 156, 2.
 द्रुशरात्रेण शुद्धिः स्यात् V. I., P. II.,
 221, 12.
 द्रुशरात्रसमाशौचम् V. I., P. II.,
 267, 5.
 द्रुशरूपं जपेत् पश्चात् V. II., P. I.,
 170, 20.
 द्रुशनं च श्वनीचानां V. I., P. II.,
 307, 4.
 द्रुशलक्षणयुक्तस्य V. II., P. II.,
 212, 2.
 द्रुशवर्षा भवेत् कन्या V. I., P. II.,
 79, 11.
 द्रुश वर्षसहस्राणि V. II., P. II.,
 224, 13.

- दश वर्षसहस्राणि V. I, P. I, 453, 11.
 दशसहस्राश्च गा दशुः V II, P I., 458, 13
 दशस्थानानि दण्डस्य V I, P. I., 455, 16.
 दशसूनि सप्तशक्ति V. I., P I, 200, 1.
 दशसूनासहस्राणि V. I., P. I., 200, 3
 दशाऽस्यां पुत्रानाधेहि V I, P II, 105, 17.
 दशास्यां पुत्रानाधेहि V. I., P II., 108, 16.
 दशसाहसिकं वाऽपि V. II., P I, 301, 15.
 दशाष्टौ षट् च शेषाणां V. I, P II, 109, 12.
 दशाह एव विप्रस्य V. I., P II, 208, 14
 दशाहाष्टुद्धाते विप्रो V I, P II, 221, 1
 दशाहाद्राचन्यो V. I, P II, 206, 4.
 दशाहेन द्विज शुद्धोत् V. I, P II., 277, 8
 दशाहेनैव दम्पत्योः V. I., P. II, 230, 13.
 दशाहेन सपिण्डास्तु V. I, P II, 205, 16
 दशाहं ब्राह्मणानां तु V. I, P. II, 204, 17.
 दशाह ब्राह्मणस्तिष्ठेत् V. I., P. II., 209, 11.
 दशाहान्यन्तरे बाले V. I., P. II, 231, 5.
 दशाहमाहाराद्यौ V. I., P II., 205, 13
 दशाहं द्वावमाद्यौ V. I, P. II., 205, 16.
 दशाह द्वावमाद्यौ V. I, P II., 216, 16.
 दशहस्तेन दण्डेन V. II., P. II., 35, 18.
 दष्टा सचैलमाप्नुत्य V II., P. I., 69, 2.
 दहनात् खननाच्चैव V. II, P. I., 194, 11.
 दहनात् विपद्यन्ते V II, P. I, 280, 14.
 दान्तच्छिषवणस्नायी V. I, P II., 143, 6
 दाम्भिको वर्धकीमर्ता V. I, P II., 359, 7
 दाक्षायणमवै कुम्भेद् V II., P II, 16, 14.
 दासु. पतति बाहुवै V. I., P. II., 425, 15
 दाता प्रतिग्रहीता च V. I., P. I., 180, 15
 दाद-याचकयोर्भेद V. I., P. I., 179, 5.
 दातारं नोपतिष्ठेत् V. II, P. II., 145, 12.
 दातार नोपतिष्ठन्ति V. I, P. II., 418, 7.
 दातारो नोऽभिवर्धन्तां V I, P II., 437, 14
 दानुर्भवत्यनर्थाय V. I, P I, 187, 11.
 दानुर्यद् दुष्कृत किञ्चित् V. I, P II., 367, 13
 दातव्यं प्रत्यहं पात्रे V. I, P. I, 177, 9.
 दातव्यं निक्षेपे वाऽन्यद् V I, P. I., 190

- दातव्यमिति यद्दानं V. I, P. I, 183, 16
 दाता स्वर्गमवाप्नोति V. I, P. II, 191, 4
 दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि V. I, P. I, 481, 11
 दानधर्मे निषेवेत V. I, P. I, 177, 16
 दानाज्जातिदुश्चर V. I., P. I, 176, 11
 दानानि मध्यमानीति V. I, P. I, 183, 6
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं V. I, P. I, 194, 13
 दानेन राक्षसी V. I, P. I, 176, 15
 दानान्मुत्तमदानानि V. I, P. I, 183, 4
 दानेन द्विषन्तः V. I., P. I., 176, 15
 दानेन प्राप्यते स्वर्गः V. I, P. I., 177, 3
 दानेन लभ्यते विद्या V. I, P. I, 177, 5
 दानेन शत्रून् जयति V. I, P. I., 177, 4
 दानं प्रतिग्रहश्चापि V. I, P. I., 146, 1.
 दानं प्रतिग्रहश्चापि V. I, P. I., 85, 3.
 दानं प्रतिग्रहं होमः V. I., P. II., 211, 4; 217, 7
 दाने फलविशेषः स्यात् V. II, P. II., 65, 13.
 दानमेकं गृहस्थानां V. I., P. II., 201, 8.
 दानमिति सर्वाणि V. I., P. I., 176, 10.
 दानमित्यभिनिर्विष्टं V. I., P. I., 179, 14.
 दानमध्ययनं यज्ञः V. I., P. I., 478, 3.
 दानमीश्वरभावश्च V. I., P. I., 86, 7.
 दानं यज्ञानां V. I., P. I., 176, 14
 दानार्हो वैश्व-कालौ तौ V. I., P. I., 181, 11.
 दाने विवाहे यज्ञे च V. I, P. II., 257, 16.
 दाने सर्वे V. I., P. I., 176, 16.
 दानहीना भवन्त्येते V. II., P. II., 231, 2.
 दायकालाङ्गनं वाऽपि V. I, P. I., 317, 8.
 दारकाचार्यः V. II., P. II., 258, 11.
 दारा-ऽभिहोत्रधर्मेषु V. I., P. II., 354, 17.
 दारा-ऽभिहोत्रसंयोगे V. I., P. II., 354, 14
 दाराऽभिहोत्रसंयोगः V. I., P. II., 354, 5
 दानिद्वार्यवममं च V. I., P. II., 110, 11.
 दारुमयानां पात्राणाम् V. II., P. I., 148, 1
 दारव वैष्णव वाऽपि V. I, P. II., 158, 3.
 दासीगानी क्रूरकर्मा V. II., P. II., 271, 13.
 दासत्वेनैव सुभोगि V. II., P. II., 250, 17.
 दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् V. I., P. II., 255, 21.
 दास्यजदास्यश्रुतः V. II., P. I., 225, 2.
 दास्यो वा दीर्घरोमिण्यो V. II., P. II., 272, 5.
 दाह-च्छेद-शिष्टभेदे V. II., P. I., 283, 8.

राहडवरी भवेन् मर्त्यः V II., P. II, 274, 8	दिवसोपोषितः स्नात्वा V II, P. I, 455, 3 6
राहयित्वा तथाप्येनम् V I, P. II, 241, 18.	दिवसस्याऽऽद्यभागे तु V. I, P. I, 319, 7
दिनक्रमेण वा कर्म V I, P II, 117, 14.	दिवा स्वाप च यानं च V. I., P I, 184, 8.
दिनक्षयो दिनच्छिद्रं V I., P. I, 198, 6.	दिवा स्वापं न कुर्वीत V I, P. I, 439, 2.
दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् V I., P. II, 288, 10	दिवा स्वापो वृथा जल्पो V. I, P II, 184, 12
दिनद्वयं तु नाऽभूयात् V II., P. II, 173, 13.	दिव्य वर्षसहस्रं तु V. I, P. II, 14, 18
दिनान्ते नख-रोमादीन् V II, P II, 195, 1.	दिव्य वर्षसहस्रं तु V. II, P II, 238, 11.
दिनानि दृष्ट पञ्च च V I, P. II, 319, 19	दीक्षितानां च सर्वेषां V I, P II 256, 17,
दिनं नयेत्तत् सन्ध्याम् V. I, P I, 439, 9	दीप-काष्ठ-फलादीनि V I, P I., 183, 8
दिनमेकं चोदके वसेत् V. II, P I, 393, 1, 404, 3	दीपोच्छिष्टं तु यत्तैल V II, P I., 398, 7
दिनमेकं व्रतं कुर्यात् V. II, P I. 453, 15.	दीपोत्सवचतुर्दश्या V I., P. I, 361, 4
दिधिमुपतिः कृच्छाति- V. II., P I, 51, 1.	दीप देवगृहात् हत्वा V. II, P II, 236, 14.
दिवा V. II, P. II, 190, 2.	दीपापहारी V II, P II, 259, 11.
दिवाकीर्तिमुदक्यां च V. I, P. I, 277, 2	दीयते च परिहृष्ट V. I, P I, 184, 2
दिव गतानि विप्राणाम् V II, P. I., 54, 2.	दीयमानं तु यो मोहात् V. I, P. I, 179, 6
दिवाऽतिथौ तु विमुखे V. I., P. I, 440, 8	दीयमानं रुदत्यज्ञं V I, P. I, 395, 18.
दिवाऽनुच्छेत्ता गास्तु V. II, P. I., 246, 8.	दीयमाने विपत्तिश्चेत् V II., P I., 283, 7
दिवाशौचस्य निश्चयं V. I, P. I, 230, 2.	दीयते वाऽपकर्तृभ्यो V I, P I, 180, 14.
दिवा-सन्ध्यासु कर्णस्थ- V. I, P. I., 22, 5.	दीयमानस्य वित्तस्य V II, P II, 221, 2.
- दिवसोपोषितो वा स्यात् V II, P I. 333, 2	दीर्घ-कुत्सितरोगाताः V. II, P II, 92, 2

- दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं V. I, P I, 133, 8
 दीर्घ-तीव्रानयमस्तं V. II, P II, 68, 12
 दीर्घान् लघून् चैव नरान् V I, P I, 459, 4.
 दीर्घमाद्युर्यैश्चर्यै V. I, P. II, 318, 16
 दीर्घमाद्यु स विन्देत V I, P I, 302, 14
 दीर्घां स्थूला गुणैर्दुष्टा V. I, P II, 40, 2
 दीर्घं तत्क्रमयेय च V. I, P II, 379, 19
 दुराचारो हि पुरुषो V. I, P. I, 143, 21
 दुरात्मा नानुकूला च V. I, P. II, 439, 9
 दुर्गा. V. II, P. II, 157, 3.
 दुर्घटं सकले शक्ति V. II, P. II, 277, 14.
 दुर्देशप्रगतश्चैव V. I., P. I., 246, 4.
 दुर्बलबाधे V. II., P II., 237, 4.
 दुर्बलं स्नापयित्वा च V. I., P. II, 287, 3
 दुर्भिर्भे जनतापे च V. II., P. II., 230, 5
 दुर्बिज्ञेयानि लक्षणानि V. I., P. II., 56, 8.
 दुर्बर्णकृमिका भूमिः V II., P. I., 366, 12.
 दुर्बुद्धा ब्रह्म-विद् क्षत्र- V. II., P. I, 101, 10.
 दुर्भिक्षिस्त्वैर्नहारोगैः V. I., P. II., 228, 11.
 दुश्चर्मादुर्भगाश्चैव V II., P. II., 232, 1.
 दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शो V. II., P. II., 4, 2.
 दुःस्वप्ने मेधुने वान्ते V. II., P. II., 4, 4.
 दुःस्वप्नारिष्ट- V II., P II., 147, 2
 दुष्कृतं हि मनुष्याणाम् V. II, P. I., 224, 11
 दुष्टा दद्यादुप पत्रात् V. I., P I, 199, 9
 दुष्टानां शासनं धर्मं V I, P I, 467, 3
 दुष्टान्नमपहृष्टाश्च V. II, P. I., 335, 10.
 दुष्टाऽपि या विधा द्वेषा V II, P. I., 194, 4
 दुष्फलं निष्फलं हीनं V I, P I., 181, 14
 दुहिता-ऽऽचार्यभार्या च V II, P I, 324, 16
 दुहे ह वा एष V I., P. I., 174, 8.
 दूतसम्प्रेषणं चैव V. I., P. I., 469, 10.
 दूरादेव परीक्षित V. I., P. II., 336, 17.
 दूरादेव परीक्षित V. I., P. I., 404, 13.
 दूरादावसथ्यान् मूत्रं V. I, P. I., 224, 21.
 दूरादावसथ्यान्मूत्र-पुरीषे V I, P. I., 224, 17.
 दूरादावसथ्यान्मूत्र V. I., P. I., 224, 14
 दूरादाहृत्य समिधः V. I., P. II., 39, 9.
 दूर्वा च सर्पिर्दधि सोऽदकुम्भ V. I., P. I, 321, 15.
 दूर्वाप्रवालमीनं वृषभ V. I, P. II., 293, 8.
 दूरस्थानामविद्यानां V. I., P. II., 77, 2.
 दूरस्थ भोजयेन्मूढो V. I., P. II., 347, 19.
 दूषयेच्चास्य सकल V. I., P I, 459, 8.

- वृषित केच-क्रीडेथ V. II, P I, 137, 9.
 वृषित कदमल वृष्ट V. II, P. I., 365, 11.
 वृष्टाकार-परिख V. I., P. I., 464, 10.
 वृष्ट शरीरमाप्नोति V. II., P. II, 211, 5.
 वृत्ति धनुर्वस्तमवि V. II, P. I, 101, 11.
 वृद्धयन्ते तानि तान्येव V. II., P I, 139, 9
 वृद्धयन्ते वु खिता सवे V. I, P. I, 178, 13
 वृद्धयन्ते यत्र विभिन्न् V. I., P. I, 217, 16
 वृष्टच्छेद समादाय V. II., P I, 22, 6
 वृष्टिपूर्त न्यसेत्पाद V. I., P. II., 194, 5.
 वृष्टमात्राः पुनन्त्येते V I, P. I., 321, 11.
 वृष्टमवे फल तत्र V. I., P. II., 118, 6.
 वृष्टयपहतारो V. II, P II, 247, 4,
 वृष्टं वा स्याद् यदन्न तु V. II., P. I., 143, 13.
 वृष्टामि हूयमान तु V. II., P. I, 68, 2.
 वृष्टा ज्योतिर्विदो वैद्यान् V. I., P. I., 468, 8.
 वृष्टाऽन्यगतभावा च V. I, P. II., ७2, 3.
 वृष्टा पितामहः शुभ्रम् V. I., P. I., 480, 18.
 वृष्टाऽपत्यस्य चऽपत्यं V. I., P. II., 139, 14.
 वृष्टा पथि निरातङ्गं V. II., P. II, 68, 13.
 वृष्टा प्रियाणि भुक्त्वा वा V. I., P. I, 269, 11.
 वृष्टा परलिख्य नप्ता V II, P II, 269, 11.
 वृष्टा भिक्षां वृष्टिपूर्तां V I, P II, 188, 2
 वृष्टा सूर्ये निरीक्षेत V II, P. II, 149, 2
 वृष्टा सूर्ये निरीक्षेत V. I, P. I, 226, 6
 वृष्टा हि प्रमदा ह्येताः V II., P. II, 268, 6.
 देवे पितृणां आद्ये तु V. I, P. II, 330, 19.
 देव्यं पितृभ्यो देवेभ्यः V. I., P. II, 156, 8.
 देव कृतम् V II, P II, 157, 1
 देवकृतस्येति चान्ते V II, P. I, 299, 18
 देवकार्यं तत. कृत्वा V. I, P I, 320, 10.
 देवखाताश्च गर्ताश्च V. I, P. II., 303, 13.
 देवागरेऽथ वा गोष्ठे V I, P. II, 36, 20
 देवगृह- V II, P II, 131, 5
 देवत्व सात्विका याति V. II., P. II., 217, 11.
 देवताना गुरुणां च V. I, P I, 191, 17.
 देवतानां गुरो राज्ञ. V. I., P. II, 133, 15.
 देवताना पितृणां च V. I., P. II, 367, 2.
 देवताना पितृणां च V. I, P. I, 353, 13.
 देवतानामभेदेन V I, P. II, 163, 14.
 देवतानामुषीणां च V. I, P. I., 240, 15.

- देवतापुरतस्तस्य V. I, P II, 27, 15
 देवतापारमार्थ्यं च V I, P I, 142, 8.
 देवताभ्यर्चनं नृणाम V II, P II, 161, 5
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च V I, P II, 401, 19.
 देवतायत्ने कृत्वा V. I, P II, 365, 3.
 देवतार्थं हवि शिशु V II. P I., 407, 1
 देवर्तयेन देवत्वान V. I, P I, 361, 12
 देव-तिर्यङ्-मनुष्याणां V II, P II, 210, 7.
 देवतांश्च पितृभ्यैव V. I, P. I, 362, 10.
 देवदत्तेन इपिन V. II, P. II., 233, 13.
 देवासीनामृणी भूत्वा V. I, P I, 362, 11.
 देवप्राण्यां विवाहेषु V II, P I, 145, 17
 देवप्राण्यापजीवी V. II, P. II, 237, 2.
 देवप्राण्यापजीवी च V. II, P. II., 236, 7
 देवप्राण्य स्वयं येन V. II, P. II, 236, 8.
 देवसासोदन भुक्त्वा V. II, P. II., 236, 12.
 देवान् देवगणांश्चापि V. I., P. I., 261, 10.
 देवानुहिष्य क्रियते V. I., P. II., 301, 8.
 देवान् ब्रह्मक्षेत्रीयैव V. I., P. I., 355, 7.
 देवानभ्यर्च्ये गन्धेन V. I., P. I., 376, 5.
 देवान् भावयताऽनेन V. I., P. I., 159, 12
 देवानामृजयो वर्भा V. I, P II, 397, 19.
 देवानृषान् पितृभ्यैव V I., P I, 413, 7
 देवानृषीन् मनुष्यांश्च V I., P. I., 217, 8.
 देवानां सयवा वर्भा V I, P II, 402, 16.
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च V. I, P II., 15, 8.
 देवेभ्यस्तु इतादृजान V. I, P. I., 383, 1
 देवा मनुष्या पशवां वयांसि V I., P I, 386, 1.
 देवयज्ञः पितृयज्ञ V. I., P. I., 378, 16.
 देवराष्ट्रं सुतोत्पत्तिः V. I., P. I., 133, 12.
 देवराष्ट्रं प्रसातव्या V. I, P. II, 93, 16.
 देवार्चनपरी नित्य V. I., P. II., 353, 8.
 देवार्चनरतो विप्रः V. I., P. I., 188, 8.
 देवार्चि- V. II., P. II., 100, 9.
 देवार्चि-गो-ब्राह्मणाचार्य- V. II., P. I., 458, 15.
 देववत पूजनीयोऽसौ V. I., P. I., 398, 3.
 देवावमन्ता भवति V. II, P. II., 236, 16.
 देवाश्चैवान् समेत्योऽष्टुः V. I, P. I., 334, 10.
 देवाश्च पितरश्चैव V. I., P. I., 362, 16.
 देवाश्च पितरश्चैव V. I., P. II., 23, 16.
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैः V. I., P. I., 167, 15.

- देवस्य त्वा सवितुः V. I., P I., 374, 15.
 देवस्पर्शं नरः कृत्वा V. II., P. II., 236, 10
 देव-स्त्री-गुरुवित्तानि V. II., P. II., 220, 15.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति V I., P II., 443, 6.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति V I., P II., 442, 10
 देव्यै V II., P II., 88, 5
 देव्यै पुनरागमनाय V II., P II., 189, 1
 देव्या लक्षजपेनैव V. II., P II., 115, 7
 देश-कालौ च दानानाम् V. I., P I., 180, 16
 देशे काले च पात्रे च V I., P I., 183, 17
 देशे काले च पात्रे च V. I., P II., 299, 6.
 देश कालं तथाऽऽत्मानं V. I., P I., 230, 5.
 देश-काला-शुभगतौ V I., P. I., 413, 5.
 देश काल वयः शक्तिः V II., P I., 24, 12
 देश काल वयः शक्तिः V. II., P I., 401, 4
 देश त्वनिष्ठशब्दः च V. I., P. II., 302, 16.
 देशधर्माश्च दृश्यन्ते V. I., P. I., 81, 2.
 देशे न चाऽशुचौ नाऽर्जं V I., P I., 443, 6
 देशं नाम कुल विद्याम् V I., P. I., 40, 18.
 देशानां सम्पदं ब्रूहि V. II., P II., 187, 8.
 देशान्तरं वदन्त्येके V. I., P. II., 229, 18
 देशान्तरगते विभे V. II., P. I., 73, 12.
 देशान्तरगतं भुत्वा V. I., P II., 236, 1.
 देशान्तरस्थे V. I., P II., 233, 19.
 देशान्तरस्थ-स्त्रीवैक्त- V. I., P. II., 355, 1
 देशेऽशुचावात्मनि च V. I., P. I., 155, 4
 देशीत्येव भ्रुवन्नर्या V. I., P. I., 179, 2
 देशैकैकेन वान्येन V. II., P II., 277, 7.
 देशे पितृषु तिष्ठत्सु V. I., P. II., 257, 5
 देशल्यामन्तरिक्ष- V. I., P. I., 384, 17.
 देशे क्षणः V. I., P. II., 402, 18.
 देशे कर्मणि पित्र्ये च V. I., P II., 335, 10.
 देशे कर्मणि पित्र्ये च V. II., P. I., 165, 4.
 देशोद्वाजः सुतश्चैव V. I., P. II., 86, 16
 देशत हि पनिः स्त्रीणां V II., P. I., 37, 11.
 देशे नोत्तरेण V I., P. II., 18, 3.
 देशमार्शं तथा दिव्यम् V. I., P II., 156, 14
 देशविप्रकरेऽनमि V. I., P. II., 415, 2.
 देशिकानां मलानां च V. II., P. I., 195, 12.
 देशात् कर्तव्यानि V. II., P. I., 13, 7
 देशनिषांताथार्थानि V. II., P. I., 13, 4

दोषो भवति विप्राणां V. I., P. I.,
 195, 20
 दोषो भवति विप्राणां V. II., P. I.,
 414, 9
 दोषे प्रयाति जीवोऽयं V. II., P. II.,
 213, 17
 दोषे सति न दोषः स्यात् V. I.,
 P. II., 92, 21.
 दोषः स्यादरापिण्डस्य V. I., P. II.,
 285, 12.
 दौहिर्जा पुत्रतनया V. II., P. I.,
 328, 3.
 दौहित्रैर्वा नरभेद V. I., P. II.,
 464, 12.
 दौहित्र विदपति बन्धून् V. I., P. II.,
 314, 20
 द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं V. I., P. II.,
 316, 9.
 द्यूतं च जनवादं च V. I., P. II.,
 46, 3
 द्यूत-पानप्रसक्तश्च V. II., P. II.,
 218, 6
 द्यूतमभिचारो V. II., P. II., 133, 15.
 द्यूतं षष्ठ्यान् V. I., P. II., 316, 20.
 द्राक्षां मधुलतां दद्यान् V. I., P. II.,
 370, 8.
 द्रुपदानाम् गायत्री V. II., P. I.,
 428, 17.
 द्रुपदादिषु मुमुक्षान् V. II., P. I.,
 428, 3.
 द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य V. I., P. I.,
 431, 19.
 द्रुम-गुल्फ V. II., P. II., 100, 5.
 द्रव्य-क्रिया गुणादीनां V. I., P. I.,
 87, 10.
 द्रव्यं चैव सम्प्रोक्तं V. II., P. I.,
 165, 14.
 द्रव्यं रज इत्युक्तं V. II., P. I.,
 166, 13.

द्रव्याणाम् V. II., P. II., 112, 4.
 द्रव्याणामल्पसाराणां V. II., P. II.,
 110, 11.
 द्रव्येण वाऽविभक्तेन V. I., P. II.,
 290, 12.
 द्रव्याणां स्थानयोगांश्च V. I., P. I.,
 479, 2.
 द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धान् V. I., P.
 II., 262, 8.
 द्रव्यप्रकारा हि यथा V. II., P. II.,
 255, 13.
 द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः V. I., P. II.,
 308, 7
 द्रव्याभावे द्विजाभावे V. I., P. II.,
 23, 9.
 द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मण V. I., P. I.,
 171, 2, 195, 7.
 द्रव्यावधारकर्ता च V. II., P. II.,
 263, 12.
 दयारप्यसनम् तु V. I., P. I.,
 312, 7
 दयोरप्येतयोर्मुलं V. I., P. I.,
 473, 8
 दयह राजन्यः V. II., P. I., 412, 4.
 दानिश्चतु गृहस्थस्य V. I., P. I.,
 422, 1.
 द्वादशाङ्गुलकं विप्रं V. I., P. I.,
 251, 16.
 द्वादशैतानि V. II., P. I., 300, 3.
 द्वादशैतानि नामानि V. I., P. I.,
 267, 13.
 द्वादशं पशुमान् V. I., P. II., 317,
 31.
 द्वादश प्रतिमास्थानि V. I., P. II.,
 449, 17.
 द्वादशोभयतः V. I., P. II.,
 344, 3

द्वाव्यमासात् V. II., P. II., 132, 2.
 द्वाव्यमासात् द्वाव्यार्ध- V. II., P. I.,
 421, 9.
 द्वाव्यरात्र V. II., P. II., 194, 3.
 द्वाव्यरात्र V. II., P. II., 73, 3.
 द्वाव्यरात्रात् V. II., P. II., 164, 1.
 द्वाव्यरात्रमन्त्रो V. II., P. I.,
 309, 8.
 द्वाव्यरात्रस्य V. II., P. II., 176, 4.
 द्वाव्येव तु वर्षाणि V. I., P. II.,
 355, 16.
 द्वाव्ये वर्षे V. II., P. II., 68, 6.
 द्वाव्यवर्षाणि V. II., P. II., 122,
 11.
 द्वाव्ययां जातरूप तु V. I., P. II.,
 316, 2.
 द्वाव्ययां धनधान्य- V. I., P. II.,
 317, 2.
 द्वाव्ययां धर्मतत्त्वज्ञ V. I., P. II.,
 110, 18.
 द्वाव्ययामय वा रात्रौ V. I., P. II.,
 25, 2.
 द्वाव्ययां शुक्लपक्षस्य V. II., P. II.,
 161, 13.
 द्वाव्ययां समी-षष्ठ्यो V. I., P. I.,
 282, 15.
 द्वाव्ययाहातिक्रमे V. II., P. II.,
 108, 18.
 द्वाव्ययाहे भवेत् कार्य V. I., P. II.,
 452, 15.
 द्वाव्ययाहे तदा कार्य V. I., P. I.,
 452, 18.
 द्वाव्ययाहं तु पयसा V. II., P. I.,
 443, 1.
 द्वाव्ययोऽहनि राजेन्द्र V. I., P. II.,
 27, 3.
 द्वाव्ययोऽहनि षष्ठे वा V. I., P. II.,
 453, 8.
 द्वाव्ययां हेमलाभ च V. I., P. II.,
 318, 14.

द्वाव्ययाहं राजन्यस्य V. I., P. II.,
 209, 19.
 द्वाव्ययाहं निराहारो V. II., P. II.,
 180, 4.
 द्वाव्ययाहं हस्तसंयुक्ता V. I., P. II.,
 309, 7.
 द्वाव्यये चाध्वरः प्रोक्त. V. I., P. I.,
 121, 15.
 द्वाव्यये च प्रार्थयत V. I., P. I.,
 124, 5.
 द्वाव्यये व्याकुलीभूतः V. I., P. I.,
 83, 2.
 द्वाव्ययामेकस्यतुर्यस्य V. I., P. I.,
 341, 15.
 द्वाव्यये चैव मार्गेण V. I., P. I.,
 429, 11.
 द्वाव्ययाभिमणौ भोज्यौ V. I., P. II.,
 386, 2.
 द्विगुण क्षत्रियस्यैव V. II., P. I.,
 426, 16.
 द्विगुण गोत्रत तत्र V. II., P. I.,
 266, 17.
 द्विगुण गोत्रत तत्र V. II., P. I.,
 266, 2.
 द्विगुणं गोत्रतस्यास्य V. II., P. I.,
 284, 10.
 द्विगुणे तु व्रते चीर्णे V. II., P. I.,
 281, 9.
 द्विगुण तु महानद्या V. II., P. II.,
 203, 7.
 द्विगुण त्रिगुणं चैव V. II., P. I.,
 419, 11.
 द्विगुण त्रिगुणं चैव V. II., P. II.,
 74, 5.
 द्विगुण त्रिगुणं चैव V. II., P. II.,
 458, 10.
 द्विगुण त्रिगुणं वाऽपि V. I., P. II.,
 157, 16.
 द्विगुण पुरुषाणां च V. II., P. II.,
 119, 3.

- द्विगुणं पुरुषस्यैव V II., P. II., 132, 6
 द्विगुणे व्रत आचीर्णे V. II., P. I., 291, 2.
 द्विगुणं सवनस्ये तु V. II., P. II., 65, 2.
 द्विगुण सवनस्ये तु V. II., P. I., 39, 15.
 द्विजन्तु कृष्टिन विद्यान् V II., P II., 246, 18
 द्विजातिभ्यो धन लिप्सेत् V I., P. I., 197, 8.
 द्विजातिभ्य सवर्णायाः V I., P. II., 417, 19
 द्विजातिप्रवरो विद्वान् V I., P II., 351, 17.
 द्विजानां गोहितार्थे च V. II., P. I., 283, 9
 द्विजान्कपयिष्विषुच्छिष्टान् V II., P. I., 163, 5
 द्विज. पलाशवृक्षस्य V II., P. II., 146, 7.
 द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा V. II., P I., 305, 8.
 द्विजशुभ्रूषणरतान् V. II., P. I., 429, 1
 द्विज-शिश्यबुद्धयैव V. II., P. II., 226, 10
 द्विजशुभ्रूषणं धर्मं V. I., P. I., 480, 19.
 द्विजशुभ्रूषया सूद्र V. I., P. I., 481, 2.
 द्विजशुभ्रूषयैवैव V. I., P I., 480, 11.
 द्विजस्त्वेकशफानां च V. II., P II., 227, 4
 द्विजस्याब्धौ तु नौयानु V. I., P. I., 135, 1
 द्विजस्य भार्या सूत्रा तु V. I., P. II., 96, 4.
 द्वितीयं V II., P II., 189, 3
 द्वितीयं चतुरो रद्यात् V. I., P. II., 290, 2
 द्वितीये च तृतीये च V. I., P I., 319, 8.
 द्वितीया च तृतीया च V. I., P I., 232, 7.
 द्वितीये च तथा भागे V. I., P I., 306, 10
 द्वितीयेऽतिर्कुच्छ् V. II., P. II., 135, 7.
 द्वितीय धर्मशास्त्रं तु V I., P. I., 13, 6.
 द्वितीय पितर तस्या. V. I., P. II., 450, 11.
 द्वितीयमान्तर वासः V. I., P. II., 187, 9.
 द्वितीयमाशुषो भागम V. I., P. II., 139, 11.
 द्वितीयाया स्त्रीजन्म V I., P. II., 316, 18.
 द्वितीयं वा तृतीये वा V. I., P. II., 28, 9.
 द्वितीये स्तेनाः V. I., P. II., 317, 13.
 द्वितीयेऽहनि कर्तव्य V I., P. II., 296, 6.
 द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि V. I., P. II., 296, 11.
 द्वित्रिपादकयोश्चैव V. I., P. II., 295, 11.
 द्वि प्रमृज्यात् V. I., P. I., 235, 4.
 द्विपुष्करे च नन्दासु V. I., P. II., 150, 20.
 द्विरैन्दव तु कुर्वाण. V. I., P. II., 291, 10.
 द्विविधो हि संस्कार V. I., P. II., 17, 19.

दिवर्षोत्सने V. II, P. II, 108, 9
 दिविधस्तु गृही ज्ञय. V. I., P. I.,
 340, 6
 दिविधा स्त्रियः V. I., P. II.,
 82, 12.
 दिशकैकशफ- V II, P. II.,
 112, 11.
 दिषता हि हविर्भुक्तं V. I., P. II.,
 346, 6.
 दिषता हि हविर्भुक्तं V. I., P. I.,
 395, 6.
 द्वेयो भवति लोकेऽस्मिन् V II., P. II.,
 234, 12.
 द्वि स्विर्न परिदग्धं च V. I., P. II.,
 377, 3.
 द्विहेतु षडधिष्ठान V. I., P. I.,
 179, 15.
 द्वैधीभाव सश्रय च V. I., P. I.,
 469, 19.
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् V. I., P. II.,
 364, 9.
 द्वौ दैवे प्राक् त्रय. पित्र्ये V I, P II.,
 364, 13, 399, 18
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् V I., P. II.,
 363, 19.
 द्वौ विप्रौ ब्राह्मणानी वा V. II., P. II.,
 146, 10.
 द्वौ मासौ V. II, P. II., 121, 3
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन V. I., P. II.,
 372, 1.
 द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य V. II., P. I.,
 247, 11
 द्वौ हस्तौ शुभत कृत्वा V. I., P. I.,
 261, 4
 द्वौ गुरु पुरुषस्येह V I., P I.,
 331, 1
 द्वौ पादौ बन्धने चरेत् V. II, P I.,
 427, 11.

द्वौ पादौ बन्धने चैव V. II, P. I.,
 257, 15.
 द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्व्ये V. I., P. II.,
 95, 11.
 द्वे बहूनि निमित्तानि V. I., P. II.,
 470, 5.
 द्वे राजन्यस्य V I., P. II, 95, 16.
 द्वेदे शलाके देवानां V. I, P II.,
 406, 1.

ध.

धनु कर्ता द्यूतवृत्तिः V. I., P. II.,
 358, 17.
 धनिना वक्षिणा देया V. II., P. II.,
 201, 3
 धनं पुत्रा कुतस्तस्य V. I., P. II.,
 323, 22.
 धन वेदान् भिषकुसिद्धि V. I., P.
 II, 312, 5.
 धन शक्ति V. I., P. II., 314, 18
 धनमार्च्यम्णे V. I., P. II., 314, 2.
 धन्य यशस्यमाशुष्यं V. I., P. I.,
 403, 16.
 धनलाने प्रवृत्तस्तु V. I., P. I.,
 199, 5.
 धन वा जीवनायाल V II, P II.,
 55, 2.
 धन वा जीवनायाऽल V. II, P. II.,
 69, 10.
 धनवन्तं प्रजावन्त V I, P II.,
 438, 17
 धनवृद्धिप्रसक्ताश्च V. I, P II.,
 355, 5
 धन्वदुर्गं महीदुर्गम् V. I, P I.,
 464, 5
 धनापहरणे चैव V. II., P II.,
 113, 9
 धनिष्ठासुते कुर्यात् V I., P. II.,
 129, 1

- धनिर्न वाऽप्युपाराध्य V I., P. I.,
 483, 12
 धनु शराणां कर्ता च V. I., P. II.,
 351, 2.
 धनुः सहस्रे द्वे क्रोशः V. I., P. II.,
 230, 3.
 धनहार्यथ शैहित्रः V. I., P. II.,
 462, 8.
 धर्मं कुरुत यत्नेन V. I., P. II.,
 292, 16.
 धर्मक्रियां कर्तुमना V. I., P. I.,
 284, 1
 धर्मकृद्देविद्याति V. II., P. II.,
 214, 13.
 धर्मक्रियात्मचिन्ता च V II., P. II.,
 216, 8.
 धर्मं चर V. I., P. I., 38, 11, 129, 1.
 धर्मं जिज्ञासमानानां V. I., P. I.,
 13, 5.
 धर्मज्ञा बहवो विप्रा V. II., P. I.,
 181, 2.
 धर्मज्ञसमय V. I., P. I., 138, 1.
 धर्मादये जलसम्पन्ने V I., P. II.,
 183, 8
 धर्मेण च ब्रह्मवृद्धौ V. I., P. I.,
 479, 3.
 धर्मेण च यथात्तेन V. II., P. I.,
 208, 4, 221, 10.
 धर्मेण पापम् V I., P. I., 38, 10.
 धर्मास्त्वस्य च ज्ञानं च V. I., P. I.,
 53, 1.
 धर्माऽधर्मौ समौ भूत्वा V. I., P. I.,
 82, 9.
 धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठा. V. II., P. II.,
 200, 15
 धर्मपत्नीं शृणुर्गत्वा V. II., P. II.,
 270, 14.
 धर्मः पादविहीनस्तु V. I., P. I.,
 82, 3.
 धर्मपत्न्यामास्ये V. II., P. II.,
 270, 5.
 धर्मो बहुविधा लोके V I., P. I.,
 81, 1
 धर्ममप्यसुखोदकै V. I., P. I.,
 220, 10.
 धर्ममर्थं च कामं च V. I., P. I.,
 180, 1.
 धर्ममेव प्रपद्यन्ते V. I., P. I.,
 474, 9
 धर्माय V. II., P. II., 188, 9.
 धर्मराजः स्मृत शास्ता V. II., P. II.,
 210, 8.
 धर्माऽर्थ-काम-मोक्षाणां V. I., P. I.,
 177, 6. .
 धर्माऽर्थ-कामान् स्वे काले V. I., P. I.,
 219, 13
 धर्मार्थं नोपयुक्तं च V. I., P. I.,
 184, 14.
 धर्मार्थं यतमानस्तु V II., P. II.,
 75, 11.
 धर्मार्थं विक्रयं नेया V. I., P. II.,
 10, 8.
 धर्मविघ्नकर्त्री भार्याम् V. I., P. II.,
 113, 16
 धर्मविदक्षिणं हस्तम् V. I., P. I.,
 228, 11
 धर्मो विश्वस्य V I., P. I., 48, 12.
 धर्मोऽवाधर्तमानेषु V. I., P. I.,
 116, 16.
 धर्मस्य पर्वदधेव V. II., P. I.,
 230, 6.
 धरा दुरुतरा तावन् V. I., P. I.,
 333, 2
 धाता प्रजापातिः शुक्रः, V. I., P. I.,
 405, 15.
 धातुः प्रकुप्यते येन V. I., P. II.,
 189, 21.

धाता यथापूर्वमकल्पयत् V. II, P. I., 136, 5.
 धात्रीफलैरमावास्यायां V. I, P. II, 391, 6
 धान्य-कुप्य-पशुस्तेय V. II., P. I, 17, 3.
 धान्य-कुप्य-पशुस्तेयम् V. II., P. II, 102, 2.
 धान्यकल्कैस्तु फलजैः V. II, P. I, 180, 8
 धान्य गो-विप्र-देवानां V. I, P. I, 442, 6.
 धान्यचौरस्तु हीनांग. V. II., P. II, 261, 13
 धान्यचोरो व्रणी च स्यात् V. II, P. II., 263, 13.
 धान्यचोरोऽङ्गहीन-स्यात् V. II, P. II, 260, 10.
 धान्यद् शाश्वतं सौख्य V. I, P. I, 191, 2.
 धान्या-ऽन्न-धन-चौर्याणि V. II, P. II, 110, 7.
 धान्य यवांस्तिलान् माषान् V. II, P. II., 255, 17.
 धान्य वासासि शाक वा V. I, P. II, 52, 13.
 धान्य इत्वा भवत्यास्तु. V. II., P. II., 254, 3.
 धार्मिकोऽन्यसनश्चैव V. I., P. I., 462, 14.
 धाराश्रुतेन तोयेन V. I., P. I., 293, 14.
 धारपादस्य सूत्रस्य V. I., P. II., 168, 18.
 धारयेन्नष्टार्थं च V. I., P. I., 44, 12.
 धार्यो सा वर्षर्मेकं तु V. I, P. II, 93, 20.
 धावन्तं च प्रमत्तं च V. I, P. I., 330, 6.

धावतः पृति गन्धे च V. I., P. I., 155, 7.
 धिया यदक्षरश्रेण्या V. I., P. I., 304, 10
 धुनिश्च रोचनश्चैव V. I., P. II., 403, 11
 धूप चैवानुपूर्व्येण V. I, P. II., 411, 16
 धूपो गुग्गुलको देय. V. I., P. II., 394, 11.
 धूम्रायनकृता धर्मा. V. I., P. I., 109, 3.
 धेनुग्रहान विप्राय V. II., P. II., 197, 2.
 धेनुग्रहानं विप्राय V. II., P. II., 47, 13
 धेनोरभावे वातव्य V. II., P. II., 197, 5
 ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् V. I., P. II., 342, 11.
 ध्यायीत देवमीशानं V. I., P. I., 372, 14.
 ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो V. I., P. II., 159, 21.
 ध्यायन् हर्षं च तच्चित्तं V. I, P. II, 187, 18.
 ध्येयः सदा सविद्वमण्डलमध्यवर्ती V. I., P. I, 368, 16.
 ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च V. I., P. I., 357, 15
 ध्रुवमाजलिकं काम्यं V. I., P. I., 182, 9
 ध्वजी शारोपजीवी च V. I, P. II, 385, 14
 ध्वजापहारी V. II., P. II., 259, 9.
 न.
 नन्दायां भार्गवदिने V. I., P. II., 324, 1.

- नन्हाया भार्गवदिने V. I, P II, 450, 17.
 न किञ्चिद्वेषजाद्व्यत् V I., P. II, 195, 6
 न कुट्या नोत्के सङ्ग V. I, P. II., 163, 7.
 नक्तं चारिभ्यः V. I., P. I., 384, 8.
 नक्तोद्धतं तु यत्ताय V. I., P II, 376, 9.
 नक्तं चात्र समश्रियात् V. I., P II., 145, 5.
 नक्ताभ्यं जायते तस्य V. II., P II, 248, 6
 नक्तमेवोत्तरे V. I, P. I., 385, 2
 न कपयस्व न दुर्योनिः V I, P. II, 73, 22.
 न कसा च न कुर्वीत V. I., P. I, 225, 7.
 न कदलीपत्रम् V. I., P. II., 393, 8.
 न कर्मणा न प्रजया V. I, P. I., 158, 8.
 न कुर्याद्गुरुपुत्रभ्य V. I., P. II, 47, 2.
 न कुर्याच्छास्त्रमेतेषु V. I., P. II., 303, 6
 न कुर्यादित्याह V. II., P I, 11, 2.
 न कुर्यादिति मीमांसते V. II, P. I., 11, 1.
 न कुर्यातात्मनस्त्राणं V. II., P. I., 248, 3.
 न कुर्यातात्मनस्त्राणं V. II., P. I., 216, 10.
 न कर्मविन् न वाऽधीते V. I., P. II., 218, 6.
 न क्राव्यां V. I, P. II., 256, 9.
 न कलजा भक्षयेत् V. I., P. II., 325, 17.
 न कल्पापो न कपिलो V. I, P. I, 89, 8.
 न केवलं ब्राह्मणानां V. I., P. I., 186, 15.
 न क्षार-लवण- V. I., P. I., 382, 6.
 नक्षत्राणि च वैत्याद्य V. II., P. II, 218, 12.
 नक्षत्रनिर्देशन V. II., P. II., 134, 1.
 नक्षत्रं इष्टा V. I., P I, 313, 5.
 न क्षुत्तृणा भ्रमभ्रांत V. I., P. II., 7, 3
 नखि-शट्टिविपन्नानाम् V. I., P. II., 327, 9
 नखानि निकृष्य V. I., P. II., 171, 1
 नखानि रामाणि छित्त्वा V. II., P I, 212, 1.
 न गजभ्रमकृते V. I., P. I., 412, 13.
 नम्रा दीना क्षुधातांश्च V. II., P II, 262, 4.
 नमो मलिनवस्त्र. स्यात् V. I., P. I., 265, 7.
 नमस्तु रग्धवस्त्रः स्यात् V. I., P. I, 265, 8.
 न गोमूत्र-मुषिषे तु V. I, P. I, 271, 13
 नगरं न हि कर्तव्य V. I., P. II., 180, 8
 न गर्भशोपस्तत्रारित V. II., P. I., 319, 7.
 न भामजातान्धातांऽपि V. I., P. II., 143, 2.
 न भामाभिमुखं प्रेतं V. I., P. II., 280, 10.
 न घटासिन्ध- V. I, P. I., 443, 1.
 न वर्षरस्त्रां क्षापां V. I., P. II., 55, 10.

- न च कुर्यात् तृतीयायां V I, P I, 283, 4
 न च भुधाऽस्य संसीदेत् V I., P I, 466, 8
 न च कन्तुमयी शय्याम् V. I, P I, 443, 10.
 न चातिच्छिद्रदशनां V I, P II, 56, 5.
 न चाऽतिथिं पूजयति V I, P. I, 402, 12
 न चैतदिष्ट देवानां V. I, P II, 270, 20.
 न चोत्पात-निमित्ताभ्यां V I, P II, 189, 16
 न च तैलाभ्यक्तशिरा V I, P I., 443, 13
 न च द्विजातयो ब्रूय V I, P II, 424, 18
 न चोद्दीक्षेत भुञ्जानात् V I, P. II, 424, 2
 न चाभ्ययनशील स्यात् V. I., P II., 195, 11.
 न चैनं भुवि शक्नोति V. I, P I, 448, 4.
 न च निर्धुतुयात् केशान् V. I., P. I, 263, 8
 न चाऽनिस्तुष्टो गुरुणा V I, P I, 335, 14
 न चापि भग्नशयने V I., P. I., 442, 7.
 न चपल. V I., P. I., 443, 3.
 न च प्राणिवधो यज्ञे V. II., P. I., 179, 9.
 न च भिन्नासनगतो V. II, P. I, 188, 10
 न चेम देहमाश्रित्य V. I, P. II, 194, 8.
 न च मन्त्रोपनीता स्यात् V I, P. II., 98, 4.
 न चर्नोपरिस्थश्च V. I, P. I, 424, 3
 न चाऽलिप्यत दोषेण V. II., P I, 414, 13.
 न चैव मासमग्नीष्टु V I, P II, 293, 16
 न च वैद्यस्य काम स्यात् V. I, P I., 478, 11
 न च शौचव्यसम्पत्तौ V II, P II, 217, 4
 न चाऽभुपातः पिण्डो वा V II, P I., 20, 9, 21, 14
 न चाभुपातयेत् जालु V I, P. II, 424, 1.
 न च सौख्यमवामोति V II., P. II, 268, 8
 न च सीपानत्को V I, P. I., 226, 2
 न चाऽसमाहितमनाः V I, P I, 306, 4
 न जातीकुसुमानि V. I., P. II., 393, 8
 न जपेत् पैतृकं जप्यं V I, P II., 460, 1
 न जीर्णदेवायतने V. I, P. I., 225, 8
 न जीर्णं मलवद्वासा V I, P II, 54, 11
 न जीवत्पितृक कृष्णैः V. I, P I, 355, 17
 नटाज रजकस्याजं V II, P I, 380, 3
 नट-नतक-तक्षाय V II, P I, 380, 7
 नटादिप्रक्षय द्यूत V I, P II, 184, 1
 नदी दौलूषकी चैव V. II, P. I, 334, 1
 नडन्तिकायाम् V. I, P. II, 306, 1.

- न तु कदाचिन् V I, P II., 124, 1
 न तु नेजकधौतेन V. I, P I., 264, 11.
 न तु नैमित्तिकेन स्यात् V II., P I., 167, 3.
 न तेन शुद्धिमाप्नोति V. II., P. I., 134, 2
 न तत्कलमवामोति V. I., P II., 390, 5.
 न तापसैर्त्राक्षणैर्वा V I, P. II., 190, 6
 न ताभिः सहभोक्तव्य V II., P. I., 403, 4.
 न त्यजेत् सूतके वाऽपि V. I., P II., 210, 15.
 न त्यजेत् सूतके वाऽपि V. I., P. I., 302, 9.
 न स्याज्जं क्षणमप्येतत् V. I, P. I., 180, 8
 निर्यत्र निषवणस्नायी V. I., P II., 163, 20.
 न तत्र धर्मा सीदन्ति V. I., P. I., 132, 1.
 न तत्र बहुषः कुर्यत् V. I., P. I., 243, 5.
 न तत्र सूतकं तद्वत् V I, P. II., 258, 6.
 न तीर्थे V. I, P I., 477, 13.
 न तीर्थवासी नि-यं स्यात् V I, P. II., 195, 10.
 न स्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैः V I., P. I., 169, 18.
 न तु विख्यापयेत् पिण्ड V. II., P. I., 302, 19.
 न स्वैरैनां प्रयच्छेत V. I., P II., 77, 18.
 न तिष्ठति तथाऽऽसीत् V. I., P. II., 45, 9.
 न तिष्ठत्सु V. I., P. I., 477, 11
 न तस्य कार्यं करणं च V. I., P I., 102, 11, 104, 8.
 न तस्य दोषमिच्छन्ति V I, P. I., 425, 12.
 न तस्य वहनं कार्यं V. I., P II., 232, 6
 न तस्य निष्कृतिर्वृष्टा V. II, P. I., 14, 9.
 न तस्य निष्कृतिर्वृष्टा V. II, P. I., 203, 8.
 न तस्य प्रतिभोकोऽस्ति V. II., P. II., 12, 10.
 न तस्य शुद्धिनिर्वृष्टा V. II., P. II., 72, 11.
 न वृद्धेन न यद्वा वा V I., P. II., 7, 2.
 नदीतटेषु तीर्थेषु V. I., P. II., 304, 1.
 नदीतीरेषु गौटेषु V II., P. I., 139, 9.
 नदी-नद-तटानेषु V I. P. I., 185, 1.
 न शानादधिकं किञ्चित् V. I., P. I., 177, 2.
 न शीतो नापि वा कुण्डो V. I., P. II., 424, 3.
 नदीमुत्तिक्रया वापि V II., P. II., 180, 2.
 न वया पितृकार्येषु V. I., P. II., 303, 15
 नद्या तीर्थे च्छेदं वाऽपि V. I., P. I., 204, 2
 नद्या यच्च परिरुद्ध V. I., P. I., 286, 2.
 नद्योर्वा सङ्गमे शास्त V. I., P. II., 304, 15.
 नहि पक्वम् V. I., P. II., 382, 9.
 न देवं नापि पित्र्यं च V. I., P. II., 467, 11.

- नदेवायतनं गच्छेत् V. I., P. II, 133, 9.
 नहुधर्मा V. II, P. II, 283, 20.
 नदीषु देवखातेषु V. I, P. I, 270, 1.
 न दोषः पक्वतैलेषु V. I, P. I, 283, 12.
 नदीषु बहुतोवाह्य V. I, P. I, 363, 12.
 नदीषु बहुतोवाह्य V. I, P. II, 307, 9.
 नदूषयन्ति विद्वांसो V. II, P. I, 190, 17.
 नदीसङ्गमे वा V. II, P. I, 68, 7.
 नदी-समुद्रतीरे वा V. I., P. II, 304, 13.
 न देहो भविता तत्र V. I, P. II, 183, 3.
 न धान्य-V. I., P. I, 443, 4.
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु V. I., P. I., 159, 3.
 न नखेन न काष्ठेन V. I, P. II., 406, 9.
 न नम-V. I., P. I, 442, 12.
 न नदीतीरमासाद्य V. I., P. I., 225, 5.
 न निन्देन्न प्रशंसेत् V. II., P. I., 302, 20.
 न निन्देत् योगिनं सिद्धान् V. I, P. II, 133, 12.
 न नारिकेलैर्न च फालकेन V. II, P. I., 275, 9.
 न निद्यान्ते प्रतिश्रान्ते V. I., P. I, 154, 8.
 न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नी V. I, P. II., 55, 14.
 न पञ्चदश्यां विषम दद्यात् V. II., P. II., 142, 1.
 न ब्रह्मानिष्याहेत् V. I., P. II., 30, 6.
 न पुच्छेन्नोन्न-चरणे V. I., P. I., 405, 4.
 न पञ्चदशकृते V. I., P. I., 442, 13.
 न प्रचार गृहे कुर्यात् V. II., P. I., 346, 5.
 न पितृणां तथैवान्ये V. I., P. II, 441, 14.
 न पापुकास्थितो वांऽपि V. II., P. I., 138, 11.
 न पादौ न शिरो बस्ति V. I., P. I, 424, 10.
 न पादौ न शिरो बस्ति V. I, P. II., 425, 19.
 न पदां पादमाक्रम्य V. I, P. I, 306, 7.
 न पञ्चधां कर्षेत् V. I, P. II, 50, 2.
 नप्नी पुत्री च पौर्वा च V. II., P. I., 325, 11.
 न पिबेन्न च भुञ्जीत V. I., P. I, 426, 1.
 न परस्परमर्ध्याः स्युः V. I, P. II, 345, 15.
 न प्रतिगृह्णीयात् V. I, P. I., 426, 19.
 न प्रतिगृह्णीयात् V. I., P. II, 423, 9.
 न प्रातर्न प्रदोषश्च V. I, P. I, 291, 6.
 न प्रेतस्वनवाप्नोति V. I., P. I, 280, 6.
 न प्रीतिर्वेदवादेषु V. I, P. I, 125, 12.

- न प्रसारितपादस्तु V. I, P I, 423, 18
 न पटुधितम् V I, P II, 382, 9
 न पूर्वैर्गुरवे किञ्चित् V. I, P II, 52, 10.
 न पूर्वैर्गु बिभृद्धिः स्यात् V. I, P II, 264, 19
 न पलाशशयने V. I, P I, 442, 12.
 न दुष्येत तस्य नत् पात्र V I, P II., 192, 12
 न कालकृष्टम् V I, P II, 139, 6
 न कालकृष्टं न जले V I, P I, 225, 2
 न कालकृष्टमग्नीयात् V I, P II, 143, 1.
 न वक्रप्रतिके पापे V I, P I, 187, 9.
 न बीजी नागमर्हति V II., P. I., 14, 14.
 न बन्धुनिष्यात् V. II, P I, 38, 18
 न ब्रह्म कीर्तयिष्याऽपि V. I, P I., 425, 4.
 न ब्राह्मण-श्रुतिवयो V I, P II., 96, 11.
 न ब्राह्मणस्य स्वतियि V I., P. I., 400, 11.
 न बाह-सविषसंस्थश्च V. I., P. I., 423, 19.
 न भुक्त्वाऽलङ्कृतो योगी V. I., P. I., 270, 8.
 न नैर्षं परपाकाजं V. I., P. II., 189, 7.
 न भक्षयेत् पालाश V. I., P I., 253, 3
 न भोजनार्थं स्वे विप्र. V I., P. I., 406, 2.
 न विभे V. I., P I, 1, 413.
 न भिक्षा प्रतिपद्येन V. I, P I., 290, 16.
 न भिक्षाजनं चैव V I., P. I., 425, 2
 न भर्तार द्विष्यात् V. II., P. I, 38, 7
 न भार्यादृशेऽग्नीयात् V. I., P I., 425, 8.
 न भस्वकृष्णपक्षे तु V. I., P. II., 322, 8°
 न भस्वमासस्य च कृष्णपक्षे V I., P. II 311, 3
 न भस्वमासस्य च कृष्णपक्षे V. I., P I, 110, 10
 न भस्वस्याऽपरपक्षे V. I., P II., 319, 10.
 न भस्वस्याऽपर पक्षे V. I., P. II., 322, 12.
 न भस्वस्यापर पक्षी V. I., P. II., 319, 7.
 न मुखनोपश्रमेन V. I, P II., 50, 3.
 न मुखया विमुचः V. I., P. I., 245, 1.
 नमो गाम्य श्रीमती-य-V. II., P. I, 249, 4.
 न वृष्मयानि कुर्वन् V. I., P. II., 392, 17
 नमो नमो V. II., P. II., 174, 14.
 नमो नमः कृष्णाय V. II., P. II., 175, 8.
 नमो नमश्चन्द्र-V. II., P. II., 176, 1.
 नमो नमो उद्येष्टाय V. II., P. II., 175, 9.
 नमो नमो हीमाय V. II., P. II., 175, 12.
 नमो नमो नीलग्रीवाय V. II., P. II., 175, 7.

नमो नमो रुद्राय V. II., P. II., 175, 3	नमस्कार प्रकुर्वीत V. I., P. I., 327, 30.
नमो नमस्तीक्ष्णाय V. II., P. II., 175, 13	नमस्कुर्वीन्महादेवम् V. I., P. I., 372, 11.
नमो नम सत्वाय V. II., P. II., 175, 10	नमे स्तेनो जनपदे V. I., P. I., 200, 17
नमो नम सौम्याय V. II., P. II., 175, 13	न मासभक्षणे दोषो V. I., P. II., 389, 11
नमो नम सूर्याय V. II., P. II., 175, 6.	न यक्ष-नागायतने V. I., P. I., 442, 3.
न मूत्र पयि कुर्वीत V. I., P. I., 225, 1	न याचते द्विजो मूढ V. I., P. II., 422, 19
न मित्रमतिथि कुर्यात् V. I., P. I., 399, 2.	न यज्ञे गोवध कार्य V. I., P. I., 133, 13.
न मन्त्रा कारण तत्र V. I., P. II., 90, 18; 91, 2	न यतिर्न वनस्थश्च V. I., P. II., 148, 6
नमो ब्रह्मणे इति V. I., P. I., 316, 4	न यज्ञोपवीत V. I., P. II., 171, 6
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च V. II., P. I., 249, 5	न यज्ञार्थं धन दूढान् V. I., P. I., 198, 3
न मीमांस्यमि धौत्र्यादि V. II., P. I., 146, 2.	न यावदुपनीयन्ते V. I., P. I., 231, 16
न विद्येत समं भर्ता V. II., P. I., 56, 7.	नरकाणां शत गत्वा V. I., P. II., 366, 16
नमो विवस्वते ब्रह्मन् V. I., P. I., 364, 5.	नरके तेऽन्धतामिक्षे V. II., P. II., 264, 5
नमो रुद्राय V. II., P. II., 193, 13.	न रक्तमुल्लवण चान्य- V. I., P. II., 54, 12
नमः स्वधायै स्वाहायै V. I., P. II., 401, 20.	नरकं प्रतिपद्यन्ते V. II., P. II., 210, 2.
न स्लेष्मशुचि-V. II., P. II., 142, 4.	नरकाण्ये महाघोरे V. II., P. II., 208, 7.
न स्लेष्मभाषा शिक्षेत V. I., P. II., 134, 13.	नरके रौरवे घोरे V. I., P. II., 178, 2.
नमस्कारेण मन्त्रेण V. I., P. I., 481, 16	नर्क्ष-वृक्ष-नन्दीनाम्नी V. I., P. II., 55, 13
नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णु V. I., P. I., 441, 16.	न रक्षति च यां शरान् V. II., P. I., 43, 11.

- नरो गोगमन कृत्वा V. II., P. I., 340, 19.
 नरो गोगमने कुर्यात् V. II., P. I., 340, 12.
 न राजाज्ञाकारिणा V. I., P. II., 256, 10.
 न राज्ञः प्रतिगृहीयात् V. I., P. I., 199, 7.
 न राज्ञां V. I., P. II., 256, 7.
 न राज्ञामवशेषोऽस्ति V. I., P. II., 257, 8.
 नर पापात् प्रमुच्येत V. II., P. II., 201, 8.
 नर्ये भस्माऽग्निहोत्रान्ते V. I., P. I., 318, 16.
 नरमांसं श्वमांसं च V. II., P. I., 371, 1.
 नरवशोत्तरभागे तु V. I., P. II., 129, 15.
 नरवश-बाह्वशीरे V. I., P. II., 304, 8.
 नरा-ऽश्वेषो मय्य च V. I., P. I., 133, 10.
 नरा-ऽश्वेद्-वराहैश्च V. II., P. I., 66, 4.
 नरकेषु क्रमयैव V. II., P. II., 242, 12.
 नरो ह्येकोपवासेन V. II., P. I., 125, 7.
 न वयसार् पुनर्यान्ति V. I., P. II., 196, 2.
 न वेयं धारयेत् V. I., P. I., 224, 6.
 नवाङ्गुलं मन्त्रमन् स्त्रात् V. I., P. I., 267, 3.
 न वीजवेदा वल्लेन V. I., P. II., 133, 10.
 न विज्ञातं V. I., P. I., 52, 7.
 न वद-ह्रस्वोदुम्बर V. I., P. II., 379, 7.
 न ह्या वारिमग्नानां V. I., P. I., 270, 15.
 न विधौ परः श्रम्यार्य V. I., P. II., 298, 11.
 नवधा सङ्कुरः प्राक्तो V. II., P. I., 28, 13.
 नवोदके दद्याद् च V. I., P. I., 137, 3.
 न वेदपाठमात्रेण V. I., P. I., 151, 8.
 न विदुः श्वस्तनम् V. I., P. I., 52, 7.
 न विद्युदग्धकृते V. I., P. I., 443, 1.
 न विद्यन्ते यतस्तेन V. I., P. I., 74, 7.
 न विद्यमाने पूर्वोक्तं V. I., P. I., 241, 3.
 न विद्यवा केवलया V. I., P. I., 184, 13.
 नवानीतार्घपात्रं च V. I., P. II., 300, 14.
 नवात्र-चौल-गोशने V. I., P. II., 461, 4.
 न विप्रं स्वेष्टु तिष्ठत्तु V. I., P. II., 279, 7.
 नवम एकसुतः V. I., P. II., 317, 18.
 नवमैकादशे चैव V. I., P. II., 448, 8.
 न वामनां नातिदीर्घां V. I., P. II., 56, 4.
 नवमीं नाग्निमध्ये तु V. I., P. I., 367, 15.
 नवम्यां गन्धलेप तु V. I., P. I., 368, 7.

- नवम्या दारिकार्थं स्यात् V I, P. II, 110, 16
- नवम्या भानुवारे च V. I, P I, 263, 7
- नवमे वाससां त्याग. V I., P II., 294, 1.
- नवमिन्त्र षडुत्तरम् V I, P II, 449, 3
- नवियुक्ता स्वप्ना चैव V I, P II, 39, 20
- न व्रतिनां V I, P II, 256, 8
- न व्रतोपवास-V II, P I, 38, 9
- न व्रतेनोपवासेन V II, P I, 37, 3
- न वायोपि प्रयच्छेत् V. I, P. I, 187, 8
- न वर्षधाराभि. V. I, P I, 247, 10
- न वै वाचां न चक्षुषि V. I, P I, 127, 3
- नव ना निर्मल वाऽपि V. II, P I, 365, 3
- नवावरान् भोजयेत् V I, P II, 363, 9
- नवभ्रातृन् तु दम्पत्यो V I, P. II, 469, 8
- नवभ्रातृनि पञ्चाह V I., P. II., 448, 14
- न वाऽभुपातः पिण्डो वा V. I, P II, 226, 10
- न विष्ण्वाराधनात् पुण्य V. I, P I, 371, 18
- न वेष्टितशिराभापि V I, P I., 424, 1
- न वसेत् यतिः षड्मु V I, P II, 184, 4
- नव सप्त विद्यां राज्ञां V I, P. II, 448, 18
- नवसमा राजन्यस्य V. II., P. I, 98, 17.
- न वस्त्रपीडनं कुर्यात् V. II., P. I, 164, 14.
- न शौचन्ति तु यत्रैता V I, P. II, 112, 2,
- न शौच वर्षधाराभि. V I, P I, 231, 2
- न शुण्वन्ति गुरोर्वाक्य V II, P II., 238, 16
- न शुद्र द्विजेन V I., P II, 279, 12.
- न शुद्रो यजमान वै V I., P II, 280, 2
- न शुद्रराज्ये निवसेत् V I., P II, 133, 3
- न इमशान-V. I, P I., 443, 2.
- न इमभिरुच्छिष्ट V I., P I., 245, 13
- न इमभ्युच्छन्नवती V I, P II, 55, 14
- न शयीत समं भर्त्ता V II., P I., 346, 6
- नश्यते नाऽद्य सन्वेह V II, P I., 215, 5
- नश्यन्ति तामसा भावा V. I., P I., 481, 1
- नष्टेऽग्नौ विधिवद् द्यात् V II, P II., 109, 15
- नष्टे जलपावित्रे वा V I, P II., 172, 21.
- नष्टे दण्डकाष्ठे V II, P II, 148, 10
- नष्ट देवलकी दत्तम् V I, P I, 188, 5
- नष्टे सृते प्रव्रजिते V I, P II, 91, 8
- नष्टायां मेखलायां V II, P II, 148, 12.
- नष्टशौचे व्रतभटे V I., P. I, 395, 17.
- न स किञ्चिदुपासीयात् V I., P. II 188, 22.

- न सकामश्च हसन् V I, P I, 300, 8
 नस्त सकलपाशैर्वा V II, P I, 261, 4
 न स तत्फलमाप्नोति V I, P I, 405, 19
 न सविषां V I, P II, 234, 8.
 न सा दैवे न सा पित्र्ये V. I., P. II., 463, 29
 न सा दैवे न सा पित्र्ये V I, P II, 87, 15
 न साधयन्ति कार्याणि V II, P. II, 228, 13
 न सौपानहेटितशिरा V I., P I, 329, 7
 न स पापेन लिप्येत V I, P I, 197, 2
 न साम्प्रदायिक तस्य V I, P. II, 347, 6.
 न सपर्णा नातिथाना V I, P. II, 39, 22
 न स्पृशेद्दामहस्तेन V. I, P II., 425, 18
 न स्पृशेद्दामहस्तेन V I., P I, 424, 9
 न साम-यजु-ऋग्वर्ग- V. I., P. I, 83, 9
 न न्नीभिर्न च बालेन V. I, P II., 435, 12.
 न स्वासन्ध्येन कर्तव्यं V II, P I., 87, 21.
 न स्वपद्य तथा गर्ते V I, P. I., 442, 5.
 न स्वयम् V. I., P. I., 477, 12.
 न सप्तस्त्रिंशु गर्तेषु V. I., P. I., 225, 4
 न सहेत यद्यस्तेषां V. II., P. II., 222, 3.
 न हि कर्म क्षायते V II, P I, 11, 2
 न हि तेषामतिक्रम्य V. II, P. I., 211, 15
 न इत न तपस्मन् V II., P I., 241, 11.
 न हायनर्न पलिते V. I, P I., 334, 13.
 न ति मृताः शेषभाजो V. I., P. II., 415, 7
 न हसन् V I, P. I., 246, 9.
 न हिंस्यात्सर्वभूतानि V I., P I., 69, 2
 न ह्यस्य विद्यत कर्म V. I., P II., 30, 1
 न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषा V. II., P. I., 320, 15
 न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म V. I., P. II., 91, 8
 नाऽऽकाशे V I, P. I., 412, 12.
 नाऽऽकाशे सर्वशून्यं च V. I, P. I., 442, 9.
 नाऽकृत्वा लभते किञ्चित् V II., P. II, 247, 6
 नाऽऽकामन् कामतः छायां V. I, P. II, 133, 16
 नागानां विप्रियं कुर्वन् V. I., P. II., 226 1.
 नागानां विप्रियं कुर्वन् V. II, P. I., 21, 2.
 नाभिमुष्टे V. I., P. I., 413, 1.
 नाभिमाधिविष्टम् V. I., P. II., 50, 2.
 नाभिसंस्कार V. I., P. II.,
 नागरं चाप वै दधं V. I., P. II., 369, 17.

नाऽगारे नाऽऽसने नाऽजे V. I, P II,
 163, 8.
 नाङ्गुलिभिः V I, P I, 246, 7.
 नाङ्गुलीभिः स्वक्रान्दन्तान् V. I., P.
 I, 252, 15
 नाङ्गुठादाधिका कार्या V I, P II.,
 39, 19.
 नाजीर्णमुक्तः V I, P II, 50, 4
 नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् V. I, P.
 I., 423, 13
 नाऽज्ञातेन समं गच्छेत् V I, P. I,
 134, 4
 नाङ्गुलिना पिबेत् V I., P I,
 248, 1.
 नाऽदक्षिणां नान्यकामा V. I, P
 II, 103, 1
 नाऽदण्ड्योनानं राज्ञोऽस्ति V I, P.
 I, 446, 16
 नाऽदण्ड्योनानं राज्ञोऽस्ति V I, P
 I., 447, 2
 नाऽदत्त्वा मिष्टमसीयात् V I, P I,
 424, 2
 नाद्यात्सूर्यग्रहात् पूर्वम् V. I, P I,
 435, 11.
 नादधौ वै समीक्षेत V. I, P II,
 46, 11.
 नाऽदुष्टां दूषयेत् कन्यां V. I, P
 II., 92, 11.
 नाधिकं दद्यात् V. I., P I, 426, 19
 नाऽदधेतव्यं न वक्तव्यं V I., P II,
 177, 2.
 नाऽदधेतव्यं न वक्तव्यं V I, P II,
 195, 2.
 नाऽदधापयति नाऽधीति V. II, P. I.,
 208, 17.
 नाध्यापनाद् याजनाद्वा V II., P I,
 414, 8.

नाध्यापनाद् याजनाद्वा V I, P I.,
 195, 49
 नाऽधार्मिकैर्बुद्धे ग्रामे V. I, P II,
 133, 2
 नान्दीमुखान् पितृगणान् V I, P II,
 461, 10.
 नान्दीमुखा पितरः पितामहा V I,
 P II, 459, 15
 नान्दीमुखा पितरः प्रीयन्ताम् V. I,
 P II, 459, 14
 नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्यते V. I
 P II, 456, 14.
 नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये V I,
 P. II., 459, 13.
 नान्दीमुखे सत्य-वसू V. I., P. II,
 403, 16.
 नान्धकारे न संध्यायां V I, P. I.,
 425, 5.
 नाधितिष्ठेत् शकृन्मूत्र-V. I., P II.,
 184, 14
 नान्तरा भोजनं कुर्यात् V. I., P. I.,
 423, 2.
 नान्तर्वासो विना जातु V. I., P. I.,
 263, 5
 नाऽन्वये सति सर्वस्व V I, P. I.,
 189, 19
 नाज-पानादिकं श्राद्धे V. I, P. II.,
 423, 11
 नानध्यायोऽस्ति वेदानां V I, P I.,
 158, 21
 नानिबद्धेक्षणा तद्वत् V I, P. II.,
 55, 20
 नानियुक्तोऽभ्यासनस्थः V I, P I,
 426, 18.
 नान्यतो ज्ञायते धर्मः V I., P. I.,
 337, 7.

- नान्यत् पदयामि जन्तूनां V II, P II, 162, 12
 नाऽन्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो V II, P I, 58, 11
 नान्य प्राणी महाभाग V II, P II, 209, 2.
 नान्यविद्याऽभियुक्तश्च V. I, P II, 196, 10.
 नान्यो विमुक्तश्च पन्थाः V I., P. I., 444, 12.
 नान्यरमै कस्मै च न V I, P I, 77, 12.
 नागुरोधास्त्यनध्याय V I, P I, 158, 16, 348, 11
 न नारीमध्ये V I., P I, 443, 3
 नानाविधो वातसोगो V. II., P. II., 279, 8.
 नाऽनुशासन-वाशाभ्यां V I., P. II., 189, 17.
 नाऽनिष्टां न प्रकुपितां V. I., P II., 102, 19.
 नागुष्टेय मनुष्यैस्त-V I., P. II., 68, 17
 नाऽनाहितामिनाऽविहान् V I, P I, 200, 18.
 नापि कीर्त्यै न धर्माय V. I., P. I., 178, 4.
 नाऽऽपश्चार्त्ति च V. I, P. II., 50, 3.
 नाऽऽपाणीयमजमभीयात् V. I, P. II., 382, 8
 नाऽपात्रे विवृषा किञ्चित् V I., P. I., 177, 12.
 नाऽपरीक्षितं V I., P I, 146, 14
 नाऽपवित्रेण हस्तेन V. I., P. II., 418, 10.
 नाऽपाश्रितो न जल्पश्च V. I, P I, 306, 2
 नाऽप्राज्ञेण गुरौ शिष्यो V I, P II, 43, 16.
 नाभि-रुप्यन्तरोद्भूते V II, P I, 127, 12
 नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म V II, P. I, 11, 12.
 नाभि च हृदयं तद्वत् V. I., P I, 238, 9.
 नाभिनन्देन मरण V. I., P. II., 194, 3.
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा V I, P I, 261, 7
 नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्ट. V II, P. I, 187, 14.
 नाभेरूर्ध्वं तु वष्टम्य V. II., P. I., 67, 14.
 नाभेरथ सत्संशौ V. I., P. I, 306, 6
 नाभिरक्षन्ति ज्ञेयान्ताः V II, P I, 9, 10.
 नाऽभिवाद्यास्तु विम्रेण V. I., P. I., 327, 4.
 नाऽभिवाद्य स विवृषा V. I, P. I., 324, 12
 नाऽभिध्याहारयेद्ब्रह्म V. I., P. II., 465, 12.
 नाभिसत्सर्षनाजगताः V. I., P. I., 250, 10.
 नाऽभ्यङ्गनकौ न च भूमिपुत्रे V. I., P I., 282, 2
 नाभकर्मणि बालानां V. I., P. II., 461, 8.
 नाम गीतं विवृषां तु V. I, P. II., 308, 12.

नामधारकविप्रा ये V II, P. II, 201, 1.	नारी स्वर्गमवाप्नोति V II, P. I., 37, 4
नामधारकविप्रस्तु V I, P. II, 219, 3	नालिकां बालपुष्प च V II, P. I., 401, 3
नामधेय दशम्यां तु V. I., P. II, 24, 10	नालिका-शय-छत्राक-V I, P. II, 375, 9
नामधेयं दशम्यां च V I, P. II, 25, 1	नाऽलोमिकां नाऽतिलोमां V. I, P. II, 55, 12
नाम्नो दन्तोद्भवात् चौडात् V I., P. II, 248, 11	नाल्पत्व वा बहुत्व वा V. I, P. I., 179, 17.
नामान्युच्चार्य विधिना V I, P. I., 267, 15	नावाप्नोति गृही लाकान् V I., P. I., 216, 15
नामावास्याया V I, P. II, 100, 16	नावाप्नोति गृही लोकान् V II, P. I. 404, 7
नायसेनैव पात्रेण V I, P. II, 418, 11.	नावक्षुद्भयन्ति ये चैव V. I, P. I., 180, 11
नारी खल्वननुज्ञाता V. II, P. I., 37, 17	नाऽवमन्येत वै भूष्ण V. I, P. II, 133, 18
नारीणां विक्रय कृत्वा V II, P. II, 132, 5.	नाऽविशालां न वै भस्मा V I, P. I., 443, 9
नारीणां विक्रय कृत्वा V II, P. II, 119, 2	नावश्यं तु युवानोऽस्य V I., P. II., 326, 15
नार्तवे दिवा V. I, P. II., 100, 1	नाऽविस्पष्टमधीयते V. I, P. I., 154, 7
नार्थरात्रे न मध्याह्ने V I, P. I., 425, 1	नाऽऽवाहनाभौकरण V I, P. I., 388, 9
नार्द्रपादः स्वपेत् V I, P. I., 442, 11	नाऽऽशौचक्रीर्तितं सङ्गिः V. I, P. II., 254, 4
नार्द्रवक्षो V I, P. I., 442, 12	नाऽऽशौच नोदक नाशु V I, P. II., 224, 15
नाऽऽर्द्रवासा न नमश्च V I, P. I., 442, 8.	नाऽऽशौच विद्यते पुनः V. I, P. II., 212, 19, 260, 1
नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिखाः V I, P. I., 423, 17	नाऽऽशौचं सूतके प्राक्तं V I., P. II, 254, 8
नारायणबलिः कार्यो V II., P. I., 28, 6	नाऽऽशौचं सूतके प्रोक्तं V. I, P. II., 215, 4
नारायणीयम् V II, P. II, 157, 11	नाऽऽशुद्धिं प्रसवाशौचे V I, P. II., 235, 15.
नारायणे सशुद्धिश्च V I, P. II., 227, 6	
नार्यमणं पुष्पाते V. II, P. I., 448, 13	
नारं शौन तथा मांसं V. II., P. I., 408, 10.	

- नाग्रीयान् शब्दः नस्या V. II, P. I.,
 369, 6
 नाग्रीयुर्बलवत्त्वैव V. I, P. I.,
 424, 13.
 नाशयन्त्याशु पापानि V. II, P. I.,
 223, 7.
 नाशयन्त्याशु पापानि V. II., P. II.,
 154, 16.
 नाशयन्त्याशु पापानि V. II., P. II.,
 27, 14
 नाशयन्त्याशु पापानि V. I, P. I.,
 216, 7
 नाशानेदन-शब्देषु V. II, P. I.,
 273, 3
 नासिकाकुट उच्छ्वासां V. I, P. I.,
 292, 16
 नास्तुतकं कथायिन् न्यान् V. I,
 P. II., 218, 18
 नास्तिक V. II, P. II., 125, 5
 नास्तिको V. II, P. II., 125, 8
 नास्तिकः कुच्छं V. II, P. I.,
 41, 17
 नास्तिक च कुतश्च V. I, P. I.,
 330, 5
 नास्तिकता V. II, P. II., 140, 10.
 नास्तिको नास्तिकवृत्तिः V. II.,
 P. I., 42, 1
 नास्तिकवृत्तिः V. II., P. II., 151, 6.
 नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकुच्छम् V. II,
 P. I., 41, 18
 नास्तिक-स्तेन-हिंस्र-भ्यः V. I, P. I.,
 181, 15.
 नास्तिकस्तु इतिः स्थान् V. II, P.
 II., 234, 10
 नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ताः V. II., P.
 II., 124, 16..
 नास्तिक्यं औपपातकम् V. II., P. I.,
 344, 5.
 नास्तिक्यादय वाऽऽलस्यान् V. I, P.
 I., 161, 13
 नास्तिक्यादय वाऽऽलस्यान् V. I.,
 P. I. 444, 10.
 नास्तिक्यभाषायास्तां तु V. I., P. I.,
 362, 13
 नास्तिक्यभाषानिरत V. II., P. II.,
 220, 3
 नास्तिक्यं वृत्तलोपं च V. II., P. II.,
 102, 1.
 नास्ति वज्रसमं शान् V. I., P. I.,
 167, 18
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो V. I., P. I.,
 129, 3
 नासत्यं दसौ प्रीयते V. I, P. I.,
 250, 6.
 नास्यद्यदस्य लोको वै V. I., P. I.,
 161, 3.
 नाऽस्मानां तु स्त्रियं नष्टीन् V. I., P. II.,
 102, 18
 नास्मिन्नांके V. II., P. II., 66, 3
 नास्तिवेदेऽप्युच्छिष्टाः V. II., P. I.,
 412, 7.
 नाऽस्यान्मनकल्प V. I., P. II.,
 30, 5.
 नाऽनिकल्पं नाऽतिसाध V. I.,
 P. II., 131, 3.
 नातिक्रमेत्तरो विद्वान् V. I., P. II.,
 348, 3
 नातिक्रमेत्तरोऽप्येतान् V. I., P. II.,
 343, 14.
 नात्यन्ताधिकं दद्यात् V. I., P. II.,
 423, 9.
 नातिक्रमच्छाविं पाण्डु- V. I., P. II.,
 56, 2.
 नाऽतिरागे षोडशिनं V. I., P. II.,
 373, 14.

- नाऽत्रिदशस्य कर्तव्या V. I., P. II.,
242, 18.
- नातिसुहितः V. I., P. I., 420,
13
- निकेतन कारयित्वा V. I., P. II.,
364, 19.
- निकृतिश्चाप्याविज्ञान V. I., P. I.,
480, 17.
- निक्षिप्यामि स्ववारेषु V. I., P. I.,
312, 11
- निगृहीतश्च यो राज्ञा V. II., P. I.,
21, 8.
- निगृहीतश्च ये राज्ञा V. I., P. II.,
226, 2
- निग्रहेऽमुग्रहे वाऽपि V. II., P. I.,
40, 18.
- निजान् जयति वै लोकान् V. I., P. I.,
480, 12.
- नित्यक्रियां पितृणां च V. I., P. II.,
441, 13
- नित्य क्रियार्थं स्थायीत V. I., P. I.,
285, 2.
- नित्योच्छिष्ट. सूतकश्च V. II., P. II.,
235, 16.
- नित्ये जपे च काम्ने च V. I., P. I.,
158, 19.
- नित्य तावत्प्रवक्ष्यामि V. I., P. I.,
388, 5.
- नित्य तस्मिन् समान्वस्त V. I., P. I.,
463, 15.
- नित्यं नित्यानि कुर्वीत V. I., P. I.,
169, 4.
- नित्य नैमित्तिकं काम्य V. II., P.
II., 177, 8.
- नित्य नैमित्तिकं काम्य V. I., P.
II., 299, 15.
- नित्यं नैमित्तिकं काम्यं V. I., P. I.,
261, 1.
- नित्यं नैमित्तिकं काम्य V. I., P. I.,
164, 10.
- नित्य नैमित्तिकं काम्य V. I., P. I.,
268, 10
- नित्य नैमित्तिकं चैव V. I., P. I.,
287, 14.
- नित्य-नैमित्तिकानां च V. II., P. II.,
198, 15
- नित्यो नैमित्तिकश्चैव V. I., P. I.,
94, 6.
- नित्यमुद्धृतपाणि स्यात् V. I., P. I.,
152, 11
- नित्यमन्नप्रदस्यापि V. I., P. II.,
256, 20
- नित्यमनोव्य केश-V. II., P. I.,
137, 13
- नित्यमास्य शुचि स्त्रीणां V. II., P.
I., 191, 7.
- नित्य योगपरो विद्वान् V. I., P. II.,
342, 16
- नित्य यादृच्छिकं चैव V. I., P. I.,
279, 15.
- नित्यं शुद्ध कारुहस्त. V. II., P. I.,
190, 12
- नित्यभ्रातृ स्यजेदेतात् V. I., P. I.,
388, 15
- नित्यभ्रातृं तदुद्दिष्टं V. I., P. I.,
387, 17
- नित्यभ्रातृऽर्ज्य-गन्धाद्यै V. I., P. I.,
388, 11
- नित्येषु शुद्धे. प्राधान्यात् V. I., P.
I., 63, 5
- नित्य. संकीर्त्यते नाम्ना V. I., P. I.,
95, 2.
- निद्रालु क्रूरकुल्लुब्धो V. II., P. II.,
215, 1.
- निद्रा सन्द्रा V. I., P. I., 42, 10.
- निधायामिमुपर्यासा V. II., P. I.,
156, 9.

- निन्दको द्विज-देवाना V. II, P. II, 221, 18.
 निन्दितेभ्यो धनादान V. II, P. II, 137, 11.
 निन्दितेभ्यो धनादान V. II, P. I., 17, 9.
 निन्देहि लक्ष्मणैर्मुक्ता V. II., P. I., 4, 14.
 निन्द्यैव लोके भवति V. II., P. I., 36, 8.
 निनीषु. कुलमुत्कर्षम् V. I., P. II., 74, 9.
 निनीषन् इण्ड-शिक्यादि V. I, P. II, 160, 4.
 निपातयति यो गा वै V. II, P. I., 262, 2.
 निपाते सहस्रम् V. II., P. I., 453, 10.
 निपात्य सञ्चरेत्सर्वे V. II., P. I., 257, 17.
 निबद्धशिख-कण्डस्तु V. I., P. I., 234, 12.
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् V. I., P. II., 387, 8.
 निमन्त्रणीया. आह्वेषु V. I., P. II, 359, 17.
 निर्मान्तरेषु विप्रेषु V. I., P. II, 257, 2.
 निर्मितेष्वेषु सर्वेषु V. I., P. I., 240, 3.
 निर्मातृत्वस्य विप्रस्य V. I, P. II., 257, 4.
 निर्मितान्ततः V. I., P. II., 331, 17.
 निमन्त्रयति व्यवसान् V. I., P. II., 360, 13.
 निम्नोच्चेद्वाप्यवित्तानां V. II., P. II., 147, 15.
 निरुक्तो मुर्धनि V. I., P. II, 342, 10.
 निर्योगादुपवासं V. II., P. I., 426, 5.
 नियमा गुरुशुश्रूषा-V. II, P. I., 116, 6.
 नियमा गुरुशुश्रूषा- V. II., P. II., 169, 11.
 नियमाचारसन्तानां V. II., P. II., 210, 9.
 नियमातिक्रमे तस्य V. II., P. I., 35, 4.
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु V. I., P. II., 182, 9.
 नियम्य प्रयतो वाचम् V. I, P. II, 42, 2.
 निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे V. I., P. I., 300, 7.
 निरजुः गृहिष्ठा इ V. I., P. II., 403, 1.
 निर्गुण सहसा क्रोधाद् V. II., P. II., 61, 11.
 निराचारस्य विप्रस्य V. II., P. I., 446, 10.
 निर्णेतः सर्वपापानां V. II., P. II., 193, 4.
 निरोधनेन बन्धेन V. I., P. I., 455, 14.
 निर्दशं ज्ञातिमरण V. I., P. II., 235, 17.
 निर्दोषं सुदृढं भार्यी V. II., P. II., 222, 2.
 निर्दिष्टकलभोक्ता हि V. I., P. I., 452, 11.
 निर्दिष्टप्यति तत्सर्वम् V. I., P. II., 196, 17.
 निरुद्धांशफलं स्वजे V. II., P. II., 276, 14.

निरुद्धांशसमी भोगो V. II, P. II., 276, 15.	निवेद्येत् प्रयत्नेन V. I., P. I., 467, 14.
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते V. I., P. I., 474, 18.	निवारयति पापास्मा V. I., P. I., 179, 7.
निरामिष सङ्कुडुक्त्वा V. I., P. II, 360, 9.	निवर्तितानि कर्माणि V. I., P. I., 137, 10.
निराशा पितरो यान्ति V. I., P. I., 363, 8.	निवेद्य गुरवे V. I., P. II, 43, 1.
निराशा पितरस्तेषां V. I., P. II., 435, 9.	निवेद्य गुरवेऽमीयात् V. I., P. II., 42, 15.
निर्वपेत् पुरोडाश V. II., P. II., 151, 15.	निवेद्यैवाऽपसव्येन V. I., P. II., 466, 20.
निर्वपेद् विण्डांस्त्रीन् V. I., P. II., 326, 6.	निवासराजनि प्रेते V. I., P. II., 252, 11.
निर्वासं कारयेद्दिग् V. II., P. II., 12, 14.	निश्चयार्थं विदुद्धानां V. I., P. I., 138, 8.
निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु V. I., P. II., 454, 18.	निश्चल स्थाणुभूतश्च V. I., P. II., 163, 6.
निर्वासयति यो विप्र V. I., P. I., 403, 6.	निःशब्दं देवमास्याय V. I., P. I., 41, 2.
निर्लेपं काव्यं न भाण्डम् V. II., P. I., 174, 11.	निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति V. I., P. II., 324, 2.
निरस्य तु पुमान् शुक्रम् V. I., P. II., 244, 21.	निषेककाले सोमे च V. I., P. II., 301, 6, 404, 1.
निर्हेत्य ह्य व्रती प्रेतान् V. I., P. II., 278, 5.	निष्कृतिं व्यवहारार्थं V. II., P. I., 232, 17.
निर्होमा निर्वपद्कारा V. II., P. II., 229, 18.	निषेकादीनि कर्माणि V. II., P. I., 319, 1.
निर्वीतिन मनुष्याणां V. I., P. I., 351, 7.	निषेकादीनि कर्माणि V. I., P. I., 331, 1.
निवृत्तप्रतिबन्धं ह्य V. II., P. II., 276, 13.	निषेकादिदमज्ञानान्ताः V. I., P. II., 19, 6.
निवेद्यैव चात्मानं V. I., P. I., 372, 12.	निष्कालको V. II., P. II., 89, 14.
	निष्कालको घृताभ्यक्तो V. II., P. I., 313, 20.
	निष्क्रान्ता कीदृशोनिश्च V. II., P. II., 243, 15.

- निष्णातः सर्वविद्यासु V. I., P. II.,
311, 16.
- निषिद्धमन्त्र-V. II., P. II., 114,
18.
- निषिद्धात्तु यो भुङ्क्ते V. II., P.
II., 252, 10.
- निषिद्धवस्तुभोगेन V. II., P. II.,
210, 1.
- निष्पीडयति यो विप्रः V. I., P. I.,
363, 1
- निष्पीड्य स्नानवस्त्र वै V. I., P. I.,
320, 1.
- निष्पावाश्चात्र शोभनाः V. I., P. II.,
374, 10
- निष्पावाङ्गसु विशेषेण V. I., P.
II., 374, 4.
- निष्कलं तु भवेत्तस्य V. II., P. I.,
37, 18.
- निःसृक्तानां V. II., P. II., 194,
4.
- निः सन्दिग्धे परिज्ञाने V. II., P. I.,
107, 8
- निस्त्यर्थतामयात्मान V. II., P. I.,
198, 6.
- निस्पृहोऽन्यत्र गत्यैव V. I., P. II.,
160, 12.
- निसर्गषण्डो वद्विश्च V. I., P. II.,
76, 8.
- निःसाधवेदस्तज्जलम् V. I., P. I.,
432, 2.
- निहत्य क्षत्रिय मोहार्त्त V. II., P. I.,
95, 19.
- नीचदुष्मा महाकक्षा V. I., P. I.,
457, 6.
- नीयते बान्धवार्गेण V. II., P. II.,
268, 12.
- नीलसान्यपि सर्वाणि V. I., P. II.,
376, 15.
- नीलीवारः यदा भिन्ध्याद् V. II.,
P. II., 145, 8
- नीलपर्वते V. I., P. II., 305, 15.
- नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा V. II., P. II.,
145, 6.
- नीलीरक्तेन वस्त्रेण V. II., P. II.,
145, 11.
- नीलीरक्ते यदा वस्त्र V. II., P. II.,
144, 10
- नीलरुद्रं तथैवेन्द्र-V. II., P. II.,
159, 10
- नीवि विस्तृत्य V. I., P. I., 241,
7.
- नुह पापानि सर्वाणि V. I., P. I.,
255, 3
- नृणां आदौ तदा प्रीताः V. I., P. II.,
326, 11.
- नुदुर्ग गिरिदुर्गे च V. I., P. I.,
404, 6
- नृपस-राज-रजक-V. II., P. I.,
381, 5.
- नृपस-राज-रजक-V. I., P. II.,
384, 19.
- नृपाणां परमो धर्मः V. I., P. I.,
452, 10.
- नृपतिः शासकः प्रोक्तः V. II., P.
II., 210, 12.
- नृपस्य नृपस्यैवस्य V. II., P. II.,
146, 3.
- नैकप्रामीणमतिथि V. I., P. I.,
399, 8.
- नैकोऽप्यामं प्रपद्येत V. I., P. II.,
183, 11.
- नैकवाऽपि विना कार्त्तम् V. I., P.
II., 116, 13.

नैक वल्लो हृदयधो V. I, P I, 424, 2	नैमित्तिक समाख्यातं V II, P I, 7, 1
नैकवस्त्रः प्रवर्तत V. I., P. I., 265, 11.	नैर्कत वा V. II, P II, 126, 11
नैकः आसुहृद्य कुर्यात् V. I., P. II, 469, 1.	नैर्कती दिग्मातिष्ठेत् V II, P. I., 313, 4, 314, 14
नैकहस्तेन च जल V. I., P. I 426, 2.	नैर्कत्यामिषुविक्षेपम् V I, P I, 224, 13
नैतन्मम मत यस्मात् V. I, P II, 97, 15	नैव केनच नाऽऽप्यं V. I, P. I., 203, 21
नैतन्मम मत यस्मात् V II, P. II, 42, 8.	नैव गच्छति कर्तार V. II, P. I., 214, 12.
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो V I, P I., 372, 2	नैव गच्छति कर्तार V II., P. I., 214, 17.
नैतरेषाम् V I, P II, 261, 3.	नैवातिशीतो नात्युष्ण V I, P I., 456, 16
नैत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य V II, P II, 272, 1	नैवादहीत पाथेय V I, P II., 195, 8
नैत्ररोगो भवेत्तस्य V II, P II, 248, 14	नैवेद्य तु त्रयोदश्या V I, P I, 368, 9
नैतयोरन्तर किञ्चित् V I, P I, 201, 6.	नैव मन्त्रादि वज्र्यं स्यात् V. I, P. II, 322, 18.
नैत्येके नास्त्यनभ्यायो V I, P I, 348, 12.	नैवान्धे प्राणिनः केचित् V II, P. II, 208, 14.
नैतैरपूतैर्विधिवत् V. I, P II, 81, 16	नैव पौत्रेण कर्तव्य V I, P II, 462, 17
नैन किञ्चिद्वामोति V I, P II., 81, 9	नैवेशिकानि च ततः V I, P I., 468, 19
नैवं स्वय तदभीयात् V. I., P. I, 403, 15.	नैव इमंशानोपवन-V I, P II, 102, 8
नैमित्तिके काल-कामौ V. I., P. II, 403, 18	नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम् V. I, P II, 177, 7.
नैमित्तिकं तु कर्तव्य V. I., P II, 470, 11	नैवासौ भौजयेच्छ्राद्धे V. I, P II., 424, 12.
नैमित्तिकं धर्नजात V II, P I, 7, 8.	नैष्ठिकानां वनस्थानां V II, P I, 205, 7.
नैमित्तिकानि कार्याणि V I, P II, 470, 6.	नैष्ठिकानां वनस्थानां V I, P II, 254, 3.
नैमित्तिकानां सर्वेषां V II, P II, 195, 18	नैष्ठिकानां वनस्थानां V I, P. II, 254, 7.

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु V I, P II,
 48, 3
 नांछिष्टा माहंयशाश्च V I, P
 I, 424, 15
 नांछिष्टां धृतमाद्यात् V I, P. I
 125, 3.
 नांछिष्ट सप्तविंश तु V I, P. I,
 248, 14
 नांछिष्टा न विवा सुप्यात् V I, P
 I, 413, 15
 नांत्तरनुपस्पृश्य V I, P I, 240, 8
 नात्तगपरा- V I P I, 112, 11
 नात्तगीयमथ कुर्वति V I, P I,
 203, 4.
 नात्पादकः प्रजाभागी V. II, P I
 44, 17.
 नादकेन न वा वाचा V I, P II,
 92, 20.
 नादकुम्भस्तो V. I, P I, 329, 10
 नादंकेषु न पात्रेषु V. I, P. I.,
 352, 18.
 नादरेच तत प्राज्ञा V. I, P II.,
 38, 12
 नाद्वैत कपिलां कन्यां V I, P.
 II, 55, 12
 नापाकर्म तथा कुर्वान् V. II, P II.,
 129, 9
 नापत्तिद्विति तत्तोय V. I, P. I.,
 352, 19.
 नापत्तिद्विति तद्द्वारि V. I, P I,
 353, 4
 नापत्तिष्ठान ततसर्वम् V. II., P. I.,
 22, 14
 नापत्तिद्विति तद्वारिह V. I, P. II,
 224, 14.
 नापत्तिद्विति वे सन्ध्यां V. I, P. I,
 301, 16.
 नापत्तिष्ठेत तां प्राज्ञ. V. I., P. II.,
 67, 18.

नापकन्वाद्यजस्वलाह V. I P II,
 78, 9
 नापरुद्ध V I, P I, 224, 6.
 न्यूनाधिक न कर्मव्य V. I., P. I.,
 239, 1
 न्यायनी यस्तु भिक्षादी V. I, P II.,
 189, 2
 न्याय्य प्रनीक्षितु भ्राता V I, P.
 II, 35, 17.
 न्याय इति ब्रह्मा V. I., P. II,
 176, 7
 न्यासेन न भवसोऽपि V. I., P I,
 368, 1.
 न्यासापहारी V II., P. II.,
 258, 6.
 न्यासापहतां नरकान् V II., P. II.,
 255, 16.
 न्यासापहतां निवर्धक V. II, P II.,
 222, 1
 न्यस्तमल V I, P I, 413, 14.
 न्युच्य पिण्डान पितृभ्यस्तु V I., P.
 II, 112, 2
 न्यम्यपार्श्वं तु बुञ्जीति V I, P I,
 117, 6.

प.

पटुर्भक्षी वृथापाका V II, P I,
 449, 20.
 पर्युष तथा ज्ञेयः V. II., P. II.,
 200, 15.
 पञ्चव पावहीनाथ V. II., P II.,
 232, 13.
 पञ्चमन्थो बधिरः कुडी V. II, P. II.,
 245, 1.
 पञ्चमन्थ-बधिरा भूक्ताः V. I., P I.,
 183, 6.
 पञ्चमन्थ गयार्थं V. I., P. II.,
 307, 16.

पञ्चगुञ्जात्मको माषो V. II, P. I, 27, 7	पञ्चदशरात्रेण V. I, P. II, 205, 1
पञ्चाभिर्धूमणो वा स्यात् V. I, P. II, 144, 10.	पञ्चधा च चतुर्धा च V. II, P. I, 43, 1
पञ्चाभिरप्यधीयानो V. I, P. II, 341, 8	पञ्चधा विप्रतिपत्ति V. I, P. II, 97, 1.
पञ्च ग्रासान् महामौनं V. I, P. I, 427, 16	पञ्चधा समृत. काथो V. I, P. II, 292, 7
पञ्चगव्यं च तस्योक्त V. II, P. II, 82, 8	पञ्चनखविष्णुवाशने V. II, P. I, 392, 5
पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र V. II, P. II, 154, 5	पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या V. I, P. II, 87, 7
पञ्चगव्यं पिबेद् गोघ्नो V. II, P. I, 242, 20.	पञ्चानां महतामेषां V. I, P. I, 383, 17
पञ्चगव्यं पिबेद् नात V. II, P. I, 439, 7	पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः V. I, P. II, 389, 3
पञ्चगव्याशनो नित्य V. II, P. I, 253, 14	पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य V. I, P. I, 270, 4
पञ्चचूडा अङ्गिरस V. I, P. II, 29, 1.	पञ्चाऽपाने दशैकस्मिन् V. I, P. I, 229, 11
पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा V. II, P. II, 35, 19.	पञ्चाऽपाने मृशो योज्या V. I, P. I, 229, 8.
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति V. II, P. I, 378, 4	पञ्चाभिः स्नापयित्वा तु V. II, P. I, 170, 9
पञ्चत्व तस्य जानीयात् V. I, P. II, 325, 6.	पञ्चमे च तथा भागे V. I, P. I, 378, 2
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति V. I, P. II, 361, 2.	पञ्चमे चार्थवचने V. I, P. I, 470, 8
पञ्चदशमास पौर्णमास्यादि V. II, P. I, 300, 10.	पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं V. I, P. II, 60, 9, 61, 5
पञ्चदशे पुष्टि V. I, P. II, 318, 3	पञ्चमे पुनास V. I, P. II, 317, 15.
पञ्चदशाह वैदस्य V. I, P. II, 209, 20.	पञ्चभीप्रभृतिषु V. I, P. II, 322, 4.
पञ्चदश्या चतुर्दश्याम् V. I., P. I, 158, 1.	पञ्चमी दाहपञ्चासु V. I, P. II, 61, 1.
पञ्चदश्यां चतुर्दश्याम् V. I, P. I, 282, 1.	पञ्चमी माहृत V. I, P. II, 61, 12
पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठ V. I, P. II., 111, 4.	पञ्चयोरन्तरे दद्यात् V. I, P. II, 323, 10.

पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् V I, P I, 368, 5	पक्काजनीषध तैल V II, P II, 112, 21
पञ्चमी वामजानौ तु V I, P I, 367, 13	पक्कमापस्तु गृण्हीयात् V I, P II, 195, 9.
पञ्चमे सप्तमे चैव V. I, P II, 61, 8.	पक्कसम्भा हि इधिवी V. I., P. I, 456, 15.
पञ्चयज्ञाज कुर्यात् V I, P II, 210, 10	पक्षे गते आप्यग्रीयात् V I, P II, 143, 11
पञ्चयज्ञविधान च V. I., P II, 211 7	पक्षि-गन्धोपधि- V. II., P. II., 112, 12
पञ्चयज्ञास्तु यां मोहात् V. I, P. I, 413, 14	पक्षि-गन्धोपधीनां च V. II, P II, 111, 5
पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात् V I, P. I, 415, 11	पक्षिजम्भ गवाग्रासम् V. II, P I, 137, 8
पञ्चरात्र तु नाऽभीयात् V II, P. I., 323, 4	पक्षिणा V II, P. II. 138, 4.
पञ्चरात्र निराहारा V II., P. I, 68, 12.	पक्षिणा पोषको यश्च V I, P. II, 351, 7.
पञ्चरात्र निराहारा V II, P I., 164. 6	पक्षिण भैतरूपेण V. II. P I., 21, 19
पञ्चरात्र पिबेत् पीत्वा V II, P I, 414, 2	पक्षिण्यमपिण्डे V I, P. II., 251, 5
पञ्चाद्रा भोजनं कुर्यात् V I, P I, 417, 1	पक्षाक्षौ च रक्षौ षष्ठ्याम् V. I, P. I, 252, 11
पञ्च वा एनं महायज्ञा V I, P I, 11. 11	पक्षि इष्टि वृग व्याल- V II, P II, 270 15
पञ्चसूना गृहस्थस्य V I, P I, 380, 2.	पक्षान्तोऽपि कन्यास्थे V. I, P. II., 321, 9
पञ्चस्वेतेषु चरऽऽचामेत् V I, P. I, 240, 11	पक्षचयेऽतिकृच्छ्रं स्यात् V. II., P. I, 424, 9.
पञ्चत्वापस्तु नारीणां V I, P II, 91, 9	पक्षे पक्षे समभीयात् V. I, P II, 345, 8
पञ्चाहि तु चरेत्कृच्छ्र V. II, P I, 29, 8	पक्षयोरुभयो राजन V I P I, 355, 14.
पण्डितस्यापि शूद्रस्य V II, P I, 328, 14.	पक्षहोमानथो कृत्वा V. I. P I, 315, 5
पन्थानश्च विशुद्धयन्ति V II, P. I, 187, 6.	पतिव्री तु विवेचिण V. II, P. I, 353, 10
	पतिव्यश्च सुवासिन्य V I, P II, 75, 4.

पण्येषु चैव सर्वेषु V I, P II, *	पतितसावित्रीकः V II, P II,
263, 4.	121, 2.
पटहं लेपन चैव V. II, P II,	पतितस्तस्मिन्पादेव V. I, P I,
262, 13	403, 7
पतित- V II, P II, 138, 20,	पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो V. I, P II,
पतितचण्डाल- V I, P I, 277, 9	468, 7.
पतिताभिश्चिताभिश्च V I, P II,	पत्नीबहुत्वे V. II., P II,
286, 16	237, 3
पतिताभिश्चिताभिश्च V. II, P I,	पत्नी बोक्त्वा यथेष्टघन्ते V. I., P.
193, 1	II, 170, 3
पतितोत्पन्न पतितो भवति V II, P	पत्नी-भोजिष-याज्याश्च V I, P I,
I, 29, 3	383, 13.
पतितां तु द्विजो गत्वा V II, P I,	पत्न्याःपुत्रस्य तत्पुत्र- V I, P II,
328, 13	467, 5
पतिता-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा V II, P	पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात् V I, P II,
I, 307, 15	438, 4
पतिताना न गृहः स्यात् V I, P II,	पत्न्यभावे तु सोदर. V I, P II,
226, 9	462, 19
पतिताना न गृह स्यात् V II, P I,	पतिमत्या. स्त्रिया लोके V II., P I,
20, 8, 21, 13	37, 13
पतिता पङ्कममा वा V II, P I,	पत्या चैकेन कर्तव्यं V I, P. II,
240, 8.	450, 17
पतितां पङ्कममा च V II, P. I.,	पत्यन्तपुरोहितादिभ्य. V. I, P I,
248, 1	450, 16
पतत्यज्ञानतो विप्रो V II, P I,	पतेर् बहुविध शस्त्र V I., P I,
117, 15	475, 11
पतत्यर्धे शरीरस्य V I, P II,	पथनाशक. V II, P II,
113, 9	287, 12
पतितोऽर्थहीनो V II, P. I,	पतना-ऽनाशकैश्चैव V II, P. I,
38, 8	424, 18
पतितं याजयित्वा तु V. II, P. II,	पतन्त्यान्नामतो याश्च V I, P I,
206, 1.	245, 10.
पतितैर्दूषिते कृपे V II, P I,	पतनात् त्रायते अस्मात् V I, P I,
153, 19.	185, 9
पतितास्ते प्रकीर्तिताः V. II, P I,	पतिव्रता धर्मपत्नी V I, P II,
20, 6	438, 14
पतितस्तु भवेद्विप्रः V. II, P. II,	पतिलोकं न सा याति V II, P I,
145, 3.	350, 12

पत्रपुटके वा V. I, P II, 405,
14

पत्रं पुष्प फलं वाऽपि V. I, P II,
37, 6

पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः V. II, P II,
181, 12

पत्रशाक शिखी हत्वा V II, P II,
255, 7.

पतिं हित्वाऽपकृतं स्वम् V II, P I,
36, 7.

पदाति-नागबहुला V I, P I,
457, 12

पदातीनां क्षमा भूमिः V. I, P I,
457, 8

पदा तु यस्ताडयति V II, P II,
247, 15

पदातिबहुला सेना V I, P I,
457, 9

पदस्तोभा V II, P II, 157, 4

पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैः V I, P I,
308, 18

पद्माक्षैर्दशलक्षं तु V I, P I, 309,
8

पद्मोदुम्बर-बिल्वानां V. II., P. I,
317, 17

पद्मेन चैव व्यूहेन V. I, P. I,
458, 13

पद्मानि चाक्षसूत्रं च V. I, P. II,
158, 9.

पद्म-बिल्वा-ऽर्क-धनूर- V I, P II,
398, 14.

पद्मस्य मुकुलाकारं V. I, P. I.,
266, 12

पद्मो घृत वाऽऽमरणात् V. II, P. II,
83, 2.

पद्मो-दधि-घृतैः कुर्वीत् V I., P I.,
381, 16.

पद्मो दधि च मद्य च V I, P I,
484, 16

पद्मो-दधि-विकारादि- V. II, P I,
144, 15

पद्मः पिबेच्छुक्रपक्षे V. I., P II,
144, 11

पद्म पिबेत् त्रिरात्रेण V II, P I,
442, 18

पद्म पिबेन्निरात्र वा V II, P I,
88, 8

पद्म-पायसा-ऽपूपानां V. II, P II,
117, 13

पद्मोभक्षण V II, P II, 108,
20

पद्मोद्गी पञ्चगव्याशी V. II, P. I.,
253, 3.

पद्मसा वाऽपि मासेन V. II, P II,
106, 13

पराकेण विशुद्धिं स्यात् V II, P I,
106, 19, 309, 4.

पराके तप्तकृच्छ्रे च V II, P II,
200, 2.

पराक-तप्तकृच्छ्राणां V II, P II.,
198, 17

पराकं तत्र कुर्वीत् V II, P. II.,
119, 1

पराकृता शरा यस्माद् V I, P I,
74, 4

पराकत्रयसंयुक्तम् V. II., P. II,
129, 10.

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं V II, P I.,
32, 5

पराकमथ वा कुर्व्यं V II., P II,
106, 7.

परकीयनिपानेषु V. I., P. I,
270, 3.

पराकस्त्वर्धमासे स्याद् V. I, P. I.,
29, 9.

- परिक्षीण- V II, P. II., 237, 7,
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैव V I, P I,
 471, 11.
 परीक्षा देवता सर्वा V I, P I,
 449, 6.
 परीक्ष्य धर्मविद्वद्भ्या V II, P I,
 131, 20.
 परिक्रमो ब्राह्मणस्य V I, P II,
 98, 16
 परिच्छुतेषु च स्नानात् V I, P I,
 248, 11
 परं चैव लघु मन्येत् V II, P II,
 187, 13.
 परिचारका एकादश्याम् V I, P II,
 317, 2
 परिचर्यात्मक कर्म V I, P I,
 86, 8
 परिचारेषु यद्वत्तं V I, P I,
 189, 4
 पर्जन्यवर्षणाद्धूमे V II., P I,
 194, 12
 पराजयश्च सङ्ग्रामे V I, P I,
 460, 3
 पर्णोदुम्बर-राजीव- V II, P II,
 180, 7
 पर्णमूले भवेद् व्याधि V I, P I,
 434, 16.
 परिणीय सगोत्रा तु V. I, P. II,
 72, 13.
 पर्णाशी V. I, P. II, 144, 5
 परतो दशरात्राच्चैत् V. I, P. II,
 452, 2.
 परतः परतो ऽशुद्धिः V. I, P II,
 265, 21
 परितो व्रजते नित्यं V I., P. II,
 201, 14.
 परितुष्टेन भावेन V. I, P I,
 177 17.
 परित्यक्ता ऽऽचरेत् पापं V II.,
 P. I, 35, 2
 परित्यागस्तपो दानम् V II, P. I,
 428, 14.
 परित्यजेदर्थ-कामौ V I, P I.,
 220, 9.
 परित्यज्यश्चैनां विभूयात् V II,
 P I, 337, 12
 परित्याज्याः स्त्रियो भार्या V I,
 P. I, 129, 17
 परित्यजन्ति ये मोहात् V I, P II,
 165, 9
 परन्त्यह वायुभक्ष V II, P II,
 170, 12
 परपाकनिवृत्तस्य V. II, P. I,
 446, 9
 परोपतापन V II, P II, 213, 1.
 परपत्नी तु या स्त्री स्यात् V. I.,
 P I, 325, 1¹¹
 परोपदिष्टज्ञानेन V II, P II,
 240, 2.
 परिपूर्णकलत्वाच्च V I, P II.,
 201, 13
 पर परमहसस्तु V I, P. II, 174,
 2
 परपूर्वापति स्तेनः V I, P II.,
 349, 4.
 परपूर्वाष्टि भार्यास्तु V I, P II,
 249, 19
 परपूर्वाष्टि भार्यास्तु V. I P. II,
 250, 1
 परपूर्वाष्टि च स्त्रीषु V I, P II,
 250, 5
 परापवादसन्तुष्ट V. II, P. II,
 220, 12.
 परपुंसि प्रसक्ता च V. II, P. II,
 269, 7
 परबाधाकर दान V I, P I,
 182, 4

- परिबोधान् परिच्छेदन् V. I., P. II., 201, 12.
- परिभूतामधःशय्यां V. I., P. II., 112, 13.
- परिभूतामधःशय्यां V. II., P. I., 354, 11.
- परमेकाहमा वर्षात् V. I., P. II., 234, 5.
- परमेकाहमा वर्षात् V. I., P. II., 232, 20.
- परं 'मातुर्निजाया यत् V. I., P. I., 14, 20.
- परामर्शं जैमिनिः V. I., P. I., 56, 9.
- परमहंसा न वण्डधराः V. I., P. II., 200, 10.
- पर्यटेन पृथिवीं नित्यं V. I., P. II., 178, 16.
- पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठाः V. I., P. II., 87, 2.
- परिग्रहा याजकः V. II., P. I., 49, 3.
- पर्युषितभोजी V. II., P. II., 258, 5.
- पर्यस्तदर्शनास्तीर्य V. I., P. II., 415, 16.
- परतुःखदायिनो V. II., P. II., 247 2.
- परिहायी हाता V. II., P. I., 49, 2.
- परशरगामी V. II., P. II., 269, 18.
- परशरान् न गच्छेत् V. I., P. II., 102, 13.
- परशरान् न गच्छेत् V. I., P. II., 102, 13.
- परशरान् हरन्तश्च V. II., P. I., 21, 4.
- परशरान् हरन्तश्च V. I., P. II., 226, 3.
- परशरोपसेवा च V. II., P. II., 212, 8.
- परशराभिगामी च V. II., P. II., 271, 12.
- परशराभिगमने V. II., P. II., 265, 7.
- परशराभिगमनश्च V. II., P. II., 99, 17.
- परशराभिगो मोहान् V. I., P. II., 357, 5.
- परशराभिगमो तु V. II., P. II., 266, 9.
- परशररताः केचित् V. II., P. II., 219, 12.
- परशररतिः पुंसाम् V. I., P. II., 102, 14.
- परशररतश्चैव V. II., P. II., 220, 11.
- परशरेषु ये चापि V. II., P. II., 272, 7.
- परश्रव्याप्यभिधायन् V. II., P. II., 229, 2.
- परश्रव्याप्यभिधायन् V. II., P. II., 214, 5.
- परश्रव्यापहारी च V. II., P. II., 261, 14.
- परश्रव्यापहारी V. II., P. II., 259 2.
- परश्रव्येष्वभिधानं V. II., P. II., 212, 3.
- परश्रवताः V. II., P. II., 247, 3.
- परतश्चक्राय V. I., P. I., 369, 17.
- परिश्रिते शुचौ देशे V. I., P. II., 398, 16.
- पर्याप्येतानि राजेन्द्र V. I., P. II., 102, 2.

- पर्वण्यौदधिके कुर्तु V. I., P. II.;
 128, 3.
 पर्वण्यौदधिके कुर्तु V. I., P. II.,
 128, 7.
 परिविचिता V II., P. II., 100,
 1.
 परिविचिता चानुजेन V II., P. I.,
 16, 4.
 परिवेत्ता तथा लोके V II., P. II.,
 34, 7.
 परिविचि-परिवेद- V. II., P. I.,
 50, 17.
 परिविचिः परिवेत्ता V. I., P. II.,
 359, 9.
 परिविचि परिवेत्ता च V II., P. I.,
 49, 20.
 परिविचि परिवेत्ता च V. II., P. I.,
 49, 17.
 परिवेत्ता स विज्ञेय V I., P. II.,
 354, 6.
 परिविचिर्ज्येष्ठ V II., P. I., 49,
 2.
 परिविचिविनाशाय V II., P. II.,
 239, 10.
 पर्वताग्ने नदीवीरे V I., P. I., 266, 4.
 पर्वतक्रमकारी तु V II., P. II.,
 227, 13.
 पर्वतनिकुञ्जेषु V. I., P. II., 305,
 4.
 पर्वतैशुनी V. II., P. II., 269, 17.
 परिवेदन V. II., P. II., 100, 1.
 परिवेदनी कान्वा V II., P. I., 49,
 2.
 परिव्राजका अपि V. I., P. II.,
 189, 15.
 पर्ववर्जं ब्रजेष्वाणां V. I., P. II.,
 99, 2.
 परिविविदानः कुच्छा- V II., P. I.,
 50, 6.
 परिवेषणं प्रशस्त हि V I., P. II.,
 417, 14.
 परिवेषयेत्तु प्रयत V. I., P. II.,
 419, 12.
 परेषां चेतसः क्लेश- V II., P. II.,
 239, 14.
 परिवस्व न तेषां स्यात् V. II., P. I.,
 209, 15.
 परिवस्वम्पदश्चैव V II., P. I., 236,
 13.
 पर्वत्तु संचिन्त्य तत् सर्व V. II.,
 P. I., 236, 15.
 परेषु पापचित्तेषु V I., P. I., 74, 8.
 पर्वेषां कार्यते यत्तु V II., P. I.,
 8, 10.
 पर्वहि ब्रूहि तत् सर्व V II., P. I.,
 235, 20.
 परिवद्या ब्राह्मणानां V II., P. I.,
 231, 5.
 पर्वद् या ब्राह्मणानां च V. II., P. II.,
 67, 11.
 पर्वद् या ब्राह्मणानां तु V. II., P. II.,
 74, 3.
 परेषां रसनाच्छेदी V II., P. II.,
 248, 15.
 परिहृते शुचौ देशे V I., P. II.,
 302, 4.
 परस्परदिनो मत्स्या V. II., P. II.,
 268, 12.
 परस्परं भावयन्त V. I., P. I., 159,
 13.
 परस्य कामदेवस्य V. I., P. I., 74,
 6.
 परस्य योषित इत्वा V. II., P. II.,
 223, 5.
 परस्य शक्तिः V I., P. I., 104,
 10.
 परस्त्रिय न भाषेत V. I., P. II.,
 133, 8.

परस्वादिर्बुधा शानम् V I, P I, 188,
16.

परस्वहरण V II, P II, 99, 16

परिहृत्य ततो भूयो V. II, P II,
244, 12.

परहंसस्त्रिदण्डं च V I, P. II,
164, 9

पलाण्डु गृह्णन् चैव V. II, P I,
400, 13.

पलाण्डोर्देश जातय V. II, P I,
401, 16

पलाण्डु विड्वराह च V II, P I,
402, 18

पलाण्डु श्वेतवृन्ताक V II, P. I,
401, 12.

पलङ्गय तु प्रसृतं V II, P I, 141,
9.

पल्वलौघ-मुग-ज्यात्र- V. II., P I,
281, 9.

पलाश-खदिरा-ऽश्वत्था V II, P I,
192, 10

पलाश-पद्मपत्रेषु V I, P. I., 416,
9.

पलैः षोडशभिर्गुक्तं V I, P I,
194, 1

पलं सुवर्णाश्चत्वारः V. II, P. I,
27, 3

पवित्र दक्षिणे कर्णे V. I, P I,
222, 9.

पवित्रं दुष्यतीत्येतद् V II, P. I,
414, 7

पवित्रेष्टधाविशुद्धयन्ति V II, P II,
115, 15.

पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण V. I., P. II,
406, 3

पवित्रपाणिः कृत्वा तु V. I, P I,
346, 14.

पवित्रपाणयः सर्वे V I, P. II.,
400, 12.

पवित्रपाणिर्दण्डौ च V II, P. II,
60, 6.

पश्चात् कार्यानुसारेण V II, P I,
211, 14

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थम् V. I, P. I,
227, 5

पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य V II, P I,
184, 14.

पश्चात्तापो निराहार. V II, P I.,
428, 7

पश्चात्तापो निवृत्तिश्च V II, P II,
145, 17.

पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु V I, P II,
280, 7

पश्चिमत-श्रीवत्साय V I, P. I.,
264, 17.

पश्चिमे मुनि-गन्धर्वौ V I, P I
234, 5

पशून् भुज्जान्तुर्ध्यां तु V I, P. II.,
315, 16

पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् V II, P.
I, 93, 12

पशुना यजेत V I, P I, 393, 19.

पशूनां रक्षणं शानम् V. I, P. I.,
476, 13

पशवश्च शुगालाश्च V. II, P II,
217, 16.

पश्यन्तो भगवद्भार V II, P II,
232, 10

पशु-मण्डूक-नकुल- V. I, P I.,
158, 3

पश्चिमत-शूलाय V. I., P I, 373,
11

पश्चिना तु समास्तीनः V. I, P. I.,
305, 12.

पशुध्यानि समासाश्च V. II, P II,
244, 1.

पशुंश्च ये विव्रजन्ति V. II, P II.,
272, 9.

- पाण्डुरोगी V. II, P. II, 263, 8
 पाण्डुरोगी गण्डमाली V I, P II, 358, 18.
 पाकयज्ञाः V. I, P. II, 17, 20.
 पाकयज्ञान्यजेन्नित्यं V, I., P I, 163, 9
 पाकयज्ञैर्महायज्ञै V I, P. I, 402, 13.
 पाक सर्वमुपानीय V. I, P II, 419, 15
 पाटीन-रोहित-V II, P I, 389, 6
 पाटीन-रोहितौ चापि V II, P I, 409, 6
 पाठमात्रावसायी तु V. I, P I, 151, 9.
 पाणिग्रहणिका मन्त्रा V. I, P II, 92, 16
 पाणिग्रहणसंस्कार V I, P II, 98, 5
 पाणिग्रहणसंस्कारात् V I, P II, 92, 21.
 पाणिग्रहणालन इत्वा V. I, P II, 402, 6.
 पाणिग्रहणमुपसङ्गः V I, P II, 417, 6
 पाणि मूर्ध्नि समाधाय V. I, P I, 433, 2.
 पातकादिषु सर्वेषु V. II, P II, 203, 13.
 पातनं चैकदृष्टं स्य V. II, P. I, 267, 7
 पाते मातुर्बधा नासं V. I, P. II, 239, 19
 पातु मां सर्वतो रामो V. I, P II, 187, 20.
 पातयेदितरज्जालु V. I., P II, 397, 13.
 पात्राणां चमसानां च V. II., P. I., 182, 2.
 पात्राणि चालयेच्छास्त्रे V I, P II, 435, 11
 पात्राणि तु द्द्वेदमौ V. I, P II, 226, 18
 पात्राणामपि तत्पात्रं V I, P I, 185, 8
 पात्राणि सादयित्वाऽथ V I, P II, 159, 5
 पात्रे धनं वा पर्याप्तं V II, P II, 54, 11.
 पात्राद्वा जलमादाय V II, P I 353, 8.
 पात्रभूतोऽपि यो विप्र V I, P I, 188, 11
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यम् V I, P I, 180, 3
 पात्रैरौदुम्बरैर्देव्यात् V I, P II, 391, 10
 पात्र वामकरे क्षित्वा V. I, P. II., 188, 5.
 पात्र विसृजेत् V. I, P II, 167, 13.
 पात्र शिलामय ताम्रं V. I., P. II, 158, 4.
 पात्रेषु दर्भान्तर्हितेषु V I., P. II., 409, 9.
 पाद उत्पन्न पात्रे तु V. II, P I, 265, 20.
 पादुके चापि शौचार्यं V. I., P. II, 158, 7.
 पादकीली स भवति V. II, P. II., 248, 2.
 पादेऽङ्गुरोपवपन V II., P. I., 289, 8.
 पादाङ्गुल्योर्दशैव स्यात् V II, P. I, 74, 3.
 पादौ चाऽभ्युक्षेत् V. I., P I, 235, 4

- पादं चरेद्भोधवधे V. II, P. I.,
247, 7.
- पादं चरेद्भोधवधे V II, P. I.,
254, 1.
- पादे तु नख-रोमाणि V II, P I.,
264, 10.
- पादं तु शुभ्रहस्तायाम् V. II., P. I.,
251, 5.
- पादेनैकेन कौन्तेय V I., P. I.,
132, 15.
- पादोनकुच्छुमुहिष्ट V. II., P I.,
423, 14.
- पादोनं क्षत्रियः कुर्यात् V II, P I.,
231, 15
- पादोन क्षत्रियः कुर्यात् V II., P. II.,
74, 10
- पादेन पादमाक्रम्य V. I, P. II.,
424, 11
- पादन्त्युने तु गां दद्यात् V II, P. I.,
265, 4.
- पादेन ब्राह्मण स्पृष्ट्वा V. II, P. I.,
455, 2
- पादेन नृसते धर्मः V I, P I, 132,
5.
- पादप्रक्षालनोच्छेदेण V. I, P. I.,
246, 6.
- पादं प्रविष्टोऽधर्मस्य V. I., P I.,
82, 8.
- पादौ बालेषु दातव्य V II., P. II.,
64, 7.
- पादाभ्यङ्गान्मुवानैस्तु V. I., P I.,
404, 2.
- पादाभ्यां धरणी स्पृष्ट्वा V. I., P I.,
41b, 16.
- पादाभ्यां प्रीयते विष्णु V I., P. I.,
250, 5.
- पादां चैव तथैवाध्वं V. I, P. II.,
398, 8.
- पाद्यं हवीयया चैव V. I, P. I.,
368, 4
- पाद्यमाचमनीयं च V I, P II.,
396, 13
- पादाविति षडुक्तानि V II, P. I.,
265, 15
- पादावादाय वैद्यो द्वौ V I, P II.,
361, 12.
- पादोनं व्रतमाचष्टे V. II, P I.,
266, 5
- पादोनं व्रतमुहिष्टं V. II, P. I.,
265, 21.
- पादशौचक्रिया कार्या V II, P I.,
247, 12
- पादौ शुची ब्राह्मणानां V. II, P I.,
190, 1
- पादोऽसम्पन्नमात्रे तु V II, P I.,
266, 4
- पादहीनं चरेत् पूर्वा V II, P. I.,
161, 7
- पादहीने शिखावर्जे V II, P I.,
264, 8
- पानमक्षा स्त्रियश्चैव V. I, P I.,
473, 10.
- पानीयानि पिबेद् येन V. I, P I.,
426, 14
- पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं V I, P
II, 311, 5
- पानसं द्राक्ष-नाद्युक्तं V II, P II.,
77, 17.
- पापं कुत्सितमित्याह V I, P II.,
392, 12.
- पापकृन्तुच्यते पापात् V II., P. I.,
428, 11.
- पापकृत्पाति नरकं V II, P II.,
209, 13
- पापानामनुकृपाणि V. II, P II.,
209, 14.

पाप निवेद्य विप्रैश्च V II, P II, 113, 5.	पार्षणेनैव विधिना V. I, P. II, 318, 7.
पापप्रसक्तास्तु यत V. I, P. I, 84, 2	पारावत-कपोतौ च V. II, P II, 388, 11.
पापरोग्यभिद्यस्तश्च V. I, P. II, 351, 1	पारिव्रज्य गृहीत्वा तु V I, P. II, 13 2.
पापं व्रतेन सञ्जाय V. I, P. I, 187, 13	पारुष्यमनुत् V. II, P. II, 212, 18
पापशेषान् भवति V. II, P II, 253, 2.	पारुष्यमनुत् चैव V. II, P. II., 212, 3
पापेषु निरता नरा. V II, P I, 6, 11	पालनैव भूतानां V. I, P. I, 453, 6
पायस कूसरं चैव V II, P II, 228, 3	पालनैव भूतानां V. I, P I, 452, 14
पापिष्ठं दुर्भग चान्ध V I, P I, 221, 12	पालनं विक्रयश्चैव V. II, P II, 145, 2.
पायस शाकमज्ज वा V II, P I, 302, 1	पालयिष्यति वृद्धत्वे V I, P II., 305, 7
पारुच्छेप च सामानि V II, P II, 159, 7	पालयतैराहुकैश्च V. I, P II, 370, 19
पार्श्व-राजत-वाग्नाणि V. I, P II, 391, 15	पालाश धारयेद्वण्ड V II, P I., 301, 2.
पार्थिवानां हि पात्राणां V. II, P. I, 124, 11.	पालाशं पद्मपत्र वा V. II, P. I, 434, 8
पारदारिकचौराणाम् V II, P II, 210, 11	पालाशेभ्योविना न स्यु V I, P II, 392, 18
पारदार्य पारिविच्य V II, P. II, 101, 8	पालाशय. समिध. कार्यः. V I, P II, 40, 5
पारम्पर्यागतो येषां V. I, P I, 152, 15	पावन सर्वभूतानां V II, P I., 248, 18
पार्वणं कुरुते यस्तु V I., P II, 466, 7	पावमान्य V II, P. II., 157, 3
पार्वणं चेति विज्ञेयं V. I, P II, 299, 16	पावमान्तीस्तथा कौत्सं V II, P. II, 159, 2.
पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य V I, P II, 470, 2.	पाषाच्छेत्ता तु यस्तस्य V II, P II, 24, 4.
पार्वणं तस्य कर्तव्य V. I., P. II, 446, 17	पाषाच्छित्त्वा तथा तस्य V II, P I., 24, 8
	पाषण्डानाश्रितानां च, V II, P. I, 372, 14

- पाषण्ड पतित ब्राह्म्यं V. I, P I
 380, 4.
 पाषण्डधनाश्रिताः स्तेनाः V II, P I,
 20, 17.
 पाषाणैर्लगुडैः पाशैः V. II, P. I,
 262, 1
 पाषाणैर्लोहकैर्दण्डैः V. II, P I,
 257, 16
 प्लावन दूत-तैलानां V II, P I,
 145, 1.
 पांशुवर्षे दिशा वाहे V. I, P I,
 155, 6
 पिण्याक सक्तवस्तक्रं V II, P II,
 183, 1
 पिण्याकस्तानि निर्हन्ति V II,
 P II, 185, 4.
 पिण्याकं च तथा चाम V II, P
 II., 183, 6.
 पिण्याकाऽऽचाम-तक्राम्बु- V. II, P.
 II, 182, 8.
 पिण्याक वा कणान्वापि V II, P.
 II, 81, 16
 पिण्याकं मथितं चैव V I, P II,
 377, 5
 पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता V I, P. I,
 446, 15.
 पिता नाम करोति V. I, P II,
 25, 19
 पितृक्रमादुदीर्येति V. I, P II,
 420, 12.
 पितृगोत्रं कुमारीणां V I, P. I,
 358, 18.
 पितृणां तर्पणे पात्रं V. I, P. I,
 354, 2
 पितृणा द्विगुणास्तिलैः V. I., P. II,
 408, 7.
 पितृणां नाम-गोत्रेण V. I., P. II.,
 436, 3.
 पितृणां ग्रीणनार्थोद्य V. I, P I,
 351, 5.
 पितृणामनुणश्चैव V. I., P II,
 105, 11.
 पितृणामासनस्थानात् V. I, P. II,
 429, 7.
 पितृणा स्थानमाकाशं V. I, P II,
 439, 11.
 पिता वद्यात् स्वयं कन्यां V. I., P. II,
 79, 17
 पितृदारान् समारुह्य V. II, P I,
 321, 6.
 पितृदारान् समारुह्य V II, P I,
 311, 18
 पितृ-देव जपार्थं तु V I, P I,
 254, 8
 पितृ-देव-मनुष्याणां V I, P. II,
 417, 15
 पितृ-देव-मनुष्याणां V. I, P. I.,
 378, 3
 पितृनुद्दिश्य विप्रभ्यो V. I, P II,
 299, 7
 पितृनुद्दिश्य विप्रास्तु V. I, P I,
 386, 2
 पितृन् दिव्यानदिव्यांश्च V. I, P. I,
 357, 9
 पितृन् भक्त्या तिलैः कृण्वैः V. I,
 P I, 355, 8
 पितृन् पितृगणाश्चापि V. I, P I.
 261, 11.
 पितृन्मातामहांश्चैव V I, P II,
 465, 20
 पितृन् सन्तर्पयेत् कृण्वैः V I, P I,
 355 5
 पितृपाकात् समुद्धृत्य V I, P II,
 442, 13
 पितुः पितृगणस्थस्य V. I, P. II.,
 445, 13.

पितृपत्न्यामतीताया V. I, P. II, 285, 1	पितृभ्यः प्रत्यह इद्यात् V I, P I, 359, 1
पितृपत्न्य सर्वा मातरः V. II, P. I, 326, 8	पितृभिर्भ्रातृभिश्चैता V. I, P II, 111, 16
पितृपत्न्य सर्वा मातरः V II, P I, 64, 4	पितृभ्यः स्थानमाप्ति V. I, P II, 411, 5
पितृपात्रेषु पिण्डेषु V. I, P II, 300, 15	पितृ-मातृ- V II, P II, 98, 19.
पिता पितृव्यो भ्राता वा V I, P II, 84, 1	पिता माता गुरुर्भ्राता V II, P. II, 231, 4
पितुः पुत्रेण कर्तव्या V I, P II, 462, 4	पितृ मातृपरित्यागी V II, P I, 353, 1
पिता-पुत्रविरोधेषु V I, P I, 137, 7	पितृ-मातृपराश्चैव V I, P II, 337, 13.
पिता पुत्रस्य जातस्य V I, P II, 105, 6	पितृ-मातृ-सुतत्यागः V II, P II, 102, 3
पिता पितामहश्चैव V. I, P II, 58, 16	पितृ-मातृ सुत-भ्रातृ-V. II, P I, 356, 8
पिता पितामहो भ्राता V I, P II, 80, 6.	पितृ-मातृसपिण्डैस्तु V. I, P II, 464, 9.
पिता पितामहे योज्यः V I, P II, 457, 4.	पितृ-मातृध्वस्तु- V. I, P II., 64, 1
पिता पितामहो यस्य V II, P I, 50, 20.	पितामही पितृव्यस्त्री V. I, P I, 332, 10
पिता पितामहो भ्राता V I, P II, 345, 14	पितामह्यादिभि सार्धं V. I, P II, 456, 4
पिता पितामहो यस्य V. I, P II, 356, 10	पितृयज्ञात्यथे चैव V. I, P. I, 168, 13
पितृपूर्वं सुतं कुर्यात् V I, P II, 468, 18	पितृयज्ञाहुति पाणौ V. I, P II, 465, 2.
पितुः पितामहः साम्ना V I., P II, 388, 15	पिता रक्षति कौमारे V II, P. I, 38, 2
पितुः पितृध्वस्तुः पुत्राः V I., P II, 62, 12.	पिता रक्षति कौमारे V. II, P. I, 355, 6
पितृभ्य इदमिच्छुक्त्वा V I, P I, 389, 8	पितुर्गृहे तु या कन्या V. I., P. I, 131, 9.
पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो V I, P. I, 389, 2	पितुर्गृहे तु या कन्या V. II, P. I, 159, 3

- पितरौ चैन्दुतौ न्यातां V I., P II.,
 234, 15.
 पितरौ च यद्वैकस्मिन् V. I., P. II.,
 468, 8.
 पितुर्ज्येष्ठस्य V. I., P II., 46,
 15
 पितरो न प्रशंसन्ति V. I., P. I.,
 293, 15.
 पितुर्भगिन्या मातुश्च V I., P. I.,
 332, 12.
 पितुर्वा भजते शीलं V I., P II.,
 73, 21
 पितुरभावे सत्याचार्य. V II., P I.,
 68, 8
 पितरो यत्र पूज्यन्ते V. I., P II.,
 466, 10
 पितुर्यस्य तु नाधान V II., P I.,
 52, 17
 पितुर्वरस्य च ततो V. I., P II.,
 245, 17
 पितरश्चैव साध्याश्च V II., P I.,
 218, 14.
 पितरस्तेन नृप्यन्ति V. I., P II.,
 416, 2
 पितरस्तस्य षण्मासं V I., P II.,
 427, 12
 पित्रादीन् मात्रादीन् V. I., P. I.,
 359, 9
 पित्र्यादिक च वै सर्वं V II., P. I.,
 481, 12.
 पित्र्यभ्रातृहस्ते स्यात् V I., P II.,
 414, 7
 पित्र्यमा निधनान्कार्यं V I., P II.,
 397, 9
 पित्र्यमन्त्रवर्जं V. I., P. II.,
 459, 10
 पित्र्ये य. पङ्क्तिपूर्वन्य V I., P II.,
 414, 21
 पित्रोरनभिमान् धीरः V. I., P II.,
 447, 8
 पित्र्यं कल्पित पूर्वम् V I., P II.,
 190, 13.
 पित्र्यं निर्वपेत् पाक V I., P. II.,
 442, 1
 पित्रोरुपरमे पुत्र. V. I., P II.,
 468, 1.
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणाम् V I., P II.,
 247, 9
 पित्रोर्विवदमानो- V II., P II.,
 258, 6
 पित्रोराशौचमध्ये तु V I., P II.,
 291, 12,
 पित्रा विवदमानश्च V I., P II.,
 350, 19.
 पित्रो. आङ्गे सम्प्राप्ते V I., P. II.,
 468, 17
 पित्रोस्तु यावदाशौच V I., P II.,
 291, 17
 पित्रो.स्वसारि तद्वच V I., P II.,
 251, 14
 पितृवत् पालयेत् पुत्रान् V I., P I.,
 335, 7
 पितृव्य- V. II., P II., 93, 17
 पितृव्य-गुरु सौहित्यान् V. I., P II.,
 345, 10
 पितृव्यतनयस्यैव V II., P I., 328,
 2
 पितृव्यद्वारगमने V. II., P I.,
 325, 14
 पितृव्य-भ्रातृभार्या च V. II., P I.,
 318, 14
 पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् V I., P II.,
 354, 16
 पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् V. I., P. II.,
 354, 13

पितृव्य-मातामह-मातुल-V. II., P. I., 15, 11	पिण्डालुक च पुण्डरीं V I., P. II., 378, 66
पितृव्य-सखि-शिष्यस्त्री V. II, P I, 324, 15	पिण्डनिवृत्ति. V I, P. II, 60, 6, 2, 1, 228, 4
पितृव्यस्त्रीगमने V II, P. I, 317, 14	पिण्डानष्टौ समशीयात् V II, P. I., 308, 19
पितृवेदमनि कन्या तु V II, P I, 461, 3	पिण्डयज्ञ चरु होमम् V I, P II, 211, 17.
पितृवदया मातृवदया. V I, P I, 360, 3.	पिण्डावाशिष्टमन्त्र च V I, P II, 422, 6
पितु. द्यातशुणं दान V I, P. I, 186, 11	पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते V I, P II, 58, 7.
पितु शेषेण शुद्धि स्यात् V I, P II, 267, 18.	पिप्पली मरिचे चैव V I, P II, 369, 14
पितृव्यसा मातुलानी V II, P I, 318, 7	पिपीलिका. कीद-पतङ्ग काद्या. V I, P I, 386, 5
पितृव्यसार मातृश्च V II P I, 325, 18	पिपीलिका तु मासास्त्रीन् V II, P II, 266, 5
पितृव्यद्वयतां मातुलद्वयतां V II, P I, 337, 10	पिपीलिकामध्यो वा V II, P I, 304, 5
पितुःसखी तथा गत्वा V II, P I, 325, 12	पिबेच नियताहार. V II, P II., 182, 3.
पितृस्तु वक्षिणायेषु V I, P I., 351, 12	पिबेत् द्वादशवर्षाणि V I, P II, 189, 4
पितु स्वसार मातृश्च V II, P II, 317, 7	पिबतो मेहतश्चैव V II, P II, 143, 17.
पितृहा याति पैशाच्य V II, P II, 248, 10	पिबतो यत्पनेत्तोय V. I. P I, 426, 3.
पिण्डद्.सप्तमस्तेषां V I, P II, 58, 18, 222, 13	पिबेद्यादि हि तन्मोहात् V. I, P I, 426, 6
पिण्डोर्दोऽग्रहरश्चैषां V II, P I, 48, 3	पिबेद्वा गोमूत्रयावकम् V. II, P I, 406, 11
पिण्डानेतद्धि बालानां V II, P I, 303, 18.	पिधाय बुध्या द्वाराणि V. I, P. II, 182, 5
पिण्डनिर्वपण केचित् V I, P II, 429, 13	पिबन्ति रेहिन.साव V. I, P. I, 362, 14.
पिण्डनिर्वपण कुर्वीत् V. I, P. II., 461 1	पिबन्ति ये नरा देवि V. II, P II, 250, 15

- पिबन्ति शिरसी देवा. V I, P I
 263, 11
 पिशाचांश्च सुपर्णाश्च V I, P I,
 356 17
 पिशुनः कूटसाक्षी च V. I, P II.,
 356, 19
 पिशुनाः क्रूरकर्माणः V II, P I
 210, 1.
 पिशुना-ऽमृतिनोश्चैव V II, P I,
 381, 7.
 पिशुना-ऽमृतवादि क्षतधर्मा- V II,
 P I, 388, 12
 पिशुन एतिनास स्यात् V II, P II,
 233, 4
 पिशुन-धूणहन्तृभ्यां V I, P I,
 182, 2
 पीडामप्रियकलां च V II, P II,
 248, 1.
 पीतोच्छिष्टं तु पार्नाथं V II, P I,
 397 17
 पीत वैश्यस्य दूतस्य V I, P I,
 264, 5
 पीतावशिष्टं तोयानि V I, P II
 425, 8
 पीतावशेषित तोय V I, P I,
 426, 5
 पीतावशेषित पीत्वा V. II, P I,
 440, 11
 पीत्वाऽर्पाऽऽवेष्ट्यमाणश्च V II, P
 II, 104, 13
 पीत्वाऽऽपोद्यनमभीयात् V I, P
 I, 422, 12
 पीत्वाऽऽपोद्यनमभीयात् V. I, P II,
 424, 14
 पीत्वा प्रमादतो मद्यम् V II, P II,
 78, 6
 पीतशेषं तु यत्किञ्चित् V II, P I,
 397, 15.
 पुण्य कन्यागत. सूर्य V I, P II,
 321, 6
 पुण्यक्षेत्राभिगमन V II, P II
 161, 14
 पुण्याक्षेपी V II, P II, 237 13
 पुण्ये तित्यौ मुहूर्ते वा V. I, P II
 24, 11
 पुण्यतीर्थे गवा गोष्ठे V I., P I,
 307, 10
 पुण्यस्य सक्षयान् पापी V II, P
 II, 264, 4
 पुण्य देव प्रयत्नेन V I, P. I,
 191, 18
 पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत V I, P I,
 169, 17
 पुण्यर्गिरभिगमन्याऽऽपो V II, P I,
 170, 6
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यः V I., P II,
 133, 7
 पुत्रका इति होवाच V I, P I,
 334, 8
 पुत्र कुर्यात् पितु आरुह V I., P.
 II, 462, 7
 पुत्रजन्म-विवाहादौ V I, P. I,
 300, 13, 404, 6
 पुत्रजीवनयी माला V I, P I,
 309, 2
 पुत्रशरास्यय प्राप्तो V I., P. I,
 485, 16
 पुत्रानुत्पाद्य V I., P II., 140, 1.
 पुत्रानाद्युत्तयाऽऽरोग्यम् V I, P II,
 320, 7
 पुत्रा.पञ्चम्यात् V. I., P II.,
 316, 19.
 पुत्र पुत्रगुणैर्दुक्त V II, P I,
 46, 8
 पुत्र.पौत्रःप्रपौत्रो वा V I., P II,
 461, 21.

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् V I, P II, 462, 5	पुनर्गुणवते दद्यात् V I, P II, 90, 20
पुत्राभावे सपिण्डा V I, P II, 290, 7	पुनराचम्य V I, P I, 421, 1, पुनर्हन्मल्लैश्च V II, P I, 71, 8
पुत्राभावे सपिण्डास्तु V I, P II, 463, 6	पुनर्हारीक्रियाऽभावे V I, P II, 151, 17
पुत्रो भ्राता ऽथ वा कृत्विक् V I, P I, 383, 12	पुनर्न च विवेज्जातु V II, P II, 83, 10
पुत्रमास वर भोक्तु V I, P I, 199, 13	पुनरप्यपकृष्यन्ते V I, P II, 454, 16
पुत्रवच्चापि वर्तेरत् V I, P I, 335, 8	पुनर्भोजनमध्वानं V I, P II, 443, 19
पुत्रैः शतद्विताद्धोमात् V I, P I, 312, 3	पुनर्भोजनमध्वान V I, P. II, 444, 2
पुत्रं श्रेष्ठ्य च सौभाग्यं V I, P II, 312, 2	पुनर्भू प्रथमा प्रोक्ता V I, P II, 57, 19
पुत्रेषु भार्या निःक्षिप्य V I, P II, 139, 8	पुनर्मानैः V II, P II, 48, 11.
पुत्रस्तु स्थाविरि भावे V II, P I, 355, 7	पुनर्वसु-बुधोपेता V I, P I, 280, 17
पुत्रस्य स्थाविरि भावे V II, P I, 355, 10	पुनश्च गोनयेनैव V I, P I, 273, 8
पुत्रः स्थाविरभावे तु V II, P I, 38, 8	पुनःशुद्धा गुरोर्गत्वा V. II, P I, 333, 21
पुनन्ति खलयज्ञेन V I, P II, 14, 4	पुनः षोडशभिर्मन्त्रैः V I, P I, 368, 13
पुनात्यविधवा नारी V II, P I, 57, 19	पुनस्तपस्वी भवति V. II, P. II, 162, 5.
पुनाति वृषलस्याज V I, P I, 298, 7	पुनःसन्दर्शनाय V I, P I, 375, 15
पुनाति हेमहर्तार V II, P II, 198, 5	पुनःस्तेभिनेद्वा V II, P I, 11, 3.
पुन पाकमुपाशय V I, P I, 439, 19	पुनस्तेभिनेद्वा V II, P I, 12, 3.
पुन पति दद्याद्वा प्राक् V I., P II, 267, 11.	पुनःस्वभवन यान्ति V I, P II, 329, 20.
पुनर्गुणवते दद्यात् V I, P II, 90, 20.	पुन सस्कारमर्हन्ति V. II, P. I, 369, 20.
	पुनःसंस्कृत्य चात्मानि V II, P I, 405, 7.

- पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले V I, P II, 101, 16
 पुमान् स्याल्लक्षणेनैतैः V I, P II, 75, 20
 पुरा कल्पे कुमारीणां V I, P II, 88, 1
 पुराऽऽगतश्च सर्वेषां V I, P II, 94, 4
 पुरा जग्राह वै मृत्युः V I, P II, 40, 8
 पुरोडाश चरु चैव V I, P II, 141, 15
 पुराणानां नरेन्द्राणाम् V I, P I, 285, 6
 पुराणसहिताकर्ता V I, P I, 142, 7.
 पुरोधो शुद्धवर्णस्य V II, P II, 114, 9
 पुरुरवा-ऽऽर्द्धवौ चैव V I, P II, 408, 17
 पुरुष कृष्ण V II, P II, 2, 9
 पुरुष च ततः सत्यम् V I, P I, 363, 8
 पुरुषाणां कुलीनानां V I, P I, 456, 2
 पुरुषत्रयविख्यातैः V I, P II, 337, 2.
 पुरुषे शेषविभवं V I, P I, 455, 6
 पुरुषोऽनृतवीही च V II, P II, 229, 4
 पुरुषोऽनृतवाही च V. II, P II, 214, 6.
 पुरुषव्याधि-V II, P II, 269, 17
 पुरुषव्रते V II, P II, 157, 6
 पुरुषा अस्त्रहस्ताश्च V. I, P II, 215, 1.
 पुरुषसूक्त वा V I., P I, 276, 1
 पुरुषो यो जगद्बीजम् V I, P. I, 367, 10
 पुरुषस्यैडकस्यापि V. II, P II, 139, 11
 पुरुषसूक्त V II, P II, 157, 12
 पुरुस्तादृजादयः V II, P. I, 199, 15.
 पुरस्ताद्देवताः सर्वाः V I, P I, 234, 4
 पुराऽस्तमयान् V I, P II, 39, 14
 पुरोहित च कुर्वीत V I, P I, 465, 9.
 पुरोहितं प्रकुर्वीत V I, P I, 465, 17
 पुलकाश्चैव धान्यानां V I, P. I, 482, 14.
 पुलकसीगमनं कृत्वा V II, P I, 333, 18
 पुलिनेषु V I, P II, 307, 4
 पुलस्त्येन यदुक्तं ते V I, P I, 142, 12.
 पुलस्त्य-पुलहोद्गीता V I, P I, 109, 8.
 पुश्चली-शानिक-V. II, P I, 338, 9.
 पुश्चल्यो योषितो बाल-V II, P II, 272, 4.
 पुश्चली-वानर-खरैः V II, P I, 66, 7.
 पुष्कर V II P II, 202, 7.
 पुष्करेऽप्यक्षयं आहं V I, P. II, 304, 4.
 पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे V. I, P. II, 304, 16
 पुष्कलं फलनामोति V. I, P. II, 339, 9.

- पुष्टि पुष्ट्ये V I, P II, 313, 19 .
 पुष्टि पुष्ट्ये पितृन् च V I, P II, 312, 13.
 पुष्पाक्षतान्/कुश-तिलान् V I, P I, 269, 15
 पुष्पाणि वज्रनीयानि V I, P II, 398, 19
 पुष्प-धूप-सुगन्धादि V I, P II, 391, 18
 पुष्पापहृद् हरिश्च V II, P II, 257, 5
 पुष्पापहारी V II, P II, 259, 10.
 पुष्यैः पचैरथाह्निर्वा V I, P I, 372, 9.
 पुष्ये-मूल-फलानां च V II, P II, 110, 14
 पुष्य-मूल-फलैर्वापि V I, P II, 145, 9
 पुष्यवस्त्वपि क्षरेषु V I, P II, 324, 16.
 पुष्पाक्षी V. I, P II, 144, 16
 पुष्यस्नानादिकं यत्तु V I, P I, 269, 1.
 पुष्ये च हस्तनक्षत्रे V I, P II, 295, 13
 पुष्ये च जन्मनक्षत्रे V I, P I, 280, 3.
 पुष्ये तु छन्दसां क्रियां V I, P II, 131, 19.
 पुस्तोकि लत्वमार्जोति V II, P II 265, 10
 पुस्तकप्रत्ययाधीतं V I, P I, 151, 3
 पुगीफलानि मञ्जिष्ठा V II, P II, 118, 3
 पूजाकाले च होमे च V I, P I, 267, 14.
 पूजितस्तेन राजेन्द्र V. I, P I, 404, 3
 पूज्या भूषयितव्याश्च V I, P II, 111, 17, 115, 18
 पूजयेत्पुष्ट्य-कथ्येन V I, P II, 345, 11.
 पूजयेच्छास्त्रकालेऽपि V I, P II, 401, 2.
 पूजयित्वा यथाशक्ति V I, P II, 131, 11
 पूजयित्वा ततः पश्चात् V I, P I, 217, 9
 पूजयित्वा हरि लक्ष्मी V I, P II, 30, 15
 पूजयित्वाऽतिथीनिष्ठान् V I, P I, 414, 12
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् V I, P I, 440, 6
 पूजयेदतिथिं सम्यक् V I, P I, 398, 18
 पूतिगन्धस्य V II, P II, 285, 3*
 पूता भवतीति विज्ञायते V II, P I, 331, 6, 331, 11, 332, 13
 पूतस्तदहरेव स्यात् V. II, P II, 75, 8
 पूर्वकस्य वृत्त्यादौ V I, P II, 469, 19
 पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च V I, P II, 464, 11
 पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च V. I, P II, 464, 3.
 पूर्वजः स्नातकश्चर्त्विक् V I, P I, 332, 8
 पूर्वजन्मकृत पाप V II, P II, 273, 17.
 पूर्वैणाहुलिपर्वणि V I, P I, 235 17

- पूर्वेद्युपर्येद्युर्वा V. I, P II, 360, 12
 पूर्व गिरीयाद् ग्रहण V I, P I, 487, 18
 पूर्वे परिग्रहस्तेशु V I, P II, 89, 5
 पूर्वमाज्याहुतीहुत्वा V II, P II, 281, 15
 पूर्वमेव परीक्षेत V I, P I, 404, 17
 पूर्वमेव परीक्षेत V. I, P II, 336, 15
 पूर्व्याऽऽवाहयेदेव V I, P I, 368, 3
 पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ V I, P II, 179, 16
 पूर्वं व्रत गृहित्वा तु V II, P II, 196, 5
 पूर्ववद्वतिपूर्वं त्रिषु V II, P I, 97, 18
 पूर्वं विवाहाच्चत्वार. V I, P II, 88, 16
 पूर्वसङ्कल्पित इव्यं V I, P II, 262, 12
 पूर्वी सन्ध्यामुपासीन. V I, P I, 300, 16.
 पूर्वी सन्ध्यां जर्पस्तिष्ठेत् V I, P I, 305, 11
 पूर्वोद्धि गार्वा विप्रान् V I, P II, 381, 3
 पूयं चिकित्सिकस्यान्न V II, P I, 378, 11
 पूरक. कुम्भको रैव्य. V I, P I, 262, 15
 पूरयेत् पात्रयुग्मं तु V I, P II, 405, 5
 पूर्णे चाऽनस्यनस्यां तु V II, P I, 84, 7.
- पूर्णे तु द्वादशे वर्षे V. II, P II, 59, 13
 पूर्णे मासे जयेन्मृत्यु V. II, P II, 281, 17
 पूर्णेऽपि कालनिधये V II, P I, 128, 8
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु V I, P II, 159, 2
 पूर्णविशतिवर्षेण V I, P I, 328, 14
 पूर्णाहुतिं वा जुहुयात् V II, P II, 43, 6
 पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य V I, P II, 166, 11
 पृथक् चिति समारुह्य V II P I, 56, 11
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् V I, P II, 380, 5
 पृथक्पाकेन वेत्यन्धे V I, P II, 441, 11
 पृथक् आह्न तथा कुर्यात् V I, P II, 469, 12
 पृथक्सान्तपनद्रव्यै V II, P I, 31, 3
 पृथिव्या ओषधय. V I, P I, 105, 7
 पृथिव्या नास्ति तद्रव्य V I, P II, 58, 5
 पृष्ठे च पञ्चनाभ तु V I, P I, 267, 12
 पृष्ठवशे च नाभ्यां च V I, P II, 37, 14
 पैत्र्ये V I, P II, 314, 1
 पैत्र्यसेयी भगिनीं V I, P II, 64, 11.
 पैलवोऽहम्बरौ वैद्यौ V I, P II, 84, 15

- पैशाचश्चासुरश्चैव V. I, P II, 87, 19.
- पैशुन्य साहस ब्रौह. V I, P I, 473, 4.
- पौत्र प्रपौत्र दौहित्रम् V I P. I, 185, 14.
- पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्र V I, P II, 462, 14.
- पौनर्भवश्च काणश्च V I, P II, 350, 12.
- पौर्णमास्यां तथा दशै V I, P I, 288, 5.
- पौर्णमास्यां पञ्चदश V II, P I, 300, 8.
- पौर्णमास्यामुपेतस्तु V II, P I, 300, 19.
- पौर्णमासीषु सर्वास्तु V I, P I, 192, 16.
- पौरुषेण तु सूक्तेन V I, P I, 364, 14, 378, 8.
- पौरुष सूक्तमावर्त्य V II, P II, 186, 6.
- पौष्टिकानि मलज्ञानि V II, P I, 192, 12.
- पौषमासस्य रोहिण्याम् V I, P II, 131, 15.
- प्रकृत्याज यथाशक्ति V I, P. I, 401, 2.
- प्रकीर्णमैथुनो जन्तु V. II., P II, 269, 14.
- प्रकीर्णमैथुना ये च V II, P. II, 272, 10.
- प्रकल्प्या तस्य तैर्दृष्टि V I, P I, 482, 18.
- प्रकल्प्या तस्य तैर्दृष्टि V I, P. I, 282, 11.
- प्रकाशयुक्तं यत् किञ्चित् V. II, P II, 204, 7.
- प्रकाशकृते V. II, P II, 153, 6.
- प्रतापो च रहस्ये च V II, P. II, 203, 3.
- प्रक्षिप्य चैकजालं सम्यक् V I, P. I., 297, 11.
- प्रक्षालितानि निर्दोषा- V. I, P. II., 384, 9.
- प्रक्षालनजलं दमै V I., P. II., 416, 18.
- प्रक्षालनेन स्वल्पानाम् V II., P. I., 177, 8.
- प्रक्षाल्य हस्तकाष्ठं वै V I., P. I., 258, 5.
- प्रक्षाल्य पाणी पादौ च V. I., P I., 242, 2.
- प्रक्षाल्य भक्षयत् पूर्वं V I, P. I., 252, 6.
- प्रक्षाल्योरु सुदाहिश्च V I, P. I., 263, 2.
- प्रक्षाल्य सर्वकायं तु V I., P. I., 272, 11.
- प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च V I, P. I., 251, 6.
- प्रक्षाल्य हस्तपादादि V. I., P II., 416, 12.
- प्रख्यापनं प्रत्ययनं V II, P I, 450, 2.
- प्रचर्षणं तत् कुर्यात् V. I., P. II., 430, 17.
- प्रचेत्ता नारदो योगी V I, P I, 108, 6.
- प्रजातां चेत्कृच्छ्रपादं V II, P. I., 337, 19.
- प्रजानां परिरक्षार्थम् V I, P II, 257, 11.
- प्रजानां रक्षणं कार्यं V I, P I, 467, 10.
- प्रजानां रक्षणं दानम् V. I, P. I., 452, 6.

- प्रजापति-पितृ-ब्रह्म- V. I., P. I.,
235, 10.
- प्रजापति मनसा V I, P. I.,
420, 7.
- प्रजापतिर्यज्ञानसृजत V I, P. I.,
161, 6.
- प्रजापतिर्वा एव V I, P I, 126,
6
- प्रजापतिर्वै स्वा V I, P II, 68,
13
- प्रजापतिर्हि वैद्याय V I, P I,
478, 10
- प्रजापतेर्हविर्हृत्वा V I, P I, 382,
19.
- प्रजा मेधां पशु पुष्टि V I, P II,
318, 15
- प्रजामिष्टा यश्च स्वर्गम् V I P II,
326, 10
- प्रजा राजभयादेव V. I., P I,
449, 13
- प्रजायै तु द्विजाभ्याणां V I, P I,
136, 11
- प्रज्ञानैरपि विद्वद्भिः V II. P I,
211, 16
- प्रज्ञा यश्च कीर्ति च V I, P I,
300, 18.
- प्रञ्चाल्य वह्निं विधिवत् V I, P I,
311, 7
- प्रणव तारकं कृते V I, P II,
229, 4
- प्रणवेनार्च्यम् V I, P I, 370, 6,
378, 17.
- प्रणवेन तु संयुक्त V I, P I,
293, 4.
- प्रणवेन तथा कृत्वा V II P I,
438, 1.
- प्रणिपत्य च भक्त्या च V II, P I,
284, 14.
- प्रणवो भूर्भुव स्वर्हो V I, P I,
295, 10.
- प्रणव-व्याहृतिश्रुतां V. I, P I,
303, 9.
- प्रतिकूल गुरोः कृत्वा V. II, P I,
40, 14.
- प्रतिकूल गुरोर्यस्तु V II, P II,
233, 8.
- प्रतिगृह्य तु य कन्यां V I, P II,
98, 10
- प्रतिगृह्य पुटेनैव V I, P II,
146, 2
- प्रतिगृह्याऽप्रतिग्राह्य V II, P I,
226, 4
- प्रतिगृह्य प्रशतव्यं V II. P I,
376, 6
- प्रतिगृह्योप्सितं वण्डम् V I, P II,
39, 3
- प्रतिग्रहाच्छुद्धयति जप्य-होमैः V. I,
P. I, 196, 9.
- प्रतिग्रहादन्नशेषात् V I P I,
289, 13
- प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनाना V I.,
P I, 196, 7.
- प्रतिग्रहनिमित्तं च V. I., P I,
154, 16
- प्रतिग्रहनिमित्तं तु V I, P I, 196,
13
- प्रतिग्रह प्रत्यवर V. I, P I, 195,
11.
- प्रतिग्राहमग्निर्वा V II, P I, 225,
4
- प्रतिग्रहवर्चिर्न स्यात् V I, P I,
199, 2
- प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि- V. I, P I,
199, 8.
- प्रतिग्रहसमर्थोऽपि V. I, P. I.,
196, 3.

प्रतिग्रहस्तु क्रियते V. I, P II,
 195, 15
 प्रतिज्ञाय V II, P II, 237, 2
 प्रत्ता-उप्रत्तास्तु योषितस्तु V I, P II,
 246, 18.
 प्रतुष्टान् जालपाशान्श्च V. I, P. II,
 387, 7.
 प्रतीह वैद्व्या V I, P. II, 98, 11
 प्रतिप्रणवसमुक्ता V I, P. I,
 292, 6
 प्रतिपत्सु चतुर्दश्यान् V I, P I,
 154, 20.
 प्रतिपक्षो-पक्षीषु V I, P I, 253,
 6
 प्रतिपद्धनलाभाय V I, P II,
 318, 8.
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेका V. I, P II,
 316, 12.
 प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् V I, P II,
 300, 16.
 प्रतिपूरुष V. II, P. II, 122, 4
 प्रतिमन्त्र नमसा V II, P I, 299,
 20
 प्रतिमास्थानेषु V I, P. I, 371,
 13; 375, 15.
 प्रतिमास्वरूपमुद्धीना V I, P I,
 367, 6
 प्रत्येक तिलसमुक्ता V II, P II,
 161, 17.
 प्रत्येक प्रत्यहं पीतै V II, P II,
 180, 8
 प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेय्यान् V I, P II,
 391, 4.
 प्रत्योङ्कारसमायुक्त V I, P I,
 292, 10.
 प्रत्यक्षिणः प्रवासे च V I, P. I,
 441, 18
 प्रत्यङ्गानि पुनर्मावा V II, P I,
 265, 15.

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाङ्गे V. I. P. I,
 223, 3.
 प्रत्युत्थाना-अभिवादाभ्यां V. I, P I,
 323, 14
 प्रत्यादित्थ प्रत्यनल V I, P I,
 224, 1
 प्रत्यादित्थं प्रत्यनलं V II, P II,
 236, 3
 प्रत्यादित्थ न मेहेत V II, P II,
 149, 1.
 प्रत्याम्नाये गवां देयं V II, P II,
 197, 18.
 प्रत्यान्दिक च शेषेषु V I, P II,
 446, 7; 466, 14
 प्रत्यब्द पार्वणेनैव V I, P II,
 446, 23
 प्रत्यब्द प्रतिमासं च V I, P II,
 445, 14
 प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् V I, P II,
 454, 8
 प्रत्यब्दं यदुपाकर्म V I, P II,
 182, 16
 प्रत्यावसितवर्णानां V II, P II,
 11, 4
 प्रत्युषश्च प्रभातश्च V I, P I,
 357, 16
 प्रत्यहं V II, P II, 190, 1
 प्रतिरोद्धा गुणैश्चैव V I, P. II,
 350, 8
 प्रतिलोमप्रसूतानां V II, P I,
 105, 1.
 प्रतिलोमास्तु V. I, P II, 120, 2
 प्रतिषेह ब्रह्मचर्यं V I, P II,
 322, 15, 47, 7
 प्रतिवयसः स्त्रियः V I, P I,
 329, 16
 प्रतिवासरिको होमः V I, P. II,
 442, 9.

प्रतिश्रुत्यावृत्त ब्रूयात् V II, P II, 43, 8	प्रथमेऽहनि यः कुर्यात् V I, P II, 290, 17
प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्च V II, P II, 226, 2	प्रथमेऽहनि यद्व्रज्य V I, P II, 290, 21
प्रतिश्रुत्याऽप्यधर्म- V I, P II, 90, 10	प्रथमेऽह्नि तृतीये वा V I, P II, 294, 13
प्रतिषिद्धक्रियासाध्य V I, P I, 87, 7	प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि V I, P II, 448, 7
प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु V II, P II, 116, 12	प्रथमेऽह्नि त्रिरात्र स्यात् V II, P I, 162, 5
प्रतिसवत्सर चैवम् V I, P II, 450, 2	प्रक्षिण च कुर्वीत V I, P I, 321, 7
प्रत्याहित्य न मेहेत V I, P I, 226, 5	प्रक्षिण तु देवाना V I, P II, 397, 18
प्रथमे ऽह्ने तृतीये वा V I, P II, 242, 11	प्रक्षिणं द्विज कुर्यात् V I, P I, 372, 13
प्रथमे गर्भे V I, P II, 21, 5	प्रक्षिणे पञ्चदशी V I, P. I, 368, 10
प्रथम तु गुरोर्दानं V I, P I, 185, 11	प्रक्षिण परीत्यामि V I, P II, 39, 4
प्रथम-तृतीय-पञ्चम- V I, P II, 288, 5	प्रक्षिणमनुव्रज्य V I, P II, 443, 1
प्रथमे दिवसे देया V I, P II, 290, 1	प्रक्षिणं समावृत्य V I, P I, 346, 8
प्रथमे दिवसे रात्रौ V II, P II, 128, 16	प्रदातुजन्मनक्षत्रे V I, P II, 295, 8
प्रथमे दिवसे षष्ठे V I, P II, 214, 15	प्रदत्तायां त्रिरात्रेण V I, P II, 245, 21
प्रथमाश्वभ्रमाह्वापि V I, P II, 153, 4	प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डात् V. I, P II., 460, 7
प्रथमा धर्मेपत्नी स्यात् V I, P II, 118, 5	प्रदद्यात् परिहारांश्च V I, P I, 460, 7
प्रथमा प्रवृत्तिर्ज्ञेया V I, P I, 232, 8	प्रदद्यात् मूर्धनि तथा V I, P I, 276, 6
प्रथम यत् स्पृशेद्बाल. V I, P II, 28, 3	प्रदात् प्रागृत्तो V II, P. I, 157, 10.
प्रथमां विन्यसेद्दानं V. I, P I, 367, 11.	प्रदानं यत्र यज्ञेषां V. I, P II, 330, 18.
प्रथमस्तप एव V. I, P I, 56, 6	
प्रथमेऽहनि V I., P. II, 317, 12.	

प्रदानशीलो भवति V I, P II, 312, 15	प्रमृत्त्युक्तास्त्रयस्तेषा V I, P II, 58, 19
प्रदीयते च ग्रहान V I, P I, 180, 10	प्रभु प्रथमकल्पस्य V I, P II, 347, 5
प्रदाय शुल्क गच्छेद्य V. I P II, 93, 19	प्रभवेष्टु V I, P II, 307, 3.
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च V. I, P I, 366, 12	प्रभासे V I, P II, 306, 4
प्रदर्शनार्थमेतत्तु V II, P II, 255, 12	प्रमाणानि च कुर्वीत V I, P I, 460, 10
प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयो V I, P I, 235, 15	प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं V I, P II, 280, 1
प्रदोष-पश्चिमौ ग्रामौ V I. P I, 441, 1	प्रमाणमङ्गुलस्योक्त V II, P II, 35, 16
प्रदोषे न स्वधीयीत V I, P I, 157 14,	प्रमाणं शौचसङ्ख्यायाम् V I. P I, 231, 13
प्रधानं वैदिक कर्म V I, P I, 318, 7	प्रमीतपितृक विज्ञा V I, P II, 456, 7
प्रधानं क्षत्रिये कर्म V I, P I, 339, 13, 452, 3	प्रमीतौ पितरौ यस्य V I, P II, 467, 10
प्रधर्षयित्वा कामाद्या V II, P II, 265, 12.	प्रमीतस्य पितुः पुत्रै V I, P II, 461, 18
प्रधर्षयति कामाद्यो V II, P II, 266, 3	प्रमादात्तत आचम्य V I, P I, 278, 8
प्रपद्ये वरुण देवम् V I, P I, 274, 13; 284, 10	प्रमादादय नि शङ्कम् V I, P II, 227, 16
प्रपा-ऽऽराम-तडागादि V I, P I, 182, 11	प्रमादवान् भिन्नवृत्तो V II, P II, 215, 2
प्रपास्वरण्ये कटके च सौरे V II, P I, 112, 1	प्रमादश्च न कर्तव्यो V II, P I, 206, 13
प्रबद्धवैरा. शुरैर्ये V I, P II, 75, 1.	प्रमाप्य द्वादश V II, P II, 65, 6, 66, 13
प्रभाते तिसृभि V I, P II, 266, 22	प्रमाप्य वैद्यं वृत्तरथं V II, P I, 97, 2
प्रभाते तिसृभि. V I, P II, 266, 14	प्रमाप्य शुद्धं षण्मासान् V II, P I, 95, 7
प्रभाते तु त्रिरात्रेण V I, P II, 267, 13.	प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च V II, P II, 271, 11.
	प्रयागे V I, P II, 305, 13.
	प्रयोग कर्मयोगश्च V I, P I, 339, 18.

- प्रयागादिषु तीर्थेषु V I, P I, 194, 18.
 प्रयागवटशाखायां V I, P II, 228, 15.
 प्रयच्छेन्नमिकां कन्यां V I, P II, 78, 12.
 प्रयुञ्जानोऽग्निशुभ्रवां V. I, P II, 48, 12.
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव V I, P I, 180, 5.
 प्रयत कृतशौचस्तु V II, P I, 302, 10.
 प्रयातु भगवान् महापुरुष V I, P I, 371, 11.
 प्रयातु भगवानीश V I, P I, 375, 13.
 प्रयतो सुहमाशय V I, P I, 272, 6.
 प्रयतो विधिवत् कृत्वा V II, P I, 300, 21.
 प्रयान्तु ते दक्षिणिर् मयाजं V I, P I, 386, 7.
 प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे V. I, P II, 258, 17.
 प्रवृत्तिरेषा भूतानां V. I, P II, 389, 12.
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ V I, P II, 256, 21.
 प्रवृत्तचक्रतां चैव V I, P II, 312, 8.
 प्रवृत्ते च निवृत्ते च V. I, P II, 142, 9.
 प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु V I, P II, 291, 6.
 प्रव्रज्यागतिमामोति V. II., P. I, 56, 8.
 प्रव्राजिता V II, P II, 265, 2.
 प्रव्रजेत् ब्रह्मचर्येण V I, P II, 149, 13.
 प्रव्रज्येकतोदाहः V I, P II, 149, 12.
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च V I, P II, 358, 20.
 प्रव्रज्यावसितो राज्ञो V II, P II, 13, 6.
 प्रव्रज्यावसिता यत्र V. II, P II, 12, 13.
 प्रविशेऽऽज्वलनं क्षीमम् V I, P II, 228, 12.
 प्रविशेऽज्जोनार्थं तु V I, P I, 472, 2.
 प्रविशेऽनु समालभ्य V I, P II, 293, 5.
 प्रविशेत् सप्रक्षीमामौ V II, P I, 346, 12.
 प्रविद्यातिथिमेते वै V I., P. I, 405, 16.
 प्रविश्य सुसनिद्धेऽमौ V I, P I, 379, 7.
 प्रवासं गच्छता यस्य V I, P I, 383, 16.
 प्रवसेत् कार्यवान्विप्रो V I, P I, 312, 12.
 प्रवासादिनिमित्तेषु V I, P II, 211, 14.
 प्रशस्तशुद्धपात्रेषु V. I, P. I, 416, 1.
 प्रशान्तमिव शुद्धाभ V II, P II, 215, 14.
 प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा V II, P I, 375, 14.
 प्रसक्ताङ्गुलिभिर्यच्च V I, P I., 423, 12.
 प्रसङ्गश्चेन्निर्धार्येषु V II, P I, 7, 20.
 प्रसूतिका तु या नारी V. II, P. I., 167, 1.

- प्रसूतो यस्तु वैद्यायां V II, P I, 389, 14
 प्रस्थधान्य चतु षष्टि- V I, P I, 316, 7
 प्रसिद्ध्यवहार च V I, P I, 464, 12
 प्रसन्नो विपुलान् भोगान् V I, P I, 311, 2
 प्रसादान् मुच्यते जन्तु. V I, P I, 59, 10
 प्रसादश्च प्रकोपश्च V. I, P I, 449, 7
 प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा V I, P I, 446, 8.
 प्रसवणेषु V I, P. II, 307, 4
 प्रसवे तु शुचिर्वत्स. V II, P I, 191, 8
 प्रसव ङीवनं बन्धौ V II, P II, 239, 2
 प्रस्विन्नपाणि-पाद. स्यात् V II P. II, 261, 8.
 प्रसह्य कन्याहरण V I, P. II., 85, 4
 प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य V I, P I, 459, 5
 प्राकृतानां तु सर्वेषां V I, P II, 207, 8
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं V I, P I, 95, 5.
 प्राक्तौमिकी क्रिया. कुर्यात् V I, P I., 169, 14.
 प्रागमेषु तत. स्थित्वा V. I, P I, 291, 9
 प्रागमेषु सारांस्तर्पेत् V I, P I, 351, 11. -
 प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव V. I, P. I, 474, 5.
 प्रागुपनयनान् V. I, P. II, 29, 6.
 प्राप्नोत्र ऽपररात्रे च V. I, P. II, 193, 9. •
 प्राग्वाग्दानात् V I., P II., 245, 9.
 प्राग्वोद्गवा V I, P I., 347, 4
 प्राग्भवं पुरुषोऽभीधात् V I., P I., 421, 15
 प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन V I, P. I., 234, 16
 प्राङ् नाभिच्छेदनात् प्राह्या V. I, P II, 214, 9
 प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसः V I., P II., 22, 20
 प्राङ् नामकरणात् V I, P II, 280, 6
 प्राङ् नामकरणात्सद्य. V I, P II, 241, 17
 प्राङ्मुखो गुरुरासीनो V I, P. II, 31, 1
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन V I., P. II, 46, 9
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन V. I, P. II, 460, 2
 प्राङ्मुखो नित्यमभीधात् V II, P I, 303, 1.
 प्राङ्मुखान्स्थितो विप्रो V I, P I., 430, 2.
 प्राचीनावीतिना सम्यक् V. I, P II, 397, 8
 प्राचीनावीती लेखां V. I., P. II., 431, 11
 प्राच्या दिति शिरः शस्तं V. I, P I, 441, 8
 प्राज्ञापत्य V. II, P. II, 284, 2
 प्राज्ञापत्यक्रियाशक्तौ V. II., P. II, 197, 4
 प्राज्ञापत्य चरेत्कृच्छ्र V. II, P I 321, 12.

- प्राजापत्य चरेत्कुच्छ V II, P. I, 281
 3
 प्राजापत्य चरेत् कुच्छ V II, P. I,
 425, 13.
 प्राजापत्य चरेद्विप्रः V II, P. II,
 41, 17.
 प्राजापत्य चरेद्विप्रो V II, P. II,
 199, 18
 प्राजापत्य चरेत्पश्चात् V II, P. I,
 71, 5
 प्राजापत्यं चरेन्मास V II., P. I,
 252, 11
 प्राजापत्ये तु गामेका V II., P. II,
 200, 7
 प्राजापत्ये तु गामेका V II, P. II,
 200, 1.
 प्राजापत्यां तदन्ते तान् V I, P. II,
 147 7
 प्राजापत्ये तु पौष्णे च V I, P. II,
 325, 1
 प्राजापत्य तु मिश्रके V II, P. I,
 423, 9.
 प्राजापत्य तु शुद्राणां V. II, P. I,
 125, 8
 प्राजापत्य त्रय कृत्वा V II., P. I,
 252, 15.
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण V II, P. II,
 142, 2.
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण V. II, P. I,
 462, 2.
 प्राजापत्येन तच्चुः V I, P. I,
 260, 9.
 प्राजापत्येन तीर्थेन V I, P. I, 352,
 5
 प्राजापत्या निरुप्येष्टि V I., P. II,
 155, 7.
 प्राजापत्यां निरुप्येष्टि V I, P. II.,
 155, 16
 प्राजापत्य नवभादे V. II, P. I.
 423, 12.
 प्राजापत्य नवभादे V II, P. I.,
 423, 1.
 प्राजापत्येन शुद्धयेत V II, P. I,
 336, 3
 प्राजापत्येन शुद्धयेत V II, P. I,
 336, 2.
 प्राजापत्येन शुद्धयेत्तु V II, P. I,
 387, 12
 प्राजापत्येन शुद्धयति V II, P. I.,
 335, 15
 प्राजापत्यं प्रकुर्वीत V II, P. II.,
 118, 14.
 प्राजापत्य प्रकुर्वीत V II, P. I,
 327, 15, 333, 16
 प्राजापत्य पराको वा V II, P. I,
 243, 9
 प्राजापत्यव्रतं गोवधे V. II, P. I,
 242, 1
 प्राजापत्यविधानेन V II, P. I
 334, 14
 प्राजापत्य सान्तपन V II., P. II
 203, 4
 प्राजापत्य सान्तपन V. II, P. I,
 324, 2.
 प्राणान्तिक च यत् प्रोक्त V II.
 P. II., 72, 8.
 प्राणानात्मानि सयस्य V. II, P. II,
 11, 16
 प्राणानां ग्रन्थिरसि V. I, P. I, 431,
 20.
 प्राणानां ग्रन्थिरसि V I., P. I, 430,
 15.
 प्राणिनां सर्वभूतानाम् V. I, P. I.,
 430, 18
 प्राणानप्सु त्रिराद्यस्य V II, P. I,
 445, 1.

प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य V I, P. I, 291, 12.	प्राणायामशतं कृत्वा V II, P I, 418, 11
प्राणानां रक्षणार्थाय V II, P. I, 415, 2	प्राणायामशतं कार्यं V II, P II, 168, 14
प्राणिनां हिंसको नित्यं V II, P II, 220, 8.	प्राणायामशतं कार्यं V II, P I, 44, 11
प्राणा-ऽपान-समानानाम् V I, P I, 433, 11	प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे कृत V I, P II, 190, 2
प्राणाय स्वाहेति V I, P I, 448, 3	प्राण्यङ्गे मृगशाव च V II, P II, 248, 11.
प्राणयात्रिकमात्र. स्यात् V I, P II, 186, 11	प्राणैरपि म्रियान् पुत्रान् V I, P I, 333, 10
प्राणयात्रिकमन्त्र तु V I, P. II, 188, 6	प्राणं वा एते V I, P II., 99, 16.
प्राणायाम जले कृत्वा V. II, P I, 66, 8.	प्राणस्य वै सन्नादकामाय V I, P I, 174, 17
प्राणायामत्रयं कृत्वा V I, P I, 264, 2	प्राणिर्हिसापरो जन्तु- V II, P II, 249, 12.
प्राणायामत्रयं कृत्वा V I, P I, 291, 10	प्रातरुत्थाय नृपति. V I, P I, 468, 11
प्राणायामत्रयं कुर्यात् V II, P I, 60, 16	प्रातरुत्थाय य. पश्येत् V I, P I, 221, 13
प्राणायामत्रयं वृद्धौ V II, P I, 426, 14	प्रातरुत्थाय यः पश्येत् V I, P I, 221, 11
प्राणायामत्रयं षट्क V II, P II, 143, 18	प्रातर्भूत्वा च यतवाक् V I, P I, 252, 8
प्राणायामाश्च त्रिरभ्यस्य V. II, P. I, 449, 14	प्रातर्मेध्याह्नयो. स्नान V I, P I, 170, 10
प्राणायामैर्दग्धवेषाः V. I, P I, 346, 12	प्रातिलोम्येन जायन्ते V. I, P II, 121, 6
प्राणायामाश्च कुर्वीत V I, P I, 275, 11	प्रातिलोम्येन यो याति V. I, P II, 148, 4
प्राणायामसहस्रेषु V II, P II, 115, 3	प्रातिलोम्यानुलोम्येन V I, P II., 125 16
प्राणायामशतम् V II, P II, 109, 3	प्रातः शुक्लितले स्नात्वा V I, P I, 288, 16
प्राणायामशतं कृत्वा V II, P I, 425, 9	प्रातः शत V II, P II, 163, 15
प्राणायामशतं कृत्वा V II, P I, 67, 12.	

- प्रातः पाद चरेच्छूद्र. V. II, P II, 173, 3
 प्रातः सक्षेपतः स्नानं V I., P I., 260, 2.
 प्रातः स्नानं तदर्थं तु V I, P I, 268, 15
 प्रातः स्नानेन तत्सर्व V I, P I, 259, 7
 प्रातः स्नानेन पापानि V. I, P I, 259, 3
 प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति V. I, P I, 258, 17
 प्रातः स्नानसमारम्भ V II, P II, 190, 16
 प्रातः स्नायी भवेन्नित्य V I, P I, 269, 12
 प्रातः संध्यां सनक्षत्रां V I, P I., 297, 16
 प्रादेशान्नाऽधिका न्युना V I, P II, 39, 21
 प्रादेशमात्रं विज्ञेय V I, P I, 257, 2
 प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्म- V I, P II, 157, 17.
 प्राधीति शत-साहस्र V I, P I, 185, 18
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे V I., P I, 131, 5
 प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे V I, P II, 30, 12.
 प्राप्ते भवति तत्पुण्यम् V II., P II, 75, 12.
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् V. I, P II, 196, 12.
 प्राप्य आहूतं तु कर्तव्यं V. I., P. II., 326, 9
 प्रातस्तु द्वादश मासा. V II., P. II., 172, 16.
 प्राप्नोति नरकं घोरं V II, P. II., 209, 10.
- प्राप्नोति पञ्चमे इत्या V I., P II, 320, 8.
 प्राप्नोति परमं स्थानम् V. I, P. II, 193, 3.
 प्राप्नोति भृगुशार्दूल V II., P II, 260, 9.
 प्राप्नोति भवान् V I, P II, 402, 20.
 प्राप्नोति यादृशीं बाधां V II, P. II, 285, 6
 प्राप्नोति श्रेष्ठतां तस्यु V I, P II, 312, 16
 प्राप्नुवन्ति कुर्वेद्ये च V II, P II, 230, 2
 प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो V II, P II, 246, 17
 प्राप्नुवानि इति V I, P. II, 402, 20
 प्राप्यानुज्ञां विशेषेण V. I, P I, 311, 19
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव V I, P II, 182, 10
 प्राप्य देशं च कालं च V II, P I., 236, 14.
 प्रायश्चित्तचतुष्कं च V. II, P I, 232, 8
 प्रायश्चित्तप्रणेतारः V. II, P. I., 217, 11
 प्रायश्चित्तं च यत्प्रोक्तं V II, P. II, 113, 7.
 प्रायश्चित्तं यदाह्मनात् V II, P II, 74, 9
 प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति V. II., P II, 67, 8.
 प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता V II, P II., 63, 12
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा V II., P. I, 34, 5.

प्रायश्चित्ते तत्तच्छीर्णे V II P I, 345, 15	प्रायश्चित्तं प्रकल्प्य स्वयम् V. II., P I, 461, 5.
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्य V II, P. I., 235, 10	प्रायश्चित्तमकुर्वीणा V II., P. I., 4, 17.
प्रायश्चित्तं तु निर्विद्व्य V. II. P. I., 237, 8	प्रायेणाऽनुवादिष्यात् V. I., P. I., 8, 11.
प्रायश्चित्तैरपैत्येनः V. II., P. I., 4, 6	प्रायोऽनाशक-V. I., P. II., 225, 3.
प्रायश्चित्तानि कारयेत् V II., P I, 358, 4	प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति V. II., P. I., 35, 15
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्य V II, P II, 178, 6	प्रायश्चित्तं गते अर्धे V. II., P. I., 346, 7
प्रायश्चित्तमकामना V. II., P I, 201, 10	प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्ट V. II., P. I., 130, 11
प्रायश्चित्तैः क्षयं याति V II, P II, 209, 18	प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्या V. II., P. I., 151, 1
प्रायश्चित्तविहीना ज्ञे V II, P. II, 210, 1	प्रायश्चित्तविधानं च V. I., P. I., 135, 8
प्रायश्चित्तमतः कार्यं V II, P II, 210, 4.	प्रायश्चित्ती स विज्ञेय V. I. P. I., 125, 14
प्रायश्चित्तं तत् कुर्वीत V. II, P II, 112, 15	प्रायश्चित्तेन पूयेत V. I., P. I., 233, 2.
प्रायश्चित्तमहोरात्रं V. II, P. II, 143, 14.	प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां V. I., P. II., 257, 6
प्रायश्चित्तं यद्यन्नातं V II., P. I., 231, 14.	प्रायश्चित्ती भवेच्चैव V. I., P. I., 301, 14.
प्रायश्चित्तैरपैत्येनो V II, P I, 202, 6.	प्रायश्चित्तं न सा कुर्वीत V. II., P. I., 346, 4
प्रायश्चित्तेऽध्यवसिते V. II, P II., 75, 7.	प्रायश्चित्तं कथं तत्र V. II., P. I., 114, 2
प्रायश्चित्तं न क्षतव्यं V. II, P I, 234, 18.	प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति V. II., P. I., 222, 4
प्रायश्चित्तं समादिष्य V II, P I., 231, 10.	प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं V. II., P. I., 41 15.
प्रायश्चित्तान्ते V. II, P II, 6, 15.	प्रायश्चित्तं यत् क्रियते V. II., P. I., 7, 10.
प्रायश्चित्ते तु चरिते V II., P I., 337, 6.	प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे V. II., P. I., 214, 15
	प्रायश्चित्तैर्गुणं शास्ता V. II., P. II., 210, 10.

- प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने V II., P. I., 207, 2.
- प्रायश्चित्तस्य पादं तु V II., P. I., 257, 14.
- प्रायश्चिच्च समं चित्तं V II., P. I., 3, 9
- प्राची नाम तप प्रोक्तं V II., P. I., 3, 7
- प्रार्थयित्वा तु यो गां वै V. II., P. II., 238, 18.
- प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य V II., P. II., 277, 3
- प्रारब्धशेषं विच्छिज्य V II., P. II., 277, 4
- प्राश्याज्ञात सूनास्थं V. II., P. I., 407, 14.
- प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा V. II., P. I., 367, 7.
- प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि V II., P. I., 367, 11.
- प्राशयेत्पञ्चभिर्मन्त्रैः V. I., P. I., 390, 1.
- प्राष्टुतौ यमः प्रेतान् V. I., P. II., 324, 4.
- प्रासादेषु च ये देवि V. II., P. II., 268, 2
- प्रास्येद्मौ तदन्नं तु V. I., P. II., 365, 4
- प्रास्येदाल्मानममौ वा V. II., P. II., 69, 4
- प्रास्येदाल्मानममौ वा V. II., P. I., 203, 10.
- प्रियङ्गुवः कोविहाराः V. I., P. II., 369, 2.
- प्रियं च नानृतं ब्रूयात् V. I., P. II., 134, 2.
- प्रियाणि चालनो यानि V. I., P. I., 377, 6.
- प्रियां वाचम् V. I., P. I., 167, 7
- प्रियाला-ऽऽमलकैर्मुख्यैः V I., P. II., 371, 3
- प्रीतिं भोगं च इण्डं च V I., P. I., 453, 19
- प्रीयन्ते पितरश्चास्य V. I., P. II., 316, 4
- प्रेतत्वं चैव निस्तिर्ण V. I., P. II., 330, 2
- प्रेतस्व जायते नूनं V. II., P. II., 221, 12
- प्रेतस्व हि सदा तस्य V. I., P. II., 280, 4.
- प्रेतानां हस्तयेऽक्षयम् V. I., P. I., 419, 5
- प्रेतनिर्यातकश्चैव V. I., P. II., 351 15
- प्रेतपात्रम् V I., P. II., 455, 8.
- प्रेते पितृत्वमापन्ने V. I., P. II., 464, 7.
- प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ताः V. I., P. I., 386, 3
- प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो V I., P. II., 281, 2
- प्रेतं मनसा ध्यायन् V. I., P. II., 288, 2
- प्रेते राजानि सङ्कड्योति V I., P. II., 252, 16.
- प्रेतश्चेदाहिताभिः स्वात् V. I., P. II., 452, 21.
- प्रेतस्पर्शनसंस्कारं V. I., P. II., 275, 1.
- प्रेतस्पृशो ग्रामं न V. I., P. II., 275, 4.
- प्रेतस्योत्तरतः पत्न्याः V. II., P. I., 56, 14.
- प्रेतस्योदकनिर्वपणं V I., P. II., 289, 9.
- प्रेतहारैः समं तत्र V. I., P. II., 248, 10.

प्रेषमात्र समुच्चयार्थे V I., P. II.,
149, 20.

प्रेम्बो भामस्य राज्ञश्च V I., P. II.,
350, 7.

प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिर् V II., P I.,
185, 11

प्रोक्षणेनैव शुद्धयेत V II., P. I.,
185, 8

प्रोक्षण-पर्यामिकरण- V II., P I.,
178, 11.

प्रोक्षणीभिस्त्रिभिर्कृग्भि. V II., P I.,
66, 15.

प्रोत्साहक सहायश्च V II., P. II.,
62, 13

प्रोषिते कालशेष स्यात् V I., P. II.,
233, 6.

प्रोषिते तु यदा पत्नी V I., P. I.,
315, 14

प्रोषितोऽप्यात्मसंस्कार V I., P I.,
391, 4

प्रौढपादो बहि कक्षो V I., P. II.,
425, 6

प्रौढपादोऽपरपक्षे V I., P. II.,
317, 8.

प्रौढपद्यामतीतायां V I., P II.,
326, 8.

श्रावणोत्पवनाभ्यां च V II., P I.,
144, 16

श्राक्षं V. II., P. II., 202, 3.

फ.

फलकान्यथ वर्गानि V I., P. I.,
454, 13.

फलगुतीर्ये V. I., P. II., 306, 2.

फलगुपात्राणि च दशस्तानि V I.,
P. II., 419, 1.

फल दशाति स्वमे वा V II., P II.,
276, 12.

फलैध-कुसुमस्तेयम् V* II., P. I.,
17, 12.

फलदानां तु वृक्षाणां V II., P. II.,
123, 10.

फलानि पिण्याकमथो V II., P I.,
416, 11.

फलान्धाहरतोऽ पत्नं V. II., P. II.,
264, 9

फलोपल-क्षौम-सोम- V. I., P I.,
484, 8.

फल-पुष्पोपगान् V II., P II.,
124, 10

फलापहारी V II., P II., 259, 16.

फलमारमने वैह V. II., P. II.,
277, 13

फल-मूलाशनैर्मेधै V I., P. II.,
390, 4.

फलैर्मसिन कथित. V. II., P. II.,
181, 9

फलवत्स्य समाचष्टे V I., P. I.,
57, 5

फलाशी V I., P II., 144, 4.

फलस्थानन्तता प्रोक्ता V I., P II.,
417, 2

फाल्गुनं वाऽय चैत्रं वा V I P I.,
457, 8

फाल्गुनस्य त्वमावास्था V. I., P I.,
156, 1

फाल्गुनस्य त्वमावास्था V. I., P. II.,
311, 14

फेनपा उन्मत्तकाः V. I., P II.,
199, 10.

फेनप्रख्य. कथ नाम V. I., P II.,
292, 10

ब

बक चैव बलाकां च V. I., P. II.,
387, 9

बक बलाक- V II., P I., 81, 11.

बक-बलाक-हस-स्रव- V. II., P. I.,
406, 5.

बको भवति हृत्वाभि V II., P. II.,
254, 11.

बर्षा च चित्रर्षे तु V II., P II.,
281, 2.

बर्क्याभ्रमासाद्य V I, P I,
 70, 3
 बध्वा वा वाससा क्षिप्रं V II, P I,
 454, 17
 बध्नीयास्तत्सर्जिव तु V. I, P II,
 37, 2
 बन्धुभिः परिभूताश्च V II, P II,
 262, 5
 बन्धुवर्गे न निक्षेपे V I, P II,
 163, 5.
 बन्धाऽऽसन नियम्यासून् V I, P I.,
 291, 14
 बलाक-प्रव-हंस-कटक- V II, P I,
 405, 19.
 बलात्कारादिदुष्टस्त्री- V I, P II.,
 137, 1.
 बल्लवपक्षक कन्वा V I., P II,
 89, 8.
 बल्लवाः पुण्डरीकाश्च V. I., P I.,
 255, 13.
 बल-वर्त्म-प्रभावाहि V I, P. I.,
 128, 13
 बलं वासवे V I, P II., 314, 8.
 बहुत्वावर्थजातानां V I, P. I.,
 183, 9.
 बहुत्वे योषितानेक- V II, P II.,
 272, 2.
 बहुवक्तु सन्वत्य V I., P II,
 162, 12
 बहुवक्तुलिङ्ग- V. I., P. II, 200, 2.
 बहुवक्तुः स विशेषः V. I., P II.,
 163, 4.
 बहुवृत्तौ महावृत्ता V. I, P I.,
 457, 7.
 बहुधा वृद्धते धर्म V. I., P. I,
 92, 8.
 बहुभिः आयुःकालस्य V. I., P. II.,
 38, 7.

बहुना पदकृतां लोऽश्न V I, P I,
 426, 22.
 बहुनां सुखता मध्ये V I., P I., 424, 6
 बहुनां विदुषां प्राप्नो V I., P II.,
 300, 18
 बहुन् कर्षगणान् खेपान् V II, P II.,
 242, 6
 बहुयाजकः V II, P. II., 258, 8
 बहुत्वश्च तिसौपर्णः V I, P II.,
 341, 9
 बहुत्वा अवर्णनं तु V I, P II.,
 128, 4
 बहुपत्न्यो न V I, P II., 317, 15
 बहुप्रतिपाद्यस्य वा V I., P I.,
 175, 12.
 बहुर्गीर्गः प्रतिजग्राह V II, P. I.,
 415, 4
 बहुभुताश्च धर्मज्ञाः V I, P I.,
 173, 12.
 बहुशुक्लेन्धने चाग्नी V I, P I.,
 316, 15.
 बहिस्तुभयथापि स्तुतेराचाराच्च V. II.,
 P. I., 204, 16.
 बहिस्तावच्च निवसेत् V II, P. I.,
 345, 14
 बहिः सूत्रं त्यजेद्दिहान् V. I., P. II.,
 168, 16.
 बहिः सन्ध्या वक्ष्युणा V. I, P I.,
 298, 3
 बहुस्यान् V. I., P I., 103, 14
 बहुस्यान् V. I., P II., 60, 1
 बान्धवो वा परो वाऽपि V I., P II.,
 261, 15.
 बाधिर्यमुपमान्द्राशु V II., P. II.,
 232, 9
 बार्हस्पत्यम् V. II., P. II.,
 157, 7.
 बालिका-ऽक्षयोन्येश्च V. I., P I.,
 134, 6.

बालकृच्छ्रततः कुर्वन् V II, P I, 121, 14, 128, 6	बाल-वृद्ध-रोगावर्तानां V I, P. I., 477, 14
बालाग्रमात्रेऽपहृते V II, P II, 87, 12	बाल-वृद्ध-स्त्रीणामर्थे V II, P I., 122, 5
बालग्राह्य कृतग्राह्य V II, P I, 204, 9.	बालाश्च तरुणा वृद्धा. V I, P I., 281, 15
बालो जनिर्जी जननी च बाल V I, P I, 363, 3	बाले समानवयसि V I, P I, 334, 17
बालाग्रेषु भूतेषु V, I, P I, 467, 6	बालस्यानुस्य वा V II, P I, 68, 7
बाले देशान्तरस्थे च V. I, P II, 229, 10	बालसवर्धन त्यक्त्वा V II, P I, 58, 17
बालानामजातदन्तानां V I, P II, 243, 10	बाहुजातोऽरुजातानां V I., P II, 154, 5
बालानां वीक्ष्यमाणानाम् V II., P II., 240, 10.	बाहुभ्यां तु शत दद्यात् V. II P I, 78, 17
बालापत्या तथा रोगी V II, P I, 125, 8	बाहुभ्यां मनसा वाचा V II, P II, 160, 7
बालापत्याश्च गर्भिण्यः V. II, P I, 59, 5.	बिडाल-काका-ऽऽखूच्छिष्ट V. II., P I, 391, 11
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य V I, P I, 334, 6	बिडाल-काक-नकुला-ऽऽखू- V II., P I, 392, 2
बालोऽपि नावमन्तव्यो V I, P I, 448, 7	बिडाल-मूषकोच्छिष्टे V. II, P I., 391, 4
बाले भ्रष्टजिते चैव V I, P II, 282, 1.	बिभ्रज्जलपावित्र क V I, P II, 179, 12
बाले मृदे सपिण्डानां V I, P II, 230, 12	बिल्वके V I., P II, 305, 15.
बालय वा शुवत्वा च V. II, P. I, 37, 20	बिल्वाऽऽमलक-मृद्रीका V I, P. II., 369, 7
बाल्ये पितुर्वचो तिष्ठत् V II, P I, 355, 9	बिल्वा-ऽश्वत्थारि यस्तीव-V. I., P II, 37, 1
बाल्ये वा सास्रभावेन V. I., P I, 184, 9	बीक्षिनश्च V. I, P II, 62, 7
बालैरनुपरिब्रज्य V II, P. I, 189, 12	बीजानामुसिविच्छ्र स्वात् V I, P I., 478, 15.
बाल-वृद्धा-ऽऽतुराणां च V. II, P II., 171, 5	बीजानां सम्पदं ब्रूहि V II, P II, 187, 9
	बुधे च योषित् परिवर्धनीया V. I., P I, 282, 4

- बुद्धिपूर्वं चेत् त्र्यहं V. II., P. I.,
 394, 2.
 बुद्धिपूर्वं तु कच्छाब्दं V. II., P. I.,
 117, 19.
 बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन V. I., P. II.,
 230, 15.
 बुद्धयेताऽऽप्रियुक्तां तु V. I., P. I.,
 472, 14.
 बुभुक्षितेषु भूयेषु V. II., P. II.,
 224, 10.
 बुभुक्षमागतं भ्रान्तं V. I., P. I.,
 399, 4.
 बृहस्पतिस्क्रामयत V. I., P. I.,
 47, 13.
 बृहस्पतिर्वै V. I., P. I., 48, 6.
 बृहस्पतिसन्नेष्ट्वा V. II., P. II.,
 83, 6.
 वैजिकादभिसम्बन्धात् V. I., P. II.,
 244, 3.
 बौद्धान् पाशुपतान् जैतान् V. I.,
 P. I., 279, 4.
 ब्रह्मकूर्वाशिनौ भूत्वा V. II., P. II.,
 148, 7.
 ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव V. I., P. I.,
 271, 4.
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शुद्राः V. I., P. II.,
 19, 5.
 ब्रह्मगर्भवधे कच्छ V. II., P. I.,
 335, 6.
 ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य V. I., P. I.,
 334, 8.
 ब्रह्मजज्ञान V. I., P. II., 192, 1.
 ब्रह्मचारी V. I., P. II., 137, 6.
 ब्रह्मचारिगतं भैक्ष V. II., P. I.,
 190, 13.
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ- V. I., P. II.,
 197, 4.
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ- V. I., P. II., 51,
 11, 140, 8.
 ब्रह्मचारी गृहस्थो V. I., P. II.,
 167, 9.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च V. I., P. II.,
 17, 7.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च V. I., P. II.,
 17, 10.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च V. I., P. II.,
 197, 1.
 ब्रह्मन् V. II., P. II., 247, 2.
 ब्रह्मन्ने वेहि मे भिक्षाम् V. II., P. II.,
 59, 10.
 ब्रह्मज्ञो वा कृतज्ञो वा V. II., P. II.,
 57, 18.
 ब्रह्मज्ञाश्च सुरापाश्च V. I., P. II.,
 358, 2.
 ब्रह्मज्ञस्तु वन गच्छेत् V. II., P. II.,
 58, 8.
 ब्रह्मचारी चेत् V. II., P. II.,
 126, 9.
 ब्रह्मोज्झ V. II., P. II., 96, 10.
 ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा V. II., P. I.,
 363, 10.
 ब्रह्मोज्झ वेदनिन्दा च V. II., P. II.,
 57, 5.
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो V. II., P. II.,
 182, 2.
 ब्रह्मचारिणः V. I., P. II., 278, 8.
 ब्रह्मचारी न कुर्वीत V. I., P. II.,
 278, 1.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्य V. I., P. II.,
 145, 2.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् V. I., P. II.,
 100, 21.
 ब्रह्मचारि-अतीनां च V. I., P. I.,
 416, 10.
 ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् V. II.,
 P. II., 170, 6.
 ब्रह्मचारी शुना दष्टः V. II., P. I.,
 67, 12.

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यम् V I, P II,
 153, 14
 ब्रह्मचार्याचार्य V. I, P II, 49, 2.
 ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो V II., P II,
 62, 6.
 ब्रह्मचर्येण V I, P. II, 104, 20,
 150, 12
 ब्रह्मचर्येण वा काल V. I, P II,
 51, 18.
 ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं V I, P. II,
 45, 1
 ब्रह्मचर्यादिनियमो V I, P I
 388, 14
 ब्रह्मचर्यं स्या क्षान्ति. V II., P II.,
 169, 8.
 ब्रह्मचर्यमागामुप V. I, P. II.,
 17, 15
 ब्रह्मचार्येव पर्वाणि V I, P. II.
 99, 10.
 ब्रह्मचर्याश्रमी V II, P I, 404, 2.
 ब्रह्मचर्याश्रमादुर्ध्व V II, P I,
 230, 12.
 ब्रह्मचर्यं स कुटात्मा V II, P I,
 323, 22
 ब्रह्मचर्यं समान्य V I, P. II,
 136, 16, 147, 19
 ब्रह्मचार्याहितामिश्र V I, P I,
 308, 1
 ब्रह्मचार्याहरेर्भैक्ष्य V I., P II,
 41, 9.
 ब्रह्मणा कथिताश्चैव V. I, P. I,
 109, 2.
 ब्रह्मणि न आत्मा V I, P. I,
 421, 7.
 ब्रह्मणा चोदितो विष्णुः V I, P I.,
 118, 7
 ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं V I., P I.,
 365, 6.
 ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः V. I, P. I.,
 95, 14.

ब्रह्मण सायुज्यं V. I., P. I,
 350, 5.
 ब्रह्माणं तैपयेत् पूर्वं V. I, P. I,
 356, 11.
 ब्रह्मणीन्ते मुनिभेदाः V. I, P. I,
 95, 12
 ब्रह्मणे प्रजापतये V. I., P. I.,
 381, 8
 ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य V. I., P. I.,
 384, 5
 ब्रह्माणं सूनयं पूर्वं V. I., P. I, 113, 5.
 ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं V. I., P I., 365, 6.
 ब्रह्मच्यता देव विदुमन्कृता V. I.,
 P II, 343, 8
 ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यात् V. I, P. II.,
 159, 3.
 ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं V. I., P. I.,
 249, 16.
 ब्रह्मदेयानुसन्तानो V. I, P II,
 342, 12.
 ब्रह्मदेयापतिश्चैव V I, P. II,
 342, 13.
 ब्रह्मदेयास्तुतश्चैव V I, P II., 341, 14.
 ब्रह्मोद्याश्च कथा. कुर्बुः V. I., P. II,
 400, 16
 ब्रह्मादिदं परिवित्तिश्च V. I., P II,
 350, 10
 ब्रह्मा देवानां V I., P I., 105, 16.
 ब्रह्मवण्डहतानां च V. I, P. II.,
 224, 16
 ब्रह्मवण्डहता ये च V. II., P. I,
 21, 11
 ब्रह्मदेवे च सोमे च V. II., P I.,
 426, 8.
 ब्रह्मा पुरारि त्रिपुरान्तकारि V. I,
 P I, 221, 1.
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च V I., P. I.,
 252, 12
 ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् V. II., P II.,
 155, 13

- ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो V I, P II, 218, 3
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो V II, P I, 208, 11
 ब्रह्मबन्धौ च यद्वत् V I, P I, 189, 3
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रं V I, P II, 168, 7
 ब्रह्मयज्ञे जपे चैव V I, P I, 257, 10
 ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः V I, P I, 344, 9
 ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं V I, P I, 350, 16
 ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्शनाः V I, P I, 255, 17
 ब्रह्मवादिन्यः V I, P II, 82, 12
 ब्रह्मवर्चसकामस्य V I, P II, 31, 10
 ब्रह्मवर्चसः सौम्ये V I, P II, 313, 18
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः V I, P II, 86, 19
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् V I, P II, 316, 10
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति V I, P II, 50, 13
 ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो V II, P II, 219, 1
 ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः V I, P I, 107, 9.
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च V I, P I, 250, 3.
 ब्रह्मैव सन् ब्रह्म- V I, P I, 290, 9
 ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यक् V. II, P II, 147, 11
 ब्रह्मस्वादनित्योश्च V. I, P II, 75, 2.
 ब्रह्मन्वहारिणश्चैते V II, P II, 219, 11
 ब्रह्महत्या V II, P II, 185, 10
 ब्रह्महत्या V II, P II, 92, 15
 ब्रह्महत्यापनोदयः V II, P II, 69, 8
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति V II, P II, 149, 12
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति V I, P II, 366, 20
 ब्रह्महत्यात्रतं कुर्यात् V II, P II, 83, 9
 ब्रह्महत्यात्रतं कुर्यात् V II, P I, 102, 10
 ब्रह्महत्यात्रतं वाऽपि V II, P I, 97, 6, 100, 11.
 ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयं V. II, P II, 95, 12
 ब्रह्महत्या सुरापानं V II, P I, 15, 3
 ब्रह्मादितिष्ठतः पुण्यम् V I, P I, 348, 13
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि V II, P II, 57, 11
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि V II, P I, 5, 12, 6, 4
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि V II, P II, 57, 5.
 ब्रह्महा द्वादशाब्दानि V II, P II, 55, 9
 ब्रह्महा V II, P II, 72, 13
 ब्रह्महा V II, P II, 163, 5
 ब्रह्महा परिषदात्मकः V II, P II, 56, 10
 ब्रह्महा यावकाज्ञेन V. II, P II, 42, 4
 ब्रह्महा विप्रमुच्येत V. II, P II, 64, 14.

उद्ग्रहेव स विज्ञेयः V I, P I.
153, 2

ब्राह्मणे V II, P II 188, 4

ब्राह्मण- V II, P II, 135 12.

ब्राह्मण V II, P II
106, 13.

ब्राह्मणो V I, P I, 46, 7

ब्राह्मण कुशल पृच्छेत् V I P I
325, 8

ब्राह्मण क्षत्रियाद्यैस्तु V I, P I,
327 7

ब्राह्मण क्षत्रियो वाय V I, P II
154, 16

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशा V II, P I
150 9

ब्राह्मण-क्षत्रिय विशा. V I, P II
40 18.

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशा V I, P I,
86, 1

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशा V I P II,
189, 10

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशा V I, P II,
40, 14, 95, 12

ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यः V II,
P II, 241, 2

ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य V II, P II,
241, 7

ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या V I, P I,
183, 2

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या V II P I,
69, 1

ब्राह्मणी क्षत्रिय वैश्यसेवायाम् V II,
P I, 348, 12

ब्राह्मणः क्षत्रिय हत्वा V II, P
I, 98, 6.

ब्राह्मणो ऽभिरजो गौर्वा V I, P.
II, 439, 14

ब्राह्मणे चाऽननूचाने V I, P II,
48, 17

ब्राह्मणोच्छिष्टानामपा V II, P I,
393, 18

ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने V II P I,
393 12

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने V II, P I,
395, 9

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने V II, P I,
395 12

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति V I, P
II 347, 10

ब्राह्मणात् क्षत्रियाया तु V I P.
II 120, 14

ब्राह्मणा तु शुना दृष्टा V II P
I, 65, 12

ब्राह्मणा तु शुना दृष्टा V II, P I.
65 19

ब्राह्मणो देवता सर्वा V II, P I.
135, 15

ब्राह्मणाद्वधसम्प्राप्तौ V II, P I,
71 3

ब्राह्मणादीनामाशौचे V I, P
II 261, 17

ब्राह्मणादीनामाशौचे V II, P I,
420 4

ब्राह्मणे दक्ष पिण्डास्तु V I, P II,
289, 15

ब्राह्मणो दक्षराजेण V I, P II.
205, 1

ब्राह्मणादिषु ब्रूयत्य V I, P I,
137, 4

ब्राह्मणानां कृत्यजातम् V I, P I,
444, 9

ब्राह्मणानि च कल्पाश्च V II, P II,
159, 16

ब्राह्मणानां द्विजैर्वर्च्यम् V. I, P.
II, 436, 41

- ब्राह्मणान् ज्ञापयेत् तत्र V II, P I, 253, 1.
 ब्राह्मणेन V II, P II, 142, 6
 ब्राह्मणानां परीवाद V II, P II, 193, 12.
 ब्राह्मणानां प्रवासित्व V I, P I, 136, 12
 ब्राह्मणानां प्रवादेन V II, P II, 11, 5
 ब्राह्मणान् भोजयेत् V I, P II, 340, 5
 ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या V. II, P I, 204, 7
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा च V II, P II, 161, 7
 ब्राह्मणानामय धर्मो V I, P II, 155, 3
 ब्राह्मणेन वधे पाशे V II, P I, 22, 19
 ब्राह्मणा नावमन्तव्या V I, P I, 467, 1
 ब्राह्मणान्वयसम्भूतो V II, P II, 220, 7
 ब्राह्मणानां शत सम्यक् V I, P I, 327, 3
 ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ V I, P II, 362, 3
 ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यम् V I, P I, 480, 8
 ब्राह्मणं प्राहुरतिथिम् V I, P I, 399, 5
 ब्राह्मणो ब्राह्मण V II, P II, 55, 15
 ब्राह्मणो ब्राह्मणो गच्छेत् V II, P I, 44, 3, 328, 18
 ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु V II, P I, 231, 7
 ब्राह्मणो बन्धकी गत्वा V II, P I, 332, 14
 ब्राह्मणो बैल्व-पालाशौ V I, P II, 34, 14
 ब्राह्मण भिक्षक वाऽपि V I, P II, 401, 5
 ब्राह्मणभूम्यप- V II, P II, 93, 16
 ब्राह्मणभूम्यपहरण V II, P I, 15, 10
 ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन् V I, P II, 153, 5
 ब्राह्मणमनृतेन V II, P II, 150, 13
 ब्राह्मण-राजन्य-वैश्य- V II, P I, 348, 18
 ब्राह्मणैरपि भोक्तव्या V II, P I, 431, 11
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च V I, P I, 195, 2
 ब्राह्मणवृत्तिर्न V. II, P II, 263, 9
 ब्राह्मणवद्वेष्ट्या V, P I, 98, 18
 ब्राह्मणो वेङ्मूलं स्यान् V II, P I, 153, 19
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञात V, P II, 401, 6
 ब्राह्मणावसथाश्चैव V I, P I, 406, 16
 ब्राह्मणावसथान् सर्वान् V II, P II, 59, 4
 ब्राह्मणाशौचे राजन्य V II, P I, 420, 13
 ब्राह्मणश्चेदग्रेभापूर्वक V. II, P I, 329, 14
 ब्राह्मणश्चैव राजा च V I, P I, 201, 5

ब्राह्मण. शूद्रोच्छिष्टभोजने V II, P I, 392, 7	ब्राह्मणस्य रुज.कृत्या V. II., P I, 17, 5, 454, 1
ब्राह्मण. शूद्रोच्छिष्टाशने V II, P I, 365, 6	ब्राह्मणस्यैव शूद्राजम् V II., P I, 379, 15
ब्राह्मण. शूद्रनामेति V II, P II, 241, 9	ब्राह्मणस्य व्रणहारे V II, P. I., 127, 8
ब्राह्मणै. शिल्पिनिर्मन्त्रै. V I P I, 465, 2	ब्राह्मणस्य सित वस्त्र V I, P I, 264, 4
ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यम् V I, P II, 40, 12.	ब्राह्मणस्य सपिण्डाना V I, P II, 209, 18
ब्राह्मणस्तु V I, P. II, 98, 12	ब्राह्मणस्य सुरापस्य V II, P I, 444, 18
ब्राह्मणस्तत्र पुक्त्वाजं V II, P I, 425, 2	ब्राह्मणस्वर्णहारी च V II, P II, 261, 7
ब्राह्मण. स्तर्पयेत्पश्चात् V II, P I, 121, 15	ब्राह्मण. स्वर्णहारी तु V II, P II, 167, 5
ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो V II, P I, 67, 1	ब्राह्मण हत्वा द्वादश-V II, P I, 79, 2
ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो V II, P I, 68, 4	ब्राह्मण्यां V II, P. II, 127, 9
ब्राह्मणे सस्कृत V I, P II, 18, 1	ब्राह्मण्यकामतो गत्वा V II, P I, 347, 10
ब्राह्मणस्य V I, P. II, 215, 18	ब्राह्मण्यकामाद्गच्छेत् V I, P I, 348, 18
ब्राह्मणस्य V II., P II, 136, 8.	ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जात V I, P II, 12, 13
ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-शूद्रेषु V I, P II, 220, 16.	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत V I, P II, 121, 15
ब्राह्मणस्य तथाऽऽशौचै V II, P I, 419, 5	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो V II, P I., 69, 15
ब्राह्मणस्य तु विर्क्तय V I P II, 12, 9	ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेत् V II, P I., 347, 12
ब्राह्मणस्याऽऽनुलोभ्येन V. I, P. II, 95, 9	ब्राह्मण्या व्यहमुपोष्य V II, P I. 332, 11
ब्राह्मणस्य परित्राणात् V II, P II, 68, 10.	ब्राह्मण्यात् सपदि भ्रष्ट V II, P II, 240, 17
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि V II, P II, 11, 7	

ब्राह्मण्यदेव ह्यियन्ते V I, P II
164, 15

ब्राह्मण्या द्वादशाह स्वाह V I, P II
109, 11.

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणोऽब्रह्मः V I,
P. II, 118, 21.

ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं V I, P I
425, 17.

ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात् V II, P II.
221, 11

ब्राह्मण्यं य परित्यज्य V I, P. I
149, 17

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य V I, P. II
169, 9

ब्राह्मण्या शिरसि वपन V. II., P. I,
331, 4, 331, 9, 331, 13

ब्राह्मण्या सह योऽब्रह्म्यात् V I, P. I
425, 11.

ब्राह्मणमभियमुद्दिष्ट V II, P. II
15, 15

ब्राह्मे गृहर्ते उत्थाय V I, P. I
220, 2

ब्राह्मे गृहर्ते उत्थाय V I, P I
220, 6

ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां V I, P II,
85, 9.

ब्राह्मीपुत्रं सुकृतकृत् V I, P II
86, 15

ब्राह्मो नैमित्तिको नाम V I, P I
95, 3

ब्राह्मन् यौनाश्च सम्बन्धान् V I, P II
31, 17

ब्राह्मि वैवस्त्वैवर्षः V I, P II
84, 8

ब्राह्मणविषु विवाहेषु V. I., P. II.,
437, 7

ब्राह्मणविषु विवाहेषु V. I., P. II.,
437, 7

ब्राह्मणविषु विवाहेषु V I, P II.,
437, 11

गत्वा तु मार्जनं मन्ये V II, P. II,
15, 17.

गत्वा तु मार्जनं मन्ये V II., P II.,
15, 3

ब्राह्मणार्थानि तथाऽशनक्षौ V II. P II,
17, 9

गच्छेत् गृहर्ते उत्थाय V I, P I,
219, 12

गच्छेत् गृहर्ते बुद्धयेन V I, P I,
219, 16

गच्छेत् गृहर्ते कल्पः V I, P. I.,
94, 4

गच्छेत् गृहर्ते सन्वन्धैः V I, P II,
250, 16

गृह्यन्तु स्वधेत्यन्ते V I, P II,
437, 13

भ.

भक्ष्यभक्ष्यरुत्थाय V I, P I.,
25, 2

भक्ष्यभक्ष्यं तु त आस V II, P II,
140, 7

भक्ष्यभक्ष्यं तु तन्मोहात् V I, P II,
211, 5

भक्ष्यभक्ष्यं न कथयेत् V II., P I.,
249, 1

भक्ष्यभक्ष्यं न कथयेत् V II, P I.,
240, 12

भक्ष्यभक्ष्यं भक्ष्ये चैव V I, P I.,
234, 1

भक्ष्यभक्ष्यस्य वैषम्यात् V II, P. I.,
166, 2

भक्ष्याः पञ्चनखास्वेते V. II., P. I.,
408, 13

भक्ष्यं नौकुनक्षत्तश्च V. II., P. II.,
239, 13

- भक्ष्यभक्ष्याण्यनेकानि V II., P I.,
 461, 11
 भक्ष्यभक्ष्ये तथा पेदे V I., P II.,
 29, 10.
 भक्ष्य-भोक्ष्यान्तर्य V II., P II.,
 111, 15
 भक्ष्य-भोक्ष्यपरपर्ये V. II., P II.,
 110, 13
 भक्ष्य भोक्ष्यस्य क्य V. I., P II.,
 184, 2
 भक्ष्य भोक्ष्य सप्त द्वय V. I., P II.,
 436, 17
 भक्ष्य-भोक्ष्य V II., P II., 112, 4
 भक्ष्य भोक्ष्य च विविध V I., P II.,
 419, 1
 भक्ष्यं मांसं समुद्दिष्टं V II., P I.,
 410, 1
 भगिनी-भागिनेयानां V I., P I.,
 186, 16
 भगिनी मातुरासां च V II., P I.,
 318, 17
 भगिनी मातुरासां वा V II., P I.,
 321, 7.
 भगिन्योऽसंस्थितायां तु V. I., P. II.,
 252, 4
 भगिनीसंपत्त्यश्च भगिन्यः V. II.,
 P. I., 326, 9
 भग्नभक्षस्तु कुण्डलादी V. II., P. II.,
 233, 10
 भग्नवते V. II., P. II.; 197, 1
 भगवते महापुरुषाय V I., P I.,
 536, 12
 भगवतोऽयं V. I., P I., 369, 14
 भगवद्भक्तयोऽन्वेष्टं V II., P II.,
 249, 4
 भगवत्पुत्रस्य संन्यासस्य V. I., P. II.,
 149, 18.
 भगवतोऽने तस्मात् स्वदे V. II., P. II.,
 49, 10
 भयं हस्तं च भुक्तनाम् V I., P II.,
 154, 11
 भरणं सर्वभुक्तनानां V I., P I.,
 467, 8
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या V I., P II.,
 457, 8
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या V I., P II.,
 63, 12
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या V I., P II.,
 58, 5
 भर्तृगोत्रे हि या वित्तं V II., P. II.,
 228, 10
 भर्तृगोत्रे लङ्घयेद् या तु V I., P I.,
 129, 12
 भर्तृ. चरीरस्य भूषणं V. I., P II.,
 115, 13
 भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रस्य V II., P I.,
 36, 14
 भर्तृव्यास्ते महाराज V I., P I.,
 189, 7
 भर्तृ सौख्येन या नारी V II., P. II.,
 228, 6
 भर्तृराजकुता ये च V. I., P. I.,
 109, 5
 भर्तृराज कुधार्तस्तु V II., P. I.,
 415, 3.
 भवेद्याऽऽशौचमस्वर्ग्यं V I., P. I.,
 243, 6
 भवन्ति चह काकाः स्तु. VII., P. II.,
 228, 2
 भवन्ति नादृता येस्तु V II., P II.,
 231, 5
 भवत्पूर्वं चरेद्देश्यस्य V I., P II.,
 41, 14
 भवन्ति पितरस्तस्य V I., P. II.,
 367, 17
 भविताद्ये नराः सर्वे V I., P I.,
 183, 5

भावांतरमभावो हि V II, P L., 9, 1	भिक्षार्थं प्रविशेत् माम V I, P II., 186, 16
भावशुद्धपञ्चस्य V I, P I, 59, 7	भिक्षार्थमदन यस्य V I, P II., 185, 13
भावैरनिष्टैः सयुक्त V II, P II., 215, 4	भिक्षार्थं विचरेत् माम V II, P II., 58, 10
भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः V I, P II., 181, 11.	भिक्षार्थेन भुजश्चापि V I, P II., 184, 16
भास्करालोकना-ऽदलील-V I, P II., 45, 15.	भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् V I, P I., 409, 12
भास्करालोकनाशील- V I, P. I., 445, 13.	भिक्षा वा पुष्कला वाऽपि V I, P I., 392 5
भास च इत्वा दद्याद्भान् V II P I, 79, 3	भिक्षाच्चैव तडागानि V. I, P I., 459, 9
भिक्षुको ब्रह्मचारी वा V I, P II., 400, 21	भिक्षु च गरुडश्चैव V II., P I., 387, 3
भिक्षा च भिक्षवे दद्यात् V I, P I., 407, 5	भिक्षुमिष्टवाप्रयोक्ता च V II., P. I, 284, 14
भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् V I, P I., 407, 1	भुक्त चेत् पार्वणभादे V II, P I., 426, 12.
भिक्षादनं जप सन्ध्या V I, P II., 181, 18.	भुक्तोऽच्छिद्य विडालादे V. II, P. I., 391, 9
भिक्षादनं जप स्नानं V I, P II., 183, 18	भुक्ते देही ततो भुक्ते V II, P II., 277, 5
भिक्षादनसमुद्योगात् V I P. II., 188, 14	भुक्तवस्त्वनाचान्तेषु V I, P II., 430, 10
भिक्षेन भिक्षां प्रयत्नं V I, P II., 42, 6	भुक्तवात् विहरेच्चैव V I, P I., 471, 14
भिक्षापात्रादिशुद्धयर्थे V I., P. II., 187, 16	भुक्तवत्सु च विप्रेषु V II., P I., 244, 14.
भिक्षापात्रेषु अश्लेष V I, P. II., 182, 10.	भुक्तवत्सु तु विप्रेषु V I, P I., 414, 2.
भिक्षापात्रे गृहीते तु V. II, P II., 116, 10	भुक्तवत्सु च विप्रेषु V I, P. I., 400, 14
भिक्षापात्रेण च प्राणान् V. I., P. II., 324, 11	भुङ्क्ते स याति नरक V I, P. I., 215, 4, 376, 9
भिक्षापात्राय शुशील V I, P II., 162, 5	भुक्त्वा श्रीभयतोऽन्तान् V II., P. I., 371, 5, 409, 11.

- भुक्त्वाऽऽचानेद्यथोक्तेन V I, P I.,
 431, 4
 भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत V I, P I.,
 433, 1
 भुक्त्वोच्छिष्टं तु कान्कानां V II,
 P I, 391, 8
 भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय V I, P I.,
 430, 14
 भुक्त्वा तु क्षत्रिकशौचे V II,
 P I, 418, 18.
 भुक्त्वाऽन्तेन्यतमस्याजम् V II,
 P I, 372, 2
 भुक्त्वा तु सुखमस्तथाय V I, P I.,
 438, 19
 भुक्त्वाज्ज्वालाग्नौचै V II, P I.,
 418, 7
 भुक्त्वा कन्दनस्थाना च V II., P I.,
 371, 2
 भुक्त्वा पानं यतिर्नित्यं V I, P II.,
 192, 11.
 भुक्त्वा पत्न्यण्डं लभुम् V. II., P I.,
 408, 9.
 भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कच्छं V. II.,
 P I, 164, 2
 भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् V II, P I.,
 410, 5
 भुक्त्वाऽऽग्निपात्रिभ्योऽन्त- V I,
 P I, 155, 5.
 भुक्त्वा वार्षधिकास्थानम् V. II., P I.,
 379, 11
 भुक्त्वैषां षोडशभ्रातृ V II, P I.,
 424, 19
 भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन V. II., P I.,
 396, 4.
 भुक्जीत V I., P II., 192, 3
 भुक्जीत मासमार्जं तु V I, P. I.,
 428, 17.
 भुक्त्वा चैव स भुक्त्वा V. I., P. I.,
 218, 7.
- भुक्तीतातिथिसंज्ञकः V. I, P II.,
 441, 2
 भुक्ते ते त्वष पापाः V I, P I.,
 217, 2.
 भुक्तीत न वद-ऽश्वत्थ- V I, P II.,
 191, 16.
 भुक्तीतो मृत्प्राशुष्यं V I, P. I.,
 427, 9.
 भुक्तीत पर्णपुटके V I., P II.,
 192, 10
 भुक्तीत विधिवद् विप्रो V I, P. I.,
 427, 18
 भुक्तीतावर्तनात् पूर्वं V. I, P. I.,
 435, 18.
 भुक्तीत सज्जवे चेत्स्यात् V I, P I.,
 436, 10
 भुक्तीतोऽन्यतमस्याजम् V II, P I.,
 379, 5
 भुक्तीतमाहुर नर्हं V. I, P. I.,
 330, 7
 भुक्तीतो यदि पश्येत् V I, P. I.,
 428, 11
 भुक्तीतो वधयेत् पाप V II, P I.,
 206, 11
 भुक्तीनेषु तु विधेयु V I, P I.,
 427, 5
 भुक्तीकृतां नतः पश्चाद् V. I., P. I.,
 414, 3
 भुक् पुनर्वसौ V. I., P. II., 318,
 19.
 भुवि मूर्ध्नि तथाऽऽकाशे V. II, P. II.,
 15, 7.
 भुवि भुवोपकारय V. I., P. II.,
 387, 4.
 भुविकामैत्रैवेत्य V. I, P. II.,
 112, 6.

भूतण शिमुक चैव V II, P I,
403, 5

भूतण-शिमु सवर्ष V I, P II,
315, 1

भूतादौ च तथाऽऽकाशो V I, P I,
96, 8

भूतानि सर्वाणि तथाऽजनेतृ V I,
P. I, 386, 13

भूतयद्ध. स वै श्रुतः V I, P I,
388, 2

भूतलाचोद्धरेत्याच V I, P. II,
425, 5

भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते V II, P II,
226, 8

भूत्वा वेतनभोक्तारो V II, P II,
228, 14

भूभुजा सह भुक्त्वा V II, P. I,
396, 5

भूमि कन्यापहर्ता च V II, P II,
222, 9

भूमिदो भूमिमाप्नोति V I, P I,
130, 13

भूमौ निक्षिप्य त घास V II, P. II,
140, 5

भूमिप्रदानं य. कुर्यात् V II, P. II,
83, 9

भूमि निस्त्रैषधीभित्त्वा V I, P II,
14, 3

भूमि भूमिशायाश्चैव V I, P II,
4, 7

भूभुजतम V II, P II, 135,
13

भूभुजप्रहारी V II, P II, 259,
12

भूमिनिर्जो वायुः V II, P I,
191, 3

भूमिर्नद्यो नद्याः शैला V I, P I,
128, 10

भूमावपि हि लिख्या V I, P I,
432, 11

भूमौ वीरसने युक्त V II, P. II,
191, 3

भूमिष्ठमुद्धतासुण्यं V I, P. I,
285, 8

भूमिष्ठमुद्धत वाऽपि V I, P I,
285, 12

भूमि. सर्वत्र शुद्धा स्यात् V II, P I,
193, 5

भूय एव समामोति V II, P II,
283, 6

भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यं V I, P. I,
484, 9

भूयास चाक्षय्य V. I, P I,
350, 4

भूर्भुव स्वर्गहर्जन. V I, P I,
292, 9

भूर्भुव. स्वस्वयोलोकान् V II, P. I,
236, 2

भूशुद्धिर्भार्जनाहाहात् V. II, P I,
195, 7

भूस्वर्ण शिमुक चैव V I, P II,
142, 18

भूस्वकारादिसमुक्ते V I, P II,
301, 19

भूहर्ता नरकान् गत्वा V. II, P II,
257, 7

भूभुजो V I, P II, 305, 16

भूभुजिपतनेश्चैव V. I, P I,
137, 5

भूतकाध्यापक ह्रीव. V I, P II,
349, 1

भूतकाध्यापनं कुर्यात् V II, P II,
123, 7

भूतकाध्यापको यच्च V. I, P II,
350, 13

भूतकाध्यापनम् V. II, P. II,
160, 3

भूतकाध्ययनादानम् V II, P II, 100, 3	भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिनो V. II, P II, 46, 1
भूताच्चाध्ययनादानम् V. II, P I, 16, 9	भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे V I, P. I., 487, 17
भूतादध्ययनादानम् V II, P II, 101, 7	भोक्तव्यस्य फलस्यैव V II, P. II, 277, 9.
भृत्यानां च भूतिं विद्यात् V I, P. I., 479, 1	भोगात्तामसतां याति V II, P. I., 376, 10
भृत्य-पुत्र-कलचार्थी V I., P I, 355, 12	भोगं भगुरमीक्षन्ते V I, P. I., 62, 6.
भृत्यवर्गावृत्तो भुङ्क्ते V I, P II, 440, 10	भोगो भोक्षश्च सिद्धिश्च V. I., P. I., 377, 4
भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्वन् V I, P II, 140, 20	भोगांश्च दद्याद्विभेद्यो V I, P. I., 466, 3
भैक्षचर्यादुपावृत्य V I, P II, 191, 20	भोजनं चोरयित्वा तु V II, P II., 256, 3.
भैक्षार्थी विचरेद् भाम V II, P II, 11, 3	भोजने चैव दाने च V I, P. I., 187, 2
भैक्षप्रसक्तो हि यतिः V I, P II., 186, 7.	भोजनात् किञ्चिच्छाम V. I., P. I., 419, 2.
भैक्ष माधुकर नाम V II, P II., 187, 4	भोजनं तु न निःशेषं V I, P I, 422, 16
भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं V I, P II, 189, 13.	भोजनं तु न निःशेषं V I, P II., 445, 20
भैक्षामिकायै त्यक्त्वा तु V II, P II, 131, 2.	भोजने दन्तलभानि V I, P. I., 243, 3
भैक्ष्यं चैव समादाय V II, P II, 58, 12	भोजने नोपयुज्यते V I, P. II., 382, 2
भैक्ष्यान्नमुपयुज्जानो V II, P. II, 116, 17	भोजने पतितान्नस्य V I, P I, 168, 15
भैक्ष्येण वर्तयेन्नित्यं V I, P II, 44, 1.	भोजनाभ्यस्तनादानाहं V I, P II, 12, 3.
भैक्ष्येण त्रितिनो वृत्तिः V I, P. II, 44, 2	भोजनाभ्यस्तनादानात् V I, P. II., 12, 3
भैक्ष्यमाचरेत् V I, P. II., 219, 5	भोजनार्थं हि ते शंसन् V I, P. I., 406, 3.
भैक्ष्यमवेक्षितं V. I, P. II., 48, 10.	भोजने विप्रकर्ताऽसौ V. I., P. I., 427, 6.
भैक्ष्यमभ्यस्तानो V. II., P. I., 48, 11.	

भोजने वर्तुल. प्रोक्तः V I, P. I., 257, 11.	भूणहत्यामवामोति V. I P II, 100, 6
भोजनस्य प्रशस्तेषु V I., P II, 430, 2	भूणहत्यामवामोति V II, P I, 342, 8
भोजने हवने दाने V I, P I., 241, 17	भूणहत्यासमं पाप V I, P II, 7, 11
भोजयेत्वाऽऽगतात् काले V I, P I, 395, 8	भूणहा स्विन्नहस्त स्यात् V II, P II, 249 16
भोजयेत्संस्कृतान्नेन V I, P. I. 414, 7	भ्रातृभार्यो च दुर्बुद्धिः V. II, P. II, 265, 9
भोजयेत्सुससृद्धोऽपि V I, P II, 368, 20	भ्रातृभार्यो तु पापात्मा V. II, P II, 226, 11
भोजयेत् सुससृद्धोऽपि V I, P II, 364, 10.	भ्रातृभार्योपसङ्गमाद्या V. I P. I., 328, 9
भोजयेत् सह भृत्यैस्तौ V I, P I, 400, 16	भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय V I, P II, 329, 10
भोजयेत्थ वाऽप्येक V I, P II, 364, 18	भ्रातृभ्यै कनिष्ठस्य V II. P. I, 327, 8
भोजयेद्यस्वथर्वाण V I, P. II, 338, 17	भ्रातु सहोदरो भ्राता V I, P II, 462, 9
भोज्यान्ना गृहस्थस्य V. I, P I, 186, 8	भ्रामरी-गण्डमाली च V. I, P. II, 351, 4
भोज्यान्ना नापितथैव V. II., P I, 431, 3.	
भो शब्द कर्तयेदन्ते V I, P. I, 322, 18	
भौतिक चात्मनश्चान्ते V. II, P II., 156, 15	
भौमार्क-मन्दवारेषु V. I., P II, 295, 6	
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया. V. I, P. I., 245, 6.	
भोजते न सभामध्ये V. I., P I, 154, 4	
भूषणवेक्षितमुद्रया- V. II, P I, 389, 1.	
भूणहत्या पितुस्तस्या. V I, P. I, 181, 10, 139, 10	
	म.
	मङ्गल्य दीर्घवर्णान्तम् V. I, P II, 25, 13
	मङ्गल्य ब्राह्मणस्य स्यात् V I, P II, 25, 8
	मञ्जुक शुक्लवल् च V. I, P. II, 184, 7
	मण्डुक-नकुलौ हस्वा V II, P I, 86, 14
	मण्डनार्थं शिखिनो V I, P. II, 29, 2.
	मण्डलान्मुपजीवन्ति V. I, P. I, 415, 4.
	मण्डलब्राह्मणं रुद्र V. II, P II, 159, 4.

- मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्र- V I P I, 300, 5
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या V I, P I, 372, 7
मन्त्रादि तर्पणैर्वापि V I, P II, 258, 18
मन्त्रपूत जले स्नान V I, P I, 270 14
मन्त्र-ब्राह्मणविधौ V I, P II, 341, 13
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा V. I, P I, 304, 5
मन्त्रयेत् परम मन्त्रम् V I, P I, 463, 14
मन्त्रार्थतो जपन् ब्रह्म V I, P I, 153, 18
मन्त्रार्थ मन्त्रतो ब्रह्मा V I P I, 300, 4
मन्त्रवर्जं हि V I, P. II., 453, 17
मन्त्रवत्प्राशन चास्य V I. P II, 22, 21
मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रैस्तु V I, P I, 365 2
मन्त्रै शाकलहोमीयै. V II P II, 165 10
मन्त्रेषु क्रमाणि V I, P I, 164, 15
मन्त्रेस्तु विविधै सौरै V I, P I, 297, 2
मन्त्रपूत स्थित काये V I, P II, 38, 11
मन्त्रस्य देवतायास्तु V I, P I, 316, 5
मन्त्राभिरामयात्री च V I, P I, 316, 18
मकरे चावहासे च V I, P I, 195, 2
ममः V II, P II, 190, 1
मघासु कुर्वत. श्रद्धि V I, P II, 325, 7
मघाया पिण्डदानेन V I, P II, 327, 2
मघासु स्वजन-भैक्ष्य V I, P II, 312, 14
मज्जान V II, P II, 72, 3
मज्जान्त जुहुयाद्वापि V II, P II., 10, 8
मज्जमानस्य ससारे V II., P I., 12, 11
महाधिपत्य्य यो देवि V. II., P II., 233, 3
मणि-काञ्चनदर्भैर्वा V. I, P I, 354, 11
मणि-वासो-V. II, P II, 116, 7
मणि मुक्ता V II, P. II, 112, 8
मणि-मुक्ता-प्रवालानां V II, P II, 111, 2
मणि-मुक्ता-प्रवालानि V II, P. II, 254, 1.
मणि-मुक्ता-प्रवालाना V I, P I, 478, 13
मणि-मुक्ता-प्रवालानि V II, P II, 260, 6
मणिमयानामङ्गिरेव V II, P I, 175, 17
मतङ्गवाप्याम् V I, P II, 306, 10
मत्त-क्रुद्धा-ऽऽतुराणा च V II, P I, 389, 5
मतिपूर्व चेत् पराक V. II, P. I, 393, 17
मतिपूर्व प्राजापत्यम् V II, P I, 393, 15
मतिपूर्व हते तस्मिन् V II, P I, 14, 4; 201, 7.
मप्रसादादसन्दिग्धा V. I, P I, 142, 10
मस्या गत्वा पुनर्भार्या V. II, P I, 322, 7.

- मत्स्या चान्द्रायणं कुर्यात् V II, P I, 372, 16
 मत्स्योच्छिष्ट द्विजो भुक्त्वा V II, P I, 394, 15
 मत्स्या विराज कुर्यात् V II, P I, 379, 18
 मत्स्या भुक्त्वा चरेत् कच्छ V II, P I, 372, 3, 376, 6.
 मत्स्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् V II, P I, 419, 9
 मत्स्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् V. II, P I, 378, 2
 मत्स्या मद्यममत्स्या वा V II, P II, 81, 11
 मत्स्य कच्छप-मण्डूका V I, P I, 271, 1
 मत्स्य-कूर्माकृति वाऽपि V I, P I, 267, 1
 मत्स्यादान् विड्वराहाश्च V I, P II, 387, 1
 मत्स्यादाश्च तथा मत्स्यान् V II, P I, 409, 2
 मत्स्यान् धाना. पयो मांस V I, P I, 202, 14
 मत्स्य-मांस-V II, P II, 120, 2
 मत्स्याश्च कामतोजग्म्वा V II, P I, 407, 10
 मत्सरी V II, P II, 258, 12
 मत्सरी विद्वन्मिथैव V II, P II, 227, 5
 मद्यानुगत-V II., P II, 138, 5
 मद्य पीत्वा V II, P II, 166, 7
 मद्यपानरता ये तु V II, P II, 251, 6
 मद्यपाऽसाधुवृत्ता च V I, P. II, 118, 12.
 मद्यमेव सुरां पीत्वा V II, P II, 79, 8
 मद्यविकारिणो ये च V II, P II, 250, 14
 मद्यव्यसनिनो ये च V II, P II, 250, 12
 मद्यपञ्च कर्तव्यश्च V I, P II, 369, 6.
 मद्यपत्नी-V II, P II, 101, 1
 मधुस्य चैव माध्वकि V II, P II, 79, 3
 मधुस्य सौरिमारिष्ट V II, P II, 77, 18
 मधुस्यके पयोविकारे V II, P I, 142, 18
 मधु दश पय काको V II, P II, 254, 4
 मधु दश पल गृध्रः V II, P II, 255, 10
 मधुदोह दुहेद्राद् V I, P I, 461, 3
 मधु-मांसा-ऽञ्जनोच्छिष्ट-V I, P II, 45, 14
 मधु-मांसा-ऽञ्जनोच्छिष्ट-V. I, P I, 445, 12
 मधु-मांस च योऽभीयात् V II, P I, 425, 12
 मधु-मांस च लवण V II, P I, 300, 22
 मधु-मांसाद्यने प्राजापत्य V II, P I, 393, 2
 मधुमेही खराश्वादि-V II, P II, 270, 10
 मधुनवाहरण यत्तु V I, P II, 188, 11
 मधु-सर्पिस्तिलशुनान् V I, P II, 431, 19
 मधु-हत्वा नरो दशो V II., P II., 256, 10
 मध्येऽगारस्य V I, P I., 384, 14.
 मध्यत सर्वगन्धर्वा V. I, P. I., 263, 12

- मध्यन्दिने V I, P I, 346, 2
 मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे वा V I, P I, 469, 7
 मध्यमाङ्गुष्ठयोश्च V I, P I, 238, 8
 मध्यम तु तन पिण्डम् V. I, P II, 438 15
 मध्यमा धनकामार्थं V I, P I, 309 19
 मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठौ V. I, P I, 418, 19
 मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु V. I, P I, 305 7
 मध्याह्न खड्गपात्र च V I, P II, 392, 10
 मध्वाज्य-कनकोपेत V I, P II, 27, 17
 मध्वाज्य-तिलमिश्रेण V I, P II, 324, 9
 मध्वाज्य-तैल-सौमाना V II, P II, 117, 12
 मधुवाता इति तृच V I, P II, 421 9
 मध्वर्च V II, P II, 157, 9
 मनोज्ञेषु च V I, P II, 307, 6
 मनोनुकूले V I, P I, 41, 8
 मनुष्याणां तु हरणे V II, P II, 110, 2
 मनुष्या प्रतिपद्यन्ते V II, P II, 208, 13
 मनुष्या मध्यकाले तु V I, P II, 310, 6
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या V I, P I, 356 7
 मन्वन्तराद्यश्चैता V I, P II, 311, 18
 मन्वन्तराद्यश्चैते V I, P I, 156, 5
 मन सङ्कल्पपरहिताः V I, P II, 188, 10.
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् V. I, P II, 216, 17.
 मनसोच्चारयेत् मन्त्रान् V I, P I., 302, 12
 मनसा त्रि. पङ्केप्सु V II, P II., 190, 8
 मनसाऽधीयीत V I, P I, 347, 16.
 मनसापि गुरोर्भार्या V II, P II, 266, 13
 मनसा भर्तुरतिचारे V II P I, 151, 16
 मनःसन्तोषण शौच V I, P I., 305, 5
 मनःसन्तापन तीव्र V II, P II, 195, 7
 मयि तेज इति छाया V II, P II, 104, 8
 मयि वर्चो बलम् V I, P I, 56, 3
 मरणोत्पत्तियोगे तु V I, P II, 265, 17
 मरणाद्वाग्वाहे स्यात् V I, P II, 450, 15
 मरणान्त तथा चान्धत् V I, P II, 207, 13
 मरणाय तदा पञ्चधा V II, P I, 315, 13
 मरण-व्याधि-शोकानां V I, P I, 220, 17
 मरणाश्चोच्चमध्ये V I, P II., 264, 2
 मरुदेशे निरुदके V I, P I, 199, 15
 मरुदेशे भवेदुक्ष V II, P II, 238, 10
 मरुदेशे भवेदुक्ष V I, P II, 144, 9
 मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैः V II, P II, 192, 2
 मलिनीकरणीयेषु V. II, P. I, 84, 1.

मलिनीकरणीयेषु V II, P II., 138, 9.	महदादिविशेषान्त V. I., P I., 95, 4.
मलापकर्षण कार्ये V II, P II, 195, 3	महोदधौ प्रयागे च V. I., P II, 304, 5
मलापकर्षण नाम V I, P I, 269, 5	महवप्यफल ज्ञान V I P I, 182, 3
मलापकर्षणार्थाय V I, P I, 269, 6	महद्भिश्चापि युक्तान्त V II, P II, 191, 12
मलावहेषु प्रकीर्णेषु V II, P I, 15, 1	महोदरी प्रमेही च V II, P II, 270, 17
मलवद्वसनायां तु V II, P I, 164, 9	महादेवगृहे वाऽपि V I, P I, 442, 2
मसूर-क्षार-वास्तोक V. I, P II, 374, 18	महादेवप्रिय तीर्थे V I, P I, 70, 6
मसूर-भाषसयुक्त V I, P II, 384, 18	महानद्यन्तर यत्र V I, P II, 229, 15
महाकुलैश्च सम्बन्धा. V I, P II, 74, 14	महानद्या पश्चिमेन V I, P II, 307, 17
महागङ्गायाम् V I, P II, 306, 3	महानरक-काकोल V II, P I, 5, 3
महागुरुनिपाते तु V I, P II., 234, 18	महानिशा तु विज्ञेया V II, P II, 23, 13
महत्पाप समुत्पन्न V II, P II., 219, 10	मास शुद्धस्य V I, P II, 209, 20
महापातकसयुक्तो V II, P II 165, 12	महापातकचिन्तासु V II, P I, 217, 17
महता बलयोगेन V. I, P I., 475, 4.	महापातकजैर्घोरैर् V II, P I, 5, 6, 14, 17
महान्तमेभि सहित V I, P I, 96, 13.	महापापोपपापाभ्यां V II, P II, 150, 9
महती देवता ह्येषा V I, P. I, 448, 8.	महापातकयुक्तोऽपि V II P II, 280, 2
महान्त्यपि समुद्धानि V I, P II, 72, 20.	महापातकिनश्चैव V II P I, 312, 12.
महोत्साह स्थूललक्ष V I, P I, 462, 11	महापातकिनी ये च V. I, P II, 226, 8
महत्स्वस्त्ययनसु V I, P. I, 371, 14, 375, 17	महापातकिनी ये च V II, P I, 21, 12
महता श्वायस-V. II., P I, 142, 16.	

- महापातकिनश्चैव V II, P II, 160, 11
- महापातकेषु V II, P II, 152, 7
- महापापैरपि स्पृष्टो V II, P II, 167, 8
- महापशुयन क्षरेण विद्ध V II, P II, 186, 3
- महारजनकर्माण V II, P II, 236, 16
- महाप्रस्थानिक वाऽस्तौ V I, P II, 146, 15
- महाप्रस्थानगमन V I, P I, 135, 3
- महापराधयुक्ताश्च V I, P I, 455, 9
- महायज्ञैश्च यज्ञैश्च V I, P I, 390, 15
- महायन्त्र-V II, P II, 100, 4
- महायवा ब्राह्मियवा V I, P II, 368, 14
- महालये V I P II, 36 1
- महाविनायकाय V II, P II 188, 8
- महाव्याद्वन्तिभिस्त्वन्न V I, P I, 419, 7
- महाव्रतम् V II, P II, 157, 11
- महाव्रत चरेद्वाऽपि V II, P I, 338, 10
- महिषीत्युच्यते भार्या V I, P II, 357, 20
- महासान्तपन शोद्धये V II, P II, 202, 10
- महासान्तपनं ह्येतत् V II, P I, 31, 9
- मा कर्मफलहेतुर्भूः V I, P I, 61, 10.
- मार्गधाऽऽयोगवौ चैव V II, P I, 116, 14
- माधे पञ्चदशी चैव V I, P II, 310, 21
- माधे मास्युषसि स्नात्वा V I, P I, 281, 17
- माध्या स्नातः प्रयागे तु V I, P I, 280, 11
- माधशुक्लस्य वा प्राप्ते V I P II, 131, 20
- मास्त्रिष्ट राजन्यस्य V. I, P II, 33, 6
- मातृक पतृक चैव V II, P I 54, 13
- मातृगमन V II, P II 92, 6
- मातृगमन दुहितु-V II, P I, 15, 2, 320, 13
- मातृग्न V II, P II, 258, 3
- मातृत्. पितृत्स्तथा V I, P II, 62, 4
- मातृभगिनी V II, P II 270, 6
- मातृ-पितृ-V II, P II, 270, 2
- मातृ पितृ गुरुत्यागी V I, P. II, 349, 3
- माता त्वभावे सर्वेषा V I, P II, 8 1
- माता पिता गुरुभार्या V I, P. I, 338, 9
- मातृ-पितृ-तद्वन्धुता V I., P I, 327 15
- माता-पित्रोः पृथक्कार्यम् V. I, P II, 446, 9
- माता-पितृभ्यामुत्सृष्ट V II, P I., 46, 11
- मातु पितरमारब्ध V I., P. II., 466, 3
- माता-पितृविहिता य. V. II, P. I., 47, 3
- माता-पित्रोरुभूषा V II, P. II., 193, 9.

माता-पिता वा द्याता V II, P I, 46, 5	मातर च स्वसार च V II., P. II., 271, 4.
माता-पित्रोश्च यद्वत् V I, P I, 186, 9	मातर पितर चैव V. II, P II, 225, 1.
मातु पितृष्वसु. पुत्रा V I, P. I., 62, 14	मातर गुरुपत्नी च V. II, P I., 320, 10.
माता-पित्रोस्त्रिराच स्यात् V I, P II, 246, 14	मातर पितर वृद्ध V. II, P II, 221, 14
माता-पित्रोस्तु सूतकम् V I, P II, 260, 12	मातुर्मातुलपुत्राश्च V I, P. II, 62, 15.
माता-पित्रो. स्वसार च V. II, P. I., 318, 3.	मातर्यग्रे प्रमीतायाश्च V. I, P II., 267, 17.
मातृ-पितृ-ष्वसु-स्तुषा-V II, P I, 327, 5	मातुरेव सूतकम् V. I., P. II., 261, 3.
मातृबन्धुभ्यः V I, P II., 62, 8	मातर वा स्वसार वा V. I, P. II., 42, 5
माता मातृवसा श्वश्रुर् V II P I 324, 14	मातर वा स्वय दग्ध्वा V I, P II, 279, 2.
माता मातामहे तद्वत् V I, P II, 457, 5	मातरं पितर हत्वा V. II, P II, 66, 8
माता मातामही सुर्वी V I, P. I., 332, 1	मात्रैक्या द्विपितृकौ V. I., P. II., 251, 1
मातामहे त्रिराच स्यात् V. I, P. II., 250, 2.	मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे V I, P. I., 395, 5.
मातामहानामप्येव V. I, P II., 304, 14, 399, 12	मातुलान् भजते पुत्र V I, P II, 73, 14
मातामह मातुल च V I, P II, 344, 19	मातुलानी प्रव्रजिता V II, P I, 318, 4.
मातामहो मातुलश्च V I, P II, 79, 18.	मातुले पक्षिणी रात्रि V I, P II, 249, 12.
मातामहो मातुलश्च V I, P. I., 332, 7.	मातुले श्वशुरे मित्रे V I., P II, 251, 11
मातामहांश्च सतत V. I, P I, 357, 1	मातुल श्वशुरत्नाता V I., P. I., 331, 14
मातामह्यां न कुरुते V I, P. II., 466, 18	मातुलस्य सुता गत्वा V. II, P I., 327, 14.
मातामहस्य गोत्रेण V I., P. II., 70, 19, 457, 12	मातुलस्य सुतामूढा V II, P I., 337, 14
मातामहस्य भेदेऽपि V. I, P II, 416, 8	

- मातुलस्य सुतामूढा V I., P II,
 63, 14
 मातृवृत्तिमातिष्ठेत् V I., P I.,
 382, 13.
 माता वा भगिनी वाऽपि V. II, P. I.,
 397, 2
 मातु. शौचं दशाहेन V I., P. II,
 231, 16.
 मातुश्च भ्रातुराप्तस्य V. I., P II,
 64, 12
 मातुश्च स्वस्त्रिया गत्वा V. II, P I.,
 327, 10
 मातुश्च स्वस्त्रियस्यैव V II, P I.,
 328, 1
 माता शुद्धयेदशाहेन V I., P II.,
 213 3, 260, 6
 मातृभ्रातृ तु पूर्वं स्यात् V I, P II,
 459, 19.
 मातृष्वसृ-पितृष्वसृ-V II, P I.,
 307, 11
 मातृष्वसा मातुलानी V I, P I.,
 382, 9
 मातृष्वसा-मातुलयो V I P II,
 248, 14.
 मातु सपिण्डीकरण V I, P II,
 456, 13
 मातु. सपिण्डा यत्नेन V I, P II,
 64, 8.
 मातु सपिण्डा ये वा स्यु V I, P II,
 463, 7
 मातु सपत्नी भगिनी V II, P I.,
 317, 8, 326, 1
 मात्सर्यादपि जात्यन्धो V II., P II,
 232, 4.
 मा ददस्वेति यो ब्रूयात् V I, P I.,
 179, 9
 माधुकमैक्षव सैर V. II, P. II,
 79, 2.
 माधुक रामठ चैव V I, P II,
 370, 12
 माधुकरमयैकान्न V. I., P. II.,
 184, 8
 माधुकरमसङ्कुप्त V I., P II,
 188, 18.
 माधव द्वदि विन्यस्य V I, P I.,
 267, 7
 मामधः पातयन्नेष V. I., P II,
 97, 3
 मानकूट तुलाकूट V II, P II,
 264, 4
 मानकूटास्तुलाकूटा. V I, P II,
 358, 4
 मानयोगांश्च जानीयात् V I, P I.,
 478, 16
 मानवी ऋचौ V I, P I, 8, 3.
 मातुषास्थि-वसा-विष्टा-V II, P I.,
 366, 6
 मनुष्यमपि चासाद्य V II, P II,
 210, 3
 मातुष्ये कदलीस्तम्भ-V I, P II,
 292, 5.
 मानस मनसैवायम् V II, P II,
 212, 9
 मानसस्य तु दण्डस्य V I, P II,
 173, 22
 माया च प्रलये काले V I, P I.,
 95, 16
 माया तु प्रकृति V I, P I, 98, 3.
 मार्गशीर्षे तथा पौषे V I, P I.,
 156, 16
 मार्गशीर्षप्रभृतय. V. I., P. I.,
 157, 3.
 मार्गशीर्षे शुभे मासे V. I., P I.,
 457, 17.
 मार्जना-ऽर्चन-बलिकर्म-V. I, P. I.,
 293, 12

मार्जनं यज्ञपात्राणां V. II., P. I., 149, 2	मांसं न भक्षयेद्यु V I, P II 293, 19
मार्जार-गोधा-नकुल- V II, P I, 88, 16	मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञ V II., P II. 250, 3
मार्जार-नकुलौ हत्वा V II, P I. 88, 6	मांसमज्ञानतौ भुक्त्वा V I, P I, 410, 3.
मार्जार-मूषकस्पर्शे V I, P. I, 240, 12	मांस-मूत्र-पुरीषाणि V II, P I, 370, 13
मार्जारश्चक्रमे शुचि. V II, P I, 190, 9	मासाश्चान च नाभीयु V I, P II, 293, 12
मार्जारश्चैव र्वी च V II, P I., 190, 7	मासाश्चानेऽनृतोक्तौ च V II, P II. 44, 3
मारुता-ऽर्केण शुद्धयन्ति V II, P. I., 187, 10.	मांसं शय्याऽऽसनं धाना V. I, P I. 202, 8
मारुता-ऽर्केण शुद्धयन्ति V II, P I, 187, 5	मांस V II, P II, 152, 6
मारुता-ऽर्कसमायोगात् V II, P I, 215, 1	मांसिके च नवश्राद्धे V II, P II, 222, 8
मारुता-र्कसमायोगात् V II, P I, 214, 13.	मांसिकेऽब्दे तु सम्प्राप्ते V I, P II. 332, 5
माल्यानि सर्षपा र्वी V II. P I, 192, 8.	मांसिकादिषु योऽग्नीयात् V II, P I, 425, 7
मा शोकं कुरुताऽनित्ये V I, P II, 292, 15.	मांसं गोमूत्र- V II, P II, 133, 8
माशुचस्त्व निवर्तस्व V II, P I, 37, 9	मांसं गोमूत्र V II P II, 114, 6
माषमज्जनमात्रास्तु V I, P I, 237, 8.	मांसं गोष्ठे पय पीत्वा V II, P II, 115, 11
माहित्रं शुद्धवत्यश्च V II., P II, 165, 9	मासातिक्रमे V II, P II, 108, 18.
माहिषं चामरं चैव V I, P. II, 376, 18.	मांसत्रये तु कुर्वीत V. II, P I, 29, 10
माहिष्येण करण्यां तु V I, P II, 124, 16.	मांसद्वये पराकं स्यात् V. II, P I, 424, 5
माहिषं चाऽऽजमौरभं V II, P I, 409, 13.	मांसनिश्चय V I, P II, 142, 8.
मांसं V II, P. II., 71, 8	मासान् दशोदरस्थ या V I, P I. 333, 8
मांसं गृध्रो वसां मधु V II, P II, 254, 5	मांसं द्वितीये वा V I, P II, 20, 7.
	मासे द्वितीये V I, P II, 20, 9
	मासेनमस्यमावास्या V II, P. I, 256, 4.

- मासेनामलकैरेव V. II, P II, 181, 11
 मासानष्टौ यथा सूर्य V I, P I, 462, 5
 मासीपवास कुर्वति V II, P II, 307, 16
 मास प्रीणाति सर्वान् वै V I, P II, 371, 16
 मास भुक्त्वा ब्रह्मचारी V II, P II, 43, 12.
 मासमेक व्रत कुर्याद् V II, P I, 409, 4
 मासि मासि रजस्तस्या V I, P I, 131, 6
 मासि मासि रज स्त्रीणां V II, P I, 166, 8
 मास्थेते जातकर्म च V I, P II, 22, 11
 मास वाऽपि पिबेद्गोमूत्रं V II, P I, 252, 1
 मासस्य कृष्णपक्षासौ V II, P I, 299, 1
 मास-सावत्सरादृते V I, P II, 384, 9
 मित्रे जामातरि प्रेते V I, P II, 252, 5
 मित्राणि मैत्रं V I, P II, 314, 5
 मित्राणि प्रमुञ्चति V I, P I, 455, 11
 मित्रहोहरता केचित् V II, P II, 219, 13
 मित्रभृक् द्यूतवृत्तिश्च V I, P II, 351, 3
 मित्रभृक् पिशुन सोम-V I, P II, 349, 2
 मित्राय गुरवे आहूय V I, P II, 329, 11
 मित्रविन्धापशुश्चैव V. II, P II, 198, 2
 मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः V I, P II, 179, 15
 मित्रस्येति जपेत्सुक्तं V II, P II, 280, 11
 मिथ्याचारं चरेत् पश्चात् V II, P II, 236, 11
 मिथाद्वेको महानाग V. II, P II, 238, 9
 मुक्ताङ्गुष्ठ-कनिष्ठेन V I, P. I., 237, 7
 मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ V. I, P. I., 254, 2
 मुक्तिं वृद्धा तु भोक्तव्यं V I, P I, 437, 5
 मुक्ते शशिनि भुञ्जति V I, P I, 437, 13
 मुक्त्वा शिखा वाऽप्याचामेत् V I, P I, 246, 2
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं V I, P II, 133, 5
 मुखे कृष्णवर्णां द्वित्री V II, P II., 239, 5
 मुखे कृष्णवर्णी द्वित्री V II, P II., 249, 13
 मुखजानामय धर्मो V I, P. II, 154, 4
 मुखजा विप्रसो मेध्या V. I, P I, 244, 11
 मुखेन वा धमेदन्नं V. I, P II, 425, 10.
 मुखे पर्युषिते नित्यं V I, P I, 251, 2
 मुखेभगाश्च ये केचित् V. II, P I, 21, 10
 मुख्यकल्पीऽनुकल्पश्च V. I, P. I., 291, 7
 मुखान् प्राणान् समालभ्य V I, P. I., 432, 16

मुखरोगाक्षिरोगैर्वा V II., P II.,
 245, 2
 मुखे वक्ष निधायैः V I., P II.,
 287, 8
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत V I., P I.,
 284, 3
 मुखश्च मुख्यते भिक्षुः V I., P II.,
 185, 8
 मुञ्जातकै पद्मफलैः V. I., P II.,
 371, 6
 मुञ्जाभावे तु कर्तव्या V. I., P II.,
 34, 10
 मुख्यते पातकैः सर्वैः V II., P. II.,
 164, 7.
 मुख्यते पञ्चजन्माद्यः V. II., P. II.,
 243, 8
 मुख्यते ब्रह्महत्यायाः V II., P II.,
 168, 12
 मुख्यते सर्वे पापिभ्यो V II., P II.,
 11, 12.
 मुण्डा भृगवः V. I., P. II., 29, 1.
 मुद्गाढकी-माषवर्जं V. I. P. II.,
 373, 17.
 मुनिभिर्भिन्नकालेषु V. I., P II.,
 430, 6
 मुनेरन्नमभोज्य स्यात् V I., P. II.,
 386, 3
 मुन्यनैर्विविधैर्मेध्यैः V. I., P. II.,
 141, 1.
 मुनिवक्त्रोद्भूतान् धर्मान् V. II., P. I.,
 211, 10.
 मुनीश्चाप्यवमन्यन्ते V II., P II.,
 224, 3.
 मुमुक्षु परमे हसे V. I., P II., 161, 8
 मुहूर्तं जीविषी बालः V. I., P. II.,
 231, 15
 मुहूर्तस्याष्टमं भागम् V. I., P. I.,
 393, 2, 396, 9

मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिच्छ्री V. II., P II.,
 271, 6
 मूत्रोच्चारं द्विजं कृत्वा V. II., P II.,
 142, 9
 मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं V I., P I.,
 223, 16
 मूत्रादिसम्पर्कं V. II., P I., 173, 6
 मूत्रायित्वा ब्रजन् मार्गे V II., P. II.,
 142, 13
 मूत्र-पुरीष-लोहित- V II., P. I.,
 176, 12.
 मूत्रे रेतसि विद्मर्गे V I., P I.,
 233, 18
 मूत्रशौचं समाख्यातं V I., P. I.,
 228, 18.
 मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि V I., P II.,
 348, 2
 मूर्च्छां भग्नीं सुरद्वेष्टा V II., P. II.,
 236, 15
 मूर्तयो विविधास्तेषु V I., P I.,
 95, 15
 मूर्धे-ललाटे- V. I., P II., 35, 5
 मूर्धेसस्पर्शनादस्य V. I., P I.,
 250, 12.
 मूलकृच्छ्रं स्मृतो मूलैः V II., P. II.,
 181, 13.
 मूलकर्म तथा कृत्वा V II., P II.,
 234, 5.
 मूलकर्मसु V II., P. II., 100, 7
 मूल-फल-पुष्प V. II., P. I., 183, 15
 मूलबलं श्रेणीबलं V I., P. I.,
 458, 7.
 मूलाशी V I., P. II., 144, 4
 मूषको धान्यहारी स्यात् V II.,
 P. II., 255, 8
 मूषकस्य तथोद्भूतस्य V II., P II.,
 139, 10.
 म्रियमाणोऽप्यादहीतः V. I., P. I.,
 466, 7.

- मृगतु खमतिक्रम्य V. II., P. II., 243, 17.
 मृगभक्षणे चैव V. II., P. I., 22, 4.
 मृग-महिष-वराह V. II., P. I., 94, 4.
 मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्न V. I., P. I., 473, 2.
 मृगारोष्टि पवित्रोष्टिः V. II., P. II., 160, 7.
 मृगेषु जायते मर्त्यो V. II., P. II., 243, 5.
 मृचर्म-पुष्प-कुतुप- V. I., P. I., 484, 11.
 मृज्जलाभ्या स्मृत बाह्य V. I., P. I., 283, 7.
 मृगमयकपालपाणिर् V. II., P. II., 56, 7.
 मृगमयेन कपालेन V. II., P. II., 59, 3.
 मृगमयेनावगुप्तानाम् V. II., P. I., 179, 6.
 मृगमयानां पात्राणाम् V. II., P. I., 176, 11.
 मृतके सूतके चैव V. II., P. I., 380, 4.
 मृत-जातकथोयोगे V. II., P. II., 264, 14.
 मृते जन्मानि सङ्क्रान्तौ V. I., P. I., 288, 1.
 मृते जीवति वा तस्मिन् V. I., P. II., 240, 15.
 मृते चर्त्विजि याज्ये च V. I., P. II., 248, 15.
 मृत्तिकां गोमयं वापि V. I., P. I., 271, 12.
 मृत्तिकामक्षपं चैव V. I., P. I., 428, 2.
 मृत्तीयैः शुद्धयते शोध्यं V. I., P. II., 152, 8.
 मृत्तीयैः शुद्धयते शोध्यं V. II., P. I., 152, 10.
 मृत द्विजं शुद्धेण V. I., P. II., 279, 12.
 मृतं तु याचित भैक्ष्य V. I., P. I., 341, 2.
 मृतेन शुद्धयते जात V. I., P. II., 264, 15.
 मृताऽनुगमन नास्ति V. II., P. I., 55, 11.
 मृतपञ्चनखात् कृपात् V. II., P. I., 442, 3, 154, 2.
 मृतपुत्रोऽप्यबन्धुः स्यात् V. II., P. II., 239, 9.
 मृते पितरि यस्याथ V. I., P. II., 455, 13.
 मृतबन्धुरशुद्धश्च V. II., P. I., 366, 13.
 मृते भर्तरि वा नारी V. II., P. I., 54, 16.
 मृते भर्तरि वा नारी V. II., P. I., 54, 16.
 मृते भर्तरि वा नारी V. II., P. I., 54, 9.
 मृती मध्येन लेप्यो V. II., P. I., 24, 3.
 मृता याऽनुगता नाथ V. I., P. II., 456, 20.
 मृत्युश्च वसति क्रोधे V. I., P. I., 448, 14.
 मृतश्च गत्वा नरक V. I., P. I., 414, 9.
 मृते शुद्धे गृह गत्वा V. I., P. II., 284, 21.
 मृत. शुद्धयति V. II., P. I., 315, 22.
 मृत-सूतक-शुद्धानं V. II., P. I., 389, 15.
 मृत-सूतक-पुष्टाङ्गो V. II., P. I., 377, 1.

मृतस्यैकादशाहे तु V II, P II, 226, 4	मेदो V II, P II, 71, 10.
मृतस्य यावदस्थीनि V I, P II, 284, 1	मेधाकास्तत्रयोदश्यां V I, P I, 157, 10
मृतेऽहनि तु कर्तव्य V I, P II, 450, 1	मेध्य चतुर्विधं लोके II, P I, 365, 10
मृतेऽहनि समासेन V I, P II, 469, 7	मेध्य भैक्ष चरोन्नित्य V I, P II, 187, 1
मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते V I, P II, 336, 7	मेघा-ऽजवधे सुवर्णकृष्णलम् V II, P I, 90, 16
मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते V I, P II, 334, 20, 336, 4	मेहन्ति ये च पथिषु V I, P I, 224, 2
मृद एताः सुसम्पाद्याः V I, P I, 266, 6	मैत्र १ श्वेतम् V II, P II, 284, 9
मृदैक्या शिरः क्षाल्य V I, P I, 272, 9	मैथुन तु समानेव्य V II, P I, 342, 5
मृद्गोमय स्वस्तिकमक्षतांश्च V I, P I, 321, 17	मैथुनं सेवते तत्र V II, P I, 341, 18
मृद्गारु-चर्मणां V II, P I, 183, 3	मोक्षयेत् सर्वयत्नेन V II, P I, 251, 2
मृद्गाण्ड-मधु-मांसेषु V II, P II, 113, 3	मोक्षे सप्तोच्चैर्लुचै V I, P II, 371, 5
मृद्गिरिद्विधं कर्तव्य V I, P I, 284, 7	मोहात् करोति यो विद्वान् V II P II, 225, 10
मृदुरार्जवसम्पन्न V II, P I, 207, 13	मोहाच्च भुङ्क्ते यस्तत्र V I, P I, 427, 4
मृद्गस्म सलिलं चैव V II, P I, 187, 6	मोहात्समाचरोद्दिप्रो V I, P I, 318, 6
मृद्वान्नैव य आत्मानं V II, P II, 240, 9	मोहाद्भुक्त्वा विराज स्यात् V II, P II, 142, 10
मृष्टैकभोजी V. II, P II, 258, 10	मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः V. I, P I, 468, 1
मेखला त्रिवृत्ता कार्या V I, P II, 34, 8.	मोहेन त्व वरारोहे V II, P I, 37, 12
मेखलामजिनं दण्डम् V I, P II, 44, 14	मौञ्जी त्रिवृत् समाश्लक्ष्णा V I, P II, 34, 1
मेखलामजिनं दण्डम् V I, P II, 38, 19	मौण्ड्य प्राणान्तिको दण्डः V I, P I, 156, 1
	मौनी वाऽप्यथ वाऽमौनी V I, P I, 427, 7

मौनव्रत महाकष्ट V I, P I, 427,
11.

मौलाद् शास्त्रविद् शूरान् V I,
P I, 468, 7

मौल्याद्वैशेषवेष्टा च V II, P II,
228, 17.

म्लच्छी नदी चर्मकारी V II, P I,
334, 9.

य.

य काचित् घातयित्वा तु V II, P II,
250, 2

यत्रेण योश्चिकित्सार्थे V II, P I,
288, 4

य पुत्र परिगृणीयात् V II, P I,
46, 12.

य ब्राह्मणस्तु शुद्रायां V II, P I,
47, 5

य यं क्रतुमधीयीत V I, P I, 350,
7.

य य लोक मनसा सविभाति V II,
P I, 130, 1

य आत्मकृतैः V II, P II, 17,
2, 19

य आत्मत्यागिनां कुर्यात् V II,
P I, 25, 1

य उच्छिष्टः प्रवक्षति V II, P II,
236, 1.

य एव विद्वान् मेधे V I, P I, 349,
5

य एव विद्वान् सः V I, P I, 51
13.

य एष विस्तृतः प्रोक्त V I, P I,
276, 13

यक्ष-रक्षः-विज्ञात्मानं V II, P II,
78, 11

यक्ष्मी च पशुपालश्च V I, P II,
350, 9.

यच्छैतन्यं पृथिव्यां हि V I, P I,
30, 9

यच्च पाणिनले दत्त V I, P II,
415, 21

यच्च वाग्मिजके दत्त V I, P I.,
188, 6

यच्च शिष्येण कर्तव्यं V I, P II,
45, 5

यच्छेष इशराचस्य V I, P II,
236, 2

यज्ञोपवीतं कुर्वीत V I, P II., 36,
9

यज्ञोपवीती करक V II, P I,
301, 3

यज्ञोपवीतं कण्ड च V I, P II,
163, 16

यज्ञोपवीतद्वितय V I, P II,
54, 6

यज्ञोपवीत सर्वेषां V I, P II,
165, 8

यज्ञे तु वितते सम्यक् V I, P II,
84, 14

यज्ञानां तपसा चैव V I, P I,
337, 10

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्त V I, P I,
161, 1

यज्ञेन लोका विमला विभान्ति V I,
P I, 160, 16

यज्ञाथज्ञीयमादित्य V II, P II,
159, 6

यज्ञियानां तु वृक्षाणां V II, P I,
302, 15

यज्ञिया. समिध. V I, P II, 49,
16

यज्ञार्थं कृषिजानांश्च V II, P II,
118, 10

यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो V. I, P I, 465, 12.	यजमानोपजीवी च V. II, P. I. 386, 13.
यज्ञे विवाहकाले च V. I., P. II, 258, 12	यजुर्वेदशस्त्रिनयात् V. I., P. I., 18, 1.
यज्ञाच्चैव प्रकुर्वीत V. I., P. I., 466, 2	यज्जान ऋषयो वेदाः V. II., P. II., 218, 13.
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो V. I., P I, 217, 1.	यत्किञ्चित् कुरुते पापं V. II., P. I., 305, 7.
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् V. I., P. I., 217, 11.	यत्किञ्चित्क्रियते पाप V. II., P I, 291, 12.
यजेत इधि-कर्कन्धु- V. I., P. II., 458, 22.	यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति V. II., P. II, 160, 13.
यजेते यदधीते च V. I., P. I., 452, 16.	यत्किञ्चित् पच्यते गेहे V. I., P. II., 433, 12.
यजेत राजा ऋतुभिः V. I., P I, 465, 11	यत् कृत्वा मुनयः सर्वे V. I, P I., 367, 2
यजेत वा न यज्ञेन V. I., P I, 161, 14	यत्कामयेत V. I, P. II, 140, 16., यत् करोत्येकरात्रेण V. II., P. I., 310, 1
यजेत वाऽश्वमेधेन V. I., P. II, 807, 13.	यत् कर्म कृत्वा कुर्वन्श्च V. II., P. II, 217, 1.
यजेत वाऽश्वमेधेन V. II., P II, 69, 5.	यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् V. I., P. II, 135, 1.
यजतेऽहरहर्यज्ञैः V. I., P I., 453, 17.	यत् कर्म राजभृत्याना V. I., P. II., 256, 4.
यजेदेवं यथाभ्यासं V. II., P II., 128, 17.	यत्करोषि यदमाप्ति V. I., P. I, 62, 13.
यजन्ते च महायज्ञैः V. I., P. I., 475, 1	यतिचान्द्रायण चीर्त्वा V. II., P. II., 149, 14
यजन्ते भूभुजां तेषाम् V. I., P. I., 200, 9.	यतिचान्द्रायण वापि V. II, P. I., 401, 8.
यजने याजने कृच्छ्रं V. II., P II., 140, 6.	यतिचान्द्रायण ह्येतत् V. II., P. I., 303, 20.
यजनार्थं द्विजा. सृष्टा. V. II., P. I., 160, 8.	यत्तु इत्तमजानङ्गिः V. II., P. I., 211, 1.
यजमानोऽभिमान् राजन् V. I, P. II, 454, 14.	यत्तु दु.खसमायुक्त V. II., P. II., 216, 1.
यजमानोऽपि भिक्षित्वा V I, P. I., 198, 4.	यत्तपस्यति कौन्तेय V. I., P. I., 62, 14.

- यसु प्रत्युपकारार्थं V I, P. I., 154, 1
यसु स्यान्मोहसमुक्त V II, P. II., 216, 3.
यसु राक्षीकृतं धान्यं V. I., P. I., 197, 15.
यसु सातपथ्येण V. II., P. II., 16, 2.
यतीन् गृहस्थान् साधून् वा V. I., P. II., 339, 12.
यतीनां तान्यपात्राणि V I, P II, 191, 13
यत्नात्परीक्षितः पुस्त्वे V I, P II, 75, 15
यत्नतः प्रतिषेध्या न V I, P I, 114, 7.
यत्नेनैवं विधानं V I, P II, 360, 1
यतीनामविद्यानां V. II, P. I., 217, 14.
यतीनां व्रतवृद्धानाम् V I, P II, 193, 15.
यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा V. II, P. II, 48, 16.
यत्नादेव पुरस्कृत्य V II, P I, 234, 13.
यत् पुण्यफलनामोति V. I., P I, 407, 6.
यत् पितृभ्यः V I, P I, 387, 7
यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति V I, P I, 296, 15.
यत् पिबेत्कापिल क्षीर V. I., P II, 381, 7
यत् पवित्रं विजानीयात् V II, P I, 237, 9.
यत् पुस्त परदारेषु V II, P. I, 354, 5
यत् फल सोमयागेन V. I., P I, 413, 11.
यत्कामता V. I., P I, 41, 12
यत्कौत्सावात्मन पीडा V II, P II, 44, 13
यत्र कचन नद्यां हि V I, P. I, 361, 14
यत्र कचन सस्यानां V I, P I, 360, 7.
यत्र कचन संस्यानां V. I, P I, 419, 4
यत्र कचन सरस्वत्याम् V I, P II, 306, 5
यत्र देशे त्वनावृष्टिः V. II, P II, 240, 13
यत्प्रोपविष्टा विप्राः स्युः V II, P I, 218, 2.
यत्प्रोपसृशतां वाऽपि V I, P II, 429, 12
यत्र प्रसूयते नारी V II., P. I, 193, 16.
यत्तात्मनोऽप्रमत्तस्य V II, P I, 32, 4
यत्त्रैतास्तु न पूज्यन्ते V I, P II, 111, 19
यत् त्रिरात्रामाति V. I., P. I, 346, 18.
यत्र नार्थस्तु पूज्यन्ते V I., P. II, 111, 8
यत्रार्धरात्रादूर्वाक् चेत् V I., P II, 129, 8
यत्र वा त्वरया कृत्य V. I., P. II, 7, 7
यत्र वृत्तमिमे चोत्रे V I., P. I., 184, 14
यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव V II, P. I, 313, 16
यत्राशुचि स्थल न स्थात् V. I., P. I., 353, 15
यत्र सायगृहत्वं च V I, P I., 137, 8.
यत्तिधर्मत ज्ञानं V I., P. II., 193, 2

यतो वायुर्देतः सूर्यः V I, P I,
457, 2

यतिश्च ब्रह्मचारी च V I., P. I., 416,
15

यतिश्च ब्रह्मचारी च V I., P I.,
411, 15.

यतिश्चैव वनस्थश्च V II., P. II,
143, 4

यतश्च भयमाशङ्केत् V I., P I., 458,
12

यतश्च भयमाशङ्केत् V. I, P I.,
458, 15

यतेस्तु सर्ववर्णेषु V I, P I., 137,
2

यत् सामानि सोम. V I, P I., 149,
7

यत् स्यादनभिसन्धाय V II, P. I.,
200, 12

यत् स्यादनभिसन्धाय V II, P II,
61, 2.

यत् सर्वेणैच्छति ज्ञातुं V II, P II,
217, 5

यतेऽस्त्रिषवण प्रोक्त V I, P I.,
270, 11

यत् स्वाध्यायम् V I., P II., 132, 14.

यत् स्वाध्यायमधीयीत V. I, P I.,
343, 13

यथाकथञ्चित् त्रिगुणः V. II,
P II, 171, 11.

यथाकथञ्चित् त्रित्यानि V I, P I.,
119, 1.

यथाकथञ्चित् त्वष्ट्रयोनां V. II, P I.,
304, 10

यथाकामी भवेद्वापि V I, P II,
104, 7

यथाकारी V I, P I., 140, 12

यथाकुलधर्मं V. I., P. II, 29, 2

यथोक्तं तस्य तत् कुरु. V. I, P I.,
455, 12.

यथोक्तेनैव कल्पेन V I, P, I.,
246, 1

यथोक्तमपि चेदत्तं V I, P I.
182, 5

यथोक्तं यत्र वा नोक्तं V II, P I.,
462, 1

यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ V I, P. I.,
316, 2

यथा गवि तथा हत्वां V II, P I.,
82, 16.

यथामिर्वाणुना धातो V II, P II,
28, 5

यथागो-ऽधोष्ट्र-वासीष्ठा V II, P I.,
44, 16.

यथाग्नौ संस्थितं चैव V I, P I.,
201, 9

यथा चाज्ञेऽफल दानं V I, P I.,
337, 15

यथा चोपचरेदेवान् V I, P. II,
400, 6

यथा च मेखलासीनि V. I, P II,
170, 2.

यथा च लेखकः पर्णम् V. I, P I.,
461, 7

यथा जातबलो वह्निः V II, P II,
28, 2.

यथा जातबलो वह्निः V II, P. I.,
224, 1

यथा जातरूपधरो V I, P. II.,
166, 3

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते V I, P II,
265, 1.

यथा देहे तथा देवे V. I. P. I., 367,
19.

यथैधस्तैजसा वह्निः V II, P II,
155, 1.

यथैधास्त्योजसा वह्निः V II, P I.,
223, 8

- यथाऽज्ञेन यथा न स्यात् V I, P I, 422, 9
 यथान्यायमितरे V. I, P. II, 130, 10.
 यथोपक्रमेत् V II, P. II., 60, 1
 यथा पृथिव्यां बीजानि V. II P I., 11, 15.
 यथा प्रथमेऽतिक्रमे V. II., P. II, 122, 2.
 यथोपपादमूत्र-पुरीष V. I. P II., 30, 5.
 यथा फलेन युज्येत V. I., P. I., 461, 15.
 यथा भूमिगतं तोयम् V. II, P. I, 214, 10.
 यथाभ्युद्धरते कश्चिद् V. II., P. I, 234, 9.
 यथा भवेत्तथा चीर्णे V. II., P. I., 236, 20.
 यथा रसं न जानाति V. I., P. I, 418, 14.
 यथताड्युल्लिङ्गानि V. II., P. I, 139, 8.
 यथाऽल्पाल्पमदन्त्यथा V. I., P I., 462, 1.
 यथालब्ध तथाग्रीवात् V. I, P II, 167, 3.
 यथैवैका तथा सर्वा V. II, P II, 80, 12.
 यथाऽवेक्ष्य नृपो राट् V. I, P. I, 461, 16
 यथैवते V. I., P. I., 75, 5.
 यथाविध्यप आचम्य V. I, P I., 346, 13
 यथाविभवतो ह्येतद् V. I, P. I., 241, 2.
 यथाविभवसारेण V. II., P. II., 200, 4.
 यथावयो यथाकाल V. II., P I., 235, 9
 यथाशक्ति चरेत्कर्म V. I., P I, 58, 2.
 यथाशीला भवेन्माता V. I, P. II, 73, 19.
 यथाऽद्मनि स्थितं तोय V II, P. I., 215, 2.
 यथाश्रुत प्रतीक्षेरन् V. I., P. II., 365, 15
 यथाश्रद्ध सर्वस्मिन् वा V. I., P. II., 322, 5
 यथाश्वमेधावभृथ. V II., P. II., 166, 3.
 यथेष्टाचरणस्याङ्गः V I, P II, 213, 11.
 यथा षण्ढोऽफल. स्त्रीषु V. I, P. I., 337, 14.
 यथासुखसुखः कुर्यात् V. I, P. I, 224, 9.
 यथा सुवीक्षात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा V. I., P. I, 100, 5.
 यथा स्नानं यथा भार्या V I., P I., 318, 1.
 यथाऽहनि तथा प्रातः V. I, P. I., 259, 12.
 यथा कर्मसु काम्येषु V. II, P. II., 2, 1.
 यवमये V. II., P. II., 285, 10.
 यवमये V. II., P. II, 285, 19.
 यवमये पावकाय V. II, P II., 285, 11.
 यवमये शुचये V II., P. II., 285, 12.
 यदङ्गं पीडयते तेन V. II, P. II., 247, 6
 यदि गोभिः समायुक्तं V. II., P. I., 341, 17.
 यदि कश्चित् प्रमादेन V, II., P. I., 23, 2.

यदि कश्चित् प्रमादेन V I, P II, 227, 14.

यदि चेद्वक्ष्यसे सत्य V II, P I, 236, 4.

यदि कश्चित् तत् स्नायात् V II, P I, 442, 12

यदि गृहमेव कामयेत् V I, P II, 51, 1

यदेकास्मिन्पुत्रे V. I, P I., 91, 5

यदक्षरं परं ब्रह्म V I, P II, 168, 11.

यदा चन्द्रमहस्तात् V I, P I, 437, 16.

यदुच्योऽधीते V. I., P I, 149, 5

यदुच्यनीचौच्यरीते V. I, P I, 304, 4.

यदुच्यते द्विजातीनां V I, P II, 97, 14

यदि जीवति स स्तेनः V. II., P II, 85, 18.

यदा तु गुरुमात्मानम् V. II, P II, 187, 12.

यदतोऽन्वादि कुरुते V I., P I., 483, 5.

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् V. I, P II, 80, 3

यदा तु यानमातिष्ठेत् V I, P I, 457, 15.

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् V. II, P I, 259, 10.

यदि तत्र विपत्तिः स्यात् V II, P I., 283, 5.

यदि त्विह विपत्तिः स्यात् V II., P I., 273, 14

यदि स्वतिथिधर्मेण V. I., P I, 400, 13.

यदि स्वात्यन्तिको वासी V. I, P II, 48, 7.

यदा तु विहितं तत् स्यात् V I, P. II, 170, 15

यदधीतेऽन्वहं शक्यत्वा V. I., P. I., 347, 20.

यदिहं कष्टमर्थित्वं V. I, P. I., 179, 3.

यद्वसामि न तच्छूनं V I., P. I., 477, 6.

यद्व्ययं व्यपवित्रं च V I, P II, 417, 18

यदेवा देवहेलनमिति V. II, P. I., 299, 17.

यदेवानां चक्षुष्यागो V II, P. I., 225, 8.

यदुक्तं भवेदस्य V I, P I., 325, 2

यदुक्तं तत् प्रकीर्णम् V II, P. I., 17, 18.

यदा नदृश्यते सोमः V II, P I., 65, 18.

यदेन्दुः पितृदैवत्ये V. I, P. II, 309, 14

यदन्वगोषं वृषभो V. II, P. I., 45, 1

यदि निर्हरति प्रेतं V. I, P. II, 277, 7

यदन्नं प्रतिलोमस्य V II., P I., 372, 11.

यदन्नमाग्निं बहुधा V II, P. I, 225, 5.

यदन्नमद्व्यनुतेन देवा V II., P. I., 225, 1.

यद्व्ययत् कुरुते कर्म V I., P. I., 300, 21.

यदि पत्नी विदेशस्था V. I, P. II., 339, 8.

यदपत्यं भवेदस्यां V. I., P. II., 70, 19

यदपस्थत्वं V. II., P II, 135, 15.

यदि पुत्रसमं शिष्यं V. II., P II, 224, 18

यदुपस्थकृतं पार्थिवं V. II., P. II, 160, 6.

यदि प्रविष्टो नरकं V. II., P I., 57, 11

यदि बिभीयात् V. II., P. II, 283, 15.

यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं V. I., P. I., 391, 20, 40, 4.

यदि ब्राह्मणो यजेत V. I., P. I., 450, 1.

यदिशुक्लीतं विप्रो य V. II., P. I., 389, 17.

यस्य भोजनकाले तु V. II., P II, 149, 5.

यदि माता यदि पिता V. I., P II, 455, 20

यद्येकजाता बहवः V. I., P II, 61, 16

यद्येकं तदा V. I., P II, 168, 6

यद्येकत्र भवेतां चेत् V. I., P II, 470, 1

यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं V. I., P II, 427, 3

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे V. I., P. II, 365, 1.

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे V. I., P II, 338, 10.

यद्यकार्यशतं सामं V. II., P. II, 155, 7

यद्येकवक्त्रो V. I., P. I., 222, 17.

यद्येकस्मिन्काले V. I., P. I., 391, 6

यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनः V. I., P. I., 391, 7.

यद्येकस्मिन्काले बहुधा V. I., P. I., 391, 9.

यद्योगतोऽस्यसत्त्वेन V. II., P. I., 236, 5.

यद्याचामेत् V. I., P. I., 246, 6.

यद् यक्षुषि घृतस्य V. I., P. I., 149, 6

यद्यतिक्रामेत् V. II., P. I., 367, 15.

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो V. I., P. I., 431, 14.

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो V. II., P. II., 144, 3.

यद् यदाऽऽचरते राजा V. I., P. I., 453, 2.

यद्यस्यचरति श्रेष्ठः V. I., P. I., 48, 11

यद्यत् परस्याचरति V. II., P. II., 235, 5.

यद्यद्विप्रेषु कुशलं V. I., P. I., 456, 8

यदा यदा सतां हानिः V. I., P. I., 125, 10

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं V. I., P. I., 411, 3.

यद्यदिष्टं विशिष्टं च V. I., P. I., 189, 13.

यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं V. I., P. I., 181, 10.

यदि लभ्येत पित्रर्थे V. I., P. II., 338, 13

यद्यप्यजातदन्तः स्यात् V. I., P. II., 242, 3.

यद्वा तद्वा परद्रव्यम् V. II., P. II., 254, 15.

यदि वाग्यमलोपः स्यात् V. I., P. I., 306, 13.

यदि वैतरया V. I., P. II., 149, 1.

यदि वैद्यः V. I., P. I., 450, 3.

यद्वा तद्वा परद्रव्यम् V. II., P. II., 260, 8.

यद्वा तद्वापि पारक्यं V. II., P. II.,
260, 1

यद्दिना धर्मशास्त्रेण V. II., P. I.,
134, 1.

यद्द्वै किं च V I., P. I., 7, 5, 52, 2.
यद्यप्यजातवन्तः स्यात् V. I., P. II.,
242, 3

यद्यप्यस्मा इमानङ्गिः V. I., P. II.,
52, 18.

यद्यमा रविवारेण V. I., P. II.,
309, 9

यद्यवश्यं तु विक्रोत्राः V I., P II.,
10, 5.

यद्येवं स कथं ब्रह्मन् V. II., P II.,
213, 12

यद्यसौ कृतचूडः स्यात् V I., P II.,
465, 16.

यदा राजा धुरं श्रेष्ठान् V I., P I.,
475, 3.

यदि राजन्यः V I., P I., 450, 2

यद्वाच्या कुरुते पापं V. I., P. I.,
300, 15.

यद्युद्धस निषिद्धेऽपि V I., P. I.,
354, 17

यद्यन्नमन्ति तेषां तु V. I., P. II.,
276, 3.

यद्यप्यकृतचूडो वै V. I., P. II.,
241, 12

यद्गजस्तु समुत्पन्नं V II., P I., 166, 1

यद्गुणाति ब्रह्मचाही V. I., P II.,
43, 12.

यद्दि स्वाङ्गीवद्विद्वदः V. I., P I.,
359, 17.

यदि स्यात्तर्पणादवर्कः V I., P I.,
344, 5.

यदस्य परे रजसः V I., P II.,
160, 8.

यदि स्यात्लौकिके पाकः V I., P I.,
379, 11.

यदि स्वाश्चाऽवसाश्चैव V I., P II.,
115, 11.

यद्वा कुरुते धर्मम् V. I., P. I.,
300, 13

यद्वा कुरुते पापं V I., P. I.,
300, 13

यद्दह पुंसां V I., P. II., 20, 9.

यदि ह वा अप्येवं V I., P I.,
203, 21

यद्दहरेव विरजेत् V. I., P. II.,
151, 5.

यन्नैकां रचना V I., P I.,
91, 6.

यन्नेद्य रेतः V II., P II., 48, 8.

यन्नेऽद्य रेतः इत्याभ्यां V. II., P. II.,
48, 4

यसुहिद्वयं त्यजेत् प्राणान् V II.,
P II., 97, 13.

यसुनातीरे V. I., P. II., 305, 12,

यम-नियमभाषाङ्ग- V. I., P. .
42, 11.

यमान् सेवेत सततं V. I., P. II.,
144, 14.

यमाय धर्मराजाय V. II., P. II.,
161, 15

यमाय धर्मराजाय V. I., P. I.,
361, 6.

यमार्था क्रियमाणं तु V. I., P. I.,
88, 9

यमलोके तु ते घोरां V. II., P. II.,
209, 8

यमलोके तु ते घोरां V. II., P. II.,
206, 7

यमैश्च नियमैर्मुक्तो V I., P. II.,
174, 3

यमसूक्तं तथा गाथा V I., P. II.,
235, 16

यमस्य विनये कुरै V. II., P. II.,
225, 12

यवायु च V. I., P. I. 218, 18

यव-गोधूमजं V. II., P. I., 103, 10

यवायुः पायस चैव V. I., P. II., 383, 8.

यवायुं यावकं शार्कं V. II., P. II., 191, 16.

यवाग्वाऽभिहोत्र V. I., P. I., 218, 18.

यवान्न V. I., P. II., 144, 6.

यवानामप्सु V. II., P. II., 192, 11.

यवानामिव गोधूमाः V. I., P. I., 316, 3.

यवमात्रसुवर्णस्य V. II., P. II., 87, 17.

यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति V. II., P. I., 300, 14

यव-माष-तिलालीनां V. II., P. I., 179, 7.

यवैरन्ववकीर्त्या V. I., P. II., 404, 21.

यव-ग्रीहि-सगोधूम- V. I., P. II., 369, 1.

यवैस्तिलार्थः V. I., P. II., 459, 11

यवास्तिलान् वृत्तीः कांस्यम् V. I., P. II., 391, 19.

यवोऽसि धान्यराजो वा V. II., P. II., 193, 8.

यवोऽसिति यवान् कीर्त्ता V. I., P. II., 405, 9.

यवसञ्चोपहर्तव्यौ V. II., P. I., 269, 1.

यवहस्तस्ततो देवान् V. I., P. II., 403, 4

यश्च कश्चिद् द्विजातीनां V. I., P. I., 482, 17.

यश्चण्डाली द्विजो गच्छेत् V. II., P. I., 309, 14.

यश्च प्रव्रजिताऽजातः V. I., P. II., 358, 21.

यश्चानध्यायकालेऽपि V. II., P. II., 236, 11

यश्चयस्यास्तु हीनायाः V. II., P. II., 241, 14

यश्चरेत् सर्ववर्णेषु V. I., P. II., 188, 21.

यश्चार्थहरः V. I., P. II., 463, 1.

यश्चार्थहरः स पिण्डशायी V. I., P. II., 463, 1.

यद्योऽस्मिन् प्रथते लोके V. I., P. I., 456, 12.

यद्व्यं क्रतुभिर्नित्यं V. I., P. I., 467, 9.

यद्व्यमेवेति मनः V. I., P. I., 159, 20.

यदयस्तोमराः खड्गाः V. I., P. I., 454, 12.

यस्तु कार्तियुगो धर्मो V. I., P. I., 84, 1

यस्तु क्षुद्रेण भावेन V. II., P. II., 288, 14

यस्तु चाण्डालभाण्डस्य V. II., P. I., 113, 10.

यस्तु चाण्डालसस्युष्ट V. II., P. I., 113, 7.

यस्तु चोरयते तैलं V. II., P. II., 256, 9.

यस्तु ते द्वेष्टि सम्मोहान् V. I., P. I., 445, 15

यस्तु शेषवती कन्याम् V. I., P. II., 91, 17.

यस्तु नो वपनं कुर्वीत V. II., P. I., 291, 7.

यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तौ V. II., P. I., 399, 8.

यस्तु भुङ्जीत शूद्राजं V. II., P. I., 377, 9.

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते V I, P I, 422, 11	यस्मिन्नभी पचेद्भक्ष V. I., P I., 376, 16
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा V I, P II, 145, 3	यस्मिन् कृणं सन्नयति V I, P. II., 105, 12.
यस्तु पुनर्ग्राहणो V. II, P. I., 385, 14.	यस्मिन्नेव कुले नित्यं V. I, P II., 112, 8
यस्तु रौद्रसमाचार V. II, P II, 245, 8.	यस्मिन् देशे तु यत्तोयं V. I, P. I., 227, 12
यस्तल्पजः प्रणीतस्य V II, P. I., 46, 3.	यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे V. I, P II, 68, 9
यस्तु वेदमधीयानः V. II, P. I, 375, 11.	यस्मिन् देशे य आचारो V. I, P. II., 68, 6
यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य V II., P. II., 240, 16.	यस्मिन् देशे य आचारः V I., P. I., 144, 5.
यस्तु आर्द्धं प्रकुर्वीत V. I, P. II., 461, 13.	यस्मिन् वाचः प्रविष्टा. स्युः V. I, P. II, 196, 1
यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिव V. I., P. II, 146, 17	यस्य गृहान् V I, P I, 166, 3
यस्तै सह सपिण्डोऽपि V. I, P. II., 261, 14	यस्य चात्मसमो लोक. V I, P I, 217, 19
यस्त्वेकामे V. I., P I, 43, 5	यस्यैते नियता इण्डाः V. I, P. II., 173, 19
यस्त्वेतानविनिर्जित्य V. I, P. I, 474, 7.	यस्यैतानि सुगुप्तानि V. I, P II, 149, 7.
यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् V. I, P. II., 176, 16.	यस्यैते निहिता ब्रह्मो V. I, P. II., 173, 13
यस्त्वासन्नमतिक्रम्य V. I, P. II., 347, 18.	यस्यैतलक्षण नास्ति V. I, P. II., 172, 7.
यस्माद्देवां हरेन्द्राणां V I, P I, 448, 1.	यस्यैतेऽष्टावत्वारिंशत् V. I, P. I., 62, 10
यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति V I., P. II, 196, 8.	यस्य त्रैवार्षिकं वित्त V. I, P. I., 169, 7
यस्मिन् क्रोधः क्षम याति V. I, P II, 196, 5.	यस्य देवे परा भक्तिः V I, P I, 74, 18; 376, 15
यस्मिन् क्षान्तिः क्षमः शौच V. I, P. II., 196, 7.	यस्यानभिहोत्रम् V. I., P. I., 165, 11
यस्मिन् गृहे जना मौख्यात् V I, P. II, 190, 12.	यस्य नित्यानि लुप्तानि V. I, P. I., 169, 1
यस्माच्चान्द्रायणाच्छुद्धिः V I, P II, 23, 13	यस्य न द्विगुण दान V. II., P I, 291, 10

यस्याऽऽनयाति शत्रोऽस्मि	I, P II, 280, 3	यच्चित्तेनाऽपि दातव्यं	V. I., P. I., 177, 10
यस्य पिता पितामहो वा	V I., P. II, 165, 16.	याचितास्तेन तेचाऽपि	V II, P. I., 232, 16.
यस्योपयोगि यद्द्वयं	V. I, P I, 192, 1.	याचिष्णुता प्रमादश्च	V. II, P. II., 216, 2
यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः	V II, P I, 304, 7	याजको याज्यमानस्तु	V II, P II., 224, 7.
यस्य प्रसादे पद्मास्ते	V. I, P. I., 448, 13	याचितो वा पुनस्ताभ्यां	V. I, P I., 176, 5
यस्याप्यु हवते वीर्यं	V I, P II, 75, 19.	याजनं	V II., P. II., 100, 2.
यस्यां मनश्चक्षुषो	V I, P II, 58, 5.	याजना-ऽध्यापने चैव	V. I, P I, 149, 18.
यस्याममावास्या मध्या भवति	V II, P I, 304, 6	याजना-ऽध्यापने योनिः	V II, P. I, 28, 12.
यस्य राज्ञस्तु विषये	V. I, P I, 166, 9.	याजनाध्यापनाद्यौनात्	V. II., P. I., 28, 8
यस्य वित्तं न क्षानाय	V. I, P I, 178, 3	याजनापध्यापनाद्यौनात्	V. II, P. I, 28, 16
यस्याश्च रोमहो जघे	V I, P. II, 55, 21.	याजना-ऽध्यापने वादः	V II, P I, 450, 3
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता	V I., P II, 69, 17	याजना-ऽध्यापने शुद्धे	V I., P. I., 171, 7
यस्य सवत्सरादर्वाक्	V I, P II, 454, 1	याजयन्ति च वेपुमान्	V I., P. II., 350, 4
या गर्भिणी संस्क्रियते	V II, P. I, 46, 15	याजयित्वा प्रतिगृह्य	V. I, P. I., 174, 4
यागस्थ क्षत्रियं हत्वा	V II, P. I, 99, 10	यातेऽग्रे ऽयाशया	V. I, P. I, 114, 15
यागस्थस्य	V II, P. II., 93, 12	यातु पूर्वममावास्या	V. I, P II., 451, 16
यागस्थस्य क्षत्रियस्य	V. II, P I, 15, 6	यातनाः प्राप्य तत्रस्थ.	V. II, P. II, 225, 13
यागस्थं क्षत्रिय	V. II, P I, 99, 3	यातयामान्यस्य	V. I, P. I, 173, 16
यागस्थक्षत्र-विद्धात्ती	V II, P. I, 105, 15	यातयामानि देवानि	V. I, P I., 482, 20
याचितं देहि मे तीर्थं	V I, P I, 274, 14, 284, 11.	यात्रामात्रप्रसिद्धयर्थं	V. I., P. I., 338, 14.

याचायाभीक्षितेनापि V I, P I, 237, 2	या रोगिणी स्यात्तु हिता V I, P II, 114, 3
याचास्वेकादशं प्रोक्त V I, P II, 299 18	यावत् V II, P II, 192, 13
या दिव्या आप इति पात्रं V I, P II, 410, 14	यावच्चैल न गृह्णाति V I, P II, 79, 4.
या दिव्या इति मन्वेण V I, P II, 406, 17	यावच्छाद प्रदीयेत V I, P II, 296, 12
यां हि स जु गतः सोमः V II, P I, 65, 14	यावज्जीवम् V I, P II, 136, 3
यानि चान्यान्वेवम्प्रकाराणि V II, P. I., 402, 8	यावज्जीवमग्निहोत्रं V I, P I, 118, 10, 165, 6
यान्यधस्तादग्नेध्यानि V. II, P I, 195, 10	यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् V II, P. I., 7, 3
यानि वा विद्यन्ते V I, P II, 405, 13	यावज्जीव दश-पौर्णमासाभ्यां V. I, P I, 165, 7
यान वस्त्राण्यलङ्कारात् V I, P I, 475, 10	यावत् त्रयस्ते जीवेद्युः V I, P I, 377, 14
यान-चाय्याप्रदोभार्याम् V I., P I, 191, 1	यावता पशुयज्ञानां V. I, P I, 198, 21
यानासनादिनिर्नित्यम् V II, P I, 28, 5	यावत्तु शुद्धिं मन्येत V. I, P I, 231, 12
या पत्न्या वा परित्यक्ता V II, P I, 47, 1.	यावन्ति नारीरोमाणि V. II, P I., 382, 15
या ब्राह्मणी सुरां पीतवती V II, P I, 351, 2	यावन्ति रोमकूपाणि V. II, P II, 8, 9
यामद्वय शयानस्तु V I, P I, 442, 2	यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते V I, P I, 312, 15.
याम्या तिथिर्भवेत्ता हि V. I, P II, 200, 15	यावतीर्वै देवतास्ताः V II, P I, 135, 13.
याम्येनेरेमनुष्याणां V. II, P. II, 208, 11	यावदेवानृषीश्चैव V. I, P I, 365, 15.
याम्यलोक्त प्रपन्नस्य V. II, P II, 209, 3	यावदोष न जानाति V I, P II, 79, 5.
यां यां योनि च जीवीऽयं V II, P. II, 242, 4.	यावदाशौच V I., P II, 289, 12; 289, 17
यायावराः V. I, P II, 198, 12.	यावद्विष्य भवति V. I, P II, 423, 16
यायावर-वनस्थेभ्यो V. II, P II., 46, 2.	यावन्नामौ दहेद्देह V II, P I., 58, 12

- यावन्न छिद्यते नालं V I., P. II., 23, 3, 231, 9.
- यावन्नापैत्यनेध्याक्तो V II., P I, 196, 1.
- यावन्नापैत्यनेध्याक्तात् V. II, P I 148, 8.
- यावन्नापैत्यनेध्याक्तात् V. I., P. I, 231, 8.
- यावनालानपि तथा V. I., P. II., 374, 5.
- यावन्न लज्जयाऽङ्गानि V I, P. II, 79, 1.
- यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु V. I, P II, 172, 19
- या वा स्यात् वीरसुरासाम् V. I, P II., 117, 12.
- या सकृत् संस्कृता नारी V. I., P II, 21, 17.
- यास्तु योनिषु जायन्ते V. II., P. II., 251, 13
- या स्त्री ब्राह्मणजातीया V. II, P I., 56, 14
- युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भि V. I., P. I., 182, 7
- युक्ते च द्वे युद्धयेत V. I, P I., 459, 12.
- युक्तः परिचरेन्नम् V I, P II, 48, 8
- युक्त-छन्दास्यधीयीत V. I., P. II, 127, 10
- युक्ताध्याधीयते वेशन् V I, P I, 475, 2.
- युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च V. I, P. I, 474, 13
- युक्तस्त्रिषवणस्नायी V II, P. II, 190, 15
- युगादयः स्मृता ह्येताः V I., P. II, 810, 22.
- युगादिषु च सर्वास्तु V. I., P. II., 326, 19
- युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते V. I., P. II., 19, 20.
- युगेष्वावर्तमानेषु V. I, P. I., 116, 15
- युग्मानाशयेत् V. I, P. II., 459, 17.
- युञ्जते नमः V I., P. I., 276, 1
- युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् V. I, P I., 363, 18
- युज्यते स्तेयरीषेण V. I, P. II., 42, 11
- युद्धे V. I., P. II, 225, 3
- युवानस्तत्र म्रियन्ते V I, P. II, 317, 4.
- युवानः पितरो यस्य V. I, P. II, 318, 18
- युवा सुवासा इत्येव V I, P. II., 160, 10.
- यूपोऽय विहितो मध्ये V I, P. II, 14, 5
- ये अभीतिं भुवि क्षिपेत् V I, P II., 427, 6
- ये के चास्मत्कुले जाता V. I, P I., 263, 7.
- येऽक्षेत्रिणो बीजवन्त V II, P I., 44, 18
- ये च कुर्वन्ति दम्पत्योः V. II., P. II., 230, 6.
- ये च सन्तानजा दोषाः V. I., P. II., 152, 5
- ये त्यजन्ति स्वकां भार्या V. II., P. II., 231, 7
- ये देवयानाः V I., P. II, 150, 21.
- ये दिव्यारत्या V. I., P II, 99, 16.
- ये दद्याद्वाद्यः प्रोक्ताः V I., P. II., 208, 4
- येन केनचिदभ्यक्तः V. II., P. I., 110, 1

- येन केनापि कार्याणि V. I., P. I., 119, 2.
- येन बुध्यति चात्माऽस्य V. II., P. II., 217, 6.
- येन देवाः पवित्रेण V. I., P. II., 160, 7.
- येनाऽऽधानं तु वै श्रीम्ने V. I., P. I., 162, 14.
- येन यांस्तु गुणेनैषां V. II., P. II., 217, 9.
- येन शुद्धिमवाप्नोति V. II., P. I., 235, 11.
- ये नास्तिका निष्क्रियाश्च V. II., P. II., 235, 11.
- येनास्मिन् कर्मणा लोके V. II., P. II., 217, 3.
- येनास्य पितरो याताः V. I., P. II., 134, 18.
- येन सर्वमिदं प्रोक्तं V. I., P. II., 168, 14.
- ये बान्धवाऽबान्धवा वा V. I., P. I., 360, 12.
- ये ब्राह्मणान् ग्रह्णन्ति V. II., P. II., 224, 1.
- येभ्यो वाऽपि पिता ह्य्यात् V. I., P. I., 359, 18.
- ये मे कुले लुप्तपिण्डाः V. I., P. I., 365, 9.
- ये मेहयन्ति पथि च V. II., P. II., 236, 4.
- ये यजेन्ति न चार्चन्ति V. I., P. I., 462, 14.
- ये ते क्षतमिति ह्यभ्यां V. I., P. I., 274, 10.
- येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं V. I., P. I., 216, 8.
- ये लोकादानशीलानां V. I., P. I., 196, 4.
- येषां जपैश्च V. II., P. II., 156, 11.
- येषां द्विष्टानां सावित्री V. II., P. II., 120, 46.
- येषां न माता न पिता न बन्धुः V. I., P. I., 386, 9.
- येषां न यज्ञपुरुषः V. I., P. I., 200, 12.
- येषां न विषये विप्राः V. I., P. I., 200, 8.
- येषां पाषण्डसङ्कीर्णं V. I., P. I., 200, 10.
- ये स्तेन-पतित-ह्रीबा V. I., P. II., 360, 1.
- ये स्तेन-पतित-ह्रीबाः V. II., P. I., 424, 13.
- ये स्तेनाः पिशुनाः ह्रीबाः V. I., P. II., 74, 19.
- ये समाना इति ह्यभ्यां V. I., P. II., 455, 9.
- ये समाना इति ह्यभ्यां V. I., P. II., 455, 3.
- ये सोमपा विरजसो V. I., P. II., 341, 6.
- ये सम्यङ्नियता विप्राः V. II., P. I., 217, 10.
- ये हरन्ति च पापेन V. II., P. II., 262, 12.
- ये हरन्ति च तूर्याणि V. II., P. II., 262, 7.
- ये हरन्ति नरा नित्यं V. II., P. II., 262, 2.
- योगं क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य V. I., P. I., 401, 14.
- योगिनं च तपःसक्तं V. I., P. I., 330, 11.
- योगेन तु परा भक्तिः V. I., P. I., 59, 9.
- योऽस्मि त्यजति नास्तिक्यात् V. II., P. II., 109, 9.

- योऽमीनपविद्धचेत् V. II, P. II, 107, 17
 योगपदं बहिर्वासः V I, P II, 158, 10
 योगाभ्यासरत शान्तो V. I, P II, 154, 19
 यो गुरुः स शिवः प्रोक्तः V I, P I, 377, 1
 योगद्यास्त्राभियुक्ते च V I, P II, 354, 21
 योगस्य कुरु कर्माणि V I, P I, 61, 7
 योऽगृहीत्वा विवाहाम्नि V II, P I, 449, 11
 यो गृहस्थाश्रममास्थाय V. I, P II, 148, 5
 योजनान्न पर याति V I, P II, 185, 14.
 योजने पादहीन स्यात् V II, P I, 257, 8
 योजने पादहीन स्यात् V II, P I, 258, 6
 योऽदण्ड्यान् दण्डयेद्वाजा V I, P I, 447, 5
 यो दद्यात्काञ्चनं मेरु V I, P I, 818, 13
 योऽधीतिऽहन्यहन्येतां V. I, P I, 310, 15.
 योऽधीत्य विधिवद्दे V. I, P. I, 151, 10
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थम् V I, P I, 333, 15
 योऽध्यापयेदधीति वा V I, P I, 218, 1
 यौनिकार्थं च यो देवि V II, P II, 222, 14.
 योऽनधीत्य द्विजो वेदान् V. II, P I, 19, 1.
 योऽनधीत्य द्विजो वेदान् V I, P. I., 54, 15.
 योऽनेन विधिना कुर्यात् V I, P I, 432, 6.
 योऽनेन विधिना स्नाति V I, P I, 276, 10.
 योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मं V I, P I, 301, 9
 योन्याशीन्यवगूहेत V. I., P. II, 79, 2.
 योऽनर्चिषि जुहोत्यमौ V. I, P I, 316, 17
 यो न वेत्यनिवादस्य V. I., P. I, 324, 11
 योनीश्च नरकांश्चैव V. II., P. II., 209, 4
 योऽनुष्ठानं न शक्नोति V I., P. II., 229, 6
 यो ब्रह्मचारी V I., P. I., 50, 5
 यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरः V I, P I, 430, 9
 यो भवेन्मानवः क्षुद्र V. II, P. II., 220, 6
 यो मोहादयवाऽऽलस्यात् V I, P. I., 215, 3, 376, 8
 यो यत्र विहितो धर्मः V I, P II, 68, 10
 यो यदेषा गुणो देहे V II., P II, 215, 9.
 यो येन पतितेनैषां V. II, P. I., 27, 19.
 यो येन पतितेनैषां V II., P. II., 90, 9
 यो यो वर्णोऽपहीयत V. I., P. I., 446, 5.
 योऽयं संवृद्धयते नित्यं V. I., P. I., 95, 1
 यो यस्य हिंस्यात् ब्रह्म्याणि V. II., P. I., 271, 4.

योऽरक्षन् बलिमाहन्ते V I, P. I, 458, 18
 योऽवगुरेत् शतेन V. II, P. I, 456, 17.
 यो वैदिकमनादृत्य V I., P I, 318, 5.
 योऽवमन्येत ते तूभे V II, P. II, 105, 7.
 योऽवमन्येत ते तूभे V I, P I, 18, 1
 यो वै यतीननादृत्य V. I, P II, 389, 19.
 यो वरुणगृहीत V II, P. II, 282, 16.
 यो वा संवर्धते देह V I, P. II, 324, 12.
 योऽभ्राति भृत्यवर्गैर्भ्यः V. II, P II, 220, 10.
 योऽदनीयात् V II, P. II, 194, 8.
 योऽश्वत्थ शमीगर्भ V. II, P II, 35, 4.
 योऽसवर्णे तु मूल्येन V. I., P. II, 277, 3
 योऽसौ विष्ण्वाख्य आदित्ये V. I., P. II, 187, 14
 यो ह वा अविविदितार्षेय- V I, P. I., 178, 14
 यौगिक स्नानमख्यातं V. II, P II, 16, 4.
 यौगन्धे तु तीर्थानां V I, P. II., 109, 5
 यः कामतो नर कुर्यात् V. II., P. I, 14, 8.
 यः कामतो महापापं V. II, P II, 72, 10.
 यः कामतो महापापं V II, P. I, 203, 7.
 यः कारण पुरस्कृत्य V. I, P. I., 187, 12.

यः करोति जनान् साधून् V. I, P I, 479, 15
 यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतम् V I, P. II, 275, 17
 यः क्रिया कुरुते मोहात् V. I, P. I, 250, 15
 यः पूज्यते ऽतिथिः सम्यक् V. I., P I, 397, 4
 यः पात्रपूरणी भिक्षां V I, P. I, 410, 3.
 यः पुरुषः V. II, P II, 186, 10
 यः प्राणोऽपान V. I, P I., 126, 11
 यः प्रत्यवसितो विप्र V II, P II, 130, 2.
 यः प्रदद्याद् गवां लक्ष V I., P I, 376, 1.
 यः शुद्रान् पतितान्श्चापि V I, P I, 176, 4.
 यः सपिण्डीकृत प्रेतं V. I, P. II., 380, 10
 यः समानोक्तकं प्रेतं V I., P. II., 277, 17
 यः सायवैश्वेदेवान्ते V I, P. I., 398, 1.
 यः स्वदारानुवृत्तात् V II, P I, 34, 17.
 यः स्वशाखां परित्यज्य V. I, P. I, 152, 19.

रु.

रङ्गोपजीवी कूटाशः V II, P. I, 387, 2
 रञ्जनात् खलु राजत्वं V. I, P. I., 451, 19
 रण्डायाम् V II., P. II., 128, 7.
 रक्ता गौरा तथा श्वेता V. I., P. I., 271, 9.

- रक्तं तु वङ्गवेत्तोय V. I., P. I.,
 248, 11.
 रक्तानि हत्वा वासांसि V. II., P. II.,
 254, 12.
 रक्त-पीतानि वस्त्राणि V. II., P. II.,
 118, 11.
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा V. II., P. I.,
 409, 8.
 रक्तवर्णं तु राजेन्द्र V. I., P. II.,
 372, 14.
 रक्षणीया तथा षष्ठी V. I., P. II.,
 214, 18.
 रक्षणार्थमपुत्रां वा V. I., P. II.,
 109, 6.
 रक्षेह कन्यां पिता विना V. II., P. I.,
 355, 2.
 रक्षितं वर्धयेच्चैव V. I., P. I.,
 472, 12.
 रक्षोदेवताभ्यः V. II., P. II.,
 127, 2.
 रक्षोदेव स्वदेहादि V. II., P. I.,
 197, 4.
 रक्षन् धर्मेण भूतानि V. I., P. I.,
 453, 16.
 रक्षोभ्यः V. I., P. I., 384, 8.
 रक्षार्थं पितृसत्रस्य V. I., P. II.,
 408, 21.
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य V. I., P. I.,
 447, 19.
 रक्षांसि च पिशाचाश्च V. II., P. II.,
 218, 4.
 रजःकाले तु गन्धर्वाः V. I., P. II.,
 78, 16.
 रजक-व्याध-शैलूष- V. II., P. I.,
 347, 11.
 रजक-व्याध-शैलूष- V. II., P. I.,
 334, 5.
 रजकश्चर्मेकारश्च V. II., P. I.,
 114, 14.
 रज्जु-वृत्कल-पात्राणां V. II., P. I.,
 183, 8.
 रज्ज्वादिक चातिदुष्टं V. II., P. I.,
 183, 12.
 रजतस्य सुवर्णस्य V. II., P. I.,
 175, 12.
 रजसा तमसा चैवं V. II., P. II.,
 215, 3.
 रजसा शुद्धयते नारी V. II., P. I.,
 152, 13.
 रजसा शुद्धयते नारी V. II., P. I.,
 151, 10.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा V. II., P. I.,
 152, 11.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा V. I., P. II.,
 152, 9.
 रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेय V. I., P. II.,
 212, 20, 206, 2.
 रजस्तमो-मोहजाताम् V. I., P. I.,
 298, 6.
 रजस्त्युपरते तत्र V. II., P. I.,
 167, 4.
 रजस्त्युपरते सार्धं V. I., P. II.,
 110, 5.
 रजस्वला च सस्पृष्टा V. II., P. I.,
 160, 17.
 रजस्वला तु भुञ्जाना V. II., P. I.,
 162, 14.
 रजस्वला तु भुञ्जाना V. II., P. I.,
 163, 12.
 रजस्वलां तु यो गच्छेत् V. II., P. I.,
 835, 18.
 रजस्वला तु सस्पृष्टा V. II., P. I.,
 162, 11.
 रजस्वलां द्विजो गत्वा V. II., P. I.,
 336, 6.
 रजस्वलादिव्यवाये V. II., P. I.,
 336, 14.

- रजस्वला-ऽन्त्य-चाण्डाल- V. II, P II, 239, 16.
 रजस्वलाभिगामी च V II, P II, 271, 7.
 रजस्वलाभिगमने V II, P. I, 335, 10.
 रजस्वला भवेत्सा तु V. I, P. II, 335, 6.
 रजस्वलामृतुञ्जालाम् V II, P. I, 104, 1.
 रजस्वला यदा दृष्टा V. II, P. I, 68, 11.
 रजस्वला यदा दृष्टा V. II, P. I, 164, 5.
 रजस्वला-राजसुते V II, P I, 59, 6.
 रजस्वला-ऽवधूतादिगमने V. II, P I, 337, 5.
 रजस्वला मूतिका च V II, P I, 58, 18.
 रजस्वला-सहीपताति- V II, P. I, 388, 17.
 रजस्वलां हीनवर्णा V. II, P I, 161, 18.
 रत्यर्थमपि दूद्रा स्यात् V I, P II, 97, 19.
 रत्यर्थमेव सा तस्य V I, P II, 96, 5.
 रत्नापहारी V. II, P II, 258, 7.
 रत्नापहारी भवति V. II, P II, 261, 3.
 रत्निमात्राञ्जल त्यक्त्वा V I, P I, 227, 4.
 रथ्याकर्षम-तोषेण V. II, P I, 187, 3.
 रथ्याकर्षम-तौयानि V. II, P. I, 187, 4.
 रथ्यां इन्द्रान चाक्रम्य V I, P I, 239, 12.
 रथा-ऽश्वबहुला सेना V. I, P. I, 457, 10.
 रम्य पशव्यमाजीव्य V I, P I, 464, 1.
 रसज्ञाविधुर कुब्जः V II, P. II, 236, 9.
 रसा रसैर्महतो V I, P II, 11, 11.
 रसारसैर्निमातव्याः V I, P. II, 10, 11.
 रसायनक्रियावाहं V. I, P II, 183, 16.
 रयि च पुत्रांश्च V. I, P. II, 106, 1.
 रविर्यावन्न वृद्धयेत् V I, P I, 314, 2.
 रवेस्त्वावर्तनाद्बुधम् V I, P I, 435, 19.
 रदिमरमिरजच्छाया V II, P. II, 189, 5.
 रदमीस्त्व पर्यावर्तयाद्ब्रह्मो V I, P II, 106, 8.
 रहस्ये V. II, P II, 153, 2.
 रहस्यकृते V. II, P. II, 153, 5.
 रहस्याख्यायिनां चैव V. I, P. I, 471, 19.
 रहस्य-पञ्चरात्राणां V. II, P. II, 119, 7.
 रहस्ये रहस्य V II, P II, 153, 5.
 राक्षस क्षत्रियस्यैकम् V I, P. II, 86, 4.
 रामसोऽनन्तरस्तस्मात् V. I, P II, 85, 11.
 राग खांडव-चोष्यैश्च V I, P II, 371, 7.
 राजजं रोगजं चैव V II, P I, 165, 13.

250 . *The General Index of Quotations,*

- राग द्वेषं नद मायां V. I., P. II.,
184, 5
- रागो द्वेषश्च मोहश्च V. I., P. I.,
480, 14
- राजक्रीडाश्च V. I., P. II., 225, 2
- राजगानि च V. II., P. II., 99,
13.
- राजतेन्मन्त्राक्षकैर्माता V. I., P. I.,
309, 1.
- राजान् हरते तेजः V. II., P. I.,
410, 12
- रात्रौ जागरणं कुर्युः V. I., P. II.,
215, 2
- रात्रौ जागरणं कुर्यात् V. I., P. II.,
214, 19.
- रात्रौ चेष्टादित्यस्य V. I., P. II.,
275, 5.
- रात्रौ वानं न कर्तव्यं V. I., P. I.,
194, 7.
- राज्यन्त्ययामनाडी द्वे V. I., P. I.,
291, 2.
- राज्यास्तु षोडशे भागे V. I., P. I.,
313, 18.
- राजावासीत V. II., P. II., 190, 3
- रात्रिशेषे द्वाभ्याम् V. I., P. II.,
266, 14
- रात्रिशेषे व्यहाङ्गुलि V. I., P. II.,
267, 2
- रात्रिसूक्त जपेह स्मृत्वा V. I., P. I.,
441, 15.
- राजदण्डो न वस्यास्ति V. II., P. II.,
64, 3.
- राजाज्ञं तेज आदत्ते V. II., P. I.,
378, 7.
- राज्ञ एव तु रासः स्यात् V. II., P. I.,
12, 9
- राज्ञीगामी भवेदुष्टो V. II., P. II.,
264, 15.
- राज्ञीगर्भे पराक् स्वात् V. II., P. I.,
335, 7.
- राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव V. II., P. I.,
233, 2
- राज्ञां च सम्पद् ब्रूहि V. II., P. II.,
187, 10.
- राज्ञां तु सूतक नास्ति V. I., P. II.,
256, 16
- राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य V. II., P. I.,
233, 4
- राज्ञःप्रतिग्रहं कृत्वा V. II., P. II.,
116, 1
- राज्ञी प्रव्रजिता धात्री V. II., P. I.,
324, 17
- राज्ञःप्रेष्यकरो यश्च V. I., P. II.,
359, 2
- राज्ञो माहात्मिके स्थाने V. I., P. II.,
257, 10.
- राज्ञो बलार्थिनःपठे V. I., P. II.,
31, 11.
- राज्ञा वा समनुज्ञात. V. I., P. I.,
483, 3.
- राज्ञस्तथाऽऽसुरो वैदधे V. I., P. II.,
86, 8.
- राज्ञा हि पूजितो धर्मः V. I., P. I.,
453, 1.
- राज्ञप्रतिग्रहे क्षीरो V. I., P. I.,
199, 12
- राज्ञप्रतिग्रहाङ्गम् V. I., P. I.,
199, 21.
- राज्ञप्रतिग्रहात् पुष्ट V. I., P. I.,
199, 16.
- राज्ञभूत्वाऽन्ध-बधिराः V. I., P. II.,
358, 5.
- राज्ञा माता पिता चैव V. I., P. I.,
449, 8
- राज्ञमार्ग-द्वन्द्वानानि V. I., P. I.,
225, 12.

राजमूलो महाराज V. I., P. I., 449, 12	राजन्यां हि विद्वद्भिर्हिसायां V II., P. I., 102, 14
राजयज्ञेभ्यामथावी च V. I., P. II., 355, 20	राजन्य-सूत्रोच्छिष्टाशी V. II., P. I., 395, 5
राजत्विकीक्षितानां च V. I., P. II., 207, 17	राजन्यवधे षड्वार्षिकं V. II., P. I., 97, 11
राजा राजसूयेन V I., P. I., 46, 7.	राजन्यवधे षड्वार्षिक V II., P. I., 98, 10
राजवार्ता हि तेषां च V. I., P. II., 180, 10.	राजन्यां हि धनुर्विद्यात् V. II., P. I., 332, 15
राजा वा राजपुत्री वा V. II., P. I., 291, 6	राज्यनाशस्तु येन स्यात् V. I., P. II., 258, 16.
राजा वा राजपुत्रो वा V. II., P. I., 290, 12	राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ता V I., P. II., 358, 3.
राजा षड्भागभाक्तस्य V I., P. I., 452, 17.	राजीवान् सिंहतुण्डांश्च V II., P. I., 409, 5.
राजा सत्यं च धर्मंश्च V. I., P. I., 449, 9	राजीवान् सिंहतुण्डांश्च V. I., P. II., 388, 3
राजसर्षपमात्रे च V. II., P. II., 87, 14.	राष्ट्रेण बाहि कुर्यात् V. I., P. I., 456, 9.
राजस्वस्थापहरणे V. II., P. II., 118, 8.	राहुग्रस्ते च सोमे V. II., P. II., 17, 1
राजान क्षत्रियाश्चैव V. II., P. II., 218, 7.	राहुग्रस्ते यदा सोमे V. II., P. II., 9, 2
राजानमभिषेचयेत् V I., P. I., 451, 8	राहुदर्शन-सक्रान्ति- V. I., P. I., 194, 12.
राजन्योच्छिष्टभोजने V II., P. I., 393, 4	राहोर्विद्युक्तिं विज्ञाय V. I., P. I., 437, 10.
राजन्योच्छिष्टाद्यने V. II., P. I., 395, 8	रिक्तां पञ्चदर्शी चैव V. I., P. II., 30, 14
राजन्ये तु चतुराशं V I., P. II., 289, 4	रिक्ते च पिण्डदाने च V I., P. II., 462, 15.
राजन्यबन्धोद्भाविनी V. I., P. II., 47, 13	रिच्यत इव वा V I., P. I., 174, 3.
राजानो राजभृत्याश्च V I., P. II., 256, 14.	रीतिका-सीस-लोहानि V II., P. I., 175, 9.
राजन्य-वैद्ययोर्नेति V I., P. II., 155, 4.	रीत्यथः-कांस्य-सीसानां V II., P. I., 175, 13.
राजन्य-वैद्य-शुद्राणां V II., P. I., 98, 1.	रुक्मस्तेयी सुरापश्च V. II., P. I., 321, 1.

- रुद्रैकादशकं जप्त्वा V. II, P II, 156, 9
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् V. I, P. I., 275, 3.
 रुधिर बाह्येक्षेया V. I, P. II, 7, 10
 रुक्ष क्रिमिहतं क्लृप्तं V. I, P II, 302, 15.
 रुपाण्यपि तथैवेह V. II, P II, 214, 2
 रूप-द्रविण हीनांश्च V I, P II, 184, 6.
 रूपवन्ति च चिदास्तु V I, P. II, 312, 17.
 रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रं V. I, P II, 314, 3.
 रूप-सत्त्व-गुणोपेता. V I, P. II, 87, 1
 रूप्यं दध्नास्तिला गावो V I., P II, 392, 11.
 रेखामात्रस्तु वृद्धयेत V I, P. I., 314, 3
 रेख्याऽष्टगुण पुत्र- V. I., P I, 309, 5.
 रेणवःशुचयःसर्वे V. II., P. I, 188, 13
 रेतो-मूत्र-पूरीषाणा V II, P. I, 369, 5.
 रेतो-मूत्र-पूरीषाणाम् V I, P. I., 242, 6
 रेतो-मूत्र-पूरीषाणां V II., P I, 367, 2.
 रेत.सिक्त्वा कुमारीषु V. II., P. I., 311, 6
 रेतो-मूत्र-पूरीषाणां V. II., P I, 369, 2, 369, 5.
 रेतः सेकः स्वयोन्यास्तु V. II., P. I, 310, 8.
 रेत.स्पृष्टं शवस्पृष्टम् V. II., P. I., 181, 6.
 रेततीषु तथा सौम्यम् V. I, P. II., 313, 6.
 रोधादिना घातयित्वा V II., P. I., 254, 4.
 रोधादिना चाङ्गिरसम् V. II., P I, 253, 18.
 रोध-बन्धन-योक्त्राणि V. II., P. I, 271, 7.
 रोमकूपैर्वैराऽऽगच्छेत् V II, P. II, 144, 2.
 रोमकाले तु सम्प्राप्ते V I, P. II, 78, 15.
 रोमाणि प्रथमे पादे V. II, P I., 264, 7.
 रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा V. I, P I, 355, 1
 रौरव- V II, P II, 174, 8
 रौरवं कुण्डमलं पूति- V. II., P I., 5, 1.
 रौरवाद्यजिनाना V II, P I., 154, 1.
 रौरवे नरके घोरे V. I., P. I., 199, 19.
 रौरवे पूयनिलये V I., P. I., 480, 17
 रौरव राजन्यस्य V II, P. II., 32, 17.
 रौरव राजन्यस्य V I., P. II, 33, 1.
 रौक्मे च कुण्डले वेत् V. I, P II., 58, 8.
 रोगी हीनातिरिक्ताङ्ग V I, P II., 348, 19.
 रोचनां चन्दनं हेम V. I., P. I., 320, 18.
 रौद्र उत्तरतो V I, P I, 385, 1.
 रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां V. I., P II., 454, 21.

ल.	लघुन = पलाण्डु च V. II., P. I, 404, 36
लक्षजायेन च तथा V. I., P. I., 310, 9.	लघुन हर्षपत्रश्च V. I., P. II., 379, 2
लक्षाशीति जपेद्यस्तु V. II., P. II., 198, 4	लघुन-पलाण्डु- V. II., P. I., 402, 2.
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात् V. II., P. I., 203, 11.	लघुन-पलाण्डु-गृह्यन्- V. II., P. I., 404, 14
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात् V. II., P. II., 69, 3	लक्षा-लवण- V. II., P. II., 119, 12-
लक्षण्यां स्त्रियमुद्गहेन् V. I., P. II., 94, 8.	लक्षा-लवण-मांसानां V. II., P. II., 117, 11
लघ्वाहारं स्त्रिय कुर्यात् V. I., P. II., 101, 10	लक्षा-लवण-मांसानि V. I., P. I., 488, 15
लताभेदाश्च निःसख्या V. II., P. II., 242, 16	लाजामिश्च शलामिश्च V. I., P. II., 371, 1.
लब्धलाभः पितृन् देवात् V. I., P. II., 9, 9.	लामालाभं च पण्यानां V. I., P. I., 478, 18
लभेद्देवलको राजन् V. II., P. II., 226, 3	लाला-स्वेदसमाकीर्णः V. I., P. I., 258, 14
ललाट केदारं विद्यात् V. I., P. I., 267, 6.	लिखामात्रेऽपि च तथा V. II., P. II., 87, 15.
ललाटसम्मितो राज्ञः V. I., P. II., 35, 2.	लिङ्गाऽथ छेदयित्वा तु V. II., P. I., 322, 24
लवणे मधु-मांसे च V. I., P. II., 263, 2.	लिङ्गं तु वैपवं तेषां V. I., P. II., 172, 12, 174, 5
लवणान्तौ तथा मध्ये V. I., P. I., 421, 14	लिङ्गव्याधिनवामोति V. II., P. II. 269, 9
लवणं व्यञ्जनं चैव V. I., P. I., 428, 4.	लिङ्गव्यवस्थै हि धार्यास्ते V. I., P. II., 178, 7.
लघुनं गृह्यन् चैव V. II., P. I., 403, 1.	लिङ्गं वा सवृषणं V. II., P. I., 316 8
लघुनं गृह्यन् चैव V. II., P. I., 405, 1	लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्य V. II., P. I., 315, 20
लघुनं गृह्यन् चैव V. I., P. II., 378, 20	लिङ्गं स्पृष्ट्वाऽशुतं धीमात् V. II., P. II., 279, 12
लघुनं गृह्यन् जग्ध्वा V. II., P. I., 402, 12.	लिप्यते नैनसा विप्रो V. II., P. I., 414, 3

लिप्यते न स पापेन V. II, P. I, 418, 6.
 लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः V II, P. II, 11, 1
 लुता-ऽहि-सरयानां च V II, P. II, 258, 13
 लेपभाजश्चतुर्याद्या V. I, P II, 58, 12, 222, 2.
 लेपसम्बन्धिनश्चान्ये V I, P. II, 58, 12.
 लेह्यं पेयं च विविध V I, P. I., 428, 5.
 लोकद्वेष्टाऽधम.पूसां V II, P II, 246, 4
 लोक-वेशङ्ग-धर्मज्ञा. V II, P. I, 218, 1
 लोकवार्तादिक भुत्वा V. I, P I, 306, 16.
 लोक-वेशविरुद्धोऽयं V I, P. I, 91, 9
 लोकसङ्ग्रहायार्थं V I, P I, 472, 18.
 लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ V I, P I, 321, 4
 लोभात् यः पितरौ भृत्यान् V. I, P II, 385, 3
 लोभात् त्यजति यस्त्वेतान् V II, P II, 221, 15.
 लोभ-राग-द्वेषाऽमर्ष- V. I., P II., 76, 16
 लोभः स्वप्नो-ऽधृतिः क्रौर्यं V. II, P II, 266, 11
 लोमानि V. II, P. II, 71, 2.
 लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि V II, P. II, 70, 7.
 लोटमदीं लृणच्छेदी V. II, P. II., 235, 15.
 लोटैः स्तनैरुपाधैर्वा V. II., P II., 245, 10.
 लोहितं V. II, P. II., 71, 6.
 लोहितकेन V. II., P. II., 58, 1.

लोहितदर्शने V. II, P I, 456, 10.
 लोहितान् वृक्षानिर्यासान् V. I., P II, 379, 11.
 लोहितत्वं च नापैति V I., P I, 312, 16.
 लौकिके वैदिके वापि V. I., P I., 379, 18.
 लौकिकं वैदिकं वाऽपि V. I., P. I., 322, 12.

व.

वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया V I., P. II., 356, 20
 वन्ध्याऽदृष्टेऽधिवेद्याऽद्वे V. I., P II., 114, 2
 वक्त्राधिकं तु अल्पिण्डं V. I., P I, 422, 5
 वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च V. I., P I, 422, 4
 वक्त्रमैथुनकर्ता च V. II, P. II, 271, 15
 वक्रतुण्डाय V II, P II, 188, 8.
 वक्ष्यतेऽत पर सर्वे V II, P. I., 365, 8
 वक्ष्यन् तस्य न ब्रह्मं V. II, P. I., 228, 15
 वचः पूर्वमुदाहार्यं V. II, P. I., 211, 13.
 वज्रेणाऽथ कुशैर्वाऽपि V. I., P. II., 430, 19.
 वटा-ऽश्वत्था-ऽर्क-खदिर-V. I., P. I., 252, 13
 वटे V. I., P. II., 305, 11.
 वडवायाम् V. I., P. II, 306, 10.
 वणिक्पथं कुशीर्षं च V. I., P. I., 476, 14.
 वणिक्पथमुपासीनैः V. I., P. I., 477, 2.
 वणिग्धर्ममनुस्मृन् वै V. I., P. I., 479, 12.

- वणिजो मधुहर्तारो V I, P. II.,
 358, 12.
 वत्सापेक्षी बुहेचैव V. I., P. I.,
 461, 4
 वत्स राज्याभिषिक्तेन V. I, P. I.,
 453, 4
 वत्सरत्नितयं कुर्यात् V II., P. II.,
 62, 4
 वरन्ति शुद्धौ तत्कार्यं V I, P. II.,
 332, 6
 वधेन शुद्धपति स्तेनो V II, P. II.,
 86, 12
 वध-बन्धपरिहृष्टः V II, P. II.,
 246, 3.
 वधूं वा भ्रातृशरान् वा V. II, P. II.,
 267, 12
 वनाहुहाहा कृत्वोष्टिं V I, P. II.,
 147, 6
 वनाद्वा प्रव्रजैर्द्विद्वान् V. I, P. II.,
 149, 14
 वनानि गिरयो वधः V I, P. II.,
 303, 12
 वनस्पतीनोपधीश्च V I, P. I.,
 356, 18
 वनी भूत्वा V I., P. II., 136, 17,
 147, 20
 वन्यान्वेव फलान्यमन् V. II, P. II.,
 58, 9
 वनवासी शपः स्पृश्येत् V II, P. II.,
 58, 13
 वनस्थो धूतपापो वा V I, P. II.,
 151, 18
 वनस्थोऽपि गुणं कुर्यात् V II, P. II.,
 44, 2
 वनेषु तु विद्वत्स्यैव V. I, P. II.,
 147, 2
 वनेषूपवनेषु V I., P. II., 307, 5.
 वपन-मेखला- V. II., P. II., 5, 12.
 वपनव्रक्ष चरेत् V II, P. I.,
 299, 13
 वमन्तं जम्भमाणं च V I., P. I.,
 330, 8.
 वर्जयेद्दुस्त्रान् भ्रातृ V. I, P. II.,
 375, 12.
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् V. I, P. II.,
 377, 2.
 वर्यां जन्तुमयी रुक्षा V. I, P. II.,
 303, 1
 वर्जयेत्तादृशी भिक्षां V. I, P. II.,
 190, 4
 वर्जयेदेकपादार्धं V. I, P. II., 295, 7.
 वर्जयेद्भोजनं चौर V. I., P. II.,
 84, 3.
 वर्जयेदुपगन्धीनि V I, P. II.,
 394, 6.
 वर्जयेत् वृक्षमूलानि V. I., P. I.,
 225, 15
 वर्जयेन्मधु मांसं च V. I, P. II.,
 45, 18, 142, 15.
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुं V I., P. II.,
 134, 16
 वर्जयेत्तुल्यं सर्वं V. I, P. II.,
 377, 16
 वर्णक्रमान्तरज- V II, P. I.,
 107, 14
 वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च V I, P. I.,
 331, 15
 वर्णानां कामत. स्पर्शो V II, P. I.,
 161, 16.
 वर्णानामाश्रमाणां च V I, P. I.,
 452, 12
 वर्णानां सान्तरालानां V I., P. I.,
 144, 6
 वर्णानां हि वधो यत्र V II., P. II.,
 44, 6.
 वर्णाश्रमाचारवती V. I, P. I.,
 183, 8.

- वर्णसङ्करभावेन V. I, P. I, 184, 8
वर्तन्ते याश्च सततं V. II, P. I, 58, 4
वर्तनीपाकृतिं वाऽपि V. I, P. I., 266, 11
वर्तमानशरीरेण V. II, P. II, 276, 9
वर्धतामिति वैद्यस्तु V. I, P. I, 325, 6
वर्धयेत् पीण्डमेकैक V. II, P. I, 308, 9.
वर्षाणां द्वादशे लक्षे V. II., P. II, 251, 10
वर्षाणि ब्रह्मचर्ये तु V. II, P. I., 98, 2
वर्षाणि यच्छतं तस्य V. I., P. I., 95, 11
वर्षे द्वे परवारेषु V. II, P. I, 330, 11
वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानम् V. I, P. II, 184, 14
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु V. I, P. II., 182, 17
वर्षमर्धं तदर्थं च V. I., P. I, 356, 3.
वर्षैरेकगुणं भार्यो V. I, P. II., 69, 12.
वर्ष-शीता-ऽऽतप-क्लेश-V. II, P. I, 251, 1
वर्षासु ध्रुवशील V. I, P. II, 180, 16
वरश्चेत् कुल-शीलाभ्यां V. I, P. II., 90, 17.
वरा-ऽतिथि-पिढभ्यश्च V. I., P. I., 185, 10.
वरदोषास्तथैवैते V. I., P. II., 90, 15.
वरयित्वा तु यः कश्चित् V. I, P. II., 93, 7.
वरार्थिनां तृतीया च V. I., P. II., 318, 9
वराहैकशफानां च V. II., P. I., 370, 11
वराह-मकराभ्यां वा V. I., P. I, 458, 11.
वलितं मानवैः सूचं V. I, P. II., 36, 15
वल्मीकं तु खानित्वा यो V. II, P. II, 249, 14
वल्मीकोपरि तोयान्त-V. I, P. I, 228, 7
वल्मीक-मूषकोत्खातां V. I, P. I, 227, 16
वल्ली चैव द्विजो भुक्त्वा V. II, P. I., 405, 2
वदयामात्य-बलो राजा V. I., P. I., 464, 15
वसित्वा वसनं शुष्क V. I, P. I., 353, 6.
वसेत्स नरके घोरे V. I, P. II, 389, 21
वसन्ते V. I, P. I, 48, 14
वसन्ति चैव ते स्नानात् V. I, P. I, 271, 2
वसन्ते ब्राह्मणः V. I, P. I, 162, 2
वसन्ते ब्राह्मणम् V. I, P. II., 32, 7
वसन्तो ब्राह्मणं प्रोक्तं V. I, P. I, 162, 10
वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यात् V. I, P. I, 162, 9.
वसन्तो वै V. I, P. I., 162, 2
वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा V. I, P. I., 165, 8, 395, 1
वसन्ति स्त्रीपरित्यागात् V. II., P. I., 352, 18.

वसन्ति सर्वतीर्थानि V I, P. I, 263, 16.	वह्निप्रदालनं कृत्वा V II, P. I, 154, 4
वस्तुच्यमानमेत्यन्त V I, P II, 2, 4	वह्निना न च तन्नाभिः V I, P I, 236, 3
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा V II, P I, 170, 10	वान्तो विरक्तः स्नात्वा तु V II, P II, 4, 10
वस्त्रान्तरितसस्पर्श V I, P I, 279, 1	वाक् करीर सुरस V I, P II, 376, 1
वस्त्रोपक्रमपेक्षन्ते V I, P I, 262, 4	वाक्प्रदाने कृते तत्र V I, P II, 245, 16
वस्त्रार्थभूषितं कृत्वा V I, P II, 238, 8	वाक्प्रस्तमम्बुनिर्विकृत् V II, P I, 196, 10
वस्त्रनिष्पीडितं तोयं V I, P I, 364, 1	वाक्सूक्तम् V II, P II, 157, 8
वस्त्रापहारी V. II, P. II, 263, 5	वाक्सम्बधे एतदेव V. II, P I, 152, 3
वस्त्रापहारी विचि स्यात् V II, P II, 260, 12.	वाग्दण्डजं च पारुष्य V I, P. I, 473, 5
वस्त्र-भोज्यापहर्तारो V II, P II, 261, 2.	वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड V I, P II, 173, 18
वस्त्राऽऽभरण-मान्यानि V I, P I, 377, 5	वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः V I, P II, 173, 12
वस्त्रं सुदम्भसा शुद्ध V II, P I, 183, 11	वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता V. I, P II, 173, 21
वसेहावस्य वर्षाणि V I, P. II, 47, 15	वाग्दत्ता मनोदत्ता V. I, P II, 57, 14
वसा-मेदोद्धवं क्षीपं V. I, P. II., 395, 9	वाग्दैवतैस्तु चरुभिर् V. II., P II, 42, 11
वसेजुर्नियताहारा V I, P II, 366, 2	वाग्धिग्वधः स्वक चैव V. I., P. I., 455, 5
वसीरन्नासुपूर्व्येण V I, P II., 32, 12	वाग्भावबुद्ध्याश्च तथा V I, P II, 377, 9
वसन्धुरतरे ग्रामे V. II, P I, 96, 12	वागपहारी V. II., P II., 263, 7.
वसन् रुद्रास्तथाऽऽदित्यान् V. I, P I, 357, 12	वाङ्-मनः-कायजान् शेषान् V. I, P. I, 293, 7
वसिष्ठ-वक्ष-संवर्त- V I, P I., 108, 4	वाञ्छेव क्षुत्-दृष्टपरीतात्मा V I, P I, 414, 14
वस्वन्तार्धादिनः पञ्च- V. I, P II, 295, 10	वाचा कृत कर्मकृत V II, P. II., 193, 7.
वहेच्छव तदाशौचं V I, P. II, 276, 19	

- वाचा कायेन मनसा V. II, P II, 184, 14
 वाचिकौ पक्षि-सुगतां V II, P II, 212, 12
 वाचिकश्च उपाशुश्च V I, P. I, 303, 17
 वाचिकस्यैकमेक स्यात् V I, P. I, 305, 3
 वाचा चाक्रोशिका या तु V. II, P II, 228, 8
 वाचा इत्ता मनोइत्ता V I, P. II, 57, 9
 वाच निर्यम्य यत्नेन V I, P. I, 221, 18
 वाचोपहर्तारो V. II, P II, 247, 5
 वाचो यत्र विभिद्यन्ते V I, P II, 229, 16
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः V I, P II, 437, 12
 वाचैव वाकृत कर्ण V II, P. II, 212, 10
 वाजे वाजे इति प्रीतः V. I., P. II, 437, 18
 वाणिज्यलाभो नो तस्य V. II, P. II, 238, 6
 वाणिज्यलाभस्तत्रापि V II, P. II, 240, 5
 वाणिज्यलाभस्य स्वातिः V. I., P II, 312, 18
 वाणिज्य पाशुपाल्यं च V. I, P. I, 478, 4
 वाणिज्यमष्टम्यासु V. I., P. II, 317, 1
 वाणिज्यवृद्धिं स्वातौ V. I, P. II, 314, 8
 वातेन्द्र-गुरु-वह्नीनां V. II, P. II, 126, 2.
- वातव्याधिशुत स्तेयी V II, P II, 261, 6
 वादेन ब्राह्मण जित्वा V II., P. I, 454, 20
 वाद-शुद्धप्रधानाश्च V. II, P. II, 218, 8
 वानप्रस्थः V I, P II, 138, 6.
 वानप्रस्था अपि V. I, P. II, 198, 20
 वानप्रस्थगृहेष्वेव V I, P II, 145, 14
 वानप्रस्थो ब्रह्मचारी V I, P. II, 137, 16
 वानप्रस्थो यतिश्चैव V II, P II, 129, 9.
 वानप्रस्थो यतिश्चैव V I, P. I., 308, 2
 वानप्रस्थो यतिश्चैव V II, P. II, 49, 3
 वानप्रस्थो यतिश्चैव V. II, P II, 48, 17
 वाचप्रस्थाश्रमस्यापि V I., P. I, 135, 6
 वानप्रस्थस्य विगुण V. I, P. I, 229, 5
 वाचर इयेन-भासौ च V. II, P. I, 78, 14
 वाचर-सिंह-मार्जार- V. II, P. I, 92, 9
 वापी-कूप-तडागेषु V. II., P I, 153, 9, 154, 9.
 वापी-कूप-तडागानां V. II, P. I., 153, 13
 वापी-कूप-तडागेषु V. I, P I, 228, 3.
 वाधित्वा च केशादीन् V. I, P. II., 157, 6
 वामतो वनमालाद्यै V. I., P. I., 369, 17.

वामदेव्य त्रिरावर्त्य V. II., P II.,
156, 5.

वामदेव्य बृहत्साम V II., P. II.,
159, 5.

वामेनावर्तन केचित् V I, P. II.,
432, 15

वामहस्ते जल कृत्वा V I, P I.,
294, 7

वामहस्ते स्थिते हर्मे V I, P I.,
248, 10

वायुभक्ष प्रागुशीची V I, P II.,
146, 12

वायोरग्नि V I, P I., 105, 6

वायुर्वै गौतम V I., P I., 208, 10

वायव्य V II., P II., 282, 4.

वायव्य गोरज. प्रोक्तम् V II.,
P II., 16, 8

वायव्य श्वेतम् V I, P. I., 166, 6.

वायवे V II., P II., 187, 14

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यम् V. I., P. I.,
225, 6

वायवे V II., P II., 282, 7

वायो शुक्रो जपेत् सूक्तम् V. II.,
P II., 279, 7.

वायसानां कुमीणां च V I, P I.,
386, 6.

वारुणं चावगाहस्तु V. II., P II.,
16, 3

वारुणीनिस्तथऽऽदित्यम् V I., P I.,
298, 16

वारुणै यौगिकं तद्वत् V II., P II.,
15, 16

वारुण यौगिकं तद्वत् V II., P II.,
15, 16.

वारुण वा जपेत् सूक्तम् V. II., P. II.,
279, 9.

वारणसी V II., P II., 202, 8.

वारणस्यां मृतो यस्तु V I, P. II.,
229, 1.

वैशाख्यः V. II., P. II., 306, 6.

वार्ताकवृत्तयः V I, P II., 198, 4

वार्ताया नित्यश्रुत. स्यात् V. I.,
P I., 478, 9.

वारिद्विस्त्रिमासोति V I, P I.,
190, 11

वार्ध्वागस वर्तुक च V II., P I.,
409, 10

वार्ध्वागसस्य मांसेन V I, P II.,
372, 8

वार्ध्वधिक-कार्य- V II., P I.,
388, 7

वाराह च ततो भुक्त्वा V II., P I.,
410, 2

वालखिल्या. V I, P II., 199, 5

वालखिल्यकृता ये च V I, P I.,
109, 10

वालवासा जयी वा ऽपि V II.,
P. II., 81, 15

वालवासा द्विजोऽरण्ये V II., P II.,
87, 8

वास. V I, P II., 33, 5.

वासुकये V II., P II., 188, 2

वास्तुपाल-भूतेभ्य. V I, P I.,
83, 5

वासन्त-शारदैर्मध्ये V I, P II.,
141, 14

वासिष्ठ-कश्यपा-ऽगस्त्या V I, P II.,
72, 1.

वासो दद्याद्भय हत्वा V II., P I.,
90, 10

वासोदक्षन्द्रसालोक्यम् V I, P I.,
190, 15

वासोदद्या शुद्रया तु V I, P II.,
98, 8

वासुदेव च राजेन्द्र V I, P. I.,
306, 11

वासोभिर्दशमिथैव V II., P I.,
169, 12.

- वासो वै दक्षिणां दद्यात् V II, P II, 183, 2
 वासिष्ठो ह सात्यहव्यः V I, P I, 172, 17
 वाससा चोपभूताभिः V I, P II, 377, 10
 वासो हिरण्यमुत् V II, P I, 225, 6
 वाहनानि च सर्वाणि V I, P I, 471, 17
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु V I, P II, 7, 8
 वाहयेदुद्धृतेनैव V I, P II, 7, 1
 विकच्छोऽनुत्तरीयश्च V I, P I, 265, 5
 विकर्मणा च जीवन्तो V I, P II, 74, 20
 विकर्मणा जीवनसु V II, P II, 99, 18
 विकर्मस्थान् विज्ञान् स्पष्ट्वा V I, P II, 279, 5
 विकर्मस्थः सगोत्रो वा V I, P II, 91, 5
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् V I, P II, 11, 8
 विक्रीणानि रसांश्चाह V I, P I, 477, 7
 विक्रमेण मही लब्ध्वा V I, P I, 467, 15
 विक्रीय कन्यका गा च V II, P II, 182, 2
 विक्रीयी ब्रह्मणो यश्च V II, P I, 387, 1
 विक्रयः सर्वपण्यानां V I, P I, 342, 7
 विक्रिरश्च न सातव्यः V I, P II, 445, 5
 विकलान् बाल वृद्धांश्च V I, P I, 414, 13
 विक्रीयं सितमस्पष्टम् V I, P II, 157, 15.
 विक्रिषेऽपि V I, P I, 43, 2
 विख्यातदोषः कुर्वीत V II, P II, 153, 9
 विख्यातदोषः कुर्वीत V II, P II, 153, 9
 विघ्नमाचरते यस्तु V II, P II, 221, 3
 विघर्षणं विदलन- V II, P I, 178, 13
 विचित्रा गतयः प्रोक्ताः V II, P II, 244, 5
 विचरेन्नियतो निदयः V I, P II, 193, 19
 विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातं V I, P II, 38, 7
 विज्ञेय प्रयत्नेतारीन् V I, P I, 460, 1
 विज्ञानं वसतो प्राप्ते V I, P II, 330, 20
 विज्ञानान्मुष्मय पात्रं V II, P I, 121, 13
 विज्ञानमानन्दः V I, P I, 102, 7
 विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं V I, P I, 193, 8
 विदपतिरतिथिरित्यन्ये V I, P II, 344, 23
 विद्वाद्भूयोस्तु तानेषु V I, P II, 85, 15
 विद्वराह-खरोद्धानां V II, P I, 367, 10
 विद्वराह-प्रामकुल- V II, P I, 370, 2
 विद्वराहो-भवेन्नित्यं V II, P II, 227, 3
 विष्णुः तु गृही कुर्यात् V I, P I, 222, 14

- विष्णुत्रोत्सर्गशुद्धयर्थ V II, P I,
 195, 11
 विष्णुत्रभक्षणे विप्र. V II, P I,
 369, 8
 विष्णुत्रभक्षणे विप्रः V II, P I,
 368, 18
 विष्णुत्रभोजन नाम V I, P II,
 102, 4
 विष्णुत्रमाचरेन्नित्यं V I, P I,
 224, 4
 विष्णुत्ररेताऽऽसव-रक्तलिप्त V II, P
 I, 176, 1
 वित्त पुत्र कलत्रार्थी V I, P I,
 355, 15
 वित्तशास्त्रेण रहित V I, P II,
 436, 12
 वितथाभिनिवेशी च V II, P II,
 229, 3
 वितथाभिनिवेशी च V II, P II,
 214, 5
 वितथाभिनिवेशश्च V II, P II,
 212, 4.
 पितरस्तर्पितास्तेन V I, P I,
 355, 2
 वितस्ताद्वितय हस्तम् V II P II,
 35, 17
 वितस्तेर्द्विगुणोऽरस्तिः V I, P II,
 236, 2
 वितस्तायाम् V I, P II, 306, 14
 विद्या-वारिज-बन्धु- V I, P II,
 75, 6.
 विद्या-तपोभ्यां हीनेन V I, P I,
 203, 6
 विद्यते सागरस्यान्त V I, P I,
 124, 15
 विद्युदग्नि पथ-पन्था V II., P I.,
 22, 7
 विद्या दिन प्रकाशत्वात् V I, P II,
 185, 3
 विद्याधिगति V II, P II, 194, 7
 विद्या पश्यति V II, P II, 194, 6.
 विद्यापहारिणा चैव V II, P. II,
 245, 5
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः V I, P. II.,
 185, 4
 विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः V II, P I,
 428, 15
 विद्यानभीष्टा जैवे V. I, P II, 314,
 17
 विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः V I,
 P I., 184, 17
 विद्याविक्रयी V II, P II, 258, 8.
 विद्यां विशिष्टा च गुरौ V I, P II.,
 315, 3
 विद्यास्नातको V I, P II, 53, 12
 विद्याहीन व्रतभ्रष्ट V I, P II,
 110, 10
 विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम V I, P I,
 147, 1
 विद्यार्याश्च भन्तुण्डैश्च V I, P. II,
 370, 7.
 विद्यार्या च भन्तुण्डैश्च V I, P II,
 370, 7
 विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं V. II, P II,
 16, 9
 विद्वद्भि सैवित सद्भि V I, P I,
 89, 1
 विद्वान् यज्ञोपवीती म्यात् V I, P II,
 169, 11
 विद्वान् आह्वमकुर्वाण V I, P. II,
 308, 20
 विद्वद्य निम्बपत्राणि V I, P II,
 293, 3
 विधिज्ञस्तेन भवति V. I, P. II,
 330, 11
 विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यात् V I, P I,
 353, 7

विधूतपापास्ते यान्ति V I, P. I, 300, 12	विधिहीनमसृष्टाज V I, P I, 160, 3
विधृतिर्बलहतां च V. II, P II, 264, 1	विद्यादाश्चादनं वास V I, P I, 183, 5
विधिना देवपूर्वं तु V I, P II, 419, 16.	विनीत सत्वसपन्न V I, P I, 462, 12
विधिना शास्त्रदृष्टेन V II, P. II, 160, 5	विनीतस्त्वथ वार्तायां V I, P I, 462, 16
विधे. प्राथमिकादस्मात् V II, P II, 60, 17	विनाऽऽहिरण्यं वाऽप्यर्तं V II, P II, 140, 13
विधे प्राथमिकादस्मात् V II, P I, 200, 14	विनापराधेन तथा V II, P. II, 234, 3
विधूमे लेलिहाने च V I, P I, 316, 16	विना फलोपभोगेन V II, P. II, 276, 8
विधूमे सन्नमुसले V I, P II, 186, 8	विना भोजनकालं तु V I, P II, 195, 7
विधूमे सन्नमुसले V I, P II, 187, 6	विना मन्त्रैश्च दमैश्च V I, P I, 354, 8.
विधाय देवतापूजा V I, P I, 319, 15	विनायकोपसृष्टस्य V II, P. II, 184, 9
विद्वद्यध्यात्मपरा एव V I, P I, 366, 14	विनायकाय V II, P II, 188, 7
विधूय मोहकालिल V. I, P I, 58, 3	विनायज्ञोपवीतेन V II, P II, 143, 13
विधवागमने कृच्छ्रम् V II, P I, 328, 8, 335, 11	विना यज्ञोपवीतिन V I, P I, 240, 1
विधिवत्तानि कुर्वीत V. I, P II 454, 2	विना रूप्य-सुवर्णेन V I, P I, 354, 7
विधिवत् प्रैषमुद्यार्थं V I, P II, 160, 2	विनाशयेन्मन्त्रद्वय V II, P II, 223, 4
विधिवत् प्रतिगृह्यापि V I, P II, 92, 7	विपाक. कर्मणा गेय V II, P II, 214, 3
विधिवद् माहयामास V I, P I, 116, 7	विपाको गो-वृषाणां तु V II, P I, 283, 13.
विधिवद्दहनं कुर्यात् V I, P I, 329, 2.	विपाके तु विपत्ति स्यात् V II, P I, 283, 17
विधवायां प्रजोत्पत्तौ V I, P I, 184, 5.	विपन्नानां बहूनां तु V. II, P I, 284, 13
	विप्रा द्वादश वा भोज्या. V II, P II, 196, 13

विप्रा इन्द्रा वा भोज्याः V II, P II,
47, 15

विप्रमुष्टां स्त्रियं भर्ता V II, P I,
353, 17

विपक्ष- V I, P I, 43, 4

विपणेन च जीवन्तो V I, P II,
350, 6

विपद्यपि न स स्वर्गो V I, P I,
169, 2

विपरीतमेकैषाम् V II, P I,
300, 6

विपर्ययेण तु V I, P I, 96, 16

विप्रगर्भे पराक. स्यात् V II, P I,
150, 14

विप्राणां क्षालयेत् पाशान् V I, P II,
398, 3

विप्राणां वेदविदुषां V I, P I,
480, 5

विप्रेण वै निविष्टाश्चेत् V II, P I,
329, 9

विप्रो तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो V I, P II,
399, 14

विप्रे तु सकल देयं V II, P I,
100, 16

विप्रहण्डोद्यमे कृच्छ्र. V II, P I,
457, 6

विप्रावृत्कमिच्छन्ति V I, P I,
363, 6

विपरीत ब्रह्मचर्यम् V II, P I,
312, 9

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् V. I,
P II, 417, 7

विप्रान् तेषु मनुष्येषु V II, P II,
243, 10

विप्रान् दद्याद्वाहं कृत्वा V II, P I,
123, 3

विप्रानुद्धस्ते पापात् V I, P II,
401, 3

विप्रो नृपस्य भार्यायां V II, P I,
330, 6.

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि V I, P II,
119, 8

विप्र. पञ्चमहायज्ञान् V II, P II,
227, 2

विप्राः पृच्छन्ति तत्कार्यम् V II,
P I, 235, 18

विप्रेभ्यो भोजन इत्वा V I, P I,
281, 7

विप्राय इत्वा विधिवत् V I, P II,
227, 12

विप्रार्धे क्षत्रिये प्रोक्त V. II, P I,
100, 19

विप्रार्धे क्षत्रियस्य स्यात् V II, P I,
395, 2

विप्रलम्भकवाक्यानि V. I, P I,
10, 8.

विप्रा वाचा V I, P I, 75, 4.

विप्रवृत्तिविलोपेन V II, P. II,
252, 9.

विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे V. I, P. I.,
227, 9

विप्रा वृद्धेण सङ्गुक्ता V II, P I,
150, 19.

विप्रुषा पादसंस्पर्श V. I, P. I.,
417, 8

विप्रुषो माक्षिकास्पर्शे V II, P. I.,
189, 6.

विप्रोष्य तुपसङ्माद्याः V. I, P I,
328, 10.

विप्रोष्य पादग्रहणम् V. I., P I.,
329, 3.

विप्रुषश्च तथा न स्युः V. I, P. I.,
230, 14.

विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वम् V. I., P I.,
293, 5.

विप्रस्य कथयिष्यामि V II., P. II,
251, 8.

- विप्रस्य त्रिषु वर्षेषु V I, P II, 119, 15.
 विप्रस्य मेखला मौञ्जी V I, P II, 34, 5
 विप्रस्य वधस्त्युक्त V II, P II, 42, 3
 विप्रसेवैव दूत्रस्य V. I., P I., 488, 4
 विप्रहाऽरण्ये V II, P II, 65, 16
 विपाशायाम् V I, P II, 306, 13
 विबुध्य चिन्तयेद्धर्मम् V I, P I, 220, 7.
 विभागेष्वेव यत्कर्म V I., P I, 819, 10.
 विभज्य सह वा कुर्वे, V I, P II, 117, 15
 विमुक्तो योनिकोवेभ्यः V I., P I, 181, 4.
 विमुक्तः सर्वथा धीरो V I, P. II., 341, 18
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो V. I, P I, 410, 4.
 विमर्शन-प्रोक्षणे. V II, P I., 178, 12.
 विमुञ्च्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां V. I, P. I., 478, 7
 विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता V I, P II, 161, 15
 विरिचिना सहोत्पन्न V. I, P I, 255, 2
 विराजं द्विगुण जप्त्वा V II, P II, 156, 4
 विरतो विष्णुविद्यासु V II, P. II, 220, 1
 विरूप एव भवति V. II., P II, 234, 2
 विरूपा भ्रमणायाश्च V. II, P. II, 230, 7.
 विविक्तदेशे V. I., P I, 40, 11.
 विविक्तेष्वेव लुप्यन्ति V I, P II., 304, 2
 विर्वत्साया अन्यवत्सायाश्च V I, P II, 381, 3
 विवादिनो नराश्चान्यान् V I, P I., 455, 8
 विवाहश्च तथा तेन V I, P I, 131, 2
 विविधानि च रत्नानि V II, P II, 254, 2
 विविधानि च शिल्पानि V I, P II, 183, 17
 विविधैर्विविक्तेषुः V I, P II, 50, 5
 विवश द्यतना जाती V I, P I, 16, 8
 विवाहे चोपनयने V I, P I, 356, 2
 विवाहोत्सव-यज्ञादि- V I, P II, 262, 14
 विवाह-यज्ञ-सुगैः V I, P II, 258, 5
 विशिखोल्युपवीतश्च V I, P II., 38, 10
 विशुद्धा कर्मभिश्चैव V. I, P II, 74, 12
 विशुद्धमपि चाहार V I, P II, 381, 10
 विशुद्धयति चिरात्रेण V I, P. II., 276, 2
 विशुद्धयत्युपवासेन V II, P. I., 110, 4
 विशुद्धयत्युपवासेन V. II, P. I., 110, 9
 विश्राम्येन्मध्यमे आगे V. I., P. II., 7, 6
 विशीर्णा विमला हस्ता V. I., P. II., 40, 1.
 विशेषतः V. I., P. II., 306, 5.

- विशेषतो निरीधे तु V. I, P I,
194, 9.
विशेषाङ्गाङ्गनेन्द्राणा V II, P II,
221, 1
विश्वजिता यजेत V I, P I,
148, 6
विश्वेदेवाः शृणुतेति V I, P II,
403, 6
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां V I, P II,
437, 14.
विश्वान् देवान् यवैः V I, P II,
405, 4
विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहा V. I, P I,
389, 13
विश्वामित्रो जनस्मि V I, P II,
71, 14
विश्वस्य कर्ता V I, P I, 105, 17
विश्वासहर्ता तु नरो V II, P II,
225, 8
विषा-ऽग्नि-जलमृत्युना V. II, P II,
221, 11
विषम्रानि च रत्नानि V I, P I,
471, 9
विषमैरगदैश्चास्य V I, P I,
471, 8
विष चोपविष भुक्त्वा V II, P I,
382, 4
विष्टातुलेपो रुदिन मृत च V II,
P II, 3, 4
विष्टा, वार्षपिकस्यान् V II, P. I.,
378, 12.
विष्णुकाया ध्रुव तैस्तु V II, P II,
232, 14
विष्णुधर्मोत्तरे वाष्पु M I, P II.,
413, 11.
विष्णुः पीतस्वभावाति V I, P I,
132, 9
विष्णुपदे V. I, P. II, 306, 11.
विष्णु प्रभापति वाऽपि V. I, P I,
365, 3
विष्णुरस्ता तथैवान्न V I, P I.,
434, 3
विष्णुरुपेण वै कुर्यात् V I, P II,
193, 16
विष्णवे नम V I, P I., 375, 1
विष्णवा-ऽऽपस्तम्ब हारीता. V. I,
P I, 108, 5
विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्व ने V I, P II,
187, 19
विष्णु. समस्तेन्द्रिय-देह-देहि- V. I,
P I, 433, 17
विषोद्वन्धन-शस्त्रेण V II, P I,
24, 2
विषयाङ्ग पुनर्यान्ति V I, P II,
196, 4
विषयानिषलुब्धस्तु V I, P I,
199, 18
विषयोपसेवा चाजलं V II, P II,
216, 10
विषयेष्वप्रसक्तिं वा V I, P I,
452, 7
विष्णवे च तुला-नेषौ V I., P. I.,
192, 9
विष्णवे द्यतसाहस्र V I, P. I.,
193, 2.
विष-शस्त्र-आपहा-ऽहि- V I, P II,
327, 5
विस्मय्य च प्रजाः सर्वाः V. I., P I,
469, 4
विसर्जयित्वा मानुष्ये V I, P. II,
324, 5
विस्रम्भापहारी V II, P. II., 237,
11
विहितक्रियया साध्यो V. I, P I,
87, 6
विहितत्वाच्च V. I, P. I, 60, 11.

विहितं यदकामाना V. II, { P. I, 23, 9, 202, 20	वृक्षा वामिना दग्धा V I, P I, 199, 20
विहितं तु सपिण्डानां V I, P II, 277, 13	वृक्षमूलनिकेतन V I, P II, 138, 11
विहितं तस्य नाशौच V. I, P. II, 224, 20.	वृक्षमूलनिकेत. स्यात् V II, P I, 301, 18
विहितस्याऽऽनुष्ठानात् V II, P I, 7, 9	वृक्षमूले वसेन्नित्य V I, P II, 163, 22
विहितस्याऽनुष्ठानात् V II, P I, 7, 15	वृक्षारोहण लोहादि- V I, P II, 327, 8
विहितं हि सपिण्डस्य V. I, P II, 285, 11	वृक्ष-बलकलभेदन V. II, P II, 243, 3
विहायामि सभार्यश्चेत् V I., P I, 315, 9	वृक्षा-ऽद्म-विष-विप्रैश्च V II, P I, 23, 5
विहाय सम्भ्याप्रणति V. I, P. I, 301, 10	वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च V I, P II, 172, 11, 174, 11
विहाय सुमहागुप्त V II, P II, 211, 2	वृत्त्या शुद्धसमस्तावत् V I, P II, 30, 2
विद्वत्स्य तु यथाकाल V. I, P I, 471, 15	वृत्ते शरावसम्पाते V I, P II, 186, 9
वीणावादनतत्त्वज्ञ. V. I., P I., 73, 1	वृत्तिसङ्कोचनन्विच्छेत् V I, P I., 199, 4
वीतशोक-भयो विप्रो V I, P II, 146, 5	वृत्त स्वाध्यायसापेक्षम् V I, P I, 135, 7.
वीरुज्जैवास्त्वसंख्याता V II, P II, 242, 17.	वृत्तस्वाध्यायसापेक्षम् V I, P II, 208, 10
वीरासनं सदा तिष्ठेत् V II, P II, 190, 9	वृथा कुसर सयाव- V II, P. I, 407, 6
वृकोदराय चित्राय V I, P I, 361, 9.	वृथा स्वभ्रोत्रिये हानं V I, P I, 287, 2
वृको मृगेन व्याघ्रोऽश्च V II, P II, 254, 13.	वृथा तूष्णोदकस्तान V I., P I, 287, 1.
वृक्ष-गुल्म-लता-वीरुत्- V II, P II, 123, 17	वृथ तस्य महायज्ञा V. II, P. II, 145, 5.
वृक्ष-गुल्मावृत्ते चापै V I, P. I, 459, 2.	वृथा न विसृजेद्वज्र V. I., P. I., 124, 7.
वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु V II., P. II. 249, 9.	

वृथापाकस्य भुञ्जानः V II, P I, 449, 13	वृषभैकादशा गाश्च V II, P I, 248, 8
वृथाप्रलापी यो न स्यात् V I., P II, 196, 9	वृषभैकादशा गाश्च V II, P I, 247, 3
वृथा भवति तत्सर्वम् V I, P I, 402, 16	वृषभैकादशा वाऽपि V II, P I, 95, 8
वृथा-ऽऽरामा-ऽऽभमाणा च V II, P I. 886, 12.	वृषभैक सहस्राणां V II, P I, 96, 10.
वृथा-ऽऽलम्बेऽनुगच्छेद्वा V II, P II, 128, 13	वृषभैकसहस्रा गा V. II, P I, 97, 5
वृथा विवादवाक्यानि V. I, P I, 439, 15	वृषभ तिलधेनु वा V II, P I, 245, 1
वृन्ताक-नालिका-पीत- V. I, P. II., 378, 13	वृषभ दत्तशो जम्वा V. II., P. II, 156, 4
वृन्ताक-नालिका-ऽलाडु V I, P II, 378, 21	वृष-वृश्चिक कुम्भेषु V I, P I, 192 10
वृद्धौ च माता-पितरौ V II, P II, 34, 3	वृषलीकिनपीतस्य V I, P II, 96, 19.
वृद्धौ च माता-पितरौ V I, P I., 198, 14	वृषलीकिन पीताश्च V I, P II., 358, 6
वृद्ध बाल गुरुं विप्रान् V. II, P II, 221, 19	वृषलो ब्राह्मणी गत्वा V II, P. II, 267, 3
वृद्धा वन्ध्यामवृत्तां च V I, P II, 111, 10	वृषल्यां V. II, P II, 128, 5
वृद्ध-शौच-क्रियालुप्त. V I, P II, 228, 5	वृषल्यामभिजातस्तु V II, P I, 338, 12
वृद्ध-शौचस्वतेर्लुप्त. V. II., P. I, 20, 11	वृषलस्य विराज तु V II, P II, 42, 6
वृद्धिभादे महाबाहो V I, P II, 461, 2.	वृषस्य वृषणौ ष्ठित्वा V II, P II, 244, 11
वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् V I., P II, 459, 2	वेत्ति विद्यामविद्या च V I, P I, 186, 2
वृश्चिके समतिक्रान्ते V I., P II, 324, 1	वेत्ति सर्वगतां कस्माद् V II, P II, 213, 15
वृषणमात्रमुत्कृष्य V II, P I, 822, 16.	वेत्रवत्याम् V I, P II, 306, 13
वृष प्रतिष्ठितो धर्मः V I., P. I., 82, 2	वेजादुरैस्तालकनै V I, P II, 371, 4
	वेद एव द्विजातीनां V I, P I, 337, 11

- वेद-कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः V I, P I, 151, 2
 वेदोक्तेन प्रकारेण V I, P I, 120, 11
 वेदोक्तं य. परित्यज्य V II, P. II, 224, 12
 वेदाङ्गानि पुराणानि V. I, P. II, 132, 10
 वेदाङ्गानि रहस्यं च V I, P II, 132, 6
 वेदा-ऽभिद्युक्तविप्रस्य V I, P II, 206, 18
 वेदान्त्युत्सारी V II, P II, 107, 14
 वेदाचारा प्रशाम्यन्ति V I, P I, 132, 16
 वेदज्ञ. सर्वशास्त्रज्ञ V I, P II, 342, 1
 वेदन्तत्त्वार्थविदुषे V I, P I, 389, 8
 वेदार्थ-पुराणानि V I, P I, 348, 5
 वेदोद्दितानां निस्थानां V II, P II, 141, 9
 वेदोदितं स्वक कर्म V I, P. I, 57, 8
 वेदान् छन्दांति देवाश्च V I, P. I, 356, 12
 वेदनिष्ठा V II, P II, 99, 14.
 वेदनाविनिवर्धैर्दुःखै V I, P I, 383, 9
 वेदोपकरणे चैव V I, P I, 153, 15, 348, 10.
 वेदोपाकरणे प्राप्ते V I, P II, 129, 12
 वेदोपजीविका. पापा. V II, P. II., 228, 1
 वेदपारमनीता ये V II, P. I, 209, 17.
 वेदाभ्यासं तत् कुर्यात् V I, P. I., 336, 13
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्यता V II, P. I., 223, 6
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्यता V I, P I, 216, 6
 वेदाभ्यासोऽन्वह शक्यता V II, P II, 27, 13
 वेदाभ्यासस्तपो ज्ञान V. II, P II, 216, 7.
 वेदाभ्यासो हि विप्रस्य V. I, P I., 337, 3
 वेदमेकगुण कृत्वा V II, P. II, 156, 8
 वेदमासौ समारभ्य V I, P I, 347, 20
 वेदमधीत्य V I, P II, 130, 1, 130, 17.
 वेदमध्यापयेद्धर्म V I, P I, 146, 5
 वेदमध्यापयेत् पश्चात् V I, P. I., 153, 8
 वेदमधेय्य माणश्च V I, P I., 238, 15
 वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् V I, P I., 337, 2
 वेदयज्ञैरहीनाना V. I, P. II, 41, 8
 वेदार्थनिन्दका ये च V II, P. II, 224, 14
 वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा V I, P. II., 337, 11
 वेदविक्रयके चैव V. I., P I., 189, 1
 वेदविक्रयिको मूर्ख. V. II, P. II., 234, 9
 वेदवित्त्वमभिजिति V I., P. II., 313, 4.

वेद-विद्या-व्रतस्नातः V. II, P. I, 280, 10	वैणवा दे स्तुता इण्डाः V I, P II, 178, 6
वेद-विद्या-व्रतस्नातः V. II., P I., 64, 10	वैतानिदो च जुहुयात् V. I., P II, 141, 10
वेद-विद्या-व्रतस्नातः V. I., P. II., 339, 2, 342, 3	वैतानं प्रक्षिपेदप्सु V I, P II., 226, 17
वेद वेदो तथा वेदात् V. I., P II., 54, 1.	वैदिको हानमार्गोऽयं V I., P I., 182, 10
वेदं व्रतानि वा पार V. I., P. II., 52, 7, 181, 1	वैदिकैरथ वा मन्त्रैः V I, P I, 366, 6
वेदोऽङ्गानि धर्मो- V I, P II, 343, 6.	वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् V I, P I, 12, 8
वेदांस्तथाऽऽमुष्यास्त्वान् V. I., P II, 318, 18.	वैद्याघ्नपाद् गोत्राय V I, P I, 362, 3.
वेदस्वीकारणं पूर्वम् V. I, P. I, 153, 15	वैद्याघ्ना व्यासगीताश्च V I., P. I, 110, 1
वेदमापहारी V. II, P. II., 259, 5.	वैरिणं नोपसेवेत V I, P II, 134, 7.
वेदयां कुलवधू कृत्वा V. II, P II., 239, 12.	वैरे महति मद्वाक्यात् V. I, P. I., 142, 3
वेदयातिसक्त- पतित- V. I., P. II., 355, 2	वैवस्वताय कालाय V II, P. II., 161, 16.
वैषा-ऽऽभरणसंयुद्धा- V. I., P. I, 471, 11	वैवस्वताय कालाय V. I., P. I., 361, 7.
वेष्टितान् कृष्णगोवाल-V. I, P II, 157, 10	वैशाखी कार्तिकी माघी V. I., P I., 192, 15
वैकुण्ठं नालिकेर V. I, P. II., 369, 13.	वैशाखमासस्य च या तृतीया V I, P I., 156, 8.
वैकारिके देवगणाः V. I., P. I, 96, 10	वैशाखमासस्य च या तृतीया V. I., P. II, 311, 1.
वैकारिकस्तैजसश्च V. I., P. I., 96, 11	वैशाखस्य तृतीया तु V I, P. II., 310, 2
वैखानसा औदुम्बराः V. I., P II, 198, 20	वैशाखादनगीताश्च V I, P I, 110, 8.
वैखानसो वाऽपि भवेत् V. I, P II, 51, 19	वैद्यो V. I, P I, 46, 8.
वैष्णविद्यस्त-वार्धुष्य- V I., P. II., 384, 14.	वैद्यकर्मा च यो विप्रः V. II, P II, 241, 1.
वैष्ण-विद्यस्त वार्धुष्य- V II, P I, 380, 12.	वैद्य-सचिव-विप्राणां V. I, P. II., 220, 13
	वैद्य क्षेत्र समागम्य V. I, P. I, 325, 9.

- वैश्ये चेच्छति नान्येन V. I., P. I, 478, 12
 वैद्योच्छिष्टभोजने V. II., P. I., 393, 14.
 वैद्योच्छिष्टभोजने V. II., P. I., 395, 14.
 वैद्योच्छिष्टाशी V. II., P. I., 393, 6
 वैद्योच्छिष्टाशने V. II., P. I., 395, 7.
 वैद्यासु-करण. शूद्रां V. I., P. II., 119, 11
 वैश्ये तदेव कर्तव्यं V. II., P. I., 150, 15
 वैश्ये त्रैवार्षिकम् VII., P. I., 97, 13
 वैद्योऽङ्गि प्राशिताभिस्तु V. I., P. I., 236, 12
 वैद्यानां त्रिगुणा चैव V. II., P. I., 231, 6.
 वैद्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता V. II., P. II., 74, 4.
 वैद्याना त्रिगुणा प्रोक्ता V. II., P. II., 67, 12
 वैद्यानां याजकश्चैव V. II., P. I., 231, 8
 वैश्येन शूद्रां V. I., P. II., 120, 8
 वैश्येन सह भुक्त्वाजम् V. II., P. I., 396, 6.
 वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ता. V. I., P. II., 289, 16
 वैद्या प्रतोद् V. I., P. II., 98, 15.
 वैश्यम्पति तथैवैते V. I., P. I., 339, 5.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन V. I., P. II., 209, 16.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन V. I., P. II., 209, 8.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन V. I., P. II., 204, 14.
 वैद्यां भार्या गुरोर्गत्वा V. II., P. I., 323, 5.
 वैद्यन्मागध-वैदेहौ क्षत्रियात् V. I., P. II., 121 7.
 वैद्यन्मागध-वैदेहौ राज- V. I., P. II., 121, 2.
 वैद्याया V. II., P. II., 128, 3.
 वैद्यायां क्षत्रियायां च V. I., P. II., 121, 11
 वैद्याया चतुर्थकालाहारो V. II., P. I., 332, 9.
 वैद्याया द्वौ पती ज्ञेयौ V. I., P. II., 95, 12
 वैश्ययोषितो ब्राह्मण- V. II., P. I., 348, 15
 वैश्येऽर्धे पादमेक तु V. II., P. I., 100, 17.
 वैश्य-राजन्य-विम्राह V. I., P. II., 121, 4.
 वैश्य वा क्षत्रियं वाऽपि V. II., P. I., 199, 5
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो V. I., P. I., 484, 14
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवरतु V. I., P. II., 4, 4
 वैश्यवत् क्षत्रियासु V. II., P. I., 103, 3.
 वैद्यो विंशतिराजेण V. I., P. II., 205, 2
 वैश्यश्च ब्राह्मणादौ च V. II., P. I., 420, 15
 वैश्यश्चैव ब्राह्मणीयभि- V. II., P. I., 331, 7
 वैद्यादौ च तथा भुक्त्वा V. II., P. I., 418, 19.
 वैद्यादौ च ब्राह्मणा V. II., P. I., 420, 13
 वैश्य सुप्रोच्छिष्टाशी V. II., P. I., 393, 7.

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नो V. I, P I,
400, 15

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव V. I, P I,
400, 12

वैश्यां शूद्रहिंसायाम् V II, P. I,
102, 15

वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यात् V I, P II,
119, 10.

वैश्ये षष्ठिर्नवेद्राक्षि V II, P I,
418, 12

वैश्यस्तु कृतसस्कार. V I, P I,
418, 8

वैश्यस्य V I, P II, 220, 19

वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा V II, P I,
419, 3

वैश्यस्य चैन्द्र प्रोक्त V. II., P I,
41, 14

वैश्यस्य तु द्वय कुर्यात् V II., P I,
95, 17

वैश्यस्य अधिक प्रोक्तं V II, P I,
424, 2

वैश्यस्य धनसमुक्त V. I, P. II,
25, 11

वैश्यस्यापि V. II, P II., 149, 17

वैश्यस्यैवं पञ्चदश V I, P II,
207, 4

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् V I, P. II,
119, 16

वैश्यहाऽऽद्य चरेच्छैव V II, P I,
97, 7.

वैश्यहत्यां तु सम्प्राप्य V. II., P. I.,
96, 2

वैश्य हत्वा चरेद्देव V II, P I, 98, 7.

वैश्यां हत्वा मासत्रय V II., P. I,
104, 8.

वैश्यदेव तत कुर्यात् V. I, P. I,
378, 9

वैश्यदेवादन्नात् V I, P I, 381, 7.

वैश्वदेवान्तिके प्रासम् V. I, P I,
403, 4

वैश्वदेवाद्यो होमाः V. I, P. I.,
217, 5

वैश्वदेव न पित्रर्थे V. I., P. II,
442, 2

वैश्वदेवनिमित्त वै V I., P. I.,
433, 20.

वैश्वदेवे नियोक्तव्या V. I, P II,
345, 17.

वैश्वदेव प्रकुर्वीत V I, P I,
379, 1.

वैश्वदेवावसाने वा V. I, P. I.,
344, 2

वैश्वदेवविहीन तु V I, P. II.,
300, 5

वैश्वदेवस्तु कर्तव्य. V I, P I,
379, 10.

वैश्वदेवस्तु कर्तव्य V I, P I,
879, 19

वैश्वदेवाहूतोरिष्टौ V I, P II,
442, 19

वैश्वानरी ब्रातपती V II, P II,
28, 9

बोढा चैवाग्निशता च V I, P. II,
275, 2

बोढ. स गर्भो भवति V. II., P I,
46, 16.

व्यञ्जै. पतित-बाण्डालैर् V. II., P I,
366, 10

व्यञ्जनाधार्मिणश्चैव V. II, P II,
246, 19

व्याघ्रीवदुहरेत् पुत्र V. I, P I,
461, 6

व्याघ्रं श्वान खर सिंह V II, P I,
92, 1.

व्युत्क्रमाच्च प्रणीतानां V I., P II,
455, 16

- व्युत्क्रमेण सूतानां च V. I., P. II.,
 455, 19
 व्यतीते त्वाशौचे V. I., P. II.,
 234, 1
 व्यतीपातो गजच्छाया V. I., P. II.,
 308, 8
 व्यतीपाते वैधृतौ च V. I., P. I.,
 193, 4
 व्यत्यये कर्मणां साम्यं V. I., P. II.,
 123, 18
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यम् V. I., P. I.,
 327, 19
 व्यत्यक्तः केवलं विप्राः V. I., P. I.,
 113, 4
 व्यानाय स्वाहेति V. I., P. I., 418, 6
 व्याधितो बन्धनस्थो वा V. I., P. II.,
 11, 8
 व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं V. II., P. II.,
 281, 10
 व्याधिरोगक्षतैर्मुक्ताः V. II., P. II.,
 251, 14.
 व्याधिता वाऽधिविस्तव्या V. I., P. II.,
 113, 13
 व्याधिता विप्रदुष्टां वा V. I., P. II.,
 92, 8
 व्याधितश्चान्नहर्ता स्यात् V. II.,
 P. II., 260, 11.
 व्याधितस्वार्थहीनस्य V. I., P. I.,
 411, 8
 व्याधितस्य कर्तृस्य V. I., P. II.,
 218, 14
 व्याधितस्य यथा वैद्याः V. II., P. I.,
 207, 1.
 व्याधिः स्यात् प्राणसन्देशो V. II.,
 P. II., 238, 7.
 व्यपेतकल्मषो विप्रः V. II., P. I.,
 305, 10.
 व्यापादनापहारेषु V. II., P. II.,
 113, 4.
 व्यापादयेद्य आत्मानं V. I., P. II.,
 224, 19
 व्यापन्नानां बहुनां च V. II., P. I.,
 284, 9
 व्यभिचारास्तु V. II., P. I., 36, 5.
 व्यभिचारादुक्तौ शुद्धिः V. II., P. I.,
 150, 6, 353, 13
 व्यभिचारिणी भार्यो V. II., P. I.,
 36, 17.
 व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया V. II., P. I.,
 359, 16
 व्यानं नावेक्षितव्यं स्यात् V. I., P. II.,
 37, 3
 व्यायम्याऽऽस्त्य मध्यान्हे V. I.,
 P. I., 471, 5
 व्यर्थमन्नाद्यने दानं V. I., P. I.,
 188, 18
 व्यालमाही यथा व्याल V. II., P. I.,
 57, 14.
 व्यवहारपक्ष- V. II., P. II., 237, 5
 व्यवहारी पुष्पवत्यां V. II., P. II.,
 239, 17
 व्यवहारेष्वमध्यस्थः V. II., P. II.,
 238, 5
 व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च V. I., P. I.,
 469, 17
 व्यसनानि च सर्वाणि V. I., P. I.,
 472, 17
 व्यसनानि परित्यज्य V. I., P. I.,
 474, 1.
 व्यसन्यधी हि व्रजति V. I., P. I.,
 473, 15.
 व्यसनासक्तचित्तस्य V. I., P. II.,
 218, 16.
 व्यसनस्य च मृत्योश्च V. I., P. I.,
 473, 14
 व्याहृतयः V. II., P. II., 157, 5
 व्याहृतीभिस्तथा पात्रम् V. I., P. II.,
 160, 9.

व्याहरेद्वैषम्यं मन्त्रं V. I, P. I,
308, 14

श.

शक्तिप्रतिषिद्धाज्ञ V. II, P. I,
389, 16

शङ्खपुष्पीविपकेन V. II, P. I,
445, 11

शङ्खपुष्पीविपकेन V. II, P. I,
445, 5.

शङ्खपुष्प्यवपकं तु V. II, P. I,
444, 15

शङ्खपुष्पीलता-मूल- V. II, P. I,
345, 11

शङ्खाय नम. V. I, P. I, 371, 1

शङ्खपुष्प्यमयी माला V. I, P. I,
318, 17

शङ्ख-शुक्ति-सुवर्ण-V. II, P. I, 122, 1

शङ्ख-शुक्तयज-मेवाश्च V. II, P. I,
101, 15

श नो देवीरभिष्टये V. II, P. I,
487, 13

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च V. I, P. I,
482, 12

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च V. II, P. I,
461, 4

शक्ति-जाति-गुणान् दृष्ट्वा V. II, P. II,
204, 5

शक्तो बहुदुको तीव्र- V. I, P. II,
161, 7.

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे V. I, P. II,
147, 9

शक्त्यानि कार्त्स्न्येन V. II, P. II,
272, 17.

शठोऽभिध्याद्विनीतश्च V. I, P. I,
188, 2

शणसुखमय राज्ञो V. I, P. II,
35, 16

35

शतजगत्तु सा देवी V. I, P. I,
310, 7

शतद्वुत्तरे V. I, P. II, 306, 14.

शतपर्यायमावर्त्य V. II, P. I,
64, 11

शतानिन्दुक्षये शानं V. I, P. I,
193, 1

शतरुद्रीयम् V. II, P. II, 57, 10

शतवर्षा च यो दृष्ट्वा V. I, P. II,
185, 12

शत स्वात् शखमणिनि. V. I, P. I,
309, 6.

शतसाहस्रिक काल V. II, P. II,
264, 6.

शतसाहस्रिका नद्याम् V. I, P. I,
298, 2.

शतसाहस्रमभ्यस्य V. II, P. I, 339,
15

शन्नोदेवीतिमन्त्रेण V. I, P. II,
398, 9

शन्नोदेवीतिमन्त्रेण V. I, P. II,
399, 15

शन्नोदेव्या पञ्च. क्षिरश V. I, P. II,
405, 1.

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रम् V. I, P. I,
304, 6.

शनैरार्द्रशास्त्रया V. I, P. I, 477,
12.

शनैश्चरे भवेत्तु. V. I, P. II,
315, 4.

शब्दे षष्ठ्यन्तसि कल्पे च V. II, P. I,
280, 8.

शब्दार्थचिन्तन भूयः V. I, P. I,
304, 11.

शममिरमिनि. V. II, P. I, 437,
10.

शमं वस्तुतः शौच- V. I, P. I,
36, 11.

THE UNIVERSITY

- शमयन्वाशु ने पापं V I, P. I, 275, 5.
 शमी-रोहितका-ऽश्वत्थाः V I, P. II., 40, 6.
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् V I, P. II., 188, 12
 शयनस्थो न भुङ्क्षीत V. I., P. I., 423, 16.
 शय्यां कुशान् गृहान् गन्धान् V I, P I., 202, 13
 शय्यादेशे V II, P. I, 384, 16
 शय्यापहारी V I, P II, 259, 10.
 शर क्षत्रियया मास्य V. I., P. II., 98, 7
 शरणागत परित्यज्य V II., P II, 138, 16
 शरणागतेषु कारुण्यं V I, P. I., 467, 7
 शरणागतहृन्दंश्च V. II, P I., 204, 10
 शरीरकर्षणात् प्राणाः V I, P. I, 468, 3.
 शरीर-काल-धर्माश्च V. I, P I, 81, 4.
 शरीरजैः कर्मेक्षेपैः V. II, P. II, 212, 11
 शरीरेणैव V. II, P. II., 213, 8
 शरीरनाशे कल्पः स्यात् V. II., P. I, 73, 13.
 शरीरापङ्कवेद्यत्र V. I, P. I., 315, 1.
 शरीरोपरमान्ते V. I., P. II., 50, 8.
 शरीरप्रभवैक्षेपैः V. I., P. I., 404, 18.
 शरीरप्रभवैक्षेपैः V. I, P. II., 336, 16.
 शरीरं बलमायुश्च V. II., P I, 131, 19, 235, 5.
 शरीरारभक कर्मे V II., P. II, 276, 7.
 शरीरशुद्धिर्विक्षेपा V. I., P. I, 286, 12.
 शरीरशोषणं यन्तत् V. I, P I., 120, 12.
 शरीरस्यात्यये चैव V. I, P. II, 194, 14.
 शरीरस्य विमोक्षेण V II, P I., 315, 14.
 शर्करा-कीट-पाषाणैः V I., P. II, 377, 4
 शरत्काले तु वैद्यस्य V. I, P I, 162, 16
 शरदि V. I, P I, 48, 15.
 शरद्भाजः स्वयं वैद्यो V I., P I, 163, 1
 शरदि वैद्यः V. I., P. I, 162, 6.
 शरद्याधानमेव वै V. I., P. I., 163, 2
 शरद्वै वैद्यस्य V. I, P. I., 162, 6
 शर्मन्तं ब्राह्मणस्योक्तं V I, P I., 358, 15.
 शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् V. I., P II, 25, 10
 शरद्वृत्तिरे V. I., P II., 306, 8.
 शरं यस्मात् ततः प्रीकृतः V. I., P I., 74, 9.
 शवं तत्स्पष्टिनं चैव V. I., P. I., 277, 3.
 शव-क्षिण्मूत्र-शुक्रैस्तु V II., P. I, 183, 6
 शवस्पृशमथोदक्यां V. I., P. I., 277, 6

- शश-कूर्मयोस्तु मांसिन V I, P II, 372, 6
 शस्त्राणि चैव वस्त्राणि V. I., P. II, 28, 2.
 शस्त्रेण तु हता ये वै V. I., P. II, 316, 13; 327, 11.
 शस्त्रादिभिश्च हत्वा गां V. II., P. I., 258, 17.
 शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् V. II., P. I., 20, 4.
 शस्त्रविक्रयि-कर्नार- V. I., P. II, 384, 18.
 शस्त्रविक्रयि-कर्नार- V II, P I, 381, 4.
 शस्त्रासव-मधुच्छिद- V. I., P. I., 484, 10.
 शस्त्रास्त्रधारणं सेवा V. I., P. I., 85, 5
 शस्त्रास्त्र-भूत्स्व क्षत्रस्य V. I., P. I., 339, 9, 454, 5.
 शाक-काष्ठ-द्वयेष्वप्यु V. I., P. II, 263, 2.
 शाकाद्रौषधि-पिण्याक- V. I., P. I., 484, 13.
 शाकेनाप्यपरपक्षं V. I., P II, 323, 2.
 शाकापहारी V. II., P. II, 259, 9.
 शाकभक्षाः पयोभक्षाः V. I., P. II, 189, 5
 शाकम्भयोम् V. I., P II, 306, 2.
 शाकी-मूल-फलेभूणां V. I., P. I., 424, 5.
 शाक-मूल-फलानां च V. II., P I, 182, 10.
 शाकं मांसमपूपं च V. I., P. II, 383, 7. •
 शाक-रज्जु-मूल-फल- V. II., P. I., 182, 1.
 शाक्रे-राज्यम् V. I., P. II, 314, 5.
- शाक वा यदि वा पत्र V. I., P. I., 382, 1.
 शाकं वा यदि वा पत्र V II., P. I., 302, 13
 शाकाक्षी V. I., P. II, 144, 5.
 शाकहर्ता च हारीत. V. II., P. II, 257, 6.
 शाठ्यं च दीर्घवैरत्वम् V I, P. I., 480, 15.
 शाण-क्षौमाजिनानि V. I., P. II, 33, 5.
 शाणी वल्कलचीरी वा V. II, P I, 301, 4.
 शाणसूत्री तु वैद्यस्य V. I., P. II, 34, 6
 शानिचं चैव विप्राणां V. I., P. I., 136, 5.
 शारीर-अर्थदण्डश्च V. I., P. I., 44, 13.
 शारीरस्ताडनाविस्तु V. I., P. I., 447, 14.
 शालामौ तु पचेदन्न V. I., P. I., 379, 12.
 शालामौ लौकिकेवाऽथ V. I., P. I., 379, 9.
 शालामौ वा पचेदन्न V I, P I, 379, 15
 शालप्राने च गोकर्णे V. I., P. II, 304, 17
 शालां तु कारयेद्यस्तु V. II., P. II, 250, 13.
 शालीनवृत्तयः V. I., P. II, 198, 9.
 शालिना सक्तुनिर्वापि V. I., P. II, 290, 20.
 शाला-प्रपा-तडागानि V. I., P. I., 406, 15.
 शाले च सूतके चैव V. II., P I., 419, 8.

शावान्तः शाव आयाते V. I, P II, 265, 10
 शावेन शुद्धयते सूतिः V I., P. II., 264, 12.
 शावे मानुस्त्रिरात्र स्यात् V I, P. II, 239, 18
 शावाशाचै समुत्पन्ने V. I, P. II, 264, 11
 शावाशाच न कर्तव्य V. I, P II., 231, 5.
 शान्वती भूतिमन्विच्छन् V I, P. I, 283, 5
 शास्त्रकर्ता भन्धकर्ता V II, P II, 221, 7.
 शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माण V II, P I, 210, 2.
 शासनार्च्छंसनाच्चैव V. II, P II, 288, 7.
 शास्त्रापहारी V. II, P II, 259, 7.
 शिम्बिकानि करीराणि V I, P II., 376, 12
 शिखिनस्तु श्रुता केचित् V I, P II, 172, 14
 शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्य V I, P II, 389, 15.
 शिखी यज्ञोपवीती स्यात् V I, P. II, 116, 2
 शिखा-यज्ञोपवीत- V I, P II, 170, 8.
 शिखां यज्ञोपवीत च V I, P II, 162, 16
 शिखां-यज्ञोपवीत च V. I, P. II., 164, 10.
 शिखा-यज्ञोपवीतेन V. I, P. II, 165, 12
 शिखां यज्ञोपवीत V. I, P. II., 166, 1.
 शिखा ज्ञानमयी यस्य V I., P. II., 169, 8.

शिरःकपाली भवजवात् V II, P II, 55, 8
 शिरःप्रभृति पावान्त V I, P II, 408, 18
 शिर प्रावृत्य कुर्वीत V I, P I, 222, 2
 शिरोऽभ्यङ्ग वर्जयेत् V I, P I., 283, 2
 शिरोव्रतेन स्नातानात् V II, P I, 216, 12
 शिरोव्रतैश्च स्नातानात् V II, P I, 217, 15
 शिरसौ मार्जनं कुर्यात् V. I, P I, 295, 9
 शिलतोऽप्युच्छतो नित्य V I., P I, 402, 7
 शिलोच्छे तस्य कथिते V I, P I, 340, 10
 शिलोच्छेदा-ऽयाचितैर्जावन् V. I, P II, 216, 12
 शिल्पिनश्चिकाराद्या V I, P II, 255, 15
 शिल्पैर्वा विविधैर्जीवित् V. I, P I, 342, 10
 शिवगङ्गेति बिज्ञेय V. I, P I, 280, 8
 शिवनेत्रोद्भव यस्मात् V. I, P II, 405, 18
 शिवेन मे जपित्वेद्दम् V I, P. I, 274, 8.
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य V. I, P. I, 377, 3
 शिवलिङ्गसमीपे हु V I, P. I, 230, 7
 शिव-विद्याशुरूपांश्च V. I, P I, 377, 2
 शिशुरप्यभिहोत्री च V. I, P II., 341, 12
 शिष्टाः खलु V. I, P. I, 144, 9.

- शिष्टचीर्ण- V. II, P II, 238, 1°
 शिष्यो गुरोर्नरभ्रेष्ठ V I, P. I, 152, 4
 शिष्याणां न तु कारुण्यात् V I, P II, 185, 2
 शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने V I, P. II, 235, 5.
 शिष्यभार्यो गुरोर्भार्या V II, P. I, 318, 5
 शिष्यै. शतहुताद्धोमात् V I, P I, 312, 2
 शिष्य-सतीर्थ- V I, P II, 249, 6
 शिष्यस्य गुरुहारेषु V. I, P I, 136, 9
 शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धि. V II, P II, 187, 19
 शीत-वातोष्णानि- V II., P I, 249, 10
 शीत-वाताहता वा स्यात् V II, P I, 281, 4
 शीतास्वप्नु निषिष्योष्णाः V. I, P I, 288, 10.
 शीर्णपर्णे वर्जयित्वा V. I, P. I, 434, 19
 शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् V I, P II, 144, 12.
 शीर्णपर्णे हरेद्वायु. V. I, P. I, 434, 17
 शुके द्विहायन वत्स V II, P. I, 80, 14
 शुक्तानि यानि सर्वाणि V I, P II, 45, 19
 शुक्तानि हि द्विजोऽजानि V I, P II, 384, 8
 शुक्त-पशुष्विच्छिद्य- V II, P I, 383, 2.
 शुक्लपक्षादिनियत V. II, P. I, 800, 11.
 शुक्लमहतं वास V I, P II, 33, 10
 शुक्लाम्बरधरो नित्यं V I, P II, 54, 10
 शुक्लादस्या तु मावर्त्य V. I, P I, 362, 1
 शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् V I, P I, 355, 4
 शुक्ला. सुमनस. श्रेष्ठाः V I, P II, 393, 2
 शुचौ देशे आसीनः V I, P I, 235, 1
 शुचौ देशे जपन् जप्यम् V I, P I, 303, 3
 शुचिदेशान्तु सङ्गाह्या. V I, P I, 271, 8
 शुचि देश विविक्त तु V I, P II, 302, 10
 शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा V I, P. I, 254, 18
 शुचौ देशे समासीनो V I, P-I, 242, 3
 शुचिना कर्म कर्तव्यम् V I, P II, 203, 7
 शुचिना कर्म कर्तव्यम् V I, P II, 297, 11
 शुचि पूत स्वय शुद्धं V. II, P. I, 365, 9
 शुचिरुत्कृष्टशुश्रूष V. I., P I, 480, 7
 शुचिर्धर्मपरो राजा V. II, P. I, 191, 6.
 शुचिर्भूतेन दातव्य V. I, P. II, 332, 17
 शुचिवस्त्रधर स्नातो V I, P I, 351, 1
 शुचीनामशुचीनां च V I, P. I, 201, 7.

- शुध्यप्यशुचिसस्पृष्ट V. II, P I, 366, 5
 शुचौ संवृते V. I, P. I., 419, 12
 शुद्धानामपि लोके ऽस्मिन् V. II, P. I., 205, 8.
 शुद्ध पवित्रभूतं च V II., P. I., 365, 14.
 शुद्धा भवन्त्यतुर्ये ऽङ्गि V. II, P. I, 165, 3
 शुद्धघेदिप्रो दशाहेन V I, P II, 209, 7
 शुद्धये चान्द्रायणं कुर्यात् V II, P. I, 442, 11.
 शुद्धये चान्द्रायणं कुर्यात् V. II, P. I., 367, 18
 शुद्धयेत् त्रिषवणस्नायी V II., P. II, 73, 12.
 शुद्धयते सोऽर्धमासेन V II, P. I., 244, 9
 शुद्धयेदिप्रो दशाहेन V. I, P II, 204, 13.
 शुद्धयेत् स्त्री च शुद्धश्च V I, P I., 236, 8
 शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्त V. I, P II, 301, 2.
 शुद्धैर्द्रव्योपकरणै V. I., P. I, 167 12.
 शुद्धिर्विज्ञानता कार्या V. II., P. I., 181, 2.
 शुद्धवत्त्व V. II, P. II., 157, 1.
 शुद्धा स्यान्नु चतुर्ये ऽङ्गि V. I., P. II., 335, 9.
 शुना दृष्टस्त्रिराचमुपवसेत् V II., P. I., 68, 4.
 शुनां च पतितानां च V. I., P. I., 385, 15.
 शुनीं चैव द्विजो गत्वा V. II., P. I., 339, 18.
 शुना दृष्टस्यहं थावकाहारः V. II., P I, 67, 8.
 शुनीच्छिदस्थिता भापो V. II, P I., 445, 10.
 शुनी मांसं शुष्कमांसम् V. II, P I, 410, 4.
 शुनां मांसाशने च V. II., P. I., 408, 5
 शुना लीढं हवियंथा V II., P. I, 206, 1.
 शुभानामशुभानां च V II., P. II, 208, 15.
 शुभाशुभफलं कर्तुं V. II, P II, 211, 15.
 शुभ्रषित्वा नमस्कृत्य V. II, P I, 246, 4.
 शुभ्रषित्वा नमस्कृत्वा V II, P I, 247, 16
 शुभ्रूषा ब्राह्मणानां च V I, P. I., 472, 10.
 शुभ्रूषा-लाभ-पूजार्थं V. I, P II., 185, 1.
 शुभ्रूषवै तु शुद्रस्य V. I., P. I., 480, 6
 शुभ्रूषा सर्वश कार्या V I, P. II., 45, 12.
 शुष्का ब्रह्मवर्चसकाम V. I., P. II., 39, 15.
 शुष्कवाता स्थले कुर्यात् V. I., P. I., 241, 6.
 शुद्रतुल्या भविष्यन्ति V. I., P. I., 133, 3.
 शुद्रकर्तुं तथा मन्त्रः V. I., P. I., 85, 9.
 शुद्रं गत्वा चरेद्देव्या V. II., P. I., 151, 6.

शूद्रां गत्वा तु वै विप्र V II, P. I,
 333, 1
 शूद्रागमने V II, P II, 265, 3. १
 शूद्रगर्भे तु सन्त्याग V. II., P. I,
 150, 16
 शूद्रागर्भे द्विजः कुर्यात् V. II., P. I,
 335, 18
 शूद्राचार्य. V II, P II., 258, 13
 शूद्राचार्य सुताचार्य V. I, P II,
 359, 10
 शूद्राणां कुशवारिपान V. II., P. I.,
 394, 2
 शूद्राऽजातस्तु चण्डालः V. II, P I,
 69, 16
 शूद्राऽजातस्तु चण्डाल. V I, P II,
 121, 16
 शूद्राऽज्ञानागमश्चैव V II, P. I,
 378, 2
 शूद्राणां हीनजातीनां V II, P. I,
 333, 15
 शूद्रास्पृशति चाण्डालो V II., P. II,
 228, 19
 शूद्रादपि महीतव्यम् V I, P I,
 197, 16
 शूद्रादायोगव क्षत्ता V I, P II,
 121, 10
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता V I, P II,
 121, 3
 शूद्रादायोगव वैश्या V. I., P II,
 121, 18
 शूद्रदारा गतो विप्रो V II, P. I,
 329, 4
 शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा V. I, P I,
 343, 2
 शूद्रधर्मस्त्रिवर्णशुश्रूषा V I, P. I.,
 481, 6
 शूद्रानुग्रहकर्ता च V. II., P. II.,
 221, 17.

शूद्राज्ञेनौदरस्थेन V. II, P. I,
 377, 5.
 शूद्राज्ञेनौदरस्थेन V II, P II.,
 221, 4.
 शूद्राज्ञेनौदरस्थेन V- II, P II.,
 241, 8
 शूद्राज्ञ ब्राह्मणो भुक्त्वा V II, P I.,
 384, 8.
 शूद्राज्ञरसपुष्टस्य V. II, P I,
 376, 15
 शूद्राज्ञरसपुष्टस्य V. II, P. I.,
 376, 7
 शूद्राज्ञं शूद्रसम्पर्क V. II., P. I,
 378, 1
 शूद्राज्ञ सूतकानं च V II, P I,
 410, 9
 शूद्राज्ञं सूतकानं च V II, P I,
 417, 6, 422, 3
 शूद्राग्नेष्वं हीनसख्य V II, P II,
 103, 5
 शूद्रभुक्तावशिष्टं तु V I., P. I,
 424, 16.
 शूद्राभिजननम् V II, P II, 135, 14
 शूद्रभाण्डस्थित तक्र V II, P I.,
 145, 15
 शूद्रयाजक. V II, P II, 115, 2
 शूद्रयाजक. सर्व-V I, P I, 175, 4.
 शूद्राद्योनौ पतद्वीजं V I, P II,
 97, 1.
 शूद्राद्या प्रातिलोभ्येन V. I, P II,
 95, 10.
 शूद्राद्यां वा V I, P II, 96, 2
 शूद्राद्याः शूद्रसेवने V II, P I,
 343, 17
 शूद्र-विद्-क्षत्रियाणां तु V. I, P. II,
 220, 1.
 शूद्रावेदी पतत्यग्नेः V I, P. II,
 96, 15.

- शूद्रा वस्त्रदशान् V I, P II., 98, 15
 शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा V. II., P I,
 422, 9.
 शूद्रश्च द्विजाशौचे V II., P. I,
 420, 18.
 शूद्रश्चेत् ब्राह्मणीम् V II., P I,
 331, 3
 शूद्रश्च ब्राह्मणी गत्वा V II., P. II.,
 265, 13
 शूद्रश्च राजन्य-वैश्ययो V II., P I,
 332, 4
 शूद्र शूद्राशौचे V II., P I, 421, 1
 शूद्रां शयनमारोप्य V I, P II,
 96, 17
 शूद्राणिष्यो गुरुश्चैव V I, P. II,
 350, 14.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- V I., P. I,
 136, 7.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- V II., P. I
 431, 2.
 शूद्रस्तु ब्राह्मणी गत्वा V II., P I,
 330, 16
 शूद्रस्तु मासमासीत V. I, P II,
 209, 13
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् V. I, P I,
 423, 11.
 शूद्रे समगुण दान V I, P. I,
 186, 4
 शूद्र समाचरेत्पादम् V. II., P II,
 74, 11
 शूद्रस्य गमने चैव V. II., P I,
 151, 14
 शूद्रस्य चेदृश पापं V II., P. II,
 251, 7
 शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु V II., P I.,
 398, 2.
 शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा V II., P. I,
 379, 12.
- शूद्रस्य तु नवभ्रातृ V. II., P I,
 424, 3.
 शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा V I, P. I,
 485, 10
 शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा V I, P I.,
 342, 6
 शूद्रस्थानिवाग्ने V II., P. II.,
 149, 18
 शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा V. II., P. I,
 418, 20
 शूद्रस्य स्रुतके भुक्त्वा V. II., P I,
 419, 2.
 शूद्रसेवन V II., P. II., 135, 14.
 शूद्रां हत्वा गवमासान् V. II., P I,
 103, 4
 शूद्रां हत्वा सार्धमास V II., P I,
 104, 8
 शूद्रां हत्वा सवत्सरम् V II., P I,
 102, 16
 शून्यागारे उपेक्षायां V. II., P I,
 281, 5
 शून्यागार-नदी पर्वत- V II., P II.,
 56, 12
 शूद्रे दिनत्रय प्रोक्तं V I, P. II,
 282, 18
 शूद्रेणसह भुक्त्वान्नं V. II., P I.,
 396, 7.
 शूद्रो वा ब्राह्मण हत्वा V II., P II.,
 67, 15
 शूद्रे वेदफल याति V II., P. I,
 375, 12
 शूद्रे सवत्सरशुश्रूष- V. II., P I.,
 97, 14.
 शूद्रेव भार्या शूद्रस्य V. I, P II,
 95, 5
 शूद्रोऽनक्तम् V. II., P. I., 442, 5.
 शूद्रो मासेन V. I, P II., 205, 2.
 शूद्रो वाप्यर्धमासं वै V. II., P. I,
 117, 9.

- शूद्रो विद्याविराजेण V. I, P II, 206, 5
 शूद्रो ज्ञानावलेपेन V II, P I, 229, 1
 शूद्रोच्छिष्टभोजने V II, P I, 396, 1
 शूद्रोच्छिष्टभोजने V II, P I, 396, 10
 शूद्रोच्छिष्टभोजने V. II, P I, 393, 16.
 शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा V II, P I, 162, 7
 शूद्रोच्छिष्टाश्च पित्र्याः V II, P. I., 394, 9
 शूद्रोच्छिष्टाशने मास V. II, P I, 396, 14
 शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो V II., P. I., 445, 6
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः V I, P. I., 482, 7.
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा V. I., P. II., 323, 18
 शून्यालये दमशाने च V I, P. I., 442, 1.
 शूरादय प्राज्ञसंपूर्ण V. I, P. I., 464, 18.
 शूराणां निर्धनानां च V I, P II, 77, 3
 शूलेन शूली भवति V II, P. II., 248, 4.
 शूलेऽर्घ्यं कबन्धस्य V. II., P. I., 22, 5
 शृङ्गि-रुद्रि-नखि-व्याल-V. II, P I., 29, 21
 शृङ्गि-रुद्रि-नखि व्याल-विष-रुद्रि-V I, P II., 225, 14
 शृङ्गि-रुद्रि-नखि-व्याल-विष-विशुत्- V I, P. II, 227, 19.
 शृङ्गमङ्गेऽस्थिमङ्गे च V II, P I., 267, 15
 शृणु पाण्डव तत् सर्वम् V I, P I, 366, 3
 शृणुष्व भो इह विप्र V II, P I, 286, 18
 शृत च V II, P II, 193, 2
 शूताश्च श्रौणमात्रस्य V II, P I, 143, 5
 शूतमन्त्र परैरेव V. I, P II., 262, 11
 शृगाल-कुल्लट-रुद्रि- V II, P. I., 368, 2
 शैलं गव्यं च पीयूषं V I, P II, 379, 12
 शैलं च वृथा कृत्स्न- V II., P I, 403, 13.
 शेषमुद्धृत्य भोक्तव्य V I, P I, 417, 7
 शेषमन्नमनुज्ञात V I, P. II, 443, 13
 शेष विस्मयेन V I, P II, 167, 9.
 शैलूष-तन्नुवाय- V. II., P I, 388, 13
 शैव च वैष्णव शाक्त V I, P I, 365, 16
 शोचन्ति ज्ञानयो यत्र V I, P II, 112, 1
 शोचन् विनिन्दन्नात्मानं V II., P II., 59, 5
 शोणितं दृश्यते तत्र V II, P. II, 145, 9.
 शोणितं यावत् पांसून् V II, P I., 457, 4
 शोणस्य V I, P II, 366, 18
 शोभ्याऽऽसौ शोधनीय च V II, P. I., 183, 7.
 शोधयेन्मुख-हस्तौ च V I, P I., 431, 5

- शोषयित्वा तथा किञ्चित् V II, P I,
 184, 13
 शौचं कुर्याच्छनैर्धारी V I, P I,
 230, 13
 शौचाऽऽचारविर्हानस्य V I, P I,
 233, 13.
 शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं V I, P I,
 233, 6.
 शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा V I, P I,
 85, 8
 शौचं महार्चरोम्णा तु V II, P I,
 181, 5
 शौचे यत्नः सदा कार्यः V I, P I,
 233, 12
 शौचवच्छोधनं कुर्युः V II, P II,
 74, 6
 शौचावशिष्टां गेहाद्य V I, P I,
 227, 17.
 शौचशुद्धिर्नहाप्रीतिः V I, P I,
 181, 6
 शौचं स्नानं जपो होमः V I, P II,
 343, 14
 शौण्डिकान् नदस्याजं V II, P I,
 385, 9.
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या V I, P II,
 96, 15.
 शौरे तैजो धृतिर्दाक्ष्यं V I, P I,
 86, 6
 श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा V I, P I,
 423, 15
 श्मशुचाऽऽस्यगतं दन्तः V I, P I,
 244, 12.
 श्वेनं गृध्रमुलूकं च V II, P I,
 78, 8.
 श्वेनेनाभिचरन् V I, P I, 68, 17
 श्वेनो मार्गमिषं हृत्वा V II, P II,
 256, 7
 श्वामं शान्तिकरं प्रोक्तं V I, P I,
 266, 7
 श्वालके तस्मै चैव V I, P II,
 252, 6
 श्वारवन्ता कुनखिनः V I, P II,
 858, 11
 श्रीकृष्णः श्रीफलैः प्रोक्तः V II,
 P II, 181, 10
 श्रीकामः सर्वदा स्नानं V I, P I,
 281, 12
 श्रीकरं पीतमित्याहुः V I, P I,
 266, 7.
 श्रान्तस्य यानं दधितस्य पानम् V I,
 P I, 191, 12.
 श्रौतं कर्तुं नचेच्छक्तः V I, P I,
 318, 10
 श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः V I, P I,
 12, 6.
 श्रुता मे मानवा धर्मा V I, P I,
 108, 15.
 श्रुतं यत्तस्त्वयं कुर्यात् V I, P I,
 317, 15
 श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य V I, P I,
 466, 11.
 श्रोत्रापहर्तारो V II, P II, 247, 4.
 श्रोत्रिये तूपस्तम्भे V I, P II,
 248, 6.
 श्रोत्रियाय हरिद्राय V II, P I,
 252, 18
 श्रोत्रियायैव वेद्यानि V I, P II,
 330, 6.
 श्रोत्रियायैव वेद्यानि V I, P I, 396, 1.
 श्रोत्रियायैव V II, P II, 93, 19.
 श्रोत्रियायैवशुपाध्यायः V II, P II,
 15, 14.
 श्रोत्रियः सुभगः गां च V I, P I,
 221, 10.
 श्रोत्रे तस्मै च V I, P I, 328, 3.
 श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं V I, P I,
 300, 6
 श्रुत्या चोर्ध्वं V I, P II, 233, 14.

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य V. I, P. II,
234, 16

श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धि V. II, P. II,
233, 12.

श्रुत्वा यो न शृणोतीव V. I, P. II.,
186, 2.

श्रोतव्यो मन्तव्य V. I., P. II.,
195, 17.

श्रोत-स्मार्तक्रियाहेतोः V I, P. I.,
466, 1.

श्रोतं स्मार्तं तथा कर्म V I, P. I.,
265, 6

श्रोतं स्मार्तं फल-स्नेहैः V. I, P. II.,
143, 9.

श्रुति-स्मृतीमनैवाऽऽज्ञे V. II., P. I.,
9, 21.

श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव V. I, P. II.,
443, 20.

श्राद्धकृन् शुक्रवांसाः स्यान् V. I,
P. II., 396, 18

श्राद्धं कृतं तेन समा सहस्र V I.,
P. II., 311, 7.

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव V. I, P. II.,
470, 10.

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो V I., P. II.,
443, 5.

श्राद्धकर्ता न कुर्वीत V. I, P. II.,
368, 2.

श्राद्धकर्माणि वक्ष्यामि V. I., P. II.,
376, 3

श्राद्धकर्माणि शस्तानि V. I., P. I.,
370, 13.

श्राद्धकर्माविहीनाश्च V II, P I,
22, 1.

श्राद्धं कुर्याद्वदयं तु V. I, P. II.,
308, 13, 445, 10

श्राद्ध कुर्याद्वदयं तु V. I., P. II.,
464, 18.

श्राद्ध कुर्याद्भूतान्ते च V. II., P. II.,
195, 15

श्राद्ध कुर्वन्नमावास्याम् V. I., P. II
319, 1.

श्राद्ध कुर्वन्तथाऽऽज्ञोति V I, P II,
313, 7

श्रद्धा च नो मा व्यगमह V. I, P. II.,
437, 16

श्राद्धे जन्मदिने चैव V I, P I,
257, 11.

श्राद्धं तदा न कर्तव्यं V I, P II,
334, 21.

श्राद्धं तु नैकवर्गस्य V I, P II,
325, 19.

श्राद्धं तेनापि कर्तव्य V I, P II,
324, 13.

श्रद्धा-स्यागविहीनस्य V I., P II.,
218, 17

श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु V I., P II,
316, 5

श्राद्धासौ पिदयज्ञे च V. I, P II,
258, 9

श्राद्धवेष्टं सम्प्रोक्ष्य V I, P II,
428, 2.

श्राद्धे न देया पालंख्या V I, P II,
374, 17.

श्राद्धे नोद्भासनीयानि V. I., P II,
440, 10.

श्राद्धे निवृत्तान् भुञ्जानान् V. I.,
P II., 425, 14.

श्राद्धान्यूनान्दिकाशीनि V. I., P. II.,
450, 12.

श्राद्ध निर्वर्त्य विधिवत् V. I., P II.,
441, 6.

श्राद्धानि षोडशापाद्य V. I., P. II.,
449, 15.

- आद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो V. I, P. II, 425, 1.
 आद्धम्प्रति रुचिश्चैव V. I, P. II, 308, 9.
 आद्धे प्रशस्तास्तितथो V. I, P. II, 323, 5.
 आद्धभुक् प्रातरुत्थाय V. I, P. II, 368, 1.
 अद्धा-भक्ती च शान्तानां V. I, P. I, 179, 18.
 आद्धभुग्यो नख-दमश्रु- V. I, P. II, 391, 2.
 आद्धभूमौ गथां ध्यात्वा V. I, P. II, 401, 11.
 आद्धे यज्ञे च नियमात् V. I, P. I, 253, 14.
 अद्धया परयोपेत. V. I, P. II, 183, 10.
 अद्धायां प्राणे V. I, P. I, 421, 5.
 अद्धया विमल इत्त V. I, P. I, 201, 18.
 आद्धीयेऽहनि सम्प्राप्ते V. I, P. II, 335, 12.
 आद्धार्हगुणयोगेऽपि V. I, P. II, 359, 16.
 आद्धविघ्ने द्विजातीनाम् V. I, P. II, 336, 1.
 आद्धविघ्ने समुत्पन्ने V. I, P. II, 331, 21.
 आद्धविघ्ने समुत्पन्ने V. I, P. II, 332, 9.
 आद्ध वा पिबयज्ञ स्यात् V. I, P. I, 387, 12.
 अद्धाविरहित यज्ञ V. I, P. I, 160, 4.
 आद्धे विवाहकाले च V. I, P. I, 352, 14.
 आद्धेषु इतैः प्रीयन्ते V. I, P. II, 370, 16.
 अद्धेषु विकिरं दत्त्वा V. I, P. II, 427, 11.
 अद्धिस्य प्रजितो देशो V. I, P. II, 303, 17.
 अधिर बाह्वे वागे V. I, P. I, 267, 11.
 अपिपर्वते V. I, P. II, 306, 9.
 अप्यमाने V. II, P. II, 193, 13.
 श्री- प्रजा पशवश्चैव V. I, P. I, 162, 15.
 श्रीफलैरंशुपदानां V. II, P. I, 180, 19.
 आमपकेन V. I, P. II, 138, 10.
 श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां V. I, P. I, 201, 4.
 श्रेयान् भवति V. I, P. I, 173, 17.
 श्रिय प्राप्नोति पचम्यां V. I, P. II, 318, 10.
 श्रियं प्रत्यक्षुखो भुङ्क्ते V. I, P. I, 429, 19.
 श्रेयः साधनता श्रेयां V. I, P. I, 87, 12.
 श्रिय सार्वे V. I, P. II, 313, 20.
 श्रवणे च शुभांशोकात् V. I, P. II, 313, 3.
 श्रवणेन तु यत्कर्म V. I, P. II, 128, 4.
 श्रावणी पौर्णमासी तु V. I, P. II, 128, 10.
 श्रावणपौर्णमास्याम् V. I, P. II, 127, 19.
 श्रावण्यां पौर्णमास्याम् V. I, P. I, 157, 5.
 श्रावण्यां प्रौष्टपथां वा V. I, P. II, 127, 9.
 अश्नाद्वि-धनिष्टार्हा- V. I, P. II, 309, 8.
 श्रावणस्य तु मासस्य V. I, P. II, 127, 15.

- भावणस्याष्टमी कृष्णा V I, P II,
 311, 16
 भावणस्याष्टमी कृष्णा V I, P I,
 156, 3
 भैष्ठ्यमभिजिति V I, P II, 314, 7.
 आद्या-ऽनुशोचनाभ्यां वा V I, P I,
 183, 12.
 ऐष्मानकस्य छायायां V I, P I,
 158, 11
 ऐष्मानशु बान्धवैरुक्त V. I, P. II,
 292, 19.
 अ कुङ्कुट-वराहांश्च V II, P. I, 109,
 15.
 अक्रीडी इयेनजीवी च V. I, P II,
 351, 10
 अः कर्ताऽस्मीति निश्चित्य V. I, P II,
 360, 8.
 अ-काकोट्ट-खरोलूक- V II, P. I,
 188, 16
 अ क्रोट्ट-गर्भोलूक- V. I, P I,
 155, 2.
 अ-गौधोलूक-काकाश्च V. II, P. I.,
 88, 7
 अ-गोमाशु-कपीनां च V II, P. I,
 370, 14
 आ च नित्य विवर्ज्याः स्युः V II,
 P I, 366, 11
 अ चर्मणि यथा क्षीरम् V II, P. I,
 228, 12
 आ चैव सप्त जन्मानि V II, P. I,
 377, 4
 शौण्डिहाक्षने V II, P. I, 392, 3.
 अ जीवि-शौण्डिक- V. II, P. I,
 388, 16
 आ ततो जायते मूढः V II, P II,
 267, 6.
 श्वेतानि पुष्पाणि तथा शर्मा च V. I,
 P I, 322, 1.
 श्विचि-कुष्ठिकुलादीनां V I, P II,
 78, 10.
 श्वित्री वल्लं आ रस च V. II, P II.,
 255, 11
 श्वादीनां चैव विष्णूचि V. II., P. I,
 368, 14.
 अ नक्तुल-सर्प- V II., P I, 88, 12
 श्वोऽनभ्यायेऽद्यशर्वयो V I, P. I.,
 154, 21
 श्वानयोनिशत गच्छेत् V. II., P. II,
 251, 5.
 श्वानो वा क्रोष्टुको वापि V II, P. I.,
 66, 11.
 श्वानं हत्वा विरात्रमुपवसेत् V II, P. I.,
 89, 14.
 श्वपाक-चण्डालपरिमहेषु V II, P. I.,
 112, 3.
 श्वपाक पतित व्यङ्गम् V II, P I.,
 109, 13.
 श्वपाकोपहता या तु V. II., P. I.,
 353, 7.
 श्वपाक-पुल्कसादीनां V II, P. II,
 229, 12.
 श्वपाक-पुल्कसादीनां V. II, P II,
 234, 12.
 श्वपाको वृषलो भोक्तुः V. II, P. I.,
 192, 16
 श्वपदेनाङ्गयित्वा तं V II, P. II,
 13, 3.
 अ-विडाल-खरोट्टाणां V. II, P I,
 367, 6
 आ भूत्वा कृकलासस्तु V II, P II.,
 267, 7
 अ-भ्यश्च श्वपचे-श्च V. I, P I,
 385, 10
 अश्नेतु मरण लोके V II, P II,
 234, 14
 श्वभ्रमपाल-सर्पाद्यैर् V II, P I,
 281, 10.

श्वे वा पतिते ऽक्तस्मात् V II, P I,
 281, 2
 श्वनिर्हृतस्य यन्मांस V II, P I,
 192, 10
 श्वभिः स्पर्शे जपेदेव्या V II, P I,
 170, 23
 श्व-माज्जर-नकुल-V II, P I, 87, 4
 श्वमांसनिच्छन्नात्तोऽहुं V II, P I.,
 415, 1.
 श्वयोनौ तु स सभूतः V II, P II,
 266, 15.
 श्वयोनौ स समासाद्य V II, P II,
 224, 11
 श्वाविन् कृत्तान् विविध V II, P II,
 254, 10
 श्व-शृगालेभगृध्रेषु V. II, P II,
 265, 8.
 श्व-शृगाल-धृक्-द्वीपि- V I., P II,
 388, 15.
 श्वा-शृगालस्ततो गृध्रो V. II., P II,
 266, 10
 श्वभूः पित्तमही ज्येष्ठा V I., P I,
 332, 2.
 श्वभूमासह्य धात्री च V II, P I,
 318, 15
 श्वगुरयोश्च भगिन्यां च V I, P II,
 251, 13
 श्व-सूकर-खरोद्गादि- V. II., P I,
 194, 1.
 श्व-सूकर-खरोद्गादि- V. II., P. II.,
 277, 8
 श्व-सूकर-खरोद्गाणां V II., P II.,
 242, 8.
 श्व-सूकरावलीढ च V. II, P II,
 193, 10
 श्वासकासी ज्वरी सर्वे-V. II., P II.,
 239, 8
 श्व-शृगाल-खरैर्वहो V. II, P. I,
 66, 3.

श्वहताश्च मृगा मेध्या V II, P. I.,
 189, 11
 श्वो भविष्यति मे श्राद्धं V I, P. II.,
 360, 4
 श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् V. II,
 P I, 299, 13

घ.

घट्कर्मैको भवत्येषां V I, P. I.,
 341, 14.
 घट्त्रिंशत् वा वर्षाणि V. I, P II,
 47, 16
 घट्त्रिंशद्गुणोपेतः V I, P I.,
 462, 20
 घट्त्रिंशदादिक चर्य V. I, P. II,
 47, 18
 घट्स्वेतेषु हरे सम्यक् V. I, P. I.,
 367, 4.
 घट्पादं पञ्चपादं वा V. I., P. II.,
 157, 14
 घण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा V. II, P. II,
 73, 7
 घण्ड. पलालहरणे V. II., P. II,
 257, 4.
 घण्डश्च जायते लोके V II, P. II.,
 269, 6.
 घण्डश्च कुलटाद्याश्च V. II, P I,
 384, 8
 घण्णां तु कर्मणामस्य V. I., P. I.,
 149, 17
 घण्णामेकैकमेतेषां V. II., P. I.,
 31, 11.
 घण्मासास्त्रिंशामोति V. I., P. I.,
 368, 15
 घण्मासानिच्यो वाऽपि V. I, P. II.,
 142, 14.
 घण्मासानथ यो शुद्धे V. II., P I.,
 376, 9.

षण्मासात् यो द्विजो भुङ्क्ते V I, P II, 386, 6	षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो V. I, P II, 19, 10.
षण्मासात् द्विगुणं प्रोक्त V II, P I, 22, 13	षडङ्गवेदवित् विप्रो V I, P I, 197, 1.
षण्मासात् पक्षिणी V I, P II, 238, 17	षडेतानि न गृह्णीयात् V. I, P. II, 183, 15.
षण्मासात् पक्षिणी V I, P II, 233, 4.	षडेतानि यतिर्निस्थं V I, P II, 184, 6
षण्मासात् शुद्धहाऽप्येतत् V II, P I, 97, 8	षड्-द्वा-द्वाद्वाह च V I, P II, 207, 12; 216, 8
षण्मासाभ्यन्तर यावत् V I, P II, 239, 14	षडन्या नखशुद्धौ तु V I, P. I, 231, 1
षण्मास भुवि निःक्षिप्य V II, P I, 173, 4	षडानुपूर्व्यां विप्रस्य V I, P II, 85, 14.
षण्मासात् छागमांसेन V I, P II, 372, 3	षडब्दं वा चरेत्कृच्छ्र V II, P II, 88, 9
षष्ठे काले पयोभक्षः V II, P II, 116, 2	षडभक्तानशनेनात्र V I, P I, 136, 6
षष्ठी च द्वादशी चैव V I, P I, 157, 13	षड्वाचं च त्रिरात्रं च V II, P. I, 397, 12.
षष्ठे च सप्तमे चैव V. I, P. I, 319, 9	षड्वाचं तु चरेद्द्वैदयः V II, P. II, 41, 18.
षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशील. V I, P. II, 317, 17	षड्वाचं तु तदा प्रोक्त V. II, P I, 127, 13.
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि V. I, P. II, 19, 12.	षड्वाचं वा त्रिरात्रं स्याद् V I, P II, 220, 12
षष्ठीं प्रतिपद् चैव V. I, P. II, 30, 13	षड्विपाकयुगदिष्ट V I, P I, 182, 1
षष्ठे मास्यन्नप्राशनं V. I, P. II, 27, 13.	षड् वैश्यम् V II, P I, 98, 14.
षष्ठ्या गम्या मङ्गभाग V. I, P II, 110, 13.	षडशीतिमुखे चैव V I, P. I, 192, 4
षष्ठ्यां वृत्तवानोति V. I, P. II, 315, 17.	षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः V I, P I, 192, 13
षष्ठिर्वान्धे प्रजायन्ते V. I, P. II, 125, 17	षडहो-द्वादशाहानि V II, P II, 204, 3
षष्ठिद्वर्षसहस्राणि V II, P II, 251, 3.	षाण्मासिके तु संसर्गे V II, P I, 29, 11.
	षोडशारण्यवासिनः V I, P II, 146, 8.

षोडशचूर्निशाः स्त्रीणां V. I, P. II,
99, 9.

स.

सक्षेप-विस्तराभ्यां हि V. I, P. II,
2, 3.

सङ्कुटे विषमे चैव V. II, P. II,
39, 9.

सङ्कुमन्तीह पापानि V. II, P. I,
28, 3.

सङ्कुन्तौ यानि इत्तानि V. I, P. I,
192, 5.

सङ्कुन्त्यां भानुवारे च V. I, P. I,
288, 3.

सङ्क्रान्त्यानुपवासं च V. I, P. I,
438, 6.

सङ्क्रान्तानुपरागे च V. I, P. II,
329, 5.

सङ्क्रान्त्यानुपवासेन V. I, P. II,
327, 1.

सङ्कुरीकरणं ज्ञेयं V. II, P. I, 17, 8.

सङ्कुरीकरणं कृत्वा V. II, P. II,
187, 8.

सङ्कुल्यते तथा भुक्त्वा V. II, P. I,
425, 4.

संकल्पं तु यदा कुर्यात् V. I, P. II,
445, 1.

संकल्पं तु यदा आह V. I, P. II,
445, 4.

सङ्कुल्पोऽभ्यवसायश्च V. II, P. I,
312, 7.

सङ्कुल्पयेद् यदाहारः V. I, P. I,
382, 2.

संकल्पश्चाहमेवासौ V. I, P. II,
444, 11.

सङ्क्रिष्टाः पक्षिभावेन V. II, P. II,
243, 16.

सङ्कृत्सकृतसंस्काराः V. I, P. II,
21, 15.

सङ्कृत्सविना च यज्जप्त V. I, P. I,
306, 17.

सङ्क्रमेण V. I, P. II, 307, 3.

सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं V. I, P. I,
472, 9.

सङ्ग्रामस्थश्च राजन्यो V. I, P. II,
258, 2.

सयात लोहितोऽं च V. II, P. I,
5, 2.

सजायते महावक्त्रो V. II, P. II,
256, 2.

सञ्चितं यद्ग्रहस्थस्य V. I, P. II,
196, 16.

सञ्चयं कुरुते यश्च V. I, P. I,
188, 13.

सञ्चयं क्रियते लोके V. II, P. II,
228, 16.

सञ्चयं न कुर्वीत V. I, P. I,
482, 1.

सञ्चरेत्तानि शनकौ V. II, P. II,
59, 9.

सन्तर्पणं मनोच्छेदः V. I, P. I,
142, 5.

सन्तानस्याऽविनाशं तु V. I, P. II,
107, 2.

सन्तापः कान्तिरल्पाह V. I, P. I,
282, 8.

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं V. I, P. II,
139, 7.

सन्त्यज्यं धर्मराजानं V. I, P. I,
361, 15.

संतुष्टो भार्ययाभर्त्ता V. I, P. II,
112, 7.

संतुष्टाः सज्जनहिताः V. I, P. II,
74, 15.

सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यात् V. II,
P. I, 167, 9.

सन्नि च विग्रहं चैव V. I, P. I,
469, 18.

सन्निध्यानिर्देशाऽवस्था V. I, P. II,
380, 4.

सन्धौ सन्ध्यामुपासीत V. I., P. I., 260, 13; 289, 7.	सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु V. I., P. II., 348, 1.
सन्ध्याकर्मवसाने तु V. I., P. I., 311, 10.	सन्निकृष्टमधीयानम् V. I., P. I., 187, 1.
सन्ध्याकर्मवसाने तु V. I., P. I., 311, 10.	सन्ध्यासेवकृतोद्वाहो V. I., P. II., 149, 8.
सन्ध्याकाले यथा राहः V. I., P. I., 437, 1.	सन्ध्यासस्तान् रहेत् सर्वात् V. I., P. II., 152, 5.
सन्ध्या-गञ्जित-निर्घात- V. I., P. I., 157, 18.	सन्ध्यास्यन्ते द्विजं वृद्धा V. I., P. II., 196, 18.
सन्ध्यां चोपास्य शृणुयात् V. I., P. I., 471, 18.	सन्ध्यास्य दुर्मातः कश्चित् V. II., P. II., 129, 12.
सन्ध्यात्रयं तु कर्तव्यं V. I., P. I., 289, 9; 298, 10.	सन्निरुद्धोन्द्रियमामं V. I., P. II., 154, 10.
सन्ध्यां नोपासते विप्राः V. I., P. II., 164, 19.	सम्पृक्ता स्यात्स्याऽन्त्यैर्वा V. II., P. I., 345, 20.
सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् V. I., P. II., 211, 9.	सम्पादितो विशेषस्तु V. I., P. II., 459, 3.
सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं V. I., P. II., 444, 3.	सम्पादयेद्यमाहारं V. II., P. I., 302, 14.
सन्ध्यापाग्नमहानौ तु V. I., P. I., 168, 7.	सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे V. II., P. II., 161, 9.
सन्ध्यामापहि नोपास्ते V. II., P. II., 148, 14.	सम्प्राश्य मृण्मयं भाण्डं V. II., P. I., 194, 15.
सन्ध्यामुपासते ये तु V. I., P. I., 300, 11.	सम्प्राश्य विप्रो गृह्णीयात् V. I., P. II., 386, 13.
सन्ध्यामिष्टिं च होमं च V. I., P. I., 302, 8.	सम्प्राप्तो यातनास्थानं V. II., P. I., 57, 12.
सन्ध्यामिष्टिं चहं होमं V. I., P. II., 210, 14.	सम्प्राप्तोऽज्ञायने शेषः V. I., P. II., 261, 21.
सन्ध्या येन न विज्ञाता V. I., P. I., 301, 2.	संपूर्णं सन्निधां दद्यात् V. II., P. I., 269, 2.
सन्ध्यायोरुभयोस्तद्वत् V. I., P. I., 242, 19.	सम्बन्धिनस्तथा सर्वात् V. I., P. II., 348, 12.
सन्ध्यास्वाङ्गि विशेषेण V. I., P. II., 193, 10.	सम्भावयति चान्येन V. I., P. I., 331, 2.
सन्ध्याहीनोऽनुचिर्नित्यम् V. I., P. I., 300, 20.	सम्भावयति चान्येन V. II., P. I., 319, 12.

- सम्भाषणे ब्राह्मणानि- V II, P I,
 109, 10
 सम्भाष्य V II, P II, 142, 5
 सम्मार्जनेनास्त्रेण V II, P I,
 194, 6
 सयोग च वियोग च V. I, P II,
 184, 9.
 सयोग पतितैर्गत्वा V II, P II,
 223, 12
 सयनवाक् V I, P II, 49, 11
 सरक्षेत् सर्वतश्चैन V I, P I,
 466, 12
 सरक्षणार्थं जन्तुना V I, P II,
 194, 13
 सरक्षणार्थं जन्तुना V I, P II,
 183, 6
 सहाप-स्पर्श-नि श्वासात् V II, P I,
 28, 15
 सवीतागो वीतमत्सर V II, P I,
 249, 10
 सवृत्त्याद्भूमौलेन V I, P I,
 237, 13
 सवत्सर V II, P II, 151, 9
 सवत्सरे V II, P II, 72, 16
 सवत्सरकृतोऽध्याय V I, P II,
 128, 15
 सवत्सरकृत पाप V I, P I,
 362, 2
 सवत्सरेण पतति V II, P I,
 32, 14.
 सवत्सरेण पतति V II, P I,
 28, 4
 सवत्सरेण पतति V II, P I,
 28, 7
 सवत्सरोत्सजे V II, P II, 108, 8
 सवत्सर तु कुम्भीर. V II, P II,
 225, 4
 सवत्सरातिक्रमे V II, P II,
 108, 19
 सवत्सर तु गव्येन V I, P II,
 372, 7
 सवत्सरनिचयी V I, P II,
 142, 8
 सवत्सरेऽन्नप्राशनम् V I, P II,
 27, 11
 सवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे V I, P II,
 456, 18
 सवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा V I, P II,
 451, 6
 सवत्सर यवाहार V II, P II,
 138, 17
 सवत्सरार्धे कुर्वीत V II, P II,
 111, 12
 सवत्सर व्रत कुर्यात् V II, P II,
 146, 9
 सवत्सरे व्यतीतिं तु V I, P II,
 233, 11
 सवत्सरे व्यतीतिं तु V. I, P II,
 235, 2
 सवत्सर व्रत कुर्यात् V. II, P II,
 121, 7
 सवत्सर शुद्धस्य V. II, P. I., 98, 17
 सवत्सरोषिते शिष्ये V. I, P. I.,
 146, 6
 सवत्सर सावयव V. I, P. I.,
 356, 14.
 सविशेष यथाकालम् V I, P I,
 472, 4
 सविशन्तीषु सविशेत् V II, P I,
 292, 12
 सवेशमानासु सविशन् V. II., P. I.,
 249, 9
 सशोध्य त्रिविध मार्गे V. I, P. I.,
 458, 3
 सशयि तु नभोक्तव्य V. II, P I.,
 206, 12
 सञ्चितेषु समस्तेषु V. II., P II.,
 277, 12

संस्कृते तु चिरात् स्यात् V I, P II, 247, 15	सहताभिस्त्रिभि पूर्वम् V I, P I, 287, 14
संस्कृतान्नैर्हि विविधैः V I, P I, 379, 2	स ईक्षाचक्रे V I, P I, 103, 16
संस्कृतासु स्त्रीषु V. I, P II., 241, 21	स ईक्षत लोकात् V I, P I, 97, 14.
ससदि ब्रीडया तुल्ये- V. I, P I, 180, 9	स इमाल्लोकान् V I, P I, 97, 14
ससर्गे चादिशे कुयात् V II, P I, 29, 12.	स एतम् V I, P I, 47, 7
ससर्गदोषस्तेनाद्यैः V I, P II, 185, 9	स एत चतुर्विंशति रात्रम् V I, P II, 47, 14
ससर्गान् बुध्यते तद्भि V I, P II, 382, 5	स एव धर्मज पुत्रः V I, P II, 105, 13
ससर्गदोष पापेषु V II, P II, 90, 15	स एवैत V II, P II, 283, 4
ससारमेव नि सार V I, P II, 119, 11	स एवैन तस्मात् V II, P II, 284, 5
ससारान् प्रतिपद्यन्ते V II, P II, 242, 7	स एवोपपत्तिर्ज्ञेयो V I, P II, 357, 6
सस्थितेष्वय देवेषु V I, P I, 96, 3	स एवास्मिन् V II, P II, 282, 11.
सस्थिते पक्षिणी रात्रि V I, P II, 247, 14	स क्रीतकः सुतस्तस्य V II, P I, 46, 18
सस्पृशे च वत शीर्षम् V I, P I, 238, 10	सकर्म तु वर्षासु V II, P. I, 188, 1
सस्पृष्टे हृदये चास्य V I, P I, 250, 11	स कर्मणास् V I, P I, 172, 13.
सस्पृशे सुतिकायास्तु V I, P II, 212, 9	स कुर्यात् कृच्छ्रमभ्रान्तः V II, P. II, 129, 13
सस्पृशे सचैत् V II, P I, 109, 11	स कुर्यादर्थशौचं तु V I, P I, 280, 10
सहताङ्गलिना तोय V I, P I, 287, 6	स किल्बिषात् समुत्थाय V II, P I, 253, 8
सहताङ्गलिपाणिस्तु V. I, P I, 382, 13	सकल्प सरहस्य च V I, P II, 207, 16
सहिताध्ययनमधीयानः V II, P I, 421, 10	सकल्पं सरहस्य च V I, P I, 148, 7. 333, 17
सहताङ्ग योधयेद्वल्गु V I, P I 458, 18.	सकेशं वपन कुर्यात् V II, P I, 123, 7
	सकृच्चोद्धरणात्तस्य V I, P II, 38, 13
	सकृच्चोद्धरणात्तस्य वानीय V II, P II, 167, 2
	सकटाञ्च नाभीयात् V. I, P II, 278, 13.

सकृन् V II, P II, 189, 2
 सकृन्-यावक-भैक्ष्याशी V II, P I,
 244, 7
 सकृन् जयते यस्तु V I, P I,
 376, 8
 सकृन् प्रदीयते कन्या V I, P II,
 89, 14
 स कृत्वा प्राकृत कृच्छ्रं V II, P I,
 328, 11.
 सकृन् कृत्वा गुरोर्भार्याम् V II, P I,
 322, 11
 सकृन् कृत्वा तदज्ञाज्ञात् V II, P I,
 379, 16
 सकृन् शो निपतति V I, P II,
 89, 17
 सकृन् राह वदानीति V. I, P II,
 89, 18.
 स कन्याः केवलाः सूते V II, P II,
 230, 10
 स कुबेरः स वरुणः V I, P I,
 448, 1
 सखिभार्या गुरोर्भार्या V II, P II,
 265, 11.
 सखिभार्या गुरोर्भार्या V. II, P II,
 266, 2
 सखिभार्या समारुह्य V II, P I,
 328, 10
 सखिभार्या समारुह्य V. II, P I,
 326, 16
 सखा मेत्यादिना इण्ड V I, P II,
 160, 6.
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु V II, P I,
 310, 9, 311, 3, 325, 1.
 सखि-सयोनि-सगोत्रा- V. II, P I,
 325, 1.
 सखि-सयोनि-सगोत्रा- V. II, P I,
 341, 12
 सगुड मरिचाक्स तु V. I, P. II,
 379, 18.

स गच्छेत् परम स्थान V I, P I,
 362, 8
 स गच्छत्यञ्जसा विभो V. I, P II,
 50, 17
 स गच्छेन्नरक घोर V II, P I,
 421, 6
 सगोत्रा चैवमस्था V I, P. II,
 72, 11.
 स गोत्रां चैवमस्थोपयच्छेत् V. II,
 P I, 337, 18.
 सगोत्रां च सवर्णां च V. II, P. II,
 271, 3.
 सगोत्राभिगानी V II, P II,
 270, 1
 सगोत्रासु सुतस्त्रीषु V II, P. I,
 310, 13
 स गङ्गी वारयति V II, P. II,
 248, 3.
 स गर्हन् V I, P I, 50, 6.
 स गुरुर्व. क्रिवा. कृत्वा V I, P. I,
 331, 5
 सगौरसर्वपैः क्षौम V II, P. I,
 180, 13.
 स गृहे भुङ् उत्पन्न. V II, P. I,
 46, 10
 स गोहत्याकृत पापं V I, P I,
 288, 1
 स गोहत्याकृत पाप V II, P. I,
 247, 2
 सधृत यावक पीत्वा V. II, P I,
 64, 18.
 सच्चिदानन्दरूपम् V. I, P. I,
 99, 3
 स चण्डालोऽपि पूतात्मा V. I, P. I,
 268, 2
 स चण्डालत्वमाप्नोति V. I, P. I,
 413, 5
 स चेन्मनुष्यतां गच्छेत् V. II, P. II,
 246, 2.

स चाऽर्वाक् तर्पणात् कार्यं V I, P I, 344, 1	स तु जातिविहीनेषु V II, P II, 229, 15
सचैलो बहिरामृत्य V II, P II, 140, 14	स तु जीविन् भवेच्छूद्रो V I, P II, 386, 7.
सचैल वाग्यतः स्नात्वा V II, P I, 207, 4	सततं प्रातरुत्थाय V I, P I, 260, 5
सचैल स्नानमन्येषाम् V. I. P II, 284, 4	सततं प्रातरुत्थाय V I, P I, 147, 7
सचैल. सशिराः स्नात्वा V II, P. I., 109, 16.	सततमादित्येऽङ्गि V I, P II, 314, 15.
सचिदान् सप्त चाष्टौ वा V. I., P I, 463, 8	स तु न्यहेण शुद्धयेत् V II, P. I, 113, 11
सच्छास्त्रादिविनोदेन V I, P I, 439, 8	स तथा तद्वृणुयात् V. II, P II., 215, 10
सजातीयगृहेष्वेव V. I, P II, 40, 19	स तद्वधकृत्वा ह्याभ्यां V II, P I, 248, 7
सजातीयेष्वयं प्रोक्तः V II, P I, 48, 4	स तासुवाच धर्मात्मा V II, P II, 211, 13
सजातीयेषु वर्णेषु V I, P II, 221, 12.	स तसकृच्छसहितं V II, P I, 25, 2
स जीवनेव शुद्धस्वम् V. II, P I, 19, 2	स तसकृच्छसहितं चरेत् V. II, P. II, 43, 9
स जीवनेव शुद्धस्वम् V I., P. I, 54, 2; 150, 4	सति मूले V II., P. II, 205, 8
सत्कृत्यार्जं प्रहातव्यं V I, P. I, 396, 15.	सत्यं ज्ञानमनन्तं V I., P I., 99, 13
सत्कृत्य निक्षेपे निक्षां V. I, P. I., 406, 13.	सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् V. I., P. II., 134, 1.
सत्कृत्य निक्षेपे निक्षां V I, P. I, 407, 10	सत्यात्प्रव्यवमानानां V. I, P I, 182, 11
सत्कृतिश्चानसूया च V. I., P. I, 181, 7	सत्यं स्वर्तनं V. I, P I, 117, 11
सत्क्रिया-काल-पान्नादि- V I, P. II, 864, 7	सत्यं हान तपः शौचम् V. I., P. I, 217, 15.
सत्क्रियां देहा-कालौ च V. I, P. II, 364, 1.	सत्यानृते V. I, P II, 170, 7
स तु चान्द्रायणं कुर्यात् V. II., P. I, 116, 11, 368, 6.	सत्यानृताभ्यामपि वा V. I., P. I, 340, 11.
	सत्यानृतं तु वाणिज्यं V I., P I, 341, 3
	सत्येन तु विशुद्धयन्ति V. II, P. I., 236, 6.
	सत्येन तेनात्मनोपमेतत् V. I, P I, 434, 1.

सत्येन तेन मे भुक्तं V I, P I, 434, 4
 सत्येन द्योतते बद्धि V II, P I,
 236, 1
 सत्येन द्योतते राजा V II, P I,
 235, 21
 सत्यपूता वदेद्वाच V I, P II,
 194, 6
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः V I, P I, 132, 6
 सत्य-बोध-सुखा-ऽनन्त- V I, P I,
 95, 17
 सत्यामन्यां सवर्णायां V I, P. II,
 115, 18
 सत्यामेव तु तीव्राया V I, P II,
 161, 6
 सत्यवचनं सन्तोषो V I, P II,
 343, 15
 सत्यं वदेत् V II, P II, 174, 7
 सत्यव्रतो भरद्वाजो V I, P I,
 108, 8.
 सत्यस्य इह विभ्रशः V I, P I,
 132, 10
 स तु यद्यन्यजातीयः V I, P II,
 91, 4
 सत्री च ब्राह्मणो नित्य V I, P II,
 258, 3
 सन्नदीक्षा च सर्वेषां V. I, P I,
 135, 2
 सन्न-प्रति-ब्रह्मचारि- V I, P II,
 257, 15
 स तीर्थफलप्राप्नोति V I, P I,
 276, 11
 सतिलं नाम-गोत्रेण V I, P II,
 436, 9.
 स बुल्य भूणहत्यायाः V I, P II,
 100, 9
 सखकानव्रणान् सौम्यान् V. I., P II.,
 157, 9.
 सख ज्ञान तमोऽज्ञान V. II, P. II.,
 215, 10.

सख रजस्तमश्चेति V II, P II,
 215, 7
 सखस्य लक्षणं वर्मः V II, P II,
 217, 8
 स तु सान्तपन कृच्छ्र V II, P. I,
 113, 8
 स तस्मिन्नेव कर्तव्यो V I, P II,
 68, 7
 स तस्योत्पादयेत्तुष्टि V II, P I,
 271, 5
 स तस्य दुष्कृत इत्या V. I, P I,
 115, 11
 स तस्य व्रत कुर्यात् V. II, P II,
 89, 10
 स तस्यैव व्रत कुर्यात् V II, P I,
 27, 20
 स तस्य सुकृत इत्या V I, P II,
 190, 15
 * * सस्तु विभेषु V I, P II,
 440, 3
 सदा कामिकुल वड्यै V. I, P II,
 73, 11
 स इन्धव्य उपेतश्चेत् V I, P II,
 285, 17
 सदा चाख्यशन नाद्यात् V I, P. I,
 422, 8
 सदाचाराः कुलीनाश्च V I, P I,
 178, 11
 सदाचारस्य च तथा V I, P I,
 153, 10
 सदान मान-संस्कारैः V I, P I,
 466, 4
 सद्योपवीतिना भाव्य V I, P. II,
 38, 9
 सदाऽपहृतसर्वस्वः V. II, P. II,
 236, 17.
 सज्जिश्च निन्दिताचारः V. I, P. II,
 359, 8.

सद्य एव विशुद्धिं स्यात् V I, P II,
 280, 9
 सद्य एवान्ध- V II, P II, 68, 8,
 सद्य. शौच तथैकाहं V I, P II,
 207, 11, 216, 7
 सद्येन पाशैः सर्वाङ्ग- V II, P II,
 14, 9
 सद्योज्ञातां यथा नारी V I, P II
 185, 11
 सद्योनि सद्ये पापे V II, P I
 206, 10
 सद्य. पतति मासेन V I, P I,
 485, 13
 सद्य. प्रक्षालिको वा स्यात् V I, P II,
 142, 13
 सद्योवधूतां V I, P II, 82 14
 सद्य शौच भवेत्तत्र V I, P II,
 245, 13
 सद्य शौचमहर्क्यह- V I, P II,
 243, 12
 सद्यः शौच सनाख्यात V I, P II,
 232, 2
 सद्यःभ्राष्ट्री V I, P II, 367, 9
 सद्यस्त्वमौढकन्यायां V I, P II,
 245, 20
 सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत V II, P II,
 144, 4
 स द्विजो वैश्यतामेति V II, P II,
 241, 2
 सदैवोदहमुखः प्रातः V I, P I,
 223, 13
 सदैव वा पर्ववर्जं V I, P II,
 104, 12
 स देवांश्च पित्र्यैश्च V I, P I,
 431, 12
 सदैवसोम्यैर्देव V. I, P I, 100, 1
 सदैव स्वपत पुत्रो V I, P I,
 441, 9.

सदृश तु प्रकुर्यात् V II, P I,
 46, 7
 सदृशानेक तानाहुः V I, P II,
 119, 2
 सदृशौ दिवसच्छिद्र- V I, P I,
 193, 15
 सदृशं प्रीतिसञ्जुक्त V II, P I,
 46, 6
 सदा सम्भवतः कार्यम् V I, P II,
 36, 4
 सदस्य सदृशं V I, P I, 172, 13
 स धर्मो य विगर्हन्ते V. I., P I,
 88, 10
 स नित्यं हन्ति पापानि V. I, P I,
 256, 11
 स नैव व्यभवत् V I., P. I., 111, 8
 सन्धि समाधौ V I, P II,
 167, 15.
 सन्निहत्या गयाया च V I., P II,
 304, 10.
 सन्निमीलितदृष्टौ मौनी V I., P. I.,
 291, 15
 सनाऽऽरमत V I, P I, 126, 8
 स पक्ष सकल पुण्य. V I, P II,
 321, 21.
 सपिण्डीकरणं कुर्युः V I, P. II,
 458, 2.
 सपिण्डीकरणं कुर्यात् V I, P. II,
 453, 6
 सपिण्डीकरणं कुर्यात् V. I, P. II,
 452, 1
 सपिण्डीकरणान्तं च V I, P II,
 330, 8.
 सपिण्डीकरणान्तं च V I, P. II,
 330, 1
 सपिण्डीकरणं तेषां V I., P II,
 458, 13.
 सपिण्डीकरणं तस्य V. I, P II,
 452, 22.

- सपिण्डीकरणं तस्यां V I, P II, 451, 17.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं V. I, P. II, 329, 9
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं V. I, P. II, 446, 8
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं V. I, P. II, 454, 7
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-पित्रो V. I, P II, 447, 3.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं V. I, P II, 454, 15
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं V I, P. II, 454, 5.
 सपिण्डीकरणश्राद्धम् V I, P II, 454, 20.
 सपिण्डता तु पुरुषे V I, P. II, 222, 11
 सपिण्डता तु पुरुषे V. I, P II, 60, 13, 222, 16
 सपिण्डानां तु सर्वेषां V. I, P. II, 242, 7
 सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यात् V I, P II, 468, 14
 सपिण्डाऽपत्यद्वारेषु V II, P I, 311, 7.
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा V II, P I, 43, 6.
 सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि V. I, P. II, 462, 22.
 सपिण्डीकरणात् प्रेते V. I, P II, 452, 10
 सप्तगारं चरैश्चक्षुः V. I, P. II, 162, 13
 सप्तगाराण्यपूर्वाणि V. II., P. II, 59, 8
 सप्तगाराण्यसकल्पितानि V. II., P II, 58, 5.
 सप्तगाराण्यं चरैश्चक्षुः V II, P II, 126, 4
 सप्तजन्मनि कुष्ठी स्यात् V II, P I, 6, 20.
 सप्तयुध्वगता वृद्धाः V. II., P. I, 122, 6
 सप्तविंशदनध्यायान् V. I., P. I, 155, 9.
 सप्तपिपत्ती भूमिः V I, P. II, 53, 1.
 सप्तद्वारावकीर्णं च V I., P II, 194, 10
 सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु V I, P II, 221, 2
 सप्तपौनर्भवाः कन्या. V I., P II, 57, 8
 सप्त पूर्वान् सप्त परान् V I, P II, 348, 9
 सप्तभिः पावमानीभिः V. II., P II, 122, 5.
 सप्तमी नवमी चैव V. I, P I, 281, 13.
 सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् V I, P II, 32, 1.
 सप्तमे मासि V. I., P II, 21, 9
 सप्तम्यां चैव कन्यार्थी V. I, P II, 110, 14.
 सप्तम्यां तु सतो वासो V. I., P. I., 368, 6.
 सप्तम्या रविशुक्लायां V. II., P. II, 281, 8.
 सप्तम्यां रविवारे च V. I., P. I, 355, 18.
 सप्तम्यां रविवारे च V. I., P. I., 355, 11.
 सप्तमी वामकक्ष्यां तु V. I., P. I., 367, 14.
 सप्तमे वर्षे राशिः V. II., P II, 317, 17.

सप्तमेऽङ्कि द्वितीयेऽङ्कि V. I, P. II, 448, 10	स भूयहा हुरापञ्च V I, P I, 428, 8
सप्तरात्र V II, P II, 194, 3.	सभार्यस्तु शुचि ज्ञातो V I, P. I, 379, 6
सप्तरात्र तथा कुर्यात् V II, P. I, 86, 10	सै भवेत्सूकरो ग्राम्य V II, P I, 377, 6
सप्तार्षे V I, P II, 306, 11.	सम्भाव्यवेदमूलत्वात् V I, P I, 12, 4.
सप्तर्षीनामगस्त्याष्टमानां V I, P II, 71, 16.	सभा वा न प्रवेष्टव्या V I, P I, 16, 5
सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा V. I, P. I, 457, 1.	सभासु चैव सर्वासु V I, P I, 327, 9
सप्तविंशत्यागना धर्म्या. V I, P I, 339, 1	समीक्ष्य धर्मविदुर्दृष्ट्या V II, P I, 235, 6
सप्तविंशतिका कार्या V. I, P. I., 309, 12	समाजोत्सवसम्पन्न V I, P I, 464, 14
सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्र V I, P. I., 267, 4	समाच्छिद्य तु ता कन्यां V I, P. II, 90, 19
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽय V II, P I, 31, 4.	स मूर्धा नरक याति V. I, P. I., 352, 11
सप्तहस्तेन हंडन V II, P II, 33, 1.	समुत्कर्षेऽमृत V II, P II, 107. 9
स पापिष्ठो विवाहानां V I, P II, 85, 6	समता चैव सर्वस्मिन् V. I, P. II, 194, 2.
स पारयजैश्चवत् V. II, P. I, 47, 6.	समित्-पुष्प-कुशा-ऽऽज्या-ऽम्बु- V. I., P. I., 330, 2.
सपवित्रेण पाणिना V I, P. I., 215, 1	समित् पुष्प-कुशादीना V. I, P I, 337, 18
सपवित्रेण हस्तेन V. I., P I, 218, 13.	समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेत् V. II., P II, 83, 7
सम्बन्धितः स्त्रियो गत्वा V. II., P. I., 324, 7.	समत्त्वमागतस्यापि V. I, P II, 328, 1.
सम्बन्धित-बान्धवादीनाम् V. I, P. II, 329, 17.	समुत्सृजेद्भुक्तवताम् V. I, P. II, 427, 2
सम्बन्धासत्तिमालोच्य V. I, P. II, 466, 19	समता सौम्यता V. I, P. II., 343, 9
स ब्रह्मपरमप्येति V. I., P I, 310, 16.	समृद्धिं तत्र जानीयात् V II, P. II, 2, 2
स भूत्वाधानिनां वक्षे V II, P. II, 240, 4.	

- समुद्रगानदीतिरे V. I., P. II., 304, 14.
 समुद्रदर्शनाद्वाऽपि V. II., P. I., 45, 20.
 समुद्रयानादिहिमाप्ये V. I., P. II., 314, 6.
 समुद्रयायी वन्दी च V. I., P. II., 350, 18.
 समुद्रयायी वान्ताशी V. I., P. II., 359, 3.
 समुद्रो वा एष V. I., P. I., 313, 2.
 समुद्रे समता याति V. I., P. I., 201, 8.
 समुद्रसयानम् V. II., P. II., 135, 12.
 सप्त-दिगुण-साहस्रम् V. II., P. II., 65, 14.
 समानगोत्र-प्रवरां V. I., P. II., 72, 16.
 समऽन्ते सोमयज्ञानां V. I., P. I., 168, 9.
 समानोदरभावस्तु V. I., P. II., 222, 17.
 समानानि विजानीयाह V. II., P. II., 78, 1.
 समानप्रवरा चैव V. I., P. II., 68, 21.
 समानप्रवरां चैव V. II., P. I., 337, 15.
 समानाय स्वाहेति V. I., P. I., 418, 8.
 समा निरुद्धा चैव V. I., P. I., 457, 5.
 समानवर्णास्तु V. I., P. II., 120, 1.
 समानाशौचसम्पात्ते V. I., P. II., 24, 1.
 समाने सर्वहस्तेन V. I., P. I., 418, 22.
 समाधि त्रेततम्बस्य V. I., P. II., 291, 4.
 सनेऽपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा V. I., P. II., 101, 17.
 समाप्य चोदक पिण्डान् V. I., P. II., 291, 7.
 समाप्य वेदं क्षुनिकम् V. I., P. I., 157, 19.
 साम्भितानि दुराचारी V. I., P. II., 389, 22.
 सममन्त्राक्षणे दानं V. II., P. II., 65, 10.
 सममन्त्राहणे दान V. I., P. I., 185, 17.
 सम्यक् पञ्चमहायज्ञै V. I., P. I., 413, 12.
 सम्यक् पालयिता भाग V. I., P. I., 453, 7.
 सम्यक् पालयिता भागं V. I., P. I., 452, 15.
 सम्यगाचम्य तोयेन V. I., P. I., 240, 14.
 समर्थानां च भेत्तारः V. I., P. II., 358, 15.
 समर्थं नातिक्रमेत् V. II., P. I., 367, 15.
 समर्थ्यानि साधूना V. I., P. I., 137, 11.
 समर्थं धनमुद्धृत्य V. I., P. II., 353, 21.
 समर्थं पण्यमाहृत्य V. II., P. I., 386, 10.
 समर्थविजयं कौमे V. I., P. II., 314, 6.
 समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः V. I., P. II., 114, 14.
 समर्थिगोहं त्रिव्यं वाऽपि V. II., P. I., 315, 16.

समूला पितृदैवत्याः V I, P I,
255, 6
समावृत्तौ V I, P. II, 130, 10.
समावृत्तेन सर्वे V I, P. I, 335, 17
सने शुचौ V I, P I, 41, 6.
समवस्कन्द्येच्चैन V I, P. I,
459, 10
समन्तानां च कार्येषु V I, P I,
463, 12
समस्ताभिर्व्याहृतिभि V I, P II,
399, 11
सम स्यादश्रुतत्वात् V I, P II,
362, 14
स महालयसप्त स्यात् V I, P II
319, 8.
सनादस्य तु तद्वैश्य V I, P II,
12, 14
स याति नरक धोर V II, P I,
229, 2
स याति नरक धोर V. II, P II,
268, 1.
स याति नरकं धोर V I, P I,
479, 16.
स याति नरकान् धोरान् V I, P I,
414, 11.
स याति नरकान् धोरान् V. I, P II,
177, 15
स यदाऽपि समीपे स्यात् V. I, P II,
415, 12.
स यद्यनेन V. I, P II, 107, 10
स राजभयमानोति V. II, P. II,
234, 4.
स राजसो मनुष्येषु V. II, P. II,
214, 16.
सरितोऽथ मनुष्यांश्च V. I, P. I,
356, 16.

सरिद्वरान् V I, P II, 307, 3
सर्पस्य नकुलस्याथ V. II, P II,
189, 9
सर्पहन्ता नाबनात्र द्यात् V II,
P I, 87, 2
सर्व-व्याघ्रहतेषु V II, P I,
287, 5.
सर्व एते पुण्यलोका V I, P I,
56, 7
सर्वक्रतुयाजिनाम् V I, P I,
421, 9
सर्वक्रानांस्तथा विद्या V I, P. II,
315, 9
सर्वे कर्माऽपसव्येन V I, P II,
437, 3.
सर्वाकरेषु V II, P II, 100, 4
सर्वाकरेष्वधीकारो V II, P I,
66, 10
सर्वकाल तिलै ज्ञान V I, P. I,
281, 10
सर्वकालमुपस्थान V I, P. I,
302, 1.
सर्वाङ्गकुड्डी तिमिरी V. II, P II,
236, 13.
सर्वांगरोगी पापात्मा V II, P. II,
240, 7
सर्वप्रासप्रमाणम् V II, P. I,
299, 21
सर्वे चान्ते पञ्चगव्य विज्ञेयुः V. II,
P I, 442, 4.
सर्वे चैव त्रिदण्डिनः V I, P. II,
173, 9.
सर्वजलजमांसाशने च V II, P. I,
389, 8
सर्वेण तु प्रयत्नेन V I, P. I,
464, 7.
सर्वाण्येतानि शुद्धानि V II, P. I,
191, 4.

- सर्वाण्यस्वानिकान्याह V. I., P. II.,
 303, 11
 सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठन् V. II., P. I.,
 301, 5
 सर्वे तत्तस्य वेदानिह V. II., P. II.,
 155, 8
 सर्वतो धर्मषड्भागो V. I., P. I.,
 453, 14.
 सर्वे तन्निष्कल याति V. I., P. I.,
 323, 10
 सर्वत प्रतिगृण्णीयात् V. I., P. I.,
 202, 17
 सर्वत. प्रतिगृण्णीयात् V. II., P. I.,
 414, 6.
 सर्वत्र सर्वपापेषु V. II., P. I., 461,
 15
 सर्वे तस्याऽऽकृता धर्मा V. I., P. I.,
 377, 12
 सर्वथा वर्तते यज्ञ. V. I., P. I.,
 313, 15
 सर्वधर्मसमुद्देशो V. I., P. I., 167,
 19.
 सर्वान् कामान् बौधे V. I., P. II.,
 314, 17
 सर्वान् कामान् वैत्र्ये V. I., P. II.,
 313, 20
 सर्वान् कामान्वामोति V. I., P. II.,
 319, 2.
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे V. I., P. II.,
 314, 7
 सर्वान् कामान् श्रवणे V. I., P. II.,
 314, 18
 सर्वेन्द्रियाणां चापल्य V. I., P. II.,
 424, 15
 सर्वज्ञानुमतिश्च V. II., P. I.,
 413, 1
 सर्वान् पञ्चनखांस्तथा V. I., P. II.,
 388, 19.
- सर्वान् विदुषाणां सन्धक् V. I., P. I.,
 388, 1
 सर्वाश्च प्राणिनः स्थूलान् V. II., P. I.,
 94, 2
 सर्वान् लोकाह V. I., P. II., 151, 2
 सर्वापेक्षा च V. I., P. I., 59, 1
 सर्वे पृच्छामि तत्त्वेन V. II., P. I.,
 214, 16.
 सर्वे पुनाति धर्मात्मा V. II., P. II.,
 185, 9
 सर्वे पुनस्तु मे पाप V. II., P. II.,
 193, 6
 सर्वपापप्रशमनं V. II., P. II., 162,
 13
 सर्वपापप्रसक्तोऽपि V. II., P. II.,
 162, 4
 सर्वपापविनिर्मुक्तो V. I., P. I.,
 216, 4
 सर्वपापेषु सर्वेषा V. II., P. II.,
 191, 14
 सर्वपापापहा जहुर V. II., P. I.,
 428, 18
 सर्वपापहरो दिव्यो V. II., P. II.,
 191, 10
 सर्वोपायैरसाध्या स्यात् V. I., P. II.,
 86, 11.
 सर्वे प्रकृत इत्था V. I., P. II., 421, 3.
 सर्वे पर्युषित भोज्य V. I., P. II.,
 383, 9
 सर्वे भैक्षुजस्तस्य V. I., P. II.,
 184, 6
 सर्वभक्ष्य- V. II., P. II., 212, 15.
 सर्वभक्ष्यापूप- V. I., P. I., 420, 13.
 सर्वभूतहितः शान्तः V. I., P. II.,
 181, 2.
 सर्वेभ्यो भूतेभ्यः V. I., P. I., 384, 7.
 सर्वभावे स्त्रियं कुरु V. I., P. II.,
 463, 10.

सर्वाभावे स्वयं पत्न्य. V. I, P. II, 458, 1

सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् V I., P. I., 238, 4

सर्वमच्छिद्रमिदं युक्त्वा V I., P. II., 421, 5.

सर्वमृगमयभाण्डभेदनम् V II., P. I., 121, 19

सर्वमन्त्रमुपादाय V I, P II, 428, 10.

सर्वमन्त्रयुक्ते द्वेदम् V II., P I., 195, 8

सर्वमायजनं पुण्यं V II, P. II, 201, 11

सर्वमर्थं त्रिपादं च V II, P I., 107, 13

सर्वमर्हति शुद्धात्मा V. I, P. I., 258, 18.

सर्वैस्तुमतिं कृत्वा V I, P II, 290, 18.

सर्वलक्षणयुक्तापि V I., P. I., 130, 1.

सर्वं लब्धं V I., P. II., 49, 9.

सर्वं वा एतेन V. II, P. II, 53, 6

सर्वं वाऽपि चरेद् मानं V I., P. II, 42, 1

सर्वम्यज्ञमसञ्जन्तं V. I, P. II., 192, 8.

सर्ववर्णेषु तुल्यास्तु V. I., P II., 118, 16.

सर्ववर्णेषु शायशाः V. I., P. II., 220, 5

सर्वावद्वक्त्रावसानेषु V I., P. I., 419, 11

सर्वाथैव प्रजा नित्य V. I, P I., 453, 18.

सर्वेषां चैव नास्तिक्य V II., P. II., 234, 17.

सर्वेषु समवर्णानाम् V. I., P. II, 219, 15.

सर्वेषां तत्समं तावत् V I, P I, 429, 8

सर्वेष्वेतेषु V II, P II, 5, 11

सर्वेषां तु विदित्वेषां V I, P I, 460, 8

सर्वेषां तु विशिष्टेन V I, P I, 463, 13

सर्वेषां पशुजातीनां V. II, P I, 339, 17

सर्वेषामप्यभावे तु V I, P II, 189, 12

सर्वेषामप्यशौचानां V. II, P I, 192, 14

सर्वेषामेव दानानां V I, P. I, 191, 3

सर्वेषामेव भूतानां V II, P I., 249, 1

सर्वेषामेव यागानाम् V. I, P I, 432, 5

सर्वेषामेव वर्णानां V I, P. II, 463, 13

सर्वेषां वा V. I, P. II, 95, 17.

सर्वेषां वा गव्यम् V. I., P. II., 33, 2.

सर्वेष्वेतेषु द्विजानां V II, P. I., 370, 2

सर्वेषु वेदेषु V. I, P II, 168, 1.

सर्वेष्वेवापरपक्षस्य V. I., P. II, 317, 10.

सर्वेषां वर्णानाम् V. II, P. II, 65, 8.

सर्वेष्वेव ब्रह्मेष्वेव V. II, P. II., 170, 18.

सर्वेषां वा शुक्रान् V. I., P. II., 95, 17.

सर्वेषां स्नेहपक्वानां V. II., P. II, 117, 6.

सर्वे सुकृतमादत्ते V. I., P I., 402, 8.

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य V. I., P. II., 235, 5.

सरसु देवस्थानेषु V I, P I, 269, 7.
 सर्वा समुद्रगा. पुण्या V. II., P II,
 201, 7.
 सर्वासामिव विद्यानां V II., P. II,
 119, 9.
 सरस्वती च सायान्हे V I, P I,
 289, 12
 सरस्वती तथा कृष्णा V I, P. I,
 290, 3.
 सरस्वती विष्णुरूपा V I., P I,
 290, 5.
 सर्वस्वेनापि कर्तव्य V II., P. I,
 6, 16
 सर्वस्व वा वेदविदे V II., P II.,
 69, 9
 सर्वस्व वा वेदविदे V. II., P. II,
 55, 1.
 सर्वसंस्थाऽधिकारः स्यात् V. I., P. I.,
 161, 10.
 सर्वपा-राज्याकाभ्याम् V. I., P. II.,
 371, 2.
 सरीसृपादिभेदेन V II., P II, 243,
 4.
 सर्वेषां निश्चित यत् स्यात् V II, P I,
 236, 16.
 स वा एष V I, P I, 106, 18
 स विज्ञातस्तु कालेन V II., P I.,
 125, 2
 स वणिक् स्वर्गमाप्नोति V I, P. I.,
 479, 18
 सविद्योतनात् सैव V I, P I,
 289, 15
 स वै देवलकौ नाम V I, P I,
 188, 9
 सैव मुदो न सम्भाष्यो V I, P. I.,
 151, 7
 सद्य गौतम-शाण्डिल्यौ V. I., P II.,
 432, 16.

सेव्य आदाय पात्रं तु V I, P II,
 187, 10.
 सद्य जानु ततोऽन्वाद्य V I, P I.,
 356, 19
 सद्य जान्वाद्य क्षनकै V I, P II,
 287, 12.
 सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्या V I, P II,
 430, 16.
 सद्येन देवकार्याणि V. I., P. I.,
 351, 16
 सद्येन वैश्वदेवार्थं V I, P. II.,
 361, 8
 सद्येन सद्य स्पष्टव्य V I, P I,
 327, 20
 सद्ये मुद गृहीत्वाऽस्मिन् V I, P II.,
 37, 5
 सव्याहृतिकां गायत्री V. I., P. II.,
 421, 12
 सव्याहृति-प्रणवकाः V II, P II,
 155, 3
 सव्याहृति सप्रणवा V I, P I,
 202, 1
 सवायुमागच्छति V I, P. II, 269, 4.
 स वायुमिवात्मान V I, P. I, 126,
 9
 सवर्णागमने रक्त V II, P. II,
 270, 11
 सवर्णाऽपि द्विजानीनां V I, P. II,
 94, 12.
 सवर्णानां तु सर्वेषां V. II., P I,
 419, 18.
 सवर्णान्याङ्गनाहुदौ V. I., P. I.,
 136, 2
 सवर्णेभ्यो जल देय V. I., P. I.,
 358, 12.
 सवर्णैश्च सवर्णास्तु V. I., P II.,
 118, 12.
 सवर्णमधिकवर्णा V. II., P. I.,
 161, 19.

- सवर्णमनुरूपं च V I, P II, 80, 13
 सवर्णस्याशौचे V II, P I, 420, 9
 सवर्णासु विधौ धर्म्ये V I, P II, 115, 19
 सव्रतस्तु शुना दृष्ट V II P I, 64, 17
 स वै वार्ध्नीणस प्रोक्त V I, P II, 372, 21
 स वै वार्ध्नुषिकोनाम V II, P I, 380, 10
 स वै वार्ध्नुषिकोनाम V I, P II, 383, 22
 स वै शरीरीं प्रथम V I, P I, 106, 2
 सवृष गोशत तेन V I, P I, 216, 11
 सवृषण सिभमुष्कृत्य V II, P I, 313, 15.
 स शैष्णवपदं याति V I, P I, 281, 8
 स वासा जलमायुष्य V. I., P II., 229, 11, 235, 18
 स वासा जलमायुष्य V II, P II, 140, 8.
 स शिखीस्तुष्यते विद्वान् V I, P II, 169, 5.
 सशिख वपनं कृत्वा V I, P. II, 168, 10
 सशिखं वपनं कृत्वा V. II., P. I, 229, 5.
 सशिख वपनं कृत्वा V II, P. II, 11, 8.
 सशिखं वपनं कृत्वा V. II., P I., 214, 1.
 सशिखं वपनं कृत्वा V II., P II, 121, 12.
 सशिखं वपनं कृत्वा V. II, P I., 345, 7.
- सशिख वपनं कुर्यात् V II, P I, 253, 2
 स शूद्रवत् बहि कार्य V I, P I, 1, 2, 11
 स श्रीफलैरशुपद V II, P I, 180, 12
 स षडङ्ग ब्रह्मचर्य V II, P I, 323, 12
 स साधुभिर्बहिष्कार्य. V I, P I, 13, 2
 स साधुभिर्बहिष्कार्यो V II, P II, 105, 8
 सस्यापहारी V II P II, 259, 6
 सस्यान्यन्यानि वा दत्त्वा V II, P II, 256, 1.
 स सान्वय शूद्रसम V I, P I, 151, 11
 स स्त्रीष २ सारमुपासीदत् V I, P II, 103, 7
 सहस्रपरमां देवी V I, P I, 708, 7.
 सहोदजोऽपविद्धश्च V II, P. I, 47, 13
 सह द्विजैश्च भुङ्क्तेन V. II, P I, 66, 17
 सह धर्मे चरेत्तेन V I, P II, 80, 14.
 सह पुत्रम् V I, P I, 173, 3
 सह पुष्पोदकोन महादेवम् V I, P. I, 372, 20
 सहोभौ चरतां धर्मम् V I, P II, 84, 18.
 सह यज्ञा प्रजा. सृष्टा V I, P I, 159, 10
 स होवाच V I, P I, 10, 10
 स होवाच महिमान एवैषान् V. I, P I, 206, 2
 स होवाच याज्ञवल्क्य V. I, P II, 166, 17
 सहस्रमुणित दान V I, P. I, 192, 19.

- सहस्रगुणमाहूय V I, P I, 124, 13
 सहस्राणि सहस्र इत्यनुवाक V I, P I, 375, 8.
 सहस्रजसा सा देवी V. I, P. I, 310, 8
 सहस्राणि सहस्रश इति V I, P I, 374, 13.
 सहस्र तु जपेद्देव्या. V II, P I, 411, 6
 सहस्र तु पितृन माता V I, P I, 332, 15
 सहस्रपरमा V II, P II, 139, 1
 सहस्रपरमा देवी V II, P II, 156, 2
 सहस्र नानस. प्रोक्तः V I, P I, 305, 4
 सहस्र-शत-कोटीनाम् V I, P I, 307, 15
 सहस्रशीर्षाजापी च V II, P II, 167, 12
 सा कन्या वृषली ज्ञेया V II, P I, 159, 4
 साक्षाच्चतुर्गुण चैव V II, P I, 426, 17
 साक्षात्स्पर्शं तु यत्प्रोक्त V I, P I, 279, 2
 साक्षादेवैव V II, P II, 281, 12.
 सामिकस्तु यदा कर्ता V. I, P II, 452, 17
 सा गोत्राद्भूयते नारी V I, P II, 63, 7
 साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेशन् V. I, P I, 402, 11.
 साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्या V I, P II, 98, 14
 सा चाग्नेदिधिपूर्जेया V II, P. I, 51, 6.
 सा चाग्नेदिधिपूर्जेया V I, P II, 357, 14
 सा चैतु पुन प्रबुध्येत V II P. I, 354, 6
 सा तिथिस्तस्य कर्तव्या V I, P. II, 332, 18
 सात्विकाना फल भुङ्क्ते V. I, P I, 184, 11
 सा तु सन्ध्या समाख्याता V I, P I, 288, 16
 सादित्या पश्चिनां सन्ध्याम् V I, P I, 297, 17
 साधुजन- V II, P II, 238, 1
 साधु चाऽपतितं विप्र V I, P II, 190, 14
 साधूना च यथावृत्तम् V I, P I, 143, 17
 साधयन्तीनरास्तत्र V I P II, 33, 5,
 सा ध्वाङ्गी जायतेऽपुत्री V II, P I, 31, 13
 साध्वीनामेव नारीणाम् V II, P. I., 18, 10
 साऽनुज्ञाप्याऽधिदेव्यया V I. P. II, 114, 7.
 सान्त्वानिक यक्ष्यमाणम् V I., P. II., 8, 7.
 सान्तपनं द्वितीयेऽङ्कि V. II., P. I., 336, 7.
 सान्तपनं प्रकुर्वीत V. II., P. I., 327, 9
 सान्निभ्यमस्मिन्स्तोत्रे च V. I., P I., 275, 2; 284, 13.
 सान्निध्ये विषयाणां च V. I, P. II., 186, 3.
 साधयेद्विधानयर्थान् V. I., P. I., 338, 6.
 साधारणस्त्रियां नास्ति V. II, P. I., 324, 12.

- सापराधमथालोक्य V. I, P. I.,
 454, 19.
 सा प्रशस्ता द्विजातीनां V I, P II,
 62, 21.
 सानिक्ता हिंसिता ज्ञेया V I, P. II.,
 190, 19.
 सा भर्तृपरमा नित्य V II., P. I.,
 57, 16.
 साऽमृताऽपि हि तेनैक्यं V I, P. II.,
 456, 18.
 सामानि V. II, P II, 157, 5
 साम्ना दानेन भेदन V. I, P I,
 459, 13
 सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा V II, P II,
 220, 2
 सामानि सरहस्यानि V II, P II,
 159, 16.
 साम्पराधिककल्पेन V I, P I,
 458, 4.
 सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर् V I, P. I.,
 178, 9
 सायं त्र्यहं तथा पादः V. II, P. II,
 173, 2
 सायं द्वार्वेद्यतिर्मासाः V. II, P. II.,
 172, 4.
 सायं-प्रातर्द्विजातीनाम् V. I., P I,
 423, 1.
 सायंप्रातर्दिनार्थं स्यात् V. II, P. II,
 173, 7.
 साय-प्रातर्वैश्वदेवं V. I., P. II.,
 254, 11.
 सायं-प्रातर्वैश्वदेव. V. I., P. I.,
 380, 11.
 सायं-प्रातश्च शुद्धयात् V. I., P. II.,
 39, 10.
 साय-प्रातश्चमुरभ्युदयः V. II., P. I.,
 304, 9.
 सायं-प्रातस्त्वज्जम् V. I., P. II.,
 43, 15.
 सायं-प्रातस्त्वज्जम् V. I, P. I., 428, 5.
 सायं प्रातस्तथैवोक्तं V II, P. II.,
 173, 12
 सायं-प्रात सदा सन्ध्या V. I, P. II.,
 165, 1.
 सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा V. I., P I.,
 295, 6.
 साय मन्त्रवदाचम्य V I, P. I.,
 296, 12.
 सायं सङ्गोपनार्थं वृ V. II, P. I.,
 256, 3
 सायसन्ध्यामुपस्थाप्य V II, P II,
 160, 8
 सार्धं चान्द्रायण मासे V. II, P. I.,
 424, 4
 सार्धेप गन्धतैल च V. I., P. I.,
 283, 8.
 सारसैकशफान् हंसान् V. II., P I.,
 407, 4
 सारस चाष-भासौ च V. II, P. I.,
 79, 13
 सारस रज्जुबाल च V. I., P. II.,
 387, 6
 साऽरुन्धतीसमाचारा V. II, P. I.,
 54, 17.
 सार्वधार्मिकमन्त्रार्थं V I, P. II.,
 427, 1
 सालकट V II, P II, 188, 6
 सावित्री च जपेन्नित्यं V II., P II,
 170, 7.
 सावित्री च जपेन्नित्यं V II, P I,
 244, 12.
 सावित्री पतिता यस्य V. II, P II,
 121, 11.

- सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः V. I., P. I., 53, 9.
- सावित्रीपतिता ब्राह्म्या V. I., P. II., 31, 15, 165, 55.
- सावित्री प्रणवं V. I., P. I., 39, 12.
- सावित्रीमात्रसौरस्तु V. II., P. I., 217, 13.
- सावित्रीमन्त्रोद्देशे V. II., P. II., 104, 5.
- सावित्र्या ध्रुवम् V. I., P. I., 374, 5.
- सावित्र्या विवृतं कुर्वीत V. I., P. II., 36, 21.
- सावित्र्या द्वाकृत्वोऽङ्गि V. I., P. II., 38, 16.
- सावित्र्याभिनिश्चितम् V. I., P. I., 296, 6.
- सावित्र्यष्टसहस्र V. II., P. II., 83, 1.
- सावित्र्यष्टसहस्रं तु V. I., P. II., 148, 15.
- सावित्र्यष्टसहस्रं तु V. II., P. II., 11, 9.
- सावित्री व्याहृतीश्चैव V. II., P. II., 191, 1.
- सावित्री व्याहरेद्वापि V. II., P. I., 118, 14.
- सावित्र्यश्च जयन्तश्च V. I., P. I., 358, 1.
- सांवत्सरिकमासैश्च V. I., P. I., 465, 3.
- साधवः क्षीणक्षोषाः स्युः V. I., P. I., 144, 2.
- सा द्येनी जायते रात्रिम् V. II., P. II., 228, 7.
- सा सचैलाऽवगाह्याऽऽपः V. II., P. I., 169, 19.
- सा सद्यः सन्निरोद्धव्या V. II., P. I., 367, 12.
- सा सद्यः सन्निरोद्धव्या V. I., P. II., 115, 5.
- सा सन्ध्या वृषली होवा V. I., P. I., 294, 8.
- सा सप्तजन्मका वावत् V. II., P. II., 35, 21.
- सा स्वर्गमात्रवासेन V. II., P. I., 56, 5.
- सिद्धाः कृताश्च ये भव्याः V. I., P. II., 377, 8.
- सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु V. I., P. I., 307, 14.
- सिद्धाज्जेन न कुर्वीत V. I., P. II., 333, 20.
- सिद्धान् भुक्त्वा V. II., P. I., 393, 9.
- सिद्धं भुक्त्वा पराकः V. II., P. I., 117, 2.
- सिद्धिमेकस्य सम्पद्यन्त V. I., P. II., 179, 19.
- सिद्धमज्ञं तथा सर्वं V. II., P. I., 145, 3.
- सिद्धमज्ञं भक्तजनैः V. I., P. II., 188, 18.
- सिद्धान्तिक्रमे विप्रः V. II., P. I., 118, 9.
- सिद्धस्य हविष्यस्य V. I., P. I., 390, 18.
- सिद्धं पसिद्धयोः समो भूत्वा V. I., P. I., 61, 8.
- सिद्धहविषाम् V. II., P. I., 142, 16.
- सिन्धोस्तीरि V. I., P. II., 307, 1.
- सिन्धु-सौराष्ट्र-सौवीर्यं V. II., P. II., 147, 5.
- सितानि सुगन्धीनि V. I., P. II., 394, 7.
- सिंहे ने मन्दुरित्येतत् V. II., P. II., 159, 13.

सिंह-व्याघ्र-शरणा. V I., P. II.,
 388, 13.
 सिंह-व्याघ्र-वृक्षाणां च V. II., P. I.,
 92, 5
 सिंह-व्याघ्र-वराहाश्च V. II., P. II.,
 218, 2
 सिंहस्थौ गुरु-भौमौ चेत् V I., P. II.,
 309, 6.
 सीदते द्विजमुख्याय V I., P I.,
 178, 8.
 सीदंश्चेत् प्रतिशङ्कायात् V I., P I.,
 197, 12
 सीमन्तोन्नयनं कर्म V. I., P. II.,
 22, 1.
 सीमन्तोन्नयने चैव V. I., P. II.,
 461, 9.
 सुखानि धामिन्कोऽपुः V. II., P II.,
 211, 7.
 सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि V. I., P. I.,
 417, 5
 सुखमैतत्परिणामसम्भवं V. I.,
 P I., 433, 15.
 सुगन्धिमिस्तथा द्रव्यै V. I., P. II.,
 244, 7.
 सुगन्धिमस्त्यमांसं च V. I., P. II.,
 369, 15.
 सुगन्धेभ्याम् V. II., P. II., 306, 2.
 सुगुर्वन्धपहन्त्येनो V. II., P. II.,
 165, 11.
 सुहृदेषु च सुहृद्यात् V. I., P. II.,
 7, 4.
 सुतविश्वस्तपस्वीक V. I., P. II.,
 137, 15.
 सुहृदात् परिहर्तव्यै V. I., P. II.,
 225, 15.
 सुहृदात् परिहर्तव्यै V. II., P. I.,
 21, 1.
 सुपर्ण विप्राः V. I., P. I., 209, 3.

सुपुगं च सुपन्नं च V. I., P. I.,
 484, 12
 सुसा मत्तां प्रमत्तां वा V. I., P. II.,
 85, 5
 सुसवत् वर्तते नित्यं V. I., P. II.,
 186, 9.
 सुस्वा शुस्वा च अक्स्वा च V. II.,
 P II., 104, 12
 सुस्वा शुस्वा च अक्स्वा च V. I., P. I.,
 239, 11
 सुपरीक्षितमन्त्राद्यम् V. I., P. I.,
 471, 7
 सुप्रक्षालितचरणतलो V. I., P I.,
 440, 13.
 सुमन्तुः कश्यपो बहु V. I., P. I.,
 108, 7.
 सुमन्तु-जैमिनिकृताः V I., P I.,
 109, 7.
 सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत V. I., P. I.,
 163, 3.
 सुरापो V II., P. II., 253, 9.
 सुरापो V II., P. II., 252, 16.
 सुरापः V. II., P. II., 165, 1.
 सुरां सीत्वाऽप्सु निर्मेक्य V. II., P. II.,
 166, 2.
 सुरापाने कामकृते V. II., P. II.,
 81, 6.
 सुरापानेन तत्तुल्यम् V. I., P. I.,
 426, 12
 सुरापानेन तत्तुल्यम् V. I., P. I.,
 426, 9.
 सुरापानापतुस्त्वय्यै V. II., P. II.,
 82, 7.
 सुरापाने ब्राह्मणः V. II., P II.,
 82, 10
 सुरां पिबति स व्यक्तम् V I., P I.,
 325, 4.
 सुरां पिबेति वक्तव्यम् V I., P I.,
 325, 4.

- सुरास्य भास्वत्यागिन्धो V II, P I, 20, 18
 सुरापः प्राप्यते योनिं V II, P II, 250, 10.
 सुरापी व्याधिसा धूर्ता V I, P II, 113, 1.
 सुराभाण्डोदकं पीत्वा V II, P I, 398, 3
 सुवर्णकृष्णलं ह्येकम् V II, P II, 87, 18
 सुराभाण्डस्थिता आपो V II, P I, 442, 20
 सुरा-मूत्र-पुरीषस्तु V II, P I, 172, 2
 सुरा-लघुनसस्पृष्टं V I, P II, 382, 4.
 सुराया विक्रयं कृत्वा V II, P II, 117, 10.
 सुराया सकृत् पाने V II, P II, 81, 1
 सुवर्णाकारनिष्पन्न V I, P II, 227, 11.
 सुवर्ण-मणि-मुक्तानि V II, P II, 261, 16
 सुवर्णयाजकानां च V I, P I, 191, 9.
 सुवर्ण-रजत-ताम्र V II, P I, 175, 16.
 सुवर्णं रजतं ताम्रं V II, P I, 175, 8
 सुवर्ण-रजताभ्यां वा V II, P I, 143, 16.
 सुवर्णं रजतं चैव V I, P I, 160, 10.
 सुवर्णस्नेही V II, P II, 89, 10.
 सुवर्णस्तेयी V II, P II, 263, 5.
 सुवर्णस्तेयकृद्भिर्गो V II, P II, 86, 10.
 सुवर्णस्तेयं ब्राह्मणं V II, P II, 88, 3.
 सुशुद्धैर्यजमानैश्च V I, P I, 167, 11
 सुसूक्ष्मं सूक्ष्मवन्तस्य V I, P I, 251, 14.
 सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा V I, P II, 459, 12
 सुसम्पन्नमिति दक्षिणम् V I, P II, 459, 11.
 सूतको मृतको चैव V I, P II, 211, 13
 सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा V I, P II, 422, 12
 सूकरः कृमिको मनुः V II, P II, 265, 15.
 सूकरो जातमात्रस्तु V II, P II, 267, 5
 सूकरः पञ्चवर्षाणि V II, P II, 266, 4
 सूकरोद्-खरात् इत्या V II, P I, 94, 1
 सूक्ष्मेणैहाऽऽशुपायेन V I, P I, 462, 6.
 सूक्ष्मो धर्मो महाराज V I, P I, 92, 2.
 सूचकां प्रेष्यकाश्चैव V I, P II, 358, 14
 सूचकश्च हि V II, P II, 3, 10.
 सूचनात् सूचमित्याहः V I, P II, 168, 12.
 सूच्यां ब्रजेषु सैवैतान् V I, P I, 458, 19.
 सूतको कर्मणां त्वायः V I, P I, 302, 6.
 सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा V I, P II, 260, 15.

- सूतके तु समुपने V I, P. II, 211, 16
- सूतके तु सविष्णुनां V. I, P. II, 212, 11
- सूतकेनैव शुद्धिं स्यात् V I, P. II, 230, 18.
- सूतके वृत्तं चेत्स्यात् V. I, P. II, 264, 8.
- सूतके वृत्तके चैव V I, P. II, 210, 16.
- सूतके वृत्तके चैव V I, P. I, 302, 11
- सूतक मातुरेव स्यात् V I, P II, 212, 15, 259, 16
- सूतिकायां वृतायां तु V. II, P I, 170, 4.
- सूतिकावासनिलया V I., P II, 214, 13
- सूतक सकलं मानु V I, P. II, 231, 13.
- सूतिक सूतिकां नारीं V. II, P. I, 109, 14
- सूतके सूतिकावर्ज V. I., P. II, 212, 8.
- सूतके सावित्र्या V I, P II, 210, 19.
- सूत्रमन्तर्गतं येषां V. I, P II, 168, 19.
- सूत्रं बलोमश्च चेत्स्यात् V. I., P. II., 33, 15.
- सूत्रकारेण यत् कर्म V. I., P. II, 255, 17.
- सूत्रीं क्वलन्ती वाऽऽभिप्य V. II., P I, 314, 12
- सूत्रीं क्वलन्तीं वाऽऽभिप्य V. II, P. I., 315, 4.
- सूत्रीं क्वलन्तीं वाऽऽभिप्येत् V. II., P. I., 315, 19.
- सूर्ये कन्यागते श्राद्धं V. I, P. II, 323, 21
- सूर्यमहणमुल्या तु V. I, P. I, 280, 15.
- सूर्यमहे तु नाभीयात् V. I., P. I, 436, 6.
- सूर्यादिदेव-भूतेभ्यो V. I., P. II, 192, 9
- सूर्योपकाशे V. II, P. II., 237, 9.
- सूर्यादेवे तु य शेते V. II., P. II, 147, 9
- सूर्यो नो दिव सूक्तं V II, P. II, 281, 1.
- सूर्याभ्युदितो V II, P II, 148, 2.
- सूर्याय V II, P II, 188, 1.
- सूर्यश्च V I, P. I, 155, 7
- सूर्यस्य चिर्नमस्कारम् V II., P. II, 49, 2.
- सृगालयोनिं प्राप्नोति V. II, P I, 36, 6.
- सृगाल-वृक-गो-विप्रै V. II, P I, 67, 5.
- सेनापति बलाध्यक्षौ V. I, P I, 458, 14.
- सेवया हि धनं लब्ध्वा V I, P. I, 482, 2
- सेवा भवतिराख्याता V I., P I., 341, 4
- सेह निदामवामोति V. II, P. I, 36, 4.
- सेव तत्र- प्रशस्ता स्यात् V. I, P. I., 227, 13.
- सेषा चित्रा V. I, P. I, 107, 2.
- सोऽकामयत् V. I., P I, 103, 14.
- सोऽभिर्भवति वायुश्च V. I., P. I., 448, 5.
- सोऽग्निवारिमहयाणां V. I, P. II., 229, 7.

- सोऽचिराद् भक्षयते राज्यात् V. I, P. I, 468, 2.
 सोऽजितात्माऽजितामास्यः V. I, P. I, 474, 8.
 सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्धयेत् V. II, P. I, 24, 5.
 सोऽतिथिः सर्वभूतानां V. I, P. I, 398, 9.
 सोऽनपत्यत्वमाप्नोति V. II, P. II 238, 15.
 सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते V. I, P. I, 430, 10.
 सोपानत्को जलस्यो वा V. I, P. I, 247, 7.
 सोऽपि सृष्टुमवाप्नोति V. II, P. II, 225, 6.
 सोऽपि याति पिशानस्त्रं V. II, P. II, 222, 15.
 सोऽपि विमी सुतो जन्तुः V. II, P. II, 225, 2.
 सोमपानफलं तस्य V. I, P. I, 248, 17.
 सोमपानसम भैक्ष V. I, P. II, 189, 8.
 सोमाय V. II, P. II, 188, 1.
 सोमलोकमवाप्नोति V. II, P. II, 9, 8.
 सोम-सूर्यागुपातेन V. II, P. I, 155, 4.
 सोऽरण्यं परेत्य V. I, P. I, 174, 9.
 सोऽम्बीवो बद्धपर्वङ्गः V. I, P. I, 246, 3.
 सोऽवैरवक-गोमूत्रैः V. II, P. I, 180, 11.
 सोऽहं नारायणो देवः V. I, P. II, 187, 15.
 सोऽहमस्मीत्युपासीत V. I, P. I, 290, 17.
 सौनामण्यामपि सुरा-V. I, P. I, 135, 4.
 सौनिक-क्रव्याद-निषाद-V. II, P. I, 384, 2.
 सौनिको वणिकश्चैव V. II, P. I, 387, 4.
 सौनिकानां सूतिकाङ्गं V. II, P. I, 385, 5.
 सौनिकानां सूतिकाङ्गं V. II, P. I, 385, 11.
 सौभाग्यं चान्द्रे V. I, P. II, 314, 16.
 सौभाग्यं काल्गुनीषु V. I, P. II, 314, 1.
 सौम्यास्तु विधिपूर्वेण V. I, P. I, 163, 10.
 सौवर्णेन च पात्रेण V. I, P. I, 354, 4.
 सौवर्णे राजते चैव V. I, P. I, 249, 13.
 सौवर्णे राजते ताम्रे V. I, P. I, 466, 3.
 सौवर्णे राजते ताम्रे V. I, P. II, 191, 19.
 सौवर्ण-राजतौदुन्द्वर- V. I, P. II, 405, 12.
 सौवर्ण-राजताभ्यां च V. I, P. II, 419, 3.
 सौवर्णी राजर्षी वापि V. II, P. II, 186, 7.
 सौवीर-पथो-वधि- V. II, P. I, 122, 3.
 स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य V. I, P. I, 365, 17.
 स्कान्दितं व्रतिना रेतो V. II, P. II, 129, 6.
 स्कान्दितं व्रतिना रेतो V. II, P. I, 17, 15.
 स्कान्दयोः स्वर्णमादेव V. I, P. I, 250, 9.

स्कन्धावारं खले सार्ये V. I, P. II, 184, 3.

स्कन्धे कुहोति V. I, P. I., 60, 15.

स्तोक्रानामुद्गतानां च V. II, P. I, 154, 19.

स्तनान्तरे ध्रुवोर्मध्ये V. II, P. II, 48, 5.

स्तनादूर्ध्वमधो नाभेः V. I, P. II, 38, 1.

स्तेन प्रकीर्णकेशो V. II, P. II, 89, 1.

स्तेयम् V. II, P. II., 100, 8

स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य V. II, P. II, 88, 15.

स्तीर्णेषु हर्षेष्वासीत् V. I, P. II., 159, 6.

स्तरणासनपिण्डेषु V. I, P. I, 225, 16.

स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य V. I, P. II, 159, 4.

स्तीर्त्वा पितृणां ग्रीष्मे V. I, P. II., 409, 17.

स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा V. II, P. I., 405, 6.

स्त्रीगर्भिणी योगर्भिणी- V. II., P. I., 251, 18.

स्त्रीणां क्रीडार्यसम्भोगे V. II., P. II., 145, 10.

स्त्रीणां च प्रेक्षणात्मनम् V. I, P. II., 45, 4.

स्त्रीणां तु पतितो गर्भः V. I, P. II., 238, 1.

स्त्रीणां नास्ति परित्यागो V. II., P. I., 352, 11.

स्त्रीणाम् V. II., P. I., 396, 11.

स्त्रीणां पुनः रतिसंसर्गे 191, 11.

स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे V. I, P. I., 239, 5.

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु V. I, P. II, 246, 3.

स्त्रीणां सुखोद्यमकूर V. I, P. II., 25, 12

स्त्रीधृता दयने नीली V. II., P. II., 146, 2

स्त्री-पान-सृगया-ऽक्षाणां V. I, P. II., 180, 7.

स्त्रीमसुधाधिवेक्ष्यया V. I, P. I., 113, 2

स्त्री-काल-महाक- V. II., P. I., 190, 4.

स्त्रीभिर्जितेषु यद्वत् V. I, P. I., 189, 2.

स्त्रीभिर्भर्तृवच कार्त्तम् V. I, P. I., 129, 10.

स्त्रीधृतस्तोकको वारि V. II., P. II., 254, 14

स्त्री-शूद्र-पतितान्धेष V. I, P. II., 170, 4

स्त्री-शूद्रयोरर्ध्वानं V. I, P. I., 230, 1.

स्त्री-शूद्र-विह-क्षत्रवधो V. II., P. I., 101, 9.

स्त्री-शूद्र-विह-क्षत्रवधो V. II., P. II., 17, 4.

स्त्रीध्वनन्तरजातासु V. I, P. II., 119, 1.

स्त्रीसम्बन्धो वसूतानि V. I, P. II., 72, 21.

स्त्रिया जीवनम् V. II., P. II., 100, 6.

स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आगो V. II., P. I, 445, 4.

स्त्रियोऽतिरूपाः-प्रतिपदि V. I, P. II., 316, 18.

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता V. I, P. II., 22, 5.

- स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति V. I, P. II, 318, 12.
 स्त्रियश्चाऽपुरुषा मार्गं V. I, P. I, 474, 17.
 स्त्रियश्च रतिसंसर्गं V. II, P. I, 191, 13.
 स्त्रियोऽप्येतैन कल्पेन V. II, P. II, 255, 2.
 स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् V. I, P. II, 101, 12.
 स्त्री-शूद्रौ नाभिभाषेत् V. II, P. I, 301, 1.
 स्त्रियः सर्वतः V. II, P. I, 189, 15.
 शुक्रपाणिकमविज्ञातम् V. I, P. I, 330, 10.
 श्रोत-शु विधिवत् ज्ञात्वा V. I, P. I, 280, 18.
 श्रोतसा भेदकश्चैव V. I, P. II, 351, 8.
 स्याण्डिले पद्मक कृत्वा V. I, P. I, 366, 4.
 स्यात्तु-पाषण्ड-गणिका V. II, P. I, 380, 8.
 स्थिते तिष्ठद्भुजैश्च याते V. I, P. I, 152, 3.
 स्थित्यर्थोऽधिकं गृह्णन् V. I, P. I, 199, 3.
 स्थितिर्विच्छिन्न-V. I, P. II, 343, 5.
 स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्थ- V. I, P. I, 129, 4.
 स्थाना-ऽऽसनाभ्यां V. II, P. II, 136, 2.
 स्थाना-ऽऽसनाभ्यां V. II, P. II, 60, 2.
 स्थाना-ऽऽसनाभ्यां विहरेत् V. II, P. II, 170, 5.
 स्थाना-ऽऽसनाभ्यां विहरेत् V. II, P. I, 301, 6.
 स्थाना-ऽऽसन-विहारका V. I, P. II, 143, 13.
 स्थाना-ऽऽसनशीलः V. I, P. II, 49, 11.
 स्थान समुत्थं शुक्तिं V. I, P. I, 463, 10.
 स्थाने शुद्धे च कुशलान् V. I, P. I, 458, 17.
 स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-V. I, P. I, 474, 8.
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन् V. I, P. I, 366, 7.
 स्थापयेत् तत्र तद्वद्भ्य V. I, P. I, 460, 9.
 स्थापयित्वा तु दर्भेषु V. II, P. I, 437, 1.
 स्थालीपाकविधानेन V. II, P. II, 125, 19.
 स्थूल विषमदन्तस्य V. I, P. I, 251, 14.
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्यां V. I, P. II, 183, 11.
 स्थले स्थित्वा जले यस्तु V. I, P. I, 333, 3.
 स्थावरा कृमि-कीटाश्च V. II, P. I, 217, 15.
 स्थावरं जङ्गमं बीजं V. I, P. II, 183, 14.
 स्थावरं जङ्गमं वाऽपि V. II, P. I, 365, 16.
 स्थावर-सरीसृपादीनां V. II, P. II, 124, 2.
 स्नातको जप्यनिरतः V. I, P. II, 341, 20.
 स्नातकव्रतलोपे च V. II, P. II, 141, 10.
 स्नातकोऽधिकारी भवति V. I, P. II, 396, 7.

स्नातानपवदेयुस्तान् V I, P II, 292, 2	स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते V I, P I, 241, 24
स्नातश्चाद्र्वास V I, P I, 276, 1	स्नात्वा माघे शुभे तथि V. I, P I, 281, 16
स्नातस्य वक्षितसेन V I, P I, 286, 11.	स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वापि V II, P II, 49, 7
स्नात सगन्धधृक्प्रीतो V I, P II, 108, 3	स्नात्वैवं वाससी धौते V I, P I, 263, 1.
स्नापयित्वाऽनडुहो V I, P. II, 6, 14	स्नात्वा शुचिः V I, P I, 369, 5
स्नायु V II, P II, 71, 12	स्नात्वा शुचौ देहे V I, P I, 372, 18
स्नायानसीयु शुद्धालु V I, P I, 258, 10.	स्नात्वा शुचि शुचौ देहे V I, P II, 186, 15
स्नुषागामी V II, P II, 258, 3	स्नात्वा सङ्गृह्य वासोऽन्यत् V I, P. I, 276, 8
स्नुषा-श्वश्रोश्च पित्रोश्च V I, P II, 467, 6.	स्नात्वा सचैलमाचम्य V I, P II, 287, 19
स्नाम्यतो वरुण शक्ति V I, P I, 127, 8	स्नात्वा सचैल स्पृष्ट्वाऽग्नि V I, P II, 275, 18
स्नास्यस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्त V I, P II, 52, 11.	स्नात्वा सचैल स्पृष्ट्वाऽग्नि V I, P. II, 281, 3
स्नेहावर्धप्रसगाद्वा V II, P I, 114, 10	स्नात्वा हत्वा च शिष्येभ्यः V I, P I, 147, 8.
स्नेहपक्व च तक्र च V. II, P I, 416, 6.	स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु V I, P I, 261, 1.
स्नेहपेयुश्च-मांसस्य V I, P. II., 180, 11	स्नानं कूप-तडागेषु V I, P I, 285, 7.
स्नेहापहारी V. II, P II, 258, 14.	स्नानं कुर्यात् सचैल तु V II, P I, 66, 14.
स्नेहापहारी V. II, P. II., 263, 5	स्नानाचरणमित्येतत् V. I, P I, 276, 18.
स्नात्वा गृहं विधेद्विप्रो V. I., P. II., 275, 8.	स्नानं चैव न कर्तव्य V II., P. II, 25, 7.
स्नात्वा वाऽऽश्वस्य विधिवत् V. I., P. II., 179, 4.	स्नानं तु द्विविधं प्रोक्त V I, P. I, 268, 6.
स्नात्वाऽऽश्वान्तो वारिमध्ये V. I., P. I, 260, 16.	स्नानं त्रिवचनं कुर्यात् V. II, P. I, 244, 10.
स्नात्वाऽऽश्वानेवसा विप्रः V. I, P. I., 249, 2.	स्नानं हानं जपो होम V II, P II, 145, 4.
स्नात्वा नद्यां तु पुत्राङ्गे V. II., P. II., 162, 1.	
स्नात्वाऽनङ्गमहः शेषम् V. II, P. I., 453, 7.	

स्नानादनन्तरं तावत् V. I, P. I, 262, 1
 स्नाना-ऽऽधानं विवाहेषु V. I, P. II, 461, 5
 स्नानं प्रकुर्यात् पिता V. I, P. II, 260, 10
 स्नाने प्रसाधने चैव V. I, P. I, 471, 13
 स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् V. I, P. I, 270, 7
 स्नानमन्तर्जले चैव V. I, P. I, 276, 15
 स्नानमात्रमेव V. I, P. II, 240, 9
 स्नान-मौनोपवासेऽप्या- V. II, P. II, 169, 10
 स्नानं मौनोपवासेऽप्या- V. II, P. I, 116, 5
 स्नानमब्धैवसैर्मन्त्रैः V. I, P. I, 259, 9
 स्नानं सुगार्चनं ध्यानं V. I, P. I, 181, 17
 स्नानार्हस्तु यदा स्नाति V. I, P. I, 268, 17
 स्नानार्हो यो निमित्तेन V. I, P. I, 279, 8
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये V. I, P. I, 368, 11
 स्नानशालां समागत्य V. I, P. I, 468, 12
 स्नानं सद्यः प्रकुर्यात् V. I, P. I, 481, 15
 स्नानं समाचरेद्यस्तु V. I, P. I, 269, 4
 स्नानं समाचरेन्नित्यं V. I, P. I, 270, 2
 स्नानं सहधर्म- V. I, P. II, 18, 9
 स्पर्शमात्रोपवासे तु V. II, P. I, 149, 20

स्वच्छान्तिं बिन्दवः पार्श्वे V. I, P. I, 245, 5
 स्वष्टे लोचनशुभे तु V. I, P. I, 250, 7
 स्वष्ट्या देवलकं चैव V. II, P. I, 111, 4
 स्वष्ट्या रजस्वला ऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्र-
 जा V. II, P. I, 161, 10
 स्वष्ट्या रजस्वला ऽन्योन्यं वैश्या शूद्रा V.
 II, P. I, 161, 14
 स्वष्ट्या रजस्वला ऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्य-
 जा V. II, P. I, 161, 6
 स्वष्ट्या श्वशुरव्यां वा V. II, P. II, 143, 10
 स्वष्ट्या स्नानेन शुद्धः स्यात् V. I, P. I, 277, 7
 स्वष्ट्या स्वष्ट्या ऽवगाहेत V. II, P. I, 169, 11
 स्वस्तिकैर्दद्यात्साहसं V. I, P. I, 309, 7
 स्फुलिङ्गिनीं विश्वरूचीं च देवी V. I, P. I, 166, 16
 स्फ्य-धूर्प-शकटानां च V. II, P. I, 148, 14
 स्मृतीनां वेदमूलत्वात् V. I, P. I, 317, 13
 स्मृतिहीना न शोभन्ते V. I, P. I, 153, 12
 स्मरणं किर्तनं कालि- V. II, P. I, 312, 6
 स्वाध्यासेन तु पश्चिनादङ्गः V. I, P. II, 265
 स्वाध्यासऽऽत्रापरां लोके V. I, P. I, 465, 11
 स्वास्वकामकृते बभूवुः Y. II, P. I, 201, 13
 स्वात्कामं चार-भक्ष्योक्ति V. I, P. II, 29, 15

स्वादेतत् त्रिगुण षक्ने V II, P I,
67, 15

स्यासानवायी भवति V II, P II,
211, 10

स्यन्दिनी-यमसू- V I, P I,
380, 19

स्यन्दिनायै. सने शुभ्वेत् V I, P I,
459, 1

स्याक्षोषधिवृथाच्छेदी V II, P II,
123, 18

स्याजवन्मामेकसुर V I, P II,
315, 19

स्यन्दिनी-सन्दिनी- V II, P I,
403, 16

अवस्थेय दिवा रात्रौ V I, P I, 258,
16.

स्व एवैनमुतावाधाय पशु V I, P I,
162, 7

स्व एवैनमुतावाधाय अस्त्र- V I, P I,
162, 3

स्वक गात्रं भवेद्विः V II, P I,
164, 13.

स्वकुटुम्बाविरोधिन V I, P I,
189, 18.

स्वकर्मे यथापद्यन् श्रूयस् V II, P II,
86, 11

स्वकर्मे निष्पुताः सर्वे V II, P II,
219, 14.

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु V II, P I,
46, 1.

स्वागमसु V II, P II, 187, 1.

स्वगृहे चैव कन्यायाः V I, P II,
84, 2.

स्वगृहे प्राक्क्षिरा क्षेते V I, P I,
441, 12.

स्वाभान्तश्च सुत कुर्वीत V I, P I,
320, 11.

स्वाभान्तिपरनारीम्. V II, P II,
271, 14.

स्वजातीयगृहादेव V II, P II,
110, 8

स्वजात्युन्नीमशौचं स्यात् V I, P II,
245, 11

स्वत एहि V II, P II, 186, 12

स्वतन्त्र कर्ता V I, P I, 114, 8

स्वात्मानं तु धृते पदवेत् V I, P I,
521, 2

स्वशारादन्यत्र V II, P II, 270, 3

स्वशारनिरत V I, P II, 197, 11.

स्वशारनिरतश्चैव V I, P II, 104, 8.

स्वशारेभ्योऽन्यतो हीन्यन् V II, P II,
272, 8

स्वशान्तिबिन्द्व केन V II, P I,
366, 8

स्वशक्तौ नापितो गोप V II, P I,
431, 10.

स्वधाकार प्रयुज्जीत V I, P II,
465, 5

स्वधा पितृभ्यः V I, P I, 384, 9

स्वाध्याय कलहं चैव V I, P II,
443, 21.

स्वाध्याय क्रियते यत्र V I, P II,
254, 10.

स्वाध्याय-गोत्र-चरणम् V I, P I,
405, 10

स्वाध्याय गुरुवृत्तिश्च V I, P II,
45, 2

स्वाध्यायोऽभि-सुतस्यागो V II, P II,
103, 2.

स्वाध्यायोऽस्तर्ग-शनेषु V I, P I,
265, 2

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति V I, P I,
346, 11

स्वाध्यायोऽध्येतव्य V I, P I, 148,
12, 150, 9

स्वाध्यायोऽध्यापनं चापि V I, P I,
85, 2.

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण V I, P I, 404, 6	स्त्रमे सिक्त्वा ब्रह्मचर्या V. II., P II, 49, 6
स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण V I, P I, 216, 14	स्वप्याह भूमौ गच्छी राज्ञौ V I., P. II., 143, 12
स्वाध्याये नित्ययुक्तं स्यात् V I, P II, 54, 9	स्वाभिप्रायकृतं कर्म V I., P I, 317, 1
स्वाध्याय यजन दान V I, P I, 470, 17	स्वभार्यो तु यदा क्रोधात् V. II., P. II., 41, 16
स्वाध्यायो यजन दान V I, P I, 85, 6	स्वभावात् क्रूरकर्माणः V. I., P. I., 133, 4.
स्वाध्यायवान् दानशील V I, P II, 143, 7	स्वाभाविकौ स्वयं क्षीणौ V. I., P. II., 145, 10
स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोक्षरण्य V I, P I, 184, 19	स्वभाव्यां न कुर्वद्भिः V I, P II, 163, 9
स्वाध्याय श्रावयेत् पित्र्ये V I, P II., 422, 6	स्वामिद्रीहरता ये च V II, P II, 230, 3
स्वधर्मेण निजुक्ताया V II, P I, 46, 4	स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु V II, P II, 223, 1.
स्वधर्माक्षलितान् राज्ञा V I, P I., 446, 12	स्वामिन्ऽपहृतं देयं V II, P II, 88, 16.
स्वधर्मनिरताः शान्ता V I, P II., 339, 3	स्वामिना V II., P II., 237, 3
स्वधर्मप्रवृत्तौ विप्रः V II, P II, 241, 3.	स्वामिशुद्धैव शुद्धयन्ति V I., P II, 262, 19.
स्वधर्मरतविप्राणां V. II, P I, 450, 11.	स्वे मांसे परमांसेन V. II., P II., 251, 11.
स्वधर्मविमुखा नित्यं V II, P I, 37, 10	स्वयं V. II., P. II., 237, 6.
स्वधर्मस्थाः क्रियाबन्धो V. I, P. I, 132, 8	स्वयं रूपहरेर्ज्ञाता V. I., P. I, 467, 12,
स्वानि कर्माण्यपाकृत्य V. II., P II, 241, 5.	स्वयंस्तथ शौद्रश्च V II., P. I., 45, 12.
स्वेन तीर्थेन देवाहीन् V. I., P. I, 261, 9.	स्वयं शरणमृत्स्नातान् V. I., P. II., 100, 5.
स्वानाम-गोत्रग्रहणं V I., P. I., 358, 9.	स्वयधैतेन कर्तव्याः V. I., P. I., 264, 10
स्वपेदेकः कुक्षेभ्येव V. I., P. II., 46, 19	स्वयं धर्मेण चरति V. I., P. I., 217, 20.
	स्वयमग्रभुक् V. II., P. II., 237, 7.
	स्वयमेव न कुर्वीत V II., P. I., 233, 5.

- स्वयमेवोपपन्नाय V. II., P. II., 16, 12
- स्वयमाहृतपर्णेषु V I, P. II., 191, 15
- स्वयमेव हि यद् द्रव्य V II., P. I., 365, 15
- स्वय वा कर्षणं कुर्यात् V. I., P. II., 4, 15.
- स्वयं वा ब्राह्मणै कृच्छम् V II., P. I., 233, 1.
- स्वय वा शिश्न-वृषणौ V II., P. I., 313, 3, 314, 13
- स्वीया शाखांश्चित्ता येन V I., P. I., 153, 1
- स्वय होमे फल यत्स्यात् V I., P. I., 311, 11
- स्वर्गं कृत्तिकास्तु V. I., P. II., 313, 17
- स्वर्गद्वारनिद पुण्य V. II., P. II., 184, 11.
- स्वर्गमार्गप्रदेशे V I., P. II., 306, 12.
- स्वर्गार्थमुभयार्थं वा V I., P. I., 483, 13
- स्वर्गलोकमवाप्नोति V I., P. I., 153, 19.
- स्वर्गे ह्यपत्यमोज्ञश्च V I., P. I., 312, 1.
- स्वेमन्त्रैरर्चयेन्नित्य V. I., P. I., 365, 8.
- स्वेमन्त्रैरर्चयेद्देवान् V. I., P. I., 320, 11.
- स्वरत्नप्रगोष्ठाऽऽन्वीक्षिक्यां V. I., P. I., 462, 15.
- स्वरीषघाली वाक्यं च V. II., P. II., 261, 10.
- स्वैरिण्यां V. II., P. II., 128, 1.
- स्वैरिण्यां वृषस्यां V. II., P. I., 332, 8.
- स्वल्प वाऽथ प्रभूतं वा V II., P. I., 206, 15
- स्वल्पं वाऽविपुलं वाऽपि V I., P. I., 181, 9
- स्वल्पाद्यावित्य मध्ये ह्यु V. I., P. II., 264, 18.
- स्वविद्या-सूत्रकारांश्च V. I., P. II., 303, 16
- स्वशाखाध्ययन विप्र V I., P. I., 343, 16.
- स्वशाखाविधिना हुत्वा V. I., P. I., 383, 9.
- स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् V. I., P. I., 325, 5
- स्वस्तीति भगवन् V I., P. II., 435, 14
- स्वस्तिवाचनक कुर्यात् V I., P. II., 436, 8.
- स्वस्तिवाच्य V I., P. I., 407, 14.
- स्वस्तिवाच्य तत. कुर्यात् V. I., P. II., 435, 19
- स्वस्थानाद्य परिभ्रष्ट V. II., P. II., 241, 6.
- स्वस्थ प्रश्नान्तचित्तस्तु V. I., P. I., 433, 5.
- स्वमेहो गुरुशुश्रूषा V. I., P. II., 181, 14.
- स्वसीय-कृत्विक्-ज्ञानात् V. I., P. II., 344, 14.
- स्वस्य सख्या सगोवाद्याः V. II., P. I., 15, 15.
- स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जान. V. I., P. I., 452, 13.
- स्वैस्वैरङ्गैर्विना ऽप्यन्ते V. II., P. I., 230, 5.
- स्वा स्वैव कुर्यात्सर्वेषां V. I., P. II., 115, 14
- स्वाहाकार-नमस्कार- V I., P. I., 481, 19.

स्वाहेति च तत् कुर्वात् V I, P II,
430, 10

स्वाहेति चैव देवानां V I, P II,
406, 12

स्वाहेत्यथाऽपमार्गेण V. I, P. I,
274, 2

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च V I, P I,
418, 11.

स्वहस्ताचमनं कार्यं V L, P I.,
249, 11

ह.

हन्तकारमथार्थं वा V. I, P I,
392, 8

हन्तकारं मनुष्येभ्य V I, P I,
389, 4

हन्त्यल्पसक्तिर्नो यज्ञ V. I, P. I,
169, 20.

हन्तानुपानमिति V II., P I.,
412, 6

हन्ता मन्तोपदेष्टा च V II, P II.,
62, 12

हन्ता मन्तोपदेष्टा च V II., P. I,
285, 11.

हसा एकदण्डधरा V. I, P. II.,
200, 6.

हंस कमण्डलुं शिष्यं V. I, P. II,
163, 11.

हसाः कमण्डलुं शिष्यं V I,
P. II., 164, 1

हस बक बलाकां च V. II., P. I,
79, 12

हंसमन्त्रं अपेक्ष्यमानं V. II., P. II.,
280, 5.

हंसं मयुं च काकोलं V. II., P. I.,
409, 1

हंसे वर्षासि कन्यास्ये V. I, P. II.,
323, 9

हस्त-द्वेन-कपि-कृष्णाद- V II,
P I, 79, 3

हस्तस्तीक्ष्णो विज्ञेय V L, P II,
163, 19

हृद-पदनमार्गे च V. II, P II.,
89, 10.

हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं V I, P. I,
317, 4.

हतानां नृप-भो-विप्रै V. I, P. II.,
224, 3

हतामृत-पुरीषाभ्यां V L, P. I,
255, 18.

हत्वा गर्भमविज्ञातम् V II., P I,
39, 1

हत्वा छित्वा च भित्त्वा च V I,
P. II, 85, 3

हत्वा तु ब्रह्महत्यैव V II., P. I,
99, 8, 103, 14

हत्वा त्वह पिबेन्शीर V II, P. I,
89, 1.

हत्वा द्विजस्तथा सपांश्च V II, P I,
80, 9

हत्वा पूर्वविधानेन V. II, P. I,
254, 6

हत्वा मूषक-भार्जरा V II, P. I.,
85, 17

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन् V II., P. I,
226, 6.

हत्वा वधमवाप्नोति V. II., P. II.,
235, 4

हत्वा सान्त्तपनं कुर्वात् V. II., P I,
92, 6.

हत्वा सचमिनं वैश्वं V. II., P I.,
99, 7; 103, 12.

हत्वा हंसं बलाकां च V. II, P I.,
78, 13.

हमने प्रतिलोमानां V. II., P I.,
107, 6.

हरने दुष्कृत तस्य V I, P I, 146, 7	हविषु चैव दुर्वालादीन् V I, P II, 352, 19
हरिता यज्ञिया हर्मा. V I, P I, 255, 5	हविषा भोजयेच्चैव V II, P. II., 121, 14
हरन्ति पुष्करं ये तु V P, P. II., 263, 31	हस्ति-गो-ऽश्वोद्भवज्जो V I, P II, 351, 6
हरन्ति राक्षसा यस्मात् V I, P. I, 194, 8	हस्तेऽग्नौकरण कुर्यात् V I, P II, 418, 3
हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च V I, P II, 37, 8	हस्तौ त्वाऽऽ मणिबन्धाच्च V I, P I, 281 5
हरेयु सहसा पापा V I, P. I, 475, 16.	हस्तक्ष्तास्तु ये स्तेहा V I, P II, 418, 6
हर्तारः परदाराणां V II., P. II., 233, 8	हस्तक्ष्ताणि चान्नानि V I, P I, 428, 7
हरश्च बहुरूपश्च V. I, P I, 357, 18	हस्तिन दुरग हत्वा V II, P I, 91, 7
हर्षदानमिति पाहु V I, P. I, 180, 12	हस्तिन दुरग हत्वा V II, P I, 91, 3
हविर्भक्षणकाले च V I, P I, 241, 18.	हस्तेन उक्तमन्त्राद्यम् V I, P II 420, 9
हविर्ब्रह्मेश्वराकृतस्य V. I, P. I., 168, 5.	हस्तेनाज्ञाविनिः कुर्यात् V I, P I, 381, 17.
हविःशेषेण वर्तेत V. II., P. II., 281, 16	हस्तिनश्च दुरगाश्च V II, P. II., 218, 1
हविष्यामीयमभ्यस्य V. II, P. II., 168, 2.	हस्तौ पादौ तयैवास्वम् V I, P I, 415, 12
हविषा मन्त्रपूतेन V. II, P. I, 248, 19.	हस्त प्रक्षाल्य गण्डूर्ध्व V I., P. I., 431, 11.
हविष्येण यवाग्वा वा V. II, P. I., 324, 6.	हस्ताभ्यां यदि पक्ष्भ्यां वा V II, P. II, 245, 9.
हविष्यान् V. II., P. II., 174, 3.	हस्तान् तु निरीक्षेत V II, P I, 302, 6
हविष्यान्नस्य वै नासन V. II., P. I., 303, 16.	हस्त्यश्च-रथयानानि V. II, P. II., 222, 4
हविष्ये ब्रह्मचर्ये च. V I, P. I., 281, 4.	हस्त्यश्च-रथ-यानोद्भू V. I, P I, 423, 14.
हविष्यभूवाऽनुचरेत V. II - P. II., 70, 1	हस्त्यश्च-रासभवधे V II, P. II., 93, 15.
हविष्येषु त्रया मुखाः V. I., P I, 315, 19.	

- हस्ताशौचं भान्धये V I, P I, 345, 19
 हस्तहीनस्तु योऽधीते V I, P I, 154, 11
 हानौ च न्हासयेत् V. II, P I, 304, 4.
 हारिद्र कौशेय V. I., P II, 33, 12.
 हारिद्रवर्णा वैद्ये तु V. I, P I, 227, 10
 हारिद्र वैद्यस्य V I, P II, 33, 7.
 हिङ्गु-गुग्गुल-V II, P II, 120, 4
 हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु V I, P II, 375, 5
 हित्वा चैवापर जन्म V I, P II, 201, 15
 हित चारुणाऽऽचरेन्नित्य V I, P I, 151, 16.
 हितं मित सखाऽभीयान् V I, P II, 189, 20
 हिताय सर्वभूताना V I, P I, 113, 8
 हित सत्य मित वक्ति V I, P II, 185, 10.
 हिताहित मनोराम V I, P. II, 186, 1.
 हिरण्यमयानि पात्राणि V I., P II, 191, 12
 हिरण्यगर्भबुद्ध्या न V I, P I, 405, 11.
 हिरण्यगर्भं समवर्ततामे V I., P I, 105, 12
 हिरण्य-धान्य-गो-वास V. I, P II, 213, 15.
 हिरण्य-भू-गवाश्वाज- V I, P. II, 214, 3.
 हिरण्यमथ वा धेनु V. II., P. I, 346, 8.
 हिरण्यवर्णा V II, P II, 171, 11
 हिरण्य विश्वेभ्यां V I, P II, 436, 14
 हिरण्यशकलान्यस्य V. I., P. II, 287, 7.
 हिरण्य सर्पिरादित्य V I, P I., 321, 15.
 ह्रियमाणानि विषये V I., P II., 197, 16
 ह्रीस्तपो-ज्ञान-विज्ञाने V I., P. II., 181, 16
 हासो हृद्धिर्यथा सोमे V II, P I, 303, 2
 हिमवद्भिन्ध्ययोर्भ्य V I, P II, 133, 4
 हिमवान् V. II, P II, 202, 11
 हिसकश्चाविधानेन V II., P. II, 214, 9.
 हिसकश्चाविधानेन V. II., P II, 229, 7
 हिसन्ति वै सखा पापा V I., P I, 301, 17
 हिंसाऽनुग्रहयो V. I., P. II, 181, 7.
 हिंसाप्रायां पराधीनां V. I., P II, 4, 5
 हिंसाणां च पिशाचाना V. II, P. II, 253, 14.
 हिंसाणां चैव सन्धानां V II., P. II, 252, 3.
 हिंसा भवन्ति कठ्यावा. V. II., P II., 268, 11.
 हिंसयन्विधानं च V. II., P. II., 103, 4.
 हिंसो हृषलवृत्तिश्च V. I., P. II., 351, 11.
 हिंसार्थी निकृतप्रज्ञः V. II., P. II, 245, 11

हितौषधीनां रुधाजीवो V II, P I, 16, 11.	इत्वाग्नि विधिवद्धोमम् V. II, P II, 126, 1.
हीनक्रियं निष्पुरुष V I, P. II, 73, 1.	इत्वा चैव तु भस्मना V. I, P. I., 318, 18
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् V. I, P II, 134, 5	इत्वा वैवकरेऽनग्निः V I, P II., 415, 6.
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गम् V I, P II, 73, 9	इतालुमन्त्रेण कुर्यात् V. I, P. I., 432, 3.
हीनजातौ प्रजायेत V II, P II, 255, 6	इत्वा प्राणाद्वृत्तिं पञ्च V I, P II., 193, 7.
हीनजातिस्त्रिय मोहात् V I, P II, 96, 13	इत्वा मन्त्रवद्वेषां V. I, P II, 414, 22
हीना न स्याद्दिना भर्वा V II, P I, 356, 9	इत्वा शाकलमन्त्रैश्च V. I, P. I., 382, 16.
हीनमन्ते V II, P II, 120, 9	इत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः V. I, P I., 368, 12
हीन वाऽपि भवेच्छ्रेष्ठ V I, P I, 181, 13	इत्यमाने तदन्वयेन V I, P I, 311, 13
हीनवर्णस्तदालोके V II, P II, 234, 1	हृत्-कण्ठ-तालुगामिस्तु V. I, P. I., 236, 7
हीनस्य कुल-बीलाभ्यां V. I., P II, 91, 1.	हृते कांश्ये च हारीतः V. II, P. II., 257, 1.
हीनस्य कुल-बीलाभ्या V. I., P. II., 91, 1	हृताधिकारां मलिनां V. I, P. II., 112, 12.
हीने हीनमते वाऽपि V. I, P II., 208, 2	हृताधिकारां मलिना V II, P I., 354, 10.
इद्वारं पापि यो भूयात् V. I, P II, 425, 4	हृत्पुण्डरीकानिलये V. I, P II, 193, 1
इद्वारं ब्राह्मणस्योक्त्या V II, P. I., 453, 6	इत्वा दुग्धं तु मार्जारो V II, P II, 256, 4
इद्वारं ब्राह्मणस्योक्त्या वा V II, P. I., 453, 10.	इत्वाऽऽनृद्धादिवाद्यानि V II., P. II., 262, 9.
इद्वारं ब्राह्मणस्योक्त्या V. II., P. I., 453, 14.	इत्वा वै योनिमाप्नोति V II, P. II., 260, 2.
इतस्तालुमन्त्रेण V. I., P. I., 421. 5.	इतस्त्वा हृत्ताराश्च V I, P I, 187, 5.
इत्वाऽग्नौ परिदिष्टं तु V. I., P. II., 418, 19.	इद्वाभिः पूयते विप्र V I, P I, 236, 11.
इत्वाग्नेन ब्राह्मणांश्चार्च्य V. I., P I, 468, 8.	

हस्तताभिरशब्दाभि V I, P I, 286, 16.	होमकाले तथा होहे V II, P. II, 146, 12
हृद्यानि चैव मांसानि V I, P II, 419, 10	होमकालात्यये तस्थ V I, P. I, 315, 10
हृद्येनाऽभ्यनुज्ञात •V I, P I, 89, 2	होमकाले यदि प्राप्ता V I, P I, 315, 15
हृद्यमासानशुचि V. II, P I, 189, 16	होमकर्मण्यशक्तानां V. II., P II, 281, 18
हृद्यस्याधे V I, P I, 38, 1	होमं च कृत्वाऽऽलभन शुभानां V I., P I, 321, 13
हेम-गो-तिलहनेन V. II, P. I., 254, 8	होम च नैत्यक शुद्धयेन V I., P I, 168, 8
हेमरूप्यमय पात्रं V I, P I, 351, 1	होम पुन प्रकुर्यात्त तु V I, P I, 315, 6
हेमभ्रातृ प्रकुर्यात् V I, P II 28, 10.	होमे भोजनकाले च V I P I, 241, 11
हेमन्-शिशिरयोः V I, P II, 308, 16	होमे यत्फलमुदित V. I, P I, 311, 12
हेतुका भिन्नमर्यादा V. II, P I, 210, 3.	होम वैतानिक कुर्या V I., P I., 317, 12.
होतव्य विधिवद्वाजन् V I, P. I, 130, 6.	

समाप्त.

THE INDEX 'OF THE WORDS

occurring in the text of the

Parâsara Dharma Samhitâ.

Adhyâya I., Śloka I., up to the end of the XII. Abhyâya.

अ

अकण्टकम् 1, 56.

अकामकृतपापः 8, 1

अकामतः 4, 9 8, 1. 11, 25

अक्षयः 3, 32

अक्षरम् 1, 67.

अगम्यता 12, 57.

अगम्यागमनम् 1, 66. 10, 1

अगारम् 6, 46

अग्निः 1, 3 3. 5, 10, 14 3, 13. 4,

3. 5, 6 5, 10. 5, 11

5, 14 7, 25. 8, 22. 9, 42.

9, 43. 10, 41 11, 33

11, 38 11, 47. 12, 5. 12, 21

12, 44.

अग्निकार्यम् 8, 3. 12, 32.

अग्निचिन् 12, 47.

अग्निदः 1, 5

अग्निदग्ध 9, 34.

अग्निप्रदाता 1, 3

अग्निवर्ण 12, 76.

अग्निष्टोमफलम् 6, 51.

अग्निसंस्कारणम् 3, 17.

अग्निसंस्कारः 3, 11.

अग्निहोत्रम् 1, 31. 4, 21, 28. 5,

14, 22.

1

अग्निहोत्रिः 4, 21 8, 11

अग्निहोत्रोपकरणम् 5, 22.

अग्न्युपलेखनम् 7, 23.

अग्रजः 6, 25.

अग्रतः 8, 30.

अग्रम् 11, 34.

अग्रे 9, 21 12, 42.

अङ्गनम् 9, 27.

अङ्गम् 8, 19. 9, 14. 12, 36.

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः 9, 16.

अङ्गवित् 8, 27.

अङ्गशुद्धिः 3, 3.

अङ्गार- 1, 62.

अङ्गारकारकः 1, 62.

अङ्गिराः 1, 13.

अङ्गुलद्वयम् 9, 54.

अङ्गुलिः 5, 16

अङ्गुष्ठमात्रम् 9, 10.

अङ्गुष्ठार्धम् 11, 30.

अचेतनः 9, 8. 9, 13.

अच्छिद्रम् 6, 51.

अच्छिन्नम् 11, 34.

2 *The Index of the words occurring in the text*

अजगरः 6, 9.	अदुष्ट- 7, 35.
अजातदन्तः 3, 14.	अद्वितीयः 10, 32.
अजिनम् 9, 57, 12, 3.	अधमम् 1, 29.
अज्ञः 8, 18.	अधरोच्छिष्टम् 12, 62.
अज्ञातिः 3, 43.	अधर्मः 1, 30.
अज्ञानम् 3, 44. 3, 45. 6, 25	अधिष्ठितम् 11, 38.
6, 32. 6, 56. 8, 3, 10, 11.	अधीयानः 12, 34.
11, 5. 11, 10 11, 16 12, 2	अध्ययनकर्म 12, 82.
12, 55.	अध्येतव्यः 12, 33. 12, 82.
अण्डम् 10, 3.	अच्चा 9, 50.
अण्वर्थः 6, 1.	अनग्निः 8, 17.
अतर्कध्वम् 7, 5. 8, 15.	अनङ्गान् 4, 6. 9, 30. 12, 75.
अतद्भिदः 8, 5.	अनधीयानः 1, 60. 8, 16. 12, 32.
अतिकृच्छ्रकम् 9, 24.	अनन्तरः 6, 29.
अतिकृच्छ्रम् 4, 26 9, 25 11, 54	अनलज्वाला 6, 75.
11, 55.	अनातुरः 7, 19
अतिकोपः 9, 61.	अनायः 3, 40.
अतिक्रोधः 4, 1.	अनार्द्रशिरः स्नानम् 12, 63.
अतिथिः 1, 38, 39, 40, 41, 43,	अनाहिताग्निः 8, 12.
44, 46, 53, 55, 58, 59.	अनित्यम् 1, 43.
अतिदाहः 9, 28 9, 29.	अनियम्- 6, 58.
अतिमानः 4, 1.	अनिर्देशम् 3, 29.
अतिवाहः 9, 28.	अनिलः 12, 21. .
अतिवृष्टिः 9, 43.	अनिवारयन् 9, 47.
अत्ययकर्म 12, 26.	अनिशम् 7, 6.
अत्ययः 6, 57.	अनुक्रमः 11, 3.
अग्निः 1, 13.	अनुगमनम् 12, 81.
अदाता 2, 10.	अनुगन्तव्य- 8, 48.
	अनुगन्ता 4, 5.

अनुग्रहः 6, 34. 6, 54. 6, 55. 6, 56, 57.	अन्नादिः 1, 32.
अनुग्राह्यः 1, 12.	अन्नाद्यम् 6, 64.
अनुच्छिष्टम् 7, 21.	अन्यत्र 9, 27. .
अनुजातः 3, 17.	अन्यः 4, 30. 1, 22. 5, 23. 9, 40.
अनुज्ञातः 4, 29.	अन्यथाभावदोषः 10, 3.
अनुप्राप्तः 3, 12. 5, 14.	अन्यदा 12, 23
अनुमतम् 8, 28.	अन्यायः 12, 46.
अनुरूपः 8, 36 ' 9, 26	अन्वहम् 7, 16.
अनुलेपनम् 7, 33.	अन्वेषण- 9, 50.
अनुव्रज्या 1, 44.	अपक्वाशी 6, 5.
अनुशासनम् 5, 12 10, 5.	अपचः 11, 46. 11, 47. 11, 50.
अनुसारतः 1, 22	अपाङ्क्त्यः 7, 8
अनृचः 8, 18.	अपूर्वः 1. 46. 1, 49.
अनृतम् 1, 30 12, 19.	अपेयम् 11, 40.
अनेकः 8, 19.	अप्रशस्तम् 12, 22.
अनन्तरा 7, 13, 14.	अफल-8, 18.
अन्तरम् 1, 21. 12, 16. 3, 10.	अफालकृष्टम् 6, 14.
अन्तरिक्षम् 12, 62.	अबन्धुः 3, 42.
अन्त्यजः 6, 30.	अब्दम् 4, 10.
अन्तर्जलम् 6, 4.	अब्दार्धम् 4, 10.
अन्तर्दशाहः 12, 28.	अभक्ष्यम् 1, 66.
अन्धः 4; 2. 12, 58.	अभिगमनम् 12, 6.
अक्षम् 1, 26. 6. 65. 6, 67.	अभिघातः 9, 17.
6, 68. 6, 71. 6, 72.	अभिमुखः 8, 31.
6, 73. 11, 4. 11, 6. 11, 7.	अभिरतः 1, 38.
11, 46. 11, 54. 12, 34.	अभिवादः 1, 9.
12, 35. 12, 37. 12, 40.	अभिहतः 6, 21. 9, 11
12, 60. 12, 61.	अभोजनम् 6, 8. 12, 60.
अक्षमात्रम् 1, 59.	
अक्षशुद्धिः 6, 67.	

अभोज्यम् 11, 4. 11, 25
 अभ्यन्तरम् 6, 46. 11, 54.
 अभ्यस्ता 11, 56.
 अभ्याश 12, 78.
 अभ्यासः 1, 46.
 अभ्युक्षणम् 7, 29.
 अमन्त्रः 8, 4. 8, 17.
 अमावास्या 3, 13 10, 2
 अमेध्यम् 7, 31 8, 23 11, 1
 11, 41
 अम्मः 4, 8 12, 80.
 अम्लम् 7, 2.
 अयन्त्रितः 12, 49.
 अयाचिताशि 8, 37.
 अयाची 8, 38 8, 39. 8, 40.
 अयुतम् 12, 63
 अयोमुखम् 2, 8
 अरणिः 5, 19. 12, 48.
 अरण्यम् 9, 56.
 अर्कः 1, 3. 8, 9
 अर्कतापः 7, 30.
 अर्कादिः 8, 10.
 अर्घ्ये 1, 42.
 अर्चनम् 9, 57.
 अर्चना 9, 57. 10, 40. 11, 10.
 अर्जितम् 2, 6.
 अर्थसिद्धि 12, 45.
 अर्द्धम् 2, 4. 6, 45. 9, 22. 10, 26.
 10, 38. 11, 2.
 अर्द्धकोटी 4, 32.

अर्द्धकृच्छ्रम् 7, 13
 अर्धभुक्तम् 12, 41.
 अर्धसीरी 11, 21.
 अर्वाक् 12, 53.
 अलङ्कृतः 1, 6 1, 7.
 अल्पम् 6, 75.
 अल्पायुः 2, 15 5, 25.
 अवगाहनम् 6, 12. 6, 36. 8, 31.
 अवरः 10, 17.
 अवलीढः 5, 6. 6, 69 6, 71.
 अवमानम् 1, 18.
 अवसितः 12, 5.
 अवारितम् 1, 52.
 अविज्ञातः 6, 34. 6, 41.
 अत्रिः 6, 14
 अविक्षीरम् 11, 10.
 अव्रतः 1, 60. 5, 5 8, 4.
 अव्यक्त 10, 28.
 अशनम् 9, 30 9, 77
 अशुचिः 3, 17. 3, 29. 3, 44. 3,
 46 3, 47 5, 25. 6, 59. 7,
 17 8, 24. 12, 16. 12, 23.
 अशुद्ध 10, 35.
 अशुभम् 3, 41.
 अशेषम् 5, 22.
 अशौचम् 3, 17. 4, 3. 12, 62.
 अशौचकम् 3, 30.
 अदमा 8, 9.
 अशु 4, 3.

अश्रुपातः 4, 3.
 अश्वमेधः 12, 72.
 अष्टमः 4, 13.
 अष्टमी 3, 13.
 अष्टवर्षा 7, 4.
 अष्टादश 12, 53.
 अष्टौ 9, 25, 11, 17, 5, 17.
 असंशयम् 2, 15, 9, 59.
 असंस्कारः 11, 22.
 असंगोत्रः 3, 42.
 असद्भाषणकः 5, 9.
 असम्पूर्णसर्वांगः 9, 22.
 असम्भवः 8, 14.
 असम्भाष्यः 7, 8.
 असमस्थले 9, 4.
 अस्तः 7, 9.
 अस्तंगत- 7, 9.
 अस्थि 5, 12, 7, 26, 11, 37.
 11, 41, 12, 29.
 अस्थिगताः 1, 32.
 अस्थिघातनम् 9, 18.
 अस्थिमज्जः 9, 19.
 अस्तिसंचयनं 12, 29.
 अहः 7, 15, 7, 16, 7, 19, 8, 37.
 10, 15, 10, 18, 10, 33, 10,
 34, 10, 39, 11, 8, 11, 11,
 11, 27, 11, 52, 11, 54.
 अहःशेष-11, 52.
 अहिः 6, 3.

अहोरात्रम् 3, 11, 6, 2, 6, 8, 10,
 6, 12, 6, 14, 6, 15, 6,
 21, 6, 25, 10, 15, 10, 18,
 10, 34, 10, 39, 11, 27,
 11, 53, 12, 62.

आ.

आकण्ठम् 10, 18.
 आकाशम् 10, 41.
 आकीर्णः 1, 6.
 आगत-1, 11, 1, 43, 1, 47, 2, 1.
 7, 32, 11, 19.
 आगमनम् 10, 30, 10, 32.
 आग्नेयम् 12, 9, 12, 10.
 आप्रात- 6, 71.
 आचतुर्थम् 3, 16.
 आचमनम् 12, 29.
 आचरणम् 12, 60.
 आचान्तः 12, 16, 12, 18.
 आचारः 1, 37.
 आचूडः 3, 18.
 आज्यम् 5, 20, 11, 33.
 आज्यस्थाली 5, 21.
 आढकः 6, 70.
 आढ्यः 1, 7.
 आतपः 7, 30.
 आनिध्यम् 1, 39, 1, 52.
 आतुरः 7, 19, 7, 20.
 आत्मकृच्छ्रम् 8, 30.
 आत्मबुद्धिः 5, 25.
 आत्ममैद्वनिकर्तनं 10, 10.
 आत्मरक्षणम् 12, 46.

6 *The Index of the words occurring in the text*

आत्मवंशजः 3, 8.

आत्मविद्या 8, 13.

आत्महतः 5, 10.

आत्मा 7, 37. 8, 32. 8, 33. 11,
21 12, 14. 12, 77.

आदन्तजन्म 3, 18.

आदित्यः 6, 24. 12, 24

आदिष्टम् 9, 53.

आदिः 5, 1

आदेश 8, 9.

आधानम् 4, 29.

आधारः 6, 42.

आनुपूर्व्यम् 3, 40.

आपत् 4, 30. 11, 5 11, 20.

आपत्कालः 7, 38.

आपः 5, 6 6, 65 11, 41. 12, 21.

आपस्तम्बकृताः 1, 14.

आपोहिष्ठा- 11, 34. 12, 10

आप्ता 10, 12.

आप्यायस्व 11, 32.

आभरणम् 9, 6.

आयतम् 12, 70.

आयुष्यम् 4, 17.

आयसः 7, 25.

आयोधनम् 3, 36.

आराधितः 9, 37.

आरामः 1, 62.

आरोहः 154.

आर्क्षम् 11, 43.

आर्तः 3, 28. 12, 53.

आर्द्रः 9, 10.

आर्धिकः 11, 24.

भावसथ्यम् 4, 21.

आवृतः 1, 7. 1, 8.

आव्रतादेशः 3, 18.

आशौचम् 3, 25. 4, 3. 3, 45.
12, 62.

आश्रम 2, 1.

आश्रमी 8, 27.

आश्रितः 1, 32.

आसनम् 1, 44 1, 45. 9, 55. 12,
35. 12, 79.

आवसथः 1, 44.

आसीनः 1, 1. 1, 10 12, 40.

आहवः 3, 30 3, 39.

आहितः 5, 10 5, 13.

आहिताग्निः 3, 22. 5, 10. 5, 13

आहुतिः 5, 22.

आहतम् 4, 22. 11, 19.

इ.

इक्षुः 7, 33

इच्छन्ती 10, 25

इच्छा 1, 49. 3, 43.

इदं 11, 35.

इन्धनम् 11, 38.

इरावती 11, 35.

इष्टः 1, 40.

इष्टका 7, 34.

इह 9, 59.

ई.

ईदृक् 5, 24.

उ.

उक्तः 1, 34.

उक्तम् 6, 68 9, 30. 9, 52. 9, 57.
12, 30. 5, 6

उच्छिष्टम् 6, 38 6, 66. 7, 20,
21 7, 22 7, 31 7, 32.
7, 33.

उच्छिष्टभाजने 11, 8.

उच्छिष्टसंस्पृष्टः 7, 20.

उच्छेषितम् 11, 6.

उज्झित 2, 14.

उत्क्रमणम् 9, 38.

उत्तमम् 1, 29. 1, 44.

उत्थितः 9, 11.

उत्पवनम् 6, 75.

उत्तरतः 12, 73

उत्पत्तिः 1, 20.

उत्पन्नम् 7, 19.

उत्सवः 3, 28.

उदकम् 3, 13. 4, 3. 7, 29. 8,
23. 10, 18. 11, 6. 11, 43.

उदकक्रिया 3, 14.

उदकान्तः 3, 48.

उदक्यम् 12, 54.

उदरम् 5, 17.

उदाहता 1, 63. 7, 27.

उदित-5, 7. 9, 51.

उद्वतः 6, 35.

उद्दिष्टम् 9, 13.

उद्भूतम् 9, 23 12, 31.

उद्भूदम् 4, 4.

उद्भवः 10, 37.

उद्यतः 8, 23.

उपत्तिः 1, 20

उन्मत्तः 9, 8.

उपघातितम् 6, 68.

उपचूलनम् 5, 6

उपधानम् 7, 30.

उपपन्नः 12, 65.

उपपादितम् 6, 53. 10, 38.

उपभृतम् 5, 19.

उपलः 9, 9.

उपवासः 6, 31. 6, 50 6, 51. 6,
54 6, 60 6, 63 10, 28.
10, 40. 11, 10. 11, 26.
11, 27 11, 55.

उपरोधः 6, 58.

उपविष्टः 11, 7.

उपशोभितः 1, 6.

उपसङ्गमः 12, 59.

उपसन्न 6, 34

उपसर्पणम् 12, 18.

उपस्करः 7, 29.

उपस्थितः 1, 41. 3, 48.

उपहतम् 7, 23.

8 *The Index of the words occurring in the text*

उपहर्तव्यः 9, 20.

उपागतः 2, 11.

उपानत् 12 67.

उपायः 8, 34.

उपासनम् 1, 41, 2, 3 3, 6 12,
32

उपेतः 1, 6.

उग्रम् 1, 57 1, 47

उभे 6, 4.

उभौ 6, 39

उरः 5, 20.

उलूकः 6, 5

उलूखलम् 5, 20.

उशनाः 12, 53.

उधितः 6, 15 6, 21 11, 8.

उष्णम् 4, 7.

उष्णः 8, 32

उष्ट्रः 6, 12 11, 42. 10, 14 10
15.

उष्ट्रीक्षीरम् 11, 10.

ऊ.

ऊरुः 5, 18.

ऊर्ध्वम् 1, 10, 7, 5, 9, 2 12,
29, 12, 34, 12, 53

ऊर्ध्वोच्छिष्टम् 12, 62

ऊषरा 8, 18.

ऋ.

ऋक् 11, 33.

ऋक्षः 6, 11.

ऋतुः 10, 25, 12, 62

ऋतुस्नाता 1, 14 4, 15.

ऋद्धि 1, 54.

ऋषिः 1, 1, 1, 5 1, 8, 1, 9, 3,
23 11, 50.

ऋषिपुङ्गवः 5, 14. 1, 35

ऋषिवाक्यम् 1, 8.

ए.

एक— 1, 25 2, 5, 4, 8 4, 10
5, 22 6, 33 31, 38 11,
60 7, 13, 14, 15 8, 13
37 9, 13, 30, 18 19,
51, 10, 2 11, 3, 7, 18
31, 12, 49, 60 64, 69,
9, 48, 9, 51 10, 2, 11, 3,
11, 7, 12, 49 12, 60, 12,
69

एकग्रामीणः 1, 13.

एकदेशः 12, 33.

एकपङ्क्तिः 11, 7.

एकपलम् 11, 30, 31.

एकपादः 9, 3 9, 30.

एकपिण्डः 3, 7.

एकभक्तः 8, 38, 6, 25, 10, 21.

एकभक्ताञ्शी 8, 37, 8, 35, 8,
40

एकमुक्तम् 10, 21.

एकभोजन 8, 38.

एकमासः 1, 27.

एकरात्रम् 3, 30, 6, 8, 7, 8 10,
19, 10, 28.

एकविंशतिः 2, 12 5, 18

एकशतम् 12, 73.

एका 7, 21 9, 49. 10, 15

एकामः 1, 1.

एकादश 6, 16. 12, 6.

एकादशी 3, 13.

एकाहः 2, 9. 3, 5 3, 44. 8,
37. 11, 45.

एकाहुति 5, 22

एवंविधः 2, 7

एवः—12, 69

ऐ.

ऐन्द्रवम् 4, 12.

ऐन्द्रम् 1, 54.

ओ.

ओषः 4, 22.

ओदनम् 10, 19.

औ.

औरसः 4, 24.

और्णः 7, 28.

औशनसः 1, 13.

क.

कटिभङ्गः 9, 19.

कण्ठः 5, 16. 9, 6. 11, 52. 12, 16.

कन्या 4, 20. 7, 5. 7, 7.

कपिः 11, 43.

कपिशूलः 6, 8.

कपिला 11, 30. 12, 47.

कपिलाक्षीरम् 1, 67.

कपी 10, 14.

कपोतः 6, 4.

करः 12, 22.

कर्णः 5, 20. 21. 9, 18. 12, 20 12,
21.

कर्तव्य 1, 17. 8, 28 1, 33 9,
20. 11, 51. 12, 23. 12, 49
12, 46.

कर्तृ 1, 25 8, 10. 1, 21.

कर्दमः 7, 34 10, 18

कर्म 1, 26. 5, 25. 12, 30 3, 6
7, 16.

कर्मचाण्डालः 4, 21.

कर्मजम् 12, 50.

कर्मपराङ्मुखः 4, 21.

परिभ्रष्टः 3, 6.

कर्मबाहिष्कृतः 12, 46.

कर्माचारः 2, 1.

कर्षकः 2, 10. 2, 11.

कलिः 1, 2. 1, 16. 1, 23. 1, 24
1, 25. 1, 26. 1, 27. 1, 28.
1, 30. 1, 32. 2, 1.

कलियुगम् 1, 22. 1, 31.

कल्पः 1, 20.

कल्पान्तरम् 1, 21.

कवकम् 11, 9

कव्यम् 11, 12.

कश्चित् 1, 21. 3, 11.

कष्टम् 9, 35.

10 *The Index of the words occurring in the text*

काकः 1, 52. 6, 4 6, 68. 6, 69. 6, 71, 7, 23 11, 12	कांस्यभाजनम् 7, 21 9, 15.
कात्यायनकृताः 1, 15.	किल्बिषम् 1, 59 8, 6 8, 23 9, 35. 12, 50.
कापिलम् 11, 30.	कीटः 7, 31.
कामः 6, 55. 10, 80	कीटकः 2, 10.
कामतः 12, 64 12, 79	कीटसंयुक्तम् 6, 61.
कामाकामकृतम् 9, 1 9, 7.	कीर्तितम् 12, 9.
कामाकामकृतक्रोधः 9, 9	कुक्कुटः 6, 2. 10, 3.
कायः 12, 50 3, 38.	कुटुम्बी 12, 51
कारकः 1, 62.	कुणपम् 11, 42.
कारण्डवः 6, 7.	कुण्डः 1, 28.
कारुः 3, 21	कुंजर 1, 51
कारुकः 6, 16.	कुब्जः 1, 27.
कार्पासः 6, 40. 7, 26	कुमारी 1, 31 9, 55.
कार्पासवासः 7, 28.	कुम्भः 1, 55. 1, 16
कार्यम् 1, 63 3, 38 4, 21. 5, 23	कुंभशतम् 7, 1.
कालः 4, 32. 5, 13. 9, 59 11, 20.	कुरङ्गः 6, 13.
कालकारितः 3, 12.	कुररः 6, 7.
कालचोदित 5, 13.	कुर्वन् 1, 66.
कालसूत्र 9, 59.	कुलम् 1, 25.
काशः 9, 34.	कुलमित्रः 11, 21.
काश्यपः 1, 12.	कुशः 5, 15. 9, 34. 12, 31.
काष्ठम् 1, 55. 2, 7. 97, 29 9, 23. 9, 21. 9, 35 10, 37.	कुशलः 1, 11.
काष्ठभार 1, 46.	कुशोदकम् 5, 4. 10, 27. 11, 28. 11, 31. 11, 38.
काष्ठमयः 8, 16.	कुष्ठम् 12, 36.
काष्ठादिः 2, 7.	कुष्ठी 9, 60.
कांस्यम् 6, 39. 7, 2. 7, 22. 7, 23. 24, 10, 38.	कुष्ठमम् 10, 20.
	कुष्ठम्भम् 6, 40.

कूपः 7, 3 8, 17. 9, 36. 9, 37.
9, 38 10, 18 11, 41. 11,
43 12, 14. 12, 52. -

कूपखातः 9, 39. 9, 40.

कूपगतम् 6, 26.

कूर्मः 6, 10

कृच्छ्रम् 4, 11 4, 13 4, 26 6,
17. 19. 6, 28 7, 15 8, 36.
9, 58 10, 8. 10, 9. 10,
23. 10, 24. 10, 27. 10, 28.
10, 33. 11, 1 11, 5 11, 8.
11, 53. 12, 62. 12, 63.
12, 64.

कृच्छ्रद्वयम् 6, 17.

कृच्छ्राद्धम् 6, 20.

कृतम् 1, 16 1, 21 1, 26 1,
27. 1, 28 1, 32. 12, 13
22, 79

कृतः 1, 14. 9, 45.

कृतचूडः 3, 17.

कृतयुगम् 1, 22. 1, 23. 1, 25.

कृताञ्जलिपुटः 1, 9.

कृत्रिमकः 4, 24.

कृमिः 2, 10. 6, 38 6, 43. 7, 31.

कृमिदुष्टः 6, 49.

कृशः 9, 50. -

कृषिः 1, 63. 2, 8. 2, 13. 14.

कृषिकर्ता 8, 3.

कृषिकर्म 2, 2. 1, 63.

कृष्णः 10, 2. 3, 13.

कृष्णपक्षः 5, 8.

कृष्णमार्जारः 12, 48.

कृष्णवर्णा 11, 29.

कृष्णाग्निम् 5, 15. 12, 48.

कृष्णाष्टमी 3, 13:

कृसरः 6, 9.

केवलवेदः 3, 5.

केशः 9, 52 9, 54. 12, 15.

केशदूषितम् 6, 64.

केशवपनम् 9, 55.

कोकिला 6, 6.

कोटिः 4, 32.

कोटिप्रदानम् 12, 52.

क्रतुदीक्षा 2, 6.

क्रतुफलम् 3, 34

क्रमः 2, 1. 11, 44. 12 54

क्रिया 3, 14.

क्रियावान् 11, 12.

क्रियासक्तः 6, 18.

क्रीडार्थम् 8, 26.

कुहः 12, 57. 12, 58.

क्रोधः 10, 31.

क्रौञ्चः 6, 2.

ह्रीवः 2, 3. 3, 32 4, 30. 9, 60.

क्षण 3, 37

क्षणविध्वंसि 3, 38.

क्षत्रम् 5, 7, 8, 33.

क्षत्रियः 1, 61 2, 13 3, 2. 3, 44
6, 17 6, 20. 6, 30. 6, 50. 7,
12. 10, 7. 11, 2. 11, 12 11,
17. 11, 28. 11, 26 11, 44.

12 *The Index of the words occurring in the text*

क्षत्रिया 7, 12.

क्षयः 1, 20. 10, 16.

क्षारः 7, 24.

क्षितिः 1, 61. 6, 51. 11, 53.

क्षितिदेवता 6, 51.

क्षितिपातनम् 11, 53.

क्षीरम् 1, 67 5, 12. 6, 36. 6, 37.
6, 38. 6, 49 10, 27
11, 13 11, 28. 11, 31
11, 32 11, 39.

क्षुत् 12, 58.

क्षुतः 12, 18. 12, 19.

क्षुधितः 2, 3.

क्षुरकर्म 12, 1.

क्षेत्रम् 1, 56. 2, 6. 4, 22 8, 33
12, 49.

क्षेत्रजः 4, 24.

क्षेत्री 4, 22.

क्षौमम् 1, 29. 7, 28

ख.

खञ्जरीटः 6, 6.

खरः 6, 71. 8, 25 10, 14.
10, 15. 11, 42

खलः 8, 33

खलयज्ञः 2, 11. 12, 25.

खाङ्गकम् 11, 42.

खात 9, 41.

खातुम् 9, 40.

खानम् 6, 42.

ख्यातः 11, 23

ख्यापयन् 12, 69.

ग.

गङ्गा 12, 11.

गङ्गादि 12, 20.

गङ्गासमम् 12, 30.

गच्छन् 10, 7.

गजः 6, 12.

गण 1, 8.

गण्डूषम् 7, 24

10, 41 11, 37.

गत- 1, 5. 7, 9. 10, 28 11, 37
10, 31. 10, 41. 11, 37.
10, 32

गतिः 4, 1 5, 24 12, 31.

गद्गदः 4, 27.

गन्धद्वारा 11, 32.

गन्धर्वः 1, 7.

गम्या 7, 18.

गरीयान् 11, 51.

गर्भः 3, 14. 3, 15. 9, 13. 9.
45. 10, 28.

गर्भपतः 1, 19.

गर्भपातनम् 4, 20.

गर्भसम्मितः 9, 13.

गवाघ्रातम् 7, 23. 6, 71.

गवार्थे 8, 35.

गवाशन 9, 36.

गात्रम् 1, 12 3, 35.

गायत्री 5, 1. 6, 23. 8, 3. 10, 27.
11, 17. 11, 32. 11, 56.

गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञः 8, 24.

गायत्रीरहितः 8, 24.

गायन् 6, 35.

गार्गीयः 1, 13.

गावयम् 11, 42.

गीतम् 1, 7.

गुडः 6, 40, 11, 13.

गुणावृतः 1, 8.

गुरुपत्नीम् 10, 12.

गुरुपूजा 1, 31.

गूढः 9, 44.

गृञ्जनम् 11, 9

गृध्रः 6, 5, 12, 38

गृहम् 1, 47, 1, 58, 3, 19, 5,
14, 6, 44, 6, 46, 6, 17
8, 33, 9, 4, 9, 6, 9, 41
9, 58, 10, 36, 10, 35, 11,
12, 11, 19, 11, 20, 12, 48

गृहकर्म 7, 18.

गृहखात 9, 41.

गृहदाहम् 6, 45.

गृहद्वारम् 1, 66, 12, 68.

गृहमेधिनी 12, 36.

गृहमेधी 3, 24.

गृहस्थः 2, 1, 12, 45, 12, 64.

गृहस्थधर्मः 11, 49.

गृहीतः 11, 47.

गोकुलम् 12, 68.

गोगामी 10, 15.

गोमहणम् 3, 30.

गोघातकः 9, 22.

गोघ्नः 8, 42, 9, 52.

गोचर्म 12, 49.

गोचर्मदानम् 12, 50.

गोत्रम् 3, 8, 1, 48.

गोत्री 10, 35.

गोदक्षिणा 6, 50.

गोद्वयम् 6, 19, 9, 15, 10, 4,
10, 6, 10, 13, 10, 22, 10, 39.

गोधा 6, 10.

गोपतिः 9, 8

गोपशुः 9, 32, 9, 34.

गोपालः 11, 21, 11, 23.

गोप्ता 8, 35.

गोमयम् 6, 47, 10, 18, 10, 27,
11, 28, 11, 29, 11, 30,
11, 32, 11, 39.

गोमांसम् 11, 1.

गोमिशुनद्वय 10, 7, 10, 8, 10, 11.

गोमूत्रम् 6, 26, 6, 32, 6, 33, 6,
36, 6, 43, 10, 27, 11,
28, 11, 29, 11, 32, 11,
39.

गोरजः 12, 10.

गोरसः 6, 74, 6, 75, 11, 19.

गोरूपम् 9, 21.

गोलकः 4, 23.

गोवधः 8, 36, 9, 2, 9, 36, 9, 59

गोवाटम् 9, 4.

गोवालम् 10, 37

गोविशत् 6, 17.

गोव्रतम् 9, 16.

गोष्ठम् 9, 56.

गौः 1, 68. 4, 4. 4, 6. 5, 2. 5,
10. 6, 18 6, 41. 6, 49.
6, 71. 8, 1 8, 18 8, 25.
8, 33 8, 32. 8, 35. 9, 1
9, 5 9, 6 9, 15 9, 17
9, 28. 9, 25. 9, 33 9,
36. 9, 45 9, 47 9, 56
9, 61. 10, 6 10, 7. 10,
8 10, 11. 10, 13 10, 15.
10, 22. 10, 40. 11, 3. 12
8 12, 49 12, 50. 12, 12,
52 59 12, 73 12, 76
12, 81.

गौतमः 1, 24.

गौतमीयः 1, 13.

गौरी 7, 1.

ग्रस्तः 9, 50.

ग्रहः 5, 7.

ग्रह 12, 24.

ग्रहणम् 12, 25

ग्रामः 1, 25. 1, 60. 5, 9. 9, 43.
9, 44. 12, 68.

ग्रामघात 9, 43. 9, 44.

ग्रामस्थानम् 8, 17.

ग्रस्त. 6, 33. 9, 12. 10, 2. 10, 3.

ग्रामार्थम् 9, 51.

ग्राह्य-6, 52 6, 60. 11, 30.

ग्रीवा 9, 38.

घ.

घटशतम् 7, 1.

घर्षः 7, 27.

घातः 9, 3. 9, 43 9, 44.

घातकः 6, 4. 6, 5. 6, 11. 6, 14.

घातनम् 6, 12

घातयन् 6, 13.

घातितम् 4, 4.

घृतम् 1, 65 3, 43 3, 47. 5, 3.
5, 4. 6, 38 11, 13.
11, 25 11, 30 11, 31.
11, 39. 12, 48.

घृतकुम्भ 1, 46.

घोर 4, 15. 9, 59.

घ्राणम् 5, 21.

घ्रात 6, 71. 5, 6.

घर्ष 7, 27

च.

चक्रोरः 6, 7.

चक्रवाकः 6, 2.

चक्षुः 5, 5. 5, 21.

चतुरहः 3, 9. 8, 40.

चतुर्थः 3, 9. 16, 4, 12. 7, 15. 7,
19. 9, 15.

चतुर्थप्ररुषः 3, 8.

चतुर्दिनम् 8, 40.

चतुर्मुखः 1, 21.

चतुर्युगम् 12, 54.
 चतुर्विध 12, 65. 12, 73.
 चतुर्विधम् 8, 36 9, 3
 चतुरहम् 8, 40.
 चतुष्पथः 12, 7.
 चतुष्पात् 6, 15.
 चतुरः 1, 17 1, 37 2, 5. 2,
 15 8, 7. 8, 11 10, 8. 11, 3
 चत्वारिंशत् 5, 16.
 चन्दनम् 12, 48
 चमसाः 10, 41.
 चरणः 1, 42. 1, 48
 चर्म 7, 29 11, 41.
 चर्मकारी 6, 44.
 चर्ममयः 8, 16.
 चण्डालः 1, 53 5, 10. 6 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 43,
 46, 67 7, 9. 10, 17 12.
 54, 12, 28
 चण्डालैकपथम् 6, 23.
 चण्डालखातवापीषु 6, 25.
 चण्डालघटसंस्थम् 6, 27.
 चण्डालदर्शनम् 6, 21.
 चण्डालस्पर्शन 6, 24.
 चण्डालाक्षम् 6, 32. 11, 1.
 चण्डालभण्डसंस्पृष्टम् 6, 26.
 चाण्डालता 1, 67.
 चाण्डाली 7, 18. 10, 5 10, 7.
 10, 8.

चातुर्वर्ण्यम् 2, 1. 6, 44. 10, 1.
 10, 23. 12, 66
 चातुर्वर्ण्यसमाचरः 1, 17 1, 35.
 चातुर्विधः 12, 73.
 चातुर्वेद्यः 8, 27.
 चान्द्रायणम् 1, 48. 4, 12. 4, 26
 6, 18. 9, 52 9, 58. 10,
 1. 10, 2 10, 23. 11, 1
 11, 2. 11, 40. 11, 46. 12,
 75 12, 80.
 चान्द्रायणत्रयम् 10, 10 10, 11
 चाषः 6, 8.
 चिकित्सा 9, 45.
 चितिः 12, 28.
 चिन्ता 3, 38.
 चिन्तितम् 1, 36.
 चित्रः 6, 13.
 चित्रकर्म 8, 19.
 चीर्णम् 8, 41. 10, 4. 10, 22
 12, 75.
 चीर्णान्तः 12, 59.
 चीरम् 7, 28.
 चूडा 3, 17.
 चेतनः 9, 8.
 चैत्यवृक्षः 12, 28.
 चोदितः 5, 13. 9, 51.
 चोरः 1, 30. 1, 60. 2, 12. 6, 21.
 चौरभक्तप्रदः 1, 60.

छ.

छन्नम् 12, 67. 1, 54
 छागम् 12, 48.
 छिद्रम् 6, 52.
 छेदः 9, 36 10, 10.
 छेदकरः 4, 3.
 छेदक्षतम् 3, 35.

ज.

जघनम् 5, 17.
 जङ्गमम् 6, 61.
 जङ्घा 5, 18.
 जडः 4, 27.
 जनः 6, 62 8, 24 9, 47 10, 16.
 जननम् 3, 1. 3, 20.
 जन्म 3, 6 73, 29 9, 60.
 12, 38.
 जन्मकर्म 3, 6.
 जपः 1, 39 6, 63. 10, 40. 12, 23
 जपन् 7, 9. 12, 31.
 जपच्छिद्रम् 6, 52.
 जपमानः 10, 27.
 जप्यम् 2, 5 6, 42.
 जम्बुकः 5, 7. 6, 11.
 जलम् 1, 50 6, 26. 6, 30 6,
 47. 7, 26 10, 19. 10,
 20. 10, 41. 11, 25. 12, 5.
 12, 17. 12, 28. 12, 41.
 जलशीचम् 6, 39.
 जलस्थः 12, 15. 12, 17.

जलावगाहनम् 3, 41.
 जातः 1, 16 10, 3.
 ज्ञातवेदाः 6, 15. 7, 10.
 जातिः 1, 65. 3, 4.
 जातिमात्रोपजीवी 8, 4.
 जात्यन्धः 4, 27.
 जानन् 9, 51.
 जानु 5, 18.
 जाया 12, 57.
 जारः 10, 28. 10, 36.
 जालपादः 6, 2.
 जितः 1, 30 3, 38
 जितोन्द्रियः 8, 25.
 जीवन् 4, 17. 4, 23.
 जुहूः 5, 19.
 जुह्वन् 12, 34.
 ज्ञातिः 3, 43.
 ज्ञानम् 1, 23.
 ज्ञानदुर्बलः 3, 46. 12, 36.
 ज्ञानागमः 12, 35.
 ज्ञेय 11, 23. 24.
 ज्येष्ठः 4, 29. 7, 6.
 ज्वलन् 12, 35

ट.

टिट्ठिभः 6, 3. 6, 6.

ड.

डामरः 6, 53. 10, 16.
 दुण्डुभः 6, 9.

त.

तक्रम् 1, 65.
 तटः 11, 13.
 तटाकः 11, 43.
 तटाखाते 9, 40.
 तटाबन्धः 9, 39.
 तडागः 7, 3 12, 52.
 तण्डुलः 5, 20.
 तत्क्षणम् 6, 27. 6, 74 7, 1.
 तत्क्षणकः 1, 27.
 तत्र 10, 18.
 तत्समः 4, 10.
 तद्वर्द्धम् 6, 29.
 तद्वर्धम् 1, 10.
 तद्वचनम् 6, 63.
 तपः 1, 23. 3, 37. 6, 63.
 तपश्चिदम् 6, 52.
 तपोवनम् 12, 69.
 तप्तकृच्छ्रम् 4, 1, 6. 4, 8. 9, 24.
 9, 25.
 तप्तः 4, 2. 12, 58.
 तप्तोमूढः 8, 5.
 तप्तुः 6, 11.
 तर्पणम् 6, 13.
 तर्पितः 12, 14.
 ताडिता 10, 31.
 तातः 1, 32.
 तात्कालिकः 1, 27.
 ताम्बूलम् 7, 33.

ताम्रम् 6, 39. 7, 2. 10, 38.
 ताम्रवर्णी 11, 29.
 तित्तिरिः 6, 4.
 तिथिः 3, 12.
 तिलः 2, 7. 5, 20 11, 6. 12,
 14. 12, 48
 तिलप्रस्थम् 6, 11.
 तिष्ठन् 11, 52. 12, 43.
 तिसृः 4, 32.
 तिर्थम् 1, 6 6, 61. 6, 63. 12, 6.
 12, 20 12, 63 12, 69.
 तीर्थभूतः 6, 61.
 तीर्थयात्रा 12, 64.
 तुरङ्गः 6, 12
 तुलापुरुषः 12, 80.
 तुल्यम् 1, 50. 3, 39.
 तुष्टः 6, 54.
 तूलिका 7, 30.
 तृणम् 2, 7; 7, 29 7, 34.
 11, 52.
 तृतीय-4, 11. 7, 19.
 तृप्तिः 12, 43.
 तृषार्तः 12, 12.
 तृषितः 2, 3.
 तेजः 11, 33
 तैलम् 1, 65 6, 40 11, 13.
 तैलबिन्दुः 12, 80.
 तोयम् 6, 27. 28 7, 32. 7, 34
 8, 9 8, 10 8, 34 9.
 12. 11, 40. 12, 30. 12,
 31. 12, 56.

त्यजन् 10, 33.

त्यागः 4, 20.

त्रयः 2, 5, 7, 7, 7, 9, 8, 7, 8,
11, 8, 12, 8, 14, 8, 16.
8, 27, 9, 25, 9, 38, 10,
9, 10, 15, 10, 19, 11, 10,
11, 17, 11, 38, 12, 2, 12,
6, 12, 62, 12, 65.

त्रयोदश 9, 25.

त्राणम् 8, 32.

त्रिंशकम् 2, 13.

त्रिंशत् 6, 18, 6, 41.

त्रिः 11, 3, 2, 5, 12, 65

त्रिकालम् 6, 5.

त्रिनयम् 1, 49.

त्रिदिनम् 8, 39.

त्रिपलम् 4, 8, 6, 38, 11, 31.

त्रिपादम् 9, 14, 9, 15, 9, 18.

त्रियुगम् 12, 54

त्रिरात्रम् 3, 11, 3, 17, 3, 18, 3,
46, 3, 47, 4, 11, 5, 1, 6,
18, 6, 23, 6, 26, 7, 12,
10, 5, 10, 19, 10, 15, 11,
10, 11, 44, 11, 53, 11,
55, 12, 53.

त्रिषवणम् 12, 59.

त्रिसन्ध्यम् 6, 12, 6, 36, 8, 31.
9, 57.

त्रिसहस्र 11, 17.

त्रेता 1, 22, 1, 23, 1, 24, 1, 25.
1, 26, 1, 27, 1, 28, 1, 32.
1, 16.

त्रैलोक्यम् 8, 21.

त्र्यहः 3, 5, 4, 7.

त्र्यहम् 6, 37, 6, 49.

त्वक् 11, 37.

त्वङ्मारः 11, 51.

त्वरमाणः 3, 36.

द.

दक्षः 1, 13.

दक्षिणः 5, 19, 12, 19, 12, 20,
12, 21.

दक्षिणा 4, 6, 4, 13, 6, 9, 6, 16
6, 17, 6, 18, 6, 19, 6, 41.
8, 41, 9, 53, 10, 1, 10, 6
10, 13, 10, 22, 10, 39.
12, 8, 12, 73, 12, 76.

दक्षिणामुखः 1, 51, 9, 34.

दक्षिणार्थम् 12, 39.

दग्धः 9, 44.

दग्धदेशः 9, 5.

दग्धास्थि 5, 12.

दण्डः 9, 12, 9, 9, 9, 10, 9, 11,
9, 17, 10, 31, 12, 3.

दत्त 1, 17.

दत्तः 1, 24.

दत्तकः 4, 24.

दहन् 10, 5

दधि 1, 65, 6, 30, 6, 36, 6, 37,
6, 38, 6, 40, 10, 27, 11, 25.
11, 28, 11, 29, 11, 31, 11,
32, 11, 39.

दधिक्रावा 11, 32.

दन्त 7, 26

दन्तोच्छिष्टम् 12, 19.

दन्तजातः 3, 17.

दया 10, 40.

दयायुक्तः 12, 44.

दरिद्रः 4, 16. 12, 51.

दर्दुरः 7, 31

दर्भः 10, 41. 11, 6. 11, 34.

दर्शनम् 12, 22. 12, 26. 12, 73.

दश 1, 27. 1, 58 3, 5. 5, 16.

7, 24. 9, 11 10, 11 10, 17.

10, 33. 10, 38. 12, 38

12, 59. 12, 70.

दशकृत्वः 7, 19.

दशगुणितम् 12, 49.

दशमः 10, 32.

दशरात्रम् 3, 9. 3, 18. 4, 12.

6, 32

दशवर्षा 7, 5.

दशसाहस्रम् 11, 56.

दशावरा 8, 27. 10, 17.

दशाङ्गः 3, 4. 3, 6. 3, 16 3, 24.

3, 29. 4, 9. 6, 88. 10, 83.

दष्टः 5, 1. 5, 2. 5, 3. 5, 4. 5, 5.

5, 7. 5, 9. 9, 50.

दहनम् 7, 27. 9, 30.

दहनसंस्कारः 5 23.

दातृ 4, 25. 4, 26. 11, 46. 11, 47.

दान्तम् 7, 20.

दानम् 1, 23. 1, 28 1, 29. 3, 2.

6, 31. 6, 51. 7, 15 8, 18.

10, 40. 11, 27. 11, 46.

12, 6 23, 24, 25, 26,

30, 51, 58.

दाम 9, 6.

दायः 3, 8.

दायादः 3, 7.

दारवम् 7, 1.

दाराः 4, 28 3, 7.

दारुण 7, 37.

दावाभिः 9, 44.

दासः 3, 21 11, 21. 11, 22

दासी 3, 21.

दिक् 5, 8

दिन— 1, 27. 1, 33 3, 5. 3, 15.

6, 5. 12, 53. 12, 60. 19, 32.

दिनत्रयम् 3, 1. 3, 9 4, 7. 6, 11

6, 37. 8, 89. 12, 58.

दिनद्वयम् 8, 38. 11, 44.

दिनेदिने 1, 39. 1, 46

दिनवत् 12, 27.

दिवसः 2, 4.

दिवा 8, 31. 9, 56. 12, 22.

दिवाकरः 12, 30.

दिव्यः 9, 48. 12, 9. 12, 11.

दिव्यम् 12, 9. 12, 11.

दीर्घाखाते 9, 40.

दीनः 7, 37.

दीपः 12, 44.
 दीप्तः 8, 22.
 दीयमानम् 3, 28.
 दुःखी 9, 60.
 दुराचारः 12, 60.
 दुर्गः 9, 4.
 दुर्गप्रेरणम् 9, 31.
 दुर्बलः 6, 55
 दुर्भिक्षम् 6, 53 10, 16
 दुर्वृत्तम् 1, 19.
 दुःशीलः 8, 25.
 दुष्कृतं 8, 9
 दुष्कृतकर्मा 12, 67.
 दुष्टः 11, 43. 8, 25.
 दुःस्वप्नम् 12, 1.
 दूराध्वोपगतः 1, 41.
 दूरे 9, 55.
 दूषित-7, 3. 6, 38.
 दृढबलः 9, 20.
 दृप्तः 2, 4.
 दृश्यम् 9, 50.
 दृषद् 5, 20.
 दृष्टम् 3, 23. 3, 39.
 दृष्टमात्रः 12, 47.
 दृष्टिः 6, 67.
 देवः 2, 12. 2, 13. 12, 12. 12,
 36. 12, 43.
 देवकन्या 3, 35.

देवता 1, 38. 1, 39. 6, 62. 11, 38.
 12, 24.
 देवतायतनम् 1, 7 8, 30.
 देवदारुवनालयम् 1, 1.
 देवस्य त्वा 11, 33.
 देवस्वम् 11, 9.
 देवाङ्गना 3, 36.
 देवार्चनम् 2, 5.
 देवी 9, 35. 12, 63. 12, 65.
 देशः 1, 25 9, 5 3, 10
 देशभङ्ग 7, 36.
 देशान्तरगतः 3, 12
 देशान्तरमृतः 3, 10 3, 11.
 देहः 1, 37 11, 37. 3, 12
 देहनाशः 3, 12. 5, 14.
 देहस्पर्शः 3, 3.
 देही 11, 37.
 दैवम् 12, 41. 7, 16.
 दैवतम् 8, 22.
 दैव-पितृयादिकर्म 7, 16.
 दोरः 9, 6.
 दोषः 1, 51. 8, 27. 4, 27. 4, 28
 6, 56. 7, 31. 10, 17.
 द्रव्यम् 8, 28.
 द्रव्यशुद्धिः 7, 1.
 दुपदा 11, 20.
 द्रोणः 6, 70.
 द्रोणाढकम् 6, 68. 6, 71. 6, 72.

द्रोणाक्षम् 6, 69.

इयम् 4, 12, 10, 6 10, 7. 10,
13. 10, 14. 10, 22. 10,
40 12, 6. 12, 7 12, 8. 12,
27. 12, 63.

इपरः 1, 22 1, 23, 1, 24 1, 25.
1, 26. 1, 27 1, 28. 1, 32.

इर्वात्रिशत् 6, 70

इदश- 7. 5 12, 38.

इदशसङ्ख्या 12, 63

इदशाहः 3, 2 3, 4. 4, 9.

इरम् 6, 40 9, 40.

द्विः 11, 3. 2, 5 3, 31

द्विगुण- 9, 2 4, 20 9, 16 9, 52.
9, 53

द्विजः 1, 33. 1, 60. 2, 5. 3, 22,
3, 26. 3, 27. 3, 48. 5, 3.
5, 4. 5. 5, 12. 5, 13. 5, 24
6, 11. 6, 27. 6, 34. 6.
60. 61. 7, 8. 7, 20. 8, 13 8,
20. 8, 21. 8, 24. 8, 25. 8,
26 8, 41. 10, 5 11, 3. 11,
10. 11, 12. 11, 15. 11, 36.
11, 41. 11, 46. 11, 50. 11,
51. 12, 12. 12, 15. 12, 31,
12, 36. 12, 37. 12, 40.
12, 43. 12, 60. 12, 75.

द्विजाधमः 1, 56.

द्विजानल 8, 23.

द्विजशुभ्रूषा 1, 64. 2, 14.

द्विजशुभ्रूषणम् 2, 14.

द्विजशुभ्रूषणरतान् 11, 15

द्विजश्रेष्ठः 6, 32.

द्विजसम्पादितम् 1, 53 6, 55.

द्विजसम्भाषणम् 6, 22

द्विजातिः 2, 11. 3, 40. 6, 31.
12, 2. 12, 3.

द्विजोत्तमः 3, 42. 5, 1. 5, 9.
6, 18.

द्वितीय- 7, 18. 4, 11.

द्विदिनम् 8, 38

द्विनवतिः 12, 81.

द्विपादः 9, 14 9, 15

द्विप्रस्थः 6, 70.

द्वियोजनम् 12, 64.

द्विरात्रम् 3, 45.

द्विशतम् 5, 17. 5, 18.

द्विहीनः 3, 5.

द्वे 11, 18.

द्वेष्ट्यः 1, 40.

द्वौ 2, 5. 3, 31. 4, 23 4, 26.
9, 3. 9, 13. 9, 17. 9, 18.
9, 29 11, 47.

घ.

घनम् 1, 47.

धर्मः 1, 2. 1, 4. 1, 12. 1,
14. 1, 16. 1, 19. 1, 21. 1,
22. 1, 24. 1, 30 1, 33.
1, 61. 1, 64. 2, 1. 2, 15.

22 *The Index of the words occurring in the text*

3, 48. 6, 35. 7, 77. 1, 36.	नक्षत्र 5, 7.
37. 7, 38. 8, 5. 8, 7. 8,	नखम् 5, 6.
8. 8, 26. 10, 3. 11, 50.	नगरम् 12, 68.
12, 45.	नदी 3, 47. 7, 3. 9, 5. 9, 28.
धर्मकोविदः 1, 17.	9, 56. 12, 75.
धर्मखातः 9, 40.	नदीतटम् 11, 13.
धर्मज्ञः 6, 35. 8, 12.	नदीपर्वतसंचारः 9, 28.
धर्मतत्त्वज्ञः 11, 50.	नदीप्रस्रवणः 1, 6 12, 69.
धर्मतत्त्वार्थकाक्षिणः 1, 5.	नदीबन्धः 9, 39.
धर्मपराङ्मुखः 1, 21	नदीमुखम् 9, 5.
धर्मपाठकः 8, 27.	नरः 9, 7. 9, 21. 9, 41 9, 60.
धर्मपालकः 1, 37.	12, 61.
धर्मशास्त्रम् 8, 2 8, 6. 12, 81.	नरकः 1, 52. 1, 67. 1, 2. 1, 14.
12, 82.	4, 17. 4, 25. 5, 25. 6, 59.
धर्मशास्त्रानुपालकः 6, 70.	7, 7. 8, 20. 9, 59. 9, 60.
धर्मशास्त्ररथारूढः 8, 26.	नलः 12, 70.
धर्मसंस्थापनम् 1, 36.	नववर्षा 7, 1.
धान्यम् 2, 6. 2, 7 6, 40 7, 27.	नवाहः 11, 54.
धारा 7, 35.	नष्टः 1, 16. 4, 30. 10, 30 10, 31
ध्रुवम् 1, 67.	नष्टभुता 10, 33.
	ना 1, 22.
न.	नानापुष्पलताकीर्ण 1, 6.
नकुलः 11, 6.	नापितः 11, 21. 11, 22. 3, 21.
नक्तम् 11, 45	नामधारकः 8, 3. 8, 15. 8, 46
नक्तभोजनम् 6, 3. 6, 6.	8, 20.
नक्तभोजनः 8, 37. 8, 38. 8, 39.	नामधारकविप्रः 3, 6.
8, 40.	नारम् 11, 42. "
नक्तः 6, 3.	नारिकेलः 9, 33.
	नारी 4, 14. 4, 17. 4, 18. 4, 30.
	4, 31. 7, 2. 9, 55. 10, 17.

10, 23. 10, 25 10, 31.	निर्बुधम् 1, 56.
10, 33.	निर्जलम् 8, 17.
नाशः 5, 14 3, 12.	निर्णयः 1, 19.
नाशकः 12, 5.	निर्णेतृ 1, 20.
नासिकाभेदनम् 9, 28.	निर्दिष्टम् 11, 28.
नासिक्य, 9, 29.	निर्दोषः 6, 17.
निकर्तनम् 10, 10.	निनाद 1, 7.
निट् 3, 9.	निर्यासः 11, 9.
नित्यम् 1, 46. 7, 9. 11, 14	निवर्तनीयः 9, 48.
11, 15.	निवासः 9, 41 12, 73.
निन्दा 1, 33. 11, 51.	निवृत्तः 3, 20 11, 48
निधनम् 3, 23.	निट् 9, 42. 12, 22. 12, 26 3, 9
निनादः 1, 7.	निश्छिद्रम् 6, 53.
निपातनम् 6, 12. 9, 4. 9, 9. 9,	निषिद्धम् 12, 60
14. 9, 18. 9, 29. 9, 43.	निष्कृतिः 6, 1. 6, 31 6, 45.
निबन्धनीयाः 9, 33.	10, 1. 10, 26 11, 26.
निमन्त्रितः 3, 23.	निष्ठीवनम् 12, 19.
निमित्तम् 9, 31.	निष्पन्नसर्वगात्रः 9, 16
नियमः 6, 57. 6, 58. 6, 60.	निष्पीडनम् 12, 13.
9, 58.	निष्फलम् 1, 29. 1, 64.
नियमस्थः 6, 33.	निस्तीर्णम् 7, 38.
निदयः 2, 15.	निःसृष्टम् 11, 40.
निरयगामी 11, 47.	नीचकर्मप्रवर्तकः 11, 14
निरर्थकः 1, 55. 1, 46.	नीयमानः 3, 46.
निराशः 12, 13. 12, 43.	नीरुक् 2, 4.
निराहारा 7, 12. 10, 18	नृ 1, 22.
निरीक्षितः 5, 5.	नृत्यम् 1, 7.
निरुद्धः 9, 42.	नृपः सन्नियुक्तै 9, 48.
	नवेम् 5, 21.

नेत्रघातनम् 9, 17.
 नेत्रपटः 7, 28.
 नैशिकी 3, 18
 नौः 7, 84.
 न्यायवर्ती 12, 45.
 न्यायोपार्जितम् 12, 46.

प.

पङ्कमभा 8, 34.
 पङ्क्तिः 9, 7, 11, 8.
 पक्कम् 11, 19.
 पक्काक्षम् 1, 48.
 पक्षेष्टकचित्तम् 7, 34.
 पक्षः 4, 11 4, 13.
 पक्षी 1, 7, 6, 8
 पञ्च 1, 58 4, 30, 5, 17, 6, 50.
 8, 12, 8, 14, 9, 11, 9, 25.
 12, 9
 पञ्चगव्यम् 3, 44, 6, 21, 7, 4.
 7, 21, 10, 20, 10, 36.
 10, 38, 10, 39, 11, 3.
 11, 8, 11, 10, 11, 28.
 11, 33, 11, 35, 12, 4.
 पञ्चदशाहः 3, 4
 पञ्चदशाहकम् 3, 2.
 पञ्चेन्द्रियरतः 8, 21.
 पञ्चमः 3, 9, 3, 16, 4, 12.
 4, 25.
 पञ्चयज्ञः 2, 6, 11, 47, 11, 48.

पञ्चयज्ञरताः 8, 21.
 पञ्चसहस्रम् 11, 17.
 पञ्चाहम् 4, 9.
 पण्डितः 1, 40.
 पतङ्गः 7, 31.
 पतन् 6, 35.
 पतनम् 12, 5.
 पतिः 4, 17, 4, 23, 4, 30, 4, 33.
 10, 28, 10, 30, 10, 30
 पतितः 4, 30, 7, 9, 8, 21, 9, 11.
 10, 26, 10, 29, 11, 40.
 11, 41, 12, 19, 12, 51.
 पतितादिः 4, 9.
 पत्नी 3, 26.
 पत्रम् 10, 20.
 पदेपदे 3, 40.
 पन्थाः 7, 34, 12, 66.
 पयः 1, 65, 4, 7, 4, 8, 6, 30.
 11, 25, 11, 29.
 परः 3, 33, 10, 31, 10, 31.
 1, 61.
 परत्र 12, 77.
 परधर्मः 1, 64.
 परनारीयुतः 4, 24.
 परपार्कः 11, 45, 11, 48
 परपाकनिवृत्तः 11, 45, 11, 48.
 परपाकरतः 11, 45, 11, 49.

परम् 1, 23 11, 56. 3, 18 6, 2	परिषत्त्वम् 8, 4. 8, 15
परमः 8, 26 1, 64 5, 24	पर्णपृष्ठम् 12 44
परपुमान् 10, 29. 34	पर्यङ्कस्थितः 6, 66
परशुः 9, 33.	पर्वत- 9, 28.
परसैन्यम् 1, 61.	पर्षद् 8, 6 8, 27. 8, 9. 8, 10.
परस्त्री 4, 23.	पलम् 4, 8. 6, 38. 11, 31.
पराकः 4, 12.	पलाण्डुः 11, 9
पराङ्मुखः 1, 37.	पलाशम् 5, 15.
पराक्षम् 11, 48.	पवित्र- 1, 36. 5, 1. 8, 41.
पराशरः 1, 8 1, 10. 1, 18.	11, 28. 11, 58, 11, 38
1, 34. 6, 1. 6, 68. 9, 30.	पश्चिमः 12, 27.
पराशरमतम् 1, 36. 12, 73.	पशु 10, 14
पराशरवचः 2, 2. 3, 2. 7, 1.	पाचितम् 11, 13.
परिकीर्तितः 11, 18 11, 50. 12, 73,	पाणिः 1, 61. 6, 66. 9, 20.
12, 49.	पाणिपूरान्नभोजनः 11, 54.
परित्यजन् 3, 37	पातः 3, 16.
परित्यागः 6, 39.	पातकम् 9, 47.
परित्राता 3, 34.	पातयन् 9, 36.
परिपालनम् 1, 63.	पात्रम् 7, 1. 10, 37. 11, 7. 12, 41.
परिभ्रष्टः 3, 6. 12, 32.	12, 42.
परिवर्जितः 11, 49.	पादः 6, 29. 6, 65. 7, 13. 7, 14.
परिवृत्तिः 1, 25 4, 26.	9, 3. 9, 13. 9, 14 9, 15.
परिवेत्ता 4, 25.	9, 17 9, 18. 9, 29 9, 30.
परिवेदनम् 4, 27. 4, 28.	9, 38. 9, 41.
परिवेष्टितः 3, 32.	पादकृच्छ्रम् 9, 18.
परित्राद् 1, 49. 8, 31.	पादप्रक्षालनम् 1, 48.
परिषत् 8, 9. 8, 11. 8, 12.	पादशौचम् 7, 24.
8, 13. 8, 14.	पादहीनम् 7, 14. 9, 4. 9, 20.

पादाङ्गुलिः 5, 18.

पादुकास्थः 6, 66.

पादोनम् 9, 18.

पानम् 1, 67

पानीयम् 9, 39.

पापम् 2, 8 3, 41 4, 20 6, 57.

8, 2 8, 5. 8, 8. 8, 9. 8, 10

8, 29 9, 61 11, 37.

11, 55 12, 8. 12, 61

12, 80.

पापकर्मा 8, 20. 10, 25.

पापकारिणी 10, 29

पापनाशनम् 1, 36

पापशोधनम् 11, 28

पापसङ्करः 6, 35.

पापिष्ठः 2, 12 12, 42.

पापी 9, 32.

पारगः 8, 12.

पारावतः 6, 3 6, 8

पाराशरः 1, 24 10, 6 10, 11.

10, 22. 10, 24.

पाराशरम् 12, 81.

पार्थिवः 3, 22.

पावकः 6, 40.

पावनम् 11, 5.

पावनी 9, 35.

पाशः 4, 3. 9, 32.

पाशकः 2, 9.

पाशच्छेदकरः 4, 5. 1, 3.

पाशलम् 9, 34.

पाषाणः 7, 26 7, 27 9, 17

9, 23. 9, 24

पिङ्गला 6, 7

पिण्ड 3, 13.

पिण्डदानम् 3, 13.

पिण्डस्थः 9, 13

पितृ-1, 4 3, 24 3, 25 4, 24

7, 6 12, 11 12, 36 12,

43.

पितृगणः 12, 12

पितृघातकः 1, 54.

पितृतर्पणम् 12, 13.

पितृदाराः 10, 12

पितृदैवतम् 12, 15.

पितृव्य 1, 23.

पितृव्यपुत्रः 1, 28.

पित्र्यम् 12, 41.

पिपासा 12, 58.

पिबन् 8, 33. 8, 34. 11, 40.

पीडितः 9, 7.

पीतम् 11, 43.

पीयूषम् 11, 9.

पुण्यम् 1, 6. 1, 36. 6, 60. 10, 40.

12, 9. 12, 58. 12, 63.

12, 69.

पुत्रः 1, 19 4, 23 4, 24 5, 23.
 पुत्रजन्म 12, 26.
 पुनरागमनम् 10, 32.
 पुनर्लेपनम् 6, 42
 पुनः संस्कारकर्म 12, 3
 पुमान् 3, 9 4, 1. 10, 35 11, 44
 12, 57
 पुरीषम् 6, 49.
 पुरुषः 1, 30 3, 31.
 पुरुषाकृति. 5, 15.
 पुष्टः 12, 34.
 पुष्टांग 12, 37
 पुष्पम् 1, 62.
 पुष्पवती 10, 21
 पृजकः 1, 38.
 पूजनम् 1, 39.
 पूज्यः 8, 25.
 पूत-5, 5. 8, 6. 11, 33 12, 22
 12, 31.
 पृथ-4, 2. 6, 48.
 पूर्ण 3, 47.
 पूर्वम् 1, 41. 8, 14. 9, 12. 2, 2
 पूर्वसङ्कल्पितम् 3, 28.
 पूर्वा 7, 13. 7, 14. 7, 15.
 पूर्वोक्त- 6, 45. 6, 1.
 पूर्वोच्छिष्टम् 11, 4.
 पृथक्दारनिकेतनः 3, 7.
 पृथक्पृथक् 9, 49. 5, 13.

पृथिवीपतिः 12, 72.

पृष्ठम् 9, 7. 5, 20.

पोष्यवर्गः 12, 45.

प्रकल्पितम् 12, 64.

प्रकीर्तित-1, 64. 3, 21. 8, 12. 8

14.

प्रक्षालनम् 5, 6

प्रचोदितः 5, 25.

प्रच्छादयितुम् 9, 59.

प्रजा 1, 61.

प्रजापतिः 4, 4

प्रणवः 11, 36. 11, 37

प्रणाशनम् 12, 81.

प्रणिपत्य 5, 5.

प्रतिग्रहीता 11, 47.

प्रतिरूपकः 9, 26.

प्रतिषिद्धम् 6, 67.

प्रतिषिद्धाक्षम् 11, 4

प्रत्यागतः 12, 72.

प्रथमः 4, 11, 7, 18.

प्रदक्षिणा 1, 9.

प्रदण्डवान् 1. 61

प्रदानम् 1, 44.

प्रदीप्तः 11, 38

प्रदोषः 12, 27.

प्रपा 9, 39.

प्रभासादि 12, 20

28 *The Index of the words occurring in the text*

प्रमत्तः 9, 8	10, 8, 10, 13, 10, 14.
प्रमाणतः 9, 10.	10, 25 10, 39, 11, 2, 12, 4.
प्रमाणम् 4, 13, 10, 3.	12, 6 12, 7.
प्रमाणमार्गः 8, 8.	प्राजापत्यद्वयम् 6, 16, 10, 6, 10,
प्रमादः 6, 30.	7, 10, 39.
प्रमापणम् 9, 26.	प्राजापत्यत्रयं 10, 13.
प्रयत्नः 3, 27, 12, 82.	प्राणभृत् 9, 26.
प्रयासः 3, 12.	प्राणः 1, 32, 3, 37, 8, 35.
प्रवर्तकः 11, 14.	प्राणायामः 3, 42, 3, 45, 6, 4.
प्रवसन् 5, 13.	12, 63, 12, 65.
प्रवासः 7, 36.	प्राणायामशतम् 3, 47.
प्रव्रजितः 4, 30.	प्राणिहृत्या 6, 1.
प्रव्रज्या 12, 5.	प्रातः 11, 49.
प्रशस्तम् 12, 26.	प्रातः 6, 20, 6, 57, 10, 32, 7, 7.
प्रष्टव्यः 1, 4.	प्रायश्चित्तम् 1, 34, 1, 20, 6, 12,
प्रसवः 3, 24	6, 48, 8, 1, 9, 6, 8, 20,
प्रसादः 12, 71.	8, 28, 8, 30, 8, 41, 9, 2,
प्रसूता 3, 26.	9, 12, 9, 19, 9, 22, 9, 24,
प्रसूतिः 3, 16, 3, 3	9, 34, 9, 35, 9, 39, 9, 40,
प्रस्थः 6, 70.	9, 41, 9, 42, 9, 43, 9, 44,
प्रस्रवणम् 10, 25, 12, 69.	9, 45, 9, 46, 9, 52, 9, 54,
प्रहत-9, 9, 44.	10, 4, 10, 32, 10, 32,
प्रहरः 12, 27.	10, 38, 11, 8, 11, 16,
प्रहरणम् 9, 31.	11, 25, 11, 44, 12, 58,
प्रहारः 9, 2.	12, 66.
प्राचेतसः 1, 15.	प्रायश्चित्तार्द्धम् 9, 32.
प्राजापत्यम् 5, 12, 6, 19, 6, 27,	प्रायश्चित्ती 8, 6.
6, 28, 6, 29, 7, 22, 8, 36.	प्रेतः तं-3, 10, 3, 19, 3, 20, 3, 40,
9, 24, 9, 25, 10, 6, 10, 7.	3, 48, 5, 44.
	प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः 5, 14.
	प्रेतधूमः 12, 1.
	प्रेतसूतकम् 3, 1.

प्रेतीभूतः 3, 42. 3, 46

प्रेरयन् 9, 36.

प्रेक्षकः 9, 47.

प्रोक्त- 8, 14. 5, 6. 6, 55 7, 19.
9, 2

प्रोक्षणम् 7, 28. 7, 30.

प्रोक्षणी 5, 21.

फ.

फलम् 1, 6. 1, 62. 6, 64. 7, 49.
7, 83 10, 20. 11, 9 11, 46.

फलोद्भव 10, 37.

ब.

बदरिकाश्रमः 1, 5.

बद्ध- 9, 6. 9, 33. 10, 21

बधिरः 4, 27.

बन्दिग्रहः 10, 24.

बन्दिग्राहः 10, 16.

बन्दी 3, 30.

बन्धः 9, 1. 9, 27. 9, 32. 9, 42.

बन्धनम् 8, 1. 9, 3. 9, 7. 9, 31
9, 46.

बन्धपाशस्तुताङ्गः 9, 32.

बन्धुः 10, 30.

बन्धुमध्यः 9, 58.

बलम् 4, 33. 9, 23. 10, 24.

बलाका 6, 3.

बलीकर्षः 2, 3.

बस्तः 6, 14

बहिष्कृतः 1, 57.

बहिःस्थलम् 12, 17. 12, 18.

बहु- 4, 46. 9, 48 9, 49.

बहुश्रु त 9, 53

बान्धवः 4, 19. 5, 23 10, 33

बालः 3, 10 3, 11. 6, 55. 7, 35.
9, 61. 11, 6.

बाहु. 5, 16

बाहुमात्रम् 9, 10

बाह्य 12, 15

बिलम् 4, 33.

बीजम् 1, 56. 1, 57 4, 22. 1, 47.

बीजी 4, 22.

बुधः 3, 27

ब्रह्मकूर्चः 6, 31. 11, 3 11, 5.
11, 26. 11, 27. 11, 38.

ब्रह्मघातकः 12, 65 12, 68.

ब्रह्मघातिनी 7, 18.

ब्रह्मघोषः 6, 74

ब्रह्मघ्नः 2, 12 12, 42.

ब्रह्मचर्यम् 4, 31.

ब्रह्मचारी 1, 48. 1, 49 3, 19
4, 31.

ब्रह्मलोकः 5, 24.

ब्रह्महत्या 1, 20, 8, 35, 12, 50 12, 71.	भक्त 1, 60.
ब्रह्महत्याव्रतम् 12, 71.	भक्तिः 1, 11.
ब्रह्महा 12, 74	भक्षणम् 1, 66.
ब्रह्मा 1, 10.	भक्षयन्ती 8, 33.
ब्राह्मणः 1, 38 1, 56, 2, 8, 3, 1, 3, 33, 10, 44, 15, 46. 4, 4, 5, 11, 6, 19, 30, 48, 53, 54, 59, 61, 62, 69, 7, 7, 8, 3, 11, 16, 17, 29, 9, 21, 9, 53, 10, 15, 10, 38, 11, 18, 22, 24, 26, 51, 12, 7, 24, 33, 39, 56, 59, 71, 77	भक्ष्यं 11, 13.
ब्राह्मणतर्पणम् 6, 11	भगिनी 10, 9.
ब्राह्मणत्वम् 12, 8	भग्नः 3, 34, 9, 38.
ब्राह्मणादयः 10, 10	भग्नशः 1, 55, 1, 58, 1, 16.
ब्राह्मणभोजनम् 1, 6, 8, 11, 10, 4, 10, 22, 12, 73, 12, 75.	भयम् 4, 1, 6, 56; 10, 24
ब्राह्मणानुमतः 7, 11	भयार्तिः 10, 16
ब्राह्मणार्थम् 1, 36.	भयार्दितः 12, 58
ब्राह्मणार्थे 8, 80, 8, 35.	भर्तृ 3, 26, 4, 11, 4, 16, 4, 17; 1, 18, 4, 23, 4, 31, 4, 32, 10, 33.
ब्राह्मणी 5, 7, 7, 11, 7, 12, 7, 18, 7, 14, 7, 15, 10, 29, 10, 34.	भवत्योक्तः 1, 15
ब्राह्मणीगमनम् 1, 67.	भवनम् 9, 32.
ब्राह्मण्यम् 8, 19.	भस्म 6, 39, 6, 65; 7, 2; 7, 22, 10, 33, 12, 10
ब्राह्मम् 12, 9, 12, 10.	भागः 2, 13, 1, 22.
	भाजनम् 15, 40, 12, 43.
	भाण्डम् 6, 47.
	भाण्डस्थम् 6, 30.
	भाण्डस्थितम् 11, 25.
	भारः 1, 55, 9, 31.
	भारद्वाजः 6, 7
	भार्य्या 4, 15; 10, 26.
	भावदुष्टः 6, 38.
भ.	
भक्तवत्सलः 1, 11.	

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARĀSARA-DHARMA-SAMHITĀ
OR
PARĀSARA-SMṚITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SĀYAṆA-MĀDHAVĀCHĀRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES,
INDEXES, APPENDICES, &C.)

BY
PANDIT VĀMAN ŚĀSTRĪ ISLĀMPURKAR.
VOLUME III. PART I.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

1911.

(All Rights Reserved.)

Price Rs. 4.

Sold at :

GOVERNMENT CENTRAL PRESS, BOMBAY.
Bombay Sanskrit and Prakrit Series, No. LXVII.

PRINTED AT THE BRITISH INDIA PRESS,
AMALGAMATED WITH THE
BOMBAY EDUCATION SOCIETY'S PRESS,
BYCULLA, BOMBAY.

पराशरधर्मसंहिता

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता ।

टिप्पणी पाठान्तराणि विषयानुक्रमणिका वर्णानुक्रमः

सूचिरित्यादिभिः सहिता ।

तृतीयं

व्यवहारकाण्डम्

प्रथमोऽध्यायः

स च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना

वामनशर्मणा संशोधितः ।

मुंबई ।

शास्त्रिवाहनशकाब्दाः १८३३ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९११ ।

मूलसं रूपकचतुष्टयम् ।

EMIC LIBRARY	
Acc. No.	108514
Class No.	1001.1
Imp.	5.00
Recd. Date	5.00
Class.	✓
Cat.	✓
Bk. Card	20
Checked	89

मुम्बयाम्

एज्युकेशन सोसायटी मुद्रणालयमिलित-
ब्रिटिश इंडिया मुद्रणालये मुद्रितम् ।

Presented by
Dr. R. C. Maitra

PREFATORY NOTE.

In presenting to the public the third volume, व्यवहाराध्याय or व्यवहारमाधव, of the Parāśara-Dharma-Samhitā, Part I., I have to offer a few preliminary remarks on the printed copy and MSS. procured by me personally and those received from friends in different parts of the country; which were consulted in the preparation of this Part. In all I have eleven MSS. and one printed copy of Parāśara-Dharma-Samhitā with me, and they may be divided into two classes : (i) The four which were used by me ; (ii) the seven which I had to reject, as they were very defective all through, very carelessly written, and were of the least value. Those in the first class may be particularized as follows :—

- A. This is an excellent Devanāgarī MS., written on paper manufactured in Portugal, consisting of 268 pages (leaves), à 7 to 13 lines, à 21 to 25 aksharas, written Śāka 1727 (A. D. 1805) at Kavalé and corrected throughout in ochre (सौनकाव) and white lead (सफेता), coloured ink substitutes. The special praiseworthy feature of this MS. is that it gives various readings together with the corresponding meaning, either in the margin or in the body of the leaf itself, evidently derived from the number of the MSS. and authorities consulted by the original writer. The genuineness of these readings is luckily enough on a satisfactory and sound basis, which helps

to clear up the charge often and lightly laid against the old-time Indian Sanskritists, that they had not the genius or patience to trace variations in the readings of the texts they have laboriously preserved for posterity.

This valuable MS. was purchased for me by my friend and co-student, Ramkrishna Prabhakar Dhavalkar Shastri, the learned hereditary Purāṇika (पुराणिक) at the ancient Shrine of "Śrī-Śāntā Durgā" of Kavalé or Kaivalyapūra (कैवल्यपूर) in Goa. The largest and predominating worshippers at this famous shrine come from the Sārasvata (Gauda) Brahman community of the Mahārāshṭra, who are to be found all over the Bhārata-varsha. This happy purchase, together with some more MSS., came from the valuable collection in the possession of Govare Bāwā, a learned Pandit known for his vast knowledge and mastery over the Vedas and the Shastras. The colophon is as follows :—

इति श्रीमत् सायणमाधवाचार्यप्रणीतम् व्यवहारमाधवाख्यं प्रकरणं समाप्तम् ।
गोपाळ गाडगीळ इत्यनेन लिखित्वा । श्रीमत्कैवल्यरूप गोत्रेबोवा गुरुचरण-
राविंदयो समर्पितम् । शकै १७२७ श्रीः शुभंभवतु लेखकपाठकयोः ।

- B. This MS. was most kindly and liberally placed at my disposal by my friend, M. R. Ry. Vyenkata Swami, who had also obtained for me the MSS. for the first two volumes of this Part. As might be expected from its southern origin, this MS. is in Telugu characters on palm leaves, consisting of 198 leaves, à 2'-6" × 2", à 8 lines, à

50 to 54 aksharas, and is written by stencil, with the red and the black colouring substances introduced in the headings to the various chapters and the text respectively. The writer of this MS. has made an effort to elucidate in Telugu the technical words, giving their popular substitutes. The colophon is as follows :—

लिखितमिदं शालिवाहनशके विरूपाक्ष क्षेत्रे अष्टसप्तत्यधिकं षोडशशतमे वर्षे
आषाढ कृष्ण दशम्यां श्रीमत व्यंकट रायर ममयजमानस्य निदेशात् राज
राजेश्वर शर्मेणा धर्मवृद्धिर्मवतु सुभंभवतु श्रीः श्रीः श्रीः

- C. This MS., which is written in the Jain style, has been purchased for me by Veda Shāstra Sampanna Narayan Shastri Parvanikar, Court Pandit to H.H. the Maharaja of Jayapur. This is defective in many parts and more or less mutilated throughout, with several omissions in the text, though tolerably correct. It has no date at the end.
- D. This MS. was kindly lent to me by the late lamented Raja Rajendralal Mitra, the eminent Oriental Scholar of Calcutta. It is written on country-made paper in the old Maithila (मैथिल) characters, consisting of 256 pages (leaves) à 16 lines, à 21 aksharas. This has some parts wanting, and a few mutilations, but is correct generally. It has no date at the end.
- E. This is a copy of Parāśara Dharma Samhitā (पराशरधर्म-संहिता) printed in the *Bibliotheca Indica* at Calcutta.
2. To begin with, this volume contains the Civil Law (व्यवहार) of Parāśara, condensed in four verses only. This concise treatment of this important portion of Hindu

Law is not due to the absence of its development at the time. The Civil Law of the Smritis was, it seems, considerably modified, and Parâśara, to avoid further conflict, has wisely invested the verdicts of the learned in the current usages of the country with great authority by stating that questions of Civil Law be referred, for determination, to a Parishad or an assembly of the learned.

This gap in a detailed treatise on Law by Parâśara has been filled up by Mâdhavâchârya's commentary or rather an enlargement and amplification of the view expressed or propounded in the text—the four verses of Parâśara, which is given *in extenso* in the present volume. Mâdhava has quoted largely from मनु, याज्ञवल्क्य, कात्यायन, बृहस्पति, प्रजापति, हारीत, वसिष्ठ, विष्णु, नारद, गौतम, &c.

Quotations from मनु, याज्ञवल्क्य and नारद are generally to be found in their known works. In rare instances quotations attributed to one of these three jurists cannot be traced in their works; but this may be probably due to occasional errors in citing the author's name. For instance, I refer to pp. 86 and 115. On the latter page there is an alleged quotation from मनु, but it is not to be found in his known works. It is, however, to be found in Nârada *in extenso*, and yet it is quoted *verbatim* by Vijñâneśvara in his Mitâksharâ, who attributes it to कात्यायन. It is a common experience that identical thoughts and expressions are often found in the works of two distinguished writers in different parts of the country, where either of them could not possibly have heard or seen any writings of the other, and such coincidences are not rare in literature in different parts of the civilized world. It is, therefore, not quite

proper to definitely deny the authorship of the above quotation to Nārada (नारद) and attribute it to कात्यायन alone.

Again, there are several quotations attributed to कात्यायन and बृहस्पति, whose works have been made frequent use of by माधवाचार्य in this work, which are not to be found in any of the works, printed or in manuscript, of the two authors named, which I have been enabled to secure and consult. The authors, in fact, have not, as far as I know, treated Civil Law (व्यवहार) in any of their known works.

As to गौतम, वसिष्ठ, विष्णु and हारीत, quotations from these can be ascertained well enough except in a few instances.

I have given Brihat-Parâśara-Samhitâ ('बृहत्पराशरसंहिता') as an Appendix to this Part. I reserve my remarks as to this work of Parâśara for some future occasion. The Table of Contents, the List of the Names of the Authors, Index to Quotations, &c., will be found in the second Part of this Volume.

VÂMAN ŚÂSTRĪ ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay.

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरधर्मसंहिता ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाप्नायतीर्थे परं
मज्जन्सज्जनतीर्थसंगनिपुणः सदृत्ततीर्थं श्रयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥ २ ॥
सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीर्यर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यद्शप्रत्ययः
स्मार्त्तोद्भायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणक्षमापतिः ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर्
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेगौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बेलापत्रिका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

१. B. C. read अष्टव्यक्त° for अष्टव्यक्ति°. २. A. reads°पुण्धरो for°धुरन्धरो.
३. A. B. C. read विजयतां for विजयते. ४. D. reads°पत्रिता for°पत्रिका.
५. A. has marginal reading °तला for °टपा.

शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥ ५ ॥

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ ६ ॥

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-

प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।

परावरस्मृतजगदीहिताप्तये

पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥

व्याख्याते आचार-प्रायश्चित्ते । अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्यृणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान् तथापि आचारकाण्डे चतुर्णां
वर्णानां क्रमेण आचारान् ब्रुवन्

‘क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन्,’

इत्यस्मिन्वचने क्षत्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेव-
मवोचत्—

‘क्षितिं धर्मेण पालयेत्’ ।

इति । तत्र क्षितिपालनं नाम क्षित्यादिश्रितासु प्रजासु दुष्टानां

१. A. B. C. read सुकीर्त्तिः. २. C. reads लोकनाथ° for भोगनाथ° and D. reads बुद्धिस्° originally, but it is corrected by red ink बुद्धी स°. ३. A. and B. read सु यथा, but B. has in correction सुषमा° instead of सु यथा; while C. स्मृतिसुखमा°. ४. A. B. D. read पराशरस्मृति° for परावरस्मृत°. ५. C. reads पालनादिर्वादि श्रुतासु प्रजासु दुष्टानांक्षिप्तौ°.

शिक्षेया शिष्टोपद्रवपरिहारः । ऐतदर्थ एव हि जगदीश्वरस्य
राम-कृष्णादिक्षत्रियावतारः । तच्च गीतासु भगवता विस्पष्टम-
भिहितम्—

‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ’ ॥

(भ. गी. ४. ६-७)

इति । यथा मनुतां रावणादीनां शिक्षायै रामाद्यवतारस्तथा
क्षुद्राणां चोरादीनां शिक्षायै राजावतार इति द्रष्टव्यम् । अत-
एव मनुः—

‘अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य लोकस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

चन्द्रा-अनिल-यमा-ऽर्कणामग्रेष्व वरुणस्य च ।

इन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।

तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥

तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिधीक्षितुम् ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

१. D. reads निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च. २. D. reads एतदर्थेनैव for एतदर्थ एव. ३. C. adds आह after एव. ४. C. and D. read सर्वस्य for लोकस्य. A. also in marginal reading and B. in correction read सर्वस्य for the same. ५. B. originally reads इन्द्रा° for चन्द्रा°. ६. D. reads आ-हस्य for निर्हृत्य. ७. D. reads एव for एषां. ८. 12 reads एव for एनं.

बालोऽपि नाद्यमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निं नरं दुर्लभसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसंचयम् ॥
 कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः' ॥

(म. स्मृ. ७. ३-१०)

इति । इतश्च सर्वमाचारकौण्डेस्माभिः राजधर्मान् व्याचक्षमाणैः
 प्रपञ्चितम् । बृहस्पतिस्तु विशेषतः ऋणादानादिव्यवहार-
 विचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारक्षमत्वमुपपाद-
 यितुमिन्द्राद्यात्मकत्वं राज्ञ उदाजहार—

‘गुणधर्मानतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।
 धनिकार्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभू-लेख्य-साक्षिणः ॥
 विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।
 सोमा-ऽऽन्यर्का-ऽनिलेन्द्राणां विचाप्यत्योर्यमस्य च ॥
 तेजोमौत्रां समुद्धृत्य राज्ञो मूर्तिर्हि निर्मिता ।
 तस्य सर्वाणि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥
 भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

१. B. reads अनन्त° for नर°. २. C. reads दुरव° for दुरुप°. ३. B. C. D. read सो° for चा°. ४. B. and D. add एव after °काण्डे. ५. C. reads °व्यवहारमेव instead of °व्यवहारविचारमेव. ६. B. and C. read गुणधर्ममतो; while D. reads गुणधर्मवतो for गुणधर्मानतो. ७. C. and D. read °मात्रं for °मात्रां. ८. D. substitutes वि° for हि. ९. C. reads भोगस्य for भोगाय; while D. reads भूयो भोगाय for भयाद्भोगाय.

नाम्राजके कृषि-वणिक्-कुसीदपरिपालनम् ॥
तस्माद्वर्णाश्रमाणां तु नेताऽसौ निर्मितः पुरो ।

इति । लोके हि राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः । भूप-नृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति भूपः । नृन् पातीति नृपः । तथा च राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्प्रयुक्तो धर्मो व्यवहार-विचारः । स च पूर्वमेवाभिहितः । किं तु वर्णाश्रमधर्मान्व्या-चक्षणेन बृहस्पतिना राजन्यपि क्षत्रियस्वरूपवर्णप्रयुक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्र-युक्तो व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता । ऋणिकस्तदीयस्य धनस्य गृहीता । तयोः सन्दिग्धविवादः । प्रतिभूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्र-तिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य बोढा । लेख्यं धनसंख्यावृद्धि-विशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उत्तमा-धमर्णयोः सम्प्रतिपन्ना मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभ्वादीनां त्रयाणां सन्दिग्धिन्यायान्या-यवर्तताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति यो राजा विचार-यितुं प्रभवति तस्योत्पत्तिरभिधीयत इत्यर्थः । यस्माद्राजा सो-मेन्द्रादिदेवतांशसम्भवत्वात् ऋणादानादीन् व्यवहारान् विचार-यितुं प्रभवति तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. D. reads 'पशु' for 'परि'. २. D. reads सूरिः for पुरा. ३. D. does not add 'रूप' after क्षत्रियस्य. ४. D. substitutes अर्थस्य for धनस्य. ५. A. and B. read संदिग्ध and C. संदिग्धे for संदिग्धिः. ६. A. reads 'भूत्यादीनां' while B. also originally reads the same, but in correction of the same and in marginal reading of A. C. भूत्यादीनि. ७. A. and B. read 'प्रवर्तताभ्यां'. ८. B. originally reads ऋणादि for ऋणादानं.

‘व्यवहारान्नृपः पदयोद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोध-लोभविवर्जितः’ ॥

(या. स्मृ. २. १.)

इति । अत्र व्यवहारशब्दो रूढि-योगाभ्यां निर्णयफलकर्तृ-
प्रत्यर्थिविबोधमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता—

‘प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते’ ॥

इति । न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तरेः
‘इदं मदीयं धनमन्येनापहतम्’ ‘तत्क्षेत्रधनादिकं एतस्य युक्तं
नान्यस्य’ इत्युपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन्न्यायविस्तरे वि-
षयीभूते सति तत्प्रवर्तकोऽर्थ-प्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार
उच्यते । ‘मदीयं धनमन्येनापहतं तत्पुनर्मया साधनीयम्’
इत्यर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य
विवादस्य सोऽयं साध्यमूलः । अयं च कदा सम्पद्यत इत्यपे-
क्षायामुक्तम्—

‘प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे’ ।

इति ।

‘सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यान्न वार्धुभिः’ ।

इत्यादिविधि-निषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने
चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नस्तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा

१. B. C. D. read अर्थिविवादं instead of अर्थि-प्रत्यर्थिविवादं. २. C. reads विस्तारः for विस्तरः. ३. This sentence is not in A. B. C.; ४. B. originally reads अन्येन, but in margin reads अनेन; while C. reads अनेकेन for अन्येन. ५. This sentence is not mentioned in C. ६. C. and D. read स for अयं. ७. This word is not mentioned in C.

विच्छिन्नो भवति तदानीमयं विवाद उपपद्यते । असति तु धर्मविच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अत एव नारदः—

‘मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमब्रूजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते’ ॥

(ना. स्मृ. १. १-२.)

इति । बृहस्पतिस्तु द्वेष-लोभादिदुष्टस्यैव व्यवहारकर्तृत्वमाह—

‘धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभ-द्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तितः’ ॥

इति । तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि रूढिमभिप्रेत्याह—

‘स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते’ ॥

इति । व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह—

‘विनानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्यवहार इति स्मृतः’ ॥

इति । व्यवहार इत्यत्र वि शब्दो नानेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । अव-
शब्दश्च सन्देहे वर्तते । तानेतानेष्वविधानेकसन्देहहारिणो व्य-
हारानर्थ्यादिगतराग-द्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत् ।

१. C. reads उत्पद्यते for उपपद्यते. २. A. and B. had original read-
ing नास्मिन्, but corrected form is नास्ति. ३. C. and D. read व्यवहर्तृत्वं
or व्यवहारकर्तृत्वं. ४. B. originally reads प्रवर्तते, but corrected reads
वर्तितः; while D. reads प्रवर्तते for the same. ५. D. reads निरुद्धि° for
दि°. ६. B. originally reads अपादि°, but corrected reads अध्यादि°;
while D. reads अपादि° instead of अध्यादि°.

तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएवाचारकाण्डे
व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डम-
कृत्वा 'क्षितिं धर्मेण पालयेत्,' इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां
कृतवान् । तानेतान् सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि
तन्निबन्धनानि चानुस्मृत्य यथाशक्ति निरूपयामः । तत्र पूर्वो-
दाहताभ्यां रूढि-योगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तद्देदा निरूप्यन्ते । तत्र सपणत्वाऽपणत्वाभ्यां द्वै-
ध्यमाह नारदः—

‘सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः’* ॥

(ना. स्मृ. १. ४)

*अस्य व्याख्यानम् । व्यवहार इत्यनुवर्तते । व्यवहार एकः सोत्तरो अपरो
अनुत्तर इति द्विलक्षणो ज्ञेयः । सोत्तरलक्षणं चास्यैव श्लोकस्योत्तरार्धेन
व्याख्यातम् । ‘सोत्तरोभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः’ इति । अत्र च
व्यवहारस्य सोत्तरत्वे पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते । यत्किञ्च
लभ्यद्रव्यादधिकः पणो यत्र भवति स एव सोत्तर उच्यते । यत्पुन-
र्लभ्यद्रव्यादधिकः पणो न भवति सोऽनुत्तर इति । तदिदमसमञ्जसं
वचनम् । किंतु यत्र मुनिनारदांतर्गतभाषार्थोऽयमेवैवैवाक्षरेषु लक्ष्यः
। यदेकं तावत्तन्मध्यव्यवहारसंदेह एव स्थितं तिष्ठत्येव द्वितीयं पुनरिदं
यद्वमर्षितो वादी प्रतिवादी वा एवंबिधप्रभूतद्रव्यव्यवहारं ऽपि शतद्वयमात्रं
शतैकमात्रं वार्धशतमात्रमपि यावन्निजविभवानुसारेण द्रव्यमुपन्यस्यति
स एवाभ्यधिकः पणो दरिद्रस्य । अतः पणाधिक्यमेतत् द्वितीयद्रव्योपन्यास
एव द्रष्टव्यम् । न पुनरनवस्थाप्रसंगो द्रव्याधिक्यविषय इति ।

१. C. reads तानेव तेनैवात्र for तानेतान्; while D. तानैवात्र. २. B. and A. originally °स्मृ°, but corrected it read °कृ°; while C. and D. read °सृज्य for °स्मृत्व. ३. B. had formerly °पूर्वकः, but corrected became पूर्वतः; while C. and D. read °पूर्वकः for °पूर्वतः.

इति । 'अहं यदि पराजयेयं तदा शास्त्रमापिताङ्गुष्ठद्वयादधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यं च दास्यामि' इति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं तदुत्तरं तेन सह वर्तत इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि चतुष्पादोदिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैर्व्यवहारस्यावांतरभेदान् स एव निर्दिश्य विवृणोति—

‘चतुष्पादश्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।

चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्तितः* ॥ (८)

तथाचोक्तमेवान्यैरपि च—

‘वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः स्वतारणे ।

द्रव्यं वित्तानुसारेण करोति स पणः स्मृतः’ ॥

इति । अथवा किमन्येनायमभ्यधिकः पणशब्दः प्रशंसायामेव संबध्यते । यथा समस्तयुक्तव्यवहाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको व्यवहारो यत्र ‘विलेखापूर्वकः पण’ इति यथोक्तम् । सोऽपि पणो यदि विलेखापूर्वको भवति तदा सोत्तरो व्यवहार उच्यते । अन्यथा पुनरनुत्तर एव । अस्य निगमः । लेखा लेखनम् । विशेषेण लेखा विलेखा । तत्पूर्वकः पणः कर्त्तव्य इति । अत्रापि मुनिभावार्थो ज्यम् । यदि विलेखा लिखिताक्षरनिबन्धपूर्वः पणो भवति तदासोत्तरो व्यवहारोऽसौ । यदि पुनर्वाङ्मात्र एवानिबद्धाक्षरो मुक्तवचनैर्जल्पित एव न चाक्षरैर्निर्बद्धस्तदा सपणः कृतोऽपि अकृतवत् द्रष्टव्यः । यतोऽनक्षरैर्निर्बद्धपणो निर्णयकाले व्यभिचरत्येव इति ॥ ४ ॥

* अत्रानेन श्लोकद्वयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव कृतः ॥ ८ ॥

१. B. originally had °दा°, but corrected it became °स्वा°; while C. and D. substitute °स्वा° for °दा° २. In the word चतुष्पादः C. and D. read चतुष्पाद for चतुष्पादः.

त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वौ द्विगतिस्तथा ।

अष्टाद्वोऽष्टादशपदः शतशोखस्तथैव च* ॥ (९)

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः† ॥ (१०)

इतत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।

चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥ (११)

* सविस्तरार्थप्रतिपत्तिविवरणं वक्ष्यमाणमुपरितनश्लोकैः शास्त्रकार एव करिष्यति ॥ ९ ॥

† एवं चतुष्पादोऽयमभिहितो व्यवहारः। अस्य चैवंनिर्दिष्टचतुष्पादस्य चतुर्णामपि पादानां विवरणश्लोकोऽयमनुगत एव भवति ॥ १० ॥

§ यदा धनिकार्णिकयोरेकान्तव्यवहारेऽपि परस्परं सत्याच्चलनं नास्ति तदाऽसौ सत्यव्यवहार उच्यते । तस्मिन् सत्यसंव्यवहारे साक्षात् धर्म एव स्थितो भवति । स च व्यवहार-चरित्र-राजशासनानामदत्तावकाशस्वरूपत्वेन स्वतो वर्तमानः धर्म एवोच्यते । 'व्यवहारस्तु साक्षिषु' इति यदुक्तं तत्र धनिकार्णिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्तौ संजातायां साक्षिप्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते । सचोत्तर-पूर्वस्य बाधयोत्पन्नस्तेन पूर्वबाधक इति । यत् 'चरित्रं पुस्तकरणे' इत्युक्तं तच्चरित्रमिति पत्रक-भूज-चीरक-संपुटिकादिषु साक्षिस्वहस्तसुनिबद्धं कृत्वा यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते । स च पूर्ववाक्यात् 'उत्तरः पूर्वबाधक' इति । यस्तु राज्ञा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायत्तः सर्वेषामप्येतेषामधिकः सर्वोत्तरश्च । यत इत्युक्तम्—

‘मामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पौनर्भवो विधिः’ ॥

इति । तदेवायं चतुर्विभागरूपत्वाच्चतुष्पादो व्यवहारः । तदा तदत्र लोकसंव्यवहारः संव्यवहार इत्युच्यते । स च द्विविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितोऽपि देशकालवशात् ॥ ११ ॥

सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।

चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः* ॥ (१२)

कर्तृनर्थो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।

व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः† ॥ (१३)

धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपेक्तेस्तथैव च ।

चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकीर्तितः‡ (१४) ॥

कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते ।

त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात् त्रयमेतद्विवादकृतः॥ (२६)

*साम-भेदोपप्रदान-दण्डैश्चतुर्भिरपि साधनोपायैर्यथावसरप्रयुक्तैःसाध्यते तेन चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्वलितप्रवृत्तधर्मा व्यवहारः चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिपालनाच्चतुर्हितो भवतीति ॥ १२ ॥

†स च यदा सुदृष्टो भवति ततश्चतुरोऽप्येतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति। अथ कुदृष्टो भवति ततस्तानेव पापरूपेण व्याप्नोति इति चतुर्व्यापीति ॥ १३ ॥

‡लोकपत्तिर्जनानुरागः । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणात् चतुष्कारिति उच्यते ॥ १४ ॥

१. D. reads कर्तारं तत् for कर्तृनर्थो. २. C. reads सत्त्यात् for सभ्यान्. ३. A. reads ०हेतोः also B. the same, but corrected reads ०पक्तेः. ४. A. and B. read ०च वर्तते instead of प्रवर्तते. ५. A. reads येन. B. also originally reads येन, but corrected reads तस्मात् and तत्र; while C. reads यस्मात्, and D. reads यत्र.

द्वयभियोगस्तु विज्ञेयः शंका-तत्त्वाभियोगतः ।

शंकाऽसतां तु संसर्गात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥* (२७)

पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विर्द्वारः स उदाहृतः ।

पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिवादस्तदुत्तरः† ॥ (२८)

*तत्र द्विप्रकार एवाभियोगो भवति । एकः शंकाभियोगो द्वितीयस्तत्त्वाभियोगः । एतयोश्च द्वयोरपि लक्षणमेकस्यैव श्लोकस्यार्धेनाभिहितम् । शंका सदा असत्संसर्गादिति । असन्तो ये प्रसिद्धाश्चोरकर्मवृत्तयः । तथा वेद्या-द्युतव्यसनं चासत् एतेषु यस्य सदा अत्यासक्तिर्दृश्यते तस्य गृहभेदज्ञस्यो-परि नाष्टिकस्य पुरुषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते । तेनार्थचलनं तस्या-सत्संगिणो नाष्टिकोऽभियोगं यं ददाति स शंकाभियोग उच्यते । यस्तु तत्त्वाभियोगः स होढादिदर्शनाद्भवति । स्वकीयं ब्रह्मं यन्नष्टं तद्धोढमुच्यते । तं वृद्ध्वा योऽभियोगः परस्य दीयते स तत्त्वाभियोग उच्यते । तत्र शंकाभियोगस्य देवकुलं निर्णयस्थानम् । तत्त्वाभियोगस्य राजकुलमिति ॥ २७ ॥

† पूर्वपक्षरूपं प्रथमं द्वारं तेन द्वारेण व्यवहारः प्रविशति । द्वितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविशतीति ॥ २८ ॥

१. B. originally reads संबन्धो but corrected reads सम्बन्धात्, while C. and D. read, संबन्धात् for संबन्धो. २. Only C. reads द्विद्वारः for द्विर्द्वारः. ३. In this whole line A. B. C. read पूर्वपाद° and प्रतिपाद°, respectively. ४. B. originally reads °स्तु यो, but corrected reads °स्तयोः. ५. B. before correction had °स्तु उत्तरः but after °स्तुत्तरः.

भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥* (२९)

राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणक-लेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥† (१५)

‡ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च ॥ (१६)

* व्यवहारो यथा प्रवेशकाले द्विर्द्वारः तथा नियमनकाले अपि द्विर्गतिः । तत्र व्यवहारस्यैका गतिर्धर्मन्यायतत्त्वभूतार्थनिर्णयेन भवति । द्वितीया प्रमादाभिहितनिर्णयेन भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

† तत्र राजपुरुषो दुष्टावकोटनार्थं तस्यानवसरे राजकीयचक्षुर्भूतो राज्ञा नियुक्तः प्राङ्निवाकः पुरुषः । स उभयात्मकः सत्यश्च राजपुरुषश्च । तथा सभ्या उपरिवक्ष्यमाणलक्षणाः । तथा शास्त्रं मनु-नारदविश्वरूपात्मकम् । सत्यासनं शतभेदव्यवहारदण्डनियमसन्देहविच्छेदकारकम् । तथा लेखकः स्थानप्रतिबद्धः । भाषोत्तरक्रिया जयपत्रादिलेखनोपयोगी । हिरण्यमग्निरुदकमिति एतान्यपि त्रीणि प्रत्यक्षदेवतास्वरूपाणि । इत्ये-
तान्यष्टावप्यङ्गानि यदा सभायां संनिहितानि भवन्ति तदा दिव्यादिव्यपि धर्मः साक्षादेव । तीर्थं सत्यासत्ययोर्विभक्तिं परिस्फुटिकरोति ॥ १५ ॥

‡ अथाष्टादशपदमुच्यते । तस्य 'ऋणादानं' मित्यादि सूत्रम् ।

एवं चैषामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपणीया व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टास्तस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्य संततप्रकरणस्थिता एव द्वात्रिंशन्मात्रा अपि सविस्तरमभिहिताः । एष सकलशास्त्रार्थसंग्रहः । तेषां च यथाक्रमास्थितिभेदसाहितानामष्टा-
दशव्यवहारपदानामनुलभा एव निर्णया भविष्यन्ति । तेन व्यवहारभेदा अपि द्वात्रिंशदधिकशतप्रमाणाः । शास्त्रोपशाखावस्थिताः संक्षेप-विस्तर-
संख्योपलक्षिता इहापि लिख्यन्ते । तत्रतावत्संक्षेपसंख्येयम् ।

१. D. reads 'तत्त्वादि' for 'तत्त्वार्थ'. २. C. reads 'हृतं' for 'हितं' in the word 'प्रमादाभिहितं'.

वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ॥ (१७)

दत्तस्य पुनरादानमशुभ्रूषाभ्युपेत्य च ॥ (१६)

विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ (१७)

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रत्येकतामुद्दिष्टव्यवहारपदशाखाभेदैः सवि-
स्तरादभिधीयते । तत्र ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः । ऋणभेदो धनभेद
आपद्ब्राह्मणवृत्तिः । प्रमाणभेदः । कुसीद-वार्धुषिकभेदौ । प्रतिभूभेदः ।
आधिभेदो लेख्यभेदः । असाक्षिभेदः । पूर्वोत्तरसाक्षिनियमः । षड्विवादपद-
कसाक्षिनिन्दा । साक्षिप्रच्युद्धारः । कूटसाक्षिकम् । साक्ष्यधिभ्रावणा ।
साक्षिबलाबलम् । लेख्यसाक्ष्यभावविधिः । षटविधिः । अग्निविधिः ।
उदकविधिः । विषविधिः । कोशविधिः इति पञ्चविंशति
भेदमृणादानं भवेत् ।

तथा औपनिधिके-न्यासः । औपनिधिकम् । याचितकम् । अन्वाहि-
तकम् । शिल्पिहस्तगतमिति भेदाः षट् । संभूयसमुत्थाने-सामवायिकम् ।
ऋत्विग्याज्यम् । शौलिककं चेति भेदत्रयम् । दत्ताप्रदानिके-देयमदेयं दत्त-
मदत्तं चेति भेदचतुष्टयम् । अशुभ्रूषाभ्युपगमे-शुभ्रूषाभेदः । अशुभकर्म-
भेदः । शिष्यवृत्तम् । अन्तेवासिवृत्तम् । अधिककर्मकृत्तम् । स्वामिप्रसा-
दाहास्यविमोक्षश्चेति भेदा नव । वेतनस्यानपाकर्मणि-भूतकवेतनम् । गोपा-
लादिकम् । पण्यस्त्रीशुल्कविधानम् । भाटकविकल्पश्चेति भेदचतुष्टयम् ।

अस्वामिविक्रये-अस्वामिविक्रयो निधिलाभश्चेति भेदद्वयम् । विक्री-
यासंप्रदानमेकभेदम् । क्रीत्वानुशये-कालभेदः । परिभुक्तवासोनियमः ।
धातुक्षयभेदः । तान्तवसंस्कारश्चेति भेदचतुष्टयम् । समयस्यानपाकर्म-
कभेदम् । तथा क्षेत्रजे-क्षेत्रवादो गृहवादः । उद्यानवादो निपानवादः ।
आयतनवादो ग्रामवादश्चतुष्पथादिभूषणप्रतिषेधः । सेतुविधानं । खिल-
विषयः सस्यरक्षा सस्यवृद्धिहेतुविधानम् ।

१. C. reads व for वा°. २. C reads विक्रियाः for विक्रयः. ३. B.
originally reads कृत्वा, but corrected क्रीत्वा.

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥ (१८)

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।

द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ (१९)

एषामेव प्रभेदोऽन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते' ॥ (२०)

(ना. स्मृ. १. ८-२९)

स्त्री-पुंसयोः संबन्धे—पुंस्त्वपरीक्षा । कन्यादाननियमः । ऋत्विग्व्यतिक्रमदोषः । कन्यादानकालः । कन्यावरयोरदुष्टदूषणापराधः । विवाहविधिः । स्वैरिण्यादिविधानम् । अपत्यताविवेकः । संप्रहणविधानम् । स्त्रीव्यतिक्रमदण्डः । गुरुतल्पलक्षणम् । पश्चादिगमनदोषः । पत्न्यभावेऽपत्यविधिः । जारजातविधानम् । नियुक्ता-ऽनियुक्तापरगमनविधिः । दुष्टस्त्री-पुरुषविधानम् । प्रोषितभर्तृकानिर्णयः । संकेतलक्षणम् चेत्येवं विंशतिभेदाः ।

दायभागे—रिक्थभागविवेकः । तद्भागनिरूपणा । अविभाज्यनियमः । स्त्रीधननिरूपणा । स्त्रिया अभावे स्त्रीधननिरूपणा । भ्रातृव्यविधिः । माता-पितृपुत्रविभागः । अज्ञातपितृपुत्रिकादिविधिः । अनियुक्तपितृविधानम् । दीर्घतीव्रामयादिपुत्रांशविधिः । संसृष्टिपुत्रविभागः । प्रेतादिभ्रातृव्यल-व्यविधिः । कुटुम्बार्थं युक्तायासादिविधिः । विभागसंदेहनिर्णयः । पुत्रसंख्यानियमश्चेति भेदानामेकोनविंशतिः ।

साहसे—साहसलक्षणम् । साहसदण्डविधानम् । आधिच्छलस्तेयम् । क्षुद्रव्यमध्यमोत्तमविधानम् । द्विविधतस्करलक्षणम् । तस्करस्य व्यव-कर्षणम् । भक्तावकाशदानादि । चौरविधिः । साहसस्तेयदण्डः । पदेन चौरान्वेषणविधिः । चोराभावे चौरादिद्रव्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः ।

वाक्पारुष्ये—तद्भेदः । दण्डपारुष्ये तद्भेदः । उभयोर्दण्डलक्षणं चेति भेदत्रयम् । द्यूतसमाख्यमेकभेदम् । प्रकीर्णके—राज्ञा स्वयं वर्णाश्रमपाल-नम् । राजोपवर्णनम् । राज-ब्राह्मणवृत्तिः । स्वद्रव्यदाने राज्ञोऽभ्यनुज्ञा । ब्राह्मणकर्मवृत्तिनिरूपणम् । अष्टमंगलकविधानमिति षड्भेदाः । एवमे-तेष्वष्टादशप्रधानव्यवहारपदेष्वन्तर्गतव्यवहारपदभेदाः द्वात्रिंशदधिकशतं भवन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ १६-२० ॥

इति । ननु-धर्मादीनां पादत्वमयुक्तम् । प्रतिज्ञोत्तर-प्रमाण-
निर्णयानां व्यवहारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि
प्रकृत्याह—

‘चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं * विवादेषूपदर्शितः’

(या. स्मृ. २. ८.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः’ ॥

इति । नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः ।
योऽयं निर्णयाख्यश्चतुर्थः पादोऽभिहितः । स धर्मादिभिश्चतुर्भि-
र्निष्पद्यते । तदाह बृहस्पतिः—

‘धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुष्प्रकारोऽभिहितः संदिग्धेऽर्थे विनिर्णयः’ ॥

इति । तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भ-
विष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्—

‘दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकं धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः’ ॥

इति । दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी । यस्मिन्विवादे व्यवहारे
चरित्र-राजशासननैरपेक्षेण धर्माभिमुखः सन्नेधर्माद्रीतः स्वकी-

* चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु कृणादानादिषु उपवर्णितो दर्शित
इत्यर्थः । भाषोत्तरक्रिया-साध्यसिद्धिरित्याख्याः चत्वारः पादाः । संप्र-
तिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशात् भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धि-
लक्षणः पादोऽस्ति । अतः तत्र द्विपात्रमेव भवति ।

१. B. originally reads प्रकृत्याशीनि, but corrected reads प्रतिज्ञाशीनि.
२. D. reads सद्ब्रह्मो^१ for सन्नध^२.

यं दोषकर्तृत्वं स्वयमेवांगीकरोति यत्र धर्मस्वामी व्यवहारादि-
प्रयासमन्तरेणाधर्माभिमुखाद्वापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति
तत्र दोषकारिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य
निर्णयहेतुत्वं स एवाह —

‘स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयार्थं तु व्यवहारः स्मृतौ हि सः’ ॥

इति । यत्र धर्मशास्त्रकुशलैर्विद्वद्भिरर्थप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयार्थं
धर्मशास्त्रं प्रख्यापितं भवति स निर्णयो व्यवहारजन्यः ।
चरित्रजन्यं निर्णयमाह स एव—

‘यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं चाधर्म्यमेव वा ।

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्’ ॥

इति । शास्त्रोक्तधर्मानपेक्षं धर्म्यं तद्विपरीतमधर्म्यम् । तदुभयं
देशाचारानुसारेण यत्र स्वीक्रियते तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः
राजशासनस्य निर्णयहेतुतामाह स एव—

‘न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं स्थापयेद्वाजा न्याय्यं तद्वाजशासनम्’ ॥

इति । न्यायशास्त्रमिति व्यवहारप्रतिपादकस्मृतिशास्त्रम् । तस्य
च देशाचारस्याविरोधेन राजायमनुशास्ति स निर्णयो राजशा-
सनजन्यः । यथोक्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य
बाध्यत्वं उत्तरस्योत्तरस्य बाधकत्वं च बृहस्पतिना प्रपञ्चितम्—

१. D. reads निर्णयहेतुः for निर्णयार्थं तु. २. C. and D. read निर्णयार्थं
for निर्णयार्थं. ३. D. reads आचरते for आचर्यते. ४. C. and D. read
वा° for चा°. ५. B. originally reads ‘शास्त्रं’ but corrected ‘शास्त्रा°’.
६. B. originally reads न्याय्यं, but corrected न्याय्यं; while C. sub-
stitutes स्थाप्यं and दाय्यं.

‘शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि वेद्मते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन भैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात्पुनर्नृपः ।

निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा’ ॥

इति । चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञा तर्जितः सन्
अतिभीरुतया स्वापराधमङ्गीचकार तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो
वर्णिवधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य-

‘तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्’

(म. स्मृ. १०. १३०.)

इत्येतादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः ।
तत्र व्यवहारेण धर्मो बाध्यते । केरलदेशादौ वेद्यागमने
साक्षिभिरापादितेऽपि देशाचारवशान्नायं राज्ञा दण्डयते ।
तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः । सत्यपि तादृशे देशाचारे त्वयैवं
न कर्तव्यमिति राजा चेदनुयास्ति तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बा-
धः । य एते प्रोक्ता धर्मादयश्चत्वारः पादाः ते चतुर्षु सभ्यादिषु
प्रतिष्ठिताः । दोषकारी स्वयमनृताङ्गीतोऽप्यपराधोऽस्तीति सत्यं

१. C. and D. read शास्त्रमेव स° for शास्त्रं केवलम्. २. B. originally reads वर्द्धते, but corrected वीर्यते; while C. and D. read वीर्यते for वर्द्धते. ३. B. originally reads बाध्यते, but corrected कथ्यते; while C. and D. both read साध्यते for बाध्यते. ४. B. originally reads °नु नर्तनम् for पुनर्नृपः. ५. C. and D. read राज्ञो भीतः सन् for राज्ञा तर्जितः सन्. ६. A. has marginal reading तादृशे तत्र व्यवहारेऽयम्; while B. has original reading, the same, but corrected स्वयैतत्र व्यवहारेऽयम्. ७. A. has marginal readings सत्या° and सामा° and B. has corrected readings सत्या° and सभ्या°. ८. A. in marginal reading reads अपराधान्; while B. originally reads अपराधान and corrected अपराधान्.

ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्येऽवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते तस्य जयः । तेन व्यवहारस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कर्नाटकदेशे बलान्मातुलसुताविवाहो न दोषाय । केरलदेशे कन्याया ऋतुमतीत्वं न दोषायेत्येवमादिकस्तद्देशसमयः । तत्र तत्र पत्रादिशासनेऽवतिष्ठते । शिष्यत इति शासनम् । राजानुशासनेन प्रजानां वर्तनम् । तत्र राजाज्ञायां प्रतिष्ठितं साम-भेद-दान-दण्डैश्चतुर्भिर्दोषकारिणो दोषेनिवारणाच्चतुःसाधनत्वम् ॥ चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्रादिचतुष्टयव्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्—

‘पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणम् ।

पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति’* ॥

(म. स्मृ. ८. १८.)

* नचैषा मनीषा कर्तव्या अर्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यप न्हियते स एव भूम्यपहारदोषभाग् भवति । वयं तु तदकारिणः किमिति दोषवन्तः स्यामो ? यतस्तस्यायं चतुर्धा विभज्यते । अर्थवाद-आयम् । न ह्यन्यकृतस्थेनसोऽन्यत्र गमनमस्ति । तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधादुत्पद्यते मिथ्यालम्बनम् । राज्ञः स्वयमपश्यतोऽप्यधिकृतराजस्थानीयादिदोषात् दोषवत्त्वम् । यदि राजाधिकृतो मिथ्याचरितेन शापितः पराजितं दुष्टं न गृणीते न च पुनः सम्यङ्निर्णयं करोति ततः सोऽपि पापभाग्भवति । अधिकृतोपलक्षणार्थं वा राज-ग्रहणम् । यदा राजा स्वयं मिथ्या पश्यति तदा दुष्यति । यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य दोषः । यदा पुनर्निन्दार्ह एव निन्द्यते तदा राजा भवत्यनेनाः अपापः । सभासदोऽपि तस्मात् पापाद्विमुच्यन्ते । तत्सर्वमेवैवैः कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते । यथाह नारदः—

‘राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते’ इति ।

१. A. and B. originally read सादृष्टः, but A. has marginal reading तद्देशे and B. has corrected the same. २. A. has marginal reading राजानुशानुसारेण and B. has corrected reading the same. ३. In A. this word दोषनिवारणात् is not found. ४. A. originally reads °व्यापित्वं.

इति । जेतुर्नृपस्य वा धर्माऽर्थयेदो-ल्लोकानुरागसंपादनाच्चतु-
ष्कारिस्त्वम् । त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितव-स्तेनादीनां
संसर्गं यः करोति तस्मिन्नपि चौर्यादिशंका जायते । ह्रींढा अपहृत-
ब्रह्मादिदर्शनं तद्धिङ्गं वा तस्मादभियोगो भवति । अर्थि-प्रत्यर्थि-
नोर्यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यवहारस्य प्रवर्तकौ तस्मात् द्विद्वारत्वम् ।
ब्रह्मसंख्यादिकं याथातथ्येनान्यथा वा राजादीनामग्रे यदा
ब्रूते तदा तस्योभयस्योपरि व्यवहारः प्रवर्तते ततो द्विग-
तित्वम् । अष्टाद्वेषु स पुरुषो राजेत्येतदेकमङ्गम् । अतो-
नास्ति नवत्वसंख्याप्रसक्तिः । ऋणादानादीनामष्टादशपदानां
स्वरूपमुपरिष्ठात्तत्र तत्र विचारयिष्यते । एतेषामष्टादशपदानां
मध्ये एकैकस्य पदस्यावांतरक्रियाभेदादनंतभेदभिन्नत्वं शतशां-
खत्वम् । एतानष्टादशपदानवांतरानन्तभेदभिन्नान्व्यवहारान्प्र-
कारान्तरेण द्वेधा उपसंगृह्णाति कात्यायनः—

‘द्विपदे साध्यभेदात्तु पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदात् भिन्नान्यथ सहस्रधा’ ॥

इति । द्विपदत्वं विशदयति बृहस्पतिः—

‘द्विपदो व्यवहारस्याद्वन-हिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु हिंसामूलश्चतुर्विधः’ ॥

१. A. has marginal reading °शास्त्रयसो° for °यसो° and B. has correction.

२. C. reads द्विमितित्वम् for द्विगितित्वम्. ३. B. originally reads विचारयिष्यते, but corrected विचरिष्यते, C. reads विवरिष्यते, and D. विचारयिष्यते. ४. A. and B. originally read °शास्त्र°, but in margin A. reads °शास्त्र° and B. corrected; while C. D. also read °शास्त्र° instead of °शास्त्र°. ५. C. and D. simply read संगृह्णाति. ६. B. originally reads द्वे पदे, but corrected द्विपदे; while C. and D. read द्वे गवी for द्विपदे. ७. A. has °क्षि° in margin, B. corrected. C. originally reads °धि° for °य°.

इति । तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति—

‘कुसीद-निधि-देयाद्यं संभूयोत्थानमेव च

भृत्यदानमशुभ्रूषा भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥

क्रय-विक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्री-पुंसयोगः स्तेयं च दायभागो ऽक्षेदेवनम् ॥

एवं सम्यक् समुत्थानं पदानि च चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे साहसं च परस्त्रीसंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह बृहस्पतिः’ ॥

इति । जगति संभावितानशेषान्विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स
एवान्तर्भावयति—

‘पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः’ ॥

इति । इति व्यवहारपरिच्छेदः ॥

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

‘दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षावृतं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम् ॥

१. B. originally reads °निडी,° but corrected °निधि° and °निध्य°; while C. °निधि° and D. °निध्य°. २. B. originally °राट्°; corrected °राव°; while C. reads °राट्° for °राव°. ३. A. and B. originally read °अय°, but corrected read °अक्ष°, C. and D. also substitute °अक्ष°. ४. B. has marginal reading °प्रजापतिः and B. corrected. ५. D. reads °वृक्षावृतं for °वृक्षावृतं.

माल्य-धूपोसनेपेतां बीज-रत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमा-लेख्य-देवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा' ॥

इति। गृहं राजगृहम्। तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकारुणभूता सभा।
सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्तव्या । तस्याः सभाया धर्मा-
धिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति—

‘धर्मशास्त्रविचारेण मूलशास्त्रविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्' ॥

इति । मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं तत्त्वनिष्कर्षः।
तत्र प्रवेशेन स एवाह—

‘प्रातरुत्थाय नृपतिः शौचं कृत्वा समाहितः* ।

गुहं ज्योतिर्विदं वैद्यान्देवान्विप्रान्पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान्संपूज्य सुपुष्पाभरणैर्गौरैः ।

अभिवन्द्य च गुर्वादीन्सुमुखां प्रविशेत्सभाम्' ॥

इति । प्रविश्य च विद्वद्भिर्मन्त्रिभिः सहकार्याण्यनुसन्दध्यात् ।

तदाह मनुः—

* शौच—गुरु-ज्योतिर्विदादिपूजनं नित्यकृत्यत्वेन विहितम् । न पुन-
र्व्यवहारदर्शननिमित्तम् । व्यवहारान् अद्विदुक्षोरपि शौचादीनामवश्य-
कर्तव्यत्वेनोक्तत्वात् ।

१. B. corrected reads 'पद्म' for 'धूप'. २. A. in margin reads 'सार'
B. originally reads 'सार', but corrected 'शास्त्र'. D. reads 'धर्म' for
'शास्त्र'. ३. C. reads प्रवेश for प्रवेशन; while D. substitutes प्रवेशकालं
for प्रवेशन. ४. A. and D. read the whole line thus प्रातरुत्थाय च
नृपः कृत्वा निश्च समाहितः । ५. A. has marginal reading समा; while
B. reads in correction समा for पुरो. ६. C. reads भरणं नृपः; while D.
reads भरणैर्नृपः. ७. C. and D. read सुमुखान् for सुमुखा. ८. only D.
substitutes तत्र for च.

‘व्यवहारोन्निवृत्तस्तु ब्राह्मणेः सह वार्षिकः ।

मन्त्रशैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितौ वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्याणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १-३)

इति । अथ विचारकालमाह कात्यायनः—

‘दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा कालत्रयं तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः’ ॥

इति । दिवसं अष्टधाकृत्वा प्रथमं भागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्त्वा
अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह संवर्तः—

‘चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिष्वामु न पश्येत् व्यवहारान्न नित्यशः’† ॥

† सामान्यतः प्रतिक्षणं प्रत्यहं च प्राप्तस्य व्यवहारदर्शनस्य अपवादो-
ज्यम् । दिवसस्याष्टमभागवर्जनं चतुर्दश्यादितिथिवर्जनमपि सति स-
म्भवे द्रष्टव्यम् । इण्डपारुष्यादी तु तत्कालमेव व्यवहारा द्रष्टव्याः ।
यथाह कात्यायनः—

‘साक्षि-लिङ्गादिनाशने साध्यनाद्यस्य सम्भवे ।

न कालनियमं पश्येत् व्यवहारस्य दर्शने’ ॥ इति ।

१. C. reads व्यवहारविद्वत्तुः instead of व्यवहारान् विद्वत्तुः. २. C. reads प्राविशेत् for प्रविशेत्. ३. B. originally reads कारिणाम्, but corrected कारिणाम्. ४. D. reads व्यवहारान् instead of निबद्धानि. ५. in C. and D. अथ is not found. ६. D. substitutes च for तु. ७. This word is only found in C. and D.

इति । येमेसुक्ता सभा तस्याश्चातुर्विध्यमाह गृहस्पतिः—

‘प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिताः शाखिताः तथा ।

चतुर्विधा सभा शोका सभ्याश्चैव तथावेष्ठाः ॥

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चलानामप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शाखिताः ॥

इति । राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्य-
मुख्यानि स्थानान्याह भृगुः—

‘दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छति वादं प्राप्य च वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिनः ॥

उभयानुमतं चैव गृण्हन्ति स्थानमीप्सितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुर-ग्रामनिवासिनः ॥

ग्राम-पौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्गिनः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा ॥

१. A. has marginal reading एषं वा; while B. originally reads एषं and corrected येन. २. C. reads मुद्रिका for मुद्रिता. ३. B. originally reads शास्त्रिता, but correction is शाखिता. ४. A. and C. originally read बला° and B. originally reads छला°, but corrected बला°. ५. A. and B. originally read शास्त्रिता; while corrected शाखिता. ६. C. D. read विवाद for वाद. ७. च is not found in C. and D. ८. B. reads originally स्वस्तिका; but corrected सु स्वकैः. ९. B. originally reads आधिका; and corrected सार्थिकाः. १०. C. and D. read °वासिभिः for °वासिनः. ११. C. reads गृण्हते; while D. गृण्हते for गृण्हन्ति. १२. B. originally reads स्थानमीप्सितम् and corrected स्थानमीप्सितम्. १३. B. originally reads चातुर्विद्याः; but corrected चातुर्विद्याः; while D. reads चातुर्विद्याः. १४. B. originally reads वर्गिनः; but corrected वर्गिनः. १५. B. originally reads च प्रतिष्ठिता; instead of नृपतिस्तथा.

इति । स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽप्यस्यादिशब्दात् ये तु अरण्यादौ ग्रामे च निवसन्ति ते ह्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिः अरण्यवासिभिर्वा निर्णयं कुर्युः । उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः । सार्थिनो ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्या ग्रामण्यादयः । पुरं मुख्यं नगरम् । तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । पुर-ग्रामनिवासिनां भेदः कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिर्निर्णयः । अर्थि-प्रत्यर्थिनोरनुशयानुमतं स्थानं कुलिक-सार्थमुख्य-पुरग्रामनिवासिनो गृह्यते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । गणाः कुलानां समूहः । श्रेण्यः रजकाद्यष्टादश हीनजातयः । चातुर्विद्या आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेताः* । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथा च कात्यायनः—

* विद्याचतुष्टयं कामन्दकीये प्रदर्शितम्—

‘ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।

विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ’ ॥

इति । तत्र आन्वीक्षिकी-श्रवणादनु पर्यालोचना प्रयोजनमस्याः । न्यायविद्येत्यमरः । प्रत्यक्ष-परोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा । सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी । इयं हि त्रयी वार्तादिविद्याचतुष्टयान्तर्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्मार्थसंसाधिका । एतस्यां ये कुशलास्ते विद्याचतुष्टयेऽपि कुशला एव । न एवात्र विवक्षिताः । न केवलं तर्कशास्त्रकुशलाः ।

१. This sentence is not found in A. B. and C. २. This sentence is not found in A. B. and C. ३. C. and D. read सार्थो for सार्थिनो. ४. C. reads ‘मादि कुर्वतो गणिताः for ‘मनिवासिनो गृह्यते,’ which is absurd; while D. reads गृह्यन्ते.

‘गेणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा ।

समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्णाख्या ये बृहस्पतिः’ ॥

इति । आयुधधराणां समूहो व्रातः । कुलान्यर्थि-प्रत्यर्थिनोः
सगोत्राणि । कुलिकास्तत्र वृद्धा नियुक्ता अपि प्राङ्निवाकसहिता-
स्त्रयः सभ्याः नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः

‘श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः’ ॥

(या. स्मृ. २. २.)

इति । तेषां संख्यामाह बृहस्पतिः—

*‘लोक-वेदाङ्ग-धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

*मनुरपि सभां प्रविश्य व्यवहारान् पश्येदित्युक्त्वा सभाशब्दो लोके
गृह-प्रासादविशेषेऽपि वर्तते—

‘मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपारिष्कृता’

इत्यादिभारतोक्तेः क्वचित् पुरुषविशेषसंघटिताऽपि सभा भवेदिति
तन्निरासार्थं सभाया लक्षणमाह—

‘यस्मिन् देशे निषिदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः’ ॥

(म. स्मृ. ८. ११.)

इत्युक्तवान् ।

१. A. in marginal reading, B. in correction and C. originally substitute प्रासथाश्च पुरस्थाश्च ब्राह्मणाः for गणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च, but D. reads the same as in original, A. only substituting ब्राह्मणाः for व्राताश्च. २. A. in marginal reading, and B. in correction; while C. and D. as usual read वर्गोख्याः for वर्णाख्याः. ३. A. in marginal B. in correction, C. and D. as usual read स्ते for ये. ४. This sentence is dropped from C.; while D. substitutes जातम् for व्राताः. ५. B. and C. only mention अपि. ६. D. reads नृपतिब्राह्मणादिसहितः for नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः. ७. A. in marginal reading; while B. in correction and C. and D. as usual read ‘धर्मोङ्ग-सत्त्व’ for ‘वेदाङ्ग-धर्म’.

येनोपविष्टा विप्राःस्युः सा यज्ञसदृशी सभा' ॥
इति । तत्र वर्ज्यान् स एवाह—

‘देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्त-लुब्ध-क्रुद्धाश्च न प्रष्टव्या विनिर्णये’ ॥

इति । राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अपश्यता कार्यवशाद्धवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३)

इति । सोऽपि राजवत्सर्वकार्याणि विचारयेत् । तदाह मनुः—

‘यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्न्यामासीनः स्थित एव वा’ ॥

(म. स्मृ. ८. १-१०.)

इति । स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक* इत्युच्यते
तदाह बृहस्पतिः—

*अर्थि—प्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् । तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च
सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्राट् चासौ विवाक-
श्चेति प्राङ्निवाकः । उक्तं च—

‘विवादानुगतं पृष्ठा ससभ्यस्तान् प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततो मतः’ ॥ इति ।

१. A. has marginal reading शास्त्रो; while B. has original and corrected B. reads तत्रो. २. A. has marginal reading लोकाग्न्या; while B. has recorrected reading, C. and D. also read विप्राग्न्या; for विप्राःस्युः. ३. B. originally reads उन्मत्त-लुब्ध-क्रुद्धाश्च and corrected °क्रुद्धाश्च; while D. reads उन्मत्त-क्रुद्धा लुब्धाः. ४. C. reads यदाह for सङ्ग्रह. ५. B. originally reads प्रविश्याग्न्या, but corrected प्रविश्याग्न्या; while D. reads प्रविश्याग्न्या.

‘राजा कार्याणि संपश्येत्प्राङ्निवाकोऽथ वा द्विजः ।
 न्यायांगान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ॥
 बलेन चतुरङ्गेण यतो रञ्जयते प्रजाः ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा तेन राजाभिधीयते ॥
 विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते’ ॥
 इति । नारदोऽपि—

‘अष्टादशपदाभिज्ञः षड्विंशदष्टसहस्रवित् ।
 आन्वीक्षिक्यादिकुशलः श्रुति-स्मृतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति येस्तस्मात्प्राङ्निवाकस्तु संस्मृतः ॥
 *यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्येन्नयुक्तिः ।
 प्राङ्निवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः’ ॥ (१६) ॥
 (ना. स्मृ. ३. १६.)

*यथा नष्टशल्यमदृष्टमपि दुःखोद्धरणीयमपि भिषग्वैद्यः शस्त्रक्रिया-
 निपुण इत्यर्थः । बहुप्रकारं शल्यतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्यमुद्धरेत् ।
 एवमेव प्राङ्निवाकः व्यवहारान्तर्गतं पापशल्यं अनुपलक्ष्यमपि व्यवहार-
 युक्तिभिर्दुद्धरेदित्यभिप्रायः ।

१. C. reads प्राग्वदति for प्राग्वदति. २. A. has marginal reading यत्तस्मात्; while B. corrected reads यत्तस्मात्. ३. A. has marginal reading °यत्त for यत्त°; while B. originally reads यत्त and corrected यत्त°.

इति । प्राङ्निवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

‘अकूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।

उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु’ ॥

इति । प्राङ्निवाकस्यानुकल्प्येमाह कात्यायनः—

‘ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्’ ॥

इति । तदवर्जने बाधमाह मनुः—

‘जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणश्रेवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ (२०)

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्वाष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ (२१)

द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रेक्षुभ्यते रौष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति’ ॥

(म. स्मृ. ८. २०-२२)

इति । गणक-लेखकावपि कार्याविस्थाह बृहस्पतिः—

१. B. C. and D. read अनुकल्प° for अनुकल्प्य°. २. A. has marginal reading °तत्त्वज्ञः; while B. has original, but corrected reads °न्यायज्ञः. ३. C. and D. read ब्राह्मणो मुक्तः instead of ब्राह्मणमुक्तः. ४. D. reads सम्पश्येत् for यः पश्येत्. ५. C. reads प्रेक्षुभ्यते for प्रेक्षुभ्यते. ६. C. reads राष्ट्रं for रौष्ट्रं.

‘शब्दोभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।
नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणक-लेखकौ’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं* स्फुटप्रत्ययकौरकम् ।
श्रुताध्ययनसंपन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
स्फुटलेखं नियुज्जीत शाब्दं लाक्षणिकं शुचिम् ।
स्पष्टाक्षरे जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्’ ॥

इति । साध्यपालोऽपि कर्तव्य इति तेनैवोक्तम्—

‘साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः’ ॥

*तत्रतावत् ज्योतिः शास्त्रस्य ¹⁵⁸⁵⁴⁴ त्रयः स्कन्धाः । ते च गणितस्कन्धः जातकस्कन्धः, सिद्धान्तस्कन्धश्चेति त्रयः । तत्र गणितं द्विविधमुक्तं लीलावत्याम् । व्यक्तं पाटीगणितं अव्यक्तं बीजगणितमिति । जातक-स्कन्धे तु जातस्य शिशोः शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्कन्धस्तु भास्कराचार्यैः शिरोमणौ प्रदर्शितः । यथा—

‘ज्युष्ट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमात्
चारश्च शुसदां द्विधा च गणितं प्रहनास्तथा सोत्तराः ।
भू-धिष्ण्यग्रहसंस्थिते च कथनं जन्मादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः’ ॥

इति । एवं प्रकारकत्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञो लेखकोऽत्र नियोक्तव्य इत्याशयः ।

१. A. has marginal reading राज्ञा वि° for शब्दज्ञाभि° and B. originally reads राज्ञा वि°, but corrected शब्दज्ञाभि°. २. B. originally reads °तिथिज्ञौ, but corrected reads °लिपिज्ञौ; while C. and D. read °क्षरज्ञौ and °विधिज्ञौ. ३. D. reads °कारणम् for °कारकम्. ४. A. has marginal reading °सुतीर्या° for श्रुताध्ययन°; while B. originally reads सतीर्याह्वान° and corrected श्रुताध्ययन°.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘आकारणे रक्षणे च साक्षर्यार्थि-प्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स पूरुषः’ ॥

इति । राज्ञा कतिपयैर्वणिग्भिरधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः—

‘कुल-शील-वयो-वृत्त-वित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्’ ॥

इति । कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह स एव—

‘श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्याय्यदर्शिनः’ ।

इति । यथोक्तराजादियुक्तायाः सभाया दशाङ्गानि सप्रयो-

जनान्याह बृहस्पतिः—

‘नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणक-लेखकौ ।

सहेमान्यम्बु-पुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायं पश्येत्कृतमतिः सा सभाऽवरसंमिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक्पृथक् ।

वक्ताऽध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥

स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं धनं तथा ।

शपथार्थौ हिरण्याग्नी जलं तृषित-लुब्धयोः ॥

१. D. reads 'वृद्धैः' for 'वृत्तैः'. २. D. reads 'वर्धने' for 'वर्धनः'.
३. A. B. C. read 'सहेमान्यम्बु-सप्तपुरुषाः' for 'सहेमान्यम्बु-पुरुषाः'. ४. B. originally reads 'वक्ताऽध्यस्तौ', but corrected 'वक्ताऽध्यक्षौ'; while D. reads 'सभाध्यक्षौ' for 'वक्ताऽध्यक्षौ'. ५. C. and D. read 'शपथार्थौ' for 'शपथार्थौ'. ६. B. originally reads 'लुब्धयोः', but corrected 'लुब्धयोः'; while C. reads 'लुब्धयोः' for the same.

गणको गणयेदर्थं लिखेज्यायञ्च लेखकः ।
 प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च स पुरुषः ॥
 वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।
 अर्थदण्ड-बधावुक्तौ राजायन्तावुभावपि ॥
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुल-श्रेणि-गेणादयः ।
 साहस-न्यायवज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्' ॥
 इति । यथाविधिविचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः—
 'सप्राद्विवाकः सामास्यः सब्राह्मण-पुरोहितः ।
 ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः' ॥
 इति । वैपरीत्ये दोषमाह मनुः—
 'अदण्ड्यान्दण्डयनराजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति' ॥
 (म. स्मृ. ८. १२८.)

इति । सभ्यानां फलमाह बृहस्पतिः—
 'अज्ञानतिमिरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।
 निरामयान्यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
 इह कीर्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिं च सः ।
 लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात् कार्यनिर्णयम् ॥
 शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्' ।
 इति । विपक्षे दोषमाह कात्यायनः—
 'न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।
 तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हन्तो हन्ति न संशयः ॥

१. C. and D. read °दर्थे for दर्थे. २. A. has marginal reading °धि° for °धी°; while B. had originally °धि°, but corrected became °धी°.
 ३. C. reads °गणोदयः for °गणादयः.

अपन्यायप्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन् सभासदः ।

उपेक्षमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यातं येऽनुयांति सभासदः ।

तेऽपि तद्वाग्निस्तस्माद्वोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतं तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

कर्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत् ॥

इति । कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रावादिनो नास्ति प्रत्य-
वाय इति स एवाह—

‘सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः’ ॥

इति । यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणे
पक्षपातं न करोति तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः—

‘राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते’ ॥

(म. स्मृ. ८. १९.)

इति । अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः—

‘रागादज्ञानतो वापि यो लोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि —

१. A. in margin reads उपेक्षेयुः and B. originally and corrected reads उपेक्षन्ते; while C. D. उपेक्ष्यं तत् for उपेक्षेरन्. २. D. substitutes तु for अनु. ३. A. has marginal reading स्मर्तव्यं; while B. has in correction and C. D. as usual read वक्तव्यं for कर्तव्यं. ४. C. reads न पातो for निष्पापो. ५. B. originally reads विद्यन्ते, but corrected निन्द्यते; while C. नेद्यन्ते for the same.

‘स्नेहादज्ञानतो वापि लोभाद्वा मोहतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी देण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘रागाहोभोद्गयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं * दमैम्’ ॥

(या. स्मृ. २. ४.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोक्तोचजीविनः ।

विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते’ ॥

इति । कात्यायनः—

* अत्र विज्ञानेश्वरः—विवादपराजयनिमित्ताहमाद्विगुणं दमं दण्ड्याः न पुनर्विवादास्पदीभूतात् द्रव्यात् । तथा सति स्त्रीसङ्ग्रहणादिषु दण्डाभाव-प्रसङ्गः । राग-लोभ-भयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञान-मोहादिषु इति नियमार्थम् । न च—

‘राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्’—

इति गौतमवचनात् न ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम् । तस्य प्रश-सार्थत्वात् । यत्तु—

‘षड्भिः परिहार्यो राज्ञा वध्यश्चा-ऽबन्ध्यश्चा-ऽदण्ड्यश्चा-ऽबहिःकार्य-श्चा-ऽपरिवाद्यश्चा-ऽपरिहार्यश्च

इति तदपि ‘स एष बहुश्रुतो भवति । लोक-वेद-वेदाङ्गवित् वाको वाक्येतिहासपुराणकुशलः तदपेक्षसाहृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा समयाचारिकेष्वभिविनीतः’ । इतिप्रतिपादितबहुश्रुतविषयम् । न ब्राह्मणमात्रविषयं इति ।

१. C. and D. read सभ्यो दण्ड्यः for दण्ड्योऽसभ्यः. २. C. and D. read द्वेषात् for लोभात्. ३. C. reads दमः for दमम्.

‘अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राङ्निवाकोऽथे दण्ड्यः स्यात्सभ्याश्चैव विशेषतः’ ॥

इति । राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह बृहस्पतिः—

‘पूर्वमुखस्तूपविशेत्राजा सभ्या उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः’ ॥

इति । सभोपविष्टां नृपादयो यस्यांगानि तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुषरूपेण परिकल्पयति स एव—

‘एषां मूर्द्धा नृपोद्गानां मुखं चाधिकृतः स्मृतः ।

बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणक-लेखकौ ॥

हेमाग्न्यम्बवन्न-पुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च’ ।

इति । या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते—

‘न सा सभा यत्र न संति वृद्धाः

वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छ्लेनानुविद्धम्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १८.)

इति । इति सभा निरूपणम् ।

१. D. reads ऽपि for ऽथ. २. A. has marginal reading सभाप्रविष्टा; while B. originally reads the same, but corrected सभोपविष्टाः. ३. D. reads कृतः for स्मृतः. ४. B. originally reads कपटेना°, but corrected यच्छ्लेना°. C. also reads as B.'s corrected form. °

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते । तत्र प्रजापतिः—

‘ राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

धर्मासेनगतः पश्येद्व्यवहारानुत्त्वणम्’ ॥

इति । नारदः—

‘ * तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात्सर्वभूतेषु बिभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥ (३४)

(ना. स्मृ. १. ३४.)

इति । वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना—

* यस्मात्—

धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान् कृतात्मनः ।

सम्भवन्ति गुणाः सर्वे सत्यं वन्हेरिवाचिषः ॥ (३२)

धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।

प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥

तस्मादेवंविधमहार्थलाभात् राजा विगतमत्सरो राग-द्वेषविर्जितो वैवस्वतो यमो धर्मराजः तस्य व्रतं लोकानां स्वकर्मजातशुभाशुभ-फलदत्वं तद्विभूतिवान् धारयन् धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूतेषु समः स्यादिति भावः ।

† ‘ वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना ’ नास्तीदं A. संज्ञकपुस्तकातिरिक्तेष्वादर्शपुस्तकेषु । नोपलभ्यते चापस्तनं वाक्यं बृहस्पतिस्मृतौ । D. संज्ञकपुस्तके इदं वचनं यमवाक्यत्वेन दर्शितम् । परं नोपलभ्यते यमस्मृतौ । तस्मादिदं बृहस्पतिवाक्यं यमवाक्यं वेति विचारयन्तु सुधिय इत्यलमप्रसक्तेन ।

१. A. had marginal reading °स्थान° and original reading °नप° similarly B. has corrected reading °ज्ञान° and original °सन° C. also reads °नप° for °सन°.

‘यथा यमः प्रिय-द्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियंतव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्’ ॥

इति । यद्व्यवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं
द्रव्यदण्डादिरूपमर्थशास्त्रं तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा-
नुसरणीयम् । तदाह स एव—

‘धर्मशास्त्रा-ऽर्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीक्षमाणो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत्’* ॥

(ना. स्मृ. १. ३७)

इति । धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि—

‘वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्’ ॥

इति । ननु-नधर्मशास्त्रांतर्गतमर्थशास्त्रम् । किंत्वन्यदेवं
नीत्यात्मकम् । यत्तु भविष्यत्पुराणे दर्शितम्—

* क्वचित् धर्मशास्त्रोक्तं अर्थशास्त्रविरुद्धं भवति । क्वचित् पुनरर्थशा-
स्त्रोक्तं धर्मशास्त्रविरुद्धं भवति । तयोरितरेतरतामालोच्य यथा लोका-
चारविरुद्धं न भवति तथा ससभ्योऽपि राजा व्यवहारगतिं नयेत् निर्णय-
कुर्यादित्यर्थः ।

१. D. split the two words यथा यमः, and quotes them as author
and reads the following thus:—प्रिय-द्वेष्यौ समौ ज्ञात्वा for यथा यमः प्रियद्वेष्यौ.
२. A. has marginal reading; °वर्तिना for °दर्शिना; while B. originally
reads °वर्तिना and corrected °वर्तिना. ३. D. reads निपुणो for निपुणं.
४. D. reads पुराणं न्यायवित्तमम् for पुराणं न्यायदर्शनम्. ५. A. in margin
reads रीत्यात्मकम्; while B. originally reads रीत्या° and corrected
नीत्या°. ६. D. reads भविष्यपुराणे, for भविष्यपुराणे.

‘ पाङ्गुण्यस्य प्रयोगश्चोऽप्रयोगः कार्यगौरवात् ।
 सामादीनामुपायानां योगो व्यास-समासतः ॥
 अध्यक्षाणं च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।
 दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुडाग्रज’ ॥

इति । बाढम् अस्मिन्नप्यर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽज्ञः स
 उपादेयः । इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः—

‘ यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्तृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्’* ॥
 (ना. स्मृ. १. ३९)

* धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवत् । धर्मशास्त्रेऽपि एकस्याः
 स्मृतेः स्मृत्यन्तरेण विरोधे पुरस्तादुक्तयाज्ञवल्क्यवचनेन व्यवहार-
 न्यायस्य बलवत्त्वम् । धर्मशास्त्रोक्तमपि न सर्वं ग्राह्यम् । यथा—

‘ अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
 सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तः कृतावियात्’ ।

इत्यादिना विहितोऽपि नियोगो—

‘ नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मे हभ्युः सनातनम् ॥ (६४)
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् ॥ (६५)
 अयं द्विजैर्हि विव्रद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः’ । (६६)

(म. स्मृ. १. ६४—६६)

इत्यादिवचनौर्नाषिद्धत्वात् । लोकव्यवहारे शिष्टैरनादृतत्वान्नाचर-
 णीयम् । तथा—

१. D. reads °स्य for °आ°. २. C. reads च for सं°; while D. reads
 इयं° for सं.

इति । धर्मशास्त्रयोर्द्वयोर्विरोधे न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः’

(या. स्मृ. २. २९)

इति । व्यवहारतो बृहद्व्यवहारात् प्रसिद्धो न्यायो बलवान् ।
न्यायानाश्रयणे बाधमाह बृहस्पतिः—

‘केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गतः ॥

असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्वासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत् ॥

इति । न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः—

‘यथानयत्यसृक्पतैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ (४४)

‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥

इत्यादिवचनैः पुनरुद्वाहे विहितेऽपि अन्यत्र निषेधदर्शनात् शिष्टैर-
परीगृहीतत्वाच्च स्त्रीपुनरुद्वाहो वर्जनीय एव । एवं मातुलकन्यापरिणयः
श्रुति-स्मृत्यादिभिर्निषिद्धोऽपि शिष्टैरादृतत्वात् दाक्षिणात्यैः कर्तव्य
एव भवति ।

१. D. reads धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः for धर्मशास्त्रयोर्द्वयोः. २. C. reads
भासन्ते for दृश्यन्ते. ३. D. reads °पुत्रैः for °पतैः. ॥

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णेगिताकारैश्चक्षुषश्चेष्टितेन च' ॥ (२५)

(म. स्मृ. ८. २५-४४.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘असाक्षिके हते चिन्हैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिन्हकृताद्भयात् ॥

(या. स्मृ. २. ३९)

इति । ‘यत्तु पूर्वमुक्तं ‘भूतछलानुसारित्वात् द्विगतिः’ इति
तत्र छलं हेयं भूतमुपादेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः’ ॥

(या. स्मृ. २. १९.)

इति । निर्णये प्रमाणं साक्ष्यादिकम् । तदाह गौतमः—

‘विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता तस्य व्यवस्था’ ।

(गौ. स्मृ. २७. १३)

इति । मनुरपि—

‘प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३.)

१. D. reads वाक्यैः for बाह्यैः. २. B. originally reads धने, but corrected reads हते. ३. C. and D. read चिन्हे for चिन्हैः. ४. B. originally reads °तु° for °यं°; while C. and D. do not read हेयं भूतमुपादेयं. ५. B. originally reads बलं, but corrected reads छलं. ६. C. reads निर्णायके for निर्णये. ७. D. reads निबन्धानि for निबद्धानि.

इति । देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चोष्टादशपदसंबन्धीनि
कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह
कात्यायनः—

‘तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमंतं नयेत्’ ॥

इति । देशदृष्टस्य लक्षणमाह स एव—

‘यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुति-स्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते’ ॥

इति । तत्तद्देशीयानां मिथो विवादे तद्देशदृष्टेन निर्णयः ।
तदाह स एव—

‘देश-पत्तन-गोष्ठेषु पुर-ग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमर्थैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह’ ॥

इति । यत्र तद्देशीयानामितरैः सह विवादः । तत्र शास्त्रतो
निर्णयो न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वे-
च्छया निर्णयेत् । तदाह स एव—

‘लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः’ ॥

इति । वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् ।
तदाह व्यासः ।

१. C. reads °सा° for °शा°. २. C. reads °दृष्टमनन्तयेत्; while D.
reads °दृष्टेन सजयेत् for °दृष्टमंतं नयेत्. ३. C. reads प्रवृत्तः for प्रवृत्तः.
४. D. omits तत्. ५. B. originally substitutes °मार्गेषु for °ग्रामेषु. ६. A.
and B. read स्वसमये. ७. D. reads धर्मः शास्त्रतो for °धर्मः शास्त्रतो. ८. D.
adds तत् to तद्देशीयानाम्. ९. A. and B. read शास्त्रे यी for शास्त्रतो.

‘ वणिक्शिल्पि-प्रभृतिषु कृषि-रद्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तेत्तैरेव तु कारयेत् ॥
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।
विवोदं नैव पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम् ॥

इति । निर्णयकारिणामुत्तमाधमभावमाह नारदः—

‘ कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥

इति । पितामहोऽपि— (ना. स्मृ. १. ७.)

‘ ग्रामे दृष्टः पुरे यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।
राज्ञादृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भयम् ॥

इति । राज्ञो नियममाह पितामहः—

‘ न रागेण न लोभेन न क्रोधेन प्रसेनृपः ।
परैरप्रार्थितानर्थान्न चापि स्वमनीषया ॥

इति । अस्यापवादमाह स एव—

‘ छलानि वाऽपराधांश्च पदानि नृपतेस्तथा ।
स्वयमेव निगृणीयान्नृपस्त्रीवेदकैर्विना ॥

इति । तत्र छलान्याह स एव—

१. C. reads अन्यैरेव न and D. तत्तैरेव तु for तत्तैरेव तु. २. D. reads कुटुम्बं for कुटुम्बी. ३. D. reads विवासानय for विवाहं नैव. ४. A. B. C. read गुर्वेषा° for सर्वेषा°. ५. A. has marginal reading पुरे; while B. in correction पुरी. ६. B. originally reads सुदृष्टो; while corrected कुदृष्टो. ७. B. corrected reads °र्भवेत्, C. reads °र्भवः, D. also reads as C. ८. D. reads कोपेन for क्रोधेन. ९. B. corrected reads प्रसे°, D. reads नये°. १०. D. reads नृपतिः for नृपतेः.

पथिभङ्गी कराक्षेपी प्राकारोपरि लङ्कुकः ।
 निपाभस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ॥
 परिखापूरकश्चैव राजछिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनं च निरीक्षते ।
 विण्मूत्र-श्लेष्मघातानां क्षेपुकामो नृपाग्रतः ॥
 पर्यङ्कासनबन्धश्चांऽप्यग्रस्थाननिरोधकः ।
 राजोतिरिक्तवर्षश्च श्ववृत्तःप्रविशेत्तु यः ॥
 यश्चापद्वारेण प्रविशेद्वेलायां तथैव च ।
 शय्यासने पादुके च शयनासंनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समीपतः ।
 राज्ञो विद्विष्टसेवी चाप्यदत्तविहितासनः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशक एव च ।
 एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽगुण्डितः ॥

१. A. has marginal reading नृपालस्य; while B. originally reads नृपालस्य and corrected निपाभस्य २. C. substitutes वा for च. ३. D. reads निरीक्षते. for निरीक्षते. ४. B. originally reads वातानां, but corrected घातानां. ५. B. originally reads हेतुकामः, but corrected क्षेपुकामः. ६. C.D. read नृपालजः for नृपाग्रतः, ७. D. reads बन्धी चा° for बन्धश्च. ८. A. has marginal readings वर्षश्च, द्विवर्षश्च, वर्षाद्यः; while B. reads the same forms in correction and D. reads वर्षैश्च विधृतश्च for वर्षश्च श्ववृत्तः प्र°. ९. C. reads दचैस्त्रयायां for द्वेलायां. १०. A. has marginal reading श° for स° in the word नासन°; while B. in correction reads श°. ११. C. D. read वा° for चा°. १२. A. has marginal reading कुं°, लु° for मु° in the word अगुण्डितः, while B. reads in correction मुण्डितः, C. reads कुण्डितः and D. अगृहीतः for अगुण्डितः.

विचित्रिताङ्गः सग्री च परिधेनविधूनकः
 शिरःप्रच्छादनश्चैव छिद्रान्वेषणतत्परः ॥
 आसङ्गी मुक्तकेशश्च पक्षि-पर्णा-क्षिदशकः ।
 दन्तोद्धेखनकश्चैव कर्ण-नासाविशोभकः ।
 कृलान्येतानि पञ्चाशद्भवन्ति नृपसन्निधौ ॥

इति । सापराधानाह नारदः—

‘आज्ञालङ्घनकर्तारः स्त्रीवधो वर्णसंकरः’ ।
 परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चैव पतिविना ॥
 वाक्पाह्यमवाच्यं यद्वण्डपाह्यमेव च ।
 गर्भस्य पातनं चैवेत्यपराधा दशैव हि’ ॥

इति । विवादमन्तरेणापि दण्डनहेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् ।

अतएव संवर्त्तः—

‘आसेधं प्रतिभङ्गं च यश्च गर्भः पतिं विना ।
 स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥
 कन्यापहारकं पापं विप्रं च पतितं तथा ।
 परार्थवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥
 षड्भागकालं शुक्रार्थं मार्गभेदकमेव च ।
 स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च परदाराभिमर्शनम् ॥

१. A. has marginal reading °काल° for °धान°; while B. reads in correction °बाल° and C. reads °बाल° for °धान°. २. A. substitutes °न° for °न° in the margin; while B. has corrected reading and C. reads originally °म° for °न°. ३. These three lines are omitted in C. and D. ४. C. and D. read अपराधा° for सापराधा°. ५. C. and D. read आसेधं for आसेधं. ६. A. has marginal reading पयि°; while B. in correction and C. D. as usual read पयि° for प्रति°. ७. C. reads पतन्ति वा for पतिं विना.

गो-ब्राह्मणनिहन्तारं सस्यानां चैव घातकम् ।

दशैतानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत् ॥

इति । पादान्याह पितामहः—

‘ उत्कृती सस्यघाती च अग्निदंश्च तथैव च ।

विवेसकः कुमार्याश्च निधानस्योपगोपकः ॥

सेतु-कण्टकभेत्तारः क्षेत्रसंसारकस्तथा ।

आरामछन्दसश्चैव गरदश्च तथैव च ॥

पटहा घोषणाछादी द्रव्यमस्वामिकं च यत् ।

राजावलीढद्रव्यं च यच्चैवांगविनाशनम् ॥

द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपज्ञेयानि पण्डिताः ’ ।

इति । यत्र छलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः तत्रस्तोभकात् सूचकाच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः—

‘ शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं मुख्यार्थः प्रचोदितः ॥

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तो यः परदोषमवेक्षितुम् ।

नृपस्य सर्भयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः ’ ॥

इति । शास्त्रेण निन्दितं छलादिकमर्थम् । मुख्यो धनलाभश्च प्रधानः । राज्ञा शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह हारीतः—

१. B. originally reads उत्कृष्टसस्य° for उत्कृती सस्य°; while A. has marginal reading निकृत्तचित्त°. २. A. in margin and B. originally read °दृश्यः for °दृश्य. ३. In C. and D. these three lines are not found and is this word विवेसकः; A. and B. one in margin and one in correction but substitute °ह° for °स°. ४. C. reads °विंशति° for °विंशति°. ५. C. reads द्रष्टव्यम् for बोद्धव्यम्. ६. A. in margin reads मुधास्वा°, B. originally and D. मुख्यो राज्ञा for मुख्यार्थः. ७. B. originally reads °मवेक्षितुम् for °मवेक्षितुम्. ८. D. reads सूचयेम् for समर्थम्.

‘शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु प्रकृतीनां च भूषति ।
व्यवहारस्वरूपं च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्’ ॥

इति । प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः—

‘रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तकश्च विज्ञेयो म्लेहो भिल्लस्तथैव च ॥
मेथिकस्त्रिव्यालः हस्तलक्ष-दुषट्टिकाः ।
कोसेदिका भारुपदा मातंगाः पदगोपकाः ॥
एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादशमनीषिभिः ।
वर्णानामाश्रमाणां च सर्वदा तु बहिः स्थिताः’ ॥

इति । मनुश्च जात्यादि समीक्षणीयमित्याह—

‘जौति-जानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्माश्च शाश्वतान् ।
समीक्ष्य कुलधर्माश्च सवर्णे प्रतिपादयेत्’ ॥

इति । उन्मार्गवर्त्तिनो बलात्स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञ-
वल्क्यः—

‘कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणिर्जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि’ ॥

इति । कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः—

१. These two lines are omitted in B. and C. २. B. in correction reads ज्ञात्यादि and C. originally जात्यादि. ३. C. reads ज्ञाति° for जाति°. ४. A. has marginal reading स्वे for स°; while B. in correction, and C. and D. originally read स्ववर्णे for सवर्णे. ५. B. reads उन्मार्° for उन्मार्गे; C. and D. also the same. ६. C. reads बालान् for बलान्; while D. reads कुलादिन्. ७. A. and B. originally read °चरितान् for °चलितान्.

‘ धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्निवाकमते स्थितः ।
 समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥
 आगमः प्रथमः कार्यो व्यवहारपदं ततः ।
 विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 (ना. स्मृ. १. ३५-३६)

इति । आगमोऽर्थवचनश्रवणं तदादौ कर्तव्यम् । ततस्तद्व-
 चनमृणादानाद्यन्यतमस्मिन्पदेऽन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तर-
 प्रमाणानां विचारः । ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः—

‘ वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
 आसेधयेद्विवादार्थी यावदाव्हानदर्शनम् ॥
 (ना. स्मृ. १. ४७)

इति । प्रथमं तावदर्थां प्रत्यर्थिनोप्रे त्वयैतावन्मह्यं देयमित्या-
 दिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमि-
 च्छेत् तदा स्वकार्यपर्यंतं राजाज्ञया तं निरुंध्यात् । आसेधस्य
 भेदानाह स एव—

‘ स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।
 चतुर्विधः स्यादासेधस्तर्मासिद्धो न लङ्घयेत् ॥
 (ना. स्मृ. १. ४८)

१. C. and D. read °च्छे° in the word वक्तव्यार्थे. २. D. reads °मासेध°
 for °मासिद्धो°.

इति । अस्मात्स्थानात्त्वया न क्षलितव्यमिति स्थानासेधः ।
मदीयब्रह्मप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अद-
त्वा ग्रामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्वा न सन्ध्या-
वन्दनं कार्यमिति कर्मासेधः । सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनि-
रोधो नासेधार्हः । तदाह कात्यायनः—

‘यस्त्विन्द्रियनिरोधेन द्यवहारोत्सवादिभिः ।

आसेधयेदनासेधैः स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्’ ॥

इति । इन्द्रियनिरोधवद्विषमदेशोऽपि नासेधार्ह इत्याह
नारदः—

‘नदीसन्तार-कान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुक्तामन् नापराधुयात्’ ॥

(ना. स्मृ. १. ४९)

इति । आसेध्यासेधकयोः स्वकालोल्लङ्घने दण्डमाह स एव—

‘आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभागभवेत्’ ॥

(ना. स्मृ. १. ५१)

इति । अन्यथा कुर्वन्नयोग्ये निशीथादिकाले तमासेधयन् ।

अनासेध्यानाह कात्यायनः—

‘वृक्ष-पर्वतमारूढा हस्यश्च-रथ-नौगताः ।

विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसार्धकैः ॥

१. C. reads व्यासेधात् कुशलादिभिः; while D. reads व्याहरेत् कुशलादिभिः
for द्यवहारोत्सवादिभिः. २. B. originally reads °धैः while correction
°धैः; C. and D. read for the same. ३. D. reads तत्° for स्व°. ४. A.
in marginal reading and in correction reads °मताः for °गताः; while C.
reads the same. ५. B. originally reads °सिद्धिः; but corrected °साधकैः.
A. also has marginal reading °सिद्ध° for °साध°.

व्याध्यार्ता व्यसनस्थाश्च यजमानास्तथैव च ।

अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकाले च सैनिकाः ।

प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च कृतकालश्च नान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः सस्ये वापस्यागमने सदा ।

आरम्भात् सङ्ग्रहं यावत्तत्कालं न विवादयेत् ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘सर्वोद्वाहोद्यतो रोगी शोकार्तोन्मत्त-बालकाः ।

मत्तो बृद्धोऽनुद्युक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥

आसन्ने सैनिकः सङ्ग्रहे कर्षको वापसङ्ग्रहे ।

विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैव च’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘निवेष्टुकामो रोगार्तो यियधुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालः सस्यारम्भे कृषीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

१. A. in marginal reading and B. in correction read स° for व्या° in the word व्याध्यार्ताः. २. C. and D. substitute स्य° for च. ३. A. in margin and B. in correction read य° for स° in the word सदा. C. and D. also read the same. ४. D. reads आरम्भसंग्रहं for आरम्भात् संग्रहं. ५. A. in margin, B. in correction substitute °त्रो° for °त्रो°; while C. reads originally. ६. C. reads मत्त° for °न्मत्त° and D. °मृत्° for the same. ७. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual substitute ऽनि° for ऽनु°. ८. D. reads कर्षकश्चाय° for कर्षको वाप°. ९. C. reads सेना for ऽन्वेन. १०. A. in margin and B. in origin read °स्त्र° for °श्च; while C. and D. as usual read °श्च, but B. corrected reads °स्त्र°.

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो ब्रूती ।

विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः' ॥

(ना. स्मृ. १. ५२--५४)

इति । कदा तर्हिद्रव्यं दापनीयमित्याकांक्षायां बृहस्पतिराह—

‘वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सस्ये जाते कृषीबलः ।

सत्रोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृत क्रियाः’ ॥

इति । यद्यासिद्धो नागच्छेत्तदा राज्ञा समानेयः । तदाह
बृहस्पतिः—

‘यस्याभियोगं कुरुते सत्येनाशङ्कयाज्य वा ।

तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।

अकल्पादीनपि शनैर्योनैराह्वानयेन्नृपः’ ॥

इति । आह्वानानर्हानाह हारीतः

‘अकल्प-बाल-स्थविर-विषमस्थ-क्रियाकुलान् ।

कार्यातिपाति-व्यसनि-नृपकार्योत्सवाकुलान् ॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च स्वजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।

धर्मोत्सुकान् जडानार्तभृत्यान् नाह्वानयेन्नृपः’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

१. A. in margin, B. in origin read 'दूतो' for 'दूतो'; while B. in correction reads 'त्सुको', C. and D. as usual, read 'दूतो'. २. D. reads 'यथा' for 'यस्या'. ३. Only C. reads 'तमेनं शीपयेत्' for 'तमेवानाययेत्'. ४. D. reads 'तथा शनः' for 'शनैर्योनैः'. ५. A. in margin and B. originally read 'आह्वानानर्थान्' instead of 'आह्वानानर्हान्'; while C. reads 'आह्वानानर्हानाह'. ६. D. reads this line thus 'जडान्मत्तप्रमत्तांश्च स्वजातिविभुकां स्त्रियम्' and C. 'मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च जातिव्यक्तां स्त्रियं तथा' and E. 'मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान् नाह्वानयेन्नृपः'. ७. This line is found only in D.

‘ धर्मोत्सुकानभ्युदये रोगिणो थ जडोनपि ।
 अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त-स्त्रियो नाव्हाययेन्नृपः ॥
 न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
 स्वजातिप्रभुकां चैव तथा नाव्हानयेन्नृपः’ ॥

इति । स्वजातिप्रभुका तु मरीचिना निरुक्ता—

‘ सर्ववर्णोत्तमा कन्या सा जातिप्रभुका स्मृता ।
 तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥
 निष्कुला याश्च पतितास्तासामाव्हानमिष्यते’ ।

इति । दुष्टस्य दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘ आहूतो यस्तु नागच्छेद्दर्पाद्वन्धुबलान्वितः ।
 अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
 गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः’ ॥

इति । आपन्नस्याग्नागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः—

‘ परानीकहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
 कुर्वीत पुनराव्हानं दण्डं न परिकल्पयेत्’ ॥

इति ।

इत्यासेधविधिः ।

१. A. in margin and B. in correction substitute 'न' for 'डा' in जडा-
 नपि. २. This is mentioned only in D.; ३. A. B. C. read ता जातिप्रभु-
 का स्मृताः; while in the preceding half of this line, D. reads nominative
 case instead of objective case. ४. C. and D. read दृष्टस्य for दुष्टस्य

अथ दर्शनोपक्रमः ।

तत्र मनुः—

● ‘ धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ’ ॥
(म. स्मृ. ८. २३.)

इति । आरब्धुः कर्तव्यमाह कात्यायनः—

‘ काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं कां च ते पीडा गभैषीर्बृहि मानव ’ ॥

इति ।

केन कस्मिन्कथं कस्मात्पृच्छेदेनं सभागतत् !

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ आगतानां विवदतामसकृद्वादिनां नृपः ।
वादान्पश्येन्नात्मकृतान्न चाध्यक्षनिवेदितान् ॥
पीडितः स्वयमायातः शस्त्रेणार्थी यदा भवेत्
प्राद्विवाकस्तु तं पृच्छेत्पुरुषो वा शनैः शनैः ’ ॥

इति । पृष्ठश्च कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ५.)

१. D. reads आरब्धुः for आरब्धुः. २. A. in margin and B. in correction read कदा for कथं. ३. D. reads °देनं for °देनं. in B. C. D. mention this line, But not in A.; ४. A. in margin and B. in correction substitute °स्थि° for °स्तु.

इति । यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत् । तदा स व्यवहारो न बलात्कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सख्यादयो वर्जनीया इत्याह उशानाः—

‘ससखोऽनुत्तरीयो* वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सग्री वदेद्वण्डमवाभुयात् ॥

इति । अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः—

‘अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जय-पराजयौ’ ॥

(ना. स्मृ. २. २२.)

इति । अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः—

‘पिता माता सुहृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा ।

यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्तयेत् ॥

*सखा मित्रं तेन सहितः ससखः । अनुत्तरीयः प्रावरणरहितः । सहासनः प्राङ्निवाक-सभ्यादीनामासने तैः सह स्थितः । यद्वा हासो हास्यं तेन सहितः । वामहस्तमग्रे कृत्वा यः वदति इत्यनेन सभ्यादीनामवज्ञाव्यञ्जनं गम्यते । एते सर्वेऽपि दण्ड्या एव ।

‘सर्वेष्वप्यादर्श पुस्तकेषु अधस्तनं अर्थिनेत्यादि वाक्यं कात्यायनीयत्वेनावतारितम् । उपलभ्यते चैतन्नारदस्मृतौ । कात्यायनव्यवहारस्त्वदृष्टाभूतपूर्वः । अतो न निश्चीयते इदं कात्यायनीयं वानवेति । विज्ञानेश्वरेण तु (व्य. ६ श्लोकव्याख्यायां) अन्यतरनामनिर्देशमन्तरा ‘इति सामान्यतयैवोद्धृतम् ।

१. D. does not read न. २. A. in margin and B. originally read शख्या° for सख्या°. ३. A. and B. read स्वशस्त्रो for ससखो. ४. A. in margin and B. in correction place °शस्त्रः for °कच्छः. ५. A. in margin and B. originally substitute द्वय° for अ°. ६. A. in margin and B. originally read भ्राता for माता.

‘यो ऽनधीत्य* द्विजो वेदमन्यः कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः’ ॥

(म. स्मृ. १. १६५ व. स्मृ. ३. २)

‘अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरेन् ।

अनिग्रहाच्चन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति’ ॥

*अन्यत्र अर्थशास्त्रादौ । स जीवन्नेव सान्वयः पुत्र-पौत्रादिसहितः शूद्रत्वं गच्छति । उत्सनस्त तु—

‘यो अन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदब्राह्मो द्विजातिभिः’ ॥

(उ. स्मृ. ३. ८१)

इति असम्भाष्यत्वमुक्त्वा—

* यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रकल्पः स पाप्यं न प्रपद्यते’ ॥

(उ. स्मृ. ३. ८३)

इति वेदानधीत्यापि वेदान्तविचाराकरणे शूद्रकल्पत्वमुक्तम् । वेदमनधीत्यापि वेदाङ्गस्मृत्याद्यध्ययने न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य ब्राह्म-ल्लिखितब्राह्मण-
हस्तुः—‘न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्ग-स्मृतिभ्यः’ इति ।

† अस्य पूर्वार्धं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

‘विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च सेवनात् ।

(अ. ३ श्लो. २१९)

इति । उत्तरार्धं अनुस्मृतौ—

‘प्रसक्तश्चन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः’ ।

(अ. ३ श्लो. ४४)

इति च दृश्यते । तस्मात् पूर्वार्धं मानवं उत्तरार्धं याज्ञवल्क्यमिव प्रति-
भाति । तथापि आनन्दगिरिस्वामिभिः तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यस्य भाष्ये
कस्य च टीकायां समग्रत्वेनैव सङ्गृहीतं वर्तते । तत्र तं ‘प्रसक्तश्चन्द्रि-
येषु’ इति पाठः ।

इति । मैवम् । एतानि हि वचनानि नित्यकर्मानुष्ठायिनः
 आलस्यनिमित्तं पूर्वसञ्चितं दुरितं यत् तत्सद्भावं सूचयन्ति ।
 एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्याख्याने भाष्यकार-वार्तिककाराभ्यां
 प्रतिपादितम् । यदि अकरणं प्रत्यवायस्थोत्पादकं यदि वा सूक्ष्म-
 कं उभयथा अपि नित्यकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभावात्प्रे-
 तिपालनं प्रवृत्ताभावोत्पादनं च सम्पद्यते । दुरितप्रवृत्तिस्तु
 च त्रिसन्ध्यमनुष्ठीयमानेषु— 'सूर्यश्च' (म. ना. उ. १४. ४.)
 'आपः पुनन्तु' (म. ना. उ. १४. २.) 'अग्निश्च' (म. ना. उ.
 १४. ३.) इति मन्त्रेषु विस्पष्टमवभासते । एतन्न च सति उपभो-
 ग्यफलरहितानां नित्यकर्मणा अभ्युदयहेतुत्वं दुःसाध्यम्-इति ।

* ननु-यथा निषिद्धेध्वर्यवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं
 तथा विहितेध्वर्यवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मात्प्र-
 स्यात्-इति चेत् । मैत्रम् । नहि सर्वत्र अविहोवादिषु तादृशनिषिद्धं अर्थवादा-
 त् । न च 'विहितस्मानमुष्ठामाभरः पतनमृच्छति' इतीयं स्मृतिरेव
 प्रसिद्धस्यानीयेति त्वत्तुल्यम् । नहि वाक्यान्तरप्रतीतिः कार्ये वाक्या-
 रणार्थवादाः सम्भवन्ति । भवतु वा वायुश्चित् एकवाक्यतया अर्थवादः ।
 आपि नः अध्वर्यवरूपविहिताकरणं कार्यान्तरं जनयितुं शक्नोति ।

† भाष्यं करोषीति भाष्यकारः श्रीभारतीजीवर्यः । भाष्यकृतं कथं—
 'सूत्रस्यः पदमोदाहृत्य शक्यम् । सूत्रानुक्रान्तिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।

‡ वार्तिकं करोषीति वार्तिककारः सुरेश्वराचार्यः । वार्तिकलक्षणं यथा—

उक्ता-अनुक्ता-युक्तकार्यप्रतिपत्तिः । वार्तिकम् ।

§ तैत्तिरीयोपनिषद्याधिक्येवापि वार्तिके च निष्पत्तौ न प्राप्स्यताम् इति
 तत्रेण प्रपञ्चितम् । तत्तु तथैवानुसन्धेयम् ।

1. A. and I. omit 'विहितस्मानमुष्ठामाभरः पतनमृच्छति' and read 'विहितस्मानमुष्ठामाभरः पतनमृच्छति' for 'विहितस्मानमुष्ठामाभरः पतनमृच्छति'.
 2. A. and I. omit 'सूत्रस्यः पदमोदाहृत्य शक्यम्' and read 'सूत्रस्यः पदमोदाहृत्य शक्यम्' for 'सूत्रस्यः पदमोदाहृत्य शक्यम्'.
 3. For पुराणम् A. B. C. D. E. and I. have दुराणम्.

अत्रोच्यते । अस्तु वा प्रत्यवायविरोधित्वम् । नैतावता फला-
भावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमान् ।
'मयि वर्चो बलमोजो निधत्त'—इति मन्त्रालिङ्गम् । छांदोग्य-
वाक्यं च आश्रमत्रयस्य लोकहेतुतां चतुर्थाश्रमस्य मोक्ष-
हेतुतां दर्शयति । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दान-
मिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-
यो ऽन्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन् । सर्व एते पुण्यलोका
भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेति' (झां. उ. २. २३. १) इति । एतस्य
च वाक्यस्य आश्रमपरत्वं—'परामर्शी जैमिनिः' (शा. सू. ३. ४. १८)
'इत्यादिभिर्व्याससूत्रैः प्रतिपादितम् । स्मृतिवाक्यं चैतन् । 'त-

* ओङ्कारस्य उपासनविध्यर्थं 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यारब्धम् । धर्म-
स्कन्धाः धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । यज्ञः अग्निहोत्रादिः, अध्ययनं नियमपू-
र्वकं वेदाभ्यासः, दानं भिक्षमाणेभ्यो यथाशक्ति द्रव्यसंविभागः, इत्येते
प्रथमो धर्मस्कन्धः । एतेन गृहस्थाश्रमो ऽभिधीयते । कृच्छ्र-चान्द्रायणा-
दितपकर्ता तापसः वानप्रस्थो वा द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्मचारी सन्
आचार्यकुलवासी अत्यन्तं गुरुगृहे आत्मानं क्षपयन् नैष्ठिकः । तृतीयो
धर्मस्कन्धः । त्रयो ऽप्येते आश्रमिणः पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलोकाः
भवन्ति । अवशिष्टस्तु परित्राद् ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वं मोक्षं प्रा-
प्नोति इति श्रुत्यर्थः ।

+ 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा उर्ध्वरितसाश्रमाणां सङ्ग-
वायोदाहृताः न ते तत्प्रातिपादनाय प्रभवन्ति । यतः एषु शब्दे
आश्रमान्तराणां परामर्शी जैमिनिराचार्यो मन्यते । न विधिम् । न ह्य

१. D. omits the whole of the following:— अस्तु वा प्रत्यवायविरोधि-
त्वम् । नैतावता फलाभावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलावगमान् ।
२. I. omits वा. ३. B. C. and F. read न तावता for नैतावता. ४. I.
adopts तत्तत्. ५. A. omits च. ६. A. has सूत्रे for सूत्रैः.

यथा आग्नेः कलार्ये निमित्ते क्षयामन्ध इत्यनूद्यते । एवं धर्म
चर्यमाणमर्था अनूद्यन्ते' -इति । इदं च वाक्यं नित्यकर्मविषे-
यत्वेन वार्तिके विश्वरूपाचार्य उदाहरण-

‘आग्नेः फलार्थ’ इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम् ॥

(बृ. उ. भा. वा. १. १. ९७)

इति । तथा च मनुः-

‘वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादसन्वितः ।

तदि कुर्वन् यथाशक्ति श्रज्जोति परमां गतिम् ॥

(म. स्मृ. ४. १४)

लिङादीनामन्यतमश्वोदनाशब्दो ऽस्ति । यतो धर्मस्कन्धत्वेन त्रीनाश-
मानुदाहृत्य ‘सर्व एते’ इत्यनेन परामर्शपूर्वकं आश्रमाणामन्यन्तिक-
कृतं सङ्कीर्त्य आत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्वसा स्मृयते इति मूषार्थः ।

‘न केवलं वेदोदितमेव वेदोक्तं अपि तु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मा-
र्तमपि वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तम् । परमां गतिं मोक्षलक्षणां
प्राप्तेति । नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन
ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

‘तानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ।

इति भारते मोक्षधर्मोक्तेः ।

१. We read with A. नित्यकर्मविषयत्वेन for which all others have only
नित्यकर्मत्वेन. २. For आग्नेः कलार्ये B. C. D. and E. substitute अग्ने-
निमित्त; while G. E. and the text of Brhadaranyaka vartika read अग्ने
निमित्त. ३. A. reads कर्मणामपि for अपि कर्मणाम्.

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ॥

गृहस्थो मुच्यते बन्धात् नात्र कार्या विचारणा’ ।

(कू. पु. १. २. १९. २८-२९)

इति । ननु—अस्त्वेवम् । अभ्युदयहेतुत्वं तु न सम्भवति ।

प्रमाणाभावात् ! प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिद्धयते—

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन’—

(म. ना. उ. १०. ५; कै. उ. २)

इति श्रुतिः ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ ।

इति स्मृतिः । मैत्रम् । परमात्मप्रकरणे निःश्रेयसहेतुवे-
दनेच्छासाधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात् । ‘तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन’—इति श्रुतेः । निषेधस्तु
साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात् न मु-
क्तानां अग्न्याधानादिकर्मपेक्षा अस्ति । वेदनेत्यतौ सा वि-
द्यते । एतच्च उभयं—*‘अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा’ (शा. सू. ३

* ‘पुरुषार्थो ज्ञःशब्दात् (शा. सू. ३ । ४ । १) इत्येतत्सूत्रं व्य-
हितमपि अत्र परामृश्यते । ‘अत एव च’ विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् ।
अग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नोपक्षितव्यानि
इति सूचार्थः ।

४. २५)* 'सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (शा. सू. ३. ४. २६) इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायव्यसंहितायामभिहितम्—

‘कर्मातिशयमासाद्य पशोः पौशपरिक्षयः ।

एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात् ॥ (६९)

भवेद्विषयवैराग्यं वैराग्याद्भावशोधनम् ।

भावशुद्ध्युपपन्नस्य शिवज्ञानसमन्वयः ॥ (७०)

ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य पुंसो योगः प्रवर्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ॥ (७१)

प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत्' । (७६)

(शि. पु. ५. १. २. ६९-७६)

* उक्तसूत्रेण आश्रमकर्मणामत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामुच्यते । स-
पेक्षेति । विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि अपेक्षते । न अत्यन्तमनपेक्षा ।
इहा उपन्ना सति फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते तथापि स्वोत्पत्तिं
ति तु आश्रमकर्मादिकमपेक्षत्येव । एतदेवाह श्रुतिः—

‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसा ज्नाशकेन’ ॥

(नृ. उ. ४. ४. २२.)

ते ।

१. A. reads वायुसंहितायाम् for वायव्यसंहितायाम्. २. In the text of Shivapurāṇa धर्मः. ३. Here we take our reading from A. though all hers read पाप- for पाश-. In Shivapurāṇa we find पाप. The former of these is not incorrect in its own way, but this verse comes from the philosophy of the Pāśupatas and the words पशु and पाश are technical ones in that philosophy. ४. In Shivapurāṇa we find a different reading for this verse as:—सायं सर्वेदवरे भक्तिज्ञानपूर्वा प्रजायते । वायुशुभमीशस्य प्रसादो ज्योतिरिच्छते ॥७०॥. ५. A. and I. read ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य. ६. H. alone reads -स्तदनन्तरः for -स्तदनन्तरम्.

इति । ननु-प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्म-
वेदनाय च प्रतिदिनं नित्यकर्मणस्त्रिःप्रयोगः प्राप्तः । तत्र ।
खादिरवत् स्रुत्ययुक्तस्यैव वचनसंयोगभेदेन फलाभेदोपपत्तेः ।

‘खादिरो यूपो भवति’ । (तै. ब्रा. २. ४. २४.) -इति
क्रत्वर्थं वचनम् । ‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत’ -इति
वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचनद्वयं एकस्यैव खादिरस्य
प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः । ‘एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’
(पू. मी. ४. ४. ३१) इति जैमिनिसूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वो-
दाहृतवचनत्रयबलात् प्रयोजनत्रैविध्ये अपि स्रुदेव प्रयोगः ।
तच्च ‘विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि’ (शा. सू. ३. ४. ३२) -इत्य-
स्मिन्नधिकरणे निर्णीतम् । न च नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-
काम्ययोर्भेदाभावः-इति शङ्कनीयम् । करणे फलसाध्ये
अपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्भेदात् । न खलु
आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते ।
एष एव नित्यन्यायो नैमित्तिके ज्यवगन्तव्यः । ‘स्त्रे

* आयुष्कामेष्टिः आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘आयुष्कामेष्ट्यां’ (२. १०. १
इत्यत्र द्रष्टव्या । वृष्टिकामेष्टिरपि तत्रैव ‘वृष्टिकामेष्टिः करीरी’ (२. १३. १
इत्यत्र द्रष्टव्या । ‘करीरीं वृष्टिकामो यजेत’ इत्यादिना चास्य कर्तव्यं

१. H. has -स्त्रिधा प्रयोगः for -स्त्रिः प्रयोगः. २. For तत्र B. C. 1
and H. read न simply, and E. omits the whole तत्र; while G. reads
च for it. ३. All except A. omit एष. ४. A. omits the word खादि
५. All but A. and I. read करणे इतिशब्दाभ्यामपि for करणे फलसा-
ध्ये; which is the reading of A. and I. ६. G. reads नित्यकाम्यभोगो ।
नित्यकाम्ययो.

जुहोति । भिन्ने जुहोति' इत्यादि अनियतवेदेवाक्याधिकारिविशेषणोपेतं नैमित्तिकम्* । नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन शुद्धिहेतुत्वात् मोक्षसाधनत्वं-इति चेत् । न । रागाप्राधान्यात् । शुद्धिस्तु उपसर्जनत्वेन रागविषयं भोगं सम्पाद्योपक्षीयते । अत एव गीतायां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा-

‘योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

(भ. गी. २. ४८)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः - - - - - ॥

(भ. गी. २. ४७)

* केचित्तु-‘निमित्तं पर्वण्यादिकमनुरुध्य प्रवृत्तं नैमित्तिकं’ इत्याहुः । अनियतवेदेवाक्याधिकारिविशेषणोपेतत्वे हि चैत्यवन्दनादिकस्यापि नैमित्तिकत्वं भवेदिति तेषामाशयः ।

† ‘राग’ शब्देनात्र विषयसेवनाभिलाष एव ग्राह्यः । नेच्छा-
रात्रम् । ‘सुखानुशयी रागः’ (२. ७) इति योगसूत्रात् ‘सुखाद्रागः’
(६. २. १०) इति वैशेषिकसूत्राच्च विषयगोचराभिलाषस्यैव रागत्वाभि-
यानात् ।

१. For -वेदेवाक्याधिकारि- A. and I. read -वेदनाधिकारि-; B. C. E. and F. read वेदेवाक्याधिकारि-. २. A. and I. read रागविषयं भोगं for रागविषयं भोगं. ३. For सम्पाद्योपक्षीयते E. and G. read सम्पाद्योपजायते.
4. All but A. read कथञ्चन for कदाचन.

इत्यादिना । नित्यकर्मणि तु बुद्धिशुद्धिः प्रधानम् । फलमुप-
सर्जनम् । अत एव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-सोति-
शयत्वदोषदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते । तदुक्तं वार्तिक-
कारेण—

‘नित्येषु* शुद्धेः प्राधान्यात् भोगो ऽप्यप्रतिबन्धनः ।

भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्धयनुरोधतः’ ॥

(बृ. उ. भा. वा. १. १. ६०८)

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम् । संस्कारकं विविदिषाजन-
कञ्च । विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च
स्मर्यते । ‘यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः स ब्रह्मणः सा-
युज्यं सलोकतां गच्छति’ इति । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं
विविदिषाजनकम् । तच्च भगवतां दर्शितम्—

‘यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्’ ॥

(भ. गी. ९. २७)

* नित्येषु कर्मसु चित्तशुद्धेः प्रधानफलत्वात् उपसर्जनत्वेन भविष्यतो
ऽपि भोगस्य तदनुष्ठानां नापेक्षेति भावः । यतस्ते हि बुद्धिशुद्धयनुरो-
धेन भोगं भङ्गुरं क्षणविनाशिनं अवलोकयन्ति । कः खलु शाश्वत-
मुखप्राप्तिसाधनं फलं विहाय क्षणभङ्गुरमिच्छेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।

१. All but A. omit बुद्धिः. २. G. omits एव. ३. D. omits the whole
from बुद्धिस्तु- (p. 60, l. 8) to सातिशयत्व- ४. For अष्टाचत्वारिंशत् A.
and G. read चत्वारिंशत्. ५. A. adds अष्टाचत्वारिंशत् after संस्काराः; and
omits स. ६. All except A. and I. substitute जगति for गच्छति. ७. H.
and I. read भगवतेरितम् for भगवतां दर्शितम्.

इति गीतायामपि । तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयो-
ग्यतामात्रं सम्पद्यते । विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं
वेदनं सम्पादयति । तस्मात् मुमुक्षोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेव
हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधेनत्वाभिधानात्—अभीष्टसिद्धिः
प्रयोजनं—इत्युक्तं भवति ।

धर्मशब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे
साधेनत्वेन धारयति—इति धर्मः । स च लक्षण-प्रमाणाभ्यां*
चोदनासूत्रैर्व्यवस्थापितः । ननु—चोदनाश्वगम्यस्य न
स्मृतिविषयत्वम् । सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् ।
अथ मन्यसे चोदनागम्योऽपि अर्थवादपरिहारेण शाखा-
त्तरगतविशेषोपसंहारेण च अनुष्ठानक्रमसौकर्याय सङ्गृह्यते
इति । तत्र । कल्पभूत्रेषु तथा सङ्गृहीतत्वात् । अतो न धर्मस्य
विषयत्वम्—इत्याशङ्क्याह । ‘शौचाचारम्’ इति । अयं
भावः । द्विविधो धर्मः । श्रौतः स्मार्तश्च । तत्र अग्न्याधाना-

*लक्ष्यते येन तल्लक्षणं यथा धूमोऽग्नेः । यो ज्यैः पुरुषं निःश्रेयसेन
पुनक्ति स धर्मः निःश्रेयःसम्पादकत्वं धर्मस्य लक्षणम् । प्रमाणं तु
चोदना । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते । आचार्यचोदितः
परोति इति हि दृश्यते । विस्तरस्तु शबरभाष्ये द्रष्टव्यः ।

† ‘चोदनालक्षणो ज्यौ धर्मः’ (पू. मी. १।१।२) इत्यादीनि
चोदनासूत्राणि ।

१. A. omits the whole from विविदिषाज्जनकं (p. ११, l. १८) to सम्पद्यते
oth inclusive. २. A. omits तु. ३. A. reads -साधक- for -साधन-. ४. A.
ad I. read -सूत्रे व्यवस्थापितः for -सूत्रैर्व्यवस्थापितः-. ५. For चोदनागम्यो
वि B. C. D. E. and F. read चोदनागम्ये अपि. ६. A. and I.
omit अग्नि-

दिपूर्वको श्रूतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्श-पूर्णमासादिः श्रूतः । अनु-
मितपरोक्षशाखामूलः शौचाचमनादिः स्मार्तः । तत्र आधा-
नादेः कल्पसूत्रेषु सङ्गहे अपि शौचादेरसङ्गहात् विषयत्वं
—इति ।

ननु—स्मृत्यन्तरेष्वपि शौचादिरुक्तः— इत्यत आह ।
'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति । कलौ युगे वर्त्तमाने सति
याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्तेः मानुषाणां जीव-
नाय अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च हितः सुकरो यो धर्मः
ब्राह्मणकर्तृकः* कृष्यादिः सो ऽत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते—इति
अनन्यलभ्यत्वात् विषयत्वमित्यर्थः ।

'यथावत्' इतिपदेन कास्त्वन्यमभिदधानः सङ्कोचं निवा-
रयति । न त्वन्यथाकथनं निवार्यते । स्मर्तृणामभ्रान्त्यवि-
प्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः । अत एव सत्यवतीसुत इति सम्बो-
धनम् । यदा योषिदपि सती सत्यवती माता सत्यवादिनी†

* इदमग्रे मूल एव विस्तरेण स्पष्टीभविष्यति ।

† यथोक्तं महाभारते—

'रूप-सत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ।

सा तु सत्यवती नाम सत्यवादित्वसंश्रयात्' ॥

इति । अत्र चतुर्थचरणे 'मत्स्यघात्यभिसंश्रयात्' इत्यपि पञ्चमं
मुंवरं मुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

१. D. reads मूलशौचा- for मूलः शौचा.- २. For कास्त्वन्यमभिदधानः A.
and I. read कास्त्वन्यमभिधाविना, ३. For स्मर्तृणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां
तदप्रसक्तेः A. and I. read स्मर्तृणां भ्रान्ति-विप्रलम्भाद्यप्रसक्तेः V. A. omits
सती ; while all others except I. omit सत्यवती and retain सती.

तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्पुत्रः सत्यवोदी-इति ।
चकारेण सुप्रहृत्वं समुच्चिनोति ।

अत्र-प्रोक्तानामधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो
विस्पष्टः । तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम् । अधिकारी
हि प्रयोजनमर्थयते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्यजनक-
भावः । ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयससिद्धेः । अधि-
कारि-विषययोश्चोपकार्योपकारकभावः । विषयः प्रयोजनमुत्पा-
द्याधिकारिणं प्रत्युपकरोति । विषय-ग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्य-प्रति-
पादकभावः । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुलभत्वात्समाहित-
नस्यैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयं इति श्लोकद्वयस्य
सात्पर्यार्थः ॥ १-२ ॥

ननु-पराशरस्मृत्यवतारे व्यासं प्रति प्रश्नो व्यधिकरण-
व्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन परिहरति-

च्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यं तु सशिष्यो ऽग्न्यर्कसन्निभः ।

त्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृतिविशारदः ॥ ३ ॥

चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।

।स्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

तदित्यादिना । सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेदप्रव-
क्तैः पुराणप्रवर्त्तकसूतसहितैः शिष्यैः सह वर्तते इति स-

१. D. E. G. and I. read सत्यवोदीति प्रकारेण सुप्रहृत्वं, and this brings
two sentences into one. २. A. and I. read अधिकारिभिः प्रयोजन-
मर्थे for अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते ; while D. omits हि. ३. A.
reads मुनिवाक्यं for ऋषिवाक्यं. ४. B. C. and F. read धर्मतत्त्वज्ञः
सर्वतत्त्वज्ञः.

शिष्यः । यथा अग्निर्ज्वालाभिरूपेतः यथा च सूर्यो रश्मिभिः
 एवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरूपेतः । अत एव महाते-
 जस्त्वम् । तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितम् । इतरेण
 तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां 'श्रुतिविशारदः'
 इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाग्न्यर्कदृष्टान्तौ योज-
 नीयौ । अग्निः सन्निरुष्टमेव दहन्नपि अहनि रात्रौ चाविशेषेण
 दहति । एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिषु कतिपया एव धर्मा ज्ञाय-
 माना युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायां चाविशेषेण ज्ञायन्ते
 अर्को दिवैव भासयन्नपि सन्निरुष्टं विप्ररुष्टं च अखिलं भास-
 यति । एवं युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्ण-
 कशाखानिष्ठधर्माः सर्वे अपि स्मर्यन्ते । अथ वा तपसा अत्यन्त-
 परिशुद्धो ज्यं इत्यस्मिन्नर्थे अग्निदृष्टान्तः । 'अग्निः शुचिन्न-
 तमः' (ऋ. सं. ६. ३. ४०. १; तै. सं. ५. ३. ५. १४)
 इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिक्षमत्वे अर्कदृष्टान्तः ॥ ३ ॥

ननु—एवं सति—'न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः'—इति वचनं व्य-
 हतम् । न । तस्य पितृप्रशंसारूपार्थवादत्वात् । 'अपशं-
 वा अन्ये गो-अश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वच-
 यथा गवाश्वप्रशंसापरम् । न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति ।
 प्रत्यक्षविरोधात्, आग्नीषोमीयादिपशुविधिविरोधाच्च । एवमि-
 व्यासवचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति । किन्तु पितॄ-

१. After ज्ञायमाना A. and I. add भवन्ति ; but it seems to have no proper use in this place. B. C. and F. omit ज्ञायमाना. २. B. C. and F. omit अयुक्तावस्थायां. ३. B. C. E. and F. read अग्निदृष्टान्तः for अग्निदृष्टान्तः. ४. B. C. E. and F. read अर्को दृष्टान्तः for अर्कदृष्टान्तः. ५. Except A. and I. all others omit न. ६. D. reads अग्निषोमीयादि- for आग्नीषोमीयादि-.

प्रशंसति । यद्वा । गुरुविषये विनयः कर्त्तव्य-इत्याद्याचार-
शिक्षार्थमिदमुक्तम् । अथवा 'न चाहम्'-इति वदतो व्यास-
स्यायमाशयः-सम्प्रति कलिधर्माः पृच्छन्ते । तत्रे न तावदहं
स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि । अस्मत्पितुरेव तत्र प्रावी-
ण्यात् । अत एव 'कलौ पाराशराः स्मृताः' (प. स्मृ.
१. २४) इति वक्ष्यते । यदि पितृप्रसादात् मम तदभिज्ञानं
तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः । न हि मूलवक्तरि लभ्यमाने प्रणां-
लिका युज्यते-इति* ।

पालनात् 'पिता' । पालकत्वं च अत्र कलिधर्मोपदेशेन-इति
प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम् । अनयैव विवक्षया जनक-तातादि-
शब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रयुक्ते । एवकारेण अन्ये स्मर्त्तारो
व्यावर्त्यन्ते । यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञाः तथापि
पराशरस्यास्मिन्विषये तपोविशेषबलादसाधारणः कश्चिदति-
शयो द्रष्टव्यः । यथा काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्ति-
रीयादिशाखासु कण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रोपगन्तव्यम् ।

'व्यासः सुतः' इत्युक्तेरयमाशयः-कलिधर्मसम्प्रदायो-
तस्यापि पराशरसुतस्य यदा तद्धर्मरहस्याभिधाने सङ्कोचः

* नन्दपण्डितस्तु-'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारि-
रूपत्वं श्रुति-स्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं म-
वानो व्यासः सुतो ऽहं धर्मं कथं वदामि अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इत्यवदत् '
स्याह । धरणीधरो अपि-'पराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधि-
कारित्वमिति गूढोऽभिप्रायः' इत्युक्तवान् ।

१. A. and I. omit तत्र. २. We read प्रणालिका though the MSS.
read प्रणाङ्किका, there being no difference between ड and ल in Sanskrit.
A. omits अत्र. ४. All but H. read सुतो व्यासः for व्यासः सुतः.

तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्—इति । तदेवं व्यासमुखेन परा-
शरे गौरवातिशयबुद्धिमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारे अपि व्यासं
प्रति प्रश्नो न व्यधिकरणः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यथाविधि गुरूपसत्त्या विद्याप्राप्तिः इत्यभिप्रेत्य उपसत्ति
दर्शयति—

तेतस्त ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गतां बदरिकाश्रमम् ॥५॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञाना-
काङ्क्षा भवति । धर्मशब्दो ऽत्र सामान्यमभिधत्ते । तत्त्वार्थ-
शब्दो विशेषम् । तत्र सामान्यं अभीतवेदेन श्रुतव्याकरणेन
लक्षण-प्रमाणकुशलेन पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि धर्मसामान्यं
निरूपयति । ‘धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा’ (म. ना.
उ. १. २२)—इति । शाखान्तराध्यायिनस्तु व्याकरणबलात्
तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धारयति—इति व्युत्प-
त्तेर्दर्शयितत्वात् । औणादिकप्रक्रियायां कुशलश्चेत् लक्षणं
ज्ञानात् । अर्थत्वे तु—चोदनागम्यो धर्मः—इति लक्षणम् । तत्र
अर्थशब्देन इयेनाद्यभिचाराणां अनर्थानां निवृत्तिः । ‘इयं-

१. D. E. G. and H. read उपसत्ति for उपसत्ति. २. K. and L. read
ततस्तु for ततस्त. ३. A. and I. read गत्वा for गता. ४. D. E. and
G. read बदरिकाश्रमान for बदरिकाश्रमम्. ५. B. C. and F. read अभीत
वेदे for अभीतवेदेन. ६. E. and G. read अभ्युनव्याकरणेन for श्रुतव्याकरणेन
७. B. has प्रमाणकुशलेन for प्रमाणकुशलेन. ८. A. omits हि. ९. A. D.
E. and I. read प्रक्रियायामकुशल. for प्रक्रियायां कुशल. १०. A. and L.
read जानाति for जानात्. ११. A. replaces सति by तु. १२. A. alone
reads इयेनाद्यभिचाराणां for इयेनाद्यभिचाराणां.

नाभिचरन् यजेत* इति श्रुत्युक्तस्य इयेननामकयागफलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि'—इति निषेधविषयत्वेन अनर्थत्वात् तद्धेतोः इयेनस्याप्यनर्थत्वम् । इयेनस्य स्वरूपतो निषेधाविषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम् । न च निषेधविषयत्वेन आग्नीषोमीयवधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्तत्वादव्याप्तिः—इति शङ्कनीयम् । तत्र विशेषविधिना सा-
न्यनिषेधस्य अपोहितत्वात् । चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादि-
प्रवृत्तिः । 'षट् कुरु' इति लौकिकविधार्थेतिव्याप्तिः—
ति चेत् । न । चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात् । पङ्क-
गादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात् । उक्तलक्ष-
णाभिधानेनैव 'धर्मे चोदनाप्रमाणम्'—इत्यर्थादभिहितं भवति ।
वं लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञाते ऽपि ऋषीणां तद्विशेषज्ञाने
वत्येवाकाङ्क्षा ।

तत्र विशेषप्रश्नुशालत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः । कलि-

* अयं च इयेनयागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे (अ. ९. ७) उक्तः
स्य च इतिकर्तव्यतादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् । आभिचारिकमिदं कर्म अस्व-
र्पत्वेनैव वेदे उक्तम् ।

† नन्दपण्डित-धरणीधरौ तु—'धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः इति—कलि-
गलानुष्ठेयस्य धर्मस्य तत्त्वं अबाधितं रूपं स एवार्थः तं काङ्क्षन्ति' इति
याख्यातवन्तौ ।

१. A. reads श्रुतेः उक्तस्य for श्रुत्युक्तस्य ; while all others except I. omi-
tting altogether. २. B. C. and F. read अप्राप्तिः for अव्याप्तिः. ३. W
read with A. while all others read विधिस्त्वतिव्याप्तिः for विधावतिव्याप्तिः
4. A. and I. read प्रवृत्त्यनिमित्तत्वात् for प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्. ५. Here
read with A. and I.; while all others read सामान्ये ज्ञाते ऽपि fo
सामान्येन ज्ञाते ऽपि.

कल्मषविमोचनहेतुत्वात् अक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रम-
निवासः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘बदर्याश्रममासाद्य मुच्येते कलिकल्मषात् ।

तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥

अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वा अपि तथाविधम् ।

महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।

तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा श्राद्धं विशेषतः’ ॥

(कू. पु. १. २. ३६. ४८-४९)

इति ॥ ९ ॥

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विशिनष्टि—

नानापुष्पलताऽऽकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम् ।

नदीप्रस्त्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥

मृग-पक्षिनिर्नादाढ्यं देवताऽऽयतनावृतम् ।

यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च *नृत्य-गीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

* अत्र कुत्रचि‘नृत्य’शब्दः कुत्रापि ‘नृत’शब्दश्च वर्तते । यद्यपि नृत्य-नृतशब्दयोः व्याख्याकृद्भिर्न विशेषः प्रतीतः तथापि तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः । यथोक्तं चन्द्रिकायां—‘नृत्यं पदार्थाभिनयो नृतं ताललयञ्चितम्’ इति ।

१. All but A. read -विमोच- for -विमोचन-. २. All but A. D. and G. read अक्षय- for अक्षय्य-. ३. A. and I. read मुच्येते for मुच्यन्ते; all others read मुमुचे for the same. ४. In Kūrma.Purana we find सर्वत्र लिखितम्. ५. Except A. D. and I. All others and the text of Kūrma Purana read अक्षय्यं. for अक्षय्यं. ६. D. has कर्म for दत्तं; and Kūrma Purana दानं. ७. B. C. and F. read -जप्तं for -जप्यं. ८. Except J. K. I. and L. all others read फल-पुष्पैः for फलवृक्षैः. The commentators prefer the word फलवृक्षैः. ९. For -निनाशाढ्यं G. reads -निनाशाष- while L. reads -निनाशाढ्य-; and D. reads -भिराढ्यं च for -निनाशाढ्यं. १०. A. and I. read नृत- for नृत्य-.

इति । अत्युत्कटेन* तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तादृशस्य तपस उत्कर्षो निश्चेतव्यः । इह च तेषु तेषु ऋतुषु सम्भाव्यमानानां नाना-विधानां पुष्पाणां निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते । ततो देवार्चनलक्षणं तपः पक्वं इति गम्यते । एवं फलवृक्षोत्कर्षात् आहारनियतेः परिपाको निश्चीयते । धर्मकालेऽपि अविच्छिन्नेन नदीप्रवाहेन स्नाननिर्यतिपाकावगमः† । पुण्यतीर्थं विष्णुगङ्गादि । पुण्यतीर्थशोभया च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशयजनकत्वे हेतुरुपन्यस्तः ॥ ६ ॥

मृगादीनामन्योन्यवैरत्यागेन निर्भयाणां विलम्बो यो निनादः तेन अहिंसाऽनुष्ठानसिद्धिर्दिशता । तथा च योगशास्त्रे पतञ्जलिः यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि सूचयन्

* 'अत्युत्कटेः पुण्य-पापैरिहैव फलमश्नुते' इति वसिष्ठोक्तिरपि अत्रानुसन्धेया ।

† 'नियति' शब्दो ऽत्र नियमवाची । भगवता पतञ्जलिना 'वितर्का-हिंसादयः' (पा० २, ३४)-इत्यादिना प्रतिपक्षभावनामुक्त्वा-प्रतिपक्ष-भावनद्वेतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणः तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकत्वेन भवतीति दर्शयितुं वैरत्याग-क्रियाफलाश्रयत्वाद्याः सिद्धयोऽभिहिताः । तास्तु योगसूत्रभाष्ये द्रष्टव्याः ।

१. A. omits च. २. All but A. and I. omit ऋतुषु, which is necessarily wanted here. ३. H. and I. read फलवृक्षोत्कर्षात् for फलवृक्षो-त्कर्षात्. ४. For -नियति- B. C. and F. read -नियम-; while D. E. and H. -नियत-. ५. For पुण्यतीर्थं विष्णुगङ्गादि । पुण्यतीर्थशोभया. D. reads उष्ण-तीर्थविष्णुगङ्गादिपुण्यतीर्थशोभया; while H. reads पुण्यतीर्थविष्णुगङ्गादिपुण्य-. ६. Except A. all others omit च. ७. G. reads तपोऽतिशयजनकत्वे हेतुः; and D. तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु- for तपोऽतिशयजनकत्वे हेतुः.

अहिंसासिद्धिं सूत्रयामास । 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (पा. यो. सू. २. ३५.) इति ।

पूर्वे महर्षयो ऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं स्वस्वकाले निर्मिमिरे । तैः सर्वैरावृतत्वमस्याश्रमस्य तापोऽतिशयहेतुतायां सर्वसम्प्रतिपत्तेर्लिङ्गम् । अथवा चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः सन्तो ऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे-इति विवक्षया देवनामाङ्कितैरायतनैरावृतत्वमुक्तम् । यक्षादयः* पूर्वजन्मागुष्ठिततपःफलदेवयोनित्वमनुभवन्तो[†] ऽप्यत्रागत्य एतदीयतपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि अर्धनीयत्वमाश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैतत् । देवजन्मनो ऽप्युनमस्य फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः सन्तो ऽत्रागत्य मोक्षसाधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते । अत एव याज्ञवल्क्येनेदमुक्तम्-

* 'यक्ष पूजायाम्' । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः । 'अकर्तरि' (३. ३. १९) चेति कर्मणि घञ् । यक्षादीनां देवतांशत्वात् देवयोनित्वम् । यथा-हामरसिंहः—

'विद्याधरो-ऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः' ॥

इति । सांप्रतं 'ह्यसोवा' इत्यादिनामभिः महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धाः यक्षशब्दवाच्या एवेति प्रतिभाति ।

† देवा योनिरेषां ते देवयोनयः देवांशका इत्यर्थः । न तु, देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणं अविभाव्यमेषां ते-इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ।

‘वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुति-जातिविशारदः ।

तालज्ञश्चाभ्यासेन मोक्षमार्गं निगच्छति*’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११५.)

इति ॥ ७ ॥

गुरुपसत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति—

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महोत्तेजा मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

इति । ‘तस्मिन्’ इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाणधर्माणाम-
शेषमुनिसम्मतत्वं दर्शयितुं ‘ऋषिसभा’ इत्युक्तम् । ऋषि-
ष्वपि विशेषेण स्मृतिकाराणां गोत्रप्रवर्त्तकानां च अत्रि-
याज्ञवल्क्यादीनां सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह । ‘मुनिमुख्य’
इति । न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किन्तु वि-

* ‘अपरान्तकमुल्लेप्य’ इत्यादीनि सप्त गीतानि महागीतानि चोक्त्वा
‘गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं’ इति गीताभ्यासस्य ऐकाग्र्यता-
पादकत्वेन आत्मैकतापत्तिकारणत्वं प्रदर्श्य, तत्साधकानां वीणावादना-
दीनामपि मुक्तिपथप्रापकत्वमाह । वीणेति । श्रुतिः द्वाविंशतिप्रकारा ।
जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त तासु विशारदः । तालः गीतकालपरिमाणम्
तत्स्वरूपज्ञोऽपि, तत्र मानसस्यैकाग्र्यात् सुलभत्वेनैव मोक्षमार्गं गच्छति ।
एतदपि भगवत्प्रीत्यर्थमेवानुष्ठितं चेत् मोक्षसाधकं, अन्यथा तु बन्ध-
हेतुरेव ।

१. H. reads -मार्गं for -मार्गं. २. M. reads महात्मानं for महात्तेजा. ३. K.
and L. read तदृषि for स्तुतिभिः. ४. A. reads स्तुतिकारिणां for स्तुतिकाराणां.

शिष्टजन्मनापि इत्योह । 'शक्तिपुत्रम्' इति । अयं च महि-
मा पराशरशब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्पष्टमवगम्यते । तच्च
निर्वचनं महद्भिषदाहृतम्—

‘पराकृताः शरा यस्मात् राक्षसानां वधार्थिनाम् ।

अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥

परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः ।

न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ॥

परेषु पापचित्तेषु नादत्ते कोपलक्षणम् ।

शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः ऋषिरेव पराशरः ॥

परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं गतः ।

ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगान् स पराशरः’* ॥

इति । ‘सुख’ शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम् । चित्तस्या-

शेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः ।

‘ऐकाग्र्य-आसोन-महातेजः’पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

‘अञ्जलि’ पदेन भक्त्यतिशयो द्योत्यते । पर्यां भक्त्या
गुरुपदिष्टार्थतत्त्वमाविर्भवति । तथाच श्वेताश्वतरशाखायां
श्रूयते—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥

(श्वे. उ. ६. १३)

* अत्र ‘पराशर’ नाम्नश्चतुर्धा निरुक्तिः । सा च परस्परं भिन्ना ।
उत्तानार्थी च । वाक्यानीमानि कुत्रत्यानीति न ज्ञायते ।

१. B. D. E. and H. omit इति. २. All except A. and I. read पराशर-
तथा for पर्यां भक्त्या. This is a real mistake though to be found in all
the MSS. ३. B. and E. read गुरुसम्बिष्टार्थतत्त्वं for गुरुपदिष्टार्थतत्त्वं.

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टो ऽप्यर्थो निष्फलो भवति ।
एतदपि कश्चित् श्रूयते,—

‘अध्यापिता ये गुरून् नाद्रियन्ते
विप्रा* वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भिर्भोजनीयाः
तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

(व. स्मृ. २. ११)

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः
तथा तत् श्रुतमपि तान् शिष्यान् स्वफलदानेन न पाल-
यति इत्यर्थः । देवदुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो
युज्यन्ते । तर्हि आवाहनासन-स्वागतादयो ऽप्युपचाराः प्रा-
प्यन्ते—इति चेत् । प्राप्यन्तां नाम । प्रदक्षिणादीनामुपलक्षण-
वात् । अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणा-
य एव इति तावन्तो ऽत्र निर्दिश्यन्ते ॥ ९ ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं
प्राविशेषमार्दर्शयति—

ततः सन्तुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥

अथ ‘विप्र’ शब्दो न केवलं ब्राह्मणवाची । अपि तु गुरुपसत्ति-
र्वैकम्ययनाधिकारिशिष्यवाचकः । अन्यथा क्षत्रियादीनां गुर्वनाद-
ने दोषाभावप्रसङ्गः स्यात् ।

१. A. and I. read तस्यपि for पतदपि. २. All but A. and H. read गुरु
गुरुन्. ३. गुरोः for गुरुभिः; while H. omits गुरु altogether and
ea. reads गुरोः. ४. D. reads कृतमपि for श्रुतमपि. ५. For अपि तान्
reads अपीनाम्. ६. A. reads-य इति चेत्—for यमादिति. ७. Except
J. K. and L. all others read अथ for ततः.

इति । गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारे अभिहितम्—

‘गुरावतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसोऽपि न लङ्घयेत् ।
गुर्वाज्ञापालको यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिमश्नुते ’ ॥

इति । आदरपूर्वकेण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आदरार्थां सुशब्दस्य द्विरुक्तिः । अथवा सुशब्देनैकेन आगमने लौकिकं सौख्यमुक्तम् । द्वितीयेन यथाविध्युपसत्तिलक्षणं शालीयं सौष्ठवमुच्यते । ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्—इति शङ्कां वारयति । ‘आसीनः’ इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरमहामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते । महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दौ क्रमेण वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः । उभयविधज्यैष्ठ्यात् न अनेनाभ्युत्थातव्यम् ॥१०॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम् एवमागतेनाप्यवस्थितम्

* महामुनिः ‘मन् ज्ञाने’ इत्यस्मात् ‘मनेरुत् च’ (उ. ४.१.१३) इत्यनेन इन् । मननशीलो मुनिः । अमरसिंहस्तु ‘वाचंयमो मुनिः’ इत्याह ।

१. D. has पुराणसारेण for पुराणसारे. २. D. reads मनसा न विलंबवत् for मनसापि न लंघयेत्. ३. A. omits आगमने. ४. B. reads लौकिकसौख्यं for लौकिकं सौख्यं. ५. A. reads पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् for पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्. ६. All but A. read simply पराशरः शब्दद्वयेन विशेष्यते for पराशरमहामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते. ७. Except A. and I. all others put in an additional शब्द after महामुनि and thus read महामुनिशब्द-मुनिपुङ्गवशब्दौ.

कुशलं प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा गुरुणा स्वकीयकुश-
ले ऽभिहिते सति पश्चात् बुभुत्सितार्थं पृच्छति—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनन्तरम् ।

इति उक्त्वा । 'गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा च' इत्यध्याहृत्य
योजनीयम् ॥

बुभुत्सितार्थं प्रश्नप्रकारं दर्शयति—

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्यो ह्यहं तव ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रो वा रहस्योपदेशमर्हति । नेतरः ।
सोऽयमर्थः छन्दोगैर्मधुविद्यायामाभ्यास्यते । 'इदं वाव तज्ज्येष्ठा-
य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा ऽन्तेवासिने ॥५॥
नान्यस्मै कस्मै चन'" (छां. उ. ३. ११. ५-६) इति । अतो
ऽत्र व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं चास्ति इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयो-

* 'इदं' ज्ञानं । 'तत्' यथोक्तम् । ज्येष्ठायैव वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं
नियमः । नेदानीन्तनानाम् । ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय कनिष्ठाया-
पि वा । अथवा 'प्रणाय्याय' योग्याय 'अन्तेवासिने' शिष्याय ब्रह्म प्रब्रू-
यात् इति तात्पर्यम् ।

१. A. reads तत्पृष्ट्वा for तत् पृष्ट्वा. २. A. and I. read स्वकीये कुशले for स्वकीयकुशले. ३. M. reads कुशलं कुशलेत्युक्त्वा for कुशलं सम्यगित्युक्त्वा. Before this line G. has an additional line not to be found in any other IS., namely:—वत्स कुत्वायातं तेषां कृषीणामासमन्ततः; M. also has an additional line in the place of above, and it reads thus:—व्यासः स्वायातं ये च कृषवश्च समन्ततः. ४. A. J. and M. read—स्वतः परम् for त्वनन्तरम्. ५. E. G. and H. read इत्युक्त्वाऽऽपृष्ट्वा for इत्युक्त्वाहृत्य. Before अनुग्राह्यो A. adds हि. ६. A. reads ऽप्यहं for ह्यहं.

पन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत
तदा तव भक्तवत्सलत्वात् शिष्यबुद्ध्या मामनुगृहाण । अन-
नुमानेऽपि पुत्रस्नेहात् अनुग्राह्योऽहम् । सर्वथा ऽप्युपदेष्टव्य
एव धर्मः ॥ ११ ॥

ननु-सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः । तत्र को धर्मो
भवता बुभुक्षितः ? इत्याशंक्य बुभुक्षितं परिशेषयितुं बुद्धान्
धर्मानुपन्यस्यति ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गर्गीया गौतमीयाश्च तथा चोशनसा स्मृताः ।

अत्रैर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥

शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

कात्यायनकृताश्चैव तथो प्राचेतसान्मुनेः^१ ।

१. A. H. and I. read मदीये मानसे भक्तिविशेषोऽनुमीयेते for मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत. २. A. omits सन्ति. ३. All but A. take धर्माः after प्रोक्ताः. ४. D. E. G. J. K. and L. read गार्गीया for गर्गीयाः; while A. reads गार्गीय-गौतमीयाश्च. for गार्गीया गौतमीयाश्च. ५. B. and E. read चोश-नसा स्मृताः; D. G. H. J. K. L. and M. have चोशनसाः स्मृताः. ६. A. and I. read श्रुताः for स्मृताः, keeping चोशनसाः. ७. In this Shloka for all the ablatives M. substitutes respective nominatives and reads as follows:- अत्रैर्विष्णोश्च संवर्त्ता दक्षा आंगिरसास्तथा । शातातपाच्च हारीता याज्ञवल्क्य-ताश्च ये ॥ ८. M. takes the second line, namely :-कात्यायन- &c., be-fore the first half आपस्तम्ब- &c. ९. A. reads -कृतान् धर्मान् for -कृता धर्माः. १०. Before this line G. adds an extra line धर्मेराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च. ११. M. reads प्राचेतसकृताश्च ये for तथा प्राचेतसान्मुनेः. १२. D. and H. read प्राचेतसो मुनेः for प्राचेतसान्मुनेः. १३. After all the above lines G. has an additional line श्रुतिस्मृत्योश्च वास्तात श्रुत्यर्था मानवास्तथा ।

इति । मै श्रुताः मया श्रुता इत्यर्थः । संबन्धसामान्य-
वाचिन्यः षष्ठ्याः कर्तृकृतिलक्षणे विशेषे पर्यवसानात् । अत्रे-
इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां श्रुताः—इत्यनेनानुषक्तेन सम्बन्धः ।
आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः इति यावत् । शङ्खस्य लिखितस्य
च सम्बन्धिनो धर्माः । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्सम्बन्धित्वम् ।
प्राचेता एव प्राचेतसः । वायस-राक्षसादाविव[†] स्वार्थे तद्धितः ।
अस्तु वा प्राचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्मशास्त्रकारः ॥ १२,
१३, १४ ॥

ननु—मानवादयः स्मार्त्तो धर्माः श्रुताश्चेत् तर्हि मा नाम
ते बुभुक्ष्यन्तां श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुक्षिष्यन्ते इत्या-
शङ्क्याह—

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे^१ न विस्मृताः ॥ १५ ॥
अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृतं-त्रेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्षश्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः एते
मया श्रुताः । तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धं इति द्योतनार्थो हि-

† वयः एव वायसः । राक्ष एव राक्षसः इत्यत्र यथा स्वार्थे तद्धितः तथा
प्राचेतस इत्यत्रापि तद्धित इति भावः । प्राचेतस इति बाल्मीकिरपि नामा-
तीति रामायणादिभ्यो जगम्यते ।

१. B. C. D. and F. read कर्तृकृतिलक्षणे for कर्तृकृतिलक्षणे, while E. G. and H. omit it altogether. २. Except A. all others omit वायस. ३. For राक्षस्य E. G. and H. read वायस्य. ४. H. omits च. ५. A. and B. read अस्मिन् धर्माः for स्मार्त्तो धर्माः. ६. All but A. omit नाम. ७. A. reads अस्मिन् धर्माः for अस्मिन् धर्माः. ८. B. C. E. F. G. H. M. read श्रौतार्थाः or श्रुत्यर्थाः, but the Tikākar prefers श्रुत्यर्थाः. ९. For मे M. substitutes त्वे. १०. E. reads कृतं त्रेतादिके for कृतं त्रेतादिके.

शब्दः । तत्र हेतुः भवत्प्रोक्ताः—इति । व्यासः पराशरादधी-
तवान्—इति पौराणिकाः । भुतानामपि विस्मृतिश्चेत् पुनरपि
स्मोरणमपेक्षेत—इत्याशङ्क्य न विस्मृताः—इत्युक्तम् । प्रायेणा-
ग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृतत्रेतादिके'—इत्यु-
क्तम् । आदिशब्देन द्वापरं गृह्यते । 'अस्मिन् 'मन्वन्तरे' इति
निर्देशः प्रदर्शनार्थः । नतु मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि
वा व्यवच्छिनत्ति । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् । न हि
नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं क्वचिदुपलभामहे ।
अस्मिन्मन्वन्तरे कृतादिषु त्रिषु युगेषु प्रायेण सम्भावितानुष्ठा-
नाः प्रत्यक्षभृत्यर्थाः ये धर्माः तेऽपि मानवादिस्मार्त्तधर्मवत्
भुतत्वाच्च बुभुत्सिताः ॥ १५ ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुत्सितं पृच्छति—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्वशब्दो देश-कालावस्थादिभेदेन धर्माणां बहु
विधत्वमाचष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके^१ पर्वणि
उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितम्—

* अस्मिन्नित्यनेन प्रकृतं वैवस्वतमन्वन्तरमेव गृह्यते । किञ्चिदधिकं
दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरमिति तु प्रसिद्धमेव ।

१. A. H. and I. read स्मरण- for स्मारण-. २. For धर्मं भिद्यमानं B. C.
and F. read धर्माभिधानं ; and धर्माभिधानं is that of E. and G.
३. I. reads कृतादिकेषु for कृतादिषु. ४. H. and I. omit त्रिषु. ५. All but
I. read स्मृतस्वात् for भुतस्वात्, but the latter appears to be more correct.
६. D. reads विधत्तां for विधत्तं. ७. A. reads अनुशासनिकपर्वणि for
आनुशासनिके पर्वणि.

‘धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः * ।
 देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
 जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।
 शरीर-कालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
 एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः’ ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुष्ठिता भवन्ति । युगसामर्थ्येन धर्मस्य चतुर्णोऽपि अपरिक्षयात् । त्रेतादिषु क्रमेण क्षीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वात्मना विनष्टा भवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम्—

* श्रुतीनां यो भेदः अनेकत्वं तन्मुखेन उद्भवो येषाम् । धर्मस्य चोदना-
 लक्षणत्वात् तासां चानेकत्वात् धर्माणामनेकत्वमिति भावः ।

† धर्मस्य अनेकविधत्वे अन्यान्यपि कारणानि दर्शयति । देशेति । देश-कुलादीन्यपि धर्मस्य भेदे कारणानि । अत्र धर्मस्य बहुत्वद्योतनायैव देशधर्म-कुलधर्मादीनां ग्रहणम् । अन्यथा तेषामवैदिकत्वात् अननुष्ठाने प्रत्यवायाभावाच्च विवाहादिष्वेव ग्रहणं न सम्भवेत् ।

१. D. E. and G. read चतुर्विधा for बहुविधाः. The former seems to be not correct as there are more four Dharmas mentioned in the following lines. २. For this line J. (नन्दपण्डित) देशभेदाश्च दृश्यन्ते कुलभेदास्तथैव च । ३. All but A. read सामर्थ्येन for सामर्थ्येन. ४. B. C. and F. read चतुर्णोऽपि अपरिक्षयात् ; while D. E. G. and H. read चतुर्णोऽप्यपरिक्षयात् for चतुर्णोऽपि अपरिक्षयात्. ५. For पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम् B. C. and F. read पुराणसारेण दर्शितम् ; while D. E. G. and H. read पुराणकारेण विस्तरेण दर्शितम्.

‘कृते चतुष्पात्* सकलो व्याजोपाधिर्विर्जितः ।

वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभैवत् पुरा ॥

धर्मः पादविहीनस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां, द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥

त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठते’ ॥

इति । तिष्यः कलिः । तथाच बृहस्पतिरपि—

‘कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।

पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥

धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।

तिष्येऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ॥

इति । तथा लैङ्गपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रस्तुत्य तद्भेद-
त्वेन पुरुषदोष उपन्यस्तः—

* वृषरूपस्य धर्मस्य—‘तपः शौचं दया दानमिति पादाः प्रकीर्तिताः ।
एवमधर्मस्यापि—‘स्मय-सङ्ग-मदा अनृतं’ चेति चत्वारः पादाः । त्रेतादि-
ष्वनुक्रमेण अधर्मपादैः धर्मपादानां नाशो भवतीति भावः ।

१. All but A. J. (नक्षपण्डित) read निर्व्याजोपाधिर्विर्जितः for व्याजोपाधिर्विर्जितः. २. Except A. and I. all others read अवसत् for अनवत्. ३. For द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते B. C. E. and F. read द्वापरेऽर्धे स्वमाश्रितो धर्मरक्षणे ; while D. and G. द्वापरेऽर्धे तु गमिते मामिधो धर्मरक्षणे ; and H. reads द्वापरेऽर्धन्तु नष्टो वै वृषो धर्मोऽवतिष्ठति. These two readings for the whole line. ४. A. reads तथा बृहस्पतिनापि for तथाच बृहस्पतिरपि I. omits च. ५. पादप्रतिष्ठोऽधर्मः स्यात् is the reading of D. for पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य. ६. A. reads अधर्मस्थितिः पादैः &c., for अधर्मस्त्रिभिः पादैः.

‘*आद्ये कृते तु यो धर्मः स त्रेतायां प्रवर्त्तते ।

द्वापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ॥

(लिं. पु. १. ३९. ७०. कू. पु. १. १. २८. ५७)

तिष्ठे मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम् ।

साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः ’ ॥

(लिं. पु. १. ४०. १; कू. पु. १. १. २९. १.)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘†वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।

न साम-यजु-ऋग्वर्गविनिष्पादनहेतुंकी ’ ॥

(वि. पु. ६. १. १०)

इति । आदित्यपुराणे अपि—

* आद्ये चतुर्षु युगेषु आदिभूते । नतु सृष्टिप्रवृत्तिकालीने ।

† वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः तेषां ये आचाराः ‘शमो रमः’ इत्यादिना वक्ष्यमाणाः तद्विशिष्टा लोकानां प्रवृत्तिः यतो न भवति कलौ अतः ऋक्-सामादिवेदाध्ययन-तदुक्तकर्मानुष्ठानादिकमपि न भवतीति तात्पर्यम् ।

१. In Ling Purāna and Kūrma Purāna we find धर्मोऽस्ति for यो धर्मः.
२. A. reads व्याकुलीभूतः. In Ling Purāna व्याकुलीभूत्वा and in Kūrma Purāna व्याकुलीभूय. for व्याकुलीभूतः. ३. H. omits अपि. ४. For न साम-यजु-ऋग्वर्ग- B. C. and F. read न च सामग्यञ्चुर्वर्ग-; and H. reads न साम-ऋग्यञ्चुर्वर्ग-. Weshnu Purāna -ऋग्यञ्चुर्वर्ग-. ५. A. and I. read हेतुका ; while B. and F. read हेतुकी for हेतुकी.

‘यस्तु कार्त्युगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यास्पृहेत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना ऽपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्म. २. १६-१८)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिन
कार्त्युगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A. E. G. H. and I. read कार्त्युगे. for कार्त्युगो. २. F
and G. read नाकर्त्तव्यः for न कर्त्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्य
हृत्स्वञ्च for अकार्पण्यास्पृहेत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधार
ण for सर्वसाधारणा इमे ; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and E
and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानु
६. E. G. and H. read आत्मवत्त्वमलोभत्वं for आत्मवत्त्वमलोभत्वं. In
text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—
लोभशून्यत्वं देव-ब्राह्मणपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शास्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै ॥

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्थं नोदितः ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते or स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and H. read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read दानं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि common in the Vedic language but not in the ordinary one. D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads नु for वै. ८. H. reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्य-परं वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽस्थोदितः; and I. य चोदितः for ऽस्थ नोदितः.

‘यस्तु कार्त्युगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुत्सितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यास्पृहेत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना अपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१७)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्मिन्त्यादिना ।
कार्त्युगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A. E. G. H. and I. read कार्त्युगे. for कार्त्युगो. २. D. E.
and G. read नाहर्त्तव्यः for न कर्त्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्यास-
हत्वेच्च for अकार्पण्यास्पृहेत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधारणा
च for सर्वसाधारणा इमे; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and E. G.
and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानुसरणं.
६. E. G. and H. read आत्मवत्त्वमलोभत्वं for आत्मवत्त्वमलोभत्वं. In the
text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—आर्त्त-
लोभभूत्यस्य देव-प्राज्ञानपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै^१ ॥

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्य^२ नोदितः’ ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन युज्यते’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते for स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and I. read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read दानं च^१ for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि is common in the Vedic language but not in the ordinary one. ६. D. has सत्यं for दानं. ७. H. has च; and I. reads तु for वै. ८. H. reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ९. D. reads सत्य-वापरे वचः for सत्यमक्रोध एव च. १०. A. reads ऽस्यचोदितः; and I. has चोदितः for ऽस्य नोदितः.

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां गूढाणां च परन्तप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मं कर्म स्वभावजम् ॥
 कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म गूढस्यापि स्वभावजम्’ ॥

(भ. गी. १८. ४१-४४)

इति । एवं द्वैविध्ये सति साधारणो ऽस्मिन् श्लोके पृच्छ्यते ।
 ‘किञ्चित्’-इति क्रियाविशेषणम् । तथा सति किमः सङ्को-
 चवाचित्वात् संक्षेपेणेत्यर्थः सम्पद्यते । युक्तञ्चेतत् । असा-
 धारणधर्मप्रश्ने विस्तरार्त् ॥ १६ ॥
 अथ असाधारणं धर्मं पृच्छति-

१. D. and Bhagavad-gītā read ब्रह्मकर्म for ब्राह्मं कर्म. But the former is the more general expression. २. E. and G. read धृति रक्षां and H. धृतिरक्षा for धृतिर्दाक्ष्यं. ३. A. reads कलौ for श्लोके, and D. E. G. and H. read लोके for the same. ४. B. reads कथनसंकोचनेन वदति संक्षेपेण C. and F. read कथनसंकोचनेन वादिवत् संक्षेपेण; and D. E. G. and H. कथनसंकोचवादिस्त्वात् संक्षेपेण, for किमः संकोचवाचिस्त्वात् संक्षेपेण. ५. B. C. D. and F. read सम्पद्यते for सम्पद्यते. ६. After विस्तरात् A. reads इति वक्ष्यमाणत्वादिनि; B. C. and F. विस्तरादिनियमापात्तात्, E. G. and H. विस्तरादिनि नियमापात्तात् and D. विस्तरादिनि च नियमापात्तात्. ७. D. omits अथ. ८. All but A. read असाधारणधर्मं for असाधारण धर्मं.

चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तव्यं धर्मकोविदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥

इति । धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः तदीयविवेकस्य दुःशकत्वात् चै तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपज्ञ इति सम्बोध्यते । तार्किकास्तावत् आत्मगुणौ धर्माधर्मौ—इत्याहुः—

‘विहितक्रियया* साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणो धर्म उच्यते ’ ॥

इति । मीमांसकास्तु ‘चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः’ (पू. मी. १. १. २.) इत्यसूत्रयन् । तत्र भाट्टौ मन्यन्ते—

‘द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वे† अपि न तार्द्रूप्येण धर्मता ॥

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

तार्द्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ’ ॥

(तं. वा. १. १. २. १३-१४.)

* विहिता वेदेन विहिता या क्रिया तया साध्यः अर्थात् वेदोक्त-कर्मणा प्राप्यः ।

† द्रव्यादीनां लक्षणानि न्याय-वैशेषिकभाष्यादौ द्रष्टव्यानि । चो-नया प्रवृत्तानां कर्मणां श्रेयःसाधनत्वं ‘अक्षय्यश्च वै चातुर्मास्यया-नः सुखं भवति ’ इत्यादिवेदवाक्येभ्यः प्रतीयते ।

१. D. reads कर्मकोविदैः for धर्मकोविदैः. २. D. reads धर्मस्वरूपज्ञ समूलञ्च for धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलञ्च. ३. D. omits च. ४. In A. धर्मः and पुंसः interchange their places. ५. B. C. and F. read सगुणौ for गुणौ. ६. B. reads भट्टा for भाट्टा. ७. D. A. and MSS. of Tantra artica read धर्मः स्थापक इच्छते for धर्मत्वं स्थापयिष्यते. ८. B. C. D. and F. read तार्द्रूप्येण for तार्द्रूप्येण.

इति । प्राभाकरास्तु कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्यमानं धा-
त्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममाहुः ।

दुर्विवेच्यत्वं च महाभारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

‘अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् अतो न व्यवसाम्यहम्’ ॥

(म. भा. आ. १९६, ११, १२)

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलो जानातीत्यस्मि ।

तत्र प्रावीण्यम् । धर्मस्वरूपं च विश्वामित्र आह—

*‘यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्मशालिनाम्’ ॥

इति । मनुरपि—

* आर्याः पूज्या विद्वांसः यं धर्ममिति शंसन्ति स धर्मः । यं निन्दन्ते
स अधर्मः एतेन वेदप्रोक्तोऽपि आर्याणादृते धर्मो न भवतीति स्पष्टं
भवति ।

१. B. C. and F. read -शब्देन for -शब्दैः. २. All but A. and I. read
दुर्विवेचकत्वं for दुर्विवेच्यत्वम्. ३. A. B. C. D. E. F. and I. substitute
ततो for अतो. In the Mahābhārat text in the first line we find वा for
च; and in the second line ततोऽयं न व्यवस्यते. ४. For विगर्हन्ते D.
reads गर्हयन्ते.

‘विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं* निबोधत’ ॥

(म. स्मृ. २. १.)

इति । नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् । तथाहि विश्वामित्र-मनुवाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते । नतु द्रव्य-गुणादिरूपो विशेषाकारः । वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः— इति भवतैवोक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राजर्धर्म स्मर्यते—

‘न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति’ ॥

इति । नैष दोषः । उक्तवाक्ययोरधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्वसम्प्रतिपत्तेः । स चातिशयो द्विविधः । द्रव्यादिनिष्ठः आत्मनिष्ठश्च । तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षात्

* राग-द्वेषरहितैः विद्वद्भिः वेदविद्भिः । सद्भिः धार्मिकैः । हृदयेन अभिमुख्येन श्रेयःसाधनत्वेन अभ्यनुज्ञातः एवंविधो यो धर्मः तं निबोधत इति योजना । एतेन— ‘वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः’ इति धर्मलक्षणं मनुराहेत्यवगन्तव्यम् । हारीतोऽप्येवमेवाह—‘श्रुति-प्रमाणको धर्मः’ इति । एवं सति मीमांसकाभिमतस्य मन्वादिस्मृतिकाराभिमतस्य च धर्मलक्षणस्य न कश्चिद्वेद इति स्पष्टम् ।

१. D. reads तदेवं धर्मस्वरूपं निरूपितमेव for नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव.
२. A. reads धर्मस्वनिरूपित- for धर्मस्वरूपमनिरूपित-. ३. A. omits हि. ४. D. omits गुणादि-. ५. D. reads तदेव- for एतदेव-. ६. The same राजधर्मेण for राजधर्मे. ७. A. has तु for च. ८. B. C. and F. read नैवोक्तशेषः for नैष दोषः. ९. All MSS. concur in reading शक्यते for शक्यत्वात्. १०. D. reads समधिगम्यस्यापि विषयस्य धर्मत्वेन for समधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन.

फलसाधनत्वात् फलनिष्पत्तिपर्यन्तं चिरकालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मः—इति तार्किक-प्राभाकरावाहृतुः। उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्तिदर्शात्त्वमभिप्रेत्य तत्साधनभूतो ब्रह्माद्यतिशयो धर्मः—इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्म-वादिनामप्येतदविरुद्धम्। ‘व्यवहारे भट्टनयः’* इत्यभ्युपगमात्। एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते सति अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं सम्भवति।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्माभिज्ञैः कर्तव्यं विस्तरात् ब्रूहि। स च कर्त्तव्यो धर्मो द्विविधः। स्थूलः सूक्ष्मश्च। मन्दमतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमन-सन्ध्यावन्दनादिः स्थूलो धर्मः। शास्त्रपारङ्गतैः पण्डितैरेव ब्रोह्मं योग्यः इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविप्रयो ब्रौपदीवा-हादिः सूक्ष्मो धर्मः। तथा च महर्षेभारते—बुपदः एकस्याः

* वेदान्तिनस्तु ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मज्ञानमेव परमं धर्मं वदन्ति। तथापि व्यवहारदशायां तस्यानुपयोगात् आत्मज्ञानसमकालमेव व्यवहारस्य लोपाभावाच्च ‘व्यवहारे भट्टनयः’ इति मीमांसकोक्तन्याय एव आदत्तव्य इत्याहुः।

१. B. C. and F. read -मवस्थानात् for -मुपस्थानात्. २. D. reads प्रभाकरा for प्राभाकरा-. ३. B. C. and F. prefix भाट्टास्तु to उक्तस्य; and omit the भाट्टा at the end of the sentence. ४. D. reads -दृश्यस्व- for -वशात्. ५. Except A. and I. all others read ब्रह्माद्यतिशयो for ब्रह्माद्यतिशयं. ६. All but A. read तस्य instead of सति. ७. A. reads भवति for संभवति. ८. B. reads साधारणधर्मातिरिक्तं; while all others except A. and -साधारणधर्मातिरिक्तं for -रसाधारणधर्माभिज्ञैः. ९. Except B. C. and I. all others read स्थूलधर्मः for स्थूलो धर्मः. १०. G. reads शास्त्रधर्मपारङ्गतैः. ११. All but H. omit महा-.

कन्यायाः बहुपतित्वं लोक-वेदविरुद्धं मन्वानः अधिचिक्षेप ।
तत्र लोकविरोधः स्फुट एव । तिर्यक्ष्वपि एकस्यां गात्रि वृषभ-
द्वययुद्धदर्शनात् । वेदे ऽप्येवं श्रूयते । 'एकस्य बह्वो जाया
भवन्ति नैकस्यै बहवः सह पतयः' (तै. सं. ६. ५. ४) इति ।
'यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये
विन्दते । यत्रैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ
पती विन्दते'— इति च ।

तत्र—

* 'लोक-वेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां वर' ।

(म. भा. आ. १९५. २८.)

* लोकविरुद्धः लोकाचारविरुद्धः । वेदविरुद्धः 'एकस्य बह्वो'
इत्यादिवेदवाक्यविरुद्धः । 'नैकस्यै बहवः सह पतयः' इत्यस्यां श्रुतौ
'सह' इत्यनेन युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः न तु समयभेदेन ।
अतो नैकस्मिन् समये पञ्च पतयो भवितुमर्हन्ति इति भावः । अत्र
'कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी' इत्युत्तरार्द्धमनुसन्धेयम् ।

१. A. and I. योषितः for कन्यायाः. २. A. reads आचक्षे; and all the remaining MSS. except H. and I. read आचिक्षेप for अधिचिक्षेप. ३. All but A. add इति to एव. ४. All except A. read ययैकस्यां for तिर्यक्ष्वपि एकस्यां. ५. H. reads वेदे चैवं for वेदेऽप्येवं. ६. A. B. C. F. and I. read नैकस्या for नैकस्यै. ७. B. C. D. F. H. and I. omit सह; while A. and I. read स्युः for it. ८. H. reads उपव्ययति for परिव्ययति. ९. A. omits च. १०. A. reads धर्मवतां for धर्मभृतां; in all MSS. and printed copies both these lines are said to be the saying of युधिष्ठिर, but in the original Mahābhārata we find that the first line is addressed to युधिष्ठिर by दुपद; and reads as follows:—लोक-वेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः । कर्तुमर्हसि कौन्तेय, &c. The second line is addressed to दुपद by युधिष्ठिर and reads as त्रियो वयं गतिम्. This change of lines is evidently a mistake.

इति वदतः रूपदस्य भ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह—

‘सूक्ष्मो* धर्मो महाराज नास्य विज्ञो गतिं वयम्’ ॥

(म. भा. आ. १९१, २९.)

इति । धर्मत्वं च बहुपातित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपञ्चितम् ।
एवं धर्मव्याधोपाख्याने—विद्याभ्यासात् गरीयसी मातापत्-
शुश्रूषा । विनाज्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः—
इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्—

‘बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम’ ॥

(म. भा. व. २०६, ४२)

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-
विषयः प्रश्नः ॥ १७ ॥

उक्तप्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च असाङ्कर्यायोत्तरमव-
तारयति—

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ।

इति । मुनिमुख्य इति विशेषणेन सूक्ष्मनिर्णयकौशलं
दर्शितम् । ननु—कस्यायं श्लोकः ? । न तावत् व्यासस्य ।

* अत्र ‘पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे’ इत्युत्तरार्धमनुसन्धे-
यम् । पूर्वेषां प्रचेतःप्रभृतीनाम् । तथा च प्रचेतसो नाम दश भातः
एकस्मिन्नेव समये वाक्सीं नामैकां कन्यामुपयेमिरे इति श्रीमद्भागवते
चतुर्थस्कन्धे दृश्यते ।

१. H. J. (नंदपण्डित) reads विज्ञो for विप्र. २. D. reads प्रश्न उक्तः
प्रश्नस्य वक्ष्यमाणो-; and H. also has the same but only omits प्रश्न
३. D. substitutes वा for च. ४. A. omits इति.

प्रभ्रूरूपत्वाभावात् । नापि पराशरस्य । उत्तररूपतायाः अभा-
वात् । ननु—अत्यल्पमिदमुच्यते । आद्यश्लोके अपि च समा-
नमिदं चोद्यम् । एवं तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारो ऽन्वेष्टव्यः ।
उच्यते । पराशर एव भाविशिष्यबुद्धिसमाधानाय स्वकी-
यवृत्तान्तज्ञापकान् ईदृशश्लोकान् निर्ममे—इति ब्रष्टव्यम् ।
भारतादौ व्यासवृत्तान्तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वे सर्व-
सम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धे
अपि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

धर्मे श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाहरूपेण अनादितां वक्तुं
स्मृतिशास्त्रस्य स्मर्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह—

कल्पे कल्पे क्षयोर्त्यक्त्या ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

श्रुति-स्मृति-सदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले इति सृष्ट्यादिमारभ्य
प्रलयोपक्रमपर्यन्तो जगदवच्छिन्नः कालः कल्पः । स च

१. B, C. and F. read प्रभ्रूरूपत्वस्याभावात्; and D. E. and G. प्रभ्रूरूपस्या
भावात् for प्रभ्रूरूपत्वाभावात्. २. All but A. read उत्तररूपत्वाभावात्
for उत्तररूपतायाः अभावात्. ३. A. D. and I. omit च. ४. D. reads
-शिष्यबुद्धि समाधाय for -शिष्यबुद्धिसमाधानाय. ५. A. reads निर्मितत्वेन
for निर्मितत्वे. ६. C. and F. read शास्त्रस्मर्तृणां for शास्त्रस्य स्मर्तृणां
A. and I. reads कर्तृणां for स्मर्तृणां. ७. Except A. J. and K.
all others read क्षयोर्त्यक्तौ for -क्षयोर्त्यक्त्या; but B. has in its margin
स्त्या for -स्तौ. ८. A. reads -समाचार for -सदाचार.

द्विविधः । महाकल्पो ज्ञानान्तरकल्पश्च । मूलप्रकृतेर्यः सर्गः
तमारभ्य चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः । चतुर्मुखस्य दिन-
मात्रमवान्तरकल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्युगसहस्रं तत् कल्पमाहुर्मनीषिणः’ ॥

इति । सो ज्यैमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मेण मानेन
शतसंवत्सरपरिमितः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । ‘कल्पे कल्पे’
-इति वीप्सया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् ।
तथा च लिङ्गपुराणे—

‘एवं कल्पास्त्वसंख्यातो ब्रह्मणो ज्यैष्ठ्यजन्मनः ।

कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमाः’ ॥

(लि. पु. १. ४. ४९.)

इति । तत्र द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयो भवति । स च क्ष-
यश्चतुर्विधः । नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्च-
ति । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धा ज्यं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः* ॥

* प्रतिसञ्चरः प्रलयः । ब्रह्मणो दिवसानुरूपं निमिन्नमनुरूपं प्रवृत्तः
नैमित्तिकः । महादीनां प्रकृत्यद्भूतत्वात् तेषां यत्र लयो भवति स प्रा-
कृतो लय इत्यभिधीयते । आत्मतत्त्वज्ञानेन जगन्मिथ्यात्वनिश्चये सर्व-

१. II. adds अत्र before मूल- and D. reads आमूल instead of मूल- २. D.
reads चतुर्मुखयुगपरिमितो for चतुर्मुखायुःपरिमितो. ३. A. omits अत्र
४. D. reads -मवतारकल्पः for -मवान्तरः कल्पः. ५. H. reads प्रसिद्धः for
प्रसिद्धम्. ६. D. reads वीप्सायां for वीप्सया. ७. Except H. all
others read लिङ्गपुराणम् for लिङ्गपुराणे. ८. In Ling Purana we find
कल्पास्तु संख्याता. ९. B. C. F. and H. omit कल्पयोः; while C. and F.
omit also the second द्वयोः. १०. In Kúrma Purana we find पुराणेऽस्मिन्

यो ऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्वह ।
 नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
 महद्देादिविशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ॥
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ।
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ' ॥

(कू. पु. १. २. ४३. ५-९)

इति । तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कन्दपुराणे सूतसंहिताया-
 मेवं निरूपितः—

‘ त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
 वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्पैरार्धमिहोत्थये ॥
 ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठाः मायायां लीयते जगत् ।
 तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
 ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
 मूर्त्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥
 माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।
 सत्य-बोध-सुखा-ऽनन्त-ब्रह्म-रुद्रादिसंज्ञिते' ॥

(सू. सं. १. ८. १४.-१८.)

स्यापि जगतः शुक्तिस्वरूपज्ञानसमकालमेव यथा तत्रारोपितस्य रजतस्य
 गणः तद्वत् नाशो भवति स एव आत्यन्तिकः प्रलयः । अधिष्ठानज्ञानोत्तरं
 त्रयस्यात्यन्तिकनाशात् अस्यात्यन्तिकप्रलयसंज्ञा ।

१. In the text of K. P. we find त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनी-
 षिभिः after this line. २. In Kūrma Purana we find महद्वाक्यं. ३. A.
 reads तत्पैरार्धमिहोत्थये; and H. reads तन्महाशुरिहोत्थये for तत्पैरार्ध-
 मिहोत्थये; and in the text of Sūta Saṁhita we find द्वि- for the same.
 ४. J. (नन्दपण्डित) reads मुनिश्रेष्ठ for मुनिश्रेष्ठाः. ५. A. and I. read
 सुखानन्ते ब्रह्म- for सुखानन्त-ब्रह्म-. ६. E. G. and H. read-संहिते for
 -संज्ञिते.

इति । तथा चे कौर्मे ब्रह्म-विष्णवादिलयानन्तरं पञ्चभूता-
दिलयः पठ्यते—

* संस्थितेष्वेव देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
तद्वारितत्त्वं सगुणं प्रसते हव्यवाहनः ।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशि सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
भूतादौ च तथा ऽऽकाशां लीयते गुणसंयुतः ॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिश्चैत सत्तमाः ॥
त्रिविधो ऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तर्माभिः सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विजाः ॥'

(कृ. पु. १. २. ४४. १४-१९)

इति । एवं विष्णुपुगणादिषु प्राकृतप्रलयो द्रष्टव्यः । एवं
मेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास—'वि-

* संस्थितेषु स्वस्वकारणे लीनेषु । ब्रह्म-विष्णु-शिवाः रजः-सत्त्व-तमा-
पाधयः । ते स्वस्वगुण एव लीयन्ते । यदा भगवान् तिसृधुर्भवति तदा
रजोगुणमाविश्य ब्रह्मरूपेण जगत्सृजति । एवं स्थित्यर्थं प्रलयार्थं च
सत्त्वतमसी आविश्य विष्णु-शिवरूपेण जगत् पालयति नाशयति च ।
एवमेव प्रलये निर्गुणस्वरूपणावतिष्ठन् गुणान् विसृजति तदा तदुपा-
धयः ब्रह्मादयः विलीयन्ते इति पौराणिकानामाशयः ।

१. A, C, E, F, G, and H, omit च ; D, reads कूर्मपुगणे for कौर्मे, and
omits च. २. B, C, E, F, G, and H, read -ष्वेव for -सव्यः while D, -वर्षा
for the same. ३. D, reads वारिणि for वारिषु. ४. All except A, and I, read
स वाततत्त्वं, for तद्वारितत्त्वं; and in Kūrma Purana we find स वारितत्त्वं.
५. In Kūrma Purana we find स्वगुणसंयुक्तं. ६. In Kūrma Purana
this word is treated as neuter gender. ७. All except A, and I, read
-जायते for -ग्रसते. ८. Except H, and I, all others read -लयां for प्रलयो

पर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च' (शा. सू. २. ३. '१४)
 इति । अतो ऽस्मात् सृष्टिक्रमान् विपर्ययेण प्रलयक्रमां
 अभ्युपगन्तव्यः । सृष्टिक्रमस्य तत्रत्येषु पूर्वसृष्टेषु विचारितत्वात्
 'अतः' शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः ।
 उपादानकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विली-
 यमानत्वात् । यदि सृष्टिक्रम एव प्रलये ऽप्याद्रियेत तर्ह्यवस्थिते
 घटे मृदिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो
 विपरीतक्रमः । तथा सति-सृष्टौ परमात्माद्यतदेहान्तस्य क्रमस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देहादिपरमात्मान्तः
 क्रमो युक्तः । प्राकृतप्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमो वक्तव्यः—इति
 चेत् । वाढम् । उच्यत एवासौ । परमात्मनः प्रकृतित्वात् ।
 तथा च ब्रह्मोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं ध्रूयते—
 'आत्मा* वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् ।
 स ईक्षत लोकान्नुसृजा इति । स इमान् लोकान्सृजत' (ऐ.
 उ. १. १.) इति ।

* आमेतेः अत्तेः अततेः वा आत्मा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमसार-
 र्मवर्जितः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अजः अजरः अमरः अमृतः
 प्रभयः अद्वयो 'वा' । 'इदं' नाम-रूप-कर्मभेदाभिन्नं जगत् । 'अये'
 मृष्टेः प्राक् । 'एक एव आसीत्' । 'नान्यत्किञ्चन' किञ्चिदपि 'मिष-
 त्' निमिषत् व्यापारवत् इतरदा । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं तस्या
 व्यापार्यभावात् व्यापारवतो ऽन्यस्य निषेधः । 'स ईक्षत' इत्यादि सुग-
 ममन्यत् ।

१. Except A. and I. all others read न त्वेवं for न त्वेवं. २. B. C. F.
 and G. read परमात्मादेरेतदेहाव्यस्तस्य, and E. H. and I. परमात्मादेरेत्यदे-
 हान्तस्य. ३. H. adds सु after प्रलये, while omitting तत्. ४. B. C.
 and F. read अस्मादेहादिपरमात्मा- for अस्मद्देहादिपरमात्मा-

ननु—श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः प्रकृतित्वं परमात्म-
नस्तन्निवृत्तत्वं श्रूयते—

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्’ ।

(श्वे. उ. ४. १०.)

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्ति-
मतो ऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यम्भावात् । दहनशक्तियुक्तं
ऽग्नौ दाहकत्वव्यवहारदर्शनात् । आत्मशक्तित्वं च मायाया-
स्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्—

‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ ।

(श्वे. उ. १. ३.)

इति । वादरायणश्च प्रथमाध्यायोपान्त्याधिकरणं माया-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं च—इत्युभयविध-
कारणत्वमुपपादयामास* । कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वम् ।
घटे मृद इव स्वकार्ये तस्यानुगमात् प्रकृतित्वम् । अनुगम्यते
हि जगति मायाविशिष्टं ब्रह्म । तत्र सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणो
लक्षणम् । विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि हि जगत्-
वेक्षामहे । ‘घटोऽस्ति’—इति सद्रूपत्वम् । ‘घटो भाति’—इति चिद्रूप-

* द्रष्टव्यमिदं ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (१. ४. १३.)
इत्यादिषु सूत्रेषु शारीरभाष्ये ।

१. D. reads दाहकत्वेन for दाहकत्व-; while B. C. and F. दाहकत्वे
for the same. २. Except A. E. G. and I. all others read चेतनत्वं for
चेतनत्वाल. ३. A. and I. read कार्ये for स्वकार्ये. ४. All but A. and I.
omit हि. ५. JI. reads नास्ति for भाति.

पत्वम् । 'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते विनश्यति च'—इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तरतापनीये श्रूयते—'सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्ब्रह्मिदं सर्वं सत् सदिति । चिद्ब्रह्मिदं सर्वं काशते काशते च इत्यादि' । (नृसिं. उ. ता. ७.) तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात् स्मृति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ब्रह्मावशेषो जगद्विलयोऽत्र विवक्षित इति अवगन्तव्यम् । वैशेषिकादिमतां सद्ब्रह्मस्तु लयोऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते । तस्य पुरुषबुद्धिरूपतर्कमूलत्वेन बुद्धिमाद्भिः स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ।

सम्प्रति श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते* । सन्ति हि सृष्टि-प्रतिपादिकाः ब्रह्मः श्रुतयः । तत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'† (ऐ. उ. १.१) इत्यादि ब्रह्मचोपनिषद्वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. उ. २. १. ३) इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'‡

* 'जगत' इति शेषोऽत्रानुसन्धेयः ।

† व्याख्यातेयं श्रुतिः पूर्वम् ।

‡ 'तस्मात्' इत्यनेन मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । 'एतस्मात्' इत्यनेन अनन्तरं 'सत्यं ज्ञानम्' इति यथा लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यम् । तस्मादेतस्मात् ब्रह्मणः आत्मशब्दवाच्यात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् ।

१. A. reads इत्याद्यानन्दरूपत्वम् for इत्यानन्दरूपत्वम्. २. A. and I. mit सद्ब्रह्मिदं सर्वं and read सत् सदिति चिद्ब्रह्मिदं सर्वं for सत् सदिति चिद्ब्रह्मिदं सर्वं. B. C. D. E. and G. have only one काशते; and A. and I. प्रकाशते only. ४. A. स्मृत्यनुसारित्वात् for श्रुत्यनुसारित्वात्. ५. A. reads ब्रह्मावशेषो-जगद्विलयो for ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो. ६. All but A. and G. read -प्रसि-स्तु. ७. A. प्रलयो for लयो. ८. All except A. and D. read तस्माभिः प्रपञ्चते omitting अथ in the middle. ९. C. and F. omit संप्रति; while A. and I. substitute अथ for it.

(तै. उ. २. १. ७) इत्यादिकं तैत्तिरीयवाक्यम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. उ. ६. २. १) इत्युपक्रम्य 'तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजो ऽसृजत' (छां. उ. ६. २. ३) इति छन्दोगवाक्यम् ।

‘यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति’ ॥

(मुं. उ. २. १. १.)

इत्यथर्ववाक्यम् । ‘तद्भदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नाम-
रूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ (वृ. उ. १. ४. ७) इति वाजस-
नेयवाक्यम् ।

ननु-नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्यवस्थापयितुं शक्यते । विप्रनि-
पत्तेर्बहुलत्वात् । आत्म-ब्रह्म-सद्-क्षरा-ऽव्याकृतशब्दैर्वैचर्यानि
वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च एकस्य जगतो विलक्षणानि
बहून्युपादानानि युक्तानि । नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव

* व्याकृतस्य जगतः व्याकरणात् प्राक् या बीजावस्था तां निर्दि-
दिषुः श्रुति-स्मृति-पुराणेषु वृक्षरूपत्वेन प्रतिपादितो ज्यं संसारवृक्षः इत्याह ।
तद्वेतदिति । ‘तत्’ बीजावस्थं जगत् प्रागुच्यते । भूतकाल म-
न्वन्धित्वादव्याकृतभावितो जगतः मुख्यग्रहणार्थं ऐतिह्यप्रयोगो ‘ह’
शब्दः । तदेव इदं इदमेव च तत् अव्याकृतं आसीत् ।

१. A. and I. read तैत्तिरीयक- for तैत्तिरीय-. २. For विविधा सोम्य
भावाः A. reads प्रवर्तन्ते हि भावाः. ३. D. omits the passage from वाच्यानि
up to आत्मादिशब्दैः. ४. A. omits युक्तानि.

वस्तुनो ऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्मशब्दयोस्तावेदेकार्थत्वं स्पष्टम् । ब्रह्मवाक्यशेषे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युक्तत्वात् । सदात्मशब्दयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् । आत्मशब्दस्य स्व-परवाचित्वात् । सत्तायाश्चौपनिषदैः* सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । अनुभूयते च सत्तायाः सर्वस्वरूप-त्वम् । नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकैवस्वीकारेण सत्स्वरूप-त्वात् । अक्षरशब्दश्च 'अश्रुतः'—इति वा 'न क्षरति'—इति वा परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दो ऽपि तस्मिन् योजयितुं शक्यते । वि-स्पष्टं आ-समन्तात् कृतम्—इति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यस्थूलत्वदशा व्याकृतम् । 'न व्य्याकृतम्'—इति अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदशामाह । एकस्यैवं वस्तुनः स्थूल-सूक्ष्मदशे जगद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुच्येते । विवर्तवादिभिः† अखण्डैकरसस्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात् । तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानां एक एवार्थः ।

* उपनिषत्प्रमाणका औपनिषदाः वेदान्तिन इत्यर्थः ।

† विवर्तो नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासनम् । अस्मिन् विवर्तवादे अधिष्ठानस्य विवर्तरूपेण प्रतिभासनं न तु तद्रूपत्वप्राप्तिः । यथा शुक्लः रजतरूपेण प्रतिभासनं न तु रजतरूपता । एवं ब्रह्म जगदाकारेण प्रतिभासते न तु तदन्यथाभावः । परिणामवादे तु जगद्रूपेण ब्रह्मणः परिणम-नम् । तत्तु नेष्टम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः मूलप्रमाणाभावा-दुपेक्षितः ।

१. A. and I. read 'ऐकार्थ्यं' for 'ऐकार्थत्वं'. २. Except A. and I. all others
ake only तस्माद्वा एतस्मादात्मनः. ३. A. D. E. G. H. and I. read -जनक-
वाकारेण for -जनकत्वस्वीकारेण. ४. A. omits न व्य्याकृतम्. ५. D. omits
एव. ६. E. G. and H. omit वस्तुनः, but read a च in its place. ७. B.
D. F. and H. read विवर्तनादिभिः for विवर्तवादिभिः. ८. B. C. D. and
I. read अव्याकृतान्नामानामात्मादीनां पञ्चानां for अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां.

ननु-केचित् असतो जगत्कारणत्वं श्रूयते । 'असद्वा इद-
मग्र आसीत् ततो वै सदजायत' (तै. उ. २. ७. १. २)
इति । मैवम् । तत्र सत्-असत् शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृत-
योरभिधानात् । श्रुत्यन्तरे- 'कथमसतः सज्जायेत' (छां. उ.
६. २. २) इति शून्यस्य कारणताप्रतिषेधात् ।

ननु-प्रतीयमानजगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत्
ब्रह्म तर्हि तत् कीदृशं बुद्धावारोपयितव्यम् ?-इति चेत् ।
त्वयेदानीं प्रष्टुं यादृशमनूदितं तादृशमेव तदिति बुद्धिं समा-
धत्स्व । दृष्टान्तं चेत् पृच्छेसि न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्समन्य
वस्त्वन्तरस्याभावात् । तथा च श्रुतिः-

‘न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’ ।

(श्वे. उ. ६. ८)

इति । यदि शिष्यव्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासो श्रेक्षितः
तर्हि अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निर्दर्शनम् । पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषया-
नन्दो निर्दर्शनीयः । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै. उ.
३. ६. १) । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (वृ. उ. ३. ९. २८)

१. Except A. II. and I. all omit कचित्. २. For असतो, A. II. and I. read शून्यस्य ; D. अविकृतस्य ; while E. and G. विकृत्यन्यस्य. ३. D. H. and I. read -ज्जायत for -ज्जायेत. ४. We read with H. and I.; while all others read शून्यकारणता for शून्यस्य कारणता. ५. A. and D. omit ननु. ६. A. omits अपि. ७. A. reads बुद्ध्यावारोपयितव्यम् for बुद्धावरोपयितव्यम्. ८. A. and I. omit त्वया. ९. D. read यादृशमुदितं for यादृशमनूदितं. १०. D. and G. have पृच्छति instead of पृच्छसि. ११. A. has दृष्टान्ताभ्यासो for दृष्टान्ताभासो. १२. D. H. and I. सुषुप्तिर्निर्दर्शनम् for सुषुप्तिर्निर्दर्शनम्. १३. D. reads -स्वेऽत्र for -स्वे च ; while A. omits altogether. १४. After व्यजानात् A. and I. put in an इति before विज्ञान

इत्यादिश्रुतेः । अशेषशङ्कानिवृत्त्यपेक्षा चेत् ब्रह्ममीमांसां पठ
इत्यलमतिविस्तरेण ।

यावन्तं कालमभिव्यक्तजगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्
तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तिदशायामवस्थाय पश्चादभिव्यक्तौ
प्रयतते । ननु—महाप्रलये कालो वा तदियंत्ता वा कथं घटते ? ।
उच्यते । कं प्रत्येतच्चोद्यम् ? । न तावत् ब्रह्मवादिनं प्रति ।
तन्मते विद्यदाद्यनन्तभेदभिन्नेजगत्प्रतीतिं कल्पयन्त्या माया-
याः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्कालपरिमित आसीत्— इत्येवं
विधप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः ? । परमाणुवादे ऽप्यस्त्येव
नित्यः कालः । प्रधानवादे पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यो बहिर्भूतस्य
कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव कालशब्देन व्यवह्रियताम् ।
अतः प्रलयकालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथा च
श्रुतयः—‘कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि’ (नृ. पू. १. १)
‘सो ऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय’ (तै. उ. २. ६. १)
इति । ‘तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति’ । (छां. उ. ६. २. ३)
‘स ईक्षां चक्रे’ (प्र. उ. ६. ३) इत्याद्याः ।

ननु—कामो नाम मनोवृत्तिविशेषः, । ‘कामः सङ्कल्पो
विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धर्भीरित्येतत् सर्वं
पन एव’ (श्वे. उ. १. ९. ३; मै. उ. ६. ३०) इति श्रुतेः ।
नन्वं भौतिकम् । ‘अन्नमयं हि सौम्य मनः’ (छां. उ. ६.-
१. ४) इति श्रुतेः । तथा सति भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने

१. A. reads अभिव्यक्त्यै for अभिव्यक्तौ. २. II. reads तदायत्ता for
विद्यत्ता. ३. A. and I. drop -भिन्न-. ४. E. G. and H. read तावत्- instead
of एतावत्-. ५. A. and I. read इत्यादि for इत्याद्याः. ६. All but A. and
I. read च for सति.

मनसि कुतः कामः ? । उच्यते । न तावत् सर्गसमये चोद्य-
मिदमुदेति । तन्मनसो भौतिकत्वाभावात् । नित्यायाः ईश्व-
रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिमुक्षात्त्वं तु सर्गोपहितत्वाका-
रेण नित्येच्छायामुपपद्यते । औपनिषदे मते तु जीवेच्छायाः
भौतिकमनःकार्यत्वेऽपि ईश्वरेच्छायाः मायापरिणामरूपत्वात्
न मनसोऽपेक्षा अस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाणि अशेषव्यव-
हारशक्तिरचिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिव्यवगम्यते—

‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च’ ॥

(श्वे. उ. ६. ८)

इति ।

‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ।

(श्वे. उ. ३. १९)

* तस्येश्वरस्य कार्यं शरीरम् । करणम् चक्षुरादिसाधनम् । तस्य स-
भावंसिद्धा ज्ञानक्रिया बलक्रिया च शक्तिः श्रूयते । सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः
ज्ञानक्रिया । स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नियमनं बलक्रिया ।

१. Except A. and I. all others substitute तर्क for सर्ग. २. All except A. and I. omit तु. ३. E. (i. and H. omit अपि, and D. reads -कार्यत्वेन for -कार्यत्वेऽपि; while II. reads -कार्यत्वं for the same. ४. B. and F. -रूपत्वेन, and C. -रूपत्वे for -रूपत्वात्. ५. A. D. and I. read मनोऽपेक्षा for मनसोऽपेक्षा. ६. C. D. E. F. G. and II. read परस्य शक्तिः for परस्य शक्तिः.

इति च । एवं च सति-असद्भ्यस्य कथमुत्पादकत्वम् ? उत्प-
 स्यमानानि वा विद्यदादीनि योग्यसामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्ये-
 रन् ?-इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अचित्येशक्त्यैव
 अशेषचोद्यानां दत्तौत्तरत्वात् । तस्मात् यथाश्रुति निःशङ्कैः
 सृष्टिरभ्युपेतव्या । श्रुतिश्चैवमाह- 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
 अद्वयः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्
 पुरुषः' (तै. उ. २. १. ७-१४) इति । तत्र पुरुषशब्देन शिरः-
 पाण्याद्याकृतियुक्तो देहो अभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिः स्त-
 म्बान्तो बहुप्रकारः । तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपुण्यपुञ्जफल-
 रूपत्वात् इतरसकलदेहकारणत्वेन अनादित्वम् । तथा च-

‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

(ऋ.सं. ८. ७. ३. १; तै.सं. ४. १. ८)

इति श्रुतिः ।

‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव ।

विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता ।

(मुं. उ. १. १)

१. D. and H. read -मुत्पद्यन्ते, G. -मुत्पाद्यन्ते for -मुत्पद्येरन्; B. C. and F. -मुत्पाद्येरन् for the same. After कथमुत्पद्यन्ते (the reading of H.) the same puts in a new sentence तन्न । and then proceeds with इत्यादीनि.
 २. D. omits अनवकाशानि. ३. A. substitutes अनन्त- for अचिन्त्य-.
 ४. -द्याकार- is the reading of A. instead of -द्याकृति- of all others.
 ५. A. and D. read -करणत्वेन. for -कारणत्वेन. ६. After तथा च A. adds श्रुतिः; and B. C. D. F. H. and I. add श्रुति-स्मृती. ७. A. omits श्रुतिः.

इति च ।

‘*स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मा ऽग्रे समवर्त्तत ’ ॥

(कू. पु. १. ५. ३८; वा. पु. १. ४. ६८-६९.)

इति स्मृतिः ।

एतेन विष्णु-महेश्वरदेहयोरप्यादित्वं व्याख्यातम् । एकैनेव चेतनेन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा च मैत्रशाखायां श्रूयते—

‘तस्य प्रोक्ता अभ्यास्तनवो ब्रह्मा रूद्रो विष्णुरिति ।

अर्थं यो ह खलु वा वाऽस्य राजसो ऽंशो ऽसौ स

यो ऽयं ब्रह्मा । अर्थं ह खलु वा वाऽस्य तामसो ऽंशो

ऽसौ स यो ऽयं रुद्रः । अर्थं यो ह खलु वा वाऽस्य

सात्त्विकोऽंशो ऽसौ स यो ऽयं विष्णुः । स वा एष

एकस्त्रिधा भूतः ।’

(मै. उ. ५. २)

* नायं श्लोकः उपलब्धस्मृतिपुस्तकेषु कुत्राप्युपलभ्यते । केषु चित् निबन्धेषु मनुनाम्ना ऽयं सङ्ग्रहीतः परं सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकेषु नोपलभ्यते । अद्वैतब्रह्मसिद्धौ चतुर्थे मुद्गरप्रहारे ऽप्ययं श्लोक उदाहृतः । न तत्र मनोर्नाम । प्रथमः शरीरी निर्गुणपरमेश्वरस्य प्रथमं सगुणं रूपमित्यर्थः ।

१. A. reads only विष्णु-महेश्वरयो- omitting -देहयो-; C. and F. substitute -देवयो- for -देहयो-; २. B. C. and F. read चेतन्येन for चेतनेन. ३. A. and H. in its correction on the margin read मैत्रेय- for मैत्र-. ४. In A. the words विष्णु and रुद्र interchange their places. ५. A. and I. read ह before यो and insert an additional वै after यो. ६.—७. A. and I. replace the each अभ्य in the beginning of both the lines by यथा. ८. Except A. D. II. and I. all others read भुवः for भूतः.

इति । तथोत्तरतापिनीये मायां प्रकृत्य श्रूयते—

‘सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्गुरा स्वयं
गुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता ।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र ’

(नृ. उ. ९)

इति । स्कन्दपुराणे अपि—

‘एक एव शिवः* साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्तसिद्धये ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भितः’ ॥

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् महाकल्पावसाने
यन्ते । पुनस्तत्तन्महाकल्पादावुत्पद्यन्ते इति सिद्धम् ।

अक्षरार्थस्तु—क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपल-
प्ता भवन्ति—इति । एवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने
रम्भे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते ।
व श्रुतिनिर्णेतारः—वेदविभागकारी व्यासः, तत्तद्वेदशाखा-
म्प्रदायप्रवर्तकाः कठं-कौथुमादयः, कल्पसूत्रकाराः बौधाय-

* शिवः परमात्मा । ‘शिवं शान्त’मिति श्रुतेः । स एक एव सन्
श्रुत्यादिसिद्धये मायागुणानाश्रित्य ब्रह्मादिरूपैः प्रकाशते ।

१. B. C. D. and F. यथोत्तर- for तथोत्तर-. २. D. and G. read
त्वसीसा. ३. A. reads -विजृम्भते for -विजृम्भितः. ४. A. reads स्वस्मिन्
तस्मिन्. ५. D. and I. eliminate -कल्प. ६. For -तत्तन्महाकल्पासौ A.
d I. read only -तत्कल्पासौ; and B. C. D. F. and H. read तत्र महा-
त्पासौ. ७. A. omits क्षयोत्पत्तिः. ८. A. reads वेदविभागकरो for वेद-
भागकारी. ९. A. and I. omit one तत्. १०. D. and F. read काठ- for
- ११. Except D. and G. all others read बोधायना for बौधायना .

नाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसासूत्रकृतौ जैमिन्यादयश्च ।
स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र पैठीनसिः—

‘तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमाव्युशनो-यनाः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ॥

विष्णवापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।

प्रचेता नारदो योगी बौधायन-पितामहौ ॥

सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च ।

सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्णार्जिनिस्तथा ॥

जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसम्भवः ।

इति धर्मप्रणेतारः* षट्त्रिंशदृष्यस्तथा ’ ॥

ननु—किमियं परिसंख्या ? । मैवम् । तथा सति वत्स-म-
रीचि-देवल-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-कर्तु-ऋष्यशृङ्ग-लिखित-
छागलेया-ऽऽत्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्रमे-
धिके पर्वण्यैपि तत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्रकर्तारं
ऽवगम्यन्ते । ‘श्रुता मे मानवा धर्माः’-इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते—

* ‘धर्मप्रणेतारः’ धर्मशास्त्रकर्तार इति यावत् । धर्मप्रणेतृसंख्या
विभिन्नासु स्मृतिषु पुराणादिषु च विभिन्नैव दृश्यते । कचिदष्टादश क-
चित् विंशतिरेवं कचिदधिका कचिर्यूना च दृश्यते सा च पूर्वमुपोद्धाते
विस्तरेण प्रदर्शितेत्यत्र संक्षेपः ।

१. A. B. C. F. G. and I. read बोधायन- for बौधायन-. २. C. substitutes
वैङ्गिनो for पैथिनो. ३. For व्यास A. and I. read व्यास. ४. D. reads
-कार्णार्जिनि- instead of कार्णार्जिनि-. ५. A. and I. have लौगाक्षि- in the
place of लौगाक्षि-; the former is not heard of. ६. A. omits -कर्तु-
७. After आश्रमेधिके पर्वण्यैपि D. adds -एते. ८. A. and I. drop ३३.
९. A. reads इत्यनुक्रम्य for इत्युपक्रम्य.

'औमामहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
 ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुता मया ॥ (१७)
 धूम्रायनकृता धर्माः काण्वा वैश्वानरा अपि ।
 भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ॥ (१८)
 भरद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
 कुणेश्व कुणिवाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ॥ (१९)
 सुमन्तु-जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
 पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पार्वकीयास्तथैव च ॥ (२०)
 अगस्त्यगीताः सौध्न्याः शाण्डिल्याः सौलभायनाः ।
 वालखिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ॥ (२१)

१. The author quotes this from Āśvamedhika Parva, but though we searched three different editions of that Parva, we have not found it. This and the subsequent quotations which the author says to have been quoted from the said Parva belong to Vriddha Gautama Smṛiti. The above mentioned Smṛiti contains a conversation between Yudhishthira and Kṛishṇa. Therefore we call the said Smṛiti the text of these quotations. Before this verse the text inserts the following three lines:-

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ (१५)

गार्ग्या गौतमीयाश्च तथा बोपालितस्य च ।

परंशरकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः ॥ (१६).

All except A. and I. substitute उमा- for औमा-. २. D. reads मम for मया. ३. B. C. E. F. and G. read धूम्रायनकृताः for धूम्रायनकृताः. ४. A. reads कण्वा, B. C. and F. काथा and E. G. कात्र; while H. reads काव्या all for काण्वाः. ५. D. and G. substitute वेदानसा for वैश्वानरा. ६. The text reads माण्डव्याः कौशिकास्तथा. ७. B. C. E. F. G. and H. read कुणितहेश्व for कुणिवाहोश्च; while D. has कुणिनहेश्व. ८. The text reads शारदीयाः. A. reads पावनीयाः for पार्वकीयाः, but we do not think that ever was the name of any कृषि or देवता. ९. A. I. and the text substitute सौद्वल्याः for सौध्न्याः. १०. B. C. and F. read शौत्यभाजनाः. D. शौत्यभाजनाः. E. reads शौलभाजनाः, G. शौलभजनाः and H. शौलभजनाः all for सौलभायनाः. ११. The text inserts the following lines:-

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ॥ (२२).

वैयाघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये ।
 तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथो ।
 वैशम्पायनगीताश्च ये चान्ये एवमादयः । (२६)
 इति । 'सदाचारः' होलिकोद्वृषभयज्ञाह्निरैवमुकादिः ।

१. A. and I. read विमण्डक- for विभाण्डक-; while all others read वितण्डक- for the same. २. After this line there appears the following line in the text—

नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च भृता मया ॥ (२३)

३. After this line the text inserts—

क्रौञ्च-मातङ्गगीताश्च वल्स-हारीतकास्तथा ॥ (२४)

पिङ्गवर्मकृताः कादयाः ये च वा वसुपालिताः ।

उद्दालककृता धर्मास्तथा औशनसाः पुनः ॥ (२५)

४. The following Ślokas we find in Vishṇu Dharmottara, Vol. I., Chap. 146, Ślokas 36-42 both inclusive. Here also we find a conversation between Yudhishṭhira and Kṛishṇa. The Ślokas are as follows:—

भृता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा वा महाफला ।

पराशरकृताश्चैव तथाऽऽत्रेयस्य धीमतः ॥

ऋष्यशृङ्गस्य गार्ग्यस्य लिखितस्य यमस्य च ।

जाबालेश्च महाबाहो मुनेर्द्वैपायनस्य च ॥

औमामहेष्वाश्चैव जातिधर्माश्च पावनाः ।

कुणेश्च कुणिबाहोश्च काश्यपेयास्तथैव च ॥

बह्मवचनकृताश्चैव शाकुनेयास्तथैव च ॥

अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः सौरभास्तथा ॥

भृगोरङ्गिरसश्चैव कश्यपोद्दालकादिताः ।

सौमन्ता जैमिनीयाश्च पुलस्त्यस्य महात्मनः ॥

वैशम्पायनगीताश्च पिप्पलादकृताश्च ये ।

ऐन्द्राश्च वारुणाश्चैव कौबेरा वास्त्य-शौनकाः ॥

आपस्तम्बकृता धर्मास्तथा गोपालकस्य च ।

भृग्वङ्गिरःकृताश्चैव सौरा हारीतकास्तथा ॥

५. A. reads समाचारः for सदाचारः. ६. A. reads the following:— लोकं वृषभयज्ञादिनैर्कृतादिः तस्य in the place of होलिकोद्वृषभयज्ञाह्निरैवमुकादिः; while the sentence is altogether omitted by B. C. and F., but in the margin of B. सदाचारादयः precedes तस्य. At the beginning of the following sentence, E. H. and I. read होलाका- for होलिको- and G. हलाको- for the same.

तस्य निर्णेतारस्तेत्तत्कुलवृद्धाः । चकारः उक्तानुक्तसमुच्च-
यार्थः । उक्ताः मन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्तारः ।
अनुक्तस्तु धर्मः । तस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ
सृष्टिर्भवति । तथा च वाजसनेयि-ब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजा-
पति-मन्वोर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदे-
वतानाञ्च सृष्टिमाप्नाय अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं
समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराम्नायते-

‘स नैव व्यभवत् ।

तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।

तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।

तस्मात् धर्मात् परं नास्ति’ ।

(बृ. उ. १. ४. १४.)

इति । अस्यायमर्थः । स प्रजापति-मन्वादिरूपधारी जग-
त्कृष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वा अपि तन्नियामकाभावात् कृत-
कृत्यतारूपं विभवं नैव प्राप्तवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन
श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत् इति । अहो महादिदं धर्मस्य
सामर्थ्यम् । यत् क्षत्रियादिरुग्रो मारणे समर्थो अपि धर्माङ्गीतः
करप्रदानाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयेति । प्रत्युत
तस्मै धनं ददाति । भटाश्चातिगूराः धनुः-खड्गादिधारिणो

१ D. substitutes तच्च for तत्तत्- २. A. H. and I. read वाजसनेय- for वाजसनेयि- ३. A. and I. read प्रजापतिर्मनुष्या- ४. H. drops -अपि.
५. All except A. and I. read समस्तस्य for समर्थस्य. ६. A. and I. omit
धर्मात्. ७. E. G. and H. omit जगत्- ८. D. reads प्राप्तवान् for प्राप्तवान्.
९. A. and I. read -मतिशयेना- for -मतिशयेना- १०. A. substitutes
साडयति for मारयति.

धिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितम् । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव वेदेष्वर्थावबोधपूर्विकायाः पदविशेषा-
वापोद्वापाभ्यां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं
युक्तम् । ब्रह्मविवर्त्तत्वं वियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति—इति मत्वा
शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । अत एव
भट्टपादाः सत्यपि पुरुषसम्बन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः—

‘यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता’ ।

इति । तस्मात् ‘स्वतन्त्रः कर्त्ता’ (पा. सू. १. ४. ५४
इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न को अपि वेदस्यास्ति ।

चकारः तु—शब्दार्थे वर्त्तमानो वैलक्षण्यमाह । सन्ति हि
बहवश्चतुर्मुख-मनुप्रभृतयः स्मृतिकर्त्तारः । वेदकर्त्ता तु न को
ऽपीति वैलक्षण्यम् । ‘वेदं स्मृत्वा’ इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्गन्याये
द्वितीयाध्याये प्रथमपादे वर्णितः । तथा हि । ज्योतिष्टोमप्रक्रियायां
उपसङ्गोमेषु वक्ष्य मन्त्राः श्रूयन्ते । ‘याते ऽग्ने ऽयाशया, रजा-

* उपलभ्यते चायं मन्त्रः वाजसनेयिसंहितायाम् । तत्र तु—

याते अग्ने ऽयाशया तनूर्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा

उग्रं वचो अपावधीत् तेषं वचो अपावधीत्स्वाहा ।

१. All except H. omit तु. २. B, C, and F. read वाक्यानुषङ्गन्याये
instead of वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन. After वाक्य- A. adds -पुराणानां before
अनुषङ्गन्यायेन. ३. A. omits -च. ४. For द्वितीयाध्याये प्रथमपादे A. only
reads द्वितीयाध्यायप्रथमपादे. ५. A. substitutes ईरितः for वर्णितः. ६. A.
drops the letter -प्र- and reads -क्रियायां. ७. A. and I. read उपसङ्गो
मुपसङ्गोमेषु for उपसङ्गोमेषु; while D. reads simply उपसङ्गोमेषु for the same.
8. The author has quoted this mantra omitting the common words
and Sabar Swami quotes (१. १. ४८) as follows:—याते अग्ने ऽयाशया तनु-
र्वापिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीन्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा, याते अग्ने रजा-
शया, याते अग्ने हराशया. Kánváś reads हरीशया. After reading the
Bhāṣhya of Mahīdhara on अयाशया, रजाशया and हराशया we think these
readings are incorrect.

शया, हराशया तनूर्वर्षिष्ठां गम्हरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्
 त्वेषं वचो अपावधीः स्वाहा' (वा. सं. ५. ८. ८)—इति ।
 तत्र 'अयोशया, रजाशया, हराशया'—इति पदभेदान्मन्त्र-
 भेदः । तत्र प्रथममन्त्रस्य तनूर्स्त्रियादि वाक्यशेषापेक्षा अस्ति ।
 चरममन्त्रः 'याते अग्ने'—इत्यमुं वाक्योदिमपेक्षते । *मध्ये-
 मन्त्रश्चाद्यन्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः—किमपेक्षितार्थपरिपू-
 रणाय लौकिकः कियानपि पदसन्दर्भो व्याहरणीयः? किं वा
 श्रूयमाणं पदजातमनुषजनीयम्? इति । वाक्यादेः प्रथमम-
 न्त्रेणैव सम्बन्धात् वाक्यशेषस्य च चरममन्त्रेणैव सम्बन्धात्
 लौकिकाध्याहारः—इति पूर्वः पक्षः । वैदिकाकाङ्क्षायाः सति
 सम्भवे वैदिकशब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्यमन्त्रसम्बद्धानामपि
 पदानां बुद्धिस्थैत्वेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्यासन्नत्वाच्च
 अनुषङ्ग* एव कर्तव्यो नाध्याहारः—इति सिद्धान्तः । एवं च
 इति प्रकृते अपि 'कल्मसन्तरे धर्मान् स्मसति'—इति पदत्रयं

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

याते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

(वा. सं. ५. ८. ८.)

एवं वर्तते । अत्र तु स एक संक्षेपेण मृहीतः । कचित् 'अयःशयाः० ।
 शयाः० । हरिशयाः० ।' इति पाठोऽपि दृश्यते । स तु प्रामादिकत्वात्
 न्यः ।

* अयमनुषङ्गन्यायः शबरभाष्ये अनुषङ्गाधिकरणे (पू. मी. २.
 ४८) द्रष्टव्यः ।

H. reads इत्यनुवाक्यादिगतम्- for इत्यमुं वाक्यादिमः- but all others
 apt A. keep इत्यमुं and read वाक्यादिगतम्- for वाक्यादिमः- २. A.
 I. drop the second -म- and read मध्यमन्त्रस्त्वा- E. also with A.
 I. substitute तु for च. ३. A. H. and I. omit च ४. D. omits एव.
 All but B. and I. read सम्बन्धानां for सम्बद्धानां. ५. A. reads बुद्धि-
 ना- for बुद्धिस्थैत्वेना-. ७. B. C. and F. omit च. ८. D. reads पूर्वं
 प्रकृते. ९. B. C. E. and F. repeat अन्तरे.

पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् । चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण
दत्तं वेदं स्मृत्वा तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रमादिधर्मान् सङ्क-
ल्य स्मृतिग्रन्थरूपेण उपनिबध्नाति । तथा च पितामहव-
चनानि तत्र तत्र निबन्धकारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृति-
शास्त्रकर्तृत्वं मनुना ऽप्युक्तम्—

‘इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्वाहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन् ’ ॥

(म. स्म. १. ५८)

इति । यथा चतुर्मुखः तथैव स्वायम्भुवो मनुः तस्मिन्
वान्तरकल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रह्णाति । मनुग्रहणेन अत्रि
विष्णु-याज्ञवल्क्यादयः उपलक्ष्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्-
पेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवान्तरकल्पं च तैस्तैर्मन्वादिभि
स्मृतिप्रणयनात् धर्मादेः प्रवाहनित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवा
भिप्रेत्य आश्रमेधिके पर्वणि पठ्यते—

‘युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो ऽप्यौवर्त्तते पुनः ।

धर्मेष्वावर्त्तमानेषु लोको ऽप्यावर्त्तते पुनः ’ ॥

इति । युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य ‘धर्मान्’-इति
बहुवचननिर्देशः ॥ २१ ॥

१. B. C. and F. read only पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् for पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्.
२. All repeat तस्मिन्, but we do not see the necessity of it. ३. A. reads
विप्रकीर्णं for विप्रकीर्णान्. ४. D. and G. read संकल्य for संकल्य. ५. A.
D. E. G. H. and I. निबन्धनकारिः instead of निबन्धकारिः. ६. B. C. E. F.
and G. मामेवाश्रयमादितः for मामेव स्वयमादितः. ७. A. and I. after तथैव
add च. ८. Except E. G. and H. repeat तस्मिन्. ९. A. reads
मनुग्रहणेनात्र, omits अत्रि; and changes the places of -विष्णु- and
-याज्ञवल्क्य-. १०. H. reads धर्मो ऽप्यौवर्त्तते for धर्मो ऽप्यावर्त्तते. ११. धर्मो
ऽप्यावर्त्तते पुनः for धर्मेष्वावर्त्तमानेषु. १२. We take our reading from B.
while all others have -मनुष्येभ्यः for -मभिप्रेत्य.

तदेवं बैलक्षण्यं प्रतिजानीते—

*अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्वेतायां द्वापरे युगे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र अन्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे । किन्तु प्रकारान्यत्वम् । अन्यथा धर्मप्रमाणचोद्देशनानामपि युगभेदेन भेदापत्तेः । नहि इयं चोदना कृते ऽध्येतव्या इयं तु त्रेतायाम्—इत्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारान्यत्वात् त्वस्ति दृष्टान्तः । एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः कालभेदेन अनुष्ठानप्रकारभेदश्रवणात् ।

‘ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति सायं

परिषिञ्चति । सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः’ ।

(तै. ब्रा. २. ११)

* दृश्यते चायं श्लोको मनुस्मृतौ (अ. १. श्लो. ८५) महाभारते (शां. मो. २३१. २७; २६० अध्याये च ८) च । तत्र तु ‘युगे’ इत्यत्र ‘ऽपरे’ इति ‘युगरूपानुसारतः’ इत्यत्र ‘युगहासानुसारतः’ इति च पाठभेदो दृश्यते । अत्र मेधातिथिः । ‘युक्तो ऽस्य कालभेदेन पदार्थ-स्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्मशब्दो न यागादिवचन एव । किं तर्हि पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति । यथा प्राकदर्शितम् । यथा वसन्ते अन्यः पदार्थानां स्वभावः अन्यो ग्रीष्मे अन्य एव वर्षासु । एवं युगेऽपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन कार्पान्तरजनकत्वमपि । अपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात् । तदाहुः । युगहासानुरूपतः इति । हासो न्यूनता ।

१. D. reads तदेवं for तदेव. २. M. and J. read परे for युगे. ३. A. reads कलौ युगे instead of कलियुगे. ४. D. reads मोदना- for चोदना. ५. E. in its correction has तर्हि इयं for नहि इयं; D. has नहि इयं for the same. ६. A. B. C. F. and I. read प्रकारान्यत्वे for प्रकारान्यथात्वे.

इति । तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपेण आहोरावर्जनम् ।

‘तपोनानशनात् परम्’ (म. ना. उ. २१. २)

—इति श्रुतेः । यद्यपि दानस्यापि तपस्त्वं भूयते । ‘एतत् खलु वात्र तप इत्याहुः यत्स्वं ददाति’ (तै. सं. ६. १. ६. ३)

इति । तथापि नात्र तद्विवक्षितम् । दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु—व्यासेन तपो अन्यथा स्मर्यते—

‘तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्गनिर्वहणम्’ ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रदेरपि स्वधर्मविशेषत्वात् । ‘तप् सन्तपि’ इत्यस्माद्वातोरुत्पन्नस्य तपःशब्दस्य देह-शोषणे वृत्तिर्मुख्या । अत एव स्कान्दे अभिहितम्—

‘वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं यत्तत् तप इत्युच्यते बुधैः’ ॥

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

‘को ऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः’ ॥

इति । सोऽन्य एव तपःशब्दः । ‘तप् आलोचने’—इत्य-स्माद्वातोस्तदुत्पत्तेः । तत् तपो ऽत्र ज्ञानशब्देन सङ्गृहीतम् ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं (मुं उ. १. १. ५-६)—इत्यादिना ‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः’ (मुं उ. १. १. ५)—इत्यादिना चाथर्वणे प्रसिद्धे इति व्याचक्ष्यौ ।

१. A. and I. read अशन- for आहार-. २. A. B. C. E. F. H. & I. read यः स्वं ददाति; D. यत्स्वं ददाति for यत्स्वं ददाति. ३. A. D. & I. read शौचं सङ्गरवर्जनम् for शौचं सङ्गनिर्वहणम्. ४. We take our reading from A. and I.; though all others read तथा for कृच्छ्र-; D. omits altogether. ५. A. and I. read कोऽसौ for कोऽहं. ६. E. G. and I. substitute तेन for केन. ७. A. has तच्च instead of तत्.

‘पर’ शब्दः प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि—त्रेतादिषु तपो ना-
द्वियेत । कृते च ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्वियेरन्—इति चेत् । न ।
इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्यायाः अत्र अविवक्षितत्वात् । न
ग्वल इदानीं कश्चिदनुष्ठानविधिः वक्तुमुपक्रान्तः येन विधि-
विशेषः परिसंख्या शङ्क्येत* । भविष्यति तु ‘षट्कर्माभिरत’
(प. स्मृ. १. ३८) इत्यादिना तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं केवल-
मत्र निरूप्यते । यथा वसन्ते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्तापबाहु-
ल्यं इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तपआदिप्राचुर्यं
विवक्षितम् । अत एव ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’ (प. स्मृ. १. ६४)
इति वक्ष्यति । सामर्थ्यज्ञानप्रयोजनं चाभिधास्यते—

‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः’ ॥

(प. स्मृ. १. ३३)

इति । एतत्सामर्थ्यं बृहस्पतिरपि दर्शयति—

‘तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः’ ॥

इति ॥ २३ ॥

* यत्र विधित्वस्यैवाभावः तत्र तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः शङ्क्य-
मासीति भावः । अज्ञातज्ञापकं प्रवृत्त्यङ्गप्रमितिजनकं अभिधानामक-
दार्थान्तरबोधकपदघटितं वा वाक्यं विधिः । त्रिविधोऽपि सोऽत्र न
भवतीति तात्पर्यम् ।

१. Except A. D. and I. all others omit च. २. G. reads -मुपक्रान्तः
र-मुपक्रान्तः. ३. D. and I. read विधिविशेषः शङ्क्येत for विधिविशेषः
परिसंख्या शङ्क्येत. ४. A. omits तु. ५. H. reads तदुपक्रमे युगसामर्थ्यं
instead of तदुपक्रमः. ६. युगसामर्थ्यं. ७. E. omits विवक्षितम्. ८. From
विवक्षितम् up to एतत्सामर्थ्यं the whole passage has been omitted by
D. A. reads स्थितम् for स्तुतम्. ९. G. substitutes वा for च.

धर्मान् विभज्ये तत्प्रमाणानि विभजेते-

कृते तु मानवा धर्मास्वेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शौङ्ग-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ २४ ॥

इति । मानवादिग्रन्थोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्या ग्रन्थ-
प्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्* अधर्मप्रापकं स्थानवि-
शेषं हेयतया विभजते-

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ २५ ॥

इति । पतितः पुमान् प्रधान्येन यास्मिन् एकेन राज्ञा प-
रिपालिते ग्रामसमूहात्मनि देशे निवसेत् स देशः सर्वोऽपि कृ-
सामर्थ्यात् अधर्मापादकः । एवं ग्रामेऽपि योज्यम् । कुलत्यागं
नाम पतितस्य कुले विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तिः कर्तव्यायाः
सम्भाषणादिवर्जनम् ॥ २५ ॥

* केचन अधर्मो न वक्तव्य इत्याचक्षते । तेषां मते धर्मस्वरूपे उक्तं
तदतिरिक्तोऽधर्म इति पारिशेष्येणैव तदभिधानं भवतीति ।

१. Our reading coincides with A. and I., while B. C. E. F. G. D. विवक्ष्य, D. विवक्षन; and H. विविच्य for विभज्य. २. Here we take reading from D., but A. and I. read तद्वत् प्रमाणानि; and all others, तद्वत् माणानि for the simple तत्प्रमाणानि. ३. B. reads विवक्ष्यन्ते, C. and E. विवक्षन्ते, E. and G. विवक्षयति, A. and I. विभज्यन्ते; all for विभजते. ४. D. I. J K. and L. read शाङ्ग-; M. takes singulars of the plurals. ५. A. and I. read विभज्यते for विभजते. ६. Except A. D. and I. all others omit पुमान्. ७. A. and D. omit प्रधान्येन. ८. A. substitute येन केन for एकेन. ९. E. H. and I. read परिपाल्यमाने instead of परिपालिते; D. परिपालितग्राम-. १०. D. reads -समाहारात्मनि instead of -समूहात्मनि.

त्याज्यदेशवन् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते—

कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति । किन्तु वधादिना कर्मणा पतितो भवति ॥ २६ ॥

महापुरुषतिरस्कारादौ तदीयशापपरिपाकहेतुं कालं विभजते—

कृते तात्कालिकः शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।

द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु ॥ २७ ॥

इति ॥ २७ ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते—

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरु-
मेव तमभिगम्य कृते दानं करोति । त्रेतायां तु प्रतिग्रहीता-
स्वाहूय तस्मै दीयते । त्रेतासु इति बहुवचनं कृत-द्वापरा-

१. B. C. and F. read विभज्यन्ते for विभजते. २. M. reads the verse follows;—कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायां चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय नै पतति कर्मणा ॥. But it seems that none of the three commentators regard the reading. ३. C. D. and F. read पतितकर्मणा instead of इति कर्मणा. ४. All except A. read -परिपाकहेतुकालं for -परिपाकहेतुं कालं. We prefer this reading because it is reading of many, and secondly seems though there is no commentation on the verse still नन्दपाडित aims to prefer this reading. A. I. J. K. and L. read तत्क्षणिकः for it, is also is the reading of धरणीधर; and D. reads तत्कालतः for the me; while M. has तु तत्क्षणम् for तात्कालिकः. ५. A. and L. omit तु.

दिषु जातावेकवचनमिति प्रदर्शनार्थम् । द्वापरे स्वयमागत्य
याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याच्नामात्रेण
दीयते । किन्तु सेवया । बृहस्पतिरपि अमुं विभागमाह-

‘कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।

द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते’ ॥

इति ॥ २८ ॥

निमित्तकृतं तारतम्यं दर्शयति-

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु मध्यमम् ।

अधमं याचमानाय सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २९ ॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोप-
पादितः ।

‘गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

महत्सुगुणमाहूय याचितं तु तदर्द्धकम् ॥

अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।

विद्यते सागरस्यान्तः तस्यान्तो नैव विद्यते’ ॥

इति ॥ २९ ॥

कलिधर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात्
कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति-

जितो धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं चैवानृतेन च ।

जिताश्चरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ ॥ रि० ॥

१. A. and I. omit वीयते. २. M. reads आहूतश्चैव मध्यमम् for आहूत-
तु मध्यमम्. ३. G. याच्यमानं स्यात् instead of याचमानाय. ४. H. च. at ३.
५. M. reads धर्मो जितो ह्यधर्मेण instead of जितो धर्मो ह्यधर्मेण, C. and P.
जितो धर्मस्त्वधर्मेण for the same. ६. D. जितः सत्योऽनृतेन च for सत्यो-
वाऽनृतेन च. ७. M. substitutes भूस्त्रैः for चरैः. ८. A. substitutes गृहे
च. ९. M. replaces कलौ by जितः.

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन् कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयो नाम पादत्रयोपेतत्वम् । एकेन पादेन वर्त्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः—

‘तिल्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे ऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्माबुदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विवर्द्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चोराबुदाहरणबाहुल्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

‘यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचेक्षणैः ॥

न प्रीतिर्वेदवादिषु पाषण्डेषु दयारसः ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः’ ॥

(वि. पु. ६. १. ४५-४६)

इति ॥ ३०-३१ ॥

यदुक्तं ‘तपः परं कृतयुगे’ इत्यादि तत्र हेतुमाह—

१. A. B. C. E. F. G. H. I. and M. read तस्मिन् for अस्मिन् ; while D. reads कस्मिन्. २. C. D. F. and G. have only one यावत् followed by only one तावत् ; B. repeats यावत् but not तावत्. ३. C. and G. read द्विजोत्तमैः for विचेक्षणैः, this appears to be a mistake of the writer who as mistaken अनुमेया in the second verse for that of the first verse, and consequently has passed over the second verse altogether. ४. D. reads सदा रतिः for दयारसः. ५. For द्विजोत्तमैः D. reads विचेक्षणैः.

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्वेतायां मांसमाश्रिताः ।
 द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपञ्चकोपेतं हृदयादि-
 स्थाननिवासिनमाचष्टे । प्राणस्वरूपं च मैत्रेयेशाखायां त्रिसष्टं
 श्रूयते—

‘प्रजापतिर्वा एको ऽग्रे ऽतिष्ठत् स नारमतैकः स आत्मा
 मभिध्यायन् ब्रह्मीः प्रजा असृजत । ता अश्मेवाऽप्रबुद्धा अप्राण
 स्थाणुरिव सन्तिष्ठमानाः सो ऽपश्यत् । स नारमत सो ऽमन्य
 एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि इति । स वायुमिवात्मानं
 कृत्वा ऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नादात्मकं पञ्चधा ऽऽत्मानं प्र-
 विभज्योच्यते । यः प्राणो ऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथ
 योयमतिर्यगूर्ध्वमुत्क्रामयति एष वाव स प्राणः । अथ यो ऽयम-
 वाश्च संक्रामति एष वाव सो ऽपानो ऽथ यो ऽयं स्थविष्टमन्नधातु-
 मपाने स्थापयति अणिष्ठे चाङ्गे समं नयति एष वाव समानो ऽथ
 यो ऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरति एष वाव स उदानो ऽथ
 येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः’ ।

(मै. उ. २, ६)

इति । अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रिया-

१. M. places this verse before the two previous verses ३० and ३१ of the original that is before: त्रितोऽधर्मो, &c., reading—कृते त्वस्थिगताः, मांससं स्थिताः, रुधिरं वाक् and कलावन्नादिषु. २. II. reads—निवासं for—निवासिनं. ३. All except A. and D. read मैत्रेय- for मैत्रेय- ४. B. C. E. and F. ३० ऽतिसत्, G. ३० ऽतिसत्, H. ३० निवसत् and D. ३० ऽतिष्ठत्; all for ३० ऽतिष्ठत्.

यपि प्राणाधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्देन व्यवहियन्ते । अत एव छन्दोगा आमनन्ति—

‘न वै वाचो न चक्षूंषि न श्रोत्राणि न
मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते’ ।

(छां. उ. ६. १. १५)

इति ।

तस्मात् इन्द्रिय-वायुसमुदायरूपं लिङ्गशरीरं लोकान्त-
गमनागमनक्षमं प्राणशब्देन विवक्षितम् । तच्च अस्थि-
मांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्निबध्यते । तच्च बन्धनं
तत्तद्युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च कृच्छ्र-चा-
न्त्रायणार्थं आहारपरित्यागात् मांसाद्यपक्षये ऽप्यस्थनां सह-
स्रानुपक्षयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृतयुगे तपः सुकरम् ।
तदादिषु मांसाद्यपक्षयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपो दुष्करम् ।
यद्यपि प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपयोगविशेषो दुर्भेजः ।
तथापि तपसो ऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम् । अत एव कूर्मपुराणे
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्—

१. D. reads प्राधान्य- for प्राणाधीन-. २. H. reads व्यापारत्वात् instead of व्यापारत्वात्. ३. A. and I. read -गमनक्षमं instead of -गमनागमनक्षमं. ४. B. C. F. and I. -विबध्यते, and E. G. H. simply -बध्यते for -निबध्यते. ५. G. and H. read तच्च for तच्च, as also B. C. and F. ६. B. C. and F. read merely -युगसामर्थ्यादिषु instead of -युगसामर्थ्यादस्थ्यादिषु. ७. A. and I. read -चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार- for -चान्द्रायणार्थं आहार-. ८. A. and I. read मांसाद्यपक्षये for मांसाद्यपक्षये; D. reads for the same मांसा-
प्रपेक्षया. ९. A. and H. read -युपक्षयेण instead of -द्यपक्षयेण. १०. B. C. and F. read ज्ञानादिरूपयोगविशेषो; and E. G. H. ज्ञानाद्युपयोगविशेषो
or ज्ञानादिरूपयोगविशेषो. ११. I. reads दुर्भेजः for दुर्भेजः.

‘अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्य दमो घृणा ।’

एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ।’ ॥

(म. भा. शां. रा. ७९. १८)

इति ॥ ३२ ॥

इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमोह—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥ ३३ ॥

इति । युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत्
तदुक्तमारण्यपर्वणि—

‘भूमिर्नद्यो नगाः शैलैः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।

कालं तमनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥

कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।

बल-वर्त्म-प्रभावादि प्रभवन्त्युद्भवन्ति च ।’ ॥

इति ॥ ३३ ॥

ननु—एवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नधर्मधर्म-

व्यवस्थापके शास्त्रं विप्रवेत । तथा हि—

‘जितो धर्मो ह्यधर्मेण’

(प. स्मृ. १. ३०)

१. A. reads तपो घृणा instead of दमो घृणा. २. B. C. and F. read तत्र हि ते, and E. G. H. तत्र हि ये; both for तत्र च ये. ३. A. reads यदुक्तं for तदुक्तं. ४. A. and I. read -गाथैरे instead of -गा शैला, and कालं तमनुवर्त्तन्ते for कालं तमनुवर्त्तन्ते; II. for the same कालान्तमनुवर्त्तन्ते. ५. A. and I. read तथा for यथा. ६. For the first कालं D. reads काले. ७. A. and I. read नरपुङ्गवाः instead of नरपुङ्गवः. ८. A. and I. read बल-वर्त्म- for बल-वर्त्म-. ९. A. D. and I. read -प्रभावा हि instead of -प्रभावादि. १०. Except B. all others read कृत्स्नं धर्मधर्म- for कृत्स्नधर्मधर्म-. ११. All except H. read -व्यवस्थापकशास्त्रं for -व्यवस्थापकं शास्त्रं. १२. B. C. and F. omit हि.

इति यदुक्तं तत्र 'धर्मं चरे' (तै. उ. ११. १.) इति श्रूयमाणो विधिः पीडयेत ।

• 'नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत् ' ॥

इति राजधर्मेषूक्तम् । तच्च अनृतस्यानिन्द्यत्वे बोध्येत ।

'अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकं चैवं गच्छति ' ॥

(म. स्मृ. ८. १२८)

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यत्वे बाध्येत ।

'स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ' ।

(या. स्मृ. १. ७७.)

इति याज्ञवल्क्योक्तिः—

'भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।

तां श्रभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ' ॥

(म. स्मृ. ८. ३७१.)

इति मनूक्तिः—

'परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी ।

तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थं यथातथम् ॥

1. All except A. and I. read चरेत् for चर. २. D. reads simply इति omitting the following:—राजधर्मेषूक्तम्. ३. D. बाध्यते for बाध्येत. D. reads प्रति in the place of चैव. ४. D. adds राजधर्मेषूक्तं after and before वचनं, and again बाध्यते for बाध्येत. ५. D. याज्ञवल्क्योक्तिः. ६. B. C. and F. add अपि after मनूक्तिः; D. reads ते. ७. B. reads तु वा; D. च वा for त्वया. ८. Except A. D. and all others read वेत्सि for वेत्थ.

सर्वलक्षणयुक्तापि या तु भर्षुर्व्यतिक्रमम् ।

करोति सा परित्याज्येत्येष धर्मः सनातनः' ॥

इति ब्रह्मपुराणे मन्त्रार्पणामुक्तिः । तदिदमुक्तित्रयं स्त्री
जितस्य अनिन्दायां बाधितं स्यात् । अच्छिद्रकाण्डे अग्निहोत्र-
प्रायश्चित्तं बहुधा श्रुतम् । आश्वमेधिके पर्वणि चैवाप्युक्तम् ।

‘होतव्यं विधिवद्वाजन् ऊर्ध्वमिच्छति यो गतिम् ।

आजन्मसत्रमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ (८८)

न त्याज्यं क्षणमप्येतद् गृहीतव्यं द्विजातिभिः । (८९)

यच्चैतन्न्यं पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ॥

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ (९६)

नावबुध्यन्ति ये चैवं नरास्तु तमसाऽऽवृताः ।

ते यान्ति नरकं पारं रौरवं नाम विश्रुतम्' ॥ (९७)

(वृ. गौ. स्मृ. १५)

इति । तदन्तं श्रुति-स्मृतिद्वयमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां
बाधेत ।

‘गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविचर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं जानातुत्पत्तिकारणम् ॥

१. D. reads परिस्वाज्या इत्येव for परिस्वाज्येत्येव. २. D. reads only तस्मिन्
कृते omitting यत्र. ३. We read with H.; all others read स्त्रीविब्रल
for स्त्रीजितस्य. ४. A. B. and E. read आश्वमेधिकपर्वणि instead of
आश्वमेधिके पर्वणि. ५. A. and I. read -मिच्छन्ति वे for -मिच्छति यो
६. Except A. and D. all read आजन्मसत्रमेतत् for आजन्मसत्रमेतत्
D. आजन्मसत्रमेतत्. ७. For यच्चैतन्न्यं B. C. and E. वञ्जितव्यं. E. ब्रह्मपुराणे
and G. H. वञ्जितव्यं. ८. B. C. and E. चैवं for चैवं. A. D. G. I.
चैवं for the same; and E. चैवं. ९. A. omits तमसा. १०. H. and I.
read simply स्मृतिद्वयम्.

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्वाधस्य* च दर्शनम् ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥

इति स्कन्दपुराणवचनम् । एतच्च गुरुपूजाप्रणाशस्य अनि-
न्दायां बाध्येत ।

‘प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्’ ॥

(य. स्मृ. २२)

इति यमवचनम् ।

‘पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता’ ॥

(वि. स्मृ. २४. ४१.)

इति वचनम् । एतदुभयं कुमारप्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत ।

तः कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । शेषं अवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विगे-
ण भाषितम् । तथा चारण्यपर्वणि पठ्यते—

‘कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे’ ॥ (११)

*बाधः परिभवः । कश्चित् ‘तद्वाधस्य’ इत्यपि पाठः ।

१. A. and I. स्कान्दपुराण- for स्कन्दपुराण-. २. A. and D. substitute
पूजा- for -पूजा-. ३. All except A. and I. read प्राप्ते द्वादशमे instead
प्राप्ते तु द्वादशे. ४. A. D. and H. read तस्य for तस्याः. ५. All except
read तदुभयं; while B. तदीय. ६. D. reads धर्माः सनातनाः instead
धर्मः सनातनः.

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ (१२)
 कृते युगे चतुष्पादः श्वेतवर्णः स चाच्युतः ।
 एतेत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ (२२)
 पादेन ऽहसते ऽधर्मो रक्ततां याति चाच्युतः । (२३)
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः ॥ (२४)
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगे ऽभवन् । (२६)
 विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्धा वेद एव च । (२७)
 सत्यस्य इह विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवो ऽभवन् ॥ (३०)
 कामांश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवतकारिताः । (३१)
 कामकामा ह्यर्थकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ।
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ (३२)
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः । (३३)
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्म-यज्ञक्रियास्तथा ।
 ईतैर्यो व्याधयस्तन्त्री दोषाः क्रोधादयस्तथा' ॥ (३४)

(म. भा. व. १४९. ११-३४)

१. A. and I. substitute जीयन्ते for क्षीयन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read चतुर्वर्ण्यश्च शास्त्रतः; whose correct form appears to be चतुर्वर्ण्यं च शास्त्रतः, to be found in A. I. When we read in the next but one line, we think we are justified in adopting the reading in the text. ३. A. omits the whole line. ४. A. reads सत्ये नाऽसत्येव विभ्रंशो; and E. G. H. सत्यस्य त्विह विभ्रंशो; for सत्यस्य इह विभ्रंशः. ५. B. and H. read कामांश्चोपद्रवाश्चैव instead of कामांश्चोपद्रवाश्चैव. ६. B. C. E. F. G. and H. धर्मो यज्ञः for धर्म-यज्ञः. ७. A. reads व्याधयो for ईतयो.

इति । तत्रैव—

‘ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ॥ (१७)

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः । (१८)

स्वभावात् क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशाङ्किनः ॥ (५६)

भवितारो नराः सर्वे सम्प्राप्ते युगसङ्क्षये । (५७)

(म. भा. व. १९०. १७-५७)

इत्यादि । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः* ।

गोत्रान्मातुः सपिण्डान्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराऽश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः’ ।

इति । क्रतुरपि—

‘देवराच्च† सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः’ ॥

* एतद्वचनमारभ्य ‘निर्वर्तितानि कर्माणि’ (पृ. १३७ पं. १०) इत्यन्तानि वाक्यानि बहुभिर्निबन्धकारैः कलिवर्ज्यप्रकरणत्वेन तत्र तत्र सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते । कुत्रचित् पञ्चैव कर्माणि वर्ज्यान्युक्तानि कुत्रापि बहूनीति भेदः । तानि च सुखावबोधार्थं सङ्क्षेपेण व्याख्यास्यामः । कमण्डलोर्धारणमुक्तं व्यासेन स्नातकव्रतेषु—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्’ ।

इति । एतादृशः मृगमयो वा कमण्डलुः ।

† देवरात् सुतोत्पत्तिस्तु—

१. -मभिशाङ्किनः is that of H. for -मभिशाङ्किनः ; these three lines beginning with ब्राह्मणा- are omitted by A. २. A. and G. read दीर्घकालब्रह्मचर्यं for दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं. ३. Except E. and H. all others read वर्ज्यो for वर्ज्यं. ४. B. G. E. F and H reverse the order of and च.

इति । वायुपुराणे अपि—

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं* ज्येष्ठोऽंशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । तथा अन्ये अपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति । यथा—

‘विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनम् ।

† बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥

‘अपुत्रां गुर्वनुजातो देवः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्’ ॥

इत्यादिवचनैरुक्ता व्यासादिभिराचरिता चेति ज्ञेयम् ।

* ऊढाया अपि कन्यायाः पत्यौ मृते सति पुनरुद्वाह उक्तः । यथा—

‘पुरा पुरुषसंयोगात् मृते देयेति केचन’ ।

इति ।

† हेमाद्रौ ‘बालायाः क्षतयोन्यास्तु’ इति पठ्यते । अयमेव पाठो युक्त इति प्रतीमः । ‘बालिका-ऽक्षतयोन्योः’ इति द्विवचनान्नत्वात् द्वन्द्वे कृते बालिकाशब्दस्य नकोऽप्यर्थविशेषः सम्पद्यते । अनेन क्षतयोन्या अपि पूर्वस्मिन् युगे विवाहो विहित आसीदिति गम्यते । अन्यथा निषेधस्य वैधर्ष्यापातात् ।

१. Except D. all others merely पुराणेऽपि for वायुपुराणेऽपि. २. B. reads ज्येष्ठोऽंशो गोवधस्तथा and H. ज्येष्ठोऽंशं गोवधस्तथा. ३. D. कमण्डलुः for कमण्डलुम्. ४. G. reads धर्मज्ञे instead of धर्मज्ञ-यु. ५. A. and I. omit यथा. ६. All except A. substitute सङ्गतिः for संस्कृतिः.

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि* सङ्ग्रहः ।
 सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमन† गोसंज्ञमिश्र गोसवे ।
 सौत्रामण्यामपि‡ सुराग्रहणस्य च संग्रहः ।
 अग्निहोत्रहवण्याश्च§ लेहो लीढापरिग्रहः ।
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
 वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा¶ ।
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्ठकृतिः ।
 वरातिथि-पितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया ॥

* शोधितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य ।

† एतच्च मनुनोक्तम् । यथा—

‘अपराजितां वास्थाय व्रजेदिशमजिह्मगः । आनिपाताच्छरीरस्य
 युक्तो वार्यनिलाशनः’ ॥

‡ अत्र सुराग्रहस्यैव निषेधात् ‘पयोग्रहां वा स्युः’ इत्यापस्तम्बोक्तेः
 सुराग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पयोग्रहैः सौत्रामण्यनुष्ठाने न दोष इति
 सुधीभिरुक्तम् ।

§ अग्निहोत्रहवनी यज्ञपात्रविशेषः । तत्र स्थितस्य हविषो लेह उक्तः ।

¶ वृत्तं यायावर-गृहस्थाद्याचारः । स्वाध्यायो वेदः तदध्ययनं वा ।
 अघं आशौचम् ।

१. A. D. E. G. H. and I. read निर्वाण and B. C. F. निर्वाणः
 both for नौयातुः. २. D. substitutes चवी- for सच. ३. D. E. and
 G. substitute न for च. ४. G. and I. read हवण्याः for हवण्याः. ५. B. C. D.
 E. and F. read लेह-परिग्रहः for लीढापरिग्रहः. ६. A. reads लीढो लेह्यापरिग्रहः
 for लेहो लीढा परिग्रहः. ७. B. C. D. and F. read पशुपाकरणं क्रिया for
 पशुपाकरणक्रिया.

दत्तोरसितोषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णान्यौङ्गनादुष्टौ संसर्गः शोधितैरपि ॥
 अयोनौ सङ्गहे वृत्ते परिन्यागो गुरुस्त्रियाः ।
 *अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
 शामित्रं† चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
 षड्भेक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः‡ ॥
 गृध्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्द्धसीरिणाम् ।
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ॥
 शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता ।
 आपद्वृत्तिर्द्विजाभ्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥
 प्रजार्थं तु द्विजाभ्याणां प्रजाऽग्निपरिग्रहः ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ॥

* अत्रेदमधिकं हेमाद्रौ—

‘परोद्देशान्यसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।

प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः’ ॥ इति ।

† शमिता यक्षीयपशुहिंसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

‡ षड्दिनपर्यन्तमलब्धाहारेण सप्तमे दिने हीनकर्मणोऽपि ग्राह्य

यथा—

‘तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः’ । इति ।

१. A. B. C. D. E. and F. read सवर्णानां तथा पुष्टैः for सवर्णान्यौङ्गनादुष्टौ. २. B. C. D. and E. read सयोनौ for अयोनौ. ३. Except A. G. H. and I. all others read षड्भुक्ता for षड्भक्ता. ४. D. reads षड्भुक्ता for हरणम्.

बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्ग्रहो विधिचोदितः ।
यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥
नवोदके दशाहं* च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥
भृग्वभिप्रेतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
गोतृस्मिन्ने पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
पिता-पुत्रविरोधेषु† साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
यत्र सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वैतत्परैः ॥
एतानि लोकगुभ्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि‡ कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् § ॥

* 'दशाहेनैव शुद्धयेत भूमिष्ठं च नवोदकं' इत्युक्तो दशाहो ज्ञानु-
न्धेयः ।

† पिता-पुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिषणो दमः' इत्यादिनोक्तः ।

‡ एतानि कर्माणि निवर्तितानि । तथापि देवलेन 'यावद्वर्णविभागो-
स्ते यावद्देदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे' ॥
यादिना व्यवस्थोक्तः ।

§ इमान्युपरितनानि वचनानि कुत्रत्यानीति सम्पद् न ज्ञायते । हेमाद्रौ
दियपुराणान्तर्गतानीति मदनपारिजाते सारसङ्ग्रहस्थानीति काचित्
लवचनानीति चोक्तम् । मूलं तु न कुत्रापि दृश्यते ।

D. substitutes एतेषु for यतेस्तु. २. A. and I. reads -वर्णैः-यः for
३. A. and I. read -पतनाद्यैश्च. G. -तपनैश्चैव for -पतनैश्चैव. ४. All
D. read गोतृस्मिन्ने, and D. गोतृस्मिन्ने; for गोतृस्मिन्ने. ५. A.
बतेः सायंगृहत्वं, and all others except H. and G. यत्र सायं
त्वं for यत्र सायंगृहत्वं च. We read with H. and G. ६. D. substi-
तत्त्वैतत्परैः- for तत्त्वैतत्परैः.

इति । तदुक्तमापस्तम्बेनापि— ‘धर्मज्ञसमयः प्रमा
वेदाश्च’ (आ. ध. सू. १. २) इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यय
मुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भाषितम्
तथा विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन
पराशरेणोक्तम् । पठ्यन्ते हि वृद्धपराशरस्य वचनानि—

‘जरायुजाऽण्डजाश्चैव जीवाः संस्वेदजाश्च ये ।

अवध्याः सर्वे एवैते बुधैः समनुवर्णितम् ॥

निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनस्थिशतमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ॥

उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडश ।

त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥

अस्थिमद्वधे तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनेन विधिना वापि स्थावरेषु न संशयः ॥

कायेन पञ्चां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते ।

चतुर्गुणं कर्मरुते द्विगुणं वाक्यदूषिते ॥

कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम्’ ।

इति । चकारो याज्ञवल्क्य-मन्वादिसमुच्चयार्थः । प्रसि
द्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशरग्रहणः ।

१. D. reads चिरन्तरेण for चिरन्तनेन. २. B. C. D. and F. read जरायुजोऽण्डजाश्चैव, and G. जरायुजोऽण्डजाश्चैव for जरायुजाऽण्डजाश्चैव. ३. D. continues जीवा यः स्वेदजाश्च यः instead of जीवाः संस्वेदजाश्च ये. ४. B. C. E. F. and G. read सर्वे एवैते for सर्वे एवैते. ५. A. reads अनस्थि मल्पमेकं तु for अनस्थिशतमेकं तु. ६. Except A. and I. all others read षोडश instead of षोडश. ७. E. reads अस्थिमद्वधेषु, and H. अस्थिमद्वधेषु for अस्थिमद्वधे तु. ८. All except A. and E. read न मुच्यते, E. तदुच्यते for विमुच्यते. ९. A. D. H. and I. read वाक्यदूषिते for वाक्यदूषिते.

कलियुगाभिप्रायम् । सर्वेऽपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलि-
युगधर्मपक्षपातित्वात् । प्रायश्चित्तेऽपि कलिंविषयेषु पराशरः
प्राधान्येनादेरणीयः । अतः पराशर-मन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं
तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति ।
नानामुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च प्रपञ्चितत्वात्
तदुभयं पर्यालोच्य निन्दाऽनिन्दयोः व्यवस्था कल्पनीया ।
यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं
पमादकृतपापस्य प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्तो ऽपि न कुर्यात्
तद्विषयाणि—

‘भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ’ ।

(वि. स्मृ. २४. ४९)

इत्यादि निन्दावचनानि । अशक्तविषयं ‘तेषां निन्दा न
कर्तव्या’ इत्यादि वचनम् । अत एव शैवागमे पठ्यते—

‘अत्यन्तरोगयुक्ताऽङ्ग-राज-चोरभयादिषु ।

गुर्वग्नि-देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्’ ॥

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्मशास्त्रस्य विप्लवः इति ॥३४॥

ननु—उक्तप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रन्थपरि-
चयमन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानामल्पायुषां युगसाम-
र्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः ? इत्यत आह—

१. Between कलि- and विषयेषु, A. and I. insert -युग-. २. D. substitutes
नानुसरणीयः for -नादरणीयः. ३. Except B. C. and F. all others omit च.
४. G. E. and H. read निन्द्यानिन्दयोः for निन्द्यानिन्दयोः. ५. D. reads
व्यवस्थाः कल्पनीयाः for the singulars. ६. All except A. and I. कृतपापप्रा-
यश्चित्तं for -कृतपापस्य प्रायश्चित्तं. ७. A. and I. read -युक्तेऽङ्गे, D.
युक्ताङ्गे and H. -युक्ताङ्गो; for -युक्ताङ्गः. ८. All except H. read धर्मधर्म-
शास्त्रस्य instead of simply धर्मशास्त्रस्य.

अहमद्यैव तत् सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु ऋषिपुङ्गवाः ॥ ३५ ॥

इति । अनुस्मृतस्य सर्वस्य सङ्कलय्याभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुग्रहम् । 'अद्यैव'—इति कालविलम्बनिषेधात् अल्पायुषामप्यत्र ग्रन्थे निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य समाचारो धर्मः । आचारशब्दः शीलापरपर्यायं लौकिकं वृत्तमाचष्टे । समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यजन-याजनादिकर्मलक्षणो धर्मः समाचारः । अत एव आचार-धर्मयोर्हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति । 'आचारो धर्मपालकः' (प. स्मृ. १. ३७) इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति—

‘यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवति’ ।

(वृ. उ. ४.४.५)

इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेद आघ्रायते—

‘अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्’

(तै. उ. १.११.३)

—इति । यद्यपि—

‘शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः’ ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव उदितं तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चेन व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मार्यते । अथ वा पूर्वोक्तं युग-

१. M. substitutes तद्धर्म for तत् सर्व. २. D. substitutes च for वः.
३ Except D. E. G. H. and J. all others मुनिपुङ्गवाः for ऋषिपुङ्गवाः.
४. A. and I. read अनुस्मृत्य for अनुस्मृतस्य. ५. A. and I. read simply शीलपर्यायः for शीलापरपर्यायः. ६. A. D. and I. read विहितं for उदितं. ७. A. reads स्मार्यते for स्मार्यते.

सामर्थ्यश्रवणविषयम् । इदं तु धर्मश्रवणविषयम् । इत्यु-
नरुक्तिः ॥३५॥

वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुतां कैमुतिकन्यायेन
अभिधातुं ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञाने प्रशंसति-

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥३६॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थजातं 'पराशरमतं' । तच्च
पाठमात्रेण पुण्यप्रदम् । पुण्यं च द्विविधम् । इष्टप्रापकमनिष्ट-
नेवर्त्तकं च । तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन' शब्दाभ्यां विवक्ष्य-
ते । तदेवं ग्रन्थजातं 'चिन्तितं' अर्थतो विचारितं सत्
पूर्ववत् पुण्यप्रदं भवति । अर्थविचारस्य प्रयोजनं द्वेधा ।
स्वानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं 'ब्राह्मण' इत्यादिपदद्व-
येनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति
यावत् । 'धर्मसंस्थापनं' परोषां धर्मोपदेशेनानुष्ठापनम् । यदा
ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञानयोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यम-
नुष्ठानं पुरुषार्थहेतुः-इति । युक्तं चैतत् । पराशरस्य

१. A. reads श्रवणं धर्मविषयम् for धर्मश्रवणविषयम्. २. A. D. and I. read जातस्य for ज्ञानस्य; and B. C. F. read अनुष्ठानस्य; for the same. ३. B. and F. read उच्यते; D. विभज्यते; and C. E. G. H. विवक्ष्यते for विवक्ष्यते. ४. Except H. all others read तदेव ग्रन्थ- for तदेवं ग्रन्थ-. ५. D. E. G. and H. read तत् instead of सत्. ६. B. C. and F. read merely अनुष्ठानं for स्वानुष्ठानं. ७. A. reads ब्राह्मणार्थो instead of ब्राह्मणस्यार्थो. ८. C. and D. read अनुष्ठानम् for अनुष्ठापनम्. ९. A. and I. substitute यथा for यदा.

पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वम् । तथा
च विष्णुपुराणम्—

‘वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरप्याश्रिता क्षमा ।
त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यमहं वरम् ॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला मतिः ।
मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठो ऽस्मत्पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्विष्यति ’ ॥

(वि. पु. १. १. २८-३)

इति ॥ ३६ ॥

इत्याचारकाण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः

॥ ग्रन्थानुक्रमणिका च समाप्ता ॥

१. Except A. and D. all others read -अभिज्ञत्वात् for -अभिज्ञत्वम्.
२. B. reads तद्वाक्यात्, E, G. H. तद्वाक्ये, and D. यद्वाक्यात्; all for मद्वाक्यात्. ३. Except A. and D. all others read गुरोरप्याश्रिता for गुरोरप्याश्रिता. ४. After वेत्स्यति A. adds इति outside the verse. ५. E, G, H. and I. read समुच्छेदः for ममोच्छेदः. ६. B, C, F, H. and I. read क्रुद्धेनापि for क्रुद्धेनापि. ७. B, C, F. and G. read ददाम्यन्यं महारम्; while D. and H. ददाम्यन्यमहं वरम्. ८. H. reads कर्मणि त्वमला मतिः for कर्मण्यस्त्वमला मतिः. ९. A. and I. omit the verse; but we think it is necessarily required here. For, in the preceding lines, the commentator says पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण. Then there must appear two gifts. Of these one only is described in the preceding eight lines. Then there should be one वर as appearing in the introduced verse.
१०. B, C. and F. read वसिष्ठो मत्पितामहः for वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः.

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्ठम्—

‘चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

(प. स्मृ. १.१७)

इति तत्रोत्तरमाह—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुष्मिक-
श्रेयोहेतुत्वम् । आचारलक्षणं च आनुशासनिके पर्वण्यभि-
हितम्—

‘आचाराल्लभते ह्यौयुराचाराल्लभते श्रियम् ।

आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।

व्रसेन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥

तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः ।

अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।

साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्’ ॥

(म. भा. आ. १०४. ६-९)

१. Except A, C. and F. all others read - हेतुत्तरम् for - हेतुत्वम्. २. A. D. E. and G. substitute च for हि. ३. E. and G. अहन्ति, D. व्रसन्ति; for व्रसन्ति; and in the text of Mahābhārāt यस्मात् व्रसन्ति. ४. D. reads ह्यस्य for हन्त्य. ५. In the text of Mahābhārāt - चारिच-

इति । हारीतो अपि स्मरति—

‘साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सै सदाचार उच्यते ’ ॥

इति । मनुर्प्याह—

‘यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ’ ॥

(म. स्मृ. २. १८)

इति । सन्तः शिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बौधायनः—

‘शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः

अलोलुपाः दम्भ-दर्प-लंभ मोह-क्रोधविवर्जिताः—

(बौ. स्मृ. १. १. ५)

इति । आरण्यपर्वणि—

‘अकुध्यन्तोऽनमूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।

ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥

वैवियवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।

गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्ति ते ’ ॥

(म. भा. व. २०७. ७८-७९)

१. All but A. and I. substitute तु for स्युः. २. B. C. E. and G. सच्छब्दः साधुवाचकः instead of the singulars. ३. In A. स follows सदाचारः instead of preceding it. ४. Except A. and II. all others omit मनुर्प्याह, together with the following śloka. ५. I. and in the text of manu तस्मिन् for यस्मिन्. ६. A. and I. read बौधायनः for बौधायनः. ७. D. reads विद्याः for वृद्धाः. ८. In the text of Mahābhārāt मनस्विनः for यशस्विनः. ९. In the text of Mahābhārāt भवन्त्युत for भवन्ति ते.

इति । अत्र सर्वत्र-शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विन-
याद्यन्वितो वृत्तविशेष आचारः-इत्युक्तं भवति । स सदाचारः
श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति । सति सदाचारे धर्मविघातिनां
नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति त्वाचारे विरोधिसंज्ञा-
वात् धर्म एव न प्रवर्त्तते । कथञ्चित् प्रवृत्तोऽपि परावर्त्तते । सो
ऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां वर्णानां साधारणः । ननु-
'किञ्चित् साधारणं वद'-इति धर्मः पृष्ठः प्रत्युत्तरं त्वाचार-
विषयं इति न सङ्गच्छते-इति चेत् । न । निमित्त-नैमि-
त्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३७ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति—

पट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।

हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजना-ऽध्ययना-ऽध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः
पट्कर्माणि । तदाह मनुः—

‘अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

१. A. omits सर्वत्र; while E. and H. read सर्वशिष्टानां for simply शिष्टानां.
A. reads आचारः for सदाचारः; D. G. and H. omit सः and read
आचारः merely. E. altogether omits the whole sentence. ३. Except
and J. all others omit the expression श्रौतं स्मार्तं च; but H. in its
margin has श्रौतस्मार्तं. ४. With the exception of E. all omit सति सदाचारे.
his expression is not found in any of the MSS., but I think that
a sentence without this expression gives no consistent complete idea.
D. विरोधिसंज्ञावात् for विरोधिसंज्ञावात्. ६. A. and I. प्रवर्त्तते for प्रवर्त्तते,
Again परावर्त्तते for परावर्त्तते. ८. All except A. read चतुर्णाम् instead
चतुर्णां वर्णानां. ९. Except A. and D. all others read असाधारणधर्म
stead of असाधारणं धर्म.

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः । ॥

(म. स्मृ. १०. ७५)

इति । तत्र अध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम्—

‘एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।

वेदमध्यापयेद् धर्मे पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।

हरंते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः कनिष्ठो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरं ध्याप्या दश धर्मतः ॥

कृतज्ञश्च तथा श्रोही मेधावी शुभकृत्तरः ।

आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजोत्तमः । ॥

(कू. पु. १. २. १४. ३७-४०)

इति । विष्णुरप्याह—

‘नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्’ ।

(वि. स्मृ. २९. ४-६)

इति । वसिष्ठश्चे—

१. A. and E. read धर्मपुराणा- for -धर्मे पुराणा-. २. A. substitutes मत for हरंते. ३. A. and in the text of Kūrma Purāṇa ज्ञानं for कनिष्ठ. ४. All except A. read शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधु- for आप्तः शक्तोऽर्थदः साधु and in the text of Kūrma Purāṇa सूक्तार्थदोऽरस्तः. ५. A. reads स्वोऽध्याप हस- instead of merely अध्याप्या हस. ६. B. C. and F. read कृत्योपनं यो न श्रोहि; E. G. and H. कृत्यो यतो यो अश्रोहि, for कृतज्ञश्च तथा श्रोही. ७. All except G. read कृत्तरः for कृत्तरः; and in the text of Kūrma Purāṇa तूपकृत्तरः for शुभकृत्तरः. ८. In the text of Kūrma Purāṇa द्विजोत्तमः for द्विजोत्तमः. ९. B. C. and F. read नापरिज्ञातमध्यापयेत्; E. G. and H. नापरिज्ञातमध्यापयेत् for नापरीक्षितम्. १०. With the exception of A. D. and G. all others omit याजयेत्; G. interchanges the places of याजयेत् and अध्यापयेत्. ११. A. and I. omit च.

‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्ठे ऽहमास्मि ।
असूयकाया ऽनृजवे ऽयताये
न मां ब्रूया ऽवीर्यवती तथा स्याम्’ ॥

(व. स्मृ. २. ८ ; वि. स्मृ. २९. ९ ; मु. उ. १. ५१)

इति । अध्यापने नियममाह यमः—

‘सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामो ऽस्त्विति चारमेत्’ ॥
(म. स्मृ. २. ७३)

इति । अध्येष्यमाणः शिष्यः । तं प्रति वेदमुच्चारयिष्यन्
प्रतिदिनमध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः— ‘अधीष्व भोः’—इति
ब्रुवन्प्रारभेत । समाप्तौ ‘विरामो ऽस्तु’—इति ब्रुवन्नुपरमेत ईश्वर-
प्रतीये । एतत् सर्वमभिप्रेत्य श्रुतिराह—

१. In the text of Vasishtha Smṛiti शेवधिष्ठे for शेवधिष्ठे. २. A. and I. read शाय for ऽयताय. ३. Except E. and H. all others read मा for मां. ४. With the exception of H. all read अध्येष्यमाणस्तु for अध्येष्यमाणं तु. ५. E. reads अधीहि for अधीष्व. ६. For शिष्यः तं प्रति B. C. E. F. G. and H. read शिष्यान्प्रति; besides C. and F. read अध्येष्यमाणशिष्यान्. ७. D. drops प्रति. ८. E. omits अध्यापनप्रारम्भे and reads अधीहि भो for अधीष्व भो, B. C. D. F. and G. omit the following:—प्रतिदिनं अध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः ‘अधीष्व भो’ इति ब्रुवन्प्रारभेत and read प्रतिदिनमध्यापनसमाप्तौ &c. H. reads भो अधीष्व instead of अधीष्व मां. With the exception of A. and I. all omit ईश्वरप्रतीये.

‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयीत’—इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते—‘उपनयीत’—इति नयतेरात्मने-
पदस्य आचार्यकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वात् (पा.सू. १.३.३६)
उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गीरूपत्वेनैककर्तृकत्वात् आचार्य-
त्वकामो अध्यापने अधिकारी । अत एव मनुना स्मर्यते—

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिज्जः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४०)

इति । एवं चाध्यापनविधौ सुस्थितं सत्यप्यध्ययनस्य
पृथग्विधिनं कल्पनीयो भविष्यति । विहितस्याध्यापनस्याध्य-
यनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थे—सिद्धत्वात् । ननु—नाध्ययन-
विधौ कल्पनादोषो ऽस्ति । क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात् । ‘सा-
ध्यायोऽप्येतद्व्यः’ (तै. आ. २. १५) इति श्रुतेः । मैवम् ।
अधिकार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अयोध्येत-
विश्वजिज्ञ्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा अधिकारी परिकल्प्यताम् ।
‘विश्वजिता यजेत’ इत्यत्र ‘एतेत्कामः’—इति नियोज्यविशे-
षेणस्याश्रवणात् अनुष्ठानाप्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिष्ट्यमाणत्वात् स

१. B. C. E. F. and H. read प्राभाकरो for प्रभाकरो. २. For तु यः
C. D. and F. substitute गुरुः. ३. D. reads प्रकल्पते for प्रचक्षे
४. Except H. all others omit अपि. ५. G. reads नाध्यापन- for ब्राह्मणे
and D. चाध्ययन- for the same. ६. A. replaces अस्ति by स्या
and omits the following—ऋमस्यैव विधेः सत्त्वात्. ७. D. and E. read
-श्रवणे instead of -श्रवणेन. ८. All except G. and H. substitute तस्य for
अस्य. ९. D. अयोच्यते. १०. A. reads विश्वजिज्ञयेन for विश्वजिज्ञ्यायेन
११. G. omits रात्रिसत्रन्यायेन. १२. H. reads कल्पताम् for कल्प्यताम्
१३. A. तम् for एतम्. १४. A. विशेषस्य instead of विशेषणस्य. १५. All
except A. read अनुष्ठानाप्राप्तौ for अनुष्ठानाप्राप्तौ.

एव तद्विशेषणत्वेन पारिकल्पितः । एवमत्र स्वर्गकामो माणवको
नियोज्यो ऽस्तु । रात्रिसत्रे 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्री-
रुपयन्ति' इत्यर्थवादे श्रुतायाः प्रतिष्ठायाः अत्यन्तमश्रु-
तात् स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः ।
एवमत्र पयःकुल्यादिकामो अधिकारी स्यात् । 'यदृचो ऽधी-
ते पयसः कुल्या अस्य पितृन् स्वधा अभिवहन्ति । यद्यजूंषि
घृतस्य कुल्याः । यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २.
११) इत्यर्थवादात्—इति । मैवम् । पयःकुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञ-
विधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन स्वर्गकामत्वात्सम्भ-
वाच्च । कथञ्चित् सम्भवे ऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अधीते
स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमः । तदवगमे चाध्ययनम्—
इति । तस्मात् अध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वादध्यापनमेव वि-
धीयते नाध्ययनम्' इति ।

तदेतद्बुद्धमतमन्ये वादिनो न क्षमन्ते । अनित्येनाध्यापनेन
नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अनित्यं चाध्यापनम् ।
जीवनकामस्य तत्राधिकारात् । तदाह मनुः—

‘षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव त्रिगुह्याच्च प्रतिग्रहः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७६.)

१. D. omits अत्यन्तम्. २. All except A. and G. read एकेभ्यः for एभ्यः. ३. B. C. and F. read इतोऽस्ति, D. इत्यादि अस्ति. E. G. इति, and H. इत्यादिस्तुतिरिति, for simply इति. ४. D. and H. read अय for अयत्वं. ५. G. and E. read अवगमने for अवगमे. ६. A. reads तथाह for तदाह.

इति । अध्ययनं तु नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्—

‘योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शत्रूत्वमाशु गच्छति सान्वयः’ ॥

(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २.)

इति । अतः स्वाधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चास्त्यन्योन्या-
श्रयः । अध्ययनात् प्रागेव सन्ध्यावन्दनादाविव पित्रादिमुखेन
विध्यर्थावगमात् । पित्रादिनियमितत्वादेव माणवकस्य न अप-
बुद्धत्वदोषो ऽस्ति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम्—‘स्वाध्या-
यो ऽध्येतव्यः’ इति वाक्यस्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे पठितत्वा-
द् ब्रह्मयज्ञविधिरूपता तथाप्यशेषस्मृतिभूषणनयनपूर्वकस्या-
ध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । विव-
रणकारस्तु—‘अध्यापयति’ इत्यत्रापि णिजर्थस्य जीवनार्थ-
त्वेन रागतः प्राप्तत्वात् प्रकृत्यर्थस्याध्ययनस्य विधेयताम-
भिप्रेत्य ‘अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सो ऽधीयते’ इति
वाक्यं विपरिणमर्य उपपादयामास । सर्वथाऽस्ति नित्यः
स्वाध्यायाध्ययनविधिः ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ इत्येवमात्मक-
श्रौतः । तथा स्मृतिरपि—

१. A. E. G. and H. omit अस्ति; A. and G. substitute वा for ए.
२. H. and I. read पित्रादिभिः instead of पित्रादि. ३. A. reads एत्र for
एव. ४. A. reads विधिरूपम् for विधिरूपता; E. विधिः श्रूयते for the same.
५. A. reads पूर्वकं स्वाध्यायस्य for पूर्वकस्वाध्ययनस्य. ६. We read with
A. and I. all others read अनुगन्तव्या for अनुमातव्या. ७. Except B.
C. and E. all others omit अवि. ८. E. G. and H. read विपरिणम्य for
विपरिणम्य. ९. A. reads सर्वथाऽस्ति, B. C. E. F. H. सर्वथास्ति,
and D. सर्वथा स्वस्थः; all for सर्वथाऽस्ति. १०. All others except A.
and D. read merely नित्य dropping the visarga after it.

‘तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नो अधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना’ ।

(म. स्मृ. २. १६५)

इति । अधिगतिरर्थविचारपर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्मपुराणे अध्ययन-तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

‘यो अन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः॥

न वेदपाठमात्रेण संतुष्टो वै भवेद्विजः ।

पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८६-८८)

इति । अध्ययनस्येतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

‘गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनो-वाक्काय-कर्मभिः’ ।

(या. स्मृ. १. २६-२७)

इति । विष्णुपुराणे उंषि—

१. A. reads भोतैः, and D. भुतेः for ब्रतैः. २. D. reads ‘अधिगन्तव्य-
वेचार- instead of अधिगतिरर्थविचार-. ३. Except A. E. and I. all others
read श्रुतिं for श्रुति. ४. In the text of Kūrma Purāṇa द्विजाः for द्विजः
and for सवै मूढो न संमूढो ५. In the text of Kūrma Purāṇa सन्तुष्टो वै भवेत्
for संतुष्टो वै भवेत्. ६. In the text of Kūrma Purāṇa एवमाचारहिमस्तु
for पाठमात्रावसायी तु. ७. At the end of the line B. C. and F. have a
redundant इति. ८. B. C. E. and F. read कर्तव्यतामाह for कर्तव्यतामाह.
९. D. reads तस्य for चास्व. १०. A. omits अपि.

‘उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
 उपतिष्ठेत् तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
 स्थिते तिष्ठेद् व्रजेत् यांते नीचैरासीत् चासिते ।
 शिष्यो गुरोर्नरश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
 तेनैवोक्तेः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
 अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्रीयत् गुरुणा ततः ॥
 व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कर्तव्यदिना ’ ।

(वि. पु. ३. ९. १-५)

इति । कौर्मैऽपि—

‘आहूतो ऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः’ ॥
 (कू. पु. १. २. १४. १-२)

इति । स्वकुलपरम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठो ऽध्ययनम् ।
 तदाह वसिष्ठः—

‘पारम्पर्यागतो येषां वेदः स परिवृंहणः ।
 तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ’ ॥
 (व. स्मृ. ६. ४३)

इति । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति—

‘यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
 स शूद्रवद्वाहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

१. A. has instead of यांते for याति. २. A. B. C. and F. read चासिते for चासिते, and D. reads वाऽऽसिते. ३. D. reads तेनैवाक्ते. ४. D. changes कृत- into धृत-. ५. With the exception of D. and H. all others read कूर्मैऽपि. ६. E. reads नित्यमभनपाणिः for नित्यमुद्धृतपाणिः and in the text of Kārma Purāna नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् सन्ध्याचारसमन्वितः. ७. A. reads तच्छाखाकर्म for तच्छाखं कर्म. ८. B. C. D. and F. read पारक्यामधिगच्छति.

स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।

ब्रह्मैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः' ॥

इति । स्वशाखाध्ययनपूर्वकं त्वन्यशाखां अध्ययनं ते-
नैवाङ्गीकृतम्—

‘अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्’ ।

इति । वेदवद्धर्मशास्त्रमप्यधीयीत । तदाह बृहस्पतिः—

‘एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

ब्राह्मणो वेदमूलः स्याच्छ्रुति-स्मृत्योः समः स्मृतः ।

सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतन्निकं सदा ॥

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान् ।

स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनिव शर्वरी’ ॥

इति । अत्र अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यास उपल-
क्षितः । तदाह दक्षः—

‘वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारो ऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा’ ॥

इति । हारीतो अपि—

‘मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुहन् तथैवाध्यापयन् द्विजः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये’ ॥

१. D. reads the following:— स्वीयशाखापलापे तु for स्वीया शाखोज्झिता
न; A. reads स्वीय- for स्वीया- retaining all the rest according to
ext. २. All except A. omit तु. ३. After-शाखाध्ययनम् D. adds पूर्ववत्.
4. All the MSS. omit अपि. ५. D. reads साङ्गोपाङ्गान् पदक्रमान् instead
of the compound word. ६. All except A. omit the expression तदाह
क्षः; and I. reads तथा च. ७. A. substitutes ऽभ्यसनं for ऽभ्यसनं; D.
तनयं for the same. ८. D. and G. read पुनः instead of जपः.
E. and H. read स्वर्गं लोकम् for स्वर्गलोकम्.

इति । गुरुमुखादेवाध्येतव्यं नतु लिखितपाठः कर्त्तव्यः । तदाह नारदः—

‘पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः’ ॥
(ना. शि. २. १३)

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः—
‘नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते प्रतिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’ ॥
(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । नारदो ऽपि—
‘हस्तहीनस्तु यो ऽधीते स्वर-वर्णविवर्जितः ।
ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति’ ॥
(ना. शि. २. २७; पा. शि. १०. ६)

इति । व्यासो ऽपि—
‘अनध्यायेष्वधीतं यत् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते’ ॥
॥ इत्यध्ययना-ऽध्यापनयोः प्रकरणम् ॥

अथानध्यायाः । ते च द्विविधाः । नित्या नैमित्तिकाश्च । तव नित्यानाह हारीतः—

‘प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वयोर्द्वयोः ।
श्वोऽनध्याये ऽथ शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन’ ॥

१. P. and H. read परिश्रान्तो for प्रतिश्रान्तो. २. All except A. and I. omit नारदो ऽपि. ३. B. C. D. and F. read -सामनिर्दग्धो for -सामनिर्दग्धो. ४. All the copies consulted read पर्वयोः instead of पर्वयोः.

इति । नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः—

‘श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-वाणार्त्त-निःस्वने ।
अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके ॥
देशे’ शुचावात्मानि च विद्युत्-स्तनित-संप्लवे ।
भुक्त्वा ऽर्घ्रपाणिर्मभोन्तरर्द्धरात्रे अतिमारुते ॥
पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोद्ग-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४८-१५१)

इति । अन्ये ऽयनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते । तदाह
नारदः—

‘अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ’ ॥

इति । मन्वादयो मत्स्यपुराणे अभिहिताः—

‘आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥’

१. D. and G. read शिब्दे for देशे. २. All except A. read भस्कार्द- for भुक्त्वार्द्ध-. ३. D. and G. read पांसुवर्षे दिग्दाहे for पांसुवर्षे दिशां दाहे. ४. A. and I. read शु for अपि. ५. A. and I. read तथा च, while others except D. read तथाह for तदाह.

फाल्गुनस्य त्वमात्रास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
 आषाढस्याथ दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय्यकारकाः ॥

(म. पु. १७. ६-८)

इति । युगादयो विष्णुपुराणे वर्णिताः—

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

(वि. पु. ३. १४. १३)

इति । कूर्मपुराणे—

‘उपाकर्माणि चोत्सर्गे त्रिरात्रक्षपणं स्मृतम् ।
 अष्टकामु त्वहोरात्रमृत्स्वन्तामु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिलोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ॥

(क. पु. १. २. १४. ७७-७८)

इति । गौतमो अपि—‘कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्ण-
 मासी तिलोऽष्टकाः त्रिरात्रम्’ (गौ. स्मृ. १६. ७)—इति । उक्तं

१. A. D. E. G. and H. read पुष्यस्व for पौषस्य २. H. and I. with the exception of all others have आषाढस्यापि for आषाढस्याथ. ३. D. reads अषाढस्य तु for आषाढस्यापि. ४. B. C. D. and F. read एता for एते. ५. All except A. and I. omit वर्णिताः. ६. A. D. and I. omit इति. ७. A. D. G. H. and I. read त्रिरात्रं क्षपणं for त्रिरात्रक्षपणं. ८. D. reads पौर्णमासीः तिलोऽष्टकाः. ९. All except A. omit इति.

पौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथा तिस्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः ।
तस्वपि त्रिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैठीनसिः—

‘कृष्णे भवाः तिस्रोऽष्टकाः । मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके ’ ।

इति । आपस्तम्बस्तु उपाकर्माऽऽरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह—

‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-

कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ’ ।

(आ. ध. सू. ९. १)

इति । प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिः विवक्षिता । त्रयोद-
श्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथा च औदित्यपुराणम्—

‘मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।

चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत् ’ ॥

इति । चतुर्थ्यादितिथिद्वैविध्ये प्रजापतिः—

‘षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोर्ननाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘व्यंहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यैर्विग्-गुरु-बन्धुषु ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥

सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भूकम्पोल्कानिपातने ।

• समाप्य वेदं बुद्धि-निशामारण्यकमधीत्य च ॥

१. D. reads मस्त्वपुराणे for भाविस्त्वपुराणम्, all others except A. read imply पुराणम् omit भाविस्त्व-. २. D. substitutes न, and G. तु; for च. A. omits इति. ४. A. reads अर्धरात्रौ ननाडिका. ५. D. reads अहं or व्यंहं. ६. We read with A.; all others read तथा for इति. ७. D. reads ह्य-निशाम् for बु-निशाम्.

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
 पशु-मण्डूक-नकुल-श्राहि-मार्जार-मूषकैः ।
 कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ' ॥

(या. स्मृ. १. १४४-४७.)

इति । मनुरपि—

‘चौरैरुपपुते ग्रामे सम्भ्रमे वा ऽग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेष्वेपि ’ ॥

(म. स्मृ. ४. ११८)

इति । कूर्मपुराणे—

‘श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ७९)

इति । उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः—

‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
 नानुरोधो ऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि’ ॥

इति । वेदोपकरणानि अङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।

शौनकोऽपि—

‘नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
 नाऽनध्यायो ऽस्ति वेदानां ग्रहणे प्राहणे तथो’ ॥

१. All except G. read -ध्वनि for -ध्वपि. २. A. C. F. and I. read नित्यके for नैत्यके. ३. All except H. substitute स्मृतः for तथा.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८४)

इति ।

॥ इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

पूर्वमध्ययना-ऽध्यापने सेतिकर्तव्यते निरूपिते । अथ
यजन-याजने निरूपयामः ।

तत्र यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्—

‘सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजपतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो अस्त्विष्टकामधुक् ॥

देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः’ ॥

(भ. गी. ३. १०-१२)

इति । तस्य च यजेनस्य सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन
विध्यं स एवाह—

‘अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

१. B. C. E. F. and G. omit अपि ; while D. omits the whole sentence together with the following verse and the subsequent इति. A. reads पूर्वमध्यापना-ऽध्यापने इतिकर्तव्यत्वेन निरूपिते. ३. E. reads तस्य सर्वस्य ; while all others except A. read तस्य चाभ्यस्तस्य, but D. omits य reading अभ्यस्तस्य for यजनस्य ; all for तस्य च यजनस्य.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
 विधिहीनमसृष्टाञ्च मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते' ॥

(भ. गी. १७. ११-१३)

इति । आश्रमेधिके पर्वणि द्विजातिप्रभृतिमृष्टेयज्ञार्थव-
 प्रतिपादनेन प्रस्तूयते—

‘यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
 गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥
 खवर्णं रजतं चैव पात्री-कुम्भार्थमेव च ।
 इध्मार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतीन् ॥
 ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात्’ ।

(वृ. गौ. स्मृ. १६. ६३-७७)

इति । हारीतो ऽपि अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञमहिमानं
 दर्शयति—

‘यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ।

१. A. reads यः instead of यत्. २. A. G. and I. read द्विजातिमृष्टेः for द्विजातिप्रभृतिमृष्टेः; while all others merely omit -प्रभृति-. ३. A. and I. read प्रशस्यते for प्रस्तूयते. We think that the author supposing that the conversation being between Yudhishtira and Krishna, his memor. have failed him, and he mentioned it as from Mahābhārat, but we find it in Vriddha Gowtam Sanhitā 15, from 74-79, and this conversation is between Yudhishtira and Krishna. ४. A. reads पात्रं कुम्भार्थमेव च for पात्रीकुम्भार्थमेव च. ५. All except D. read वनस्पतिम् for वनस्पतीन्. ६. A. omits अपि. ७. D. reads प्रदर्शयति instead of simply दर्शयति.

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकानजरस्य विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञो ऽपूतात्मा भ्रूयति छिन्नपर्णवत्' ॥

इति । यज्ञविशेषास्वग्निहोत्रादयः । तथा च श्रूयते—

‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च’—इति । अग्निहोत्रादीनां
संस्कृतैरग्निभिः साध्यत्वात् तत्संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् ।
तत्र प्रजापतिः—

‘सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।

आध्यान्निर्धनोऽग्निरित्यं पापर्भयात् द्विजः’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्यो ऽग्नीन्नाऽऽधानुमिच्छति ।

यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हिं विशेषतः ।

आध्याग्नीन् विगुह्यात्मा यजेत परमेश्वरम्’ ॥

(कू. पु. १. २. २४. ७, १०)

१. All except D. read -नमस्य for -नजरस्य. २. All except A. and
read नश्यति. for भ्रूयति. ३. B. C. and F. read तत्संस्कारकर्माधाना-
). तत्संस्कारसाधनमादा-; and E. तत्संस्कारकसाधनत्वेन आधानमादा-;
ll for तत्संस्कारकमाधानमादा-. ४. A. substitutes -बनुमेवम् for -बनुष्ठेवम्.
We read with A., but all others read the following:—सर्वयज्ञा-
धकाः स्यादाहिताग्नेर्धने सति । ५. All except A. read पापशबाह् instead
पापशबाह्. ७. D. substitutes अभिहितः for दर्शितः; while H. omits
both. ८. A. omits -द्यो. ९. A. substitutes वा for हि. १०. All read
अग्निं for -अग्नीन्.

इति । श्रुतिश्च कालादिविशिष्टमाधानं विधत्ते—

‘वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चस्वी भवति । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय इन्द्रियावी वीर्यवान् भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति’ ।

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

‘वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ॥
अर्ध्याधानं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।
तस्य श्रीब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः ।
शरत्काले तु वैश्यस्याग्याधानीयो हुताशनः ॥

१. A. reads ऽग्निनादधीत for ऽग्नीनादधीत. २. Except A. E. and H. all others read स एवैन- instead of स्व एवैन- repeating the same in the places of all स्व coming hereafter in the passage. ३. With the exception of B. all omit वीर्यवान्; H. and I. besides this read इन्द्रियवान् for इन्द्रियावी of all others. ४. A. omits अपि but adds पर्वणि in its place. This quotation is also Vriddh Gowtama Sanhita 15. 46-52. ५. A. reads अग्न्याधेयं for अग्न्याधानं. ६. B. C. D. G. and H. read शरद्वाग्ने ऽथ for शरत्काले तु; while E. शरत्काले ऽथ for the same.

शरद्वात्रेः स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ।

शरद्व्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ॥

तस्य वै श्रीः प्रजा ऽऽयुश्च पशवो ऽर्थश्च वर्द्धते ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ४७-५२)

इति । आधानपूर्वकार्थं यज्ञाः दर्शादयः । तथा च वसिष्ठः—

‘अवश्यं ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । दर्श-पूर्णमासा-

ऽऽग्रयणेष्टि-चातुर्मास्य-पशु-सोमैश्च यजेत ।’

इति । हारीतो ऽपि—

‘पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण य इच्छेत् ब्रह्म चाव्ययम्’ ॥

इति । ते च गौतमेन दर्शिताः—

‘अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याषाढी प्रौष्ठपदी

चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अग्न्याधे-

यमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणे-

१. A. reads शरद्वात्रिः instead of शरद्वात्रः. २. All except A. read न for येन. ३. A. B. C. D. E. and F. read तस्यैव श्रीः for तस्य वै श्रीः; while H. reads तस्य श्रीर्वै for the same. ४. D. omits च. ५. D. reads for the sentence:—आधानपूर्वकार्याश्च यज्ञा दर्शादयस्तथा. ६. B. and F. read पूर्ण-दर्शमासा—for दर्श-पूर्णमासाः. ७. All except A. read पशु-सोमैश्च instead of पशु-सोमैश्च. ८. A. reads धर्ममव्ययम् for ब्रह्म चाव्ययम्. ९. इति is omitted by all. १०. B. C. and F. omit -श्राद्धं, and read पार्वणं श्रावण्यामयणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाक-&c.; G. reads अष्ट-पापार्वणश्राद्धश्रावण्यामयणीचैत्र्याश्व- &c.; H. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे श्रावण्यामयणीचैत्र्याश्व- &c.; and A. reads अष्टका-पार्वणश्राद्धे श्रावण्यामयणीचैत्र्याश्वयुजीति. ११. B. reads अग्न्याधेयमग्निहोत्रं for अग्न्याधेयमग्निहोत्रं. १२. B. C. F. and H. read दर्शपूर्णमास्ये; D. दर्शपूर्णमास्यः; both for दर्श-पूर्णमासौ; and A. reads दर्शपूर्णमासावामयणं चातुर्मास्यम् for दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यामयणेष्टिः.

ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-
संस्थाः । अग्निष्टोमोऽप्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्नोर्यामः इति सप्त सोमसंस्थाः ।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति । अपरांस्तु महायज्ञक्रतून् देवलो दर्शितवान्—

‘ अश्वमेध-राजसूय-षोण्डरीक-

गोसवादयो महायज्ञक्रतवः ।’

इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिविधाः—

‘ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम् ।’

(मा. पु. ३४. ४)

इति मदालसोक्तेः । तेन यज्ञानां नित्यत्वं कुर्युमशा-
खायां श्रूयते—

‘ मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि त्रै-
तायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतम्

(मुं. उ. १. २. १.)

इति । वाजसनेयिशाखायामपि—

‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवीषेच्छतं समाः ।’

(ई. उ. २.)

इति ।

१. D. inserts -याग- between सोम- and -संस्थाः. २. A. reads महायज्ञाः
क्रतवः for महायज्ञक्रतवः. ३. With the exception of A. all read अत्र
for तत्र. ४. A. reads अथर्वणशाखायां for कुर्युमशाखायां ५. A. reads
तान्याचरथ for तान्याचरथ.

‘एतद्वै जेरामर्यमग्निहोत्रं जरसा
वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना च’ ।

(म. ना. उ. २५. १)

इति च । विधिवाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु नित्यत्व-
लक्षकः । तद्यथा—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

‘यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत’ ।

‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ ।

इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः । तथा चार्थवर्णे
श्रूयते—

‘यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यम-
नाग्रयण-मतिथिर्वाजितं वांऽहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति-’

(मु. उ. १. २. ३)

इति । तथैव श्रुत्यन्तरम्—

‘यस्य पिता पितामहो वा

सोमं न पिबेत् स ब्राह्म्यः’ ।

१. B. reads एतद्वै जमयमग्निहोत्रं for एतद्वै जरामर्बमग्निहोत्रं. २. Except A. all others read जरसा for जरसा. ३. B. C. and F. read मृत्युना वेति च for मृत्युना च. ४. All but A. replace च by तु. ५. A. reads simply तथा for तद्यथा. ६. A. and H. read दर्श-पौर्ण-मासाभ्यां. for दर्श-पौर्णमासाभ्यां. ७. A. omits expression वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ; D. reads वसन्ते only once. ८. D. reads चाथर्वणे for चाथर्वणे. ९. B. C. and F. read होचमदर्शमचातुर्मास्यमपौर्णमासमना- for होचमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यमना-. All others omit only अचातुर्मास्यम्. १०. A. and D. read वाहृत- for वाहृत-. ११. D. reads तथा for तथा. १२. All except A. omit च. १३. H. reads श्रुत्यन्तरे.

इति । जीवन-कामनाव्यतिरिक्तं गृह-दाहाद्यनियत-
निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथा च श्रुतिः—

‘यस्य गृहान् दहत्यग्निरग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्’ ।

इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा—

‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः’ ।

(तै. सं. २. ३. १)-

इत्याद्याः काम्यपञ्चशः ।

‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’ ।

(तै. सं. २. २. ५)

इत्याद्याः काम्येष्टयः । तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः
फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्रलो-
कप्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते—

‘काली कराली च मनोज्ञा च

सुलोहिता यां च सुभ्रूवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी

लेलीयमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

१. A. reads —व्यतिरिक्तं गृह- instead of -व्यतिरिक्तं गृह- separate.
२. A. reads गृहं दहत्यग्नये for गृहान्दहत्यग्निरग्नये D. omits the word
अग्निः. ३. E. reads विनिर्वपेत् for निर्वपेत्; H. adds च before निर्वपेत्.
४. After भूतिकामः A. continues in the inverted commas वायुर्वै क्षेमिणा
हैवता. ५ A. reads चापि for वा च. ६. A. reads लेलीयमाना for लेलायमाना;
H. reads लालायमाना for the same.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
 येथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
 तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
 यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
 एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
 सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
 प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
 एष वः पुण्यः भुक्तो ब्रह्मलोकः' ॥

(मु. उ. १)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘सुशुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तर्थाविधि
 शुद्धैर्ब्रह्मोपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
 तथाकृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
 तुष्टेषु देवसङ्घेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ॥
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैर्लोकान् संवर्द्धयन्त्युत ।
 उभयोर्लोकयोर्देवि भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते ॥
 तस्माद्यज्ञाद्दिवं याति अमरैः सह मोदते ।
 नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
 सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः' ॥

१. G. omits the whole passage from चेतमालयेत भूतिकामः &c., up to यथा both inclusive. २. G. repeats तं twice. ३. C. D. and F. read सुशुद्धैः for सुशुद्धैः. ४. D. reads तथाकृतैः for तर्थाविधिः. ५. A. substitutes यज्ञी for यज्ञा; D. reads यज्ञात् for the same. ६. A. C. E. F. and G. read भूतिर्वज्रैः प्रदृश्यते; B. reads भूतिर्वज्रैः प्रदृश्यते; H. reads प्रदृश्यते for प्रदृश्यते, all for भूतिर्वज्रैः प्रदृश्यते. ७. D. reads वाचि for वाचि. ८. D. reads देव यज्ञे for देवि यज्ञे.

इति । यदि कथञ्चिन्नित्यकर्माणि लुप्येरन् तदा तत्स-
माधानमाह प्रजापतिः—

‘दर्शं च पूर्णमासं च लुप्त्वा ऽथोभयमेव वा ।
एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥
हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ।
प्राजापत्येन गुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥
सन्ध्योपासनद्वानौ तु नित्यस्नानं विलोप्य च ।
होमं च नैत्यकं गुध्येद गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥
समाप्नते सोमयज्ञानां द्वानौ चान्द्रायणं चरेत् ।
अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
उपवामेन गुध्येन पाकसंस्थासु चैव हि ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवान्ययेऽपि च ।
अग्निश्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ’ ।

(का. स्मृ. ३. १८. १९-२०)

इति । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्याभावेऽपि नित्यं न लोप-
येत् । तदाह बौधायनः—

१. D. reads दश कथञ्चित् for यदि कथञ्चित्. २. B. C. and F. read
दृष्ट्वा चोभय- for लुप्त्वाऽथोभय- . ३. B. C. D. and F. replace वा by च
४. B. C. E. F. and G. read तु लोप्य च for विलोप्य च; A. reads विलुप्त
च for the same. ५. A. and D. read होमं नैमित्तिकं for होमं च नैत्यकं
G. reads होमं च नैमित्तिके for the same. ६. All except A. read
ब्रह्मालानेऽपि न for ब्रह्मालानेऽपि न. ७. A. B. C. and F. read बौधायन
for बौधायनः.

‘यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च ।
 विपद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि सः ॥
 तस्मात् कन्दैः फलैर्मृलैर्मधुना ऽऽभ्यर्सेन वा ।
 नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ।’
 इति । ननु—सम्पूर्णद्विष्यसम्पत्तावेव सोमयागः कार्यः ।

तदाह मनुः—

‘यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि— (म. स्मृ. ११. ७)

‘त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्विजः’ ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । त्रैवार्षिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीना दशादय एव
 कार्याः । एतदपि स एवाह—

‘प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्याञ्च वार्षिकं भवेत् ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । अल्पधनस्य यज्ञो मनुना निषिध्यते—

‘पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताऽयं कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३९-४०)

१. A. reads सुपथस्योऽपि न for विपद्यपि न स; G. and D. विपदित्योऽपि न.
 and B. C. F. विपद्य सोऽपि न for the same. २. A. and D. read मधुनाय
 न for मधुनाऽऽभ्यर्सेन. ३. A. reads -भृमये for -भृमये. ४. D. reads
 मिकी क्रिया dropping the visarga; E. reads-सौमिकी क्रियां both for
 मिकीः क्रियाः. ५. D. reads यजेताऽपि for यजेताऽयं; and G. यजेताऽयं
 चन for यजेताय कथञ्चन. ६. All but A. read प्रजां for प्रजाः.

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तर्धोत्विजः ।

आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ४१)

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादि-
वचनेन विरुद्धेण—इति चेत् । मैवम् । एतेषां वचनानां काम्य-
यागविषयत्वात् । ‘सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यं
कर्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये मीमांसितम् । तथा हि—‘ऐन्द्राग्र-
मेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’—इत्यत्र किं यथा-
शक्तिप्रयोगेणाप्यधिकारः? उत सर्वाङ्गोपसंहारेण?—इति संशयः ।
नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् का-
म्येऽपि तथा—इति प्रोमे ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्यपरित्या-
ज्यत्वात् तत्र यथाशक्तिप्रयोगः । अपरित्याज्यानि हि नित्यानि ।
जीवनादिनिमित्तवशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं प्रत्यप्रव-
र्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं ये-
नावश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् ।
तथा सति फलसिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य
च कृत्स्नाङ्गोपकृतप्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः । यदा कृत्स्नाङ्गानुष्ठान-
शक्तिस्तदैव काम्यमनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥ इति यजनप्रकरणम् ॥

१. B. C. and F. read तथार्षिज्जन for तथार्षिजः. २. G. reads व्यधिकारः
for -व्यधिकारः. ३. D. and G. omit प्राप्ते. ४. D. replaces तत्र by तथा.
५. A. reads यथाप्रशक्ति- for यथाशक्ति-. ६. H. reads -मिष्टं for -मिष्टि.
७. G. reads काम्य- for काम्यवद्-. ८. A. reads कृत्स्नाङ्गानुष्ठाने शक्तिः
for कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्तिः. ९. D. omits इति यजनप्रकरणम्.

इत्थं यजनं निरूपितं याजने तु विधिः श्रूयते—
 'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्याजयेदध्यापयेद्वा' । न
 चायं नित्यविधिः । अकरणे प्रत्यवायादिनित्यलक्षणाभावात् ।
 अपि तु काम्यविधिः । द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात् ।
 तत्रापि नापूर्वविधिः । जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् ।
 तद्धेतुत्वं च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितम्—

‘याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः प्रतिग्रहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधो तस्य जीविका' ॥

(मा. पु. २८. ४)

इति । नापि परिसंख्या । नित्यप्राप्तेरभावात् । तस्मात् पक्षे
 प्राप्तत्वाच्चैत्रियमविधिरयम् । स चायं नियमः पुरुषार्थ एव । न तु
 क्रत्वर्थः । द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्सामूत्रे वि-
 चारितत्वात् ।

तथा हि—द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्थो पुरुषार्थो वा?—इति संश-
 यः । तत्र पूर्वः पक्षः क्रत्वर्थेयम् । तथा सति नियमस्यार्थवत्त्वात् ।
 ब्राह्मणस्य याजनादिना क्षैत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य
 कृष्यादिना—इति नियमः । स च पुरुषार्थपक्षे जन्यकः स्यात् ।

१. A. reads द्रव्यमर्जयन् for द्रव्यमर्जयन्. २. We read with A.; and B. E. G. H. read पूतप्रतिग्रहः; and C. D. F. पूतःपरिग्रहः for शुद्धः प्रतिग्रहः. ३. B. C. D. F. and H. read चित्तार्थ instead of चित्तार्थ. ४. H. reads नैवमविधिः for नित्यमविधिः. ५. A. C. and F. read पूर्वपक्षः for पूर्वः पक्षः; and D. reads पूर्वपक्षे for the same. ६. B. C. F. and H. read तथापि for तस्य चित्तः; B. reads तथा हि; while G. only तथा. ७. A. omits सविद्यस्य अर्थादिति.

उपायान्तरेणार्जिस्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिधातादिपुरुषार्थ-
सम्पादकत्वात् । क्रतुस्तु नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तत्र निय-
मो ऽर्थवान्-इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं
प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षेद्दृष्टम् । क्रत्वर्थता
तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । क्लृप्तं च कल्प्याद्वर्लीयः ।
सति च पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुषकार्यतया
तदर्थता ऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु पुरुषार्थे ऽप्यर्जनविधौ
किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति । क्रत्वर्थत्ववादिनां जीवनलोपेन क्रतु-
रपि न सिध्येत् । अतः पुरुषार्थो याजनादिः-इति सिद्धम् ।

ऋत्विग्भिर्विना याजयिता ऽन्यो न कोऽप्येस्ति-इति चेत् ।
मैवमे । आपस्तम्बसूत्रं षांडशानामृत्विजां वरणमभिधाय या
जयितुः सप्तदशस्य पृथग्वरणाभिधानात्-

‘सदस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति । स कर्मणा-
मुपव्रष्टा भवति’-इति । अत एव वसिष्ठवंशोत्पन्नस्य सत्य-
हव्यनामकस्य महर्षेः प्रश्नवाक्ये देवभागस्य सृञ्जयनामकारं
ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते-

‘वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छत् सृञ्जयान् वहु-
याजिनो यजे’-तै. सं. ६. ६. २)

१. D. reads नियमो ऽनर्थवानिति. for नियमो ऽर्थवानिति. २. A. reads
प्रत्यक्षं द्रष्टव्यम् instead of प्रत्यक्षदृष्टम्. ३. H. in the original has क्लृप्तं च;
but in the margin it has been corrected to श्रुतं च. ४. A. omits च.
५. A. and D. read पुरुषार्थतया for पुरुषकार्यतया. ६. A. reads क्रत्वर्थ-
वादिना for क्रत्वर्थत्ववादिना. ७. B. C. and F. read सिध्येत् for सिध्येत.
८. A. substitutes तस्यैव for अतः; while B. C. D. and F. omit both.
९. D. reads ऋत्विग्विना instead of ऋत्विग्भिर्विना. १०. D. omits अस्ति.
११. All except I. omit the following from मैवम् up to वर्णाभिधानात् both
inclusive in the next line. १२. A. reads सात्यहव्यनामकस्य instead of
सात्यहव्यनामकस्य.

इति । तथा कौषीतकिब्राह्मणे चित्रनामकं प्रति श्वेतकेतो-
र्याजकत्वमाम्नातम्—

‘चित्रोद्भवो गार्ग्यायणिर्यक्षमाण औरुणि वव्रे । स ह पुत्रं
श्वेतकेतुं प्रजिघाँय याजयेत्’—

इति । तस्माद् ऋत्विग्भ्योऽन्यः सदस्यो याजयिता । ऋ-
त्वेजो वा याजयितारः सन्तु । सर्वथा ऽप्यस्ति ब्राह्मणानां
जीवनहेतुर्याजनम् ।

तत्रैतिकर्तव्यतारूपेण कृष्णाजिन-वाससोरन्यतरेणोपवीति-
वं तैत्तिरीयके विधीयते—

‘तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य
सृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय’— (तै. आ. २.१.)

इति । मन्त्रेषु ऋष्यादिज्ञानं च याजनाङ्गत्वेन छन्दो-
ब्राह्मणे समाप्तायते—

‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण
प्राजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पश्यते
वा म्रियते पापीयान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि
भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेदं सर्वमायुरेति । श्रेयान् भवति ।
प्रातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
वेद्यात्’—(छं. ब्रा. ३. ७. ५) इति ।

१. A. reads कौषीतिकब्राह्मणे for कौषीतकिब्राह्मणे. २. A. reads चित्रो ह
for चित्रोद्भवो. ३. We read with A.; all others read -यक्षमाणमरुणि for
यक्षमाण औरुणि. ४. A. reads प्रतिहूय for प्रजिघाव. ५. D. omits the
whole quotation तस्मात् &c., up to इति after the sentence. ६. B. C. D.
E. and F. read मन्त्रे instead of मन्त्रेषु; and G. H. read मन्त्र-ऋष्यादि-
७. G. reads गर्त्तं वा पश्यते for गर्त्तं वा पश्यते. ८. A. E. G. and H. प्रवानी-
पते for वा म्रियते. ९. A. omits वेद.

मनु-कथित याजनस्य कथित प्रतिग्रहस्य च निन्दिते-
त्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जप आघ्रायते-

‘रिच्यत इव वो एष प्रैर्व रिच्यते यो याजयति प्रति वा
गृह्णाति । याजयित्वा प्रतिगृह्य वा ऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेद-
मधीयीत । त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति’-
(तै. आ. २. १५)

इति । तथा ऽन्यत्रापि-

‘दुहे ह वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञ-
क्रतुना याजयेत् । सो ऽर्ण्यं परेत्य शुचौदेशे स्वाध्यायमेवै-
नमधीयन्नासीत् । तस्यानशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य
सुत्या, वाग् जुहूः, मन उपभृत्, धृतिः सुवा. प्राणो हविः
सामाऽध्वर्युः, स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणो ऽनन्तदक्षिणः
समृद्धतरः’ ।
(तै. आ. २. १६)

इति चेत् । नायं दोषः । तस्य अयाज्ययाजनविषयत्वात् ।
जीवितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थमयाज्ययाजनमपि सम्भा-
व्यते । तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्-

‘प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिग्रा-
ह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति’-
(वृ. उ. ४. १. ३)

इति । तत्र प्रायश्चित्तं छन्दोगा आमनन्ति-

१. All except A. read यजनं for याजनस्य; and omit the following:
कथित प्रतिग्रहस्य च. २. B. C. E. F. and H. read निन्दितत्वात् instead
of निन्दितत्वात्. ३. All except A. omit वा. ४. A. and G. read प्रैर्व for
प्रैव. ५. All except A. omit the whole of the remaining beginning with
तस्यानशनं; and ending with समृद्धतरः in the next but one line. For
प्रति चेत् they all read only इति. ६. None of the copies referred men-
tion तस्य, but we think that the connection requires it here. ७. B. C.
E. F. and H. read प्राणरक्षणार्थम् for प्राणरक्षणार्थम्. ८. D. omits अपि.
९. B. C. D. E. F. and G. read अप्रतिगृह्णात्; and H. reads अप्रतिगृह्णात्
and all omit वा.

‘तदा अयाज्ययाजने दक्षिणास्त्यक्त्वा मासं चतुर्थकाले भुञ्जानः तन्मन्त्रान् गायेत्’—छं. ब्रा. ५. १. ३)

इति । तथा सुमन्तुरपि स्मरति—

‘गूढयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-भूणह-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-वर्मकार-पङ्क-वर्धकि-गण-गणिक-सौनि-क-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रति-प्राह्या अयाज्याश्च’ ।

इति । तथा च वसिष्ठः—

‘दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

इति । तथा बौधायनोऽपि—

* बहुप्रतिप्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा

* अत्रेदमशुद्धमिव प्रतिभाति । बौधायनस्मृतौ तु—‘बहु प्रतिप्रा-ह्यस्याप्रतिप्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाश्यान्नस्य वा अन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति’ ।

१. A. omits तदा; H. reads तदीयाज्ययाजने for तदा अयाज्ययाजने.
२. D. reads दक्षिणां instead of दक्षिणाः. ३. B. C. and F. read -जाने इत्येतद्वारवेदिति; E. reads जान इत्येतद्वारवेदिति; G. जान इत्येतद्वारपयोवेदिति; and H. जानीतेत्येतद्वारवेदिति all for तन्मन्त्रान् गाये-
दिति. ४. All except A. and D. read गूढद्रव्यपरित्यागात् for सर्वद्रव्यपरित्या-
गात्. ५. Excepting A. and I. others read -वस्त्रकार-; G. reads -वस्त्रकारि-,
for -शस्त्रकार-. ६. A. reads अतिरिच्यक- for -वर्मकार-; and omits -बुरुड-; B.
C. and F. read -वेष्मक- for -वर्मकार- with no other difference; E. reads
after -सुवर्णकार-, चर्मक-पङ्क-बन्धकिनेत्र-गाणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-
बुरुड-वर्मकारा- for all that follows in the text; G. continues after स्वर्णकार,
चर्मकर-पङ्क-बन्धकिलागणिक- all the rest is that given in the text with
the exception -वर्मकार- for which it substitutes वर्मकाराः; and H. proceeds
after -सुवर्णकार-, वर्मकर-पङ्क-बन्धकि- all the remaining being that of the
text except -बुरुड- for which it reads -बुरुड-. ७. A. reads विज्ञायते for
विज्ञायते. ८. B. C. D. and E. read बहुप्रतिप्राह्यस्य for बहुप्रतिप्राह्यस्य.
९. All except A. omit वा.

नाद्येत् । तस्य चोन्नमशिवा तरस्सेमन्दीयं जपेत् ।

(वौ. स्म. २. २. ५. ८)

इति । अयाज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितम्—

‘यः शुद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणान् ।

याजितो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणो ज्याज्ययाजकः’ ॥

इति ।

॥ इति याजनप्रकरणम् ॥

तेदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।
तत्र दानत्रिषया श्रुतिः—

‘दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रज्ञांसन्ति ।

दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते’—

(म. ना. उ. २१. २)

इति । तथा वाक्यान्तरमपि—

‘दानं यज्ञानां बह्वर्थं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति । दानेनारातीनपानुदन्ति । दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रणिष्ठितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति’—

(म. ना. उ. २२. १.)

अयमेव पाठो युक्तः । प्रतिग्राह्यस्य बहु प्रतिग्राह्य अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्येति योजना । प्रतिग्राह्यस्यापि बहुप्रतिग्रहो निषिद्धः । ‘यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्’ इत्यादिना मूले स्पष्ट एव ।

१. A. reads नाद्यात् for नाद्यात्. २. A. D. and G. substitute वा for च. ३. A. omits तरस्सेमन्दीयं जपेति. ४. E. reads only अवाजकलक्षणं for अवाज्यनाजकलक्षणं. ५. A. omits इति. ६. A. reads इत्यर्थं for तदेव. ७. B. C. D. E. and F. read भूतानि for भूतानि. ८. A. reads दुष्करम् for दुश्चरम्.

इति । आदित्यपुराणे अपि—

‘न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवनत्रये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ।

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।

दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥

धर्मा-ऽर्थ-काम-मोक्षाणां साधनं परमं* स्मृतम् ।

इति । एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसापूर्वको दानविधिहे-
त्तुः । याज्ञवल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्—

‘दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमिन्नेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वं तु शक्तितः ॥ (२०३)

गो-भू-तिल-हिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चिते ।

नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता’ ॥

(या. स्मृ. १. २०१)

इति । एतयोरन्यतरः स्वरूपविधिः । इतरस्तु गुणविधिः ।
मनुरपि—

‘दानधर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्तिकसंज्ञकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२७)

* अत्र ‘दानं’ इति शेषः ।

१. H. reads दानविधिराज्ञातः instead of दानविधिरुक्तीतः. २. All except A. read याज्ञवल्क्योऽपि for याज्ञवल्क्यस्तु. ३. B. C. and F. read एते तु for पूर्व तु. ४. We read with A., while all others read -मर्चितम् for -मर्चिते. ५. A. D. E. G. and H. read तयोः for एतयोः. ६. A. and D. read दानं धर्मं for दानधर्मं. ७. B. C. G. and H. read नित्य-नैमित्तिक-पौष्टिकम् for नित्य-नैमित्तिकसंज्ञकम्, D. for the same reads नित्यनैमित्तिक-पौष्टिकम्; while B. and F. read नित्य-नित्यक-पौष्टिकम्. D. reads निवेन for भावेन.

इति । वेङ्गिपुराणे च अदाने वित्तवैयर्थ्योक्तिपुरःसरं दानं विहितम्—

‘यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य देवाद्वा पौरुषादथ* ।
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह—

‘सीदते द्विजमुख्याय यो र्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुतार्थं धर्मज्ञा याचमानाः परान् गृह्णन् ॥
दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्तिनास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहिदेहीति विपरीतमुपस्थितम्’ ॥

* दैवं पुरुषकारश्चेत्युभावापि न पृथक्त्वेन कार्यकरणक्षमौ । दैव-पौरुषादिनस्तु तयोरितरेतरानपेक्षत्वं साटोपं प्रतिपादयति । तथापि ‘उभाभ्यामेव पक्ष्याभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । दैवं पुरुषकारश्च निर्दिष्टौ कार्यतिष्ठये’ अयमेव सिद्धान्तः । उभयथापि प्राप्तं वित्तं देयमित्यर्थः ।

१. A. substitutes अस्ति- for बहिः-. २. D. E. G. and H. omit अस्ति-
३. B. C. E. F. and H. read -व्यर्थोक्ति- for -वैयर्थ्योक्ति-; while G. read
-व्यर्थोक्ति- for the same. ४. D. reads पुरुषादथ for पौरुषादथ. ५. B
C. D. and F. read बाधकमाह for बाधमाह. ६. All except A. substitute
ह्यु for च. ७. A. B. C. D. and F. read दुःखिताः for दुःखिनाः.

इति । स्कान्दे ऽपि—

‘देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥
एकेन तिष्ठता ऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दातृ-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
दीयमानं तु यो मोहात् गो-विप्रा-ऽग्नि-घरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं ब्रजेतु सः’ ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘मो ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेऽर्चयति’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १४. ४१)

इति । दानस्य स्वरूपं तत्रेति कर्तव्यतां च देवलो दर्शयति—

‘अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
द्विहेतुं षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् ।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिणाशं दानमुच्यते ॥
नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा-भक्ती* च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे हि ते ॥

* यस्मात् श्रद्धा च भक्तिश्च दानस्य वृद्धि-श्रेयस्करे तस्मादिमौ द्वौ
भवतः इति योजना ।

१. A. omits इति. २. B. C. D. and F. read च इदं. ३. D. reads
इत्वेति for मा इत्वेति. ४. A. D. G. and H. read च्छपि जायते for
भिजायते. ५. D. reads दानस्वरूपं for दानस्य स्वरूपं. ६. A. E.
and H. read द्विहेतुः for द्विहेतु. ७. A. reads त्रिणाशं for त्रिणाशं;
त्रिणाशं; G. त्रिणाशं and H. त्रिणाशं; all for the same. ८. All
except A. read श्रद्धा-भक्ती. for श्रद्धा-भक्ती च. ९. We read with
all others read वृद्धि-श्रेयस्करे for वृद्धि-श्रेयस्करे.

धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
 अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
 पात्रेभ्यो* दीयते नित्यमनपेक्षेय प्रयोजनम् ।
 केवलं त्यागबुद्ध्या यत् धर्मदानं तदुच्यते ॥
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।
 तदर्थदानमित्याहुरैहिकं फलहेतुकम् ॥
 स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
 अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ।
 संसदि व्रीडया तुल्येष्वर्थोऽर्थेभ्यः प्रयाचितः ॥
 प्रदीयते च यद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ।
 दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ॥
 हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
 आक्रोशा-ऽनर्थ-हिसानां प्रतीकाराय यद्दयात् ।
 दीयते वाऽपकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
 दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं चे' धर्मयुक् ।
 देश-कालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

* अधिष्ठानान्येव विवृणोति पात्रेभ्य इत्यादिना ।

१. D. reads -मनपेक्ष्य for -मनपेक्ष्य. २. A. reads धर्मबुद्ध्या for
 त्यागबुद्ध्या. ३. D. reads वैविकम् for -वैहिकम्. ४. B. C. and E. read
 राजेन्द्र for रागेण. ५. For तुल्येष्वर्थोऽर्थेभ्यः प्रयाचितः A. reads -स्तुत्या
 चार्थेभ्यो यत्प्रयाचितम्; and B. C. E. F. H. read स्तुत्या चार्थोऽर्थेभ्यः
 प्रयाचितः. ६. A. omits तत् and reads -विचिन्तकाः for -चिन्तकाः. ७. A.
 and I. read आक्रोशानर्थ for आक्रोशानर्थ, and D. चिन्तानां for -हिसानां.
 ८. All others except A. read भवेत् for भयात्. ९. B. C. and F. read
 आपहारिभ्यो; and D. reads the whole line दीयते तापकर्तृभ्यः तापदानं तदु-
 च्यते; E. G. पापकर्तृभ्यः; and H. reads तत्प्रकर्तृभ्यः for वापकर्तृभ्यः. १०. D.
 has तु for च; and all others except A. D. read कर्मयुक् for धर्मयुक्.

अपापरीगी* धर्मात्मा दित्सुरव्यसेनः शुचिः ।
 अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
 त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
 विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥
 इति । 'त्रिशुक्ल' इति त्रिभिर्मार्ता-पित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः ।
 'शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां दर्शने तथा ।
 सत्कृतिश्चाग्निसूया च दानैश्च द्वेत्युदाहृता ॥
 अपरावाधमक्लेशं स्वयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वा ऽपि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् काले ऽपि वा पुनः ।
 दानार्हो देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।
 हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा ऽप्यन्यथा भवेत् ॥
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 नास्तिक-स्तेन हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ॥

* अङ्गान्येव विभजति अपापरागीत्यादिना ।

१. A. reads अव्याजतः for अव्यसेनः if this reading is applied here the number shown in the text falls below, i. e., it becomes only five.
 २. A. only reads शुक्लवृत्ति- for कृशवृत्ति-. ३. A. and I. read संकलेन्द्रियः for सकलेन्द्रियः; but this does not give good meaning. ४. A. and I. read शौचं शुद्धिः for शौचशुद्धिः. ५. I. only reads -र्थिनो for -र्थिनां. ६. A. and I. read शने- for शान-. ७. A. and I. read आचारा- for अपरा-; this reading does not give good sense. We refer to the twelfth line from this line.
 ८. A. reads चा- for वा-. ९. All others except A. and I. read चोराय for जाराय; we do not accept this because स्तेन being in the verse before the word चोरा gives the same meaning, therefore our reading gives good sense.

षड्विपाकयुगुहिष्टं षडेतानि विपाकतः ।
 पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
 परबाधोकरं दानं स्फीतमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 यथोक्तमपि चेद्दत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
 तन्न सङ्कल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्विदानं स्याद्विपुलोदयम् ।
 अनुक्रोशवशाच्च दानमक्षय्यतां व्रजेत् ॥
 ध्रुवमाजलिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
 वैदिको दानमार्गो ज्यं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥
 प्रपा-ऽऽराम-तडागादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।
 तदाऽऽजलिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
 अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-बालार्थं यदिष्यते ।
 इच्छासंज्ञं तु यज्ञेन काम्यमित्यभिधीयते ॥
 कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्यापेक्षमिति स्मृतम् ।
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

१. All others except A. and I. read बाधकरं for बाधाकरं. २. All others except A. read कृतं for स्फीतं; and D. reads remaining half line कृतं च न कृतं भवेत् ।. ३. A. and I. read बहानं for चेद्दत्तं; and E. G. H. read चेद्दत्तं, but this does not give good sense. ४. B. C. E. F. and H. read यत्तु for तत्तु; but this is not applicable to the past line. ५. D. reads -दोषेण for -सोषेण. ६. B. C. F. and H. read अनुक्रोशवता for अनुक्रोशवशात्; F. and G. read -वशाच्चत्तम्. ७. A. and D. read अक्षय्यतां for अक्षयतां. ८. A. reads दिष्यं च, and I. वैदिको for वैदिको. ९. D. reads वर्णितो for वर्ण्यते. १०. All others except A. I. read द्विजैः for बुधैः. ११. A. D. and G. read फलप्रदं for फलं ध्रुवम्; as the four divisions are quoted in the preceding line such as ध्रुव, आजलिकं, काम्यम्, नैमित्तिकम् the reading फलप्रदं is not applicable here. १२. D. reads तत् for दत्

तत्रोत्तेमानि चत्वारि मध्यमानि त्रिधानतः ॥
 अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
 अन्न-विद्या-मधु-स्त्रीणां गो-भू-रुक्मा-ऽश्व-हस्तिनाम् ॥
 दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ।
 विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
 दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ।
 उपानत्-प्रेष्य-यानानि छत्र-पात्रा-ऽसनानि च ॥
 दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ।
 बहुत्वार्थजातानां संख्या शेषेषु नेष्यते ॥
 अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ।
 इष्टं* दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥
 श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा भग्नतेजां विपद्यते ।
 तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत् ॥
 इति । नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याभर्त्वारो दान-
 भेदाः पुराणसारे दर्शिताः । सात्त्विकादिभेदान् भगवानाह—
 'दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

*यदुक्तं त्रिणाशमिति तानेव विविधान् नाज्ञानाह । इष्टमित्यादिना ।

१. A. and I. read न चोत्तमानि, and D. reads न चोत्तमानि for तत्रोत्तमानि.
 २. D. reads अन्न-विद्या for अन्न-विद्या. ३. A. -बधु-बध- for-मधु-स्त्रीणां
 and D. H. read -मधु-स्त्रीणां for the same. ४. D. reads -हस्तिनाम् for
 -हस्तिनाम्. ५. A. D. G. and H. read विद्यात् for विद्यात्. ६. A. reads
 -सात्त्विकं for -वार्षिकम्. ७. E. H. and I. read -तेजा for-तेजा. ८. A. B. C.
 and F. omit इति. ९. I. alone takes च. १०. G. H. read काले देशे च
 for देशे काले च ; but such reading does not occur in MSS.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥
 अदेश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असंस्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' ॥

(भ. गी. १७. २०-२२)

इति । तत्र फलविशेषो विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः—
 ' तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यकेष्वे मानवः सदा ।
 वर्णसङ्करभावेन ब्राह्मके यदि वा पुनः ॥
 बाल्ये वा दासभावेन नात्र कार्या विचारणा ।
 अतोऽन्यथा तु मानुष्यं राजसेनां फलं भवेत् ॥
 सात्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संगयः' ।

इति । तत्र दानपात्रमाह याज्ञवल्क्यः—

' न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
 यत्र वृत्तमिमं चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते' ॥
 (या. स्मृ. १. २००)

इति । यमो ऽपि—

' विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
 क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।
 स्वाध्यायवान् धृतिमान् गौशरण्यो
 दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः' ॥

१. G. alone reads तिर्यक्त्वे for तिर्यकत्वे. २. All except A. H. I. read समभा- for शसभा-, the reading समभावेन is marginally noted afterwards on II. by striking off that the समभाव. ३. D. and G. read शकसानां for राजसानां; this is quite contrary to what is meant by the author. ४. D. omits the word दान- before -पात्र-. ५. A. धर्मवान्. ६. This quotation cannot be found in the जमस्तुति (Calcutta Edition by Jivanand).

इति । वसिष्ठः—

‘किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामपि तत्पात्रं गुह्यान्नं यस्य नोदरे’ ॥

(व. स्मृ. ६. २६ ; व्या. स्मृ. ४. ३३)

इति । बृहस्पतिः—

‘आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति’ ।

(व्या. स्मृ. ४. ३२)

इति । त्रिष्णुधर्मोत्तरे—

‘पतनात् त्रायते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्तितम्’ ।

इति । स्कन्दपुराणे पात्रविशेषो अभिहितः—

‘प्रथमं तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात् ।

ततोऽन्येषां च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः ॥

गुरोर्भावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्सुतां तथा ।

पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवम् ॥

तेज्ञानातिक्रमे दानं प्रत्युताश्लोकातिप्रदम्’ ।

इति । यमो अपि—

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४१; द. स्मृ. ३. २५)

इति । ‘प्राधीतः’ प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—

१. D. reads वसिष्ठः, and all others except A. read विश्वितः for विश्वितः. २. D. reads -शिष्ट- for -श्रेष्ठ-. ३. B. C. E. and F. read तद्वाना-, and H. reads तद्वाना- for तद्वाना-. In H. its original reading being stuck there on the margin written as न तस्यातिक्रमे सनं &c. ४. D. क्रमात् for -क्रमे. ५. D. reads ब्राह्मणेऽग्रते for ब्राह्मणब्रुवे.

‘उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ ॥

इति ।

‘शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्’ ॥

इति । शूद्रादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदोनादिविषयम्

‘कृतान्नमितरेभ्यः’ (गौ. स्मृ. ५. ९)

इति गौतमवचनात् । व्यासः—

‘माता-पित्रोश्च यद्वत्तं भ्रातृ-स्वसृ-मुतासु च ।

जाया-ऽऽत्मजेषु यद्वत्तं सो ऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥

पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्यं दत्तमक्षयम्’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३०-३१)

इति । भविष्योत्तरे—

‘न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते ।

भर्गिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुं स्वसुः ॥

दरिद्राणां च बन्धूनां दानं कौटिगुणं भवेत्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

१. H. omits ‘प्राचीनः प्रारब्धाभ्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—’ उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ इति. २. D. omits इति. ३. A. B. C. F. read शतविषयं for शतानां विषयम्; while H. reads भग्नशतानि विषयम्. ४. स धर्मः for सो ऽनिन्द्यः. ५. A. इति is superfluous. ६. D. omits इति. ७. D. reads सर्वं प्रशस्यते for सर्वत्र शस्यते. ८. D. reads भागिनां for भर्गिनी-. ९. A. B. C. and E. read पितृभ्यः for पितुः स्वसुः.

‘सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति यो द्विजम् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३७)

इति । महाभारते अपि^१—

‘हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ’ ॥

इति । अपात्रमाह मनुः—

‘न वार्यपि* प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।

न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥

त्रित्वप्येतेषु दत्तं हि विधिना ऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रा ऽदातुरेव च ॥

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्रतम्† ॥

* ‘वार्यपि’ इत्यनेन अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधो ऽयम् ।
[रिणस्तु सर्वार्थत्वादनियेध इति बोध्यम् । ‘पापे’ इत्यत्र ‘विप्रे’ इति
ले विष्णुस्मृतौ च पाठः ।

† मनुस्मृतौ तु नायं श्लोक उपलभ्यते । अस्य स्थाने—

‘धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छापिको लोकदम्भकः ।

बैडालव्रतिको हेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः’ ॥

इति दृश्यते । विष्णुस्मृतावप्येवमेव । मेधातिथ्यादिभिस्त्वयमेव व्याख्यातः ।

‘यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्रतम्’ ॥

इति चोपलभ्यते । त्रयो ऽप्येते बैडालव्रतप्रतिपादकाः प्रायशः स-
नार्थका एव । उपलभ्यन्ते च तत्र तत्र विभिन्नेषु पुराणादियन्येषु ।

१ A. alone reads -मतिक्रामति for -मधीयानं. २. A. D. and I. omit अपि;
while H. omits the whole महाभारते अपि. ३. I. only reads दानं for दत्तं.
B. C. E. F. and H. read भण्यपि, and A. reads भण्यपि for वार्यपि.

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसन्धानतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च ब्रकव्रतेचरो द्विजः' ॥

(म. स्मृ. ४. १९२-१९६ ; वि. स्मृ.

इति । शोतातपो अपि—

९३. ७-९)

‘नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुपौ ।

यश्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह’ ॥

इति । देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः—

‘देवार्चनरतो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

स वै देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः’ ॥

इति । वृद्धमनुः—

‘पात्रभूतो अपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुञ्जे च न तं तस्करमर्चयेत्’ ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे—

‘परंस्वादेवृथा दानमशेषं परिकीर्तितम् ।

आरूढपतिते चैव अन्यथामैर्धनैश्च यत् ॥

व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।

गुरोश्चाऽप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥

१ A. reads -वृत्तिकरः, and G. -व्रतधरः for -व्रतचरः. २. H. omits
शोतातपो अपि. ३. D. omits from देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः to गर्हितः. ४. A.
reads -कव्यविगर्हि- for -कव्येषु गर्हि-. ५. A. reads नोपयुञ्जीत for नोपयुञ्जे
च. ६. A. D. E. G. H. and I. read परस्थाने for परस्वादे. ७. I.
reads आरूढे for आरूढ-.

वेदविक्रयके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ।
स्त्रीभिर्जितेषु यद्वत्तं व्योलप्राहे तथैव च ॥
ब्रह्मबन्धौ च यद्वत्तं यद्वत्तं वृषलीपतौ ।
परिचारेषु यद्वत्तं वृथा दानानि षोडश' ॥

इति । महाभारते—

‘पङ्कन्ध-वधिरा मूका व्याधिनोपेहताश्च ये ।
भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः’ ॥

इति । पात्रोपेक्षणमपात्रदानं च मनुर्निषेधति—

‘अनर्हते यद्वदाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाज्ञोनाद्धर्माश्च हीयन्ते’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९९; म. भा. शां. २०. ९)

इति । भविष्योत्तरे देयस्वरूपं निरूपितम्—

‘यद्यदिष्टं विशिष्टं च न्यार्यप्राप्तं च यद्ववेत् ।
तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११९; वि. स्मृ. ९३. ३२;

सं. स्मृ. ४६; म. पु. १४५. ५१)

इति । अशेषस्य देयत्वप्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।

नान्वयै* सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १७५)

* कुटुम्बभरणावशिष्टं दार-सुतौ वर्जयित्वा देयम् । पुत्र-पौत्रादिरूपे
ज्वये सति तु विद्यमानं सर्वं धनं न दद्यादित्यर्थः ।

१. D. reads कालप्राहे for बालप्राहे. २. H. reads व्याधिना उप- for व्याधिनोप-. ३. B. C. E. F. and G. read धर्मा उपर्माश्च for दानाद्धर्माश्च, and in H. the original धर्मा उपर्माश्च being stricken दानाद्धर्माश्च is written on the margin. ४. D. reads समप्रा- for स्वावप्रा-. ५. D. reads यथा -for यथा-.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘कुटुम्बभक्त-वसनाद्वेयं यदतिरिच्यते’ ।

इति । शिवधर्मे—

‘तस्माच्चेभागं* वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः’ ॥

इति । कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह
ध्यासः—

‘कुटुम्बं पीडयित्वा अपि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे† चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता’ ॥

इति । देयविशेषेण फलविशेषमाह मनुः—

‘वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदो ऽर्घ्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।

अनडुङ्गः श्रियं जुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥

* नारदेन तु वित्तस्य पञ्चधा विभागो दर्शितः । तद्यथा—

‘धर्माय यज्ञसे ऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते’ ॥

इति । अयमेव युक्तो द्रव्यविभाग इति भाति ।

† इदमपि मोक्षमार्गेकरतस्य दानशूरस्य वा संभवति । नान्यस्य ।

यतः कुटुम्बनिर्वाहावशिष्टस्यैव अंशतः दानमुचितम् ।

१. A. reads तस्मात्तु for तस्माच्चि. २. B. C. F. उच्छानि, F. and H. उर्घानि, and G. उक्तानि for उरन्वानि. ३. For जुष्टां I. reads युष्टां.

यान-शय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

(म. स्मृ. ४. २२९-२३३; वृ. गौ. स्मृ. १०. २३-२८)

इति । भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः—

‘तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः ।

आर्तानामन्नदानं च गोदानं च कुटुम्बिने ॥

तथा प्रतिष्ठाहानानां क्षेत्रदानं विशिष्यते ।

सुवर्णं याजकानां च त्रियां चैवोर्ध्वरेतसाम् ॥

कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ’ ।

इति । स्कान्दे अपि—

‘श्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्

अन्नं क्षुभार्त्तस्य नरो नरेन्द्र ।

दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः

संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति’ ॥

इति । अङ्गिराः—

‘देवतानां गुरुणां च माता-पित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाऽपुण्यं चोदितं क्वचित्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. E. G. and H. read लोम्बं for लोम्बं. २. For शानानां G. reads देवानां. ३. A. reads परं स्मृतं for विशिष्यते. ४. A. B. C. D. and F. read पाने for पात्र-. ५. E. reads धनदानं कुटुम्बिने, and for the same A. reads गोदानं यज्वने तथा; for गोदानं च कुटुम्बिने. ६. A. reads याजकानां for याजकानां. ७. A. and I. omit इति. ८. A. reads चादितं, and H. मोरितं for चोदितं.

‘यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्’ ।

इति । दाननिमित्तान्याह शातातपः—

‘अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातुभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि अयनादीन् दर्शयति—

‘वृष-कर्कटसंक्रांती द्वे तृदग्-दक्षिणायने ।

विषुवे च तुला-भेषौ तयोर्मध्ये ततो अपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहं चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसंहितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत् ॥

इति । मनुः—

‘सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

१. A. reads गृहादि for गृहे तु. २. D. and G. read दानानि for दत्तानि.
३. All others except B. C. and E. omit अपि. ४. D. reads उपरागादीन्
for अयनादीन्. ५. A. and I. read दृग् for दृष. ६. A. reads विष्णु-
पाशाधिकं for विषुवादधिकं. ७. D. reads गुणादिषु for युगादिषु.

‘शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वेनन्तकम्’ ॥

इति । भारद्वाजः—

‘व्यतीपाते वैधृतौ च दत्तमक्षयरुद्रवेत्’ ।

इति । विष्णुः—

‘दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादि चा ऽपरम् ।
आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमेः ॥
विज्ञेयः पुण्यकालो ऽयं ज्योतिर्विद्विचाराय च ।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये’ ॥

इति । दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—

‘एकस्मिन् साँवने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रिकं फलम्’ ॥

दिनच्छिद्रस्य तु लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे ऽभिहितम्—

‘तिथ्यर्ध-तिथियोगर्क्षच्छेदादी राशिपर्वणः ।
सदृशौ दिवस-च्छिद्रसमाख्यौ ग्राह भार्गवः’ ॥

इति ।

‘छेदादिकालः कथितः तिथिकृत्योर्घटिद्वयम् ।
ऋक्षादिसङ्गमोपेतं तच्छेदत्वफलैर्युतम् ॥

A. E. H. and I. read -द्वनन्त-, and D. G. ह्यनन्त- for त्वनन्त-.
A. reads this line as follows:—दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिके अपि
३. A. B. and D. read सङ्गमे for सङ्गमः. ४. D. reads वासरे for
ने. ५. A. G. and I. omit तु. ६. A. and I. read तिथ्यर्ध- for तिथ्यर्ध-
A. D. G. and I. read राशिपर्वणः for राशिपर्वणः. ८. I. reads -समा-
: for -समाख्यौ. ९. A. omits तिथिकृत्योर्घटिद्वयम्. १०. All others
pt A. read as follows:—रागवद्विसमोपेतं तदे तत्त्वपलेयुतम् ; while I.
E. and D. G. -फलैः for -पलैः according to the reading.

पेलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ ।
 छेदादिसमयः प्रोक्तो दाने ऽनन्तफलप्रदः' ॥
 इति । दानस्य निषिद्धकालमाह तुः शङ्ख-लिखितौ-
 'आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकालेषु वर्जयेत् ।
 कर्म चाध्यापनं चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ' ॥
 इति^१ । स्कन्दपुराणे-

‘रात्रौ दानं न कर्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
 हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्माद्वातुर्भयावहम् ॥
 विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।
 अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादेषु महानिशाम्’ ॥
 इति । तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः-

‘राहुदर्शन-संक्रान्ति-यात्रां ऽष्टौ प्रसवेषु च ।
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते’ ॥

इति । अत्र संक्रान्तिशब्दो मकर-कर्कटविषयः ।
 स्मृत्यन्तरे संक्रान्तिषु रात्रिदानादिनिषेधं प्रक्रम्य ‘मुक्त्वा
 मकर-कर्कटौ’-इति पुर्युदासात् ।

मत्स्यपुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः-

‘प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

दत्त्वा चा ऽक्षय्यमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च’ ॥

इति । तथा व्यासेना अपि-

१. A. reads फलैः for पेलैः. २. A. reads युगे for युतौ. ३. A. reads निमित्त- for निषिद्ध-, probably this might be an error. ४. A. omits इति. ५. D. reads स्कान्ते for स्कन्दपुराणे. ६. D. reads यात्रा for वाचासौ. ७. D. reads न पुण्यति for तदिष्यते. ८. B, C, and E. add च after संक्रान्तिषु. ९. A. adds काल- to देश-.

‘गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।
मकरे चा ऽहंसासे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ॥
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे तथा चा ऽमरकण्टके ।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यतामियात् ’ ॥

॥ इति दानप्रकरणम् ॥

तदेवं सेतिकर्तव्यं दानप्रकरणं निरूपितम् । अथ प्रतिग्रहो
निरूप्यते । तत्र श्रौतो विधिः पूर्वमुदाहृतः । ‘द्रव्यमर्जयन्
ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात्’-इति । तत्र याजने येयं चर्चा
पूर्वमनुक्रान्ता सेयं प्रतिग्रहे ऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या ।
ननु-प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः-

‘प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०९)

इति । मैवम् । अस्या निन्दाया असत्प्रतिग्रहविषयत्वात् ।
‘क्षोपरितने वचने स्पष्टीकृतम् ।

‘प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः’ ।

(म. स्मृ. १०. ११०)

इति । यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते स गर्हित इत्यर्थः ।
अप्रतिग्रहस्तु तेनैवा ऽभ्यनुज्ञातः-

‘नाध्यापनात् याजनाद्वा ऽगर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-ऽर्कसमा हि ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०३; म. भा. व. २००. ८७)

१. H. reads च प्रभासे for चाहंसासे; the प्रभासे is written on margin.
२. A. omits येयं चर्चा. ३. A. reads अयं for सेयं. ४. A. reads -सन्धातव्यः
for -सन्धातव्या. ५. A. reads असाधु- for असत्-. ६. A. and I. read प्रतिग्रहो
ऽगर्हितः स्वात् for प्रतिग्रहस्तु क्रियते. ७. A. substitutes विद्युद्वाच प्रतिग्रहः
for the whole verse नाध्यापनात् &c., and omits अगर्हितासिति छेदः.
८. In Manu Smṛiti ज्वलनाम्बु- for ज्वलनार्कः-. ९. This verse is to be
found in Mahābhārata 3, 200, 87.

इति । अगर्हितादिति छेदः । अगर्हितप्रतिग्रहादप्यप्रति-
ग्रहः श्रेयान् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिग्रहसमर्थो अपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानामोति पुष्कलान्’ ॥

(या. स्मृ. १. २१३)

इति । ननु—यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति—

‘प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहोत् शुध्यति जप्य-होमैर्

योज्यं तु पापं न पुनन्ति वेदाः’ ॥

इति । मनुस्तु तद्विपर्ययमाह—

‘जप-होमैरपैत्येनो याजना-ऽध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. १११)

इति । नायं दोषः । द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः गृह्णा
प्रतिग्रहो निन्दितः—इति व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

ननु—सत्प्रतिग्रहे अपि क्रियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते
‘प्रतिग्रहः शुद्ध्यति जप्य-होमैः’—इत्युक्तेः । बाहम्
अस्येव वेदपारगत्वादिसामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः
एतदेवा अभिप्रेत्य स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो निवारितः—

१. G. reads तानवामोति for स तानामोति. २. Except A. and I. all read प्रतिग्रहः for प्रतिग्रहम्. ३. A reads याज्ञयाज्ञ पापान् for याज्ञं तु पापं. ४. G. reads तपसा न for तपसैव. ५. E. omits this. ६. A. reads होमैः for प्रत्यवायः. ७. D. reads एतदेवाभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो नोति for एतदेव- &c.

‘षडङ्गवेदविद्विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

न स पापेन लिप्येत पञ्चपत्रमिवाम्भसा’ ॥

इति । एष एव न्यायो याजना-ऽध्यापनयोर्योजनीयः ।

अयाज्ययाजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोवाहुल्यम् । स्वे-
स्मिन्नीर्षेदधिकारवैकल्ये सति प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः ।
मुख्याधिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येन-
इति विवेकः । सदसत्प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः-

‘द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन’ ॥

इति । सतामसम्भवे सति असतोऽपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंश-
निमतेऽभ्यनुज्ञातः-

‘सीदंश्चेत् प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्तनो नृपात् ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा’ ॥

इति । शूद्रप्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः-

‘यत्तु राशीकृतं धान्यं खले क्षेत्रे ऽथवा भवेत् ।

शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभाषणम्’ ॥

इति । तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः-

‘कुटुम्बार्थे तु संच्छूद्रात् प्रतिग्रोहमयाचितम् ।

१. E. and H. read अन्यस्मिन्, D. reads तस्मिन् for स्वस्मिन्. २. D. reads विशेषात् for ईषत्. ३. I. reads वैकल्येन for वैकल्ये सति. ४. For लिप्येन D. has लिप्येतत्. ५. A. substitutes सश च for सीदंश्चेत्. ६. A. reads धान्यमिति for धान्यं खले. ७. D. and I. read तथा for ऽथवा. ८. D. alone has भाषितम्. ९. B. C. and F. read कुटुम्बार्थे तुयः शूद्रा-
प्रतिग्राह्यं तु वाचितम्. १०. D. E. G. and H. have बह for सन्.
११. D. reads प्रतिगृह्णाति वाचितम्- and G. प्रतिगृहीत वाचितम्; for
प्रतिग्राह्यमयाचितम्.

क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्' ॥

इति । मनुरपि—

‘न यज्ञार्थं धनं गुह्यात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो अपि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते’ ॥

(म. स्म. ११. २४)

इति । असत्प्रतिग्रहोचितो स्वस्थाविशेषः स्कन्दपुराणे
दर्शितः—

‘दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।

असतः प्रतिगृहीयात् प्रतिग्रहमनन्त्रितः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

आपन्नतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो अपि यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलना र्कसमो हि सः’ ॥

इति । मनुरपि—

(या. स्म. ३. ४१)

‘वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यज्ञानं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

(म. स्म. ११. ११)

जीवितात्ययमापन्नो यो ज्ञमन्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते’ ॥

(म. स्म. १०. १०४)

इति । गारुडपुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता

‘यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ।

तावदेव हि गृहीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा’ ॥

१. A. reads द्विजो for विप्रो. २. चाण्डालः is substituted by A. D. and H. for चाण्डालः. ३. A. and I. read वा for अपि. The text of jnavalkya Smriti reads वाग्वतस्ततः ४. All MS. read -समयः; but Smriti itself has समो हि सः. ५. G. adds पुरा after दर्शिता. ६. A. r कारणं निवर्तनं भवेत्, D. and G. कर्तुर्निर्वहणं भवेत् for कर्तुर्निर्वहणं भवेत्

इति । व्यासो अपि—

‘प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् येज्ञार्थं तु समाचरेत् ।
स्थित्यर्थोदधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेतुः धनाविस्तरम् ।
धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः—

‘न राज्ञः प्रतिगृहीयात् लुब्धस्योच्छेत्तास्त्रवर्त्तिनः ।
प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेद्या-नराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादिते यथोत्तरम्’ ॥
(या. स्मृ. १. १४०-१४१)

इति । संवर्त्तः—

‘राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः’ ॥

इति । स्कान्दे—

‘मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्वमागतः ।
राजप्रतिग्रहात् पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्वाजप्रतिग्रहम् ॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥
राजप्रतिग्रहाद्गन्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. A. याचार्य, D. स्थित्यर्थे for यज्ञार्थे. २. G. has स्थित्यर्थोदधिकं for स्थित्यर्थोदधिकं. ३. D. substitutes लब्धं स्वाच्छास्त्र- for लुब्धस्योच्छेत्तास्त्र-. ४. D. reads सूनि-, G. स्वानि- for सुनि-. ५. The text of याज्ञवल्क्यस्मृति reads यथाक्रमम्. ६. D. omits following-प्ररोहन्ति घनागमे । राजप्रतिग्रहाद्गन्धा-, and reads वृक्षा दवाग्निना दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्-.

‘देशसूनिंसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
 दशध्वजिसमा वेद्या दश वेद्यासमो नृपः ॥
 दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सैनिकः ।
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः’ ॥
 (म. स्मृ. ४. ८५-८६)

इति । अधार्मिकराजविषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव
 विशेषितम्—

‘येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
 यजन्ते भूभुजां तेषामेतत् सृनोदितं फलम् ॥
 येषां पापण्डसङ्कीर्णं राष्ट्रं न ब्राह्मणोऽप्युदम् ।
 एते सूनासहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ॥
 येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
 ते तु पापसमाचाराः सूनापापभागिनः’ ॥

इति । अदुष्टात्तु गजः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अत एव
 छन्दागशाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहं
 प्रवर्त्तयितुमश्वपतिनामकेन राज्ञा दांपाभाव उपन्यस्तः—

‘न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
 नाऽनाहिताग्निर्ना अविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥
 (छं. उ. ५।११।५)

१. This verse is altogether omitted by B. C. and F. also : we find this and the foregoing verse in Mann Smṛiti, but this verse is differently written there as:— दशसूनांसमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेद्यो दशवेद्यसमो नृपः ॥ २. D. E. G. and H. read -सूना- for -सुनि-. ३. Mann Smṛiti has तस्य for तस्मात्. ४. All except A. E. and J. omit इयं. ५. D. reads the verse as:— येषां न विषये विप्राः प्राज्ञैर्यज्ञपरिग्रहः । जायते भूभुजां तेषां. ६. A. reads ब्राह्मणास्पदम् for ब्राह्मणोऽप्युदम्. ७. A. has पापा हि ते स्मृताः for पापीपभागिनः. ८. D. omits महामुनीन्. ९. D. has च for मे, and for the same G. reads च. १०. A. reads तथा for कुतः.

इति । योजवल्क्यवचने अपि राजप्रतिग्रहनिन्दायां 'लुब्ध-
स्योच्छास्त्रवर्तिनः'-इति विशेषणात् अदुष्टराजप्रतिग्रहो न नि-
न्दित इति गम्यते । तथा च नारदो अपि—

‘श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥ (४१)
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।
नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥ (४२)
शुचीनामशुचीनां च सन्निवेशो यथाम्भसाम् ।
समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥ (४५)
यथा ऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि’ ॥ (४६)
(ना. स्मृ. १७. ४१-४६)

इति । द्रुष्टप्रतिग्रहवत् सत्प्रतिग्रहस्यापि आपद्विषयता
कुतो न कल्प्यते?—इति चेत् तत्र । ब्रह्माण्डपुराणे सत्प्रति-
ग्रहस्य अनापद्यपि विहितत्वात् ।

‘अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥
गृह्णीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचारवर्तिनः ।
श्रद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न हीयते’ ॥

१. D. omits the whole from ब्राह्मणवल्क्य to गम्यते. २. A. and G. read रक्षण for -रक्षणे. ३. A. has सन्निपातो for सन्निवेशो. ४. D. omits this whole line. ५. All except A. and I. read द्रुष्टप्रतिग्रहः. ६. A. omits अपि. ७. A. C. F. and I. omit तत्. ८. A. substitutes ब्रह्मपुराणे. Brahmandā Purāna is a Mahā Purāna and Brahma Purān is an Upa Purāna, therefore it is difficult to find out the above quotation. ९. D. E. G. and H. have प्रति- for परि. १०. A. reads धर्मो for धर्मान्.

इति । केषु चिद्वस्तुविशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह-
दोष इत्याह भारद्वाजः—

‘अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्’ ॥

इति । तत्र भारद्वाजाभिप्रेतान् वस्तुविशेषान्निर्दिशति
याज्ञवल्क्यः—

‘कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धोः पुष्पं दधि क्षितिः* ।

मांसं शय्या ऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-पण्ड-पतिनेभ्यस्तथा द्विषः’ ॥

(या. स्मृ. १. २१४-१५)

इति । मनुषि—

‘शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २५०)

‘एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाऽभयदक्षिणाम्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २४७)

* नात्र क्षितिशब्देन भूमिर्विवक्षिता अपि तु मृत्तिकैव । भूमिग्रहणे
दोषश्रवणात् ‘क्षितिर्मृत्तिका’ इति विज्ञानेश्वरः ।

१. All others except A. G. read भारद्वाजः. २. D. reads नैव विनिर्णुदेत्
for तन्नैव निर्णुदेत्. ३. B. C. and F. read गन्धान् for गन्धाः. ४. A. has
धान्यं. ५. D. reads अयाचिताहृतं. ६. D. and G. have द्विजः. ७. A.
reads वासः. ८. A. and I. read असत्. ९. D. reads वाऽभयदक्षिणाम् for
चाऽभयदक्षिणाम्, and the text of Manu अय for च.

इति । प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह—

‘हिरण्यं भूमिमश्वं गामत्रं वासस्तिलान् घृतम् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णीनो भस्मी भवति काष्ठवत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. १८८)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च’ ॥

(या. स्मृ. १. २०२)

इति । विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहो दोषावह इति वाजस-
नेयिब्राह्मणे गायत्रीविद्यायां श्रूयते—

‘यदि ह वा अप्येवंवित् बह्विव प्रति-
गृह्णाति न हैव तद्रायच्या एकं चनपदं
प्रति स य इमाऽस्त्रील्लोकान् पूर्णान् प्रति-
गृह्णीयात् सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमामु-
यादथ यावतीयं त्वयी विद्या यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् द्वितीयं
पदमामुयादथ यावदिदं प्राणि यस्ता-
वत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत्
तृतीयं पदमामुयादथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष
तपति । नैव केनच नाऽऽप्यं कुत

१. D. reads प्रतिगृह्णीते and the text of Manu reads the whole line
thus:— प्रतिगृह्णन्विद्वान् भस्मीभवति काष्ठवत्. २. A. reads -यथो.

उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्—इति ।

(वृ. उ. ५. १४. ५-६)

॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधिकरणन्यायेन (पू. मी. २. २. १) कर्मभेदमभिप्रेत्य 'पट्कर्माभिरतः'—इत्युक्तम् । स च न्याय इत्थं प्रवर्तते । यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संग्रहः किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैका भावना उत प्रतिधात्वर्थं भिन्ना? तत्र भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतिः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैकैकानुरक्तं आख्यातार्थं धात्वर्थान्तराणामननुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः—इति सिद्धान्तः । एवं चार्थ्यनादिभिः पट्भिर्धात्वर्थैः पाठा भावना भिद्यते—इति भवन्त्येतानि पट्कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानम् । अश्रद्धालुना अनुष्ठितमर्थफलं स्यात् । तदाह भगवान्—

१. All others except A. and I. read इति, and B. C. E. omit both. २. H. omits नि- and reads रूपितानां. ३. D. has the following wonderful reading:—किं सर्वधनार्थैका भावना उत न प्रतिधात्वर्थं वाचा तत्रभवतो वाचकस्याख्यातस्यैकत्वाभिन्नानामपि धात्वर्थानां उपसर्जनं प्रधानभेदकत्वात् सम्भवाच्चैकभावेन चेति पूर्वपक्षस्याद्धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतिः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैकैकानुरक्तं आख्याता ये धात्वन्तराणाम्— ४. All others except A. substitute नाना for भिन्ना. ५. E. omits the following:—स्यैव प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन भावनाया अप्रतीतिरुत्पत्तिशिष्टधा— ६. A. reads ख्याते ७. F. has -नानुक्त for -नानुरक्त. ८. A. and I. read अध्यापना— ९. H. has धात्वर्थः. १०. D. omits अपि.

‘अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इहे’ ॥

(भ. गी. १७. २८)

इति । ‘नित्यम्’ इत्युत्तरत्रान्वेति नै पूर्वत्र । अध्यापना-
रीनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अनित्यश्च देवता-
तिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवतास्वरूपं च वाज-
सनेयिब्राह्मणे शाकल्य-याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णी-
तम् । तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवतावि-
स्तार-संक्षेपो स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा श्रुतिः—

‘अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति
देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतथैव निविदा प्र-
तिपेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते ।
त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ।
ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति ।
त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच कत्येव
देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वा-
विति । ओमिति होवाच कत्येव देवा या-
ज्ञवल्क्येति । अथर्ध इति । ओमिति हो-
वाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक

१. Except A. D. and I. all others read नेह च. २. B. has उत्तर-
तोऽन्वेति न तु पूर्वत्र, C. and F. उत्तरतो नान्वेति न, D. उत्तरत्वात् नेति पूर्वत्र,
G. उत्तरत्वाज्ज्ञेति न पूर्वत्र, H. उत्तरत्र नान्वेति पूर्वत्र. ३. E. substitutes किन्तु
for न. ४. D. reads देवतानां. ५. D. omits the following :—शाकल्यः प्रष्टा
याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपो स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः अथ चैषा श्रुतिः ।
अथ हैनं विदग्धः. ६. A. omits स्वरूपं.

इति । ओमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री
 च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स
 होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत् शस्त्वेव
 देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ
 वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एक-
 त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशत् शविति
 ॥ २ ॥ कतमे ते वसव इति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च
 चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु ह्रीदं
 सर्वं वसु निहितमेते ह्रीदं सर्वं वासयन्त
 तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे ते रुद्रा इति ।
 दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदा
 ऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यस्मा-
 द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम
 आदित्या इति । द्वादश एव मासाः संवत्स-
 रस्यैत आदित्या एते ह्रीदं सर्वमाददानायन्ति
 तद्यदिदं सर्वमाददानायन्ति तस्मादादित्या
 इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजाप-
 तिरिति । स्तनयिन्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजाप-
 तिरिति । कतमस्तनयिन्पुरित्यज्ञानिरिति ।
 कतमो यज्ञ इति । पञ्च इति ॥ ६ ॥ कतमे
 षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
 चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते ह्रीदं सर्वं
 षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति ।

इमे एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति ।
 कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राण-
 श्चेति । कतमो ऋधर्ध इति । योयं पवत
 इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते ।
 स कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्व-
 मध्यात्तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव
 इति । प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति' ॥

(बृ. उ. ३. ९. १-९)

अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनार्हणां देवानां सङ्ख्यावि-
 स्तारेण कर्तृति पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्
 परबुद्धिव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो
 वैश्वदेवनामके शास्त्रेविशेषे ऋस्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां
 समुदायमाचष्टे इति वैदिकप्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा
 वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति ।
 तानि च पदानि त्रयश्च त्री चेत्यादीनि । शतत्रयं सहस्रत्रयं
 पदकं च देवविस्तारः । कस्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का
 व्युदस्यते । य एव देवाः पूर्वं विस्तृताः त एव सङ्क्षेपेण
 कियन्त ? इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः । कर्तृति सङ्ख्याप्रश्नः ।
 कर्तमे त इति स्वरूपविशेषप्रश्नः । तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका

१. A. reads संख्याविस्तारे, C. and F. read सन्ध्याविस्तारेण.
 २. A. and I. omit कर्तृति, A. adds शाकल्येन, and I. साकल्येन. ३. D.
 and G. have शास्त्र- for शास्त्र-. ४. D. omits ५३-. ५. D. has संभा-
 वेतानां, and G. संख्यावाचिनां for संख्यावाचिनां. ६. D. omits पदानां.
 ७. A. reads निविद्येवमासीनि. ८. A. has तत्पत्त्य-. ९. All except A. and
 १०. read कथमेतादृति for कथमे त इति.

ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति । किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतै-
च्छेकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथक् निरूप-
णीय इति । त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो
वस्वादिभ्यो ऽन्ये । तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी । प्राणा बाह्ये-
न्द्रियाणि । आत्मा ऽन्तःकरणम् । इन्द्र-प्रजापतिशब्दौ लक्षणया
स्तनयितु-यज्ञयोर्वर्चते । लक्षितलक्षणया त्वशनि-पश्वोः ।
अन्न-प्राणौ भोग्य-भोक्त्रभिमानिनौ । अध्यर्धशब्दो रुढ्या
सङ्ख्यावाची । योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः सूत्रात्मा ।
'वायुर्वै गौतम तस्मूत्रम्' (वृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः । अने
प्राणशब्दः परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं सं ब्रह्मयुक्तम् ।
तत् शब्दः परोक्षवाची । अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् पारोक्ष्यम्—इति । तत्र प्राणशब्दवा-
च्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः । तत्स्वरूपं च श्वेताश्वतरा
विस्पष्टमामनन्ति—

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेतार् केवलो निर्गुणश्च ’ ॥

(श्वे. उ. ६. ११; ब्र. उ. ३.)

१. B. C. and F. omit ऐच्छिक, and E. G. H. substitute भौतिक for the same. २. इति is omitted by all except A. and I. ३. G. reads -स्तनयितुः for -पश्वोः. ४. D. omits रुढ्या. ५. A. omits स. ६. व्यस्य is substituted by all except A. and I. ७. A. and I. read परोक्षम्. ८. H. reads चेतार्. We think this reading is more correct; but the Bhāṣya and others prefer चेतार् ; while D. reads चेतार्.

इति । एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा व्यवहरन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—

‘सुपर्ण* विप्राः कवयो वचोभि-

रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।’

इति । ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते—

‘इन्द्रं मित्रं वरुणमाग्निमाहु-

रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदं-

त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः’ ॥

इति । ननु—इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेववा-
चिनो न त्वेकं देवमभिदधति । अन्यथा वारुणयागे ऐन्द्रो^१
मन्त्रः प्रयुज्येत् । नायं दोषः । एकत्वे अपि देवतात्वम् । मूर्ति-
भेदेन मन्त्रव्यवस्थोपपत्तेः । तथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वे अपि
प्रतिमाभेदेन दक्षिणामूर्ति-चिन्तामणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्राः

* शोभने पर्णे पक्षावस्य सुपर्णः । ‘बृहद्रथन्तरे ते पक्षौ’ इति श्रुतेः ।
सुपर्णः परमेश्वरः । विप्रातीति विप्रः । ‘प्रा पूर्णौ’ स्वज्ञानेन पूरणकर्तारौ
विद्वांसो विप्राः । ते एकं सन्तमप्येनं बहुधा कल्पयन्ति उपास्यादिसिद्धये ।
वस्तुतस्त्वेक एव परमेश्वरः । एतेन—मन्दमतीनामनुग्रहार्थं विविधकर्मानु-
ष्ठानसिद्धयर्थं च कल्पितं शिव-विष्णवादिमूर्तिभेदमेव परमार्थसत्यं मत्वा
ईश्वरबाहुल्यादुद्दिजमानाः अनाकलितवैदिकधर्मरहस्याः पारक्यधर्ममुर-
रीकुर्वन्तो जल्पप्रज्ञादुपेक्ष्या इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

१. E. G. H. omit च. २. A. has वरुणयागस्य. ३. B. adds अपि before ऐन्द्रो. ४. B. C. and F. read युज्येत for प्रयुज्येत्. ५. A. G. and I. read देवस्य मू.; D. E. देवत्वमू., and H. देवत्वस्य मू., for देवतात्वम् । मू.
६. A. substitutes प्रासाद- for प्रतिमा- and reads प्रासाददक्षिणामूर्ति-; B. C. and F. प्रतिमाभेदे-; D., D. E., and H. प्रतिमाभेद-; and G. प्रतिमाभेदात् द-.

मूर्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः । यथा वो वैष्णवागमेषु गोपाल-
वामनादयो मन्त्राः तथा देवे^१ अपि किं न स्यात् ।

ननु—द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपम् । रूपभेदाच्च कर्मभेदः
प्रतिपादितः । ‘तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा
वाजिभ्यो वाजिनम्’—इत्यत्र यथा ऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्य-
योर्भेदः तथा विश्वेषां देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदो ऽभ्युपग-
न्तव्यः—इति । ब्राह्मम् । अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य
देवस्य कर्मानुष्ठानदशायामौपाधिकां भेदः* । अत एव वाज-
सनेयिब्राह्मणे इष्टिप्रकरणे कर्मानुष्ठानप्रसिद्धं देवभेदमनूद्य
तदपवादेन वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्—

‘तद्यदिदमाहुरमुं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेतस्यैव
सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति’ ।

न चैकस्माद्देवात् फलभेदो दुःसम्पाद इति शङ्कनीयम् ।
उपास्तिप्रकारभेदेन तदुपपत्तेः । ‘तं यथायथोपासते तदेव
भवति’—इति श्रुतेः । यथैकोऽपि राजा छत्र-चामरादिसे-
वाप्रकारभेदेन फलभेदे हेतुस्तद्वत् ।

* उपाधिशब्देनात्र सत्त्व-रजस्तमो गुणाः तज्जनितत्वेन कल्पितानि
शरीराणि वा ग्राह्याणि । तद्यथा—कर्मरम्भे विघ्ननाशनार्थं कल्पितस्य
गजमुखाद्याकारविशेषोपाधिविशिष्टस्य गणपतेः कल्पनम् । एवमेवैन्द्र-
वरूणादीनां देवानां कर्मानुष्ठानकाले तत्तत्कार्यसिद्धयर्थं कल्पनम् ।

१. A. omits वा, and D. substitutes च. २. A. and I. read देवे for
देवे. ३. A. and I. have स्वरूप-. ४. H. reads विशोषाव. ५. H. and I.
read वासवस्य. ६. A. and D. have कर्मानुष्ठान-. ७. E. G. and H. read
तदनुवादेन for तदपवादेन. ८. All others except A. and I. read फलभेदे.

ननु-देवः फलं ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते । तथा हि नवमाध्याये विचारितम् । किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं ? उतापूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं ? इति संशयः । तत्र भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तरभाविफलम्प्रति साधनत्वा-योगादवश्यं द्वारं किञ्चित् कल्पनीयम् । देवताप्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यां तद्वारं स्यात् ।

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तरपयति’ ।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते । क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात् कर्म कारकं प्रधानम् । तेन कर्मणा व्याप्यत्वात् सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानम् । इन्द्रादिदेवताश्च सम्प्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजार्हन्ति । यागश्च पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव देवताया अङ्गं स्यात् । तस्मात् राजादिवैवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते । याग-देवतयोर्योऽयमङ्गाङ्गीभाव उपन्यस्तः स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण विपर्येति । तथा हि- यजेतेत्याख्यातेन भावना अभिधीयते । सा च-किं? केन? कथं? इति भाव्यकरणे इतिकर्तव्यतालक्षणमंशत्रयं क्रमेणाकाङ्क्षति । तत्र यागस्य समानपदोपनीतत्वे अययोग्यत्वान्न भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात् भाव्यता स्यात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति ।

१. A. inserts कर्तुः. २. A. B. C. F. insert च before कर्मणा. ३. A. and I. read व्याप्तत्वात्. ४. All others except A. and I. take singular. ५. A. has यागस्व. ६. A. retains plural. ७. C. and F. read सर्वस्व for स्वर्गस्य.

तच्च करणं साध्यरूपत्वात् स्वनिष्पादकं सिद्धं द्रव्यदैवतमितिकर्तव्यत्वेन गृह्णाति—इति । ततो यागो ऽङ्गी देवता च तदङ्गम् । एवं च सति नातिथिवद्देवता यागेनोराध्यते । या तु श्रुतिः—‘तृप्त एवैनम्’—इति नासौ स्वार्थे तात्पर्यवती । प्रत्यक्षादिविरोधात्* । न हि काचिद्विग्रहवती देवता हविर्भुक्ता तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण योग्यानुपलब्ध्या वा प्रतीयते । किं च अश्वमेधे ‘गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः’ इत्यादावद्यावयवान् दंष्ट्रादिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमण्डूकादयस्तिर्यञ्चो ऽपि देवताविशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फलप्रदातृत्वं सम्भाव्यते ।

‘ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलैभ्यः स्वाहा’—

(तै. सं. ७. ३. १९; ७. ३. २०)

इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-तदवयवानां देवतायां श्रूयते । तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तरां तृप्तिः कुतस्तमां

* असति प्रत्यक्षोपलब्धे अर्थो बाधितो भवति । इन्द्रस्य प्रत्यक्षवाभावात् श्रुतिरियं न स्वार्थे तात्पर्यवती भवतीति भावः ।

१. A. and I. read-स्वरूपत्वात्. २. G. reads-न राध्यते. ३. D. omits from भुक्ता to प्रत्यक्षेण, both inclusive. ४. This mantra is differently read by the following manuscripts as:—A. has स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः, B. and C. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः. E. and F. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः, D. and G. गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूका काङ्गुन. ५. A. he इत्यादावयव-, B. C. E. F. H. इत्याद्यावयव-, and I. इत्याद्यावयव-. ६. A. I. C. F. have स्तेगमण्डूः. ७. Except A. and I. all omit ऽपि. ८. C. F. and H. read फलदानृत्वं.

फलदानम् । तस्माद्विग्रहादिमतां देवानां भवाच्च देवताप्रसा-
दो यागस्य फलद्वारम् । किन्तु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथा-
नुपपत्तिकल्पग्रमपूर्वं तद्वारम् । अभ्युपगतेष्वपि देवेष्वपूर्वस्यैव
फलद्वारत्वमवश्यं वक्तव्यम् । मन्त्रा-ऽर्थवादेतिहास-पुराणेषु
देवतानामपि तपश्चरण-क्रत्वनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रप्रयोगेभ्यः*
समीहितैः सिद्ध्यनुकीर्त्तनात् । तस्मान्न देवः फलप्रदः इति
सिद्धम् । औपनिषदास्त्वीश्वरस्य† फलदातृत्वं मन्यन्ते ।
तथा हि तदीये शास्त्रे तृतीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः
फलं ददाति ? आहोस्विदीश्वरः ? इति संशयः । तत्र मीमां-
सकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु
किं धर्मो ज्ञानाधिष्ठित एव फलप्रदः ? किं वा केनचित्चेतने-
नाधिष्ठितः ? नाद्यः । अचेतनस्य तारतम्यानाभिज्ञस्य यथो-
चितफलदातृत्वायोगात् । द्वितीये तु येनाधिष्ठितः स एव
फलदाता ऽस्तु । न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् ।
वैषम्य-नैर्घृण्यपरिहाराय धर्मापेक्षणात् । असति तु धर्मे
कांश्चिदुत्तमसुखं कांश्चिन्मध्यमं कांश्चिदधमं प्रापयन्तीश्वरः कथं
विषमो न भवेत् । कथं वा त्रिविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न
स्यात् । धर्माधर्मानुसारेण तत् प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीना-

* अयमर्थः— मन्त्रार्थवाद-पुराणादिषु देवतानामपि समीहितं तप-
श्चरणादिद्वारैव सिद्धमित्यनुवर्णितं न साक्षात् तस्मात् कर्मैव फलप्रदं
न देवता ।

† औपनिषदा वेदान्तिनः । ते च कर्मानुरूपं शुभमशुभं वा ईश्वरः
फलं ददातीति मन्यन्ते ।

१. A. has देवादीना-. २. C. and F. देवात्मनामपि, I. देवानामपि.
३. D. E. G. and H. have समाहित- for समीहित-. ४. A. reads फलं
ददातु. ५. All except A. H. and I. have धर्मवैयर्थ्य-. ६. A. has चित्रं
for त्रिविधं, and all others except I. विविधं for the same.

मिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्नुतः । न हि दुष्टशिक्षां शिष्ट-
परिपालनं च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये विद्येते ।
यदुक्तं—‘गो-मण्डूकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनां च
स्थावराणां फलप्रदत्वमयुक्तम्’—इति । तत् तथैवास्तु ।
ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदपि—

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति’ ।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

—इति तत्रापीन्द्रदेवतायामवस्थितो ऽन्तर्यामी फलप्रदत्वेन
विवक्षितः ।

‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्’ ।

इति श्रुतेः । तस्मादीश्वरस्य प्रसाद एव फलद्वारम् ।
न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः ।
विवक्षाविशेषेण तत्समाधानात् । यथा देवदत्तस्यैव पशुत्वे
ऽपि सम्यगभिज्वेलनं विवक्षित्वा ‘काष्ठानि पचन्ति’— इति
व्यवहारः तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वे ऽपि तारतम्यार्पादन-
निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा ‘धर्मः फलप्रदः’— इति
व्यवहारः किं न स्यात् । तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर
एक एव सर्वत्र पूजनीयो देव इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजनप्रकार-
मुपरितनश्लोके निरूपयामः । ‘देवता अतिथिपूजको नावसी-

१. A. B. C. and F. स्तंग- for गो-. २. All others except H. I. read
ईश्वरप्रसाद. ३. H. has अभिज्वालनं. ४. A. and I. read -पादनिमित्त-
५. From फलप्रदः to the end is omitted by D. ६. All others except
A. and I. read पूजनीय एवाल-. ७. H. -मिति प्रसं-.

दति '—इत्युक्तेरपूजायामवसीदति इत्यवगम्यते । तथा च
कूर्मपुराणे—

‘यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेणैवभिजायते ’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १२१)

‘अकृत्वा देवपूजां च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं निगच्छति ’ ॥

(कू. पु. १, २. १८. ११९)

इति । मार्कण्डेयः—

‘अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति’ ॥

(मा. पु. २९. ३१; वि. पु. ३. ९. १५; वि. स्मृ. ६७. ३३)

इति । देवलो ऽपि—

‘अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

असत्कृतो निराशश्च स सद्यो हन्ति तत्कुलम्’ ॥

१. In Kûrma Purâṇa we find as अज्ञानात्. २. A. and I. read -द्विह.
In the text of Kûrma Purâṇa we find the reading as follows :—
‘कृत्वा तु द्विजः पञ्चमहायज्ञान् द्विजोत्तमाः referring to both these verses
his reading is more correct. ४. All others except A. and D. as also
he text of the Kûrma Purâṇa read स गच्छति. ५ This quotation
from मार्कण्डेयः— to -गच्छति is omitted by A. and I.; the author
quotes this verse from Mārkaṇḍeya, but we also find it in Viṣṇu
Smṛiti and Viṣṇu Purâṇa.

इति । पूजायां तु न केवलं पापाभावं किन्त्वभ्युदयो ऽस्ति । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

‘ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १५.)

इति । मनुरपि—

‘अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं चादुष्टमानसम् ।
संवृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः’ ॥

(व. स्मृ. २७. ७)

इति । विष्णुरपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नाश्वामेति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनान्’ ॥

(वि. स्मृ. ६७. ४४.)

इति । वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सति यो ऽवशिष्ट ओदनः स हुतशेषः । तमेव भुञ्जीत न तु स्वभोजनार्थं पाचयेत् । यदाह भगवान्—

१. B. C. D. and E. add एष to केवलं. २. A. and I. read अवसाहः for पापाभावः. ३. A. and I. -मागसम्, B. C. F. -मानस; and E. वा दुष्टमानसम्. ४. D. सवस्त्वं. ५. A. omits इति. ६. All except A. and I. omit यो. ७. A. reads तथाह; and the other all except I. तदाह.

‘यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्’ ॥
 (भ. गी. ३. १३)

इति । ‘हुतशेषम्’—इत्यत्र हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः—
 ‘वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यन्ते वृधैः’ ।

इति । तस्य शेषो हुतशेषः । स च हुतशेषशब्दो देवर्षि-
 मनुष्यादिपूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति । तदाह मनुः—

‘देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥
 अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते’ ॥
 (म. स्मृ. ३. ११७—११८)

इति । ‘ब्राह्मणो नावसीदति’ इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मण-
 स्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्—

‘सत्यं दानं तपः शौचमानृशंस्यं दमो घृणा ।
 दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
 जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
 काम-क्रोधौ वंशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
 स्वयं धर्मेण चरति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

१. D. omits from ‘हुतशेषम्’—to अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् both inclusive, this is only on account of the writer's carelessness.
 २. G. ब्राह्म्याश्च, E. and H. read वा याश्च. ३. H. adds इति after भवेत्.
 ४. A. and I. वशी. ५. All except A. and I. read सर्वं धर्मेण चरितं.

यो ऽध्यापयेदधीते वा याजयेद्वा यजेत वा ।
 दद्याद्वा ऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
 अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

इति । तथा च अनाहिताग्नितायामपि उक्तलक्षणलक्षितो
 ब्राह्मणो नावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति ।

‘चतुर्णामपि वर्णानाम्’—इति ‘षट्कर्मभिरतः’—इति वच-
 नद्वयेन साधारणा-ऽसाधारणधर्मौ संक्षिप्योपदर्शितौ । यद्यपि
 ध्यापनादित्रयमेव विप्रस्याऽसाधारणं नाध्ययनादित्रयम् । तस्
 वर्णत्रयसाधारणत्वात् । तथापि षट्कर्मभिरतत्त्वं विप्रस्यैवो
 न कोऽपि विरोधः ॥ ३८ ॥

अथोत्र साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाहि-
 कं संक्षिप्याह—

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदैवं च षट्कर्माणि दिनेदिने ॥३९॥

इति । ‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्ना-
 नस्य प्राथम्यं व्याख्येयम् । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथम-
 पादे प्रतिपादितः । ‘यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । यवागुं च पच-
 ति’—इति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्र-यवागूपाकयो-

१. All others except A. and I. have रतं for रतिः. २. From तथा
 च—to पर्यवसितो भवति is omitted by all except A. and I. ३. A. reads
 तथात्र, and all others except I. तत्र. ४. All except K. and L. read
 देवतानां च for देवतातिथिः. ५. A. omits यवाग्वा. ६. Except E. G. H.
 All others omit च. ७. A. omits तत्र.

नियतः क्रमः? उत नियतः ? यदपि नियतः तदपि पाठेन निय-
म्यते उताऽर्थेन? तत्र विध्योरनुष्ठानमात्रपर्यवसानात् क्रमस्य नि-
यामकाभावात् अनियतेः—इत्येकः पूर्वः पक्षः । पूर्वाधिकरणेषु
'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' * इत्यत्र पाठ-
स्य नियामकत्वाभ्युपगमात् अत्रापि तत्सम्भवात् यथापाठक्रम-
नियमः—इत्यपरः पूर्वः पक्षः । 'यवाग्वा'—इति तृतीयया श्रुत्या
होमसाधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागु-
पाकः पूर्वभावी-इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहे-
तुत्वाच्छुद्धयैव सन्ध्यावन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि
इति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानं तत्पूर्वभावित्वात् ब्राह्ममुद्रार्त्तोत्थान-हि-
तचिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मे मुद्रूर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मा-ऽर्थ-कामान् स्वे काले यथाशक्ति न होंपयेत्' ॥

(या. स्मृ. १. ११५)

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मे मुद्रूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।

कायकेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च' ॥

(म. स्मृ. ४. ९२)

* द्रष्टव्यमिदं पूर्वमीमांसायां पञ्चमेऽध्याये प्रथमे पाद्रे 'श्रुतिलक्ष-
णमानुष्यं तत्प्रमाणत्वात्' इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां शबरभाष्ये ।

१. A. and I. read यथा नियतस्तथा, and others except H. यदापि निब-
तस्तथापि. २. A. has नियामकत्वा-. ३. A. adds क्रमः after अनियत.
४. D. omits पूर्वः. ५. D. reads -धिकरणे. ६. B. D. and E. read ब्राह्मणं.
७. A. reads तथापाठक्रम- ८. D. reads असति द्रव्यहोमो निःपत्तेर् अर्थाद्यवागु-
पाकः पूर्वभावीति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानपूर्वभाव- for the intermediate portion
of साधनत्वावगमात् and ब्राह्ममुद्रार्त्तो- ९. अत is added to एव by A.
१०. D. reads उपादेवेत् for न हापयेत्.

इति । 'वेदतत्त्वार्थः' परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे-
 'ब्राह्मे मुद्गुर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
 कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्' ॥
 (कू. पू. १. २. १८. ३)

इति । विष्णुपुराणे अपि-

'ब्राह्मे मुद्गुर्त्ते उत्थाय मानसे मतिमान्नृप ।
 विबुद्धेयं चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्योर्विरोधिनाम् ॥
 अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
 परित्यजेदर्थ-कामौ धर्मपीडाकरौ नृप ॥
 धर्ममप्यमुखादकं लोकविद्विष्टमेव च' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ५-७)

इति । सूर्योदयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ मुद्गुर्त्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मो द्वि-
 तीयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः-
 'उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य मुकृतं कृतम् ।
 दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक् सत्या वापि भाषिता ॥
 उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं मद्गद्गयमुपस्थितम् ।
 मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतिष्यति' ॥
 इति । 'ध्यायीत मनसेश्वरम्' इति यदुक्तं तत्र प्रकार-
 विशेषो वामनपुराणे दर्शितः-

१. The text of Vishṇu Purāṇa सुस्थे च for उत्थाय. २. In Vishṇu Purāṇa विबुद्धः for विबुध्य. ३. All except I. read चाप्यविरोधिनाम्. ४. In Vishṇu Purāṇa the following one line is seen between अपीडया, &c., and परित्यजेदर्थकामौ, &c., but the author did not find it necessary to the present. 'वृष्टावृष्टविनाशाय चिवर्गे समवर्षिता. ५. A. reads अनयोः for तयोः. ६. A. reads ऽपि कृतं for दापितं. ७. E. II. and I. read चापि. ८. D. and G. have यद्गयं समुप-. ९. I. omits वर्षितः.

‘ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनि-राहु-केतवः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्’ ॥

(वा. पु. १४. २३)

इत्यादि ।

॥ इति ब्राह्मे मुहूर्ते आत्महितचिन्तनप्रकरणम् ॥

हितचिन्तनानन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् न तु पापि-
यादिकम् । तेदाह कात्यायनः—

‘श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नग्नमुक्लृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम्’ ॥

(का. स्मृ. १९. ९-१०)

इति । ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाहाङ्गिराः—

‘उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आधम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन शीर्वनोद्ध्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः’ ॥

१. A. substitutes त्रिपुरान्तकोऽमिर- २. All others except D. and G. substitute सहभानुजेन for शनि-राहु-केतवः. ३. A. omits तदाह. ४. All except A. and G. read सुभगां. ५. A. reads शक्तिः स विमुच्यते. ६. A. and I. read मघं for चान्धं. ७. A. reads तथाचाङ्गिराः. ८. E. G. H. and I. read निष्ठीवो- for शीर्वनो-

इति । तेन तृणनियमं विशिनष्टि—

‘शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्रविसर्जनम् ।

अयज्ञीयैरनाद्वैश्व तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम् ॥

इति । तत्र कालभेदेन दिङ्मयममाह याज्ञवल्क्यः—

‘दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्ममूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः’ ॥

(या. स्मृ. १. १६)

इति । कर्णश्च दक्षिणः ।

‘पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुन्मृजेत्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वाभिधानात् । य
ज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याय्यम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेः
स्थानान्तरमाह—

‘कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितः’ ॥

इति । तत्र कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् । तथा च
सांख्यायनः—

‘यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे

कृत्वा मूत्र-पुरीषोर्ऽसर्गं कुर्यात्’ ॥

१. D. substitutes तत्र नियमं वसिष्ठ आह for तत्र तृणनियमं विशिनष्टि. If we allow the reading of D. it means that it is of Vasishtha; but we cannot find it in Vasishtha Smṛiti. For the same तृणनियमान् appears in A. I.; and in B C. E. G. H. तृणनियमो. This is grammatically incorrect. २. B, E, and H. omit विक्र. ३. All except A. and I. read -स्थानाभिः. ४. G. has विकल्पे for विकल्पेन. ५. G. reads यद्येकवस्त्रो for यद्येकवस्त्रो. ६. D. omits उत्सर्गं and reads मूत्रपुरीषे कुर्यात्; while B, C. E. F. and H. read - उत्सर्गे.

इति । ननु-उक्तो दिङ्निनियमो न व्यवतिष्ठते । अन्यैरन्यथा-
स्मरणात् । तत्र यमः-

‘प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने अपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः’ ॥

इति । अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति । तदयु-
क्तम् । सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्य-
शास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनम् । दिवसे कृत्स्ने ऽप्युदङ्मुखत्व-
विधानात् । यमवचनं तु विशेषशास्त्रम् । उदङ्मुखत्वस्य
मध्याह्नविषयत्वेनात्र सङ्कोचप्रतीतिः । मा ऽस्तु तर्हि विकल्पः ।
यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति-इति चेत् । तदपि न
युक्तम् । प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वनिराकरणायैव देवलेन सदैवेति
विशेषितत्वात् ।

‘सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः’ ।

इति । अत्र प्रातः-सायाह्नशब्दौ दिवा-रात्रिविषयौ । तथा च
ननु:-

‘मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५०)

इति । एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः ?
सूर्याभिमुखनिषेधगमकोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते-

१. G. has तदेतदयुक्तम्. २. D. omits हि. ३. B. C. and F. omit
अपि. ४. D. and G. omit -स्व-; while H. reads उदङ्मुख इति वचनात् for
उदङ्मुखत्वविधानात्. ५. D. reads विशेषवच्छास्त्रम्. ६. A. reads यमवचनोक्तो
नियमः for यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति-इति चेत्. D. substitutes
अव्यवस्था भविष्यतीति चेत्, this reading is correct and gives different
sense. ७. H. omits तु. ८. A. reads एतदपि for तदपि. ९. A. and I.
read सूर्याभिमुखनिषेधपरा यमोक्तिरिति. The reading is correct, but it
seems the repetition ‘यमोक्तिरिति’ is contrary to the style.

‘प्रत्यादित्यं प्रत्येनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः’ ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘विष्मृत्वमाचरोन्नित्यं सन्त्यासु परिवर्जयेत्’ ॥

इति तन्निरुद्धेतरविषयम् ।

‘न वेगं धारयेत् । नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्’

इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्—

‘छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखसुखः कुर्यात् प्राणवाधेभ्येषु च’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५१; म. पु. १. २१७. २७)

इति । तदपि नीहारान्धकारादिजनितदिङ्मादनविषयम् ।

देशनियमो विष्णुपुराणे अभिहितः—

‘नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत्’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ८-९)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषं कुर्यात्

दक्षिणां दिशमपरां वा’ ।

(आ. ध. सू. १. ११. ३१. २)

इति । मनुरपि—

‘दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. १५१)

इति । स एव वर्ज्यदेशानाह—

१. D. reads प्रत्यमरं प्रतिगङ्गां, E. प्रत्यवलं for प्रत्यनलं. २. I. reads यथापि for यत्तु. ३. H. I. and also the text of manu reads प्राणवाधे. ४. The text of the Āpastambadharmśūtra reads आरादा... .. दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा. (See G. Bühler's 1st Edition which seems to be incorrect.)

‘न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ (४५)

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ (४६)

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ (४७)

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ॥ (४८)

(म. स्मृ. ४. ४५-४८)

इति । पर्वतमस्तक इति पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्यज्ञापनाय ।

प्रमो अपि—

‘तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च ।

राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च’ ।

इति । हारीतः—

‘आहारं तु रहः कुर्यात् विहारं चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लेक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया’ ॥

१. A. हलकृष्टे न च जले for न फालकृष्टे न जले. २. All others except D. and I. read बहुले for न जले. ३. H. reads न शाङ्गल for कशाचन. A. has चेत्येषु for गर्तेषु. ५. Others except D. read नाप्यशस्थितः. नापि च स्थितः; while A. reads नाधिरोहितः. ६. H. reads आश्रित्य for साद्य. ७. I. reads च for गाः. ८. This sentence is omitted by all others except H. ९. I. reads छायावृक्षं चतुष्पथम्; G. छायां नद्वं चतुष्पथम्. १०. A. reads सर्वया. A. and D. read लक्ष्म्युक्तः.

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘न च सोपानत्को मूत्र-पूरीषे कुर्यात् ।’

(आ. ध. सू. १. १०. ३०. १८)

इति । यमो ऽपि—

‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा’ ॥

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद-मेहनो गृहीतशिश्न-
श्चोत्तिष्ठेत् । तथा च भरद्वाजः—

‘अथापकृत्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः’ ॥

इति ।

॥ इति विण्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥

अथ शौचप्रकरणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गृहीतशिश्नश्चेत्थाय मृद्विरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्त्रितः’ ॥

(या. स्मृ. १. १७)

इति । देवलो ऽपि—

‘आ शौचान्तं मृजेच्छिश्नं प्रस्नावोच्चारयोरपि ।

गुदं हस्तं च निर्मृग्यान्मृदम्भोभिर्मुहुर्मुहुः’ ॥

१. -गुह- is omitted by A. २. I. reads अवकृत्य च for अथापकृत्य, and A. यथा प्रकृत्य for the same. ३. All others except I. read नविधिः for -प्रकरणम्. ४. D. and I. read आ शौचान्तोत्सर्जेत, B. C. and F. आ शौचान्तान्मृजेत for आ शौचान्तं मृजेत.

इति । दक्षोऽपि—

‘तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा’ ॥

इति । अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विवस्वान्—

‘रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यशुचिर्भवेत्’ ॥

इति । शौचयोग्यां मृत्तिकामाह यमः—

‘आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कृलात् ससिकतां तथा’ ॥

इति । तत्रैव विशेषमाह मरीचिः—

‘विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता क्षत्रे विधीयते ।

हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूत्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्’ ॥

इति । उक्तविशेषासम्भवे या काचित् ग्राह्या । तदाह मनुः—

‘यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तथा शौचं विधीयते’ ॥

(म. स्मृ. १०. ४७)

इति । विष्णुपुराणे वर्ज्या मृद्विशेषा दर्शिताः—

‘वल्मीक-मूषकोत्खातां मृदमन्तर्जलान्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाश्च नादद्याल्लिपसम्भवाम् ॥ (१५)

अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां न कर्दमात्’ ।

(वि. पु. ३. ११. १५-१६)

१. A. omits विवस्वान्, and I. reads विश्वामित्रः for the same. २ D. reads रस्निमात्रजलं त्यक्त्वा, and I. रस्निमात्रजलात्तीर्थे for रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा. ३. All others except I. read कृच्छ्रैति निर्दिशेत् for कृष्णां विनिर्दिशेत्. ४ All others except H. read -मूषक; but मूषक is correct. ५ D. reads -जले and I. -जलां for -जलात्.

इति । अन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधस्तु वापी-कूपादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एव यमः—

‘वापी-कूप-तडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् ।
आहरेज्जलमध्यात् तु परतो मणिवन्धनात्’ ॥

इति । देवलो अपि काश्चिन्निषिद्धा मृदो दर्शयति—

‘अङ्गार-तुष-कीटा-स्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।
वल्मीकोपरि तोयान्त-कुड्या-फाल-श्मशानजाम् ॥
ग्रामब्राह्मन्तरालस्थां वालुकां पांसुरपिणीम् ।
आहृतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्तिकां’ ॥

इति । हस्तनियममाह देवलः—

‘धर्मविद्वक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथा च वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमो अभिहितः—

‘उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्यान्नात्रौ चेदक्षिणामुखः’ ॥

इति । मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः—

‘एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शकृति त्रिगुणं भवेत्’ ॥

१. I. reads तोयान्तः for तोयान्तः. २. D. reads कुड्या-यूप-श्मशानजाम्; while all others except A. and I. read कुड्या-पूतश्मशानजाम्, and on the margin of H. appears the correction -यूप- for -पूत-. ३. A reads पुरीषे द्विगुणं भवेत्; while D. reads शकृति द्विगुणं भवेत्.

इति । मनुेरपि—

‘एका लिङ्गे गुदे तिलस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सम दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३६—१३७; त्रि. स्मृ. ६०. २५—२६)

इति । बौधायनो अपि—

‘पञ्चा ऽपाने मृदो योज्या वामपादे तथा करे ।

तिलस्तिलः क्रमाद्योज्याः सम्यक्शौचं चिकीर्षता’ ॥

इति । वसिष्ठो अपि—

‘पञ्चा ऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सम मृत्तिकाः ।

उभयोः पादयोः सम लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ॥

‘एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश’ ।

(व. स्मृ. ६. १८)

इति । विंशत्यादिकं ब्रह्मचारिविषयम् ‘द्विगुणं ब्रह्मचारिणः’ इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे—

१. E. and H. omit मनुेरपि. The following two verses are found in the text of the Vishnu Smṛiti, and the latter verse is found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. २. All others except A. D. and I. read शुद्धिमवाप्नुयान्, and B. C. F. add इति after शुद्धिमवाप्नुयान्. ३. E. and G. read ऽपाने गुदे योज्या, but this appears to be a mistake. ४. All others except A. and I. read वामपादौ दशोत्तरे; but the meaning would be contrary. ५. A. has चिकीर्षतः for चिकीर्षता. ६. All others except G. and I. read -कीर्त्तिताः for -कीर्त्तिते. This latter half is not found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. I. has आदित्यपुराणे after the end of this verse, but we do not see any use of the words in this place.

‘स्त्री-गृहयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
 दिवाशौचस्य निश्चयर्द्धं पथि षोडशं विधीयते ॥
 आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
 उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. १-५३)

इति । वृद्धपराशरः—

‘उपविष्टस्तु विण्मूत्रं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।
 स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा’ ॥

(ग. पु. १. २१७-३३)

इति । आनुशासनिके ‘शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता—

‘शौचं कुर्याच्छनैर्धारी बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

विप्रुषश्च तथा न स्युर्यथा चोरं न संस्पृशेत् ॥

बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैवं स्पृशेत् स्फिचौ’ ।

इति । दक्षो ऽपि—

१. G. reads पादो for पादं. २. A. reads समाचरेत् for प्रकल्पयेत्. ३. A. I. read कर्तुः. ४. All others except A. and I. substitute च for तु. ५. has न for स. As in the Tilgu character the letters न and स resemble each other, we cannot positively say whether this is a mistake. ६. reads शौनकेनेतिकर्तव्यता for शौचेतिकर्तव्यता. ७. D. reads यथा न संस्पृशेत्, and A. न च स्पृशेत् for न संस्पृशेत्. ८. B. C. and F. read स्पृशेदिति, G. नैनं स्पृशेदिति, and I. नैनं स्पृशेदिति जाः. For the same E. H. read चोरं न संस्पृशेत्.

‘षडन्या नखगुद्धौ तु देयाः शौचेप्सुना मृदः ।
न शौचं वर्षधाराभिराचरेत्तु कदाचन’ ॥

इति । मरीचिरपि—

‘तिसुभिश्चातलोत् पादौ शोध्यौ गुल्फात्तथैव च ।
हस्तौ त्वामणिवन्धाच्च लेप-गन्धापकर्षणे’ ॥

इति । यथाविधि कृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति तदाऽह
मनुः—

‘यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारी ‘देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यगुद्धिषु’ ॥
(म. स्मृ. ५. १२६)

इति । मनस्तुष्ट्यभावे तु देवल आह—

‘यावत्तु गुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौचसङ्ख्यायां न विप्रैरुपदिश्यते’ ॥
(ग. पु. १. २१७-३६)

इति । पितामहो अपि—

‘न यावदुपनीयन्ते द्विजाः, गूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचमेषां विधीयते’ ॥

१. A. and I. read शोधयेत् for चातलात्; while D. reads चाबलात् for the same. २. G. and I. read गुल्फौ तथैव च. ३. A. has द्वौ मणिव-
शाच्च. ४. All others except I. read -गन्धापकर्षणम्. ५. All others
except A. and the text of Manu read -त्यमेध्याक्तो गन्धो. ६. All others
except A. and the text of Manu read चादेवं, but the commentators
do not follow this reading, as they think वारि and मृत् are used
separately. ७. A. reads शौचसङ्ख्यायाः. ८. G. and H. have तावत् for
तवत्, but in the margin of H. appears the correction तावत्. ९. D.
as शौचमेव, A. and G. शौचमेवं.

इति । अत्र स्त्री-शूद्रग्रहणं अकृतोद्वाहाभिप्रायम् । अनु-
पनीतद्विजसाहचर्यात्* । मृत्परिमाणमाह शातातपः—

‘आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते† स्थिताः ।

तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्ये या च मृत्तिको’ ॥

इति । यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्—

‘अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तद्विहिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी’ ॥

(द. स्मृ. ५. ७.; ग. पु. १. २१७. २)

इति तत्र सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधि-
कपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्या
पूरणीयैवे । यथाह दक्षः—

* ‘स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः’ इत्युक्तेः ‘स्त्री-शूद्रौ च सधर्माणौ’
इत्युक्तेश्च अनुपनीतद्विजवत् अकृतोद्वाहयोः स्त्री-शूद्रयोरपि गन्धलेपस्य
करमेव शौचं विधीयते इत्यभिप्रायः ।

† इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । तत्र ग्रासाः होमेषु आहुतयः शौचे मृत्ति-
काश्च आर्द्रामलकप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

१. B. C. and F. read शौचार्ये यास्तु मृत्तिका; A. E. G. and H. शौचे
देवास्तु मृत्तिका; and I. शौचे देवाश्च मृत्तिका; for शौचार्ये या च मृत्तिका.
२. D. reads -परिमाणे for -परिमाणेन. ३. All others except D. omit एव

‘न्यूननाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिर्मभीप्सता ।
प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते’ ॥

(द. स्मृ. ५. १३)

इति । एवमुक्तशौचकरणे अपि यस्य भावशुद्धिर्नास्ति न
स्य शुद्धिरित्याह व्याघ्रपादः—

‘शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथा ऽन्तरम् ॥
गङ्गातेयिन कृत्स्नेन मृद्गरैश्च नैगोपमैः ।
आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति’ ॥

इति । शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

‘शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूला द्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फला क्रियाः’ ॥

इति ।

(द. स्मृ. ५. ९)

॥ इति शौचप्रकरणम् ॥

अथ गण्डूषविधिः । तत्रापस्तम्बः—

‘एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥

D. reads शौचसिद्धि- for शौचं शुद्धि-; A. B. C. and F. read शौच-
सिद्धि-; and E. G. H. शौचं सिद्धि-. २. A. reads न गोमयैः. ३. The inter-
mediate portion from this heading to the next heading ‘अथाचमन-
विधिः’ is omitted by all others except A. and L. it is difficult to state
whether this portion has been entirely omitted by the author himself
or it has been inserted by some one else.

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्वण्डूपमाचरेत् ।
 चतुरष्ट-द्विषट्-व्यष्टगण्डूपैः षोडशैस्तथा ॥
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमामुयात् ।
 पुरस्तद्विवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥
 पश्चिमे मुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूपमाचरेत् ।
 गण्डूपसमये विप्रस्तर्जन्या वक्त्रताडनम् ॥
 कुर्वीत यदि मृदात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।

इति ।

॥ इति गण्डूपविधिः ॥

अथाचमनविधिः । तत्र वृद्धपराशरः—

‘कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः
 निर्वह्निशिख-कच्छेस्तु द्विजो आचमनं चरेत् ।
 कृत्वोपवीतं सव्यांसे ब्राह्मनः-कायसंयतः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अन्तर्जानुः ग्रुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा बाह्येण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्’ ॥
 (या. स्मृ. १. १८)

इति । गौतमोऽपि—

१. A. reads प्रबद्ध-. २. H. reads -कक्ष- for -कच्छ-. ३. D and H. read द्विराचमनमाचरेत् for द्विज आचमनं चरेत्. ४. D. reads सव्येन; while all others except A. and I. read सव्यांसे for सव्यांसे. ५. All except D. and the text of Yajñavalkyasmṛiti omit the Visarga and read अन्तर्जानुः शर्चा.

‘शुचौ देशे आसीनो दोक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा
 कृत्वा यज्ञोपवीती आ मणिवन्धनात् पाणी
 प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः त्रिश्चतुर्वा ऽप
 आचामेत् । द्विः^१ प्रमृज्यात् । पादौ चाभ्युक्षेत् ।
 खानि^२ चोपस्पृशेत् शीर्षण्यानि^३ मूर्धनि च
 दद्यात् । (गौ. स्मृ. १. ११)

इति । तत्र त्रिश्चतुर्वेत्यैच्छिको विकल्पः । ब्रह्मतीर्थं
 तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

‘कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
 प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥
 (या. स्मृ. १. १९)

इति । एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—
 (या. स्मृ. १. १९)

‘अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां
 ब्राह्मं तीर्थम् । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा
 पित्र्यम् । कनिष्ठातलयोरन्तरा प्राजा-
 पत्यम् । पूर्वोणाङ्गुलिपर्वणि दैवम् ।

* खानि इन्द्रियाणि । शीर्षण्यानि शीर्षे भवानि नासिका-चक्षुः-श्रो-
 त्रादीनि चोपस्पृशेत् । मूर्धनि च जलं दद्यात् इति योजना ।

१. All others except A. and the text of Gautama read
 क्षिणबाहुं. २. A. reads जान्वन्तरं. ३. Except A. D. I. and the text of
 Gautama others read पाणि for पाणी. ४. This is omitted by all others
 except A. and the text of Gautama. ५. A. reads अभ्युक्षेत्. ६. D.
 reads नखानि for खानि. ७. D. adds अपि to अङ्गुष्ठयोः. ८. A. and I.
 read कनिष्ठिका-करतल-.

इति । आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः—

‘अङ्घ्रिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

वेद्भिना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अङ्घ्रिस्तु प्रकृतस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

हन्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः’ ॥

शुद्धेरन् स्त्री च गृद्धेश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

(या. स्मृ. १. २०-२१)

इति । मनुरापि—

‘हृद्गाभिः पूयन्तं विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिस्तु गृद्धः स्पृष्टाभिरन्ततः’ ॥

(म. स्मृ. २. ६२)

इति । प्रचेता अपि—

‘अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृद्गाभिरशब्दाभिः त्रिंशन्नुर्वाङ्गिराचमन्त’ ॥

* द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः शुद्धेश्चरन् इति पूर्वेणान्वयः । स्त्री-
शुद्धौ चकारात् अनुपनीतद्विजश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि ।
तृतीयार्थे तमिः ।

† प्राशिताभिः अन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपीत्यर्थः ।
‘अन्ततः जिह्वौष्ठान्तेनापि’ इति कुल्लूकभट्टः ।

१. ‘वेद्भिना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ । याज्ञवल्क्योऽपि ‘अङ्घ्रिस्तु प्रकृति-
स्थाभिर्हीनाभिः फेन बुद्बुदैः’ is omitted by D. २. A. and I. omit अपि.
३. A. D. and I. read गृद्धाश्च. ४. H. and I. read भूमिपः.

इति । तत्रापवादमाह यमः—

‘ योत्रायामीक्षितेनापि* शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनातुराणां च तथोऽणेनोऽणपायिनाम्’ ॥

इति । उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः—

‘ आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिर्वत्करम् ।
संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पित्रदपः’ ॥

इति । स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः ।

‘ त्रिः पित्रेदक्षिणेनापः’ ।

इति पुराणवचनात् । उदकपानानन्तरर्भाविनीर्मितिकर्त-
व्यतामाह दक्षः—

‘ संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

* यात्रायां प्रयाणे केवलं जलावलोकनेनापि शुद्धिर्भवति । न तत्र
स्पर्शनाद्यपेक्षा । ‘ रात्राववीक्षितेनापि’ इति पाठस्तु असङ्गत इव
प्रतिभाति ।

१. B. C. and F. add अपि to तत्र. २. A. substitutes याज्ञवल्क्य for यमः, but we do not find this verse in the text of the same. ३. All others except D. read रात्राववीक्षितेनापि for यात्रायामीक्षितेनापि, but we would not see the meaning of अवीक्षितेनापि, if right, would be an exception to an आचमन how the सायंसंध्यावन is to be performed. ४. A. and I. read सवतः. ५. I. reads -मत्करम्. ६. A. reads संहताङ्गुलिना. ७. D. reads -व्य for -वपः. ८. D. reads भावि निमित्तकर्तव्यता. ९. A. reads सम्पत्त्याङ्गुष्ठः, B. C. D. and F. संमृज्याङ्गुष्ठः, and E. G. H. संमृत्त्याङ्गुष्ठः for संवृत्याङ्गुष्ठः. १०. A. reads संहताभिश्चतसृभिः पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्, B. C. E. F. and H. संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् and D. संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्.

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः-श्रोत्रे ततः परम् ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्नेण संस्पृशेत् ॥
 (द. स्मृ. २. १४-१७)

इति । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथास्पर्शनमाह—

‘तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः ॥
 नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु ।
 संस्पृशेच्चै ततः शीर्षमयमाचमने विधिः’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ५-७)

इति । एवमन्ये ऽप्यन्यथान्यथा वर्णयन्ति । तत्र यथा
 शाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । आचमननिमित्तान्याह मनुः—

‘कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
 वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्वं सर्वदा’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३८)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

१. B. C. and F. reads बाहूनाग्नेण for बाहू चाग्नेण. २. D. omits the portion intervening between तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् in the first half of the first line and स्कन्धद्वयं ततः in the latter half of the 4th line. ३. D. substitutes तु for च. ४. A, D, and I. do not repeat the word अन्यथा. ५. D. omits तत्र. ६. A, and I. read पाण्याचान्त, and D. स्नास्वावाप. ७. All others except A, and the text of Manu read पीस्वापो-ध्येष्यमाणश्च. ८. I. reads वेदममि च; while others except A. read वेदमन्नं च. ९. A, D. II. and I. omit अपि.

‘चाण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे* स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वोऽपि तथाविधम् ॥

आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।

अग्नेर्गवामथाऽऽत्मने स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च ॥

स्त्रीणामथाऽऽत्मनः स्पर्शं नीलीं वा परिधाय च’ ॥

(कू. पु. १. २. १३. ४-८)

इति । ‘स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे-’ इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा
च पद्मपुराणे—

‘चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वा ऽऽचामेद्विजोत्तमः’ ।

इति । मनुसरपि—

‘सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्तवार्तुतं वचः ।

रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४५)

इति । बृहस्पतिरपि—

* चाण्डालैः म्लेच्छैश्च सह सम्भाषे सम्भाषणे । उच्छिष्टैः स्त्री-
शूद्रैः सह उच्छिष्टेन वा तैः सह भाषणे आचामेदिति भावः ।

१. B, C, and F. read -भाषणम्. २. B, C, E, F. and G. read दृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा.
३. All others except A. and I. substitute चा for वा. ४. After this
line we find in the Kūrma Purāṇa the following two lines:- भोजने
सन्ध्ययोः स्नात्वा स्यागे मूत्र-पुरीषयो । आचान्तोऽप्याचमेत्स्पृष्ट्वा सकृत्सकृ-
दथान्यतः. ५. A. reads तथात्मसंस्पर्शं, and I. यथात्मसंस्पर्शं for अथात्मनः स्पर्शं.
६. All others except A. I. and the Kūrma Purāṇa read नीलीं for नीली.
७. All others except A. and I. read -पुराणम्. ८. In the text
of manu appears -नृतानि च. ९. A. omits this. portion. and I. omits
only अपि.

‘अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्जार-मूषकेस्पर्शे प्रहासे स्नृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपि स्पृशेत’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘उत्तीर्योदकमाचामंदवतीर्य तथैव च ।

एवं स्यात्तेजसा युक्तां वरुणां ऽपि सुपूजितः’ ॥

इति । हारीतो ऽपि—

‘नोत्तरेदनुपस्पृश्य जलम्’ ।

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘क्षुते निष्ठीवने मुनं परिधानं श्रुपातने ।

पञ्चस्वेतेषु चाचामच्छ्रावं वा दक्षिणं स्पृशेत’ ॥

इति । दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवं वेदितव्यम् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

‘सम्यगाचम्य तैर्येन क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ॥ (६७)

देवतानामृषीणां च पितॄणां चैव यन्नतः ॥ (६८)

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्क्षदर्शनम्[†] ।

* एवं कृते सति जलाधिष्ठातृदेवता वरुणो ऽपि पूजितो भवतामर्थः ।

† नेदमुपलब्धपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि ‘पूर्वाभावे ततः परं’—इत्यस्य ग्रहणे इदमपेक्षितमेवेति स्पष्टमेव ।

१. All others except A. and D. read मूषिकास्पर्शं, which appears to be a mistake. If the word मूषिका meaning a female rat is kept then the meaning would be that at the touch of the female rat alone the आचमन is to be performed. २. All others except D. read कुर्वन्नपि स्पृशेत. ३. A. and I. read वरुणेन सुपूजितः, and D. वरुणेनापि पूजितः for the same. ४. D. and I. substitute वा for आ. ५. A. H. and I. read क्रियाः.

कुर्वीतालम्भनं चोपि दक्षिणश्रवणस्य वा ॥ (७०)

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ' ॥ (७१)

(मा. पु. ३४. ६७-७१)

इति । दक्षिणकर्णप्रशंसा च 'प्रभासादीनि तीर्थानि'—
इत्यादिना वक्ष्यते । अथ वा बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘नीवीं विमृज्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत्’ ।

(बौ. स्मृ. १. १०. १६-१७)

इति । पट्त्रिंशन्मते द्विराचमननिमित्तं दर्शितम्—

‘होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च’ ॥

(या. स्मृ. १. १९६)

इति । बौधायनो अपि—

‘भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले* च तत् द्विराचमनं स्मृतम्’ ॥

* हविर्भक्षणं पुरोडाशोडादिभक्षणम् ।

१. A. B. C. D. and F. substitute वा for च. २. B. C. and F. read गोमयं गोमयं वा संस्पृशेत्; while A. E. H. and I. भूमिं गोमये वा संस्पृशेत्.

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशन्त ।

गुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशन्त ॥

(कृ. पु. १. २. १२. ६४)

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गे अयुक्तेभाषणे ॥

जृम्भित्वा अध्ययनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ।

चत्वरं वा इमशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तो ऽप्याचमेत् पुनः’ ॥

(कृ. पु. १. २. १३. १-३)

इति । अयुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमात्रं
बोधायनः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु दन्तसक्तेषु धारणा ।

ग्रंस्तेषु तेषु नाचामेतेषां संस्थानवच्छृङ्चिः’ ॥

(बौ. स्मृ. १. ४. १. २४)

१. A. D. E. G. and H. read शुष्कभाषणे for अयुक्तभाषणे. २. D. read शबिन्धा; while A. and the text of Kūrma Purāṇa read छीविन्धा. ३. The text of the Kūrma Purāṇa reads समाक्रम्य. ४. A. and I. read तनः for पुनः. ५. A. D. E. G. and H. read शष्क- for अयुक्त. ६. A. and I. read अस्त्येषु च; while D. reads अस्तेषु तेषु for ग्रंस्तेषु तेषु. ७. The text of the Baudhāyana smṛite reads the whole verse as follows:—

दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा ।

अस्तेषु तेषु नाचामेतेषां संस्थानवच्छृङ्चिः ॥

In this verse both the readings संस्थानवत् and संस्थानवत् are doubtful. They do not give any proper meaning. Dr. Bühler corrects संस्थानवत्, but we think संस्था न चाऽशृङ्चिः would be a more correct reading.

इति । दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्यानिर्हार्यरूपेण भेदः ।

अत एव देवलः—

‘भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेच्चाशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्वेण कृतं’ ॥

इति । ग्रंथेषु तेषु स्वस्थानाद्युक्तेषु च निगीर्णेष्वित्यर्थः ।

तत्र मनुः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शकृते न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः’ ॥

(बौ. स्म. १. ८. १. २५)

इति । एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथा ऽहं शङ्खः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्’ ।

इति । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः—

१. A. and I. read अस्थितेषु च ; while D. reads अस्तेषु for अस्तेषु.
२. A. and I. omit स्व-. ३. Except A. D. and I. all others read स्वस्थानेषु तेषु, omitting च्युतेषु. ४. This verse the author quotes (from Manu ; but we find this only in one manuscript with Govind Raja's commentary (5 between 141 and 142 verse), but neither Govind Raja nor any of the other six commentators on Manu has commented it, the reading of it being—

दन्तवदन्तलगेषु रसास्पर्शेषु चैव हि ।

च्युतेष्वभ्यवहित्याभिव्यक्तैव तच्छुचिः ॥

५. All others except A. and I. read स्वर्गे कृते for स्वर्गकृते.

‘दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
ताम्बूले चक्षुदण्डे च नोच्छिष्टं भवेति द्विजः’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि.—

‘ताम्बूले चैव सोमे* च भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूर्ले-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टं भवति द्विजः’ ॥

इति । एतच्च मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्टविषयम्
ताम्बूलसाहचर्यात् । ‘दन्तलग्नस्य संस्पर्शे’ इति अनिर्हाय्यं
दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्शे इत्यर्थः । याज्ञवल्क्ये अपि—

‘मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथा ऽऽचमनविन्दवः ।
श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १९५)

इति । मुखनिःसृता विन्दवां यद्यङ्गे पतन्ति तदा नाचं
नापादकाः । तथा च गौतमः—

* सोमः सोमवलीरस इति यावत् ।

१. G. reads भवतु for भवति. २. E. and H. read षट्त्रिंशन्मते अपि b
we do not find any work of this name on Dharmasūtra. Probab
this is a mistake of the writer. ३. A. adds इति after भवेन्नरः. ४.
reads फलेः पुष्पैः for मूल-पुष्पैः. ५. All others except A. and I. re
सौरभाद्यर्थो. ६. D. reads प्रतिहार्यस्य, B. C. and F. निर्हार्यस्य, E. G. a
H. हार्यस्य for अनिर्हार्यस्य. ७. B. C. and F. read न पतन्ति, D.
G. and H. निपतन्ति for पतन्ति. ८. A. reads आचमनापादकाः,
and D. आचमनापादकाः for नाचमनापादकाः.

‘ने मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति तांश्चैदङ्गे निपतन्ति’ ।
(गौ. स्मृ. १. १६)

इति । आचमनविन्दवस्त्वैद्वस्सृष्टा अपि मध्याः । तथा च
मनुः—

‘स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यं आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरेप्रयतो भवेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४२; वि. स्मृ. २३. ५४)

इति । अत्र पादग्रहणं अत्रैयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् ।

तथा च यमः—

‘पतन्त्यार्चामतो यांश्च शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः’ ॥

इति । इमश्रुविषये विशेषमाहाऽऽस्तम्बः—

‘न इमश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये

सद्भिः यावन्न हस्तेनोपस्पृशति’ ।

(आ. ध. सू. १. ५. १६. ११)

इति । आचमने बर्ज्यानाह भृगुः—

१. A. and I. omit न; for the same E. G. and H. substitute अ-
२. All others except A. and the text of Gautama read न चैदङ्गे for
तांश्चैदङ्गे. ३. D. reads अङ्गास्पृष्टा, B. C. E. F. and H. अङ्गं स्पृष्टा, and A.
I. G. अङ्गं स्पृष्टा for अङ्गास्पृष्टा. ४. All others except A. I. and
the text of Manu read बस्त्राचामयतः for च आचामयतः. ५. D. reads
भूमिगै; while the commentator Govindrāja reads भूमिकैः for भौमिकैः.
६. Except Govindrāja all other commentators and A. read राग्रवतो.
७. D. reads अवान्तरस्य for अवववान्तरस्य. ८. A. B. C. E. F. and I.
read आचमनो. ९. A. reads बस्य for बाध-.

‘ विना यज्ञोपवीतेन तथा ऽधीतेन वाससा ।
 मुक्त्वा शिखां वाप्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥
 सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च* यानगः ।
 दुर्देशप्रगतश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘ पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत् । यद्याचामेत् भूमौ
 स्नावयित्वा ऽऽचामेत् । नोङ्गुलीभिर्न सङ्कुट्टाभिर्न
 सफेनाभिर्नोष्णाभिर्न क्षौराभिर्न विवेर्णाभिर्न दुर्ग-
 न्धरसाभिर्न कलुषाभिः । न हसन् न जल्पन् न तिष्ठन्

‘ प्रौढपादो यथा—

‘आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
 कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते’ ॥

इत्युक्तलक्षणः । जानुनोः जङ्घयोः कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुवङ्गावस्थ
 इति भावः ।

१. B, C. and F. read वा नाचामेत्, H. and I. चाचामेत् for वाप्याचामेत्.
 २. Except D, all others read सोष्णीषी. ३. B, C, E, F. and H. read
 दुर्देशप्रपद्येव, G. दुर्देशः प्रपद्येव, and D. दुर्वेषश्च प्रपद्येव for दुर्देशप्रगतश्चैव.
 ४. All others except G. and the text of Baudhāyana read पादप्रक्षालना-
 च्छेपेण. ५. Except D. and the text of Baudhāyana all others omit
 यद्याचामेत्. ६. Except A. and the text of Baudhāyana all others
 omit नाङ्गुलीभिः. ७. D. substitutes च for स-. ८. All others except
 A. I. and the text of Baudhāyana omit स-. ९. A. and I. read नोच्छि-
 ट्ठाभिः. १०. B, C. and F. read न जाताभिः, E. न जात्याभिः, and G. न
 जातिभिः for न क्षौराभिः. ११. D omits न विवेर्णाभिः, and A. adds नोष्णाभिः
 before न कलुषाभिः. १२. This is omitted by all others except A. and
 the text of Baudhāyana. १३. B, C. and F. read जलस्थो for जल्पन्.
 १४. A. omits न जल्पन् न तिष्ठन्.

न विलोकेयन् न प्रहो न प्रणतो न मुक्तेशिखो
 न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो
 न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नाश्वज्ञोपवीती न प्रसा-
 रितपादः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत् ।
 (बौ. स्मृ. १. ९. १२.-१९)

इति । देवलो अपि—

‘सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशो अपि वा नरः ।
 उष्णीषी वाऽपि नाचामेदस्वेणाबध्य वा शिरः’ ॥

इति । आपस्तम्बो अपि—

न वर्षधराभिराचामेत् ।

(आ. ध. स्मृ. १. ६. १५. ४)

इति । यमो अपि—

‘अपः कर-नखैःस्पृष्टा य आचामति वै द्विजः ।
 सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्या-ऽऽप्यणगतो अपि वा ।
 अरुत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्’ ॥

इति । गौतमो अपि—

१. B. C. E. F. and I. omit न विलोकयन्; while H. in its correction reads नाविलोकयन्. २. B. C. D. E. F. G. H. and I. add after this word नाविलोकयन् न बहिर्जानुं वेष्टितशिरां न बद्धकक्षी न पङ्कमानो नाश्वज्ञो-पवीति न प्रसारितपादः for न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः. त्वरमाणो नाश्वज्ञोपवीती न प्रसारितपादः ३. A. and D. read मुक्तकेशो ऽपि वा. ४. D. reads-नाविलोकयन्. ५. A. and I. read आचामति. ६. This verse and the words ब्रह्माण्डपुराणेऽपि following it are omitted by D. ७. A. and I. read नखैः. ८. All others except A. and I. read व्यक्तं.

‘नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन् उद्धृतोदकेनाचामेत्’ ।

(गौ. स्म. ९. ३)

इति । न तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । जले तु तिष्ठन्नप्याचामेत् । तथा च विष्णुः—

‘जान्वोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

*अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति’ ॥

इति । कौशिकोऽपि—

‘अपवित्रकरः कश्चिद्वाह्यणोऽपे उपस्पृशेत् ।

अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यादि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । मार्कण्डेयस्तु दक्षिणहस्तस्य संपवित्रतां विधत्ते—

‘संपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयत्’ ॥

इति । गोभिलो हस्तद्वयेऽपि पवित्रं प्रशंसति—

‘उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामेति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्’ ॥

* अधस्तात् जान्वोरधः परिमाणे जले स्थित्वा शतकृत्वोऽप्याचमनं निष्फलमित्यर्थः ।

१. A. and I. add न and read नोद्धृतोदकेन. २. D. omits अपि.
३. D. and H. read ब्राह्मणो य उपस्पृशेत्. ४. H. substitutes अपि for न.
E. omits the portion from मार्कण्डेयस्तु.....गोभिलो. H. also
has omitted this portion, but it appears as correction in its margin.
५. G. and H. omit स-. ६. A. and I. add तु. after गोभिल-. ७. All
others except A. omit अपि. ८. I. reads संपवित्रं. ९. A. reads
हस्तद्वय-. १०. G. reads -चरति for -चामेति. ११. G. reads लभेत्.

इति । स्नामानन्तरभाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह—

‘स्नात्वा ऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।

उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो* भवेत् ॥

इति । द्वितीयः—

‘आर्द्रवासा जलं कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्’ ॥

इति । स्थलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यन्तरं—

‘अलाभे ताम्रपात्रस्य करकं च कमण्डलुम् ।

गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरो नाश्रयतां भवेत् ॥

करकालावुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन च ।

स्वदस्ताचमनं कार्यं स्नानेनैव वर्जयत् ॥

करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजनं ।

सौवर्णे गजते चैव नैवाऽशुद्धं तु तत् स्मृतम्’ ॥

इति । एवमुक्तलक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्—

‘एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत्’ ॥

* कार्यक्षमः सन्ध्यावन्दनादीन्यन्यानि वा कार्याणि कर्तुं योग्यः भवति ।

१. B. C. E. P. G. and H. omit कार्य- and read ततः क्षमो भवेदिति. in the margin of H. appears correction. २. D. G. and F. omit this latter half of this verse. ३. All others except A. and I. read अलाभे ताम्रपात्रस्य. ४. All others except A. and I. read चर्मपुटेन for पर्णपुटेन. ५. All others except A. D. and I. read करपात्रे. ६. B. C. and F. substitute च for यो; while G. substitutes स. for the same.

इति । वृद्धशङ्खा अपि—

‘त्रिःप्राश्रीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयन्ते परिमार्जनात् ।
 पादाभ्यां प्रीयन्ते विष्णुर्ब्रह्मा शिरसि कीर्तितः ॥
 नासत्य-दत्तौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ।
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते गङ्गा-भास्वरो ॥
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिला-ज्जलौ ।
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 नाभिसंस्पर्शनाज्जागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
 संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 मूर्ध्नि संस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत्’ ।
 (शं. स्मृ. ९. ९-१३)

इति । आचमनाकरणे प्रत्यवायां दर्शितः पुराणसारे—
 ‘यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैवं नास्तिकः* ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः’ ॥
 इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

* अत्र नास्तिकशब्देन आचमनस्यावश्यकर्तव्यमनादृत्य कर्तुं प्रवृत्त इति ज्ञेयम् । ननु नास्ति कश्चित् परलोक इति वदन् इत्युक्तलक्षणो नास्तिकः । तस्य प्राप्तेरभावात् निषेधस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्

१. This line and the following lines the author quotes from Vṛidhasankha. We have no such work as Vṛidhasankha. The work we have bears the name Śankha wherein these eleven lines appear. It is difficult to say whether the work we have is the work Vṛidhasankha or Śankha. २. All except A. and D. read अनुश्रुम ३. D. reads स्पृशेत् for स्पृष्टे. ४. A. omits पुराणसारे. ५. D. substitutes च for एव.

अथ दन्तधावनविधिः तत्रैत्रिः—

‘मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्रकाष्ठं शृण्वं वा भक्षयेदन्तधावनम्’ ॥

(ल. अ. स्मृ. ४. ५-६)

इति । व्यासो अपि—

‘प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च मुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

नित्तं कषायं कटुकं दुर्गन्धं कण्टकान्वितम् ।

क्षीरिणौ वृक्षगुल्मादीन् वर्जयेदन्तधावने’ ॥

इति । विष्णुः—

‘कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।

कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्धरुतकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वाहंखनिका तथा ।

सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ।

द्वादशाङ्गुलकं विधे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

क्षत्र-विद्-भूजजातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्’ ।

इति । अङ्गिराः—

१. A. and I. read अ- for त-. २. D. reads जान्वन्तरात् for जान्वन्तरा
३. A. reads सगन्धं, and others सुगन्धं for दुर्गन्धं. ४. B. C. and F. read
-गुल्मादीन् for -गुल्मादीन्. ५. All others except A. read भक्षयेत्, but this
reading is quite useless. ६. D. omits this word. ७. A. D. H. and I.
read -ङ्गुलिकं; while D. reads -ङ्गुलिकं विधे दन्तकाष्ठं मनीषिणः.

‘आम्र-पुन्नाग-विल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥
 वटाश्वत्थार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
 जात्यं च विल्व-खदिरमूलं तु ककुभस्य च ॥
 अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
 प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्न्यजेत् ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कपायं तिक्तकं तथा ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेदन्तधावनम्’ ॥

इति । कात्यायनो दन्तधावनस्य काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रं दर्शयति—

‘आयुर्वलं यशो वर्चः प्रज्ञाः पशु-वसुनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पतं’ ॥
 (का. स्मृ. १. १०. ४.)

इति । वर्ज्यानाहोगनाः—

‘नाङ्गुलीभिः स्वकान् दन्तान्नैरः प्रक्षालयेत्सदा ।
 दक्षिणाभिमुखो नाद्यात् नीलं धव-कदम्बकम् ॥

१. All others except D. and I. add इति after दन्तधावनम्. The word is generally used at the end of a quotation. If the word was used by the author himself then the following verses would appear to have been quoted from some other work, the name whereof is not here mentioned. २. B. C. F. and G. read भक्षयेत् for वर्जयेत्; while H. add इति after वर्जयेत्. ३. D. reads खदिरं for खदिरः. ४. All others except D. read भुक्त्वा for भूत्वा, but it is quite incorrect and does not give any sense. ५. The text of Kātyāyana reads पशून् for पशुः. ६. D. and G. read धेहि for धेहि. ७. All others except A. omit some letters in this line. B. C. F. and I. read नाङ्गुलिभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत्, D. अङ्गुलिभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत्; while G. नाङ्गुलिभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत्. This is in prose but we do not find the text of Ūśanas in prose. ८. A. and I. read नद्यां for नाद्यात्. ९. B. C. and F. read नीलं for नीलं.

तिन्दुकेऽनुद-बन्धुक-मोचामरज-बल्वजम् ।
 कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ॥
 न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं शोकमेव च ।
 एतानि भक्षयेद् यस्तु क्षीणपुण्यः स जायते' ॥

इति । वर्ज्यतिथ्यादीनाह विष्णुः—

‘प्रतिपद्वर्षपष्टीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
 नवम्यां भानुवारं च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्’ ॥

इति । यमो अपि—

‘चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।
 एषु स्त्रीतैल-मांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥
 श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे ऽजीर्णदोषतः ।
 व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम्’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘श्राद्धे यज्ञे च नियमात्राद्यात् प्रोषितभर्तृका ।
 श्राद्धे कर्तुर्निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।
 अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम्’ ॥

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

१. B. C. E. F. G. and H. read मोचामरजबल्वजम् for मोचामरजबल्वजम्; while D. reads मोचामरजबल्वजम्. २. D. reads शोकमेव च for शाकमेव च. It seems more correct. ३. B. C. F. and H. substitute च for च. ४. All others except A. and I. read दर्शः. ५. The next three lines after this word and the word इति after these lines are omitted by G. ६. D. reads काष्ठानि. ७. A. reads न तत् for नाद्यात्. ८. A. and D. read आहुकर्तुर्निषेधो; while G. reads आहुकर्तुर्निषेधो for आहु कर्तुर्निषेधो. ९. A. omits वृद्ध- and reads simply याज्ञवल्क्यः; but we do not find this verse in yājñavalkya-smṛiti.

‘ इष्टका-लोष्ट-पाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा चानामिका-ऽङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

इति ।

॥ इति दन्तधावनप्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जप-होमादिदर्भपाणिना कर्तव्यत्वादाशै
दर्भविधिरुच्यते । तत्र हारीतः—

‘ अच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।

पितृ-देव-जपार्थं तु समादध्यात् कुशान् द्विजः ॥

कुशहस्तेन यज्जप्तं दानं चैव कुशैः सह ।

कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते ॥

इति । पुराणे अपि—

‘ कुशपूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तायं सोमपानेन सम्मितम् ॥

इति । गोभिलो अपि—

‘ कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवा व्यवस्थिताः ॥

इति । कौशिकः—

‘ शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ॥

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ॥

१. B. C. and F. read न कुर्यात् for वर्जयेत्. २. A. omits जप-
३. A. reads सपत्रांश्च for सपत्रांश्च. ४. A. and I. read पितृ-देव-जपार्थं तु; while D. substitutes च in the place of तु. ५. A. and I.
read पानं for स्नानं. ६. A. and I. read पुराणान्तरे अपि, but it seems
incorrect. ७. D. substitutes खानं in the place of स्नानं. ८. All others
except A. D. and I. read चाहृतं for चोद्धृतं. ९. D. reads स्थितः. १०. D.
reads कुशान् स्पृश्या for कुशाः स्पृश्याः.

इति । उत्पादनमन्त्रस्तु—

‘विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजे ।

नुद पापानि सर्वाणि दर्भ स्वस्तिकरो मम’ ॥

इति । वर्णभेदेन विनियोगभेदमाह कात्यायनः—

‘हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ३)

इति । कुशाभावे शङ्कः—

‘कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः कारौः कुर्वीत यन्ननः ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘कुशाः काशा यत्रा दूर्वास्तथा ब्रीहय एव च ।

बल्वजाः पुण्डरीकाश्च सप्तधा बर्हि उच्यन्ते’ ॥

इति । वर्ज्यानाह हारीतः—

‘चितौ* दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा ये दर्भाः पितृर्तर्पणे ।

हता मूत्र-पुरीषाभ्यां तेषां स्यागो विधीयते ॥

* अस्मिन्श्लोके पूर्वाद्धे ‘भवाः’ इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः । उत्तरार्धे
पानिति योजनीयम् ।

१. A. reads निसर्गतः, and I. निसर्गजः. २. E. G. and H. read
कथञ्चित्काः for एकवर्तिताः. ३. D. omits इति. ४. D. reads द्विजः.
All others except A. and I. read -भेष्ट. ५. All others except A.
and I. read तत्पत्तः for बल्वतः. ६. D. reads विष्णुकाः for बल्वजाः.
A. reads गर्तेशु. ७. A. reads ब्रह्मयज्ञे च. ८. D. reads तर्पिताः.

अपूता गर्हिता दर्भा ये संच्छिन्ना नखैस्तथा ।

कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति । कुशोत्पाटने कालनियममाह हारीतः—

‘मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

इति । पवित्रधारणे फलमाह मार्कण्डेयः—

‘कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः ॥

इति । शातातपः—

‘जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

इति । पवित्रप्रकारमाह कात्यायनः—

१. H. in its margin reads गर्हिताः. २. All others except A. and I. read नखैः स्मृताः. ३. B. C. and F. read कालनियमेनायातयामासाह ते कालनियममाह. ४. A. reads दर्भोच्चयो, and I. दर्भचयो for दर्भोच्चयो. ५. A. and I. omit अपि; while E. omits the words शङ्खोऽपि and the verse following it. H. also omits, but it appears in its margin correction excepting the word अपि after शङ्खः, and in D. it appears after the next quotation of Mārkaṇḍeya. ६. G. reads दम्भवर्जितः, but it does not give any good sense. ७. A. and D. read अशून्यं for अशून्यं.

‘अनन्तर्गभिणं माग्रं कौशं द्विदलमंत्रं च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्’ ॥

(का. स्मृ. १. २. १०)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।

चतुर्भिश्चाभिचारंश्च* कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम् ॥

इति । अत्रिः—

‘ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।

भाजने वस्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न क्षीयते’ ॥

इति ।

॥ इति दर्भविधिप्रकरणम् ॥

* अभिचारः शत्रुहननाद्यर्थमनुष्ठीयमानं कर्म । तच्च इयेनयागादि वैदिकं भैरवमन्त्रादितान्त्रिकमिति द्विविधम् ।

१. A. and I. read कुशं for कौशं. २. All others except A. B. C. E. and I. omit इति. ३. I. omits अपि. ४. In the margin of H. after this verse appears the following portion:—

स्मृत्यर्थसारे—‘सर्वेषां वा भवेदाभ्यां पवित्रं धीयते नवम्’ ।

५. A. reads अभिचाराणि for अभिचारांश्च. ६. A. and I. read वस्तुलं प्रोक्तं. ७. A. reads विधीयते for न क्षीयते. ८. A. and I. omit विधिं and read दर्भप्रकरणम्.

तदेवं 'मन्थ्या स्नानम्' इत्यस्मिन् वचने स्नानशब्दोप-
लक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादीनि कुशाविध्यन्तानि कर्माणि
निरूपितानि । अथेदानीं मूलवचनोक्त स्नानं प्रपञ्च्यते । तत्र
कूर्मपुराणम्—

‘प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १८)

इति । व्यासः—

‘उपःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावड्यकं बुधः ॥

स्नानान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि’ ।

(व्या. स्मृ. १. २-३)

इति । दक्षो अपि—

‘अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।

लाला-स्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ (१)

अत्यन्तमलिनः काये नर्वाच्छिद्रममन्वितः ।

स्नवत्येव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशेषधनम् ॥ (४)

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ (१)

(द. स्मृ. २. ७-१२)

इति । व्यासः—

१. A. reads प्रक्रम्यते. २. This is omitted by A. ३. A. substitutes
for न. ४. A. and D. read दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानेन शुध्यति. ५. G. omits ३

‘ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संग्रयः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णा च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पुन्यन्ते नात्र संग्रयः’ ।

(व्या. स्मृ. १. ४-६)

इति । दक्षो अपि—

‘अज्ञानाद्यदि वा मोहाद्रात्रौ दुश्चरितं कृतम् ।
प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजानयः’ ॥

इति । स्नानप्रकारः चतुर्विंशतिमते अभिहितः—

‘स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।
कुर्याद्याहतिभिर्वाथ ‘यत् किञ्चिद’मृचा अपि वा’ ॥

इति । कात्यायनो अपि—

‘यथाऽह्नि तथा प्रातः नित्यं स्नायादतन्द्रितः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्’ ॥

(का. स्मृ. १. १०. १.)

इति । अमन्त्रवदिति मन्त्रभक्षेपोऽभिप्रेतः । यतः स एवाह—

‘अन्दैवता मन्त्राः—‘आपोहिष्ठा मयोभुवः०, यो वः शिवनमो रसः०
तस्मा अरंगमामवः०’, एते त्रयः । ते च—ऋक्संहितायां (१०.१.९) वाजस-
नेयिसंहितायां (११.१) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (९.१०) इष्टव्याः ।
वरुणमन्त्राश्च—‘तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानः’ (ऋ. सं. १६.१.) इति
पञ्च ‘तन्नोऽग्ने वरुणस्य’ (ऋ. सं. १.१.४-५.) इति द्वौ ‘इमं मे वरुण
धुषि०’ (ऋ. सं. १.६.१) इत्येकः एतेऽष्टौ ऋक्संहितायां प्रसिद्धाः ।
‘यत्किञ्चिदं०’ (ऋ. सं. ७.९.१९) एषो अपि प्रसिद्ध एव ।

१. I. reads दुर्विचिन्तितम्. २. A. and D. substitute च for वा. ३. I
reads अनानुरः for अतन्द्रितः. ४. D. reads अभिहितः, for अभिप्रेतः.

‘ अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
 प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः’ ॥
 (का. स्मृ. २. १२. ६)

इति । कालनियममाह जात्रालिः—

‘ सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते ऋषि—

‘ उपस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितं ऋषि वा ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्’ ॥

इति । उदिते इत्युदयाभिमुखे इत्यर्थः । उदयस्याप्युपरि
 स्नानं चेत् सन्ध्याऽऽयुक्तयेत । स्नानपूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः ।
 सन्ध्योत्कर्षश्च योगियाज्ञवल्क्येन निषिद्धः—

‘ सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ’ ।

इति । यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्नघमर्पणं* कुर्यात् । तथा—
 न शीनकः—

‘ स्नात्वा ऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पटेदघमर्पणम् ।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्गमर्पणं विहितम्—

*अघमर्पणं तु—‘ ऋतं च सत्यं’० (ऋ. सं. १०. १९०. १२; तै. आ. १०. १.) इति तृचेन सूक्तेन त्रिरावृत्तेन कर्तव्यम् । कात्यायनानां तु ‘दुपदा दिवे०’ इति मन्त्रेणाघमर्पणं विहितम् ।

१. Srautachandrikā reads प्रातर्न तनुयात्स्नानं वैव. २. D. omitt अपि. ३. G. reads चेतु स्नानं for स्नानं चेत. ४. A. omits this word and reads simply याज्ञवल्क्येन; while all others except I. read योग- for योगि-. ५. D. reads चोद्यगे; while all others except A. and I. read चोद्यगे for नोद्यगे. ६. A. and I. read यथोक्तं स्नानं कुर्वन् for यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्. ७. A. and I. read तथाह for तथाह. ८. D. reads पिवेत् for पठेत्.

‘नित्यं नैमित्तिकं* काम्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।
तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रेकीर्तितम्’ ॥

इति । यमो अपि—

‘द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।
गोमृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्’ ॥

इति । कार्णार्जिनिः—

‘नाभिमात्रे जलं स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । नृसिंहपुराणे अपि—

‘स्वेन तीर्थेन† देवादीनाङ्गिः सन्तर्पयेत्ततः ।
देवान् देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥
पितॄन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः’ ।

(नृ. पु. ५८. ८८-८९)

इति । चतुर्विंशतिमते—

* नित्यं प्रत्यहमवश्यं कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्मङ्गत्वेन वि-
हितम् । काम्यं घर्मादिपरिहारार्थं मलापकर्षणार्थं वा कृतम् । नैमित्तिकं
ग्रहण-सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तेन कृतम् ।

† अत्र तृतीयार्थं वर्जयित्वा ‘पितॄन् पितृगणान् देवान्’ इत्यादिकेचन
पठन्ति तत्प्रामादिकमिव प्रतिभाति । पूर्वं सामान्यतः देव-पितृ-ऋषी-
स्तर्पयेदित्युक्त्वा पुनः विशेषेण तर्पणमभिहितमिति ज्ञेयम् ।

१. A. reads व्यवस्थितम्. २. D. reads पूजयेत् for पूरयेत्, but it seems incorrect. ३. D. omits this. ४. D. reads कार्णार्जिनिः. ५. D. reads चिन्तयेत् for चिन्तयन्. ६. A. B. C. F. and I. omit अपि. ७. I. reads पितॄन् पितृगणान् देवानङ्गिः while all others except A. and the text of Nṛsiṃha Purāṇa read पितॄन् ऋषिगणान् देवानङ्गिः. ८. B. C. and F. read सर्वान् for देवान्. ९. This line is omitted by A. and I.

‘स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् “पितृदेवताः ।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म ततः परम्’ ॥

इति । भरद्वाजो अपि—

‘वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दोसकर्मिणः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्’ ॥

इति । वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रस्तु—

‘ये के वास्मत्कुलं जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गुह्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनादकम्’ ॥

इति ।

॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च भक्त्यपराधे—

‘एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः ।
उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च’ ॥

(म. पु. ११२. १३)

इति । कर्म कुर्यादिति शेषः । योगियाज्ञवल्क्यः—

* इदं च स्नानाङ्गतर्पणमिति ज्ञेयम् । तच्च ‘भूर्देवांस्तर्पयामि’ इत्यादि-
रूपं व्याहृतिभिरेव कर्तव्यमित्युक्तमन्यत्र ।

१. B. C. and F. read वासकर्मिणः, and D. वासकर्मणः for वासकर्मिणः.
२. A. reads वामनपुराणे; while all others except I. read भक्त्यपराधे for
भक्त्यपराधे. ३. A. and D. read यथाविधि for विधानतः. ४. D. reads
मुक्ते for शुक्ले. ५. All others except A. and I. substitute वा for च.
६. All others except A. and I. substitute योग- for योगि-.

‘स्नात्वैवं वाससी धौने’ अच्छिन्नं परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदाऽद्विध्व हस्तौ प्रक्षालयन्तेतः’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

‘नोत्तरीयमधः कुर्यान्नेपर्यधस्थमम्बरम् ।
नान्तर्वासो विना जानु निर्वसेद्वसनं ब्रुधः’ ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणे विशेषोऽभिहितः—

‘अवमृज्यान्नं च स्नानो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः* ।
न च निर्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत्’ ॥
(मा. पृ. ३४. २५)

इति । अत्र कारणमाह गोभिलः—

‘पित्रन्ति शिरसो देवाः पित्रन्ति पितरो मुखान् ।
मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्नान् सर्वजन्तवः ॥
तस्मात् स्नानो न प्रमृज्यात् स्नानशाय्या न पाणिना’ ।

इति । व्यासोऽपि—

‘निलः कोटयो र्द्विकोटी च यावन्त्यङ्गरूपाणि वै ।
वैसन्ति सर्वनीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्’ ॥

इति । जाबालिः—

* इदं नैमित्तिकस्नाने क्रियाङ्गस्नाने वा भवितुमर्हति । न तु मलाप-
र्षणादौ । अवमार्जनं विना मलापकर्षणस्यैवासम्भवात् ।

१. A. reads शुक्लः. २. A. and I. read मृदा चाद्वि. ३. A. substitutes
ति in the place of ततः. ४. All others except A. D. and I. read अधस्थ-
or अधस्थः. ५. D. reads विषसेत्. ६. A. reads नरः for न च. ७. I.
reads पीडयेत् for निर्धुनेत्. ८. D. reads तच्च for तच्च. ९. A. reads
नलः for गोभिलः. १०. A. and I. read नावमृज्यात्; while D. reads न
ज्यात् for न प्रमृज्यात्. ११. D. reads कोविध for कोटी च. १२. A. and I.
read सवन्ति for वसन्ति, but it does not give any good sense here.

‘स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विष्मृत्वं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । वस्त्रविषये विशेषमाह भृगुः—

‘ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते’ ॥

इति । प्रजापतिरपि—

‘क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदैवं तथा ।
कौषायं धातुरक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्’ ॥

इति । देवलोऽपि—

‘स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न तु नेजकधौतेन’ नाहतेन न कुत्रचित्’ ॥

इति । नाहतेनेति समस्त्वं पदम् । अहतलक्षणमाह

पुलस्त्यः—

‘उपह्वीतं नवं श्वेतं सदैवं यत्र धौरितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्’ ॥

इति । बौधायनोऽपि—

* उल्बणं विशेषेण रक्तमित्यर्थः । रक्तस्यैव विशेषणमिदम् ।

† नेजको वस्त्रनिर्णेजनकर्ता रजक इत्यर्थः । केरलादयस्तु रजक-
धौतमेव वस्त्रं शुद्धं मन्यन्ते ।

१. A. reads रक्तमम्बरं. It seems more correct. २. D. reads विपश्चि-
तं but this is quite incorrect. ३. B. C. and F. read कौषायं. ४. A.
reads धातुवस्त्रं च. ५. I. reads सोल्बणं for नोल्बणं. ६. This is omitted
by A. ७. I. reads सेवक- for नेजक-, and A. B. C. E. F. G. and H.
read रजक- for the same. This is grammatically correct but in-
correct as regards prosody. ८. A. G. and H. substitute च for न.
९. I. reads आहत- for अहत-. १०. I. reads सवृक्षे for सदैवं. ११. E.
reads धावितं for धारितम्. १२. Except A. D. G. and I. all others read
बोधायनः for बौधायनोऽपि.

‘कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्याचमनयोस्तथा’ ॥

इति । एतत् सर्वकर्मोपलक्षणार्थम् । अनुत्तरीयस्य कर्म-
प्रतिषेधात् । तथा च भृगुणोक्तम्—

‘विकच्योऽनुत्तरीयश्च नम्रश्चावस्त्र एव च ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रश्चिन्तयेदपि ॥

नम्रो मलिनवस्त्रः स्यान्नम्रश्चाव्रपटः स्मृतः ।

नम्रस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नम्रः स्यूतपटस्तथा’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेन द्विजो नाऽऽचमने जपे’ ॥

(वि. पु. ३. १२. २०)

इति । गोभिलो अपि—

‘एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवताऽर्चनम्’ ।

इति । अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘अलाभे धौतवस्त्रस्य शाण-क्षौमाविकानि च ।

कुतुपं योगपटं च विवासास्तु न वै भवेत्’ ॥

१. I. only reads -होम- for -उत्सर्ग-. २. A. and I. read भक्ताचमनयोः, while D. and G. read भुक्त्वाचमनयोः, but the latter seems incorrect.
३. D. reads -लक्षणार्थम्. ४. D. has वा for च. ५. A. reads -चिन्तयामिति.
६. The text of Vishṇu Purāṇa reads द्विजवाचनके for द्विजो नाऽऽचमने. The commentator Śrīdhara uses this word in the sense of Puṇyāhāra-āchana.
७. All others except A. and I. omit this word. ८. All others except A. and I. read योग-. ९. D. reads -वस्त्राणां. १०. B. C. F. G. and H. read विवास- for विवासा-.

इति । कुतपं* योगपट्टं च धारयेदिति शेषः ।

॥ इति वस्त्रधारणप्रकरणम् ॥

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः । म च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः -

‘पर्वताग्रं नदीतीरे मर्म क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धुतीरे च वर्त्मके तुलसीमूलमाश्रिते ॥

मृद एतास्तु सम्पाद्याः वर्जयेच्चन्यमुत्तिकाम् ।

इयामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वडयकरं भवेत् ॥

श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्रुतमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुष्करं भवेत् ॥

अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदंशनी ।

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयन्न नखं स्पृशेत् ॥

वर्त्तिदीपाकृतिं वाऽपि त्रैलोक्यव्राकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं नथैव कुमुदस्य च ॥

* कुतपः छागस्य ऊर्णया घटितः कम्बलविशेषः । तथा च मेदिनी-
‘कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागलकम्बले’ । (२१. १९) इति । म च
‘नेपालकम्बल’ इति प्रसिद्धः । योगपट्टस्तु प्रसिद्ध एव ।

१. All manuscripts read कुतपं instead of कुतपं, which is the proper word here. कुतप is a different word meaning a leather vessel in which oil or ghee is kept. It has not the sense of कुतप meaning a blanket. २. A. reads त्रिपुण्ड्रविधिः. ३. All others except A. and I. read ब्रह्मपुराणे. We cannot positively say whether this quotation is from Brahmapurāṇa or from Bruhma Purāṇa. ४. D. reads समक्षे; while I. reads धर्मक्षेत्रे. ५. I. reads तुलसीमूलमुत्तिकाम्, but the next line does not keep the necessity of this reading. ६. A. and I. read सम्पाद्याः for सम्पाद्या; while D. reads सु for सु. ७. Except A. H. and I. all others read -मुत्तिकाः. ८. A. and I. read नथै for नखं. ९. D. reads पात्राकृतिं

मस्य-कूर्माकृतिं वार्षपि शङ्काकारमतःपरम् ।

दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।

सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्युतम् ॥

चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवन्त ।

ललाटे केगवं विद्यान्नारायणमथोदरे ॥

माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्धमूलके ।

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयन्ते ॥

तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुमूदनमुत्स्मरन्त ।

त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ॥

श्रीधरं बाहुकं वामे हृषीकेशं तु कर्णके ।

पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥

द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्धनि ।

पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः ॥

नामान्युच्चार्य विधिना धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।

इति । सत्यव्रतो ऋषे-

१. All others except A. and I. read कण्ठकूपके for स्कन्धमूलके.
 २. Except A. all others read मधुसूदनमयुस्मरेन्; while I. omits न.
 ३. Except A. and I. all others read वामे कुक्षौ for वामकुक्षौ. ४. I. reads
 this line first, instead of the former line. ५. H. C. D. E. F. and
 H. read सायंकाले, and G. सायंकालः for सायं प्रातः.

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते ।

स चाण्डालो ऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संगयः’ ॥

इति ।

॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रकरणम् ॥

अथ प्रातःस्नानप्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ! तत्र गङ्गः-

‘स्नानं तु द्विविधं प्राक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः पद्विधं भवेत्’ ॥

इति । तत्र मुख्यस्नानस्य षट्प्रकारता आग्नेयपुगं दर्शिता-

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

(अ. पु. १५५. ३-४)

इति । एतेषां लक्षणमाह गङ्गः-

‘अस्नातश्च पुमाचार्यो जपामिहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

चण्डाल-शत्रु-यूपांश्च* स्पृष्ट्वा स्नानां रजस्वलम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

*यूपस्पर्शनिषेधस्तु कर्मसमाध्यनन्तरं ऋत्विजेतेरपामिति बोध्यम् ।
गोभिलेन तत्र होमादिकमप्युक्तम् (गो. गृ. सू. ३. ३. ३४) ।

१. I. has the following verse before this: -

‘मन्त्राक्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।

यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्’ ॥

We do not see any necessity of it in this place. २. I. reads -पुण्ड्रं यथा शुभं. ३. A. D. and G. read चण्डालो ऽपि विशुद्धात्मा. ४. D. and G. read -विधिः for -प्रकरणम्. ५. अथ is omitted by all others except A. ६. D. omits इति. ७. This line and the verse following it is omitted by G. ८. A. and I. read यदामोति for यथा स्नाने.

पुण्यस्नानादिकं* यत्तु देवज्ञविधिचोदितम् ।
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
 जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्† ।
 मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानीमवसरस्तथापि प्रातः-
 स्नानवत्तस्य नित्यत्वात् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वं
 च व्याघ्रपादेनोक्तम्—

‘प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेदिति’ ।

इति । कूर्मपुराणे—

‘ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥

* पुण्यनक्षत्रे कर्तव्यं स्नानं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । तत्तु तत्रैव
 द्रष्टव्यम् ।

† अभ्यङ्गः तैलमर्दनम् । आयुर्वेदे तु—‘मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्
 वर्जस्तङ्गतम् । स्नोतोभिस्तर्पयेत् बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः’ इति
 अभ्यङ्गलक्षणमुक्तम् । तथापि उक्तलक्षणो अभ्यङ्गः दाक्षिणात्यानामेव ।

१. I. reads पुण्य- for पुण्य-, but our reading is more correct. २. A.
 reads -नोदितम् for -चोदितम्. ३. A. reads सकामः for नाकामः. ४. D.
 reads सार्चिष्यन्. ५. H. reads बन्तु for बस्तु. ६. A. and I. read
 गीतिता for गीतिता. ७. The text of the Kūrmapurāṇa reads गोसङ्कष
 for गोमयं.

नदीषु देवखानेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रसवणेषु च ॥

परकीयनिर्पानेषु न स्नायाद्वै कदाचन ।

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा 'सम्भवे पुनः' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५८-६०)

इति । तत्राधिकार्यनधिकारिणौ व्यासा विभजने-

'स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुर्जोर्ग्रेन निरामयः ।

न भुक्त्वा श्लङ्कतो रोगी नाज्ञाते श्मसि नाकुलः' ॥

इति । आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्थामाह दक्षः-

'प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यनेस्त्रिपवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः' ॥

इति । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वयमाह व्यासः-

'मन्त्रपूतं जले स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।

न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत् फलम्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यः-

१. D. and G. read 'निखातेषु' for 'निपानेषु'. २. A. omits व्यासो, and D. I. read अधिकार्यनधिकारिणो. ३. A. and G. read योगी, and D. योगी for रोगी. ४. D. reads इत्तः for इक्षः; while G. omits the portion from इक्षः to समन्वयमाह, both the words inclusive. ५. A. substitutes स्नानं in the place of प्रोक्तं, but it is of no use here. ६. D. reads the first line of this verse as मन्त्रपूतं जलेयत्तप्रातःस्नानं फलप्रदम्, B. C. F. read the second line as न वृथा वारिणा स्नानं यादसामिव तत्फलम्, and G. न वृथाचारिणः स्नानं यादसामिव तत्फलम्. ७. All omit this except A.

‘मत्स्य-केच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम् ।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नामुवन्ति फलं* क्वचित्’ ॥

इति । समन्त्रत्वं द्विजातिविषयम् । यदाह विष्णुः—

‘ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यन्ते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन’ ॥

इति । ‘स्नानार्थं मृदमाहरेत्’— इति यदुक्तं तत्र
विशेषमाह शान्तातपः—

‘शुचिदेशात्तु संप्राह्या शर्करादमादिवर्जिता ।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
कर्दमाऽऽखुत्करास्त्रिपाद् जलाच्च पथ-वृक्षयोः ।
क्षैतशौचाश्वशेषाच्च न प्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृहीयाद्बुद्धिमात्ररः’ ॥
इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

* यस्मात् जले वसतामपि मत्स्यादीनां न स्नानफलं लक्ष्यते तस्मान्
अस्ति किञ्चिदधिकं तत्र । तच्च समन्त्रकत्वमेवेति ध्येयम् ।

१. A. reads कूर्मक-. २. B. C. and F. read स्नानं for स्नानात्. ३. This word is omitted by D. ४. B. C. E. and G. read महाह. ५. D. reads स्नानार्थे. ६. A. reads भुञ्जी वेत्ते बु. ७. G. reads संप्राह्या, and all other adjectives qualifying मृत्तिका in plural. ८. All others except D. and H. read मृत्तिका-; while H. reads बल्मीका-. ९. A. and I. read बिल्लाह परि-वृक्षयोः, but the word परि does not give any good meaning. १०. I. reads कृतशौचावशिष्टा च.

‘गेत्वोदकाम्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥

अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः* ।

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । शौनको ऽपि—

‘प्रयतो मृदमादाय दूर्वा-श्यामार्ग-गोमयम् ।

एकदेशे पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । वसिष्ठः—

‘मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तयोपरि ।

अधश्च तिमृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥

प्रक्षाल्य सर्वकार्यं तु द्विराचम्य यथाविधि’ ।

(कू. पु. १. २. १८. ६१)

इति । कायप्रक्षालनानन्तरभाविकृत्तव्यमाह* शौनकः—

‘गायत्र्या आदित्यो देवता ख्याता ऽतो देवा’

* ‘अतो देवा’ इत्ययं मन्त्रः ऋक्संहितायां (१. २२. १६) साम-संहितायां उत्तरार्चिके (८. २. ५. ६) च प्रसिद्धः । ‘यत इन्द्र’ इति मन्त्रस्तु ऋक्संहितायां (८. ६१. १३), सामसंहितायां छन्दस्यार्चिके (३. ३. ४. २), तत्रैवोत्तरार्चिके (५. २. १५. १), तैत्तिरीयारण्यके (१०. १.) च प्रसिद्धः । ‘स्वस्मिन्दाविशस्पतिः’ इति च ऋक्संहितायां (१०. १५. २. २), तैत्तिरीयारण्यके च (१०. ५५.), अथर्वसंहितायां चापि (८. ५. २२.) प्रसिद्धः । ‘तत्र तु विशास्पतिः’ इति पाठः ।

१. D. E. (i. and H. read गन्धोदकान्तं. २. D. and G. read वै for तै. ३. A. reads क्षालने मृदसङ्करम्. ४. All others except A. omit this quarter of the verse and read only 3 quarters. ५. G. reads क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तयोपरि; while D. reads क्षाल्यं. ६. A. reads अधश्च तिमृभिः. ७. A. reads कृत्यमाह. ८. B. C. and F. read गायत्र्या आदित्या अवहिष्यता अतो देवा इति, E. गायत्र्या आदित्या अवहिष्यता अतो देवा इति, D. गायत्र्या आदित्या अवहिष्यता ऽतो देवा इति, G. गायत्र्या आदित्यो अवहिष्यता ऽतो देवा इति and H. गायत्र्या आदित्या अवहिष्यता सतो देवा इति.

इति मृदमभिमन्त्रयेत् । ततो 'यत्
इन्द्र', 'स्वस्तिदा विशस्पतिर्विरक्षो विमृध',
'इदं मुमेज्जरित' इति मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं
प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वादिक्रमेण ।
ततः सम्मार्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत् ।
'अश्वक्रान्ते' (म. ना. उ. ४. ४.) इत्यादयो मृद-
हणमन्त्रा यजुर्वेदे प्रसिद्धाः ।

'पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ॥
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुदं गोमय' ॥
(आ. ३. ५)

इति गोमयमन्त्रः । दूर्वाग्रहणे —

'काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्' ।

इति । दूर्वाद्वयेन इति शेषः ।

'अपापमपकित्विषमपकृत्यामैपोरपः ।

१. B. C. E. F. and H. read इदं मुमेजनित for इदं मुमेज्ज-
रित. २. All others except A. and I. omit संगृह्य. ३. B. C.
E. F. and H. read रसं वने for वने वने. ४. A. and I. read सुरभीनां
सरीरतः and add extra line उत्पन्नं लोकसौख्यार्थं पवित्रं कायशोधनम्, but we
do not find this in any other manuscript. For the same B. C. E. F.
and H. read पावनं कायशोधनम्. ५. I. reads हर for नुद. ६. I.
omits the words गोमयमन्त्रः. ७. All others except A. and H. omit
this. ८. D. reads दूर्वाया and all others except A. and I. read अर्च-
येत् for दूर्वाद्वयेन. ९. G. reads विशेषः. १०. B. C. E. F. and H.
read अपाघः; while G. reads अपाघ- for अपापः. ११. I. reads -मपोरपः,
and B. C. E. -मयोरसः for -मपोरपः.

अपामार्गं त्वेमस्माकमपदुष्टभयं नुद- ॥

स्वाहेत्य'थापामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमापो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय 'मुमि-
त्रिया न' इत्यपः स्पृष्ट्वा 'दुर्मित्रिया न' इति बहिः

क्षिपेत् । ततः-

इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।

तत्र गीयेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

'शिवेन मे' जपित्वंदमाप इत्यप आह्वयेत्' ॥

इति । वसिष्ठः-

'ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यात्राहयेद्बुधः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नमिष्यं तथा' ॥

इति । शङ्खः-

'प्रपद्ये* वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ (३)

* एते मन्त्रास्तु महानारायणोपनिषदि चतुर्थखण्डे चतुर्थमन्त्रा-
दितो द्रष्टव्याः ।

१. B. C. E. and F. read त्वमस्मदपदुःस्वमं सुवः स्वाहा, G. त्वमस्मदपदु-
ष्टभयं सुवः स्वाहा, H. त्वमस्मदीयदुःस्वमं सुवः स्वाहा and I. त्वमस्माकं दुष्टं भय
नुद स्वाहा. २. D. reads इत्यङ्गमङ्गमपामार्गेणोपस्पृशेत्, B. C. E. F. G.
H. and I. omit अथ and read स्वाहेत्यपामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्. ३. All
others except A. and I. read गीयेत्सामानि for गीयेत सामानि. ४. I. reads
जपेत् for तथा. ५. The text of the Śāṅkha Smṛiti reads as follows -

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमाश्रितम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वेष्वाधनिपूदनम् ।

सान्निध्यमस्मिन्तोये च क्रियतां मदनग्रहान् ॥ (४)

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानप्युपदस्तथा । (५)

ओषः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणं तथा । (६)

शमयन्त्वाशु मे पापं रक्षन्तु च सदैव माम् ॥ (७)

(शं. स्मृ. ८. ३-७)

इति । वसिष्ठः—

‘आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः ॥

ततो ऋमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जन्तं बुधः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम् ॥

इति । त्रिष्टुपुरपि—

‘ततो ऽसु निमग्नस्त्रिघमर्षणं जैपत् ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति वा द्रुपदां सावित्रीं वा ।

१. D. and F. G. read सर्वपापै प्रमुच्यते. २. B. C. and F. read सान्निध्यमस्मिन्तोये स्वीयतां, D. and G. -वेत्तोये स्वीयतां, E and H. सान्निध्यमस्मिन्तोये स्वीयतां and I. सान्निध्यमस्मिन्तोये क्रियतां. ३. D. and I. read अपः. ४. The text of the Śaṅkha Smṛiti reads वरुणं for वरुणं. ५. The text of the Śaṅkha Smṛiti read मां च रक्षन्तु सर्वेषां. ६. B. C. D. E. F. and G. read ततोऽप्यु मानभिः, but it seems to be a mistake of the writer. H. reads for the same ततोऽसु निमज्जमानभिः. ७. All others except A. and I. omit कवेत्. ८. वा द्रुपदां is omitted by all except A. and I.

युञ्जते नम-इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्ना-
तश्चोर्ध्रवासा देवर्षि-पितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात् ॥
(वि. स्मृ. ६४. १९-२४)

इति । मेधातिथिरपि-

‘ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदथमर्षणम्’ ।
प्रदद्यान्मूर्धनि तथा महाध्याह्निभिर्जलम् ॥

इति । वसिष्ठः-

‘स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यदूरं संशोधयेन्मृदा ।
अपवित्रीकृतौ तौ तु कौपीनास्त्राववारिणा ॥
यो ज्ञेन विधिना स्नाति यत्रनेत्राम्भसि द्विजः ।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम्’ ॥

इति । तत्रानुक्लपमाह योगिर्याज्ञवल्क्यः-

‘य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैतत्रायं विधिरुच्यते’ ॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।
अथमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः’ ॥

इति ।

॥ इति माध्याह्निकस्नानम् ॥

१. All others except A. and I. आर्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमन्त्रस्य एव कुर्यात्. २. All others except A. and I. read अपवित्रीकृते ते तु ३. A. reads -कुक्षाम्भसि. ४. D. and G. read तीर्थेषु. ५. A. reads मन्त्रे ६. D. omits योगि- and reads याज्ञवल्क्यः, E. and H. read योग्ययाज्ञवल्क्यः ७. All others except A. and I. read मध्याह्नस्नानम्.

अथ नैमित्तिकस्नानम् । तत्र मनुः—

‘ दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८५)

इति । दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । अङ्गिराः—

‘शवस्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।
स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः’ ॥

इति । गौतमो अपि—

‘पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्स्पृ-
ष्टिस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्ध्येत्’ ॥

(गौ. स्मृ. ७. १६)

इति । पतितादिस्पृष्टिनं समारभ्य तृतीयस्य सचैलं ज्ञानम् ।
चतुर्थस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः—

‘उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्’ ।

इति । यत्तु संवर्त्तेन द्वयोरेव ज्ञानमुक्तम्—

१. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यै for दिवाकीर्त्ति, but this form is not found in Lexicographical works. २. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यैचाण्डालः. ३. All others except A. and I. read शुद्धिः. ४. Here our reading follows: A. I. and the text of Gautam, but B. C. E. F. and H. read शवस्पृशितत्स्पृष्टपुपस्पर्शने; while D. reads शवस्पृशितं तत्स्पृष्टपुपस्पर्शने, and G. शवस्पृशितं तत्स्पृष्टपुपस्पर्शने for शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने. ५. B. C. E. F. G. and H. read न चतुर्थस्त्व । तत्त्वं तु उदको-पस्पर्शनाच्छुद्धिः. ६. This is omitted by all others except D. and I.

‘तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा’ ॥

इति । तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा च संप्रहकारः—

‘अबुद्धिपूर्वकस्पर्शं द्वयोः स्नानं विधीयते ।

त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘चाण्डाल-मृत्तिक-शवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।

प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥

तत्स्पृष्टिस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।

आचमेत विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः’ ॥

(कृ. पु. १. २. ३३, ६९-७०)

इति । याज्ञवल्क्येऽपि—

‘उदकया मृतिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।

अग्निलङ्गानि जपंचैव गायत्रीं मनसा सकृत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०)

इति । एतदण्डाद्यन्तरितस्पर्शविषयम् । अन्यथा द्वयोः स्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्येत । वस्त्रान्तरितस्पर्शे तु दण्डान्तरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः—

१. A. substitutes यथा for तथा. २. I. reads -स्पर्शनं. ३. D. reads न बुद्धिसंस्पर्शं. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads ततः स्नात्वाथ आचम्य. ६. The text of the Kūrma Purāṇa reads -स्पृष्टस्पर्शिनं for स्पृष्टिस्पृष्टिनं. ७. D. reads मृत्तकयो मृतिभिः स्नायात्, and A. उदकया ऽग्नौ मृतिभिः. ८. D. reads प्रसज्यते. ९. A. D. and G read यत्र वस्त्रान्तरितस्पर्शनं न तत्र दण्डान्तरितन्यायः । तथाह प्रचेताः.

‘वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शो अभिधीयते ।

साक्षात्स्पर्शो तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरिते अपि च ’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमप्युक्तम्—

‘बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लांकायतिक-कापिलान्* ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलां जलमाविशन् ।

कौपालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामो अधिको मनः’ ॥

इति । चाण्डालादिस्पर्शानिमित्तस्नाने विशेषमात्रं विष्णुः—

‘स्नानार्हो यो निमित्तं कृत्वा तोयवगाहनम् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘तूष्णीर्मेवावगाहेत यदा स्यादगुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । गार्ग्यो अपि—

‘कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्’ ॥

इति ।

* अत्र कापिलशब्देन साङ्ख्यानं ग्रहणम् । ते च निरीश्वरा एव ।
रीश्वरादित्वात् तेषां स्पर्शस्य निषेधः । शिश्वाणां तु न कुत्रापि निषेधः ।
† प्रथमं अधिकारसिद्धयर्थं तूष्णीं तोयवगाहनं कृत्वा अनन्तरं
याविधि स्नानं कुर्यात् । अन्यथा मन्त्रपठने नाधिकारः ।

१. D. reads वस्त्रान्तरितः स्पर्शः, and G. वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः. २. B.
D. F. and G. read विधीयते for अभिधीयते. ३. All others except
omit अपि. ४. D. and G. read कपालिकान् for कापालिकान्. ५. This
one and the following two lines are omitted by D. and H., but they
appear as marginal correction in H.

॥ इति नैमित्तिकस्नानप्रकरणम् ॥

अथ काम्यस्नानम् । तत्र पुलस्त्यः—

‘पुष्ट्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैभृतौ ।
अमावास्यां नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥
शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगेङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजन् ॥

इति । यमो अपि—

‘कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
ज्येष्ठे मासि सिने पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता’ ॥

इति । विष्णुः—

‘सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
पुनर्वसु- बुधोपेता चैत्रे मासि सिना षट्मी ।
स्रोतस्सु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभन् ॥

इति । औदित्यपुराणे अपि—

१. B. has कुले for कुलम्. २. A. reads न स प्रेतत्वमाप्नोति. ३. A. reads तीर्थमिति ख्यातं. ४. A. reads द्वादश्यां. ५. G. reads चैत्रमासि सिताष्टमी, and B. C. D. E. F. and H. चैत्रमासिसिताष्टमी. ६. E. H. and I. read आर्द्रपुराणे, and all others except A. and D. omit अपि.

‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितोन्त्रियः ।
जपन् हविष्यभुक् दोन्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘आषाढादि*चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्’ ।

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुः—

‘बालाश्च तरुणा वृद्धा नर-नारी-नपुंसकाः ।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
माघे मास्युपसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति’ ।

इति ।

॥ इति काम्यस्नानम् ॥

* एतच्च आषाढशुक्लदशमीमारभ्य कार्तिकशुक्लद्वादशीपर्यंतमिति बोध्यम् ।

१. B. C. and F. read प्रातः, D. E. G. H. ज्ञातः, and I. ज्ञान्तः for प्रातः. २. D. reads only मास्ये for मत्स्यपुराणे अपि; while A. E. G. H. and I. omit अपि. ३. D. and G. omit इति. ४. D. reads माघमास्युपसि ज्ञानं, B. C. F. माघमास्युपसि ज्ञातो, and E. G. H. माघमास्युपसि ज्ञात्वा.

अथ मलापकर्षणस्नानम् । तत्र वामनपुराणम्—

‘नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरं च शुक्रे रविजे च मांसम् ॥ (४९)
बुधे च योषित् परिवर्जनीया
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात्’ ।

(वा. पु. १.४. ४९-५०)

इति । ज्योतिःशास्त्रे अपि—

‘सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा ।
अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पक्षादौ च रत्रौ पृष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुभ्यां विहीयते’ ॥

इति । गर्गो अपि—

‘पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमी-पृष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

१. We follow here A. and the text of Vāman Purāṇa, but all others read च कुजे for रविजे. २. G. reads बुधेषु, and the text of Vāman Purāṇa read बुधेषु योषित् समाचरेत्. ३. Except A. and the text of Vāman Purāṇa all others read सर्वेषु for सर्वाणि. ४. I. omits अपि. ५. A. reads संतापशांति. ६. D. reads निर्धनमेव च, and G. निर्धनतां तथा. ७. A. reads यमोऽपि for बौधायनो ऽपि.

‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च’ ॥

इति । गर्गो ऽपि—

‘न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयोदश्यां त्रयो तथा ।

शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः’ ॥

इति । एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधः प्राग् तैल-

वशेषेणाभ्यनुजानाति प्रचेताः—

‘सार्पं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘घृतं च सार्पं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यगः’ ॥

इति ।

॥ इत्यभ्यङ्गस्नानम् ॥

क्रियाऽङ्गस्नानं* तु नित्यस्नानवदनुष्ठेयम् ।

‘प्रातः शुकृतिरैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सूधीः’ ।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्गस्नानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्ग-
त्वं पुराणे स्पष्टीकृतम्—

* क्रियायाः करिष्यमाणस्य कर्मणः अङ्गभूतं स्नानं क्रियाङ्गम् । यथा
व्रतादिग्रहणादौ पूर्वं स्नात्वा सङ्कल्पादिकं कर्तव्यमन्यभिहितं तत्र
पूर्वं कर्तव्यस्य स्नानस्य क्रियाङ्गत्वम् । नतु पुत्रजन्मादौ कर्तव्यमपि क्रिया-
ङ्गमिति शङ्कनीयम् । तस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात् नैमित्तिकत्वं स्पष्टम् ।

१. D. reads क्रियास्नानं तु for क्रियाङ्गस्नानं तु. २. This word is omitted
by all except A. and I.

‘धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाञ्ङं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदेपरैर्द्विजैः’ ॥

इति

॥ इति क्रियाङ्गस्नानम् ॥

अथ क्रियास्नानम् । तत्र शङ्खः—

‘क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथार्वाद्भिर्पूर्वकम् ।
मृद्भिरद्विश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथानिधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्ज्यं चोपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ।
सांन्निध्यमस्मिस्तोये च क्रियतां मदनुग्रहात्’ ॥

इति । षट्स्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्पाभ्यां जलविशेषो
विष्णुपुराणे निरूपितः—

१. A. reads वेदमयैर्द्विजैः; while I. reads वेदमयैर्द्विजैः. २. A. reads निमग्नस्मृज्य, and the text of Śaṅkha read निमज्ज्य उन्मज्ज्य for निमग्न-
स्मृन्मज्ज्य. ३. All others except A. I. and the text read तार्थमावाहनं
for तीर्थस्यावाहनं. ४. I. reads पतिमीश्वरम्, D. परमर्जितम्, and the
text reads the whole verse as follows :—

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्जितम् ।

याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

५. D. reads सर्वाघविनिषूदनम्. ६. All except A. are mistaken here.
B. C. E. F. G. and H. read सांन्निध्यमस्मिश्चित्तोये स्थायतां, and I.
सांन्निध्यमस्मिश्चित्तोये क्रियतां. ७. B. C. D. and F. read स्थानेषु for
स्नानेषु. ८. D. reads रक्षितः.

‘नदी-नद-तडागेषु देवखानेजलेषु च ।

नित्यं क्रियार्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥

कूपेष्वद्भुततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

(वि. पु. ३. ११. २४-२५)

इति । मार्कण्डेयौ अपि—

‘पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

भूमिष्ठमुद्भुतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥

तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः’ ।

इति । मरीचिः—

‘भूमिष्ठमुद्भुतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्’ ॥

इति । निषिद्धं जलमाह व्यासः—

‘अनुत्सृष्टेषु* न स्नायान्तथैवाऽसंस्कृतेषु च ।

* अनुत्सृष्टेषु अकृतोत्सर्गेषु । असंस्कृतेषु अकृतसंस्कारेषु । हवनादि-
पूर्वको जलसंस्कारः प्रयोगग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ।

१. I. reads बिलेषु. २. D. G. H. and I. read निम्बक्रियार्थं. ३. I.
कूपे शोद्धतः. ४. D. reads मार्कण्डेये अपि. ५. B. C. D. and F. read ततो
गङ्गां तु सर्वतः. ६. D. omits this word. ७. D. and I. read निषिद्धजलं.
८. I. reads संस्कृतेषु.

आत्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवाल्पजलेष्वपि ॥

नैया यच्च परिश्रष्टं नया यच्च विनिःसृतम् ।

गेतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘अन्यैरपि कृते कूपे सैतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति । प्रतिप्रसवमाह मनुः—

‘अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य† चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

इति । उष्णोदकं निषेधयति शङ्खः—

‘स्नातस्य वृद्धितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवन् ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

* सैतौ ‘घाट’ इति भाषायां प्रसिद्धे ।

† विष्णुना तु— ‘परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् । आचरेत्पञ्चपिण्डानु-
दृत्यापस्तथापदि’ (वि. स्मृ. ६४.१-२) इति पञ्चपिण्डोद्धारः कथितः ।
बौधायनादिभिरप्येवमेव ।

१. All others except D. add इति. २. व्यासो ऽपि after this verse of which there is no necessity as the next verse is a quotation from the special author; and for व्यासो ऽपि A. substitutes पुण्डरीको ऽपि, but we do not find the name of पुण्डरीक in the list of Dharmasūtrakāras nor in that of Purāṇakāras or Rishis. This name appears in the Pañḍhārī Māhātmya which is a small modern mythological work. ३. I. reads नयां यच्च. ४. I. reads गतं प्रत्यागतं यच्च. ५. I. reads सरो वाप्यादिके, but the next quotation from Manu shows that this is a mistake. ६. A. reads उष्णोदकस्नानं. ७. I. reads निषेधयति. ८. I. reads लभेत्. ९. D. omits इति.

‘वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जेप्यमवैदिकम् ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्’ ॥

इति । यत्तूष्णोदकविधानम्—

‘आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।
ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम्’ ॥

इति—यच्च षट्त्रिंशन्मते अपि—

‘आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्बह्निर्ह्यसंयुताः ।
तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा’ ॥

इति—तदातुरस्नानविषयम् । तथा च यमः—

‘आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।
आम्रातमातुरस्नाने प्रशस्तं स्यात् शृतोदकम्’ ॥

इति । यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनानुरस्याप्युष्णोदक-
स्नानमनिषिद्धमित्याह यमः—

‘नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः’ ॥

इति । यदपि वृद्धमनुनोक्तम्—

१. D. and H. read आप्यम् for अल्पम्. २. A. and I. add -स्नान- after उष्णोदक-. ३. यच्च is omitted by all others except A. ४. A. reads तदातुरविषयं for तदातुरस्नानविषयम्. ५. B. C. E. F. G. and H. read न शृतोदकं; while D. reads न शृतोदकं for स्वान् शृतोदकम्. Both the readings do not give any good sense. We prefer न हिमोदकम् to either of these which is found in the marginal correction of A. ६. इति is omitted by D. and G.

‘मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः’ ॥

इति । तत्र उक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकैः स्नायात् अपि
 तु परकीयैर्हृतेोदकैर्वेत्युक्तमिति न विरोधः । उष्णोदक-
 स्नाने विशेषमाह व्यासः—

‘शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।
 गेहे ऽपि शस्यन्ते स्नानं नेदीफलक्षमं त्रिदुः’ ॥

इति । गौणं तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

॥ इति क्रियास्नानम् ॥

अथ सन्ध्याविधिः । तत्र सन्ध्यास्वरूपं दक्षो दर्शयति—

‘अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः’ ॥

इति । यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र सन्ध्याशब्दः प्रतीयते
 तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्याशब्देनोपलक्ष्यते ।

१. D. reads this line as follows :—

आस्पृश्यस्पर्शने चैव स्नायादुष्णेन वारिणा ।,

but this appears to be a mistake of the writer. २. D. reads नोदुतो-
 दकैर्वा. ३. B. C. and F. read तद्धीनमफलं च हि, and D. E. G. H.
 तद्धीनमफलं बहिः. These two readings are correct and give different
 sense. ४. D. reads नोपलभ्यते.

तथा च देवताया उपासनमुपलक्ष्य मूलवचने कर्मपरत्वेन स-
न्ध्याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या ।
अत एव व्यासः—

‘उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः’ ॥

इति । तामेव क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः—

‘सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदने रवौ’ ।

इति । सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा—

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा’ ।

इति । तत्र कालभेदेन देवताया नामभेदमाह व्यासः—

‘गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माद्वायन्तं त्रायते यतः ॥

सवितृद्योतनात् सैवं सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वोऽङ्गरूपत्वात् सरस्वती’ ॥

१. I. reads तथा देवताया उपलक्षणमुपलक्ष्य for तथा च देवताया उपासन-
मुपलक्ष्य. २. D. has उपास्तिः for उपास्ते. ३. B. C. E. F. and G. read
निशायां for निशायाः. ४. Except A. and I. all others read तस्मात् तम्. ५.
B. C. and F. read तद्विधायां, and एव is omitted by all others except
A. ६. All others except A. read नामाभिधेयम् for नामभेदम्. ७. All others
except A. and I. read त्रिषु. ८. After this word B. C. and F. add इति,
but it is useless here. ९. B. C. and F. read प्रतिग्रहादन्नदोषात्, and E.
G. H. प्रतिग्रहादन्नदोषात् for प्रतिग्रहादन्नदोषात्. १०. A. reads सैव
११. D. reads स्वरूपत्वात्, which is probably a mistake.

इति । वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे अभिहितः—

‘गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री गुरुवर्णिका ।

सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः’ ॥

इति । उपासनमभिध्यानम् । अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन्

ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते आवादित्यो

ब्रह्मेति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद’ ।

इति । अयमर्थः—वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कृमे
कुर्वन् यथोक्तं नाम-वर्ण-रूपोपेतं सन्ध्याशब्दवाच्यमादित्यं
ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते । य एवं
मुक्तध्यानेन गुह्यान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्व-
मपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानात् जीवत्वं प्राप्नो यथोक्तज्ञानेन तदज्ञानाप-
गमं ब्रह्मैव प्राप्नोति—इति । व्यासो अपि एतदेवाभिप्रत्याह—

‘न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्री* ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्’ ॥

* ब्रह्मणा आत्मना सह । सोऽहमस्मीति विधिना ‘देवो भूत्वा देवं य-
जेत् नादेवो देवमर्चयेत्’ इति तान्त्रिकैः ‘ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभिधायित्’
इति औपनिषदैश्चोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विहितः for अभिहितः. २. D. reads अभि-
धानम्. ३. G. omits कुर्वन्. ४. A. reads यथोक्तनामाभिध्ययरूपोप-
हितम्, while H. and I. read यथोक्तनामरूपोपेतं. ५. D. omits यान्
reads एवमुक्त-. ६. D. has सिद्धान्तःकरणो. ७. I. reads प्राप्नोति, which
a mistake. ८. H. reads साहमस्मि.

इति । तत्र प्रातःसन्ध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः—

‘रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यन्ते ।

दर्शनाद्विरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः’ ॥

इति । आ सङ्गवं प्रातःसन्ध्याया गौणः कालः । आ

प्रदोषावसानं च सायंसन्ध्यायाः । तदाह बृहन्मनुः—

‘न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालो र्जितपेत्यन्त ।

मुख्यकल्पो ऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे सन्ध्योपास्तिप्रकारो दर्शितः—

‘प्रागग्रेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनावदेवतेन तु’ ॥

इति । बृहस्पतिः—

(या. स्मृ. १. २४)

‘बद्धाऽऽसनं नियम्यासुन् स्मृत्वा चर्ष्यादिकं तथा ।

सन्निमीलितदृष्टमौनी प्राणायामं समभ्यसेत्’ ॥

इति । प्राणायामलक्षणं मनुराह—

१. D. drops the visarga. २. All others except A. and I. read बृहन्मनुः for बृहन्मनुः. ३. D. reads पठ्यते; while B, C, E, F, G. and H. read पथते for पत्यते. ४. G. reads मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च; while all others except A. and I. read मुख्यकालो ऽनुकल्पश्च. ५. All others except A. read प्राकूलेषु. ६. I. substitutes च in the place of सु-. ७. D. has सन्ध्यामुपासनं for सन्ध्यामिति श्रुतिः. ८. B, C, and F. read चार्षादिकं. H. वर्षादिकं, and I. चार्षादिकं for चर्ष्यादिकं. D. reads the whole line as follows :—

‘बद्धासनं नियम्यासु स्मृत्वा चर्ष्यादिकं तथा’ ।

‘संव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ५५. ९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्याहतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरथं प्राणसंयमः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३)

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा ‘तत्सवितुः’ परम् ॥

‘ॐ आपोज्योति ’ रित्येतच्छिरःपश्चात्प्रयोजयेत् ।

त्रिरावर्त्तनयोगानु प्राणायामः प्रकीर्तितः’ ॥

इति । स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचकभेदेन त्रि-
विधो ज्ञेयः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाऽऽकृष्टं उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते ॥

१. This verse appears in the Vishnu Smṛiti. The text of the said Smṛiti and all other manuscripts except A. and I. read सव्याहृतिः।
२. I. reads सप्रणवसंयुक्तां, but the commentator Vijñāneśvara does not take this reading. ३. D. omits this. B. C. and F. read बृहद्याज्ञवल्क्यो ऽपि; while G. and H. read simply याज्ञवल्क्यो ऽपि, but we don't find the following quotation in the text of yajñavalkya, and we are unable to say whether yogiyajñavalkya or the vṛiddhayajñavalkya this verse contains.
४. II. reads प्राणायामः सुशक्तितः, B. C. E. F. and G., प्राणायामस्तु शक्तितः, D. प्राणायामास्तु शक्तितः. ५. D. and G. have -कृत.

कुम्भको निश्चलः श्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः* ॥

इति । मार्जनमाह व्यासः—

‘आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥

विप्रेषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो ‘यस्य क्षयाय’ च ।

रजस्तमो मोहजातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान् ॥

बाङ्-मनः-कायजान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत् ।

इति । प्रजापतिरपि—

‘ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

अर्द्धचान्ते ऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्’ ॥

इति । मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः—

‘मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्’ ।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतौ कार्यम् । तथा च ब्रह्मा—

‘धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः’ ॥

* अयमर्थः— ओंकारसहितव्याहृतिचतुष्टयसहितां सशिरस्कां गायत्रीं जपन् दक्षिणनासापुटेन वायुं ऊर्ध्वमाकर्षयेत् एष पूरकः । तथैव ताव-
कालमेव वायुं धारयेत् एष कुम्भकः । तथैव रेचयेत् एष रेचकः ।
एतच्चपान्तकः प्राणायाम इत्युच्यते ।

१. All others except I. read रिच्यमान- for रेच्यमान-. २. A. reads
-त्यृचा. ३. I. reads वपुष्वाष्टौ. ४. All others except A. D. and I.
read यस्य क्षयाय जित्, which seems to be a mistake, and D. substitutes
तु for च. ५. C. omits रजः through mistake, E. and G. read
रजस्तमोमोहजातान्, which does not give good sense. A. and I.
read रजस्तमो-मोहजातान्. ६. A. and I. read क्षातातपः for प्रजापतिरपि.
७. A. reads the whole line as follows:—

ऋगन्ते वाऽय पादान्ते मार्जनं तु समाहितः।

८. All others except D. read हारीतो ऽपि for मार्जने तीर्थविशेषमाह
हारीतः. ९. D. substitutes तच्च for तच्च. १०. च is omitted by I.

इति । कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव—

‘नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृण्मये ऽपि वा ।

औदुम्बरे ऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥

कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्’ ।

इति । कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादिपात्रसङ्गावे तु वामहस्तस्य प्रतिषेधः ।

‘वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः’ ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु—‘कृत्वा तु वामहस्ते वा’ इत्यनेन वामहस्तविधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा ‘सूर्यश्चे’त्यपः पिबेत् । तदाह बाधायनः—

‘अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः (१) ।

तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणि-

पादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च’ मामन्युश्चेति’

सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः ।

* ‘अग्निश्च मामन्युश्च’ ‘सूर्यश्च मामन्युश्च’ इत्येतौ मन्त्रौ महानारायणोपनिषदि (१४.५-६) द्रष्टव्यौ ।

१. I. reads तटे for ह्रदे; while A. reads संध्यां तीर्थे तटे. २. I. reads तेषु for तैस्तु. ३. I. reads इत्यनेनैव विधानात् for इत्यनेन वामहस्तविधानात्. ४. Here the text of Baudhāyana (edited by E. Hultsch, Vienna) is throughout mistaken. It reads as follows:—गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिर्मल्यविलङ्गभिः for गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च मामन्युश्चेति’ सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः सपवित्रेण पाणिना वसुमत्या अर्चलङ्गभिः. ५. All others except A. and I. read उप आचम्य for विधिनाऽऽचम्य.

सर्पवित्रेण पाणिना वैसुमत्या अबलिङ्गाभिर्बह-
णीभिः हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिः
अन्यैश्च पवित्रैरोत्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति' ।

(बौ. स्मृ. २. ४. १-२)

इति । भौरद्वाजः—

‘सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।
आपः पुनन्तु* मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्' ॥

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवःस्वर्गैर् गायत्री च तृतीयिका ॥
अद्वैतवत् ऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम्' ।

(का. स्मृ. २. १०. ४-५)

इति । मार्जनानन्तरं प्रजापतिः—

‘जलपूर्णं तथैव हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ।
ऋतं चेति पठित्वा च तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्' ॥

इति । ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात् । तथा च ध्यासः—

* मन्त्रो ऽयं महानाग्यणोपनिषदि (१४. २) द्रष्टव्यः ।

१. All others except D. read सावित्रेण for सर्पवित्रेण, and omit पाणिना.
2. A. and D. read सूरभिमत्त्वा for वसुमत्त्वा; while B. C. and F. read
सुवसुभिमत्त्वा, but this reading does not give any sense. ३. D.
omits the portion from this word to तु मध्याह्ने &c., &c., in the next quota-
tion. ४. B. C. E. F. and H. read भौरद्वाजः. ५. A. D. and I. read
प्रणवो भूर्भुवः स्वर्ग, E. G. and H. read प्रणवो भूर्भुवः स्वर्गैः for प्रणवो
भूर्भुवः स्वर्गैः. ६. D. reads अद्वैतवत् ऋचश्चैव. ७. A. D. and I. अद्वै-
तवत् ऋचश्चैव.

‘कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ॥

इति ।

‘उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसाम् ।

(का. स्मृ. २.११.१०)

इत्येतत् कात्यायनवचनं मध्याह्नसन्ध्यापरम् । हारीतोऽपि-

‘सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रमञ्जलिना क्षिपेत् ।

इति । अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना-

‘कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रक्षिपेद्भुवि ॥

इति । तैतः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं

वराहपुराणे-

‘सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विगुह्यति ॥

इति । श्रुतिरपि-

‘यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति’ ।

इति । कूर्मपुराणम्-

१. B. C. F. and G. read -र्ध्वमथवा क्षिपेत्; while A. and I. read -र्ध्वमथवा क्षिपेत्. २. The portion from उत्थायार्कं- to मध्याह्नसन्ध्यापरम् is omitted by all others except D. E. G. and H. ३. D. and G. insert कात्यायनोऽपि before उत्थाय-; omit वचनम्, and read एतन्मध्याह्नपरम्. ४. All others except A. and I. read करपूर्णं for जलपूर्णं. ५. A. reads च क्षितौ क्षिपेत्; while all others except D. and I. read च क्षिपेद्भुवि. ६. A. reads ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेत् पुनः and adds इति in the former line after this. ७. B. C. E. F. G. and H. read only पुराणे; while I. reads ब्रह्माण्डपुराणे. ८. A. reads this line as follows:—

सायं सन्ध्यामुपासीत इत्वा सूर्याय चाञ्जलिम् ।

‘अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सैरैः ऋग्यजुः-सामसम्भवैः’ ॥

इति । उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम् ।

‘उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्’ ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे ‘उपस्थानं तु सूक्तैः’ इत्यादिना प्रपञ्चितम् ।

‘प्रौक्तेषु’ इत्यारभ्य आदित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातः-सन्ध्यायां यदुपवर्णितं तदितरयोरुभयोरपि सन्ध्ययोः समानम् । तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः—

‘आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ॥

तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ।

एतत् जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः ॥

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्’ ।

इति । कालविशेषस्तु शङ्केन दर्शितः—

‘प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि’ ॥

इति । स्नानकर्मणीति माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः ।

माध्याह्निकसन्ध्याया गौणकालमाह दक्षः—

‘अध्यर्चयामादासायं सन्ध्यामाध्याह्निकीष्यते’ ।

इति । सन्ध्यात्रयस्य तारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः—

१. D. omits इति. २. D. E. G. and H. read शुद्धैरित्यादिना. All others except A. and I. read प्राक्तेष्वित्याद्यादित्योपस्थानपर्यन्तं तः-सन्ध्यायामुपवर्णितं तदितरयोः सन्धयोः समानम्, but H. omits सन्धयोः. I. reads -सन्ध्यायां. ३. I. reads -चक्षुः.

‘गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
 शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥
 बहिःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रसवणेषु च ।
 ख्याता तीर्थे शतगुणा साहस्रा जाह्नवीतटे ’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।
 पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता’ ॥

इति । बहिःसन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यद्-
 लोपस्तदा गृह एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहाव्रिः—

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
 उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि ’ ॥

इति । यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन
 प्राप्तं तथापि श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-
 प्रातःसन्ध्ये गृहे अभ्यनुज्ञायते । सायंसन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-
 विशेषमाह नारायणः—

‘वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।
 कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथक्’ ॥

इति । वारुण्यश्च —‘इमं मे वरुण’ (ऋ. सं. १. ६. १.)
 —इत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणस्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं

१. After the end of this verse I. has इति । महाभारते. २. D. and H. read त्रिवास्वापं च मैथुनम् for दिवामैथुनमेव च. ३. B, C, and F. read बहिःसन्ध्या उपासिता; while D, E, G. and H. read बहिःसन्ध्यामुपासिता.
 ४. All others except A. and I. omit बहिःसन्ध्यायामुपासितायां. ५. D. reads तथा श्रौतत्वेन for तथापि श्रौतत्वेन.

तथापि श्रुतेः प्राबल्यात् तथा लिङ्गं बाधित्वा आदित्योपस्थाने एव विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये* विचारितम् ।

तथा हि । 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपेतिष्ठते' इति श्रूयते । इन्द्रो देवतात्वेन यस्यामृषि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशयते सेयमृगेन्द्री । 'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सेश्वसि' इत्यादिका । तत्र लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयते । गार्हपत्यमिति द्वितीयया श्रुत्या तु गार्हपत्योपस्थाने । तत्र संगायः । किमुभयं समुच्चित्योपस्थेयं ? उतैक एव ? तत्रापि किं यः कश्चिदैच्छिकः ? किं वेन्द्र एव ? उत गार्हपत्य एव ? इति । तत्र श्रुति-लिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च समुच्चयः-इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नैराकाङ्क्षयलक्षणविरोधादनन्तरनियामकादर्शनाच्चैच्छिकः - इति द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसारित्वात् सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादिन्द्र एवोपस्थेयः-इति तृतीयः पक्षः । मन्त्रगतो हीन्द्रशब्दो रूढ्या शक्रमभिधत्ते । 'उदेपरमैश्वर्ये'-इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्यविषयपरमैश्वर्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते । 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्'-इति न्यायेनोभयसाधारणत्वेन लिङ्गस्य सन्देहापादकत्वम् । अथाच्येत

* पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे सप्तमे अधिकरणे 'श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (३. ३. ४) इत्यस्मिन् सूत्रे शबरभाष्ये वार्तिके च उपलब्धम् ।

१. Except A. and I. other manuscripts omit एव and insert मन्त्राः.
२. I. reads उपनिष्ठम्. ३. D. reads नश्चसि.

‘रूढिर्योगमपहरति’—इति न्यायेन शीघ्रबुद्ध्यात्पादिकायाः रूढेः प्रावल्याच्छक्र एवोपस्थेयः—इति । एवं तर्हि लिङ्गादपि शीघ्रबुद्ध्यात्पादकत्वेन श्रुतिरेवात्र विनियोजिका । तथा ह्याचार्यैरुक्तम्—

‘मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्या पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षावलेनेन्द्रोपत्वश्रुतिकल्पनम् ॥

श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याद्भूतां गते ।

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥

तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम् ’ ॥

तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेयः इति सिद्धम् । सन्ध्यां प्रशंसति ।

यमः—

‘सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥

यत्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

‘सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवंतु ॥

(द. स्म. २. २०)

इति । गोभिलो अपि—

‘सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः आ चोपजायते ’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘उपतिष्ठन्ति वै^१ सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. १००.)

इति । कूर्मपुराणे अपि^२—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३१.)

इति । एतत्सर्वमनार्त्तविषयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्भितः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ’ ॥

इति । अत्रिरपि—

‘नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम् ’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

१. B. C. E. F. G. and H. substitute ये in the place of वै; while D. and the text of the Vishnu Purāṇa read उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम्. २. D. omits अपि. ३. D. reads यो बाल्याः कुरुते यत्नं; while B. C. E. F. G. and H. read योऽन्यत्र कुरुते कर्म. ४. There is no trace of this Śloka in the yajñawalkya smṛity. ५. D. reads विष्णुरपि for विष्णुपुराणेऽपि, but it is evidently a mistake.

‘सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्ट्यते ।

अन्यत्र सूतका-ऽशौच-विभ्रमा-ऽतुरभीतितः’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ९७)

इति । सूतकादौ तु सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्य-
मित्याह मरीचिः—

‘सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते’ ।

इति । यदपि पुनस्त्येनोक्तम्—

‘सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति—तन्मानसिकसन्ध्याभिप्रायम् । यतस्तनैवांक्तम्—

‘सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजाः ॥

एतद्विदित्वा* यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्याविधिः ॥

* प्रयोगपारिजाते भरद्वाजस्वेवमाह—

‘सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सप्तगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि’ ॥ इति ।

१. B, C, E, F, H, and I. read सन्ध्यायाः. २. All others except A, D, I. and the text of the Vishnu Purāṇa read -जीविनः for भीतितः.
३. Except A, all others omit तु. ४. I. reads पुनस्तनोक्तम् for पुनस्त्ये-
नोक्तम्. ५. A, and G. read सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं. ६. I. reads न तु त्यजेत्.
७. Here all other manuscripts except A. and I. read संशितः for संशित,
but both the readings are correct and give good sense. ८. This is
omitted by all others except A. and I.

अथ सन्ध्याङ्गजपविधिः । तत्र मनुः—

‘आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ’ ॥

इति । कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः—

‘कुशवृद्ध्यां समासीनः कुशोत्तरीयां वा कुशप-

वित्रपाणिः उदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वा क्षमाला-

मादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्’ ।

इति । व्यासो अपि—

‘प्रणव-व्याहतिर्युतां गायत्रीं च जपेत्ततः’ ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यस्तु अन्ते अपि प्रणवयोगार्थमाह—

‘ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः-स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

‘उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्’ ।

इति । नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदो ऽभिहितः—

‘त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥

१. B. C. F. and I. read -वृद्ध्यां; while D. E. G. and H. वृद्ध्यां. २. I. reads कुशोत्तरीयाम्. ३. All others except A. and D. omit उदङ्मुखः, but the next वा shows its necessity here. ४. D. reads युगां. ५. D. reads नृसिंहपुराणेऽपि जपसोमभेदो विहितः. ६. In the Narsinha Purāṇa the portion from Adhyāya 57, verse 7, to Adhyāya 61, verse 14, treats of the conversation between Hārīta and several other Rishis. We have got a manuscript called the Laghu Hārīta Smṛiti which corresponds to the said conversation. The Laghu Hārīta Smṛiti reads तत्त्वं for भेदं and reads मानसश्च विधा कृतिः । त्रयाणामपि ब्रह्मज्ञानं श्रेष्ठः स्वादुत्तरोत्तरः.

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः' ॥

(नृ. पु. ५८. ७८-७९; ल. हा. स्मृ. ४. ४०-४१.)

इति । वाचिकोपांगुत्वयोर्लक्षणं पुराणे अभिहितम्—

‘यदुच्चनीचोच्चैरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।

मेन्मन्मुच्चारयेद्वाचा वाचिको जपः स्मृतः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयन् ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांगुजपः स्मृतः’ ॥

(नृ. पु. ५८. ८०-८१; ल. हा. स्मृ. ४. ४२-४३)

इति । विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

‘धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः’ ॥

(नृ. पु. ५८. ८२; ल. हा. स्मृ. ४. ४४.)

इति । त्रयाणां तारतम्यं च तेनैवोक्तम्—

१. I. reads श्रेयः स्यात् for श्रेयान् स्यात्. २. Here all manuscript except A. read -स्वरितैः, which is the proper word. ३. The Nrisinha Purāṇa reads शब्दमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः, and the Laghu Hārīta मन्त्रमुच्चारयन् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः. ४. The Laghu Hārīta reads किञ्चित्दोष्टौ प्रचालयेत् and किञ्चित्द्वययोग्यः स्यात् स उपांगुजपः स्मृतः, and the Nrisinha Purāṇa reads किञ्चिन्मन्त्रं स्वर विद्यात् उपांगुः स जपः स्मृतः. ५. G. reads प्रचालयेत्. ६. D. reads धियायदक्षरं; while I. reads ध्यायेत् यदक्षरं. We find this verse in the Narsinha Purāṇa. It reads—

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदान् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं ध्यानं तदुक्तं मानसं जपः ॥

and Laghu Hārīta reads—

धिया पदक्षरश्रेण्या अवर्णमपदक्षरम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यां तु स उक्तो मानसो जपः ॥

७. D. omits च.

‘उत्तमं मानसं जप्यमुपांगु मध्यमं स्मृतम् ।
 अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥
 वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांगु शतमुच्यते ।
 सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्त्रत्रि-भृगु-नारदैः’ ॥

इति । जपनियममाह शौनकः—

‘कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ तथा ।
 मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
 मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्’ ॥

(म. स्मृ. २. १०१.)

इति । मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः—

‘तथा मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्रङ्मुखं जपेत्’ ॥

इति । वर्ज्यानाह व्यासः—

१. D. reads उपांगुर्मध्यमः स्मृतः, and for the same I. reads उपांगुं मध्यमं स्मृतम् which seems to be incorrect. २. I. reads उपांगु. ३. I. reads साहस्रो मानसः. ४. F. and G. substitute वा for सा. ५. All others except A. and I. substitute ततः for तथा. ६. I. reads through mistake स्तम्भ-कराभ्यां. ७. B. C. E. F. and G. read सम्यगर्क्षविभावनात्. and H. सम्यगर्क्षविभावनाह. ८. B. C. D. E. F. and G. read मन्त्राह-जपस्य. ९. All others except A. and I. omit वाङ्, and read only पुराणे for वाङ्पुराणे. १०. B. C. E. F. and H. read तथा च मध्यसन्ध्यायाम्, while G. reads तथा मध्यमसन्ध्यायाम्.

‘न संक्रामेन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥
 न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत् ।’

(बौ. स्म. १. ५, १८)

इति । व्यासो ऽपि—

‘जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।
 एतेष्वेवावसक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तमः ॥
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत् ।’

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

इति । संवर्त्तो ऽपि—

‘लोकवार्त्तादिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।

संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

इति । प्रभाषितं वेदुभाषिणं पुरुषमित्यर्थः । गौतमो ऽपि—

१. D. reads न संक्रमन्, and G. चङ्क्रमन् for न सङ्क्रमन्. २. A. and I. read नायाश्रितो, and G. नापश्रितो. ३. I. reads संस्पर्शनं. ४. D. reads कर्मयुक्तो विवर्जयेत्, and G. कर्मयुक्तो हि वर्जयेत्. ५. A. omits व्यासो ऽपि. ६. B. C. F. and G. read यथागच्छन्, E. and H. पथा ऽऽगच्छन्. ७. D. reads विप्राः. ८. H. reads स्पृष्ट्वा कृष्ट्वा. ९. B. C. E. F. and H. read जप्यं. १०. B. C. D. and F. read बहुभाषणं; while G. reads बहुभाषित and all except A. omit अर्थः. ११. गौतमो ऽपि is omitted by D.

‘गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
 अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 क्रोधं लोभं तथा निद्रां निष्ठीवन-विजृम्भणे ।
 दर्शनं च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
 आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
 ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
 ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्ध्ये’ ।

इति । देशनियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः—

‘अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालये ऽपि वा ।
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रे ऽथ वा गृहे’ ॥

इति । शङ्खे ऽपि—

‘गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘गृह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।

एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८-८२)

इति । जपसंख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

१. A. reads क्रोधं मांघं कुतं for क्रोधं लोभं तथा. २. E. reads विधर्मणम्.
 A. reads दर्शनं श्वादिनीचानां. ४. D. reads आचामेत्. ५. E. G. and
 . read सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु. ६. B. C. F. and the text of Kūrma Purāṇa
 ad समाचरेत्.

‘ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘दर्शे श्राद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश संख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये मुदिने तु यथाक्रमम्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रेणाशिनीम्’ ॥
(नृ.पु. ५८.८६.ल.हा.स्मृ. ४.४८; ल.अ.स्मृ. १.१२.)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोद-
केन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्त्तयेच्छतकृत्वां परिमितकृत्वा वा’ ॥

इति ।

॥ इति जपविधिः ॥

जपाद्भूतामक्षमालामाह हारीतः—

‘शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

१. 'The portion after the end of this line' to यमो ऽपि, is omitted by D.
२. The portion from स्मृत्यन्तरे to यमो ऽपि is omitted by all others except A. and I. ३. G. and I. read प्रणाशिनीम्. ४. A. omits अक्ष- and reads only मालाम्. ५. B. C. and F. read काञ्चनी रुद्रिकोत्पलैः, D. काञ्चनी निवर्जोत्पलैः, E. काञ्चनी वनजोत्पलैः, G. काञ्चनी वनजोत्पलैः and H., काञ्चनी निवर्जोत्पलैः for काञ्चनीभिरथोत्पलैः. ६. D. reads पद्माक्षकैः.

रोजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभिः ।
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि ' ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सप्तस्रकम् ।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते ’ ॥

इति । अथाक्षमालामणिसंख्यामाह प्रजापतिः—

‘अष्टोत्तरशतां कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।
सप्तविंशतिका कार्या ततो न्यूना न च स्मृता ॥
अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।
चतुःपञ्चाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥
अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्यका ’ ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशिनी ।
मध्यमा धनकामायाऽनामिका पौष्टिकी तथा ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read रजतेन्द्राक्षकैः, and I तथा चैन्द्राक्षकैः.
२. D. G. and I. read अष्टोत्तरशतं. ३. A. and I. read सप्तविंशतिकां वाय.
४. All others except A. read ततो नैवाधिका हिता, which contradicts the statement in the following lines. ५. All others except A. and I. read चतुःपञ्चाशिका व्रत्स. As we have not got this स्मृति we do not know whether this reading is correct. ६. D. substitutes मला for तथा.

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
 अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
 अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत् ।

इति । गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

‘दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं खलु ।
 तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
 शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
 सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकर्नाशिनी ॥
 लक्षजाप्येन च तथा महापातकर्नाशिनी ।
 कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदामुयात्’ ॥

इति । यमो अपि—

‘गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
 गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘योऽधीते ऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्येतन्निवृतः ।
 स ब्रह्म परमप्येति वायुभूतश्च मूर्तिमान्’ ॥

(म. स्मृ. २. ८१)

इति । गौतमो अपि—

१. I. reads जपं, and all others except A. and D. read जपन्. २. D. omits अन्यैरेगुलिभिः सह ॥ अङ्गुष्ठेन विना जप्यं and reads अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यं कृतं तदफलं भवेत्. ३. G. reads अहाद्यच्च; while D. reads त्र्यहाद्यच्च, and I. is mistaken throughout. ४. D. reads शतं जप्ता. ५. D. E. G. and H. read पापौघशमना. ६. H. reads -नाशना, and D. E. and G. नाशनी. ७. D. reads लक्षजाप्ये तथा देवी. ८. D. omits अपि and the first line of the next verse. ९. G. reads जाप्यं. १०. All others except C. D. and G. read अतीन्द्रियः; while I. reads अतन्त्रितः.

‘अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥

अथ होमविधिः । तत्र कूर्मपुराणे—

‘अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जानवेदसम्’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५०)

इति । दक्षो अपि—

‘सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥

होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु ।

हूयमाने तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ विद्वपतिः ।

एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्भुतं स्वयमेव हि’ ॥

इति । विद्वपतिर्जामाता । स्वयं होम एव मुख्यः । तद-
भावे ऋत्विगादिहोमः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘ऋत्विक् पुत्रोऽथ वा पत्नी शिष्यो वा अपि सहोदरः ।

प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५१)

इति । होतृतारतम्यं दर्शयति श्रुतिः—

१. A. reads परं for भुक्ति. २. D. omits इति. ३. All others except १. and I. substitute तु for हि. ४. All others except A. and the ext of Kūrma Purāṇa read जुहवाद्वा.

‘अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः शिष्यहुतो वरः ।

शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरः ॥

पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरः’ ।

इति । ऋत्विगादिहोमे अपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यम् ।
तदुक्तं कात्यायनेन—

‘असमक्षं तु दम्पत्येर्होतव्यं न ऋत्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्भुतमनर्थकम्’ ॥

(का. स्मृ. ३.२०.१)

इति । उभयोः सन्निधानं मुख्यम् । तदभावे त्वेकतरस-
न्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च, स एवाह—

‘निक्षिप्याग्निं स्वदोरेषु परिकल्प्यात्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्’ ॥

(का. स्मृ. २.१९.१)

इति । होमकालोऽपि तेनैव दर्शितः—

‘यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।

लोहितत्वं च नपैति तावत् सायं तु हूयते’ ॥

(का. स्मृ. १.९.३)

१. All others except A. and I. omit the first line of this verse, and read as follows:—

अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।

पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरम् ॥

But D. substitutes शिष्यहुतो वरम् for पुत्रहुतो वरम्, and the omitted line appears in the marginal correction of II. २. D. reads यदुक्तं for तदुक्तं ३. A. omits उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह and reads प्रवसे विप्रोऽप्यमाह स्मृतिः in its stead ४. D. omits च. ५. A. and I. read विभाव्यन्ते for न भाव्यन्ते. ६. The text of Kātyāyana reads नच लोहितमापैति. ७. G. reads जुहूयते, which is incorrect.

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘समुद्रो वा एष यदेहोरात्रः तस्यैते
गाधतीर्थं यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ
होतव्यम्—इति शैलालिब्राह्मणं
भवति । नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे
निशायां वा सायम्’ ।

इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्र-
सिद्धं तीर्थं तस्मात् सन्धिर्होमकालः—इति मुख्यः कल्पः ।
नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालाः सायंहोमे ऽनुकल्पाः । एकन-
क्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निशवेला
नेशा । प्रातर्होमकालो अपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः—

‘उषस्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः’ ।

इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकीकृत्य कालत्रयमाह—

‘उदते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः’ ॥

(म. स्म. २.१५)

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासः—

‘रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।

काले त्वनुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read य अहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थं यत्सन्धीः while D. omits य and reads अहोरात्रस्तस्यै ते तीर्थं यत्सन्धिः. २. I. reads कात्यायन- for शैलालि.— ३. D. substitutes च for वा. ४. D. reads वेत्त. ५. All the manuscripts show that the following quotation from Vyāsa, but elsewhere it is said to be a quotation from Kātyāyana (see Rāmchandra's Commentary on Manu, 2. 15). ६. All manuscripts except A. read रात्रेः षोडशमे, which is incorrect. ७. A. reads काले त्वनुदिते प्रातः, I. reads कालं त्वनुदितं प्राहुः, and elsewhere the reading is कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा.

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रेविर्यावन्नदृश्येत समयाभ्युषितं च तत् ॥
 रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
 उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥
 इति । आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह—
 ‘आसङ्गवान्तः प्रातः’ ।

इति । होमकालः—इत्यनुवर्त्तते । अथवा सर्व एवैते कालवि-
 शेषा यथाशाखं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते । उदिनानुदितहोमवत् ।
 यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा
 हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथंकुर्यादिति । आसाय-
 माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः अ-
 मावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्यापौर्णमास्यमावास्या’ ।
 इति । बौधायनो ऽपि—

‘आ सायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः ।
 आहुतिर्त्रातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्’ ॥

इति । आपन्नस्तु पक्षहोमं कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

१. A. reads तथा च प्रातःसमये, and G. ततः प्रभातसमये. २. D. reads रेविर्यावन्न दृश्येत, which seems incorrect. ३. All others except A. and D. read समयाभ्युषितस्तु सः. ४. A. reads रेखामात्र-
 ५. D. G. and H. read सङ्गवान्तः for आसङ्गवान्तः, and the same I. reads आसङ्गवान्तः. ६. All others except A. and I. read यथासुखः. ७. D. E. G. and H. omit वा. ८. B. C. and F. read हव्यं वा होतारं, वा. D. E. G. and H. हव्यं होतारं नाधिगच्छेत्. ९. All others except A. D. and I. read असायकर्मणः for आ सायं कर्मणः.

‘शरीरापद्भवेद् यत्र भयाद्वाऽऽर्त्तिः प्रजायते ।
तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते’ ॥

इति । पक्षहोमिनः तत्पक्षमध्ये आपन्नवृत्तौ तदाप्रभृति
पुनर्होमः कर्त्तव्यः । तदाह मरीचिः—

‘पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मात् निर्वर्त्तिनः ।
होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ दोषभाग्भवेत्’ ॥

इति । एवं होममनुतिष्ठतापि सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं
कर्त्तव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते’ ॥

(का. स्मृ. ३.२०.२.)

इति । होमकालानत्यये तु नास्ति पुनराधानम् । तदाह
शौनकः—

‘प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते’ ॥

इति । होमद्रव्यमाह स एव—

‘कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।
व्रीह्यादि चैकान्तं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥
हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

1. I. reads होमानुष्ठितापि, while all others except A. omit अपि.
D. omits the portion from तु नास्ति to -सक्त्वादि, and reads होमकाला-
त्यादि तण्डुलादि कृताकृतम्. ३. A. reads पुनः for यदि. ४. All others
except A. and I. substitute तु for च.

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।
 यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तेदनुकारि यत् ॥
 यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ।
 आज्यं हव्यमनादेशे आहुतीषु विधीयते ॥
 मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति । आहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—

‘प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।
 तिलानां तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्याद् घृतस्य तु’ ॥

इति । ब्रौधायनो ऽपि—

‘व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते’ ।

इति । होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं
 गृह्यपरिशिष्टे—

‘स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘बहुशुष्केन्धने चाग्नौ मुसमिद्धे हुताग्ने ।
 विंधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
 यो ऽर्वाक्षिणि जुहोत्यग्नौ द्यौर्द्वारे चैव मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते’ ॥

(का. स्मृ. १.९.११)

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।
 तदाहाङ्गिराः—

१. All others except A. and I. read तदनुसारि च. २. Except A. and G. all others read जुहोतिषु, which is grammatically incorrect.
 ३. A. and I. read बृहस्पतिः. ४. D. reads चतुःषष्टिराहुतेः. ५. D. reads घृतस्य तु तदर्धकम्. ६. A. omits विष्णुरपि. ७. D. reads ऽव्यगरे.

‘स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्रज्ञानिनः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पेङ्गुलः’ ॥

इति । श्रौत-स्मार्तयोरग्निव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

‘कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वति प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु’ ॥

(या. स्मृ. १.१७)

इति । वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनःश्रौत-स्मार्ता-
द्वयं तस्यानुष्ठानप्रकारमाह भरद्वाजः—

‘होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तं केचित् पुरा विदुः’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘श्रौतं यत् तत् स्वयं कुर्यादन्यो अपि स्मार्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः’ ॥

इति । उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः—

‘कृतदारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।
तिष्ठेत् चेद्भिजो ब्राह्म्यस्तथा च पतितो भवेत्’ ॥

१. A. reads -कर्म च. २. I. reads अज्ञानतः. ३. I. reads पङ्गुलः. A. and I. read श्रौत-स्मार्तयोरपि for श्रौत-स्मार्तयोरग्निः, and E. omits the portion from श्रौत-स्मार्तः..... to स्मार्ताग्निद्वयं, and D. is mistaken throughout. ४. A. reads -व्यवस्था- for -प्रकार-. ५. All others except A. and I. read श्रौतं यत् स्यात्. ७. All others except A. and I. read न वै for नैव.

‘यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं दृष्टं नोऽतिष्ठेत्तद्वियोगतः’ ॥

इति । सत्यां वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण परि-
तुष्येत् । तदाह स एव—

‘यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तैतिहासिकम् ।

मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥

प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।

गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति । अशक्तं प्रति व्यास आह—

‘श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।

तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः’ ॥

इति । होमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

‘यो दद्यात् कान्धनं मेरुं पृथिवीं च ससागरम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा’ ॥

इति । होमान्ते भस्म धार्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

‘नर्यं भस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।

अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यमौपासनसमुद्रवम्’ ॥

इति । ‘हुत्वा चैव तु भस्मना’ इत्यादि स्मृत्यन्तरं च ।

॥ इति होमप्रकरणम् ॥

१. All others except A. and D. read न तिष्ठेत्तद्वियोगतः. २. I. reads सत्यामपि. ३. I. reads परितुष्येत्. ४. All others except A. and I. read स्मार्त्तैतिहासिकम्. ५. I. reads श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म. ६. All others except A. and I. read अप्यशक्तः. ७. A. and I. read साय-
प्रातर्होमस्य. The metre of the verse according to our reading is not
observed, but it is not of much importance. ८. The portion from
होमान्ते to स्मृत्यन्तरं च is omitted by all others except A. and I.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानं जपो होमः'— इत्यस्मिन्मूल-
वचने होमान्तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा
विभक्तस्य दिनेस्य प्रथमभागे समापनीयानि । यद्यपि मध्याह्न-
स्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेन
निरूपितत्वात् आद्यभागे न कर्त्तव्यता । दिवसस्याष्टधा
विभागं तत्र कर्त्तव्यविशेषं च देशो दर्शयति—

‘दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।

विभागेष्वेव यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः’ ॥

(द. स्मृ. २. ३-४)

त्यादिना ।

अथ मूलवचनानुसारेण देवतापूजनं वक्तव्यम् । तच्च
पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्—इति केचित् । तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्’ ।

इति ।

१. D. omits दिनस्य. २. A. reads -नाभिहितत्वात्; while all others except D. read निरूपितानां. ३. All others except A. D. and H. omit दक्षः, but the following quotation we find in the Dakṣa Smṛiti. If the word दक्ष is omitted, the two verses in the quotation would appear to have been from the Parāśara Smṛiti, but we do not find the same in that Smṛiti. ४. B. C. E. G. and H. read दिवसस्याष्टभागे, but it seems incorrect. ५. All others except A. and I. read विभागे-ष्वेव for विभागेष्वेव. ६. D. and I. read कर्त्तव्यम्, which is quite useless. ७. I. reads तथा च for तदाह; while D. omits the following—केचित् तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् । इति.’

ब्रह्मयज्ञजपानन्तरम्-इत्यन्ये । तथा च हारीतः-

‘कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्’ ।

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः’ ॥

(कू. पु. १.२.१८.९०)

इति । तत्र वयं जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः ।

प्रातर्होमादनन्तरभावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूलवचनानुक्तान्य-
प्याह्निक क्रमप्राप्तत्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तरकृत्यमाह दक्षः-

‘देवकार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गलवीक्षणम्’ ॥

(द. स्मृ. २. २३)

इति । मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे-

‘रोचनां चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत् सदा बुधः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि-

‘स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च’ ॥

(वि. पु. ३.११.२१)

१. D. reads

निष्पीड्य स्नानवस्त्राणि समाचम्य च वाग्यतः ।

देवतां पूजयेद्भूपैर्मन्त्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः ॥

२. I. reads ततः for तत्र, and B. C. F. and I. omit वयं. ३. D. and I. read होमानन्तरभावीनि. ४. D. reads आह्निकक्रमत्वेन प्राप्तत्वात्. ५. C. and F. read कूर्मपुराणे; while B. D. E. G. and H. read only पुष्पैः. ६. B. C. and F. read रोचना; while I. reads रोचनं. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads आचान्तश्च. ८. B. C. and F. read आदर्शाञ्जनं. ९. C. D. and G. read -पूर्वाद्या-, which appears probably to be a mistake.

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘स्वमात्मानं तु घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्’ ।

इति । नारदो अपि—

‘लोके अस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्घ्येच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते’ ॥

(ना. स्मृ. १७.५४-५५)

इति । मनुरपि—

‘अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः’ ।

इति । वामनपुराणे अपि—

‘होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां

तेतो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्वा च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्

धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ॥

मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च

तैलं मधु ब्राह्मणकन्यकां च ।

१. H. and I. omits अपि. २. H. reads स्वात्मानं च, and G. वात्मानं तु. ३. The text of Nārada reads -दृश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्. ४. B. C. and F. read तस्य ह्यायुर्न हीयते; while the text of Nārada reads तथाऽस्यायुः प्रवर्धते, and D. reads तथा ह्यायुर्न वर्धते. ५. The text of the Vāman Purāṇa reads कृत्वा for ततः, and A. तथा for the same. ६. D. substitutes दुग्धं for दूर्वा, and the text of Vāman Purāṇa दूर्वा वधि सर्पिर्योदकुम्भम्, and B. C. E. F. G. दूर्वा च सर्पिर्दधि योदकुम्भम्. ७. B. C. E. F. G. and H. read तैलं. ८. D. reads ब्राह्मणकन्यकां च.

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च
 हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
 अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
 ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम् ॥

(वा. पु. १४. ३५-३६)

इति । भरद्वाजो ऽपि—

‘कण्डूय पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
 उपगम्य गुरुन् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत्’ ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याका

ङ्नायामाह मनुः—

‘लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ।
 आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ११७)

इति । अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्तयेदित्याह स एव

‘अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
 असौ नामा ऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥
 भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नो ऽभिवादनं’

(म. स्मृ. २. १२२-२३)

१. A. reads पृष्ठगां गां तु; while B. C. F. substitute तु in the place of
 २. D. E. G. H. and I. substitute वा for च. ३. D. reads -

अभिवादनं पुरो विप्रं ज्यायांसमभिवादयेत्.

४. All others except A. omit Visarga and read भोःशब्दं. ' reads स्वस्वनाम्नाभिवादनम्; while all others except A. and the text
 Manu read स्वस्व for स्वस्य.

इति। 'अभिवादात्परं' इति अभिवादये—इति शब्दमुच्चार्य
पश्चादेतन्नामाहं भोः— इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभि-
वादनप्रकारमाहापस्तम्बः—

‘दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणो
अभिवादयति । उरःसमं राजन्यो मध्यसमं
वैश्यः नीचैः शूद्रः (१६) प्राञ्जलिः’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ५. १६—१७)

इति ! एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः—

‘जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादानात्’ ॥

(म. स्मृ. २. ११८)

इति । एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः—

‘ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १२०)

इति । अभिवादितेन वक्तव्यामाशिषमाह स एव—

१. I. reads अभिवादयेत्. २. This verse is found in Manu, but three of the seven commentators on Manu has commented it. ३. Here our reading follows only A.; while all others read आपस्तम्बः for मनुः. We made a search for the verse in the Āpas-tamba' Dharma Sūtra and Smṛiti, but we have not found it therein. ४. Here all others except A. read मनुः for स एव, but if the above quotation from Manu then there is no necessity of the word मनुः here.

‘आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो अभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नो ऽन्ते वाच्यः पूर्वक्षरः श्रुतः’ ॥

(म. स्मृ. २. १२५)

इति । पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वक्षरः । पूर्वमक्षरं च सौम-
र्यात् व्यञ्जनम् । स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्च
अभिवादकनामगतो व्यञ्जननिष्ठो ऽन्तिमस्वरः प्लावनीयः ।
अकारेणान्तिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते । अशेषनाम्नामकारान्त-
त्वासम्भवात् । तथा च सति एवं प्रयोगो भवति, आयु-
ष्मान् भव सौम्य देवदत्ता ३-इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-
प्रकारं न जानाति स नाभिवाद्य इत्याह स एव-

‘यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः’ ॥

(म. स्मृ. २. १२६)

इति । यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति तस्य दोषो
भविष्यत्पुराणे दर्शितः-

‘अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून्’ ॥

इति । यमो ऽपि-

१. All others read आकार- except A. I. and the text of मनु. The reading appears better, but the commentators of Manu do not accept it. २. D. and G. read पूर्वक्षरः श्रुतः. ३. I. reads नामस्य- for सामर्थ्यात्. ४. All others except A. and I. read आकारेण. ५. The intermediate portion between अशेषनाम्नामकार- and ख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलम् (P. 325, L. 18) appears to be omitted in D. through writer's mistake.

‘अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
यदुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।
सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः ।
वर्धतामिति वैश्यस्तु गृध्रस्तु स्वागतं वदेत् ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य गृध्रमारोग्यमेव च ॥ (१२७)
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ’ ॥ (१२९)
(म. स्मृ. २. १२७-१२९)

इति । ‘ज्यायांसमभिवादयेत्’ (म. स्मृ. २. १२२) इत्युक्तं
वक्रियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते आहं आपस्तम्बः—
‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति’ ।
(आ. ध. सू. १. ४. १४. १३)

इति । मनुरपि—

‘दशाब्दाख्यं पौरुषं सख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
ऋग्वेदपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनियु’ ॥
(म. स्मृ. २. १३५)

१. F. reads भवेत्तस्यः while G. reads भवेत्तस्य. २. B. C. and F. read प्रत्यभिभाषी for पूर्वाभिभाषी. ३. E. reads जरां पिबेति. ४. A. reads ब्राह्मणे for ब्राह्मणः, and I. reads the whole verse as follows:—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राज्ञि ।

धनवानिति वैश्ये तु गृध्रे त्वारोग्यमेव च ॥.

५. H. omits this word. ६. G. reads -सखं. ७. E. and G. read अङ्गपूर्वं.
८. The text of Manu reads स्वल्पेनापि, and G. H. read मध्येनापि.

इति । समानपुरवासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । केलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायानित्यर्थः ।

ननु—‘एते मान्याः’ (या. स्मृ. १. ३५) इत्युर्विगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तं—इति चेत् । तत्र । प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्वसिद्धिः । अत एव तेषामेनभिवाद्यत्वमाह गौतमः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां

तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिवादनम्’ ।

(गौ. स्मृ. ६. ४)

इति । अभिवादनं अभिभाषणम् । यथा च बौधायनः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु

यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. ४५)

१. H. omits कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान्. This appears to be omitted through writer's mistake. २. I. omits गीतादि-. ३. G. and I. read -मभिवाद्यत्व- for -मनभिवाद्यत्व-. ४. D. and G. omit तु. ५. D. reads प्रत्युत्थानाभिभाषणम्. This reading is better, and if the same is taken there seems no necessity of the author's definition which he further gives of the word अभिवादनं. The text of Gautama reads प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः. ६. I. reads तथा and omits च; while all others except A. read तथाह for यथा च. D. omits the whole quotation from तथा च..... to अभिभाषणम् । इति ।

इति । एतच्च ब्राह्मणविषयम् । तथा च शातातपः—

‘अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च ।

ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं संदा ॥

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।

ज्ञान-कर्म-गुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥

अभिवाद्य द्विजः गूढं सच्चैलं ज्ञानमाचरेत् ।

ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत्’ ॥

इति । गुर्वादौ तूपसंग्रहणमाह गौतमः—

‘गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । गुरुरत्राचार्यः । यतः स एवाह—

‘मातृ-पितृ-तद्वन्भूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां

तद्गुरूणां च’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । उपसङ्ग्रहणलक्षणं मनुराह—

‘व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः’ ॥

(म. स्मृ. २. ७२)

१. D. reads सर्वत्र गुहा. २. H. and I. read गुर्वाङ्गिरूपसंग्रहणम्. ३. I. reads पूर्वजातानां.

इति । गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीयसव्य-दक्षि-
णाभ्यां पाणिभ्यां स्पष्टव्यौ इत्यर्थः । बौधायनो अपि—

‘श्रोत्रे^१ संस्पृश्य मनैः समाधायाधस्ताज्जान्वेरा पद्भ्याम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. २७)

इति । उपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरुपत्नी-
नामपि कार्यम् । तथा च मनुः—

‘गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥ (११०)

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णा हन्यहन्यपि ।

विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः ॥ (१३२)

(म. स्मृ. २. १३२-२१०)

इति । एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्राप्ते कचिदपवादमाह स एव

‘गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुण-दोषौ विजानता । (२१२)

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्धर्तनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् । (२११)

(म. स्मृ. २. २११-२१२)

इति । किं तर्हि तत्र कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह—

१. पाणिभ्यां is omitted by all others except A. and
२. D. reads श्रोत्रं for श्रोत्रे. ३. The text of Baudhāyana (edited
by E. Hultsch) reads मनःसमाधानार्थम्, but this is a mistake, neither
the commentator on the text does allow this reading nor do
manuscripts follow it. ४. B. C. and F. read -रापीड्यम्. Here I.
quite mistaken in adding the word उपसंग्रहणम् to the quotation
Baudhāyana. ५. I. reads गात्रोत्सादन-, but except A. all others read
गात्रोद्धाहन-. ६. D. reads प्रकाशनम्.

‘कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विप्रोष्टेय पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्’ ॥

(म. स्मृ. २. २१६-२१७)

इति । अभिवादने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः—

‘न सोपानद्वेष्टितशिरा अनवहितपाणिर्वाभिवादयेति’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १४. २२)

इति । शङ्को अपि—

‘नोदकुम्भहस्तो अभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन्न
पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः न जपन्न देव-पितृ-
कार्यं कुर्वन् न शयानः’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘तथा विषमगतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१५)

तथा अप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्य-

भिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः स्त्रियः’ । (२१)

(आ. ध. सू. १. ४. १५-२१)

१. G. reads विप्रोऽप्यपादग्रहणम्. २. A. and D. read अवहितः. ३. C. and F. read अभिवादयेत्. ४. All others except A. and I. omit न. ५. D. reads रक्तपुष्पो न हस्तेनाशुचिम् for न पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः. ६. G. omits through mistake—

‘न देव-पितृकार्यं कुर्वन् न शयानः’—इति । आपस्तम्बो अपि—‘तथा विषम-
गतायाऽगुरवे नाभिवाद्यम् । (१५) तथाऽप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न
प्रत्यभिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः—1.

७. Except all others read विषमगताय गुरवे, but we follow the text of Apastamba Dharma Sūtra. ८. All others except A. D. and the text of Apastamba Dharma Sūtra read प्रत्यभिवदयेत्. ९. D. reads पतिः सव-
यस स्त्रियः, and the text of Apastamba Dharma Sūtra (edited by G. Bühler) reads पतिवयसः.

इति । तथा अन्यत्र स एवाह—

‘समित्-पुष्प-कुशा-ऽऽयाम्बु-मृदन्नाक्षतपाणिकः ।

जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः॥

पापण्डं पतितं ब्रौह्म्यं मर्हापातकिनं शठम् ।

नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादित् कथञ्चन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादित् द्विजोत्तमः ॥

वर्मन्तं जुम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥

सुकृ-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।

योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्’ ॥

इति । शान्तातपो ऽपि—

‘उदक्यां मृतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादेहोरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥

इति । ‘गुरोः पादोपसंग्रहणं’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो गु-

रित्याशङ्कयामाह मनुः—

१. I. reads -मृदन्नाक्षत-, but it does not give good sense. G. re-
-मृदन्नाक्षत- which is quite incorrect. २. All others except A. ३.
इति after द्विजः. ३. E. reads काश्यं. ४. D. reads उपपातकिनं
for महापातकिनं शठम्, and E. substitutes शठम् for शठम्. ५. I. re-
नाभिवाद्यात् which is grammatically incorrect. ६. D. substitutes च
in the place of नार्हं. ७. I. reads नाभिवाद्यात्. ८. B. C. E.
and H. read उन्मत्तं जुम्भमाणं च; while E. reads उन्मत्तं क्षपणं च.
९. B. C. D. E. F. G. and H. read -ममाज्ञातं for -मविज्ञातं. १०.
reads ब्रह्मघातिनीम्. ११. Here I. only reads विरात्रेण तु शुद्ध्यति
अहोरात्रेण शुद्ध्यति.

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चैन्नेन स विप्रो गुरुच्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । अध्यापनं विप्रविषयम् । निषेकादिकं तु सर्ववर्ण-
साधारणम् । पितृव्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः—

‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा’ ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

इति । हारीतो ऽपि—

‘उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः ।

१. D. reads चान्येन, and H. चानेन for चानेन. २. इति is omitted by all others except A. ३. I. reads क्रियां, but the text of Yājñavalkya does not follow this reading. ४. H. omits -वर्ण-; while I. reads निषेकादिकर्तुः सर्वसाधारणं which is a mistake of the Editor. ५. From औपचारिकं गुरु- to -सा मातुलानी (P. 332 L. 9) is omitted by E. ६. From तमपीह to मातामह-पितामहौ in the next quotation is omitted by G. ७. From -रु- to ज्येष्ठो भ्राता in the next quotation is omitted by F. ८. B. and C. read श्रुतोपक्रियया; while H. reads श्रुतोपक्रियया. ९. B. C. D. E. and H. read तथा for तथा.

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत् स्त्रियः ।

इति । अत्र पितृ-मातृप्रहणं तद्वदेते अपि मान्याः-उच्येत-
दर्थम् । अत एवाह स एव—

‘अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्याय-कर्मभिः’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः स्नातकश्चत्विङ् मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रुर्धात्री पितृष्वसा ।

पितामही पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत्’ ॥

इति । मंनुरपि—

‘पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्षपि ।

मातृवर्द्धन्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी । (१३३)

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते’ ॥ (१४५)

(म. स्मृ. २. १३३-१४५)

इति । यत्तु—

१. I. reads सहोदराः for च सोदराः. २. B, C, D, E, G, H, and I. read गुरुवः स्त्रियाम्. ३. The portion from अनुवर्त्तनमेतेषां to गुरुवत्सदा in the next quotation is omitted by B, C, and F. ४. A. and D. read मातामही for पितामही. ५. D. omits मंनुरपि. ६. G. reads वृत्तमातिष्ठन्. ७. B, C, E, F, and H. read उपाध्यायादशाचार्यः; while D. and G. read उपाध्यायादशाचार्याः. ८. Here our reading follows A. and the text of Manu, but all others read पितुर्माता. ९. H. reads गौरवेभ्योऽतिरिच्यते.

‘द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।

धेरा गुरुतरा तावन्माता गुरुतरा ततः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनान् ।

अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः’ ॥

इति पुराणवचनं तन्निपेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्यापकपि-
त्रविषयम् । अन्यथा ‘मातैव गरीयसी’ इति वचनं विरुद्धेत् ।
इत्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः—

‘मासान् दशोदरस्थं यो धृत्वा शूलैः समाकुला ।

वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।

प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते मुनवत्सला ।

कस्तस्यानिष्टकृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि’ ॥

इति । ‘उपाध्यायान् दशाचार्यः’—इति यदुक्तं तत्रोपा-
ध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः—

‘एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथं वा पुनः ।

यो अध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ (१४१)

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥ (१४०)

(म. स्मृ. २. १४१—१४०)

इति । आचार्योऽपि पितृ-मात्राद्यपेक्षया गरीयानेव । तदाह
स एव—

१. I. reads पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा, and D. omits the whole line. २. D. omits -समस्त-. ३. B. C. and F. substitute सा for वा. ४. I. reads ततोऽपि for वेदना. ५. The text of Manu substitutes अपि for अथ, and D. reads वेदाङ्ग-स्वापि for वेदाङ्गान्वय. ६. B. C. E. F. G. and H. substitute च for तु.

‘उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रैस्त्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्’॥

(म. स्मृ. २. १४६; वि. स्मृ. ३०. ४४)

इति । यस्तु बालो अपि बृद्धमध्यापयति सो अपि तस्य गरी-
यानिति स एवाह—

‘बालो अपि विप्रो बृद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः । (१५०)

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ (१५१)

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ (१५२)

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ॥ (१५३)

न हायनेन पालितेन वित्तेन न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं यो अनुचानः स नो महान् ॥ (१५४)

(म. स्मृ. २. १५०-१५४)

इति । तथा च विष्णुः—

‘बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. २८. ३१)

१. D. reads विप्रैस्त्यः. २. D. reads अर्चिराङ्गिरसः, but the text of Manu does not follow this reading. ३. B, C, D, E, F, and G, read चैतं for चैतान्. ४. B, C, D, E, F, G, and H, read अज्ञो हि बाल इत्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदः. ५. B, C, D, E, F, and G, read वित्तैः; while I. reads वृत्तेन. ६. From धर्मं to गुरुवद्वर्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे is omitted by E. ७. The text of Vishnu Smṛiti reads बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत. ८. D. reads गुरुवद्वर्त्तिः; while I. reads गुरुवद्वर्तितव्यम्.

इति । ज्येष्ठेभ्रातर्यपि गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्यभिहितं पुरा-
णसारे-

‘ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भृशुगः ।
कुनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दोनुवर्त्तिनः ॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा’ ।

इति । मनुरपि-

‘पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वत्सेरन् यथैव पितरं तथा’ ॥

इति । परमगुरावपि तथैवेत्याह स एव-

‘गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । आचार्यानुज्ञामन्तरेण मानुलादीन् असमावृत्तो ना-
भिवादयेदित्याह स एव-

‘न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । समावृत्तस्य तु नानुज्ञापेक्षा । तदाहापस्तम्बः-

‘समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंप्राह्याः प्रीत्य च समागमे ।’

(आ. ध. सू. १. ४. १४. ७-८)

१. B. C. and F. read ज्येष्ठस्वात्; while G. reads भ्रष्टस्वात् for ज्येष्ठ. २. I. reads छन्दानुवर्त्तिनः which seems to be incorrect. ३. G. reads जीव्येरन्, but this form is not correct. ४. एव is omitted by all others except A. ५. G. reads तथाऽनिसृष्टो; while all others except A. I. and the text of Manu read न चानिसृष्टो. ६. All others except A. D. I. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra omit च. ७. B. C. E. F. G. and H. read समागमे for समागमे.

‘आचार्य-प्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यमुपसं-
गृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ८. ११)

इति । अभिवादनं प्रशंसति स एव—

‘अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसंविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ।

इति ।

(म. स्मृ. २. १२१)

॥ इत्यभिवादनप्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते’ ।

(द. स्मृ. २. २६)

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः’(११)

जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत् ।

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमाः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५५-५६)

१. D. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra read उपसंजिघृक्ष-
चार्यम्, and B. C. E. F. H. and I. read आचार्यमुपजिघृक्षेत्, while G. omits
-प्राचार्य- and reads the whole sentence as follows:—आचार्यसन्निपाते
आचार्योपसंगृह्या आचार्यस्तु यं यं जिघृक्षेत्. २. The author appears to
quote this verse from the Āpastamba, but we do not find it in that
work. The sentence ‘अभिवादनं प्रशंसति स एव’ which is the ground for
us to think that the next verse is from the Āpastamba is omitted by
G. ३. A. has before this word वेदाभ्यासकालनिर्णयमुखेन. ४. I. reads
कूर्मपुराणम्. ५. The text of the Kūrma Purāṇa reads अवेक्षेताय
६. All others except A. and the text of the Kūrma Purāṇa read द्विजो-
त्तमः, but the use of the word in the plural is more correct.

इति । वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः—

‘वेदमेव वेदाभ्यस्येत् तपस्तप्स्यन्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहेत्यन्तं ॥ (१.६६)

ऋषि-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

(म. स्मृ. २. १.६६-१.६७)

इति । व्यासो अपि—

‘नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैव निर्वभौ ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत् ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निश्चयसकरः परः’ ॥

(या. स्मृ. १. ४०)

इति । तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति—

‘यथा वण्ढो ऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चांशे ऽफलं दानं तथा विप्रो ऽनुचो ऽफलः’ ॥

(म. स्मृ. २. १२८)

इति । एतस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह दक्षः—

‘समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः’ ।

इति ।

(द. स्मृ. २. २८)

॥ इति द्वितीयभागकृत्यम् ॥

१. I. reads सम-अस्येत्. २. D. E. G. H. and I. read तपस्तप्सा. ३. D. omits the portion from ऋषि. to शुभानां चैव (in line 10). ४. I. reads नान्यो ज्ञायते धर्म वेदादेव स निर्वभौ. ५. B. C. E. F. and H. read राशे for चांशे; while G. reads राज्ञा. ६. I. reads अस्मिन्. ७. I. substitutes गर्गः for दक्षः, but it seems to be a mistake.

अथ तृतीयभागकर्त्तव्यम् । तत्र दक्षः—

‘तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्’ ।

(द. स्मृ. २. २९)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘उपेयादीश्वरं चाथ योगे-क्षेमप्रसिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं तनौ द्विजः’॥

(कू. पु. १. २. १८. ५७; या. स्मृ. १. १०८)

इति । पोष्यवर्गश्च दक्षेण दर्शितः—

‘माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनैः समाश्रितः ।

अभ्यागतो जतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः’ ॥

(द. स्मृ. २. २९)

इति । र्यात्रार्थं धनसाधनं यथावृत्तिं कार्यम् । तथाऽहं

मनुः—

‘यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम्’॥

(म. स्मृ. ४. ३)

इति । अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च

१. A. has धनार्जनप्रकरणम् before this word. २. F. omits कूर्म-पुराणेऽपि; while I. reads कूर्मपुराणम्. ३. G. and I. read योग-क्षेमार्थ-प्रसिद्धये. ४. The text of the Kūrma Purāṇa reads द्विजात्तम for मते द्विजः. ५. Except A. and I. all others omit च. ६. B, C, E, F, G. and H. read हीनः for दीनः; while the text of Dakṣha reads वीना समा-श्रिताः. ७. The text of Dakṣha substitutes अन्यः for अग्निः. ८. D. I. and the correction in H. read एतच्च for यात्रार्थं; while E. and G. substitute only पात्र- for the same. ९. Except A. D. and I. all other omit च निरूपितानि, but the words निरूपितानि appear in the margin correction in H.

निरूपितानि । ननु-ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न क्षत्रिय-
विशः । तदाह मनुः-

‘त्रयो धर्म्मा निवर्त्तेरैन् ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ (७७)

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरान्निति स्थितिः’ ।

(म. स्मृ. १०. ७७-७८)

इति । अतो न तयोराध्यापनादिरर्जनोपायः । बाढम् ।
त एवापायान्तरं तेनैवोक्तम्-

‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-ऋषिर्विशः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७९.)

इति । वणिक् वाणिज्यम् । पशुः पशुपालनम् । याज्ञव-
ल्क्यो ऽपि-

‘प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीद-ऋषि-वाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । उपायान्तराण्याह मनुः-

‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ११९)

१. A. निवर्त्तन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read पशुकृषी. ३. G. and H. read पशुपाल्यं, which is incorrect. ४. B. C. and F. read योगाश्च.

इति । दायोऽन्वयागतं धनम् । लाभो निधिदर्शनम् ।
 दाय-लाभ-क्रयान्वयागमाश्चतुर्णां वर्णानाम् । जयः क्षत्रिय-
 स्यैव । प्रयोगो वृद्धयर्थं धनप्रदानम् । कर्मयोगः कृषि-वाणि-
 ज्यम् । प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव । सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव ।
 कूर्मपुराणे अपि—

‘द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः ।
 अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ॥ (२)
 शिलोञ्छं वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः । (१०)
 असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ।
 शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः । (११)
 अमृतेनाथ वा जीवेत् मृतेनाप्यथ वापदि ।
 अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम् ॥ (१२)
 (कू. पु. १. २. २५. २-१२)

इति । मनुरापि—

‘ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा न श्रवृत्त्या कथञ्चन ॥

१. B. C. F. and H. read न्यायागतं; while D. reads स्वयमागतम्. २. G. omits निधिः. ३. I. omits वर्णानाम्. ४. Except A. and the text of Kūrma Purāṇa others read शिलोञ्छेनाप्यादद्यात् गृहस्थः साधकः स्तुतः; but it seems incorrect. ५. Here we follow A. and the text of Kūrma Purāṇa; while others read अमृतेनापि जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा, but as प्रमृत is not explained in the next line in which मृत and अमृत are explained, it seems that the latter reading is not thought proper by the author. ६. The text of Manu reads जीवेत्.

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिरारुण्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

(म. स्मृ. ४. ४-६)

इति । पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुच्छः । शाल्यादेर्नि-
 पतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘कुगूल-कुम्भीधान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनो ऽपि वा ।
 जीवेद्वा ऽपि शिलोच्छेन श्रेयानेषां परः परः’ ॥

इति । कुगूलं कोष्ठकं तद्भरितधान्यसञ्चेता कुगूलधान्यः ।
 अहर्पर्याप्तधान्यसञ्चेता व्याहिकः । न श्वस्तनचिन्ताऽप्यस्ती-
 त्यश्वस्तनः सद्यःसम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां
 वृत्तयो मनुनोक्ता वेदितव्याः । तथा ऽह—

‘षट्क्रमैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीव्यते’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९)

१. B. C. D. E. F. G. and H. substitute प्रोक्तं for ज्ञेयं.
 २. E. G. and H. omit अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यम्, and
 read ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्. The omitted portion appears,
 however, in the marginal correction of H. ३. D. and I. read
 प्रोक्तं for भैक्ष्यं. ४. H. and I. read-र्विख्याता; while others except A.
 D. and the text of Manu read -र्याख्याता. ५. पतितपरित्यक्तैककणो-
 पादानमुच्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तबल्वरीग्रहणं शिलम् is found only
 in A. and I., but it is not found in any other manuscript. ६. B.
 C. and F. read आहिको, and D. E. G. H. read ह्याहिको. ७. The
 portion from कुगूल- to जीव्यते इत्यर्थः (p. 342, l. 4) is omitted by all
 others except A. and I.

इति । अयमर्थः—एकः कुशूलधान्यो याजनादिषट्कर्मा भवेत् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहै-र्वर्त्तेत । एकस्तृतीयस्त्यादिकः प्रतिग्रहेतराभ्याम् । चतुर्थस्त्वश्व-स्तनो ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीव्यते इत्यर्थः* । शूद्रवृत्तिस्तृश-नसा दर्शिता—

‘ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वा ऽप्यथ ।

विक्रयः सर्वपण्यानां शूद्रकर्मैर्युदाहतम्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीविद् द्विर्जातिहितमाचरन्’ ॥

(या. स्मृ. १. २०)

* अत्र मेधातिथिरिव व्याचक्ष्यो—एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यात एकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैरुज्ज-शिलायाचित-कृषि-वाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्भिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषि-वाणिज्ययो-र्निन्दितत्वात् । तस्याग्रे उज्ज-शिल-याचितायाचितानां मध्यादिच्छात-स्त्रिभिर्वर्त्तेत । एकस्तृतीयस्त्यादिको ऽयाचितलाभं विहाय उज्ज-शिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्त्तेत । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोज्जयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवत्वान-त्रमित्याह । कुल्लूकभट्टस्तु—एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्बृहस्थो यो बहु-पोष्यवर्गः स प्रकृतैर्कृतायाचित-भैक्ष-कृषि-वाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यने-नैव चशब्दसमुच्चितेन कर्मादिनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति—इति व्याचकार ।

१. I. reads वापि च. २. D. reads -वर्णानां; while I. reads -वस्तुनां.
३. B. C. F. G. and H. read -कर्माद्युदाहतम्; while D. and E. read -कर्म
उदाहतम् ४. D. reads द्विर्जातिः.

इति । अजीवन्निति छेदः । हारीतो अपि—

‘गृध्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषाद्यवर्जनं क-
लत्रादिपौषणं कर्षणं पशुपालनं भारो-
दहन-पण्यापण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृ-
त्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्गवादनानि’ ।

इति ।

॥ इति तृतीयभागकृत्यम् ॥

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्’ ॥

(द. स्मृ. २. ३६)

इति । मध्याह्नस्नानविधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः ।

अथ ब्रह्मयज्ञविधिः । तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् ।

‘यन् स्वाध्यायमधीयते कामप्यृचं यं जुः

साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । लिङ्गपुराणे अपि—

‘स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः’ ।

(लिं. पु. १. २६. १६)

इति । तस्य कालमाह बृहस्पतिः—

१. I. reads गृध्रधर्म. २. D. E. and G. read -शुश्रूषावर्जनं. ३. B. C. F. and L. read -पण्यापण्यव्यवहार. for -पण्यापण्यव्यवहार. ४. D. omits वीणा. ५. B. C. F. and G. read यः for यन्. ६. II. reads -मधीयते. ७. E. omits यज्ञः. ८. D. omits अपि.

‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्थे निमित्ततः’ ॥

इति । अत्र वैश्वदेवशब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे अभिहितम्—

‘यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमौरभेत्’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०४)

इति । श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह—

‘ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि

ग्रामाक्षिणदिश उदीच्यां प्रागुदीच्या-

मच्छदिदर्शने चोदित आदित्ये’ ।

इति । अच्छदिदर्शने इत्यनेन शब्देन देशविशेषो लक्षितः । छदिर्गृहाच्छादनं तृण-कटादि यत्र न दृश्यते तत्रत्यर्थः । उदिते आदित्ये इत्यनेनोदयात् प्राचीनं कालं निषेधति । न तूदयानन्तर्यं विधीयते । तस्य हामकालत्वात् । मनुष्ये देशादीतिकर्तव्यतामाह—

‘अपां समीपे नियतो नैत्येकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमैष्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०४)

१. A. B. C. E. and F. read नान्यदन्ते; while I. reads नान्यदा तु. २. G. I. and the text of Kūrma Purāṇa read -माचरेत्. ३. B. C. E. F. read -कालावाह; while II. omits -काल-. ४. II. वच्छदिर्देश उदीच्यां प्रागुदीच्यां चोदित आदित्ये. I. -वच्छदिर्देश, &c. ५. D. and I. read अच्छदिर्देश-; while II. reads अच्छदिर्देश-. ६. B. C. F. omit यत्र. ७. I adds सूर्य- before उदयत. ८. I. reads निषेधयति. ९. I. reads नैत्येकं through mistake. १०. I. -मैष्यधीयीत.

इति । उपवीतादीति कर्त्तव्यतां श्रुतिराह—

‘दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य

त्रिराचमेत् द्विः परिमुच्य सकृदुपस्पृश्य शि-
रश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य’ ।

इति ।

‘दर्भाणां मद्दुपस्नीर्योपस्थं कृत्वा
प्रागामीनः स्वाध्यायमधीर्यात्’ ।

इति च ।

दक्षिणोत्तरो पाणी पादौ कृत्वा
मपत्रिवात्रामिति प्रतिपद्यते’ ।

इति च ।

‘त्रीनेव प्रायुङ्क्त भृभुवः स्वर’ ।

इति च ।

‘अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह
पञ्चो षड्विंशो ऽनवानम्’ ।

इति च ।

‘ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं च’ ।

इति च ।

‘हस्ताशौच आह्वय उतारण्यवल
उत वाचोदतिष्ठन्नत ब्रजन्नुतासीन
उत शयानो ऽधीयीतेव स्वाध्यायम्’ ।

१. D, G. and I. read आचामेव. २. G. reads द्वि for द्वि. ३. D. reads -त्तं. ४. B. and C. read सवाम्-, while F. सवाम्. ५. D. and G. substitute वा for च.

इति च ।

‘मध्यन्दिने प्रवलमधीयीत’ ।

इति च ।

‘नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाहाऽऽप उप-
स्पृश्य गृह्णेति । ततो यत्किञ्चिददाति सा दक्षिणा’ ।

इति च ।

दक्षिणतः प्रदक्षिणं कुत्वेत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्’ ।

इति । शौनकस्त्वितिकेर्त्तव्यान्तरमाह—

‘प्राणायामेर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

यथाविध्यप आचम्य ओरेर्द्विर्दर्भसंस्तरम् ॥

पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्’ ।

इति । उदाहृतश्रुतौ सकृदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं सव्यं पाणिं
पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्त्तव्यम् । उत्तरस्मिन् फलवाक्ये तथा
ऽनुक्रमणात् ।

‘येत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद् द्विः

परिमृजति तेन यजुषि यत् सकृदुपस्पृशति

तेन सामानि यत् सव्यं दक्षिणं पाणिं पादौ

प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

१. D. and G. reads कर्त्तव्यतान्तर-. २. D. reads आहरेत्. ३. B. C. F. and G. omit यत्. ४. B. C. E. F. and G. read त्रिराचामयते; while L. त्रिराचामति. ५. All others except B. C. and F. omit दक्षिणं.

मालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्
 पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति' ।
 इति । दर्भणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः—
 'प्राग्बोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आपुत्य शुचौ
 देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भणां
 महदुपस्तीर्य प्राकूलानां तेषु प्राङ्मुख उपवि-
 श्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ स-
 न्धाय पवित्रवन्तौ द्यावा-पृथिव्योः सन्धिमी-
 क्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत
 तथायुक्तो ऽधीयीत स्वाध्यायमोर्पूर्वा व्याह-
 तयः सावित्रीमन्वाह पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वा-
 मिति तृतीयमिति शौचः ।

इति । शौचः शुचिः पुत्रः आह्वेय एवं नामक ऋषिरित्याह ।
 आत्मेति श्रुतेः संबंधः ।

'ग्रामे मनसा ऽधीयीत उत प्रबले ऽरण्ये ।
 मनसा ऽधीयीत उत वा दिवा नक्तं वा
 तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा' ।

सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव । न त्वद्वाशक्त्या प्रधानं परि-
 त्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्वमेधिके दर्शितम्—

'वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् । यद-
 धीतिर्ज्वहं शक्त्या तत् स्वाध्यायं प्रचक्षते ॥

१. Except A. D. and I. all others omit आदि-. २. G. omits पाशौ,
 and E. adds after पाशौ, तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः. ३. G. adds the
 portion विज्ञायते ऽपानं वा एष ओषधीनां रसो बहर्भाः सरसमेव तद्गृह्य करोति,
 after पवित्रवन्तौ. ४. From ओर्पूर्वा- to प्रबले ऽरण्ये the intermediate
 portion is omitted in I. ५. B. C. E. F. and G. read बथो- for तथो-
 ६. I. reads बद्धीतान्वाहं. ७. I. reads स्वाध्यायः.

ऋचं वा ऽथ यजुर्वा ऽपि सामगांधामथापि वा ।
इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ६६-६७)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘वेदार्थ-पुराणानि संहितासनि शक्तितः ।

जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ॥

(या. स्मृ. १. १०१)

इति । ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्यायदिनपु
परित्यागप्राप्तौ मनुराह—

‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्येके ।

नानुरोधो ऽस्त्यनध्यायं ह्यममन्त्रेषु चैव हि ॥

नैत्येके* नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसंज्ञं हि तत् स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥

(म. स्मृ. २. १०५-१०६)

* अत्र मेधातिथिः— ‘पूर्वविधिशेषो ऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्येके
नास्त्यनध्यायः । यतो ब्रह्मसत्त्वं तत्स्मृतं सततप्रवृत्तं सत्त्वम् । यथा स-
हस्रसंवत्सरादिसत्त्वं न कदाचित् विच्छिद्यत इत्यतः सत्त्वमेवमिदमपि
ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्य ब्रह्मसत्त्वत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे
हि सत्त्वं न स्यात् । सत्त्वत्वमिदानीं रूपकभङ्गा योजयति । ब्रह्माध्यय-
नाहुतिहुतम् । अन्यत्सत्त्वं सोमाहुत्या हूयते । जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते ।
अनेकार्थत्वाद्वातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषया ऽध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्मा-
ध्ययनमाहुतिरिव इति ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. सू. २. १. ५६) इति
समासः । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्तं अविच्छेदो
वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्यादानध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम् ।
वषट्शब्देन वषट्शब्दो लक्ष्यते’ इति । नन्दनस्तु—‘अधीयत इत्यध्यायो
याज्यापुरो ऽनुवाक्यादिः वषट्कृतं वषट्कारः ताभ्यां रहितं अनध्यायवष-
ट्कृतं’ इत्याह । कदाचिदत्र लेखकप्रमादो ऽपि सम्भवति ।

१. I. reads सामायर्वमथापि. २. I. reads नैत्येके through mistake. ३.

इति । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्म तेन हुतम् । अधीयते इत्यध्यायो
याज्यादिमन्त्रसमूहः । तेन वषट्कारेण च सहितं हुतम् ।
यतो नास्त्यनध्यायः । अत एव श्रुतिरनध्यायविशेषाननूद्य
तेषु जपं प्रशंसति—

‘यं एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने
स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायाव-
मावास्यायां स्वाध्यायमधीते तप एव
तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः’ ।

इति । तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम् । तदन्नापस्तम्बः—

‘अथ यदि वातो वायात् स्तनयेद्वा विद्योतते वा स्व-
स्फूर्जेद्देवां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १२. ५)

इति । आत्म-देशयोरगुचित्वे ब्रह्मयज्ञो वर्जनीयः तथा
च श्रुतिः—

‘तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्मा ऽगु-
चिर्यज्ञेशः’ । इति । ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः—

१. G. reads -संख्येन हुतम् for -ब्रह्म्यं तेन हुतम्. २. All others except A. and I. read रहितं for सहितं. The commentator Nandana on Manu follows this reading. ३. B. C. and F. add अपि after तेषु ४. I. reads प्रशंसति. ५. D. reads स for य. ६. B. C. F. and H. omit वाया. ७. B. C. E. F. G. H. and I. read विद्योतते. ८. I. adds तथा before अवस्फूर्जेत्; while B. C. E. F. G. and H. read स्फूर्जेद्दे-
कामृचम् for स्वस्फूर्जेद्देकां वर्चम्, and I. -देकामृचम्. and D. स्फूर्जेद्देकां
वर्चम्. ९. D. reads सामाऽधि.

‘उत्तमं नाकमधिरोहति उत्तमः समानानां
 भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां
 ददत् स्वर्गं लोकं जयति’ ।
 तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चाप-
 मृत्युं जयति । ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति’ ।
 इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्यामुयात् फलम् ।

त्रिवित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमभुते’ ॥

(या. स्मृ. १. ४७-४८)

इति ।

॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ तर्पणविधिः । तत्र वसिष्ठः—

‘ऋक्-सामाथर्ववेदेक्तान् जप्यमन्त्रान् यजूंषि च ।

जम्बा चैवं ततः कुर्याद्विंशतिपितृतर्पणम्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जम्बा ऽथ प्रणवं वा ऽपि ततस्तर्पणमाचरेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

१. D. omits अधि-. २. B. C. E. F. G. and H. add इति after अधिरोहति. ३. D. and I. read स्वर्गलोकं. ४. D. omits the following— जयति । तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चापमृत्युं जयति. ५. B. C. F. G. and I. add पुनर् before मृत्युम्; while E. reads वा पाप्मानं मृत्युं for चापमृत्युं. ६. I. omits त्रि through mistake. ७. A. and D. read जपिस्वैवं. ८. A. B. C. E. F. G. read चापि for वाऽपि. ९. B. C. and F. omit विष्णुपुराणे ऽपि.

‘शुचित्रस्त्रधरः स्नातो देवर्षि-पितृतर्पणम् ।
 तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 तेथर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रैजापतेः ॥
 पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते’ ।

(वि. पु. ३. ११. २६-२८)

इति । व्यासः—

‘एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
 अर्हन्ति पितरस्त्रास्त्रान् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्’ ॥

इति । आग्नेयपुरा—

‘प्रागग्नेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
 पितॄंस्तु दक्षिणाग्नेषु चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्’ ॥

इति । अत्र अञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र
 खायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतः तत्र विकल्पः । तत्रैव
 प्रभूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः—

‘सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
 निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते’ ॥

इति । सव्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनावीतेन इत्यर्थः ।

न च शङ्ख-लिखितौ—

१. I. reads अथर्षीणां; while G. and H. तदृषीणां. २. G. and H. read
 गयते. possibly this is a mistake of the writer. ३. A. and D. read
 प्रान्त for अर्हन्ति. ४. D. substitutes च for तु. ५. Except A. D.
 and I. all others read दद्यात् द्विजलाञ्जलीन् for चैक-द्वि-त्रिजलाञ्जलीन्.
 H. omits वामेन प्राचीनावीतेन.

‘ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती
प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात् ’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘ ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतान्द्रितः ।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक् ’ ॥

इति । बौधायनः—

‘ अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन्स्वधानमस्तर्पयामि ’ ।
(बौ. स्मृ. २. ५. १०. १)

इत्यादि । यत्तु—

‘ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकुशिराः ’ ॥

इति व्याघ्रपादवचनं तच्छ्राद्धादिविषयम् । अत एव कार्णा-

जिनिः—

‘ आग्ने विवाहकालं च पाणिनैकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयैर्नैव विधिरेष पुरातनः ’ ॥

इति । एतच्च तर्पणं स्थलस्थो न जलं कुर्यात् । तथा च
गोभिलः—

‘ नोदकेषु न पात्रेषु न कुड्डो नैकपाणिना ।
नोपतिष्ठति तत्तौयं यत्र भूमौ प्रदीयते ’ ॥

१. The text of Baudhāyan omits दक्षिणतः. २. D. reads पितृभ्यः
for पितृन्. ३. All others except A. and I. read व्याघ्रपादवचनं. ४. D.
reads उवाहृतः. ५. B. C. F. and H. read स्थलस्थो नो जलं कुर्यात्
while D. स्थलस्थेनोदकैः कुर्यात्, and I. स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम् for
स्थलस्थो न जलं कुर्यात्.

अर्थ स्थलस्थो भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति ।

तथा च विष्णुः—

‘स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितॄणां तन्निरर्थकम्’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

‘वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णे ऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टकास्थिसमाकुलम् ।

भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषा ऽऽस्तरणं ततः’ ॥

इति । यत्तु कार्णजिनिनोक्तम्—

‘देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्’ ।

इति तदशुचिस्थलविषयम् । तदाह विष्णुः—

‘यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता-पितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्’ ॥

इति । पात्रविशेषमाह पितामहः—

१. I. reads अतः. २. E. and G. read ऽऽवसयं. ३. D. reads निस्तीर्ण. ४. B. C. E. F. and G. omit the following three lines—

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णे ऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

H. also omits these lines, but we find them in the marginal correction of it. ५. D. and I. न पात्रेषु. ६. D. reads पात्रे ऽथ वा. ७. D. substitutes न for तु; while H. reads शुचि वर्हिषि. ८. D. reads -कण्टका-. ९. D. and G. read देवता.

‘हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्यसमुद्भवम् ।
पितॄणां तर्पणे पात्रं मृण्मयं तु परित्यजेत्’ ॥

इति^१ । मरीचिः—

‘सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन च ।
औदुम्बरेण खेद्वेन पितॄणां दत्तमक्षयम्’ ॥

इति । रिक्तहस्तेन न कुर्यादित्याह स एव—

‘विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।
विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे च—

‘खड्ग-मौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
माणिक्याञ्चन-दर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति । न चात्र समुच्चयो नापि समविकल्प इत्यभिप्रेत्य
मरीचिराह—

‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः’ ॥

इति । तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः’ ॥

इति । एतदलोमकप्रदेशाभिप्रायम् । तथा च देवलः—

१. G. and H. omit इति. २. A. and F. reads ताम्र-कांस्यमयेन वा; while B, C, E. and G. substitute वा for च. ३. I. reads बिल्वेन. ४. I. reads ताम्रमयैस्तथा. ५. A. reads गुल्फेण; while G. गुह्येन. ६. B, C, E. and F. read अतो नान्यत्र हस्तेन for अतोऽन्यथा तु सव्येन. ७. B. reads -इसोमक-.

‘सोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरं मलेन वा’ ॥

इति । वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं दर्शयति स एव-

‘शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शबलैस्तिलैः ।

पितृन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वतो द्विजः’ ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि देवर्षि-पितृतर्पणे विशेषो दर्शितः-

‘देवान् ब्रह्मर्षींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. ८८)

इति । तिथ्यादिविशेषेण तिलतर्पणं निषेधंति ध्यासः-

‘सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिनं तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणम्’ ॥

इति । पुराणे अपि-

‘पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

वित्तं-पुत्र-कलत्रार्थं तिलान् पञ्चमु वर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो अपि-

‘न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

१. B. reads सोमसंस्थान्. २. Except A. G. and H. others substitute च for वा. ३. H. omits विशेषं, and reads विनियोगं. ४. I. reads तर्पयन् सर्वतो द्विजः. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads this line तिलोदकैः पितृन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः. ६. B. C. and F. read शबलैः. ७. I. reads निषेधयति. ८. This is omitted by all others except A. ९. D. reads च विपिने for जन्मदिने. १०. A. and D. read पुत्र-विषः; while B. C. E. and F. read पुत्र-भृत्यः. ११. D. omits पुराणेऽपि. १२. All others except A. and I. read विद्या-पुत्रः. १३. D. reads जन्मर्क्षे विपिनेषु च.

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्वहिर्भवेत् ।
 विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ॥
 वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ।
 तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा ' ॥

इति । तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः—

‘कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वाचार्यतनयांस्तथा ।
 संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।
 वनस्पतीनोपधींश्च भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

१. I. reads वज्रयेत्. २. I. reads कृतोपवीती, H. कृतोपवीतो and B. C. E. F. कृतोपनीतो. ३. D. reads पुत्रम् for पुत्रान्. ४. From विधि- to -ष्णम् the intermediate portion -ना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः ' इति । योगि- याज्ञवल्क्योऽपि—' ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं वि- is omitted by F, this is a writer's mistake. ५. Except A. all omit this word. ६. I. omits अपि.

मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विजः' ।
इति । शौनको अपि—

‘अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः’ ।

इत्यादि । यजुः शाखिनां तु कोण्डर्षितर्पणमुक्तम्—

‘अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्टनामभिः’ ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृर्तार्थेन तर्पयेत्’ ॥

इति । दिव्याः वसु-रुद्रादिव्याः । अदिव्याः पित्रादयः ।

गमियाज्ञवल्क्यः —

‘वसून् रुद्रांस्तथा ऽदिव्यान् नमस्कारसमन्वितान्’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । वस्वादीनां नामानि पैठीनसि-

॥ दर्शितानि—

‘भुवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवाग्निर्लो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवो ऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अजैकपादैर्हिर्बुध्न्यो विरूपाक्षो ऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च व्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

१. D. reads गृह्या, but it seems to be a mistake. २. G. reads इत्याह. ३. B. C. E. F. G. and H. omit कोण्ड- and read simply ऋषि-तर्पणमुक्तम्. ४. Except A. all omit this word. ५. A. reads रुद्रादिव्या. ६. All others except A. and I. read प्रभासश्च. ७. I. reads एहिप्रभा through mistake.

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चाऽपराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो ऽथ वरुणो ऽर्यमा ।
 अर्धिविस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
 एते वै द्वादशा ऽऽदित्या देवानां प्रवरा मतोः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नतः' ॥

इति । ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह
 पैठीनसिः—

‘स्वनाम-गोत्रग्रहणं पुरुषम्पुरुषम्प्रति ।
 तिलोदकाञ्जलींस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘सर्वर्णेभ्यो जलं देयं नाऽसर्वर्णेभ्य एव च ।
 गोत्र-नाम-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः’ ॥

इति । नामग्रहणे अपि विशेषमाह आश्वलायनः—

‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
 गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रतः ।
 पितृगोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृगोत्रतः’ ॥

इति । पितृतर्पणक्रममाह सत्यव्रतः—

१. D. reads अग्निर्; while I. अहिर्. २. D. reads तथा for मता
 ३. Except A. all others read सर्वे for सर्वैः. ४. Except A. all om
 this word. ५. सूरुहचैरुच्चैर्. ६. This word is omitted in all others excep
 A. ७. A. reads सर्वर्णेभ्यो ऽञ्जलिर्देयः. ८. A. and D. substitute बौधाय
 for आश्वलायनः, but the following verses are not found in Baudhāya
 ९. I. reads तर्पणे क्रमः ; while D. omits -क्रम-

‘पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्भ्यानन्यान् शृणुष्व मे ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥

(वि. पु. ३. ११. २९-३०)

इति । हारीतो अपि—

‘पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यां-
स्तत्पत्नीर्ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः मातुलांस्तत्पत्नीः
गुर्वाचार्योपाध्यायान् सुहृत्-सम्बन्धि-वान्धवान्
द्रव्यान्नदानृ-पोषक-रिक्थिनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १२. ४)

इति । जीवत्पितृकतर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘कव्यवोडनलः सोमो यमश्चैवाज्यमा तथा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदो अपि च ॥
यदि स्याज्जीवत्पितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।
येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदीयते ॥

१. D. reads पितृव्यस्यानुज्ञस्व च. २. The text of Vishṇu Purāṇa reads काम्भ्यं चान्यत् for काम्भ्यानन्यान्; while I. reads through mistake कामानन्यान्. ३. I. reads भूभुज. ४. B. C. D. and F. omit माषादीन्. ५. मातामहादीन् is omitted by G. ६. D. reads पत्नी, and omits ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः. ७. I. reads मातुलादीन्; while D. मातुलं तत्पत्नी. ८. I. reads -ध्यायादीन्. ९. I. reads -पोषकारिणः, but probably this is a mistake. १०. B. C. and F. read कव्यवाडोऽनलः and D. काव्यवा-
डनलः, but it seems to be a mistake.

एतांश्चैव प्रमीतांश्चोऽप्रमीतपितृको द्विजः' ।
 इति । तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—
 'पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदक-
 मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः' ।
 (का. स्मृ. २. १२. २)

इति । आदित्यपुराणे अपि—
 'येत्र कचनसंस्थानां क्षुतृषोपहतात्मनाम् ।
 तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-दौरविर्वर्जिताः ।
 तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥
 इति । मत्स्यपुराणे अपि—
 'येऽवान्धवा ब्रान्धवा वा येऽन्यजन्मनि ब्रान्धवाः ।
 ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽम्बु वाञ्छति' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ३५)

इति । विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं वि
 ङ्गुपुराणे—

१. Except A. B. C. and F. all others read प्रमीतांश्च प्रमीतः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads पितृवंश-मातृवंशौ; who I. reads through mistake as follows—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये पितरो जनाः ।
 मत्तस्मूदकमर्हन्ति ये तांस्तांस्तर्पयाम्यहम् ॥

इव्यवसानाञ्जलिरिति; but this is not found in the text of Kātyāyana. ३. G. reads अत्र for यत्र. ४. All others except A. G. and H. तृष्णां for तृषोप-. ५. Except A. D. H. and I. all others एतस्कुले. ६. substitutes -पौत्र- for -वार-. ७. B. C. and F. read यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति. D. यश्च मत्तोऽम्बु वाञ्छति, I. reads through mistake ये वा मत्तोऽम्बु च्छिताः, and the text of Vishṇu Purāṇa reads the whole line as—
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोऽयक्राक्षिणः ।

‘आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्प्यत्विति ब्रुवन् ।

क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रीस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्’ ॥

इति । यमतर्पणं तु वृद्धमनुनोक्तम्—

‘दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।

कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः’ ॥

इति । नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः—

‘दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

दैवतीर्थेन देवत्वात्, तिलैः† प्रेताधिपो यतः’ ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

‘यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः’ ॥

इति । माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात् । तदाह व्यासः—

* दीपोत्सवचतुर्दशी आश्विनकृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशीति प्रसिद्धा । महाराष्ट्रेषु दीपावलीति च प्रसिद्धा ।

† यमस्य देवेष्वेवान्तर्भावात् देवतीर्थेन तर्पणं कर्तव्यम् । एवं सति देवकार्ये यवानामेव ग्राह्यत्वात् तिलग्रहणं किमर्थमिति चेत्तत्र हेतुमाह । यतः स प्रेताधिपः अतस्तिलैरेव तर्पणं कार्यमित्यर्थः ।

१. I. reads प्रेतोत्सव-, but this is a mistake. २. D. E. and H. read प्रेताधिपो यमः; while I. reads प्रेताधिपाय च.

‘शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्ये ऽहं तिलोदकम् ।

अपुत्राय ददाम्येतत् जलं भीष्माय वर्मणे ’ ॥

इति । तर्पणप्रज्ञांसापुराणसारे दर्शिता—

‘एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्तिमनामयम् ’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

‘देवताश्च पितृश्चैव मुनीन् यो वै न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः’ ॥

इति । योगिर्थाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितृन् ।

पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरो ऽस्य जलार्थिनः’ ॥

इति । हारीतो ऽपि—

‘देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षति सतिलाञ्जलिम् ।

अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम्’ ॥

(हा. स्मृ. १४. ७)

इति । कात्यायनो ऽपि—

१. I. reads वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च. २. I. reads सलिलं
भीष्मवर्मणे. ३. D. reads मानवान् यो for मुनीन् यो वै. ४. I. reads याज्ञव-
ल्क्योऽपि, but we do not find this verse in the text of Yādnyavalkya.
५. B. C. and D. read सलिलाञ्जलिम्; while E. G. and H. read सति-
तां जलम्.

‘छायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालो जनित्रीं जननीं च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि’ ॥

(का. स्मृ. २. १२. ३-५)

इति । अत्र पितृगाथाः—

‘अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः’ ॥

इति । तर्पणानन्तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह
योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो हि स्नातो भवेत् द्विजः ॥

निष्पीडयति यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्यं च ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्’ ॥

इति । निष्पीडनं तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. The text of Kātyāyana reads -पात्तः परः for -पार्तः पयः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads सर्वाभ्युदः, यदुद्विषः; while all others except A. and I. substitute हि for अपि. ३. G. substitutes अय for अभ. ४. A. reads पुण्यतोयासु. ५. H. reads पितृभ्यैव प्रतर्पयेत्. ६. B. reads मानवस्तमत्पिताः, C. and F. read मानवस्तमत्पिताः, and D. E. G. H. अतर्पिते for अतर्क्यं च.

‘वस्त्रनिष्पीडितं* तोयं श्राद्धे षोच्छिष्टभोजिनाम् ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ’ ॥
इति । विष्णुपुराणे—

‘आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ३७-३८)

इति ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवार्चनम् । इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि
कर्माणि निरूपितानि । अथ मूलवचनोक्तं क्रमप्राप्तं देव-
तार्चनं निरूप्यते । तथा च नृसिंहपुराणम्—

‘जलेदेवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद् गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ’ ॥

(नृ. पु. ५८. ९२-९३)

*श्राद्धे विप्राणामुच्छिष्टं ‘यजमानकूले जाता दासा दास्यो अन्नाङ्गि-
ण’ इत्यादिना देयं तस्य ये दासादयो अधिकारिणः त एव हि वस्त्रनिष्पी-
डनोदकस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

१. D. reads भोजनम्. २. B. C. E. and F. read अमिततेजसे.
३. The text of Nrisinha Purāṇa reads these two lines as follows:—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विभिन्ना पुरुषसूक्तेन तच्च विष्णुं समर्चयेत् ॥.

४. All others except A. and I. substitute च for तु.

इति । आग्नेयपुराणे अपि—

‘मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रेस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा ।

विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करं तथा ॥

तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।

अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाऽक्रोधनो नरः ॥

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तेयाञ्चुभिः’ ।

(कू. पु. १. २. १८. १०-११)

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ ।

इत्यादि । यद्यपि पूर्वं मूलवचनव्याख्याने पूजनीयो देव
एक एव—इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं तथापि दर्श-
नभेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुद्ध्यते
दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः—

‘शिवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षण्डव हि’ ॥

१. H. and I. omit अपि. २. I. reads स्वर. ३. The text of Kūrma Purāṇa reads रथाम्बुभिः. ४. All others except A. and I. omit the following portion—

स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ इत्यादि ।

५. Except A. and I. all others read पूर्ववचन- for पूर्वं मूलवचन-. ६. B. and F. read this verse as follows:—

शिवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

वैष्णवं च तथा षण्डं वर्धनानि षडेव हि ॥

E. follows this reading, but differs in reading वैष्णवं षण्टि जेवानि for वै-
ष्णवं च तथा षण्डं. D. also follows this reading, but only in the first line.

इति । तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके
निरूपितः—

‘शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं संकर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयितुं विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥
वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मूर्तिं प्रचक्षते ॥
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्तयः ।
विद्वद्यध्यात्मपरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ८६-९१)

इति । आग्नेये ऽपि—

१. B. C. D. E. F. and G. read कारी. २. D. and G. read अर्चना,
and the text of Vriddha Gautama अर्चनाक्रममुत्तमम्. ३. The text of V.
G. reads स्वकं हितम्. ४. D. reads मन्त्रेण for सूक्तेन. ५. The text of
V. G. reads उद्धरीत. ६. Except A. all other manuscripts are mis-
taken here. B. reads विद्वधनर्थतिरा एव, C. F. G. H. and I. read विद्वध-
नर्थान्तरा एव, E. reads विद्वधन्वर्थान्तरा एव, D. विद्वधनर्थताराएव, and
the text of V. G. read विद्वधनर्थान्तरायैव.

'अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमामुयुः ॥
 अश्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
 षट्स्वेतेषु हरैः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥
 तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम् ।
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमर्चितं गुह्यमुत्तमम् ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता ।
 पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम् ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ।

१. I. reads निर्वाणमामुयुः. २. I. reads दिवि for रवौ. This is correct, but all other manuscripts do not follow it. ३. This line is omitted in all others except A. and I. ४. Except A. and I. all others read विष्टुभं; while D. विष्टुभं, but probably this is a mistake. ५. D. and G read कण्ठदेशे.

न्यासेन तु भवेत् सो ऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
 पूर्वयाऽऽवाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
 पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्थं प्रदापयेत् ।
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
 सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
 नवम्या गन्धलेपं तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
 एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च ।
 नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
 प्रदक्षिणे पञ्चदशी नर्मने षोडशी तथा ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
 हुत्वा षोडशाभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
 पुनः षोडशाभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ॥
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
 षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन् ॥
 ध्येयः सदासत्रितुमण्डलमध्यवर्त्ति
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

१. B, C, D, F. and G. read पूर्वमावाहयेत्, but पूर्वया is more correct.
 २. All others except A. and I. read गन्धमेवं for गन्धलेपं; while
 E. reads गन्धमालये, but this is a mistake. ३. All others except
 A. and I. substitute हि for च. ४. B, C, D, E, F. and G. read
 वज्रं; while H. वज्रं, I. व्यज्रं and in the marginal correction
 of D. it reads शयनं. ५. I. reads अचिरात्. ६. D. and G. read समर्चयेत्
 and I. समाचरन्.

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्भूतशङ्खचक्रः' ॥

इति । वौधायनो र्षप-

‘अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं
व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य प्रतिरुतिं कृत्वा अक्षत-पुष्पैर्यथा-
लाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महापुरुषमा-
वाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः
पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ
भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य आयातु
भगवान् महापुरुष इति । अथ स्वागतेनाभिनन्द-
ति, स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य । भगवते
महापुरुषाय एतदासनमुपकृमन्वास्यातां भगवा-
न् महापुरुष इति कूर्चं ददाति । भगवतो अयं कूर्चो
दर्भमयस्त्रिवृद्धरितमुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्राधः
स्थानानि कल्पयति, अग्रतः शङ्खाय कल्पयामि ।
परतश्चक्राय कल्पयामि । दक्षिणतो गदायै क-
ल्पयामि । वामतो वनमालायै कल्पयामि । पश्चि-
मतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि ।

१. I. reads कनक-. २. I. reads कल-पुष्पै . ३. I. alone adds महा- before पुरुष-. ४. I. reads इत्येतेन . ५. B. C. D. E. and F. read स्वागतमधुना स्वागतं भगवते, and G. and H. स्वागतममुस्वागतं भगवते. ६. B. C. and F. read -मुपकृमन्वास्यातां, E. -मुपकृमन्वास्वतां, D. -मुपकल्पन्वास्यातां and G. and H. -मुपकृमन्वास्वतां. ७. All others except A. and I. read इत्यथ.

उत्तरतः श्रियै कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि,
 पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि । अथ सा-
 वित्र्या, पात्रमभिमन्त्र्य, प्रक्षाल्य, त्रिरपः परि-
 पिच्य, अप आनीय, सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत्
 ओमिति । ऋतमिति स्नाप्स्यन्, 'त्रीणि पदा विच-
 क्रम' इति पाद्यं दद्यात् । प्रणवेनार्घ्यम् । अथ व्या-
 हतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्वक्सेनाय
 नम इति । अथैनं स्नापयति 'आपोहिष्ठाभयो भुवः'
 इति तिसृभिः 'ब्रह्मजज्ञानं' वामदेव्यर्चा यजुः
 पवित्रेणेत्येताभिः पद्भिः स्नापयित्वा अथाङ्गि-
 स्तर्पयति । केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं
 विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषी-
 केशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा, अथैतानि
 वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभि-
 र्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिपिच्य 'इदं
 विष्णुर्विचक्रम' इति गन्धं दद्यात् । 'तद्विष्णोः
 परमं पदम्' इति पुष्पम्, 'इरावती' इत्यक्षतान्,
 सावित्र्या धूपम्, 'उद्गीष्यस्व' इति दीपम्, 'देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवं रश्मिनां र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
 भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति
 नैवेद्यम् । अथ केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पाणि

१. I. omits त्रिरपः २. तिसृभिः is omitted in all others except A. D.
 and I., but D. omits the following portion - ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्यर्चा
 यजुः पवित्रेणेत्येताभिः..

दद्यात् । शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, वनमालायै
 नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रियै
 नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः
 इति । अवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलङ्कृत्ये अथैनं
 ऋग्यजुःसामोथर्वभिः स्तुवन् ध्रुवमृक्तं जपित्वा
 पुरुषसृक्तं वाङ्मयांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्यंके ।
 ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवन्तं महापुरुषाय चरु-
 मुद्रासयामीति चरुमुद्रास्य । उद्वासनकाले ॐ
 भूः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुद्रासयामि,
 ॐ सुवः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः पुरु-
 षमुद्रासयामीत्युद्रास्य । प्रयातु भगवान् महापु-
 रुषोऽनेन हविषा तृप्नो हरिः पुनरागमनाय पुनः
 सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेर्ध्वस्वप्नाव-
 वाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् । महत्स्वस्य-
 यनमित्याचक्षते महत्स्वस्ययनमित्याह भगवान्
 बोधायनः ।

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्हरिम् ॥

१. D. inserts अथ शिष्टैर्गन्धैरात्मानमलङ्कृत्य. २. H. and I. omit अथर्वभिः. ३. I. only adds महा- before पुरुषः. ४. D. omits अप्सु; while G. reads प्रतिमास्थाने च स्नानावाहन- etc.

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।

नैतोभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चेतुर्वपि ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९४-९५)

इति । एवं वैष्णवदर्शनानुसारिपूजा ज्ञातव्या ।

‘अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।

आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥

मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।

ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यम्बकं समाहितः ॥

पुष्पैः पत्रैरथाद्विर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।

तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥

नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।

निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥

प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि वा जपेत् ।

ध्यायीत देवमीशानं व्याममध्यगतं शिवम् ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९७-१०१)

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्या-

ख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-

लिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा ऽक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्च-

येत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।

१. All others except I. substitute लु for च. २. The text of Kūrmā-parāṇa reads न नाभ्यां. ३. B, C, E, and F. read च त्रिविपि for चतुर्वपि. ४. This line is omitted in all manuscripts except A. and I. ५. D. and G. read भावपूतं. ६. I. reads रोद्रे. ७. I. reads ब्रह्माणि through mistake. ८. D. omits ऽपि.

ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भुवो महादेवमा-
वाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ
भूर्भुवः सुवः महादेवमावाहयामि-इत्यावाह्य आ-
यातु भगवान्महादेव इति।अथ स्वागतेनाभिन-
न्दति स्वोगतमनुस्वागतं भगवन्तं महादेवाय
स्वासनमुपकूलमत्रोस्यतां भगवान् महादेव इति।
अत्र कूर्चं ददाति, भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमय-
स्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्र स्थानानि
कल्पयति । अग्रतो विष्णवे कल्पयामि, ब्रह्मणे
कल्पयामि । दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि,
विनायकाय कल्पयामि । पश्चिमतः गूलाय
कल्पयामि, महाकालाय कल्पयामि । उत्तरतः
उमायै कल्पयामि, नन्दिकेश्वराय कल्पयामि ।
इति कल्पयित्वा ऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य
प्रक्षाल्य त्रिरपः परिपिच्य पवित्रमप आनीय
सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेदमिति । ऋतमिति
स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात् । प्रणवे-

१. I. reads स्वागतमधुना, but repetition shows more respect. २. I. does not prefix सु to आसन. ३. All others except A. and I. read सतां भगवान् for असास्यतां भगवान्; while I. reads भगवन्. ४. D. reads कल्पयामि. ५. B, C. and F. read ब्रह्मणे कल्पयामि first, and E. i. H. omit विष्णवे कल्पयामि, and D. omits अग्रतः and ब्रह्मणे कल्पयामि. ६. D. reads दुर्गायै, and omits नन्दिकेश्वराय कल्पयामि. ७. Except A, B, C. and F. others read त्रिरपः पवित्रं for त्रिरपः परिपिच्य. ८. Through mistake I. reads here स्नाप्यं पवित्रं रुद्रेण for ऋतमिति स्नाप्स्यन् त्वरितरुद्रेण.

नार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्यो-
त्तरतश्चेण्डेशाय नम इति । अथैनं स्नापयित्वा
'आपोहिष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः, 'हिरण्यव-
र्णाः शुचयः पावका' इति चतसृभिः, 'पवमानः
सुवर्चन' इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अङ्गिस्तर्प-
यति । भवन् देवं तर्पयामि, शर्वं देवं तर्पयामि,
ईशानं देवं तर्पयामि, पशुपतिं देवं तर्पयामि,
रुद्रं देवं तर्पयामि, उग्रं देवं तर्पयामि, भीमं देवं
तर्पयामि, महान्तं देवं तर्पयामि—इति तर्पयित्वा
ऽथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्या-
हृतिभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परि-
षिच्य 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति गन्धं दद्यात् ।
'सहस्राणि सहस्रश' इति पुष्पं दद्यात् । 'ईशानं
त्वां भुवनानामधिश्चियं' इत्यक्षतान् दद्यात् ।
सावित्र्या धूपम् । 'उद्दीप्यस्व' इति दीपम् । देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवंऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णां हस्ता-
भ्यां भगवन्तं महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदया-
मीति नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि
दद्यात् । भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय
नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये देवाय
नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः,

१. All others except A. and I. read चण्डाय. २. I. reads महादेवं
तर्पयामि. ३. B. C. E. F. and G. omit भीमं देवं तर्पयामि through
mistake.

भीमाय देवाय नमः, महते देवाय नमः । वि-
ष्णवे नमः, ब्रह्मणे नमः, स्कन्दाय नमः,
विनायकाय नमः, शूलाय नमः, महाकालाय
नमः, उमायै नमः, नन्दिकेश्वराय नम इति ।
चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवाय
देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाऽवाशिष्टैर्गन्धमाल्यै-
र्ब्राह्मणानलंकृत्य अथैनं ऋजुःसामभिः स्तुव-
न्ति । 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यनुवाकं जपित्वा
ऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्येथाशक्तिं जपित्वा ॐ
भूर्भुवः सुवरोमिति महादेवाय चरुमुद्रासयामी-
त्यादिभिरुद्रास्य । उद्रासनकालं ॐ भूः महादेव-
मुद्रासयामीति प्रतिमन्त्रं रुद्रमुद्रास्य ।

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः ।

अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति । प्रतिमास्थानं पृथक्स्व-
ग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् ।

महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान्
बोधायनः ।

इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

१. B. C. F. insert एकैकम् after यथाशक्ति. २. B. C. and F. read स्वर्महोत्सवम्. ३. In the marginal correction of H. appears the following portion—चरुमुद्रासयामीति चरुमुद्रास्य अमृतापिधानमसीति प्र-
तिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमिरयाचमनीयं इत्याह. I. omits उद्रासयामीति. ४. B. C.
and F. give detail and read ॐ भूर्महादेवमुद्रासयामि, ॐ भुवर्महादेवमुद्रासयामि,
ॐ स्वर्महादेवमुद्रासयामि, ॐ भूर्भुवःस्वर्महादेवमुद्रासयामि.

‘येः प्रदद्यात् गवां लक्षं दोग्ध्रीणां वेदपारगे ।
एकाहमर्चयेद्विज्रं तस्य पुण्यं ततो अधिकम् ॥
सरुत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।
तस्याऽश्वमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः’ ॥

इति । निर्माल्यगन्धो अपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’
इत्यादि स्मृतिविधानात् । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुगणे
अभिहितः—

‘यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवाताऽर्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं सृकोर्येवभिजायते’ ॥
इति । (कृ. पु. १. २. १८. १२१)

॥ इति देवतापूजाप्रकरणम् ॥

अथ गुरुपूजाप्रकरणम् । इत्थं मूलवचनोक्तं देवता-
पूजनं निरूपितम् । ‘देवतानां च’— इति चकारेण गुरुं समु-
च्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अत एव श्रुतिः—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥
(श्वे. उ. ६. २३)

इति । शैवपुराणे अपि—

१. D. reads संप्रदद्यात्. २. B, C, D, E, F, H. and I. read अस्याश्वः;
while G. read अश्वमेधादधिकम्. ३. Except A. and I. all others omit
the following portion—निर्माल्यगन्धो अपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’ इत्यादि-
स्मृतिविधानात्. ४. I. reads -प्वपि. ५. I. reads एवम्. ६. I. reads
-वचनोक्तदेवतापूजनम्. ७. G. and H. read देववत्. ८. This latter half
of the verse is omitted in I. ९. अपि is omitted in I.

‘ यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यो मन्त्रः स च शङ्करः ।
 शिव-विद्या*-गुरूणां च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।
 भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्भुवम् ॥
 वस्त्राभरण-माल्यानि शयनान्यासनानि च ।
 प्रियाणि चात्मनो यानि तानि देयानि वै गुरोः ।
 तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा’ ॥

(शि. पु. ५. १. १११६-२०)

इति । मनुरपि—

‘ उमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
 गुरुगुश्रुपया चैवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृतोः ।
 अनादृताश्च यस्यैतं सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
 यावत् त्रयस्तं जीवियुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं गुश्रूपां कुर्यात् प्रियहिते रतः’ ॥

इति ।

(म. स्मृ. २. २३३-२३५)

॥ इति गुरुपूजाप्रकरणम् ॥

* विद्याशब्देनात्र मन्त्रो यावत् । अपेऽपि तथैवोक्तवान् ।

१. Except A. B. C. and F. others read शिवः for यो मन्त्रः, but the form reading is a mistake. २. The text of Manu substitutes तु for च. ३. The text of Manu substitutes तु for च.

अथ वैश्वदेवप्रकरणम् । तत्र पञ्चमभागकृत्यमाह दक्षः-

‘पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृ-देव-मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते’ ॥

(द. स्मृ. २. ४२)

इति । यद्यपि ‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’-इत्यातिथ्यस्य पूर्व-
भावित्वं मूलवचनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽन्तरभा-
वित्वं नृसिंहपुराणे अभिहितम्-

‘पौरुषेण च सुक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भलिकर्म तथैव च’ ॥

(नृ. पृ. ५८. १३)

इति । तत्र-‘ततः’-इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमः प्रतीयते ।
मूलवचने तु पाठमात्रेण । पाठात्तत्सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्वलीयसी-
-इति श्रुतिलिङ्गसूत्रे (पू. मी. ३. ३. १४) व्यवस्था-
पितम् । तस्माद्वैश्वदेवः प्रथमं कर्तव्यः । एवं च सति
वेदपाठोऽप्यनुग्रहीतो भवति ।

‘देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः’ ।

(आ. गृ. सू. ३. १. २)

इति-स्मार्त्ताच्च पाठाद्वैदिकः पाठो वलीयानिति विरो-
धाधिकरण- (पू. मी. १. ३. २) न्यायेनावगम्यते ।
तस्मादपि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र वैश्वदेवं विधत्ते
व्यासः-

१. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads this as follows:-

विधिना पुरुषसुक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।

२. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads यथाविधि for तथैव च. ३. तत्
is omitted in all others except A. and I. ४. A. reads पाठान्तरनिरूपिका
श्रुतिर्वलीयसी.

‘वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।

संस्कृतात्रैर्हि विविधैर्हविष्यै-व्यञ्जनान्वितैः ॥

तैरेवात्रैर्बलि दद्याच्छेषमाप्राप्य वारिणा ।

कृताऽपसव्यः स्वधया केव्यं दक्षिणतो हरेत् ॥

इति । ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः । नारायणो अपि—

‘सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिना ऽचम्य वाग्यतः ।

प्रविश्य सुममिद्वैश्वो वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘शालाग्रौ लौकिकं वाप्य जलं भूम्यामथापि वा ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥

यदि स्याल्लौकिकं पाकस्ततो ऽत्रं तत्र द्रव्यते ।

शालाग्रौ तु पंचेदन्नं विधिरेव मनातनः’ ॥

(कृ. पु. १.२.१८.१०६-१०७)

इति । अङ्गिरा अपि—

‘शालाग्रौ वा पंचेदन्नं लौकिके वा अपि नित्यज्ञः ।

यस्मिन्नग्रौ पंचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते’ ॥

इति । शान्तातपो अपि—

‘लौकिके वैदिके वा अपि हुतोऽन्मृष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनाऽपनुत्तये’ ।

* ‘प्रविश्य’ गृहमग्न्यागारं वेत्यर्थः ।

१. D. हविर्भक्ष्यञ्जनान्वितैः. २. I. reads कृत्वाऽपसव्यं. ३. All other except A, B, C. and F. read सर्वे दक्षिणतोः while I. सर्वदक्षिणतं. ४. The text of Kūrma Purāṇa reads पक्वं for पाक. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads तत्र देवाङ्गं, B, C, E, F. and G. read तत्पंचेदन्नम्. I तत्र चेदन्नम् and D. न व्यञ्जेदन्नं. ६. D. omits the following विधिरेव मनातनः’ ॥ इति । अङ्गिरा अपि—‘शालाग्रौ वा पंचेदन्नं लौकिके वा अपि नित्यज्ञः यस्मिन्नग्रौ पंचेदन्नं. ७. अपि is omitted by A. ८. शान्तातपो अपि omitted by D. ९. D. reads हुनौ सृष्टे.

इति । सूनाः पञ्च दर्शयति यमः—

‘पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्ते ऽहरहः सदा ॥

कैण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥

एतानि वाहयन् विप्रो वैध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकल्पिताः’ ॥

इति । सूना हिंसास्थानानि । कैण्डनी मुसलोलूखलादिः ।

पेषणी दृषदुपलादिः । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भः उद-

कस्थानम् । उपस्करः गूर्पादिः । अवस्करः— इति पाठमार्ज-

न्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यते

इत्यर्थः । तत्र कालद्वयेऽपि वैश्वदेवः कर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः—

‘सायं-प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्नताऽपि सततमन्यथा कित्विषी भवेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १३. १०)

इति । होमप्रकारमाह आश्वलायनः—

‘अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।

(१) अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अ-

ग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावा-पृथिवीभ्यां धन्व-

न्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे (२) स्वाहा ।

(आ. गृ. सू. १. २. १. ३)

इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रदे-

वताभ्यः सूर्याग्नि-प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

१. A, D, E, and G, read खण्डनी. २. B, C, D, and G, read बध्यते.
३. B, C, and F, read एतसां, but it seems to be incorrect. ४. I,
reads प्रकीर्तिता. ५. A, B, C, D, E, F, and G, read खण्डनी. ६. D,
reads तस्य; while I, reads नञ्.

‘औपोसने पचने वा षड्विराद्यैः प्रतिमन्त्रं
हस्तेन जुहुयात् । (१६) उभयतः परिषेचनं
यथा पुरस्तात् ’ ।

(आ. ध. सू. २.२. ३. १६.-१७)

इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैः ‘अग्नये स्वाहा’ इत्यादिभिः
स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । पारेस्करो ऽपि—
‘वैश्वदेवादन्त्रात् पयुक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ।
ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कंस्यपायानुमतये’ ।

(पा. गृ. सू. २. ९. २)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । होतव्यान्नसंस्कार-
माह व्यासः—

‘जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैल-क्षारविवाजितम् ।
दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा’ ॥

इति । द्रव्यानुकल्पश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः—

‘अलाभे येन केनापि फल-शाकोदकादिभिः ॥
पयो-दधि-घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं जुवेण तु ।
हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्विरञ्जलिना जले’ ॥

इति । यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

१. Except A. and I. all others read उपासने, but it is incorrect.
२. B. C. E. F. and G. read अग्नौ अनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः.
D. reads अग्नौ अनुवाकानुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः; while H. reads आद्यै-
रनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहेत्यादिभिः; all these for आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये
स्वाहा इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । पारेस्करो
ऽपि. ३. B. C. D. E. F. G. and I. for कार्त्तवाचसो. H. also reads the
same, but there is a margin. correction. ४. I. reads वैश्वदेवाहन्तात्
through mistake. ५. D. E. and G. read गृह्याभ्यः; and H. I. read
गृह्याभ्यः. ६. I. reads कांस्यपायानुमतये.

‘शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद् यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि’ ॥

इति । क्षार-लवणा-ऽवरात्रसंसृष्टेनाऽहविष्येण होमोऽग्नौ
न कार्यः । किन्तूष्णं भस्माभ्यायतनादुत्तरतोऽप्योह्य तस्मिन्
होतव्यम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

‘न क्षार-लवणहोमो विद्यते । तथा अवरात्र-
संसृष्टस्य च । अहविष्यस्य होम उदीचीन-
मुष्णं भस्माऽप्योह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्भुतम-
हुतं चाग्नौ भवति’ ।

(आ. ध. सू. २. ६. १५. १५-१७)

इति । परिशिष्टेऽपि—

‘उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विविः’ ॥

इति । अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकवलिं हरेत्’ ॥

इति । ‘देवकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि—

‘अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।
प्रजापतेर्देविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः’ ॥

इति । भूतयज्ञः कूर्मपुराणं दर्शितः—

१. B. C. D. E. F. G. H. and I. read परात्रसंसृष्टस्य २. I. reads अहविष्यस्य होमः, but this is a mistake. ३. All others except A. and I. omit ‘देवकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः. ४. D. substitutes स्वयं for हुत्वा.

‘देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।

भूतयज्ञः सै वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०८)

इति । हारीतो अपि—

‘वास्तुपाल-भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः’ ।

(ना. स्मृ. १९. ३)

इति । कात्यायनो अपि—

‘उद्धृत्य हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १३. ७)

इति । गौणकर्तृनाहार्थः—

‘पुत्रो भ्राताथ वा ऋत्विक् शिष्य-श्वशुर-मातुलाः ।

पत्नी-श्रोत्रिय-याज्याश्च दृष्टास्तु बलिकर्मणि’ ॥

इति । गृहे कर्तव्यन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्तव्यमित्याह
प्राधान्यः—

‘प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति’ ॥

इति । बलिहरणप्रकारमाहः—

१. The text of Kūrma Purāṇa substitutes अ for हु २. The text of Kūrma Purāṇa reads स विज्ञेयो. ३. This verse is not found in a printed copy of Kātyāyana-Smṛiti, but it is found in our Telugu manuscript. ४. D. reads -आवीय-. ५. B. C. and F. read इभः; H. also reads the same, but the marginal correction is शौनक. ६. D. and I. read शौनक. for आश्वलायनः.

‘अथ बलिहरणम् । (३) एताभ्यश्चैव देवताभ्यो
 ऽद्वा ओषधि-वनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो
 वास्तुदेवताभ्यः । (४) इन्द्रायिन्द्रपुरुषेभ्यो यमा-
 य यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय
 सोमपुरुषेभ्यः-इति प्रतिदिशम् । (५) ब्रह्मणे ब्रह्म-
 पुरुषेभ्यः-इति मध्ये । (६) विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।
 (७) सर्वेभ्यो भूतंभ्यो दिवाचारिभ्य-इति दिवा ।
 (८) नक्तंचारिभ्य-इति नक्तम् । (९) रक्षोभ्य-
 -इति उत्तरतः । (१०) स्वधा पितृभ्यः-इति
 प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ।

(आ. गृ. सू. १. २. ३-११)

इति । आपस्तम्बो ऽपि-

‘अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । (२०)
 उदधानसन्निधौ नवमेन । (२१) मध्येऽगा-
 रस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । (२२)
 उत्तरपूर्वदेशे ऽगारम्यात्तरैश्चतुर्भिः । (२३) श-
 य्यादेशे कामलिङ्गेन । (१) देहल्यामन्तरिक्ष-
 लिङ्गेन । (२) उत्तरेणापिधान्याम् । (३) उ-
 त्तैर्ब्रह्मसदने । (४) दक्षिणतः पितृलिङ्गेन
 प्राचीनावीती । अत्राचीनपाणिः कुर्यात् । (५)

१. A. reads दक्षिणायां. २. उदगपवर्गम् is omitted by all others except A. I. and the text of Apastamba. ३. लिङ्गेऽग्न्युत्तरपिधान्यामुत्तरब्रह्मसद is the reading of B, C, F, E., and G. उत्तरं ब्रह्मसदने. ४. D omits the portion देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षिणतः पितृलिङ्गेन.

रौद्र उच्चरतो यथा देवताभ्यः । (६) तयानाना
परिषेचनं धर्मभेदात् । (७) नक्तमेवोत्तरेण
वैहायसम् । (८)

(आ. ध. सू. २. २. ३-४. २०-८)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ॥

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ।

(मा. पु. २९. २२-२३)

इति । कूर्मपुराणे च—

‘अभ्यश्च अपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्भूमौ बहिश्चान्नं पक्षिभ्यो ऽथ द्विजोत्तमाः ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०९)

इति । मनुसि—

‘शुनां च पतितानां च अपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां रुमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥

(म. स्मृ. ३. ९२)

इति । अन्नमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणं
दर्शितः—

१. The text of Āpastamba reads उत्सर्गः. २. I. adds लघोः
before धर्मः. ३. The text reads मेचीसमेन. ४. B. C. E. and F. read मार्क-
ण्डेयऽपि, H. and I. मार्कण्डेयोऽपि. ५. The text of Kūrma Purāṇa
reads पतिनाश्च एव च. ६. The text of Kūrma Purāṇa reads पक्षिभ्यो
द्विजोत्तमाः; while G. and H. द्विजोत्तमः. ७. D. reads अभिहितः.

'देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाः सैयक्षोरग-दैत्यसङ्घाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
 ये चाऽन्नमिच्छन्ति मयाऽन्नं दत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकाया
 वृभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्भाः ।
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मया ऽन्नं
 तेभ्यो त्रिसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धुर्
 नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
 तत्तृप्तये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथा ऽन्नमेतत्
 अहं च विष्णुर्न ततो ऽन्यदस्ति ।
 तस्मादिदं भूतहिताय भूमौ
 अन्नं प्रयच्छामि भवायै तेषाम् ॥
 चतुर्दशो लोकगणा य एष
 तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्घाः ।

१. D. substitutes च for स-. २. I. reads प्रदत्तम्, the text of Vishnu Purāṇa follows the same reading. ३. The text of Vishnu Purāṇa reads निष्टुष्टं. ४. B. C. and F. read ते यान्तु. ५. The text of Vishnu Purāṇa reads यतां. ६. The text of Vishnu Purāṇa reads -निकायभूतं for -हिताय भूमौ, and all others except D. substitute भूतम् for भूमौ. ७. G. reads -स्यभवाय; while D. हिताय.

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः' ॥

(त्रि. पु. ३. ११. ४७-५३)

इति । पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः—

‘यत् पितृभ्यः स्वेधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽर्जतिपूजनम् ॥

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिस्थापि वा’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३-४)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । श्राद्धं चात्र नित्य-
श्राद्धम् । तथा चै कूर्मपुराणम्—

‘एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।

नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १११)

इति । मार्कण्डेयेऽपि—

१. B. C. and F. read स्वधां for स्वधा-. २. I. reads पित्र्यो. ३. I. omits च. ४. The text of Kūrma Purāṇa reads सत्तमम्. ५. Except A. and D. all others read मार्कण्डेयोऽपि.

‘कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा’ ॥

(मा. पु. २९. ३३)

इति । नित्यश्राद्धप्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः—

‘नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्’ ॥

(म. पु. १६. ५--६.)

इति । प्रचेताः—

‘नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्’ ।

इति । व्यासो ऋषि—

‘नित्यश्राद्धे अर्घ्य-गन्धाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सदैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥

नित्यश्राद्धे त्यजदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

एकमप्याशयेन्नित्यं पण्णामप्यन्वहं गृही’ ॥

इति । कात्यायनस्तु तत्रानुकल्पमाह—

‘एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

१. Here all others except A. and the text of Matsya Purāṇa have made a mistake. B, C, E, F, G, H, and I, read पार्वणं तद्वि कीर्तितम्; while D. reads पार्वणे न हि कीर्तितम्. २. I. reads पिण्डं. ३. D. and G. read सर्वस्मितगुणान्. ४. I. omits तु, and G. H. read अत्र for तत्र. ५. All others except A. read नित्यं for विप्रं.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिजे ॥

पितृभ्य उदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धे निनयेदपः ॥

(का. स्मृ. २. १३. ६८)

इति । उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ११२)

इति । त एते देवयज्ञ-भृतयज्ञ-पितृयज्ञास्त्रयोऽपि विश्वदे-
वगण्येनोच्यन्ते । यत्र विश्वदेवा इज्यन्ते तद्वैश्वदेविकं कर्म ।
देवयज्ञे च—

‘विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा’ ।

(आ. गृ. सू. १. २. २-३.)

इति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम् । येषां तु शाखायां
भृतयज्ञे ऽप्ययं मन्त्रो ऽस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे

१. B. C. D. E. F. and G. read अभ्युद्धृत्य, also the text of
Kātyāyana reads the same. २. Except A. and the text of
Kātyāyana all others omit this line. ३. The text reads उदाहरेत् for
उदाहरत्. ४. This line is omitted by all except A. D. and the text of
Kātyāyana. ५. After this line D. adds—

तथास्ते ब्राह्मणावेति दद्याद्भुक्षीत वाग्वतः ।

६. After this word I. adds—

‘दद्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयो-मूल-फलेर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्’ ॥

This is a repetition of a verse of Mārkaṇḍeya Purāṇa.

तु छेत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः । अथवा मूलवचने 'वैश्वदेवं च'—इति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते । यद्यपि—

‘सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्’ ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथापि पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् ।

‘तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीत’ ।

(आ. गृ. सू. ३. १. ४)

इति वाक्यशेषे तदवगमात् । न चोभयार्थत्वं शङ्कनीयम् । परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यम् । वैश्वदेवस्य गुणता । पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा च सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विरुद्धे-
याताम् । तर्ह्यस्त्वन्नसंस्कारतैव । मा भूत् पुरुषार्थत्वं—
इति चेत् । तन्न ।

‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियेते तनुः’ ।

(म. स्मृ. २. २८)

इति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणान् । यत्तु—

‘सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्’ ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इत्युदाहृतं तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र जुहुयादित्युत्प-
त्तिविधिः । सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः । तानेतान-
हरहः कुर्वीतेत्यधिकारः । किञ्च अन्नसंस्कारपक्षे प्रति-
पाकमावृत्तिः प्रसज्येत ।

१. D. reads ऋत्विह्न्यायेन. २. II. omits च. ३. D. reads कुरुते.
४. I. reads विनियोगविधिः.

‘प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः’ ।

इति न्यायात् । तस्मात् पुरुषार्थत्वेमेव न्याय्यम् ।

अत एव गृह्यपरिशिष्टे अभिहितम् —

‘प्रोषितो ज्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाश्विचारयन्’ ।

इति । गोभिलो अपि—

‘यद्येकस्मिन् काले व्रीहि-यवौ पच्येयातां
अन्यतरस्य हुत्वा कृतं मन्येत । यद्येक-
स्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव
बलिं कुर्वीत । यद्येकस्मिन् काले बहुधाऽन्नं
पच्येत गृहपतिमहानसादेवैकं बलिं कुर्वीत’ ।

इति । अयमर्थः — नानाद्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्नपाके
अपि बहुनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाके अपि
एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति ।

॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

अयातिध्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते । आतिथ्य-
स्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भीतो नृयज्ञो अतिथिपूजनम्’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३)

इति । श्रुतिरपि—

‘यद्वाह्यणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । बौधायनोऽपि—

१. All others except A. and I. read सकृदेकं. २. D. reads बहुविधाऽन्नं.
३. I. reads .वेधैतं. ४. Except A. and I. all others add अपि after पाके.
५. All others except A. and the text of Kātyāyana read बलिर्भीतो.

‘अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूल-फलशा-
केभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति’ ।

(बौ. स्मृ. २. ५. ११. ५)

इति । काष्ठाजिनिरपि—

‘भिक्षां वा पुष्कलां वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वा’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धयेत परमेश्वरम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १४४)

इति । भिक्षादिलक्षणं मनुराह—

‘प्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं प्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते’ ॥

(मा. पु. २९. ५३.)

इति । अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे कंचित्कालं तिष्ठे-
दित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

१. All others except A. and H. read पुष्कलं, but it does not give any meaning. २. A. and D. read सत्रा for तथा; while B. C. E. F. and G. read असम्भवेन वा for असम्भवे तथा. ३. D. reads उपपात्रं for उदपात्रं. ४. All manuscripts read मनुराह; but the following quotation does not appear in the text of Manu. It is found in Mārkaṇḍeya Purāṇa and also in Kūrma Purāṇa. The latter reads as follows:—

‘भिक्षामाहुर्प्रासमात्रमग्रं तस्याश्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते’ ॥

५. D. omits the following portion—

आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ।

मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्या अतिथिर्भवेत् ॥

इति । विष्णुपुराणे.

‘आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वावावलोकनम् ॥
मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्’ ।

(मा. पु. २९. २४-२५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदर्धं वा यथेच्छया’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ५५)

इति ।

॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

तदेवं ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादी-
न्यातिथ्यान्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तत्वप्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् ।
सम्मार्गन्यायेनोद्देश्यगतायाः संख्याया अविवक्षितत्वात् ।
यानि कर्माणि उद्देश्यगतानि तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां
नित्यत्वविधानात् । सम्मार्गन्यायश्च तृतीयाध्याये प्रतिपादितः ।

ज्योतिष्टोमे—‘दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि’—इति श्रूयते ।
तत्र संशयः—किमेकस्य सम्मार्गः किंवा सर्वेषां? इति । तदर्थं
चिन्ता—किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिता?
इति । यथा—‘पशुना यजेत’—इत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादे-

१. I. reads here and in some of the following lines सम्मार्ग instead of सम्मार्गः, but it is a mistake. २. All others except A. and I. read यानि कर्माणीत्युद्देश्य तानि दिनेदिने, but it seems to be incorrect. ३. D. reads निरूपितः. ४. B. C. and F. read दशापवित्रेण. ५. All others except A. and I. read तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति for तदर्थं चिन्ता किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिताति.

यपशुगता संख्या विवक्षिता । तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुति-
बलादुद्देश्यगता अपि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादे-
कस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गे प्राप्ते ब्रूमः । पशोरनेनैव वचनेन यागसम्ब-
धावगमात् यागंप्रति पशोर्गुणीभूतत्वात् यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभा-
वात् कियतापेशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व
संख्या सम्बद्ध्यते— इत्युपादेयगतायाः संख्यायाः विवक्षितत्वं
युक्तम् । ग्रहाणां तु वाक्यान्तरेण यागसम्बधावगमात् सम्मार्ग-
वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्गंप्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात्
प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्मार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः
सम्मार्जनीया-इत्याकाङ्क्षाया अनुदयात् उद्देश्यग्रहगता संख्या
न विवक्षिता । तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्दे-
श्यसन्ध्यादिगता षट्संख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत—अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादी-
नां निरूढ्यभावादेनेनैव वाक्येन नित्यत्वविशिष्टानां तेषा-
मुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पञ्चेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव संख्याया
युक्तं—इति । एवं तर्हि सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति
समामे सति अङ्गेन स्नानेन सहिताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया
एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या विरुध्यते—इति गमयि-
तव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवत् यावज्जीवकर्त्तव्य-
तयाऽवगम्यते । जीवनवदधिकारत्वं च 'दिने दिने'—इति वि-

१. D. reads तद्ग्रहस्य. २. All others except A. I. read -गुणभूतत्वात्.
३. H. reads पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायाः तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्याः
while all others except A. and I. read -त्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां. ४. B. C. and

प्सया प्रवगम्यते । यथा—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’—
इत्यत्र वीप्सया तदवगमस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो अतिथिरित्या-
काङ्क्षायामाह—

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥४०॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘भोजयेच्चागतान् कालं सखि-सम्बन्धि-वान्धवान्’ ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । द्वेष्ट्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्—

‘काममभ्यर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विपता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति । एवं सत्यारि-मित्रविंवको यथा क्रियते तथैवार्पित-
थावपि तत्पसक्तौ तन्निराकरणाय ‘इष्टो वा यदि वा द्वेष्टः’—
इत्युक्तम् । मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरं निषिद्धम्—

‘नष्टगौचे व्रतधोष्टे विप्रे वेदविवर्जितं ।

दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ५२)

इति । पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितम्—

* धरणीधरस्तु—‘सर्वसङ्क्रमः’ अमुमेव पाठमाश्रित्य ‘सर्वे सङ्क्रमाः
ससङ्क्रादयो यस्मात्’ इति व्याचरुयौ ।

१. M. reads प्रियो for इष्टो. २. J. K. L. and M. read वैश्वदेवं तु
सम्प्राप्तः. ३. K. and L. read सर्वसङ्क्रमः. ४. The text of Manu reads
कामं श्राद्धं च येन्मित्रं; while all others except A. and I. substitute the
word निव्यं for मित्रं. ५. G. reads दीयमानं. ६. H. and I. read
शंसितम् for प्रशंसितम्.

‘श्रोत्रियाथैव देयानि हव्य-कव्यानि दातुभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

(म. स्मृ. ३. १२८)

इति । एवं सति श्राद्धादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-
मूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं ‘मूर्खः पण्डित एव वा’-
इति । वैश्वदेवान्तशब्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञानामुपरि
घटिका-पादमात्रपरिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मा-
र्कण्डेयपुराणवचनमुदाहृतम्—

‘मुहूर्त्तस्याऽष्टमं भागम्’ ।

(मा. पृ. २९. २५)

इति । अत एव तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं
नेतरद्विधादि । संक्रम्यतेऽनेनति संक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः
स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत् । तथा चाऽऽश्वमेधिकं—

‘क्षुत्पिपासाश्रमात्तयि देश-कालागताय च ।

सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता’ ॥

(बृ. गौ. स्मृ. ३. ७६)

इति ॥ ४० ॥

तमेवातिथिं विशिनष्टि—

दूरौधोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥४१॥

१. I. omits पितृयज्ञ-, and reads भूतयज्ञानामुपरि. २. D. omits च.
३. B. C. and F. read पुगने. ४. B. C. E. F. and G. read अत एव-
स्मिन् काले. ५. B. C. and F. read विप्रत्यादि. ६. The text of Vṛiddha
Gautama reads -कालगताय. ७. D. G. and H. read दूरौधोपगतं; while
M. reads दूरश्रान्तं पथि श्रान्तं. ८. B. C. and F. read नातिथिं पूर्वमागतम्.

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । श्रान्तं क्षुत्-तृष्णापरि-
र्ण्डितम् । अत एव व्यासः—

‘अतिदूरागतः श्रान्तः क्षुत्-तृष्णा-श्रमकर्षितः ।

यः पूज्यते अतिथिः सम्यग्पूर्वः क्रतुरेव सः’ ॥

इति । ‘नातिथिः पूर्वमागत’ इति तस्मिन्नेव दिने अतिथिर्नोत्तरे
व्युत्थित्यर्थः । तथा च मनुः—

‘एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः’ ।

(म. स्मृ. ३. १०२)

इति । ‘वैश्वदेव उपस्थितम्’— इति दिवसाभिप्रायम् ।
सायं तु वैश्वदेवकालं कालान्तरे वा प्राप्तो अतिथिरेव । तथा
च मनुः—

‘अप्रणोद्यो अतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

कालं प्राप्तस्त्वकालं वा नास्योज्ज्वलनं गृहे वसेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०५)

इति । सूर्योद इति अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमना-
क्तिमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अप्रणोद्यो अतिथिः सायमपि वाग्-भू-तृणोदकैः’ ।

(या. स्मृ. १. १०७)

इति । प्रचेता अपि—

१. D. G. and H. here also read दूराध्वोपगतं. २. Except A, all others read आदूराध्वोपगतं प्राप्तः or आदूराध्वोपगतप्राप्तः. ३. A. reads य पूज्यश्चा-
तिथिः. ४. A. reads अग्रपुः; while D. reads अपग्रुः. Both are correct.
५. The text of Manu substitutes कृ for हि. ६. D. omits सायं तु.
७. I. reads सूर्योदो, but it is incorrect. सूर्योदो is the correct form.
८. I. reads गृहमेधिनाम्. ९. The text of Manu reads वसन्, but the com-
mentators do not follow the reading.

‘यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयो ऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः स्मृतः’ ॥

इति ॥ ४१ ॥

दूराध्वपदव्यावर्त्यमाह—

नैकग्रामीणमतिथिं संगृहीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः—

‘तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन मेहात्मना ।

सो ऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः’ ॥

इति । मन्वादि-युगादिप्रभृतिषु तिथिविशेषेषु ब्रह्मला-
भमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथिविशे-
षमनपेक्ष्य यदाकदाचित् क्षुत्तृष्णादिपीडया वा समागतो
ऽतिथिः । एवं च सति एकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु
च समागच्छति नासावतिथिः । यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्के-
तितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति सोऽनित्यमागतः । तमेवातिथि-
त्वेन संगृहीत नेतरम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

‘अज्ञातकुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धमन्यदेशादुपागतम्’ ।

(वि. पु. ३. ११. ५८-५९)

१. I. reads सूर्योदः. २. I. reads न गृह्णीत for संगृह्णीत. ३. D. read महात्मनः. ४. B. C. and E. read आपतितो for असङ्कतितो. ५. I. १ एवातिथित्वेन संगृह्यते नेतरः for तमेवातिथित्वेन संगृह्णीत नेतरम्. ६. A reads समुपस्थितम्. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads -संबन्ध- instead of -संबन्ध-.

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम् ।

अज्ञातकुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् ।

ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं क्षे पूज्यः शक्तितो बुधैः’ ॥

(मा. पु. २९. २६-२७)

इति । मनुरपि—

‘नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्या यत्राग्नयो ऽपि वा’ ॥

(म. स्मृ. ३. १. ०३)

इति । एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतो ऽप्यतिथिर्न भव-
ति । तथा साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः सङ्गतपूर्वो दृष्टपूर्वः—इति
त्वत् । नपि यत्र कचन देशे अतिथिधर्मेणागतो ऽतिथिः ।
तन्तु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या अग्नयो वा भव-
न्तत्रैवापस्थितो ऽतिथिर्भवति ॥ ४२ ॥

अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्क-
थ्यं तदाह—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

१. D. reads संपूज्यं; while B. C. E. and F. read संपूज्यः.

D. omits अतिथिधर्मेणागतो ऽपि. ३. I. omits वा. ४ M. omits
his verse. ५. All others except A. and I. read तथा ऽऽसनप्रदानेन.

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥ ४४ ॥

निगदव्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मणविषयम् ।

‘यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति’ ।

इति ।

‘अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् ।

(बौ. स्मृ. २. ५. १०. ५)

इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात् । क्षत्रियादयस्तु न ब्राह्मणगृहे श्रुतिसत्कारमर्हन्ति । किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः—

‘न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमात्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशस्यं प्रकल्पयेन् ॥

१. J. K. L. and M. omit this verse. २. B. C. D. and F. read गच्छन्तं चानुयानेन; while G. and H. read चानुयानेन. ३. D. E. G. and H. read व्याख्यानं. ४. D. and G. omit इति. ५. I. reads ददाति. ६. B. C. E. F. G. and H. read स्मृत्योः. ७. All others except A. read ब्राह्मणस्य त्वतिथिः. ८. The text of Manu (Bombay Edition, 1887) read भुक्तवत्सु-क्तविप्रेषु, but the commentators do not follow this. ९. B. C. and F. read -ना- for -वा-. १०. I. reads प्रकल्पयेत्; while the text of Manu reads प्रयोजयन्.

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्यान्नं* यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

(म. स्मृ. ३. ११०-११३)

इति । आसनादिदाने विशेषमाह स एव-

‘आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमेष्टुत्तमं कुर्याद्द्विने हीनं समे समम् ॥

(म. स्मृ. ३. १०७)

इति ॥ ४३-४४ ॥

अतिथिसन्कारकरणे प्रत्यवायमाह-

अतिथिर्यस्य भग्नशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

पितरस्तस्य नाश्रान्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥

‘प्रकृत्य प्रकर्षेण अन्नं कृत्वा संस्कृत्य’-इति मेधातिथिः । ‘प्रकृत्य संपाद्य’-इति राघवानन्दः । ‘प्रकृत्य प्राधान्यं प्रकाश्ये इति यावत्’-इति नन्दनः । ‘प्रकृत्यान्नं प्रकर्षेणान्नं कृत्वा’-इति रामचन्द्रः । ‘प्रकृष्टमन्नं कृत्वा’-इति कुल्लूकभट्टः । सर्वज्ञनारायण-गोविन्दराजौ तु ‘संस्कृत्य’ इति पाठमाश्रितवन्तौ ।

१ B. C. F. and I. read संस्कृत्यान्नं. २. Except A and the text of Manu all others read आसनावसथे ३. The text of Manu reads उपासनम्. ४. This verse is found in J. K. and L., the texts of Parāśara. The commentators Nandapāṇḍita and Dharmadhara have made commentaries on it; but Madhvaśāhārya quotes this verse from Manu, and it appears in the same. ५. These two verses appear in J. K. and L. as the 55th and 58th Ślokas, but M. omits the whole of the first of these.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये— इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजनमप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तेत तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं स्यात् । तथा दैविकेमपि विहितद्रव्याद्यद्भ्यसम्पन्नमपि निष्फलं भवेत् । तथा च मनुः—

‘शिलतोऽप्युच्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

सर्वं सुरुतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १००)

इति । आश्रमेधिकेऽपि—

‘साज्ञोपाद्वास्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।

न चाऽतिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥

पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।

ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥

तेषां यशोऽभिकामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।

वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतर्या हतम्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ६७-६९)

इति । अत्र सुरुतहान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः—

१. I. reads वैदिकोऽपि. २. D. reads शिलानप्युच्छतो, and G. II. and the text of Manu read शिलानप्युच्छतः; while I. शिलोच्छो वसन्. ३. The text of Vṛiddha Gautama reads -स्तु यो वेदान्. ४. The text of Vṛiddha Gautama reads नित्यमग्नौ पाकयज्ञैः for पाकयज्ञैर्महायज्ञैः. ५. The text of Vṛiddha Gautama reads चाऽनन्ति. ६. The text of Vṛiddha Gautama reads अतया.

‘अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छन्ति’ ॥

इति । आश्वमेधिके अपि—

‘वैश्वदेवान्तिके प्राप्नोतिथिं यां न पूजयेत् ।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥
निर्वासयति यां विप्रं देश-कालागतं गृहान् ।
पतितस्तक्षणादेव जायते नात्र संशयः’ ॥

इति ॥ ४५-४६ ॥

अतिथिसत्कारं प्रशंसति—

सुक्षेत्रे वापयेद्वीजं सुपात्रे निक्षिपेद्वनम् ।

सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युमं दत्तं न नश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रोमवीजं न विनश्यति किन्तु महते फलाय कल्पते । तथा सुपात्रे अतिथौ दत्तमन्नादिकं महत्फलमित्यर्थः । तदाह मनुः—

‘नैवं स्वयं तदश्रीयादतिथिं यत्र भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०६)

१. All others except A. and I. read देश-कालातिथिं for देश-कालागतं. २. M. reads the whole verse as follows:—

सुक्षेत्रे वापयेद्वीजं सुपात्रे वापयेद्वनम् ।

सुक्षेत्रे च सुपात्रे च यत्किञ्च नैव नश्यति ॥

This verse appears also in J. K. and L. under number 57. ३. Except A. and H. all others read तत्र विनश्यति for दत्तं न नश्यति. ४. Except A. and I. others read -कं महाफलप्रदमित्यर्थः; while H. reads -कं महाफलमित्यर्थः. ५. The text of Manu reads नैव, and substitutes वातिथि- for चातिथि-.

इति । आश्रमेधिके अपि—

‘पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु यां प्रतिथिं पूजयेन्नरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ५७)

इति । गातातपो अपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नाञ्जामोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्’ ॥

इति ॥ ४७ ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह—

न पृच्छेद्द्वोत्र-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

इति । आद्वे ह्यादावेव ब्राह्मणः परीक्षणीय इति मनुना दर्शितम्

‘दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्द्वय-कव्यानां प्रदानं सां प्रतिथिः स्मृतः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३०)

इति । यमेनापि—

‘पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवेदोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान्’ ॥

इति । अतः श्राद्धन्यायेनाऽतिथ्ये अपि कर्मणि गोत्रादिपरी-

१. B. C. and F. read पादाभ्यङ्गाम्बु-दानैस्तु, and D. E. G. and H. पादाभ्यङ्गाम्बु-पानैस्तु; while the text of Vṛiddha Gautama पादाभ्यङ्गान्-पानैस्तु.
२. M. reads -चरणं. ३. J. K. and L. read स्वाध्यायं च व्रतानि च for न स्वाध्यायं श्रुतं तथा, and for the same M. reads न स्वाध्याय-व्रतानि च.
४. J. K. L. and M. read हृदये कल्पयेत्तस्मिन् for हृदये कल्पयेद्देवं. ५. B. C. D. E. F. and G. read प्राशने for प्रदाने.

क्षाप्राप्तौ तन्निवार्यते । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिसम्बन्धः । चर-
णमाचारः । शाखाविशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमां-
सादि । एतद्देश-नामादीनामुपलक्षणम् । अत एव यमः—

‘न पृच्छेद्गोत्र-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्’ ॥

इति । न केवलं गोत्रप्रभ्रादिवर्जनं किं तर्हि देवताबुद्धि-
रपि कर्त्तव्या । तदुक्तं शातातपेन—

‘नित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्योसः स्वयमुपागतः’ ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताऽभ्यागतं गृही’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६०) •

इति । देवता-बुद्धिविषयत्वे हेतुः सर्वदेवमयत्वम् । तच्च
पुराणसारे दर्शितम्—

‘धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणो यमः ।

प्रविश्याऽतिथिमेते वै’ भुञ्जते ऽन्नं द्विजोत्तम’ ॥

इति । गोत्रादिप्रश्ने बाधो यमेन दर्शितः—

‘देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा यो ऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति’ ॥

इति । यथाऽऽतिथ्यकर्त्ता गोत्रादीन् न पृच्छेत् तथा ऽतिथिरपि

१. D. and G. read व्योसं स्वयमुपागतम्. २. B. C. D. E. F. G. and H. read अपृष्ट्वाऽपि. ३. All others except A. and I. read शक्रो for शक्रो, but it seems to be a mistake. ४. A. reads -मन्येते. ५. I. reads गोत्रादिप्रश्ने फलाभावो बोधायनेन दर्शितः, but the following quotation is not found in the text of Baudhāyana.

न ब्रूयात् । तदाह मनुः—

‘न भोजनार्थं स्वे^१ विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०९)

इति ॥ ४८ ॥

अतिथिदृष्टान्तेन भिक्षुकयोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह-

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिर्यथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं तार्वर्षी^२ दिने दिने ॥ ४९ ॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः सोऽस्यास्तीति सुव्रती
• यतिः । वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वात् तस्याऽऽश्रमस्य ।
तावुभौ प्रतिदिनमपूर्वातिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च
याज्ञवल्क्यः—

‘सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च’ ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । नृसिंहपुराणे—

१. G. reads यो for स्वे. २. D. reads पूजामाह. ३. M. reads सुव्रतो विप्रो
अपूर्वो वाऽतिथिस्तथा; while D. E. G. H. I. J. K. and L. read अपूर्वश्चा-
तिथिस्तथा. ४. D. reads त्रयोऽपूर्वं दिनेदिने, E. G. and H. read त्रयोऽपूर्वं
दिनेदिने, I. reads त्रयः पूज्या दिनेदिने and J. K. L. and M. read त्रयो-
ऽपूर्वा दिनेदिने. The commentators follow none of these readings.
५. G. reads अमस्य for आश्रमस्य. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read
मपूर्वा वातिथिवत्. ७. I. adds ऽपि to नृसिंहपुराणे.

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

(नृ. पु. ५८. ९८-९९; ल. हा. स्मृ. ४. ५९)

इति । मनुष्ये-

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे । (१४)

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९४-९५)

इति । यमः-

‘सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गोपदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्गृहे जलं प्र-

दाय भिक्षापदानं कार्यम् । तदाह गौतमः-

‘स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वम्’ ।

(गौ. स्मृ. ५. ७)

इति ॥ ४९ ॥

१. I. has made a mistake here. It omits the following :—

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

इति । मनुष्ये. २. B. C. and F. read यत्तवद् ब्रह्मचारिणे. ३. D. omits this whole line through mistake. ४. The text of Nṛsiṃha Purāṇa reads आकल्पितान्नादुः; while H. reads कल्पितान्नास्समु. ५. D. substitutes सत्कृतम् for संयुताम्, and B. C. H. read सर्वव्यञ्जनसंयुतम्. ६. D. reads पुण्यं. ७. D. reads भिक्षादानपूर्वम्; while all others, except A. and E. read भिक्षादानमपूर्वम्. We have compared here five different manuscripts of the text of Gautama. Three of them follow our reading.

यति-ब्रह्मचारिणौ यदा वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्त्वं
यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह—

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

सम्प्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंह-
पुराणे—

‘अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

अवश्यमेव दातव्यं स्वर्गसंपानकारकम् ।

उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥

(नृ. पु. ५८. १००; ल. हा. स्मृ. ४. ६०)

यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं तावत् पृथक् कृत्वा विशिष्टाद-
न्नाद्विज्ञां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

अकरणं प्रत्यवायमाह—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५१ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्तप्रकरणे । प्राय-

१. Except A. and E. all others read यदि; while H. omits यदा. २. I. reads कथमित्याह. ३. L. reads वैश्वदेवन्ति for वैश्वदेवे तु. ४. M. reads भिक्षां दत्वा विसर्जयेत्; while J. K. and L. read भिक्षुकं तु विसर्जयेत्. ५. The text of Nṛsiṃha Purāṇa reads भिक्षौ भिक्षार्थमागते. ६. Except A. and the text of N. P. all others omit this line. ७. I. omits उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं through mistake, and B. C. D. E. F. G. and H. read वैश्वदेवार्थं. ८. M. substitutes च, for तु. ९. Except A. and E. all

श्वित्तविधानात् प्रत्यवायो ऽवगम्यते । तयोः पक्वान्नस्वामित्वाद-
न्नादाने प्रत्यवाय उपपन्नः । अत एव पुराणे ऽपि—

‘अहुत्वाग्नेमसन्तर्प्य तपस्विनमुपस्थितम् ।

अशित्वा तु परे लोके स्वानि मांसानि खादंयन्’ ॥

इति ॥ ५१ ॥

बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्त्तव्यमित्या-
शङ्क्याह—

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्-ब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ५२ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् । यथाविभवं भिक्षादानं कर्मपु-
राणं दर्शितम्—

‘भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।

दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लाभवर्जितः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १, १७)

इति ॥ ५२ ॥

यतिभिक्षाप्रदाने नियममाह—

यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

१. I. reads ऽग्नीन्. २. B, C, D, E, F. and H. read स्वावति. and G. खावते. ३. M. omits the whole verse. ४. J. K. and L. read -चारिणां. ५. D. substitutes वा for च. ६. A. reads ततो विद्वान्विभवे for ततो दद्याद्विभवे. ७. H. and I. read -व्याख्यातः. ८. Some manuscripts read भिक्ष. ९. D. omits the following portion:—

तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् । तद्य भैक्ष्यं सात विभवे बहुलं दातव्यम् ।

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम् । त-
दुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘ यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ’ ॥

इति ॥ ५३ ॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं तद्वदे-
• श्वर्योपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदयकामिना
कर्त्तव्यमित्याह—

येस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

यस्य छत्र-हयौ विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवा-
यात् । एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तरवचनयोरतिथ्यविषयत्वात्
तत्प्रकरणान्तःपातित्वेनास्मिन् वचने ऽनुक्तमपि ‘ आतिथ्यं
कुर्वन् ’—इति पदद्वयं सन्दर्शन्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जर-
स्यारोहो यस्मिन्नेन्द्रे पदे तत्कुञ्जरारोहम् । ऋद्धिरमृतपानाप्स-
रःसेवादिरस्मिन्नस्तीत्यृद्धिमत् । छत्रादिमान् क्षत्रियादिरतिथि-
र्जाति-कुलाचारैर्यद्यपि हीनः तथापि तत्पूजायाः स्वर्गप्राप्ति-
हेतुत्वात् तमतिथिं हीनत्वबुद्ध्यां—पूज्यो ऽयं न वा?— इति न
विचारयेत् न सन्दिह्यात् । किन्त्वीश्वरबुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी तथाप्यतीति

१. This verse is omitted by J. K. L. and M. २. II. reads गृही तस्य
बुद्ध्या.

जन्मन्यनेन तपो ऽनुष्ठितम् । अन्ययेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्यम-
भवात् । अत एव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्—

‘यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवाऽवगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम्’ ॥

(भ. गी. १०. ४१)

इति । तस्मादुक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम् ॥ ५४ ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दात-
व्येति तत्रोपपत्तिमाह—

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति ॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात्करणेन प्रसक्तो यो दोषः स भिक्षा-
दानेन निवर्तते । भिक्षापरिहारेण तु यो दोषः नासौ पूर्वकृतेना-
पि वैश्वदेवेन निवर्तते । अत्र भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीना-
मुपलक्षकः । तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्—

‘यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षंडते भिक्षुकाः स्मृताः’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘व्याधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते’ ॥

इति ॥ ५५ ॥

१. G. and H. read सर्वे. २. B. C. D. E. and H. read भिक्षुत्वं.
३. D. reads कुलास्वान् for कुटुम्बात्. ४. B. C. E. F. G. and H. वा प्रप-
न्नस्य for प्रतिपन्नस्य.

वैश्वदेवकृतमित्युक्त्वा बुद्धिस्थत्वाद्वैश्वदेवस्याऽकरणे प्रत्य-
वायमाह—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरके ऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला यथोक्तफलरहिताः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभावः
किन्त्वनिष्टप्राप्तिरपि दर्शिता 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति ॥५६॥

वैश्वदेवदृष्टान्तेनातिथ्याकरणे ऽपि प्रत्यवायमाह—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥५७॥

नरको रौरवादिः । तमनुभूय पश्चात्काकयोनिं व्रजन्ति ॥५७॥

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥५८॥

पापो गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव । न तु अ-
शेषातिथ्यसत्कारार्हत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽश्वमेधिके वर्णितम्

१. B. reads वैश्वदेवं कृतमित्युक्त्वा; while A. reads वैश्वदेवं कर्तव्य-
मित्युक्त्वा. २. J. K. and L. omit this verse. ३. M. reads द्विजाधमाः
४. M. omits this verse. ५. J. K. and L. read विवर्जिताः. ६. J. K.
and L. substitute ते for च. ७. A. reads अतिथित्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्याऽ
भोजनीयतामाह. ८. K. and L. read this as follows :—

चौरा वा यदि चण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

९. D. reads सम्प्राप्ते. १०. I. reads तदेवाभिप्रेत्य.

‘चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता ’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘चण्डालो वाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः ।
देश-कालाभ्युपगतो भरणीयो मतो मम’ ॥

इति । उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः—

‘देवानृषीन् पितृंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।
तेर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते’ ॥

(हा. स्मृ. ४. २२)

इति । पुराणे अपि—

‘यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्च महायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयान्’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः—

‘पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः’ ॥

इति ॥ ५८ ॥

पञ्चमहायज्ञानन्तरं भोजनविधिमाभिप्रेत्य तदनुवादेन
तत्र वर्जनीयानाह—

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
वर्मपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५९ ॥

१. B. C. and E. read भोजनीयश्च २. B. C. E. F. G. and H. read कालाभ्युपगतो. ३. B. C. E. G. and H. read तर्पयेत्. ४. The text. reads ब्रह्मलोकाय. ५. G. reads -पानेन. ६. D. and I. omit -महा-. ७. I. omits -विधि-. ८. B. C. E. F. G. and I. read वामपादकरं स्थित्वा. D. reads वामपादकरे स्थित्वा. H. वामपादे करं कृत्वा, J. and L. वामपादे करं न्यस्तं and K. वामपादकरं न्यस्तं.

भोजनविधिश्च मनुना दर्शितः—

‘भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११६)

इति । विष्णुपुराणे—

‘ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।

भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।

मृतश्च गत्वा नरकं ऐष्मभुग् जायते नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘पूजयित्वा अतिथीनिष्ठान् ज्ञातान् वन्धून्स्तथार्जयनः ।

विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥

वाञ्छेत् क्षुत्तृदपरीतात्मा येष्वन्योऽन्नमकिञ्चनः’ ।

(मा. पु. २९. ३७-३८)

इति । भोजने इतिकर्त्तव्यतामाह बौधायनः—

‘उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शृङ्गेणाऽऽसनान्विते ।

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

१. B. C. D. E. F. G. and H. insert इति before भोजन. २. The text of Manu reads भुक्तवत्सु, and I. reads भुक्तवत्सु च. ३. The text of Vishnu Purāṇa reads चरमं for तु परं. ४. The text of Vishnu Purāṇa reads अति- for सु-. ५. The text of V. P. reads नरः for नृप. ६. I. om. अपि. ७. B. C. D. E. F. G. H. and I. read अतिथीनिःस्वान्. ८. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa inserts च after भोजयेत्. ९. The text M. P. वाञ्छते क्षुत्परीतात्मा. १०. All others except A. and the text M. P. read यद्यान्नं रससंयुतम्. ११. I. reads through mistake शृङ्गं समन्विते.

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

‘आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम् ॥

(ल. आ. स्मृ. ५. २)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्राननो ऽक्रोधः पञ्चाद्रौ भोजनं चरेत् ॥

(कू. पु. १. २. १९. ४)

इति । व्यासो ऽपि—

‘पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्यमेव पञ्चाद्रता मता ॥

(ल. व्या. २. ७२)

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ४)

इति । तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्म-
पुराणे—

१. D. omits इति. २. This verse appears in the text of Laghu Vyāsa
nriti as follows:—

पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात् शून्यां पादौ निधाय च ।

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ॥

B. C. D. E. F. G. and H. read तच्च for तच्च.

‘प्रेशस्त-शुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः’ ॥

इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि-

‘सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः ।

भोजने, भोजने चैवातिरात्रफलमश्नुते ॥

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ॥

इति । तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्त-
विषयम् ।

‘पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-यतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत्’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ६३)

इति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषय-
म् । रयत्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः-

‘ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्’ ॥

इति । तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे-

१. This line is not found in the text of Kūrma Purāṇa. २. I. reads अकुत्सितो. ३. A. reads पात्रे ताम्रे पद्म-पलाशयोः; while I. reads ताम्रे यम-पद्म-पलाशयोः for ताम्रे पद्मपत्र-पलाशयोः. ४. H. reads भोजने भाजने; while D. and I. read through mistake भोजने भोजने. ५. I. reads यम- instead of पद्म-. ६. The text reads this verse as follows:—

पलाश-पद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव श्रेयो यज्ञोक्तुमर्हति ॥

७. I. reads भवेत्. ८. I. reads यस्यादीनां तु निषेधात्. ९. II. substitutes तच्च for तच्च.

‘पञ्चाक्षौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय ते ।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । तच्च स्थापनं प्राणाहुतिपर्यन्तम् । पश्चात्तु यन्त्रि-
कामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः—

‘न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् मन्त्रामुने ।
शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
विष्णुपां पादसंस्पर्शः पाद-चैलरजस्तथा ।
सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पितृर्थं तु न लुप्यते’ ॥

इति । पैतृकभोजनं भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लापनीयमि-
त्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं नमस्कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मपुंगवे—

‘अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
अम्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या यथ वन्दयेत्’ ॥

इति । वन्दनानन्तरकृत्यमाह गोभिलः—

‘अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या-
भिमन्त्र्य ‘ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि’ इति
सायं, ‘सत्यं त्वर्चेन परिषिञ्चामि’ इति प्रातः ।
‘अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसो ऽमृतम्’ ॥

१. The text of K. P. substitutes ऋ for सु. २. B. C. and F. read न्यस्तपात्रे सु. and D. G. H. न्यस्तपात्रं सु. ३. All others except A. and I. read शेषसंस्पर्शः for पादसंस्पर्शः. ४. G. reads सुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि; while H. reads सुखे भुङ्क्ते तु विप्रोऽपि. ५. D. and G. read चरति. ६. In the marginal reading of H there appears विश्वतोमुखः for विश्वतोमुखः.

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोप-
स्तरणमसि'—इत्यपः पीत्वा दश होतारं मनसा-
नुद्धृत्य त्वरन् पञ्च प्रासान् गृह्णीयात् । प्राणा-
य स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपा-
नाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याऽऽहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति ।
समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोति' ।

इति । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथा च
शौनकः—

‘स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्वास्तु वायवाः ।
जिह्वयैव ग्रमेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्' ॥

इति । जिह्वाग्रसने विशेष आश्रमेधिके दार्शितः—

‘यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।
तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतन्द्रितः' ॥

(वृ. गो. स्मृ. १३. ९-१०)

इति । प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियममाह शौनकः—

‘तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठलम्बा प्राणाहुतिर्भवेत् ॥
मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्बन्धने तु जुहुयाद्भविः ।
तर्जनीं तु बद्धिः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥
समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्' ।

१. All others except A. and I. omit स्वं ब्रह्मा. २. I. reads अनुद्धृत्ये.
मनुद्धृत्य. ३. D. and I. read सग्नमेव. ४. Except A. all others read
वायव. ५. B, C E. F. G. and H. read व्यानेन for व्याने तु.

इति । परिषेवनानन्तरभाविविशेषो भविष्यपुराणे दर्शितः—

‘ भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् ।

दन्त्रो ऽथ चित्रगुप्ताय प्रतेभ्यश्चेदमुच्चरेत्—॥

‘यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृषोपद्रुतान्मनाम् ।

प्रेतानां तृप्तं यक्ष्यमिदमस्तु यथासुखम्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ मन्त्राद्याहतिभिस्त्रयं परिधायोदकेन तु ।

अमृतोपस्तरणमसीन्यापांशनक्रियां चरेत्’ ॥

(कृ. पु. १. ३. १९. २)

इति । बौधायनस्तु सर्वमेतत् संगृह्याह—

‘ सर्वाविद्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादो ऽथ

आचम्य । शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उप-

विश्य उद्धृतमाह्रियमाणं भूर्भुवः स्वर्गमि-

त्युपस्थाय वाचं यच्छेत् । (२) न्यस्तमन्त्रं म-

न्त्राद्याहतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्ये-

न पाणिना अविमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसि—

१. D. reads इत्या सचित्रगुप्ताय, while G. इत्या थ चित्रगुप्ताय. २. B. C. and E. read मृतानां. ३. H. reads यथासुखम्. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read आपांशन. ५. D. reads सर्वमेतात्. ६. The text of Baudhāyana सर्वाविद्यकावसाने सम्मृष्टोपलिप्ते देशे for सर्वाविद्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽथ आचम्य शुचौ संवृते देशे. ७. The text of Baudhāyana reads उद्धृतमाह्रियमाणं. ८. I. reads अन्यत् समानं for न्यस्तमन्त्रं. B. C. E. F. G. H. and I. drop the word अत्र here, and insert it before उदकं.

इति पुरस्तोदपः पीत्वा पेञ्चानेन प्राणाहुती-
जुहोति । श्रद्धायां प्राणे निविष्टो ऽमृतं जुहो-
मि शिवो मा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति ।
(३) अपाने ध्यान उदाने समाने निविष्ट
इत्यादिना यथालिङ्गमनुषङ्गः । एवं पञ्चा-
नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तृष्णीं भूयो व्रतयेत् ।
प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं
विमृजेत् । (४)

अथाप्युदाहरन्ति-

‘आसीनः प्राङ्मुखोऽधीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत्’ ॥ (५)

इति । सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानि द-
न्तैर्नावयेत् । (८) नातिसुहितः । (९) अमृ-
तापिधानमसि-इत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽऽचान्तो
हृदयदेशमभिमृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि
रुद्रो मा विशान्तकस्तेर्नो ज्ञेनाऽऽद्यायस्वेति ।

१. पुरस्तात् is omitted by all except A. and the text of Baudhāyana.
२. From स्वांमिन्नु- (P. 419, L. 13) to पञ्चानेन the intermediate
portion is omitted by E. ३. G. reads प्राणाहुतिभिः. ४. All others
except A. and I. omit श्रद्धायां, also the text omits this word. ५. The
text omits अपाने ध्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्ग-
मनुषङ्गः. All the manuscripts show that this line belongs to Baudhā-
yana, but most probably this line belongs to Madhavācharya. ६. All
others except A. and the text of Baudhāyana omit प्राणाहुतीर्हुत्वा.
७. I. reads दन्तेन. Probably this is a mistake. ८. D. reads
भुक्त्वा स-; while I. भुक्त्वाञ्च. ९. B. E. and F. read -मांसानां दन्तैर्न विच्छि-
न्यात्, D. reads मांसानां दन्तैर्नावयात्, E. and H. मांसानां दन्तैर्नावच्छेद्यात्, G.
मांसानां दन्तैर्न विच्छेद्यात् and H. मांसानां दन्तैर्नावर्जयेत्. १०. H. omits अन्नं.

(१०) पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं
निःस्त्रायति—

‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्’ ॥ (११)

इति । हुतान्नानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत् । श्र-
द्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं प्राणमन्त्र-
नाप्यायस्वेति पञ्च । (१२) ब्रह्मणि म आ-
त्मा ऽमृतत्वायेत्यात्मानमेक्षरेण याजयेत् ।
(१४) सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशि-
ष्यते’ । (१५)

(बौ. स्मृ. २. ७. १२. २-१५)

इति । विष्णुपुराणे—

‘अश्रीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कटिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ८३-८४)

इति । भोजने कवलसंख्यामाहाऽऽस्तम्भः—

‘अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।

१. G. reads प्रीणात्. २. B. C. E. F. G. and H. omit इति पञ्च, and read प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व । अज्ञायामपाने अज्ञायां व्याने अज्ञाब्रामुशने अज्ञायां समाने निविश्यामृतं यथालिङ्गमनुषङ्गः; while D. reads अज्ञाब्रामपाने निविश्यामृतं हुतं अपानमन्त्रेनाप्यायस्व । अज्ञायां व्याने निविश्यामृतं हुतं व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व । अज्ञायामुशने निविश्यामृतं हुतं उशनमन्त्रेनाप्यायस्व । अज्ञायां समाने निविश्यामृतं हुतं समानमन्त्रेनाप्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः. ३. I. omits अक्षरेण. ४. D. reads बलारोग्यं.

द्वाविंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः' ॥

(आ. ध. सू. २.४.९.१३. बौ. स्मृ. २.७.१३.७.)

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

‘वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च प्रसेदेकंकशैः पुनः । (१२)

वक्त्राधिकं तु येत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ।

पिण्डावशिष्टमन्नं च वक्त्रनिःसृतमेव च ॥ (१३)

अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् । (१४)

सदा चात्यशनं नाद्यात् नानिनीनं च कर्त्तव्यम् ।

यथा ऽन्नं व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यम् ।

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १२-१६)

इति । वृद्धमनुः—

‘पीत्वा ऽपोऽशनमश्रीयात् पात्रदत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः ॥

इति । उच्छिष्टशेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तदाह पुलस्त्यः—

‘भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधि-सक्त्वाज्य-पल्ल-क्षीर-मध्वपः’ ॥

इति । एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्त्तव्यम् । तदुक्तं

मनुना—

१. This verse appears both in the text of Āpastamba and Bau-
dhāyana. They read द्वाविंशत्तु गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः. २. The
text reads -पिण्डानि प्रसेदेकंकशैः वा for पिण्डांश्च प्रसेदेकंकशैः. ३. B. C. E.
F. G. and H. substitute य for यत्. ४. The text reads वृष्टा- for पिण्डा-.
५. B. C. E. F. G. and H. read अन्यच्च for अन्नं च. ६. B. C. and F.
read पीत्वा वा ऽऽसनमश्रीयात्. ७. I. reads -फलं क्षीरं च.

‘सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः’ ॥

(म. स्मृ. २.५३. नृ. पु. ५८.१०७)

इति । गौतमः—

‘सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।

(गौ. स्मृ. ९.४)

इति । उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं साङ्गभोजनं मूल-

वचने ‘यो भुङ्क्ते’—इत्यनूद्य त्रैष्टितिशिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभि-

धानेन निषेधयति । एतच्च वज्र्यन्तराणामप्युपलक्षणम् ।

तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि—

‘यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।

प्रमृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नार्जीर्णे भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ॥

हस्त्यश्व-रथ-यानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।

श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतो ऽथ वा ॥

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चा ऽयज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।

न बाहुसक्थिसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

१. This verse is inserted between verses 52 and 53 in the commentaries by Rāmchandra. The oldest commentator Medhātithi and others do not make commentaries on this verse. २. The text of Nṛsiṃha Purāṇa reads -समन्वितः for समो विधिः. ३. A. reads फूत्कारवायुता; while B. reads फूत्कारसंमितम्. ४. B. C. F. and I. read यथ. ५. I. reads कद्वजानि for कुर्यान्नाति-. ६. I. reads स्वबाहुसक्थिसंस्थश्च through mistake.

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गरुतभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो नोपानत्कः सपादुकः ।
 न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मावेष्टितपार्श्ववान् ॥
 ग्रासशेषं न चाश्रीयात् पीतशेषं पिबेन्न च ।
 शाक-मूल-फलेक्षुणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
 बहूनां भुज्जतां मध्ये न चाश्रीयाच्चरान्वितः ।
 वृथा न विस्मृजेदन्नं नोच्छिष्टैः कुत्रचिद्वजेत् ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘न स्पृशेद्वामहस्तेन भुज्जानोष्णं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

इति । उशनाः—

‘नादत्त्वा मिष्टमश्रीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
 नाश्रीयुर्वह्वश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः’ ॥

इति । आदित्यपुराणे—

‘नोच्छिष्टो ग्रान्थेदाज्यं र्येन्नोच्छिष्टं च सन्त्यजेत् ।
 शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि’ ॥

इति । कूर्मपुराणे ३६—

१. I. reads दृष्टमध्यो नोपानत्कृतपादुकः ; while G. and H. read the same but substitute दृष्टमध्यो for दृष्टमध्यो and D. reads दृष्टमध्यसोपानत्कः सपादुकः. २. B. C. E. F. G. and H. read विकिरेत् for विस्मृजेत्. ३. I. read नोच्छिष्टं. ४. I. omits this word. ५. B. C. and F. omit उशनाः. ६. H. reads नोदृष्ट्या. ७. A. and D. read मृष्टमश्रीयात्. ८. I. reads through mistake, नैकस्य for नैकस्य. ९. I. reads नोच्छिष्टं. १०. B. C. and F. read यश्च शिष्टं न सन्त्यजेत्. D. reads यथोच्छिष्टं तु न त्यजेत्. E. and I. read शिष्टं च सन्त्यजेत् and H. जग्धीशष्टं न सन्त्यजेत्. ११. I. omits अपि

‘नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक् ।
 न भिन्नभाजने चैत्रे न भूम्यां न च पाणिषु ॥
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि ।
 न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥
 नोऽन्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयादिषु’ ॥
 (कू. पु. १. २. ११. २०-२२)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः’ ॥
 (या. स्मृ. १. १३१)

इति । यत्तु—

‘ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
 न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद् ब्राह्मणः क्वचित् ।
 प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः’ ॥

इति । न तत्सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरम् । कदाचनेति
 वचनात् । अत एवोऽऽदित्यपुराणम्—

‘ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
 अंसवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्’ ॥

इति । वृद्धमनुरपि—

१. I. reads चाद्यात्. २. B. C. and H. read कीर्त्तयित्वाऽपि. and the text of K. P. reads कीर्त्तयेच्चाऽपि. ३. B. C. E. F. and H. read नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे, D. and G. नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे and I. reads नाऽन्धकारे न चाऽऽकाशे. ४. D. inserts अपि after मनीषिणः. ५. D. omits न. ६. D. reads प्रतिपादनं and omits परम्. ७. B. C. and F. read आतिपुराणम्. ८. All others except A. D. E. and I. read अशौचम्. ९. A. reads मनुरपि for वृद्धमनुरपि.

‘ न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
 नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणाश्वर्जितं पिबेत् ॥
 पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्तो भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
 पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् ।
 पिबेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । अत्रिः—

‘ तोयं पाणिनेखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

इति । शातातपः—

‘ उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘ पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसज्जमः ।
 अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निःक्षिपेत् ॥
 (वृ. गौ. स्मृ. १३. १९.)

इति । शङ्खः—

‘ नानियुक्तां ऽप्यासनस्थः प्रथममश्रीयात् ।
 नाधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णायात् ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘ अप्यासनोपविष्टस्तु यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम् ॥

१ Only I. reads भुङ्क्ता. २. E. G. and I. read ब्राह्मणः पुनरपिबेत्.
 ३. B. C. D. E. F. and G. read -नखापेषु; while H. reads -नखापेण.
 ४. G. and H. read द्विजसज्जम. From this to बहूनां पश्यतां the inter-
 mediate portion is omitted by D. ५. D. reads बोऽज्ञः; and I. प्राहः.

इति । गोभिलः—

‘एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्रीयुरितरेऽप्यनु ।
मोहान्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तत्रैसान्तपनं चरेत् ॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।
भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते’ ॥

इति । वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे—

‘स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्’ ॥

इति । यत्त्रिणोक्तम् —

‘मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेणाऽपि नश्यति ।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्तन्नियतश्चरेत्’ ॥

इति । तदेतत् काष्ठेमौनाभिर्प्रायम् । एतच्च पञ्चप्रासाद-
वर्गविषयम् । तथा च वृद्धमनुः—

‘अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्च प्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्’ ॥

इति । आश्वमेधिके अपि—

‘मौनी वाज्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १२. ११.)

इति । शातातपो अपि—

१. I. reads -रितरे पुनः. २. I. reads स सान्तपनमाचरेत्. ३. H. reads काष्ठा- for काष्ठ-. ४. I. reads -प्रायेण. ५. B, C. and E. read वापयेत् for चर्वयेत्; while G. reads चापयेत् for the same.

‘हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा ।

मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसादानवत् स्मृतम्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।

देव्या देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च ॥

उदकं यच्च पक्वान्नं यो देव्या दातुमिच्छति ।

स भूणहा सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः’ ॥

इति । आश्वमेधिके—

‘उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।

भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥

केश-कीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १५-१७)

इति । कात्यायनः—

‘चण्डाल-पतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम्’ ॥

इति । गौतमोऽपि—

१. B. C. and F. read दृष्ट्याऽऽदेयं शृतान्नं तु; while D. reads दृष्ट्या देयं घृता-
नां तु. २. B. C. D. E. F. G. and H. read स स्तेनो गुरुतल्पगः for स्तेयी च
गुरुतल्पगः. ३. G. reads केश-कीटाद्विपेतं च. ४. Except A. and the text
all others substitute for this line अन्नं तु राक्षसं विद्यात्तस्मात् परित्यजेत्,
but in the text this line is the latter half of the 18th verse. All others
except A. and G. substitute सत् for तु. ५. D. reads this quotation with
गौतमोऽपि after the next quotation from बृहस्पति.

‘काहल-भ्रमण-प्रावणां चक्रस्योलूखलस्य च ।

एतेषां निनदं यावत्तावत्कालमभोजनम्’ ॥

(श्लो. गो. स्मृ. ५. ३१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयाद्वाह्यैः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते’ ॥

इति । पङ्क्तिभेदप्रकारमपि स एवाह—

‘अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।

द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः’ ॥

इति । यमो अपि—

‘उदकं च तृणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैव च ।

एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते’ ॥

इति । तदेवं मूलवचनोक्तवेष्टितशिरस्वादिवर्जनोपले-
क्षिता नियमविशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्वनिषेधो नि-
त्यभोजनविषयः । काम्ये तद्विधानात् । तथा च मनुः—

‘आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः’ ॥

(म. स्मृ. २. ५२; वृ. अ. ५. २५; अ. पु. १५३. ४१)

1. B. C. E. F. and H. read पङ्क्त्या नोऽश्रीयाद्; while G. and I. read
इत्या नाऽश्रीयात्. २. D. reads पङ्क्तिभेदप्रकारमाह बृहस्पतिः. ३. G.
reads -लक्षितो नियमविशेषो दर्शितः. ४. The text of Vṛiddha Atri
reads भिद्यः. ५. H. reads उदङ्मुखः. ६. The text of Manu adds हि
before उदङ्मुखः.

इति । गोभिलस्तु दक्षिणामुखत्वं प्रतिषेधति—

‘प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।

उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विवर्जयेत्’ ॥

इति । ‘वामपादकरः’ वामवादे करो यस्यासौ वाम-
पादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तै
सर्वैर्यद्भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । न स्वयं प्राणामिहोत्रादिफलं
प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य राक्षसगामित्वं कूर्मपुराणे ऽपि
दर्शितम्—

‘यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्’ ॥

(कू. पु. १.२.१९.१९; ल. व्या. स्मृ. २. ८१)

इति । अभिप्रेतस्य भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टो-
दकदानादीनि कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदौचमन् ।

उच्छिष्टभागदेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि’ ॥

इति । तत्र मन्त्रः—

‘रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ॥

इति । गन्धव्यासो ऽपि—

१. B. C. E. F. G. H. and I. read गोभिलोऽपि. २. I. read
निषेधयति. ३. I. reads स्थितो भुङ्क्ते while D. omits यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते
४. The text of K. P. reads यत् for यो. ५. All others except A. and
I. omit उच्छिष्टोदकदानादीनि, but this appears in the marginal reading of
H. ६. D. reads -रागमान्. ७. D. omits तत्र मन्त्रः. ८. B. C. D. F. and
read पूयनिलये, but it is a mistake. ९. D. omits गन्ध-

‘ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्रोश्य
तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्’ ।

इति । स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः—

‘भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।

शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्विर्घर्षणैरपि’ ॥

इति । तच्च घर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः—

‘गण्डूषस्याथ समये तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।

कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्’ ॥

(श्रौ. गौ. स्मृ. ५.२९)

इति । व्यासः—

‘हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

स देवांश्च पितृंश्चैव ह्यात्मानं चैव पार्तयेत्’ ॥

तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डे ऽथ भुक्तवान् ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ॥

स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथा ऽप्रयतो भवेत्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिबेत् ।

आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ॥

द्रुपदां वा त्रिरावृत्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

१. H. and I. read पीत्वा for प्राद्वृ. २. B. C. D. E. F. G. and H. read चालनम्. ३. A. reads रौरवं नरकं ब्रजेत्. ४. All others except A. and I. read पालयेत् for पालयेत्. ५. Except A. and the text of K. P. all others omit उपरिष्ठात् and read अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्, but it is a mistake. ६. The text of K. P. reads दृष्टं for हृदयं.

आचम्याङ्गुष्ठमेत्रेण पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 निःस्त्रावयेद्भस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
 हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
 अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
 सर्वेषामेव योगानामात्मयागः परः स्मृतः ।
 योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
 (कू. पु. १. २. १९. ९-१३)

इति । अत्रिः—

‘आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।
 उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥
 भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ।
 आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम्’ ॥
 (वृ. अ. स्मृ. ६. १९-२०)

इति । शातातपो अपि—

‘आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्धेण पाणिना ।
 मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥

१. All others except A. read अङ्गुष्ठमानीय for अङ्गुष्ठमात्रेण; while A. reads अङ्गुष्ठपानीयं. २. The text of K. P. reads—

अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणेति हि ;
 while I. reads—

अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणेति हि ।
 ३. The text of K. P. reads योगानामात्मयागः; while I. reads सर्वेषामेवमङ्गानामात्मयागः. ४. D. reads क्षयम्. ५. This quotation appears in Vriddhātri, but not in Atri. ६. D. reads नो मृज्यते मही, and I. reads नो लिप्यते मही. For the same the text of Vriddhātri reads मण्डलशोधनम्.
 ७. This verse is found neither in the text of Atri nor Vriddhātri.
 ८. D. and G. read मही for महीम्.

भुक्त्वा नैवे प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्धेण पाणिना ।
 पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥
 ज्ञातिश्चैष्ट्यं समाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः' ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
 अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
 अग्निराप्याययत्वेन्न पार्थिवं पवनेरितः ।
 दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम् ॥
 अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्य-प्रनिलस्य च ।
 भवत्वेतत् परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥
 प्राणाऽपान-समानानामुदान-ध्यानयोस्तथा ।
 अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च

भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्त्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

यच्छत्वैरोगो मम चास्तु देहः ॥

विष्णुः समस्तोन्द्रिय-देह-देहि'.

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

१. D. and G. read चैव. २. D. reads परिग्रहम्. ३. E. reads ततः.
 All others except A. and the text of Vishṇu Purāṇa read
 अप्याययेद्भानुं. ५. The text of Vishṇu Purāṇa reads जरयन्तु. ६. B. C. E.
 and F. read अरोगं मम चास्तु देहः, D. and G. read अरोगं मम चास्तु देहम्.
 ७. and I. read अरोगं मम चास्तु देहे and for the same the text of V.
 reads अरोगी मम चास्तु देहे. ८. D. G. H. and I. read -देही.

सत्येन तेनान्नमशेषमेतत्

आरोग्यदं मे^१ परिणाममेतु ॥

विष्णुरत्ता तथैवात्रं परिणामश्च वै तथा ।

सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ।

अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्त्रितः^२ ॥

(वि. पु. ३. ११. ८७-९४)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘भूयो^३ऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्’ ।

(मा. पु. २९. ३९)

इति । अत्र वसिष्ठः—

‘सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् ।

अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥

एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।

अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥

पर्णमूले भवेद्वाभिः पर्णाग्ने पापसम्भवः ।

शीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥

तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।

शीर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः’ ॥

१. B. C. E. F. G. H. and I. read -मशेषमन्नम् ; while D. reads -मशेषमन्यम्. २. I. reads स्यात् for मे. ३. A. reads विष्णुरत्ता; while I. reads विष्णुर्यथा. ४. B. C. E. F. and G. read परिमृज्यात्. ५. I. reads तत्र. ६. D. reads सुपूगं च सुपत्रं च ; while I. reads सुपूगं च सुपर्णे च. ७. H. and I. read सुचूर्णेन. ८. A. reads सुसंयुतम्. ९. All others except A. substitute चूर्ण- for शीर्ण-. १०. Here also all others except A. and I. read चूर्ण- for शीर्ण-; but I. substitutes जीर्ण- for the same.

इति । यदिदं भोजनं निरूपितं तत् ग्रहणकाले प्रति-
पिद्धम् । तदाह मनुः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे ज्ञानि’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२४; वृ. अ. स्मृ. ५. ६७)

इति । ग्रहे ग्रहणकाले । स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यन्तो ग्रहकालः ।
तस्मिन् काले न भुञ्जीत । किन्तु राहुणा चन्द्र-सूर्ययोः
मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु ग्रस्तास्तम-
ग्रस्तदा परेद्युः विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहण-
काल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः—

‘नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाऽश्रीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परे ज्ञानि’ ॥

(ल. व्या. स्मृ. २. ७७—७८)

इति । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवांसिष्ठः—

‘ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः ।

चतुर्थे ग्रहरे चेत् स्यात् चतुर्थग्रहरादधः’ ॥

इति । रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत् आवर्त्त-
नान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रिपश्चिमयामे चेत् रात्रि-

१. This verse is found in Rāmchandrā's commentary on Manu between verses No. 223 and 224. All other commentators except Rāmchandra do not make remarks on this verse. २. E. G. and H. read प्रथमे प्रथमादधः; while I. reads पश्चिमे ग्रहरादधः.

प्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत । अह्णश्चतुर्थप्रहरे रविग्रहश्चेत् रात्रि-
श्चतुर्थप्रहरादधो भुञ्जीतित्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मेध्या-
ह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागिव भुञ्जीतित्यर्थः ।
शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितम् । सूर्यग्रहे तु
यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः—

‘सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना’ ॥

इति । बाल-वृद्धातुरविषये विशेषो मत्स्यपुराणे—

‘अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्न सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं चरेत्’ ॥

इति । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । शशिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः—

‘ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्तो यदि ।

तयोः परेद्युरुदये स्नात्वा ज्यवहरेन्नरः’ ॥

इति । वृद्धगार्ग्यो अपि—

१. All others except A. and I. omit the following portion मध्याह्नाह्णं
रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागिव भुञ्जीतित्यर्थः. २. All others except A. and I.
omit -पुराणे and read मत्स्यः only. ३. Except A. and I. all others read
न तु for चेन्न. ४. I. reads सङ्गवे ग्रहणं for भुञ्जीत सङ्गवे. ५. All
others except A. and I. read भुजिमाचरेत्. ६. A. reads याज्ञवल्क्येन
but we find this verse neither in Kātyāyana nor Yājñavalkya
७. D. and G. read शशिग्रहे.

‘सम्यक्काले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करौ ।
तदहनैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे अपि—

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा ।
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्’ ॥

इति । ननु—मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवति—इति चेत् । न । दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तदाह वृद्धगौतमः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।
राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्’ ॥

इति । एवं तर्हि—परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रविज्ञान-
सम्भवाद् प्रस्तास्तमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत । तन्न ।

‘तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः’ ।

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा’ ।

इति । वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः । यत्तु स्कन्दपुराणे—

‘यदा चन्द्रग्रहस्तात निशीथात् परतो भवेत् ।

भोक्तव्यं तत्रे पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥

पूर्वं निशीथात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहन’ ॥

इति । तदिदं यामत्रयाभिप्रायम् । चन्द्रग्रहे तु ‘यामांस्त्रीन्’—

१. All others except A. and I. omit प्रस्तास्तमयेऽपि. २. B. C. E. F. G. and H. read तथैव; while D. reads तथैव. ३. B. C. E. F. G. H. and I. read तात for तत्र. ४. D. reads शशिवाहन. ५. I. reads प्रायकम्.

इति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामो ग्रह-
णदिनमुपवसेत् । तदाह दक्षः—

‘अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति । पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः—

‘संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणो ऽप्युपवास एव । ‘अहोरात्रं
न भोक्तव्यम्’—इति भोजनप्रतिषेधात् । कचिचु ग्रहणविशेषे
स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कचिन्’ ॥

इति । एतच्च भूभागविशेषव्यवस्थितानां ग्रास-मोक्षदर्शन-
योग्यत्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भोजनप्रकरणम् ॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहः पञ्चमभा-
गमतिवाहयेत् । एतेन भागपञ्चककृत्याभिधानेनावशिष्टदिवस-
कर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्—

‘भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहास-पुराणाद्यैः षेष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सेन्ध्या ततः पुनः’ ।

(द. स्मृ. २. ५२-५३)

इति । अत्रिः—

‘दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव परित्यजेत् ।
आयुःक्षीणा दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥
इतिहास-पुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ।
वृथा विवादवाक्यानि परीवादं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ।
सेच्छास्त्रादिविनोदेन सेन्मार्गव्यविरोधिना ॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः’ ।
(वि. पु. ३. ११. ९४-९५)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ (११३)
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिवृष्टोऽथ संविशेत्’ ॥
(या. स्मृ. १. ११३-११४)

इति । ‘उपास्य च’ इति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चि-
नोति । सायंसन्ध्या-होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो
विष्णुपुराणे दर्शितः—

‘पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत् ॥ (१०१)

१. All others except A. and I. read आयुःक्षीणं for आयुःक्षीणा.
२. A. reads this line as follows:—

नाऽसच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गव्यविरोधिना ॥.

३. B. C. F. and I. read सन्मार्गव्यविरोधिना. ४. The text of Yājñavalkya reads नृप्याऽथ for नृप्तोऽथ. ५. The text of Vishnu Purāṇa reads पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्.

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवोन्नं विसर्जयेत् ।
 अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ (१०२)
 दिवो अतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
 तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते ॥ (१०४)
 तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योदमतिथिं नरः ।
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः ॥ (१०५)
 कृतपादादिशौचंश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि शरमयीं नृप ॥ (१०७)
 (वि. पु. ३. ११. १०१-१०७)

इति ।

॥ इति अहःशेषादिकृत्यम् ॥

अथ शयनप्रकारमाह हारीतः—

‘सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृत्वा उदकपू-
 र्णघटादिमङ्गलेपित आत्माभिरुचितामनुपहृतां
 सुत्रामाणमिति पठन् शय्यामधिष्ठाय रात्रि-
 सूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘सर्पांश्चसर्प भद्रं

१. The text of V. P. reads तथैवान्नपदजनम् ; while B. C. D. E. F. G. and H. read तथैवान्नविसर्जनम्. २. After this verse D. and the text of V. P. add one verse more, which is—

‘पादशौचाऽसन-प्रह-स्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
 ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव’ ॥.

३. The text of V. P. reads दिनाऽतिथौ for दिवा अतिथौ. ४. I. reads सूर्योदये. ५. I. reads सूर्योदम्. ६. All others except A. and the text of V. P. read as follows:—

गच्छेच्छय्यामस्फुटितां ततो शरमयीं नृप ।.

७. B. C. and F. read आत्माभिरुपां. ८. I. reads through mistake सूत्रामां पठन्.

ते'—इति श्लोकं जपित्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा
समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान् मंत्रान्
सावित्रीं च जपित्वा मेढ्राल्यं श्रुतं शङ्खं च
गृण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत् ।

(हा. स्मृ. ७. ३)

इति । दक्षिणाशिराः—इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च
विष्णुपुराणम्—

‘प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥

(वि. पु. ३. ११. १०९)

इति । गार्ग्यो अपि—

‘स्वगृहे प्राक्शिराः शोते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः’ ।

नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि’ ॥

इति । सुखशायिनो अपि गोभिलेन दर्शिताः—

‘अगास्तिर्माधवश्चैव मुचकुन्दो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः’ ॥

इति । शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः—

१. I. reads -श्चैव. २. Except A. and I. all others read मङ्गल्यशुभं.
३. II. and I. read this line as follows :—

स्वगृहे प्राक्शिराः शोते आशुर्वै दक्षिणाशिराः ।

D. omits the whole verse. ४. A. reads विष्णुपुराणे अपि; but we do not find the following verse in the said Purāṇa; while D. omitting पुराणे अपि, and the preceding verse, shows that the verse belongs to Gārgya.
५. II. and I. read गालवेन. ६. I. reads through mistake मुचकुन्दो

‘गूण्यालये इमशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
 महादेवगृहे वाऽपि भातृवेदमनि न स्वपेत् ॥
 न यक्ष-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
 कूलच्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांसुषु ॥
 न स्वपेच्च तथा गैर्ले विना वीक्षां कथञ्चन ।
 धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरूणां च तथोपरि ॥
 न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।
 नार्द्रवासा न नम्रश्च नोत्तरापरमस्तकः ॥
 नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘नार्द्रपादः स्वपेत् । नोत्तरापरा-श्वाक्शिराः* ।
 न नम्रः । नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाश-
 शयने । न पञ्चदारुकृते । न गजभग्नकृते ।

* प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन वाक्येन । गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्रुता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते । विद्रुद्विन्नेनाऽपि अग्निना दग्धे । घटैः आ सर्वदा सित्तस्य तरोः काष्ठेन कृते । चपलो दुर्व्यसनी हस्त-पादादिविक्षेप्ता । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासम्भवात् । उच्छिष्ट ऊर्ध्वाऽधरोच्छिष्टवान् । अशुचौ मूत्रविष्टादुपहते देशे । इति व्याचकार नन्दपण्डितः ।

१. A. reads न स्वपेच्च तदाकाऽन्ते. २. D. reads ध्यायन for धान्य-. ३. D. and I. read -स्थित-. ४. G. omits विष्णुरपि; while D. reads विष्णुपुराणे. ५. B C. D. F. G. H. and I. read नार्द्रवासाः for नार्द्रपादः. the text of Vishnu Smriti reads सुप्यात for स्वपेत् and elsewhere स्वप्यात्. ६. The text omits अवाक् and reads नोत्तरापरशिराः, but this is a mistake. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit नोत्तरापराऽश्वाक्शिराः. ७. न नम्रः । नार्द्रवंशे नाकाशे । ८. The text reads न पालाशे शयने. ९. I. reads न भग्नशयने in the place of न गजभग्नकृते.

न विद्युद्गन्धकृते । न भिन्ने । नोमिषुष्टे । न
 घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-
 देवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये ।
 न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-सुराणामुपरि ।
 नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मानि ।
 देशे न चाशुचौ नार्त्रे न च पर्वतमस्तके ' ॥

(वि. स्मृ. ७०. १-१७)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘ नाश्विशालां न वै भग्नां नांसमां मलिनां न च ।
 न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. १०८)

इति । उशनाः—

‘ न चैतैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि ’ ।

इति । दक्षः—

१. All others except A. and the text omit -कृते and read -द्वये.
 २. Except A. and the text all others omit न भिन्ने. ३. In other places the text reads नामिषुष्टे. ४. All others except A. and the text omit न घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-देवतायतनेषु. ५. All others except A. and the text read न बालमध्ये; but the commentator does not follow this reading. ६. B. C. D. and F. read वारिमध्ये; while E. G. H. and I. read न चारिमध्ये. ७. B. C. D. and F. omit धान्य-, and read न गोमेहे । न हुताश-, E. and G. read न धान्ये । न गोमेहे । न हुताश- and H. reads न धान्ये । न गो-गुरु-हुताशन-. All these readings are for न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-. ८. B. C. D. E. F. G. and H. omit the latter portion of this verse and read नोच्छिष्टो न शिरा इति; while I. reads नोच्छिष्टे न शिरा इति, but this is a mistake. ९. D. and G. read न समां. १०. E. and G. read न वर्ज्यं भ्रमरीं for न च जन्तुमयी.
 ११. Except A. and D. all others omit च.

‘प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदोभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ’ ॥

(द. स्मृ. २.५४)

इति । ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यारभ्य ‘यो वेष्टितशिरः’—
इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षिप्य
निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः ।
तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥

नास्तिक्यादथ वाऽऽलस्याद् ब्राह्मणो न करोति यः ।

स याति नरकान् घोरान् कार्कशेयान् प्रजायते ॥

नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम् ।

तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ’ ॥

(कू. पु. १. २. १९. ३०-३२)

इति ॥ ५९ ॥

इत्थं च ‘षट्कर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्याऽसाधारण-
धर्मान्निरूप्य तत्रत्याध्ययनादिसाधारणधर्मप्रसङ्गागतमाह्निकं
परिसमाप्येदानीं प्रकृतानेव क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्या-
ऽसाधारणधर्मानाह—

१. The text of Dakṣha reads वेदाभ्यासनौ. २. The text of Dakṣha reads शयानो द्वि for शयनस्तु. ३. I. reads इत्थं तदखिलं; while the text of K. P. reads इत्येतदखिलं नान्तं. ४. E. and G. read कालयोनौ; while B. C. and F. read व्यालयोनौ. ५. B. C. D. E. F. and G. omit च. ६. H. and I. substitute स्वकर्माभिरतः for षट्कर्माभिरतः. ७. I. reads स्य साधारणः. ८. . reads तत्राध्ययनादि. ९. I. reads क्षत्रियस्य साधारणः.

अत्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्वाजा चोर-भक्तप्रदो हि सः ॥ ६० ॥

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदेण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

इति । द्विविधो हि राजधर्मः दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः 'व्रतमपीडयन्' (या. स्मृ. १. ३) इत्युक्त्वा
विवक्षितं तद्वतं स्पष्टीचकार —

‘मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिर्हिसनम् ।

भास्करालोकनाश्लील-परिर्वादादि वर्जयेत् ’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । यद्वा स्वर्गग्रहप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र
व्रतशब्दाभिधेयानि । तदुभयविधव्रतरहिताः स्वाध्याय-
मन्यनधीयाना ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति तं

१. M. reads अनुता. २. M. reads दण्डयन्. ३. M. reads विजित्य.
४. G. H. I. K. and M. read पालयन्. ५. J. and K. read पुष्पं फलं ;
while I. reads पुष्पमात्रं. ६. M. reads इवोद्याने. ७. B. C. and F. read
-शुक्त-; while G. reads -शुक्त-. ८. All others except A. and the text
of Yājñavalkya read -वाहंश्च, but the commentator of the text does
not follow the reading.

ग्रामं दण्डयेत् । यतः स ग्रामश्चौरसदृशेभ्यो भक्तमन्नं
प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्ध-
मनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञां दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते । अत एव
नारदः—

‘यो यो वर्णो ज्ञेहीयेत यो ये उद्रेकमाप्नुयात् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्यथि ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ’ ॥
(ना. स्मृ. १७. ६७)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्यथि ’ ॥
(या. स्मृ. १. ३६१)

इति । मनुरपि—

‘पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वं धर्मेण तिष्ठति ’ ॥
(म. भा. शां. रा. १२१. ६०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. I. reads ज्ञेहीयेत. २. All others except A. and the text of Nārada
read यश्चोद्रेकमनुव्रजेत्. ३. I. inserts this verse in the quotation from
Yājñavalkya, but it is a mistake. ४. D. reads चरितान्, and I. read
चकितान्. ५. B. C. F. and G. read यः स्वधर्मेण while D. omits the
following—

.....यस्त्वधर्मेण तिष्ठति ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति..... ॥

‘अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलो अपि वा ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५८)

इति । दण्ड्यदण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः—

‘यो दण्ड्यान् दण्डयेद्वाजा सम्यग्बध्यांश्च घातयेत् ।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५९)

इति । अदण्ड्यदण्डनं निषेधयति मनुः—

‘अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति’ ॥
(म. स्मृ. ८. १२८)

इति । दण्डश्च द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति । यथाऽहं नारदः—

‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधः स्मृतः । (५३)
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ (५४)
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ’ ॥
(ना. स्मृ. २१. ५३-५५)

इति । राज्ञो दण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः—

‘अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विब्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥
इन्द्रा-ज्जिल-यमा-ऽर्काणामग्नेश्च बरुणस्य च ।
चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

१. I. reads भार्या for अर्घ्यो वा. २. G. reads अदण्ड्यान् दण्डयन्तं निषेधयति.
I. reads शारीर आर्थिकश्चेति, while all others except B. C. and F. omit
ति. ४ The text reads—शारीरः सन्नितोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च. ५. A.
reads कणादिस्त्वर्थदण्डस्तु. ६. A. reads लोकस्य.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवश्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सो अग्निर्भवति वायुश्च सो ऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 बालो अपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपत्न्यु-द्रव्यसञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 यस्तु तं द्दष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्यागु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु सैव्यवस्थेन्नराधिपः ।
 अनिटं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

१. D. reads चैव; while A. reads च तं. २. G. reads नरेन्दुरुपसर्पिणम्.
 ३. All others except A. and I. read यस्य प्रसादे पद्मा श्री; while G. reads
 तस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते. ४. The text of Manu reads तं वस्तु. ५. B. C.
 E. F. H. and I. read तस्माद्धर्ममभीष्टेषु; while G. reads तस्माद्धर्मपथिष्टेषु.
 ६. I. reads सत्यं पश्येन् through mistake. ७. I. reads तद्धर्म.

तेस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥ (११४)

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते' । (२७)

(म. स्मृ. ७. ३-२७)

इति । महाभारते—

‘परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता ।

प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य दृश्यते ॥

राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।

राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लभ्यते ।

प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम्' ॥

(म. भा. शां. रा. ६९. ७९.)

इति । ननु—‘दण्डयेद्राजा’—इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्व-

मुक्तम् । तत्कथं क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मः? मैवम् । राजशब्द-

स्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्टयधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि—

द्वितीयाध्याये अवेष्टयधिकरणे श्रूयते—‘आग्नेयमष्टाकपालं

निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा’— इत्यादिना राजकर्तृके राजमूये

१. D. reads तस्यांगे. २. All others except A. D. and the text of Manu read धर्ममात्मनः. ३. All others except A. and the text of Manu substitute दण्डं for सम्यक्. ४. G. reads धर्मतः. ५. A. reads यव. ६. H. reads राजमूलो राजधर्मो. ७. I. reads रक्ष्यते. ८. B. C. D. E. and F. read नन्दन्ति च for न खादन्ति. ९. From तथा हि to (P. 451, L. 17) एवमपि राजशब्दः क्षत्रियपरः (both including) the intermediate portion is omitted by all others except A. and I.

अत्रेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य—‘यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्’—इति ।

तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामत्रेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये अधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैव ?—इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः ? किंवा क्षत्रियस्यैव ?—इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किं राजशब्दो राज्ययोगानिमित्तः ? क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ?—इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगानिमित्त एव । आर्यप्रसिद्धेः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः । अनार्यप्रसिद्धेऽर्यप्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । ब्रविडेषु विगानात् । तदन्येष्वप्यसिद्धश्च । तत्र स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्रयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढ्या जनपदरक्षणे वर्तते । न राजयोगमपेक्षते ।

ननु—‘कर्मणि’—इत्यधिकृत्य—

‘पेत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्’ ।

(पा. सू. ५. १. १२८)

इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्वर्त्यस्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं—इति चेत् । लोच्ययोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव नान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तं च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापरा-

१. Here I. gives the reading अत्र तस्मात्. २. I. reads पत्यंश- through mistake.

विभागमात्रपरं व्याख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधे-
यत्वेन राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि । 'यदि'
शब्दोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्य-
था प्राप्त्यभावात् 'यदि' शब्दोऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकश्च
निर्देशः स्मृतेरपि बलीयान् । तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणा-
नि-इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते । अन्यथाऽपि तत्स-
द्भावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'— इति ह्यभिषेकविधौ प्रागे-
व राज्ययोगाद्वाजशब्दस्य क्षत्रियमात्र एव प्रयुक्तत्वात् । ते-
न रूढमेव राजपदं निर्णीयते । 'यदि' शब्दस्तु निपातत्वाद्
'यथा कथञ्चिदपि नियमे न दुष्यति'—इति स्मरणाच्च स्वतन्त्र-
मेव राजपदम् । न च तस्य निर्मूलत्वम् । द्रविडप्रयोगस्यैव मू-
लस्य सम्भवात् । अतो न यथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति ।
तेनैवाभियुक्तप्रणीतिनाचारस्य सम्भवात् । गौण-भ्रान्त्या-
दिप्रयोगप्रसृतस्य बाधात् राज्ययोगेन राजशब्दः । स्वतन्त्रस्तु
जशब्दः क्षत्रियवचन-इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्त्यभावात्
पदानि वचनानि-इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः ।

ननु-जनरञ्जनाद्वाजत्वं महाभारते अभिहितम्—

'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि' ।

इति । बाढम् । सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वम् ।
क्षत्रियो हि' इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपेरिपालनरूपो धर्मो

१. I. reads प्रयुक्तः. २. I. reads नयने. ३. I. gives the correct
reading नायथार्थत्वे. ४. B, C, and F. read ननु च. for ननु जनः. ५. I.
omits -परि.

अभिधीयते । राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षित-
त्वात् प्रथमं प्रेजारक्षणमित्युक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘प्रेधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति—

‘प्रजानां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्’ ॥

(म. स्मृ. १. ८९)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘नृपाणां परमो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः ।

स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥

यजते यदधीतं च यद्ददाति यदर्चति ।

राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥

सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्थनेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥

१. A. reads निरूप्यते, and I. विधीयते. २. A. reads प्रजारक्षनस्य
३. I. reads प्रधानः क्षत्रिये धर्मः, but all other manuscripts, as well
as the text, do not follow this reading. ४. The text of Manu reads
अप्रसक्तिश्च. ५. I. reads प्रजानां परिपालनम्. ६. B. C. D. E. and F.
read राजधर्मेण for राजा धर्मेण. ७. After this word B. C. D. E. F. G.
and H. add इति. ८. D. reads प्रधानेन.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद् यदा ऽऽचरते राजा तत् प्रजानां स्मै रोचते' ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम्’ ॥

(मा. पु. २७. ४-३१.)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे—

‘यदन्हा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ७१. २९)

इति । मनुसि—

‘सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च घातयन् ।
यजते ऽहरह्यज्ञैः सहस्र-शतदक्षिणैः ॥
यो अक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रीतिं भोगं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्’ ॥

इति । रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः । भयं च तासां द्वेधा
सम्पद्यते । चोर-व्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभय-

१. I. reads च. २. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa reads राज्ञे
अभिषिक्ते च. ३. D. reads महीभृताः. ४. The text reads बल्लतः. ५. B. C.
and F. read भागं च.

निवारणाय 'प्रदण्डवान्'—इति 'परसैन्यानि निर्जित्य'—इति
चोक्तम् । एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो आधारणमित्या-
शङ्क्य तेद्वेतुत्वेन शास्त्रपाणित्वं वर्णितम् । तच्च क्षत्रियस्यैव ।
तथा च मनुः—

‘शास्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं योजिः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७९)

इति । आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते—

‘उत्साहः शास्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः’ ।

इति । शास्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि—

‘यष्टयस्तोमराः खट्वा निशिताश्च परश्वधाः ।

फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः’ ॥

इति । ‘प्रदण्डवान्’ इत्यनेन चौरादिशिक्षा विवक्षिता ।
यद्यप्येषा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा प्राधान्येन प्रति-
पादिता । अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् ।
दण्डप्रकारमाह मनुः—

‘अनुबन्धं परीक्ष्यार्थं देश-कालौ च तत्त्वतः ।

सापराधमथालोच्य दण्डं दण्डेषु पातयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १२६)

इति । विष्णुः —

१. From तद्वेतुत्वेन to च युद्धोपकरणानि the intermediate portion is omitted by E. We do not think that this omission is a mistake of the writer. २. B. C. D. E. F. G. and H. read 'कृषि'. ३. I. reads 'अशुः' while D. reads 'यजुः' through mistake. ४. I. omits 'सा'. ५. The text of Manu reads 'परिज्ञाय' for 'परीक्षाय'.

‘आगःस्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा ज्ञातिं धनं वयः ।

दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्र्य ब्राह्मणैः सह’ ॥

(वि. स्मृ. ५. १९४)

इति । बृहस्पतिरापि—

‘वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः ।

पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥

गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराभ्युक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत्’ ।

इति । तथा च कात्यायनः—

‘मित्रादिषु प्रयुज्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन धन्येन विविधेन वधेन च’ ॥

इति । मनुः—

‘दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽश्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

१. B. C. D. and F. read आसेष्वपि for आगःस्वपि. The text of Vishnu reads अपराधिषु चाऽन्येषु for आगःस्वपि तथाऽन्येषु. २. I. reads दण्डं तु प्रणयेद्राजा. ३. Except A. and the text of Vishnu all others read सामन्त- for सम्मन्त्र्य. ४. B. C. E. F. and G. omit इति । बृहस्पतिरापि. H. also omits this, but these words appear in the marginal correction. ५. I. omits च. ६. The text of Manu reads दानि. ७. B. C. and F. read पादं.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥

(म. स्मृ. ८. १२४-१२५)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसा अपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
येद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशो ऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः’ ॥

इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘चैत्रे’ वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते । (१)
पक्षसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ॥
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत । (१)
तस्मात्तदा योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥
एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परब्रधने । (१)
जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥
चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः । (१)

१. यद्यद्वि कुशलं यत्नान् for यद्यद्विप्रेषु कुशलं. २. All others except I. omit यमोऽपि. ३. The text of Mahābhārata reads चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा. ४. I. reads तथा. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read गच्छति. ६. The text reads तथा योजयेत्. ७. H. reads जनवान्.

समर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धेयुरचला इव । (१९)
 यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । (२०)
 अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥
 समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ।
 नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥
 बहुदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेव्रतिरस्कृता ।
 पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥
 पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
 रथाऽश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥
 पदाति-नागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
 गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत् ॥
 (म. भा. शां. रा. १००. १०-२५)

इति । मनुरापि—

‘यदा तु यानमातिष्ठेदरिराट्स्पति प्रभुः ।
 तदाग्नेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां महीपतिः ।
 फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

१. The text reads सपङ्कगर्तरहिता. २. The text reads -समाकुला.
 ३. B. C. E. F. and H. read सर्वतोपवनानि च; while I. reads सर्वतो न
 नानि च. ४. I. reads तथाऽश्व-. ५. The text reads देश-कालौ प्रयोजयेत्.
 ६. The text of Manu reads मासि. ७. B. C. and F. read फाल्गुने वाऽथ
 चैत्रे वा. ८. I. reads अन्येष्वप्युत्तु-.

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ।
 साम्प्रदायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ' ॥

(म. स्मृ. ७. १८१-१८५)

इति । बलस्य षड्विधता उशनसा दर्शिता—

‘मूलबलं श्रेणीबलं मित्रबलं

धृतकबलं शत्रुबलमाटविकबलं च’ ।

इति । युद्धार्थं सैन्यसन्नाहरचनामाह मनुः—

‘दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराह-मकाराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् तेदा स्वयम् ॥

सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्केत्तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदोत्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥

संहतान् योधयंदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।

सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूहा योधयेत् ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read चारं. २. B. C. E. and F. read मङ्गलसाक्षिणी for उशनसा दर्शिता. ३. I. reads तथा; while the text reads सदा. ४. I. reads सेनापतीन् बलाध्यक्षान्. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read क्षिप्तान् for आमान्. ६. B. C. D. E. F. and G. read स्थानयुद्धे. ७. A. reads विभजेत्स्थान्.

स्येन्दनाश्वैः समे युद्धयेदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।
 वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसि-चर्मायुधैः स्थले ॥
 कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरुद्धचारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
 दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकार-परिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥
 उपजप्यानुपजपेद्बुद्धयेच्चैव हि तत्कृतम् ।
 युक्ते च दैवे युद्धयेत् जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
 साम्रा दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।

१. B. C. E. and F. read—

युद्धयेरन् स्येन्दनाश्वैश्च समेऽनूपे च नौ-द्विपैः ।,

and D. and G.—

युद्धयेरन् स्येन्दनाश्वैश्च समेऽनूपे च नौ द्विपैः ।.

२. I. and the text of Manu read कुरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit—

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ।.

४. B. C. D. E. F. and G. omit the following three lines --

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥

उपजप्यानुपजपेद्बुद्धयेच्चैव हि तत्कृतम् ।

H. also omits these lines, but they appear in the marginal correction of the manuscript. ५. I. reads तडागानि. ६. I. reads अपि for तथा.

७. I. reads उपजाप्या-. ८. The text of Manu reads बुद्धयेतैव च.

विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्धयमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युद्धेन सम्पन्नो विजयेत रिपुं यथा ॥
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च ह्युपायेदभयानि च ॥
 सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तद्वश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान् ।

(म. स्मृ. ७. १, ८७-२०३)

इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां च
 स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्पं
 पुष्पं' (६२)—इति *तृतीयश्लोकेन विशदीक्रियते । यथा माला-
 कार आरामे यदा यदा यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा त-
 त्तद्विचिनोति । न तु पुष्पलतामुन्मूलयति । तथा प्रजाभ्यः
 क्रमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं गृह्णीयात् । अंगारका-

* तृतीयश्लोकेन पूर्वमुदाहृते मूलस्थश्लोकत्रये अन्येन द्विपट्टि-
 तमेनेति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and H. read युद्धेन. २. G. reads संक्रामे.
 ३. B. C. E. and G. read सम्पन्नो; while I. reads संयन्ता. ४. B. C. D. E.
 F. G. and H. read रिपुंस्तथा; while H. and the text of Manu read
 रिपुन्यथा. ५. B. C. D. E. F. and G. read परिहाराय. ६. D. reads
 पक्षयेत्. ७. The text of Manu reads धर्म्यान्. ८. I. reads पुष्पमात्रं.
 ९. I. reads तद्विचिनोति.

रुक्स्तु वृक्षमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति । न तु तथा प्रजाः
पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

‘मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमेरात्र प्रवासयेत् ।

वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्चैव न कुट्टयेत् ॥

जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।

व्याघ्रीवदुद्धरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥

यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।

अंतीक्षणेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥

अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।

ततो भूयस्ततो भूयः क्रमाद्बुद्धिं समाचरेत् ॥

(म. भा. शां. रा. ८८. ४-७)

इति । मनुरापि—

‘क्रय-विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।

योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।

यथाऽर्धेक्ष्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत् सततं करान् ॥

१. The text of Mahābhārata reads भ्रमरा इव पाकपम. २. All except A. and the text read न च भुवत्पीडयेत्. ३. I. reads स्तनांश्चैव विदुडयेत् through mistake. ४. A. D. and G. read जलौकावत्. ५. B. C. D. F. and G. read व्याघ्री चापहरेत्, E. and H. read व्याघ्रीवापहरेत्. A. reads व्याघ्रीवराहरेत् and the text व्याघ्रीव च हरेत्. ६. The text reads यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा १. ७. Except A. and the text all read अंतीक्षणेनाभ्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत् omitting तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥ अल्पेनाल्पेन देयेन. ८. I. reads क्रमाद्बुद्धि. ९. I. reads योग. १०. D. reads फले च युज्येत, and B. C. E. F. and G. read फलेन युज्येत.

येथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यं वार्योको-वत्स-षट्पदाः ।

तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाऽभ्दिकः करः' ॥

(म. स्मृ. ७. १२७-१२९; म. भा. रा. ८७. १३)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः’ ॥

(मा. पु. २७. २३)

इति । एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमि-
तरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञ-
वल्क्येन दर्शिताः—

‘महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रो अरुषस्तथा ।

धार्मिको ज्यसन्श्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

स्वरन्ध्रगोमाऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः’ ॥

(या. स्मृ. १. ३०९-३११)

इति । त एतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः । एत एव राजगुणा इ-
त्यप्युच्यन्ते । अत एव—

‘षट्त्रिंशद्गुणोपेतो राजा’—

१. This verse appears in the marginal correction of H. २. I omits मार्कण्डेयीऽपि and the following verse. १. I. reads अक्षुद्रो for अभुद्रो. ४. I. reads य एते.

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयः उशनसा
पठिताः । बहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१२)

इति । मनुरपि—

‘मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लेब्धलक्ष्यान् कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ (५४)

तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्ध-प्रशमनानि च ॥ (५६)

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मनः ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षोडशसंयुतम् ॥

नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्’ ॥

(म. स्मृ. ७. ५४-५९)

इति । आरम्भणीयं च कर्म देशविशेषेषु दुर्गसम्पादनम् ।

तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

१. All others except A. and I. read सन्मन्त्रिणः and the text of Yājñavalkya reads स मन्त्रिणः. २. D. reads शास्त्रविदः. ३. G. reads बह्व-
लक्षान्. ४. D. reads कुलागतान्. ५. D. E. H. and I. read विग्रहम्.
६. I. reads सामान्य-.

‘रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वति जन-कोशात्मगुप्तये’ ॥

(या. स्मृ. १. ३२१)

इति । दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः—

‘धेन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्’ ।

(म. स्मृ. ७. ७०-७१)

इति । दुर्गसंविधानप्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘दृढप्रकार-परिखं हस्त्यश्व-रथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनर-नागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
गूराढ्यं प्राप्तसम्पूर्णं ब्रह्मयोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वक्ष्यामात्य-बलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ८६. ६-७)

इति । मनुरपि—

१. I. reads यशस्यम् for पशव्यम्. २. D. reads दुर्गभेदो मनुना दर्शितः and omits the following four lines, up to शान्तिपर्वणि दर्शितः. ३. The text धनुर्वर्गः. The text समाश्रित्य. ४. The text reads गूराढ्यजनसम्पन्नं. Here except A. D. and the text of Mahābhārata all others are mistaken. They omit the following portion—

..... ब्रह्मयोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वक्ष्यामात्यबलो राजा..... ॥

and read गूराढ्यं प्राप्तसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्.

‘तैत्स्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्बृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जल-वृक्षसमन्वितम्’ ॥

(म. स्मृ. ७. ७५-७६)

अति । दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह-

‘तदध्यास्योद्वेद्वायां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
 कुलं मद्नति सम्भूतां हव्यां रूपसमन्विताम् ॥
 पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चैर्विजः ।
 तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैरामदक्षिणैः ।
 यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 मां वत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ।
 स्याच्चाप्रायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृपु’ ॥

(म. स्मृ. ७. ७७-८०)

अति । याज्ञवल्क्यो अपि-

‘पुरोहितं प्रकुर्वीत देवैस्तमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

१. The text of Manu reads तं स्यात्. २. The text reads सु- for तु.
 ३. All except I. and the text read सार्वर्तुकं. ४. I. reads शुद्धं.
 ५. The text reads -गुणान्विताम्. ६. I. and the text read चैर्विजम.
 ७. All others except A. I. and the text read तस्य. ८. The text reads-
 यमर्थं. ९. B, C, E, F, and G. omit this whole line. १०. All
 except A. and the text read पुरोहितं च कुर्वीत. ११. I. reads देवैस्तमपि
 चाधिकम्, and G. omits the following portion :-
 ०१

श्रोत-स्मार्त्तक्रियाहंतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
 भागांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
 सदान-मान-सत्कारैर्वासयेत् श्रोत्रियान् सदा ' ॥
 (या. स्मृ. १. ३१३-३१५)

इति । मनुरपि—

‘ ध्रियमाणो ऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् कर्म ।
 न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राजस्तु विषयं श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
 श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ' ॥
 (म. स्मृ. ७. १३३-१५५)

इति । आनुशासनिकं अपि—

‘ शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।
 ब्राह्मणावसथांश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥

..... वैवजमुदितोदितम् ।
 इण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥
 श्रोत-स्मार्त्तक्रियाहंतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत... ॥

and reads पुरोहितं च कुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ १. B. C. E. F. and G read प्रदान-मान-; while D. reads सदाऽज्ञ-मान-, but this whole line is not found in the text, which substitutes—

अभयोऽयं तिथी गतां-यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

for it. २. The text reads अचिरेणैव. ३. B. C. D. E. F. and G. read सर्वतश्चैव. ४. D. reads प्रपात-शाकानि. ५. B. C. D. E. F. H. and I read आवसथं

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
 कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
 दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
 कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम्' ॥

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘बालानुरेषु भूतेषु परित्राणं कुरुद्वह ।
 शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यान्नत्र समाहितः ॥
 भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।
 यष्टव्यं ऋतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ॥
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गर्हितम् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजनभाजनम् ॥
 स्वयं तूपहरेद्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ॥
 निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्टश्च नित्यशः ।
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
 आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ।
 आहवे च महीं लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत्' ॥

(म. भा. गां. रा. ८६.२१-२६)

इति । मनुः—

१. This and the following two lines do not appear in our edition of Mahābhārata Ś. (Canto 86); but they may be found elsewhere in this book. २. The text reads धर्मबाधकम्. ३. The text reads सत्कृत्याऽभ्यर्च्य मान्य च. ४. The text reads राष्ट्र-. ५. The text reads सर्वशः. ६. D. reads व्युत्क्रमेण. This and the following two lines are not found in the 86th Canto of Mahābhārata Ś. ७. D. omits इति । मनुः-

‘मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद्भयते राज्याज्जीविताश्च सबान्धवः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥

(म. स्मृ. ७. १११-११२)

इति । दिनचर्या तु मनुना दर्शिता—

‘उत्थाय पश्चिमे यामे ऋतशौचः समाहितः ।
 हेत्वाग्निं ब्राह्मणांश्चाचर्य प्रविशेच्च सभां शुभाम् ॥

(म. स्मृ. ७. १४७)

इति । स्मृत्यन्तरे ऋषि—

‘प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्विन्तस्य धावनम् ।
 स्नानशालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
 अर्घ्यं दत्त्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
 ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् वक्त्रमालोक्य मेन्ववत् ॥
 घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो ऋषि—

‘ऋत्विक्-पुरोहिताचार्यै राशीर्भिरभिनन्दितः । (३३२)
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्वाः काञ्चनं महीम् ।
 नैवंशिकानि च तैतः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३२-३३३)

१. The text of Manu reads हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चाचर्य प्रविशेच्च शुभां समाम् ॥
 २. B. C. D. E. F. and G. substitute स for तु. ३. I. reads मन्ववित्.
 ४. D. and the text reads दद्याद्वाः. ५. B. C. and F. read तथा श्रोत्रियायः
 while D. E. G. H. and I. read तथा श्रोत्रियाणां.

इति । नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्या-ऽलङ्कारादीनि ।
दानानन्तरकृत्यं मनुराह—

‘तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ (१४६)
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रत्नोदगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेतांश्विभावितः ॥ (१४७)
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकृमः ।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥ (१५१)
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् ॥ (१५२)
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ (१५३)
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ (१५४)
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ (१५८)
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ (१५९)
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ (१६०)

१. H. reads स्थिताः. २. The text of Manu reads मन्त्रयेतांश्विभावितः.
३. All others except A. and the text substitute च for वा. ४. B.
C. D. E. F. and G. read -प्रसारं च; while I. reads -प्रजानां च. ५. B.
C. E. F. G. and I. omit this line. ६. B. C. E. F. and G. omit this
and the following three lines.

आसनं चैव यानं च सन्धि विग्रहमेव च ।

कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ (१६१)

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।

एतत्तयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ' ॥ (२१५)

(म. स्मृ. ७. १४६-२१५)

इति । अष्टविधत्वं तु कर्मण उदानसा प्रदर्शितम्—

‘आदाने च विसर्गे च तथा प्रैष-निषेधयोः।

पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

दण्ड-शुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः’ ।

इति । शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु कार्पाटिक-दाम्भि-

१. B. C. E. F. G. and H. read सन्धाय च विग्रहा च for सन्धि विग्रहमेव च; while D. adds the following verses:—

सन्धि तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।

उभे यानाऽऽसने चैव द्वैधं संश्रयमेव च ॥

समानयानकर्मा च विपरीतमर्थैव च ।

तदा स्वायत्तिसंयुक्त सन्धिज्ञेया द्विलक्षण. ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।

मित्रस्य चैवापकृते द्विविधा विग्रह स्मृतः ॥

एकाकिनः स्याद्व्येकं कार्यं प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥

भीषणस्य चैव क्रमशः देवान्पूर्वकृतं वा ।

मित्रस्य वाऽनुगोपेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं पाङ्गुण्यगुणवर्जितम् ॥

अर्थसम्पादनार्थाय पीडयमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यवसोषु द्विविधः संश्रय स्मृतः ॥

(म. स्मृ. ७. १६२-१६८)

All these verses are found in the text of Manu with slight changes in reading. २. B reads उपायं च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit the portion from अष्टविधत्वं तु to कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः (P. 471, L. 3). ४. I. reads कार्पाटिक-

कृ-गृहपति-वैदेहक-तापसद्व्यञ्जनोश्चराः । कर्मणामारम्भोपा-
यः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा
पञ्चवर्गः ।

‘एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्व्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याऽऽहुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैर्हार्यैः परिचारकैः ।
मुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विप्रापदैः ॥
विपद्भैरगंदैश्चाऽस्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विपद्भानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकभूपनैः ।
वेषाभरणसंगृहाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान-शय्या-ऽऽसना-ऽज्ञाने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि विन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्यां चोपास्य गृणुयादन्तर्वेदमनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥

१. H. reads व्यञ्जकाः. २. From शुद्धिः प्रायश्चित्तम् (P. 471, L. 10)
to this A. omits the intermediate portion. ३. The text of Manu
reads विशेषतः ४. B. C. E. F. G. and H. read रक्षार्थैः. ५. D. reads
उपकैश्चैव, and B. C. E. F. G. read उपकैश्चास्य. ६. B. C. E. F. G. H.
and I. read वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः for वेषाभरणसंगृहाः स्पृशेयुः सुः
while D. substitutes विषाभरण- for वेषाभरण-. ७. All except A. and the
text read च यथाकामं.

गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीवृत्तोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्पूर्वघोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकृमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत् ॥

(म. स्मृ. ७. २१६-२२६)

इति । धर्मान्तरमाह मनुः—

‘सङ्ग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ (८८)
 अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ (९९)
 अमाययैव वर्त्तत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धयेतारिप्रयुक्तां तु मायां नित्यं सुसंवृतः ॥ (१०४)

(म. स्मृ. ७. ८८-१०४)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसङ्ग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ॥

इति । तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि—

१. The text of Manu reads स्वन्यत्; while D. reads यावत्. २. At others, except A. I. and the text, read स्त्रीभिरन्तःपुरं. ३. The text of Manu reads तु for च. ४. All except A. I. and the text of Manu read विगतकृमः for च गतकृमः. ५. All except A. I. and the text read एतद्विधं समातिष्ठेत्. ६. The text of Manu reads सर्वमेतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्. ७. H. and I. read राज्ञः. ८. The text reads च for तु. ९. The text substitutes स्वसंवृतः for सुसंवृतः.

‘दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च । (४५)

मृगयोऽक्षा दिवा स्वप्नः परीवादः स्त्रियो मंदः ।

तौर्यत्रिकं वृथा ऽटाटया कामजो दशको गणः ॥ (४७)

पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यां ऽसूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ (४८)

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

वियुज्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ॥ (४६)

द्वयारण्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः ।

तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्ज्ञौ ह्येतौ गणानुभौ ॥ (४९)

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ (५०)

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्या-ऽर्थदूषणे ।

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ (५१)

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधो हि व्रजति स्वर्ग्यत्यव्यसनी मृतः ॥ (५३)

(म. स्मृ. ७. ४५-५३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads अथो. २. All others except A. I. and the text read इमः.
or मन्. ३. B. C. E. F. read वृथाऽटयाद्या, G. reads वृथा भाषा. I. वृथा-
आटया and the text reads वृथा उटया च. ४. All except A. H. I.
and the text read द्रोहं. ५. D. reads वाग्दण्डो दण्डपारुष्यं. ६. D.
and G. read गुणोऽष्टकः. ७. B. C. and F. read वियुज्येतार्थ-कामाभ्यां; while
D. E. G. and H. read वियुज्यते उर्थ-कामाभ्यां. ८. I. reads क्रोधजे स्वात्म-
नैव तु; while D. reads क्रोधजे स्वात्मनेन तु. ९. I. reads स्वजेल्लोभं स्वा-
ज्यौ ह्येतौ, and the text reads जयेल्लोभं तज्जायेतौ. १०. B. C. F. read
पानं मक्षा, D. reads पानमाक्षा; while G. reads पानमक्षा. All are prob-
ably incorrect. ११. The text reads अधोऽधो व्रजति.

‘व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च ।

आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ (५)

स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-पाङ्गुण्यविजितात्मना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥ (९)

प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।

जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुद्धयेत ततो ऋषिभिः ॥ (१०)

यस्त्वेतानंविनिर्जित्य वैरिणो विजिगीषते ।

संजितात्माजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥ (११)

(मा. पु. २७. ५-११)

इति । तदेवमुक्तधर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पाल-
येत् । तदुक्तं मनुना-

‘एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः’ ॥

(म. स्मृ. ७. १४१)

इति । प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयांविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च
शान्तिपर्वणि दर्शितः-

‘स्त्रियश्चाश्वरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।

निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥

धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।

अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

१. The text substitutes वै for च. २. D. reads संरक्षन्. ३. The text reads -ज्ञेनपाङ्गुण्यगुणिनात्मना. ४. Our reading follows A. and the text of Markandeya, but all others read ज्ञेयाः. ५. B. C. and F. read -न्याविनिर्जित्य; while the text reads -न विजित्यैव. ६. All except A. and the text read स्त्रियश्च पुरुषा. ७. I. reads अनुगृह्यन्ति through mistake and corrects अनुरुह्यन्ति.

यजन्ते च महायज्ञैस्तयो वर्णाः पृथग्विधैः ।
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
 यदौ राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति' ॥

(म. भा. शां. रा. ६८. ३२-३६)

इति । रामायणे अपि—

‘यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
 स लोके लभते वीरं यशः प्रेत्येह चैव हि’ ॥

इति । अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
 हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥
 पतद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
 अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् यदि राजा न पालयेत्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ६८. १६-१७)

इति ।

॥ इति राजधर्मप्रकरणम् ॥

१. The text reads विद्यां. २. Except A. and the text all others read this verse as follows :—

यश राजा ऽऽयुधं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकान् सममुने ॥

३. I. reads वीर्यं for वीर. ४. H. and I. read प्रेत्य च सङ्गतिम्. ५. Except A. and the text (Calcutta edition of the text reads पतद्बहुविधं शस्त्रं) all others read this verse as follows :—

एतद्बहुविधं शस्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः ।

मर्ज्जन् धर्मस्त्रयी न स्यात् यदि राजा न पालयेत् ॥;

while I. reads पतद्बहुविधं शस्त्रं.

अथ वैश्यधर्मप्रकरणम् । क्रमप्राप्तान् वैश्यस्याऽसाधारण-
धर्मानाह—

लोभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥ ६३ ॥

लाभार्थं कर्म लाभकर्म कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं
मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते ।
गवां पालनं तृणोदकप्रदान-बन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषि-
कर्म भूमिकर्षण-बीजवापनादि । वाणिज्यं क्रैमुक-धान्यादि
क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्यधर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः—

‘कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि—

‘पशूनां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च ।

वणिकपथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च’ ॥

(म. स्मृ. १. ९०)

इति । समादिशदिति शेषः । ब्राह्मपुराणे अपि—

‘स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषि-वाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि’ ॥

इति । पशुपालनं अजाश्वादिपालनम् । गोशब्दस्य पृथगुपा-
त्त्वान् । आनुशासनिके विक्रेयद्रव्याण्यपि निर्दिशतानि—

१. M. reads लोभकर्म, and L. reads लाभकार- for लाभकर्म. The former seems to be more correct. २. K. and L. read रत्न-गवां. ३. All others except A. and I. read कुसीद-उपजीवनम्. ४. I. reads कयिक- for क्रैमुक- through mistake. ५. The text reads वाणिज्य-. ६. All except A. and D. omit अपि, and read निर्दिशतानि for निर्दिशतानि.

‘तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रेयाः पशु-वैजिनः ।

वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः’ ॥

(म. भा. आ. १४१. ५६)

इति । शान्तिपर्वणि जाजल्युपाख्यानप्रसङ्गेन वैश्यध-
र्मास्तुलोधारेणोदिताः—

यद्दामि न तद्वयूनं यद्वृद्धामि न चाधिकम् ।

विक्रीणामि रसांश्चाहं मद्यवर्ज्यममायया ॥

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ।

(म. भा. शां. मो. २६१. ७-८)

इति । पशुपालने विशेषमाह तुः शङ्ख-लिखितौ—

‘गा रक्षेत् । तास्वपीतासु न पिबेत् । न तिष्ठत्सू-

पविशेत् । न स्वयमुत्थापयेत् । शनैरार्द्रशा-

खया सपलाशया पृष्ठतोऽभिहन्यात् । न तीर्थे

न विषमे नाल्पोदके श्वतारयेत् । बाल-वृद्ध-रो-

गार्तानां शक्तितः प्रतीकारं कुर्यात् । अन्यथा

विप्लवः’ ।

१. II. reads पशवस्तथा. २. I. reads जाबाल्युपाख्यान-, but neither the other manuscripts nor the text follows Jābāli. ३. From तुलाधा-
रेणोदिताः to लाभकर्मासीनि (P. 478, L. 1) the intermediate portion is
omitted by I., but this is a mistake. ४. This line is not found in
the text. ५. The text reads this verse as follows :—

रसांश्च तांस्तान् विप्रर्षे मद्यवर्ज्यं बहून्हम् ।

६. D. reads—

क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्ताहमाववा ॥

G. reads—

क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्ताह्वनं बहु ।

while H. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनिभिः ।

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ।

इति । यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि तानि सर्वा-
णि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुरित्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये-

‘दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।

वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिश्चैवास्य जीविका’ ॥

(मा. पु. २८.६)

इति । अर्थविज्ञानादयोऽर्पे वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अत-
एव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः-

‘वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दासपरिग्रहम् ।

वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ (३२६)

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । (३७२)

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ॥

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । (३२८)

मणि-मुक्ता-प्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ॥

गन्धानां च रसानां च विद्यादैर्घ्यबलाबलम् । (३२९)

बीजानामुमिविष्व स्यात् क्षेत्रदोष-गुणस्य च ॥

मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वतः । (३३०)

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।

लाभालाभं च पण्यानां पशूनां चैव विवर्धनम् ॥ (३३१)

१. D. reads मार्कण्डेयेन. २. D. reads सा. ३. All others except A. and I. read अर्थः for अर्थः. ४. अपि is omitted by all except A. ५. This and the following two lines appear in Mahābhārata Śāntiparva Rājadharmā, Canto 60. ६. I. reads लोहानां. ७. All others except A. and I. read -र्थः. ८. B. C. F.E.D. and G. read क्षेत्र-बीज-गुणस्य while H. reads क्षेत्रवृद्धि-गुणस्य. ९. The text reads -योगं च for -योगांश्च and सर्वतः for सर्वतः. १०. All others except A. and the text read गुणागुणम्. ११. The text reads पशूनां परिवर्धनम्.

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
 द्रव्यानां स्थानयोगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥ (३३२)
 धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
 दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः' ॥ (३३३)

(म. स्मृ. १. ३२६-३३३)

इति । कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते । मा-
 नयोगा अञ्जलि-प्रस्थादिसाध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'-
 इत्यत्र 'लौहकर्म'—इति केचित् पठन्ति । लौहस्य सुवर्णरज-
 तादेरर्थपरिज्ञानक्रयादिकं तत्कर्मैति व्याख्येयम् । लौहानां
 चेति मनुष्यतत्त्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्वमेधिकं
 वर्णितम्—

‘वणिग्धर्मममुञ्चन् वै देव-ब्राह्मणपूजकः ।

स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पुज्यमानो ऽप्सरोगणैः’ ॥

इति । वैपरीन्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘यः करोति जनान् साधून् वणिक्कर्मणि वञ्चितान् ।

स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते’ ॥

इति ॥ ६३ ॥

॥ इति वैश्यधर्मप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तान् शूद्रस्याऽसाधारणधर्मानाह—

१. B. C. F. G. and H. read भाषां च विविधां. २. B. C. D. E. F. G. and H. read द्रव्यवृद्धौ. ३. B. C. E. F. G. and H. read वणिक् कर्मणि वञ्चनम्; while I. reads वलिकर्मणि वञ्चनम्.

विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः ।
अर्थास्वातन्त्र्यम् नाम तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—इति ।
तदाह हारीतः—

‘जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादानविसर्गाक्षेपेऽव-
स्वातन्त्र्यम्’ ।

(हा. स्मृ. १७. २१.)

इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो व्ययः । आक्षेपो
भृत्यादेः शिक्षार्थमाधिक्षेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं पृथगिष्टापूर्ता-
दावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते’ ॥

इति । तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरम् । पितृधने पुत्राणां
जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमाधि-
गम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वं च—

‘स्वामी रिक्थकयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ।

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् ।

क्षत्रियस्य विजितम् ।

निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः’ ।

(गौ. स्मृ. १०. ३९-४२.)

१. B. C. read अस्वातन्त्र्यम् for अर्थास्वातन्त्र्यम्. २. D. reads तथा च
for तदाह. ३. C. reads अर्थदान for अर्थादान. ४. B. reads धनम् for
अधिक्षेपादिः. ५. C. D. read तत्र for पुत्राः. ६. C. reads विशेषे
for निर्दोषे.

इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धो दायो ऋक्थं
 न सप्रतिबन्धो दायः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः ।
 अनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः परिग्रहः । निध्या-
 दिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति ।
 ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् ।
 क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य
 कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विज-
 शुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोम-
 प्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यल्लब्धं तदधिक-
 मित्यर्थः । अत्रैव संग्रहकारो न्यायमाह—

‘वर्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव तु’ ।

अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न वर्तते ।

इति । अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वा-
 मित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच यदि
 यस्यान्तिके यद्वनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी तर्हि अस्य स्वमने-
 नापहतं इति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्य स्वामित्वात् ।
 स्वत्वस्य लौकिकत्वे—

१. B. and C. omit न सप्रतिबन्धो दायः. २. C. reads अन्न्य° for अन-
 न्य°. ३. C. reads पितृगृह for परिग्रहः. ४. B. and C. omit यत् तत्.
 ५. B. originally reads ‘विहितसूनाद्यश्व’ while C. omits ‘अश्व’. ६. D.
 substitutes तत्रैव for अत्रैव, while C. reads ग्रन्थकारो for संग्रहकारो.
 ७. D. substitutes न for तु. ८. C. D. omit this line अन्यस्वमन्य-
 हस्तेषु चौर्याद्यैः किंच वर्तते. ९. B. omits अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन
 तस्यैव स्वामित्वापत्तेः. १०. C. reads तस्मादाल्लत एव स्वत्वं स्यात् स्वाभ्यंगानु-
 रूपयतीति अयमर्थः । यस्यहस्ते for अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच
 यदि यस्यान्तिके.

‘ योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ’ ॥

(म. सू. ८. ३४०.)

इति । याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्ब्रह्ममर्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं
स्वत्वम् । इति

मैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ।
ब्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपा-
कादिसाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न ।
न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि
लौकिकाभ्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम् । किंच पामराणामपि
स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते ।

यत्तु गौतमवचनम् ।

‘ स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु ’

(गौ. स्मृ. १०. ३९.)

इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायकस्य
स्वत्वस्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपाय-
नियमार्थत्वात् शास्त्रस्य । यदप्युक्तमन्यस्य स्वमन्येनाप-
हतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादि-
सदहोत स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं । ‘ योऽदत्ता-
दायिनः ’ —

इति अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिना द्रव्यमर्ज-
यितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादि-
नियतोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण
द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमुपपद्यते । एवं

‘तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति’ इति प्रायश्चित्तविधानमपि ।
एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं धनं
तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम् । न तेषां
दोषसंबन्धश्च ।

‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ११५.)

इति । मनुस्मरणात्—

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात्स्वं स्वस्य वा विभागः ।

इति । अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात्स्वं जन्मनैव स्वत्वे
उत्पन्नमात्रस्य पुत्रस्याऽपि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वा-
धानादिषु पितुरधिकारविधिर्न स्यात् । किंच ।

‘भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सो यथाकाममश्रीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते’ ॥

इति । प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि—

† The Commentator in the next paragraph says, this verse is
quoted from विष्णुस्मृति but in the printed edition of Dr. J. Jolly
of विष्णुस्मृति it does not appear anywhere.

१. B. reads स्वत्वं स्वस्य सती वा for स्वं स्वस्य वा ; while C. स्वत्तस्य स्वस्य
वा for the same. २. C. reads सावमाकाशमदनीयात् यावद्वा—but it seems
to be a mistake. ३. C. omits वचनम्.

‘ मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
 स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥
 पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
 स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ’ ॥

इति । तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् । तस्मात्स्वामिना-
 शाद्विभागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । वि-
 भागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषये लोके^१ प्रसिद्धो नान्यदीय-
 धनविषयो न प्रहीणविषयः । किंच ।

‘ उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाह्लभेतेत्याचार्याः ’—

इति गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यदुक्तम् मणिमुक्ताप्रवालानां—इत्यादिवचनं पिता-
 महोपात्तस्थावरविषयमिति । तदयुक्तम् । न पिता न पिता-
 मह इति वचनात् पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौ-
 त्रयोः सतोरदेयमिति वचनम् जन्मना स्वत्वं गमयतीति ।

यदप्युक्तम् । अर्थसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकार
 इति । तदयुक्तम् । वचनदेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं
 जन्मनैव स्वत्वे भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोप-
 पद्यते । इति । तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव

१. B. and C. omit लोके and read विषयः प्रसिद्धो. २. This सूत्र does not appear in the printed edition of A. F. Stenzler of the गौतमधर्मशास्त्र.

प्रीतिदाने पितुरधिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि
पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव—

‘ स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान् सर्वात्र दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेषु भिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ’ ॥

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्त्येव—

‘ एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थेषु विशेषतः ’ ॥

इति । स्मरणात् । तस्मात्सुष्टूक्तं जन्मनैव स्वत्वमिति ।
प्रकृतमनुसरामः । अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११४.)

इति । यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति तदा पुत्रानात्मनः
सकाशादिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः ज्येष्ठं
वा श्रेष्ठभागेनेति । श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः
स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

१. B. originally reads धर्मार्थेषु but in margin धर्मार्थे च and C. reads the same. २. B. and C. omit स्मरणात्. ३. B. substitutes साधू° for सुष्टू°. ४. B. C. do not insert श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः.

‘ ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ’ ॥

(म. स्मृ. १. ११२.)

इति । अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः कार्याः स्युः । अथ च विषमो भागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समस्वाम्यात् समांशः स्यात् । पितुरिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह—

‘ अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते ऽपि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २-३.)

* अयमर्थः । ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तद्वातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः । कनिष्ठस्य पुनरशतितमो भागो दातव्यः । अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ।

† अत्रायं प्रयोगः । विभागस्य त्रयः कालाः । तत्र यदा पितुर्विभागे-च्छा स तावदेकः कालः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् पितुरनिच्छायामपि पुत्रे-च्छयैव विभागो भवति । एष द्वितीयः कालः । पितरि जीवत्यपि विभागं कर्तुमिच्छति चेत् विभागो भवति । एष तृतीयः कालः ।

† The commentator माधवाचार्य does not mention particular name of the text from which this verse is quoted, but it appears in मनु.

१. A. reads ज्येष्ठस्य समुद्धृतं for ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः. २. A. substitutes तृतीयम् for तुरीयम्. ३. B. omits सर्वे. ४. C. and D. do not insert कार्याः स्युः. ५. A. reads क्रमागतेऽपि and B. क्रमागते तु, while C. क्रमागते. ६. D. omits समस्वाम्यात् while B. and C. omit समांशः स्यात्. ७. A. reads पितर्युध्वगते for अत ऊर्ध्वं पितुः. ८. A. substitutes विभजेरन् and क्रमात् for विभजेयुः and समम् respectively.

इति । शङ्खोऽपि—

‘ अकामे पितरि ऋक्थविभागो वृद्धे विपरीत-
चेतसि दीर्घरोगिणि च ’ ॥

इति । अस्यार्थः । अकामे विभागमनिच्छति पितरि अति-
वृद्धे विपरीतचेतसि अप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचिकित्स्यरो-
गग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अत एव नारदः—

‘ व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १६.)

इति । पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा’ ॥

(या. स्मृ. २. ११९.)

इति । यदि स्वेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति
तदा अदत्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः ।
दत्ते तु स्त्री-धने—

‘ दत्ते त्वर्थं प्रकल्पयेत् ’ ।

(या. स्मृ. २. १४८.)

१ पूर्वोक्तात् कालत्रयादन्योऽयं चतुर्थो विभागकालः ।

१. D. reads विपरीते चेतसि, for विपरीतचेतसि. २. C. and D. read विपरीतेऽप्रकृतिस्थे, while B. originally reads विपरीते अप्रकृतिस्थे चेतसि. ३. C. D. omit चेतसि. ४. D. reads अयथा^० for अन्यथा^०. ५. A. reads त्वर्थोऽप्यारिणीम् while the text of याज्ञवल्क्य reads त्वर्थं प्रक्रीर्तितम्.

इति । पुत्रांशादर्धांशभाजो भवन्ति । पितुरूर्ध्वं धर्मविवृ-
द्धर्थं विभागः कर्तव्य इत्याह प्रजापतिः—

‘ एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भ्यां पृथक्क्रिया ’ ।

(म. स्मृ. ९. १११.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ’ ॥

इति । पित्रोरूर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः—

‡ इदं असंगतमिव प्रतिभाति यतः भगवता योगीश्वरेण अधि-
विस्त्रिष्विषयोऽयं निर्णयः कृतः । तथा च ।

अधिविस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥

(या. स्मृ. २-१४८.)

इति । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण । यथा—

“ यस्या उपरि विवाहः साधिविज्ञा सा चासौ स्त्री चेत्याधिवे-
नस्त्री तस्यै अधिविस्त्रियै आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं
यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् । यस्यै श्वशुरेण भर्त्रा वा
स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्थं दद्यात् ।
अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति । अतश्च यावता तत्पूर्वदत्त-
माधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः ” ।

अतः ‘ दत्ते त्वर्थं प्रकल्पयेत् ’ इति नियमः आधिवेदनिकसम-
त्वार्थः न तु पुत्रांशन्यूनत्वार्थः ।

१. This verse does not appear in प्रजापति, but occurs in मनु.
२. C. omits ‘नियम’.

‘ विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्यमृण समम् ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । ननु पित्रोरूर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः—

‘ ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च ’

(म. स्मृ. ९. १०४.)

इत्युपक्रम्य—

‘ ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ’ ॥

इति । तथा—

‘ उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १०५, ११२, ११६—११७.)

इति । गौतमोऽपि ।

‘ विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदबुक्तो

रथो गोवृषः ।

० अस्यार्थः । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावज्ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् । अधिकमर्धं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्या-दिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणवत्त्वे बोद्धव्यम् । ज्येष्ठतदनुजयो-राधिकदानदर्शनात् ।

काणः खोडः कूटः वण्डो मध्यमस्यानेकैश्चेत् ।
 अविधान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां
 चैकैकं यवीयसः ।
 समं चेतर्त्त सर्वम् ।

(गौ. स्मृ. २८. ५-८.)

इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमो भागो
 ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदतोऽश्वाश्च-
 तरगर्दभाः तेषां यथासंभवं अन्यतराभ्यां युक्तो रथः ।
 खोडो वृद्धः । कूटः शृङ्गविकलः । वण्डो विलोपितबालधिः ।
 अविशेषितत्वाद्वृद्धादीनां यथासंभवं अन्यतरस्योद्धारः
 कर्तव्यो मध्यमस्य । यवीयसस्तु धान्यं व्रीह्यादि अयो लोहम् ।
 अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादीनामेकैकं पृथक्
 पृथगेवानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः ।

बृहस्पतिरपि—

‘ जन्मविद्यागुणैर्ज्येष्ठो व्यंशं दायादमाप्नुयात् ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ यथा यथा विभागासं धनं यागार्थतामियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागौरवम् ’ ॥

१. B. originally reads चौरः and in margin as खोरः while A. reads काणखोरकूटवण्डः and B. and C. substitute वण्डो for वण्डो.
 २. B. and C. read अनेकाश्चेत्. ३. B. reads originally हविर्धान्या and gives in margin अहविर्धान्या. ४. D. reads इतरत्तः while the text (Printed edition of A. F. Stenzler) reads समधेतरत्तसर्वम्. ५. B. here also reads originally as चौरः and in margin खौरः, C. also reads चौरो for the same. ६. Here also B. reads वण्डो and C. वण्डो.
 ७. B. C. and D. omit एव. ८. D. reads गुणश्रेष्ठो. ९. C. reads विभागा-
 रत्तं. and D. reads विभागोत्थधनं.

इति । जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः—

‘पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः* ।

† द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता † ॥

(ना. स्मृ. १३. ४, १५, १२.)

§ अत्र जीमूतवाहनः—

ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिदाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथग्-
भिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ॥

* एतद्वचनम् अग्रे उक्तं ‘समन्यूनाधिका भागाः’ इत्यादि बृहस्पति-
वचनं च—पुत्राविनिर्मोकेण पित्रार्जितपरं भ्रातृणामिति मनुवचनं च सर्व-
पुत्रसहकारेण पित्रार्जितधनविषयकमतो न विरोध इति चण्डेश्वरा-
दीनां मतम् ॥ पुत्राणां विभागप्रार्थनस्थले एव मनुवचनं नेयं पितुः
स्वेच्छास्थल एव बृहस्पतिवचनमिति जीमूतवाहनादीनां मतम् । नारदः ।
पित्रैव तु....॥ इति नारदवचनम् ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः
पितृकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यवचनं च बृहस्पतिवचनसमान-
विषयकमेव मन्तव्यम् ॥

† अत्र केचित्तु परस्परतुल्यगुणयोगि किञ्चिद्व्यूनगुणकनिष्ठधातृस-
मुदायस्यात्यल्पधनविभागविषयकमिदमेकद्रव्यरूपोद्धारदानासामर्थ्यात् ।
उत्कृष्टभागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वाच्च निकृष्टभागदानं
कनिष्ठायेत्याहुः । चण्डेश्वरस्तु अधिकोऽंशः विभागे योऽंशो लभ्यते

१. B. reads ज्येष्ठ° for श्रेष्ठ while A. reads वा श्रेष्ठभागेन for
श्रेष्ठविभागेन. २. B. C. read स्वमतिः for °इत्यमतिः. ३. D. reads धर्म्यः
for धर्मः.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ’ ॥

इति । तस्माज्जीवद्विभागे अजीवाद्विभागे च विषमवि-
भागोऽस्तीति कथं सुताः सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ।
मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषमविभागोऽस्ति तथापि लोक-
विद्विष्टत्वादनृबन्ध्यादिवत् नानुष्ठीयते । उक्तं च संग्रहकारेण—

‘ यथा नियोगधर्मोऽयं नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ’ ॥

तस्मादन्यः ज्येष्ठत्वनिबन्धनं देयः । कनिष्ठायावर इति तन्यूनः
तत्पादोनस्तदर्थं तत्पादो वा । इदं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं
विविच्यैव देयमित्यभिप्रेति । शेषा मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः ।
समांशं गुणादिनिबन्धनाधिक्यरहितं शेषा भागः भजनं स्वामित्वं येषाम् ।
अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु समांशभागिनी तस्याः समांशित्वनि-
षेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा समांशभागिनी आधिक्यरहितभागस्वा-
मिनी यथा । समस्तत्र विभागः स्यादिति स चांशो वक्ष्यमाणश्चतुर्थभागः
प्रकाशकारेण तु कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय च वर इति पठितं
व्याख्यातं च प्रथमोत्पन्नस्यांशद्वयं श्रेष्ठः कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं
श्रेष्ठं किंचिद्देयमिति । औरसेषु यदुक्तं क्षेत्रजेष्वपि एष व्यवहारः अति-
देय इत्याह । क्षेत्रजेष्विति । धर्मतो जातेषु क्षेत्रजेषु तद्वदौरसपुत्रवत् ।
तथा च या या व्यवस्था औरसपुत्रे उक्ता ज्येष्ठाद्यंशविषयेषु क्षेत्रजे-
ष्वपि सति संभवे तास्ता ग्राह्या इति भावः ।

१. B. reads ते तथान्यथा and C. स्युरन्यथा. २. C. and D. omit अजीवद्विभागे and read अजीवद्विभागेन च. ३. C. reads 'विभागो सति for 'विभागोऽस्तीति. ४. C. reads अनुबन्ध्यादिवत्. ५. B. reads नियोगो धर्मो नो for नियोगधर्मोऽयम्. ६. D. reads 'बन्ध्या' for 'बन्ध्या'. ७. C. reads सतो for तयो.

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘जीवेन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १.)

इति । स्वमतमुपन्यस्य—

‘ज्येष्ठो दायद इत्येके’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ६.)

इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य—

‘देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ।

रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे ।

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ७-९.)

इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा—

‘तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धम्’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १०.)

इति निराकृतवान् । तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्—

‘मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ११.)

१. D. adds एव after जीवन्. २. B. and C. omit ‘ज्येष्ठो दायद इत्येके’ इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य. ३. Except A. all read as परि° for परी°. ४. D. intermixes both sūtras and reads as गृहोऽलं-कारो. ५. A. reads शास्त्रैः for शास्त्र° and D. शास्त्रप्रति° for शास्त्रविप्रति°. B. C. read आपस्तम्बेनाऽपि. ६. B. C. read निराकृतम्. ७. B. C. omit तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्.

इति । तस्माद्विषमविभागः शास्त्रसिद्धौऽपि लोकविरोधा-
च्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः । इति सममेव विभजेरन्निति
नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्यार्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्कि-
चिद्दत्त्वा दायविभागः कर्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेच्छा-
निवृत्त्यर्थमित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ’ ।

(या. स्मृ. २. ११६.)

इति । पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः
तथाच स एव—

‘ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । मातृकृतर्णापाकरणावैशिष्टं मातृधनं दुहितरो विभ-
जेरन् । अतश्च मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां
सद्भावेऽपि पुत्रा एव विभजेरन्—इत्यर्थादवगम्यते । अत्र
गौतमेन विशेषो दर्शितः ।

§ एतदुक्तं भवति । मातृकृतं ऋणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः ।
ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुः । युक्तं चैतत् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

इति । लयवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं
पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यात् पुत्रगामि इति ।

‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां च’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २४).

इति । ऊढाऽनूढदुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव । ऊढा-
स्वपि सधननिर्धनदुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः । पैता-
महे पौत्राणां विभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागेकल्पना’ ।

(या. स्मृ. २. १२०).

इति । यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः
नैकस्य द्वौ पुत्रौ अन्यस्य त्रयः अपरस्य चत्वारः । तत्र
पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं
तथापि पित्र्यंशं द्वावेकं त्रयोऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते
इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य बृहस्पतिरपि—

‘तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः’ ।

इति । तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः विषम-
समाः न्यूनाधिकसंख्याः स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते
इत्यर्थः । यदा स्वसुतयोरविभक्तयोर्मध्ये कश्चिद्भाता मृतः
तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः पितामहोऽपि नासीत् तदा
त्वाह कात्यायनः—

‘अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं ऋक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवेन येन लब्धं नैव पितामहात् ।

१. B. C. D. read ऋक्थकल्पना. २. B. originally reads तथा while in margin reads तथा. ३. B. reads originally भागिनं and gives in margin as जीवेन.

लभेतांशं सै पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ।

लभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत् ' ॥

इति । लभेत तत्सुतो वा इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाज्य धनस्वामिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं लभेत तत ऊर्ध्वं तत्सन्ततौ वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः—

इति । तथा च देवलः—

‘अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम् ’ ॥

इति । जीवित्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पैतामहधन-विभाग इत्याकाङ्क्षायामाह बृहस्पतिः—

‘द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा ।

सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२१).

इति । भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्धः एकस्य पर्ण-भारस्य इयन्ति पर्णानि तथैकस्य क्रमुकर्फलभारस्य इयन्ति

१. B. and C. add स before लभेतांशम् but it will then break the rules of meter. २. B. and C. add इत्यर्थः after 'निवृत्तिः'. ३. D. reads कुल्यानां while A. substitutes गृहे for सह. ४. C. reads क्रीत° for जीवत्. ५. B. C. D. omit 'कल° while C. substitutes 'भावस्य for 'भारस्य.

क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यात्वि-
तामहेन प्रतिग्रहविजयादिलब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं
लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । यस्मात्सदृशं समानं
स्वाम्यं तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् ।
ततश्च पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समानेऽपि वाचनि-
कम् । अतः—

‘ द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ’ ।

(ना. स्मृ. १३. १२).

इति । एवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादन-
तया स्थापितम् । स्वार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधन-
विषये तु न कापि विषमविभागः । इति । तथा अविभक्तेन
पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषे-
धेऽप्यधिकारोऽस्तीति गम्यते ।

* अत्र विज्ञानेश्वरः—‘ विभागं चेत् पिता कुर्यात् ’ इत्येतत्स्वार्जित-
विषयम् । तथा ‘ द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ’ इत्येतदपि
स्वार्जितविषयम् । ‘ जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ’ इत्ये-
तदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा ‘ अनीशास्ते हि
जीवतोः ’ इत्येतदपि । तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि
विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभ-
क्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्य-
धिकारः । पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः । तत्परतन्त्रत्वात् ।
अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि । पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि
जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जकत्वेन प्राधान्यात्
पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु
द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । अग्रे
मनुवाक्ये प्रदर्श्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित्पितुरिच्छयैव स्वार्जितवद्भिर्भागो
भवतीत्याह मनुः—

‘पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्’ ॥

(म. स्मृ. १. २०९.)

इति । यत्पितामहार्जितं केनाप्येपहतं यदि पितोद्भरति
तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामतः स्वयं न विभजेत् ।
इति । एवं चै सति पितामहोपाजिते न स्वेच्छया विभाग
इत्युक्तं भवति । बृहस्पतिरपि—

‘पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपाजितम् ।

विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘स्वशक्त्यापहतं द्रव्यं स्वयमाप्तं च यद्वेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते’ ॥

इति । यत्परैरपहतं कर्मायातं स्वशक्त्येवोद्धृतं यन्नष्टं क्रमा-
यातं यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं तत्सर्वं पिता वि-
भागे पुत्रैर्न दाप्य इत्यर्थः । विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य पुत्रस्य
भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads उपहतम्. २. C. adds °विषयं वा । पैतामहधनविषये तु कापि
विषयविभाग इति । तथापि । अविभक्तेन पितृपैतामहे द्रव्येपि चाक्षीयमाने विक्ली-
यमाने वा and omits इव only. ३. C. omits च. ४. C. reads तस्याप्तम्
for °ना प्राप्तम्. ५. B. reads नष्टम्. ६. B. reads विभागे. ७. C. reads
क्रमागतम्. ८. B. C. read यदि for यत्. ९. D. reads विभागम्. १०.
D. omits पुत्रस्य.

‘ विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ’ ।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्याया जातः पुत्रः पित्रोर्विभागं भजते इति विभागभाक्-इति । मातृभागं चासत्यां दुहितरि—

‘ ताभ्य ऋतेऽन्वयः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः—

‘ ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्भनम् ’ ।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । पित्रोरिदं पित्र्यम् ।

‘ अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः ’ ।

इति । स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी पित्रा सह पूर्व विभक्तत्वात् । विभक्तजश्च भ्रातुर्धने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितं विभागोत्तर-कालमुत्पन्नस्यैव । तथा च मनुः—

“ पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।

इति । ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागो-त्तरकालमुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः—

१. C. reads in singular form अनीशः पूर्वजः and विभक्तजः. २. B. substitutes भागे for धने, and C. reads विभक्तजस्तु तज्जनः स्वामी. ३. B. originally reads पूर्व एवच and in margin पूर्वजा स्मृता. ४. B. reads उत्पन्नो यस्तेन सह.

‘संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह’ ।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भाग-
कल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

‘दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्’ ।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि
भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः दृश्याद्भातृभिर्गृहीता-
दायव्ययविशोधितात् उपचयापचयाभ्यां अवधारितपरि-
माणात् शोभिताद्दनात्किञ्चिदुद्धृत्य स्वांशसमो दातव्यः
स्यादित्यर्थः ।

* अत्र मेधातिथिः—विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे इयं गृही-
तं द्वावंशौ प्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यम् । पितुरूर्ध्वं
वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययं द्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति
पितुरिच्छा तदा समं च स्वसमोऽस्य भाग उद्धर्तव्यः पितुरूर्ध्वं संसृष्टा-
स्तेषामेव स पैतृकोऽस्तदुत्थं दद्यादपरेषां स्वांशं जातस्य च मृतस्य
चेति जातस्य संसृष्टिर्न एव दद्युः पितुरूर्ध्वं तदीयमंशं च त एवमेव
विभक्ताः सह इत्यनयानुबुद्ध्या भगिन्या आप्रसवान्नैव विभागोऽस्तीति
वसिष्ठेन दर्शितम् ।

† आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते । व्ययः
पितृकृतर्णापाकरणं ताभ्यां आयव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्माद्धनात्
उद्धृत्य विभागानन्तरजातस्य भ्रातुः भागो दातव्यः । एतदुक्तं भवति ।
प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेदय पितृकृतं च ऋणमपनीय अव-
शिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किञ्चित् किञ्चित् उद्धृत्य विभागान-
न्तरजस्य स्वसमानभागः कार्यः इति ।

१. C. reads संबन्धादि तत्परिमाणात् and does not repeat किञ्चित् while
D. omits अवधारितपरिमाणात्.

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पष्ट-
गर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां
तु प्रसवं प्रतीक्ष्यैव विभागः कर्तव्यः ।

‘अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामा-
पुत्रलाभात्’ ।

(व. स्मृ. १७. ४०—४१.)

इति वसिष्ठस्मरणात् । विभक्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने
विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति दत्तं च तेन न
प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्’ ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

‘पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्’ ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव ।

§ विभक्ताभ्यां मातापितृभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्
अलंकारादि दत्तं भवेत् तत्तस्यैव पुत्रस्य स्यात् न विभक्तजस्य स्वं
भवति । न्यायसाम्यात् विभागात् प्रागपि यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव । तथा सति
विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्वत्तं तत्त-
स्यैव नान्यस्य इति वेदितव्यम् ।

१. A. omits स्त्रियः. २. B. reads भरणार्हं for अर्थः. ३. C.
substitutes वेतनम् for दत्तं च तेन.

‘ दत्ते स्वर्धांशहारिणी ’

(या. स्मृ. २. १४८.)

इति स्मरणात् । अत एव स्मृत्यन्तरम्

‘ जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेशं समं हरेत् ’ ।

इति । अस्वधेना प्रातिस्विकस्वीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् तथाच व्यासः—

‘ असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ’ ।

इति । यत्तु कैश्चिदुक्तं माताप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव धनं माता स्वीकरोति इति । तत्र । अंशसमंशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । अथोच्येत बहुधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांशमिति । तदपि न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात् । भिन्नमातृकाणां सवर्णानां समसंख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः—

१. The text of याज्ञवल्क्य reads अर्धं प्रकीर्तितम् for अर्धांशहारिणी; our commentator does not mention the name of the text from which he quoted this sentence, but it appears in the text of याज्ञवल्क्य, and elsewhere he also mentions the same name. २. D reads अपधना for अस्वधना. ३. B. reads अनन्यस्वधना while D reads अपधना. ४. B. omits अंशम्. ५. C. reads सनयांशसमसंशब्दयोरप्राप्तः.

समानजातिसंख्या ये जातास्वेकेन सूनवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘येद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।

स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः’ ॥

इति । विषमसंख्यानां तु विभागं स एवाह—

‘सवर्णलिङ्गेसंख्या ये विभागस्तेषु शस्यते’ ।

इति । विभिन्नजातीनां पुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञव-
ल्क्यः—

‘*चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः’ ।

(या. स्मृ. २. १२५.)

¶ अयमाशयः—एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः तावन्त
एव अपरस्यामपि जाताश्चेत् तदा मातुरेवायं विभाग इति कृत्वा
तैः मातृभागं पृथक्कृत्य स्वविभागाः कर्तव्याः ।

* अस्यायमर्थः—तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य
तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा
ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते संख्यै-
कवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च
वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्मेवेयुः । एतदुक्तं

१. B. originally reads यथैकजाता and gives in margin as
यथैकजाता. २. B. originally साधनैः and in margin स्वधनैः; C. and
D. read साधनैः. ३. B. reads 'भिन्न' for 'लिङ्ग'. ४. B. originally
reads पूसांशस्तेषु and corrects पुंभागस्तेषु. ५. C. and D. read भिन्न for
विभिन्न and omit प्रकारम्.

इति । वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु ब्राह्मणे-
नोत्पन्ना ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादाः । यथाक्रमं प्रत्येकं
चतुस्त्रिद्व्येकभागा भवेयुः । क्षत्रियादिवर्णस्त्रीषु क्षत्रियेणोत्पन्नाः
क्षत्रियमाहिष्योग्रास्त्रिद्व्येकभागाः वैश्येन वैश्याशूद्रोत्पन्नौ
वैश्यकरणौ द्व्येकभागिनौ शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीय-
पुत्राभावात् तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः । मनुरापि-

‘ ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तांसां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ’ ॥

भवति । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्वतुरश्वतुरो भागांलभन्ते ।
तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ
द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते ।
यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन्
भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विद्वाजाः वैश्येनो-
त्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्या-
यामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यै-
कैवभार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः ।
यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येक इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूयतिरिक्त-
विषयमिदं द्रष्टव्यम् ।

§ सार्धसप्रधा विभक्तस्य धनस्य त्रीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रः द्वौ क्षत्रिया-
सुतः सार्धं वैश्यापुत्रः एकं शूद्रासुतः अनया रीत्या पितृद्रव्यं विभ-
जेयुः । एवंच सति यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा
कृते धने त्रयोभागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य । तथाच यत्र ब्राह्मणी-
वैश्यापुत्रौ तत्र सार्धचतुर्धा विभक्तस्य धनस्य भागत्रयं ब्राह्मणीपुत्रः
सार्धभागं वैश्यापुत्रः । अनयैव दिशा ब्राह्मणीशूद्रापुत्रादौ क्षत्रियाशूद्रा-
पुत्रादौ यथायथं विभागनियमः अनुसंधेयः ।

१. D. वैश्यायामुत्पन्नौ. २. Except A. all others omit this.

‘ त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
 वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ’ ॥
 ‘ सर्वं वा ऋक्थजातं तद्दशधा प्रविभेज्य तु ।
 धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाग्नेन धर्मवित् ’ ॥
 ‘ चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
 वैश्यापुत्रो हरेद् द्वयंशं एकं शूद्रासुतो हरेत् ’ ॥
 (म. स्मृ. ९. १४९, १५१-१५३.)

इति । एतच्च प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अत
 एव बृहस्पतिः—

‘ न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।
 यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ’ ।

इति । प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः क्षत्रि-
 यादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।

† चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः
 क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्धं शूद्रासुतानां पाद इति यथाविधि भागः
 पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाह्वयते । यदातु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरे-
 वापत्यानि तदा सप्तांशतां कृत्वा चतुरोऽंशानित्यादि । यदातु ब्रह्मवि-
 जातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्या-
 शूद्रापुत्रेषु सत्सु सप्तांशान् । विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्यूहम् ।
 एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविद्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयो द्वावेकांश
 इति षडंश इत्यादि व्यवस्थोहनीया ।

१. Except A. all others do not insert this verse. २. B. C. and
 D. substitute तु for तत्. ३. A. reads परिकल्प्य च for प्रविभज्य तु.
 ४. B. and C. read अंशम् for एकम्.

‘ शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ’ ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

‘ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५५.)

¶ अत्र मेधातिथिः—न रिक्थभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः किं सदा नेत्याह । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकं पैतृकं नान्यलभते । तत्रापि शंखेनोक्तं न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी । यदेवास्य पिता दद्यात् स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्वपरं दद्युर्विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः । अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छन्ति । न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किञ्चिदस्तीति । जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतो यदेवास्य पिता दद्यात् अतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं तदेव दातव्यम् । अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं न भ्रातृभिः किञ्चिदातव्यम् । यथा गौतमः शूद्रापुत्रप्रकरण एवाह । अपरिगृहीतास्वपि शुभ्रूषा चेष्टमेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति । तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जाता रिक्थहराः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंश इति न ज्ञायते यावानंश ऊढयोरिति चेत्तत्रापि नोढाग्रहणं न लिङ्गं वचनं वास्ति । एक एवौरसः पुत्र इति धर्मपत्नीष्वौरसो न चानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्तासुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजायाविषयमेतत् । तत्र किल नियोगे विहतेऽनियुक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेऽपि तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्तासुताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ।

१. The commentator does not mention the name of the work from which he quoted this but the व्यवहारमूल्य says this line is from देवल.

इति । तत्प्रीतिर्देत्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनु-
लोम्येन जातस्यैकपुत्रस्य ऋक्थग्रहणप्रकारमाह देवलः—

‘आनुलोम्येकैपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत्’ ।

इति । एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव—

‘निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु स्वं हरेत्’ ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

‘यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाह्व्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५४.)

इति । * तदशुभ्रपुगूद्रापुत्रविषयम् । क्षत्रियेण वैश्येन वा
गूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्धमेव हरेत् न निषादवत्तृती-
यमंशम् । तथाच विष्णुः—

* मेघातिथिस्तु एवं न मन्यते । यथा—

सत्पुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमानो विवक्षितो न
द्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतेरप्यष्टमांशं
लभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे
पुत्रपदेनोक्त इत्याहुः अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशशेषं धनं इयंतु
द्रष्टव्यवस्था बहुवचनं योगक्षेमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः । अथ क-
तिपयजनजीवनपर्याप्तं तदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनां समानभाव-

१. B. originally reads तदपि पितृदत्त° and gives in margin तद-
प्रतिदत्त°. २. B. originally reads नारदः and gives in margin देवलः.
३. D. reads आनुलोम्येन for आनुलोम्येक°. ४. D. reads संहरेत् for स्वं
हरेत्. ५. The text (Mandlik's edition) reads सत्पुत्रो but it seems
incorrect; it may be असत्पुत्रो (ऽप्यसत्पुत्रो Nirṇayasāgara edition.)
६. D. omits च and C. and D. read बृहद्विष्णु.

‘ द्विजातीनां शौद्रेस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः ।

अपुत्रस्यै ऋक्थस्य या गतिः सा भार्गवस्य ’ ।

(वि. स्मृ. १८. ३२-३३.)

इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्धं भवतीत्यर्थः । अजीव-
द्विभागे केषुचित् भ्रातृष्वसंस्कृतेषु भगिनीषु वाऽसंस्कृतासु
तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः—

‘ असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ’ ।

जातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दर्शितः॥ क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा वि-
ड्जाः स्युर्द्व्येकभागिनः॥ क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयासु गृहपथ-
न्तासु वर्णक्रमेण व्यादिभागहराः तदा तेन स्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशं
लभन्ते विशश्च तृतीयम् । अन्येत्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः । शूद्रपुत्राय
यदा ददाति तदानेन धनं संकलय्य दशांशो दातव्यो न तदधिकः सत्यपि
स्वातन्त्र्ये । यथा वक्ष्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मिन्पक्षे सपुत्रो
दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथा यस्य सदसत्पुत्रः ।
पिता स दद्यादिति संबन्धो दुःस्मिष्टः स्यात् । सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभि-
धानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसपिण्डादेः । ततश्च यदि क्षत्रियवैद्यापुत्रौ
न स्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ तदा न शूद्रस्य दशम एवांशः किं तर्ह्यत्यल्पं
नाधिकतरं धनं लभते यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका
शूद्रस्य पञ्च क्षत्रियवैद्ययोः । यदा तौ न स्तः तदा पञ्च गावस्तयैव कल्प-
नया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः । यदि सर्वा ब्राह्मण आदद्यान् चंशहरः
स्यान्न चतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोऽंशान्हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना ।
शूद्रस्यापि दशमांशहरत्वं चतुर्ष्वेव द्वयोस्त्रिषु चतुर्षु भयोर्भागाधिक्यम् ॥

१. D. reads शूद्रः for शौद्रः. २. B. reads अर्धै हरेत for अर्धहरः.
३. B. reads पुत्रस्य, while C. omits this. ४. B. originally reads
सभागस्याहस्य and gives in margin सा भार्गवस्य.

इति । भगिनीसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ असंस्कृतास्तु संस्कर्तार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्वत्वा त्वंशं तुरीयकम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२४.)

इति । पितुरूर्ध्वं विभजद्विभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदाय-
द्रव्येण संस्कर्तव्याः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्य-
ज्जातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागान्तुरीयं चतुर्थं भागं
दत्वा संस्कर्तव्याः । अनेन पितुरूर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य
इति गम्यते । अत एव मनुः—

‘ स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदिस्सवः ’ ।

(म. स्मृ. ९. ११८.)

इति । ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मण्यादिभ्यो भगिनीभ्यो
स्वेजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यः स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागाच्च-
तुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः
कन्या चैका तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं
चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णी-
यात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या चैका तदा पितृधनं त्रेधा विभज्य
तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ
पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ त्वेकः पुत्रः द्वे कन्ये तदा पित्र्यं

१. B. and C. omit तु. २. C. and D. read तेभ्यः for स्वेभ्यः.
३. D. reads द्विजाति° for स्वजाति°. ४. D. reads चतुर्थभागं दद्युः.

धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ
द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति । एवं
समानजार्तीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति ।
यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्यायैका तत्र पित्र्यं
धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य
चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ
विभज्य गृह्णीयाताम् ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यया वैषम्ये
च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम् । एतदेव
विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागप-
देन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं विवक्षितम् । अतो
दायभाक्त्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । एतदेव
चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् तदाहे । यत एव न दायभागार्थ-
मंशहरणं किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अत एव देवले-
नोक्तम्—

‘ कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु ’ ।

१. B. and C. read ऊहनीयम् for अयं नियमः. २. B. and C.
read अभिमत्तम् for अभिप्रेतम्. ३. B. gives marginal reading
तथाहि for तदाह. ४. B. and C. substitute अ° for द°.

इति । अत्र यद्युक्तियुक्तं तद्वाह्यम् । जीवद्विभागे तु
यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते कन्या विशेषाश्रवणात् ।
पितृधनाभावे नारदः—

‘अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः’ ॥
(ना. स्मृ. १३-३४.)

इति । भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः
पूर्वसंस्कृतैः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्तव्याः ।
पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वधृतालंकारादिकमपि कन्यका
प्राप्नोतीत्याह शङ्खः—

‘विभज्यमाने दाये कन्यालंकारमेव हि’ ।
वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभते ।

इति । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमं चाह
याज्ञवल्क्यः—

* पितृधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्धेन च अवश्यं संस्कारं
कुर्यादिति न वाच्यम् । जीमूतवाहनेन तथा नाङ्गीकारात् । तथा हि
तस्याशयः । येषां तु न कृताः.....॥ इति येषां तेषामिति पुल्लिङ्ग-
पदघटितवचनेन भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वमुक्त्वा पैतृकधनाभावे
भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकथनं नारदस्य । तथाच भ्रातृसंस्कारोपक्र-
मत्वात् उपसंहारेऽपि भ्रातृसंस्कार एव विषयः । न तु भगिनीसंस्कारः ।
इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥

१. The text of Jolly reads भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः. २. D. reads ‘दत्ता’,
for धृता, while C. ‘वृता’ for the same. ३. D. reads विभज्यमाने
वे दाये कन्यालंकारमेव हि giving it the form of a verse, and omitting
वैवाहिकं reads किञ्चित्स्त्रीधनं च लभते, separately from the above
quotation. ४. C. reads त्रैरूपम् for स्वरूपम्.

§ ' औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु मतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

§ अस्यायमर्थः—औरसो जात औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः धर्मविवाहोद्भा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः । अत एव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—

‘ अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ’ ॥

(व. स्म. १७, १७.)

अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पितृव्य-
वानामल्पत्वात् मात्रव्यवानां बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः—

‘ तृतीयः पुत्रिकैवेति ।

तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः । इयामुप्यायणस्तु जनकस्य औरसाद-
पक्षोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ।
इतरेण असपिण्डेन देवरेण वा उत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्व-
परिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति
बोद्धव्यः । कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य
पुत्रः । यद्यनृद्धा सा भवेत्तथा पितृगृह एव संस्थिता । अथोद्भा तदा
बोद्धरेव पुत्रः । यथाह मनुः—

१. B. originally reads तत्सुतः but in margin तत्समः.

* विश्वनाथर reads द्वितीयः पुत्रिकैवेति but the text तृतीयः पुत्रिका वि-
जायते. This must therefore have been the correct form.

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नैः सहोदजः ॥
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।
 पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ' ॥

(या. स्मृ. २. १२८-१३२.)

‘पितृवैश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १७२.)

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा
 भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तोरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै
 दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः—

‘माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६८.)

इति । आपद्ब्रह्मणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो
 न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् ।
 तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ।

‘ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १०६.)

इति । तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च ‘पुत्रं
 प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाह्वय राजनि चावेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा
 अदूरबान्धवं बन्धुसंनिष्ठ एव प्रतिगृह्णीयात् ’ इति वसिष्ठेनोक्तः ।
 अदूरबान्धवमित्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्व-
 यंदत्तकृत्रिमेवपि योजनीयम् । समानन्यायत्वात् ।

१. A. and the text of याज्ञवल्क्य read निः for विकः.

इति । एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदः अंशहरो धनहर इत्यर्थः । औरस-पुत्रिकेयोः समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवाद-माह मनुः—

‘ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽर्जु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३४.)

इति । वसिष्ठोऽपि कचिदपवादमाह—

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पृथक् न तथैकं ज्येष्ठं न पुत्रं वर्जयित्वा आपदि सवर्णं इत्येव । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ क्रीणीयाद्यस्त्वपन्यार्थं मातापित्रोर्मन्त्रिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १७४.)

इति । तदुक्तैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम् । न जात्या । ‘ सजा-तीयेष्वेयं प्रोक्तस्तनयेषु ’ इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभेनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनः । तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्ता वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगतः । सहोद्वजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स बोद्धुः पुत्रः ।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्ण इत्येव ॥

१. B. originally reads पुत्रस्य and gives in margin पूर्वस्य, but does not repeat this word. २. C. does not repeat this word. ३. B. and C. read पौत्रिकयोः for पुत्रिकयोः. ४. O. substitutes न for ऽनु.

‘ तस्मिंश्चेत्पतिगृहीते औरस उत्पद्येत ।

चतुर्थभागभागी स्याद्वत्तकः ’ ।

(व. स्मृ. १५. ९.)

इति ।

कात्यायनोऽपि—

‘ उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा ग्रासाच्छादनभाजनाः ’ ॥

इति । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगृहोत्पन्नसहोदपौनर्भवाः औरसे सति न चतुर्थांशहराः अपि तु ग्रासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘ अप्रशस्तास्तु कानीनगृहोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवश्च ते नैव पिण्डक्रकथांशभागिनः ’ ।

इति । तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव । यच्च मनुनोक्तम्—

* एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६३.)

* व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिवृ कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ।

१. A. and the text of वसिष्ठ add पुत्रः after this word. २. B. reads नैवेते and C. reads नैतेपि for ते नैव. ३. B. reads नृपजीवनम् for तु प्रजीवनम्.

इति । तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेध-
परम् । अन्यथा चतुर्थांशभाक्त्वप्रतिपादकवसिष्ठकात्यायन-
वचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । यदपि च तेनैवोक्तम्—

‘ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६४.)

इति । तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवच्चे चतुर्थांश-
भागित्वं प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं प्रतिकूल-
त्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्चमांशभागित्वमिति । यदपि
हारीतेनोक्तम्—

§ अत्रायमभिसंधिः । द्विभार्यस्य बहुभार्यस्य वा एकस्यां भार्यायां
अज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अनन्तरम् अन्या च भार्या पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता
सती पुत्रमलभत पूर्वस्यां सगर्भायां चौरसः पुत्रो जातः तदौ कथं
विभागः कार्य इत्याकाङ्क्षायां षष्ठन्तु क्षेत्रजस्य इत्यादिना अंशकल्पना
उक्ता भवति ।

† एतत्तु बीजिनः धनस्य अप्राप्तौ विभागभाक्त्वम् । तद्धनप्राप्तौ तु
नांशभाक् इति उक्तं भवति । उक्तं च मनुना—

यदेकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृहीत नेतरः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६२.)

इति । अयमर्थः । यस्य विधितः क्षेत्रजादृर्ध्वमौरसो जातः तस्य धन-
मौरस एव प्राप्नोति न इतरः क्षेत्रजादिः । एवं सति

१. B. originally reads 'भाग' and in margin 'भाक्त्व', while C.
reads 'भाग'. २. B. reads औरसो विभजेद्दायम्. and C. औरसो पि च तं
दायम् for औरसो विभजन् दायम्. ३. B. originally reads पंचक.

‘ विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात् । विंशं
पौनर्भावाय । एकोनविंशं द्वयामुष्यायणाय । अष्टादशांशं
च क्षेत्रजाय । सप्तदशांशं पुत्रिकोपुत्राय । इतरदौरसाय
पुत्राय दद्यात् ’ । इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।

(हा. स्मृ. २१. १३-१८)

यत्तु मनुना—

‘ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५९-१६०.)

इति । षट् द्वयमभिधाय पूर्वषट्स्य दायादबान्धवत्वं उत्तर-
षट्स्य दायादबान्धवत्वमभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये
समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्स्य तद्वि-
क्थभागहरत्वम् उत्तरषट्स्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

(या. स्मृ. २. १२७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यादिति न शङ्कनीयम् । तद्वचनं
तु औरसाभावविषयम् । औरससत्वे तु क्षेत्रिणः स्वं औरसो हरेत्
बीजिनः स्व क्षेत्रजो हरेदिति व्यवस्था ।

१. D. omits पुत्रिका°. २. This portion does not appear in C. D.—
‘मभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे
पूर्वषट्स्य तद्विक्थभागहरत्वम् उत्तरषट्स्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः; D
has ‘सुतं’ for ‘मभिहितं’. ३. D. adds तत् before पुनः.

समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं
षट्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् । पितृभनग्रहणं तु
पूर्वस्यै पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्त्येव ।

‘ न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां
ऋक्थहारित्वस्य मनुनैव प्रतिपादितत्वात् । द्व्यामुष्यायणस्तु
जनयितुरपि ऋक्थं भजते । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ।

(या. स्मृ. २. १२७.)

इति । यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः
सन्नपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृर्को
द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं
पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परक्षेत्रे पुत्रमुत्पादयति तदुत्पन्नः क्षेत्रिण
एव पुत्रो भवति न बीजिनः । यथोक्तं मनुना—

‘ क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ।

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ५३, ५२.)

इति । अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु — इति संविदं कृत्वा यत्क्षेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते तस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परक्षेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्द्वियुक्तया ।

प्रजेषैताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥

(म. स्मृ. ९. ५९-६०.)

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ’ ।

इति । एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥

१. C. D. read सवृभिः for सम्यक्. २. D. reads बीजे° for प्रजे°, while B. originally reads यथे° and in margin प्रजे°. ३. C. substitutes 'नि° for धि°. ४. D. omits इति । नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति.

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥

* ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६४-६८.)

* ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतो हिंसितः पतिर्यस्या-
स्तां पुत्रवतीमिति शेषः । यो नियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विग-
र्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषु वेदनश्रुत्यनुरो-
धेन यस्या भ्रियेत इत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्या इत्यादिवचन-
बलात्पुनर्विवाहो निषिद्धो न त्वपत्यार्थे नियोग इति । यत्तु बृहस्पतिः ।

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।

युगहासादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥

तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतव्रतायुगे नराः ।

द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥

अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैश्चिरंतनैः ॥

इति । तदन्यथासिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना-
भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिव क्वचिदननुष्ठानस्य
शास्त्रासंकोचकत्वाद्बोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत्पुत्रमिति नियोग-
विधेः प्राधान्येनार्थवादस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानीतिवत् । स्तनाद्युप-
मर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथा
संतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ।

अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति । तदमूलम् । समूलत्वे वा लाभाख्यात्यादिरागिनां निवृत्तितात्पर्य-
कम् । अन्यथा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं

इति । नन्वत्र विकल्पोऽस्तु विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्श-
नात् । अतो विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्न-
मिति चेत् । न । मनुनैव नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

§ यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ॥

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

† यथाविध्येधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मियो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६९-७०.)

इति । दत्तकादीनां न व्रीजिक्रयभाक्त्वम् । तथाच मनुः—

जुहोतीत्यादिभ्रुतिविरोधश्चेति दिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसा-
धव इत्यन्ते ग्रन्थे षोडशिग्रहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्रा-
द्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययं श्लोकोऽर्थवाद एवेति ॥

§ अत्र मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात् कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते वाचा
सत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ता अपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्य-
माणेन विधानेन निजसौदरो देवरो विन्देत विवाहयेत् । एतेन वाग्द-
त्तायाः कन्यायाः देवरेण सह विवाहो भवतीति सिद्ध्यते तथापि तेन
देवरेण केवल पुत्रोत्पत्यर्थमेव तथा सह आप्रसवाद्वायः कार्यः पुत्रो-
त्पत्यनन्तरं यथाकामं व्यवयादीनां निषिद्धत्वात् ।

† अत्र मेधातिथिः । यथाविधि यथाशास्त्रं वैवाह्यो विधिस्तथा विवाह
वाचनिकोऽयं विवाहः । पुनर्भूतं तथोच्यते नवाव्यूहापि सती [भार्या]
भवति केवलं परार्थोऽस्या वाचनिको विवाहः । तथाच दर्शयति न दत्त्वा
कस्यचित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयत इति नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः ।
अदत्ता चास्वभृता कथमिव भार्या भवेत् शुक्लवस्त्रां नियमो गमनेऽन्य-
स्मिन्नपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते ।

१. D. reads अभि° for अधि°. २. B. C. and D. read एताम् for एनाम्.

‘ गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दन्निमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४२.)

इति । दन्निमग्रहणं क्रीतोपलक्षणार्थम् । दत्तव्यतिरिक्तानां
गौणपुत्राणां ऋक्थभाक्त्वप्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तर-
विषयाणि । कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्य-
न्तरे निषिद्धत्वात्—

‘ दत्तैरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ’ ॥

इति । गृध्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ जातोऽपि दास्यां गृध्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ’ ।

(या. स्मृ. २. १३३-१३४.)

‘ गोत्ररिक्थे गोत्रं रिक्थं धनं च जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचि-
त्प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव
स पिण्डो दीयते तस्मात् पुत्रं ददतः जनकस्य स्वधापिण्डभ्राद्धादि
तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते । अतएव नासौ दत्तको इयामुध्यायणः प्रति-
ग्रहीतृगोत्रत्वात् । जनकगोत्रसंबन्धाभावाच्चेति दिक् ।

१. D. reads कृत्रिमं for दन्निम. २. D. reads वीपलक्षणार्थम् for क्रीतोप-
लक्षणार्थम्. ३. B. reads दाय for रिक्थ. ४. D. reads भागिनम्
for भागिकम्.

इति । कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परिणीतापुत्रा भ्रातरः सन्ति तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्धभागिकं कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्धमेव । द्विजातीनां दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयाऽप्यंशं न लभते नाप्यर्धं दूरेत एव कृत्स्नं जातोऽपि दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः—

‘पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सत्रह्यचारिणः ’ ॥

‘एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३५—१३६.)

इति । औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः—

‘कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्धनहारिणी ’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

१. D. omits दूरत एव कृत्स्नम्. २. D. reads कुल्येषु for कुल्येषु.

‘ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ’ ॥

इति । कृत्स्नमंशं जंगमस्थावरात्मकम् । तदयं अपुत्रदाय-
ग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रगून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी
गृह्णाति । तथाच प्रजापतिः—

‘ जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ’ ॥
‘ पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृश्वशुरमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानप्यतिथिंस्तथा ’ ॥

इति । तदभावे दुहितरः समानजातीया असमानजातीयाश्च
यथाभागं गृह्णीयुः । तथाच बृहस्पतिः—

‘ भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अद्भ्यादद्भ्यात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ’ ॥
‘ सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ’ ॥

इति । ऊढानूढदुहितृसमवाये कात्यायन आह—

‘ पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ’ ॥

१. C. and D. omit in their text कृत्स्नमंशं जङ्गमस्थावरात्मकम् and the portion from तथाच प्रजापतिः to ‘तत्पुत्राश्चेति’ about 70 lines, and for this insert only as follows.—तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्धनं पितामही गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । २. B. reads तथा for तदा.

इति । ऊढास्त्रपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितदुहितृसमवाये
अप्रतिष्ठितैव गृह्णाति । तदाह गौतमः—

‘ स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । न चैतद्वैतमवचनं मातृधनविषयमेवेति मन्तव्यम् ।
पितृधनेऽप्यस्य समानत्वात् । दुहितृभावे दौहित्रो धनहारी ।
तथाच विष्णुः—

‘ अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मता ’ ॥

(वि. स्मृ.)

इति । मनुरपि—

† ‘ अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशोत्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्भनम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३६.)

† अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यम् । तत्र

‘ यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ’ ।

इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसं-
धिमात्रकृता वागव्यवहारेण न कृता । तथाच गौतमः—

‘ अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषाम् ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. १९.)

१. This quotation does not appear in the printed edition of Vishnu
Smṛiti (See Bibliotheca edition). २. B. reads this verse as :—

अक्षता वा क्षता वापि यं विन्देत्सदृशास्सुतम् ।

पौत्री पितामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्भनम् ॥

३. A. reads सदृशम्.

इति । नच दुहित्वनन्तरं पितरावित्युपादानमनुपपन्नम् ।
 दौहित्रस्य धनहारित्वेन वक्तव्यत्वादिति मन्तव्यम् । दुहि-
 तरश्चेति चशब्देन दौहित्रस्य समुच्चयात् दौहित्राभावे पितरौ
 धनभाजौ । यद्यप्यत्र पित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न श्रूयते तथापि
 पितरावित्यस्य विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् प्रत्या-
 सत्त्यतिशयाच्च मातुरेव पूर्वं धनग्रहणं युक्तमिति केचिदाहुः ।
 अपरे त्वपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे
 पितृगामि तदभावे मातृगामि । इति । वृद्धविष्णुवचनात्--

‘अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि च ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्रश्च कीर्तिता ’ ॥

इति । कात्यायनवचनाच्च ।

‘पितैव पूर्वधनहारीत्याहुः’ । ‘अत्र यद्युक्तं तद्वा-
 ह्यम् । पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः’ । तथाच मनुः

‘पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव चेति’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्राग्विवाह्यत्वमुक्तम् ।
 पुत्रिकेव कृता अकृता वा पुत्रं समानजातीयाद् बोधुरुत्पादयेत् तेन
 दौहित्रेण पौत्रकार्यकारणात् पौत्रिकेयवान् मातामहः पौत्री । तथा चासौ
 तस्मै पिण्डं दद्यात् । एतेन पौत्रिकेयविषयमेतद्वचनं इति तात्पर्यम् ।
 गोविन्दराजस्तु अकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने
 पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यधिकारी भवतीत्याह । तदयुक्तम् ।
 पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् अपुत्रिकातत्पुत्रयोरेतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्य-
 त्वायोग्यत्वादित्यलं पल्लवितेन ।

भ्रातृष्वपि सोदर्याः प्रथमं धनभाजः तेषां प्रत्यासन्नत्वान्-
अतएव मनुः--

‘ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ’

(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । भ्रातृणामभावे भ्रातृपुत्रा इति पूर्ववदवगन्तव्यम् ।
भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवायेऽपि भ्रातृपुत्राणां धनसंबन्धो नास्ति । भ्रात्र-
भावे भ्रातृपुत्राणामधिकारश्रवणात् । यदा त्वपुत्रे भ्रातरि मृते तद्भा-
तृणामविशेषेण धनसंबन्धे प्राप्ते भ्रातृधनविभागात् प्रागेव यदि
काश्चिद्भाता त्रियेत तत्पुत्राश्च सन्ति तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधि-
कारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभागो युक्तः । भ्रातृपुत्राणामभावे
गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । गोत्रजाश्च पितामही सपिण्डाः समानो-
दकाश्च अतः प्रथमं पितामही धनं गृह्णाति । यत्तु—

‘ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ’ ।

(म. स्मृ. ९. २१७.)

इति । मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्रापकं वचनम् ।
तदर्नपत्यस्य स्वर्यातस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि
तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धु-
गामि सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि
ब्राह्मणधनं ब्राह्मण एव गृह्णीयादिति । तथाच ।

(वि. स्मृ. १७. ४—१३.)

१. B. reads सपिण्डं यः for सपिण्डाद्यः. २. This quotation appears
in विष्णुस्मृति but some Sûtras are omitted here.

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता ॥

इत्यादि । क्रमप्रतिपादकबहुवचनविधेयात् पितामह्या धन-
संबन्धमात्रप्रापकं न क्रमपरमित्यवगम्यते । पितामह्या अभावे
पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च यथाक्रमं धनं गृह्णन्ति । पितामह-
सन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तम-
पर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदका
धनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः
जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं बृहन्मनुना—

‘ सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ’ ॥

इति । गोत्रजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति बान्धवाश्च
त्रिविधो बौधायनेन दर्शिताः—

‘ आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ’ ॥

इति । बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति ।
अत एव बृहस्पतिः—

‘ बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ’ ॥

इति । बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः ।
तदाह मनुः—

‘ यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च ’ ॥
(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘ सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्तेवासी—
(आ. ध. १. ६. १४. ३.)

इति । शिष्याभावे स ब्रह्मचारी तस्याभावे यः कश्चिच्छ्रो-
त्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः—

‘ श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन् —
(गौ. स्मृ. २८. ४१.)

इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः—

‘ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ’ ॥
(म. स्मृ. ९. १८८.)

१. The text of मनु reads अनन्तरः सपिण्डाद्यः for यो यो ह्यनन्तरः
पिण्डा°. २. B. reads तेषु for तथा.

इति । ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । क्षत्रिया-
दिधनं तु सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । त-
दुक्तं मनुना—

‘अहार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः’ ॥

(म. स्मृ. ९. १८९.)

इति । नारदेनापि—

‘ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।
ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा’ ॥

इति । संग्रहकरिणापि—

‘पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।
तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥
असत्यामपि तस्यां तु प्रपितामहसन्ततेः ।
एवमेवोपरितनां सपिण्डा ऋक्थभागिनः ॥
तदभावेऽसपिण्डाः स्युराचार्यः शिष्य एव वा ।
सब्रह्मचारी सद्धिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥
गूढस्वैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।
आचार्यस्याप्यभावे तु तथा क्षत्रियवैश्ययोः’ ॥

इति । नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येत-
दनुपपन्नम् । पत्नीसङ्गविऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां
वा भरणमात्रस्य नारदेनोक्तत्वात्—

१. C. and D. read एवमेवोपपत्तीनां for एवमेवोपरितनाम्.

‘ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
 विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाङ्घ्रिच्युरितरासु तत् ’ ॥
 (ना. स्मृ. १३. २५-२६.)

इति । तत्र—

‘ संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ’ ।

इति प्रक्रम्य “ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् ” इत्यादिवचनस्य पठितत्वेन संसृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रम् संसृष्टभ्रातृणां च तद्धनहारित्वम् अनेन वचनेन प्रतिपाद्यत इत्यवगमनात् । अथवा ‘ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् ’ इत्यादिवचनस्य संसृष्टत्वेन

‘ संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

अनपत्योऽज्ञभाग्योऽपि निर्बीजेऽप्यितरानियात् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २४.)

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा अविभक्तविषयत्वमस्तु याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंसृष्टिनो भर्तुर्धनं पत्येव प्रथमं गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ पिता हरेदपुत्रस्य ऋकथं भ्रातर एव वा ’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—

१. D. reads धनग्रहणम् for तद्धनहारित्वम् and omits the portion up to इत्यादि वचनस्य संसृष्टत्वेन. २. D. reads अनपत्यांशभागो हि.

‘ विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ’ ॥

इति । मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम् भ्रातर एव
वेति विकल्पश्रवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभि-
चारिण्यां पित्रादेरनपत्यधनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

‘ भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्थनाशिका ॥

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति ’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृष्टं क्षेत्रांशं
नार्हतीत्यर्थः । धरेश्वरस्तु अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येव-
मादिवचनजातस्य प्रकारान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नि-
योगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य विभक्तस्य पत्युर्धनं गृह्णाति ।
तथा च मनुः—

‘ धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ।

कनीयाञ् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४६, १२०).

इति । विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्या धन-
संबन्धः । नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथेत्यभिप्रायः ।
गौतमोऽपि—

१. C. reads धरेश्वरस्तु for धरिश्वरस्तु. २. C. and D. read °संज्ञातस्य
for °ज्ञातस्य.

‘ पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानप-
त्यस्य । बीजं वा लिप्सेत’

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति । अयमर्थः—अनपत्यस्य ऋक्थं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा
भजेरन् स्त्री वा यदि बीजं लिप्स्यते ॥

इति । संग्रहकारोऽपि—

‘ भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संतृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।

गुर्वादेशनियोगस्था पत्नी धनमवाप्नुयात्’ ॥

इति । तदनुपपन्नं पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् ।
अश्रुतोऽपि नियोगो गौतमादिवचनबलात्कल्प्यते इति
युक्तमिति चेत् । तन्न । गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वोत् ।
तथा हि । तत्र यद्वैतमवचनं—

‘ पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य ।
बीजं वा लिप्सेत’—

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति । तस्य नायमर्थः यदि बीजं लिप्सेत तदा पत्नी
अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगो-
त्रर्षिसंबन्धा गृह्णीयुः । स्त्री वा गृह्णीयात् । सा स्त्री बीजं
वा लिप्सेत सयंता वा भवेदिति । वाशब्दस्य पक्षान्तर-
वचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि धनं यो

१. B. reads °विषयत्वात् for °परत्वात्. २. D. substitutes जाया
न for स्त्री वा ह्यावात्.

विभृयादित्यादि मनुवचनं तदपि क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्धं
वक्ति न पत्न्या इति । संग्रहवचनमपि संयताया एव धन-
संबन्धं वक्ति न तु देवरादिनियुक्तायाः ।

अन्यथा—

‘अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च’ ॥

इति । तथा—

‘अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः’ ॥

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मा-
दनपत्यस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाती-
त्येषैव व्यवस्था ज्यायसी । यत्तु स्त्रीणां धनसंबन्धाभावप्रति-
पादकवचनम्—

‘यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।
अैरिक्थभाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादनभाजनाः ॥
यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु’ ॥

इति । तद्यज्ञार्थमेव संपादितधनविषयम् । यदपि का-
त्यायनेनोक्तम्—

१. C. reads संरब्धवचनम् and D. शंखवचनम् for संग्रहवचनम्.
२. D. reads व्रते for गुरौ. ३. D. and C. read तद्विक्थभाजः for
अैरिक्थभाजः. ४. D. reads स्त्रेषु for धर्म.

‘ अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकम् ।

अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ’ ॥

इति । अयमर्थः—स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं धनिनैः
श्राद्धाद्युपयुक्तं च मुक्त्वा अदायिकधनं राजगामि भवति ।
श्रोत्रियद्रव्यं तु योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकमपास्य श्रोत्रियस्य न
राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदेनोक्तम्—

‘ अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. ५२.)

इति । तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं पत्नीशब्दश्रवणात् ।
यदपि च हारीतेनोक्तम्—

‘ विधवा यौवनस्था चेत्पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ’ ॥

इति । तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि
प्रजापतिवचनम्—

‘ आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम् ’ ॥

१. A. reads आदाय for अपास्य. २. A. reads अर्पणम् for अयमर्थः
and omits स्त्रीणाम् while B. for the same reads आमयणम् for अय-
मर्थः omitting the word स्त्रीणाम्. ३. A. reads धनम् for धनिनः. ४.
B. reads अदायि वान्यत् for अदायिकमन्यत् and substitutes the word
मुक्त्वा for मुक्त्वा. ५. A. reads °भृत्यौर्ध्वदैहिकम् for °भृत्यौर्ध्वदैहिकम्.
६. A. reads °शब्दश्रवणात् while B. reads अविरुद्ध° for अवरुद्ध°. ७.
D. omits च. ८. C. and D. read आमरणात् स्त्रियाः for आमरणा-
न्तिकम्.

इति । यदपि स्मृत्यन्तरे—

‘ अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् ’ ।

इति । तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् ।
या च श्रुतिः ।

‘ तस्मास्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाः ’ ।

इति । सा पत्नीवतग्रहे तत्पत्न्या अंशो नास्तीत्येवंपरा ।
इन्द्रियशब्दस्य ‘ इन्द्रियं वै सोमपीथः ’ इति सोमे प्रयोग-
दर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं बृहस्पतिवच-
नम्—

‘ यद्विभक्ते धने किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्मृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका ’ ॥

इति । तदितरदायादानुमतिमन्तेरण स्थावरविक्रयनिषेध-
परम् । अन्यथा—

‘ जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ।

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा ’ ॥

इति । अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिनां विभागप्रकार-
माह मनुः—

१. C. B. and D. read स्मृत्यन्तरम्. २. B. and C. read अदा-
या-हाः and D. अदायादीः. ३. B. C. and D. read सपत्नीव for सा
पत्नीव. ४. B. reads विभक्ते धनम् for विभक्ते धने while C. reads संभृतम्
for संस्मृतम्. ५. B. and C. read रसान्तरम् for रसाम्बरम्. ६. B.
and D. read भर्तुः° for भर्तृ. ७. A. and B. read वृद्धानाथातिथीन् for
वृद्धानाथातिथीन्. ८. D. reads संसृष्टिविभाग° for संसृष्टिनां विभाग°.

‘ विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ’ ।

(म. स्मृ. ९-२१०.)

इति । समानविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरण-
सिद्धेः ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं
विषमधनेन संसृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् ।
संसर्गः कैरित्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

‘ विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संसृष्टः स उच्यते ’ ॥

इति । यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या
तेन सह समापन्नः स संसृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवास-
मापन्न इत्यर्थः । कचित्संसृष्टिनां विषमविभागकारणमाह
बृहस्पतिः—

‘ संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्यो व्यंशः शेषाः समांशिनः ’ ॥

इति । विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंशद्वयं दातव्यं न
सर्वस्मिन्निति । एतत्संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेषु विभाज्यत्व-
प्राप्त्यर्थम् । अपुत्रस्य संसृष्टिनः ऋक्थग्राहिणं दर्शयति
याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads अधनेन for विषमधनेन. २. A. in marginal reading sub-
stitutes वा for च. ३. B. C. and D. read सहवासमापन्नः for सह-
समापन्नः. ४. D. adds न before येन. ५. A. B. and C. omit 'कारणं'
while D. substitutes पुनः for कश्चित् and omits संसृष्टिनाम्.

‘संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेष्वांशं जातस्य च मृतस्य च ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३८.)

इति । अयमर्थः । संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकाले विज्ञा-
तगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संसृष्टी दद्यात्
पुत्राभावे संसृष्टयेवापहरेत् । न पत्न्यादिः । पत्नीनामप्रतदुहि-
तृणां च भरणमात्रम् । तदाह नारदः —

‘भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्वुरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः पित्र्योऽंशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो विभ्रयात्पतिः’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २६-२७.)

इति । सोदरस्य तु सोदर इति सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं
सोदरः संसृष्टिपश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वय-
मेवापहरेत् न भिन्नोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः ।
संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि
विभज्य धनग्रहणमित्याह स एव —

‘अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वादद्यात्संसृष्टौ नान्यमातृजः’ ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इति । सापत्नभ्राता संसृष्टौ अन्योदर्यधनं हरेत् न

१. B. C. and D. read तु बुहिता तस्याः for दुहितरस्तस्याः. २. A. reads
संसृष्टिनः तस्यांशम् for संसृष्टिनो (S.) मृतस्यांशम्. ३. B. C. and D. read
सोदरो for संसृष्टौ. ४. B. C. and D. omit संसृष्टौ.

त्वसंसृष्टी । असंसृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत ।
न पुनरन्योदर्यः संसृष्ट्येव । अतएव मनुः —

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

त्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ।

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः' ॥

(म. स्मृ. ९. २११-२१२.)

इति । अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातृणां
मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले
देशान्तरगमनादिना स्वांशाद्भवेत् तस्य भागो न लुप्यते—
पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिन एव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं
भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिन्नोदराः सनाभयो
भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य संभूय न्यूनाधिक-
भावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

‘ असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ’ ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च
सोदराः तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु

१. D. originally reads अन्यः परो and corrects अन्यतरौ, while C. reads युज्यते for लुप्यते. २. D. reads भगिन्याः for भगिन्यः. ३. A. and D. omit यः while B. reads यः after कोऽपि. ४. B. and C. read चा for वा and substitute सोदरो for संसृष्टो. ५. B. and D. read असंसृष्टाः for संसृष्टाः.

भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु 'येषां ज्येष्ठ' इत्यादिमनु-
वचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च
सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तज्जङ्गमस्थावरात्मकोभय-
द्रव्यसद्भावविषयम् । अतएव प्रजापतिः—

‘ अन्तर्धनं तु यद्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वेसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । अयमर्थः । संसृष्टानां भिन्नोदराभ्रातृणामन्तर्धनं
गृहधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथांशतो भवेत् । सोदराणा-
मसंसृष्टानां गृहक्षेत्रादिकं स्थावररूपं यथांशतो भवेत् । इति ।
याज्ञवल्क्यवचनं तु जङ्गमस्थावरयोरन्यतरसद्भावविषयमिति ।
तत्र यद्युक्तं तद्वाह्यम् ।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः तदा पिता पितृव्यो वा यः
संसृष्टः स एव गृह्णीयात् । तथा च गौतमः ।

‘ संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो ऋक्थभाक् ’—इति ।

(गौ. स्मृ. २८. २८.)

यदा पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते तदा त्वसंसृष्ट-
भिन्नोदरो भ्राता गृह्णीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टपिता । तद-
भावे माता । तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः—

‘ स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ
हरेयातां तदभावे त्वसंसृष्टः पिता तदभावे माता तदभावे
ज्येष्ठा पत्नी ’ । इति ।

१. D. reads तेषां for येषाम्. २. B. and D. read च for तु.
३. B. C. D. substitute च for तु. ४. A. reads संभवं for 'सद्भाव'.

ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा संमता न तु पूर्वोढा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां
पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः—

‘ मृते पतौ तु भार्यास्स्युरभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । पेत्युः भ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृमातृ-
भार्याः सर्वे सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रं-
शतः भार्याणां भर्त्रांशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः ।
पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं तद्भ्रातृभगिनी गृह्णाति । तथा च
बृहस्पतिः—

‘ या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ’ ॥

इति । चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु

‘ या तस्य दुहिता ’

इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृह्णीतेत्याहुः ।

दुहितृभगिन्योरभावे—

‘ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ’ ।

१. A. omits गुणज्येष्ठा and reads संयता for संमता. २. A. reads
“स्तु स्वभ्रातृ” for “स्युरभ्रातृ”. ३. A. and C. read पत्नी for पेत्युः.
४. B, C. and D. do not insert the word “भ्रातृ” while A. originally
does not add भ्रातृ but it appears in correction.

इति । उक्तप्रस्थासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं
गृह्णीयुः । प्रतिपक्षे दोषाणामभावात् । अत एव बृहस्पतिः—

‘ मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृः पुत्रकः ।

सर्वे सपिण्डास्तद्वायं विभजेयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वो
गृह्णातीत्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः—

‘ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्थभागिनः ।

क्रमेण चार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३७.)

इति । अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं
आचार्यो गृह्णाति न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय
एवं गृह्णन्ति । यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतद-
नुष्ठानक्षमः सच्छिष्यो गृह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् ।
वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रैकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता समाना-
चार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी
च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

१. D. reads प्रतिपक्षोक्तानां for प्रतिपक्षे दोषाणाम्. २. B, C. and D. read
विभजेरन् for विभजेयुः. ३. B. and C. read के च and D. के वा for को वा.
४. C. and D. also A. drop °क°. ५. B. and C. do not insert एव.
६. D. reads °धारणानुष्ठान° for धारणतदनुष्ठान. ७. A. reads वानप्रस्थ-
धनं for वानप्रस्थस्य धनं. ८. C. and D. read °भ्रात्रेक° for भ्रात्रैक.

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्य-
धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरो-
त्तरो गृह्णातीत्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

‘अनंशास्वाश्रमान्तरगताः’ ।

(व. स्मृ. १७. ५२.)

इति । तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् ।
न तु समानाश्रमिणां परस्परकथग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रति-
ग्रहादेर्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् ।

‘अनर्थनिचयो भिक्षुः’ ।

(गौ. स्मृ. ३. ११.)

इति गौतमस्मरणाच्च । तत्र—

‘अह्नी मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्रयुजे त्यजेत्’ ॥

इति । वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

‘कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि विभृयाद्यातिः ।

योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा’ ॥

इत्येवमादिवचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यत एव ।—

१. B. C. and D. read पूर्वस्य पूर्वस्य. २. D. originally reads
मन्यांशाः and in margin reads अनंशाः. ३. B. C. and D. read
अनिचयो for अनर्थनिचयो. ४. A. reads इति वचनात् and B. and
३. इत्यादिवचनात् for इत्येवमादिवचनात्.

नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिपरिग्रहोऽस्त्येवेति तद्वि-
भागो घटत एव । दायानर्हानाह मनुः—

‘ अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धव्रधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०१.)

इति । निरिन्द्रियाः व्याधिनः विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि—

‘ पितुद्विद पतितः षण्हो यश्च स्यादौपपतिकः ।

औरसा अपि नैतैः शं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २१.)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ’ ।

(व. स्मृ. १७. ५२.)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘ क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४०.)

इति । तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो
गृह्यन्ते । एते निरंशकाः ऋक्थभाजो न भवन्ति । केवलम-

१. A. does not insert °आदि°. २. A. reads दायानर्हां° for दायानर्हां°. ३. A. reads °पादिकः. ४. B, C. and D. read क्लीबोऽन्धः for क्लीबोऽथ, while B. and C. स्तब्धः for तज्जः. ५. B. and C. read °रोगार्ताः for रोगाद्याः. ६. C. and D. read निरंशाः for निरंशकाः.

शनाच्छादनदानेन भर्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवाय-
माह मनुः—

‘ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणो ।

प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०२.)

इति । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वा-
द्यपि नास्तीत्याह देवलः—

‘ तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते ’ ।

इति । पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । ‘ पतित-
तज्जवर्ज्यं विभृयुः ’ इति बौधायनस्मरणात् । आश्रमान्तरगता
अपि ते भर्तव्याः । अतएव वसिष्ठः ।

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ।

क्रीत्रोन्मत्तपतिताश्च भरणं क्रीत्रोन्मत्तानाम् ’ ॥

(व. स्मृ. १७. ५२-५४.)

इति । अंशानर्हीणां पुत्रास्त्वंशभाजः । तदाह देवलः—

तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ।

इति । निरंशकानां पुत्रा औरसाः क्षेत्रजाश्च क्लैव्यादिदोष-
वर्जिता भागहारिणो न दत्तकादयः । अत एव याज्ञवल्क्यः
परिसंचष्टे—

१. D. substitutes the word अन्न for अशन while A. omits 'दानेन' and reads अशनाच्छादनेन. २. D. originally reads अकरणे and in margin अभरणे. ३. A. reads मनीषिणः. ४. B. and C. read भर्तव्यमपि and D. भर्तव्यत्वमपि. ५. A. and C. read युक्तं and B. reads भक्तं but substitutes वस्तु for वस्त्रं. ६. A. omits this quotation and इति बौधायनस्मरणात् ।

‘ औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ’ ।

इति । निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं भर्तव्याः संस्कर्तव्या-
श्च पत्न्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः । तथाच स एव-

‘ सुताश्चैषां च भर्तव्या यावद्वै भर्तृसत्कृताः ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः सोधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४१-१४२.)

इति । अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति कात्यायनः—

‘ अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रव्रज्यावसितश्चैव न ऋकथं तेषु चार्हति ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्यामश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४३.)

इति । स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

१. A. omits च. B. and C. substitute तु for च while D. प्र^० for the same. २. B. and C. read °संस्कृताः. ३. B. and C. read सानुवृत्तयः for साधुवृत्तयः. ४. B. reads याज्ञवल्क्यः for कात्यायनः but the following quoted verse does not occur in the texts of याज्ञवल्क्य. ५. A. reads पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तम् for पितृमातृपतिभ्रातृदत्तम्.

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजोयामतीतायां बान्धवास्तदवामुयुः' ॥

(या. स्मृ. २. १४३-१४४.)

इति । अध्यग्न्युपागतं विवाहकालेऽग्निसंनिधौ मातुलादि-
भिर्दत्तम् । तथा च कात्यायनः—

‘विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।

तदध्यग्निकृतं साङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्’ ॥

इति । आभिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै द-
त्तम् । आद्यशब्देन अध्यावाहनिकऋक्थक्रयादिप्राप्तं च ।
तथाच मनुः—

‘अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९४.)

इति । षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिक-
सङ्ख्याव्यवच्छेदाय । अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं
कात्यायनेनोक्तम्—

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

१. B. and C. read अतीतायामप्रजसि for अप्रजोयामतीतायाम्. ८. B. reads अध्यग्न्युपावहम् for अध्यग्न्युपागतम्. ९. B. C. and D. read अध्यावहनिकम् for अध्यावाहनिकम् and omit च. १०. B. and C. read तु पितृकात् for पितुर्गृहात्.

अध्यावाह्निकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ।
 प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।
 पौदवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते' ॥

इति । बन्धुदत्तं कन्याया मातृपितृभिर्दत्तम् । शुल्कं
 यद्वृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादत्तम् ।
 तदुक्तं कात्यायनेनः—

‘ गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।
 मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥
 विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुः कुलास्त्रिया ।
 अन्वाधेयं तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलात्तथा' ॥

इति । पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः—

‘ पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या द्विसाहस्राद् दातव्यं स्थावरादृते' ।

इति । यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्र-
 कार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयं च नियमः प्रत्यब्दा
 दाने वेदितव्यः । अनेकाब्देषु तूपजीवनार्थं सकृदेव दाने
 नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्युदासः । तथा च
 बृहस्पतिः—

१. B. reads तस्त्रीधनमुदाहृतम्. २. A. substitutes च for तु and
 reads अन्येन for श्वश्र्वा. ३. A. reads अधिवेदनिकम् for पादवन्दनिकम्. ४.
 B. C. and D. read °अन्वाधेयिकम् for अन्वाधेयकम्. ५. D. originally
 reads कर्मिणाम् but corrects °कर्मणाम्. ६. A. reads °साहस्रम् for साहस्राद्.
 ७. तथाच बृहस्पतिः — ‘दद्याद्धनं च पयोसं क्षेत्रांशं वा यद्विच्छति is omitted by
 B. C. and D.

‘ दद्याद्भनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति’ ।

इति । अत एव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियो-
गार्हत्वमुक्तं तेनैव—

‘ ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानुशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेऽपि’ ।

इति । पतिदत्तस्थावरे तु विशेषमाह नारदः—

‘ भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तेत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्वाद्वा स्थावरादृते’ ।

इति । पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह
कात्यायनः—

‘ तत्र सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तस्त्रीधनमिष्यते’ ।

इति । उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलंकारादिकं सोपाधिदत्तम् ।
योगवशेन वञ्चनादिनेत्यर्थः । शिल्पादिप्राप्तमापि स्त्रीधनं न
भवतीत्याह स एव—

१. A. reads तद्वत्तम् for तैर्दत्तम्. २. A. reads अपि for तु
and C, and D. read ०पु for the same. ३. A. substitutes च and
B, यत् for तत्. ४. D. reads सोपाधिना दत्तम् for सोपाधिदत्तम्. ५. A.
reads वञ्चनादिना for वञ्चनादिना. ६. B, and C. read wrongly शिल्पादि°
for शिल्पादि°.

‘ प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत्तं प्रीत्यो चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रोधनं स्मृतम् ’ ।

इति । अन्यतः सख्यादित इति धावत् । तदेतस्त्रोधनं
दुहितृदौहित्रतद्दुहितृपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा
भर्त्रादयो गृह्णन्ति । अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं
दुहितं गृह्णाति । अत एवोक्तम् याज्ञवल्क्येन—

‘ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्यः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । गौतमोऽपि—

‘ स्त्रोधनं दुहितृणां अप्रप्तानां अप्रतिष्ठितानां च ’

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । दुहितृणामभावे दुहितुर्दुहितरो गृह्णन्ति । तद्दुहि-
तृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्—

‘ भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो
भागकल्पना ॥

तथाच गौतमः—

‘ पितृमातृष्वसृवर्गे भागविशेषः ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. १७.)

इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः—

१. B. and C. read प्राप्तम् for प्रीत्या. २. B. and C. read दुहितृदौहित्र-
दौहित्रपुत्र° and D. originally दुहितृपुत्र° and in the margin दुहितृदौहित्र-
तद्दुहितृपुत्र° for दुहितृदौहित्रपुत्र°. ३. B. C. and D. read प्रेतायाम् for वृत्ता-
याम्. ४. B. C. and D. read तेनैव for याज्ञवल्क्येन but it seems in-
correct.

‘ यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनार्त्तिकचिह्नप्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९३.)

इति । दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रौ धनहारिणः । तथा च
नारदः—

‘ मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ’ ।

(ना. स्मृ. १३. २.)

इति । दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गुह्यती-
त्यर्थः । दौहित्राणामभावे तु—

‘ विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं ऋकथमृणं समम् ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं
मातृधनं पुत्रा गुह्यन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ऋकथं भगिन्यश्च सनाभयः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९२.)

इति । एतत् पुत्राणां दुहितृणां च संभूय मातृऋकथग्राहि-
त्वपरं न भवति । किंतु तेषां धनसंबन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं
समशब्दश्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्—

‘ समं सर्वे सहोदरा मातृकं ऋकथमर्हन्ति कुमार्यश्च ’ ।

१. This portion is omitted in A.

इति । तदपि मनुवचनेन समानार्थम् । अथवा एतद्वचनद्वयं
भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् । अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः—

‘ स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ’ ।

इति । अपत्यानां पुमपत्यानाम् । यत्तु पारस्क्रेणोक्तम् ।

अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रेस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक् ’ ।

इति । तदप्रतिष्ठितोद्दुहितृविषयम् । अत एव मनुः—

‘ मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १३१.)

इति । यौतकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजाति-
स्त्रीधनं उत्तमजातीयैः सपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदप-
त्यम् । तदुक्तं मनुना —

‘ स्त्रियास्तु यद्वेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९८.)

इति । ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम् । पुत्राणाम-
भावे पौत्रा गृह्णन्ति पौत्राणामपि पितामह्युपाकरणे । पुत्र-
पौत्रे ऋणं देयमिति अधिकारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणे-
ऽधिकारः । ऋकथभाक्त्वं कुत इति चेत् । तत्र ।

१. B. C. and D. read पुत्रैस्तु for पुत्रस्तु. २. D. reads समांशता for समांशभाक्. ३. A. B. and C. read °जाति° for °जातीय°. ४. A. reads जात्यधम° for जात्युत्तम°.

‘ ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः ’—

इति गौतमवचनेन ऋक्थभाजमेव ऋणापाकरणाधिका-
रश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि ऋक्थभाजः ।
अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः—

‘ ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्भनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ’ ॥
येत्त्वस्याः स्याद्भनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

(म. स्मृ. ९. १९६—१९७.)

इति । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया
भार्याया यद्भनं तद्बहिर्वादिपौत्रान्ततद्भनहारिसन्ततेरभावे
सति भर्तृगामि न पुनर्मात्रादिर्गामि इत्यर्थः । आसुरराक्षस-
पैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवती-
त्यर्थः ।

यत्तु कात्यायनेनोक्तम् —

‘ बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ’ ।

इति । तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीधनविषयम् । अतए-
वोक्तं तेनैव—

१. C. reads वसु for धनम्. २. A. does not insert this whole
verse. ३. B. C. and D. omit तन्. ४. A. reads मात्रासीनाम्
for मात्रादिगामि. ५. A. omits this whole portion—आसुरराक्ष-
सपैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः. ६. A.
omits ‘धन’.

‘ आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियो ।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ’ ।

इति । भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरा एव
गृह्णन्ति तथाच गौतमः—

‘ भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः ’ ।

(गौ. स्मृ. २८, २९.)

इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनै-
वोक्तम् ।

‘ स्वं च शुल्कं वोढाहति ’ ।

इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात्प्राक्मृतायां द्रष्ट-
व्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—

‘ मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४६.)

इति । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि
तदपि सोदरा एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः—

‘ ऋकथं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ’ ॥

इति । अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच
पैठीनसिः—

१. A. reads स्त्रियाः and B. and D. स्त्रियम् for स्त्रिया. २. A.
reads सोदरा एव गृह्णाति for सोदरा एव गृह्णन्ति. ३. B. and C. read
भवस्यवम् for उभयव्ययम्. ४. D. reads पितामहादिभिः for मातामहादिभिः.

‘प्रेतायां पुत्रिकायां तु न भर्ता द्रव्यमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्यां च भ्रात्रा तद्वाह्यमित्यपि ।

इति । पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे स एव गृह्णीयात्र
भर्ता । यत्तु मनुवचनम्—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकीयां कथंचन ।

धनं तत् पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३५.)

इति । तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु कचिदन-
पत्यं स्त्रीधनं स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना —

‘मातृष्वसा मातुलानीं पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः’ ॥

इति । अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे आसु-
रदिषु मातापित्रोरभावे मातृष्वसादीनां धनं यथाक्रमं मातृ-
ष्वस्त्रीयाद्यां गृह्णीयुः । कचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि
पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयादित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति’ ॥

(या. स्मृ. २. १४७.)

१. A. reads दायम् for द्रव्यम्. २. B. C. and D. read ग्राह्यमिति for माह्यमित्यपि. ३. B. originally reads तस्य द्रव्यं for पुत्रिकायाम्. ४. A. B. and C. substitute तु for तत्. ५. B. and C. read बन्धादीनां and D. originally स्वस्त्रीयादीनां and in margin बन्धादीनां for स्वस्त्रीयादीनाम्. ६. D. reads पुत्रो for सुतो while A. substitutes च for वा. ७. D. omits °या°.

इति । संप्रतिरोधके बन्दिग्रहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्री-
धनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्द-
द्यादेव । तथाच कात्यायनः—

‘ न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।
सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यद्यसौ धनवान् भवेत् ’

इति । देवलोऽपि—

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्ता तत्स्वर्यमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम् ’ ।

इति । विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः—

‘ पैतामहं च पित्र्यं च यच्चान्यत्स्वयमार्जितम् ।
दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते ’ ॥

इति । पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमार्जितं यत्तदेव विभजेत्
तदनुपजीवनेनार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतत्त्रितयमपि ऋणा-
वशिष्टं विभजेत् । तथा च स एव—

१. B. and C. substitute हि and D. तु for च. २. B. and C. read भोक्ता तत्स्त्रीधने चैवम् for भोक्ता तत्स्वर्यमेवेदम्. ३. D. reads यत् स्यात् for यच्चान्यत्. ४. B. C. and D. omit यत्तदेव विभजेत्.

‘ ऋणं प्रीतिप्रदानं च दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ’ ॥

इति । ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् ।

‘ ऋकथं ऋणं सममिति वचनात् ’ ।

ऋकथं ऋणमितिवचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध्यमित्याह स

एवः—

‘ ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह ।

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढमब्रवीद्गुः ’ ।

इति । अत्र कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथा च

स एव—

‘ शङ्काविश्वाससंधाने विभागे ऋक्थिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ’ ।

इति । अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्द्रव्याद्विद्यया लब्धमेव च ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११८-११९.)

१. A. reads सदा for सह. २. D. reads दोह्या° for दोह्या°. ३. D. originally reads शोकं मूढे and in margin शोकं मूढे for कोशं गूढम्. ४. D. reads °द्रव्य° for °द्रव्य°. ५. D. reads originally शोकमोहम् and in the margin कोशमेव, while A. कोशमेवम्.

इति । पितृद्रव्याविनाशेन यत्स्वयं कृत्यादिना उपाजितं
यच्च विद्यादिना लब्धं विवाहाच्च यल्लब्धं तद्वात्रादीनां न
भवेत् । यत्तु पित्रादिक्रमायातं चोरादेभिरपहृतं पित्रादिभि-
रनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये यः कश्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति
तत्तस्यैव भवति । क्षेत्रं तु तुरीयांशमेवोद्धर्ता गृह्णाति शेषं
तु सर्वेषां सममेव । तथाच शङ्खः—

‘ पूर्वनष्टां तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् श्रमात् ।
यथाभागं लभन्त्यन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ’ ।

इति । तथा विद्ययाध्यापनादिना लब्धमपि स्वस्यैव
भवति । पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अत एव मनुः—

अनुपध्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
(दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ।)
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

(म. स्मृ. ९. २०८.)

इति । श्रमेण कृत्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणा-
र्थम् । व्यासोऽपि—

१. A. and D. omit तु. २. B. and C. read अनुद्धृतम् omitting
अपहृतम् पित्रादिभिः. ३. A. reads अन्यैः for पित्रादिभिः. ४. B.
C. and D. omit कश्चित्. ५. B. C. and D. read क्षेत्रे for क्षेत्रं.
६. A. omits तु and also च after तथा. ७. A. reads पुनः.
B. पूर्व, and C. पूर्णम् for पूर्व. ८. B. C. and D. read क्रमात् for
श्रमात्. ९. A. and C. read °भागेन लभते for °भागं लभन्ति.

‘ विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं चे ऋक्थिभिः ’ ॥

इति । अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः—

‘ परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्यान्यतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ।

उपन्यस्तेषु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न नियोज्यते ।

शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशासनाद्वादात् लब्धं प्राध्यापनाच्च यत् ॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्यातोऽद्भुतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

शिल्पिश्चपि हि धर्मोऽयं स्वस्थाद्यच्चाधिकं भवेत् ।

विद्यावलकृतं चैव याज्यतः शिष्यैस्तथा ॥

एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ’ ।

इति । अनेन विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपित्रादिद्रव्योप-
योगप्राप्तं तदविभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् ।

कचिद्विद्याप्राप्तमपि धनं विभाज्यमित्याह नारदः—

१. B. C. and D. read स्वऋक्थिभिः for च ऋक्थिभिः. २. B. and C. read उपायस्तेषु while D. originally reads उपलब्धेषु and in the margin उपन्यस्तेषु for उपन्यस्तेषु. ३. B. reads रणपूर्वकम् for पणपूर्वकम्. ४. A. reads शासनात् for शासनान् and substitutes वाऽपि for वादान् while B. and C. read सज्ञानं for स्वज्ञान and प्राधान्यतो ब्रूयात् for प्राध्यापनाच्च यत् while A. reads प्राधान्यतश्च यत् for प्राध्यापनाच्च यत्. ५. A. and D. originally read द्युतपूर्वकम् for ऽद्भुतपूर्वकम्. ६. A. reads संनिर्वष्टे for शिल्पि-
श्चपि. and D. originally reads मून्याद्यच्चाधिकम् for स्वस्थाद्यच्चाधिकम्.
७. A. reads यान्यत्तच्छिष्यतः तथा and B. and C. read यान्यतो मिश्रितस्तथा
for याज्यतः शिष्यैस्तथा. ८. A. and D. originally read अतो for अनेन.

‘ कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनान्तस्मात्स लभेताश्रुतौऽपि सन् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १०.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः ’ ॥

इति । अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्त-
विद्यानां यद्भनं शौर्यादिनोऽप्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं तद्विद्याधनं
विभाज्यमिति । पितृव्यार्जितेनार्जिते विद्याधने भागद्वयमर्ज-
कस्याह वसिष्ठः—

‘ येन चैषां यदुपार्जितं स्याद्द्वयंशमेव लभेत ’ ।

(व. स्मृ. १७. ५१.)

इति । यत्तु—

‘ सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ’ ॥

इति । तद्विद्येतरकृष्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्य-
विद्याधने अर्जकेच्छया अंशमाह गौतमः—

‘ स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं दद्यात् ’

इति । इच्छाभावेत्वाह नारदः—

वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

१. B. and C. read °ऽसुतोऽपि for °श्रुतोऽपि. २. D. originally reads कुलतोवासविद्यानाम् for कुले विनीतविद्यानाम्. ३. D. reads शौर्यो-
दिभिः प्राप्तं तद्विद्याधनम्. ४. D. reads पितृव्याविरोधेन. ५. B. and
C. read एकस्य for अर्जकस्य. ६. B. C. and D. read स्वयमुपार्जितम्
for यदुपार्जितम्. ७. B. and C. read विद्येतरतया for विद्येतरकृष्यादि-
८. B. reads अंशविभागम् and B. and C. read अंशान् for अंशम्. ९. B.
and C. add तत् to इच्छा.

पितृव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ' ॥

(ना. स्मृ. १३. ११.)

अविद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः—

‘ नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ’ ॥

इति । विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्य-
मित्याह स एव—

‘ शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव ऋक्थिभिः ॥

ध्वजाहतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ’ ।

इति । ध्वजाहतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम् —

‘ संग्रामादाहतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्वेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा ’ ॥

इति । शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्—

‘ आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्वेत् ’ ।

१. A. B. and C. reads तद्धनमा° for तेन तदा°. २. D. reads अविद्याय .
३. D. originally reads अविद्यायाम् for नाविद्यानाम् while A. substi-
tutes °धनं for °धनाम्.

इति । पित्रादिब्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवेत् शौर्य-
प्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य भागद्वयमाह व्यासः—

‘साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ।

इति । अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः—

‘वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ’ ।

(म. स्मृ. ९. २१९.)

इति । वस्त्रं पितृधृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरुर्ध्वं
विभागे श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—

‘वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ’ ॥

इति । अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव । पत्रमश्व-
शिबिकादिवाहनं तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं
तु सर्वैर्विभाज्यम् । अलंकारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव ।

अधृतः साधारणो विभाज्य एव—

‘पत्न्यौ जीवति यस्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २००.)

१. B. C. and D. substitute इव for °वत्. २. A. does not insert this line. ३. B. and C. do not insert this whole verse and also इति. ४. A. and D. omit पितृ. ५. A. B. C. and D. originally read पत्रं वाहनं before पत्रमश्वशिबिकादि°.

इति । तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृतान्नं तण्डुलमोदकादि । तदपि यथासंभवं भोक्तव्यं न विभाज्यम् । उदकं तदाधारः कूपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेण भोक्तव्यो न मूल्यद्वारेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्यो विषमाः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।

तथा च बृहस्पतिः—

‘एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ।

बह्वचः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ’ ॥

इति । पित्रावरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः—

‘स्त्रीषु संयुतास्वविभागः ’ ॥

(गौ. स्मृ. २८. ४७.)

इति । योग इति श्रौतस्मार्तान्निप्रसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमः इति लब्धपरीक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागाराम-निर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरोधेनार्जितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा—

‘क्षेमं पूर्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ’ ॥

१. A. reads विशेषणोपादानात् and B. and C. विशेषेणोपादानात् for विशेषेणोपादानात्. २. D. reads मोदकतण्डुलादि and for यथासंभवं originally reads यथासंभूय. ३. D. reads विषमपर्यायेण for विषमः पर्यायेण. ४. B. and C. read युक्तासु for संयुतासु. ५. A. B. and C. read °विरोधार्जितम् for °विरोधेनार्जितम्.

इति । अथवा योगक्षेमशब्देन छत्रचामरशस्त्रवाहनादि-
प्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः ।
सौख्यविभाज्यः । यत्तु उशनसा क्षेत्रस्याप्यविभाज्यत्व-
मुक्तम्—

‘ अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ’ ॥

इति । तत्प्रतिग्रहलब्धक्षेत्रं क्षत्रियासुतेन सार्धं ब्राह्मणी-
सुतेन अविभाज्यमित्येवं परम् ।

‘ न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय च ’ ।

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभा-
ज्या एव ।

तथाच बृहस्पतिः—

‘ वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राह्य लेखितम् ।

कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ।

१. A, B, C. and D. read शस्त्रचामरछत्रोपानत्रप्रभृतयः. २. A, B, and C. read वाप्यम् for याज्यम्. ३. D. reads संस्थितम्. ४. A. reads तैः कस्य for नैकस्य. ५. D. substitutes च for वा. ६. B, C. and D. read तदनुसारेण for त्वनुसारेण.

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥
 बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
 योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ।
 प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो ऋक्थिभिः सह ' ॥

इति । तेन वस्त्रादीनामेविभाज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचन-
 मुशनोवचनं चानादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि
 वचनानां विषयव्यवस्थाश्रयणं युक्तं न चान्यथाकरणम् ।
 बृहस्पतिवचनानां तु अधृतवस्त्रादिविषयत्वम् । मन्वादिव-
 चनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वं पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यव-
 स्था घटते ।

विभागकाले केनचिद्विहितं पश्चादुद्भाषितं चेत् तत्सर्वं समं
 विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

‘ अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२६.)

इति । समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति
 बहुवचनेन येन दृष्टं तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शयति ।

१. D corrects विभाज्यते. २. B. and C. read नव° for तेन.
 ३. B. and C. read °मपि for °मवि. ४. B. and C. substitute only
 वा° for चाना°. ५. B. C. and D. read बाधाश्रयणम् for चान्यथाकरणम्.
 ६. D. originally reads अपहतम् and in the margin वञ्चितम् and adds
 a word वित्तम् after वञ्चितम्. ७. A. reads सर्वम् for सर्वैः. ८. B. and C.
 read विभक्तम् for विभक्ते. ९. B. reads °भाग° for °विभाग°. १०. B.
 C. and D. read दर्शयितुम् for दर्शयति.

मनुरपि—

‘ ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत् ’ ॥

(म. स्म. ९. २१८.)

इति । अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभाग-
तया विभक्तमपि समतां नयेत् । तथाच कात्यायनः—

‘ अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्गुः ’ ॥

इति । एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद्दृष्ट्यैव विभाग-
विधानात् पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते ।
यत्तु मनोक्तम्—

‘ विभागे तु कृते किञ्चित्सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ’ ॥

इति । तद्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम् ।
अन्योन्यापहतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रा-
न्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति । तथाच श्रुतिः—

‘ यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि

वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते ’ ।

इति । अयमर्थः । यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते
भागदर्पाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति यावत् । अथ
भागान्नुतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं करोतीति

१. B. and C. read पश्चात् for पुनः. २. A. reads ‘द्रव्यार्जनव्यय’ for
‘द्रव्येष्वायव्यय’. ३. B. and C. read ‘वचने for ‘वञ्चने. ४. B. and
C. read अपकरोति for अपाकरोति. ५. B. C. and D. do not insert अथ.
६. B. and C. read चयते for चयते and substitute याधिकम् for पापिनम्.

यावत् । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा
नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातृन् यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २१३.)

इति । तत्स्वतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे
दोषोऽस्ति किमुतास्वतन्त्राणां यवीयसामित्येवं प्रतिपादन-
परम् । न तु ज्येष्ठस्यैव दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या
श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभक्तानां कर्तव्यमाह नारदः—

‘ यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥
स्वभोगान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. ४२-४३.)

इति । एकस्माज्जाता विभक्ता भ्रातरः परस्परानुमतिमन्त-
रेण धनसाध्येष्टापूर्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा धनसाध्य-
कृत्यादिर्कर्मकारिणो भवेयुः । तथा विभिन्नोलूखलमुसलादि-
कर्मापसर्जनद्रव्योपेताः स्युः । तथा च कार्येषु भ्रातरो यदि
न संमताः तदा ताननादृत्य कार्यं कुर्युः । तथा विभक्ता

१. B. and C. read °वचनम् for मनुनोक्तम्. २. B. and C. read दोष°
for दोष°. ३. B. and C. read स्वभावात् for स्वभागान्. ४. B. C. read
द्रव्यव्यय° for धन° while D. reads द्रव्य but omits व्यय. ५. A. omits कर्म.
६. B. C. and D. do not insert च while D. reads originally संगताः.

भ्रातरः स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा तत्सर्वं यथेष्टं
कुर्युः । यस्मान्ने विभक्ताः स्वधनस्येशाः स्वतन्त्राः स्वामिन
इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

‘ विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ’ ॥

इति । तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारण-
त्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु
तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासनसौकर्याय सर्वा-
भ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमति-
व्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘ स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ’ ॥

इति । तस्यायमभिप्रायः । तत्र ग्रामानुमतिः ‘ प्रतिग्रहः
प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ’ इति स्मरणात् । व्यवहा-
रप्रकाशनार्थमेवोपेक्ष्यते । न पुनर्ग्रामानुमतिमन्तरेण व्यव-
हारो न सिध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमाव्यतिपत्ति-
निरासार्थमेव । दायादानुमतिरपि विभक्ताविभक्तसंशयव्युदा-
सेन व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये
कर्तव्ये सहिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्या-
दित्येवमर्थम् ।

१. B, C, and D. read स्वभावान् for स्वभागान्. २. B. and C. read वि-
क्रीणीयुः तानादयो वा for विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा. ३. B. C. and D. read
तस्मान् for यस्मान् while B. and C. add न before विभक्ताः. ४. B. C.
and D. read द्रव्यस्य for द्रव्येषु. ५. B. C. and D. read सर्वाभ्यनुज्ञा
अवश्यं कार्या for सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या. ६. A. omits ‘अविभक्त’.

‘ स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ’ ।

इति स्थावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

‘ भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ ’ ॥

इति दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्ण-
यकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । ज्ञातयः पितृबन्धवः । बन्धवस्तु मातुलादयः ।
लेख्यं विभागपत्रम् । एभिर्विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । यौतकैः
पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैः । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः—

‘ विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मागमव्ययाः ॥

१. B. and C. read प्राशस्त्यात्. २. B. and C. read बन्धुभिश्च विलेखितैः
for बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः. ३. B. and C. read बान्धवेषु for बन्धवस्तु. ४.
A. reads यौतके पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैः. ५. A. and D. read प्रति for प्राति. ६.
B. reads ज्ञेया for ज्ञेया.

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ' ॥

(नां. स्मृ. १३. ३६-४०.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम् ।

वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ’ ॥

इति । कुसीदवाणिज्यादिभिल्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्ष्या-
द्यभावे वेदितव्यः । तथा च स एव—

‘ साहसं स्थावरस्वाम्यं प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्युर्यत्रै च साक्षिणः ’ ॥

इति । साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि स एवाह—

‘ कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधकम् ।

स्वस्वभोगैः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम् ’ ॥

इति । कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषवैरानुबन्धः । व्याघातः पर-
स्परस्य होढं बलादपहृतं द्रव्यं तस्य दर्शनं स्वस्यात्मनो
भोगः परस्परं पृथग् ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषि-
द्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

१. B. and C. read स्थावरं स्वाम्यम् for स्थावरस्वाम्यम्. २. D. origi-
nally reads यस्य and in the margin यत्र. ३. B. reads साधकौ for साध-
कम् and also B. and C. read स्वस्य भौमस्थावरस्य for स्वस्वभोगस्थावरस्य.
४. B. and C. read बान्धवस्वात्पहृतद्रव्यतोऽवर्जनम् for बलादपहृतं द्रव्यं
तस्य दर्शनम्.

‘ भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ५२.)

इति । साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे ।

‘ युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेवं मर्दयेत् ’ ।

इति प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘ विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्देविकी क्रिया ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । कथं तर्हि तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

‘ विभागे यत्र संदेहो दायदादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि ’ ॥

इति । यत्र संदेहो युक्तिभिरपि नापैति तत्र पुनर्विभागः
कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ’ ॥

इति । तद्युक्त्यादिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् ।

१. B. and C. read शप्यम् for साक्ष्यम्. २. B. originally reads एनमर्हयेत् and in the margin एनमर्हयेत्. ३. B. and C. omit तर्हि. ४. This verse does not appear in the several printed editions of the मनु but it has, in a manuscript, been commented upon by मेधातिथि a wellknown commentator. ५. B. reads ददातीति and C. ददानीति.

स्वयं कृतस्य संदिग्धस्य विभागस्य पुनः प्रवर्तको राज्ञा
दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

‘स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञां शक्यते स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः’ ॥

इति । अनुबन्धतो निर्वन्धतः ।

॥ इति दायविभागः ॥

। अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः—

‘अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः’ ॥

(म. स्मृ. ९. २२३.)

इति । अप्राणिभिरक्षवधशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुकुटा-
दिभिः । तथाच नारदः—

‘अक्षवधशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्’ ॥

(ना. स्मृ. १६. १.)

१. B. C. and D. read असंदिग्धस्य while B. and C. omit विभागस्य.
२. B. and C. read राज्ञांश्चे स्वके while D. राज्ञांश्चे क के. Both seem to
be incorrect. ३. A. B. and C. read निबन्धतः. ४. B. and C. read
‘वध’ and D. originally reads वद्ध for वध. ५. B. and C. omit
प्राणिभिः. ६. B. and C. read पणद्यूत°, D. also the same.

इति । अक्षाः पाशकाः । वध्राश्चर्मपट्टिकाः । शलाका
दन्तादिमयाः दीर्घचतुरस्राः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो
गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं यद्देवनं क्रीडेन क्रियते तद्ब्यूतं
वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः च कारान् मल्लमेषादिभिश्च
प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते स समाहृत्य इत्यर्थः ।
बृहस्पतिरपि—

‘ अन्योन्यपरिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः ।

प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदन्ति समाहृत्यम् ’

इति । ब्यूतस्थानं समिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह स एव—

‘ सभिकेनाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुर्ना ’ ।

इति । तत्र पक्षान्तरमाह नारदः—

‘ अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ’ ॥

(ना. स्मृ. १६. ८.)

इति । ब्यूतसर्भाधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ गृहे शक्तिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृह्णीयाद्भूर्तकितवादितरादृशकं शतम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १९९.)

१. B. and C. omit क्रीडनम्. २. B. and C. read अन्योन्यम्. ३. A. B. C. and D. originally read सविका° for सभिका°. ४. B. C. read हेतुना; D. हेतवे. ५. B. and C. read अत्र for तत्र. ६. B. originally reads °शलाका° and in the margin °सभा°. ७. B. and C. read गृहे and D. also originally the same. ८. B. C. and D. originally read ब्यूत° for भूर्त°.

इति । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितपणो ग्लहः ।
 तत्र तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा
 वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः । तस्मात्कितवात्पञ्चकं शतं
 सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृह्णीयात् । पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते
 तच्छतपञ्चकम् जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति
 यावत् । कितवनिवासार्थं शाला सभा तत्राधिष्ठितः सभिकः ।
 सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्र-
 व्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जित-
 द्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापितस्य सभि-
 कस्य कृत्यमाह स एव—

‘ स सम्यक्पालितो दद्याद्वाज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितं तद्वाहयेत् जेत्रे दद्यात् सत्यं वचः क्षमी ’ ॥

(या. स्मृ. २. २००.)

इति । यः क्लृप्तवृत्तिव्यूताधिकारी राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितः
 स राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितस-
 काशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूत-
 कारिणां विश्वासात् सत्यं वचो दद्यात् । बृहस्पतिरपि—

‘ सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च ’ ।

१. D. originally reads असम्यक् for स सम्यक् and substitutes originally °क्रमम्. for °कृतम्. २. D. originally reads उद्वाहयेत् for तद्वाहयेत् while B. and C. and D. in the margin read क्षेत्रे for जेत्रे.
 ३. B. and C. read क्षेत्रे. D. also originally the same for जेत्रे.
 ४. B. and C. add स before सत्यम्. ५. D. reads इति for अति.
 ६. B. and C. read क्षेत्रे for जेत्रे.

इति । पराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत् ।
पणग्रहणादवागेव स्वकीयं पणं राज्ञे^१ जेत्रे च यथाभागं दद्या-
दित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—

‘ जेतुर्दद्यात्स्वर्कं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः^२ ।

इति । यदा सभिको जेत्रे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः
तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्राप्ते नृपतिना भागे^३ प्राप्तिद्वे धूर्तमण्डले ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु^४ ।

(या. स्मृ. २. २०१.)

इति । अन्यथा प्रच्छेत्रे सभिकरहिते अदत्तराजभागे
वृते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजय-
विप्रतिपत्तौ निर्णयकारणमाह स एव—

‘ द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि^५ ।

(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारः कितवा एव राजा
नियोक्तव्याः न तु श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्युक्तलक्षणाः ।
साक्षिणश्च त एव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि—

१. B. C. and D. do not insert पणम्. २. A. omits राज्ञे and also च. ३. D. originally reads बाह्यम् for ग्राह्यम्. ४. D. originally reads सद्योवसतिकेनैव. ५. B. originally reads भावेप्रसिद्धद्यूतमण्डले while A. B. and C. substitute ‘द्यूत’ for ‘धूर्त’. ६. A. reads अतीत for अदत्त.

‘ कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।

य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः ’ ॥

इति । साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह
बृहस्पतिः—

‘ उभयोरपि संदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ’ ॥

इति । कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपाधिदेविनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । कूटैरक्षादिभिरुपाधिभिर्मणिमन्त्रादि नामति-
वच्चनेन ये दिव्यन्ति तान् श्रपेदनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वास-
येदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह नारदः—

‘ कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विकासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १६. ६.)

इति । दण्डने विशेषमाह विष्णुः—

‘ द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ।

उपाधिदेविनां सैन्दंश्छेदः ’ ॥

(वि. स्मृ. ९. १३५—१३६.)

इति । अनिर्युक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः—

१. D. reads कितवा एव. २. D. originally reads विद्वेषिणः for विद्वेषिणः.
३. D. reads दण्डे for दण्डने. ४. D. reads संदेश°. ५. B. and C. read
अनिर्युक्ताः and D. originally अनिर्युक्ते and in the margin अनिर्युक्ताः for
अनिर्युक्त°.

‘अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।
न सतं प्राप्नुयात् कामं विनयं चैव सोऽर्हति’ ॥
(ना. स्मृ. १६. ७.)

इति । द्यूते विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिशति
याज्ञवल्क्यः—

‘एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये’ ।
(या. स्मृ. २. २०३.)

इति । सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्व-
येऽपि विज्ञेय इत्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ
तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः—

‘द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।
तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः’ ॥

इति । पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः—

‘परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।
तत्रापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः’ ॥

इति । काम्यैः कामः पणः । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
(म. स्मृ. ९. २२४.)

१. B. and C. read द्यूतं विहितं कर्मजातम् while D. विहितकर्म-
जातम्. २. D. reads originally कामं यथा and in the margin
काम्यं यथा; while B. and C. काममथ all for काम्यम् अथ. ३. D. reads
काम्यकामपणः.

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

(म. स्मृ. ९. २२२.)

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।
राजान्तकारिणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥

(म. स्मृ. ९. २२१.)

कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान् ।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ' ॥

(म. स्मृ. ९. २२५.)

इत्यादि । तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्ष-
सभिकरहितविषयतया वा योज्यम् । अत एव बृहस्पतिः—

‘ द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनंपहम् ।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ।
सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना ’ ॥

इति ।

द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसेक्तोद्देशक्रमानुरोधेन ऋणादानादिसमाह्वयान्तान्यष्टादश
व्यवहारपदानि निरूपितानि ।

१. D. reads कूत्सितकलान् पाषण्डांश्चैव while B. कुशीलवान् कूरान्
पाषण्डस्थांश्च for कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि. २. A. reads
‘ सुखापहम् while D. originally reads तत्रैव for मनुना. ३. B. and
C. read मनुक्तोद्देश° and D. मनुक्तोद्देश°.

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकार्यं
विवादपदमभिधीयते ।

तस्य च लक्षणभेदौ नारदेन निरूपितौ—

‘ प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । .

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥

पुनः प्रमाणसंभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।

पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ॥

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि ॥

वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम् ’ ॥

(ना. स्मृ. १७. १-४.)

इति । प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घन-तदा-
ज्ञाकरण-तत्कर्मकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिन एव । तत्र
स्मृत्याचारव्यपेते मार्गे, वर्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहा-
रनिर्णयं नृप एव कुर्यात् । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहार-
स्तत्प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतीघाते विशेष-
दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

१. A. and D. omit च. २. D. reads दर्शितौ. ३. D. reads पुनर्ज्ञेया
for °षु विज्ञेया while B. and C. तैर्ज्ञेयाः for विज्ञेयाः. ४. D. reads
लोपश्चाश्रमिणामपि. ५. A. B. and C. read °रक्षणार्हि° for °करणार्हि°.

‘न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ’ ॥

(य स्मृ. २. २९६.)

इति । राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्व-
माधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं यो विलिखति यश्च
पारदारिकं चोरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तादुभावु-
त्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि—

‘न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं अधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ’ ।

इति । तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘राजयानासनारोदुर्दण्ड उत्तमसाहसः ’ ।

(या. स्मृ. २. ३०३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियं चास्य यो वक्ता बन्धं तेषां प्रकल्पयेत् ’ ॥

इति । राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः—

१. D. originally reads प्रकाशयेद् राज° and in the margin प्रकाशयन् राज°.
२. D. originally reads कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु and in the margin
कुर्वन्त्युत्तरकार्याणि and कुर्वन्ति साहसं कार्यम् for करोत्युत्तरकार्याणि.
३. B. and C. read °विनाशके while D. originally विनाशकाः and in
the margin विनाशके. ४. B, C, and D. originally राजयानासनारोहे
दण्डो मध्यमसाहसः and in the margin D. reads समारोहे for °सनारोहे.
५. A. B. read बलं while D. reads बन्धम् for वधम्°.

‘ राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेद् विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वस्वमेव च ’ ॥

(म. स्मृ. १. २७५.)

इति । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य
नापहर्तव्यमित्याह नारदः—

‘ आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।
वेद्यास्त्रीणामलंकारान् वाद्यातोद्यानि तद्विदाम् ॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ’ ॥

(ना. स्मृ. १७. १०-११.)

इति । ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः—

‘ ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
ललाटे चाभिः शस्ताङ्कः प्रयोणं गर्दभेन तु ’ ॥

इति । कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ दिनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।
विप्रचिह्नेन गूढस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ’ ॥

(या. स्मृ. २. ३०४.)

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

‘ द्विजातिलिङ्गिनः गूढान् चित्रदण्डेन घातयेत् ’ ॥

१. C. reads भरीणां चोपजीविकाम्. Printed texts of the मनु also follow this reading but it appears from the following line that the author माधवाचार्ये does not agree with it. २. D. reads प्रमाणम् for प्रयाणम्. ३. D. in margin and printed texts of the याज्ञवल्क्य read विप्रत्वेन च for विप्रचिह्नेन.

इति । तद् वृत्त्यर्थं ब्रह्मणालिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मण-
पीडाकारिणो दण्डमाह मनुः—

‘ ब्राह्मणान् बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपायैस्तमुद्वेगकरैर्नृपः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २४८.)

इति । गूढाणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः—

‘ प्रव्रज्यावसितं गूढं जपहोमपरं तथा ।

वधेन शसयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम् ’ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन विद्यते ।

कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥

(म. स्मृ. ९. २३३.)

इति । तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्य अधर्मतो
वृत्तत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्त-
येत् । न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्त-
नीय इत्येवंपरम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निव-
र्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्ये पथि स्थापनीयम् ।

‘ न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।

तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ’ ॥

इति स्मरणात् । अन्यायप्रगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

‘ राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद् विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद् गुणीकृतम् ’ ॥

१. D. reads धारिणः for धारणे. २. A. reads वासितम् and B. and D.
वासितम् for वसितम्. ३. A. B. and C. omit the portion तीरितं etc.
to सत्त्वविच्छेदापत्तेः.

इति । अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतः तं त्रिशद् गुणीकृतं वरुणायेदं इति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यच्च दण्डरूपेण यावद् गृहीतमन्यायेन तत्तस्मै प्रतिदेयम् । अपहारदोषप्रसङ्गात् । इतरथा अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः सत्त्वविच्छेदापत्तेः ।

इति । एवं शास्त्रोक्तमार्गेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह यमः—

‘एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।

यं शोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः’ ॥

इति । मनुरापि—

‘एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ४२०.)

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-

व्याख्यायां माधवीयायां तृतीयं व्यवहारकाण्डम्

समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

॥ समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिस्तस्या व्याख्या च ॥

पराशरधर्मसंहितायास्तृतीयस्य व्यवहारकाण्डस्य

विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठ	विषयाः	पृष्ठ
मङ्गलाचरणम् १		व्यवहारस्यावान्तरभेदकथनम् ... ९	
ग्रन्थकर्तुः परम्पराकथनम् ... १		चतुष्पादव्यवहारलक्षणम् ... १०	
व्यवहारप्रस्तावोपाद्धातः ... २		चतुस्स्थानव्यवहारलक्षणम् ... १०	
क्षत्रियविशेषस्य राज्ञः क्षितिपालनं		चतुस्साधनव्यवहारलक्षणम् ... ११	
धर्मः २		चतुर्हितव्यवहारलक्षणम् ... ११	
क्षितिपालनशब्दार्थः २		चतुर्व्यापिव्यवहारलक्षणम् ... ११	
क्षुद्राणां चोरादीनां शिक्षार्थं राजाव-		चतुष्कारिव्यवहारलक्षणम् ... ११	
तार इति कथनम् ३		त्रियोनिव्यवहारलक्षणम् ... १२	
कणादानादिद्व्यवहारविचार एव		छाभियोगव्यवहारलक्षणम् ... १२	
राज्ञः कर्तव्य इति बृहस्पतिराह. ४		द्विद्वारव्यवहारलक्षणम् ... १२	
राजादिशब्दविचारः ५		द्विगतिव्यवहारलक्षणम् ... १३	
भूपादगुणप्रयुक्तराजधर्मकथनम् ... ५		अष्टाङ्गव्यवहारकथनम् ... १३	
व्यवहारशब्दस्यार्थिप्रत्यर्थिविवाद- कथनम् ६		अष्टादशपदव्यवहारकथनम् ... १५	
सदिलक्षणकथनम् ६		शतशास्त्रव्यवहारलक्षणम् ... १५	
धर्माविच्छेदे त्रिवादोत्पत्तिरिति कथनम् ६		चतुष्पाद्व्यवहारस्य व्यवस्था ... १६	
द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहारकर्तृत्वं		निर्णयाख्यचतुर्थपादस्य धर्मा-	
बृहस्पतिराह ७		दिभिश्चतुर्भिर्निष्पातः ... १६	
व्यवहारशब्दस्य यौगिकार्थत्व-		धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वम् ... १६	
कथनम् ७		व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वम् ... १७	
व्यवहारशब्दद्व्युत्पादनम् ७		चरित्रजन्यनिर्णयकथनम् ... १७	
व्यवहारस्य सपणत्वापणत्वाभ्यां		राजशासनस्य निर्णयहेतुत्वम् ... १७	
द्वैविध्यकथनम् ८		धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वपूर्वस्य बाध्यत्व-	
		मुत्तरोत्तरस्य बाधकत्वम् ... १७	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
व्यवहारेण धर्मबाधोदाहरणम् ... १८		प्रतिनिधिना राजवत्सर्कार्यनिर्वहणम् ... २७	
राजानुशासनशब्दार्थः ... १८		व्यवहारन्यायकर्ता प्राङ्निवाकः ... २७	
धर्मस्य कर्त्रादिपादभेदेन व्यवस्था ... १९		राजशब्दार्थकथनम् ... २८	
व्यवहारस्य त्रियोनिवद्वि- योनिवादि ... २०		प्राङ्निवाकशब्दार्थकथनम् ... २८	
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्या- नन्तत्वंम् ... २०		प्राङ्निवाकलक्षणानि ... २८	
व्यवहारस्य द्विपदत्वकथनम् ... २०		प्राङ्निवाकस्य गुणाः ... २९	
अनन्तत्वेनोक्तानां व्यवहाराणा- मष्टादशस्वन्तर्भावकथनम् ... २१		प्राङ्निवाकपदे ब्रह्मक्षत्रविशाम- धिकारः ... २९	
इति व्यवहारपरिच्छेदः ।		वृषलयोजने वाचकथनम् ... २९	
अथ सभा निरूप्यते ।		गणकलेखकयोर्नियोजनावश्यकता ... २९	
अर्थोधिकरणभूतायाः सभाया निर्माणप्रकारः ... २१		गणकलक्षणम् ... २९	
सभायां राज्ञः प्रवेशविधिः ... २२		लेखकलक्षणम् ... ३०	
सभां प्रावेश्य राज्ञा मन्त्रिभिः सह कार्याणामनुसंधानम् ... २२		साध्यपालयोजनकथनम् ... ३०	
व्यवहारविचारकालकथनम् ... २३		साध्यपाललक्षणम् ... ३०	
व्यवहारकाले वज्र्यास्तिथयः ... २३		राज्ञा कतिपयैर्वणिगैः अधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ... ३१	
सभायाश्चातुर्विध्यम् ... २४		वणिजामुपयोगकथनम् ... ३१	
सभाव्यतिरिक्तान्यमुख्यदश- स्थानानि ... २४		राजादियुक्तसभाया दशाङ्गानि । दशानामपि चैतेषां पृथक्पृथक्कर्म ... ३१	
आरण्यकसार्धिकादिनिर्णयव्यवस्था २४		राज्ञो यथाविधिविचारे फलम् ... ३२	
वणिगां गणप्रभृतीनां कथनम् ... २५		विचारवैपरीत्ये दोषकथनम् ... ३२	
सभ्यानां लक्षणम् ... २६		सभ्यानां यथाविधिविचारे फलम् ... ३२	
सभ्यानां संख्याकथनम् ... २६		सभ्यानां वैपरीत्ये दोषकथनम् ... ३२	
वर्ज्यसभासदकथनम् ... २७		यथाशास्त्रवादिनः कार्यानिपत्ता- वपि न प्रत्यवायः ... ३३	
राज्ञः प्रतिनिधेर्लक्षणम् ... २७		अपक्षपातिनो राज्ञो निष्पापत्वम् ... ३३	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डः ... ३३		निर्णये साक्ष्यादिकं प्रमाणम् ... ४०	
उत्कोचजीविनः सभ्या निर्वास्याः ... ३४		देशाचारस्यानुकल्पत्वकथनम् ... ४१	
अनिर्णीतेऽर्थेऽर्थिना रहःसंभाषणे		देशाचारस्वरूपम् ... ४१	
प्राङ्निवाकोऽपि दण्ड्यः ... ३४		तत्तद्देशीयानां मिथो विवादे देशा-	
राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारः ३५		चारास्निर्णयः ... ४१	
आङ्गनौ व्यवहारस्याङ्गप्रत्यङ्ग-		इतरैः सह विवादे शास्त्रतो निर्णयो	
कल्पना ... ३५		न तु देशदृष्टतः ... ४१	
वृज्जनियुक्तायाः सभायाः प्रशंसा ३५		लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वे-	
इति सभाविचारः ।		च्छया निर्णयः कार्यः ... ४१	
अथ व्यवहारदर्शनविधिः ।		वाणिगादिसमयेषु समीचीनैरेव	
मर्माभिषिक्तो राजा व्यवहारा-		निर्णयः ... ४१	
न्यस्येत् ... ३६		निर्णयकारणामुत्तमाधमभाव-	
धर्मात्मनस्तस्य राज्ञो लक्षणम् ... ३६		कथनम् ... ४२	
धर्मस्वतन्त्रतलक्षणम् ... ३७		निर्णयकरणे राज्ञो नियमः ... ४२	
व्यवहारदर्शिना नृपेण धर्मशास्त्रम-		छलादिष्वस्यापवादः ... ४२	
धर्मास्त्रं चानुसरणीयम् ... ३७		पञ्चाशत् छलानां परिगणनम् ... ४२	
धर्मशास्त्राणां परिगणनम् ... ३७		सापराधानां लक्षणानि ... ४४	
नीतिशास्त्ररूपार्थशास्त्रलक्षणम् ... ३७		आज्ञालङ्घनादीनामपराधत्वं	
अर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धांशः		विवादमन्तरेणापि दण्डनहेतुत्वात् ४४	
उदादेयः ... ३८		द्वार्विशतिपदानां कथनम् ... ४५	
धर्मशास्त्रयोर्द्वयोर्विरोधे न्यायेन		स्तोभकसूचकयोः स्वरूपकथनम् ४५	
निर्णयः ... ३९		राज्ञा शास्त्रादिपर्यालोचनपूर्व-	
न्यायानाश्रयणे बाधकथनम् ... ३९		कमेव कार्यं कर्तव्यम् ... ४५	
न्यायस्य निर्णायकत्वकथनम् ... ३९		अष्टादशप्रकृतीनां कथनम् ... ४६	
नृणां स्वरवर्णोक्तिताकारैरन्तर्गतं		जात्यादीनां समीक्षणत्वकथनम् ४६	
भावं विभावयेत् ... ४०		उन्मार्गवर्तिनां बलात्स्वमार्गे	
भूतछलयोर्मध्ये छलं हेयं		स्थापनं राज्ञा कर्तव्यम् ... ४६	
भूतमुपादेयम् ... ४०		कार्यदर्शनप्रकारः ... ४७	
		इति व्यवहारदर्शनविधिः ।	

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

अथासेधादिविधिः ।

आसेधार्हानां कथनम्	...	४७
आसेधस्य भेदाः	...	४७
आसेधानर्हाः	...	४८
आसेध्यासेधकयोः स्वकालोलङ्घने		
दण्डः	...	४८
अनासेध्यानां कथनम्	...	४८
द्रव्यदापनीयसमयकथनम्	...	५०
आसिद्धो यदि नागच्छेत्तदा राज्ञा		
बलात्समावेयः	...	५०
आह्वानानर्हानां कथनम्	...	५०
स्वजातिप्रभुकालक्षणम्	...	५१
आहूतो यदि नागच्छेत्तर्हि दण्ड्यः	...	५१
आपन्नस्यानागमनेऽपि न दण्ड	...	५१
इत्यासेधविधिः ।		

अथ दर्शनोपक्रमः ।

धर्मासनाधिष्ठितस्य कार्यदर्शन -		
रम्भे विधिः	...	५२
दर्शनारम्भः कर्तव्यम्	...	५२
पृष्ठश्च कार्यं यथावद्विदयेत्	...	५२
आवेदनकाले सत्यादयो वर्जनीयाः	...	५३
अर्थिनः प्रतिनिध्यभ्यनुज्ञा	...	५३
नियोगमन्तरेणापि पित्रादयो विवादं		
कुर्युः	...	५३
उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवाद-		
निषेधः	...	५४
आवेदितार्थस्य लेखनीयत्वकथनम्	...	५४
शिक्षितार्थस्य संभावितत्वे तत्र		
प्रभोः प्रवृत्तिः	...	५४

आहूतस्य प्रत्यर्थिनः सुरक्षितस्थाने

स्थापनम्	...	५४
स्थापितस्य छलवादित्वं भूत-		
वादित्वं वा लक्षणैर्निश्चयम्	...	५५
लिङ्गान्तराणां कथनम्	...	५५
छलवादपक्षे प्रतिभुवो ग्रहणम्	...	५६
वज्र्यानां प्रतिभुवां कथनम्	...	५७
वादिनः प्रतिभूदानासामर्थ्ये कर्तव्यम्	...	५७
अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमः	...	५८
त्रिविदे पूर्वाभियोक्तृत्व प्रतिज्ञा-		
वादित्वम्	...	५९
पूर्वाभियोक्तेऽध्यपवादकथनम्	...	५९
उभयोर्युगपदधिप्रत्यर्थित्वे उत्कृष्ट-		
जातिर्बहुपीडस्य वाधिना वादः		
पूर्वं द्रष्टव्यः	...	५९
अनेकवादियुग्मानां युगपदुपस्थाने		
दर्शनक्रमः	...	६०
इति दर्शनोपक्रमः ।		

अथ चतुष्पाद्यवहारोपक्रमः ।

चतुर्णां पादानां नामानि	...	६०
प्रतिज्ञालक्षणम्	...	६०
पक्षदोषाणां कथनम्	...	६१
तेषामप्रसिद्धादीनां लक्षणानि	...	६१
स्थावरविवादिषु देशकालादीनि		
दश निवेद्यानि	...	६२
भाषालक्षणम्	...	६३
भाषादोषकथनम्	...	६३
भाषादोषाणां विस्तरेण विवरणम्	...	६३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
साधारणेऽर्थे बहुसंबन्धिनि कार्ये		उत्तरस्य चत्वारो भेदाः	... ७२
पक्षः ६४		तत्र मिथ्यादीनां स्वरूपम्	... ७२
प्रकेनाप्यर्थिना बहुसाध्यनिर्देशो		मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदकथनम्	... ७३
युगपन्न कर्तव्यः । कालभेदेन		उत्तराभासकथनम्	... ७३
तु कर्तव्यः ६५		अप्रसिद्धादीनामुत्तराभासानां	
पूर्वादिनो नियमाः ६५		विवरणम्	... ७३
अप्रगल्भे वादिनि निर्णये काल-		संकराख्य उत्तराभासः	... ७७
दानम् ६६		मिथ्याकारणोक्तयोः संकरे विचारः	७७
कालदानेऽवकाशेयता ... ६६		कारणप्राङ्न्यायसंकरे प्रत्यर्थिन	
पूर्वपक्षस्य चातुर्विध्यम्	... ६६	एव क्रियाद्वयम्	... ७७
शोधितस्यैव पूर्ववादस्य पत्रे विले-		मिथ्योत्तरकारणयोर्योगपद्ये विचारः	७८
खनम् ६७		मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्-	
उत्तरदर्शनात्पूर्वमेव पूर्ववाद-		न्यायसंकरे च योजना	... ७९
शोधनम् ६७		निरुत्तरे प्रत्यर्थिनि दिनावधिः	... ८१
हेयदेययोः पूर्वपक्षयोर्विवेचनम्	... ६७	हीनवादिक्षणम्	... ८१
इति प्रतिज्ञापादविवरणम् ।		हीनवादिनो वैशद्येनोक्ताः	... ८१
अथोत्तरपादनिरूपणम् ।		हीनवादिनश्चातुर्विध्यम्	... ८२
पूर्वादिममक्षं श्रुतार्थस्य लेखनम्	६८	हीनत्वे कालावाधः	... ८२
उत्तरदानप्रकारः ६८		दैविकादिवधेन कालातिक्रमे	
उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावेऽन्येन		नापराधः	... ८२
दापनीयम् ६८		हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	८२
उत्तरलक्षणम् ६९		अन्यकृतविवादाविषये हानिर्नेति	
सहसोत्तरं दातुमसमर्थे कालदानम्	... ६९	कथनम्	... ८३
कालदाने दिनमयोदा ७०		हानिर्नेत्युक्तस्यापवादः	... ८४
कालदानावधिव्यवस्था	... ७०	वादोपक्रमोत्तरं निवृत्तयोरुभयो-	
कालदानस्य विषयः ७१		रपि दण्डः	... ८४
कालदानाहोर्णि ऋणादीनि	... ७१	अवश्चनया प्रशान्तानां न दण्डः	... ८५
कालदानेऽनहोर्णि ७१		अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे नियमः	८५

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
इत्यभियोगनिषेधस्यापवादः ... ८५		अथ साक्षिनिरूपणम् ।	
ब्रह्मादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान् ।		साक्षिशब्दार्थकथनम् ... ९३	
ऋणादानादिषु तु निरर्थकः ... ८६		साक्षिणः प्रयोजनानि ... ९३	
इत्युत्तरपादः ।		साक्षिलक्षणानि ... ९४	
अथ क्रियापादोपक्रमः ।		त्रयवराः साक्षिणः कार्याः ... ९५	
क्रियालक्षणम् ... ८७		साक्षिणां संह्यानिर्देशः ... ९५	
क्रियाया उपयोगकथनम् ... ८७		उभयानुमतौ साक्ष्येकोऽपि स्यात् ... ९६	
क्रियाभेदाः ... ८७		साक्षिषु वर्ज्याः ... ९६	
मानुषक्रिययोर्मानुष्याः		सनाभयो विवृताः ... ९९	
देव-प्राबल्यम् ... ८७		एतेषामसाक्षित्वे हेतुः ... १००	
मानुषयोः साक्षिलेख्ययोः संनिपाते		उक्तसाक्षिणामलाभे कार्यगौरवे च	
लेख्यस्य प्राबल्यम् ... ८८		प्रतिप्रसवः ... १०१	
लेख्यप्राबल्यस्य विषयकथनम् ... ८८		साक्षिणां द्वादशभेदकथनम् ... १०१	
क्वचित्साक्षिणः प्राबल्यम् ... ८८		तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरम् ... १०३	
क्वचिदनुमानप्राबल्यम् ... ८८		लिखितादावपरो विशेषः ... १०४	
भुक्तिप्राबल्यस्थानानि ... ८९		परमताभिप्रायेणावधिकथनम् ... १०४	
ईवाक्रियाविषयकथनम् ... ८९		स्वमतेन दीर्घकालेनापि साक्ष्याहत्व-	
प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यमित्य-		कथनम् ... १०४	
स्यापवादः ... ८९		साक्षिणां दोषोद्भावनं कर्तव्यम् ... १०४	
साक्षिणां समत्वे दिव्यानुज्ञा ... ९०		सभासदां प्रसिद्धं लोकसिद्धं वा	
दिव्यसाक्षिविकल्पविषयः ... ९०		दूषणं प्राक्तनम् ... १०५	
युक्तिकथनम् ... ९१		साक्षिदोषाः कथं प्रयोक्तव्याः ... १०६	
चोदनादीनां मुख्यानुपपत्तिभाव-		दोषोद्भावनकालकथनम् ... १०६	
कथनम् ... ९१		उक्तान्यश्चादूषयतो दण्डकथनम् ... १०६	
चोदनादीनामर्थः ... ९१		साक्षिणां परीक्षा ... १०६	
प्रमाणव्यवस्थायाः परिपालनी-		कूटसाक्षिणां लक्षणानि ... १०७	
यत्वम् ... ९२		प्राङ्निवाकेन साक्षिनीयोजन-	
प्रमाणं कर्तुमशक्ये राजेच्छया		प्रकारः ... १०७	
निर्णयः ... ९२			
इति क्रियापादः ।			

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
साक्ष्ये सत्यवचनानुशामनम् ... १०८		शासने विशेषकथनम् ... १२१	
अनृतवादिनि साक्षिण्यमुत्र निरयादि-		शासने लेखनीयार्थकथनम् ... १२२	
दुःस्थितिकथनम् ... ११०		लेख्येऽपरोऽपि विशेषः ... १२३	
साक्षिप्रश्नप्रकारः ... १११		जयपत्रे विलेखने विशेषः ... १२४	
सर्वान्माक्षिण उपवेशयेत् ... १११		जयपत्रक-भेद-कथनम् ... १२४	
साक्षिणामुक्तिप्रकारः ... ११२		आज्ञाप्रज्ञापना-पत्रयोर्लेक्षणम् ... १२५	
कविद्वधरूपविवादे स्थानाभ्यामु-		जानपदलेख्यलक्षणम् ... १२५	
तेऽपि साक्ष्यं वादेयत् ... ११३		ग्रहकहस्तनिवेशनप्रकारः ... १२६	
ऋतं वदेदित्यस्य कचिदपवादः ११३		ऋणवत्साक्षिभिः पत्रलेखकेन च	
साक्ष्युक्तौ कविद्विशेषविधिः ... ११३		स्वहस्तनिवेशनम् ... १२६	
साक्ष्युक्तावुपादेयस्य हेयस्य च		लौकिकलिखितस्याष्टविधत्वम् ... १२६	
विभागः ... ११३		लिखितानां लक्षणानि ... १२७	
कूटसाक्षिणो दण्डः ... ११४		आधिपत्रलक्षणम् ... १२७	
साक्ष्यमवदतः साक्षिणो दण्डः ... ११५		अन्वाधिलेख्ये विशेषः ... १२७	
आह्वाननागतस्य दण्डः ... ११५		कथ-स्थिति-सन्धि-विशुद्धिपत्राणि १२८	
साक्षिणामनेकविधत्वे ग्राह्यविभागः ११६		सीमापत्रलक्षणम् ... १२८	
अनेकेषु साक्षिषु विशेषान्तर-		लेख्यस्य प्रयोजनकथनम् ... १२८	
कथनम् ... ११६		लिप्यनभिज्ञेनान्यद्वारा लेखनम् १२८	
साक्षिषूभयतः सत्सु पूर्ववादिनः		पत्रनाशादां पत्रान्तरलेखनम् १२८	
माक्षिणः ... ११७		लेख्यपरीक्षा ... १२९	
साक्षिणमन्तरेण ज्ञानोपायः ... ११८		लेख्यस्य प्रामाण्यसिद्धिकथनम् १३०	
इति साक्षिणां लक्षणसंख्यादि ।		स्वहस्तकृते लेख्ये विशेषः ... १३०	
अथ लेख्योपक्रमः ।		परहस्तकृते लेख्ये विचारः ... १३०	
लेख्यकरणप्रकारः ... ११९		आधिपत्रे विशेषः ... १३०	
लेख्यस्य लौकिकराजकीयोति		लेख्यदोषकथनम् ... १३०	
भेदद्वयम् ... ११९		दोषोद्भावयितृकथनम् ... १३२	
लेख्ययोरवान्तरदशभेदकथनम् ... ११९		दोषोद्भावनप्रकारः ... १३२	
राजपत्रस्य वसिष्ठमतेन चातुर्विध्यम् १२१		दोषोद्भावनोत्तमाधिराजकृत्यम् १३२	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
लेख्ये प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षि-		मतान्तरेण नवतिवत्सरा भुक्तिरुक्ता १४२	
मुखाग्निश्चयः ... १३३		पञ्चत्रिंशद्वर्षः पौरुषो भोगः ... १४२	
संदिग्धलेख्यशुद्धिप्रकारः ... १३३		अनागममो. ी दण्डः ... १४३	
निराकरणे व्यवस्थितानां साध-		निश्चितानागमा भोगाः ... १४३	
नानां कथनम् ... १३४		शासनविरोधे भुक्तेरअप्राप्त्यम् १४४	
लेख्यहानेरपवादः ... १३५		सत्यपि विच्छेदे सागमा भुक्तिः	
लेख्यसिद्धिप्रकारः ... १३५		प्रमाणम् ... १४४	
लेख्यानां मिथो विरोधे बाध्य-		चिरंतनाया भुक्तेः कचिदपवादः १४५	
बाधकप्रकारः ... १३७		अनुद्वारेऽभियुक्तस्यैव दण्डः ... १४५	
साक्ष्याद्यसंभवे दिव्येन निर्णयः ... १३७		त्रिपुरुषव्यवस्थितसाधककथनम् ... १४५	
कृत्स्नदानासमर्थं प्रति कर्तव्यम् ... १३८		सागमाया भुक्तेरर्थः ... १४६	
लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डकथनम् ... १३८		स्थाननिर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये	
स्थावरादौ कूटलेख्ये दण्डः ... १३८		भुक्तेरेव प्रावत्यम् ... १४६	
अन्यलेख्यधारकेण तल्लेख्यागमन-		आध्यादिषूपेक्षकस्य न फलहानिः १४७	
कारणमुद्गावनीयम् ... १३८		ब्रह्मचार्यादीनामध्येयमाणानां का-	
इति लेख्यविचारः ।		लेऽतीतिऽपि न हानिः ... १४८	
अथ भुक्त्युपक्रमः ।		दशवार्षिकया धनहानेर्विषयविशेषे	
स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च विधिः ... १३९		संकोचः ... १४९	
स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि ... १३९		संप्रीत्या भुज्यमानानां न हानिः १४९	
आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यम् १३९		याचितेष्वपवादः ... १४९	
दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामा-		धर्म एवाहानौ कारणम् ... १४९	
ण्यकारणम् ... १४०		कचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तेष्वप्ये-	
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं		कदेशान्तरेषु प्रमाणम् ... १४९	
नास्ति ... १४०		इति भुक्तिप्रकरणम् ।	
पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ लिखितादि-		अथ दिव्योपस्कारः ।	
क्रियाः प्रमाणम् ... १४०		प्रमाणहीने षादे दिव्यकरणम् ... १५०	
भुक्तेर्भेदाः ... १४१		दिव्यानां परिगणन ... १५०	
षष्टिवत्सरा त्रिपुरुषी भुक्तिर्बलवती १४२		शपथानां लक्षणम् ... १५१	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
तुलादिदिव्यानि महाभियोगे		दिव्यप्रयोगादिकमुपवासिना	
प्रयोक्तव्यानि ...	... १५१	कर्तव्यम् ...	... १६६
शीर्षकस्यस्याभियोक्तुरभावे न		क्वचिदुपवासविकल्पः ...	... १६७
दिव्यानि ...	... १५२	दिव्यमन्त्रविधिः ...	... १६७
दिव्यदाने नियमाः ...	... १५२	प्रयोगावसाने दक्षिणादानम् ...	... १६८
अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवादः १५२		इति दिव्यमातृका ।	
क्वचिद्विषयविशेषे शिरो विनापि		अथ धटविधिः ।	
दिव्यं देयम् ...	... १५३	धटकरणस्थानानि प्रकारश्च ...	... १६८
दिव्यविशेषाणां व्यवस्था ...	... १५३	धटनिर्माणप्रकारः ...	... १६८
धनतारतम्येन दिव्यस्य व्यवस्था १५४		धटस्य समन्वयनिरक्षणाय राज्ञा	
पादस्पर्शादिदिव्यव्यवस्था ...	... १५६	तज्ज्ञयोजनम् ...	... १७०
सुवर्णादिपरिमाणम् ...	... १५६	धटालंकरणे विशेषः ...	... १७०
त्रसरेणवादीनां लक्षणानि ...	... १५७	प्राङ्निवाकेन तुलाप्रार्थना ...	... १७१
माषादीनां प्रमाणम् ...	... १५७	संशोध्येन तुलाप्रार्थना ...	... १७१
सुवर्णशब्दस्यार्थः ...	... १५८	प्राङ्निवाकेन तुलाधारके शपथे-	
राजतकार्पापणलक्षणम् ...	... १५८	नियम्य शोध्यं तत्रारोपयेत् ...	... १७२
सुवर्णनिष्कस्य परिमाणम् ...	... १५८	तुलाधारिणः शपथादि ...	... १७२
जातिभेदेन दिव्यव्यवस्था ...	... १५९	तुलायःमारोपणानन्तरं प्रार्थनम् १७२	
वयोविशेषादिना दिव्यव्यवस्था १५९		ज्योतिर्विदादिभिः शुद्धयशुद्धिपरी-	
व्यक्तिविशेषेण दिव्यतारतम्यम् १६०		क्षणम् ...	... १७३
वर्णविशेषेण दिव्यभेदः ...	... १६१	नाडिकालक्षणम् ...	... १७३
दिव्यानां कालविशेषकथनम् ...	... १६१	शुद्धयशुद्धिनिर्णये कारणकथनम् १७३	
दिव्यकरणदेशकथनम् ...	... १६३	शुद्धेः संशयप्रपञ्चः ..	... १७४
अधिकारिविशेषेण देशविशेषकथनम् १६३		तुलाद्युत्तरं राज्ञः कर्तव्यम् ...	... १७४
दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्य-		इति धटविधिः ।	
हानिः ...	... १६३	अथग्निविधिः ।	
दिव्येषु साधारणेतिकर्तव्यता ...	... १६४	अग्निविधिप्रकारः ...	... १७५
दिव्यकर्तुरङ्गविन्यासप्रकारः ...	... १६४	अङ्गुलिप्रमाणम् ...	... १७५

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अग्निमादाय सप्तमण्डलानि गच्छेत् १.७६		वरुणपूजनम् ...	...१.८४
सप्तमण्डलगमनप्रकारः ...१.७६		वरुणप्रार्थनमन्त्रः ...	...१.८४
अग्निविसर्जनं नवमे मण्डले कार्यम् १.७६		शोध्यस्येतिकर्तव्यता ...	...१.८५
अयसः पिण्डपरिमाणम् ...१.७६		जलप्रवेशानन्तरं कर्तव्यम् ...	...१.८५
आयमण्डलस्य दक्षिणतः प्राङ्निवा-		जलगतस्य शुद्धिपरीक्षा ...	...१.८५
केन होमः ...	...१.७६	जीविनोश्च नरयोर्निर्धारणम् ...	...१.८६
तास्मिन्नेवाग्नौ लोहकारेणायःपिण्ड-		निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशु-	
तापनम् ...	...१.७७	क्षित्वम् ...	...१.८६
अयःपिण्डस्याऽयमिममन्त्रणमन्त्राः १.७७		कारणान्तरणोन्मज्जने पुनर्निमज्ज-	
शोध्यपुरुषकर्तव्यानि ...	...१.७८	नम् ...	...१.८६
व्रीहिमर्दनेन शोध्यस्य करक्षालनम् १.७८		इति जलविधिः ।	
शोध्यस्य करद्वयस्थव्रणस्थानेष्वलक्त-		अथ विषविधिः ।	
केन हंसपदकरणम् ...	...१.७९	विषप्रयोगप्रकारः ...	...१.८७
श्वेतसत्रैः पर्णानां वेष्टनम् ...	...१.७९	विषप्रयोगकालः ...	...१.८७
अश्वत्थपर्णेपु दध्यक्ताक्षतगंधपुष्पादि-		कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं विषं	
प्रक्षेपः ...	...१.७९	देयम् ...	...१.८८
अग्निग्रहणप्रकारः ...	...१.८०	विषं घृतक्षुतं देयम् ...	...१.८८
दग्धादग्धसंदेहे कर्तव्यम् ...	...१.८१	घृतं विषात्रिगुणं ग्राह्यम् ...	...१.८८
हस्तादन्यत्र दाहेऽशुद्धो न भवति ...	...१.८१	विषाभिमन्त्रणमन्त्रः ...	...१.८९
शुद्धिकालावधिकथनम् ...	...१.८१	विषभक्षिणो मन्त्रः ...	...१.८९
इत्यग्निविधिः ।		विषवेगलक्षणम् ...	...१.८९
अथ जलविधिः ।		विषवेगानां सप्तविधत्वकथनम् ...	...१.९०
जलशासनप्रकारः ...	...१.८२	शुद्धेः कालाविधिः ...	...१.९०
धनुःप्रमाणम् ...	...१.८२	परीक्षणकालाविधिः ...	...१.९०
शरकरणप्रकारः ...	...१.८२	इति विषविधिः ।	
बाणक्षेपा क्षात्रियो तद्रृत्तिर्ब्राह्मणो		अथ कोशविधिः ।	
वा कार्यः ...	...१.८३	कोशकार्यविधिः ...	...१.९१
तोरणकरणप्रमाणम् ...	...१.८३	कोशकार्येतिकर्तव्यता ...	...१.९१
उपादेयानुपादेयजलविवेचनम् ...	...१.८३		

विषयाः	पृष्ठं
कोशकार्ये प्रसूतित्रयजलपानम् ... १९१	
कोशकार्ये विशेषः ... १९१	
स्नापनीयदेवकथनम् ... १९२	
स्नापनीयप्रदेशकथनम् ... १९२	
गुह्येः कालावधिः ... १९२	
ममाहाभ्यन्तरे शोध्यस्य प्रत्यात्मिके	
पराजयः ... १९३	
अवधेहर्षे पराजयाभावकथनम् १९३	

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलादिविधिः ।

तण्डुलविधिप्रकारः ... १९४	
तण्डुलदानोत्तरे कर्तव्यम् ... १९४	
तण्डुलस्य शुद्धयशुद्धिलक्षणम् ... १९५	

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तप्तमाषविधिकथनम् ... १९५	
आयसमृण्मयान्यतमपात्रस्य घृत-	
तैलाभ्यां पूरणम् ... १९५	
क्षैवल्यगव्यघृततापे विशेषः ... १९६	
धर्तृभिर्मन्त्रणमन्त्रः ... १९६	
शुद्धिलक्षणानि ... १९६	

इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

फालकरणप्रकारः ... १९७	
फालविधावपि धर्मावाहनादिधर्माः १९७	
इति फालविधिः ।	

विषयाः	पृष्ठं
--------	--------

अथ धर्माधर्मविधिः ।

धर्माधर्मपरीक्षणप्रकारः ... १९७	
धर्मावाहनपूर्वकं पत्रकलेखनादि ... १९८	
इति धर्माधर्मविधिः ।	
इति क्रियापादः ।	

अथ निर्णयपादः ।

संदिग्धार्थनिर्णयस्य प्रकार-	
चतुष्टयम् ... १९८	
जयपराजयवतोलक्षणम् ... १९९	
जयिनो नृपेण सत्कारः पराजितस्य	
दण्डश्च ... १९९	
वादिनः सत्कारपूर्वं लेन्यदानम् ... १९९	
धनदापनप्रकारे विशेषकथनम् ... २००	
स्वामिने धनदापनं दण्डग्रहणं च ... २००	
विप्रातिपन्नक्राणिकाविषये कर्तव्यम् २००	
राज्ञः प्रियोऽधर्मार्णोऽयं पृच्छया	
राज्ञे पूर्वं निवेदयति न दण्डः २०१	
अर्थनिह्नोतुर्द्विगुणदमकथनम् ... २०१	
मिथ्याभियोगिनोऽप्यापि स्यापि	
दण्डः ... २०१	
कृतनिह्नवस्यापि पश्चात्स्वयं प्रतिप-	
द्यमानस्याधदण्डः ... २०२	
निह्नवविषये विशेषः ... २०२	
केवलं शास्त्रेण व्यवहारनिषेधे	
व्यवहारहानिः ... २०३	
दिद्वये जयपराजयावधारणे दण्ड-	
विशेषः ... २०३	

विषयाः	पृष्ठं
सपणविवादे विशेषः ...	... २०४
उक्तदण्डस्य द्वैविध्यम् ...	... २०४
शरीरदण्डस्य नवविधत्वम् ...	... २०५
याज्ञवल्क्यमते दण्डस्य चातु- विध्यम् ...	... २०५
वाग्दण्डधिग्दण्डादीनां योजने क्रमकथनम् ...	... २०५
व्यस्तानां योजने व्यवस्था ...	... २०६
पुरुषतारतम्येन दण्डव्यवस्था ...	... २०६
ब्राह्मणस्य बाहिष्कार एव दण्डः ...	... २०८
बाहिष्कारानङ्गीकर्तुर्विप्रस्य क्षत्रि- यवदण्डः ...	... २०८
धनदानासमर्थैः कर्तव्यम् ...	... २०९
ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यकरणम् ...	... २०९
गुरुत्वादावङ्कनप्रकारः ...	... २१०
क्षत्रियादिषु नाङ्कनम् ...	... २१०
कचिद्विषये दण्डानिवेधः ...	... २१०
विहितादर्धदण्डस्थलम् ...	... २११
वर्णविशेषेण दण्डविशेषकथनम् ...	... २११
दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञाकथनम् ...	... २१२
अपराधावृत्तौ विशेषः ...	... २१२
यथोक्तमार्गेण व्यवहारः ...	... २१२
मात्यादर्धदण्डः ...	... २१२
सभ्यानां जयिनश्च दण्डकथनम् ...	... २१२
न्यायतो निर्णीतव्यवहारमोक्षत्या- प्तिरस्कुर्वतो द्विगुणदण्डः ...	... २१३
तीरितानुशिष्टयोर्भेदकथनम् ...	... २१३
क्यादिविषये पुनर्व्यवहारप्रवर्तनम् ...	... २१४

विषयाः	पृष्ठं
बलात्कारादिना कृतव्यवहारस्य निवर्तनायत्वम् ...	... २१४
कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारः ...	... २१४
स्ववाक्यजितस्य न पुनर्व्यवहारः ...	... २१५
निवर्तनीयान्यव्यवहारकथनम् ...	... २१५
बलात्कृता व्यवहाराः सर्वेऽपि निवर्त्याः ...	... २१६
बालादिलक्षणानि ...	... २१६
केषुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वात- न्यम् ...	... २१७
स्वतन्त्रानुमत्यभावेऽस्वतन्त्रकृत- व्यवहारनिवर्तनम् ...	... २१७
निसृष्टार्थलक्षणम् ...	... २१८
कुटुम्बभरणायास्वतन्त्रकृतोऽपि व्यवहारो नावर्तते ...	... २१८
अप्रकृतिस्थकृतं कार्यं न सिद्ध्यति ...	... २१८
स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं कचिन्न सिद्ध्यति ...	... २१९
शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयकर्तुं राज्ञः फलम् ...	... २१९
इति निर्णयपादः ।	
अथाष्टादशपदानुक्रमः ।	
विवादकारणाष्टादशपदानां कथनम् ...	... २१९
ऋणादानं सप्तविधम् ...	... २१९
दानविधिकथनम् ...	... २२०
वृद्धिभेदानां कथनम् ...	... २२०
वृद्धेः परिमाणम् ...	... २२१

विषयाः

पृष्ठं

वृद्धयर्थं निष्कृशते प्रयुक्ते मासिमाधि

सपादनिष्कवृद्धिग्रहणम् ... २२१

वर्णपरत्वेन वृद्धिकथनम् ... २२१

सलग्नप्रयोगे द्विकशतं मासस्य लाभः २२१

ग्रहीतृभेदेन वृद्धेः परिमाणान्तरम् ... २२१

वर्णसाम्येन वृद्धिकथनम् ... २२२

कचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीति

कथनम् ... २२२

कालावधिमकुर्वतः षण्मासोर्ध्वं वृद्धि-

कथनम् ... २२२

प्रतियाचिते तु मासादूर्ध्वं वृद्धि-

कथनम् ... २२३

प्रातिदत्ते प्रतियाचिते वृद्धि-

विशेषः ... २२३

दत्ते च प्रतियाचिते वृद्धिनिक्षेपादौ

वृद्धिः ... २२३

ग्रहीतृपण्यस्य मूल्यानर्पणे ऋतु-

त्रयस्योपरिष्ठाद्धनवृद्धिः ... २२४

अनाकारितवृद्धेरपवादः ... २२४

ह्राथनावेषये विशेषः ... २२४

कृतवृद्धयपवादः ... २२५

द्रव्यभेदेन वृद्धिकथनम् ... २२६

देशभेदेन वृद्धिकथनम् ... २२७

हीरकादिरत्नविषये वृद्धिकथनम् ... २२७

वृद्धयुपरमस्य काचिद्रव्यविशेषे-

ऽपवादः ... २२९

इति वृद्धिविषयः ।

विषयाः

पृष्ठं

अथाधिकथनम् ।

द्विविधस्याप्याधेर्लक्षणकथनम् ... २३०

आधेश्वातुर्विध्यकथनम् ... २३१

आधिर्नाशहासादिभ्यः पालर्नायः २३१

दैव-राजोपधातेनाधिनाशे धनिनी

न दोषः ... २३२

आधेः कालेनासारवत्त्वेऽप्यन्याधि-

विधानम् ... २३२

स्थावरस्य जंगमस्य चाधेर्भोगे सिद्धिः २३३

आधिसिद्धौ भोग एव प्रमाणम् ... २३३

युगपद्वयोरुपस्थितौ विभज्योभाभ्यां

भोक्तव्यम् ... २३४

आधिविशेषेण दण्डविशेषकथनम् २३४

साक्षिलेख्यसिद्धौ लेख्यसिद्धेः

बलीयस्त्वम् ... २३४

विशेषलिखितस्य ज्यायस्त्वकथनम् २३५

निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपम् ... २३५

निर्दिष्टत्वाविशेषे कर्तव्यम् ... २३५

ऋणादिषूतारक्रियायाः प्राबल्यम् ३२५

अन्यस्याधि कृतवान्यस्य विक्रये

व्यवस्था ... २३६

आध्यादीनां यौगपद्ये निर्णयः ... २३६

धनिकदोषेणाधिनाशे निर्णयः ... २३६

ऋणपर्याप्ताधिनाशे निर्णयः ... २३६

बहुमूल्याधिनाशे धनिकं प्रति

विशेषः ... २३७

गोप्याधिभोगे लाभहानिः ... २३७

विषयाः

पृष्ठं

वचनानादिना आधिभोग भोगानुसारेण

भोग्यद्रव्यस्य नाशः ... २३७

कचिन्मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य

विकल्पः ... २३८

आहितदास्यादिपाठने निर्णयः ... २३८

आहितस्य द्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिः

कालः ... २३८

—द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशे—

दिवसप्रतीक्षणम् ... २३८

सान्तलाभे धने बन्धकस्य मोचना-

प्रागणिकस्य मरणे कार्य ... २४०

न्यूनेऽधिके च बन्धे नाधिनाशस्तत्र

राज्ञा द्विगुणं दाप्यः ... २४१

अन्वाधौ नियमः ... २४२

इति आधिविषयः ।

अथाधिमोचनम् ।

आधिमोचनप्रकारः ... २४३

भोग्याधिर्मूलमात्रं दत्त्वा फलकालान्ते

प्राक्तव्यः ... २४३

आधिनाश-बन्धद्वैगुण्यादिकादवांगेवा-

धिमोक्तव्यः ... २४३

आधिविक्रयेणाधमर्णस्य धनादेत्सायां

कर्तव्यम् ... २४४

भोग्याधिविषये कचिद्विशेषः ... २४४

वृद्धेरपर्याप्तभोगे द्रव्यमूलदानेनापि

भोगो नापि ... २४५

परिभाषितकालिकदेशेनैव समप्रवृद्धि-

पर्याप्तप्रकर्षप्रवेशे ... २४५

इत्याधिविधिः ।

विषयाः

पृष्ठं

अथ प्रतिभूकथनम् ।

प्रतिभूवां चातुर्विध्यकथनम् ... २४६

दर्शनप्रतिभूवः कृत्यम् ... २४७

निबन्धादर्शके कर्तव्यम् ... २४७

दर्शनकालकथनम् ... २४७

दान-प्रत्यय-प्रतिभूवोः कृत्यम् ... २४८

धनार्पणप्रतिभूवः कृत्यम् ... २४८

आधिप्रत्ययप्रतिभूवः कृत्यम् ... २४८

प्रतिभूग्रहणनिमित्तानि ... २४९

प्रतिभूसरणे व्यवस्था ... २४९

पुत्रैर्मूल्यमेव देयं न वृद्धिः ... २५०

निवादप्रतिभूवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

न्वादाप्यः ... २५०

दान-प्रत्यय-प्रतिभूवो प्रातिभाष्य-

कुरुतस्तत्र विशेषः ... २५१

दानप्रकारः ... २५१

मूलानि दण्डकथनम् ... २५१

प्रतिभूवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

न्वादाप्यः ... २५१

प्रतिभूवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

न्वादाप्यः ... २५१

प्रतिभूवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

न्वादाप्यः ... २५१

प्रतिभूवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

न्वादाप्यः ... २५१

प्रतिभूवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

न्वादाप्यः ... २५१

प्रतिभूवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

न्वादाप्यः ... २५१

वपयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

अभाव्यं विभक्त्येष्वेव भवति ...	२५४
अन्तरेषु धनप्रयोगनिषेधः...	२५५
इति प्रतिभूविषयः ।	
अथ ऋणग्रहणधर्माः ।	
मृणं नाभ्युपगतं धर्मादिभिरुपायैः	
माधयमुत्तमवर्णा राज्ञा न	
निवारणायः ...	२५५
अद्युपायकथनम् ...	२५५
धर्मादीनां लक्षणानि ...	२५५
यमोद्युपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्त-	
व्याः ...	२५६
दापने विशेषकथनम् ...	२५६
माधयितुमशक्तस्य धनिनं प्रति	
कर्तव्यम् ...	२५७
अधनिकऋणदानप्रकारः ...	२५७
दुष्टमधमार्णिकं प्रति विशेषः ...	२५८
सदिग्धेऽर्धे धनं गृह्यतोऽर्थहानिर्दण्डश्च २५८	
यस्मादुत्तमवर्णाद्यवहारार्थं धनं गृहीतं	
तस्यैव दद्यात् ...	२५८
निधनाधमणविषये ऋणप्रतिदान-	
प्रकारः...	२५९
प्रयोजितानां वृद्धिं दातुमसमर्थस्तां	
मूलत्वेनारोपयेत् ...	२६०
ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं समग्रं	
दातुमसमर्थं लेख्यम् ...	२६०
लेख्यासंनिधाने कर्तव्यम् ...	२६०
लेख्यादानावधिनाधमणाद्वृद्धिः ...	२६१
ऋणापाकरणकर्तुः प्रत्यवायकथनम् २६१	
प्रतिदातुः कर्तव्यम् ...	२६२
पूर्वमाक्षिणामसंभवे साक्ष्यन्तरसमक्ष-	
मृणं दातव्यम् ...	२६२

ऋणप्रतिदातृकथनम् ...	२६२
पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं दातव्य-	
मित्यत्र हेतुकथनम् ...	२६३
उत्तमाधमऋणकथनम् ...	२६३
प्राप्तव्यवहारस्य ऋणमौचनेऽधिकारः २६३	
ऋणादानेऽधिकारिपुत्रकथनम् ...	२६४
विभागोत्तरकालं पित्रा कृतार्ण-	
व्यवस्था ...	२६४
पित्रादिकृतार्णसमवाये दानक्रमः...	२६४
पैतामहमृणं सममेव देयम् ...	२६४
देयमृणं कदा देयमिति कालादि-	
कथनम् ...	२६५
अदेयर्णकथनम् ...	२६५
काम-क्रोध-प्रतिश्रुतयोः स्वरूपम् २६६	
प्रातिभाव्येषु पुत्रादिभिर्देयादेय-	
विचारः...	२६६
कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं	
गृहिणा देयम् ...	२६७
कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तविषयकृतमृणं नो	
देयम्...	२६८
न पुत्रेण कृतं पिता दद्यादित्य-	
स्यापवादः ...	२६८
आपद्वैरोर्णग्रहणे व्यवस्था ...	२६९
न पतिः स्त्रीकृतं तथैत्यस्या-	
पवादः ...	२६९
योषित् पत्या कृतमृणं न दद्यादि-	
त्यस्यापवादः ...	२७०

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अप्रतिपन्नमपि तद्विषयग्रहणे स्त्रिया		याचनानन्तरमदाने दण्डः	... २८४
देयम् २७०		स्थापकाननज्ञया निक्षेपभोक्तुर्दण्डः	२८४
अविभक्तप्रात्रादिविषये व्यवस्था	२७०	निक्षेपहर्तुः समो दण्डः	... २८५
अनेकक्रणदातृसमवाये कर्तव्यम्	२७१	स्थापकस्यान्तवादित्वे दण्डः	... २८५
क्रीबादीनां रिक्थप्राहित्वाभाव-		असाक्षिके निधौ उभयोर्दिव्यं	... २८५
कथनम् २७३		ससाक्षिकनिक्षेपे विरुद्धादी दण्ड्यः	२८५
सवर्गापुत्रस्यान्यायवृत्तस्य		ग्रहीतृ-स्थापकयोरन्तवादित्वे दण्डः	२८५
रिक्थायोग्यत्वम् २७३		निक्षिप्तं द्रव्यमकाले दत्तो द्विगुणो	
रिक्थप्राही कीदृशक्रण दद्यादिति		दण्डः... .. २८६	
कथनम् २७४		बलावष्टम्भेन निक्षेपमद्दद्राज्ञा	
पुत्राभावे निर्धन-निर्णय-योषिद्ग्राही		निगृह्य दापयेत् २८६	
दाप्यः २७६		निक्षेपारि मृते प्रत्यनन्तरधने न दोषः	२८७
पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य धनहारी पुत्र		यदा स्वयमेव न ददाति तदा	
क्रणं दाप्यः २७७		साम्भैव साधयेत् २८७	
इत्युणादानप्रकरणम् ।		निक्षेपेऽभिहितस्य धर्मस्य याचि-	
निक्षेपस्वरूपकथनम् ।		तादावतिदेशः २८७	
उपनिधिन्यासयोः स्वरूपकथनम्	२७९	स्वर्णकारादौ न्यासे यथाकालाकर-	
निक्षेपस्थापनविधिः २८०		णेन नष्टे तु स दाप्यः ... २८८	
निक्षेपस्य द्वैविध्यकथनम्	... २८०	रजकादिहस्तन्यस्तवत्त्वादौ नष्टे	... २८८
प्रत्यनन्तरलक्षणम् २८१		तन्त्वादिके वन्नार्थं कुविन्दादौ न्यस्ते	
न्यासपालयितुः फलम् ... २८१		नष्टे २८९	
न्यासभक्षकस्य दोषकथनम्	... २८१	याचितकविषये विशेषः ... २८९	
न्यासस्य दैव-राजाद्युपघाते न दोषः	२८१	याचितक्रमात्रं परिनियतकालेऽद-	
असमाधेयनिमित्तेनोपघातेऽपि न		त्तवता मूल्यं देयं २९०	
दोषः २८२		इति निक्षेपप्रकरणम् ।	
तस्कराद्युपघातेऽपि दोषो न ... २८२		अथास्यामविक्रयः ।	
तस्माद्धनात्सौक्यग्रहणेऽपि दद्यात् ... २८२		अस्यामिविक्रयस्य लक्षणम्	... २९०
येनकेनचिद्धेतुना नष्टमायि न देयम्	२८३	अस्यामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते	२९१
उपेक्षादिन. निक्षेपनाशे सोदयं दाप्यः	२८३	अस्यामिविक्रितं द्रव्यं स्वाना	
सोदये दाप्येऽपि क्वचिद्विशेषव्यवस्था	२८३	गृह्णीयात् २९१	
निक्षेपयाचनोत्तरमुपघाते स्थापकाय		राज्ञेऽनिवेद्य ग्रहणं दण्डः	... २९१
मूल्यं देयम् २८३			

विषयाः	पृष्ठं
परहस्तादवाप्तुमसमर्थं स्वाभिनि	
कृत्यम् ...	... २९२
कथादूर्ध्वं स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते	
पश्यति तदा गृहीयात् ...	... २९२
अज्ञानतो ज्ञानतश्च केतुर्निर्दोषत्व-	
सदोषत्वे ...	... २९३
उपविक्रयशब्दस्यार्थः ...	... २९३
विक्रातद्रव्यविप्रतिपत्तौ स्वामी	
प्रतागेन साधयेत् ...	... २९४
नष्टधनसाधनप्रकारः ...	... २९४
आगमस्वरूपम् ...	... २९४
स्वायधनस्य स्वकीयत्वानुगति-	
विधेया ...	... २९५
नाष्टिकविषये विशेषः ...	... २९५
विक्रतदर्शनात्तरं केता नाभि-	
योज्यः ...	... २९५
विक्रेतुः व्यवहारतो हीने मूल्य-	
दण्डौ ...	... २९५
मूलमूले विक्रेतरि देशान्तरं गते	
दण्डः ...	... २९६
केतुः सकाशाद्भनग्रहणमर्थं मूल्यं	
दत्तं वा ग्राह्यम् ...	... २९७
कथप्रकाशन-मूलानयनयोरन्तिमः पक्षो	
ग्राह्यः ...	... २९७
मूलदर्शनं कथप्रकाशनं वा न करोति	
तदा दण्डः ...	... २९७
नाष्टिकविप्रयोगकथनम् ...	... २९७
दण्डपरिमाणकथनम् ...	... २९८
महापराधे द्विगुणो दण्डः ...	... २९८

विषयाः	पृष्ठं
प्रमाणहीनवादे राज्ञा निर्णय	
कार्यः ...	... २९९
सप्रमाणकेऽपि वादे केतुनाष्टिकयो-	
रर्थहानिः ...	... ३००
स्वाभ्ययदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डः ...	... ३०१
इति स्वानिविक्रयपदम् ।	
अथ संभूयसमुत्थानाख्यं पदम् ।	
संभूयसमुत्थानलक्षणम् ...	... ३०२
संभूयसमुत्थानेऽधिकारिणः ...	... ३०२
संभूय वाणिज्यं कुर्वता द्रव्यानुसारेण	
लाभः ...	... ३०३
संभूय वाणिजां लाभवद्वयादिकमपि	
भवति ...	... ३०३
द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्या-	
पवादः ...	... ३०३
संभूयकारिणां कर्तव्यम् ...	... ३०४
संभूयकारिणां परस्परं विवादे	
निर्णयः ...	... ३०४
देवराजकृतद्रव्यहानिर्यथांगतः	
सर्वेषां कल्पनीया ...	... ३०५
चोरादिभ्यः पालयितुं लाभाधिक्यम् ...	... ३०५
समवायाभिः प्रयुक्तं समवायिभिर्न	
साधयति तस्य लाभः ...	... ३०६
सर्वेषां कार्यं सर्वोत्तमत एक एव	
कुर्यात् ...	... ३०६
संभूयकारिणामृत्विजां कर्तव्यम् ...	... ३०६
क्रात्विजां दृग्गदाक्षिणाव्यवस्था ...	... ३०७
क्रात्विजां दाक्षिणांशप्रकल्पनम् ...	... ३०७

विषयः	पृष्ठं
स्वकीयकर्मकलापांशकृत्त्वानुसारेण	
भागो देयः ...	... ३०८
कृतकर्मीशानुसारेण दक्षिणेत्यस्या-	
पवादः ...	... ३०८
कर्ममध्ये कृत्विङ्गारेण दक्षिणा-	
व्यवस्था ...	... ३०९
क्षेत्रेषु वज्रनीयानि ...	... ३०९
वाद्येषु विवर्जनीयाः ...	... ३०९
प्रातिस्विकदोषात्फलहानौ विशेषः ३१०	
संभूयकारिणां शिल्पतां लाभ-	
विभागः ...	... ३१०
हर्म्यादिनिर्माणकृतां मध्ये प्रमुखो	
द्योशभाकः ...	... ३१०
शिल्पिनां स्वरूपकथनम् ...	... ३१०
स्तेयधनविभागप्रकारः ...	... ३११
दुर्वेलैरिदेशाद्वा विषये ...	... ३११
नर्तकानां भागकल्पनप्रकारः ...	... ३११
इति संभूयनमृत्याजपदम् ।	

अथ दत्ताप्रदानिकं व्यवहारपदम् ।

दत्ताप्रदानलक्षणम् ...	... ३१२
अदेयस्वरूपस्याष्टभेदाः ...	... ३१३
अन्वाहित दीन्यदेयानि ...	... ३१३
अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डः ...	... ३१३
एकगुत्रस्य दाननिषेधः ...	... ३१५
अनेकगुत्रे वापि मातृपितृवियोगसहन-	
क्षमो देयः ...	... ३१५
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	... ३१५
स्यावरविषये देयद्रव्यकथनम् ...	... ३१६

विषयः	पृष्ठं
स्वयं प्राप्तं द्रव्यमविभक्तधनैर्भ्रातृ-	
भिरनुजातं देयम् ...	... ३१६
दासेन स्वार्जतमपि स्वाम्यनुजातमेव	
देयम् ...	... ३१७
स्त्री-जात्यनुमतं सावशेषं देयम् ...	... ३१७
दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् ३१७	
पण्यमूल्यादिसप्तविधं दत्तमेव न प्रत्या-	
हरणायम् ...	... ३१८
षोडशविधदत्तस्य पुनः प्रत्याहरण-	
यत्त्वम् ...	... ३१९
उत्कोचस्वरूपकथनम् ...	... ३१९
भ्रातृदत्तस्य दत्तत्वं धर्मकार्यव्यति-	
रिक्तविषयम् ...	... ३२०
सोपाधिकदानादीर्निवर्तनीयत्वम् ...	... ३२०
अदेयदान-नत्प्रातिग्रहयोर्दण्डः ...	... ३२०
इति दत्ताप्रदानिकम् ।	

अथ वेतनस्यानपाकर्मार्थं चिवादपदम् ।

वेतनानपाकर्मस्वरूपम् ...	... ३२१
भृत्यस्य वेतनसमर्पणे विशेषः ...	... ३२१
मृतावदहं तव कर्मकरणाया दास्या-	
मीति भाषाया अभावे विशेषः ३२१	
कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं	
दाप्यः ...	... ३२२
कृषीवलः क्षेत्रजातसस्यात्पञ्चमं भागं	
गृहीयात् ...	... ३२२
कचित्ततोऽप्यधिकदानम् ...	... ३२२

विषयाः

पृष्ठ

अनेकभृत्यकर्तृकर्मणि वेतनापण-

प्रकारः ... ३२३

भृत्यानां कर्तृत्वम् ... ३२३

भनेकेन स्वामिनि शाठ्यं न

कार्यम् ... ३२४

भूतिं स्वीकृत्य कर्माकरणे द्विगुण-

दापनम् ... ३२४

अगृहीतवेतनाविषये समं दाप्यम् ३२४

यावता भृत्यत्वमर्हाकृतं तावदेव

स्वामिने दद्यात् ... ३२५

आरब्धकर्मणोऽसमापितत्वे दण्डः ३२५

दण्डपरिमाणम् ... ३२५

किञ्चिन्मात्राविशेषे दण्डवज्रं वेतना-

दानम् ... ३२६

कालावधिके कर्मणि तत्पूर्वमेव कर्म त्यजतो

दण्डः ... ३२६

वाहकदोषतो भाण्डनाशे यावन्नष्टं

दाप्यः ... ३२६

प्रमादादिभेदेन नाशे दापन-

व्यवस्था ... ३२७

प्रस्थानविघ्नके भृत्ये द्विगुणा

भूतिः ... ३२७

आतिस्थ दीर्घकालेन करणेऽपि वेतन-

दानम् ... ३२९

भाण्डविक्रये भृत्यत्यागकरणम् ... ३२९

आसंधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये

राजाद्यपहतभाण्डविषये भूति-

लाभः ... ३२९

विषयाः

पृष्ठ

यान-वाहनयोर्भाटकेन ग्रहणे विशेषः ३३०

हस्त्यश्वादेः समर्पणपर्यन्तं भाटका-

निवृत्तिः ... ३३०

परभूमौ गृहानिर्माणे विशेषः ... ३३१

भाटकमदत्त्वा परभूमौ गृहे कृते

तत्स्वामिने दद्यात् ... ३३१

भाटके दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीत-

पात्रभेदेन ... ३३२

कृतकर्मणे भृत्याय राज्ञा वेतनं

दाप्यम् ... ३३२

रुग्णं भृत्यं पथि त्वजतो दण्डः ... ३३२

व्याधितविषये दासीभृत्यादां ... ३३३

शुल्कमदत्त्वा खियं भुञ्जते^१ दण्डः ... ३३३

पण्यखिया अपराधे दण्डादि ... ३३३

वेद्याकामुकेषु निर्णयः ... ३३४

इति वेतनस्थानाकर्माख्यं

विवादपदम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं

विवादपदम् ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यलक्षणम् ३३४

शुश्रूषकस्य पञ्चप्रकाराः ... ३३४

भूतकस्य त्रैविध्यकथनम् ... ३३६

दासस्वरूपम् ... ३३६

शिष्याणां कर्मकर्तृतां विशेषः ... ३३७

विद्याशब्देनात्र त्रया गृह्यते ... ३३८

अन्तेवासिनां कर्मकर्तृतां विशेषः ... ३३८

अध्यापयितुराचार्यस्य कर्तव्यम् ३३८

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
अन्यकमेपर आचार्यं पूर्वसाहसम्	३३८	प्राणसंकटात्स्वामिनो रक्षणे दास्या-	
परिभाषितकालात्प्राप्तिव्याप्राप्तावपि		न्मुनिः पुत्रभागलाभश्च	... ३४६
तावत्कालं वसेत्	... ३३८	दासाभासानां मोचनम्	... ३४६
दुष्टस्यान्नेवाभिनो विवासनम्	... ३३९	दास्यान्मोचनीयानां कथनम्	... ३४६
परिभाषितकालपूर्वो कृत्यम्	... ३३९	एकस्य दास्यं स्वीकृत्य परस्य	
भूतकानां भूतिकृतः कालकृतश्च		करणे पूर्वेण विसर्जनम्	... ३४७
विशेषः	... ३३९	दासविमोक्षणेतिकर्तव्यता	... ३४७
त्रिविधा भृत्यास्तेषां भृतिनियमश्च	३४०	इति सत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा-	
भागभूतस्य द्वैविध्यम्	... ३४०	विवादपदम् ।	
अधिकमेकस्य स्वरूपम्	... ३४०	अथ संविद्यतिक्रमाख्यं	
दानशब्दव्युत्पत्तिः	... ३४०	विवादपदम् ।	
वर्गानामानुलोम्येन दास्यकथनम्	३४१	संविद्यतिक्रमस्य लक्षणम्	... ३४८
प्रातिलोम्येन दास्यनिषेधः	... ३४१	वेदविच्छ्रोत्रियादिसंग्रहः	... ३४८
असवर्गे प्रप्रस्य दास्यनिषेधः	... ३४२	श्रोत्रियादिभ्योऽनाच्छेदकरगृह-	
ब्राह्मणो नाशुभं कर्म कुर्यात्	... ३४२	भूमिदानम्	... ३४९
क्षत्रियैर्वैश्यविषये स्वाभिनः कर्तव्यम्	३४२	श्रोत्रियादीनां कर्तव्यम्	... ३४९
बलाद्विजातितो दास्यकरणे दण्डः	३४२	ग्रामादिसर्वसमुदायानां साधारण-	
शूद्रं यथाकथमपि दास्यं कारयेत्	३४३	कार्यम्	... ३५०
पञ्चदशविधदासानां मध्ये चतुर्णां		समाप्रपादिधर्मकार्यं विशेषः	... ३५०
विशेषः	... ३४३	कृता समयक्रिया समुदायिभि राना च	
आत्मविक्रेतुर्दासत्वं स्वाभिप्रमादा-		पाल्या	... ३५१
दन्प्रतो नापैति	... ३४३	व्रात-गणशब्दयोरर्थः	... ३५२
प्रव्रज्यावासितस्यापि दासस्य न मोक्षः	३४४	समुदाये पुरुषविषये विशेषः	... ३५२
प्रव्रज्यावासितो ब्राह्मणो निर्वास्यः	३४४	समूहकार्यकारिषु हेयोपादेय-	
प्रवाजितस्य स्वधर्मेऽतिष्ठतो श्रपदे-		विभागः	... ३५३
नाङ्गयिवा निर्वासनम्	... ३४५	सामूहिकाः कति कर्तव्यास्त-	
आत्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानां दास्याप-		कथनम्	... ३५३
नयप्रकारः	... ३४५		

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
समूहादितवादिनां वचनमतिक्रान्त-		परीक्षकाभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शने	
वृत्तौ दण्डः ३५४		ग्रहीतुरेव ३६०	
समूहिनामप्यधर्मेण कार्यकरणे		क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण	
दण्डः ३५४		परीक्षणकालः ३६१	
मुन्यानामौद्दण्ड्ये राज्ञा परिहार-		यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे न प्रति-	
करणम् ३५५		देयम् ३६१	
मुन्यस्यमसूहद्र व्याघ्रपहारे दण्डः ... ३५५		देश-काल-वशादुपनयावचर्या पूर्वे	
ममोद्घाटकादीनां पुरास्त्रिवोसनम् ३५५		ज्ञातव्यां ३६२	
पापण्ड्यादिमसूहेषु राज्ञो वर्तनक्रमः ३५६		गुणदोषदर्शने कालमन्तरेण नानु-	
त्रयैर्गणकविवादे शूद्रे निर्गतेरि		ज्ञयः कार्यः ३६२	
राज्यनाशः ३५७		अनुशयकारणमद्भविष्य काला-	
मयिच्छने दण्डः ३५७		निक्रमकारिणो दण्डः ... ३६३	
मसूहपूजार्थं राज्ञा दत्तद्रव्यादाने		उपभोगेन विनश्वरवस्तुविषये प्रत्यर्पणेऽ	
दण्डः ३५८		वधिः ३६३	
मसूहकार्येप्रहितेनापितं धनं सर्वे		द्वितीयादिविवसप्रत्यर्पणे विशेषः ३६३	
विमज्जेयुः ३५८		अविनश्वरेषु स्थिरार्धेषु कालाति-	
राज्ञः प्रसादलब्धं वण्टणं सर्वेषां		क्रमे दण्डः ३६४	
समम् ३५९		वामोवपरे क्रीतादीं विशेषः ... ३६४	
राजलब्धं भक्षितमात्मार्थं विनियुक्तं		इति क्रीतानुशयः ।	
वा देयम् ३५९		अथ विक्रीयासंप्रदानम् ।	
समुदायिष्वन्तर्गताः क्षोभाद्बहिर्गताः		विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम् ... ३६५	
अपि समांशाः ३५९		पण्यद्वैविध्यकथनम् ३६५	
इति संविद्यतिक्रमाख्यं विवादसदम् ।		पण्यस्य षड्विधो दानादानार्थाधिः ... ३६५	
अथ क्रीतानुशयः ।		पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन् सोदयं दाप्यः ३६६	
क्रीतानुशयलक्षणम् ३६०		अर्धेऽवहर्हाने सोदयं दाप्यः ... ३६६	
क्रीता क्रयात्प्रागेव पण्यं समी-		अर्धमहर्हाने तूपभोगसमं पण्यं दाप्यः ३६६	
क्षेत ३६०		पण्यविक्रेतुर्दण्डकथनम् ... ३६७	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
विक्रीयानुशयवशान्नसमर्पयितुः क्री-		दण्डप्रमाणम् ...	३७५
त्वाप्यगृह्यतश्च दण्डः ...	३६७	पालशेषकथनम् ...	३७५
विक्रेतुर्हानिस्थलम् ...	३६८	विषमस्थले पशुनाशे पालदोषो न ...	३७६
पण्योपहतौ दाहे वा विक्रेतुरेव		दैवमृतानां कर्णचर्माद्यं दर्शनी-	
हानिः... ..	३६८	यम्	३७६
दीयमानं पण्यमगृह्यतः केतुर्हानिः...	३६९	गोप्रचारभूमिकथनम् ...	३७७
निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं प्रय-		गवां प्रचारार्दिसौकर्यार्थं ग्राम-	
च्छतो दण्डः	३६९	क्षेत्रादिकथनम् ...	३७७
सदोषवस्तुकयेऽपि परावर्तनम् ...	३७०	पशुनिवारणाय वृत्तिकल्पनम् ...	३७८
वाङ्मात्रकये केतुर्विक्रयार्थं दोषः ...	३७०	वृत्तिमातिक्रम्य पशुना सस्यादिनाशे	
सत्यंकारं कृत्वा केतुर्दोषवशेन क्रिया-		पाले दण्डः	३७८
सिद्धौ... ..	३७०	क्षेत्रिकेण पालरहितपशुनिवारणम्	३७९
विक्रेतुर्दोषवशेन क्रियासिद्धौ द्विराण-		अनावृतक्षेत्रनाशे पालस्य न दोषः	३७९
दानम्	३७१	अल्पकालक्षेत्रप्रचारे न दोषः	३८०
क्रांतवानुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपय-		पशुविशेषेण दण्डपरिमाणम् ...	३८०
पण्यानां विक्रयानर्हत्वम् ...	३७१	पशुभेदेन पालदण्डव्यवस्था ...	३८१
इति कयविक्रयानुशयपदम् ।		माषमानकथनम् ...	३८१
अथ स्वामिपालविवादपदम् ।		वत्स-सवत्सगवादिभिः क्षेत्रे भक्षिते	
पशुषु स्वामि-पालव्यतिक्रमे विचारः	३७२	दण्डमानं	३८१
स्वामि-पालयोः कर्तव्यम् ...	३७२	गवादिभिः क्षेत्रभक्षणे दिनरात्रि-	
गवादिपालकस्य भृतिपरिमाणम्...	३७२	भेदेन दण्डभेदः	३८२
प्रकारान्तरेण पालकस्य भृति-		आतुरपशुविषये न दण्डः ...	३८२
परिमाणम्	३७३	अनातुरेष्वपि केषुचित्पशुषु न	
वेतनं गृहीत्वा पालयतः प्रमादेन		दण्डः... ..	३८२
पशो नष्टे	३७४	वृषोत्सर्गमुक्तादिपशवो मोचनीयाः	३८३
प्रमादेन पश्वर्दानाशभेदाः ...	३७४	मृतवत्साया गवादयो न दण्ड्याः	३८३
पुरुषकारस्य स्वरूपम्...	३७४	परसस्यभक्षणे स्वामिपालयोर्दण्डः	३८४
उपधानिवारणार्थमप्रयततो दण्डः	३७५		

विषयाः

पृष्ठं

समलसस्यनाशे तत्स्वामिने पशु-	
स्वामिना पूरणम्...	... ३८४
गोभिः मस्ये भक्षिते सामन्तादिभिः	
परिकल्पितं धान्यं क्षेत्रिकाय	
देयम् ...	... ३८४
शदयाचननिषेधः ...	... ३८५

इति स्वामिपालविवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनर्णयः ।

सीमा चतुर्विधा ...	... ३८५
सीमायाः पञ्च लक्षणानि .	३८५
ध्वजिन्यादिसीमालक्षणानि	... ३८६
सीमावृक्षकथनम् ..	... ३८७
सीमानिर्णये वाप्यादिप्रकाश-	
चिह्नानि ...	... ३८७
सीमायां करावभस्मादिगुण-	
लिङ्गानि ...	... ३८७
सीमालिङ्गानि स्थविरैर्बालानां दर्श-	
नायानि ...	... ३८७
सीमाविवादे साक्ष्यादिभिर्निर्णयः	३८८
साक्ष्यभावे सामन्तादिभिर्निर्णयः	३८८
सामन्तादीनां लक्षणम्	... ३८९
संसक्तानिर्णायककथनम्	... ३८९
संसक्त्यभावे मौलवृद्धोद्धृतादिभि-	
निर्णयः ...	... ३९०
मौलवृद्धादीनां पृथग्लक्षणानि	... ३९०
उक्तसामन्तादीनामभावे वन्य-	
व्याधादिभिर्निर्णयः	... ३९०
क्षेत्रकर्षकैः सीमानिर्णयः	... ३९१

विषयाः

पृष्ठं

सर्वेऽपि शपथैः शापिता लिङ्गदर्शनपूर्व	
निर्णयं ब्रूयुः ...	... ३९१
सत्येन विप्रो वाहनायुधैः क्षत्रियः	
शपथं कुर्यात् ...	... ३९२
सीमासाक्षिणां लक्षणम्	... ३९२
चिह्नलिङ्गादिसदेहे सीमानिर्णयो-	
पायः ...	... ३९२
शपथप्रकारत्रयनम् ...	... ३९३
कृतशपथस्यैकाकिनोऽपि सीमादर्श-	
नेऽधिकारः ...	... ३९३
स्थलचिह्नाद्यभावेऽपि साक्षिसामन्तानां	
सीमानिर्णयोपायाः	... ३९४
सीमानिर्णयारम्भोत्तरं मध्ये व्यसने	
कालेयत्ता ...	... ३९५
निर्णायकानामभावे राजा सीमो-	
न्नयनम् ...	... ३९५
निर्णायकाभावे विवदमानयोरेकस्मै	
गुणवते भूदेया ...	... ३९५
द्वयोप्राप्तयोर्विवादे सेत्वादिषु प्रका-	
शितेषु निर्णयः कार्यः	... ३९६
ग्रामक्षेत्रादिवन्नगरदेशयोर्निर्णयः	... ३९७
सीमासाक्षिणां रागलोभादिवशात्रि-	
र्णयाकरणे दण्डः...	... ३९७
अनृतं ब्रुवतां सामन्तानां मध्यम-	
साहसं दण्डः ...	... ३९७
मृषादितैः संसक्तानां पूर्वं साहसं	
दण्डः...	... ३९७

विषयाः

पृष्ठं

साक्षिणां मिथो कैमत्याभिधाने	
दण्डः...	... ३९७
सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डः	... ३९७
अज्ञानादनुतवादिनः साक्ष्यादीन्दण्ड-	
यित्वा पुनर्विचारप्रवर्तनम्	... ३९८
नद्युत्सृष्टक्षेत्रविषये निर्णयः	... ३९८
उत्तमस्यक्षेत्रनाशे निर्णयः	... ३९९
राजदत्तभूविषये कचिदपवादः	... ३९९
प्रमाणरहितामपि भुवं गृणाधिकान्न	
विचालयेत्	... ३९९
गृहादिविषये विवादे निर्णयः	... ३९९
निवेशकालादूर्ध्वं प्रातिवेश्यानिष्ठ-	
कारि वातायनादिकं न कार्यम्	४००
वातायनादिकमरतिनद्वयमुत्सृज्य	
कार्यम्	... ४००
अवस्करादिभिश्चतुष्पथ न रोधयेत्	४००
जन-पश्वादीनां संसरणं न रोद्ध-	
व्यम्...	... ४०१
संसरणमध्ये श्वभ्रादिकरणे दण्डः	... ४०१
राजमार्गे पुरीषादिकर्तुर्दण्डः	... ४०१
तडागादीन्यसेध्यादिभिर्दूषयतां दण्डः	४०२
मयीदादिभेदेनषु दण्डकथनम्	... ४०२
गृहार्दानां भीषया हरणे दण्डः	... ४०३
उत्तमसाहसलक्षणम्	... ४०४
सीमासन्निवृत्तपञ्चवृक्षादिविषये	
निर्णयः	... ४०४
अन्यक्षेत्रोत्पन्नवृक्षादिविषये	
निर्णयः	... ४०४

विषयाः

पृष्ठं

परक्षेत्रे प्राथनया क्रियमाणसेत्वा-	
दिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्ध-	
व्यम् ...	... ४०४
सेत्वादिकं बहुबाधकं स्वल्पोपकारे	
निषेद्धव्यम्	... ४०५
मेतोर्द्विप्रकारकत्वकथनम्	... ४०५
सेत्वादिसंस्कारविषये विशेषः	... ४०६
क्षेत्रादिस्वामिनमनभ्युपगम्य सेत्वा-	
दिकरणे स्वामिनो भोगः	... ४०६
कर्षयामीत्यङ्गीकृतक्षेत्रस्याकर्षणे	
दण्डः	... ४०६
क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन	
कारयेत्	... ४०८
स्वामिने कियान्शदो देय इति	
व्यवस्था	... ४०८
अशक्त-प्रेत-नष्ट-क्षेत्रकर्षणे तत्फलं	
कर्षकोऽधुर्वीत	... ४०८
खिलस्येयत्तावधारणविचारः	... ४०९
खिलोपचारे स्वामिनादत्ते कर्षकस्य	
फलम्	... ४०९
इति सीमाविवादनिर्णयः ।	
अथ दण्डपारुष्यम् ।	
दण्डपारुष्यस्वरूपम्	... ४०९
दण्डपारुष्यस्य त्रैविध्यकथनम्	... ४१०
दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकारा विधयः	... ४१०
दण्डपारुष्यसंदेहे निर्णयप्रकारः	... ४११
राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्डविशेषः	४१३
पुरीषादिस्पर्शे दण्डविशेषः	... ४१३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
ताडनार्थं हस्तोद्यमने ताडने च दण्डः ४१४		मृगपक्षिणां वधे द्विपणादिदण्डः ... ४२४	
काष्ठदण्डादिभिस्ताडने शोणितादौ		गोकुमार्यादिवधे पृथग्दण्ड-	
दण्डभेदः ... ४१५		तारतम्यम् ... ४२४	
व्यगादिभेदेन दण्डः ... ४१५		पशूनां प्रमापणे स्वामिनः, प्रारूपकं	
पादायाकर्षणादौ दण्डः ... ४१५		मूल्यं वा दद्यात् ... ४२५	
मनुष्यस्य पशूनां वा कर्णोष्ठादिछेदने		स्थावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डः ... ४२५	
दण्डः ... ४१७		फलपृष्ठापभोगवृक्षवल्लीछेदे तडानि-	
प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डः ... ४१७		तुल्यो दण्डः ... ४२६	
उत्तमवर्णस्याङ्गछेदादौ छेत्तस्तदङ्ग-		प्ररोहशाखिनामुपजीव्यद्रुमाणां च च्छेदे	
छेदनम् ... ४१७		दण्डः ... ४२६	
शान्तवर्णोत्तमवर्णस्य हस्तपादप्रहारे		कुड्याभिघाते गृहे कण्टकादिक्षेपे	
तच्छेदनम् ... ४१८		च दण्डः ... ४२७	
प्रातिलोम्यानुलोम्येन दण्डतारतम्यम् ४१८		इति दण्डपारुष्यम् ।	
दण्डपारुष्येऽपि वाक्पारुष्यवदण्डः ४१८		अथ वाक्पारुष्यम् ।	
शूद्रविषये दण्डे विशेषः ... ४१८		वाक्पारुष्यलक्षणम् ... ४२८	
अङ्गछेदनादौ विशेषः ... ४१९		वाक्पारुष्यस्य त्रैविध्यकथनम् ... ४२९	
वपरोपगोपधोपचाराय द्रव्यं व्रण-		वाक्पारुष्यस्य प्रथम-मध्यमो-त्तम-	
कत्रा देयम् ... ४१९		भेदाः ... ४२९	
ग्राम्यपशुपीडायां दण्डः ... ४२०		निष्ठुराक्रोशे सार्धद्वादशपगो दण्डः ४३०	
पशोः पीडया मृते तन्मूल्यदापनम् ४२०		मातृपित्राद्याक्षेपके दण्डः ... ४३१	
अनक्यप्रतीकारे प्राणिघातनिमित्तो		स्वस्त्राद्याक्षेपे दण्डः ... ४३१	
दण्डो न ... ४२१		प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे	
अन्यप्रतीकारोपेक्षकस्य दण्डः ... ४२१		दण्डः ... ४३१	
प्राजकदोषेण प्राणिहिंसायां प्राजकस्य		शस्त्रादिछेदननिष्ठुराभिभाषणे दण्डः ४३२	
दण्डः ... ४२२		अश्लीलभाषणे दण्डः ... ४३३	
पशोर्भद्रोद्दिष्टे भेदादितारतम्येन		त्रैविद्याद्यधिक्षेपे दण्डः ... ४३४	
दण्डः ... ४२२		एकजाते द्विजात्यधिक्षेपे दण्डः ... ४३४	
पशूनां पुंस्त्वोपघातादौ दण्डप्रमा-		कचिद्वाक्पारुष्यदण्डापवादः ... ४३४	
णम् ... ४२३		इति वाक्पारुष्यम् ।	

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठ

अथ स्तेयप्रकरणम् ।

स्तेयलक्षणकथनम् ...	... ४३५
स्तेयस्यान्ये प्रकाराः ...	... ४३५
स्तेयस्य क्षुद्रमध्यमोत्तमभेदेन	
त्रैविध्यम् ...	... ४३५
क्षुद्र-मध्यमो-त्तम-द्रव्याणां कथनम्	४३६
तत्स्वरूपज्ञानोपायकथनम्	... ४३६
स्तेयपरीक्षाप्रकारः ...	... ४३७
तत्स्वरूपस्य त्रैविध्यकथनम्	... ४३७
प्रकाशतत्स्वराणां निर्देशः	... ४३८
अप्रकाशतत्स्वराणां स्वरूपम्	... ४३८
प्रकाशतत्स्वराणां नैगमादीनां दण्डः	४३९
अप्रकाशतत्स्वराणां सन्निच्छिदादि-	
कानां दण्डः ...	... ४४०
ग्रन्थभेदकस्य दण्डः ...	... ४४०
प्रथमद्वितीयग्रन्थभेदे दण्डभेदः	४४१
बन्दिप्राह्वदीनां दण्डः	... ४४१
उत्तमसाहसदण्डलक्षणम्	... ४४२
प्रथम-मध्यमोत्तमसाहसदण्डनियमः	४४२
जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यम्	... ४४२
काष्ठभाष्वादिक्षुद्रवस्तुहरणे दण्डः	... ४४३
स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारे पान्था-	
दीनां न दण्डः ...	... ४४४
महापराधे ब्राह्मणस्य न वध-	
दण्डः ...	... ४४४
ब्राह्मणस्य वधस्थानेऽङ्कनेन निर्वा-	
सनम् ...	... ४४५
ब्राह्मणानां कृतकर्मणः प्रायश्चित्तं	
कुर्वतां न दण्डः ...	... ४४५

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणे

दण्डः ...	... ४४३
चोरोपेक्षकाणां चोरसाम्यकथनम्	४४३
चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायः	... ४४७
चोरदर्शने कर्तव्यकथनम्	... ४४८
स्तेयसंदेहे निर्णयोपायः	... ४४९
चोरवधप्रकारविशेषः	... ४४९

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् ।

साहसस्वरूपकथनम् ...	... ४४९
साहसस्य चातुर्विध्यकथनम्	... ४५०
मनुष्यमारणस्य त्रैविध्यम्	... ४५१
त्रिविधेऽपि साहसे दण्डकथनम्	... ४५१
परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्ड-	
कथनम् ...	... ४५१
अर्याक्रोशातिकमरूपसाहसविशेषे	
दण्डः ...	... ४५१
अविज्ञातकर्तृके साहसिकज्ञानोपायः	४५२
उक्तज्ञानोपायासंभवे शपथार्थमि-	
शोधनम् ...	... ४५३
साहसिकवधे विशेषकथनम्	... ४५३
क्षत्रियादीनां तुल्यापकृष्टवधे यथा-	
बलमनुरूपो दण्डः	... ४५४
बहुनामेकघातार्थे प्रवृत्तानां दोषानु-	
रूपो दण्डः ...	... ४५४
मर्महन्ता तत्सहायश्च समानदण्डौ	... ४५५
साहससदृशापराधेष्वपि दण्डः	... ४५५

विषयाः

• पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

ग्रामो निर्णेतकस्य	नियमातिक्रमे	
दण्डः...	...	... ४५६
प्रमादाद्वस्त्रादिनाशे	नवजर्णार्थादि-	
भेदेन दण्डः	...	... ४५६
पितापुत्रविरोधे भाक्ष्यादीनां दण्डः		४५७
तुल्याशानमानकृतादिकृतां दण्डः		४५७
अधेकरणप्रकारः	...	... ४६१

इति साह्यप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ।

स्त्रीसंग्रहस्य त्रैविध्यकथनम्	...	... ४६२
तस्य पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन-		
त्रैविध्यम्	...	... ४६२
योषिस्संग्रहजानोपायकथनम्	...	... ४६३
सूक्ष्मस्त्रीसंग्रहणस्य दण्डः	...	... ४६४
पुंसो नायांश्चानुलोम्यप्रातिलो-		
म्यादिभेदेन दण्डभेदः	...	... ४६४
व्राक्षणस्य व्याभिचारे जातिभेद-		
तागम्येन दण्डः	...	... ४६४
गर्भास्वभावायादिषु गमने शिक्षकत्वे-		
नम्	...	... ४६५
प्रातिलोम्येतोत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने		
भ्रष्टादेवधः	...	... ४६५
गर्भस्योच्चयस्त्रीगमने गुप्तागुमभेदेन		
दण्डभेदः	...	... ४६५
नायां हीनरणगमने नासाकर्तनम्	...	... ४६६
राजनिषेदनावयवराभावे द्विजातेवधा-		
विचारः	...	... ४६७
क्षत्रयवैश्ययोऽन्यद्व्यभिचारे		
दण्डः	...	... ४६७

साधारणस्त्रीगमने पञ्चाशत्पणदण्डः	...	... ४६७
भुजिण्यासु परदारगमनवदण्डः	...	... ४६८
अनवल्लदामीगमने दशपणः	...	... ४६८
कन्याहरणे दण्डः	...	... ४६८
कन्यादूषणे करच्छेदादि	...	... ४६९
कन्याया अङ्गुलिभिर्योनिपीडनेऽङ्गु-		
लिच्छेदः	...	... ४७०
सवर्णमकामा गच्छतो वधः	...	... ४७१
चण्डाल्यादिगमने दण्डः	...	... ४७१
वधनया स्त्रीसंग्रहणे दण्डः	...	... ४७२
इति स्त्रीसंग्रहणम् ।		

अथ स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवादपदम्

स्त्रीपुंसयोगस्वरूपम्	...	... ४७२
स्त्रीरक्षणवश्यकता	...	... ४७२
सूक्ष्मप्रसङ्गेभ्योऽपि स्त्रीरक्षणम्	...	... ४७४
निर्दोषस्त्रीपरित्यागे दण्डः	...	... ४७४
गुणवत्स्त्रीत्यागे दण्डः । मरणदानं च	...	... ४७४
स्त्रीपुंसोऽन्योन्यं त्यजतोर्न दोषः	...	... ४७४
स्वच्छन्दस्त्रियास्त्यागेऽपि न दोषः	...	... ४७५
त्यागाहार्थानुविधाः स्त्रियः	...	... ४७५
स्त्रियो विवर्जने तथा व्यवहार-		
परित्यागः	...	... ४७५
व्याधितादीनां संभोगमात्रत्यागः	...	... ४७५
निर्वास्यस्त्रीणां परिगणनम्	...	... ४७६
निर्वास्यस्त्रीणां त्यागश्च वधप्रति-		
निश्चित्येन कार्यः	...	... ४७७
इति स्त्रीसंग्रहः ।		

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अथ दायभागारख्यं विवादपदम् ।		ज्येष्ठविभागभेदकथनम् ... ४८९	
दायभागलक्षणम् ... ४७७		ज्येष्ठे ऋणदायविभागः ... ४९०	
पितृतो मातृतश्चागतधनविभागो		विभागासूचनं यथा यज्ञार्थं	
दानम् ... ४७८		स्य तथा कल्पनम् ... ४९०	
दायविभागकालः ... ४७८		जीवादिभागेऽपि विषमविभागः ... ४९१	
पितृमातृधनविभागकालः ... ४७९		पित्रा विहिता विभागाः सम-	
पितृमातृजोर्जातौ न तद्व्यविभागः ४७९		न्यूनाधिका वा पालनीयाः ... ४९२	
जावति पितरि न पुत्राणामर्थादानः-		विभागेऽप्येवम्यप्रतिषेधः ... ४९३	
दिषु स्वातन्त्र्यम् ... ४८०		स्वयं द्रव्यमर्जयतोऽनिच्छोरपि	
पितर्युपरते एव धनविभागः ... ४८०		विभागः कार्यः ... ४९४	
यद्धस्ते धनं स एव तत्त्वामी ... ४८१		मातृधने दुहितृविभागः ... ४९४	
अदत्तादायिनो हस्ताब्जनालिप्सुः स्तेनः ४८२		मातृधनस्यानूढाः कन्या दाय-	
सप्त वित्तागमा धर्म्याः ... ४८३		भागिन्यः ... ४९५	
प्रीतेन भर्त्रा दत्तद्रव्यस्य स्त्री		पैतामहे पौत्राणां विभागे	
स्वानिनी ... ४८३		विशेषः ... ४९५	
स्वत्वं लोके जन्मनैव ... ४८४		स्वसुतयोरविभक्तयोरैको मृतश्चेत्-	
स्थावरादां स्वांजितेऽपि पुत्रादि-		त्नुतो विभागी ... ४९५	
पारतन्त्र्यम् ... ४८५		वृद्धप्रपितामहधनविभागकरण-	
आपदादां क्वचित्स्वातन्त्र्यम् ... ४८५		निवृत्तिः ... ४९६	
विभागकालान्तरम् ... ४८५		पितामहाजिते स्थावरे जंगमे धने	
सोद्धारावेभागलक्षणम् ... ४८६		समांशित्वम् ... ४९६	
दायविभागे कालान्तरकथनम् ... ४८६		पितामहेऽपि धने पितुर्लिच्छा-	
अप्रतिहार्यरोगांतं वृद्धे च पितरि		विभागः ... ४९८	
पुत्रैर्विभागः ... ४८७		विभागोत्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य भाग-	
पित्रा समविभागकरणे विशेषः ... ४८७		प्रकारः ... ४९८	
पितुर्धर्मविध्यविभागः		असवर्णायां जातः पुत्रः पितुर्धर्मं	
कर्तव्यः ... ४८८		मातुः सर्वं लभते ... ४९९	
पित्रोर्ध्वं विभागप्रकारनियमः ४८८		विभागोत्तरं पित्राजितं तदन्तरो-	
		त्पन्नस्यैव ... ४९९	

विषयाः	पृष्ठं
विभागोपरं पित्रा संसृष्टानामपि	
फित्याद्विभागः ...	... ४९९
अर्जावद्विभागोत्तरं जातस्य पुत्रस्य	
विभागकल्पनम् ...	... ५००
स्यग्रभार्या भार्यायां प्रसवोत्तरं	
विभागः ...	... ५०१
पितृभ्यां यस्य यद्वत् तस्य स एव	
स्वामी ...	... ५०१
अर्जावद्विभागे मातुरंशकल्पना	... ५०१
अपुत्राः पितृपत्न्यः समानांशा	
एव ...	... ५०२
भिन्नमातृकाणां सवर्णानां सम-	
सत्यानां विभागप्रकारः ...	... ५०२
भिन्नमातृणां विप्रसंसृत्यानां	
विभागप्रकारः ...	... ५०३
विभिन्नजानानां पुत्राणां विभाग-	
प्रकारः ...	... ५०३
प्रतिग्रहप्राप्तभूमिर्वाह्वर्णाजातस्यैव	५०५
आनुम्येन जातस्यैकपुत्रस्य ऋक्थ-	
ग्रहणप्रकारः ...	... ५०७
क्षेत्रियेण वैश्येन वा शूद्रायासु-	
त्पत्रोऽर्धभागी ...	... ५०७
अर्जावद्विभागेऽसंस्कृतमातृभागिन्योः	
संस्कारः पूर्वसंस्कृतैः कर्तव्यः ...	... ५०८
भार्गवसंस्कारे विशेषः ...	... ५०९
पितृभ्यश्च दुहितरोऽप्यंशभागिन्यः	५०९
आविद्यमाने पितृधने भ्रातृभिः कन्याः	
संस्कार्याः ...	... ५११

विषयाः	पृष्ठं
पैतृकधनविभागकाले स्वधृतालंकारा-	
दिक् कन्या प्राप्नोति ...	... ५११
मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहण-	
क्रमश्च ...	... ५११
औरसपुत्रिकयोः समवाये औरसस्य-	
वाधिकारेऽपवादः ...	... ५१४
औरसे पुत्रे जातेऽन्ये पुत्राश्चतुर्थांश-	
भागिनः ...	... ५१५
दायादयान्धवपूटमदायादयान्धव-	
पूटं च ...	... ५१७
द्यामु'यायणो जनयितुरपि ऋक्थं	
भजते ...	... ५१८
पुत्रवता परक्षेत्रे उत्पादितसुतः	
क्षेत्रिणो भवति ...	... ५१८
नियोगेन पुत्रोत्पादनप्रकारः ...	... ५१९
नियोगस्य मनुना निषेधकथनम्...	... ५१९
पुनर्नियोगस्वरूपकथनम् ...	... ५२१
दत्तवादीनां न बीजिकृक्थभाक्त्वम्	५२१
दत्तोरसातिरिक्तानां कलौ निषेधः	५२२
शूद्रधनविभागे विशेषः ...	... ५२२
अपुत्रदायग्रहणक्रमः ...	... ५२३
अपुत्रस्य पत्युः पत्नी धनाधिकारिणी	५२३
अपुत्रायाः पत्न्या एव भर्तुरौर्ध्व-	
देहिकाधिकारः ...	... ५२४
पत्न्यभावे दुहिता धनहारिणी ...	... ५२४
ऊढानूढदुहितसमवायेऽनूढैव	
भागिनी ...	... ५२७

विषयाः

पृष्ठं

ऊढास्वपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसम-

वायेऽप्रतिष्ठिता धनभागिनी ... ५२५

दुहित्रभावे दौहित्रो धनहारी ... ५२५

दौहित्रस्यैवैदेहिकाधिकारः ... ५२५

दौहित्राभावे पितरौ धनभाजौ ... ५२६

पित्रोरभावे भ्रातरौ धनभाजः ... ५२६

भ्रातृष्वपि सोदरा एव धनभागिनः ५२७

मातरि वृत्तायां पितुर्भाता

धनहारिणी ... ५२७

सपिण्डादीना लक्षणम् ... ५२८

गोत्रज्ञानसभावे बान्धवा

धनहारिणः ... ५२८

बान्धवत्रयलक्षणम् ... ५२८

बहुषु बान्धवेष्वसत्रतरो धनभाक् ५२९

बान्धवादीनामभावे गुरुः शिष्यो वा

धनहारी ... ५२९

शिष्याभावे सत्रह्यचारी तदभावे

श्रोत्रियः ... ५२९

सर्वेषामभावे त्रैविद्या ब्राह्मणा

धनभागिनः ... ५२९

सर्वेषामभावे ब्राह्मणेश्वरधनस्य

राजाधिकारी ... ५३०

नियोगाधिनी अनपत्यस्य पत्युर्धन-

हारिणी ... ५३२

संसृष्टिनां विभागप्रकारः ... ५३६

संसृष्टलक्षणकथनम् ... ५३७

कथितसंसृष्टानामपि विषमविभागः ५३७

अपुत्रस्य संसृष्टिन ऋक्थग्राहि-

कथनम् ... ५३७

विषयाः

पृष्ठं

पत्नीनामप्रसूतदुहितृणां च भरणमात्र-

काम् ... ५३८

संसृष्टिनो भित्तोदरस्य सोदरस्या-

संसृष्टिन उभयोर्विभज्य धन-

ग्रहणम् ... ५३८

असंसृष्टयपि सोदरः सोदरस्य

धनाधिकारी ... ५३९

संसृष्टभित्तोदराभाव पितृ पितृव्यो

वाधिकारी ... ५४०

संसृष्टभ्रातृपुत्राणां पत्न्याश्च

समवाये धनग्रहणप्रकारः ... ५४१

पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं तज्ज्ञान-

भगिन्याः ... ५४१

दुहितृभगिन्योरभावेऽनन्तरः

सपिण्डो धनभाक् ... ५४१

वानप्रस्थसंन्यास्यादीनां धनस्य

विभागिनः ... ५४२

वानप्रस्थस्य षाण्मासिकः संग्रहः ५४३

संन्यासिनः कौपीनान्छादनादि-

संग्रहः ... ५४३

दायानर्हानां निरंशकानां कथनम् ... ५४४

निरंशका अशान्च्छादनादिभि-

र्भर्तव्याः ... ५४४

निरंशकानामभरणे प्रत्यवायः ... ५४५

पतितस्य भरणादिक्रमपि नैव ... ५४५

अशानर्हानां पुत्रास्त्वंशभाजः ... ५४५

निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं

भर्तव्याः संस्कार्याश्च ... ५४६

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
निरंशकानां पत्न्यः साधुवृत्तयो		ब्राह्मादिविवाहभेदेन विभागे विशेषः ५५३	
यावज्जीवं भर्तव्याः ... ५४६		भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्री-	
अन्यानामपि भागानर्हाणां कथनम् ५४६		धनं सोदरा गृह्णीयुः ... ५५४	
स्त्रीधनविभागप्रकारः ... ५४६		कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि	
अध्यमिकृतस्त्रीधनकथनम् ... ५४७		सोदरा गृह्णीयुः ... ५५४	
अध्यावाहनिकस्त्रीधनकथनम् ... ५४७		अनपत्यपुत्रिकाधनं सोदरो गृह्णीयात् ५५४	
अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः		पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे	
स्वरूपम् ... ५४७		सोऽधिकारी ... ५५५	
अन्वाधेयकस्त्रीधनस्वरूपम् ... ५४८		क्वचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि	
पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने		पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयात् ... ५५५	
विशेषः ... ५४८		संप्रतिरोधके बन्दिप्रह्लादौ स्त्रीधनं	
मौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियो-		गृहीतं पुनस्तस्मै न दद्यात् ... ५५५	
गार्हत्वम् ... ५४९		स्त्रीधनस्य भर्तृसुतादयो नाधिका-	
पतिदत्तस्थावरे विशेषः ... ५४९		रिणः ... ५५६	
पित्रादिभिः पाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं		विभाज्यद्रव्यकथनम् ... ५५६	
न भवति ... ५४९		सर्वमपि धनमृणं दत्तवैव विभजेत् ... ५५७	
शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न		ऋणशोधनावश्यकता ... ५५७	
भवति ... ५४९		विभागे ऋक्थिनां कोशं प्रदापयेत् ५५७	
मातरि वृत्तायां तद्धनं		अविभाज्यद्रव्यकथनम् ... ५५७	
दुहिताहिति ... ५५०		नष्टभूम्युद्धर्ता चतुर्थार्थं लभतो इतराद्वि-	
दुहितृगामभावे दुहितृदुहितरो		भाज्यम् ... ५५८	
गृह्णन्ति ... ५५०		श्रमेण पित्राजितं द्रव्यं दायादेभ्यो न	
दुहितृदौहित्रीणां समवाये विचारः ५५१		देयम् ... ५५८	
दौहित्रीणामभावे दौहित्रा धन-		विद्यया शौर्येण च लब्धं द्रव्यं	
हारिणः ... ५५१		ऋक्थिभिर्नान्वेष्टव्यम् ... ५५९	
मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं धनं		अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणम् ... ५५९	
पुत्रैर्ग्रीष्मम् ... ५५१		क्वचिद्विद्याप्राप्तधनस्यापि विभागा-	
अपत्यहीनजातिस्त्रीधनमुत्तमजाती-		नुशा ... ५५९	
यसपत्नीदुहिता गृह्णाति ५५२			

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते विद्याधनेऽर्ज-		वञ्चनेन लब्धधनं पुत्रपौत्रान्तं	
कस्य भागद्वयम् ५६०		नाशयेत् ५६७	
अविभाज्यविद्याधनेऽर्जके-		विभक्तधनैः कर्तव्यम् ५६७	
च्छयांशः ५६०		विभागापलापे निर्णयप्रकारः ... ५६९	
इच्छाभावे वैद्यो वैयाय स्वांशं		विभागलिङ्गान्तरकथनम् ... ५६९	
नो दद्यात् ५६०		साक्ष्याद्यभावे कुसीदवाणिज्यादिलिङ्ग-	
अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् ... ५६१		विभागनिर्णयः ५७०	
शौर्यप्राप्तधनं न विभाज्यम् ... ५६१		साहसादिसाधकलिङ्गानि ... ५७०	
ध्वजाहृतधनस्य लक्षणम् ... ५६१		प्रातिभाव्यमृणमविभक्तेषु निषिद्धम् ५७०	
शौर्याहृतधनस्वरूपकथनम् ... ५६१		साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे	
शौर्यप्राप्तधनेऽर्जकस्य भागद्वयम् ५६२		शपथः ५७१	
अन्यान्यविभाज्यवस्तूनि ... ५६२		विभागधर्मसंदेहे दिव्यनिषेधः ... ५७१	
पितृधृतवस्त्रादि पितुरुर्ध्वं श्राद्ध-		विभागस्यान्यथात्वसंदेहे पृथक्स्था-	
भोक्ते देयं ५६२		नस्थैः पुनर्विभागः ... ५७१	
अधृतालंकारादिकं विभाज्यम् ... ५६२		संदिग्धावेभागस्य प्रवर्तको राज्ञा	
दास्यो विषमाः पर्यायेण कर्म कार-		दण्डनीयः ५७२	
यितव्याः ५६३		इति दायविभागः ।	
अपिप्रावरुद्धा दास्यः समा अपि		अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं	
न विभाज्याः ५६३		विवादपदम् ।	
योगक्षेमार्थधनं पितृद्रव्यविरोधेना-		द्यूत-समाह्वययोः स्वरूपकथनम् ... ५७२	
जितमप्यविभाज्यम् ... ५६३		द्यूतस्थानं सभिकाधिष्ठितं कार्यम् ५७३	
वस्त्रादीनामपि विभाज्यत्वकथनम् ५६४		सभिकाधिष्ठितकरणे पक्षान्तरम् ... ५७३	
वञ्चितं धनं विभागोत्तरमुद्गावितं		द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तकथनम् ... ५७३	
समं सर्वेविभाज्यम् ... ५६५		सभिकस्य कर्तव्यम् ५७३	
शास्त्रातिक्रमेणान्यथा विभक्तधनं		पणग्रहणादवर्गेषु स्वीयपणस्य राज्ञे	
समतां नयेत् ५६६		जेत्रे च विभागः ५७४	
विभागेऽन्योन्यवञ्चने प्रत्यघायः ५६६		जितं द्रव्यं दापयितुं सभिकेऽसमर्थे	
		राजा दापयेत् ५७४	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-		अथ प्रकीर्णाख्यविवादपदम् ।	
कारणम् ...	... ५७५	प्रकीर्णस्य लक्षणभेदौ ...	... ५७९
शूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारः कितवा		राजाज्ञाप्रतिघाते विशेषदण्डकथनम्	५७९
एव योज्याः ...	... ५७५	राजयानासनारोढुदण्डः	... ५८०
माक्षिणां परस्परविरोधे राज्ञा		राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डः	... ५८०
विचारः कार्यः ...	... ५७६	सर्वस्वापहारे पि ययस्य जीवनोपकरणं	
कृत्यतकारिणो दण्डकथनम्	... ५७६	तत्तस्य नापहर्तव्यम्	... ५८१
कृताक्षदेविनो राष्ट्रान्निर्वासनम्	... ५७६	ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यम्	... ५८१
अनियुक्तयूतकारिणो दण्डः	... ५७६	कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डकथनम्	५८१
यूते विहितकर्मजातस्य समाह्वयेऽति-		ब्राह्मणपीडाकारिणो दण्डः	... ५८२
देशः ...	... ५७७	शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डः	... ५८२
प्राणियूते प्राणिनां जयपराजयौ		नृपान्तरेण न्यायापेतं कृतं कार्यं	
तत्स्वामिनेरेव ...	... ५७७	धर्म्ये पाथे स्थापनीयम्	... ५८२
पण्यारकल्पनमपि कृताकृतम्	... ५७७	अन्यायप्रगृहीतधनस्य गतिकथनम्	५८२
सर्वथा यूतनिन्द्यत्वकथनम्	... ५७८	शास्त्रोक्तमार्गेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः	
इति यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे ।		फलम् ...	... ५८३
इति ऋगादानादिसमाह्वयान्तान्य-		न्याय्ये पाथि स्थितस्य राज्ञः परम-	
प्रादशव्यवहारपदानि ।		गतिकथनम्	... ५८३
		इति प्रकीर्णाख्यः ।	

इति पराशरधर्मसंहिताया व्यवहाराण्डस्य विषयानुक्रमणिका ।

A list of the names of authors and works etc.,
occurring in Mâdhavâchârya's Commen-
tary on the Parâsara-Dharma-Saṃhitâ,
Vyavahârakāṇḍa.

In the following Indexes the first number refers to the
page, the second to the line on that page.

१. अनिर्दिष्ट.	13, 22, 5. 22, 9. 23, 8. 23, 18 (व्या°). 25, 13. 29, 4. 31, 5. 31, 8. 32, 7. 32, 20. 33, 8. 33, 19. 34, 10. 41, 3. 41, 6. 41, 10. 41, 15. 45, 12. 48, 5. 48, 18. 50, 19. 51, 12. 52, 6. 53, 6. 54, 7. 54, 15. 57, 3. 57, 6. 57, 11. 58, 7. 59, 8. 61, 11. 61, 12. 62, 5. 65, 4. 65, 16. 66, 7. 67, 2. 69, 16. 70, 13. 71, 17. 73, 10. 73, 15. 77, 6. 77, 9. 81, 5. 82, 16. 83, 7. 84, 2. 84, 14. 86, 9. 87, 8. 87, 17. 88, 4. 88, 7. 88, 10. 89, 3. 90, 3. 90, 14. 90, 17. 91, 5. 91, 8. 91, 11. 96, 6. 99, 6. 100, 2. 105, 5. 105, 20. 106, 11.
6, 16. 6, 18. 9, 9-10 (व्या°). 10, 22-23 (व्या°). 52, 10. 80, 15. 105, 17. 151, 16. 167, 16. 173, 15. 183, 1. 202, 1. 207, 17. 210, 8-10. 392, 4. 483, 17. 484, 1 to 4. 485, 3 to 6. 528, 1-2. 534, 14. 536, 14. 557, 3. 569, 1, 3- 4. 582, 20-21.	
२. आपस्तम्ब.	
466, 13-14. 493, 1- 15. 529, 10.	
३. उशनासः.	
53, 3. 267, 4. 383, 11. 383, 15 (व्या°). 385, 4. 564, 3.	
४. कात्यायन.	
6, 5. 7, 16. 16, 15. 17, 4. 17, 9. 17, 14. 20,	

106, 14. 106, 19. 112,
 14. 113, 4. 114, 9.
 115, 10. 116, 10. 124,
 13. 127, 9. 128, 12.
 129, 16. 130, 1. 130,
 15. 131, 17. 132, 1.
 132, 4. 134, 3. 134,
 14. 136, 4. 138, 7.
 138, 12. 140, 16. 141,
 6. 142, 13. 145, 15.
 146, 8. 146, 20. 148,
 5. 152, 11. 153, 4.
 153, 17. 154, 17. 159,
 12. 160, 4. 160, 14.
 161, 8. 163, 13. 181,
 12. 186, 15. 188, 15.
 194, 7. 194, 7-8. 194,
 15. 199, 14. 200, 6.
 203, 11. 203, 17. 206,
 17. 208, 2. 208, 6.
 209, 4. 210, 11. 210,
 15 (व्या°). 213, 18. 216,
 9. 217, 21. 219, 2.
 223, 1. 223, 4. 223,
 10. 223, 14. 223, 17.
 224, 3. 224, 20. 228,
 3. 234, 6. 234, 16.
 235, 1-4. 238, 2. 238, 6.
 241, 3. 247, 18. 249,

8. 251, 5. 251, 16.
 252, 19. 253, 11. 254,
 3. 255, 3. 256, 12.
 258, 11. 258, 15. 261,
 14. 263, 13. 263, 17.
 263, 20. 264, 6. 264,
 14. 265, 8. 266, 3. 267,
 17. 269, 5. 270, 11.
 275, 10. 282, 2. 283,
 4. 283, 10. 286. 5.
 288, 12. 288, 16. 289,
 3. 289, 12. 290, 6.
 290, 9. 291, 4. 294, 5.
 295, 4. 296, 6. 297, 2.
 297, 9. 297, 14. 297,
 17. 299, 11. 300, 4.
 300, 7. 305, 13. 308,
 7 (सूत्रं). 310, 10. 311,
 10. 311, 15. 311,
 18. 312, 7. 314, 12.
 315, 7. 315, 15. 315,
 19. 319, 11. 319, 18.
 320, 7. 325, 8. 327,
 9. 329, 15. 330, 12.
 332, 14. 338, 14. 340,
 17. 341, 7. 341, 8.
 342, 2. 342, 5. 344,
 13. 352, 5. 353. 4.
 354, 8. 359, 8. 359,

12. 361, 14. 364, 4.
 367, 13. 378, 1. 386,
 10 (व्या°). 389, 2. 389,
 3. 389, 9. 389, 16
 (व्या°). 390, 3. 395, 2.
 396, 11. 397, 4. 397,
 15. 397, 17. 398, 4.
 400, 8. 400, 15. 402,
 5. 403, 17 (व्या°). 404,
 9. 404, 12. 407, 2.
 409, 10. 412, 7. 413,
 10. 414, 2. 416, 12.
 418, 12-13. 419, 6.
 423, 11. 425, 5. 429,
 9. 446, 9. 453, 13.
 454, 12. 454, 16. 455,
 8. 490, 16. 495, 18.
 498, 12. 515, 5. 524,
 16. 526, 11. 531, 21.
 532, 4. 534, 18-19.
 546, 8. 547, 5. 547,
 16. 548, 6. 549, 13.
 549, 18. 553, 15. 553,
 18. 556, 3. 556, 14.
 556, 19. 557, 4. 557,
 10. 559, 3. 560, 4. 561,
 3. 561, 7. 561, 11.
 561, 17. 566, 6. 575,
 3. 580, 14. 582, 6.
५. गीता.
 3, 2.
६. गौतम.
 40, 13. 206, 20. 208,
 9. 208, 17. 225, 11.
 228, 19. 273, 12.
 448, 15. 466, 7. 481,
 1. 482, 13. 484, 11.
 489, 17. 494, 16. 525,
 2. 525, 18 (व्या°). 529,
 14. 532, 21. 533, 12.
 540, 13. 543, 10. 543,
 12. 550, 9. 550, 16.
 553, 2. 554, 4. 554,
 7. 560, 16. 563, 10.
७. दक्ष.
 313, 15.
८. देवल.
 475, 16. 480, 9. 496,
 7. 506, 1. 507, 2.
 507, 4. 510, 18. 545,
 7. 545, 15. 556, 10.
९. नारद.
 7, 2. 8, 8. 9, 5.
 19, 24 (व्या°). 28, 7.
 33, 16. 35, 17. 36,
 4. 37, 8. 38, 6. 42,
 5. 44, 6. 46, 17. 47,
 11. 47, 18. 48, 9. 48,

13. 49, 12. 50, 11. 53,
 9. 54, 3. 54, 10. 58, 10.
 59, 5. 63, 13. 63, 17.
 64, 10. 65, 19. 66, 10.
 67, 6. 70, 1. 70, 6.
 71, 3, 72, 4. 81, 8.
 81, 16. 83, 10. 92, 4.
 93, 20. 96, 8. 97, 8.
 100, 8. 101, 5. 101, 13.
 104, 1. 104, 5. 104,
 12. 107, 5. 108, 7. 109,
 6. 116, 16. 118, 10.
 127, 12. 128, 20. 129,
 8. 130, 12. 131, 13.
 133, 13. 135, 5. 135,
 16. 139, 3. 139, 15.
 140, 3. 140, 8. 140,
 12. 143, 8. 143, 12.
 145, 7. 145, 19. 146,
 11. 152, 5. 152, 18.
 158, 11. 159, 5. 159,
 13. 162, 6. 163, 9.
 163. 18. 166, 16.
 168, 9, 168, 21. 169,
 17. 170. 18. 172, 5.
 172, 12. 173, 16.
 174, 5. 176, 3. 177,
 3. 177, 13. 178,
 11. 179, 6. 179, 17.

181, 2. 182, 7. 183, 13.
 184, 9. 186, 5. 187, 10.
 187, 14. 188, 2. 188,
 6. 188, 18. 190, 13.
 191, 2. 191, 18. 193,
 5. 193, 12. 199, 17.
 200, 11. 203, 2. 204,
 10. 204, 13. 210, 4.
 210, 18 (व्या°). 211,
 3. 211, 6. 213, 11.
 214, 8. 215, 9. 215,
 17. 216, 12. 217, 8.
 217, 13. 218, 16. 219,
 19. 222, 17. 224, 7.
 227, 6. 230, 6. 232,
 12. 233, 6. 236, 16.
 248, 5. 248, 10. 248,
 14. 252, 16. 254, 14.
 257, 18. 260, 16. 261,
 5. 261, 10. 261, 17.
 262, 11. 263, 4. 264,
 9. 265, 4. 267, 11.
 268, 12. 270, 2. 271,
 2. 274, 3. 275, 6. 275,
 13. 276, 13. 277, 5.
 279, 2. 279, 12. 280,
 14. 282, 5. 284, 2.
 284, 7. 287, 5. 287,
 13. 290, 13. 291, 6.

291, 11. 293, 3-13. 296,
 1. 301, 4. 302, 6. 304,
 7. 309, 5. 312, 17.
 313, 7. 314, 4. 314,
 8. 317, 13. 318, 1.
 320, 14-15. 321, 7.
 321, 12-17. 323, 18.
 325, 3. 326, 10. 326,
 14. 329, 19. 331, 5.
 331, 9. 332, 4. 332,
 17. 333, 10. 334, 4-12
 & 17. 336, 3. 336, 7.
 337, 14. 338, 6-10 &
 18. 339, 8 & 12. 340,
 5 & 11. 341, 12. 343,
 11 & 16. 344, 5. 345,
 3-8. 346, 8 & 15. 347,
 5 & 9. 348, 2. 351, 8.
 356, 6. 360, 6 & 11.
 362, 5. 363, 10 & 14.
 364, 12. 365, 2 & 6.
 366, 8 & 14. 368, 11.
 369, 2 & 12. 370, 9.
 372, 7 & 16. 374, 18.
 375, 5. 378, 4. 379,
 3 & 7. 379, 17 (व्या°).
 381, 9 & 12. 382, 5
 & 11-12. 384, 9 & 14.
 385, 12. 391, 11. 393,

17. 394, 6. 395, 8.
 397, 7. 400, 19. 405,
 6 & 10. 406, 4. 408,
 12. 409, 5 & 15. 410,
 5 & 13. 428, 12. 429,
 3. 434, 6. 435, 10 &
 15. 437, 9. 438, 5.
 441, 1. 442, 4 & 5.
 443, 11. 447, 1 & 17.
 449, 6 & 12. 450, 6
 & 16. 456, 6. 464, 18.
 468, 6. 472, 13. 474,
 5 & 13. 476, 1. 477,
 15. 486, 7. 487, 7.
 491, 1. 511, 3. 530,
 7 & 21. 535, 6. 538,
 7. 541, 2. 544, 6.
 549, 9. 551, 5. 559,
 17. 560, 18. 567, 9.
 569, 12. 572, 13. 573,
 11. 576, 12 & 20.
 577, 13. 579, 3.
 581, 5.

१०. पाणिनि.

93, 17.

११. पारस्कर.

552, 5.

१२. पिताम्ह.

37, 9. 42, 9. 42,

12. 42, 15. 42, 18.	१४. पैत्रीनसि.
45, 3. 46, 3. 53, 11.	554, 19.
55, 5. 71, 7. 92, 11.	१५. प्रजापति.
128, 3. 130, 9. 144,	36, 1. 69, 6. 72, 16.
13. 152, 8. 153, 14.	73, 7. 115, 16. 127,
154, 3. 160, 8. 161, 5.	16. 137, 18. 147, 7.
161, 18. 162, 19. 163,	175, 2. 182, 2. 187,
5. 163, 22. 164, 3.	2. 187, 7. 242, 12.
164, 11. 167, 8. 167,	316, 7. 488, 2*. 524,
12. 168, 1. 168, 2.	5. 533, 15. 540, 4.
168, 6. 168, 16. 169,	१६. बृहन्मनु.
6. 169, 12. 170, 4 &	528, 9.
8. 171, 4. 173, 6.	१७. बृहस्पति.
174, 13. 176, 12 &	4, 9. 5, 8. 7, 8.
14. 180, 4 & 11 & 14.	16, 6. 16, 11. 17, 20.
181, 15. 183, 4 & 16.	20, 16. 21, 1. 21, 10
184, 20. 185, 19. 186,	& 16. 24, 1. 26, 9.
8. 189, 8. 190, 8. 190,	27, 2. 27, 16. 29, 7.
17. 191, 13. 192, 3.	29, 18. 31, 1. 31, 11.
192, 8 & 11. 194, 2.	32, 14. 34, 7. 35, 3.
195, 9 & 14. 196, 4.	35, 7. 36, 8. 37, 5.
196, 12 & 18. 197,	39, 6. 49, 7. 50, 4. 50,
13. 210, 24 (व्या°).	8. 51, 9. 52, 11. 59,
211, 9. 252, 3.	13. 61, 1. 65, 9. 66, 4.
१८. पुराण.	67, 9. 68, 12. 69, 1.
37, 13. 110, 15. 157,	71, 14. 72, 7. 82, 6.
5. 333, 16 (मत्स्य).	

* Also found in Manu.

- 82, 9. 82, 13. 84, 11.
 85, 1. 87, 5. 89, 9.
 95, 12. 95, 15. 100, •
 17. 101, 20. 103, 13.
 104, 18. 107, 3. 112,
 11. 113, 19. 115, 13.
 116, 3. 119, 6. 119,
 17. 129, 13. 131, 6.
 132, 11. 133, 5. 133,
 16. 135, 13. 139, 9 &
 12. 141, 10. 142, 4.
 144, 10 & 18. 147,
 12. 149, 7 & 10. 149,
 14. 150, 2 & 10. 151,
 3. 154, 8. 158, 4 &
 18. 193, 16. 195, 2.
 197, 5. 198, 10. 200,
 3. 203, 8. 206, 4.
 206, 9. 207, 11. 209,
 17. 211, 12 (स्या°). 212,
 3 & 24. 218, 5. 219,
 6. 219, 12. 220, 8 &
 12. 226, 15. 229, 4.
 230, 1 & 16. 231, 20.
 233, 17. 239, 14. 240,
 9. 243, 3. 244, 15.
 245, 11. 245, 20 (स्या°).
 246, 10 & 15. 247, 7
 & 15. 250, 10. 253,
 8. 255, 14 & 16. 258,
 8. 262, 15. 264, 3.
 264, 17. 264, 20. 265,
 6. 267, 8. 268, 9. 279,
 7. 280, 11. 281, 1-
 12 & 18. 283, 7.
 284, 14. 285, 4. 285,
 12. 286, 11. 288, 6.
 290, 16. 293, 9. 295,
 8. 295, 15. 299, 2.
 302, 11 & 19. 303, 5.
 304, 12. 305, 5, 9 &
 16. 309, 9. 310, 13.
 311, 4. 312, 12. 313,
 4. 316, 14. 317, 5.
 317, 11. 322, 7. 322,
 11. 324, 6 & 10. 332,
 11. 337, 18. 338, 3.
 339, 16. 340, 8. 348,
 8. 348, 18. 349, 6.
 350, 3. 350, 13. 352,
 15. 353, 8 & 13. 354,
 11 & 15. 355, 4 & 12.
 358, 14 & 17. 359, 5.
 360, 16. 370, 3 & 4.
 373, 8. 384, 5. 387,
 5, 10 & 15. 391, 16.
 392, 11. 393, 13. 398,
 8. 399, 4, 9, 13 & 16.

400, 12. 401, 4 & 8.
 408, 2 & 5. 412, 4.
 420, 2. 429, 16. 430,
 11. 431, 9. 432, 1.
 434, 13 & 16. 437,
 15. 438, 11. 439, 3.
 440, 6. 449, 17. 452,
 15. 454, 4. 462, 3 &
 12. 466, 4. 474, 2.
 488, 6. 490, 14. 492,
 1. 495, 12. 498, 9.
 503, 3 & 6. 505, 9.
 520, 10. 523, 19. 524,
 11. 529, 2. 536, 9.
 537, 7 & 13. 541, 9.
 542, 2. 548, 18. 549,
 3. 552, 2. 555, 9. 561,
 14. 562, 11. 563, 6.
 564, 12. 568, 3. 570,
 4, 8, 11. 572, 2. 573,
 6. 574, 17. 576, 4.
 577, 10. 578, 11.

१८. बौधायन.

454, 7. 476, 9. 528,
 14. 554, 15.

१९. भ(भा)रद्वाज.

231, 6. 259, 3-4.

२०. भृगु.

24, 7.

२१. मनु.

3, 11. 18, 10. 19, 9.
 22, 15. 26, 11 & 15
 (व्या°). 27, 9. 29, 10.
 32, 10. 33, 12. 38, 21
 (व्या°). 39, 13. 40, 16.
 46, 10. 52, 2. 55, 9.
 60, 2. 93, 7 & 17.
 94, 1. 96, 11. 101, 9.
 107, 15. 109, 9. 111,
 3. 111, 7. 113, 7 & 15.
 114, 13. 116, 6. 147,
 19. 148, 18. 156, 9.
 158, 16. 201, 3. 201,
 7. 202, 6. 205, 4 &
 18. 207, 11. 208, 20.
 209, 7 & 11. 211, 17
 & 24 (व्या°). 212, 8 &
 19. 214, 3. 215, 5 &
 20. 218, 11. 221. 3 &
 13. 226, 10. 228, 11.
 237, 2, 14 & 18. 239,
 7. 247, 11. 249, 2.
 256, 7. 257, 14. 258,
 4. 259, 11. 260, 2.
 266, 9. 272, 3, 4, 7. &
 8. 273, 8. 273, 18 &

19 (व्या०). 280, 7. 281,
 7. 282, 12 & 17. 284,
 17. 285, 7 & 15. 286,
 14. 292, 19. 296, 14.
 298, 16. 306, 12 &
 16. 307, 3 & 7. 308,
 12 & 18. 313, 20. 320,
 10. 325, 14. 326, 5.
 329, 5. 337, 9. 342, 10
 & 15. 343, 5. 357, 11.
 363, 18. 364, 8. 371,
 6. 372, 2. 373, 10.
 374, 6 & 10. 375, 14.
 376, 6 & 11. 378, 9.
 379, 13. 383, 1. 386,
 9. 388, 5. 390, 10.
 392, 5. 393, 8. 395,
 19. 396, 6. 401, 11.
 403, 3. 415, 4. 417,
 11. 418, 2 & 16. 421,
 2 & 8. 422, 3. 424,
 3. 425, 8. 430, 14.
 431, 4. 431, 11. 433,
 12. 434, 6. 435, 2.
 440, 13. 441, 17 & 20
 (व्या०). 442, 9. 443, 19.
 444, 11. 445, 5 & 10.
 456, 2. 461, 5. 463,
 16. 464, 10. 465, 9

& 16. 467, 10. 470, 6.
 471, 3. 472, 1 & 17.
 478, 9. 483, 12. 489,
 3. 498, 2. 499, 9, 17
 & 21. 504, 6. 506, 2.
 507, 7. 509, 9. 512,
 22 (व्या०). 513, 13 &
 21 (व्या०). 514, 4 & 10.
 515, 15. 516, 3. 516,
 17 (व्या०). 517, 6. 518,
 5 & 16. 519, 8 & 15.
 521, 3 & 9. 525, 11.
 526, 13. 527, 2 & 14.
 529, 6 & 17. 530, 3.
 531, 18. 532, 13. 534,
 10. 536, 19. 539, 2.
 544, 2. 545, 2. 546,
 11. 547, 10. 550, 19.
 551, 13. 552, 8 & 13.
 553, 4. 555, 4. 558,
 10. 562, 6 & 20. 566,
 1 & 11. 567, 2. 571,
 10 & 14. 572, 8. 577,
 16. 580, 17. 581, 11.
 582, 2 & 11. 583, 10.

२२. मरीचि.

51, 5. 128, 17. 148,
 15. 231, 10. 298,
 9-10. 300, 14.

२३. महाभारत.

26, 14 (व्या°). 35, 12.

२४. यम.

216, 6. 475, 2. 477,
6. 583, 7.

२५. याज्ञवल्क्य.

5, 19. 16, 2. 26, 5.
 27, 5. 34, 3. 38, 11
 (व्या°). 39, 2. 40, 4
 & 9. 46, 13. 52, 16.
 55, 15. 56, 8. 60, 9.
 68, 9. 71, 10. 84,
 5. 85, 9 & 17. 87, 2.
 88, 16. 94, 14. 101,
 1. 118, 6. 121, 17.
 122, 14. 126, 5 & 10.
 128, 14. 129, 4. 130,
 5. 133, 9. 138, 3. 145,
 3. 147, 3 & 15. 150,
 6. 151, 10. 152, 15.
 157, 14. 158, 8. 167,
 4. 171, 13. 176, 3.
 179, 9. 185, 4 & 8.
 189, 13-14. 191, 9.
 201, 11 & 16. 202.
 11. 204, 6. 205, 12.
 211, 20 (व्या°). 212,
 13. 213, 3. 214, 13
 & 17. 221, 8 & 20.

222, 5. 225, 14 & 19.
 232, 16. 235, 11 & 17.
 237, 5. 238, 10. 241,
 12. 243, 9. 244, 10.
 245, 4. 249, 16. 251,
 8. 252, 10. 253, 3.
 254, 10. 255, 8. 256,
 17. 257, 3 & 9. 260,
 9. 262, 6. 265, 12.
 266, 14. 268, 3. 269,
 12 & 13. 270, 6 &
 14. 271, 6. 280, 1.
 282, 9. 284, 11. 287,
 17. 291, 15. 292, 2
 & 10. 294, 9. 298,
 1 & 18 (व्या°). 303,
 11. 314, 15. 318, 11.
 322, 3 & 18. 323, 8.
 324, 13. 327, 14.
 339, 4. 344, 9. 346,
 12. 348, 11. 349, 9.
 354, 4. 355, 8. 358,
 7. 362, 12. 365, 16.
 368, 6. 369, 6. 371,
 3. 372, 12. 374, 2.
 375, 9. 377, 4 & 9.
 380, 8. 383, 6. 391,
 5. 392, 15. 395, 12.
 402, 10. 403, 7 (व्या°)

404, 16. 406, 11. 407,
 8. 412, 11. 413, 3.
 414, 5 & 12. 415, 8.
 417, 5. 418, 8. 420,
 5. 422, 7. 426, 9.
 427, 17. 430, 5. 432.
 8. 433, 4 & 8. 434,
 1. 436, 12. 441, 5.
 444, 20. 446, 5. 451,
 1 & 6. 453, 7. 455,
 11. 457, 2 & 10. 463,
 4. 464, 3. 467, 14.
 468, 13 & 20. 469,
 10. 471, 14. 474, 9.
 485, 11. 487, 11.
 488, 9 & 14. 494,
 6 & 10. 495, 5. 496,
 15. 498, 18. 499, 7.
 500, 4. 501, 9. 501,
 12. 502, 2. 503, 8.
 509, 1. 511, 14. 517,
 18. 518, 8. 522, 11.
 523, 8. 537, 19. 538,
 20. 539, 16. 542, 6.
 544, 13. 545, 19. 546,
 3 & 15. 550, 6 & 13.
 551, 12. 554, 11. 555,
 17. 557, 13. 565, 12.
 569, 6. 570, 17. 571,

6. 573, 15. 574, 10.
 575, 7. 575, 13. 576,
 7. 577, 5. 579, 18.
 580, 11. 581, 14.

२६. लौगाक्षि.

563, 16.

२७. वसिष्ठ.

109, 17. 110,
 8. 112, 8. 113, 10.
 119, 15. 121, 13.
 124, 10. 125, 4 & 15,
 213, 15. 226, 7. 227,
 12. 229, 14. 233, 20.
 234, 3. 236, 4 & 7.
 315, 3 & 20. 475,
 3 & 11. 501, 7. 512,
 8, & 13 (ऋ०). 513,
 18 & 24. 514, 8. 543,
 3. 544, 10. 545, 11.
 560, 10.

२८. विषतन्त्र.

190, 2.

२९. विष्णु.

93, 10. 134, 10. 155,
 8. 162, 12. 172, 9.
 178, 21. 184, 14.
 192, 16. 200, 16. 222,
 10. 228, 7. 229, 10.

233, 14. 234, 10. 260,
12. 367, 8. 380, 5.
420, 10 & 14. 423, 4.
426, 2. 484, 18. 507,
13. 515, 11. 525, 7.
527, 16 & 19. 575, 18.
576, 16.

३०. वृद्धमनु.

325, 11. 327, 4 & 11.
329, 10. 330, 7. 449,
3. 523, 22.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

571, 6.

३२. वृद्धविष्णु.

526, 8.

३३. व्यास.

101, 16.

३४. व्यास.

30, 3. 30, 8. 41, 19.
51, 17. 89, 6. 90, 9.
94, 9. 96, 3. 108, 18.
110, 3. 122, 8 & 18.
123, 9. 124, 1. 125,
10. 126, 17. 137, 6.
138, 16. 141, 17. 149,
4. 158, 13. 169, 9.
173, 20. 199, 11. 202,
3. 221, 17. 225, 5.

227, 18. 232, 8. 236,
12. 238, 19. 240, 5.
243, 15. 243, 19.
244, 2. 249, 11.
250, 7. 250, 19. 283,
13 & 17. 295, 11.
298, 6. 304, 2. 361,
2. 370, 15. 374, 14.
386, 2. 438, 14. 454,
1. 502, 7 & 15. 508,
6. 558, 16. 562, 2.
580, 7.

३५. शङ्ख.

150, 16. 206, 14. 208,
14. 479, 16. 487, 1.
511, 10. 540, 18.
558, 6.

३६. शंखलिखितौ.

118, 19. 151, 7. 382,
1-2. 404, 5. 551, 19.

३७. श्रुति.

263, 12. 536, 4. 566,
16.

३८. संहकार.

62, 19. 127, 3. 140,
19. 146, 3. 153, 11-
12. 199, 4. 478, 6.
479, 6. 481, 10. 492,
7. 530, 10. 533, 6.

३९. सवत्.

23, 12. 44, 12. 144,
3. 146, 15. 224, 15.

४०. स्मृति, स्मृत्यन्तर, स्मरण
etc.

29, 1. 61, 15. 77,
15. 78, 1. 95, 4.
142, 9. 145, 12. 152,
3. 156, 3. 160, 11.
166, 15. 175, 18. 177,
2. 179, 15. 179, 19.
180, 7. 186, 14. 189,
20. 205, 12. 294, 13.
333, 5. 357, 2. 377,
1. 381, 5. 381, 10.

395, 5. 404, 5. 416,
19 (व्या°). 485, 10 &
18. 499, 14. 502, 3.
522, 6. 536, 1. 564,
10. 568, 10 & 14.
581, 18. 582, 19.

४१. हारीत.

7, 12. 45, 19. 50,
14. 69, 9. 78, 15.
80, 10. 131, 3. 137,
15. 139, 18. 144, 6.
161, 12. 178, 8. 208,
14. 215, 12. 217, 5.
231, 17. 249, 5. 436,
4. 475, 7. 480, 3. 516,
10. 535, 11.

Index of Quotations arranged according to the
authors and works. Vol. III, Parts I and II.

१. अनिर्दिष्ट.

अपुत्रस्याथ कुलजा 528, 1.
अभियोक्ता धनं कुर्यात् 300, 1.
अक्रियभाजस्ते सर्वे 534, 15.
असंभूय सुतान् सर्वान् 485, 4.
अहश्च रात्रिश्च उभे 167, 17.
आदाय दापयेच्छाद्मम् 536, 15.
आदित्यचन्द्रावनिलो 167, 16.
आगुण्यं कर्मणा गच्छेत् 202, 1.
इतरेषां तु वर्णानाम् 210, 10.
इति कस्मिन् कथं कस्मात् 52, 10.
कृत्स्नमृणं सममिति 557, 3.
केन कस्मिन्कथं कस्मात् 52, 10.
कोशमल्पेऽपि दापयेत् 151, 16.
गुरुतल्पे सुरावने 210, 9.
गुरून् पुरोहितान् पूज्यान् 207, 17.
ग्रामे दृष्टः पुरे याति (व्या०) 10, 22.
जंगमं स्थावरं हेम 536, 14.
तदभावे पिता माता 528, 2.
तावुभौ पुण्यकर्मिणौ 569, 4.
दर्पाद्वा यदि वा मोहात् 464, 1.
दशगुरुक्षरः प्रागः 173, 15.
द्रव्यं विज्ञानुसारेण (व्या०) 9, 10.
न पुत्रेण कृतं पिता 268, 8.

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः 582, 21.
पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं 300, 2.
पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते 484, 3.
पितृव्यगुरुदौहित्रान् 536, 16.
पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्याम् 536, 17.
पूर्वं मयेयं भुक्तेति 464, 2.
पूर्वमात्रेदितं न चेत् 105, 17.
प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु 80, 15.
ब्राह्मणस्यापराधे तु 210, 8.
भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तम् 483, 17.
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति 569, 3.
मणिमुक्ताप्रवालानाम् 484, 1.
यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम् 534, 14.
यज्ञार्थं विहितं वित्तम् 534, 16.
शुक्तिष्वप्यसमर्थासु 571, 5.
ये जाता येऽप्यजाताश्च 485, 5.
राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा 10, 23.
राज्ञान्यात्रेण यो दण्डो 582, 20.
वादी वा प्रतिवादी वा (व्या०) 9, 9.
विचारयति येनासौ (व्या०) 27, 21.
विवादानुगतं पृष्ठा (व्या०) 27, 20.
वृत्तिं च तेऽभिकाक्षन्ति 485, 6.
वेगुकाण्डमयाश्चैव 183, 2.
शरानन्यायसैरथैः 183, 1.

* शूद्रां द्विजातिभिर्जातो 506, 1.
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् 6, 18.
 सत्येन शापयेद्विप्रम् 392, 4.
 सामान्यार्थसमुत्थाने 560, 14.
 सा यथाकाममभीयात् 483, 18.
 स्थानेषु धर्मजुष्टेषु 534, 17.
 स्थावरं तु न भुज्येत 484, 4.
 स्थावरं द्विपदं चैव 485, 3.
 स्थावरस्य तु सर्वस्य 484, 2.
 स्थावरे विक्रयो नास्ति 569, 1.

२. आपस्तंब.

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके
 493, 10.
 जीवन् पुत्रेभ्यो दायम् 493, 2.
 ज्येष्ठो दायद इत्येके 493, 5.
 तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धम् 493, 13.
 देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः
 493, 8.
 ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि 466, 13.
 मनुः पुत्रेभ्यो दायं 493, 17.
 रथः पितुः परीमाण्डं च गृहे 493, 9.
 सपिण्डाभावे आचार्यः 529, 11.

३. उशनाः.

अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च 384, 2.
 अदण्ड्या मृतवत्सा च 384, 1.
 अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः 384, 3.
 अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः 383, 16.

अदण्ड्यौ काणकुञ्जौ च 383, 17.
 अविभाज्यं सगोत्राणाम् 564, 5.
 गोभिर्विनाशितं धान्यम् 385, 5.
 दण्डं वा दण्डशेषं वा 267, 5.
 न दातव्यं तु पुत्रेण 267, 6.
 पितरस्तस्य नाभ्रन्ति 385, 6.
 याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च 564, 6.
 वामहस्तेन वा स्वामी 53, 5.
 ससखोऽनुत्तरीयो वा 53, 4.

४. कात्यायन.

अक्रमोदासुतश्चैव 546, 9.
 अजातेष्वेव शस्ये 378, 2.
 अज्ञाननाशितं चैव 283, 12.
 अज्ञानोक्तान्दण्डयित्वा 398, 5.
 अतः क्रिया तदा प्रोक्ता 87, 10.
 अतश्च सुतदाराणाम् 315, 8.
 अतिक्रमेऽप्ययति च 58, 5.
 अतिक्रान्ते सम्रात्रे 81, 7.
 अतोऽन्यथाभावनायाः 106, 4.
 अतोऽन्येषु तु कार्येषु 163, 17.
 अतोऽन्येषु विवादे 115, 12.
 अत्र यद्युक्तं तद्वाह्यं ।

पित्रोरभावे ect. 526, 12.
 अथ कार्यविपत्तिस्तु 290, 10.
 अथ चैत्यतिभूर्नास्ति 58, 1.
 अथ पञ्चस्वमापन्ने 134, 4.

* Sāyana Mādhavāchārya does not refer this verse to anybody, but the व्यवहारमुख्य refers it to देव.

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् 319, 16.
 अथ विंशतिवर्षाणि 136, 10.
 अथावेष्ट प्रयुक्तस्तु 407, 6.
 अदग्धं तं विदुर्देवाः 181, 14.
 अदत्तत्यक्तविक्रीतम् 295, 5.
 अदत्त्वा तु मृते दाप्यः 320, 9.
 अदायिकं राजगामि 535, 1.
 अधिकान् छेदयेदर्थान् 65, 17.
 अध्यावाहनिकं नाम 548, 1.
 अनियम्यांशकर्तृणाम् 312, 9.
 अनिर्णीते तु यद्यर्थे 35, 1.
 अनिर्दिष्टाश्च निर्दिष्टम् 235, 2.
 अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात् 455, 5.
 अनुक्तमेतन्मन्यन्ते 74, 8.
 अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या 49, 2.
 अनुपस्थापयन्मूलम् 297, 15.
 अनेकपदसंकीर्णः 65, 6.
 अनेकार्थाभियोगे तु 203, 12.
 अनेन विधिना लेख्यं 124, 14.
 अन्यक्षेत्रे तु जातानां 404, 13.
 अन्यथा न प्रवर्तेत 315, 18.
 अन्यवादी पणान् पञ्च 83, 1.
 अन्यत्राद्यादिहीनेभ्यः 125, 2.
 अन्यायेनापि तं यान्तं 33, 3.
 अन्योन्यापहतं द्रव्यं 566, 7.
 अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं 548, 10.
 अपचारक्रियायुक्ता 532, 7.
 अपन्यायप्रवृत्तं तु 33, 1.
 अपास्य भ्रान्तियद्द्रव्यं 535, 2.

अपुत्रा शयनं भर्तुः 534, 8.
 अप्रतिपन्नापि सा दाप्या 270, 13.
 अप्रसिद्धं विरुद्धं यत् 73, 11.
 अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले 367, 16.
 अप्राप्ते वेसकाले तु 290, 11.
 अप्रियं चास्य यो वक्ता 580, 16.
 अभावयन् धनं दाप्यः 106, 5.
 अभावे तदपत्यानाम् 554, 2.
 अभियुक्ताय दातव्यं 152, 13.
 अभिवन्द्य च गुर्वीदीन् 22, 13.
 अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि 91, 12.
 अभीषेणेन दण्डेन 412, 8.
 अभोगभुक्तिः सीमा च (व्या°)
 386, 12.
 अमूलैर्वाथ मूलैर्वा 429, 11.
 अमेध्यं शोधयित्वा तु 402, 7.
 अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् 354, 10.
 अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् 84, 4.
 अरन्निद्रयमुत्सृज्य 400, 17.
 अराजदैविके चापि 282, 3.
 अर्थकालबलापेक्षम् 92, 2.
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं 113, 1.
 अर्थार्थं चान्यविषये 148, 7.
 अर्थिना संनियुक्तो वा 53, 7.
 अर्थं द्वयोरपहतम् 297, 6.
 अर्थं द्वयोरपहतम् 300, 8.
 अलेख्यासाक्षिके दैवीम् 300, 5.
 अविज्ञातं तु यत्क्रीतम् 361, 15.
 अविज्ञातक्रयो दोषः 300, 9.

अविज्ञातस्थानकृतम् 300, 11.
 अविज्ञाताश्रयात् क्रीतम् 297, 4.
 अविभक्तेऽनुजे प्रेते 495, 19.
 अशक्तितो न दद्याच्चेत् 409, 11.
 अशक्तौ बन्धनागारे 209, 6.
 अशिरांसि च दिव्यानि 153, 10.
 अशीतेस्तु विनाशे वै 155, 2.
 अष्टादशक्रियाभेदात् 20, 15.
 असत्सदिति यः पक्षः 214, 1.
 असमाहार्यमूलस्तु 297, 12.
 असम्यग्भावेतः कार्यो 138, 14.
 असवर्गे तु विप्रस्य 342, 3.
 असाक्षमत् साक्षमच्च 130, 3.
 असारमिति तत्त्वेन 75, 5.
 अस्मै दत्तं मया मार्गं 74, 9.
 अस्वतन्त्रकृतः सिद्धिं 217, 23.
 अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्तं 51, 2.
 अस्वामिधिक्रयं दानं 291, 5.
 अस्वाम्यनुमतेनैव 407, 3.
 अहीनक्रमविह्वं च 129, 20.
 आकाममननुज्ञातम् 238, 3.
 आकाशभूतमानेन 235, 6.
 आचार्यस्य पितुर्मतिः 206, 18.
 आढ्यस्य निकटस्थस्य 134, 17.
 आत्मार्थं विनियुक्तं वा 359, 10.
 आदाने वा विसर्गे वा 556, 5.
 आधाता यत्र न स्यात्तु 241, 4.
 आधानं विक्रयो दानं 234, 17.
 आधानसहितं यत्र 136, 14.

आधिक्यं न्यूनता चांशे (व्या०)
 . 386, 11.
 आधिमेकं द्वयोः कृत्वा 234, 7.
 आपत्कालेऽपि कर्तव्यम् 315, 17.
 आ पन्तरस्तु विज्ञेयो 96, 7.
 आरम्भकृत्सहायश्च 455, 1.
 आरम्भकृत्सहायश्च दो- 455, 9.
 आरम्भात्संग्रहं यावत् 49, 6.
 आढ्य संशयं यत्र 561, 18.
 आवाहनादि पूर्वं तु 194, 12.
 आवेदयति यः पूर्वम् 45, 14.
 आवेद्य प्रगृहीतार्थं 84, 15.
 आश्रयः शिखदाता च 455, 2.
 आश्रितस्तदृणं दद्यात् 275, 12.
 आसुरादिषु यल्लब्धं 554, 1.
 आसेधयेदनासेधैः 48, 7.
 आहरन्मूलमेवासौ 297, 11.
 आहती भुक्तियुक्तोऽपि 145, 16.
 आहूतप्रपलायी च 83, 3.
 आहूतस्थवचमन्येत 51, 13.
 उक्तं तुष्टिकरं तत्तु 266, 7.
 उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु 106, 15.
 उत्तमेषु च सर्वेषु 90, 7.
 उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे 515, 6.
 उद्गूरेण तु हस्तस्य 414, 3.
 उद्धरन्ति पुनर्यस्मात् 390, 9.
 उद्धारादिकमादाय 261, 15.
 उद्युक्तः कर्षकः सस्ये 49, 5.
 उन्मत्तेनैव मत्सेन 216, 10.

उपधौ कूटसाक्ष्ये च 72, 2.
 उपन्यस्तेषु यक्ष्म्यं 559, 6.
 उपप्लवनिमित्तं च 269, 7.
 उपश्रवणसंभोग- 390, 8.
 उपयिश्चोद्यमानस्तु 81, 6.
 उपेक्षमाणाः स गृपाः 33, 2.
 उपेक्षाकारकश्चैव 455, 4.
 उभयोर्लिखिते वाक्ये 84, 3.
 ऊर्ध्वं मासप्रयातस्य 223, 7.
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य 223, 2.
 ऋक्विथनः सुहृदं वापि 200, 9.
 ऋगं तु दापयेत्पुत्रं 264, 7.
 ऋगं प्रीतिप्रदानं च 557, 1.
 ऋगमेवंविधं शौच्यं 557, 6.
 ऋगिस्वहस्तसंदेहे 134, 6.
 ऋगे लेख्यं साक्षिणो वा 91, 3.
 ऋतुत्रयस्योपगिष्ठात् 224, 5.
 एकं चेद्बहवो हन्युः 454, 13.
 एकक्रियाविरुद्धं तु 234, 18.
 एकछायां प्रविष्टानां 252, 1.
 एकद्वित्रिचतुर्भागां 310, 12.
 एतदाकुलमित्युक्तम् 75, 3.
 एतद्वयं समाख्यातम् 300, 10.
 एतद्विद्याधनं प्राहुः 559, 14.
 एतत्सर्वं पिता पुत्रैर् 498, 14.
 एतत्सर्वं प्रदातव्यं 269, 9.
 एतत्सर्वं विभागे तु 561, 9.
 एतेषामपराधे तु 206, 19.
 एतेष्वेवाभियोगेषु 161, 1.

एते सनाभयस्तूक्ताः 99, 8.
 एतैरेव नियुक्तानाम् 161, 3.
 एवं धर्मो दशाहात् 367, 17.
 एवं पृष्टः स यथाहूत् 55, 1.
 एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु 132, 8.
 कन्याया दृष्टे स्तेये 72, 1.
 कन्यविवाहिकं चैव 269, 8.
 कर्णोष्ठप्राणपादादि 417, 1.
 कर्तव्यं तत् प्रियं तत्र 33, 6.
 कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु 389, 13.
 कर्मरम्भं तु यः कृत्वा 325, 9.
 काकस्य दन्ता नो सन्ति 75, 4.
 कामं तदापि गृहीयात् 65, 8.
 कामक्रोधास्वतन्त्रार्त 319, 12.
 कारणात् पूर्वपक्षोऽपि 87, 9.
 कार्याणां निर्णयार्थे तु 17, 6.
 कालं विधादे याचेत 69, 18.
 कालः प्रमाणं दानं च 140, 18.
 कालहीनं ददद्दण्डम् 286, 7.
 काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् 52, 7.
 काले तु विधिना देयं 263, 19.
 काले प्रतीते प्रतिभूर् 248, 3.
 किं कार्यं का च ते पीडा 52, 8.
 किं तेनैव सदा देयं 75, 2.
 कीर्तिते यदि भेदः स्यात् 397, 15.
 कुटुम्बार्थमशक्ते तु 269, 6.
 कुर्युर्मयाद्वा लोभाद्वा 397, 6.
 कुर्वति जीवनं येन 495, 20.
 कुलशीलवयोवृत्त 31, 6.

कुलानां तु समूहो यः 352, 7.
 कुले विनीतविज्ञानां 560, 5.
 कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं 138, 8.
 कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात्
 134, 16.
 कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं 582, 10.
 कृतमस्वामिना यच्च 131, 2.
 कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो 223, 6.
 क्रमात् पितृणां नामानि 62, 11.
 क्रिया तु दैविकी प्राप्ता 88, 5.
 क्रियासमूहकर्तृत्वे 154, 2.
 क्रियासमूहकर्तृत्वे 557, 12.
 क्रीतं तत्स्वामिने देयं 361, 16.
 क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयात् 367, 14.
 क्रेतारश्चैव भाण्डानाम् 446, 11.
 क्षमालिङ्गानि वाक्यानि 62, 12.
 क्षेत्रकूपतडागानां (व्या°) 403, 19.
 क्षेत्रादीनि तथैव स्युर् 218, 3.
 गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् 359, 9.
 गणाः पाखण्डपूगाश्च 26, 1.
 गणिनां शिल्पिवर्गाणां 359, 13.
 गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान् 22, 11.
 गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् 51, 16.
 गूढाः स्युः प्रकटाः सन्धैः 132, 3.
 गृहं गृहस्य निर्दिष्टम् (व्या°)
 389, 18.
 गृहप्रासादावसथ (व्या°)
 403, 20.

गृहवार्यर्पणादीनि 381, 1.
 गृहीतमिति वाच्ये तु 74, 3.
 गृहीत्वा बन्धकं यत्र 251, 6.
 गृहोद्यानतडागानां 407, 4.
 गृहोष्करवाद्यानां 548, 7.
 गृहोपस्करवाद्याश्च 557, 7.
 गृहीतुः सह भाण्डेन 282, 4.
 ग्रामसीमादिषु तथा 397, 2.
 ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः (व्या°)
 389, 17.
 ग्राहकेन स्वहस्तेन 127, 10.
 ग्राह्यस्तूपनिधिः काले 286, 6.
 घृतेन योजितं स्पर्शनं 188, 17.
 चतुर्णामपि वर्णानां 208, 7.
 चतुर्थेन न दातव्यम् 265, 10.
 चतुष्पादेऽप्ययं धर्मो 113, 2.
 चतुर्लब्धेकमेवं च 204, 5.
 चर्मसस्यासवद्युते 225, 1.
 चिह्नाकारसहस्रं तु 73, 16.
 चोदना प्रतिकालं तु 91, 9.
 चोदनाप्रतिघाते तु 91, 14.
 चोरतः सलिलादग्नेर् 305, 14.
 चोराणां भक्तदा ये स्युः 446, 10.
 चोराणां मुख्यभूतस्तु 311, 13.
 छर्दि-मूत्र-पुरीषाद्यैः 413, 11.
 छेदने चोत्तमो दण्डो 417, 2.
 जातिभ्रंशकरी वाय 429, 15.
 जातिसंज्ञाधिवासांश्च 62, 14.
 जितः पुरा मयाज्यं 74, 1.

जितः स विनयं दाप्यः 106, 9.
 जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं 575, 4.
 ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु 283, 5.
 ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानाम् 155, 1.
 तं ततः कारितां वृद्धिं 223, 12.
 तडागोद्यानतीर्थानि 402, 6.
 तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् 194, 9.
 तण्डुलान् भक्षयित्वा तु 194, 17.
 ततो विंशतिवर्षाणि 136, 7.
 तत् किं तामरसं किञ्चित् 74, 13.
 तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि 161, 11.
 तत्र कालो भवेत् पुंसां 71, 1.
 तत्र धर्मो ह्यधर्मेण 32, 22.
 तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् 561, 20.
 तत्र सभ्योऽन्यथावादी 34, 2.
 तत्र सोपाधि यद्वत्तं 549, 14.
 तत्रापि नाशुभं किञ्चित् 342, 7.
 तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयात् 58, 8.
 तत्संसक्तैस्तु कर्तव्यः 389, 11.
 तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु 145, 17.
 तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः 134, 7.
 तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां 134, 5.
 तथा तथा विधातव्यं 490, 18.
 तथादृष्टं स्फुटं दोषं 136, 6.
 तथा दोषाः प्रवक्तव्याः 132, 6.
 तथैव दण्डपारुष्ये 418, 15.
 तथैव भोजनैर्भीष्यं 360, 1.
 तथ्येन हि प्रमाणं तु 132, 9.

तदध्यमिकृतं सद्भिः 547, 7.
 तदभावे तु विह्वस्य 113, 6.
 तदभावे तु दुहिता 524, 18.
 तदर्धार्थस्य तण्डुलाः 194, 6.
 तदर्धार्थस्य नाशे तु
 लौकिका 155, 7.
 तदर्धार्थस्य नाशे तु स्पशेत् 155, 6.
 तदष्टभागहीनं तु 409, 12.
 तदा तुष्टिकरं देयं 419, 8.
 तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी 288, 14.
 तदेव यद्यनुज्ञाप्य 556, 8.
 तद्व्यमृगिकेनैव 259, 2.
 तन्दुलैर्न नियुञ्जीत 160, 7.
 तन्मूलत्वात्तु ते मौला 390, 7.
 तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तम् 311, 17.
 तन्माषकदिव्ये च 204, 3.
 तथा प्राप्तं धनं यत्तु 559, 5.
 तयोः पूर्वकृतं मासं 234, 8.
 तयोरन्ते सदस्यास्तु 58, 9.
 तस्माच्छात्रानुसारेण 41, 4.
 तस्मादर्धात् स ह्रियेत 258, 13.
 तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन 561, 19.
 तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे 319, 15.
 तस्मिन्नष्टे मृते वापि 290, 8.
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं 51, 14.
 तस्यानुरूपं मूल्यं वा 425, 7.
 तस्यांशो दशमो देयः 305, 15.
 तस्यास्तु साधनं लेख्यं 88, 9.
 तालशो लभते ह्यर्थम् 312, 2.

तीरितं चानुशिष्टं च 582, 9.
 तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु 214, 2.
 तुलादीनि नियोज्यानि 153, 8.
 तृतीयः शपथः प्रोक्तः 91, 10.
 तृतीयेभ्यस्तिस्त्रस्तिस्त्र इतरेभ्यः
 (सूत्र) 308, 10
 तेन लेख्येन तत् सिद्धम् 136, 11.
 तेषां तद्भागिनस्तस्मात् 33, 4.
 तेषां चैव्यसृतां यो यो 311, 16.
 तेषां स्वसमर्थैर्धर्मः 41, 12.
 तेषामभावे सामन्ताः 389, 1.
 390, 1.
 तेषामेकोऽन्यथावाढी 116, 12.
 तैलानां च सर्वेषां 228, 4.
 त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तान् 398, 6.
 त्यजेत्पथि सहायं यो 332, 15.
 त्रिंशत् दश विनाशे वै 155, 4.
 त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा 91, 13.
 त्रिपक्ष-पञ्चसत्राहं 395, 4.
 त्रिपक्षात् परतः सोऽर्थ 253, 2.
 त्रिपुरुषीया स्वतन्त्रा सा 141, 8.
 त्रिराहूतमनायातम् 83, 5.
 दण्डं चैकादशगुणम् 319, 17.
 दण्डं तत्र तु नैव स्यात् (व्याख्या)
 210, 17.
 दण्डं तत्र तु नैव स्यात् 211, 2.
 दण्डस्थानेऽभिशास्तानाम् 163, 14.
 द्वादत्तेषु भृत्यानां 88, 11.
 दत्तेऽपि काले देयं स्यात् 71, 2.

दर्शनोद्धृत्तनष्टस्य 320, 2.
 दानं न लभते तत्तु 255, 5.
 दानोपस्थानवादिषु 249, 9.
 दापयेच्छिल्पिदोषात्तत् 288, 18.
 दायाः तां विभागे तु 556, 16.
 दाराः पुत्राश्च सर्वस्वम् 315, 14.
 दास-स्त्री-भ्रातृ-शिष्यैर्वा 268, 2.
 दासाः कर्मकराः शिष्याः 54, 8.
 दास्यं विप्रस्य न क्वचित् 341, 6.
 दिगन्तरप्रपन्ने च 70, 15.
 दिवसंस्नाष्टमं भागं 23, 9.
 दिव्यं प्रकल्पयेद्देव 161, 2.
 दिव्यमालम्बते वादी 90, 6.
 दिव्येन शोधयेत्तत्र 90, 16.
 दुःखेन विविधान्ते 378, 3.
 दुष्यन् सिद्धतीर्थानि 402, 8.
 दृश्यमाना विभज्यन्ते 557, 8.
 दृष्टिपातं प्रणालीं च 400, 10.
 देयं तद्धनिके द्रव्यं 264, 16.
 देयं ममेति वक्तव्ये 74, 5.
 देशं कालं तथात्मानं 62, 13.
 देशकालविहीनश्च 61, 13.
 देशकालार्थसंबन्ध 91, 15.
 देशपत्तनगोष्ठेषु 41, 11.
 देशस्याचरणं नित्यं 17, 11.
 देशाचारविरुद्धं यत् 131, 1.
 देशाचारेण चान्यास्तु 200, 8.
 देशाचारेण दाप्याः स्युर् 254, 2.
 देशाचारेण दाप्याः स्युः 256, 16.

देहेन्द्रियविनाशे तु 419, 7.
 दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता 91, 4.
 दोषकारी तु कर्तृत्वं 16, 16.
 दोषानुरूपं संघाद्यः 83, 8.
 दृते समाह्वये चैव 88, 13.
 द्रविणार्हश्च धुर्यश्च 264, 8.
 द्वादश द्वादशाद्येभ्यः (सूत्रम्)
 308, 8.
 द्वादशाहः सण्ण्डानाम् 364, 6.
 द्वारमार्गक्रियाभोगे 89, 4.
 द्विजातिः प्रतिभूहीनो 58, 3.
 द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रः
 (सूत्र) 308, 9.
 द्विपणे द्वादशपणो 424, 1.
 द्विपदे साध्यभेदात् 20, 14.
 धनदानासहं बुद्धा 209, 5.
 धनदागपहाराणां 161, 9.
 धनिकस्यापि चै दोषात् 131, 19.
 धर्मशास्त्रविचारेण 22, 6.
 धर्मोत्सुकानभ्युदये 51, 1.
 धेनावनजुहि क्षेत्रे 71, 18.
 ध्वजाहतं भवेद्यत् 561, 10.
 न कर्षको बीजकाले 49, 3.
 न कश्चिदभियोक्ता 152, 12.
 न क्षेत्रगृहदासानां 217, 22.
 न कालनियमं पश्येत् (व्या०)
 23, 20.
 नगरग्रामदेशेषु 100, 4.
 न च दिव्यावतारोऽस्ति 41, 17.

न चार्थसिद्धिरुभयोर् 77, 11.
 न चेच्छुद्धिं नयेत्कूटं 138, 9.
 न चैकस्मिन् विवादे तु 77, 10.
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात् 208, 3.
 न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता 296, 9.
 न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता 299, 13.
 न तत् सिद्धिमवाप्नोति 135, 2.
 न तथ्येन प्रमाणं तु 106, 17.
 न दण्डं दापयेच्छुद्धम् 204, 1.
 न ददाति हि यः साध्यं 114, 10.
 न दाता तत्र दण्ड्यः स्यात् 320,
 न प्राप्तव्यवहारस्तु 263, 18.
 न भर्ता नैव च सुतो 556, 4.
 नर्तकानामेष एव 312, 1.
 न लेखकेन लिखितं 132, 7.
 न लोहशिल्पिनामग्निं 160, 5.
 न विज्ञातो ग्रहीतव्यः 254, 8.
 न शक्तो धनिने दातुं 254, 7.
 न शङ्कासु शिरःकोशे 153, 9.
 नष्टस्यान्वेषणार्थं तु 248, 1.
 न सन्ति साधवो यत्र 161, 4.
 न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः 255, 4.
 न स्वामी न च वै शत्रुः 57, 4.
 न स्वामी न च वै शत्रुः 253, 12.
 न हीनपक्षां युवतिम् 51, 3.
 नानायुधधरा व्राताः 352, 6.
 नानासंदेहहरणात् 7, 18.
 नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः 57, 10.
 नाविद्यानां तु वैद्येन 561, 4.

नाशक्तो धनिने दातुं 57, 9.
 नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत 294, 6.
 निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च 224, 1.
 निगूढार्थं तु तत् प्रोक्तम् 75, 1.
 नित्यकर्मोपरोधस्तु 58, 6.
 निबध्यमानं यैर्दृष्टम् 390, 4.
 निमज्ज्योत्पलवते यस्तु 186, 16.
 निरस्ता तु क्रिया यत्र 124, 15.
 निरुद्धो दण्डितश्चैव 57, 5.
 निरुद्धो दण्डितश्चैव 254, 1.
 निर्दिश्य कालं वर्षं च 62, 7.
 निर्दोषं प्रथितं यत्तु 136, 5.
 निर्ययेत् कृतकृत्यः सन् 330, 14.
 निर्वसिं कारयेद्विप्रम् 345, 2.
 निवेशसमयादूर्ध्वम् 400, 9.
 निस्पृष्टाः कृत्यकरणे 218, 4.
 नृपद्वेहप्रवृत्तानाम् 163, 15.
 नृपस्य समयं ज्ञात्वा 45, 16.
 नृपापराधिनां चैव 148, 13.
 नृपेणैव नियुक्तो यः 45, 15.
 नैव याचेत ऋणिकं 135, 4.
 नैव रिक्थी न मित्रं च 254, 5.
 नैव रिक्थी न रिक्थश्च 57, 7.
 नोपभोगे बलं कार्यं 147, 1.
 नोपस्थाता दश द्वे च 83, 2.
 न्यग्भावकरणं वाचा 429, 12.
 न्यायमार्गादपेतं तु 33, 5.
 न्यायशास्त्रमतिक्रम्य 32, 21.
 न्यायशास्त्राविरोधेन 17, 15.

न्यासदोषाद्विनाशः स्यात् 288, 17.
 न्यासादिकं परब्रह्म 283, 11.
 न्यासे याचितके दत्ते 71, 19.
 पक्षैकदेशे यत्सत्यं 77, 7.
 पञ्चरात्रमतिक्रान्तं 83, 6.
 पञ्चाधिकस्य वा नाशे 155, 5.
 पञ्चाशदादिको भोगः 148, 9.
 पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यं 224, 4.
 पत्नी पत्युर्धनहरी 524, 17.
 पत्रे विलिख्य तान् सर्वान् 106, 2.
 परं निरस्य यल्लब्धं 559, 10.
 परपूर्वस्त्रियै दत्तं 266, 5.
 परभक्तोपयोगेन 559, 4.
 परराष्ट्राद्धनं यस्य 311, 11.
 पर्याप्तं दित्सतस्तस्य 289, 5.
 पशुस्त्रीपुरुषादीनाम् 147, 2.
 पश्चात्कारो भवेत्तत्र 125, 1.
 पश्चात्प्राप्तं विभज्येत 566, 8.
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी 86, 11.
 पाण्डुलेखेन फलके 67, 4.
 पादवन्दनिकं चैव 548, 3.
 पार्थिवैः शङ्कितानां च 153, 5.
 पिता बन्धुः पितृव्यश्च 100, 3.
 पितृपैतामहं चैव 62, 15.
 पितृमातृपतिभ्रातृ 548, 12.
 पितृणां सूनुभिर्जातिः 263, 14.
 पितैव पूर्वधनहारीति 526, 12.
 पित्रा भ्रात्राथवा पत्या 549, 15.
 पित्र्येण विद्यामाने तु 264, 15.

पीडयेत्तु धनी यत्र 258, 12.
 पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव 238, 8.
 पुण्यानि पावनीयानि 402, 9.
 पुत्राभावे तु दातव्यम् 265, 9.
 पुनस्तत्र निमज्जंस्तु 186, 17.
 पुरराष्ट्रविरुद्धश्च 65, 5.
 पुरा गृहीतं यद् द्रव्यं 74, 4.
 पुरा मया च प्रमितम् 74, 2.
 पूग-श्रेणि-गणादीनां 88, 8.
 पूर्वं वा पीडितो वाथ 412, 9.
 पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं 67, 3.
 पूर्वपक्षो भवेत्तस्य 59, 10.
 पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु 86, 10.
 पूर्ववादक्रियां यावत् 74, 11.
 पूर्वोक्तशीतले देशे 188, 16.
 पैतामहं च पित्र्यं च 556, 15.
 प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् 296, 8.
 प्रकाशं न क्रयं कुर्यात् 299, 12.
 प्रकुर्युः सर्वकर्माणि 353, 6.
 प्रक्रान्ते साहसे वाद 91, 1.
 प्रज्वालनाभिदास्तथैत् 181, 13.
 प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च 49, 4.
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत् 74, 10.
 प्रतिदत्तं मया बाल्ये 73, 18.
 प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वं 106, 3.
 प्रतिवेदं द्वादशाब्दः 148, 10.
 प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि 106, 7.
 प्रनष्टागमलेख्येन 140, 17.
 प्रभाते कारिणो देयाः 194, 16.

प्रमाणं सर्व एवैते 218, 1.
 प्रमाणमेव लिखितं 137, 4.
 प्रमाणस्य हि थे दोषा 132, 2.
 प्रमाणे प्राणभृतां 425, 6.
 प्रमुखा द्वयंशमर्हन्ति 312, 3.
 प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने 6, 6.
 प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने 6, 16.
 प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु 135, 3.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 582, 7.
 प्रव्रज्यावसितश्चैव 546, 10.
 प्रव्रज्यावसिता ये तु 345, 1.
 प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थम् 297, 19.
 प्रसाधिते क्रये राज्ञा 296, 10.
 प्रस्तुतार्थोपयोगेन 106, 8.
 प्राक्तनस्याधमर्णस्य 359, 14.
 प्राङ्निवाकोऽथ दण्ड्यः 35, 2.
 प्राणात्यये तु यत्र स्यात् (व्याख्या).
 210, 16.
 प्राणात्यये तु यत्र स्यात् 211, 1.
 प्राणान्तिकविवादिषु 90, 5.
 प्रातरुत्थाय नृपतिः 22; 10.
 प्रातिभाष्यं तु यो दद्यात् 253, 1.
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिव्यं 163, 16.
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां निश्चयो
 161, 10.
 प्राप्तं वानेन चेत्किञ्चित् 137, 1.
 प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत् 550, 1.
 प्राप्तकाले कृते कार्ये 290, 7.
 प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित् 320, 3.

प्रामुयात्साहसं पूर्वम् 338, 16.
 प्रामुयात्साहसं पूर्वम् 332, 16.
 प्रीतिदत्तं न वर्धेत 223, 15.
 प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् 548, 2.
 प्रोषितस्यामतेनापि 268, 1.
 प्रोषिते तत्सुतः सर्वं 252, 2.
 फलं पुष्पं च सामान्यम् 404, 11.
 बन्धुदत्तं तु बन्धूनाम् 553, 16.
 बलात्कारयितव्योऽसा 325, 10.
 बलाबलेन चैतेन 74, 7.
 बलोद्भूतेषु कार्येषु 91, 2.
 बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं 65, 7.
 बहूनां तु गृहीतानाम् 397, 5.
 बालपुत्राधिकार्या वा 275, 11.
 ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् 148, 6.
 ब्राह्मणो यत्र न स्यात् 29, 5.
 भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र 550, 2.
 भर्तुर्धनहरी पत्नी 532, 6.
 भाविताः साक्षिणः सर्वे 106, 6.
 भाषोन्तरेण वा प्रोक्तं 73, 17.
 भुक्तिरेव तु गुर्वा स्यात् 146, 10.
 भुक्तिरेव हि गुर्वा स्यात् 89, 5.
 भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता 141, 7.
 भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता 534, 9.
 भूमेर्दशाहे विक्रेतुर् 364, 5.
 भूमौ निवेशयेत्तावद् 65, 18.
 भूर्जस्यैव तु नान्यस्य 195, 1.
 भोक्ता कर्मफलं दाप्यो 238, 4.
 भ्रता वा जननी वाय 532, 2.

मतिरुत्पद्यते यावत् 66, 9.
 मनुष्याणां पशूनां च 417, 3.
 मन्त्रयोगविदां चैव 160, 6.
 मया गृहीतं पूर्वज्ञो 74, 12.
 मर्तुकार्त्तना या भर्त्रा 270, 12.
 मर्मघाती तु यस्तेषां 454, 14.
 महापातकयुक्तानाम् 160, 16.
 महापातकयोन्नी च 429, 14.
 मातुः स्वसुः सुताश्चैव 99, 7.
 मातृ-पितृ-द्विज-गुरु 160, 15.
 मानुषीं तत्र गृहीत्यात् 87, 19.
 मिथ्या चैवैकदेशे यत् 77, 8.
 मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्
 132, 10.
 मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्
 106, 18.
 मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन् 55, 3.
 मूलं वा साक्षिणो वाय 70, 16.
 मूलमेव स दाप्यः स्यात् 556, 9.
 मूलानयनकालश्च 296, 7.
 मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् 548, 8.
 मृगमये भाजने कृत्वा 194, 10.
 मृतं साक्षिप्रमाणं तु 136, 15.
 यत्पुनर्लभते नारी 547, 17.
 यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं 90, 15.
 यत्र हिंसां समुत्पाद्य 266, 6.
 यत्राधिक्रियते स्थाने 22, 7.
 यथा च पथि तद्गण्डम् 329, 16.
 यथाभियोगं धनिने 297, 16.

यथा यथा भवेद्दुःखम् 417, 4.
 यथा यथा विभागान् 490, 17.
 यथार्हमेतान् संपूज्य 22, 12.
 यथाशक्त्यनुरूपं तु 455, 6.
 यथाशक्त्या द्विसाहस्रात् 548, 13.
 यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः 130, 17.
 यथोक्तेन नयन्तस्ते 398, 1.
 यदा मूलमुपन्यस्येत् 297, 10.
 यदि चैकतरोऽप्येषाम् 556, 6.
 यदि तत्कार्यमादिश्य 289, 13.
 यदि लब्धं भवेत्किञ्चित् 137, 3.
 यदि दादी निराकांक्षः 106, 10.
 यदि स्वं नैव कुरुते 297, 18.
 यदि स्वं व्यवहारं ते 218, 2.
 यदेवमाह विज्ञेयं 73, 19.
 यद्वत्तं यद्वृत्तं वाथ 216, 11.
 यद्वयं तत्स्वकं देयम् 314, 14.
 यदर्धं स्थापयेद्राजा 17, 16.
 यद्यदास्य विद्येत 235, 7.
 यद्यसौ दर्शयेत्तत्र 248, 2.
 यद्यदावर्तते येन 17, 10.
 यद्येकदेशप्राप्तापि 88, 1.
 यद्येको मानुषां ब्रूयात् 87, 18.
 यद्यस्तपदमव्यापि 73, 13.
 यस्तु न याहयेच्छिल्पम् 338, 15.
 यस्त्वसत्संज्ञितैर्ऋतैः 429, 10.
 यस्त्वापि कर्म कुर्वाण 238, 7.
 यस्विन्द्रियानिरोधेन 48, 6.
 यस्य देशस्य यो धर्मः 41, 7.

यस्य दोषाः प्रवक्तव्याः 136, 13.
 यस्य द्रव्येण यत्पण्यं 259, 1.
 यस्य स्यादधिका पीडा 59, 9.
 याचितोऽर्धकृते तस्मिन् 289, 14.
 याच्यमानमदत्तं चेत् 223, 16.
 याच्यमानमदत्तं चेत् 224, 2.
 या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थम् 319, 14.
 यावानध्वा गतस्तेन 329, 17.
 युक्तियुक्तं च यो हन्यात् 354, 9.
 युक्तिष्वप्यसमर्थासु 92, 1.
 युद्धोपदेशकश्चैव 455, 3.
 ये तत्र पूर्वं सामन्ताः 390, 6.
 यैश्च संस्क्रियते न्यासो 288, 13.
 यो यस्यार्थे विददते 53, 8.
 यो यान्तिकमादाय 223, 2.
 यो विद्यमानं प्रथमं 235, 5.
 यथाभिर्गमनद्वारे 146, 9.
 राजकार्यनियुक्ताश्च 57, 8.
 राजकार्यनियुक्ताश्च 254, 6.
 राजक्रीडासु ये सक्ताः 580, 15.
 राजन्यचैरगशूद्रागाम् 341, 10.
 राजा क्रियां समीक्ष्यैव 107, 1.
 राजाज्ञया समाहूय 129, 17.
 राजा तु स्वामिनं विप्रं 256, 13.
 राजा तु स्वामिने वित्तं 200, 7.
 राजस्ततः स विख्यातो 241, 5.
 राज्ञां च क्रमशो नाम 62, 10.
 राज्ञे दशांशमुद्धृत्य 311, 12.
 राष्ट्राच्चैनं बहिष्कुर्यात् 208, 4.

रिक्थिनं सुहृदं वापि 256, 14.
 लभकं कारयेदेवं 249, 10.
 लभेत तत्सुतो वापि 496, 3.
 लभेतांशं स पित्र्यं तु 496, 1.
 लिखितं तत्प्रमाणं तु 134, 9.
 लिखितं मुक्तकं वापि 266, 4.
 लिखितं लिखितेनैव 134, 15.
 लिङ्गिनां प्रशमानां तु 160, 17.
 लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यात् 91, 7.
 लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तम् 130, 2.
 लेख्यं त्रिंशत् समातीतं 135, 1.
 लेख्यं यत्र न विद्येत 41, 16.
 लेख्यं स्वहरतसंयुक्तम् 199, 16.
 लेख्यदोषास्तु ये केचित् 106, 12.
 लेख्याचारेण लिखितम् 107, 2.
 लेख्याचारेण लिखितम् 129, 18.
 लेख्ये च प्रतिशब्दे 88, 6.
 लोकापवाददुष्टानाम् 153, 7.
 वणिग्भिः स्थात् कतिपयैः 31, 7.
 वणिग्वीथीपरिगतं 297, 3.
 वणिजः कर्षकाश्चापि 256, 15.
 वणिजां कर्षणानां च 312, 8.
 वधे भेत् प्राणिनां साक्ष्यं 113, 5.
 वधेन शाश्वते पापम् 582, 8.
 वर्ण-वाक्य-क्रियायुक्तम् 129, 19.
 वर्णसंकरजातानाम् 160, 18.
 वर्णानामानुलोम्येन 341, 9.
 वर्षाणि त्रिंशतिं यावत् 136, 9.
 वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् 409, 13.

वल्लभाश्च न पृच्छेयुः 100, 5.
 वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः 418, 14.
 वाक्याभावे तु सर्वेषाम् 41, 5.
 वादकाले तु वक्तव्याः 106, 13.
 वादि न च दण्ड्याः स्युः 54, 9.
 विंशत्संवत्सरादियम् 264, 2.
 विक्रयं चैव दानं च 315, 13.
 विक्रये चैव दानं च 219, 4.
 विक्रये चैव दानं च 315, 9.
 विक्रिया दानसंबन्धे 88, 12.
 विघ्नयन् वाहको दाप्यः 327, 10.
 विष्णुमूर्तौ दकचक्रं च 400, 16.
 विद्यमानेऽपि रोगार्ते 264, 1.
 विद्याधनं तु तद्विद्यात् 559, 7.
 विद्याधनं तु तद्विद्यात् 559, 11.
 विद्यावलकृतं चैव 559, 13.
 विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं 453, 14.
 वि नानार्थेऽव संदेहे 7, 17.
 विना पित्रा धनं तस्मात् 251, 7.
 विनापि मुद्रया लेख्यं 137, 2.
 विपरीतं नयन्तस्तु 398, 2.
 विभक्ते संस्थिते द्रव्यं 532, 1.
 विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत् 55, 2.
 विमोक्षस्तु यतस्तस्मात् 263, 15.
 विवादे प्रामुद्याद्यत्र 16, 17.
 विवाहकाले यस्त्रीभ्यो 547, 6.
 विवाहात्परतो यत् 548, 9.
 विशेषलिखितं ज्यायः 235, 3.
 विषमस्थाश्च ते सर्वे 48, 20.

विषे तोये हुताशे च 204, 2.
 वृक्षपर्वतमारुढा 48, 19.
 वृत्तेर्देशकुलानां वा 429, 13.
 वृद्धानुवादसंसिद्धिः 125, 3.
 वृद्धा वा यदि वावृद्धाः 390, 5.
 वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया 228, 5.
 वेलां प्रवेशं विषयं 62, 8.
 वेद्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं 29, 6.
 व्यत्यासपरिहासाच्च 319, 13.
 व्यभिचाररता या च 532, 8.
 व्ययं स्वामिनि चायाते 407, 5.
 व्याख्यागम्यमसारं च 73, 14.
 व्याध्याती व्यसनस्थाश्च 49, 1.
 शक्तस्य संनिधावर्थो 136, 8.
 शङ्काविश्वाससंधाने 154, 1.
 शङ्काविश्वाससंधाने 557, 11.
 शङ्काशुद्धिपराणां च 153, 6.
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्
 453, 15.
 शारीरधनसंयुक्तं 208, 8.
 शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थम् 45, 13.
 शिल्पविद्यार्थिनां चैव 148, 11.
 शिल्पाकरजकुशला 310, 11.
 शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं 559, 12.
 शिल्पेनापि च यत्कर्म 289, 4.
 शिष्यादार्त्विज्यतः प्रभ्रात् 559, 8.
 शुद्धिर्गशङ्कया तत्तु 134, 18.
 शुद्रादीन् प्रतिभूहीनान् 58, 4.
 शूरोऽंशास्त्रीन्समर्थो ह्यै 311, 14.

शृणोति यदि नो राजा 33, 10.
 शौर्यप्राप्तं तु यद्विक्तं 560, 6.
 शौर्यप्राप्तं विषया च 561, 8.
 श्रुताध्ययनसंपन्नम् 342, 6.
 श्रुतिस्मृत्यविरोधेन 41, 8.
 श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं 69, 17.
 श्रोतारो वणिजस्तत्र 31, 9.
 षड्गुणः कायमध्ये तु 413, 12.
 षष्ठ्या नाशे जलं देयं 155, 3.
 संग्रामादाहतं यत्तु 561, 12.
 संदिग्धमुत्तरं देयं 74, 6.
 संदिग्धासंभवाव्यक्तम् 73, 12.
 संमील्य कारयेत्सीमाम् 398, 7.
 संवत्सरं जडोन्मत्ते 70, 14.
 संसक्तकास्तु सामन्ताः 389, 4.
 संसक्तसक्तदोषे तु 389, 12.
 संसक्तसक्तसंसक्ताः 389, 5.
 स एव द्विगुणः प्रोक्तः 414, 4.
 स एवांशस्तु सर्वेषाम् 496, 2.
 स कालो व्यवहाराणाम् 23, 10.
 स कूटसाक्षिणां पतिः 114, 11.
 स च तत्कारणं ब्रूयात् 106, 16.
 स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् 248, 4.
 स तस्य दासो भृत्यः 261, 16.
 सद्यो वा सभिकेनैव 575, 5.
 सप्राद्धिवाकः सामात्यः 32, 8.
 सभान्तस्थैश्च वक्तव्यं 112, 15.
 सभासदां प्रसिद्धं यत् 105, 6.
 सभ्येनावश्यकर्तव्यं 33, 9.

समत्वं साक्षिणां यत्र 90, 4.
 समदण्डाः स्मृता हेते 446, 12.
 समविद्याधिकानां तु 561, 5.
 समावृत्तोऽव्रती कुर्यात् 148, 8.
 समुद्रेऽपि यदा लेख्ये 134, 8.
 स मूल्याद्दशभागं तु 367, 15.
 समूहस्थाश्च ये चान्ये 26, 2.
 समूहस्थोद्दशभागी स्यात् 360, 2.
 समूहानां तु यो धर्मः 353, 5.
 स रक्षितो दिनस्यान्ते 58, 2.
 सर्पमार्जारनकुल 424, 2.
 सर्वं तु दिव्यदृष्टेन 90, 8.
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मो 112, 16.
 सर्वस्वं गृहवर्जं तु 314, 13.
 सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युः 84, 16.
 सर्वेषु सर्वदिव्यं वा 159, 11.
 सर्वोपायविनाशेऽपि 283, 6.
 सवर्णा असवर्णा वा 515, 7.
 सवृद्धिकं गृहीत्वा तु 241, 6.
 सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्यात् 556, 7.
 ससभ्यः प्रेक्षको राजा 32, 9.
 सहस्रं षट्शतं चैव 205, 4.
 साक्षिणः साधनं प्रोक्तं 88, 14.
 साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं 105, 7.
 साक्षिणां लिखितानां च 116, 11.
 साक्षिणो लिखितं भुक्तिः 91, 6.
 साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च 254, 4.
 साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः 106, 1.
 साक्षिदोषाद्भेषुष्टं 131, 18.

साक्षिभिस्तावदेवास्तौ 203, 13.

साक्षिलिङ्गादिनाशने (व्या०)
23, 19.

साक्षिलेखनकर्तारः 132, 5.

साक्षी ज्ञायं न चेद्भूयात् 115, 11.

साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च 62, 9.

साध्यप्रमाणहीनश्च 61, 14.

साध्यमूलस्तु यो वादः 6, 7.

सा न्याय्या न तु पूर्णापि 88, 2.

सिद्धेनार्थेन संयोज्यो 199, 15.

सीमाचङ्क्रमणे कोशे 395, 3.

सीमान्तवासिसामन्तैः 397, 1.

सीमामध्ये तु जातानाम् 404, 10.

सीमान्निवादे निर्णीते 128, 13.

सीमाविवादे निर्णीते 136, 12.

सुतस्य सुतदाराणाम् 219, 3.

सुहृद्भिर्वन्धुभिश्चैषां 148, 12.

सोद्वेखनं वा लभते 66, 8.

स्तेनसाहसिकोऽवृत्त 320, 1.

स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् 225, 2.

स्थानभ्रष्टाः स्वक्रान्तिस्थाः

130, 16.

स्थावरे विक्रयाधाने 138, 13.

स्थावरे षट्प्रकारेऽपि 390, 2.

स्थावरेषु विवादेषु 62, 16.

स्नानोदकेन संमिश्रान् 194, 11.

वेहादज्ञानतो वापि 34, 1.

स्मार्तकाले क्रिया भूमेः 142, 14.

स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् 17, 5.

स्वजातिप्रभुकां चैव 51, 4.
 स्वज्ञानशासनाद्वादात् 559, 9.
 स्वतन्त्रस्यात्मनो दानात् 340, 18.
 स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु 223, 11.
 स्वशक्त्यापहतं ब्रह्म 498, 13.
 स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं 320, 8.
 स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं 127, 11.
 स्वामिनं तं विजानीयात् 404, 14.
 स्वामिनो नार्पयेद्यावत् 331, 2.
 स्वामी दत्त्वाधर्ममूल्यं तु 297, 5.
 स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा 561, 13.
 स्वार्थसिद्धौ च दुष्टे 389, 10.
 हस्त्यश्वगोखरोट्टादीन् 330, 13.
 हीने कर्मणि पञ्चाशन् 51, 15.

५. गीता.

अभ्युत्थानमधर्मस्य 3, 5.
 धर्मसंस्थापनार्थाय 3, 7.
 परित्राणाय साधूनाम् 3, 6.
 यदा यदा हि धर्मस्य 3, 4.

६. गौतम.

अगृहीतं च दिस्ततः 225, 12.
 अनर्थनिवयो भिक्षुः 543, 10.
 अभिसंधिमात्रात्पुत्रिका (व्याख्या)
 525, 19.
 अर्थस्य निचयं कुर्यात् 543, 14.
 अहो मासस्य षण्णां वा 543, 13.
 आर्यल्यभिगमने 466, 8.
 उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात् 484, 10.
 ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः 553, 1.

कर्मविद्योगविख्यापन

208, 18.

कौपीनाच्छादनार्थं तु 543, 16.
 क्षत्रियस्य विजितम् 480, 17.
 चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य
 228, 20.
 चौरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्
 449, 1.
 तथा सवर्णापुत्रो 273, 13.
 न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः
 208, 10.
 निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः 480, 18.
 पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा- 533, 1.
 पितृमातृष्वसृवर्गे 550, 17.
 ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् 480, 16.
 भगिनीशुल्कं सोदर्याणाम् 554, 5.
 भुक्तार्थिर्न वर्धते 225, 10.
 योगसंभारभेदांश्च 543, 17.
 विंशतिभागो ज्येष्ठस्य 489, 18.
 विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता
 तस्य व्यवस्था 40, 14.
 श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
 529, 15.
 षण्डः परिहार्यो राजा 207, 1.
 संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो 540, 14.
 स एष बहुश्रुतो....विनीतः
 207, 5-8.
 स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम्
 525, 3.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम्
550, 10.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम् 495, 1.

स्त्रीषु संयुतास्वविभागः 563, 11.

स्वं च शुल्कं वोढार्हति 554, 9.

स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो 560, 17.

स्वामी रिक्थक्रयसंविभाग
480, 15.

स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु
482, 14.

७. दक्ष.

अन्वाहितं च निक्षेपम् 313, 17.

आपत्स्वपि न देयानि 313, 18.

यो ददाति स मृदात्मा 313, 19.

सामान्यं याचितं न्यास 313, 16.

८. देवल.

अदुष्टां लभते त्यक्तुम् 475, 18.

अविभक्तविभक्तानाम् 496, 8.

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषाम् 480, 11.

आनुलोम्येकपुत्रस्तु 507, 3.

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यम् 510, 20.

तत्पुत्राः पितृदायांशम् 545, 16.

तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः
496, 10.

तेषां पतितवर्ज्येभ्यो 545, 8.

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो 507, 6.

निषाद एकपुत्रस्तु 507, 5.

पितर्युपरते पुत्रा 480, 10.

भूयो दायविभागः स्यात् 496, 9.

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदम् 556, 12.

वृत्तिराभरणं शुल्कम् 556, 11.

वृथा मोक्षे च भोगे च 556, 13.

व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्याम्
475, 17.

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो 506, 1.

९. नारद.

अकल्पादीनपि शनैः 50, 13.

अकृतं तदपि प्राहुः 216, 14.

अकृतः स तु विज्ञेयः 291, 8.

अक्रमेण तु संगच्छेत् 333, 12.

अक्षवधशलाकाद्यैर् 572, 14.

अग्निः शिशिरहेमन्त 162, 7.

अग्निवर्णमयःपिण्डं 177, 6.

अवशं स्यात्माविक्रेतु 98, 4.

अच्छलेनैव वान्विष्येत् 287, 10.

अतः परं प्रवक्ष्यामि 191, 3.

अतः पुत्रेण जातेन 263, 7.

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा 486, 8.

अतस्तान्वातयेद्राजा 412, 2.

अतीतकालः पक्षोऽसौ 64, 19.

अतीतकालोद्दिष्टश्च 64, 13.

अथ चेदनृतं ब्रूयुः 397, 8.

अथवा कितवो राज्ञे 573, 12.

अथवा शुद्धभावेषु 178, 2.

अथ शक्तिविहीनः स्यात् 258, 1.

अथ शास्त्रोक्तमुत्सृज्य 38.

अथारूढविवादस्य 145, 8.

अदत्तं तु भयक्रोध 317, 17.

अदत्तेऽन्यत्र समयात् 370, 11.
 अददद्याच्यमानस्तु 261, 2.
 अदास इति चोक्तवान्निः 347, 13.
 अदृष्टाश्रावितं लेख्यं 135, 10.
 अदेयदायको दण्ड्यः 321, 2.
 अदेयमथ देयं च 313, 1.
 अदेयान्याहुरानार्याः 313, 12.
 अदेशकाले दत्तानि 163, 19.
 अधनस्य ह्यपुत्रस्य 275, 14.
 अधमो भारवाही स्यात् 336, 5.
 अधिक्रियत इत्याधिः 230, 7.
 अनङ्गहं तथा धेनुम् 301, 9.
 अनपत्योऽशभाग्योऽपि 531, 14.
 अनयन् भाटयित्वा तु 330, 1.
 अनयन्वाहकोऽप्येवं 330, 3.
 अनर्थशीलां सततं 476, 4.
 अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते 301, 6.
 अनाकारितमप्यूर्ध्वं 222, 19.
 अनागमं तु यो भुङ्क्ते 143, 9.
 अनादेयो भवेद्वादे 215, 11.
 अनावृतं चेत्तन्नाशे 379, 9.
 अनिच्छन् शुल्कदातापि 333, 2.
 अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो 301, 10.
 अनिर्दिष्टं तु यद्व्ययम् 301, 7.
 अनिर्दिष्टस्तु यो राजा 577, 1.
 अनुकूलामवागुष्टां 474, 6.
 अनेकार्थाभियुक्तेन 203, 3.
 अन्तिमा स्वैरिणीनां या 275, 3.

अन्नाकालभृतस्तद्वत् 336, 9.
 अन्नाकालभृतो दास्यात् 345, 9.
 अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चित् 535, 7.
 अन्यत्र स्वामिसंदेशं 217, 17.
 अन्यथाशास्त्रकारी च 487, 9.
 अन्यवादी क्रियाद्वेषी 81, 13.
 अन्यहस्तात्परिभ्रष्टम् 437, 10.
 अन्यहस्ते च विक्रीय 369, 15.
 अन्यार्थमर्थहीनं च 63, 14.
 अन्याहितं हतं न्यस्तं 143, 13.
 अन्योन्यं त्यजतो रागः 474, 14.
 अन्वाहितं याचितकम् 313, 9.
 अपात्रे पात्रमित्युक्ते 318, 3.
 अपि सर्पेण वा दष्टो 382, 7.
 अप्रत्यक्षं च यद्भक्तं 143, 14.
 अप्रयच्छन् तथा शुल्कम् 333, 11.
 अप्राप्तव्यवहारश्च 50, 1.
 अबन्धलप्रकं चैव 135, 11.
 अभावे बीजिनो माता 217, 2.
 अभियुक्तस्तथान्येन 49, 14.
 अभ्युपेत्य च शुभ्रूपां 334, 13.
 अभ्युक्तं साहसं कृत्वा (व्याख्या)
 210, 19.
 अभ्युक्तं साहसं कृत्वा 211, 4.
 अयोनौ यः समाक्रामेत् 333, 13.
 अर्घ्यधेदवहीयेत 366, 9.
 अर्चयेत्तु धटं पूर्वं 171, 2.
 अर्जुनस्तिलकोऽशोकः 169, 1.
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य 38, 8.

*अर्थिना संनियुक्तो वा 53, 7.
 अर्थी तु लेख्येत्तावत् 66, 2.
 अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् 340, 12.
 अर्धक्षयात्तु परतः 456, 9.
 अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् 129, 1.
 अवकृष्य च सर्वत्र 449, 8.
 अवगूरणनिःशङ्क 410, 7.
 अवश्यकार्याः संस्काराः 511, 5.
 अवष्टम्भस्योत्तरणे 67, 8.
 अवस्करस्थलश्च 401, 1.
 अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे 511, 4.
 अविशुद्धागमो भोगः 140, 5.
 अव्यायच्छन्नविक्रोशान् 375, 6.
 अशक्तप्रेतनष्टेषु 408, 13.
 अशुभं कर्म विज्ञेयम् 335, 12.
 अशुभं दासकर्मोक्तं 335, 8.
 अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतत् 334, 14.
 अभुतार्थमदृष्टार्थम् 135, 6.
 अश्वः खरो वृषो दासो 262, 4.
 अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः 104, 6.
 अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः 10, 2.
 अष्टादशपदाभिज्ञः 28, 8.
 असंख्यातमविज्ञातम् 279, 13.
 असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेत् 176, 6.
 असत्याः सत्यसंकाशाः 437, 12.
 असत्सु देवरेषु स्त्री 274, 10.
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा 100, 9.

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा 101, 9.
 असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये 118, 11.
 असाक्षिप्रत्यया ह्येते 118, 17.
 अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः 217, 10.
 अस्वत-व्रजडोन्मत्त 70, 11.
 अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः 217, 9.
 अस्वामिना कृतो यस्तु 291, 7.
 अस्वाम्यनुमताहासात् 294, 1.
 अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये 173, 3.
 अहोरात्रोपिते ज्ञात 167, 1.
 आगमः प्रथमः कार्यो 47, 3.
 आगमेन विशुद्धेन 140, 4.
 आगमो दीर्घकालश्च 140, 9.
 आचार्यः शिक्षयेदेनं 338, 11.
 आचार्यस्य वसेदन्ते 338, 8.
 आज्ञालङ्घनकर्तारः 44, 7.
 आज्ञालेख्ये पट्टके 58, 11.
 आतृतीयात् तथा 104, 8.
 आत्मनैव लिखेज्जातम् 104, 3.
 आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 173, 1.
 आदित्याभिमुखास्तिष्ठन् 178, 12.
 आदौ तु कारणं दानं 146, 1.
 आदौ मध्येऽवसाने च 321, 14.
 आधर्यं पूर्वपक्षस्य 117, 1.
 आधि कृत्वा तु यो ब्रह्म 127, 14.
 अधिः पत्रं विक्रयो वा 58, 12.

* Referred to in the text as कात्यायन's, but is found in नारदस्मृति.

- आधिरन्योऽथ वा कार्यो 232, 14.
 अभिस्तु द्विविधः प्रोक्तः 233, 7.
 आन्वीक्षिक्यादिकुशलः 28, 9.
 आपञ्चमात् तथा सिद्धिः 104, 7.
 आपस्वपि हि कष्टासु 313, 11.
 आप्रभावेन तद्रक्ष्यं 324, 2.
 आयुधान्यायुधीयानां 581, 6.
 आ विद्यामहणाच्छिष्यः 337, 15.
 आ संवत्सरात्सिद्धिं च 104, 9.
 आ संस्काराद्धरेद्भागम् 538, 11.
 आसामन्यतमां गच्छन् 465, 5.
 आसिद्धस्तं परासेधम् 48, 11.
 आसेधकाल आसिद्ध 48, 14.
 आसेधयोद्विवादाधी 47, 13.
 आस्वेव तु भुजिष्यासु 468, 9.
 आहितोऽपि धनं दत्त्वा 345, 12.
 आहूतप्रपलायी च 81, 14.
 आहानादनुपस्थानात् 82, 3.
 इच्छतः अहधानस्य 191, 7.
 इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैर् 335, 11.
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् 263, 5.
 इतरानितरः कुर्यात् 153, 2.
 इत्येवमादयो ज्ञेयाः 438, 9.
 इहैव तस्य देवत्वं 108, 14.
 उत्क्रोचकाः सोपधिकाः 438, 7.
 उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र 379, 4.
 उत्क्रोशतां जनानां तु 447, 3.
 उत्तमं चेति शास्त्रेषु 450, 8.
 उत्तमः कार्यकर्ता च 336, 4.
 उत्तमगर्धमर्णाभ्याम् 263, 6.
 उत्तमे साहसे दण्डः 450, 19.
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै 274, 9.
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा 189, 4.
 उद्दिष्टमेव भोक्तव्यम् 301, 5.
 उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वम् 64, 7.
 उपगच्छेत् परं कामात् 274, 17.
 उपभोक्ता तु तं द्रव्यम् 301, 12.
 उपहन्येत वा पण्यं 368, 12.
 उपानयेद्वा गोपालः 372, 8.
 उपर्यैर्विविधैरेषाम् 435, 11.
 उभयानुमतो यः स्यात् 96, 9.
 उलूखले पणार्धं तु 302, 1.
 उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः 118, 12.
 ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात् 193, 13.
 ऋज्वी धटतुला कार्या 169, 3.
 ऋणं तयोः पतिकृतम् 275, 4.
 ऋणं देयमदयं च 220, 1.
 ऋणं वोढुः स भजते 275, 15.
 ऋणात् पिता मोचनीयः 263, 8.
 ऋणादानं ह्युपनिधिः 13, 5.
 ऋणादिषु हरेत्कालं 71, 5.
 ऋणिकः सधनो यस्तु 200, 12.
 ऋणिकस्तु प्रतिभुवे 252, 18.
 ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु 248, 6.
 ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवम् 309, 6.
 एकजातिर्द्विजातींस्तु 434, 7.
 एकत्र शिक्ष्ये पुरुषम् 169, 19.
 एकस्थाली सहावासी 97, 14.

एकाहं व्यहपञ्चाहं 70, 4.
 एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यात्
 100, 14.
 एतान्येव प्रमाणानि 217, 14.
 एते कर्मकरा ज्ञेया 335, 4.
 एतेनैव प्रकारेण 450, 12.
 एनः संभावयित्वा तु 192, 2.
 एनो गच्छति कर्तारं (व्या०) 19, 26.
 एवंविधानि काष्ठानि 169, 2.
 एष एव विधिर्दृष्टः 287, 14.
 एषामेव प्रभेदोऽन्यो 15, 5.
 ऐन्द्रजालिक लुब्धोय 98, 6.
 औरसा अपि नैतैऽशं 544, 8.
 कण्ठेऽक्षमालामासज्य 576, 14.
 कन्यैवाक्षतयोनिर्न्या 274, 6.
 कर्ता ममायं कर्मेति 318, 2.
 कर्तृनथो साक्षिणश्च 11, 3.
 कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य 325, 4.
 कर्मापि द्विविधं देयम् 335, 7.
 कर्मोपिकरणं तेषां 324, 1.
 कवाटबीजसंयुक्तां 168, 14.
 काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः 204, 16.
 कामतो नाभिनन्देत 476, 3.
 कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च 11, 7.
 कामात् समाश्रयेदन्यं 274, 13.
 कारणं भुक्तिरेवैका 146, 2.
 कार्यगौरवमासाद्य 101, 7.
 कार्षापणो दक्षिणस्यां 158, 12.
 कालं प्रार्थयते यत्र 70, 3.

कालः संवत्सरादर्वाक् 70, 12.
 कालकूटमथाशुद्धं 187, 12.
 कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म 326, 11.
 काष्ठभाण्डतृणादीनाम् 443, 12.
 कासत्य, उस्माच्च 107, 8.
 कुटुम्बं विभूयाद्वातुर 560, 1.
 कुटुम्बभरणाद्भव्यम् 314, 9.
 कुटुम्बहेतोर्हृक्षिप्तं 267, 13.
 कुहालपाणिर्विज्ञेयः 118, 14.
 कुनखी दयावदन्तश्च 98, 5.
 कुबेरादित्यवरुण 109, 7.
 कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वम् 567, 13.
 कुर्युस्तेऽयमभिचारेण 304, 9.
 कुर्वीत कर्णमात्रं तु 183, 15.
 कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः 218, 17.
 कुलानि श्रेण्यश्चैव 42, 6.
 कुहकः प्रत्यवसितः 98, 8.
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः 107, 13.
 कूटाक्षदेविनः पापान् 576, 13.
 कृतं तु यद्वृणं कृच्छ्रे 269, 2.
 कृतकालव्यपगमात् 346, 4.
 कृतकालोऽपनेयश्च 230, 8.
 कृमिचोरव्याघ्रभयात् 375, 1.
 कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु 409, 1.
 केशाकेशि गृहीतश्च 118, 13.
 कौमारं पतिमुत्सृज्य 274, 14.
 क्रमादव्याहृतं प्राप्तं 265, 5.
 क्रयविक्रयधर्मेषु 365, 8.
 क्रियाभेदान्मनुष्याणाम् 15, 6.

क्रीतानुशय इत्येतत् ३६०, ८.
 क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं ३६०, ७.
 क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं ३६३, ११.
 क्रूरं धनुः सप्रशतं १८२, ८.
 क्रेता पण्यं परीक्षेत ३६०, १२.
 क्लान्तसाहसिकभ्रान्त ९८, १.
 क्लीवान् दीनान् सत्त्वहीनान्
 १५९, १४.
 क्षयं वृद्धिं च जानीयात् ३६२, ६.
 क्षुद्रमध्यममुख्यानाम् ४३६, २.
 क्षेत्रं चेद्भिक्षुषेत् कश्चित् ४०८, १४.
 खादको वित्तहीनश्च २४८, १५.
 खादिरीं कारयेत्तत्र १६८, २२.
 खिलोपचारं तत्सर्वं ४०९, २.
 गणिते तुलिते मेये ६४, १.
 गणिमं तुलिमं मेयं ३६५, १०.
 गत्वा तु तज्जलस्थानं १८३, १४.
 गन्धमाल्यैः सुरभिभिः १८४, १०.
 गम्याः स्युरानुलोम्येन ४६८, ८.
 गम्या अपि हि नोपेया ४६८, १०.
 गरद उग्रचमिदाता ९७, १६.
 गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः २१६, १५.
 गर्भस्य पातनं चैव ४४, १०.
 गवां प्रचारे गोपालः ४९, १५.
 गवां शताङ्गस्ततरी ३७३, १.
 गहनस्वाङ्घ्रिवादानाम् ७१, ४.
 गुरुतल्पे भगः कार्यः २१०, ५.
 गुरुत्वादस्य कार्यस्य ३९४, २.
 गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्ट ३३५, १०.

गृहजातस्तथा क्रीतो ३३६, ८.
 गृहद्वाराशुचिस्थान ३३५, ९.
 गृहीतशिल्पः समये ३३९, १३.
 गृहीत्वोपगतं दद्यात् २६१, १.
 गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् ३१४, ५.
 गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् ३२१, १.
 गोचरे यस्य मुष्येत ४४८, १.
 गोपाः शाकुनिका व्याधा ३९१, १३.
 गोभिस्तु भक्षितं शस्यं ३८५, १.
 गौरसेक्षुविकाराणां ४४३, १५.
 गौः प्रसूता दशाहं च ३८२, १३.
 गौरवानुक्रमात्तस्य ४२९, ५.
 ग्रहीतुः सह योऽर्थेन २८२, ६.
 ग्रहीतुरावहेद्भग्नम् ३३२, ६.
 ग्रामसीमासु च बहिर्ये च ३९१, १२.
 ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं ३७९, ८.
 ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यम् ४४८, २.
 चतुरस्त्रा त्रिभिः स्थानैः १६९, ४.
 चतुर्णां करणादेष ११, ६.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् ११, २.
 चतुर्विधः कर्मकरः ३३५, २.
 चतुर्विधः स्यादासेधः ४७, २०.
 चतुर्हितश्चतुर्व्यापी ९, ७.
 चतुष्पथसुरस्थान ४०१, २.
 चतुष्पादश्चतुःस्थानश्च ९, ६.
 चतुष्पाद् व्यवहारोऽयम् १०, ४.
 चरित्रं तु स्वीकरणे १०, ६.
 च्रीर्णा पीताश्च ता गावः ३७२, ९.
 चोरदण्डेन तं पापं १४३, १०.

- शोरापद्धतविक्रीता 347, 1.
 शोरेणापि परिक्षिप्तं 437, 11.
 व्युतः स्वधर्मात् कुलिकः 98, 11.
 जतरस्थो हि भूतानां 177, 16.
 जातकर्मकरस्तूक्तो 335, 6.
 जात्यैव लोहकारो यः 177, 4.
 जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं 434, 8.
 जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् 216, 18.
 ज्ञातिभिर्भागलेख्येन 569, 14.
 ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन 491, 3.
 तज्जानीयादुपनिधिं 279, 14.
 ततः कोटिशते पूर्णे 262, 3.
 ततः प्रभृति वक्तव्यः 347, 14.
 तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं 218, 18.
 तत्पुनर्लिखिधं ज्ञेयं 450, 7.
 तत्पदेशानुमानाच्च 394, 8.
 तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं 130, 14.
 तत्र कर्म च यत्कुर्यात् 339, 2.
 तत्र दासकृतं कार्यं 217, 16.
 तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो 343, 12.
 तत्र सत्ये स्थितो धर्मः 10, 5.
 तत्रापि दण्ड्यः स भवेत् 284, 9.
 तत्रापि नामुयात्काम्यम् 577, 15.
 तत् संभूयसमुत्थानम् 302, 9.
 तत्समुत्थेषु कार्येषु 334, 6.
 तत्साहसमिति प्रोक्तम् 449, 14.
 तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात् 535, 8.
 तत्स्वहस्तक्रियाविह्व 133, 15.
 तथा कुठारपाणिस्तु 118, 15.
 तथाजाविकवस्सानाम् 381, 14.
 तथाष्टगुणमन्यस्मिन् 227, 8.
 तथोल्कोचपरीहास 317, 18.
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तः 442, 2.
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो 450, 21.
 तदपि त्रिविधं ज्ञेयं 436, 1.
 तदप्यकृतमेवाहुः 217, 19.
 तदप्यपार्थं लिखितम् 135, 9.
 तदप्रमाणं लिखितम् 131, 15.
 तदा दद्यात् द्विजेभ्यस्तु 277, 9.
 तदा न व्यवहारोऽभूत् 7, 5.
 तदा भवति संशुद्धः 190, 15.
 तदा राज्ञा द्वयोः सीमाम् 395, 10.
 तदेनं संशयादस्मात् 178, 6.
 तदेनं संशयारूढं 172, 16.
 तदोमिति लिखेत्सर्वम् 54, 12.
 तदेयमुपरुद्धचान्यत् 314, 10.
 तद्भव्यं वर्धते तावत् 262, 2.
 तद्भक्षितं यद्गुर्भिक्षे 345, 10.
 तद्गृत्तिर्गुरुदारेषु 337, 16.
 तपश्चैवामिहोत्रं च 261, 12.
 तपस्वी चाग्निहोत्री च 261, 11.
 तमष्टभागहीनं तु 188, 8.
 तमाहूयामिशस्तं 192, 1.
 तयोरेपि पिता श्रेयान् 217, 1.
 तवाहमिति वाल्मानं 347, 6.
 तवाहमित्युपगतः 336, 11.
 तवाहमित्युपगता 275, 2.
 तवाहमित्युपगतो 346, 2.

तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यम्
 108, 10.
 तस्माद्धर्मासनं प्राप्य 36, 5.
 तस्मान्मां संशयारूढं 178, 18.
 तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो 59, 2.
 तस्य दण्डः क्रियापेक्षः 450, 17.
 तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यम् 410, 6.
 तस्यार्थवादो दातव्यो 59, 7.
 तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् 82, 2.
 तीरितं चानुशिष्टं च 213, 12.
 तुला शिरोभ्यामुद्भूतं 174, 6.
 तुलितो यदि वर्धेत 173, 17.
 तृतीयतापे ताप्यन्तं 177, 8.
 तेषामपि न बालः स्यात् 100, 10.
 तेषां स एव धर्मः स्यात् 491, 5.
 तोयप्रवर्तनात् खेयो 406, 2.
 तोल्यित्वेप्सिते काले 187, 15.
 तौ च तत्र नियोक्तव्यौ 186, 7.
 त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो 474, 7.
 त्रयोदशमनङ्गाहम् 301, 14.
 त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात् 11, 8.
 त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च 10, 1.
 त्रीण्येव साहसान्याहुः 410, 9.
 त्वं मुखं सर्वदेवानां 177, 15.
 त्वं वेत्सि सर्वभूतानाम् 172, 13.
 त्वमग्रे देव जानीषि 178, 4.
 त्वमग्रे वेदाश्चत्वारः 177, 14.
 त्वमग्रे सर्वभूतानाम् 178, 13.
 त्वमेव देव जानीषि 172, 14.

त्वमेव सर्वं जानीषि 178, 16.
 त्वमेव सर्वभूतानाम् 178, 3.
 त्वरमाण इवात्यर्थम् 107, 12.
 दण्ड्यः स राज्ञो भवति 284, 4.
 दण्डनीयावुभावेतौ 314, 6.
 दत्तं सप्तविधं प्रोक्तम् 317, 14.
 दत्तमूल्यस्य पण्यस्य 370, 10.
 दत्तस्य पुनरादानम् 14, 2.
 दत्ताप्रदानिकं नाम 312, 19.
 दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः 312, 18.
 दद्यादपुत्रा विधवा 270, 3.
 दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे 296, 3.
 दद्युः पैतामहं पौत्राः 265, 6.
 दर्शितं प्रतिकालं यत् 136, 1.
 दानग्रहणधर्माश्च 220, 2.
 दानग्रहणपञ्च 569, 19.
 दाप्यो भूतेश्चतुर्भागं 330, 2.
 दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात् 327, 2.
 दायभाग इति प्रोक्तं 477, 17.
 दासत्वात्स विमुच्येत 346, 10.
 दासनैकृतिककुड 97, 9.
 दासी नौका तथा धुर्यो 301, 11.
 दिवसे द्विपणं दासीम् 301, 13.
 दीयमानं न गृह्णाति 369, 3.
 दुकूरयति कृतं यत्स्यात्
 (व्या°) 379 18.
 दुहिताचार्यभार्या च 465, 3.
 दृश्यन्ते विविधा भावाः 437, 13.
 दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र 177, 5.

इष्ट भुतानुभूतत्वात् 93, 19.	द्विगुणं दण्डमास्थाय 213, 13.
एते साधारणेऽप्येको 63, 18.	द्विजानां संनिधानेन 189, 3.
देवब्राह्मणराशां च 436, 10.	द्वितीये चैव यच्छेषं 441, 3.
वासुरमनुष्याणां 172, 17.	द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धे 82, 5.
इशं कालं च विज्ञाय 50, 12.	द्वितीयेऽह्नि बद्धक्रेता 363, 15.
इशजातिकुलादीनाम् 428, 13.	इच्छाभियोगस्तु विज्ञेयः 12, 1.
इशधर्मानवेक्ष्य स्त्री 274, 8.	धटकोशादिभिस्तासाम् 159, 17.
इशावाराविरुद्धं यत् 130, 13.	धनस्त्रीहारिपुत्राणाम् 276, 14.
इवराजकृते तद्वत् 282, 7.	धनिकर्णिकयोरेवम् 262, 13.
रोषवत्करणं यस्यात् 356, 10.	धनिकस्यैव वर्धेत 261, 7.
पूतं प्रकीर्णकं चैव 15, 4.	धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य 47, 1.
धौर्भूमिरापो 173, 2.	§ धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्याम् 37, 6.
इव्यमस्वामिविक्रीतम् 291, 12.	धर्मश्च जानाति 173, 4.
¶ इव्यमस्वामिविक्रीतम् 293, 1.	धर्मश्च व्यवहारश्च 10, 3.
इयोरापन्नयोस्तुल्यम् 411, 4.	धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च 36, 12.
इयोर्विवदतोरर्थे 116, 17.	धर्मस्यार्थस्य यशसो 11, 5.
इवंशौ प्रतिपद्येत 491, 6.	धर्मेणोद्धरतो राज्ञो (व्याख्या)
इवंशौ प्रतिपद्येत 497, 7.	36, 10.
इः पादस्त्रिस्तृतीयांशः 456, 8.	धर्मिकतानाः पुरुषाः 7, 4.
द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि 363, 16.	धारयेदुत्तरे पार्श्वे 170, 1.
द्विगुणं त्रिगुणं चैव 227, 7.	

* Referred to in the text as मनु's, but not found in मनुस्मृति. (Nirṇayasāgar edition).

† Referred to in the text at हारीत's, but also found in नारदस्मृति.

¶ Referred to in the text as मनु's but not found in मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

§ Referred to as बृहस्पति's in the text.

भूपोपहारमन्त्रैश्च 189, 2.	नापराद्धे न मध्याह्ने 187, 16.
ध्वजिनी मस्तिनी चैव 385, 13.	नाभियोज्यः स विदुषा 193, 14.
न चान्यत्कारयेत्कर्म 338, 12.	नामजातिग्रहं चैषाम् 434, 10.
न चापि हारयेदग्निम् 160, 2.	नासौ धर्मो यत्र 35, 15.
न तत्र दोषः पालस्य 382, 9.	नास्तिकव्रात्यद्वारामि 97, 13.
* न तत्सत्यं यत् 35, 16.	नास्ति सत्यात्परो धर्मः 108, 15.
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति 344, 7.	निक्षिप्तं वा परद्रव्यम् 290, 14.
न त्वेवं लिख्यते यत्र 64, 3.	निक्षेपं पुत्रद्वारं च 313, 10.
नदीसन्तारकान्तार 48, 10.	निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तम् 279, 4.
न वृष्टं यच्च पूर्वेषु 579, 1.	निखेयोऽयमयः शङ्कुर् 434, 11.
न पातयेत्तामप्राप्य 176, 7.	निमहाद्वडवायास्तु 346, 5.
न प्रावृषि विषं दद्यात् 162, 10.	निमगापहृतोत्सृष्ट 394, 7.
न बान्धवो न चारातिः 100, 11.	निरर्थकः स वै पक्षो 64, 17.
न मज्जनीया स्त्री बाला 159, 18.	निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि 331, 11.
न मण्डलमतिक्रामेत् 176, 8.	निर्गतं पुनरेतस्मात् 448, 3.
न मयाभिहितं कार्यम् 81, 11.	निर्णये कालनियमो 104, 13.
न लङ्घयेत्पशुर्वाधो 378, 6.	निर्दीपं दर्शयित्वा तु 369, 13.
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति 135, 7.	निर्मुक्तः सहसा वापि 174, 8.
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानाम् 222, 18.	निर्वपेत्तत्सकुल्येषु 277, 7.
न शीते तोयसिद्धिः स्यात् 162, 9.	निर्वाते वृष्टिरहिते 172, 7.
नष्टे धर्मे मनुष्येषु 7, 6.	निवार्याः स्युः प्रयत्नेन 382, 14.
न स तं प्रामुयात्कामम् 347, 7.	निवृत्ते वापि रमणे 486, 10.
न स तं प्रामुयात्कामम् 577, 2.	निवेष्टुकामो रोगार्तो 49, 13.
न स राज्ञा नियोक्तव्यः 287, 7.	निष्ठुरालीलतीव्रत्वात् 429, 4.
* न सा सभा यत्र 35, 13.	नैकः समुन्नयेत्सीमां 394, 1.

* Referred to as a quotation from महाभारत but also found in नारदस्मृति.

* Referred to as a quotation from महाभारत.

नैतन्मया कृतं कार्यं (व्या°)
 210, 23.
 नैतन्मया कृतं कार्यं 211, 8.
 नौकामश्वं च धेनुं च 301, 15.
 न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् 182, 12.
 पञ्चानानां कृतानानाम् 443, 16.
 पक्षङ्ग्याभिसंबन्धात् 12, 3.
 पञ्चतालशतं कालं 190, 14.
 पञ्चवर्षावसन्नं तु 409, 7.
 पञ्चादातो धावकानां 186, 6.
 पञ्चाशत्पालिकं भूयः 177, 7.
 पणक्रीडा वयोभिश्च 572, 15.
 पण्यमूल्यं भृतिन्यासो 224, 8.
 पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या 317, 15.
 पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या 378, 5.
 परक्षेत्रस्य मध्ये तु 405, 7.
 परगात्रेष्वभिद्रोहो 409, 16.
 परतो व्यवहारज्ञः 216, 17.
 परपूर्वाः खियस्त्वन्याः 274, 4.
 परभूमौ गृहं कृत्वा 331, 6.
 परस्त्रीगमनं चौर्यं 44, 8.
 परार्थवादी दण्ड्यः 54, 5.
 परिभुक्तं च यद्वासः 364, 13.
 परियोक्ता शिरःस्थाने 153, 1.
 परिहासकृतं यच्च 577, 14.
 परीक्षाभिमतं क्रीतं 360, 13.
 पशुस्त्री भूय्युणादाने 83, 12.
 पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं 200, 2.
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी 411, 3.

पश्यन्ति लोकपालाश्च 109, 8.
 पातनीयैरुपक्रोदैर् 429, 7.
 पानीयादिसमायुक्तां 168, 15.
 पापं पुनासि वै यस्मात् 177, 17.
 पापेषु रक्ष्यात्मानं 178, 1.
 पारित्राज्यं गृहीत्वा तु 345, 4.
 पारुष्यदोषावृतयोर् 411, 6.
 पारुष्ये सति संरम्भात् 410, 15.
 पालः शास्यो भवेत्तत्र 379, 5.
 पालः शास्यो भवेत्तत्र (व्या°)
 379, 19.
 पाषण्डनैगमश्रेणि 351, 9.
 पाषण्डनैगमश्रेणी 579, 7.
 पाषण्डनैगमादीनां 348, 3.
 पिटकं पूरयेत्तत्र 170, 2.
 पितर्युपरते पुत्राः 264, 10.
 पितापुत्रविवादश्च 579, 8.
 पितुरेव नियोगाद्वा 269, 1.
 पितृद्रव्यं समाश्रित्य 561, 1.
 पितृद्विद् पतितः षण्डो 544, 7.
 पितृव्यसाखिशिव्यस्त्री 465, 2.
 पितृव्येणाविभक्तेन 271, 3.
 पितृवै वा स्वयं पुत्रान् 491, 2.
 पित्रा विवादमानश्च 98, 12.
 पित्रैव तु विभक्ता ये 491, 4.
 पुत्रः पत्युरभावे वा 217, 15.
 पुत्रेण च कृतं कार्यं 217, 18.
 पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यात्
 145, 9.

पुत्रोऽस्ततोः स्त्री धनिनोः 276, 15.	प्रतिरूपकराश्चिव 438, 8.
पुनः पत्युर्गृहं यायात् 274, 15.	प्रतिशीर्षप्रदानेन 346, 3.
पुनः प्रमाणसंभेदः 579, 6.	प्रतिष्ठा व्यवहाराणाम् 42, 7.
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता 274, 7.	प्रतिसंवत्सरं गोपे 373, 2.
पुनर्भूत्रिविधा तासाम् 274, 5.	प्रत्यप्रचिक्षिर्विज्ञेयो 118, 16.
पुराष्ट्रविरुद्धश्च 215, 10.	प्रत्यर्थिसंनिधानश्च 140, 10.
पूर्वदृष्टेषु विज्ञेषु 181, 7.	प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य 193, 8.
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य 116, 18.	प्रथमे ग्रन्थभेदानाम् 441, 2.
पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नं 406, 5.	प्रदद्यात् सोपवासाय 189, 1.
पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु 411, 2.	प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः 92, 5.
पूर्ववादं परित्यज्य 81, 9.	प्रवृत्तमपि तद्वाजा 356, 11.
पूर्ववादस्तयोः पक्षः 12, 4.	प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र 343, 13.
पूर्वाशिनीं च या भर्तुः 476, 5.	प्राकृतानि च गूढानि 179, 4.
पूर्वाङ्गे सर्वदिव्यानाम् 167, 2.	प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताः 72, 6.
पूर्वाङ्गे सोपवासस्य 191, 5.	प्राङ्निवाकस्तथा शल्यम् 28, 13.
प्रथक्कर्मगुणोपेता 567, 11.	प्राणोपरोधि यच्चान्यत् 450, 14.
प्रकाशं देवनं कुर्यात् 573, 13.	प्रापणीयस्तदा तेन 248, 12.
प्रकाशवच्चकास्तत्र 438, 6.	प्राप्ता देशाद्धनक्रीता 275, 1.
*प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः 293, 2.	फलमूलोदकादीनां 450, 9.
प्रकीर्णकेषु विज्ञेया 579, 4.	बलात्कारेण यो भुङ्क्ते 301, 16.
प्रच्छन्नानि मनुष्याणाम् 178, 15.	बलाद्वासयितव्यः स्यात् 339, 10.
प्रजाभ्यो बहुमानं च 36, 13.	बान्धवादप्रजाज्जातं 139, 17.
प्रतिकूलं च यद्राज्ञः 356, 9.	बाल आपोडशाद्दर्शात् 216, 16.
प्रतिग्रहविलोपश्च 579, 9.	बालमूढास्वतन्त्रवार्त 318, 1.
प्रतिदानं तथैवास्य 280, 16.	बाल वृद्ध स्त्रियोऽन्धाश्च 159, 15.
प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यात् 248, 7.	बालोऽज्ञानादसत्यात्स्वी 100, 12.

* Referred to in the text as being मनु's but not found मनुस्मृति.

ब्राह्मणस्य धटो देयः 159, 6.
 † ब्राह्मणस्य तु येयं 277, 6.
 ब्राह्मणायैव दातव्यं 530, 9.
 ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशो 530, 8.
 ब्रूयात्सर्वं वा सदसि (व्या°)
 210, 20.
 ब्रूयात्सर्वं वा सदसि 211, 5.
 ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् 82, 4.
 भक्तदासश्च विज्ञेयः 336, 12.
 भक्तस्योत्क्षेपेणैव 345, 11.
 भङ्गाक्षेपावमर्दादिः 450, 10.
 भरणं चास्य कुर्वीरन् 531, 3.
 भरणं चास्य कुर्वीरन् 538, 8.
 भर्तुश्च वधमिच्छन्ती 476, 7.
 भर्त्रा प्रीतेन यत्तं 549, 10.
 भस्मादीनामुपक्षेपैर् 409, 17.
 भागं विद्याधनात्तस्मात् 560, 2.
 भाण्डं व्यसनमागच्छेत् 327, 1.
 भाण्डपिण्डव्ययोद्धार 304, 8.
 भाषाया उत्तरं यावत् 66, 1.
 भिद्यते मुखवर्णोऽस्य 107, 10.
 भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः 64, 12.
 भिन्नवृत्तासमावृत्त- 98, 2.
 भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं 13, 2.
 भूतकालमतिक्रान्तं 64, 18.
 भूतच्छलानुसारिखात् 13, 1.
 भूताविष्टनृपदिष्ट 98, 3.

भूतावनिश्चितायां तु 321, 18.
 भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणः 325, 5.
 भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः 340, 6.
 भृत्यानां वेतनस्योक्तो 321, 8.
 भृत्याय केननं दद्यात् 321, 13.
 भृष्टं च चारितं चैव 187, 11.
 भोगच्छलापदेशेन 140, 14.
 भोज्यासोऽथ प्रतिपाद्यो 347, 15.
 भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् 531, 1.
 भ्रातृणामविभक्तानाम् 569, 15.
 मण्डलं चाष्टमं गत्वा 176, 9.
 मण्डलं रक्तसंकाशं 181, 8.
 मत्ताभियुक्तस्त्रीवाल 131 14.
 मत्तोन्मत्त-प्रमत्तार्त्त 97, 10.
 मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः 450, 18.
 मध्यमेन तु चापेन 182, 10.
 मध्यमो जातिपूगानां 434, 9.
 मध्ये यत्स्थपितं द्रव्यं 200, 1.
 *मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् 7, 3.
 मनुष्यविषमांसास्थि 98, 9.
 मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयं 182, 9.
 मर्दितो यदि नो दग्धः 181, 5.
 मर्यादातिक्रमे सद्यो 411, 10.
 मला ह्येते मनुष्याणाम् 412, 1.
 महागुणोऽल्पबाधश्चेत् 405, 8.
 महापथिकसामुद्रि 97, 11.
 माता मातृष्वसा श्वभूर 465, 1.

† Not found in नारद's दायभागप्रकरण.

* This half only is not found in the Institutes of Nārada edited by Jolly.

मातुर्दुहितरोऽभावे 551, 6.
 मातुर्निवृत्ते रजसि 486, 9.
 मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे 271, 4.
 माषं गां दापयेद्दण्डं 381, 13.
 माषो विंशतिमो भागः 381, 7.
 मासं चतुष्टयं वर्षं 70, 5.
 मासं त्रिंशत् समातीते 70, 10.
 मिथ्या संप्रतिपत्तिश्च 72, 5.
 मूलमर्थं परित्यज्य 64, 16.
 मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो 369, 14.
 मूल्यं तस्य भवेद्देयम् 248, 16.
 मूल्याष्टभ्रगो हीयेत 456, 7.
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र 135, 8.
 मृते तु स्वामिनि पुनः 406, 7.
 मृते पतौ तु भार्याः स्युर 541, 3.
 मृते भर्तरि तु प्रामान् 274, 16.
 †मृद्गाण्डासनखट्वास्थि- 436, 5.
 मोक्षितो महत्तर्णात् 336, 10.
 मौलवृद्धादयस्त्वन्ये 397, 12.
 यं चार्थं प्रतिभूर्देयात् 252, 17.
 यच्च यस्योपकरणं 581, 8.
 यक्षैषां वृत्त्युपादानम् 356, 8.
 यत्तत्र क्रियते लेख्यं 127, 15.
 यच्च विप्रतिपत्तिः स्यात् 38, 7.
 यत्र संख्या न निर्दिष्टा 64, 2.

यत्रस्थो नोपहन्येत 168, 13.
 यत्र स्यादुभयं सर्वं 64, 8.
 यत्रार्थं साधयेत्तेन 284, 8.
 यत्रैतानि न लिख्यन्ते 64, 5.
 यथा शल्यं मिषकायात् 28, 12.
 यथास्थाननिवेशेन 64, 14.
 यदा तु न विभाव्येते 181, 3.
 यदा तु न सकुल्याः स्युः 277, 8.
 यदा तु न स्युर्जीतारः 395, 9.
 यदा दुहितरस्तस्याः 538, 10.
 यदा वायुप्रगुल्लं वा 174, 7.
 यदि वा नोपरि लिखेत् 261, 6.
 यहत्तं स्यादविज्ञानात् 318, 4.
 यद्दालः कुरुते कार्यं 216, 13.
 यद्येकजाता बहवः 567, 10.
 यहच्चः प्रतिकूलार्थम् 428, 14.
 यमेव ह्यतिवर्तेत 411, 11.
 यक्षैषां स्वामिनं कश्चित् 346, 9.
 यस्त्वात्मदोषात् दुष्टत्वात् 107, 6.
 यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं 65, 1.
 यस्मिन् स्यात् संशयो लेख्ये
 133, 4.
 यस्य नोपहता बुद्धिः 104, 15.
 यस्य स्यादधिका पीडा 59, 6.

† Referred to as being हारीत's but found also in नारद.

यास्तत्र चोरान् गृहीयात् 449, 7.
 याच्यमानं न दद्यात् 262, 1.
 याच्यमानस्तु यो दातुर् 284, 3.
 या तु सप्रधनैव स्त्री 275, 7.
 यान्येव तृणकाष्ठानि 331, 12.
 यावत्क्षीणदशं जीर्णम् 456, 10.
 या सा तद्विषयमादद्यात् 270, 4.
 येषामेताः क्रिया लोके 570, 1.
 यो धर्मः कर्म यच्चैषाम् 356, 7.
 यो न भ्राता न च पिता 54, 4.
 यो निरुद्धस्तु विज्ञेयो 181, 9.
 * यो यस्यार्थे विवदते 53, 8.
 रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च 171, 1.
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् 531, 4.
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् 538, 9.
 रत्न्यमाणोऽपि यत्राधिः 232, 13.
 रागादज्ञानतो वापि 33, 17.
 रागादिना यदेकेन 54, 11.
 रोजग्रहगृहीतो वा 382, 6.
 राजशासननीता च 385, 14.
 राजानमामन्त्र्य ततः 406, 8.
 राजा भवत्यनेनास्तु (व्या°)
 19, 25.
 राजा सत्पुरुषः सभ्याः 13, 3.
 राज एव हि दासः स्यात् 344, 6.
 राजा दापयितव्यः स्यात् 200, 13.
 राजामाज्ञाप्रतीघातः 579, 5.

राज्ञा मोचयितव्यास्ते 347, 2.
 राज्ञी प्रव्रजिता धात्री 465, 4.
 राज्ञे कुर्यात् पूर्वम् 59, 1.
 रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः 159, 19.
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणम् 193, 7.
 लक्षयेत्तस्य चिह्नानि 179, 3.
 लब्धं दानात्क्रयात्प्राप्तं 139, 16.
 लभते दक्षिणाभागम् 309, 7.
 लाभं गोवीर्यशस्यानां 321, 19.
 लेखयित्वा तु यो भाषां 64, 6.
 लेखयित्वा तु यो वाक्यं 81, 17.
 लेखयेद्यस्तु भाषायाम् 63, 19.
 लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुद्धोत् 262, 12.
 लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं 139, 4.
 लेख्यं सिध्यति सर्वत्र 136, 2.
 लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं 63, 15.
 लेख्ये देशान्तरन्यस्ते 129, 9.
 लोकेऽस्मिन्निद्विधं द्रव्यं 365, 7.
 वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तम् 47, 12.
 वणिकप्रभृतयो यत्र 302, 8.
 वदेद्वादी स हीयेत 81, 18.
 वधः सर्वस्वहरणम् 450, 20.
 वधः सर्वस्वहरणम् 442, 1.
 वधकश्चित्रकृन्मुखः 98, 7.
 वधेन गोपो मुच्येत 384, 11.
 वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां 476, 2.
 वरुणाय प्रकुर्वीत 184, 11.

* Referred to in the text as कात्यायन's.

र्गसंस्कारदोषश्च 579, 10.
 र्गानां प्रतिलोम्येन 341, 13.
 र्गं चतुर्थया मात्रा 188, 3.
 राक्पादप्यं तथैवोक्तं 15, 3.
 राक्पादप्यमवाच्यं यत् 44, 9.
 रागद्वयोपशैलूपा 97, 15.
 रासंक्रमणात् ज्ञेयो 81, 10.
 † रासः कौशेयवर्जं तु 436, 7.
 रासः पञ्चपानानां 450, 11.
 वैराग्यवदे दशाहं तु 70, 9.
 विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन् 344, 1.
 विक्रीयतेऽसमक्षं यत् 290, 15.
 विक्रीय पण्यं मूल्येन 367, 1.
 विक्रीय पण्यं मूल्येन 365, 3.
 विक्रीयासंप्रदानं च 14, 3.
 विक्रीयासंप्रदानं तत् 365, 4.
 विक्रेता चात्मनः शास्त्रे 336, 13.
 विक्रेता ब्राह्मणश्चैव 98, 10.
 विक्रेता स्वामिने यत्स्वम् 296, 2.
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् 363, 12.
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो 368, 13.
 विक्रारो निर्णयश्चेति 47, 4.
 विकार्य तस्य वा वृत्तम् 287, 11.
 विद्यमानेऽपि लिखिते 146, 12.
 विधिः पञ्चविधस्तूक्तः 410, 14.
 विनष्टं मूलनाशः स्यात् 236, 17.
 विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं 331, 13.

विनेयाः प्रथमेनैव 397, 13.
 विबुधंश्च भवेदेवम् 81, 12.
 विब्रूयुर्वान्धवाः ज्ञेहात् 100, 13.
 विभक्तानवगच्छेयुर् 570, 2.
 विभक्तानां पृथग्ज्ञेया 569, 20.
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युः 255, 2.
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युर् 569, 18.
 विभक्ता ह्यविभक्ता वा 264, 11.
 विभजेरन् धनं तस्य 531, 2.
 विभागधर्मसंदेहे 569, 13.
 विभागे सति धर्मोऽपि 569, 16.
 विभागोऽर्थस्य पैत्र्यस्य 477, 16.
 विभावितैकदेशेन 203, 4.
 विमृश्यते क्रियाभेदात् 65, 2.
 विलिखत्यवनिं पद्मयाम् 107, 9.
 विवादसंश्रितं धर्मं 28, 10.
 विवादे साक्षिणस्तत्र 117, 2.
 विवादे सौत्तरपणे 204, 11.
 विवाहादिविधिः स्त्रीणाम् 472, 14.
 विवृण्वै परीक्ष्यं तत् 139, 5.
 विवेचयति यस्तस्मात् 28, 11.
 विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां 168, 11.
 विशेषतः स्थावरणाम् 146, 13.
 विशेषश्चेन्न लक्ष्येत 411, 7.
 विश्वासाय कृतस्त्वधिः 248, 11.
 विषमस्थाश्च नासेध्या 50, 2.
 विषस्य पलषड्भागात् 188, 7.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

वृथादानाक्षरूपणा 224, 9.

* वृद्धा न ते ये 35, 14.

वेणुवैणवभाग्डानाम् 443, 13.

वेतनस्यानपाकर्म 14, 1.

वेतनस्यानपाकर्म 321, 9.

वेद्याप्रधाना ये तत्र 334, 5.

वेद्यास्त्रीगामलंकारान् 581, 7.

वेष्टयित सितैर्हस्तौ 179, 16.

वैद्यो वैद्याय नाकामो 560, 19.

वैद्यस्य सलिलं देयम् 159, 7.

बोद्धुमर्हति गोपस्ताम् 375, 7.

व्यङ्गैकश्रोत्रियाऽऽचार- 97, 12.

व्यभिचारं सदर्थेयु 163, 20.

व्यवहारः कृतोऽप्येयु 214, 10.

व्यवहाराभिदास्तोऽयं मानवः

172, 15.

व्यवहाराभिदास्तोऽयं 178, 5.

व्यवहाराभिदास्तोऽहं 178, 17.

व्यवहारेषु विज्ञेयः 313, 2.

व्याघ्रादिभिर्हृतौ वापि 382, 8.

व्याधितः कुपितश्चैव 487, 8.

व्याधिना पीडितो यस्तु 211, 7.

व्याधिना पीडितो यस्तु 210, 22.

व्यापादो विषशस्त्राद्यैः 450, 13.

व्याप्नोति पादशो यस्मान् 11, 4.

व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोशेत् 375, 2.

व्रीहीनतिप्रयत्नेन 181, 4.

शङ्कासतां तु संसर्गात् 12, 2.

शक्ताश्च य उपेक्षन्ते 447, 2.

शक्तितश्चानुमान्यैनम् 339, 14.

शक्तिभक्तानुसारभ्याम् 340, 7.

शक्त्यपेक्षमृगं दाप्यः 258, 2.

शमादीनां प्रयोगे च 101, 15.

† शमो धान्यं कृतान्नं च 436, 6.

शरद्वीष्मे तु सलिलम् 162, 8.

शस्यते न स पक्षस्तु 64, 15.

शाकानामार्द्रमूलानाम् 443, 14.

शारीरश्चार्थदण्डश्च 204, 14.

शारीरस्ताडनादिस्तु 204, 15.

शारीरो दशधा प्रोक्तो 204, 17.

शालीनत्वाद्भयार्तत्वात् 70, 2.

शास्त्रविद्धिर्यथा प्रोक्तम् 191, 4.

शिक्यद्वयं समासाद्य 169, 18.

शिक्षयन्तमदुष्टं च 339, 9.

शिक्षितोऽपि कृतं कालम् 339, 1.

शिरो वा सर्वगात्राणाम् 108, 8.

शिल्पिनश्चापि तत्काल 49, 16.

शिल्पिषूपनिधौ न्यासे 287, 15.

शिशिपा तदभावे तु 168, 23.

शिभ्रस्योत्कर्तनं तस्य 465, 6.

शिष्यान्तेवासिदासस्त्री 267, 12.

शिष्यान्तेवासिभृतकाः 335, 3.

* Referred to in the text as occurring in the महाभारत, but found in नारद too.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

शीर्षिकस्थो यदा न स्यात् 152, 6.	स तद्वहत्वा निगच्छेत्, 331, 7.
शुत्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री 333, 1.	स तयोर्दण्डमाप्नोति 411, 5.
शुत्कं त्वष्टगुणं दाप्यो 333, 14.	सतस्तत्कालकरण 129, 10.
शुभ्रूषकः पञ्चविधः 335, 1.	सत्यं देवाः समानेन 108, 13.
शूर्पस्य च पणार्थं तु 302, 2.	सत्यमेव परं दानं 108, 4.
शोधयेत् पूर्ववादं तु 67, 7.	सत्यमेव परो धर्मः 108, 12.
शोध्यः शुद्धः स सत्कृत्यो 181, 6.	सत्यसन्धो हि भगवान् 172, 18.
शोषमागच्छतश्चौष्टौ 107, 11.	सत्येन पूयते साक्षी 108, 9.
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति 447, 4.	सदोषमपि तत्क्रीतम् 364, 14.
श्रपदेनाङ्कयित्वा तं 345, 5.	सद्यः कृते तदा वादः 70, 7.
श्रपाकषण्डपाषण्ड 411, 8.	सद्यः कृते तदा वादः 230, 9.
षडब्धिके त्रिरात्रं तु 70, 8.	स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः 280, 15.
षट्विधस्तस्य तु बुधैः 365, 9.	सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य 193, 6.
संदिग्धमिव लिख्येत 64, 9.	सभाराजकुलद्वार 163, 10.
* संदिग्धेषु च कार्येषु 93, 18.	सभाराजगृहद्वार 168, 10.
संभवन्ति गुणाः सर्वे 36, 11.	सभ्याश्च साक्षिणश्चैव 82, 1.
संभोगं केवलं यस्तु 140, 13.	सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः 33, 18.
संगक्षेत्समयं राजा 351, 10.	समः स्यात् सर्वभूतेषु 36, 6.
संवत्सरेणार्धखिलम् 409, 6.	समयस्यानपाकर्म 15, 1.
समक्तसक्तसक्तास्तु 397, 11.	समयस्यानपाकर्म 348, 4.
संस्थानां तु यो भागः 531, 7 & 13.	समयैः परिगृह्याथ 172, 6.
स एव दण्डः स्तेयेऽपि 442, 7.	स मान्यते यः क्षमते 411, 1.
स एव विनयं कुर्यात् 111, 12.	समा मासस्तथा पक्षः 64, 4.
स एवास्य भवेद्दोषो 369, 4.	समाहितमतिः पश्येत् 47, 2.
स जघन्यतमस्तेषां 344, 2.	

* Referred to as मनु's in the text, but not found as his in the मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

* समीक्षमाणो निपुणं 37, 7.
 समूलशस्यनाशे तु 384, 10.
 समो वा हीयमानो वा 173, 18.
 सर्वस्वहरणेऽप्येतत् 581, 9.
 सर्वे पृथग्पृथग्दण्ड्या 397, 9.
 सर्वेषामल्पमृत्यानां 443, 17.
 सर्वेष्वर्थविवादेषु 83, 11.
 सर्वे सपिण्डाः स्वधनं 541, 4.
 सवर्णायासपिण्डाय 274, 11.
 स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् 48, 15.
 सशूकस्याव्यसनिनः 191, 6.
 स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे 96, 10.
 सहसा क्रियते कर्म 449, 13.
 साक्षताभिः सपुष्पाभिः 347, 12.
 साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च 255, 1.
 साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च 569, 17.
 साक्षिधर्मे विशेषेण 108, 16.
 साक्षिसभ्यावसन्नानां 215, 18.
 साक्षी वा साक्षिणान्येन 129, 2.
 साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयं 429, 6.
 साधारणः समस्तानाम् 159, 8.
 सामन्तात्परतो ये स्युः 397, 10.
 सामन्तानुमते ज्ञेयं 385, 2.
 सामन्तान्मार्गपालांश्च 448, 4.
 सामागुपायसाध्यत्वात् 11, 1.
 सामान्यमस्वतन्त्रत्वं 335, 5.

सा यथाकाममभियात् 549, 11.
 साहसेऽप्यागतानेतान् 160, 1.
 साहसेषु य एवास्ते 442, 6.
 सिद्धिरस्योभयस्यापि 233, 8.
 सीदान्तं हि प्रमेयानि 92, 6.
 सुदीर्घेणापि कालेन 104, 2.
 सुदीर्घेणापि कालेन ससाक्षी 104, 16.
 सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः 435, 12.
 सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चित् 406, 6.
 सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः 406, 1.
 सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति 8, 9.
 सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र 8, 10.
 सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः 340, 13.
 सोऽपि तद्विगुणं दास्यो 369, 16.
 सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुः 275, 8.
 स्कन्धादादाय तस्यासौ 347, 11.
 स्तेये च श्रपदं कार्यम् 210, 6.
 स्तेयेऽपि साहसे चैव 101, 14.
 स्तोमवाहीनि भाण्डानि 332, 5.
 स्तोमाद्विना वसित्वा तु 331, 10.
 स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां 476, 6.
 स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं 159, 16.
 स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तत् 472, 15.
 स्त्रीपुंसयोर्न चोढाया 474, 15.
 स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो 15, 2.
 स्त्री प्रसूताप्रसूता वा 274, 12.

* Referred to as बृहस्पति's in the text. Jolly's edition of नारद reads संप्रयमानो for समीक्षमाणो.

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च 100, 15.
 स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च 317, 16.
 स्त्रीषु रात्रौ बहिर्यामाद् 214, 9.
 स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेत् 107, 7.
 स्थानासेधः कालकृतः 47, 19.
 स्थानिनामेष नियमो 366, 10.
 स्थावरस्योदयं दाप्यो 367, 2.
 स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि 176, 5.
 स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वम् 104, 14.
 स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं 338, 7.
 स्वदासमिच्छेयः कर्तुं 347, 10.
 स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भात् 279, 3.
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र 341, 14.
 स्वपणं स्वकृतं दाप्यो 204, 12.
 स्वपर्याप्तमृणं दत्त्वा 346, 1.
 स्ववलेनैव भुञ्जानः 301, 8.
 स्वभागान्यदि दद्युस्ते 567, 12.
 स्वयमेव तु यो दद्यात् 287, 6.
 स्ववानैव जितानां तु 215, 19.
 स्वामिदोषादकरणे 326, 12.
 स्वैरिण्यत्राहणी वेद्या 468, 7.
 हयं बहसि देवानां 178, 14.
 हस्तक्षतेषु सर्वेषु 179, 5.
 हस्तानां तु शते सार्धे 182, 11.
 हस्ताभ्यां तं समादाय 176, 4.
 हस्तिपत्रात्यदासेषु 411, 9.

हिरण्यमभिरुदकम् 13, 4.
 † हिरण्यरत्न कौशेय 436, 9.
 † हिरण्यवर्जं लोहं च 436, 8.
 हीनमध्योत्तमानां तु 410, 8.
 हीनमूल्यमवेलायाम् 294, 2.
 हेमन्ते सा सप्तयवा 188, 4.

१०. पाणिनि.

साक्षाद्भट्टरि संज्ञायाम् 93, 15.

११. पारस्कर.

अप्रत्तायास्तु दुहितुः 552, 6.
 पुत्रस्तु नैव लभते 552, 7.

१२. पितामह.

अकूरुदयः शान्तः 183, 6.
 अग्निं शिशिरहेमन्त 162, 4.
 अग्नेः पश्चिमभागे तु 165, 12.
 अभ्यादिलोकपालांश्च 164, 14.
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन 195, 18.
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः 165, 14.
 अतस्तस्य तु पत्राणि 180, 13.
 अतस्त्वं दर्शयात्मानं 185, 3.
 अधुना संप्रवक्ष्यामि 197, 14.
 अनियुक्तप्रभाषी च 43, 15.
 अन्तःपुरं वासगृहम् 43, 4.
 अन्तरं तु तयोर्हस्तो 168, 18.
 अन्तर्जलगतं सम्यक् 186, 4.
 अन्यथा न विशुद्धिः स्यात् 186, 9.

† Referred to in the text as हारीत's but also found in नारद.

अभियुक्तस्ततश्चैकम् 198, 5.
 अभियुक्ताय दातव्यम् 152, 10.
 अभियोक्ता शिरस्थाने 152, 9.
 अभिशापे समुत्तीर्णे 128, 10.
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन 197, 17.
 अर्घ्यादि पञ्चादङ्गानाम् 166, 7.
 अवलम्ब्य च कर्तव्यौ 169, 15.
 अवष्टम्भाभियुक्तानां 153, 15.
 अष्टमं मण्डलं गत्वा 176, 13.
 अष्टमं मण्डलं गत्वा 180, 19.
 असंयतं चास्त्रहीनं 176, 15.
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
 167, 17.
 आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा 184, 7.
 आगतस्तु शरप्राही 186, 3.
 आज्येन हविषा चैव 166, 10.
 आदित्यवन्ब्रावनिलो नलश्च
 167, 16.
 आरामछन्दसश्चैव 45, 7.
 आवाहयेत्ततो देवान् 198, 2.
 आवाह्य तु धृते धर्मे 164, 9.
 आविशेत् सलिले नित्यम् 184, 5.
 आसङ्गी मुक्तकेशश्च 44, 3.
 आहार्यं वर्जयेत्तोयं 184, 4.
 इतरेषां तु देवानां 192, 10.
 इत्येते द्वादशादित्या 165, 11.
 इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य 164, 12.
 इन्द्रः पोतो यमः द्यामो 164, 15.
 इन्द्रस्थाने सभायां वा 163, 7.

इन्द्रस्थाने सभायां वा 168, 8.
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे 165, 4.
 इन्द्रो विवस्वान्पूषा 165, 9.
 इषून् प्रक्षिपेद्विद्वान् 183, 9.
 इष्टकान्स्सपाषाण 170, 6.
 ईशानस्तु भवेद्व्रक्तः 165, 3.
 उत्कृती सस्यघाती च 45, 4.
 उत्तमेषु समस्तेषु 128, 8.
 उदकं च प्रदातव्यम् 170, 12.
 उपलिप्ते शुचौ देशे 198, 1.
 उपोषितं ततः स्नातम् 196, 15.
 ऋक्थिनः सुहृदं वापि 200, 9.
 ऋणोपनिधिनिक्षेप 71, 8.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् 168, 3.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् 174, 15.
 एकवासास्तथाभ्यक्तो 43, 16.
 एकस्मिन्तोलयेन्मर्त्यं 170, 5.
 एताः प्रकृतयः प्रोक्ता 46, 8.
 एतानि धर्मशास्त्राणि 37, 11.
 एतासां देवतानां च 166, 5.
 एते साधारणा मासा 162, 2.
 एवं कारयिता राजा 174, 16.
 एवं मन्त्रविधिं कृत्वा 167, 19.
 एवं विधायोपलिप्य 197, 19.
 एवं समासतः प्रोक्तं 198, 7.
 एषु कोषः प्रदातव्यो 154, 5.
 एषेहि भगवन्धर्म 164, 7.
 औषधीर्मन्त्रयोगांश्च 190, 11.
 करायं यो न धुनुयात् 196, 1.

कर्कटानि च देयानि 169, 7.
 कर्तुः शरीरसंस्थास्तु 190, 12.
 कारयेदायसं पात्रं 195, 11.
 कार्यः परीक्षकैर्नित्यम् 170, 11.
 कुवेरस्तु सुवर्णीभो 165, 1.
 कुर्याच्च प्रतिभूर्वादं 252, 6.
 कुष्ठिनां वर्जयेदग्निम् 160, 9.
 कुडकादिभयाद्राजा 190, 10.
 कैवर्तकश्च विज्ञेयो 46, 3.
 कोसेदिक्राभारूपदा 46, 7.
 क्रीते कथप्रकाशार्थं 128, 4.
 क्षेमा च क्षत्रियः कार्यः 183, 5.
 गगनस्पर्शनो वायुः 166, 2.
 गच्छेत्तोरणमूलं तु 186, 2.
 गच्छेत्तोरणमूलात् 185, 21.
 गन्तुश्चापि च कर्तुश्च 185, 20.
 गन्धादिकां नैवेद्यान्तां 166, 8.
 गव्यं घृतमुपादाय 195, 16.
 गव्यं घृतमुपादाय 196, 6.
 गोमयेन मृदा वापि 197, 20.
 ग्रामे दृष्टः पुरे यायात् 42, 10.
 ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु 196, 16.
 ग्रामे सलिलमित्युक्तं 162, 5.
 चतुर्ङ्गलखातं तु 195, 12.
 चतुर्दिक्षु तथा होमः 166, 9.
 चतुर्हस्ता तुला कार्या 168, 17.
 चैत्रो मार्गशिरश्चैव 162, 1.
 चौर्ये तु तण्डुला देया 194, 4.
 छलानि वापराधांश्च 42, 16.

छलान्येतानि पञ्चाशत् 44, 5.
 छित्वा तु याज्ञिकं वृक्षं 168, 19.
 ज्ञानिनः शुचयोऽस्तुध्वा 173, 10.
 ज्योतिर्विद्वाहणः श्रेष्ठः 173, 7.
 तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि 194, 3.
 तत आवाहयेद्देवान् 170, 16.
 तत आवाहयेद्देवान् 164, 5.
 ततस्तं समुपादाय 180, 15.
 ततस्त्वावाहयेद्देवान् 184, 8.
 ततस्तद्धस्तयोः प्रास्येत् 181, 16.
 ततस्त्रिपुरुषो भोगः 144, 15.
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुः 165, 10.
 तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं 54, 2.
 तस्मिद्धर्च्यं तु यल्लेख्यं 128, 7.
 तथैव निष्कृतिः द्याभो 165, 2.
 तदेनं संशयादस्मात् 171, 11.
 तन्दुलाश्चैव कोशश्च 153, 16.
 तप्तमाषस्य वक्ष्यामि 195, 10.
 तरु गुल्म लता वल्ली 183, 11.
 तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि 186, 1.
 तस्यैकस्य तु सर्वस्य 192, 14.
 तृणशैवालरहिते 184, 2.
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् 93, 4.
 तेषां वचनतो गम्यः 173, 11.
 तोय त्वं प्राणिनां प्राणः 185, 1.
 तोरणे तु तयोः कार्ये 169, 13.
 तोलयित्वा नरं पूर्वं 170, 14.
 त्रायस्त्वेन नरं पापात् 189, 12.
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात् 190, 9.

त्रिरात्रात्समरात्राद्वा 192, 12.
 त्रिरात्रोपोषितायैव 167, 9.
 त्वं घट ब्रह्मणा सृष्टः 171, 6.
 त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं 189, 9.
 त्वमेव घट जानीषे 171, 9.
 त्वरमाणो न गच्छेत् 180, 17.
 दन्तोऽल्लेखनकश्चैव 44, 4.
 दह पावक पापं त्वं 196, 14.
 दिवसस्य तु पूर्वाह्ने 163, 3.
 दिव्येषु सर्वकार्याणि 164, 4.
 दुर्गायाः पापयेच्चोरान् 192, 6.
 दुर्गायाः स्नापयेच्छूलं 192, 9.
 देवखातेषु यत्तोयं 184, 3.
 देवेशानयोर्मध्ये 165, 7.
 द्वाविंशतिपदान्याहुः 45, 10.
 धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं 171, 7.
 धटं तु कारयेन्नित्यं 170, 15.
 धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो 162, 3.
 धटमामन्त्रयेच्चैव 171, 5.
 धटादीनि विषान्तानि 154, 7.
 धटादुच्चतरे स्याताम् 169, 14.
 धनिकस्य धनं दाप्यो 252, 5.
 धरो ध्रुवस्तथा सोम 165, 5.
 धर्मस्योत्तरभागे तु 166, 4.
 धर्मावाहनपूर्वं तु 198, 3.
 धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यात् 198, 6.
 धातार्यमा च मित्रञ्च 165, 8.
 धृतो भावयते यस्मात् 171, 8.
 न च दिव्यावतारोऽस्ति 93, 2.

न चैतत् क्षत्रविप्राणां 210, 26.
 न चैतत् क्षत्रविप्राणां 211, 11.
 न मण्डलमतिक्रामेत् 180, 18.
 न रागेण न लोभेन 42, 13.
 नित्यं देशानि दिव्यानि 167, 10.
 निपानस्य विनाशी च 43, 2.
 निर्ऋतेरुत्तरे भागे 165, 20.
 निर्विकारो दिनस्यान्ते 181, 18.
 निर्विकारो दिनस्यान्ते 190, 19.
 निर्विशङ्केन तेनां तु 181, 17.
 निश्चेतुं ये न शक्याः 93, 3.
 पटहाघोषणाच्छादी 45, 8.
 पथिभङ्गी कराक्षेपी 43, 1.
 परं पवित्रममृतं 196, 13.
 परिखापूरकश्चैव 43, 3.
 परीक्षका नियोक्तव्याः 170, 9.
 परीक्षेताव्रपणैर्न 196, 10.
 परैरप्रार्थितानर्थान् 42, 14.
 पर्यङ्कासनबन्धश्च 43, 7.
 पापेषु दर्शयात्मानं 189, 10.
 पिण्डं तु तापयेद्दमौ 176, 16.
 पिता माता सुहृद्वापि 53, 12.
 पित्त श्लेष्मवतां नित्यम् 160, 10.
 पिप्पलाज्जायते वह्निः 180, 12.
 पुनरारोहयेद्गोहम् 181, 1.
 पूरयेद्धृततैलाभ्यां 195, 15.
 पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात् 163, 1.
 पूर्वोक्तेन विधानेन 191, 15.
 प्रणम्य लोकपालेभ्यः 168, 20.

प्रत्यक्षं दापयेद्विष्यं 164, 1.
 प्रत्युषश्च प्रभासश्च 165, 6.
 प्रदेशिनीं च तस्याथ 197, 1.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 210, 27.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 212, 1.
 प्रविशत्यनियुक्तो यो 43, 5.
 प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा 191, 14.
 प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा 164, 6.
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः 168, 7.
 प्राणः प्राणेश जीवौ च 166, 3.
 प्रेतेशरक्षोमध्ये 165, 17.
 ब्राह्मणानां श्रुतवतां 164, 2.
 ब्राह्मी महेश्वरी चैव 165, 18.
 भक्तो यो यस्य देवस्य 192, 4.
 भक्षिते तु यदा स्वस्थो 190, 18.
 भयार्तः पातयेद्यस्तु 180, 20.
 भास्करस्य च यत्तौयं 192, 7.
 भुवनाधीश्वरश्चैव 165, 15.
 भूषावसानं धर्मयि 166, 6.
 भ्रमद्भीतिरङ्गाढये 196, 9.
 मध्याह्ने तु जलं देयं 163, 2.
 मन्त्रेणानेन सहितं 167, 14.
 महतीं कीर्तिमाप्नोति 174, 17.
 मृगमयौ सृत्रसंबद्धौ 169, 16.
 मृत्युमूर्ते विष त्वं हि 189, 11.
 मृङ्गाण्डकेऽनुपहते 197, 21.
 मेथिकस्त्रिवग्यालः 46, 6.
 यं चार्थमभियुक्तः स्यात् 167, 13.
 यः कश्चित्कारयेत्किञ्चित् 54, 1.

यदि कुर्युरुपस्थानं 53, 13.
 यदि पापविमुक्तोऽहं 198, 4.
 यद्यत्पुरःसरश्रेणी 128, 6.
 यथापहारेण प्रविशेत् 43, 9.
 यास्मिन्न प्लवते तोयम् 170, 13.
 यस्य विस्फोटका न स्युः 197, 2.
 येन दोषेण शूद्रस्य (व्याख्या)
 210, 25.
 येन दोषेण शूद्रस्य 211, 10.
 यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा 252, 4.
 रजकश्चर्मकारश्च 46, 4.
 राजतं कारयेद्धर्मम् 197, 15.
 राजन्यासन्नशयने 43, 11.
 राजावलीढद्रव्यं च 45, 9.
 राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा 42, 11.
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च 43, 8.
 राज्ञो विद्विष्टसेवी च 43, 12.
 राज्ञौ तु पश्चिमे यामे 163, 4.
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं 192, 15.
 लिखितं सर्वकार्येषु 130, 11.
 लिखेद्भूर्जे पटे वापि 197, 16.
 लेह्यं यत्र न विद्येत 93, 1.
 वाणिजो हेमकाराश्च 170, 10.
 वधेन गमयेत्पापम् 210, 28.
 वधेन गमयेत्पापम् 212, 2.
 वरुणं पश्चिमे भागे 164, 13.
 वरुणस्योत्तरे भागे 166, 1.
 वर्णानामाश्रमाणां च 46, 9.
 वस्त्राभरणयोश्चैव 43, 13.

वादित्र तूर्यघोषैश्च 170, 17.
 वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं 130, 10.
 वाराही च महेन्द्राणी 165, 19.
 विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रा 128, 5.
 विविचिताङ्गः स्रग्वी च 44, 1.
 विष्णुत्र श्लेष्मघातानां 43, 6.
 विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः 173, 8.
 विवेसकः कुमार्याश्च 45, 5.
 विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं 128, 11.
 विषमे वा प्रदेशे च 183, 10.
 विस्रम्भे सर्वशङ्कासु 154, 4.
 वीरभद्रश्च शम्भुश्च 165, 13.
 वृत्तानुवादलेख्यं यत् 128, 9.
 वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो 37, 10.
 वैकृतं यत्र दृश्येत 192, 13.
 व्यवहाराभिशास्तोऽयं 171, 10.
 शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने 55, 7.
 शय्यासने पादुके च 43, 10.
 शरस्य पतनं ग्राह्यं 183, 7.
 शिरः प्रच्छादनश्चैव 44, 2.
 शिरस्थायिविहीनानि 154, 6.
 शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं 185, 2.
 शुद्धो भवति धर्मेण 196, 2.
 संदर्शेन नियुक्तोऽथ 180, 16.
 सद्भिः परिवृतो राजा 174, 14.
 सप्त पिप्पलपत्राणि 180, 5.
 सभायाः पुरतः स्थाप्यो 55, 6.
 समभावे तु देवानाम् 192, 5.
 समये दायभागे च 71, 9.

सर्पन्सर्पन्शरो यायात् 183, 8.
 सलिलेन सकृद्धीतां 196, 8.
 सत्रतानां कृशाङ्गानाम् 161, 6.
 सहितो लोकपालैश्च 164, 8.
 साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः 173, 9.
 सावित्र्या प्रणवेनाथ 166, 11.
 सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् 197, 18.
 सुवर्णमाषकं तस्मिन् 195, 17.
 सेतु कण्टकभेत्तारः 45, 6.
 सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो 252, 7.
 सौवर्णीं राजतां ताम्रं 196, 7.
 सौवर्णे राजते ताम्रे 196, 5.
 स्त्रीणां तु न भवेद्विषयं 161, 7.
 स्थानुर्भगश्च भगवान् 165, 16.
 स्थानादन्यत्र गमनात् 186, 10.
 स्थापयेत्प्रथमं तोये 184, 6.
 स्थिरतोये निमज्जेत् 184, 1.
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं 43, 14.
 स्वयमेव निगृहीयात् 42, 17.
 स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं 144, 14.
 हस्तद्वयं निखेयं तु 169, 8.
 हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र 180, 6.

१३. पुराण.

अध्यक्षाणां च निक्षेपः
 (भविष्यत्पु०) 38, 3.
 अष्टानां परमाणूनां 157, 6.
 गृहीत्वा वेतनं वेदया (मत्स्य-
 पु०) 334, 1.
 ज्ञात्वा त्ववृत्ततो दोषान् 111, 1.

तां दमं दापयेद्दद्यात् (मत्स्य-
पु०) ३३४, २.

त्रसरेणुः स विख्यातः १५७, ७.

दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता
(मविष्यत्पु०) ३८, ४.

पङ्कन्धवधिरो मूकः ११०, १७.

बुभुक्षितः शत्रुगृहे ११०, १८.

श्रेयस्करमिहामुत्र १११, २.

पाङ्गुण्यस्य प्रयोगश्च

(मविष्यत्पु०) ३८, १.

स नरो जायते पश्चात् ११०, १६.

सामादीनामुपायानां

(मविष्यत्पु०) ३८, २.

१४. पैठीनसि.

अपुत्रायां कुमार्यां च ५५५, २.

प्रेतायां पुत्रिकायां तु ५५५, १.

१५. प्रजापति.

अगृहीते धने तत्र १३८, २.

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि १७५, ३.

अजातश्चास्मि तत्काल ७३, ९.

अन्तर्धनं तु यद्व्ययम् ५४०, ५.

अपुष्टसत्यवचने ११६, १.

अभियुक्ताय दातव्यं १८७, ४.

अव्याख्यागम्यमित्येतद् ६९, ८.

अष्टमिमण्डलैरेवम् १७५, १२.

अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वम् ७३, ५.

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं १७५, ५.

आढकं भर्तृहीनायाः ५३५, १६.

आदानकालादारभ्य १४७, ८.

आदाय दापयेच्छास्त्रम् ५२४, ७.

* इति संप्रतिपत्त्याख्यं ७३, २.

एवं सह वसेयुर्वा ४८८, ३.

कारयेन्मंडलान्यष्टौ १७५, ४.

कृत्वा तदाधिलिखितं १२८, २.

कृत्वा तदाधिलिखितं २४२, १४.

गोमयेन कृतानि स्युः १७५, १०.

चारितानि च जीर्णानि १८७, ८.

जङ्गमं स्थावरं हेम ५२४, ६.

जितश्चायं मया तत्र ७३, ६.

तावत्सर्वमसंभूतम् ७२, १८.

तृतीयं वायुदैवत्यं १७५, ६.

तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि १८२, ३.

दत्तमेव ममानेन ७३, ३.

द्वात्रिंशदङ्गलान्याहुः १७५, ११.

धनी धनेन तेनैव १२८, १.

धनी धनेन तेनैव २४२, १३.

धर्मासनगतः पश्येत् ३६, ३.

पक्षस्य व्यापकं सारं ६९, ७.

पञ्चमं तु हन्द्रदैवत्यं १७५, ७.

पितृव्यगुरुदौहित्रात् ५२४, ८.

पित्र्यं वायु स्वयं प्राप्तम् ३१६, ९.

पुरस्तान्नवमं यत्तु १७५, ९.

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्याम् ५२४, ९.

* पृथग्विवर्धते धर्मः ४८८, ४.

* Referred to as प्रजापति's but not found in his work.
The quotation, however, is in मनु IX. १११.

प्रतिदत्तमितीदृक्च 73, 4.
 भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः 540, 6.
 भूमिजातानि सर्वाणि 187, 9.
 मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च 182, 6.
 मण्डलं धूपदीपाभ्यां 182, 4.
 मण्डले मण्डले देयाः 175, 14.
 मिथ्यैतन्नाभिजानामि 73, 8.
 यवाः सप्त प्रदातव्या 187, 5.
 यस्यैतदेवमेवैतम् 73, 1.
 यावदावेदितं किञ्चित् 72, 17.
 राजाभिषेकसंयुक्तो 36, 2.
 विषस्यापि प्रवक्ष्यामि 187, 3.
 शरान्संपूजयेद् भक्त्या 182, 5.
 शृङ्गिणो वात्सनाभस्य 187, 6.
 षट् पञ्चाशत्समाधिकं 175, 13.
 सप्तमं सोमदैवत्यं 175, 8.
 सप्तागमादृहक्षेत्रात् 316, 8.
 समा विंशत्यवधिका 147, 9.
 साक्षिणश्च निरोद्धव्या 116, 2.
 स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्य 138, 1.

१६. बृहन्मनु.

जन्मनामस्मृतेरेके 528, 12.
 सपिण्डता तु पुरुषे 528, 10.
 समानोदकभावस्तु 528, 11.

१७. बृहस्पति.

अक्रिया कारिणश्चैव 438, 3.
 अग्निवर्णं तु तच्चोरो 197, 8.
 अङ्गयित्वा अगाङ्गेन 472, 9.

अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्थ
 (व्याख्या) 211, 14.
 अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्थ 212, 5.
 अङ्गादङ्गात्संभवति 524, 13.
 अङ्गाव िदुने चैव 420, 3.
 अज्ञातौषधि मंत्रस्तु 439, 8.
 अज्ञानतिमिरोपेतान् 32, 15.
 अत्यागात् परकुड्यस्य 400, 14.
 अत्युज्वलं विरक्तं 137, 11.
 अत्र साक्षी त्वमस्माकं 103, 2.
 अतुष्टं दूषयन्वादी 105, 2.
 अदेयदेयदत्तानाम् 312, 14.
 अध्यक्षः सभ्यसहितः 103, 10.
 अनपत्यस्य धर्मोऽयम् 541, 11.
 अनाख्यातं व्यवहितम् 279, 8.
 अनागमं तु यद्भुक्तं 149, 8.
 अनाच्छेद्य करास्तेभ्यः 349, 1.
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दान 120, 4.
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वं 120, 17.
 अनादेयास्तु ते सर्वे 67, 13.
 अनावेद्य तु राज्ञे यः 258, 9.
 अनिच्छया त्वपकृतम् 462, 5.
 अनिर्गते दशाहे तु 240, 2.
 अनिर्दिष्टो वार्यमाणः 305, 10.
 अनिषिद्धेन यद्भुक्तं 141, 14.
 अनुमानं त्रिधा प्रोक्तं 87, 16.
 अनुमानेन निर्णीतं 198, 19.
 अनुमानेन विज्ञेयम् 570, 10.
 अनेकधा कृताः पुत्रा
 (व्याख्या) 520, 15.

अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामात् 298, 10.
 अन्यं संभावयेत्तं तु 103, 4.
 अन्यग्रामात्समाहत्य 398, 9.
 अन्यथा न भवेद्भाषो 398, 12.
 अन्यायवादिनः सभ्याः 34, 8.
 अन्यायवादिनः सभ्याः 439, 12.
 अन्यूनं चेन्निगदितं 114, 2.
 अन्ये वा ये पुरग्राम 67, 12.
 अन्योन्यपरिगृहीताः 573, 7.
 अन्योन्यमनुरागेण 462, 9.
 अन्वाहितादि वाहत्य 256, 2.
 अन्वाहिते यचित्तके 288, 7.
 अपदिश्याभियोगं यः 65, 12.
 अपराधानुरूपं तु 198, 14.
 अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यम् 462, 13.
 अपूर्णं तु प्रकुर्याताम् 246, 2.
 अप्रगल्भभयार्तानाम् 135, 15.
 अप्रप्ता चेत्समृद्धा तु 552, 4.
 अभक्ष्यापेयकथनम् 430, 3.
 अभियुक्तोऽभियोगस्य 72, 8.
 अभियोक्ताप्रगल्भत्वात् 66, 5.
 अभियोगानुरूपेण 51, 11.
 अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु 578, 13.
 अहन्तुदः सूचकश्च 355, 14.
 अर्थदण्डवधावुक्तौ 32, 4.
 अर्थापकर्षणं दण्डः 69, 5.
 अर्थिनाभिहितो योऽर्थः 72, 12.
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि 103, 7.
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने 102, 15.

अर्थी तृतीयपादे तु 87, 7.
 अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य 439, 18.
 अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धो 61, 8.
 अवधित्यागमात्रेण 82, 15.
 अष्टमं कालमित्युक्तम् 150, 13.
 अष्टाङ्गलं भवेद्दीर्घम् 197, 7.
 असत्कालसरोगर्त 303, 1.
 असत्याः सत्यसदृशाः 39, 11.
 असुतस्य प्रमीतस्य 523, 21.
 अस्वतन्त्रेण मूढेन 370, 6.
 अहंपूर्विकया यातौ 59, 14.
 आकारेण रक्षणे च 31, 2.
 आकृष्टस्तु समाक्रोशन् 412, 5.
 आगतानां विवदतां 52, 12.
 आगमं च प्रमाणं च 392, 12.
 आचारेणावसन्नोऽपि 72, 14.
 आद्यौ तु वितथे दाक्ष्यौ 250, 11.
 आधिर्वन्धः समाख्यातः 230, 17.
 आधिस्तु सोदये द्रव्ये 244, 20.
 आयव्ययज्ञैः शुचिभिः 302, 13.
 आयसं द्वादशपलः 197, 6.
 आसन्ने सैनिकः संख्ये 49, 10.
 आहृतव्यपलापी च 82, 7.
 आहृतो यस्तु नागच्छेत् 51, 10.
 आहृतो यस्तु नागच्छेत् 115, 14.
 आहृत्य यः कृतः साक्षी 102, 11.
 आहत्य स्थापयेत्तत्र 348, 10.
 आहैको दर्शयामीति 246, 18.
 इष्टं विना तु प्रथमम् 429, 18.
 इह कीर्तिं राजपूजां 32, 17.

- उक्ता पञ्चगुणा शाके 227, 1.
 उक्तो नियोगो मनुना 520, 11.
 उत्कृत्य लिङ्गवृषणी 466, 6.
 उत्क्षेपकस्तु संदंशैः 440, 11.
 उत्क्षेपकाः सस्यहराः 438, 13.
 उत्तरौ तु विसंवादे 250, 12.
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं 120, 14.
 उद्धृत्य कूपवाप्यम्भः 564, 19.
 उन्मत्त जड मूकानाम् 135, 14.
 उन्मत्त मत्त निर्धूता 68, 1.
 उन्मत्त तुम्ह क्रुद्धाश्च 27, 4.
 उपस्थिताः परीक्षिताः स्युः 107, 4.
 उपस्थिते ततस्तस्मिन् 61, 2.
 उपांशुजनविक्रीतम् 291, 2.
 उभयोरपि संदिग्धौ 576, 5.
 उभयोः संमतः साधुः 102, 16.
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं 103, 5.
 उभौ वा भ्रोत्रियौ ख्यातौ 95, 14.
 उषरं मूषिकव्यामं 309, 15.
 ऊढया कन्यया वापि 549, 4.
 ऊनमभ्यधिकं वार्थं 114, 7.
 ऊनाधिकं पूर्वपक्षे 65, 14.
 ऊर्णं दमंत्र दाय्यः 115, 15.
 ऊर्णं पुत्रकृतं पित्रा 268, 10.
 ऊर्णमात्मनीयवत् पित्र्यं 265, 1.
 ऊर्णादानप्रधानानि 219, 16.
 ऊर्णादिकेऽपि समये 119, 9.
 ऊर्णानुरूपं परतौ 240, 15.
 ऊर्णिको दाय्यते यत्र 256, 4.
 ऊर्णिसाक्षिलेखकानां 119, 12.
 ऊर्णिसाक्षिलेखकानां 129, 15.
 ऊर्णि साक्षि लेखकानाम् 134, 2.
 ऊर्णी न लभते बन्धं 246, 12.
 ऊर्त्विक्पुरोहितामात्याः 207, 14.
 एकं भवेद्विभक्तानाम् 488, 8.
 एक एव प्रमाणं स्यात् 96, 2 & 103, 17.
 एकत्र कूलपातं तु 399, 1.
 एकदेशोपभोगेऽपि 149, 16.
 एकपाकेन वसताम् 488, 7.
 एकशय्यासनं क्रीडा 463, 2.
 एकस्मिन् यत्र दृश्येते 67, 17.
 एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म 563, 7.
 एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म 565, 1.
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः 198, 13.
 एकैकानेकधा भिन्ना 87, 13.
 एकोऽप्यनीशः सर्वत्र 316, 16.
 एको ह्यनीशः सर्वत्र 568, 5.
 एतत्संमहणं प्रोक्तम् 463, 3.
 एतदशाङ्गकरणम् 31, 14.
 एतद्विधानमाख्यातम् 119, 10.
 एते च शपथाः प्रोक्ता 151, 6.
 एवं दुष्टं नृपस्थाने 132, 13.
 एवं परंपराज्ञाते 388, 3.
 एवंविधं राजकृतं 121, 5.
 एवं शाखोदितं राजा 219, 7.
 एवं संख्या निकृष्टानाम् 154, 15.

खं सम्यक् समुत्थानं 21, 6.
 एष एवोदितो धर्मः 288, 8.
 एष दण्डो हि शूद्रस्य 211, 16 &
 212, 7.
 एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां 35, 8.
 एषाखिलेनाभिहिता 312, 13.
 एषोदिता घातकानाम् 453, 6.
 हरणं कारयेद्वापि 306, 10.
 हरीषास्थितुषाङ्गार 387, 11.
 हर्तव्यं वचनं तेषाम् 354, 2.
 हर्मं कुर्यात्प्रतिज्ञातं 340, 2.
 हर्मं तस्वामिनः कुर्यात् 339, 19.
 हर्माणि ते करोमीति 120, 12.
 हर्मानुरूपं निर्वेशं 310, 9.
 हाणं खञ्जं विना दद्यात् 310, 2.
 हाप्तात् पुरीषं कुर्याच्चित् 401, 10.
 हायिका कर्मसंयुक्ता 220, 17.
 हायिका कालिका चैव 220, 15.
 हातिता च शिखावृद्धिः 220, 16.
 हाषीपणसहस्रं तु 159, 3.
 हाषीपणान्ता सा दिव्ये 159, 2.
 हाय्यव्यवहितो यस्तु 102, 9.
 हाते दानहरणं 398, 16.
 हातुबन्धव्याघात 570, 12.
 हायनं निरोधश्च 350, 16.
 हातिनदक्षानलसैः 302, 12.
 हायेषु विद्यमानेषु 523, 20.
 हासिद कृषि वाणिज्ये 218, 7.
 हासिद निधि देयाय 21, 2.

कूटलेख्यं तु तत्पाहुः 131, 8.
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः 103, 6.
 कूटाक्षदेविनः क्षुद्राः 439, 10.
 कृतं रूपार्थलोभेन 462, 10.
 कृताच्च वा कृतान्नेन 564, 18.
 कृते कर्मणि यः स्वामी 332, 12.
 कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च 310, 1.
 केवलं शास्त्रमाश्रित्य 39, 7.
 केवलं शास्त्रमाश्रित्य 203, 9.
 कोशेन लेख्यक्रियया 353, 1.
 क्रमशः संप्रवक्ष्यामि 219, 17.
 क्रयविक्रयानुशयः 21, 4.
 क्रियते निर्णयस्तत्र 18, 4.
 क्रियमाणे तु कर्तव्ये 103, 1.
 क्रियापादस्तृतीयस्तु 16, 8.
 क्रियामुक्त्वा न्यथा ब्रूयात् 65, 13.
 क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते 440, 2.
 क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ 295, 17.
 क्षत्रियं मध्यमं चैव 432, 7.
 क्षयहानिर्यदा तत्र 305, 6.
 क्षयोदयौ जीवनं च 398, 13.
 क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् 431, 10.
 क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् 408, 3.
 क्षेत्रमेकं द्वयोर्वन्धे 233, 18.
 क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य 399, 5.
 क्षेत्रादिकं यदा भुक्तम् 244, 16.
 गंधमाल्यैः समभ्यर्च्य 562, 18.
 गणकः पश्चिमास्यस्तु 35, 5.
 गणकाः वञ्चकाश्चैव 439, 11.

गणको गणयेदर्थं 32, 1.
 गात्रं च कम्पते यस्य 195, 6.
 गुडे मधुनि चैवोक्ता 227, 3.
 गुणधर्मानतो राज्ञः 4, 12.
 गुणहीनस्य पारुष्ये 434, 18.
 गुणाधिकाय वा दत्ता 399, 15.
 गुणित्वे क्रियायुक्ताः 116, 5.
 गुरून् पुरोहितान् पूज्यान् 206, 12.
 गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा 120, 5.
 गृहास्तोमः शदः क्षेत्रात् 221, 2.
 गृहीतवेतनः कर्म 324, 11.
 गोचोरस्य प्रदातव्यं 154, 14.
 गोप्यभोग्यक्रियायुक्तम् 120, 8.
 गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यत् 440, 10.
 महीता निहते यत्र 285, 5.
 महीतुरेवापहतम् 282, 20.
 महीतृव्यसहितम् 281, 20.
 ग्रामयोहभयोर्यत्र 398, 15.
 ग्राम श्रेणी गणानां च 350, 4.
 ग्रामादिसमयात्कुर्यात् 120, 9.
 चतुरोऽशान् भजेन्मुख्यः 311, 7.
 चतुर्गुणोत्तमानां तु 154, 16.
 चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः 66, 12.
 चतुर्विधः पूर्वपक्षः 66, 11.
 चतुर्विधा सभा प्रोक्ता 24, 3.
 चतुष्कारोऽभिहितः 16, 13.
 चतुष्प्रकारः प्रतिभूः 246, 17.
 चतुष्प्रकारोऽभिहितः 198, 12.
 चतुःशतेऽभियोगे तु 154, 11.

चतुःशालं स्यन्दनिकाम् 400, 2.
 चन्द्रार्कसमकालीनं 120, 18.
 विरन्तनोपांशुकृते 90, 1.
 चिरावसत्ते दशमम् 408, 6.
 चोऽञ्चौरः साध्वसाधुः 39, 9.
 छद्मनाकारेद्यस्तु 472, 8.
 छद्मना गृहमानीय 462, 7.
 छद्मना याचितं चार्थम् 256, 1.
 जङ्गमः स्थावरश्चैव 230, 18.
 जङ्गमं स्थावरं बंधं 120, 7.
 जडातिवृद्धबालाश्च 68, 2.
 जन्मविद्यागुणैर्ज्येष्ठो 490, 15.
 जातशस्यो त्रिभागं तु 322, 13.
 जातसस्यात्तथा क्षीरात् 340, 10.
 जातिनामाभिलिखितम् 102, 5.
 जात्यन्ध पतितोन्मत्त 264, 5.
 ज्ञातं मथेति लिखितं 121, 4.
 ज्ञातृविद्वैर्विना साधुः 393, 14.
 ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो 370, 1.
 ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा 454, 6.
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातम् 439, 14.
 तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा 536, 11.
 ततः पौगण्डबालानाम् 388, 1.
 ततो लभ्येत यत्किञ्चित् 358, 15.
 तत्पुत्रा विषमसमाः 495, 13.
 तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तम् 462, 12.
 तत्र नैवागमः कार्यो 141, 15.
 तत्र मूलं दर्शनीयम् 295, 10.
 तत्र राजाज्ञया सन्धिः 85, 8.

तत्रर्णी चामुयाद्वन्धम् 245, 13.
 तत्रार्थि दापयेद्द्वारा 232, 5.
 तत्रोपशमनं कार्यम् 350, 7.
 तत्सुतो वा धनं तासाम् 555, 13.
 तत् स्यात् पालयतो न्यासम्
 281, 14.
 तत्स्वामिना पणो देयो 577, 12.
 तथानाथदरिद्राणां 350, 15.
 तथा पान्थमुषो वृक्षे 440, 8.
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः 37, 2.
 तथैव तस्य दातव्यम् 281, 5.
 तथैव ते पालनीया 492, 3.
 तथैव हि प्रमाणं तु 132, 12.
 तदर्थं क्षत्रियो वैश्यम् 432, 3.
 तदर्थं गुरुशुश्रूषाम् 338, 2.
 तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः 159, 4.
 तदर्थानुक्ताविज्ञेयम् 114, 8.
 तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे 244, 19.
 तदा विचारयेद्राजा 355, 6.
 तदुच्यते संसरणम् 401, 6.
 तदेव द्विगुणं दाप्यः 370, 2.
 तदेव तस्य मोक्तव्यः 243, 5.
 तद्भोगः स्थिरतां याति 141, 13.
 तद्राजाप्यनुमंतव्यम् 356, 4.
 तद्विज्ञानसमायुक्ताः (व्याख्या)
 520, 13.
 तद्व्यासिञ्चयेत्तैलम् 434, 15.
 तद्विवानाययेद्राजा 50, 10.
 तद्व्या धेनुभूतः क्षीरम् 373, 7.

तयोः पैतामहं पूर्वं 264, , 19.
 तस्मात्पितृधनं त्वन्यः 524, 15.
 तस्माद् वर्णाश्रमाणां तु 5, 2.
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु 398, 14.
 तस्य कालः प्रदातव्यः 66, 6.
 तस्य तन्नापहर्तव्यम् 561, 16.
 तस्य सर्वाणि भूतानि 4, 17.
 तस्य सा नापहर्तव्या 147, 14.
 तस्यांशं दशमं दत्त्वा 306, 2.
 ताडनं बन्धनं चैव 211, 15.
 ताडनं बन्धनं चैव 212, 6.
 ता द्वादश सुवर्गस्तु 158, 7.
 ताम्रकर्षकृता मुद्रा 158, 5.
 तुलामिरुदकं चैव 150, 11.
 तृणकाष्ठेष्टकासूत्र 229, 5.
 तेजोमात्रां समुद्धृत्य 4, 16.
 तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं 133, 3.
 तेनैव तद्भवेत्लेख्यं 305, 11.
 तेनैव सा प्रदातव्या 310, 5.
 तैः कृतं यत्स्वधर्मेण 356, 3.
 त्रिंशत्समा या तु मुक्ता 142, 6.
 त्रिपुरुषं भुज्यते येन 147, 13.
 त्रिपुरुषी च त्रिगुणा 142, 8.
 त्रिभागं पञ्चभागं वा 322, 8.
 त्रिभागोने तु सलिलं 154, 10.
 त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य 129, 14
 & 134, 1.
 त्रिशते तन्दुलं देयम् 154, 12.
 दण्डयेज्जयिना साकं 213, 2.

- दण्डाजिनादिभिर्युक्तम् 439, 16.
 दण्ड्यः स राज्ञो भवति 284, 16.
 दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु 133, 6.
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा 120, 15.
 ददतो यद्भवेत् पुण्यम् 281, 13.
 दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं 68, 14.
 दद्याद्धनं च पर्याप्तम् 549, 1.
 दर्शनप्रतिभूर्यस्तु 247, 8.
 दर्शने प्रत्यये दाने 246, 16.
 दर्शयेयुश्च लिङ्गानि 392, 2.
 दशानामपि चैतेषाम् 31, 16.
 दाताहमेतद्रविणम् 246, 19.
 दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं 121, 1.
 दारपुत्रपशून्बध्वा 256, 5.
 दिनमासार्धषण्मास 340, 1.
 दिव्यान्येतानि सर्वाणि 150, 14.
 दिव्यैर्विशोषितः सम्यक् 198, 16.
 दिव्यैः कार्यं परीक्षेत 89, 11.
 दीप्यमानः स्ववपुषा 28, 4.
 दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात् 21, 17.
 दूतकः खटिकाप्राही 103, 16.
 दूषितो गौर्हतः साक्षी 131, 7.
 दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः 39, 12.
 देयं बधिर वृद्धान्ध 359, 2.
 देवब्राह्मणपादाश्च 151, 5.
 देशकालवयोद्रव्य 114, 1.
 देश ग्राम कुलादीनाम् 429, 17.
 देश स्थान समा मास 61, 4.
 देशस्थित्या तृतीयस्तु 199, 1.
 देशस्थित्यानुमानेन 18, 3.
 देशाचारयुतं वर्ष 119, 11.
 देशाचारानभिज्ञा ये 27, 3.
 देशादिकं यस्य राजा 121, 6.
 देशानुरूपतः पक्षं 247, 17.
 दैवराजकृतो दोषः 82, 14.
 दैव राजभयाद्यस्तु 306, 1.
 दैव राजोपघाते च 232, 3.
 दैवराजोपघातेन 281, 19.
 दैविके वापि निक्षिप्तं 282, 19.
 दैवोत्पातविदो भद्राः 438, 2.
 दोलायमानयोः सन्धिः 85, 6.
 दोषो भवेत्तथा न्यासे 281, 17.
 द्यूतं निषिद्धं मनुना 578, 12.
 द्यूतकः शटिकाप्राही 96, 1.
 द्रव्यं तदीयं संगृह्य 240, 13.
 द्रव्यसंख्योदयं पीडां 61, 5.
 द्रव्ये पितामहोपात्ते 496, 13.
 द्वंद्वयुद्धेन यः कश्चित् 577, 11.
 द्वयोः संतप्तयोः सन्धिः 85, 4.
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः 102, 14.
 द्वापरे च कलौ नृणाम्
 (व्याख्या). 520, 14.
 द्विगुणं न प्रतिभुवे 253, 10.
 द्विपदो व्यवहारः स्यात् 20, 1.
 द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता 87, 1.
 द्विप्रकारो भागभूतः 340, 9.
 द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु 20, 18.
 द्वौ त्रयः पंच वा कार्याः 354,

तं भवेत्समृद्धानाम् 564, 14.
 तं मूलीकृतं दत्त्वा 243, 4.
 तं वृद्ध्या गृहीत्वा तु 120, 13.
 निकर्णिकसंदिग्धौ 4, 13.
 त्नी तावत् समादद्यात् 230, 3.
 र्मप्रधानाः पुरुषाः 7, 9.
 धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्याम् 37, 6.
 र्मात्रिचलिता दण्ड्या 207, 15.
 र्मेण व्यवहारेण 16, 12.
 र्मेण व्यवहारेण 198, 11.
 र्मोक्षयः श्रोत्रियस्य 149, 11.
 र्मोपदेशं धर्मेण 434, 14.
 र्मोपधि बलात्कारिः 255, 15.
 शत्राक्षराणि सृष्टानि 119, 10.
 शन्यहर्ता दशगुणम् 440, 12.
 शन्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता 226, 17.
 न तत्र विद्यते दोषः 293, 7.
 न ह्यश्वेत् शुद्धि 197, 9.
 न दद्यादुत्तरं यावत् 65, 15.
 न दद्यादाच्यमानो वा 283, 9.
 नदीतीरे प्रकुरुते 399, 2.
 नदीस्रोतः पवाहेषु 399, 6.
 नद्योत्सृष्टा राजदत्ता 398, 11.
 न प्रतिग्रहभूदेया 505, 10.
 न वृषावक्षरसमम् 114, 4.
 न यावत् च यः कश्चित् 306, 7.
 न लेखयति यस्त्वेवम् 67, 15.
 नव सप्त च पञ्च स्युः 95, 13.

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुम्
 (व्याख्या) 520, 16.
 नष्टस्यान्वेषणे कालम् 247, 16.
 न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् 100, 19.
 न सा चालयितुं शक्या 144, 12.
 नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ 30, 2.
 नाराजके कृषिवणिक् 5, 1.
 निक्षेपान्वाहितन्यास 291, 1.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 349, 7.
 निबन्धं वावहेत्तत्र 247, 9.
 निरवद्यं सप्रतिज्ञं 61, 3.
 निरामयान्यः कुरुते 32, 16.
 निर्णयं सा तु राजाज्ञा 18, 6.
 निर्णीते व्यवहारे तु 103, 9.
 निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु 114, 3.
 निर्वसिनं वधो वापि 206, 7.
 निर्वसनाङ्ककरणे 210, 3.
 निवासं च समुद्दिष्टं 102, 6.
 निवेशकालादारभ्य 399, 17.
 निश्चितं लोकसिद्धं च 61, 7.
 निश्चित्य बहुभिः सार्धं 213, 1.
 नृत्यादिकं च तत्प्राप्तम् 338, 5.
 नृपोऽधिकृतसभ्याश्च 31, 12.
 नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः 102, 3.
 नैगमा वैद्यकितवाः 438, 1.
 न्यायं पश्येत् कृतमतिः 31, 15.
 न्यायं वा नेच्छते कर्तुं 67, 14.
 न्यायाङ्गान्यमतः कृत्वा 28, 2.

* Also found in ना. सू. (१.३७.)

- न्यासद्रव्येण यः कश्चित् 284, 15.
 न्यासवत्परिपाल्योऽसौ 232, 4.
 पक्षः प्रोक्तस्त्वनानादेयो 68, 3.
 पण्यं तद्विगुणं दाप्यो 439, 7.
 पत्रं कारयते यत्र 120, 6.
 पत्रस्थैः साक्षिभिर्वाचा 133, 7.
 पदांशसहितस्त्वेष्ट 219, 14.
 पदान्यष्टादशीतानि 21, 12.
 परिपूर्णं गृहीत्वाधि 220, 9.
 परिभाष्य यदा क्षेत्रं 244, 18.
 परीक्षकाः साक्षिणश्च 305, 1.
 परीक्षितं बहुमतं 360, 17.
 पर्वते नगराभ्यांशो 309, 14.
 पापमूलं संप्रहणम् 462, 3.
 पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तम् 430, 2.
 पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तम् 430, 4.
 पारुष्यमुभयं चैव 450, 2.
 पारुष्ये द्वे साहसं च 21, 8.
 पालनीया समस्तैस्तु 351, 1.
 पिता पितामहो यस्य 142, 5.
 पितामहपितृभ्यां च 561, 15.
 पितृव्य भ्रातृ पुत्र स्त्री 267, 9.
 पितृव्येणाथवा प्रीत्या 537, 9.
 पित्र्यमेवाप्तो देयम् 264, 18.
 पीडातिशयमाश्रित्य 68, 5.
 पीडितः स्वयमायातः 52, 14.
 पुत्र दार धनानां च 193, 18.
 पुत्रवत्परिपाल्यं तु 281, 3.
 पुनरेव प्रभिन्नानि 21, 7.
 पुरभ्रेणिगणाध्यक्षाः 356, 1.
 पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यं 246, 1.
 पूर्णैः स्वधौ शान्तलाभम् 262, 17.
 पूर्णे विधौ शान्तलाभे 240, 1.
 पूर्णक्षं लेखयतो 65, 11.
 पूर्वपक्षः स्मृतः पादो 16, 7.
 पूर्वपक्षे यथार्थं तु 69, 2.
 पूर्वपादे विलिखितं 87, 6.
 पूर्वरूपे संनिविष्टे 84, 12.
 पूर्ववैरानुमानेन 453, 2.
 पूर्वस्वामी तु तद् द्रव्यं 295, 9.
 पूर्वमुखस्तूपविशेत् 35, 4.
 पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं 200, 4.
 पूर्वोत्तरक्रियावाद 121, 8.
 पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते 85, 3.
 पृथगायव्ययधनाः 570, 5.
 पैतामहं समं देयं 265, 2.
 पैतामहं हतं पित्रा 498, 10.
 पौराणां कर्म कुर्युस्ते 349, 8.
 प्रकाशनिह्नान्येतानि 387, 8.
 प्रकाशतस्करा ह्येते 438, 4.
 प्रकाशवधका ये तु 454, 5.
 प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च 437, 16.
 प्रक्षिप्य कुम्भेऽवेतानि 387, 13.
 प्रचारश्च यथांशेन 565, 4.
 प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रम् 439, 6.
 प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः 437, 17.
 प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं 61, 6.
 प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते 68, 16.
 प्रतिभुवा तु यद्वत् 253, 9.

प्रतिमालेख्यदेवैश्च 22, 2.
 प्रतिवादी प्रपद्येत 198, 15.
 प्रतिवेद्यानुवेद्यौ च 453, 3.
 प्रतिभुतमथान्यस्य 313, 6.
 प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे 24, 4.
 प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिता 24, 2.
 प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य 102, 8.
 प्रत्यर्थिसम्भानयनं 32, 2.
 प्रत्यर्था दापनीयः स्यात् 69, 3.
 प्रत्यहं गृह्यते या तु 221, 1.
 प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन 399, 11.
 प्रदद्याज्जयिने लेख्यं 121, 9. &
 200, 5.
 प्रदाप्यापहतं दण्ड्या 439, 5.
 प्रदुष्टेष्वनुमानेषु 90, 2.
 प्रपद्य कारणं ब्रूयात् 72, 13.
 प्रपत्तायी तु पक्षेण 82, 10.
 प्रभेदमेषां वक्ष्यामि 102, 4.
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं 218, 8.
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु 198, 17.
 प्रमाणरहितां भूमिम् 399, 14.
 प्रमाणसमता यत्र 85, 7.
 प्रमाणसमतायां तु 199, 2.
 प्रमाणहीने वादे तु 150, 4.
 प्रमाणहीनवादे तु 299, 3.
 प्रयोगं कुर्वते ये तु 303, 6.
 प्रलये यस्तु रहसि 462, 6.
 प्रशमं ये मिथो यान्ति 84, 13.
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः 453, 4.

प्रसह्य स धिनेयः स्यात् 258, 10.
 प्रहरन्ते कृतपणास् 573, 8.
 प्रादिशि प्राङ्मुखीं तस्य 21, 18.
 प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् 52, 15.
 प्रातिभाव्यं दण्डशुल्क 265, 18.
 प्राप्नोति तत्र दातव्यो 537, 15.
 प्रायेण धनिने दाप्यो 255, 18.
 प्रियपूर्वं प्राग्वदति 28, 6.
 प्रियपूर्वं वचः साम 69, 4.
 प्रेषणं गन्धमान्यानाम् 462, 15.
 बलेन चतुरङ्गेण 28, 3.
 बलोपाधिकृते द्वे तु 462, 4.
 बहवो ज्ञातव्यो यत्र 529, 3.
 बहुधार्थभृतः प्रोक्तः 339, 20.
 बहुमूल्यं यत्र नष्टं 232, 2.
 बहूनां संमतो यस्तु 306, 9.
 बह्वचः समांशतो देया 565, 2.
 बह्वचः समांशतो देया 563, 8.
 बाधां कुर्युर्यदैकस्य 355, 1.
 बाधाकाले तु सा कार्या 350, 5.
 बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तो 35, 9.
 बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र 432, 5.
 भक्ताच्छादभृतः सीमात् 322, 12.
 भगिनीमातृसंबन्धम् 430, 1.
 भग्नान्मृष्टाक्षरयुतं 131, 12.
 भयाद् भोगाय कल्पन्ते 4, 18.
 भर्तृव्रोहे यथा नार्याः 281, 16.
 भर्तुर्धनहरी पत्नी 524, 12.
 भागदानक्रयाधानं 119, 18.

भुक्तभाष्याश्च नृपतिः 349, 2.
 भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया 142, 7.
 भुक्तिर्बलवती शाखे 145, 1.
 भुक्तिरौपुरुषी यत्र 141, 12.
 भुक्ते वासारतां प्राप्ते 232, 1.
 भूभागलक्षणं चैव 392, 13.
 भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं 120, 3.
 भूमौ विवादयेत् क्षिप्रं 71, 16.
 भृतकस्तु न कुर्वीत 324, 7.
 भृतिहानिं समाप्नोति 324, 8.
 भृत्यदानमगुभ्रूषा 21, 3.
 भेदेनोपेक्षया न्यासम् 283, 8.
 भ्रातरः संविभक्ता ये 120, 1.
 भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा 549, 5.
 भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा 66, 15.
 मणिमुक्ता प्रवालानाम् 89, 12.
 मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं 370, 5.
 मत्तो वृद्धोऽनुयुक्तश्च 49, 9.
 मध्यस्था वञ्चयन्त्येकम् 440, 3.
 मध्यस्थितमनाजीव्यम् 564, 15.
 मध्योत्तमेऽर्थदण्डस्तु 206, 6.
 मनुष्यमारणं चौर्यम् 450, 1.
 मनुष्यहारिणो राज्ञा 440, 9.
 महानद्याथवा राज्ञा 398, 10.
 महापातकयुक्तोऽपि 210, 2.
 महापापाभिशापेषु 89, 10.
 मातृष्वसा मातुलानी 555, 10.
 माल्यधूपासनोपेतां 22, 1.
 मित्रादिषु प्रयुज्जीत 206, 10.

मिथ्या तत्तु विजानीयात् 72, 9.
 मुख्यैः सह समूहानाम् 355, 5.
 मुद्राङ्कितं च ग्रहक्षम् 279, 9.
 मुद्रिनाध्यक्षसंयुक्ता 24, 5.
 मुमूर्धुर्हीनैर्लुप्तार्थैः 131, 9.
 मूलं सर्वविवादानाम् 21, 13.
 मूलोदयं प्रविष्टं चेत् 244, 17.
 मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेत् 542, 3.
 मृषायुक्तं क्रियाहीनं 65, 10.
 यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषाम् 305, 3.
 यः स्वामिना नियुक्तस्तु 218, 6.
 यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा 359, 6.
 यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वम् 256, 6.
 यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात् 29, 8.
 यत्र साक्षी दिशं गच्छन् 103, 3.
 यत्राधिकं गृहक्षेत्रम् 245, 12.
 यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः 27, 1.
 यत्त्वेवं लिखितं पत्रम् 350, 17.
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ 37, 1.
 यदा त्वेवंविधः पक्षः 68, 13.
 यदा विद्वेषिणस्ते तु 576, 6.
 यदासामौरसो न स्यात्
 555, 12.
 यदा स्वगृहमानीय 256, 3.
 यदि प्रकर्षितं तत्स्यात् 246, 11.
 यदृच्छास्मारिताः कुत्र्याः 103, 15.
 यदृच्छोत्तरसाक्षी च 102, 2.
 यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं 267, 10.
 यद्यप्येषां पिता दद्यात् 505, 11.

यथेकजाता बहवः 503, 4.
 यथेकशासने मामे 149, 15.
 यद्भिभक्ते धने किञ्चित् 536, 10.
 यस्तत्र संसरे श्रमम् 401, 9.
 यस्तु साधारणं हिंस्यात् 354, 12.
 यस्त्वासन्नतरस्तेषाम् 529, 4.
 यस्मात्तदानुशंस्यार्थम् 549, 7.
 यस्मोद्भवैः प्रयुक्तानि 150, 15.
 यस्य त्रिपुरुषा भुक्तिः 144, 11.
 यस्याभियोगं कुरुते 50, 9.
 यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः 114, 5.
 याचमानाय दातव्यम् 262, 16.
 या तस्य भगिनी सा तु 541, 10.
 यादृग्वादी यश्च पक्षो 68, 4.
 यादृच्छिकः सावधिश्च 230, 19.
 यान्त्यायान्ति जना येन 401, 5.
 या राज्ञा क्रोधलोभेन 399, 10.
 युक्तिं विना विचारेण 39, 10.
 युक्तिहीने विचारे तु 39, 8.
 युक्तो विरोधिकरणे 61, 9.
 युक्त्या विभजनीयं तद् 564, 16.
 युगन्हासादशक्योऽयम् (व्याख्या)
 520, 12.
 येन क्रीतं तु मूल्येन 293, 6.
 येन ते कूटां यान्ति 133, 2.
 येन भुक्तं भवेत्पूर्वम् 233, 19.
 येन यावद्यथा भुक्तम् 399, 18.
 ये समाः स्युस्तु तैः सार्धम्
 309, 11.

योगक्षेमवतो लाभः 565, 3.
 यो भुङ्क्ते परदासीं तु 339, 18.
 रक्तमाल्याम्बरधरो 393, 15.
 रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु 240, 14.
 रहो दत्ते निधौ यत्र 285, 13.
 राजवोरातिभयात् 279, 10.
 राजलेख्यं स्थानकृतं 119, 13.
 राजा कार्याणि संपदयेत् 28, 1.
 राजाविरोधिधर्मार्थं 120, 10.
 राज्ञः प्रसादलब्धं च 359, 7.
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् 332, 13.
 राज्ञापवर्जितो यस्तु 67, 10.
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् 32, 5.
 राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः 355, 2.
 राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागम् 311, 6.
 राष्ट्रस्य वा समस्तस्य 67, 11.
 रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते 439, 9.
 लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनं मोहः 66, 16.
 ललाटाङ्गं ब्राह्मणस्य 210, 1.
 लवणस्वेदमद्येषु 227, 2.
 लिखितस्याधुना वच्मि 119, 8.
 लिखिते लेखितो गूढः 102, 1.
 लिखितौ द्वौ तथा गूढौ 103, 14.
 लेख्यंतु त्रिविधं प्रोक्तम् 119, 14.
 लेख्यारूढं साक्षिमहा 220, 10.
 लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः 26, 10.
 लोभद्वेषादिकं त्यक्त्या 32, 18.
 लोभद्वेषाभिभूतानाम् 7, 10.
 वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता 31, 17.

वणिक्पथं च ये कुर्युः 570, 6.
 वणिग्विक्रीतपण्यस्तु 50, 5.
 वधार्हकः स्वर्णशतम्
 (व्याख्या) 211, 13.
 वधार्हकः स्वर्णशतम् 212, 4.
 वधेन गमयेत्पापं 210, 28 &
 212, 2.
 वर्चःस्थानं वह्निचयम् 400, 13.
 वस्त्रादयोऽविभज्या यैः 564, 13.
 वस्त्रान्नहीनः कान्तारे 120, 11.
 वस्त्रालंकारशय्यादि 562, 12.
 वाक्छलानुत्तरत्वेन 198, 18.
 वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो 32, 3.
 वाग्धिग्दमं परित्यागं 356, 2.
 वाटचोरभये बाधा 350, 6.
 वाणिज्याद्याः सहितैस्तु 303, 2.
 वातायनं प्रणालीश्च 400, 1.
 वादान्पश्येन्नात्मकृतान् 52, 13.
 वादो वर्णानुपूर्व्येण 59, 15.
 वापीकूपतडागानि 387, 6.
 वार्धके च शिशूनां ते 388, 2.
 वाद्यबीजात्ययाद्यस्य 310, 4.
 वाद्यवार्हकबीजाद्यैः 309, 10.
 विक्रये चैव दाने च 549, 8.
 विक्रीय वस्त्राभरणम् 564, 17.
 विक्रेता दर्शितो यत्र 295, 16.
 विचारयति यः सम्यक् 4, 14.
 विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया 145, 2.
 विज्ञानमुच्यते शिल्पम् 338, 4.

विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गात् 453, 5.
 वितत्येह यशो राजा 219, 16.
 वितत्येह यशो लोके 219, 8.
 विद्यया क्रयबन्धेन 139, 13.
 विद्या त्रयी समाख्याता 338, 1.
 विद्याशौर्यादिना प्राप्तम् 498, 11.
 विद्वेषिणो व्यसनिनः 353, 9.
 विनयोऽभिहितः शास्त्रे 430, 13.
 विनिश्चिते पूर्वपक्षे 68, 15.
 विनिह्रूते यथाभूतं 102, 10.
 विभक्ता वाविभक्ता वा
 316, 15 & 568, 4.
 विभक्तो यः पुनः पित्रा 537, 8.
 विभागपत्रं कुर्वन्ति 120, 2.
 विभागे दान आधाने 102, 13.
 विभावकं तत्र दिव्यम् 285, 14.
 विभाव्य दापयेद्यासम् 285, 6.
 विमृश्य ब्राह्मणैः सार्धम् 133, 1.
 विरुद्धं चाधिरुद्धं च 67, 16.
 विवादकारणान्यस्य 219, 15.
 विवादिनो नरांश्चान्यान् 206, 13.
 विवादिनो नरांश्चापि 206, 11.
 विवादे पृच्छति प्रश्नम् 28, 5.
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव 439, 13.
 विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव 34, 9.
 विश्वासं प्रथमं कृत्वा 353, 2.
 विषं सहस्रेऽपहते 154, 9.
 विषमस्थाश्च नासेध्याः 49, 11.
 विशेषाधिबलात्कार 131, 10.

विहाय चरिताचारं 18, 5.
 विहायोपानदुष्णीषं 112, 12.
 वृत्ते वादे पुनर्न्यायः 66, 14.
 वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च 353, 10.
 वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता 220, 13.
 वृद्धेर्वृद्धिश्च वृद्धिः 220, 18.
 वेदविद्याविदो विप्रान् 348, 9.
 वैवाहिके क्रमायाते 317, 10.
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं 29, 9.
 वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो 432, 6.
 वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशो 432, 2.
 व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात् 303, 10.
 व्यवहारः स विज्ञेयो 18, 2.
 व्यवहारः स विज्ञेयो 203, 10.
 व्यस्ताः समस्ता एकस्य 206, 8.
 व्युषितं छादितं यत्र 103, 11.
 शङ्काभियोगस्तत्त्वं च 66, 13.
 शते हते निहते वा 154, 13.
 शदश्च सदमं चीर्णे 384, 8.
 शपथार्थी हिंरण्याग्नि 31, 19.
 शपथैः स विशोध्यः स्यात् 305, 4.
 शब्दाभिधानतत्त्वज्ञी 30, 1.
 शस्यान्निवारयेद्वास्तु 384, 6.
 शापिताः शपथैः स्वैः स्वैः 392, 1.
 शासनं कारयेद्धर्मं 120, 16.
 शास्त्रं केवलमाश्रित्य 18, 1.
 शास्त्रसम्भाविविरोधेन 199, 3.
 शास्त्रोदितेन विधिना 32, 19.
 शिखावृद्धिं कायिकां च 230, 2.

शुचयो वेदधर्मज्ञा 353, 11.
 शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवि 195, 4.
 शुद्धेषु साक्षिषु ततः 105, 4.
 शूद्राक्रोशो क्षत्रियस्य 432, 4.
 शोणितं दृश्यते यत्र 195, 5.
 भावयन्त्यर्थलोभेन 439, 15.
 भुत्वाभियोगं प्रत्यर्था 72, 10.
 भ्रेणिपूगनुपदेष्टा 355, 15.
 श्वभूः पूर्वजपत्नी च 555, 11.
 श्वत्रादिभिर्गुरुस्त्रीभिः 474, 4.
 षड्विधास्मिन्समाख्याता 220, 14.
 षष्टिवर्षसहस्राणि 121, 2.
 षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः 150, 12.
 पाण्मासिकं वत्सरं वा 359, 1.
 संख्या रदिमरजोमूला 159, 1.
 संदिग्धैर्धैः स्वच्छनाथो 305, 2.
 संधिक्रियाक्रियाभेदः 102, 7.
 संधिच्छिदः पान्थमुषो 438, 12.
 संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा 440, 7.
 संप्रति स्थावरप्राप्तिः 139, 11.
 संभाषणं रहासि च 463, 1.
 संभूय कुर्वतां तेषाम् 310, 15.
 संयोगः क्रियते यत्तु 462, 8.
 संविक्रियां विहन्याच्च 354, 13.
 संसर्गनिह्नुरूपैश्च 439, 4.
 संसृष्टानां तु यः कश्चित् 537, 14.
 संस्कृती तु कलाभिज्ञः 311, 2.
 स एव चान्द्रिका प्रोक्ता 158, 6.
 स एव तत्र साक्षी स्यात् 103, 8.

- कृतोऽपि भवेत् साक्षी 103, 12.
 कृषावितमर्पयेत् 286, 10.
 च्छूद्रस्यायमुद्दिष्टो 434, 17.
 तां वाहनशस्त्राणि 151, 4.
 त्वं शौचं बन्धुजनम् 280, 13.
 त्वय्यतः सोपवासः 393, 16.
 त्रौद्यताश्चैव तथा 50, 6.
 त्रौद्धाहोद्यतो रोगी 49, 8.
 हृशी सदृशेनोढा 524, 14.
 पिण्डस्याप्रजस्यांशं 139, 14.
 प्रथा लौकिकं लेख्यम् 119, 19.
 प्राहाद्वा द्विसप्ताहात् 193, 17.
 प्राप्ता प्रपा देवगृहं 350, 14.
 अभिकाधिष्ठितं कार्यम् 573, 10.
 & 578, 14.
 अभिको ग्राहकस्तत्र 574, 18.
 अभ्याधीनः सत्यवादी 31, 3.
 अभजातिगुणानां तु 430, 12.
 अभन्यूनाधिकत्वेन 299, 4.
 अभन्यूनाधिका भागाः 492, 2.
 अभन्यूनाधिकैरंशैः 303, 7.
 अभमंशित्वमाख्यातं 496, 14.
 अभर्थश्चेद्दमं दाप्यो 324, 12.
 अभर्थस्तु हरेद्यंशम् 311, 8.
 अभवेत्तैस्तु यद्दत्तम् 306, 6.
 अभमीक्षमाणो निपुणं 37, 7.
 अ त्थानं व्ययं चासौ 420, 1.
 अभुत्थानव्ययं द्वाप्यः 420, 4.
 अभुद्वावर्षमासदि 121, 3.
 अभो न्यूनाधिको वांशो 303, 9.
 अ राज्ञां शक्यते स्थाप्यः 572, 4.
 सर्वकार्यप्रवीणाश्च 353, 12.
 सर्वस्वहरणं दण्डः 351, 2.
 सर्वेषामेव सा प्रोक्ता 305, 7.
 सर्वे सर्पिडास्तद्वायम् 542, 4.
 सर्वर्णलिंगसंख्या ये 503, 7.
 स विनेयो जितः पूर्वम् 72, 15.
 ससाक्षिकं रहोदत्तं 281, 2.
 सहसा कामयेद्यस्तु 466, 5.
 सहेमान्यम्बुपुरुषाः 31, 13.
 सांतानिकादिषु तथा 359, 3.
 सांनिध्येऽपि पितुः पुत्रैः 264, 4.
 साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर 440, 4.
 साक्षिणामेष निर्दिष्टः 119, 7.
 साक्षिणो दूषणं हार्यं 105, 3.
 साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् 105, 1.
 साक्षिह्रिधे प्रभूताः स्युः 116, 4.
 साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव 82, 11.
 साक्षिलेख्यानुमानं च 87, 14.
 साक्षि-लेख्यानुमानेन 219, 9.
 साक्षिसभ्यविकल्पस्तु 85, 5.
 साक्षी द्वादशभेदस्तु 87, 15.
 सा तु संप्रतिपत्तिस्तु 72, 11.
 सामान्यं पुत्रदारादि 313, 5.
 साहसं स्थावरस्वाम्यम् 570, 9.
 साहस-न्यायवज्र्यानि 32, 6.
 साहसस्तेयपारुष्य 71, 15.
 सिकतेऽष्टकगोबाल- 387, 12.
 सुतक्षेहेन वा दद्यात् 208, 11.
 सुसंस्कृते तु षष्ठं स्यात् 408, 7.

सुहृत्संबंधिसन्दिष्टैः 255, 17.
 सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च 149, 9.
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः 474, 3.
 सेवाशौर्यादिना तुष्टः 121, 7.
 सोऽजयी स्यादन्यनीतं 114, 6.
 सोपवासः सूर्यप्रेहे 195, 3.
 सोमाऽभ्यर्काऽनिलेन्द्राणाम्
 4, 15.
 सौदायिकं क्रमायातं 317, 6.
 सौदायिकं धनं प्राप्य 549, 6.
 सौराक्षिकं वृथा दानं 265, 17.
 स्तेनाः साहसिकाः षण्ढाः 100, 18.
 स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातम् 317, 7.
 स्त्रीधनं तदपत्यानाम् 552, 3.
 स्त्रीपुंसयोगः स्तेयं च 21, 5.
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति 439, 19.
 स्थलनिघ्ननदीस्रोतः 387, 7.
 स्थानं गृहं स्थलं चैव 280, 12.
 स्थापितं येन विधिना 281, 4.
 स्थाप्यतेऽन्यगृहे यत्तु 289, 11.
 स्थावरस्य तथाऽऽख्यातं 150, 3.
 ज्ञेहः सुहृद्वन्ध्वेषु 149, 12.
 स्पर्शो भूषणवस्त्राणाम् 462, 14.
 स्मार्थते च मुहुस्तच्च 102, 12.
 स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते 31, 18.
 स्वदेशे वा विदेशे वा 218, 9.

स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यम् 503, 5.
 स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो 206, 5.
 स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च 82, 8.
 स्वस्वभोगस्थावरस्य 570, 13.
 स्वामिने स शतं दाप्यो 408, 4.
 स्वामी शतदमं दाप्यः 384, 7.
 स्वाम्याज्ञया तु यच्चेरिः 311, 5.
 स्वार्थसिद्धिपरो वापि 68, 6.
 स्वेच्छाकृतविभागो यः 572, 3.
 स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तम् 316, 13.
 हतः संवृदयते यत्र 453, 1.
 हत्वापराधिनं चैव 412, 6.
 हर्म्यं देवगृहं वापि 310, 14.
 हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी 89, 13.
 हिंसन्तश्छद्मना नृणाम् 439, 17.
 हिंसोद्भवपदान्येवं 21, 9.
 हिरण्यं गोशकृद्दर्भान् 112, 13.
 हिरण्यकुप्यसूत्राणां 311, 1.
 हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः 226, 16.
 हिरण्ये द्विगुणीभूते 240, 12.
 हीनमध्योत्तमत्वं च 339, 21.
 हीनमूल्यं च यत्क्रीतम् 293, 11.
 हेतिपुष्पफलानां च 229, 6.
 हेमकारादयो यत्र 310, 8.
 हेमरत्नप्रवालाद्यान् 440, 1.
 हेमाभ्यम्बवस्त्रपुरुषाः 35, 10.

१८. बौधायन.

- अप्रजां दशमे वर्षे 476, 10.
 † अशुभ्रूषाकरीं नारीं 477, 4.
 आत्मपितृवसुः पुत्राः 528, 15.
 आत्ममातुलपुत्राश्च 528, 16.
 ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः 554, 16.
 क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे
 वधः सर्वस्वहरणं च । 454, 8.
 तदभावे भवेन्मातुः 554, 17.
 † स्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः 477, 5.
 तां ग्राममध्ये विख्याप्य 477, 2.
 पितुर्मातुलपुत्राश्च 528, 18.
 पितुः पितृवसुः पुत्राः 528, 17.
 भर्तुः प्रतिनिवेशेन 477, 1.
 मातुर्मातुलपुत्राश्च 528, 20.
 मातुः पितृवसुः पुत्रा 528, 19.
 मृतप्रजां पञ्चदशे 476, 11.

१९. भ(भा)रद्वाज.

- अर्थप्रत्ययहेतुश्च 231, 9.
 आधिस्तु द्विभिधः प्रोक्तो 231, 8.
 ऋणिकस्य धनाभावे 259, 5.
 क्षेत्राभावे तथारामः 259, 9.
 द्विजातीनां गृहाभावे 259, 10.
 धनिकस्य तु विक्रीय 259, 8.
 धान्यं हिरण्यं लोहं वा 259, 6.
 वत्सं भूरीसवर्गं च 259, 7.

२०. भृगु.

- आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः 24, 10.
 उभयानुमतं चैव 24, 12.
 कुलानि कुलिकाश्चैव 24, 15.
 कुलिकाः सार्थमुख्याश्च 24, 13.
 ग्रामपौरगणश्रेण्यः 24, 14.
 दश स्थानानि वादानां 24, 8.
 निर्णयं येन गच्छन्ति 24, 9.
 सैनिकाः सैनिकैरेव 24, 11.

२१. मनु.

- अंशमंशं यवीयांस 489, 15.
 अकृता वा कृता वापि 525, 12.
 अक्षभङ्गे च यानस्य 421, 4.
 अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी 466, 2.
 अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य 440, 14.
 अङ्गुल्योरेव वा च्छेदम् 470, 14.
 अजानां पक्षिणां चैव 444, 5.
 अजाविके तु संरुद्धे 376, 1.
 अज्ञानाद्वै शते पूर्णे 115, 2.
 अज्ञानाद्वालभावाच्च 114, 15.
 अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यात् 529, 8.
 अतो यदन्यद्विब्रूयुः 113, 17.
 अथ मूलमनाहार्यम् 296,
 15 & 298, 14.
 अदण्ड्यादण्डयन्राजा 32, 11.
 अदण्ड्यो मुच्यते राजा 296, 16.
 अदर्शयन् स तं तस्य 247, 13.

† Given as Baudhāyana's but not identified as his.

अदर्शयित्वा तत्रैव 260, 3.
 * अदेयं यथ गृह्णाति 314, 1.
 अध्यय्यावाहनिकम् 547, 11.
 अनंशौ क्लीबपतिनौ 273, 9.
 अनंशौ क्लीबपतिनौ 544, 3.
 अनन्तरः सपिण्डाद्यः 527, 3,
 541, 16.
 अनिच्छतः प्राभवत्वात् 343, 2.
 अनियुक्तसुतश्चैव 546, 12.
 अनिर्देशाहां गां सूताम् 383, 2.
 अनिषिद्धैर्धहीतव्यो 444, 16.
 अनुपपन्नं पितृद्रव्यम् 558, 11.
 अनेन विधियोगेन 306, 18.
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना 38, 17.
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना 519, 17.
 अन्येषां चैवमादीनाम् 444, 7.
 † अपुत्रा शयनं भर्तुः 534, 5.
 अपुत्रायां मृतायां तु 555, 5.
 अप्रजायामतीतायाम् 553, 6.
 अप्रजायामतीतायाम् 553, 8.
 अप्रागिभिर्यत्क्रियते 572, 9.
 अप्सु भूमिवदित्याहुः 112, 3.
 अग्नेषु चैव रत्नेषु 112, 4.
 अभिषद्य तु यः कन्याम् 470, 7.

अमात्यः प्राड्विवाको वा
 (व्याख्या.) 211, 25.
 अमात्यः प्राड्विवाको वा 212, 20.
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः 38, 20.
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः 519, 20.
 अयशो महदामोति 32, 12.
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् 3, 12.
 अर्थस्य संग्रहे चैनाम् 473, 11.
 अर्थानर्थानुभौ बुद्धौ 60, 3.
 अर्थेऽप्यव्ययमानं तु 202, 7.
 अवनिधीवतो दर्पात् 418, 17.
 अवमूत्रयतो मेढ्रम् 418, 18.
 अशीतिभागं गुह्ययात् 221, 4.
 अश्वस्तनविधानेन 444, 18.
 अष्टादशसु मार्गेषु 23, 6.
 अष्टादशसु मार्गेषु 40, 18.
 अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य 442, 10.
 असंबद्धकृतश्चैव 215, 7.
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः 473, 1.
 अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यम् 530, 4.
 आकरिर्दिङ्गितैर्गत्या 55, 12.
 आक्रन्दे चाप्यपेहीति 421, 6.
 आक्षारयन् शतं दाप्यः 431, 6.
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी 109, 10.
 आददानः परस्त्रान् 444, 13.

* Cited as Manu's, but not found in the printed editions of Manu.

† Referred to as Manu's, but not found in the printed editions of मनुस्मृति.

आददानो ददश्चैव 364, 10.
 आद्यमध्योत्तमान् दण्डान्
 433, 14.
 आधिर्सीमाबलधनं 148, 1.
 आनृण्यं कर्मणा गच्छेत् 209, 2.
 आपन्नतोऽथवा वृद्धो 402, 1.
 आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु 94, 6.
 आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः 329, 6.
 इतरेषां तु वर्णानाम् 209, 13.
 इतरेषां तु वर्णानाम् 530, 5.
 इन्द्रविसेशयोश्चैव 3, 15.
 इमं निगृह्य दाप्यः स्यात् 286, 16.
 इमं हि सर्ववर्णानाम् 473, 5.
 इमानप्यनुयुञ्जीत 390, 12.
 इह चानुत्तमां कीर्तिं 108, 4.
 उत्तमां सेवमानस्तु 471, 4.
 उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा 111, 5.
 उद्धारं ऽनुवृत्ते तेषाम् 489, 13.
 उन्मत्तजडमूकाश्च 273, 10.
 उन्मत्तजडमूकाश्च 544, 4.
 उपस्थमुदरं जिह्वा 205, 6.
 उभावपि तु तावेव 465, 10.
 उभौ तौ नार्हतौ भागम् 546, 13.
 ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च 478, 10.
 ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च 489, 5.
 ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु 499, 10.
 ऋणं दातुमशक्तो यः 259, 12.
 ऋणिकः सधनो यस्तु 258, 5.
 ऋणे धने च सर्वस्मिन् 566, 2.

ऋत्विग्यदि वृत्तौ यज्ञे 308, 13.
 ऋत्विजः समवेतास्तु 306, 13.
 एक एवौरसः पुत्रः 513, 16.
 एकजातिर्बिजातीस्तु 434, 7.
 एकमुत्पादश्चैत्पुत्रं 519, 12.
 एकमेव दहत्यग्निर 4, 3.
 एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः 489, 14.
 एतानाहुः कूटसाक्ष्ये 115, 3.
 एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं 112, 5.
 एतैरुपाययोगैस्तु 473, 10.
 एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमाम् 388, 6.
 एनो गच्छति कर्तारं 33, 14.
 एवं दण्डविधिं कुर्यात् 358, 1.
 एवं सर्वानिमान्नाजा 583, 11.
 एवं सह वसेयुर्वा 488, 3.
 एषामन्यतमे स्थाने 114, 16.
 औरसः क्षेत्रजश्चैव 517, 7.
 औरसो विभजन् दायम् 516, 5.
 कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः 419, 4.
 कनीयान् ज्येष्ठभार्यायाम् 532, 16.
 कन्यैव कन्यां या 470, 11.
 कर्णौ चर्म च बालाश्च 376, 12.
 कर्मणापि समं कुर्यात् 257, 15.
 काणं वाप्यथवा खञ्जम् 431, 1.
 कानीनश्च सहोदश्च 517, 9.
 कामादशगुणं पूर्वं 115, 1.
 कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च 4, 5.
 कार्षापणस्तु विज्ञेयः 157, 1.

कितवान् कुशिलवान्
 कौलान् 578, 7.
 कुटुम्बार्थेऽनर्धनोऽपि 218, 12.
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थम् 4, 6.
 कुर्याद्विनिर्णयं राजा 287, 2.
 कुर्युर्यथाहं ते कर्म 306, 14.
 कुर्वति चैषां प्रत्यक्षं 461, 7.
 कुलं दहति राजाम्निः 4, 4.
 कुलजे वृत्तसंपन्ने 280, 8.
 कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यम् 228, 12.
 कृत्स्नाह्यं तु कुर्वाणान् 115, 5.
 * कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयम् 582, 10.
 कृतं तद्धर्मतो विद्यात् 214, 5.
 कृत्स्नमेव लभेतांशम् 309, 2.
 केशेषु गृह्णतो हस्तौ 419, 1.
 कोष्ठागारायुधधार
 (व्याख्या) 441, 14.
 क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रम् 518, 17.
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं 514, 11.
 क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्
 364, 1.
 क्षत्रविद्दृष्टयोनिस्तु 209, 1.
 क्षत्रियं चैव वैश्यं च 342, 11.
 क्षुद्रकाणां पशूनां तु 424, 8.
 गर्दभाजाविकानां तु 425, 1.

गुरुतत्त्वे भगः कार्यः 445, 6.
 गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च 517, 8.
 गृहं वडागमारामम् 408, 4.
 गृहिणः पुत्रिणो मौलाः 94, 4.
 गोकुमारीदेवपशून् 424, 4.
 गोत्रक्रकथानुगः पिण्डो 522, 2.
 गोत्रक्रकथे जनयितुर्न 522, 1.
 गोपः क्षीरभृतो यस्तु 373, 11.
 गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं 111, 9.
 गोस्वाम्यनुमते भृत्यः 373, 12.
 ग्रामजातिसमूहेषु 358, 2.
 ग्रामीयककुलानां च 392, 6.
 ग्रासाच्छादनमत्यन्तम् 545, 4.
 घातयेद्विविधैर्दण्डैः 581, 2.
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च 205, 7.
 चणकव्रीहिगोधूम 444, 15.
 चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रः 505, 5.
 चतुःसुवर्णान् षण्णिकान् 357, 15.
 चतुः सौवर्णिको निष्को 157, 3.
 चन्द्रानिलयमार्कानाम् 3, 14.
 चौरैर्हीतं जलेनोढम् 282, 13.
 छिन्ननास्थे भग्नयुगे 421, 3.
 छेत्तव्यं तत्तदेवास्य 417, 13.
 छेदने चैव यन्त्राणाम् 421, 5.
 जनन्यां संस्थितायां तु 551, 1 4

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in मनु (IX. 233).

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् 111, 12.
जातिजानपदान्धर्मान् 46, 11.
जातिमात्रोपजीवी वा 29, 11.
जालान्तरगते भानौ 156, 12.
जिह्वायाः प्राशुयाच्छेदम् 434, 8.
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् 489, 8.
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः 486, 1.
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः 489, 10.
ज्येष्ठेन जातमात्रेण 513, 20.
ज्येष्ठे मासे नयेत् सीमाम् 396, 8.
तं कानिनां वदेन्नाम्ना 513, 9.
ततः प्रभृति द्यो मोहात् 520, 3.
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् 486, 2.
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् 489, 11.
तत्ते सर्वं शुनौ गच्छेत् 111, 13.
तत्र वक्तव्यमनृतम् 113, 9.
तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् 18, 10.
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो 421, 10.
तत्रापरिवृतं धान्यम् 380, 1.
तत्रासीनः स्थितो वापि 23, 3.
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्
(व्याख्या) 211, 26.
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात् 212, 21.
तथातथा दमः कार्यो 425, 10.
तथैव सप्रमे भक्ते 444, 17.
तथोपनिधिर्हर्तारम् 285, 2.
तथ्येनापि ब्रुवन् दाय्यो 431, 2.

तदा नियुज्याद्विश्रांसं 27, 11.
तद्भूत सर्वं सत्येन 108, 2.
तपत्यादित्यवच्चैव 3, 18.
तयोर्चित्यं प्रतीषाते 578, 2.
तस्मादभिभवत्येष 3, 17.
तस्मादस्य वधं राजा 209, 15.
तस्य कर्मानुरूपेण 308, 14.
तस्य दण्डविशेषं तु 114, 17.
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं 29, 16.
तस्य सीदति तद्राष्ट्रम् 29, 14.
तस्याशु कार्ये अङ्गुल्यौ 470, 8.
तस्येह भागिनौ वृष्टौ 518, 18.
तांस्तु देवाः प्रपद्यन्ति 109, 13.
तादृशान् संप्रवक्ष्यामि 94, 3.
तान् सर्वान् घातयेद्राजा 577, 18.
तामनेन विधानेन 521, 5.
तामनुरूप्यसुवर्णीन्ताः 156, 11.
ता राजसर्षपस्तिस्त्रः 156, 15.
तावतः संख्यया तस्मिन् 111, 15.
तावानेव स विज्ञेयो 285, 9.
तावुभौ चोरवच्छास्यौ 286, 2.
तावुभौ चोरवच्छास्यौ 314, 2.
तासां चेदवरुद्धानाम् 376, 7.
तासां पुत्रेषु जातेषु 504, 8.
तीरितं चानुशिष्टं च 214, 4.
* तीरितं चानुशिष्टं च 582, 9.
तृतीयं धनदण्डं च 206, 2.

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in Manu (IX. 233).

तृतीयिनस्तृतीयांशः 307, 9.
 तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या 237, 20.
 ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः 392, 8.
 तेषां न दद्याद्यदि तु 286, 15.
 ते षोडश स्याद्वरणं 156, 21.
 तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ 201, 9.
 त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया 156, 14.
 त्रैविद्याः शुचयो दान्ताः 529, 19.
 त्र्यंशं दद्याद्वरेद्विप्रो 505, 1.
 त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो 415, 5.
 दक्षिणासु प्रदत्तासु 309, 1.
 दण्डशुल्कावशिष्टं च 266, 11.
 दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य 444, 2.
 दर्शनप्रातिभाष्ये तु 266, 12.
 दश स्थानानि दण्डस्य 205, 5.
 दापयेद्वनिकस्यार्थं 202, 8.
 दायोदेभ्यो न तद्द्यात् 558, 12.
 दास्यं तु कारयेन्मोहात् 343, 1.
 दास्यथैव हि सृष्टोऽसौ 343, 7.
 * दृष्टभुतानुभूतत्वात् 93, 19.
 देवब्राह्मणसान्निध्ये 111, 4.
 देवराज्ञा सपिण्डाज्ञा 519, 9.
 द्यूतं समाह्वयं चैव 577, 17.
 द्यूतं समाह्वयं चैव 578, 4.
 द्यौर्मूढिरापो हृदयम् 109, 14.
 द्रव्यमस्वामिचिक्रीतं 293, 1.

द्वयोर्हि कुलयोः शोकम् 473, 4.
 द्विकं त्रिकं चतुष्कं च 221, 14.
 द्विगुणा वा चतुःषष्टिः 442, 13.
 द्विजान्विहाय यः परयेत् 29, 15.
 द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः 444, 12.
 द्वितीये हस्तचरणौ 440, 15.
 द्विशतं तु दमं दाप्यः 470, 10.
 द्वे कृष्णले समधृते 156, 20.
 धनं तत्पुत्रिकामर्ता 555, 6.
 धनं यो विभूयाद्भ्रातुः 532, 14.
 धरणानि दश ज्ञेयः 157, 2.
 धर्मप्रवक्ता नृपतेर 29, 12.
 धर्मस्याव्यभिचारार्थम् 115, 4.
 धर्मासनमधिष्ठाय 52, 3.
 धर्मेण व्यवहारेण 256, 8.
 धर्म्यं विभागं कुर्वीत 505, 4.
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो 442, 15.
 धान्ये शदे लवे वाह्ये 226, 11.
 धेनुरुष्टौ वहस्यो 149, 2.
 ध्वजाहतो भक्तदासो 337, 10.
 न कश्चिद्योषितः शक्तः 473, 9.
 न च वासांसि वासोभिः 456, 4.
 न चाधः कालसंरोधात् 239, 6.
 न चासारं न च न्यूनम् 371, 8.
 न चैनं भुवि शक्नोति 3, 19.
 न तं भजेरन् दयादा 562, 19.

* Referred to as Manu's but not found in the printed editions of Manusmriti.

न तत्र प्रणयेद्दण्डम् 380, 2.	नामजातिगृहं चैवाम् 434, 10.
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धम् 498, 4.	नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो 97, 5.
न तस्य वेतनं देयम् 326, 7.	नार्थसंबन्धिनो नाप्ता 96, 12.
न दद्याद्यदि तस्मात्सः 282, 14.	नासौ विभागो विज्ञेयः 566, 13.
न दृष्टदोषाः कर्तव्याः 96, 13.	निक्षिप्तस्य धनस्यैवं 287, 1.
न द्वितीयश्च साध्वीनाम् 272, 6.	निक्षेपस्यापहर्तारम् 285, 1.
न ब्राह्मणतथाङ्ग्यान् 209, 14.	निक्षेपस्यापहर्तारम् 285, 16.
न भोक्तव्यो बलादाधिर् 237, 15.	निक्षेपो यः कृतो येन 285, 8.
न भ्रातरो न पितरः 272, 1.	निखेयोऽयमयः शङ्कुः 434, 11.
न भ्रातरो न पितरः 518, 4.	निगृह्य दापयेदेनम् 357, 14.
नयेत् तथानुमानेन 39, 15.	निवध्रीयात्तथा सीमाम् 392, 9.
न त्रिवाहविधिवुक्तम् 38, 19.	नियोज्यपत्यार्थम् 520, 4.
न विवाहविधिवुक्तम् 519, 19.	निरन्वयं भवेत् स्तेयम् 435, 3.
न वृद्धो न शिशुर्नैको 97, 4.	नेत्रवक्त्रविकारिश्च 55, 13.
न अमार्तो न कामार्तो 97, 6.	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु 38, 18.
न ओत्रियो विलिङ्गस्थो 97, 2.	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु 519, 18.
नष्टं विनष्टं कृमिभिः 374, 7.	पक्वान्नानां च सर्वेषाम् 444, 8.
न साक्षी नृपतिः कार्यो 97, 1.	पञ्चकृष्णलको माषः 156, 18.
नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युः 446, 2.	पञ्च पञ्चगृते हन्ति 111, 16.
नाततायिवधे दोषो 467, 5.	पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे 461, 6.
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति 207, 13.	पञ्चशतस्त्वभ्यधिके 443, 1.
नाधिकं दशमाह्वयात् 507, 9.	पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः 424, 9.
नान्यदन्येन संसृष्टरूपम् 371, 7.	पञ्चाशद्वाह्वयो दण्ड्यः 431, 14.
नान्यस्मिन्विधवा नारी (व्याख्या)	पणानां द्वे शते सार्धे (व्याख्या)
38, 16.	211, 18.
नान्यस्मिन्विधवा नारी 519, 16.	पणानां द्वे शते 212, 9.
नान्याधीनो न वक्तव्यो 97, 3.	† परस्येव दद्यात्तत्पिण्डं 534, 6

† Cited as Manu's but not found in the printed editions of Manu.

पत्न्यौ जीवति यस्त्रीभिः 562, 18.	पैतृकं तु पिता ब्रह्म्यम् 498, 3.
पथि क्षेत्रे परिवृते 378, 10.	पैतृको दण्डदासश्च 337, 11.
प.स्पर्स्यानुमते 463, 18.	पौत्री मातामहस्तेन 525, 13.
परिभाषणमर्हन्ति 402, 2.	प्रकाशं वापकाशं वा 467, 6.
परेण तु दशाहस्य 364, 9.	* प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः 293, 2
पलं सुवर्णाश्चत्वारः 156, 19.	प्रकाशमेतत्तास्कर्यम् 578, 1.
पशुषु स्वामिनां चैव 372, 3.	प्रजेप्सिताधिगन्तव्या 519, 10.
पशुषु स्वामिनां दद्यात् 376, 13.	प्रगम्य लोकपालेभ्यः 52, 4.
पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् 566, 3.	प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वम् (व्याख्या)
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा 418, 3.	441, 19.
पादः सभासदः सर्वान् 19, 11.	प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो 518, 20.
पादयोर्दीर्घिकायां च 419, 2.	प्रत्यहं देशदृष्टैश्च 40, 17.
पादेन प्रहरन् कोपात् 418, 4.	प्रत्यहं देशदृष्टैश्च 23, 5.
पादो धर्मस्य कर्तारम् 19, 19.	प्रथमं तत्प्रमाणानाम् 156, 13.
पापोपपापवक्तारः 433, 13.	प्रदिशेद्भूमिकेषाम् 396, 2.
पिताचार्यः सुहन्माता 207, 12.	प्रयुक्तं साधयेदर्थम् 256, 9.
पिता हरेदपुत्रस्य 272, 2.	प्रयोगः कर्मयोगश्च 483, 10.
पिता हरेदपुत्रस्य 526, 14.	प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति 94, 5.
पिता हरेदपुत्रस्य 531, 19.	प्रवासयेद्दण्डयित्वा 115, 6.
पितृवेश्मनि कन्यां तु 513, 8.	प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि 392, 7.
पुत्रिकायां कृतायां तु 514, 5.	प्राजकश्चेद्भवेदामः 422, 4.
पुत्रे नियोगादुत्पन्ने 519, 14.	प्राङ्निवाको नियुञ्जीत 107, 17.
पुत्रैः सह विभक्तेन 499, 18.	प्राणभृत्सु महत्स्वर्थम् 424, 7.
पुनर्विभागः कर्तव्यः 571, 12.	प्राणिभिः क्रियते यस्तु 572, 10.
पुरुषाणां कुलीनानाम् 443, 3.	प्रातिभाष्यं वृथादानम् 266, 10.
पूर्वमुक्त्या च सततम् 388, 7.	प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः 446, 1.
पृथग्विवर्धते धर्मः 488, 4.	फलं त्वनभिसंधाय 518, 19.

* Not found in the printed editions of Manu.

बहुत्वं प्रतिगृहीयात् 116, 7.	मनुष्याणामपि प्रोक्तो 519, 21.
बालोऽपि नावमन्तव्यो 4, 1.	मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव 23, 2.
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः 40, 1.	मन्यन्ते वै पापकृतो 109, 12.
बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः 55, 10.	महती देवता ह्येषा 4, 2.
बिभृयादानुशंस्येन 342, 12.	महापक्षे धनिन्यामे 280, 9.
ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोका 111, 10.	मांसच्छेदे शतं निष्कान् 415, 6.
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् 506, 3.	मांसस्य मधुनश्चैव 444, 6.
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः 442, 12.	मातरं पितरं जायाम् 431, 5.
ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यम् 581, 12.	मातर्यपि च वृत्तायाम् 527, 13.
ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण 504, 7.	माता पिता वा दद्याताम्
ब्राह्मणान् बाधमानं तु 582, 3.	(व्याख्या) 513, 14.
ब्राह्मणां यद्यगुनां तु 465, 12.	मातामह्या धनात्किञ्चित् 551, 2.
ब्राह्मणी तद्धरेत्स्कन्या 552, 15.	मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् 552, 9.
ब्राह्मणो वा मनुष्यागाम् 108, 5.	मात्रमंस्थाः स्वमात्मानम् 109, 11.
ब्राह्मदैवार्वागन्धर्व 553, 5.	माषिकस्तु भवेद्दण्डः 425, 2.
भजेरन् पैतृकंमृक्यम् 478, 11.	मासस्य वृद्धिं गृहीयात् 221, 15.
भजेरन् मातृकंमृक्यम् 551, 15.	मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य 111, 11.
भयद्वै मध्यमं दण्ड्यो 114, 19.	मिथो भजेताप्रसवात् 521, 7.
भृत्योऽनार्तो न कुर्याद्यो 326, 1.	मूल्यानं तोषयेदेनम् 237, 3.
भ्रातरो ये च संसृष्टा 539, 6.	मूल्यानं तोषयेदेनम् 249, 1.
भ्रातृमातृपितृप्राप्तम् 547, 12.	मृन्मयानां च हरणे 444, 4.
मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर् 215, 6.	मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः (व्या.)	209, 12.
211, 19.	त्रियेतान्यतरो वाऽपि 539, 4.
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः 212, 10.	यः साधयन्तं छन्देन 201, 4.
† मध्यमो जातिपूगानाम् 434, 9.	यः स्वामिनाननुज्ञातम् 237, 19.
मनुष्यमारणे क्षिप्रम् 424, 6.	यतन्ते रक्षितुं भार्याम् 473, 6.

† Not found in the printed editions of Manu.

यत्र वाप्युपधिं पश्येत् 216, 2.
 यत्रापवर्तते युग्यम् 421, 9:
 यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तम् 553, 7.
 यथानयत्यसृक्पतिः 39, 14.
 यथाविध्यधिगम्यैनाम् 521, 6.
 यथाभुतं यथादृष्टम् 112, 6.
 यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा 326, 6.
 यदा स्वयं न कुर्यात् 27, 10.
 यदि देशे च काले च 374, 12.
 यदि संशय एव स्यात् 388, 8.
 यदेवास्य पिता दद्यात् 506, 4.
 गङ्गयोरनयोर्वैत्य 108, 1.
 यद्यपि स्यात् सत्पुत्रो 507, 8.
 यद्येकरिन्धिनौ स्याताम् 516, 18.
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम् 3, 16.
 यस्मिन्देशे निषीदन्ति
 (व्याख्या) 26, 16.
 * यस्य पश्येत्तु सप्ताहात् 115, 7.
 यस्य यत्पैतृकं रिक्तं 516, 19.
 यस्य वाप्युपधिं पश्येत् 320, 12.
 यस्य शूद्रस्तु कुरुते 29, 13.
 यस्या भ्रियेत कन्यायाः 521, 4.
 यां प्रसह्य वृको हन्यात् 376, 2.
 याजनाध्यापनेनापि 482, 2.
 या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री 470, 13.
 यादृशा धनिभिः कार्या 94, 2.

यामुत्सृत्य वृको हन्यात् 376, 8.
 यावतो संभवेद्वृद्धिस् 260, 4.
 यावतो बान्धवान्यस्मिन् 111, 14.
 यास्तासां स्युर्दुहितरः 551, 1.
 येन केनचिदङ्गेन 417, 12.
 येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा 539, 3.
 योऽकामां दूषयेत्कन्याम् 471, 6.
 योगक्षेमं प्रचारं च 562, 8.
 योगाधमनविक्रीतम् 216, 1.
 योगाधमनविक्रीतम् 320, 11.
 यो यामदेशसंचानाम् 357, 12.
 यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत 567, 3.
 योऽदत्तादायिनो हस्तात् 482, 1.
 यो निक्षेपं नार्पयति 286, 1.
 यो ब्राह्मण्यामगुतायाम् 467, 12.
 यो यथा निक्षिपेद्धस्ते 281, 8.
 यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् 247, 12.
 यो यावन्निह्नीवीतार्थम् 201, 8.
 यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात् 529, 7.
 रक्षार्थमस्य लोकस्य 3, 13.
 रत्नानां चैव मुख्यानाम् 443, 4.
 रत्नानां चैव सर्वेषाम् 442, 18.
 रथं हरेत् वाध्वर्युः 307, 4.
 राजस्वं भ्रोत्रियद्रव्यम् 148, 2.
 राजान्तकारिणावेतौ 578, 5.
 राजा भवत्यनेनास्तु 33, 13.

* Not found in the printed editions of Manu.

राज्ञः कोशापहर्तृश्च 581, 1.
 राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् 26, 17.
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् 258, 6.
 रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च 109, 15.
 † रोगोऽग्निर्जातिमरणम् 115, 8.
 ललटे चाभिशस्ताङ्कः 581, 13.
 लोकसंयवहारार्थं 156, 10.
 लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु 114, 18.
 लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् 114, 14.
 वनस्पतीनां सर्वेषाम् 425, 9.
 वर्णक्रमेण सर्वाणि 60, 4.
 वर्णानां संकरं चक्रे 520, 2.
 वस्त्रं पत्रमङ्कारम् 562, 7.
 वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् 206, 1.
 वाहयन्साहसं पूर्वम् 424, 5.
 विकर्मस्थान् शौण्डिकान्श्च 578, 8.
 विघुष्य तु हतं चौरैः 374, 11.
 विधवायां नियुक्तस्तु 519, 11.
 विनीतवेषाभरणः 23, 4.
 विप्रुतौ शूद्रवदण्ड्यौ 465, 11.
 विभक्तजस्य तत्सर्वं 499, 19.
 विभक्ताः सह जीवन्तो 537, 1.
 विभागे तु कृते किञ्चित् 566, 12.
 विभागे यत्र संदेहो 571, 11.
 विवादं संप्रवक्ष्यामि 372, 4.
 विषयेषु च सज्जन्यः 473, 2.

विसंवदेन्नरो लोभात् 357, 13.
 वेणुवैणवभाण्डानाम् 444, 3.
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् 465, 13.
 वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्ताम् 467, 11.
 वैश्याजः सार्धमेवांशम् 505, 2.
 वैश्यापुत्रो हरेद् द्रुचंशम् 505, 6.
 वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् 431, 15.
 वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा 431, 13.
 व्यपोह्य किञ्चिदं सर्वम् 583, 12.
 व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु 23, 1.
 व्याधाञ्छाकुकानि गोपान् 391, 1.
 व्यालप्राहानुञ्जवृत्तीन् 391, 2.
 शतं ब्राह्मणमाकुशय 431, 12.
 शतमश्नानृते हन्ति 111, 17.
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् 403, 5.
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् 464, 13.
 शस्त्रं द्विजातिभिर्पाशं 467, 4.
 शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे 456, 3.
 शाल्मलीसालतालांश्च 387, 2.
 शिकाविदलरज्ज्वाद्यैर् 209, 9.
 शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वाम् 393, 9.
 शिष्येण वापि दासेन 101, 11.
 शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् 470, 12.
 शुल्कं दद्यात्सेवमानः 471, 5.

† Not found in the printed editions of Manu.

शूद्रं तु कारयेद्वास्यम् 343, 6.
 शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां 113, 8.
 शूद्रायां क्षत्रियविशोः 464, 15.
 शूद्रो गुप्तगुप्तं वा 466, 1.
 शेषाणामानुशंस्यार्थम् 515, 17.
 शेषास्तमुपजीवेयुः 489, 9.
 शेषे त्वेकादशगुणं 443, 2.
 शेषेऽप्येकादशगुणं 442, 16.
 शौचे धर्मेऽन्नपक्ष्यां च 473, 12.
 षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम् 516, 4.
 षोडशैव तु वैश्यस्य 442, 11.
 संक्रमध्वजयष्टीनाम्
 (व्याख्या) 441, 18.
 * संदिग्धेषु च कार्येषु 93, 18.
 संप्रीत्या भुज्यमानानि 149, 1.
 संसृष्टास्तेन वा ये 500, 1.
 संभूय स्वानि कर्माणि 306, 17.
 सकामां दूषयंस्तुल्यो 470, 9.
 सकामां दूषयंस्तुल्यो 471, 7.
 स कुबेरः स वरुणः 3, 21.
 सकृदंशो निपतति 571, 15.
 सकृदाह ददाभीति 571, 16.
 स क्रीतकः सुतस्तस्य 514, 12.
 स च राजा चतुर्भागम् 201, 5.
 स चैनं भुवि शक्नोति 3, 19.
 स तथैव ग्रहीतव्यो 281, 9.

सत्यं सत्ये ब्रुवन् साक्षी 108, 3.
 सत्येन शापयेद्विप्रं 111, 8.
 स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ 326, 2.
 स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं 259, 13.
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं 513, 15.
 स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् 401, 13.
 सपालः शतदण्डार्हो 378, 11.
 सपालान्वा विपालान्वा 383, 3.
 सप्त वित्तागमा धर्म्या 483, 9.
 सभान्तः साक्षिणः सर्वान् 107, 16.
 सभामेव प्रविश्याम्याम् 27, 13.
 समक्षदर्शनात्साक्षी 93, 8.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 514, 6.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 532, 17.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 537, 2.
 स महीमखिलां भुञ्जन् 520, 1.
 समीक्ष्य कुलधर्माश्च 46, 12.
 समुत्सृजेद्राजमार्गे यः 401, 12.
 समुद्रे नामुयात्किञ्चित् 283, 1.
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान् 116, 8.
 समोपकृष्टजातिश्च 257, 16.
 सर्वं भूयन्ते हन्ति 112, 2.
 सर्वं वा ऋन्त्यजातं तत् 505, 3.
 सर्वं एव विकर्मस्था 273, 17.
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धा 94, 7.
 सर्वेषामपि तु न्याय्यं 545, 3.

* Referred to as Manu's but not found in the Niranayasagar edition of the Manusmṛiti.

सर्वेषामप्यभावे तु 529, 18.
 सर्वेषामर्थिनो मुख्याः 307, 8.
 सर्वैरुपयैरन्विच्छेत् 285, 17.
 सर्षपाः षड्यवो मध्यः 156, 16.
 सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् 471, 17.
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डम् 464, 14.
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो 464, 12.
 सहासनमभिप्रेक्षुः 419, 3.
 साक्षिप्रत्यय एव स्यात् 388, 9.
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो 388, 10.
 सामन्तानामभावे तु 390, 11.
 सीमां प्रति समुत्पन्ने 396, 7.
 सीमायामविषयायाम् 396, 1.
 सीमाविनिर्णयं कुर्युः 388, 11.
 सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत 387, 1.
 सुकृतैः शापिताः स्विः स्विः
 393, 10.
 सुदीर्घस्यापि कालस्य 329, 7.
 सुवर्णरजतादीनाम् 442, 17.
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः 473, 3.
 सूत्रकार्पासं किण्वानाम् 444, 1.
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च 3, 20.
 सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च 567, 4.
 सोदर्या विभजेयुस्तम् 539, 5.
 सोऽन्तर्दशाहत्तत्प्रव्यं 364, 2.
 सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य 532, 15.
 सोऽस्य कार्याणि संपदयेत्
 27, 12.
 स्तेये च श्रपदं कार्यम् 445, 7.

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः 463, 17.
 स्त्रियाप्यसंभवे कार्यम् 101, 10.
 स्त्रियास्तु यद्भवेद्विचम् 552, 14.
 स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानाम् 209, 8.
 स्यात्साहसं त्वन्वयवत् 435, 2.
 वं च धर्मं प्रयत्नेन 473, 8.
 स्वदेशे वा विदेशे वा 218, 13.
 स्वभावेनैव यद्भूयुः 113, 16.
 स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च 517, 10.
 स्वयमीहितलब्धं तत् 558, 13.
 स्वरवर्णेङ्गिताकारैः 40, 2.
 स्वरवर्णेङ्गिताकारैः 55, 11.
 स्वां प्रसूतिं चरित्रं च 473, 7.
 स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागम् 509, 11.
 स्वेभ्योऽङ्गोभ्यस्तु कन्याभ्यः
 509, 10.
 हन्ति जातानजातांश्च 112, 1.
 हन्याच्चित्रैर्वधोपायैः 582, 4.
 हस्त्यश्वरथहर्तृश्च
 (व्याख्या) 441, 15.
 हीनं पुरुषकारेण 374, 8.
 होता वापि हरेदश्वम् 307, 5.
 २२. मरीचि.
 अर्थप्रत्ययहेतुर्यः 231, 13.
 अविज्ञातनिवेशत्वात् 301, 1.
 आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा 231, 14.
 गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु 231, 12.
 चतुःपञ्चाब्दिकं ज्ञेयम् 148, 17.
 तदधीनकुटुम्बिन्यः 51, 7.

दिवा गृहीतं यत्केत्रा 298, 12.
 धनबाधालंकरणम् 148, 16.
 निष्कुला याश्च पतिताः 51, 8.
 प्रतिग्रहे च क्रीते च 128, 19.
 वणिग्वीथीपरिगतम् 298, 11.
 भ्रातृणात् पूर्वलिखितो 231, 11.
 सर्ववर्णोत्तमा कन्या 51, 6.
 स्थावरे विक्रियाधाने 128, 18.
 हानिस्तत्र समा कल्या 301, 2.

२३. महाभारत.

न तत्सत्यं यत् 35, 16.
 न मा सभा यत्र 35, 13.
 नासौ धर्मो यत्र 35, 15.
 मयेन निर्मिता दिव्या
 (व्याख्या) 26, 13.
 वृद्धा न ते ये 35, 14.

२४. यम.

एवं धर्मप्रवृत्तस्य 583, 8.
 न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् 477, 9.
 न वधं न च वैरूप्यम् 477, 8.
 बलाहत्तं बलाद्भुक्तम् 216, 7.
 यशोऽस्मिन्प्रयत्ने लोके 583, 9.
 सर्वान्वलकृतानर्थान् 216, 8.
 स्वच्छन्दगा तु या नारी 475, 1.
 स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः 477, 7.

२५. याज्ञवल्क्य.

अकारणे च विक्रोष्टा 451, 12.
 अकूटं कूटकं ब्रूते 457, 13.
 अक्षतायां क्षतायां वा 513, 1.
 अगृहीते समं दाप्यो 324, 14.
 अजातौ जातिकरणे 458, 6.
 अत्राहममुकः साक्षी 126, 12.
 अदेशकालसंभाषा 463, 8.
 अधिविज्ञस्त्रियै दद्यात् 488, 12.
 अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः 291, 17.
 अनिश्चित्य भृतिं यस्तु 322, 5.
 अनेकपितृकाणां तु 495, 6.
 अन्तरेण तयोर्यः स्यात् 457, 4.
 अन्तेवासी गुरुप्राप्त 339, 6.
 *अन्त्याभिगमने त्वङ्गुचः 471, 10.
 अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या 544, 15.
 अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या 436, 15.
 अन्योदर्यस्तु संस्पृष्टो 538, 18.
 अन्योन्यापहतं द्रव्यम् 565, 14.
 अपश्यता कार्यवशात् 27, 6.
 अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो
 (व्याख्या) 38, 13.
 अपुत्रा योषितश्चैषां 546, 5.
 अपुत्रेण परक्षेत्रे 518, 9.
 अप्रजायामतीतायां 547, 2.
 अप्राप्तव्यवहारं च 457, 18.
 अवध्यं यश्च बध्नाति 457, 17.

* Cited in the text as Manu's, but not found in Manusmriti.

अभवे ज्ञातुविज्ञानाम् 395, 13.
 अभिगन्तास्मि भगिनीम् 433, 5.
 अभिघाते तथा छेदे 428, 1.
 अभियुक्तं च नान्येन 85, 11.
 अभियोगमनिस्तीर्य 85, 10.
 अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा 56, 6.
 अभिलेख्यात्मनो वंद्यान् 122, 15.
 अभ्रातृको हरेत्सर्वम् 522, 14.
 अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूत 413, 5.
 अयुक्तं शपथं कुर्वन् 451, 14.
 *अयोनौ गच्छतो योषाम् 471, 12.
 अराजदैविकं नष्टम् 328, 1.
 अर्घोऽनुग्रहकर्तार्यः 459, 2.
 अर्घस्य न्हासं वृद्धिं वा 458, 12.
 अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत् 451, 7.
 अर्धत्रयोदशपणः 375, 11.
 अलंकृतां हरन्कन्याम् 469, 1.
 अवरुद्धासु दासीषु 467, 15.
 अविज्ञातहतस्यापि 453, 8.
 अविभक्तैः कुटुम्बार्थे 270, 15.
 अशक्तस्तु वदन्नेवं 432, 11.
 अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् 221, 9.
 असंबद्धकृतश्चैव 215, 2.
 असंसृष्टचपि वा दद्यात् 539, 15.
 असंसृष्टचपि वा दद्यात् 538, 19.
 असंस्कृतास्तु संस्कार्या 509, 2.
 असाक्षिके हते विद्मैः 40, 5.

असाक्षिकहते विद्मैः 412, 12.
 असाक्षिणस्ते वचनात् 101, 3.
 आगमेनोपभोगेन 294, 10.
 आगमेनोपभोगेन 298, 2.
 आगमेनोपभोगेन
 (व्याख्या) 298, 19.
 आगामिभद्रनुपति 122, 2.
 आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो
 284, 12.
 आज्ञासंपादिनीं दक्षाम् 474, 10.
 आधानं विक्रियं चापि 458, 8.
 आधिः प्रणश्येद्विगुणे 238, 11.
 and 244, 6.
 आधिवेदनिकाशं च 546, 17.
 आधिसीमोपनिक्षेप 147, 16.
 आधेः स्वीकरणात्सिद्धी 233, 1.
 आधौ प्रतिग्रहे क्रीते 235, 12.
 आरामायतनग्राम
 (व्याख्या) 403, 8.
 आवेदयति चेन्नाज्ञे 52, 18.
 उत्तमो वाधमो वापि 452, 6.
 उत्पन्ने स्वाभिनी भोगः 406, 13.
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु 513, 5.
 उद्धूर्णे प्रथमो दण्डः 417, 7.
 उद्धूर्णे हस्तपादे तु 414, 6.
 उपजीव्यब्रुमाणां च 426, 11.
 उपपातकयुक्ते तु 433, 10.

* Cited in the text as Maun's, but not found in Manusmriti.

उपस्थितस्य मोक्तव्यः 243, 10.
 उभयाभ्यर्थितेनैव 126, 13.
 उभयोः प्रतिभूरीह्यः 57, 1.
 उभयोरप्यसाध्यं चेत् 323, 10.
 उभयोरप्यसौ ऋक्थी 518, 10.
 ऋगं दद्यात् पतिस्तासाम्
 269, 15.
 एकं घृतां बहुनां च 416, 3.
 एकच्छायाभितप्त्वेवं 251, 10.
 एकादशगुणं दाप्यो 358, 11.
 एभिस्तु व्यवहर्ता यः 457, 12.
 एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गम् 189, 15.
 एष एव विधिर्ज्ञेयः 577, 6.
 एष एव विधिर्दृष्टो
 (व्याख्या) 403, 9.
 एषामपतितान्योन्य 452, 3.
 एषामन्यतमाभावे 150, 8.
 एषामभावे पूर्वस्य 523, 11.
 औरसाः क्षेत्रजास्तेषाम् 546, 1.
 औरसो धर्मपत्नीजः 512, 1.
 कन्धराबाहुसक्थ्नां च 416, 2.
 करपाददतो भङ्गे 415, 11.
 करौ विमृदितग्रीहि 179, 10.
 कर्तव्यं वचनं सर्वैः 354, 5.
 कलहापहतं देयम् 420, 6.
 कानीनः कन्यकाजातो 512, 4.
 कान्तारगास्तु दशकं 222, 1.
 कारयेत्सर्वदिव्यानि 167, 6.
 काले कालकृतो नदयेत् 238, 12.
 कुर्यात्पत्यभियोगं तु 85, 18.

कुलानि प्रकृतौश्चैव 46, 15.
 कृतशिल्पोऽपि निवसेत् 339, 5.
 क्रमादभ्यागतं द्रव्यम् 557, 16.
 क्रमेणाचार्यसाच्छिष्य 542, 8.
 क्रयो वा निःस्रवस्तस्मात्
 458, 16.
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः 513, 3.
 क्रीत्वा नानुशयः कार्यः 362, 14.
 क्रीबीऽथ पतितस्तज्जः 544, 14.
 क्षेत्रजाखिद्येकभागा 503, 11.
 क्षयं वृद्धिं च वणिजा 362, 13.
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु 512, 2.
 क्षेत्रवेदमवनयाम् 452, 11.
 क्षेत्रस्य हरणे दण्डा 402, 12.
 क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः 430, 7.
 गणद्रव्यं हरेद्यस्तु 355, 9.
 गते तस्मिन्निमग्राङ्गम् 185, 10.
 गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः
 467, 16.
 गुल्मगुच्छक्षुपलता 427, 3.
 गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता 555, 19.
 गृहीतमूल्यं यः पण्यम् 365, 17.
 गृहीतानुक्रमादाप्यो 256, 18.
 गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो 512, 3.
 गृहीयाद्भूतकेतवादि 573, 17.
 गोपशौण्डिकशैलूप 269, 14.
 गोपाः सीमाकृषाणा ये 391, 7.
 गोप्याधिभोगे नो बुद्धिः 237, 6.

ग्रामेच्छया गोप्रचारो 377, 5.
 ग्राहकैर्गृह्यते चोरो 436, 13.
 ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु 573, 16.
 घातितेऽपहते दोषो 447, 7.
 †चतुर्विंशतिको दण्डः 471, 13.
 चतुष्पाद्यवहारोऽयं 16, 4.
 चतुर्विध्यैकभागाः स्युर् 503, 10.
 चरित्रबन्धककृतम् 241, 13.
 चेष्टाभोजनवाग्योधे 416, 1.
 चैत्यदमशानसीमास्तु 427, 1.
 छलं निरस्य भूतेन 40, 10.
 जातदुमाणां द्विगुणो 427, 2.
 जातोऽपि दास्यां शूत्रेण 522, 12.
 जितं तद्वाहयेज्जेत्रे 574, 12.
 जितं ससभिके स्थाने 575, 9.
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन 485, 13.
 ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः 87, 3.
 तत्कालकृतमूल्यो वा 244, 11.
 तत्पुनस्ते समैरदौः 565, 14.
 तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं 130, 7.
 तत्र स्यात्सदृशं स्वाभ्यम् 496, 17.
 तत्सत्यं वद कल्याणि 171, 17.
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः 523, 10.
 तथा शक्तः प्रतिभुवं 432, 12.
 तथोपनिधिराजस्त्री 147, 17.
 तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः 211, 22.

तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः 212, 15.
 तदा तु स्वामिनच्छन्दो 323, 2.
 तद्बुद्धितृणां प्रसूता चेत् 550, 12-13.
 तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो 451, 2.
 तपस्विनो दानशीलाः 94, 15.
 ताभ्य ऋतेऽन्वयः 499, 6.
 तुलाभ्यापो विषं कोशो 151, 11.
 तुलाधारणविद्वद्भिर् 171, 14.
 तुलाशासनमानानाम् 457, 11.
 त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशम् 474, 11.
 त्रायस्वास्मादभीशापात् 189, 18.
 त्रैविद्यनृपदेवानाम् 434, 2.
 त्रैविद्यान् वृत्तिमद्वयात् 348, 13.
 त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः 95, 1.
 त्वं तुले सत्यधर्मासि 171, 16.
 त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः 189, 17.
 दण्डं तस्य पणं चैव 204, 8.
 दण्डं दद्यात्सवर्णासु 469, 2.
 दण्डं स दाप्यो द्विंशतम् 458, 2.
 दण्डः क्षुद्रपशूनां तु 422, 9.
 दण्डनीया तदर्थं तु 380, 10.
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो 513, 4.
 दत्ते त्वर्थं प्रकल्पयेत् 487, 18.
 दत्ते त्वर्थांशहारिणी 502, 1.
 दत्त्वर्णं पाटयेत्पत्रम् 128, 15.

† Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

- दूर्ध्वेण पाटयेत्तेल्लेख्यम् 262, 7.
 दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर् 446, 7.
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव 256, 19.
 दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा 122, 1.
 दद्याच्चापहरेषांशम् 538, 2.
 दद्याद्देते कुटुम्बार्थान् 286, 5.
 दद्यान्माता पिता वायम् 513, 2.
 दगुर्वा स्वकृतं वृद्धिं 222, 6.
 दगुस्तद्विद्विनः प्रेते 270, 16.
 दर्शनप्रतिभूर्यत्र 250, 1.
 दशकं पारदेश्ये तु 458, 18.
 दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं 202, 13.
 दाप्यस्तु दशमं भागम् 322, 4.
 दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् 420, 8.
 दायादेभ्यो न तद्द्यात् 557, 17.
 दीयमानं न गृह्णाति 225, 15.
 दुःखमुत्पादयेद्यस्तु 420, 7.
 दुःखे च शोणितोत्पादे 422, 8.
 दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यम् 428, 3.
 दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा 213, 4.
 दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च 555, 18.
 दूषणे तु करच्छेदः 469, 11.
 दृश्याद्वा तद्विभागः 500, 5.
 देयं प्रतिश्रुतं नैव 318, 12.
 देवानुग्रान्समभ्यर्च्य 191, 10.
 देशं कालं च योऽनीयात् 323, 1.
 देशकालातिपत्तौ वा 292, 4.
 देशोऽशान्तरं याति 56, 1.
 देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये 129, 5.
 दैवराजोपघातेन 368, 7.
 कृतस्त्रीपानसक्ताश्च 436, 16.
 द्रव्यं तदौपनिधिकं 280, 3.
 द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु 40, 6.
 द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु 412, 13.
 द्रष्टारो व्यवहाराणां 575, 14.
 द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यो 415, 2.
 द्विगुणं प्रतिदातव्यम् 252, 12.
 द्विनेत्रभेदिनो राजत् 581, 15.
 द्विपणे द्विशतो दण्डो 458, 10.
 द्वे शते खर्वटस्य स्यात् 377, 11.
 धनी बोपगतं दद्यात् 138, 5.
 धनुःशतं परीणाहो 377, 10.
 धर्मप्रधाना ऋजवः 94, 16.
 धर्मशास्त्रानुसारेण 6, 2.
 न चाहूतो वदेत् किञ्चित् 84, 7.
 न तत्पुत्रा ऋणं दक्षुर 250, 2.
 न तत्र कारणं भुक्तिः 145, 5.
 न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै 488, 13.
 न दत्तं स्त्रीधनं यासां 487, 13.
 न दाप्योऽपहतं तं तु 282, 10.
 न निषेधोऽल्पबाधस्तु 405, 1.
 न पतिः स्त्रीकृतं तथा 269, 11.
 नयेयुरेते सीमानम् 391, 8.
 न योषित् पतिपुत्राभ्याम् 268, 4.
 नष्टापहतमासाद्य 292, 3.
 नष्टो देवो विनष्टश्च 237, 7.
 नाभिदग्धोदकस्थस्य 185, 6.
 निजधर्माविरोधेन 349, 10.

निराया व्ययवन्तश्च 436, 18.
 निर्वास्या व्यभिचारिण्यः 546, 6.
 निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः 158, 2.
 निह्वे भावितो दद्यात् 201, 13.
 निह्वे लिखितं नैकं 202, 12.
 नीवीस्तनप्रावरणसक्थि 463, 7.
 न्यूनं वाभ्यधिकं वापि 580, 1.
 पञ्चकं तु शतं दाप्यः 257, 5.
 पञ्चग्रामी बहिः क्रोशात् 447, 10.
 पञ्चबन्धो दमस्तस्य 294, 11.
 पञ्चबन्धो दमस्तत्र 298, 3.
 पञ्चबन्धो दमस्तत्र
 (व्याख्या) 298, 20.
 पञ्चाशत्पणिको दण्डः 451, 10.
 पणान्दाप्यः पञ्चदश 428, 2.
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य 459, 1.
 पण्येषु प्रक्षिपन् हीनम् 458, 4.
 पतनीयकृते क्षेपे 433, 9.
 पत्नी दुहितरश्चैव 523, 9.
 परद्रव्यगृहाणां च 436, 17.
 परभूमिं हरन् कूपः 405, 2.
 परस्परं तु सर्वेषां 414, 7.
 परिशुष्यस्खलद्वाक्यो 56, 3.
 परेण भुज्यमानाया 147, 5.
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः 158, 9.
 पशून् गच्छन् शतं दाप्यो
 469, 13.
 पदयतोऽनुवतो भूमेर् 147, 4.
 पादकेशांशुककरो 415, 9.

पारदारिकचोरं वा 580, 2.
 पालदोषविनाशे तु 375, 10.
 पालो येषां न ते मोच्या 383, 8.
 पिण्डदोशहरश्चैषां 513, 6.
 पिण्डाकर्षाशुकावेष्ट 415, 10.
 पितारं प्रोषिते प्रेते 265, 13.
 पितापुत्रविरोधे तु 457, 3.
 पितुरूर्ध्वं विभजताम् 501, 13.
 पितृद्रव्याविरोधेन 557, 14.
 पितृभ्यां यस्य यदन्तं 501, 10.
 पितृपुत्रस्वस्रभ्रातृ 452, 2.
 पितृमातृपतिभ्रातृ 546, 16.
 पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम् 265, 14.
 पुत्रहीनस्य रिक्थिनः 273, 3.
 पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः 271, 8.
 & 272, 9.
 पुमान् संग्रहणे माद्यः 463, 5.
 पूर्वकर्मपराधी च 436, 14.
 पूर्वपक्षेऽधरीभूते 118, 8.
 पूर्वस्मृतादर्धदण्डः 427, 4.
 प्रक्रान्ते सप्तमं भागम् 328, 3.
 प्रतिग्रहपरीमाणं 122, 16.
 प्रतिपन्नं स्त्रिया देयम् 270, 7.
 प्रतिभूर्दीपितो यत्र 252, 11.
 प्रतिमानसमीभूतो 171, 15.
 प्रत्यर्थिनोऽप्यतो लेख्यम् 60, 10.
 प्रपन्नं साधयन्नर्थं 255, 9.
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः 89, 1.
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः 150, 7.

- प्रमादमृतनष्टांश्च 374, 3.
 प्रयोजकेऽसति धनं 243, 11.
 प्ररोहिशाखिनां शाखा 426, 10.
 प्रव्रज्यावसितो 344, 10.
 प्रष्टव्या योषितश्चास्य 453, 9.
 प्रसद्य घातकांश्चैव 441, 7.
 प्रसद्य दास्यभिगमे 468, 14.
 प्रस्थानावेव्रकृच्चैव 328, 2.
 प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यम् 254, 12.
 & 571, 2.
 प्रातिलोम्यापवादेषु 418, 9.
 प्रातिलोम्ये वधः पुंसो 464, 5.
 प्राप्तिं नृपतिना भागे 575, 8.
 फालाहतमपि क्षेत्रम् 407, 9.
 बन्धिग्राहान् तथा बाजि 441, 6.
 बन्धुदत्तं तथा शुष्कम् 547, 1.
 बलाहासीकृतश्रेरिः 346, 13.
 बलोपाधिविनिर्वृत्तान् 214, 14.
 बहवस्तु यदि स्वांशैः 251, 9.
 बहुनां यद्यकामासी 468, 15.
 बाहुभीवानेत्रसक्थि 432, 9.
 ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः 257, 11.
 भक्तावकाशाग्न्युदक 446, 6.
 भक्षयित्वोपविष्टानाम् 380, 11.
 भगिन्यश्च निजादंशात् 509, 3.
 भस्मपङ्कुरजःस्पर्शो 413, 4.
 भिक्षे दग्धेऽथवा छिन्ने 129, 6.
 भिषङ् मिथ्या चरन् दण्ड्यः
 457, 15.
- भूतमप्यनुपन्यस्तं 40, 11.
 भूर्या पितामहोपात्ता 496, 16.
 भृतिमर्धपथे सर्वांम् 328, 4.
 भेषजस्नेहलवण 458, 3.
 भ्रातृणामथ दम्पत्योः 571, 1.
 भ्रातृणामपि दम्पत्योः 254, 11.
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य 126, 7.
 मत्तोन्मत्तार्तव्यसिनि 215, 1.
 मध्यमो जातिपूगानाम् 434, 3.
 मध्यस्थस्थापितं तस्मात्
 225, 16.
 मध्यो दण्डो व्रणोज्जेदे 415, 12.
 मर्यादायाः प्रभेदे च 402, 11.
 महापराधिनमपि 445, 2.
 महापशूनामेतेषु 422, 11.
 महाभियोगेष्वेतानि 151, 12.
 महोक्षोत्सृष्टपशवः 383, 7.
 मातुर्दुहितरः शेषम् 550, 7.
 मातुर्दुहितरः शेषम् 494, 11.
 मानुषे मध्यमं राज 457, 16.
 मानेन तुलया वापि 458, 1.
 माषानटौ तु महिषी 380, 9.
 मिथ्याभियोगी द्विगुणम् 201, 17.
 मृच्चर्ममणिसूत्रायः 458, 5.
 मृतायां दत्तमादद्यात् 554, 12.
 मृते पितरि कुर्युस्तं 522, 13.
 मृत्युदेशसमासम् 453, 11.
 मैत्रमौह्यहिकं चैव 557, 15.
 मोक्ष्य आधिस्तदुत्पत्ते 245, 6.

यः साहसं कारयति 451, 3.
 यथाजाति यथावर्ण 95, 2.
 यथार्पितान्पशून्गोपः 372, 13.
 यदा तु द्विगुणीभूतम् 245, 5.
 यदि कुर्यात्समानंशान् 487, 12.
 यद्यस्मि पापकृन्मातर् 172, 1.
 यश्चैवमुक्तवाहं दाता 451, 4.
 यस्तत्र विपरीतः स्यात् 354, 6.
 यस्य वैगैर्विना जीर्येत् 189, 16.
 याचितान्वाहितन्यास 288, 1.
 यातश्चेदन्य आधेयो 233, 2.
 युक्तिप्रामिक्त्रिदाविह्व 133, 11.
 योज्या व्यस्ताः समस्ता वा
 205, 15.
 योऽभियुक्तः परेतः स्यात् 145, 4.
 यो यावत्कुरुते कर्म 323, 9.
 रक्तस्रग्वसनाः सीमाम् 393, 2.
 रागाहोभाद्भयाद्वापि 34, 4.
 राजनि स्थाप्यते योऽर्घः 458, 15.
 राजपत्न्यभिगामो च 452, 13.
 राजयानासनारोहः 580, 12.
 राजा कृत्वा पुरे स्थानम् 348, 12.
 राज्ञाधमर्णिको दान्यः 257, 4.
 राज्ञा सविह्वं निर्वास्याः 576, 8.
 राज्ञा सभासदः कार्या 26, 7.
 रिक्थग्राही ऋणं दाप्यो 271, 7.
 & 273, 1.
 रुच्या वान्यतरः कुर्यात् 152, 16.
 ललाटं स्विद्यते तस्य 56, 2.

लाभालाभौ यथाद्रव्यम् 303, 14.
 लिखितं ह्यमुकेनेति 126, 14.
 लिङ्गस्य छेदेन मृत्यौ 422, 10.
 लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् 260, 10.
 लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् 138, 4.
 वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि 221, 10.
 वर्णानामानुलोम्येन 418, 10.
 वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो 455, 12.
 वत्सं चतुर्गुणं प्रोक्तम् 253, 6.
 वस्त्रधान्यहिरण्यानाम् 226, 2.
 वाक्चक्षुः पूजयति नो 56, 4.
 वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डः 205, 14.
 वानप्रस्थयातिव्रह्म 542, 7.
 वासनस्थमनाख्याय 280, 2.
 विकर्णकरनासौष्टीम् 452, 10.
 विक्रयावक्रयाधान 455, 13.
 विक्रीणतां च विहितो 458, 14.
 विक्रीतमपि विक्रेयम् 369, 7.
 विनापि साक्षिभिर्ज्ञेयं 130, 6.
 विप्रविह्वेन शूद्रस्य 581, 16.
 विप्रदुष्टां क्षियं चैव 452, 7.
 विप्रपीडाकरं छेद्यम् 417, 6.
 विभक्तेषु सुतो जातः 499, 1.
 विभजेयुः सुताः पित्रोः 489, 1.
 विभजेरन् सुताः पित्रोर् 551, 10.
 विभागं चैल्पिता कुर्यात् 485, 12.
 विभागनिह्वे शातबन्धु 569, 7.
 विभागभावना श्रेया 569, 8.
 विवादेयेत्यथ एव 71, 12.

- विधीतभर्तुस्तु पथि 447, 8.
 विषामिदां पतिगुरु 452, 9.
 वृथादानं तथैवेह 267, 2.
 वृषक्षुद्रपशूनां च 451, 15.
 व्यवहारानृपः परयेत् 6, 1.
 शक्तस्यानीहमानस्य 494, 7.
 शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् 469, 12.
 शतमानं तु दशभिर् 158, 1.
 शत्यस्तदर्धिकः पाद 432, 10.
 शपन्तं दापयेद्राजा 433, 6.
 शखावपाते गर्भस्य 452, 5.
 शुद्धश्चेद्रमयोर्ध्वं मां 172, 2.
 शुद्रप्रव्रजितानां च 451, 13.
 *शुद्रस्तथाङ्गुय एव स्यात्
 471, 11.
 शोणितेन विना दुःखम् 415, 1.
 भुताध्ययनसंपन्ना 26, 6.
 भुतार्थस्योत्तरं लेख्यम् 68, 10.
 भोत्रियास्तापसा वृद्धा 101, 2.
 षोडशाद्यः पणान् दाप्यो 428, 4.
 संततिः स्त्रीपशुष्वेव 253, 5.
 संततिस्तु पशुस्त्रीणां 226, 1.
 संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्
 133, 10.
 संदिग्धार्थस्वतन्त्रो यः 84, 6.
 संदिष्टस्याप्रदाता च 451, 8.
 संभूय कुर्वतामर्घम् 458, 11.
 संभूय वणिजा पण्यम् 458, 13.
 संभ्राव्य पाययेत्तस्मात् 191, 11.
 संसृष्टिनस्तु संसृष्टी 538, 1.
 सकामास्वनुलोमासु 469, 3.
 सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा 445, 1.
 सचैलं स्नातमाह्वय 167, 5.
 सजातावुत्तमो दण्ड 464, 4.
 स तमादाय सप्तैव 176, 1.
 सत्यंकारकृतं द्रव्यम् 241, 14.
 सत्यंकारकृतं द्रव्यम् 371, 4.
 सत्यासत्यान्यथा स्तोत्रैः 430, 6.
 सत्येन मामभिरक्ष त्वं 185, 5.
 सदानमानसत्कारैः 358, 9.
 सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः 463, 6.
 स नाणकपरीक्षी तु 457, 14.
 सपणश्चेद्विवादः स्यात् 204, 7.
 सपिंडो वा सगोत्रो वा (व्याख्या)
 38, 14.
 सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि 179, 11.
 स प्रदाप्यः कृष्टफलम् 407, 10.
 सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः 34, 5.
 सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः 213, 5.
 सभ्यैः सह नियोक्तव्यो 27, 7.
 समकालमिषुं मुक्तम् 185, 9.
 सममेषां विधीतेऽपि 380, 12.
 समवायेन वणिजाम् 303, 13.

* Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम 126, 7.
 समामासतदर्धाहर् 60, 11.
 समुद्रपरिवर्तं च 458, 7.
 समूहकार्यं आयातान् 358, 8.
 समूहकार्यप्रहितो 358, 10.
 समेष्वेवं परस्त्रीषु 413, 6.
 सर्वस्वहरणं कृत्वा 355, 10.
 सर्वेष्वर्धविवादेषु 236, 1.
 स सम्यक्पालितो दद्यात् 574, 11.
 साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा 262, 8.
 साक्षिणश्च स्वहस्तेन 126, 11.
 साक्षिषूभयतः सत्सु 118, 7.
 साधारणस्यापलापी 452, 1.
 साध्यमानो नृपं गच्छेत् 255, 10.
 सामन्तकुलिकादीनाम् 451, 9.
 सामन्ता वा समग्रमाः 393, 1.
 साशीतिपणसाहस्रो 211, 21.
 साशीतिपणसाहस्रो 212, 14.
 साहसस्तेयपारुष्य 71, 11.
 सीक्षो विवादे क्षेत्रस्य 391, 6.
 सुताश्चैषां च भर्तव्या 546, 4.
 सुराकामवृत्तकृतम् 267, 1.
 सेतुभेदकरिं चाप्सु 452, 8.
 सेतुवल्मीकिनिम्नास्थि 391, 9.
 सोदयं तस्य दान्योऽसौ 365, 18.
 सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो 349, 11.
 श्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा 453, 10.
 क्षीनक्तमन्तरागार 214, 15.

स्मृत्याचारव्यपेतेन 52, 17.
 स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु 39, 3.
 स्वं कुटुम्बाविरोधेन 314, 16.
 स्वं लभेतान्यविक्रीतम् 292, 11.
 स्वच्छन्दै विधवागामी 451, 11.
 स्वदेशपण्ये तु शतम् 458, 17.
 स्वधर्माच्चलितान् राजा 46, 16.
 स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत् 56, 5.
 स्वयं कृतं वा यद्वृणम् 270, 8.
 स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य 523, 12.
 स्वसीप्ति दद्याद्भ्रामस्तु 447, 9.
 स्वामिने योऽनिवेद्यैव 406, 12.
 हानिर्विक्रेतुरेवासौ 368, 8.
 हानिश्चेत् क्रेतुदोषेण 369, 8.
 हीनजातिं परिक्षीणम् 257, 10.
 हीनाद्ब्रह्मो हीनमूल्ये 292, 12.
 हीने पणे तु पञ्चाशत् 458, 9.
 हीनेष्वर्धदमो मोह 413, 7.
 हतं प्रनष्टं यो द्रव्यम् 291, 16.

२६. लौगाक्षि.

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते 563, 18.
 क्षेमं पूर्तं यागमिष्टम् 563, 17.

२७. वसिष्ठ.

अक्षया वृद्धिरेतेषाम् 229, 16.
 अथ चेदनृतं ब्रूयात् 110, 1.
 अथ भ्रातृणां दायविभागो 501, 4-5.
 अदूरबान्धवं बन्धुसंनिक्षे 513, 24.

- अनंशास्त्राभ्रमान्तरगताः 543, 4.
 544, 10, 545, 11.
 अभ्रातृकां प्रदास्यामि 512, 9.
 अस्यां यो जायते पुत्रः 512, 10.
 आज्ञाप्रज्ञापनापन्नम् 121, 15.
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे 125, 5.
 उभौ क्रियानुसारेण 236, 11.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्य 125, 8.
 एकैकं वादेयत्तत्र 113, 14.
 कार्यं निवेदितं येन 125, 9.
 कार्यमादिश्यते येन 125, 7.
 कालं निवेद्य राजानं 126, 1.
 किमेतयोर्बलीयः स्यात् 236, 6.
 कृतं यथैकदिवसे 236, 8.
 कृमिकीटपतङ्गेषु 110, 11.
 क्रीबोन्मन्तपतिताश्च 545, 13.
 मानुषत्वं यदाप्नोति 110, 13.
 मृगस्तु दशवर्षाणि 110, 12.
 चतस्रस्तु परित्याज्याः 475, 4.
 चतुर्थभागभागी स्यात् 515, 2.
 जातिं गोत्रं च शाखां च 126, 3.
 तमायान्तं पुनर्जित्वा 213, 17.
 तस्मिन्नेत्यतिगृहीते 515, 1.
 तान्नायःकांस्यरीतीनां 227, 15.
 तुल्यकाले निस्सृष्टानां 234, 1.
 तृतीयः पुत्रिकैवेति (व्याख्या)
 512, 14.
 त्रयाणामिति संदेहे 236, 9.
 त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं 236, 10.
 त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः 227, 16.
 दन्तचर्मस्थिशृङ्गाणां 229, 15.
 दायकं ग्राहकं चैव 126, 2.
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य 110, 14.
 द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं
 226, 8.
 द्विगुणा दाप्यते वृद्धिः 227, 14.
 न त्वेकं पुत्रं दद्यात् 315, 4.
 न त्वेकैकं पुत्रं दद्यात् 513, 18.
 पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् 316, 1.
 पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् 513, 22-24.
 पुष्पमूलफलादीनि 226, 9.
 प्रतिधी तु विशेषेण 475, 5.
 प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी 112, 9.
 प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्गं 124, 11.
 भिन्नकाले तु यत्कार्यं 113, 13.
 मानुषत्वं यदाप्नोति 110, 13.
 मृगस्तु दशवर्षाणि 110, 12.
 मृतो नरकमायाति 110, 2.
 यं पूर्वतरमाधाय 236, 5.
 यदेकदिवसे तौ तु 234, 4.
 येन चैषां यदुपार्जितम् 560, 11.
 येन भुक्तं भवेत्पूर्वं 234, 2.
 यो मन्येताजितोऽस्मीति 213, 16.
 लौकिकं राजकीयं च 119, 16.
 वञ्चशुक्तिप्रवालानां 227, 13.
 विभज्याधिः समं तत्र 234, 5.
 विभिन्नैरेव तत्कार्यं 113, 12.
 वृद्धिं ग्राहकहस्तं च 126, 4.

व्यवाये तीर्थगमने 475, 12.
 शासनं प्रथमं ज्ञेयम् 121, 14.
 आ चैव दशवर्षाणि 110, 10.
 समवेतैस्तु यदृष्टं 113, 11.
 स हि संतानाय 315, 5.
 सामन्तेष्वथ भृत्येषु 125, 6.
 सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात् 124, 12.
 सूकरो दशवर्षाणि 110, 9.
 हिरण्यं गोशकृद्भर्मान् 112, 10.

२८. विपतन्त्र.

तस्योर्ध्वं तत्परौ द्वौ 190, 5.
 यो वेगः पञ्चमोऽसौ 190, 6.
 वेगो रोमाञ्चमाद्यो 190, 4.
 षष्ठो निश्वासमोहौ 190, 7.

२९. विष्णु.

अनुक्तानां द्विगुणा 228, 8.
 अपुत्रपौत्रसंताने 525, 8.
 अपुत्रस्य ऋक्थस्य 508, 2.
 अप्रशस्तास्तु कानीन 515, 12.
 असमप्रदाने लेख्या 260, 13.
 उत्तमर्णश्चेद्राजानम् 200, 17.
 उपाधिदेविनाम् 576, 18.
 ऊनां चेत्योडश 234, 13.
 करौ विमर्दितस्त्रीहि 179, 1.
 किण्वकापिससूत्रचर्मवर्मा
 229, 11.
 कितवेष्टेव तिष्ठेरन् 576, 1.

कोशवर्जं चतुर्गुणे 156, 2.
 गृहीतमूल्यं यः पण्यं 367, 10.
 गोचर्ममात्राधिकां 234, 11.
 ग्राम्यपशुघाते कार्षापणम्
 420, 11.
 तत्र कृष्णलोने शूद्रम् 155, 10.
 तदनपत्यस्य स्वर्यातस्य 527.
 16-19.
 तदेनं संशयादस्मात् 184, 18.
 तमशुद्धं विजानीयात् 193, 3.
 तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य 234, 12.
 तिलकरं त्रिकृष्णलोने 155, 12.
 तुलाधारस्य ते लोकाः 172, 11.
 त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य 156, 1.
 त्वमन्तः सर्वभूतानाम् 184, 15.
 त्वमेवाग्भो विजानीषे 184, 16.
 दूर्वाकरं शापयेत् 155, 11.
 ब्रूते कृटाक्षदेविनाम् 576, 17.
 द्विजातीनां दौद्रस्त्वेकः 508, 1.
 न दद्याल्लोभतः पश्चात् 222, 12.
 पथि ग्रामप्रान्ते च 380, 6.
 पशूनां पूंस्त्वोपघातकारी 423, 5.
 पूर्वेषां तु स्वधाकारे 525, 9.
 पौनर्मवश्च तेनैव 515, 13.
 प्राकृतानि च गूढानि 179, 4.
 प्राप्तार्थोत्तमर्णो 200, 19.
 फलोपभोगद्रुमच्छेदो नूत्तमम्
 526, 3.

ब्रह्मज्ञानां स्मृता लोका 172, 10.
 † भर्ता प्रीतिन यद्वत् 483, 17.
 त्रियते तत्र तल्लेख्यम् 134, 12.
 य एव तत्र द्रष्टारः 576, 2.
 यत्रर्गा धनिकों वापि 134, 11.
 यथाभिहिता समयक्रिया 155, 16.
 यथोर्नाक्षिप्र आधिस्तौ 233, 15.
 यस्य पश्येत् द्विसप्ताहात् 193, 1.
 यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य 233, 16.
 यो गृह्णत्वा ऋणं पूर्वं 222, 11.
 रजतकरं चतुः कृष्णलेने 155, 13.
 राजे धनदशभाग 200, 18.
 रोगोऽग्निर्जातिमरणम् 193, 2.
 लक्ष्येत्तस्य विज्ञाने 179, 3.
 व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं 184, 17.
 शिरोऽमृतमहीकरं 155, 15.
 समक्षदर्शनात् साक्षी 93, 11.
 मव न पुरुषपीडाकराः
 420, 15.
 सर्वेषु चार्थजातेषु 155, 9.
 † सा यथाकाममश्रीयात् 483, 18.
 सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलेने
 155, 14.
 स्त्रीब्राह्मण.....व्याध्युपसृष्टे च
 162, 13-18.
 हस्तक्षतेषु सर्वेषु 179, 5.

३०. वृद्धमनु.

अथ तस्यापि देयं स्यात् 329, 13.
 अपुत्रा शयनं भर्तुः 524, 1.
 उद्धृत्यान्वस्तु कार्यः स्यात्
 327, 13.
 न तु दाप्यो हतं चौरैः 327, 6.
 पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डम् 524, 2.
 पथि विक्रीय तद्भाण्डम् 329, 12.
 प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः 325, 12.
 प्रमादान्नाशितं दाप्यः 327, 5.
 भाण्डं न दद्यात्परतो 330, 9.
 मुषितः शपथं दाप्यो 449, 5.
 यः कर्मकाले संप्राप्ते 327, 12.
 यदि तस्मिन्दाप्यमाने 449, 4.
 यो भाटयित्वा शकटम् 330, 8.
 स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म 325, 12.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

विभागधर्मसंदेहे 571, 7.
 विभागभावना कार्या 571, 8.

३२. वृद्धविष्णु.

अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि
 526, 7.
 अपुत्रस्याथ कुलजा 526, 9.
 तदभावे पिता माता 526, 10.

† Referred to as विष्णुवचनं (P. 484, L. 18) but not found
 in the विष्णुस्मृति edited by Jolly.

३३. व्याघ्र.

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये 101, 18.
साहसेषु च सर्वेषु 101, 17.

३४. व्यास.

अगृहीते धने तत्र 90, 13.
अगोपयन्तौ भाण्डानि 304, 5.
अजिता अपि दण्ड्याः स्युः 199, 13.
अनोऽन्तरा धनं दत्त्वा 244, 1.
अतोऽर्वाक्पिण्यदोषस्तु 361, 11.
अधरीकृत्य तन्पत्रम् 90, 11.
अधोगतो न शुद्धयेत्तु 174, 1.
अन्यथा द्विगुणं दाप्याः 304, 6.
अन्यथा न दयते लाभो 232, 10.
अप्रकाशोत्साधियुक्तम् 137, 11.
अवश्यं तेन वक्तव्यम् 139, 2.
अविज्ञातनिवासाश्च 438, 16.
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैः 42, 2.
असंस्कृतास्तु ये तत्र 508, 7.
असुतास्तु पितुः पत्न्यः 502, 8.
आधिपत्रं चतुर्थं च 126, 19.
आवेदयित्वर्णिकुले 240, 7.
उत्कोचजीविनो द्रव्य 580, 10.
उत्क्षेपकः संधिभेत्ता 438, 17.
ऋणं दाप्यस्तु तन्नाशे 232, 11.
ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः 251, 2.
ऋणं पैतामहं पौत्रः 250, 8.
ऋणं सलामं संशोध्य 236, 14.
एतत्सर्वं समासेन 124, 9.

एवं निष्कप्रमाणं तु 158, 15.
एवं निःसंशयज्ञानात् 174, 4.
करोत्युत्तरकार्याणि 580, 9.
कालं काले पालनीयः 123, 13.
कालेऽतीते मुक्तपाशाः 110, 7.
किंचिदूनं प्रदाप्यः स्यात् 283, 15.
कुटुम्बिनोऽथ कायस्थ 123, 5.
कुर्याज्ज्ञानपदं लेख्यम् 137, 10.
कुर्वीत पुनराह्वानम् 51, 19.
क्रमायातो दृढः शूद्रः 30, 10.
क्रियाकारकसंबन्धम् 122, 11.
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च 42, 3.
गृहीतदोषो नष्टश्च 236, 13.
गृहीतबन्धोपस्थाने 249, 13.
गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं 240, 6.
गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं 244, 3.
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् 283, 19.
ग्रामयोरुभयोः सीम्नि 386, 3.
चर्मकाष्ठेष्टकासूत्र 361, 3.
चीरकं च स्वहस्तं च 126, 18.
जङ्गमं स्थावरं येन 124, 4.
जयपत्रं ततो दद्यात् 124, 3.
जितं तु दण्डयेद्ब्राजा 199, 12.
ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् 454, 2.
ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च 202, 5.
तदन्तरा धनं दत्त्वा 239, 3.
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यम् 109, 5.
तस्य भागद्वयं देयम् 562, 5.
तस्य राज्ञा प्रदातव्यम् 124, 6.

ताम्रपट्टे पटे वापि 122, 10.
 तुषाङ्गारकपालैस्तु 386, 7.
 ते च चण्डालपर्यन्तान् 123, 6.
 तेषां वर्षशते पूर्णे 110, 6.
 त्रिपूरुषी त्रिगुणिता 142, 3.
 त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं 30, 4.
 व्यहोहोहं परीक्षेत 361, 7.
 दत्तं भयामुकायाथ 123, 8.
 दशाहात्सर्ववीजानां 361, 10.
 दानवादप्रतिभुवौ 251, 3.
 दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डम् 298, 8.
 देशाध्यक्षादिना लेख्यम् 137, 13.
 वैवराजोपघाते तु 232, 9.
 अव्यभेदप्रमाणं च 125, 14.
 द्वित्रिर्लिपिज्ञैः स्वकृतम् 137, 9.
 द्विपदामर्धमासं स्यात् 361, 9.
 धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः 94, 10.
 न मयैतत्कृतं पत्रम् 90, 10.
 न वर्धते प्रयत्नस्य 225, 7.
 नानापण्यानुसारान्ते 304, 4.
 निगदं स्मृतिवाक्यं च 124, 8.
 निराधारे द्विकशतम् 221, 19.
 निहृते तु यदा वादी 202, 4.
 न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं 580, 8.
 पण्यमेव निवृष्टं तत् 370, 17.
 परानीकहते देशे 51, 18.
 पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात् 158, 14.
 पालग्रहे ग्रामघाते 374, 15.
 पितरश्चावलम्बन्ते 109, 3.

पितामहश्च सर्वास्ताः 502, 9.
 पितृपूर्वं नामजाती 125, 13.
 पूर्वोत्तरे क्रियापादम् 124, 7.
 प्रकाशं साक्षिभिर्भावि 89, 8.
 प्रतिग्रहीतृजात्यादि 123, 2.
 प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र 386, 6.
 प्रमाणमेकोऽपि भवेत् 96, 5.
 प्रमाणान्तरमिष्टं हि 137, 8.
 प्रातिभाव्यं भुक्तबन्धम् 225, 6.
 फलभोग्यं पूर्णकालम् 243, 16.
 बध्यन्ते वारुणैः पाशैः 110, 4.
 बन्धकस्य धनी स्वामी 239, 2.
 ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान् 123, 4.
 भाक्षिते सोदयं दाप्यः 283, 14.
 भागाभिशापसंदिग्धे 124, 5.
 भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया 142, 2.
 भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः
 123, 15.
 मणिमुक्ताप्रवालानां 361, 8.
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य 123, 11.
 मातापित्रोरालम्बनम् 123, 7.
 मूलेन सह वादस्तु 295, 13.
 मूले समाहते क्रेता 295, 12.
 यच्चान्यस्य कृतं लेख्यम् 139, 1.
 यत्प्रणष्टं हतं वा स्यात् 374, 16.
 यन्नामलेख्यं तल्लेख्यम् 90, 12.
 याचनानन्तरं नाशे 283, 18.
 याज्वाधर्मेण यदुक्तम् 149, 5.
 युवानः साक्षिणः कार्यो 94, 13.

- रहःकृतं प्रकाशं च 89, 7.
 राजवंशक्रमयुतं 125, 12.
 राजा तु स्वयमादिष्टः 122, 9.
 लिखेज्जानपदं लेख्यम् 125, 11.
 लेख्ये कृते च दिव्ये च 249, 12.
 लोकप्रसादात्स्वकृतात् 137, 12.
 वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु 42, 1.
 वदन्यष्टगुणान् काले 228, 2.
 वर्षाणि विंशतिं भुक्ता 142, 1.
 वस्त्ररूप्यहिरण्यानाम् 361, 4.
 वादी चोन्मार्गं ब्रव्यम् 298, 7.
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् 361, 12 & 363, 12.
 विद्याप्राप्तं शौर्यधनम् 559, 1.
 विप्रत्यये लेख्यादिव्यदर्शने 251, 1.
 विभागकाले तत्तस्य 559, 2.
 विभिन्नमातृकालेषाम् 503, 2.
 विवादं नैव पश्येयुः 42, 4.
 विशुद्धिपत्रकं चैव 127, 2.
 व्यवहारं स्वयं दृष्ट्वा 124, 2.
 शाककार्पासबीजेक्षौ 228, 1.
 शिष्यच्छेदेऽक्षभङ्गे च 174, 3.
 शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः 96, 4.
 शौर्यादिनाप्राप्तिं धनम् 562, 4.
 भुताध्ययनसंपन्नम् 30, 5.
 भोत्रिया न परार्थिनाः 94, 12.
 भौतस्मार्तक्रियायुक्ता 94, 11.
 षष्ठस्तं तु तयोः प्रोक्तम् 169, 11.
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि 110, 5.
 षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यम् 127, 1.
 सत्यंकारं च यो दत्त्वा 370, 16.
 सत्यवाक्ये ब्रजन्यूर्ध्वम् 109, 4.
 संनिवेशं प्रमाणं च 123, 10.
 संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः 508, 8.
 सबन्धे भाग आशीतः 221, 18.
 समं दद्यात्तत्सुतौ तु 250, 9.
 समकालं पश्चिमं वा 137, 14.
 समक्षमसमक्षं वा 304, 3.
 समानजातिसंख्या ये 503, 1.
 समामासतदर्धाहर् 123, 1.
 समुच्छ्रिता ध्वजाकारा 386, 4.
 समोऽपि न विशुद्धः स्यात् 174, 2.
 सर्वानेतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान् 123, 14.
 साक्षिणा धर्मसंस्थेन 109, 1.
 साक्षिभावे नियुक्तानां 109, 2.
 साधनाङ्गान्विता रात्रौ 438, 15.
 साधारणं समाश्रित्य 562, 3.
 साध्यपालस्तु कर्तव्यो 30, 9.
 सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणाम् 123, 12.
 सीमात्र चिह्निता कार्या 386, 8.
 सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि 149, 6.
 स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी 438, 18.
 स्थानवंशादिपूर्वं च 123, 3.
 स्पष्टाक्षरं जितक्रोधं 30, 7.
 स्फुटलेखं नियुज्जीत 30, 6.
 स्वच्छन्दगा बहुजला 386, 5.

स्वहस्तकाज्ज्ञानपदम् 137, 7.
 हन्याच्चित्रवधोपायैः 454, 3.
 हस्तद्वयं निखेयं तु 169, 10.
 हिरण्ये द्विगुणीभूते 239, 1. and
 240, 4.

३५. शङ्ख.

अकामे पितरि ऋक्थविभागो
 487, 2.
 अदण्ड्यो मातापितरौ 206, 15.
 अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्
 479, 19.
 तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणम्
 151, 1.
 त्रयाणामपि वर्णानाम् 208, 15.
 न जीवाति पितरि 479, 17.
 पूर्वनष्टां तु यो भूमिं 558, 7.
 यथाभागं लभन्त्यन्ये 558, 8.
 यद्यपि स्यात्पश्चात् 479, 18.
 लोहधारणम् 151, 2.
 वानप्रस्थौ जन्मकर्म 206, 16.
 विभज्यमाने दाये 511, 11.
 विवासनं धिक्करणम् 208, 16.
 वैवाहिकं स्त्रीधनं च 511, 12.
 स्वर्ग्यतस्य ह्यपुत्रस्य 540, 19.

३६. शङ्खलिखितौ.

इष्टापूर्तप्रदानम् 151, 8.
 केशकिशिमहणात् 119, 1.
 दिवा त्रीन् । मुहूर्ते माषम् 382, 4.
 रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च 382, 3.

शस्त्रपाणिघातकः 119, 2.
 समं सर्वे सहोदरा मातृकं....
 551, 20.
 सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्
 404, 7.

३७. श्रुति.

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋग्वान्
 जायते 263, 11.
 तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा
 536, 5.
 यो वै भागिनं भागास्तु दत्ते चयते नैनं
 स यदि नैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ
 पौत्रं चयते. 566, 17-18.

३८. संग्रहकार.

अन्यस्वमन्यहस्तेषु 481, 12.
 अर्थवद्दर्मसंयुक्तम् 63, 1.
 अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टम् 127, 5.
 असत्यामपि तस्यां तु 530, 13.
 असाधयन्साधयन्वा 199, 9.
 अस्वतन्त्रतयास्वाम्यम् 479, 8.
 आगमे क्रयदानादौ 141, 4.
 आचार्यस्याप्यभावे तु 530, 18.
 उक्तप्रकाररूपेण 199, 5.
 एवमेवोपरितनां 530, 14.
 काथितं दायशब्देन 478, 8.
 कृतागमस्योक्तकाले 146, 4.
 क्षमालिङ्गात्मपीडावत् 63, 9.
 गुर्वदिशानियोगस्था 533, 7.

ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्ताः 141, 2.
 चीरकं नाम लिखितम् 127, 4.
 तथोद्धारविभागोऽपि 492, 9.
 तदभावेऽसपिण्डाः स्युर् 530, 15.
 तस्यामविद्यमानायां 530, 12.
 तस्यैवात्मतृतीयस्य 146, 5.
 वृष्टकारणदोषो वा 199, 10.
 धटादीनि विषान्तानि 153, 13.
 परात्मपूर्वजानेक 63, 8.
 परित्यक्तागमा भुक्तिः 146, 7.
 पितर्यविद्यमानेऽपि 530, 11.
 पितृव्यविभागस्य 479, 7.
 पितृद्वारागतं द्रव्यम् 478, 7.
 प्रतिनामाभिराक्रान्तम् 127, 7.
 प्रसिद्धमविरुद्धं च 63, 3.
 भाषाक्षरसमं साध्यम् 199, 8.
 भुक्तिप्रसाधने मुख्याः 141, 1.
 भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य 146, 6.
 भ्रातृषु प्रविभक्तेषु 533, 6.
 मातृद्रव्यविभागोऽपि 479, 9.
 यथा नियोगधर्मोऽयम् 492, 8.
 यदावेदयते राज्ञे 63, 10.
 यो यथोक्तान्यतमया 199, 7.
 राज्ञा परीक्ष्य साक्ष्यैश्च 199, 6.
 लिखितं साक्षिणो भुक्तिः 141, 3.
 वर्तते यस्य यदस्ते 481, 11.
 वर्तुमासपक्षाहो 63, 5.

शूद्रस्थैकोदकाभावे 530, 17.
 संक्षिप्तं निखिलार्थं च 63, 4.
 सस्वपत्येषु यस्मान्न 479, 10.
 सन्नचारी सद्भिः 530, 16.
 साध्यप्रमाप्यसंख्यावत् 63, 7.
 साध्यवद्वाचकपदम् 63, 2.
 स्थानावसथसाध्याख्या 63, 6.
 स्पटावगमसंयुक्तम् 127, 8.
 स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैः 127, 6.

३९. संवर्त.

आसेधं प्रतिभङ्गं च 44, 13.
 कन्यापहारकं पापं 44, 15.
 गोत्राद्वर्णनिहन्तारम् 45, 1.
 चतुर्दशी ह्यमावास्या 23, 13.
 तिथिष्वासु न पश्येत्तु 23, 14.
 दशैतानपराधांश्च 45, 2.
 न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे 224, 16.
 परार्थवादसंयुक्तम् 44, 16.
 प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन 144, 5.
 भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य 146, 17.
 भुज्यमाने गृहे क्षेत्रे 146, 16.
 या राज्ञा क्रोधलोभेन 144, 4.
 षड्भागकालं शुक्लार्थे 44, 17.
 संदिग्धे प्रातिभाष्ये च 224, 17.
 स्वयमन्वेषयेद्वाजा 44, 14.
 स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च 44, 18.

४०. स्मृतिःस्मृत्यन्तरंस्मरणंवा.

- अकूरो मधुरः क्षिग्धः 29, 2.
 अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः 499, 13.
 अनुक्तसंख्या यत्र 166, 14.
 अन्तर्हितं हरन् शुद्धः 180, 9.
 अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थम् 536, 2.
 अपसिद्धं निरावाधम् 61, 16.
 अप्सु प्रवेशने यस्य 186, 13.
 अयस्तत्रं तु पाणिभ्याम् 180, 8.
 अवष्टम्भाभियुक्तानाम् 152, 1.
 असाध्यं वा विरुद्धं वा 61, 17.
 आगमस्तु कृतो येन 145, 13.
 आपत्काले कुटुम्बार्ये 485, 9.
 आमन्त्रिता च नागच्छेत् 333, 8.
 उत्साहवानलुब्धश्च 29, 3.
 ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात् 156, 5.
 एकोऽपि स्थावरे कुर्यात् 485, 8.
 कर्णौ चर्म च वालांश्च 377, 2.
 कलौ युगे त्विमान् धर्मान् 522, 10.
 कुलीना ऋजवः शुद्धा 95, 5.
 कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो 160, 13.
 जनन्यस्वधना पुत्रैर् 502, 4.
 तथाजाविकवत्सानां 381, 4.
 तदङ्गच्छेद् इत्येको 404, 4.
 तदप्यन्यायवहितम् 582, 18.
 तन्दुलाश्चैव कोशश्च 152, 2.
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रम् 357, 4.
 तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ 175, 19.

- ज्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः 95, 6.
 दत्तौरसेतरेषां तु 522, 8.
 दूर्वायाः सप्तपर्णानि 180, 2.
 देवरेण सुतोत्पत्तिः 522, 9.
 द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् 581, 19.
 धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर् 190, 1.
 न तत्सुतस्तत्सुतो वा 145, 14.
 न प्रतिग्रहभूदेया 564, 9.
 निष्के तु सत्यवचनं 156, 4.
 न्यायापेतं यदन्येन 582, 17.
 पणस्य पादौ द्वौ गां तु 381, 3.
 पण्यस्त्रीणां व्यसनिनाम् 160, 12.
 पत्रैरञ्जलिमापूर्य 179, 14.
 पशुस्वामिषु दद्यात् 377, 3.
 प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्
 568, 13-14.
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते 95, 8.
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तम् 175, 20.
 प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु 77, 19.
 वहिर्वासिषु बाह्याश्च 95, 10.
 बान्धवादप्रजाद्यस्तु 295, 2.
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः 95, 7.
 मिथ्या क्रिया पूर्ववादे 77, 14.
 यस्य राजस्तु कुरुते 357, 3.
 लब्धं दानक्रमप्राप्तम् 295, 1.
 ललाटे चाभिशास्ताङ्कः 205, 11.
 वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः 381, 11.
 वधः सर्वस्वहरणं 404, 3.
 वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् 142, 10.

वाक्पारुष्ये महीवादे 395, 6.
वाक्पारुष्ये य एवोक्तः (व्याख्या)
416, 17.

व्याधिता संभ्रमा व्यघ्रा 333, 6.
शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ 177, 1.
शिरसो मुण्डनं दण्डः 205, 10.
शिरोमात्रं तु वृद्धयेत 186, 12.
श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः 95, 9.
स एव दण्डपारुष्ये (व्याख्या).
416, 18.

सप्त पिप्पलपत्राणि 180, 1.
स्वप्नामज्ञानिरामान्त 568, 11.
हिरण्योदकदानेन 568, 12.

४१. हारीत.

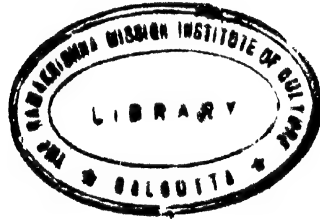
अकल्पबालस्थविर 50, 15.
अधरीकृत्य तत्पत्रम् 137, 17.
अनल्पमव्यस्तपदम् 69, 11.
अनादेयास्तु ते सर्वे 215, 16.
अन्यथा नश्यते लाभो 231, 19.
अन्यायेनापि यजुक्तम् 144, 7.
अन्ये वा ये पुनर्गाम 215, 15.
अभक्षणे प्रत्यये दाने 249, 6.
अर्थिभ्रवमगूढार्थम् 69, 13.
आगमस्तु भवेन्मूलम् 140, 2.
आदाने वा विसर्गे वा 217, 7.
आयुषो रक्षणार्थं तु 535, 13.

आर्द्रवासाः शुचिश्चैव 178, 10.
उत्तरं तत्र विज्ञेयम् 79, 3.
कार्यातिपातिव्यसनि 50, 16.
कोदातन्दुलधर्मास्तु 161, 16.
गर्भघ्नीमधमवर्णाम् 475, 8.
जीवति पितरि पुत्राणां 480, 4.
दाने वाधमने वा पि 217, 6.
* देवब्राह्मणराज्ञां च 436, 10.
धर्मोत्सुकाञ्जडानार्ते 50, 18.
न तच्छक्यमपाकर्तुं 144, 8.
न त्वङ्गभेदं विप्रस्य 208, 13.
न मथैतत्कृतं पत्रम् 137, 16.
न मूलेन विना शाखा 140, 1.
न विषं ब्राह्मणे दद्यात् 161, 15.
न्यायेन क्रियते यत्तु 7, 15.
पञ्चस्वेषु प्रकारेषु 249, 7.
पुत्रदारादिपथान् 161, 17.
पूर्वपक्षार्थसंबद्धम् 69, 10.
प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत् 178, 9.
बन्धं यथा स्थापितं स्यात् 231, 18.
विन्दुमात्राविहीनं यत् 131, 5.
मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च 50, 17.
मिथ्याकारणयोर्वापि 80, 11.
मिथ्योत्तरं कारणं च 78, 16.
* मृद्गाण्डासनखट्वास्थि 436, 5.

* Those marked with an asterisk are given as Hārīta's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

यच्च काकपदार्कीर्णम् 131, 4.	व्यवहारस्वरूपं च 46, 2.
यत्प्रभृतार्थविषयम् 79, 2.	*शमी धान्यं कृतान्नं च 436, 6.
राजन्येऽग्निं घटं विप्रे 161, 14.	शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु 46, 1.
राज्ञा विवर्जितो यस्तु 215, 13.	सत्यं वापि सहान्येन 78, 17.
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य 215, 14.	सारभूतमसंदिग्धम् 69, 12.
*वासः कौशेयवर्जं तु 436, 7.	स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः 7, 14.
विधवा यौवनस्था चेत् 535, 12.	*हिरण्यरत्नकौशेय 436, 9.
विभजिष्यमाण एकविंशं	*हिरण्यवर्जं लोहं च 436, 8.
कानीनाय दद्यात् 517, 1.	

* Those marked with an asterisk are given as Hārta's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

THE GENERAL INDEX OF QUOTATIONS
VOL. III, PARTS I AND II.

अ.	अग्निः शिशिरहेमन्त ... १६२
अंशमंशं यर्वायांसः ४८९	अग्निवर्णं तु तच्चोरः ... १९७
अकल्पबालस्थविर ५०	अग्निवर्णमयःपिण्डं ... १७७
अकल्पादीर्नाप शनैः ५०	अग्निहोत्रं गवालम्भं ... १७७
अकामे पितरि ऋक्थ ४८७	(व्याख्या)
अकारणे च विक्रोष्टा ४५१	अग्नेः पश्चिमभागे तु ... १६५
अकृतं कूटकं ब्रूते ... ४५७	अग्नेर्वर्धिं प्रवक्ष्यामि ... १७५
अकृतं तदपि प्राहुः ... २१६	अभ्यादिलोकपालांश्च ... १६४
अकृतः स तु विज्ञेयः ... २९१	अघशंस्यात्मविक्रेतु ... ९८
अकृता वा कृता वापि ... ५२५	अघशंस्यात्मविष्कम्भ
अक्रमेण तु संगच्छेत् ... ३३३	(व्याख्या) ९८
अक्रमोदासुतश्चैव ... ५४६	अङ्कयित्वा भगाङ्केन ... ४७२
अक्रियाकारिणश्चैव ... ४३८	अङ्गच्छेदार्हकरत्वर्थ ... २१२
अकूरहृदयः शान्तः ... १८३	अङ्गादङ्गात्संभवति ... ५२४
अकूरो मधुरः स्निग्धः ... २९	अङ्गावपीडने चैव ... ४२०
अक्षतायां क्षतायां वा ... ५१३	अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य ... ४४०
अक्षभङ्गे च यानस्य ... ४२१	अङ्गुल्योरेव वा छेदं ... ४७०
अक्षया वृद्धिरेतेषां ... २२९	अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन ... १९५
अक्षवधशलाकाद्यैः ... ५७२	अच्छलेनैव वान्विष्णुत् ... २८७
अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी ... ४६६	अजातश्चास्मि तत्काले ... ७३
अगृहीतं च दिस्सतः २२५	अजातमेव शस्येषु ... ३७८
अगृहीतं धने तत्र ... ९०	अजातौ जातिकरण ... ४५८
अगृहीते धने तत्र ... १३८	अजानां पक्षिणां चैव ... ४४४
अगृहीतं समं दाप्यः ... ३२४	अजाविके तु संरुद्धे ... ३७६
अगोपयन्तो भाण्डानि ... ३०४	अजिता अपि दण्ड्याः स्युः १९९
अग्निं शिशिरहेमन्त ... १६२	अजैकपादहिर्षुर्धन्यः ... १६५

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु ...	४३९	अत्राहममुक्तः साक्षी	१२६
अज्ञानतिमिरोपेतान्	३२	अथ कार्यविपत्तिस्तु	२९०
अज्ञाननाशितं चैव ...	२८३	अथ चेदगृतं ब्रूयात्	११०
अज्ञानाद्बालभावाच्च ...	११४	अथ चेदगृतं ब्रूयुः	३९७
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे ...	११५	अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति	५८
अज्ञानोक्तान्दण्डयित्वा ...	३९८	अथ तस्यापि देयं स्यात्	३२९
अतः क्रिया तदा प्रोक्ता	८७	अथ पञ्चत्वमापन्ने	१३४
अतः पूर्वं प्रवक्ष्यामि ...	१९१	अथ प्रागेव दत्ता स्यात्	३१९
अतः पुत्रेण जातेन ...	२६३	अथ भ्रातृणां दाय	५०७
अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा	४८६	अथ मूलमनाहाय	२९६
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यात्	५२९	अथ मूलमनाहार्य	२९८
अतश्च सुतदाराणां	३१५	अथ वा कितवो राज्ञे	५७३
अतस्तस्य तु पत्राणि	१८०	अथवा शुद्धभावेषु	१७८
अतस्तान्धातयेद्राजा	४१२	अथ विंशतिवर्षाणि	१३६
अतस्त्वं दर्शयात्मानं	१८५	अथ शक्तिविहीनः स्यात्	२५८
अतिक्रमेऽप्याते च	५८	अथ शास्त्रोक्तमुत्सृज्य	३८
अतिक्रान्ते सप्तरात्रे	८१	अथारूढविवादस्य	१४५
अतीतकालः पक्षोऽसौ	६४	अथावेद्य प्रयुक्तस्तु	२०७
अतीतकालोद्दिष्टश्च	६४	अदग्धं तं विदुर्देवाः	१८१
अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा	२४४	अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च	३८४
अतोऽन्यथा भावनायाः	१०६	अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा	३९
अतोऽन्येषु तु कार्येषु	१६३	अदण्ड्या मृतवत्सा च	३८४
अतोऽन्येषु विवादेषु	११५	अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः	३८४
अतो यदन्याद्विब्रूयुः	११३	अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः	३८३
अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु	३९१	अदण्ड्यो काणकुब्जौ च	३८३
अत्यारात्परकुड्यस्य	४००	अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा	२९६
अत्युज्ज्वलं चिरकृतं	१३१	अदण्ड्यो मातापितरौ	२०६
अत्र यद्युक्तं	५२६	अदत्तं तु भयक्रोध	३१७
अत्र साक्षी त्वमस्माक	१०३	अदत्तस्यक्तविक्रीतं	२९५

अदत्तेऽन्यत्र समयात्	३७०	अनंशौ क्रीवपतितौ	२७३
अदत्त्वा तु मृते दाप्यः ...	३२०	अनंशौ क्रीवपतितौ	५४४
अददद्याच्च्यमानस्तु	२६१	अनड्वाहं तथा धेनुं	३०१
अदर्शयन्स तं तस्य	२४७	अनन्तरः सपिण्डाद्यः	५२७
अदर्शयित्वा तत्रैव	२६०	अनन्तरः सपिण्डाद्यः ...	५४१
अदायिकं राजगामि	५३५	अनपत्यस्य धर्मोऽयं	५४१
अदास इति चोक्त्वा त्रिः....	३४७	अनपत्योऽशभाग्योऽपि	५३१
अदुष्टं दूषयन्वादी	१०५	अनयन्भाटयित्वा तु	३३०
अदुष्टां लभते त्यक्तुं ...	४७५	अनयन्वाहकोऽप्येवं ...	३३०
अदृष्टाभावितं लेख्यं	१३५	अनर्थनिचयो भिक्षुः	५४३
अदेयं यश्च गृह्णाति	३१४	अनर्थशीलां सततं	४७६
अदेयदायको दण्ड्यः	३२१	अर्नर्पितं तु यो भुङ्क्ते ...	३०१
अदेयदेयदत्तानां	३१२	अनल्पमव्यस्तपदं	६९
अदेयमथ देयं च	३१३	अनाकारितमप्यूध्वं	२२२
अदेयान्याहुराचार्याः	३१३	अनाख्यातं व्यवहितं	२७९
अदेशकालसंभाषा	४६३	अनागमं तु यद्भुक्तं	१४९
अदेशकाले दत्तानि ...	१६३	अनागमं तु यो भुङ्क्ते	१४३
अधनस्य ह्यपुत्रस्य	२७५	अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः	३४९
अधमो भारवाही स्यात्	३३६	अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं	१२०
अधरीकृत्य तत्पत्रं	९०	अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वं	१२०
अधरीकृत्य तत्पत्रं	१३७	अनादेयास्तु ते सर्वे	६७
अधिकान्छेदयेदर्थान्	६५	अनादेयास्तु ते सर्वे	२१५
आधक्रीयत इत्याधिः	२३०	अनादेयो भवेद्वादः	२१५
अधुना संप्रवक्ष्यामि	१९७	अनावृतं चेत्तन्नाशे	३७९
अधोगतो न शुद्धेत्तु	१७४	अनावेद्य तु राज्ञे यः ...	२५८
अध्यक्षः सभ्यसहितः	१०३	अनिच्छतः प्रभावत्वात् ...	३४३
अध्यक्षाणां च निक्षेपः ...	३८	अनिच्छन्शुल्कदातापि	३३३
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं	५४७	अनिच्छया त्वपकृतं	४६२
अध्यावाहनिकं नाम	५४८	अनियम्यांशकर्तृणां	३१२
अनंशास्त्वाभ्रमान्तरगताः	५४४	अनियुक्तप्रभाषी च	४३

अनियुक्तासुतश्चैव	५४६	अनेन विधिना लेख्य ...	१२४
अनिर्गते दशाहे तु	२४०	अनेन विधियोगेन ...	३०६
अनिर्णीते तु यद्यर्थे	३५	अन्तःपुरं वासगृहं ...	४३
अनिर्दिशाहां गां सूतां ...	३८३	अन्तः तु तयोर्हिस्तः ...	१६८
अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानः ...	३०१	अन्तरेण तयोर्थः स्यात् ...	१५७
अनिर्दिष्टं तु यद्भव्यं ...	३०१	अन्तर्गृहे बहिर्गामात् ...	५९३
अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा	५७७	अन्तर्जलगतं सम्यक् ...	१८६
अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टं	२३५	अन्तर्धनं तु यद्भव्यं ...	२४०
अनिर्दिष्टो वार्यमाणः	३०५	अन्तर्हितं हरन्शुद्धः	१८०
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः	२९१	अन्तिमा स्वैरिणीनां या ...	२७५
अनिश्चित्य भूतिं यस्तु	३२२	अन्तेवासी गुरुप्राप्त ...	३३९
अनिषिद्धेन श्रद्धुक्तं	१४१	अन्त्याभिगमने त्वङ्कयः...	४७१
अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यः	४४४	अन्धशस्यात्मावक्रतु	
अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्	४५५	(व्याख्या) ९८	
अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः	४९९	अन्धोचिकित्स्यरोगाद्याः	५४४
अनुकूलामवाग्दुष्टां	४७४	अन्नाकालभृतस्तद्वत् ...	३३६
अनुक्तेमेतन्मन्यन्ते	७४	अन्नाकालभृतो दास्यात् ...	३४५
अनुक्तसंख्या यत्र स्यात् ...	१६६	अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थं ...	५३६
अनुक्तानां द्विगुणा	२२८	अन्यं संभ्रावयेत्तं तु	१०३
अनुत्तीर्णाश्च नासेध्याः ...	४९	अन्यक्षेत्रे तु जातानां ...	४०४
अनुपपन्नितुद्रव्यं ...	५५८	अन्यग्रामात्समाहत्य ...	३९८
अनुपस्थापयन्मूलं ...	२९७	अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचित्...	५३५
अनुमानं त्रिधा प्रोक्तं ...	८७	अन्यत्र स्वामिसंदेशं ...	२१७
अनुमानेन निर्णीतं ...	१९८	अन्यथा द्विगुणं दाप्याः ...	३०४
अनुमानेन विज्ञेयं ...	५७०	अन्यथा न प्रवर्तेत ...	३१५
अनेकधा कृताः पुत्राः		अन्यथा न भवेल्लामः ...	३९८
(व्याख्या) ५२०		अन्यथा न विमुद्धिः स्यात्	१८६
अनेकपदसंकीर्णः ...	६५	अन्यथा नश्यते लामः ...	२३१
अनेकपितृकाणां तु ...	४९५	अन्यथा नश्यते लामः ...	२३२
अनेकार्थाभियुक्तेन ...	२०३	अन्यथा शास्त्रकारी च ...	४८७
अनेकार्थाभियोगे तु ...	२०३	अन्यवादी क्रियाद्वेषी ...	८१

अन्यवादी पणान्पन्न ...	८३	अपदिश्यामियोगं यः ...	६६
अन्यवाद्यादिहीनेभ्यः ...	१२५	अपन्यायप्रवृत्तं तु ...	३३
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना		अपराधानुरूपं तु ...	१९८
(व्याख्या)	३८	अपश्यता कार्यवशात् ...	२७
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना....	५१९	अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं ...	४६२
अन्यस्वमन् हस्तेषु ...	४८१	अपात्रे पात्रमित्युक्ते ...	३१८
अन्यहस्तात्परिभ्रष्टं ...	४३७	अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं ...	५३५
अन्यहस्ते च विक्रीय ...	३६९	अपि सर्पेण वा दष्टः ...	३८२
अन्यायवादिनः सभ्याः ...	३४	अपुत्रधनं पत्न्य ...	५२६
अन्यायवादिनः सभ्याः ...	४३९	अपुत्रपौत्रसंताने ...	५२५
अन्यायेनापि तं यान्तं ...	३३	अपुत्रस्य ऋक्थस्य ...	५०८
अन्यायेनापि यद्भुक्तं ...	१४४	अपुत्रस्याथ कुलजा ...	५२६
अन्यार्थमर्थहीनं च ...	६३	अपुत्रस्याथ कुलजा ...	५२८
अन्याहितं हतं न्यस्तं ...	१४३	अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो	
अन्यूनं चेन्निगदितं ...	११४	(व्याख्या)	३८
अन्येषां शङ्कया ग्राह्याः....	४३६	अपुत्रायां कुमार्यां च ...	५५५
अन्ये वा ये पुरग्राम ...	६७	अपुत्रायां मृतायां तु ...	५५५
अन्ये वा ये पुनर्ग्राम ...	२१५	अपुत्रा योषितश्चैषा ...	५४६
अन्येषां चैवमादीनां ...	४४४	अपुत्रा शयनं भर्तुः ...	५२४
अन्योदर्यस्तु संसृष्टी ...	५३८	अपुत्रा शयनं भर्तुः ...	५३४
अन्योन्यं त्यजतो रागः ...	४७४	अपुत्रेण परक्षेत्रे ...	५१८
अन्योन्यपरिगृहीताः ...	५७३	अपूर्णे तु प्रकुर्यातां ...	२४६
अन्योन्यमनुरागेण ...	४६२	अपृष्टसत्यवचने ...	११६
अन्योन्यापहतं द्रव्यं ...	५६५	अप्रकाशोत्साधियुक्तं ...	१३७
अन्योन्यापहतं द्रव्यं ...	५६६	अप्रगल्भभयातीनां ...	१३५
अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं ...	५४८	अप्रजां दशमे वर्षे ...	४७६
अन्वाहितं च निक्षेपं ...	३१३	अप्रजायामतीतायां ...	५४७
अन्वाहितं याचितकं ...	३१३	अप्रजायामतीतायां ...	५५३
अन्वाहितादि वाहृत्य ...	२५६	अप्रतिपन्नापि सा दाप्या... २७०	
अन्वाहिते याचितके ...	२८८	अप्रत्ता चेत्समूहा तु ...	५५२
अपचारक्रियायुक्ता ...	५३२	अप्रत्तायास्तु दुहितुः ...	५५२

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं	१४३	अभियुक्तोऽभियोगस्य ...	७२
अप्रयच्छन् तथा शुल्कं ...	३३३	अभियोक्ता धनं कुर्यात् ...	३००
अप्रशस्तास्तु कानीन ...	५१५	अभियोक्ताप्रगल्भत्वात् ...	६६
अप्रसिद्धं निराबाधं ...	६१	अभियोक्ता शिरस्थाने	१५२
अप्रसिद्धं विरुद्धं यत् ...	७३	अभियोगमनिस्तौर्य ...	८५
अप्राणिभिर्यत्क्रियते ...	५७२	अभियोगानुरूपेण ...	५१
अप्राप्तव्यवहारं च ...	४५७	अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा	५६
अप्राप्तव्यवहारश्च ...	५०	अभिलेख्यात्मनो वंदयान्....	१२२
अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले ...	३६७	अभिवन्द्य च गुर्वीदान्	२२
अप्राप्ते वेसकाले तु ...	२९०	अभिशापे समुत्तर्णे	१२८
अप्रियं चास्य यो वक्ता ...	५८०	अभिषह्य तु यः कन्यां	४७०
अप्सु प्रवेशने यस्य ...	१८६	अभीक्ष्णं चाद्यमानोऽपि	९१
अप्सु भूमिवदित्याहुः ...	११२	अभीषणेन दण्डेन	४१२
अबध्यं यश्च बध्नाति ...	४५७	अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु	५७८
अबन्धत्प्रकं चैव ...	१३५	अभ्युक्त्य पञ्चगव्येन	१९७
अब्जेषु चैव रत्नेषु ...	११२	अभ्युत्थानमधर्मस्य	३
अभक्षणे प्रत्यये दाने ...	२४९	अभ्युपेत्य च शुभ्रूषां	३३४
अभक्ष्यापेयकथनं ...	४३०	अभ्रातृकां प्रदास्यामि (व्याख्या) ५१२	
अभावयन्धनं दाप्यः ...	१०६	अभ्रातृको हरेत्सर्वं	५२२
अभावे ज्ञातृविज्ञानां ...	३९५	अमात्यः प्राड्डिवाको वा ...	२१२
अभावे तदपत्यानां ...	५५४	अमूलैर्वाथ मूलैर्वा ...	४२९
अभावे बीजिनो माता ...	२१७	अमेध्यं शोधयित्वा तु	४०२
अभिगन्तास्मि भगिनां ...	४३३	अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठचूत ...	४१३
अभिघाते तथा च्छेदे ...	४२८	अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः ...	५१९
अभियुक्तं च नान्येन ...	८५	अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः (व्याख्या) ३८	
अभियुक्तस्ततश्चैकं ...	१९८	अयशो महदाप्नोति ...	३२
अभियुक्तस्तथान्येन ...	४९	अयस्तप्तं तु पाणिभ्यां ...	१८०
अभियुक्ताय दातव्यं ...	१५२	अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् ...	३५४
अभियुक्ताय दातव्यं ...	१८७	अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् ...	८४

अयुक्तं शपथं कुर्वन् ...	४५१	अर्थिनाभिहितो योऽर्थः ...	७२
अयुक्तं साहसं कृत्वा ...	२११	अर्थिना संनियुक्तो वा ...	५३
अयोनौ गच्छतो योषां	४७१	अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं ...	१२७
अयोनौ यः समाक्रामेत् ...	३३३	अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि ...	१०३
अरत्निद्वयमुत्सृज्य ...	४००	अर्थिप्रत्यर्थिवचने ...	१०२
अराजके हि लोकेऽस्मिन् ...	३	अर्थिभ्रवमगूढार्थी ...	६९
अराजदैविके चापि ...	२८२	अर्थी तु लेखयेत्तावत् ...	६६
अराजदैविकं नष्टं ...	३२८	अर्थी तृतीयपादे तु ...	८७
अरिस्थिभाजस्ते सर्वे ...	५३४	अर्थेऽपव्ययमानं तु ...	२०२
अरुन्तुदः सूचकश्च ...	३५५	अर्थेऽप्यधिकृतो यः स्यात् ...	३४०
अर्धश्चेदवहीयेत ...	३६६	अर्धं द्वयोरपहतं	३००
अर्धस्य न्हासं वृद्धिं वा ...	४५८	अर्धं द्वयोरपहतं ...	२९७
अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः	४५९	अर्धक्षयात्तु परतः ...	४५६
अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत्	४५१	अर्धत्रयोदशणः ...	३७५
अर्घ्यादिपश्चादङ्गानां	१६६	अलंकारो भार्याया ...	४९३
अर्चयेत्तु धटं पूर्व....	१७१	अलंकृता हरन्कन्यां ...	४६९
अर्जुनस्तिलकोऽशोकः	१६९	अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् ...	१२९
अर्थकालबलापेक्ष....	९२	अलेख्यासाक्षिके दैर्धी ...	३००
अर्थदण्डवधावुक्तौ ...	३२	अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य ...	४३९
अर्थप्रत्ययहेतुर्यः	२३१	अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धः ...	६१
अर्थप्रत्ययहेतुश्च	२३१	अवकृष्य च सर्वत्र ...	४४९
अर्थवद्धर्मसंयुक्तं	६३	अवगूरणनिःशङ्क ...	४१०
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य	३८	अवधित्यागमात्रेण ...	८२
अर्थस्य निवर्त्य कुर्यात् ...	५४३	अवनिष्ठीवतो दर्पात् ...	४१८
अर्थस्य संग्रहे चैनां ...	४७७	अवमूत्रयतो मेढ्रं ...	४१८
अर्थस्योपारि वक्तव्यं ...	११३	अवरुद्धासु दासीषु ...	४६७
अर्थानर्थान्बुभौ बुद्धा ...	६०	अवलम्ब्य च कर्तव्यौ ...	१६९
अर्थापकर्षणं दण्डः ...	६९	अवश्यं तेन वक्तव्यं ...	१३९
अर्थार्थी चान्यविषये ...	१४८	अवश्यकार्याः संस्काराः...	५११

अवष्टब्धस्योत्तरणे ...	६७	अशुभं दासकर्मोक्तं	३३५
अवष्टम्भाभियुक्तानां ...	१५२	अशुभ्रूषाकरीं नारीं	४७७
अवष्टम्भाभियुक्तानां ...	१५३	अशुभ्रूषाभ्युपेत्येतत्	३३४
अवस्करस्थलश्वभ्र ...	४०१	अश्रुतार्थमवृष्टार्थं	१३५
अविज्ञातं तु यत्क्रीतं	३६१	अश्वः खरो वृषो दासः	२६२
अविज्ञातक्रयो दोषः ...	३००	अश्वस्तनविधानेन	४४४
अविज्ञातनिवासाश्च ...	४३८	अष्टभिर्मण्डलैरेवं	१७५
अविज्ञातनिवेशत्वात्	३०९	अष्टमं फालमित्युक्तं	१५०
अविज्ञातस्थानकृतं ...	३००	अष्टमं मण्डलं गत्वा	१७६
अविज्ञातहतस्यापि ...	४५३	अष्टमं मण्डलं गत्वा	१८०
अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं ...	२९७	अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः	१०४
अविद्यमाने विन्ध्यर्थे ...	५११	अष्टव्यक्तिकलाधरो नव	१
अविभक्तविभक्तानां ...	४९६	अष्टाङ्गलं भवेद्दीर्घं	१९७
अविभक्तेऽनुजे प्रेते ...	४९५	अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः	१०
अविभक्तैः कुटुम्बार्थे ...	२७०	अष्टादशक्रियाभेदात्	२०
अविभाज्यं सगोत्राणां ...	५६४	अष्टादशपदाभिज्ञः	२८
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते ...	५६३	अष्टादशसु मार्गेषु	२३
अविशुद्धागमो भोगः ...	१४०	अष्टादशसु मार्गेषु	४०
अव्याख्यागम्यमित्येतत् ...	६९	अष्टानां परमाणूनां	१५७
अव्यायच्छन्नविक्रोशान्	३७५	अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य	४४२
अशक्तप्रेतनष्टेषु ...	४०८	असंख्यातमविज्ञातं	२७९
अशक्तस्तु वदन्नेवं ...	४३२	असंबद्धकृतश्चैव	२१५
अशक्तितो न दद्याच्चेत् ...	४०९	असंभूय सुतान्सर्वान्	४८५
अशक्तौ बन्धनागारे ...	२०९	असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेत्	१७६
अशक्त्यो निर्णयो ह्यन्यैः ...	४२	असंयतं चास्त्रहीनं	१७६
अशिरांसि च दिव्यानि ...	१५३	असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् ५३८-५३९	
अशीतिभागं गृह्णीयात्	२२१	असंस्कृतास्तु ये तत्र	५०८
अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् २२१		असंस्कृतास्तु संस्कार्याः	५०९
अशीतिस्तु विनाशो वै	१५५	असक्तालसरोगार्तं	३०३
अशुभं कर्म विज्ञेयं	३३५	असत्याः सत्यसंकाशाः	४३७

असत्याः सत्यसदृशाः	३९	अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः	४७३
असत्यामपि तस्यां तु	५३०	अस्वतन्त्रेण मूढेन	३७०
असत्सदीति यः पक्षः	२१४	अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त	५९
असत्सु देवेषु स्त्री	२७४	अस्वामिना कृतो यस्तु	२९९
असमग्रदाने लेख्यास	२६०	अस्वामिविक्रयं दानं	२९९
असमाहार्यमूलस्तु	२९७	अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां	४८०
असम्यग्भावितः कार्यः	१३८	अस्वाम्यनुमताहासात्	२९४
असवर्णे तु विप्रस्य	३४२	अस्वाम्यनुमतेनैव	४०७
असाक्षिकहते चिह्नैः	४१२	अहंपूर्विकया यातौ	५९
असाक्षिके हते चिह्नैः	४०	अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये	१७३
असाक्षिणस्ते वचनात्	१०१	अहार्थं ब्राह्मणब्रह्मं	५३०
असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः	१००	अहीनक्रमचिह्नं च	१२९
असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः	१०१	अहोरात्रोषिते खाते	१६७
असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये	११८	अहो मासस्य षण्णां वा	५४३
असाक्षिप्रत्यया ह्येते	११८		
असाक्षिमत्साक्षिमच्च	१३०	आ	
असाध्यन्साध्यन्वा	१९९	आकाममननुज्ञातं	२३८
असाध्यं वा विरुद्धं वा	६१	आकारणे रक्षणे च	३१
असारमिति तत्त्वेन	७५	आकारैरिङ्गितैर्गत्या	५८
असुतस्य प्रमीतस्य	५२३	आकाशभूतमानेन	२३५
असुतास्तु पितुः पत्न्यः	५०२	आकृष्टस्तु समाक्रोशन्	४१२
अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं	७३	आक्रन्दे चाप्यपैहीति	४२१
अस्मै दत्तं मया सार्धं	७४	आक्षारयन्दातं दाप्यः	४३१
अस्यां यो जायते पुत्रः		आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा	१८४
(व्याख्या).	५१२	आगतस्तु शरमाही	१८६
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः	२१७	आगतानां विवदतां	५२
अस्वतन्त्रकृतः सिद्धिः	२१७	आगमं च प्रमाणं च	३९२
अस्वतन्त्रतया स्वाभ्यं	४७९	आगमः प्रथमः कार्यः	४७
अस्वतन्त्रजडोन्मत्त	७०	आगमस्तु भवेन्मूलं	१४०
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः	२१७	आगमस्तु कृतो येन	१४५

आगमे क्रयदानादौ	१४१	आदानकालादारभ्य	१४७
आगमेन विशुद्धेन	१४०	आदाने वा विसर्गे वा	२१७
आगमेनोपभोगेन	२९४	आदाने वा विसर्गे वा	५५६
आगमेनोपभोगेन ...	२९८	आदाय दापयेच्छ्राद्धं	५२४
आगमो दीर्घकालश्च	१४०	आदाय दापयेच्छ्राद्धं	५३६
आगामिभद्रगृपति	१२२	आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च	१७३
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं	१७५	आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्	१७८
आचारेणावसन्नोऽपि	७२	आदौ तु कारणं दानं	१४६
आचार्यः शिक्षयेदेनं	३३८	आदौ मध्येऽवसाने च	३२१
आचार्यस्य पितुर्मातुः	२०६	आद्यमध्येऽन्तमानन्दण्डान्	४३३
आचार्यस्य वसेदन्ते	३३८	आद्यौ तु धितये दाप्यौ	२५०
आचार्यस्याप्यभावे तु	५३०	आधर्यं पूर्वपक्षस्य	११७
आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यः	२८४	आधाता यत्र न स्यात्तु	२४१
आज्येन हविषा नैव	१६६	आधानं विक्रयं चापि	४५८
आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा	२३१	आधानं विक्रयो दानं	२३४
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं	१२१	आधानसहितं यत्र	१३६
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे	१२५	आधिं कृत्वा तु यो द्रव्यं	१२७
आज्ञालङ्घनकर्तारः	४४	आधिः पत्रं विक्रयो वा	५८
आज्ञालेख्ये पट्टके शासने वा	५८	आधिः प्रणश्येद्विगुणं	२३८
आज्ञासंपादिनीं दक्षां	४७४	आधिः प्रणश्येद्विगुणं	२४४
आढकं भर्तृहीनायाः	५३५	आधिक्यं न्यूनता चांशे	३८६
आढ्यस्य निकटस्थस्य	१३४	आधिपत्रं चतुर्थं च	१२६
आतृतीयात्तथा वर्षात्	१०४	आधिमेकं द्वयोः कृत्वा	२३४
आत्मनैव लिखेज्जातं	१०४	आधिरन्योऽप्यवा कार्यः	२३२
आत्मपितृष्वसुः पुत्राः	५२८	आधिर्वन्धः समाख्यातः	२३०
आत्ममातुलपुत्राश्च	५२८	आधिवेदनिकाद्यं च	५४६
आत्मार्थं विनियुक्तं वा	३५९	आधिसीमाबलधनं	१४८
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी	१०९	आधिसीमोपनिक्षेप	१४७
आददान् परस्मैवात्	४४४	आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः	२३१
आददानो ददस्मैव	३६४		

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः....	२३३	आर्तिस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्	३२९
आधिस्तु सोदये ब्रव्ये	२४४	आर्द्रवासाः शुचिश्चैव	१७८
आधेः स्वीकरणात्सिद्धिः	२३३	आर्यछयभिगमने	४६६
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते	२३५	आवाहनादि पूर्व तु	१९४
आनुलोम्येकपुत्रस्तु	५८७	आवाहयेत्ततो देवान्	१९८
आनुण्यं कर्मणा गच्छेत्	२०२	आवाह्य तु धटे धर्मः	१६४
”	२०९	आ विद्यापहणाच्छिष्यः	३३७
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता (व्याख्या)	२५	आविशेत्सलिले नित्यं	१८४
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः	२८	आवेदयति चेद्राज्ञे	५२
आपञ्चमात्तथा सिद्धिः	१०४	आवेदयति यः पूर्व	४५
आपत्काले कुटुम्बार्थे	४८५	आवेदयित्वर्गिकुले	२४०
आपत्कालेऽपि कर्तव्यं	३१५	आवेद्यः प्रगृहीतार्थ	८४
आपद्रुतोऽथवा वृद्धः	४०२	आश्रयः शस्त्रदाता च	४५५
आपत्स्वपि न देयानि	३१३	आश्रितस्तदृणं दद्यात्	२७५
आपत्स्वपि हि कष्टास्तु	३१३	आसंवत्सरात्सिद्धिं च	१०४
आप्तभावेन तद्रूपं	३२४	आसंस्काराद्धरेद्भागं	५३८
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु	९४	आसङ्गी मुक्तकेशश्च	४४
आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयः	९६	आसन्ने सैनिकः सङ्ख्ये	४९
आमन्त्रिता च नागच्छेत्....	३३३	आसामन्यतमां गच्छन्	४६५
आयव्ययज्ञैः शुचिभिः	३०२	आसिद्धस्तं परासेधं	४८
आयसं द्वादशपल-	१९७	आसुरादिषु यल्लब्धं	५५४
आयुधान्यायुधीयानां	५८१	आसेधं प्रतिभङ्गं च	४४
आयुषो रक्षणार्थं तु	५३५	आसेधकाल आसिद्धः	४८
आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः....	२४	आसेधयेदनासेधैः	४८
आरम्भकृत्सहायश्च	४५५	आसेधयेद्विवादादर्थ	४७
आरम्भकृत्सहायश्च	४५५	आस्वेव तु भुजिष्यासु	४६८
आरम्भात्संग्रहं यावत्	४९	आहरन्मूलमेवासौ	२९७
आरामञ्जदसश्चैव....	४५	आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि	१४५
आरामायतनग्राम (व्याख्या) ४०३		आहार्यं वर्जयेत्तौयं	१८४
आरुह्य संशयं यत्र	५६१	आहितोऽपि धनं दत्त्वा	३४५

आहूतव्यपलापी च	८२	इन्द्रो विवस्वानृषा च	१६६
आहूतप्रपलायी च	८१	इमं निगृह्य दाप्यः स्यात्	२८६
आहूतप्रपलायी च	८३	इमं हि सर्ववर्णानां	४७३
आहूतस्त्ववमन्येत	८१	न्मानप्यनुयुञ्जीत	३९०
आहूतो यस्तु नागच्छेत्	८१	इषूँ प्रक्षिपेद्विद्वान्	१८३
आहूतो यस्तु नागच्छेत्	११५	इष्टं विना तु प्रथमं	४२९
आहूय यः कृतः साक्षी	१०२	इष्टकाभस्मपाषाण	१७०
आहत्य स्थापयेत्तत्र	३४८	इष्टापूर्तप्रदानमन्याश्च	१५१
आहैको दर्शयामीति	२४६	इह कीर्त्तिं राजपूजां	३९
आह्वानादनुपस्थानात्	८२	इह चानुत्तमां कीर्त्तिं	१०८
इ		इहैव तस्य देवत्वं	१०८
इच्छतः ऋद्धानस्य	१९१	ई	
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैः	३३५	ईशानस्तु भवेद्रक्तः	१६५
इच्छन्ति पितरः पुत्रान्	२६३	उ	
इतरानितरः कुर्यात्	१५३	उक्तं तुष्टिकरं तत्तु	२६६
इतरेषां तु देवानां	१९२	उक्तप्रकाररूपेण	१९९
इतरेषां तु वर्णानां	२०९	उक्ता पञ्चगुणा शाके	२२७
इतरेषां तु वर्णानां	२१०	उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु	१०६
इतरेषां तु वर्णानां	५३०	उक्तो नियोगो मनुना	
इति संप्रतिपत्त्याख्यं	७३	(व्याख्या)	५२०
इति कस्मिन्कथं कस्मात्	५२	उत्कृती सस्यघाती च	४५
इत्येते द्वादशादित्याः	१६५	उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ	४६६
इत्येवमादयो ज्ञेयाः	४३८	उत्कोचकाः सोपधिकाः	४३८
इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य	१६४	उत्कोत्रजीविनो ब्रह्म्य	५८०
इन्द्रः पीतो यमः द्यामो	१६४	उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र	३७९
इन्द्रचित्ते शयोऽथैव	३	उत्क्रोशतां जनानां तु	४४७
इन्द्रस्थाने सभायां वा	१६३	उत्क्षेपकस्तु संदेशैः	४४०
इन्द्रस्थाने सभायां वा	१६८	उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता	४३८
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे	१६५	उत्क्षेपकाः सस्यहराः	४३८
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य	१	उत्तमं वेति शाखेषु	४५०
		उत्तमः कार्यकर्ता च	३३६

उत्तमर्णधिराजानं	२००	उन्मत्तजडमूकानां	१३६
उत्तमर्णधिमर्णाभ्यां	२६३	उन्मत्तजडमूकाश्च	२७३
उत्तमां सेवमानस्तु	४७१	उन्मत्तजडमूकाश्च	५४४
उत्तमेषु च सर्वेषु	९०	उन्मत्तमत्तनिर्धूताः	६८
उत्तमेषु समस्तेषु	१२८	उन्मत्तलुब्धक्रुद्धाश्च	२७
उत्तमे साहसे दण्डः	४५०	उन्मत्तैनैव मत्तेन	२१६
उत्तमो वाधमो वापि	४५२	उपगच्छेत्परं कामात्	२७४
उत्तरं तत्र विज्ञेयं	७९	उपजीव्यद्रुमाणां च	४२६
उत्तरौ तु विस्वादे	२५०	उपधौ कूटसाक्ष्ये च	७२
उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्	४८४	उपन्यस्तेषु यल्लब्धं	५५९
उत्पन्नसाहसान्यस्मै	२७४	उपपातकयुक्ते तु	४३३
उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे	५१५	उपप्लवनिमित्तं च	२६९
उत्पन्ने स्वामिनो भोगः	४०६	उपभोक्ता तु तं द्रव्यं	३०१
उत्साहवानलुब्धश्च	२९	उपलिप्ते शुचौ देशे	१९८
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु	५१३	उपश्रवणसंभोग	३९०
उदकं च प्रदातव्यं	१७०	उपस्थमुदरं जिह्वा	२०५
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा	१८९	उपस्थितस्य मोक्तव्यः	२४३
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा	१११	उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः	१०७
उद्धरणे तु हस्तस्य	४१४	उपस्थिते ततस्तस्मिन्	६१
उद्धरणे प्रथमो दण्डः	४१७	उपहन्येत वा पण्यं	३६८
उद्धरणे हस्तपादे तु	४१४	उपांशुजनविक्रीतं	२९१
उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं	३०१	उपाधिदेवीनां	५७६
उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वं	६४	उपानयेद्वा गोपालः	३७२
उद्धरन्ति पुनर्यस्मात्	३९०	उपायैर्विविधैरेषां	४३५
उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं	१२०	उपायैश्चोद्यमानस्तु	८१
उद्धारादिकमादाय	२६१	उपेक्षमाणाः सनृपाः	३३
उद्धारे ऽनुद्धृते तेषां	४८९	उपेक्षाकारकश्चैव	४५५
उद्धृत्य कूपवाव्यम्भः	५६४	उपोषितं ततः स्नातं	१९६
उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात्	३२७	उभयानुमतं चैव	२४
उद्युक्तः कर्षकः सस्ये	४९	उभयानुमतो यः स्यात्	९६

उभयाभ्यर्थितेनैव....	.... १२६	ऋक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युः	५६३
उभयोः प्रतिभूर्याद्यः	.... ५७	ऋक्थिनः सुहृदं वापि	.... २००
उभयोः संमतः साधुः	.... १०२	ऋज्वी धटतुला कार्या	.... १६९
उभयोरपि संदिग्धौ	.... ५७६	ऋणं तयोः पतिकृतं	.... २७५
उभयोरप्यसाध्यं चेत्	.... ३२३	ऋणं तु दापयेत्पुत्रं	.... २६४
उभयोरप्यसौ रिक्थी		ऋणं दद्यात्पतिस्तासां	.... २६९
(व्याख्या) .	.... ५१८	ऋणं दमं च दाप्यः स्यात्....	११५
उभयोरलिखिते वाक्ये	.... ८४	ऋणं दातुमशक्तो यः	.... २५९
उभाभ्यां यस्य विश्रुतं	.... १०३	ऋणं दाप्यस्तु तन्नाशे	.... २३०
उभावापि तु तावेव	.... ४६५	ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः	.... २५१
उभौ क्रियानुसारेण	.... २३६	ऋणं देयमदेयं च	.... २२०
उभौ तौ नार्हते भागं	.... ५४६	ऋणं पुत्रकृतं पित्रा	.... २६८
उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ	.... ९५	ऋणं पैतामहं पौत्रः	.... २५०
उलूखले पणार्धं तु	.... ३०२	ऋणं प्रीतिप्रदानं च	.... ५५७
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः	.... ११८	ऋणं बोद्धुः स भजते	.... २७५
उषरं मूषिकव्यामं	.... ३०९	ऋणं सलाभं संशोध्य	.... २३६
ऊ		ऋणमात्मीयवत्पुत्रं	.... २६५
ऊढया कन्यया वापि	.... ५४९	ऋणमेवंविधं शोध्यं	.... ५५७
ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात्	.... १५०	ऋणात्पिता मोचनीयः	.... २६३
ऊनमभ्यधिकं वार्थं	.... ११४	ऋणादानं ह्युपनिधिः	.... १३
ऊनां चेत्योडश	.... २३४	ऋणादानप्रधानानि	.... २१९
ऊनाधिकं पूर्वपक्षे....	.... ६५	ऋणादिकेऽपि समये	.... ११९
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	.... ४७८	ऋणादिषु हरेत्कालं	.... ७१
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	.... ४८९	ऋणानुरूपं परतः	.... २४०
ऊर्ध्वं मासप्रयातस्य	.... २२३	ऋणिकः सधनो यस्तु	.... २००
ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात्	.... १९३	ऋणिकः सधनो यस्तु	.... २५८
ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु	.... ४९९	ऋणिकस्तु प्रतिभुवे	.... २५२
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य	.... २२३	ऋणिकस्य धनाभावे	.... २५९
ऋ		ऋणिको दाप्यते यत्र	.... २५६
ऋक्थं ऋणं सममिति	.... ५५७	ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु	.... २४८
ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः	.... ५५४		

ऋणिसाक्षिलेखकानां	११९	एकद्वित्रिचतुर्भागान्	३१०
ऋणिसाक्षिलेखकानां	१२९	एकपाकेन वसतां	४८८
ऋणिसाक्षिलेखकानां	१३४	एकमुत्पादयेत्पुत्रं	५१९
ऋणस्वहस्तसंदेहे	१३४	एकमेव दहत्यग्निः	४
ऋणी न लभते बन्धं	२४६	एकवासास्तथाभ्यक्तो	४३
ऋणे धने च सर्वस्मिन्	५६६	एकशय्यासनं क्रीडा	४६३
ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा	९१	एकस्थाली सहावासी	९७
ऋणेपनिधिनक्षेप	७१	एकस्मिन्तोलेयन्मर्त्यं	१७०
ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्	२२४	एकस्मिन्यत्र दृश्येते	६७
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य	१२०	एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म	५६३
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्	१३८	एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म	५६५
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्	१७४	एकादशगुणं दाप्यः	३५८
ऋत्विक्पुरोहितामात्याः	२०७	एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः	४८९
ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे	३०८	एकाहं व्यहपञ्चाहं	७०
ऋत्विजैः समवेतास्तु	३०६	एकैकं वादयेत्तत्र	११३
ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवं	३०९	एकैकानेकधा भिक्षा	८७
ए		एकैको द्विविधः प्रोक्तः	१९८
एकं व्रतां बहूनां च	४१६	एकोऽपि स्थावरे कुर्यात्	४८५
एकं वेदहवो हन्युः	४५४	एकोऽप्यनीशः सर्वत्र	३१६
एकं भवेद्विभक्तानां	४८८	एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यात्	१००
एक एव प्रमाणं स्यात्	९६	एको ह्यनीशः सर्वत्र	५६८
एक एव प्रमाणं स्यात्	१०३	एतत्संप्रहणं प्रोक्तं	४६३
एक एवौरसः पुत्रः	५१५	एतत्सर्वं पिता पुत्रैः	४९८
एकक्रियाविरुद्धं तु	२३४	एतत्सर्वं प्रदातव्यं	२६९
एकच्छायां प्रविष्टानां	२५२	एतत्सर्वं विभागे तु	५६१
एकच्छायाश्रितेष्वेवं	२५१	एतत्सर्वं समासेन	१२४
एकजातिर्द्विजातीस्तु	४३४	एतदाकुलमित्युक्तं	७५
एकत्र कूलपातं तु	३९९	एतद्वशाद्भ्रमकरणं	३१
एकत्र शिक्षये पुरुषं	१६९	एतद्वयं समाख्यातं	३००
एकदेशोपभोगेऽपि	१४९	एतद्विद्याधनं प्राहुः	५५९

एताद्विधानमाख्यातं	१३९	एवं पुष्टः स यद्भयात्	५५
एताः प्रकृतयः प्रोक्ताः	४६	एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु	१३२
एतानाहुः कूटसाक्ष्ये	११५	एवं मन्त्रविधिं कृत्स्नं	१६७
एतानि धर्मशास्त्राणि	३७	एवंविधं राजकृतं	१२१
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं	११२	एवंविधानि काष्ठानि	१६९
एतान्येव प्रमाणानि	२१७	एवं विधायोपलिप्य	१९७
एतासां देवतानां च	१६६	एवं शास्त्रोदितं राजा	२१९
एते कर्मकरा ज्ञेया	३३५	एवं संख्या निकृष्टानां	१५४
एते च शपथाः प्रोक्ताः	१५१	एवं समासतः प्रोक्तं	१९८
एतेनैव प्रकारेण	४५०	एवं सम्यक्समुत्थानं	२१
एतेषामपराधे तु	२०६	एवं सर्वानिमान्नाजा	५८३
एतेष्वेवाभियोगेषु	१६१	एवं सह वसेयुर्वा	४८८
एते सनाभयस्तूक्ताः	९९	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं	१८९
एते साधारणा मासाः	१६२	एवमेवोपारितनां	५३०
एतैरुपाययोगैस्तु	४७३	एष एव विधिर्ज्ञेयः	५७७
एतैरेव नियुक्तानां	१६१	एष एव विधिर्दृष्टः	२८७
एतैर्लिङ्गैर्नयेत्स्तीमां	३८८	एष एव विधिर्दृष्टः (व्याख्या)	४०३
एनः संभ्रावयित्वा तु	१९२	एष एवोदितो धर्मः	२८८
एनो गच्छति कर्तारं (व्याख्या)	१९	एष दण्डो हि शूद्रस्य	२१२
एनो गच्छति कर्तारं	३३	एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां	३५
एभिस्तु व्यवहर्ता यः	४५७	एषाखिलेनाभिहिता	३१२
एवं कारयिता राजा	१७४	एषामन्यतमाभावे	१५०
एवं दण्डविधिं कुर्यात्	३५८	एषामन्यतमे स्थाने	११४
एवं दुष्टं नृपस्थाने	१३२	एषामपतितान्योन्य	४५२
एवं धर्मप्रवृत्तस्य	५८३	एषामभावे पूर्वस्य	५२३
एवं धर्मो दशाहातु	३६७	एषामेव प्रभेदोऽन्यः	१५
एवं निष्कप्रमाणं तु	१५८	एषु कोशः प्रदातव्यो	१५४
एवं निःसंशयज्ञानात्	४१७	एषोदिता घातकानां	४५३
एवं परंपराज्ञाते	३८८	एषोहि भगवन्धर्म	१६४

ऐ			कर्णोष्ठप्रागपादादि ४१७
ऐन्द्रजालिकलुब्धोऽपि ९८		कर्मी चर्म च बालांश्च ३७६	
औ		कर्मी चर्म च बालांश्च ३७७	
औरसः क्षेत्रजश्चैव ८१७		कर्तव्यं तत्प्रियं तत्र ३३	
औरसाः क्षेत्रजास्तेषां ८४६		कर्तव्यं वचनं सर्वैः ३८४	
औरसा अपि नैतैऽशं ८४४		कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु ३८९	
औरसो धर्मपत्नीजः ८१२		कर्ता ममायं कर्मेति ३१८	
औरसो विभजन्दायं ८१६		कर्तुः शरीरसंस्थास्तु १९०	
औपथमन्त्रयोगाश्च १९०		कर्तृनथो साक्षिणश्च ११	
क		कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं ३४०	
क्यां कृताङ्गो निर्वास्यः ४१९		कर्मणापि समं कुर्यात् २८७	
क्रेऽक्षमालामासज्य ८७६		कर्म तत्स्वामिनः कुर्यात् ३३९	
कथितं दायशब्देन ४७८		कर्मवियोगाविव्यापन २०८	
कीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां ८३२		कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य ३२५	
कन्यावाहुसक्तां च ४१६		कर्माणि ते करोमीति १२०	
कन्यापहारकं पापं ४४		कर्मानुरूपं निवेशं ३१०	
कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं ८१०		कर्मापि द्विविधं ज्ञेयं ३३६	
कन्याया दूषणे स्तेये ७२		कर्मारम्भं तु यः कृत्वा ३२८	
कन्यावैवाहिकं चैव २६९		कर्मापकरणं तेषां ३२४	
कन्यैव कन्यां या कुर्यात् ४७०		कलहापहतं देयं ४२०	
कन्यैवाक्षतयोनिर्या २७४		कलानुबन्धव्याघात ८७०	
कारणं कारयेद्वापि ३०६		कलौ युगे त्विमान्धर्मान् ८२२	
कारणदत्तो भङ्गे ४१८		कवाटबीजसंयुक्तां १६८	
कारणं यो न धुनुयाद् १९६		काकस्य दन्ता नो सन्ति ७८	
काशिपास्थितुषाङ्गार ३८७		काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः २०४	
कात्युत्तरकार्याणि ८८०		काणं खञ्जं विना दद्यात् ३१०	
का विमर्दितव्रीही १७९		काणं वाप्यथवा खञ्जं ४३१	
का विमृदितव्रीही १७९		कानीनः कन्यका जातः ८१२	
कायानि च देयानि १६९		कानीनश्च सहोढश्च ८१७	

कान्तारगास्तु दशकं	२२२	कालं विवादे याचेत	६९
कामं तदपि गृहीयात्	६५	कालः प्रमाणं दानं च	१४०
कामक्रोधास्वतन्त्रार्त-	३१९	कालः संवत्सरादर्वाक्	७०
कामतो नाभिनन्देत	४७६	जालकूटमथाशुद्धं	१८७
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च	११	कालहीनं ददद्दण्डं	२८६
कामात्पुत्रीषं कुर्याच्चित्	४०१	काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्	५२
कामात्समाश्रयेदन्यं	२७४	काले कालकृतो नश्येत्	२३८
कामाद्दशगुणं पूर्वं	११५	कालेऽतीते मुक्तपाशाः	११०
कायिका कर्मसंयुक्ता	२२०	काले तु विधिना देयं	२६३
कायिका कालिका चैव	२२०	कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म	३२६
कारणं भुक्तिरेवैका	१४६	काले प्रतीते प्रतिभूः	२४८
कारणात्पूर्वपक्षोऽपि	८७	काष्ठभाण्डतृणादीनां	४४३
कारयेत्सर्वदिव्यानि	१६७	कासत्यकस्माच्च भृशं	१०७
कारयेदायसं पात्रं	१९५	किं कार्यं का च ते पीडा	५२
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ	१७५	किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्यात्	२८३
कारिता च शिखावृद्धिः	२२०	किण्वकार्पास	३२९
कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च	४	कितवान्कुशीलवान्कौलान्	५७८
कार्यं निवेदितं येन	१२५	कितवेष्टेव तिष्ठेरन्	५७६
कार्यः परीक्षकैर्नित्यं	१७०	किं तेनैव सदा देयं	७५
कार्यगौरवमासाद्य	१०१	किमेतयोर्बलीयः स्यात्	२३६
कार्यमादिश्यते येन	१२५	कीर्तिते यदि भेदः स्यात्	३९७
कार्याणां निर्णयार्थं तु	१७	कुटुम्बं विभूयाद्भ्रातुः	५६०
कार्यातिपातिव्यसनि	५०	कुटुम्बभरणाद्भ्रष्टं	३१४
कार्षापणसहस्रं तु	१५९	कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं	२६७
कार्षापणस्तु विज्ञेयः	१५७	कुटुम्बार्थमशक्ते तु	२६९
कार्षापणान्ता सा दिव्ये	१५९	कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि	२१८
कार्षापणो दक्षिणस्यां	१५८	कुटुम्बिनोऽथ कायस्थ	१२३
कालं निवेद्य राजानं	१२६	कुटुम्बव्यवहितो यस्तु	१०२
कालं प्रार्थयते यत्र	७०	कुटुम्बपाणिर्विज्ञेयः	११८

कुनखी श्यावदन्तश्च	.... ९८	कुल्येषु विद्यमानेषु	.... ५२३
कुबेरस्तु सुवर्णभिः	.... १६५	कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं	.... १६०
कुबेरादित्यवरुण	.... १०९	कुसीदकृषिवाणिज्ये	.... २१८
कुरुते दानहरणं....	.... ३९८	कुसीदनिधिदेयाद्यं	.... २१
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं	.... ४	कुसीदवृद्धिद्वैगुण्यं	.... २२८
कुर्याच्च प्रतिभूवादिं	.... २५२	कुहकः प्रत्यवासितः	.... ९८
कुर्याज्ज्ञानपदं लेख्यम्	.... १३७	कुहकादिभयाद्वाजा	.... १९०
कुर्यात्प्रत्यभियोगं तु	.... ८५	कूटलेख्यं तु तत्प्राहुः	.... १३१
कुर्याद्विनिर्णयं राजा	.... २८७	कूटसाक्षी स विज्ञेयः	.... १०३
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा	.... ३९७	कूटसाक्षी स विज्ञेयः	.... १०७
कुर्युर्यथाहं ते कर्म	.... ३०६	कूटसाक्ष्यं तु कुर्वानान्	.... ११५
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वं....	.... ५६७	कूटाक्षदेविनः क्षुद्राः	.... ४३९
कुर्युस्तेऽप्यभिचारेण	.... ३०४	कूटाक्षदेविनः पापान्	.... ५७६
कुर्वीत कर्ममात्रं तु	.... १८३	कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं	.... १३८
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षं	.... ४६१	कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यान्	.... १३४
कुर्वीत जीवनं येन	.... ४९५	कृतं तद्धर्मतो विद्यात्	.... २१४
कुर्वीत पुनरात्मानं	.... ५१	कृतं तु यदृणं कृच्छ्रे	.... २६९
कुलं दहति राजाग्निः	.... ४	कृतं यत्रैकदिवसे....	.... २३६
कुलजे वृत्तसंपन्ने	.... २८०	कृतं रूपार्थलोभेन....	.... ४६२
कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः	.... २१८	कृतं सद्धर्मतो ज्ञेयं	.... ५८२
कुलशीलवयोवृत्त	.... ३१	कृतकालव्यपगमात्	.... ३४६
कुलानां तु समूहो यः	.... ३५२	कृतकालोऽपनेयश्च	.... २३०
कुलानि कुलिकाश्चैव	.... २४	कृतमस्त्रामिना यच्च	.... १३१
कुलानि प्रकृतीश्चैव	.... ४६	कृतशिल्पोऽपि निवसेत्	.... ३३९
कुलानि श्रेणयश्चैव	.... ४२	कृतागमस्योक्तकाले	.... १४६
कुलायनं निरोधश्च	.... ३५०	कृतान्नं वा कृतान्नेन	.... ५६४
कुलिकाः सार्धमुख्याश्च	.... २४	कृते कर्मणि यः स्वामी	.... ३३२
कुलीना ऋजवः शुद्धाः	.... ९५	कृत्वा तदाधिलिखितं	.... १२८
कुलीनदक्षानलसैः	.... ३०२	कृत्वा तदाधिलिखितं	.... २४२
कुले विनीतविद्यानां	.... ५६०	कृत्वोद्धारमदत्त्वा यः	.... २२३

कृत्स्नमेव लभेतांशं	३०९	क्रियते निर्णयस्तत्र	१८
कृमिकीटपतङ्गेषु	११०	क्रियमाणे तु कर्तव्ये	१०३
कृमिचोरव्याघ्रभयात्	३७५	क्रियाकारकसंबन्धं	१२२
कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च	३१०	क्रिया तु दैविकी प्राप्ता	८८
कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु	४०२	क्रियापादस्तृतीयस्तु	१६
केन कस्मिन्कथं कस्मात्	५२	क्रियाभेदान्मनुष्याणां	१८
केवलं शास्त्रमाश्रित्य	३९	क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं	५१८
केवलं शास्त्रमाश्रित्य	२०३	क्रियामुक्त्वान्यथा ब्रूयात्	६८
केशाकेशिगृहीतश्च	११८	क्रियासमूहकर्तृत्वे	१८४
केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः	११९	क्रियासमूहकर्तृत्वे	५५७
केशेषु गृह्णतो हस्तौ	४१९	क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं	
कैवतकर्त्रे विज्ञेयः	४६	(व्याख्या)	५१४
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यः	१६०	क्रीतं तत्स्वामिने देयं	३६१
कोशतन्दुलधर्मास्तु	१६१	क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः	५१३
कोशमल्पेऽपि दापयेत्	१५१	क्रीतानुदाय इत्येतत्	३६०
कोशवर्जं चतुर्गुणे	१८६	क्रीते क्रयप्रकाशार्थं	१२८
कोशेन लेख्यक्रियया	३५३	क्रीत्वा नानुदायः कार्यः	३६२
कोष्ठागारायुधागार		क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयात्	३६७
(व्याख्या) ...	४४१	क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं	३६०
कोसेदिका भारूपदाः	४६	क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं	३६३
कोपीनाच्छादनार्थं तु	५४३	क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	३६४
कौमारं पतिमुत्सृज्य	२७४	कूरं धनुः सप्तशतं	१८२
क्रमशः संप्रवक्ष्यामि	२१९	क्रेता पण्यं परीक्षेत	३६०
क्रमास्पितृणां नामानि	६२	क्रेतारश्चैव भाण्डानां	४४६
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं	५५७	क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते	४४०
क्रमादव्याहतं प्राप्तं	२६५	क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ	२९८
क्रमायातो वृद्धः शूद्रः	३०	क्लान्तसाहसिकभ्रान्त	९८
क्रमेणाचार्यसच्छिष्य	५४२	क्लीबान्दीनान्सत्त्वहीनान्	१५९
क्रयविक्रयधर्मेषु	३६५	क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः	५४४
क्रयविक्रयानुशब्दः	२१	क्लीबोन्मत्तपतितश्च	५४५
क्रयो वा निःस्रवस्तस्मात्	४५८	क्षत्रजास्त्रिहोक्भागः	५०३

क्षत्रविदशूद्रयोनिस्तु	.... २०९
क्षत्रियं चैव वैश्यं च	.... ३४२
क्षत्रियं मध्यमं चैव	.... ४३२
क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन्	.... २
क्षत्रियस्य विजितम्	.... ४८०
क्षत्रियादीनां ब्राह्मण	.... ४५४
क्षमालिङ्गानि वाक्यानि	.... ६२
क्षमालिङ्गात्मपीडावत्	.... ६३
क्षयं वृद्धिं च जानीयात्	.... ३६२
क्षयं वृद्धिं च वणिजा	.... ३६२
क्षयहानिर्यदा तत्र	.... ३०५
क्षयोदयौ जीवनं च	.... ३९८
क्षितिं धर्मेण पालयेत्	.... २
क्षिपन्स्वस्त्रादिकं दद्यात्	.... ४३१
क्षुद्रकाणां पशूनां तु	.... ४२४
क्षुद्रमध्यममुख्यानां	.... ४३६
क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित्	.... ४०८
क्षेत्रं चेद्विकृषेत्कश्चित्	.... ४०८
क्षेत्रकृपतडागानां (व्याख्या)	४०३
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु	.... ५१२
क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे	.... २३३
क्षेत्रवेदमवनग्राम	.... ४५२
क्षेत्रशस्यं समुलङ्घ्य	.... ३९९
क्षेत्रस्य हरणे दण्डाः	.... ४०२
क्षेत्रादिकं यदा भुक्तं	.... २४४
क्षेत्रादीनि तथैव स्युः	.... २१८
क्षेत्राभाधे तथारामः	.... २५९
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः	.... ४३०
क्षेमा च क्षत्रियः कार्यः	.... १८३
क्षेम पूर्वं यागमिष्टं	.... ५६३

ख

खादको वित्तहीनश्च	.... २४८
खादिरिं कारयेत्तत्र	.... १६८
खिलोपचारं तत्सर्वं	.... ४०९

ग

गगनस्पर्शनो वायुः	.... १६६
गच्छेत्तोरणमूलं तु	.... १८६
गच्छेत्तोरणमूलात्तु	.... १८५
गणकः पश्चिमास्यस्तु	.... ३५
गणका वज्रकाश्चैव	.... ४३९
गणको गणयेदर्थं	.... ३२
गणद्रव्यं हरेद्यस्तु	.... ३५५
गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्	.... ३५९
गणाः पाखण्डपूगाश्च	.... २६
गणिते तुलिते मेये	.... ६४
गणिनां शिल्पिवर्गाणां	.... ३५९
गणिमं तुलिमं मेयं	.... ३६५
गते तस्मिन्निमग्राङ्गं	.... १८५
गत्वा तु तज्जलस्थानं	.... १८३
गन्तुश्चापि च कर्तुश्च	.... १८५
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य	.... ५६२
गन्धमाल्यैः सुरभिभिः	.... १८४
गन्धादिकां नैवेद्यान्तां	.... १६६
गम्याः स्युरानुलोम्येन	.... ४६८
गम्या अपि हि नोपेयाः	.... ४६८
गम्यास्वापि पुमान्दाप्यः	.... ४६७
गरददृष्टयमिदाता	.... ९७
गरदाश्चामिदानाश्च (व्याख्या)	९७
गर्दभाजाविकानां तु	.... ४२५
गर्भघ्नोमधमवर्णी	.... ४७५

गर्भस्थैः सद्दृशो ज्ञेयः	२१६	गृहप्रासादावसथ (व्याख्या)	४०३
गर्भस्य पातनं चैव	४४	गृहवार्यर्पिणादीनि	३३१
गवां प्रचारे गोपालः	४९	गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्रात्	२२१
गवां शताह्रत्सतरी	३७३	गृहिणः पुत्रिणो मौलाः	९४
गव्यं घृतमुपादाय	१९५	गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता	८८५
गव्यं घृतमुपादाय	१९६	गृहीतबन्धोपस्थाने	२४९
गहनत्वाद्द्विवादानां	७१	गृहीतदोषो नष्टश्च	२३६
गात्रं च कम्पते यस्य	१९५	गृहीतमिति वाच्ये तु	७४
गुडे मधुनि चैवोक्ता	२२७	गृहीतमूल्यं यः पण्यं	३६७
गुणधर्मनितो राज्ञः	४	गृहीतवैतनः कर्म	३२४
गुणहीनस्य पारुष्ये	४३४	गृहीतशिल्पः समये	३३९
गुणाधिकाय वा दत्ता	३९९	गृहीतानुक्रमाद्वाप्यः	२८६
गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताः	११६	गृहीत्वा बन्धकं यत्र	२५१
गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान्	२२	गृहीत्वा वैतनं वेद्यान्	३३४
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च	४२	गृहीत्वोपगतं दद्यात्	२६१
गुरुकार्येषु दण्डः स्यात्	८१	गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नः	८१२
गुरुतल्पे भगः कार्यः	२१०	गृहोद्यानतडागानां	४०७
गुरुतल्पे भगः कार्यः	४४८	गृहोपस्करवाह्यानां	८४८
गुरुतल्पे सुरापाने	२१०	गृहोपस्करवाह्याश्च	८८७
गुरुत्वादस्य कार्यस्य	३९४	गृह्णात्यदत्तं यो लोभात्	३१४
गुरुन्पुरोहितान्पूज्यान्	२०६	गृह्णात्यदत्तं यो लोभात्	३२१
गुरुन्पुरोहितान्पूज्यान्	२०७	गृह्णीयाद्दूर्तकितवादि	८७३
गुर्वदिशानियोगस्था	८३३	गोकुमारीदेवपशून्	४२४
गुल्मगुच्छक्षुपलता	४२७	गोचर्ममात्राधिकां	२३४
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्ट	३३८	गोचरे यस्य पुष्येत	४४८
गूढाः स्युः प्रकटाः सभ्यैः	१३२	गोचोरस्य प्रदातव्यं	१८४
गूढोत्पन्नाऽपविद्धश्च	८१७	गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डः	८२२
गृहं तडागमारामं	४०३	गोत्ररिक्त्ये जनयितुः	८२२
गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा	१२०	गोपः क्षीरभृतो यस्तु	३७३
गृहजातस्तथा क्रीतः	३३६	गोपशीण्डिकशैलृष	२६९
गृहद्वाराश्चिस्थान	३३८		

गोपाः शाकुनिका व्याधाः	३९१	ग्रामयोरुभयोः सीप्ति	३८६
गोपाः सीमाकृषाणा ये	३९१	ग्रामश्रेणीगणानां च	३९०
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तं	१२०	ग्रामसीमादिषु तथा	३९७
गोप्याधि द्विगुणादूर्ध्वं	२४४	ग्रामसीमासु च बहिः	३९१
गोप्याभिभोगे नो वृद्धिः	२३७	ग्रामादिसमयात्कुर्यात्	१२०
गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं	२४०	ग्रामीयककुलानां च	३९२
गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु	२३१	ग्रामेच्छया गोप्रचारी	३७७
गोवीजकाञ्चनैर्विद्यं	१११	ग्रामे दृष्टः पुरे याति	
गोव्राह्मणनिहन्तारं	४५	(व्याख्या)	१०
गोभिर्विनाशितं धान्यं	३८५	ग्रामे दृष्टः पुरे यायात्	४२
गोभिस्तु भक्षितं शस्यं	३८५	ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं	३७९
गोमयेन कृतानि स्युः	१७५	ग्राम्यपशुघाते	४२०
गोमयेन मृदा वापि	१९७	ग्रामाच्छादनमत्यन्तं	५४५
गोरसेक्षुविकाराणां	४४३	ग्रामकेण स्वहस्तेन	१२७
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः	३७३	ग्रामकैर्गृह्यते चोरः	४३६
गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यात्	४४०	ग्राम्येन्मुद्रिकां तां तु	१९६
गौः प्रसूता दशहं च	३८२	ग्राम्यस्तूपनिधिः काले	२८६
गौरवानुक्रमात्तस्य	४२९	ग्राम्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं	४४८
ग्रहीता निहते यत्र	२८५	ग्राम्ये सलिलमित्युक्तं	१६२
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात्	२८३	ग्राम्ये शतिकवृद्धेस्तु	५७३
ग्रहीतुः सह भाण्डेन	२८२	घ	
ग्रहीतुः सह योऽर्थेन	२८२	घातयेद्विधिर्दण्डैः	५८१
ग्रहीतुरावहेद्रभं	३३२	घातिनेऽपहते दोषः	४४७
ग्रहीतुरेवापहतम्	२८२	घृतेन योजितं श्लक्ष्णं	१८८
ग्रहीतुर्द्रव्यसहितं	२८१	च	
ग्रामजातिसमूहेषु	३५८	चक्षुर्नासा च कर्णौ च	२०५
ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्ताः	१४१	चणकव्रीहिगोधूम	४४४
ग्रामपौरगणश्रेण्यः	२४	चतस्रस्तु परित्याज्याः	४७५
ग्रामयोरुभयोर्यत्र	३९८	चतुःप्रकारः प्रतिभूः	२४६
		चतुःपञ्चाब्धिकं देयं	१४८

चतुष्प्रकारोऽभिहितः	१९८	चतुस्त्रिव्येकभागाः स्युः	५०३
चतुःशतेऽभियोगे तु	१५४	चतुस्त्रिव्येकमेवं च	२०४
चतुःशालं स्यन्दनिकां	४००	चन्द्रानिलयमार्काणां	३
चतुःसुवर्णान्वणिकाव्	३५७	चन्द्रार्कसमकालीनं	१२०
चतुःसौवर्णिको निष्कः	१५७	चरित्रं तु स्वीकरणे	१०
चतुरङ्गुलखातं तु....	१९८	चरित्रबन्धककृतं....	२४१
चतुरस्रा त्रिभिः स्थितिः	१६९	चर्मकाष्ठेष्टकासूत्र	३६१
चतुरंगेऽशान्तरे द्विप्रः	५०५	चर्मसस्यासवद्युते	२२०
चतुरंगेऽशान्तभजेन्मुख्यः	३११	चारश्च सुसदां द्विधा (व्याख्या) ३०	
चतुर्गुणोत्तमानां तु	१५४	चारितानि च जीर्णानि	१८७
चतुर्णां करणदेषः	११	चिरन्तनोपांशुकृते	९०
चतुर्णामपि वर्णानां	११	चिरस्थाने द्वैगुणं....	२२८
चतुर्णामपि वर्णानां	२०८	चिरावसचे दशमं	४०८
चतुर्थभागभागी स्यात्	५१५	चिह्नाकारसहस्रं तु	७३
चतुर्थेन न दातव्यं	२६५	चीरकं च स्वहस्तं च	१२६
चतुर्दशी ह्यमावास्या	२३	चीरकं नाम लिखितं	१२७
चतुर्दिक्षु तथा होमः	१६६	चीर्णा पीताश्च ना गावः	३७२
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः	६६	चेष्टाभोजनवाग्धे	४१६
चतुर्विधः कर्मकरः	३३८	चैत्यश्मशानसीमासु	४२७
चतुर्विधः पूर्वपक्षः....	६६	चैत्रो मार्गशिरश्चैव	१६२
चतुर्विधः स्यादासेधः	४७	चोदना प्रतिकालं तु	९१
चतुर्विधा सभा प्रोक्ता	२४	चोदनाप्रतिघाते तु	९१
चतुर्विंशतिको दण्डः	४५१	चोरतः सलिलादग्नेः	३०५
चतुर्हस्ता तुला कार्या	१६८	चोरदण्डेन तं पापं	१४३
चतुर्हितश्रुतुर्व्यापी....	९	चोरहतमवजित्य	४४९
चतुष्पथसुरस्थान....	४०१	चोराणां भक्तदा ये स्युः	४४६
चतुष्पादश्रुतुःस्थानः	९	चोरापहतविक्रीताः	३४७
चतुष्पादेष्वयं धर्मः	११३	चोरेणापि परिक्षिप्तं	४३७
चतुष्पाद्यवहारोऽयं	१०	चोरोऽचौरः साध्वसाधुः	३९
चतुष्पाद्यवहारोऽयं	१६	चोराणां मुख्यभूतस्तु	३११
चतुष्प्रकारोऽभिहितः	१६		

वैरिहंत जलेनोढं	२८२	जातकर्मकरस्तूक्तः	३३६
चौर्ये तु तण्डुला देयाः	१९४	जातद्रुमाणां द्विगुणः	४२७
च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः	९८	जातसस्यस्त्रिभागं तु	३२२
छ		जातसस्यात्तथा क्षीरात्	३४०
छद्मना कारयेद्यस्तु	४७२	जातिं गोत्रं च शाखां च	१२६
छद्मना गृहमानीय	४६२	जातिजानपदान्धर्मान्	४६
छद्मना याचितं चार्थं	२०६	जातिनामाभिलिखितं	१०२
छर्दिमूत्रपुरीपाद्यैः	४१३	जातिभ्रंशकरी वाथ	४२९
छलं निरस्य भूतेन	४०	जातिमात्रोपजीवी वा	२९
छलानि वापराधांश्च	४२	जातिसंज्ञाधिवासांश्च	६२
छलान्येतानि पञ्चाशत्	४४	जातोऽपि दास्यां शूत्रेण	५२२
छित्त्वा तु याज्ञिकं वृक्षं	१६८	जात्यन्धपतितोन्मत्त	२६४
छिन्ननास्ये भग्नयुगे	४२१	जात्यैव लोहकारो यः	१७७
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य	४१७	जायमानो वै ब्राह्मणः	२६३
छेदने चैव यन्त्राणां	४२१	जालान्तरगते भानौ	१८६
छेदने चोत्तमो दण्डः	४१७	जितं तद्वाहयेज्जेत्रे	५७४
ज		जितं तु दण्डयेद्वाजा	१९९
जङ्गमं स्थावरं बन्धं	१२०	जितं स सभिके स्थाने	५७५
जङ्गमं स्थावरं येन	१२४	जितः पुरा मयागं तु	७४
जङ्गमं स्थावरं हेम	५२४	जितः स विनयं दाप्यः	१०६
जङ्गमं स्थावरं हेम	५३८	जितश्चायं मया तत्र	७३
जङ्गमः स्थावरश्चैव	२३०	जिह्वायाः प्रामुयाच्छेदं	४३४
जठरस्थो हि भूतानां	१७७	जीवति पितरि पुत्राणां	४८०
जडातिवृद्धबालाश्च	६८	जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्	४९३
जनन्यस्वधना पुत्रैः	५०२	जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात्	२१६
जनन्यां संस्थितायां तु	५५१	जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं	५७५
जन्मनाम स्मृतेरेके	५२८	ज्ञातं मयेति लिखितं	१२१
जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्	१११	ज्ञातिभिर्भागलेख्येन	५६९
जन्मविद्यागुणैर्ज्यैष्ठः	४९०	ज्ञातृनिहैर्विना साधुः	३९३
जयपत्रं ततो दद्यात्	१२४		

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक्....	४५४	ततः पीगण्डवालानां	३८८
ज्ञात्वा त्वनृततो दोषान्	१११	ततः प्रभृति यो मोहात्	५२०
ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु	२८३	ततः प्रभृति वक्तव्यः	३४७
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां	१५६	ततः आवाहयेद्देवान्	१६४
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां	१५६	ततः आवाहयेद्देवान्	१७०
ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यः	३७०	ततस्तद्वस्तयोः प्रास्येत्	१८१
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा	४५४	ततस्तं समुपादाय	१८०
ज्ञानिनः शुचयोऽस्तुधाः	१७३	ततस्त्रिपुरुषो भोगः	१४४
ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च	२०२	ततस्त्वष्टा ततो विष्णुः	१६५
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन	४८८	ततस्त्वावाहयेद्देवान्	१८४
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन	४९१	ततोऽर्थां लेखयेत्सद्यः	८७
ज्येष्ठ एव तु शृङ्गीयात्	४८९	ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्	४८६
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	४८६	ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्	४८९
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	४८९	ततो लभ्येत यत्किञ्चित्	३८८
ज्येष्ठेन जातमात्रेण (व्याख्या)	५१३	ततो विंशतिवर्षाणि	१३६
ज्येष्ठे मासे नयेत्सीमां	३९३	तत्कालकृतमृत्यो वा	७४४
ज्येष्ठो दायाद इत्येके	४९३	तत्किं तामरसं किञ्चित्	७४
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातं	४३९	तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं	२१८
ज्योतिर्विद्वाद्भणः श्रेष्ठः	१७३	तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं	५४
त		तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत्	१११
तं कानीनं वदेन्नाम्ना (व्याख्या)	५१३	तत्पुत्राः पितृदायांशं	५४५
तं ततः कारितां वृद्धिं ...	२२३	तत्पुत्रा विषमसमाः	४९५
तच्छास्त्रविप्रतिविद्धं	४९३	तत्पुनस्ते समैरक्षैः	८६५
तज्जानीयादुपनिधिं	२७९	तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं	४५०
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा	८३६	तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं	४६२
तडागोद्यानतीर्थानि	४०२	तत्प्रदेशानुमानाद्य	३९४
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	१९४	तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं	१३०
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान्	१९४	तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं	१३०
तण्डुलान्भक्षयित्वा तु	१९४	तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि	१६१
तनः कोटिशते पूर्णे	२६२		

तत्र कर्म च यत्कुर्यात्	३३९	तत्समुत्थेषु कार्येषु	३३४
तत्र कालो भवेत्पुंसां	७१	तत्साहसमिति प्रोक्तं	४४९
तत्र कृष्णलोने शूद्रम्	१५५	तत्सिद्धयर्थं तु यष्टेष्ट्यं	१२८
तत्र दासकृतं कार्यं	२१७	तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः	५२३
तत्र दिव्यं नाम तुला	१५१	तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु	१४५
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण	३२	तत्सुतो वा धनं तासां	५५५
तत्र नैवागमः कार्यो	१४१	तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात्	५३५
तत्र पूर्वश्रुतुर्वर्गः	३४३	तत्स्यात्पालयतो न्यासं	२८१
तत्र मूलं दर्शनीयं	२९५	तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्	२१२
तत्र राजाज्ञया सन्धिः	८५	तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः	१३४
तत्रर्णी चामुयाद्वन्धं	२४५	तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नं	१३३
तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित्	५६१	तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां	१३४
तत्र वक्तव्यमनृतं	११३	तत्स्वामिना पणो देयः	५७७
तत्र सत्ये स्थितो धर्मो	१०	तथा कुटारपाणिस्तु	११८
तत्र सभ्योऽन्यथावादी	३४	तथाजात्रिकवत्सानां	३८१
तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्	१८	तथा तथा दमः कार्यः	४७५
तत्र सोपाधि यद्दत्तं	५४९	तथा तथा विधातव्यं	४९०
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं	४९६	तथादृष्टं स्फुटं दोषं	१३६
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यः	४२१	तथा दोषाः प्रयोक्तव्याः	१३२
तत्रार्धि दापयेद्दद्यात्	२३२	तथानाथ हरिद्राणां	३५०
तत्रापरिवृतं धान्यं	३८०	तथा पान्थमुषो वृक्षे	४४०
तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्	२८४	तथा राज्ञा नियन्तव्याः	३७
तत्रापि नापुयात्काम्यं	५७७	तथा शक्तः प्रतिभुवं	४३२
तत्रापि नाशुभं किञ्चित्	३४२	तथाष्टगुणमन्यस्मिन्	२२७
तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयात्	५८	तथा सवर्णापुत्रोऽपि	२७३
तत्रासीनः स्थितो वापि	२३	तथैव तस्य दातव्यं	२८१
तत्रोपशमनं कार्यं	३५०	तथैव ते पालनीयाः	४९२
तत्संभूयसमुत्थानं	३०२	तथैव दण्डपारुष्ये	४१८
तत्संसक्तैस्तु कर्तव्यः	३८९	तथैव निर्कृतिः द्यामः	१६५
तत्सत्यं वद कल्याणि	१७१	तथैव भोजनैर्भाव्यं	३६०

तथैव सप्रमे भक्ते	.... ४४४	तदर्धस्य तण्डुलाः	.... १९४
तथोत्कोचपरीहास	.... ३९७	तदर्धस्य नाशे तु	.... १५५
तथोद्धारविभागोऽपि	.... ४९२	तदष्टभागहीनं तु....	.... ४०९
तथोपनिधिराजस्त्री	.... १४७	तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे	.... २४४
तथोपनिधिहर्तारं	.... २८५	तदा तुष्टिकारं देयं	.... ४१९
तथ्येन हि प्रमाणं तु	.... १३२	तदा तु स्वामिनदृष्टन्दः	.... ३२३
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यः	.... ४३१	तदा दद्याद्विभ्यस्तु	.... २७७
तदङ्गच्छेद इत्युक्तः	.... ४४२	तदा न व्यवहारोऽभूत्	.... ७
तदङ्गच्छेद इत्युक्तः	.... ४५०	तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं	.... २७
तदङ्गच्छेद इत्येकः	.... ४०४	तदा भवति संशुद्धः	.... १९०
तदधीनकुटुम्बिन्यः	.... ५१	तदा राजा द्वयोः सीमां	.... ३९५
तदध्यमिकृतं सद्भिः	.... ५४७	तदा विचारयेद्राजा	.... ३५५
तदनपत्यस्य स्वर्या	.... ५२७	तदुच्यते संसरणं....	.... ४०१
तदन्तरा धनं दत्त्वा	.... २३९	तदुर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी	.... २८८
तदपि त्रिविधं ज्ञेयं	.... ४३६	तेदेनं संशयादस्मात्	.... १७१
तदप्यकृतमेवाहुः	.... २१७	तेदेनं संशयादस्मात्	.... १७८
तदप्यन्यायविहितं	.... ५८२	तेदेनं संशयादस्मात्	.... १८४
तदप्यपार्थं लिखितं	.... १३५	तेदेनं संशयारूढं	.... १७२
तदप्रमाणं लिखितं	.... १३१	तदेव द्विगुणं दाप्यः	.... ३७०
तदभावे तु चिह्नस्य	.... ११३	तदेव यद्यनुज्ञाप्य	.... ५५६
तदभावे तु दुहिता	.... ५२४	तदैव तस्य प्रोक्तव्यः	.... २४३
तदभावे पिता माता	.... ५२८	तदोमिति लिखेत्सर्वं	.... ५४
तदभावे पिता माता	.... ५२६	तदुहितृणां प्रसूता	.... ५५०
तदभावे भवेन्मातुः	.... ५५४	तद्व्यमुपरुध्यान्यत्	.... ३१४
तदभावेऽसपिण्डाः स्युः	.... ५३०	तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यं	.... ३५६
तदर्थं गुरुशुश्रूषां....	.... ३३८	तद्रव्यं वर्धते तावत्	.... २६२
तदर्थानुक्तिविज्ञेयं	.... ११४	तद्रव्यमृणिकेनैव	.... २५९
तदर्ध क्षत्रियो वैश्यं	.... ४३२	तद्वृत्त सर्वं सत्येन	.... १०८
तदर्ध मध्यमः प्रोक्तः	.... १५९	तद्वृत्तितं यद्वृत्तिक्षे	.... ३४५
तदर्ध मध्यमः प्रोक्तः	.... २१२	तद्भोगः स्थिरतां याति	.... १४१

तद्वृत्तिगुरुदारेषु	३३७	तवाहमित्युपगतः	३४६
तन्दुलाश्चैव कोशश्च	१५२	तवाहमित्युपगता	२७८
तन्दुलाश्चैव कोशश्च	१५३	तस्माच्छास्त्रानुसारेण	४१
तन्दुलैर्न नियुञ्जीत	१६०	तस्मात्पितृधनं त्वन्यः	८३४
तन्मूलत्वात् तु ते मौलाः	३९०	तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं	१०८
तन्मृत्याद्विगुणो दण्डः	४५१	तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं	१०९
तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं	३११	तस्मात्सर्वेषु कार्येषु	३९८
तपस्यादित्यवच्चैव	३	तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रियाः	८३६
तपश्चैवाग्निहोत्रं च	२६१	तस्मादनिर्माद्यान्यस	२३४
तपस्विनो दानशीलाः	९४	तस्मादभिभवत्येष	३
तपस्वी चाग्निहोत्री च	२६१	तस्मादर्थोत्स ह्येते	२८८
तपोज्ञानसमायुक्ताः (व्याख्या) ५२०		तस्मादस्य वधं राजा	२०९
तदभाषकदिव्ये च	२०४	तस्माद्धर्मासनं प्राप्य	३६
तदभाषस्य वक्ष्यामि	१९५	तस्माद्द्वर्णाश्रमाणां तु	५
तदभाषिञ्चयेत्तैलं	४३४	तस्मान्मां संशयारूढं	१७८
तमशुद्धं विजानीयात्	१९३	तस्मिन्नेत्यतिगृहीते	५१५
तमष्टभागहीनं तु	१८८	तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन	५६१
तमायान्तं पुनर्जित्वा	२१३	तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि	१८६
तमाहूयाभिशास्तं तु	१९२	तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे	३१९
तमेवानाययेद्राजा	५०	तस्मिन्नष्टे मृते वापि	२९०
तथा धेनुभृतः क्षीरं	३७३	तस्य कर्मानुरूपेण	३०८
तथा प्राप्तं धनं यत्तु	५५९	तस्य कालः प्रदातव्यः	६६
तयोः पूर्वकृतं माघं	२३४	तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं	५१
तयोः पैतामहं पूर्वं	२६४	तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षः	५९
तयोरन्ते सदस्यास्तु	५८	तस्य तन्नापहर्तव्यं	५६१
तयोरपि पिता श्रेयान्	२१७	तस्य दण्डः क्रियापेक्षः	४५०
तयोर्नित्यं प्रतीघाते	५७८	तस्य दण्डविशेषं तु	११४
रुगुल्मलतावल्ली	१८३	तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं	२९
वाहमिति वात्मानं	३४७	तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं	३५७
वाहमित्युपगतः	३३६	तस्य भागद्वयं देयं	५६२

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं	१२४	तालज्ञो लभते ह्यर्थं	३१२
तस्य सर्वाणि भूतानि	४	तावतः सङ्गद्यथा तस्मिन्....	१११
तस्य सा नापहर्तव्या	१४७	तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः	४९६
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं	२९	तावत्सर्वमसंभूतं	७२
तस्यांशं दशमं दत्त्वा	३०६	तावानेव स विज्ञेयः	२८५
तस्यांशो दशमो देयः	३०६	तावुभौ चौरवच्छास्यौ	२८६
तस्यानुरूपं मूल्यं वा	४२५	तावुभौ चौरवच्छास्यौ	३१४
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं	४१०	तावुभौ पुण्यकर्मणी	५६९
तस्यामविद्यमानायां	५३०	तासां त्रेदवरुद्धानां	३७६
तस्यार्थवादो दातव्यः	५९	तासां पुत्रेषु जातेषु	५०४
तस्याशु कर्त्तव्यं अङ्गुल्यौ....	४७०	तिथिष्वासु न पश्येत्	२३
तस्यास्तु साधनं लेख्यं	८८	तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ	१७५
तस्येह भागिनौ दृष्टौ	५१८	तिलकरं त्रिकृष्णलोने	१५५
तस्यैकस्य तु सर्वस्य	१९२	तीरितं चानुशिष्टं च	२१३
तस्यैवात्मतृतीयस्य	१४६	तीरितं चानुशिष्टं च	२१४
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्	८२	तीरितं चानुशिष्टं च	५८२
तां ग्राममध्ये विख्याप्य	४७७	तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु	२१४
तां दमं दापयेद्दद्यात्	३३४	तुलामिरुदकं चैव....	१५०
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति	१०९	तुलाभ्यापो विषं कोशः	१५१
ताडनं बन्धनं चैव	२१२	तुलादीनि नियोज्यानि	१५३
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि	९४	तुलाधारणविद्भिः	१७१
ता द्वादश सुवर्णस्तु	१५८	तुलाधारस्य ते लोकाः	१७२
तान्सर्वान्धातयेद्राजा	५७७	तुलाशासनमानानां	४५७
ताभ्य ऋतेऽन्वयः....	४९२	तुलाशिरोभ्यामुद्भान्नं	१७४
तामनेन विधानेन	५२१	तुलितो यदि वर्धेत	१७३
ताम्रकर्षकृता मुद्रा	१५८	तुल्यकाले निष्ठानां	२३४
ताम्रपट्टे पटे वापि	१२२	तुषाङ्गारकपालैस्तु	३८६
ताम्ररूप्यसुवर्णान्ताः	१५६	तृणकाष्ठेष्टकासूत्र	२२९
ताम्रायःकांस्यरीतीनां	२२७	तृणशैवालरहिते	१८४
ता राजसर्षपस्तिष्ठो	१५६	तृतीयं धनदण्डं च	२०६

नीयं वार्युदेवत्वं	१७५	तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि	१८२
नीयः शपथः प्रोक्तः	११	तोरणे तु तयोः कार्यं	१६९
तीयतापे ताप्यन्तं	१७७	तोलयित्वा नरं पूर्वं	१७०
तीर्थिनस्तृतीयांशाः	३०७	तोलयित्वेप्सिते काले	१८७
च चण्डालपर्यन्तान्	१२३	तौ च तत्र नियोक्तव्यौ	१८६
जोमात्रां समुद्धृत्य	४	तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ	२०१
न दुष्टं भवेद्विषयं	१३३	त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान्	३९८
न लेख्येन नत्सिद्धं	१३६	त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः	४७७
नर्धवृद्धिर्नोक्तव्या	२३७	त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशं	४७४
नैव तद्भवेद्देह्यं	३०५	त्यजन्भार्यामिवस्थाप्यो	४७४
नैव सा प्रदातव्या	३१०	त्यजेत्पथि सहायं यः	३३२
ऽपि तद्वाग्निनस्तस्मात्	३३	त्रयाणामपि वर्णानां	२०८
ऽपि पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः	३९२	त्रयाणामिति संदेहे	२३६
तेषां चैत्रपक्षतां यो यः	३११	त्रयोदशमनङ्गाहं	३०१
तेषां न दद्यादादि तु	२८६	त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं	२३६
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्	९३	त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयाः	१५६
तेषां पतितवज्र्येभ्यः	५४५	त्रसरेणुः स विख्यातः	१५७
तेषां वचनतो गम्यः	१७३	त्रायस्वास्मादभीक्षापात्	१८९
तेषां वर्षशते पूर्णे	११०	त्रायस्वैनं नरं पापात्	१८९
तेषां स एव धर्मः स्यात्	४९१	त्रिंशद्दशविनाशो वै	१५५
तेषां स्वसमयैर्धर्मः	४१	त्रिंशत्समा या तु भुक्ता	१४२
तेषामपि न बालः स्यात्	१००	त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः	२२७
तेषामभावे सामन्ताः	३८९	त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य	१५६
तेषामभावे सामन्ताः	३९०	त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा	९१
तेषामेकोऽन्यथावादि	११६	त्रिपक्षपञ्चसप्ताहं	३९५
ते षोडश स्याद्भरणं	१५६	त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थ्यं	२५३
तैः कृतं यस्त्वधर्मेण	३५६	त्रिपुरुषं भुज्यते येन	१४७
तैलानां त्रैव सर्वेषां	२२८	त्रिपुरुषी या स्वतन्त्रा	१४१
तोयं त्वं प्राणिनां प्राणः	१८५	त्रिपुरुषी च त्रिगुणा	१४२
तोयप्रवर्तनात्खेयः	४०६	त्रिपुरुषी त्रिगुणिता	१४२

त्रिभागं पञ्चभागं वा	३२२	त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः	१७७
त्रिभागोने तु सलिलं	१८४	त्वमन्तः सर्वभूतानां	१८४
त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात्	११	त्वमेव देव जानीषे	१७२
त्रियोनिर्द्यभियोगश्च	१०	त्वमेवं श्वट जानीषे	१७१
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्	१९०	त्वमेव सर्व जानीषे	१७८
त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा	१९२	त्वमेव सर्वभूतानां	१७८
त्रिरात्रोपोषिताथैव	१६७	त्वमेवाम्भो विजानीषे	१८४
त्रिराहूतमनायातं	८३	त्वरमाण इवात्यर्थ	१०७
त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य	१२९	त्वरमाणो न गच्छेत	१८०
त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य	१३४	द	
त्रिशते तन्दुलं देयं	१५४	दक्षिणासु प्रदत्तासु	३०९
त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं	३०	दण्डं त्रैकादशगुणं	३१९
त्रीण्येव साहसान्याहुः	४१०	दण्डं तत्र तु नैव स्यात्	२११
त्रुट्यादिप्रलयान्तकाल		दण्डं तस्य पणं चैव	२०४
(व्याख्या)	३०	दण्डं दद्यात्सवर्णासु	४६९
त्रैविद्यनृपदेवानां	४३४	दण्डः क्षुद्रपशूनां तु	४२२
त्रैविद्याः शुचयो दान्ताः	५२९	दण्डं वा दण्डशेषं वा	२६७
त्रैविद्यान्वृत्तिमङ्गूयात्	३४८	दण्डं स दाप्यो द्विशतं	४५८
त्र्यंशं दद्याद्धरेद्विप्रः	५०५	दण्डनीया तदर्धं तु	३८०
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः	९५	दण्डनीयावुभावेतौ	३१४
त्र्यहाहोर्ध्वं परीक्षेत	३६१	दण्डयेज्जयिना साकं	२१३
त्वं तुले सत्यधर्मासि	१७१	दण्डशुल्कावशिष्टं च	२६६
त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः	१७१	दण्डस्थानेऽभिशास्तानां	१६३
त्वं मुखं सर्वदेवानां	१७७	दण्डाजिनादिभिर्युक्तं	४३९
त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः	१८९	दण्ड्यः स राज्ञो भवति	२८४
त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं	१८९	दत्तं मयामुकायाथ	१२३
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां	१७२	दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु	१३३
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः	४१५	दत्तं सप्तविधं प्रोक्तं	३१७
त्वमग्ने देव जानीषे	१७८	दत्तमूढ्यस्य पण्यस्य	३७०
त्वमग्ने सर्वभूतानां	१७८	दत्तमेव ममानेन	७३

दत्तस्य पुनरादानं	१४	दर्शनप्रतिभूर्यत्र	२८०
दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः	५१३	दर्शनप्रतिभूर्यस्तु	२४७
दत्तादत्तेषु भृत्यानां	८८	दर्शनप्रातिभाव्ये तु	२६६
दत्ताप्रदानिकं नाम	३१२	दर्शने प्रत्यये दाने	२४६
दत्तेऽपि काले देयं स्यात्	७१	दर्शनोद्भूतनष्टस्य	३२०
दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्	४८७	दर्शयेयुश्च लिङ्गानि	३९२
दत्ते त्वर्धाशहारिणी	५०२	दर्शितं प्रतिकालं यत्	१३६
दत्तौरसेतरेषां तु	५२२	दशकं पारदेश्ये तु	४५८
दन्वर्णं पाटयेत्पत्रं	१२८	दशगुर्वक्षरः प्राणः	१७३
दन्वर्णं पाटयेत्लेख्यं	२६२	दश स्थानानि दण्डस्य	२०५
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुः	४४६	दश स्थानानि वादानां	२४
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव	२५६	दशानामपि चैतेषां	३१
दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः	३१२	दशाहात्सर्वबीजानां	३६१
दत्त्वा भूम्यादिकं राजा	१२०	दशैतानपराधांश्च	४५
दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा	१२२	दह पावक पापं त्वं	१९६
ददतो यद्भवेत्पुण्यं	२८१	दाताहमेतद्भविष्यं	२४६
दद्याच्चापहरेचांशं	५३८	दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं	१२१
दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं	६८	दानं न लभते तत्तु	२५५
दद्यादपुत्रा विधवा	२७०	दानमहणधर्माश्च	२२०
दद्यादृते कुटुम्बार्थात्	२६८	दानमहणपञ्चत्र	५६९
दद्यादण्डं तथा राज्ञे	२९६	दानवादप्रतिभुवौ	२५१
दद्याद्धनं च पर्याप्तं	५४९	दाने बाधमने वापि	२१७
दद्यान्माता पिता वा ग्रं	५१३	दानोपस्थानवादेशु	२४९
दद्युः पैतामहं पौत्राः	२६५	दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्	२८८
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं	२२२	दापयेद्धनिकस्यार्थं	२०२
दद्युस्तद्विक्थिनः प्रेते	२७०	दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं	२०२
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य	४४४	दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डं	२९८
दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां	२२९	दाप्यस्तु दशमं भागं	३२२
दन्तोल्लेखनकथैव	४४	दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्	४२०
दपद्भिः यदि वा मोहात्	४६४	दाप्यो भूतेष्वनुभोगं	३३०

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात्	३२७	दीप्यमानः स्ववपुषा	२८
दायकं ग्राहकं चैव	१२६	दीयमानं न गृह्णाति	२२७
दायभाग इति प्रोक्तं	४७७	दीयमानं न गृह्णाति	३६९
दायादानां विभागे तु	५५६	दुःखमुत्पादयेद्यस्तु	४२०
दायादेभ्यो न तद्व्यात्	५५७	दुःखे च शोणितोत्पादे	४२२
दायादेभ्यो न तद्व्यात्	५५८	दुःखेन त्रिनिवार्यन्ते	३७८
दारपुत्रपशून्वद्धा	२५६	दुःखोत्पादिगृहे ब्रह्मं	४२८
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वं	३१५	दुर्गमं गृहं कुर्यात्	२१
दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य	११०	दुर्गायाः पायथेच्चोरान्	१९२
दासत्वात्स विमुच्येत	३४६	दुर्गायाः स्नापथेच्छूलं	१९२
दासनैकृतिकक्रुद्ध	९७	दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा	३१३
दासस्त्रीभ्रातृशिष्यैर्वा	२६८	दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च	५५५
दासाः कर्मकराः शिष्याः	५४	दुहिताचार्यभार्या च	४६५
दासी नौका तथा धुर्यः	३०१	दूतकः खटिकाग्राही	१०३
दास्यं तु कारयेन्मोहात्	३४३	दूर्वाकरं शापयेत्	१५५
दास्यं विप्रस्य न क्वचित्	३४१	दूर्वायाः सप्त पर्णानि	१८०
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ	३४३	दूषणे तु करच्छेदः	४६१
दिगन्तरप्रपन्ने च	७०	दूषयन्ति सतीर्थानि	४०२
दिनमासार्धषण्मास	३४०	दूषितो गर्हितः साक्षी	१३१
दिवसस्य तु पूर्वाह्ने	१६३	दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः	३९
दिवसस्याष्टमं भागं	२३	दृश्यन्ते विविधा भावाः	४३७
दिवसे द्विपणं दासीं	३०१	दृश्यमाना विभज्यन्ते	५५७
दिवा गृहीतं यत्केत्रा	२९८	दृश्याद्वा तद्विभागः स्यात्	५००
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव	१६१	दृष्टकारणदोषो वा	१९९
दिव्यमालम्बते वादी	९०	दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र	१७७
दिव्यान्येतानि सर्वाणि	१५०	दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्	९३
दिव्येण शोधयेत्तत्र	९०	दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता	३८
दिव्येषु सर्वकार्याणि	१६४	दृष्टिपार्तं प्रणालीं च	४००
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत	८९	दृष्टे साधारणेऽप्येकः	६३
दिव्यैर्विशोधितः सम्यक्	१९८	देयं तद्वनिके ब्रह्मं	२६४

देयं प्रतिश्रुतं चैव	३१८	देशाचारविरुद्धं यत्	१३१
देयं बधिरवृद्धान्ध	३५९	देशाचारानभिज्ञा ये	२७
देयं ममेति वक्तव्ये	७४	देशाचाराविरुद्धं यत्	१३०
देवखातेषु यत्तोर्यं	१८४	देशाचारेण चान्यास्तु	२००
देवब्राह्मणपादाश्च	१५१	देशाचारेण दाप्याः स्युः	२५४
देवब्राह्मणराज्ञां च	४३६	देशाचारेण दाप्याः स्युः	२५६
देवब्राह्मणसान्निध्ये	१११	देशादिकं यस्य राजा	१२१
देवराट्वा सपिण्डाट्वा	५१९	देशादेशान्तरं याति	५६
देवरेण सुतोत्पत्तिः	५२२	देशाध्यक्षादिना लेख्यं	१३७
देवरेण सुतोत्पत्तिः (व्याख्या)	५२०	देशानुरूपतः पक्षं	२४७
देवानुधान्समभ्यर्च्य	१९१	देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये	१२९
देवासुरमनुष्याणां	१७२	देहेन्द्रियविनाशे तु	४१९
देवेशोशनयोर्मध्ये	१६५	दैवराजकृते तद्वत्	२८२
देशं कालं च योजनीयात्	३२३	दैवराजकृतो दोषः	८२
देशं कालं च विज्ञाय	५०	दैवराजभयाद्यस्तु	३०६
देशं कालं तथात्मानं	६२	दैवराजोपघाते तु	२३२
देशकालवयोद्भव्य	११४	दैवराजोपघाते च	२३२
देशकालविहीनश्च	६१	दैवराजोपघातेन	२८१
देशकालातिपत्तौ वा	२५२	दैवराजोपघातेन	३६८
देशकालार्थसंबन्ध	९१	दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता	९१
देशग्रामकुलादीनां	४२९	दैविके वापि निदिष्टं (व्याख्या)	२८२
देशजातिकुलादीनां	४२८	दैवोत्पातविदो भद्राः	४३८
देशधर्मनिवेक्ष्य स्त्री	२७४	दोलायमानयोः सन्धिः	८५
देशपत्तनगोष्ठेषु	४१	दोषकारी तु कर्तृत्वं	१६
देशविशेषे सुवर्णं	४२७	दोषवत्करणं यत्स्यात्	३५६
देशस्थानसमामास	६१	दोषानुरूपं संग्राह्यः	८३
देशस्थित्या तृतीयस्तु	१९९	दोषो भवेत्तथान्यासे	२८१
देशस्थित्याऽनुमानेन	१८	द्यूतं निषिद्धं मनुना	५७८
देशस्याचरणं नित्यं	१७	द्यूतं प्रकीर्णकं चैव	१५
देशाचारयुतं वर्षं	११५	द्यूतं समाह्वयं चैव	५७७

शूतं समाह्वयं चैव	५७८	द्वावंशौ प्रतिपद्येत	४९१
शूतकः शटिकाग्राही	९६	द्वावंशौ प्रतिपद्येत	४९७
शूतस्त्रीपानसक्ताश्च	४३६	द्वाविंशतिपदान्याहुः	४५
शूते कूटाक्षदेविनाम्	५७६	द्वि. पादस्त्रिस्तुतीयांशः	४५६
शूते समाह्वये चैव	८८	द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	२२१
शौर्भूमिरापो हृदयं	१०९	द्विगुणं तु तृतीयेऽङ्गि	३६३
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च	२६४	द्विगुणं त्रिगुणं चैव	२२७
द्रव्यं तदीय संगृह्य	२४०	द्विगुणं दण्डमास्थाय	२१३
द्रव्यं तदौपनिधिकं	२८०	द्विगुणं न प्रतिभुवे	२५३
द्रव्यं वित्तानुसारेण (व्याख्या) ९		द्विगुणं प्रतिदातव्यं	२५२
द्रव्यभेदप्रमाणं च....	१२५	द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं	२२६
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	२९१	द्विगुणा दाप्यते वृद्धिः	२२७
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	२९३	द्विगुणा वा चतुःषष्टिः	४४२
द्रव्यसंख्योदयं पीडां	६१	द्विजातिः प्रतिभूहीनः	५८
द्रव्ये पितामहोपात्ते	४९६	द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्	५८१
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु	४०	द्विजातीनां गृहाभावे	२५९
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु	४१२	द्विजातीनां शौद्रस्त्वेकः	५०८
द्रष्टारो व्यवहाराणां	५७५	द्विजानां संनिधानेन	१८९
द्रव्ययुदेन यः कश्चित्	५७७	द्विजान्विहाय यः पश्येत्	२९
द्वयोः संतप्रयोः सन्धिः	८५	द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	४४४
द्वयोः समानो धर्मज्ञः	१०२	द्वितीये चैव यच्छेषं	४४१
द्वयोरपन्नयोस्तुल्यं	४११	द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेः	८२
द्वयोर्विवदतोरर्थे	११६	द्वितीये हस्तचरणौ	४४०
द्वयोर्हि कुलयोः शोकं	४७३	द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता	३६३
द्वात्रिंशत् पणान्दण्ड्यः	४१५	द्वित्रिर्लिपिज्ञैः स्वकृतं	१३७
द्वात्रिंशद्ङ्गलान्याहुः	१७५	द्विनेत्रभेदिनो राज	५८१
द्वादश द्वादशाद्येभ्यः	३०८	द्विपणे द्विंशतो दण्डः	४५८
द्वादशाहः सपिण्डानां	३६४	द्विपणो द्वादशपणः	४२४
द्वापरे च कलौ नृणां (व्याख्या) ५२०		द्विपदामर्धमासं स्यात्	३६१
द्वागमार्गक्रियाभोगे	८९	द्विपदे साध्यभेदात्	२०

द्विपदो व्यवहारः स्यात्	२०	धनिकस्य तु विक्रीय	२५९
द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता	८७	धनिकस्य धनं दाप्यः	२५२
द्विप्रकारो भागभृतः	३४०	धनिकस्यापि वै दोषात्	१३१
द्विशतं तु दमं दाप्यः	४७०	धनिकस्यैव वर्धेत	२६१
द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु	२०	धनी तावत्समादद्यात्	२३०
द्वे कृष्णले समधृते	१५६	धनी धनेन तेनैव	१२८
द्वे शते खर्वटस्य स्यात्	३७७	धनी धनेन तेनैव	२४२
द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः	३५४	धनी वोपगतं दद्यात्	१३८
द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा	५०७	धनुःशतं परीणाहो	३७७
द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः	१२	धरणानि दश ज्ञेयः	१५७
ध		धरोऽध्रुवस्तथा सोमः	१६५
धटं तु कारयेन्नित्यं	१७०	धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः	९४
धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तः	१६२	धर्मप्रधाना ऋजवः	९४
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं	१७१	धर्मप्रधानाः पुरुषाः	७
धटकोशादिभिस्तासां	१५९	धर्मप्रवक्ता नृपतेः	२९
धटमामन्त्रयेच्चैव	१७१	धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य	४७
धटादीनि विषान्तानि	१५३	धर्मशास्त्रविचारेण	२२
धटादीनि विषान्तानि	१५४	धर्मशास्त्रानुसारेण	६
धटादुच्चतरे स्यातां	१६९	धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यां	३७
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता	५५५	धर्मश्च व्यवहारश्च	१०
धनं भवेत्समृद्धानां	५६४	धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च	
धनं मूलीकृतं दत्त्वा	२४३	(व्याख्या) ३६	
धनं यो विभृयाद्भ्रातुः	५३२	धर्मसंस्थापनार्थाय	३
धनं वृद्धा गृहीत्वा तु	१२०	धर्मस्यार्थस्य यशसः	११
धनदानासहं बुद्धा	२०९	धर्मस्याव्यभिचारार्थं	११५
धनदारापहारिणां	१६१	धर्मस्योत्तरभागे तु	१६६
धनवाद्यालंकरणं	१४८	धर्माद्विचलिता दण्ड्याः	२०७
धनव्रीहिरिपुत्राणां	२७६	धर्मावाहनपूर्वं तु	१९८
धनिकर्णिकसंदिग्धौ	५	धर्मासनमधिष्ठाय	५२
धनिकर्णिकयोरेवं	२६२	धर्मासनगतः पश्येत्	३६
		धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यात्	१९८

धर्मेण व्यवहारेण १६	न कश्चिदभियोक्तारं १५२
धर्मेण व्यवहारेण १९८	न कश्चिद्विहितः शक्तः ४७३
धर्मेण व्यवहारेण २५६	न कालनियमं पश्येत् (व्याख्या) २३
धर्मोद्धारतो राज्ञो (व्याख्या) ३६	न क्षेत्रगृहदासानां २१७
धर्मकतानां पुरुषाः ७	नगरग्रामदेशेषु १००
धर्मोऽक्षयः श्रोत्रियस्य १४९	न च दिव्यावतारोऽस्ति ४१
धर्मोत्सुकान्भ्युदये ५१	न च दिव्यावतारोऽस्ति ९३
धर्मोत्सुकान् जडानां ५०	न च वासांसि वासोभिः ४५६
धर्मोपदेशं धर्मेण ४३४	न चाधेः काल २३९
धर्मोपधिवलात्कारैः २५५	न चान्यत्कारयेत्कर्म ३३८
धर्म्यं विभागं कुर्वति ५०५	न चापि हारयेदग्निं १६०
धातार्यमा च मित्रश्च १६५	न चार्थसिद्धिरुभयोः ७७
धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः १९०	न चासारं न च न्यूनं ३७१
धात्राक्षराणि सृष्टानि ११९	न चाहृतो वदेत्किंचित् ८४
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यः ४४२	न चेच्छुद्धिं नयेत्कूटं १३८
धान्यं हिरण्यं लोहं वा २५९	न चैकस्मिन्निवादे तु ७७
धान्यहर्ता दशगुणं ४४०	न चैतत्क्षत्रविप्राणां २११
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता २२६	न चैनं भुवि शक्नोति ३
धान्ये शदे लवे वाह्ये २२६	न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् ४७७
धारयेदुत्तरे पार्श्वे १७०	न जातु ब्राह्मणं हन्यात् २०८
धूपोपहारमन्त्रैश्च १८९	न तं भजेरन्दायादाः ५६२
धृतो भावयते यस्मात् १७१	न जीवति पितरि पुत्रा ४७९
धेनावनडुहि क्षेत्रे ७१	न तच्छक्यमपाकर्तुं १४४
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वः १४९	न तत्पुत्रा ऋणं दद्याः २५०
धैर्म्यो धर्मसुतस्य १	न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्थं ४९८
ध्वजाहतं भवेद्यत्तु ५६१	न तत्र कारणं भुक्तिः १४५
ध्वजाहतो भक्तदासः ३३७	न तत्र दोषः पालस्य ३८२
ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव ३८५	न तत्र प्रणयेद्दण्डं ३८०
न	न तत्र विद्यते दोषः २९३
न कर्षको बीजकाले ४९	न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता २९६

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता	२९९	न पतिः स्त्रीकृतं तथा	.... २६९
न तत्सत्यं यच्छलेन	.... ३९	न पातयेत्तामप्राप्य	.... १७६
न तत्सिद्धिमवाप्नोति	.... १३९	न पुत्रेण कृतं पिता	.... २६८
न तत्सुतस्तत्सुतो वा	.... १४९	न प्रतिग्रहभूदेया	.... ५०५
न तथ्येन प्रमाणं तु	.... १०६	न प्रतिग्रहभूदेया	.... ५६४
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति	.... ३४४	न प्राप्तव्यवहारस्तु	.... २६३
न तस्य वेतनं देयं	.... ३२६	न प्रावृषि विषं दद्यात्	.... १६२
न तु दाप्यो हतं चेरिः	.... ३२७	न बान्धवो न चारातिः	.... १००
न त्वङ्गभेदं विप्रस्य	.... २०८	न ब्राह्मणवधाद्भूयान्	.... २०९
न त्वेकं पुत्रं दद्यात्पति	.... ३१५	न ब्रूयादक्षरसमं	.... ११४
न त्वेवं लिख्यते यत्र	.... ६४	न भर्ता नैव च सुतः	.... ५५६
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियात्	.... १९७	न भोक्तव्यो बलादाधिः	.... २३७
न दण्डं दापयेच्छुद्धं	.... २०४	न भ्रातरो न पितरः	.... २७२
न दत्तं स्त्रीधनं यासां	.... ४८७	न भ्रातरो न पितरः	.... ५१८
न ददाति हि यः साक्ष्यं	.... ११४	न मज्जनीया स्त्री बाला	.... १५९
न दद्यादुत्तरं यावत्	.... ६५	न मण्डलमतिक्रामेत्	.... १७६
न दद्याद्यादि तस्मात्सः	.... २८२	न मण्डलमतिक्रामेत्	.... १८०
न दद्याद्याच्यमानो वा	.... २८३	न मयाभिहितं कार्यं	.... ८१
न दद्याल्लोभतः पश्चात्	.... २२२	न मयैतत्कृतं पत्रं	.... ९०
न दातव्यं तु पुत्रेण	.... २६७	न मयैतत्कृतं पत्रं....	.... १३७
न दाता तत्र दण्ड्यः स्यात्	.... ३२०	न मूलेन विना शाखा	.... १४०
न दाप्योऽपहतं तत्तु	.... २८२	न याचते च यः कश्चित्	.... ३०६
नदीतिरे प्रकुरुते	.... ३९९	न येत्तथानुमानेन	.... ३९
नदीसन्तारकान्तार	.... ४८	न येयुरेते सीमानं	.... ३९१
नदीस्रोतःप्रवाहेण	.... ३९९	न योषित्पतिपुत्राभ्यां	.... २६८
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु	.... ५७९	न रागेण न लोभेन	.... ४२
न दृष्टदोषाः कर्तव्याः	.... ९६	न र्तकानामेष एव	.... ३१२
न दोषा राजदत्ता	.... ३९८	न लङ्घयेत्पशुर्वाग्धः	.... ३७८
न द्वितीयश्च साध्वीनां	.... २७२	न लेखकेन लिखितं	.... १३२
न निषेधोऽल्पबाधस्तु	.... ४०५	न लेखयति यस्त्वेवं	.... ६७

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति	१३५	न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात्	१००
न लोहशिल्पिनामग्निं	१६०	न साक्षी नृपतिः कार्यः	९७
न वर्धं न च वैरूप्यं	४७७	न सा चालयितुं शक्या	१४४
न वर्धते प्रयत्नस्य	२२५	न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः ३५	
नव सप्त च पञ्च स्युः	९५	न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः	२५५
न विज्ञातो ग्रहीतव्यः	२५४	न स्वामी न च वै शत्रुः	५७
न विवाहविधावुक्तं (व्याख्या) ३८		न स्वामी न च वै शत्रुः	२५३
न विवाहविधावुक्तं	५१९	न हीनपक्षां युवतिं	५१
न विषं ब्राह्मणे दद्यात्	१६१	नाङ्गुचा राज्ञा ललाटे स्युः ४४६	
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां	२२२	नाततायिवेधे दोषः	४६७
न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे	२२४	नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति २०७	
न वृद्धो न शिशुर्नैकः	९७	नाधिकं दशमाह्वयात्	५०७
न शक्तो धनिने दातुं	२५४	नानापण्यानुसारत्ते	३०४
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं (व्याख्या) ५२०		नानायुधधरा व्राताः	३०२
न शङ्कासु शिरः कोशे	१५३	नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ	३०
न शारीरो ब्राह्मणस्य	२०८	नानासंदेहहरणात्	७
न शीते तोयसिद्धिः स्यात् १६२		नान्यदन्येन संसृष्टरूपं	३७१
न श्रमार्तो न कामार्तः	९७	नान्यस्मिन्विधवा नारी (व्याख्या) ३८	
न श्रोत्रियो विलिङ्गस्थः	९७	नान्यस्मिन्विधवा नारी	५१९
नष्टं विनष्टं कृमिभिः	३७४	नान्याधीनो न वक्तव्यः	९७
नष्टस्यान्वेषणार्थं तु	२४८	नापराहे न मध्याह्ने	१८७
नष्टस्यान्वेषणे कालं	२४७	नाभिदग्नेदकस्थस्य	१८५
नष्टापहतमासाद्य	२९२	नाभियोज्यः स विदुषा	१९३
नष्टे धर्मे मनुष्येषु	७	नामजातिग्रहं चैषां	४३४
नष्टे मृते प्रव्रजिते (व्याख्या) ३९		नाराजके कृषिवणिक्	५
नष्टो देवो विनष्टश्च	२३७	नार्तो न मत्तो नोन्मत्तः	९७
न स तं प्रामुयात्कामं	३४७	नार्थसंबन्धिनो नात्ता	९६
न स तं प्रामुयात्कामं	५७७	नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः	५७
न सन्ति साधवो यत्र	१६१	नाविद्यानां तु धैर्येन	५६१
न स राज्ञा नियोक्तव्यः	२८७		

नाशक्तो धनिने दातुं ५७	नियोजयत्यपत्यार्थं ५२०
नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत २९४	निरन्वयं भवेत्स्तेयं ४३५
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति ३५	निरवद्यं सप्रतिज्ञं ६१
नासौ विभागो विज्ञेयः ५६६	निरर्थकः स वै पक्षः ६४
नास्ति सत्यात्परो धर्मः १०८	निरस्ता तु क्रिया यत्र १२४
नास्तिकत्रात्यदारामि ९७	निराधारे द्विकशतं २२१
निक्षिप्तं वा परब्रह्मं २९०	निरामयान्यः कुरुते ३२
निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च २२४	निराया व्ययवन्तश्च ४३६
निक्षिप्तस्य धनस्यैवं २८७	निरुद्धो दण्डितश्चैव ५७
निक्षेपं पुत्रदारं च ३१३	निरुद्धो दण्डितश्चैव २५४
निक्षेपस्यापहर्तारं २८५	निर्कृतेरुत्तरे भागे १६५
निक्षेपस्यापहर्तारं २८५	निर्गच्छंस्तुणकाष्टादि ३३१
निक्षेपान्वाहितन्यास २९१	निर्गतं पुनरेतस्मात् ४४८
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं २७९	निर्णयं येन गच्छन्ति २४
निक्षेपो यः कृतो येन २८५	निर्णयं सा तु राजाज्ञा १८
निखेयोऽयोमयः शङ्कुः ४३४	निर्णये कालनियमः १०४
निगदं स्मृतिवाक्यं च १२४	निर्णीते व्यवहारे तु १०३
निगूढार्थं तु तत्प्रोक्तं ७५	निर्दिश्य कालं वर्षं च ६२
निगृह्य दापयेदेनं ३५७	निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु ११४
निग्रहाद्भवयास्तु ३४६	निर्दोषं दर्शयित्वा तु ३६९
निजधर्माविरोधेन ३४९	निर्दोषं प्रथितं यत्तु १३६
नित्यं देयानि दिव्यानि १६७	निर्मुक्तः सहसा वापि १७४
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं ३४९	निर्धेयेऽकृतकृत्यः सन् ३३०
नित्यकर्मोपरोधस्तु ५८	निर्धेपेऽत्सकुल्येषु २७७
निपानस्य विनाशी च ४३	निर्वीते वृष्टिरहिते १७२
निबध्नीयास्तथा सीतां ३९२	निर्वासं कारयेद्विप्रं ३४५
निबध्यमानं धैर्दृष्टं ३९०	निर्वासनाङ्गकरणे.... .... २१०
निबन्धं वाऽवहेत्तत्र २४७	निर्वासनं वधो वापि २०६
निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु १८६	निर्वास्या व्यभिचारिण्यः ५४६
निमगापहतोत्सृष्टः ३९४	निर्विकारो दिनस्यान्ते १९०

निर्विकारो दिनस्यान्ते	१८१	नत्रवक्रविकारश्च	८८
निर्विशङ्केन तेषां तु	१८१	नैकः समुन्नयेत्सीमां	३९४
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः	४८०	नैगमा वैद्यकितवाः	४३८
निवार्याः स्युः प्रयत्नेन	३८२	नैतन्मया कृतं कार्यं	२११
निवासं च समुद्दिष्टं	१०२	नैव यावेत ऋणिकं	१३५
निवृत्ते वापि रमणे	४८६	नैव रिक्थी न रिक्थश्च	५७
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः	५८२	नैव रिक्थी न मित्रं च	२५४
निवेशकालादारभ्य	३९९	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु (व्याख्या) ३८	
निवेशसमयाद्पूर्वं	४००	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	५१९
निवेष्टुकामो रोगार्तः ..	४९	नोपभोगे बलं कार्यं	१४७
निश्चितं लोकसिद्धं च	६१	नोपस्थाता दश द्वे च	८३
निश्चित्य बहुभिः सार्धं	२१३	नौकामश्वं च धेनुं च	३०१
निश्चेतुं ये न शक्याः स्युः	९३	न्यग्भावकरणं वाचा	४२९
निषाद एकपुत्रस्तु	५०७	न्यायं पश्येत्कृतमतिः	३१
निष्कं सुवर्णाश्वत्वारः	१५८	न्यायं वा नेच्छते कर्तुं	६७
निष्कुला याश्च पतिता	५१	न्यायमागदिपेतं तु	३३
निष्के तु सत्यवचनं	१५६	न्यायशास्त्रमतिक्रम्य	३२
निष्ठुराक्षीलतीव्रत्वात्	४२९	न्यायशास्त्राविरोधेन	१७
निष्ठुष्टाः कृत्यकरणे	२१८	न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं	५८०
निह्वये भावितो दद्यात्	२०१	न्यायाङ्गान्यप्रतः कृत्वा	२८
निह्वते तु यदा वादी	२०२	न्यायापेतं यदन्येन	५८२
निह्वते लिखितं नैकं	२०२	न्यायेन क्रियते यत्तु	७
नीवीस्तनप्रावरण	४६३	न्यासदोषाद्विनाशः स्यात्	२८८
नृत्यादिकं च तत्प्राप्तं	३३८	न्यासद्रव्येण यः कश्चित्	२८४
गृपद्रोहप्रवृत्तानां	१६३	न्यासवत्परिपाल्योऽसौ	२३२
गृपस्य समयं ज्ञात्वा	४५	न्यासादिकं परद्रव्यं	२८३
गृपापराधिनां चैव	१४८	न्यासे याचितके दत्ते	७१
गृपेणैव नियुक्तो यः	४५	न्यूनं वाभ्यधिकं वापि	५८०
गृपोऽधिकृतसभ्याश्च	३१	न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्	१८२
गृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः	१०२		

प		पटहाघोषणाच्छादी ४८
पकान्नानां कृतान्नानां ४४३	पणक्रीडा वयोभिश्च ५७२	
पकान्नानां च सर्वेषां ४४४	पणस्य पादौ द्वौ गां तु ३८१	
पक्षः प्रोक्तस्त्वनदेयः ६८	पणानां द्वे शते सार्धे २१२	
पक्षद्वयाभिसंम्बन्धात् १२	पणान्दाप्यः पञ्चदश ४२८	
पक्षस्य व्यापकं सारं ६९	पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यं २२४	
पक्षैकदेशे यत्सत्यं ७७	पण्यं तद्विगुणं दाप्यः ४३९	
पङ्गवन्धवधिरौ मृकः ११०	पण्यमूल्यं भूतिन्यासः २२४	
पञ्चकं तु शतं दाप्यः २५७	पण्यमूल्यं भूतिस्तुष्ट्या ३१७	
पञ्चकृण्णलको माषः १५६	पण्यमेव निसृष्टं तत् ३७०	
पञ्चयामी बहिः क्रोशात् ४४७	पण्यस्त्रीणां व्यसनिनां १६०	
पञ्चतालशतं कालं १९०	पण्यस्योपरि संस्थाप्य ४५९	
पञ्च पञ्चमृते हन्ति १११	पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं ४५८	
पञ्चबन्धो दमस्तस्य २९४	पतनीयकृते क्षेपे ४३३	
पञ्चबन्धो दमस्तत्र २९८	पतिघ्नी तु विशेषेण ४५५	
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं १७५	पत्नी दुहितरश्चैव ५२३	
पञ्चरात्रमतिक्रान्तं ८३	पत्नी पत्युर्धनहरी ५२४	
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे ४६१	पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं ५२४	
पञ्चवर्षावसन्नं तु ४०९	पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं ५३४	
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः १	पत्यौ जीवति यत्स्त्रीभिः ५६२	
पञ्चस्वापस्तु नारीणां (व्याख्या) ३९	पत्रं कारयते यत्र १२०	
पञ्चस्वेषु प्रकारेषु २४९	पत्रस्थैः साक्षिभिर्वात्रा १३३	
पञ्चाधिकस्य वा नाशे १५५	पत्रे विलिख्य तान्मवर्त्तन् १०६	
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके ४४३	पथि क्षेत्रे परिवृते ३७८	
पञ्चाशतो धावकानां १८६	पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या ३७८	
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः ४२४	पथि ग्रामप्रान्ते च ३८०	
पञ्चाशत्पणिको दण्डः ४५१	पथिभङ्गी कराक्षेपी ४३	
पञ्चाशत्पणिकं भूयः १७७	पथि विक्रीय तद्ग्राण्डं ३२९	
पञ्चाशदाब्धिको भोगः १४८	पदांशसहितस्त्वेषः २१९	
पञ्चाशद्वाह्यगो दण्डश्च ४३१	पदान्यष्टादशैतानि २१	

परं निरस्य यल्लब्धं	५५९	परीक्षका नियोक्तव्याः	१७०
परं पवित्रममृतं	१९६	परीक्षकाः साक्षिणश्च	३०६
परक्षेत्रस्य मध्ये तु	४०५	परीक्षाभिमतं क्रीतं	३६०
परगात्रेष्वभिद्रोहः	४०९	परीक्षितं बहुमतं	३६०
परतो व्यवहारज्ञः	२१६	परीक्षिताद्रिपथेन	१९६
परद्रव्यगृहाणां च	४३६	परेण तु दशाहस्य	३६४
परपूर्वस्त्रियै दत्तं	२६६	परेण भुज्यमानायाः	१४७
परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः	२७४	पत्रैरञ्जलिमापूर्व्य	१७९
परभक्तोपयोगेन	५५९	परैरप्रार्थितानर्थान्	४७
परभूमिं हरन्कूपः	४०५	पर्यङ्कासनबन्धाश्च	४३
परभूमौ गृहं कृत्वा	३३१	पर्याप्तं दिस्ततस्तस्य	२८९
परराष्ट्राङ्गनं यस्य	३११	पर्वते नगराभ्याशे	३०९
परस्परं तु सर्वेषां	४१४	पलं सुवर्णाश्चित्वारः	१८६
परस्त्रीगमनं चौर्यं	४४	पलं सुवर्णाश्चित्वारः	१८८
परस्परस्यानुमते	४६३	पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात्	१८८
परात्मपूर्वजानेक	६३	पशुषु स्वामिनां चैव	३७२
परानीकहते देशे	५१	पशुषु स्वामिनां दद्यात्	३७६
पार्यथादसंयुक्तं	४४	पशुस्त्रीपुरुषादीनां	१४७
पार्यथादी दण्ड्यः स्यात्	५४	पशुस्त्रीभूसृणादाने	८३
परावरस्मृतजगदीहिता	२	पशुस्वाभिषु दद्यात्	३७७
पराशरस्मृतिवि	२	पशूनां पूंस्त्वोपघातकारी	४२३
परिखापूरकश्चैव	४३	पशून्गच्छन्दातं दाप्यः	४६९
परित्यक्तागमा भुक्तिः	१४६	पश्चात्कारो भवेत्तत्र	१२८
परित्राणाय साधूनां	३	पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं	२०१
परिपूर्णं गृहीत्वाधि	२२०	पश्चात्त्याप्तं विभज्येत	५६१
परिभाषणमर्हन्ति	४०२	पश्चादात्मविशुद्धयर्थं	३००
परिभाष्य यदा क्षेत्रं	२४४	पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्	५६६
परिभुक्तं च यद्वासः	३६४	पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी	८६
परियोक्ता शिरःस्थाने	१५३	पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी	४११
परिशुष्यत्स्वलङ्कायः	५६	पश्यतोऽनुवतो भूमेः	१४७
परिहासकृतं यच्च	५७७		

पश्यन्ति लोकपालाश्च	१०९	पाषण्डनैगमश्रेणि	३६१
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा	४१८	पाषण्डनैगमश्रेणि	५७९
पाण्डुलेखेन फलके	६७	पाषण्डनैगमादीनां	३४८
पातनीयरूपकोशैः....	४२९	पिष्टकं पूरयेत्तत्र	१७०
पादः सभासदः सर्वान्	१९	पिण्डं तु तापयेदग्नौ	१७६
पादकेशांशुककरो	४१५	पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धाः	५३३
पादयोर्दाढिकायां च	४१९	पिण्डर्दोऽशहरश्चैषां	५१३
पादवन्दनिकं चैव....	५४८	पिण्डाकर्षांशुकावेष्ट	४१५
पादेन प्रहरन्कोपात्	४१८	पितरश्चावलम्बन्ते	१०९
पादो धर्मस्य कर्तारं	१९	पितरस्तस्य नाभन्ति	३८५
पानीयादिसमायुक्तां	१६८	पितरि प्रोषिते प्रेते	२६५
पापं पुनासि वै यस्मात्	१७७	पितर्यविद्यमानेऽपि	५३०
पापमूलं संग्रहणं	४६२	पितर्युपरते पुत्रः	४८०
पापेषु दर्शयात्मानं	१७८	पितर्युपरते पुत्राः....	२६४
पापेषु दर्शयात्मानं	१८९	पिताचार्यः सुहन्माता	२०७
पापोपपापवक्तारः	४३३	पिता पितामहो यस्य	१४२
पाददार्किकचोरं वा	५८०	पितापुत्रविरोधे तु	४५७
पारित्राज्यं गृहीत्वा तु	३४५	पितापुत्रविवादश्च	५७९
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं	४३०	पिता बन्धुः पितृव्यश्च	१००
पारुष्यदोषावृतयोः	४११	पितामहपितृभ्यां च	५६१
पारुष्यमुभयं चैव....	४५०	पितामहश्च सर्वास्ताः	५०२
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं	४३०	पिता माता सुहृद्वापि	५३
पारुष्ये द्वे साहसं च	२१	पिता हरेदपुत्रस्य	२७२
पारुष्ये सति संरम्भात्	४१०	पिता हरेदपुत्रस्य	५२६
पार्थिवैः शङ्कितानां च	१५३	पिता हरेदपुत्रस्य	५३१
पालः शास्यो भवेत्तत्र	३७९	पितुः पितृष्वसुः पुत्राः	५२८
पालग्रहे ग्रामघाते....	३७४	पितुरुर्ध्वं विभजतां	५०१
पालदोषविनाशे तु	३७५	पितुरेव नियोगाद्वा	२६९
पालनीया समस्तैस्तु	३५१	पितुर्मतुलपुत्राश्च	५२८
पालो येषां न ते मोक्ष्याः....	३८३	पितुर्द्रव्यं समाश्रित्य	५६१

पितृद्रव्यविभागस्य	.... ४७९	पीडयेत्तु धनी यत्र	.... २५८
पितृद्रव्याविरोधेन	.... ५५७	पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव	.... २३८
पितृद्वारागतं द्रव्यं	.... ४७८	पीडातिशयमाश्रित्य	.... ६८
पितृद्विद् पतितः षण्ढः	.... ५४४	पीडितः स्वयमायातः	.... ५९
पितृपुत्रस्वस्रभ्रातृ	.... ४५२	पुण्यानि पावनीयानि	.... ४०९
पितृपूर्वं नामजाती	.... १२५	पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	.... ३१६
पितृपितामहं चैव	.... ६२	पुत्रः पत्युरभावे वा	.... २१७
पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते	.... ४८४	पुत्रदारधनानां च	.... १९३
पितृभ्यां यस्य यज्ञत्वं	.... ५०१	पुत्रदारादिशपथान्	.... १६१
पितृमातृपतिभ्रातृ	.... ५४६	पुत्रपौत्रैर्कणं देयं	.... २६५
पितृमातृपतिभ्रातृ	.... ५४८	पुत्रवत्परिपत्यं तु	.... २८१
पितृमानुषस्वस्वर्गे	.... ५५०	पुत्रस्तु नैव लभते	.... ५५०
पितृवेदमनि कन्या तु		पुत्रहीनस्य रिक्थिनः	.... २७३
(व्याख्या)	.... ५१३	पुत्राभावे तु दातव्यं	.... २६५
पितृव्यगुरुदौहित्रान्	.... ५२४	पुत्रिकायां कृतायां तु	.... ५१४
पितृव्यगुरुदौहित्रान्	.... ५३६	पुत्रेण च कृतं कार्यं	.... २१७
पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री	.... २६७	पुत्रेण सोऽर्थः शोधयः स्यात्	.... १४०
पितृव्यसखिशिव्यस्त्री	.... ४६५	पुत्रे नियोगादुत्पन्ने	.... ५११
पितृव्येणाथवा प्रीत्या	.... ५३७	पुत्रैः सह विभक्तेन	.... ४११
पितृव्येणाविभक्तेन	.... २७१	पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	.... २७१
पितृणां सूनुभिर्जातैः	.... २६३	पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	.... २७२
पितृवैव पूर्वधनहारी	.... ५२६	पुत्रोऽस्ततोः स्त्रीधनिनोः	.... २७६
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनः पत्युर्गृहं यायात्	.... २७४
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनः प्रमाणसंभेदः	.... ५७९
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनरारोहयेत्सोहं	.... १८१
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनरेव प्रभिन्नानि	.... २१
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता	.... २७४
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनर्भूस्त्रिविधा तासां	.... २७४
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनर्विभागः कर्तव्यः	.... ५७१
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनस्तत्र निमज्जंस्तु	.... १८६
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः	.... ४६३

पुरराष्ट्रविहङ्ग ६५	पूर्व वा पीडितो वाथ ४१२
पुरराष्ट्रविहङ्ग २१५	पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु ८६
पुरश्रेणिगणाध्यक्षाः ३५६	पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु ४११
पुरस्तान्नवमं यत्तु १७५	पूर्वमावेदयेद्यस्तु (व्याख्या) ८६
पुरा गृहीतं यद्भूयं ७४	पूर्वमावेदितं न चेत् १०५
पुरा मया च प्रमितं ७४	पूर्वरूपे संनिविष्टे..... ८४
पुरुषाणां कुलीनानां ४४३	पूर्ववादं परित्यज्य ८१
पुष्पमूलफलादीनि २२६	पूर्ववादक्रियां यावत् ७४
पूगश्रेणिगणादीनां ८८	पूर्ववादस्तयोः पक्षः १२
पूजयेत्कव्यपूतीभ्यां ५२४	पूर्ववैरानुमानेन ४५३
पूजयेत्कव्यपूतीभ्यां ५३६	पूर्वसाक्षी च यद्यस्तु (व्याख्या) ८६
पूजयेद्भृतैलाभ्यां १९५	पूर्वस्मृतादर्धदण्डः..... ४२७
पूर्णं प्रकर्षं तत्साम्यं २४६	पूर्वस्वामी तु तद्भूयं २९५
पूर्णैऽवधौ शान्तलामं २६२	पूर्वमुखस्तूपविशेत् ३५
पूर्णं विधौ शान्तलामे २४०	पूर्वाशिनीं च यां भर्तुः ४७६
पूर्वकर्मापराधी च ४३६	पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात् १६३
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु १८१	पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानां १६७
पूर्वनष्टां तु यो भूमिं ५५८	पूर्वाह्ने सोपवासस्य १९१
पूर्वपक्षं लेखयतः ६५	पूर्वेषां तु स्वधाकारे ५२५
पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं ६७	पूर्वोक्तशीतले देशे १८८
पूर्वपक्षः स्मृतः पादः १६	पूर्वोक्तेन विधानेन १९१
पूर्वपक्षार्थसंबद्धं ६९	पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं २००
पूर्वपक्षेऽधरीभूते ११८	पूर्वोत्तरक्रियावाद १२१
पूर्वपक्षे यथार्थं तु..... ६९	पूर्वोत्तरे क्रियापादं १२४
पूर्वपक्षो भवेत्तस्य ५९	पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते ८५
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य ११६	पृथक्कर्मगुणोपेताः..... ५६७
पूर्वपादे विलिखितं ८७	पृथगाव्ययधनाः..... ५७०
पूर्वप्रवृत्तमुत्सङ्गं ४०६	पृथग्विवर्धते धर्मः ४८८
पूर्वभुक्त्या च सततं ३८८	पैतामहं च पित्र्यं च ५५६
पूर्वं मयेयं भुक्तेति ४६४	पैतामहं समं देयं..... २६५

पैतामहं हतं पित्रा	४९८	प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः	४३७
पैतृकं तु पिता द्रव्यं	४९८	प्रणम्य लोकपालेभ्यः	६२
पैतृको दण्डदासश्च	३३७	प्रणम्य लोकपालेभ्यः	१६८
पौत्री मातामहस्तेन	५२८	प्रतिकुर्वन् तत्सर्वं (व्याख्या) ४४१	
पौनर्भवश्च तेनैव	५१५	प्रतिकूलं च यद्राज्ञः	३५६
पौराणां कर्म कुर्युस्ते	३४९	प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्	५६८
प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्	२९६	प्रतिग्रहपरीमाणं	१२२
प्रकाशं देवं कुर्यात्	५७३	प्रतिग्रहविलोपश्च	५७९
प्रकाशं न क्रयं कुर्यात्	२९९	प्रतिग्रहीतृजात्यादि	१२३
प्रकाशं वाप्रकाशं वा	४६७	प्रतिग्रहे च क्रीते च	१२८
प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं	८९	प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं	६१
प्रकाशविह्वल्येतानि	३८७	प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च	४९
प्रकाशतत्स्करा येते	४३८	प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते	६८
प्रकाशमेतत्तात्पर्यं	५७८	प्रतिदत्तं तदर्थं यत्	७४
प्रकाशवञ्चकास्तत्र	४३८	प्रतिदत्तं मया बाल्ये	७३
प्रकाशवधका ये तु	४५४	प्रतिदत्तमितीदृक्च	७३
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च	४३७	प्रतिदानं तथैवास्य	२८०
प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः	२९३	प्रतिनामभिराक्रान्तं	१२७
प्रकीर्णकेषु विज्ञेयाः	५७९	प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वम्	१०६
प्रकुर्युः सर्वकर्माणि	३५३	प्रतिपन्नं क्षिया देयं	२७०
प्रक्रान्ते सप्तमं भागं	३२८	प्रतिभुवा तु यद्वत्तं	२५३
प्रक्रान्ते साहसे वादः	९१	प्रतिभूर्दापितो यत्र	२५२
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि	३८७	प्रतिभूस्तु कर्णं दद्यात्	२४८
प्रचारश्च यथाशेन	५६५	प्रतिमानसमीभूतः	१७१
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां	१७८	प्रतिमालेख्यदेवैश्च	२२
प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं	४३९	प्रतिरूपकराश्चैव	४३८
प्रज्ञाभ्यो बहुमानं च (व्याख्या) ३६		प्रतिवर्णं भवेयुस्ते	९५
प्रजेषिताधिगन्तव्या	५१९	प्रतिवादी प्रपद्येत	१९८
प्रज्वालनाभिश्च तथैव	१८१	प्रतिवेदं द्वादशाब्दः	१४८
प्रज्ञामूलमही विवेक	१	प्रतिवेदयानुवेदयौ च	४५३

प्रतिशीर्षप्रदानेन	३४६	प्रदद्यात्सोपवासाय	१८९
प्रतिश्रुतमथान्यस्य	३१३	प्रदाप्यापहतं दण्ड्यः	४३९
प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः	३२५	प्रदिशेद्भूमिमेकेषां	३९६
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां	४२	प्रदुष्टेष्वनुमानेषु	९०
प्रतिष्ठिता पुरे मामे	२४	प्रदेशिनीं च तस्याथ	१९७
प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिता	२४	प्रनष्टागमलेख्येन	१४०
प्रतिस्वत्सरं गोपे	३७३	प्रपद्य कारणं ब्रूयात्	७२
प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र	३८६	प्रपन्नं साधयन्नर्थं	२५५
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थः	५१८	प्रपलायी तु पक्षेण	८२
प्रत्यक्षं दापयेद्विष्यं	१६४	प्रभाने कारिणो देयाः	१९४
प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य	१०२	प्रभेदमेषां वक्ष्यामि	१०२
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो १		प्रमाणं तत्कृतं सर्वं	२१८
प्रत्यग्प्रचिह्नैर्विज्ञेयः	११८	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः	८९
प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं	६०	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः	१५०
प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि	१०६	प्रमाणं सर्व एवैते	२१८
प्रत्यर्थिसंनिधानश्च	१४०	प्रमाणसमता यत्र	८५
प्रत्यर्थिसम्भ्यानयनं	३२	प्रमाणसमतायां तु	१९९
प्रत्यर्था दापनीयः स्यात्	६९	प्रमाणनिश्चितो यस्तु	१९८
प्रत्यहं गृह्यते या तु	२२१	प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं	१७५
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	२३	प्रमाणमेकोऽपि भवेत्	९६
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	४०	प्रमाणमेव लिखितं	१३७
प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य	१९३	प्रमाणरहितां भूमिं	३९९
प्रत्युषश्च प्रभासश्च	१६५	प्रमाणस्य हि ये दोषाः	१३२
प्रथमे तत्प्रमाणानां	१५६	प्रमाणहीनवादे तु	२९९
प्रथमे ग्रन्थिभेदानां	४४१	प्रमाणहीने वादे तु	१५०
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन	१४४	प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः	९२
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन	३९९	प्रमाणान्तरमिष्टं हि	१३७
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं	१२१	प्रमादमृतनष्टांश्च	३७४
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं	२००	प्रमादाम्नाशितं दाप्यः	३२७

प्रमाणे प्राणभृतां....	.... ४२५	प्रस्तुतार्थोपयोगेन	.... १०६
प्रमुखा व्यंशमर्हन्ति	.... ३१२	प्रस्थानविघ्नकृच्चैव	.... ३२८
प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने	.... ६	प्रहरन्ते कृतपणाः....	.... ५७३
प्रयुक्तं साधयेदर्थं....	.... २५६	प्राकृतांमि च गूढानि	.... १७९
प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु	.... १३५	प्राक्तनस्याधमर्णस्य	.... ३५९
प्रयोगं कुर्वते ये तु	.... ३०३	प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य	.... २१
प्रयोगः कर्मयोगश्च	.... ४८३	प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु	.... ७७
प्रयोजकेऽस्ति धनं	.... २४३	प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु	.... ८०
प्ररोहिशाखिनां शाखाः	.... ४२६	प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताः	.... ७२
प्रलये यत्तु रहसि....	.... ४६२	प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा	.... १९१
प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति	.... ९४	प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा	.... १६४
प्रवर्तकः स्मृते	.... २	प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्	.... १७८
प्रवासयेदण्डयित्वा	.... ११५	प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः	.... १६३
प्रविशत्यनियुक्तो यः	.... ४३	प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः	.... १६८
प्रवृत्तमपि तत्राज्ञा	.... ३५६	प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी....	.... ११२
प्रव्रज्यावसितं शूद्रं	.... २१२	प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः....	.... ४२२
प्रव्रज्यावसितं शूद्रं	.... ५८२	प्राङ्निवाकस्तथा शल्यम्	.... २८
प्रव्रज्यावसितश्चैव	.... ५४६	प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत्	.... ५२
प्रव्रज्यावसिता ये तु	.... ३४५	प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्गं	.... १२४
प्रव्रज्यावसितो राज्ञः	.... ३४४	प्राङ्निवाकोऽथ दण्ड्यः स्यात्	.... ३८
प्रशमं ये मिथो यान्ति	.... ८४	प्राङ्निवाको नियुञ्जीत	.... १०७
प्रष्टव्या योषितश्चास्य	.... ४५३	प्राणः प्राणेशजीवौ च	.... १६६
प्रष्टव्या राजपुरुषैः	.... ४५३	प्राणभृत्सु महत्स्वर्थं	.... ४२४
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि	.... ३९२	प्राणात्यये तु यत्र स्यात्	.... २११
प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं	.... २९७	प्राणान्तिकविवादिषु	.... ९०
प्रसह्य घातकाश्चैव	.... ४४१	प्राणिभिः क्रियते यस्तु	.... ५७२
प्रसह्य दास्यभिगमे	.... ४६८	प्राणोपरोधि यच्चान्यत्	.... ४५०
प्रसह्य स विनेयः स्यात्	.... २५८	प्रातरुत्थाय नृपतिः	.... २२
प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र	.... ३४३		
प्रसाधिते क्रये राज्ञा	.... २९६		
प्रसिद्धमविरुद्धं च	.... ६३		

प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्	२५३	प्रेषितस्यामेतनापि	.... २६८
प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कं	२६५	प्रेषिते तत्सुतः सर्व	.... २५२
प्रातिभाव्यं भुक्तबन्ध	.... २२५	फ	
प्रातिभाव्यं वृथादानं	२६६	फलं त्वनभिसंधाय	.... ५१८
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं	२५४	फलं पुष्पं च सामान्यं	.... ४०४
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं	५७१	फलभोग्यं पूर्णकालं	.... २४३
प्रातिलोम्यप्रसूतानां	१६१	फलमूलोदकादीनां	.... ४५०
प्रातिलोम्यप्रसूतानां	१६३	फालाहतमपि क्षेत्रं	.... ४०७
प्रातिलोम्यापवादेशु	.... ४१८	ब	
प्रातिलोम्ये वधः पुंसः	४६४	बध्यन्ते वारुणैः पादैः	.... ११०
प्रापणीयस्तदा तेन	.... २४८	बन्दिग्राहांस्तथा वाजि	.... ४४१
प्राप्तं वानेन चेत्किंचित्	.... १३७	बन्धं यथा स्थापितं स्यात्	.... २३१
प्राप्तं शिल्पैस्तु यहत्तं	.... ५५०	बन्धकस्य धनी स्वामी	.... २३९
प्राप्तकाले कृते कार्ये	.... २९०	बन्धुदत्तं तथा शुल्कं	.... ५४७
प्राप्तमेतैस्तु यत्किंचित्	.... ३२०	बन्धुदत्तं तु बन्धूना	.... ५५३
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता	.... २७५	बलात्कारयितव्योऽसौ	.... ३२५
प्रार्थ्यथोक्तमर्णो	.... २००	बलात्कारेण यो भुङ्क्ते	.... ३०१
प्राप्ते नृपतिना भागे	.... ५७५	बलाहत्तं बलाद्भुक्तं	.... २१६
प्राप्तयात्साहसं पूर्वं	.... ३३२	बलाद्वासीकृतश्चेरिः	.... ३४६
प्राप्तयात्साहसं पूर्वं	.... ३३८	बलाबलेन चैतेन	.... ७४
प्राप्नोति तत्र दातव्यः	.... ५३७	बलाद्वासयितव्यः स्यात्	.... ३३९
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः	.... ४४६	बलेन चतुरङ्गेण	.... २८
येण धनिने दाप्यः	.... २५५	बलोद्भूतेषु कार्येषु	.... ९१
प्रियपूर्वं वचः साम	.... ६९	बलोपाधिकृते द्वे तु	.... ४६२
प्रियपूर्वं प्राग्वदति....	.... २८	बलोपाधिविनिर्वृत्तान्	.... २१४
प्रीतिदत्तं न वर्धेत	.... २२३	बहवस्तु यदि स्वांशैः	.... २५१
प्रीत्या दत्तं तु यत्किंचित्	.... ५४८	बहवो ज्ञातयो यत्र	.... ५२९
प्रेतायां पुत्रिकायां तु	.... ५५५	बहिर्वासिषु बाह्याश्च	.... ९५
प्रेतेशरक्षामध्ये च	.... १६५	बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात्	.... ११६
प्रेषणं गन्धमाल्यानां	.... ४६२		

बहुधार्थभूतः प्रोक्तः	३३९	ब्राह्मणक्षत्रियविशां	५०६
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं	६५	ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः	२५७
बहुमूल्यं यत्र नष्टं	२३२	ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः	४४२
बहूनां तु गृहीतानां	३९७	ब्राह्मणस्तु तु यद्वैयं	२७७
बहूनां यद्यकामासौ	४६८	ब्राह्मणस्य धटो देयः	१५९
बहूनां समतो यस्तु	३०६	ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं	५८१
बह्वचः समांशतो देयाः	५६३	ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं	४८०
बह्वचः समांशतो देयाः	५६५	ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण	५०४
बाधां कुर्युर्द्वैकस्य	३५५	ब्राह्मणस्यापराधे तु	२१०
बाधाकाले तु सा कार्या	३५०	ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्	१२३
बान्धवादप्रजाज्जातं	१३९	ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः	९५
बान्धवादप्रजाद्यस्तु	२९५	ब्राह्मणानां श्रुतवतां	१६४
बाल आषोडशाङ्गर्पात्	२१६	ब्राह्मणान्बाधमानं तु	५८२
बालपुत्राधिकार्या वा	२७५	ब्राह्मणायैव दातव्यं	५३०
बालमूढास्वतन्त्रार्थ	३१८	ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे	५३०
बालवृद्धस्त्रियोऽन्धांश्च	१५९	ब्राह्मणीं यद्यगुप्रां तु	४६५
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्नी	१००	ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या	५५२
बालोऽपि नावमन्तव्यो	४	ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु	२९
बाहुमीवानेत्रसक्थि	४३२	ब्राह्मणो वा मनुष्याणां	१०८
बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ	३५	ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व....	५५३
बाह्विर्विभावयेल्लिङ्गैः	४०	ब्राह्मी माहेश्वरी चैव	१६५
बाह्विर्विभावयेल्लिङ्गैः	५५	ब्रूयात्सर्वं वा सदसि	२११
बिन्दुमात्राविहीनं यत्	१३१	ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात्....	८२
बिभृयादानृशंस्येन	३४२	भ	
बुभुक्षितः शतुष्टुहे	११०	भक्तदासश्च विज्ञेयः	३३६
बृहत्स्वे द्विगुणं तत्र	४३२	भक्तस्योत्क्षेपणेनैव	३४५
ब्रह्मज्ञानां स्मृता लोकाः	१७२	भक्ताच्छादभृतः सीरात्	३२२
ब्रह्मज्ञो ये स्मृता लोका	१११	भक्तावकाशाभ्युदक	४४६
ब्रह्मचारी चरेत्कश्चित्	१४८	भक्तो यो यस्य देवस्य	१९२
ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि	४६६	भक्षयित्वोपविष्टानां	३८०

भक्षिते तु यदा स्वस्थः	११०	भारद्वाजं कुलं यस्य	२
भक्षिते सोदयं दाप्यः	२८३	भाविताः साक्षिणः सर्वे	१०६
भगिनीमातृसंबन्धं	४३०	भाषाक्षरसमं साध्यं	१९९
भगिनीशुक्लं सोदर्याणां	५५४	भाषान्तरेण वा प्रोक्तं	७३
भगिन्यश्च निजादंशात्	५०९	भाषाया उत्तरं यावत्	६६
भग्नोन्मृष्टाक्षरयुतं	१३१	भास्करस्य च यत्तोयं	१९२
भङ्गाक्षेपावमदार्थैः	४५०	भिद्यते मुखवर्णोऽस्य	१०७
भजेरन्यैतुकं रिक्तं	४७८	भिन्नकाले तु यत्कार्यं	११३
भजेरन्मातृकं रिक्तं	५५१	भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः	६४
भयाद्भोगाय कल्पन्ते	४	भिन्नवृत्तासमावृत्य	९८
भयाद्वै मध्यमं दण्ड्यो	११४	भिन्ने दग्धेऽथवा च्छिन्ने	१२९
भयार्तः पातयेद्यस्तु	१८०	भिषङ्गिभ्या चरन्दण्ड्यः	४५७
भरणं चास्य कुर्वीरन्	५३१	मुक्तभाव्याश्च नृपतिः	३४९
भरणं चास्य कुर्वीरन्	५३८	मुक्ताधिर्न वर्धते	२२५
भर्तुः प्रतिनिवेशेन	४७७	मुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया	१४२
भर्तुः स्वायं तदा तत्र	५५०	मुक्तिप्रसाधने मुख्याः	१४१
भर्तुर्धनहरी पत्नी	५२४	मुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्	८९
भर्तुर्धनहरी पत्नी	५३२	मुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्	१४६
भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं	४७६	मुक्तिर्बलवती शाले	१४५
भर्तुर्वेहे यथा नार्याः	२८१	मुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य	१४६
भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं	४८३	मुक्तिर्या सा चतुर्थस्य	१४६
भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं	५४९	मुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता	१४१
भस्मपङ्कुरजःस्पर्शे	४१३	मुक्तिर्बैपुरुषी यत्र	१४१
भस्मादीनामुपदेशैः	४०९	मुक्ते वासारतां प्राप्ते	२३२
भारं विद्याधनान्तस्मात्	५६०	मुज्यमाने गृहे क्षेत्रे	१४६
भागदानक्रयाधानं	११९	मुञ्जीतामरणात्क्षान्ता	५३४
भागाभिशापसन्दिग्धे	१२४	मुखनाधीश्वरश्चैव	१६५
भाण्डं न दद्यात्परतः	३३०	भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं	१३
भाण्डं व्यसनमागच्छेत्	३२७	भूतकालमतिक्रान्तं	६४
भाण्डपिण्डव्यययोद्धार	३०४	भूतच्छलानुसारिखात्	१३

भूतमप्यनुपन्यस्तं	४०	भोक्ता तत्स्वयमेवेदं	५५६
भूताविष्टनुपहिष्ट	९८	भोगच्छलापदेशेन	१४०
भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च (व्याख्या)	३०	भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यः	३४७
भूभागलक्षणं चैव	३९२	भ्रमद्भीषितरङ्गाढ्ये	१९६
भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः	५४०	भ्रातरः संविभक्ता ये	१२०
भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं	१२०	भ्रातरो ये च संसृष्टाः	५३९
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति	५६९	भ्राता वा जननी वाथ	५३२
भूमिजातानि सर्वाणि	१८७	भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा	५४९
भूमेर्दशाहे विक्रेतुः	३६४	भ्रातृमातृपितृप्राप्तं	५४७
भूमौ निवेशेत्तावत्	६५	भ्रातृषु प्रविभक्तेषु	५३३
भूमौ विवादयेत्क्षिप्रं	७१	भ्रातृणामथ दम्पत्योः	२५४
भूयो दायविभागः स्यात्	४९६	भ्रातृणामपि दम्पत्योः	५७१
भूर्जस्यैव तु नान्यस्य	१९५	भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्	५३१
भूर्या पितामहोपात्ता	४९६	भ्रातृणामविभक्तानां	५६९
भूषावसानं धर्माय	१६६	भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा	६६
भृतकस्तु न कुर्वति	३२४	म	
भृतावनिश्चितायां तु	३२१	मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च	१८२
भृतिं गृहीत्वाकुर्वीतः	३२५	मज्जनसज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः १	
भृतिर्धर्मपथे सर्वा	३२८	मणिमुक्ताप्रवालानां	८९
भृतिहारिणं समाप्नोति	३२४	मणिमुक्ताप्रवालानां	३६१
भृत्यदानमद्युभूषा	२१	मणिमुक्ताप्रवालानां	४८४
भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः	३४०	मण्डलं चाष्टमं गत्वा	१७६
भृत्यानां वेतनस्योक्तः	३२१	मण्डलं धूपदीपाभ्यां	१८२
भृत्याय वेतनं दद्यात्	३२१	मण्डलं रक्तसंकाशं	१८१
भृत्यो नार्तो न कुर्याद्यः	३२६	मण्डले मण्डले देयाः	१७५
भृष्टं च चारितं चैव	१८७	मतं मेऽमुकपुत्रस्य	१२३
भेदेनोपेक्षया न्यासं	२८३	मतं मेऽमुकपुत्रस्य	१२६
भेषजस्रोहलवण	४५८	मतिरुत्पद्यते यावत्	६६
भोक्ता कर्मफलं दाप्यः	२३८	मत्ताभियुक्तस्त्रीबाल	१३१
		मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त	९७

मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च	५०	मयन निर्मिता दिव्या	
मत्तोन्मत्तार्तव्यसनि	२१५	(व्याख्या)	२६
मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्	२१५	मर्तुकामेन या भर्त्रा	२७०
मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं	३७०	मर्दितो यदि नो दग्धः	१८१
मत्तो वृद्धोऽनुयुक्तश्च	४९	मर्मघाती तु यस्तेषां	४५४
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः	२१२	मर्यादातिक्रमे सद्यः	४११
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः	४५०	मर्यादायाः प्रभेदे च	४०२
मध्यमेन तु चापेन	१८२	मला ह्येते मनुष्याणां	४१२
मध्यमो जातिपूगाणां	४३४	महर्षी कीर्तिमाप्नोति	१७४
मध्यस्थस्थापितं तत्स्यात्	२२५	महती देवता ह्येषा	४
मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं	४४०	महागुणोऽल्पबाधश्चेत्	४०५
मध्यस्थितमनाजीव्यं	५६४	महानद्याऽथवा राज्ञा	३९८
मध्याह्ने तु जलं देयं	१६३	महापक्षे धनिन्यामि	२८०
मध्ये यत्स्थापितं द्रव्यं	२००	महापथिकसामुद्रि-	९७
मध्योत्तमेऽर्थदण्डस्तु	२०६	महापराधिनमपि	४४५
मध्यो दण्डो व्रणोद्धेदे	४१५	महापशूनामेषु	४२२
मनुः पुत्रेभ्यो दायं	४९३	महापातकयुक्तानां	१६०
मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्	७	महापातकयुक्तोऽपि	२१०
मनुष्यमारणं चौर्यं	४५०	महापातकयोक्ता च	४२९
मनुष्यमारणे क्षिप्रं	४२४	महापापाभिशापेषु	८९
मनुष्यविषमांसास्थि	९८	महाभियोगेष्वेतानि	१५१
मनुष्यहारिणो राज्ञा	४४०	महोक्षोत्सृष्टपशवः	३८३
मनुष्याणां पशूनां च	४१७	मांसच्छेदे शतं निष्कान्	४१५
मनुष्यागामपि प्रोक्तः	५१९	मांसस्य मधुनश्चैव	४४४
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव	२३	मातरं पितरं जायां	४३१
मन्त्रयोगविदां चैव	१६०	मातर्यपि च वृत्तायां	५७२
मन्त्रेणानेन सहितं	१६७	माता पिता वा दद्यातां	
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा १		(व्याख्या)	५१३
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयं	१८२	मातापित्रोराल्मनश्च	१२३
मन्यन्ते वै पापकृतः	१०९	मातामह्या धनात्किंचित्	५५१
मया गृहीतं पूर्वं नो	७४	माता मातृष्वसा श्वभूः	४६५
		मातुः पितृष्वसुः पुत्राः	५२८

मातुः स्वसुः सुताश्चैव	९९	मिथ्या चैवैकदेशे यत्	७७
मातुर्दुहितरः शेषं	४९४	मिथ्या तत्तु विजानीयात्....	७२
मातुर्दुहितरः शेषं	५५०	मिथ्याभियोगी द्विगुणं	२०१
मातुर्दुहितरोऽभावे	५५१	मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्	१३२
मातुर्निवृत्ते रजसि	४८६	मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्	१०६
मातुर्मातुलपुत्राश्च....	५२८	मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च	७२
मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्....	५५२	मिथ्यैतन्नाभिजानामि	७३
मातुर्ब्रह्मविभागोऽपि	४७९	मिथ्योत्तरं कारणं च	७८
मातुर्पितृद्विजगुरु	१६०	मुख्यैः सह समूहानां	३५५
मातुर्ष्वसा मातुलानी	५५५	मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्....	५५
मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे	२७१	मुद्राङ्कितं च यद्दत्तं	२७९
मानुषत्वं यदाप्नोति	११०	मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ता	२४
मानुषीं तत्र गृहीयात्	८७	मुमूर्षुहीनलुप्तार्थैः....	१३१
मानुषे मध्यमं राज	४५७	मुषितः शपथं दाप्यः	४४९
मानेन तुलया वापि	४५८	मूलं वा साक्षिणो वाय	७०
मात्यधूपासनोपेतां	२२	मूलं सर्वविवादानां	२१
मावमस्थाः स्वमात्मानं	१०९	मूलमर्थं परित्यज्य	६४
माषं गां दापयेद्दण्डं	३८१	मूलमेव स दाप्यः स्यात्....	५५६
माषानष्टौ तु महिषी	३८०	मूलानयनकालश्च	२९६
माषिकस्तु भवेद्दण्डः	४२५	मूले समाहृते क्रेता	२९५
माषो विंशतिमो भागः	३८१	मूलेन सह वादस्तु....	२९५
मासं चतुष्टयं वर्षं....	७०	मूलेदयं प्रविष्टं चेत्	२४४
मासं त्रिंशत्समातीते	७०	मूल्यं तद्विगुणं दाप्यः	३६९
मासस्य वृद्धिं गृहीयात्	२२१	मूल्यं तस्य भवेद्द्वयं	२४८
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य	१११	मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित्....	५४८
मित्रादिषु प्रयुञ्जीत	२०६	मूल्याष्टभागो हीयेत	४५६
मियो भजेताप्रसवात्	५२१	मूल्येन तोषयेदेनं	२३७
मिथ्याकारणयोर्वापि	८०	मूल्येन तोषयेदेनं	२४९
मिथ्या क्रिया पूर्ववादे	७७	मृगस्तु दशवर्षाणि	११०

मृचर्ममणिसूत्रायः	४५८	यं चार्थमभियुक्तः स्यात्	१६७
मृण्मये भाजने कृत्वा	१९४	यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः....	१
मृण्मयौ सूत्रसंबद्धौ	१६९	यं पूर्वतरमाधाय	२३६
मृतं साक्षिप्रमाणं तु	१३६	यः कर्मकाले संप्राप्ते	३२७
मृतप्रजां पञ्चदशे....	४७६	यः कश्चिस्कारयेत्किंचित्	५४
मृताः स्युः साक्षिणो यत्र....	१३५	यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां	३०५
मृतायां दत्तमादद्यात्	५५४	यः साधयन्तं छन्देन	२०१
मृते तु स्वामिनि पुनः	४०६	यः साहसं कारयति	४५१
मृते पतौ तु भार्याः स्युः....	५४१	यः स्वामिनाननुज्ञातं	२३७
मृते पितरि कुर्युस्तं	५२२	यः स्वामिना नियुक्तस्तु	२१८
मृते भर्तरि तु प्राप्तान्	२७४	य एव तत्र ब्रष्टारः	५७६
मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेत्	५४२	यच्च काकपदाकीर्णं	१३१
मृतो नरकमायाति	११०	यच्च यस्योपकरणं	५८१
मृत्युदेशसमासचं....	४५३	यच्चान्यस्य कृतं लेख्यं	१३९
मृत्युमूर्ते विष त्वं हि	१८९	यच्चैषां वृत्त्युपादानं	३५६
मृद्गाण्डकेऽनुपहते	१९७	यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं	५३४
मृद्गाण्डासनखट्वास्थि	४३६	यज्ञार्थं विहितं वित्तं	५३४
मृन्मयानां च हरणे	४४४	यतन्ते रक्षितुं भार्याः	४७३
मृषायुक्तं क्रियाहीनं	६५	यत्तत्र क्रियते लेख्यं	१२७
मेथिकस्त्रिखण्डालः	४६	यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा	३५९
मैत्रमीद्वहिकं चैव....	५५७	यत्पुनर्लभते नारी....	५४७
मोक्षितो महतश्चर्णात्	३३६	यत्पुनष्टं हतं वा स्यात्	३७४
मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने	२४५	यत्प्रभूतार्थविषयं	७९
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डः	२०९	यत्तर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं	२५६
मौलवृद्धादयस्त्वन्ये	३९७	यत्तर्णी धनिको वापि	१३४
म्रियते तत्र तल्लेख्यं	१३४	यत्र वाप्युपधिं पश्येत्	२१६
म्रियेतान्यतरो वापि	५३९	यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्	३८
य		यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्	२९
यं चार्थं प्रतिभूद्व्यात्	२५२	यत्र संख्या न निर्दिष्टा	६४

यत्र साक्षी दिशं गच्छन्	१०३	यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः....	१३०
यत्रस्थो नोपहन्येत	१६८	यथास्थाननिवेशेन	६४
यत्र स्यादुभयं सर्वं	६४	यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा	३२६
यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं	९०	यथोक्तं नयन्तस्ते	३९८
यत्र हिंसां समुत्पाद्य	२६६	यदा तु द्विगुणीभूतं	२४५
यत्राधिक्रियते स्थाने	२२	यदा तु न विभाव्येते	१८१
यत्राधिकं गृहक्षेत्रं....	२४५	यदा तु न सकुल्याः स्युः	२७७
यत्रापवर्तते युग्यं....	४२१	यदा तु न स्युर्जातारः	३९५
यत्रार्थं साधयेत्तेन	२८४	यदा त्वेवंविधः पक्षः	६८
यत्रैतानि न लिख्यन्ते	६४	यदा दुहितरस्तस्याः	५३८
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः	२७	यदा मूलमुपन्यस्येत्	२९७
यत्त्वंस्याः स्याद्धनं दत्तं	५५३	यदा यदा हि धर्मस्य	३
यत्त्वेवं लिखितं पत्रं	३५०	यदा वायुप्रणुन्नं वा	१७४
यथा च पथि तद्गण्डं	३२९	यदा विद्वेषिणस्ते तु	५७६
यथाजति यथावर्णं	९५	यदा वेदयते राज्ञे....	६३
यथा नयत्यसृक्पतिः	३९	यदासामौरसो न स्यात्	५५५
यथानियोगधर्मोऽयं	४९२	यदा स्वगृहमानीयं	२५६
यथाभागं लभन्त्यन्ये	५५८	यदा स्वयं न कुर्यात्तु	२७
यथाभियोगं धनिने	२९७	यदि कुर्यात्समानंशान्	४८७
यथानिहिता समयक्रिया	१५५	यदि कुर्युरुपस्थानं	५३
यथा यथा भवेदुःखं	४१७	यदि चैकतरोऽप्येषां	५५६
यथायथा विभागाग्रं	४९०	यदि तत्कार्यमादिद्वयं	२८९
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ	३७	यदि तस्मिन्दाप्यमाने	४४९
यथार्पितान्पशून्गोपः	३७२	यदि देशे च काले च	३७४
यथार्हमेतान्संपूज्यं	२२	यदि पापविमुक्तोऽहं	१९८
यथाविध्यधिगम्येनां	५२१	यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्	२४६
यथाशक्त्यनुरूपं तु	४५५	यदि लब्धं भवेत्किंचित्	१३७
यथाशक्त्या द्विसाहस्रात्....	५४८	यदि वादी निराकाङ्क्षः	१०६
यथा शल्यं भिषकायात्	२८	यदि वा नोपरि लिखेत्	२६१
यथाभुतं यथादृष्टं....	११२		

यदि संशय एव स्यात्	३८८	यद्विभक्ते धने किञ्चित्	५३६
यदि स्वं नैव कुरुते	२९७	यद्यस्तपदमव्यापि	७३
यदि स्वं व्यवहारं ते	२१८	यन्नामलेख्यं तल्लेख्यं	९०
यदृच्छास्मारिताः कुल्याः	१०३	यमेव ह्यतिवर्तेत	४११
यदृच्छोत्तरसाक्षी च	१०२	ययोर्निक्षिप्तं आधिस्तौ	२३३
यदेकदिवसे तौ तु	२३४	यवाः सप्त प्रदातव्याः	१८७
यदेवमाह विज्ञेयं	७३	यशोऽस्मिन्प्रथते लोके	५८३
यदेवास्य पिता दद्यात्	५०६	यथापहारेण प्रविशेत्	४३
यद्वृहीतं कुटुम्बार्थं	२६७	यथैवमुक्त्वाहं दाता	४५१
यदत्तं यत्कृतं वाथ	२१६	यथैषां स्वामिनं कश्चित्	३४६
यदत्तं स्यादविज्ञानात्	३१८	यस्तत्र विपरीतः स्यात्	३५४
यद्व्यं तत्स्वकं देयं	३१४	यस्तत्र संसरे श्रमं	४०१
यद्वयोरनयोर्वैथ	१०८	यस्तु न ग्राहयेच्छिवं	३३८
यद्धर्मं स्थापयेद्वाजा	१७	यस्तु साधारणं हि स्यात्	३५४
यद्बालः कुरुते कार्यं	२१६	यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः	४२९
यद्यत्पुरःसरश्रेणी	१२८	यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वात्	१०७
यद्यदाचर्यते येन	१७	यस्त्वाधिं कर्म कुवाणं	२३८
यद्यद्यदास्य विद्येत	२३५	यस्त्वासन्नतरस्तेषां	५२९
यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रः	५०७	यस्त्विन्द्रियनिरोधेन	४८
यद्यप्येषां पिता दद्यात्	५०५	यस्मात्तदानृशंस्यार्थं	५४९
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र	२४८	यस्मादेषां सुरेन्द्राणां	३
यद्यस्मि पापकृन्मातः	१७२	यस्मोहवैः प्रयुक्तानि	१५०
यद्येकजाता बहवः	५०३	यस्मिन्देशे निषीदन्ति	
यद्येकजाता बहवः	५६७	(व्याख्या)	२६
यद्येकदेशप्राप्तपि	८८	यस्मिन्न भवते तोयं	१७०
यद्येकरिक्त्रिथनौ स्यातां		यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं	६५
(व्याख्या)	५१६	यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये	१३३
यद्येकशासने ग्रामे	१४९	यस्य तत्सैतृकं रिक्थं	
यद्येको मानुषीं ब्रूयात्	८७	(व्याख्या)	५१६
यद्यत्रः प्रतिकूलार्थं	४२८	यस्य त्रिपुरुषा भुक्तिः	१४४
यद्यत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरू	१	यस्य देशस्य यो धर्मः	४१

यस्य दोषाः प्रवक्तव्याः	१३६	याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च	५६४
यस्य द्रव्येण यत्पण्यं	२५९	यातश्चेदन्य आधेयः	२३३
यस्य नोपहता बुद्धिः	१०४	या तस्य भगिनी सा तु	५४१
यस्य पश्येत्तु सप्ताहात्	११५	या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री....	४७०
यस्य पश्येद्विसप्ताहात्	१९३	या तु कार्यस्य सिद्धयर्थं....	३१९
यस्य बौधायनं सूत्रं	२	या तु सप्रधनैव स्त्री	२७५
यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य	२३३	यादृग्वादी यश्च पक्षः	६८
यस्य राजस्तु कुरुते	३५७	यादृच्छिकः सावधिश्च	२३०
यस्य वायुपथिं पश्येत्	३२०	यादृशा धनिभिः कार्या	९४
यस्य विस्फोटका न स्युः	१९७	यान्त्यायान्ति जना येन	४०१
यस्य शूद्रस्तु कुरुते	२९	यान्येव तृणकाष्ठानि	३३१
यस्य स्यादधिका पीडा	५९	यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात्	३७६
यस्याभियोगं कुरुते	५०	या राज्ञा क्रोधलोभेन	१४४
यस्या भ्रियेत कन्यायाः	५२१	या राज्ञा क्रोधलोभेन	३९९
यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः	११४	यावती संभवेद्बुद्धिः	२६०
यस्यैतदेवमेवैतं	७३	यावतो बान्धवान्यस्मिन्....	१११
यस्यै वेगैर्विना जीर्येत्	१८९	यावत्क्षीणदशं जीर्णं	४५६
यां प्रसह्य वृको हन्यात्	३७६	यावदावेदितं किञ्चित्	७२
यास्तत्र चोरान्गृहीयात्	४४९	यावानध्वा गतस्तेन	३२९
याचनानन्तरं न्यासे	२८३	या सा तद्विषयमादद्यात्....	२७०
याचमानाय दातव्यं	२६२	यास्तासां स्युर्दुहितरः	५५१
याचितान्वाहितन्यास	२८८	युक्तिं विना विचारेण	३९
याचितोऽर्पकृते तस्मिन्	२८९	युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नं	१३३
याज्ञाधर्मेण यजुक्तं	१४९	युक्तियुक्तं च यो हन्यात्	३५४
याच्यमानं न दद्याद्वात्	२६२	युक्तिष्वप्यसमर्थासु	९२
याच्यमानमदत्तं चेत्	२२३	युक्तिष्वप्यसमर्थासु	५७१
याच्यमानमदत्तं चेत्	२२४	युक्तिहीने विचारे तु	३९
याच्यमानस्तु यो दातुः	२८४	युक्त्या विभजनीयं तत्	५६४
याजनाध्यापनेनापि	४८२	युक्तो विरोधिकरणे	६१

युगहासादशक्योऽयं		यो निक्षेपं नार्पयति	.... २८६
(व्याख्या)	५२०	यो निरुद्धस्तु विज्ञेयः	.... १८१
युद्धोपदेशकश्चैव	४५५	यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां	.... ४६७
युवानः साक्षिणः कार्याः	९४	यो भाटयित्वा शकटं	.... ३३०
ये जाता येऽप्यजाताश्च	४८५	योऽभियुक्तः परितः स्यात्	१४५
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः	३९०	यो भुङ्क्ते परदासीं तु	.... ३३९
येन केनचिदङ्गेन	४१७	यो मन्येताऽजितोऽस्मीति	२१३
येन क्रीतं तु मूल्येन	२९३	यो यथा निक्षिपेद्धस्ते	.... २८१
येन वैषां यदुपार्जितम्	.... ५६०	यो यथोक्तान्यतमया	.... १९९
येन ते कूटतां यान्ति	.... १३३	यो यस्य प्रतिभूत्वा	.... २५२
येन दोषेण शूद्रस्य	.... २११	यो यस्य प्रतिस्तिष्ठेत्	.... २४७
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं	.... २३३	यो यस्त्यर्थे विवदते	.... ५३
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं	.... २३४	यो याचितकमादाय	.... २२३
येन यावद्यथा भुक्तं	.... ३९९	यो यावत्कुरुते कर्म	.... ३२३
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	.... ५३९	यो यावन्निहुवीतार्थं	.... २०१
येषामेताः क्रिया लोके	.... ५७०	यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्	.... ५२९
ये समाः स्युस्तु तैः सार्धं....	३०९	यो विद्यमानं प्रथमं	.... २३५
यैश्च संस्क्रियते न्यासः	.... २८८	यो वेगः पञ्चमोऽसौ	.... १९०
योऽक्रामां दूषयेत्कन्यां	.... ४७१	यो वै भागिनं भागात्	.... ५६६
योगक्षेमं प्रचारं च	.... ५६२		
योगक्षेमवतो लाभः	.... ५६५	र	
योगसंभारभेदांश्च	५४३	रक्तमाल्याम्बरधरः	.... ३९३
योगाधमनविक्रीतं	२१६	रक्तस्त्रगवसनाः सीमां	.... ३९३
योगाधमनविक्रीतं	३२०	रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च	.... १७१
यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं	.... २२२	रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत्	.... ५३१
यो यामदेशसंचानां	.... ३५७	रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत्	.... ५३८
योज्या व्यस्ताः समस्ता वा	.... २०५	रक्षार्थमस्य लोकस्य	.... ३
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत	.... ५६७	रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु	.... २४०
योद्धत्तादायिनो हस्तात्	.... ४८२	रक्ष्यमाणोऽपि यत्रापिः	.... २३२
यो ददाति स मूढात्मा	.... ३१३	रजकश्चर्मकारश्च	४६
यो धर्मः कर्म यक्षिषां	.... ३५६	रजतकरं चतुः कृष्णलोने....	१५५
यो न भ्राता न च पिता	.... ५४		

रत्नानां चैव मुख्यानां	४४३	राजाशया समाहूय	१२९
रत्नानां चैव सर्वेषां	४४२	राजा तु स्वामिने विप्रं	२५६
रथं हरेत वाध्वर्युः	३०७	राजा तु स्वामिने वित्तं	२००
रथः पितुः परी	४९३	रात्नानमामन्त्र्य ततः	४०६
रथ्यानिर्गमनद्वारे	१४६	राजान्तकारिणावेतौ	५७८
रहःकृतं प्रकाशं च	८९	राजा भवत्यनेनास्तु (व्याख्या)	१९
रहो दत्ते निषी यत्र	२८५	राजा भवत्यनेनास्तु	३३
रागादज्ञानतो वापि	३३	राजाभिषेकसंयुक्तौ	३६
रागादिना यदैकेन....	५४	राजावलीढद्रव्यं च	४५
रागाहोभाद्रयाद्वापि	३४	राजाविरोधि धर्मार्थं	१२०
राजकार्यनियुक्ताश्च	५७	राजा सत्पुरुषः सभ्याः	१३
राजकार्यनियुक्ताश्च	२५४	राज्ञ एव हि दासः स्यात्	३४४
राजक्रीडासु ये सक्ताः	५८०	राज्ञः कोशापहर्तृश्च	५८१
राजमहगृहीतो वा....	३८२	राज्ञः प्रसादलब्धं च	३५९
राजचोरासतिभयात्	२७९	राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् (व्याख्या)	३६
राजतं कारयेद्धर्मं	१९७	राज्ञस्ततः स विख्यातः	२४१
राजनि स्थाप्यते योऽर्घः	४५८	राज्ञां च क्रमशो नाम	६२
राजन्यवैश्यशूद्राणां	३४१	राज्ञा तु स्वयमादिष्टः	१२२
राजन्यासन्नशयने	४३	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्	२००
राजन्येऽग्निं धत्तं विप्रे	१६१	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्	२५८
राजपत्न्यभिगामी च	४५२	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्	३३२
राजयानासनारोहः	५८०	राज्ञा वृष्टः कुवृष्टो वा (व्याख्या)	१०
राजलेख्यं स्थानकृतं	११९	राज्ञा वृष्टः कुवृष्टो वा	४२
राजवंशक्रमयुतं	१२५	राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः	२५७
राजशासननीता च	३८५	राज्ञान्यायेन यो वृण्डः	५८२
राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं	१४८	राज्ञा परीक्ष्य साक्ष्यैश्च	१९९
राजा कार्यणि संपश्येत्	२८	राज्ञापवर्जितो यस्तु	६७
राजा कृत्वा पुरे स्थानं	३४८	राज्ञापवर्जितो यस्तु	५७९
राजा क्रियां समीक्ष्यैव	१०७	राज्ञामाज्ञाप्रतीघातः	३४७
		राज्ञा मोचयितव्यास्ते	३२
		राज्ञा ये विदिताः सम्यक्	

राज्ञा विवर्जितो यस्तु	२१५	लब्धामाकलयन्प्रभाव	१
राज्ञा सविह्नं निर्वास्याः	५७६	लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनं मोहः	६६
राज्ञा सभासदः कार्यः	२६	लभते दक्षिणाभागं	३०९
राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः	३५५	लभेत तत्सुतो वापि	४९६
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री	४६५	लभेतांशं स पित्र्यं तु	४९६
राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदनं यः	५९	ललाटं स्विद्यते तस्य	५६
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं	३११	ललाटाङ्गं ब्राह्मणस्य	२१०
राज्ञे दशांशमुद्धृत्य	३११	ललाटे चाभिश्चास्ताङ्कः	२०५
राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च	४३	ललाटे चाभिश्चास्ताङ्कः	५८१
राज्ञो विद्विष्टसेवी च	४३	लवणस्वेदमद्येषु	२२७
रात्रिः संध्ये च धर्मश्च	१०९	लभं गोवीर्यशस्यानां	३२१
रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च	३८२	लभालाभौ यथाद्रव्यं	३०३
रात्रौ तु पश्चिमे यामे	१६३	लिखितं तत्प्रमाणं तु	१३४
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य	६७	लिखितं मुक्तकं वापि	२६६
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य	२१५	लिखितं लिखितेनैव	१३४
राष्ट्राच्चैनं बहिष्कुर्यात्	२०८	लिखितं सर्वकार्येषु	१३०
रिक्थमाह ऋणं दाप्यः	२७१	लिखितं साक्षिणो भुक्तिः	१४१
रिक्थमाही ऋणं दाप्यः	२७३	लिखितं ह्यमुकेनेति	१२६
रिक्थिनं सुहृदं वापि	२५६	लिखितस्याधुना वच्मि	११९
रुच्या वान्यतरः कुर्यात्	१५२	लिखिते लेखितो बृहः	१०२
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः	१५९	लिखितौ द्वौ तथा गूढौ	१०३
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते	४३९	लिखेज्ज्ञानपदं लेख्यं	१२५
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं	११५	लिखेद्भूर्जे पटे वापि	१९७
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं	११२	लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ	४२२
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं	११३	लिङ्गिनां प्रशमानां तु	१६०
ल		लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यात्	९१
लक्षयेत्तस्य चिह्नानि	१७९	लेखयित्वा तु यो भाषां	६४
लभकं कारयेदेवं	२४९	लेखयित्वा तु यो वाक्यं	८१
लब्धं दानक्रमप्राप्तं	२९५	लेखयेद्यस्तु भाषायां	६३
लब्धं दानात्क्रयात्प्राप्तं	१३९		

लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं	११९	व	
लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं	१३०	वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तं	४७
लेख्यं त्रिशत्समातीतं	१३५	वक्तव्यस्यो नृपः शास्ता	३१
लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुद्धोत्	२६२	वञ्चशुक्तिप्रवालानां	२२७
लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं	१३९	वणिक्पथं च ये कुर्युः	५७०
लेख्यं यत्र न विद्येत	४१	वणिक्प्रभृतयो यत्र	३०२
लेख्यं यत्र न विद्येत	९३	वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु	४२
लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र	१३६	वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः	३१
लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं	१९९	वणिग्विक्रीतपण्यस्तु	५०
लेख्यदोषास्तु ये केचित्	१०६	वणिग्वीथीपरिगतं	२९७
लेख्यस्थानादिभिर्भट्टं	६३	वणिग्वीथीपरिगतं	२९८
लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत्	१३८	वणिजः कर्षकाश्चापि	२५६
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्	२६०	वणिजां कर्षणानां च	३१२
लेख्याचारेण लिखितं	१०७	वणिजो हेमकाराश्च	१७०
लेख्याचारेण लिखितं	१२९	वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः	३८१
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा	२२०	वदन्त्यष्टगुणान्काले	२२८
लेख्ये कृते च दिव्ये च	२४९	वदेद्वादी स हीयेत	८१
लेख्ये च प्रतिवादेषु	८८	वधः सर्वस्वहरणं	४०४
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते	१२९	वधः सर्वस्वहरणं	४४२
लोकप्रसादात्स्वकृतात्	१३७	वधः सर्वस्वहरणं	४५०
लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः	२६	वधकश्चित्रकृन्मूर्खः	९८
लोकसंव्यवहारार्थं	१५६	वधार्हकः स्वर्णशतं	२१२
लोकापवाददुष्टानां	१५३	वधे चैत्पाणिनां सादयं	११३
लोकेऽस्मिन्निद्विविधं द्रव्यं	३६५	वधेन गमयेत्पापं	२१२
लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा	३२	वधेन गोपो मुच्येत	३८४
लोभद्वेषाभिभूतानां	७	वधेन शासयेत्पापं	५८२
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु	११४	वधस्पतीनां सर्वेषां	४२५
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्	११४	वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां	४७६
लौकिकं राजकीयं च	११९	वरुणं पश्चिमे भागे	१६४

वरुणस्योत्तरे भागे	.... १६६	वखालंकारशय्यादि	.... ५६२
वरुणाय प्रकुर्वीत	.... १८४	वाक्चक्षुः पूजयति नो	.... ५६
वर्चःस्थानं वह्निचयं	.... ४००	वाक्छलानुत्तरत्वेन	.... १९८
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि	.... २२१	वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं	.... १५
वर्णक्रमेण सर्वाणि....	.... ६०	वाक्पारुष्यमवाच्यं यत्	.... ४४
वर्णवाक्यक्रियायुक्तं	.... १२९	वाक्पारुष्ये महीवादे	.... ३९५
वर्णसंकरजातानां....	.... १६०	वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः	.... ४१८
वर्णसंकरदोषश्च	.... ५७९	वाक्याभावे तु सर्वेषां	.... ४१
वर्णानां प्रतिलोम्येन	.... ३४१	वागीशाद्याः सुमनसः	.... १
वर्णानां संकरं चक्रे	.... ५२०	वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात्	.... २०६
वर्णानामानुलोम्येन	.... ३४१	वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये	.... १०१
वर्णानामानुलोम्येन	.... ४१८	वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डः	.... ३२
वर्णानामाश्रमाणां च	.... ४६	वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डः	.... २०५
वर्तते यस्य यद्वस्ते	.... ४८१	वाग्वृष्टदोषशैलूषाः	.... ९७
वर्षर्तुमासपक्षाहः	.... ६३	वाग्धिग्दमं परित्यागं	.... ३५६
वर्षाणि पञ्चविंशत्	.... १४२	वाटचोरभये बाधा	.... ३५०
वर्षाणि विंशतिं भुक्ता	.... १४२	वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु	.... ३०३
वर्षाणि विंशतिं यावत्	.... १३६	वातायनं प्रणालीश्च	.... ४००
वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात्	.... ४०९	वादकाले तु वक्तव्याः	.... १०६
वर्षे चतुर्व्या मात्रा	.... १८८	वादसंक्रमणाज्ज्ञेयः	.... ८१
वल्लभाश्च न पृच्छेयुः	.... १००	वादान्पश्येन्नात्मकृतान्	.... ५२
वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यः	.... ४५५	वादित्रतूर्यघोषैश्च	.... १७०
वत्सं चतुर्गुणं प्रोक्तं	.... २५३	वादिनो न च दण्ड्याः स्युः....	.... ५४
वत्सं पत्रमलंकारं....	.... ५६२	वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं	.... १३०
वत्सं भूर्दासवर्गं च	.... २५९	वादी चोन्मार्गं ब्रूयं	.... २९८
वत्सधान्याहिरण्यानां	.... २२६	वादी वा प्रतिवादी वा (व्याख्या)	.... ९
वत्सरूप्यहिरण्यानां	.... ३६१	वादी वर्णानुपूर्व्येण	.... ५९
वत्सादयोऽविभज्या यैः	.... ५६४	वानप्रस्थयतिब्रह्म	.... ५४२
वत्सानहीनः कान्तारे	.... १२०	वानप्रस्थौ जन्मकर्म	.... २०६
वत्साभरणयोश्चैव	.... ४३	वापीकूपतडागानि	.... ३८७

वामहस्तेन वा स्रग्वी	५३	विक्रेता दर्शितो यत्र	२९५
वाराही च महेन्द्राणी	१६५	विक्रेता ब्राह्मणश्चैव	९८
वार्धके च शिशूनां ते	३८८	विक्रेता स्वामिने यस्त्वं	२९६
वासः कौशेयवर्जं तु	४३६	विक्रंतुः प्रतिदेयं तत्	३६१
वासःपञ्चपानानां	४५०	विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्	३६३
वासनस्थमनाख्याय	२८०	विक्रेतुरेव सोऽनर्थः	३६८
वाह्यन्साहसं पूर्वं....	४२४	विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रा	१२८
वाह्यवीजात्ययाद्यस्य	३१०	विधुष्य तु हतं चैरिः	३७४
वाह्यवाहकवीजाद्यैः	३०९	विघ्नयन्वाहको दाप्यः	३२७
विंशतिभागो ज्येष्ठस्य	४८९	विचारयति यः सम्यक्	४
विंशत्यब्दे दशाहं तु	७०	विचारयति येनासौ (व्याख्या) २७	
विंशात्संवत्सराहेयं	२६४	विचारो निर्णयश्चेति	४७
विकर्णकरनासौष्टिं	४५२	विचार्य तस्य वा वृत्तं	२८७
विकर्मस्यान्दौण्डिकांश्च	५७८	विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च	४४
विक्रयं चैव दानं च	३१५	विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया	१४५
विक्रयावक्रयाधान	४५५	विज्ञानमुच्यते शिल्पं	३३८
विक्रये चैव दाने च	२१९	विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गात्	४५३
विक्रये चैव दाने च	३१५	विण्मूत्रश्लेष्मघातानां	४३
विक्रये चैव दाने च	५४९	विण्मूत्रोदकचक्रं च	४००
विक्रियादानसंबन्धे	८८	वितत्येह यशो राजा	२१९
विक्रीणतां च विहितः	४५८	वितत्येह यशो लोके	२१९
विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन्....	३४४	विद्यमानेऽपि रोगार्ते	२६४
विक्रीतमपि विक्रेयं	३६९	विद्यमानेऽपि लिखिते	१४६
विक्रीय पण्यं मूल्येन	३६५	विद्याया क्रयबन्धेन	१३९
विक्रीय पण्यं मूल्येन	३६७	विद्या तीर्थमुपाश्रयन्	१
विक्रीयते समक्षं यत्	२९०	विद्या त्रयी समाख्याता	३३८
विक्रीय वस्त्राभरणं	५६४	विद्याधनं तु तद्विद्यात्	५५९
विक्रियासंप्रदानं च	१४	विद्याप्राप्तं शौर्यधनं	५५९
विक्रियासंप्रदानं तत्	३६५	विद्याबलकृतं चैव	५५९
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे	३३६	विद्याशौर्यादिना प्राप्तं	४९८
		विद्याश्चतस्र एवेताः (व्याख्या) २५	

विद्वेषिणो व्यसनिनः	३६३	विभक्ता भ्रातरः कुर्युः	२५५
विधवायां नियुक्तस्तु	५१९	विभक्ता भ्रातरः कुर्युः	५६९
विधवा यौवनस्था चेत्	५३५	विभक्ता वाविभक्ता वा	३१६
विधिः पञ्चविधस्तुक्तः	४१०	विभक्ता वाविभक्ता वा	५६८
विनयोऽभिहितः शास्त्रे	४३०	विभक्ता ह्यविभक्ता वा	२६४
विनष्टे मूलनाशः स्यात्	२३६	विभक्तेषु सुतो नातः	४९९
विना विद्वैस्तु यत्कार्यं	४५३	विभक्ते संस्थिते द्रव्यं	५३२
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः	१७३	विभक्तो यः पुनः पित्रा	५३७
वि नानार्थेऽव संदेहे	७	विभजिष्यमाण एकविंशं	५१७
विना पित्रा धनं तस्मात्	२५१	विभजेयुः सुताः पित्रोः	४८९
विनापि मुद्रया लेख्यं	१३७	विभजेरन्धनं तस्य	५३१
विनापि साक्षिभिलेख्यं	१३०	विभजेरन्सुताः पित्रोः	५५१
विनिर्गच्छस्तु तत्सर्वं	३३१	विभज्यमने दाये कन्या	५११
विनिश्चिते पूर्वपक्षे	६८	विभज्याधिः समं तत्र	२३४
विनिहृते यथाभूतं	१०२	विभागं चेत्यता कुर्यात्	४८५
विनीतवेषाभरणः	२३	विभागकाले तत्तस्य	५५९
विभेयाः प्रथमेनैव	३९७	विभागधर्मसंदेहे	५६९
विपरीतं नयन्तस्तु	३९८	विभागधर्मसंदेहे	५७१
विप्रचिह्नेन शूद्रस्य	५८१	विभागनिह्वये ज्ञाति	५६९
विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता	४०	विभागपत्रं कुर्वन्ति	१२०
विप्रत्यये लेख्यदिव्य	२५१	विभागभावना कार्या	५७१
विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव	४५२	विभागभावना ज्ञेया	५६९
विप्रपीडाकरं छेद्यं	४१७	विभागे तु कृते किञ्चित्	५६६
विप्रभूतौ शूद्रवह्ण्ड्यौ	४६५	विभागे दान आधाने	१०२
विप्रुवंश भवेदेवं	८१	विभागे यत्र संदेहः	५७१
विप्रुयुर्वान्धवाः स्नेहात्	१००	विभागे सति धर्मोऽपि	५६९
विभक्तजस्य तत्सर्वं	४९९	विभागोऽर्थस्य पैत्र्यस्य	४७७
विभक्ताः सहजीवन्तः	५३७	विभावकं तत्र दिव्यं	२८५
विभक्तानवगच्छेयुः	५७०	विभावितैकदेशेन	२०३
विभक्तानां पृथग्ज्ञेया	५६९	विभाव्य दापयेज्यासं	२८५
		विभिन्नमातृकास्तेषां	५०३

विभिन्नैरेव तत्कार्यं	११३	विशेषतः स्थावराणां	१४६
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत्	५५	विशेषलिखितं ज्यायः	२३५
विमृश्यते क्रियाभेदात्	६५	विशेषश्चेन्न लक्ष्येत	४११
विमृश्य ब्राह्मणैः सार्धं	१३३	विश्वस्तवञ्चकाश्चैव	४३९
विमोक्षस्तु यतस्तस्मात्	२६३	विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव	३४
विरुद्धं चाविरुद्धं च	६७	विश्वासं प्रथमं कृत्वा	३५३
विलिखत्यवनिं पद्मां	१०७	विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिः	२४८
विवादं नैव पश्येयुः	४२	विषं सहस्रेऽपहते	१५४
विवादं संप्रवक्ष्यामि	३७२	विषमस्याश्च ते सर्वे	४८
विवादकारणान्यस्य	२१९	विषमस्थाश्च नासेध्याः	४९
विवादयेत्सद्य एव	७१	विषमस्थाश्च नासेध्याः	५०
विवादसंश्रितं धर्मं	२८	विषमे वा प्रदेशे च	१८३
विवादानुगतं दृष्ट्वा (व्याख्या)	२७	विषयेषु च सज्जन्यः	४७३
विवादिनो नराध्वान्यान्	२०६	विषस्य पलषड्भागात्	१८८
विवादिनो नराध्वानपि	२०६	विषस्यापि प्रवक्ष्यामि	१८७
विवादे पृच्छति प्रश्नं	२८	विषामिदां पतिगुरु	४५२
विवादे प्रामुद्याद्यत्र	१६	विषे तोये हुतादौ च	२०४
विवादे साक्षिणस्तत्र	११७	विषोपभिवलात्कार	१३१
विवादे सोत्तरपणे	२०४	विसंवदेन्नरो लोभात्	३५७
विवासनं धिक्करणं	२०८	विस्रम्भे सर्वशङ्कासु	१५४
विवाहकाले यस्त्वीभ्यः	५४७	विहाय चरिताचारं	१८
विवाहात्परतो यत्तु	५४८	विहायोपानदुष्णीषं	११२
विवाहादिविधिः स्त्रीणां	४७२	वीरभद्रश्च शम्भुश्च	१६५
विवीतभर्तुस्तु पथि	४४७	वृक्षपर्वतमारूढाः	४८
विवृत्य वै परीक्ष्यं तत्	१३९	वृत्तानुवादलेख्यं यत्	१२८
विवेचयति यस्तस्मात्	२८	वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति	४८५
विवेसकः कुमार्यश्च	४५	वृत्तिराभरणं शुल्कं	५५६
विशालमुच्छ्रितां शुभ्रां	१६८	वृत्तेर्देशकुलानां वा	४२९
विशुद्धिपत्रकं चैव	१२७	वृत्ते वादे पुनर्न्यायः	६६
विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं	१२८		

वृथादानं तथैवेह	२६७	वैश्यधेक्षत्रियां गुप्तां	४६७
वृथादानाक्षिकपणाः	२२४	वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे	४३२
वृथा मोक्षे च भोगे च	५५६	वैश्यस्य सलिलं देयं	१५९
वृद्धा न ते ये	३५	वैश्याजः सार्धमेवांशं	५०५
वृद्धानुवादसंसिद्धिः	१२५	वैश्यापुत्रो हरेद्वचंशं	५०५
वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च	३५३	वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत्	४३१
वृद्धा वा यदि वावृद्धाः	३९०	वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा	४३१
वृद्धिं ग्राहकहस्तं च	१२६	योदुर्महति गोपस्तां	३७५
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया	२२८	व्यङ्गैकश्रोत्रियाचार	९७
वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता	२२०	व्यत्यासपरिहासाच्च	३१९
वृद्धेर्वृद्धिश्चकृद्धिः	२२०	व्यपोह्य किंविषं सर्वं	५८३
वृषक्षुद्रपशूनां च	४५१	व्यभिचारं सदार्येषु	१६३
वैगो रोमान्चमाद्यः	१९०	व्यभिचाररता या च	५३२
वैष्णुकण्डमयांश्चैव	१८३	व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्	३०३
वैष्णुवैणवभाण्डानां	४४३	व्ययं स्वामिनि चायाते	४०७
वैष्णुवैणवभाण्डानां	४४४	व्यवहारं स्वयं वृद्धा	१२४
वैतनस्यानपाकर्म	१४	व्यवहारः कृतोऽप्येषु	२१४
वैतनस्यानपाकर्म	३२१	व्यवहारः स विज्ञेयः	१८
वैदविद्याविदो विप्रान्	३४८	व्यवहारः स विज्ञेयः	२०३
वैदाः साङ्गास्तु चत्वारः	३७	व्यवहारस्वरूपं च....	४६
वैलां प्रवेशं विषयं	६२	व्यवहारान्दिवृक्षस्तु	२३
वैश्याप्रधाना ये तत्र	३३४	व्यवहारान्नृपः पश्येत्	६
वैश्यास्त्रीणामलंकारान्	५८१	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१७१
वैष्टयीत सितैर्हस्तौ	१७९	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१७२
वैकुंतं यत्र वृश्येत	१९२	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽहं	१७८
वैद्यो वैश्याय नाकामः	५६०	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१८४
वैवाहिके क्रमायाते	३१७	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१७८
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्	४६५	व्यवहारेषु विज्ञेयः	३१३
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं	२९	व्यवाये तीर्थगमने....	४७५
वैश्यामाहारयन्द्वाद्वयः	४३२		

व्यस्ता समस्ता एकस्य	२०६	शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य	४३१
व्याख्यागम्यमसारं च	७३	शतं स्त्रीदूषणे दद्यात्	४६९
व्याघ्रादिभिर्हितो वापि	३८२	शतमश्वानृते हन्ति	१११
व्याधाञ्चाकुनिकान्गोपान्	३९१	शतमानं तु दशभिः	१८८
व्याधितः कुपितश्चैव	४८७	शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	४०३
व्याधिता संभ्रमाव्यग्रा	३३३	शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	४६४
व्याधितां स्त्रीपजां बन्ध्यां	४७५	शते हते निहृते वा	१५४
व्याधिना पीडितो यस्तु	२११	शत्यस्तदर्धिकः पाद	४३२
व्याध्यार्ता व्यसनस्याश्च	४९	शदश्च सदमं चीर्णे	३८४
व्यापादो विषशस्त्रार्थैः	४५०	शपथार्थी हिरण्याम्नी	३१
व्याप्नोति पदशो यस्मात्	११	शपथैः स विशोध्यः स्यात्	४५३
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्	३७५	शपथैः स विशोध्यः स्यात्	३०५
व्यालप्राहानुञ्छवृत्तीन्	३९१	शपन्तं दापयेद्वाजा	४३३
व्युषितं छदितं यत्र	१०३	शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ	३०
व्रीहीनतिप्रयत्नेन	१८१	शमादीनां प्रयोगे च	१०१
श		शमीधान्यं कृतान्नं च	४३६
		शय्यासने पादुके च	४३
शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने	५५	शरद्रीष्मे तु सलिलं	१६२
शक्तस्य संधावर्थः	१३६	शरस्य पतनं माद्यं	१८३
शक्तस्यानीहमानस्य	४९४	शरानव्यायसैरथैः	१८३
शक्ताश्च य उपेक्षन्ते	४४७	शरान्संपूजयेद्भक्त्या	१८२
शक्तितत्त्वानुमान्यैनं	३३९	शस्त्रं द्विजातिभिर्प्राद्यं	४६७
शक्तिभक्तानुसाराभ्यां	३४०	शस्त्रावपाते गर्भस्य	४५२
शक्त्यपेक्षमृगं दाप्यः	२५८	शस्यते न स पक्षस्तु	६४
शक्त्या कोरकिता यशः सुर	२	शस्यान्निवारयेद्वास्तु	३८४
शङ्काभियोगस्तत्त्वं च	६६	शाककार्पासबीजैश्चौ	२२८
शङ्काविश्वाससंधाने	१५४	शाकानामार्द्रमूलानां	४४३
शङ्काविश्वाससंधाने	५५७	शान्त्यर्थं जुहुयादग्नी	१७७
शङ्काशुद्धिपरणां च	१५३	शापिताः शपथैः स्वैः स्वैः	३९२
शङ्कासतां तु संसर्गात्	१२		

शारीरधनसंयुक्तं	२०८	शिल्पाकरशकुशलाः	३१०
शारीरार्थदण्डश्च	२०४	शिल्पिनश्चापि तत्काले	४९
शारीरस्ताडनादिस्तु	२०४	शिल्पिषूपनिधौ न्यासे	२८७
शारीरो दशधा प्रोक्तः	२०४	शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं	५५९
शालीनत्वाद्भयार्तत्वात्	७०	शिल्पेनापि च यत्कर्म	२८९
शाल्मलीफलके शङ्के	४५६	शिभस्योल्कर्तनं तस्य	४६५
शाल्मलीसालतालांश्च	३८७	शिष्यादात्विज्यतः प्रभ्रात्	५५९
शासनं कारयेद्धर्मं	१२०	शिष्यान्तेवासिदासस्त्री	२६७
शासनं प्रथमं ज्ञेयं	१२१	शिष्यान्तेवासिभृतकाः	३३५
शास्त्रं केवलमाश्रित्य	१८	शिष्येण वापि दासेन	१०१
शास्त्रविद्भिर्न्याया प्रोक्तं	१९१	शीर्षकस्थो यदा न स्यात्	१५२
शास्त्रसम्भ्याविरोधेन	१९९	शुनयो वेदधर्मज्ञाः	३५३
शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु	४६	शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः	९६
शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं	४५	शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीने	१९५
शास्त्रोदितेन विधिना	३२	शुद्धर्णशङ्कया तत्तु	१३४
शिशिषा तदभावे तु	१६८	शुद्धश्चेद्भ्रमयोर्ध्वं मां	१७२
शिक्यच्छेदेऽक्षभङ्गे च	१७४	शुद्धेषु साक्षिषु ततः	१०५
शिक्यद्वयं समासाद्य	१६९	शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं	१८५
शिक्षयन्तमदुष्टं च	३३९	शुद्धो भवति धर्मेण	१९६
शिक्षितोऽपि कृतं कालं	३३९	शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री	३३३
शिखावृद्धिं कायिकां च	२३०	शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्	४७०
शिराविदलरज्ज्वाद्यैः	२०९	शुल्कं त्वष्टगुणं दाप्यः	३३३
शिरःप्रच्छादनश्चैव	४४	शुल्कं दद्यात्सेवमानः	४७१
शिरसो मुण्डनं दण्डः	२०५	शुभ्रभूषकः पञ्चविधः	३३५
शिरस्थायिविहीनानि	१५४	शूद्रं तु कारयेद्दास्यं	३४३
शिरोऽदृतमहीकरं	१५५	शूद्रप्रव्रजितानां च	४५१
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी	३९३	शूद्रविदक्षत्रविप्राणां	११३
शिरोमात्रं तु दृश्येत	१८६	शूद्रस्तथाङ्गश्च एव स्यात्	४७१
शिरो वा सर्वगात्राणां	१०८	शूद्रस्यैकोदकाभावे	५३०
शिल्पविद्यार्थिनां चैव	१४८		

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य	४३२	श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी	७२
शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्	५८	श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति	४४७
शूद्रायां क्षत्रियविशोः	४६४	श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं	६९
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा	४६६	श्रेणिपूगनृपद्वेष्टा	३५५
शूद्रां द्विजातिभिर्जातः	५०६	श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः	९५
शूरोऽशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ	३११	श्रेयस्करमिहामुत्र	१११
शूर्पस्य च पणार्धं तु	३०२	श्रोतारो वणिजस्तत्र	३१
शृङ्गिणो वात्सनाभस्य	१८७	श्रोत्रिया न पराधीनाः	९४
शृणोति यदि नो राजा	३३	श्रोत्रिया ब्राह्मणस्या	५२९
शेषाणामानुशंस्यार्थं	५१५	श्रोत्रियास्तापसा वृद्धाः	१०१
शेषास्तमुपजीवयुः	४८९	श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ताः	९४
शेषेऽप्येकादशगुणं	४४२	श्रपदेनाङ्कयित्वा तं	३४५
शेषे त्वेकादशगुणं	४४३	श्रपाकषण्डपाषण्ड	४११
शेषितं दृश्यते यत्र	१९५	श्रभूः पूर्वजपत्नी च	५५५
शेषितेन विना दुःखं	४१५	श्रश्वादिभिर्गुरुस्त्रीभिः	४७४
शोधयेत्पूर्ववादं तु	६७	श्रा चैव दश वर्षाणि	११०
शोध्यः शुद्धः स सत्कृत्यो	१८१	ष	
शोषमागच्छतश्चेष्टौ	१०७	षट्पञ्चाशत्समधिकं	१७५
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च	४७३	षडब्दिके त्रिरात्रं तु	७०
शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं	५६०	षड्गुणः कायमध्ये तु	४१३
शौर्यप्राप्तं विद्यया च	५६१	षड्गुस्तं तु तयोः प्रोक्तं	१६९
शौर्यादिनाप्नोति धनं	५६२	षड्भागकालं शुक्रार्थं	४४
श्रावणात्पूर्वलिखितः	२३१	षड्विधस्तस्य तु बुधैः	३६५
श्रावयन्त्यर्थलोभेन	४३९	षड्विधास्मिन्समाख्याता	२२०
श्रीमती जननी यस्य	२	षण्डः परिहार्यो राजा	२०७
श्रुताध्ययनसंपन्नं	३०	षष्टिर्वर्षसहस्राणि	११०
श्रुताध्ययनसंपन्नं	३४२	षष्टिर्वर्षसहस्राणि	१२१
श्रुताध्ययनसंपन्नाः	२६	षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं	५१६
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं	६८	षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यं	१२७
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन	४१		

षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः	१५०	संभाषणं रहसि च	४६३
षष्ठ्या नाशे जलं देयं	१५५	संभूय कुर्वतां तेषां	३१०
षाड्गुण्यस्य प्रयोगश्च	३८	संभूय कुर्वतामर्घं	४५८
षाण्मासिकं वत्सरं वा	३५९	संभूय वणिजा पण्यं	४५८
षोडशाद्यः पणान्दाप्यः	४२८	संभूय स्वानि कर्माणि	३०६
षोडशैव तु शूद्रस्य	४४२	संभोगं केवलं यस्तु	१४०
स		संमील्य कारयेत्सीमां	३९८
संक्रमध्वजयष्टीनां (व्याख्या) ४४१		संयोगः क्रियते यत्तु	४६२
संक्षिप्तं निखिलार्थं च	६३	संरक्षेत्समयं राजा	३५१
संख्या रश्मिरजोमूला	१५९	संवत्सरं जडोन्मत्ते	७०
संप्रामादाहृतं यत्तु	५६१	संवत्सरेणार्धखिलं	४०९
संततिः स्त्रीपशुष्वेव	२५३	संवित्क्रियां विद्वन्याच	३५४
संततिस्तु पशुस्त्रीणां	२२६	संभ्राव्य पाययेत्तस्मात्	१९१
संदर्शेन नियुक्तोऽथ	१८०	संसक्तकास्तु सामन्ताः	३८९
संदिग्धमिव लिख्येत	६४	संसक्तसक्तदीपे तु	३८९
संदिग्धमुत्तरं देयं	७४	संसक्तसक्तसंस्काः	३८९
संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्	१३३	संसक्तसक्तसक्तास्तु	३९७
संदिग्धार्थस्वतन्त्रो यः	८४	संसर्गविह्वरूपैश्च	४३९
संदिग्धासंभवाद्यक्तं	७३	संस्पृष्टानां तु यः कश्चित्	५३७
संदिग्धे प्रातिभाष्ये च	२२४	संस्पृष्टानां तु यो भागः	५३१
संदिग्धेऽर्थे वस्त्रनार्थाः	३०५	संस्पृष्टास्तेन वा ये स्युः	५००
संदिग्धेषु च कार्येषु	९३	संस्पृष्टिनि प्रेते	५४०
संदिष्टस्याप्रदाता च	४५१	संस्पृष्टिनस्तु संस्पृष्टी	५३८
संधिक्रिया क्रियाभेदैः	१०२	संस्कर्ता तु कलभिज्ञः	३११
संधिच्छिदः पान्थमुषः	४३८	संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः	५०८
संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा	४४०	स एव चान्द्रिका प्रोक्ता	१५८
संनिवेशं प्रमाणं च	१२३	स एव तत्र साक्षी स्यात्	१०३
संप्रति स्थावरप्राप्तेः	१३९	स एव दण्डः स्तेयेऽपि	४४२
संप्रामा भूवि भाति	२	स एव द्विगुणः प्रोक्तः	४१४
संप्रीत्या भुज्यमानानि	१४९	स एवांशस्तु सर्वेषां	४९६
संभवन्ति गुणाः सर्वे (व्याख्या) ३६			

स एवास्य भवेद्दोषः	३६९	सतां वाहनशस्त्राणि	१५१
स एव विनयं कुर्यात्	४११	सत्यंकारकृतं द्रव्यं	३४१
स एष बहुभुतो	२०७	सत्यंकारकृतं द्रव्यं	३७१
सकामां दूषयस्तुल्यः	४७०	सत्यंकारं च यो दत्त्वा	३७०
सकामां दूषयस्तुल्यः	४७१	सत्यं ब्रूयात्पिं ब्रूयात्	६
सकामास्वनुलोमासु	४६९	सत्यं वापि सहान्येन	७८
स कालो व्यवहाराणां	२३	सत्यं शौचं बन्धुजनं	२८०
स कुबेरः स वरुणः	३	सत्यं सत्ये नृवन्त्साक्षी	१०८
स कूटसाक्षिणां पपिः	११४	सत्यमेव परं दानं....	१०८
स कृतोऽपि भवेत्साक्षी	१०३	सत्यमेव परो धर्मः	१०८
सकृदंशो निपतति	५७१	सत्यवाक्ये व्रजन्त्यूर्ध्वं	१०९
सकृदाहं ददामीति	५७१	सत्यव्रतः सोपवासः *	३९३
सकृद्याचितमर्पयेत्	२८६	सत्यसंधो हि भगवान्	१७२
स क्रीतिकः सुतस्तस्य (व्याख्या)	५१४	सत्यासत्यान्यथा स्तोत्रैः	४३०
स च तत्कारणं ब्रूयात्	१०६	सत्येन पूयते साक्षी	१०८
स च राज्ञा चतुर्भागं	२०१	सत्येन मामिरक्ष त्वं	१८५
सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा	४४५	सत्येन शापयेद्विप्रं....	१११
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म	३२५	सत्येन शापयेद्विप्रं	३९२
स चैनं भुवि शक्नोति	३	सत्यैकव्रतपालको द्विगुण....	१
सचैलं स्नातमाहूय	१६७	सत्रोद्यताश्चैव तथा	५०
सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्ट	४३४	सत्रोद्वाहोद्यतो रोगी	४९
स जघन्यतमस्तेषां	३४४	सत्स्वपत्येषु यस्मान्न	४७९
स जातावुत्तमो दण्डः	४६४	स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ....	३२६
स तथैव प्रहीतव्यः	२८१	स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं	२५९
स तद्वृहीत्वा निर्गच्छेत्	३३१	सदानमानसत्कारैः	३५८
स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्	२४८	सदृशं प्रीतिसंयुक्तं (व्याख्या)	५१३
स तमादाय सप्तैव	१७६	सदृशी सदृशोद्गता	५२४
स तयोर्दण्डमाप्नोति	४११	सदोषमपि तत्कीर्तं	३६४
सतस्तत्कालकरणं	१२९	सद्भिः परिवृतो राजा	१७४
स तस्य दासो भृत्यः स्त्री....	२६१	सद्यः कृते तदा वादः	७०

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः	४६३	सभायाः पुरतः स्थाप्यः	५५
सद्यो वा सभिकेनैव	५७५	सभाराजकुलद्वार	१६३
स द्वौ कार्षापणी दद्यात्	४०१	सभाराजगृहद्वार	१६८
स नरो जायते पश्चात्	११०	सभासदां प्रसिद्धं यत्	१०५
स नाणकपरीक्षी तु	४५७	सभिकाधिष्ठितं कार्यं	५७३
सपण्थेद्विवादः स्यात्	२०४	सभिकाधिष्ठितं कार्यं	५७८
स पालः शतदण्डार्हः	३७८	सभिको ग्राहकस्तत्र	५७४
सपालान्वा विपालान्वा	३८३	सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः....	३४
सपिण्डता तु पुरुषे	५२८	सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः	२१३
सपिण्डस्याप्राजस्यांशं	१३९	सभ्याधीनः सत्यवादी	३१
सपिण्डाभावे आचार्यः	५२९	सभ्याश्च साक्षिणश्चैव	८२
सपिण्डो वा सगोत्रो वा (व्याख्या)	३८	सभ्येनावश्यकर्तव्यं	३३
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	२३०	सभ्यैः सह नियोक्तव्यः	२७
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	२८०	सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः....	३३
सप्रधा लौकिकं लेख्यं	११९	समं दद्यात्तत्सुतौ तु	२५०
सप्र पिप्पलपत्राणि	१८०	समं सर्वे सहोदरा	५५१
सप्रमं सोमदैवत्यं	१७५	समः स्यात्सर्वभूतेषु	३६
सप्र वित्तागमा धर्म्याः	४८३	समकालं पश्चिमं वा	१३७
सप्रागमाद्बृहक्षेत्रात्	३१६	समकालमिषुं मुक्तं	१८५
सप्राश्वत्यस्य पर्णानि	१७९	समक्षदर्शनात्साक्षी	९३
सप्राहाद्वा द्विसप्ताहात्	१९३	समक्षमसमक्षं वा....	३०४
सप्राहाभ्यन्तरे यस्य	१९३	समजातिगुणानां तु	४३०
स प्रदाप्यः कृष्टफलं	४०७	समत्वं साक्षिणां यत्र	९०
सप्राङ्घ्रिवाकः सामात्यः	३२	समदण्डाः स्मृता ह्येते	४४६
सवन्धे भाग आशीतः	२२१	समन्यूनाधिकत्वेन	२९९
सब्रह्मचारी सद्भिः	५३०	समन्यूनाधिका भागाः	४९२
सभान्तः साक्षिणः सर्वान्	१०७	समन्यूनाधिकैरंशैः	३०३
सभान्तस्थैश्च वक्तव्यं	११२	समभावे तु देवानां	१९२
सभा प्रपा देवगृहं....	३५०	सममंशित्वमाख्यातं	६४६
सभामेव प्रविश्याप्यां	२७	सममेषां त्रिवीतेऽपि	३८०

समयस्यानपाकर्म	१९	समुत्सृजेद्राजमार्गे	४०१
समयस्यानपाकर्म	३४८	समुद्रपरिवर्तं च	४५८
समये दायभागे च	७१	समुद्रा वर्षमासादि	१२१
समर्थैः परिगृह्याथ	१७२	समुद्रे नामुयाक्किचित्	२८३
समर्थश्चेद्दमं दाप्यः	३२४	समुद्रेऽपि यदा लेख्ये	१३४
समर्थस्तु हेरद्वयंशं	३११	समूलशस्यनाशे तु	३८४
समवायेन वणिजां	३०३	स मूल्याद्दशभागं तु	३६७
समविद्याधिकानां तु	५६१	समूहकार्यं आयातान्	३५८
समवेतैस्तु यद्दत्तं	३०६	समूहकार्यप्रहितः	३५८
समवेतैस्तु यद्दृष्टं	११३	समूहस्थाश्च ये चान्ये	२६
समस्तत्र विभागः स्यात्	५१४	समूहस्थोऽशभागी स्यात्	३६०
समस्तत्र विभागः स्यात्	५३२	समूहानां तु यो धर्मः	३५३
समस्तत्र विभागः स्यात्	५३७	समेषु तु गुणोत्कृष्टान्	११६
स महीमखिलां भुञ्जन्	५२०	समेष्ट्वेवं परस्त्रीषु	४१३
स माधवः सकलपुराण	२	समो न्यूनाधिको वांशः	३०३
समानजातिसंख्या ये	५०३	समोपकृष्टजातिश्च	२५७
समानोदकभावस्तु	५२८	समोऽपि न विशुद्धः स्यात्	१७४
स मान्यते यः क्षमते	४११	समो वा हीयमानो वा	१७३
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम	१२६	स सम्यक्पालितो दद्यात्	५७४
समामासतदर्धाहः	६०	स रक्षितो दिनस्यान्ते	८८
समामासतदर्धाहः	१२३	स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः	५७२
समा मासस्तथा पक्षः	६४	सर्पमार्जारनकुल	४२४
समा विंशत्यवधिका	१४७	सर्पन्सर्पन्शरो यायात्	१८३
समावृत्तोऽत्रती कुर्यात्	१४८	सर्वं तु दिव्यदृष्टेन	९०
समाहितमतिः पश्येत्	४७	सर्वं भूम्यवृते हन्ति	११२
समीक्षमाणो निपुणं	३७	सर्वं वा ऋकथजातं तत्	५०५
समीक्ष्य कुलधर्माश्च	४६	सर्व एव विकर्मस्थाः	२७३
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा	३८६	(व्याख्या)	३५३
समुत्थानं व्ययं चासौ	४२०	सर्वकार्यप्रवीणाश्च	९४
समुत्थानव्ययं दाप्यः	४२०	सर्वधर्मविदोऽस्तुब्धाः	५१
		सर्ववर्णोत्तमा कन्या	

सर्वसाक्षिष्वयं धर्मः	११२	स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्	४८
सर्वस्वं गृहवर्जं तु	३१४	सवृद्धिकं गृहीत्वा तु	२४१
सर्वस्वहरणं कृत्वा	३५५	सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्यात्	५५६
सर्वस्वहरणं दण्डः	३५१	सव्रतानां कृशाङ्गानां	१६१
सर्वस्वहरणेऽप्येतत्	५८१	सशूकस्याव्यसनिमः	१९१
सर्वनिताम्बाविनः पार्थि	१२३	ससखोऽनुत्तरीयो वा	५३
सर्वान्वलकृतानर्थान्	२१६	ससभ्यः प्रेक्षको राजा	३२
सर्वे च पुरुषपीडाकराः	४२०	ससाक्षिकं रहोदत्तं	२८१
सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युः	८४	स साक्ष्यैकोऽपि साक्षित्वे....	९६
सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्याः	३९७	सहसा कामयेद्यस्तु	४६६
सर्वेषामपि तु न्यायं	५४५	सहसा क्रियते कर्म	४४९
सर्वेषामप्यभावे तु	५२९	सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्	४७१
सर्वेषामर्धिना मुख्याः	३०७	सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं	४६४
सर्वेषामल्पमूल्यानां	४४३	सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यः	४६४
सर्वेषामेव सा प्रोक्ता	३०५	सहस्रं षट्शतं त्रैव	२०४
सर्वेषु चार्थजातेषु....	१५५	सहासनमभिप्रेत्सुः....	४१९
सर्वेषु सर्वदिव्यं वा	१५९	सहितो लोकपालैश्च	१६४
सर्वेष्वर्थविवादेषु	८३	स हि संतानाय	३१५
सर्वेष्वर्थविवादेषु....	२३६	सहेमाभ्यम्बुपुरुषाः	३१
सर्वे सपिण्डास्तद्वायं	५४२	साक्षताभिः सपुष्पाभिः	३४७
सर्वे सपिण्डाः स्वधनं	५४१	साक्षाद्भृष्टरि संज्ञायाम्	९३
सर्वैरुपायैरन्विच्छेत्	२८५	साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा	२६२
सर्वोपायविनाशेऽपि	२८३	साक्षिणः साधनं प्रोक्तं	८८
सर्षपाः षड् यवो मध्यः	१५६	साक्षिणश्च निरोद्धव्याः	११६
सलिलेन सकृद्धीतां	१९६	साक्षिणश्च स्वहस्तेन	१२६
सवर्णलिङ्गसंख्या ये	५०३	साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुः	४४०
सवर्णा असवर्णा वा	५१५	साक्षिणां दूषणं ग्राह्यम्	१०६
सवर्णायसपिण्डायं	२७४	साक्षिणां लिखितानां च	११६
स विनेयो जितः पूर्व	७२	साक्षिणा धर्मसंस्थेन	१०९

साक्षिणामेष निर्दिष्टः	११९	सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैः	२६४
साक्षिणो दूषणं हार्यं	१०५	सा तु संप्रतिपत्तिस्तु	७२
साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः	१७३	साधनङ्गान्विता रात्रौ	४३८
साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान्	१०५	साधारणं समाश्रित्य	५६२
साक्षिणो लिखितं भुक्तिः	९१	साधारणः समस्तानां	१५९
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च	२५४	साधारणस्यापलापी	४५२
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च	२५५	साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च	६२
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च	५६९	साध्यपालस्तु कर्तव्यो	३०
साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः	१०६	साध्यप्रमाणहीनश्च	६१
साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्टं	१३१	साध्यप्रमाप्यसंख्यावत्	६३
साक्षिद्वैधे प्रभूताः स्युः	११६	साध्यमानो नृपं गच्छेत्	२५५
साक्षिधर्मे विशेषेण	१०८	साध्यमूलस्तु यो वादो	६
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्	३८८	साध्यवद्वाचकपदं	६३
साक्षिभावे नियुक्तानां	१०९	सा न्याय्या न तु पूर्वापि	८८
साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव	८२	सामन्तकुलिकादीनां	४५१
साक्षिभिस्तावदेवासौ	२०३	सामन्तात्परतो ये स्युः	३९७
साक्षिलिङ्गादिनाशने (व्याख्या)	२३	सामन्तानामभावे तु	३९०
साक्षिलेखनकर्तारः	१३२	सामन्तानुमते देयम्	३८५
साक्षिलेख्यानुमानं च	८७	सामन्तान्मार्गपालांश्च	४४८
साक्षिलेख्यानुमानेन	२१९	सामन्ता वा समग्रामाः	३९३
साक्षिषूभयतः सत्सु	११८	सामन्तेष्वथ भृत्येषु	१२५
साक्षिसम्भविक्वपस्तु	८५	सामादीनामुपायानां	३८
साक्षिसम्भावसन्नां	२१५	सामाशुपायसाध्यत्वात्	११
साक्षी द्वादशभेदस्तु	८७	सामान्यं पुत्रदारादि	३१३
साक्षी वा साक्षिणान्येन	१२९	सामान्यं याचितं न्यासः	३१३
साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात्	११५	सामान्यमस्वतन्त्रत्वं	३३५
साक्षेपं निशुरं ज्ञेयं	४२९	सामान्यार्थसमुत्थाने	५६०
साक्ष्यभावे तु चत्वारः	३८८	सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां	१२३
सांतानिकादिषु तथा	३५९	सायणो भोगनाथश्च	२

सा यथाकाममभ्रीयात्	४८३	सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैः	३९३
सा यथाकाममभ्रीयात्	५४९	सुतक्षेहेन वा दद्यात्	२६८
सारभृतमसंदिग्धं	६९	सुतस्य सुतदाराणां	२१९
सावित्र्या प्रणवेनाथ	१६६	सुताश्चैषां च भर्तव्याः	५४६
साशीतिपणसाहस्रः	२१२	सुदीर्घस्यापि कालस्य	३२९
साहसं स्थावरस्वाम्यं	५७०	सुदीर्घेणापि कालेन	१०४
साहसन्यायवर्ज्यानि	३२	सुप्रमत्तप्रमत्तभ्यः	४३५
साहसस्तेयपारुष्य	७१	सुराकामयूतकृतं	२६७
साहसेऽप्यागतानेतान्	१६०	सुवर्णकरं पथ	१५५
साहसेषु च सर्वेषु	१०१	सुवर्णमाषकं तस्मिन्	१९५
साहसेषु य एवास्ते	४४२	सुवर्णरजतादीनां	४४२
सिकतेष्टकगोबाल	३८७	सुसंस्कृते तु षष्ठं स्यात्	४०८
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात्	१९७	सुहृत्संवन्धिसंदिष्टैः	२५५
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र (व्याख्या)	३०	सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च	१४९
सिद्धिरस्योभयस्यापि	२३३	सुहृद्भिर्वन्धुभिश्चैषां	१४८
सिद्धेनार्थेन संयोज्यः	१९९	सुहृद्भिर्वान्धवैश्चापि	१४९
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात्	१२४	सूकरो दशवर्षाणि	११०
सीदन्ति हि प्रमेयानि	९२	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	४७३
सीमां प्रति समुत्पन्ने	३९६	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	४७४
सीमाचङ्क्रमणे कोशे	३९५	सूत्रकार्पासकिण्वानां	४४४
सीमात्र चिह्निता कार्या	३८६	सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चित्	४०६
सीमान्तवासिसामन्तैः	३९७	सेतुभेदकरीं चाप्नु	४५२
सीमामध्ये तु जातानां	४०४	सेतुकण्टकमेत्तारः	४५
सीमायामविषद्यायां	३९६	सेतुवल्मीकनिम्नास्थि	३९१
सीमाविनिर्णयं कुर्युः	३८८	सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः	४०६
सीमाविवादे निर्णिति	१२८	सेवाशीर्यादिना तुष्टः	१२१
सीमाविवादे निर्णिति	१३६	सैनिकाः सैनिकैरेव	२४
सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत	३८७	सोऽग्निर्भवति वायुश्च	३
सीमा व्यतिक्रमे	४०४	सोऽज्ययी स्यादन्यनीतं ...	११४
सीमो विवादे क्षेत्रस्य	३९१	सोऽज्येष्टः स्यादभागश्च	५६७

सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति ८	स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं १०१
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र ८	स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं ५५२
सौदयं तस्य दाप्योऽसौ ३६५	स्त्रीं भनभ्रष्टसर्वस्वां ४७६
सौदर्या विभजेयुस्तं ५३९	स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं ३१७
सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः ३४०	स्त्रीणां तु न भवेद्विष्यं १६१
सोऽन्तर्दशाहात्तद्भ्रष्ट्यम् ३६४	स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं १५९
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य ५३२	स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा ४५३
सोपवासः सूर्यग्रहे.... .... १९५	स्त्रीधनं तदपत्यानां ५५२
सोपसर्गस्तदा दण्ड्यः २५२	स्त्रीधनं दुहितृणाम्.... .... ४९५
सोऽपि तद्विगुणं दाप्यः ३६९	स्त्रीधनं दुहितृणाम्.... .... ५२५
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यः ३४९	स्त्रीनक्तमन्तरागार २१४
सोमाभ्यर्कानिलेन्द्राणां ४	स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तत् ४७२
सोल्लिखनं वा लभते ६६	स्त्रीपुंसयोगः स्तेयं च २१
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत् २७	स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी ४३८
सोऽस्या दद्याद्दणं भर्तुः २७५	स्त्रीपुंसयोर्नचोढायाः ४७४
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थं १	स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धः १५
सौदायिकं क्रमायातं ३१७	स्त्री प्रसूताप्रसूता वा २७४
सौदायिकं धनं प्राप्य ५४९	स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति ४३९
सौराक्षिकं वृथा दानं २६५	स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां २०९
सौवर्णी राजतीं ताम्रां १९६	स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च १००
सौवर्णे राजते ताम्रे १९६	स्त्रीब्राह्मणविकला १६२
स्कन्धादादाय तस्यासौ ३४७	स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च ३१७
स्तेनसाहसिकोऽङ्गत्त ३२०	स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् २२५
स्तेनाः साहसिकाः षण्ढाः.... १००	स्त्रीषु राज्ञौ बहिर्गमात् २१४
स्तेये च श्रपदं कार्यं २१०	स्त्रीषु संयुतास्व ५६३
स्तेये च श्रपदं कार्यं ४४५	स्थलनिम्नदीप्तोतः ३८७
स्तेयेऽपि साहसे चैव १०१	स्थानुर्भगश्च भगवान् १६५
स्तोमवाहीनि भाण्डानि ३३२	स्थानं गृहं स्थलं चैव २८०
स्तोमाद्विना वसित्वा तु ३३१	स्थानभ्रष्टाः स्वकान्तिस्थाः १३०
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः ४६३	स्थानवंशादिपूर्वं च १२३

स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेत्....	१०७	स्मार्यते च मुहुस्तत्र	१०२
स्थानादन्यत्र गमनात्	१८६	स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते	३१
स्थानावसथसाध्याख्या	६३	स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित्....	१७
स्थानासेधः कालकृतः	४७	स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वं	१०४
स्थानेषु धर्मजुष्टेषु....	५३४	स्मृत्याचारव्यपेतेन	५२
स्थापयेत्प्रथमं तोये	१८४	स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु	३९
स्थापितं येन विधिना	२८१	स्यात्साहसं त्वन्वयवत्	४३५
स्थाप्यतेऽन्यगृहे यत्तु	२७९	स्वं कुटुम्बाविरोधेन	३१४
स्थापिनामेष नियमः	३६६	स्वं च धर्मं प्रयत्नेन	४७३
स्थावरं तु न भुज्येत	४८४	स्वं च शुल्कं वोढाहिति	५५४
स्थावरं द्विपदं चैव	४८५	स्वं लभेतान्यविक्रीतं	२९२
स्थावरस्य तथाख्यातं	१५०	स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं	३३८
स्थावरस्य तु सर्वस्य	४८४	स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैः	१२७
स्थावरस्योदयं दाप्यः	३६७	स्वग्रामज्ञातिसामन्त	५६८
स्थावरे विक्रयाधाने	१३८	स्वच्छन्दं विधवागामी	४५१
स्थावरे विक्रयो नास्ति	५६९	स्वच्छन्दगा तु या नारी	४७५
स्थावरे विक्रयाधाने	१२८	स्वच्छन्दगा बहुजला	३८६
स्थावरे षट्प्रकारेऽपि	३९०	स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः	४७७
स्थावरेषु विवादेषु	६२	स्वजातिप्रभुकां चैव	५१
स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि	१७६	स्वज्ञानशासनाद्वादात्	५५९
स्थिरतोये निमज्जेत्तु	१८४	स्वतन्त्रस्यात्मनो दानात्	३४०
स्नानोदकेन संमिश्रान्	१९४	स्वदासमिच्छेयः कर्तुं	३४७
स्नेहः सुहृद्बान्धवेषु	१४९	स्वदेशपण्ये तु शतं	४५८
बेहादज्ञानतो वापि	३४	स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु	२२३
स्पर्शो भूषणवस्त्राणां	४६२	स्वदेशे वा विदेशे वा	२१८
स्पष्टाक्षरं जितक्रोधं	३०	स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भात्....	२७९
स्पष्टावगमसंयुक्तं....	१२७	स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यं	५०३
स्फुटलेखं नियुज्जीत	३०	स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र	३४१
स्मार्तकाले क्रिया भूमेः	१४२	स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः	७
स्मार्तोऽग्रयधुरन्धरो	१	स्वधर्माच्चलितान्राजा	४६

स्वनामगेवैस्तत्तुल्य	.... १३८	स्वास्वादंशास्तुभगं	.... ५०९
स्वपणं स्वकृतं दाप्यः	.... २०४	स्वामिदोषादकरणे	.... ३२६
स्वपर्याप्तमृणं दत्त्वा	.... ३४६	स्वमिनं तं विजानीयात्	.... ४०४
स्वबलेनैव भुञ्जानः	.... ३०१	स्वामिने योऽनिवेद्यैव	.... ४०६
स्वभागान्यदि दद्युस्ते	.... ५६७	स्वामिने सदादं दाप्यः	.... ४०८
स्वभावाद्धिकृतिं गच्छेत्	.... ५६	स्वामिनो नार्पयेद्यावत्	.... ३३१
स्वभावेनैव यद्भूयुः	.... ११३	स्वामी दत्त्वाधर्मूल्यं तु	.... २९७
स्वयं कृतं वा यद्गुणं	.... २७०	स्वामी रिक्त्यक्तय	.... ४८०
स्वयंमाहेण ताम्बूलं	.... ४३	स्वामी शतदमं दाप्यः	.... ३८४
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च	.... ५१७	स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा	.... ५६१
स्वयमर्जितं चैव	.... ५६०	स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः	.... ३११
स्वयमन्वेषयेद्वाजा	.... ४४	स्वार्थसिद्धिपरो वापि	.... ६८
स्वयमीहितलब्धं तत्	.... ५५८	स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु	.... ३८९
स्वयमेव तु यो दद्यात्	.... २८७	स्वेच्छाकृतविभागो यः	.... ५७२
स्वयमेव निगृह्णीयात्	.... ४२	स्वेच्छादेयं स्वयं	.... ३१६
स्वरवर्णेङ्गिताकारैः	.... ४०	स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः	.... ५०९
स्वरवर्णेङ्गिताकारैः	.... ५५	स्वैरिण्यन्नाह्मणीवेद्या	.... ४६८
स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च	.... ४४	ह	
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य	५४०, ५२३	हतः संवृश्यते यत्र	.... ४५३
स्वल्येऽपराधे वाग्दण्डः	.... २०६	हत्वापराधिनं चैव	.... ४१२
स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च	.... ८२	हन्ति जातानजातांश्च	.... ११२
स्ववाचैव जितानां तु	.... २१५	हन्याच्चित्रवधोपायैः	.... ४५४
स्वशक्त्यापहतं ब्रह्मं	.... ४९८	हन्याच्चित्रैर्वधोपायैः	.... ५८२
स्वसीमि दद्याद्दामस्तु	.... ४४७	हर्म्यं देवगृहं वापि	.... ३१०
स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं	.... ३२०	हव्यं वहसि देवानां	.... १७८
स्वस्वभोगस्थावरस्य	.... ५७०	हस्तक्षतेषु सर्वेषु	.... १७९
स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं	.... १३७	हस्तह्वयं निखेयं तु	.... १६९
स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं	.... १४४	हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र	.... १८०
स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं	.... १२७	हस्तानां तु शते सार्धे	.... १८२
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च	.... ४७३		

हस्ताभ्यां तं समादाय	१७६	हिरण्योदकदानेन	५६८
हस्तिपत्राख्यदासेषु	४११	हीनं पुरुषकारेण	३७४
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्	३३०	हीनजातिं परिक्षीणं	२५७
हस्त्यश्वरथहर्तृश्च (व्याख्या) ४४१		हीनमध्योत्तमत्वं च	३३९
हानिर्विक्रेतुरेवासौ	३६८	हीनमध्योत्तमानां तु	४१०
हानिश्चेत्केतुदोषेण	३६९	हीनमूल्यं च यत्क्रीतं	२९३
हानिस्तत्र समा कल्प्या	३०१	हीनमूल्यमवेलायां	२९४
हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी	८९	हीनाग्रहो हीनमूल्ये	२९२
हिसन्तदृच्छन्ना नृणां	४३९	हीने कर्मणि पञ्चाशत्	५१
हिंसोद्भवपदान्येवं	२१	हीने पणे तु पञ्चाशत्	४५८
हिरण्यं गोशकृद्भर्मान्	११२	हीनेष्वर्थदमो मोह	४१३
हिरण्यकुप्यसृत्राणां	३११	हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं	२९१
हिरण्यमग्निरुदकं	१३	हेमकारादयो यत्र	३१०
हिरण्यरत्नकौशेय	४३६	हेतिपुष्पफलानां च	२२९
हिरण्यवर्जं लोहं च	४३६	हेमन्ते सा सप्रयवा	१८८
हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः	२२६	हेमरत्नप्रवालाद्यान्	४४०
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२३९	हेमाग्र्यम्बुजपुरुषाः	३५
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२४०	होता चापि हरेदर्थं	३०७

APPENDIX
BEING
BRIHAT PARÂSARA SAMHITÂ
BY
SUVRATA MUNI
WITH
VARIOUS READINGS, TABLE OF CONTENTS, &c.

पूरणिका ।

बृहत्पराशरसंहिता

सुव्रतमुनिप्रोक्ता ।

भूमिका, पाठान्तराणि, विषयानुक्रमणिकेत्येतैः सहिता ।

PREFATORY REMARKS ON BRIHAT-PARÂSARA DHARMA SAMHITÂ.

A.—This is an old manuscript of the Brihat-Parâsara Samhitâ. It belongs to the Government of Bengal, and is deposited in the library of the Asiatic Society of Bengal, at Calcutta. It was placed at my disposal by the order of the Government of Bengal. It contains 170 folios. There are 10 lines on a page, and each line contains about 35 letters. The last page is lost; in the absence of which the date and other particulars of the manuscript cannot be known. Its appearance is very old. Possibly it was written at least some 400 years ago. It is in old Devanâgarî character and is generally correct.

B.—This manuscript belongs to the Elphinstone College Library, Bombay. It is written on thick Portuguese paper. It consists of 65 folios, broad in size, with 18 lines on each side, and 45 letters in each line. It has no date; it has a neat appearance, and the copying is tolerably correct. It was placed at my disposal by Mr. Nârâyanrâv Dâsô Barahatti, B.A., then Fellow and Librarian of the said College.

C.—This is a lithograph compilation of 28 different Smritis, under the name of Dharmaśâstra Saṃgraha, published in the year 1805 of Śalivâhana era, by Mahâdeva Śâstri Amrâpurkar and Hariprasâda Bhagiratha. It is very incorrect, faulty, and carelessly printed.

D.—This is also an old manuscript, belonging to the Deccan College Collection of 1887-88, No. 251. It was written in Vikrama Samvat 1779 and Śaka 1655. Either the Samvat or the Śaka year, here, is not correct, but it is difficult to state positively which one is so. The colophon to this manuscript runs thus :—इति बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां धर्मसंहितायां द्वादशमोऽध्यायः । स्वस्ति. संवत् १७७८ शके १६५५ प्रवर्तमाने मासोत्तम मास कार्तिक शुक्लपक्षे चतुर्थी गुरुवासरे ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया । यदि सुदृढं बुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ .

The manuscript contains 105 pages. The first five pages appear to have been written at a later date, for the size of the paper and the writing also differ from the size of the rest of the pages and the writing on them. The first five pages have six lines on each side and in each line 35 letters. While from the sixth page to the end there are 10 lines on each side and 51 letters in each line. The characters are Devanâgarî of the North India style. This book came to me through Dr. R. G. Bhandarkar. Its appearance is old, and it is very incorrect.

E.—This book belongs to the Ânandâsrama collection of Poona. It was lent to me by my friend, the late Mr. Mahâdev Chimmâji Âpte, the founder of that institution. It consists of 126 pages. Each page has 10 lines, and each line 31 letters. It is written in Kâyastha Devanâgarî character, is very incorrect, and its age is unknown.

F.—This book belongs to the Government of Bengal, and was kindly lent to me by the order of the Government of Bengal from the library of the Asiatic Society. It consists of 89 pages. On each side of the page there are 10 lines, and each line contains 56 letters. Its colophon reads ॥ इति श्री वृद्धपराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्त संहितायां योगपदेशो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ संवत् १८६३. The characters are Devanāgarī, and the paper, white-colored country paper. From the above colophon it is clear that the manuscript is a copy of वृद्धपराशर.

VÂMAN ŚÂSTRĪ ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay, 15th March, 1911.

NAMES OF THE AUTHORS AND OTHERS
OCCURRING IN THE TEXT OF THE
BRIHATPARÂSARA-SAMHITÂ.

१ अग्निः ... .. १, १५.	१३ मनुः ... .. १, ४.
२ आपस्तम्बः ... .. १, १६.	१४ याज्ञवल्क्यः ... .. १, १५.
३ अङ्गिराः... .. १, १५.	१५ लिखितः ... .. १, १६.
४ कश्यपः ... .. १, १४.	१६ वसिष्ठः ... .. १, १४.
५ कात्यायनः ... .. १, १६.	१७ विष्णुः ... .. १, १५.
६ गर्गः ... .. १, १४.	१८ व्यासः ... .. १, २.
७ गोपालकः ... .. १, १४.	१९ शक्तिः ... .. १, ९.
८ गौतमः ... .. १, १४.	२० शातातपः ... .. १, १५.
९ दक्षः ... .. १, १५.	२१ शङ्खः ... .. १, १६.
१० दशरथः ... .. ११, २०५.	२२ सुव्रतः ... .. १, ६२.
११ पराशरः ... .. १, १.	२३ संवर्तः ... .. १, १५.
१२ प्रचेताः... .. १, १६.	२४ हारीतः ... .. १, १५.

श्री

TABLE OF CONTENTS OF BRIHATPARÂSARA.

अथ बृहत्पराशरसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

पृष्ठम्. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
॥ प्रथमोऽध्यायः ॥	दानानामुत्तमत्वादिकम् ४ २८
मङ्गलाचरणम् १ १	कृतादिषु प्राणानां
मुनीनां व्यासम्प्रति	स्थितिः ... ४ २९
प्रश्नः ... १ २-४	कृतादिषु शापस्यानुभवः ५ ३०
व्यासस्य पराशरम्प्रति-	युगेयुगे ये धर्मा द्विजाश्च
गमनम् ... १ ५	ते नाभिनिन्धाः ५ ३१
पराशराश्रमप्रवेशः १ ६	कलौ धर्मस्य आयुषश्च
आश्रमवर्णनम् १ ७-८	पादेन स्थितिः ५ ३२
पराशरवर्णनम् २ ९	आयुषोऽल्पत्वस्य
व्यासकृतं पूजनम् २ १०	कारणम् ... ५ ३२
पराशरकृतं स्वागतम् २ ११-१२	कलौ दंभाद्यर्थं धर्माद्या-
व्यासस्य प्रश्नः २ १३-१८	चरणम् ... ५ ३३
पराशरकृतं धर्मवर्णनम् ३ १९	गवादीनां क्षीराद्यल्पत्वम् ५ ३४
न कोऽपि वेदकर्ताऽस्ति ३ २०	स्त्रियः स्त्रीजनन्यः ५ ३४
मनुः धर्मं स्मरति ३ २१	पुरुषादयः ह्यादिभि-
कृतादिषु विभिन्ना धर्माः ४ २१-२३	जिताः ... ५ ३५
कृतादिषु मानवादिधर्म-	शस्त्राः ब्राह्मणाचाराः ५ ३६
प्रामाण्यम् ४ २३-२४	कृतादीनां ब्राह्मणादि-
कृतादिषु देशादित्यागः ४ २४-२५	युगत्वम् ... ५ ३७
कृतादिषु कर्त्रादीनां	नारीणां पति-द्विजात्यु-
त्यागः ... ४ २५	पास्त्या धर्मर्द्धिः ६ ३८
कृतादिषु सम्भाषणादिना	कृते शतदानस्य फलं
पतति ... ४ २६	कलौ दशभिः ६ ३९
कृतादिषु दानप्रकारः ४ २७	कृतादिषु कोटिदादीनां

पृष्ठम्. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
फलं कलौ शतदस्य ६ ४०	सन्ध्यावन्दने दिक् १३ २९
वर्णाश्रमाणां धर्म- साधनम् ... ६ ४१	न्याचमनम् १४ ३०-३४
निवासयोग्यो देशः ~ ६ ४२	मन्त्राचमनम् १४ ३५-३७
निषिद्धदेशः . ७ ४६	मार्जनादौ छन्दो-देव- ध्यादीनामावश्य- कत्वम् ... १५ ३८-५०
यत्र कुत्रापि वा वसन् स्वाचारं न वर्जयेत् ७ ४८	सन्ध्यात्रये विभिन्नानां मार्जनमन्त्राणां क्रम्या- दीनि ... १६ ५१-५६
अस्मिन् ग्रन्थे वर्ण्यं विषयाः ... ७ ४९-६१	मार्जनप्रकारः १६ ५६-५९
शास्त्रकथने सप्रतस्य नियोगः ... ९ ६२-६४	उपस्थाने मन्त्राः १७ ६०
॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥	व्याहृतयः ... १७ ६१-६२
पराशरमतस्य स्तवः १० १	तासां देवताः १७ ६३
आचारस्य महत्त्वम् १० २-३	व्याहृतीनां छन्दांसि १७ ६४
कर्मकथने ध्यासप्रश्नः १० ४	तासां ऋषयः १७ ६५
षट्कर्मकथनम् १० ५-७	व्याहृतिस्वरूपम् १७ ६६-६७
वैश्वदेवेऽतिथिः स्वर्ग- संक्रमः ... ११ ८	अथ प्राणायामः ... १८ ६७-७१
अथ सन्ध्यां वक्ष्यामि ११ ९-१०	गोवालपवित्रस्य प्राश- स्त्यम् ... १८ ७२-७४
सन्ध्यालक्षणम् ११ ११-१२	अथार्घ्यदानं तत्र मन्दे- हराक्षसकथादि १८ ७४-८३
पूर्वसन्ध्याया ध्यानम् ११ १३-१४	सूर्योदयात् प्राक् स- न्ध्यावन्दनम् ... १९ ८४
पूर्वा सन्ध्या सूर्योदयात् प्राक् ... १२ १५	सन्ध्याया अज्ञाने दोषः १९ ८५
तस्या आवाहनम् १२ १६	मान्त्रादिसप्त स्नानानि तत्प्रकारश्च २० ८६-९२
माध्यान्हसन्ध्या- ध्यानम् ... १२ १७-१९	उषःस्नानस्य फलाधि- क्यम् ... २० ९२
तस्या आवाहनम् १२ २०	प्रातःस्नानम् ... २० ९३
सायंसन्ध्याध्यानम् १३ २१-२३	अज्ञातेन क्रिया न कर्तव्याः २० ९४-९७
तस्या आवाहनम् १३ २४	
माध्यान्हसन्ध्याया आवश्यकत्वम् १३ २५-२८	

विषयानुक्रमिका ।

३

पृष्ठम्.	श्लोक.	पृष्ठम्.	श्लोक.
प्रातःस्नानप्राशस्त्यम्	२१ ९७-९८	अनन्तरं महाव्याहृत्या-	
स्नानकाले दन्तधावन-		चमनादि	२४
निषेधः ...	२१ ९८-९९	मृत्तिकास्नानम्	२४ १२७-१३१
स्नानकाले श्मश्र्वादिगतं		गोमयलेपनम्	२५ १३१-१३२
जलं न वस्त्रेण मा-		स्नाने पठनीया मन्त्राः	२५ १३२-१३९
र्जनीयम् ..	२१ ९९-१०१	देश-काल-शरीरस्वा-	
स्नानार्थं तीर्थचिन्तनं		स्थायभावे मन्त्र-	
न कार्यम्	२१ १०१-१०३	स्नानादीनि	
देवसातादीनि स्नान-		तेषां प्रशंसा च	२६ १४०-१४९
योग्यानि	२२ १०४-१०५	श्रद्धाविधिहीनं कर्म	
ब्राह्मिराकुलादिषु तीर्थेषु		आसुरम्...	२७ १४९-१५०
न स्नायात्	२२ १०५-१०६	श्रद्धाविधियुक्तं कर्म	
परकीयजलेन न		आनन्त्याय	२७ १५०
स्नायात्...	२२ १०६-१०७	मन्त्रपाठे स्वरादिनि-	
बुधास्नानानि वर्ज्यानि	२२ १०८-१०९	यमाः पालनीयाः	२७ १५०-१५४
नमसि मासे नदीषु		नाभेरधोङ्गानि क्षाल-	
न स्नायात्	२२ १०९-११०	यित्वा ओङ्कारन्यासं	
क्षोभितास्तपु न स्ना-		कुर्यात् ...	२७ १५५-१५९
यात्र क्षोभयेच्च	२२ १११	धौते वाससी परिद-	
रविसंज्ञकात्यादावुष्णो-		ध्यात् ...	२८ १६०-१६१
दकेन न स्नायात्	२३ ११२-११३	एकवासाः शुचिर्न-	
शङ्कहस्तादिना न		भवति ...	२८ १६२-१६३
स्नायात्...	२३ ११३-११५	अथ प्राणायामस्तत्प्र-	
स्नानप्रशंसा ...	२३ ११५-११७	कारश्च ...	२९ १६४-१६६
तैलाभ्यङ्गस्नानम्	२३ ११८-११९	गायत्रीजपादि	२९ १६७
निलस्नानविधिः	२४ ११९-१२३	अथ तर्पणम्...	२९ १६७-१७३
एकास्मिन् तीर्थे अन्यत्		देवादितर्पणविधिः	३० १७४-१७९
न चिन्तनीयम्	२४ १२४	पित्रावाहने मन्त्राः	३० १८०-१८२
वृत्रिमजले गङ्गादीनि		तर्पणप्रकारः	३० १८२-१८७
स्मरेत्...	२४ १२५	अष्टवसवः ...	३१ १८८
		एकादशरुद्राः	३१ १८९-१९०

पृष्ठम्. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
द्वादशादित्याः ३१ १९१-१९२	प्रणवस्य त्रिवेद-त्रिधा-
कव्यवाहादयःपितरः ३१ १९३-१९४	मत्वादि ... ३८ १०-१६
यमतर्पणम् ... ३२ १९५-१९७	निर्मात्रकः समात्रो वा
मातामहादितर्पणम् ३२ १९८-१९९	जप्यः ... ३८ १७-१८
तर्पणे अन्येऽपि	कर्मारम्भेषु समात्रः ३९ १९-२०
नियमाः ३२ २००-२०५	ऋग्वेदादिषु प्रणवो-
ज्ञानवक्त्रनिष्पीडनं	च्चारः ... ३९ २०-२१
तस्य विधिश्च ३३ २०६-२०९	यत्र प्रणवस्य विश्रान्तिः
लुप्तपिण्डादीनां तर्प-	तदेव परंब्रह्म ३९ २२
णम् ... ३३ २०९-२१२	तदेवाक्षरं सदा ध्येयम् ३९ २२-२७
जले मलत्त्रिपज-	एतदक्षरमुद्गीथम् ४० २८
नितपापनिरासार्थं	वेदाः प्रणवाद्याः ४० २९
यक्षमतर्पणम् ३४ २१३-२१५	प्रणवस्य छन्दर्ष्यादि ४० ३०
अपुत्रादीनां तर्पणम् ३४ २१६-२१८	प्रणवप्रशंसा ... ४० ३१-३२
पित्रादितीर्थेन तेषां	विषयोपसंहारः ४० ३३
तर्पणम् ... ३४ २१९	
विप्रहस्ते पञ्च तार्थानि ३५ २२०-२२३	॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥
ज्ञानादि कृत्वा भोजनम् ३५ २२३-२२४	गायत्र्याः देवर्ष्यादि-
ज्ञानप्रशंसा ... ३५ २२५-६२२	कम् ... ४१ १-३
विषयोपसंहारः ३६ २२७-२२८	गायत्रीवर्णनम् ४१ ४-७
	ऋगादिभ्यः पादप्र-
॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥	हणम् ... ४१ ७
तत्र जपविधिः ३७ १	गायत्र्याः देवतादि ४२ ८
जप्यसूक्तानि ... ३७ २-३	गायत्र्या अवयवाः ४२ ९-११
ओङ्कारस्य गायत्री जप-	तुर्यपादे विशेषः ४२ १२
स्य च श्रेष्ठत्वम् ३७ ४-५	गायत्री माहात्म्यम् ४२ १३-१७
प्रणवस्य उत्पत्तिः ३७ ६-८	गायत्र्याः प्रत्यक्षर-
गायत्र्युत्पत्तिः ३७ ८-९	देवताः ... ४३ १८-२५
प्रणव-गायत्र्योःपति-	गायत्रीन्यासः ४३ २६-३१
पत्नीत्वम् ३८ ८	व्याहृतिन्यासः ४४ ३१-३४
प्रणवस्य त्रिगुणा-	छन्दोदेवतायुक्तं जपं
त्मकत्वादि ३८ १०-११	कुर्यात् ... ४४ ३४-४९

विषयानुक्रमिका ।

५

पृष्ठम्.	श्लोक.	पृष्ठम्.	श्लोक.
जपार्थं स्थानादि	४४ ४२-४३	एवं पूजनस्य फलम्	५६ १४३-१४६
सप्तहस्त्यो जपः	४४ ४४-४५	स्थण्डिलादिषु	
जपार्थं मालाः	४५ ४५-४७	पूजनम्...	५७ १४७-१५०
जपप्रकारः...	४५ ४७-५२	एवं रुद्रादिदेवानां	
होमप्रकारः	४५ ५२-५३	पूजनम् ...	५७ १५१-१५६
रुद्रजपादि ...	४५ ५४-५८	उपसंहारः ...	५८ १५७-१५८
जपे नियमाः...	४६ ५९-६२	अथ वैश्वदेवः ।	
जपयज्ञस्य स्तुतिः	४६ ६३-६८	तत्प्रकारः ...	५८ १५९-१६४
जपकाले अन्येऽपि		लौकिकाग्न्यादिषु	
नियमाः...	४७ ६८-७२	होतव्यम्	५८ १६५-१६६
गायत्र्याः तत्वाचि-		स्विष्टकृतम् ...	५९ १६७-१६८
न्तनम् ...	४७ ७३-७९	बलिहरणम् ...	५९ १६८-१७६
अक्षरन्यासेन फल-		अनभिकस्य वैश्वदेवः ५९	१७७-१७९
विशेषः ...	४८ ७९-१०२	अपमृत्युनिवारणादि-	
गायत्रीजपे अन्येऽपि		कामनार्थमन्येऽपि होमाः	
प्रकाराः ...	५२ १०३-१०९	तत्र देवता-मन्त्र-हवि-	
तान्त्रिकोऽपि जपः	५२ ११०	द्रव्यादीनि च	६० १७९-१८९
उपसंहारः ...	५३ १११-११४	भूतबलिः ...	६१ १८९
अथ देवार्चनम्	५३ ११५-११७	अग्निप्रार्थना ...	६१ १९०-१९२
तत्र देवार्चने मन्त्राः	५४ ११८	ज्ञान-धनादिप्राप्त्यर्थं	
पूर्वं मन्त्रन्यासः	५४ ११९-१२०	शंभ्वादिपूजनम्	६१ १९३-१९६
विष्णोर्चनम्	५४ १२१	उपसंहारः ...	६१ १९७
अपआदिषु विष्णोर्-		अथ आतिथ्यम् ।	
चनम् ...	५४ १२२-१२४	अतिथिलक्षणम्	६२ १९८-२००
पुरुषसूक्तेनोपचारा-		अतिथिविषये भावना	६२ २०१-२०२
र्पणम् ...	५४ १२५	अतिथिपूजनम्	६२ २०३
पुरुषसूक्तन्यासादि	५४ १२६-१३३	योगिनोऽतिथिरूपेणा-	
व्याहृतिन्यासः	५५ १३४-१३७	गच्छन्ति	६२ २०४-२०६
आवाहनादि...	५५ १३७-१३९	यत्यादयो नित्यमपूर्वाः	६२ २०७
अर्थादिदानम्	५६ १४०-१४३	अतिथिप्रार्थना	६३ २०८
ज्ञानादावाचमनम्	५६ १४३		

पृष्ठम्. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
पुक्ताभ्रमवासी दृष्टपूर्वश्च	पुष्पिता गावः कुल-
नातिथिः... ६३ २०९	नाशकाः... ६७ १८
क्षत्रियादीनामतिथि-	गोपाब्जनफलम् ६७ १९-२०
त्वेन पूजनम् ६३ २१०-२१३	गवां बन्धनम् ६७ २१
अतिथिपूजनफलम् ६३ २१४	शालायां लोहयन्त्र-
उपसंहारः ... ६३ २१५	स्थापनम् ६७ २२
अथ वर्णधर्माः ।	गवां ताडने दोषः ६७ २३-२४
ब्राह्मणकर्माणि ६३ २१७	सपर्णदण्डेन ताडयेत् ६७ २४-२५
क्षत्रियकर्माणि ६३ २१८	तृणादिदाने फलम् ६७ २६-२७
वैश्यकर्माणि ६४ २१९	गवां कण्डूयनादि-
शूद्रकर्माणि ६४ २२०	फलम् ... ६८ २७-३४
सर्वेषां जीवनं कृषिः ६४ २२१	गोशृङ्गे देवतादि ६८ ३४-३५
भिन्नवृत्तिर्न भवेत् ६४ २२२	गोदेहे सर्वा देवताः ६९ ३५-४३
क्षत्रवृत्तिः ... ६४ २२३-२२४	अथ वृषभप्रशंसा ।
वैश्यवृत्तिः ... ६४ २२५	उक्ष्णामुत्पत्तिः ६९ ४४
शूद्रवृत्तिः ... ६४ २२६	तेषां पालनम् ६९ ४५-४७
शूद्रस्य वज्यानि ६४ २२८-२२९	वृषो धर्मरूपः ७० ४८
॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥	वृषभागामुपकारित्वम् ७० ४९-५४
तत्र गृहस्थस्य साधारण-	नासावेधनम् ७१ ५५-५६
धर्मनिरूपण प्रतिज्ञा ६५ १-२	गवादिशाला... ७१ ५७-५८
विप्रः कृषिवृत्ति-	शालाप्रवेशे होमः ७१ ५९
माश्रयेत् ६५ ३	अथ लाङ्गलवर्णनम् ७१ ६०-६७
कृष्यां वृषभाः ... ६५ ३-५	सरिम् ... ७२ ६८-७६
अथ गोमहिमा ।	लाङ्गलयोजने
गवादिरक्षणम् ६५ ६-७	नक्षत्रादि ७३ ७७-७८
गोदोहनम् ... ६५ ८	मातृश्राद्धं कुर्यात् ७३ ७९
गवामुपकारित्वम् ६६ ९	इन्द्रादिभ्यो बलिदानम् ७४ ८०-८३
तासां पावनत्वम् ६६ १०-१५	सरिकालाभ्रपूजनम् ७४ ८३-८४
अवत्सादयो गावो न	लाङ्गलप्रार्थना ७४ ८५
दोग्धव्याः ६६ १६-१७	कर्षणविधिः ... ७४ ८६-८८

विषयानुक्रमिका ।

७

पृष्ठम्.	श्लोक.
तिलविक्रयनिषेधः	७४ ८९-९०
यवतुषजलेन पितृन्	
तर्पयेत् ...	७५ ९१
दैवादियोगेन कृषिः	७५ ९२
शात्यादिबीजानि	
वापयेत् ...	७५ ९३
अमावास्यायां कर्षणा-	
दिकं न कुर्यात्	७५ ९४-१०१
अमावास्यायां दन्तकाष्ठ-	
निषेधः ...	७६ १०२
चरणाय विस्मर्जनम्	७६ १०३-१०६
अधिकाङ्क्षादयो वर्ज्याः	७६ १०७
वाहनादिषु दृष्टिदुष्टान्	
वर्जयेत् ...	७६ १०८
अन्नार्थमेतत्सर्वम्	७६ १०९-११२
अन्नादीनां सम्भवः	७७ ११३
सर्वस्यापो मूलम्	७७ ११४-११८
सीताप्रार्थना...	७७ ११९-१२१
कृषौ वर्ज्या भूमयः	७७ १२२-१२६
परक्रीयभूकर्षणं नि-	
षिद्धम् ...	७८ १२६-१२८
क्षेत्रवाहने निषेधाः	७८ १२८ १३०
राजाकर्तुंकाणामुपद्रवं	
नाशयेत्...	७८ १३१
योग्या भूमिः	७८ १३२-१३३
विभिन्नबीजवापने वि-	
भिन्ना भूमयः	७८ १३४-१४०
वृत्तिचतुष्टयम्	७९ १४१-१४२
सीरविदारणे पापम्	७९ १४२-१४५
तमिवृत्त्यर्थं अंशप्रदा-	
नम् ...	७९ १४६-१५०

पृष्ठम्.	श्लोक.
ब्राह्मणस्य नांशप्र-	
दानम्	८० १५०-१५६
मुष्टिप्रदानम्...	८० १५६-१६५
भिक्षामात्रं दद्यात्	८१ १६५-१६७
अथ खल्यज्ञः	८१ १६७-१८३
खल्यज्ञप्रशंसा	८३ १८४-१८८
लाभस्यांशदानं सर्वे-	
षाम् ...	८३ १८९-१९०
उपसंहारः ...	८४ १९१-१९५

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

विवाहनिरूपणम्	८५ १
विवाहभेदाः ...	८५ २-११
वर्णभेदेन विहिता	
विवाहाः	८६ १२-१६
तत्र वरगुणाः	८६ १६-१७
वर्ज्या कन्याः	८७ २७-३२
ग्राह्याः कन्याः	८७ ३३-३८
अभ्याधानम्	८८ ३९-४०
प्रीत्या स्त्रियः पालयाः	८८ ४१-५८
स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यम्	८९ ५९-६०
सर्वथा स्त्रियः पावनाः	९० ६०-६५
स्त्रीसंगे नियमाः	९० ६६
भार्याप्रशंसा	९० ७०-७२
पञ्चमहायज्ञाः	९१ ७२-८०
चतुस्तनी वाग्धेनुः	९१ ८१-८४
प्राणामिहोत्रम्	९२ ८५-१२२
प्राणामिहोत्रमजा-	
नतो निन्दा	९५ १२३-१३१
भोजनप्रकारः	९६ १३२-१३५
भोजनानन्तरकृत्यम्	९६ १३६-१३८

पृष्ठम्. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
सायंसन्ध्योपासनम् ९६ १३९	शक्तेन प्रतिग्रहो न
स्वाध्यायाभ्यसनम् ९६ १४०	त्याज्यः ... १०५ २४०
शयनम् ... ९६ १४०-१४१	दानप्रतिग्रहे अन्य-
स्त्रीसम्भोगः ... ९७ १४२-१४३	दपि ... १०५ २४१-२४५
ब्राह्मे सुहृते उत्थाय	सून्यादीनां न
प्रातःसन्ध्या ९७ १४४	प्रतिग्रहः ... १०५ २४६-२४७
बहिःसन्ध्योपासनम् ९७ १४५-१४७	परपाकादीनां
समिन्तोन्नयनादीनि ९७ १४८-१५१	निषेधः १०६ २४८-२४९
मौञ्जीबन्धनम् ९७ १५२-१५७	सत्यादिसेवनम् १०६ २५०-२५४
भिक्षाव्रतम् ... ९८ १५७-१६३	रसादीनां विनिमयः १०६ २५५-२५८
ज्ञातकव्रतम् ... ९८ १६४-१६७	अन्येऽपि नियमाः १०६ २५८-२७६
उपनयनकालः ९९ १६८	अथ अभोज्यान्नाः १०८ २७७-२८२
अथ ब्राह्म्याः ... ९९ १६९-१७७	मध्वादिविक्रयिणामन्नं
पति-पत्नीसम्बन्धः ९९ १७८-१८३	वर्ज्यम् ... १०९ २८३-२८७
पुत्रवतः प्रशंसा १०० १८४-१९८	अथ पतिताः ११० २८८-२९१
पुत्रं कन्यापि १०१ १९९-२०१	अष्टकाः कर्तव्याः ११० २९३-२९४
आधानादयः चत्वारः	दर्शदयः ... ११० २९५-२९८
रिंशत् संस्काराः १०२ २०२-२०४	शूद्रभिक्षितं वर्ज्यम् १११ २९९
आचारहीनस्य निर्दा १०२ २०५-२११	अथान्येऽपि नियमाः १११ ३००-३१६
अथ शौचम् ... १०३ २१२-२१७	भोज्यान्नाः शूद्राः ११२ ३१७-३१८
पात्रे दानं नत्वपात्रे १०३ २१८-२२७	वर्ज्यं पयः ... ११२ ३१८-३२०
हस्त्यादिप्रतिग्रहाः १०४ २२८-२३२	कवकादिकं वर्ज्यम् ११२ ३२०
सन्निहितसदाचारो न	वर्ज्यं मांसम् ११२ ३२१-३२८
वर्ज्यः ... १०४ २३३	मांसनिवृत्तिर्महा-
आसन्ना विप्रा न	फला ... ११३ ३२९-३३१
वर्ज्याः ... १०४ २३४-२३५	अथ द्रव्यशुद्धिः ११३ ३३२-३४६
आपदि प्रतिग्रहे	अथोपाकर्म ११४ ३४७-३५३
दोषाभावः १०५ २३६-२३७	अनध्यायाः ११५ ३५४-३५९
दद्यादि न प्रत्या-	तत्कालानध्यायाः ११५ ३६०-३७०
ह्येयम् ... १०५ २३९	अध्ययने अन्येऽपि
	नियमाः ... ११६ ३७१-३७२

पृष्ठम्.	श्लोक.
छायाक्रमणादयो	
निषेधाः ...	११६ ३७३-३७७
आचारेण वर्तेत	११७ ३७६-३८०
॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥	
आदिकालाः	११८ १-४
वर्ज्या विप्रः	११८ ५-१४
प्राज्ञा विप्राः	११९ १५-१६
निमन्त्रणप्रकारः	१२० १७-३०
निमन्त्रितविप्र-	
नियमाः	१२० ३०-३२
विप्रसङ्ख्या	१२० ३२-३४
निर्धनस्य आद्व-	
प्रकारः	१२० ३४-३८
सधनस्य विप्र-	
संख्या	१२१ ३९-४२
मातामहआद्वम्	१२१ ४३-४४
पितृव्यआद्वम्	१२१ ४५-४६
पत्नीआद्वम्	१२१ ४७
ज्येष्ठभ्रातुः आद्वम्	१२१ ४८
पुत्रादिकर्तृक आद्वम्	१२२ ४९-५८
द्विप्रकारकं आद्वम्	१२२ ५९
सत्रियादिपुत्रकृतं	
आद्वम् ...	१२२ ६०-६२
शूद्रस्य पत्न्या आद्वम्	
निषिद्धम्	१२३ ६३-६९
न स्त्रियं भोजयेत्	१२३ ७०
आमाप्राद्वनिषेधः	१२३ ७०-७४
एकपाकं आद्वद्वयं न	१२४ ७४-८०
पर्वआद्वम् ...	१२४ ८१
आद्वे वैश्वदेवः	१२४ ८२-८४

पृष्ठम्.	श्लोक.
पितृणां वामत आ-	
सनम् ...	११४ ८५-८८
कुतपः कालः	११५ ८९-९७
अवद्वृद्धौ आद्वद्वयम्	१२५ ९८-९९
अधिमासआद्वम्	१२६ १००-१०६
नित्यआद्वम् ...	११६ १०६-१०८
आभ्युदयिकम्	१२६ १०९
सगोत्रं न भोजयेत्	१२६ ११०-११४
आद्वे देशः ...	१२७ ११५
आद्वे पात्रादीनि	१२७ ११६-१२१
वर्ज्यपात्राणि ...	१२७ १२२-१२४
रक्तपुष्पाणि वर्जयेत्	१२७ १२५-१२६
धूप-दीपौ ...	१२८ १२७
अन्येऽयुपचाराः	१२८ १२८-१३२
देशधर्मादयोऽ-	
वेक्ष्याः ...	१२८ १३३-१३४
देवाद्यं कुर्यात्	१२८ १३५
अन्येऽपि विशेषाः	१२८ १३६-१५१
एकोद्दिष्टम् ...	१२८ १५२
नन्दीआद्वम्	१३० १५३-१७०
अथ आद्वप्रयोगः	१३१ १७१-२१७
आद्वे वर्ज्यानि	१३६ २१८-२२८
आद्वे देशम्...	१३६ २२९-२४१
अन्यान्यप्यदेशानि	१३७ २४२-२४३
गायत्रीजलेन	
प्रोक्षणम्	१३७ २४४-२४६
पिण्डनिर्वपणपूर्व-	
मर्चं न देयम्	१३७ २४९
पंक्तिभेदो न कार्यः	१३७ २५०-२५१
अन्ननिवेदनम्	१३७ २५२-२५४
मधुमतीश्रावणम्	१३८ २५५

	पृष्ठम्.	श्लोक.
आपोऽनम् ...	१३८	२५६-२५७
वैष्णवमन्त्रजपः	१३८	२५८
अत्युष्णमन्नं देयम्	१३८	२५९
पुण्यसूक्तजपः	१३८	२६०
विकिरम्...	१३८	२६१
पिण्डदानादि	१३८	२६२-२६६
पिण्डार्चनम्...	१३९	२६७-२७०
अनन्तरकरणियम्	१३९	२७०-२७९
मध्यमपिण्डप्राशनम्	१३९	२८०-२८२
अन्यपिण्डविसर्जनम्	१४०	२८३
अन्योऽपि विशेषः	१४०	२८४-२८७
श्राद्धार्हतिथ्यादीनि	१४०	२८८-२९३
नामिषं श्राद्धे देयम्		२९४-२९९
पापमृत्यूनां शुद्ध्यर्थं		
न रायणबलिः	१४१	३००-३०२
नारयणबलिवि.		
धानम् ...	१४१	३०३-३१९
एवं श्राद्धकरणे		
फलम् ...	१४३	३२०-३२३
उच्छिष्टविसर्गः	१४३	३२४-३२७
दर्भाः ...	१४३	३२८-३३१
एकोद्दिष्टपावणादि-		
विचारः ...	१४३	३३२-३५०
कुल-देशरूढिः	१४५	३५१-३५२
विकल्पे कर्ता यम-		
जीकरोति स		
विधिः	१४५	३५३
बहुयाजक-गण-		
गौणाः ...	१४५	३५४-३५६
गणिका-पुनश्चादयः		
स्त्रियः ...	१४५	३५७-३६७

	पृष्ठम्.	श्लोक.
आसां पुत्रा पतयश्च		
वर्ज्याः ...	१४६	३६८-३७१
ब्राह्मण्याः अनुग-		
मनं न ...	१४६	३७२
चित्पारोहणे क्रियाः	१४७	३७३-३८७
औरसादीनां पिण्डदा-		
तृत्वम् ...	१४८	३८८-३९४
उपसंहारः	१४८	३९५

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

सूतकादौ शुद्धिः	१४९	१
आशौचे दिनस-		
ङ्ख्या ...	१४९	२-४
विष्णुध्यानरतानां		
नाशौचं नापि		
सूतकम्	१४९	५-७
संसर्गो वर्ज्यः	१४९	८-९
सद्यः शौचम्	१४९	१०-१५
राजादीनां नाशौच-		
सूतके	१५०	१६-१७
नृपादावेकाहः	१५०	१८
दुर्भिक्षादौ सद्यः		
शौचम्	१५०	१८-२०
त्रिरात्रम्	१५०	१२-१४
शवस्पृशामाशौचम्	१५०	२५
अनाथब्राह्मणशव-		
वहनादौ सद्यः		
शौचम्	१५१	२६-२९
रणेऽभिमुखो हतः	१५१	३०-३५
आचारहीनब्राह्मण-		
याशौचम्	१५१	३६-३८

	पृष्ठम्.	श्लोक.
गर्भस्रावादौ	१५१	३८-३९
ऋण्यादयः सदा-		
सूतकिनः	१५२	४०-४१
आशौचसम्पाते	१५२	४२-४३
भृग्यादौ सद्यः		
शौचम्	१५२	४४
बालानां नाऽऽशौ-		
चम्	१५२	४५
विवाहादौ नाशौचम्	१५२	४६
शिर्यादीनां स्वे-		
कर्मणि नाशौचम्	१५२	४७
पुत्रजन्मनि श्राद्धम्	१५२	४८
जन्मनिमाता-पितृ-		
णाम् ...	१५२	४९
उद्वन्थनादिमृतानाम्	१५२	५०-५३
सर्पादिहृतानाम्	१५३	५३-५५
अन्यायमृतानाम्	१५३	५५-५७
उपसंहारः ...	१५३	५८
अथ प्रायश्चित्तम्	१५३	५९
मन्वादिभिरुक्तं		
कृतादिषु	१५३	६०
कलौ पराशरोक्तम्	१५३	६१-६२
पर्यन्त ...	१५३	६३-७२
पर्यदुक्तं प्रमाणम्	१५४	७३
पर्यदा देशकालाद्य-		
वेक्ष्य वक्तव्यम्	१५४	७४-८२
मन्वादिभिर्व्यवहार		
उक्तः ...	१५५	८३-८६
गोब्राह्मणहृतानां		
तप्तकृच्छ्रः	१५५	८८-८८
वैशाल्यनिकाः	१५५	८९-९०

	पृष्ठम्.	श्लोक.
अशक्तानामनुग्रहः		
कार्यः ...	१५६	९१-९२
महागतकिनः	१५६	९३
ब्रह्मघ्नप्रायश्चित्तम्	१५६	९४-१०४
सुरापप्रायश्चित्तम्	१५७	१०४-१०५
सुवर्णस्तेयप्राय-		
श्चित्तम् ...	१५७	१०६-१०८
गुरुदारगामिनः	१५७	१०९-११२
अनादिष्टस्य चान्द्रा-		
यणम् ...	१५७	११३-११४
ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-		
हन्ते ...	१५७	११५-११६
वैश्यहन्ते ...	१५८	११६-११७
खीहन्ते ...	१५८	११७-१२०
गोघ्नस्य प्रायश्चित्तम्	१५८	१२१-१५७
गजादिवधप्राय-		
श्चित्तम् ...	१६१	१५८-१७२
अस्पृश्यस्पर्शने अ-		
भोज्य भोजने च	१६२	१७३-१८०
अगम्यागमने	१६२	१८१-१८२
अभक्ष्यभक्षणे अपेय-		
पाने च ...	१६२	१८३-२२३
उदक्यास्पर्शे	१६५	२२४-२३४
उदक्यादिगमने	१६६	२३५
क्षत्रियक्ष्यादिगमने	१६६	२३६-२४६
पितृव्यक्ष्यादिगमने	१६७	२४७-२५०
चाण्डालादिसृष्टस्य		
शकृन्मूत्रादिकरणे	१६७	२५१-१५२
उच्छिष्टस्पर्शे	१६७	२५३-२६०
अन्धेऽपि विशेषाः	१६८	२६१-२६९
दुःस्वप्नदर्शनादौ	१६९	२६९-२७१

	पृष्ठम्.	श्लोक.		पृष्ठम्.	श्लोक.
शुनावलीढादौ	१६९	२७२-२७५	सान्तपनम् ...	१७६	१४-१५
मैथुनादौ ...	१६९	२७६-२७८	पराकः ...	१७६	१६
गुरोः त्वङ्गारोच्चा-			पादकृच्छ्रः	१७६	१७
रणादौ ...	१६९	२७९-२८२	अतिकृच्छ्रः	१७६	१८
प्रेतवाहनादौ	१७०	२८३-२८५	कृच्छ्रातिकृच्छ्रः	१७६	१८
दन्तकाष्ठादिभक्षणे	१७०	२८६-२८८	सौम्यकृच्छ्रः	१७६	१९-२०
अधोच्छिष्टशुद्धिः	१७०	२८९-२९८	चान्द्रायणादिषु-		
गायत्रीजपेन दोष-			नियमाः	१७६	२१-२२
निवृत्तिः	१७१	२९८-३००	ब्रह्मकूर्चः ...	१७६	२३-३९
योगी आन्दारवान्			उपसंहारः ...	१७७	४०-४३
विप्रश्न सदा शुचिः	१७१	३००-३०१	॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥		
मक्षिकादयः शुचयः	१७१	३०१	तत्र दानानि	१७८	१
आतुरस्नानम्	१७१	३०२-३०३	दानप्रशंसा ...	१७८	२-५
विवाहादौ न स्पर्श-			अन्नादिदानानि	१७८	६-१३
दोषः ...	१७१	३०४	अन्नदानं सर्वेभ्यः		
आद्यस्पृष्टादयः	१७१	३०५-३०८	श्रेष्ठम्	१७९	१४-१७
अन्येऽपि विशेषाः	१७२	३०९-३१५	पक्षाणादिदानानि	१७९	१८-२२
अन्येऽपि विशेषाः	१७२	३१६-३२०	गृहदानम् ...	१७९	२३-२८
भोज्यान्नः रुद्राः	१७२	३२१-३२३	वृषदानम् ...	१८०	२८-३२
पर्युषितादि वज्यानि	१७३	३२४-३३६	गृधिदानम् ...	१८०	३३-४३
रथ्याकर्दमादयः			द्विमुखः गोदानम्	१८१	४४-४८
शुचयः ...	१७३	३३७-३३९	तिलधेनुः ...	१८१	४९-७०
उपसंहारः ...	१७४	३४०	घृतधेनुदानम्	१८३	७१-८६
॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥			जलधेनुः ...	१८४	८७-१०३
तत्र व्रतानि ...	१७५	१	सुवर्णधेनुः ...	१८५	१०४-१२०
चान्द्रायणम्	१७५	२-८	उपसंहारः ...	१८६	१२१
कृच्छ्रः ...	१७५	९	कृष्णाजिनदानम्	१८६	१२२-१४९
तप्तकृच्छ्रः ...	१७५	१०	सुखासनदानम्	१८८	१५०
महासान्तपनम्	१७५	११-१२	अश्वरथदानम्	१८९	१५१-१५६
पर्णकृच्छ्रः ...	१७६	१३	हयदानम् ...	१८९	१५६-१५९
			गजरथदानम्	१८९	१५९-१६६

पृष्ठम्. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
हस्तिदानम् ... १९० १६७-१७०	प्रदक्षिणकृत्वा भूमेः
कन्यादानम् ... १९० १७१-१७२	प्रतिग्रहः २०१ ३२५-३२६
पुत्रदानम् ... १९० १७२-१७३	अन्येषां प्रातःग्रह-
भूमिदानम् ... १९० १७३-२०१	विधयः ... २०१ ३२७-३३५
तुल्यदानम् ... १९२ २०२-२०८	दानप्रतिग्रहे विशेषाः २०२ ३३६-३४२
उष्ट्रादिदानानि १९३ २०९-२१०	दाने विशेषफलदाः
सुवर्णदानम् १९३ २११-२१३	तिथ्यादयः २०२ ३४३-३६१
रौप्यदानम् १९३ २१४	अथ पूर्वधर्मः २०४ ३६१
माणिक्यादिदानानि १९३ २१५-२१६	विष्ण्वादीनां भंदि-
घृतादिदानानि १९३ २१७-२२२	राणि ... २०४ ३६२-३६५
अन्यान्यपि दानानि १९४ २२३-२३३	देवालयं सम्मार्ज-
अथ विद्यादानम् १९५ २३४-२४१	नादि ... २०५ ३६६-३६८
औषधदानम् १९५ २४२-२४५	व्यापी-कृपादयः २०५ ३६९-३७३
मधुरवाग्दानम् १९५ २४६	आरामादि ... २०५ ३७४-३७८
दयादानम् १९५ २४७-२४८	अश्वत्थारोपणम् २०५ ३७९
कास्यपात्रदानम् १९६ २४९-२५६	अन्येषां वृक्षाणां
माघपूर्णिमायां तिल-	रोपणादि २०६ ३८१-३८४
श्राद्धम् ... १९६ २५७-२६०	उपसंहारः ... २०६ ३८५-३८६
अन्यान्यपि तिथि-	
मास-नक्षत्रयोगादौ	॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥
दानानि ... १९७ २६१-२७८	तत्र शान्तयः २०७ १
आशौचादिषु दानादि-	विनाशकान्तिः २०७ १
निषेधः ... १९८ २७९-२८४	तस्या आवश्यक-
उपाशदानम् १९८ २८५-२८९	कत्वम् ... २०७ २-१०
अन्येषां विशेषाः १९९ २९०-२९८	अथ प्रयोगः ... २०७ ११-३३
राज्यभ्रष्टाय राज्यं	ग्रहशान्तिः ... २०८ ३४-३७
देयम् ... १९९ २९९	ग्रहाणां रूपाणि २०९ ३८-४०
प्रतिभुज्यदाने देवः १९९ ३००	ग्रहाणां देशाः २०९ ४१-४२
गृष्टवादिलक्षणानि २०० ३०१-३१४	आधिदेवताः ... २१० ४३-४४
निष्कलानि दानानि २०० ३१४-३२२	समिधादीनि २१० ४५-५०
स्वयनीत्वा देयम् २०१ ३२३-३२५	समिधादिसंख्या २१० ५०-५१

पृष्ठम्. श्लोक.			पृष्ठम्. श्लोक.		
आवाहनम् ...	२१०	५२-५८	राजैव ब्रह्मादयो-		
ग्रहमन्त्राः ...	२११	५९-६७	देवाः ...	२३३	४
तिला होतव्याः	२११	६८-६९	राज्ञोऽभावे जगदु-		
स्थण्डिलादि...	२११	६९-७१	त्सन्नं स्यात्	२३३	५-६
मण्डपः ...	२१२	७१-७३	निर्गुणोऽपि राजा		
होमादौ विप्राः	२१२	७३-७५	पूज्यः ...	२३३	७
सूर्यादीनां ओद-			राजा धर्मिष्ठान् और-		
नादि ...	२१२	७५-७७	सानिव पालयेत्	२३३	८
विप्रपूजनादि	२१२	७७-८०	दण्डधारिणः कुर्यात्	२३३	९-१०
ग्रहपूजाप्रशंसा	२१२	८१-८५	अमात्यादीन् कुर्यात्	२३३	११-१२
अथ अद्भुतशान्तिः	२१३	८६-१०३	राज्ञा कुमाराणामन्तः-		
चरुनिर्वापः ...	२१४	१०३-१०६	पुरस्य च रक्षणे		
अथ रुद्रशान्तिः	२१४	१०७-१५८	यत्नः कार्यः	३३४	१३
रुद्रत्रपः ...	२१८	१५९-२०२	दुर्गाणि कुर्यात्	२३४	१४
तडागाद्युत्सर्गविधिः	२२१	२०३-२०९	उद्वाहादिकम्	२३४	१४-१५
तत्प्रयोगः ...	२२२	२१०-२४०	प्रातः कृत्यानन्तरं-		
अथ लक्ष्म-कोटिहोम-			राजकार्याणि	२३४	१५-१७
विधिः ...	२२४	२४१-२४४	देवार्चनादि ...	२३४	१८-२४
कृत्विवरणम्	२२४	२४४-२४६	कायस्थादिभिः प्रजां-		
वेद्यादीनि ...	२२४	२४७-२४९	रक्षेत् ...	२३५	२४-२५
देवतादीनि ...	२२५	२५०-२५५	शत्रुजयार्थं यानादि	२३५	२५-३५
अभिषेकादीनि	२२५	२५६-२६२	साभिकान् भरेत्	२३६	३६
कोटिहोमः ...	२२६	२६३-२९६	परदेशे प्रजाः रक्षेत्	२३६	३७
पुत्रकामेष्टिः ...	२२८	२९७-३१३	अन्यदपि सस्यादिदा-		
ग्रहमन्त्राधिदेवताः	२३०	३१४-३४५	नम् ...	२३६	३८-४१
उपसंहारः ...	२३२	३४६-३४७	युद्धाय न यतेत	२३६	४२-४७
॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥			अन्येऽपि नियमाः	२३७	४८-६६
तत्र राजधर्मनि-			दैव-पौरुषसंयोगेन		
रूपणम् ...	२३३	१	सिद्धिः ...	२३८	६७-८६
राजा परो देवः	२३२	२	स्वधर्मेण पालयतः		
राजालोकपालांशः	२३३	३	फलम् ...	२४०	८७-९५

विषयानुक्रमणिका ।

१५

पृष्ठम्. श्लोक.	पृष्ठम्. श्लोक.
अथ वानप्रस्थधर्माः २४१	९६-१०९
ग्रामोपान्ते वसेत् २४२	११०-१२०
अथ संन्यासः २४३	१२०-१४४
आश्रमचतुष्टयभेदाः २४५	१४५-१७४
अथ योगनिरूपणम् २४७	१७५
जन्मवर्णनम् २४७	४
बाल्यम् २४८	५-६
तारुण्यम् २४८	६
वृद्धत्वम् ... २४८	७-११
आत्मवर्णनम् २४८	१२-१५
अन्यदेहप्राप्तिः २४८	१६-२०
देहात् परः आत्मा	
अस्ति ... २४९	२१-२५
नष्टदृष्टांतः ... २४९	२६-२८
शुद्धानां महाकुलषु-	
जन्मादि २५०	२९-३४
ब्रह्माभ्यासः २५०	३४-३६
प्रणवस्वरूपम् २५०	३७
प्राणायामः २५१	३८-४४
दार्ढ्याद्युद्धादि २५१	४४-४६
प्राणवर्णनम् २५१	४७-५६
तत्रैव देवताध्या-	
तव्या २५२	५७-६२
प्राणायामस्य	
पावनत्वम् २५३	६३
पूरकादि ... २५३	६४
अन्यैर्जप नियमाः २५३	६५-६९
त्रिसाश्रमप्रणवध्यानम् २५३	७०-७२
विशेषः ... २५४	७३-७८
प्रत्याहारः ... २५४	८०-८१
चतुर्थध्यानम् २५४	८२-१०३
ध्यानम् ... २५६	१०४
कर्मात्मको जीवः २५७	१०५-१०६
कर्मणः परः पर-	
मात्मा ... २५७	१०७
अजस्य कथं जन्म? २५७	१०८
आत्मानं कर्मणा	
चेष्टयते ... २५७	१०९
कर्म वर्जयेत् ... २५७	११०
एषा सीमा ... २५७	१११
वैदिककर्मयोगः	
आवर्तकः २५७	११२
हृदि आत्मानं ध्या-	
येत् ... २५७	११३-११४
हृत्पद्मवर्णनम् २५७	११५-११६
निरालम्बध्यानम् २५८	११७-१२०
आत्मस्वरूपम् २५८	१२१-१२४
सर्वभूतेष्व्वात्मानं	
पश्यति ... २५८	१२५-१२६
शोक-मोहौ तरति २५८	१२६
ओं स्वं ब्रह्मेति २५८	१२७
आत्मज्ञाने बहव	
उपायाः ... २५८	१२८
वेदादिभिर्नात्म-	
प्राप्तिः ... २५८	१२९
गुरुदेशतः प्राप्तिः २५९	१३०
यत्र मनो विध्रमते	
तदेवोपदिशेत् २५९	१३१
तदेव ध्यायेत् २५९	१३२
तदेव निरालम्बता-	
नयेत् ... २५९	१३३
योगशास्त्रोपदिष्टम् २५९	१३४

पृष्ठम्.	श्लोक.	पृष्ठम्.	श्लोक.
त्रैविध्यम् ...	२५९ १३५-१३६	ज्ञानं समानम्	२६१ १६१-१६३
शिव-शक्तौ ...	२५९ १३७	ज्ञानाभिः सर्वं दहति	२६२ १६४-१६६
योगी न बिभेति	२५९ १३८	विद्याविद्ये ...	२६२ १६६-१६८
ब्रह्मज्ञानी गतिं		कर्मापि मोक्षकृत्	२६२ १६८-१६९
ब्रजेत् ...	२५९ १३९	हरिध्यानम्	२६२ १६९-१७१
अथैवक एव त्रिविधा	२६० १४०	एष एव पन्थाः	२६२ १७२-१७४
नाभिर्मध्यस्थितम्	२६० १४१-१४३	एकमेवाभ्यसेत्	२६३ १७५-१७६
ध्यानक्रमः ...	२६० १४३-१४७	भावशुद्धिः कर्तव्या	२६३ १७७-१८१
आनन्दरूपम्	२६० १४८-१४९	अन्ते मतिः	२६३ १८२
व्योमवेदेष्टु	२६० १५०	उपसंहारः	२६३ १८३
मणिवत् ...	२६० १५१	कालपरिमाणम्	२६३ १८४-१९७
कालवत् ...	२६० १५२-१५३	ग्रन्थोपसंहारः	२६४ १९८-२०२
तीर्थयात्रादि	२६१ १५४-१५५	ग्रन्थश्रवणफलम्	२६५ २०३-२०६
द्वौ मार्गौ ...	२६१ १५६-१६०	ग्रन्थसंख्या	२६५ २०७
धूममार्गः ...	२६१ १५८-१५९	महद्भयो नमनम्	२६५ २०८
अर्चिरादिमार्गः	२६१ १५९-१६०		

समाप्तेयमनुक्रमणिका.

ओं नमः श्रीगणेशाय ।

अथ बृहत्पराशरसंहिता प्रारभ्यते ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

व्यक्ताव्यक्ताय देवाय वेधसेऽनन्ततेजसे ।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि धर्मान् पाराशरोदितान् ॥ १ ॥
अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुर्वनाश्रये ।
व्याप्तमेकाग्रमासीनं पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः ॥ २ ॥
मनुष्याणां हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे ।
वर्णानामाश्रमाणां च किञ्चित्सोधारणं वद ॥ ३ ॥
युगेषु त्रिषु ये प्रोक्ता धर्मा मन्वादिभिर्मुने ।
शक्यन्ते नैव ते कर्तुं वर्णैराश्रमवासिभिः ॥ ४ ॥
स पृष्टो मुनिभिर्व्यासो बहुभिः परिवारितः ।
प्रष्टुं जगाम पितरं धर्मान्पराशरं ततः ॥ ५ ॥
सर्वेषामाश्रमाणां च वरे बदरिकाश्रमे ।
सं विवेशाश्रमे तस्मिन् तनुं योगीव वेधसः ॥ ६ ॥
नानापुष्पलताकोर्णे फल-पुष्पैरलङ्कृते ।
नदी-प्रस्रवणानेकपुष्पैर्यथोपशोभिते ॥ ७ ॥

१. A. C. and D. read नमस्कृत्या for नमस्कृत्य. २. C. and D. read °वनाश्रमे for °वनाश्रये. ३. C. and D. read कृषयः प्रहृमागताः; B. E. and F. द्विजाः पृच्छन्ति धार्मिकाः both for पर्यपृच्छन्मुनीश्वराः. ४. A. C. and D. read मानुषाणां for मनुष्याणां. ५. B. reads कश्चित् for किञ्चित्. ६. D. reads युगे-युगेषु for युगेषु त्रिषु. ७. F. reads आश्रमचारिभिः for आश्रमवासिभिः. ८. A. C. and D. substitute मुनिभिः for बहुभिः; while A. C. D. E. and F. substitute परिवारितः for परिवारितः. ९. B. C. E. and F. read संविदेश for संविदेश. १०. B. E. and F. read योगीव वेधसस्तनुम् and C. महायोगी च वेधसः both for तनुं योगीव वेधसः. ११. F. reads अलङ्कृतैः; while B. and E. फलैः पुष्पैः for अलङ्कृते and फल-पुष्पैः respectively. १२. B. C. D. E. and F. read प्रस्रवणानेकैः for °प्रश्रवणानेकैः.

मृग-पक्षिभिरासेभ्ये देवतायतनावृते ।
 वक्ष-गन्धर्व-सिद्धानां नृत्य-गीतसमाकुले ॥ ८ ॥
 तस्मिन्पुत्रसमामध्ये शक्तिपुत्रः पराशरः ।
 सुखासीनो महातेजा मुनिमुख्यगणावृतः ॥ ९ ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु मुनिभिः सह ।
 प्रदक्षिणाभिवादैश्च मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ १० ॥
 ततः सन्तुष्टमनसा पराशरमहामुनिः ।
 व्यासस्य स्वागतं ब्रूयादासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ ११ ॥
 वत्स सुस्वागतं तेऽस्तु मंहर्षिणां समन्ततः ।
 कुशलं कुशलेत्युक्त्वा व्यासोऽपृच्छदतः परम् ॥ १२ ॥
 यदि जानासि मां भक्तं स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि ।
 धर्मं कथय मे तात अनुग्रहोऽस्म्यहं यदि ॥ १३ ॥
 श्रुतास्ते मानवा धर्मा गार्गेया गौतमास्तथा ।
 वासिष्ठाः काश्यपाश्चैव तथा गोपालकस्य च ॥ १४ ॥
 अत्रैर्विष्णोश्च सांवर्ता दाक्षाश्चाङ्गिरसास्तथा ।

१. We follow here only A.; while all others substitute आकीर्ण for आसेभ्ये. २. C. D. and F. read 'सिद्धैश्च' for 'सिद्धानां'. ३. E. reads सक्त्रि-पुत्रः for शक्तिपुत्रः; but it seems incorrect. ४. A. B. and E. read 'ऽभिवाद्यैश्च' for 'ऽभिवादैश्च'; while B. and E. परिपूजितः for प्रतिपूजितः. ५. A. and D. substitute पराशरं for पराशरः. ६. A. reads मुनिसत्तमः for मुनिपुङ्गवः. ७. B. E. and F. read वत्साय स्वागतं. C. वत्सस्य स्वागतं and D. वत्सस्य स्वागतं all for वत्स सुस्वागतं. ८. A. C. D. and F. substitute आसीनानां समन्ततः; while A. adds हि before आसीनानां and C. and D. substitute तेन for तेऽस्तु. ९. A. reads कुशलेन for कुशले इति १०. A. B. and E. read पृच्छस्वतः परम्, D. and F. पृच्छततः परम् both for उपृच्छ-दतः परम्. ११. A. reads स्नेहो वा यदि वा मयि, C. D. and F. स्नेहो वा यदि वत्सल both for स्नेहोऽस्ति यदि वा मयि. १२. E. reads ब्रूयथ for कथय. १३. A. reads अनुग्राह्योऽस्तु, C. and D. अनुग्राह्योऽङ्गि both for अनु-ग्राह्योऽस्मि; while F. कुरुक्षानुग्रहं मन for अनुग्राह्योऽस्म्यहं यदि. १४. A. and D. substitute तु and F. च both for ते. १५. A. C. D. and F. read आत्रेया विष्णुसांवर्ता; while C. and D. substitute 'संवर्ता' for 'सांवर्ता'. १६. C. substitutes दक्षाः for दाक्षाः and A. C. D. and F. आङ्गिरसः for आङ्गि-रसाः.

शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृतास्तथा ॥ १५ ॥
 आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।
 कात्यायनकृताश्चैव प्रचेतोर्गदितास्तथा ॥ १६ ॥
 श्रुतिरात्मोद्भवा तात श्रुत्यर्था मानवाः स्मृताः ।
 मन्वर्थः सर्वधर्माणां कृतादित्रियुगेषु च ॥ १७ ॥
 धर्मं तु त्रियुगाचारं नै शक्यं हि कलौ युगे ।
 वर्णानामाश्रमाणां च किञ्चित्साधारणं वद ॥ १८ ॥
 व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
 सुखासीनो महातेजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 क्रियन्ते नैव वेदाश्च न चापि प्रभवन्ति ते ।
 न कश्चिद्वेदकर्ता ऽस्ति वेदस्मृतां चतुर्मुखः ॥ २० ॥
 तथा स धर्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे ।
 अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ॥ २१ ॥
 अन्ये कलियुगे नृणां युगैन्हासानुरूपतः ।
 तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमेव च ॥ २२ ॥

१. D. reads हारीत-याज्ञवल्क्यकृताः for हारीता याज्ञवल्क्यकृताः. २. A. reads शङ्खा लैखितिकाः, D. सशङ्खलिखिताः; while F. reads this line.—

आपस्तम्बाश्च ते धर्माः शङ्ख-लिखितकास्तथा ।

३. C. प्राचेतसकृताः, D. प्रचेतसकृताः and F. प्रचेतःकृतकाः all for प्रचेतोर्गदिताः. ४. B. reads श्रुतिरात्मोद्भवाः for श्रुतिरात्मोद्भवा. ५. C. reads श्रुत्यर्थाः, but corrects श्रुत्यर्थमानवाः; while B. E. and F. substitute तथा for स्मृताः. ६. C. and D. read मन्वर्थसर्वधर्माणां for मन्वर्थः सर्वधर्माणां. ७. D. reads स शक्यं for न शक्यं; while C. D. A. F. substitute तु for हि. ८. F. reads ऽवसानेषु for ऽवसाने तु. ९. D. reads नैवाति^० for न चापि. १०. E. reads वेदकर्ता for वेदस्मृता. ११. B. and E. read स्मरन्ति ते धर्मं कल्पे and A. and D. स धर्मं स्मरति कल्पे both for स धर्मं स्मरति मनुः; while F. reads नित्यं स्मरति तद्धर्मं कल्पे for तथा स धर्मं स्मरति मनुः. १२. C. reads कल्पान्तरे ततः for कल्पान्तरान्तरे. १३. B. reads युगभासानुरूपतः, C. युगभासानुरूपतः and E. युगभासानुरूपतः all for युगभासानुरूपतः; while F. substitutes ऽनुसारतः for ऽनुरूपतः. १४. B. and E. read ज्ञानमुत्तमम्, C. D. and F. ज्ञानमुख्यते for ज्ञानमेव च.

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ।
 कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमस्य च ॥ २३ ॥
 द्वापरे शाङ्ग-लिखिताः कलौ पाप्माक्षराः स्मृतः ।
 त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ॥ २४ ॥
 द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं च कलौ युगे ।
 कृते तु लिप्यते देशस्त्रेतायां ग्राम एव च ॥
 द्वापरे कुलमेकं तु कलौ कर्ता विलिप्यते ॥ २५ ॥
 कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन च ।
 द्वापरे भक्षणेऽन्नस्य कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥
 अभिगम्य कृते दानं त्रेतायामभिमन्य च ।
 द्वापरे याच्यमानं तु सेवया दीयते कलौ ॥ २७ ॥
 अभिगम्योत्तमं दानं मध्यमं साभिमन्त्रणम् ।
 अधमं याच्यमानं स्यात्सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २८ ॥
 कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंश्रिताः ।

१. B. reads दानमेव and C. दानमेव for दानमेकं. २. F. reads गौतमः
 स्मृताः for गौतमस्य च. ३. B. D. and F. read शाङ्ग-लिखिताः and C.
 शाङ्ग-लिखितौ both for शाङ्ग-लिखिताः. ४. A. and F. substitute तु for
 च. ५. This and the following one line are omitted by A. D. and
 F.; C. also omits the same, but it appears in marginal correction.
 ६. B. reads कृते पतति सम्भाष्य, C. and D. कृते सम्भाष्य पतिते; and E.
 कृते पतति सङ्घाताद् all for कृते सम्भाष्य पतति. ७. B. E. and F. substi-
 tute तु for च. ८. E. substitutes तस्य for ऽन्नस्य; while C. reads
 पतितकर्मणा for पततिकर्मणा. ९. A. C. and E. read साभिमन्त्रणं and B.
 अभिमन्त्रणम् for अभिमन्य च; while D. त्रेतामाह्वय शीयते for त्रेतायामभि-
 मन्त्र्य च. १०. A. reads याच्यमानस्य and F. याच्यमानस्य for याच्यमान तु.
 ११. A. reads कलौ सेवाय शीयते, B. and E. कलौ शीयते सेवया and F.
 सेवकाय कलौ युगे all for सेवया शीयते कलौ. १२. A. C. D. and F. read
 आहतं चैव मध्यमम् for मध्यमं साभिमन्त्रणम्. १३. A. reads दानं सेवाय
 निःफलम् and F. सेवायां निष्फलं स्मृतम् both for सेवादानं तु निष्फलम्; while
 C. and D. substitute च for तु. १४. A. B. and C. read धातुगताः for त्व-
 स्थिगताः. १५. A. and D. read मांसमेव च and F. मांसमाश्रिताः for
 मांससंश्रिताः.

बृहत्पराशरसंहिता ।

द्वापरे रुधिरं यावत् कलावन्नाद्यमेव च ॥ २९ ॥
 कृते तात्क्षानिकः शपस्त्रेतायां दक्षमिर्दिनैः ।
 ममसेन द्वापरे ज्ञेयः कलौ संबत्सरेण तु ॥ ३० ॥
 युगेयुगेषु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
 तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमाः ॥ ३१ ॥
 धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्यांशेन कलौ युगे ।
 अद्वानात्तदनाद्यस्य तुच्छमायुरकार्यतः ॥ ३२ ॥
 धर्मश्च लोकदम्भार्थं पाषण्डार्थं तपस्विता ।
 विविधा वाग्वञ्चनार्थं कलौ सत्यानुकारिणी ॥ ३३ ॥
 अल्पक्षीर-घृतौ गावो ह्यल्पसंस्या च मेदिनी ।
 स्त्रीजनन्यः स्त्रियः सर्वाः सुखार्थं कृतमैथुनाः ॥ ३४ ॥
 पुरुषाश्च जितौः स्त्रीमी राजानो दस्युभिर्जिताः ।
 जितो धर्मश्च पापेन अमृतेन तथा ऋतम् ॥ ३५ ॥
 शूद्राश्च ब्राह्मणाच्चारः शूद्राचारास्तथा द्विजाः ।
 अन्त्यानुयायिनश्चाद्या वर्णास्तदुपजीविनः ॥ ३६ ॥
 कृतं तु ब्राह्मणयुगं त्रेता तु क्षत्रियं युगम् ।

१. B. and C. read कलावन्ननिषेविषः, D. कलौ स्वन्नाद्यमेव च, and F. लौ चान्नाद्यमेव च all for कलावन्नाद्यमेव च. E. also follows to B. and C. but adds तु before अन्न°. २. B. C. and F. read तत्क्षानिकः for त्क्षानिकः. ३. A. and F. read °युगे च for °युगेषु. ४. F. substitutes for ये. ५. A. D. and F. read ते द्विजा नावमन्तव्याः for तेषां निन्दा न तव्या. ६. B. reads धर्मः सत्यं सत्यसाधुधतुर्यांशे for धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्यांशेन. ७. B. and E. read स्थितः for युगे. ८. D. reads this line—

अद्वानात्तदनाद्यस्य तुच्छमायुरकार्यतः ॥;

while C. अद्वानात्तदनाद्यस्य and B. अद्वानात्तदनाद्यस्य for अद्वानात्तदनाद्यस्य D. reads तपस्विनः for तपस्विता. १०. B. C. E. and F. read धनार्थं for वञ्चनार्थं. ११. C. and D. read सत्यानुसारिणी for सत्यानुकारिणी. १२. B. substitutes °क्षीरास्तथा and E. °क्षीरकृता for °क्षीर-घृताः. १३. B. and D. substitute °स्वस्व° for ह्यल्प°. १४. C. and D. read रस्यर्थं for सुखार्थं. १५. B. and E. read निर्जिताः स्त्रीभिर्भूपाला for च जिताः स्त्रीमी राजानो. १६. B. and E. read सत्यं च वितथैर्जितम्; while A. adds हि before ऋतम्. १७. D. reads आद्या for आद्या and F. आद्यवर्णाः for आद्या वर्णाः.

वैश्यं तु द्वापरयुगं कलिः शूद्रयुगं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 चातुर्वर्णिकनारीणां तथा तुरीयजन्मनाम् ।
 पति-द्विजात्युपास्त्याधि-धर्महिर्महती कलौ ॥ ३८ ॥
 शतेन या कृते वसे फलाप्तिः पुरुषस्य च ।
 स्यादसैर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा कलौ युगे ॥ ३९ ॥
 कृते यन् कोटिदस्य स्यात् त्रेतायां लक्षदस्य तत् ।
 द्वापरेऽयुतदस्य स्यात् शतदस्य कलौ फलम् ॥ ४० ॥
 युगस्वरूपमाख्यातमन्यच्च गदतः शृणु ।
 वर्णानामाधमाणां च सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ४१ ॥
 मृगः कृष्णश्चरेद्यत्र स्वभावेन महोतले ।
 वसेत्तत्र द्विजातिस्तु शूद्रो यत्र तु तत्र तु ॥ ४२ ॥
 हिमपर्वत-विन्ध्याद्रथोर्विनशन-प्रयागयोः ।
 मध्ये तु पावनो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम् ॥ ४३ ॥
 देशेष्वन्येषु या नद्यो धन्याः सागरगाः शुभाः ।
 तीर्थानि यानि पुण्यानि मुनिभिः^१ सेवितानि च ॥ ४४ ॥
 वसेयुस्तदुपास्तेऽपि शमिच्छन्तो द्विजातयः ।

१. B. reads कलि for कलिः. २. D. reads °जन्मनाम् for °जन्मनाम्; while C reads चानुर्वर्णिक° for चानुर्वर्णिक°. ३. C. substitutes उपास्त्याधि for उपास्त्याधि; while D. reads वति-द्विजात्युपास्त्याधि for वति-द्विजात्युपास्त्याधि. ४. This verse does not appear in B. and E. ५. C. and D. substitute सा for च. ६. C. and D. read वसेषु दशभिर्नृणां फलाप्तिः स्यात् for स्यादसैर्दशभिर्नृणां फलाप्तिः सा. ७. This verse does not appear in A. and D., C. also omits it, but gives in marginal. correction and interchanges the place and puts before शतेन या कृते, &c. ८. This and the following two lines are omitted in A., but they appear in marginal correction. ९. A. C. and D. read अन्यच्च गदतः शृणु for अन्यच्च गदतः शृणु. १०. B. reads कृष्णो मृगो and E. कृष्णा मृगा both for मृगः कृष्णः. ११. B. reads तु तत्र तु for तु तत्र तु. १२. A. reads हिमपर्वतः प्रयागयोः, C. हिमपर्वतः प्रयागयोः, F. कुल्लोच-प्रयागयोः all for विनशन-प्रयागयोः; while D. विन्ध्याद्रथोर्विनशन-प्रयागयोः through mistake. १३. A. reads पुण्यानि मुनिभिः for मुनिभिः सेवितानि. १४. A. omits this whole line; while B. C. E. and F. read तदुपास्तेऽपि for तदुपास्तेऽपि; while D. शमिच्छन्तो for शमिच्छन्तो.

मुनिभिः सेवितत्वाच्च पुण्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥
यत्र पानमपेयस्य देशे ऽभस्यस्य भक्षणम् ।
अगम्यागामितौ यत्र तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥
एवं देशः समाख्यातो यन्नियस्तु द्विजगमनाम् ।
एवमेवानुवर्त्तेरन् देशं धर्माभिकाङ्क्षिणः ॥ ४७ ॥
वसन् वा यत्र तत्रापि स्वाचारं न विचर्जयेत् ।
पट्कुर्माणि च कुर्वीरमिति धर्मस्य निश्चयः ॥ ४८ ॥
पराशरश्च यत् प्राह शास्त्रं पुत्रस्य वत्सलः ।
अर्थं तत्सम्प्रवक्ष्यामि द्विजकर्मादिकं द्विजाः ॥ ४९ ॥
पट्कर्म-वर्णधर्माश्च प्रशंसा गोवृषस्य च ।
अदोह-वाह्यौ यौ तत्र सौरं सौरप्रयोगिणाम् ॥ ५० ॥
अमावास्यानिषिद्धानि ततश्च पशुपालनम् ।
अन्न-तोयप्रशंसा च वाह्योऽवाह्या वसुन्धरा ॥ ५१ ॥
अयर्थार्थकृषौ पापं तदद्यस्यापि शोधनम् ।
बलिं सीताम्रखं चापि विवाहाः कन्यकावराः ॥ ५२ ॥
स्त्री-पुन्धर्मो मखाः पञ्च द्विजातिस्वर्गसाधनाः ।
विधिः प्राणाऽग्निहोत्रस्य आधानादिकसंस्कृतिः ॥ ५३ ॥

१. B. and F. read सेवितत्वेन for सेवितत्वाच्च. २. A. adds तु before अपेयस्य. ३. A. reads अगम्यागमिनौ, B. and E. अगम्यागमनं both for अगम्यागामिता, ४. A. B. and E. read याज्ञिको हि for यन्नियस्तु. ५. B. C. D. E. and F. read धर्मानुकाङ्क्षिणः for धर्माभिकाङ्क्षिणः. ६. A. B. E. and F. read उचित्वा for वसन् वा. ७. B. and E. read प्रकुर्वीरन् for व कुर्वीरन्. ८. C. and D. read स्वयं प्राह for च यत् प्राह. ९. B. reads वसुतवत्सलः for पुत्रस्य वत्सलः. १०. C. and D. read अयातः for अय तत्. ११. A. B. E. and F. substitute तौ तु for तत्र and B. अदोह-वाह्यौ for अदोह-वाह्यौ; while C. क्षीरं क्षीरप्रयोगिणः; and D. क्षीरं क्षीरप्रयोगिणाम् both for सौरं सौरप्रयोगिणाम्. १२. B. substitutes तपश्च for ततश्च. १३. C. reads वाप्या वा स्वा for वाह्याऽवाह्या. १४. C. and D. read अयर्थकृषतो पापं तदस्यापि for अयर्थार्थकृषौ पापं तदस्यापि. १५. D. reads बलि for बलि and विवाहः for विवाहाः. १६. B. reads स्त्रीषु धर्मो for स्त्री-पुन्धर्मो; while F. स्त्री-पुन्धर्मो. १७. B. E. and F. read निषेकादिकसंस्कृतिः for आधानादिकसंस्कृतिः.

व्रतचर्यादितद्धर्मः प्रशंसा पुत्रजन्मनः ।
 कृत्स्नो गृहस्थधर्मश्च भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव च ॥ ५४ ॥
 निषिद्धवस्तुकथनं पात्रशुद्धिस्तर्तः परम् ।
 द्रव्याणां च तथा शुद्धिरुपाकर्मादिकर्म च ॥ ५५ ॥
 अनध्यायास्तथा श्राद्धं विप्र-काल-हविर्युतम् ।
 बलिर्नारायणीयश्च सूतकाशौचमेव च ॥ ५६ ॥
 परिषत्प्रायश्चित्तानि तद्व्रतानि द्विजोत्तमाः ।
 विधिवत्सर्वदानानि तेषां चैव फलानि च ॥ ५७ ॥
 भूमिदानप्रशंसा च विरोधो विप्र-कालयोः ।
 इष्टापूतौ तथा विद्वन् तयोर्भिन्नफलानि च ॥ ५८ ॥
 प्रतिग्रहविधिस्तद्व्यथा यस्य प्रतिग्रहः ।
 विनायकादिशान्तीनां विधयोऽर्थं द्विजोत्तमाः ॥ ५९ ॥
 वानप्रस्थस्य धर्मोऽर्थं तथा धर्मो यतेरपि ।
 चतुराश्रमभेदोऽपि वपुर्निन्दा तथैव च ॥ ६० ॥
 'योगोऽर्चिर्धूममार्गौ च कालं रुद्रान्तमेव च ।
 दृष्ट्यातीतं परं ध्येयं सर्वमेतत्पराशरः ॥ ६१ ॥

१. B. reads 'व्रतधर्मः' for 'व्रतधर्मः'; while A. and E. substitute 'च' for 'व्रतधर्मः'; F. reads 'व्रतधर्मः' for 'व्रतधर्मः'; while D. substitutes 'व्रतधर्मः' for 'व्रतधर्मः'. २. C. reads 'कृत्स्ना गृहस्थधर्माः'. ३. E. reads 'भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव' for 'भक्ष्याऽभक्ष्यं तथैव'. ४. A. C. D. and F. read 'तथा पुनः' for 'ततः परम्'. ५. C. reads 'द्रव्याणि' for 'द्रव्याणां'. ६. D. reads 'उपाकर्माणि' for 'उपाकर्माणि'; while F. substitutes 'वा' for the latter 'च'. ७. D. reads 'विप्राः' for 'विप्रः'. ८. E. reads 'स्नातकाशौचम्' for 'सूतकाशौचम्'. ९. C. reads 'यथा द्विज' and A. and D. 'यथा द्विजाः' for 'द्विजोत्तमाः'. १०. C. reads 'तयोः' 'पृथक्', D. and F. 'पृथक् तयोः' for 'तयोर्भिन्न'. ११. A. reads 'परिग्रह' and 'परिग्रहः' for 'प्रतिग्रह' and 'प्रतिग्रहः' respectively. १२. D. substitutes 'तस्य' for 'यस्य'; while B. and E. 'तच्च' for 'तद्वत्'. १३. C. and D. read 'विधिवत्' for 'विधयोऽय'. १४. This verse is omitted in B.; while C. D. and F. substitute 'ऽपि' for 'ऽय'. १५. B. and E. read 'विधूममार्गौ' for 'ऽर्चिर्धूममार्गौ'. १६. B. and E. read 'भद्रान्तमेव' and C. 'भद्रान्तमेव' both for 'रुद्रान्तमेव'; while A. 'कलिपुत्रान्तमेव' for 'कालं रुद्रान्तमेव' and F. 'कालं रुद्रान्तमेव' for 'कालं रुद्रान्तमेव'. १७. B. and E. 'विद्यातीतं परं', C. and D. 'दृष्टं च तत्परं' and F. 'विद्यातीतं परं' all for 'विद्यातीतं परं'.

प्रोक्तवान् व्यासमुख्यानां शेषं मुनिविभाषितम् ।
नियुक्तः सुव्रतः शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम् ॥ ६२ ॥
पराशरो व्यासवचो निशम्य
यदाह शास्त्रं चतुराश्रमार्थम् ।
युगानुरूपं च समस्तवर्ण-
हिताय वक्ष्यत्यथ सुव्रतस्तत् ॥ ६३ ॥
शक्तिसूनोरनुज्ञातः सुतपाः सुव्रतस्त्विदम् ।
• चतुर्वर्णाश्रमाणां च हितं शास्त्रमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥

इति श्रीबृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे व्यासप्रभे सुव्रतप्रोक्तायां
संहितायां शास्त्रसङ्ग्रहेऽशकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१. A. C. D. and F. read शेषं विप्राणां ख्यापनाय च for शेषख्यापनाय द्विजन्मनाम्; while B. शेषं ख्यापनाय द्विजन्मनाम् for the same. २. B. reads उवर्गम्य and C. उधिगम्य for निशम्य. ३. D. °वर्णा हिताय for °वर्ण-हिताय. ४. A. B. C. E. and F. read चतुर्णामाश्रमाणां for चतुर्वर्णाश्रमाणां. ५. A. and F. read पाराशरे for पाराशरीये. ६. A. omits व्यासप्रभे; while A. C. D. E. and F. omit सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां. ७. A. omits शास्त्रं; while B. reads शास्त्रे for the same.

बृहत्पराशरसंहिता ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

विहितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ १ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ २ ॥

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।

हुतशेषं च भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३ ॥

(व्यास उवाच) ।

कर्माणि कानीह कथं च तानि

कार्याणि वर्णैश्च किमाद्यकानि ।

तेषामनेहोत्तरं विधिश्च

सर्वं प्रसादात् प्रतनुष्व मह्यम् ॥ ४ ॥

(पराशर उवाच) ।

कर्मषट्कं प्रवक्ष्यामि यत् कुर्वन्तो द्विजातयः ।

गृहस्था अपि मुच्यन्ते संसारैर्बन्धहेतुभिः ॥ ५ ॥

अथोद्देशकं शास्त्रं यच्छ्रुतं श्रुतिदृष्टिकृतं ॥

तदुक्तं कर्म यत् पुंसां शृणुष्व पापनाशनम् ॥ ६ ॥

१. C. adds श्री before पराशरमतं. २. A. C. and D. read चिन्तितं for विहितं. ३. B. E. and F. read आचारहीन° for आचारभ्रष्ट°. ४. B. C. D. E. substitute तु for च. ५. व्यास उवाच does not appear in any of the manuscripts, but the following verse plainly contains questions, and as the preceding verses belong to Parāśara, these questions must be of Vyāsa. ६. E. and F. read किमाद्यकानि for किमाद्यकानि; while B. कर्माणि कानीह कथं च तानि for कर्माणि कानीह कथं च. ७. F. reads अनेहाः for अनेहा°. ८. This also does not appear in any of the MS., but the nature of following verses seems to be of Parāśara. ९. B. E. and F. read तस्यैकं कर्म for कर्मषट्कं. १०. B. and E. read °कृद्वन्धनैः, F. °गृहबन्धनः both for °बन्धहेतुभिः. ११. D. reads यथो° for अथो°. १२. D. reads श्रुतिदृष्टिकृतं for श्रुतिदृष्टिकृतं. १३. B. C. E. and F. read तदुक्तं कर्म यत् for तदुक्तं कर्म यत्; while D. substitutes तत् for यत्.

संध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।
 वैश्वदेवं तथाऽऽतिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥ ७ ॥
 प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।
 वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥ ८ ॥
 सन्ध्यामथ प्रवक्ष्यामि देवता-काल-नामभिः ।
 वर्णयि-च्छदन्सा युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥
 यावन्मन्त्रा यथोपास्तिरुपस्पर्शनमेव च ।
 आवाहनं विसर्गं च यावन्मन्त्रक्रमेण तु ॥ १० ॥
 दिवसस्य च रात्रेश्च सन्धिः सन्ध्येति कीर्तिता ।
 सोपास्या संहिजैर्यन्तात् स्यात्तैर्विश्वमुपासितम् ॥ ११ ॥
 मध्याह्नेऽपि च सन्धिः स्यात् पूर्वस्याह्नः परस्य च ।
 पूर्वाह्नो ह्यपराह्नस्तु क्षपा चेति श्रुतिक्रमः ॥ १२ ॥
 पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री ब्रह्माणी हंसवाहना ।
 रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मासनस्थिता ॥ १३ ॥
 रक्ताभरणभासाङ्गा रक्तमात्याम्बरा तथा ।

१. C. reads वैश्वदेवस् for वैश्वदेवं. २. B. C. and E. read अथ सन्ध्यां for सन्ध्यामथ. ३. A. reads यावद्विचार्य यथार्चनम्, but gives the marginal reading यद्विधा च प्रकीर्तिता. B. reads युक्ता यद्विधा च यथार्चिता, C. and D. युक्तं यद्विधानं यथार्चनम्; F. also reads the same, but differs युक्तां for युक्तं and E. युक्तां यद्विधां च यथार्चिताम् all for युक्ता यद्विधा च प्रकीर्तिता. ४. B. and. C. read यावन्मन्त्रं for यावन्मन्त्रा, E. यावन्मन्त्रान्यथोपास्ति° for यावन्मन्त्रा यथोपास्ति°; while A. B. E. and. F. read °रूपस्पर्शनं for °रुपस्पर्शन°. ५. B. C. E. and F. read यावन्मन्त्रं, D. यावन्मन्त्रं both for यावन्मन्त्रं. ६. D. reads सन्धिः for सान्धिः; while B. substitutes गीयते for कीर्तिता. ७. C. and F. read संहिजैः for संहिजैः. ८. C. reads मध्याह्नेऽपि for मध्याह्नेऽपि; while A. B. C. and F. read पूर्वस्याह्नोऽपरस्य and D. पूर्वस्याह्नः परस्परम् both for पूर्वस्याह्नः परस्य च. ९. A. B. C. and E. पूर्वाह्नोऽपराह्नः for पूर्वाह्नो ह्यपराह्नः; while B. and E. substitute च for तु. १०. C. reads क्षिपा चेति श्रुतिक्रमात्, E. क्षिपा चेति श्रुतिक्रमः and D. क्षये चेति श्रुतिक्रमात् all for क्षपा चेति श्रुतिक्रमः. ११. D. and F. read पूर्वसन्ध्या for पूर्वा सन्ध्या. १२. A. C. ब्रह्माणी and D. reads ब्रह्मणः for ब्रह्माणी; while C. हंसवाहिनी for हंसवाहना. १३. A. reads भारसाङ्गा for भासाङ्गा; while B. रक्ताभरणरक्ताङ्गी for रक्ताभरणभासाङ्गा and E. रक्ताभरणभराङ्गा for the same.

अक्षमाला स्रग्धरा च वरहस्ता ऽमराक्षिता ॥ १४ ॥
 प्रागौदित्योदयाद् विद्वान् मुहूर्ते वैधसे सति ।
 उत्थायोपासयेत् सन्ध्यां यावत् स्यादर्कदर्शनम् ॥ १५ ॥
 'विश्वमातः सुराभ्यर्च्ये पुण्ये गायत्री वैधसि ।
 आवाहयाम्युपास्यर्थे ऐह्येनोद्भि पुनीहि माम्' ॥ १६ ॥
 सन्ध्या माध्याह्निकी श्वेता सावित्री रुद्रदेवता ।
 घृषेन्द्रवाहना देवी ज्वलन्निशिखधारिणी ॥ १७ ॥
 श्वेताम्बरधरा श्वेता नागाभरणभूषिता ।
 श्वेतस्नग्धमाला च कृतानुरक्तिशङ्करा ॥ १८ ॥
 जलाधारा धरा धात्री धरेन्द्राङ्गभवा तथा ।
 स्वैभाविभातभूराद्या सुरौघनुतपाह्वया ॥ १९ ॥
 'मातर्भवानि विश्वेशि' विश्वे विश्वजनार्चिते ।
 शुभे वरे वरेण्यैहि आहूतासि पुनीहि माम् ॥ २० ॥

१. A. reads स्रग्धरा for स्रग्धरा and C. and D. ध्रुवाधारा च वरहस्ता for स्रग्धरा च वरहस्ता. २. Before this verse B. inserts the following verse:—

प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रमुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥.

३. B. reads वैधसि स्थिते and D. वैधवे सति for वैधसे सति. ४. A. reads अहो जहि, D. एनोऽस्ति, and F. अहोहि for एनोभि. ५. A. B. E. and F. read शम्भुदेवता for रुद्रदेवता. ६. A. reads 'विशूल' for 'निशिख'; while D. बालनिशिख for ज्वलनिशिख. ७. D. reads नागाभरणभूषिता for नागाभरणभूषिता. ८. F. reads 'मान्या च' for 'माला च'; while A. C. and D. substitute ऽवि for च. ९. A. C. and D. read 'रक्तशङ्करा' for 'रक्तशङ्करा'; while B. E. 'रक्तशङ्करा' for the same. १०. B. C. E. and F. read जलाधारधरा धात्री for जलाधारा धरा धात्री; while A. जला. धारा धीरजटा for the same. ११. A. B. E. and F. read धरेन्द्राङ्गभवा for धरेन्द्राङ्गभवा; while D. substitutes ऽभवा for तथा. १२. B. reads this line thus:—

स्वभावभूरिभूपादया स्वराडयाऽनुत्तमाऽह्वया ।

स्वभावभावभूराद्या स्वराद्यनुतपाह्वया ॥.

A. E. स्वराद्यनुत्त and F. स्वराविनुत्त. for सुरौघनुत्त. १३. A. E. and F. read विश्वेशे for विश्वेशि. १४. A. reads ऽहि आहूतैः B. E. and F. एहि आहूतैः for एहि आहूतासि; while D. reads वरेण्यैहि आहूता हि for वरेण्यैहि आहूतासि.

सन्ध्या सायन्तनी कृष्णा विष्णुदेवी सरस्वती ।
 खगगां कृष्णवस्त्रा तुं शङ्खचक्रगदाधरा ॥ २१ ॥
 कृष्णस्त्रभूषणैर्युक्ता सर्वज्ञानमया वरा ।
 सर्ववाग्देवता सर्वा ब्रह्मादिवचसि स्थिता ॥ २२ ॥
 वीणा-ऽक्षमालिका-चापहस्ता स्मितवरानना ।
 चतुर्दशजनाभ्यर्च्या कल्याणी शुभवाक्प्रदा ॥ २३ ॥
 मातर्वाग्देवि वरदे वरेण्ये वचनप्रदे ।
 सर्वामरणस्तुत्ये आहूतेहि पुनीहि माम् ॥ २४ ॥
 ब्रह्मेशार्क-हरीणां तु संगमस्तूभयोर्भवेत् ।
 माध्याह्निकायां सन्ध्यायां सर्वदेवसमागमः ॥ २५ ॥
 पूजाभिकाङ्क्षिणो ये च ये च केचिज्जलार्थिनः ।
 श्राद्धान्नभागधेया ये ये चाग्निहुतभागिनः ॥ २६ ॥
 अन्यान्युच्चावचानीह स्थावराणि चराणि च ।
 माध्याह्निकीमपेक्षन्ते तेषामाप्यायनी हि सा ॥ २७ ॥
 यस्तस्यां नार्चयेद्देवांस्तर्पयेन्न पितृस्तथा ।
 भूतान्युच्चावचानीह सोऽन्धतामिहमृच्छति ॥ २८ ॥
 ईशान्याभिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा ।

१. A. and D. read विष्णुदेवा for विष्णुदेवी. २. D. स्वर्गगा and F. खे माया. for खगगा. ३. B. and E. substitute च for तु. ४. D. reads कृष्णभूषणैर् for कृष्णस्त्रभूषणैर्. ५. B. and E. read मया च सा, F. मया ऽमया, and C. मयि परा all for मया वरा. ६. B. and E. read देवताः for देवता. ७. We follow here only A.; while B. reads चार and C. D. चारु for चाप; and E. and F. quite mistaken. ८. A. reads हस्ता स्मितचारजनानना for चापहस्ता स्मितवरानना; while D. reads स्मिता for स्मित. ९. D. reads शुभकप्रदा for शुभवाक्प्रदा. १०. A. C. D. and F. read मातर्वाग्देवते देवि for मातर्वाग्देवि वरदे. ११. D. reads च वरप्रदे for वचनप्रदे. १२. D. सर्वमहर्षणस्तुत्ये for सर्वामरणस्तुत्ये. १३. D. reads आहूते हि पुनाहि for आहूतेहि पुनीहि. १४. D. reads सङ्गमोऽस्तूभयोः for सङ्गमस्तूभयोः. १५. B. C. and E. read सर्वे देवाः समागताः for सर्वदेवसमागमः. १६. D. reads किञ्चित् for केचित्. १७. D. substitutes आङ्ग for श्राद्ध. १८. B. C. D. E. and F. read माध्याह्निकाम् and आप्यायना for माध्याह्निकीम् and आप्यायनी, but C. and D. read आप्यायिका for आप्यायनी. १९. D. reads तर्पयेत् for तर्पयेत्. २०. B. reads ईशानाभिमुखः C. and D. ईशान्याभिमुखो for ईशान्याभिमुखो.

सन्ध्यामुपासयेद्विद्वान्ध्यावत्ताम्रबोधत ॥ २९ ॥
 आ मणेरबन्धनाद्धस्तौ पादौ चाऽऽजानुतः शुचिः ।
 प्रक्षाल्याऽऽचामयेद्विद्वान्तर्नीलकरो द्विजः ॥ ३० ॥
 निर्मलौफेनपूताभिर्मनोज्ञाभिः प्रयत्नवान् ।
 आचामेद्विद्वतोर्थेन पुनराचमनाच्छुचिः ॥ ३१ ॥
 मुखैर्निर्माजनं कृत्वा द्विस्तेनैवाधराद् यथा ।
 अद्भिश्च संस्पृशेत् खानि सर्वाण्यपि विशुद्धये ॥ ३२ ॥
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या सव्यपाणिस्थवारिणा ।
 घ्राणं संस्पृश्य नेत्रे च तेनार्नामिकया श्रुती ॥ ३३ ॥
 नाभिं च तत्कनिष्ठाभ्यां वक्षः करतलेन च ।
 शिरः सर्वाभिरंसौ च हृङ्गुल्यग्रैश्च संस्पृशेत् ॥ ३४ ॥
 आचम्य प्राणसंरोधं कृत्वा चोपस्पृशेत् पुनः ।
 अत्रोपस्पर्शने मन्त्रं प्रातः केचित् पठन्ति हि ॥ ३५ ॥
 सूर्यश्चमेति मन्त्रेण प्रातराचमनं स्मृतम् ।
 'आपः पुनन्तु' मध्याह्ने सायमग्निश्चमेति च ॥ ३६ ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तज्जलम् ।
 आचम्य विधिवद्धीमान् सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥ ३७ ॥

१. B, C, D, and E. read यद्वत्तयावत् for विद्वान्यथावत्; while C, sub-
 stitutes उपासते for उपासयेत्. २. B, and E. read आमणिबन्धनात् for
 आ मणेरबन्धनात्. ३. A, B, C. read आचमयेत् for आचामयेत्; while D.
 ह्याचमेत् for the same. ४. D. reads निर्मलान् for निर्मला°. ५. C, D.
 read आचमेत् for आचामेत्. ६. A, C, D, and F. read वल्ल° for मुख°. ७.
 A. उपरानया, B. and E. उपराण्यपि, C. and F. उपराण्यथ and D.
 उपराण्यथा for धरान् यथा; while F. substitutes तथैव for तेनैव. ८. D.
 reads नासिकया for ऽनामिकया. ९. B, C, D. and E. omit हि. १०. D.
 reads अनस्य for आचम्य. ११. B. and E. read उपसर्जने for उपस्पर्शने.
 १२. A. and D. read मध्याह्ने पुनन्त्वापो विपर्ययम् and omit the following
 whole line—

मन्त्राभिमन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं च तज्जलम् ।

but D. reads मध्याह्ने पुनस्त्वापो; while F. does not insert the whole
 verse. १३. B. reads जलं तथा and A, C, E. and F. तथा जलम् both for
 च तज्जलम्. १४. A, C. and F. read आरमेत् for आचरेत्; while F.
 substitutes धर्मान् for धीमान्.

सोङ्कारां चैव गायत्रीं जप्त्वा व्याहृतिपूर्विकम् ।
 आपोहिष्ठादि जल्पन्ति च्छन्दो-देवर्षिपूर्वकम् ॥ ३८ ॥
 छन्दोभिर्धिनियोगैश्च मन्त्र-ब्राह्मणसंयुतम् ।
 एतद्धीनं न कुर्वीत कुर्याच्चेत् स्यात्सदासुरम् ॥ ३९ ॥
 मृत्युभोतैः पुरा देवैरात्मनश्छादनाय च ।
 छन्दांसि संस्मृतानीह च्छादितास्तैस्ततो ऽमराः ॥ ४० ॥
 छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससीवाथ वाऽऽकृतेः ।
 छन्दोभिर्वावृतं सर्वं विद्यात् सर्वत्र नान्यथा ॥ ४१ ॥
 यैस्मिन्मन्त्रे तु यो देवस्तेन देवेन चिह्नितम् ।
 मन्त्रं तद्वैवतं विद्यात् सैवं तस्य तु देवता ॥ ४२ ॥
 येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता तु येन वै ।
 मन्त्रेण तस्य स प्रोक्तो मुनेर्भावस्तदात्मकः ॥ ४३ ॥
 यत्र कर्मणि चारब्धे जप-होमार्चनादिके ।
 क्रियते येन मन्त्रेण विनियोगस्तु स स्मृतः ॥ ४४ ॥
 अस्य मन्त्रस्य चाऽर्थोऽयमर्थं मन्त्रोऽत्र वर्तते ।
 तत्तस्य ब्राह्मणं ज्ञेयं मन्त्रस्येति धृतिक्रमः ॥ ४५ ॥
 एतद्धि पञ्चकं ज्ञात्वा क्रियते कर्म यद्विजैः ।
 तदनन्तफलं तेषां भवेद्धेदं निदर्शनात् ॥ ४६ ॥
 एकं शिनापि यद्वयूनं कुर्यात् कर्म द्विजोत्तमाः ।

१. C. and F. read 'पूर्वकम्' and D. 'पूर्वकम्'. २. B. E. and F. read 'देवता-कविपूर्वकम्' for 'देवर्षिपूर्वकम्'. ३. D. reads 'होतृ' for 'चैव स्यात्'.
 ४. D. reads 'अतः' for 'ततः'. ५. A. and F. वाससी कृतिरेव वा, B. C. E. वाससी वाथ वा कृते and D. वाससी कृतिरेव च all for वाससी वाथ वा ऽऽकृतेः.
 ६. B. C. D. and E. read नान्यतः for नान्यथा. ७. B. substitutes सन्ने for मन्त्रे; while E. substitutes च for तु and D. ये देवास्तेन मन्त्रेण for यो देवस्तेन देवेन.
 ८. B. and E. read तद्वैवतं for तद्वैवतं; while D. substitutes यत् for तत्. ९. B. and E. substitute सेति for सैव; while C. reads सन्ति तत्र तु देवता and D. सवितस्तत्र देवता for सेव तत्र तु देवता. १०. D. reads संप्रोक्तो for स प्रोक्तो. ११. B. reads 'द्विकैः' for 'द्विकैः'. १२. B. and E. read नियोगस्तस्य संस्मृतः A. also reads the same, but corrects स स्मृतः for संस्मृतः; while F. विनियोगश्च तस्य सः for विनियोगस्तु स स्मृतः. १३. D. reads अर्थः for अर्थः and ऽनुवर्तते for ऽत्र वर्तते. १४. D. reads ब्राह्मणा for ब्राह्मणो.
 १५. F. reads वेदे for वेद. १६. D. reads अकामेनापि for एकांशेनापि. १७. A. E. and F. read ऽद्विजो मतिः; C. and D. द्विजोऽपि यः for द्विजोत्तमाः.

तेनासौ हन्यते कर्ताऽमृतो गर्ह्यत्वमृच्छति ॥ ४७ ॥
 कुर्वन्नहो द्विजः कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 नासौऽतस्य फलं विन्देत् क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥ ४९ ॥
 आपद्यते स्थाणुं गतं स्वयं धाम्नि प्रलीयते ।
 यातयामानि च्छन्दांसि भवन्त्यफलदान्यपि ॥ ५० ॥
 सिन्धुद्वीप ऋषिच्छन्दो गायत्री ऋक्षु तिसृषु ।
 आपो हि दैवतं प्राहुरापोहिष्ठादिषु द्विजाः ॥ ५१ ॥
 गांधिजो राजपुत्रस्तु द्रुपदायामृषिर्भवेत् ।
 आनुष्टुभं भवेच्छन्द आपञ्चैव तु दैवतम् ॥ ५२ ॥
 अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः ।
 छन्दोस्यानुष्टुभं प्राहुरापञ्चैव तु दैवतम् ॥ ५३ ॥
 सौत्रामण्यावभृतके विनियोगोऽस्य कल्पितः ।
 उदुत्यमृषिः प्रस्कण्वो गायत्रं सूर्यदेवता ॥ ५४ ॥
 चित्रमित्यत्र कुत्सस्तु शकरी सूर्यदैवतम् ।
 प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व गायत्र्यापो ऋचां त्रयम् ॥ ५५ ॥
 द्रुपदाघमर्षणं सूक्तं मार्जने व्याहरेदिति ।
 स्मृतिभिः परिशिष्टैश्च विशेषस्तोत्रं सेचने ॥ ५६ ॥
 उक्तोऽधोर्ध्वविभागेन कर्तव्यः सोऽपि सैद्धिजैः ।
 आपोहिष्ठेति च ऋचामष्टाक्षरपदेन च ॥ ५७ ॥

१. A. B. and E. read गर्तत्वम्, D. गन्ताऽन्धम् for गर्ह्यत्वम्, C. also reads the same as D., but corrects गर्ह्यत्वम्. २. D. reads कश्चन for किञ्चन.
 ३. A. reads कर्मफलायः स्यात् तस्य for फलं विन्देत्; while D. substitutes कर्ममात्रं for क्लेशमात्रं. ४. A. substitutes च for वा. ५. B. and E. read फलवानि for ऽफलवानि. ६. B. and E. read 'द्वीप ऋषिच्छन्दो वै for 'द्वीप ऋषिच्छन्दो. C. also follows this, but adds वै in the marginal correction after च्छन्दो. ७. A. B. E. and F. read कौकिलो and D. गोभिलो for गांधिजो. ८. B. and E. read द्रुपदायामर्षे उच्यते, A. द्रुपदायामृष्यते and F. द्रुपदा ऋषिरुच्यते all for द्रुपदायामृषिर्भवेत्. ९. D. gives this verse after प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व, &c. C. also omits it, but gives in marginal correction. १०. A. E. and F. read अघमर्षणम् for अघमर्षणः. ११. B. C. E. read उदुत्यमिति for उदुत्यमृषिः. १२. C. D. E. and F. read सूर्यदेवता for सूर्यदेवतम्. १३. A. reads गायत्र्यापो ऋचां, D. गायत्र्याप ऋचा both for गायत्र्यापो ऋचां. १४. A. and E. read 'सेचने for 'सेचने. १५. D. reads उल्का ऽधोर्ध्वं for उक्तोऽधोऽधोः. १६. B. C. D. F. read च for सः. १७. A. and D. read ऋचामष्टाक्षरपदेन च for ऋचामष्टाक्षरपदेन च. E. also reads the same; while C. substitutes विष्वा for च ऋचां.

- पादान्ते तु क्षिपेद्वारि पादमध्ये न च क्षिपेत् ।
भूमौ मूर्ध्नि तथाऽकाशे मूर्ध्न्याकाशे पुनर्मूर्ध्नि ॥ ५८ ॥
एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥ ५९ ॥
ऋगर्थे वा प्रकुर्वीत शिष्टानां मतमीदृशम् ।
उदुत्यं, चित्रं देवानामुपस्थाने नियोजयेत् ।
हंसः शुचि षडित्यादि केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ ६० ॥
* अग्न्याकृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुर-मानुषम् ।
संक्षोभायां सृजद्ब्रह्मा संसेमा व्याहृतीः पुरा ॥ ६१ ॥
भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।
आद्यास्तिस्रो महाप्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोजनात् ॥ ६२ ॥
अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ ६३ ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव च्छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् ॥ ६४ ॥
भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च ।
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठश्चषेयः क्रमात् ॥ ६५ ॥
एताभिः सकलं व्याप्तमेताभ्यो नास्ति चापरम् ।
सप्तैते स्वर्गलोका वै सत्यादूर्ध्वं न विद्यते ॥ ६६ ॥

१. A. B. C. E. and F. read this line thus :—

पदान्ते प्रक्षिपेद्वापि पदमध्ये तु न क्षिपेत् ।

२. C. and D. substitute तथा for पुनः. ३. A. C. and D. omit this verse :—

एवं वारि द्विजः सिञ्चन् तर्पयेत् सर्वदेवताः ।

ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ॥

while C. gives in the marginal correction the following one line which is an additional one :—

पुनर्मूर्ध्नि पुनर्मूर्ध्नि आकाशे च पुनर्मूर्ध्नि ।

४. B. and C. read संक्षेपेण and E. F. संक्षेपाय for संक्षोभाय; while C. reads सृजन् for ऽसृजद्. ५. D. reads सप्तेमा for संसेमाः. ६. A. सर्वत्र तानि योजयेत्, B. E. and F. तासां सर्वत्र योजना, both for सर्वत्रैव नियोजनात्.

७. A. B. E. and F. read आदिष्वो for सूर्यो. ८. B. and E. omit च; while C. D. substitute ऋविः for ऋषयः. ९. A. सत्यदूर्ध्वं च for सत्यादूर्ध्वं न.

तस्माल्लोकात् परा मुक्तिरर्वाचीनावपेक्षया ।
 प्राणसंयमनेष्वेता अभ्यस्याः पूरकादिभिः ॥ ६७ ॥
 ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः ३३धात् प्रयुज्यते ।
 प्रत्योङ्कारसमायुक्तो मन्त्रोऽयं तैत्तिरीयके ॥ ६८ ॥
 अत्रोङ्कारवदार्पादि विदुर्ब्रह्मविदो जनाः ।
 प्रणवाद्यन्तगायत्री प्राणायामेष्वयं विधिः ॥ ७० ॥
 गायत्र्यादिकचित्रान्तैर्मन्त्रैश्च प्रागुदीरतैः ।
 उपासीरन्दिजास्तावद्यावन्नोदेति भास्करः ॥ ७१ ॥ •
 गवां बालपवित्रेण यस्तु सन्ध्यामुपासते ।
 सर्वतीर्थाभिषेकं तु लभते नात्र संशयः ॥ ७२ ॥
 गोबालं दर्भसारं च खड्गं कनकमेव च ।
 दर्भ-ताम्र-तिलैर्वापि एतैस्तर्पणकृद्-दिजाः ॥ ७३ ॥
 स सन्तर्प्य पितृन्देवानात्मानं त्रिदिवं नयेत् ।
 त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ॥ ७४ ॥
 उद्यन्तं ते विवस्वन्तं बलादिरुहन्ति खादितुम् ।
 दिने दिने सहस्रांशुरलक्ष्यैस्तैरभिद्रुतः ॥ ७५ ॥
 भानुहीनः कृतस्तूर्णं तद्वश्यत्वमिवागतः ।
 अतस्तस्य च तेषां च ह्यभ्युद्यद् सुदारुणम् ॥ ७६ ॥
 किं भविष्यति युद्धेस्मिन्नित्यभूत्सुरविस्मयः ।
 अरुणस्य च ये बाणा ज्वलन्तो ये च भास्वतः ॥ ७७ ॥
 विलक्ष्यार्स्ते निवर्तन्ते मन्देहानामदर्शनात् ॥ ७८ ॥

१. A. reads °अपेक्षया and D. °अपेक्षया both for °अपेक्षया. २. A. B. and E. read अभ्यस्ता for अभ्यस्याः. ३. F. omits ओम्. ४. B. C. and E. substitute च for न. ५. A. and B. read ये तु for यस्तु. ६. A. reads लभन्ते. for लभते. ७. D. and E. read गोबालदर्भसारं च. for गोबालं दर्भसारं च. ८. C. दर्भं ताम्र-तिलम् and D. दर्भ-ताम्र-तिलं both for दर्भ-ताम्र-तिलैः. ९. A. reads तर्पणकैः. for तर्पणकृद्; while A. and B. substitute एभिः for एतैः. १०. B. reads अशक्तो यस्तु for त्रिंशत्कोट्यस्तु. ११. B. reads उद्यन्तं ते. १२. B. C. D. E. read भानुहीनः for भानुहीनः; while B. and E. substitute निर्ये for तूर्णं. १३. B. and E. read भवेद् for ह्यभ्युद्. १४. A. C. and F. read ये ज्वलन्तो विवस्वतः for ज्वलन्तो ये च भास्वतः. १५. C. reads विलक्षाः for विलक्ष्याः and F. विलक्षणाः for the same.

स्वेरप्यंशवो ह्यस्माद्यातायोता ह्यशक्तिः ।
 अप्राप्त्या च शरीराणां स्वामिन्येव लयं गताः ॥ ७९ ॥
 हेपाशब्दमकुर्वाणाः शफस्फुरणवर्जिताः ।
 स्तब्धाङ्गा निर्जवा जाताः सूर्यस्याग्निघाजिनः ॥ ८० ॥
 ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यत् सन्ध्यां ते उपासन्तः क्षिपन्त्येतज्जलं महत् ॥ ८१ ॥
 ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्याचामिमन्त्रितम् ।
 दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥ ८२ ॥
 सहस्रांशो रथे तिष्ठन् योऽधीयानंश्चतुः श्रुतोः ।
 याज्ञवल्क्यः समाप्त्येतद्दिशोऽनुकवांस्तथा ॥ ८३ ॥
 मत्वेत्यनुदितादित्ये सन्ध्यापास्तिकरो भवेत् ।
 उदिते सति या सन्ध्या बालक्रीडोपमा हि सा ॥ ८४ ॥
 सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वा नैव ह्युपासिता ।
 स जीवन्नेवै शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः ॥ ८५ ॥

१. B. and E. read 'यातो' for 'याताः'; while A. 'यशक्तिः' and B. 'स्वशक्तिः' for 'ह्यशक्तिः'. २. B. and C. 'अप्राप्ताश्च' and E. and D. 'अप्राप्ताव' for 'अप्राप्त्या च'. ३. B. reads 'स्वात्मन्येव' and D. 'स्वामिनैव' both for 'स्वामिन्येव'. ४. B. substitutes 'शब्द' for 'शफ'. ५. C. reads 'निर्जया जाताः', D. 'निर्जयाज्जाता' both for 'निर्जवा जाताः'. ६. B. and E. read 'मुनयः' for 'ऋषयः'. ७. B. and E. read this line as follows:—

ते सन्ध्यां यदुपासन्तः क्षिपन्ति तज्जलं महत् ।
 while C. D. read 'उपासीत' and C. D. and F. substitute 'प्रक्षिपन्ति' for 'क्षिपन्त्येतत्'. ८. C. and D. read 'दह्यन्ते' for 'दहन्ते'. ९. D. reads 'सहस्रांशुरथे' for 'सहस्रांशो रथे'. १०. B. E. read 'अधीयाय' for 'अधीयानः'. ११. A. reads 'विवृशान्', B. 'तदृशान्' and C. 'ऋषीशान्' all for 'विदृशान्'; while E. and F. are quite mistaken. D. reads 'ततः' for 'तथा'. १२. B. reads 'ममेति', C. and D. 'सत्वे तु' for 'मत्वेति'; while D. substitutes 'अनुदिवा' for 'अनुदिता' and E. 'अनुदिना' for the same. १३. Before this line C. inserts in the marginal correction the following verse:—

सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
 यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

It appears to occur in other Smritis. १४. C. and D. substitute 'च' for 'हि'. १५. A. 'सन्ध्यायैर्न', B. and E. 'न च सन्ध्या' both for 'ज्ञात्वा नैव'. १६. A. B. E. and F. read 'जीवन्नेव' for 'जीवन्नेव'. A. and F. 'शूद्रः स्यान्महापातकसंयुतः', B. and E. 'शूद्रः स्यात्सहापातकसंयुतः' and D. 'शूद्रश्च साधु गच्छति सान्वयः' all for 'शूद्रत्वमवगच्छति सान्वयः'.

मान्नं पार्थिवमाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं मानसं चेति सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥ ८६ ॥
 शं न आपस्तु वै मान्नं मुद्गालम् ॥ तु पार्थिवम् ।
 भस्मना स्नानमाग्नेयं गवां रेणुभिरानिलम् ॥ ८७ ॥
 आतपे सति या वृष्टिर्दिव्यं ज्ञानं तदुच्यते ।
 बहिर्नद्यादिके स्नानं वारुणं प्रोच्यते बुधैः ॥ ८८ ॥
 यद्वयानं मनसा विष्णोर्मानसं तत् प्रकीर्तितम् ।
 असामर्थ्येन कायस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ॥ ८९ ॥
 तुल्यफलानि सर्वाणि स्युरित्याह पराशरः ।
 स्नानानां मानसं ज्ञानं मन्वाद्यैः परमं स्मृतम् ॥ ९० ॥
 कृतेन येन मुच्यन्ते गृहस्था अपि तु द्विजाः ।
 दिव्यादीनां त्रयाणां तु ज्ञानानामौषसं परम् ॥ ९१ ॥
 सद्यः पापहरं प्राहुः प्राजापत्यव्रताधिकम् ।
 उषस्युषसि यत् स्नानं क्रियतेऽनुदिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ ९२ ॥
 प्रौढरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ९३ ॥
 अस्नातो नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।
 क्लिद्यन्ते हि सुगुप्तानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च ॥ ९४ ॥
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ।
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥ ९५ ॥

१. A. D. and F. read गेरिणुनाऽऽनिलं स्मृतम् for गवां रेणुभिरानिलम्. २. I. reads आदित्ये for आतपे. ३. B. and E. read तद्विष्यं स्नानमेकधा for दिव्यं स्नानं तदुच्यते. B. and E. read नैद्योवकम् for नैद्यादिके. ५. B. and E. read तत् कीर्तितम् for प्रोच्यते बुधैः. ६. B. and E. read कथ्यते बुधैः and A. प्रोच्यते बुधैः for तत् कीर्तितम्. ७. B. and E. read सर्वाणि फलनु-
 त्यानि, C. and D. तुल्यफलानि सर्वाणि. ८. B. omits this line. ९. C. reads सर्वद्विजाः for तु द्विजाः. १०. E. omits this line. ११. C. reads
 ०क्षताधिकम् for ०व्रताधिकम्. १२. A. omits this and the following six
 lines. १३. B. E. and F. read अस्नात्वा for अस्नातो. १४. D. wrongly
 reads this line thus :—

दिव्यन्ते च सुगुप्तानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च ।

स्नानेन दिवा रात्रौ प्रातःस्नानेन शुद्धयति ।
 उषःस्नानं प्रशंसन्ति सर्वे च पितरो ऽमराः ॥ ९६ ॥
 दृष्टादृष्टकरं पुण्यं शंसन्ति ऋषयो ऽपि हि ।
 प्रातःस्नायी हि यो विप्रः सोऽर्हः स्यात्सर्वकर्मसु ॥ ९७ ॥
 तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्सर्वं स्याद्यथार्थवत् ।
 अविद्वान् ज्ञानकाले तु यः कुर्यादन्तर्धानम् ॥ ९८ ॥
 प्रापीयान् रौरवं याति पितृशोपहतो भ्रुवम् ।
 यच्च श्मश्रुषु केशेषु यज्जलं देहलोमसु ॥ ९९ ॥
 हस्ताभ्यां न तु वस्त्रेण जलं विद्वान् प्रमार्जयेत् ।
 मार्जिते पितरः सर्वे सर्वा अपि हि देवताः ॥ १०० ॥
 तथा सर्वे मनुष्याश्च त्यजेन्त्यह्नाय तं द्विजम् ।
 स्नानं चिन्तितं सर्वे तीर्थं पितृदिवौकसः ॥ १०१ ॥
 ततोऽन्यद्यद्यसौ गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि ।
 यातुः स्नानार्थिनस्तीर्थं चिन्तितं तज्जलाभ्रयम् ॥ १०२ ॥

१. C. and D. read स्नानेन च for स्नानेन. २. B. E. F. and D. read ज्ञानं विशोधनम् for स्नानेन शुद्धयति. ३. A. B. C. E. and F. read अपि for च. ४. D. reads पितरः, B. and E. मुनयः both for ऋषयः. ५. B. and E. read प्राप्तेति तत्कृतं पुण्यं सर्वं च for तत्कृतं कर्म यत्किञ्चित्सर्वं; while A. omits तत्. ६. B. C. E. D. and F. read पावहतो for प्रापहतः; while B. E. and F. substitute द्विजः for भ्रुवम्. ७. D. reads यात्रा देहे च for यज्जलं देहम्. ८. B. and D. substitute हि मार्जयेत् for प्रमार्जयेत्. ९. D. reads च for हि; while E. and F. read तोये for सर्वे. १०. D. reads त्यजेन्निराशाय तं. ११. B. and E. read ज्ञानः शपन्ति तत्सर्वं, C. स्नानं सेचन्ति ते सर्वे, D. स्नानं सञ्चितं सर्वं and F. नातुः सिञ्चति तत्सर्वं all for स्नानं चिन्तितं सर्वं. १२. C. reads अन्यद्यद्यसौ, D. नद्याद्यसौ for अन्यद्यद्यसौ; while D. reads गच्छन् for गच्छेत्. १३. D. reads this line thus :—

ये तु स्नानार्थिनस्तीर्थं सञ्चिन्तन्ति जलाभ्रयम् ॥ १०२ ॥

१४. B. and E. read जलाभ्रयम् for जलाभ्रयम्.

तदेहमुपतिष्ठन्ति तृप्त्यै पितृ-दिवौकसः ।
 अतो न चिन्तयेत्तार्थं ब्रजदेव त्वचिन्तितम् ॥ १०३ ॥
 देवत्वात-नदी-स्रोतस्-सरस्सु स्नानमाचरेत् ।
 स्नानं नद्यादिबन्धेषु सद्भिः कार्यं सदम्बुषु ॥ १०४ ॥
 कृत्रिमं तोयकूपस्थं तोयं तत्र त्वकृत्रिमम् ।
 न तीर्थे रुयाकुले स्नायान्नासज्जनसमावृते ॥ १०५ ॥
 दर्भहीनोऽन्यचित्तश्च न नग्नो न शिरोविना ।
 कदाचिद्विदुषा भृत्या न स्नातव्यं पराभसा ॥ १०६ ॥
 अम्भःकृदुष्कृतांशेन स्नानकर्तापि लिप्यते ।
 पञ्च वा सप्त वा पिण्डान् स्नार्यादुद्धृत्य तत्र तु ॥ १०७ ॥
 वृथास्नानादिकानीह विशेषेण विवर्जयेत् ।
 वृथा ह्युष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमवैदिकम् ॥ १०८ ॥
 वृथा चाश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ।
 मासे नमसि न स्नायात् कदाचिन्निगगासु च ॥ १०९ ॥
 रजस्वला भवन्त्येता वर्जयित्वा समुद्रगाः ।
 नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्देहति कर्मणा ॥ ११० ॥
 न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
 न स्नायात् क्षोभितास्वर्णसु स्वयं न क्षोभयेच्च ताः ॥ १११ ॥

१. A. and C. read तृप्त्यै पितृ-देवताः, E. तृप्ता ये पितृ-देवताः for तृप्त्यै पितृ-
 दिवौकसः. २. B. ब्रजदेवं न चिन्तितम्, C. D. and F. ब्रजदेव तु चिन्तितम् for
 ब्रजदेव त्वचिन्तितम्. ३. A. B. and E. read तोयबन्धस्वम् for तोयकूपस्थं
 and B. and E. च कृत्रिमम् and D. तु कृत्रिमम् for त्वकृत्रिमम्.
 ४. B. reads आकरे for रुयाकुले. ५. B. and E. read समाकुले and
 D. समाश्रिते for समावृते. ६. B. and E. read अन्यचित्तस्तु; while A.
 substitutes तु for च. ७. D. reads निध्या for मृत्या. ८. A. B. E.
 and F. read अम्भःकृत् for अम्भःकृत°. ९. A. B. E. read विलिप्यते for ऽपि
 लिप्यते. १०. B. and E. read स्नानान् and C. यावत् both for स्नायात्. ११. A.
 क्रिया° for वृथा°. १२. B. and E. substitute एव and C. and D. च for
 हि. १३. B. C. E. read जाप्यम् for जप्यम्. १४. F. reads असाक्षिके for
 असाक्षिकम्. १५. H. reads निगगाजले for निगगासु च. १६. A. B. E.
 and F. read ब्राह्मणो for न विप्रो. १७. D. reads आसु for अम्भः.

न निर्गतासु तीर्थाच्च पतन्तीष्वाहतासु च ।
 रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये ॥ ११२ ॥
 व्रतेषु चैव षष्ठाषु न स्नायादुष्णवारिणा ।
 न स्नायाच्छूद्रहस्तेन नैकहस्तेन वा पुनः ॥ ११३ ॥
 उद्धृताभिरपि स्नायादाहताभिर्द्विजातिभिः ।
 स्वभावाभिरनुष्णाभिरंघ्रिः सहेमभिर्द्विजः ॥ ११४ ॥
 नवाभिर्निर्देशाहाभिरसंस्पृष्टाभिरन्त्यजैः ।
 र्यैः स्नानमाचरेन्नित्यं तं प्रशंसन्ति देवताः ॥ ११५ ॥
 तस्माद्बहुगुणं स्नानं सदा कार्यं द्विजातिभिः ।
 उत्साहाप्यायनं स्वान्तप्रशान्ति-शक्ति-वृद्धिदम् ॥ ११६ ॥
 कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि-सौभाग्या-ऽऽयुःप्रवर्धनम् ।
 स्वर्ग्यं च दशभिर्युक्तं गुणैः स्नानं प्रशस्यते ॥ ११७ ॥
 सूर्यादिदिनवारोक्तैस्तैलाभ्यञ्जनपूर्वकम् ।
 हृत्ताप-कीर्ति-मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति-मृत्यवः ॥ ११८ ॥
 आयुश्चाकार्कादिवारेषु तैलाभ्यङ्गे फलं क्रमात् ।
 जलावगाहनं नित्यं स्नानं सर्वेषु वर्णेषु ॥ ११९ ॥

१. B. reads तीर्थासु for तीर्थाच्च, but it seems incorrect. २. F. omits this verse. ३. B. and E. read ग्रहणे च or ग्रहणेषु. ४. A. F. C. and D. read तथा for पुनः. ५. A. and F. read 'सहेमभिस्तथा द्विजाः, D. 'सहसाभिस्तथा द्विजः for 'रङ्गिः सहेमभिर्द्विजः; while C. reads 'सहस्रमाभिः and B. द्विजाः for सहेमाभिः and द्विजः respectively. ६. F. reads निर्देशाहोभिः for निर्देशाहाभिः. ७. F. does not insert this verse. ८. A. and E. read स्वान्तप्रसन्ति° B. शान्तप्रसन्ति° and E. स्वान्तप्रसन्ति° for स्वान्तप्रशान्ति°; while B. C. and E. वृद्धिकम् for वृद्धिदम्. ९. B. and C. कीर्तिः कान्तिर्वपुःपुष्टिः for कीर्ति-कान्ति-वपुःपुष्टि°; while E. and F. वपुः पुष्टि° or वपुः पुष्टि°. १०. C. reads द्वादशाभिः for च दशभिः. ११. B. C. E. D. and F. read दिनवारोक्तं for दिनवारोक्त°. १२. A. reads 'मरणमुत्सास्वानाप्ति° and D. 'मरण-सुप्त-स्थानाप्ति° for 'मरण-लक्ष्मी-स्थानाप्ति°. E. follows this ending, but reads 'स्वानाप्तमृत्यवम् for 'स्थानाप्ति-मृत्यवः; while B. 'सुप्तः नानाप्ति° and C. 'सुप्तेः स्नानाप्त° for 'लक्ष्मी-स्थानाप्ति°.

शक्तैरहरहः कार्यं तस्योद्य विधिरुच्यते ।
 गोशकृन्मृत्कुशांश्चैव पुष्पाणि पत्रिकां तथा ।
 स्नानार्थी प्रयतो नित्यं स्नानकाले समाहरेत् ॥ ११९ ॥
 स्वमनोऽभिमतं तीर्थं गत्वा प्रक्षाल्य पद्मयम् ।
 हस्तौ चाचम्य विधिवच्छिखां बद्ध्वा कचेतसा ॥ १२० ॥
 मृदम्बुभिः स्वर्गात्राणि क्रमात् प्रक्षालयेद्यथा ।
 पादौ जङ्घे कटिं चैव क्रमात् प्रागम्बुभिः स्निभिः ॥ १२१ ॥
 प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य च तज्जलम् ।
 गुह्याय गुह्यामित्येतद्यजुषा प्रयताञ्जलिः ॥ १२२ ॥
 ऊरून्हीति च मन्त्रेण कुर्यादापोभिर्मन्त्रणम् ।
 विधिज्ञाः कवयः केचिमन्त्रतत्त्वार्थवेदिनः ॥ १२३ ॥
 यत्र स्थाने तु र्थेत्तीर्थं नदी पुण्यतमा तथा ।
 तैश्चायेन्मनसा नित्यमन्यतीर्थं न चिन्तयेत् ॥ १२४ ॥
 गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत् ।
 महाव्याहृतिभिः पञ्चादाचोमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ १२५ ॥
 उदुत्तममिति ह्यण्डु मन्त्रेण प्राङ्मुखो विशेत् ।
 ये ऽप्रयो दि वि चेत्येतत्कुर्यादालम्भनं ततः ॥ १२६ ॥
 सूर्यं पश्यञ्जलं मुक्त्वा समुत्तीर्य ततः स्थलम् ।
 आचम्याथ हरेन्मृत्स्नां तथा कार्यं समालभेत् ॥ १२७ ॥

१. C. substitutes अद्य for अय and E. अर्य° for the same. २. A. reads पत्रकं for पत्रिकां. ३. C. and D. read सदा° for समा°. ४. A. reads °ऽभिहितं and F. °ऽनिहितं. for °ऽभिमतं. ५. E. and F. read पद्मयम् and C. and E. पद्मयोः both for पद्मयम्. ६. B. and D. substitute च for स्न°. ७. A. B. and D. read अय for यथा. ८. D. reads प्राणं for प्राक्°. ९. C. and D. read गुह्योपगुह्य° for गुह्याय गुह्य°. १०. D. reads अभिमन्त्रिताः for अभिमन्त्रणम्. ११. B. C. D. and E. read स्थानेषु for स्थाने तु. १२. A. reads पुण्यतदा for पुण्यतमा, C. नदी पुण्यतरां and D. नदी पुण्यतरा all for नदी पुण्यतमा. १३. A. D. E. and F. interchange this line for the next one; while D. reads ताम् for तत्. १४. Before this line D. inserts the following line which is the same as the preceding one; but reads वापि for नित्यं. १५. B. C. E. and F. read आचमेत् for आचानेत्. १६. A. and F. read जलं for जलं. १७. B. स च, C. सु तत् for ततः.

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते इत्याद्यापि पठन्ति हि ।
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसाञ्चितम् ॥ १२८ ॥
 मृत्तिकाहरणे मन्त्रमिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ।
 समालभेन्निर्मन्त्रैरिदं विष्ण्वादिभिर्विजः ॥ १२९ ॥
 शिरश्चांसावुरब्धोरु पादौ जङ्घे क्रमेण तु ।
 भास्कराभिमुखो मज्जेदापो ह्यस्मानिति त्रिभिः ॥ ३३० ॥
 - उन्मृज्य सर्वगात्राणि निमज्जेच्च पुनः पुनः ।
 उत्तीर्याऽऽचम्य गात्राणि गोमयेनाथ लेपयेत् ॥ १३१ ॥
 मानस्तोक इति श्रुत्वा प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
 इमं मे वरुण, त्वन्नः, सत्यं नय, उदुत्तमम् ॥ १३२ ॥
 मुञ्चत्ववभृथेत्येतैरात्मानमभिषेचयेत् ।
 निमज्ज्याऽऽचम्य चाऽऽत्मानं दर्भैर्मन्त्रैश्च पावयेत् ॥ १३३ ॥
 सर्वपापापनोदार्थं प्राग्वदङ्गक्रमेण तु ।
 आपोहिष्ठादिकैर्मन्त्रैस्त्रिभिरन्यैश्च पावयेत् ॥ १३४ ॥
 हविष्मतोरिमा आप, इदमापस्तथैव च ।
 देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवीरिति ऋचा ॥ १३५ ॥
 संस्मृत्य दुपदां देवीं शन्नो देवीरपां रसम् ।
 प्रेत्यङ्गं मन्त्रतवकमापोदेवी पुनन्तु माम् ॥ १३६ ॥
 चित्पतिं मां पुनात्वेतन्मन्त्रेणापि च पावयेत् ।
 हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथा परम् ॥ १३७ ॥
 तरत्समन्दीथावति पवित्राप्यपि शक्तिः ।
 स्नानकर्मात्मकैर्मन्त्रैरन्यैरप्यभ्युदैवतैः ॥ १३८ ॥

१. B. and E. read विष्णुक्रान्ते सुन्धरे for इत्याद्यापि पठन्ति हि. २. A. D. and F. do not insert this line. ३. C. and D. substitute चैवम् for मन्त्रम्. ४. A. reads समालभेन्निर्भिर for समालभेन्निभिः. ५. A. reads तिसृभिः for त्रिभिः. ६. C. and E. read उद्घृष्य and D. उद्घृत्य both for उन्मृज्य. ७. C. reads निमज्ज्य for निमज्जेत् and D. निमज्ज्याथ for निमज्जेच्च. ८. A. B. C. and E. read उपलेपयेत् for ऽथ लेपयेत्. ९. B. E. and F. read प्राग्वोद्गवा for प्राग्वदङ्ग. १०. D. omits this and the following one line. A. also omits the same, but gives in the marginal correction. ११. A. reads ऋचा and C. हृत्पत्यम् both for ऋचा. १२. B. C. E. and F. read प्रत्येकं for प्रत्यङ्गं.

ग्राव्यात्मानं निमज्ज्याथ आचान्तस्त्वन्यदाचरेत् ।
 काल-काय-प्रदेशानां तथा चैवोदकस्य च ॥ १३९ ॥
 प्राकृत्ये सति चैवायं विधिरन्यो विपर्यये ।
 सौकारां चैव गायत्रीं महाव्याहृतिभिः सह ॥ १४० ॥
 त्रिषण्णवैकधाऽऽवर्त्य स्नायाद्विद्वानपि द्विजः ।
 च्छन्दो-मुन्यैर्युक्तं स्वशास्त्रास्त्वेरसंयुतम् ॥ १४१ ॥
 आवर्त्य प्रणवं स्नायाच्छतमर्धशतं दश ।
 चिद्रूपं परमं ज्योतिर्निरालम्बमनामयम् ॥ १४२ ॥
 अव्यक्तमव्ययं शान्तं स्नायाद्वापि हरिं स्मरन् ।
 गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः ॥ १४३ ॥
 विष्णुस्मरणसंशुद्धो योग्यः सर्वेषु कर्मसु ।
 योऽधीते वेदवेदार्थः स स्नातः सर्ववारिषु ॥ १४४ ॥
 शुद्धयेदशुचिनः स्वान्तस्तच्छुद्धस्तु शुचिर्यतः ।
 मन्त्रैश्च मनसा स्नानं न गोमये-मृदम्बुभिः ॥ १४५ ॥

१. H. substitutes पाव्य for ग्राव्य. २. A. and F. read आरभेत् for आ-
 चरेत्. ३. C. corrects प्राकृते for प्राकृत्ये; while F. प्राकृत्वा सरिते for
 प्राकृत्ये सति. ४. B. reads त्रिषवर्णं वैकधावृत्त्या स्नाति, C. त्रिषद् वैकधाव-
 र्त्य स्नायात्, E. त्रिषवर्णैकधावृत्त्या स्नायेत् and D. त्रिसवै वैकधावर्त्मा स्नानात्
 all for त्रिषण्णवैकधा ऽऽवर्त्य स्नायात्; while F. substitutes मर्त्यः for 'वर्त्य.
 ५. B. and E. read 'परैर् for 'मरैर् and D. 'मन्त्रं परैर् for 'मुन्यमरैर्. ६. D.
 reads 'क्षर° for 'स्वर°. ७. B. reads शतशोधशतं for शतमर्धशतं; while E.
 शतसार्धशतं for the same. ८. E. and F. read विद्रूपं for चिद्रूपं.
 ९. C. and D. स्मरेत् for स्मरन्. १०. A. and F. read अर्हः for योग्यः; while
 D. reads 'संशुद्धिस्त्यहं for 'संशुद्धो योग्यः. ११. This and the following
 two lines do not appear in E., and D. reads योऽधीते वेदवेदार्थं सुज्ञातः
 for योऽधीतवेदवेदार्थः स स्नातः; while A. स्नातः सन् for स स्नातः. १२. A.
 B. and F. read न शुद्धेदशुचिः for शुद्धयेदशुचिनः. C. follows our reading,
 but corrects न शुद्धेदशुचिः. १३. C. reads गोमयं मृदमम्बुभिः for न
 गोमय-मृदम्बुभिः; while A. B. D. E. and F. substitute नो for न.

तैश्चेद्भो-खर-मत्स्याश्च स्नानस्य फलमाप्नुयुः ।
 भावपूतः पवित्रः स्यान्मन्त्रपूतस्तथा नरः ॥ १४६ ॥
 उभयेन पवित्रस्तु नित्यस्नायी शुचिर्नरः ।
 विधिदुष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ॥ १४७ ॥
 न किञ्चित् फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ।
 उत्पद्यन्ते जले मत्स्या विपद्यन्ते तु तत्र च ॥ १४८ ॥
 तिष्ठन्तोऽपि च ते स्नानफलं नैवाप्नुयुर्यतः ।
 विधिहीनं भावदुष्टं कृतमभद्रयापि च ॥ १४९ ॥
 तद्धरण्यसुरास्तस्य मूढत्वादकृतात्मनः ।
 श्रद्धा-विधिसमायुक्तं यत् कर्म क्रियते नृभिः ।
 शुचिभीरेकचित्तैश्च तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५० ॥
 उदात्तमनुदात्तं च स्वरितं प्लुतमेव च ।
 द्रुतं च स्वरितोदात्तं स्वरं विद्यात्तथा प्लुतम् ॥ १५१ ॥
 स्वरान्तं व्यञ्जनान्तं च विसर्गान्तं तथैव च ।
 सानुस्वारं पृथक्त्वं च ज्ञातव्यमपरं च यत् ॥ १५२ ॥
 वृत्रं शतक्रतुर्हन्ति वज्रेण शतपर्वणा ।
 यथा तथा प्रवक्तारं मन्त्रो हीनः स्वरादिभिः ॥ १५३ ॥
 स्वरतो वर्णतः सम्यक् सन्ध्या-ध्यान-जपादिषु ।
 सर्वे मन्त्राः प्रयोक्तव्या हीनाः स्युरफला नृणाम् ॥ १५४ ॥
 नाभेरधस्तादङ्गानि क्षालयित्वा मृदम्भसा ।
 उपरिष्ठात् सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य शुचिर्भवेत् ॥ १५५ ॥

१. B. C. and E. read तैर्हीनाः for तैश्चेद्भो°. २. B. and E. read स्नातात्, A. स्नाने and F. स्नाताः all for स्नानस्य and अवाप्नुयुः for आप्नुयुः. ३. C. reads भावपूतं पवित्रं for भावपूतः पवित्रः. ४. B. E. and F. substitute मृताः, A. हताः for यतः. ५. D. reads भवेद्दुष्टं for भावदुष्टं; while C. follows our reading, but the correction of the same rectifies दुष्टं कृतमभद्रया and strikes off पि च. ६. E. substitutes यत् for च. ७. D. reads °कचित्तैः for °रेकचित्तैः; while A. and D. substitute तु for च. ८. D. reads विसर्गान्तं तथैव च for स्वरितं प्लुतमेव च. ९. B. C. and F. read ज्ञातव्यं परं; while E. ज्ञातव्यपरं and D. ज्ञातमन्यपरं all for ज्ञातव्यमपरं. १०. B. C. D. E. and F. read मन्त्रहीनं for मन्त्रो हीनः. ११. B. reads °स्नान° for °ध्यान°. १२. B. reads तु तन्मन्त्रैस्तन्मोक्षाय, A. सिक्तवस्त्रमन्त्रैर्वपि, C. सिक्तवस्त्रैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य, and E. सिक्तं मन्त्रैः प्रोक्ष्य all for सिक्तवस्त्रो मन्त्रैः प्रोक्ष्य; while D. reads उपविष्टः; for उपरिष्ठात्.

चतुरश्रतुरस्वैङ्गयोर्द्वौ द्वौ च अङ्घयोस्तथा ।
 द्वौ द्वौ च जानुनोर्न्यस्य ऊर्वोः पञ्च च पञ्च च ॥ १५६ ॥
 द्वावप्येवं तथा गुह्ये दशदन्तोरङ्गवक्षसोः ।
 द्वौ द्वौ गले च बाह्वोश्च द्वौ द्वावंस मुखेषु च ॥ १५७ ॥
 द्वौ द्वौ च चक्षुषोः श्रुत्योः सप्तोङ्गाराश्च मूर्धनि ।
 न्यस्तमणवसर्वाङ्गः स्नातः स्यात् सर्ववारिषु ॥ १५८ ॥
 अकारं मूर्ध्नि विन्यस्य उकारं नेत्रमध्यतः ।
 मकारं कण्ठदेशे तु ब्रह्मीभवति वै द्विजः ॥ १५९ ॥
 अव्यङ्गाङ्गिष्ठधौते तु विद्वाञ्छुक्ले च वाससी ।
 परिधाय मृदभ्युभ्यां करौ पादौ च मार्जयेत् ॥ १६० ॥
 तद्वाससोरसम्पत्तौ शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च ।
 कुतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथा भवेत् ॥ १६१ ॥
 न जीर्ण-नीलै-काषाय-माजिष्ट्रेण तु वाससा ।
 मूत्राद्युपगतेनैव शुचिः स्यान्नैकवाससा ॥ १६२ ॥
 पैकं वासो यथाप्राप्तं परिधाय मनःशुचिः ।
 अन्यत् कृत्वोत्तरासङ्गमाचम्य प्राङ्मुखः स्थितः ॥ १६३ ॥

द्वौ द्वौ च गलबाहुभ्यां द्वौ द्वावंसे मुखेऽपि च ।

* समानार्थकमिदं श्लोकार्थं सर्वेष्वप्यादर्शेषु स्तकेषूपलभ्यते । शतोप-
 रिसप्तपञ्चाशत्तमश्लोकोत्तरार्धस्य पाठान्तरभूतमिदं स्यादिति प्रतिभाति ।

१. F. reads पङ्कयो for अङ्घयो and C. स्वङ्गे for the same. २. E. reads
 द्वौ द्वौ च गल-बाहुभ्यां; which is proper in the next third line. ३. A.
 B. E. F. read द्वावपि च for द्वावप्येवं. ४. A. reads दशदन्तोरङ्ग and D.
 दश द्वावङ्ग both for दशदन्तोरङ्ग. ५. D. reads मुखेषु for अंसे मुखे. ६. B.
 reads सप्तोङ्गाराश्च for सप्तोङ्गाराश्च. ७. D. reads न रक्तवासी for शुक्ले
 च वाससी. ८. B. and E. read ऊरु for करौ. ९. B. and E. substitute
 तु. for च. १०. C. and D. read कुतपं for कुतपं, but it seems
 incorrect. ११. A. substitutes 'मल' for 'नील'. १२. C. and D. read
 तु for च. १३. B. omits this line; while A. substitutes मूत्राद्यु
 for मूत्राद्यु. १४. B. and E. substitute एक for एक. १५. D. reads
 अन्ये for अन्यत्.

प्रत्योङ्गुरसमायुक्ताः प्रणवाद्यन्तकास्तथा ।
 महाव्याहृतयः सप्त दैवतार्षादिसंयुताः ॥ १६४ ॥
 प्रणवान्ता च गायत्री शिरस्तस्यास्तथैव च ।
 त्रिरावर्तनमेतस्याः प्राणायामो विधीयते ॥ १६५ ॥
 शक्त्याऽद्भुतसंयमं कृत्वा तथाचम्य विधानतः ।
 उपास्य विधिवत् सन्ध्यामुपस्थाय च भास्करम् ॥ १६६ ॥
 गायत्रीं शक्तितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितृन् ।
 अन्धारब्धेन सव्येन पाणिना वक्षिणेन तु ॥ १६७ ॥
 तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 ब्रह्मेश-केशवान् पूर्वं प्रजापतिमथो भृतीः ॥ १६८ ॥
 छन्दो यज्ञानृषोऽसिद्धानाचार्यास्तिनयानपि ।
 गन्धर्व-वत्सरर्तुश्च मासान् दिन-निशास्तथा ॥ १६९ ॥
 देवान् देवानुगांश्चैव नागान्नागकुलानि च ।
 सरितः सागरांस्तीर्थान् पर्वतान् कुलपर्वतान् ॥ १७० ॥
 किन्नरान् खेचरान् यक्षान् मनुष्यान्थे तर्पयेत् ।
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥ १७१ ॥
 आसुरिः कपिलश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
 मानुषान् यातुधानांश्च तेषां चैव कुलान्यपि ॥ १७२ ॥
 सुपर्णीश्च पिशाचांश्च भूतान्यथ पशुस्तथा ।
 वैनस्पतीनोषधींश्च भूतप्राणं चतुर्विधम् ॥ १७३ ॥

१. D. reads प्रणवाद्युक्ताः for प्रणवाद्यन्तकाः. २. A. C. and D. read देवतार्षादि°, B. and E. दैवतर्षादि° for देवतार्षादि°. ३. C. and D. read गायत्र्याः for गायत्री. ४. B. reads शक्त्याऽद्भुत for शक्त्याऽद्भुत°. ५. A. omits this and the following one line. ६. D. substitutes तथैव for सव्येन. ७. D. reads वक्तव्यं for सेक्तव्यं. ८. A. and D. substitute अय for अथो. C. and D. भृतिग for भृतीः; while B. and E. read अयान्नवीत् for अथ भृतीः. ९. B. E. and F. substitute यज्ञान् for यज्ञान्, but the name appears in the fifth line next including this. १०. D. reads स्तनपायिनः for सनयानपि. ११. F. substitutes पुनः for तथा. १२. C. substitutes अपि for एव. १३. B. and E. read अयतर्पयेत् for अय तर्पयेत्, but it seems incorrect. १४. B. and E. read ततः पश्चात्सनन्दकसनातनः for सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः. १५. E. and D. substitute वोढः for वोढुः; while C. वोढ° for the same. D. reads शिखिः for शिखः. १६. B. and E. read मनुष्यान् for मानुषान्. १७. D. adds च after वैनस्पतीन्.

ब्रह्मादयो मयाहूता आगच्छन्त्वाददन्त्वपः ।
 अनृणं मां प्रकुर्वन्तु प्रसीदन्तु ममोपरि ॥ १७४ ॥
 ततः पूर्वाग्रदग्नेषु साग्रेषु सकुशेषु च ।
 प्रादेशिकेषु शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बु सेचयेत् ॥ १७५ ॥
 अन्वारब्धापसव्येन पाणिना दक्षिणे न तु ।
 भूस्थदक्षिणजानुः सन् देवेभ्यः सेचयेज्जलम् ॥ १७६ ॥
 देवेभ्यश्च नमः स्वाहा पितृभ्यश्च नमः स्वधा ।
 मन्यन्ते कवयः केचिदित्ययं तर्पणक्रमः ॥ १७७ ॥
 तर्प्यमाणेषु कर्मत्वं णिर्जन्तं च क्रियापदम् ।
 तर्पयामि पितॄन् देवानित्याहुरपरे पुनः ॥ १७८ ॥
 सिर्च्यमानेन तोयेन मन्यन्ते मुनयो परे ।
 देवास्तृप्यन्तु पितरस्तृप्यन्त्विति निदर्शनम् ॥ १७९ ॥
 उदीरतामाङ्गिरस आयन्तु नोर्जमित्यपि ।
 पितृभ्यश्च स्वधाग्निभ्यो ये चेह पितरस्तथा ॥ १८० ॥
 अग्निष्वात्तोर्पेहृताश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ।
 येन पूर्वे च पितरः सोमपानामुदीरयेत् ॥ १८१ ॥
 आवाह्य च पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना ।
 दक्षिणाभिमुखो द्वाभ्यां कराभ्यामम्बु सेचयेत् ॥ १८२ ॥

१. D. reads आगत्य इदं त्वपः for आगच्छन्त्वाददन्त्वपः. २. A. reads च कुशेषु for सकुशेषु; while F. substitutes सकुलेषु for the same. ३. B. and E. read प्रादेशिकेषु for प्रादेशिकेषु. ४. C. and D. read निक्षिपेत् for सेचयेत्. ५. A. reads अथातश्चापसव्येन, D. अन्वारब्धापसव्येन both for अन्वारब्धापसव्येन. ६. C. reads दक्षिणो जानु भूलग्नौ, D. दक्षिणे जानु भूलग्नौ and B. E. F. दक्षिणजानु भूलग्नौ भूस्थदक्षिणजानुः सन्; while C. सिञ्चयेत् for सेचयेत्. ७. B. reads इत्येव तर्पणे क्रमम्, E. इत्येव तर्पणे क्रमम् and D. इत्येव तर्पणक्रमः all for इत्ययं तर्पणक्रमः. ८. B. and E. read त्यजन्तं and C. and D. निजर्त्वं for णिर्जन्तं; while F. त्यजन्तं for the same. ९. D. reads सिञ्चमानेन for सिर्च्यमानेन. १०. D. reads नियताः for पितरः. ११. D. reads अपहृताः for उपहृताः. १२. F. substitutes वा for च. १३. F. does not insert this and the following one line. १४. A. omits च. C. reads पितृनय तैरपसव्योपवीतिनः, E. पितॄन् तैर्नेतैरपसव्योपवीतिनः, D. पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना, all for पितॄनेतैरपसव्योपवीतिना.

भूलग्रसव्यजानुश्च दक्षिणाग्रकुशेषु च ।
 रुक्म-रौप्य-तिलैस्ताम्र-दर्भ-मन्त्रैः क्षिपेत् पयः ॥ १८३ ॥
 विना रौप्य-सुवर्णाभ्यां विना ताम्र-तिलैरपि ।
 विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठति ॥ १८४ ॥
 दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काश-वीरण-बैल्वजैः ।
 शूकधान्य-तृणैर्वापि दर्भकार्ये श्रयेद् द्विजः ॥ १८५ ॥
 न तर्पयेत् पतन्तीभिर्विद्वानग्निः कथंचन ।
 पत्रस्थाभिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् ॥ १८६ ॥
 वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान्नमस्कारसमन्वितान् ।
 एते च दिव्याः पितर एतदायत्तमानुषोः ॥ १८७ ॥
 ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १८८ ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
 हरश्च बहुरूपश्च न्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ १८९ ॥
 सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चार्पराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश क्षुरोत्तमाः ॥ १९० ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।
 अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥ १९१ ॥
 एते वै द्वादशादित्या देवानां परमाः स्मृताः ।
 एवं हि दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ॥ १९२ ॥
 कव्यवाहो नलः सोमो यमश्चैव तथार्यमा ।
 अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदोऽपि च ॥ १९३ ॥

१. A. substitutes °कुशेन for °कुशेषु. २. F reads °बिल्बजैः for °ब-
 ल्वजैः. ३. C. reads कशाचन for कथंचन. ४. D. substitutes स्वधा° for
 सम°. ५. B. and E. read एतदायान्नु मानुषम् and C. एते दायान्नु मानुषम्
 both for एतदायत्तमानुषाः. ६. A. B. C. and D. read ऽश्वरश्च for धरश्च,
 but the name धर appears in several Purāṇas. ७. A. B. E. and F. sub-
 stitute अजैकपादो for अजैकपाद् and except A. C. and D. others
 read अहिर्बुध्नो. ८. C. and E. interchange places of न्यम्बकः and रैवतः.
 ९. G. reads जयन्त्यश्च for जयन्तश्च; while C. D. °त्यप°, E. वाप°
 and F. ह्यप° all for चाप°. १०. G. reads क्षुरोत्तम for क्षुरोत्तमाः. ११. C.
 reads परमं for परमाः. १२. C. and D. read च for हि. १३. B. E. and G.
 read दिव्यपितरः for दिव्याः पितरः. १४. A. B. D. E. F. and G. read
 कव्यवाहो for कव्यवाहो.

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे प्रयत्नतः ।
 एतैस्तु तर्पितैः सर्वैःपुरुषान्मार्पिता नृभिः ॥ १९४ ॥
 यमश्च धर्मराजश्च मृत्युश्चैव तथान्तकः ।
 वैवस्वतश्च कालश्च सर्वभूतक्षयस्तथा ॥ १९५ ॥
 औदुम्बरश्च नीलश्च देवश्च परमेष्ठ्यपि ।
 चित्रश्च चित्रगुप्तश्च वृकोदरस्तथार्यमाः ॥ १९६ ॥
 एतैस्तु तर्पितैः सद्भिर्विभ्वं स्यात्तर्पितं नृभिः ।
 तस्मात् प्राग्तर्पयित्वैतान् पित्रादीन् तर्पयेत्ततः ॥ १९७ ॥
 मातामहान् मातुलांश्च सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
 स्वजनान् ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान् गुरुनपि ॥ १९८ ॥
 मित्रान् भृत्यान्पत्यांश्च ये भवन्ति तदाश्रिताः ।
 तान् सर्वोस्तर्पयेद्विद्वानोदन्ते ते यतो जलम् ॥ १९९ ॥
 जलस्थश्च जले सिञ्चेत् स्थलस्थश्च तथा स्थले ।
 पादौ स्थाप्योऽभयोश्चैव प्रक्षाल्योभयतः शुचिः ॥ २०० ॥
 यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
 कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥
 नार्द्रवासाःस्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत् ।
 जानुदध्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

१. D. reads ब्रह्मश्च for इन्द्रश्च; while C. बुधश्च for the same. २. D. and others read परमेष्ठिना or परमेष्ठिनः for परमेष्ठ्यापि. ३. D. reads विवस्वस्त-
 र्पितो for विश्वं स्यात्तर्पितं. ४. D. reads विद्यातीन् for पित्रादीन्. ५. A. reads
 पितृ-भृत्यान् for मित्रान् भृत्यान्. ६. B. E. and G. read सिञ्चन् for सिञ्चेत्.
 ७. B. E. F. and G. read उभयत्रापि and C. उभयत्रैव for उभयोश्चैव;
 while B. reads भवेत्तूभयतः and C. ज्ञात्री for प्रक्षाल्योभयतः and शुचिः
 respectively. ८. A. and D. do not insert these two s'lokās:—

यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।

कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ २०१ ॥

नार्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुधस्तर्पणमाचरेत् ।

जानुदध्नजलस्थो वा विगलत्स्नानवस्त्रकः ॥ २०२ ॥

१. B. and E. read जानुदध्नः स्थल° and C. and G. जानुदध्नस्थल°. १०. B. C.
 and F. read विगत° for विगलन्°.

- गोमृङ्गमात्रमुद्धृत्य करौ चिप्रौ जले स्थितः ।
 अम्बरे तु क्षिपेद्वारि पितॄणां तृप्तिमावहन् ॥ २०३ ॥
 उभौभ्यां सेचयेद्वारि आकाशे दक्षिणामुखः ।
 पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च ॥ २०४ ॥
 स्थलगो नार्द्रवासास्तु कुर्याद्वै तर्पणादिकम् ।
 प्रेतादृते नार्द्रवासा नैकवासा समाचरेत् ॥ २०५ ॥
 • एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्विज्ञाः ।
 निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं येन ज्ञातो भवेद्विज्ञः ॥ २०६ ॥
 निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमबुद्धिमान् ।
 निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ॥ २०७ ॥
 निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं तिल-दर्भसमन्वितम् ।
 न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं नैवांभसि न पादयोः ॥ २०८ ॥
 एषु चेत् पीडयेत् वस्त्रं राक्षसं तदतिक्रमात् ।
 वस्त्रनिष्पीडने विप्रं इमं श्लोकमुदाहरेत् ॥ २०९ ॥
 'ये मे कुले लुप्तपिण्डा पुत्र-दार-विवर्जिताः ।
 तेषां प्रवृत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥ २१० ॥

१. A. C. and D. read 'मुक्षिष्य' for 'मुद्धृत्य'. २. D. omits the following portion :—

- - - - - पितॄणां तृप्तिमावहन् ॥ २०३ ॥

उभौभ्यां सेचयेद्वारि - - - - - ।

३. B. C. E. F. and G. read करौभ्यां for उभौभ्यां. ४. Except D. all others read प्रता° for प्रेता°. ५. C. reads विज्ञ for विज्ञाः. ६. A. and C. read अज्ञानस्तः and D. अज्ञानस्त for अबुद्धिमान्. ७. A. reads नवा° for नैवा° and B. E. and G. नवा° for the same. ८. B. C. E. F. and G. read राक्षसानां कलं भवेत् for राक्षसं तदतिक्रमात्. ९. C. D. and F. read मन्त्रं for विप्रं. १०. B. E. and G. read उदीरयेत् for उदाहरेत्; while D. and F. insert the following line after this śloka :—

तिलदर्भसमायुक्तं कुम्भं नृदहहिमान् ॥.

In A. this line is visible in the marginal correction and reads कुम्भोः for कुम्भः.

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे कुमृत्युना ।
 तेषां तृप्तिर्भवस्वेषां तिलपिश्रेण वारिणा ॥ २११ ॥
 जलमध्ये च यः कश्चित् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
 निष्पोडयति चेद् द्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत् ॥ २१२ ॥
 बद्धं मलनिक्षेपः शौच-स्नानादिकुर्वताम् ।
 तर्त्पापस्य व्यपोहार्यमिमं मन्त्रमुदोरयेत् ॥ २१३ ॥
 'यन्मया दूषितं तोयं मलैः शरीरसम्भवैः ।
 तस्य पापस्य निष्कृत्यै यश्मर्णस्तव तर्पणम् ॥ २१४ ॥
 अम्बुपेभ्यो ऽर्थं यश्मर्णो ददामीदं जलाञ्जलिम् ।
 अन्यथा घ्नन्ति ते सर्वे लुकृतं पूर्वसञ्चितम् ॥ २१५ ॥
 अपुत्रा ये मृताः केचित् पुमांसो योषितो ऽपि वा ।
 अस्मद्वेशेऽपि तेभ्यो वै दत्तं वस्त्रजलं मया' ॥ २१६ ॥
 नास्तिभ्येनापि यो विप्रस्तर्पयेत् पितृ-देवताः ।
 स तच्चृत्तिर्कृतो धर्मान् प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ २१७ ॥
 नास्तिभ्यावस्थितो यस्तु तर्पयेन्न पितृन् द्विजः ।
 पिबन्ति देहिनिःस्नावं पितरस्तज्जलार्थिनः ॥ २१८ ॥
 पितृणां पितृतीर्थेन देवानां देविकेन तु ।
 इति मत्वा प्रकुर्वाणा मुच्यन्ते गृहमेधिनः ॥ २१९ ॥

१. A. C. D. and F. read तथैव च for कुमृत्युना. २. A. reads this line:—

एषा तृप्तिर्भवत्तेषां तिलैस्तु सह वारिणि ॥

and F. reads:—

एवं तृप्तिर्भवत्तेषां तिलैस्तु सह वारिनिः ॥

३. C. and D. do not insert this śloka. ४. B. reads तस्य पापं for तर्त्पापस्य. ५. A. reads यश्मर्णं तर्पयाम्यहम् for यश्मर्णस्तव तर्पणम्. ६. G. reads उष्मपेभ्यो and E. युष्मपेभ्यो both for ऽथ यश्मर्णो; while A. B. E. F. and G. read दद्यादेताञ्जलाञ्जलीन्. A. differs from 'देवा' for 'देता'. ७. D. reads सर्वै for सर्व. ८. C. and D. read अस्मिन् for अस्मद्. ९. D. reads 'करो for 'कृतो. १०. C. reads नास्तिभ्ये, D. नास्तिभ्यावस्थितो for नास्तिभ्या and नास्तिभ्यावस्थितो respectively. ११. A. reads देहिनिः; for देहिनि; while B. also reads the same. १२. Except A. all others read देवकेन; while D. देवकेन for देविकेन. १३. A. substitutes मत्वा for मत्वा; while C. and D. read तु for प्र.

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।
 ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सौमिकम् ॥ २२० ॥
 ब्राह्मं पश्चिमलेखायां दैवं ह्यङ्गुलिमूर्धनि ।
 प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौम्यं विजानतैः ॥ २२१ ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम् ।
 कुर्याद्यो ऽहरहश्चैवं सम्यग्ज्ञात्वा विधानतः ॥ २२२ ॥
 स प्राभुयाद्गृहस्थो ऽपि ब्रह्मणः पद्मव्ययम् ।
 स्नात्वा जप्त्वा च हुत्वा च दत्त्वा चैव तु योऽभुते ॥ २२३ ॥
 सो ऽमृतं नित्यमश्नाति तस्य स्थानमनामयम् ।
 अस्नात्वाऽश्नन् मलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूय-शोणितम् ।
 अजुह्वंश्च कृमीन् कीटानददंश्च शकृत्तथा ॥ २२४ ॥
 आह्लादकारणं स्नानं दुःख-शोकापहं तथा ।
 दुःस्वप्ननाशनं चैव कार्यं स्नानमतः स्मृता ॥ २२५ ॥
 चित्तप्रसाद-बल-रूप-तपांसि-मेधाम्
 आयुष्य-शौचं-सुभगत्वमरोगितां च ।
 ओजस्वितां त्विषमदात् पुरुषस्य चोर्णं
 स्नानं यशो-विभव-सौख्यमलोदुपत्वम् ॥ २२६ ॥

१. A. reads सन्ति च for तिष्ठन्ति and D. समाय for the same. २. B. and G. do not insert हि. ३. B. E. read विजानता and F. न जानता both for विजानतः. ४. A. C. D. E. and F. read अहरहश्चैवं for योऽहरहश्चैवं ; while B. and G. read धर्मतः for विधानतः. ५. B. E. F. and G. read ह्यङ्गुल्या दत्त्वा च for इत्वा चैव तु. ६. A. and F. read अमृतं सोऽभुयादित्यं, C. and D. अमृतं सोऽभुते नित्यं both for सोऽमृतं नित्यम-
 श्नाति. ७. C. अज्ञातासि and D. अज्ञात्वा भुं° both for अज्ञात्वाऽश्नन्. ८. C. and D. read °करणं for °कारणं. ९. B. and G. read °सौख्यं for शौच°. १०. A. E. F. G. read ऊर्जस्विताम् ; while C. substitutes उ° for भौ°. ११. B. E. and G. read °पुण्यं for °सौख्यं.

गोर्वाणवृन्दद्विजसत्तमस्तुतः

प्राप्तो मया यस्तु वसिष्ठपौत्रतः ।

पापप्रणशं वितर्ज्जितः कः श्रुतः

प्रोक्षीरितः स्नानविधिः स लेशतः ॥ २२७ ॥

उद्देशतो मया प्रोक्तः स्नानस्य परमो विधिः

द्विजन्मनां हितार्थं तु जपस्यातः परो विधिः ॥ २२८ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे छत्रतपोक्तायां संहितायां

स्नानविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१. B. E. and G. read 'मः सुतः' for 'मस्तुतः' and F. 'मस्तततः' for the same.
 २. D. reads 'प्रचोदितः' for 'प्रोक्षीरितः'. ३. B. and G. read 'च' for 'तु'; while
 D. 'परं' for 'परो' and F. 'अय' for 'अतः'. ४. A. adds 'धर्म' before 'संहितायां'.
 ५. B. reads 'षट्कर्माणि', C. E. F. and G. 'षट्कर्माणि' and D. 'षट्कर्माणि'.
 before 'स्नान'. ६. A. C. E. and F. omit 'नाम द्वितीयोऽध्यायः'; while D.
 wrongly reads 'द्वितीयोऽध्यायः'.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

जपस्यार्थं प्रवक्ष्यामि विधिं पाराशरोदितम् ।
थावद्विधो जपो यस्तु यथा कार्यो द्विजातिभिः ॥ १ ॥
जप्यानि ब्रह्मसूक्तानि शिवसूक्तानि चैव हि ।
वैष्णवानि च सूक्तानि तथा सौराण्यनेकधा ॥ २ ॥
सारस्वतानि दौर्गाणि वारुणान्यानिलानि च ।
पौराणिकानि चान्यानि तथा सिद्धान्तिकानि च ॥ ३ ॥
सर्वेषां जप्यसूक्तानामृचां च यजुषां तथा ।
साम्नां वैकाक्षरादीनां गायत्री परमो जपः ॥ ४ ॥
तस्याश्चैव तु ॐकारो ब्राह्मणा यमुपासते ।
आभ्यां तु परमं जप्यं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥ ५ ॥
तयोस्तु देवतार्षादि समासेनाभिधीयते ।
येन विज्ञातमात्रेण द्विजो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ ६ ॥
आसीन्नैव यदा किञ्चित् सदेवाऽऽनुर-मानुषम् ।
तदैकाक्षर एवासीदात्मविन्यस्तविश्वकः ॥ ७ ॥
गतभीरद्वितीयोऽपि एकाकी सं न मोदते ।
चिन्तयामास गायत्रीं प्रत्यक्षा साऽभवत्सदा ॥ ८ ॥

१. C. and D. read ॐ for ॐ. २. B. C. D. E. F. and G. read वारुण्या° for वारुणा°. ३. D. reads जप° for जप्य°. ४. A. substitutes जु- and D. च for वा. ५. A. C. D. and F. read °य उपासितः, B. E. and G. °यमुपासितः for °यमुपासते. ६. A. C. and D. read च for तु. ७. B. C. D. and G. read विज्ञान° for विज्ञात°; while D. अनुस्ते for अनुवात्. ८. D. reads च for एव. ९. C. D. and F. read एव for एक°. and B. D. E. and G. °क्षर° for °क्षर. १०. C. and D. read द्विधि for स न.

गायत्री साऽभवत् पत्नी प्रणवोऽभूत् पतिस्तदा ।
 पुनरन्यौ च दम्पत्याविति ताभ्यामभूज्जगत् ॥ ९ ॥
 प्रणवो हि परं तत्त्वं त्रिवेदं त्रिगुणात्मकम् ।
 त्रिदैवतं त्रिधामं च त्रिप्रज्ञं त्रिरवस्थितम् ॥ १० ॥
 त्रिमात्रं च त्रिकालं च त्रिलिङ्गं कवयो विदुः ।
 सर्वमेतन्निरूपेण व्याप्तं तु प्रणवेन हि ॥ ११ ॥
 ऋग्यजुः-सामवेदाश्च त्रिवेद इति कीर्तितः ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणस्तेन चोच्यते ॥ १२ ॥
 ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्त्रिदैवत इतोध्यते ।
 अग्निः सोमश्च सूर्यश्च त्रिधामेति प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
 अन्तःप्रज्ञं बहिःप्रज्ञं घनप्रज्ञमुदाहृतम् ।
 दृढकण्ठ-ताडुकं चेति त्रिस्थान इति कीर्त्यते ॥ १४ ॥
 अकारोकारौ मध्येति त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिकाल इति स स्मृतः ॥ १५ ॥
 स्त्री-पुंनपुंसकं चेति त्रिलिङ्ग इति कीर्तितः ।
 त्रिस्वभावः स्थितो देवो^१ मन्तव्यो ब्रह्मवादिभिः ॥ १६ ॥
 पर्यवस्यति यत्रैतद्विश्वमुत्पद्यते यतः ।
 निर्मात्रकः समात्रोऽपि सादिरेव^२ निरादिकः ॥ १७ ॥

१. A. C. and D. read तथा for तदा. २. B. F. and G. read पुनरन्योन्यदम्पत्यात् for पुनरन्यौ च दम्पत्यौ. ३. A. reads च त्वय. स्थितम् for त्रिरवस्थितम्. ४. D. reads त्रिमानं and E. त्रैमात्रं both for त्रिमात्रं. ५. D. reads जु for हि; while A. reads इ for the same. ६. A. C. E. read त्रिवेदीति निगद्यते and D. substitutes वेदश्च for वेदाश्च. ७. B. E. and G. read परिकीर्तिते for तेन चोच्यते. ८. Some MSS. read वेवत् for वेवतः. ९. B. E. and G. read प्रकीर्यते and D. प्रकीर्तिता for प्रकीर्तितः. १०. We follow here only A.; while all others read अकारोकारमध्येति for अकारोकारौ मध्येति. B. reads त्रिमात्र उच्यते स तु and D. त्रिमात्रा उच्यते स तु for त्रिमात्रः प्रोच्यते बुधैः. ११. B. E. and G. read संस्मृतः for कीर्तितः. १२. D. reads देवो for देवो. १३. A. B. E. F. and G. read एव for एतद्. १४. A. and D. read अपि for एव.

स जप्यः सर्वदा सन्निध्यातध्यक्ष विधानतः ।
 वेदेषु चैव शास्त्रेषु बहुधा स व्यवस्थितः ॥ १८ ॥
 तथा सत्यपि वैकोऽयं घटाकाश इव स्थितः ।
 कर्मरम्भेषु सर्वेषु त्रिमौत्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥
 स्थितो यत्र यथोक्तश्च स्मर्तव्यः स तथैव हि ।
 ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तस्तु यजुःश्रुतौ ॥ २० ॥
 सामवेदे स विज्ञेयो दीर्घः स मृत एव च ।
 सनत्कुमारसिद्धान्ते प्रणवो विष्णुरुच्यते ॥ २१ ॥
 यस्मिंस्तस्य च विश्रान्तिस्तत् परं ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 उच्चारितस्य तस्याथ विधान्तौ च यदक्षरम् ॥ २२ ॥
 तदक्षरं सदा ध्यायेद्यस्तत्रैवं प्रलीयते ।
 घण्टास्वनितवत्तस्य विश्रान्तिः शब्दवेधसः ॥ २३ ॥
 कुर्वीत ब्रह्मविद्भिप्रो यदीच्छेद्योगमात्मनः ॥
 सर्वस्यापि च शब्दस्य ह्यन्त उच्चारितस्य यत् ॥ २४ ॥
 तद्द्वयायेद्यस्तु स ज्ञानी शब्दब्रह्मविदुच्यते ।
 याज्ञवल्क्यो मुनेनां प्रागब्रवीज्जनकस्य च ॥ २५ ॥
 वासिष्ठोऽपि तं ब्रूयात् स्वभावं शब्दवेधसः ।
 तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घं घण्टानिनादवत् ॥ २६ ॥

१. A. and F. read प्रकीर्त्यते, C. and D. प्रकीर्तितः for व्यवस्थितः, but in the margin of C. there appears the reading व्यवस्थितः. २. E. reads घटकोश इव स्थितः, C. घटाकाश इव स्थितः and D. घटकाराद्यस्तथास्थितः all for घटाकाश इव स्थितः. ३. C. reads त्रिमौत्रं सत् प्रकीर्तितम् for त्रिमौत्रः सम्प्रकीर्तितः; while D. त्रिमौत्रं and A. B. E. F. and G. स for त्रिमौत्रः and सम् respectively. ४. D. and F. read तथोक्तश्च for यथोक्तश्च. ५. Except C. and D. all others read च for हि. ६. C. reads यजुः स्मृतः for यजुःश्रुतौ; while A. B. E. F. and G. substitute च for तु; and C. and D. read ऋग्वेदः for ऋग्वेदे. ७. C. and D. read सामवेदः for सामवेदे. ८. A. and F. read यस्मिन्नस्य for यस्मिंस्तस्य. ९. C. and D. read विश्रान्तं for विश्रान्तौ. १०. B. E. and G. substitute यत् for यः. ११. A. and D. read स for प्रः. १२. C. D. and F. read 'स्वनितं' for 'स्वनित'. १३. C. F. A. and D. read अन्ते for ह्यन्ते and C. and D. substitute च for अत्. १४. D. B. substitute स and C. तं for तत्. १५. D. reads वसिष्ठं for वासिष्ठः; while A. reads तत् for व. १६. C. and D. read 'छिन्नं' for 'छिन्न'.

अवागजं प्रणवस्यायं यस्तं वेद स वेदवित् ।
 स्थित्वा सर्वेषु शब्देषु सर्वं व्याप्तमनेन हि ।
 न तेन हि विना किञ्चिद्भक्तुं याति गिरा यतः ॥ २७ ॥
 उद्गीथमक्षरं होतदुद्गीथं च उपासते ।
 उपास्यो मध्यतस्त्वेव नावं विश्रामयेद्बुद्धिः ॥ २८ ॥
 प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।
 वाङ्मयं प्रणवे सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ॥ २९ ॥
 ब्रह्मार्थं तत्र विज्ञेयमग्निर्धैवतं महत् ।
 आद्यं छन्दः स्मरेत्तत्र नियोगो ह्यादिकर्मणि ॥ ३० ॥
 उत्पन्नमेतत्तु यतः समस्तं व्यावृत्त्य तिष्ठेत् प्रलयेऽपि यत्र ।
 एकाक्षरेणापि जगन्ति येन व्याप्तानि कोऽन्यः परमोऽस्ति तस्मात् ॥ ३१ ॥
 ध्येयं न जप्यं न च पूजनीयं तस्मान्न देवाद्भरणीयमन्यत् ।
 दुस्तारसंसारपयोधिमग्नताराय विष्णुः प्रणवः स पूज्यः ॥ ३२ ॥
 उक्तमुद्देशतो होतद् रूपमेकाक्षरस्य च ।
 जप्या च सततं देवो गायत्री साऽधुनोच्यते ॥ ३३ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 षट्कर्मनिरूपणे प्रणवस्वरूपवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१. A. and F. read अवागं, B. E. and G. अवास्तं all for अवागजं. २. B. E. and G. substitute वे for हि. ३. B. E. and G. read गिरापि बत् for गिरा बतः. ४. B. C. and D. read उद्गीत° for उद्गीथ°. ५. B. E. and G. read उद्गीथः स उपासते for उद्गीथं च उपासते. ६. B. E. and G. read विश्रामवेद्यदि for विश्रामवेद्बुद्धिः. ७. D. reads तर्पणे for पर्यवे°. ८. C. reads ब्रह्मार्थः for ब्रह्मार्थं and विज्ञेयः for विज्ञेयं; while B. E. G. substitute सत् for च. ९. B. C. and G. read ध्येयं for ध्येयं. १०. F. reads एतत् for अन्यत्. ११. A. D. and F. omit धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां. Except B. and D. all others omit तृतीयोऽध्यायः; while D. omits प्रणवः.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

गायत्र्याः संप्रवक्ष्यामि देवर्ष्यादि क्रमेण तु ।
अक्षराणां च विन्यासं तेषां चैव तु देवताः ॥ १ ॥
जप्ये यथाविधा कार्या यथारूपा च साऽर्चने ।
होमे यथा च कर्तव्या यथा वा चाऽऽभिचारिके ॥ २ ॥
यत् फलं जपहोमादौ यदर्थं जप्यते तु सा ।
ध्यातव्या च यथा देवी यथावत्तन्निबोधत ॥ ३ ॥
गायत्री तु परं तत्त्वं गायत्री परमा गतिः ।
सर्वाऽमरैरियं ध्याता सर्वं व्याप्तं तया जगत् ॥ ४ ॥
उत्पद्यते त्रिपादायाः पुनस्तस्यां विशेषदिदम् ।
गायत्री प्रकृतिज्ञेया अकारः पुरुषः स्मृतः ॥ ५ ॥
एनयोरेव संयोगाज्जगत् सर्वं प्रवर्तते ।
पादास्त्रयस्त्रयो वेदास्तेषु तैश्चाक्षराणि च ॥ ६ ॥
चतुर्विंशतिरेवास्यां तैर्हि व्याप्तमिदं जगत् ।
आदाय चैकं प्रथमं तु पादमृग्यो द्वितीयं तु तथा यजुर्भ्यः ।
सामस्तृतीयं तु ततोऽभवत् सा सावित्रिदेवी स्त्रियमेव सर्वं ॥ ७ ॥

१. A. C. D. and F. read यथाविधा for यथारूपा; while D. B. C. E. and G. जपे and A. ज्ञाप्ये for जप्ये and D. अर्चयेत् for अर्चने.
२. A. B. E. and G. read यथार्थं चा° for यथा वा चा°. ३. B. E. D. C. and G. read यथावत् for यदर्थं; while C. and D. substitute च for तु. ४. D. reads तत्त्वं for सर्वं. ५. A. substitutes वसेत् for विद्येत्; while D. reads नितवधिम् for विशेषदिदम्. ६. A. reads तस्यां पुरुष°, C. and D. ता-यामुभय° for एनयोरेव. ७. B. E. and G. read इत्था for तत्त्वा°. ८. C. and D. read व्याप्तमिदं जगत् for हि व्याप्तमिदं जगत्. ९. Except A. and D. others read सर्वं for सर्वं.

देवत्यमस्यां सविता सुरार्च्यश्छन्दोऽपि गायत्रमभूच्च तस्याः ।
 विश्वस्य मित्रो द्विजराजपूज्यो मुनिर्नियोगस्तु जपादिकेषु ॥ ८ ॥
 अस्यां तु तत्त्वाक्षरविशतिस्तु चत्वारं वेदाभितयं तु देव्याम् ।
 भूरादिभिस्त्रिभिः संप्रयुक्तं सोङ्कारमेतद्वदनं च तस्याः ॥ ९ ॥
 केचिद्दुताशं वदनं वदन्ति सावित्रिदेव्योः श्रुतितत्त्वविज्ञाः ।
 इदं च वक्त्रं सकलामराणामित्येतया व्यासमशेषमेतत् ॥ १० ॥
 भूरादिकेन त्रितयेन पादं पादं च वेदाभितयेन चास्याः ।
 प्राणादिकेन त्रितयेन पादं पादैस्त्रिभिर्व्यासमशेषमस्याः ॥ ११ ॥
 यस्तुर्यमस्या द्विज वेत्ति पादं स वेत्ति विद्वन् परमं पदं तु ।
 व्याप्तिः पराऽस्याः सकलापि चैषा यो वेत्ति चैनां स तु वित्तमः स्यात् ॥ १२ ॥
 गायत्रीं यो न जानाति ज्ञात्वा नैव उपासयेत् ।
 नामधारकमात्रोऽसौ न विप्रो वृषलो हि सः ॥ १३ ॥
 किं वेदैः पठितैः सर्वैः सेतिहास-पुराणकैः ।
 साङ्गैः सावित्रिहीनेन न विप्रत्वमवाप्न्यते ॥ १४ ॥
 गायत्रोमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते पुनः ।
 इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 गायत्रीं च तथा वेदा ब्रह्मणा तुलिताः पुरा ।
 वेदेभ्योऽपि षडङ्गेभ्यो गायत्र्यतिगरीयसी ॥ १६ ॥
 यदक्षरेषु देवत्यं चतुर्विंशतिषूच्यते ।
 संन्यासं यद्विबोधेन कुर्वन् ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥ १७ ॥

१. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्यां for च तस्याः. २. C. substitutes °वृन्द° for °राज°. ३. A. substitutes तु for °षु. ४. B. and G. read च तस्याम्, D. तु तस्याम् for तु देव्याम् and C. तु यस्याम् for the same. ५. B. E. and G. read परस्याः and A. परस्याम्. ६. B. D. E. and G. read इमां for इदं and D. वक्त्रं for वक्त्रं. ७. A. C. and D. read परस्याः for पराऽस्याः. ८. B. E. and G. read ज्ञात्वोपास्ते न यो द्विजः for ज्ञात्वा नैव उपासयेत्; while A. substitutes उपास्ते for उपासयेत्. ९. B. E. G. read °अच्यते for °असते. १०. D. reads गायत्री च वेदाश्च for गायत्री च तथा वेदाः. ११. Some manuscripts read तोलिताः for तुलिताः. १२. D. reads सह-सेभ्यो and C. and F. सहासेभ्यो for षडङ्गेभ्यो; while D. substitutes च for अपि. १३. D. reads तद° for यद° and चतुर्विंशति for चतुर्विंशतिषु.

जानीयादक्षरं देव्याः प्रथमं त्वाशुशुक्षणम् ।
 प्राभञ्जनं द्वितीयं तु तृतीयं शशिदेवतम् ॥ १८ ॥
 विद्युतश्च तुरीयं तु पञ्चमं तु यमस्य च ।
 षष्ठं तु वारुणं तत्त्वं सप्तमं तु बृहस्पतेः ॥ १९ ॥
 पार्जन्यमष्टमं तत्त्वं नवमं चेन्द्रदेवतम् ।
 गान्धर्वं दशमं विद्यात्वाष्टमेकादशं तथा ॥ २० ॥
 मैत्रावरुणमन्यद्वै तथा पूष्णस्त्रयोदशम् ।
 चतुर्दशं सुरेशस्य प्रागिदं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ २१ ॥
 मरुदेवतकं ह्येयं पञ्चदशं यदक्षरम् ।
 सौम्यं च षोडशं तत्त्वं तथा चाङ्गिरसं परम् ॥ २२ ॥
 विश्वेषां चैव देवानामष्टादशमाक्षरम् ।
 अश्विनोश्चोनविंशं तु विंशं प्रजापतेर्विदुः ॥ २३ ॥
 एकविंशं कुबेरस्य द्वाविंशं शंकरस्य च ।
 त्रयोविंशं तथा ब्राह्मं चतुर्विंशं तु वैष्णवम् ॥ २४ ॥
 इति ज्ञात्वा द्विजः सम्यग्सर्वैश्चाक्षरदेवताः ।
 कुर्वन् जपादिकं विप्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५ ॥
 पादाङ्गुष्ठादिमूर्द्धान्तमात्मनो वपुषि न्यसेत् ।
 अक्षराणि च सर्वाणि वाञ्छन् ब्रह्मत्वमात्मनः ॥ २६ ॥
 पादाङ्गुष्ठयुगे त्वेकमेकैकं गुल्फयोर्द्वयोः ।
 जानुनोश्च द्वयोरेकमेकमूर्धकयोर्द्वयोः ॥ २७ ॥
 गुह्ये कट्यां तथैकैकमेकैकं जठरोरसोः ।
 स्तनद्वये तथैकं तु न्यसेदेकं गले तथा ॥ २८ ॥
 वक्त्रे ताडुनि दृक्-श्रुत्योश्चतुर्ध्वैकैकमेव च ।
 भुवोर्मध्ये तथैकं तु ललाटे चैकमेव हि ॥ २९ ॥

१. A. reads वैद्युतं for विद्युतः. २. A. and C. read ब्रह्मणा for ब्रह्मणः.
 ३. A. अङ्गिरसस्तथा परं, C. and D. आङ्गिरसमथापरम्, E. तत्तु अ-
 ङ्गिरसं परम् and F. तत् आङ्गिरसः परम् all for तथा आङ्गिरसं परम्. ४. B.
 E. and G. read च for तु. ५. B. E. and G. do not insert च;
 while C. and D. read स सर्वाक्षरं for सर्वाश्चाक्षरं. ६. C. and D. read
 कर्म for विप्रः. ७. A. reads वेच्छन्, D. पृच्छन् both for वाञ्छन्. ८. B.
 E. and G. read 'नूरुद्वयोर्द्वयोः, C. तुरुद्वये द्वयोः for 'मूर्धकयोर्द्वयोः. ९. A.
 substitutes तु for च. १०. A. and F. read तथैकैकं for तथैकं तु; while B.
 E. G. तथैवैकं for the same and A. substitutes च for हि.

याव्य-पश्चिम-सौम्येषु एकैकमेकमूर्धनि ।
 गायत्रीन्यस्तसर्वाङ्गो गायत्रो विप्र उच्यते ॥ ३० ॥
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिषाम्भसा ।
 प्रोक्तः प्रणवविन्यासो व्याहृतीनामथोच्यते ॥ ३१ ॥
 सप्तापि व्याहृतोर्न्यस्याः सर्वदेहे जपादिषु ।
 भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ ३२ ॥
 स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
 जनलोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ ३३ ॥
 भुवर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
 हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ ३४ ॥
 तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
 देवस्य सवितुर्भर्गो वरेण्यं चैव धोमाहि ॥ ३५ ॥
 तदस्माकं धियो यस्तु ब्रह्मन्वे च प्रचोदयात् ।
 छन्दोदैवतमार्थं च विनियोगं च ब्राह्मणम् ॥ ४० ॥
 मन्त्रं पञ्चविधं ज्ञात्वा द्विजः कर्म संमाचरेत् ।
 स्वरतो वर्णतश्चैत्र परिपूर्णं भवेद्यथा ॥ ४१ ॥
 होनं न विनियुञ्जीत मन्त्रं तु मात्रयापि च ।
 देवतायतने कुर्याज्जपं नद्यादिकेषु च ॥ ४२ ॥
 आश्रमेषु यतानां वा गोष्ठे वा स्वगृहेऽपि वा ।
 चतुर्वर्धन्तिमपूर्वेषु ह्युत्तमादिक्रमेण तु ॥ ४३ ॥
 दशगुणं सहस्रं स्यात् फलं विष्णावनन्तकम् ।
 अप्समोपे जपं कुर्यात् सप्तऋणं तद्भवेद्यथा ॥ ४४ ॥

१. B. C. E. G. read सप्तभिर्व्याहृतीर्न्यस्य भवेदहो, D. and F. follow this reading, but differ in सप्तापि for सप्तभिः. २. D. reads शुभं for शुद्धं. ३. A. B. and G. वरेणीयं च, D. and E. वरणीयं च all for वरेण्यं चैव. ४. D. reads दैवं तर्पणं for दैवतमार्थं. ५. A. C. and F. read समारभेत् for समाचरेत्. ६. B. and G. read चतुर्वर्धन्त्यमपूर्वेषु, C. चतुर्वर्धन्त्यमपूर्वेषु, D. चतुर्वर्धन्त्यमपूर्वेषु, E. चतुर्वर्धन्त्यमपूर्वेषु, and F. चतुर्वर्धन्त्यमपूर्वेषु all for चतुर्वर्धन्तिमपूर्वेषु. ७. A. ह्यन्ति वा, C. युक्तमा, D. होनमा all for ह्युत्तमा. ८. D. reads निष्काममन्तकम् for विष्णावनन्तकम्. ९. A. reads अप्सु तीरे and D. असमीपे both for अप्समीपे.

असङ्ख्यमाहुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद्भुधम् ।
 स्फाटिकेन्द्राक्ष-रुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ॥ ४५ ॥
 अक्षमाला प्रकर्तव्या प्रशस्ता चोत्तरोत्तरा ।
 अभावे त्वक्षमालाया कुशप्रन्त्याऽथ पाणिना ॥ ४६ ॥
 यथा कथंचिद्गणयेत् ससङ्ख्यं तद्भवेद्यथा ।
 प्रणवो भूर्भुवः स्वस्व पुनः प्रणवसंयुतम् ॥ ४७ ॥
 अन्त्योऽङ्गारसमायुक्तां मम्यन्ते मुनयोऽपरे ।
 प्रणवोऽन्ते तथा चादावाहुरन्ये जपे क्रमम् ॥ ४८ ॥
 आदावेव तु चोङ्गार आवृत्तावादिकोऽन्ततः ।
 तदाद्यं च तदन्तं च कुर्यात् प्रवणसम्पुटम् ॥ ४९ ॥
 आद्यन्तराक्षेतां कुर्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ।
 यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥
 प्रत्योङ्गारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमामुयात् ।
 अक्षरप्रातिलोभ्येन सोङ्गारेण क्रमेण तु ॥ ५१ ॥
 फटकारान्तां च कुर्वीत प्रेच्छन्नरिवधं बुधः ।
 होमे चापि पठन् कुर्यात् प्रणवार्धतनं द्विजः ।
 अभिप्रेतार्थहोमादौ स्वाहान्तां तामुदीरयेत् ॥ ५२ ॥
 संकोर्णतां यदा पश्येद्रोगार्द्धां द्विषतोऽपि वा ।
 तदा जपेच्च गायत्रीं सर्वदोषापनुत्तये ॥ ५३ ॥
 रुद्रजाप्यानि कार्याणि सूक्तं च पुरुषस्य च ।
 शिवसंकल्पजाप्यं च सर्वं कुर्याद्विधानतः ॥ ५४ ॥

१. C. E. and G. read स्फाटिकाब्जाक्षं, D. स्फाटिकैर्ब्राक्षं for स्फाटिकेन्द्राक्षं. २. A. reads अयोङ्गारं, for अन्त्योङ्गारं. ३. A. C. and D. read कथयो for मुनयो. ४. A. B. E. F. and G. read जपक्रमम् for जपे क्रमम्. ५. A. reads तदाद्यां च तदन्तां च कुर्यात् प्रणवसम्पुटम् and F. also reads the same. E. too follows this reading, but differs in तदाद्यं for तदाद्य. ६. D. does not insert the following two lines:—

यो न वाञ्छति सन्तानं मोक्षमिच्छति केवलम् ॥ ५० ॥

प्रत्योऽङ्गारमसौ कुर्वन्नक्षरं मोक्षमामुयात् ।

७. B. C. D. E. F. and G. read जपन् for पठन्. ८. C. and D. read °वर्जनं for °वर्तनं, but C. reads in the margin °वर्तनं. ९. B. E. and G. read °प्रेताय, F. °प्रेताय° both for °प्रेतार्थे°. १. C. and D. read रागात् for रोगात्.

जप्यानि घ्नन्ति पापानि श्रेयो दधुस्तर्धनाम् ।
 अतो जपं सदा कुर्याद्यदोच्छेच्छुभमात्मनः ॥ ५५ ॥
 द्रुपदां वा जपेद्देवीमजपां जम्बुकां तथा ।
 प्रणवं च सदाभ्यस्येद्यदि ब्रह्मत्वोमच्छति ॥ ५६ ॥
 प्राणानामयुताभ्यां च तथा षोडशभिः शतैः ।
 पुंसो गच्छत्यहोरात्रं तत्संख्यामजपां विदुः ॥ ५७ ॥
 रविष्मडलमध्यस्थे पुरुषे लोकसाक्षिणि ।
 समर्पितं मया चेदं सूर्याख्ये ब्रह्मणः पदे ॥ ५८ ॥ •
 न जप्यं प्रसभं कुर्यात् प्रसभं घ्नन्ति राक्षसाः ।
 ब्राह्मणा भागधेयास्तु तेषां देवो विधिक्रमः ॥ ५९ ॥
 उपांशु तु जपं कुर्यात् ब्राह्मणो वाथ मानसम् ।
 विवृतोष्ठमुपांशुः स्यादचलोष्ठं तु मानसम् ॥ ५० ॥
 द्विविधस्तु जपः प्रोक्तं उपांशुर्मानसस्तथा ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 उपांशुजपयुक्तस्तु मानसे च रतस्तथा ।
 इहैव याति वैधस्त्वमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥
 विधियज्ञाः पाकयज्ञा ये चान्ये बहवो मखाः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६३ ॥
 जप्येनैकेन सिद्धेन किं न सिद्धं भवेदिह ।
 कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ६४ ॥

१. A. and D. read घ्नन्ति जप्तानि and तर्धिनः for जप्यानि घ्नन्ति and तर्धिनम् respectively. २. B. reads जम्बुकं for जम्बुकां and E. जम्बुकी for the same. ३. D. reads यातिः for यदि. ४. B. and D. read प्रणवां for प्राणानां. ५. A. reads विभुते for साक्षिणि. ६. B. C. D. E. and G. read जपं and F. जपे for जप्यं. ७. A. reads ब्रह्मणे भागधेयस्तु. B. E. and G. read ब्रह्मणा भागधेयस्तु and F. and D. ब्राह्मणा भागधेयस्तु, all for ब्राह्मणा भागधेयास्तु. ८. B. C. E. and G. read चैव विधिः कृतः. D. reads चैवावधीकृताः and F. चैवावधिः कृतः all for दैवो विधिक्रमः. ९. A. and C. read कुर्याच्चैव तु. D. reads कार्यं चैव तु for ब्राह्मणो वाथ. १०. D. reads कुर्यात् for प्रोक्तः and उपांशुं मानसं and द्विविधं तु जपः. ११. A. C. and D. read यज्ञस्य and रतस्य च for युक्तस्तु. And रतस्तथा. १२. B. and G. read विविधं for वैधस्त्वम्. १३. B. E. G. and F. read उब्रवत् for अब्रवीत्. १४. D. reads जपे for जप्ये and किल for किं न.

शतेन जन्मजनितं सहस्रेण पुराकृतम् ।
 अयुतेन त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६५ ॥
 दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुराकृतम् ।
 सहस्रेण त्रिजन्मोत्थं गायत्री हन्ति पातकम् ॥ ६६ ॥
 अस्मिन् कलौ च विदुषा विधिवत् कर्म यत् कृतम् ।
 भवेद्दशगुणं तद्धि कृतादेर्युगतो ध्रुवम् ॥ ६७ ॥
 नच तच्छ्रूयते कर्तुं मन्त्राभ्यासस्य दूषणात् ।
 अथथार्थकृतात् पाठात् मन्त्रसिद्धिर्गरीयसी ॥ ६८ ॥
 न च क्रमज्ञ च हसन्न पार्श्वमवलोक्य ।
 नान्यसक्तो न जल्पश्च न चैवोर्ध्वशिखास्तथा ॥ ६९ ॥
 नाङ्घ्रिणा पीडयेत् पादं न चैव हि तथा करम् ।
 नैवंविधं जपं कुर्यान्न च संचालयेत् करम् ॥ ७० ॥
 प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् ।
 जप्यानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥ ७१ ॥
 य एवमभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतोन्द्रियः ॥
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति तथा ध्यानार्चनादपि ॥ ७२ ॥
 अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि यथा तातं पितामहः ।
 लब्धवान् वेधसः पृष्ठाद्गायत्रीध्यानमुत्तमम् ॥ ७३ ॥
 यदक्षरेषु यद्वर्णं यत्र यत्र च यः स्मरेत् ॥
 यत्फलं लभते कृत्वा यथा तस्याः समर्चनम् ॥ ७४ ॥
 तत् प्रकृतिः स स्वातं विकारो बुद्धिरेव च ।
 तुरित्येतदहंकारं वशब्दं विद्धि पापहम् ॥ ७५ ॥

१. A. reads अतः for अस्मिन्; while C. कलौ युगे विद्वान् and D. लिङुगे विद्वान् for कलौ च विदुषा. २. D. reads भूषणात् for दूषणात्. except F. all read मन्त्राभ्यासस्य. ३. F. and G. read पापात् for पाठात्. C. and D. read मन्त्रोपहसनं for क्रमज्ञ च हसन्. ४. C. reads प्रावृत्° चैवोर्ध्व° and D. चैवार्द्ध° for the same. ५. B. E. F. G. read ध्यानादे- र्चना° for तथा ध्यानार्चना°. ६. A. reads यथामाऽऽह पितामहः and D. तेषन्तु पितामहे both for यथा तात पितामहः. ७. A. C. and F. read तद- षु, B. and G. अक्षरेषु च and D. तदक्षरे तु all for यदक्षरेषु. ८. D. reads द्वेष° for विद्धि पा°.

रे स्पर्शं तु णि रूपं च यं रसं गन्धमन्नं भक्षम् ।
 गौं श्रोत्रं दे त्वचं वा च चक्षुः स्य रसना तथा ॥ ७६ ॥
 घी नासा च म वाचा च हि हस्तौ घि च पाद्वयम् ।
 यो उपस्थं मुखं योऽन्यो नः खं प्रकारमारुतम् ॥ ७७ ॥
 चो तेजो द जलं यात क्ष्मा गायत्र्यास्तस्वचितनम् ।
 चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्येकमक्षरेषु यः ॥ ७८ ॥
 गायत्र्याः संस्मरेद्योगी स याति ब्रह्मणः पदम् ।
 तत्कारं पादयोर्न्यस्य ब्रह्म-विष्णु-शिवाकृतिम् ॥ ७९ ॥
 शान्तं पद्मासनारूढं ध्यानाद्ब्रह्म किल्विषम् ।
 स्कारं गुल्फयोर्न्यस्येदतसीपुष्पसन्निभम् ॥ ८० ॥
 पैश्रमध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।
 विकारं जङ्घयोर्वीक्षं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८१ ॥
 ब्रह्महत्याकृतं पापं हन्यात्तद्वि स्मृतं क्षणात् ।
 तुर्कारं जानुदेशे तु इन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ ८२ ॥
 निर्दहेत् सर्वपापानि ग्रहरोगमुपद्रवम् ।
 ऊर्वोर्वं विमलं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकविद्युतिम् ॥ ८३ ॥
 विज्ञातं हन्ति तत्पापमगम्यागमनात् कृतम् ।
 रेकारं कृष्णे प्रोक्तं विद्युत्स्फुरितैतैजसम् ॥ ८४ ॥
 मित्रद्रोहकृतं पापं स्मरणादेव नाशयेत् ।
 णि गुह्यं श्वेतवर्णं तु जातिपुष्पसमद्युतिम् ॥ ८५ ॥

१. D. reads पादयोर्न्यस्त्वा for गुल्फयोर्न्यस्य. २. G. omits the following
 verse :—

पैश्रमध्यस्थितं सौम्यं दहते चोपपातकम् ।

विकारं जङ्घयोर्वीक्षं ध्यायेदेतद्विचक्षणः ॥ ८० ॥

३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for विचक्षणः. ४. B. C. E. F. and G.
 read 'देतत्' for 'तद्वि'. ५. B. E. F. and G. read 'होषानुपद्रवं' for 'रोगमु-
 पद्रवम्'. ६. B. E. F. G. read 'स' A. 'ब' for 'वि' and C. 'सन्निभम्' for
 'विद्युतिम्'. ७. B. E. F. and G. read संस्मरणादेव हि.

गुरुहत्याकृतं पापं शोधयेद्भयानिन्तनात् ॥ ८५ ॥

यं कट्यां तारकावर्णं चन्द्रवद्विषयभूषितम् ।

योगिनां वरदं प्राहुर्ब्रह्महत्याविशोषनम् ॥ ८६ ॥

भं नभोवलिवर्णामं मेघोन्नतिसमद्युतिम् ।

ध्यात्वा कमलमध्यस्थं महद् दहति पातकम् ॥ ८७ ॥

जठरे रक्तवर्णी तु मात्राद्वयविभूषितम् ।

गोहत्यादिकृतं पापं गौकारस्तु विशोधयेत् ॥ ८८ ॥

श्यामरक्तं च देकारं ध्यानं तद्देशयेद्बुद्धिं ।

हिर्म-कुन्देन्दुवर्णामं वकारममृतं स्रवत् ॥ ८९ ॥

पितृ-मातृ-वधोद्धृतं मित्रावरुणदैवतम् ।

गुरुहत्याकृतं पापं वकारेण प्रणश्यति ॥ ९० ॥

स्य कारं विन्यसेत् कण्ठे त्वाष्ट्रं स्फटिकसन्निभम् ।

मनसोपार्जितं पापं स्यकारेण प्रेणश्यति ॥ ९१ ॥

धीकारं वसुदैवत्यं वर्दन्ति स्वर्णसन्निभम् ।

१. B. E. and G. read नाशयेद्विन्तनासि for शोधयेद्भयानिन्तनात्. F. reads the same, but differs in शोधयेद् for नाशयेत्. २. B. and G. read 'वित्त' and D. 'वर्णात्' for 'वर्ण'; while A. 'द्विष' for 'द्विषय'. ३. B. and C. read भकारं चालि, G. भकारं चार, E. भकारं चारि, F. भकारं चालि all for भं नभोवलि; while D. omits this and the following two lines. ४. B. 'नतमहाद्युतिम्', C. 'नतमहद्: द्युतिम्', E. F. and G. 'नतमहद्युति'. ५. A. B. F. and G. substitute भृङ्ग for रक्त. ६. C. and D. read विहित for 'दिकृत'. ७. B. reads दिशयेत् 'or देशयेत्, and D. ध्यानकृद्देशमाश्रयेत् and C. ध्यानकृद्देशयेत् for ध्यानं तद्देशयेत्; while A. ध्यात् for ध्यानं. ८. B. C. D. F. and G. read हृदि, E. रुदि both for हिम्. ९. B. reads स्रवन्, D. स्रवेत् and F. सुवन् all for स्रवत्. १०. D. does not insert this line :—

पितृ-मातृवधोऽद्धृतं मित्रावरुणदैवतम् ॥.

११. C. and D. read प्रणाम्यति for प्रणश्यति. १२. C. and D. read वदन् for वर्दन्ति.

प्रतिग्रहकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥९२॥

मकारं पद्मरागार्भं शिरस्थं दीप्ततेजसम् ।

पूर्वजन्मकृतं पापं मकारेण प्रणश्यति ॥९३॥

हिकारं नासिकाग्रे तु पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।

पूर्वात्पूर्वतरं पापं स्मरणादेव नश्यति ॥९४॥

धिकारं शान्तमक्षोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।

मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥९५॥

योकारौ द्वौ धूम्र-नीलौ भू-ललाटे च संस्थितौ ।

१. A. reads प्रतिग्रह^० for प्रतिग्रह^०. B. E. F. G. read this line thus:—

प्राणिहत्याकृतं पापं धीकारेण प्रणश्यति ।

and C. धीकारेण विनश्यति for तत्क्षणादेव नश्यति. २. A. B. E. F. and G. read पद्मनाभं तं स्फुरन्तं for पद्मरागार्भं शिरस्थं. ३. C. reads प्रशाम्यति. ४. E. and F. omit this verse:—

धिकारं शान्तमक्षोश्च पीतवर्णं सुधांशुवत् ।

मनो-वाक्कायजं पापं चिन्तनादेव नश्यति ॥;

while A. reads:—

धिकारं चन्द्र-सूर्याभं नेत्रयोर्विन्यसेदुधः ।,

C. and D. follow the reading of A., but read धिकारं तमाङ्गिरसं.

५. A. reads चिन्तितं संप्रणश्यति for चिन्तनादेव नश्यति. C. and D. °कायिकं for °कायजं and C. स्मरणात् for चिन्तनात्. ६. I am unable to find out the original reading here. A. reads:—

योकारौ द्वौ वक्षिणे वक्षेत्रे व्याघ्रन्यापैर्न लिख्यते ।;

for the whole verse. E. F. and G. read:—

योकारौ वक्षिणे वक्षेत्रे कालानलसमद्युति ।

for the first line of this verse, and C. and D. read the following four lines for this one verse:—

योकारं रक्तवर्णाभमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।

प्राणिहत्याकृतं पापं योकारेण विनश्यति ।

द्वितीयस्तु तथा प्रोक्तो योकारो रुक्मसन्निभः ।

निर्दग्धपापानि अपेक्षयेयका (जा)नि च ॥.

ध्यायन्नित्यं द्विजो नूनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥
 नकारं तु मुखे पूर्वं द्वादशादित्यसन्निभम् ।
 सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः प्राप्नोति ब्रह्मणः पदम् ॥ ९७ ॥
 प्रकारं दक्षिणे वक्त्रे कालाग्नि-रुद्रसन्निभम् ।
 सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ ऐश्वरं पदमाप्नुयात् ॥ ९८ ॥
 चोकारं पश्चिमे वक्त्रे विद्युर्दीप्तिसमप्रभम् ।
 मृकवारं द्विजो व्यात्वा वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥ ९९ ॥
 दकारमुत्तरे वक्त्रे शुक्लवर्णसमद्युतिम् ।
 संकृद्ध्यानात् द्विजश्रेष्ठ प्राप्नुयात् पदमव्ययम् ॥ १०० ॥
 याकारस्तु शिरः प्रोक्तं चतुर्वदनसंयुतम् ।
 स एष त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्विंशतिमः स्मृतः ॥ १०१ ॥
 यं यं पश्यति चक्षुर्भ्यां यं यं स्पृशति पाणिना ।
 यं यं च भाषते किञ्चित्तत्सर्वं पूतमेव च ॥ १०२ ॥

१. C. reads नकारस्तु मुखे पूर्वं आवित्योदयसन्निभम्. D. also follows this reading, but differs in नकारे सुमुखे; while A. F. substitute पूर्वे for पूर्व.
 २. A. C. and D. read स गच्छेत् for प्राप्नोति; while C. and D. substitute ऐन्दवं for ब्रह्मणः. ३. C. and D. read this and the following five lines:—

नीलोत्पलदलदयामं प्रकारं दक्षिणामुखम् ।
 सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद् वैष्णवं पदम् ॥
 सौम्यं गोरौचनपीतं चोकारं पश्चिमांमुखम् ।
 सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ॥
 शङ्ख-कुन्देन्दुधवलं इकारं चोत्तरामुखम् ।
 सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ स गच्छेद् ब्रह्म शाश्वतम् ॥

४. A. reads:—

.....क्षीरवर्णस्य निजसम् ॥
 सकृद्ध्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ॥

५. A. reads व्यात्वा द्विजश्रेष्ठः स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम्. ६. A. reads याकारं त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्विंशतिमं स्मृतम्, C. and D. follow this reading, but D. differs in सगुणं and both in संस्मृतम् for त्रिगुणं and 'म स्मृतम्; while B. E. F. and G. स्फुटम् for स्मृतः. ७. C. and D. read चित्ते for किञ्चित्.

जाप्ये तु त्रिपदा ज्ञेया पूजने तु चतुष्पदा ।
 न्यासे जप्ये तथा ध्याने अभिचार्ये तथार्चने ॥ १०३ ॥
 सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया ब्राह्मणैस्तत्त्वचिन्तकैः ।
 जम्बुका नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १०४ ॥
 सा देवी दुपदा नाम मन्त्रे ऋक्सनेयके ।
 अन्तर्जले त्रिराचर्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १०५ ॥
 सोऽपनीय समस्तानि महैर्मांसि द्विजोत्तमः ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति यज्ञत्वा न निवर्तते ॥ १०६ ॥
 विना श्रद्धां प्रमादाद्वा जपं कुर्वन्नयवेद्यदि ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥ १०७ ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रोऽयं स्मर्तव्यः सर्वकर्मसु ।
 आचर्यः प्रणवो वापि सर्वस्यादिर्यतो हि सः ॥ १०८ ॥
 अभ्यसेत् प्रणवं नित्यमेकचित्तः समाहितः ।
 गायत्रीं च तथा देवीमभ्यस्यन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥
 वैदिकं तु जपं कुर्यात् पौराणं पाश्चरात्रिकम् ।
 यो वेदस्तानि चैतानि व्याप्येतानि च सा धृतिः ॥ ११० ॥

१. D. omits the following portion:—

. . . . . पूजने तु चतुष्पदा ।
 न्यासे जप्ये तथा ध्याने अभिचार्ये तथार्चने ॥
 सर्वत्र त्रिपदा ज्ञेया . . . . . ।

C. also omits the same, but it appears in the marginal correction and reads सा ज्ञाने for पूजने. २. D. reads यज्ञवेदे for यजुर्वेदे. ३. C. and D. read वेदे for मन्त्रे. ४. A. reads मलिनानि, B. E. and G. read महीनां स and C. and D. महतां स all for महैर्मांसि. ५. C. and D. read for this verse the following line:—

प्रमादेन कथञ्चिद्वा जपं कुर्वन् भवेद्यदि ।

A. reads प्रमादेन कथञ्चिद्वा for विना श्रद्धां प्रमादाद्वा; while B. E. and G. substitute आहूतं for अहूतं and कुर्वन्ति बहि for कुर्वन्नयवेद्यदि. ६. D. reads समावृतः for समाहितः. ७. C. and D. read:—

. . . . . वैदिकं तु जपं हि वत् ।

पौराणं पाश्चरात्रं च श्रद्धास्वयन् मुक्तिमाप्नुयात् ॥

Here D. differs from C. in having तु for हि and योऽभ्यसेत् for श्रद्धास्वयन्.
 ८. B. C. E. F. and G. read वेत्ति for वेदस.

जपेन येनेह कृतेन पुंसो दधाति मार्गं सवितापि कर्तुः ।
 अयं हि सर्वैष्टिकृतां वरिष्ठो विधेः पदं यास्यति निर्विकल्पम् ॥ १११ ॥
 यदुक्तं सर्वशास्त्रेषु तथा सर्वश्रुतिष्वपि ।
 उपनिषन्मतं तद्धो विप्रा ह्येतत् प्रकीर्तितम् ॥ ११२ ॥
 न्यासं तनुत्रं न बबन्ध देहे जग्राह नोङ्कारमसि च तीक्ष्णम् ।
 विप्रो वशो यस्मिपदां न चक्रे लोके स रुष्टः किमु कस्य कुर्यात् ॥ ११३ ॥
 उद्देशेन मया प्रोक्तो विधिर्जप्यस्य पावकः ।
 देवार्चनविधानं तु सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ ११४ ॥
 इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे जपनिर्णयः ।
 देवार्चनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तमृषिभिः पुरा ।
 वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥ ११५ ॥
 अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते ।
 वैदिकोऽनुग्रहस्तस्य वेदस्वीकरणेन तु ॥ ११६ ॥
 ब्रह्माणं वैधर्म्यैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शंकरं स्वकैः ।
 अन्यानपि तथा देवानर्चयेत् स्वीयमन्त्रैकैः ॥ ११७ ॥

१. C. and D. read सर्वैष्टि° for सर्वैष्टि°; while D. निर्विकल्पः for निर्विकल्पम्. २. A. and D. read धर्म° for सर्व° ३. A. reads °सम् for °नत् and हितं for ह्येतत्; while C. and D. are mistaken here. ४. B. E. F. and G. read सु° for च; while C. and D. are mistaken throughout in this verse. ५. D. and F. omit this whole verse; while A. B. C. E. read तस्योद्देशो for उद्देशेन. ६. Some manuscripts read °विधिः for °निर्णयः. ७. Before this line C. has the following two verses in the margin :—

समिन्-पुण्य-कुशाक्षिणि श्रोत्रियात् स्वयमाहरेत् ।
 छुद्रानीतैः स्वबन्धनैः कर्म कुर्वन् ब्रजत्यथः ॥
 तुलसी-बिल्वपत्राणि क्षुवर्णकुसुमानि च ।
 प्रक्षाल्य सर्वदेवानां पुनः पूजां समाचरेत् ॥

while B. E. F. and G. read °नहं वक्ष्ये for °न प्रवक्ष्यामि and substitute शुनिभिः for ऋषिभिः. ८. B. C. F. and G. substitute वैः for ये and अपि for इति; while F. omits the following :—

वैदिकैरेव तन्मन्त्रैर्यस्य ये तस्य तैरिति ॥
 अर्चयन् वैदिकैर्मन्त्रैर्नानुग्रहमपेक्षते ।

९. B. E. F. and G. read किं वेदासधिकं परम्. १०. B. E. and G. read निज°, and F. द्विज for स्वीय°.

मन्त्रन्यासं पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च ।
 गायत्र्यौकारन्यस्ताङ्गः पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ॥ ११८ ॥
 न्यस्त्वा तु व्याहृतीः सर्वाः प्रोक्तस्थानक्रमेण तु ।
 ब्रह्मभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेत् ॥ ११९ ॥
 विष्णुरादिरयं देवः सर्वभूतगणार्चितः ।
 नामग्रहणमात्रेण पापपापं छिनत्ति यः ॥ १२० ॥
 तदर्चनं प्रवक्ष्यामि विष्णोरभिततेजसः ।
 यत् कृत्वा मुनयः सर्वे परं सायुज्यमाप्नुयुः ॥ १२१ ॥
 षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ।
 अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ॥ १२२ ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥ १२३ ॥
 आपो ह्यायतनं तस्य तस्मात्तासु सदा हरिः ।
 सर्वगत्वेन विष्णोस्तु स्थण्डिले भावितात्मनाम् ॥ १२४ ॥
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन आपः पुष्पाणि चैव हि ।
 अर्चिते स्यादिदं तेन नित्यं भुवनसप्तकम् ॥ १२५ ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभस्य च दैवतम् ।
 पुरुषो यो जगद्भ्रीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १२६ ॥
 तस्य सूक्तस्य सर्वस्य कंचां न्यासं यथाक्रमम् ।
 देवे चैवात्मनि तथा सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १२७ ॥

१. A. reads 'न्यस्ताङ्गः' for 'न्यस्ताङ्गः'. २. A. reads न्यस्त्व, B. E. F. and G. read विन्यस्य for न्यस्त्वा; while A. 'स्थाने' for 'स्थान'. ३. Except A. others read ब्रह्मी for ब्रह्म. ४. D. F. and G. read उपाचरेत् for उपक्रमेत्. ५. C. and E. read 'राशिं', D. 'योगं', G. 'शङ्कां' for 'पापं'. ६. A. and D. read यज्ज्ञात्वा, B. तज्ज्ञात्वा, E. संज्ञानात्, F. यं ज्ञात्वा and G. स संज्ञा all for यत् कृत्वा; while some substitute विष्णोः for परं. ७. B. E. F. and G. read 'स्वमेषु' for 'स्वेतेषु'; while, except A., all others read कृतम् for स्मृतम्. ८. D. substitutes येषां for देवो. ९. B. reads पुण्यानि for पुष्पाणि. १०. Except C. and D. all read त्रिविधं for नित्यं. ११. A. B. E. F. and G. read त्रिष्टुभं तस्य and C. and D. त्रिविधं तस्य for त्रैष्टुभस्य च. १२. C. substitutes हि for यो. १३. D. reads अस्य for तस्य. १४. B. and D. read कंचा for कंचां and B. E. and G. read विधिम् for क्रमम्. १५. A. reads 'वात्मनि' for चैवात्मं.

हस्तन्यासं पुरा कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽध्ययम् ।
 शिखाबन्धं च दिग्बन्धं सैश्विन्य विष्णुमात्मनि ॥ १२८ ॥
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ १२९ ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं च दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां च दक्षिणायां तथाष्टमीम् ॥ १३० ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ।
 एकादशीं वामपादे द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ १३१ ॥
 कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् ।
 अक्षणेः पञ्चदशीं न्यस्य षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥ १३२ ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाद्यागं समाचरेत् ।
 आसनं चिन्तयेन्मेरुमष्टपत्रं सर्काणिकम् ॥ १३३ ॥
 व्याहृतीनामथ न्यासं कुर्याच्च विधिवद् द्विजः ।
 भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनोः ॥ १३४ ॥
 स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ।
 जनो लोकं तु हृदये कण्ठदेशे तपस्तथा ॥ १३५ ॥
 भुवर्ललाटसन्ध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः ।
 हिरण्यमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ १३६ ॥
 तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।
 आवाहनमथ प्राहुर्विष्णोरमिततेजसः ॥ १३७ ॥
 यथार्चा क्रियते तस्य स्वदेहे चिन्तयेत्तथा ।
 आद्ययाऽऽवाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ॥ १३८ ॥

१. B. E. and G. read तथा for पुरा. २. D. reads 'न्यस्योऽर्चयेत्' for 'न्यं सैश्विन्य'. ३. B. E. F. and G. read दक्षिणतो for दक्षिणे. ४. D. reads आसने for आसनं. ५. Except A. all others substitute 'हले' for 'पञ्च'. ६. B. E. F. and G. omit च and add तं before कुर्यात्. C. reads the same, but adds तं after कुर्यात्; while D. substitutes तत् for the same. ७. D. reads न्यस्त्वा for न्यस्य. ८. B. and G. read नित्ये for कोशे. ९. A. reads शुभं for शुभ्रं. १०. D. reads सत् for यत्. ११. Except B. all read प्राह् for प्राहृ. १२. C. and D. read यदर्चाकृतये, E. यथा वा क्रियते both for यथार्चा क्रियते and A. B. E. F. and G. substitute तत्र for तस्य; while D. substitutes यथा for तथा. १३. B. E. F. and G. substitute ऽच्च, C. and D. च for तु.

यथा देवे तथा देहे म्यासं कुर्याद्विधानतः ।
 द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥ १३९ ॥
 चतुर्थ्यर्च्यः प्रदातव्यः पञ्चम्याऽऽचमनं तथा ।
 षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वसनं तथा ॥ १४० ॥
 यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ।
 पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम् ॥ १४१ ॥
 द्वादश्या दीपकं दद्यात्तयोद्दश्या नैवेद्यकम् ।
 चतुर्विंश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥ १४२ ॥
 षोडश्याद्वासनं कुर्याच्छेषकर्मणि पूर्ववत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं हरेः ।
 षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति एवमेव हि योऽर्चयेत् ॥ १४३ ॥
 आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुं मनोमयम् ।
 स याति ब्रह्मणः स्थानं नात्र कार्या विचारणा ॥ १४४ ॥
 ध्येयो दिनेशपरिमण्डलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्ख-चक्रः ॥ १४५ ॥

१. B. reads देहे तथा देवे for देवे तथा देहे and A. C. and D. substitute कृत्वा for कुर्यात्; while G. reads this line:—

यथा देहं तथा न्यासं कुर्याद्विधो विधानतः ।

and E.—

यथा देहं तथा न्यासं सर्वं कुर्याद्विधानतः ।

२. C. and D. read वस्त्रधौतकम् for वसनं तथा. ३. B. C. and G. read निवेद्यकं, E. निवेधकं, D. निवेदनम् and F. निवेष्टकम् all for नैवेद्यकम्. ४. B. E. and G. read °कार्वाणि for °कर्माणि. ५. Before this line C. has the following three lines in the margin, viz.:—

पुनः षोडशभिर्नैवेद्यात् पुष्पाणि षोडश ।

तच्च सर्वं अपेक्ष्यः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ॥

ततः षोडशभिर्नैवेद्देह्याद्व्यङ्ग्यभाहतीः ।

६. A. C. D. read उपैति च for °मनोमयम्, but C. gives in the margin °मनोमयम्. ७. Some read ध्येयः सदा सविष्ट° for ध्येयो दिनेशपरि°. ८. D. reads हरिर्मुनिजनैः for हिरण्यवपुः.

सूक्तेन विष्णुविधिना समुदोरितेन
योऽनेन नित्यमजमादिमनन्तमूर्तिम् ।
भक्त्याऽर्चयेत् पठति यश्च स विष्णुदेहं
विप्रो विशोऽद्वरिवरेण कृतार्थदेहः ॥ १४६ ॥
पञ्चरात्रविधानेन स्थण्डिले चापि पूजयेत् ।
जलमध्यगतो चापि पूजयेज्जलमध्यतः ॥ १४७ ॥
द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्रक्रमेण तु ।
अभावे धौतवस्त्रस्य पत्रिकायास्तथा द्विजः ॥ १४८ ॥
जलेऽपि हि जलेनैव मन्त्रैरेवार्चयेद्भक्तिम् ।
विष्णुर्विष्णुरित्यजस्रं चिन्तयेद्भक्तिमेव तु ॥ १४९ ॥
तिष्ठन् ब्रजस्तथाऽऽसीनः शयानोऽपि हरिं सदा ।
संस्मरेन्नाऽशुभं पश्येद्विहाऽमुत्र च वै द्विजः ॥ १५० ॥
रुद्रं रुद्रविधानेन ब्रह्माणं च विधानतः ।
सूर्यं संहितमन्त्रैश्च तद्वारितविधानतः ॥ १५१ ॥
दुर्गां कात्यायनीं चैव तथा घान्देवतामपि ।
स्कन्दं विनायकं चैव योगिनीं क्षेत्रपालकान् ॥ १५२ ॥
विधिवदर्चयेत् सर्वान्यो विप्रो भक्तितत्परः ।
विष्णुना सुप्रसन्नेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १५३ ॥
ग्रहांश्च पूजयेद्विद्वान् ब्राह्मणः शान्तितत्परः ।
आरोग्य-पुष्टिसंयुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १५४ ॥
गृहा गावो नृपा विप्राः सद्भिः पूज्याः सदा नरैः ।
पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यपमानिताः ॥ १५५ ॥
यो हितः सर्वस्त्वेषु नृप-गो-ब्राह्मणेषु च ।
इहाऽमुत्र च पूज्योऽसौ विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥

१. D. substitutes योनेन for योऽनेन. २. A. substitutes उद्य for उपि.
३. B. E. F. and G. substitute 'तस्व' for 'रात्र' and D. reads द्वादशारान्त्रै-
मव्यूहपञ्चतत्त्वं for द्वादशारं नवव्यूहं पञ्चरात्रम्. ४. Except C. all are mis-
taken here. ५. B. omits this line; while E. F. and G. read किञ्चिद्वि-
हामुत्र भवेन्नृपान् for पश्येद्विहामुत्र च वै द्विजः and संस्मरेत् for संस्मरन्. ६. D.
reads विधानेन for विधिवत् and B. C. E. F. and G. पूजयेत् for अर्चयेत्.
७. Except A., all others read सु for स. ८. B. E. and G. read पञ्चात्
for विद्वान्. ९. A. C. and D. substitute द्विजैः for नरैः. १०. C. reads
'निहन्ति चाप' and D. 'निहन्ति चाप' for 'निर्दहन्त्यप'.

उक्तो गृहस्थस्य वृत्तार्चनस्य धन्यो विधिर्विष्णुपदोपलब्धौ ।
कार्यो द्विजातेः प्रतिघासरं यो वेदोक्तमन्त्रैः स मया हिताय ॥ १५७ ॥

देवपूजाविधिः प्रोक्त एष उद्देशतो यथा ।
वैश्वदेवस्य वक्तव्यो विधिर्विप्रौ मयाधुना ॥ ५१८ ॥

इति देवपूजाविधिः ।

वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि यथाकार्यं द्विजातिभिः ।
स्वगृह्योक्तविधानेन जुहुयाद्वैश्वदेविकम् ॥ १५९ ॥
हविष्यस्य द्विजोऽभावे यथालाभं श्रुतं हविः ।
जुहुयाद्विधिवद्भक्त्या यथा स्याच्चित्तनिवृत्तिः ॥ १६० ॥
यद्वा तद्व्यापि होतव्यमग्नौ किञ्चिद् द्विजातिभिः ।
फलं वा यदि वा मूलं घासं वा यदि वा पयः ॥ १६१ ॥
अहुत्वा च द्विजोऽभोयाद्यत्किञ्चित् स्वयमभ्युते ।
अभोयाच्चेदहुत्वापि नरकं सं समाधिरोत् ॥ १६२ ॥
जुहुयाद्वयञ्जन-क्षारवर्ज्यमन्नं हुताशने ।
अनुह्वातो द्विजैस्तैस्तु त्रिःकृत्वा पुरुषर्षभः ॥ १६३ ॥
यैस्त्वग्नां हूयते नैव यस्य चाऽग्रं न दीयते ।
अभोज्यं तद् द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १६४ ॥
लौकिके वैदिके चैव वैश्वदेवो हि नित्यशः ।
लौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमाप्नुयात् ॥ १६५ ॥
अभावादग्निहोत्रस्य आवसथ्यस्य वा तथा ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तत्र होमो विधीयते ॥ १६६ ॥

१. B. C. and G. read °लब्धौ for °लब्धै and D. °जनस्य for °पदोप°. २. D. reads समये हि° for स मया हि°; while E. and G. substitute वाम् for °व at the end of this verse. ३. B. E. and G. read पुण्यो विधिर्म्° and F. पुरुषो विधिर्म्° for विधिर्विप्रौ म°. ४. B. E. F. G. read वारु तथा for वा यदिवा; while C. substitutes घासं for वासं. ५. B. E. F. G. read प्रतिपद्यते for स समाविरोत्. C. also reads the same in the margin. ६. B. G. and F. read °क्षीर° for °क्षार°, but it is useless here. ७. C. and D. read यदा and यदा° for यजु; while C. घासं, D. घासः B. E. and G. वानं all for चाऽग्रं. ८. B. E. F. and G. read वापि and D. नैव for चैव. ९. A. B. C. F. and G. तथा आवसथ्यस्य च for आवसथ्यस्य वा तथा, but it seems incorrect.

अग्निःसोमस्समस्तौ तौ विश्वेदेवास्तथैव च ।
 धन्वन्तरिः कुहूस्तद्वदनुमतिः प्रजापतिः ॥ १६७ ॥
 द्यावाभूभ्योः स्विष्टकृते द्रुत्वैतेभ्यः पुनस्ततः ।
 कुर्याद्वलिहति पश्चात् सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ॥ १६८ ॥
 सुत्राग्ने तस्य पुंभ्यश्च यमाय च सहानुगैः ।
 वैरुणाय सहैतैश्च सोमाय च सहानुगैः ॥ १६९ ॥
 मरुद्भिश्च क्षिपेद्वारि अश्विभ्यां च तथा हरेत् ।
 वैनस्पतिभ्यः सर्वेभ्यो मुसलोलूखले हरेत् ॥ १७० ॥
 श्रियै च भद्रकाल्यै च उच्छीर्षे पादयोः क्रमात् ।
 ब्रह्मणे सानुगायेति मध्ये चैव बलिं हरेत् ॥ १७१ ॥
 वास्तवे सानुगायेति वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ॥ १७२ ॥
 द्युचरेभ्यश्च भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ।
 वास्तोः पृष्ठे च कुर्वीत बलिं सर्वानुत्पत्ये ॥ १७३ ॥
 पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ।
 पतितेभ्यः श्वपाकेभ्यः पापानां पापयोगिणाम् ॥ १७४ ॥
 कृमि-कीट-पतङ्गानां सर्वेभ्योऽपि बलिं हरेत् ।
 एवं सर्वाणि भूतानि यो विप्रो नित्यमर्चयेत् ॥ १७५ ॥
 तत् स्थानं परमाप्नोति यज्जयोतिः परवेधसः ।
 गृहे ऽग्नौ वैश्वदेवं तु प्रोक्तमेतन्मनीषिभिः ॥ १७६ ॥
 अनग्निकस्तु कुर्वीत वैश्वदेवं कथं त्विति ? ।
 महाव्याहृतिभिस्तिस्त्रः समस्ताभिस्तथाऽपरा ॥ १७७ ॥
 इत्याहुतीश्चतस्रस्तु तथा देवकृते ऽपि च ।
 त्रियम्बकं यजामह इत्यादि चाहुतिद्वयम् ॥ १७८ ॥

१. A. B. E. and G. read पुनस्त्वतः, C. and D. पुनः पुनः both for पुनस्ततः. २. D. omits this line. ३. C. and D. read अप्सरेभ्यः and हरे for अश्विभ्यां च and हरेत् respectively. ४. D. meaninglessly reads उष्णीषे for उच्छीर्षे. ५. A. reads आकाशतो हरेत्. D. आकाशमुत्क्षिपेत् both for आकाश उत्क्षिपेत्. ६. B. E. G. read बलिः and C. बलीन् for बलि. ७. C. reads इह for इति. ८. A. B. and F. read उपरे, C. and G. अपरा for उपरा; while G. सूर्या चैव for समस्ताभिस्.

वैश्वदेवेन जुहुयाद्विरोषोऽन्यत्र वै पुनः ।
 अपमृत्युनिवृत्त्यर्थमायुः पुष्टिविधुष्ये ॥ १७९ ॥
 जुहुयात् श्वभ्रकं देवं बिल्वपत्रैस्तिलैस्तथा ।
 विनायकाय होतव्या घृतस्याहुतयस्तथा ॥ १८० ॥
 सर्वविघ्नोपशान्त्यर्थं पूजयेद्यज्जस्तु तम् ॥
 गणानां त्वेति मन्त्रेण स्वाहाकारान्तमोदृतः ॥ १८१ ॥
 चतस्रो जुहुयात्तस्मै गणेशाय तथाऽऽहुतीः ।
 तद्विष्णोरिति जुहुयाद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ १८२ ॥
 प्रणवेन च गायत्र्यां केचिज्जुह्वति तद् द्विजाः ।
 एतौ वै सर्वदेवतौ एतत्परं न किञ्चन ॥ १८३ ॥
 एताभ्यां तु हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं भवेत् ।
 जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं गव्येन पयसाऽथ वा ॥ १८४ ॥
 क्रोतेन गोविकारेण तिलतैलेन वा पुनः ।
 सम्प्रोक्ष्य पायसा वाऽन्नं नाभ्यक्तं चाऽनुयादपि ॥ १८५ ॥
 अस्नेहो यव-गोधूमाः शालयो हवनीयकाः ।
 हविस्तु हविरभ्यक्तमहविस्तु हविर्यतः ॥ १८६ ॥
 अभ्यक्तमेव होतव्यमतो रुक्षं विवर्जयेत् ।
 दारिद्र्यं श्वित्रितामेके रुक्षान्नहवने विदुः ॥ १८७ ॥
 जठराग्नेः कथं चैके रुक्षमन्नं न हूयते ।
 ओंकारपूर्विकाः सर्वाः स्वाहाकारान्तिकास्तथा ॥ १८८ ॥

१. A. reads 'देवं च', B. D. E. F. and G. च. २. B. D. E. and G. read
 अल्प° for अप°. ३. A. reads तथाहौ तस्य चाहतीः, D. तथा घृतस्य चाहतिः
 for घृतस्याहुतयस्तथा. ४. B. reads च ततस्तु, C. यच्च तस्तु, D. सन्ततस्तु
 and E. यत्ततस्तु° all for यत्ततस्तु°. ५. A. D. and E. read पादः for
 'मादृतः. ६. B. E. F. and G. read विधेः, for विधि°. ७. A. B. E. read
 गायत्र्याः for गावत्र्याः; while C. A. D. and F. read स द्विजाः for तद्विजाः.
 ८. B. E. F. and G. read सत्परं तु for एतत्परं न. ९. B. reads हुतेनैव
 सर्वेभ्योऽपि हुतं for हुतेनैव सर्वेभ्योऽपि हुतं. १०. B. E. and G. read सर्पपामक्तं
 and D. सर्पिषा युक्तं for सर्पिषाभ्यक्तं, but the former reading is an incor-
 rect one. ११. Except A. all others read पयसा for पायसा; while B. E.
 and G. read न for च. १२. B. E. F. and G. read निःस्नेहाः and D.
 चापि गोधूमाः for अस्नेहाः and यवगोधूमाः. १३. All others except A. read
 विवर्जिताम् for निवर्जिताम्. १४. B. E. F. and G. read जठराग्नेः for जठराग्नेः.
 १५. A. रुक्षमन्नं न हूयते, C. रुक्षान्नं सम्प्रहीयते for रुक्षमन्नं न हूयते.

जुहुयाद्भिको विप्रो गृहमेधी हि नित्यशः ।
 बलिं चोपान्तभूतेभ्यः सर्वेभ्यो ऽर्घ्यविशेषतः ॥ १८९ ॥
 हुत्वाऽर्घ्यं कृष्णवर्त्मानं कृताञ्जलिः प्रसादयेत् ।
 त्वमग्ने द्युभिरेतेन मन्त्रेण भक्तिमान् द्विजः ॥ १९० ॥
 आग्न्यग्निमिति मन्त्रं तु जपेद्वै सार्वकामिकम् ।
 आहाव्यग्न इति होतं मन्त्रं च प्रयतो जपेत् ॥ १९१ ॥
 अन्यं होताशनं मन्त्रं जपित्वाय क्षमापयेत् ।
 अन्यानि चैव सूक्तानि पवित्राणि ततो जपेत् ।
 सर्वशान्तिककृत्यर्थं तथाग्निर्देवतेति च ॥ १९२ ॥
 ज्ञानं धनमरोगित्वं गतिमिच्छंस्तथा द्विजः ।
 शम्भुमग्निं रविं विष्णुमर्चयेद्भक्तितः क्रमात् ॥ १९३ ॥
 अजानन् यो द्विजो नित्यमहुत्वाऽस्ति शृतं हविः ।
 पितृ-देव-मनुष्याणामृणयुक्तः स यात्यर्धः ॥ १९४ ॥
 शाकं धौऽपि तृणं वापि हुत्वाग्नावभुते द्विजः ।
 सर्वकामसमायुक्तः सोऽग्नैर्वै सुसमभुते ॥ १९५ ॥
 स्वरेण वर्णेन च यद्विहीनं तथैव हीनं क्रिययापि यच्च ।
 तथातिरिक्तं मम तत् क्षमस्व तदस्तु चाम्ने परिपूर्णमेतत् ॥ १९६ ॥
 सर्वपापानोदाय सर्वकामाय वै द्विजाः ।
 द्विजन्मनां हितार्थाय वैश्वदेव उदाहृतः ॥ १९७ ॥

१. A. substitutes तु for हि and B. and G. read गृहमेधो for गृहमेधी.
 २. B. C. and E. read विशेषतः for अविशेषतः. ३. B. E. and F. read
 तु for ऽर्घ्य. ४. A. reads मन्त्रे for मन्त्रं. ५. A. reads यतः for जपेत्.
 ६. D. does not insert the following line:—

अन्यानि चैव सूक्तानि पवित्राणि ततो जपेत् ।

- C. also omits the same, but gives in the margin. ७. A. and F. read
 मन्त्राणि for सूक्तानि. ८. F. inserts this line before the two preceding
 lines. ९. C. reads इष्टं for इच्छन्. १०. C. and D. read प्रयात्यर्धः for
 स यात्यर्धः. ११. D. substitutes च for वा. १२. B. E. F. and G. read
 ऽपि for एव. १३. D. reads कृपया for क्रियया. १४. B. E. and G. read
 चास्ते and C. and D. चाम्नेः for चाम्ने. १५. B. E. F. and G. read
 सर्वकामफलाय च for सर्वकामाय वै द्विजाः; while C. and D. read 'मनो-
 दाय for 'पनोदाय.

इति वैश्वदेवविधिः ।

आतिथ्यं सम्प्रवक्ष्यामि चातुर्वर्ण्यफलप्रदम् ।
 चातुर्वर्ण्योऽतिथिः प्रोक्तः काले प्राप्नोऽश्वगोऽश्रुतः ॥ १९८ ॥
 अष्टष्टोऽपृष्टगोत्रादिरक्षाताचार-विद्यकः ।
 सन्ध्यामात्रकृताचारस्तज्ज्ञैः स्त्रोऽतिथिरुच्यते ॥ १९९ ॥
 क्षुत्तृष्णा-ऽश्वश्रमश्रान्तः प्राणत्राणाभयाच्चकः ।
 गृहीतपात्रमात्रः सन् गृहद्वारमुपागतः ॥ २०० ॥
 बिष्णुरूपोऽतिथिः सोयमुत्तरार्थमुपागतः ।
 इति मत्वा महाभक्त्या वृणुयाद्भोजनाय तम् ॥ २०१ ॥
 एष स्वर्ग्यः समायातः सर्वदेवमयोऽतिथिः ।
 निर्दह्य सर्वपापानि ममायं सम्प्रयास्यति ॥ २०२ ॥
 ब्राह्मणैः सह भोक्तव्यो भक्त्या प्रक्षाल्य पाद्वयम् ।
 आसनाभ्यादिकं^१ कृत्वा कृत्वा स्नक्-चन्दनादिकम् ॥ २०३ ॥
 योगिनो विविधै^२ रूपैर्भ्रमान्ति धरणीतले ।
 नराणामुपकाराय ते चास्नातस्वरूपिणः ॥ २०४ ॥
 तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं द्विजः ।
 श्राद्धक्रियाफलं हन्ति तत्रैवापूजितोऽतिथिः ॥ २०५ ॥
 तस्मादपूर्वमेवात्र पूजयेदागताऽतिथिम् ।
 कदाचित् कश्चिद्भागच्छेतारयेद्यस्तु पूर्वजान् ॥ २०६ ॥
 यतिर्व्रत्यमिहोत्री च तथा च मलकृद् द्विजः ।
 सदैवेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने ॥ २०७ ॥

१. B. E. F. and G. read भयातिथ्यं for आतिथ्यं सं०. २. D. reads बहुश्रुतः for ऽश्वगोऽश्रुतः. ३. B. E. and G. read अश्रुतपूर्वादि^०, F. ऽष्टष्टगो-
 चादि^० for ऽपृष्टगोत्रादि^०. ४. B. E. and G. read 'परि' for 'श्रम'; while
 B. substitutes 'ह' for 'ऽश्व'. ५. B. E. F. and G. read गृहीतयात्रा-
 मात्रः सन् and C. and D. गृहिणो वैश्वदेवान्ते. ६. B. reads 'महाराय' ;
 C. D. E. F. and G. read 'प्रसारार्थ' for 'उत्तरार्थ'; while C. and D.
 इहा^० for उपा^०. ७. A. reads च भक्त्या य, D. च भक्त्या च both for
 महाभक्त्या. ८ B. C. E. F. and G. read स्वं पुण्येन मं, D. स्वं शुभेन न^०
 for एषः स्वर्ग्यः स^०. ९. B. E. F. and G. read भोक्तव्योऽसौ for भोक्तव्यो.
 १०. B. C. D. and G. read 'र्चादिकं' for 'र्घ्यादिकं'. ११. C. and D. read
 वेपे^० for रूपे^०. १२. B. E. F. and G. read कदापि कदाचिदागच्छेत् for
 कदाचित् कश्चिदागच्छेत्. १३. B. reads ब्रह्मामिहोत्री and D. ब्राह्मामिहोत्री
 for व्रत्यमिहोत्री.

अतिथेऽमरदेहस्त्वं मत्साराधमिहागतः ।
 संसारपङ्कमं मामुद्धरस्वाऽघनाशन ॥ २०८ ॥
 नैकाश्रमे वसन् विप्रो मुनीन्द्रैरुच्यतेऽतिथिः ।
 अन्यत्र दृष्टपूर्वो यो नैसावतिथिरुच्यते ॥ २०९ ॥
 क्षत्रियो यदि वा गच्छेदतिथित्वेन वैश्वमनि ।
 भुक्तेषु सत्सु विप्रेषु कामनस्तु तमाशयेत् ॥ २१० ॥
 वैश्यो वा यदि वा शूद्रो विप्रगेहं समाव्रजेत् ॥
 तौ भृत्यैः सह भोक्तव्यावितिपाराशरोऽब्रवीत् ॥ २११ ॥
 क्लृबो वा यदि वा काणः कुष्टी वा व्याधितो ऽपि वा ।
 आगतो वैश्वदेवान्ने द्रष्टव्यः सर्वदेववत् ॥ २१२ ॥
 क्षत्रियेणापि वैश्येन तथैव वृषलेन च ।
 आतिथ्यं सर्ववर्णानां कर्तव्यं स्यादसंशयम् ॥ २१३ ॥
 योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या अन्याभ्यागतमेव च ।
 बाल-वृद्धादिकं चैव तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ २१४ ॥
 देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे स्युर्येन तृप्तेन च भूरि दिष्टम् ।
 तस्यान्नदातुस्त्वमराङ्गनाभिस्तस्यातिथेः केन समत्वमस्ति ॥ २१५ ॥

इति आतिथ्यविधिः ।

वर्णधर्मान् प्रवक्ष्यामि यत् कृत्यं ब्राह्मणादिभिः ।
 निबोध ध्वं द्विजास्तद्वै संक्षेपेण पृथक् पृथक् ॥ २१६ ॥
 यजनं याजनं विप्रे तथा दान-प्रतिग्रहौ ।
 अध्यापनमध्ययनं कर्माण्येतानि षट् तथा ॥ २१७ ॥
 प्रजानां रक्षणं दानमरीणां निग्रहस्तथा ।
 यजना-ऽध्ययने राज्ञि विषयासक्तिवर्जनम् ॥ २१८ ॥

१. D. reads नैकाश्रमे for नैकाश्रमे. २. D. reads ऽपि for यो. ३. B. ऽपि यया for यदि वा. E. and G. also read the same ; while F. reads ऽपि यया for the same. ४. D. reads अतिथिस्तस्य for अतिथित्वेन. ५. B. C. E. F. and G. read ते and भोक्तव्या इति for तौ and भोक्तव्याविति respectively. ६. B. C. F. and G. read ऽब्रवीत् for ऽब्रवीत्. ७. C. reads वैश्वतः and D. वैश्वतः both for वैश्ववत्. ८. B. E. F. and G. read पूर्वमभ्यागतं तथा for अन्याभ्यागतमेव च; while C. substitutes तथा for अन्या. ९. B. and D. read तस्मात् for तस्या. F. also reads the same. १०. D. reads निबोधस्तु for निबोधध्वं.

यजना-ऽध्ययने दानं पाशुपाल्यं तथा विशिं ।
 घाणिज्यं च कुसोदं च कर्मषट्कं प्रकीर्तितम् ॥ २१९ ॥
 शुश्रूषा ब्राह्मणादीनां तदाह्वापालनं तथा ।
 एष धर्मः स्मृतः शूद्रे घाणिज्येन च जीवनम् ॥ २२० ॥
 सर्वेषां जीवनं प्रोक्तं धर्मेणैव च कर्षणम् ।
 भिन्नवृत्तिर्यथा न स्यात् कुर्वादिप्रस्तथा च तत् ॥ २२१ ॥
 कुर्वन्मुक्तानि कर्माणि वृत्त्या वा क्षत्रियस्य च ।
 वृत्त्यभावे द्विजो जीवेद्विजवृत्तिं विवर्जयेत् ॥ २२२ ॥
 प्रजानां पालनं दानं शस्त्रभूस्त्वं प्रचण्डता ।
 निर्जयः परसैन्यानामेष धर्मः स्मृतो नृपे ॥ २२३ ॥
 पुण्यं पुण्यं विचिनुयानं मूलच्छेदं न कारयेत् ।
 मालाकार इवाऽऽरामे प्रजासु स्यात्तथा नृपः ॥ २२४ ॥
 लोहकर्मस्थानां च गवां च प्रतिपालनम् ।
 गोरक्षा कृषि-घाणिज्यं वैश्यवृत्तिरदाहता ॥ २२५ ॥
 शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परो धर्मः प्रकीर्तितः ।
 अन्यथा कुरुते यस्तु तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ २२६ ॥
 लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।
 न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वस्य विक्रयम् ॥ २२७ ॥
 विक्रयं मद्य-मांसानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
 अगम्यागामिता चौर्यं शूद्रे स्युः पातहेतवः ॥ २२८ ॥
 कापिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
 वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरको भुवम् ॥ २२९ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१. D. reads कृषिः for विशि. २. G. reads जीवेत् for विवर्जयेत्. ३. B. C. D. E. and G. read °वृत्ति and F. °वृत्त for °भुवम्. ४. D. reads प्रकीर्तितः for स्मृतो नृपे. ५. B. C. F. and G. read विचिन्वीत for विचिनुयात्. ६. B. E. F. and G. read परि° for प्रति°. ७. B. E. F. and G. read दध्न्यत् कुरुते पुण्यं. C. also reads the same, but substitutes अय for दध. ८. A. C. and D. read पाप° for पात°. ९. A. C. and D. read नरकं for नरको. १०. C. does not insert धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः for it, it substitutes only वर्णधर्मविधिः; while D. omits संहितायां others read द्वितीयो for चतुर्थो.

बृहत्पराशरसंहिता.

पंचमोऽध्यायः ।

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।
 वर्णसाधारणं साक्षात्तुर्वर्ण्यक्रमेण तु ॥ १ ॥
 युष्माकं सम्प्रवक्ष्यामि पराशरवचोदितम् ।
 षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ॥
 हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहोने च दुर्बलम् ।
 क्षुद्युक्तं तृषितं भ्रान्तमनद्वाहं न वाहयेत् ॥ ३ ॥
 स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं साण्डं षण्ढविवर्जितम् ।
 अधृष्यं सबलप्राणमनद्वाहं तु वाहयेत् ॥ ४ ॥
 वाहयेद् दिवसस्यार्थं ततः स्नानं समाचरेत् ।
 कुगवैर्न कृषिं कुर्यात् सर्वथा धेनुसंग्रहम् ॥ ५ ॥
 बन्धनं पालनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम् ।
 वत्साश्च यत्नतो रक्ष्या वर्धन्ते ते यथा क्रमात् ॥ ६ ॥
 न दूरे तास्तु नेतव्याश्चारणाय कदाचन ।
 दूरे गावश्चरन्त्यो हि न भवन्ति शुभावहाः ॥ ७ ॥
 प्रातरेव हि दोग्धव्या दुह्यात् सायं न ता गृही ।
 दोग्धुर्द्विःपयसो नैव वर्धन्ते ताः कदाचन ॥ ८ ॥

१. B. E. F. and G. substitute धर्मा° for कर्मा°. २. B. C. F. G. धर्म° and D. and E. धर्म° for वर्ण°. ३. B. C. and G. °मागमम् E. D. and F. °मागतम् for °नेण तु. ४. B. E. F. and G. read °मुखाच्छुतम्, C. °प्रचो-
 दितम् for °वचोदितम्. ५. B. E. and C. read this line as follows :—

शान्तं च सबलं तृप्तं वाहयेद्दुषर्षं कृषी ॥.

F. also reads the same, but it differs in having दृप्तं for तृप्तं and कृषी for कृषी. ६. C. and D. read पश्चात् for ततः. ७. B. E. F. and G. read वर्धनीया यथाक्रमम् and C. वर्धन्त्येते यथाक्रमम्; while D. reads यथाक्रमम् for यथा क्रमात्. ८. C. and D. read मोक्तव्या° for नेतव्या°. ९. A. reads दूरे गावो विचरन्त्यो, B. E. F. and G. गावो दूरेण चरन्त्यो for दूरे गावश्चर-
 न्त्यो हि. C. omits this and the following two lines, but they appear in the margin; while D. reads शुभावहाः and others except A. शुभा यतः for शुभावहाः. १०. A. B. read ततो, E. and G. °तना and C. °तने and D. तथा all for न ता. ११. B. C. E. F. and G. substitute हि for द्विः; while D. reads विःपययेयैव for द्विः पयसो नैव.

अनादेयतृणान्यस्वा स्नदन्त्यनुदिनं पयः ।
तुष्टिदा देवतादीनां पूज्या गावः कथं न ताः ॥ ९ ॥
स्पृष्टाश्च गावः शमयन्ति पापं
संसेविताश्चोपनयन्ति वित्तम् ।
ता एव दत्तास्त्रिदिवं नयन्ति
गोभिर्न तुल्यं धनमास्ते किञ्चित् ॥ १० ॥
यस्याः शिरसि ब्रह्माऽऽस्ते स्कन्धदेशे शिवःस्थितः ।
पृष्ठे नारायणस्तस्थौ श्रुतयश्चरणेषु च ॥ ११ ॥
या अन्या देवताः काश्चित्तस्या लोमसु ताः स्थिताः ।
सर्वदेवमया गावस्तुल्येत्तद्भक्तितो हरिः ॥ १२ ॥
हरन्ति स्पर्शनात् पापं पयसा पोषयन्ति याः ।
प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १३ ॥
यत्तुर्बुराहतभूमेर्ये उत्पद्यन्ते रजःकणाः ।
प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥ १४ ॥
शङ्कुमूत्रं हि यस्यास्तु पीतं दहति पातकम् ।
किमपूज्यं हि तस्या गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
गौरवत्सा न दोग्धव्या न चैवं गर्भसन्धिनी ।
प्रसूता च दशाहार्वाद्गोमिध चेन्नरकं व्रजेत् ॥ १६ ॥

१. B. reads °तृणान्त्यक्त्वा, C. °तृणास्त्यक्त्वा, D. °तृणस्त्यक्त्वा, E. °तृणा त्यक्त्वा, F. °तृणान्यक्त्वा and G. °तृणास्त्यक्त्वा all for °तृणान्यक्त्वा.
२. D. reads तुष्टिकृत् for तुष्टिदा. ३. C. and D. do not insert this whole verse, but it appears in the margin of C. ४. B. reads वित्तम् and G. विन्नम् both for वित्तम्. ५. C. and D. read स्मृतः for स्थितः. ६. A. C. and D. read विष्णुस्तथा for नारायणः. ७. B. reads दहति and E. F. and G. read दहन्ति, D. हरति all for हरन्ति. ८. D. reads °च्छपा° for °स्तुष्टरा° and B. E. F. and G. substitute तु for ये and C. and D. उद्यताः पांसुसंस्पृष्टाः for उत्पद्यन्ते रजःकणाः; while A. omits this and the following one line, namely:—

यत्तुर्बुराहतभूमेर्ये उत्पद्यन्ते रजःकणाः ।

प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या गावः कथं न ताः ॥

९. D. reads प्रीणयेत् पुरुषस्येनो वन्या for प्रलीनं पातकं तैस्तु पूज्या. १०. A. reads पीतं पुनानि पातकात् for पीतं दहति पातकम्; while E. reads सङ्कुत् for सङ्कुत्. ११. B. C. E. F. and G. read तथा for चैवं.

दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवत्सका ।
 साधुभिर्न च दोग्धव्या धार्मिकैर्धनमीप्सुभिः ॥ १७ ॥
 कुलान्ते पुष्पिता गावः कुलान्ते बहवस्तिलाः ।
 कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते बन्धुविग्रहः ॥ १८ ॥
 एकत्र पृथिवी सर्वा सशैल-वन-कानना ।
 तस्या गौर्यायसी साक्षादेकश्रोभयतोमुखी ॥ १९ ॥
 यथोक्तविधिना चैता वर्णैः पाल्याः सुपुजिताः ।
 पालयन् पूजयन्नेताः स प्रेत्येह च मोदते ॥ २० ॥
 दक्षिणाभिमुखा गाव उत्तराभिमुखा अपि ।
 बन्धनीयास्तथैताः स्युर्न प्राक्-पश्चिमतोमुखाः ॥ २१ ॥
 वाजि-गो-वृषशालायां सुतीक्ष्णं लोहदात्रकम् ।
 स्थाप्य तु सर्वदा तत् स्यादवलुप्तविमोक्षकृत् ॥ २२ ॥
 गावो देयाः सदा रक्ष्याः पाल्याः पोष्याश्च सर्वदा ।
 ताडयन्ति च ये पापा ये चाक्रोशन्ति ता नराः ॥ २३ ॥
 नरकाग्नौ प्रपच्यन्ते गोनिःश्वासप्रपीडिताः ।
 संपलाशेन शुष्केण ता दण्डेन निर्वर्तयेत् ॥ २४ ॥
 गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान् मा मा भैरिति वारयेत् ।
 संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तां च प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥
 प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वलुन्धरा ।
 तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्वाहिकम् ॥ २६ ॥

१. Except A. all others read भूः for °का. २. A. and D. read वर्णिभिर् for धार्मिकैर्; while D. substitutes सुख° for धन°. ३. D. reads तथा for तस्या. ४. A. and D. read गो-वृष-वाजि° and C. गो-वृष-वाजि° for वाजि-गो-वृष°. ५. B. and G. read यन्त्रकम् for °शत्रकम्. ६. B. C. and G. read तस्या and D. तस्यां for तत् स्यात्; while B. and G. दुःखलब्ध-विमोक्षकृत्, C. अविलुप्तविमोक्षणात् and D. गवि लुप्तविमोक्षणात् all for अवलुप्तविमोक्षकृत्. ७. D. reads °कर्ष° for °क्रोश°. ८. B. and G. substitute च for प्र°. B. and J. read गोभिः श्वासप्र°, C. गोभिः श्वासेन for गोभिः श्वासप्र°; while D. reads this whole line as follows:—

नरके पच्यते ऽङ्गानि श्वासेन च प्रपीडिताः ।

९. C. reads स पशुश्चर्मदण्डेन मृदुनेनां, D. स पशुश्चर्मदण्डेन मृदु तासां for स-पलाशेन शुष्केण ता दण्डेन; while B. ताडणेन for ता दण्डेन. १०. A. reads संस्पृश्य गां, B. E. F. and G. गां संस्पृश्य for संस्पृशन् गां.

सोऽश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
 गवां कण्डूयनं स्नानं गवां दानसमं भवेत् ॥ २७ ॥
 तुल्यं गोशतदानस्य भयतो गां प्रपाति यः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रं सरांसि च ॥ २८ ॥
 गवां शृङ्गोदकस्नानकलत्रं नर्हन्ति षोडशीम् ।
 पातकानि कुतस्तेषां येषां गृहमलंकृतम् ॥ २९ ॥
 सततं बालवत्साभिर्गोभिः श्रीभिरिव स्वयम् ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलभेकं द्विधा कृतम् ॥ ३० ॥
 तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्रास्तु हविरैकत्र तिष्ठति ।
 गोभिर्वैष्णाः प्रवर्तन्ते गोभिर्वैशाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥
 गोभिर्वैदाः समुद्रोर्णाः षडङ्गाः सपद-क्रमाः ।
 सौरभेयास्तु यस्याग्रे पृष्ठतो यस्य ताः स्थिताः ॥ ३२ ॥
 वसन्ति हृदये नित्यं तासां मध्ये वसन्ति ये ।
 ते पुण्यपुरुषाः क्षौण्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते ॥ ३३ ॥
 ये गोभक्तिकरा नित्यं भवन्ते ये च गोप्रदाः ।
 शृङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा शृङ्गमध्ये तु केरावः ।
 शृङ्गाग्रे शंकरं विद्यालयो देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३४ ॥
 शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।

१. A. and B. read धूमं, E. धूमं and F. धूम° for स्नानं; while A. B. E. F. and G. read गोप्रदानसमं for गवां दानसमं and D. omits this whole verse. २. This and the preceding one line is omitted in C., but they appear in the marginal correction. ३. D. reads समुद्राश्च for आसमुद्रं. ४. B. F. and G. read °स्यापि for °स्नाने. ५. B. E. F. and G. read गोभिस्तु बालवत्साभिः सदा. C. also reads the same, but differs in सततं for गोभिस्तु; while D. substitutes स्त्रीभिः for श्रीभिः. ६. B. E. F. and G. read ब्राह्मणानां गवां चैव. ७. B. E. and G. read यत्र मन्त्राश्च यत्र सन्ति हवीषि च for एकत्र मन्त्रास्तु हविरैकत्र तिष्ठति; while D. substitutes हरि° for हवि°. ८. B. E. and G. read देवाः प्रवर्तिताः for देवाः प्रतिष्ठिताः; while C. वसन्ति ते and F. प्रवर्तिताः for प्रतिष्ठिताः. ९. A. reads सौरभेयस्य, B. सौरभो यस्य and E. F. G. स्थुरेता यस्य for सौरभेयास्तु; while D. तस्याग्रे for वस्याग्रे. १०. C. and D. do not insert this line; while B. E. F. and G. वशीन्ते for भवान्ते. ११. F. omits the following :—

शृङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ।
 सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमभी हि गौः H.

सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः ॥ ३५ ॥
ललाटाग्रे स्थिता देवी नासामध्ये तु षण्मुखः ।
कम्बलाऽश्वतरौ नागौ तत्कर्णाभ्यां व्यवस्थितौ ॥ ३६ ॥
स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशि-भास्करौ ।
दन्तेषु वसवश्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः ॥ ३७ ॥
सरस्थितो च हुंकारे यम-र्यक्षौ च गण्डयोः ।
ऋषयो रोमरूपेषु प्रस्त्रावे जाह्नवीजलम् ॥ ३८ ॥
कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवतास्तथा ।
अष्टाविंशतिदेवानां कोट्यो लोमज्ज ताः स्थिताः ॥ ३९ ॥
उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृदये दक्षिणस्तथा ।
मुखे चाहवनीयस्तु सभ्याऽऽवसथ्यौ च कुक्षिषु ॥ ४० ॥
एवं यो वर्तते गोषु ताडन-क्रोधवर्जितः ।
महतीं श्रियमाप्नोति स्वर्गलोके महीयते ॥ ४१ ॥
कुलं तस्या न शङ्केत पूतिगन्धं न वर्जयेत् ।
यावत् पिबति तद्गन्धं तावत् पुण्यं प्रवर्धते ॥ ४२ ॥
यो गां पयस्विनीं दद्यात्तरुणां वत्ससंयुताम् ।
शिवस्याग्रतः दत्त्वा दत्तं तेन तु विश्वकम् ॥ ४३ ॥
इति गोमहिमा ।

उक्षाणो वेधसा सृष्टाः सस्यस्योत्पादनाय च ।
तैरुत्पादितसस्येन सर्वमेतद्विधार्यते ॥ ४४ ॥
यश्चैतान् पालयेद्यत्नाद्वर्धयेच्चैव यत्नतः ।
जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि च ॥ ४५ ॥
यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्वमनोषिभिः ।

१. A. reads यमौ कुक्षौ for यम-यक्षौ. २. B. E. F. and G. read कुक्षौ
भ्यावसथ्यकौ, and D. चाहवसथ्यौ च कुक्षिषु. ३. A. reads कुलं तस्य for
कुलं तस्या; while B. C. D. E. G. read लङ्केत for शङ्केत. ४. Except A.
|| others read °गुधं for °गन्धं. ५. B. E. F. and G. read thus:—

पयस्विनीं सवत्सां यः सुशीलां तरुणीं तथा ।

गां शिवस्यालये दद्यात्तेन दत्तं जगन्नयम् ॥

A. and D. do not insert this line. ७. D. reads thus:—

उक्षा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य सुत्पादनाय च ।

८. D. reads हि for वि. ९. B. E. F. and G. read पालितानि न संज्ञातः
for साक्षात् स्युः पालितानि च. १०. B. and G. read पूर्व for पूर्व; while C.
°पुं युक्तं, E. and F. °पुं प्रोक्तं for °पुं युक्तं.

उक्ष्णोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् ।
 जगदेतद्धृतं सर्वमनङ्गिश्चराचरम् ॥ ४७ ॥
 वृषं एव ततो रक्ष्यः पालनीयश्च सर्षपा ।
 धर्मोऽयं भूतले साक्षाद् ब्रह्मणा ह्यवतारितः ॥ ४८ ॥
 त्रैलोक्यधारणायालमन्त्राणां च प्रसूतये ।
 अनादेयानि घासानि विघसन्ति स्वकामतः ॥ ४९ ॥
 भ्रमित्वा भूतलं दूरमुक्षाणं को न पूजयेत् ।
 उत्पादयन्ति सस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च ।
 आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥ ५० ॥
 स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारमाख्याति पत्युर्न च भारयुक्ताः ।
 स्वीयेन देहेर्न परस्य जीवान्पुण्यन्ति रक्षन्ति च वर्धयन्ति ॥ ५१ ॥
 पुंण्यास्तु गावो वदुधातले या बिभ्रत्यमुं गोवृषगर्भमारम् ।
 भारःपृथिव्यां दशताडिताया एकस्य चोक्ष्णो ह्यपि साधुवाचः ॥ ५२ ॥
 एकेन दत्तेन वृषेण येन भवन्ति दत्ता दश सौरभेयः ।
 माहेय्यपीयं धरणीसमाना तस्माद्वात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः ॥ ५३ ॥
 उत्पाद्य सस्यानि तृणं चरन्ति तदेव भूयः सततं वहन्ति ।
 न भारविन्नाः प्रवदन्ति किंचिद्दहो वृषेर्जीवति जीवलोकाः ॥ ५४ ॥

१. B. E. F. and G. read पुंसां for तेषां and उक्ष्णां च for उक्ष्णोऽपि. २.
 E. F. and G. read वृषा एव ततो रक्ष्यः पालनीयाः प्रयत्नतः. B. also reads
 the same, but it differs in स्वतो for ततो. ३. E. F. and G. अनायानि
 for अनादेयानि and B. C. E. F. and G. भक्षयन्ति, D. विध्वंसन्ति for
 विघसन्ति; while C. स् for स्व. ४. B. E. F. and G. read कैर्न
 पूजिताः. ५. From the letters वहं G. omits the following:—

• • • • • ति च ।

आनयन्ति दवीयस्तदुक्षतः कोऽधिको भुवि ॥

स्कन्धेन दूराच्च वहन्ति भारं नार्यन्ति किं • • • • • ॥

६. C. reads दवीयस्तमुक्षाणं and F. दवीयस्तात् for दवीयस्तदुक्षतः and दवीय
 स्तत् respectively. F. substitutes उवनो for भुवि. ७. B. C. E. and G. read
 नाक्षन्ति किञ्चिद्भनिकस्य दुःखम्. F. reads also the same, but it differs
 in माख्याति for नाक्षन्ति; while E. and F. substitute दृष्ट्या च for दूराच्च
 ८. A. and D. read जीवेन for देहेन. ९. B. C. E. F. and G. read
 धन्याः for पुण्याः and except A. and F. others read ऽस्मिन् for या
 १०. A. and B. read पृथिव्यां. ११. A. reads वाऽयं for वाचः. १२. E. F.
 and G. read ह्यन्यन्ति तान्येव for तृणं चरन्ति तदेव; while A. C.
 and D. read सकलं for सततं. १३. C. and D. read धार्यति for जीवति.

तृतीयेऽब्दे चतुर्थे वा यदा वत्सो दृढो भवेत् ।
 तदा नासाऽस्य भेसव्या नैव प्राग्, दुर्बलस्य च ॥ ५५ ॥
 नासावेधनकीलं तु खादिरं वाथ शैशपम् ।
 द्वादशाङ्गुलकं कार्यं तज्ज्ञैस्तैश्च समं च वा ॥ ५६ ॥
 शालां द्विजेन्द्रा वृष-गो- हयानां
 तां याम्यदिग्द्वारवतीं विदध्यात् ।
 सौम्याककुब्धद्वारवतीं दुशोभां
 .तेषां शमिच्छन् ध्रुवमात्मनश्च ॥ ५७ ॥
 गावो वृषा वा हय-हस्तिनो वा
 अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः ।
 याम्यामुखा वोत्तरदिङ्मुखा वा
 नान्याशकास्ते खलु बन्धनीयाः ॥ ५८ ॥
 शालाप्रवेशे वृष-गो-पशूनां
 राजा ऽपि यत्नाद्वय-कुञ्जराणाम् ।
 होमं च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं
 कुर्याद्विधिज्ञो द्विजपूजनं च ॥ ५९ ॥
 ईति वृषभप्रशंसा ।

लाङ्गलं सम्प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः ।
 हलेषार्योस्तथोन्मानं प्रतोदस्य युगस्य च ॥ ६० ॥

१. A. B. C. and D. read तु for ऽस्य; while E. substitutes न for च.
 २. B. E. F. and G. read °भेदनकीलं, C. °वेधनकालः for °वेधनकीलं and B.
 G. शैशवः, C. सैशियं, D. सैशिवं, E. सैशवः and F. सैशवः all for शैशपम्.
 ३. B. E. and G. स्त्रैणस एव स, C. D. स्त्रीणि समे च वा, F. स्त्रैणं समेष
 सः for °स्तैश्च समं च वा. ४. B. C. D. E. and G. read शाला for शालां
 and F. सोलो (?) for the same. ५. D. reads धृत्° for ध्रुव°. ६. D. reads
 दिङ्मुखमुत्तरदिङ्मुखाशकाः. ७. B. C. F. and G. read शास्त्रयुक्त्या for
 शास्त्रयुक्तं. ८. A. and D. do not insert this. ९. B. E. F. and G. sub-
 stitute च and C. and D. यत् for सं°. १०. A. and G. read हलीषा° and
 some read हलीषा° for हलेषा°.

चत्वारिंशत्तथा चाष्टावङ्गुलानि कुयः स्मृतः ।
 अर्धार्धमङ्गुलैर्भोज्यो हलेषावेधतश्च यः ॥ ६१ ॥
 षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति तथोपरि ।
 वेधस्तस्याश्च कर्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः ॥ ६२ ॥
 अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तस्माद्वेधः स्यात् प्रातिहारिकः ।
 तस्याधस्ताच्च चत्वारि वेधश्च चतुरङ्गुलः ॥ ६३ ॥
 अष्टाङ्गुलमुरस्तस्य वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् ।
 ग्रीवा दशाङ्गुला चोर्ध्वं हस्तग्राही ततः स्मृता ॥ ६४ ॥
 साऽपि तज्जैः शुभा कार्या तद्वेधस्यङ्गुलो भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलं पुरस्तस्य शिरसोऽपि विभावनम् ॥ ६५ ॥
 पृथुत्वं शिरसो धार्यं हस्ततलप्रमाणकम् ।
 अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता भवेत् ॥ ६६ ॥
 वेधाद्वहिः प्रतीकारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् ।
 सुतीक्ष्णलोहफलका मृत्काष्ठादिविदारकृत् ॥ ६७ ॥
 न सीरं क्षीरवृक्षस्य न बिल्व-पिचुमन्दयोः ।
 इत्यादीनां हि कुर्वाणो न नन्दति चिरं गृही ॥ ६८ ॥

१. B. and F. read कुटः, C. कुहः and D. कुहुः all for कुयः. २. B. and G. read ऊर्ध्वार्धमङ्गुलैर्भोज्या, E. and F. अर्धार्धमङ्गुलैर्भोज्या, A. अर्धार्धमङ्गुलीर्भोज्या and D. अर्धार्धमङ्गुलैर्भोज्यः for अर्धार्धमङ्गुलैर्भोज्यो and here some read हलीषा and हलीषा for हलेषा. ३. B. F. and G. read षड्विंशति for षड्विंशति. ४. B. and G. read स्यान्मामि for स्यात्प्राति; while D. interchanges place of this verse for the next one. ५. Except A. all others omit this च and read स वेधः for वेधश्च. ६. A. reads °गुलः मुर for °गुलमुर. ७. B. E. and G. read देशगुणा for दशाङ्गुला. C. दशाङ्गुली for the same and B. स्मृता, C. and E. स्मृतः for स्मृता; while G. reads ऊर्ध्व-हस्तग्राही for ऊर्ध्व हस्तग्राही. ८. D. reads सार्वत्रजैः for साऽपि तज्जैः. ९. B. E. F. and G. read मुरस्तस्य शिरसीति. C. reads the same, but substitutes शिरस्येति for शिरसीति; while D. reads तस्याः for तस्य. १०. A. reads °ताल for °तल. ११. D. reads स्मृता for भवेत्. १२. D. reads बन्धाद्वहिः प्रतीकारी for वेधाद्वहिः प्रतीकारी. १३. A. reads षड्विंशत्यं for षड्विंशदं. १४. B. reads सुतीक्ष्णो लोहफला स्यात्, C. E. and F. सुतीक्ष्णा लोहफाला स्यात्, G. सुतीक्ष्णे लोहफला स्यात् for सुतीक्ष्णलोहफलका and B. E. and G. substitute °विकार for °विहार; while D. reads this line as follows:—

सुतीक्ष्णे लोहपाल्यस्य सुक्ताशमाविहारकृत् ॥

पुक्षाक्षयोर्न तत् कुर्यात् कीर्तिप्रौ तौ प्रकीर्तितौ ॥
 तयोः कौष्ठस्य तत् कुर्वन्ससस्यो नश्यति ह्येवम् ॥ ६९ ॥
 प्राञ्जला सप्तहस्ता च चतुरस्राऽप्रवर्तुला ॥
 सौलादिशुभकाष्ठानां हलीषा विदुषां मता ॥ ७० ॥
 अस्या वेधः सकर्णायाः कार्यो नववितस्तिभिः ॥
 नीचोऽष्टवृषमानेन तद्वन्ना एवं वदन्ति हि ॥ ७१ ॥
 चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्कन्धस्थानेऽर्द्धचन्द्रवत् ॥
 नेषशृङ्गाः कदम्बस्य सालाद्यन्यतमस्य वा ॥ ७२ ॥
 शम्भ्या वेधाद्दहिः कार्या दशाङ्गुलप्रमाणिका ॥
 तन्मानेन प्रणाली च तदन्तरदशाङ्गुलम् ॥ ७३ ॥
 प्रतोदश्च समप्रस्थिवैणवश्च चतुष्करः ॥
 तदग्रे चापि कर्तव्यो यवाकारस्तु लोहजः ॥ ७४ ॥
 हीनातिरिक्तं कर्तव्यं नैव किञ्चित् प्रमाणतः ॥
 कुर्यादनङ्गुहोऽदैन्यादैन्यात्तु नरकं व्रजेत् ॥ ७५ ॥
 यथा दृढं यथाशोभं वाहकस्य प्रमाणतः ॥
 भूमेश्च कर्षणायालं तद्वन्नाः सीरं वदन्ति हि ॥ ७६ ॥
 योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा तथा ॥
 ज्येष्ठानक्षत्रसंयुक्ते पुण्येऽन्वि तद्विधीयते ॥ ७७ ॥
 अन्यत्र वा शुभे भे च तत्र कार्यं विपश्चिता ॥
 यत्तु कृत्यं हितं वापि पुण्यं वा मनसि स्फुरेत् ॥ ७८ ॥
 मातृभ्रातृ द्विजः कुर्याद्यथोक्तविधिना गृही ॥

* तच्च विद्वान् द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽन्वि तद्विधीयते ॥

उपलभ्यत इदमर्थं सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु । तथापीदं प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति ।
 न कमप्यर्थविशेषं दर्शयति । अत उपेक्षितमिति सुधियो विद्वान् कुर्वन्तु ।

१. B. D. E. F. read राक्षसी, २. C. प्रवातस्तु तत्कुर्वन् ३. A. B. C. D. and F. read 'ते गृही. ४. B. D. and F. शालादि°. ५. E. हलीषा. ६. B. D. E. °चन्द्रकम्. ७. B. C. D. E. F. read शालाद्य°. ८. B. C. D. E. F. read प्रवाली. ९. All others except A. read यवाकारा तु लोहवत्. १०. A. reads अनङ्गुहां दैन्यादैन्यात्तु for अनङ्गुहोऽदैन्यादैन्यात्तु. ११. C. reads सर्वे for सीरं. १२. only C. reads श्रेष्ठनक्षत्र° for ज्येष्ठानक्षत्र°. १३. All others except A. and C. read पुण्येऽन्वि for पुण्येऽन्वि. १४. C. reads कृत्वा for कुर्यात्.

द्रव्य-कालानुसारेण कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ ७९ ॥
 प्रोल्लिख्य मण्डलं पुष्प-धूप-दीपैः समर्च्य तत् ॥
 इन्द्राय च तथाऽश्विभ्यां मरुद्भ्यश्च तथा द्विजः ॥ ८० ॥
 कुर्याद्वलिहति विद्वान् उदग्धै कश्यपाय च ॥
 तथा कुमार्यै सीतायै अनुमत्यै तथा बलिः ॥ ८१ ॥
 नमःस्वाहेति मन्त्रेण स चेच्छन्नात्मनो हितम् ॥
 दधि-गन्धा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥ ८२ ॥
 दद्याद्बलिं वृषाणां च मध्वाज्यप्राशनं तथा ॥
 सङ्कृष्य सौरफालाग्रं हेम्ना वा रजतेन वा ॥ ८३ ॥
 प्रालिप्य मधु-सर्पिभ्यां कुर्याच्च तत्प्रदक्षिणम् ॥
 अन्यैः क्षोभेण्डलं कृत्वा कुर्यात्सौरप्रवाहणम् ॥ ८४ ॥
 पुण्यं लाङ्गलं कल्याणं कल्याणाय नमोऽस्तिवति ॥
 सीतायाः स्थापनं कृत्वा पराशरमृषिं स्मरन् ॥ ८५ ॥
 सीरा युञ्जन्ति इत्याद्यैर्मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् ॥
 दधि-दूर्वा-ऽक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः ॥ ८६ ॥
 सीतां पूज्य वृषौ भक्त्या रक्तवस्त्रविषाणकौ ॥
 सप्तधान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वामुखो हली ॥
 तानि कृत्वोक्ष्णोः क्षेत्रे च किरन् भूमिं कृषेद्भिजः ॥ ८७ ॥
 न तिलैर्न यवैर्हीनं द्विजः कुर्वीत कर्षणम् ॥
 तद्विहीनं तु कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवदाः ॥ ८८ ॥
 तिलपात्रच्युतं तोयं दक्षिणस्यां पतोद्दिशि ॥
 तेन तृप्यन्ति पितरो यावन्न तिलविक्रयः ॥ ८९ ॥

१. A. C. and F. read 'कालानुरोधेन'; while B. E. read 'काला-
 नुमानेन' for 'कालानुसारेण'. २. Only B. reads बलिहति for बलिहति.
 ३. Except A. and F. all others read दुग्धान्नं for उदग्धै. ४. In all
 others except A. शुभम् is substituted for हितम्. ५. C. only
 substitutes प्रलेप्य. for प्रलिप्य. ६. B. D. and E. read कुर्वीत.
 ७. A. reads उक्ष्णोश्च; while B. reads मंगलं and F. reads मण्डनं.
 ८. A. B. and F. read दत्त्वा for कृत्वा.

विक्रीणीते तिलाम्यस्तु मुक्त्वाऽन्यद्धान्यसामकान् ॥
 विमुच्य पितरस्तं तु प्रयान्ति त्वे तिलैः सह ॥ ९० ॥
 तुषाज्जलं यवस्थं च पत्रेभ्यो भूतले पतत् ॥
 पयो-दधि-घृताद्यैस्तु तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥ ९१ ॥
 दैव-पर्जन्य-भू-सीरयोगात् कृषिः प्रजायते ॥
 व्यापारात्पुरुषस्यापि तस्मात्तत्रोद्यतो भवेत् ॥ ९२ ॥
 शालीश्रु-शण-कार्पास-वार्ताकप्रभृतोनि च ॥
 घापयेत् सस्यबीजानि सर्वं घापि न सीदति ॥ ९३ ॥
 चन्द्रक्षये ऽर्तिर्विप्रो यो युनक्ति वृषं कञ्चित् ॥
 तं पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हितम् ॥ ९४ ॥
 चन्द्रक्षये तु योऽविद्वान् द्विजो भुङ्क्ते पराशनम् ॥
 भोक्तुर्मांसार्जितं पुण्यं भवेदशनदस्य वै ॥ ९५ ॥
 चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् ॥
 स्युरेतोभोजनास्तस्य तन्मासं पितरो हताः ॥ ९६ ॥
 चन्द्रक्षये तु यः कुर्यात्तर्हस्तम्भनिकृन्तनम् ॥
 तत्पणसंख्यया तस्य भवन्ति भूणहत्यकाः ॥ ९७ ॥
 वनरूपतिगते सोमे योऽध्वानं तु व्रजेद्विजः ॥
 प्रम्रष्टद्विजकर्माणं तं त्यजन्त्यमरादयः ॥ ९८ ॥
 वासांसोन्मुप्रणाशे यो रजकस्याग्रतः क्षिपेत् ॥
 पिबन्ति पितरस्तस्य मासं वस्त्रमलाभु तत् ॥ ९९ ॥
 सोमक्षये द्विजो याति त्यक्त्वां यस्तु हुताशनम् ॥
 स देव-पितृशापान्निदग्धो नरकर्माविशेत् ॥ १०० ॥

१. A. reads °स्तोमकान्; and all others except C. read °वामकान्; while C. substitutes तर्पयेत्सर्वदेवताः for मुक्त्वाऽन्यद्धान्यसामकान्. २. Except A. all others read तिथौ for ऽमतिः. ३. C. reads नरस्तरुनिकृन्तनम्; and F. reads तरुस्तम्भनिकृन्तनम्. ४ B. E. F. read भूणहत्या न संशयः; while A. and C. read °हस्यजाः. ५. B. D. and E. substitute गच्छति for व्रजेत्. and F. reads गच्छते. ६. B. C. and E. substitute तु for यो. ७. D. reads स्यक्त्वान्यं यस्तु वाशनम् for त्यक्त्वा यस्तु हुताशनम्. ८. A. and C. read आदिशेत्; while others read आचसेत् for आविशेत्.

अष्टमी कामभोगेन षष्ठी तैलोपभोगतः ॥
 कुङ्कुमं दन्तकाष्ठेन हिनस्त्यासप्तमं कुलम् ॥ १०१ ॥
 चन्द्राग्रतीतौ पुरुषस्तु वैवाद्यद्यादमत्या यदि दन्तकाष्ठम् ॥
 ताराधिराजः स्वदितस्तु तेन घातः कृतः स्यात्पितृ-देवतानाम् ॥ १०२ ॥
 तन्नाभ्यन्य विषाणानि ॥ तन्मैव तथा वृषाः ॥
 चरणाय विसृज्यन्ते आगतान् निधिं भोजयेत् ॥ १०३ ॥
 य उत्पाद्येह सस्यानि सर्वाणि तृणचारिणः ॥
 जगत् सर्वं धृतं यैस्तु पुज्यन्ते किं न ते वृषाः ॥ १०४ ॥
 चरणाय विसृष्टं तु यस्य गोदशकं भवेत् ॥
 यद्रूपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किं न ते वृषाः ॥ १०५ ॥
 स्युः पाल्या यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि ॥
 स याति नरकं घोरं यो वाहयत्येपालयन् ॥ १०६ ॥
 नाऽधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पिताङ्गो न दूषितः ॥
 वाहनीयो हि शूद्रेण वाहयन्क्षयमश्नुते ॥ १०७ ॥
 वर्जयेद्द्रष्टृदोषांश्च वाहने दोहने नरः ॥
 पाल्या वैयत्नतः सर्वं पालयन्क्षुभमाप्नुयात् ॥ १०८ ॥
 अन्नार्थमेतानुक्षणः ससर्ज परमेश्वरः ॥
 अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १०९ ॥
 अग्निर्ज्वलति चान्नार्थं वाति चान्नाय मारुतः ॥
 गृह्णाति चाग्निमसां सूर्यो रसानन्नायं रश्मिभिः ॥ ११० ॥
 अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जीवितमुच्यते ॥
 अन्नं च जगदाधारं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ १११ ॥
 सर्वेषां देवतादोनामन्नं जीवः प्रकीर्तितः ॥
 तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ॥ ११२ ॥

१. All others except A. read अनेकेन प्रदत्तेन for चरणाय विसृष्टं ३. A. C. F. read हि; while B. D. २. only F. reads वाहयेत् for वाहयति. ३. A. C. F. read हि; while B. D. E. read न. ४. C. only reads आप्नुयात् for अश्नुते. ५. A. B. and C. substitute ते for वै. ६. B. reads अन्नार्थमृषभान्सृष्टा; while F. reads अन्नार्थं वृषभान्सृष्टा for अन्नार्थमेतानुक्षणः. ७. C. reads आनीय for अन्नाय. ८. A. reads अन्नं सर्वस्य धातारः and C. reads अन्नं सर्वस्य आऽऽधारः for अन्नं च जगदाधारः. ९. A. reads the whole line thus भूरासीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थितं; and C. reads भूरासीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्मृतम्.

द्यौः पुमान्धरणी नारी अम्भो बीजं दिवऋषुतम् ॥
 द्यु-धात्री-तोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः ॥ ११३ ॥
 आपो मूलं हि सर्वस्य सर्वमण्डु प्रतिष्ठितम् ॥
 आपोऽमृतरसो ह्याप आपः शुक्रं बलं महः ॥ ११४ ॥
 सर्वस्य बीजमापो हि सर्वमद्भिः समावृतम् ॥
 सद्य आप्यायना ह्याप आपो ज्येष्ठतरा ह्यतः ॥ ११५ ॥
 किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः ॥
 न जीवन्ति विना तान्भिस्तस्मादापोऽमृतं स्मृताः ॥ ११६ ॥
 दत्ताभिरङ्गिरेतस्यां किं न दत्तं कलौ युगे ॥
 यथाग्नेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेदिह ॥ ११७ ॥
 अतोऽप्यन्नाद्यभावेन कर्तव्यं कर्षणं द्विजैः ॥
 यथोक्तेन विधानेन लाङ्गलादि प्रयोजनम् ॥ ११८ ॥
 सीते सौम्ये कुमारि त्वं देवि देवाचिते श्रिये ॥
 शक्तिसूनोर्यथा सिद्धा तथा मे सिद्धिदा भव ॥ ११९ ॥
 शक्तिसूनोर्विना नाम्ना सीतायाः स्थापनं विना ॥
 विनाऽभ्युक्षणरक्षार्थं सर्वं हरति राक्षसः ॥ १२० ॥
 वापने लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे ॥
 एष एव विधिर्ज्ञेयो धान्यानां च प्रवेशने ॥ १२१ ॥
 देवतायतनोद्यान-निपातस्थान-गोब्रजान् ॥
 सीमा-स्मशान-भूमिं च वृक्षच्छायां क्षितिं तथा ॥ १२२ ॥
 भूमिं निखातं यूपांश्च अयनं स्थानमेव च ॥
 अन्यामपि हि चाऽर्वाह्यां न कृषेत्कृषिकृद्धराम् ॥ १२३ ॥
 नोषरां वाहयेद्भूमीं न चाऽश्म-शर्करावृताम् ॥

१. C. reads पिता for पुमान्. २. A. reads सर्व° and F. आद्य for सद्य. ३. C. reads यस्य for ह्यापः. ४. A. reads त्वद्भिः for ताभिः. ५. A. and C. read एतस्मात् for एतस्यां. ६. C. reads भित्तौ for कलौ. ७. A. and B. read सत्कृता हि for शक्तिसूनोः. ८. B. reads महं. ९. except A. all read धान्य° for गन्त्री°. १०. A. यवन°, C. यजन°, and B. D. E. read अयन° for अयन°. ११. B. D. and E. read निर्वाह्यां and C. reads निर्वास्यां for चावाह्यां.

न गोचरां न प्रदत्तां न नदीपुलिनां तथा ॥१२४॥
 यद्यसौ वाहयेल्लोभाद्वेषाद्वापि हि मानवः ॥
 क्षीयतेऽसौ चिरात्पापात् सपुत्र-पशु-बान्धवः ॥१२५॥
 नरकं घोरताभिस्तं पापीयान् याति निश्चितम् ॥
 योऽपहृत्य परकीयां कृषं कृद्धाहयेद्धराम् ॥१२६॥
 स भूमिस्तेयपापेन सुचिरं नरके वसेत् ॥
 एकसङ्ख्यमपि स्वर्णं भूमिभङ्गुलमात्रिकाम् ॥१२७॥
 तथैकामपि गां हत्वा सृष्टयन्तं नरकं वसेत् ॥
 न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं न चैवात्यन्तिके तथा ॥१२८॥
 वाहयेन्न पथि क्षेत्रं वाहयन्तुः सभागभवेत् ॥
 क्षेत्रेष्वेवं वृत्तिं कुर्याद्यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ॥१२९॥
 न लङ्घयेत्पशुर्नाश्वो न भिन्द्याद्यां च शूकरः ॥
 बन्धाश्च यत्नतः कार्या मृगादिभ्रासनाय च ॥१३०॥
 अत्राप्युपद्रवं राजा तस्करादिसमुद्भवम् ॥
 संरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्यस्मात् गृह्णात्यसौ करान् ॥१३१॥
 कृषिकृन्मानवस्त्वेवं मत्वा धर्मं कृषेद्धराम् ॥
 अनवद्यां शुभां क्षिग्धां जलावगाहनक्षमाम् ॥१३२॥
 निष्ठां हि वाहयेद्भूमिं यत्र विभ्रमते जलम् ॥
 वाहयेत्तु जलाभ्यर्णमधुष्टौ सेकसम्भवः ॥१३३॥
 शारद्यमुष्णकैर्भूमौ कङ्गवाद्यं वापयेद्धली ॥
 अधिल्यकास्तु कार्पासं वदन्यन्यत्र हैमैकम् ॥१३४॥
 वासन्तं ग्रीष्मकालीयं शीत्यं क्षिग्धेषु तद्विदा ॥

१. A. reads वाहयेन्नाप्रदत्तां च for न गोचरां न प्रदत्तां, B. also वाहयन्नाप्र-
 मत्तश्च. २. B. D. E. F. read मत्सरतोऽपि च for वा पि हि मानवः.
 ३. B. and C. read पापात्; while D. and E. read पापेः. ४. A.
 reads चेतसा and C. चैनसः for निश्चितम्. ५. B. D. E. F. read
 भुवम् for धराम्. ६. A. and C. read भूमिस्थेन for भूमिस्तेयः. ७. A.
 reads ह्यनन्तं for सुचिरं and B. substitutes स चिरं. D. E. also the
 same. ८. only E. reads हत्वा for हत्वा. ९. A. and C. read भुवम् for
 धराम्. १०. except A. and C. all read मोचं स्थिरीभवेत्. ११. A. only substi-
 tutes स्थाने for भूमौ. १२. only C. reads सुधीः for हली. १३. A. B. C. read
 हैमतम्, D. हैमनम्, E. हैमजम् and F. हैमनम् for हैमकम्. १४. C. reads उच्चं.

केदारेषु तथा शालीजलोपान्तेषु चेश्वरः ॥१३५॥
 घृन्ताक-शाकमूलानि कन्दानि च जलाम्तिके ॥
 वृष्टिविश्रान्तपानीयक्षेत्रेषु च यथादिकान् ॥१३६॥
 गोधूमाश्च मसूराश्च खल्याः खलकुशास्तथा ॥
 समन्निधेषु वाप्याश्च भूमिजीवाग्विजानता ॥ १३७ ॥
 तिला बहुविधाश्चोप्या अतसी-शणभेध च ॥
 समन्निधेषु वाप्यानि धान्यान्यन्यानि योगतः ॥ १३८ ॥
 कुलत्यामुद्रमाषाश्च राजमाषादिकास्तथा ॥
 वाप्या भूमिविशेषे तु भूमिजीवं विजानता ॥ १३९ ॥
 मृदस्त्रुयोगजं सर्वं वापयेत्कृषिकृन्नरः ॥
 सम्पद्येच्चरतः सर्वान् गोवृषादीन् स्वयं गृही ॥ १४० ॥
 चिन्तयेत्सर्वमात्मीयं स्वयमेव कृषिं ब्रजेत् ॥
 प्रथमं कृषिवाणिज्यं द्वितीयं पशुपोषणम् ॥ १४१ ॥
 तृतीयं क्रीतविक्रीतं चतुर्थं राजसेवनम् ॥
 नखैर्विलिखने यस्याः पापमाहुर्मनीषिणः ॥ १४२ ॥
 तस्याः सौरविदारेण किं न पापं क्षितेर्भवेत् ॥
 तृणैकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षय आयुषः ॥ १४३ ॥
 असङ्ख्यकन्दनिर्नाशादसङ्ख्यातं भवेद्दधम् ॥
 यद्वर्षे मत्स्यबन्धानां तथा सङ्कुरिणामपि ॥ १४४ ॥
 अंहः कुक्कुटिकानां च तद्दिने कृषिकारिणाम् ॥
 वैधकानां च यत् पापं यत् पापं मृगयोरपि ॥
 कर्दर्याणां च यत् पापं तद्दिने कृषिकारिणाम् ॥ १४५ ॥
 वर्णानां च गृहस्थानां कृषिवृत्त्युपजोविनाम् ॥
 तदेनसी विशुद्धार्थं प्राह सत्यवतीपतिः ॥ १४६ ॥

१. A. reads खलकुलाः B. reads खलकुशाः and C. reads खलकुलाः.
 २. B. reads पालनम् for पोषणम्. C. D. and E. too read the same.
 ३. A. reads क्रयविक्रयौ for क्रीतविक्रीतं. ४. C. reads निर्वासात् for निर्वाषात्.
 ५. A. reads शूकरिणाम् for सङ्कुरिणाम्. ६. A. बन्धकानां for वैधकानां.
 ७. Only A. reads कृषिजीविनाम् for कृषिकारिणाम्.

द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि वा
 धान्यभागः प्रदातव्यो सीरिणा खलके भुवम् ॥ १४७ ॥
 अश्मर्यव्यूढभूमौ च विशांशी क्षेत्रभुग्भवेत्
 *एकैकांशाय कर्षः स्याद्यावद्दशम-सप्तमौ ॥ १४८ ॥
 ग्रामेशस्य नृपस्यापि वर्णिभिः कृषिजीविभिः ॥ १४९ ॥
 सस्यभागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ ॥
 ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाहयेदिच्छया धराम् ॥ १५० ॥
 न किञ्चित् कस्यचिद्दद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥
 ब्रह्मा वै ब्राह्मणं चास्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ॥ १५१ ॥
 तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रित्र्यानपि ॥
 पशुपाल्याशनेत्पत्न्यै ऊरुभ्यां च तथा विशः ॥ १५२ ॥
 द्विजदास्याय पण्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् ॥
 यत्किञ्चिज्जगतीहात्र भू-गेहाश्च गजादिकम् ॥ १५३ ॥
 स्वभावेन हि विप्राणां ब्रह्मा स्वयमकल्पयत् ॥
 ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ॥ १५४ ॥
 न तयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥
 तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ॥ १५५ ॥
 ग्रामेशस्य नृपस्यापि कियन्तमप्यसौ बलिम्
 अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि कृषिकृच्छुद्धिकारणम् ॥ १५६ ॥
 संशुद्धः कर्षको येन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

* दृश्यत्वाय शेषकः श्लोकः केषुचित् आदर्शपुस्तकेषु ।

१. E. and F. read रेहिनः for सीरिणा. २. B. C. D. E. and F.
 read क्षेत्रिणः for खलके. ३. A. B. D. E. and F. read बलिभागिनौ for
 कृषिभागिनौ. ४. A. substitutes ब्राह्मणोऽस्यास्वात्. ५. except A. and
 F. all read पुण्याय for पण्याय. ६. B. D. and F. substitute हेम च
 for °गेहाश्च. ७. A. and B. read नैतयोः for न तयोः. D. the same but E.
 read नैनयोः. ८. Only C. reads. कृषिकी for कर्षको. ९. B. D. E.
 and F. substitute °के नहीयते for °कनवाधुञ्जात्.

सर्वसत्वोपकाराय सर्वयज्ञोपसिद्धये ॥ १५७ ॥
 नृपस्य कौशवृद्धयर्थं जायते कृषिकृन्नरः ॥
 कुर्यात्कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्वोपजीविनीम् ॥ १५८ ॥
 पितृ-देव-मनुष्याणां पुष्टये स्यात् कृषीवलः ॥
 वयांसि चान्यसत्वानि क्षुत्तृष्णापीडिताः प्रजाः ॥ १५९ ॥
 उपयुञ्जन्ति सस्यानि क्षेत्रजातानि नित्यशः ॥
 पुष्टयर्थं मुष्टिभेकां वा ददत्पापं व्यपोहति ॥ १६० ॥
 यस्य क्षेत्रस्य यावन्ति सस्यान्यदन्ति प्राणिनः ॥
 तावन्तोऽपि विमुच्यन्ते पातकात् कृषिकारकाः ॥ १६१ ॥
 कृतान्निकार्यदेहोऽपि ब्राह्मणोऽन्यतमोऽपि वा ॥
 आददानः परक्षेत्रात् पथि गच्छन्न लिप्यते ॥ १६२ ॥
 क्षेत्री विमुच्यते दोषात् नियतं कृषिसम्भवात् ॥
 गृहीतं क्षेत्रिणो धान्यं निवेदयति वाणवपि ॥ १६३ ॥
 अनिवेदिते तदर्थं स्यात् पातकं कर्षुकस्य च ॥
 भावशुद्धावतो धर्मो ह्यनेन तद्विशोधयेत् ॥ १६४ ॥
 मुष्टिं तु कल्पयन्धान्यं सर्वपापं व्यपोहति ॥
 यत्किञ्चिदर्थिने दद्याद्विक्षामात्रं च भिक्षवे ॥ १६५ ॥
 अन्नं तु संस्कृतं वापि तेन सीरी विशुद्ध्यति ॥
 सीतायज्ञं च यः कुर्यात् सिद्धसस्ये खलागते ॥ १६६ ॥
 अनन्तकृतपापोऽपि मुक्तो भवति कर्षुकः ॥
 खलयज्ञं प्रवक्ष्यामि तत्कुर्वाणा द्विजातयः ॥ १६७ ॥
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः स्वर्गौकस्त्वमवाप्नुयुः

१. The verses 152, 153, 155 are found in A. in different versions, as—

सर्वसत्वोपकाराय सर्वत्र कृषिकृन्नरः ॥
 कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ १५२ ॥
 सर्वसत्वोपजीव्यः स्यात् कृषिकृद्धर्मतो नरः ॥
 सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् सदेव-पितृभिः पुनः ॥ १५३ ॥
 मानुषाणां तु पोषाय कृषिं कुर्यात् कृषीवलः ॥
 वयांसि यानि सत्वानि क्षुत्तृष्णापीडितानि च ॥ १५४ ॥

२. This verse is not in A., and the following seven verses are also not given in A. B. and F.

चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यमतिघनावृत्तिम् ॥ १६८ ॥
 सेकद्वारं पिधानं च विदध्याच्चैव सर्वतः ॥
 खरोष्ट्राजोरणास्तत्र विधत्तस्तु निवारयेत् ॥ १६९ ॥
 श्व-शूकर-शुगालादिकाकोलूक-कपोतकान् ॥
 त्रिसन्ध्यं प्रोक्षणं कुर्यादानीताभ्युक्षणाभ्युभिः ॥ १७० ॥
 रक्षां च भस्मना कुर्याज्जलधाराभिरक्षणम् ॥
 त्रिसन्ध्यमर्चयेत्सीतां पाराशरमूर्ध्नि स्मरन् ॥ १७१ ॥
 प्रेत-भूतादिनामानि न वदेच्चै तदग्रतः ॥
 सूतिकागृहवत्तत्र कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ १७२ ॥
 हरन्त्यरक्षितं यस्माद्रक्षांसि सर्वमेव हि ॥
 प्रशस्तदिनपूर्वाह्णे नाऽपराह्णे न सन्ध्ययोः ॥ १७३ ॥
 धान्योष्मानं सदा कुर्यात् सीतापूजनपूर्वकम् ॥
 यजेत खलाभिक्षाभिः काले रोहिणे एव हि ॥ १७४ ॥
 भक्ष्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् ॥
 खलयज्ञे दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ १७५ ॥
 भागधेयमयीं कृत्वा तां गृह्णन्वीह माभिकाम् ॥
 शतकत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः ॥ १७६ ॥
 सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशनाः ॥
 एतानुद्दिश्य विप्रेभ्यो प्रदद्यात् प्रथमं हली ॥ १७७ ॥
 विवाहे खलयज्ञे च सङ्क्रान्तौ ग्रहणेषु च ॥
 पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ १७८ ॥
 अन्येषामर्थिनां पञ्चात्कारुकाणां ततः परम् ॥
 दीनानामप्यनाथानां कुण्डिनां कुशरीरिणाम् ॥ १७९ ॥
 ह्योबा-ऽन्ध-बधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते ॥

१. F. Reads विदध्यात् for विदध्यात्. २. A. reads दिनान्ताभ्युक्षणाभ्युभिः; B. आनीतान्भुक्षणाभ्युभिः; and C. reads गहीताभ्युक्षणाभ्युभिः; while in F. this verse is omitted. ३. A. reads खलमध्यतः; and B. खलमध्यतः. ४. E kept A. and C., all substitute प्रकुर्वन्ति for सदा कुर्यात्. ५. This half is read in A. thus—भागधेयाय भावता अनुगृह्णन्तु मामिति; while B. १, ७७७ भागधेयमयां for भागधेयमयीं. ६. B. C. D. E. and F. read दक्षिणाशिनः for दक्षिणाशनाः. ७. This verse is only found in C. and F. ८. A. reads सततं for कुण्डिनां.

वर्णानां पतितानां च ददद्भूतानि तर्पयेत् ॥ १८० ॥
 चाण्डालांश्च श्वपाकांश्च प्रीणात्युच्चावचांस्तथा ॥
 ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तेऽतिथिवद्भिजाः ॥ १८१ ॥
 स्तोत्रशः सीरिभिः सर्वैर्वर्णिभिर्गृहमेधिभिः ॥
 दत्त्वा सूनृतया वाचा क्रमेणाथ विसर्जयेत् ॥ १८२ ॥
 तत्कृत्वा स्वगृहं गत्वा श्राद्धमाभ्युदयं चरेत् ॥
 शरद्धेमन्त-वासन्त-नवाग्रैः श्राद्धमाचरेत् ॥ १८३ ॥
 गो ऽदत्त्वान्नं तदक्ष्णीयादभ्रंश्चेदधमभुते ॥
 कृषाधुत्पाद्य धान्यानि खलयक्षं समाप्य च ॥ १८४ ॥
 सर्वसत्वहिते युक्त इहामुत्र सुखी भवेत् ॥
 कृषेरन्यत्र नो धर्मो न लाभः कृषितोऽन्यतः ॥ १८५ ॥
 सुखं न कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण वर्तते ॥
 अवस्त्रत्वं निरस्त्रत्वं कृषितो नैव जायते ॥ १८६ ॥
 अनातिथ्यं च दुःखित्वं गोमतो न कदाचन ॥
 निर्धनत्वमसत्यत्वं विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् ॥ १८७ ॥
 अस्थानित्वमभाग्यत्वं न सुशीलस्य कर्हिचित् ॥
 वदन्ति मुनयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये ॥ १८८ ॥
 लाभस्याशप्रदानं च सर्वेषां शुद्धिकृद्भवेत् ॥
 प्रतिग्रहात् चतुर्थांशं वणिग् लाभोत् तृतीयकम् ॥ १८९ ॥
 कृषितो विशैर्ति चैव ददतो नास्ति पातकम् ॥

१. A. and F. read प्रीणात्युच्चावचान्ददन्, B. D. and E. read प्रीत्यात्युच्चावचानि च. २. This verse is not found in D.; while in F. mention half of it. ३. A. reads सर्वे for सर्वैः. ४. A. reads च मियया for सूनृतया; while B. and others read च मधुरां वाचं. ५. A. reads कृषेः for कृषौ. ६. A. and C. read कर्षति for वर्तते. ७. A. reads अवसुत्वं for अवस्त्रत्वं. ८. B. C. D. E. and F. read गोमता for गोमतः. ९. A. reads निर्धर्मत्वं, for निर्धनत्वं. १०. C. reads असम्भत्वं for असत्यत्वं. ११. A. reads अनिष्टत्वं for अभाग्यत्वं, and B. D. F. read अभाग्यत्वं. १२. A. and C. read प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहात्. १३. B. D. and E. read वणिग्लभः, for वणिग्लभात्. १४. B. D. E. and F. read विशकं and C. विशतिः for विशतिं.

राज्ञो दत्त्वा च षड्भार्ग देवतानां च विशांक्रम ॥ १९० ॥

त्रयस्त्रिंशच्च विप्राणां कृषिकर्मा न लिप्यते ॥

कृष्या यथोत्पाद्य यवादिकानि

धान्यानि भूयांसि मखान्विधाय ॥

मुक्तो गृहस्थोऽपि पराऋतः प्राक्

तस्या मया कश्चिदवादि शेषः ॥ १९१ ॥

देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे

साध्याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च ॥

गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्त्वैः

कृष्यन्नतृप्तानि मनाक् करोति ॥ १९२ ॥

यश्चैतद्दालोच्य कृषिं विदध्यात्

लिप्येन्न पापेन स भूभवेन ॥

सीरेण तस्यातिविदारितापि

स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री ॥ १९३ ॥

षट्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञात्वा विधिं द्विजाः ॥

तेऽमरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥ १९४ ॥

षट्कर्मभिः कृषिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ॥

गृहं च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहो मयोच्यते ॥ १९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां

संहितायां कृषिकर्मसीतायज्ञोपधर्मो नाम

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

१. B. E. and F. read देवानां त्रैकविंशक्रम for देवतानां च विशांक्रम.
 २. B. substitutes य उत्पाद्य for यथोत्पाद्य; while C. reads ३य चोत्पाद्य.
 ३. A. D. E. and F. read कृष्यान्. ४. A. reads नरः for मनाक्.
 ५. B. C. D. and E. read आलोच्य for आलीच्य. ६. B. C. D. E. and F.
 read कूटं विसीरेण, कुटुंबसीरेण, कुटुंबिसीरेण. ७. B. reads विवारिता for
 विवारिता. ८. A reads धात्री for दात्री. ९. C. reads मरादि for अमरादि.
 १०. C. reads विवाहमथोच्यते. B. D. E. and F. read विवाहस्तथोच्यते.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ षष्ठोऽध्यायः

स्वयं च बाहितैः क्षेत्रैर्धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ॥
कुर्याद्विवाहयोगादि पञ्चयज्ञांश्च नित्यशः ॥ १ ॥
अष्टौ विवाहा नारोणां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ॥
ब्राह्मादिकक्रमेणैतान्सम्प्रवक्ष्याम्यतः पृथक् ॥ २ ॥
जात्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति वराय च ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहो वैधसः स्मृतः ॥ ३ ॥
रेतो मज्जति यस्याण्ड मूत्रं च न्हादि फेनिलम् ॥
स्यात् पुर्मांलक्षणेरेतौविपरोतस्तु षण्ढकः ॥ ४ ॥
यो यज्ञे वर्तमाने तु ऋत्विजे कर्म कुर्वते ॥
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहः स तु वैविकः ॥ ५ ॥
वराय गुणयुक्ताय विदुषे सदृशाय च ॥
कन्या गोद्वयमादाय दीयेताऽऽर्षः स उच्यते ॥ ६ ॥
कन्या चैव वरश्चोभौ स्वेच्छया धर्मचारिणौ ॥
स्यातामिति च यत्रोक्त्वा दानं कायविधिस्त्वयम् ॥ ७ ॥
एतावद्देहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राग्वराय च ॥
यत्र कन्या प्रदीयेत स वै दैत्यविधिः स्मृतः ॥ ८ ॥
यत्रान्योन्याभिलाषेण उभयोर्वर-कन्ययोः ॥
तयोस्तु यो विवाहः स्याद्द्वान्धर्वः प्रथितः स तु ॥ ९ ॥
युद्धे हत्वा बलात् कन्या यत्राऽऽच्छिद्याऽपहत्य च ॥
उह्यते स तु विद्वद्भिर्विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥ १० ॥

१. Only C. reads बाह्येक्षेत्रे for बाहितैः क्षेत्रैः. २. A. reads स तु for स्मृतः; while F. reads स्तु सः. ३. Except A. and F. read दा for दो.
४. A. reads युद्धा for युद्धे.

सुप्ता वापि प्रमत्ता वा छेलात् कन्या प्रगृह्यते ॥
 सर्वेभ्यः स तु पापिष्ठः पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ ११ ॥
 आद्या आद्यस्य षट् प्रोक्ता धर्म्याश्चत्वार एव हि ॥
 चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥ १२ ॥
 पञ्चमश्च तथा षष्ठः स्मृतो तौ त्रि-चतुर्थयोः ॥
 द्वितीयस्यापि ये प्रोक्ता एतयोस्ते न चाष्टमः ॥ १३ ॥
 वेधसाद्यनुरूपेण द्वितीयः परयोः स्मृतः ॥
 सर्वे सप्तममेकस्य द्वितीयस्यैव कीर्तिताः ॥ १४ ॥
 अन्यावत्यधमौ चोक्ताबुद्धाहौ शक्तिसूनुना ॥
 तथा युगस्वरूपेण प्रोक्ता देवस्तु मानुषः ॥ १५ ॥
 तार्यन्ते प्राक्ततोऽधस्ताच्चतुरोऽऽद्यविवाहजैः ॥
 स्वात्मना द्विगुणान्वंक्ष्यान् दश-सप्त-त्रयश्च षट् ॥ १६ ॥
 स्त्रीणामाजन्मशर्मार्थं वंशशुद्धौ प्रयत्नवान् ॥
 वरं हि वरयेद्विद्वद्भ्रात्यादिगुणसंयुतम् ॥ १७ ॥
 जाति-विद्या-वयः-शक्तिरोग्यं बहुपक्षता ॥
 अर्थित्वं वित्तसम्पन्निरष्टावेते वरे गुणाः ॥ १८ ॥
 जातिविद्या च रूपं च शीलं चैव नवं वयः ॥
 अरोगित्वं विशेषेण पुंस्त्वे सत्यंपि लक्षयेत् ॥ १९ ॥
 जाति रूपं च शीलं च वयो नवमरोगिताम् ॥
 स्वाचारत्वं विशेषेण संलक्ष्य वरमाश्रयेत् ॥ २० ॥
 सज्जाति रूप-वित्तं च तथाऽप्रवयसं दृढम् ॥
 सन्तोषजननं स्त्रीणां प्रज्ञावानाश्रयेद्भरम् ॥ २१ ॥
 न जातिं न च विद्यां च वित्तं नाऽचरणं स्त्रियः ॥
 किन्तु ताः प्रीतिमिच्छन्ति तस्मात् प्रीतिकरं श्रयेत् ॥ २२ ॥

१. A. reads बाल्यादालेन भुज्यते; while C. reads कन्या छेलेन भुज्यते. २. B. and E. read धर्माः for धर्म्याः. ३. A. and F. read द्वितीयः परमः स्मृतः. ४. A. reads द्वितीयश्चैव and B. reads द्वितीयस्तस्य. ५. B. C. and F. read शक्तिसूनुना for शक्तिसूनुना. ६. B. D. E. F. read मानवः for मानुषः. ७. A. reads विवाहजाः for विवाहजैः. ८. C. only substitutes शुद्धयै for शुद्धौ. ९. B. D. and F. read शीलं च for अर्थित्वं. १०. A. reads स्वयि for स्वयि.

पित्रा यत्र सगोत्रत्वं मात्रा यत्र सपिण्डता ॥
 न च तामुद्वहेत्कन्यां दारकर्मण्यनादताम् ॥ २३ ॥
 कन्यायाश्च वरस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्व्रतिः ॥
 तथा कन्यां वरो धोमान्वरयेद्वंशशुद्धये ॥ २४ ॥
 नाना मतानि सर्वेषां सतां सन्ति वरम्प्रति ॥
 सन्तानस्य विशुध्यर्थं जात्यादिषु च नाऽन्यतः ॥ २५ ॥
 दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुयायिनाम् ॥
 गुरोराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ २६ ॥
 नांऽतिदूरे न चाऽसन्न अत्याद्ये चाऽतिदुर्बले ॥
 वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दायते ॥ २७ ॥
 वर्जयेदतिरिक्ताङ्गीं कन्यां होनाङ्गुरोगिणीम् ॥
 अतिलोम्नीं होनलोम्नीमवांचमतिवायुताम् ॥ २८ ॥
 पिता पितामहो भ्राता माता मातामहोऽपि वा ॥
 कन्यादाः स्युः क्रमेणैते पूर्वाऽभावे परः परः ॥ २९ ॥
 अधिकारी यदा न स्यात्तदाऽऽख्याय नृपस्य सा ॥
 तद्विरा च स्वयं गम्यं कन्यापि वरयेद्वरम् ॥ ३० ॥
 पिङ्गलां कपिलां कृष्णां दुष्टैवाक्काकनिःस्वनाम् ॥
 स्थूलाङ्ग-जङ्घ-पादां च सदा चाऽप्रियवादिनीम् ॥ ३१ ॥
 त्यजेन्नग-नदीनाङ्गीं पक्षि-वृक्षक्षेनाभिकाम् ॥
 अहि-प्रेष्या-ऽन्त्यनाङ्गीं च तथा भीषणनामिकाम् ॥ ३२ ॥
 स्वजातिमुद्वहेत् कन्यां लुपूपां लक्ष्णान्विताम् ॥
 अरोगिणीं सुशीलां च तथा भ्रातृमतीमपि ॥ ३३ ॥

१. A. reads मैथुने for अनावृताम्. २. A. reads वरं for वरो. ३. A. reads कन्यां for सन्ति. ४. A. substitutes तान्युत for नाऽन्यतः. ५. B. D. E. and F. read मुमुक्षूणां गरीयसाम for मोक्षधर्मानुयायिनाम्. ६. In A. and F. this verse is not found. ७. C. reads वृद्धे for मूर्खे. ८. A. reads सलोमां लोमहीनां च for अतिलोम्नीं हीनलोम्नीं. ९. B. reads निर्वाचम for अवाचम्. १०. C. reads कन्यां वसुः for कन्यादाः स्युः. ११. B. reads कृष्णपिशाङ्गीं. १२. A. reads वृत्तिहीनां त्रिनिःस्वनाम् for दुष्टैवाक् काकनिः-स्वनाम्. १३. B. D. E. and F. read 'जानु' for 'जङ्घ'. १४. B. D. E. read 'ननाङ्गी' for 'ऽन्त्यनाङ्गी'. १५. A. reads 'नासिकाम्' for 'नामिकाम्', C. too the same. १६. C. reads सुजातिं for स्वजातिं.

सर्वावयवसम्पूर्णमसंगोत्रां कुलोद्भवाम् ॥
 हंस-मातङ्गममर्षं सुमृद्धीं सुलोचनाम् ॥ ३४ ॥
 सलज्जां शुभनासां च पतिप्रोतिकरीमपि ॥
 श्वश्रू-श्वशुर-गुर्वादिभ्रूषाकारिणीं प्रियाम् ॥ ३५ ॥
 अव्यङ्गां कुलजातां तामनभिस्तावंधाजाम् ॥
 प्रस्वेदशुभगन्धां च शुभमिच्छन्समुद्रहेत् ॥ ३६ ॥
 विप्रः स्वामपरे द्वे तु राजा स्वामपरे तथा ॥
 वैश्यः स्वाश्च चतुर्थो च क्रमेणैवं समुद्रहेत् ॥ ३७ ॥
 पितृतः सप्तमीमेके मातृतः पञ्चमीमपि ॥
 उद्रहेदिति मन्यन्ते कुलधर्मान् समाश्रिताः ॥ ३८ ॥
 उक्तलक्षणकन्यायाः कृत्वा पाणिग्रहं द्विजः ॥
 धर्म्योद्वाहेन केनापि समाऽऽदध्याद्धृताशनम् ॥ ३९ ॥
 दद्याद्यकाले वा दद्यात्तदुक्तं कर्मकृद्भिजैः ॥
 यदा वापि भवेत् भक्तिः सम्पत्तिर्वा यदा भवेत् ॥ ४० ॥
 ऋतावृतौ स्त्रियं गच्छेत्स्त्रोच्छ्रया च वरं स्मरन् ॥
 सर्वं तदिच्छया कुर्याद्यथोभयोर्भवेत्पुतिः ॥ ४१ ॥
 भोज्या-ऽलङ्कार-वासोभिः पूज्याः स्युः सर्वदा स्त्रियः ॥
 यथा ता नैव शोचन्ति नित्यं कार्यं तथा नृभिः ॥ ४२ ॥
 आयुर्वित्तं यशः पुत्राः स्त्रोर्प्राप्त्या स्युर्नृणां सदा ॥
 नश्यन्ते ते तदप्रीतौ तासां शापादसंशयम् ॥ ४३ ॥
 स्त्रियश्च यत्र पूज्यन्ते सर्वदा भूषणादिभिः ॥
 देवाः पितृ-मनुष्याश्च भोदन्ते तत्र वेष्टमनि ॥ ४४ ॥
 स्त्रियस्तुष्टाः श्रियः साक्षादुष्टाश्च दुष्टदेवताः ॥
 वर्धयन्ति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिताः ॥ ४५ ॥
 नाऽपमान्याः स्त्रियः सद्भिः पति-श्वशुर-देवरैः ॥
 भ्रात्रा पित्रा च मात्रा च तथा बन्धुभिरेव च ॥ ४६ ॥

१. A. reads समशीलां for असंगोत्रां. २. A. B. and C. read शुभनासां.
 ३. D. E. read कराम् for करीम्. ४. A. reads सु. ५. A. C. and
 F. read धर्मो for धर्म्यो; while in E. this whole verse is not found.
 ६. C. and F. तदादध्याम् for समादध्याम्. ७. A. B. C. and F. read
 तदा for बदा. ८. A. reads गाम्बरैः for गारिभिः.

स्त्रियाश्च पुरुषस्यापि यत्रोभयोर्भवेद्धृतिः ॥
तत्र धर्मोऽर्थोऽक्रामाः स्युस्तद्धीना यतस्त्वमी ॥ ४७
षट्कर्मणि नृणां तेषां येषां भार्या पतिव्रता ॥
पतिलोकं तु ता यान्ति तपसा येन योगविन् ॥ ४८ ॥
पतिव्रता तु साध्वी स्त्री अपि दुष्कृतकारिणम् ॥
पतिमुद्धृत्य याति द्यां केकीव पतितोरुगाम् ॥ ४९ ॥
जीवन्वापि मृतो वापि पतिरेव प्रभुःस्त्रियाः ॥
नान्यच्च दैवतं तासां तमेव प्रभुमर्चयेत् ॥ ५० ॥
मनसापि हि दुष्टा स्त्री यान्यभावा प्रियं पतिम् ॥
सा याति नरकं घोरं तद्गोहादणुतोऽपि च ॥ ५१ ॥
नियोज्य गृहकृत्येषु सर्वदा ता नृभिः स्त्रियः ॥
गृहार्थासक्तचित्तास्तास्तदेवार्हन्ति शोचितुम् ॥ ५२ ॥
स्त्रीणामष्टगुणः कामो व्यवसायश्च षड्गुणः ॥
लज्जा चतुर्गुणा तासामाहारश्च तदर्धकः ॥ ५३ ॥
न वित्तं नैव जातिश्च नाऽपि रूपमपेक्षते ॥
किन्तु ताभिः पुमानेष इति मत्त्वैव भुज्यते ॥ ५४ ॥
विकुर्वाणाः स्त्रियो भर्तुरायुष्य-धननाशकाः ॥
अनायासेन तास्तस्य परासक्ता भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
नारीणां च नदीनां च गतिर्न ज्ञायते बुधैः ॥
कुलं कूलप्रपाते च कालक्षेपो न विद्यते ॥ ५६ ॥
चेष्टा-चारित्र-चित्राणि देवा नैव विदुः स्त्रियाम् ॥
किं पुनः प्राणिमात्रास्तु सर्वथा नष्टबुद्धयः ॥ ५७ ॥
तस्मात्ताः सर्वथा रक्ष्याः सर्वोपायैर्नृभिः सदा ॥
श्वशुरैर्देवराद्यैस्ताः पितृ-भ्रात्रादिभिस्तथा ॥ ५८ ॥
विवाहात् प्राक् पिता रक्षे यौवने तु पतिस्ततः ॥
रक्षेयुर्वार्धके पुत्रा नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता ॥ ५९ ॥
स्वातन्त्र्येण विनश्यन्ति कुलजा अपि योषितः ॥
अस्वातन्त्र्यमतः स्त्रीणां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ६० ॥

१. C. and F. read रतिः for धृतिः. २. B. D. E. F. read पतिरेवप्रभुर्भवतः
for तमेव प्रभुमर्चयेत्. ३. A. E. and F. read नृपैः for बुधैः. ४. A. reads
सर्वे ते नष्टबुद्धयः for सर्वथा नष्टबुद्धयः.

अशौचाश्च सशौचाश्च अमेध्या अपि पाषणाः ॥
 दुर्वाचोऽपि सुवाचस्तास्तस्मादन्वेषयेन्न ताः ॥ ६१ ॥
 शौचं वाचं च मेध्यत्वं सोम-गन्धर्व-पाषकाः ॥
 ददुस्तासां वरानेतांस्तस्मान्मेध्यतराः स्त्रियः ॥ ६२ ॥
 भर्तारो वो भविष्यन्ति युष्मच्छित्तानुसारिणः ॥
 यथेच्छाकाभिनः सर्वे तासाभिन्द्रो वरं ददौ ॥ ६३ ॥
 तस्मात्तादिच्छया प्रीतिं पुमानिच्छेत्तथा स्त्रियः ॥
 रक्षणीयास्ततस्तास्तु सर्वभावेन योषितः ॥ ६४ ॥
 सामाह मृकथमित्याद्यैर्देवैर्व्यस्ता नृणां तनौ ॥
 अर्धकाया नराणां ताः स्त्रिणां नातः पृथक् व्रतम् ॥ ६५ ॥
 न दिवापि स्त्रियं गच्छेदिच्छंस्तदिच्छयापि च ॥
 न पर्वसु न सन्ध्यासु नाऽऽद्यर्चुचतुरात्रिषु ॥ ६६ ॥
 वन्ध्याष्टमे ऽधिषेत्तव्या नवमे च मृतप्रजा ॥
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनौ ॥ ६७ ॥
 नोर्ध्वक्यां न दिवा गच्छेत् सगर्भी च व्रतस्थिताम् ॥
 अधिगच्छेदधिद्वान्यस्तदायुः क्षयमेति च ॥ ६८ ॥
 न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिग्राही स्वयोषितः ॥
 कुर्याच्चेत्पितरस्तस्य पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ६९ ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनं गृहं धनम् ॥
 भार्याधीना सुखोत्पत्तिर्भार्याधीनः शुभोदयः ॥ ७० ॥
 यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याहीनं गृहं वनम् ॥
 न गृहेण गृहस्थः स्याद्भार्याया कथ्यते गृही ॥ ७१ ॥
 गृही स्याद्गृहधर्मेण स धै पञ्चमखादिकः ॥

१. This whole line is read in B. D. E. and F. thus—अर्ध-
 काया नृणां तास्ताः पृथक् धर्मादि न स्त्रियाम्; while A. substitutes पृथ-
 क्विनोहिमी स्त्रियम् for स्त्रीणां नातः पृथक् व्रतम्. २. A. substitutes नाद्यासु
 चतुरात्रिषु for नाद्यर्चुचतुरात्रिषु; while B. reads नस्तौ रात्रिचतुष्टये and
 C. नर्चुरात्रिचतुष्टये. ३. A. B. and F. read परिस्थाज्या for अधिषेत्तव्या.
 ४. C. reads this whole line thus—न दिवापि स्त्रियं गच्छेन्न सगर्भी
 क्ववस्थिताम्. ५. C. reads अभिगच्छे° for अधिगच्छे°. ६. A. and C.
 read पाणिगृहीतयोषितः for पाणिग्राही स्वयोषितः.

तद्धीनो न गृहस्थः स्यात्कुर्यात्सं यत्ततस्ततः ॥ ७२ ॥
 पञ्चयज्ञविधानेन कुर्यात्पञ्च महामखान् ॥
 श्रौते वा यदि वा स्मार्ते पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥ ७३ ॥
 कुर्युः पञ्चमहायज्ञान् सूनादोषापनुत्तये ॥
 पञ्चसूना भवन्त्यत्र सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥ ७४ ॥
 कण्डन्युदककुम्भी च चुल्लो पेण्युपस्करः ॥
 यदाऽऽदौ वेदमारभ्य स्नात्वा भक्त्या द्विजोत्तमः ॥ ७५ ॥
 ज्ञापयेद्विजांश्छिद्यन्स वै ब्रह्ममखः स्मृतः ॥
 यत् स्नात्वाऽहरहः सर्वान्देवांश्च मनुजान्पितॄन् ॥ ७६ ॥
 तर्पयेद्ब्रह्मसा भक्त्या पितृयज्ञः स वै मतः ॥
 श्रौते वा यदि वा स्मार्ते यज्जुहोति हुताशने ॥ ७७ ॥
 विधिवन्नित्यशो विप्रः स तु दैवमखः स्मृतः ॥
 दशस्वाशासु यः कुर्याद्भुतशेषाद्भलिं द्विजः ॥ ७८ ॥
 इन्द्रादिभ्यस्तथाऽग्रेभ्यः स वै भूतमखो मतः ॥
 समायातातिथिं भक्त्या यंज्ञेजयति नित्यशः ॥ ७९ ॥
 अन्यानभ्यागतांश्चैव सा मनुष्येष्टिरुच्यते ॥
 एवं पञ्चमखान् कुर्वन्मधु-मांसाऽऽय-पायसैः ॥ ८० ॥
 स सन्तर्प्य पितॄन्देवान्मनुष्यान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 गृहस्था य उपासीरन् वाचं धेनुं चतुस्तनीम् ॥ ८१ ॥
 स्वर्गौकसां पितॄणां च पूज्यास्तेऽतिथिवादि वि ॥
 चत्वारस्तु स्तना एते ये चतुर्वेदसंज्ञिताः ॥ ८२ ॥
 स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारस्तथा स्वधा ॥
 देवानां भागधेयौ द्वौ अन्ये च मनुजन्मनाम् ॥ ८३ ॥

१. C. and F. do not insert this line. २. D. H. and F. read श्रौते वा यदि वा स्मार्ते. ३. Only A. substitutes कुर्यात् for कुर्युः. ४. A. reads भवन्ति for बहन्ति. ५. B. D. and E. read श्रौते. for श्रौते and स्मार्ते for स्मार्ते respectively. ६. A. reads क्षिपेत् for कुर्यात्. ७. B. reads यो for यत्. ८. B. reads पूजयति for भोजयति, also D. and E. substitute the same. ९. A. and C. read पञ्चमखत्वं स्वात्. १०. B. D. E. and F. read स्वर्गौकोभ्यः पितॄन्-यस्तु पूज्यास्तेऽतिथयो द्विजैः.

पितृणां च चतुर्थस्तु इति वेदेनिर्दर्शनम् ॥
 इति निर्वर्त्य विधिवत्सकलं कर्म नैत्यकम् ॥ ८४ ॥
 प्राणामिहोन्नविधिना भुञ्जीतान्नमघापहम् ॥
 अदत्त्वा पोष्यवर्गस्य ह्यकृत्वाऽध्यापनादिकम् ॥ ८५ ॥
 असाक्षिकं च योऽह्नीनास्तेऽभीयात्किल्बिषं द्विजः ॥
 प्राङ्मुखादिकमेणाऽभन्नायुः कीर्ति श्रियो ऋतम् ॥ ८६ ॥
 अविधिर्विधिगत्यास्तु यत्तदश्रमि राक्षसाः ॥
 अथ प्राणामिहोन्नस्य श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ ८७ ॥
 वक्ष्यमाणो विधिः पुण्यः प्रेत्य चेह च पावनः ॥
 यो विधिर्देवताभ्यस्तः संसारबन्धनाशकृत् ॥ ८८ ॥
 तद्विदस्तु दिवं यान्ति मुक्ता दैवादृणादपि ॥
 उद्धरेद्यद्विदित्वाऽभनुरुपानेकविंशतिम् ॥ ८९ ॥
 सर्वेष्टिफलमागयायाद्वैधसं क्षयमक्षयम् ॥
 यः कालाकालविद्विप्रो नैनःस्पर्शी स कर्हिचित् ॥ ९० ॥
 सोऽऽपृष्टेना विंशेत्तत्र यन्नत्वा नैति संसृतौ ॥
 दश पञ्चागुलव्यासं नासिकाया बहिः स्थितम् ॥ ९१ ॥
 जोवो यत्र विशुद्धयेत सा कला षोडशी स्मृता ॥
 सर्वमेतत्तया व्याप्तं त्रैलोक्यं सच्चराचरम् ॥ ९२ ॥
 ब्रह्मविद्येति विख्याता वेदान्ते च प्रतिष्ठिता ॥
 न वेदं वेदमित्याहुर्वेद्येन्नाम परं पदम् ॥ ९३ ॥
 तत्पदं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
 आहुतिः सा परा ज्ञेया सा च शान्तिः प्रकीर्तिता ॥ ९४ ॥
 गायत्री सा च विज्ञेया सा च सन्ध्या प्रकीर्तिता ॥

१. B. D. E. and F. read वेदो निर्दर्शनम् for वेदनिर्दर्शनम्; while C. reads वेदे निर्दर्शनम्. २. A. and F. read निर्वर्त्य for निर्वर्त्य. ३. B. D. E. and F. read पैतृकम् for नैत्यकम्. ४. B. D. C. and E. read वात्स्यसौ for सोऽभीयात्. ५. F. reads कल्मषं for किल्बिषं. ६. C. reads ब्रह्ममुत्थाननश्चाद्यात्. ७. C. reads ऽवस्तः for ऽवस्तः. ८. D. C. and E. read देवकृणेन च and F. reads देवकृणेन तु. ९. A. reads वसेत् for विशेत्. १०. A. B. C. D. and F. read विशुद्धयेत for विशुद्धयेत. ११. B. D. and E. read प्रवर्तिता for प्रतिष्ठिता. १२. B. D. E. and F. read वेदानां परम्. १३. B. D. E. and F. read परं for पदं.

तज्जाप्यं तच्च वै ज्ञेयं तद्वृतं तदुपासितम् ॥ ९५ ॥
तां कलां यो विजानाति स कलाज्ञो द्विजः स्मृतः ॥
तत्तुरोयपदं शान्तं यस्मिंल्लोनिमिदं जगत् ॥ ९६ ॥
तज्ज्ञात्वा परमं तत्त्वं न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
प्राणमार्गास्त्रयः प्रोक्तास्तिष्ठो नाड्यः प्रकीर्तिताः ॥ ९७ ॥
ईडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ॥
ईडा च वैष्णवी नाडी ब्रह्माणी पिङ्गला स्मृता ॥ ९८ ॥
सुषुम्ना चेश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहाः स्मृताः ॥
उत्तरं दक्षिणं ज्ञेयं दक्षिणोत्तरसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥
मध्ये तु विषुवं ज्ञेयं पुटद्वयविनिःसृतम् ॥
संक्रांति-विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहे ॥ १०० ॥
नित्यमुक्तः स योगी च ब्रह्मवादिभिरुच्यते ॥
मध्याह्ने चार्धरात्रे च प्रभातेऽस्तमये तथा ॥ १०१ ॥
विषुवन्तं विजानीयात्पुटद्वयविनिःसृतम् ॥
हृत्पुण्डरीकमरणीं मनो मन्थानमेव च ॥ १०२ ॥
प्राणरज्जा न्यसेदग्निमात्माध्वर्युः प्रतिष्ठितः ॥
ज्वालयेत्पूरकेणाऽग्निं स्थापयेत्कुम्भकेन तु ॥ १०३ ॥
रेचकेणोर्ध्ववक्त्रेण ततो होमं करोति यः ॥
यत्तद्भृदि स्थितं पद्ममधोनालं व्यवस्थितम् ॥ १०४ ॥
तस्मिन्विकसिते पद्मे प्राणो वायुर्विसर्पति ॥
वामहस्तधृते पात्रे दक्षिणे चाम्भसि स्थिते ॥ १०५ ॥
सनादमुर्ध्वरेद्विप्रो अच्छिन्नाग्रं तु पूरयेत् ॥

१. All except C, read तद्वृतं for तद्वृतं. २. B. D. and E. read पुरद्वयं
for पुटद्वयं. ३. A reads this line in the following manner:—संक्रांति
विषुवे चैव यो विजानाति विग्रहम्. ४. B. D. and E. read नित्यमुक्तः for
नित्यमुक्तः. ५. B. D. E. and F. read उस्तमये for उस्तमये. ६. B. D.
E. and F. read विनिर्गतम् for विनिःसृतम्. ७. Except A. and C, the
rest read प्राणायामो for प्राणरज्जा. ८. A. B. D. and E. read न्यसेत् for
न्यसेत्. ९. B. D. and E. substitute णाऽध्ववक्त्रेण for णोर्ध्ववक्त्रेण.
१०. A. substitutes here तद्वैविकसिते पद्मं प्रणवं च विसर्पति, for the
whole line. ११. B. C. D. and F. read स्थितः for स्थिते. १२. A. and
F. read उद्धरेत् for उद्धरेत्.

पूरणात् पूरकं प्राहुर्निश्चलं कुम्भकं भवेत् ॥ १०६ ॥

निर्गच्छति शनैर्वायु रेचकं तं विनिर्दिशेत् ॥

स्वाहान्तैः प्रणवाद्यैश्च स्वैस्वनाम्ना च वायुभिः ॥ १०७ ॥

जोवात्मा योजितः षष्ठः षडाहुत्या हुतं भवेत् ॥

जिह्वादत्तं ग्रसेदन्नं दन्तैश्चैव न तत् स्पृशेत् ॥ १०८ ॥

दशनैः स्पृष्टमात्रेण पुनराचमनं चरेत् ॥

मुख आहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यस्तथोदरे ॥ १०९ ॥

हृदये दक्षिणाग्निश्च गृह्याग्निश्चापि दक्षिणे ॥

सभ्यश्चोत्तरतश्चिन्त्य इत्यग्निस्मरणक्रमः ॥ ११० ॥

प्राणाद्येवाग्निहोत्रादि चिन्तयेत्तद्वदेव तु ॥

होतारं प्राणमित्याहुर्ब्रह्मातारमपानकम् ॥ १११ ॥

ब्रह्माणं व्यानमित्येके उदानोऽध्वर्युमित्यपि ॥

समानं चेह यज्वानमिति ऋत्विक्कर्मं बुधः ॥ ११२ ॥

अहङ्कारं पशुं कृत्वा प्रणवं यूपमित्यपि ॥

बुद्धिरित्यरणिः पृथ्वी लोमानि च कुशाः स्मृताः ॥ ११३ ॥

मनो विभक्ता त्वग्निह्वा इति तत्त्वाः प्रचक्षते ॥

कृत्वा त्रिमात्रमोङ्कारं हुङ्कारं च तथा पुनः ॥ ११४ ॥

उत्तिष्ठ जननाथाऽग्ने हरिलोहितपिङ्गल ॥

सप्तपरिधये तुभ्यं शुद्धहृद्देवतं च यत् ॥ ११५ ॥

विजिह्व जाठरायाऽग्ने स्वाहाप्राणाय व्यत्ययः ॥

इन्द्रगोपकवर्णाय त्रिजिह्वायाग्निदैवतम् ॥ ११६ ॥

ॐ स्वाहेति अपानाय स्वाहाकारान्तमुच्चरेत् ॥

गोक्षीरसमवर्णाय पर्जन्यं वह्निदैवतम् ॥ ११७ ॥

स्वाहोदानाय सोङ्कारमनलाय परार्चये ॥

१. C. reads पूरयेत् and B. पूरयन् for पूरणात्. २. A and C. read विनिश्चत्य for निर्गच्छति. ३. A. B. D. E. and F. read पुनात् for स्वस्व°. ४. B. C. D. E. and F. read जिह्वात्मा for जीहवा. ५. C. reads प्राणैः षडाहुतिर्भवेत् for षडाहुत्याहुतं भवेत्. ६. A. reads पुभिर् for पृथ्वी; while B. C. and F. read सृष्टिः for पृथ्वी. ७. A. reads परस्मिन्ने for परार्चये.

तडित्समानवर्णाय वाध्वग्निदैवताय ते ॥ ११८ ॥
 ॐ स्वाहा च समानाय ॐ स्वाहा चाह वेधसे ॥
 तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणस्य चाहुतिः ॥ ११९ ॥
 कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्यानस्य परिकीर्तिता ॥
 मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपानायाहुतिः स्मृता ॥ १२० ॥
 मध्यमा-ऽनामिकास्त्वन्यामुदाने जुहुयादुधः ॥
 समाने सर्वैरुद्धृत्य आहुतिः स्यात्समानतः ॥ १२१ ॥
 जलं पीत्वा तु तृप्यन्ति रेचयेच्च शनैः शनैः ॥
 ततोऽन्यद्वैद्यभक्षीयात्पूरणायोदरस्य च ॥ १२२ ॥
 विधिं प्राणाग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥
 अपानेन तु भुञ्जन्ति तेषां मुखमपानवत् ॥ १२३ ॥
 यो ज्ञात्वा तु विधिं भुङ्के यथोक्तमिदमाचरेत् ॥
 इहामुत्र च पूज्यत्वं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १२४ ॥
 त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत् ॥
 दातुरपि हि यत्पुण्यं भोक्तुञ्चैव हि तत्फलम् ॥ १२५ ॥
 दाता चैव तु भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगाभिनौ ॥
 यो जानाति विधिं चेभं सभवेद्ब्रह्मवित्तमः ॥ १२६ ॥
 एकं पिबति गण्डूषं त्यजेदर्थं धरातले ॥
 स हतः पितृ-दैवत्यमात्मानं नरकं व्रजेत् ॥ १२७ ॥
 रहस्यं सर्वशास्त्रेषु सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम् ॥
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं न कस्यचित् प्रकाशयेत् ॥ १२८ ॥
 विप्राणानामग्निहोत्रस्य ये द्विजा नैव जानते ॥

१. This verse is given in B. and F. as—

पयस्किञ्चकवर्णाय वसुरूपाय चामये ।
 परानलाय व्यानाय ॐ स्वाहेति चोचरेत् ॥.

२. A. reads 'कांगुष्ठैरुदाने' for 'कास्त्वन्यामुदाने'. ३. A. reads this line thus—समानं सर्वैरुद्धृत्य दातुरप्यक्षयं भवेत्. ४. B. reads आहुतेः स्वास्त-
 मानता. ५. A. B. E. and F. read 'हृत्' for 'द्वैद्य'. ६. B. reads
 प्राणानां ज्ञानदुर्लभः. ७. B. reads पीतेन पितृदत्तः स्याद्दुष्ट्यन्ते भूमिदैवता ।.
 and C. reads पिबेत्तृतीयं गण्डूषं. ८. C. substitutes हृत्वा for हतः. ९. C.
 reads नयेत् for व्रजेत्. १०. B. E. and F. read शितावस्थन्तुर्लभम् for
 सर्वशास्त्रेषु दुर्लभम्.

ज्ञानानि योऽप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १२९ ॥
 स प्रणाश्य फलं तेषामात्मानं नरकं नयेत् ॥
 योऽज्ञात्वा ह्यप्रकाश्यानि पुंसामविदुषां वदेत् ॥ १३० ॥
 प्राणायामफलं हत्वा ऽत्मानं नरकं नयेत् ॥
 योऽभ्रीयाद्विधिवद्विप्रः कृतपात्रपरिग्रहः ॥ १३१ ॥
 पूजितान्नमवाग् जुष्टं सापोशानं ससाक्षिकम् ॥
 वाग्यतो न्यस्तपात्रे च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥ १३२ ॥
 वाग्यतो न्यस्तपात्रस्त्रीन् प्रासानघ्रावपि द्विजः ॥
 तस्य त्रिरात्रं पुण्यासिर्दानेऽपि कर्तव्यो विदुः ॥ १३३ ॥
 चतुस्त्रिकोणं वृत्तं च विप्र-क्षत्र-विशां क्रमात् ॥
 प्राहुः परिहृतं सन्तस्तद्धोनाम्नं तु राक्षसम् ॥ १३४ ॥
 गृहीयात्प्रागपोशानं तथा भुक्त्वा सकृत्त्वपः ॥
 अनघ्नममृतं तत्स्याद्भुक्तमन्नं द्विजन्मनाम् ॥ १३५ ॥
 काले भुक्त्वा समुत्थाय प्रेक्ष्य विप्रं समीक्ष्य च ॥
 अहःपतिं तत्र स्थित्वा चिन्तयेद्बहु कृत्यकम् ॥ १३६ ॥
 भार्या भोजनवेलायां भिक्षां सताप्य पञ्च वा ॥
 दत्त्वा शेषं समभ्रीयात्सापत्य-भृत्यकैः सह ॥ १३७ ॥
 निर्वर्त्य सकलं सापि किञ्चित्स्थित्वा सुखेन तु ॥
 स्वस्त्रोयरतिकार्येषु सापि स्यात्तत्परा पुनः ॥ १३८ ॥
 उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वा चैव हुताशनस ॥
 किञ्चित्पश्चात्समभ्रीयात्सार्यप्रातरिति श्रुतिः ॥ १३९ ॥
 स्वाध्यायमभ्यसेत्किञ्चिद्यामद्वयं शयीत च ॥
 शयानो मध्यमौ यामौ ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १४० ॥

१. F. reads च एव for वाग्यतो. २. B. reads पात्रो ऽन्नमासान्
 for पात्रः स्त्रीन् प्रासान्. ३. B. C. D. E. and F. read त्रिरात्रिपुण्यासिः, C.
 त्रिरात्रपुण्यानि for त्रिरात्रं पुण्यासिः. ४. B. D. E. F. read मुनयः for कर्तव्यः.
 ५. B. reads परिहृतं, D. also the same. ६. D. E. and F. read सुखं
 for तत्र. ७. B. D. E. F. read--

स्वस्त्रीयकृत्यकार्येषु सापि सान्त्वपरा पुनः ।

८. B. reads सायं for पश्चान्.

सुशयने शयीताथ एकान्ते च स्त्रियासह ॥
 गोपनं मैथुनादीनां वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ १४१ ॥
 क्रतुक्षपासु पुत्रार्थी आधानविधिना द्विजः ॥
 प्रसाद्य भस्मना योनिमिति मन्त्रनिर्दर्शनात् ॥ १४२ ॥
 कृत्वाऽऽधानविधानं तु स्त्रीयोगमभ्यसेत्पुनः ॥
 मन्थेद्विकृतो योनौ विकाराद्विकृताः प्रजाः ॥ १४३ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय प्रातः सन्ध्यामुपक्रमेत् ॥
 आसूर्यदर्शनात् प्रातः सायं चैवक्षेदर्शनात् ॥ १४४ ॥
 बहिःसन्ध्यामुपासीत सम्प्राप्तावम्भसः सदा ॥
 उपासिता बहिःसन्ध्या विशिष्टफलदा भवेत् ॥ १४५ ॥
 अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च ॥
 पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता ॥ १४६ ॥
 सिन्दूरारुणमं भाति नभो यावद्वितारकम् ॥
 उदयेऽस्तमये भानोस्तावत्सन्ध्येति शक्तिजैः ॥ १४७ ॥
 आधानतो द्वितीये तु मासे पुंसवनं भवेत् ॥
 सीमन्तोन्नयनं षष्ठे कार्यं मासेऽष्टमे ऽपि वा ॥ १४८ ॥
 जातस्य जातकर्म स्याद्विधिवच्छादपूर्वकम् ॥
 दिने चैकादशे नामकर्म स्यात् च द्विजन्मनाम् ॥ १४९ ॥
 तुर्ये निष्क्रमणं मासे षष्ठेऽन्नप्राशनं तथैव ॥
 चूडाकर्म तृतीयेऽब्दे कार्यं वा कुलधर्मतः ॥ १५० ॥
 सर्वं स्त्रियां विमन्त्रं तु कार्यं कायविशुद्धये ॥
 यस्य नस्युद्विजस्यैताः क्रियाश्चैव कथंचन ॥ १५१ ॥
 स ब्राह्म्यः सन् परित्याज्यो द्विजो यस्माद्विजन्मनाम् ॥
 मुञ्जमौर्ण-शणानां तु त्रिवृता रशना स्मृता ॥ १५२ ॥

१. A. reads स्वशयने for सुशद रे and B. reads शयीत शयने पश्चात् for सुशयने शयीताथ. २. B. reads सेवनं for गोपनं. ३. A. reads यथा ह्यविकृतौ योगी, E. यथाहविकृतौ योनिं, F. न वेद विकृतौ योनौ for मन्थेद्विकृतौ योनौ. ४. A. reads उदयात् for दर्शनात्. ५. B. reads सन्ध्यां for प्रातः. ६. A. reads ऽस्तमयः for अम्भसः. ७. B. reads सक्तिवा and C. शक्तितः for शक्तिजैः. ८. A. reads देववत्. ९. A. B. C. and F. read कर्माणि स्यात् for कर्म स्यात् च. १०. B. reads स्मृतम् for तथा.

कार्पास-शण-भेषौर्णान्युपवीतानि वर्णशः ॥
 पलाश-बट-पीलूनां दण्डाश्च क्रमशः स्मृताः ॥ १५३ ॥
 कार्पाणं च रौरवं वास्तमजिनानि द्विजन्मनाम् ॥
 शिरो-ललाट-नासान्ताः क्रमाद्दण्डाः प्रकीर्तिताः ॥ १५४ ॥
 अव्रणाः सत्वचो ऽदग्धा उक्ताः शुभकरा नृणाम् ॥
 गायत्र्या त्रिष्टुप्-जगत्या त्रयाणामुपनायनम् ॥ १५५ ॥
 गायत्र्यामविशेषो वा मुञ्जादिष्वपरेषु च ॥
 तत्सवितुस्तां सवितुर्विश्वा रूपाणि वा क्रमात् ॥ १५६ ॥
 औपनायनिका मन्त्रा विप्रादीनामुदाहृताः ॥
 ब्राम्हणो विप्रगेहेषु नृपस्तैषूत्तमेषु च ॥ १५७ ॥
 वैश्यो विप्र-नृपेष्वेषु कुर्याद्विक्षां स्ववृत्तये ॥
 एकाग्रं न द्विजोऽदनीत्याद्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ १५८ ॥
 भिक्षाव्रतं द्विजातीनामुपवाससमं स्मृतम् ॥
 प्रतिग्रहो न भिक्षा स्या न्न तस्याः परपाकता ॥ १५९ ॥
 सोमपानसमा भिक्षा अतोऽदनीत स भिक्षया ॥
 भिक्षया यस्तु भुञ्जीत निराहारः स उच्यते ॥ १६० ॥
 भिक्षामनभिशस्तेषु स्वाचारेषु द्विजेषु च ॥
 भिक्षेत नित्यं क्रमशो गुरोः कुलं विवर्जयेत् ॥ १६१ ॥
 स्वसारं मातरं चापि भ्रातृष्वसारमेव च ॥
 भिक्षेत प्रथमां भिक्षां या चान्या न विमानयेत् ॥ १६२ ॥
 'भवति भिक्षां मे देहि' 'भिक्षां भवति देहि मे' ॥
 'भिक्षां मे देहि भवति' क्रमेणैवमुदाहरेत् ॥ १६३ ॥
 द्वादशाब्दं व्रतं धार्यं षट्त्रय्यब्दं तु श्रुतिम्प्रति ॥
 आदित्याब्दे त्यजेत्तद्वै दत्त्वा तु गुरवे वरम् ॥ १६४ ॥
 त्रयस्तु स्नातकाः प्राक्ताः विद्याव्रतोपसेविनः ॥
 विद्यां समाप्य यः स्नायाद्विद्यास्नातक उच्यते ॥ १६५ ॥

१. C. reads 'बिल्वानां' for 'पिलूनां'. २. A. reads 'नाशान्ताः' for 'नासान्ताः'.
 ३. E. and F. read 'स्वेषु' for 'तेषु'. ४. A. reads 'विद्वत्स्वसारम्' for 'माद-
 व्वसारम्'. ५. A. reads this line, as—'भवतीति क्रमेणैतत् द्विजो नित्यमुदाहरेत्'.
 ६. D. reads 'षडब्द' for 'षट्त्रय्यब्द'. ७. B, C, D, E, and F. substitute 'अधी-
 त्यायोत्सृजेत्तद्वै' for 'आदित्याब्दे त्यजेत्तद्वै'.

समाप्य च व्रतं यस्तु व्रतस्नातक उच्यते ॥
यज्ञं समाप्य यः स्नाति सद्भिनामाऽभिधीयते ॥ १६६ ॥
द्वयं समाप्य यः स्नायात्स द्विनामाऽभिधीयते ॥
अष्टैक-द्वादशाब्दानि सगर्भाणि द्विजन्मनाम् ॥ १६७ ॥
मुख्यकालो व्रतस्यैष ह्यन्य उक्तो विपर्यये ॥
द्विगुणाब्देषु कर्तव्या क्रमादुपनतिद्विजैः ॥ १६८ ॥
हीनगायत्रिका ब्राह्म्या उक्तकालादनन्तरम् ॥
नौध्याप्या नैव चोद्वाह्या व्यवहारविवाजिताः ॥ १६९ ॥
न याज्या नार्यकार्येषु प्रयोज्यास्त इति श्रुतिः ॥
स्त्रोवन्निलोम वक्त्रा ये निलोमदेह-वक्षसः ॥ १७० ॥
उच्चोरस्काऽनपत्याश्च अदेइयास्तेऽपि गार्हिताः ॥
येऽजस्त्रं विहितं कुर्युः प्राप्नुयुस्ते सदा शुभम् ॥ १७१ ॥
दीर्घायुष्यमदारिद्र्यं सुप्रजास्त्वमरोगिता ॥
अगार्हितत्वं लोकेऽत्र विदुरनिषिद्धकारिणः ॥ १७२ ॥
क्षोणायुस्त्वं दरिद्रत्वमप्रजास्त्वं च रोगिता ॥
गार्हितत्वं च लोकेषु विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ १७३ ॥
प्रातर्वा यदि वा सायं नाद्यादन्नमनश्चितम् ॥
नानाद्यमनपोशानं शुभप्रेषुद्विजन्मना ॥ १७४ ॥
आपोशानं विना नाद्यान्नाद्यादन्नमनश्चितम् ॥
अनाद्यं न दिवा सायं शुभमिच्छन् समश्नुते ॥ १७५ ॥
षोडशाब्दानि विप्रस्य द्वाविंशतिर्नृपस्य च ॥
चतुर्विंशतिरन्यस्य ब्राह्म्यास्ते स्युरतःपरम् ॥ १७६ ॥
उपनेया न ते विप्रैर्नाध्याप्याः शूद्रधर्मिणः ॥
व्यवहार्या नैव याज्या इति धर्मविदो विदुः ॥ १७७ ॥
स्त्रोणामुद्वाह एको वै वेदोक्तः पावनो विधिः ॥
स्त्रो-पुंसोर्यत्र विन्यासस्तयोरन्योन्यमुच्यते ॥ १७८ ॥

१. E. and F. read नाध्येयाः for नाध्याप्याः. २. B. reads this line in the following manner—

अनाद्यं न दिवासायं शुभमिच्छन् चाश्नुते ।

३. In B. this verse is omitted. ४. D. and E. read नचाश्नुते for समश्नुते.

५. C. reads सून्धोः for तयोः.

स्वस्मिन्यस्माद्विभर्त्येषा पतिं, विभर्ति सोऽपि ताम् ॥
 अतो भार्या च भर्ता चेत्यत्र वेदो निदर्शनम् ॥ १७९ ॥
 पतिर्विंशति यज्ज्ञायां गर्भो भूत्वेह मातरम् ॥
 तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ १८० ॥
 जायोक्ता तेन भर्ता धे यदस्यां जायते पुनः ॥ १८१ ॥
 इयमाभवन् भार्या बीजमस्यां निषिच्यते ॥
 देवा ऊचुर्मनुष्यांश्च स्वभार्या जननी तु वः ॥ १८२ ॥
 आत्मना जायते ह्यात्मा सां चैव पतितारिणी ॥
 भार्या जाया जनन्येषा इति वेदे प्रतिष्ठिता ॥ १८३ ॥
 यस्मात्स त्राति पुत्रान्नो नरकात् पुत्र उच्यते ॥
 सर्वां संसृतिमाहृत्य स याति ब्रह्मणैकताम् ॥ १८४ ॥
 पिता जातस्य पुत्रस्य पश्येच्चैजीवतो मुखम् ॥
 सर्वं तेन फलं प्राप्तमैहिकामुं ध्मिकं च यत् ॥ १८५ ॥
 किं दण्डैरजिनैस्तोयैस्तपोभिः किं समाधिभिः ॥
 पुंसांसः पुत्रमिच्छध्वं स वै लोके वदावदः ॥ १८६ ॥
 प्राणोऽन्नमस्मिन् शरणं हि वासो रूप्यं हिरण्यं पशवो विवाहाः ॥
 सखा च यज्वा कृपणश्च पुत्री ज्योतिः परं पुत्र इहाप्यमुत्र ॥ १८७ ॥
 स पुण्यकृत्तमो लोके यस्य पुत्राश्चिरायुषः ॥
 विशेषेण हि धर्मज्ञाः स परं ब्रह्म विन्दति ॥ १८८ ॥
 पुत्रेण प्राप्यते स्वर्गो जातमात्रेण तु ध्रुवम् ॥
 तस्मादिच्छन्ति सर्वे हि पशवोऽपि वयांसि च ॥ १८९ ॥

१. B. C. D. E. and F. read यदिहं भवनं for इयमाभवनं. २. B. C. D. E. F. read सैषापस्व विधारिणी for सा चैव पतितारिणी. ३. A. reads ब्रह्मलोकताम्; while B. reads ब्रह्मणः पदम्. ४. B. D. E. and F. read °आमुधिकं for °आमुध्मिकं. ५. In this line the reading differs much, as— A. reads स वै लोको विवावरः and C. substitutes ते वै लोकेऽश्वरादृषाः. But while B. reads पुत्रमिच्छन्ति ते वै लोकेऽश्वरादृषाः and F. reads पुत्रमिच्छन्तु ते वै लोकवराहवराः. ६. B. C. D. E. read रूपं for रूप्यं. ७. A. B. E. and F. read जाया for यज्वा. ८. B. D. and E. read धर्मस्वात् for धर्मज्ञाः; while F. reads धर्मज्ञ. ९. B. D. E. and F. read निषिचं for ध्रुवम्.

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥
 पुत्रस्यापि च पुत्रत्वं यत्प्राति नरकार्णवात् ॥ १९० ॥
 यः पिता स तु पुत्रः स्यात् जायैव हि जनन्यापि ॥
 न पृथक्त्वं विदुस्तन्नास्तयोश्चाऽपरयोरपि ॥ १९१ ॥
 अयं हि पन्थाः पुरुषस्य तस्य ध्रुवं भवेत्पुत्रजन्मेह यस्य ॥
 तद्वीक्ष्य चोर्ध्वं पशवो वयांसि पुत्रार्थिनो मातरमारुहन्ति ॥ १९२ ॥
 जनिष्यमाणानिच्छन्ति पितरः स्वकुले सुतान् ॥
 कश्चिद्वत्त्वा गयायां नोऽवैश्यं पिण्डान् प्रदास्यति ॥ १९३ ॥
 यक्ष्यत्यन्योऽश्वमेधेन नीलं मोक्षयति गोवृषम् ॥
 एष्टव्यं पितृभिः सर्वं पुत्रेभ्यः सकलं फलम् ॥ १९४ ॥
 शुक्रः शौर्यैकचित्तो वा प्राणान्मोक्षयति संयुगे ॥
 दानक्षो वा कुरुक्षेत्रे ज्ञानो वाथ भविष्यति ॥ १९५ ॥
 जीवतो वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरि भोजनात् ॥
 गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १९६ ॥
 पुच्छे शिरसि यः शुक्रः शुक्लायाल्लोहितं वपुः ॥
 देवाद्यभीष्टो नीलोऽयमुत्सृष्टः पावनो वृषः ॥ १९७ ॥
 रक्तो वा यदि वा शुक्रः सुविषाणः शुभेक्षणः ॥
 यो न होनातिरिक्ताङ्गस्तं गोसहितमुत्सृजेत् ॥ १९८ ॥
 दुहितापि तथा साध्वी श्वशुरयोरुपास्तिकृत् ॥
 पतिव्रता च धर्मज्ञा पित्रोर्द्युगतिर्दृढवेत् ॥ १९९ ॥
 यः पिता स च धैः पुत्रस्तत्समा दुहिताऽपि च ॥
 पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥ २०० ॥
 तत्सुतः पावयेद्वंशान्नीन्वै मातामहादिकान् ॥
 दौहित्रः पुत्रवत्स्वर्गं उक्तौ शास्त्रेऽथतौ समौ ॥ २०१ ॥

१. B, D, E. read जायते for यत्प्राति. २. B. reads वंशे and C.
 D, E. वंश्यः for ऽवैश्यं. ३. C. reads यष्टव्यं for एष्टव्यं. ४. C. substi-
 tutes देवाद्यभीष्टो for देवाद्यभीष्टो. ५. B, D, E. and F. read

रक्तःकृष्णोऽपि तच्छुक्रः सुविषाणः शुभेक्षणः । .

६. A. reads °श भवेत् for °कृत् भवेत्. ७. A. reads तन्माता for तत्समा.
 ८. A, B. and F. read स्वर्ग्यैः for स्वर्गैः.

आधानादिकसंस्काराः प्रोक्ता ये वै द्विजन्मनः ॥
 कर्तव्याश्च स्वशाखोक्ताः केचित्कुलक्रमेण च ॥ २०२ ॥
 चत्वारिंशच्च ते सर्वे निषेकाद्याः प्रकीर्तिताः ॥
 मखदोक्षा च विविधा तथैवान्योष्टिकर्म च ॥ २०३ ॥
 कुलाचारोऽपि कर्तव्य इति शास्त्रविदो विदुः ॥
 देशाचारस्तथा धर्म इति प्राह पराशरः ॥ २०४ ॥
 अयं हि परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः ॥
 हीनाचारश्च पुरुषो निन्द्यो भवति सर्वशः ॥ २०५ ॥
 क्लेशभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥
 आचारे व्यवहारे च दुराचारो विपर्ययः ॥ २०६ ॥
 नृणामान्तरतो धर्मः स्यादधर्मो विपर्ययात् ॥
 तस्मादाद्येऽनुवर्तेत व्यत्ययं तु विवर्जेयेत् ॥ २०७ ॥

आचारवन्तो मनुजा लभन्ते
 आयुश्च वित्तं च सुतांश्च सौख्यम् ॥
 धर्मं तथा शाश्वतमीशलोकम्
 अत्रापि विद्वज्जनपूज्यतां च ॥ २०८ ॥
 वेदाः सहाङ्गैस्सपुराणविद्याः
 शास्त्राणि वेद्यानि च तद्विहो नम् ॥
 कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि
 नरं पवित्रं प्रवदन्ति वेदाः ॥ २०९ ॥
 येऽधीतवेदाः क्रियया विहीनाः
 जीवन्ति वेदैर्मनुजाधमास्तान् ॥
 वेदास्त्यजेयुर्निधनस्य काले
 नोडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ २१० ॥

१. All except A. read आचारः for अयं हि. २. D. E. and F. read प्रेत्य चैव विनश्यति for निन्द्यो भवति सर्वशः. ३. B. and F. read this line thus:—

आचारो व्यवहारश्च दुराचारो विपर्ययः ।

and C. reads—

आचारे व्यवहारे च दुराचारविपर्ययः ।

while F. reads simply अनाचारो for दुराचारो.

४. अ for तु. ५. A. B. D. E. and F. substitute सर्वाणि for वेद्यानि.

६. Except A. all read thus—कुर्युः स्वधीतान्यपि न स्मृतानि for कुर्युर्न वै तान्यपि संस्मृतानि.

आचारहीननरदेहगताश्च वेदाः
शोचन्ति किं नु कृतवन्त इतिस्म चित्ते ॥
यन्मोऽभवद्वपुषि चास्य शुभप्रह्मणे
स्थानं तदत्र भगवान् विधिरेव शोच्यः ॥ २११ ॥

कर्तव्यं यत्नतः शौचं शौचमूला द्विजातयः ॥
शौचाचारविहीनानां सर्वाः स्युर्निष्फलाः क्रियाः ॥ २१२ ॥

तत्सद्भिर्द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥
विष्णुमूत्रशोधनं बाह्यं चित्तशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥ २१३ ॥

मृद्भिराद्भिरनालस्यं तत्कर्तव्यं द्विजातिभिः ॥
भावशुद्धिः परं शौचमाहुराभ्यन्तरं बुधाः ॥ २१४ ॥
गन्धलेपापहं बाह्यं शौचमाहुर्मनीषिणः ॥

यस्य पुंसस्तु तच्छौचं शौचैस्तस्य किमन्यकैः ॥ २१५ ॥

वाङ्मनो-जलशौचानि सदा येषां द्विजन्मनाम् ॥
त्रिभिः शौचैरुपेतो यः स स्वर्ग्यो नात्र संशयः ॥ २१६ ॥

स्त्रियं रिरंसुर्द्रविणं जिहोषुर्वधं चिकीषुर्मनुजः परस्य ॥
विवश्रुरत्यन्तमवाच्यवाचं कथं स शुद्धिं समुपैति शौचात् ? ॥ २१७ ॥

किं निष्कामस्य नारीभिः किं गतांसेश्च भेषजैः ॥
जितेन्द्रियस्य किं शौचैर्निष्फलं मूर्खदानवत् ॥ २१८ ॥

न गतिर्मूर्खदानेन न तारोऽभ्युनि चाश्मनः ॥
तस्मात्तस्य न दातव्यं सह दात्रा स मज्जति ॥ २१९ ॥

यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान्प्रज्वलिताग्निवत् ॥
होतव्यं च समिद्धेऽग्नौ जुहुयात् को नु भस्मनि ॥ २२० ॥

यथा शूद्रस्तथा मूर्खो शूद्रश्च भस्मवत्तथा ॥
शूद्रेण सह संवासं मूर्खे दानं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥

ग्रहीता यो न चेद्विद्वान् तं दाता रोहिको यथा ॥

आत्मानं तारयेत्तं च दीर्घवैतरणीं द्विजः ॥ २२२ ॥

१. B. D. E. and F. read पुण्यं for चास्य. २. A. reads कर्ता for शोच्यः. ३. D. and E. read द्विजाः स्मृताः for द्विजातयः. ४. A. reads वाच्यं for वाचं. ५. A. and F. read सहिजैः for भेषजैः. ६. B. and F. read निष्फलेः for निष्फलं. ७. Except A. and C. all read मूर्खवत्तवत्.

यो मूर्खो विशदाचारः षट्कर्माभिरतः सदा ॥
 स नयन् स्वर्गमात्मानं वृद्धांश्चैव न पीडयेत् ॥ २२३ ॥
 न विद्या न तपो यस्य ह्यादत्ते च प्रतिग्रहम् ॥
 निपातयन् स दातारमात्मानमप्यथो नयेत् ॥ २२४ ॥
 हेम-भूमि-तिलान् गाथ अविद्वानाददाति यः ॥
 भस्मीभवति सोऽह्नाय दातुःस्यान्निफलं च तत् ॥ २२५ ॥
 तस्मादविद्वान्नादद्यादल्पशोऽपि प्रतिग्रहम् ॥
 विषतत्वापरिज्ञानो विषेणाल्पेन नश्यति ॥ २२६ ॥
 सर्वं गवाक्षिकं दानं पात्रे दातव्यमर्चितम् ॥
 विद्वद्भिर्न त्वपात्रे तु गतिमिच्छद्भिरात्मनः ॥ २२७ ॥
 हस्ति-कृष्णाजिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ॥
 सद्भिर्प्रास्ताश्च गृह्णीयुर्गृह्णानास्तु पतन्ति ते ॥ २२८ ॥
 कृष्णाजिनप्रतिग्राही हयानां शुक्तविक्रयी ॥
 नवभ्रातृस्य यो भोक्ता न भूयः पुरुषो भवेत् ॥ २२९ ॥
 यो गृह्णाति कुरुक्षेत्रे ग्रामं गां द्विमुखी गजम् ॥
 नवभ्रातृभुग्यश्च वर्ज्या निर्माल्यवह्निजाः ॥ २३० ॥
 एते यान्त्यन्धतामिक्षं यावन्मनुसहस्रकम् ॥ २३१ ॥
 विष्णोश्च वहेश्च रवेश्च जाता पृथ्वी च राक्षश्च मुनीश गौश्च ॥
 काले सुपात्रे विधिना प्रदत्ताः प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥ २३२ ॥
 वेदविद्वान्सदाचारः सदा वसति सन्निधौ ॥
 भोजने चैव दाने च वर्जनीयो न सत्तमैः ॥ २३३ ॥
 अत्यासन्नानधोयानान्ब्राह्मणान्यो व्यतिक्रमेत् ॥
 भोजने चैव दाने च हिनस्त्यासत्तमं कुलम् ॥ २३४ ॥
 अनृचोऽपि निराचाराः प्रतिवासनिवासिनः ॥
 अन्यत्र हव्य-कव्याभ्यां भोज्याः स्युस्तत्सवादिसु ॥ २३५ ॥

१. C. only reads विद्यते for विद्या न. २. This whole line is read in B. C. D. E. and F. thus—आददानस्वनाचारो दातारमपि वर्जयेत्.
 ३. A. reads मार्गे for मार्ग. ४. B. E. and F. read हयम् instead of गजम्. ५. A. reads this verse as—

पृथ्वी च वेदाश्च मुनीश गौश्च काले च पात्रे विधिना प्रदत्ताः ।
 नरेण येनेह शुभेऽसुना चैव स प्राप्नोति लोकत्रयमेतदुक्तम् ॥
 ६. B. D. E. and F. read 'वेदम्' for 'वास'.

प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्राप्तायां बृहदापदि ॥
 विप्रोऽश्नन्प्रतिगृह्णन्वा यतस्ततोऽपि नाद्यभाक् ॥ २३६ ॥
 गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं च सर्वतः ॥
 प्रत्याद्याङ्गिजाप्र्यस्तु भृत्यर्थमात्मनोऽपि च ॥ २३७ ॥
 दधि-क्षीरा-ऽऽज्य-मांसानि गन्ध-पुष्पा-ऽम्बु-मत्स्यकान् ॥
 शय्या-ऽऽसनाशनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥ २३८ ॥
 अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समाद्यादयाचितम् ॥
 पतितादिस्तदन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥ २३९ ॥
 शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तस्त्वंसंवृतम् ॥
 लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ २४० ॥
 प्रतिग्रहमृणं चापि याचितं यो न यच्छति ॥
 नैत्कोटिगुणप्रस्तोऽसौ मृतो दासत्वमुच्छति ॥ २४१ ॥
 दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ॥
 उभौ तौ नरकं यातौ दाता चापि प्रतिग्रही ॥ २४२ ॥
 अपात्रस्य हि यद्दत्तं दानं स्वल्पमपि द्विजाः ॥
 ग्रहीता तत्क्षणाद्याति भस्मत्वं चाप्यवारितः ॥ २४३ ॥
 वदन्ति कवयः केचिद्दान-प्रतिग्रहौप्रति ॥
 प्रत्यक्षलिङ्गमेवेह दातृ-याचकयोरतः ॥ २४४ ॥
 दातृहस्तो भवेदूर्ध्वं ग्रहीतुश्च भवेदर्धः ॥
 दातृ-याचकयोर्मदो हस्ताभ्यामेव सूचितः ॥ २४५ ॥
 सूयादीनां चतुर्णां च तथा निन्दितभूपतेः ॥
 न विद्वान् प्रतिगृह्णीयात्प्रतिगृह्णन्नजत्यधः ॥ २४६ ॥
 दुष्टा दशगुणं पूर्वात् सूनि-चक्रयथ मद्यकृत् ॥
 वेद्या निषिद्धनृपतिः प्रतिग्रहे परः क्रमात् ॥ २४७ ॥

१. B, D, E, and F, read तु संवृतम् for स संवृतम्. २. B, D, E, and F, read वीर्यमानं for लभ्यमानं. ३. A, substitutes सुनिश्चितम् for अल्पकं फलम्. ४. Except E, and F, read स कोटिगुणितप्रस्तो for तत्कोटिगुणप्रस्तोऽसौ. ५. E, and F, read अविचारतः for चाप्यवारितः. ६. A, E, and F, read मुनयः for कवयः. ७. B, reads this line thus—

प्रत्यक्षलिङ्गमेवैकं स्थाहातृ-याचकयोरिह ।

८. A, and C, read अधस्तिष्ठत्प्रतिगृही for ग्रहीतुश्च भवेदर्धः.

परपाकं वृथा मांसं देवानामपि दूषितम् ॥
 अनुपाकृतमांसं च नाद्यं च लशुनादिकम् ॥ २४८ ॥
 न भोक्तव्यमभोज्यान्नं कन्द-मूलादिकं च यत् ॥
 न पातव्यमपेयं च द्विजैरत्यन्तगर्हितम् ॥ २४९ ॥
 सत्यं युक्तं सदा ब्रूयात् ऽनैर्धर्मं समाचरेत् ॥
 यमान्सनियमान्कुर्याद्गार्हस्थ्यं व्रतमाचरेत् ॥ २५० ॥
 मातृ-पितृनुषाध्यायान् गुरुन्विप्रान्सदाऽर्चयेत् ॥
 एतां च्छ्रेष्ठांस्तथा चान्यान्नित्यं विप्राभिवन्दनम् ॥ २५१ ॥
 दमं सेवेत सततं दानं दद्याच्च सर्वदा ॥
 दयां च सर्वदा कुर्यात्तद्विना नरकाश्रयः ॥ २५२ ॥
 दाम्यन्त सर्वदाऽऽत्मानं मनो दाम्यं सदा द्विजैः ॥
 दयध्वमिति चैवैषां श्रुतिर्वाजसनेयिकी ॥ २५३ ॥
 यन्विदं कारकं कुर्यात्स्तनयितृनुर्ध्वनिं दिवि ॥
 दैदेवेति दमं दानं दयामिति च शिक्षयेत् ॥ २५४ ॥
 रसा रसैः समा ग्राह्या देया अपि च नान्यथा ॥
 न रसैर्लवणं ग्राह्यं समतो हीननोऽपि वा ॥ २५५ ॥
 तिला अपि समा देया धान्यैरन्यैर्द्विजातिभिः ॥
 प्रपीड्या नैव यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५६ ॥
 तिलवत्सर्ववस्तूनि सस्नेहानि द्विजातिभिः ॥
 अप्रपीड्यानि यंत्रेषु ब्रूयुरेतन्मनीषिणः ॥ २५७ ॥
 विक्रयव्यपदेशेन दुग्ध-दध्यादिसर्पिषाम् ॥
 शुश्रूष्यान्न तिरस्कुर्यादुपास्यान्नावधीरयेत् ॥ २५८ ॥

१. B. D. E. and F. read शक्त्या च instead of दद्याच्च. २. B. D. E. and F. omit सर्वदा, and read जंतुषु in its place. ३. in B. E. and F. the reading of this whole line is thus—

सद्विजाः सर्वदात्मानं दाम्यन्तं सदा जनाः ।

and D.

सद्विजानां च सत्मानं दानं दत्तं सदा जनाः ।

४. A. reads दद्यात् for ददेत्. ५. A. reads रक्षयन्. ६. A. and F. read this whole line, as—

न ते यंत्रेण निपीड्याः पातयन्ति निपीडिताः ।

७. This verse is omitted by all except A.

लोभात्कुर्याद्भिजन्मा यः स तु शूद्रसमख्यहात् ॥
 न निन्द्याच्च समभ्यर्च्यान्न विक्रीणीत गर्हितान् ॥ २५९ ॥
 अदेयानि न वै दद्यादस्याज्यानि न वै त्यजेत् ॥
 अभाष्याभ्रैव भाषेच्च हीनाङ्गाद्यांश्च न क्षिपेत् ॥ २६० ॥
 न संवदेच्च पित्राद्यैः पतिताद्यैर्न संविशेत् ॥
 न मर्ति नीचवर्णाय दद्यादुच्छिष्टमेव च ॥ २६१ ॥
 मर्ति शूद्रस्य यो दद्याद्यश्चैनं पर्युपासते ॥
 न किञ्चित्तस्य चाख्येयं व्रतादि नियमादिकम् ॥ २६२ ॥
 आचक्ष्णस्तु तद्धर्मं नरकाग्नौ प्रपच्यते ॥
 नाद्यादन्नं निषिद्धस्थं स्वैप्याद्वा नार्द्धरात्रिषु ॥ २६३ ॥
 वेदविद्यावित्तानानि विक्रीणीत न कर्हिचित् ॥
 नापत्यानि रसाद्यानि भूवृत्तिं चान्वये सति ॥ २६४ ॥
 नापः पिबेत् स्वपाणिभ्यां न च कण्डूतिकृद्भवेत् ॥
 विदिक-प्रत्यगुदग्रस्तु शयीताहि न सन्ध्ययोः ॥ २६५ ॥
 पादुकादि न पालाशं न वृक्षादिनिकृन्तनम् ॥
 नोत्सृज्यं षोडशाद्यं च कदाचिद्वै गवादिषु ॥ २६६ ॥
 पश्यां स्पृश्यं गवाद्यं नो नोच्छिष्टं न च तद्व्रतिः ॥
 न लंघ्यं वत्स-तंश्यादि वाय्वग्न्योर्नोन्तरा गतिः ॥ २६७ ॥
 न द्वयोर्विप्रयोर्नान्योः सौरभेभ्योः पति-स्त्रियोः ॥
 विप्राभ्योर्विप्रपिण्डानां नोम्रोह्णोर्विष्णु-तार्क्ष्ययोः ॥ २६८ ॥
 सौरभेयोर्जलान्योश्च माहेयी-जलयोरपि ॥
 भानु-व्योमादिकानां तु न कुर्यादन्तरा गतिम् ॥ २६९ ॥

१. B. reads संवदेत् and F. संश्रयेत् for संविशेत्. २. B. D. E. F. read नरकं प्रतिपद्यते for यश्चैनं पर्युपासते. ३. A. B. D. E. F. read सन्ध्या-शय्यार्थरात्रिषु for स्वप्याद्वा नार्द्धरात्रिषु. ४. A. reads निपानानि; while B. D. E. and F. read न यानानि for वित्तानानि. ५. D. E. and F. read समग्रानि for रसाद्यानि. ६. A. reads कण्डूयति कश्चित् for कण्डूतिकृद्भवेत्; while F. reads कण्डूप्रतिकृद्भवेत्. ७. B. D. E. and F. substitute नोत्सार्थं for नोत्सृज्यं. ८. B. D. E. read वा स्वर्गो for वाय्वग्न्योः.

भोजनादिषु नासक्तां पश्येन्न विगतांशुकाम् ॥
 न गच्छेत्स्त्रीं रजोयुक्तां न चाभीयात्तया सह ॥
 न गच्छेत्स्त्रीं रोगयुक्तां प्रसूयाम्ना तथा सह ॥ २७० ॥
 उत्तरीयं विना नैव न नम्रो ऽथः शयीत च ॥
 नै गेहे चैव मार्गादौ न निषिद्धककुब्मुखः ॥ २७१ ॥
 नोपगङ्गं सुरार्चादि न च विष्टागृहान्तिके ॥
 अतिकालातियाने च शुभमिच्छन्विधर्जयेत् ॥ २७२ ॥
 ज्येष्ठेन्द्रचाप-भद्राद्या मूलनाम्ना न निर्दिशेत् ॥
 इन्द्रचापं धयन्ती गौर्न ह्यातव्ये परस्य ते ॥ २७३ ॥
 वर्जयेद्धावनं चैव पादयोः कांस्यभाजने ॥
 पैशुन्यं मर्मभेदं च न वदेन्मेच्छभाषितम् ॥ २७४ ॥
 प्राकृतं च कुशास्त्राणि पापण्डं हैतुकानि च ॥
 न श्रोतव्यानि विप्रेण यातनाकारणानि च ॥ २७५ ॥
 न करं मस्तके दद्यान्मस्तकं न करे तथा ॥
 न जानुनोः शिरो धार्यं नाऽप्रावृत्तशिरा भ्रमेत् ॥ २७६ ॥

वैष्णवश्च बद्धाश्च कर्द्वचोराः
 ह्येवाभिशास्ता गणिका तु या च ॥
 यो वृद्धजीवी गणदीक्षका ये
 तेषां न भोज्यं ह्यशनं द्विजातैः ॥ २७७ ॥
 कूरातुरा वृद्ध-चिकित्सकाश्च
 या पुंश्चलो यौ च विरोधि-शत्रू ॥
 घ्रात्योपमत्ता अबलाजिताश्च
 अप्राह्यमेषामशनं द्विजस्य ॥ २७८ ॥

१. A. reads भोजनादिषु नासक्तां for भोजनादिषु नासक्तां. २. B. D. E. read जनैर्युक्तां for रजोयुक्तां. ३. A. omits this line; while F. reads नावहेचैव मार्गादौ for न गेहे चैव मार्गादौ. ४. A. reads अतिकालानि याने. for अतिकालातियाने च. ५. B. D. E. F. substitute 'ह्रस्व' for 'भद्रा'. ६. D. and E. read नराः for 'नराः'. ७. A. D. and F. read कुर्व for वृद्ध. ८. A. D. E. and F. substitute स्वाभाव्यम् for अपाद्यम्.

ये दाम्भिका ये च सुवर्णकारा
उच्छिष्टभोजी पतितश्च यश्च ॥
ये पुत्रभार्या बहुयाजका ये
विप्रेण चैषां न हि भोज्यमन्नम् ॥ २७९ ॥

ये सोम-शस्त्रास्त्र-कृताम्बु-तक्र-
क्षीराज्य-मांसं लवणाजिनानि ॥
क्षौमानि लाक्षा च तिलान्फलानि
• विक्रेयुरेषामशनं न भोज्यम् ॥ २८० ॥

जीवन्ति वृत्त्या-रसदानपानां
कर्मांरका येऽपि च तन्नुवायाः ॥
राजा नृशंसो रजकः कृतघ्नो
भोज्याशना नैव विहिंसकाश्च ॥ २८१ ॥

ये चैलघावाश्च सुराकृतो ये
पैशून्यवाचो हानुतंवदाश्च ॥
ये बन्दिनो येऽपि च चाक्रिकाश्च
विप्रस्यं चैतेऽपि न भोज्यसस्याः ॥ २८२ ॥

मध्वासव-मधूच्छिष्ट-दधि-क्षीर-रसौ दनान् ॥
मनुष्योपल-धूपांश्च कुश-मृत्पुष्प-वीरुधः ॥ २८३ ॥
कौशेय-केश-कुतपास्त्रोरं विषरसांस्तथा ॥
शाकैकशफं-पिण्याक-गन्धानौषधिमूलकाः ॥ २८४ ॥

विक्रीणन्ति य एतानि वस्तूनि मनुजाश्रमाः ॥
तेषामन्नं न भोक्तव्यं तथोपपतिवेश्मनः ॥ २८५ ॥

१. B, D. and E. substitute विप्र° for पुत्र°. २. A. reads this, thus—
विप्रस्य चैतेऽपि न भोज्यधान्याः; while B, D. and E. read विप्राश्च नैते
ऽपि न भोज्यधान्याः. ३. B, D. E. and F. read भिक्षा instead of लाक्षा.
४. In A. the reading of this line is thus - एषां न विक्रीतकृष्णमाद्यम्.
५. A. reads रसमाद्यया वा for रसदानपानां. ६. B. and F. read तन्नुवायाः
for तन्नुवायाः. ७. B. and E. read तैलधाराः [for चैलघावाः]. ८. B.
D. E. and F. read वितथ° for हानुतं°. ९. Only F. reads विप्रेण for
विप्रस्य. १०. E. and F. read °शिक° for °शफ°.

योऽपचस्य कदर्यस्य भुञ्जीतां द्विजाधमः ॥
 तत्क्षणाच्छूद्रवत्स स्यान्मृतो विशूकरो भवेत् ॥ २८६ ॥
 योऽन्नं वार्द्धुषिकस्याद्यादजापालादिकस्य च ॥
 अन्यस्यापि निषिद्धस्य सोऽनेन्तं नरकं व्रजेत् ॥ २८७ ॥
 पाणिगृहीतभार्यायां सत्यां यस्तु नराधमः ॥
 शूद्रोहस्तेन भुञ्जीत पतितः स सदैव तु ॥ २८८ ॥
 त्यक्ता येनोदभार्या तु त्यक्तः स पितृ-दैवतैः ॥
 त्यक्तो देवैः स पापीयांश्छूद्रादप्यधमः स्मृतः ॥ २८९ ॥
 यः शूद्रीं भजते नित्यं शूद्रो तु गृहमेधिनी ॥
 वर्जितः पितृदेवैस्तु रौरवं यात्यसौ द्विजः ॥ २९० ॥
 यः शूद्र्यां च स्वयं जातो ह्यन्यस्यां सोऽपि वै पुनः ॥
 अन्यस्यां च पुनः सोऽपि किमस्य प्रेत्य चिन्तनम् ॥ २९१ ॥
 सर्वान् भुञ्जीत नरकान्विशतिं त्वेकवर्जितान् ॥
 रौरवादीन्क्रमेणैव पापिष्ठो यावदम्बरम् ॥ २९२ ॥
 हेमन्तशिशिरर्त्तुश्च प्रोष्ठपद्याः परस्य च ॥
 पञ्चस्वपरपक्षेषु कार्याः साम्निभिरष्टकाः ॥ २९३ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैका एकैकाथ तथा परा ॥
 प्रोष्ठपद्यां द्विजास्तिस्रो ह्यष्टका इति केचन ॥ २९४ ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च तथैवाऽऽग्रयणद्वयम् ॥
 चातुर्मास्यव्रतान्येव कार्याणि साम्नि कैर्द्विजैः ॥ २९५ ॥
 अनूचानकृतं कुर्युः सदैव व्रतचारिणः ॥
 अनूचानकुले जाताः सदैव व्रतचारिणः ॥
 अग्निहोत्ररता नित्यं माता-पित्रादिपूजकाः ॥ २९६ ॥
 प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च जप-होमपरायणाः ॥
 वृत्तवन्तश्च ये धिप्राः स्नातकास्ते प्रकीर्तिताः ॥ २९७ ॥

१. B. D. E. and F. read उपचस्य for अपचस्य. २. B. D. and E. substitute ह्यन्ते for अनेन्तं. ३. B. E. and F. read वसेत् for व्रजेत्. ४. A. reads स्यात्तदैव; while B. F. read तथैव. for सदैव. ५. Only F. reads जातकैः for साम्नि कैः.

सङ्क्रान्तिरर्कवारश्च व्यतीपातो युगादयः ॥
 शुभर्क्ष-दिन-योगेषु कार्याः सान्निभिरष्टकाः ॥ २९८ ॥
 न शूद्राद्रिक्षितेनैतत्कर्तव्यं कर्म सद्भिजैः ॥
 चण्डालत्वमवाप्नोति यज्ञार्थं शूद्रयाचकः ॥ २९९ ॥
 लब्धं यज्ञाय यो विप्रो न दद्याद्यज्ञकर्मणि ॥
 स वायसोऽथ वा गृध्रः काको वाऽथ प्रजायते ॥ ३०० ॥
 शिलोच्छवृत्तिर्विप्रः स्यादथ वैकाहिकाशनः ॥
 गृह्याहिकाशनो वास्यात् कुम्भीकुशूलधान्यकः ॥ ३०१ ॥
 पूर्वपूर्वतरः श्रेयान् तेषां सोऽद्रः प्रकीर्तितः ॥
 सोमपः स्यात् त्रिवर्षास्तत्पूर्वकृत्समाशनः ॥ ३०२ ॥
 सोमेष्टिं पशुयज्ञं च कुर्वीत प्रतिवासरम् ॥
 इष्टिर्वैश्वानरी या तु कर्तव्यैतदसम्भवे ॥ ३०३ ॥
 सत्यामर्थस्य सम्पत्तौ न कुर्याद्धीनदक्षिणम् ॥
 तत्कृतं च भवेद्वयर्थं प्राप्नुयात्पशुयोनिताम् ॥ ३०४ ॥
 श्रद्धापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानं समर्चितम् ॥
 याचिऽतेऽपि हि दातव्यं पूतं च श्रद्धया धनम् ॥ ३०५ ॥
 शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्रन्वै मासं मासार्धमेव च ॥
 तद्योनावेव जायेत सत्यमेतद्विदुर्वुधाः ॥ ३०६ ॥
 आशूदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वाचोपजायते ॥
 द्वादशं दश वाष्टौ च गृध्र-शूकर-पुल्कसाः ॥ ३०७ ॥
 उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधोयानोऽपि नित्यशः ॥
 जुहन्वापि अपन्धापि गतिमूर्ध्वा न विन्दति ॥ ३०८ ॥
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥
 वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ॥ ३०९ ॥

१. F. reads 'यामाश्च' for 'योगेषु'. २. B. D. E. and F. read this whole line thus—

सभासः काको गृध्रो वा इमशाने निर्जले भवेत् १ ;
 while A. substitutes भासोऽप्यथ वा for वायसोऽथ वा. ३. B. E. and F. read द्विव्याहिकाशनो वा for गृह्याहिकाशनो वा and D. reads गृह्या-
 हिकाशो वा पि. ४. B. reads त्रिवर्षान्तः. ५. B. D. E. F. read—

याचितेनाऽपि दातव्यं श्रद्धापूतं धनं नरैः १ .

६. मासाहिप्रस्म शूद्रान्नो is the reading in A.

आमं शूद्रस्य पक्कं पक्कमुच्छिष्टमुच्यते ॥
 तस्मादामं च पक्कं च शूद्रस्य परिवर्जयेत् ॥ ३१० ॥
 तेस्माच्छूद्रं न भिक्षेरन्यन्नार्थं सङ्गिजातयः ॥
 स्मशानमेव यच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ३११ ॥
 कणानामथ वा भिक्षां कुर्याच्छेद्वृत्तिकर्षितः ॥
 सच्छूद्राणां गृहे कुर्वन्न तत्पापेन लिप्यते ॥ ३१२ ॥
 विशुद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मांस-मद्यतः ॥
 द्विजभक्तिर्वाणिग्वृत्तिस्सच्छूद्रः सम्प्रकीर्तितः ॥ ३१३ ॥
 उदक्यास्पृष्ट-सङ्कुष्ठं वाङ्कितं वाप्युदक्यया ॥
 श्वस्पृष्टं शकुनोत्सृष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ३१४ ॥
 उच्छिष्टं च पदास्पृष्टं शुक्लं च पतितेक्षितम् ॥
 पर्युषितं चिरस्थं च केश-कीटाद्युपाहतम् ॥ ३१५ ॥
 पङ्क्त्युच्छिष्टं गवाघ्रातं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 नाश्रीरन्नेतदशनं शमिच्छन्तो द्विजातयः ॥ ३१६ ॥
 शूद्राणामपि भोज्यान्नाः स्युः सीरि-नापितादयः ॥
 सस्नेहमशनं भोज्यं चिरस्थमपि यद्भवेत् ॥ ३१७ ॥
 अनाक्ता अपि भोज्याः स्युः सद्यःश्रितयवादयः ॥
 गर्भिण्यवत्ससूतिकया गवादेर्वर्जयेत्पयः ॥ ३१८ ॥
 स्त्रोणामेकशफोद्रीणां तथारण्यकमाधिकम् ॥
 प्रसूता ब्राह्मणी गौश्च महिष्योजास्तथैव च ॥ ३१९ ॥
 दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिसस्यं नवं पयः ॥
 शाकादिकं च विदूजातं कवकानि च वर्जयेत् ॥ ३२० ॥
 मांसं कीटादिभिर्जुष्टं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 ये वयः कव्यमश्नन्ति तथा विष्टाभुजश्च ये ॥ ३२१ ॥

१. In B. D. E. this verse is omitted. २. In B. D. E. this line is altered as,—

कणभिक्षां निराकुर्याद्यदि कुर्याद्वृत्तिकः ।

३. All except A. read उच्छिष्टं for उत्सृष्टं. ४. C. reads सानिषत्ते for शमिच्छन्तो. ५. B. C. E. and F. read कवचानि for कवकानि; while D. reads कवचयानि. ६. The following 34 lines are omitted in A.
 ७. B. reads एवं ये कव्यमश्नन्ति for ये वयः कव्यमश्नन्ति.

शुक-टिट्ठिमे-दात्यूहाः कपोत-पिक-सरिकाः ॥
 सेधाद्यांश्च पञ्चनखान् सिंहाद्यान्मत्स्यकांस्तथा ॥ ३२२ ॥
 धर्मशास्त्रोदितानद्यात्सर्वाकारांश्च वर्जयेत् ॥
 भक्ष्यं प्राणायामे मांसं श्राद्ध-यज्ञोत्सवेष्वपि ॥ ३२३ ॥
 कृत्वा च विधिवच्छ्राद्धं पश्चात्तत् स्वयमश्नुते ॥
 नाद्यादधिधिना मांसं मृत्युकालेऽपि धर्मवित् ॥ ३२४ ॥
 यदैवाव्ययसम्पत्तिस्तत्तदैवामन्त्रयेद् द्विजान् ॥
 यत्र वा तत्र वा काले नाद्यं त्वविधिनाऽऽभिषम् ॥ ३२५ ॥
 भक्ष्यन्नरके तिष्ठेत्पशुलोमसमाः समाः ॥
 गृहस्थोऽपि हि यो नाद्यात्पिशितं तु कदा च न ॥ ३२६ ॥
 स साक्षान्मुनिभिः प्रोक्तो योगो च ब्रह्मलोकगः ॥
 न स्वप्नं च पशुं हन्याच्छ्राद्धकालेऽप्युपस्थिते ॥ ३२७ ॥
 कव्यादेः सारमेयाद्यैर्हतं मृगादिमाहरेत् ॥
 एतच्छाकवदिच्छन्ति पवित्रं द्विजसत्तमाः ॥ ३२८ ॥
 समर्थो यस्य यस्तु स्यादन्नं दत्त्वा तु देहिनाम् ॥
 सतामिति निरातङ्गो लोकदृष्टं निगद्यते ॥ ३२९ ॥
 अन्नादेरपि भक्ष्यस्य स्नेह-मद्या-ऽऽभिषस्य च ॥
 महाफला निवृत्तिः स्यात्प्रवृत्तिः स्वर्गसाधना ॥ ३३० ॥
 एकोऽब्दशतमश्वेन यजेत पशुना द्विजः ॥
 नान्यस्तु मांसमश्नाति स्वर्गप्राप्तिस्तयोः समा ॥ ३३१ ॥
 हेमराजत-शङ्खानां पात्राणां वैणधस्य च ॥
 चर्मणो रज्जुवस्त्राणां शुद्धिर्जायेत वारिणा ॥ ३३२ ॥
 स्फुरादीनां यज्ञपात्राणां धान्यानां वाससामपि ॥
 अन्येषां चयरूपाणां प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥ ३३३ ॥
 मार्जनान्मखपात्राणां हस्तेन मखकर्मणि ॥
 अम्भोजपत्रकैरुष्णैः शुद्ध्यतः कौशिकाविके ॥ ३३४ ॥

१. B. D. E. F. read सर्पाकारान् for सर्वाकारान्. २. B. D. E. F. read यस्य for यस्तु. ३. B. D. E. F. read this line in somewhat different way, as—

सतश्च निरातङ्गो लोकदृष्टं निगद्यते ।

५. D. reads अम्भो गोमूत्रकैरुष्णैः for अम्भोजपत्रकैरुष्णैः.

श्रोफलैरंशुपट्टानां सारिष्टैः कुतपस्य च ॥
 मृमयानि पुनः पाकैः क्षौमाणि सितसर्षपैः ॥ ३३५ ॥
 शुद्धयेत कारुहस्तस्थं पण्यं यत्स्यात्प्रसारितम् ॥
 भैक्ष्यं च प्रोक्षणाच्छुद्धेत्स्पृष्टिः साक्षान्न यस्य तु ॥ ३३६ ॥
 स्त्रोमुखं च सदा शुद्धं भूमिलेपविजिता ॥
 अपरा दहनाद्यैश्च गृहं मार्जन-लेपनैः ॥ ३३७ ॥
 द्रवद्रव्याणि शुद्धयन्ति वह्निना प्लावनेन च ॥
 क्रव्यादाद्यैर्हृतं मांसं सर्वदा शुचिं कीर्तितम् ॥ ३३८ ॥
 तृप्तिकृत्सौरभेयाश्च स्वभावस्थं महीगतम् ॥
 वदन्ति सूरयो वारि पवित्रमिव सर्वदा ॥ ३३९ ॥
 गौर्वह्नि-भानवच्छाया जलमश्वं वसुधरा ॥
 विप्रुषो मक्षिका वायुर्न दुष्यन्ति कदा च न ॥ ३४० ॥
 शुचिः प्रस्थापने वत्सो अजाश्वौ मुखतस्तथा ॥
 शुचिः प्रस्रवणे वत्सस्तथाजाश्वौ मुखे शुची ॥
 न तु गौर्मुखतो भेद्या न च गोमुखजा मलाः ॥ ३४१ ॥
 सोम-भास्करयोर्भाभिः पथशुद्धिः प्रकीर्तिता ॥
 ओष्ठाधरौ दमश्रुकरो स्नोहौ भोजनादनु ॥ ३४२ ॥
 नन्दुष्येच्छक्तिजः प्राह बाल-वृद्धौस्त्रियोमुखम् ॥ ३४३ ॥
 स्नात्वा पीत्वा च भुक्त्वा च सुप्त्वा तप्त्वा तथैव च ॥
 गत्वा रथ्यादिके चैव शुद्धिराचमनेन तु ॥ ३४४ ॥
 नापो मूत्र-पुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ॥
 न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥ ३४५ ॥
 पद्माद्मलोहाः फल-काष्ठ-चर्म-
 भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥
 पुंसां निशास्वध्वनि चाऽसखानां ॥
 स्त्रीणां च शुद्धिर्विहिता सदापि ॥ ३४६ ॥

१. A. reads प्रसादितम् for प्रसारितम्. २. B, D, E, and F, read सस्पृष्टिः for स्पृष्टिः. ३. B. reads द्रव्याणि चैव for द्रवद्रव्याणि. ४. A. reads नरस्य मुखजा मलाः for न च गोमुखजा मलः; while D. reads कस्यापि मुखजा मलाः. ५. A. reads न नुष्येच्छक्तिजः for नन्दुष्येच्छक्तिजः while B. ननुष्टं कस्विजः प्राहृत्स्त्रिगुरोणिनाम्. ६. B, D, and E. read 'लोह' for 'लोहाः'.

नभसः पंचदश्यां तु पंचम्यां च तथाऽपरे ॥
 नभस्यस्य चतुर्दश्यामुपाकर्म यथोदितम् ॥ ३४७ ॥
 तद्विदः केचिदिच्छन्ति नभसः श्रवणेन तु ॥
 हस्तेन वाथ पञ्चम्यामध्यायानां वदन्ति तत् ॥ ३४८ ॥
 यच्छाखायोपनीतः स्यात् ब्रह्मचारी द्विजोत्तमः ॥
 तच्छाखाविहितं तस्य उपाकर्मादि कीर्यते ॥ ३४९ ॥
 अतो वेदाधिकारित्वं वेदपाठस्य कीर्तने ॥
 अनुपाकृतविप्रादेर्वेदाध्ययनदुष्कृतम् ॥ ३५० ॥
 मुञ्जोपवीताजिनदण्डकाष्ठं त्याज्यं न तत्स्याद्व्रतचारिणापि ॥
 अङ्घ्रिप्रमेको व्रतलोपपापं संस्कारमन्यं पुनरर्हयेयुः ॥ ३५१ ॥
 ओषधीनां तु सद्भावे स्वशाखाविहितं तु यत् ॥
 रोहिण्यां च सहस्यस्यै उपाकर्माणि कुर्वते ॥ ३५२ ॥
 न भवेदनुपाकर्मा ब्राह्मणः ज्ञातको व्रतो ॥
 कर्मच्युतो भवेद्ब्राह्मणो ब्राह्मणिकृतिः कृच्छुचिः ॥ ३५३ ॥
 अथाऽतः स्यादनध्यायो मृतगुर्वादिषु न्यहम् ॥
 मित्रैकादिष्वहोरात्रमधोत्यारण्यकः शुचिः ॥ ३५४ ॥
 अष्टकालु तथाष्टम्यां पूर्णिमास्यां शशिक्षये ॥
 मन्वादौ युगपक्षादार्धित्रचापोच्छ्रयेषु च ॥ ३५५ ॥
 चातुर्मास्ये द्वितीयायां चतुर्दश्यामहर्निशम् ॥
 अहोरात्रे नृपे संस्थे व्रतिनि श्रोत्रिये यतौ ॥ ३५६ ॥
 अत्र न्यहमनध्यायमिच्छन्ति चापरे द्वयम् ॥
 अशौचे सूतकान्ते च यावच्छुद्धिस्तयोर्भवेत् ॥ ३५७ ॥
 देशान्तरगते प्रेते श्रुतेऽपि स्यादहर्निशम् ॥
 गुर्वादौ वा नृपत्यादौ इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ३५८ ॥
 प्रतिगृह्य त्वहोरात्रं भक्त्वा श्राद्धिकमेव च ॥
 तज्ज्ञा ब्रूयुरनध्यायानृतुसन्ध्रावहर्निशम् ॥ ३५९ ॥
 पश्चाद्यैरन्तरायातैरहोरात्रं विदुर्बुधाः ॥
 अकालगर्जिते वृष्टावग्निदाहे च सप्त सा ॥ ३६० ॥

१. B, D, E, and F. read हितम् for ह्युयत्. २. B. reads रोहिण्यां
 चैव हस्तस्य. ३. A. reads निर्वृतादिष्वहोरात्रं. for मित्रैकादिष्वहोरात्रं.

सामेषु दुःखितानां च स्वरादीनां च निःस्वने ॥
 पतित-इयाव-शूद्रा-ऽन्त्यसन्निधाने न कीर्तयेत् ॥ ३६१ ॥
 आत्मन्यशुचि देशे तु विद्युत्स्तनितरोहिते ॥
 मृथे च कलहे देशविप्लवे लोकविग्रहे ॥ ३६२ ॥
 पांशुवर्षेऽश्रुमध्ये च दिग्दाह-ग्रामदाहयोः ॥
 नीहारे च भवेद्विद्वान्सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ ३६३ ॥
 धावंश्च न पठेद्विद्वान्पूतिगन्धस्तथैव च ॥
 विशिष्टे चागते गेहे गात्रासुहृन्निर्गमे तथा ॥ ३६४ ॥
 भोजनायोपविष्टस्य ह्युत्थितस्यार्द्रपाणिनः ॥
 वान्तेऽऽचान्ते तथाऽजीर्णे महारात्रेऽतिमारुते ॥ ३६५ ॥
 रजोवृष्टौ च यानादौ आरूढस्य तथा द्विजः ॥
 एतानन्यांश्च तत्कालाननाध्यायान्विबुधैः ॥ ३६६ ॥
 यो वर्जयेदनध्यायान्वेदाध्ययनकृद्द्विजः ॥ B
 भवन्ति तस्य सफला वेदाः प्रोक्ताः फलप्रदाः ॥ ३६७ ॥
 ये चैतेषु पठन्त्यन्नाः पाठलोभेन लोभिताः ॥
 न शाश्वता भवेद्विद्या निष्फला चैव जायते ॥ ३६८ ॥
 यः पठेद्विधिवद्वेदान् व्रतो चेन्द्रियसंयमी ॥
 ब्रह्मत्वमिह लोकेऽपि ऐश्वर्यसुखभागभवेत् ॥ ३६९ ॥
 जनानां शृण्वतां मार्गे गच्छन्त्यस्तु पठेद्विजः ॥
 निष्फलास्तस्य वेदाश्च वेदविप्लवदोषभाक् ॥ ३७० ॥
 यः पठेत्स्वरहीनं तु लक्षणेन विवर्जितम् ॥
 सङ्कीर्णग्राममध्ये तु स भवेद्वेदविप्लवी ॥ ३७१ ॥
 ये स्वाध्यायमधीयीरन् अनध्यायेषु लोभतः ॥
 वज्ररूपेण ते मन्त्रास्तेषां देहे व्यवस्थिताः ॥ ३७२ ॥
 नाक्रामेदमरादीनां च्छायां च परयोधिताम् ॥
 वान्त-ष्टोवन-विण्मूत्र-कार्पासा-ऽस्थि-कपालिकाः ॥ ३७३ ॥
 नावक्षेयाः कदापि स्युर्नृप-विप्रोरगादयः ॥
 ध्रियं कामं समाकांक्षेन्न स्पृशेन्मर्म कस्यचित् ॥ ३७४ ॥

१. A. reads साम्नां for सामेषु; while E. reads स्वनेषु. २. A. reads 'श्व' for 'इयाव'. ३. A. reads आस्थितस्याधेपाणिनः and E. reads उच्छि-
 दस्याद्धेपाणिनः.

नित्यं वर्तेत चाजस्रं धर्मार्थौ च सदाऽर्जयेत् ॥
 न कश्चित्ताडयेद्दीमान्मुतं शिष्यं च ताडयेत् ॥
 ताडयेन्नाभितोऽधस्ताच्च तानन्यत्र ताडयेत् ॥ ३७५ ॥
 आचारेण सदा विद्वान्वर्तेत यो जितेंद्रियः ॥
 स ब्रह्मपरमाप्नोति वरेण्योऽमुत्र चेह च ॥ ३७६ ॥

आचारमूलं श्रुतिशास्त्रवित्तम्
 आचारशाखाश्च तदुक्तकृत्यम् ॥
 आचारपर्वणानि हि तन्त्रियोग
 आचारपुण्याणि यशोधनानि ॥ ३७७ ॥

आचारवृक्षस्य फलं हि नाकस्तस्माच्च दुस्वादुरसश्च मुक्तिः ॥
 तस्मादनन्तं फलदं तु तत्त्वमाचारमेवाश्रय यत्नपूर्वम् ॥ ३७८ ॥
 ये धर्मशास्त्रे विहिताश्च केचिद्धर्मा द्विजाश्रयोरपि ते च सर्वे ॥
 यत्नेन कार्याः पितृ-देवमत्तैः श्राद्धानि कार्याण्यथ तानि वक्ष्ये ॥ ३७९ ॥
 यत्नेन धर्मो गृहमेधिविप्रैः प्रीतेन वाचा वपुषा च कार्यः ॥
 आयुःप्रजा श्रीर्भुवि पूजितत्वं तस्माच्छ्रमन्ते दिवि देवभोगान् ॥ ३८० ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां
 धर्मसंहितायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्राद्धं वृद्धावचन्द्रेभच्छाया-ग्रहण-सङ्क्रमे ॥
व्यतीपात-विषुवत्कृष्णपक्ष-पात्रार्थलक्षिषु ॥ १ ॥
अष्टका हयने द्वे च श्राद्धम्प्रति यदा रुचिः ॥
पुण्यः श्राद्धस्य कालोऽयमृषिभिः परिकीर्तितः ॥ २ ॥
युगादिषु च कर्तव्यं मन्वन्तरादिकेऽपि च ॥
श्राद्धकालो ह्ययं प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३ ॥
नवाग्ने नवतोये च नवच्छन्ने तथा गृहे ॥
नावैक्ष्वेषु चेहन्ते पितरो हि मघाखिव ॥ ४ ॥
काणः पौनर्भवो रोगी पिशुनो वृद्धिजीवकः
कृतघ्नो मत्सरो क्रूरो मित्रधुक् कुन्खी गदी ॥ ५ ॥
विद्धप्रजननः श्वित्रि-श्यावदन्तावकीर्णनः ॥
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो विकृवः परनिन्दकः ॥ ६ ॥
क्लोबा-ऽमिशस्त-वाग्दुष्ट-भृतकाध्यापकास्तथा ॥
कन्यादूषी वणिग्वृत्तिर्विनाग्निः सोमविक्रयी ॥ ७ ॥
भार्याजितोऽनपत्यश्च कुण्डाशी कुण्डगोलकः ॥
पित्रादित्यागकृत्स्तेनो वृषलीपति-तर्जकौ ॥ ८ ॥
अनुक्तवृत्तिस्त्वज्ञातः परपूर्वापतिस्तथा ॥
अजापालो माहिषिकः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ ९ ॥
यो ऽसत्प्रतिग्रहग्राही यश्च नित्यं प्रतिग्रही ॥
ग्रहसूचक-दूतौ च पितृश्राद्धेषु वर्जिताः ॥ १० ॥

१. F. reads ह्युत्पात° for व्यतीपात°. २. A. reads °वक्तृभिः for °कर्तृभिः.
३. A. reads विह्वः परिविन्दकः for विकृवः परनिन्दकः. ४. A. reads
°काध्यापिताः for °काध्यापकाः. ५. This whole verse is omitted in E.
६. A. reads °तत्त्वज्ञातः for °स्त्वज्ञातः.

एकादशाहे भुञ्जन्तः शूद्राभ्ररससंयुताः ॥
 गुरुतल्पगो ब्रम्हघ्नो यस्यचोपपतिर्गृहे ॥ ११ ॥
 प्रेतस्पृक् तैलनिर्णैका बहुयाजक-याचकौ ॥
 बक-काक-बिडाला-ऽश्व-शूद्रवृत्तिश्च गर्हितः ॥ १२ ॥
 वातुष्ट-बालदमकौ नित्यमप्रियवाक् च यः ॥
 आसक्तो द्यूतकामादावतिषाक् चैव दूषितः ॥ १३ ॥
 निराचाराश्च ये विप्राः पितृ-मातृविवर्जिताः ॥
 विद्वांसोऽपि हि नाभ्यर्च्याः पितृश्राद्धेषु सत्तमैः ॥ १४ ॥
 न वेदैः केवलैर्वापि तपसा केवलेन वा ॥
 सद्भृतैरेव सा प्रोक्ता पात्रता ब्राह्मणस्य च ॥ १५ ॥
 यत्र वेदास्तपो यत्र यत्र वृत्तं द्विजग्रामे ॥
 पितृश्राद्धेषु तं यत्नाद्विद्वान्विप्रं समर्चयेत् ॥ १६ ॥
 वेदशास्त्रार्थविच्छान्तः शुचिर्धर्ममनाः सदा ॥
 गायत्रीब्रम्हचिन्ताकृत्पितृश्राद्धेषु पावनः ॥ १७ ॥
 रथन्तरं बृहज्ज्येष्ठसामवित्त्रिसुपर्णकः ॥
 त्रिमधुश्चापि यो विप्रः पितृश्राद्धेषु पूजितः ॥ १८ ॥
 मातामहश्च दौहित्रो भागिनेयोऽथ मातुलः ॥
 मातृस्वस्त्रेयत्तज्जश्च तथा मातुलजोऽपि वा ॥ १९ ॥
 जामाता श्वशुरो बन्धुर्भार्याभ्राता च तत्सुतः ॥
 सुवृत्ताश्च सदाचाराश्चैते श्राद्धेषु पावनाः ॥ २० ॥
 ऋत्विग्गुरुपाध्याय आचार्यः श्रोत्रियोऽपरः ॥
 एते श्राद्धेषु वै पूज्याः ज्ञाति-सम्बन्धि-बान्धवाः ॥ २१ ॥
 अग्निहोत्रो च यो विप्रः आवसथ्याग्निकोऽपि च ॥
 पितृ-मातृपरावेतौ भोक्तव्यौ हव्य-कव्ययोः ॥ २२ ॥
 कृष्येकवृत्तिजीवी यो भक्तो मात्रादिकेषु च ॥
 षट्कर्मनिरतः पूज्यो हव्य-कव्ये सदैव हि ॥ २३ ॥
 क्षत्रवृत्तिः सदाचारो ज्ञात्रादिभक्तित्परः ॥
 शुचिः षट्कर्मयुक्तश्च हव्य-कव्येषु पूजितः ॥ २४ ॥

१. This verse is omitted in A, B, D, and E. २. A. reads 'निर्णैका' for 'निर्णैका'. ३. B. and E. both read 'बालदुष्टकौ' for 'बालदमकौ'. ४. B, C, D, E. read 'द्विजग्रामे' for 'द्विजग्रामे'. ५. A. reads 'श्रेष्ठ' for 'ज्येष्ठ'. ६. A. reads 'तृप्तिः'. ७. This verse is omitted in D.

युगानुरूपतो यस्तु विद्याचारादिसंगुतः ॥
 स पूज्योऽनभिश्चिन्तितश्च पदकर्मनिरतो द्विजः ॥ २५ ॥
 इत्युक्तगुणसम्पन्नान्नाह्वाणान्पूर्ववासरे ॥
 निमन्त्रयेत् तान् भक्त्या नियोगाख्यानपूर्वकम् ॥ २६ ॥
 सव्येन देवतार्थं तु पित्र मपसव्यवान् ॥
 ततस्तैश्चरितव्यं स्यादुक्तं पितृव्रतं द्विजैः ॥ २७ ॥
 जितेन्द्रियैस्तु भाव्यं स्यादहोरात्रमतन्द्रितैः ॥
 तस्मिन्नहनि प्रातर्धा यत्र श्राद्धमुपस्थितम् ॥ २८ ॥
 निमन्त्रयेत् तान्भक्त्या तैश्च भाव्यं जितेन्द्रियैः ॥
 विप्रैरः-पार्श्व-पृष्ठस्थाः पितृ-मातामहादयः ॥ २९ ॥
 भुञ्जन्ति कमशः श्राद्धे तथा पिण्डाशिनोऽपि च ॥
 निमन्त्रितो द्विजः श्राद्धे न शयीत स्त्रियासह ॥ ३० ॥
 अध्वानं न तु धै यायान्न ब्रूयादनृतं वचः ॥
 नाश्रीयीत दिवा स्वापं न कुर्वीत न संवदेत् ॥ ३१ ॥
 न म्लेच्छे-पतितैः सार्धं न वदेच्च निषिद्धकम् ॥
 प्राङ्मुखौ दैविकौ विप्रौ विप्रास्त्रय उद्ङ्मुखः ॥ ३२ ॥
 एकैको बोभयत्र स्यादसम्पत्ताविति कमः ॥
 पात्रं वा दैविकं कृत्वा विप्र एकस्तु पैतृके ॥ ३३ ॥
 इति वा निर्धपेच्छ्राद्धं निर्धनश्चान्यदाचरेत् ॥
 गत्वारण्यममानुष्यभूर्धवाहुर्विरौत्यदः ॥ ३४ ॥
 निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनृणं कृथाः ॥
 न मेऽस्ति वित्तं न गृहं न भार्या
 श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ॥
 वने प्रविश्येह रुतं मयोच्चैर्
 भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ ३५ ॥
 श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तं
 मह्यं दयध्वं पितृदेवताद्याः ॥
 अख्याय चोत्क्षिप्य भुजावितस्ततो
 दिवा च रात्रिं समुपोष्य तिष्ठेत् ॥ ३६ ॥

१. In B. and E. this is omitted. २. A. B. D. E. read 'गस्थान' for 'गाख्यान'. ३. C. reads 'उरु' for 'उरः'. ४. B. E. read भुञ्जते for भुञ्जन्ति. ५. A. reads वेद for म्लेच्छ. ६. C. and F. read भुजावृते for भुजौ कृतौ.

भवेन्नरस्तेन कृतेन तेषा-

मृणेन मुक्तः पितृदेवतानाम् ॥

निर्विक्त-निर्भाग्य-निराश्रयाणां

श्राद्धस्य मार्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ३६ ॥

मयाऽऽख्यातं रुदित्वा वः पितरः श्राद्धदेवताः ॥

श्राद्धर्णस्य विमुक्तोऽहं महिताः पितरो मया ॥ ३७ ॥

कृतोपवासस्तत्राहि श्राद्धर्णामुच्यते द्विजः ॥

एतच्चापि न यः कुर्यात्पितरस्तेन वै हताः ॥ ३८ ॥

सम्पत्तावर्थ-पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥

पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके ॥ ३९ ॥

द्वौ वापि दैविके विप्रौ चैकैको वा न दोषभाक् ॥

स्यान्मातामहिकेऽप्येवमेकोऽपि वैश्वदेविके ॥ ४० ॥

नतैवैकं तु सर्वेषामाश्वलायनमतस्थितः ॥

पितृणामर्चयेद्विप्रमत्रपिण्डा निदर्शनम् ॥ ४१ ॥

न मातामहिकं श्राद्धं श्रौतमुक्तं तु साग्निकैः ॥

अनग्निकस्तु तत्कुर्यादिति केचिन्मतं विदुः ॥ ४२ ॥

साग्निकैरपि कार्यं स्याच्छ्राद्धं मातामहं द्विजैः ॥

षट्दैवत्यमिति ह्येके एके तु पार्वणद्वयम् ॥ ४४ ॥

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रैर्भ्रातृजो भवेत् ॥

स एव तस्य कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः ॥ ४५ ॥

पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रातृजेन तु ॥

पितृस्थानेषु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्चरेत् ॥ ४६ ॥

श्राद्धं पत्यापि कार्यं स्यादपुत्रायास्तु योषितः ॥

तस्यापि हि तया कार्यमेकत्वं हि तयोर्यतः ॥ ४७ ॥

भ्रातृज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्राताऽनुजस्य च ॥

दैवहोत्रं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदो विदुः ॥ ४८ ॥

१. D. reads रुतेन for कृतेन. २. A. B. D. E. read निर्विक्तं निर्भावं for निर्विक्त-निर्भाग्य. ३. A. C. D. read स तस्मात् for तत्रान्ति. ४. A. C. D. read विप्रमुच्यते for मुच्यते द्विजः. ५. C. reads भय for अर्थ. ६. B. reads वैश्वदेविकाः for वैश्वदेविके. ७. B. substitutes प्रोक्तौ for विप्रौ. ८. only D. reads मातामहानाम् for मातामहिके. ९. B. and E. read आप्यायनं for आश्वलायन.

पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥
 पुत्राभावे तु पुत्री च तदभावे सहोदरः ॥ ४९ ॥
 मित्रादीनां च कर्तव्यं समीहन्ते यतोऽप्यमी ॥
 नावज्ञेयास्तु ते सर्वे कृते तु स्यान्महाफलम् ॥ ५० ॥
 पितामहस्तदन्यो वा यस्य जीवन् भवेद्विजः ।
 प्रत्यक्षास्तेऽपि धै पूज्याः संस्थित्यर्थं यतश्च तत् ॥ ५१ ॥
 विद्यमानत्रयाणां स्यात्प्रत्यक्षः पूज्य एव सः ॥
 गौतमस्य मतं त्येतदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 विद्यमाने तु पितरि श्राद्धं कर्तुमुपस्थितः ॥
 पितृवत्पितृपित्रादेः कुर्याच्छ्राद्धमसंशयम् ॥ ५३ ॥
 पुत्रिकायाः सुतः श्राद्धं निर्वपेन्मातुरेव सः ॥
 तत्पितुर्निर्वपत्यस्मात्तृतीयं तु पितुःपितुः ॥ ५४ ॥
 अत एव द्विजः पुत्रीमूद्वहेन्न कथं च न ॥
 उद्वोदुः पुत्रः पुत्रोऽसौ पुत्रोऽसौ मातुरेव हि ॥ ५५ ॥
 पुत्रश्च दुहितुःपुत्रः समौ तौ धार्मिके पथि ॥
 अर्थाद्वतौ च विप्रोक्तौ तुल्यौ तौ शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 मुख्यं यथा पितुःश्राद्धं तथा मातामहस्य च ॥
 पुत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ॥ ५७ ॥
 दौहित्रः पावनः श्राद्धे कालस्तु कुतपस्तथा ॥
 तथा कृष्णास्तिला विद्वन्निति शास्त्रविदो विदुः ॥ ५८ ॥
 काम्यमाभ्युदयं चैव द्विविधं पार्वणं स्मृतम् ॥
 यथाकामं तु काम्यं स्याद्ब्रह्मावभ्युदये स्मृतम् ॥ ५९ ॥
 क्षत्रियायां तु यो जातो वैश्यायां च तथा सुतः ॥
 ब्राह्मणस्य पितुस्तौ तु निर्वपेतां द्विजाग्रवत् ॥
 क्षत्रियस्य सुतश्चैव तथा वैश्यसुतोऽपि च ॥
 शूताग्नेन द्विजास्तर्प्य श्राद्धद्वयं च निर्वपेत् ॥ ६० ॥
 कामाग्नेन तु शूद्रस्य तूर्णीं च द्विजपूजनम् ॥
 कृत्वा श्राद्धं तु निर्धोष्य सजातीनाशयेत्तथा ॥ ६१ ॥

१. B. and E. read अथोमी तावपि प्रोक्तौ for अर्थाद्वतौ च विप्रोक्तौ.
 २. C. reads पार्वणश्राद्धे for पावनः श्राद्धे.

यः शूद्रो भोजयेद्विप्राच्छृतपाकाशनेन तु ॥
 स तद्विप्रकृतैर्नोभिलिप्यते शक्तिजोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥
 शूद्रपाकं द्विजेभ्यश्च विभवान्धो ददाति यः ॥
 कृमी भवति पाताले स युगानेकविंशतिम् ॥ ६३ ॥
 भोजितेन तु विप्रेण यत्पापं तस्य जायते ॥
 तेनासौ लिप्यते मूढो यः शूद्रो भोजयेद्विजान् ॥ ६४ ॥
 योऽहंमन्यो द्विजाभ्यांस्तु शूद्रश्रितेन भोजयेत् ॥
 स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ६५ ॥
 यत्किञ्चित्किंत्विषं विप्रे कृतपूर्वं तु तिष्ठति ॥
 तेनासौ लिप्यते पापी यः शूद्रो भोजयेद्विजान् ॥ ६६ ॥
 शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्के मतिपूर्वं द्विजाधमः ॥
 कृमित्वं याति विष्टायां युगानि ह्येकविंशतिः ॥ ६७ ॥
 शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्के पञ्चाहानि द्विजाधमः ॥
 स तद्विष्टाकृमित्वं तु प्राप्नोति हि शतं समाः ॥ ६८ ॥
 अतो न भोजयेद्विप्रान्निर्वपेन्नैव पूजयेत् ॥
 शूद्रान्नं भोजनाद्युक्तं इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ६९ ॥
 न भोजयेत् स्त्रियं श्राद्धे यद्यपि व्रतचारिणीम् ॥
 पात्रं तस्यै समर्प्य स्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥
 द्विजन्मानो न कुर्वीरच्छ्राद्धमामाशनेन तु ॥ ७० ॥
 यदैव स्युः प्रवासस्था भार्या यत्र न सन्निधौ ॥
 ध्यवधानेन भार्याया ग्रहणे पुत्रजन्मनि ॥
 कुर्यादामाशनश्राद्धमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 अग्नौकरणपिण्डांश्च कुर्यादामाशनेन तु ॥
 सतिलैर्दधिमध्वाज्यसम्पृक्तैः संकुशैरपि ॥ ७२ ॥
 यवाद्यं संस्कृतान्नेन द्रव्यं वापि च निर्वपेत् ॥
 जलेन पयसा वापि न स्यादश्राद्धकृद्यथा ॥ ७३ ॥

१. B. reads शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्के for शूद्रोच्छिष्टं तु यो भुङ्के. २. A. and D. read मन्ये विप्रोऽधमः स तु. ३. B. E. and F. read द्विजोत्तमः for द्विजाधमः. ४. A. B. D. and E. read अन्नं for शूद्रान्नं. ५. पात्रं. is omitted in B. C. and E. ६. A. reads संकुक्तैः for संकुशैः.
 ७. A. D. read हेन्ना for द्रव्यं.

आमात्रेण द्विजैः कार्यं न कदाचिदपि द्विजाः ॥
 श्रपयित्वा द्विजैकस्तु तथापि पाकमाश्रयेत् ॥ ७४ ॥
 न कुर्यात्परपाकेन नैकपाकेन तु द्वयम् ॥
 नैकश्राद्धे द्वयं कुर्यान्न च कुर्यात्परान्नभुक् ॥ ७५ ॥
 पित्रादीनां सगोत्रा ॥ तथा मातामहस्य च ॥
 तेषामेकेन पाकेन कार्यं पिण्डविवर्जितम् ॥
 केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति समगोत्रतयाऽनघ ॥
 अपि मातामहो न स्याद्विभगोत्रतया तथा ॥ ७७ ॥
 पृथकर्तुमशक्यं स्यादर्थ-पात्राद्यसम्भवे ॥
 अवश्यं तत्र कर्तव्यमेकदैवमतः श्रयेत् ॥ ७८ ॥
 येषां नोद्वाहसंस्कारा ह्यन्यसंस्कारसंस्कृताः ॥
 साङ्गुलिकं भवेत्तेषां श्राद्धं कार्यं मृतेऽहनि ॥ ७९ ॥
 केचित्सापिण्ड्यमिच्छन्ति ब्रह्मसंस्कारवत्तया ॥
 आद्यो हि ब्रह्मसंस्कारस्तस्मात्पिण्डः प्रदीयते ॥ ८० ॥
 पूर्वस्वपि निमित्तेषु कर्तव्यं पिण्डसंयुतम् ॥
 पितृणां त्रिविधा यस्माद्गतिः प्रोक्ता मुनीश्वरैः ॥ ८१ ॥
 वैश्वदेवः सदा कार्यो श्राद्धे च समुपस्थिते ॥
 पाकशुद्ध्यर्थमेवैतत्पूर्वमेव विधीयते ॥ ८२ ॥
 वैश्वदेवोऽग्रतश्चैव श्राद्धकाले विशेषतः ॥
 पाकशुद्धिस्तु विज्ञेया भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ ८३ ॥
 सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ॥
 अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥ ८३ ॥
 एकोद्दिष्टे विशेषेण प्रागेव ह्यग्निपूजनम् ॥
 कालस्तु कुतपस्तस्य रौहणः पार्वणस्य च ॥ ८४ ॥
 वामतश्चासनं दद्यात्पितृकार्येषु सत्तमः ॥
 दैविकं दक्षिणं तद्वदिति पराशरोऽब्रवीत् ॥ ८५ ॥

१. B. E. read कार्यं पिण्डविवर्जितम् for नैकपाकेन तु द्वयम्. २. These preceding 141½ lines are omitted in F. ३. B. D. E. F. read सापिण्ड्यम्. ४. A. reads येन for ह्यन्य. ५. F. reads सर्वेऽपि for पूर्वस्वपि. ६. D. and E. read रौहणः for रौहणः; A. also reads as D. and E. too. ७. This verse is omitted in B. and E.

आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा ॥
 पितृकार्येषु वामं तु दैवे कर्मणि दक्षिणम् ॥ ८६ ॥
 पितृश्राद्धेषु यो दद्याद्दक्षिणं दर्भमासनम् ॥
 नाश्नन्ति पितरस्तस्य सार्धानि वत्सराणि षट् ॥ ८७ ॥
 तस्माद्द्वामत एवात्र पितृकर्मणि चासनम् ॥
 दैविके दक्षिणं तद्वदिति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ८८ ॥
 कुत्र काले च कर्तव्यं श्राद्धं तत्पैतृकं प्रभो ॥
 वदस्व निश्चयं तत्र विवदन्त्यपरेऽत्र तु ॥ ८९ ॥
 पञ्चदशमुहूर्ताहस्तत्प्रागर्धदिनं स्मृतम् ॥
 अपरार्धं स्मृता रात्रिस्तन्मध्यः कुतपो मतः ॥ ९० ॥
 यथा यथा च ह्रस्वत्वं पुनः स्थानेन सम्भवेत् ॥
 तथा तथा पवित्रः स्यात्कालः श्राद्धार्चनादिषु ॥ ९१ ॥
 छायेयं पुरुषस्यैवं तत्पादाधो भवेद्यथा ॥
 आधानश्राद्धदानादेः स कालोऽक्षयकृत्स्मृतः ॥ ९२ ॥
 अयुतं तु मुहूर्तानामर्धं ह्यष्टदशाधिकम् ॥
 त्रिशद्भिस्तैरहोरात्रमिति माध्यन्दिनी श्रुतिः ॥ ९३ ॥
 मध्याह्ने तु गते सूर्यं न पूर्वं न च पश्चिमे ॥
 तुल्याग्रसंस्थिते चैव सोऽष्टमो भाग उच्यते ॥ ९४ ॥
 दिवसस्याष्टमे भागे मन्दो भवति भास्करः ॥
 स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं तु चाक्षयम् ॥ ९५ ॥
 मध्याह्नचलितो भानुः किञ्चिन्मन्दगतिर्भवेत् ॥
 स कालो रोहिणो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ ९६ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥
 अकाले विधिना दत्तं न देव-पितृगामि तत् ॥ ९७ ॥
 अद्ववृद्धिर्भवेद्यत्र तत्राऽऽद्वमुभयात्मकम् ॥
 श्राद्धं तत्र च कुर्वीत मासयोरुभयोरपि ॥ ९८ ॥

१. वर्षा वर्षाणि पञ्च वा is the extra reading in A. २. B. and E. read
 वैवपैतृकम् for पैतृकं प्रभो. ३. A. reads वेदस्य for वदस्व; while B. and
 E. read the whole line—

— वेदस्य निश्चयं तत्र क्व च दत्ताक्षयं भवेत् ।

४. A. reads अद्वस्याष्टदशात्मिकम् for अर्धं ह्यष्टदशाधिकम् and B.
 reads वर्षोष्टदशसंयुतम्. ५. A. B. D. and F. read तुलाम् for तुल्याग्रः.

६. This whole verse is omitted in A. B. C. D. and E.

नवन्व्यं दिवसं कुर्यान्मासयोद्धभयोरपि ॥
 पिण्डवर्जमसङ्क्रान्ते सङ्क्रान्ते पिण्डसंयुतः ॥
 षष्टिभिर्दिवसैर्मासस्त्रिंशद्भिः पक्ष उच्यते ॥ १९ ॥
 सक्रान्तिरहितः पक्षस्तत्र कार्यं विपिण्डकम् ॥
 सिनीवाली मतिक्रम्य यदा सङ्क्रमते रविः ॥
 युक्तः साधारणैर्मासैः स काल उत्तरो भवेत् ॥ १०० ॥
 सङ्क्रान्तिर्वाजितः कालः स मलः पापसम्भवः ॥
 रक्षसां भागधेयोऽसौ उत्सवादिविवाजितः ॥ १०१ ॥
 तत्र नैमित्तिकं कार्यं श्राद्धं पिण्डविवाजितम् ॥
 नित्यं तु सततं कार्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०२ ॥
 अहोभिर्गुणितैर्यत्स्यात्तत्कार्यं यत्र सर्वदा ॥
 तिथि-नक्षत्र-योगाश्च जातकर्मादिकाश्च ये ॥ १०३ ॥
 नैमित्तिकाश्च ये चान्ये कार्यास्तेऽपि मलिम्लुचे ॥
 तीर्थस्नानं गजच्छायां द्विमुखीं गोप्रदानवत् ॥ १०४ ॥
 मलिम्लुचेऽपि कर्तव्यं सपिण्डीकरणादिकम् ॥
 आग्रयणममावास्यामष्टकाग्रहसङ्क्रमम् ॥ १०५ ॥
 अधिमासेऽपि कार्यं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥
 नित्यं च नित्यशः कार्यमिष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥ १०६ ॥
 वार्षिकं पिण्डवर्जं स्यादन्यस्मिन्पिण्डसंयुतम् ॥
 इष्टिप्राग्रयणं श्राद्धमन्वाहार्यं च सर्वदा ॥ १०७ ॥
 कर्तव्यं सततं विप्रैरिष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥
 दैवे कर्मणि सम्प्राप्ते तिथिर्यत्रोदितो रविः ॥
 सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता तु पैतृके ॥ १०८ ॥
 वृद्धिमद्विवसे कार्यं श्राद्धमाभ्युदिकं द्विजैः ॥
 क्षीयमाणे दिने कार्यं श्राद्धं विद्वन् ! क्षयाह्निकम् ॥ १०९ ॥
 मित्रे चैव सगोत्रे च पितृ-मातृसहोदरे ॥
 आसनं नैव दातव्यं भोक्तव्या एवमेव ते ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणं न सगोत्रं च पूजयेत्पितृकर्मणि ॥
 नोपतिष्ठति तत्तेषां किन्तु स्याच्च निराशता ॥ १११ ॥

१. E. and F. read स कालः for स मलः. २. A. B. C. D. read मजितैः
 for गुणितैः. ३. only C. reads इष्टकामांश्च.

स्वगोत्रं भोजयेद्यस्तु पितृश्राद्धेषु वै द्विजः ॥
हताः स्युः पितरस्तेन न भुक्तमुपतिष्ठते ॥ ११२ ॥
श्राद्धं कुर्वन्निजोऽज्ञानात् स्वगोत्रं यस्तु भोजयेत् ॥
स लुप्तपितृदेवस्सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११३ ॥
तस्मान्न गोत्रिणं विप्रं भोजयेद्विधिपूर्वकम् ॥
ज्ञातिमेत्वेन भोज्यास्ते उत्थितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥ ११४ ॥
दक्षिणाप्रवणे देशे श्राद्धं कुर्यात्तु पैतृकम् ॥
पितृणां पावनो देशः स प्रोक्तोऽक्षयतृतिहृतम् ॥ ११५ ॥
देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ॥
तिलैर्दमैश्च मन्त्रैश्च श्राद्धं स्याच्छुद्धयान्वितम् ॥ ११६ ॥
तैजसानि तु पात्राणि ह्यर्थार्थं भोजनाय च ॥
मृत्पाषाणमयान्येके अपराण्यपरे विदुः ॥ ११७ ॥
पलाश-पद्म-पत्राणि अनिषिद्धानि यानि च ॥
तानि श्राद्धेषु कार्याणि पितृ-देवहितानि च ॥ ११८ ॥
वृद्धिश्राद्धेषु मन्यन्ते मृण्मयानि तु केचन ॥
शौनकस्य मतं ह्येतद्यथा कार्यं तु मृण्मयम् ॥ ११९ ॥
एकद्रव्याणि कार्याणि पात्राणि भोजनार्थयोः ॥
त्रीणि पैतृकपात्राणि द्वे दैवे वैश्वदेविके ॥ १२० ॥
एकस्य वैश्वदेवानि पैतृकाण्येकवस्तुनः ॥
इति वा तानि कार्याणि भेदमेकत्र वर्जयेत् ॥ १२१ ॥
वटा-ऽश्वत्था-ऽर्कपत्रेषु कुम्भी-तिन्दुकयोरपि ॥
कोविदार-करञ्जेषु न भुञ्जीत कदाच न ॥
सुरभी-नागकर्णाद्यैः करवीर-करञ्जकैः ॥
बिल्वैर्यस्त्वर्चयेद्विद्वान् पितृन् श्राद्धेष्वगर्हितैः ॥
तद्भुञ्जन्तेऽसुराः श्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ १२४ ॥
सर्वाणि रक्तपुष्पाणि निषिद्धाण्यपराणि च ॥
वर्जयेत् पितृकार्येषु केतकीकुसुमानि च ॥ १२५ ॥

१. B. and F. read स ज्ञातिमध्ये भोज्यस्तु for ज्ञातिमेत्वेन भोज्यास्ते.
२. only B. reads पावनो for पावनः ३. B. and C. read पात्राणि
भोजनार्थयोः for पितृ-देवहितानि च. ४. B. reads भोजनार्थार्चनेष्वपि for
पात्राणि भोजनार्थयोः. ५. D. reads भेदमेकत्र वर्जयेत् for द्वे दैवे वैश्वदेविके.
६. B. reads ह्यारिक्तान्चनारिक्तैः and D. reads करवीरैश्च नारिकैः.

गो-रम्भा-भृङ्गराजाद्यैर्मल्लिकाकुञ्जकैरपि ॥
 समर्चयेद्विजान् श्राद्धे हव्य-कव्योदितैर्द्विजः ॥
 न दद्याद्गुलं श्राद्धे द्विजानां पितृष्वते ॥
 धूपाभावे गुडो देयो घृतदत्तं द्विजोत्तमाः ॥ १२७ ॥
 कुङ्कुमाद्यं चन्दनं च देयं गन्धविमिश्रितम् ॥
 ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ १२८ ॥
 निराशाः पितरो याति यस्तु कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकम् ॥
 पवित्रं यदि वा धर्मं करे कृत्वा द्विजान्नरः ॥ १२९ ॥
 समालभेद्द्विजान्नस्तच्छ्राद्धमासुरं भवेत् ॥
 गन्धाश्च विविधा देयाः कर्पूरागरुमिश्रिताः ॥ १३० ॥
 शक्त्या वस्त्राणि देयानि तदभावे च निष्कयम् ॥
 दीपश्च सर्पिषा देयस्तिलतैलेन वा पुनः ॥ १३१ ॥
 नकाष्ठतैलैरन्यैस्तु कदाचित् सार्षपाऽऽतसैः ॥ १३२ ॥
 देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथापरे ॥
 सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च क्षयान्हापि ॥ १३३ ॥
 स्त्रोणामपि पृथक् श्राद्धं ते मन्यन्ते स्वधर्मतः ॥
 मातामहस्य गोत्रेण मातुस्तेन सपिण्डताम् ॥ १३३ ॥
 मातामह्या सहैच्छन्ति मातुस्तेऽपि सपिण्डताम् ॥
 स्त्रोणां स्त्रीगोत्रसम्बन्धात्पुंगोत्रेण नृणां यतः ॥ १३४ ॥
 सपिण्डीकरणे काले श्राद्धद्वयमुपस्थितम् ॥
 देवाद्यं प्रथमं कुर्यात्पितृणां तदनन्तरम् ॥ १३५ ॥
 देवाद्यं पार्वणं प्रोक्तं प्रेतश्राद्धमथापरम् ॥
 एकत्वं तु ततः पश्चात्कृत्वा विप्रांश्च भोजयेत् ॥ १३६ ॥
 पितृणामर्घ्यपात्राणि प्रेतपात्रमथापरम् ॥
 प्रेतपात्रं तु तत्कृत्वा पितृपात्रेषु योजयेत् ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यां पूर्ववच्छेषमाचरेत् ॥
 सपिण्डीकरणं यस्य कृतं न स्याद्विजन्मनः ॥ १३७ ॥
 अद्वैतं तस्य देयं स्यात्पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥
 सपिण्डीकरणं चैतत्स्त्रियाश्चैव क्षयाह्निकम् ॥ १३८ ॥

१. B. E. and F. read तु कर्तव्यं for गुडो देयो. २. B. E. and F. read 'त दुर्बुद्धिः for द्विजान्नः. ३. A. reads विसर्जयेत् for च भोजयेत्.

एकादशाहिकं त्वाद्यं मासि मासि च मासिकम् ॥
 वर्षे वर्षे च कर्तव्यं मृतेऽहनि च तत्पुनः ॥ १३९ ॥
 नाऽपुत्रस्य सपिण्डत्वं केचिदिच्छन्ति तद्विद् ॥
 विशेषतोऽनपत्यस्य सत्यप्यत्राधिकारिणि ॥ १४० ॥
 विद्यमानः पिता यस्य सचेद्यदि विपद्यते ॥
 तदन्तरा सपिण्डत्वं वदन्ति श्राद्धवादिनः ॥ १४१ ॥
 आभ्युदयिकसम्पत्तावर्ची प्रागेव कारयेत् ॥
 कुर्यात्परिजनेनैतत्स्वयं वापि द्विजोत्तमः ॥ १४२ ॥
 सन्यसन्सर्वकर्माणि तच्छ्राद्धाय च तद्धिनम् ॥
 अग्निदाहदिनं चैके केचिन्मृतदिनं विदुः ॥ १४३ ॥
 विदेशस्थे श्रुताहस्तु कृष्णा वा द्वादशी सिता ॥
 संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ॥ १४४ ॥
 अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रिया ॥
 तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥ १४५ ॥

चन्द्रक्षया-ऽनाशक-संयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ॥
 सपिण्डनानन्तरमाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ॥ १४६ ॥
 अग्नि-सर्पादिमृत्यूनां षण्मासोपरि सत्क्रियाः ॥ १ A.
 क्षयाह्निकानि कार्याणि ब्रूयुर्धर्मविदो जनाः ॥ १४७ ॥
 अब्दादूर्ध्वं चरन्त्येके कृत्वा च वैष्णवं बलिम् ॥
 विष्ण्वर्चनं विना नार्वाग्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ १४८ ॥
 विद्युता वृक्षपातेन सर्पेण महिषेण वा ॥
 इत्यादिकेन मृत्युः स्यात्तिथौ यत्र च तत्र वै ॥ १४९ ॥
 तन्निमित्तस्य तृप्त्यर्थं मासि मासि क्षयाह्निकम् ॥
 कर्तव्यमवधौ यावत्ततः कुर्वीत सत्क्रियाम् ॥ १५० ॥
 अनाशकमृतानां च क्षयाहेऽपि च पार्वणम् ॥
 सङ्ख्यासवद्धि मन्थन्ते केचिद्विदुरदैविकम् ॥ १५१ ॥

१. D. reads केचिदिच्छन्ति वा विद् for वदन्ति श्राद्धवादिनः. २. A. B. D. E. and F. read 'वर्षागेव तु कारयेत्' for 'वर्षा प्रागेव कारयेत्'. ३. A. B. D. E. and F. read परित्रजन for परिजनेन. ४. A. reads कृष्णा वा सितद्वादशी for कृष्णा वा द्वादशी सिता. ५. E. reads सत्कृतिः for सत्तमैः. ६. C. reads आब्दिकानां for आब्दिकानि. ७. B. E. and F. read कृष्णार्चनं for विष्ण्वर्चनं. ८. B. and E. read अवैदिकम् for अहैविकम्.

एकोद्दिष्टमदैवं स्यात्तथैकार्घ्यपवित्रकम् ॥
 आघाहनाऽग्नौकरणहीनं तदपसव्यवत् ॥ १५२ ॥
 पूर्वोत्तरप्लवे देशे श्राद्धं स्यान्मातृपूर्वकम् ॥
 सित-पीतादिपिष्टेन चर्चिते भूतले च तत् ॥ १५३ ॥
 उद्दिष्टकतुकालस्य तत्प्रागेव विधीयते ॥
 आभ्युदयिकदैवानि पूर्वाह्ने स्युरिति स्मृतिः ॥ १५४ ॥
 तिलाक्षतोदकैर्युक्तान्यासनानि प्रदक्षिणात् ॥
 परिहृत्यादि पृष्टेन कृत्वा च शान्तिपूर्वकम् ॥ १५५ ॥
 ब्रीहयो यव-गोधूमा अक्षताश्चाहताः स्मृताः ॥
 अक्षतामलकैः पिण्डान्दधि-कर्कन्धुमिश्रितैः ॥ १५६ ॥
 नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ॥
 पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः ॥ १५७ ॥
 कर्कन्धुभिर्यवैः पुष्पैः शमीपत्रैस्तिलैस्तथा ॥
 तेभ्यो ह्यर्घ्यः प्रदातव्यः पितृभ्यो दैवतैस्सह ॥ १५८ ॥
 मातामहानामप्येवं षट्दैवत्यं श्रिये द्विजः ॥
 माङ्गल्यपूर्वकं सर्वं गन्धाद्यपि च धारयेत् ॥ १५९ ॥
 तृप्तिकृत्पितृ-मातृणां धूपो देयश्च गुग्गुलः ॥
 घृताभिघारधूपो वा यथा स्यात्परिपूर्णता ॥ १६० ॥
 दीपाश्च बहवो देयाः विप्रं प्रतिघृतेन च ॥
 तैलेन येन केनापि नवनीतेन चैव ही ॥ १६१ ॥
 मालत्या शतपण्या वा मल्लिका-कुन्दयोरपि ॥
 केतक्या पाटलाया वा रुजो देया न लोहिताः ॥ १६२ ॥
 वासांसि च यथाशक्त्या दद्यात्तेभ्योऽपि निष्कयम् ॥
 परिपूर्णं यथा तत्स्यात्तथा कार्यं भवेदिति ॥ १६३ ॥
 सुवेष-भूषणैस्तत्र सालङ्कारैस्तथा नरैः ॥
 कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह ॥ १६४ ॥
 स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीत-नृत्यादिहर्षिताः ॥
 दुन्दुभीनादृष्टाङ्गा मङ्गलध्वनिकारिकाः ॥ १६५ ॥

१. A. B. D. E. and F. read °कृत्य° for °कृतु°. २. A. B. D. E. and F. read मावैः for पुष्पैः. ३. A. reads षापयेत् for धारयेत्. ४. D. reads दक्षिणाम् for निष्कयम्.

सोमसदोऽग्निष्वात्ताश्च तर्था बर्हिषदोऽपि च ॥
 सोमपाश्च तथा विद्वंस्तथैव च हविर्भुजः ॥ १६६ ॥
 आज्यपाश्च तथा वत्स तथाह्यन्ये सुकालिनः ॥
 एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे द्विजातिभिः ॥ १६७ ॥
 वसवश्च तथा रुद्रास्तथैवादितिसुनवः ॥
 देवता अपि यज्ञेषु स्वायम्भुवा हि कीर्तिताः ॥ १६८ ॥
 एते च पितरो दिव्यास्तथा वैवस्वतादयः ॥
 एतत्तौत्रप्रपौत्राश्च असंख्याः पितरः स्मृताः ॥ १६९ ॥
 एते श्राद्धेषु सन्तर्प्या उत्पन्नानैर्द्विजातिभिः ॥
 सन्तर्पिता इमे सर्वान्प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ १७० ॥
 प्रागेव केतितान्विप्रान् स्नातान्काले समागतान् ॥
 दत्त्वाभ्यान् कृतसच्छौचानाचान्तानुपवेशयेत् ॥ १७१ ॥
 ये स्पृशन्तस्तु खान्यद्भिराचामन्ति पिबन्ति च ॥
 तेषां न जायते शुद्धिराचमन्त्यसृजा हि ते ॥ १७२ ॥
 सर्वाणि स्वानि वक्त्राणि कायच्छिद्राणि चात्मनः ॥
 तैराचान्तैर्भवेच्छुद्धिरशुचिस्त्वन्यथा भवेत् ॥ १७३ ॥
 व्याहृत्य वैष्णवान्मन्त्रान् स्मृत्वा च वेदमातरम् ॥
 शान्तस्वान्तो द्विजान्पृच्छेत्करिष्ये श्राद्धमित्यथ ॥ १७४ ॥
 करवै करवाणीति पृष्ट्वा ब्रूयुर्द्विजाहृतः ॥
 अनुज्ञायै वचो ह्येतत् कुरुस्व क्रियतां कुरु ॥ १७५ ॥
 ततो दर्भासर्न दद्यादेवेभ्यः सयवं पुनः ॥
 दक्षिणं जानु मन्वास्य दक्षिणं च तथासनम् ॥ १७६ ॥
 पात्रद्वयमतोर्ध्वार्थं तैजसं चैकवस्तुजम् ॥
 सापं च सपवित्रं तत्समभ्यर्च्य विधानतः ॥ १७७ ॥
 प्राङ्मुखोऽमरतीर्थेषु शन्नो देव्योदकं क्षिपेत् ॥
 यवोसीति यवांस्तत्र तूर्णानि पुष्पाणि चन्दनम् ॥ १७८ ॥

१. A. B. D. E. and F. read चैतस्सुतादयः for वैवस्वतादयः. २. A. reads पुण्यान्नाद्यैः for उत्पन्नाद्यैः. ३. A. reads श्राद्धकाले for स्नातान् काले. ४. B. reads स्वानि. ५. A. reads विप्राणि for कार्वाणि and E. F. read वक्त्राणि. ६. E. reads कार्वाणि for कार्वाणि. ७. B. reads यत्कृतं for क्रियतां.

यवोऽसि पुण्यामृतमिश्रितोऽसि
 समस्तधान्यप्रभुरस्यमुत्र ॥
 मरुन्मनुष्य-पितृवंशतृप्त्यै
 क्षितावती-ऽसि हितोऽसि पुंसाम् ॥ १७९ ॥
 उत्पाद्य पूर्वकमिमानमृतेन वेधा
 भूयः प्रसन्नमनसा तदुपासितः सन् ॥
 चिक्षेप तान्वरुणलोकहिताय सिक्ताः
 तेनामृता वरुणदैवतका बभूवुः ॥ १८० ॥
 अनीतवान्विधिरिमान्वरुणस्य लोकात्
 अन्नप्रभून्भुवि यवान्सुरलोकतृप्त्यै ॥
 तत्पिष्टपक्वहविषा पितृ-देवतानां
 तृप्ता वसन्ति दिवि ते वरदानवाचः ॥ १८१ ॥
 ततः सव्यं करं न्यस्य विप्रदक्षिणजानुनि ॥
 देवानावाहयिष्येऽहमिति वाचमुदीरयेत् ॥ १८२ ॥
 आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगतम् ॥
 विश्वेदेवाः शृणुतेममिति मन्त्रद्वयं पठेत् ॥ १८३ ॥
 सोमेन सह रात्रेति केचित्पठन्त्यदोऽपि च ॥
 व्याहृत्य मन्त्रमावाह्य हस्ते दत्त्वा पवित्रकम् ॥ १८४ ॥
 अर्चयेत्तं द्विजं पुण्यैर्दद्यादर्घ्यं करे पुनः ॥
 विश्वेभ्यस्त्वेव देवेभ्यस्तुभ्यमर्घ्यः प्रदीयते ॥ १८५ ॥
 या दिव्या इति मन्त्रेण पाणौ विप्रस्य तं क्षिपेत् ॥
 अपसव्यमतः कृत्वा निर्वर्त्य वैश्वदैविकम् ॥ १८६ ॥
 आपो भूमिगताः केचिदादित्येत्यभिमन्त्र्य च ॥
 पुनस्ताभिः कराभ्यां च कुर्वन्ति मुखमार्जनम् ॥ १८७ ॥
 उदकं गन्ध-धूपंश्च वासांसि चन्दनं स्रजः ॥
 दत्त्वाऽपसव्यघ्नृत्वा दद्यात्पितृकुशासनम् ॥ १८८ ॥
 सौदकान्द्विगुणं भूमान्सतिलान्सकुशानपि ॥
 गोकर्णमात्रकान्सामान्प्रदद्याद्द्वामपार्श्वतः ॥ १८९ ॥
 चतुर्ष्व्यंतं सगोत्रं च पितृनाम च शर्मवत् ॥
 उच्चार्य परयोस्तद्विदं तुभ्यं कुशासनम् ॥ १९० ॥

पित्रर्थमर्घ्यपात्राणि सम्पूज्य दक्षिणामुखः ॥
 तिलोसीत्येतदुच्चार्य यवस्थाने तिलान्क्षिपेत् ॥ १९१ ॥
 भूलग्नसव्यजानुः सन्पितृतीर्थेन चाऽस्वरः ॥
 पितृध्यानमनाः कुर्यात्पितृकार्यमशेषतः ॥ १९२ ॥
 आवाहयिष्ये पित्रादीननुज्ञाऽऽवाहयेति च ॥
 उशन्तस्त्वेति प्रोदीर्य तथाऽयन्तु न इत्यपि ॥ १९३ ॥
 अन्येऽप्यपहतासुरा इत्याद्यपि पठन्ति हि ॥
 *अश्विघ्नव्यपोहार्थं वक्तव्यमिति केचन ॥ १९४ ॥
 प्राग्वद्विप्रार्चनं कार्यं प्राग्वदर्थप्रसेचनम् ॥
 प्राग्वन्मन्त्रं समुच्चार्य प्राग्वच्च मुखमार्जनम् ॥ १९५ ॥
 पते तिलास्तु विधिना शशिलोकतस्तु
 प्राहत्य भोजनहितेन शुभाय धन्याः ॥
 क्षिप्त्वा मलानि पुरुषस्य च तर्पणाद्यैर्
 ये ध्नन्ति तेषु भुवि सत्सु कुतो भयं स्यात् ॥ १९६ ॥
 तिलोऽसि तारापतिदेवतोऽसि
 हितोऽस्यशेषपितृ-देवतानाम् ॥
 कर्तोसि तृप्तिं परमां पितॄणां
 मुक्तं स्ततस्त्वं विधिसम्भवोऽसि ॥ १९७ ॥
 अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि कृत्वा तान्याद्यपात्रके ॥
 पितृभ्यस्थानमसीति न्युञ्जं कुर्यादधश्च तत् ॥ १९८ ॥
 यस्तूद्धरेत्तदज्ञानादर्थ्यपात्रं तु पितृकम् ॥
 नद्धि श्राद्धमभोज्यं स्यात्कुद्धेः पितृगणैर्गतैः ॥ १९९ ॥
 आश्रित्य प्रथमं पात्रं तिष्ठन्ति पितरो नृणाम् ॥
 श्राद्धे तस्मान्न तद्विद्वानुद्धरेत्प्रथमं सुधोः ॥ २०० ॥
 वाचथेत्परिपूर्णं तु वासो दत्त्वा विधानतः ॥
 नत्वा सर्वान्द्विजान्पच्छेत्करिष्येऽग्नाबिति द्विजः ॥ २०१ ॥
 अस्त्वेतत्परिपूर्णं तु ब्रूयुरेते द्विजातयः ॥
 सप्तार्षिं पात्रमादाय सापिधानं विधानतः ॥ २०२ ॥

१. C. reads 'प्रसेवनं' for 'प्रसेचनम्'. २. B. reads 'अग्राहृत' for 'तारापति'.
 ३. E. reads 'पवित्राणि च व्रीण्येव' for 'अर्घ्यपात्राणि सर्वाणि'. ४. A. B.
 D. E. and F. read 'भूत्वा' for 'नत्वा'. ५. A. B. D. E. and F. read
 'अज्ञम्' for 'पात्रम्'.

कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहोत्यग्नौ ततः पुनः ॥
 भोजने पितृविप्राणामिति मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २०३ ॥
 अग्निशब्दं चतुर्थ्यैकवचनान्तं समुद्धरेत् ॥
 कन्यवाहनशब्दं च सोमं पितृमदित्यपि ॥ २०४ ॥
 पङ्क्तिर्मूर्धन्यमेवात्र पृच्छेदिति हि केचन ॥
 पितृश्राद्धे प्रधानत्वात्सोमस्येनाथ वा पुनः ॥ २०५ ॥
 तूष्णीं यत्र तु होमादौ प्रजापतिस्तु तत्र तु ॥
 तृतीयं मनसा दद्याद्यमायास्त्विति वा पुनः ॥ २०६ ॥
 अहन्येष्टास्मिस्तस्मिन्वा संवादोभून्मनोर्गिरः ॥
 अहव्या वाग्यतो वाणी अभूद्यज्ञे प्रजापतेः ॥ २०७ ॥
 अग्नावाहुतयः प्रोक्तास्तिष्ठ एव मनीषिभिः ॥
 अग्निवद्विप्रपात्रेषु पश्चात्तज्जुहुयाद्विजः ॥ २०८ ॥
 अग्नौकरणशेषं तु पितृपात्रेषु दापयेत् ॥
 प्रतिपाद्य पितृणां तु दद्याद्वै वैश्वदैविके ॥ २०९ ॥
 यश्चाग्नौकरणं दद्यात्पितृविप्रकरेषु च ॥
 तेनोच्छेषितमेतत्स्यात्समाप्तिस्तावतैव तु ॥ २१० ॥
 पितरः करवक्त्राश्च वह्निवक्त्राश्च देवताः ॥
 अतःपाणौ न तद्देयं पात्रे देयं कुशान्विते ॥ २११ ॥
 वैश्वदैविकविप्राणां पात्रे वा यदि वा करे ॥
 अनाग्निकस्तु तद्दद्यात्प्रथमं वैश्वदैविके ॥ २१२ ॥
 हुतशेषमशेषाणां पात्रे दद्याद्विजोत्तमः ॥
 पृच्छेत्सर्वोश्च यत्कृत्यं सामान्येन द्विजोत्तमान् ॥ २१३ ॥
 दत्त्वाऽग्नौकरणं चान्यत् विप्राणां तृप्तिकृद्भविः ॥
 परिवेष्यमिति ब्रूयुस्ततो विधिरनन्तरम् ॥ २१४ ॥
 प्रागग्नौकरणं दद्याद्दत्त्वा चान्यत् तृप्तिकृत् ॥
 एकीकृतं तु भुञ्जानाः प्रीणयन्ति नृणां पितॄन् ॥ २१५ ॥

१. A. and B. read 'मूर्धानं' for 'मूर्धन्य'. २. B. and E. read सामगान् for सामस्येन. ३. A. reads अहव्यकव्यतो वाणी for अहव्या वाग् यतो वाणी. ४. A. B. D. E. and F. read कव्य for कर. ५. A. reads विप्रांश्च for सर्वोश्च. ६. A. reads विद्युद्धिमान् for द्विजोत्तमान्.

परिवेष्य हृषिः सर्वं तद्वै यच्च वै शृतम् ॥
 अभिमन्य ततः पात्रे आपोशानप्रदानवत् ॥ २१६ ॥
 अन्नपूर्णस्य पात्रस्य कर्तव्यमभिषेचनम् ॥
 भपो दत्त्वा तु सङ्कल्प्यमेष श्राद्धविधिर्वरः ॥ २१७ ॥
 वर्जितानि न देयानि पितृप्रीतिं विजानता ॥
 हविष्याणि प्रदेयानि वक्ष्यमाणानि वर्जयेत् ॥ २१८ ॥
 निष्पावान् राजमाषांश्च कुलित्यान् कोरदूषकान् ॥
 मसूरान् शीतपाकं च पुलाकं शणमर्कटाः ॥ २१९ ॥
 आढक्यः सितसिद्धार्थं वल्लानि स्विन्नधान्यकम् ॥
 पिण्याकं परिदग्धं च मथितं च विवर्जयेत् ॥ २२० ॥
 नापि नीरस-निर्गन्धं करञ्जं सर्वसत्तुकम् ॥
 अप्रोक्षितं च यत्किञ्चित्पर्युषितं विवर्जयेत् ॥ २२१ ॥
 लोहितान्वृक्षनिर्यासान्प्रत्यक्षलवणानि च ॥
 कृतकृष्णानि लवणं सर्वाः पलाण्डुजातयः ॥ २२२ ॥
 कृष्णजीरक-वंशाग्रास्तृणानि च विवर्जयेत् ॥
 कुम्भिका-यूप-पालङ्क्यः कट्फलं तण्डुलीयकम् ॥ २२३ ॥
 नीलिका च सितच्छत्रा शोभाञ्जन-कुसुम्भिकाः ॥
 कोविदार-करञ्जौ च सुमुखा मूलकं तथा ॥ २२४ ॥
 कूष्माण्डं गौरवृन्ताकं बृहत्याश्च फलानि च ॥
 करीरफल-पुष्पाणि विडङ्गं मरिचानि च ॥ २२५ ॥
 जम्भारिका सुजम्बीरा सुषवी बीजपूरकाः ॥
 जम्बवलाबूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम् ॥ २२६ ॥
 मसूराञ्जनपुष्पं च श्राद्धे दत्त्वा पतत्यधः ॥
 विषच्छन्नहतं मांसमन्यच्च चिरसंस्थितम् ॥ २२७ ॥
 नित्यं श्राद्धेऽपि वर्जं स्याद्विड्वराह-चकोरयोः ॥
 स्वायम्भुवादिभिः सर्वैर्मुनिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥ २२८ ॥

१. A. reads अभिमन्त्रणम् for अभिषेचनम्. २. A. reads °कीर्ति for °प्रीति; while B. and F. read °दृष्टि. ३. B. E. and F. read विषधान्य-कम् for स्विन्नधान्यकम्. ४. C. reads कृताः कृष्णतिलावर्णाः for कृत-कृष्णानि लवणं. ५. A. B. D. E. and F. read °वार्ताकं for °वृन्ताकं.

निषिद्धानि न देयानि पितृणामहितानि च ॥

एकेन किञ्चित् अपरेण किञ्चित् किञ्चिच्च किञ्चिच्च परैर्मुनीन्द्रैः ॥
श्राद्धे निषिद्धं ह्यशनादि विद्वत्सर्वं पितृणां ननु किञ्च देयम् ॥२२९॥

सौवीर-तिष्ठतैर्लवणादिकैस्तत्पात्रस्य शुद्धिर्भवतीह यैस्तु ॥
तद्भोजपूगान्मरिचादियोगात्सिद्धं प्रद्वेयं ननु दुष्यतीह ॥ २३० ॥

श्राद्धे तु यस्य द्विज दीयमानं पित्रादिकस्येह भवेन्मनुष्यैः ॥
यद्वस्तु यस्येह मनस्यभीष्टमासीत्पुरा तस्य तदेव देयम् ॥२३१॥

दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलाषः श्रद्धा भवेत्तत्र तु दीयमानेन ॥
श्राद्धेऽपि देयं विधिवत्तदेव तद्वत्तमक्षय्यमिति प्रवादः ॥२३२॥

आनीतमग्भो निशि यत्कथाञ्चित् यत्पाणिदत्तं भवतीह विद्वन् ॥
हेमाम्बुनिक्षेपहरिस्मृतिभ्यामच्छिद्रतामेति पराशरोक्तिः ॥२३३॥

यत् क्षीरसारैश्चक्षुष्यण्डयोगाच्छास्त्राभिधेयं भवतीह विद्वन् ॥

प्रायश्चङ्गधूपान्मरिचादियोगात् पाकस्य सिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२३४॥

ब्रौह्मो यव-गोधूमा मुद्गा भाषास्तिलास्तथा ॥

नोवारः श्यामकाद्यं च अकृष्टसम्भवानि च ॥ २३५ ॥

आरण्यकालशाकादि प्रतिषिद्धापराणि च ॥

भाहेयीक्षीरमध्वादि खड्गादिपिशितानि च ॥ २३६ ॥

शर्करा-गुड-खण्डादि संशुद्धं क्षौद्रमेव च ॥

पितृश्राद्धे हविर्मुख्यं यद्वा तद्वाप्यलाभतः ॥ २३७ ॥

यद्देहिनामत्र शरीरपुष्ट्यै धाता ससर्जाशननाम किञ्चित् ॥

तत्सर्वधान्यान्नमिति ह्यवादि त्रेधा मुनीन्द्रेण पराशरेण ॥ २३८ ॥

शाभावरट्यादिककम्बुजाति यत्किञ्चिदस्मिन्स्तुषसारभूतम् ॥

आरण्यजं वा कृषिसम्भवं वा सस्यं तदुक्तं मुनिनाऽशनेषु ॥२३९॥

काण्डोद्भवं यत्त्वशनेषु किञ्चित् पङ्कोद्भवं वा स्थलसम्भवं वा ॥

यत्तुच्छसारं बहुसारमस्मिन्सर्वाणि धान्यानि च शूकवन्ति ॥ २४० ॥

यत्सर्वसारं सतुषं च भक्ष्यं निःशूकशूकान्वितमत्र किञ्चित् ॥

आप्यायनं देहभृतां च सद्यस्तत्प्रोक्तमन्नं ह्यशनेन सङ्गिः ॥ २४१ ॥

१. A. reads तदक्षयं चेति जनप्रवादः; while B. E. and F. substitute the word श्रुतिः in place of प्रवादः. २. A. reads 'वध्यादि' instead of 'वध्यादि'. ३. Only B. reads तच्छस्यधान्यान्नमिति त्रिवैवमूचे. ४. A. B. E. and F. read भाष्यैः for अन्नं. ५. B. E. and F. read अशनेषुध्यान्नम् for अशनेन सङ्गिः.

प्रतिश्रुतं च भुक्तं च कटुतिकं च यत्तथा ॥
 केचिदूचुरेयानि यत् खातप्रतिरोपितम् ॥ २४२ ॥
 तुण्डकेरान्यलावूनि लिङ्गाख्यानि च यानि तु ॥
 श्राद्धे नित्यमदेयानि प्राह सत्यवतीपतिः ॥ २४३ ॥
 सोङ्कारया वै गायत्र्या दशावर्तितया जलम् ॥
 पूतं तु तेन तत् प्रोक्ष्य सर्वमन्नं विशुद्धये ॥ २४४ ॥
 शुद्धवत्योथ कूष्माण्डयः पावमान्यस्तरत्समाः ॥
 पूतं तु वारिणैताभिरन्नशोधनमुत्तमम् ॥ २४५ ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नवान् ॥
 प्रोक्षयेदशनं सर्वं दूतदृष्ट्यादिशुद्धये ॥ २४६ ॥
 गृहान्नि-शिशु-द्वानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 तावन्न दीयते किञ्चिद्यावत् पिण्डान्न निर्वपेत् ॥ २४७ ॥
 काञ्जिकं दधि तक्रं च शृतं चाशृतमेव वा ॥
 पूर्वाह्णे न प्रदातव्यं एकोद्दिष्टेऽथ पार्वणे ॥ २४८ ॥
 आपिण्डदानतो दद्याद्यत्किञ्चिच्छादवासरे ॥
 तेनैव पितरो यान्ति श्राद्धं गृह्णन्ति नैव च ॥ २४९ ॥
 परिवेषयेत्समं सर्वं न कार्यं पङ्क्तिभेदनम् ॥
 पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ॥
 आदेशो धेदविकेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः ॥ २५० ॥
 यद्येकपङ्क्त्या विषमं ददाति स्नेहान्नयाद्वा यदि चार्थलोभात् ॥
 धेवैश्च दृष्टं ऋषिभिश्च गीतं तद्ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥ २५१ ॥
 देवान्पितृन्मनुष्यांश्च बह्विमभ्यागतास्तथा ॥
 अनभ्यर्च्य तु भुञ्जानो वृथापाक इति स्मृतः ॥ २५२ ॥
 पृथ्वी ते पात्रमित्येतत्तद्यौरपीति पिधानकम् ॥
 एतद्वै ब्राह्मणस्यास्ये जुहोमि चामृतेऽमृतम् ॥ २५३ ॥
 इदं विष्णुरिति ह्येतन्मन्त्रमुच्चार्य चापरे ॥
 द्विजाङ्गुष्ठं च तन्नाम्ने निवेशयन्ति तद्विदः ॥ २५४ ॥

१. A. B. D. E. and F. read शुद्ध for भुक्तं. २. B. D. E. and F. read
 तुण्डीरका^१ for तुण्डकेरा^२. ३. A. reads ब्रह्मचारितपास्विनाम्. for यतीनां
 ब्रह्मचारिणाम्. ४. A. D. and F. read पूर्वमेव न दातव्यं for पूर्वाह्णे न प्रदातव्यं.
 ५. In A. and D. this verse is omitted. ६. B. and F. read तद्विजाः
 for तद्विदः

जप्त्वा व्याहृतिभिः साग्रां गायत्रीं मधुमतीरिति ॥
 संकल्प्यान्नमपोशानं ब्रूयाच्च मधुमध्विति ॥ २५५ ॥
 आपोशानं प्रदेयान्नं न तत्संकल्पयेद्विजः ॥
 संकल्प्यान्नरके याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥ २५६ ॥
 आपोशानोदके विप्रपाणौ विद्यति यो द्विजः ॥
 संकल्प्यं कुरुतेऽज्ञानात् स्युस्तस्य पितरो हताः ॥ २५७ ॥
 जप्त्वा वै वैष्णवान्मन्त्रान्विप्रान्ब्रूयाद्यथासुखम् ॥
 भुञ्जीरन्वाग्यतास्तेतु पितृ-देवहितैषिणः ॥ २५८ ॥
 अत्युष्णमशनं कार्यं वचो वाक्यं पितृष्वदः ॥
 शूद्रं च शूकर-ध्वाङ्-कुक्कुटानपनाययेत् ॥ २५९ ॥
 भुञ्जते ब्राह्मणा यावत्तावत्पुण्यं जपेज्जपम् ॥
 पावमान्यानि वाक्यानि पितृसूक्तानि वैवहि ॥ २६० ॥
 ततस्तृप्तान् द्विजान्पृच्छेत्तृप्तास्थेत्यनुशासनम् ॥
 तृप्तास्मेति द्विजा ब्रूयुस्तदन्नं विकिरेद्भुवि ॥ २६१ ॥
 सकृत्सकृत्त्वपो दत्त्वा शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
 यथानुज्ञां तथा कृत्वा पिण्डांस्तदनु निर्वपेत् ॥ २६२ ॥
 यद्यद्भुक्तं द्विजैरन्नं तत्तदादाय वित्तरं ॥
 स्थालीपाकं तिलोपेतं दक्षिणाशामुखस्ततः ॥ २६३ ॥
 अवनिज्य तिलान्दर्भान्पिण्डार्थमवनीतले ॥
 तस्मिंश्च निर्वपेत्पिण्डान् गोत्रनामकपूर्वकान् ॥ २६४ ॥
 ये देवलोकं पितृलोकमापुः प्राप्तास्तथैवं नरकं नरा ये ॥
 अग्नौ हुतेन द्विजभोजनेन तृप्यन्ति पिण्डैर्भुवि तैः प्रदत्तैः ॥ २६५ ॥
 यदन्नं लेपरूपं तु क्रमात्तेषु च निक्षिपेत् ॥
 प्रक्षाल्य सलिलं तत्र अवनेजनवत्पुनः ॥ २६६ ॥

१. A. D. and F. read साग्रीं for साग्रां. २. A. reads संकल्पते for संकल्पयेत्. ३. A. reads संकल्प्य for संकल्प्यात्. ४. A. and F. do not mention this verse. ५. A. and B. read तेन for तस्य. ६. A. reads अभ्यक्तम् for अत्युष्णम्. ७. A. B. D. E. and F. read पितृभिषम् for पितृष्वदः. ८. C. reads अपलापयेत् for अपनाययेत्. ९. B. D. and E. read पावमान्यश्च and A. reads पावनानि तु. १०. A. reads चित्रकम् for वितरः. ११. B. D. E. and F. read स्थालीपाकतिलोपेतं. १२. F. reads ते for तैः.

निवृत्तानर्चयेत्पिण्डान् पुष्प-गन्धविलेपैः ॥
 दीप-वासः प्रदानेन पितृनर्च्यं समाहितः ॥ २६७ ॥
 वासो वस्त्रदशां दद्याद्विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 केचिद्वैत्राऽविकं लोभं केचिन्मतं न तास्विति ॥ २६८ ॥
 पञ्चाशद्वार्षिको यस्तु दद्याल्लोभं स्वमंशुकम् ॥
 तद्वदयं प्रदेयं स्याद्विधिसम्पूर्णताकृते ॥ २६९ ॥
 पवित्रं यदि वा दर्भं करात्तत्र विनिःक्षिपेत् ॥
 प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥ २७० ॥
 निर्वपन्त्यपरे पिण्डान् प्रागेव द्विजभोजनात् ॥
 खादयेयुः शकुन्तास्ताम्पितृणां तृप्तिरत्पराः ॥ २७१ ॥
 मातामहानामप्येवं विप्रानाचामयेदथ ॥
 वाचयेत् द्विजान्-वस्ति दद्याच्चैवाक्षयोदकम् ॥ २७२ ॥
 दक्षिणा हेम देवानां पितृणां रजतं तथा ॥
 शक्त्या दद्यात्स्वधाकारं व्याहरेच्छ्राद्धकृद्भिजः ॥ २७३ ॥
 तिष्ठन्पिण्डान्तिके ब्रूयाद्वाचयिष्ये स्वधामिति ॥
 वाच्यतामिति विप्रोक्तिः प्रवदेद्भोत्रपूर्वकम् ॥ २७४ ॥
 स्वधोच्यतामिति ब्रूयादस्तु स्वधेति तद्वचः ॥
 ऊर्जं वहन्तीरुच्चार्य जलं पिण्डेषु सेचयेत् ॥ २७५ ॥
 याः काश्चिद्देवताः श्राद्धे विश्वशब्देन जल्पिताः ॥
 प्रीयतामिति च ब्रूयाद्विप्रैरुक्तमिदं जपेत् ॥ २७६ ॥
 दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥
 श्रद्धा च नो माव्यगमद्वहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २७७ ॥
 न्युञ्जपिण्डार्च्यपात्राणि कृत्वोत्तानानि संभ्रवात् ॥
 क्षिप्त्वा पिण्डेष्वतो विप्रान्पितृपूर्वं विसर्जयेत् ॥ २७८ ॥
 वाजे वाजे इति ह्युक्त्वा आमावाजस्य तान् बहिः ॥
 ब्रूयात्प्रदक्षिणीकृत्य क्षमध्वमित्यामित्यपि ॥ २७९ ॥
 पिण्डानां मध्यमं पिण्डं पितृभ्यायन् समाहितः ॥
 प्राशयेत्पुत्रकामां तु भार्या तच्छ्राद्धकृत्तरः ॥ २८० ॥

१. A. B. D. E. and F. read द्यायन् for अर्च्यं. २. F. reads 'दजा' for 'दवा'; while C. reads दत्ता for अन्न. ३. B. E. and F. read अशीतिवार्षिको for पञ्चाशद्वार्षिको. ४. C. reads अक्षतो for अक्षवी. ५. D. reads सुक्षिताः for जल्पिताः; while B. E. and F. read कौक्षिताः for the same. ६. A. reads this line as—प्राशयेत्पुत्रकामां वा भार्या तच्छ्राद्धकृत्तरः च.

स्नुषा वापि सगोत्रा वा पुत्रकामा द्विजाज्ञया ॥
 आधत्त पितरो गर्भं व्याहरेयुर्द्विजातयः ॥ २८१ ॥
 महारोगगृहीतो वा तद्रोगोपशमाय च ॥
 ग्रन्तु मे पितरो रोगमित्युक्त्वा प्राशयेच्चरुम् ॥ २८२ ॥
 अन्यानप्लु हुताशे वा क्षिपस्विण्डान्द्विजाय वा ॥
 वजाय वा प्रदद्याच्च पञ्चाद्विप्रविसर्जनम् ॥ २८३ ॥
 उद्धारं पितृकादेके पाकान्मातामहाय च ॥
 एकैनेव हि चैकेऽपि पट्टद्वैवत्यादिति श्रुतिः ॥ २८४ ॥
 उद्धारं पितृकादेके पाकान्मातामहाय तु ॥
 एकैनेव हि गच्छन्ति भिन्न गोत्रास्तथा द्विजाः ॥ २८५ ॥
 निदध्युः पृथगुद्धृत्य पात्रे पिण्डार्थभेदनम् ॥
 तथा पाकमपीच्छन्ति भिन्नगोत्रतया द्विजाः ॥ २८६ ॥
 आँदिके ऽक्षय्यस्थाने तु वक्तव्यमुपतिष्ठताम् ॥
 अभिरम्यतां स्वघ्रास्थाने विप्रोक्तिरभिरताः स्मह ॥ २८७ ॥
 ऊर्ध्वं तु प्रोष्ठपद्यास्तु प्रतिपदादिकाश्च याः ॥
 पुण्यास्तास्तथयः सर्वा दशापि सहपञ्चभिः ॥ २८८ ॥
 तेषां चतुर्दशी प्रोक्ता ये शस्त्रेण हता नराः ॥
 पितृभे च त्रयोदश्यां गयाश्राद्धादिकं फलम् ॥ २८९ ॥
 न तत्र पातयेत्पिण्डान् सन्तानेषुः कदाचन ॥
 पिण्डदानेन कवयो वंशक्षयं वदन्ति हि ॥ २९० ॥
 सन्तानेषुस्त्रयोदश्यां न पिण्डान् पातयेन्नरः ॥
 पातयेत्तमनिच्छंश्च ग्राह सत्यवतीपतिः ॥
 मधायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ॥
 स सन्तानो नैव कुर्यादित्यन्ये कवयो विदुः ॥ २९१ ॥
 यः सङ्क्रमे भानुदिने च कुर्यादुपोषणं पारणकं द्विजन्मा ॥
 पिण्डप्रदानं पितृभे च तद्वज्ज्येष्ठो विपद्येत सुतो ऽनुजो वा ॥ २९२ ॥

१. B. and F. read प्राप्नुते पुत्रकाक्षिणी for पुत्रकामा द्विजाज्ञया. २. A. D. and F. read च तम् instead of चरुम्. ३. A. reads उद्धरेत् for उद्धारं. ४. In A. B. D. E. and F. this verse is not mentioned. ५. B. reads अहैवे for आँदिके. ६. A. B. D. E. and F. read पुण्या for प्रोक्ता. ७. Only C. reads पितृभ्यश्च for पितृभे च.

पुत्रदा पञ्चमो कर्तुस्तथैवैकादशी तिथिः ॥
 सर्वकामा त्वमावास्या पञ्चम्यूर्ध्वं शुभाः स्मृताः ॥ २९३ ॥
 अन्नं क्षीरं घृतं क्षौद्रमैश्वर्यं कालशाकवत् ॥
 एतैस्तु तर्पितैर्विप्रैस्तर्पिताः पितरो नृणाम् ॥ २९४ ॥
 देशः पर्व च कालश्च हविः पात्रं च सत्क्रियाः ॥
 पितृ-दैविकचित्तम् योगश्चेत्पितृभादिभिः ॥ २९५ ॥
 शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ॥
 अन्नं तं नृमिकृच्छ्राद्ध एतत्त्वलु न चाऽमिषे ॥ २९६ ॥
 यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत् पितॄन् ॥
 सोऽधिद्वान्नं दनं दग्ध्या कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥ २९७ ॥
 क्षित्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ॥
 पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥ २९८ ॥
 सर्वथाऽन्नं यदा न स्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ॥
 ब्राह्मणश्च स्वयं नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥ २९९ ॥
 अथान्यत् पापमृत्यूनां शुद्धयर्थं श्राद्धमुच्यते ॥
 कृतेन तेन येषां तु प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३०० ॥
 दन्ति-शृङ्गि-गर-च्याल-नीराग्नि-बन्धनैस्तथा ॥
 विद्युन्निर्घात-वृक्षैश्च विप्रैश्च स्वात्मना हताः ॥ ३०१ ॥
 व्रणसज्जातकोटैश्च म्लेच्छैश्चैव हतास्तथा ॥
 पापमृत्यव एवैते शुभगत्यर्थमुच्यते ॥ ३०२ ॥
 नारायणबलिः कार्यो विधानं तस्य चोच्यते ॥
 ऊर्ध्वं षण्मासतः कुर्यादेके ऊर्ध्वं तु वत्सरात् ॥ ३०३ ॥
 तेषां पापव्यपोहार्थं कार्यो नारायणो बलिः ॥
 धौतवासाः शुचिः स्नात एकादश्यामुपोषितः ॥ ३०४ ॥
 शुक्लपक्षे तु सम्पूज्य विष्णुमीशं यमं तथा ॥
 नदीतोरे शुचिर्गत्वा प्रदद्याद्दश पिण्डकान् ॥ ३०५ ॥

१. A. reads अनन्यवृत्तिकृच्छ्राद्धे for अन्नं तन्मिकृच्छ्राद्धे. २. B. D. E. and F. read नूनमेतन् instead of एतत्त्वलु. ३. A. reads नाद्यात्तच्च स्वाहु हितं यदि for नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि. ४. A. reads अपमृत्यूनां for पापमृत्यूनां.

क्षौद्राऽऽज्य-तिलसंयुक्तान् हविषा दक्षिणामुखः ॥
 अभ्यर्च्य पुष्प-धूपाद्यैस्तन्नाम-गोत्रपूर्वकान् ॥ ३०६ ॥
 विष्णुध्यानमनाः कुर्यात्ततः स्तानम्भसि क्षिपेत् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रांश्च पञ्च सप्ताऽथ वा नव ॥ ३०७ ॥
 द्वादश्यां कुतपे स्नाता-धौक्षवाप्तमागतान् ॥
 कृष्णाराधनकृद्भक्त्या पादप्रक्षालितांश्चुभान् ॥ ३०८ ॥
 दक्षिणाप्रवणे देशे शुचिस्तानुपवेशयेत् ॥
 द्वौ दैवे तु त्रयः पित्र्ये प्राङ्मुखोद्गमुखान्द्विजान् ॥ ३०९ ॥
 आसनाऽऽवाहनार्घ्यं च कुर्यात् पार्वणवह्निजः ॥
 भोजयेद्भक्ष्य-भोज्यैश्च क्षौद्रैश्चवाज्य-पायसैः ॥ ३१० ॥
 तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तृप्तिं पृच्छेद्यथाविधि ॥
 भोज्येन तिलमिश्रेण हविष्येण च तान् पुनः ॥ ३११ ॥
 पञ्च पिण्डान्प्रदद्याद्वै दैवं रूपमनुस्मरन् ॥
 विष्णु-ब्रह्म-शिवेभ्यश्च त्रीन्पिण्डांश्च यथाक्रमम् ॥ ३१२ ॥
 यमाय सातुगायाथ चतुर्थे पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 मृतं सञ्चित्य मनसा गोत्र-नामकपूर्वकम् ॥ ३१३ ॥
 विष्णुं स्मृत्वा क्षिपेत्पिण्डं पञ्चमश्च ततः पुनः ॥
 दक्षिणाभिमुखश्चैव निर्वपेत्पञ्च पिण्डकान् ॥ ३१४ ॥
 आचम्य ब्राह्मणः पश्चात्प्रोक्षणादिकमाचरेत् ॥
 हिरण्येन च वासोभिर्गोभिर्भूम्या च तान्द्विजान् ॥ ३१५ ॥
 प्रणम्य शिरसा पश्चाद्विनयेन प्रसादयेत् ॥
 तिलोदकं करे दत्त्वा प्रेतं संस्मृत्य चेतसि ॥
 गोत्रपूर्वं क्षिपेत्पाणौ विष्णुं बुद्धौ निवेदय च ॥ ३१६ ॥
 बहिर्गत्वा तिलाग्भस्तु तस्मैदद्यात्समाहितः ॥
 मिश्रमृत्यैर्मिजैः सार्द्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ३१७ ॥
 एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यात्पापमृत्यवे ॥
 समुद्धरति तं प्रेतं पराशरवचो यथा ॥ ३१८ ॥
 सर्वेषां पापमृत्यूनां कार्या नारायणो बलिः ॥
 तस्मादूर्ध्वं च तेभ्यो हि प्रदत्तमुपतिष्ठति ॥ ३१९ ॥

१. A. and D. substitute हर्षाराधन° for कृष्णाराधन°. २. B. E. and F. read °ब्रवणे for °प्रवणे.

एवं श्राद्धैः समस्तान्यः सन्तर्पयति वै पितॄन् ॥
 दत्त्यनुत्तमांस्तस्य पितरस्तर्पिता वरान् ॥ ३२० ॥
 विद्या-तपोमुखान्पुत्रान्पूज्यत्वमथ योषितः ॥
 सौभाग्यैश्वर्यै-तेजैश्च बलं श्रेष्ठधर्मरोगताम् ॥ ३२१ ॥
 यशः शुचित्वं कुप्यानि सिद्धिं चैवात्मवाञ्छिताम् ॥
 यशश्च दीर्घमायुश्च तथैवानुत्तमां मतिम् ॥ ३२२ ॥
 अथान्यत्किञ्चिदाख्यामि पितॄणां तु हितायै वै ॥
 कृत्वेन स्वल्पकेनापि प्रामुवन्ति विधेः फलम् ॥ ३२३ ॥
 उच्छिष्टस्य विसर्गार्थं विधिस्तात्कालिको हि यः ॥
 श्राद्धैर्विहितं यत्प्राक् पितॄणां हितकाङ्क्षिभिः ॥ ३२४ ॥
 आदाय सर्वमुच्छिष्टमधनेजनवद्बुधः ॥
 तत्रैव निक्षिपेत् भूमौ तिल-दर्भसमान्वितम् ॥ ३२५ ॥
 नरकेषु गता ये वै अपमृत्युमुता मम ॥
 एतदाप्यायनं तेषां चिरायास्तिवाति चोच्चरेत् ॥ ३२६ ॥
 करस्य मध्यतो देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः ॥
 पात्रस्यालम्भनादौ च तस्मात्तं न प्रदर्शयेत् ॥ ३२७ ॥
 दर्भाश्च स्वयमानेया दक्षिणाप्रवणोद्भवाः ॥
 तर्पणाद्युज्झिता ये वै इत्याद्यांश्च विवर्जयेत् ॥ ३२८ ॥
 न कुशं कुशमित्यानुर्धर्ममूलं कुशः स्मृतः ॥
 छिन्ना दर्भा इति प्रोक्तास्तदग्रं कुतपः स्मृतः ॥ ३२९ ॥
 हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयाज्ञिकाः ॥
 सकुशाः पितृवैद्यत्याच्छिन्ना वै वैश्वदैविकाः ॥ ३३० ॥
 दर्भमूले स्थितो ब्रम्हा दर्भमध्ये जनार्दनः ॥
 दर्भाग्ने शङ्करस्तस्थौ दर्भा देवत्रयान्विताः ॥ ३३१ ॥
 अहन्येकादशे श्राद्धे प्रतिमासं तु घत्सरम् ॥
 प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोहिष्टं तु सर्वदा ॥ ३३२ ॥

१. A. and D. read सुतान् in the place of वरान्. २. A. B. D. E. and F. read 'शौर्य' instead of 'हैश्वर्य'. ३. A. B. D. E. and F. read भोजः for तेजः. ४. A. reads यशोऽक्षौकिस्वकुप्यानि, while B. reads यशःकुप्यमशो-कत्वं, also D. E. and F. read as B. ५. A. B. D. E. and F. read गतिम् in the place of मतिम्. ६. B. E. and F. read पितॄणां मुक्तिवाचकम्. ७. A. reads सन्मनुः. ८. B. E. and F. read आलम्बनात्पश्चात् instead of आलम्बनादौ च. ९. B. C. D. and E. read 'पुच्छिताः' instead of 'पुच्छिताः'.

एकस्य प्रथमं श्राद्धमर्वागब्दाच्च मासिकम् ॥
 प्रतिसंवत्सरं चैव शेषं त्रिपुरुषं स्मृतम् ॥ ३३३ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं व्रतैः ॥
 माता-पित्रोः पृथकार्यमेकोद्दिष्टं क्षयाहनि ॥ ३३४ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रातःसंवत्सरं द्विजः ॥
 एकोद्दिष्टं प्रकुर्वीत पित्रोरप्यत्र पार्वणम् ॥
 चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ॥
 एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्याच्छस्त्रपातिते ॥ ३३५ ॥ •
 पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रपातास्त्वनुक्रमात् ॥
 सम्भूतैः पार्वणं कुर्यादष्टकानि^१ पृथक् पृथक् ॥ ३३६ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितुर्यः प्रपितामहः ॥
 स तु लेपभुगित्येव प्रलुप्तः पितृपिण्डतः ॥ ३३७ ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं कुर्यात्पार्वणवत्सदा ॥
 प्रतिसंवत्सरं विद्वच्छागलेयो विधिः स्मृतः ॥ ३३८ ॥
 सपिण्डता तु कर्तव्या पितुः पुत्रैः पृथक् पृथक् ॥
 स्वाधिकारप्रवृत्तत्वादितरः श्राद्धकर्तृवत् ॥ ३३९ ॥
 तोर्यश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं वा परपान्थिकम् ॥
 सपिण्डीकरणे कुर्यादकृते तु निवर्तते ॥
 यस्य संवत्सरादर्वाकं सपिण्डीकरणं भवेत् ॥
 प्रतिमासं तस्य कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं तथा ॥ ३४० ॥
 अर्वाकं संवत्सरादूर्ध्वं पूर्णं संवत्सरेऽपि च ॥
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तु तेषां पृथक्क्रिया ॥ ३४१ ॥
 एकपिण्डीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३४२ ॥
 अर्वाकसंवत्सरादूर्ध्वं मृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥
 ये सपिण्डीकृतास्तेषां पृथक्त्वेनोपपद्यते ॥
 पृथक्त्वकरणे तस्य पुनः कार्या सपिण्डता ॥ ३४३ ॥
 स्त्रियं श्वश्र्वा पतिर्मात्रा तयासह सपिण्डयेत् ॥
 तत्सद्भावे पितामह्या तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४४ ॥

१. A. reads एकं for शेषं. २. A. reads घातिने instead of पातिने. ३. A. only substitutes प्रतिसंवत्सरं in the place of अष्टकानि पृथक्. ४. This verse is not mentioned in A., ५. B. and E. read प्रति° instead of विदुः.

नान्यथा तु पितामह्यां मातामहास्तथाऽपरे ॥
 उर्वकं पिण्डदानं च सहभर्त्रा प्रदीयते ॥ ३४५ ॥
 अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाऽपि वा ॥
 तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ॥ ३४६ ॥
 अपुत्राश्च मृता ये च कुमाराः संस्कृता अपि ॥
 तेषां समानता न स्यान्न स्वधा नाभिरभ्यताम् ॥ ३४७ ॥
 भर्त्रा सपिण्डता स्त्रिणां कार्येति कवयो विदुः ॥
 स्वस्त्रा सहापरे तस्यास्तन्मात्रा चापरे विदुः ॥ ३४८ ॥
 अनपत्येषु प्रेतेषु न स्वधा नाभिरभ्यताम् ॥
 एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरभ्यताम् ॥ ३४९ ॥
 मित्र-बन्धु-सपिण्डेभ्यः स्त्रो-कुमारस्य चैव ही ॥
 दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं संवत्सरं तु नान्यथा ॥ ३५० ॥
 अप्रत्ययगतश्चैव कुल-देशव्यवस्थया ॥
 यो यथा क्रियया युक्तः स तथैव हि निर्वपेत् ॥ ३५१ ॥
 दाढर्यार्थं दृश्यते रूढिर्मानवं लिङ्गमेव च ॥
 दृढीकृता च विद्वद्भिलोकं रूढिर्गरीयसी ॥ ३५२ ॥
 विकल्पेषु च सर्वेषु स्वयमेकैकमादितः ॥
 अङ्गीकरोति यं कर्ता स विधिस्तस्य नेतरः ॥ ३५३ ॥
 बहून् हि याजयेद्यस्तु वर्णवाह्यांश्च नित्यशः ॥
 मेच्छांश्च शौण्डिकांश्चैव स विप्रो बहुयाजकः ॥ ३५४ ॥
 यश्च धैर्येण दुष्टात्मा गो-सुवर्णापहारकः ॥
 सङ्गृहीतासवर्णस्त्रिः स विप्रो गण उच्यते ॥ ३५५ ॥
 वर्तते यश्च चौर्येण सुवर्णेनोपहारकः ॥
 सङ्गृहीतसवर्णस्त्रिः स विप्रो गौण उच्यते ॥ ३५६ ॥
 मृते भर्तरे या नारो रहस्यं कुरुते पतिम् ॥
 तस्य वैस्त्रावयेद्गर्भं सा नारो गणिका स्मृता ॥ ३५७ ॥
 अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यत्र दीयते ॥
 अपि तस्या न भोक्तव्यं पुनर्भूः सा प्रकीर्तिता ॥ ३५८ ॥
 कैमारं पतिमुन्मृत्यु यात्वन्यं पुरुषं श्रिता ॥
 पुनः पत्युर्गृहं गच्छेत्पुनर्भूः सा द्वितीयका ॥ ३५९ ॥

अस्तु वेषरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ॥
 सवर्णाय सपिण्डाय सा पुनर्भूस्तृतीयका ॥ ३६० ॥
 प्राप्ते द्वादश वर्षेऽत्र या रजो न बिभर्ति हि ॥
 धारितं तु तया रेतो रेतोधाः सा प्रकीर्तिता ॥ ३६१ ॥
 या भर्तुर्व्यभिचारेण कर्मं प्ररति नित्यशः ॥
 तस्या अपि न भोक्तव्यं सा भवेत्कामचारिणी ॥ ३६२ ॥
 पतिं हित्वा तु या नारी गृहादन्यत्र गच्छति ॥
 वरेषु रमते नित्यं स्वैरिणी सा प्रकीर्तिता ॥ ३६३ ॥
 भर्तुः शासनमुल्लंघ्य स्वकामेन प्रवर्तते ॥
 दीव्यन्ती च हसन्ती च सा भवेत्कामचारिणी ॥ ३६४ ॥
 पतिं विहाय या नारी सवर्णमन्यमाश्रयेत् ॥
 वर्तते ब्राम्हणत्वेन द्वितीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६५ ॥
 मृते भर्तरि या याति क्षुत्पिपासातुरा परम् ॥
 तवाहमिति सम्भाष्य तृतीया स्वैरिणी तु सा ॥ ३६६ ॥
 देश-कालाद्यपेक्ष्यैव गुरुभिर्या प्रदीयते ॥
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै चतुर्थी स्वैरिणी तु सा ॥ ३६७ ॥
 आसु पुत्रास्तु ये जाता वर्ज्यास्ते हव्य-कव्ययोः
 तथैव पतयस्तासां वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ३६८ ॥
 श्राद्धं तैश्च न कर्तव्यं प्रतिलोमविधानतः ॥
 वैश्वश्राद्धं पितृश्राद्धं प्रतिलोमविधानतः ॥
 वर्णाश्रमबहिःस्थास्ते संकीर्णजन्मसम्भवाः ॥ ३६९ ॥
 मातृणां च पितृणां च स्त्रीर्यानां पिण्डदाः स्मृताः ॥
 उपपतिसुतो यस्तु यश्चैव दीधिभूतिः ॥ ३७० ॥
 परपूर्वपतेर्जाताः सर्वे वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
 अजापालादिजाताश्च विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ ३७१ ॥
 मृतानुगमनं नास्ति ब्राम्हण्या ब्रह्मशासनात् ॥
 इतरेषु च वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ ३७२ ॥

१. A. reads विरेषु for वरेषु. २. A. and D. read °नुपेक्ष्यैव for °अपेक्ष्यैव.
 ३. A. reads विकीर्ण° for संकीर्ण°. ४. B, D, E, and F. read न्याणां for
 स्त्रियाणां. ५. B, D, E. also read नच पिण्डदाः instead of पिण्डदाः स्मृताः.

भर्तुश्चित्या समारोहेद्या च नारी पतिव्रता ॥
अहन्येकादशे प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥ ३७३ ॥

श्रौतैश्च स्मार्तैर्मन्त्रैश्च दम्पत्यावेकतां गतौ ॥
एकमृत्युगतौ चैव बह्वेकत्र तौ हुतौ ॥ ३७४ ॥

एकत्वं च तयोर्यस्माज्जातमाचार्यसानिकम् ॥
एकादशाहिकं श्राद्धमेकमेव स्मृतं बुधैः ॥ ३७५ ॥

आरुह्य भर्तुश्चितिमंगना या प्राप्नोति मृत्युं बहु सत्वयुक्ता ॥
एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः ॥ ३७६ ॥

एकत्वमिच्छन्ति पतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नूनार्यः ॥
ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसत्वघातान्नरकेऽधिवासम् ॥ ३७७ ॥

समानमृत्युना यस्तु मृतो भर्ता च योषिताम् ॥
तस्याः सपिण्डता तेन पिण्डमेकत्र निर्वपेत् ॥ ३७८ ॥

स्त्रीपात्रं पतिपात्रे तु सिचयेदेकमेव हि ॥
श्राद्धे त्रिपुरुषे त्रीणि तत्प्रत्यक्षं पितृन्प्रति ॥ ३७९ ॥

पत्या सह परासुत्वात्तेनैवास्याः सपिण्डता ॥
पितामह्यापि चान्यत्र ह्येतदाह पराशरः ॥ ३८० ॥

अन्यप्रीतौ न चान्यस्य तृप्तिः कुत्रापि दृश्यते ॥
एवं धोमानमुत्रापि तस्मान्नैकत्वमाश्रयेत् ॥ ३८१ ॥

एकत्वाश्रयणे धर्मो नार्या जुप्तो भवेद्भुवम् ॥
तस्याः सुकृतसामर्थ्यात्पत्युः स्वर्गमिहेष्यते ॥ ३८२ ॥

भर्ता सह मृता या तु नाकलोकमभीप्सतौ ॥
साऽऽद्यश्राद्धे पृथक्पिण्डा नैकत्वं तु बुधैः स्मृतम् ॥ ३८३ ॥

पतिमृत्युः स्त्रियो मृत्युर्निमित्तमेव जायते ॥
निर्निमित्तो न वै मृत्युर्मृत्युना चैकता भवेत् ॥ ३८४ ॥

१. B. D. E. and F. read एकं तु for एकत्र. २. B. E. and F. read पितृपात्रेषु for पतिपात्रे तु. ३. A. reads चितयेत् for सिचयेत्. ४. B. E. and F. read श्राद्धं for श्राद्धे. ५. B. and E. read समीहया; while D. reads अभिप्सया. ६. A. reads मृत्योः for मृत्युः. ७. B. reads नैकता instead of चैकता, also A. D. E. and F. too the same.

भर्त्रासह मृता भार्या भर्तारं सा समुद्धरेत् ॥
 तस्याः पतिव्रताधर्मः पिण्डैक्येन हतो भवेत् ॥ ३८५ ॥
 बलीयस्त्वेन धर्मस्य तुच्छत्वाच्चांगसस्तथा ॥
 धर्मेण लुप्यते पापमेकत्वे समता तयोः ॥ ३८६ ॥
 नैकत्वं तु तयोरस्माद्धक्त-^१ आद्धकर्मणि ॥
 पृथगेवहि कर्तव्यं आद्धमेकादशाहिकम् ॥ ३८७ ॥
 यानि आद्धानि कार्याणि तान्युक्तानि पृथक् पृथक् ॥
 कर्तव्यं यैस्तु तेऽप्युक्ता विशेषं च निबोधत ॥ ३८८ ॥
 औरसाद्याः स्मृताः पुत्रा मुनिभिर्द्वादशैव तु ॥
 यथा जात्यनुसारेण वर्णानामनुसारतः ॥ ३८९ ॥
 पिण्डप्रदाः क्रमेण स्युः पूर्वाभावे परः परः ॥
 यस्माद्यो जायते पुत्रः स भवेत्तस्य पिण्डदः ॥ ३९० ॥
 तस्मात्तस्मादपीहन्ते मृताः प्रेतत्वमागताः ॥
 तस्मादवश्यमेवं हि आद्धं कार्यं विधानतः ॥ ३९१ ॥
 शूद्रस्य दासिजः पुत्रः कामतस्तु स पिण्डदः ॥
 जात्या जातः सुतो मातुः पिण्डदः स्यात्सुतोऽपि च ॥ ३९२ ॥
 जनकस्य न किञ्चित्स्यादर्थत्कामप्रवर्तनात् ॥
 वायुभूताश्च पितरो दत्ताभिकांक्षिणः सदा ॥
 तस्मात्तेभ्यः सदा देयं नृभिर्धर्मरतैः सदा ॥ ३९३ ॥
 ये खाण्ड-मांस-मधु-पायस-सर्पिरस्त्रै-
 देशे च कालसहिते च सुपात्रदत्तैः ॥
 प्रीणन्ति देव-मनुजान्पितृवंशं जातान्
 तेषां नृणां तु पितरो वरदा भवन्ति ॥ ३९४ ॥
 मया आद्धविधिः प्रोक्तो वर्णानां पितृवृत्तिकृत् ॥
 पवं दास्यति यः आद्धं वरान्सर्वानवाप्स्यति ॥ ३९५ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 आद्धाधिकारो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. A. reads एकत्वेन for पिण्डैक्येन, and D. also the same. २. B. E.
 and F. read आगमस्य च for आगमसस्तथा.

बृहत्पराशरसंहिता ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शुद्धिं पराशरोदिताम् ॥
सूतके वाप्यशौचे वा यथावत्तां निबोधत ॥ १ ॥
प्रसवं सूतकं प्राहुरशौचं शावमुच्यते ॥
यावत्कालं च यन्मात्रं तथा तावन्निगद्यते ॥ २ ॥
केषां चित्तेन वै मांसं केषां चिन्मरणान्तिकम् ॥
सद्यः शौचास्तथा चान्ये अन्ये चैकाहिकाः स्मृताः ॥ ३ ॥
त्रि-षट्-दश-दशद्वाभ्यां दशापि सह पञ्चभिः ॥
तान्येव त्रिगुणान्याहुर्दिनान्येव मनोषिणः ॥ ४ ॥
वक्ष्यमाणं निबोधध्वमुक्तक्रममिदं द्विजाः ।
शक्तिजो यन्मुनोनां च प्राग् ब्रवीत्कलिधर्मवित् ॥ ५ ॥
चिष्णुध्यानरतानां च सदैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
गृहमेधिद्विजानां तु तथैव व्रतचारिणाम् ॥ ६ ॥
वेदतत्त्वार्थवेत्तृणां नित्यस्नानकृतां तथा ॥
अतत्संसर्गिणामेषां नाशौचं नापि सूतकम् ॥ ७ ॥
संसर्गं वर्जयेद्यत्नात्संसर्गो दोषकारणम् ॥
कुर्यान्नाश्नादिसंसर्गं वर्जने स्यादकिद्विषी ॥ ८ ॥
चदन्ति मुनयः प्राच्याः संसर्गो दोषकारणम् ॥
असंसर्गः स्वकर्मस्थो द्विजो दोषैर्न लिप्यते ॥ ९ ॥
दानोद्वाहेधि-संग्रामे देशविप्लवकादिके ॥
सद्यः शौचं द्विजातीनां सूतकाशौचयोरपि ॥ १० ॥
दातृणां व्रतिनामेके कवयः सत्त्रिणामपि ॥
सद्यः शौचमदोषाणामूचुर्धर्मविदः कलौ ॥ ११ ॥

सर्वमंत्रपवित्रस्तु अग्निहोत्री षडङ्गवित् ॥
 राजा च श्रोत्रियश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
 देशान्तरगते जाते मृते वाऽपि सगोत्रिणि ॥
 शेषाहानि दशाहार्वाक् सद्यः शौचमतः परम् ॥ १३ ॥
 सत्यप्येकनिवासे तु सद्यः शौचं विशोधनम् ॥
 पिण्डनिर्वर्तने जाते मृते वापि सगोत्रजे ॥ १४ ॥
 सद्यः शौचं विधातव्यमर्वाक् च दश जन्मनः ॥
 बान्धवादिषु विज्ञेयमन्यदूष्यं विधीयते ॥ १५ ॥ •
 नाऽऽशौच-सूतके स्यातां नृपतीनां कदा च न ॥
 यज्ञकर्मप्रवृत्तस्य श्रुतिजो दीक्षितस्य च ॥ १६ ॥
 पृथक्पिण्डमृते बाले निर्दशेऽप्यत्र च श्रुते ॥
 जाते वापि च शुद्धिः स्यात्सद्यः शौचादसंशयम् ॥ १७ ॥
 संवेदः सामिरेकाहाद् ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 तथैकाहो नृपे संख्ये तथैव ब्रह्मचारिणि ॥ १८ ॥
 दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च आपत्काल उपस्थिते ॥
 उपसर्गान्मृते वापि सद्यः शौचं विधीयते ॥ १९ ॥
 गो-विप्रार्थविपन्नानां आहवेषु तथैव च ॥
 ते योगिभिः समा ज्ञेया सद्यः शौचं विधीयते ॥ २० ॥
 विप्रे संख्ये व्रतादर्वाक् श्रोत्रिये च तथा द्विजे ॥
 अनूचाने गुरौ चैव आचार्ये चापि संस्थिते ॥ २१ ॥
 असंस्कृतस्त्रियां रात्रि श्रोत्रिये निधनं गते ॥
 त्रिरात्रमप्यशौचं स्यात्तथैवोदकदायिनः ॥ २२ ॥
 विद्वाननग्निको विप्रस्त्रिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 मनीषिणः परे ब्रूयुरसपिण्डे अहं मृते ॥ २३ ॥
 प्रेतीमृतं च यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
 नियतं ह्यनुगच्छेत त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २४ ॥
 षड्रात्रं नवरात्रं च शवस्पृशां विशुद्धिहृत् ॥
 गृहं चैव विशुद्ध्यर्थं धर्मशास्त्रविदो विदुः ॥ २५ ॥

१. B. reads विधानेनाग्निको विप्र आशौचात् for संवेदः सामिरेकाहाद् ब्राह्मणः
 २. B. reads द्विजे मृते for तथा द्विजे.

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वह्मिन् द्विजातयः ॥
 पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ २६ ॥
 अशुचित्वं न तेषां तु पापं वाऽशुभकारणम् ॥
 जलाब-गाहनास्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २७ ॥
 असगोत्रमसम्बन्धं प्रेतीभूतं तथा द्विजम् ॥
 ऊढ्वा दग्ध्वा द्विजाः सर्वे क्षान्ते शुचयः स्मृताः ॥ २८ ॥
 एकरात्रं वदन्त्येके सद्यः क्षानं तथाऽपरे ॥
 गोम्रेहादिमृतानां च मुनयः शुद्धिकारणम् ॥ २९ ॥
 हतः शूरो विपद्येत शत्रुभिर्यत्र कुत्रचित् ॥
 स मुक्तो यतिवत्सद्यः प्रविशेत्परवैधसि ॥ ३० ॥
 संन्यासी युद्धसंस्थश्च सम्मुखं शत्रुभिर्नरः ॥
 सूर्यमण्डलमेक्षाराविति प्रादुर्मनीषिणः ॥ ३१ ॥
 पराङ्मुखे हते सैन्ये यो युद्धाय निवर्तते ॥
 तत्पदानीष्टितुल्यानि स्युरित्याह पराशरः ॥ ३२ ॥
 वदने प्रविशेद्येषां लोहितं शिरसः पतत् ॥
 सोमपानेन ते तुल्या बिम्बवो रुधिरस्य वै ॥ ३३ ॥
 सन्यासेन मृता ये वै प्रधने ये तनुस्यजः ॥
 मुक्तिभाजो नरास्तेस्युरिति वेदोऽपि कीर्तयेत् ॥ ३४ ॥
 सद्यः शौचं विधातव्यं शुद्धिरेवं विधीयते ॥
 नोच्यन्ते ते मृता लोके सद्यो ब्रह्मवपुर्गताः ॥ ३५ ॥
 सन्ध्याच्चारविहितानां सूतकं ब्राह्मणे ध्रुवम् ॥
 अशौचं द्वादशाहं स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 राज्ञां तु द्वादशाहः स्यात्पक्षो वैश्यस्य पावनः ॥
 वृषलस्य तथा मासख्यहादेवपि धर्मतः ॥ ३७ ॥
 क्षपा च पक्षिणो सद्भिर्मातुलादिषु कीर्तिताः ॥
 गर्भस्त्रावे च पाते च राज्ञयो माससम्मिताः ॥ ३८ ॥

१. A. reads शोककारणम् for शुभकारणम्. २. A. reads विमहादि° for गोमहादि°. ३. A. and D. read वृध° for युद्ध°. ४. A. reads निवर्तनम् for अपि कीर्तयेत्. ५. A. reads °र्गताः for °गताः. ६. A. B. E. and F. read तु तैस्त्राः for च पाते च.

स्त्रावं गर्भस्य विद्वांसो मासादर्वाह चतुर्थेकात् ॥
 पातमूर्ध्वं वदन्त्येके तत्राधिक्यं च सूतकम् ॥ ३९ ॥
 ऋणि-व्यसनि-रोगार्त-पराधीन-कैर्दर्यकाः ॥
 तृष्णावन्तो निराचाराः पितृ-मातृविर्जिताः ॥ ४० ॥
 स्त्रोजिताश्चानपत्याश्च देव-ब्राह्मणवर्जिताः ॥
 परद्रव्यं जिघृक्षन्तः सद्यः सूतकिनः सदा ॥ ४१ ॥
 सूतके मृतशौचे वा अन्यदापद्यते यदि ॥
 पूर्वणैव तु शुद्ध्येत जाते जातं मृते मृतम् ॥ ४२ ॥
 एकपिण्डाश्च दायादाः पृथक्द्वार-निकेतनाः ॥
 जन्मन्यपि मृते वापि तेषां वै सूतकं भवेत् ॥ ४३ ॥
 भृगु-वह्नि-प्रपाते च देशान्तरमृतेषु च ॥
 बाले प्रैते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ ४४ ॥
 अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिर्गताः ॥
 न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ ४५ ॥
 विवाहोत्सव-यज्ञेषु कर्तारो मृत-सूतके ॥
 पूर्वसंकल्पितानर्थान्भोज्यान्तानब्रवीन्मनुः ॥ ४६ ॥
 शिल्पिनः कारुकाश्चैव दासो-दासास्तथैव च ॥
 इत्यादीनां न ते स्यातामनुगृह्णन्ति यान् द्विजाः ॥ ४७ ॥
 पिता पुत्रेण जातेन दद्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।
 पितृणां विधिवद्दानं दत्तं तत्राप्यनन्तकम् ॥
 तत्राप्यनन्तकं दानं कर्तव्यं पुत्रजन्मनि ॥ ४८ ॥
 प्रसवे च द्विजातीनां न कुर्यात्सङ्करं यदि ॥
 दशाहाच्छुद्ध्यते माता अवगाह्य पिता शुचिः ॥ ४९ ॥
 अतिमानादतिक्रोधात्क्षेहाद्वा यदि वा भयात् ॥
 उद्ध्व्य म्रियते यस्तु न तस्याग्निः प्रदीयते ॥ ५० ॥

१ A. reads 'कैर्दर्यकाः'. २. A. reads गृहस्थान्ताः for जिघृक्षन्तः.
 ३ A. reads स्मृताः for सदा, B. E. and. F. too the same. ४. A. reads
 सत्यशौचे for मृतशौचे. ५. B. reads 'कृत' for 'वार', E. and. F. also the
 same. ६. B. E. and F. read संन्यासे for संन्यस्ते. ७. B. D. and
 F. substitute विनिःसृताः for विनिर्गताः. ८. A. reads उद्ध्व्य^२ for मृत^३.

न ज्ञायाभोदकं दद्यान्नापि कुर्यादशौचताम् ॥
 सर्वेण भृगिणा वापि जलेन चाग्निना तथा ॥ ५१ ॥
 न ज्ञानादौ विपन्नस्य तथाचैवात्मघातिनः ॥
 अर्वाक् द्विहायनावर्गि न दद्यान्मृतकस्य च ॥ ५२ ॥
 किन्तु ताभिस्त्वेतन्ममै कुर्यान्नैवोदकक्रियाम् ॥
 सर्पादिप्राप्तमृत्यूनां वह्निदाहादिकाः क्रियाः ॥ ५३ ॥
 घणमासे तु गते कार्या मुनिः प्राह पराशरः ॥
 शास्त्रदृष्टं बुधैः कार्यमस्मिन्सञ्चयनादिकम् ॥ ५४ ॥
 तत्कृत्वा तूदिवसैः शुद्धिमर्हति धर्मतः ॥
 अन्यायमृतविप्राणां ये वोढारो भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
 अग्निदाश्चैव ये तेषां तथोदकादिदायिनः ॥
 उद्वन्धनमृतस्यापि यश्छिन्द्याद्रज्जुपाशकम् ॥ ५६ ॥
 ते सर्वे पापसंयुक्ताः प्रायश्चित्तस्य भाजनाः ॥ ५७ ॥
 यः सूतकाशौचविशुद्धिकृत्स्यादाख्याय कालं तमनुक्रमेण ॥
 पराशरास्याभुजनिःसृता या वाच्यास्ततो निष्कृतयो द्विजास्ते ॥ ५८ ॥
 सूतकाशौचयोदकः शुद्धिपन्थाऽनुपूर्वशः ॥
 सर्वेनसां विशुध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 मनुर्वा याज्ञवल्क्यस्तु वसिष्ठः प्राह निष्कृतिम् ॥
 सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ॥ ६० ॥
 मानसा वाचिका दोषास्तथा वै कार्यकारिताः ॥
 धर्माधीना नृणां सर्वे जायन्ते तेऽप्यनिच्छताम् ॥ ६१ ॥
 तेषामुपरताक्षणां प्रत्यहं शुभमिच्छताम् ॥
 शक्तिजो निष्कृतिं प्राह युगधर्मानुरूपतः ॥ ६२ ॥
 विहृतव्यवहाराणां पापो निष्कृतिक्वद्विजः ॥
 कति विप्रैः कथं रूपैरिति वाच्या भवेद्वि सा ॥ ६३ ॥
 तद्रूपं च प्रवक्ष्यामि यावद्भिः सा द्विजैर्भवेत् ॥
 यथाविधाञ्च विप्रास्युरिति विद्वन् प्रकीर्त्यते ॥

१. A. reads द्विजैः instead of बुधैः. २. F. reads this whole line thus:—
 विकृतव्यवहाराणां परोक्षनिष्कृतिक्वद्विजः ।; while A. reads निष्कृतिं व्यवहाराणां
 वर्णानिष्कृतिक्वद्विजः ।

पर्षदशावरा प्रोक्ता ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
 सायद्रूपा स धर्मः स्यात् स्वयम्भूरित्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥
 वेद-शास्त्रविदो विप्रा यं ब्रूयुः सप्त पंच वा ॥
 त्रयो वाऽपि स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मविस्तमः ॥ ६५ ॥
 संयमं नियमं वाऽपि उपवासादिकं च यत् ॥
 तद्विरा परिपूर्णं स्यान्निष्कृतिर्ग्यावहारिकी ॥ ६६ ॥
 न लक्षेणापि मूर्खाणां न चैवाऽधर्मवादिनाम् ॥
 विदुषां नापि लुब्धानां न चापि पक्षपातिनाम् ॥ ६७ ॥
 श्रुता-ध्ययनसम्पन्नः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥
 सदा धर्मरतः शान्त एकः पर्षत्त्वमर्हति ॥ ६८ ॥
 न सा वृद्धैर्न तरुणैर्न सुरुषैर्धनान्वितैः ॥
 त्रिभिरेकेन पर्षत् स्याद्विद्वद्विर्विदुषापि च ॥ ६९ ॥
 वयसा लघवोऽपि स्युर्वृद्धा धर्मविदो द्विजाः ॥
 शिशवोऽपि हि मध्यस्थाः सर्वत्र समदर्शनाः ॥ ७० ॥
 न सा वृद्धैर्भवेद्विप्रैर्वृद्धास्युर्धर्मवादिनः ॥
 यत्र सत्यं स धर्मः स्यात्छलं यत्र न गृह्यते ॥ ७१ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ॥
 धर्मो वृथा यत्र न सत्यमस्ति सत्यं नै तद्यत्र वृद्धानुविद्धम् ॥ ७२ ॥
 निष्कृतौ व्यवहारे च व्रतस्याशंसने तथा ॥
 धर्मं वा यदि वाऽधर्मं परिषत्प्राह तद्भवेत् ॥ ७३ ॥
 स्त्रीणां च बाल-वृद्धानां क्षीणानां कुशरीरिणाम् ॥
 उपवासाद्यशक्तानां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ७४ ॥
 ज्ञात्वा देशं च कालं च व्ययं सामर्थ्यमेव च ॥
 कर्तव्योऽनुग्रहः सद्भिर्मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ७५ ॥
 लोभान्मोहान्द्रयान्मैत्र्याद्यदि कुर्युरनुग्रहम् ॥
 नरकं यान्ति ते मुदाः शतधा वासवाचिनः ॥ ७६ ॥
 प्रविश्य पर्षदं ते वै सभ्यानामग्रतःस्थिताः ॥
 यथाकालं प्रकुर्युस्ते प्रायश्चित्तं तदीरितम् ॥ ७७ ॥

१. A. reads तनवः for लघवः. २. A. B. read छलेनानुविद्धम् for हस्तानु-
 विद्धम्. ३. चोत्तमान्ते for पर्षदं ते is in all except A. and B.;
 while B. reads पार्षदाम् for सभ्यानाम्.

किन्त्वयं याचते देवा वदन्तोऽत्र द्विजातयः ॥
 सर्वे कुर्वन्ति नियमं गतपापं न संशयः ॥ ७८ ॥
 प्रसादो द्विविधो ज्ञेयो दैव्यश्चासुर एव च ॥
 क्रीडयापि च तत्रैव देयास्तथैव ते द्विजाः ॥ ७९ ॥
 व्यवहारे गोसमैस्तु प्रब्रूयाद्वापि वैरतः ॥
 यथाकृतं च तत्पापं तत्तथैव निवेदयेत् ॥ ८० ॥
 यस्तेषामन्यथा ब्रूयात्स पापीयान्न संशयः ॥
 सत्यमसत्यमेवात्र विपर्यस्तं वदेद्यतः ॥ ८१ ॥
 स एवानृतवादी स्यात्सोऽनन्तं नरकं व्रजेत् ॥
 ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ॥ ८२ ॥
 अजानन् यो नरो ब्रूयात्साहसं किमतः परम् ? ॥
 व्यवहारश्च तैः प्रोक्तो मन्वाद्यैर्धर्मवादिभिः ॥ ८३ ॥
 प्रजाभिर्न तु सर्वोभिर्मन्यैश्चैव तु मानवैः ॥
 तच्छ्रेयश्चकप्रमाणानि लिखितादीनि तैर्विना ॥ ८४ ॥
 जलादीनि च दिव्यानि सांख्योक्तशपथानि च ॥
 अन्ये जनपदाचारा कुलधर्मस्तथापरः ॥
 परिषद्ब्राह्मणैर्मैध्या निर्णेतव्या यथाविधि ॥ ८५ ॥
 जन्म जात्यनुसारेण देश-कालादिधर्मतः ॥
 कर्तव्यः सत्तमैः सर्वैर्माननीयश्च वादिभिः ॥ ८६ ॥
 गो-ब्राह्मणहतादीनां तथा दम्भादिकारिणाम् ॥ ॥
 तत्तद्वृत्तेण शुद्धिः स्यादिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ ८७ ॥
 भोजयेद्ब्राह्मणान्पश्चात्सवृषा गौश्च दक्षिणा ॥
 जायन्ते पापनिर्मुक्ताः शक्तिसूनोर्यथा वचः ॥ ८८ ॥
 अनाशकान्निवृत्ता ये ब्रह्मचर्यात्तथा द्विजाः ॥
 बैडालिकास्ते विज्ञेयाः सर्वधर्मविवाजिताः ॥ ८९ ॥

१. E. reads च वेदितः instead of वदेद्यतः. २. A. only reads नान्यो for मान्यैः. ३. only B. reads अनु° for कुल°. ४. A. reads मन्वा for मेध्या. ५. A. reads मानितव्या for निर्णेतव्या. ६. A., B. and F. read °योऽभिवादि. निः. ७. B. D. E. and F. read शुद्धिः स्यात् for शुद्धयेयुरिति. ८. C. and F. read अनाशिका° for अनाशका°.

सर्वत्र प्रावशान्तो वै वै च वैडासिकैः समः ॥
 तेषां सर्वान्यपत्यनि पुत्रसैः सह पतयेत् ॥ ९० ॥
 स्त्रीणां च बाल-वृद्धाणां क्षत्रीणां क्षुरारीरिणाम् ॥
 उपचत्साद्यशस्त्रिणां कर्तव्योऽनुग्रहश्च तैः ॥ ९१ ॥
 ज्ञात्वा देशं च कालं च वयः स्तमव्यमेव च ॥
 कर्तव्योऽनुग्रहः सद्भिर्भुविभिः करिषीरितः ॥ ९२ ॥
 ब्रह्मघ्नश्च क्षुरापश्च स्तेयी गुर्वङ्गमागमः ॥
 पतेषां निष्कृतिं ब्रूयादेतत्संस्मरिणामपि ॥ ९३ ॥
 द्वादशाब्दं च विचरेत् ब्रह्मघ्नस्तत्कालभृक् ॥
 सर्वत्र कयापयन्कर्म भिक्षां विप्रेषु संचरन् ॥ ९४ ॥
 दृष्ट्वा सेतुं समुद्रस्य ज्ञात्वा वै लवणमंसि ॥
 ब्रह्महणेषु चरन् भिक्षां स्वकर्म कयापयन्क्षुचिः ॥ ९५ ॥
 मुण्डितस्तु शिखाकर्ज्यः सकौपीनो निराश्रयः ॥
 चर-चीवरवासा वै त्रिः ज्ञायी सच शुचिर्ब्रवीती ॥ ९६ ॥
 संयताक्षश्चरेच्छान्तऋतुत्रोपानद्विधाजितः ॥
 ब्रह्मघ्नोऽस्तीत्यहं वाचमिति सर्वत्र वै वदेत् ॥ ९७ ॥
 गवां च विशतिं दद्यादक्षिणां क्षुप्संयुताम् ॥
 ब्रह्मणेभ्यो निवेद्यैताः शुचिरारुणाय भूपतेः ॥ ९८ ॥
 पूर्वोक्तप्रत्यवायानां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥
 ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थेषु गमनेन च ॥ ९९ ॥
 गोशतस्य प्रदानेन शुध्यन्ति नात्र संशयः ॥
 अवभृथेऽवमेधस्य स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १०० ॥
 आख्याय नृपतेर्वाऽपि तेन संशोधितः शुचिः ॥
 महापापानि सर्वाणि कथयित्वा गृहीपतेः ॥ १०१ ॥
 निष्कृतिं तद्विरा दद्यादन्यथा तेऽपि तत्समाः ॥
 रौगार्ताङ्गं द्विजं वापि मार्गे खेदसमन्वितम् ॥
 दृष्ट्वा कृत्वा निरातंकं ब्रह्मघ्नः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०२ ॥

१. A. reads सर्वे प्रवेदिता ये वै. for सर्वत्र प्रवेदिताः के २. A. B. E. F. read
 पातयेत् instead of पतयेत्. ३. A. and D. read संवेदिताः for संयताक्षः;
 while C. reads संयुताक्षः.

असंख्यार्तं घनं दत्तं विभेद्यो वापि शुष्यति ॥
 अरघ्ये विर्जने अतः शुष्येद्वै वेदसंहिताम् ॥ १०३ ॥
 सुरापस्य प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हस्य ॥
 सुरापस्तु सुरां तस्मै पयो वा जलमेव वा ॥
 तत्तं गोमूत्रमाज्यं वा मृतः कृत्वा विशुष्यति ॥
 जटो वा चैलवासी वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ १०४ ॥
 यद्यह्नात्वा विभेद्विप्रो द्विजातिर्वा सुरां पुनः ॥
 पुनः संस्कारकरणाच्छुद्ध्येदाह पराशरः ॥ १०५ ॥
 स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य शुद्धौ सर्वं द्विजातये ॥
 समर्प्य, मुसलं राज्ञे खयापयेत्स्तेयकर्मकृत् ॥ १०६ ॥
 शक्तिं चोभयतस्तोक्षणाभायसं दण्डमेव च ॥
 खादिरं लगुडं वापि हन्यादेकेन तं नृपः ॥ १०७ ॥
 जीवन्नपि भवेच्छुद्धो मुक्तो वा तेन पाप्मना ॥
 मृतश्चेत्प्रेत्य संशुष्येदिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १०८ ॥
 अयः प्रतिकृतिं कृत्वा वह्निवर्णं च तां धमेत् ॥
 गुर्वेगनागमं तस्यां लोहमग्न्यां तु शाययेत् ॥ १०९ ॥
 वृषणौ पुनरुत्कृत्य नैर्ऋत्यामुत्सृजेत्तनुम् ॥
 स मृतः शुद्धिमाप्नोति नान्यतस्तस्य निष्कृतिः ॥ ११० ॥
 संवत्सरं चरेत् कृच्छ्रं प्रजापत्यमथापि वा ॥
 चांद्रायणं चरेद्वापि ग्रीष्मासान् नियतेन्द्रियः ॥ १११ ॥
 व्रते तु क्रियमाणे वै विपत्तिः स्यात्कथंचन ॥
 स मृतोऽपि भवेच्छुद्ध इति धर्मविनिर्णयः ॥ ११२ ॥
 अनिर्विष्टस्य पापस्य तथोपपातकस्य च ॥
 तच्छुद्ध्यैपावनं कुर्याच्छांद्रं व्रतं समाहितः ॥ ११३ ॥
 तिष्ठेन्मासं पयोऽशित्वा पराकं वा चरेद्भूतम् ॥
 अनिर्विष्टस्य पापस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा गवां दद्यात्सहस्रकम् ॥
 वृषेणैकेन संयुक्तं पापादस्मात्प्रमुच्यते ॥ ११५ ॥

१. Except A, all read 'विर्वेदसंहिताम्' for 'वै वेदसंहिताम्'. २. A. reads 'संज्ञास्य' for 'संज्ञास्य'. ३. A. reads 'वासा' for 'वासी'. ४. A. reads 'पावनः' instead of 'पाप्मना'.

त्रीणि वर्षाणि शुद्धयर्थं ब्रम्हण्यस्य व्रतं चरेत् ॥
 चान्द्रायणानि वा त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि वा ऽऽचरेत् ॥ ११५ ॥
 वैश्यं हत्वा द्विजश्चैवमव्यमेकं व्रतं चरेत् ॥
 गवां होकशतं दद्याच्चरेच्चान्द्रायणानि च ॥ ११६ ॥
 कृच्छ्राणि त्रीणि वा कुबोद्धवनाद्विदुषामसौ ॥
 ये हन्युरप्रदुष्टां स्त्रीं चातुर्वर्णीं द्विजातयः ॥
 शूद्रहत्या व्रतं ते तु चरन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ॥ ११७ ॥
 शूद्रां ये चानुलोभ्येन निहत्स्यव्यभिचारिणीम् ॥
 मुनयः शुद्धिमिच्छन्ति चन्द्रव्रतेन केचन ॥ ११८ ॥
 व्यभिचारास्तु ते हत्वा योषितो ब्राम्हणादयः ॥
 तिलधेनुं बस्तमवि क्रमाद्दधुर्विशुद्धये ॥ ११९ ॥
 सोध्वीनां तु नरो वत्वा गवां चैव सहस्रकम् ॥
 चीर्णेन शुद्धिमाप्नोति योषाहत्याव्रतं चरेत् ॥ १२० ॥
 अथ गोघ्नस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥
 यथा यथा विपत्तिः स्याद्गवां तथोपपद्यते ॥ १२१ ॥
 गोघातो पंचगव्याशी गोष्ठशायी च गोनृगः ॥
 मासमेकं व्रतं चोर्त्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२२ ॥
 एकपादे तु लोमानि द्वये श्मश्रुनिकृन्तनम् ॥
 पादत्रये शिखावर्जं सशिखं तु निपातने ॥ १२३ ॥
 सशिखं वपनं कृत्वा द्विसन्ध्यमवगाहनम् ॥
 गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाः समनुव्रजेत् ॥ १२४ ॥
 तिष्ठन्तीभिश्च तिष्ठेत् व्रजन्तीभिः सह व्रजेत् ॥
 पिवन्तीभिः पिवेत्तोयं संविशन्तीभिश्च संविशेत् ॥ १२५ ॥
 शृंग-कर्णादिसंयुक्तं चर्मोत्कृत्य तदावृतः ॥
 विप्रौकःसु चरेद्भिक्षां स्वकर्म कृत्वापयन्व्रती ॥ १२६ ॥
 गोघ्नस्य देहि मे भिक्षामिति वाचमुदीरयेत् ॥
 मासमेकं व्रतं कृत्वा गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥ १२७ ॥
 चौर-व्याघ्रादिकेभ्यश्च सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥
 गर्तप्रपात-पंकाच्च तथान्यादपेकारतः ॥ १२८ ॥

१. A. and F. read सास्थिनां च अनस्थिनां for साध्वीनां तु नरो हत्वा.
 २. A. B. D. E. and F. read उपकारतः for अपकारतः.

भोजयेद्ब्राह्मणान्पञ्चासुष्य धूपादिपूर्वकम् ॥
 दद्याद्ग्रां च कृषं चैकं ततः शुद्धयति किल्बिषान् ॥ १२९ ॥
 मुनयः केचिद्विच्छन्ति विचित्रासु विपासिषु ॥
 यथासम्भवतस्तासु पृथक् पृथक् विनिष्कृतिम् ॥ १३० ॥
 शस्त्र-वस्त्राश्म-मृत्तिङ-यष्टि-मुष्टि-प्रधावनम् ॥
 योक्त्वेण तारणं रोधो बन्धनं विद्युदग्नयः ॥ १३२ ॥
 ग्रह-पङ्क-प्रपातश्च बद्धव्याघ्रादिभक्षणम् ॥
 क्षुत्तृड्-रोगचिकित्सा च तथाऽतिदोह-वाहने ॥ १३३ ॥
 मृत्युस्थानानि चैतानि गर्वामति प्रधावनम् ॥
 प्रहूयात्पृथगेतेषु प्रायश्चित्तं पराशरः ॥ १३४ ॥
 उपेक्षणं च पङ्ककादौ तथोपविषभक्षणे ॥
 चक्ष्यमाणक्रमेणैतच्छृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ १३५ ॥
 शस्त्रेण त्रीणि कृच्छ्राणि तदर्धं वा समाचरेत् ॥
 अश्मना द्वे चरेत्कृच्छ्रे मृत्पिण्डे नापि कृच्छ्रकम् ॥ १३६ ॥
 यष्ट्याघाते चरेत्कृच्छ्रे साक्षान्मुष्ट्या तु तच्चरेत् ॥
 योक्त्रेण पादमेकं तु तारणे पादमेव च ॥ १३७ ॥
 रोधने कृच्छ्रपादे द्वे कृच्छ्रमेकं तु बन्धने ॥
 कूपपाते चरेत्कृच्छ्रमर्धं वाप्यां समाचरेत् ॥ १३८ ॥
 गोशत्कृत्पिण्डघाते च प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥
 क्षुत्तृड्-रोगचिकित्सासु कृच्छ्रमुत्प्रेक्षणे चरेत् ॥ १३९ ॥
 पतितां पङ्कलग्नां वा अवलितां च यो नरः ॥
 स्वस्य चान्यस्य चोपेक्ष्य सार्धं कृच्छ्रं चरेच्छुचिः ॥ १४० ॥
 एका च द्रुहुभिर्बद्धा श्वेडिता चेन्म्रियेत गौः ॥
 पादं पादं चरेयुस्ते इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ १४१ ॥
 सुबद्धां येऽवलिताङ्गां पश्यन्तो नोपकुर्वते ॥
 घातनोत्प्रेक्षणं प्रोक्तं चरेयुस्ते व्रतं नराः ॥ १४२ ॥
 या गर्तादौ विपद्येत श्वेडिता सम्प्रपत्य वा ॥
 पादे श्वेडितयोरुक्तं तत्कर्ता व्रतमाचरेत् ॥ १४३ ॥

१. A. reads 'कुच्छ' for 'पङ्क'. २. A. reads अतिप्रधावनम् for अति प्रधा-
 वनम्. ३. A. reads शास्त्रेण for शास्त्रेण. ४. B. reads अवलुसाङ्गां for अव-
 लिताङ्गां ५. A. reads पाते for पादे.

प्रवज्जा रज्जुदोषेन गोविपद्येत यत्नः ॥
 व्रतपादं चरेच्छुद्धौ किञ्चिद्वाचं दक्षिणाम् ॥ १४४ ॥
 योगामपालयन् दुहादति वा वाहयेद्भुषम् ॥
 यदि श्रियेत तद्दीपाचरा कृच्छ्राद्यमाचरेत् ॥ १४५ ॥
 घासं यो न भुञ्जतेत्य नृपुण्यस्य न वा जलम् ॥
 स्वीकृतस्य न वेद्घासं तत्पादव्रतं चरेत् ॥ १४६ ॥
 या तु बद्धा चिकित्सार्थं विशल्यकरणाय च ॥
 औषधादिप्रदानाय विपत्तौ नास्ति पातकम् ॥ १४७ ॥
 विद्युत्पातादि-दाहाभ्यां कुण्डस्य पतनादिभिः ॥
 गोविपत्तिमापन्नैस्तत्र दीपो न विद्यते ॥ १४८ ॥
 पालयन्पश्यतोऽरण्ये गीस्ते व्याघ्रादिभिर्हता ॥
 अकुर्वतः प्रतीकारं कृच्छ्रार्थं तस्य पावनम् ॥ १४९ ॥
 शृण्वन् शून्येषु पालेषु तथान्यारण्यगामिषु ॥
 पाले संभाषयत्युच्चैर्न्यासत्र न दीपमाक् ॥ १५० ॥
 गर्भिणी गर्भशल्या तु तद्रर्मे तु विशल्यतः ॥
 यत्नतो गोविपद्येत तत्र दीपो न विद्यते ॥ १५१ ॥
 गर्भस्य पातने पादं द्वौ पादौ गात्रसंभवे ॥
 पादोर्न व्रतमाचष्ट हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १५२ ॥
 अङ्ग-प्रत्यङ्गभूतेन तद्रर्मे चेतनाम्विते ॥
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोप्लस्य निष्कृतिः ॥ १५३ ॥
 वस्त्राद्युत्त्रासने गौश्च गलदामकदोषतः ॥
 पादयोर्वैद्येनैव पादोर्न व्रतमाचरेत् ॥ १५४ ॥
 घण्टाभरणदोषेण गौश्चेद्वर्धमवाप्नुयात् ॥
 चरेदर्थं व्रतं तत्र भूषणार्थं च यत्कृतम् ॥ १५५ ॥
 गोविपत्ति-वधाशङ्को कुर्याद्या नैव निष्कृतिम् ॥
 सतद्गौरोमतुल्यानि नरकाण्याविशेत्समाः ॥ १५६ ॥

१. A. reads दुःसात् for दुहात्. २. A. reads कृच्छ्रननामुवात् instead of बंधनवामुवात्. ३. A. B. D. E. and F. read विपत्तौ वधाशंकी for विपत्तिवधाशंकी. ४. A. reads तुल्या वै for तुल्यानि.

यःस्नात्वा क्षपस्मभीतो विप्राराधनतत्परः ॥
 तद्वत्सं निष्कृतिं कुर्याद्व्रतैनाः सोऽश्रुते शुभम् ॥ १५७ ॥
 अन्यप्राणिबधस्याय प्रवक्ष्यामि विशोधनम् ॥
 गजादिबधशुद्ध्यर्थं यद्व्रतं या च दक्षिणा ॥ १५८ ॥
 हस्तिनं तुरगं हत्वा वृषभं खरमेव च ॥
 वृषान्यं वा शतगुणं वृषं दद्याद्यथाक्रमम् ॥ १५९ ॥
 क्षणाद्गोनिष्कृत्य कृत्वा परगोवधकृत्स्नः ॥
 तत्स्वाय निष्कृतिं कुर्याद्वधशुद्धिमपेक्षया ॥ १६० ॥
 हंसं श्येनं कपिं गृध्रं जल-खलशिखण्डिनम् ॥
 भासं च हत्वा स्युर्गावः शुद्धयै देयाः पृथक् पृथक् ॥ १६१ ॥
 हंस-सारस-चक्रावह-मयूर-मद्गु-कुक्कुटान् ॥
 आटी-पारावत-क्रौञ्च-शुकहा नक्तभोजनात् ॥ १६२ ॥
 मेघा-ऽजग्नौ वृषं दद्यात्प्रत्येकं शुद्धये द्विजः ॥
 मनीषिणो वदन्त्येनां प्राणिनां वधनिष्कृतिम् ॥ १६३ ॥
 क्रौञ्च-सारस-हंसादिशिखि-सारसकुक्कुटान् ॥
 शुक-टिट्ठिभर्षधग्नौ नकाशी बकहा शुचिः ॥ १६४ ॥
 पारावत-कपोतघ्नः सारि-तित्तिर-चाषहा ॥
 त्रिसंघ्यांतर्जले प्राणानायम्य स्याच्छुचिर्द्विजः ॥ १६५ ॥
 काकं गृध्रं च श्येनं च अन्यं क्रव्यादपक्षिणम् ॥
 हत्वा स्यादुपवासेन शुद्धिमाह पराशरः ॥ १६६ ॥
 मार्जारं मूषकं सर्पं हत्वाऽजगर-डिण्डिमौ ॥
 शैर्कराभोजनं दण्डमायसं च ददन् शुचिः ॥ १६७ ॥
 मेघं च शशकं गोधां हत्वा कूर्मं च शलकम् ॥
 वार्ताकं गृजनं जग्ध्वाऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥ १६८ ॥
 वृकं च जंघुकं हत्वा तरक्षक्षौ तथा द्विजः ॥
 त्रिरात्रोपोषितः शुद्धयेत्तिलप्रस्थप्रदानतः ॥ १६९ ॥

१. A. reads उक्तां च for तद्वत्सं २. A. reads करभं for वृषभः ३. F. reads वृकान् for वृषान् ४. A. चांशुकं गुंजां, C. too the same, while F. reads पंथांशुकं गुंजां. ५. A. reads नृणां for क्षणात् and B. ऋणात्. ६. A. reads दत्वा for कृत्वा, F. too the same. ७. B. E. and F. read पिक° for हंस°. ८. F. reads नद्वृत्तः for संघनः ९. A. reads श्यहान् for बकहा. १०. A. B. D. E. and F. read कृशरा° for शैर्करा°. ११. A. reads this whole line as— विश्वात्मैकोपवासेन शुद्धः स्याद्व्रजपूजनात्.

द्विजः शाकामृगं हत्वा सिंहं चित्तकमेव च ॥
 कृत्वा सप्तोपवासान्स दद्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ १७० ॥
 महिषोष्ट्रगजाऽश्वानां हत्वा चान्यतमं द्विजः ॥
 त्रिः क्रात्वा चोपवासेन शुद्धः स्याद्विजपूजनात् ॥ १७१ ॥
 वराहं यदि वा रोहं हन्वा मृगमकामतः ॥
 अफालकृष्टभोजी सन् नक्तैकेन शुद्ध्यति ॥ १७२ ॥
 अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि अस्पृश्यस्पर्शनादिषु ॥
 अभक्ष्यभक्षणादौ च निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ॥ १७३ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा मातंगपतितेन च ॥
 चान्द्रायणेन शुद्ध्येत द्विजानां भोजनेन च ॥ १७४ ॥
 कापालिकादिकां नारीं गत्वाऽगभ्यां तथा पराम् ॥
 भुक्त्वा विप्रस्तादिनं स्याच्छुद्धिः चंद्रव्रतेन तु ॥ १७५ ॥
 कामतस्तु द्विजः कुर्यादुक्तस्त्रीगमनं यदि ॥
 चंद्रव्रतद्वयं शुभ्यै प्राह पाराशरो मुनिः ॥ १७६ ॥
 दुग्धं सलवणं सक्तून् सद्गुग्धान्निशि सामिषान् ॥
 दन्तच्छिन्नान्सकृद्दंतान्पृथक् पीतजलानि च ॥ १७७ ॥
 योऽद्यादुच्छिष्टमाज्यं तु पीतशेषं जलं पिवेत् ॥
 एकैकशो विशुद्ध्यर्थं विप्रः चंद्रव्रतं चरेत् ॥ १७८ ॥
 वासांसि धावतो यत्र पतन्ति जलबिन्दवः ॥
 तदपुण्यं जलस्थानं नरकस्य शिलान्तिकम् ॥ १७९ ॥
 तत्र पीत्वा जलं विप्रः श्रान्तस्तृप्परिपीडितः
 तदेनसो विशुद्ध्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ १८० ॥
 नदीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुवादिनीम् ॥
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥ १८१ ॥
 गां नृपं चैव वैश्यं च शूद्रं घाप्यनुलोमजम् ॥
 क्षत्रियादिस्त्रियं गत्वा विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १८२ ॥
 ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददन् ॥
 ह्यवप्येतावमोज्यान्नौ चरेतां शशिनो व्रतम् ॥ १८३ ॥

१. F. reads 'भोजनान्' for 'पूजनान्'. २. B. reads पतितेनारवजेन वा, E. and F. also read the same. ३. B. reads यद्य for यत्र, E. and F. also the same. ४. A. B. E. and F. read शिलांकितम् for शिलांतिकम्.
 ५. A. B. E. and F. read शांतः for श्रान्तः. ६. A. reads 'जीविनीम्' for 'वादिनीम्'. ७. ८. In both places B. D. E. and F. read ह्यवन् for हवन्.

विप्रेणामभितोऽविप्रः शूद्रादृतश्च योऽद्भुते ॥
 आमंत्रयितु-भोक्तारौ शुद्धेतामिन्द्रवेन तु ॥ १८४ ॥
 समानार्थी च यो गच्छेन्मात्रा सह सगोत्रजाम् ॥
 मातुलस्य वृत्तां चैव विप्रश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 पीतशेषं जलं पीत्वा भुक्तशेषं तथा घृतम् ॥
 अस्था मूत्र-पुटीषे तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १८७ ॥
 दुनिहस्ताश्च गोमांसमस्त्वामघमकामतः ॥
 पीत्वा चांद्रव्रतं कुर्यात्पावनं शुद्धिर्ह परम् ॥ १८८ ॥
 साग्निः सन्पञ्चयज्ञान्यो न कुर्वीत द्विजाधमः ॥
 परपाकरतो नित्यं आत्मपाकविधर्जितः ॥ १८९ ॥
 अदाता च सदा लुब्धः श्वपचः परिकीर्तितः ॥
 यो द्विजोऽभ्यान्नमदनाति स कुर्यादैन्यं व्रतम् ॥ १९० ॥
 गणिका-गणयोरन्नं यदन्नं बहुयोजकम् ॥
 सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९१ ॥
 अज्ञानं सस्यगभीयात्पुत्रजन्मनि यो द्विजः ॥
 सोऽभक्ष्यसममभाति द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९२ ॥
 महापातकिनामन्नं योद्यादज्ञानतो द्विजः ॥
 अज्ञानात्तत्कुरुष्वं तु ज्ञानाच्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९३ ॥
 प्रपात-विष-वह्नयम्बु-प्रव्रज्योद्वन्धनाशकात् ॥
 व्युतो हतश्च हंता च प्रत्यवासनिकाः स्मृताः ॥ १९४ ॥
 केचिदेताद्विशुद्धयर्थमिच्छन्ति व्रतमैदवम् ॥
 दक्षिणां सवृषां गां च दद्युश्च द्विजभोजनम् ॥ १९५ ॥
 गृहद्वारेऽतिथौ प्राप्ते तस्यादत्त्वा समद्भुते ॥
 अभोज्यमशनं तच्च भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ १९६ ॥
 सव्यहस्तस्थिते दमे यो द्विजः समुपस्पृशेत् ॥
 असृक्पानेन तुल्यं च पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १९७ ॥
 भुक्त्वा शय्यागतः पीत्वा विप्रश्चांद्रायणं चरेत् ॥
 अभक्ष्येण समं तद्वै प्रायश्चित्तं समं भवेत् ॥ १९८ ॥

१. B. E. and F. read °वाचकम् for °वाजकम्. २. These three verses are not given in A. ३. A. reads योऽभक्ष्यं च समभाति for सोऽभक्ष्यसममभाति.
 ४. B. D. E. and F. read समुपासते for समुपस्पृशेत्.

आसनारूढपादः सन्वत्स्रस्यार्धमधः कृतम् ॥ १९९ ॥
 धरामुत्सेन यो भुङ्क्ते द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १९९ ॥
 उद्धृत्य वामहस्तेन यत्किञ्चित्पिबते द्विजः ॥ २०० ॥
 दुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ २०० ॥
 स्पृष्टेन तेन संज्ञायाद्यदि तच्छ्रुतमश्रुते ॥ २०१ ॥
 चरन् चांद्रायणं शुद्धौ त्रीणि कृच्छ्राणि वा द्विजः ॥
 अश्रीयाद्येन स्पृष्टेन उच्छिष्टं चाश्रुते हि सः ॥
 चरेच्छांद्रायणं शुद्धयै त्रीणि कृच्छ्राणि च द्विजः ॥ २०१ ॥
 चांद्रायणं नवश्राद्धे पाराको मासिके मतः ॥
 न्यूनाब्दे पादकृच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥ २०२ ॥
 स्नानमन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥
 यः स्वैरिणोनां च पुनर्भुवां च यः कामचारिद्विजयोषितां च ॥
 रेतोधृतां पाकमनाय दद्याद्विप्रः स चंद्रव्रतकृच्छ्रुचिः स्यात् ॥
 वेदमन्यज्ञातचांडालो द्विजातेर्यदि तिष्ठति ॥
 ब्रह्मकूर्चं चरेन्मासं त्रिः स्नायी नियतेन्द्रियः ॥ २०३ ॥
 ओदांश्च घृततैलादीन्वस्त्राणि चासनानि च ॥
 बहिः कृत्वा दहेद्गृहं संशुद्धो भोजयेद्विजान् ॥ २०४ ॥
 गोविंशतिं वृषं चैकं तेषां दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 इमं च निष्कयं ब्रूयुः केऽपि चांद्रायणत्रयम् ॥ २०५ ॥
 अल्पपापस्य शुद्ध्यर्थं चरेत्सातंपनं व्रतम् ॥
 इमं च निष्कयं दद्यादित्येके मुनयो-विदुः ॥ २०६ ॥
 महापातक शुद्ध्यर्थं सर्वा निष्कृतयो नरेः ॥
 नृप-ग्रामेशधिदितैः कुर्वाणैः शुद्धिराप्यते ॥ २०७ ॥
 सुरा-मृग-पुरोवाणां लोढा त्वैकमकामतः ॥
 पुनः संस्कारकरणाच्छुद्धयेदाह पराशरः ॥ २०८ ॥
 अमस्यमक्षणो विप्रस्तथैवापेयपानकृतः ॥
 व्रतमन्यत्प्रकुर्वीत घदन्यन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २०९ ॥
 कुशा-ऽम्बा-ऽश्वत्थ-पालाश-बिल्वोदुम्बरवारिणा ॥
 पीतेन जायते शुद्धिः षड्भागेन न संशयः ॥ २१० ॥

१. A. reads चांद्रायणं च केचन for केऽपि चांद्रायणत्रयम्. २. B. D. E. and F. read अस्व for भस्व. ३. A. reads वा दोन्वषं for सातंपनं.
 ४. A. B. D. E. and F. read सर्वनिष्कृतयो for सर्वा निष्कृतयो.

द्रोण्यभूशीर-कुम्भाभः श्वस्पृष्टं केशोच्चारि च ॥
 पीत्वारण्ये प्रपातोऽयं पञ्चगव्यं पिबन्नुचिः ॥ २१२ ॥
 भाण्डस्थितमभोज्यान्नं पयो-दधि-घृतं पिबन् ॥
 द्विजातेरुपवासः स्याच्छूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥ २१३ ॥
 तत्तोयपीतजीर्णागः तत्तकृच्छ्रं चरेद्विजः ॥
 घाते तुतज्जले सद्यः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २१४ ॥
 रजकाद्युपानेन प्राजापत्यं बुधैः स्मृतम् ॥
 वाप्ते जले तदर्थं तु शूद्रः स्यात्पादकृच्छ्रकृत् ॥ २१५ ॥
 चाण्डालकूपानेन महदेनः प्रजायते ॥
 गोमूत्रयावकाहाराः शुद्धयेयुर्दिवसैस्त्रिभिः ॥ २१६ ॥
 घृतं दधि तथा दुग्धं गोष्ठे वाऽशौचसूतके ॥
 अभिचारस्य तद्भुक्त्वा भुक्त्वा वा शूद्रभोजनम् ॥ २१७ ॥
 क्षुपदां वा द्विजो जप्त्वा मानस्तोकमथापि वा ॥
 क्षुधातिपीडितः पश्चादिति ग्राह पराशरः ॥ २१८ ॥
 सूतकान्नं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रोपोषणाच्छुचिः ॥
 तोयपाने त्वसौ कुर्यात्पञ्चगव्यस्य चाशनम् ॥ २१९ ॥
 द्रोणाढकं तदर्थं वा प्रस्थं प्रस्थार्धमेव वा ॥
 घृतमुच्छिष्टसंस्पृष्टं प्रोक्षणाच्छुचितामियात् ॥ २२० ॥
 चरुपक्वं शृतं पक्वं अन्नं काकाद्युपाहतम् ॥
 तद्ग्रासस्नानसंख्यागात्पूतं हेमाम्बुसिचिनात् ॥ २२१ ॥
 केचिद्वदन्ति तज्ज्ञास्तु तस्याग्निनावच्छूदनम् ॥
 केचित्प्रणवयुक्तेन धारिणा प्रोक्षणं विदुः ॥ २२२ ॥
 केश-कोटकसंदुष्टं अन्नं मक्षिकयापि च ॥
 मृद्वसवारिणा तत्र क्षेतव्यं शुद्धिकारणम् ॥ २२३ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा क्षत्रिण्यापि शुद्ध्यया ॥
 अर्धकृच्छ्रं चरेत्पूर्वा तदर्थमपरा चरेत् ॥ २२४ ॥
 प्राजापत्यं विशः पत्या विट्पत्नी पादमाचरेत् ॥
 शूद्रास्पृष्टा चरेत्कृच्छ्रं शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥ २२५ ॥
 ब्राह्मण्या ब्राह्मणी स्पृष्टा उदक्योदक्यया च ते ॥
 चरेतां पादकृच्छ्रे द्वे कृते ज्ञाने विगुह्यति ॥ २२६ ॥

ब्राह्मणी क्षत्रियां स्पृष्ट्वा ब्राह्मणीव्रतमाचरेत् ॥
 भपरा क्षत्रियावास्तु धत्तव्यमेवमन्ययोः ॥ २२७ ॥
 रजस्वला तु संस्पृष्टा भ्य-विद्-शूद्रैश्च वायसैः ॥
 स्नानं यावन्निराहारं पंचगव्येन शुद्ध्यति ॥ २२८ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्ट्वा भद्रंजातंग-भिल्लकैः ॥
 गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण च शुद्ध्यति ॥ २२९ ॥
 उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा द्विजातिर्त्सी रजस्वलाम् ॥
 प्राजापत्येन संशुद्धयेन्नीर्णकृच्छ्रेण वा पुनः ॥ २३० ॥
 वदन्ति कवयः कश्चिदेतद्वोषधिशुद्धये ॥
 प्राजायामशतं चास्य पंचगव्यस्य भक्षणान् ॥ २३१ ॥
 उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्टो ब्राह्मण्युदक्यया चरेत् ॥
 प्राजापत्यं च गायत्रीमप्युतं नियतं सकृत् ॥ २३२ ॥
 क्षत्रिण्यादिभिरुच्छिष्टैः संस्पृष्टो व्रतमाचरेत् ॥
 अनुच्छिष्टस्तु तत्स्पर्शं स्नानकर्म यतः स्मृतम् ॥ २३३ ॥
 रजकादिकसंस्पर्शं द्विजन्मोदक्ययोषितः ॥
 प्राजापत्यं चरेद्विप्रा अन्याश्चरेयुरंशतः ॥ २३४ ॥
 उदक्यां ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियो वैश्यं षष्ठं च ॥
 त्रिरात्रोपोषितः प्राश्य गव्यमाज्यं शुचिर्भवेत् ॥ २३५ ॥
 क्षत्रिणीं चैव वैश्यां च जानन् गत्वा तु कामतः ॥
 चरेत्सांतपनं धिप्रस्तत्पापस्य विमोक्षकृत् ॥ २३६ ॥
 वैश्यां च क्षत्रियो गत्वा वैश्यश्च शूद्रिणीं तथा ॥
 प्राजापत्यं चरेतां ताविति प्राह पराशरः ॥ २३७ ॥
 उच्छिष्टा ब्राह्मणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
 अशुद्धा वा भवेत्तावद्यावन्नस्याहुपोषणम् ॥
 शुद्धा भवति सा तावद्यावत्पश्यति शीतगुम् ॥ २३८ ॥
 विप्रोप्य स्वजनीं वेद्यां महिष्युष्ट्रीमजां खरीम् ॥
 प्राजापत्यं चरेद्रत्या होकैकस्य विशुद्धये ॥ २३९ ॥
 शूद्रीं तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ॥
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति ॥ २४० ॥
 नृपोऽप्यस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 वैश्यपत्नीमसौ गत्वा कृत्वा सांतपनं शुचिः ॥ २४१ ॥

शूद्रां तु क्षत्रियो गत्वा गोमूत्रयावकाशनः ॥
 दशभिर्विवसैः शुद्धयेद्वैश्यः सोऽप्येवमेव हि ॥ २४२ ॥
 उत्तमागमनेऽनार्याः सर्वे ते स्युः कराम्निना ॥
 महापथं च संव्राज्याः स्वरयानेन योषितः ॥ २४३ ॥
 चाण्डालीमेव भिल्लानामभिगम्य सकृत्स्त्रियम् ॥
 चाण्डाल-मेव-भिल्लानामभिगम्य स्त्रियं नरः ॥
 शुद्धये पयोव्रतं कुर्यान्मासार्धमघ्नमर्षणम् ॥ २४४ ॥
 पतितां च द्विजाभ्यस्त्रीं प्राजापत्यं चरेद्विजः ॥
 तैलिकस्य स्त्रियं गत्वा तथा मद्यकृतः स्त्रियम् ॥ २४५ ॥
 अज्ञानाभिगतौ स्त्रीणां पुंसामनुलोमजस्य च ॥
 इमां निष्कृतिमिच्छन्ति घृतयोनिं च केचन ॥ २४६ ॥
 पितृव्य-भ्रातृजायां च मातृष्वसारमेव च ॥
 भगिनीं चैव धार्त्रीं च गत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ २४७ ॥
 षण्मासान् केचिदिच्छन्ति संगम्यैता विशुद्धये ॥
 कृच्छ्रं धर्मविदो विप्राः शुद्धिं तत्त्वार्थवेदिनः ॥ २४८ ॥
 गुरुपत्नीं द्विजो गत्वा मातृष्वसु-बुहितृषु ॥
 क्षिपेच्छुद्ध्यर्थमात्मानं क्षुसमिखे-द्वुताशने ॥ २४९ ॥
 उपाध्याय-नृपा-ऽऽचार्य-शिष्य-योषिद्व्रमी नरः ॥
 षण्मासान्कृच्छ्रचरणाच्छुद्धिमाह पराशरः ॥ २५० ॥
 कृतचाण्डालसंस्पर्शः शकृन्मूत्रकरो द्विजः ॥
 पद्मात्रोपोषणाच्छुद्धयेद्भुक्त्वा ऽऽचान्तो नवद्युभिः ॥ २५१ ॥
 ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य संशुद्धये केचित्प्रजापतिव्रतम् ॥
 पराङ्गं पञ्चगव्यं च केचिदाहुर्मनोषिणः ॥ २५२ ॥
 उच्छिष्टो ब्राह्मणः स्पृष्ट उच्छिष्टेन द्विजेन तु ॥
 आचम्यैव तु शुध्येतां विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ २५३ ॥
 क्षत्रियेण तु संस्पृष्टो ब्राह्मणो नक्तभोजनात् ॥
 वैश्येन चैव संस्पृष्टो नक्ताशी पञ्चगव्यपः ॥ २५४ ॥
 शूत्रेण तु च संस्पृष्टो पकरात्रोपवासकृत् ॥
 उच्छिष्टैः पुनरेतैस्तु प्रोक्तं द्विगुणमर्हति ॥ २५५ ॥

उच्छिष्टः शूद्रसंस्पृष्टः शुना वापि द्विजोत्तमः ॥
 उपोष्य पंचगव्येन शुद्धिः स्यादपरे बिदुः ॥ २५३ ॥
 अनुच्छिष्टोऽपि यस्पर्शास्नाति वर्णो विशुध्यते ॥
 उच्छिष्टः तस्य संस्पर्शे चरेत्प्रजापतिव्रतम् ॥ २५७ ॥
 रजकाद्यन्त्यजैः स्पृष्टः शब्दोक्तस्यार्धमाचरन् ॥
 उदक्या ब्राह्मणी कृच्छ्रात्प्राजापत्याद्यापरे ॥ २५८ ॥
 उदक्या ब्राह्मणी स्पृष्टा शुना वा वृषलेन वा ॥
 तावत्तिष्ठेन्निराहारा ज्ञात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥ २५९ ॥
 उदक्या सूतिका-म्लेच्छसंस्पर्शोऽस्तमिते रवौ ॥
 दिवाहृताम्बुना ज्ञात्वा शुद्धोद्विप्राभिसन्निधौ ॥ २६० ॥
 चन्दन्यपां पवित्रत्वं दिवा सूर्याशु-मार्दितैः ।
 चन्दयित्वा पवित्रत्वं मन्दार्करश्मि-वायुभिः ॥
 मुनयो धर्मवेत्तारो रात्रौ चंद्राशु-रश्मिभिः ॥ २६१ ॥
 सकृच्च ब्राह्मणः प्राप्य षडहं पंचगव्यकम् ॥
 हेम्नो दद्याच्च षण्मासान्दत्त्वा गां च विशुध्यति ॥ २६२ ॥
 पंचाहेन नृपः शुद्धोत्पंचमासान्ददच्च गाः ॥
 चतुर्भिर्दिवसैर्द्वैष्यन्नतुमीसान् गवा सह ॥ २६३ ॥
 श्यहेण तु चतुर्थस्तु ददन्मासत्रयं च गाम् ॥
 सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्ध एतदाह पराशरः ॥ २६४ ॥
 रक्तं भिःसार्यं विप्रस्य कामतोऽकामतोऽपि वा ॥
 गायत्र्यष्टसहस्रेण जप्तेन तु भवेच्छुचिः ॥ २६५ ॥
 यो यस्य हरते भूमिं हेम गामभ्वमेव वा ॥
 स तं यन्मात्रसाद्यापि तदुक्तः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २६६ ॥
 आख्याय भूभृते वापि तेन संशोधितः शुचिः ॥
 द्रव्यदण्डाद्विमुक्तिर्वा तपसा वा शुचिर्नरः ॥ २६७ ॥
 निराहाराज्जायते च एतदाहुर्मेनीषिणः ॥
 विनिर्गता यदा शूद्रादुदक्यान्ते व्यवस्थिताः ॥ २६८ ॥

१. A. reads एकरात्रोपवासेन for उपोष्य पंचगव्येन, B. D. E. and F. also read the same. २. Except B. read °मासान् for °मासान्. ३. A. C. and F. read हेममाददच्च for ददन्मासत्रयं. ४. A. only reads सकृद्वनस्पृष्टेन for सकृत्स्पर्शाद्भवेच्छुद्धः. ५. These 5 lines are not given in B. D. E. and F.

तदा द्विजैस्तु द्रष्टव्य इति धर्मविदो विदुः ॥
 दुःस्वप्नदर्शने चैव घाते वा क्षुरकर्मणि ॥
 मैथुने कटधूमे च सद्यः ज्ञानं विधीयते ॥ २६९ ॥
 चिंतां च चितिकाष्ठं च यूपं चण्डालमेव च ॥
 स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ २७० ॥
 श्व-जम्बुक-वृकाद्यैश्च यदि दृष्टो भवेन्नरः ॥
 सचैलो जलमाविश्य दत्वाज्यं शुद्धिमर्हति ॥ २७१ ॥
 भूतो घ्राणावलीढस्य नलैर्विलिखितस्य च ॥
 येतीनां दर्शनं कार्यमग्निना चोपचूलनम् ॥ २७२ ॥
 अवज्ञां तु गुरोः कृत्वा नक्तं तस्य च भोजनम् ॥
 नक्षत्रदर्शनं त्वन्य इति प्राह पराशरः ॥ २७३ ॥
 कुमारी तु शुना स्पृष्ट्वा जम्बुकेन वृकेण वा ॥
 यां दिशं व्रजते सूर्यस्तां दिशं सा विलोकयेत् ॥ २७४ ॥
 दिवसे तु यदा ग्रामे शुना स्पृष्टो भवेद्भिजः ॥
 विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २७५ ॥
 चातुर्वर्ण्यान्तु या नारी कृताभिगमनापि च ॥
 प्रक्षाल्य नाभितो ऽधस्तादाचान्तस्तु शुचिर्नरः ॥ २७६ ॥
 विप्रे मैथुनेनि ज्ञानं केचिद्राक्षि शिरोविना ॥
 नाभिं यावत् विशस्तद्वल्लिङ्गं शौचोऽन्त्यजः शुचिः ॥ २७७ ॥
 अभिगच्छन्नुतार्थं च ऋतावृत्तौ स्त्रियं द्विजः ॥
 न च कुर्वीत स ज्ञानं नाभेरधस्तु शोधयेत् ॥ २७८ ॥
 त्वङ्गारं तु गुरोः कृत्वा हुंकारं तु गरीयसः ॥
 प्रसाद्येतावनश्नन्स्यात्स्नात्वा शुद्धो द्विजोत्तमः ॥ २७९ ॥
 विवादे शास्त्रतो जित्वा जंयो यस्य न जायते ॥
 स्मशाने जायते तस्य तमोभावेन दुष्कृतम् ॥ २८० ॥

१. B. D. E. and F. read तिला वसूनि काष्ठानि अन्त्यजस्यापि वैश्मनः for the given line in the original. २. A. reads भक्षिः प्रक्षालनं for यतीनां दर्शनं. ३. A. B. D. E. and F., read दृष्टा for स्पृष्टा. ४. A. reads चातुर्वर्णा-शुचिर्नारी and B. reads चातुर्वर्ण्यशुचिर्नारी, D. E. and F. also read the same as B. ५. A. reads लिङ्गशौचातिकं for लिङ्गशौचोऽन्त्यजः. ६. A. reads अवश्यं for अनश्नन्. ७. A. reads भयं for जयो.

ताडयित्वा तूणेनापि स्कन्धे वाऽऽबध्य रज्जुना ॥
 कलहादपि निर्जित्य तं प्रसाद्य विशुद्ध्यति ॥ २८१ ॥
 अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽस्यान्तरशोणिते ॥ २८२ ॥
 प्रेतमूढा च दग्धा च शुद्धिः क्षानाद्विजन्मनाम् ॥
 उपवासने चैकेन ब्रह्मकूर्चं च पावनम् ॥ २८३ ॥
 प्रेतीभूतं च यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
 अनुगच्छेन्नोयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २८४ ॥
 त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २८५ ॥
 अंगुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षलवणं तथा ॥
 मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥ २८६ ॥
 कृत्वाऽन्यतममेतेषां शुद्धयर्थमात्मनो हितम् ॥
 चरेच्छशिब्रतं विप्र इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ २८७ ॥
 केचिद्वदन्ति मुनयः कृच्छ्रं सातपथं तथा ॥
 तदर्द्धं पादकृच्छ्रं वा प्राहुरन्ये द्विजोत्तमाः ॥ २८८ ॥
 अर्धोच्छिष्टो द्विजोऽज्ञानाद्यात्ययं नहि किञ्चन ॥
 भुक्त्वाऽनाचस्य वा कुर्याद्विष्मूत्रं केह निष्कृतिः? ॥ २८९ ॥
 नकोपवासी बाह्ये तु अन्यत्र द्विगुणं चरेत् ॥
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्र्याः शुद्धिमर्हति ॥ २९० ॥
 अर्धोच्छिष्टो द्विजः स्पृष्टः शुना वा वृषलेन वा ॥
 नक्षत्रदर्शनेऽभ्रीयात्पञ्चगव्यपुरस्सरम् ॥ २९१ ॥
 अर्धोच्छिष्टाश्च विप्राद्याः श्वोच्छिष्टैः शूद्रसंस्पृशः ॥
 उपवासेन शुद्धयेयुः पञ्चगव्यस्य पानतः ॥ २९२ ॥
 श्व-काकी-काकसंस्पृष्टो भुञ्जानो ब्राह्मणश्च यः ॥
 तदन्नस्य परित्यागं कृत्वा ज्ञानेन शुद्ध्यति ॥ २९३ ॥
 विना यज्ञोपवीतेन भोजनं कुरुते यदि ॥
 अथ मूत्र-पुरीषे वा रेतःसेचनमेव वा ॥ २९४ ॥
 त्रिरात्रोपोषितो विप्रः पादकृच्छ्रं तु भूमिपः ॥
 अहोरात्रोपितो वैश्यः शुद्धिरेषा पुरातनी ॥ २९५ ॥

विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतभाषणम् ॥
 वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं ध्रुवणं स्पृशेत् ॥ २९६ ॥
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं वसति पावकः ॥
 अंगुष्ठे दक्षिणे पाणौ तस्मात्सेन च स स्पृशेत् ॥ २९७ ॥
 प्रेक्षणं शशिनोऽर्कस्य ब्रह्मेश-विष्णुसंस्मृतिम् ॥
 गायत्र्याः शत-साहस्रं सर्वपापहरं स्मृतम् ॥ २९८ ॥
 गायत्र्यष्टसहस्रं तु ब्रह्महत्याविशोधनम् ॥
 शुद्धवधे द्विजाग्र्यस्य गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ २९९ ॥
 * राक्षः पंचसहस्रं तु स्याद्विशश्च तदर्धकम् ॥
 योगेन गर्तशोलस्तु यदि वा स्यात्सदा नरः ॥ ३०० ॥
 विप्रैश्च सम्मन्त्राचारस्तापुमौ सर्वदा शुची ॥
 मक्षिकां सन्ततीर्धारा विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः ॥
 स्त्रीमुखं बाल-वृद्धौ च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३०१ ॥
 आत्मस्त्रीह्यात्मबालश्च आत्मवृद्धस्तथैव च ॥
 आत्मनः शुचयः सर्वे परेषामशुचीनि तु ॥ ३०२ ॥
 उत्पन्नमातुरे स्नानं दशकृत्वस्त्वनातुरः ॥
 स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धयेत्स आतुरः ॥ ३०३ ॥
 विवाहोत्सव-यज्ञेषु संप्रामे जलसंभवे ॥
 पलायने तथारण्ये स्पर्शदोषो न विद्यते ॥ ३०४ ॥
 आद्यसङ्गी समो दोषी सङ्गसङ्गी तदर्धतः ॥
 तत्सङ्गी तृतीयभागी तुरीयस्तु न दोषभाक् ॥ ३०५ ॥
 आद्यस्प्रष्टुर्मेधेत्स्नानं द्वितीयस्यापि तत्स्मृतम् ॥
 शिरः प्रोक्षणमन्येषामन्यत्राऽऽचमनं स्मृतम् ॥ ३०६ ॥
 पलाश-शिशिपाकाष्ठदन्तधावनकृन्नरः ॥
 दिवाकीर्तिसमस्तापत् द्यावद्भ्रां नैव पश्यति ॥ ३०७ ॥
 पद्माश्म-लोहं फल-काष्ठ-चर्म-
 भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात् ॥

१. A. B. D. E. and F. read °वि° for °अष्ट°. २. Only A. reads
 गति° for गत°. ३. A. and C. read तापुमौ सर्वदा स्याद्विप्रौ निश्चितं सर्वकर्म-
 क्ष १. ४. A. reads this line thus:-पलायने वनेऽरण्ये स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ।
 ५. F. substitutes दुष्यते for विद्यते. ६. B. reads भाण्डस्थले वा स्वयमेव
 शौचम् for भाण्डस्थतोयैः स्वयमेव शौचात्.

पुंसां निशास्वध्वनि निःसन्नानां
 स्त्रीणां च शुद्धिविहिता सदैव ॥ ३०८ ॥
 ज्ञानं स्पृष्टेन येन स्यात्काष्ठाद्यैर्यदि तत्स्पृशेत् ॥
 नावारोहणवत् स्पर्शो तत्रोपस्पर्शनाच्छुचिः ॥ ३०९ ॥
 स्लेच्छ-लृताशनास्पर्शं श्रेत्रे वा यदि वा स्थले ॥
 उपस्पृशेत् शिरः प्रोक्ष्य संशुद्धो जायते द्विजः ॥ ३१० ॥
 वस्त्रसंस्पर्शने तस्य सच्चैलाङ्गावेगाहनम् ॥
 अङ्गस्पर्शनवत्तस्य वदन्ति द्विजसत्तमाः ॥ ३११ ॥
 चाण्डालोदकसंस्पृष्टः शुद्धः स्नानेन जायते ॥
 तथा तद्गाण्डसंस्पर्शो ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१२ ॥
 उदक्या स्पर्शने ज्ञानमंशुकेनान्तराऽपि वा ॥
 तत्स्पृष्टेऽपि भवेत्ज्ञानं तुल्याः सर्वा रजस्वलाः ॥ ३१३ ॥
 संस्पर्शो मेद-मिल्लानां तथैव ब्रह्मघातिनाम् ॥
 पतितानां च संस्पर्शो ज्ञानमेव विधीयते ॥ ३१४ ॥
 रजस्वलादिसंस्पर्शो उपस्पर्शनमेव च ॥
 उदक्यायास्त्रितोयेऽह्नि केचिदाचमनं विदुः ॥ ३१५ ॥
 प्रथमेऽह्नि चाण्डाली द्वितोये ब्रह्मघातिनी ॥
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे तु विशुध्यति ॥ ३१६ ॥
 पुरुहूतः पुरा दैत्यं त्रिशीर्षाख्यं जघान यत् ॥
 तद्वधे ब्रह्महत्यायाः स्त्रीणां स प्रददौ फलम् ॥ ३१७ ॥
 आसां तत्प्रभृति स्त्रीणामस्पृश्यत्वं सदा भवेत् ॥
 अंशौर्दिनत्रयं ह्येतच्छुक्र-गुर्वादिकल्पितम् ॥ ३१८ ॥
 शबराश्च पुलिन्दाश्च केवर्ताश्च नटास्तथा ॥
 एतान् रजकसन्तुल्यान् केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ३१९ ॥
 रजक्याद्यभिगम्यत्वे वैद्या गो-मूत्र-यावकम् ॥
 चरन्ति षड्गुणाहोभिः कृच्छ्रं वा द्विगुणं भवेत् ॥ ३२० ॥
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विड्जाता शूद्रास्तेऽनुक्रमेण तु ॥
 क्रमातिक्रमतश्चान्ये मेच्छान्त्यवर्णसंभवाः ॥ ३२१ ॥
 भोज्याशनास्तु सच्छूद्रा अभोज्यान्नाः परे स्मृताः ॥
 आमाशनानि भोज्यानि शृतमुच्छिष्टमुच्यते ॥ ३२२ ॥

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः ॥
 भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ ३२३ ॥
 पर्युषितं चिरस्थं च भोज्यं स्नेहसमन्वितम् ॥
 यव-गोधूम-भाषाणां स्नेह-गोरसधिक्रयः ॥ ३२४ ॥
 आपद्गतो द्विजोऽभीयाद्रुहोयाद्वा यतस्ततः ॥
 न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३२५ ॥
 ज्ञापितं शूद्रगोहेऽन्नं कटु पक्वं च यद्भवेत् ॥
 नीत्वा नद्यंतिके तद्वै प्रोक्ष्य भुञ्जन्न दोषभाक् ॥ ३२६ ॥
 गायत्र्योङ्कारपूताभिः केचिदद्भिश्च प्रोक्षणम् ॥
 मन्यन्ते विष्णुमन्त्रेण कैलिधर्मं समाश्रिताः ॥ ३२७ ॥
 आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ॥
 म्लेच्छभाण्डास्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥ ३२८ ॥
 आभीरभाण्डसंस्थानि पयो-दधि-घृतानि च ॥
 तावत्पूतं हि तद्भाण्डं यावत्तत्र तु तिष्ठति ॥ ३२९ ॥
 पूतानि सर्वपण्यानि कारुहस्तस्थितानि च ॥
 अदत्तानि च भक्ष्याणि यत्नतस्तु द्विजातिभिः ॥ ३३० ॥
 सर्वस्वोपस्करैर्युक्ता शय्या रक्षांशुकानि च ॥
 पुष्पाणि चैव शुध्यन्ति प्रोक्षितानि न संशयः ॥ ३३१ ॥
 अलेपं मृण्मयं भाण्डं भाण्डसंचयमेव च ॥
 प्रोक्षणादेव शुध्येत सलेपमभित्तापनात् ॥ ३३२ ॥
 कांस्यं च भस्मना शुध्येत् मद्य-मांसविर्वाजितम् ॥
 सुरा-मूत्र-पुरीषाभ्यां शुध्यते ताप-लेपनैः ॥ ३३३ ॥
 अलितं मद्य-मूत्राद्यैस्ताम्रमस्लेन शुष्यति ॥
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा नद्यश्च वेगसंयुताः ॥ ३३४ ॥
 अवैगमपि यद्गूरि सरिद्धारि हृदे च यत् ॥
 सकृदस्पृश्यसंस्पृष्टं न दुष्यति च तत् नृदः ॥ ३३५ ॥
 सत्येन पूयते वाणी धर्मः सत्येन वर्धते ॥
 तस्मात्सत्यं हि वल्गव्यमात्मशुद्ध्यै द्विजातिभिः ॥ ३३६ ॥
 रथ्याकर्दम-तोयानि नावः पथि तृणानि च ॥

१. B. reads अपितं for ज्ञापितं; while A. reads अपितं for ज्ञापितं.
 २. A. reads कालधर्मं for कैलिधर्मं. ३. A. reads रक्ष्याणि for भक्ष्याणि.
 ४. A. reads 'बुडनात्' for 'तापनात्'. ५. A. reads 'लेखनैः' for 'लेपनैः'.
 ६. A. reads सन्निरा. for तन् नृदः.

मारुतार्केण शुष्यन्ति निशि चंद्रर्क्ष-मारुतैः ॥ ३३७ ॥
 यथासम्भवमुक्तानि प्रायश्चित्तानि सत्तम ॥
 उक्तानुक्तानि सर्वाणि ज्ञातव्यानि द्विजातिभिः ॥ ३३८ ॥
 प्रायश्चित्सं न यत्प्रोक्तं धर्मशास्त्रप्रवक्तृभिः ॥
 द्विजैस्तत्र प्रकल्प्यं स धर्मशास्त्रार्थचिन्तकैः ॥ ३३९ ॥
 उक्ता मया निष्कृतवः समासान्
 संशुद्धये वर्णचतुष्टयस्य ॥
 व्रतानि तेषां विहितानि यानि
 वक्ष्याम्यतस्तानि निबोधयेति ॥ ३४० ॥ •

इति श्री बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहि-
 तायां प्रायश्चित्तनिर्णयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

व्रतान्यथ प्रवक्ष्यामि ह्येन्द्रवादिक्रमेण तु ॥
पापक्षयः कृतैर्यैः स्याद्धर्मार्थे तु महोदयः ॥ १ ॥
चन्द्रगृह्याऽभियात् प्रासान् शुक्ले कृष्णे च न्हासयेत् ॥
चन्द्रक्षये न भोक्तव्यं यद्येवमध्यं शशिव्रतम् ॥ २ ॥
विपरीतक्रमेणोभ्रादावादाय न्हासयेत् ॥
वर्धयेदन्यपक्षे तु पिपीलीमध्यमैन्दवम् ॥ ३ ॥
अष्टावष्टौ समभ्रीयात्सव्रतो प्रतिवासरम् ॥
अष्टप्रासिकमित्येतच्चान्द्रायणमथापरम् ॥ ४ ॥
शतद्वयं तु पिंडानां चत्वारिंशत्समन्वितम् ॥
मासेनैवोपभुंजीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ५ ॥
चतुरः प्रातरभ्रीयात्सायं प्रासांश्च तावतः ॥
शिशुचान्द्रायणं तत्रैः प्रोक्तं पापप्रणोदनम् ॥ ६ ॥
मध्यन्दिने यदभ्रीयादष्टौ प्रासान् दिनंप्रति ॥
चान्द्रायणं यतीनां तु व्रतत्रैः परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥
शिखण्डसम्भितान् प्रासान् चन्द्रव्रती प्रयोजयेत् ॥
दोषः स्यादन्यथाभावे तस्मादुक्तं समाश्रयेत् ॥ ८ ॥
एकभुक्तैश्च नक्तैश्च तथैवाऽयाचितैरपि ॥
उपवासैश्चतुर्भिश्च कृच्छ्रः षोडशभिर्दिनैः ॥ ९ ॥
उष्णं जलं पयः सर्पिरैकैकं च त्र्यहं पिबेत् ॥
वायुभक्षरुयहं तिष्ठेत्तत्तकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ १० ॥
पलमेकं जलं पीत्वा पलमेकं तथा पयः ॥
पलमेकं तथाज्यस्य मानमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ११ ॥
एतन्निगुणितं तत्त्रैर्महासांतपनं स्मृतम् ॥
प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १२ ॥

१. B. reads मध्ये शशिव्रतं चरेत् for यद्यमध्यं शशिव्रतम्. २. A. reads
पितृनाश° for °नामनाश°.

पद्मोदुम्बर-राजीव-बिल्वपत्रं कुशोदकम् ॥
 प्रत्येकं प्रत्यहं प्राश्य पर्णकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥
 प्रत्येकं प्रत्यहं गव्यं मूत्रं शकृत्पयो दधि ॥
 घृतं कुशोदकं पीत्वा उपवासश्च तत्समः ॥ १४ ॥
 एभिः सप्ताशनैरुक्तं दिव्यं सान्तपनं द्विजैः ॥
 सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥
 पतञ्जलि त्रिगुणं तज्ज्ञैर्महासान्तपनं स्मृतम् ॥
 प्राजापत्यं च कृच्छ्रं च पराकस्त्रिगुणो महान् ॥ १६ ॥
 एकभुक्तं च नक्तं च अयाचितविशेषणे ॥
 पादकृच्छ्रोऽयमुद्दिष्टः स्त्रिगुणं प्रजापतिव्रतम् ॥ १७ ॥
 अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः ॥ १८ ॥
 दिनैर्द्वादशभिः प्रोक्तः पराकः समुपोषितैः ॥
 एक-द्वयह-त्र्यहादीनि नक्तं चैव यथाश्रुतम् ॥ १९ ॥
 सम्प्राश्य तिलपिण्याकं तक्रं तोयं कुशोदकम् ॥
 पञ्चमे ह्युपवासः स्यात्सौम्यकृच्छ्रोऽयमुच्यते ॥ २० ॥
 चान्द्रायणे च कृच्छ्रे च त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 ज्ञानद्वयं तु कर्तव्यं व्रतेष्वेवापरेषु च ॥ २१ ॥
 शक्तिं ज्ञात्वा शरीरस्य ज्ञानं कार्यं तथा व्रतम् ॥
 असामर्थ्ये तु कायस्य याच्यः पर्षदनुग्रहः ॥ २२ ॥
 ब्रह्मकूर्चं प्रयक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥
 कृतेन येन मुच्यन्ते प्राणिनः सर्वकिल्बिषैः ॥ २३ ॥
 नीलिकायास्तु गोर्मूत्रं कृष्णायाः शकृदुद्धरेत् ॥
 पयस्त्वतिसुवर्णायाः पीतायाश्च तथा दधि ॥ २४ ॥
 कपिलाया घृतं तद्वन्महापातकनाशनम् ॥
 अभावे सर्ववर्णायाः कपिलायाः समुद्धरेत् ॥ २५ ॥
 पलानि पञ्च मूत्रस्य अङ्गुष्ठार्धं तु गोमयम् ॥
 क्षारं सप्तपलं ग्राह्यं तथा दध्नः पलत्रयम् ॥ २६ ॥
 घृतं चाष्टपलं ग्राह्यं पलमेकं कुशाम्भसः ॥
 मन्त्रैः सर्वाणि चैतानि अभिमन्याथ मिश्रयेत् ॥ २७ ॥

१. A. reads दिनैः for दिव्यं. २. This verse is not mentioned in A;
 ३. A. reads विभम् for व्रतम्.

गायत्र्या चैव गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥
 आप्यायस्वेति धै क्षोरं दधिकाव्णस्तथा दधि ॥ २८ ॥
 तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥
 निष्पन्नं पंचगव्यं च पात्रेषु क्रमतः पिबेत् ॥ २९ ॥
 मध्यमेन पलाशस्य तत्पत्रेण पिबेद्विजः ॥
 द्वितीयं पद्मपत्रेण ब्रह्मपत्रेण चापरे ॥ ३० ॥
 चतुर्थं ताम्रपात्रेण तत्पिबेद्वतकृद्विजः ॥
 आलोढ्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन च ॥ ३१ ॥
 षड्वृत्य प्रणवेनैव प्राशयेत्प्रणवेन तु ॥
 विष्णुं संस्त्रापथेद्भक्त्या पंचगव्येन चार्चयेत् ॥ ३२ ॥
 कूष्माण्डैर्जुहुयान्मन्त्रैः पञ्चगव्यं हुताशने ॥
 सव्याहृत्या च गायत्र्या तथैव प्रणवेन च ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मकूर्चमिदं प्रोक्तं व्रतं पंचदिनात्मकम् ॥
 पञ्चगव्यं च सम्प्राप्य पंचरात्रोपवासकृत् ॥ ३४ ॥
 नक्तेन वा समभ्रीयाद्यावच्छक्त्या दिनानि च ॥
 पाश्चाहिकं पारणकं व्रतस्यास्य प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
 निर्दहेत्सर्वपापानि ब्रह्मकूर्चमिदं स्मृतम् ॥
 अन्ये वदन्ति कवय उपवासंविना व्रतम् ॥ ३६ ॥
 जप-होमादि कर्तव्यं देवतार्चनमेव वा ॥
 पञ्चगव्यं च होतव्यं पञ्चगव्यं समभ्रियात् ॥ ३७ ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत्तावद्यावत्कुर्यादिदं व्रतम् ॥
 यत्त्वगस्थिगतं पापं विद्यते पुरुषस्य च ॥ ३८ ॥
 ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं समिद्धोऽग्निरिवेन्धनम् ॥ ३९ ॥
 यावन्ति पापानि भवन्ति पुंसां देवादकामादपि कामतो वा ॥
 उक्तानि तेषां मुनिना व्रतानि शुद्ध्यर्थमेतान्यपराणि चैवम् ॥ ४० ॥
 धर्मार्थमेतानि कृतानि पुंसां दद्युर्दिवौकस्त्वविमुक्तसिद्धिः ॥
 अत्रापि पूज्यत्वमशेषलोकैस्तेजःशरीरी विचरन् विभाति ॥ ४१ ॥
 यस्यास्ति भोतिः पुरुषस्य पापादिच्छेद्य कर्तुं क्षयमेनासां च ॥
 प्रीत्येव तं च व्रतदानजप्यं प्रोद्दिश्यमेतन्न तदन्यतस्तु ॥ ४२ ॥
 वदन्ति दानं मुनयः प्रधानं लौ युगे नान्यदिहास्ति किञ्चित् ॥
 विशोधने सर्वमिहापि पूज्यं वदामि तस्मादथ दानधर्मान् ॥ ४३ ॥
 इति बृहत्पाराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 ऐन्दवादिब्रतनिर्णयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

दानानि विधिना सार्धं जगौ यानि पराशरः ॥
ध्यासस्य तानि वक्ष्यामि श्रूयतां द्विजसत्तमाः ॥ १ ॥
दानेन प्राप्यते स्वर्गो दानेन सुखमश्नुते ॥
इहामुत्र च दानेन पूज्यो भवति मानवः ॥ २ ॥
न दानात् परमो धर्मस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
तस्माद्दानं प्रदातव्यं यथाशक्त्या सदा नरैः ॥ ३ ॥
मुमुक्षवोऽपि योगीशा भिक्षादानोपजीविनः ॥
अन्नं तोय-समायुक्तं पृथगेते तथैव च ॥ ४ ॥
तोयमन्नं च वाञ्छन्ति किं पुनः सानुरागिणः ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तं गृहं च गृहमातृकम् ॥ ५ ॥
वृषादियुक्तं सौरं च वृषमेकं तथैव च ॥
गृह्याग्निना प्रदानेन गोप्रदानं तथैव च ॥ ६ ॥
सौरमेयीं द्विवक्त्रां च तिलधेनुमतः परम् ॥
घृतधेनुं पयोधेनुं हेमधेनुं हविस्तरम् ॥ ७ ॥
कृष्णाजिनप्रदानं च वाजिस्यन्दनमेव च ॥
एकवाजिप्रदानं च तथा तस्य परिग्रहः ॥ ८ ॥
सुखासनानि यानानि हस्ति रथं तथा गजम् ॥
एकहस्तिप्रदानं च कन्यादानफलं तथा ॥ ९ ॥
भूमिदानफलं चैव तुलापुरुषमेव च ॥
होम-रूप्यप्रदानं च मणिकादिसमन्वितम् ॥ १० ॥
अपु-सोसक-ताम्रादिसर्वधातुप्रदानवत् ॥
नक्षत्र-तिथि-योगेषु यद्यत्तद्दानजं फलम् ॥ ११ ॥
विद्यादानफलं चैव प्राणदानं तथैव च ॥
अभयादिकदानानि प्रतिग्रहे यथा विधिः ॥ १२ ॥

A. reads स्वर्गो° for सर्वो°. २. A. B. D. E. and F. read गृहप-
ग्यायाः for गृह्याग्निना.

इष्टा-पूतौ कलोपेतौ सर्वे विस्तरतो मया ॥
 शक्तिसूनोः श्रुतं पूर्वं क्रमात्कथयतः शृणु ॥ १३ ॥
 गो-हिरण्यादिदानानां सर्वेषामप्यनुत्तमम् ॥
 अन्नदानमपेक्षन्ते सर्वेऽपि हि दिवौकसः ॥ १४ ॥
 अन्नार्थं मातरिश्वायमन्नार्थं च तथाऽनलः ॥
 अन्नार्थं सविता देवो वाति ज्वलति भासते ॥ १५ ॥
 अन्नकामः ससर्जैर्दं विधिरप्यखिलं जगत् ॥
 अन्नात्परतरं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ॥ १६ ॥
 दद्यादहरहस्तस्मादन्नं विप्राय मानवः ॥
 श्रुतं वा यदि वा चामं स स्वर्गे सुखं मेधते ॥ १७ ॥
 शोभनान् संभृतान् कुम्भान् पक्वान्नपरिपूरितान् ॥
 अपूपैर्मोदकाद्यैश्च दत्त्वा दिवि सुखं वसेत् ॥ १८ ॥
 मणिकं कलशान्वाऽपि यः पूरयति शक्तिः ॥
 सुशुभान्निर्दिष्टजौकस्तु संपूर्णोऽशौ दिवं व्रजेत् ॥ १९ ॥
 द्विजान् यः पाययेत्तोयं अन्यानपि पिपासितान् ॥
 प्रपां तु कारयेद्ग्रीष्मे देवलोकमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
 यद्वातृणादिकं दद्याद्वर्षासु च प्रतिश्रयम् ॥
 पादाभ्यङ्गं तथैधांसि शीते प्रावरणानि च ॥ २१ ॥
 उपानत् पादुके चैव ददत्कामानवाप्नुयात् ॥
 सप्तधान्यसमायुक्तं सर्वं ज्ञेयमग्नितम् ॥ २२ ॥
 सर्वोपस्करसंयुक्तं सर्वालंकारभूषितम् ॥
 हिरण्य-गो-वृषा-ऽश्वैश्च तूली-शय्योपधानकैः ॥ २३ ॥
 वरस्त्रोभूषणैर्युक्तं सकांस्यं ताम्रभाजनम् ॥
 कण्डण्यादिसमायुक्तं ददत् पात्राय मानवः ॥ २४ ॥
 पक्केष्टकचितं कृत्वा सर्वलक्षणसंयुतम् ॥
 मृगमयं वा तथा सद्यः कृत्वा चाक्षमयं तथा ॥ २५ ॥
 दत्त्वा स्थानमवाप्नोति प्राजापत्यमसंशयम् ॥
 प्राकारा यत्र सौवर्णो गृहाण्युच्चैस्तराणि च ॥ २६ ॥
 माणिक्य-गारुडैर्वज्रैर्मौक्तिकैर्भूषितानि च ॥
 देवकन्यासहस्रेण स वृतो गीत-नृत्यकैः ॥ २७ ॥

सेव्यमानोऽप्सरःसङ्घैः प्राजापतिसमं वसेत् ॥
 अनङ्घ्रवाहौ च धूर्वाहौ बलघन्तौ सुलक्षणौ ॥ २८ ॥
 तरुणौ सुविषाणौ च घंटाभरणभूषितौ ॥
 अदुष्टावेकघर्णौ तु सशिरौ दक्षिणान्वितौ ॥ २९ ॥
 य आहूय द्विजाभ्याय श्याङ्गत्तया तु मानवः ॥
 सोऽनङ्घ्रिद्रोमतुल्यानि स्वर्गे वर्षाणि तिष्ठति ॥
 अप्सराभिर्वृतो नित्यं सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ ३० ॥
 एकोऽपि हि वृषो देवो धूर्वहः शुभलक्षणः ॥
 अरोगश्चापरिक्लिष्टो यस्मात्स दशगोसमः ॥ ३१ ॥
 एकेन दत्तेन वृषेण यस्माद्भवन्ति दत्ता दश सौरभंयाः ॥
 माहेय्यतो यद्वरणीसमानात्तस्माद्वृषात् पूज्यतमोऽस्ति नान्यः ॥ ३२ ॥
 गृष्टिदानं प्रवक्ष्यामि यथा देयं द्विजातिभिः ॥ ॥
 यो विधिर्दक्षिणायाश्च तथा सर्वं निबोधत ॥ ३३ ॥
 एकरात्रोषितः स्नातो गोदाता पञ्चगव्यपः ॥
 पञ्चामृतेन संस्नाप्य सम्पूज्य गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥
 सवत्सां वस्त्रसंयुक्तां सितयज्ञोपवीतिनीम् ॥
 सुविषाणां सुरूपां च सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ ३५ ॥
 हेमकल्पितशृंगां च सुरूप्यचरणाप्रकाम् ॥
 पयस्विनीं सुशीलां च हिरण्योपरिसंस्थिताम् ॥ ३६ ॥
 प्रत्यङ्मुखाय विप्राय गृष्टिं तां च उदङ्मुखीम् ॥
 त्वमिमां प्रतिगृह्णीयाः प्रीतोऽस्तु केशधोऽनया ॥
 इति द्वयोदकं हस्ते पदान्यष्टौ विसर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 व्यावर्तेत ततः पञ्चात्प्रणश्य शिरसा द्विजम् ॥
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥ ३८ ॥
 स विष्णुप्रीणनाद्याति विष्णुलोकमसंशयम् ॥
 आत्मनः पुरुषान् सप्त प्रागधस्ताच्च सप्त च ॥
 आत्मानं सप्तजन्मोत्थात्पापाद्विमोचयेन्नरः ॥ ३९ ॥
 पदे पदे तु यज्ञस्य गोर्वत्सस्य च मानवः ॥
 फलमाप्नोति विप्रेन्द्राः शुश्रूषितपुरा हरेः ॥ ४० ॥
 सर्वकामसमृद्धात्मा सर्वलोकेषु पूजितः ॥
 नान्नाप्यघौघहन्ता च याचविन्द्राश्चतुर्दश ॥ ४१ ॥

इक्ष्वाकुणा तथा चान्यैर्बहुधा वसुधाधिपैः ॥
 यैर्या नृभिरियं दत्ता जमुस्तेऽपि च विष्टपम् ॥ ४२ ॥
 पश्यन्ति द्रोयमानां ये ये भवन्त्यनुमोदकाः ॥
 तेऽपि पापाद्विनिर्मुक्ता विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ ४३ ॥
 पादद्वयं मुखं योऽन्यां प्रसवन्त्याः प्रदृश्यते ॥
 तदा च द्विमुखो गौः स्याद्देया यावन्न सूयते ॥ ४४ ॥
 क्षोणीतुल्या तदा सा गौः सर्वैरुक्ता मुनीश्वरैः ॥
 सोऽपि प्राग्विधिना देया सकांस्यदोहना द्विजाः ॥ ४५ ॥
 एकत्र पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना ॥
 तस्या गौर्ज्यायसी साक्षादेकत्रोभयतोमुखी ॥ ४६ ॥
 गोवत्सस्य च लोमानि यावत्संख्यानि सत्तमाः ॥
 तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि ध्रुवं ब्रह्मजने वसेत् ॥ ४७ ॥
 अरोगामपरिक्लिष्टां धेनुं गामथ वापि च ॥
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति यावदाभूतसंक्षयम् ॥ ४८ ॥
 तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीणनाय हरैरिमाम् ॥
 यथा तुष्यति गोविन्दो दत्तया नु गवाऽनघ ॥ ४९ ॥
 ब्रह्मादिघर्णहा गोघ्नः पितृमातृसुहृद्ब्रथात् ॥
 अग्निदो गुरुहा चैव तथैव गुरुतल्पगः ॥ ५० ॥
 सर्वपापसमायुक्तो युक्तो यश्चोपपातकैः ॥
 सर्वैः पापैः प्रमुच्येत तिलधेन्वा प्रदत्तया ॥ ५१ ॥
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनसमावृते ॥
 धर्मज्ञाः केचिदिच्छन्ति कुतपे च तिलास्तृते ॥ ५२ ॥
 आस्तीर्य त्वाविकं भूमौ तत्र कृष्णाजिनं पुनः ॥
 तिलांस्तु प्रक्षिपेत्तत्र कृष्णादकचतुष्टयम् ॥ ५३ ॥
 कुर्यादुत्तरतोऽभ्यर्णे आढकेन तु वत्सकम् ॥
 सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात्सौरभेयीं सवत्सकाम् ॥ ५४ ॥
 कार्ये हेममये शृङ्गे चरणा राजतास्तथा ॥

१. A. reads सा विमा विधिना देया सकांस्यदोहिनी तथा for the line.
 २. A. reads this verse in the following manner:—

यः स्वामरोगामक्लिष्टां धेनुं वा यवि वा तनुम् ॥
 दद्यात्स्वर्गमवाप्नोति देवा यथा कथं हि गौः ॥

मिष्टान्नरसनां कुर्याद्ग्रन्थप्राणवर्ती शुभाम् ॥
 आस्यं गुडमयं तस्याः साक्षा सूत्रमयी तथा ॥ ५५ ॥
 ताम्रपृष्ठेषुपादा च कार्या मुक्ताफलेक्षणा ॥
 प्रशस्तपत्रश्रवणा फलदन्तवतो तथा ॥ ५६ ॥
 शुभ्रस्रग्दमयलाङ्गूला न नीतस्तनान्विता ॥
 नारिकैर्बीजपूरैश्च जम्बोरैर्नारिकेलकैः ॥ ५७ ॥
 बदराऽऽम्र-कपित्थैश्च मणि-मुक्ताफलार्चिताम् ॥
 सितवस्त्रयुगच्छन्नां सितच्छत्रसमन्विताम् ॥ ५८ ॥
 इदृग्विधां च तां कुर्यात् श्रद्धया परयान्वितः ॥
 कांस्पोपदोहनां दद्यात्केशवः प्रीयतामिति ॥ ५९ ॥
 कुर्याच्च गृष्टिवद्विद्वान् इमामप्युत्तरामुखीम् ॥
 सम्यगुच्चार्य विधिना दत्त्वेतेन द्विजोत्तमः ॥ ६० ॥
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ॥
 प्रपितामहं तथा पूर्वं पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥ ६१ ॥
 पुत्र-पौत्रमधस्ताच्चेत्तथैव च चतुष्टयम् ॥
 द्विजेन्द्रास्तारयन्त्येतान् तिलधेनुप्रदा नराः ॥ ६२ ॥
 यश्च गृह्णाति विधिवत्पुरुषान् सोऽपि तावतः ॥
 चतुर्दश तथा ये च ददतश्चानुमोदकाः ॥ ६३ ॥
 दीयमानां च पश्यन्ति तिलधेनुं च ये नराः ॥
 गृण्वन्ति ये च तां भक्त्या दीयमानां द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ॥
 तेऽप्यशेषाघनिर्मुक्ताः प्रयान्ति विष्णुलोकताम् ॥
 प्रशान्ताय सुशीलाय तथाऽमृतसरिणे बुधः ॥
 तिलधेनुं नरो दद्याद्वेदज्ञाताय धर्मिणे ॥ ६५ ॥
 त्रिरात्रं सतिलाहारस्तिलधेनुं ददाति यः ॥
 एकरात्रं पुनर्भक्त्या तिलानसि प्रयत्नतः ॥ ६६ ॥
 दातुर्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यवतो द्विजाः ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं शस्तं तत्तिलमक्षणम् ॥ ६७ ॥

१. C. B. D. E. and F. read °रत्नवती for °दन्तवती. २. B. D. E. and F. read प्रयोगमपि शृण्वन्ति पठ्यमानं मनुजबाः. ३. A. पठ्यमानां द्विजोत्तमाः and C. पठ्यमानं च मानवाः. ४. B. E. and F. read सीदते for धर्मिणे; while D. reads धार्मिकः for धर्मिणे.

एवं प्रतिग्रहीतापि आदत्ते विधिना द्विजः ॥
 स तारयति दातारमात्मानं च न संशयः ॥ ६८ ॥
 प्रतिग्रहसुदीप्ताग्निदग्धविप्रमुखेरिताः ॥
 न स्फुरन्तीह मन्त्राश्च जप-होमादिकेषु च ॥ ६९ ॥
 न दानं दीयते तस्य न तं कर्मणि योजयेत् ॥
 निष्फलं तत्कृतं कर्म मृतस्यौषधदानवत् ॥ ७० ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि घृतधेनुमपि द्विजाः ॥
 ये न सा विधिना देया तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ७१ ॥
 वदामि धेनुं घृतपूरकल्यां विधिं च वस्तूनि च यैः प्रकल्प्या ॥
 तस्याः प्रदानेन फलं हि यच्च क्रिया च पानं त्वनुपर्व यच्च ॥ ७२ ॥
 गोक्षीर-सर्पिर्मधु-खण्ड-दध्ना संस्नाप्य विष्णुं शुभवारिणा च ॥
 संपूज्य पुष्पैश्च विलेप्य गन्धैर्देत्वा नैधेयं च सधूप-दीपम् ॥ ७३ ॥
 घृतं च वह्निर्घृतमेव सोमो घृतं च सूर्यो घृतमेव वारि ॥
 प्रदेहि तस्मात् घृतमेव विद्वन् ! घृते प्रदत्ते सकलं प्रदत्तम् ॥ ७४ ॥
 घृतेन गव्येन तु पूर्णकुम्भं प्रकल्प्यते गौः करकेन वत्सः ॥
 हिरण्यगर्भा मणि-रत्नशोभां कुरुष्व कर्पूररुचारुनासाम् ॥ ७५ ॥
 शृङ्गे च कृष्णागवदारवे च सौवर्णनेत्रे पटसूत्रसाम्ना ॥
 क्षौमं च पुच्छं गुड-दुग्धवक्त्रं जिह्वा च तस्या वरशर्करायाः ॥ ७६ ॥
 द्राक्षोत्थैश्चैव सर्जुरैरन्यैः स्वादुफलैरपि ॥
 उरस्तस्याः प्रकर्तव्यं पृष्ठं तान्नं च धीमता ॥ ७७ ॥
 इक्षुयष्टिमयाः पादाः शफ़्ता रौप्यमयास्तथा ॥
 धान्यैश्च सतभिः पार्श्वे लोमानि सितसर्षपैः ॥ ७८ ॥
 कांस्यदोहा प्रकर्तव्या सितवस्त्रावृता तथा ॥
 सितच्छत्रसमायुक्ता सितचामरभूषिता ॥ ७९ ॥
 वत्सस्य कुर्यादिति भूषणानि प्रोक्तानि सर्वाण्यपि यानि धेनोः ॥
 अङ्गानि सर्वाणि च तद्वदस्य छत्रं सवस्त्रं च तथैव विप्राः ॥ ८० ॥
 गृहाण चैनां मम पापहृत्स्यै दुस्तारसंसारपयोधिपोत ॥
 संसारतारो भव भूमिदेव ! स्वर्गं प्रदेह्यक्षयमङ्गं विद्वन् ॥ ८१ ॥
 विष्णुः सुरेशो घृतरक्षिणस्तस्याः प्रीतोऽस्तु दानेन वरं ददातु ॥
 व्याहृत्य चैतन्निजहस्ततोयं दत्त्वा क्षमस्विति च वाग्विधेया ॥ ८२ ॥

१. A. reads °कल्पितां for °प्रकल्प्यां. २. A. reads पुण्येन for गव्येन.
 ३. A. reads द्विज° for निज°, B. D. E. and F. too read the same.

दात्रा द्विजेनात्र तु पूर्वमुक्तं संप्राप्य सर्पिर्धृतमात्मशुच्यै ॥
 कार्यं प्रमुक्तोऽखिलकिल्बिषैस्तु प्राप्नोति कामान् घृतं दुग्धमिश्रान् ॥
 घृत-क्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्दमाः ॥
 तेषु लोकेषु विप्रेन्द्र स पुण्येषूपजायते ॥ ८४ ॥
 पितरूर्ध्वं तु ये सप्त पुरुषास्तस्य येऽप्यधः ॥
 तेषु तान् द्विजलोकेषु स नयेद्व्रतकिल्बिषः ॥ ८५ ॥
 सकामानां प्रियं गृष्टिः कथिता तव सत्तम ! ॥
 विष्णुलोके नरा यान्ति सकामा घृतधेनुदाः ॥ ८६ ॥
 जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ॥
 देवदेवो हृषीकेशः सर्वेशः सधर्भावनः ॥ ८७ ॥
 जलकुम्भं द्विजश्रेष्ठ सुवर्णरजतस्थितम् ॥
 रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्रास्यैर्याग्न्यैः समन्वितम् ॥ ८८ ॥
 सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वा-पल्लवशोभितम् ॥
 कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-वालकामलकैर्युतम् ॥ ८९ ॥
 प्रियंगुपत्रसंयुक्तं सितयज्ञोपवीतनम् ॥
 सोपानतकं च सच्छत्रं दर्भविष्टरसंस्थितम् ॥ ९० ॥
 चतुर्भिः संवृतैः पात्रैस्तिलपूर्णैश्चतुर्दिशम् ॥
 स्थगितं दधिपात्रेण घृत-क्षौद्रघता मुखे ॥ ९१ ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥
 पुष्प-धूपोपहारैश्च यथाविभवसंभवम् ॥ ९२ ॥
 तस्मिन् कुम्भे लिखेद्धेनुं सवत्सां यक्षकर्दमैः ॥
 प्रतिष्ठां तत्र कुर्वीत मन्त्रैर्वेदचतुष्टयैः ॥ ९३ ॥
 सङ्कलय जलधेनुं च समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥
 पूजयेद्वत्सकं तद्वत्कृतं जलमयं बुधः ॥ ९४ ॥
 अत्रोचुरपरे केचित्पूजयेत् घृतघत्सकम् ॥
 पञ्चांशेन तु कुम्भस्य चतुर्यांशेन चापरे ॥
 एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ॥ ९५ ॥

१. A. reads लोकान् for कामान्, D. and F. too the same. २. A. only reads 'दिग्धान्' for 'मिश्रान्'. ३. B. reads नद्यस्तस्य. ४. B. and E. read गृष्टिः for गृष्टिः; the rest-A. reads गृष्टिः. D. F. read घृष्टिः. ५. A. reads 'शाम्भतः' for 'भावनः'. ६. B. C. D. E. and F. read सम्पूर्णं for सुवर्णं. ७. A. D. and F. read सवृतैः.

सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागो विमत्सरः ॥
 दद्याद्विप्राय तां विप्रः प्रीतये जलशायिनः ॥ ९६ ॥
 जलशायी जगद्धयोतिः प्रीयतां केशवो मम ॥
 इति चोच्चार्य विप्रेन्द्रो विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ ९७ ॥
 अपक्वाशनिना स्थेयमहोरात्रमतः परम् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं द्विजोत्तमाः ॥ ९८ ॥
 सर्वाङ्गादमवाप्नोति यद्यत् ध्यायति मानवः ॥
 शरीरारोग्य-दीर्घायुः प्रशस्त्यैः सर्वकामुकः ॥ ९९ ॥
 नृणां भवति दत्तायां जलधेन्यां न संशयः ॥
 इमामपि प्रशंसन्ति जलधेनुं द्विजोत्तम ! ॥ १०० ॥
 ये नरास्तेन वै यान्ति विष्णुलोकमसंशयम् ॥
 हेमाऽऽन्याम्भ-तिलैर्विद्वन् धेनुर्यद्यपि कल्पिता ॥
 तथापि ते च भक्ष्याः स्तुर्धर्मशास्त्रमतादृताः ॥ १०१ ॥
 भक्षणीयं च यद्वस्तु धेनवंगेषु प्रकल्पितम् ॥
 तस्यादृश्यं तदभ्येति वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ॥ १०२ ॥
 पुनः संवृतमन्त्रेषु तदाकुंचनमुद्रया ॥
 कृते विसर्जने तेषां वस्तुरूपं पुनर्भवेत् ॥ १०३ ॥
 अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि दानानामुत्तमं परम् ॥
 यद्वत्त्वा मानवो याति सायुज्यं परवेधसः ॥ १०४ ॥
 धेनुर्देया सुवर्णस्य कारयित्वा द्विजातये ॥
 यां दत्त्वा प्राङ् महीपाला ब्रह्मणः सदनं गतः ॥ १०५ ॥
 सा चतुर्भिस्त्रिभिर्वापि शुद्धवर्णपलैर्द्विजः ॥
 पलाभ्यामपि च द्वाभ्यां पलेनैकेन वा पुनः ॥ १०६ ॥
 हीनं तु नैव कर्तव्यं सत्यां सम्पदि सद्भिजाः ॥
 हीनं तु कुर्वतो दानं दातुस्तन्निष्फलं भवेत् ॥ १०७ ॥
 चतुर्थीशेन धेनवास्तु हैमं घत्सं प्रकल्पयेत् ॥
 सर्वरत्नैरलङ्कुर्यात् वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ १०८ ॥
 राजतं घत्सकं कुर्याद्भूपुरन्ये च तद्विदः ॥
 अलङ्काराश्च सर्वेऽपि गोचद्रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥ १०९ ॥

१. A. reads °द्योनिः for °क्योतिः. २. A. reads प्रशमः सार्वकामिकः
 for प्रशस्त्यैः सर्वकामुकः. ३. A. and F. read this line thus-इमामपि प्रपश्य-
 न्ति हीनमात्रं द्विजोत्तमाः. ४. E. and F. read thus-तेऽपि दानविना यांति.

सकाशाद्वायुदेवस्य यां शुश्राव युधिष्ठिरः ॥
 दत्त्वा प्राप्तो हरेर्लोकं सा मयेयमुदीरिता ॥ ११० ॥
 मुक्ताफलशफा कार्या प्रवालकविषाणिका ॥
 पद्मरागाक्षियुग्मा च घृतपात्रस्तनान्विता ॥ १११ ॥
 कर्पूरा-ऽगुरुलालाटा शर्करारदना स्मृता ॥
 मिष्टान्नमुखसंयुक्ता शंखशृंगांतरा तथा ॥ ११२ ॥
 जात्यशुक्तिललाटा च द्राक्षादिरसना तथा ॥
 सुपद्मयुग्मपाश्वरी सा क्षौमसास्त्रावती तथा ॥ ११३ ॥
 इक्ष्वंघ्रिगुंडजानुथ पञ्चगव्यगुदा स्मृता ॥
 नारीकैलैश्च कर्तव्यौ कर्णौ पृष्ठं च कांस्यकम् ॥ ११४ ॥
 सत्पटसूत्रलाङ्गूला सप्तधान्यसमावृता ॥
 फल-पुष्पोपसम्पन्ना छत्रोपान्तसमन्विता ॥ ११५ ॥
 सुवर्णधेनुमार्याय विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥
 कुलानां हि सहस्रं तु स्वर्गं नयत्यसंशयम् ॥
 किमन्यैर्बहुभिर्दानैरलं हेमगघाऽनया ॥ ११७ ॥
 हेमधेनुप्रदानेन कृतकृत्यो हि वर्तते ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ॥ ११८ ॥
 उपवासी विशुद्धात्मा दत्त्वा सोम-रविग्रहे ॥
 दीयमानां च पश्यन्ति ये नरा हेमगामिमाम् ॥ ११९ ॥
 पश्यमानां च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति त्रिविष्टपम् ॥
 यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः ॥
 रक्षो-भूत-पिशाचाद्यास्ततो नश्यन्ति सखिजाः ॥ १२० ॥
 एता मयोक्तास्तव वत्स ! सर्वा गृष्ट्यादिका विस्तरतोऽत्र गावः ॥
 इक्ष्वाकुभूभृत्प्रभृतिक्षितीशा जग्मुर्दिवं या विधिवच्च दत्त्वा ॥ १२१ ॥
 कृष्णाजिनस्य दानस्य प्रवक्ष्यामि शुभं विधिम् ॥
 प्रमाणं च विधिर्यस्य यस्मै विप्राय द्योयते ॥ १२२ ॥

१. A. reads सामगेयम् for सा मयेयम्. २. A, B, D, F. read °नासा च
 for °लालाटा. ३. B, C, E. read द्राक्षादिरसना. for शर्करारदना ४. A. reads
 °पद्म° for °पद्म°, D. and F. too the same. ५. A. reads °प्रभावेन for
 °प्रदानेन. ६. B, E and F. read उपवास° for उपवासी.

वैशाख्यां पूर्णिमायां च कार्तिक्यामथ वापि च ॥
 उभयोस्तत्प्रदातव्यं रवि-सोमग्रहेऽपि च ॥ १२३ ॥
 अङ्गिष्ठमच्छिद्रमलोमकं च सघ्राणरंघ्रं सशफं सशोकम् ॥
 साण्डप्रदेशं सविषाणवकत्रं शस्तं प्रदाने सितकृष्णचर्म ॥ १२४ ॥
 एवमेतद्विधं चर्म गृहीत्वा द्विजं पावनम् ॥
 कल्पयेद्धेनुवत्तच्च हेमशृंगादिकं तथा ॥ १२५ ॥
 शृङ्गे हेममये तस्य शफाश्च रजतस्य च ॥
 मुक्ताफलैश्च लाङ्गूलं कुर्यात् शाठ्यं विवर्जयेत् ॥ १२६ ॥
 अनुलिप्ते महोपुष्टे प्रसृते कुतपेऽशुके ॥
 तत्र प्रसारयेन्मार्गं तिलैस्तदपि पूरयेत् ॥ १२७ ॥
 वदन्ति तद्विदः सर्वे चतुर्द्रोणैस्तु पूरयेत् ॥
 पुंसो नाभिप्रमाणं तु अपरे कवयो विदुः ॥ १२८ ॥
 नाभिमात्रं वदन्यन्ये राशिं कुर्यादिति द्विजः ॥
 तिलैश्च पूरयेत् पञ्चादजिनं च समन्ततः ॥ १२९ ॥
 हेमनाभं च तं कुर्यात् हेम्ना कर्षेण तु द्विजः ॥
 शक्या वापि प्रकर्तव्यं मनःशुद्धिर्यथा भवेत् ॥ १३० ॥
 सौवर्णं क्षीरपूर्णं तु पात्रं प्राच्यां निधापयेत् ॥
 राजतं दधिपूर्णं तु तथा दक्षिणतो द्विजः ॥ १३१ ॥
 ताम्रमाज्यभृतं पात्रं पश्चिमायां दिशि स्मृतम् ॥
 क्षौद्रपूर्णं तथा कांस्यं चतुर्दिक्षु क्रमेण तु ॥ १३२ ॥
 शक्या वापि च कर्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
 दद्याद्धेनुविदे चैव ब्राह्मणायाहिताग्नये ॥ १३३ ॥
 परिधाप्याऽहते वस्त्रे अलङ्कृत्य च भूषणैः ॥
 चतस्रो गृष्टयः कार्या इत्यन्ये कवयो विदुः ॥ १३४ ॥
 वदन्ति मुनयो गाथां मार्गमाहात्म्यवेदिनः ॥
 नानाविधांश्च विद्वांसः पुराणार्थविदो विदुः ॥ १३५ ॥
 यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृंगसंयुतम् ॥
 तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरक्षैरलङ्कृतम् ॥ १३६ ॥
 ससमुद्रगुहा तेन सशैल-वन-कानना ॥

१. B. reads एतयोः for उभयोः. २. A. reads 'क्षय' for 'कृष्ण';
 while E. F. read 'मृध' for 'कृष्ण'.

चतुरस्रा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ १३७ ॥
 कृष्णाजिने तिलान् दत्त्वा हिरण्य-मधु-सर्पिषा ॥
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरनि दुष्कृतम् ॥ १३८ ॥
 यः कृष्णाजिनमास्तीर्य हेमरत्नयुतैस्तिथैः ॥
 वस्त्रावृतं सोपवासो विष्णोरायतने तथा ॥ १३९ ॥
 वैशाख्यां पूर्णिमायां वा कार्तिक्यां वा समाहितः ॥
 दद्याद्विप्रे तपोयुक्ते सद्धृत्ते च यतेन्द्रिये ॥ १४० ॥
 आहिताग्नौ ससन्ताने प्रदद्याद्भूरिदक्षिणम् ॥
 यावन्त्यजिनलोमानि तिला घस्त्रस्य तन्वतः ॥ १४१ ॥
 तावन्त्यष्टसहस्राणि दाता विष्णुपुरे वसेत् ॥
 विशेषमपरे ज्ञयुर्विषुवायनयोर्द्वयोः ॥ १४२ ॥
 तद्व्रणं बहिलोम प्राग्ग्रीवं तु प्रसारयेत् ॥
 चतसृषु तथा दिशु सुवर्ण-रजतानि च ॥ १४३ ॥
 निधाय शकस्या पात्राणि क्षीराद्यैः पूरितानि च ॥
 तस्य पश्चात्समिद्धाग्निं परिसंमुह्य तं पुनः ॥ १४४ ॥
 पर्युक्ष्य च परिस्तीर्य महाग्याहृतिभिस्तथा ॥
 साज्यान हुत्वा तिलांस्तत्र विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ १४५ ॥
 नाभिं स्पृशन्नदीतोयं मार्गं गृह्णाम्यहं त्विदम् ॥
 धीमान् दद्याद्विजेन्द्राय वाचयित्वा प्रतिग्रहम् ॥ १४६ ॥
 पश्चाद्वस्त्रादिकं दद्यादेषा प्रतिग्रहे स्थितिः ॥
 यमगीतामथो गाथामुदाहरन्ति तद्विदः ॥
 दातॄणां सत्तमानां तु विशेषप्रतिपत्तये ॥ १४७ ॥
 गो-भू-हिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ॥
 स सर्वपापकर्माणि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥ १४८ ॥
 प्रोक्तेन चैतेन मुनीश मार्गं दद्याद्विजेन्द्रे विधिना प्रयुक्तम् ॥
 पापानि हत्वा स पुरातनानि प्रयाति वेधोवपुष्वैव योगी ॥ १४९ ॥
 सुखासनं च यो दद्याज्जैवनाख्यमथोत्तमम् ॥
 देवयानैर्दिवं याति स्नूयमानः सुरासुरैः ॥ १५० ॥

१. A. reads °राड्यैः for °राद्यैः. २. B. reads हस्तोदकं for दत्त्वाविकं
 D. E. F. and A. too read the same. ३. C. reads आपनाख्यम् for जव
 नाख्यम् and D. E. and F. read विमानाख्यम्.

यो रथं हयसंयुक्तं हेमपुष्पैरलङ्कृतम् ॥
 कृतरज्जुं च पट्टाद्यैर्नेत्रपट्टकृतैरपि ॥ १५१ ॥
 तत्सर्वं स्थागितैर्वस्त्रैः पाट्टिपट्टालकैः शुभैः ॥
 मुक्ताफलैस्तथानेकैर्मणिभिश्चोपशोभितम् ॥ १५२ ॥
 हयौ चैव शुभैर्वस्त्रैर्भूषितावत्यलङ्कृतौ ॥
 तौ भूषणैरलङ्कृत्य मुख्ययन्त्रसुशोभितौ ॥ १५३ ॥
 सपर्याणौ कशायुक्तौ ग्रीवाभरणभूषितौ ॥
 शुभलक्षणसंयुक्तौ तरुणौ तत्र योजयेत् ॥ १५४ ॥
 रवि-सोमग्रहे दद्याच्छुभे वाऽन्यत्र पर्वणि ॥
 अथनयोद्विजाग्रयाय स प्राप्नोत्यर्कलोकताम् ॥ १५५ ॥
 वसेद्रविसमं तत्र सेव्यमानः स दैवतैः ॥
 एकं वापि हयं दत्वा सर्वालङ्कारभूषितम् ॥ १५६ ॥
 सुलक्षणं युवानं च सोऽश्वलोकमवाप्नुयात् ॥
 दद्यादश्वरथं यस्तु हेमरत्नविभूषितम् ॥ १५७ ॥
 दिव्यवस्त्रपरिच्छन्नं नेत्रपट्टादिभिः शुभैः ॥
 सौवर्णैरर्धचन्द्रैश्च राजतैर्वा विभूषितम् ॥ १५८ ॥
 शुभैर्मुक्ताफलैरन्यैर्नीलवस्त्रादिभिस्तथा ॥
 गजौ सुलक्षणोपेतौ सुशीलौ नीरुजावपि ॥ १५९ ॥
 शुभदन्तौ सुरूपौ च हेमालङ्कारधारिणौ ॥
 दिव्यवस्त्रैः परिच्छिन्नौ कर्णशंखावलम्बिनौ ॥ १६० ॥
 पट्ट-नेत्रादिकक्षौ तौ विशिष्टमणिमण्डितौ ॥
 ईदृग् रथं च संयोज्य पताकाभिविभूषितम् ॥ १६१ ॥
 शोभितं पुष्पमालाभिः शङ्ख-दुन्दुभिनिःस्वनैः ॥
 चतुर्वेदाय विप्राय त्रिवेदाय तथा पुनः ॥ १६२ ॥
 शुचये च द्विवेदाय श्रोत्रियाय कृतेष्टये ॥
 भलङ्कृत्य समालाभिः परिधाप्य सुवाससी ॥ १६३ ॥
 तस्य हस्तोदकं दद्यात्प्रीयतां केशवो मम ॥
 एवं हस्तिरथं दद्यात्समभ्यर्च्य द्विजातये ॥
 निहत्य सर्वपापानि विष्णुलोके महीयते ॥ १६४ ॥

वसेद्यतुर्भुजस्तत्र सेव्यमानश्चतुर्भुजैः ॥
 अनन्तकालमातिष्ठेच्छङ्क-चक्र-गदाधरः ॥ १६५ ॥
 पश्यन्तीह रथं ये तु दीयमानं नरा द्विज ! ॥
 तेऽपि विष्णुपुरं यान्ति वासिष्ठजवचो यथा ॥ १६६ ॥
 एकमपीह यो दद्याद्भस्त्रिनं च सम्भूषणम् ॥
 सवस्त्रं हेमरदनं नखैरजतकल्पितैः ॥ १६७ ॥
 मणि-मुक्ताफलैर्युक्तं सुवर्ण-रजतान्वितम् ॥
 पूर्वोक्ताय तु विप्राय चतुर्वेदाय वा द्विजाः ॥ १६८ ॥
 यो दद्याद्विधिवत्सोऽपि सदा विष्णुपुरं वसेत् ॥
 विधिवद्यश्च गृह्णाति सर्वमेव प्रतिग्रहम् ॥ १६९ ॥
 दातुलोकमवाप्नोति पराशरवचो यथा ॥
 अलङ्कृत्य तु यः कन्यां ब्राह्मोद्वाहेन यच्छति ॥ १७० ॥
 अन्योद्वाहेन केनापि गजदानशतं लभेत् ॥
 गजदानस्य यत्पुण्यं तस्माच्छतगुणं फलम् ॥ १७१ ॥
 कन्यादा विधिवत्सर्वं प्राप्नुवन्ति ह्यसंशयम् ॥
 पुत्रदानं च वाञ्छन्ति केचिद्वत्स मनोषिणः ॥ १७२ ॥
 कन्यादानात्परं ब्रूयुः पुत्रदानं शतोत्तरम् ॥
 भूमिं सस्यवतीं दद्यात् यस्तु विप्राय मानवः ॥ १७३ ॥
 स मूल-शूकतुल्यानि विष्णुलोके सदा वसेत् ॥
 षड्भिस्तु सहितान् विप्रान्वंशानुभयतो दश ॥
 तानेव द्विगुणान्याहुरिति केचिन्निवर्तनम् ॥ १७४ ॥
 दशहस्तैर्भवेद्वंशश्चतुर्भिस्तैस्तु विस्तरः ॥
 वैश्येऽपि दशभिर्वंशैर्गोचर्म परिकीर्तितम् ॥ १७५ ॥
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिं दद्याद्विजातये ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ १७६ ॥
 पञ्चहस्तकदण्डानां चत्वारिंशद् दशाहता ॥
 पञ्चभिर्गुणिता सा तु निवर्तनमिति स्मृतम् ॥ १७७ ॥
 बालवत्सकधेनूनां सहस्रं यत्र तिष्ठति ॥
 तद्वै निवर्तनं ज्ञेयं इति केचिद्वदन्ति हि ॥ १७८ ॥

१. A. reads this verse thus—

दशहस्तकवंशेन वंशाश्चत्वारिंशद्विस्तरे ॥

दश वैश्ये स विज्ञेयो गोचर्म इति कीर्तितम् ॥

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि लेखयित्वा च शासनम् ॥
 ग्रामं विप्राय वा दद्याद्दशसीरक्षितिं पुनः ॥ १७९ ॥
 सीरस्यैकस्य वा दद्यात्तस्य पुण्यं किमुच्यते ॥
 भूम्यंशुकणिकातुल्याः समा विष्णुपुरे वसेत् ॥ १८० ॥
 भूमिदानात्परो धर्मस्त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥
 पादैकमात्रदानेन तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥ १८१ ॥
 तस्य दानात्परो धर्मेस्तद्धृतेः पातकं परम् ॥
 तस्मात्तां यत्नतो दद्याद्धरणं च विवर्जयेत् ॥ १८२ ॥
 इहैव भूमिदानस्य प्रत्यक्षं चिह्नमीक्ष्यते ॥
 क्षितिदः स्वर्गतो भ्रष्टः क्षितिनाथः पुनर्भवेत् ॥ १८३ ॥
 भुनक्ति च पुनर्भोगान् यथा दिवि तथा भुवि ॥
 गजैरध्वैरैर्युक्तो हेम-रत्नविभूषितः ॥ १८४ ॥
 वरस्त्रीगणसंसेव्यः स्तूयमानः स्वबन्धुभिः ॥
 छत्रालङ्कारसंयुक्तो गीत-वाद्योत्सवादिभिः ॥ १८५ ॥
 इत्यादि भूमिदानस्य चिह्नं ते वत्स ! कीर्तितम् ॥
 वित्तेनाऽपि हि यः क्रीत्वा भूमिं विप्राय यच्छति ॥ १८६ ॥
 यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्स्वर्गे महीयते ॥
 गृहभूमिं च यो दद्याद्द्यादाश्रममात्रकम् ॥ १८७ ॥
 गृहोपकरणं दत्त्वा गृहदानफलं लभेत् ॥
 हस्तमात्रां च यो दद्याद्भूमिं विप्राय मानवः ॥ १८८ ॥
 किङ्कुमात्रां च यो दद्याद्भूमिं वेदविदे नरः ॥
 तस्यापि हि महापुण्यं दद्याद्गुलमात्रकम् ॥ १८९ ॥
 नैतस्मात्परमं दानं किञ्चिदस्ति धरातले ॥
 पुण्यं फलं प्रवक्ष्यामि विशेषेण तु तच्छृणु ॥ १९० ॥
 यत्र हेमानि सद्मानि मणिभिर्भूषितानि च ॥
 प्राकारा यत्र सौवर्णाश्चतुर्द्वाराः सतीरणाः ॥ १९१ ॥
 दिव्याश्चाप्सरसो यत्र तासां सङ्ख्या ह्यनेकशः ॥
 सुपर्वाणौकसा युक्ताः ग्रीवाभरणभूषितौ ॥ १९२ ॥
 दृष्ट्वैव कामदेवोऽपि भवेत्कामातुरः क्षणात् ॥
 सुकेशा सुललाटाश्च बालचन्द्रोपमभ्रुवः ॥ १९३ ॥

सुनासा-कर्ण-गण्डाश्च शुभोष्ठाधरपल्लवाः ॥
 दुग्धीवा भुजपाल्यग्राः पीनोसुन्नस्तनास्तथा ॥ १९४ ॥
 सुमभ्योरुनितम्बाश्च सुश्रेण्यश्च शुभोरुकाः ॥
 सुजानु-जङ्घ-गुल्फाश्च सुपादाः सुनखास्तथा ॥ १९५ ॥
 केन रूपेण ता वर्ण्या ऽवन्त्यप्सरसो द्विजाः ॥
 वैष्णव्यो गणिकाससर्वा दिव्यस्त्रग्वस्त्रभूषणाः ॥ १९६ ॥
 दिव्यानुलेपलिसाङ्गा दिव्यालङ्कारभूषिताः ॥
 मन्मथोऽपि हि ता दृष्ट्वाभवेत्कामातुरः स्वयम् ॥ १९७ ॥
 मुनीनामपि चेतांसि या दृष्ट्वा बुभुक्षुः क्षणात् ॥
 वर्ण्यन्ते ताः कथं देव्यो या लक्ष्मीप्रतिमोपमाः ॥ १९८ ॥
 वैष्णवाप्सरसां सङ्घैर्वृतश्चामरधारिभिः ॥
 गीयमानश्च गन्धर्वैस्तनूयमानश्च वैद्यतैः ॥ १९९ ॥
 वसेद्विष्णुपुरे तावद्यावद्विष्णुरजः क्षितौ ॥
 पुण्यं च भूमिदानस्य कथितं तव वत्सक ॥ २०० ॥

मेरुर्धरित्री कुलपर्वताश्च पाथोऽर्णवः स्वर्गतलादिकादिः ॥
 देयानि सर्वाणि च सर्वकामैः प्रोक्तानि दानानि पुराणविद्विः ॥ २०१ ॥
 आत्मतुल्यं सुवर्णं वा रजतं द्रव्यमेव च ॥
 यो ददाति द्विजाभ्येभ्यस्तस्याप्येतत्फलं भवेत् ॥ २०२ ॥
 ब्रह्महत्यादिपापैस्तु यदि युक्तो भवेन्नरः ॥
 स तत्पापविनिर्मुक्तः प्रोक्ते विष्णुपुरे वसेत् ॥ २०३ ॥
 तुलापुरुष-भूमी च दीयमाने च ये नराः ॥
 पश्यन्ति तेऽपि यान्ति छां ये च स्युरनुमोदकाः ॥ २०४ ॥
 शुङ्खं वा यदि वा खण्डं लवणं चापि तोलितम् ॥
 यो ददात्यात्मना तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ २०५ ॥
 पुमान्प्रद्युम्नवत् स स्यान्नारी स्यात्पार्वतीसमा ॥
 सौभाग्य-रूपसंयुक्तो भुञ्जीताऽन्ते त्रिविष्टपम् ॥ २०६ ॥
 हिरण्यं वक्षिणायुक्तं सवल्लं भूषणान्वितम् ॥
 अलङ्कृत्य द्विजाग्र्यं तं परिधाप्य च वाससो ॥ २०७ ॥
 खण्डादि तोलितं पञ्चाद्विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सर्वकामसमृद्धात्मा चिरकालं वसेद्विषि ॥ २०८ ॥

१. A. B. D. E. and F. read वैदितञ्चाऽनरादिभिः. २. B. E. and F. read
 °हायुर्वहेत्°.

उष्ट्रं खराजौ महिषं च मेघमेभ्रं करेणुं महिषीमजां च ॥
 ब्रूयुः खरोष्ट्रीमविकां मुनीन्द्राः हेमादियुक्तं सकलं च दानम् ॥ २०९ ॥
 वराणि रत्नानि च हैम-रूप्यं शुभानि बासांसि च कांस्य-ताम्रे ॥
 उपाधिमात्रं करभाषि कृत्वा हेमादिदानं द्विज दायते हि ॥ २१० ॥

केचिद्वदन्ति चैतानि कृत्वा हेममयानि च ॥
 सर्वोपस्करयुक्तानि देयानि हेमधेनुवत् ॥ २११ ॥
 अर्चयित्वा हृषीकेशं पुण्येऽहि विधिपूर्वकम् ॥
 *अग्निशुद्धं सुवर्णं च विप्रायाहूय यच्छति ॥ २१२ ॥
 स मुक्त्वा विष्णुलोकं तु यदाऽऽगच्छति संसृतौ ॥
 तदाऽसौ तेन पुण्येन धनयुक्तो द्विजो भवेत् ॥ २१३ ॥
 यो रूप्यमुत्तमं दद्यादर्थिने ब्राह्मणाय च ॥
 सोऽस्तीव धनसंयुक्तो रूपयुक्तश्च जायते ॥ २१४ ॥
 माणिक्यानि विचित्राणि नानानामानि यो नरः ॥
 तथा ताम्रं च कांस्यं च त्रपु वा सीसकादिकम् ॥ २१५ ॥
 यो दद्याद्भक्तितो विप्रः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥
 स सम्भुज्य तु तं लोकं रूपवानिह जायते ॥ २१६ ॥
 घृतं ददाति यो विप्रः सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥
 भोजनाभ्यञ्जनार्थं वा भवेत्सोऽपि सुखी नरः ॥ २१७ ॥
 सततं तैलदानेन भोजनाभ्यञ्जनाय च ॥
 स्निग्धदेहोऽतितेजस्वी रूपयुक्तः प्रजायते ॥ २१८ ॥
 मृगनाभि च कर्पूरं तैगरं चन्दनादिकम् ॥
 गन्धद्रव्याणि यो दद्याद्धनी भोगी स जायते ॥ २१९ ॥
 ताम्बूलं पुष्पमालाश्च पुष्पस्याभरणानि च ॥
 यो दद्याद्वेषवान्भोगी धनयुक्तः स जायते ॥
 सुमतिर्वीर्यैर्धैर्यैश्चैव धनयुक्तश्च सर्वदा ॥ २२० ॥
 शिशिरतीर्णं च यो दद्यादनलं सेन्धनं नरः ॥
 स समिद्धोदराग्निः सन् प्रज्ञासूर्ययुतो भवेत् ॥ २२१ ॥

१. A. B. E. and F. read अर्ध्वि for अर्ध्वं. २. A. reads अग्रहं for तगरं.
 ३. A. reads वेषवान् for वीर्यवान्. ४. A. B. D. E. and F. read
 प्रज्ञारूपयुतो for प्रज्ञासूर्ययुतो.

यो दद्याद्दुर्लभानां च नित्यमेधांसि मानवः ॥
 श्रियायुक्तो भवेद्वा सङ्ग्रामे चापराजितः ॥ २२२ ॥
 अथ किं बहुनोक्तेन दानधर्मविवेचने ॥
 यद्यदिष्टतमं यस्य तन्मै प्रतिपादयेत् ॥ २२३ ॥
 तिलान् दूर्भाश्च नित्यार्थं तृणान्यास्तरणाय च ॥
 भुक्त्वा स तु सुखं स्वर्गे जामभ्यात्र भवेद्भुवि ॥ २२४ ॥
 गुडमिश्रुरसं खण्डं दुग्ध-खर्जूर-खाद्यकान् ॥
 फलानि दत्त्वा सर्वाणि स्वादूनि मधुराणि च ॥ २२५ ॥
 सर्वाणि फलशाकानि लवणानि तथा द्विज ! ॥
 स्नात्यादिगृहपाकं च दत्त्वा गोत्राधिको भवेत् ॥ २२६ ॥
 कूष्माण्डं त्रपुषं दत्त्वा वृन्ताकादि पटोलकान् ॥
 शुभानि कन्दमूलानि सुहृष्टः पुत्रवान् भवेत् ॥ २२७ ॥
 बदरा-ऽऽम्र-कपित्थानि खर्जूर-दाडिमानि च ॥
 विश्वाश्चामलकं दत्त्वा पुत्रवानिह जायते ॥ २२८ ॥
 या नारी द्विज ! चैतानि द्विजे भक्त्योपपादयेत् ॥
 सर्वं तस्या भवेत्तद्वि धेनुदानसमन्वितम् ॥
 सपुत्रा सुभगा पुष्टा पार्वतीवेह जायते ॥ २२९ ॥
 योऽर्थिने तृण-काष्ठानि ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
 सर्वं दत्तं भवेत्तस्य धेनुदानसमं फलम् ॥ २३० ॥
 भोजनाच्छादने दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विजः ॥
 स्वर्गलोकं तु सम्भुज्य पूर्णकामोऽत्र जायते ॥ २३१ ॥
 याः पण्यनार्योऽतिसकामपुंसं कामोपभुक्त्यै निजदत्तदेहाः ॥
 गीर्वाणचेतोहररूपवत्यः पौरंदरास्ता गणिका भवन्ति ॥ २३२ ॥
 गृहं वा मठिकं वाऽपि शयना-ऽऽसन-विष्टरम् ॥
 दत्त्वा च कशिपुं विद्वान् विप्रान् यः पाठयेन्नरः ॥ २३३ ॥

१. F. reads दुर्लभानां for दुर्लभानां while A. B. D. read मानवान् and E. ब्राह्मणान्. २. A. reads धनी for भुवि and B. reads धनी सुखी for भवेद्भुवि. ३. B. E. and F. read the whole thus—

रम्याणि सर्वशाकानि सहिगु-लवणानि च ।

४. A. reads °पात्राणि for °पाकं च, D. and F. too as A. ५. A. reads °शुभगात्राधिको भवेत् for दत्त्वा-गोत्राधिको भवेत्. ६. A. B. D. E. and F. read चारान् instead of विश्वाः. ७. A. C. and D. read विष्टरम् for विष्टरम्.

महीदानादिकं व्यास ! विद्यादानं शताधिकम् ॥
 विद्यार्थिनां च विप्राणां पादाभ्यङ्गमुपानहौ ॥ २३४ ॥
 यो ददाति द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 आदावारभ्य वेदांस्तु शास्त्रं वाऽन्यतमं द्विजः ॥ २३५ ॥
 अध्यापयेद्विजान् शिष्यान् विद्यादानं तदुच्यते ॥
 उपाध्यायं निवेदयाम्रे तस्य कृत्वा च वेतनम् ॥ २३६ ॥
 विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ विशेषः ॥
 विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं द्विजः ॥ २३७ ॥
 पादाभ्यङ्गं तथा स्नानं सोऽपि विद्यांशभाग्भवेत् ॥
 यः स्वयं पाठयेद्विप्रान् स्नात्वा भक्त्या च स द्विजः ॥ २३८ ॥
 साक्षात् ब्रह्म समभ्येति भूयो नायाति संसृतौ ॥
 ऋचं वा यदि वार्धं पादं पादार्धमेव च ॥ २३९ ॥
 अध्यापयति तस्याऽपि नास्ति शिष्यस्य निष्कृतिः ॥
 मन्त्ररूपं च यो दद्यादेकं वाऽपि शुभाक्षरम् ॥
 तस्य दानस्य वै शिष्यो निष्कृतिं कर्तुमक्षमः ॥ २४० ॥
 यद्विप्र शिष्यप्रतिपादितेन विद्याप्रदानेन न तुल्यमस्ति ॥
 दानं धरिण्यामविनाशि किञ्चित्त्वात्प्रदेयं सततं तदेव ॥ २४१ ॥
 रोगार्तस्यौषधं पथ्यं यो ददाति नरो यदि ॥
 अन्यस्यापि च कस्यापि प्राणदः स तु मानवः ॥ २४२ ॥
 किं रत्नैर्भूषणैर्दत्तैर्गोभिर्वासोभिरेव च ॥
 किं वित्तैर्भूषणैर्धनैर्दत्तैर्गोभिस्तुरंगमैः ॥
 आदत्तैः प्राणहीनेन प्राणदानमतोऽधिकम् ॥ २४३ ॥
 अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणश्चौषधमुच्यते ॥
 तस्मादौषधदानेन दाता दुरसमो द्विजाः ॥ २४४ ॥
 प्राणदानं च यो दद्यात्सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
 स याति परमं स्थानं यत्र देवश्चतुर्भुजः ॥ २४५ ॥
 यो दद्यान्मधुरां वाक्प्रभाशवासनकरीमृताम् ॥
 रोग-क्षुधादिनार्तस्य स गोमेधफलं लभेत् ॥ २४६ ॥
 क्लोबा-ऽन्ध-बधिरादीनां रोगार्त-कुशरीरिणाम् ॥

१. B. E. and F. read परब्रह्मण्यसौ instead of परब्रह्मण्यसौ २. A. B.
 D. E. and F. read दत्तास्त्युःसवो instead of दत्ता दुरसमो. ३. A. B.
 D. E. and F. read °करामृताम् for °करीमृताम्.

तेषां यद्दीयते दानं दयादानं तदुच्यते ॥ २४७ ॥
 ये यच्छन्ति दयादानं सानुकम्पेन चेतसा ॥
 तेऽपि तद्दानधर्मेण विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥ २४८ ॥
 अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि तिथि-मासगतं द्विज ! ॥
 यत्प्रदाने मुनिश्रेष्ठ ! विशिष्टं फलमिष्यते ॥ २४९ ॥
 मासे मार्गशिरे दानं पूर्णचन्द्रतिथौ नरः ॥
 विधिना तत्प्रवक्ष्यामि यत्प्रदानं महत्फलम् ॥ २५० ॥
 कांस्यस्य पात्रमङ्घ्रिष्टं लवणप्रस्थपूरितम् ॥
 हिरण्यनाभं वस्त्रेण कुम्भेन च छादितम् ॥ २५१ ॥
 ज्ञातः ज्ञाताय विप्राय सवस्त्रं प्रतिपाद्य च ॥
 सौभाग्य-रूप-लावण्ययुक्तो भवति वै नरः ॥ २५२ ॥
 गौरसर्षपकल्केन पौष्यामुत्सादितो नरः ॥
 स पुनरभिषेक्तव्यः कुम्भेन गव्यसर्पिषा ॥ २५३ ॥
 सर्वगन्धोदकैस्तीर्थैः फल-रत्नसमन्वितैः ॥
 सस्रवर्णमुखं कृत्वा प्रदद्यात्तद्विजम्बने ॥ २५४ ॥
 घृतेन ज्ञापयेद्विष्णुं भक्त्या सम्पूजयेद्भरिम् ॥
 घृतं च जुहुयाद्ब्रह्मै घृतं दद्याद्विजातये ॥ २५५ ॥
 छत्रं वासोयुगं दद्यात्सोपवासः समाहितः ॥
 कर्मणा तेन धर्मज्ञः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २५६ ॥
 माघ्यां कुर्वन् तिलैः श्राद्धं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 शुभं शयनमास्तीर्य फाल्गुन्यां सद्भिजातये ॥ २५७ ॥
 रूप-द्रविणसंयुक्तो भार्या रूपवतीं लभेत् ॥
 नरः प्राप्नोति धर्मज्ञः प्रमाणं राजवेष्टमनि ॥ २५८ ॥
 नारी च शुभभर्तारं रूप-सौभाग्यसंयुतम् ॥
 प्राप्नोति विपुलान्नोगान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २५९ ॥
 पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसंयुतासु च ॥
 एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं लभेत् ॥ २६० ॥

१. A. and D. read कृत्वा गुर्वी इथां नराः, २. A. reads ज्ञात्वा दान्ताय
 for ज्ञातः ज्ञाताय; while D. reads ज्ञाताचान्ताव. ३. B. and E. read उत्सा-
 रितो for उत्सादितो. ४. A. reads 'गंधोषधिज्ञानैः', B. D. E. and F. read
 'गंधोषधेस्तोयैः'. ५. A. B. E. and F. read 'पुष्प' for 'रत्न'. ६. A. reads
 इत्वा for कृत्वा. ७. A. reads श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम्.

महापूर्वांसु चैतासु फलमक्षय्यमभुते ॥
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य चैत्रे वस्त्रप्रदो नरः ॥ २६१ ॥
 अक्षयान् लभते भोगाभाकलोकेऽविनश्वरे ॥
 इत्येतत्कथितं विप्र फलं चैत्रस्य सत्तम ॥ २६२ ॥
 दद्याद्धेमं च वैशाखे द्वादश्यां यो नरः सिते ॥
 शुक्ले छत्रोपानहौ च विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २६३ ॥
 आस्तीर्य शयनं दत्त्वा प्रणम्य भोगशायिनम् ॥
 आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपमवाप्नुयात् ॥ २६४ ॥
 श्रावणे वस्त्रदानेन विष्णुसायुज्यमृच्छति ॥
 गोदः प्रयाति गोलोकं मासे भाद्रपदे द्विजः ॥ २६५ ॥
 प्रीणयेद्दशधिरसं यश्च दत्त्वा तथाश्विने ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकम् ॥ २६६ ॥
 कंबलस्य प्रदानेन कार्तिक्या भोगमाप्नुयात् ॥
 प्रदानं लवणानां तु मार्गशीर्षे महाफलम् ॥ २६७ ॥
 धान्यानां च तथा पौषे दारूणामप्यनन्तरम् ॥
 फाल्गुने सर्वगन्धानां भवेद्दानं महाफलम् ॥ २६८ ॥
 भगर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी तु महाफला ॥
 मासे तु माघवे शुक्लद्वादशी करसंयुता ॥ २६९ ॥
 वायव्येन युता शुक्ले शुचौ मूलेन वैष्णवी ॥
 नभस्याश्विनयोः पुण्या श्रावण्यजर्क्षसंयुता ॥ २७० ॥
 पौष्णर्क्षसंयुता चोर्जे मार्गे च कृत्तिकायुता ॥
 सहस्ये तिष्यकोपेता तपस्यादित्यसंयुता ॥ २७१ ॥
 पश्येद्बुधर्क्षसंयुता द्वादशी पावना स्मृता ॥
 नक्षत्रयुक्तास्वेतासु दत्तं दानाद्यनंतकम् ॥ २७२ ॥

१. A. and B. read महापूर्वांसु. २. B. reads योदद्याद्धेम वैशाखे मेषकं द्वादशीदिने. ३. B. E. and F. read दद्यात् प्रीतये भोगशायिनः for दत्त्वा प्रणम्य भोगशायिनम्. ४. B. E. and F. read श्वेतद्वीपाधिपो भवेत् for श्वेतद्वीपमवाप्नुयात्. ५. B. E. and F. read this line thus :—

कुलत्रयं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

६. A. reads सरोमवस्त्रदानेन for कंबलस्य प्रदानेन. ७. A. reads दिवम् for भोगम्. ८. B. D. E. and F. read सुखप्रदम्. for महाफलम्. ९. A. reads शुक्ले for शुक्ले. १०. B. E. and F. read ऽभिनसंयुक्ता for तिष्यकोपेता.

मेघं च मेघसङ्क्रान्तौ गोवृषं वृषसङ्क्रमे ॥
 शयनाऽऽसनदानं च मिथुनोपगमे तथा ॥ २७३ ॥
 कर्कप्रवेशे स्कून् हि प्रद्याच्छर्करां तथा ॥
 सिंहप्रवेशे पात्राणां तैजसानां तथैव च ॥ २७४ ॥
 कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुवस्त्राणां तथैव च ॥
 तुलाप्रवेशे धान्यानां बीजानामपि चोत्तमम् ॥ २७५ ॥
 कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेष्टनानां दानमेव च ॥
 धनुःप्रवेशे शस्त्राणां यानानां तु तथैव च ॥ २७६ ॥
 मृगप्रवेशे सर्वेषां भक्षानां दानमुत्तमम् ॥
 कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामर्थे तृणस्य च ॥
 मीनप्रवेशेऽलानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥ २७७ ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः प्रोक्तानि कालेषु नरैः प्रदाय ॥
 प्राप्तेति कामान्मनसा विमृष्टान् तस्मात्प्रशंसन्ति हि कालदानम् ॥ २७८ ॥
 अशौचे सूतके चैव न देयं न प्रतिग्रहः ॥
 सतोरपि तयोर्देया सदा चाभयदक्षिणा ॥ २७९ ॥
 रात्रौ दानं न दातव्यं दातव्यमभयं द्विजैः ॥
 इमानि त्रीणि देयानि विद्या-कन्याप्रतिग्रहः ॥ २८० ॥
 देवानामतिथीनां च गवामपि च पूजनम् ॥
 रात्रावपि हि कर्तव्यमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २८१ ॥
 शुचिः सन्नशुचिर्वाऽपि दद्याद्गृहीत चोभयम् ॥
 अभयस्य दानकालोऽयं यदा भयमुपस्थितम् ॥ २८२ ॥
 अन्यप्रतिग्रहो विद्वन् प्राह्यञ्च शुचिना द्विज ॥
 अशौचे सूतके वाऽपि न तु प्राह्या भवन्ति ते ॥ २८३ ॥
 अभ्यक्तेन च धर्मज्ञः तथा मुक्तशिल्पेन च ॥
 स्नात्वाऽऽचर्य पयः स्पृष्ट्य गृहीत प्रयतः शुचिः ॥ २८४ ॥
 द्रव्यस्य नाम गृहीयाद्दाता तथा निवेद्येत् ॥
 तोयं दत्त्वा तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥ २८५ ॥

१. A. B. D. E. F. read this line thus :—

क्षयप्रवेशे दाकृणां दानमन्नेत्यथैव च ।

२. C. reads मुनिः for नरः. ३. A. reads पांथानाम् for देवानाम्; while D. reads पात्राणाम् for देवानाम्. ४. सम्बन्धमुपस्पृष्ट्य गृहीता for चम्बन्ध पयः स्पृष्ट्य गृहीत.

प्रतिग्रहोता सावित्रं सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 सार्धं द्रव्येण तत्सर्वं तद्द्रव्यं च सदैवतम् ॥ २८६ ॥
 समापय्य ततः पश्चात्कामं स्तुत्वा प्रतिग्रहम् ॥
 प्रतिग्रही पठेदुच्चैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमात् ॥ २८७ ॥
 मन्दं पठेच्च राजन्यो उपांशु च तथा विशः ॥
 मनसा च तथा शूद्रात्कर्तव्यं स्वस्तिवाचनम् ॥ २८८ ॥
 सोऽङ्गारं ब्राह्मणो ब्रूयाच्चिरोङ्गारं महीपतिः ॥
 उपांशु च तथा वैश्यः स्वस्ति शूद्रे तथैव च ॥ २८९ ॥
 न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ॥
 न नृत्य-गीतशीलेभ्यो हासकेभ्यश्च धार्मिकः ॥ २९० ॥
 पात्रभूतोऽपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ॥
 असत्सु विनियुज्जोत तस्मै देयं न तद्भवेत् ॥ २९१ ॥
 सञ्चयं कुरुते यस्तु समादाय इतस्ततः ॥
 धर्मार्थं नोपयुज्जोत न तं तत्करमर्चयेत् ॥ २९२ ॥
 यस्मै दित्वा द्विजाय स्यादुररीकृत्य नं नरः ॥
 दानं च हृदि सञ्चिन्त्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ २९३ ॥
 वदन्ति मुनयो गाथां परोक्षे दानसत्फलम् ॥
 परोक्षमक्षयं दानं प्रत्यक्षात्कोटिशो भवेत् ॥ २९४ ॥
 पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य गुणवत्तदभिप्सितम् ॥
 अस्तु ब्राह्मणहस्ते वा भूमौ वापि जलं क्षिपेत् ॥ २९५ ॥
 दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रे चासन्निधौ जलम् ॥
 अन्यविप्रकरे दद्याद्दानं पात्राय दीयते ॥ २९६ ॥
 विष्णुर्भूर्वरुणो यत्र गृह्णत्वाह करोदकम् ॥
 तद्दानं ब्रह्मसम्प्राप्तमक्षयमिति विष्णुगीः ॥ २९७ ॥
 लक्ष्मीभ्रष्टाय यद्वत्तं दरिद्रायार्थिने द्विजाः ॥
 तदक्षयं समुद्दिष्टमिति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २९८ ॥
 राज्यभ्रष्टं च राजानं भूयो राज्ये निवेशयेत् ॥
 विष्णुलोकं चिरं भुक्त्वा भूयो भूमिपतिर्भवेत् ॥ २९९ ॥
 प्रतिभृत्य द्विजायार्थं यो न यच्छति तं पुनः ॥
 न च स्मारयते विप्रस्तुल्यं तदुपपातकम् ॥ ३०० ॥

१. A. B. D. E. and F. read प्रतिग्राहि for प्रतिग्रही. २. A. reads भवेत्प्रातिर्द्वौकसाम्.

प्रतिश्रुत्य च यत्किञ्चिद्विज्ञेभ्यो न प्रयच्छति ॥
 स वै द्वादशजन्मानि शुगालयोनिमाप्नुयात् ॥ ३०१ ॥
 गृष्ट्यादीनथ वक्ष्यामि यथाक्षणलक्षितान् ॥
 मानं भूमि-तिलादीनां यथावत्तन्निबोधत ॥ ३०२ ॥
 अजातदन्ता या तु स्याद्रक्षस्तसमन्विता ॥
 वर्षाद्वर्षाक् चतुर्थाश्च वत्सिकेति निगद्यते ॥ ३०३ ॥
 सुशीला च सुवर्णा च नीरोगा च पयस्विनी ॥
 सवत्सा प्रथमं सूता गृष्टिर्गौरिभिधीयते ॥ ३०४ ॥
 अरोगा याऽपरिक्लृष्टा प्रसववत्यथ सूतिका ॥
 सूता याऽतिपयोयुक्ता सा गौः सामान्यतः स्मृता ॥ ३०५ ॥
 पूर्वोक्तगुणसंयुक्ता प्रत्यग्रप्रसवा तथा ॥
 साथ गौर्धेनुरित्युक्ता वसिष्ठजवचो यथा ॥ ३०६ ॥
 पञ्चगुजो भवेन्माषः कर्षः षोडशभिश्च तैः ॥
 तैश्चतुर्भिः पलं प्रोक्तं दाने मानं च पुण्यदम् ॥ ३०७ ॥
 भद्रं नरैकहस्ताभिः प्रसूतीभिश्चतसृभिः ॥
 मानकं तैश्चतुर्भिश्च सेतिकेति प्रकीर्तिता ॥ ३०८ ॥
 तामिश्चतसृभिः प्रस्थश्चतुर्भिरादकश्च तैः ॥
 द्रोणश्चतुर्भिस्तैरुक्तो धान्यमानमिति स्मृतम् ॥ ३०९ ॥
 तिलप्रसूतिभिर्माण्डं चतुर्भिर्धत्तपूर्यते ॥
 तैश्चतुर्भिश्च कर्षो हि तैश्चतुर्भिश्च वै पलम् ॥ ३१० ॥
 पलैश्च तैश्चतुर्भिः स्यात् श्रीपाटी तच्चतुष्टयम् ॥
 करकं चतसृभिस्ताभिश्चतुर्भिस्तैर्घटः स्मृतः ॥ ३११ ॥
 इत्यन्यैर्मुनिभिः प्रोक्तं घृतगौस्तिलगौः समाः ॥
 किञ्च वो बहुनोक्तेन दानस्य तु पुनःपुनः ॥ ३१२ ॥
 दीयते यद्विप्राय कुटुम्बिने तदक्षयम् ॥
 सुकृदुधाय विप्राय भक्त्या परमया वसु ॥ ३१३ ॥

१. E. and F. read भूमिसमा for सामान्यतः. २. A. reads कर्षोष्टादश-
 मा. ३. A. reads कर्षः षोडशभिश्च; D. also the same. ४. A. and D. read दाने
 मानं च पुण्यदम्. ५. Only B. reads सेनिका for सेतिका; while D.
 reads सेनिका. ६. B. D. E. and F. read पारवं तैः for पलैश्च तैः.
 ७. B. E. read करदं. ८. E. only reads तिसृभिः for चतसृभिः.

दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति यौवने ॥
 अथान्यत्सम्भवस्यामि दानानि निष्कलानि तु ॥
 तथा निष्कलजन्मानि यथावत्तन्निबोधत ॥ ३१४ ॥
 वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ॥
 पृथक् तानि प्रवक्ष्यामि निबोध त्वं द्विजोत्तम ! ॥ ३१५ ॥
 अपुत्रस्य वृथा जन्म ये च धर्मबहिष्कृताः ॥
 दरिद्रस्य वृथा जन्म व्याधितस्य तथैव च ॥ ३१६ ॥
 अपुण्यस्थाने यद्दत्तं वृथा दानं प्रकीर्तितम् ॥
 पुण्यस्थानेषु यद्दत्तं वृथा दानं तदुच्यते ॥
 आरूढपतिते दानं अन्यायोपार्जितं च यत् ॥ ३१७ ॥
 व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तत्करेऽपि च ॥
 गुरोरप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके ॥ ३१८ ॥
 ब्रह्मबन्धौ च यद्दानं यद्दत्तं वृषलीपतौ ॥
 वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ३१९ ॥
 लोभिते चैवं यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च ॥
 परिचारके तु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ३२० ॥
 तमोवृतश्च यो दद्याद्भयात्कोधात्तथैव च ॥
 विद्वन् दानं तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव हि ॥ ३२१ ॥
 ईर्ष्या मन्युना दानं यद्दानमर्थकारणात् ॥
 यो ददाति द्विजातिभ्यो बालभावे तदश्रुते ॥ ३२२ ॥
 स्वयं नीत्वा च यद्दानं भक्त्या पात्रे प्रदीयते ॥
 अप्रमेयगुणं तद्धि उपतिष्ठति यौवने ॥ ३२३ ॥
 र्यत्सद्विप्राय वृद्धाय भक्त्या च परया वसु ॥
 दीयते वेदविदुषे तदुपतिष्ठति वार्द्धके ॥ ३२४ ॥
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि सत्तमाः ॥
 दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गमभीप्सता ॥ ३२५ ॥
 भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥
 करे गृह्य तथा कन्यां दास्य दास्यो तथा द्विजः ॥ ३२६ ॥
 करं तु हवि विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ॥
 आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णेऽश्वस्य सदासु च ॥ ३२७ ॥

तथा चैकशफानां च सर्वेषामविशेषतः ॥
 प्रतिगृहीत गां शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा ॥ ३२८ ॥
 कर्णजाः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ॥
 प्रतिग्रहं तथोष्टस्य आरुह्यैव तु पादुके ॥ ३२९ ॥
 ईषायां तु रथो ऽक्षे व. छत्रं दण्डे विधारयेत् ॥
 द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो भवेत् ॥ ३३० ॥
 आयुधानि समादाय तथाऽऽमुच्य विभूषणम् ॥
 धर्मध्वजस्तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ॥ ३३१ ॥
 अवतीर्थं तु सर्वाणि जलस्थानानि यानि तु ॥
 उपविश्य च शय्यायां स्पर्शयित्वा करेण वा ॥ ३३२ ॥
 द्रव्याण्यन्यानि चादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् ॥
 कन्यादाने तु न पठेत् द्रव्याणि तु पृथक् पृथक् ॥ ३३३ ॥
 प्रतिग्रहाद्विजश्रेष्ठ तथैवान्तर्भवन्ति ते ॥
 द्रव्याणामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणान्नरः ॥ ३३४ ॥
 वाचयेज्जलमादाय ॐकारेण प्रतिग्रहम् ॥
 प्रतिग्रहस्य यो धर्म्यं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
 स द्रव्यस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ३३५ ॥
 अथापि वक्ष्यामि विधेर्विशेषान् वाजिप्रदाने च प्रतिग्रहे च ॥
 दातृ-ग्रहीत्रोरपि येन पुण्यं स्वर्गाय जायेत शृणुध्वमेतत् ॥ ३३६ ॥
 गृहीत योऽश्वं विधिवद्विजेन्द्राः कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वम् ॥
 पञ्चोपचारैरुत विष्णुपूजां कूर्माण्डमन्त्रैर्वृत-दुग्धहोमम् ॥ ३३७ ॥
 यद्ग्राम इत्यादि मरुत्वतीयं सोऽङ्गारभूरादिभिरन्वितं च ॥
 प्रत्येकमष्टौ जुहुयाद्विजाग्र्यः सौर्येण मन्त्रेण च तद्वदष्टौ ॥ ३३८ ॥
 षष्ठ्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति कुर्याच्च गायत्रिजपं सहस्रम् ॥
 पश्चात्स गृह्णन् तुरगं द्विजाग्र्यस्तथा स्वमात्मानमजं नयेत् ॥ ३३९ ॥

१. A. reads पुष्टे, for पुच्छे. B. E. and F. also read the same. २. B. E. and F. read ग्राह्याः for ऽक्षे वा. ३. A. B. E. and F. read उपवेद्य for उपविश्य. ४. A. B. E. F. read च for न. ५. A. B. E. F. read तु for न. ६. A. reads परिग्रहे for प्रतिग्रहे. ७. Only A. reads सुत° for उत. ८. B. and E. read °त्वदीयं for °त्वतीयं.

दाताऽपि चैतद्व्रतमाविदध्याद्विजाग्र्यवत्प्राक्तनपापशुद्धै ॥
 द्वावप्यमू सूर्यजनं लभेते सर्वत्र पूज्यौ द्विज वृन्दमध्ये ॥ ३४० ॥
 अश्वप्रतिग्रहविधिं च प्रतिग्रहं च जानाति योऽश्वस्य पुराणगोथाः ॥
 स एव धन्यः स च पूजनोयः इहैव लोके द्विज-देवमान्यः ॥ ३४१ ॥
 विशेषपूज्यप्रतिपादनाय तिथौ प्रदत्तं द्विज यत्र यत्र ॥
 प्राशुक्तमेतत्पुनरुच्यते यत्तच्छ्रूयतामत्र हि कथ्यमानम् ॥ ३४२ ॥
 श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीयते हरिः ॥
 गोप्रदानेन विप्रेन्द्रं वदन्त्येतन्मनीषिणः ॥ ३४३ ॥
 पौषे शुक्ले तथा वत्सं द्वादश्यां घृतधेनुकाम् ॥
 घृताचैः प्रीणनायालं प्रदद्यात्फलदायिनीम् ॥ ३४४ ॥
 तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता तिलगौद्विजाः ॥
 केशवं प्रीणयत्याशु सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ ३४५ ॥
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां जलधेनुकाम् ॥
 दत्त्वा विप्राय विधिना प्रीणयत्यम्बुशायिनम् ॥ ३४६ ॥
 यत्र वा तत्र वा काले यद्वा तद्वा प्रदीयते ॥
 विशेषार्थमिदं प्रोक्तं नान्यत्काले निषेधनम् ॥ ३४७ ॥
 विष्णुमुद्दिश्य विप्रेभ्यो निःस्वेभ्यो यत्प्रदीयते ॥
 भवेत्तदक्षयं दानं उत्तमत्वात्परैरिदम् ॥ ३४८ ॥
 काले पात्रे तथा देशे धनं न्यायार्जितं तथा ॥
 यद्वत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठे तदनन्तं प्रकीर्तितम् ॥ ३४९ ॥
 चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ॥
 अक्षय्यं कथितं सर्वं तदक्षय्यं विशिष्यते ॥ ३५० ॥
 द्वादशीव च शुक्लावु विशेषात् श्रवणेन च ॥
 यत्र यद्दीयते किञ्चित्तदनन्तं प्रजायते ॥ ३५१ ॥
 विशेषाद्बुधयुक्तेषु पक्षान्त्येषु च सर्वदा ॥
 तृतीयावु च सर्वासु शुक्लावु च विशेषतः ॥ ३५२ ॥

१. A. substitutes अत्रापि for सर्वत्र. २. A. and D. substitute °गीताः for °गाथाः. ३. B. reads संस्तूयताम्. ४. A. and D. read द्विजाः instead of हरिः. ५. A. and D. read गोविदः instead of विप्रेन्द्रः. ६. A. B. D. E. and F. read पुण्ये for पौषे. ७. B. E. and F. read द्विजश्रेष्ठ for तथा वत्स. ८. A. B. D. E. and F. read नान्यत्कालनिषेधकम् for नान्यत्काले निषेधनम्.

वैशाखे शुक्लपक्षे तु विशेषादपि मानवः ॥
 आषाढौ कार्तिकौ चैव फाल्गुनौ तु विशेषतः ॥ ३५३ ॥
 तिक्लञ्चैताः पौर्णमास्यो दाने विप्र महाफलाः ॥
 व्यतीपातेषु सर्वेषु समक्षेषु द्विजोत्तम ! ॥ ३५४ ॥
 ग्रहसङ्क्रमकालेषु तोष्वरश्मेर्विशेषतः ॥
 तुला-मेघप्रवेशेषु योगेषु मिथुनस्य च ॥ ३५५ ॥
 रवेर्महाफलं दानं तेभ्योऽपि स्यान्महाफलम् ॥
 यदा भानुः प्रविशति मकरं द्विजसत्तमाः ॥ ३५६ ॥
 आषाढेऽश्वयुजे चैव पौषे चैत्रे तथैव च ॥
 द्वादशीप्रभृति प्रोक्तं पुण्यं दिनचतुष्टयम् ॥ ३५७ ॥
 मिथुनं च तथा कन्यां धन्विनं मीनमेव च ॥
 प्रवेशे भास्करे पुण्यं कथितं द्विजसत्तमाः ॥
 षडशीतिमुखं नाम दाने दिनचतुष्टयम् ॥ ३५८ ॥
 अच्छिन्ननाले यद्दत्तं पुत्रे आते द्विजोत्तमाः ॥
 संस्कारे चैव पुत्रस्य तदक्षयं प्रकीर्तितम् ॥ ३५९ ॥
 इष्टयश्च विविधाः प्रोक्तास्ताश्च कार्या यथोदिताः ॥
 सर्वे अपि हि सद्भिर्गैरिष्टधर्ममभोषुभिः ॥ ३६० ॥
 सत्सद्भ्योऽपि द्विजनाकलब्धसिद्ध्यर्थमुक्तानि कियन्ति विप्राः ॥
 दानानि वक्ष्याम्यथ पूर्वधर्मं स्याद्येन पुंसां विहितेन पुण्यम् ॥ ३६१ ॥
 ब्रह्मेश-हरि-सूर्याणां स्कन्देभास्या-ऽश्विनां तथा ॥
 भ्रातृणां च ग्रहाणां च गृहाणि कारयेन्नरः ॥ ३६२ ॥
 इष्टंकादशकं वाऽपि यश्चार्पयति विष्णवे ॥
 अनेन विधिना कुर्याद्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ३६३ ॥
 एवं यः सर्वदेवानां मन्दिरं कारयेन्नरः ॥
 स याति वैष्णवं लोकं प्राप्य योगशतैः कृतैः ॥ ३६४ ॥
 समाचरति यो मग्नं सुधाभिधवलं यदि ॥
 कुरुते देवहर्म्यं च विशिष्टैर्लेप-चित्रकैः ॥ ३६५ ॥

१. A. reads 'प्रबोधेषु' for 'प्रवेशेषु'. २. B. reads 'सर्वांशेषु' for 'सर्वा अपि हि'.
 ३. B. only reads 'पूर्व' for 'पूर्व'. ४. B. D. read 'मातृदुर्गा' for 'मातृणां च'. ५. B.
 E. and F. read 'इष्टिका' for 'इष्टका'.

सम्भार्जयति यश्चापि यतो यश्चानुलेपयेत् ॥
 प्रदीपं तत्र यो दद्यात्स याति विष्णुलोकताम् ॥ ३६६ ॥
 पूजयेद्विधिना यस्तु पञ्चापचारसंयुतः ॥
 स विष्णुलोकमभ्येति यावदाभूतसङ्गवम् ॥ ३६७ ॥
 यावन्त्यश्चेष्टकास्तत्र चिता देवस्य सन्नि ॥
 तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता स्वर्गमाविशेत् ॥ ३६८ ॥
 सन्निहत्य-तडागानि पुष्करिण्यश्च दीर्घिकाः ॥
 • तथा कृपाश्च वाप्यश्च कर्तव्या गृहमेधिभिः ॥ ३६९ ॥
 खातमात्रं प्रकर्तव्यभेकाहिकमपि क्षितौ ॥
 यावत्पीत्वा जलं गौस्तु तृषार्ता वितृषा भवेत् ॥ ३७० ॥
 पिबन्ति सर्वसत्वानि तृषार्तान्यभिसामिह ॥
 वर्षाणि बिन्दुतुल्यानि तत्कर्ता दिवमावसेत् ॥ ३७१ ॥
 उपकुर्वन्ति यावन्ति गण्डूषाणि क्रियासु च ॥
 कुर्वन्ति स्नान-शौचादि तथैवाचमनान्यपि ॥ ३७२ ॥
 तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि लक्षाणि दिवि मोदते ॥
 श्रृंषां त्वष्टा वसेत्स्वर्गे सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥ ३७३ ॥
 आरामाश्चापि कर्तव्याः शुभवृक्षैः सुशोभिताः ॥
 अश्वत्थोदुम्बर-प्लक्ष-चूत-राजाद्-नीवरैः ॥ ३७४ ॥
 जम्बू-निम्ब-कदम्बैश्च खजूरैर्नारिकेलकैः ॥
 बकुलैश्चम्पकैर्हृद्यैः पाटला-श्लोक-किंशुकैः ॥ ३७५ ॥
 दुर्गैर्नानाविधैरन्यैः फल-पुष्पोपयोगिभिः ॥
 जाती-जपादिपुष्पैस्तु शोभिताश्च समन्ततः ॥ ३७६ ॥
 फलोपयोगिनः सर्वे तथा पुष्पोपयोगिनः ॥
 आरामेषु च कर्तव्याः पितृ-देवोपयोगदाः ॥ ३७७ ॥
 गाथामुदाहरन्त्यत्र ताद्विदः कवयोऽपरे ॥
 वृक्षरोपकलोकानां उक्ता या पुष्पवाटिकाः ॥ ३७८ ॥

अश्वत्थमेकं पिचुमन्दमेकं न्यग्रोधमेकं दशचिचिणीश्च ॥
 षट्चम्पकं तालशतत्रयं च पञ्चाम्रवृक्षैर्नैरकं न पश्येत् ॥ ३७९ ॥

१. B. C. D. E. and F. read अथो स च विशेषस्वर्गे; while B. reads स्वर्गे
 अद्वसमावासाः. २. B. C. D. E. and F. read 'पाटपाः. ३. B. reads लुचम्पकं.

कपित्थ-बिल्वामलकीत्रयं च पञ्चाश्रवापो नरकं नयाति ॥ ३८७ ॥
 यावन्ति खादन्ति फलानि वृक्षात्सुहृदिग्धास्तनुभृङ्गणाद्याः ॥
 वर्षाणि तावन्ति वसान्ते नाके वृक्षैकवापास्त्रिदशौघसेव्याः ॥ ३८१ ॥
 यावन्ति पुष्पाणि महोरुहाणां दिवौकसां मूर्ध्नि धरातले वा ॥
 पतन्ति तावन्ति च वत्सराणां कन्दमूलाणि वृक्षैर्दिवमारुहन्ति ॥ ३८२ ॥
 यत्कालपक्षैर्मधुरैरजस्रं शाखाच्युतैः स्रग्दुफलैर्नगाद्याः ॥
 सर्वाणि सत्वानि च तर्पयेयुः तं श्राद्धदानेन च वृक्षनाथान् ॥ ३८३ ॥
 उद्दिश्य विष्णुं जगतामधोशं नारायणं यः सुकृतं करोति ॥
 आनन्यमाप्नोति कृतं तु तस्मादनन्तरूपो भगवान्पुराणः ॥ ३८४ ॥
 दानानि सर्वाण्यभिधाय विद्वन्निष्ठं च पूर्तं गृहमेधिकर्म ॥
 कुर्वन्ति शान्तिं मनुजाः शुभाय वक्ष्यामि तस्मादथ सर्वशान्तिम् ॥ ३८५ ॥
 उक्तानि सर्वदानानि इष्टापूर्तञ्च सत्तमाः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि गणेशादिकशान्तयः ॥ ३८६ ॥

इति बृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 दानधर्मेषु पूर्तविनिर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१. B. reads—

आरोप्य बिल्वामलकीकपित्थान्पञ्चाश्रवापी नरकं न याति ।

२. F. reads नर-पक्षिसंघाः. ३. B. and F. read नाके रमते गवापि for
 वृक्षैर्दिवमारुहन्ति. ४. C. and D. read समर्पयेच्च for तर्पयेयुः. ५. A. C. D.
 E. and F. read पुरुषः for सुकृतं.

बृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

शान्तोनामथ सर्वासां ग्रहशान्तिः परा स्मृता ॥
ग्रहेभ्योऽपि गणेशस्तु तस्य शान्तिरथोच्यते ॥ १ ॥
यदि पुङ्कृतकर्माणि भवन्ति फलदानि हि ॥
तदा धर्मोऽर्थ-कामास्तु संसिद्धेरन्सदा नृणाम् ॥ २ ॥
तन्मृभिः क्रियमाणानां सर्वेषां कर्मणाममुम् ॥
विघ्नार्थमसृजद्ब्रह्मा शङ्करश्च विनायकम् ॥ ३ ॥
तेनोपहृतपुंसां तु कर्म स्यान्निष्फलं कृतम् ॥
स्त्रीणामपि तथा सर्वं क्रियमाणं तु निष्फलम् ॥ ४ ॥
जलावगाहनं स्वप्ने कव्यादारोहणं तथा ॥
खरोष्ट्र-भेच्छतंसर्गो मुण्ड-काषायवाससाम् ॥ ५ ॥
पश्यन्त्यात्मानमेवेह सीदन्तं प्रतिवासरम् ॥
यानि कुर्वन्ति कर्माणि तानि स्युः क्लेशदानि च ॥ ६ ॥
राजपुत्रो न राज्यास्या वरास्या न तु कन्यका ॥
अन्तर्धत्नी अपत्याप्त्या आचार्यत्वेन च द्विजः ॥ ७ ॥
अग्नीयानास्तु विद्याश्या कृषिकृत् सस्यसम्पदा ॥
वणिग्वर्तनलाभेन युज्यते निर्धनश्च सन् ॥ ८ ॥
तस्मान्तदुपशान्त्यर्थं समभ्यर्च्य गणेश्वरम् ॥
स्नपनं कारयेत्तस्य विधिवत्पुण्यवासरे ॥ ९ ॥
चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे तु अयने चोत्तरे शुभे ॥
पुण्यार्थं सर्वसिद्ध्यर्थं कुर्याच्छान्तिं विनायकीम् ॥ १० ॥
स्नासनासीनं संस्थाप्य भारत्कार्षभचर्मणि ॥
सितसर्षपकल्केन साज्येनाच्छादितस्य च ॥ ११ ॥

१. B. C. D. E. and F. read तद्भूतश्च for निर्धनश्च.

विलिप्तशिरसस्तस्य गन्धैः सर्वैस्तथौषधैः ॥
 अष्टौ वा चतुरो वापि स्वस्तिवाच्यान् द्विजान् शुभान् ॥ १२ ॥
 एकवर्णैश्चतुर्भिश्च पुग्भिः कुम्भैश्च यज्जलम् ॥
 समानीतं क्षिपेत्तत्र वक्ष्यमाणमृदस्तथा ॥ १३ ॥
 अश्वे भस्थान-वल्मीक-हृद्-सङ्गममृत्तिकाः ॥
 रोचनानां गुग्गुलं गन्धान् तस्मिन्ममसि तान् क्षिपेत् ॥ १४ ॥
 एतद्वै पावनं स्नानं सहस्राक्षमृषिसृजितम् ॥
 तेन त्वां शतधारेण पावमान्यः पुनन्त्वमुम् ॥ १५ ॥
 नवभिः पावमानोभिः कुम्भं तमभिमन्त्रयेत् ॥
 शक्रादिदशदिक्पाला ब्रम्हेश-केशवादयः ॥ १६ ॥
 आपस्ते ब्रून्तु दौर्भाग्यं शान्तिं ददन्तु सर्वदा ॥
 सुमित्रियान् इत्याद्यैर्मन्त्रैरेकेऽभिषेचनम् ॥ १७ ॥
 वदन्ति वदन्तां श्रेष्ठा दौर्भाग्यस्योपशान्तये ॥
 समुद्रा गिरयो नद्यो मुनयश्च पतिव्रताः ॥ १८ ॥
 दौर्भाग्यं ब्रून्तु मे सर्वे शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ॥
 पाद-गुल्फोरु-जरुधा-ऽऽन्त्र-नितम्बोदर-नाभिषु ॥ १९ ॥
 स्तनोर-बाहु-हस्ताग्र-प्रीवा-अंसाङ्गसान्धिषु ॥
 नासा-ललाट-कर्णमु-केशान्तेषु च यत् स्थितम् ॥ २० ॥
 तदापो ब्रून्तु दौर्भाग्यं शान्तिं यच्छन्तु सर्वदा ॥
 आतस्य मस्तके दर्भान् साज्येन परिगृह्य च ॥ २१ ॥
 जुहुयात्सार्षपं तैलमौदुम्बरस्रुवेण तत् ॥
 मितश्च सस्मितश्चैव तथा साल-कटजूटौ ॥ २२ ॥
 कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्तेस्वाहासमान्वितैः ॥
 नामभिश्च बलिं दद्यान्मन्त्रैर्नमः-स्वधाम्बितैः ॥
 चतुष्पथं समाश्रित्य शूर्पे कृत्वा कुशांस्तथा ॥ २३ ॥
 निधाय तेषु दर्भेषु शुक्ला-ऽशुक्लाश्च तण्डुलान् ॥
 ओदनं पल्लोपेतं पक्वामाम्मस्त्यकानपि ॥ २४ ॥
 तथा मांसं च कुल्माषान् तथैव त्रिविधां दुराम् ॥
 पूरिकाण्डेरकापूपान्फलानि मूलकं अजः ॥ २५ ॥

१. From the preceding śloka राजपुत्रो न राज्ञास्या, till the śloka रोचनानां गुग्गुलं, these are not given in D.; २. A. reads शं ते for शान्ति. ३. A. reads साल-करंजद्वौ; while D. E. F. read सालक-कटको.

गणेशमातुःसर्वस्थाः कुर्यादुपस्थितिं पुनः ॥
 कूर्वा-सर्वेष-पुण्यैश्च पूर्णमघोजालं क्षिपेत् ॥ २६ ॥
 सौभाग्यमन्त्रिके देहि भूमां कसं यशोऽपि च ॥
 क्षियं पुत्रांश्च कामांश्च तथा क्षौर्यं च देहि मे ॥ २७ ॥
 गणेशमातर्हं बाले यत्किञ्चिन्मदभीप्सितम् ॥
 एकमस्मैव तदेवि देहि गौरि ! वरान् वरात् ॥ २८ ॥
 ततस्तु वाससी शुक्ले परिधायाऽहते शुभे ॥
 सितचन्दनलिप्ताङ्गः सितस्त्रभूषणान्वितः ॥ २९ ॥
 • तानन्यांश्च द्विजान् सर्वान् भोजयेद्विधिविशनैः ॥
 वस्त्रयुग्मं पुरोदद्यात्तेषु तस्य वराशिषः ॥ ३० ॥

एतेन सम्पूज्य गणपदिनाथं विप्रोपशान्त्यै जननीं तथास्य ॥
 स्मार्तोक्तसम्पत्तिविना स कामान्प्राप्नोति चान्यान्मनसा यदिच्छेत् ॥ ३१ ॥
 स्नात्वा विधायार्चनमम्बिकायाः सम्पूज्य लोकान्सखि-बन्धुमिश्रान् ॥
 आचार्यबुद्धान्वनिताः कुमारीः प्रभवस्तविष्णुः श्रियमेति गुर्वीम् ॥ ३२ ॥
 स्मृत्युक्तमन्त्रैर्विधिवत्प्रयुक्तैर्नित्यं शिवानन्दनपूजनं च ॥
 कृतान्तरायान्विनिहत्य सर्वान् कुर्यादथातो ग्रहयागमेनम् ॥ ३३ ॥
 इति विनायकशान्तिः ।

मुनीनां व्यासमुख्यानां शक्तिसूनुः पुरोऽब्रवीत् ॥
 शुभाय ग्रहपूजया घटतस्तस्मिन्बोधत ॥ ३४ ॥
 यद्वर्णा यत्सुता विद्वन् जाता देशेषु येषु च ॥
 तेषां तदधिदैवत्यं समिधो दक्षिणा च या ॥ ३५ ॥
 यस्य यत्र च दिग्भागे मण्डलं स्याद्विदस्वतः ॥
 होमकर्मणि ये विप्रा या संख्या समिधामपि ॥ ३६ ॥
 भस्त्रिकुण्डप्रमाणं तु प्रमाणं समिधामपि ॥
 सर्वमेव यथोद्देशं वक्ष्यामि द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
 रक्तः कश्यपजो भानुः शुक्लो ब्रह्मसुतः शशी ॥
 रक्तो रौद्रसुतो भीमः पीतः सोमसुतो बुधः ॥ ३८ ॥
 पीतो ब्रह्मसुराचार्यः शुक्लः शुक्लो भृगुग्रहः ॥
 कृष्णः शनी रवेः पुत्रः कृष्णो राहुः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥
 कृष्णः केतुः कृशानूत्यः कृष्णा पापात्मनोऽप्यमी ॥
 कालिङ्गोर्को यामुनः सोम आश्विन्यो भीम उर्यते ॥ ४० ॥
 मागधो बुध इत्युक्तः सैन्धवस्तु बृहस्पतिः ॥

सैन्धवो हानवाचार्यः सौमिः सौराष्ट्रदेशजः ॥ ४१ ॥
 राहुः सिंहलदेशोऽप्यो मण्डपेशमवोऽभिजः ॥
 जम्बूदेशा इमे प्रोक्ता ग्रहास्तत्कवेत्तुभिः ॥ ४२ ॥
 शम्भुं रविमुग्रं चन्द्रं स्कन्दं भीमं हरिं कुम्भम् ॥
 ब्रम्हाणं च शुक्रं विष्णुम् ॥ शुक्रं यमं शम्भुम् ॥ ४३ ॥
 कालं राहुं विजगुप्तं केतुमित्यभिधेयतम् ॥
 एतद्विज्ञाय वाः कुर्यात्सर्वं सफलं भवेत् ॥ ४४ ॥
 भर्कस्त्वर्काय होतव्यः सर्वव्याधिविनाशनः ॥
 वृषांशवे च सोमाय पलाशः सार्वकामिकः ॥ ४५ ॥
 कादिरघ्यार्थलाभाय मङ्गलाय विवेकिभिः ॥
 स्वरूपकृत्पाभागौ होतव्यश्च पुंषाय वै ॥ ४६ ॥
 प्रभाप्रदस्तथाश्वत्यो होतव्योऽमरमन्त्रिणे ॥
 ऊर्जा-सौभाग्यकृद्वा दैत्यामात्याय सद्भिजैः ॥ ४७ ॥
 शमी पापोपशान्त्यर्थं होतव्या मन्दगामिने ॥
 दीर्घायुर्धर्मकृद्वा होतव्या राधवे द्विज ॥ ४८ ॥
 धर्मविचार्यकृद्गुरुः सद्भिर्धैर्यसूनुवे ॥
 दधि-क्षीरा-ऽऽज्यसंमिथाः समिधः शुभबुधवे ॥ ४९ ॥
 प्रादेशमात्रकाः सर्वा अष्टावष्टोत्तरं शतम् ॥
 अष्टाविंशतिरेकैकं संख्येया प्रतिदैवतम् ॥ ५० ॥
 वृक्षौ तु फलभूयस्त्वमुकादव्यसु राक्षसम् ॥
 नवमवनकं लेख्यं चतुरस्रं तु मण्डलम् ॥ ५१ ॥
 ग्रहास्तत्र प्रतिष्ठाप्या वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 मध्ये तु भास्करः स्थाप्यः पूर्वदक्षिणतः क्षयी ॥ ५२ ॥
 दक्षिणेन धरासूनुर्धुधः पूर्वोत्तरेण तु ॥
 उत्तरस्यां दुराचार्यः पूर्वस्यां भृशुर्धुधः ॥ ५३ ॥
 पश्चिमायां शमिः कुर्याद्वाहुरक्षिणपश्चिमे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुरिति स्थाप्या ब्रह्मः कर्मात् ॥ ५४ ॥
 पटे वा मण्डले लेख्या ईशान्यां विरिति पावकात् ॥
 तादृशोऽर्कः स्फाटिकमण्डो रक्तमण्डपविभरम् ॥ ५५ ॥

लोमस्तु सुराचार्यैः स्वर्गयोगैः प्रकीर्तिताः ॥
 राजतो भृगुपुत्रश्च कार्मण्यः च शनैश्चरः ॥ ५१ ॥
 राहुश्च सैलकः कार्यः कार्यः केतुश्च कांस्यजः ॥
 सर्वानेतन्मयान्कृत्वा समन्वयं सदा कृते ॥ ५२ ॥
 लेखयेद्दर्पकैः स्वैः स्वैर्बिधिवत्पिहकेषु वा ॥
 ग्रहाणां साधिवैद्यान् प्रतिष्ठापनमन्त्रकम् ॥ ५३ ॥
 यन्ति मन्त्रतत्त्वार्थवेदिनो द्विजसप्तमाः ॥
 आदित्यं गर्भमित्युक्तमग्निं वृत्तमनेन च ॥ ५४ ॥
 गताभ्यां स्थापयेद्वर्कं न्यस्यकमिति च शङ्करम् ॥
 अस्वन्तरीति शीतांशुं श्रीम् ते इति पार्वतीम् ॥ ५५ ॥
 स्योनापुयिषीति मीमं च यवमंवेति वा गुहम् ॥
 इदं विष्णुर्बिधिं स्थाप्य तद्विष्णोरिति वै हरिम् ॥ ५६ ॥
 इन्द्र आसां सुराचार्य आग्रहमिति वेधसम् ॥
 इन्द्रं देवीर्भृगोःसुतुं सज्जयेत्पुमराधिपम् ॥ ५७ ॥
 शम्भो देवी रवेः सुतुं यमाय त्वा तथा यमम् ॥
 आयं गौरीति राहुश्च कालं कार्षीरसोति च ॥ ५८ ॥
 ब्रह्मजज्ञेति केतुं च वित्रं वित्रावसोरिति ॥
 ह्युरेतानि मैत्राणि मूलमन्त्रास्तथापरे ॥ ५९ ॥
 आकृष्येन च तीव्रांशोरिमन्वेवा निशाकरम् ॥
 अग्निर्मूर्धेति भूसूनोःपुष्पं पुष्पस्य च ॥ ६० ॥
 बृहस्पतेरिति गुरोरजात्परिसृतो भृगुः ॥
 शम्भो देवी शनैर्गन्तुः काण्डात्काण्डात्परस्य च ॥ ६१ ॥
 केतुं कृष्णघ्निसूनोरिति मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥
 वेदमन्त्रैर्विना कश्चिद्विधिर्नास्ति द्विजज्जनाम् ॥
 कर्तव्याः स्वस्वमन्त्रैश्च स्वैः स्वैश्च प्रतिद्वेषतम् ॥ ६२ ॥
 सप्तृता सयवाद्यापि होतव्याश्च द्विजैस्तिलाः ॥
 मध्यमानामिहमूललगा कुष्ठचतसृभिः ॥ ६३ ॥
 यावन्तोऽङ्गुलिभिर्ग्राह्यास्तिलास्तावन्निरादुतिम् ॥
 हस्तमात्रं पृथक्त्वेन वैद्यैःपि तावत्तैव तु ॥ ६४ ॥
 बाहुमात्रं हृदयेके एकैः चाऽऽत्थिमाधकम् ॥
 चतुरस्रं कर्णेकुष्ठं एकयोनिस्समन्वितम् ॥ ६५ ॥

शुभमेकलया युक्तं सुशान्तिवस्तुसामम् ॥ ७० ॥
 होमार्थं मन्त्रं कुर्याच्चतुर्हारे सतोऽप्यन ॥ ७१ ॥
 चतुर्दिक्षु ध्वजाः कार्यो मानावर्णाः शुभावहाः ॥
 तथा तत्रोदकुम्भाश्च दूर्वा-पल्लवसंयुताः ॥ ७२ ॥
 पुनर्नवीकृतं सप्त मन्त्राभास्त आभयेत् ॥
 षट्कर्मनिरताः शान्ता ये न दग्धाः प्रतिग्रहेः ॥ ७३ ॥
 नियोज्यास्तेऽपि कार्यादौ स्फुरन्मन्त्रा द्विजोत्तमाः ॥
 प्रतिग्रहाग्निदग्धस्य अप-होमादि कुर्वतः ॥ ७४ ॥
 यस्य मन्त्राण्यवीर्याणि तत्कृतं कर्म निष्कलम् ॥
 ओदनं सगुहं भानोः पायसं क्षशिनस्तथा ॥ ७५ ॥
 हविष्यं भूमिपुत्रस्य क्षीराञ्च च दुधस्य च ॥
 षष्ठिकं ब्रह्मपुत्रस्य दध्ना तु मार्गवस्य च ॥
 पूर्णं हविः शनैर्गंतुमीसं राहोः शृताशृतम् ॥ ७६ ॥
 चित्राक्षमग्निसूनोश्च भोज्यान्नामभिशस्यजाः ॥
 कृतहोमास्तथाऽप्येऽपि ये सद्रुक्ता द्विजोत्तमाः ॥ ७७ ॥
 यथावर्णानि वासांसि देयानि कुसुमानि च ॥
 देवा गन्धाश्च सर्वेषां देवो धूपश्च गुग्गुलः ॥ ७८ ॥
 धेनुः शङ्खो वृषाः स्वर्णं वासांस्यथः सिता वनौः ॥
 अधिच्छागलकश्चैव क्रमशो दक्षिणाः स्मृताः ॥ ७९ ॥
 प्रत्यहं प्रतिमासं च प्रत्यब्दं वा विधानतः ॥
 वर्णिभिश्च ग्रहाः पूज्या राजभिश्च सर्वैश्च हि ॥ ८० ॥
 दुःखितो यस्तु यस्य स्यात्पूज्यस्तस्य स यत्नतः ॥
 वेधसैते नियुक्ताः प्राक् स्वभक्तं पूजयिष्यथ ॥ ८१ ॥
 वरं यच्छन्ति संहृष्टा विप्रा बहिर्बुधास्तथा ॥
 असन्तुष्टा बहन्त्येते तस्मात्तानर्थयेत्सदा ॥ ८२ ॥
 ग्रहाधीनमिदं सर्वमुत्पत्ति-प्रलयात्मकम् ॥
 जगत्प्रमाद्य-भावी च तस्मात्पूज्यतमाः सदाः ॥ ८३ ॥
 समुत्पत्तिर्देव्यानि कुर्वतामानी मानवाः ॥
 सफलानि भवन्त्यस्य निष्कलानि स्फुरन्मन्त्रा ॥ ८४ ॥

कुर्वन्ति चैतद्विधिना ब्रह्मजानातिव्यमर्षः प्रतिपास्यते ये ॥
मारोग्यदेहा धन-धान्ययुक्ता दीर्घायुषाः स्त्रीसहिता भवन्ति ॥ ८५ ॥
इति ब्रह्मसन्तिः ।

वसस्त्वकस्मात्सन्नेष्वतोऽद्भुतं वयो विशेष्यैर्दरभ्यवातिनः ॥
विशेषतो गृध्र-कपोत-पिच्छलास्तथैव चोत्सुकसकाक-वायसाः ॥ ८६ ॥
तरक्षु-गोमायु-सृगारि-शृङ्गका दिवाप्यकस्मादद्भुतोऽपि निर्मेयाः ॥
विशान्ति यत्ते तदतीव आद्भुतं गृहे पुंर शान्तिकमेव सिद्ध्यते ॥ ८७ ॥

अथाद्भुतानि जायन्ते वर्णानां गृहमेधिन्नम् ॥
नानाविधानि तेषां तु प्रशम्यै शान्तिरुच्यते ॥ ८८ ॥

यस्याद्भुतानि जायन्ते मृत्युं तस्य वदेद्विजः ॥
धन-धान्यक्षयं चापि भार्या-पुत्रक्षयं तथा ॥ ८९ ॥

मयं वा जायते शत्रो राज्ञो वा जायते मयम् ॥
शान्तिस्तत्र विधातव्या यथोक्ता मुनिपुङ्गवैः ॥ ९० ॥

यदि गोधूमशाखायां यवशाखोपजायते ॥
यथे गोधूमशाखा स्यादेवं सर्वाशनेषु च ॥ ९१ ॥

सर्षपे तिलशाखा चेतिलशाखास्तु सर्षपम् ॥
माये मुत्रस्तु मुत्रेत्यादिसृष्टृदिर्भवेद्यदि ॥ ९२ ॥

अन्मःप्रपूर्णकुम्भेषु ज्वलदग्निमवेक्षते ॥
उद्धर्तनं च कूपानां मत्तो वा मधुजालकम् ॥ ९३ ॥

विधिवद्वायुलिङ्गञ्च निर्वाप्य वायवं चरुम् ॥
महावाताय सततं हृदयं तु प्रशाम्यतु ॥ ९४ ॥

त्रि-पञ्च-सप्त वा हुत्वा सर्वत्र ह्यत्र तुल्यता ॥
स्त्रियो गवो महिष्यो वा क्षुतौ वस्ती च षण्ढकौ ॥

द्वौ द्वौ यत्र प्रजायेते शान्तिस्तत्र विधीयते ॥ ९५ ॥
वृषकोद्वयं नैवेद्यं षड्भ्रातृभ्यं प्रदातव्यम् ॥

अम्भतरी प्रसूते ऽर्निह प्रत्येहः प्रतिमद्य च ॥ ९६ ॥
मृदङ्ग-पट्टादीनामद्भुतोऽपि ध्वनिर्यदि ॥

गृध्र-काक-कपोताद्या विशेष्यैर्दि वा गृहे ॥ ९७ ॥

१. A. reads वसेद्भुः for विशेषः. २. C. reads एवसां for वायवं.
३. C. and D. read एवसां for एव प्रशम्यते. Y. C. and D.
read एता ऽग्निः for तेऽग्निः.

यवपिष्टेन निर्वाण्य विधिवद्वाक्यं चक्षम् ॥
 मन्त्रैर्ब्रह्मदेवतैर्ब्रह्माङ्गकथाय तम् ॥ ९८ ॥
 महावरुणदेवाय जलानां पतये तथा ॥
 अन्धैर्ब्रह्मदेवतैर्मन्त्रैश्च ब्रह्मवाचकम् ॥ ९९ ॥
 ब्रह्मवादाद्ब्रह्मतीर्त्तिको मन्त्रैश्च वरुणाय तम् ॥
 अक्षस्य तुल्यतां कृत्वा स्वहान्तैर्ब्रह्मदेवतैः ॥ १०० ॥
 इन्द्रवापेक्षन् रात्रौ शस्त्रप्रणवलनं तथा ॥
 गजाऽऽश्वशफकस्त्रान्तर्जलनं च प्रतिक्षणम् ॥ १०१ ॥
 स्यूनाग्ररोहणं यस्याङ्गाण्डस्योन्नग्ररोहणम् ॥
 विद्युर्निर्घातवज्रजानां पतनं वा भवेच्छदि ॥ १०२ ॥
 मृदाकुं काकसंसर्गं विपरीतप्रदर्शनम् ॥
 शुभाय चक्रराक्षसो निर्वाण्यो विधिवद्विजैः ॥ १०३ ॥
 अग्नये त्वमिराजाय महावैभानराय च ॥
 हवये मम यज्ञैतत्सर्वं च वदेदु यः ॥ १०४ ॥
 ग्रहराप्तिश्च सर्वत्र शनैः पूजा विशेषतः ॥
 वक्षिणा सवृषा गौस्तु वसथुर्गमं द्विजातये ॥
 प्रद्याद्दोषशान्त्यर्थं सर्वोत्पातेषु वै द्विजः ॥ १०५ ॥
 एतेषु चान्येष्वपि बान्धुतेषु जातेषु सावित्रजपं सहस्रम् ॥
 होमं विदध्यादपि विष्णुमन्त्रे अग्नेशमन्त्रैरपि वा द्विजोत्तमः ॥ १०६ ॥
 इति बान्धुतशान्तिः ।

अग्निवाक्येऽथ वज्राणां शान्तिर्वा गृहमेधिनाम् ॥
 पञ्चाङ्गानां विधानं तु यत्कृतं इति पातकम् ॥ १०७ ॥
 ब्रह्मणो विधिवत्कृत्वा सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
 कुर्याद्विधानं वज्राणां यजुर्विधानमिहितम् ॥ १०८ ॥
 इवेत्यादिषु मन्त्रेषु च ब्रह्मणो वा क्रिया ॥
 दशप्रणवपुक्तेषु ब्रह्मणः स्वरितेति च ॥ १०९ ॥

१. A. reads this half line as :—

विसृज्य ब्रह्मवाक्यैरेतेन कथाय तम् ।

२. A, B. E. F. and D. read 'स्यान्' for 'स्यन्'.

भार्यं छन्द इव वैश्वं भ्यासं च विनिबोधतः ॥
 पराशरोदितं वक्ष्ये शेषं मुनिविभाषितम् ॥ ११० ॥
 मनो ज्योतिरबोधमिर्मूर्धानं चैव मर्माणि ॥
 मानस्तोके इतिद्योतप्रथमं पञ्चकं स्मरेत् ॥ १११ ॥
 याते रुद्रेति ऋद्ध्या शिरोऽस्मिन्महत्पर्यवे ॥
 असकृत्पाताः सहस्राणि ललाटे विन्यस्येद्विजः ॥ ११२ ॥
 चक्षुषोर्विन्ध्यसेद्रे तु म्यम्बकं तु यजामहे ॥
 मानस्तोक इति द्योतभासिकायां न्यसेदुधः ॥ ११३ ॥
 अवतत्यधनुर्वक्त्रे नीलम्रीचाय वा गले ॥
 नमस्ते आधुषेत्येतस्मरेन्मन्त्रं प्रकोष्ठके ॥ ११४ ॥
 विन्यसेद्रास्तुमन्त्रोऽयं ये तीर्थानीति हस्तयोः ॥
 नमोऽस्तु विकिरेभ्यो वै हृदये मलनाशनम् ॥ ११५ ॥
 नाभ्यां विद्राज्यसेन्मन्त्रं नमो हिरण्यबाहवे ॥
 गुह्ये मन्त्रस्तु संस्मर्य इमा रुद्राय इत्यपि ॥ ११६ ॥
 नानोमहान्त इत्यूर्ध्वोः एव ते रुद्र जानुनोः ॥
 अथ रुद्रमितिद्योतकजङ्घयोर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥ ११७ ॥
 सव्यं च पादयोर्म्यस्य धामं न्यस्योदमध्यतः ॥
 अघोरं हवि विन्यस्य मुक्षे तान्पुरुषं न्यसेत् ॥
 ईशानं मूर्ध्नि विन्यस्य हंसं नाम सदाशिवम् ॥
 हंसहंसेति यो ब्रूयात् हंस्तोनाम सदाशिवः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः सम्पुटमाचरेत् ॥
 कवचं अभ्यर्च्यैवै तदुपरि चित्तिमेत्यपि ॥
 नेत्रं तु नीलम्रीचाय प्रमुञ्च धन्वनोऽसकम् ॥ ११८ ॥
 य एतावन्त एतेन विद्वद्भिरुक्प्रबंधनम् ॥
 ईं मोमिति नमस्कारं ततो भगवते पुनः ॥ ११९ ॥
 रुद्रायेति विधानज्ञो दशाक्षरं ततो न्यसेत् ॥
 प्रणवं विन्यसेन् मूर्ध्नि नकारं नासिकाग्नौ ॥ १२० ॥
 मीकारं तु ललाटे तु मकारं मुक्कमध्यतः ॥
 गकारं कण्ठदेशे तु धकारं हृदये न्यसेत् ॥ १२१ ॥

१. A. D. E. F. read for स्थितमित्त्वपि for विस्मिमेत्त्वपि.

तेकारं दक्षिणे हस्ते ककारं वामतो न्यसेत् ॥
 द्राकारं नाभिदेशे तु यकारं पादयोर्न्यसेत् ॥ १२२ ॥
 त्रातापरमित्रं त्वजोऽञ्जे द्युगः पञ्चामिति ह्यपि ॥
 तत्वायामि वषेहावे निबुद्धिरित्यपीरयेत् ॥ १२३ ॥
 वेयं सोमं तमीशानमस्तेऽहम्ना इति स्मरेत् ॥
 स्योना पृथिवीतिना ह्येतत् द्विजः कुर्वीत सम्पुटम् ॥ १२४ ॥
 द्युजामावि विशां पालान्माध्यावियु स्मरेदथ ॥
 रौद्रीकरणमेतद्वै कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ १२५ ॥
 यक्ष-रक्षः-पिशाचाद्याः प्रेत-भूत-प्रहादिकाः ॥
 दुष्टदैवत्य-शाकिन्यो रैक्यो बृहत्काश्च वाः ॥ १२६ ॥
 सिंह-व्याघ्रादयोऽऽरण्या वे दुष्टभ्यापदा द्विजाः ॥
 स्लेष्मन्ता बन्धक-चोराद्या यमदूता वृकादयः ॥ १२७ ॥
 रौद्रभूतमिमं सर्वे द्विजं पश्यन्ति बन्धिषत् ॥
 वैदीप्यमानमस्मिन्बुद्धिबन्धकारकम् ॥ १२८ ॥
 दह्यमाना द्वीपांसः सप्तधामघ्न धामभिः ॥
 प्रणश्यन्ति हि ये दुष्टा द्विजास्ते रुद्ररूपिणः ॥ १२९ ॥
 पञ्चास्यं सौम्यमात्मानं सर्वाभरणभूषितम् ॥
 मृगलाञ्छनमूर्धानं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥ १३० ॥
 फणासहस्रविस्फूर्जबुग्नेन्द्रोपवीतिनम् ॥
 सप्तार्चिकलज्जलज्जालं जगज्जटकिरीटिनम् ॥ १३१ ॥
 सहस्रकरवद्भाजन् तद्वाङ्गाङ्गाविभूषितम् ॥
 अम्हाण्डकण्डककृत्रं नृकण्ठकधारिणम् ॥ १३२ ॥
 वैदीप्यमानं अम्भार्कज्वलदग्नित्रिनेत्रिणम् ॥
 त्रैलोक्यसुतिकुन्नास्वत्कन्धकापालमालिनम् ॥ १३३ ॥
 कीलनक्षत्रमालावक्ष्ममालाधरं द्विजः ॥
 निःशेषवारिसम्पूर्णं कमण्डलुधरं त्वजम् ॥ १३४ ॥
 जगद्वाधिर्यकृषार्धं दण्ड-इमरुधारिणम् ॥
 केयूरवज्रनागेन्द्रसूर्ध्वमणिकिराजितम् ॥ १३५ ॥

१. These two verses are only written in A.; २. A. D. F. read वृकादयः for वृकादयः. ३. B. reads अर्ज इमरुधारिणम्. F. and D. also read the same; while C. and E. read इमरुधारिणम्.

मेखला-किंकिणीमालामुक्तारावविराजितम् ॥
 घर्घराव्यक्तनिर्गच्छद्गभीरावबन्धुपुरम् ॥ १३६ ॥
 सहेमपट्टनीलाभव्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ॥
 विद्युलताप्रभागङ्गा धृतसूर्जं सुराचितम् ॥ १३७ ॥
 समस्तभुवनाभारधरणोक्षासनस्थितम् ॥
 त्रैलोक्यवनितामौलिनतदेहार्धपार्वतिम् ॥ १३८ ॥
 लक्षसूर्यप्रभाभास्वत्त्रैलोक्यकृतपाण्डुरम् ॥
 अमृतप्लुतहृष्टाङ्गं दिव्यभोगसमाकुलम् ॥ १३९ ॥
 दिदैवतैःसमायुक्तं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
 नित्यं शाश्वतमव्यक्तं ध्यापितं नन्दिनं ध्रुवम् ॥ १४० ॥
 द्विजो ध्यात्वैवमात्मानं सम्यक् रुद्रस्वरूपिणम् ॥
 सम्प्रध्वस्तान्तरायः सन् ततो यजनमारभेत् ॥ १४१ ॥
 अनुलिप्ते सुलिप्ते च देशे गोचर्ममात्रके ॥
 स्थण्डिलेऽम्बुजमालिख्य मन्त्रैः प्रक्ष्वात्य तत्पुनः ॥ १४२ ॥
 तत्र पूजा प्रकर्तव्या नमश्च शम्भवाय च ॥
 मानो महान्तमिति च सिद्धमन्त्रं स्मरेद्बुधः ॥ १४३ ॥
 स्वललाटे पुनर्ध्यायेत्तेजोरूपं शिवं द्विजः ॥
 दशाक्षरेण मन्त्रेण दद्यात्पाद्यादिकं पुनः ॥ १४४ ॥
 न्यासमन्त्रैश्च सोऽङ्कारैर्मनस्तोक इतीत्यपि ॥
 शम्भवायेति मन्त्रेण दद्याद्गन्धोदकादिकम् ॥ १४५ ॥
 पुष्प-धूप प्रदीपादि यथालाभं निवेद्यकम् ॥
 दशाक्षरेण तेनैव नमः कुर्यात्पुनर्द्विजः ॥ १४६ ॥
 शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरनारायणं द्विजः ॥
 शिरः पुरुषसूक्तं च शिवसङ्कल्पकं च हृत् ॥ १४७ ॥
 कवचं चाप्रतिरथं नेत्रं विभ्राद् बृहत्पिबन् ॥
 शतरुद्रोयमन्त्रेण देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥
 पञ्चाङ्गानि स्मरेदष्टप्रणवं च जपेद्विजः ॥
 उद्धृत्य प्रणवनेशं विकिरिद्रे विसर्जयेत् ॥ १४९ ॥

१. A. D. read °मूर्धनतदेहार्धपावतिम्. २. D. E. and F. read विदम् for ध्रुवम्. ३. A. B. D. E. F. read °भस्त्रं च for °मन्त्रेण.

रुद्ररूपो द्विजो यश्च यत्कुर्यात्सिद्धिं सिध्यति ॥
 अक्षतान्वा तिलान्वापि यवान्वा समिधोऽपि वा ॥ १५० ॥
 शम्भवायेति जुहुयात्सर्वोस्तानान्यसिक्तकान् ॥
 पञ्चपञ्चाथ षट् षट् वा अष्टावष्टौ तथापि वा ॥ १५१ ॥
 दशदशैकादश वा जुहुयैत्साधको द्विजः ॥
 द्विजः स्वदारसंतुष्टः शुचिः ज्ञातो यतेन्द्रियः ॥ १५२ ॥
 जप-तर्पण-होमादौ रतो यो वत्सरं जपेत् ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति वै द्विजः ॥ १५३ ॥
 सौवर्णपृथिवीदानपुण्यभाक् जायते नरः ॥
 महापापोपपापैश्च मुक्तो रुद्रत्वमृच्छति ॥ १५४ ॥
 एकादशगुणान् रुद्रानाधुर्यं याति रुद्रताम् ॥
 रुद्रजापी शुचिः पुण्यः पात्रकेयः आशुभुस्वरः ॥ १५५ ॥
 पूर्वजानां शतं सैकं तारयेद्रुद्रजाप्यकृत् ॥
 एकतो योगिनः सर्वे ज्ञातिभिः सह तद्व्रतैः ॥ १५६ ॥
 एकतो रुद्रजापी तु मान्यः सर्वैस्तु वैद्यतैः ॥
 पात्रमत्र पवित्रं तु नाधिकं रुद्रजापिनः ॥ १५७ ॥
 तस्मै वत्सं च तद्भुक्तं सदाऽनश्याय कल्प्यते ॥
 वेदाङ्गवेदिनामतः शिवभक्तः सदाधिकः ॥ १५८ ॥

इति रुद्रपूजाविधिः ।

अथातः सिद्धिकामः सन्कन्द-मूल-रुद्राशनः ॥
 गोमूत्र-यावक-क्षीर-दधि-शाकौ-ऽऽज्यभोजनः ॥ १५९ ॥
 हविष्यभोजनो वाऽसौ विप्रो योत्पन्नभोजनः ॥
 जप-होमादि कुर्वाणो यथोक्तफलभाग्यभवेत् ॥ १६० ॥
 शिरसां सह रुद्राणां जप्तैर्दशशतैर्ब्रुवम् ॥
 सर्वे मन्त्रा भवन्त्यस्य ब्राह्मणस्योक्तकारिणः ॥ १६१ ॥
 सिद्धा मन्त्रा द्विजेन्द्रस्य चिन्तितार्थफलप्रदाः ॥
 रुद्रस्यैवास्य सर्वे ते भवन्तीश्वरनोदिताः ॥ १६२ ॥

१. A. B. D. E. F. read उररभोजनः for ओत्पन्नभोजनः २. C. reads शिरः साहस्रं for शिरसा सह.

एकादश शुभान्कुम्भान् आहृत्य विधिसम्मितान् ॥
 साहिरण्यान्सवर्त्तान् फल-पुष्पोपशोभितान् ॥ १६३ ॥
 गन्धोदका-ऽक्षतैर्धुकान् पूजयेद्भुद्रभक्तिरुत् ॥
 अथैकादशरुद्रैश्च एकैकमभिर्मन्त्रयेत् ॥
 एवं संपूज्य तान्कुम्भान् नमस्कृत्याभिमन्त्र्य च ॥
 पूजयेद्भक्तितो रुद्रानेकादश महागुणान् ॥ १६४ ॥
 एकादशोहमात्मानमन्यं वा हित काम्यया ॥
 विनायकोपसृष्टं च स्नायात्प्रकपदाहतम् ॥ १६५ ॥
 • धृतवर्त्तां काकवर्ण्यां स्नापयेच्च तथाऽऽतुराम् ॥
 जपेदेतत्सकृद्विप्रः सर्वदोषैर्विमुच्यते ॥ १६६ ॥
 अनङ्घ्राहं च खल्वं च दद्यान्नेतुं च दक्षिणाम् ॥
 भोजयेद्विदुषो विप्रान्समासौ कर्मणो द्विजः ॥ १६७ ॥
 भक्त्यैकादशवस्त्राद्यैर्यथाशक्त्या समर्चयेत् ॥
 अथ वा चरुभिक्षाशो शिरोरुद्रसहस्रकम् ॥ १६८ ॥
 जपेद्गोष्ठे तथारण्ये सिद्धक्षेत्रे शिवालये ॥
 अन्यागारे समुद्रे च नदी-निर्झर-पर्वते ॥ १६९ ॥
 जपेदन्यत्र वा विद्वान् शुचौ देशे मनोरमे ॥
 धीरो दृढव्रतो मौनी त्यक्तक्रोधो यतेन्द्रियः ॥ १७० ॥
 धौतवासास्त्वधःशायी रुद्रलोके महीयते ॥
 नमो गणेश्य इत्यस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणोऽयुतम् ॥ १७१ ॥
 जप्त्वा च श्रीफलैर्हुत्वा सर्वकार्येषु सिद्धिभाक् ॥
 नमोऽस्तु नीलग्रीवायेत्येतन्मन्त्रेण सप्तधा ॥
 आवर्त्योदकमामन्त्र्य विषार्तश्रवणे क्षिपेत् ॥
 विषेण मुच्यते सद्यः कालदृष्टोऽपि जीवति ॥ १७२ ॥
 विषस्याभिभवो न स्यान्नरस्य तस्य कर्हिचित् ॥
 ग्रहग्रस्तं ज्वरग्रस्तं रक्षःशाकिनिदूषितम् ॥ १७३ ॥
 ब्रम्हराक्षसग्रस्तं च अन्यदोषोपगूहितम् ॥
 प्रमुञ्च धन्वन इति भस्मना सर्वपैस्तथा ॥ १७४ ॥
 ताडयेन्मुञ्च मुञ्चेति शीघ्रमेव विमुञ्चति ॥
 नमः शम्भवे इत्यस्य मन्त्रस्य चायुतं द्विजः ॥ १७५ ॥

जप्त्वा स्वादिरसमिधो हुत्वा विप्रः सहस्रकम् ॥
 तीक्ष्णतैलप्लुतं सम्यङ्मन्त्रान्ते चामुक्तं हन ॥ १७६ ॥
 फट्फट्कारेण जुहुयात्क्षयो रोगश्चिराद्भवेत् ॥
 जलमध्ये शतावर्तात् द्यौ वृद्धिर्निगद्यते ॥ १७७ ॥
 नाभिमात्रे जले विप्रः प्रविश्य जुहुयाज्जलम् ॥
 कुर्यादेकार्णवां धार्त्री मन्त्रमाहात्म्यतो भृशम् ॥ १७८ ॥
 नमःस्वभ्य इत्यमुना मन्त्रेण तु सहस्रकम् ॥
 लवणं मध्वाहुतीनां तु राजा शीघ्रं वशी भवेत् ॥ १७९ ॥
 द्विगुणां पलाशसमिधं महावाणी प्रजायते ॥
 त्रिगुणां नवपद्मानां पाताले सिध्यति ध्रुवम् ॥ १८० ॥
 चतुर्गुणेन मन्त्रेण वरदा श्रीः प्रवर्तते ॥
 समुद्रगानदीकूले पुलिने वा पवित्रके ॥ १८१ ॥
 खड्गोपरि श्रीफलानां हुत्वा त्रिशत् शतानि च ॥
 खड्गविद्याधरो विप्रः शिवाज्ञातः प्रजायते ॥ १८२ ॥
 अणिमाद्यष्टगुणं हुत्वा जपेन्मन्त्रसहस्रकम् ॥
 अणिमादिकसिद्धिनां पतिरेव भवेद्भुजः ॥ १८३ ॥
 छन्दो-दैवतमार्षेयमथातः शतरुद्विजे ॥
 ज्ञातेन कर्मसम्यक्त्वं द्विजानां येन जायते ॥ १८४ ॥
 आद्यानुवाके रुद्राणामाद्यायां च ऋचि द्विजः ॥
 छन्दो गायत्रमन्यासु अनुष्टुप् तिसृषु स्मृतम् ॥ १८५ ॥
 पङ्क्तिस्तिसृषु विज्ञेया अनुष्टुप् सप्तसु स्मृतम् ॥
 द्वयोश्च जगती विप्रा उक्तमाद्यानुवाकयोः ॥ १८६ ॥
 अद्यानुवाके प्रथमा बृहती जगती तथा ॥
 अनुष्टुप् च तृतीयायां द्वयोस्त्रिष्टुप् स्मृता द्विज ॥ १८७ ॥
 अपरासु तथानुष्टुप् अनुवाकद्वयं स्मृतम् ॥
 रुद्रः सर्वासु दैवत्यं विनियोगो यथोचितः ॥ १८८ ॥
 यज्जाग्रतादिषट्के च शिवसंकल्पमात्रकम् ॥
 रुद्रस्तु देवता षट्सु विनियोगो जपादिषु ॥ १८९ ॥

१. C. reads भोजनं वरम् for चामुक्तं हन; while B. reads जहि for हन-
 २. A. B. D. E. and F. read त्रिगुणेन च for त्रिगुणां नव°. ३. A. B. E.
 F. read ज्ञातेन for ज्ञातेन. ४. A. reads °मार्षेयम् for °मात्रकम्. F. and
 D. also the same.

सहस्रशीर्षा इत्यादि द्विगुणाष्टसु देवता ॥

पुरुषो यो जगद्धीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ १९० ॥

छन्दः सर्वासु वाऽनुष्टुप् विनियोगो जपादिषु ॥

अद्भ्यः सम्भूत इत्यादौ उत्तरनारायणस्त्वृषिः ॥ १९१ ॥

आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥

पूर्वानुवाक्ये दैवत्यं त्रिष्टुभ् छन्दं प्रकीर्तितम् ॥ १९२ ॥

पतन्नाम्ना मुनिस्तत्र देवता अमरेश्वरः ॥

आशुः शिशान इत्यादिरप्रतिरथ उच्यते ॥

• त्रिष्टुभ् छन्दो जपादौ च विनियोगो यथोचितम् ॥ १९३ ॥

त्र्यम्बकमिति चैवात्र वसिष्ठस्यार्घमुच्यते ॥

दैवत्योमापतिर्ह्यत्र छन्दस्त्रिष्टुभ् प्रकीर्तितः ॥ १९४ ॥

विभ्राट् बृहच्च इत्यादौ सूर्यो दैवतमुच्यते ॥

एतत्सञ्चिन्त्य सकलं द्विजाभ्यो रुद्रजाप्यकृत् ॥ १९५ ॥

यद्यदारभते तत्तद्यथोक्तफलदं भवेत् ॥

वेदाध्यायस्य दातृणां श्रद्धया द्रविणस्य च ॥ १९६ ॥

प्रजानामायुषः कीर्तेर्भूयस्त्वं रुद्रजापिनः ॥

इमं मन्त्रं पवित्रं च रहस्यं पापनाशनम् ॥ १९७ ॥

रुद्रविधिं विधिश्रेष्ठं कुर्याद्विप्रः शिवेरितः ॥

शैवागमविशेषज्ञो वेद-वेदाङ्गपारगः ॥ १९८ ॥

कुर्याद्यदेवं विधिवद्विधानं शम्भोरजस्रं प्रथितं द्विजेन्द्राः ॥

प्राप्नोति लोकं स शिवस्य साक्षादत्रापि स स्याच्छिववत्तु पूज्यः ॥ १९९ ॥

मन्त्राणि सर्वाणि च सद्भिजस्य निर्देशकर्तृणि भवन्ति तस्य ॥

यः साधयेत्प्रोक्तविधानविज्ञो मन्त्राभिपूज्यः स तु शम्भुवत्स्यात् ॥ २०० ॥

मन्त्रं त्रिनेत्रं जुहुयात् हुताशे यो बिल्वपत्रैर्घृत-बुग्धमिश्रैः ॥

निहत्य मृत्युं श्रियमेति धाम्नां प्राप्नोति पश्चाच्छिवलोकमेव ॥ २०१ ॥

पञ्चभागश्च षड्जातः पञ्चेन्द्रं पञ्चवारुणम् ॥

षड्जातिं च अपित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०२ ॥

इति रुद्रशान्तिः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तडागादिविधिं शुभम् ॥

कृतेन येन तेषां तु प्रतिष्ठा सम्प्रजायते ॥ २०३ ॥

अस्मन्नामस्य तातेन पृच्छते रघुपुङ्गवे ॥
 तडागाद्युत्सवे प्रोक्तो विधिः सोऽयं प्रकीर्तितः ॥ २०४ ॥
 दीर्घिकासु तडागेषु सन्निहत्यासु यो विधिः ॥
 तं वसिष्ठोऽवदत्सम्यक् दशरथस्य पृच्छतः ॥ २०५ ॥
 तस्माच्च भुतवान् शक्तिः क्षुधायातः पराशरः ॥
 तत्प्रसादेन तत्प्रोक्तो यो विधिः सम्प्रबक्षते ॥ २०६ ॥
 तडागादिनिपानानां यावज्जोत्सर्जनं कृतम् ॥
 तावत्तत्परकीयं तु स्नानादोनामनर्हकम् ॥ २०७ ॥
 अप्रतिष्ठितदेवानां न कार्यं पूजनं नरैः ॥
 अप्रतिष्ठितस्नातानामपेयं तोयमुच्यते ॥ २०८ ॥
 तदुत्सर्गः प्रकर्तव्यो निजवित्तानुसारतः ॥
 वित्तशाठ्यं प्रहेयं स्यादित्युवाच पराशरः ॥ २०९ ॥
 तद्विधिः शुचिः शान्तो ब्राह्मणी धर्मवृद्धये ॥
 तदर्थं वरणीयोऽसौ चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥
 आचार्यस्तत्रकर्तव्यः पूर्तधर्मविबुद्धये ॥
 विपरीतमतिर्यः स्यात्तत्कृतं कर्मनिष्फलम् ॥ २११ ॥
 तडागपालिपृष्ठे तु मण्डपं तत्र कारयेत् ॥
 पूर्वोत्तरप्लवे देशे शुचिः स्वस्थः समाहितः ॥ २१२ ॥
 चतुरङ्गं चतुर्द्वारं दशहस्तप्रमाणकम् ॥
 स्वामिहस्तप्रमाणेन तोरणानि च कारयेत् ॥ २१३ ॥
 पताका विविधाः कार्यं नानावर्णाः समन्ततः ॥
 शुभपल्लवसंयुक्ता द्वारेषु कलशाः स्मृताः ॥ २१४ ॥
 यथावर्णं यथाकाष्ठं यथाकार्यं प्रमाणतः ॥
 तथा यूपान्प्रवक्ष्यामि वर्णानां हितकाम्यया ॥ २१५ ॥
 पालाशो ब्राह्मणः प्रोक्तो ग्यप्रोधो भूसुजः स्मृतः ॥
 बैल्वो वैश्यस्य कूपः स्याच्छूद्रस्यौदुम्बरः स्मृतः ॥ २१६ ॥
 शिरःप्रमाणो विज्ञेय आकण्ठं क्षत्रियस्य च ॥
 उरःप्रमाणो वैश्यस्य शूद्रस्य नाभिमात्रकः ॥ २१७ ॥
 वेदिका पादमूले तु यूपस्तत्र निबन्धते ॥
 यूपस्य दक्षिणे भागे तोरणं तत्र कारयेत् ॥ २१८ ॥

ब्रह्मस्थानं च तन्मध्ये अष्टौ भागाः प्रकीर्तिताः ॥
 तेषामुत्तरतः सोमं कुबेरं कुविदङ्गमतम् ॥ २१९ ॥
 धनदं धन्वनागेति ईशावास्येति शङ्कुकरम् ॥
 आकृष्णेनेत्यादिमन्त्रैश्च स्वैः स्वैः कल्प्यास्तथा ग्रहाः ॥ २२० ॥
 प्रातारामिन्द्रमितोन्नं अग्निं दूतं च पावकम् ॥
 अग्निः पृथुरित्यादि धर्मराजं द्विजोत्तमः ॥ २२१ ॥
 तद्विष्णोरिति वै विष्णुं नमः सूतेति नैर्ऋतिम् ॥
 सप्तर्षयस्तु इत्यादि मन्त्रैः सप्तऋर्षीस्तथा ॥ २२२ ॥
 वरुणस्योत्तमनमसि वरुणं च प्रपूजयेत् ॥
 एवं द्वाविंशतिस्थानानि मन्त्रोक्तानि पृथक् पृथक् ॥ २२३ ॥
 इमं मे, त्वन्मन्त्रं, सत्त्वन्मन्त्रं त्वयायामि ह्युदुत्तमम् ॥
 समुद्रोऽसि समुद्रेति त्रीन् समुद्रान् निमीनपि ॥ २२४ ॥
 दशभिर्वाहणैर्मन्त्रैराहुतीनां शतद्वयम् ॥
 शतमर्धं शतं वापि विशत्यष्टोत्तरं शतम् ॥ २२५ ॥
 गोसहस्रं शतं वापि शतार्धं वा प्रदीयते ॥
 अलोमे चैव गां दद्यादेकामपि पयस्विनीम् ॥ २२६ ॥
 अरोगां वत्ससंयुक्तां सुरूपां भूषणान्विताम् ॥
 सौवर्णां राजतास्ताम्राः कांस्याः सीसाश्च शक्तिः ॥ २२७ ॥
 मत्स्या नक्रादयः कार्या विविधावर्तवृत्तयः ॥
 गो-वत्सौ वस्त्रबद्धौ च आग्नेय्यां दिशि संस्थितौ ॥ २२८ ॥
 दद्यादयामिमुखौ तत्र कारयेद्वारिमध्यतः ॥
 वस्त्रयुग्मानि विप्रेभ्यो मुद्रिका-छत्रिकादयः ॥ २२९ ॥
 भक्त्या चैताः प्रदातव्याः प्रसाद्य यत्नतो द्विजाः ॥
 विप्रान् सन्तोष्य देयानि दानानि विविधान्यपि ॥ २३० ॥
 हेमपुरुषसंयुक्तां शय्यां दद्याच्च शक्तिः ॥
 आसनानि प्रशस्तानि भाजनानि निवेदयेत् ॥ २३१ ॥
 एतत्प्रदक्षिणीकृत्य स्वात्मना च विपश्चितः ॥
 प्रसादयेत् द्विजान् सर्वान्वाञ्छन्पूर्तफलं नरः ॥ २३२ ॥
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा विप्राणामग्रतः स्थितः ॥
 ब्रूयादेवं, भवन्तोऽत्र सर्वे विप्रवपुर्धराः ॥ २३३ ॥

ते यूयं तारयध्वं मां संसारार्णवतो द्विजाः ॥
 आगता मम पुण्येन पूतकर्मप्रसाधकाः ॥ २३४ ॥
 कूर्मश्च मकरश्चैव सौवर्णस्तत्र कारयेत् ॥
 मीनाश्च रासभाश्चैव तान्ना ददुरकाः स्मृताः ॥ २३५ ॥
 जलकुञ्जर-गोधाश्च सैसास्तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 अन्येऽपि जलजास्तत्र शक्तितस्तान्प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥
 इमं पुण्यं प्रशस्तं च तडागादिविधिं नरः ॥
 वापी-कूप-तडागादौ कारयेत् ब्राह्मणैर्बुधैः ॥ २३७ ॥
 खातयित्वा तडागादि स्वभावाच्छ्राव्यवर्जितः ॥
 मानवः क्रीडति स्वर्गे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २३८ ॥

एतद्विधानं विदधाति भक्त्या खातेषु सर्वेषु तडागकेषु ॥
 सोऽमुत्र कामैः परिपूर्णदेहो भुङ्क्ते धरित्र्याभिह सर्वभोगान् ॥ २३९ ॥
 वदन्ति केचिद्वरुणस्य लोके प्रयाति भोगान्वरुणस्य भुङ्क्ते ॥
 भुक्त्वा चिरं तत्र पुनर्धरित्र्यां नरेन्द्रतामेति पराशरोक्तिः ॥ २४० ॥
 इति तडागादिप्रतिष्ठा ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः श्रूयतामिति ॥
 लक्षहोमविधिं पुण्यं कोटिहोमविधिं ततः ॥ २४१ ॥
 स्वयंभूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातं पितामहः ॥
 तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥ २४२ ॥
 ये चेह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्वा यत्र मण्डपम् ॥
 समिधो याश्च ये मन्त्रा अन्यश्च तत्र यज्ञवेत् ॥ २४३ ॥
 लक्षहोममिमं विद्याः कथ्यमानं निबोधत ॥
 युग्माश्च ऋत्विजः कार्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥ २४४ ॥
 नियमव्रतसंपन्ना सहिताः पार्थिवेन तु ॥
 नित्यं जपरता ये च नियोज्यास्तावृशा द्विजाः ॥ २४५ ॥
 कन्द-मूल-फलाहारा दधि-क्षीराशिनोऽपि च ॥
 प्रागुदोच्यां समे देशे स्थण्डिलं यत्र कारयेत् ॥ २४६ ॥
 तत्र वेदीं प्रकुर्वीत पञ्चहस्तप्रमाणिकाम् ॥
 दक्षिणोत्तर आयामे त्रिशतु पूर्वपश्चिमे ॥ २४७ ॥

१. A. reads. 'समन्विताम् for 'प्रमाणिकाम्.

- कुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिः ॥
 निधापयेद्विरण्यं च रत्नानि विविधानि च ॥ २४८ ॥
 सिकतोपरि दातव्या तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ॥
 प्रहांश्चैव सनक्षत्रान् दिशि प्राच्यां समर्चयेत् ॥ २४९ ॥
 अब्रदानविधानेन स्थालीपाकं समर्पयेत् ॥
 आज्यभागाहुतीहुत्वा नवाहुत्या च होमयेत् ॥ २५० ॥
 अग्निं सोमं तथा सूर्यं विष्णुं चैव प्रजापतिम् ॥
 • विश्वेदेवान् महेन्द्रं च मित्रं स्वष्टिकृतं तथा ॥ २५१ ॥
 दाधि-मधु-घृताक्तानां समिधां चैव याज्ञिकाः ॥
 होमयेच्च सदस्त्रं तु मंत्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥ २५२ ॥
 चतुर्विंशति गायत्र्या मानस्तोकेति षट् तथा ॥
 त्रिंशत् प्रहादिमन्त्रैश्च चत्वारश्चैव वैष्णवैः ॥ २५३ ॥
 कूष्माण्डैर्जुहुयात्पञ्च विकिरेद्वाथ षोडश ॥
 जुहुयाद्दशसहस्राणि जातवेदस इत्युचा ॥ २५४ ॥
 तथा पञ्चसहस्राणि जुहुयादिन्द्रदैवतैः ॥
 हुते शतसहस्रे तु अभिषेकं विधापयेत् ॥ २५५ ॥
 पुण्याभिषेके यत्प्रोक्तं तत्प्रदाय शुभं भवेत् ॥
 अथ षोडशभिः कुम्भैः सहिरण्यैः समङ्गलैः ॥ २५६ ॥
 सर्वौषधिसमायुक्तैर्नानारत्नविभूषितैः ॥
 अभिषेकं ततः कुर्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोचितैः ॥ २५७ ॥
 समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणाः स्मृताः ॥
 गजा-ऽश्वरथ-यानानि-भूमि-वस्त्रयुगानि च ॥ २५८ ॥
 अन्नं च गोशतं हेम ऋत्विजां चैव दक्षिणा ॥
 घृषेणैकादशेनाथ दातव्या दश धेनवः ॥ २५९ ॥
 स्वशक्त्यातः प्रदातव्यं वित्तशृङ्खलं न कारयेत् ॥
 एवं कृते तु यत्किञ्चित् प्रहपीडासमुद्भवम् ॥ २६० ॥
 भौममाकाशगं वापि अरिष्टं यच्च जायते ॥
 तत्सर्वं लक्षहोमेन प्रशमं याति निश्चितम् ॥ २६१ ॥

१. A. B. D. E. and F. read किरिकया तु for विकिरेद्वाथ. २. D. and
 ३. read पुण्याभिषेके for पुण्याभिषेके; while C. reads इव्याभिषेके.

शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजः प्रवर्द्धते ॥
वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसंक्षयः ॥ २६२ ॥

इति लक्षहोमविधिः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ॥

श्रूयतामादरेणैव सर्वकामफलप्रदः ॥ २६३ ॥

सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजो यागकर्मणि ॥

विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ॥ २६४ ॥

वरणीया विशेषेण ग्रहयागक्रियाविदः ॥

एकाङ्गविकलो विप्रो धन-धान्यापहारकः ॥ २६५ ॥

सर्वाङ्गविकलो यस्तु यजमानं हिनस्ति सः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदाङ्गविधिकोविदाः ॥ २६६ ॥

प्रकर्तव्या विशेषेण ग्रहयज्ञविदो द्विजाः ॥

कार्यश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञश्च वै द्विजैः ॥ २६७ ॥

अध्येता चैव मन्त्राणां ऋचामष्टोत्तरं शतम् ॥

स एव ऋत्विग् विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ २६८ ॥

आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥

ग्रहाः फलन्तु नागाश्च सुराश्चैव नरेश्वराः ॥ २६९ ॥

एवं कृते तु यत्किञ्चित् ग्रहपीडासमुद्भवम् ॥

तत्सर्वं नाशयेद्दुःखं कृतमसौहृदं यथा ॥ २७० ॥

अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ॥

आहुतीभिः प्रयत्नेन क्षिणाभिः फलेन च ॥ २७१ ॥

पूर्ववद् ग्रहदेवानां आवाहन-विसर्जने ॥

होममन्त्रास्त एषोक्ताः ज्ञानं दानं तथैव च ॥ २७२ ॥

मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषं च निबोधत ॥

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तायतं पुनः ॥ २७३ ॥

योनिष्वक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥

त्र्यङ्गुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला ह्यथैः ॥ २७४ ॥

१. E. reads नावश्च for नागाश्च; while B. D. E. and F. महा वृष्टिः
फलं नागाः for महाः फलन्तु नागाश्च.

म्यङ्गलैरुद्धृता तद्वद्वितीया मेखला स्मृता ॥
 उच्छ्राये मेखला या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥ २७५ ॥
 झङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥
 वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्-सप्ताङ्गुलविस्तृता ॥ २७६ ॥
 कूर्मपृष्ठोद्धृता मध्ये पार्श्वतश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥
 गजोष्ठसदृशा तद्वदायामच्छिद्रसंयुता ॥ २७७ ॥
 एतत्सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमीरितम् ॥
 मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थपत्रसन्निभा ॥ २७८ ॥
 वेदी च कोटिहोमे स्यात् वितस्तीनां चतुष्टयम् ॥
 चतुरन्ता समा तद्वन्निमिविप्रैः समावृता ॥ २७९ ॥
 विप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदिकायास्तथोच्छ्रयः ॥
 ततः षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥ २८० ॥
 पूर्वद्वारेऽपि संस्थाप्य बहुचं वेदपारगम् ॥
 यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥ २८१ ॥
 अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥
 अष्टौ तु होमकाः कार्या वेद-वेदाङ्गवेदिनः ॥ २८२ ॥
 पञ्च द्वादश विप्राणां वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ॥
 पूर्ववत्पूजनं कृत्वा सर्वाभरणभूषणैः ॥ २८३ ॥
 रात्रिपूर्वकं च सौरं च पावमानं तु मङ्गलम् ॥
 पूर्वतो बहुचः शान्तिं पावमानमुदङ्मुखम् ॥ २८४ ॥
 पूर्वोक्तं रौद्रं च सौम्यश्च कृष्माण्डं शान्तिमेव च ॥
 पाठयेद्दक्षिणे द्वारे यजुर्वेदिनमुत्तमम् ॥ २८५ ॥
 सौपर्णमथ वैराजमाग्नेयीं रुद्रसंहिताम् ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्वाथ होमः कार्यश्च पुष्यवत् ॥ २८६ ॥
 स्नाने दाने च ये मन्त्रास्त एव द्विजसत्तमाः ॥
 ज्येष्ठसाम तथ शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ २८७ ॥
 स्वविधानं तथा शान्तिमथर्वोत्तरतो जपेत् ॥

१. E. F. read आबल° for आयाम°. २. A. E. read शौक्तं for सूक्तं.
 ३. A. B. E. F. read वैराजः instead of वैराजम्.

वंसोर्धाराविधानं तु लक्षहोमवाविष्यते ॥
 अनेन विधिना यश्च ग्रहपूजां समाचरेत् ॥ २८८ ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि ग्रहयागमिमं नरः ॥ २८९ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स ऋद्धिं चैव पदम् ॥
 अश्वमेधसहस्रं च दश चाष्टौ च धर्मेभित् ॥ २९० ॥
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्तदश्रुते ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ॥
 नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भुवचनं यथा ॥ २९१ ॥

प्रपेदिरे येऽस्य पितामहाद्याः श्वभ्राणि पापेन गरीयसा तान् ॥
 उद्धृत्य नाकं स नयेद्भिः सर्वान् यः कोटिहोमं नृपतिः करोति ॥ २९२ ॥
 राष्ट्रं मनोवाञ्छितवृष्टियुक्तं धान्यैश्च रत्नैः पशुभिः समेतम् ॥
 निर्वन्धनीरोगमदस्यु तस्य यो लक्षकोटीद्वघनं विदध्यात् ॥ २९३ ॥
 यो लक्षकोटिं विदधाति भूभृत् तद्वन्नरो लक्षशतं जुहोति ॥
 प्रत्यब्दमाप्नोति स दीर्घमायुर्भुङ्क्ते सपत्न्याविजयी धरित्रीम् ॥ २९४ ॥
 यो ब्रह्मघाती गुरुदारगामी ग्रामादिदाहात् भुवपापयुक्तः ॥
 पापैरशेषैः पुरुषो विमुक्तः स कोटिहोमाद्विबुधत्वं मेति ॥ २९५ ॥
 तस्मात्तदा भूपतयो विदधुर्वृष्टिं प्रजासौख्यबलस्य पुष्ट्यै ॥
 आयुः प्रवृद्धयै विजयाय कीर्त्यै लक्षादिहोमं ग्रहयागमेतम् ॥ २९६ ॥

इति कोटिहोमविधिः ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनमुत्तमम् ॥
 अस्मत्तातप्रतीतोऽयं रघुपौत्रस्य धोमतः ॥ २९७ ॥
 अनपत्यस्य पुत्रार्थमकरोद्वैभाण्डिकः स्वयम् ॥
 सहस्रशीर्षसूक्तस्य विधानं चरुपाककृत् ॥ २९८ ॥
 यैर्यज्ञैः कृतं पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥
 उपासितानि सन्नक्त्या श्रोत्रियैः क्षुतिपारगैः ॥ २९९ ॥

१. A. E. and F. read 'बाहोमव' for 'बाहोमव'. २. A. B. C. D. read राजा
 स मुक्तः बातलक्षहोमात् for पापैरशेषैः पुरुषो विमुक्तः. ३. Only D. reads
 भवमेति नाकम् for विबुधत्वं मेति. ४. A. and C. read 'प्रतीतोऽयं' for 'प्रतीतोऽयं';
 while D. reads 'प्रतीतोऽयं' for 'प्रतीतोऽयं'.

आत्मविद्भिर्निराहारैः श्रौतिमिर्मन्त्राधिसत्तमैः ॥
 सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिविद्भिर्द्विजोत्तमैः ॥ ३०० ॥
 क्रियमाणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः ॥
 न पाठाच्च धनात् ज्ञानादात्मनः प्रतिपादनात् ॥ ३०१ ॥
 प्राक्तनात्कर्मणः पुंसां सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयः ॥
 शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ॥ ३०२ ॥
 द्वादश्यां पुत्रकामो यश्चरं कुर्वीत वैष्णवम् ॥
 दम्पत्योरुपवासः स्यादेकादश्यां सुरालये ॥ ३०३ ॥
 ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥
 चरं पुरुषसक्तेन श्रपयेत्पुत्रकाम्यया ॥ ३०४ ॥
 प्रामुयाद् वैष्णवं पुत्रं चिरायुं सन्ततिक्षमम् ॥ ३०५ ॥
 द्वादश्यां द्वादश चरुं विधिवन्निर्वपेद्विजः ॥
 यः करोति महायागं विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ३०६ ॥
 हुत्वाऽऽज्यं विधिवत्पूर्वं ऋग्भिः षोडशभिस्तथा ॥
 समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य हुत्वाभ्यं जुहुयात्पुनः ॥ ३०७ ॥
 उपस्थानं ततः कुर्याच्छात्वा तु मधूसूदनम् ॥
 हविर्होमं ततः कृत्वा दद्यात्पञ्च घृताहुतीः ॥ ३०८ ॥
 कामप्रदं नमस्कृत्य नारी नारायणं पतिम् ॥
 सम्प्राप्य च हविःशेषं वसेल्लब्धाशनी गृहे ॥ ३०९ ॥
 ततः कृत्वा इदं कर्म कर्तव्यं द्विजतर्पणम् ॥
 रजःक्षोषु निवर्तेत यावद्भूमिं न विन्दति ॥ ३१० ॥
 असूता मृतपुत्रा वा या च कन्याः प्रसूयते ॥
 क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पराशरवचो यथा ॥ ३११ ॥
 होमान्ते दक्षिणां दद्यात् गृहं वासस्तथा तिलान् ॥
 भूमिं हिरण्यं रत्नानि यथा सम्भवमेव वा ॥ ३१२ ॥
 यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः सम्पूज्य विष्णुं विधिवत्सुतार्थी ॥
 इमं विधानं विदधाति सम्यक् स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥ ३१३ ॥
 इति पुत्रार्थे पुरुषसूक्तविधानम् ।

१. F. reads ब्रह्मचारिभिः, D. also the same. २. A. C. read प्रोक्तस्य for प्राक्तनात्. ३. A. C. F. read पुत्रकामाय for पुत्रकामो यः. ४. A. reads इहायाति स विष्णोः परमं पदम् for महाभागं विष्णुलोकं स गच्छति. ५. A. B. and C. read हविःशेषं. ६. A. B. D. E. F. read अन्यस्त्रीषु. ७. B. reads प्रसूयेत् for प्रसूयते.

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ग्रहमन्त्राधिदैवतम् ॥
 आर्यं छन्दश्च यज्ज्ञानात्कर्म स्यात्सफलं कृतम् ॥ ३१४ ॥
 आकृष्णेनेति मन्त्रेऽस्मिन्दैवत्वं सविता महत् ॥
 ऋषिर्हिरण्यस्तृपाल्यस्त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१५ ॥
 आप्यायस्वेति सोमाऽत्र दैवतं गौतमो मुनिः ॥
 गायत्री छन्द उद्दिष्टं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३१६ ॥
 अग्निर्मूर्धेति मन्त्रोऽत्र दैवतं भौम उच्यते ॥
 विरूपाक्षो मुनिर्धोमान् छन्दो गायत्रमिष्यते ॥ ३१७ ॥
 उद्बुध्यस्वोति मन्त्रस्य बुधश्चैव तु दैवतम् ॥
 मुनिर्बुधश्च मन्तव्यस्त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३१८ ॥
 बृहस्पते अतीत्यत्र देवतापि बृहस्पतिः ॥
 आर्यं गृत्स्मदोऽस्येति छन्दस्त्रिष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३१९ ॥
 शुक्रःशुशुकेति होत्यत्र शुक्र इत्यधिदैवतम् ॥
 शुक्रस्यापि तथार्यं च विराट् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥ ३२० ॥
 शन्नो देवीति चेत्यत्र शनिर्दैवतमुच्यते ॥
 सिन्धुर्नाम ऋषिर्विद्वान् छन्दो गायत्रमुच्यते ॥ ३२१ ॥
 काण्डात् काण्डादिति राहुर्दैवतं हि तदुच्यते ॥
 ऋषिः प्रजापतिः प्रोक्तोऽनुष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितः ॥ ३२२ ॥
 केतुं कृण्वन्निति प्रोक्तं दैवतं केतुरेष हि ॥
 मधुच्छन्दस आर्यं च गायत्रं छन्द एव हि ॥ ३२३ ॥
 स्योनापृथिवीति मन्त्रस्य स्कन्दश्च देवता स्मृता ॥
 आर्यं मेघातिथिश्चात्र स्वयम्भूर्दैवतं परम् ॥ ३२४ ॥
 भर्गोऽस्य मुनिश्चात्र बृहती छन्द उच्यते ॥
 इन्द्रकुत्सोति दैवत्वं इन्द्र एव स्मृतो बुधैः ॥ ३२५ ॥
 आर्यं कुत्सस्य वामुत्र त्रिष्टुप् छन्दः प्रकीर्तितम् ॥
 यस्मिन्वृक्षेति वाह्यत्र यमो वै देवता परा ॥ ३२६ ॥
 ऋषिस्तु कुण्डलोमा च त्रिष्टुप् छन्दः स्मरेद्बुधः ॥
 ब्रह्मजज्ञानमित्यत्र कालो वै दैवतं महत् ॥ ३२७ ॥

१. A. and E. read कुललो नाम for कुण्डलोमा च, B. the same, F. too
 while C. reads कुललो नाम and D. कुल्लो नाम.

मुनिर्धर्मतनुर्नाम त्रिष्टुप् छन्दोऽभिधीयते ॥
 आयातमिति च ह्यस्यां चित्रगुप्तस्तु दैवतम् ॥ ३२८ ॥
 आर्यं तु वामदेवोऽस्य त्रिष्टुप्छन्दो बुधैर्मतम् ॥
 अग्निं दूतमिति ह्यस्यां अग्निर्वै देवता स्मृता ॥ ३२९ ॥
 आर्यं मेधातिथिर्नाम छन्दो गायत्रमेव हि ॥
 अप्सुमे सोम इत्यत्र सोमं वै दैवतं स्मरेत् ॥ ३३० ॥
 मेधातिथिरिहाप्यार्षमनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥
 पुरुषसूक्तस्य दैवत्यं पुरुष एव मतं बुधैः ॥ ३३१ ॥
 भूमिपृथिव्यन्तरिक्षमित्यत्र दैवतं क्षितिः ॥
 ऋषिः शातातपो ह्यत्र छन्दश्चानुष्टुबुच्यते ॥ ३३२ ॥
 आर्यं नारायणस्येह छन्दश्चानुष्टुबित्यपि ॥
 इन्द्रायैवो मरुत्वते मरुत्वान्दैवतं महत् ॥ ३३३ ॥
 आर्यं तु काश्यपस्येह गायत्रं छन्द एव हि ॥
 मरुत्वंतमिति ह्यत्र सुरेन्द्रो देवता मता ॥ ३३४ ॥
 अत्रापि कश्यपस्यार्यं गायत्रं छन्द एव हि ॥
 उत्तानपर्णइत्यत्र इन्द्रो दैवतमुच्यते ॥ ३३५ ॥
 आर्यं साङ्ख्यस्य चात्रोक्तं अनुष्टुप् छन्द इत्यपि ॥
 प्रजापते इति ह्यत्र देवता च प्रजापतिः ॥ ३३६ ॥
 हिरण्यगर्भस्यार्यं तु त्रिष्टुप् छन्दो मतं बुधैः ॥
 आयं गौरिति चैवात्र देवता फणिनो मता ॥ ३३७ ॥
 सर्पराजो मुनिस्तत्र गायत्रं छन्द उच्यते ॥
 एष ब्रह्मा ऋत्विज इति ब्रह्मदेवोऽधिदैवतम् ॥
 ऋषिर्वै वामदेवोऽत्र गायत्रं छन्द इष्यते ॥ ३३८ ॥
 आतून इन्द्रवृत्रहं सुरेन्द्रः सगणेश्वरः ॥
 तथापि वामदेवस्य गायत्रं छन्द इत्यपि ॥ ३३९ ॥
 जातवेदस इत्यत्र जातवेदास्तु दैवतम् ॥
 काश्यपस्यार्षमत्रापि छन्दोनुष्टुप् प्रकीर्तितम् ॥ ३४० ॥
 अनोनियुद्गिरित्यस्मिन्वायुर्दैवतमुच्यते ॥
 आर्षमत्र वसिष्ठस्य अनुष्टुप् छन्द उच्यते ॥ ३४१ ॥

१. B. C. D. E. and F. read पूजनो for फणिनो. २. E. and F. read द्विषोऽधिदैवतम् for ब्रह्मदेवोऽधिदैवतम्, also this verse is not in B. C. and D.

आदावाकाशदैवत्यं मुनिः प्रोक्तः प्रजापतिः ॥

छन्दो गायत्रमित्युक्तं विनियोगो यथेप्सितम् ॥ ३४२ ॥

एषो उषेति चाप्यत्र अभिधनौ दैवते स्मरेत् ॥

प्रस्कण्वध्वार्धमत्रापि ग. १. ३. छन्द उक्तमम् ॥ ३४३ ॥

मरुतो यस्य हि क्षये मरुदैवतमुच्यते ॥

गौतमं च मुनिं विधिं छन्दश्च प्रथमं मुने ॥ ३४४ ॥

छन्दस्तथार्थं सहदैवतेन ज्ञात्वा द्विजो यः कुरुते विधानम् ॥

वेदोक्तमर्थं प्रददाति सम्यक् सर्वं फलं कर्तुरिहाप्यमुत्र ॥ ३४५ ॥

यो लक्षहोमं यदि कोटिहोमं राजा विदध्यात्प्रतिवर्षमेकम् ॥

राष्ट्रे सुवृष्टिर्विजयः सुभक्ष्यमारोग्यता स्यात्सुकृतस्य वृद्धिः ॥ ३४६ ॥

भवन्ति पुत्राः शुभवंशवृद्धौ दीर्घायुषो राजहिता धरिभ्याम् ॥

सुकीर्तिमन्तो जयिनोऽपि राज्ये प्रतापवन्तो रवि-चन्द्रतुल्याः ॥ ३४७ ॥

इति श्रीबृहत्पराशरीये धर्मशास्त्रे शान्तिविधिर्नाम एकाद-

शोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

१. A. reads अद्वा इत्याकाशो देवता आर्धमेव तत् or आस्त्रियभाकाश
दैवत्वं; while C. reads नमः प्रकाशदैवत्वं. २. B, C, D, E, F. read इषो
उषेति for एषो उषेति. ३. A. reads 'संततिक्षमा for 'वंसवृद्धौ.

वृहत्पराशरसंहिता ।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो नृपतेर्धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥

• पराशरात् श्रुतं विप्रा वक्ष्यमाणं निबोधत ॥ १ ॥

भूभृद्भूमौ परो देवः पूज्योऽसौ परदेववत् ॥

स विथातापि सर्वस्य रक्षिता शासिता च सः ॥ २ ॥

इन्द्राऽग्नि-यम-विशेषाऽनलेश-मातरिभवनः ॥

शीतांशुस्तीव्रभासश्च ब्रह्मादयोऽसृजन्मृपम् ॥ ३ ॥

नृपो वेधा नृपः शम्भुर्नृपको विष्टरश्रवाः ॥

दाता हर्ता नृपः कर्ता नृणां कर्मानुसारतः ॥ ४ ॥

नासृश्चद्यदि राजानं नापि देण्डं व्यधास्यत ॥

नामंस्यतो यदा चैषा का भविष्यज्जगत्स्थितिः ! ॥ ५ ॥

नाग्रहीष्यन् पुरोडाशान् मनुष्य-पितृ-देवताः ॥

नाभविष्यत् श्व-काकानां भागधेयं द्रुतं हविः ॥ ६ ॥

निर्गुणोऽपि यथा स्त्रीणां सदा पूज्यः पतिर्भवेत् ॥

तथा राजापि लोकानां पूज्यः स्याद्विगुणोऽपि सन् ॥ ७ ॥

स्वकर्मस्थान्नृपो लोकान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥

शिक्षयेत् धर्मविद्वण्डैरधर्मकारिणो जनान् ॥ ८ ॥

नरान् दण्डधृतः कुर्यात् धर्मज्ञानार्थसाधकान् ॥

समर्थानश्वपत्यादीन्दूरान् स्वामिहितोद्यतान् ॥ ९ ॥

शुचीन् प्राज्ञान् स्वधर्मज्ञानं विप्रान् मुद्राकरान् हितान् ॥

लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्यविचक्षणान् ॥ १० ॥

अमात्यान् मन्त्रिणो दूतान् यथोदितपुरोहितान् ॥

प्राङ्धिविकाकान् समस्तान् वा हितांश्च रक्षकानपि ॥ ११ ॥

१. A. B. D. E. and F. read शीतांशुस्तीव्रभासाश्च for शीतांशुस्तीव्रभासश्च.

२. A. B. read देण्डं नाप्यकारिष्यन्तु for नापि देण्डं व्यधास्यत.

शूरानर्थं शुचीन् प्राक्षान् परविश्वासकारिणः ॥
 सर्वस्थानेषु चाध्यक्षान् सत्कृत्य वेदिनो परे ॥ १२ ॥
 महायज्ञः कुमाराणामन्तःपुरस्य रक्षणे ॥
 वृद्धान् कञ्चुकिनो विप्राश्च शुचीनाढ्यांश्च वीरकान् ॥ १३ ॥
 यथोदितानि दुर्गाणि कुर्यात्तेष्वपि रक्षणम् ॥
 उद्वाहमुदितं स्त्रोणां यौनसम्बन्धकारणात् ॥ १४ ॥
 सुगुप्तकृत्यविज्ञानमात्मरक्षा प्रयत्नतः ॥
 प्रातः सन्ध्यार्चनादूर्ध्वं गूढपुंश्चनभ्रुतिः ॥ १५ ॥
 यथोक्तकार्ये राज्ये च नित्यं कुर्यात्परोक्षणम् ॥
 कोशेभास्व-रथादीनां हेतोनां वर्मणामपि ॥ १६ ॥
 कुर्यादालोकनं नित्यमनालस्यो महोपतिः ॥
 अमात्य मान्त्र-योद्धृणां सम्मानं नित्यशोऽपि च ॥ १७ ॥
 देवार्चनं सदा होमः शान्तिश्च वृद्धसेवनम् ॥
 यज्ञो दानं तथोत्पातसमये शान्तयोऽपि च ॥ १८ ॥
 वजनं विषयासक्तेर्भूभिदानं सशासनम् ॥
 प्राणिवांजितदेशे च नीतिज्ञो मन्त्रकृद्भवेत् ॥ १९ ॥
 नित्यमुत्साहयुक्तश्च विजिगीषुरुद्राद्युधः ॥
 सदा लङ्कारयुक्तश्च सदैव प्रियभाषकः ॥ २० ॥
 सदा प्रियादृते युक्तः पूज्यो नाकेऽप्यसौ नृपः ॥
 सदा साधुषु सम्मानं विपरीतेषु घातनम् ॥ २१ ॥
 दण्डं दण्डेषु कुर्वाणो राजा यज्ञफलं लभेत् ॥
 वृद्धान् साधून् द्विजान् मौलान् यो न सम्मानयेन्नृपः ॥ २२ ॥
 पोडां करोति चमोषां राजा शीघ्रं क्षयं व्रजेत् ॥
 यस्तु सम्मानयेदतान् देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥ २३ ॥

१. A. B. D. E. and F. read भाडयान् instead of भय. २. A. C. D. F. read सुभीरुकान् for °श्च वीरकान्. ३. Only C. reads वीरके बन्धुकारणात् for यौनसम्बन्धकारणात्. ४. A. D. F. read गुप्तपुंश्चनभ्रुतिः for सुगुप्तकृत्य. ५. A. reads गुप्त° for गूढ°; while B. and E. read गूढपुंश्चनभ्रुतिः and D. F. read गूढपुंसदनभ्रुतिम्. ६. E. and F. read चर्मणाम् instead of वर्मणाम्. ७. B. C. D. E. and F. read व्रजा° for प्रिय°. ८. A. B. D. E. and F. substitute दण्डेषु for दण्डेषु. ९. Only A. reads दृष्टि° for व्रज°. १०. A. reads मौलान् for मौलान्.

पराजयेत्सोऽप्यरीस्तान् दीर्घायुरपि जायते ॥
 पीक्यमानां प्रजां रक्षेत्कायस्थैश्चोरे तत्स्करैः ॥ २४ ॥
 धान्येषु-तृण-तोयैश्च सम्पन्नं परमण्डलम् ॥
 हीनवाहनपुंस्त्वं तु मत्त्वैतत्प्रविशेन्नृपः ॥ २५ ॥
 मासे सहसि यात्रार्थी कृतपुण्याहघोषवान् ॥
 विधिवद्यानकं कुर्याद्यद्वयहैरक्षयन् बलम् ॥ २६ ॥
 यत्राचलसरोरक्षा वृक्षरक्षा तु यत्र च ॥
 वासं तत्रविधायैव रात्रौ रक्षेत्स्वकं बलम् ॥ २७ ॥
 चतुर्दिक्षु च सैन्यस्य निशि शूरान् धनुर्धरान् ॥
 स्वयं राजा निगुञ्जीत समीक्ष्य भूबलाबलम् ॥ २८ ॥
 राज्यस्य षड्गुणान् मत्वा सन्धिविग्रहयानकान् ॥
 आसनं संशयं द्वैधं सम्यक् ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ २९ ॥
 निर्भेदं स्वबलं कुर्यान्निहत्याद्भिन्नचेतनम्
 दासिकर्मकरान् दासान् भिन्दतो रक्षयेन्नृपः ॥ ३० ॥
 निकटस्थायिनो नित्यं जानन्ति चेष्टितं प्रभोः ॥
 तस्मात्ते यत्नतो रक्ष्या भेदमूलं यतस्त्वमी ॥ ३१ ॥
 एते परस्य यत्नेन भेदनीयास्ततोऽपरे ॥
 यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 परामात्य-प्रधानानां व्यलीकदूतशब्दितम् ॥
 उत्थापयेत्स्वसेनायाः स्याद्यथा चित्तभेदना ॥ ३३ ॥
 परसैन्ये बहु गतान्विविधान् कुहकानपि ॥
 कारयेत् गरदानादि बह्विपाताननेकशः ॥ ३४ ॥
 स्वसैन्ये गरदानादि नृपो यत्नेन रक्षयेत् ॥
 नियुज्य विश्वः पुरुषानुक्तं सर्वं निशामयेत् ॥ ३५ ॥

१. A. B. D. read चाट् for चोर. २. B. only reads 'कुहण' for 'कुहण'. ३. A. B. D. E. read प्रवाणं विधिवत् for विधिवद्यानकं.
 ४. A. B. D. E. and F. read 'सरित्' for 'सरो'. ५. Only A. reads संन्वस्व for सैन्यस्व. ६. A. reads संशयद्वैधं and B. D. E. F. read संशयद्वैधं. ७. B. E. and F. read भूभवेतनम् and D. reads भूभवेतनम्.
 ८. B. and E. read शब्दशब्दितम्. ९. A. reads चित्तभेदिता, B. चित्तभेदिता, D. reads चित्तभेदिता and F. reads चित्तभेदिता for चित्तभेदिता. १०. A. reads करिणां for कारयेत्, C. and D. also read as A. ११. A. and C. read ऽभक्षित्वादि for गरदानादि.

अन्तर्भीकृन् बहिः शूरान् साम्रिकान् ब्रह्मणोत्तमान् ॥
 धर्मज्ञान् कुल-सम्पन्नान् विभूयादात्मसन्निधौ ॥ ३६ ॥
 प्रविशन् परदेशे च प्रजां स्वीकृत्य संविशेत् ॥
 उत्सार्य मार्गतो लोकान् दुरीकृत्य ब्रजेन्मृगः ॥ ३७ ॥
 सस्यादि दाहयेत्सर्वं यवक्षानि धनानि च ॥
 भिन्यात्सर्पनिपानानि प्राकारान्परिखास्तथा ॥ ३८ ॥
 अपसृत्य समादाय भूमिं साधारणां नृपः ॥
 गमयेत् वार्षिकान्मासानां सौघं स्वधरां नृपः ॥ ३९ ॥
 न युद्धमाश्रयेत्प्राज्ञो न कुर्यात्स्वबलक्षयम् ॥
 साम्रा भेदेन दानेन त्रिभिरेव वशं नयेत् ॥ ४० ॥
 वदन्ति सर्वे नोतिष्ठा दण्डस्याऽगतिः गतिः ॥
 तद्वर्जं वशमायाति यथा शत्रुस्तथा चरेत् ॥ ४१ ॥
 आक्रान्ता दर्भसूच्योऽपि भिंघुर्मृद्व्योऽपि भूतलम् ॥
 नातो यतेत युद्धाय युद्धसिद्धिरसिद्धिवत् ॥ ४२ ॥
 स्वधरात्यन्तिके देशे युद्धमिच्छेत्स्वधर्मवित् ॥
 न तु प्रविश्य तद्वरभूमिं युद्धं समाचरेत् ॥ ४३ ॥
 किञ्चित्तुषेष्टेषु लोकेषु क्षपायां युद्धमाचरेत् ॥
 सुधीरव्यसने चापि योधयेत्परसैनिकैः ॥ ४४ ॥
 व्यूहैर्व्यूहं यथोक्तैर्वा रक्षां कृत्वापि चात्मनः ॥
 सैनिकांस्तान् समस्तांश्च प्रेरयेद्युद्धविक्रपः ॥ ४५ ॥
 सम्मानयेत्समस्तांश्च योद्धुं नृपः ॥
 अन्विच्छन् जयलक्ष्मीं च नोतिष्ठाः पृथिवीप्रतिः ॥ ४६ ॥

१. A. B. D. E. and F. read साकारान् for साम्रिकान्. २. A. C. D. differ in reading this line as- उत्सार्य मार्गतो दुरीकृत्वापि मार्गशोधनम्, C. substitutes उत्सार्यं for उत्सार्यं and कृत्वापि for कृत्वापि and मार्गतो ब्रजेत् for मार्गशोधनम्. ३. C. reads सपवानि for बहसानि. ४. A. B. D. E. F. read असौ च बहुधाधिपः for असाद्य स्वधरां नृपः. ५. A. B. D. E. F. read राजा for प्राज्ञः. ६. Only C. reads विभूद्विभोपपातनम्. ७. B. E. both read स्वधामा for स्वधरा; while C. reads स्वस्थस्यात्यन्तिके for स्वधरात्यन्तिके. ८. A. reads दस्तहेत् for भाचरेत्, C. reads उत्सृजेत्, D. as A. ९. A. reads वासतो for व्यसने, C. reads सजीरवासतो, D. E. and F. as A. १०. C. reads यो वसिष्ठवती नृपः.

स्नेहेनापि समं पत्न्या शब्दयास्थोऽपि हि मानवः ॥
 पुष्पैरपि न युध्येत युद्धं तत्र विपक्षये ॥ ४७ ॥
 हीनं परबलं मत्वा निरुत्साहमनादरम् ॥
 समस्तबलसंयुक्तः स्वयमुत्थाप्य योधयेत् ॥ ४८ ॥
 न हन्यात् मुक्तकेशं च नाशयेन्न निरायुधम् ॥
 पराङ्मुखं न पैतितं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ४९ ॥
 अन्यानपि निषिद्धांश्च न हन्यात् धर्मविभ्रुपः ॥
 हत्वा च नरकं यान्ति भ्रूणहत्यासमैनसा ॥ ५० ॥
 पराङ्मुखीकृते सैन्ये यो युद्धाङ्ग निवर्तते ॥
 तत्पदानीष्टितुल्यानि भूम्यर्थं स्वामिनोऽपि वां ॥ ५१ ॥
 शिरोहतस्य ये वक्त्रे विशन्ति रक्तबिन्दवः ॥
 सोमपानेन ते तुल्या इति वासिष्ठजोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 युध्यन्ते भूभृतो ये च भूम्यर्थमेकचेतसः ॥
 इष्टैर्बहुभिर्योगैरेवं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ ५३ ॥
 एष एव परो धर्मो नृपतेर्यद्व्रणार्जितम् ॥
 विप्रेभ्यो दीयते धित्तं प्रजाभ्यश्चाभयं तथा ॥ ५४ ॥
 यदा तु वशातां याति स देशो भ्यायतोऽर्जितः ॥
 तद्देशव्यवहारेण यथावत्परिपालयेत् ॥ ५५ ॥
 रणार्जितेन धित्तेन राजा कुर्यान्मत्तान्निजान् ॥
 अर्चयेद्विधिवद्राजा सौधून् सम्मानयेदपि ॥ ५६ ॥
 मातुलः स्वशुरो बन्धुरन्यो वापि हि यो जितः ॥
 अदण्ड्यः कोऽपि नास्त्येवं राजनीतिविदो विदुः ॥ ५७ ॥
 सुसहायमतिप्रौढं शूरं प्राज्ञानुरागदम् ॥
 सोत्साहं धिजिगोषु च भत्वा राजा नियामयेत् ॥ ५८ ॥

१. A. reads नासीनं न, for नाशयेन्न. B. too the same. D. E. F. also the same. २. A. and C. read प्रवृत्तं for पैतितं. ३. C. only reads युद्धाङ्ग for युद्धाङ्ग. ४. B. and F. read पदानि ऋतु° for तत्पदानीष्टि°. ५. A. reads चैकचेतसः for स्वामिनोऽपि वा, C. reads भूम्यर्थं चैकचेतसः, D. also as C. ६. A. C. D. E. F. read विद्वान् for राजा. ७. Only C.; reads सत्तान् for सौधून्. ८. A. B. D. E. F. read ऽधितः for जितः. ९. A. reads नो राज्ञो for नास्त्येव. १०. A. and C. read भूमिस्थितं for मत्वा राजा, also E. and F. read the same.

मत्वा चार्थवतः सर्वान् युक्तानप्यर्थकृद्भवेत् ॥
 सार्थकांश्च नियुक्तीत सर्वतोऽर्थमुपाजयेत् ॥ ५९ ॥
 सर्वाण्यपि च वित्तानि यतस्ततोऽपि राजनि ॥
 प्रविशंतीव तोयानि सर्वाण्यपि हि सागरे ॥ ६० ॥
 नृपस्यापदि जातायां देवद्रव्याणि कोशवत् ॥
 आदाय रक्षेदात्मानं पुनस्तत्र च निःक्षिपेत् ॥ ६१ ॥
 वित्तं वार्धुषिकाणां तु कर्दर्यस्यापि यद्धनम् ॥
 पाषण्डि-गणिकावित्तं हरभ्रातॄन् न किल्बिषी ॥ ६२ ॥
 देव-बाम्भृण-पाषण्डि-गणका-गणिकादयः ॥
 वणिग्वाधुषिकाः सर्वे स्वस्य राजनि सुस्थिताः ॥ ६३ ॥
 यथा वह्निश्च गोमांसं दहन्नपि न पातकी ॥
 भ्रादृदानस्तथा राजा धनमातॄन् न किल्बिषी ॥ ६४ ॥
 गृह्णीयात्सर्वदा राजा करानपीडयन्प्रजाः ॥
 स्तोके स्तोकान् पृथक् साध्ना स भुङ्क्ते सुखिरं धराम् ॥ ६५ ॥
 सदा चोद्यमिना भाव्यं नृपेण विजिगीषुजा ॥
 विजिगीषुर्नृपो नान्यैः कदाचिदभिभूयते ॥ ६६ ॥
 तदेवं हृदि सन्धाय धृतोत्साहो नृपो भवेत् ॥
 देव-पौरुषसंयोगे सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥ ६७ ॥
 नैकेन चक्रेण रथः प्रयाति नचैकपक्षो दिशि याति पक्षिः ॥
 एवं हि देवेन न केवलेन पुंसोऽर्थसिद्धिर्नरकारतो वा ॥ ६८ ॥
 केचिद्धि देवस्य तु केवलस्य प्राधान्यमिच्छन्ति मतिप्रवीणाः ॥
 पुंस्कारयुक्तस्य नरस्य केचिदप्यत्र इष्टां पुरुषार्थसिद्धिः ॥ ६९ ॥
 अत्युच्च-नीचकृतहेतिपरिश्रमी च
 शौर्याम्बितश्च गुणवांश्च सुधोश्च विद्वान् ॥
 प्राप्नोति नैव विधिना स पराङ्मुखेन
 स्वीयोदरस्य परिपूरणमन्नमात्रम् ॥ ७० ॥

१. A. reads 'मतः सर्वानयुक्तानर्थकृद्भवेत्. B. reads 'हृद्भवेत् for 'कृद्भवेत्. C. reads नियुक्तार्थनियुक् भवेत्. D. न नियुक्तानप्यहृद्भवेत्. २. B. reads 'मातॄन् for 'मार्तॄन्. ३. B. and D. read 'गावका-गणकादयः for 'गणका-गणिकादयः. ४. A. reads हृदा. ५. B. E. read अत्युच्चमी for अत्युच्चनी.

शुभ्राणि हर्म्याणि वराङ्गनाश्च नानाप्रकारो विभवो नरस्य ॥
उर्वोपतित्वं नृपकारता च सर्वं हि मंशु क्षयमेति देवात् ॥ ७१ ॥
केषां हि पुंसां महतो हि देवात्स्थानस्थितानामपि चार्थसिद्धिः ॥
केषां प्रभुत्वं बहुजोवितं च एको हि देवो बलवानतोऽत्र ॥ ७२ ॥
पुंस्त्रोप्रयोगादथशुकैः शोणितात् को देहमध्ये विदधाति गर्भं ॥
स्त्रीणां तु तद्विप्रं न चापि पुंसां सर्वापि चैषा ननु देवचेष्टा ॥ ७३ ॥
कासां तु गर्भस्य न सम्भवोऽस्ति केषां च शुकं ननु वीर्यहीनम् ॥
दधाति गर्भं ननु कापे देवात् काश्चित्तु गर्भं न दधाति देवात् ॥ ७४ ॥
धाता विधाता निजकर्मयोगात् विधेस्त्वभीष्टं त्वनुभावभाष्यम् ॥
देवास्तेषां सह दैत्यकानां स ह्येव कर्ता च मनुद्भवानाम् ॥ ७५ ॥
देवात् मघोनोऽपि सहस्रमक्षां देवाद्धिमांशोः क्षयरोगिताऽभूत् ॥
देवात्पयोधेर्लवणोदकत्वं देवान्नवेष्टिन्नतरा च वृष्टिः ॥ ७६ ॥
यदध्यमुष्माश्च परोऽस्ति देवात् कुर्यात्तथापीह नरो नृकारम् ॥
उद्दोपयेत्कर्मकरो नृकारादुद्दोपितं कर्म करोति लक्ष्मोः ॥ ७७ ॥
दैवेन केचित्प्रसमेन केचित्केचिन्मृकारेण नरस्य चार्थाः ॥
सिध्यन्ति यत्नेन विधोयमानास्तेषां प्रधानं नरकारमाहुः ॥ ७८ ॥
स्वामिः प्रधानं नयैर्दुर्ग-कोशान् दण्डं च मित्राणि च नोतिविद्वाः ॥
अङ्गानि राज्यस्य वदन्ति सप्त सप्ताङ्गपूर्वो नृपतिर्भराभुक् ॥ ७९ ॥
दुर्वृत्त-सद्वृत्तनरेषु दण्डं राजा विधत्ते निपुणोऽर्थसिद्धये ॥
दण्डस्य मत्वोर्जितवित्तसत्त्वं पुंसोऽर्थहीनस्य दमं तु हीनम् ॥ ८० ॥
अन्यायतो ये तु जनं नरेशाः सम्पीड्य वित्तानि हरन्ति लोभात् ॥
तत्क्रोधवर्णहौ परिदग्धदेहा गतार्थिषस्ते तु भवन्ति भूपाः ॥ ८१ ॥

१. A. B. D. and E. अकुतो for महतो. २. D. reads 'शुकसं-
कार. ३. C. reads अशक्तगर्भापि जहाति गर्भं. ४. A. reads वि-
धिस्त्ववृष्टं तनुभोगभाष्यम्, B. विधिस्त्ववृष्टस्तनुभावभाष्यम्, D. विधेस्त्ववृष्टं
त्वनुभावभाष्यम्. ५. A. reads देवोरयाणां. D. E. F. also the
same. ६. B. reads वै नराणां for दैत्यकानां. ७. B. reads 'गायिता
for 'रोगिता. D. and E. also read as B. ८. A. B. D. E. and F.
read नरो for 'करो. ९. A. reads श्रीवितनोति सद्यः. B. simply alters
तनोति for करोति in the original, C. reads श्रीवि वै तनोति, D. E.
and F. as A.; १०. A. reads कृतकेन, C. स्वहृदेन and D. ग्रहणेन for
प्रसमेन. ११. C. reads भज for नय. १२. A. reads हीनार्थपुंसस्तु
दमं तु हीनम्, and C. हयन्ति हीनम्. १३. C. reads 'वृद्धा for 'वन्ही.
१४. B. reads गताशुषः for क्षीणाशुषः.

दण्डो महान् मध्यमकाधमस्तु मामं तु तेषां त्रसरेणुकादि ॥
 सोऽशोतिसाहस्रपणो महान् स्यादधोर्ध्वको तस्य तदध्वको वां ॥८२॥
 सर्वार्थपादश्च हरश्च दण्डौ पात्यौ नृपेणेति वदन्ति सन्तः ॥
 पाण्यादिपच्छेदेन-मारणं च निषाञ्जनं राष्ट्रत एव सद्यः ॥ ८३ ॥
 ज्ञात्वापराधं मनुजस्य यस्तु देशं च कालं च वपुर्वयश्च ॥
 दंडेषु दण्डं विदधाति भूभृत् साम्यं स बध्नाति पुरन्दरस्य ॥ ८४ ॥
 यः शास्त्रवृष्टेन पथा नरेशो दण्डं विदध्याद्विधिवत्करांश्च ॥
 सोऽतोऽव कांतिं वितनोति गुप्तं आयुश्च दार्ढ्यं दिवि देवभोगान् ॥८५॥
 यस्त्यक्तमार्गाणि कुलानि राजा भ्रेणीश्च जातीश्च गणांश्च लोकान् ॥
 आनीय मार्गे विदधाति धर्म्यं नाकेऽपि गोर्वाणगणेः प्रशस्यते ॥८६॥

यः स्वधर्मे स्थितो राजा प्रजाधर्मेण पालयेत् ॥

सर्वकामसमुद्गात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७ ॥

हर्यश्च-वन्दि-यम-वित्तनाथ-शोतांशुरुपाणि हि विभ्रतोह ॥
 सर्वेऽपि भूपास्त्विह पञ्चरूपास्तं कथ्यमानं शृणुत द्विजेन्द्राः ॥ ८८ ॥
 यदा जिगीषुर्धृतशस्त्रपाणिस्त्विषुं समालम्ब्य स विद्वेसैन्यः ॥
 सर्वान् सपत्नानिह जेतुकामस्तदा स हर्यश्च इवेह भाति ॥ ८९ ॥
 अकारणात्कारणतोऽपि चैव प्रजां दहेत्कोपसामिद्धरोचिः ॥
 यदा तदेनं नृपनोतिविज्ञास्तनूनपातं प्रवदन्ति भूपम् ॥ ९० ॥
 धर्मासनस्थः श्रुतिशास्त्रवृष्ट्या शुभांशुभाचारविचारकृत्यात् ॥
 धर्म्येषु दानं त्वघकृत्सु दण्डं तदा ऽवनोशास्त्विह धर्मराजः ॥ ९१ ॥
 यदा त्वमात्य-द्विज-याचकादान् प्रहृष्टचित्तस्तु यथोचितेन ॥
 धनप्रदानेन करोति हृष्टान् भूमत्तदाऽसौ ब्रविणेशवत्स्यात् ॥ ९२ ॥
 समस्तंशीतांशुगुणंप्रयुक्तो यदा प्रजामेव शुभाय पश्येत् ॥
 प्रसन्नमूर्तिर्गतमत्सरः सन् तदोच्यते सोम शते क्षितीशः ॥ ९३ ॥
 आज्ञा नृपाणां परमं हि तेजो यस्तां न मन्येत स शस्त्रवध्यः ॥
 द्रुयाश्च कुर्याश्च वदेष्ट भूभृत्कार्यं तदैव भुवि सर्वलोकैः ॥ ९४ ॥

१. C. reads अधोर्ध्वको for अधोर्ध्वको. २. A. B. D. E. F. read तदध्वको च for तदध्वको वा. ३. B. E. read वरांश्च for करांश्च. ४. C. reads नाकेऽपि for नाकेऽपि. ५. F. reads विष्णु for वन्दि. ६. C. reads स्त्रिय for स्त्रिय. ७. A. B. C. D. E. and F. विद्वेसैन्यः for विद्वेसैन्यः. ८. B. E. F. read प्रयुक्तं for प्रयुक्तो.

दुर्धर्षेतिर्माशुसमानदीप्तेर्भूयात् मनुष्यः परुषं नृपस्य ॥
यस्तस्य तेजोऽप्यवमम्बमानः सद्यः स पंचत्वमुपैति पापात् ॥ ९४ ॥
योऽह्नाय सर्वं विदधाति पश्येत् शृणोति जानाति चकास्ति शास्ति ॥
कस्तस्य चाह्नां न विभर्ति राक्षः समस्तदेवांशमवो हि यस्मात् ॥ ९५ ॥

इति राजधर्मः ।

अथ विप्रो धनं गच्छेद्विना वा सहभार्यया ॥
जितेन्द्रियो वसेत्तत्र नित्यं श्रौताग्निकर्मकृत् ॥ ९६ ॥
वन्यैर्मुन्यशनैर्मैधैः द्यामा-नीवार-कङ्गुभिः ॥
कन्द-मूल-फलैः शाकैः क्षौद्रैश्च फलसम्भवैः ॥ ९७ ॥
सायं-प्रातश्च जुहुयात्त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥
चर्मचीवरवासाः स्यात् क्षमधु-लोम-जटाधरः ॥ ९८ ॥
पितुंश्च तर्पयेन्नित्यं देवांश्चाजस्रमर्चयेत् ॥
अर्चयेदतिथीन्नित्यं तथा भृत्याश्च पोषयेत् ॥ ९९ ॥
न किञ्चित्प्रतिगृह्णीयात्स्वाध्यायं नित्यमाचरेत् ॥
सर्वसत्त्वहितो दान्तः शान्तश्चाध्यात्मचिन्तकः ॥ १०० ॥
सन्तुष्टस्वान्तको नित्यं दानशीलः सदा द्विजः ॥
कश्चिद्भेवं समाख्या सुवृत्त्या वर्तयेत्सदा ॥ १०१ ॥
एकाहिकं तु कुर्वीत मासिकं वाथ सञ्चयम् ॥
वाणमासिकं चाब्दिकं वा यज्ञार्थं च घने वसन् ॥ १०२ ॥
त्यक्त्वा तदाश्विने मासि स्थानमन्यत्समाभयेत् ॥
यथावदग्निहोत्रं तु समिदाग्निस्तु पालयेत् ॥ १०३ ॥
चान्द्र-कुच्छ-पराकाशैः पक्ष-मासोपवासकैः ॥
त्रिरात्रैरेकरात्रैश्च आश्रमस्थः क्षिपेद्बुधः ॥ १०४ ॥
तिष्ठेन्नाम्रतिकस्तत्र स्वप्यादधस्तथा निशि ॥
अतन्द्रितो भवेन्नित्यं वासरं प्रपदैर्नयेत् ॥ १०५ ॥

१. A. reads 'कर्मवित्' for 'कर्मकृत्'. २. C. reads सन्यस्तश्चान्तको and B. सन्तुष्टस्वान्तको respectively. ३. A. B. D. E. F. substitute सुवृत्त्या for सुवृत्त्या. ४. D. reads समिदाग्निः for समिदाग्नेः. ५. A. and D. read द्वैकरात्रैश्च for एकरात्रैश्च.

योगाभ्यासरतो नित्यं स्थानाऽऽसन-विहारवान् ॥
 हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु जलाग्न्याकाशमाश्रयेत् ॥ १०६ ॥
 दन्तोलूखलिको वापि कालपक्वभुगेव वा ॥
 स्याद्वाष्मकुट्टको विप्रः फलक्षेत्रैश्च कर्मकृत् ॥ १०७ ॥
 शत्रौ मित्रे समस्वान्तस्तथैव सुख-दुःखयोः ॥
 समदृष्टिश्च सर्वेषु न विशेषेन गङ्गारम् ॥ १०८ ॥
 भ्लेच्छच्छव्याप्तानि सर्वाणि वनानि स्युः कलौ युगे ॥
 न भूपाः शासितारश्च ग्रामोपान्ते वसेदतः ॥ १०९ ॥ •
 ग्रामाश्च नगरादेशास्तथारण्य-वनानि च ॥
 क्षितीशरक्षितान्येव सर्वेषां फलदानि हि ॥ ११० ॥
 प्रथमं भूपतेस्तस्मात्कृत्यं शंसेद्विजाग्रजाः ॥
 योगं वाऽरण्यवासं वा कुर्वीत तदनुज्ञया ॥ १११ ॥
 सुत्रामा-ऽनल-वायूनां यमस्येन्दोर्विवस्वतः ॥
 ईशं चित्ते शयोर्ब्रह्ममात्राभ्यो निर्मितो नृपः ॥ ११२ ॥
 पारम्रिकं तु यत्किञ्चिद्यत्किञ्चिदैहिकं तथा ॥
 नृपाज्ञया द्विजातीनां तत्सर्वं सिध्यति ध्रुवम् ॥ ११३ ॥
 नृपतेः प्रथमं तस्मात् साधोर्यज्ञादिकं द्विजः ॥
 रक्षार्थं कथयित्वा तु यथा कार्यं समापयेत् ॥ ११४ ॥
 धेनुः पूर्वं वसिष्ठस्य ह्यासीद्वाससोऽपि च ॥
 वनवासाश्रमस्यस्य बह्विंकार्याय तां श्रयेत् ॥ ११५ ॥
 फलक्षेत्रा यदा न स्युः कालवैगुण्यतो द्विजाः ॥
 तदा गोदुग्ध-सापिभ्यामग्निकार्यं समापयेत् ॥ ११६ ॥
 तथा सर्वेषु कालेषु तथा सर्वाश्रमेषु च ॥
 गोदुग्धादि पवित्रं स्यात्सर्वकार्येषु सत्तमाः ॥ ११७ ॥
 वनवासिषु सर्वेषु भिक्षां कुर्याद्वनाश्रमी ॥
 तदा सर्वं प्रकुर्वीत पितृदेवार्चनादिकम् ॥ ११८ ॥

१. A. reads ह्याद्रवासादिकं चरेत् for जलाग्न्याकाशमाश्रयेत्. २. C. reads 'पक्व' for 'पक्व'. ३. A. reads निवसेद्गङ्गारं वनम्; while B. D. E. read निवासं गङ्गारं वनम्. ४. A. C. D. read इन्द्र° for ईश°. ५. A. reads ऐहिकं for ऐहिकं. B. D. E. and F. too read the same. ६. D. reads वनवासाय for बह्विंकार्याय.

- अष्टौ भुञ्जीत वा प्रासान् प्रामादाहृत्य यत्नवान् ॥
 वासनासंक्षयं गच्छेन्निलाशः प्रागुदीचिकः ॥ ११९ ॥
 विधाय विप्रो वनवासधर्मान् सर्वानिमानुक्तविधिक्रमेण ॥
 स शोध्य पापानि वपुर्विशोध्य ब्रह्माधिगच्छेत्परमं द्विजेन्द्राः ॥ १२० ॥
 आश्रमत्रयधर्मान्वा चरित्वा प्राक् द्विजास्ततः ॥
 द्वयस्य वा ततः पश्चाच्चतुर्थाश्रममाचरेत् ॥ १२० ॥
 द्विजाप्रजो यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः ॥
 उपरामस्तथाक्षाणां क्षेण्यं कामस्य सद्भिजाः ॥ १२१ ॥
 समीक्ष्य पुत्रं पौत्रं वा दृष्ट्वा वा दुहितुः सुतम् ॥
 अधीत्य विधिवद्वेदान् कृत्वा यक्षान्विधानतः ॥ १२२ ॥
 निश्चयं मनसः कृत्वा चतुर्थाश्रममाविशेत् ॥
 प्राजापत्यां विधारेष्टिं वनाद्वा सन्ननोऽपि वा ॥ १२३ ॥
 समस्तदक्षिणायुक्तान् सर्ववेदांस्ततश्च तान् ॥
 अग्नीनात्मनि चारोप्य दण्डान् विधिवदाहरेत् ॥ १२४ ॥
 किञ्चिद्भेदं समास्थाय तद्धर्मेण च वर्तयेत् ॥
 वाङ्-मनः-कायदण्डाश्च तथा सत्त्वादयो गुणाः ॥ १२५ ॥
 त्रयोऽपि नियता यस्य सं त्रिदण्डीति कथ्यते ॥
 कमण्डल्वक्षमाला च भिक्षापात्रमथापरम् ॥ १२६ ॥
 काषायवासः कौपीनं कार्यार्थं वस्त्रमेव वा ॥
 शिक्षा यज्ञोपवीतं च दण्डानां त्रितयं तथा ॥ १२७ ॥
 द्विकालं विधिवत्स्नानं भिक्षया चैकभोजनम् ॥
 शुद्धैकवृत्तिविप्रेषु सत्कर्मनिरतेषु च ॥ १२८ ॥
 भिक्षाचर्या यतेः प्रोक्ता व्रतचर्या तथैव च ॥
 असम्भाषश्च शूद्रेण तथा च शिल्पि-कारुभिः ॥ १२९ ॥
 अवकृतत्वं तथा स्त्रीभिः कृत्यमेतद्यतेः स्मृतम् ॥
 न कदम्बकसंरोधो नित्यमेकान्तशीलता ॥ १३० ॥
 सदैव प्राणसंरोधः सदैवाध्यात्मचिन्तनम् ॥
 मूद्रेणुदार्द्वलावधममयं पात्रं यतेः स्मृतम् ॥ १३१ ॥

१. A. and D. read आसमासं क्षयं गच्छेन्निलाशं for वासनासंक्षयं गच्छेन्निलाशः. २. A. reads उपरतिं for उपरामः. ३. Only A. reads समास्थाप्य for समास्थाप्य. ४. C. and E. read वनचर्या for व्रतचर्या.

शुद्धिरङ्गिरमीषां तु गोवालैश्चावधर्षणम् ॥
 न दण्डैर्न च दण्डेन विना वा तेन वा तथा ॥ १३२ ॥
 मोक्षावातिर्भवेत्पुंसां कित्वास्वाभ्यामचिन्तनात् ॥
 समत्वं सुख-दुःखेषु तथा विद्वेष-रागयोः ॥ १३३ ॥
 आत्मान्ययोः समानत्वमजस्रं चात्मचिन्तनम् ॥ १३४ ॥
 यतिमिस्त्रिभिरेकत्र द्वाभ्यां पञ्चभिरेव वा ॥
 न स्यातव्यं कदाचित्स्यासिद्धन्तो नाशामुयुः ॥ १३५ ॥
 बहुत्वं यत्र भिक्षूणां वार्तास्तत्र विचित्रकाः ॥
 स्नेह-पैशून्य-मात्सर्यं भिक्षूणां नृपतेरपि ॥ १३६ ॥
 तस्मादेकान्तशीलेन भवितव्यं तपोधिना ॥
 आत्माभ्यासरतैश्चैव ब्रह्मप्राप्त्यभिलाषुकः ॥ १३७ ॥
 त्रिदण्डग्रहणादेव यतित्वं नैव जायते ॥
 अभ्यात्मयोगयुक्तस्य ब्रह्मावातिर्भवेद्यतः ॥
 जितेन्द्रियो हि दण्डार्हो युवा न स्यात्तथा सदृक् ॥ १३८ ॥
 युवा नीरुक् तथा भिक्षुरात्मवृद्धिप्रदूषकः ॥
 भिक्षुर्गौहे घसप्यत्र कामार्त्तोऽन्योऽभिगच्छति ॥ १३९ ॥
 तत्सप्तनाथं वृद्धान्यै सह तेनैव पातयेत् ॥
 एकरात्रं तु निवसेद्भिक्षुर्यस्य गृहाङ्गणे ॥ १४० ॥
 तस्यै वै तारयेत्पूर्वान् विंशतिं पितृमातृतः ॥
 भिक्षुर्यस्यान्नभुक् ब्रह्मयोगाभ्यासरतो भवेत् ॥ १४१ ॥
 परिणामश्च योगेन कृतकृत्यो गृही भवेत् ॥
 निर्ममो निरहङ्कारः सर्वसहः प्रसन्नधीः ॥ १४२ ॥
 ब्रह्मण्यात्मनि गोमयौ मुनौ श्लेष्मच्छे च तुल्यवृक् ॥
 चिद्भानि धात्रा कथितानि घसे वर्तेत यो वै विहितेन भिक्षुः ॥
 योऽभ्यात्मवेदी सततं जिताक्षः स ब्रह्मकाये गमनं करोति ॥ १४३ ॥
 वनस्य-भिक्षुर्भार्गव्यै यानुवाच पराशरः ॥
 यथावदभिधायैतान् वक्ष्याम्याश्रमभेदकान् ॥ १४४ ॥
 इति धानप्रस्थ-भिक्षुधर्माः ।

१. E. and F. read अवकर्षणम् for अवधर्षणम्. २. A. reads 'रतेनैव
 for रतश्चैव. ३. A. reads 'विनभीन्सता for 'वनिष्ठापुक्. ४. A. reads स
 वास्यति वृद्धान्यै for वस्य वै तारयेत्पूर्वान्. ५. B. reads योगागौ for गोमागौ.

- अथातः सम्प्रवक्ष्यामि भेदमाश्रमसम्बन्धम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिकानां तु याथातथ्यं निबोधत ॥ १४१ ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदो वृष्टो मनीषिभिः ॥
 प्रत्येकशो वदाम्येनं शृणुष्वं द्विजसत्तमाः ॥ १४६ ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥
 एतद्भेदान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं पापनाशनम् ॥ १४७ ॥
 चतुर्धा ब्रह्मचारी स्याद्वायत्रो वैधसस्तथा ॥
 • प्राजापत्यो बृहस्पति लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥
 अक्षारलवणाशी स्यात् गायत्र्यभ्यासेतत्परः ॥
 वर्तते भिक्षया नित्यं गायत्रोऽयं प्रकीर्तितः ॥ १४९ ॥
 चतुर्धा द्वादशाब्दानि योऽधीयानश्चतुःश्रुतीः ॥
 भिक्षया ब्रह्मचर्येण तिष्ठेत् ब्राह्मः स उच्यते ॥ १५० ॥
 गुरोर्वा गुरुपुत्रस्य तत्पत्न्या वापि सन्निधौ ॥
 यो वसेद्भर्त्र्यसन् ज्ञानं ब्रह्मचारी स नैष्ठिकः ॥ १५१ ॥
 ऋतुकालाभिगामी सन् परर्क्षी पर्व वर्जयन् ॥
 वेदानध्येति भिक्षाभुक् प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ १५२ ॥
 गृहस्थस्तु चतुर्भेदो वार्ता-शालीनवृत्तिकौ ॥
 यायावरस्तथा वान्यो घोरसंन्यासिकस्तथा ॥ १५३ ॥
 कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यैः कुर्वन् सर्वाः क्रिया द्विजः ॥
 विहितैरात्मविद्यैश्च वार्तावृत्तिः स उच्यते ॥ १५४ ॥
 वदाल्यध्येति यजते याजयेन्न च पाठयेत् ॥
 कुर्यात्कर्माप्रतिग्राही शालीनो ध्यानकृद्भिजः ॥ १५५ ॥
 उक्तः सन् कारयेदभ्यासक्रियां कुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥
 पाठयेच्च तथात्मानं यायावरः स उच्यते ॥ १५६ ॥
 तिष्ठेद्यश्च शिलोच्छ्वाभ्यामुद्धृताग्निश्च उच्यते ॥
 आत्मविश्च क्रिया कुर्यात् घोरसंन्यासिकः स्मृतः ॥ १५७ ॥

१. C. reads 'सकृत् परम्' for 'भ्यासतत्परः'. २. C. reads 'क्षमया' for 'भिक्षया'.
 ३. C. reads 'तेष्वभ्यासं तदुच्यते', for 'तिष्ठेत् ब्राह्मः स उच्यते'. ४. C. reads
 'शास्त्रसंज्ञानं' for 'भ्याससन् ज्ञानं'. ५. C. reads 'मनः शालीन-सीत्रकौ' for
 'वार्ता-शालीनवृत्तिकौ'. ६. C. reads 'कर्ता' for 'कर्मा'. ७. A. reads 'भ्यासकृत्'
 for 'ध्यानकृत्'. ८. C. reads 'प्रतिग्रहे' for 'प्रतिग्रहम्'.

धानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः ॥
 घालखिल्यो वनेवासी तल्लक्षणमथोच्यते ॥ १५८ ॥
 फलैर्मूलैरकृष्टाञ्चैरग्निकर्म वने वसन् ॥
 कुर्यात्पञ्चमहायज्ञान् स वैखानस आत्मवित् ॥ १५९ ॥
 प्रातर्वृष्टदिगानीतैर्फलाकृष्टाशनेन्धनैः ॥
 उदुम्बरो मतो ज्ञानी पञ्चयज्ञाग्निकर्मकृत् ॥ १६० ॥
 चतुरो न्यासकृद्ग्निकार्यं कुर्वन्वने वसन् ॥
 फलजेहैर्वनोभैश्च बहुभिःश्रुतिचोदितैः ॥ १६१ ॥
 उद्युत्य परिपूतान्निस्तथाऽयाचितैर्वृत्तिकः ॥
 फलैर्वन्यैर्वनाभैश्च फेनपः पञ्चयज्ञकृत् ॥ १६२ ॥
 वनस्थो घालखिल्यो यो धत्ते वल्कलचीवरम् ॥
 अग्निकार्यकृदात्मज्ञ ऊर्जान्ते संचितं त्यजन् ॥ १६३ ॥
 चतुर्भेदः परिभ्राट् स्यात् कुटीचक-बहुदकौ ॥
 हंसाः परमहंसाश्च वक्ष्यन्ते ते पृथक् पृथक् ॥ १६४ ॥
 पुत्रस्य भ्रातृपुत्रस्य भ्रातृ-दौहित्रयोरपि ॥
 तदुपांतकुटीस्थो यः स भैक्ष्यवृत्तिभुक् द्विजः ॥ १६५ ॥
 प्रतिचार्यकृतः सोऽपि यो वासःपूतवारिपः ॥
 तथा त्रिदण्डभृत् शान्त आत्मज्ञः स कुटीचकः ॥ १६६ ॥
 ज्ञेयो बहुदको नाम यः पवित्रितपादुकः ॥
 शिखासनोपवीतानि धातुकाषायवस्त्रभृत् ॥ १६७ ॥
 साधुवृत्तिर्द्विजौकस्तु भिक्षाभुगात्मचिन्तकः ॥
 बहुदकस्त्वयं ज्ञेयो यः परिभ्राट् त्रिदण्डभृत् ॥ १६८ ॥

१. A. B. D. E. F. read फेनपो वा for वनेवासी. २. A. B. D. E. and F. read 'दिष्टा' for 'दृष्ट'. ३. C. reads, लब्धैः फलैर्वन्यफलैः. ४. C. reads परिभूतादि for परिपूतानि. ५. C. reads वैविन्नवृत्तिकः for ऽयाचितवृत्तिकः. ६. C. reads वसेत् for धत्ते. ७. C. reads this line thus:—

ननुष्पावः कुटीस्थो वा बहुभैक्ष्यं वृत्तिभुक् द्विजः ।

८. A. reads—

प्रतिचार्यकृतस्तेष्वी यो वल्कपूतवारिपः ।

एकदण्डधरा हंसा शिखोपवीतधारिणः ॥
 वार्याधारकराः शान्ता भूतानामभयङ्कराः ॥ १६९ ॥
 वसन्येकक्षपां ग्रामे नगरे पञ्चशैर्वरीः ॥
 कर्षयन्तो ध्रुतैर्देहमात्मज्ञानरताः सदा ॥ १७० ॥
 एकदण्डधरा मुण्डा कन्या-कौपीनवाससः ॥
 अव्यक्तैलिङ्गिनोऽव्यक्ता सर्वदैव च मौनिनः ॥ १७१ ॥
 शिखादिरहिताः शान्ता उन्मत्तवेषधारिणः ॥
 • भग्न-शून्यामरौकःसु वासिनो ब्रह्मचिन्तकाः ॥ १७२ ॥
 पते परमहंसा वै नैष्ठिका ब्रह्माभिक्षवः ॥
 उक्तास्तद्रतभेदज्ञैरात्मनः प्रार्थनाकराः ॥ १७३ ॥
 यो ब्रह्मचर्यव्रतचारिभेदो भेदो गृहस्थस्य तथैव यश्च ॥
 योऽरण्यवासिद्विजकर्मभेदो यतेस्तथा नैष्ठिकमुक्तिभेदाः ॥ १७४ ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
 अथाब्रवीत् द्विजा योगं श्रुणुध्वं पापनाशनम् ॥ १७५ ॥
 मुमुक्षवो विरज्यन्ते देहाद्रेहादितो यथा ॥
 शरीरज्ञास्तथा प्राहुः परब्रह्मलयंगमाः ॥ १ ॥
 ख-चाख्यङ्ग्यं बु-धात्रीभिरारब्धमाशुनाशि च ॥
 तन्मुख्यगुणसंयुक्तं तत्पञ्चाक्षालयं त्यजेत् ॥ २ ॥
 शुक्र-शोणितसंयोगात्स्त्रीकोष्ठपाकसम्भवम् ॥
 दुःखेन दशभिर्मासैर्व्याप्यं भूरिदोहदैः ॥ ३ ॥
 जनन्या दीहृदाभावे गर्भस्थस्यापि दुःखिताः ॥
 अत्यन्तं जायमानस्य योनियन्त्रनिपीडनात् ॥ ४ ॥

१. A. reads वार्याधानकराः; while C. and E. read वार्याचारकराः for वार्याधारकराः. २. A. B. C. read अभयप्रदाः for अभयङ्कराः. ३. C. reads सर्वेशः for शैर्वरीः. ४. C. मर्षयन्तो for कर्षयन्तो. ५. C. reads अव्यन्त° for अव्यक्त°. ६. C. reads प्रार्थनापराः for प्रार्थनाकराः. ७. C. reads this whole line thus:--

हिरण्यवातो द्विजकर्मभेदो ह्युक्तो मयासीद्विजभिर्भुभेदः ॥.

८. B. C. D. E. F. read रेहादितो for रेहादितो. ९. B. and E. read °पाप° for °पाक°. १०. C. reads व्यापितं; while A. and E. read व्यापितं for व्यापितं. ११. B. reads जनन्या दीहृदाभावे; while C. reads जनन्यादीहृदाभावे for जनन्या दीहृदाभावे.

जातस्य बालरोगाद्यैर्योगिनीग्रहदोषतः ॥
 देहिनः सर्वदा दुःखं दत्तजन्मादिकैर्ग्रहेः ॥ ५ ॥
 एवं बाल्ये महद्दुःखं कौमार्ये यौवनेऽपि च ॥
 स्त्रिया विनापि सार्धं वा दारिद्र्यैश्चर्ययोरपि ॥ ६ ॥
 क्षुत्तृड्भ्यां प्रथमे ित्तरक्षणाद्यैर्द्वितीयके ॥
 वृद्धत्वे चानयोर्दुःखं तस्माद्दुःखमयं वपुः ॥ ८ ॥
 मांसेन लेपितं बद्धं ज्ञायुभिः कुल्यसञ्चयम् ॥
 मेक्षीमेहनसम्पूर्णं कफ-पित्त-वसाभयम् ॥ ९ ॥
 अमेध्यपूर्णं भस्मावत्सर्वं वै सर्वदुःखमुचि ॥
 मृत्त्रया ज्ञान गन्धाद्यैर्निर्गन्धि क्रियते बहिः ॥ १० ॥
 दुर्गन्धं सर्वरन्ध्रेषु स्वप्नाणोद्वेगकारकम् ॥
 सततं स्रघतेऽमेध्यं किं देहस्योच्यते शुभम् ॥ ११ ॥
 यद्वग्धं भवेन्मृत्त्रा दग्धं भस्मत्वमामुयात् ॥
 मृतस्य दृश्यते किञ्चित् तृष्णाकोपरतस्य तु ॥ १२ ॥
 क इहोत्पद्यते विद्वान् को वेद म्रियते पुनः ॥
 यन्त्रोपममिदं धीमान् वायुत्यक्तं मृतं भवेत् ॥ १३ ॥
 पृथगात्मा पृथक् स्वान्तं पृथक् खानि दर्शापि च ॥
 पृथक् पृथक् च भूतानि पृथक् तेषां गुणोत्करः ॥ १४ ॥
 पृथक् प्राणादिवायुश्च तद्गतिश्च पृथक् पृथक् ॥
 पृथक् पृथगिति ह्येतत् शरीरं किमिहोच्यते ॥ १५ ॥
 आरुभकाणि यान्येव तेषु याप्ति तदंशकाः ॥
 आत्मा चान्यद्वामोति यातनीयं पुनर्वपुः ॥ १६ ॥

१. B. and E. read इत् for इन्त°; while C. reads पुत्रा° for इन्त°
 २. A. reads कामाक्षद्यौवने and B. मन्मथाद्यौवने for कौमार्ये यौवने
 ३. A. B. E. read बालं for बद्धं. ४. B. reads मीढ° for मेक्षे°
 ५. B. and E. read अमेध्यपूर्णभस्मावत् and अमेध्यपूर्णं वस्मावत् respectively
 while C. reads अमेध्यपूर्णसत्त्वात् for अमेध्यपूर्णं भस्मावत्. ६. B. and E
 read तृष्णायाः and C. reads तृप्तायाः. ७. C. D. read °कोपरि तस्य च for
 °कोपरतस्य तु. ८. Only C. reads दशानि for दशापि. ९. B. reads
 गुणोत्तरः for गुणोत्करः. १०. C. reads.

अथवाद्यद्वामोति याति वीर्यं पुनर्वपुः ।
 while B. E. read पावनीयं for यातनीयं.

यः पश्येत् शृणुयाज्जिघ्रेत् स्वदेद्विद्यात्स्मरेद्वदेत् ॥

स्वप्याश्च जागृयाद्ब्रूच्छेद्भिन्द्यात् गायेत् जपेत् पठेत् ॥ १७ ॥

गृहीयादर्पयेद्दद्याज्जायेत जनयेदपि ॥

सोऽस्ति कश्चित्परो देहाद्यो देहीत निगद्यते ॥ १८ ॥

नैकश्चेत्स्यान्न देहेऽस्मिन् प्रत्यभिज्ञा कथं भवेत् ॥

एकदृक्-दृष्टिरूपस्य पुनरग्येन पश्यतः ॥ १९ ॥

अद्रोक्षं यदहं वस्तु तदैपैतत्सृष्ट्याम्यथ ॥

• यथाऽस्मिन्नाक्षं च पश्यामि प्रतीतिर्यस्य जायते ॥ २० ॥

दर्शन-स्पर्शनाभ्यां च ग्रहणादेकवस्तुनः ॥

अस्ति ह्यात्मा परो देहात्तथा देहास्ति कश्चन ॥ २१ ॥

गृही च गृहमध्यस्थो भग्नं किञ्चित्समाचरेत् ॥

देहे क्षतादिसंरोहात्तथा देहास्ति कश्चन ॥ २२ ॥

ज्ञानयोगफलेनायं कर्मयोगफलेन च ॥

स एव भुज्यते कुर्वन् उद्देयौ तस्य तत्पिति ॥ २३ ॥

तीर्यते कर्मणा चायं बध्यते कर्मणापि च ॥

उभयथापि नैवार्थं प्रत्यक्षं दृश्यते द्विजाः ॥ २४ ॥

मायावित्वं च सूक्त्यलतिरिक्तांगता कसात् ॥

अवाक्त्वं धान्यहर्तृणां पैशून्ये पूतिनाखिता ॥ २५ ॥

भरतो वर्णकैश्चित्रैः स्वदेहं चित्रयेद्यथा ॥

कुर्वन्नानाविधं कर्म तथात्मा कर्मजास्तनूः ॥ २६ ॥

१. C. reads मातस्य शृणुयात्पाद स्पष्टं जिघ्रेत्स्वावेदितत्. २. C. reads भयात्, and यतेत वा, respectively for भिन्द्यात् and जपेत् पठेत्. ३. A. reads यस्तथा for अर्पयेत्; while C. reads this line thus—

गृहीयाद्यथाऽग्यं जायेत न नयेदपि ।

४. D. reads नवे देहे for न देहेऽस्मिन्. ५. E. F. read वृष्टरूपस्य for दृष्टिरूपस्य. B. D. also read the same. ६. B. reads अद्राक्षं for अद्रोक्षं. ७. B. and E. read सुज्ञाम्यथ for स्पृष्टाम्यथ. ८. B. E. both read यथापक्षं for यथाऽस्मिन्. ९. A. reads भुज्यते for भुज्यते. B. D. E. F. also read as A., but C. reads पूज्यते for भुज्यते. १०. Only A. reads निर्देयौ for उद्देयौ. ११. C. reads वार्यते for तीर्यते; while D. reads तीर्यते for तार्यते. १२. B. C. both read बाध्यते for बध्यते. १३. A. reads अज्ञं for अज्ञ. १४. B. reads तथा कर्मजास्तनूः for तथात्मा कर्मजास्तनूः; while C. reads तथात्मा कर्मजास्तनूः.

जरायुजाण्डजादीनि वपुंषि योऽग्रहोभिजैः ॥
 कर्मभिर्वर्णभेदैश्च चित्तदैर्गत्यरुण्युतः ॥ २७ ॥
 बधिर-क्लोब-निःस्वा-ऽन्धा जायन्ते पुरुषाधमाः ॥
 निरेनैसः पुनर्भूत्वा विद्वद्विप्रकुलेषु च ॥ २८ ॥
 महाकुलेषु चान्येषु जायन्ते लक्षणान्विताः ॥
 धनवन्तः प्रजावन्तो वञ्छावन्तो यशस्विनः ॥ २९ ॥
 रूप-सौभाग्यसंयुक्ताः सर्वेषामुपकारकाः ॥
 ब्रह्माभ्यासरताः शान्ताः षट्कर्मनिरतास्तथा ॥ ३० ॥
 पञ्चयज्ञकृतो नित्यमग्निष्टोमादिषु स्थिताः ॥
 द्विजोपास्तिकरा नित्यं गुर्वाचार्यादिपूजकाः ॥ ३१ ॥
 चतुराश्रमधर्माणां सेविनः समदर्शिनः ॥
 गुणैः सर्वैः समायुक्तास्तेजस्विनो जनप्रियाः ॥ ३२ ॥
 एतर्भूताश्च ये विप्रास्तेषां विष्णुः सदान्तिके ॥
 विष्णुश्च सर्वदैवत्यस्तस्माद्विष्णुमर्मा भवेत् ॥ ३३ ॥
 देवतार्चाकृतां नित्यं गुरुपास्तिकृतां तथा ॥
 ब्रह्मैवाभ्यसतां सम्यक् ब्रह्मसान्निध्यमिष्यते ॥ ३४ ॥
 उपान्य तत्सदा ब्रह्म यावत्साधकतां वहेत् ॥
 ब्रह्मार्थासाद्विदित्वा यत्संसेरेन्नेह मानवः ॥ ३५ ॥
 वदन्ति ब्रह्मवेत्तारो ब्रह्माभ्यांसमनेकशः ॥
 ब्रह्मापि द्विविधं धीमन्नपरं परमेव च ॥ ३६ ॥
 संप्रत्यं परमं ब्रह्म शब्दब्रजेति कीर्तितम् ॥
 प्रणवाख्यं त्रिरूपं तत्प्रागेव हि विशेषतः ॥ ३७ ॥

१. Only C. reads चित्रं for चित्तं. २. B. reads नीरेतसः for निरेतसः.
 E. D. also the same; while C. निरतः स पुनर्भूत्वा. ३. A. D. C. E. read
 वेदवन्तो for विद्यावन्तो. ४. A. C. D. read नयनप्रियाः for उपकारकाः. ५. B.
 E. and F. read वर्णानां for धर्माणां. ६. C. reads कथिताः for सेविनः.
 ७. A. C. D. read द्विजप्रियाः or जनप्रियाः. ८. C. reads विष्णुमयो for
 विष्णुमर्माः. ९. C. reads आचामतां for अभ्यसतां. १०. A. reads ब्रह्मपायात्,
 and C. reads ब्रह्मपापात्. D. and F. read as A.; ११. B. reads संस्मरन्
 for संसेरन्. १२. B. C. read देवेशे for वेत्तारो. १३. D. reads न्यासं for
 अभ्यासं. १४. C. reads समात्रं for समत्वं. १५. B. C. E. and F. read विरूपं
 for त्रिरूपं. १६. B. D. E. F. read प्रागेव for प्रायेव.

प्राणायामैस्तदभ्यस्य पूरकाद्यैश्च वायुभिः ॥
 पूरक-कुम्भकौ वायू रेचकस्तु तृतीयकः ॥ ३८ ॥
 येन व्यावर्तते वायुर्नासाग्राग्निःसरेद्वहिः ॥
 पूरयेत् श्वासयोगेन पूरकं तद्विदो विदुः ॥ ३९ ॥
 आपूर्य निश्चलोकृत्य यःकश्चिद्धार्यते निलः ॥
 श्वासयोगं वदन्त्येनं कवयः कुम्भकं त्विति ॥
 ब्रह्मध्यानसमायुक्तं वायुं यो न बहिर्नयेत् ॥ ४० ॥
 कुम्भकः पवनः स स्याद्यो बहिर्नैव मुच्यते ॥
 रेचकं तद्विदुस्तस्मा रेच्यते यः शनैः शनैः ॥ ४१ ॥
 न वेगाद्रेचयेद्वायुं सर्वथा विघ्नभाग भवेत् ॥
 मोचयेन्मन्दमन्दं तु बहिः स्यात्कुम्भितो यथा ॥ ४२ ॥
 नासाग्रस्थितपाणिस्तु सशिरश्चालनक्षमम् ॥
 भानिलं रेचयेद्योगी न मन्दं नातिवेगतः ॥ ४३ ॥
 न ज्ञायतेऽनिलो यस्य निःसरन् नासिकाग्रतः ॥
 यस्यास्ते कुम्भितोऽजस्रं प्राणयोगी स उच्यते ॥ ४४ ॥
 दोर्घायुस्त्वं परं ज्ञानं समस्ता योगसिद्धयः ॥
 देहे तस्याऽवतिष्ठन्ति प्राणो येन वशीकृतः ॥ ४५ ॥
 यत्र तिष्ठति जीवःस्याग्निःसृतेऽमृतं उच्यते ॥
 स किञ्च धार्यते प्राणो ब्रम्हाग्निः सति यत्र तु ॥ ४६ ॥
 प्राण एवायमात्मास्ते प्राणो देहस्य बाहकः ॥
 शरीराग्निःसृते प्राणे नात्मा विघ्नहवाहकः ॥ ४७ ॥
 देहं त्यक्त्वा यदा जीवो बहिराकाशमास्थितः ॥
 तदा निर्विषयो वायुर्भवेदत्र न संशयः ॥ ४८ ॥

१. C. reads द्वितीयकः for तृतीयकः. २. A. reads:—

श्वासयोगेन तं प्राहुः पूरकं तद्विदोऽनिलम् ।

३. B. reads निर्गतो भयान् for विघ्नभागभवेत्; D. E. and F. also read as B.; ४. A. reads स स्पीषचालनक्षमम्, B. स्वरुडवेद्यानलक्षमम्, C. सशिखं चालनक्षयम्, D. सशिखचालनं क्षमम् and E. सस्कोषचलनक्षमम् all for स शिरश्चालनक्षमम्. ५. B. and E. read प्राणयोगी for प्राणयोगी. ६. Only A. reads जस्रं for ज्ञानं. ७. C. reads प्राणायामं for प्राणो येन. ८. F. reads प्राणान् ब्रम्हा तिष्ठति यत्र तु for प्राणो ब्रम्हाग्निः स हि यत्र तु. ९. B. D. E. read निमहं for विमहं.

तदा स सर्वदेहेषु नासाग्रमास्थितः शिवः ॥
 प्रत्यक्षः सर्वभूतानां तिष्ठते न च लक्ष्यते ॥ ४९ ॥
 यदा न श्वसते वायुस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
 नाभिसंस्थं तु विज्ञाय जन्मवन्धाद्विमुच्यते ॥ ५० ॥
 देहस्थः सर्वसत्त्वानां स जीवति शृणोति च ॥
 धर्माधर्मैरवष्टब्धो देहे देहे व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥
 स हृत्पंकजसंस्थस्तु अध ऊर्ध्वं प्रधावति ॥
 धर्माधर्मैर्महापाशैर्गृहीतः सन् प्रवर्तते ॥ ५२ ॥
 उर्ध्वमुच्छ्वसते यावत्प्राणाख्यस्तु समीरणः ॥
 तावत्प्राणस्तु विज्ञेयो यावन्नासाग्रमास्थितः ॥ ५३ ॥
 अत्रस्थं निष्कलं ब्रह्म यावन्न श्वसिति द्विज ॥
 श्वासेन हि समायोगादाकाशात्पुनरागतः ॥ ५४ ॥
 नासारन्ध्रसमालीनस्तदा निष्फलमुच्यते ॥
 सं जीव इति विख्यातः स विष्णुः स महेश्वरः ॥ ५५ ॥
 ध्यातव्या देवतास्तत्र क्रमेण पूरकादिषु ॥
 विष्णु-ब्रह्मेश्वरास्तेषु स्थानेषु स्थानविज्ञैः ॥ ५६ ॥
 नीलपङ्कजवत् श्याममासीनं नाभिमध्येतः ॥
 महात्मानं चतुर्बाहुं पूरके तु हरिं स्मरेत् ॥ ५७ ॥
 हृत्पद्मे कुम्भके ध्यायेत् ब्रह्माणं पङ्कजासनम् ॥
 रक्तेन्द्रीवरवर्णामं चतुर्धत्तं पितामहम् ॥ ५८ ॥
 रेचके शङ्करं ध्यायेत्पुललाटस्थं त्रिशूलिनम् ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं संसारार्णवतारकम् ॥ ५९ ॥
 एवं श्वसनसंरोधाद्देवतात्रयचिन्तनात् ॥
 अग्नि-वायुधर्मसंयोगान्तरं शुध्यते त्रिभिः ॥ ६० ॥

१. A. reads निकलम् for निष्कलम्. F. also reads as A.;
 २. B. and E. read महापाशैर्गृहीतः सन्प्रवर्तते for रवष्टब्धो देहेदेहे
 व्यवस्थितः. ३. B. E. read सकृत्पङ्कजं for स हृत्पङ्कजं. ४. B. reads
 निष्कलं for निष्कलं. ५. Only B. and E. read स जीवति इति ख्यातः
 for स जीव इति विख्यातः. ६. A. reads ध्यानकुत् for स्थानवित् and
 B. ध्यानेषु विधिवत् for स्थानेषु स्थानवित्; while C. reads स्थावरा for
 स्थानवित्. E. reads the same as B.

निरोधादभवद्वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम् ॥
 इति त्रिदेवतायोगात् शुद्ध्यतेऽन्तः पुनर्द्विजाः ॥ ६२ ॥
 व्याहृतिप्रणवोपेताः प्राणायामास्तु षोडश ॥
 अपि भ्रूणहणं मासात्पुनस्त्यहरहः कृताः ॥ ६३ ॥
 प्रातरैह च सायं च पूरकं ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
 रेचकेन तृतीयेन प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ६४ ॥
 न प्राणेनाप्यपानेन वायुं वेगेन रेचयेत् ॥
 • प्रागुक्तेन प्रयोगेण भोचयेत्प्राणसंयमी ॥ ६५ ॥
 शरीरं च शिरोऽग्रीवां चिद्वान् पाणो च पङ्कजम् ॥
 सर्वाङ्गं निश्चलं धार्यमापूर्यसर्वनाडिकाः ॥ ६६ ॥
 संवृत्याङ्गानि सर्वाणि कूर्मवज्रानकृद्भिजः ॥
 बद्धासनोऽचलाङ्गस्तु कुर्यादसुनिरोधनम् ॥ ६७ ॥
 कृत्वा सुसंयमं चिद्वान्विधिवत्समुपस्पृशेत् ॥
 अन्तरं शुद्ध्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥ ६८ ॥
 इत्युक्तः प्राणसंरोधो देवतात्रयसंयुतः ॥
 त्रिमात्रः प्रणवस्तत्र ध्यातव्यः सर्वयोगिभिः ॥ ६९ ॥
 स्मर्यमाणस्य यातस्य विश्रान्तिः स्यादमातृके ॥
 तत्परं निष्कलं ज्ञानं तद्विदुर्ब्रह्मचिन्तकाः ॥ ७० ॥
 मृदुमध्यान्तसत्त्वाच्च स्थूलसूक्ष्मानुभावतः ॥
 त्रिविधं प्राणसंरोधं विदुस्तत्त्ववेदिनः ॥ ७१ ॥
 क्रियमाणो विशेषेण प्रत्याहारोऽयमुच्यते ॥
 सर्वं प्रागुक्तमेवास्य विशेषं तु निबोधत ॥ ७२ ॥

१. C. reads भवन्ति for व्याहृति°. २. A. B. D. E. and F. read अहश्च for अन्हि च. ३. B. reads उड्वलाङ्गः for अचलाङ्गः. E. also reads the same. ४. C. reads सुसंचयं for सुसंयमं and विधिस्तुः for विधिवत् respectively. ५. A. reads अमात्रिके for अमातृके. ६. C. and D. read निष्फलं for निष्कलं. ७. B. D. E. and F. read—

मृदुमध्यस्यसत्त्वाच्च स्थूलक्षयानुभावतः ।

while C. reads °मध्यात्तमत्त्वाच्च for मध्यान्तसत्त्वाच्च.

बाह्यं वायुं यथोत्थाप्य आकृष्य यच्छनैः शनैः ॥
 निरुन्ध्याद्विधिवद्योगी प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७३ ॥
 व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य खानि यत्र निरुध्य च ॥
 चिन्तयेन्निश्चलीकृत्य प्रत्याहारः स उच्यते ॥ ७४ ॥
 प्राणाद्या वायवः स्थूला; सङ्कत्पाद्यास्तथाऽणवः ॥
 निरोद्धव्या दंशाप्येते प्राणसंयमकारिभिः ॥ ७५ ॥
 वायुरेकोऽपि देहस्यः क्रियाभेदेन भिद्यते ॥
 प्रकर्षणासमन्ताच्च नयनादिक्रियाः स्मृताः ॥ ७६ ॥
 भविष्या-ऽतीतकालेभ्यः कर्मभ्यश्चांशुसंयमी ॥
 सर्वानिलांस्तथा खानि निरुध्यैकत्र धारयेत् ॥
 स धोमान्वेदविद्विद्वान् स योगी ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥
 स्थानं त्रिजन्मा विधिवत्त्वजस्त्रमभ्यस्य संयाति विधेः परस्य ॥
 पराशरोक्तैर्बहुभिः प्रकारैरुक्तो विधिः प्राणनिरोधनस्य ॥ ७८ ॥
 प्रत्याहारो विशेषस्तु प्रोक्तस्तस्यैव वित्तमाः ॥
 यदभ्यस्यामुयाद्ब्रह्म सर्वदानंदमव्ययम् ॥ ८० ॥
 एतैस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते ॥
 संसृतिं नाप्नुयाद्येन शक्तिसुनुस्तदब्रवीत् ॥ ८१ ॥
 उक्तस्तु संयमः पूर्वं त्रिविधो मलनाशनः ॥
 निबोधत चतुर्थं तु ध्यानं प्रणववेधसः ॥ ८२ ॥
 विधिवत्प्रणवध्यानमेकचित्तस्तु योऽभ्यसेत् ॥
 ब्रह्माभ्येति स मुक्तात्मा स योगी योगिनां वरः ॥ ८३ ॥

१. A. reads यथोत्साहं for यथोत्थाप्य. B. E. and F. also read the same. २. Only F. reads व्याहृत्यभिमुखोऽन्यत्र for व्याहृत्याऽभिमुखीकृत्य. ३. Only C. reads प्राणाद्यवायवाः for प्राणाद्या वायवः. ४. C. reads सुवायवः for तथाऽणवः. ५. A. reads दंशाप्येते and D. तथाप्येते for दंशाप्येते; while C. reads दृशोऽप्येते. ६. C. reads न यानादि° for नयनादि°. ७. B. and E. read अनुसंयमी and F. reads आत्मसंयमी for शुसंयमी; while C. reads अस्तु संयमी. ८. B. E. read नितान्तं for अजस्रं. ९. B. reads संस्मृतं, and C. संस्मृतिं for संसृतिं. १०. Only C. reads विधिहीनो हि नाशनः for त्रिविधो मलनाशनः.

तद्व्यानमनुसरोधस्तुर्यं सम्यगिहोच्यते ॥
 तदन्यथानपेक्षं च चित्तक्षेपविवाजितम् ॥ ८४ ॥
 चैतुर्णामाश्रमाणां तु भेदमुक्त्वा पराशरः ॥
 अथाब्रवीद्भिजा योगं शृणुध्वं पापनाशनम् ॥ ८५ ॥
 तच्छान्तं निर्मलं शुद्धं ध्यातव्यं हृत्सरोरुहे ॥
 तद्धृदयेयं तद्वरेण्यं च बीजं मुक्तेस्तदुच्यते ॥ ८६ ॥
 सञ्चित्य व्याहृतीः सप्त प्रणवाद्यास्तदन्तकाः ॥
 सभ्यगुक्तमिदं ध्यात्वा परब्रह्मणि योजयेत् ॥ ८७ ॥
 हुतभुक् पवनो जीवन्मयोऽप्येते हृदि स्थिताः ॥
 एतत्सर्वं तु चैकत्र संस्मरेत् ध्यानकृद्भिजः ॥ ८८ ॥
 ओंकारवर्त्मनालेन उद्धृत्योपरि योजयेत् ॥
 योजयेत्सर्वमप्येतत्सिद्धयोगो स उच्यते ॥ ८९ ॥
 शून्यभूतस्तु यत्प्राणः श्वासं जीवेति संक्षितम् ॥
 यस्मादुत्पद्यते श्वासः पुनस्तत्र निवेशयेत् ॥ ९० ॥
 आद्यं तं प्रणवं विद्वान् घटाकाशवदभ्यसेत् ॥ ९१ ॥
 स पदयेन्नैर्मलं शुद्धं पुरुषं तमसंशयम् ॥
 अन्तर्वक्त्रो वहिः सर्पन् त्सर्पवत्कुण्डलाकृतिः ॥ ९२ ॥
 ध्यातव्यः प्रणवस्तत्र मध्यगं धाम संस्मरेत् ॥
 स मात्रां स च बिन्दुश्च तदेव परमं पदम् ॥ ९३ ॥
 तदभ्यस्यं हि तज्ज्ञात्वा स तस्मिन्नेव लीयते ॥
 प्रथमं प्रणवोऽव्यक्तः ह्रस्वक्षरः परमाक्षरः ॥
 सर्वज्ञत्वमवाप्नोति प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ९४ ॥

१. B. E. F. read तदन्यथानपेक्षं for तदन्यथानपेक्षं. २. This whole verse is not mentioned in A. C. D. and F.; ३. B. E. read ओंकारवर्त्मना तेन; while C. reads ओंकारवर्तनालेन for ओंकारवर्त्मनालेन. ४. C. reads हासजीवितसंक्षितम्. ५. C. reads निर्मलं for निर्मलं. ६. B. E. and F. read मध्यगं for मध्यगं. ७. A. reads स धामात्मा C. reads स ध्यातात्मा, for समात्रा स. ८. B. and E. read तदर्थस्य for तदभ्यस्यं and D. तदभ्यसन्. ९. B. reads प्रथमाक्षरः for परमाक्षरः. १०. C. reads हजस्वमन्यवामोति for सर्वज्ञत्वमवाप्नोति.

पञ्चमं तु पदं विद्वान् तत्सार्धमवातिष्ठते ॥
 नादविन्दुसमभ्यासात् प्राप्नुयात्परमं पदम् ॥ ९५ ॥
 पदं प्राप्य निवर्तन्ते धामै स्वन्तमेव च ॥
 सर्वेऽप्यमातृका वर्णाः पुनस्तत्र विशान्ति च ॥ ९६ ॥
 वर्णात्मा सन्नवर्णस्तु सप्तवर्णजीवनम् ॥
 न दोषं नापि नृहस्वं च न दौषं नाप्यघोषवत् ॥ ९७ ॥
 न विसर्गं न तद्धीनं नानुस्वारविपर्ययः ॥
 ह्रस्वाकाशनिविष्टं यदचलत्वं प्रयाति चेत् ॥ ९८ ॥
 ज्ञानयोगे त्रिषष्टिर्वै विभ्रंतीत्यक्षराणि तु ॥
 तत्पदं योगिभिर्धेयं व्योम यस्य तु मध्यगम् ॥ ९९ ॥
 व्योमान्तं सततं ध्येयमनंताकाशमव्ययम् ॥
 चिन्तयामो वयं यद्वै धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १०० ॥
 एतद्ब्रह्म त्रयीरूपभेदज्ञात्तुर्गच्छीममयम् ॥
 एषा सा परमा मुक्तिर्गत्वा यां न निवर्तते ॥ १०१ ॥

आदाय चापं प्रणवं च बाणं सन्धाय चात्मानमपेक्ष्य लक्ष्यम् ॥
 स तद्विधिं तत्र निवेक्ष्य योगो प्राप्नोति नित्यं स तु मुक्तिकामः ॥ १०२ ॥
 उद्देशतः किञ्चिद्वादि विद्वद् ध्यानं विधेयं तद्ध्वनिं पूर्वकस्य ॥
 सर्वं विधानं विधियञ्च सम्पक् वक्तुं समर्थो विधिरेव चास्य ॥ १०३ ॥

इति बृहत्पराशरे प्रणवध्यानविधिः ॥

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधानं ध्यानकर्मणाम् ॥
 नानामतोदितं कार्यं पद्मह्यातिकारकम् ॥ १०४ ॥

१. A. C. D. F. read तन्मूर्धन्यवनिष्ठने for तत्सार्धमवातिष्ठते. २. A. reads भारत्यश्चान्त्यमेव च, and B. यदि for पदं, C. यत्प्राप्य न for पदं प्राप्य and F. यदि प्राप्य निवर्तन्ते भारत्यः स्वान्तमेव च, ३. C. reads सर्वेभ्यो for सर्वेऽप्य^२
 ४. A. reads लघ्वानं for तद्धीनं. ५. A. reads भवन्ति for विभ्रति.
 B. D. and F. also read as A.; while E. reads विभर्ति for the original.
 ६. A. reads विविध्य; while C. reads प्रविध्य for निवेद्य. ७. A. B. D. E. F. read योगी for नित्यं. ८. A. D. F. read ध्यान for उद्देशतः.
 ९. A. D. F. read उद्देशतः for उद्देशतः; while C. उद्देशेन for उद्देशतः.
 १०. B. D. C. E. and F. read विधेयं for विधेयत्. ११. B. D. E. F. read विधुयितं for मतोदितं.

- कर्मात्मकस्त्विह प्रोक्तः कः परात्मा परं च किम् ॥
 वक्ष्यमाणमिदं विप्राः शृणुध्वं भक्तितत्पराः ॥ १०५ ॥
 स्वीयेन कर्मणा येषां शरीरग्रहणं भवेत् ॥
 कर्मात्मानस्त उच्यन्ते निर्गता परमात्मनः ॥ १०६ ॥
 यं न स्पृशन्ति दुःखाद्यास्तथा सत्त्वादयो गुणाः ॥
 कादाचित्कं न कर्मास्ति परमात्मा ततः परम् ॥ १०७ ॥
 निष्ठा-नाशौ न विद्येते गुणा यं न स्पृशन्ति हि ॥
 • अजःसन् कथमेतस्मिंल्लोके जातोऽभिधीयते ॥ १०८ ॥
 स्वात्मानमेव चात्मानं वेष्टयेत्कोशकारवत् ॥
 कर्मणैव प्रजातस्तु बाह्यस्वार्थविमोहितः ॥ १०९ ॥
 तस्माद्विवर्जयेत्कर्म स्वर्गादिरपि साधकम् ॥
 संसरेत्स्वर्गतः कर्मक्षये स तु पुनर्यतः ॥ ११० ॥
 सीमैषा परमा विद्वन् ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः ॥
 कर्मस्थानमियं धात्री कृतमत्रोपभुज्यते ॥ १११ ॥
 धैदिकः कर्मयोगश्च दिवोऽप्यावर्तकः स तु ॥
 योनेर्हानृत्तिकृत्तं च ज्ञानयोगमतोऽभ्यसेत् ॥ ११२ ॥
 इदि निःसृतनाडीनां सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥
 तन्मभ्यावस्थितं तेजः शशिप्रभं विभाति यत् ॥ ११३ ॥
 तन्मध्यमण्डले ह्यात्मा विधूमाचलदीपवत् ॥
 स ज्ञातव्यो विदित्वा तं संसरेन्न पुनर्यतः ॥ ११४ ॥
 पुटीभूतमधोवक्त्रं तत्कृत्पद्मं व्यवस्थितम् ॥
 नाभ्युत्थोर्दानवातेन कृत्वोर्ध्वास्यं विकासयेत् ॥ ११५ ॥

१. A. B. E. and F. read सुखादयो for सत्त्वादयो; while C. reads सत्सत्त्वाया. २. C. reads कदाचित् केन कर्माणि for कादाचित्कं न कर्मास्ति. ३. Only C. reads लोकपालो° for लोके जातो°. ४. F. reads विसर्जयेत् for विवर्जयेत्. ५. B. reads संसरेत् for संसरेत्, but F. reads संसारः. ६. C. reads ब्राह्मण्यः पात-मोक्षयोः for ब्रह्मणः पात-मोक्षयोः. ७. B. D. E. F. read आवृत्तिस्त्वञ्च for आवृत्तिकृत्तं च. ८. B. reads संसरेत् for संसरेत्. ९. B. and F. read नाभ्युत्साहन° for नाभ्युत्थोदान°. १०. B. E. read कृत्वा क्षोभ्यौ for कृत्वा चास्यं. in C. The two lines are read thus:—

भूरिभुवमधोवक्त्रं तद्व्याप्तव्यं व्यवस्थितम्
 नानुच्छेदेन वातेन कृत्वोर्ध्वास्य विकासयेत् ॥.

धिकास्य तस्य मध्यस्थमचलं दीपशिखेव तत् ॥
 तदूर्ध्वं निःसरच्छुम्भं सूक्ष्मं तच्च विचिन्तयेत् ॥ ११६ ॥
 ललनाद्भारनिर्गच्छन्योगी मूर्ध्नि तु चिन्तयेत् ॥
 तावच्च चिन्तयेद्यावन्निरालम्बत्वमृच्छति ॥ ११७ ॥
 निरालम्बं यदा ध्यानं कुर्व्वाणो निश्चलो भवेत् ॥
 तदा तपुच्यते ब्रम्ह स योगी ब्रम्हविज्ञानः ॥ ११९ ॥
 तत्पदं च पदातीतं तत्प्राप्तौ मुक्त उच्यते ॥
 इति ध्यानं विधातव्यं मुक्तिकृत्सद्विजैर्द्विजाः ॥ १२० ॥
 भूतानामात्मभूतस्य तानि सम्यक् प्रपश्यतः ॥
 विमुह्यन्त्यमैरा मार्गं पदं किमपदस्य तु ॥ १२१ ॥
 यो न तिष्ठति नो याति न किञ्चित्सर्व एव यः ॥
 अवान्यो वाङ्मयो यश्च सकलभूतिरभुतिः ॥ १२३ ॥
 योऽप्यन्तिके दवीयांश्च योऽस्ति नास्ति स्वरूपकः ॥
 यस्य तत्त्वस्य संवित्तिः स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १२४ ॥
 यस्तु सर्वाणि भूतानि पश्यत्यात्मगतानि तु ॥
 आत्मानं तेषु सर्वेषु ततो यो न विरज्यते ॥ १२५ ॥
 सर्वभूतात्मभूतात्मा यत्र पश्यति धीमतिः ॥
 शोक-मोही च किं तस्य हेतुत्वमनुपश्यतः ॥ १२६ ॥
 समाप्ताष्टोत्तमादिर्यन्मन्त्र-ब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥
 ॐ खं ब्रह्मेति चांम्नायो दर्शकस्त्वेवं वेद्यसः ॥ १२७ ॥
 आत्मज्ञाने बहुपाया उक्तास्तस्मिन् मनीषिभिः ॥
 तैस्तैः सर्वैः स मन्तव्यो ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥ १२८ ॥
 न वेदैर्हेयता तस्य न शास्त्रैर्बहुभिः भुतैः ॥
 न यज्ञैर्न जपैर्होमैः शौचैर्वाग्नितायापि च ॥ १२९ ॥

१. Only B. and E. read चलदीप° for अचलं दीप°. २. C. reads कुन्तयोगी for योगी मूर्ध्नि. ३. A. B. D. E. and F. read कुर्वतो for कुर्व्वाणो. ४. Only F. reads °प्राप्तो for °प्राप्तौ. ५. B. reads °स्वपरे for °स्वमरा. ६. B. and E. read अवान्मी for अवान्यो. ७. A. reads सर्वभूतिषु वै भुतिः and C. reads सर्वभूतिप्रचोदितः for सकलभूतिरभुतिः. ८. C. reads वस्येह न भवेति for वस्य सत्त्वस्य संवित्तिः. ९. D. reads धाम्ना यो for चांम्नायो. १०. B. and E. read दर्शक-वेति; while C. D. and F. read दर्शकस्त्वेक° for दर्शकस्त्वेव. ११. The two lines are not mentioned in C.

गुरुपदेशतो भक्त्या सम्यग्भ्यासतस्तथा ॥
 ज्ञातव्यः परमात्मेवं भक्तिकृत्तत्परेण च ॥ १३० ॥
 ध्यानज्ञानस्य तद्भक्तैर्यत्र विभ्रमते मनः ॥
 तदेवोपादिशोक्तस्य वस्तु ज्ञानोपदेशकम् ॥ १३१ ॥
 मनो यस्य निषण्णं तु जायते यत्र वस्तुनि ॥
 स तु ध्यायेत्तदैवेति यावत्स्यात्तदध्यानसन्ततिः ॥ १३२ ॥
 तत्र ध्याने तु संलप्ते हरावात्मनि वा पुनः ॥
 ध्यानं योजयते योगी तं निरालम्बतां नयेत् ॥ १३३ ॥
 योगशास्त्रेषु यत्प्रोक्तं रहस्यारण्यकेषु च ॥
 तत्तथोपादिशोक्त्यानं ध्यायेदपि तथैव च ॥ १३४ ॥
 प्रवदन्त्यन्यथा केचिन् शुभादिभेदतस्त्वतः ॥
 त्रैविध्यं विदुषो विद्वन् सिद्धिदं च परापरम् ॥ १३५ ॥
 चित्तजं श्रुतिजं भावं भावनाभेदमेव च ॥
 त्रैविध्यमात्मना सिद्ध्येद्योगाभ्यासफलप्रदम् ॥ १३६ ॥
 आत्मशक्तिः शिवश्चेति चैतन्यमिति संक्षिप्तम् ॥
 उत्तरोत्तरवैशिष्ट्याद्योगाभ्यासः प्रवर्तते ॥ १३७ ॥
 स एको निश्चलीभूतकर्मात्मा यमुपाजितः ॥
 न विभेति स एकाकी परेषां जायते भयम् ॥ १३८ ॥
 तदेवं गतिभिर्ब्रह्मध्यानं यस्यास्ति योगिनः ॥
 सं विशेषतमजं शान्तं कदाचित्संस्मरेन्न तु ॥ १३९ ॥

१. C. reads भक्ति कृत्वा परेण च for भक्तिकृत्तत्परेण च. २. B. and F. read धाता ज्ञानस्य, and D. reads ध्यानाज्ञातश्च; while F. ध्यानाज्ञानस्य for ध्यानज्ञानस्य. ३. B. C. E. read विषण्णं for निषण्णं. ४. A. and D. read ज्ञाबते for जायते. ५. Only A. reads सा for स्वात्. ६. A. D. F. read नियोजयेत् for योजयते. ७. A. reads बाताहि° for शुभाहि°; while D. reads श्रुताहि° for शुभाहि°. ८. A. reads विविदुस्त्वपरे परम् and C. reads विद्धि तत्त्वं परम्पदम्. ९. A. B. E. and F. read श्रुतिजं वाग्जं चिन्ताजं. and D. reads श्रुतिजं वाय चिन्ताजं. १०. E. reads °स्त्व for °भव°. ११. A. C. D. read आत्मविदुषैतत् for आत्मना सिद्धयेत्. १२. A. C. D. read संस्थितम् for संक्षिप्तम्. १३. A. C. D. read यत्र योजितः for यमुपाजितः. १४. A. C. D. read भवं वै जायतेऽन्वयः for परेषां जायते भयम्. १५. C. reads संविस्तोचम् for स विशेषतमजं. १६. A. D. E. and F. read संस्मरेत् for संस्मरेत्.

भ्यम्बकश्च चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुः परेश्वरः ॥
 एक एव महेशो वै तज्जैस्त्रिधेति कीर्त्यते ॥ १४० ॥
 नाभिमध्यस्थितं विद्धि वस्तु विद्वन् धुनिर्मलम् ॥
 रविचन्द्राजमानं तु काशद्रुग्निगणैर्द्विज ॥ १४१ ॥
 चिन्तयेत् हृदि मध्यरः दीप्तिमत्सूर्यमण्डलम् ॥
 तस्य मध्यगतः सोमो वर्हिःश्चन्द्रशिखो महान् ॥ १४२ ॥
 तन्मध्ये तु परं सूर्यं तद्व्यायेद्योगमात्मनः ॥
 तन्मध्ये चिन्तयेदेतद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ १४३ ॥
 बिन्दुमध्यगतो नादो नाद्मध्यगतो ध्वनिः ॥
 ध्वनिमध्यगतस्तारस्तारमध्यगतोऽशुमान् ॥ १४४ ॥
 तस्य मध्यगतं ब्रह्म शान्तं तस्य तु मध्यगम् ॥
 परं पदं तु यच्छान्तं सभ्यग्व्याहृत्य योजयेत् ॥ १४५ ॥
 जीवात्मा कायमध्यस्थस्तत्रापि देहवर्जितः ॥
 वक्त्र-नासापुटस्थस्तु भुज्जीत विषयान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 इत्येतज्ज्ञानमार्गं तु वदन्ति कथयो द्विजाः ॥
 केचिदन्येऽन्यथा ब्रूयु रूपं ब्रम्हविदो विधेः ॥ १४७ ॥
 न नामापि हि दुःखस्य शर्म यत्र निरन्तरम् ॥
 ब्रम्हणो रूपमानन्दं तन्मुक्तावुपलभ्यते ॥ १४८ ॥
 सर्वव्यापी य एकस्तु यज्ज्ञानान्तश्च भोवुकः ॥
 स मन्तव्योऽमरो ह्यात्मा सर्वं व्याप्य च यः स्थितः ॥ १४९ ॥
 एकं व्योम यथानैकं गृहाद्यैरुपलक्ष्यते ॥
 एको ह्यात्मा यथानैको जलागारेषु सूर्यवत् ॥ १५० ॥
 विश्वरूपो मणिर्यद्वर्तु घर्णान् गृहात्यनेकशः ॥
 उपाधितस्तथात्मैको नानादेहेषु कर्मतः ॥ १५१ ॥
 कला-काष्ठादिकोण वर्तमानादिभेदकृत् ॥
 एकःकालो यथा नाना तथात्मैकोऽप्यनेकधा ॥ १५२ ॥

१. A. reads सं तु and C. विज्ञानं तु ज्ञानं D. विज्ञानेन for वस्तु विद्वन्.
 २. A. C. D. F. read उद्धृत्य for व्याहृत्य. ३. C. reads विदुः for
 विधेः. ४. C. reads तन्मुक्तं रूपमुच्यते. ५. A. B. C. D. E. read भावकः for
 भावुकः. ६. A. C. D. F. read जलाधारेषु for जलागारेषु. ७. A. C. D. F.
 read तत्त्वं for यद्वत्. ८. C. reads उपाधिस्थस्तथा भैको for उपाधितस्तथा-
 त्मैको. ९. B. and E. read वादेह कर्मतः for देहेषु कर्मतः.

देहमध्यस्थितं देवं यो न ध्यायति मूढधीः ॥
 सोऽर्कलब्धं मधु त्यक्त्वा क्लेशायाज्ञो गिरिं व्रजेत् ॥ १५३ ॥
 यस्तीर्थयानं जप-यज्ञ-होमान् कुर्याद्वपुष्मान् न च वेत्ति विष्णुम् ॥
 स मांसपिण्डं परिहृत्य दूरादङ्गः प्रधावेदधिष्ठेष्ट पृष्ठम् ॥ १५४ ॥
 सम्प्राप्यते विधिवशात्करणोपचक्रे
 पापेन कुम्भ इष धातुवरेण नूनम् ॥
 आरोग्य स्वार्थधृतदण्डमुखेन पूर्णं
 ८. हृत्पद्मसंस्थशिवतत्त्वमतिप्रहीणः ॥ १५५ ॥
 द्वौ मार्गावात्मनो हेयौ ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥
 अभियाति विदित्वा यौ सायुज्यं परवेधसः ॥ १५६ ॥
 विद्वन् धूमादिरेको वै द्वितीयस्त्वाचिरादिकः ॥
 प्रत्येतव्यो प्रयत्नेन यत्प्रतीतिर्नजायते ॥ १५७ ॥
 धूमः क्षपाऽसितः पक्षो दक्षिणायनमेव च ॥
 लोकःपिण्यञ्च सोमञ्च मातरिभ्वानुर्कर्षणम् ॥ १५८ ॥
 यथा धातुक्रमादेते सम्भवन्ति समाश्रिताः ॥
 अर्चिर्दिनं सितः पक्षस्तथाचैवोत्तरायणम् ॥ १५९ ॥
 देवलोकस्तथा सूर्यो विद्युतञ्च क्रमादिमान् ॥
 मानसाः पुरुषा यान्ति जानन्तो ब्रह्मलोकताम् ॥ १६० ॥
 यत्र याताः पुनर्नेह संसरन्ति द्विजाः कश्चित् ॥
 मार्गद्वयमिदं धीमन्मन्तव्यं सततं द्विजैः ॥ १६१ ॥
 ज्ञानेन येन विज्ञातुर्ज्ञानं-मोक्षौ च सिध्यतः ॥
 गृह्णारण्यस्थ-मिश्रूणां त्रयाणामपि धीमताम् ॥ १६२ ॥
 ज्ञानमभ्यस्यमानं तु तथा दहति संसृतिम् ॥
 ज्ञानं समानमेतद्वै इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ १६३ ॥

१. A. C. D. F. read सोऽर्कलब्धं for सोऽङ्गलब्धं. २. B. reads क्लेशाद्यज्ञो and E. reads क्लेशाद्यज्ञो for क्लेशायाज्ञो. ३. C. reads सतु वैष्णवः स्वात् for नच वेत्ति विष्णुम्. ४. D. reads प्रधावेष्ट तरुपृष्ठे; while C. reads प्रधावेष्ट वरिष्ठपृष्ठे for प्रधावेष्टधिरुष्ट पृष्ठम्. ५. F. reads सम्प्राप्यते for सम्प्राप्यते. ६. B. D. E. and F. read सासाज्यं for सायुज्यं. ७. C. reads अविरादिकः for अर्चिरादिकः. ८. C. reads यत्र हेवौ प्रतीतव्यौ for प्रत्येतव्यौ प्रयत्नेन. ९. B. D. E. read 'वर्षणम्' for 'कर्षणम्'. १०. C. reads देहं for नेह. ११. A. D. F. C. 'नाक' for 'ज्ञान'.

पथा दहति चैधांसि समिद्धाश्चाशुशुक्षणिः ॥
 तस्मान्मार्गद्वयेनापि आत्मा ज्ञेयो द्विजोत्तमैः ॥ १६४ ॥
 ये न जानन्ति ते यास्ति दग्धशूकादियोगिषु ॥
 यत्र गत्वा कृमिष्वं वा कीदृत्वमथ वाऽऽप्नुयुः ॥ १६५ ॥
 एताभ्योऽप्यधमास्वेह प्रायन्ते ते कुयोनिषु ॥
 विद्याविद्ये च मन्तव्ये ते हैतू स्वर्गभोक्षयोः ॥ १६६ ॥
 विद्या मोक्षप्रदा च स्याद्विद्या मृत्युजन्मकृत् ॥
 ज्ञानयोगस्तथा कर्म विद्याविद्ये स्मृते बुधैः ॥ १६७ ॥
 अपवर्गाय हे चापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
 कर्माणि क्रियमाणं वै निरपेक्षं तु मोक्षकृत् ॥ १६८ ॥
 विष्णवे गुरवे वापि कर्म कृत्वा निवेदयेत् ॥
 आत्मनः फलमिच्छंस्तु यत्कर्म कुरुते नरः ॥
 तेनैव चाभिष्टुतप्राप्तिस्तेनान्यद्व्योपजायते ॥
 हरिर्वा नित्यमभ्यस्यः सर्वमावेन सहिजैः ॥
 तदभ्यासादवाप्नोति मृत्यौ दृष्टे हरिस्मृतिम् ॥ १६९ ॥
 एक एव हि स ज्ञेयो यत्परं नास्ति किञ्चन ॥
 विराट् सम्प्राट् महानेष सदा ज्ञेयो जितेन्द्रियैः ॥ १७० ॥
 महान्तं पुरुषं देवं रविरूपं तमः परम् ॥
 ब्रह्मवित्सोऽतिमृत्युं वै प्रयात्येवानिर्वर्तकम् ॥ १७१ ॥
 एष एव नृणां पन्था ब्रह्मा वै यमुपासते ॥
 ये ये जन्मस्वनेकेषु विधिवच्चैकचेतसः ॥ १७२ ॥
 न भक्त्या नापि योगेन नाभ्यासैर्नैकजन्मना ॥
 ब्रह्मातिर्जायते पुंसां किन्तु स्यान्नूरिजन्मभिः ॥ १७३ ॥
 यद्देवा सन्तताभ्यासात् ब्रह्म प्रतिपेदिरे ॥
 तन्मनुष्यैः कथं प्राप्यमेकेनैव च जन्मना ॥ १७४ ॥

१. A. reads पतंगत्वं for यत्र गत्वा. B. also the same, but C. reads पञ्चगत्वं. २. A. reads वेतृणां, B. हे वापि and C. वै नृणां. ३. A. C. D. read निविद्यपात्र च for कृत्वा निवेदयेत्. ४. A. reads देवं रविरूपमतः परम्, B. देवं रविरूपं तमसः परम् and C. देव इति रूपमतः परम् for देवं रविरूपं तमः परम्. ५. A. reads सा for स्नात्.

ज्ञानाभ्यासैर्न तद्ब्रह्म कृतैर्देवैस्वरूपकैः ॥
 न प्राप्यते परं ब्रह्म न वाप्यासनमुद्रया ॥ १७५ ॥
 बहुभिः किमुपायैस्तु प्रोक्तैर्वा ग्रन्थविस्तरैः ॥
 एकमेवाभ्यसेत्तत्त्वं येन चित्ते वसेद्दरिः ॥ १७६ ॥
 एकैव भावशुद्धिस्तु यथा स्यात्क्रियते तथा ॥
 अन्यत्कुर्यान्मनस्वन्यद्विरुद्धमिति सर्वथा ॥ १७७ ॥
 भावः स्वर्गाय मोक्षाय नरकायापि स स्मृतः ॥
 तस्मात्तं शोधयेद्यत्नाच्छुचिः स्याद्भावशुद्धितः ॥ १७८ ॥
 एकस्याः पुत्र-भर्तारौ हृदयोपरि योषितः ॥
 भिन्नभावौ भवेतां तौ भावमेवं विशोधयेत् ॥ १७९ ॥
 परिष्वक्तो नरो नार्या द्वादशमेति यथा युवा ॥
 तत्पत्न्योऽपि सकामां तां भावहीनो न कामयेत् ॥ १८० ॥
 एको भावो हरौ कार्यो यथाऽस्ती निम्नलो भवेत् ॥
 तद्बुद्ध्या पञ्चतां गच्छन् स्वर्गं मोक्षमवामुयात् ॥ १८१ ॥
 त्यक्त्वापि विधिधान् भोगान् तपस्तप्त्वातिदुष्करम् ॥
 मृत्युकाले मतिर्या स्यात्तां गतिं याति मानवः ॥ १८२ ॥
 योगप्रयोगः कथितः समासात्ध्यानस्य मार्गो बहुधाऽभ्यधायि ॥
 योऽभ्यस्यमानस्तु भवेद्विधानात् ब्रह्मासिद्धेर्द्वयं तथा द्विजानाम् ॥ १८३ ॥
 प्रत्याहारश्च योगश्च ध्यानं विस्तरतस्तथा ॥
 उक्तं द्विजहितार्थाय ब्रह्मावाप्तिकरं तथा ॥ १८४ ॥
 अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्नादः क्षणः स्यात्तद्वयं नृपिः ॥
 द्वाभ्यां चैव लघस्ताभ्यां निमेषोऽपि लघ्वयम् ॥ १८५ ॥
 तैः पञ्चदशभिः काष्ठा ताश्च त्रिंशत्कला स्मृता ॥
 द्वाविंशतित्रिंशत्सु घटिकेति प्रकीर्तितः ॥ १८६ ॥
 तद्वयं च सुहृत्तः स्यात्त्रिंशत् क्षपा-दिनम् ॥
 तत्पञ्चदशकं पक्षस्तद्वयं मास उच्यते ॥ १८७ ॥

१. B. and E. read देवस्वरूपकैः for देवस्वरूपकैः. २. B. and E. read प्राप्तेः
 for प्रोक्तैः. ३. A. C. F. read क्रियतां for क्रियते. ४. C. reads नार्याः
 संल्हादयति यौवनम् and F. नार्यां साल्हादयति यौवनः for ल्हादमेति यथा
 युवा. ५. B. reads 'रस्य प्रवर्तं, E. and F. read 'रस्य नियतं for 'कृष्यश्च
 नया. ६. B. reads नृपि° for लव° and तद्वयम् for लवद्वयम् respectively.
 ७. A. B. D. E. and F. read तद्विंशति° for द्वाविंशति°. ८. C. reads
 नृपिका for घटिका.

तद्वयं ऋतुरित्युक्तं तद्वयं काल उच्यते ॥
 तत्सार्धमयनं प्रोक्तं तद्वयं घत्सरस्तथा ॥ १८८ ॥
 पञ्चभिस्तैर्युगं प्रोक्तं तद्वादशकषष्टिकम् ॥
 षष्टिकः षष्टिगुणितो वाक्पतेर्युगमुच्यते ॥ १८९ ॥
 तद्वयं तु कलिः श्लेष्कस्तद्वयं द्वापरो भवेत् ॥
 कलित्रयेण त्रेता स्वौत्कृतः कलिचतुष्टयम् ॥ १९० ॥
 षष्टिभिः सोऽपि कालत्रैः प्रजानाययुगः स्मृतः ॥ १९१ ॥
 कलिभिर्दशभिर्ब्रह्मणः चतुर्युगमिति स्मृतम् ॥
 चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहः कल्प उच्यते ॥ १९२ ॥
 अष्टयुगा भवेत्सन्ध्या सायंसन्ध्या च तावती ॥
 तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिति स्मृतम् ॥ १९३ ॥
 मन्वन्तरद्वयेनेह शक्रपातः प्रकीर्तितः ॥
 पतन्मानेन वर्षाणां शतं ब्रह्मक्षयः स्मृतः ॥ १९४ ॥
 ब्रह्मक्षयशतेनापि विष्णोरेकमहर्भवेत् ॥
 एताद्विसमानेन शतवर्षेण तत्क्षयः ॥ १९५ ॥
 तत्क्षयस्त्रिगुणोऽष्टाभी रुद्रस्य वृद्धिरुच्यते ॥
 पद्ममाविक्रमानेन प्रयातेऽब्दशते द्विजाः ॥
 रुद्रश्चात्मनि लीयेत निष्कलंकं निरामयम् ॥ १९६ ॥
 निष्प्रकल्पं जगत् व्योम व्योमातीतं परं पद्मम् ॥
 तैश्चिद्विध्याससंशुभ्या स तत्रैव विलीयते ॥ १९७ ॥
 परम्पराणां परमं विचिन्त्य परात्परं दिष्टपदादतीतम् ॥
 क्षणादिकालं क्रमशोऽब्दमेव प्रयाति तत्पदमव्ययं च ॥ १९८ ॥
 तमात्मरूपं परमव्ययं च विभवेत्परं प्रपद्ये ॥
 शान्तिं च गत्वा विधिना च योगी प्रयाति तत्रैव पदमव्ययं च ॥ १९९ ॥

१. C. reads this line thus:—

रुद्रस्यात्मनि लीयते भूतभौतिके च दृश्यते ।

२. B. reads—

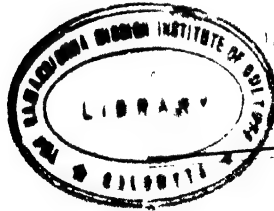
लब्धं वयानेन परं पदं तत्तद्ब्रह्मानयोगात्स तु तत्र लीयते ।

This line is mentioned excess in C. १. A. F. read तत्पदब्रह्मानं^० for तन्निदिध्यासः^० ४. C. स्वचिन्त्यं for विचिन्त्यं. D. F. also read the same. ५. D. read ब्रह्मपदादतीतम् for दिष्टपदादतीतम्. ६. C. reads उपमत्तः for उद्भवेत्; while D. उप मत्वा and F. reads उद्भवेत्.

कालज्ञानेन योगोऽयं योगिभिर्ध्यानकारिभिः ॥
 मुमुक्षुभिः सदा ज्ञेयं निरालम्बं परं पदम् ॥ २०१ ॥
 पराशरोदितं शास्त्रं चतुर्वर्णाश्रमाय च ॥
 वेदितव्यं प्रयत्नेन सदा ध्येयं द्विजातिभिः ॥ २०२ ॥
 दश द्वादश चाष्टौ वा सप्त षट् पञ्च वा त्रयैः ॥
 दैविके पैतृके वापि श्लोकाः श्राव्या द्विजातिभिः ॥ २०३ ॥
 श्रावयिष्यति यः श्राद्धे ब्राह्मणान्भक्तितत्परः ॥
 प्राश्यन्ति पितरस्तस्य तृप्तिं वै शाश्वतीं द्विजाः ॥ २०५ ॥
 य इदं शृणुयाद्वापि श्रावयेत्पाठयेदपि ॥
 स प्रध्वस्ततमस्तोमो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २०६ ॥
 त्रिभिः श्लोकसहस्रैस्तु त्रिभिर्वृत्तशतैरपि ॥
 पराशरोदितं धर्मशास्त्रं प्रोवाच सुव्रतः ॥ २०७ ॥
 नमोऽस्तु याज्ञवल्क्याय मनवे विष्णवे नमः ॥
 गौतमाय वसिष्ठाय नमः पाराशराय च ॥ २०८ ॥

इति श्री बृहत्पाराशरे धर्मशास्त्रे सुव्रतप्रोक्तायां संहितायां
 योगनिरूपणो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ इति बृहत्पाराशरस्मृतिः समाप्ता ॥

3.6.80

7820

१. C. reads 'अनाधरेत्' for 'अनाय च'. २. C. reads नव for अयः.
 ३. C. reads 'समस्तैनाः' for 'तमस्तोमो'; also D. and F. read the same.

BOMBAY SANSKRIT & PRAKRIT SERIES.

*Edited under the superintendence of Prof. S. R. Bhandarkar,
M.A., and Prof. V. S. Ghatge, M.A.*

	Rs. a. p
Āpaastambīya Dharmasūtra, Part I., with Critical Notes and Index and various Readings of the Hiranyakeśi Dharma- sūtra by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 44) ..	1 6 0
„ „ Part II., containing ex- tracts from Haradatta's Commentary called Ujjvalā by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 50) ...	1 2 0
Ātharvaṇa Upanishads and Commentaries, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 40) ...	1 4 0
Bhaṭṭi-Kāvya with Mallinātha's Commentary. Vol. I., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 56)	9 0 0
„ „ Vol. II., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 57)	6 0 0
Concordance to the Principal Upanishads and Bha- gavadgītā, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 39)	4 0 0
Dasākumāracharita of Daṇḍin, Part I., with Critic- al Notes, etc., by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 10)— <i>Under revision.</i>	
„ „ Part II., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 42)	0 8 0
Deśināmamālā, Part I., Text and Critical Notes, by Prof. Pischel and Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 17).	

	Rs.	a.	p.
Ekāvali of Vidyādhara, with the Commentary, Tara- rāla, of Mallinātha, and Critical Notes, etc., by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 63) ...	14	0	0
Gaiṇḍavaho, by Vākpati, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 34) ...	3	0	0
Hand-book to Rīgveda, Part I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 41) ...	1	8	0
„ „ Part II., by Dr. P. Peterson, (B. S. S. No. 43) ...	2	8	0
Harshacharita, by Dr. A. A. Führer, Text and Comm. (B. S. S. No. 66) ...	2	0	0
Hitopadeśa of Nārāyana, by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 33) ..	0	14	0
Hymns from the Rīgveda, by Dr. P. Peterson and S. R. Bhandarkar, M. A. (B. S. S. No. 36)	2	4	0
Hymns from the Rīgveda (Second Selection), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 58)	4	0	0
Kādambarī, Vol. I. (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24) ...	2	0	0
„ Vol. II. (Introduction and Notes) by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)	4	8	0
Kīrti-Kaṇmudī, by A. V. Kathavate, B.A. (B. S. S. No. 25) <i>Copy-right restored to the Editor</i> ...			
Kumārāpāla-Charita, by S. P. Pandit, M.A., (B. S. S. No. 60) ...	8	8	0
Mahābhāshya of Patañjali, Vol. I., Parts I, II, and III. (together), 2nd Edn., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. Nos. 18-20) ...	4	8	0
Mahābhāshya of Patañjali, Vol. I., Part II., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 19).	1	0	0
Vol. I., Part III., by Dr. F. Kielhorn, (B. S. S. No. 20).	1	0	0
„ „ Vol. II., Parts I, II, and III. (together), 2nd Edn., by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. Nos. 21, 22 and 26) ...	9	0	0

	Rs.	a.	p.
Mahābhāṣya of Patañjali Vol. III. Parts I., II., and III. (together), 2nd Edn., by Dr. Kielhorn (B. S. S. No. 28-30)	9	0	0
Mahānārāyaṇa Upanishad, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No 35)	0	7	0
Mālati-Mādhava, with Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar (B. S. S. No. 15), 2nd Edn.	4	4	0
Malavikāgnimitra, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 6), 2nd Edn.	2	2	0
Mṛichchhakatika with two Commentaries and various Readings, by N. B. Godbole, B. A., (B. S. S. No. 52)	3	8	0
Mudrārākṣhaśa, with the Commentary of Dhundirāja, by K. T. Telang, M.A. (B. S. S. No. 27)— <i>Copy-right restored to the Editor</i>			
Naishkarmyasiddhi, with the Chandrikā of Jñānot- tama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 34), 2nd Edn.	2	8	0
Navasāhasāṅkacharita, Part I., by Pandit Vāman- shāstri Islāmpurkar (B. S. S. No. 53)	1	10	0
Nīti and Vairāgya Satakas, with notes and extracts from two Commentaries, by K. T. Telang, M. A. (B. S. S. No. 11)— <i>Copyright restored to the Editor.</i>			
Nyāyakōśa, by Mahāmahopādhyāya Bhīmāchārya Zalkikar. (B. S. S. No. 49)	6	0	0
Pāñchatantra, Book I., with Notes, by Dr. F. Kiel- horn (B. S. S. No. 4.)	0	6	0
„ Books II. and III. with Notes, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 3)	0	4	0
„ „ IV. and V., with Notes, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 1)	0	4	0
Parāśara-Smṛiti, Vol. I., Part I., by Pandit Vāman- shāstri Islāmpurkar (B. S. S. No. 47)	2	2	0

	Rs.	a.	p.
Pārâsara-Smṛiti, Vol. I., Part II., by Pandit Vaman-shastri Islâmpurkar (B. S. S. No. 43)	2	0	0
„ „ Vol. II., Part I., by Do. (B. S. S. No. 59)	4	0	0
„ „ „ Part II., by Do. (B. S. S. No. 64)	5	0	0
„ „ Vol. III., Part I., by Do. (B. S. S. No. 67)	4	0	0
Paribhâshenduśekhara, Part I., Text and various Readings, by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No. 2)	0	8	0
„ Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 1-37) (B. S. S. No. 7)	0	8	0
„ Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 38 to 69) (B. S. S. No. 9)	0	8	0
„ Part II., Translation and Notes, by Do. (Paribhâshâs 70 to 122), (B. S. S. No. 12)... ..	0	8	0
Pâtanjala-Sûtrâṇi, with the Scholium of Vyâsa and Vâchaspati's Commentary, by Mahâmahopâdhyaîya Rajaram Shastri Bodas (B. S. S. No. 46)	1	10	0
Pratâparudrayaśobhûshaṇa of Vidyânâtha, by K. P. Trivedi, B.A. (B. S. S. No. 65)	11	0	0
Râghuvamśa, Part I. (Cantos i-vi), with Mallinâtha's Commentary and Notes, by S. P. Pandit, M.A. (B. S. S. No. 5)	1	8	0
„ Part II. (Cantos vii-xiii), with Mallinâtha's Commentary and Notes, by S. P. Pandit, M. A. (B. S. S. No. 8)... ..	0	12	0
„ Part III. (Cantos xiv-xix), with Mallinâtha's Commentary and Notes, by Do. (B. S. S. No. 13)	0	8	0
Râjatarânginî, Vol. I., by Pandit Durgâprasâda (B. S. S. No. 45)	1	8	0
„ Vol. II., by Do. (B. S. S. No. 51)	1	4	0

	Rs.	a.	p.
Rājatarāṅginī, Vol. III., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 54)	1	2	0
Rekhāganita, Vol. I., by H. H. Dhruva, B. A., and K. P. Trivedi, B. A. (B. S. S. No. 61)	12	0	0
„ Vol. II., by Do. Do. (B. S. S. No. 62)	9	0	0
Śārngadhara-paddhati, Vol. I., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 37)	3	0	0
Subhāshitāvali of Vallabhadeva, by Do. (B. S. S. No. 31)	2	8	0
Tarka-Kaumudi of Laṅkāśhi Bhāskara, by M. N. Dvivedi, B. A. (B. S. S. No. 32)— <i>Copyright restored to the Editor</i> ...			
Tarka-Saṃgraha, with two Commentaries and Notes, by Y. V. Athalye, M.A. (B. S. S. No. 55) ...			
Vāsishṭha Dharmaśāstra, by Dr. A. Führer (B. S. S. No. 23)	0	8	0
Vikramāṅkadevacharita, by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 14)— <i>Copy-right restored to the Editor</i> ...			
Vikramorvaśīya, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. and B. R. Arte, M. A. (B. S. S. No. 16) 3rd Edn.	2	0	0

**SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED
IN THE BOMBAY SANSKRIT
AND PRAKRIT SERIES.**

Amarakośa, the Thesaurus of Sanskrit Words of Amara-Simha with the Commentary of Mahēśvara. Edited by Raghunath Shastri Talekar with Index	0	13	0
Atharvaveda-Saṃhitā with the Commentary of Śāyana-chārya. Edited by S. P. Pandit, M.A., Vols. I., II., III. and IV., each at	10	0	0
Kāvya-prakāśa (2nd Edition). Edited by Vāmana-chārya Zalkikar	5	4	0

Pahlavi.

Vendidad, complete in 2 Volumes	10	0	0
--	----	---	---